

J von Buchstab.

JOANNIS CRELLII FRANCI

ET

JONÆ SLICHTINGII à BUKOWIEK

Equitis Poloni

OPERA

OMNIA EXEGETICA,

duobus voluminibus comprehensa.

JOANNIS CRELLII FRANCI

OPERA

OMNIA EXEGETICA.

JOHANNIS CRELLII FRANCI

OPERA OMNIA, EXEGETICA, DIDACTICA ET POLEMICA.

Magnam partem hactenus inedita.

Adjecti sunt indices

1 Locorum S. Scripturæ explicatorum.

2 Rerum Memoralium & Phrasium S. Scripturæ.

ELEUTHEROPOLI
Sumtibus Irenæi Philalethii. Post annum Domini 1656.

JOANNIS CRELLII FRANCI

Opera omnia exegetica.

Sive ejus in pleroſque

NOVI TESTAMENTI

LIBROS

COMMENTARII.

Maximam partem hactenus inediti.

In duos tomos diſtincti

Quorum Catalogum verſa pagina exhibet.

Additi ſunt duo indices copioſiſſimi, quorum prior eſt rerum & verborum, Phraſiumque Sacræ Scripturæ memorabilium. Alter locorum Sacræ Scripturæ in hoc opere explicatorum, vel curſim tantum illuſtratorum.

ELEUTHEROPOLI.

Sumptibus IRENICI PHILALETHII. Poſt annum Domini 1656.

Catalogus commentariorum hoc volumine contentorum.

Quæ aſteriſco notantur, antehac edita fuerunt.

Priori tomo hæc continentur.

* *Commentarius in 1, 2, 3, 4, & 5 capitis Matthæi, à Iohanne Crellio dictatus.*

* *Commentarius in epiſtolam ad Rom. a cap. 1, 2, 3, ex prælectionibus Ioh. Crell. conſcriptus a Iona Slichtingio, & a Ioanne Crellio recognitus.*

Commentarium in reliqua ejuſdem epiſtolæ capita, author propria manu conſcriptum non recognovit.

Paraphraſis in epiſtolam ad Romanos, a Ioh. Crellio dictata.

Commentarius in 10 priora capita prioris ad Corinthios epiſtolæ, a I. Crellio conſcriptus.

* *item in 15 ejuſdem epiſtolæ caput, ab eodem dictatus.*

* *Commentarius in epiſtolam ad Galatas, a Iona Slichtingio ex prælectionibus Crellii conſcriptus.*

Paraphraſis in epiſtolam eandem.
Commentarius in epiſtolam ad Epheſios.
— in eandem paraphraſis.
Commentarius in epiſtolam ad Philippenſes.
in eandem paraphraſis.
Commentarius in epiſtolam ad Coloſſenſes.
in eandem paraphraſis.
} *dictata a Ioh. Crellio.*

* *Commentarius in utramque ad Theſſalonicenſes.*

Altero tomo continentur.

Commentarius in I. ad Timotheum
ad Titum.
ad Philemonem
} *conſcripti ex prælectionibus Ioh. Crellii, a Petro Morskovio a Morskouw.*

* *in epiſtolam ad Hebræos commentarii author eſt Ionas Slichtingius, ſed* in eruendis, *ait in præfatione ei præfixa*, epiſtolæ iſtius ſenſibus omnis mihi cum Crellio ſociata fuit opera, idque ita, ut ei primas hic partes merito deferre debeam.

Paraphraſis in eandem epiſtolam, dictata eſt a Ioh. Crellio.

Commentarius in I. epiſtolæ Petri duo priora capita, a Ioh. Crellio eſt ſcriptus.

Explicationes locorum difficiliorum Novi Teſtamenti, a Ioh. Crellio ſunt conſcriptæ.

JOHANNIS STOINSKI

Cœtus Racovienſis Miniſtri

EPISTOLA LIMINARIS.

Pro ratione præſentis operis in pauculis quibuſdam locis mutata.

Salutem a Jeſu Chriſto Domino noſtro.

EN prodit in lucem novus præſtantiſſimi illius ingenii fœtus, commentaria nimirum (una cum quibuſdam fragmentis) quæ in varios Novi Teſtamenti libros exaravit vir eminentiſſimæ eruditionis JOHANNES CRELLIUS FRANCUS: immaturus eſt hic fœtus, &, ut vides, magna parte ſui truncus, ut e matris utero excîſus potius, quam natus videri poſſit. In integrum enim N. T. volumen explicationes, prout in prolegomenis ad initium Euangelii Matthæi commentarii indicat, conceperát author. Equidem vereor, út qui penitius cognoverit, quantum hic vir incomparabilis potuerit in hoc genere, (facile autem ex ungue leonem) plus doloris ex imperfecto, quam voluptatis ex inchoato Commentario percipiat. Veruntamen, quia utilitati tuæ, Lector, quam voluptati velificari maluimus, laborem hunc, quamvis non conſummatum ſupprimere, non videbatur conſultum. Ah quoties, & quam profundis ſuſpiriis nobis ingemiſcendum erat, quum ea, quæ tantus myſtes reliquit, legeremus, nec ad finem perducta cerneremus! Quis enim poſt hunc Apellem picturam tam affabre & artificioſe inchoatam continuare audebit? vel, ſi audeat, quis cum illo paria faciet? Quis in tot eruditiſſimorum interpretum ſacri codicis corona, omnium, qui non obeſæ, ſed emunctæ ſunt naris, ſagaciſſimo odoratui, quis exquiſitiſſimo palato ſufficiet? ô utinam, & iterum tertiumque utinam exuſcitet quempiam Dominus, qui pari, aut etiam majori hanc telam pertexat dexteritate, eaque abſolvat, quæ ſuperſunt in divinis voluminibus expli-

canda! Non invidebimus cuiquam hanc lauream; ſed potius nobis & ſeculo gratulabimur, de tam pretioſo theſauro. Dicemus cum mitiſſimo & ſuæ quidem gloriæ prodigo, ſed divinæ ſitientiſſimo Moſe: *Utinam totus populus Iehovæ eſſent prophetæ Num.* 11. 29: Dicemus & cum Wolſgango Capitone, quem faxit Deus, ut omnes euangelii doctores imitentur: *Nomen noſtrum, ſi quod eſt, dominus male perdat, quo gloriam unigeniti filii ſui aſſerat* &c. Et ſane, qui donum hoc, quo lucem S. paginæ fœneretur, deſiderat, bonum & eximium donum deſiderat, ac fortaſſe omnium ſpiritus S. munerum præſtantiſſimum, quale quondam fuit prophetiæ, quod non immerito apoſtolus inprimis ſectandum fuiſſe ſuaſit 1 Cor. 14. 1. Nam ſenſus abditiſſimos, & in arca divini fœderis alte reconditos operoſe perſcrutari, diligenter rimari, accurate indagare, & quod maximum eſt, feliciter invenire, acute eruere, apte atque appoſite verbis ſcripturæ accommodare, & arcanam ſpiritus illius mentem, qui eam inſpiravit, & amanuenſibus ſuis, hoc eſt S. ſcriptoribus dictavit, in apricum proferre, prophetiæ illi eſſe perſimile, & quodammodo analogum, adeoque ad eam commode revocari poſſe, nemo inficias ierit, niſi quod illa cælo plurimum, vel potius totum debere; hoc naturæ & ſtudio non parum imputare videatur: Illa non ſine miraculo obtigerit; hoc non ſine laborioſa induſtria ac ſolertia acquiratur; accedente tamen auxilio cæleſti, cujus interventu quantumvis novas qualitates creari ſeu produci non eſt neceſſe, inditas tamen natura, aut arte acquiſitas perfici poſſe & ſolere perſuaſiſſimum mihi eſt. Verum ut deſiderium tam præclari chariſmatis majorem in modum probo; ita, ſi quis illud ſibi arroget, quum non habeat, & ita ultra ſapiat quam oportet, laudare non poſſum. Neque vero adeo proclive eſt, ut fortaſſe nonnulli opinantur, oraculorum divinorum ſeu mentis ſupremi Numinis agere interpretem. *Nam* (ut apoſtoli verba huc advocemus) *quis hominum novit, quæ ſunt hominis, niſi ſpiritus hominis, qui eſt in eo? ita etiam ea quæ ſunt Dei, nemo novit, niſi ſpiritus Dei. Spiritus enim omnia ſcrutatur, etiam profunda Dei.* 1 Cor. 2. 11, & verſ. 30. Jam vero ſpiritus ille in animam impuram non ingreditur: ſingulari pietate ac vitæ integritate præditus ſit oportet, cui ſecreta ſua in aurem inſuſurret, quique tam arcto nexu cum domino jungi velit, ut unus quodammodo ſpiritus cum ipſo exiſtat. *Secretum Domini*, ait Pſalmographus, *timentibus eum* Pſal. 25. 14. Porro, quamvis cordis puritas & vitæ innocentia primum & præcipue hic requiratur, ſola tamen non ſufficit; ſed hujus ædificii ſundamento ita jacto, plura ad ejus ſtructuram continuandam & perficiendam ſunt neceſſaria. Etenim, ſi uſquam, certe hic vel maxime ingenium perſpicaciſſimum, judicium ſubactiſſimum, memoria tenaciſſima requiritur. Ingenium cernit, judicium diſcernit, memoria conſervat. Ingenii acris eſt, ſenſum ſcriptoris ſacri ſæpenumero abſtruſiſſimum invenire. Judicii librati inventum, aut ab aliis ſuppeditatum ad ſtateram veritatis appendere, & ſi unus ſe offerat, an ſit verus ac genuinus; ſin plures, quinam minus quæſitus & coactus, qui magis loco & menti authoris acceſſitus, quamvis ingenioſe verbis aptari

poſſit;

possit; sed ex ipso contextu, scopo, & circumstantiis loci erutus, judicare, nec solum qui sit minus malus, vel saltem tolerabilis, sed etiam qui sit inter bonos optimus, eligere & discernere. Quod sane inter tot doctissimorum scripturæ interpretum variantes sententias, post tot gravissimorum virorum commentaria, qui partim ob venerandam antiquitatem, partim ob eruditam subtilitatem, partim ob numerosam adstipulantium turbam, partim denique, quod maximum pondus habet, ob rationum pro errore speciose militantium apparatum, magnam obtinuerunt autoritatem, difficillimum præstitu est. Memoriæ est, ea quæ vel proprio Marte excogitata, vel ab aliis, qua legendo, qua audiendo accepta sunt, quasi in thesaurum quendam reponere ac recondere. Hæc præstare debet, ut S. literarum interpres, non ideam tantum religionis digito Dei delineatam ante oculos semper ferat, sed omnia pene verba ac phrases locosque similes quasi in numerato habeat, & quæ ab aliis huc pertinentia recte didicit, probe meminerit. Linguarum præferrim præcipuarum peritia quantum huc momenti adferat, quid attinet dicere? nisi forte quis ignorat V. T. primum Hebraice, Novum Græce, (sed ab Hebræis, gente, unde plurimis Hebraismis scatet) exaratum esse, & quot quantique errores ex neglectu fontium, quos adire, vel eorum idioma discere piguit, quorumque aquæ limpidissimæ sive oscitantia, sive mala fide Interpretum, quasi limo quodam turbidæ factæ ab illa crystallina & pellucida puritate degenerarunt, sint derivati & subinde pullulent. Denique ne omnia & singula percensendo, quæ huc pertinent, nimius videar & tibi molestus sim, nisi quis diligentiam indefessam & ἀκρίβειαν propemodum scrupulosam sibi subsidio comparet; nisi assiduam meditationem adhibeat, & idem comma capitis modo in hanc, modo in illam partem noctu diuque verset, & aliorum, qui fortasse facem nobis prætulerunt, scripta de eo etiam atque etiam evolvat, relegat atque examinet; nisi assiduis & ardentibus precibus auxilium cælitus impetret, vix est, cur sibi eam, de qua loquimur, interpretandi libros sacros dexteritatem polliceri audeat. Certe quo plura ex his, & quanto perfectius ei divino munere obtigerunt, tanto felicius & majori cum fructu ac laude huic labori manum admovere potest. Quamvis nolim hæc in eam partem accipi, quasi ei, qui sibi nonnullorum, quæ enumeravimus, defectus conscius est, de omni profectu desperandum aut animus sit despondendus. Nam honestum est, ad prima tendentem in secundis, vel tertiis consistere, & præstat eum aliquid præstare, qui potest aliquid, quam omnino nihil, dummodo non plus sibi tribuat, quam illi divina benignitas largita est. Alioqui habet hic locum illud: *Hos successus alit, possunt, quia posse videntur.*

Audivisti jam, Christiane Lector, sententiam nostram de perfecto, quantum materiæ & imbecillitatis humanæ ratio patitur, S. literarum interprete. Sed tu puta me non ideam Platonicam, aut Ciceronis Oratorem, sed ipsissimum Crellium, qui horum omnium expressum exemplar in suis sermonibus, scriptis ac moribus veluti in tabella quadam nobis exhibuit, depinxisse. Quæ tanto liberius profero, quanto manifestius nos, qui ipso familiarius

usi, & persæpe de locis S. Scripturæ omnium difficillimis cum eodem sermocinati sumus, ea deprehendimus. Quanquam quid opus est testimonio eorum qui propius virum eximium norant, cum vel hi quos jam publico damus, vel qui ante ex officina ipsius prodierunt Commentarii hoc ipsum clara voce loquantur. Quod sane, nisi revererer manes amicorum meorum principis, sigillatim ostendere facile possem. Sed parcendum est etiam post obitum hominis, quem ego non modestissimum, sed ipsam modestiam merite dixerim, verecundiæ: Nam cum in vivis esset, nihil majori cum rubore tulit, quam si, quod erat in illo, agnosceretur, & longe facilius convitia ac maledicta, quæ nunquam meruit, quam laudes, quas merebatur, audire sustinuit. Videor itaque injurius quodammodo in mortuum futurus, si illud, a quo vivus vel maxime abhorruit, & quod vehementer deprecatus fuisset ne fieret, post obitum ipsius nimis expresse aut etiam fuse propugnare velim. Modestiæ tamen ipsius vel ideo expressa mentio facienda videbatur, quia admodum insigniter & conspicue hac virtute eminuit, & quia, si ulla, profecto hæc spiritui illi, qui penetralia S. paginæ introspicit, grata est, eumque fovet. Tanto autem hæc in illo conspectior, quanto CRELLIUS major. Nam quod minores parum sibi tribuant, rarum quidem est, non tamen adeo mirum; sed quod tam sublimis Theologus & Philosophus, ut scripta ipsius abunde testantur, tam demisse de se senserit, id vero miraculi instar jure censeri potest. Quanquam vero huic uni veluti fundamento reliquas eum virtutes superstruxisse, &, tanquam sororio vinculo copulatas conjunxisse, non tantum vero simillimum, sed & verissimum est, tamen germanam ipsius sororem, mansuetudinem ac lenitatem vel inprimis in omni vita sectatum esse, eadem quæ scripsit, comprobant. Etenim quis unquam ab eo vel per somnium verbo procaciori lacessitus? quis non tantum in didacticis, quæ minus hoc ferunt, sed etiam in polemicis scriptis, ubi insultandi adversario, & eum lædendi magna sæpe datur occasio, aculeum aliquem aut scomma deprehendit? Verum ego te ad Commentarii ipsius Crelliani lectionem avide, ut opinor, properantem nimis diu detineo. Tempus est, ut adeas hominem, mentisque aures ei accommodes, atque ita experimentum aliquatenus capias, (nimirum quatenus ex opere inchoato id capi potest) quantus fuerit in sua palæstra CRELLIUS, & quantam jacturam fecerimus ex eo quod non absolverit. Quod si forte prius, quomodo formatum sit hoc embryon, & quamobrem non consummatum, cognoscere cupias, paucis accipe. Quæ in Matthæum edita vides, ea ab ipso quidem CRELLIO Theologiæ studiosis privatim dictata sunt; sed sola meditatione prævia, non vero scripto aliquo ante concepta, non relecta aut recognita. Quanquam is nunquam aliter, (quod sciam) aliquid dictare solebat, adeo ut Ethica etiam Christiana non exiguo volumine contenta, quæ brevi Domino annuente lucem aspicient, & tractatum de Spiritu Sancto aureum, & Commentarium in XV. caput prioris ad Corinthios Epistolæ, nec

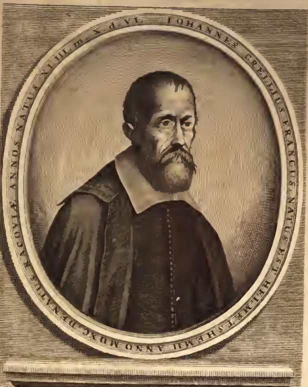
non

nec non alia hujus voluminis commentaria & paraphrase, absque omni chartæ subsidio dictaret. Unde etiam quam rara dos ipsi contigerit, conjectari non est difficile. Quæ vero in epistolam ad Romanos commentatus est, ea quidem propria Crellii manu, posteaquam totam epistolam collegio Theologico prælegisset, consignare cœperat, sed ultimam omnibus illis manum non imponere, morte preventus non potuit. Quare si quid in his deprehendisse tibi videberis, quod non usquequaque exactum censeri possit, cave subaccuses Crellium, aut nos plus ei tribuisse, quam par erat, existimes. Nam si curatius ea ipse examinasset, & quam solebat iis limam addere, quæ ipso superstite prælo subjiciebantur, adhibuisset, non dubium est, quin [illegible] inventurus fuisses. Magnus ille fuit, meo quidem judicio, quum coram dissereret ac prælegeret quidpiam ex sacro codice; sed, ni fallor, seipso major, cum dictaret; longe vero maximus, quum ipse scriberet ac recognosceret. Quod vero tam præclara opera non absolverit, non Crellius in causa est, (nihil enim illo laboriosius) sed brevitas hujus respirandi intercusurii ipsi a Deo concessi; præsertim cum tot tum publice, tum privatim occupationibus gravissimis & domino Jesu acceptissimis fuerit distentus, ac pene obrutus, ut vix etiam ac hæc non pauca aliquid temporis superfuerit. Adde, quod Commentario in Matthæi non plures quam unica hora singulis diebus destinata fuerit, eaque non raro vel absentia Crellii, vel eorum, qui scripturi erant (pace quorundam dixerim) indiligentia interciderit: quum tamen ipse, vel me teste, professus fuerit, se malle, ut duæ impenderentur, si ii, qui calamo excipiebant, voluissent, aut etiam omnes potuissent scriptioni diutius immorari. Commentarius autem in epistolam ad Romanos, præterquam quod ex ipsius Crellii potissimum prælectionibus in totam epistolam concinnatus prodeat, (unde ex parte factum puto, ut autor maluerit aliud quippiam novum aggredi, quam actum agere, præsertim, quum is, qui adhuc premitur, nonnihil ab eo, quanquam parcius & quasi perfunctorie sit emendatus, &, si Deus permisisset, per mutuam collationem, ut solebat, accuratius eundem relegere ac recognoscere in animo habuerit,) aliis magis urgentibus propter amicorum desiderium ac preces, imo & Synodi totius decretum laboribus interruptus est. Nam librum de vera religione diligentissime recognoscendi, & sub incudem novam revocandi, annexo & libro de Deo & attributis ejus, imo & superaddito libro de uno Deo Patre, necessitas ipsi quædam imposita fuit, & ita plus temporis quam putabat illi a Commentariis detractum: præsertim cum interim modo hic, modo ille aliud atque aliud, ut sui causa scriberet, vel dictaret, ab ipso postularet: ut curam solliciram non de suo tantum Racoviensi cœtu, cui præpositus erat, sed de omnibus pene aliis prætercam, & literarum ad varios non suos tantum, sed & exteros, exarandarum infinitos & immensos labores silentio involvam. Plus itaque Crellius præstitit, quam debuit, ne dicam plus quam potuit; tantum abest; ut merito quispiam in

piam in eo hac in parte aliquid requirat. Interim tamen quia desiderium nostrum non implevit, dolendum est, tantum ecclesiæ lumen esse prærmatura & invida morte extinctum, rogandusque Dominus messis, ut extrudat operarios huic geminos ad messem idoneos, cui te, Lector, me vero & meos conatus, quos divinæ gloriæ penitus consecratos cupio, ardentissimis precibus tuis commendo.

Vale.

Racoviæ, die XVI *Maji.* Anno CIↃ IↃCXXXVI.

In Effigiem Iohannis Crellii Franci.

Crellius hos oculos, hæc ora modesta gerebat:
Sic animo mitis cum pietate fuit.
Hunc citò mors rapuit nimis; at per viva manebit
Scripta, quibus rivos post sua fata docet.
Hæc lege, qui [a] mores, qui [b] Sacra volumina nosse,
Qui cupis [c] accensi cœlitus igne frui.

a. ethica. b. Commentaria. c. Tract. de Sp. S.

VITA
JOANNIS CRELLII FRANCI
à J. P. M. D.
ante plures annos descripta.

VItam JOHANNIS CRELLII memoriæ prodere aggredior, non nescius & ardui id futurum operis & cumprimis invidiosi. Nam & amicis Viri scribendo ægrè forsan satisfacero: & inimicis non possum placere nisi tacendo. Illi meliore ingenio dignas censebunt ejus virtutes: hi quovis pauperrimo, etiam meo, indignas. Illi majorem, quam a me factum videatur, posteris traditum vellent: hi de memoria hominum penitus deletum. Cæterum cum illis mitiore affectu, hoc est, amore mecum pugnantibus transactio fuerit facilior, nec obstinate quoque temeritatis incusabunt me quin negligentiæ illos vicissim postulem, qui omisso tot annis erga meritissimum Virum officio, necessitatem mihi fecerint derelictam & velut depositam operam humero quamvis impare subeundi. Cum alteris negotium haud paulo difficilius erit. Nec video qui litare his possim, qui implacabili forsan acerbitate indignabuntur, sisti quocunque modo redivivum, quem vivere desiisse gaudent, & vellent nunquam vixisse inter mortales. Quippe eo jam ventum est, ut Christiani Christianos in Religione utcunque dissonos, internecino etiam ultra mortem odio prosequantur. Non contenti scilicet ibi terminum posuisse irarum, ubi natura posuit vitæ.

PATRIA Viro FRANCONIA est, regio Germaniæ cum aliis multis nominibus tum incolarum potissimum antiqua virtute nobilis. Cujus ea parte, qua Norimberga Francofurtum itur, ager est HELMETSHEMIUM dictus, Kittingæ oppido non ignobili vicinus, cæterum Baronum Limburgicorum avico jure pincernarum Imperii ditioni subjectus, quorum & arx Speckfeldiana ibi visitur. Huic ergo debet CRELLIUS natalium suorum cunabula, loco sane obscuro & cujus fama iisdem quibus ipse limitibus circumscripta sit, nisi quid a tam nobili alumno lucis acceperit. Parentes quoque CRELLII non sic quidem infimæ notæ homines fuerunt, quin inter laudes CRELLII possint censeri, sed nec tamen adeo clari, ut non inter laudes eorum fere prima sit genuisse tam laudatum. *Pater* fuit *Johannes Crellius* Bidershemio è Comitatu Hanoviensi oriundus, vir piæ eruditionis: sed hoc tamen nomine maxime commendabilis, quod viginti amplius annis Ecclesiastico inter Lutheranos, quos vocant, munere Helmetshemii primum, dein' Winterhusæ ad Mœnum functus Euangelium Christi docuit, quare nimirum in illo veritatis crepusculo docere potuit. *Mater* fuit *Anna Grinevaldia* Norimbergensis, fœmina honesto loco nata, & cæteris quoque, quæ in sequiorem sexum cadunt, ornamentis conspicua. Nativitas ejus incidit in annum *nonagesimum* supra *millesimum quingentesimum (a)*. Qui annus ater ac funestus est multorum magni inter literatos nominis Virorum morte, inter quos Zanchius fuit & *Cujacius*, &, qui nostro cognominis est, *Fortunatus Crellius*: sic notam hanc nullius pœne, quod sciam, insignis viri nativitate abstersit, præter solius nostri CRELLII. Quem quasi jam tum ad magna destinaret natura, dotes ei tales indulsit, quæ eximiæ magnitudinis fastigio sufficerent. Dedit enim ingenium, quod rerum earum quibus olim clarus erat futurus semina facile caperet, dedit & memoriam omnium, quæ ei committerentur, pertinacem: hoc insuper in hunc quam in multos alios benignior, quod cum indolem magnam non negasset, igneos tamen illos ac sæpe noxios spiritus, quibus despumare plerumque solent nimio calore turgidæ mentes, sejunxit. Indolis autem ista felicitas cum in puero statim non obscure elucesceret, persuasit parentum de filio solicitudini, ut domi per decennium primis pietatis & literarum rudimentis imbutum Norimbergam ad publicum bonæ mentis templum deducerent (*b*). Hic noster triennium non sine proventu bonæ frugis exegit, probata & dexteritate ingenii & rara morum modestia tum publice Præceptoribus, tum privatim Agnato suo; in cujus ædi-

(a) *26 Julii stylo veteri.* (b) *Anno* 1600, 15 *Junij.*

bus

bus vivebat, Johanni Klingio viro non exiguæ authoritatis in Repub. Norimbergensi cui a secretis fuit. Cum postea sedem studiorum promovere visum esset, migravit Stolbergam, Oppidum inter Hercyniæ inculta non inelegans: hic biennium & quod excurrit, non sine insigni rursum morum pretio, sub felici ungue Matthæi Goti Poëtæ doctissimi versatus, Mariæbergam, civitatem Misniæ, concessit, honorifico iterum præceptorum suorum comitatûs testimonio, magis tamen credo quod meruisset, quam quod indigeret commendari. Paulo post revocatus Klingio curante Norimbergam, (a) ablegatur Altorfium, nobile illud Germaniæ Athenæum, inque numerum alumnorum Reipub. adoptatur (b). Beatum tunc erat Altorfium virorum doctrina celebrium proventu, adeo, ut quibus pæne singulis inclarescere poterat, famam tum ejus incenderent universi. Quis ignorat magna illa Reipub. literariæ nomina, Taurellum Philosophum, Scipionem Gentilem Juris Consultum, Rittershusium Philologum? quis Piccartum Logicum, Prætorium Mathematicum, & magni illius Dudithii familiarem, quis Sonerum Physicum & Medicum præstantissimum, Wirdungum Poëtam, Queccium Ethicæ Professorem? qui omnes circa illud tempus Altorfii literas docebant. Hos cum plerosque omnes (aliquot namque excesserant) audire nostro contigisset, præclarissime omnium tamen de illo meritus est Sonerus, cujus ille in se beneficia nunquam postea commemorare desiit, sed inter ea semper numerare consuevit, quæ sibi cælesti munere contigissent unquam luculentissima, & humanæ liberalitatis fastigio majora. Publicæ porro Professorum industriæ accesserat privatus etiam ἐργοδιώκτης Johannes Holzlinus Inspector Alumnorum Reipub. cui se CRELLIUS in Ethicis potissimum non parum debere fatebatur. Neque vero inflammato impigri juvenis studio sufficiebat in una atque altera disciplina exercuisse ingenium, eosque intra fines stetisse, quibus studiorum suorum curriculum ignobiliores animæ definiunt: sed effuso in scientiarum illa latifundia, in vastum eruditionis æquor, ingenio efficere laborabat, ut si scire omnia non concederetur homini, ipse saltem quam paucissima ignoraret. Linguarum cognitioni ita erat addictus, ut ab ea inchoanda cætera studia existimaret, & ipsam tamen terminis suis finiendam: immunis & hac in parte a seculi illa scabie, qua plerique circa nescio quæ vocum deliria umbrasque rerum præterpropter scientias vagabantur, & quod quidam vere dixit, instrumenta sapientiæ extra ipsam consumebant. Nihilominus tamen antequam ad altiora pergeret, Græcæ & Hebraicæ sufficientem sibi cognitionem, Latinæ ad politiem usque acquisiverat. A linguis postea ad altiora Philosophiæ studia conversus duces habuit, penes quos solos fere semper magisterium sapientiæ fuit, Aristotelem & ejus interpretes, nec eos tamen quoslibet, sed qui aliquid supra Scholasticorum acutas delirationes saperent: quales essent, Alexander, Simplicius & alii nonnulli, ex Latinis Itali quidam, & potissimum qui Aristotelem Aristotele melius, quanquam audacter, intelligere a nonnemine dictus est, Cæsalpinus. In his tanto simul & studio & judicio versatus est noster, ut nihil quod utile futurum esset prætermitteret, & tamen, quod est difficillimum, ex tali sapientia retineret modum. Id quod clarissime scripta ejus ostendunt, quæ quisquis legerit, agnoscet facile, tantum profecisse nostrum ex illis Sapientiæ magistris, ut ipsos non raro magistros cogat in ordinem. Collegerat sibi CRELLIUS non vulgares jam scientiarum atque eruditionis opes, cum singulari Dei cura monetur ignorare adhuc aliquid, atque illud tanti momenti, ut ejus ignorantiam agnovisse nulli non præstaret scientiæ. Istud erat purior Dei ac Christi cultus: circa quem si quos habuerat, retinuisset errores, error pæne erat omnis reliqua illius scientia. Sed probior nempe erat illius indoles, quam ut vel Deus posset non offerre veritatis suæ secretum, vel ipse oblatam non recipere. Invenit CRELLIUS inter ipsos Academicos, (c) qui veritatis ei faculam allucerent, quam ille tanto facilius etiam amplexus est, quod pridem eam, quam a Patre acceperat, doctrinam aspernatus aliam imbiberat, quæ, prædestinationis si excipias dogma, cujus cruditatem noster nunquam concoquere potuit, propius a vero aberat. Quanquam autem per ipsum non stabat, quominus istud sui a vulgo dissensus secretum innotesceret, ut qui aliis quoque quod sciret, instillare non negligeret, latuit tamen ea res satis diu, adeo ut postea simul fere cognosceretur & ipse didicisse veritatem & docuisse alios. Inter hæc retulir ille sat pulchrum eruditionis suffragium a Senatu Academico: a quo dignus judicatus est, qui in Holzlini decedentis locum surrogaretur, atque Inspectioni Alumnorum Reipubl. cui hactenus suberat, præesser.

(a) *Ubi rediit Norimbergam Anno* 1606. 27 *Augusti.* (b) *Circa festum Martini.* (c) *Præcipue Georgius Richterus, tum Crellii commensalis & contubernalis, post Juris Consultus & Reipub. Noremberg. Consiliarius. Anno* 1610. *adulto jam autumno.*

Neque

Neque quicquam jam deerat, quo minus id fieret, præterquam sola CRELLII voluntas: qui metuens ne Conscientiæ sibi damno constaret hoc quicquid erat muneris, vestigabat quomodo honeste declinaret, quod alii ambitiose affectabant. Antequam autem detrectandi obstinationem ostendisset, inventi sunt ex muneris istius candidatis quidam, qui detrectationis illius, quanquam malo animo, invidia sublevarent, & CRELLII novo more, hoc est, accusando dicerent causam. Aspersere quippe illum apud Senatores quosdam Curatoresque Academiæ, Calvinianæ, quam vocant, Religionis suspicione, ignari odiosioris tituli, cujus tamen, si Diis placet, crimen & verius nostro objectum fuisset, & plus nocuisset. Sed commodum accidit, ut inter Academiæ Theologos controversia de adoratione humanitatis in Christo agitaretur: hanc CRELLIUS publice asseruit aliquot argumentis, sed quæ & aliunde sumserat quam a Lutheranis, & meliori volebat servire causæ, quam esset Lutheranorum. Cum tamen mens asserentis non nisi ab iis agnosceretur, quibus eadem mens erat, absolutus apud reliquos CRELLIUS est ab objecti Calvinianismi invidia. Ita redierat quoque Curatoribus Academiæ, alumnorum eum regimini præficiendi animus: nisi ipse hoc quidquid erat sive honoris sive oneris, supplici libello deprecari, quam suscipere maluisset.

Remotus erat unus votorum CRELLII obex, sed non metus similium. Jam enim eo loci pervenerat, ut & aliis subinde atque aliis honorum titulis, qui in Academiis Germaniæ maxime usitati sunt, tandem & officiis publicis decoranda videretur illius eruditio, & ille omnia ista spernenda sibi putaret, quod acceptanti in nescio quas confessionum formulas jurandum videret. Accedebant privata a cognatis suis libertatis sufflamina, potissimum ab illo, qui a primis annis de studiis ipsius optime meritus, fuæ, quam pro nostro gessisset, solicitudinis ac operæ sibi amisisse fructum videbatur, si non Lutheranæ Ecclesiæ educasset, quem tanta cum cura educasset. Atque angebat quidem optimum juvenem non posse simul Deo, & quibus post Deum plurimum debebat, placere: idem tamen indignum putabat animi libertatem gratificari homini, cujus servitus uni recte Deo deberetur. Calcandas itaque sibi duxit omnes amicissimorum etiam vel illecebras, vel iras: quidquid obstreperet vel amovendum leniter, vel vi perrumpendum.

Tandem igitur cum libertati conscientiæ suæ cum loco in quo vivebat, omnino non convenire videret: curiosius de alio cogitare cœpit, ubi sentire quæ vellet, & quæ sentiret, dicere liceret. Deliberanti cum Amicis POLONIA placuit, terra nunquam illi visa, & in qua nullos penitus privatim habere amicos noverat, nisi quod eos sibi futuros putaret amicos, qui essent veritati. Sed parum quoque de aliis laborabat, qui unius Dei confidebat benignitati, non pensitabat quid relinqueret aut quo iret, qui sinceris oculis in cœlum suspexerat. Bianti similem diceres CRELLIUM, nisi quod iste melius cum Abrahamo in Numine, quam in se sua collocabat: & illi facilius fuerat direptam relinquere patriam, quam huic florentem. Exiit Norimberga circa Calendas Novembris *(a)*: & prope centum milliarium iter inter varias cœli injurias, sine omni, qui itineris molestias leniret, comite emensus, *Cracoviæ* primum, ad virum generosum Johannem Baptistam *Cettisium* divertit, ad quem literas a *(b)* viro quodam Amplissimo Norimberga secum ferebat: inde porro decima tertia Decembris *Racoviam* venit, locum in quo postea & perpetuo vixit, & tandem obiit. Vix aliquantum ibi fessum itineris molestiis corpus composuerat, cum illius animus quieturum se negaret, dum quibuscum sentiret, ad eorum etiam sanctiorem societatem admissus esset. Neque diu etiam illi, ad quos venerat, quod per tot rerum discrimina quæsiisset, ipsi denegarunt: sed paulo post adventum ipsius, cum nihil non in illa arctiore dignum conjunctione viderent, receperunt in Ecclesiæ suæ sinum *(c)*: promoventibus negotium Ecclesiæ Racoviensis Ministris *Valentino Smalcio* & *Johanne Statorio*, viris inter suos insignibus, & quorum jam alter in scriptis suis tantum vivit, alter vitam quam vivit, acerbam sibi putat amisso Crellio, qui cum tantam coluit amicitiam, quanta nec inter fratres conjunctissimos arctior esse queat. Paulo post receptus est noster in aulam magnifici Herois *Jacobi Sienensis Palatinidæ Podoliensis*, viri & de Repub. Polona, & de Ecclesia Christi præclarissime meriti, & cui illa ideo nullas videri possit habuisse gratias, quia nunquam

(a) *Anno 1612.* (b) *Joh Georgio Leifelnero. JurisConsulto & Reipubl. Norimbergensis Consiliario.* (c) *29 Decembris.*

potuit debitas: hæc, quibus ipsi obstricta est, nomina illi delegat, qui unus merita, quæ nos pensando æquare non possumus, longissime superare potest. Hujus benignitate CRELLIUS non abusus est vel ad pingue otium, pigritiamque inutilem, vel ad occupationes aulicas, ad quas nec obligabatur; sed quicquid habuit temporis, habuit autem semper quantum voluit, consecrabat studiis Theologiæ, atque prælectionibus Clarissimi Smalcii, nec non colloquiis *Hieronymi Moscorovii*, Viri Nobilissimi, & quo nunquam facile Ecclesia nostra vel vitæ innocentia vel Eruditione varia, vel Eloquentia, vel omni denique concentu consensuque laudis præstantiorem vel habuit vel habebit.

Potissimum autem Concionibus habendis exercebatur, primum quidem per biennium fere privatim *(c)*, idque lingua Germanica, Latina, Polonica: postmodum Anno 1615 a *Smalcio* in publicum productus est, & mense Julio primam Concionem in Ecclesia habuit ea lingua quæ ipsi improbo labore acquisita, plerique auditorio vernacula erat. His studiis totum illud triennium cum semestri, quod in Aula Magnifici Palatinidæ consumpsit, tribuit; cum tandem Rectoratus ei munus committitur *(d)*, proficiscente ad exteros Viro admirabilis eruditionis atque eloquentiæ *Paulo Krokiero*, qui maxima cum laude Scholæ clavum illum tenuerat, quem tum CRELLIO tradebat, sed tanquam brevi resumturus: Cum postea nec ipse ad stationem rediret, quam reliquerat, nec alius quoque præsto esset, cui post tantum Atlantem onus illud recte imponi posset, consumpsit CRELLIUS quinquennium in eo munere, quod in annum tantum susceperat. Quanquam autem minime ad pulverem Scholasticum videretur esse natus: libens tamen ille hanc provinciam sustinuit, & cum usu tum suo, tum publico. Nam & ipsum sæpe audivi postea bene sibi positum esse tempus dicere, quod in functione Scholastica posuisset. Et quantum aliis profuerit, hoc vero testantur multi etiam splendidis orti familiis, qui sub felici ejus manu vultum duxere. Eodem quo regundæ Scholæ munus susceperat anno, ætatis suæ nempe vigesimo sexto, iniit quoque matrimonium ille, ducta in uxorem, *Simonis Pistoris Opoliensis Silesii*, senis pietate & eruditione venerandi, & Ecclesiæ Czarkovianæ ministri, (*) filia Rosina, Tarnovicii in Silesia nata, fœmina pia, & pene supra sexum muliebrem prudente: ex qua, quos deinde vertentibus annis Filios tres *(e)* & totidem Filias *(f)* suscepit, usque superstites vivunt: non mediocres, quoties oculos nostros subeunt, doloris ex morte Parentis concepti, faces ac stimuli. Sub id tempus strinxerat in Ecclesiam nostram mucronem styli sui, lumen illud seculi *H. Grotius*, Vir qui vel nominis sui horrore percellere quemlibet adversarium poterat: stabatque exspectatione arrectus literatus orbis, an habitura esset defensorem causa, quam *Grotius* oppugnasset. Venit in arenam CRELLIUS, non gloriæ studio, a quo semper alienissimus fuit, sed amore Veritatis, cujus patrocinium non videretur deserendum. Quantum igitur otii functioni Scholasticæ posset subducere, id tribuebat elaborando illi contra *Grotium* libro, quem postea, suscepto jam Ministerio editum, publico judiciorum soli, & ipsius *Grotii* censuræ subjecit. Circa id tempus alibi quoque Veritati adesse opus habuit, cum immani confidentia omnes quotquot ab Ecclesia Romana dissentirent, Christianorum familias Monachus quidam *(g)* Italus provocasset. Huic cum se in publico Poloniæ veluti theatro opposuisset vir eloquentissimus *Johannes Stoinius*, quem antea nominavi, assumpserat sibi CRELLIUM adjutorem. Elapso Scholastici regiminis quinquennio, redierat ab exteris Vir Clarissimus *Martinus Ruarus*, CRELLII dum viveret, intimus amicus; qui cum suscepisset in se munus, cui ante CRELLIUM destinatus erat, promotus est hic de pulvere Scholastico ad munus Ministerii *(h)*. In hujus auspiciis exorta Racoviæ pestis est, quæ cum Oppidum misere vastaret, visum fuit nostro cum aliis periculo se subducere, in quo quasi exilio amicissimi potissimum Stoinii impulsu, *(i)* Ethicæ Christianæ opus concinnavit, & difficiliorum Scripturæ locorum explicationem, aggressus est. Quod utrumque opus pridem jam custodiæ clatros mordet, brevi spero effringet. *(k)* Alterum certe propediem cura unius ex amicis luci publicæ donabitur, ostensurum Christianis virtutis fastigium, quale hactenus videtur ignorasse. Interea accidit ut vir quidam Generosus *(l)* ex Silesiæ confinio *(m)* Ministrum requireret: quo cum mittere CRELLIUM quædam suaderent quædam dissuaderent: fluctuatum adeo inter Ecclesiæ Proceres est sententiis, ut

(c) *Anno* 1613. (d) *Anno* 1616. * *Ex Rosina Thomæ à Martovice Pisecii genere, virtute & scriptis nobilis Germanæ sororis.* (e) *Theophilum, Christophorum, Johannem.* (f) *Quæ omnes jam obierunt.* (g) *Joannes Maria Italus Carmelita. Disputatio hæc habita est publice in æde Carmelitana Anno* 1616. 13 *Julii de Jesu Christi divinitate & remissione peccatorum nostrorum per eundem parta.* (h) *Anno* 1622. (i) *Ethica sunt Anno* 1650 *edita.* (k) *Explicatio difficiliorum locorum & plurium Epistolarum Apostolicarum Paraphrases & Commentarii hoc in libro continentur* (l) *Brzezincium.* (m) *Smigla.*

non-

nonnisi forte deliberatio videretur finiri posse. Quæ ducta mansionem suasit, quam paulo post & alius eventus approbavit: Nam vix aliquot dies abierunt, cum *Smalcius* moritur, cui cum in Ecclesiæ regimine suffectus esset Vir Nobilissimus, & de Ecclesia cum binis suis Fratribus optime meritus, Christophorus *Lubieniecius*, adjunctus est ei CRELLIUS noster, Theologiæ docendæ causa. Nihilominus tamen postea (n) ad Nobilem illum Virum, sed visitandi tantum, cujus ille Patronus erat, cœtus causa ire jussus est. (o) Dum vero abesset, incurrerant Racoviam, qui tum passim Poloniam pervagabantur Harpyarum militarium globi: & cum toti Oppido avaras impressissent manus, facta tamen rapinis illorum opportune est maxime, per absentiam CRELLII, domus ipsius. In qua cum cæterarum rerum magnam fecissent pauperiem, ne a libris quidem abstinere crudelitatem voluere. Quæ sequentibus decem annis, quibus Ministerio præfuit ab illo gesta sunt, longum esset singulatim & secundum annorum seriem persequi. Neque etiam id necesse videtur in eo, quem constans quidam ac tranquillus vitæ tenor laboribus quidem non exemerat, exemerat tamen laborum varietati & vicissitudini casuum. Nam in laboribus quidem tam fuit assiduus, ut prope ne licita quidem curarum laxamenta sibi permitteret, & ab amicis subinde refrænari opus haberet, metuentibus, ut diu facere posset, quod faceret sine intermissione. Jam primum, quia Racoviæ vivebat, ubi vix abit dies, cujus non aliqua pars sacris concionibus tribuatur, ab his quoque raro ille se liberum esse voluit: quanquam subinde haberet Collegas, tam & præstantes, ut gratiam ei laboris facere possent, & faciles, ut vellent. Jam regimen Ecclesiæ quanto illi labore constiterit, intelliget quisque facile, qui ei eum Ecclesiæ præfuisse sciet, a qua gregis ejusdem reliquæ vel consilium vel exemplar peterent. Quo accesserat illud, quod in nostrum ita omnium inclinaverant animi, ut quicquid alii, ubicunque essent, cœtus vel læti vel adversi experirentur, CRELLIUM non haberent expertem. Hinc rarus abibat dies, quin esset, quem vel sublevare consilio, vel erigere solatio, vel animare hortando, vel reprebendendo corrigere, denique nodi alicujus in sacris literis explicatione juvare necesse haberet. Sed hæc tolerari fortassis poterant ab eo, cui alia curanda non essent, nostro hæc talia nonnisi mutatio erant laboris ordinarii ac quotidiani. Hic erat explicare Divinas Literas Studiosis Theologiæ: quibus accedebant plerumque alii quoque Viri in Theologia exercitatissimi, qui certe subinde cum aliquo moræ pretio dimittendi erant, si velles eos redire sæpius: Sed istis adeo placebant, quæ ex CRELLIO discerent, ut digna judicarent, quæ Orbi proponerent discenda. Hinc quicquid ille vel disertim explicuisset, vel innuisset leviter, simul atque domum revertissent, styli sui industria vel concinnabant, vel diducebant. Ita nati sunt (p) Commentarii ad Galatas & ad Hebræos, quorum alter vivo CRELLIO, alter mortuo in lucem prodiit: uterque cura Nobilissimi Eruditissimique Slichtingii, CRELLII dum viveret Collegæ conjunctissimi. Eodem modo explicati sunt reliqui etiam plerique N. Fœderis libri, sed ab amicis intra domesticæ custodiæ penetralia servantur, quos, ubi qui in potestate habent publico ostenderint, (q) habebit profecto Christianus Orbis, cur impense sibi gratuletur, nisi tamen invidere suam sibi felicitatem maluerit. Quos præter hos Commentarios scripsit libros, pauci equidem sunt editi in publicum: sed (r) qui editi sunt, omnes ejus notæ esse videntur, ut vel singuli, credo, suffecturi autori fuerint ad famam, si ab illo vel hæc unquam spectata esset, vel veritatis studium non extorsisset plures. Quis sine admiratione legat illum de Dei natura, quem doctissimi Volkelii libris præfixit? quis alterum, quem de Uno Deo Patre scripsit, & vivus adhuc Orbi Literato exhibuit? Cujus & de his monumentis tam secunda pridem judicia consequutus est noster, ut etiam qui causam scribentis non probant, doctrinam tamen suspiciant. Atque utinam paulo diutius illum rebus humanis interesse voluisset fatum, non dubitarem, quin alia adhuc complura commentaturus fuisset, iis fortasse, quæ hactenus semper optima commentatus est, etiam meliora. Nam quanquam ad id fastigii venerat ipsius eruditio, ut paucos fortassis haberet pares, ea tamen erat ipsius ætas, id ingenium, ut augmenta reciperent, quibus seipso evaderet major. Sed nempe proh dolor! in medio vitæ cursu, in ætate, quam prope nec maturam dicere possis, in molimina eximiorum operum, præpropero fato abreptus est. Ibat in æstatem Annus hujus seculi XXXIII, & illuxerat tempus missi cælitus Sancti Spiritus memoriæ sacrum, quo cum variis ex locis etiam remotioribus, confluxissent præcipua Ecclesiæ membra, CRELLIO tot carissimorum pectorum conspectus amplexusque longe

(n) *Anno* 1623. (o) *Sub Sigismundo* III *Proscriptæ Cohortes Lissovii Ducis, qui pace jam cum Mosco pacta, revocatus a Rege non paruit, sed per totam Moscoviam cæde & rapinis grassatus est.* (p) *Commentarius in utramque ad Thessalonicenses opera Petri Morscovii.* (q) *Hi jam omnes prodeunt.* (r) *De Deo & ejus attributis, De uno, Deo Patre, De Spiritu Sancto, De Causis mortis Christi, Vindiciæ pro Religionis libertate.*

maxi-

maximam attulit voluptatem. Sed idem mox secunda Maji, post habitam amicorum rogatu de loco obscuriore concionem, (a) queri de valetudine cœpit. Infestabat autem tum Racoviam febrium, quas vocant Petechiales, contagio, & in ipsam CRELLII domum nescio unde illapsa, filium pridem lecto afflixerat: tandem & ipsi Patrifamilias virus suum affricuit. Cum ægrum lecto deposuisset, confessa se est protenus illa mali labes per signa sua, quæ a Græcis [illegible], a principe Poëtarum Papulæ ardentes vocentur: Ipse autem in morbi initio statim veluti mortem imminentem præsentiens, adstante aliquando ex familiaribus (b) uno, multis lachrymis oravit Deum, ut facta sibi peccatorum suorum gratia, in hoc morbo suo saltem a delirio te, quod ejusmodi Febres comitari amet, præstaret immunem. Paulo post decumbentis pectus immanis phlegmatis colluvies inundavit, lethalis plerumque in hoc morbo apud eos, qui per ætatis aut etiam corporis imbecillitatem, vim maligni illius humoris emoliri non sufficiunt. Nostro primum loquelæ meatus interclusit, adeo ut ægre aliquando eluctari vocem valeret, quæ intelligi posset: quicquid tamen intelligebatur, prodebat semper mentem non modo sibi constantem optime, sed omnia etiam divina spirantem. Quod cum alia etiam testarentur indicia, maxime tamen gestus loqui conantis, nescio quid lingua efficacius videbatur loqui. Decubuerat ita per aliquot dies cum morbo suo graviter colluctatus, nobis quanquam subinde brevis aliqua spes interfulgeret, omnia sequiora metuentibus: cum penitus tandem desperata ægri salute, undecima Junii, post habitas in publico cœtu preces ardentissimas, tota eorum qui coïerant ad preces cohors, præeunte Ministro, ad moribundum CRELLIUM abit, ultimum ei vale dictura: Offenderant jam semianimem, sed hoc tamen confluxu ita eum erexerunt, ut & gratum sibi hoc pietatis officium, qua posset, testaretur, & sublatis in cælum manibus benedictionem illis suam impertiretur. Paulo post prolapsis in genua omnibus, inter preces eorum cum multis lachrymis & suspiriis effusas, Spiritum suum Deo placidissime reddidit. (c) Vixit annos quadraginta tres, ævum sane, si tempore vitam metiamur, perexiguum, si morum honestate, si eruditionis maturitate, si rerum gestarum multitudine, multorum longissimam vitam superans, certe æquans. Nihil ex vita ejus desidiæ veternus, nihil voluptatum diverticula, nihil ignobiles curæ decerpserunt: quantum vixit temporis, totum id sibi, quantum sibi, totum Deo vindicavit. Quare ipsum quidem si spectes, satis profecto sibi vixit, si nos, nunquam si vel longissime vixisset, satis vivere potuit. Sed nec fortasse digni videbamur Deo, ut qui vitam ante mortem quantumvis præcocem consummaverat, vitam pro nobis ageret, quam sibi consummasset.

Postquam Vitæ seriem rerumque gestarum ordinem pro viribus executus sum, reliquum est, ut, quæ hactenus commode inseri non potuerunt, nec tamen debent omitti, virtutes illius exponere aggrediar, sic tamen ut pauca de corporis habitu præmittam, ut sciant qui CRELLIUM propius non noverunt, in quali hospitio tam nobilis & pulcher animus moratus sit.

Statura Viri mediocris fuit, sed quæ tamen ad proceram videretur propius accedere. Corpus minime torosum, & pauco sanguine suffusum. Oris ingenuus habitus, & in quo ruboris deliquium modestiæ undique emicantis decus pensabat. Oculos vel natura vel corporis macies paulo interius in orbes suos reduxerat: & acies eorum diurna nocturnaque sedulitate retusa, senectuti, si datum fuisset attingere, vix videbatur suffectura. Cætera valetudine pro corporis debilitate visus quidem est frui sic satis bona, fiducia tamen ejus nunquam. Ipse vultus pallor, & illa membrorum tenuitas, admonebat ipsum subinde imbecillitatis suæ, & cæteros quoque ejus amicos, præpropera tanti boni jactura terrebat. Diceres ideo naturam tam debili vinculo circumdare voluisse CRELLIUM, quo liberius a membrorum moris ad præclaras, cœloque suo dignas operas, aptius esset ingenium ad divina natum. Hujus præstantiam etsi hic adumbrare animus erat, & locus videbatur poscere, faciendum tamen id levi brachio videtur: quia & ante hoc sacrum attingere memini, & nihil ingenio magis opus habet, quam depingere ingenia, præsertim ea, quæ editis in publicum monumentis ipsa se expresserunt. His quæ noster edidit, quis eruditorum manum admoveat, quin animadvertat illico nihil vulgare spirantem genium, qui non admiretur singularem in rimandis divinorum oraculorum latebris subtilitatem, ac perspicaciam, in revincendis erroribus dexteritatem, soliditatemque judicii? Eant alii & ostentent ingenium suum, si intermortuum aliquod ex Euandri ævo vocabulum in Petronio restituerint, aut novum aliquem eruerint morem ex ruderibus Romanis; triumphent si nodum aliquem ex Plauto exsolverint, a

(a) 2 *Cor. iij.* 17,18. (b) *Martino Ruaro.* (c) *Vixit Annos* 42. *Dies* 6 *Menses* 10.

quo,

quo, ut loqui ipsi amant, irrita abierit ipsa Lua adjuta aliquot Alexandris. Quanto felicior CRELLIUS, qui ad eruenda sensuum obscura, ad expediendas scriptorum quorumvis difficultates aptissimus ingenio, ingenii tamen sui vim ad coelestiores curas convertit, atque sapientiam, absque qua desipimus, quicquid sapimus in humanis. In hac quantum profecerit noster, judicabunt quidem, quibus scripta illius vel visa sunt vel videbuntur. Sed iidem tamen ut magis admirentur ingenium autoris, sciant perpauca ex scriptis esse, quæ ipse elaboraverit abhibita manus opera: dictata pleraque memoriter, & absque omni schediorum subsidio, quo memoriæ solet succurri. Ut taceam inter dictandum subinde aliis atque aliis a scribentibus, qui plerumque non tirones tantum erant, objectionum telis impetitum fuisse: ad has tamen & respondisse sufficienter, plerunque & responsionem tum statim operi inseruisse, telam nihilominus suam ordine ita concinne pertexuisse, quam vix fortassis alius potuerit, qui & hoc unum ageret, & ad id styli ope uteretur. Usque adeo scilicet non tantum multa noverat CRELLIUS, sed quicquid noverat, ita in numerato habebat, ut quoties opus esset, citra unguium cruciatum, aut longæ mediationis fastidium posset expromere. Quodsi ad hoc tam prompti ingenii prodigium accessisset par dicendi facultas, nihil in CRELLIO non „ fuisset eximium, nihil non admirabile. Sed linguam illi nonnihil natura impediverat, „ ut ad dicendum illa quidem sufficeret, non æque ad perorandum. Aberat vehementia, „ quæ in Oratore requiritur, nec flumen dicendi, quod in continuo verborum affluxu cernitur, par in ipso videbatur multitudini rerum, quas in animo gerebat conclusas. Sed exiguus hic erat in tam pulchro corpore nævus, (si tamen & nævus meretur dici) præsertim cum ipse non secus ac si plura ejusmodi, & nullæ quæ pensarent dotes sibi adessent, humilime de se sentiret. Sane inter virtutes CRELLII (has enim jam aggredimur) prima jure optimo, post Pietatem in Deum, quæ & dignitate princeps virtutum est, & apud hunc in omni vita tanta eluxit, ut absolutum quoddam ejus exemplar censeri possit, prima, inquam dici meretur *Modestia* illius, quæ profecto in ipso tam eximia tamque rara extitit, ut quæ hactenus diximus vel adhuc dicemus, omnia CRELLIO quidem debita, non tamen propria credi debeant: quam jam dicimus, virtus ita in illo fuit, ut fortasse in paucissimis literatorum hoc seculo aliis. Et si columna illi ad posteritatis memoriam erigenda esset, qualem sibi de Cylindri ratione Archimedes, de Logicæ artis institutione Ramus erigi voluit, ex Modestia profecto illi erigenda foret: quam non solam quidem ille habuerat, sed, ignosce seculum, solus fortasse tantam. Hanc omnia ejus dicta, omnes actiones, hanc vultus, hanc oculi, hanc vox, hanc ipse incessus spirabat. Hanc animæ loco inesse CRELLIO putabat, qui vivum vidit propius. Maxime autem hanc illius virtutem admirabilem illud facit: quod per honores, quos ei Ecclesia nostra maximos habuit: nihil unquam diminuta, sed magis semper aucta fuit, & ejus luculentissima tunc accepit testimonia, cum totius Ecclesiæ veluti gubernamen, quoddam ad eum devolutum esset. Cujus tamen regiminis id plerumque est ingenium, ut qui præsunt, etiam cum culpam arrogantiæ effugerint, vix tamen declinent opinionem. Noster & summe modestus in regendo Ecclesiæ clavo fuit, & talis visus est, etiam iis, qui regebantur. Hanc porro modestiam multæ in CRELLIO aliæ virtutes ut matrem filiæ vel comites consecutæ sunt. Primum *Comitas* in eo tanta eluxit, ut nemo esset tam vilis, quem ille alloquio non dignaretur tantum, sed & præveniret; nemo illi tam inimicus, quem morum amabilitate, quem verborum haud fucatis blanditiis non flecteret, non devinciret. *Mansuetudinem* vero tantam in eo vidimus, ut iracundiæ affectum non tam domare, quam non habere fuisset creditus, nisi diversum ex ipso audivissent amici, & acris, quam in Schola dum ejus clavum rexit, exercuit, disciplina docuisset, male naturæ totam attribui laudem, cujus maxima pars industriæ deberetur. Jam *Patientiæ* quoque dedit ille cum res tulit, non levia documenta. Non referam nunc, qua animi moderatione, quicquid ærumnarum mutatæ Religionis causa Juvenis subeundum habuit, pertulerit: omittam alia multa infracti animi specimina, quibus virilis illius ætas effloruit: sufficiet unum memorasse, quod admonitiones amicorum fecerunt, dignum ut præ aliis putarem relatu. Ortum aliquando fuerat, nescio qua domesticorum incuria, in ædibus ipsius incendium, quod facta populatione rerum multarum, quas flammæ rapacitati nulla diligentia potuit subducere, tectum quoque ædium absumpsit. Quæ tum rerum facies fuerit, quæ domesticorum lachrymæ, qui condolentium amicorum gemitus CRELLIUM circumstrepuerint, proclive est unicuique domi facere conjecturam. Ipse tamen in hac tanta calamitate

mitate eam animi constantiam dicitur servasse, ut CRELLII domum ardere ex nullo tum præsentium minus, quam ex CRELLIO agnoscere posses. Adeo nempe magis ille de proxime habitantium laborabat discrimine, quam de suo: & quanquam ignis violentia non processisset ultra ædes ipsius, tam mira tamen erat inter ipsum vicinosque officiorum vicissitudo: ut CRELLIO aliena tantum viderentur periclitari, vicinis ardere sua. Ex quo porro casu id quoque licet colligere, quo loco apud CRELLIUM posita fuerint fortunæ bona: eo nempe, unde hæc illa quotiescunque vellet, sine motu ipsius possit repetere. Quærendis quoque istis nihil profecto ille curæ impendebat, salariolo, quod modicum ei quotannis numerabatur, contentus: iis autem quæ habebat, ita utebatur frugaliter, ut suis quidem usibus nihil plus indulgeret, quam quod modicæ in cultu corporis victuque munditiæ postularent: quæ superessent, aliorum sublevandæ egestati semper haberet parata. Immensum pelagus exhauriendum haberem, si reliquas, quæ in CRELLIO fulserunt virtutes sigillatim omnes sub styli vellem vocare mucronem, cum res mihi sit eo cum viro, in quo totus ille complexus virtutum ita conspicue emicuerit, ut illarum vix felicius videatur in Ethicis suis persecutus præcepta, quam vita ipsa exsecutus officia. Quare in cæteris non morabor jam amplius cursum orationis: unam tantum breviter attingam *prudentiam*, virturem, quæ & reliquarum directrix est, & præcipue in ejusmodi munere cernitur, quale CRELLIUS gessit. Qui Ecclesiæ nostræ rationem callent, norunt, qui sæpe impediti negotiorum nodi, qui fluctus consiliorum, quæ sententiarum à tot hominibus latarum varietas, quam varia tam diversorum ingenia, quanta dissidendi libertas sit, quam crebra in mores inquisitio, quam libera & acris in peccantes animadversio vigeat. Hæc omnia ita moderari, ut & leges officii non migres, & Ecclesiæ velificeris utilitati, & hominum tamen plerorumque omnium vites offensam, ejus profecto prudentiæ est, quæ paucis contingit. CRELLIO licuit esse tam beato, credo quia ab ingenio ad omnia præclara aptus, in hac porro virtute præstantem magistrum adeptus prudentissimum *Smalcium*, ejus deinde exercendæ in moderanda primum minorum Quiritium Repub. campum habuit. Quicquid sit, quod dum vixit ille, ita prospere omnia in Ecclesia succedere visa sunt; quanquam aliis quoque suam laudem nolim præreptam, maxime tamen post Deum CRELLII prudentiæ videmur debere. Id certe mirum est, quod cum ille in corripiendis aliorum delictis nihil quidem stomacho unquam, sed nec gratiæ daret, uni æquus virtuti: offensas tamen plerunque effugerit, rarissima eorum sorte, quibus censoria virgula commissa est. Quanquam ista soli prudentiæ tribuisse injuria fortassis fuerit reliquarum virtutum: e quarum concentu consensuque quæ conflata in CRELLIO autoritas erat, rectius sibi tantarum rerum gloriam vindicaverit.

Nempe cum ille vitæ integritate moribusque inculpatis pridem id assecutus esset, ut specimen virtutum haberetur: ut summum in eo erga Divinum Numen amorem, & perpetuum propagandæ cælestis gloriæ studium, ut in omni officiorum genere, in omnibus vitæ partibus absolutam morum innocentiam quisque admiraretur. Hinc fiebat ut nemo non tam probi hominis consiliis, admonitionibus, moderamine denique acquiesceret: ipsum etiam Numen videtur tantæ virtuti & propter eam Ecclesiæ quoque, cui ille præfuit, non potuisse non favere, non auram gratiæ suæ adspirare. Sane hæc de illius virtute existimatio, tam magna fuit, ut non inter οἰκείους tantum τῆς πίστεως se contineret, sed ad eos etiam pertingeret, qui cæteroqui affectuum secuti ductum, dissidentium in Religione hominum virtutes allatrare quam agnoscere vel imitari malunt. Sed in CRELLIO usque adeo virtus vicerat invidiam, & ita eam sibi fecerat obnoxiam, ut quæ dicere vellet contra ipsam, pro ipsa cogeretur: egoque ipse sæpius illi luculentum probitatis testimonium dari audiverim ab hominibus, quos & sententiarum aliqua discrepantia, & maxime animorum inconsultus fervor a CRELLIO disparaverat. Quo minus ego quoque jam metuo, ne nimiæ cuique videantur laudes quas CRELLIO tribui: cum non tantum has, sed & majores meruisse illum omnes, qui hominem totum ceperunt, existiment, has vero plerasque malevolentia ipsa in CRELLIO vivente agnoverit. Nunc autem tanto spero facilius omnes agnoscent: quanto naturaliter audita visis libentius, & præsentia invidia, præterita veneratione prosequimur. Quodsi tamen nihilominus Virum tam modestum & gravem, eundemque Theologum, modestius prædicandum putaverit, hunc cogitare secum ipsum jubeo, quam difficile sit ei quem ames, non dare, quod deberi illi scias; & quam non deceat comittere, ut vel virtuti desit testimonium, vel seculo exemplum.

JOANNIS CRELLII FRANCI

COMMENTARIUS

IN

I. II. III. IV capp. & partem V[ti] cap.

EUANGELII
MATTHÆI.

COMMENTARIUS
In partem
EUANGELII MATTHÆI:

PROLEGOMENA.

QUandoquidem divino auxilio freti primam ejus libri, qui novum Testamentum appellatur, partem explicare aggredimur; ad cæteras, si Deus votis nostris annuerit, inde progressuri: non erit alienum hoc loco pauca quædam præfari, quæ ad universum novi Testamenti codicem pertineant: & primum quidem de inscriptione, quæ summam quandam hujus libri complectitur; deinde de operis partitione.

Inscriptio vulgo est, *Novum Testamentum*, vel, *omnia Novi Testamenti*: uti quidem Græci libri habent. Quem titulum non esse ab ullo Apostolorum, vel eorum, quorum scripta in hoc codice continentur, apud omnes eruditos est in confesso: cùm nec Apostoli, aliive divini viri, quorum hic scripta extant, ea in unum veluti fasciculum collegerint, atque ita, ut nunc videmus, digesserint; sed alii, qui illorum fuerunt discipuli. Significat autem hic libri index, contineri hìc ea scripta, in quibus tradantur illa, quæ ad novum fœdus per Christum inter Deum & homines constitutum pertinent: hoc est, in quibus & historia fœderis illius promulgati ac pacti describatur, & fœderis illius conditiones ac pacta explicentur, & si quæ sunt cum his quodammodo conjuncta.

Distribui autem scripta hæc omnia in duo videntur posse genera, quanquam & tria, ut paulo post dicemus, constitui possent. Sunt enim omnia vel historici libri; vel Epistolæ. Historici libri partim Christi in terris viventis historiam, seu vitam, dicta factaque potissimùm referunt; vel Apostolorum: quibus posterioribus accenseri potest & Apocalypsis Johannis, quę ordinem horum scriptorum novi fœderis omnium claudit. Etsi enim liber ille propheticus est, si scopum illius spectes: ea tamen omnia, quæ ibi referuntur, historiæ sunt, & rebus gestis, quanquam in futurum significatione spectantibus, præcipuè constant. Quod si tamen hunc a cæteris libris historicis propter peculiare illius ingenium sejungere placeat: poterit hinc tertium librorum hoc codice comprehensorum genus constitui, nempe propheticum; quandoquidem ea, quæ in eo facta referuntur, magis videntur rerum post gerendarum vaticinia dicenda, quàm res ipsę gestæ. De Epistolis ut nunc aliquid agamus, nihil est necesse: Fieri id poterit tùm, cùm Deus nos illuc perduxerit. Quod ad historica scripta attinet, illa jam diximus vel Christi historiam in terris adhuc degentis complecti; vel Apostolorum, qui post Christi in cœlum ascensionem sermonem euangelicum promulgarunt, & Ecclesias in Judęa primùm, deinde per alias hinc inde orbis regiones constituerunt. Priora illa vulgo appellantur euangelia, eorumque autores Euangelistæ, quasi dicas, euangelicæ historiæ scriptores, quanquam hoc nomen restringendum tantùm erit ad tempora Euangelii per ipsum Christum primùm prædicati. Nam alias & Apostolorum acta ad Euangelicam historiam omnino pertinent. Eo sensu in sacris literis nec Euangelii, nec Euangelistarum nomen uspiam usurpatur: & rectè quidam(1) ex doctissimis interpretibus animadvertit; eos, qui in sacris literis Euangelistæ vocantur, vulgo nunquam; & qui in sacris literis nunquam, eos vulgo semper Euangelistas vocari. Ea autem scripta iterum in duplici sunt differentia. Tribus enim primis ex quatuor illis historicis propositum fuit universam Christi, cùm in terris munus suum obiret, historiam complecti: quamvis id alii fusiùs, alii minùs fusè præstent. Quartus vero, nempe Johannes, hinc inde veluti quædam decerpens, atque ea maximè, quæ ab aliis essent prætermissa, si passionis ac resurrectionis historiam, ipsi cum reliquis communem, excipias; id sibi nominatim demonstrandum sumsit, Jesum esse Christum, illum Dei filium: ideoque ea potissimùm ex dictis ac factis Christi recenset, quæ ad hoc probandum spectant; præsertim si fuerint ab aliis, quorum scripta ut historiæ Ecclesiasticæ testantur, vidit, prætermissa: cæteroquin actum agere noluit.

Inter illos vero tres priores, quibus propositum fuit universam Christi historiam complecti, eminent Matthæus & Lucas, propterea, quod uterque fusius rem totam persequitur, Marcus breviùs ac strictiùs. Unde illi sermones etiam & conciones Christi insigniores describunt; Marcus vix ullas, pręsertim si eas excipias, quę ad historiam strictiùs sumtam non videantur pertinere, & occasiones aliquas aliis rebus, quæ narrantur, non præbuerint, aut contra ex illis erutę fuerint. Atque ut id, quod sentio, dicam, videtur mihi Marcus propemodum compendium quoddam Matthæi confecisse: ideo & ordinem hujus in plerisque sequitur, & verba quoque ejus exprimere videtur. Quanquam & nonnihil, quod aliunde illi constitit, addidit; aut in circumstantiarum descriptione ab illo alicubi differt. Quod si Matthęum & Lucam inter se conferas, quanquam utriusque maxima autoritas, & eatenus par, quatenus nefas est alterutrius dictis ulla in parte fidem detrahere; Matthæus tamen, qui ordinem inter scripta novi fœdoris ducit, duobus modis præcipue eminet. Primum quidem, quod Apostolus fuerit, hoc est unus ex divi-

(1) *Maldonatus.*

nissimis post Christum viris, ac præcipuis euangelicæ doctrinæ præconibus; Lucas autem euangelistis tantum, hoc est, Apostolorum *συνέργοις* & veluti administris annumerari debeat, qui tertio ab apostolis gradu numerantur. Deinde, quod Matthæus maximam partem oculatus testis ac spectator eorum fuerit quæ scripsit: Lucas autem, ut ipsemet testatur Luc. 1. 2, ea, quę in euangelica historia scripsit, ab iis accepit, qui spectatores ipsimet atque administri rerum istarum fuerint. Unde tertium quodammodo oritur inter utrumque scriptorem discrimen, quod aliquam Matthæi præ Luca eminentiam ostendit; nempe quod Matthæus, in plerisque saltem accuratiorem temporis rationem habuerit, & ordinem rerum gestarum narrationis serie exactius servaverit. Quanquam non desint, (1) qui contrarium sentiunt. Et ne nos quidem diffitemur, in aliquibus Lucam temporis rationem rerumve gestarum ordinem exactius esse secutum, & distinctius nonnullos sermones Christi retulisse, quam Matthæum. Verum in plerisque vel saltem in pluribus Matthæo palmam hac in parte tribuendam esse censemus.

(1) *Maldonatus.*

De EUANGELIO SECUNDUM MATTHÆUM.

Ut ergo jam ad historiam euangelicam a Matthæo descriptam accedamus, *Inscriptio* in Græcis codicibus vulgatis hæc est: *Euangelium secundum Matthæum:* hoc est, historia euangelica prout a Matthæo descripta est. De significatione hac vocis *euangelii*, quæ proprie bonum seu lætum ac felicem nuncium significat, jam antę monuimus. Est autem in vocabulo hoc ita usurpato Metonymia subjecti, seu mavis objecti & materię: nempe quia hic euangelium, seu id, quod ad euangelii promulgationem primum per Christum factam pertinet, describitur. Verba *secundum Matthæum* ad distinctionem aliorum, ut ita dicam, euangeliorum, seu euangelicarum historiarum ab aliis descriptarum, apposita sunt; significantque tacite, tum ab aliis etiam autoribus, tum alio modo historiam euangelicam esse descriptam: ut quidem ex ipsis, qui in novo testamento habentur, libellis, & nominatim etiam ex iis, quę Lucas initio historię suæ scribit, patet.

Titulum autem hunc non esse ipsius euangelistę, ut nec similes aliorum euangelistarum, aliquot rationibus (1) viri docti comprobant. Primo quod sacri scriptores, si librorum titulos ponant, eos cum ipso librorum contextu connectant, & prima eorum verba faciant: ut inter alia ex Prophetarum & Apocalypseos initiis patet. Deinde, quod non est credibile, omnes quatuor euangelistas similes plane titulos suis libris fuisse præfixuros, quales nunc prefixos videmus. Tertio, quod Marcus alium protinus titulum suo libro præfigit: *Initium euangelii Jesu Christi*; vix id facturus, si jam scripsisset, *euangelium secundum Marcum.* Taceo Græcorum & Latinorum titulorum dissimilitudinem quandam. Latini enim in plerisque codicibus legunt: *Sacrosanctum Jesu Christi euangelium secundum* &c. Taceo etiam, quod non sit credibile; eorum quemque in ipso titulo protinus significare aliqua ratione voluisse, ab aliis quoque atque alio modo eandem historiam fuisse traditam.

Titulo viso, & sic argumento hujus libri jam aliqua ratione perspecto, distributio etiam ejusdem videnda est. Diximus jam supra, cum in genere de euangelica historia, quam in novi foederis codice descriptam habemus, loqueremur, describi hic historiam Jesu Christi in terris versantis, & propheticum munus obeuntis, atque ad sacerdotale ac regium paulatim progredientis. Quia vero is, qui de Jesu Christo, ejusque dictis factisque admirandis audit, eumque Christum, seu divinum populi divini regem constitutum esse intelligit, scire etiam omnino cupit, quisnam ille fuerit, quibus parentibus aut majoribus, quove loco ortus atque in lucem editus, quæque extiterint tantę dignitatis, tam sublimis, ad quod ascendere debuerit, fastigii, omina ac pręsagia: ideo necesse fuit illis, qui historiam Christi plenius descriptam ad posteros propagari vellent, ista quoque primum describere; atque inprimis propter Judæos, quibus probe constabat, Christum ex certa familia, hoc est, Davidica, secundum divinas promissiones oriri debuisse, ita ut, nisi constaret, Jesum ex ea familia ortum, inde concludere recte possent, eum Christum illum promissum non esse. Quapropter Matthęus primo omnium ea, quę ad ortum & nativitatem Christi, infantiamque ejus pertinent, primis duobus capitibus explicat, eaque Jesu Nazareno non defuisse ostendit, quę in Christo, vel ex divinis promissionibus, vel aliam ob caussam extare hac in parte debuisse, intelligi possit. Deinde ea, quæ ad munus Jesu Christi, pręsertim propheticum spectant, fuse persequitur, in eoque prope totum suum libellum consumit. Quanquam autem distributionem secundæ hujus partis possemus differre ad initium capitis tertii, unde ejus initium ducitur; satius tamen est, hoc loco de ea nonnihil disserere: ut totius libri ordo ac compages, velut in tabella quadam depicta, sub unum aspectum hic ponatur.

Videtur ergo pars illa hujus libri secunda in tria iterum membra dispesci posse. In primo contioentur ea, quę pręparationem quandam ad functionem muneris prophetici spectant. In secundo describitur ipsa muneris illius administratio. In tertio illius finis atque exitus, in quo simul aditus quidam continetur ad muneris sacerdotalis ac regii functionem, atque adeo quoddam munerum istorum initium. Primum continetur cap. 3. & parte prima cap. 4 usque ad finem vers. 11, ubi primum

(1) *Maldonatus.*

mum docetur, quomodo Joannes baptista viam ipsi præparaverit: deinde quomodo ipse Christus ad muneris sui in terris functionem veluti præparatus fuerit: partim dum fuit a Deo solenni ratione muneri isti initiatus, &, ut loqui solent, inauguratus, ad Iordanem; partim dum fuit, Deo ita volente, tentatus, & periculum fidei ac constantiæ ipsius antequam rem tantam aggrederetur, captum. In secundo membro, quod a ℣. 12. cap. 4 extenditur usque ad caput 26. exponuntur tum dicta Christi, tum facta, præsertim miraculosa, quibus dicta doctrinamve suam in terris confirmavit, & eorum etiam, quæ post ipsius in cœlum ascensionem gesta sunt, fundamenta jecit. Quod quidem membrum in varias iterum partes pro diversitate temporum, aut rerum, quæ narrantur, distingui potest. Et generatim quidem ita, ut quædam sint a morte ipsius, quæ omnium est veluti terminus, remotiora, longiusque antegressa; alia propiora. Quod posterius rerum genus incipere possumus ab eo loco, ubi scribitur, Christum ultimum iter Hierosolymam suscepisse, ad festum illud, cujus initio crucifixus est. De hoc autem itinere narratur cap. xx. 17 seqq. Prius rerum genus distingui potest in illa, quæ antecesserunt electionem & missionem Apostolorum; in ipsam electionem & missionem; & in ea, quæ illam sunt consecuta. Ut ita tria constituantur membra. De electione autem & missione Apostolorum agitur cap. x toto. Quare quæ caput istud antecedunt, primo ex his tribus membro tribuenda sunt; quæ sequuntur usque ad cap. xx. 17, postremo. Quanquam autem hæc iterum partiri possemus; tamen, ne nimis multa faciamus membra, & ipsa distinctione confusionem quandam pariamus, finem hic divisionis secundi hujus membri superius constituti faciemus. Tametsi infra, cum ad illud membrum perveniemus, nonnihil, quod ad hanc rem pertineat, addere poterimus. Tertium autem membrum, quod terminum quendam complectitur muneris prophetici, & initium quoddam sacerdotalis & regii, continetur historia mortis & resurrectionis Iesu Christi, tribus ultimis capitibus comprehensa. Resurrectionis autem nomine complectimur hoc loco etiam ea, quæ eam sunt proxime consecuta, antequam nimirum in cœlos Christus ascenderet. Et mors quidem ac resurrectio, ut fuerunt confirmatio & sanctio insignis eorum, quæ Christus antea docuerat; & eatenus muneri ipsius prophetico accenseri debent, ita aditus quidam fuerunt ad munus illud, quod in cœlis nunc Christus administrat. Et mors quidem initium quoddam fuit muneris sacerdotalis, cum ea sit victimæ pro nobis oblatæ mactatio; resurrectio autem etiam regii.

CAP. I.

ARGUMENTUM.

In hoc capite ortus ac natales Christi traduntur. Et primum quidem ejus genealogia majorumque series recensetur: deinde ratio conceptionis ac nativitatis illius; quæ in eo consistit, quod a virgine, divini spiritus ope, conceptus natusque fuerit. Prius membrum usque ad versum 18, posterius vero usque ad finem capitis extenditur.

Vers. 1. L*iber generationis Iesu Christi.* Titulus hic est prioris partis hujus capitis, seu genealogiæ Christi: ita ut *liber generationis* nihil sit aliud, quam id, quod nos genealogiam appellamus, seu enumerationem majorum ac progenitorum, a quibus ortum suum quispiam ducat. Similis extat titulus Gen. v. 1: *hic est liber generationis Adam.* Sed ibi liber generationis recensionem posterorum minorumque ex Adamo descendentium significat, non majorum. Hic contra fit. Nec est quod quempiam offendat vox *libri.* Etenim Hebræorum consuetudine, ut vel ex loco modo dicto apparet, recensionem seu enumerationem etiam brevem significat aliudve scriptum, quod Latini libri nomine vix dignarentur: ut apparet ex istis locis: Esth. 9. 25, 26, 30. Esai. 37. 14. xxxix. 1. Ierem. 29. 25, 29. xxxii. 10, 11. Quibus in locis omnibus Hebraïce est vox *sepher*, quæ librum significat. Unde & Latinus interpres in plerisque nomen libri aut librorum posuit. Quanquam & Ciceronem genealogiam libellum nominum dixisse, Beza refert: & simili ratione libellum supplicem, libellum memorialem dicunt: & alias quoque ad breve scriptum libelli nomen diminutivum, ut vocant, transfertur. Subaudiendæ autem sunt in hoc titulo voces, *hic est.* Perinde enim est, ac si dixisset: *Hic est liber* &c. qualis ellipsis est etiam Marc. 1. 1: *Initium evangelii Iesu Christi*; ubi interpretes nonnulli habent: *Hoc est initium evangelii* &c. Quo loco, ut hoc quoque obiter notemus, titulus ab initio ponitur, non totius libri, sed primæ tantum illius partis. Quod hoc quoque loco fieri censemus. Similis ellipseos exempla reperies initio aliquot prophetarum, ubi hæc aut similia extant verba: *Visio Esaiæ* &c. *Visio Abdiæ* &c. *Verba Ieremiæ*, &c. *Verba Amos*, &c. *Verbum Domini, quod factum est ad Ioël, Oseam* &c.

Iesu Christi filii David, filii Abraham. Filii nomen hoc loco poni pro uno ex posteris seu prognatis unicuique liquet: quo pacto & alibi in historia evangelica Christum filium Davidis appellatum fuisse cernimus. Apud Latinos nepotum nomen, quanquam in plurali numero elatum, ita solet usurpari. Quo loco tria quæri solent:

Primum: Cur hos duos ex universa progenitorum Christi serie initio expresserit, & eorum filium Christum nominatim esse significarit.

Alterum: Cur Davidem Abrahamo, posteriorem priori præposuerit.

Tertium: Utrum vox filii secundo loco posita, nempe inter Davidis & Abrahami nomen collocata, ad propius Davidis, an ad remotius Christi nomen sit referenda, & cum eo per Appositionem Grammaticis dictam connectenda.

Ad primum recte respondetur, ideo id factum, quia his duobus Christus fuit promissus, tanquam ex ipsis oriundus. Quanquam promissio Davidi facta specialior fuit, &, ut ita dicam, distinctior; ea, quæ Abrahamo obtigit, generalior, & quasi confusa: idque non tantum ideo, quod promissio Davidi facta Christi ortum ad certam posterorum Abrahami tribum, imo ad certam quoque tribus familiam adstrinxit, cum promissio Abrahamo facta nulli tribui, nullive familiæ fuerit alligata; sed etiam ideo, quod nulla videatur extare promissio Abrahamo facta, quæ Christum nominatim, seu sigillatim ex eo oriturum esse significaret. Quæcunque enim promissiones sunt, quæ mystico sensu significent, Christum ex Abrahamo nasciturum, ea de semine Abrahamico loquuntur. Semen autem illud

non unum ex nepotibus seu posteris ipsius, sed progeniem ac posteritatem Abrahami, certumque adeo hominum genus denotat: uti tum per se quivis facile intelligere potest, qui loca illa in Genesi extantia inspexerit; tum ex iis æstimari licet, quæ de semine illo mystice accepto leguntur Gal. 3. 4. Appellatur quidem Gal. 3. 16 semen illud Abrahami Christus: sed, ut ibi (1) ostendimus, Christus istic non significat solam Christi personam, sed simul corpus quoque ipsius, hoc est ecclesiam, populumve Christianum designat, a capite suo denominatum. Interea tamen recte dicitur, Christum omnino fuisse Abrahamo promissum; licet solus seminis nomine non intelligatur iis in locis, ubi promissio illa continetur: quandoquidem seminis illius caput Christus est, & reliquum semen sine illo existere ex divino decreto nec potuit, nec debuit. Certe qui dicit prolem quampiam ex altero nascituram, eo ipso dicit etiam caput illius prolis ex eo oriturum. Ac promissio Davidi facta specialis fuit, & non ad totum Christi populum, sed ad ipsum tantum Christum populi illius caput pertinuit. Is enim Davidi fuit promissus, qui sessurus esset super ipsius solio, & recturus populum Israeliticum, ut omnibus vulgo notum est.

Ex his jam aliqua ratione patet responsio ad secundam quæstionem. Ideo enim Christus prius fuit dictus filius Davidis, quam Abrahami, quia promissio Davidi facta specialior ac distinctior fuit, & ad Christum nominatim pertinuit. Unde & majoris dignitatis est appellari filium Davidis, quam filium Abrahami: partim quidem, quia, ut diximus, proli illi Davidicæ regnum æternum, idque amplissimum fuit destinatum; partim etiam quia ipse David rex fuit, ita ut vel hanc ipsam ob causam honorificentius esset Davidis filium, quam Abrahami appellari. Sed majoris tamen dignitatis erat appellari filium Davidis [illegible], seu Messiam illum Davidi promissum, atque ex ipsius familia oriundum. Qua de causa etiam illi qui opem Christi implorarunt, eumque titulo, quem putarunt esse omnium honorificentissimum, compellarunt, non Abrahami, sed Davidis filium dixerunt: & populus in fausta illa acclamatione, qua tanquam regem advenientem prosecutus est, filium Davidis vocavit: & alias quoque inter Judæos, cum de Messiæ patre quæreretur, David potius, quam Abraham nominaretur. Quam ob causam, cum quæsivisset Christus ex Pharisæis, cujus filius sit Christus, statim ab illis fuit responsum, Davidis. Causa igitur magna fuit, cur Matthæus ab ipso statim initio ortum Christi descripturus, eum filium Davidis (2) appellarit. Quo accedit, quod, ut ex jam dictis aliqua ratione patere potest, requisitum hoc fuerit, ad Christum constituendum, ex divina promissione necessarium, ut ex Davidis familia esset oriundus; ac proinde etiam a Judæis in Christo vel inprimis requisitum, ita ut nisi constitisset, Jesum ex Davidis familia ortum fuisse, eum pro Christo non fuissent, essentve habituri. Quod si quis dicat, non satis conveniens videri, ut, postquam Christus dictus esset Davidis filius, tum demum filius Abrahami diceretur, cum hoc sit generalius, illud specialius, & qui filius Davidis est, eum Abrahami quoque filium esse necesse sit: a generalibus autem potius ad specialia & strictiora progrediendum sit; respondemus, id vim fortasse aliquam habiturum, si vox *filii* posteriori loco collocata omnino esset cum nomine Christi, non vero cum nomine Davidis connectenda. Sed nobis (ut jam ad tertiam quæstionem simul respondeamus) aliter videtur, non modo propter causam in ipsa hac objectione explicatam, sed etiam, idque aliqua ratione magis, propter Hebræorum consuetudinem, qui in recensendis genealogiis, vocem filii inter diversa nomina collocatam, ad propius referre solent, & cum eo per appositionem connectere. Inspiciantur inter alia hæc loca 1 Sam. 1. 1. 1 Paral. 4. 37. v. 8, 14: Hoc si statuatur, nihil est absurdi in oratione Matthæi, quandoquidem non expresse dicit, Christum esse filium Abrahami, postquam jam dixisset, eum esse filium Davidis, sed id tantum cogitandum ex suis verbis relinquit. Si enim Christus Davidis est filius, David rursus Abrahami, nemo non intelligit, Christum quoque Abrahami filium esse; licet dictum non sit. Non attingimus autem nunc alias rationes, ob quas alii viri docti censuerunt propius Davidem quam Abrahamum fuisse nominatum, quę apud Maldonatum videri possunt. Inter quas illa nobis magis probatur, quę ab ipso secundo est loco collocata; nempe quod alioqui fuisset Abrahami mentio & ante Davidem facienda, & post Davidem denuo repetenda, cum ab eo ad Christum genealogiam deducere vellet. Quo ut effugiant Hebrei, solent id, de quo plura dicere volunt, aut a quo novę narrationis seriem texere cogitant, ultimo loco ponere. Sic Apoc. 1. 4, 5 eandem ob causam septem spiritus præponuntur Domino Iesu.

Abraham genuit Isaacum &c. In hoc versiculo nulla fit mentio Ismaëlis, quem Abraham; nulla item Esaui, quem Isaac genuerit: non tantum quia ex illis Christus non descendit; verum etiam ideo, quia ad veram illam Abrahami & Isaaci posteritatem, populumque divinum ex illis oriundum non pertinuerunt, atque adeo ab illis separati gentibus alienigenis fuerunt annumerati. Nam alioqui decuisset eorum aliquam facere mentionem: quemadmodum statim in eodem versu dicitur, Iacobum genuisse non tantum Iudam; sed additur etiam: *& fratres ipsius*. Etsi enim ex cæteris Iacobi filiis, Iudæ fratribus, non fuerit ortus Christus: quam ob causam nec eorum nomina exprimuntur: sed solus Iudas, ex quo Christus descendit, expresse nominatur, cæteris tantum generaliter descriptis: digni tamen videbantur qui commemorarentur, qui non tantum ad populum illum divinum, seu semen illud Abrahamo promissum pertinuerunt; sed summa etiam quædam illius populi capita, singulorumque tribuum principes atque authores extiterunt, unde & Patriarchę appellantur. Et reprehensionem vix effugere potuisset Matthæus, si, quemadmodum dixerat, Abrahamum genuisse Isaac, Isaac vero Iacobum, nulla Ismaëlis aut Esaui facta mentione; sic etiam hic simpliciter dixisset, Jacobum genuisse Iudam, nulla fratrum ipsius facta mentione; quasi nimirum eos indignos censeret, quos pro Iacobi posteris, populique Israëlitici capitibus, haberet.

Iudas autem genuit Phares & Zara e Thamar. Hic non tantum Phares, sed & Zaram commemorat, propterea quod hic cum illo uno partu editus, cum illo de primogenitura quodammodo certarit, nec, ut de Esauo antea diximus, a populo divino sejunctus fuit. Commemoratur autem hoc loco Thamar, & (ut de similibus simul dicamus) ℣. 5 fit mentio Rachab, illius nimirum Hierichuntinæ, itemque Ruth, quę origine fuit Moabitis, itemque Bethsabeę, quæ uxor fuerat Urię, ℣. 6, cum interea aliarum fœminarum, ex quibus illi fuerint nati qui in hac genealogia memorantur, nulla fiat mentio.

Causa

(1) *In Comment. ad Gal.* (2) *vide Maldonatum.*

Caussa ejus rei hæc a doctissimis quibusdam interpretibus affertur, quod in his, quarum nomina exprimuntur, fœminis aliquid contigerit circa rem matrimonii quodammodo inusitatum, saltem non laudandum, quod in scriptura V.F. expresse sit notatum, & ob quod potuisset quispiam dubitare, utrum filii illi, qui ex eis sint nati, legitimi fuerint necne. Id ergo reticetur, quod usitatum fuit, & de quo dubitare nemo poterat; id solum commemoratur, quod aliqua ratione inusitatum fuit, & dubitationi locum facere poterat. Quanquam interim scriptura V.F. dubitationem tollit, dum filios illos earum, tanquam legitimos recenset.

Vers. 5. *Salmon autem genuit Booz ex Rachab.* In hoc versiculo illud cuipiam mirum videri posset, qui fiat, ut inter Salmonem, qui Rachabam duxerit, & Davidem non nisi tres viri in hac genealogia interveniant: cum tamen, ut a viris doctis est annotatum, trecenti sexaginta amplius anni intercesserint. Neque vero illi nodum penitus solvunt, qui tamen inter cæteros maxime videntur solvisse, qui ajunt, non esse incredibile, quatuor homines, ejus præsertim temporis, quo humana vita, sive natura, sive temperantia longius tenderetur, trecentorum sexaginta sex annorum numerum æquasse: quia si Salmonem numeres, quem verisimile sit, cum Rachab uxorem duxit, fuisse adolescentem, constiturum, singulos infra centum vixisse annos: cum illo eodem tempore centum viginti, immensis licet exercitus laboribus, Moses vixerit. Nam in hac responsione ita agitur, ac si initium vitæ singulorum a morte progenitorum demum duci debeat. Hac enim ratione haud difficulter credi posset, ætates quatuor hominum, nempe Salmonis post ductam Rachab, ejusque filii Boozi, & nepotis Obedi, ac denique pronepotis Jessæ numerum 366 annorum complevisse. Sed quis tam facile crediderit, singulos illos non modo centesimum prope annum attigisse, sed etiam singulis ita contigisse, ut uno alterove, aut saltem paucis demum ante mortem annis, ætate jam plane decrepita, illos, qui hic memorantur, filios genuerint. De Salmone certe haudquaquam est credibile, eum 60, aut amplius demum annis post ingressum in terram Chanaan, Boozum genuisse: quandoquidem eum ex Rachaba genuisse dicitur, quæ sine miraculo sexaginta post captam Ierichontem annis gignere non potuisset: cum satis appareat, Ierichonte capta eam non juvenculam plane fuisse. Et licet tandem fingere velis, quod historiam consideranti minime sit verisimile, eam tum temporis nondum vigesimum attigisse annum; tamen si 60, aut 70 illius ætati annos adhuc addideris, talem constitues, quæ naturæ cursu effœta jam fuerit. Quare vel statuendum est, Boozum, Obedum, & Isai Davidis parentem fuisse homines præter communem usum ac consuetudinem longævos, vivaces ac vegetos, sive singulari naturæ, sive peculiari etiam Dei beneficio, ut etiam post centesimum annum liberos genuerint eos, quos genuisse hic memorantur: vel statuendum est, a scriptoribus V.F. unde hanc genealogiæ Christi partem depromsit Matthęus, inter Salmonem & Boozum gradum, ut vocant, unum atque alterum omissum: id quod illis omnino videtur statuendum, qui Boozum putant vixisse circa 250 annum ab ingressu populi in terram Chanaan. Potuisset autem id propterea fieri, quia obscuriores fuissent, nec fama ita noti, ut vel Boozus, vel Salmon: quemadmodum infra videbimus inter *Salathielem & Zorobabelem omissi Phadajam*, quia Phadaja aliquanto fuit obscurior: qua de re suo loco pluribus agemus. Tanto autem magis id fieri potuit, si Salmon tam diu vixit, ut pronepotis, vel abnepotis sui Boozi ætatem vel attingeret, vel non multo ante ipsius nativitatem moreretur. Ita enim fieri potuit, ut cum Salmonis & Boozi ætas inter se quodammodo connecterentur, intermedii illi, qui utrisque obscuriores fuissent, veluti exciderent, & oblivione obruerentur. Quo accedere poterat, quod essent non tantum ex alienigena matre nati, sed etiam ex ea, quæ infamis inter suos fuisset; quod tamen dedecus in ipsorum posteris paulatim fuit abolitum. Neque vero huic sententiæ obstat, quod Booz ex Rahab genitus dicitur: cum ad id satis esse videatur, quod ex ea generis originem duxerit, quodque ex ea stirpe fuerit prognatus. Quemadmodum etiam istiusmodi ratio non obstat, quominus is genuisse alterum dicatur, qui ejus non pater, sed avus, imo & abavus fuit: ut partim de Salathiele jam indicavimus: partim paulo post dicemus ℣. 8, cum ad Joramum & Oziam perveniemus. Verumtamen non facile conjecturis hic nitendum est: cum sacrę literæ ita Boozum cum Salmone connectant, ut hunc illius patrem proprie loquendo facere videantur. Quare tutius est priorem sententiam sequi, & statuere, homines illos vivaces admodum aut vegetos fuisse, qui in ætate etiam provecta filios genuerint; quale quippiam deprehendere liceat in Ephraïmo filio Josephi, si considerentur ea, quę leguntur 1 Paralip. 7. 20 & seqq.

Vers. 6. *Jesse autem genuit Davidem regem.* Hunc solum regem in hac serie majorum Christi appellat; licet ii quoque, qui sequuntur usque ad Jechoniam, reges fuerint: quia hic princeps fuit regię in hac serie, totaque tribu Juda dignitatis, atque adeo primus etiam in Israele rex non immerito dicendus. Nam etsi Saul ante ipsum regnavit; tamen quia is non tam Dei voluntate, quam ferocientis populi studio ac cupiditate, cui tamen Deus quodammodo assensus, electus fuit; & extra illam tribum fuit ortus, cui regnum fuit jam olim ex Jacobi vaticinio ac benedictione destinatum, ideo prętériri aliqua ratione potest. Accedit ad caussam illam, quam diximus, etiam alia, ob quam Davidem regem voluit nominare Matthęus. Observatum est ab interpretibus, voluisse Matthęum in tres partes genealogiam Christi distinguere, pro ratione triplicis status populi reique publicæ Israeliticę, cujus status diversitas ex diversitate conditionis ac status majorum Christi hic enumeratorum intelligitur. Etenim primus ille populi Israëlitici status fuit ante regnum constitutum; alter sub regno; tertius post eversum regnum. In primo gradus quidam fuit structus sub Judicibus ad regnum; in tertio reliquię quædam regni ad tempus aliquod in familia Davidica, ipsisque adeo Christi progenitoribus ut Salathiele & Zorobabele remanserunt. Quapropter cum a prima hujus genealogię parte ad secundam, & simul a primo populi statu ad secundum transiturus esset, & notabilem utriusque differentiam vellet constituere, Davidem, qui ultimus fuisset primę partis, & initium dedisset secundæ, autorque fuisset dignitatis regię in familia sua, ac initium quodammodo status secundi, in quo populus Israëliticus fuit positus; merito eum, ut id quodammodo significaret, regem appellavit. *David autem Rex genuit Salomonem.* Quomodo Matthęus cum Luca conciliari possit ac debeat, qui genus Christi ex Davide per Nathanem deducit,

videbimus infra verſ. 16, cum de verbis illis agemus: *Iacob autem genuit Ioſephum.*

Verſ. 8. *Ioram autem genuit Oziam.* Illum nimirum, qui alio nomine Azarias fuit appellatus. Vide 4 Reg. 15. 1,6,7,8,13, ubi in Hebræo eſt Uria ſeu Ozias, cum in Latino & Græco ſit Azarias. Confer etiam cap. 26 lib. 2. Paral. ubi perpetuo Ozias appellatur, qui in priori illo loco Azarias. Veruntamen ex eadem hiſtoria ſacra locisque modo dictis ſatis liquet, Oziam non proxime fuiſſe natum ex ipſo Joramo, ut verba Matthæi pręſe ſerunt; ſed fuiſſe filium Amazię regis, pronepotem autem Jorami. Sunt enim hoc loco tres viri inter Joramum & Oziam omiſſi, ut a pleriſque interpretibus fuit animadverſum, nempe Ochozias, Joas, & Amazias. Vide inter alia 2 Par, 3. 11. Genuiſſe ergo Joramus Oziam dicitur, quia hic ex illo, licet aliis intervenientibus, fuerit prognatus. Sed cauſſa tamen hoc loco quærenda eſt, ob quam hi tres omiſſi fuerint, & videndum, quo pacto a falſitatis crimine errorisve ſuſpicione liberari queat Matthęus, qui dixit, omnes generationes, ſeu gradus generis, a Davide uſque ad tranſmigrationem Babylonis, eſſe quatuordecim, cum iſtis tribus additis ſeptemdecim ſint futuri gradus. Atque ut ab hoc poſteriori incipiamus, verba Matthæi, quibus quatuordecim tantum in ſingulis genealogię hujus partibus gradus conſtituit, non ſunt ita accipienda, ac ſi dixiſſet quatuordecim tantum gradus, ſeu perſonas, quarum alię ex aliis fuerint prognatę, reipſa fuiſſe; ſed in hac ſerie majorum Chriſti a ſe conſtituta tres eſſe teſſaradecades, ſeu in ſingulis trium hujus genealogię partium quatuordecim gradus a ſe enumeratos eſſe. Voluit enim, (ut ad prius jam quoque accedamus) & concinnitati cuidam, & lectoris memorię conſulere, tribus æqualibus hujus genealogię partibus conſtitutis, quę tam notabili reipublicę Judaicę, & conditionis eorum ipſorum qui hic recenſentur diſcrimine, diſtinctę eſſent. Itaque cum in prima iſtius genealogię parte quatuordecim tantum gradus in ſacris literis V. F. annotatos reperiret, & totidem quoque in tertia parte recte conſtitui poſſe animadverteret, ut poſtmodum plenius docebimus, Intermedię quoque parti quatuordecim tantum attribuere voluit, cum id ſine falſitatis periculo facere poſſet, & de re ipſa cæteroquin ex ſacris literis V. F. ſatis conſtaret, nec conſilium ipſius in aliquibus omittendis ignorari poſſet; præſertim cum ad inſtitutum ipſius ſatis eſſet, modo conſtaret poſteriores a prioribus fuiſſe oriundos, ut ut non proprie fuiſſent ipſorum filii, ex iiſve proxime geniti. Volebat enim, ut ex primis ipſius verbis ſatis conſtat, & a nobis illic oſtenſum eſt, docere Jeſum eſſe filium Davidis, ac porro Abrahami. Ad hoc autem oſtendendum ſatis eſt monſtrare, Jeſum ex illis majoribus eſſe ortum, qui ex illis genus duxerint, etiamſi non omnes intermedii enumerentur. (1) Cauſſa vero cur hos potius tres, quam alios omiſerit Matthęus (quanquam id arbitrarium cenſeri poterat) hęc non improbabilis a (2) quibuſdam interpretibus adfertur, quia maternum genus ex Achabo, homine impio, & idololatrię crimine maxime infami, duxerint. Nam Joram ex filia Achabi Ochoziam ſuſcepit, ex Ochozia autem Joas, ex Joa Ozias fuit natus. Ideo propter Achabi quodammodo impietatem adeo infamem, poſteri Jorami ad quartam uſque generationem veluti excidiſſe, & ex catalogo majorum Chriſti deleti eſſe videntur. Sed ſive hęc fuerit, ſive alia cauſa, ejus ignoratio nobis nocere non poteſt, cum ſatis id ſit, cauſſam ſcire ob quam aliqui fuerint omiſſi.

(1) *Vide plura hac de re in Lect. Sac. Bocini pag. 106 & ſeqq. item apud Maldonatum.* (2) *Maldonatus.*

Verſ. 11. *Joſias autem genuit Ioakim*, &c. Etſi vulgata exemplaria, tum Gręca, tum Latina, ita legant: *Joſias autem genuit Jechoniam & fratres ejus* &c. extitiſſe tamen alia quædam exemplaria Græca correctiora, quę inter Joſiam & Jechoniam interſeram Joakim, teſtantur doctiſſimi quidam interpretes. (1) Et ſane non modo ex ſacris literis V. F. conſtat, inter Joſiam & Jechoniam interceſſiſſe Joakimum, Jechonię patrem; ſed etiam ex eo, quod Matthæus omnino tres teſſaradecades ſe conſtituiſſe in hac genealogia Chriſti aſſerit, omnino evincitur, aliquem omiſſum eſſe. Nam alioquin vel in tertia, vel in ſecunda teſſaradecade unus deſideraretur. Quod enim quidam Jechoniam bis numerant, ſemel in fine ſecundę teſſaradecadis, & in tertiæ initio iterum, id abſurde omnino fit. Quaſi vero Matthęus, cum concinnitati etiam ratione numeri in conſtituenda hac genealogia ſtuduerit, maluerit unum bis numerare, quam eum, qui ad hanc ſeriem pertineret, exprimere, & ſic numerum quatuordecim exacte complere. Neque vero eſt quod quis dicat, ſuperius potius, ubi nos tres tantum omiſſos fuiſſe diximus, unum eſſe reponendum. Etenim credibilius eſt, euangeliſtam uno in loco tres omiſiſſe, quam alibi duos, alibi iterum unum ex hac ſerie exemiſſe. Adde, quod nulla, quod ſciamus, extent, vel a viris doctis proferantur exemplaria, quæ unum ex tribus illis adſcribant; cum hic adferantur exemplaria, quæ nomen Joakimi habeant. Id ergo jam conſtitutum eſto, Joakimi nomen hic omnino eſſe collocandum. Verum illud porro quæritur, utrum ita ſit legendum, ut recentiores quidam interpretes fecerunt: Joſias autem genuit Joakim: Joakim autem genuit Jechoniam & fratres ejus, in tranſmigratione Babylonis. Etenim nova hic oritur difficultas circa fratres Jechonię: quandoquidem non plures Jechonię fratres in ſcriptura commemorantur, ſed unus tantum Sedekias; non ille, qui ultimus fuit Judęorum rex, a Nabuchodonozore captus, & oculis orbatus (hic enim Jechonię patruus fuit, Joſię filius, alio nomine Mathanias dictus; ut conſtat ex collat. 4 Reg. 24. 17 ſeqq. cum 1 Paral. 3. 15) ſed alius, ex Joakimo Sedekiæ fratre majore natus. Vide 1 Paral. 3. 15, 16. Atqui hoc loco, ſi vulgarem lectionem ſequamur, non frater, ſed fratres Jechoniæ commemorantur. Nobis hic id probatur, quod apud Maldonatum legimus; non in eo tantum mendum eſſe vulgatorum exemplarium, quod Joakimi nomen fuerit omiſſum; verum etiam, quod Jechonię nomen ejus loco poſitum fuerit verſ. 11. Quare ita legendum cum dicto interprete cenſemus: *Joſias autem genuit Joakim & fratres ejus.* Nam præter dictam rationem, quod Jechonias plures fratres non habuerit, etiam illud vulgatæ lectioni obſtat, quod nulla appareat cauſſa, cur Iechoniæ ſive frater, ſive plures, ſi habuiſſet, fratres commemorandi fuerint: at contra cauſſa apparet, cur Ioakimi fratres commemorarentur, nempe, quod illi omnes, certe duo ex illis, reges non minus, quam Ioakimus fuerint. Etenim & Ioachas, alio nomine Iohannan dictus 4 Reg. 23. 30, & Mathanias, poſtea dictus Sedecias, regnavit, ut ex libris Regum & Paralip. conſtat. De tertio fratre Sollum, quod regnaverit, nihil quidem teſtantur regum hiſto-

Beza, Mald, Rober, Stephanus.

ria

riæ: sed interim tamen Ieremias cap. 22. 12 eum expresse regem Iuda appellat, qui regnavit pro Iosia patre suo; forte quia particeps regni, sive cum fratre aliquo, sive cum filio fratris fuerit. Hoc ergo quia in aliis regum in hac genealogia enumeratorum fratribus non contigit, quandoquidem semper filius patri, non frater fratri successit, ideo eorum nulla fit mentio; horum autem ob regnum administratum fit, sed, ut supra in Iudæ fratribus animadvertimus, generatim, non nominatim. Unde jam intelligitur, nullam fuisse caussam, cur Iechoniæ seu frater, seu fratres commemorarentur, quandoquidem nullus regnum tenuit. Hactenus ergo Maldonato plane assentimur. Sed illud adhuc dubium relinquitur, utrum verba illa, *in transmigratione Babylonis*, statim sint subjungenda illis; *& fratres ejus*: an vero interserenda prius illa: *Joakim autem genuit Jechoniam.* Prius Maldonatus censet, qui totum locum ita restituit, & quidem, ut ait, ex quodam veteri exemplari, de quo Stapulensis testetur: *Josias autem genuit Joakim & fratres ejus, in transmigratione Babylonis. Joakim autem genuit Jechoniam. Et post transmigrationem* &c. Sed duplex hic apparet incommodum: Alterum est, quod verba illa, *in transmigratione Babylonis*, & illa *post transmigrationem* ita dirimantur, inserto uno membro, seu una generatione; quum tamen omnino videatur Matthæus ita illa inter se conjunxisse, ut alterum continua serie consequeretur alterum. Alterum incommodum est, quod hoc pacto verba illa, *in transmigratione Babylonis*, necesse esset de tempore accipere, quod triginta sex amplius annis transmigrationem primam antecessit: ut apparet ex cap. 23. 24. Reg. lib. 4; cum tamen longe commodius accipi possit de tempore propiore, prout verborum quoque proprietas postulare videtur. Etenim non adeo multis ante transmigrationem annis Iechoniam ex Ioakimo genitum esse necessum est, hoc est, octodecim annis antequam pater ipsius Ioakimus captivus abduceretur, quibus si addantur tres menses, quibus regnavit, complebitur tempus totum usque ad ipsiusmet, & totius familiæ regiæ, aliorumque principum, ducum, militum, fortium & artificum transportationem Babylonem. Quapropter verisimilius est, ita verba totius loci esse ordinanda; *Josias autem genuit Joakim, & fratres ejus. Joakim autem genuit Iechoniam in transmigratione Babylonis. Post transmigrationem autem Babylonis Iechonias genuit Salathielem.* Sed hac de re uniuscujusque sit judicium.

Iam vero quod attinet ad verba, *in transmigratione Babylonis*, satis ex dictis constare potest, ea non ita esse accipienda, ac si id, quod hic narratur, in ipso, ut ita dicam, transmigrationis puncto, vel saltem eodem anno contigerit. Nam si hæc verba retuleris ad generationem Ioakimi ex Iosia, visum est supra, triginta sex circiter annos intervenisse. Si vero referas ad Iechoniæ generationem, octodecim annos intervenisse necesse est. Quare laxius hoc tempus est extendendum: seu, quod perinde est, ita accipienda sunt hæc verba, ac si dictum fuisset instante transmigratione Babylonis. Neque vero præpositio Græca ἐπὶ omnino significat in ipso transmigrationis articulo hæc facta esse: sed ad ejus vim sufficit, ut tempus intelligatur transmigrationi vicinum. Vicinum autem ideo merito dici potest, quia non modo decreta jam erat a Deo transmigrationis seu transportationis pœna, quanquam sub aliqua, ut videtur, conditione; sed etiam ipse Iechonias unà in captivitatem abductus est, imo etiam ante eum Ioakimus pater. Tanto autem libentius Matthæus dixit, instante transmigratione hæc fuisse facta, longius extenso hoc tempore, ut ita terminum notabilem inter secundam & tertiam tessaradecadem in hujus ipsius initio constituere posset. Vox autem ipsa μετοικεσίας significat translationem in alias sedes seu regiones: quæ licet sponte alias fieri possit, quia tamen hic invitis contigit, & pœnæ cujusdam loco fuit, ideo deportatio ab interpretibus quibusdam (1) doctissimis redditur. Significatur autem hoc loco ipse μετοικισμὸς, seu, ut diximus, translatio abductioque in aliam terram; non in alia terra habitatio, seu exilium, quo nomine nonnulli interpretes non satis recte hic fuerunt usi. Docet id sequens particula vers. 12, *post migrationem Babylonis Iechonias genuit Salathiel.* Id enim non post exilium Babylonicum, si proprie loqui velis; sed in ipso exilio contigit.

Vers. 12. *Iechonias genuit Salathiel.* Videntur tum his Matthæi verbis, tum illis quæ scribuntur 1 Paral. 3. 17, ubi idem asseritur, obstare verba Ierem. 22. 30, ubi de Iechonia ita legitur: *Hac dicit Dominus, scribe virum istum sterilem.* Quasi nimirum prolem habiturus non esset. Sed animadversum jam est (2) à viris doctis, non eum esse loci sensum, quasi Iechonias prolem nullam esset habiturus: quandoquidem eodem in loco, verbis & antegressis & subsequentibus, seminis ipsius expresse fit mentio: versu nimirum 28, & eodem 30: sed sensus est, eum non habiturum semen regium, hoc est prolem, quæ ipsi in regno sit successura, quemadmodum majores ipsius habuerant, quod fuerat antea significatum illis verbis: *abjecti sunt ipse & semen ejus*, vers. 28, & hoc ipso vers. 30, cum dicitur: *nec enim erit de semine ejus vir, qui sedeat super solium David, & potestatem habeat ultra in Iuda.*

Salathiel autem genuit Zorobabel. Diximus jam supra vers. 5 Zorobabelem non fuisse proprie Salathielis filium, sed nepotem. Patrem enim ejus fuisse Pedajam: uti aperte testatur auctor 2 Paral. 3. 19. Dicitur nihilominus Zorobabel filius Salathielis aliquot veteris Testamenti locis 1 Esdr. 3, 2, 8: v. 2. Agg. 1. 1, 12, 14: II. 3, 24. atque adeo haud scio, an ullibi præter autorem librorum Paralipomenon Zorobabel Pedajæ filius appelletur. Quæ caussa fuit, cur Matthæus consuetudinem sacrarum literarum veteris fœderis secutus, Zorobabelem Salathielis filium constituit, omisso Pedaja patre. Caussam vero cur Zorobabel Salathielis potius, quam Pedajæ filius dici consueverit, affert Hebræorum doctissimus, (3) in commentario ad Agg. cap. 1. 1, cujus verba operæ pretium est hoc loco adscribere: *Zorobabel*, inquit, *cujus hoc loco meminit, non fuit ille quidem Salathielis, sed Pedajæ filius. Atque hic rursus Salathiele patre oriundus, ut è 1. Paral. 3 constat. Cæterum ex filiis suscepti nepotes filiorum loco haberi solent. Quod autem hoc loco Salathielis tantum mentionem facit, id inde fortasse factum est, quoniam Salathiel Pedaja vir multo insignior ac clarior extiterit. Quemadmodum & Zacharias filius Iddo appellatur* 1. *Esdr.* 5. 1, *patre tamen Barachia natus, qui filius fuit Iddo, Zach.* 1. 1. Hæc ille. Quinam vero Zorobabel ille fuerit, quamque insignis inter Iudæos è captivitate Babylonica reversos, satis ex locis paulo ante notatis, atque inprimis ex Esdra constat.

Verum hoc loco difficultas non exigua oritur ex col-

(1) *Beza, Piscator.* (2) *Maldonat. Socin. Lect. sac. p.* 117. 118. *Piscator.* (3) *R. David Kimchi.*

latione

latione versus hujus & sequentis cum genealogia Christi à Luca descripta. Etenim ne alia nunc commemoremus, inferius examinanda, ubi de discrimine utriusque genealogiæ uberius dicemus: Lucas cap. 3. 27 Zorobabelem commemorans, eumque Salathielis filium constituens, hunc dicit fuisse Neri filium, Melchi nepotem, pronepotem Addi: cum Matthæus hoc loco, ex veteris fœderis auctoritate, Salathielem Zorobabelis patrem, Iechoniæ filium, nepotem Ioakimi, pronepotem Iosiæ, constituat. Neque enim est, quod quis putet, se ea ratione effugere posse, si dicat, omnes illos Salathielis majores à Luca & Matthæo enumeratos binomios fuisse. Nam primum non est admodum credibile, tot homines continua serie positos bina habuisse nomina: & si habuissent, illa à sacris literis veteris fœderis, quæ expresse nonnullorum Salathielis majorum a Matthæo enumeratorum, diversa nomina exprimunt, silentio prorsus fuisse involuta. Præterea cui verisimile fit, Lucam, cum majores eosdem cum Matthæo describeret, ne unum quidem nomen retinere voluisse in veteri fœdere expressum; & maluisse incognita, vel saltem nullo sacrarum literarum testimonio confirmata ponere, præsertim cum regum istorum, quos enumerat Matthæus, nomina adeo celebria essent, ut verbi gratia, Ezechiæ, Josiæ, regum valde piorum, ne de aliis nunc quicquam dicam. Adde, quod necesse esset usque ad Nathanem revera Davidis filium, istam nominum diversitatem admittere; quod nequaquam fieri posse quivis cernit; cum Nathan ille alius omnino a Salomone fuerit; & præterea a Luca ad illum usque a Salathiele facto initio, viginti & unus commemorentur gradus; cum apud Matthæum, iis, qui omissi sunt, additis, non nisi novendecim reperiantur. Quare alia ratione est respondendum. Verisimile autem nobis est, cum & ascendentes & descendentes gradus apud Matthæum & Lucam plane discrepent, nec ignorare Lucas potuerit, Zorobabelem, illum Judæorum ex captivitate redeuntium ducem, ex regum Judæ stirpe, atque adeo ex Iechonia oriundum fuisse; cum res ea esset apud Judæos ex sacris literis notissima: alium esse Salathielem & Zorobabelem ab ipso nominatum, quam a Mattheo, de quo nihil est dubium, quin ducem illum Iudæorum celeberrimum nomine Zorobabelis intellexerit. Neque vero in eo quicquam absurdi est, statuere, alios quoque in Davidica familia viros fuisse iisdem nominibus appellatos, & quidem ita, ut pater patris alterius, vel avi, filius filii nomen referret. Etenim satis ex sacris literis veteris fœderis constat, multos viros diversos eadem nomina habuisse. Nam & Zacharias non unus memoratur; & Azarias rex, & sacerdos. Sic & Micheæ plures. Et in ipsa genealogia Christi a Luca descripta, Iosephi nominantur quinque, ℣. 23, 24, 25, 29, 30. Sic Mathat & Levi duo, itemque Melchi, & Mathatiæ; Iudæ tres. Et ex historia Iohannis Baptistæ constat, solitos fuisse Iudæos liberis aut parentum, aut cognatorum, præsertim insignium, nomina imponere. Iam ergo cum Salathiel, & Zorobabel viri fuerint inter Iudæos post captivitatem clarissimi, tum suis, tum majorum suorum dignitate ac factis celeberrimi; non mirum est, quosdam in familia Nathanica eorum nomina usurpasse: ita, ut cum quidam filium suum Salathielem appellasset, is rursus ob memoriam insignis illius viri Zorobabelis, filium suum ejus nomine insigniret.

Vers. 13. *Zorobabel autem genuit Abiud.* Dubitatio hic oritur ex dicto sæpius loco 1 Paral. 3. 19 seqq. Etenim ibi filii Zorobabelis numerantur septem; nec tamen eorum quisquam Abiud appellatus fuisse legitur. Sunt enim eorum nomina Mesullam, Ananias, Hasaban, Ohol, Barachias, Hazadias, Iosabezet: quorum quidem non omnium posteri ibidem commemorantur, sed solius Ananiæ, eam, ut credibile est, ob caussam, quod notior cæteris ac celebrior inter cæteros fuerit; aut numerosiorem posteritatem forte reliquerit. Et quia inter posteros Ananiæ nullus eorum commemoratur, qui ab Abiud usque ad Iosephum, illiusve patrem aut avum a Matthæo recensentur: satis apparet, Ananiam non fuisse illum, qui hoc loco a Mattheo Abiud appellatur. Quare vel statuendum est, Abiudum a Matthæo commemoratum, licet Zorobabelis filius fuerit, non fuisse tamen ab auctore libri Paralipomenon commemoratum; vel dicendum unum ex cæteris Zorobabelis præter Hananiam filiis, quorum posteritas non commemoratur, binominem fuisse. Et sane deprehendo, (1) non defuisse, qui Mesullam primo loco commemoratum, quem credibile est Zorobabelis primogenitum fuisse, alio nomine & Rezam & Abiudum appellatum fuisse censent. Quanquam & tertia potest addi sententia: fieri nempe potuisse, ut Abiud ille non filius proprie Zorobabelis fuerit, unus nimirum ex illis septem 1 Paralip. commemoratis; sed nepos, aut pronepos ex aliquo istorum filiorum, præsertim præter Ananiam generatus; quandoquidem in secunda hujus genealogiæ parte seu tessaradecade vidimus, quosdam ex majorum Christi serie fuisse omissos, licet valde notabiles atque insignes fuerint, & in sacris literis Veteris Fœderis non semel commemorati, interque eos valde pii, ut Joas: & paulo ante vidimus, a Mattheo, & ante illum a non uno scriptore Veteris Fœderis, Pedajam inter Salathielem & Zorobabelem fuisse prætermissum. Nulla ex his sententiis prorsus spernenda nobis videtur: sed inter eas tamen probabiliores sunt duæ posteriores; & inter has iterum prior, hoc est, trium istarum media.

Cætera, quæ hic dicuntur, usque ad Josephum maritum Mariæ, apud nos quidem nonnisi fide atque authoritate Matthæi nituntur; sed qui proculdubio genealogiam vidit Josephi ejusque familię, aut certorum hominum fide rescivit. Et fuerunt quidem Judæi in genealogiis inquirendis conservandisque diligentissimi, ita ut modum sæpe excederent, curiosi magis quam diligentes censendi, ut apparet ex 1 Tim. 3. 4. Tit. 3. 9: propterea quod & generis ratio aliqua apud Deum in Veteri Fœdere fuit habita; & certis tribubus, quin & familiis quibusdam, atque inprimis Davidicæ certa fuerunt promissa facta. Ac propterea (quæ ratio hic plurimum momenti habet) non modo tribubus, sed & familiis jam olim certa hæreditas, seu terrę Palestinæ pars fuerat assignata, quam cum alterius tribus, imo & familię hereditate confundi nolebant. Et ne id fieret, ipse etiam Deus certas quasdam leges tulit, qua de re infra forte nonnihil dicendi erit locus. Quapropter necesse fuit, eos diligenter genealogias notare atque asservare, ut familiarum discrimina cognoscerentur, & ad quam quisque pertineret, sciri facile posset, ac porro controversiis, quę ex ignorantia hujus rei oriri possint, occurreretur.

Vers. 16. *Iacob autem genuit Iosephum virum* seu *maritum Mariæ.* Hic jam videndum, quomodo Mattheo con-

(1) *Apud Ludov. Lavaterum in tabella ad hoc locum.*

venias

veniat cum Luca, qui Josephum filium constituit Eli; cujus deinde iterum majores recenset diversos a majoribus Jacobi, a Matthęo commemoratis, usque ad ipsum Davidem. Nam quod uterque Salathielem & Zorobabelem in hæc serie commemorat, diximus jam supra nihil prohibere, quominus iisdem nominibus diversæ personę fuerint designatæ; nec credibile esse, eosdem illos esse, quorum & majores & minores plane diverse commemorantur: ex illa quidem parte a Davide facto initio; ex hac a termino in Josepho fixo. Itaque hic proprius est locus, de discrimine, saltem omnium maximo, quod inter utramque Christi genealogiam occurrit, differendi. De maximo dico: quia & alia quædam sunt, sed minoris momenti, & quæ difficultatem nullam pariant; quale illud est, primum, quod Matthæus a parentibus ad liberos, a majoribus ad minores, seu posteros descendat: deinde illud, quod Matthęus ab Abrahamo tantum genus Christi deducat, superiores non attingat; Lucas autem ad Adamum usque, atq; adeo inde ad ipsum Deum ascendat. Nam nulla hinc oritur inter utrumque scriptorem contradictio. Atque ut obiter discriminum istorum aliquam rationem reddamus, causa cur Matthæus a patribus ad liberos descendat, hæc est, quia ab initio, ut vidimus, illos Christi parentes voluit commemorare, quibus peculiari ratione fuerat a Deo promissus. Quare cum ad illos ascendisset, intermediis gradibus omissis, conveniebat, ut postea ab illis per gradus descenderet, & sic demonstraret, Iesum esse illorum filium. Lucas autem quia proximum tantum Christi patrem, patrem, inquam, ut postea ostendemus, legalem, cujus tamen filius proprie dictus vulgo tum putabatur, nempe Iosephum commemorasset, necesse habuit ab illo ad parentes ac majores adcendere. Atque hinc aliqua ratione etiam posterioris discriminis ratio patet: Matthæus enim cum ostendere tantum vellet, Iesum eorum esse filium, quibus peculiariter promissus esset, certos sibi veluti terminos in majoribus Christi constituendis fixit, neque par fuit, eum ad illum usque generis principem atque authorem ascendere, qui esset omnibus plane hominibus communis, qualis fuit Adamus & Noachus. Lucas autem, quia a proximo ex majoribus Christi cœperat, nullos sibi terminos fixerat, intra quos consisteret: itaque nihil prohibuit, quominus ad Adamum usque ascenderet. Imo id aliqua ratione facere decuit, præsertim quia valde credibile est, eum hanc historiam non minus, ac fortasse etiam magis, propter eos scripsisse, qui ex gentibus essent ad Christum conversi, quam propter Judęos, qui Christo nomen dedissent. Quare æquem fuit, illis, utpote in veteris testamenti codice minus versatis, aliquid hic dare, & totum genus Christi ab ipso usque Adamo deducere.

Verum, his missis, ad illud discrimen, quod primo loco proposuimus, revertendum est, & ostendendum, quomodo Josephus simul & Jacobi & Eli filius dici possit; ac porro, unde tam diversa, ab utroque euangelicæ historiæ scriptore, majorum ipsius seriēs ponatur. Ratio autem utrumque euangelistam conciliandi, ostensa est jam olim a scriptore vetustissimo Africano, quam ex eo repetit Eusebius lib. 1 historiæ Eccles. cap. VII, secutusque est auctor itidem valde antiquus Quęstionum & Responsionum ad Orthodoxos, quæ Justino tribuuntur: ut alios jam taceam ab interpretibus (1) quibusdam citatos. Est autem hæc: Jacobum a Matthæo commemoratum naturalem Iosephi patrem fuisse; Heli, cujus Lucas meminit, legalem, hoc est, talem, qui lege Mosaica ita jubente, censeretur pater Iosephi. Nota est lex divina, in Deuteronomio expressa cap. 25. 5: *Quando habitaverint fratres simul, & unus ex eis absque liberis mortuus fuerit, uxor defuncti non nubet alteri; sed accipiet eam frater ejus, & suscitabit semen fratris sui* (potius *fratri* suo, quanquam Hebræa paulo aliter habent, re tamen eodem redeunte) *& primogenitum ex ea filium nomine illius appellabit* (Hebr. *primogenitus, quem pepererit, surget* vel *stabit nomine fratris sui defuncti*) *ne deleatur nomen ejus ex Israele*, & quæ sequuntur, quæ lex citatur etiam à Saducæis Matth. 22. 24. Res ipsa hac lege præcepta, fuit jam multo ante consuetudine, saltem apud Israëlitarum majores, recepta: ut apparet ex historia filiorum Iudæ & Thamaris, cujus supra facta est mentio, quæ extat Gen. 38. ubi hæc inter alia leguntur verba: *Dixit ergo Judas ad Onam filium suum* (nempe post mortem Her, primogeniti sui filii, cui Thamar nupta fuerat) *ingredere ad uxorem fratris tui, & sociare illi, & suscita semen fratri tuo. Ille sciens non sibi nasci filios* &c; ubi postea narratur, quomodo curaverit, ne liberi fratris nomine nascerentur, seu ne poneret semen fratri suo. Unde postea eo progressa fuit Thamar, cum Iudas nollet tertium illi filium Sela, matrimonio jungi, mallet ex ipsomet prolem suscipere, quàm a consuetudine recepta penitus discedere. Sed post legem illam a Deo latam, more fuisse receptum, ut fratribus, vel propinquis ac consanguineis proximis suscitaretur sine prole defunctis semen, apparet ex historia Ruthæ; & quidem partim ex sermone Noëmi ad nurum utramque habito cap. 1. 11 seqq. partim ex iis quæ leguuntur inferius cap. 3 & 4, ex quo loco intelligitur, legem illam non tantum ad fratres germanos, sed etiam ad consanguineos pertinuisse, ac nomine fratrum, quorum in lege illa fit mentio, hos quoque intelligendos esse: quandoquidem ex historia illa manifestum est, Boozum, more illo antiquo ac lege postulante Ruth. 4. 10, Ruth Mahalonis uxorem duxisse, ut suscitaret nomen defuncti in hæreditate sua, ne nomen ejus de familia sua, ac fratribus & populo unquam deleretur: quanquam alius esset propinquior, qui duceret Rutham debuisset: sed cum is nollet, res ad Boozum devoluta est, quanquam ne ille quidem alter frater germanus Mahalonis fuit. Intelligitur & illud, legem illam Deuteronomii, cum mentionem facit fratrum qui simul habitaverint, non loqui de iis tantum, qui in iisdem adhuc ædibus vivant; sed etiam de iis, qui eodem in oppido, imo etiam in eadem provincia habitarent, ita ut commode alter alterius uxorem ducere, & hæreditatem ejus occupare posset. Quanquam interim nihil prohibebat, quo minus & alius eo jure uteretur, licet longius abesset. Sed ea videtur fuisse legis moderatio, ut non omnino id facere cogeretur, si id cum magno ipsius incommodo, ob longinquitatem loci, esset futurum. Quod utrumque notari, ad rem de qua agimus rectius explicandam, utile est. Interea id constituatur, si quis sine prole decesserit, uxore relicta, filium primogenitum, qui nascitur ex illa uxore eiusque fratre, seu cognato, qui illam jure affinitatis duxerit, defuncti illius filium censeri, atque eo jure hæreditatem illius adire. Quare defunctus pater ipsius legalis dicitur;

(1) *Maldonatus.*

is vero

is vero frater, seu cognatus, qui ipsum genuit, naturalis. Hoc ad rem nostram transferamus. Jacobum & Heli fratres fuisse Africanus tradit, non modo quia ad eandem familiam Davidicam pertinerent, cum alter, nempe Jacobus, ad Salomonis, alter vero, nempe Heli, ad Nathanis stirpem spectaret; sed etiam quia fratres essent uterini. Tradit enim ille, Matthan naturalem Iacobi patrem, duxisse uxorem, quæ Estha fuerit vocata, relictam a Melchi, patre Eli, indeque factum fuisse, ut Iacob & Eli uterini essent fratres ex eadem matre Estha nati. Contigisse autem postea, ut Eli prior moreretur, & Iacobus ipsius, ut diximus, frater uterinus, uxorem ejus, cognationis jure, ad suscitandum fratri semen, duceret, ex eaque Iosephum primogenitum susciperet; qui proinde Eli filius ex lege censeretur, licet ex Iacobo revera esset genitus. Matthæus ergo naturalem Iosephi patrem cæterosque usque ad Davidem majores, a quibus proprie descendit, commemorat: Lucas autem cum legalem ipsius patrem commemorasset, consequenter etiam alios majores, quam quos Matthæus recenset, enumeravit; quia non ab illis, quos Matthæus expressit, sed ab aliis legalis ille pater descenderat. Et huic quidem sententiæ verba utriusque scriptoris valde congruunt; quandoquidem Matthæus expresse dicit, Iacobum genuisse Iosephum, quemadmodum & in præcedentibus omnibus fuerat locutus; id quod naturali patri revera convenit: Lucas autem tantum dicit, Iosephum fuisse Heli, & hunc rursus alterius filium, & sic deinceps; id quod dici jure potuit, quemadmodum supra vidimus, etiamsi is, qui alterius esse dicitur, ex eo revera natus non fuerit. Quanquam interim certum est, ad eundem modum Lucam loqui potuisse, etiamsi Iosephus ex Heli proprie non fuisset genitus. Conveniens autem fuit admodum atque utile, ut utraque genealogia extaret, & sic ostendi posset, Christum, sive naturales, sive legales ipsius majores spectarentur, ad Davidis familiam omnino pertinere: ne ullus hac in parte Iudæis tergiversandi locus relinqueretur. Nam si alterius tantum parentis seu avi ratione ad Davidis familiam pertinuisset, alterius autem ratione ad aliam, speciose potuisset objici, Jesum non Davidis, sed alterius alicujus hominis semen habendum esse. Sed nunc illa tergiversatio, quod quidem attinet ad Josephi majores, duplici hac genealogia proposita, exclusa est: quandoquidem utraque ratione ad Davidem genus illius refertur. Dicimus autem, quod attinet ad Josephi majores: quia de eo, quomodo Christus ad Davidem genus suum referre possit, cum Iosephus non naturalis, sed legalis ipsius fuerit pater, quanquam perfectiori ratione, quam Heli fuerit Iosephi; postmodum dicemus. Interim dum id expedimus, illud videndum est, quomodo historia ex Africano repetita cum genealogia a Luca descripta conveniat: quandoquidem in historia illa affirmatur, Eli, legalem Iosephi patrem, fuisse filium Melchi, qui Estham habuerit uxorem, a Matthan relictam. At Lucas Heli patrem constituit Matthat; Melchi autem proavum Heli facit. Ita enim legimus, Christum fuisse, ut credebatur, filium Iosephi, qui fuerit Heli, Matthat, Levi, Melchi. Hæc certe simul consistere posse non videntur: nisi quis statuere velit, Matthat, qui Heli pater a Luca constituatur, alio nomine Melchi fuisse appellatum, avo suo cognomine. Sed si quis id admittere nolit, necesse esset, vel in historia mendum in nomine Heli subesse, vel in verbis Lucæ, ita ut scriptorum vitio aliquid hic fuerit mutatum ab eo tempore, quo Africanus illa scripsit. Et certe haudquaquam verisimile est, Africanum cæterosque, qui illum secuti sunt, scriptores, cum consensum Lucę & Matthæi hac in parte ostendere vellent, historiamque illam a fide dignis hominibus acceptam in eum finem afferrent, tam fœde hallucinatos fuisse, ut non viderent, Heli patrem a Luca non Melchi, sed Matthat fuisse constitutum. Itaque valde credibile est, aliter tum temporis in Græcis codicibus Lucæ fuisse lectum, quam nunc legitur, eamque ipsam historiam antiquissimorum scriptorum testimonio confirmatam pro diversæ lectionis testimonio haberi posse. Et sane facile ab amanuensibus Græcis, rerum ac nominum Hebraïcorum imperitis, in tanta multitudine nominum errari, ac mutari quippiam potuit, saltem ita, ut voces transponerent, & ordinem verborum mutarent, aut ex media serie in ipsam genealogiæ frontem quædam transferrent. Certe ℣. 29. cum primum Josephi etiam cujusdam facta fuisset mentio, duabus vocibus interpositis, quemadmodum ℣. 23 & 24, una fit mentio Matthat & Levi.

Joseph virum, seu *maritum Mariæ, ex qua natus est Jesus, qui dicitur Christus.* In his verbis ita describitur Josephus, ut caussa indicetur, cur ejus genealogiam huc usque recensuerit, cum de genealogia Christi quæreretur, idque demonstrandum esset, Jesum Davidis, ac porro etiam Abrahami filium esse. Caussa ea est, quod Joseph Mariæ, ex qua Christus natus est, maritus fuerit, & quidem ut ℣. 19 & 20 videbimus, eo jam tempore, cum Christus in ipsius utero divina virtute conciperetur. Quare significatur, ideo Christi genus ad Davidem esse referendum, quia Joseph matris ipsius maritus a Davide prognatus fuerit. Sed quomodo, dicet aliquis, id consistere potest, aut aliquod hac in re habere momentum, cum abunde nobis constet, ut & ab ipso euangelista infra docebitur, quod Christus ex Josepho revera natus non fuerit, sed a virgine spiritus sancti opera conceptus, ac porro in lucem editus? Ad quam objectionem antequam respondeamus, illud paucis ostendemus, cur nobis vulgaris Christianorum hominum ea de re sententia non probetur, arbitrantium, ideo Christum dici Davidis filium, quia Maria mater Christi genus suum ad Davidem retulerit. Nam primum non solet genus alicujus ex matre censeri, sed ex patre; præsertim si mater jam in jus mariti alicujus venerit, ita ut jam in ea non tam genus proprium, quam genus mariti spectetur. Deinde illud adhuc magis sententiam illam convellit, quod nullo pacto fieri potuisset, ut nec Matthęus, nec Lucas Marię ipsius genealogiam describerent, sed solius Josephi: cum tamen satis constet, illis id fuisse propositum, ut ostenderent, Christum Davidis esse filium, ac porro etiam Patriarcharum illorum, unde omnes Israëlitæ genus duxerunt. Annon longe fuisset satius, utrumque vel saltem alterutrum, cum cæteroquin in genealogia Josephi describenda diversam ex parte rationem sequi vellent, Mariæ ipsius genealogiam describere, quam utrumque Josephi, cujus genus nihil, nisi plane per accidens, ad Christi ortum ad Davidem referendum faceret? saltem unico verbulo uterque vel alteruter ipsorum indicasset, Mariam quoque iisdem majoribus ortam fuisse, a quibus Josephus genus suum duxisset, siquidem in eo res tota fuisset sita, hoc est, ratio illa constituta, ob quam Christus Davidis filius esset. Præterea qui fit, ut Angelus

infra

infra Josephum alloquens, & de admirabili Christi conceptione in utero Mariæ uxoris ipsius eum monens, filium Davidis expresse, nec sine emphasi appellet? Similiter & Lucas, cum primum historiam conceptionis ipsius recensere vellet, dicat, Mariam virginem fuisse desponsatam viro, qui ex domo Davidis fuerit; & iterum cap. 2, cum de loco nativitatis Christi acturus esset, dixit, Josephum in civitatem David, quæ vocatur Bethlehem, abiisse propterea, quod esset ipse ex domo & familia Davidis. De Maria autem nihil tale uspiam legitur. Cur non similiter vel Angelus ei admirabilem illam conceptionem Messiæ annuncians, aut etiam ipse Lucas ipsammet describens, eam filiam Davidis appellat; cum non minus, imo longe plus causæ esset, cur hoc diceretur, quam illud? Cur non idem Lucas dicto loco cap. 2, cum statim Mariæ mentionem facturus esset, tanquam ejus, quæ una Bethlehemum abierit, ut cum marito describeretur; cur, inquam non de utroque dixit, eos ex domo & familia Davidis fuisse? cur de uno tantum id expresse maluit dicere, veluti eo ipso uxorem a marito distincturus? Taceo id, quod ab aliis est allatum, quod Lucas, vel potius Angelus apud Lucam, Elizabetham συγγενὶς seu cognatam, vel consanguineam Mariæ dixerit (cap. 1. Luc. ꝟ. 36) Elizabetham autem ex Aaronis filiabus fuisse dixerat Lucas supra, ꝟ. 5. Nam hoc argumentum facilius solvi potest, propterea quod fieri possit, ut quispiam alterius συγγενὶς, seu cognatus, aut consanguineus dicatur, non paterni, sed materni generis habita ratione; seu, ut Latini loquuntur, non gente, sed stirpe. Interim tamen cum nullum extet documentum, ex quo intelligatur, Mariam ex tribu Juda, & nominatim quidem ex familia Davidica fuisse ortam, cum de Elizabetha expresse dicatur, eam ex Aaronis familia genus duxisse; meliori jure statuitur, Mariam quoque ex eadem tribu Levitica fuisse, quam Elisabetham, ratione habita materni generis, ex Davidica familia. Nam si quis dixerit, illud satis argumenti esse, ad ostendendum Mariam ex Davidica familia fuisse ortam, quod ea nupserit secundum legem Josepho, uni ex posteris Davidis; non licuerit autem extra patriam familiam salva lege cuipiam nubere; is vehementer in eo fallitur. Et certe quisquis id dixerit non tantum aliis exemplis refutabitur; sed etiam eo, de quo modo egimus. Nam quisquis contenderit, Mariam ex Davidica tribu fuisse ortam, illi necesse est statuere, Elizabetham, ipsius consanguineam, maternum genus ex eadem familia duxisse; ac porro aliquem ex Elizabethæ progenitoribus, sive patrem, sive avum, sive proavum, ex familia Davidica tribuque Judæ uxorem duxisse. Nec verisimile est, id contra Legem fuisse factum, præsertim quia de Jojada, summo sacerdote, viroque valde pio, & acerrimo legis divinæ custode legimus, 4 Reg. 11. 2, 2 Paral. 20. 11, eum uxorem habuisse ex familia regia, sororem Ochoziæ. Quod si sacerdos ducere potuit uxorem ex tribu Juda, & familia quidem omnium ditissima; certe æque, imo etiam multo magis is qui erat ex tribu Juda, vel alia quavis, uxorem poterat ducere ex tribu Levitica: quandoquidem in ducenda uxore ex tribu Levitica, nunquam poterat obstare ratio legis illius, qua cavebatur, ne puellæ alterius tribus in aliam tribum nuberent; nempe ne hæreditas quoque quæ ad illas devolveretur, in aliam tribum simul transiret, & sic aliquando hæreditariæ tribuum possessiones confunderentur, vel aliqua ratione ab aliis imminuerentur. Etenim Levitis nulla erat a Deo assignata possessio: quare nullam hujusmodi hæreditatem Leviticæ tribus fœminæ in aliam tribum transferre poterant; sed aliarum tribuum puellæ, ac porro etiam nominatim fœminæ è familia Davidica, transferre poterant. Itaque illæ facilius in aliam tribum nubere poterant, lege nimirum nullo pacto obstante, quam hæ. Quanquam interim non negamus, has quoque transire in alias tribus potuisse, si nimirum hæredes non essent, vel saltem jure hæreditatis se abdicarent. Quo quidem pacto omnino necesse est fœminas quasdam aliarum tribuum sacerdotibus nupsisse, cum iis possessiones tenere non liceret. Ex his autem jam satis intelligitur, quam infirmum, imo plane nullum sit argumentum illud, quo vulgo ostendere conantur, Mariam omnino è Davidica familia fuisse, quia Josepho ejus familiæ viro nupserit: siquidem ipsi fateri coguntur, resque est nimis manifesta, potuisse puellas, quæ hæredes non essent prædiorum ac possessionum, viris aliarum tribuum nubere, ac nominatim puellas Leviticæ. Adde, quod, etiamsi concedendum esset, illam ex lege nupsisse Josepho, prohibente ne in aliam tribum illa transiret, inde tamen nequaquam sequeretur, eam omnino fuisse ortam ex familia Davidica. Lex enim illa, quæ huc urgeri solet, non præcipit, ut puella omnino nubat viro suæ familiæ; sed tantum alicui ex familia tribus suæ. Itaque satis fuisset, & Josephum & Mariam ex tribu Judæ fuisse; non vero necesse fuisset, utrumque ex familia fuisse Davidica: qua de re videantur plura in *Lectionibus sacris Socini*, *pag.* 155 *& seqq.*

Quod vero nonnulli ajunt, legem illam non solum de eadem tribu, sed etiam de eadem familia intelligi debere; ut cum mulier aliqua paternæ hæreditatis sola hęres esset, non posset nisi ejusdem familię viro, & quidem propinquissimo nubere, quia ratio legis id postulet; id nobis nondum probant. Nam quod ajunt, eandem fuisse rationem singularum familiarum, quæ totarum tribuum, ita ut non magis illarum hęreditates quam harum confundi possent; id nec usquequaque certum est; & id quod probandum erat non conficit. Nam quod ad prius attinet, incertum est, Deum tam stricte voluisse observari distinctionem hæreditatum singularum familiarum, quam universarum tribuum: partim quia major erat cognatio inter se familiarum ejusdem tribus, quam tribuum universarum inter se, & credibilius est, illis permutare inter se, aut etiam confundere possessiones licuisse, quam his: partim vero quod libertas puellæ hæredi deligendi virum, nimium videretur restricta; nec, nisi de expressa voluntate Dei constet, statuendum est, libertatem cujuspiam fuisse minutam. Quod vero ad posterius attinet, inde non consequitur, propinquissimo omnium in eadem familia nubendum fuisse. Annon enim satis fuit, hæreditatem in eadem familia mansisse, cui tum fuit a Deo assignata, cum terræ distributio primum fieret? Num enim in ea fuerunt servitute Israelitę, ut ne in eadem quidem familia hæreditates inter se permutare possent, nisi maxime propinqui? Jam vero si spectetur familia Davidis, cui certa terræ portio jam olim sub Josua fuit assignata, illa proculdubio late patuit, & plures alias familias, præter Davidis posteros, proculdubio fuit complexa. Itaque non sequitur, Mariam etiamsi tandem Josephus ei maxime propinquus esset, ipsi omnino nubere debuisse. Sed præterea hæc omnia frustra disputantur, cum hoc totum eo fundamento nitatur,

quod

quod incertissimum est, & pro nuda, non dicam conjectura, sed suspicione habendum. Id vero est, Mariam solam fuisse hæredem paternorum bonorum, prædiorumve aliquorum, quæ non potuerint nisi in virum ejusdem tribus, vel etiam familię, ei nubendo transferri. Quod enim est hujus rei in sacris literis indicium? quod vestigium? Cur, cum ex eo solo colligendum esset, Mariam omnino ex Davidica familia, non minus quam Josephum fuisse ortum, ac proinde Christum quoque ex Davide prognatum fuisse, id ne uno quidem verbo euangelistæ significarint? cum hoc uno ignorato cætera omnia, quæ ab euangelistis dicuntur, ad ostendendum, Christum ad Davidem genus suum referre, nullam vim essent habitura. Ridiculi autem sunt, qui affirmant adeo notum tum vulgo fuisse, Joseph & Mariam non ex eadem modo tribu, sed ex eadem prorsus etiam familia oriundos, ut euangelistæ non dixerint. Quid enim? An propterea, quia res vulgo nota erat, vel uno verbulo id non erat indicandum, partim propter posteros, partim propter longius absentes; quorum utrorumque rationem ab euangelicæ historiæ scriptoribus habitam fuisse illi ipsi asserunt, qui effugio illo utuntur? Certe in hac ipsa genealogia scribenda, Matthæus quædam commemorat, quæ tum vulgo omnibus Judęis erant notissima, ut quod, verbi gratia, initio dixit, Davidem esse filium Abrahami, Abrahamum genuisse Isaac, Isaacum rursus Jacobum, & pleraque quæ sequuntur, & ex sacris literis veteris fœderis sunt notissima. Lucas certe ait, se de rebus, quarum certa atque indubitata notitia inter Christianos tum constiterit, scribere: & cum is, ut ex quibusdam argumentis colligi satis potest, etiam Christianorum alienigenarum habuerit rationem, id præterire nec debuit, nec voluit, quod ab illis ignorari posset, ut autem ignoraretur ipse nollet. Adde, quod non est credibile, eo tempore, cum vel Matthæus, vel Lucas ista scriberent, tam multos extitisse Judæos, quibus de familia Mariæ tam certo constaret: cum satis appareat, illam pauperem, certe non valde locupletem fuisse. Scribuntur autem hæc, ut fideles habeant, quo os Judæis obstruant, si contendere forte velint, Christum ex semine Davidis natum non fuisse. Quare si in eo sita fuisset hujus rei ratio, quod Maria mater Christi a Davide esset prognata, id omnino fuisset exprimendum; vel saltem id, unde hoc rursus certo intelligi posset.

Cum ergo huc usque ostenderimus, nequaquam esse credibile, Christum ideo Davidis filium dici, quia Maria è Davidica familia fuerit oriunda; reliquum est, ut veram exprimamus rationem, ob quam Christus è Davidica gente fuisse in sacris literis dicatur. Satis jam supra indicavimus, genealogiam Christi, tum a Mattheo, tum a Luca descriptam ostendere, ideo Christum Davidis filium, hoc est, unum ex ipsius posteris dici, quia genitus fuerit ex uxore Josephi, qui genus suum a Davide duxit: quandoquidem Matthęus, ostensurus, cur Christum Davidis filium ab initio dixerit, genealogiam Josephi describit, perinde ut & Lucas; & eam finiens ac cum Christo veluti connectens, nihil aliud dicit, quam quod Josephus vir seu maritus fuerit Mariæ, ex qua natus est Christus. Quod idem aliqua ratione indicavit Lucas, cum dixit, Jesum fuisse, ut putabatur, filium Josephi. Nam etsi verbum *putabatur*, significat, rem non plane ita sese habuisse; quandoquidem proprie loquendo ex ipso natus non fuerit, significatur tamen, caussam fuisse, cur ita crederetur, nec ullum fuisse in terris hominem, cujus familiæ, seu mavis liberis rectius accenseri possit Christus, præter Josephum. Cur enim alias postea genus Josephi describeret, atque ad Davidem, ac porro etiam ad patriarchas, & ipsum denique Adamum deduceret? Satis enim patet, non Josephi revera, sed Christi caussa genealogiam illam describi. Cur autem id factum fuisset, si plane falso Josephi filius fuisset dictus; & alia justiore ratione Christi genus ad Davidem referri possit? Nam quod nonnulli apud Lucam, Eli, cujus Josephus fuisse dicitur, socerum ipsius statuunt, Mariæ autem patrem; id ab aliis satis est refutatum. (1) Neque vero nos primi sumus, qui ideo putamus Christum Davidicæ familiæ accensendum esse, quia ex Josephi uxore fuerit natus, Iosephus autem a Davide genus duxerit: cum hanc sententiam scriptor antiquissimus proposuerit & defenderit, Author nempe quæstionum & responsionum ad Orthodoxos, qui Iustinus fuisse creditur. Docet enim ille in responsionibus ad quæstionem 66 & 133, propterea Christum dici Iosephi filium, quia sit filius uxoris ipsius, & non ex alio ullo viro natus. Quocunque enim modo Deo placeat alicui dare filium, sive per ipsius cum uxore conjunctionem, sive minus, jam eum censendum esse revera ipsius filium, si, ut diximus, nullus alius inter homines illius pater ulla ratione fuerit. Etenim cum vir & uxor censeantur esse unum corpus, seu *una*, ut Scriptura loquitur, *caro*, qui ex hac natus est, ex illo quodammodo natus censeri potest; si, ut diximus, illa cum altero corpus non junxerit, etsi cum eo caro una quodammodo facta non fuerit. Nam, ut supra satis docuimus, etiam is, ex sacrarum literarum sententia, ipsiusque Dei lege, filius alicujus censebatur, & semen ipsius appellabatur, qui post ipsius mortem ex uxore ipsius alteri juncta viro primus nascebatur, & alium patrem revera habebat, tantum quia propinquitatis jure uxor illa ab altero ducta fuerat. Quanto ergo magis is potest dici alicujus filius, atque adeo semen, qui ex ipsius uxore nascitur, ipsi adhuc viventi juncta, & unum cum illo quodammodo corpus constituente, nec ullum alium in terris patrem habet. Hoc vero totum magis confirmabitur in solutione objectionum quarundam, quæ contra hanc sententiam moveri possent. Etenim dicere quispiam posset, rationem a nobis explicatam non satis consentaneam esse quibusdam sacrarum literarum locis, in quibus asseritur, Christum è Davide oriundum esse. Loca enim illa ita esse comparata, ut omnino postulent, ut Christus proprie loquendo genitus sit ex viro aliquo Davidici generis. Asserere enim sacras literas, Messiam egressurum esse vel fuisse ex utero Davidis, 2 Sam. 7. ℣. 12, vel potius, ut est in Hebræo, è visceribus ipsius. Itemque Psalmo 132. 11, eum fore fructum ventris seu uteri ipsius, seu mavis de fructu ventris ipsius. Ad quam promissionem respiciens Petrus Act. 2. 30 dicat, Deum jurasse Davidi, ex fructu lumbi ejus secundum carnem suscitaturum se esse Christum. Quæ locutiones nunc videntur prorsus requirere, ut Christus non censeatur tantum alicujus ex Davidis posteritate filius, sed revera etiam sit: ea nempe ratione, ut ab illo proprie fuerit procreatus. Quod videntur etiam illa scripturæ loca exigere, quibus asseritur, eum ex semine Davidis natum esse, aut ipsemet Davidis semen appellatur: Ad hæc ergo quid respondendum sit, videamus. Quod ad priora loca attinet, in quibus asseritur, Christum

(1) *Socin. Lect. Sacr. p. 152 & seqq.*

è Davi-

è Davidis visceribus, vel ventre, sive utero, vel lumbis oriturum fuisse; observarunt jam nostri, esse in sacris literis usitatum, ut uterus uxoris, mariti uterus dicatur. Cujus rei exempla aliquot inter cætera extant cap. 28 Deut. vers. 4, 11, 18 & 53, ubi cum Moses viros Israelitas alloqueretur, fructum ventris sive uteri tui, pro filio vel filiis tuis ponit. Quapropter, quod ex uxore ejusve utero ac visceribus nascitur, id ex mariti utero, seu ventre ac visceribus nasci jure dici potest, si nullus revera alius prolis illius inter homines sit pater, & prolis illius causa sit maritus, quatenus ipsius gratia aliqua ratione fœtus hic ex uxore nascitur. Quod hoc loco accidit: quandoquidem prolem hanc in Mariæ utero Deus non producturus fuisset, nisi illa marito fuisset juncta, qui è familia Davidis esset oriundus: quandoquidem Deus promissionem suam olim Davidi factam, de Messia ex ipsius familia producendo, implere hoc pacto voluit. Quod vero de illis locis dictum est, in quibus viscerum, aut uteri, vel ventris Davidici sermo est, id etiam statuendum est de verbis Petri, quæ in Actis extant, in quibus lumbi Davidici fit mentio. Nam cum Petrus expresse commemoret juramentum ea de re Davidi factum, & sic ad verba promissionis divinæ respiciat, in quibus viscerum, aut uteri, vel ventris Davidici fit mentio, non est consentaneum, majorem illa vim habere, quam ista, in quibus ipsa promissio extat: cum necesse omnino sit sententiam esse eandem. Quare cum verba promissionis in Veteri Testamento extantia ad nativitatem Christi accommodari possint, etiamsi ex Iosepho aliove Davidici generis homine proprie non fuerit procreatus, consentaneum est idem de verbis Petri statuendum esse. Neque enim est, quod quis dicat, lumbi nomen, cum de generatione agitur, id tantum significare, quod vir ad generationem proprie confert; non id, quod fœmina. Res enim secus se habet, ut & Medici & Physici docent. Ut taceam, id quod a (1) nostris itidem est observatum, Irenæum videri olim in loco Petri non lumbi, sed ventris nomen legisse: quemadmodum & Syriaca habet versio: ubi est, interprete Tremellio: *de fructibus ventris tui sedere facit super thronum tuum*. Sed præterea observandum est, verbis promissionis divinæ in veteri fœdere aliquot locis expressæ duplicem subesse sensum, literalem & mysticum: quorum ille ad Salomonem ejusque posteritatem spectat; hic ad Christum: nec æque proprie in utroque verba sunt accipienda. Patet id satis ex posteriore istius promissionis parte, qua asseritur, prolem illam Davidicam sessuram super Davidis solio, seu hæredem regni Davidici fore: quemadmodum patet dicto superius Psalmo 132. 11, & ex verbis Petri Act. 2 inde citatis. Certum enim est, Christum non proprie Davidis in regno successorem fuisse; sed obtinuisse regnum ejusmodi, cujus figura tantum fuit solium regnumve Davidis: unde potius in divino solio, quam in Davidico consedisse censendus est. In eo prope solo similitudo regni utriusque consistit, quod, sicut David populi divini, seu Israëlitici rex proprie fuit, ita Christus quoque populi divini, seu veri ac spiritualis Israëlis rex maxime proprie constitutus est, illique regendo ac servando præfectus. Quid ergo mirum est, si, cum de sessione in solio Davidico sermo est, verba ita sunt accipienda, ut a proprietate valde longe recedatur, ita ut Christus Dei magis, quam Davidis hæres futurus fuisse intelligatur, aliquid huic simile etiam in præcedenti promissionis illius parte fiat? Quid, inquam, mirum est, si ita verba illa accipiantur; ut Christus quidem Davidis filius esse intelligatur, sed ea ratione, ut magis Dei ipsius filius, cujus hæres extitit, esse intelligatur? Quod quidem ea ratione commodissime fieri potuit, qua Christum natum esse tum Evangelistæ indicant, & nos ex illis superius ostendimus: quæ quidem est, quod ex spiritu sancto absque virili semine fuit conceptus. Quo pacto Dei filius a primo statim ortu extitit; sed ita tamen, ut uni ex stirpe Davidica veluti agnasceretur, ex ejusque uxore ita prodiret, ut ipsiusmet illius viri filius recte dici posset. Atque hæc ratio sufficere potest ad mysticum promissionis divinæ sensum: quem non est necesse proprietati verborum nimis adstrictum esse. Quare, ut in pauca hanc responsionem contrahamus; ut Christus è visceribus, aut ventre, uterove aut lumbis Davidis natus dici possit, sufficit ita eum esse genitum, ut modus generationis istius proxime accedat ad verborum illorum proprietatem, & eatenus tantum illi aliquid desit, quatenus proprietas istius rei aliquid imperfectionis, &, ut ita dicam, turpitudinis in se includit, quæ, si accessisset, prohibuisset, quominus Christus ab ipso statim ortu Dei filius, seu filius, ut loquuntur, naturalis, dici posset: qualem nunc esse scimus, quia è viro proprie conceptus non est, sed divina virtute in utero productus. Certe longe convenientius est, ut proprietas verborum istius promissionis dignitati Christi aliquo modo cedat, quam ut dignitas proprietati. Atque hoc, quod nunc diximus, etiam responsum volumus ad illa loca, in quibus dicitur, Christum esse è semine Davidis factum, vel natum: qui quidem loquendi modus minus obstare nostræ sententiæ videtur, seu aliquanto facilius interpretationem ejusmodi, qualem volumus, admittit. Nam si, ut supra diximus, frater fratri, aut propinquus propinquo, jam defuncto potuit dici excitare semen: cur non simili quodam loquendi modo dici possit quispiam è semine alicujus natus, quia illi pro prole sit a Deo datus, ac proxime accedat ad illos, qui ex semine alicujus plane proprie sunt generati? Quandoquidem cum dicitur frater fratri excitare semen, seminis nomen pro prole sumitur: sed seminis nomen ideo ad prolem traducitur, quia ex semine ejus, cujus proles dicitur, concipiatur. Quare, si quis proprietatem hujusmodi verborum nimis premere atque urgere vellet, dicendum foret, fratrem efficere, ut proles nascatur, quæ ex semine fratris ipsius fuerit procreata: id quod sane falsum est. Ostendimus autem antea, longe majori jure Christum Josephi filium, ac porro semen dici potuisse, etiamsi ex ipso proprie natus non fuerit; quam ille, qui post mortem alicujus a fratre ipsius fuerit procreatus, filius defuncti. Adde, quod, cum semen pro prole aut posteritate alicujus creberrime ponatur, satis Christus ex semine Davidis natus censeri potest, quia ex stirpe aut posteritate Davidis, ea, quam ipsius dignitas tulit, ratione ortus est; adeo ut semen Davidicum, ex quo natus dicitur esse Christus, non ita proprie sumi debeat, nec tanquam proxima ortus ipsius causa spectari, ut in generatione naturali fieri solet, sed satis est aliquanto remotiorem causam esse.

Vers. 17. *Omnes ergo generationes.* Id est gradus istius genealogiæ, seu series majorum Christi, antea constitutorum, usque ad Davidem, inclusive, ut vulgo loquimur. Nam David est primæ tessaradecadis ultimus.

(1) *Socin, Lect. Sacr. p. 161.*

Usque ad Christum. Id est, Christo incluso, qui est tertiæ tessaradecadis ultimus.

Vers. 18. *Jesu autem Christi generatio ita erat.* Sequitur altera hujus capitis pars, in qua ostenditur, qualis fuerit Christi generatio, habita ratione causæ efficientis. Ostenditur enim, Christum absque virili semine, spiritus sancti opera atque efficacia genitum, & in virgine conceptum, atque a virgine in lucem esse editum. Et prius quidem, quod ad conceptionem Christi attinet, fusius tractatur atque ostenditur a Matthæo usque ad finem ℣. 24. Alterum autem, quo ostenditur, Christum etiam è virgine esse in lucem editum, vers. ult. breviter indicatur. Verba autem hæc initio ℣. 18 posita, sunt omnium eorum, quæ sequuntur, usque ad finem capitis, argumentum seu summa. Itaque vox *generationis*, & conceptionem complectitur, quæ generationis initium est; & nativitatem, quæ illius veluti complementum.

Desponsata enim matre ipsius Josepho, &c. In hoc versiculo breviter res tota indicatur, quæ ad modum conceptionis Christi pertinet: in sequentibus documenta, quibus ea res fuerit explorata, recensentur, & simul, ex veteri vaticinio apud Esaiam extante, admirabilis ille conceptionis modus confirmatur. Quanquam in hoc quoque versiculo jam gradus quidam struitur ad ea, ex quibus tam admirabilis conceptionis modus postmodum apparuit. Nihil autem hic frustra recensetur. Primo dicitur, matrem Jesu Mariam, fuisse jam desponsatam Josepho, cum illa gravida deprehenderetur. Jam enim tum desponsata fuerat Josepho, cum illi primum angelus annunciaret, fore ut Christum conciperet, ac pareret, ut expresse legimus Luc. 1. 47. Atque hoc ipsum, licet non ita aperte dixerit Matthæus, intelligi tamen voluit. Ita autem fieri decuit, ut tanto rectius dici posset, Christum Josephi, ac porro Davidis esse filium: quia nimirum non tantum in lucem esset editus ab ea, quæ Josephi esset uxor; sed etiam conceptus, cum mater, ipsius Josephi uxor jam esset. Quæ enim desponsatę sub Lege erant viris, puellæ aut fœminæ, eorum jam uxores erant, atque ita dicebantur: ut infra dicemus ℣. 20, ubi Maria nondum domum a Iosepho deducta, uxor Iosephi dicitur. Adde, quod hoc famę, ac vitæ quoque Mariæ fuerat tutius postquam nimirum factum est divino monitu, ut Iosepus eam nihilominus domum deduceret, & pro uxore sua agnosceret.

Antequam convenirent illi. Alterum hoc est, quod hic observari voluit Matthæus, ut inde constare posset suo tempore, Iesum non fuisse è Iosepho conceptum: quandoquidem antequam Iosephus & Maria inter se convenirent, hoc est, illa in mariti ædes esset deducta, atque in eadem domo cum illo habitaret, non tantum conceptus fuerat Christus, sed etiam eo usque illius generatio jam fuerat deducta, ut Maria gravida esse deprehenderetur. Ita autem accipienda esse verba illa, *antequam convenirent illi*, non autem de usu conjugali, & res ipsa indicat, & verba angeli Iosephum jubentis assumere uxorem, & factum etiam Iosephi inde consecutum, quod exponitur ℣. 24.

Reperta est in utero habens. Hoc tertium est, quod hic observari voluit Matthæus: ubi quidem & admirabilis conceptionis Christi modus ab ipso exprimitur; & simul causa quædam ac fundamentum ostenditur eorum, quæ in sequentibus recensentur, nempe cur Iosephus eam voluerit dimittere, eaque porro occasione res tota illi divinitus fuerit patefacta. Non dicit autem Matthęus simpliciter, Mariam jam tum fuisse gravidam: sed idipsum jam tum deprehensum fuisse. Id enim significat verbum *inventa est*. Quod autem addit, *ex spiritu sancto*, non ita est accipiendum, quasi dicere voluerit Matthæus, hoc ipsum quoque ab aliis deprehensum fuisse, eam ex spiritu sancto concepisse. Cur enim alias Iosephus eam violatæ pudicitiæ suspectam habuisset, ut ex sequentibus paret? Sed addit hæc Matthęus, ut lectorem forte adhuc rei ignarum statim erudiat, & sic suspicioni sinistræ, quam de natalibus Christi alias concipere posset, statim occurrat. Itaque perinde est, ac si dixisset: deprehensum fuit, Mariam esse gravidam: quod quidem spiritus sancti virtute atque efficacia factum fuerit. Præpositio *ex*, cum dicitur *ex spiritu sancto*, causam efficientem denotat, ut alibi non semel cap. 15. 5. Ioh. 7. 22: 8 42. Rom. 11. 36. 1 Cor. 8. 6.

Vers. 19. *Justus existens.* Id est, cum esset vir bonus, probus, ac virtutis studiosus. Causa enim hic indicatur, cur, licet suspectam haberet uxorem, eam tamen infamem reddere noluerit; nempe quia vir esset bonus. Boni autem viri benigni esse solent, clementes, atque ad ignoscendum ac parcendum proni. Absurde autem illi faciunt, qui ita reddunt: *quamvis esset justus*: quasi nimirum justitia id alias requisierit, ut Josephus uxorem suam infamem redderet, aut exemplum in ea statuere juberet; cum tamen nuspiam ita vox justitiæ in sacris literis accipiatur, qua de re alibi a nobis dicitur. (1) Et præterea hoc pacto significaretur, Josephum hic justitiæ non satis fecisse, & sic affectui in uxorem plus quam justitia permitteret, indulsisse: cum tamen is hoc loco maxime laudetur. Adde, quod facile animadverti potest, Matthęum hic tacitæ objectioni occurrere voluisse, quæ ex narratione ipsius suboriri in legentium animis posset. Ita enim quispiam potuisset cogitare: si Maria jam tum, cum nondum esset domum a Josepho deducta, deprehensa fuit gravida, qui factum est, ut eam Zelotypia præsertim commotus non statim infamem redderet, & vel publico, vel saltem privato judicio cum ea ageret, si causam atque auctorem ejus conceptionis ignoravit, & non potius se illius conceptus auctorem esse agnovit? Respondet Matthæus, ideo id factum fuisse, quia vir bonus, ac porro etiam benignus, mitis ac clemens fuerit, qui proinde noluerit severius cum Maria agere, & de illa quicquam inclementius statuere, sed rationem potius inire voluerit, qua & illius infamiæ aliqua ratione occurreret, & sibi consuleret, ne eam ducere cogeretur, quam criminis gravissimi suspectam habebat. Hæc vero responsio minime contineretur in verbis Matthęi, si ad eum modum acciperentur, ac si dictum esset, quamvis justus esset: imo potius vis objectionis augeretur, & factum Iosephi minus credibile redderetur, utpote qui non modo Zelotypię hac in parte restiterit, verum etiam justitiæ leges, cujus alias studiosus esset, migraverit; nec quicquam diceretur, quod ad minuendam hujus objectionis vim pertineret. Addatur dictis etiam illa ratio, quod si istorum interpretatio admitteretur, conjungerentur tanquam consentanea ea, quæ dissentanea sunt; & tanquam dissentanea, quæ consentanea. Etenim ita loqui censendus esset Matthęus: Joseph autem maritus ejus etiamsi justus esset (hoc est, ex istorum interpretatione, vindex deli-

(1) *Antigrot. cap. 1.*

ctorum

ctorum severus, seu talis, qui scelera plectenda putaret) & nollet eam diffamare, vel exemplum in ea statuere, voluit tamen clam eam deserere. Nonne hic illa duo tanquam consentanea ponerentur, quæ tamen ex istorum sententia maxime dissentanea essent; nempe justum esse, & nolle exemplum statuere in ea, quam pœna putet dignissimam: & rursus illa tanquam dissentanea ponerentur, quæ consentanea aliqua ratione forent; justum esse, & velle uxorem, quam gravissimi criminis suspectam habeas, deserere? Satis profecto patet, ita ex istorum hominum sententia loqui debuisse Matthæum: Joseph autem vir ipsius, licet justus esset, voluit tamen in ea exemplum statuere; non vero, & noluit in ea exemplum statuere.

Παραδειγματίσαι. Hæc vox proprie significat exemplum statuere, seu ita quempiam tractare, ut aliis sit exemplo; quod fit pœnas de aliquo sumendo: Sed sumitur etiam pro diffamare, vel ignominiæ exponere; ut nonnulli interpretes vocem hic reddiderunt. Eodem modo verbum hoc usurpat divinus auctor Epist. ad Hebr. 6. 6. Exaggeraturus enim illorum hominum peccatum, qui ab agnita veritate desciscunt, ait, eos denuo crucifigere sibi filium Dei, & *παραδειγματίζοντας*, seu ignominiæ exponere. Vetus interpres eodem sensu reddidit, ostentui habere. Significat enim, homines istiusmodi hoc suo facto contumelia maxima afficere Dei filium; quandoquidem ea ratione ostendunt, Christum se pro impostore habere, eumque jure aliquando tanquam impostorem cruci affixum fuisse. Significat ergo Matthæus, Josephum noluisse Mariam sive publico, sive privato judicio cum ea agendo, eamque accusando, infamem reddere, atque hoc pacto ignominia notare.

Dimittere eam. Dato nimirum illi repudii libello, quasi aliam qualemcunque causam habuisset eam dimittendi, ab eave divertendi: quandoquidem sub Lege licebat, vel saltem in more erat positum, quamvis ob causam, quæ uxorem viro odiosam redderet, eam dimittere.

Vers. 20. *Hæc autem illo cogitante, seu in animo volvente.* Noluit Deus antea occurrere sinistræ de Mariâ suspicioni, sed potius eum maluit permittere strenue de ea suspicari, donec jam fere eo ventum esset, ut facto aliquo suspicionem hanc testaretur, atque inde postmodum infamia aliqua ad Mariam facile redundare posset. Ideo autem rem hanc tam diu distulit, ut quanto magis de Maria suspicatus fuisset Iosephus, tanto postea, ubi res hæc fuisset ab ipso patefacta, apertius constaret, nec ex ipso Mariam concepisse (cur enim alias suspicaretur?) & id ipsi certo postea compertum fuisse, eam divina virtute concepisse, nec cum ullo viro consuetudinem habuisse. Cur enim alias, de qua tam sinistre fuisset suspicatus, quamque jamjam deserere constituisset, tam repente mutatus prægnantem recepisset, novus sponsus; & tanquam castissimam conjugem dilexisset ac fovisset? Id certe non fuisset passa zelotypia maritis omnibus, sed maxime novis quodammodo innata: nec ipsius virtus atque integritas, quam paulo ante Matthæus tanquam vulgo satis notam commemoravit: quæ eadem facile postea efficere potuit, ut, cum hæc omnia narraret, ipsi crederetur. Quamquam præterea vix fieri potuisse videtur, quin ex ipsius verbis, vultu, factisve aliis constaret, aliter eum antea de uxore sua statuisse, aliter nunc, postquam eam domum deduxit, aut deducere statuit: utut forte antea animi dolorem aliqua ratione premere fuerit conatus. Itaque res quoque & effecta ipsa fidem tum ipsius, tum Mariæ sermonibus de admirabili Christi conceptione conciliare potuerunt.

Ecce angelus Domini per somnum apparuit ipsi. Ecce ait, tanquam rem & Josepho insperatam, & alioqui non vulgarem narraturus, quæ ipsius cogitatis finem imposuerit, & consilium animo conceptum impediverit. Caret vox *Angeli* in Græco articulo, ut simpliciter aliquem ex Dei angelis, seu nunciis cælestibus intelligamus. Vox *Domini* articulo carens pro nomine Hebraico Iehova vel Adonai ponitur. Quanquam id alias quoque res ipsa postulat, Christo, cujus nunc quoque sunt angeli, nondum nato. Noluit autem Deus, ut Iosephus a Maria tantum ea de re edoceretur, eique persuaderetur, ex spiritu sancto illam concepisse; quod nec facile fieri poterat, cum res esset prorsus inusitata, ac porro etiam nisi inusitata ratione comprobaretur, cordato homini incredibilis, & maxime sponso, in cujus animum, ut antea diximus, Zelotypia facile irrepetet. Quare cœlitus eum hac de re docere per nuncium suum, testem omni exceptione majorem, voluit. Satis autem erat per somnium id fieri, etiamsi non ita, ut Mariæ aut Zachariæ, vigilanti ac sentienti appareret angelus: præsertim cum tam notabile posset esse illud somnium, tamque alte vis ejus apparitionis illi imprimi, ut non posset non divinitus sibi immissum esse illud somnium agnoscere, & non minus de re ipsa certus esse, quam si oculis ipsis angelum vidisset, & auribus sibi loquentem audiisset. Propheticum nimirum fuit hoc somnium, seu ex eo somniorum genere, quæ Prophetis immittebantur: de quibus vide inter alia Num. 12. 6 & Ioël. 2. 28, quæ verba citat Petrus Act. 2. 17. Ea vero somnia necesse fuit ita esse comparata, ut Propheta, cui contigerunt, planè certus esse posset, ea divinitus sibi esse immissa, & porro etiam audacter atque constanter ea aliis proponere, ac dicere, hæc divinitus sibi patefacta; nempe quia ita essent notabilia, tamque vehementer animum ipsius afficerent, ac si rem ipsis oculis videret, atque auribus audiret. Non improbabilis autem videtur esse illorum conjectura, qui suspicantur, ideo potissimum per somnium hæc Iosepho divinitus fuisse indicata, quod credibile sit, eum noctu quoque cubantem, ista quæ ad se ac Mariam pertinerent, animo agitasse, & consilium de ea deserenda cepisse; vel postridie, vel certe non multo post exequendum. Solemus enim, si quid nos cruciat, aut præ manibus quippiam habemus arduum, noctu ab aliis laboribus vacui apud nos coquere. Quare tempus Deo visum fuit opportunum, eum antequam surgeret & consilium suum exequeretur, vel saltem ad id exequendum aliqua ratione accederet, monere, atque ab illo consilio avocare.

Joseph fili David. In Græco est *υἱός*. Nominativus pro Vocativo, usitata in sacris literis Enallage, de qua plura diximus in libro de Deo & attributis ejus, pag. 100. Utitur autem hac appellatione tanquam honorifica, & ad rem, de qua locuturus erat, accommodata, & emphasin habente. Locuturus enim erat de conceptione ac nativitate Messiæ, quem filium Davidis esse constaret. Quare, ut tacite significaret, eum, qui ex uxore ipsius esset nasciturus, Davidis filium fore, ita eum appellat; atque adeo ut significaret, eum, quem uxor ipsius concepisset, fore non vulgarem aliquem hominem, sed illum Davidis filium olim promissum;

neque miraretur quippiam alioqui plane inusitatum in ipsius conceptione contigisse, quandoquidem & ipsa proles plane inusitata esset futura.

Ne timeas. Ne dubites, ne verearis, ob suspicionem nimirum criminis.

Accipere Mariam. Id est, domum ducere, ut tecum jam porro habitet: quia de re jam dictum alibi antea versu 18, cum ageremus de verbis: *antequam convenirent illi.*

Uxorem tuam. Uxor Josephi dicitur Maria, quia sponsa apud Israëlitas, etiamsi domum nondum ducta esset, juris tamen ac conditionis habita ratione, uxor erat: unde is, qui eam violasset, instar adulteri, & ipsa quoque, si in urbe id fuisset factum, nec clamasset, tanquam adultera puniebatur, ut apparet ex Deut. 22. 24. ubi inter alia de viro hujusmodi dicitur, quod humiliaverit uxorem proximi sui: quia nimirum sponsam ipsius violasset. Hinc videmus ℣. 24. Josephum, licet nondum domum duxisset Mariam, virum tamen seu maritum ipsius appellari. Quod vero nonnulli ita hæc verba interpretantur, quasi dixisset Matthæus: ne timeas accipere Mariam, in uxorem, hoc est, ut tua sit vel fiat uxor; illi primum non animadverterunt, articulum τὴν, nomini γυναῖκα præfixum, qui hic nota est appositionis, ut alibi sæpe: dixisset enim Matthæus simpliciter: μὴ φοβηθῇς παραλαβεῖν μαριὰμ γυναῖκά σου, omisso articulo. Deinde: nec addidisset voci γυναῖκα, pronomen σου, sed simpliciter dixisset, παραλαβεῖν μαριὰμ γυναῖκα. Nam quod pronomine σου indicatur, id totius phraseos vi, satis comprehenderetur atque indicaretur. Ita sane loquendi consuetudinem apud Græcos ferre, facile intelligent ii, qui ejus linguæ non sunt ignari.

Quod enim in ipsa natum est: hoc est conceptum, & aliquo usque jam perfectum.

Ex spiritu est sancto. De hoc diximus ℣. 15.

Vers. 21: *Pariet autem filium.* Particula δὲ, etsi a nonnullis accipitur pro *enim*, ut Maldonatus censet, potest tamen vim suam propriam retinere, quasi dixisset: pariet autem non filiam, sed filium. Nam cum in proxime præcedentibus generalibus verbis de hoc Mariæ fœtu fuisset locutus, neutro genere usus, quod nullam sexus distinctionem facit, nunc distincte de sexu loquitur. Inter generale autem, & speciale quædam est antithesis, ad quam significandam adversativa δὲ recte adhibetur.

Et vocabis nomen ejus Jesum. Nos simpliciter diceremus: & vocabis eum Jesum. Adscribitur hoc loco Josepho, quod ita filium suum vocaturus esset, vel vocare deberet, cum idem ab angelo tribuatur Mariæ Luc. 1. 21. Poterat enim, atque adeo debebat ab utroque parente junctim id fieri: dumque id Iosepho quoque adscribitur, vel potius præcipitur, parentis quodammodo in filium nasciturum autoritas ipsi tribuitur. Parentum enim inprimis est liberis nomina imponere. Verbum autem futurum *vocabis*. etsi subjungitur futuro *pariet*, de eventu secuturo simpliciter loquenti; imperativi tamen vim ex Hebræorum consuetudine habet, tum hoc, tum illo apud Lucam loco modo citato. Non enim hic prædicitur Iosepho, vel illic Mariæ, quid alias, seu mavis, sponte sua sint facturi; sed quid facere debeant, præscribitur. Additum autem etiam hoc de nomine fuit in somnio isto divinitus immisso, ut tanto magis postea res confirmaretur, ejusque veritas illucesceret, si Maria postea Gabrielis dicta referens idem filii nascituri nomen diceret, quod Iosepho quoque per somnium fuisset indicatum; atque adeo ipse Iosephus tanto magis fidem uxoris dictis adhiberet. Quis enim non statim agnosceret, rem minime confictam esse, si audiret, etiam nomen illud alteri fuisse significatum, quod ipsemet occulta quadam ratione compertisset? Nomen vero *Jesus*, quod Hebraice est *Jehoschua*, servatorem, vel potius, si proprietatem vocis exactius velis exprimere, salutem significare, hoc est, per Metonymiam, salutis causam, quod perinde est ac si diceres servatorem, jam satis vulgo notum est, & angelus in sequentibus verbis significavit. Fuit quidem id aliis quoque, præter Christum commune, ut Iosue, illi successori Mosis, ut apparet etiam ex cap. ad Heb. 4. 8. Act. 7. 45. & filio Iehosedeci Hagg. 1. 1. sed literarum magis ac soni habita ratione, quam rei. Quod si vero etiam aliquid in re habuerint cum Christo commune; quod de Iosua filio Nun inprimis dici potest: in ipsa tamen salutis ratione tantum est inter illum & Christum discrimen, quantum est inter cœlum & terram. Illud ab omnibus quoque observatum est, & a quovis etiam facile animadverti potest, solere nomina divinitus imposita omen rerum futurarum, & quandam earum prædictionem continere.

Ipse enim servabit populum a peccatis suis. Ratio hujus nominis redditur, & ejus quædam interpretatio, seu mavis explicatio hic subjungitur. Diximus, id salutem seu salutis causam, hoc est, servatorem significare. Hoc ipsum Christo reipsa competiturum, ita ostendit angelus, ut simul exponat, & quibus illa salus per filium hunc nasciturum sit præstanda; & qualis ea salus sit futura, quave in re constitura. Prius exprimit, dum ait; *servabit*, hoc est, liberabit, *populum suum*; populum Israëliticum intelligens; qui quidem duplici ratione Christi populus dici poterat: tum quod ipse ex ea gente esset ortus, (usitatum enim est in sacris literis, populum alicujus appellari eam gentem, ex qua is natus est, de quo est sermo) tum quia populus Israëliticus ipsi subjectus esset futurus, ac porro Christus in eum habiturus esset imperium ac dominium. Verisimile est Iosephum quidem priori potius modo tum temporis verba illa intellexisse; sed interim tamen statuendum videtur, angelum, vel potius Deum per angelum illum loquentem, posterius potius verbis istis intellexisse; qui sensus postmodum eventu ipso fuit declaratus. Cur autem populus tantum Judaicus fuerit commemoratus, cum salus per Christum adferenda toti hominum generi esset futura communis, causa satis nota est; nempe quod huic genti tantum esset aperte promissa, cæteris gentibus haudquaquam; quodque ea aliis quoque terrarum populis postea facta sit communis, id factum est per quandam aliorum populorum in gentem stirpemque Judæorum insertionem, &, ut ita dicam, adoptionem, a Deo summo factam, uti Paulus docet inter alia ad Rom. XI. 17. Quare etiamsi populi hujus nomine populus Judaicus intelligatur; non sunt tamen a salutis istius communione excludendi cæteri terrarum populi, sed potius includendi ac comprehendendi, populi hujus nomine, quatenus ei fuerunt quodammodo inserti. Quod si quis malit, populum Christi nominari hoc loco eum, cui Christus imperet, cum eo non pugnabimus: res enim eodem tandem recidit. Quanquam illud, quod ante

diximus,

diximus, magis videtur consentaneum menti angeli loquentis, & ejus temporis rationi, quo Israëlitico inprimis populo servator promittebatur, & vulgo expectabatur.

Posterius, quod in his verbis exprimi diximus, nempe qualis illa salus, quave in re sit constituta, docuit angelus, cum dixit, eum servaturum, seu liberaturum populum suum *a peccatis ipsorum*. Quibus quidem verbis, duplex liberatio significari videtur, pro duplici acceptione vocis peccati. Nam & proprie accipi potest, pro ipsis divinæ voluntatis transgressionibus; & improprie, per Metonymiam causæ efficientis, pro reatu ac pœna peccatorum, ut in sacris literis sat crebro contingit, & nominatim in omnibus locis, in quibus remissionis peccatorum fit mentio. Ab utraque enim re Christus populum suum liberavit, ut alibi docetur. Quanquam hoc loco, vocem peccati posteriori inprimis modo accipiendam arbitramur, ita ut hic liberatio a reatu ac pœna peccatorum intelligatur. Et si quis contendat, non utramque simul significationem, sed alterutram tantum retinendam esse, satius est posteriorem retinere, quam priorem. Quanquam interim liberatio ab ipsis peccatis seu transgressionibus divinæ voluntatis veluti consequenter in liberatione a pœnis peccatorum contineri censenda erit, tanquam illius medium seu requisitum, quod nobis Christus quodammodo suppeditavit. Etenim dubium non est, quin hic angelus id exprimere voluerit, ob quod Christo proprie nomen Jesu, quod servatorem significare diximus, sit imponendum, quodque maxime pertineat ad felicitatem populi divini, quam per Christum illi afferendam esse hoc nomen debebat portendere. Id autem per se non est liberatio ab ipsis voluntatis divinę transgressionibus; sed ab earum pœnis. Illa licet a Deo per Christum fuerit profecta, atque in hominibus quodammodo perfecta; ad officium tamen hominum magnam partem per se pertinet. Altera vero illa liberatio, non ad hominum officium pertinet, sed merum Dei beneficium est in illos collatum: quod ubi perfecte consequentur, perfectam simul felicitatem consequentur.

Vers. 22. *Hoc autem totum factum est*. Hoc est, quod Christus fuerit spiritus scilicet virtute conceptus a virgine: qua de re hucusque sermo fuit. Vox ergo *totus*, non omnes rei circumstantias complectitur; sed rei veluti summam, quæ in eo continetur, quod modo diximus. Quanquam non (1) desunt, qui etiam illud hic comprehendi putant, quod nomen Jesu puero nascituro fuerit impositum: quod, si rem ipsam, non literas ac syllabas spectes, idem fit cum nomine Emmanuel, quod in loco Esaiæ mox citando Christo tribuatur. Sed eo usque extendere hæc verba necesse non est. Quanquam de eo nemini litem movebimus.

Vers. 23. *Ecce virgo in utero habebit*. Quomodo hic locus ad rem faciat, fuse est a nostris (2) alibi disputatum. Nos rerum capita brevibus attingemus. Et primo quidem omnium ostendendum est, quo pacto ad Jesu Christi nativitatem hæc verba referri queant; cum Esaias in iis omnino loqui videatur de suo tempore. Nam si quis reliquum contextum inspiciat, videbit, in his verbis promitti signum, ex quo perspici queat, fore, ut terra Judæa relinquatur a rege Syriæ Razin, & Phazia rege Israëlis, qui Achazo regi Judæ, patri Ezechiæ bellum tum moverant; ac regionem ipsi subjectam infestare cœperant, atque adeo Achazum Hierosolymis obsederant: qua de re legitur etiam 4 Reg. 16. Illud certum est, talis ibi pueri nativitatem promitti, in cujus adhuc infantia debeant relinquere terram, nempe Judæam, duo illi reges; ita ut, si nolis de tali signo hic sermonem esse, ex quo certo constare possit, fore, ut terra illa a regibus istis deseratur, statuendum tamen sit, tale signum promitti, ex quo de tempore istius rei constare possit. Nam post verba a Matthæo hic repetita adduntur ℣. 15. & 16 de eodem puero apud Esaiam ista; *Butyrum & mel comedet, ut sciat reprobare malum & eligere bonum: quia antequam sciat puer reprobare malum, & eligere bonum, derelinquetur terra, quam tu* (Achazum regem alloquitur) *detestaris, a facie duorum regum suorum.* Adde, quod ex capite 8, si cum 7 conferatur, facile apparet, intelligi nomine hujus pueri, filium Prophetissæ, per quam Esaiæ ipsius uxor intelligitur: quandoquidem ita ibi scribit Propheta: *Et accessi ad prophetissam* (id quod verecunde usum conjugalem significare, doctiores omnes intelligunt) *& concepit, & peperit filium. Et dixit Dominus ad me: voca nomen ejus, Accelera spolia detrahere, festina prædari. Quia antequam sciat puer vocare patrem suum, & matrem suam, auferetur fortitudo Damasci* (quæ nimirum erat sedes regis Syriæ) *& spolia Samariæ coram rege Assyriorum.* Ubi verba; *quia antequam sciet* &c. respondere illis cap. 7. ℣. 16, quia antequam *sciat reprobare malum* &c. facile est videre. Eodem pertinent & sequentia cap. 8 verba, ubi, postquam de victoria regis Assyriorum locutus esset Propheta, quam reportaturus esset de rege Syriæ, & rege Samariæ, seu Israëlis, significat malum illud etiam in terram Judæam exundaturum, quam ibi non frustra Emmanuelis illius terram appellat, significans fore nihilominus, ut Judæę Deus sit propitius. Ita enim inquit: *Et erit extensio alarum ejus* (nempe regis Assyriorum) *implens latitudinem terræ tuæ, ô Emmanuel. Congregamini populi & vincimini, & audite universæ procul terræ, confortamini & vincimini; accingite vos & vincimini; inite consilium, & dissipabitur; loquimini verbum, & non fiet, quia nobiscum Deus.* Id quod Hebraicè est Immanuel: ad pueri istius cap. 7 promissi, nomen respiciens. Quare nihil est dubitandum, in verbis illis è cap. 7 a Matthæo hic citatis, sermonem esse de puero, qui tempore Esaiæ prophetæ, & Achazi regis Judæ, conceptus natusque fuerit. Sed hæc nihil obstant, quominus idem locus, a Matthæo ad Christum, ejusque admirabilem nativitatem, rectissime fuerit relatus. Etenim, ut in aliis multis locis, de Messia præsertim loquentibus, duplex est sensus, literalis nimirum, seu historicus, & mysticus: quod nec veteres illos Iudæos, cum quibus Christo & Apostolis res fuit, ignorasse aut negasse apparet, nec hodie a Iudæis penitus negari potest, qui diversos eorundem verborum sensus esse posse ultro confitentur; ita etiam de hoc loco statuendum est: & tanto quidem magis, quod non obscura, sed satis aperta, ejus sensus in hac prophetia extent indicia, verbaque ita sint comparata, ut non nisi duriter, ac sensu valde tenui, ad puerum Esaiæ tempore natum, accommodari queant. Nam primum apparet, in his verbis promitti signum aliquod miraculosum, & valde quidem insigne, quod Deus sit daturus

(1) *Maldonatus.* (2) *Lect. Sacr. p. 37 & seqq. & 58.*

daturus domui Davidis. Etenim postquam dixisset Achazo Propheta: *Pete tibi signum a Domino Deo tuo, in profundum inferni, sive in excelsum supra*; & dixisset Achaz, *non petam, & non tentabo Dominum*, dixit (intellige Esaias) *Audite ergo domus David, nunquid parum vobis est molestos esse hominibus, quia molesti estis & Deo meo? Propterea hoc dabit Dominus ipse vobis signum: Ecce virgo concipiet* &c. Quis hic non videt, miraculum valde insigne divinitus promitti; Nam cum primum jubeatur Achas petere signum qualecunque sive è cœlis, sive in terris, aut ex imo terræ edendum; ille vero petere noluit: Esaias quodammodo conquestus, quod in Deum hunc signi eligendi laborem rejecerit, ipse postea signum hujusmodi promittit in hisce Matthæi citatum verbis. Quis vero credat, cum data fuisset Achazo facultas petendi signum aliquod maxime illustre atque admirabile, Deum postea signum, quod Achazus petere noluisset, eligentem & proferentem signum valde vulgare, ei tale, in quo vix quicquam miraculosi extitisset, tantummodo præbere voluisse? At vix quicquam miraculosi evenit in conceptione ac partu filii prophetissæ: quandoquidem propheta, ut supra ostendimus, ad eam accessit, & ex isto congressu illa concepit filium, quem peperit. Quod totum naturalibus viribus perfici potuit, & perfectum procul dubio fuit: & nihil sane inusitatum in re ipsa deprehendi potest, sed quicquid hic supra naturam fuit, id in ejus rei præscientia ac prædictione certa consistit, nempe quod Esaias ad prophetissam accessurus jam antea præsciverit, eam & omnino concepturam, & parituram non filiam, sed filium. Unde etiam factum est, ut viri doctissimi censuerint, non hic signum aliquod narrari, ex quo rei Achazo promissæ certitudo pateat; sed ex quo tempus tantum rei promissæ æstimari queat. Facile ergo jam intelligitur, præter hunc sensum tam tenuem, alium longe prægnantiorem, & miraculum plane inusitatum in se continentem, verbis istis subesse. Id quod ipsamet quoque aliqua ratione indicant: quandoquidem dicitur, virginem concepturam & parituram filium; id quod ad prophetissam illam non nisi eatenus potest accommodari, quatenus intelligitur, eam, quæ hucusque virgo fuerit, ex viro mox concepturam, & parituram filium. Quæ res num in orbe vel inaudita, vel inusitata est? Quis est, si in hujusmodi verbis miraculum aliquod promitti audiat, talem iis sensum, qualem modo expressimus, contineri autumet; nisi aliunde de eo aliquid constet; & non potius aliquid longe admirabilius & inusitatius cogitet? quod non potest esse aliud, quam eam, quæ maneat virgo, nec virum experiatur, concepturam & parituram filium. Præterea vidimus cap. 8 Iudæam appellari terram istius Emmanuelis; id quod nonnisi exili aliquo ac tenui sensu de puero illo dici potest; nempe quod in ea sit natus. At satis apparet, emphasin aliquam illis verbis prophetæ inesse, & non vulgari aliqua ratione tantum Iudæam terram illius Emmanuelis appellari, qua nimirum cujusque pueri in Iudæa nati terra illa dici possit; sed aliqua peculiari, præsertim cum conversis ad puerum illum verbis dicat propheta, *& erit extensio alarum ejus* (intellige regis Assyriorum) *implens latitudinem terræ tuæ, ô Emmanuel*. Certe non facile quispiam hæc verba legens, aliquid adeo vulgare cogitabit, quale illud est, quod puero illi, prophetissæ, hic tribuitur. Quare consentaneum est, alium adhuc augustiorem sensum hic subesse, & significari Emmanuelis nomine talem aliquem puerum præcipue, cujus Iudæa esset futura propria, seu imperio ipsius subjecta. Taceo, ipsum Emmanuelis nomen tam inusitatum puero huic impositum. Nam certe auxilium divinum, quod Achazo illo tempore fuit præstitum, & ob quod literali sensu puero nascituro hoc nomen fuit impositum, tantum vix fuit, ut propterea nomen hoc puero illi esset imponendum, quod nulli antehac impositum legimus. At si consideremus auxilium illud, quod Deus populo suo per Iesum Christum præstitit, atque adeo divinum illum favorem ac gloriam erga populum, unde auxilium illud ac salus promanavit; nemo non videt, nomen hoc Christo jure merito fuisse impositum, adeo quidem, ut jure illius proprium censeri debeat. Nemo enim cum Christo hac in re comparari seu æquari meretur, nedum puer ille, qui vix umbra Christi hac in re fuit: præsertim cum non per ipsum Deus auxilium istud præstiterit populo suo, sed tantum ipso nato, atque infantiam nondum egresso. At Deus per ipsum Christum cum populo suo fuit, eique opem tulit, ac salutem inauditam insperatamque præstitit.

Ex dictis jam intelligi potest, quo pacto verba hæc Prophetæ, & ad puerum Esaiæ tempore, natum, ejusque mentionem accommodari possint, & nihilominus tamen ad Christum rectissime referantur. Cum nimirum tempora illa, ad quæ literali sensu respexit Esaias, figura quædam fuerint temporum Christi, puer ille filius prophetissæ, pueri Iesu Christi, similiterque mater prophetissa, matris Christi Mariæ, virgo virginis, auxilium divinum tempore pueri illius populo divino præstitum a Deo, auxilii per Christum eidem præstiti, seu liberatio ab hostibus corporeis, liberationis ab hostibus spiritualibus. Quæ ut tanto rectius appareant, quædam adhuc de singulis verbis addemus, aut ex dictis breviter repetemus. De voce *Ecce*, vix est necesse monere, quam ad rem insperatam inusitatamque significandam adhiberi solere vulgo notum est. Et quidem si sensus mysticus spectetur, ad quem Matthæus oculum intendit, rectissime hic ea fuit adhibita, cum res plane inaudita insperataque promittatur. Nomen autem *virginis* articulum habet in Græco præfixum, exprimentem vim *He* emphatici, ut vocant, quod in Hebræo præfixum est voci *Almah*, virginem denotanti: qui quidem articulus, sensu literali denotare videtur virginem, vel aliunde cognitam, vel aliqua ratione præsentem, in quam digitus quodammodo intendatur: sed mystico, significat virginem quandam insignem, præ cæteris notabilem, hoc est, a Deo peculiariter electam, ita ut literali sensu articulus sit ἀναφορικός, mystico ἐπαγγελτικός. Iam quod vox παρθένος, seu virginis, recte hic sit posita pro Hebræa *Almah*, ostendit partim LXX interpretum authoritas, quos ita vocem hanc reddidisse, satis apparet ex disputatione Iustini cum Iudæo Tryphone; partim quod non tantum usus istius vocis ita ferat, sed etiam natura illius postulet. Usum ita ferre, duobus inprimis sacrarum literarum locis ostendunt doctiores interpretes. Alter extat Gen. 24. 43, ubi servus Abrahami orat Deum, ut virgo, quæ egressura sit ad hauriendam aquam, sibique petenti aquam præbitura, camelis etiam haustura, ea sit mulier, quam Deus præparaverit filio domini sui. Ubi non est dubium, quin virginem intellexerit servus ille incorruptam: qualis sane Rebecca fuit, quæ id fecit, quod in precibus suis expresserat

servus

servus ille. Alter vero extat Exod. 2. 8, ubi Maria seu Miriam soror Mosis, quæ virgo erat, *Almah* dicitur. Ad naturam vocis quod attinet, ea descendit a verbo, quod occultare significat, & eam ob caussam ad virginem designandum adhibetur, non quia a conspectu virorum plane arceatur, aut viri ab ejus conspectu, (hæc enim ratio in Rebecca v.g. locum non habuit,) sed quia cæteroqui custodiatur, ne cum viro consuetudinem habeat ullam, ita ut respectu virorum, occulta atq; abscondita jure dici queat. Ad locum autem Prov. 30. 19, quem nonnulli adducunt, ut probent, vocem *Almah*, significare mulierem corruptam, satis est & a nostris[1] & ab aliis interpretibus [2] responsum. Neque enim locus ille ostendit, puellam animo corruptam ista voce significari, sed illud tantum inde evinci potest fieri posse, ut illa, quę hoc nomen vulgo sortitur, seu virgo appellatur, ac pro incorrupta habetur, talis tamen revera non sit: Sed tamen hinc minime consequitur, vocem *Almah* non significare virginem. Nam idem quoq; de Græco nomine παρθένος, & Latino *virgo*, dicendum esset, cum vulgo omnes puellæ innuptę, prętertim honestiores, quia pro incorruptis habentur, virgines dicuntur. Quo pacto & Paulus hoc nomen usurpat pro puellis innuptis, 1 Cor. 7. 25, 34, 36, 37. Jam vero non est dubium, quin, cum Deus per prophetam virginem parituram dicit, virginem incorruptam intelligat. Nam alias pro miraculo potius rem propemodum ridiculam narraret, idque menti ipsius prorsus repugnaret. Ideo enim propheta, literali etiam sensu inspecto, virginem dicit concepturam, ne quis putet, illam fœminam, de qua loquitur, jam concepisse, ipsique Esaię hac de re constare; unde non tantum colligat, illam quoque parituram; sed etiam ex conjecturis quibusdam colligere, eam filium parituram. Quare dicit eam adhuc virginem esse intactam, virumque nullum expertam. Illud jam amplius vix commemorandum est, quod jam satis ex dictis colligitur, alio sensu dici virginem concepturam & parituram filium, si ad tempora Esaiæ habeatur respectus; alio, si ad Christi nativitatem. Illic enim sensu, ut loquuntur, disjuncto, verba sunt accipienda; hic conjuncto: hoc est, ibi, intelligitur, eam, quę nunc sit virgo, paulo post concepturam, ubi nimirum virgo esse desierit, hic vero eam concepturam ac parituram, quæ virgo nihilominus permaneat.

Et pariet filium non filiam, ut supra dictum est.

Et vocabunt nomen ejus Emmanuel. In Hebręo est, *& vocabit*, nempe virgo. Est enim in Hebręo fœmininum. Quanquam alii aliter legunt: qua de re vide Biblia magna Roberti Stephani, sed in re ipsa nullum est discrimen. Nam quod matri primum tribuitur, consequenter etiam cęteris convenit; nempe ut Christum ita appellent, seu appellare merito possint. Quod posterius propterea addimus, quia ad veritatem hujus prophetię necesse non fuit, ut Christus hoc nomine vel a matre, vel ab aliis vulgo appellaretur: satis est ita jure appellari posse, vel potuisse. Est enim sat frequens in sacris literis & nominatim apud Esaiam, ut dicatur, rem personamve aliquam hoc illove modo appellatum iri: non quod revera ac proprie ita sit appellanda, sed quod appellari ita jure possit ac mereatur. Hoc pacto dicit Esaias cap. 1. 26, de Hierosolyma, eam vocatum iri *civitatem justitiæ*, *civitatem fidelem*, & cap. 60. 14, eam vocatum iri *civitatem Domini*, *Sion sancti Israël*, & 62. 4, eam vocatum iri *voluntas mea in ea*. Et apud Ezechielem in verbis ipsius ultimis dicitur: *& erit ex eo die nomen urbis, Dominus ibi.* Adde his loca illa apud Jeremiam cap. 23. 6, XXXIII. 16, in quorum locorum posteriori de Hierosolyma dicitur, hoc fore (nomen) quo ea sit vocanda, *Dominus justitia nostra*: in priore autem de Juda & Israële, hoc fore nomen, quo sit vocandus, *Dominum justitia nostra*. Adde his locum apud Esai. cap. 9. 6, ubi de Christo dicitur, vocatum iri nomen ejus *admirabilis*, *consiliarius*, *Deus fortis*, *pater seculi*, (seu ut Græca Latinaque vulgata versio habet) *futuri seculi*, *princeps pacis*. Quibus sane locis nequaquam significatur, eum tot nominibus appellandum esse; sed tot res illum habiturum, quot nomina ibi exprimantur, ita ut illis appellari jure meritoque possit. Metonymia nempe est, in qua consequens, seu effectum, pro caussa, seu antecedente ponitur.

Nobiscum Deus, scil. *est*. Integra enunciatio in unum nomen coalescit: quod aliis quamplurimis exemplis docuimus in lib. de Deo cap. 11. pag. 83 seqq. Unde minime concludi debet, Christum esse illum ipsum Deum, qui nobiscum sit futurus: quemadmodum nec in superioribus exemplis quę partim ex Esaia, partim ex Jeremia, partim denique ex Ezechiele citavimus, urbs Hierosolyma, est voluntas Dei aut Jehova, quę sit justitia nostra, aut qui sit illic, hoc est, in urbe Hierosolyma; nec Iuda & Israël Iehova ille est: licet de urbe illa dictum sit, eam vocatum iri, voluntas mea (Deus autem loqui intelligitur) in ea; aut Iehova justitia nostra, aut Iehova illic, aut Iuda & Israël Iehova justitia nostra. Apparet idem ex pluribus apud Hebræos nominibus propriis, quæ vel ex nomine *El*, quod Deum significat, vel ex nomine Jehovæ, quod contracte dicitur *Jah*, componuntur: ut quivis per se animadvertere poterit, si inspexerit interpretationem istorum nominum, quæ Bibliis Latinis adjungi solent. Vide etiam Piscatoris Annotat. in Matthæum cap. 1, ubi interpretatur nomina propria, in genealogia Christi exstantia. Solent autem rebus aut personis nomina indi ab iis, quæ vel per eos, vel circa eos fiant, vel quorum sunt monumenta: quemadmodum ex parte docuimus loco ante dicto, lib. de Deo. Quare, quia Deus ille summus per Christum futurus erat, ac nunc reipsa est nobiscum, hoc est, nobis insigniter favet, nobis opitulatur, nobis ingentia ac cogitatione etiam nostra majora beneficia præstat: ideo merito Christus hoc nomen *Emmanuel* sortitus est, hoc est, si sine ellipsi id efferas: *Deus est nobiscum*. Quomodo Deus cum aliquo vel aliquibus esse dici soleat, & vulgo notum est, & a nobis explicatum est in lib. de Deo cap. 27. pag. 274.

24 Ὁ ἄγγελος, Articulus hic additur superius omissus, quia respicitur ad superiora. Est ergo ἀναφορικῶς.

25 *Et non cognovit eam.* Hic breviter posterius ex illis duobus indicatur, quæ in secunda hujus capitis parte doceri diximus: nempe quod Maria etiam virgo pepererit. Particula *&* ponitur pro *sed*, ut ab aliis est notatum: quasi dicat, domum quidem eam duxit, ut secum habitaret; sed tamen eam non cognovit. Hac autem phrasi, more sacrarum literarum usitato, usum matrimonii verecundè notari notum est. Ab eo ergo abstinuisse Josephum significatur.

Donec peperit filium suum. Ab omnibus hodie interpretibus, quin etiam a plerisque veterum, recte & observatum & notatum est, particulam *donec* non evincere id, quod ad certum usque tempus factum esse non

(1) *Lect. sacr. pag.* 59. (2) *Maldonatus.*

dicitur, postea factum esse. Atque ad hoc probandum adducunt illud de Michol filia Saulis, 2 Sam. 6. 23, ubi dicitur: *Michol filia Saul non est natus filius, usque in diem mortis suæ.* Neque enim significatur, eam post mortem peperisse. Quare nec ex his Matthæi verbis evinci potest, Mariam a Josepho postea fuisse cognitam. Cur ergo, inquies, non dixit; eam nunquam fuisse ab eo cognitam? cur dixit, donec peperit filium suum primogenitum? Respondemus: dixisse Matthæum id, quod dictu ad scopum ipsius erat necessarium; omisisse id, quod nec ipsi dictu, nec nobis scitu est necessarium. Nam ad veritatem prophetiæ, apud Esaiam de Christo exstantis, id pertinebat, ut Maria virgo manens & conciperet, & pareret filium. Idque partim ad dignitatem Christi pertinebat; partim etiam ad continentiam castitatemque tum Josephi, tum Mariæ: ut nimirum constaret, utrumque, cum sciret cujusmodi fœtus ille esset, & quam divinæ originis, ab usu matrimonii abstinuisse, ne quo pacto is veluti pollueretur.

Filium suum primogenitum. Primogenitus Mariæ filius, non ideo dicitur Christus, quod post eum alii fuerint ex eadem matre geniti; sed quod ante eum nemo ex ea natus fuerit. Nam sacræ literæ eum simpliciter pronunciant primogenitum, quem nullus alius antecessit filius, sive alii sequantur, sive minus. Nam cum, v.g. omne primogenitum dicitur Domino fuisse sanctum, sive consecratum, non intelligitur, tum demum id locum habuisse, si quis ita primum fuisset natus, ut alii liberi sequerentur: sed locum illa lex habebat, simul atque fœmina prolem esset enixa, quæ nullam antea peperisset, nulla habita ratione ejus, quod postea futurum esset. Sic omne primogenitum Ægypti fuit aliquando peremtum, hoc est, quævis proles, quam nulla fuisset antegressa ex eadem parente alia. Quod vero fratres Christi alibi commemorantur, de eo agemus infra, Deo volente, cap. 12. 46, ubi ostendemus, id quod ab aliis quoque jam observatum ostensumque est, eos non germanos, sed consobrinos Christi fratres fuisse: ita ut ex sacris literis constare nobis non possit, utrum Maria alios post Christum liberos habuerit, nec ne. Summa Christi majestas, & generationis ipsius sanctitas, parentum quoque ipsius pietas ac virtus, facile animos inclinat, ut Mariam nullos postea liberos habuisse credant; cum præsertim, ut diximus, contrarium ex sacris literis non constet. Interea tamen piaculum non est, ut vulgo creditur, contrarium vel suspicari, vel opinari.

Vocavit, nempe Josephus. De eo enim præcipue in hoc versiculo sermo est, & significatur hoc pacto, eum fecisse id, quod sup. ℣. 21, ab Angelo jussus fuerat facere.

CAP. II.

ARGUMENTUM.

In hoc capite, ut in distributione totius hujus libri supra diximus, ea recensentur, quæ Christo, aut circa Christum in ipsius infantia, primaque pueritia contigerunt. Et primo quidem narratur, quo pacto ipsius nativitas partim hominibus a Judæa longe dissitis, partim Hierosolymitanis ipsis, & maxime eorum præcipuis, innotuerit. Deinde, quomodo Deus infantis Christi, puerique curam gesserit, eumque periculo vitæ, quod imminebat, subduxerit: quod posterius ex priori aliquo modo fuit profectum. Nam in priori hujus capitis parte ostenditur, quo pacto Magi visa stella quadam, ex qua Judæis regem recens natum fuisse intellexerant, Hierosolymam venerint, & de loco, ubi is natus esset, inquisiverint; cumque rescivissent, Bethlehemum fuisse nativitati ipsius propheticis oraculis designatum, eo profecti fuerint, & Christum infantem adoraverint, muneribus ei oblatis. Inde porro factum est, ut Herodes, re ex Magis audita, cum de regno sibi suisve posteris metueret, ad insidias ei struendas incitaretur; quas ut effugeret Jesus puer, a Deo provisum fuit, datumque consilium, ut ipsius Herodis, & filii ipsius, qui in regno ipsi successerat, manus effugeret. In priori autem hujus capitis membro tractando, licet aliud agere videatur Matthæus, illud tamen simul docetur, Jesum Bethlehemi secundum vetera vaticinia fuisse natum, ut ita constaret, ipsi non deesse, quod de Christo vetera Prophetarum vaticinia prædixerint. Quare & ab initio statim locum nativitatis ipsius exprimit, & postea, cum responsionem refert principum, sacerdotum, & scribarum ad quæstionem majorum, de loco Christi natali interrogantium, locum quoque adducit Michææ, in quo prædicitur, Bethlehemi nasciturum Christum.

1 J*Esu autem.* Plerique fere Interpretum doctissimorum censent, δὲ hic positum pro οὖν, *autem* pro *igitur*; ut sit particula connexioni horum cum superioribus serviens, quod etiam alibi accidit, quasi dixisset Matthæus: Cum ergo Jesus ita, ut diximus, natus, seu in lucem editus esset. Quorum quidem virorum sententiæ non repugnabimus. Quanquam arbitramur, particulam δὲ propriam suam vim retinere posse, quasi dixisset Matthæus: & ista quidem contigerunt ad illud usque tempus, donec Christus in lucem ederetur. Postquam vero natus jam esset, idque Bethlehemi, contigerunt illa.

In Bethlehem Judææ. Cur dixerit Matthæus Bethlehemi Jesum fuisse natum, causa jam indicata est. Qua vero occasione id factum fuerit, cum Josephus ac Maria Nazarethæ alioquin habitarent, ostendit Lucas cap. 2 euangelicæ suæ historiæ. Quod hic additur, in Bethlehem *Judææ*, alii cum vulgata interpretatione legendum censent *Juda*, ut intelligatur Bethlehem illa, quæ fuerit tribus Judæ, & ita quidem appellatur Judic. 19. 18, qua de re videatur, si placet, Maldonatus. Sed idem revera sensus manebit, si legas cum Græcis vulgatis exemplaribus, Judææ. Intelligitur enim terra illa, quam tribus Judæ una cum Benjaminitica occupabat; & opponi solet in historia euangelica sæpe Galilææ, ut inter alia fit Joh. 4. 54. Ideo autem hoc loco apponitur voci Bethlehemi, ut oppidum hoc distinguatur ab alio ejusdem nominis, quod erat tribus Zabulon, in Galilæa inferiore situm, cujus mentio fit Jos. 19. 15.

In diebus Herodis regis. Dies sumi pro tempore, Hebræorum consuetudine, notum est. Dies autem Herodis regis, non universum vitæ illius tempus complectuntur; sed illud tantum, quo regnavit. Herodem appellare videtur regem, ad distinctionem alterius Herodis, qui proprie non rex, sed tetrarcha tantum fuit, ut infra appellatur cap. 14. 7. Confer etiam Luc. 3. 1. Quanquam & ille rex appellatur, per quandam κατάχρησιν seu Metaphoram, ut eodem cap. 14 hujus nostri scriptoris ℣. 9, & alibi. Fuit autem Herodes is, cujus nostro hoc in loco fit mentio, Antipatri filius, Ascalonita, Magnus etiam dictus.

Ecce Magi ab Oriente venerunt Hierosolymam. Quatuor hic nobis sunt explicanda, primo: quinam illi Magi fuerint: deinde unde venerint: tertio quando venerint: quibus addi potest quarto loco, cur Hierosolymam venerint. Quinam illi fuerint, non alia ratione nobis constat, quam quod Magi dicantur. Annotarunt autem jam dudum viri docti, Magorum nomen Persicum esse, & id Persis sonare; quod Græcis nomen Philosophi; Indis Brachmanis, Gallis Druidę, aliis orientalibus Chaldæi. Quanquam enim & gens quædam Magorum apud Geographos memoratur; vulgo tamen obtinuit, ut apud Persas Magi appellarentur ii, qui sapientiæ studium profiterentur, & liberales artes, atque inter cæteras præcipue Astrologiam, tractarent. Quo pacto & nomen Chaldæorum, quod proprie populi est, ad eos tamen postea fuit peculiariter relatum, qui astrorum scientiam, & futura prædicendi artem profiterentur: nempe quia Chaldæi his artibus inprimis essent dediti. Quod idem forte in Magorum nomine accidit. Consentit id, quod è stella, regem Judæis natum esse, animadverterunt: quod indicio est, astrologiæ studiosos fuisse: præsertim cum verba ipsorum ℣. 2, a Matthæo descripta, ita sint comparata, ut non alieno indicio significare videantur id se deprehendisse, sed suum hac in re judicium fuisse secutos. Vulgi errorem, reges illos fuisse censentis, vix opus est refutare. Non enim id tacuisset Matthæus, qui honoris, ut apparet, caussa Magos appellat, reges potius appellaturus, si fuissent. Pertinuisset enim id ad majorem hujus rei commendationem atque admirationem excitandam. Ut taceam, cum à Perside, ut mox dicemus, venerint, tres esse reges non potuisse; cum sub unius regis imperio essent Persæ, & in Parthorum nomen transiissent, quibus unus rex præerat. Illud largiri haud difficulter possumus, non vulgares fuisse viros, sed qui magno essent apud suos in honore, & opibus haud exiguis instructos: quandoquidem satis constat, Magos apud Persas ad magnos sæpe honores pervenisse, ac regibus fuisse proximos. Idque aliqua ex parte conjici potest ex muneribus, quæ Christo puero, thesauris suis apertis, obtulisse infra leguntur. De numero nihil constat. Ex triplici autem munerum genere, ternarium illorum numerum colligere, puerile est: cum nihil constet, singulos singula istorum obtulisse, & non potius omnes junctim omnia.

Jam, ut ad secundum veniamus, unde venerint, non alia ratione a Matthęo indicatur, quam quod dicit, eos venisse ab oriente; quod Græce est ἀπὸ ἀνατολῶν. Quanquam id postea ℣. 2 & 9, singulari numero dicitur ἐν τῇ ἀνατολῇ: unde apparet, plurale revera singularis vim habere, quemadmodum in aliis etiam vocibus, verbi gratia τῶν χρόνων contingit. Quanquam facile assentimur viris doctis, statuentibus, ideo plurali numero orientem designari, quod triplex sit oriens, seu mavis ortus solis: æstivus, æquinoctialis, & hybernus. Verum, quia respectu Iudæę multę regiones fuerunt orientales, quæritur, è qua regione illi venerint. E Chaldæa non venisse inde patet, quod hæc ad septentrionem, seu ad aquilonem posita fuerit, respectu Iudæę. Unde apparet prophetas, cum adventus prædicitur Chaldæorum, non ab ortu, sed ab aquilone venturos dicere. Nec Sabæi illi fuerunt. Hi enim australes potius fuerunt. Omnium probabilissimum est, quod plerorumque doctorum consensu comprobatur, è Perside venisse, ut paulo ante diximus. Favet huic sententiæ nomen Magorum; quod Persicum esse jam diximus. Consentiunt & illa, quod regem recens natum adoraturi venerint, atque adeo adorarint, quodque munera illa obtulerint. Mos enim Persarum erat, reges adorare, nec sine munere adire.

Ad tertium quod attinet, haud obscure apparet ex Matthæi verbis, eos non multo post Christi nativitatem venisse. Nam id aliqua ratione indicant hujus ipsius versic. verba, cum inquit: *Jesu autem nato in Bethlehem &c. ecce Magi ab oriente venerunt*: quia nimirum non multo post venerint. Adde, quod ex sequentibus satis constat, Mariam cum puero Iesu adhuc Bethlehemi hæsisse. Constat autem ex Luca, Mariam peracta purificatione, post diem 40 a partu, una cum marito, filioque, Nazarethum fuisse reversam. Quare intra illos dies 40 Magos venisse, omnino credibile est. Neque vero vel tam longe abfuit Persis a Iudęa, ut intra illud tempus eo venire non potuerint, præsertim si camelis eos pro more gentis usos fuisse ponas: neque tam prope, ut eos decimotertio a natali Christi die venisse credamus: cum nec credibile sit, eos ipso natali Christi die statim egressos, aut etiam ante, cum satis ex ipsorum verbis appareat, eos ex stella visa collegisse, Christum jam natum esse: nec ullo modo consentaneum est, eos tam longinquum iter subito ingressos, ut non per aliquot dies ad id sese pararint. Quare dies illis complures dare possumus, quibus sese ad iter pararint: cæteri itineri sufficient, ut credamus, eos paulo ante venisse, quam Bethlehemo Hierosolymam proficiscerentur parentes Christi, & purificationis ritum in templo peragerent. Nam si quis dicere velit, id obstare sententiæ nostræ, quod videatur Iosephus Bethlehemo profugisse in Ægyptum; is non animadvertit ex Matthæi verbis evinci haudquaquam posse, ita sese rem habere, cum nec dicat Matthæus, Bethlehemi Iosepho apparuisse Angelum in somniis: eumque monuisse, ut in Ægyptum profugeret; nec aliunde id constet. Neque facile assentiri possumus iis, qui statuunt, Iosephum quidem post purificationem Hierosolymis peractam Nazarethum rediisse: sed postea tamen Bethlehemum fuisse reversum, & domicilium ibi collocasse. Nam cum nullum ejus rei extet in historia sacra indicium, & nulla possit afferri caussa, cur ita sentiamus, non facile ea res fidem apud nos invenit: & propterea, ut diximus, Matthæi verba videntur significare, Magos non multo post natum Christum advenisse. Ista autem sententia requireret, ut non parum temporis inter nativitatem Christi & Magorum adventum intercesserit. Quod sequentia verba illa urgent, quibus dicitur Herodem, ut Christum interimeret, jussisse etiam bimulos occidere, ratione habita temporis, quod requisiverit a Magis, unde constare videatur, saltem plusquam annum inter adventum Magorum & Christi natalem diem intercessisse; de eo agemus infra cum ad verba illa ventum fuerit.

Ad postremum quod attinet, non est difficile conjicere, cur Hierosolymam illi venerint, sive ipsorum, sive Dei, iter ipsorum gubernantis, consilium spectemus. Nam quod ad ipsos attinet, nihil illis procul dubio visum fuit verisimilius, quam in metropoli Iudæorum, ipsaque regia urbe, vel natum esse novum illum regem, vel saltem illic potissimum sciri, ubinam ille, aut quisnam sit. Quare eo sibi eundum esse, & de rege illo nato inquirendum, censuerunt. Quod ad Dei consilium attinet; consentaneum est, id eum quæsivisse, ut

hujus rei fama tanto esset illustrior, & per alias Judææ oras spargeretur. Quod enim Hierosolymis urbe celeberrima publice factum erat, id in oculis propemodum omnium Judæorum factum, censeri poterat. Quare Iudæis dare videtur voluisse occasionem inquirendi hujus regis, & postea, cum sese patefecisset, recipiendi, ut excusationem illis adimeret, si ipsi homines Iudæi, regem sibi, & in sua terra natum, non inquirerent aut agnoscerent, quem alienigenæ tantis terrarum spatiis disjuncti, tam longinquo itinere suscepto, inquisivissent, ad eumque adorandum impigre properassent. Id certe huc jure accommodari potest, quod de regina Austri, seu Sabæa, quæ Salomonis audiendi videndique causa in Iudæam venisset, Christus pronunciat cap. 12. 42. Nam quemadmodum illa condemnatura est Iudæos, Christum recipere nolentes: ita & hi Magi eosdem, Christum inquirere ac venerari agnitum nolentes.

Ubi est ille natus rex Judæorum? Oratio est directa pro obliqua ex Hebræorum consuetudine. Ipsi enim Magi veluti loquentes introducuntur. Quanquam consentaneum est, Matthæum non ipsorum verba, sed sententiam tantum in pauca contractam referre. Neque enim dubitandum videtur, fusius hæc illos explicuisse. Verba autem illa ὁ τεχθεὶς βασιλεὺς τῶν Ἰουδαίων duplicem possunt habere sensum, ut ab Interpretibus aliis jam antea est indicatum. Alter est; ubi est rex ille Judæorum, modo, seu recens natus? ut nomen *regis* sit subjectum, *natus* autem veluti prædicati locum obtineat: alter vero est; ubi est is, qui natus est, ut sit Judæorum rex, seu qui non electione demum futurus est rex; sed qui in jus regni, ut ita dicam, jam natus est, quo pacto tacite videretur opponi Herodi, qui non jure nascendi, sed alieno demum beneficio rex evasisset. Nobis tamen prior sententia simplicior videtur, ac menti euangelistæ magis consentanea. Neque credibile est Magos tacite Herodem aut pungere, aut huic novo regi postponere hac ratione voluisse, tanquam factitium, & non naturalem regem. Sensu autem priori admisso, ita puer ille natus dicetur rex Iudæorum, ut solemus etiam vulgari sententia dicere, in regnis præsertim hæreditariis, cum regi filius nascitur, præsertim primogenitus, regem subditis nasci: quia in jus regni nascatur, aut quia rex futurus sit. Eadem ratione Angelus dicit pastoribus apud Lucam cap. 2, natus est vobis hodie Servator, qui est Christus Dominus: non quod revera talis jam tum fuerit, sed quod futurus esset, & in hunc ipsum finem, eaque conditione ex Dei consilio ac decreto natus. Non absimili ratione legimus 1 Sam. 16. 6, dixisse Samuelem, cum aspexisset Eliabum primogenitum Isai filium; certe coram Iehova est Christus ejus, hoc est, hic omnino est is, quem Dominus in Christum seu regem delegit.

Vidimus enim ipsius stellam in oriente. Hic iterum quatuor inprimis quæri possunt: primum quæ, aut qualis fuerit illa stella: secundo ubi primum apparuerit, seu mavis quomodo id sit accipiendum, quod dicant Magi se vidisse stellam in oriente: tertio quando apparuerit; denique quomodo inde collegerint Magi isti, regem Iudæis esse natum. Ad primum quod attinet, receptam apud doctos sequimur sententiam, non fuisse hanc unam ex stellis ab initio mundi a Deo conditis, sed aliam recens conditam, & quidem in hunc ipsum tantum usum, ut Christum natum indicaret: neque plane proprie stellam appellari, sed eo modo, quo cometas, stellas appellare solemus. Probabile enim est meteoron fuisse, ex ejusmodi materia, è quali cometæ fieri solent, a Deo formatum, & stellam vocari, quod similitudinem stellæ referret, tum figura ac specie, tum positu ac loco. Stellam unam ex perpetuis non fuisse, inde facile intelligitur, quod ex stella perpetua colligi nequaquam possit, regem aliquem, nedum Judæorum, nedum hoc illove tempore natum esse, cum ne hominem quidem ullum in lucem esse editum, peculiari quadam ratione significare ulla stella possit. Deinde, quod ex inferioribus apparet, stellam illam naturalem cœli stellarumque omnium cursum non secutam: quandoquidem Magos Hierosolymis Bethlehemum euntes fuit antegressa, donec consisteret supra illum locum, ubi puer Jesus erat. Hic vero cursus a naturali stellarum motu plane fuit alienus. Denique apparet, stellam illam valde fuisse humilem, eo præsertim tempore, cum locum designaret, seu domum, in qua Jesus cum matre esset. Etenim stellæ, sive fixæ, sive errantes, tantum abest, ut certam aliquam domum positu suo indicare possint, ut ne urbem, imo vix regionem aliquam, utut satis amplam, demonstrent. Ut taceam, ingentem astrorum magnitudinem, quæ illis ab Astronomis attribuitur, quæ omnibus Judæis apparuisset, si eo usque sese demisisset stella aliqua, ut certas etiam ædes designaret. Quanquam tum non modo totum oppidum Bethlehem, sed etiam totam Judæam, imo omnes regiones unius hemisphærii, contexisset. Est id quidem verum, potuisse Deum, qui aliquando solem stare, aliquando etiam retrocedere jussit, efficere, ut stella aliqua, statione sua relicta, hoc præter naturam officium præstaret Ios. 10. 12 & seqq. 4 Reg. 20. 9 & seqq. sed quia, ut (1) non nemo interpretum scribit, miracula Deus sine necessitate facere non solet, nec a nobis, nisi probentur, pro miraculis habenda sunt; credibilius est, veram non fuisse stellam, sed corpus ignitum stellæ similitudinem referens. Quanquam enim ne hoc quidem sine peculiari Dei efficacia factum est; aliquid tamen de miraculi ratione decedit, quod naturali etiam cursu similia corpora exoriri, & in sublimi collocari solent. Quanquam nihil dubitandum est, hanc, ut cum Matthæo ita vocemus, stellam, quippiam præ aliis cometis habuisse insigne atque illustre, ut ad significandam summi regis nativitatem esset accommodatior.

Quod ad secundam quæstionem attinet, non fit nobis probabile, ita verba Magorum accipienda esse, ac si dixissent: vidimus enim stellam ejus in oriente positam: sed potius ita, quasi dixissent; nos, cum in oriente adhuc essemus, vidimus ipsius stellam. Etenim priori illo modo rem, quam asserebant, minus reddidissent probabilem, nempe stellam sibi apparuisse, quæ significaret Iudæis recens esse natum regem. Quid enim, dixisset aliquis: stella in oriente, loco a Iudæa longe dissito apparens: ad Iudæam, aut regem Iudæis natum? Cur illa non potius supra Iudæam apparuit, vel saltem ea cœli regione, quæ Iudæam aliquo modo respiciat, & ex Astrologorum sententia cum ea quandam habeat conjunctionem? At si posteriore sensu accipiantur verba, hujusmodi objectioni vel suspicioni locus non relinquitur; sed potius alii cuipiam objectioni tacite occurritur. Potuisset enim illis aliquis objicere: ubi ista stella est? eandem & nobis ostendite. Respondent illi: nunc quidem sibi eam non apparere, sed eam tamen se vidisse in oriente, & ea causa permotos, ut tam longinquum iter susciperent. Quæ res satis illorum verbis fidem facere poterat, ac argumento esse, non

(1) *Maldonatus.*

frustra illos asserere, stellam hanc sibi illic visam esse. Quid enim illos alias ad tam longinquum, tam molestum, & huic hominum generi procul dubio insolitum iter suscipiendum adegisset? Quare quod ea stella tunc non appareret, id illos in vanitatis suspicionem adducere jure non poterat. Hæc, inquam, vis est verborum, si posteriorem sententiam amplectantur. Adde, quod infra, cum eadem prope verba a Matthæo repetuntur, vers. 9, dum ait; *& ecce stella, quam viderunt in oriente præcessit illos*, omnino videatur significari, eos, cum in oriente essent, vidisse illam stellam, non vero eos vidisse stellam in oriente positam. Nam ad hanc sententiam exprimendam videretur omnino fuisse addendum adverbium *antea*, vel aliquod simile; hoc modo, stella, quam viderant ante in oriente (scilicet positam) præcessit illos. Neque vero ullo pacto credibile est, quod vulgus sentit, stellam ab ipso oriente ad Judæam usque Magos deduxisse, & ante Hierosolymam disparuisse. Id enim Matthæus nullo videtur modo fuisse taciturus. Sed de hujus stellæ positu nonnihil adhuc dicemus in ultima quæstionis explicatione. De tertia quæstione agemus infra ℣. 16.

Quod ad quartam quæstionem attinet, non est necesse multa adversus eorum sententiam disputare, qui existimarunt, eo modo Magos ex stella ista cognovisse regem Judæorum esse natum, quo astrologi vulgo solent res varias ex naturali astrorum cursu ac positu prædicere. Quid enim Christi nativitas ad naturalem astrorum cursum habet? Ne hominis quidem ullius, vel regis nativitas, ex astrorum cursu aut positu colligi potest, nedum Christi, qui ex singulari Dei consilio præter naturæ cursum natus, & humano generi datus fuit. Et sane si nativitas Christi ex hujusmodi indicio cognosci potuit, nihil prohibebit, quominus & plures antea Christi nati fuerint, aut in posterum etiam nascantur, idque ex astris colligi potuerit possitve. Redire enim sæpius solet idem astrorum positus, cum naturalis eorum cursus subinde in orbem redeat. Quod si quis dicat, talem fuisse positum astrorum, qualis nunquam vel fuerit, vel futurus unquam sit; præterquam quod rem minime probabilem dicet, quærere etiam licebit, quomodo Magi potuerint ex hujusmodi positu rem plane inusitatam colligere, cum nullum tantæ rei experimentum unquam habuerint. Et etiamsi tandem suspicari quippiam potuisse concedamus, qui tam certo sibi rem persuadere potuerunt, ut tam longinqui itineris molestias susciperent, & rem inter Judæos, atque adeo apud ipsum Herodem regem, non sine periculo tam constanter asserere auderent? Sed quid opus pluribus, cum jam satis docuerimus, stellam hanc unam ex naturalibus ab initio a Deo creatis non fuisse. Vulgaris est sententia, non ex sola stella Magos illos Christum natum cognovisse. Sed quidnam illud fuerit, unde illi præter stellam Christum natum fuisse cognoverint, non inter omnes constat. Plerique existimant, ex veteri aliqua prophetia, quæ ad ipsorum quoque notitiam pervenerit, visa hac stella collegisse. Id quod nobis quoque probatur. Quanquam quænam fuerit illa prophetia, non recte ab illis, nostra sententia, explicatur. Etenim constantissima omnium fere veterum autorum opinio est (verba sunt Maldonati) Magos ex prophetia Balaam jam diu cognovisse stellam esse orituram; nempe quia, ut idem autor addit, in Balaami verbis scriptum legitur Num. 24. 17: *Orietur stella ex Jacob*. Magos autem aut posteros fuisse Balaami, aut ex ejus posteris sive vicinis eam prophetiam traditione accepisse censet. Sed nemini dubium esse potest, qui verba inspexerit, stellæ nomen illic non stellam aliquam, seu proprie dictam sive cometam significare; sed regem ac principem valde illustrem, & stellæ cujusdam instar fulgentem, unde sequitur: *& consurget virga de Israël, & percutiet duces Moab, vastabitque omnes filios Seth, & erit Idumæa possessio ejus*; ubi idem virga appellatur, seu sceptrum; propterea quod percussurus sit duces Moabiticos, ut statim additur. Cumque aperte asseratur ejus possessionem fore Idumæam, nemo non intelligit, hominem aliquem designari. Neque vero ullius momenti est excusatio illius, quem paulo ante citavimus, interpretis, dum ait: novum non esse, ut unum verbum, præsertim in propheticis, & Christum, & Christi figuram significet, ut infra: *ex Ægypto vocavi filium meum*. Etenim non facile locum adducet, ubi ita verba prophetiæ alicujus duplicem habeant sensum, ut metaphorice quidem accipiantur de re futura, ac nominatim de Christo, proprie autem simul designent ejusdem signum aliquod, seu indicium. Nam illud, quod affert, longe diversum est, cum prophetia partim de typo, partim de antitypo intelligitur. Certe si ita intelligenda illa Balaami verba essent de stella, nulla foret caussa, quin censeremus, debuisse Christo nascente etiam virgam aliquam, vel sceptrum exoriri, quod Christi nascentis esset signum; quia nimirum additur, ut vidimus: *& consurget virga de Israël*. Taceo, quod ille exortus seu stellæ, seu virgæ, non ad nativitatem ejus, de qua sermo est, sed ad initium potius regni ac potestatis referendum sit. Quicquid sit, ex hujusmodi prophetia Magi non potuissent colligere, vel stellam aliquam in Christi nativitate orituram; vel hanc, quæ tunc apparuerit, illam esse, nisi aliunde divinitus admonerentur. Ut taceam, plane incertum esse, & vix, ac ne vix quidem credibile, ad Magos illos hujus prophetiæ notitiam pervenisse. Probabilior est eorum sententia, qui existimant, eos per somnium hac de re fuisse admonitos, quemadmodum infra legimus ℣. 12, eos divinitus admonitos in somnio, ne reverterentur ad Herodem. Veruntamen ne hæc quidem sententia nobis usquequaque satisfacit. Nam vix videretur Matthæus id fuisse taciturus, vel ipsimet, cum hoc loco exponunt, quomodo cognoverint, regem Judæis esse natum. Cur enim de astro solo dicerent, ex quo id cognoscere per se haud potuerint; de somnio tacerent, ex quo etiam solo id, & quidem planissime, cognoverint; Adde, quod si Deus per somnium id illis voluerit revelare, vix stella videtur fuisse usurus. Nobis conjecturam sequentibus, ut in re non satis explorata, ita videtur statuendum: notum jam fuisse in oriente, atque adeo etiam in Perside, ubi Judæi jam olim vixerant, expectari a Judæis regem quendam insignem, quem illi Messiam dicerent. Potuit autem ea de re illis vel ex Danielis prophetia constare, qui eo usque vixit, dum Babylonicum Regnum, seu Chaldæum a Persis fuit occupatum, & apud illos in pretio atque honore prophetiæ nomine fuit. Is enim non tantum Messiam, seu Christum aliquando esse oriturum prædixit, sed etiam tempus ejus rei quanquam mystice designavit, per hebdomadas illas quæ cap. 9. ℣. 24, 25 apud ipsum commemorantur. Estque valde credibile, non modo Danielem intellexisse, proprie dictas hebdomadas isthic intelligi non posse, sed & alios ad quorum notitiam

vatici-

vaticinium istud pervenit: quandoquidem & ipsum tempus non multo post sententiam hujusmodi refutavit, & multa alia apud eundem prædicta leguntur, quæ ante Christi adventum contingere debere haudquaquam erat dubitandum. Itaque non est incredibile, eos animadvertisse illas hebdomadas non dierum, sed annorum esse. Unde porro de tempore quoque nascituri Messiæ aliqua sive notitia, sive conjectura capi potuit. Quapropter facile etiam fieri potest, ut circa illa tempora, quibus Christus est natus, Messias ille ab Orientis populis expectaretur. Neque sane abs re factum, (id quod Suetonius ac Tacitus referunt, ut apud Bezam est legere) percrebuisse Vespasiani nimirum tempore, Oriente toto, veterem & constantem opinionem: esse in fatis, ut eo tempore, Judæa profecti, terris potirentur. Nec enim aliunde ea opinio videtur fuisse nata, quam quod jam olim totum Orientem pervagata fuit illa fama, fore, ut Christus circa illa tempora nasceretur, & regna sive terras sibi subjiceret: quanquam tempus illud aliquanto longius, nempe ad Vespasiani usque tempora, vulgus prorogavit. Hanc ergo sententiam de Messia è Judæis orituro, fundamentum fuisse existimamus, super quo Magi illi exstruxerint sententiam de Christo jam nato, postquam stellam recens exortam animadverterunt. Sed quomodo, dicet aliquis, stella illos docere potuit, Messiam, quem nasciturum esse cognovissent, jam esse natum; aut quis nexus inter illam fuit & Christi nativitatem? Nos cum res a Sacris Scriptoribus nobis non sit indicata, id quod vero nobis videtur simillimum, dicemus: Cum Magi illi Astrologiæ fuerint dediti, ut jam ante est indicatum, quæ ars de rebus, quæ in Orbe gerantur, multa conjicere atque augurari solet, ac nominatim etiam ex Cometis; haud difficulter illos, ex illustri atque insigni quodam Cometa, ea cæli regione, quę Iudęam respicere videretur, apparente, colligere potuisse, illustrem quendam principem, de quo jam antea constanti fama audiverant, in Iudęa vel jam ortum esse, vel mox oriturum. Notum enim est, Astrologos regiones cæli descriptas distinctasque habere, & similiter terras omnes cęlo subjectas: & hanc quidem regionem huic signo vel Astro subjectam statuere, aliam rursus alii. Unde partim ex Planetarum sub hoc illove signo positu certis regionibus quędam portendi statuunt, partim ex Cometis, qui sub iisdem signis appareant. Quanquam autem nos eatenus vanam hanc artem, si modo hoc nomen meretur, esse credimus, quatenus de rebus, vel ex Dei consilio, vel ex humano arbitrio revera pendentibus, ex Astris quippiam pręsertim certo denunciat, cum non nisi res corporeę Astrorum virtuti per se sint subjectę: animi autem eatenus tantum, quatenus ex rebus corporeis inclinationes ac propensiones quędam animorum proficiscuntur, ex quibus de ipso eventu nihil certi colligi potest, cum ab aliis impedimentis ipsaque humana voluntate, ac multo magis divina, impediri queat. Illud tamen facile credimus, Meteora valde insignia, ac cometas illustriores, aliquid divinitus portendere, cum id videatur experientia comprobatum. Illud dubium esse non potest, Astrologos hujusmodi rebus plurimum tribuere. Quare cum Magi, inspectis stellis, deprehenderent illustrem quandam atque insignem stellam, in ea cœli regione esse exortam, quæ Judæę immineret, aut si ita placet communi Astrologorum sententia, Judæę tribueretur, & eam esse illius formam, ut non triste aliquid, sed potius lætum, ac cum Judæorum gloria ac felicitate conjunctum, denunciare videretur; memores jam dudum Messiam a Judæis aliisque Orientis populis expectari, ejusque rei jam instare tempus, facile in eam venerunt sententiam, ut existimarent hanc stellam omnino significare Regem illum jam natum esse. Nam & alias, cum quippiam insigne expectamus, & jam imminere credimus, etiam leviora indicia in argumentum opinionis nostræ trahere solemus, multo autem magis insignia, qualis hæc stella fuit: tum credibile est Deum ita mentes ipsorum direxisse, ut complures in eandem sententiam plane conspirarent, & adeo non dubitarent de ejus veritate, ut iter etiam eo nomine suscipere vellent, & regem, sibi etiam, aut suarum terrarum hominibus aliquando imperaturum, adorarent. Quapropter etiamsi vix arbitremur, eos somnio fuisse omnino edoctos stellam illam nati Christi indicium esse; potuerunt tamen occulta quadam ratione mentes eorum a Deo dirigi, ut in hanc sententiam venirent, & sine hæsitatione eam amplecterentur. Ex dictis autem facile intelligitur, cur per stellam Magis istis voluerit Deus nativitatem Christi indicare. Voluit nempe Deus illorum ingenio ac captui sese accommodare: & cum in astrorum inspectione assidue versarentur, & ex illis de rebus occultis augurarentur, eos hac ipsa ratione ad rei tam insignis sed vulgo ignotæ cognitionem deducere: ut per eos postea, sapientię ac doctrinæ nomine celebres etiam ad cæteros ejusdem rei fama ac notitia dimanaret.

Et venimus adorare ipsum. Duo hic explicanda sunt. Primum, quæ aut qualis adoratio intelligatur. Deinde, cur homines illi adorandi hujus pueri causa per tot terrarum spatia venire voluerint.

Quod ad primum attinet: προσκυνεῖν proprie significare corporis inclinationem, vel potius demissionem coram alio, honoris ipsi exhibendi causa, notum est. Fit autem, vel in genua, vel in ipsam quoque faciem procidendo, uti ex sacris literis patet. Confer inter sese Matth. 8. 2, & Marc. 1. 40. Luc. 5. 12. quod enim est apud Matthæum *leprosum adorasse Christum*, id apud Marcum est γονυπετῶν, hoc est, ad genua accidere, vel in genua procidere coram aliquo. Apud Lucam, *quod ceciderit in faciem.* Et hanc vim habet Hebræum *Hischtachaveh*, quo adoratio significatur. Sed metaphorice idem ad animum quoque transfertur: ita ut significet eam animi coram aliquo demissionem, qua eum veneratur & religiose colit, tanquam non modo supra se, sed supra res humanas ac naturales omnes viribus aut potestate pollentem, quæ quidem inprimis religiosa dicitur adoratio. Nam & prior illa religiosa fieri potest, si quis ideo coram re, aut persona aliqua corpus suum prosternat aut inclinet, quia patet in ea divinæ sive potentię, sive potestatis aliquid existere, vel saltem quippiam tale, quod hujusmodi potentiam aut potestatem habeat, repræsentare, cum eove conjunctionem aliquam singularem habere: alioquin ad civilis cultus genera referri potest. Et hoc quidem modo Persæ inprimis reges suos adorare solebant, & hodie populi nonnulli Reges ac Principes suos, imo & alienos adorant. Et in sacris literis Veteris Fœderis, non semel hujusmodi adorationis exempla leges. Atque huc pertinere arbitramur hanc Magorum adorationem. Neque enim credibile est, plus hos Magos tribuisse puero Jesu, quam quod a Judæis Christo quem expectabant, tribueretur. Satis autem notum est,

est, eos credidisse Christum regem fore terrenum, longe lateque dominantem, ac potentia cæteros terræ reges superantem. Quare cum venerunt puerum hunc adoraturi, tum illi cultum exhibere voluerunt, qui puero conveniret, in spem ac jus hujusmodi imperii nato. Nam, quod quidam objiciunt, si civilis tantum cultus intelligatur, cur tot alios Judæos, natos reges, nemo peregre adoraturus venerit: quomodo Herodes se quoque adoraturum dixerit, id facillimam habet responsionem, nempe quia nullum alium regem terrenum, præsertim inter Judæos, tam potentem unquam vel fuisse, vel futurum esse crediderint, de quo a tot seculis plurima extiterunt vaticinia, quorum fama per totum orientem sparsa fuerit. Quare Magi facile existimare potuerunt, eum sibi quoque olim imperaturum: & Herodes conjicere potuit, talem, si modo superstes sit futurus, fore, ut jure ipsi cultum tanquam longe potentiori ac sublimiori exhibere debeat. Quanquam enim non serio dixit se venturum ut adiret, id tamen expressit, quod facere jure deberet, tanta illius pueri dignitate inspecta. Ex his autem jam ad alteram quæstionem patet responsio. Causa enim jam intelligitur, cur Magi è tam longinqua terra adoraturi Jesum venerint.

Vers. 3. *Cum autem audisset Herodes Rex, turbatus est, & tota Hierosolyma cum ipso.* Herodes quidem est turbatus, quod metueret, ne vel ipse, vel ipsius posteri regno exturbarentur, præsertim cum nosset & alienigenam se esse, & invitis magna ex parte Judæis imperare, externa vi, hoc est, Romanorum, ipsis impositum, & multis ob tyrannica quædam facta exosum. Nec ignorare poterat impatientes Judæos hujus jugi esse; & ad seditionem ac rebellionem pronos, facile occasionem ex fama regis sibi recens nati, arripere posse, jugi illius excutiendi. Urbs autem Hierosolymitana turbata fuit, quod motus hujusmodi vereretur: & licet jugi hujus pertæsa esset, pericula tamen ac gravissimas bellorum molestias exhorrescebat. Neque enim dubitabant cives Hierosolymitani, fore ut Herodes regnum sibi posterisque suis armis asserere, Romanis quoque in auxilium vocatis, vellet, unde non posset non cruentum exoriri bellum, donec Herodes a Rege novo, atque una Romani pellerentur.

Vers. 4. *Et congregatis omnibus Sacerdotibus.* Plures hic ut & alibi ἀρχιερεῖς, seu summi Sacerdotes ac Pontifices commemorantur, ut infra cap. 20. 18. XXI. 15, & 45. XXVI. 3, 14, 47, 59: cum tamen alias unus tantum ἀρχιερεὺς seu summus Sacerdos, in sacris literis commemoretur, qui Sacerdos magnus dici solet. Cum plures ἀρχιερεῖς commemorantur, ut hoc loco, capita intelliguntur familiarum Sacerdotalium, seu principes classium, quæ 24 a Davide fuerunt institutæ, de quibus vide 1 Paral. 24. 24. 2 Paral. 36. 14. Nehem. 11 & 12: cum unus dicitur ἀρχιερεὺς, intelligitur is, qui iterum inter hos omnes excellebat unus, & cæteris regendis præerat; cui soli sanctum sanctorum quotannis semel ingredi licebat: cujus & vestitus, & consecratio, & jura quædam ac privilegia erant peculiaria: de quibus apud Mosen diversis locis legere est. Is inquam summus erat sacrorum apud Israëlitas præses. *Vocavit ergo Herodes Sacerdotes,* quandoquidem illi rerum sacrarum & vaticiniorum in sacris literis exstantium, & habebantur & esse debebant omnium peritissimi: nec tamen omnes, quia, ut Maldonati utamur verbis, infinitus fuisset numerus: sed principes, qui & pauciores & doctiores erant, vel saltem censebantur, & honor etiam illis hic a rege videbatur habendus, ut cum de re tanta consilium esset habendum, nequaquam præterirentur.

Et scribis populi. Per scribas hoc loco, ut & alibi in novo testamento intelligendi sunt præcipue illi, qui alibi νομικοί, seu legisperiti appellantur, quod facile apparet, si quis inspexerit illa Lucæ loca cap. 7. 30. & XI. 45, 46, 52, & XIV. 3. Maxime si quis loca capitis undecimi conferat cum cap. 23 Matthæi: ubi scribæ appellantur ii, qui apud Lucam νομικοί, seu legisperiti dicuntur. Licet enim nomen scribarum latius alioqui pateat, & ad illos etiam omnes nonnunquam extendatur qui publica instrumenta conficerent, & magistratuum essent notarii: illi tamen priores κατ' ἐξοχὴν apud Judæos scribæ sunt appellati. Eorum officium fuit sacras scripturas inprimis incorruptas servare, & earum sensum interpretari, ac legem populo explicare. Unde nomen istud νομικῶν sunt adepti. Hoc modo & Ezdras scriba fuit appellatus Ezdræ. 7. 11 & 12. Confer, & vers. 10. Hi ergo, cum de re ageretur, quæ ex sacrarum literarum monumentis esset eruenda, & ad quam prophetiarum requireretur cognitio, fuerunt una cum principibus sacerdotum ab Herode vocati, præsertim cum etiam alias pars concilii publici esse solerent, ut ex non paucis novi testamenti locis perspicitur. Et si quid forte a principibus sacerdotum ignoraretur, id ab his suggeri poterat, aut si quid ab illis recte dictum, confirmari. *Ubi Christus nascitur,* hoc est, ubi nasciturus esset, præsens pro futuro. Nisi malis ita verba accipere, acsi scriptum esset, ubi Christus nasciturus dicatur: ita ut verbum rem ipsam significans, pro rei testimonio ac declaratione poni censeatur: quo pacto videntur accipi illa authoris epistolæ ad Hebræos verba cap. 1. 6: *Cum vero iterum introducit,* hoc est, introduci scribit, vel introducendum esse vaticinatur, & illa cap. 2. 16: *Non sane alicubi angelos assumit,* hoc est, assumere seu adjuvare scribitur.

In Bethlehem Iudeæ. Vide supra ℣. 1.

Per prophetam. Nempe Micheam cap. 5. 2.

Vers. 6. *Et tu Bethlehem terra Iuda.* Sensus hujus prophetiæ satis est planus. Sed quia verba a Matthæo hic descripta, a verbis ipsius prophetæ aliqua ratione discrepant; videndum est, quomodo inter se nihilominus consentiant. Discrepant autem quatuor potissimum in rebus, quanquam differentia non ubique perinde magna est. Prima est, quod cum propheta dicat Bethlehem Ephrata, apud Matthæum dicatur Bethlehem terra Juda. Secunda eaque omnium maxima, est in verbis sequentibus. Propheta enim dicit: *Parva es, ut sis in millibus Iuda.* Matthæus contrarium plane dicere videtur, cum ait: *Nequaquam minima es in ducibus Iudæ.* Tertia in his iisdem verbis continetur, dum propheta dicit, *in millibus Iuda*: Matthæus, *in ducibus.* Quarta in eo consistit, quod propheta simpliciter habet: *Ex te enim egredietur dominans, seu regens populum meum Israël.* Apud Matthæum dicitur: *Ex te egredietur Dux qui pascet populum meum:* quod a propheta uno verbo *Dominantis seu regentis* exprimitur, hic duobus effertur, *Ducis & pascendi* verbis. Hic antequam singula consideremus, illud generatim monendum est, quod ad plura alia sacrarum literarum veteris fœderis testimonia in Novo citata pertinet: Non verba sem-

ba semper a sacris scriptoribus novi fœderis annumerari, sed sensum tantum sæpe exprimi: idque fere prout in Græca veteris fœderis interpretatione vulgo tum legebatur. Et in prima quidem discrepantia facile est ostendere, ut & in quarta, de sensu nihil fuisse mutatum. Etenim cum Bethlehem dicitur terra Judę, seu locus in terra Judaicæ tribus situs, distinguitur hæc Bethlehem, ab illa quæ in Galilęa inferiore, tribu Zabulon, posita fuit, quemadmodum vers. 1 docuimus. Idem autem voluit propheta, dum ad vocem Bethlehem, nomen ejusdem oppidi antiquum, Ephrata, adjecit. Voluit enim Bethlehem Judæę tribus, ab altero illo distinguere. De nomine autem illo Ephrata, quo Bethlehem olim fuerit designata, vide Gen. 35. 19, & XLVIII. 7. Quare verba illa, *terra Juda*, explicatio quædam sunt vocis *Ephrata*; seu mavis, id exprimunt, quo propheta respexit, cum ad nomen Bethlehem, vocem Ephrata per appositionem adjungeret. Verum secundum discrimen tale est, ut alterum alterius explicatio dici posse non videatur; cum sententia verborum prophetæ & euangelistæ, adversis frontibus inter se pugnare videatur; & quod propheta affirmat, Matthæus fortiter neget. Prætermissis aliorum hac de re sententiis eam tantum explicabimus, quę nobis maxime probabilis huc usque visa est, nempe verba prophetæ ita esse comparata, ut utrumque sensum ferre queant; Affirmantem, si simpliciter legantur: Negantem, si per interrogationem efferantur, hoc modo: *an parva es, ut sis in millibus Juda?* quasi dicas; haudquaquam parva est, ut sis in millibus Juda, id quod apud euangelistam dicitur: *Nequaquam minima es ut sis inter Duces Juda:* sensu nihil aut parum admodum distante. Non dicimus omnino per interrogationem efferenda esse verba, nam possent etiam simpliciter accipi, ut diximus, quanquam alio sensu: sed efferri atque accipi hoc pacto posse: & præterea credibile esse, fuisse non paucos tum temporis in populo, qui ad hunc modum rectius illa verba accipi putaverint, præsertim si mysticus eorum sensus spectetur. Cujus rei duę possunt cerni causæ. Prior est, quod verba apud prophetam ita sint collocata, ut hæc duo: *Parva es, ut sis in millibus Juda, & ex te mihi egredietur, ut sit dominator in Israel*; non dissentanea, sed consentanea videantur connectere, cum nulla plane dissensionis seu disjunctionis sit nota, nulla adversativa particula apposita; quæ tamen omnino subaudienda est, si verba simpliciter legantur: Ita enim verba accipienda erunt, ac si dictum esset: licet *parva sis, ut sis in millibus Juda, ex te tamen mihi egredietur.* At si verba priora per interrogationem legantur; duas propositiones inter se consentaneas, & ex rei natura connexas, complectentur. Unde hoc loco apud Matthæum, per particulam γὰρ *enim*, connectuntur, & posterior prioris rationem reddit. Ideo enim minima nequaquam erat Bethlehem, quia ex ea egressurus erat Dux tantus, qualem nulla Judaicæ tribus urbs, imo nulla prorsus unquam protulit. Posterior causa est, quod cum hoc loco id divino spiritui fuerit propositum, ut rem maxime insignem Bethlehemo præ cæteris omnibus Judæę urbibus ac oppidis adscriberet, convenientius videatur eam cæteris Judæę urbibus nequaquam minorem esse: quam eam adeo esse exiguam, ut cæteris annumerari vix possit. Et tanto quidem magis sensu mystico, quam literali, quanto res major atque insignior sensu mystico, quam literali, oppido huic adscribitur. Nam, ut hoc quoque velut in transitu explicemus, sensu literali significari videtur, fore, ut post eversionem Hierosolymæ & captivitatem Babylonicam, de qua & superiore capite, & hujus initio, sermo fuerat, populo in Judæam reverso, ut prædicitur capite præcedenti vers. 10, denuo præsit aliquis ex Davidis posteris, quemadmodum jam ab initio, a quo reges constitui in populo cœperunt, atq; adeo a temporibus antiquis factum fuerat, quemadmodum etiam apud Ezechielem non uno in loco prædicitur. Ita enim inter alia legimus cap. 34. 23. *Et suscitabo super eas* (intellige pecudes meas) *Pastorem unum, qui pascat eas, servum meum David*, (hoc est, aliquem ex posteris Davidis,) *ipse pascet eas, & ipse erit eis in Pastorem. Ego autem Dominus, ero eis in Deum, & servus meus David, Princeps in medio eorum.* Et cap. 37. vers. 24. *Et servus meus*, inquit, *David, Rex super eos, & Pastor unus erit omnium eorum*, quod repetitur etiam vers. 25, quod quorsum pertineat, dictum fuerat vers. 22, ubi ait: *Et faciam eos in gentem unam, in terra, in montibus Israël. Et rex unus erit omnibus imperans: & non erunt duæ gentes amplius, nec dividentur ultra in duo regna.* In utroque autem capite, de eo tempore esse sermonem, quo populus reversus esset è captivitate Babylonica, verba, quæ utrobique antecedunt, atque inprimis loco posteriore, satis aperte docent. His addatur locus Oseæ 3. 4, ubi cum dixisset: *Dies multos sedebunt filii Israël sine Rege, & sine Principe, & sine sacrificio, & sine altari, & sine Ephod, & sine Teraphim*, addit: *& postea revertentur filii Israel, & quærent Dominum Deum suum, & David regem suum.* Licet autem haudquaquam negemus, verba hæc, potiore, hoc est mystico, sensu, ad Christum pertinere contextus tamen satis indicat, ea quoque spectare ad tempora Babylonicam captivitatem consequuta: ubi tenuis quædam umbra rei mystice significatæ exstitit: quandoquidem Zorobabel, qui ex genere Davidico fuit, Princeps Judęorum fuit, & non amplius Israëlitæ è captivitate reversi, in duo Regna fuerunt divisi. Quanquam non immerito dici potest, non tam in his verbis dici, quid futurum sit, quam ad quid faciendum Deus illis sit causam atque occasionem præbiturus. Et quia hic sensus adeo tenuis & fere umbratilis fuit, unde factum est, ut ipso corpore, &, ut sic dicam, ipso sole postmodum exorto, disparuerit, & verba ad mysticum tantum sensum, hanc ipsorum verborum amplitudinem penitus explentem, ab interpretibus relata fuerint. Quare, ut ad locum Michee redeamus, cum sensu mystico nativitas ipsius Christi, regis tam divini, his in verbis Bethlehemo attribuatur, non est mirum, creditum fuisse Prophetam potius pręstantiam Bethlehemi præ cęteris Judæę urbibus, quam vilitatem exprimere voluisse: idque Matthęum verba hęc una cum sacerdotibus & scribis hoc mystico sensu referentem, sequutum fuisse. Nam, ut hoc quoque addamus, non fit nobis verisimile, solos illos sacerdotes & scribas ab Herode advocatos, ita hęc verba accepisse: sed etiam tum, cum Matthęus hæc scriberet, eandem loci sententiam, vel vulgo receptam, vel saltem non absurdam visam fuisse. Neque enim cęteroqui credibile est, Matthęo relatum fuisse, hoc & non alio sensu Pontifices & Scribas illos, verba hęc Prophetę citasse, vel explicuisse: Neque id facile pro concesso sumere potuit, nisi aliunde ipsi constitit, hanc sententiam vaticinii istius vulgo re-

ceptam

ceptam fuisse. Præsertim, cum possent sacerdotes ac scribæ illi suam de nativitatis Christi loco sententiam ex his prophetæ verbis elicere ac confirmare, etiamsi ita verba accepissent, ut nunc quoque vulgo apud prophetam accipiuntur, nempe, ut sine interrogatione legantur. Nam sive hoc modo, sive altero illo verba illa accipias, nihilominus asseritur, Bethlehem nasciturum esse Christum. Hæc nostra est de consensu euangelistæ ac prophetæ ipsius, quod ad secundum discrimen attinet, sententia, quam si quis admittere renuerit (quanquam causam non videmus, cur ea repudietur) dicendum erit, verba illa, *nequaquam minima es in millibus Juda*, non ideo ab euangelista apponi, seu mavis a sacerdotibus interjecta esse, quasi illis exacte respondeant, quæ apud prophetam exstant: *parvula es, ut sis in millibus Juda*: sed quod totius loci sententia tale quippiam in se contineat, quod jure opponi queat illis prophetæ verbis: *Parvula es, ut sis in millibus Juda.* Etenim cum prophetæ sententia sit: Parvula quidem es ut sis in millibus Juda, si locum, aut incolarum numerum spectes, sed tamen ex te mihi egredietur Dominator; significat loci quidem ac numeri incolarum habita ratione, Bethlehemum cedere aliis Judæ urbibus, sed ob nativitatem Messiæ inde orituri, cæteras omnes Judææ urbes longe superare, qua in re illud revera continetur, quod Matthæus dicit: *nequaquam minima es inter Principes Juda, ex te enim mihi* &c. Quare ut in pauca rem contrahamus, Matthæus ista explicatione posita, non censendus erit omnia Micheæ verba, eorumve sententiam penitus referre, præsertim eatenus, quatenus eorum sententia ad rem, de qua agebatur, proprie non pertineret: sed quibusdam omissis, id tantum attulisse, quod partim ad quæstionem propositam proprie spectaret, partim ei erat ita consentaneum, ut in ipso loco tacite comprehensum censeri deberet: ad quod posterius referimus, quod dicit Matthæus, Bethlehemum *nequaquam* esse *minimam inter duces Juda.* Sed jam veniendum est ad tertium discrimen, quod in eo consistit, quod apud prophetam sit *in millibus Iuda*, apud Matthæum autem, *in Ducibus Iuda*, hoc est, inter Duces tribus Judæ: quemadmodum etiam apud prophetam, *in millibus*, pro inter millia Judæ. Discrimen hoc ortum est ex ambiguitate quadam vocis Hebrææ *Alaphim*, quod vel ipsum, vel saltem levi mutatione adhibita, Duces significat, cum alias designet millia. Et Duces quidem hoc nomine, vel vicino *Alluphim*, significari ideo videntur, quia millibus præsint, unde *Chiliarchi* appellantur: & nominatim populus Judaicus, in Chiliadas erat distributus, ut apparet Exod. 18. 25, quibus, qui præerant, *Alluphim*, vel, ut nonnullis placet, hoc ipso nomine *Alaphim*, appellabantur. Et hoc quidem loco, voce *Ducum*, non ipsa tantum capita Chiliadum intelligi debent, sed simul quoque comprehendi debent ipsorum Chiliades seu legiones, quibus præerant, tanquam ipsorum, ut ita dicam, corpora. Unde apparet, in sententia, nullam revera esse inter prophetam & Matthæum discrepantiam. Et sane comparatio ipsa satis ostendit, non de solis Ducibus esse sermonem; sed de Ducibus, & eorum Chiliadibus seu legionibus simul junctis. Neque enim Bethlehem satis apte cum ipsis Ducibus conferretur: sed cum Ducibus simul & eorum chiliadibus satis apte confertur, quia incolæ incolis, & turmæ Bethlehemiticæ, turmis aliarum civitatum, tribus Judæ, quæ singulæ a singulis Ducibus regi solebant, recte conferuntur: Maluit autem Matthæus, & ii, quos in hac parte secutus videtur, Ducis nomen hoc loco ponere: quia hic comparatio inprimis instituitur inter Bethlehemum & alias Judæ urbes aut Chiliadas, ratione habita Ducis. Quartum discrimen adeo est exiguum, ut vix commemorari mereatur. In sensu enim nullum plane discrimen est: tantum quod una voce exprimit propheta, id pluribus expressit euangelista. Nam participium *Dominans*, quod ponitur pro nomine Dominatoris, Hebræorum more, ut etiam apud Matthæum ἡγούμενος pro ἄρχων, complectitur id totum quod dicit Matthæus: Dux qui pascit: pascere enim hoc loco significat regere. Regere autem, Ducum est, vel dominatorum. Notant interpretes quidam, etiam apud Homerum Reges dici pastores populorum: quandoquidem & pastores regunt greges suos, & simul curant. Verum hic ut alii nonnulli interpretes notarunt, alia adhuc metaphoræ ratio subesse potest; nempe allusio ad Davidem hujus Ducis progenitorem, de quo nominatim sacræ literæ dicunt, eum fuisse a Deo assumptum, ut pasceret populum Israëliticum, allusione facta ad pristinam illius conditionem & vitæ genus, quandoquidem a pascendis ovibus, ad regendum Dei populum est traductus. Nam ut est Psal. 68. 60, *sustulit eum de gregibus ovium, de post fœtantes accepit eum, pascere Iacob servum suum* (Hebræos populum suum) *& Israël hæreditatem suam, & pavit eos* (scilicet David) *innocentia cordis sui, & intellectibus manuum suarum deduxit eas.* Istud non commemoravimus (neque enim inter discrimina poni merebatur) quod apud prophetam simpliciter est Dominator in Israël; apud Matthæum vero vox *populi* præponitur nomini Israëlis: cum dicitur *pascet populum meum Israel.* Quisque enim videt, vocem *populi* majoris perspicuitatis causa fuisse præfixam: & *Israël* apud prophetam populum Israëliticum significare, ita ut nullum prorsus sententiæ hic sit discrimen. Antequam hinc abeamus, duo adhuc restant addenda. Primum est quam vim habeat pronomen *mihi*, in illis verbis, *ex te mihi egredietur.* Non est quidem apud Hebræos inusitatum, ut dativi hi redundent; ut cum, verbi gratia, dicitur, ibo mihi, pro ibo simpliciter: mittendo mihi ad scopum, pro mittendo ad scopum simpliciter: Sed notat tamen ad hunc locum Vatablus, *egredietur mihi*, id est, in utilitatem meam & totius populi: ut *mihi* significet finem *cui*, ut loquuntur. Deinde paucis explicandum est, quia ab aliis quoque interpretibus attingitur, cur hic non sint addita illa verba, quæ apud prophetam statim subjiciuntur: *& egressus ejus*, hoc est, *Dominatoris, a quondam*, (seu ab antiquis temporibus,) *a diebus seculi*, quibus verbis vulgo existimant significari generationem, seu, ut nonnulli loqui amant, emanationem illam ab æterno & ante secula: quanquam falso; cum nec verba illa *a quondam* & *a diebus seculi*, tempus significent, quod mundi initium fuerit antegressum, atque omni initio carens, cum non modo vetus interpres, sed & alii recentiores, voces illas *a quondam*, reddiderint *ab initio*: initium vero æternitati illi tam repugnet, quam quod maxime: Et *dies seculi* tempora significant antiqua Esai. 63. 19. Matth. 3. 4. Amos. 9. 11. Deut. 32. 7. Quo accedit, quod ex antecedentibus satis apparet, hoc loco de egressu, seu, ut vox Hebræa sonat, egressibus ex oppido

Bethlehem, sermonem esse, & ideo plurali numero vocem hanc efferri, quia egressus plures Dominatori huic quodammodo conveniant, quatenus majores etiam ipsius longa serie ex illo oppido jam ab initio atque a multis retro seculis inde egressi fuerant, atque ipse Christus vel Dominator per illos. Quanquam & alius horum verborum sensus esse potest; qua de re non est hic fusius dicendi locus. Ad quæstionem ipsam nobis propositam, respondemus, ideo hæc verba non fuisse addita, quia sine illis sententia jam constabat, & res de qua quærebatur, satis jam explicata fuerat: Id enim unum quærebatur, ubi Christus esset nasciturus. Nasciturum autem Bethlehemi, verba a Matthęo adducta abunde docent: nec quicquam illis addere poterant sequentia, ut sententia illa melius intelligeretur, aut certius deprehenderetur.

Clam vocatis Magis. Clam illos vocat, quia insidias parat, & credibile est illum publice præ se tulisse, fidem se Magorum sermoni non habere, cumque contemnere, ne de fraude atque insidiis quicquam aliis suboleret.

Ἠκρίβωσε. Accurate perquisivit.

Tempus apparentis astri. Id est: tempus quo primum apparuit stella.

Et cum venissent in domum. Verisimile omnino est, non in stabulo amplius repertum fuisse puerum cum matre. Est enim plusquam probabile, operam omnino dedisse sedulam Josephum, ut & uxori puerperę, & infanti tenerrimo, locum commodiorem reperiret: & credibile est, interea temporis discessisse hospites, qui census causa in oppidum illud confluxerant, & ita occupaverant ædes, ut Mariæ nonnisi in stabulo locus esset.

Cadentes adorarunt illum. Hic ritus adorationis exprimitur, participio *cadentes*, seu mavis, cum procidissent, qua de re diximus jam supra vers. 2.

Thesauris suis. Thesauri hic sumi videntur, pro cistis, aut vasis in quibus thesauri erant conditi.

Obtulerunt ipsi munera, aurum, & thus, & myrrham. Meminimus jam supra, plane incertum esse, an, quemadmodum Pontificii vulgo existimant, alius illorum Magorum aurum obtulerit, alius thus, alius myrrham. Probabilius est, illos ita promiscue hujusmodi dona obtulisse; ita ut omnes junctim hæc dona obtulerint, vel alius eorum unum, duo, aut etiam omnia, prout cujusque facultates erant. Quanquam id maxime placet, omnes junctim dona hæc obtulisse. Obtulerunt autem una cum auro thus & myrrham, quia hujusmodi rebus orientales abundare solebant. Moris autem Persis fuisse, sine munere Reges non adire, jam supra diximus: quod autem regibus præstari soleret, id præstiterunt hi Magi puero in jus regni nato, seu regi futuro.

Divinitus admoniti in somnio. Hoc videtur factum esse per Angelum, quemadmodum & superius de Josepho cap. 1. vers. 20, & paulo post hoc ipso capite versu sequenti. Quanquam, quia non videtur Angelum Domini per somnium illis apparuisse, quod de Josepho utrobique expresse legitur; conjici potest, alio modo Josephum, alio Magos per Angelum fuisse admonitos; & Josephum quidem in somnio Angeli speciem sibi videre fuisse visum, cum expresse dicatur, ipsi in somnio Angelum Domini apparuisse: Magis autem illis, etiam sine Angeli apparentis specie, hæc cogitatio injici, & monitum hoc divinum illis patefieri potuit, ita nimirum ut viderentur sibi vocem aliquam audire alicujus, qua juberentur alio itinere domum reverti.

Secunda pars capitis.

Cum autem secessissent illi. Hic incipit secunda hujus capitis pars, quę agit de singulari cura ac providentia Dei, in vita Christi tuenda, & ex periculo eripienda. Quanquam simul etiam ille providentiæ divinæ effectus attexitur, qui apparuit in Christo, ejusque parentibus, ex fuga atque exilio reducendis & tuto loco constituendis. Itaque duo iterum secundæ hujus partis membra sunt, quorum prius ab hoc versiculo extenditur usque ad finem decimi octavi: alterum usque ad finem capitis. Vide supra. *Surgens accipe*, quasi dicat, Confestim surge, & accipe puerum. Non enim significat, cum ubi consueto more mane surrexerit, assumere puerum & matrem ejus ac in Ægyptum fugere debere; sed statim id debere facere: ut ex ipso illius facto, quod versu sequenti narratur, apparet. Ea enim ipsa nocte mandatum divinum statim executus est. *In Ægyptum* quia ea regio extra Herodis ditionem erat: & hac ipsa ocasione impletum fuit vaticinium, de quo mox agetur vers. 15.

Ut impleretur dictum a Domino per prophetam dicentem, ex Ægypto &c. Locus exstat Oseæ 11. 1. Satis autem loco inspecto ab unoquoque intelligi potest, non literali sed mystico sensu hæc verba ad Christum accommodari, atque in eo impleta dici: quandoquidem manifestum est, ibi de Israële, hoc est, Israëlitico populo, sermonem esse, quem Deus filium suum vocat, propterea, quod eum populum instar filii cujusdam dilexerit, quo pacto Exod. 4. 22, filius Dei primogenitus dicitur: quod ita viri docti recte explicant, quasi dixisset Deus: tam charus est mihi, tam pretiosus Israël, quam solent patribus primogeniti: ex omnibus enim nationibus hunc populum mihi peculiariter elegi. Eodem modo legimus Jerem. 31. 9: *Factus sum* (inquit Deus) *Israëli Pater, & Ephraim primogenitus meus est.* Hunc esse sensum loci hujus apud Oseam, docent verba præcedentia: *quia*, vel ut nonnulli reddunt, *cum puer Israël, & dilexi eum, & ex Ægypto vocavi filium meum*, quasi dicat, cum adhuc ageret Israël in Ægypto, nec ad magnitudinem justam excrevisset, vel saltem generis sui incunabulis esset propior, eum præ aliis populis elegi, ut esset mihi vice filii, eum postea ex Ægypto evocavi. Sed quia populus Israëliticus, de quo perinde ac de una persona loquitur propheta, typus fuit Christi, ideo quæ de populo isto, literali sensu dicta fuerant, ad Christum mystice referuntur.

Vers. 16. *Tunc Herodes videns.* Particula *tunc* non videtur illud ipsum temporis punctum significare, cum primum Herodes animadvertit se a Magis quodammodo delusum esse, præsertim, si, ut ordo verborum postulare videtur, particula hæc non tantum ad verbum *excanduit*, referatur, sed etiam ad id quod sequitur: *& mittens sustulit omnes pueros qui Bethlehemi erant.* Etenim verisimile est, eum vel propterea cruentum hoc suum consilium distulisse, ne res, quam spectaret, animadverteretur, hoc est, ne pateret vulgo eum id agere, ut puer ille, quem nuper natum esse audiisset, è medio tolleretur, & sic regnum suum stabiliretur. Itaque credibile est, eum alium quempiam prętextum huic rei quæsivisse, & tempus aliquanto opportunius expectasse. Nec illud incredibile est, quod nonnulli censent interpretes, cum prius tentasse, an ipsum illum puerum invenire posset, ut solum potius occideret, quam omnes una infantes trucidaret, quod se sine magno totius populi in se odio facere non posse probe norat: cum, ut iidem notant interpretes, ex Jo-

ſepho intelligamus, cum omnibus modis populi gratiam venari ſolitum, ne tanquam peregrinus de regno deturbaretur.

Quod deluſus eſſet. Ita hoc factum Magorum interpretatus eſt Herodes, ex cujus ſententia ita Matthęus factum hoc deſcribit. Nam cæteroquin non erat hæc deluſio, quandoquidem Magi divinitus juſſi id fecerant. Niſi dicere malis deluſionem ideo dici, quia deluſioni hoc factum ſimile fuerit, propterea quod ſpem illius, quam promiſſo ſuo fecerant, fefellerunt, & ſe ſubduxerunt.

Mittens ſuſtulit. Ellipſis Hebræis uſitata. Subauditur enim nomen ejus, ſive eorum, quos miſerit. Subintelliguntur autem carnifices, ſeu mavis ſatellites, aut ſpiculatores. Eadem ellipſis reperitur infra cap. 14. 10, ubi de Ioannis Baptiſtæ cæde agitur, quam Marcus, eandem hiſtoriam referens, explicat, dum ait: Regem miſiſſe ſpiculatorem ſeu ſatellitem, qui nimirum caput illi abſcinderet. Vide etiam infra Matth. 27. 19, & Marc. 3. 31. VI. 17. Pſal. 17. 4. CV. 19.

Ἀπὸ διετοῦς. De his verbis videatur Beza.

Secundum tempus quod accurate exquiſiverat a Magis. Hic locus videtur ſignificare, ab eo tempore, quo ſtella primum apparuerit Magis, circiter biennium effluxiſſe, ad illud uſque tempus, quo Herodes infantes Bethlehemiticos occidi juſſit: quandoquidem dicitur, Herodem juſſiſſe tolli pueros, intra biennium natos, ſecundum tempus, quod a Magis cognoviſſet. Tempus autem intelligit, quo primum ſtella apparuerit, ut conſtat ex ℣ſ. 7. Quod ſi admittatur, ſtatuendum erit Magos non veniſſe ante diem purificationis Mariæ, ſed ſequenti demum anno. Neque enim credibile eſt, Herodem tamdiu rem animo conceptam diſtuliſſe, & duos fere annos expectaſſe poſt Magorum abitum, & tum demum infantium cædem patrare voluiſſe. Credibile quidem eſt, ut ante quoque innuimus, Herodem aliquouſque rem diſtuliſſe, ſed biennii mora nimis longa ipſius crudelitati atque ambitioni cum metu conjunctę fuiſſet. Et hæc ſane præcipua eſt cauſa, cur viri quidam docti exiſtiment Ioſephum cum Maria, peracta purificatione in templo Hieroſolymitano, Nazaretham, ut Lucas ſcribit, diſceſſiſſe, atque inde rebus ſuis convaſatis Bethlehemum fuiſſe reverſos, atque ibi rerum ſuarum ſedem fixiſſe; ac tum demum Magos adveniſſe, ac Chriſtum recens natum adoraſſe: biennio fere a nativitate ipſius exacto. Quanquam & aliam viri illi cauſam hujus ſententię habent. Nempe ſi ante purificationem Marię veniſſent Magi, non potuiſſe parentes Chriſti tuto Hieroſolymam purificationis cauſa ire, metu Herodis, qui infanti strueret inſidias: & recta illis Bethlehemo in Ægyptum fuiſſe migrandum. Quod nec alias credibile ſit, cum par ſit exiſtimare, Deum voluiſſe & infanti tam tenero, & matri, quæ puerperio recens fuiſſet defuncta, parcere: nec tam longinquo itinere fatigare. Sed huic poſteriori rationi ſatisfieri facilius poteſt. Nam ſi, ut nos quidem arbitramur, Magi aliquot poſt Chriſtum natum dierum hebdomadibus venerunt, paulo nimirum ante Marię purificationem, nihil prohibuit eos poſtea Hieroſolymam veniſſe, & purificationis ritu peracto Nazaretham abſque periculo migraſſe: quandoquidem Herodi, quiſnam eſſet infans ille, nondum conſtitit, cum neminem ipſe, qui rem exploraret, miſiſſet, ſed longe certius a Magis cogniturum ſe exiſtimaſſet, & parentes Chriſti homines eſſent obſcuri, è quibus regem tantum natum fuiſſe minime erat credibile. Quare & venire Hieroſolymam, & inde Nazaretham migrare, tuto potuerunt, Herode præſertim crudele conſilium in commodius tempus differente, & exulceratum animum nondum prodente. Quo accedit, quod tanto minus parentes ſuſpicioni potuerunt eſſe obnoxii, quod cives Bethlehemitici non eſſent, ſed cenſus tantum cauſa inter turbam & confluxum hominum ingentem eo veniſſent. Verum prior ratio magis videtur urgere. Reſpondent interpretes (1) quidam doctiores, Herodem ad aliud tempus, quod exquiſierat a Magis duos præterea adjeciſſe annos. Itaque illa verba *ſecundum tempus, quod exquiſierat*, non ſignificare occiſos eſſe omnes pueros, qui nati eſſent duobus annis, poſtquam ſtella apparuiſſet, ſed eos, qui nati duobus antequam appareret annis. Cauſam autem hanc ajunt fuiſſe, cur Herodes tempus tam longe anteverterit, quia Magi non naſciturum, ſed jam natum eſſe Chriſtum affirmaverint. At quanto ante tempore natus eſſet, neque affirmaverint, neque fortaſſe ſciverint. Stellam enim jam natum, non quando natus eſſet, ſignificaſſe. Voluiſſe ergo Herodem cautionis & ſecuritatis cauſa, omnes, qui duobus, antequam ſtella apparuiſſet, annis nati eſſent, occidere: ſicut non ſolum eos, qui Bethlehemi, ubi Chriſtum ſacerdotes naſciturum dixerunt, ſed etiam omnes, qui in omnibus finibus ejus nati eſſent, occidit. Atque ita non ſolum loco, ſed etiam tempore, plus quam neceſſe erat, crudelitatem extendiſſe, & ne forte erraret, errorem auxiſſe. Hæc reſponſio ut nulla cogente ratione videtur refutari poſſe, ita viciſſim nonnihil duritiei habet. Etenim cum Herodes accurate dicatur exquiſiviſſe tempus illud, quo ſtella apparuerit, a Magis, & ſtella illa, ut hic ponitur, non naſciturum, ſed jam natum, & natum quidem, ut ſatis intelligitur, recens ſignificaverit, non eſt credibile, Herodem integrum biennium voluiſſe anteverte re: præſertim, cum iidem Authores fateantur, eum alias populi gratiam omnibus modis venari ſolitum. Quare cum nullam videret neceſſitatem, crudelitatem hanc ad integrum biennium extendendi, non eſt vero ſimile, eum hoc pacto voluiſſe odium populi ingens ſibi conflare. Quare nobis probabilius videtur, ſtellam non poſt natum demum Chriſtum apparuiſſe; ſed haud paulo ante, atque adeo circa conceptionem Chriſti; & facile fieri potuit, ut is fuerit ſtellæ poſitus, ut Magi illi ex diſciplina ſua colligere potuerint, Deo pręſertim ſeſe illorum captui accommodante, imo & mentes eorum dirigente, quando rex ille natus atque in lucem jam editus fuiſſet. Solent enim Aſtrologi parva etiam rerum cæleſtium diſcrimina obſervare, & exinde quid vel mox futurum ſit, vel factum jam fuerit, augurari. Quare cum fere annus ab eo tempore eſſet exactus, cum primum apparuit ſtella, facile in eam ſententiam venire Herodes potuit, Chriſtum jam tum, cum primum ſtella apparuit, in lucem editum fuiſſe. Itaque ſatius eſſe, tempus illud anteverte re, nec tantum Magorum illorum peritiæ tribuere, ut vel non potuerint per breve aliquod tempus ortum illius ſtellæ ignorare, vel in judicando errare, utrum ortus illius ſtellæ primus Chriſtum jam natum, an mox naſciturum ſignificaret. Neque vero neceſſe eſt, ut verba illa, *ſecundum tempus*, ſignificent vel initium iſtius biennii, vel finem incidiſſe in tempus, quo primum cœperit apparere ſtella: ſed Herodem habita ratione illius temporis, quod accurate a Magis exquiſierit,

(1) *Maldonatus*.

& bimulos & natu minores occidi jussisse, quandoquidem ratio temporis, quo stella illa primum fuisset exorta, habita ratione consilii ac scopi Herodis, ita postulare videretur. Hoc nisi concedatur, magis in eorum inclinamus sententiam, qui statuunt Magos non ante purificationem Mariæ, sed altero demum anno venisse, & Josephum cum Maria Bethlehemum remigrasse, quandoquidem hoc ipsum ejus rei argumentum erit, quod Magi eos Bethlehemi deprehenderint. Sed quia & hoc durum videtur, tamdiu in priori sententia acquiescemus, donec quippiam melius invenerimus.

Vers. 17. *Tunc impletum est id, quod dictum est a Jeremia Propheta.* Locus exstat Jerem. 31. 15 qui inspectus, satis docet, literali sensu isthic alia de re agi: nempe de aliarum tribuum Israëliticarum, Judæ nimirum & Benjamin, in captivitatem Babylonicam abductione, ut ab aliis quoque interpretibus est annotatum. Referuntur autem a Matthæo ad cædem infantium Bethlehemiticorum propter rei ipsius similitudinem, quia id, quod olim quidem impletum fuit in aliis, in illis infantibus iterum fuit impletum. Sic infra cap. 15. ℣. 7, 8, ait Christus ad Scribas & Pharisæos: *Bene prophetavit de vobis Esaias dicens: Appropinquat ad me populus hic* &c, cum tamen ex ipso Prophetæ loco satis constet, id dictum fuisse de hominibus ipsius Prophetæ tempore viventibus. Accommodatur ergo ad Scribas & Pharisæos, cum quibus Christo negotium fuit, propter rei similitudinem, quasi dicat: In vos quadrant illa Esaiæ verba, ut de vobis vaticinatus fuisse quodammodo videatur. Observandum enim est id, quod semel dicendum, ne dicere sæpius cogamur, ea quæ in Veteri Testamento sensu præsertim literali de aliis sive rebus, sivè personis dicta sunt, ad alias res personasve in Novo non raro referri: idque vel propter subordinationem quandam, vel propter rerum quandam similitudinem, vel propter utramque. Similitudo autem illa non unius est generis; interdum enim talis est, ut res aut persona una alterius sit typus. Interdum nulla est hujusmodi inter illa relatio, sed alias unius sunt generis: quod posterius & hoc, & cap. 15 loco contingit. Interdum dilutior quædam, ut ita dicam, similitudo inter res diversas cernitur, propter quam verba de alio in Veteri Testamento elata, ad alia in Novo accommodantur: cujus generis exempla habemus inter alia ad Rom. 10. 6 seqq. ubi quæ de lege olim fuerant dicta, ad justitiam fidei referuntur: & ℣. 18, ubi quæ de coelis Psaltes dixit, accommodantur ad Apostolos: & de hoc postremo genere interdum nominatim dicere solemus, verba per accommodationem saltem ad hanc illamve rem referri. Cætera quæ huc pertinent videantur in Commentario Epistolæ ad Hebræos 1. 5, 6.

Vers. 18. *Vox in Rama audita est.* Rama hæc oppidum fuit tribus Benjamin, ut apparet ex Joh. 18. 25. Confer. ℣. 11, & Judic. 19. 13. Possunt autem hæc verba duplicem habere sensum; vel, vocem illam Ramę emissam a Rachele plorante, auditam fuisse, intellige sive Ramæ, sive etiam alibi: vel vocem alibi emissam, etiam Ramæ auditam esse. Prior sensus magis quadrat sensui, ad quem Propheta olim respexit: Posterior magis illi, ad quem Matthæus. Etenim cum Bethlehemitici tantum oppidi & adjacentium pagorum infantes fuerint occisi, non tam clamor ille lugubris Ramæ fuit editus, quam in toto Bethlehemitico territorio atque agro editus, etiam Ramæ, loco nimirum non adeo dissitu, fuit auditus. Apparet enim ex dicto antea loco, Judic. 19, si superiora quoque considerentur, non adeo longe absuisse Ramam a Bethlehemo.

Rachel flens liberos suos. Rachel, si Prophetæ sensum spectemus, poni videtur pro filiabus Rachelis, hoc est, fœminis tribus Benjaminiticæ, quarum liberi partim occisi essent, partim in captivitatem abducerentur. Diximus enim, Ramam fuisse Benjaminiticæ tribus oppidum. Rachel autem mater fuit Benjamini, atque adeo ipsius quoque posterorum. Illa ergo plorans introducitur, quia fœminæ quoque ex illa natæ, deploraverunt liberos suos: vel, si ita placet, per prosopopœïam Rachel ipsa plorans introducitur, quia si sensum habuisset, & tantam posterorum suorum cladem vidisset, lachrymas continere non potuisset. Et hoc posteriori modo videntur Racheli lachrymæ ac fletus a Matthæo tribui. Nam alias, cum Bethlehem non Benjaminiticæ, sed Judaïcæ tribus esset oppidum, non videtur Rachel pro filiabus suis seu fœminis ex se natis sumi, sed significari Rachelem, quę Bethlehemi sepulta fuerat, quodammodo plorasse, seu ploraturam fuisse, si ista vidisset, quia res fuerit lachrymis dignissima, & a matribus istorum infantum largissimas propterea lachrymas fuisse fusas. Quare Rachel tanquam fœmina, pro omnibus aliis fœminis Bethlehemicis, plorans & liberos suos deflens introducitur, præsertim quia, ut ut istorum infantium mater non fuerit, utpote ex Lea progenitorum, tamen filii ipsius dici possunt, quia & sui mariti & sororis suæ filii fuerunt.

Flens Participium ponitur pro indicativo, sive per Hebraismum, sive per Græcismum, ut subaudiatur verbum ἐϛὶ. Vide similia exempla Rom. 5. ℣. 11. vii. ℣. 13. ix. 28. 1 Cor. 3. 19. Act. 26. 20. *Quod non sunt.* Mortui dicuntur *non esse*, vel quia perinde sit ac si non essent, propterea quod actu ipso non vivant, licet spiritus ipsorum maneant superstites: vel quod non amplius inter homines sint, nec exstent ibi, ubi antea versari solerent. Priori modo absolute, posteriori relate, *non esse* dicuntur. Priori potissimum modo videntur accipi hæc verba Psalmi 39. 14. Eodem referri potest, imo debet, locus Jobi 14. 10, & Thren. 5. 6. In loco nostro, si prophetę sententiam spectemus, nihil prohiberet posteriori modo liberos illos quos Rachel deplorasset, non esse, præsertim si ad eos respiciatur, qui in captivitatem erant abducti: quo pacto de Enocho, a Deo translato, dicitur Gen. 5. 24, eum non fuisse, hoc est, ut vetus habet Interpres, non apparuisse: sed Matthæi sententia prius illud potius requirit.

Vers. 19. *Ecce Angelus Domini.* Vide quæ de simili loco diximus supra, cap. 1. ℣. 20. *Apparet* præsens pro præterito, ut supra, ℣. 13. Frequens hoc est apud Marcum & Joannem.

Vers. 20. *Mortui enim sunt, qui quærunt animam pueri.* Enallage est numeri pluralis pro singulari. Manifestum enim est ex versu præcedenti, hic de solius Herodis morte sermonem esse. Censent autem viri nonnulli docti, ideo plurali numero uti Matthęum, licet de uno loquatur, quia unus Herodes multorum instar fuerit, seu quodammodo multos in se fuerat complexus: quandoquidem multos habuerit carnifices, quibus in quærenda hujus pueri anima usus fuerit. Quę observatio ne nobis quidem displicet. Observanda autem hæc sunt propter eos, qui cum plurali numero Scriptura utitur, de Deo loquens, aut ipsum Deum loquentem introducens, hinc pluralitatem personarum in una Dei essentia

fentia colligent, qui iidem ex hoc Matthæi loco debe- rent plures quoque personas in una Herodis essentia constituere. Sed non desunt & alibi in Sacris Literis hujusmodi Enallages exempla, sive quispiam de se ipso, sive de alio loquatur; suntque a nostris alibi not ata. 3 Reg. 12. cap. 12. ℣. 3. 2 Paral. 10. ℣. 9. Marc. 4. ℣. 30, (conferatur hic locus cum Luc. 13, 18) Joan. 3. ℣. 11. Rom. 1. ℣. 5. Galat. 1. ℣. 8. 9. Hebr. 5. ℣. 11. vi. ℣. 1. 3. 9. cap. 13. ℣. 18. confer ℣. 19. Sed de hac re non est fusius hic disserendi locus. *Quærere autem animam alicujus*, hoc loco, est vitæ alicujus insidiari, seu ad necem eum quærere: licet etiam contrario sensu alicubi phrasin hanc usurpatam cernamus, Psal. 42. ℣. 5. Ponitur enim ibi, pro salutem alicujus quærere, sive studere. *Animam* pro vita creberrime usurpari, notum est.

Vers. 22. *Divinitus autem admonitus. Vide* ℣. 12.

Vers. 23. Κατῴκησεν εἰς πόλιν. Εἰς videtur hoc loco positum pro ἐν, quod non est infrequens: vide inter alia, Marc. 2. ℣. 1.

Ut impleretur quod dictum est per Prophetas. Non caret hic locus difficultate, quæ Interpretes fere omnes exercuit. Neque enim apparet ullus Scripturæ locus, ubi hoc expresse contineatur, nedum plures, ut verba hæc indicare videntur, quandoquidem hic dicitur, non per Prophetam scriptum hoc fuisse, sed per Prophetas. Prolixe hac de re agitur alibi a nostris. (1) Summa eorum est, quæ ab illis dicuntur, primum satis ex Sacris Literis manifestum esse, plures libros sacros, qui olim extiterint, periisse: quandoquidem in ipsis Veteris Testamenti libris citantur libri præsertim Prophetarum, 1 Paral. 29, 29. 2 Paral. 9, 29. 2 Paral. 12, 15. cap. 13. 22. quorum nullum amplius exstat vestigium. Deinde non necesse esse, ut expresse hæc verba fuerint scripta, sed satis esse, eorum sensum extare. Constare autem ex sacris literis Veteris Fœderis, de pluribus, de quibus jure affirmari possit, eos Christi fuisse typos, scriptum esse, eos esse Nazaræos: nempe de Josepho, filio Jacobi Gen. 49. ℣. 26. Deut. 33. ℣. 26, de Samsone Jud. 13. ℣. 7, de Samuele 1 Sam. 1. ℣. 11. In his autem omnibus exstitisse aliquid singulare, propter quod merito typi ac figuræ Christi censeri debeant. Nam & omnibus his fuisse commune, quod in ipsorum nativitate quippiam contigisse videatur miraculosi, quandoquidem ex sterilibus fuerint nati, nec fine peculiari Dei favore atque opera procreati: & singulari quoque spiritu a Deo fuerunt donati, quandoquidem & Josephus somnia habuit divinitus sibi indita, & somnia interpretandi donum: Samuel autem insignis Propheta fuit: Samson vero præ ceteris omnibus, de quibus in sacris literis legere est, spiritu roboris ac fortitudinis a Deo fuit armatus: ut alias quasdam illorum trium dotes nunc prætercam, quibus inter alios sui generis eminuerunt. Illud tantum commemorandum adhuc est, quod omnes Deo sacri quodammodo fuerint, & ab aliis peculiari quadam ratione separati: unde & Nazaræi sunt dicti. Quibus rebus omnibus Christo fuerunt similes, & ejus quædam imagines. Præterea & illud docetur, jure dici per Prophetas hoc esse dictum, quandoquidem id, quod de Josepho legimus, partim a Jacobo Prophetici spiritus instinctu, partim a Mose fuerit dictum: & Auctor, seu mavis Auctores libri Judicum, & Samuelis pro Prophetis jure haberi queant, cum non sine divini spiritus instinctu ac gubernatione illa scripserint, quā scripserent. Et apud Lucam cap. 14. ℣. 27 Prophetarum nomine comprehendantur omnia scripta Veteris Fœderis, præter Mosis libros, & ℣. 44, omnia præter eosdem libros Mosis & Psalmos: quandoquidem in priori loco, tota scriptura videtur dividi in Mosem & Prophetas: posteriore autem in legem Mosis & Prophetas & Psalmos. Quanquam & illud ab aliis notatur, etiamsi ab uno tantum Propheta id fuisset dictum, jure tamen scribi potuisse a Matthæo per Prophetas dictum fuisse per enallagen numeri pluralis pro singulari, qualem paulo ante ℣. 20 hujus capitis notavimus, cujus etiam exempla in hoc eodem Prophetarum nomine occurrunt, Joh. 6, ℣. 45. Act. 13, ℣. 40, & 15, ℣. 15. Verum quia adhuc objici potest, id quod de tribus illis viris antea nominatis in Vetere Testamento legitur, nec verbis, nec sensu convenire cum eo, quod hic Matthæus scribit: quandoquidem alia vox est Nazaræi, quæ separatum significat, & de tribus illis viris usurpatur: alia Nazoræi, quæ Nazarenum significat, & de Christo hoc loco a Matthæo affertur, videndum est, quid ad hoc sit respondendum. Et nonnulla quidem huc pertinentia a nostris jam sunt explicata, quibus nonnulla sunt adjicienda, ut res penitus intelligatur. Nam quod ad vocem attinet, illud a nonnullis urgetur, quod in Syriaco nomen ab oppido Nazareth deductum, per צ scribatur: illud autem quod Nazaræum, seu hominem separatum ac Deo consecratum denotat, Hebraice scribatur per ז. Addi potest & illud, quod apud Græcos Veteris Testamenti Interpretes, vox Nazaræi scribitur in secunda syllaba per ε, hoc autem loco nostro, non est Ναζηραῖος, sed Ναζωραῖος. Illud quod de Græcis Interpretibus diximus, apparet ex loco supra citato Judic. 5. ℣. 5 & 7, ubi de Samsone dicitur, eum fore Nazaræum Dei ab infantia. Ad prius responsum est tum a nostris, tum ab aliis viris doctis, non esse inusitatum apud Hebræos, ut literæ inter se cognatæ, quales sunt hæ duæ ז & צ, inter se commutentur. Deinde cum nomen oppidi Nazareth, aut vox Nazaræni inde deducta, in Veteris Testamenti libris non exstet, non posse certo affirmari, nomen illud omnino per צ, & non per ז esse scribendum. Nam etsi versio Syriaca Novi Testamenti, quam hodie habemus, nomen illud per צ scribit, id tamen certum argumentum non est, Hebraice olim ita scriptum fuisse: cum facile fieri potuerit, ut ob diversitatem dialecti Syriacæ ab Hebræa, litera ז in צ fuerit mutata. Ad posterius respondemus, nihil videri prohibere, quominus vox illa, quæ Nazaræum, hoc est, hominem separatum significat, Græce etiam per ω scribatur, etiamsi Græca Veteris Testamenti interpretatio alicubi habet ε. Quandoquidem eadem illa scriptio nihil prohibuit, quominus Latine vox eadem per α scriberetur. Dici enim solet apud Latinos Nazaræus, non Nazeræus. Estque mihi plane verisimile, hanc Latinorum consuetudinem a Græcis fuisse profectam. Iam vero nec illud inusitatum est, in Hebræis præsertim vocibus, ut quæ per α scribantur, interdum per ω scribantur, aut Græce exprimantur; cum præsertim Hebræorum Cametz ad O prope accedat. Idque etiam in hac ipsa voce, quam Matthæus habet, factum apparet; quandoquidem oppidum ipsum Nazareth fuit appellatum, non Nazoreth; & tamen Matthæus hic habet Nazoræus, non Nazaræus: cum alibi Christus ab oppido

(1) *Lect. Sacr. pag.* 57, 58, 68 *seqq.*

Nazarenus dicatur. Unde apparet, istarum vocalium commutationem, non adeo magni esse faciendam. Et hæc quidem de voce ipsa dicta sufficere possunt. Sed major est difficultas circa vocis significationem, quam ut tollamus, *primum* id dicimus, quod & ab aliis ante nos fuit affirmatum, cum non constet oppidum Nazareth Hebraice fuisse scriptum per צ & non per ז, nihil prohibere, quominus oppidum illud nomen fuerit sortitum a nomine Hebræo Nazir, quod Nazaræum seu separatum significat, vel saltem a radice ejus nominis; ita ut vox Nazaræi ambigua quodammodo esset, & posset tam significare hominem Deo separatum & consecratum, quam quempiam, qui vel natus esset Nazarethę, vel è parentibus ibi habitantibus ortus, vel saltem ibi a pueris educatus. Deinde Prophetica nonnunquam verba, & quidem de ipso Christo loquentia, duplicem habere sensum dicimus; quorum uterque Christo conveniat, & uterque a divino Spiritu iisdem verbis comprehensus fuerit. Patet id ex verbis Esa. 53. 4: *Languores nostros ipse tulit, & dolores nostros ipse portavit*; quę Matthæus infra cap. 8. 16. 17 tum impleta fuisse ostendit, cum Christus è multis a dæmone obsessis, verbo spiritus impuros ejecit, & omnes male habentes sanavit: cum tamen satis ex Petro constet, cap. 2 Epistolę 1 circa finem & ex ipso prophetę loco ab omnibus fuerit intellectum, sermonem ibi esse de hominum peccatis, & peccatorum reatu ac pœnis, quibus homines erant obnoxii: & tum illa verba fuisse impleta, postquam Christus, morte sua interveniente, jus remissionis peccatorum nobis peperit, & nos a peccatis ad justitiæ studium traduxit. Exemplo etiam esse possunt illa Psal. 16 verba: *Non dabis sanctum tuum videre corruptionem*, quę in Actis citantur, partim a Petro, cap. 2, 27 & 31 seqq. partim a Paulo, cap. 13, 34, 35 & ab utroque ad Christum referuntur, non eodem plane sensu. Petrus enim eo verba illa refert, quod Deus non permiserit, ut Christi caro corrumperetur, seu computresceret, sed prius Christum è mortuis excitarit, antequam ea corrumpi posset; Paulus vero eo refert, ut ostendat Christum ita resurrexisse a mortuis, ut non amplius revertatur in corruptionem, hoc est, non amplius moriatur. Unde apparet, vocem *corruptionis* alio atque alio sensu ab utroque Apostolo sumi. Nam Petrus quidem negat, Christi carnem in sepulchro jacentem vidisse, vel perpessam esse corruptionem; Paulus autem id tacite affirmat, dum negat, eum iterum, seu amplius reversurum in corruptionem. Et Petrus, uti liquet, ea verba refert ad tempus resurrectionem Christi antegressum: Paulus ad tempora eam sequentia. Quare, ut ad locum nostrum revertamur, nihil prohibet, quominus scriptura, cum significavit Christum fore Nazarenum, utrumque significaverit, nempe & fore eum a cæteris hominibus separatum, ac Deo penitus consecratum, & eum in oppido Nazareth educatum iri, seu illic habitaturum, atque inde Nazaræi, vel Nazareni quoque nomen sortiturum: seu mavis, simul significasse scripturam, cum & re, & nomine Nazaræum fore. Re quidem, quia revera futurus esset a cęteris hominibus separatus ac Deo consecratus: Nomine, quia in oppido Nazareth educandus esset, atque ibi habitaturus, & proinde nomen inde tracturus. Quod posterius si admittatur, non significavit hoc loco Matthæus, eo solo, quod Christus Nazarethę habitaverit, fuisse totum id impletum, quod a Prophetis dictum esset, eum Nazaræum vocatum iri: sed tantum, hoc quoque ad implendam illam prophetiam pertinuisse: Neque enim aliud verba Matthæi proprie significant, quam hoc quoque ad implendam prophetiam spectasse, non vero in eo totam prophetiam impletam fuisse. Quod etiam nil vetat dicere de loco antea viso, infra cap. 8. 16, 17. Quandoquidem id quod ibi dicitur, amplitudinem, ut ita loquar, illius prophetię, seu sententię verborum propheticorum non implevit, sed tamen ad implendam pertinuit. Nisi dicere velis, impletam tum fuisse prophetiam sensu imperfectiori tantum, quod etiam de hoc nostro loco cap. 2, dici potest. Illud adhuc, antequam finem faciamus, monendum est, quod & a nostris de hoc loco fuit dictum, vocem κληθήσεται, seu *vocabitur*, ambiguam esse, & vel proprie sumi posse, vel etiam improprie, ex Hebraica consuetudine, *pro erit*. Frequens enim est, ut *vocari* pro *esse* ponatur.

CAP. III.

ARGUMENTUM.

In hoc Capite, ut supra diximus, libellum hunc Matthæi dividentis, propius acceditur ad munus Christi Propheticum, & duo commemorantur, quæ ad præparationem prædicationis Christi spectant. Prius est munus Joannis Baptistæ, qui populum Judaicum ad Christi prædicationem præparavit. Posterius est ipsius Christi a Joanne baptizati, ad munus Propheticum consecratio, & veluti præparatio per spiritus sancti in ipsum descensum & vocem è cœlis emissam, qua filius Dei dilectus fuit declaratus. Prius extenditur usque ad versum 13. Posterius inde usque ad finem capitis.

Vers. 1. *IN diebus illis*, hoc est, illis temporibus. Dies enim, aut diem, pro tempore sumi, Hebręorum potissimum more, notum est, & exemplum habuimus jam supra, cap. 2. ℣. 1. Quia vero dicitur, *in diebus illis*, intelligenda sunt illa tempora, quibus Christus Nazarethæ habitavit: quod intelligitur ex versu ultimo capitis præcedentis. Nam vox *illis*, ad superiora respicit. Nihil autem apparet, ad quod commodius referri possit, quam quod proxime ante dictum fuerat. Tempus autem illud, sat longum fuisse apparet: quandoquidem Lucas cap. 3. ℣. 1 scribit, factum id esse 15 imperii Tiberii Cæsaris anno: & ex nexu historiæ satis apparet, cum non multo ante venisse, quam Christus ab ipso fuit baptizatus: at Christum tum annos circiter 30 fuisse natum, ex eodem cap. 3 Lucę ℣. 23, constat. Itaque dies illi, viginti & aliquot annos in se complectuntur, tot nimirum quot de triginta restant, si dempseris tempus fugę & exilii Ægyptiaci, & quod a nativitate Christi ad fugam illam effluxerat. Non commemorant autem Euangelicæ historiæ scriptores ea, quę a pueris Christus ad illud usque tempus egerit: nisi quod Lucas paucula quædam refert, quę, cum duodecim annorum esset Christus, ab eo facta fuerant: reliqua brevissimis tantum verbis, & valde generalibus complexus. Quia utut omnes Christi actiones fuerint laudabiles, & pietati consentaneæ; nihil tamen fere adeo memorabile fuerat ab eo gestum, ut omnino describendum esse videretur: præsertim cum postea tot tamque insignia ipsius exstiterint tum dicta, tum facta, ad quorum comparationem priora illa propemodum evanescerent: quæque nobis cognitu

longe

longe magis essent necessaria, vel saltem longe utiliora, ad quæ describenda Euangelicæ historiæ Scriptores properabant. Voluit nempe Deus, Christum ad illud usque tempus, quo munus suum revera ordiri deberet, velut in obscuro latere, & tantam ejus dignitatem, quæ postmodum apparitura esset, quodammodo premi; ut postea repente effulgens in ipso divinitas eum tanto admirabiliorem ac commendatiorem omnibus redderet, ut tanquam repente è cœlo delapsum, uti revera missus erat, amplecterentur.

Venit Joannes Baptista. Venit Græce est παραγίνεται. Præsens pro præterito, quem morem narrantibus familiarem esse, jam supra notavimus cap. 2. 19. Venit autem Joannes ex intimo, ubi a pueritia vixerat, deserto, ubi verbum etiam ad ipsum factum fuit, hoc est missus fuit, ut munus illud, quod postea describitur, obiret. Confer Luc. 1. ultimo. 3. 2. Venit autem, ut Lucas scribit, dicto loco, cap. 3. 3. in totam regionem Jordani adjacentem, hoc est, in partes ejusdem deserti extremas, circa Jordanem fluvium. Nam in interiori deserto cui prædicaret, nullo apparente homine? Quare ad extremas deserti partes, quo è vicinis terræ partibus accedere homines solerent, & aliunde etiam facilius possent, venit, ut haberet, quibus mandata divina exponeret, & quos ad resipiscentiam agendam, & baptismum eo fine suscipiendum hortari posset. Quare deserti quidem terminos penitus non fuit egressus, sed in ora ejus extrema, & frequentia hominum vicina hæsit. Nam nihilominus hic a Matthæo asseritur, eum prædicasse in deserto Judeæ, quod etiam infra cap. 2 a Christo significatur, ℣. 7. & a Marco scribitur, capite 1 vers. 4. & a tribus Euangelistis citatur locus Esaiç 40. 3. & ad Ioannem refertur, ubi scribitur: *Vox clamantis in deserto*, quem & ipse Ioannes ad se refert, Ioan. 1, 23. Quanquam autem ad Lucç historiam magis pertinet, explicare caussam, cur in deserto a pueris ad illud usque tempus vixerit Ioannes, cujus rei hic nulla fit mentio; non alienum tamen est ab hoc loco, illud quoque paucis explicare. Voluit nimirum Deus hac ratione Ioannem populo commendare, & ut ejus dictis tanquam divinitus profectis fidem tanto facilius haberet, efficere: præsertim cum nollet eum miracula edere, ne Christi glorię, quam amplificare debebat, aliqua ratione officeret, quod etiam miraculis illi detractis, nimio quodam hominum in ipsum studio factum fuisse videmus. Duo autem inprimis vita illa in desertis exacta ad ipsius singularem commendationem attulit Luc. 3. 8. Act. 13. 28. confer & Ioh. 1. 20. Primum est, quod cum eum duriter ibi vivere necesse esset, ut paulo post a Matthęo dicetur, satis inde apparuit, virum illum novam doctrinam proponentem, non lucrum, non voluptates consectari, non vanę hujus mundi glorię studere, a qua homo quodammodo sylvestris alienissimus ut erat ita & videbatur. Quare hęc ipsa vitę durities magnam illi sanctitatis existimationem conflavit: præsertim cum a pueris, ut ex Luca constat, ibi vixerit, non vero jam adultus desertum incolere cœperit: ne quis dicat, eum studio ad hanc sanctitatis opinionem sibi conciliandam, solitudinem consectatum, ut postea repente, tanquam montanus quidam Deus appareret, & populo imponeret. Neque enim puer hæc consilia animo agitare poterat; sed spiritus divini impulsu ab hominum consortio in desertum secessisse eum apparuit. Alterum est, quod vita a consuetudine hominum tam remota sapientiam, quæ postmodum in illo eluxit, divinitus plane profectam esse docuit: quandoquidem in deserto neminem habuit, qui ipsum erudiret atque institueret, nedum tam sapientem, qualem se esse reipsa ostendit, redderet? Quis ergo ei præter ipsum Deum hanc inter feras, non inter homines degenti, sapientiam instillasset. Adde, quod conveniens erat, ut qui in spiritu ac virtute Eliæ venire debebat, illi etiam vitæ ratione similis esset. Satis autem ex historia Veteris Testamenti intelligitur, Eliam, cum verus Dei cultus ex regno Israëlitico plane exularet, & ipsius vitæ etiam insidiæ struerentur, in deserto aliquandiu saltem esse versatum. Denique, ut mox videbimus, prædictum de Johanne fuerat, eum in deserto prædicaturum esse. Non autem consentaneum erat, tum demum eum in desertum abiturum fuisse, cum prædicandi munus ordiri vellet: sed potius, ideo ibi prædicaturum fuisse, quia jam antea istis in locis vixisset. Hæc si considerentur, facile intelligetur, longe aliam Joannis fuisse rationem, & eorum, qui hodie eremiticam vitam profitentur, & ejus sese exemplo tueri conantur. Nam ne illud nunc urgeam, ipsam vitæ rationem, quam hi instituunt, & Joannis, longe solere esse dissimilem; caussæ illæ, ob quas Ioannes in deserto tam diu vixit, in illis locum non habent: cum nec novam aliquam doctrinam Dei jussu promulgent, ad quam hujusmodi commendatione ac confirmatione sit opus, nec quicquam tale de illis a Deo constitutum aut prædictum esse appareat, ob quod hujusmodi vitæ institutum illis conveniat: quin potius verendum est, ne alios quosdam studium quoddam præposterum sanctitatis famam aucupandi eo pertrahat, cum jam natu grandes ad id vitę genus sese conferant, secus quam in Ioanne factum vidimus: saltem huic suspicioni locum relinquunt, quem relinquere non deberent, si eo modo, quem in Ioanne vidimus, sanctitatis existimationem acquirere deberent: alios quosdam ocii; quod tamen inhonestum non habeatur, sed sanctitatis potius singularis nomine celebretur, amor, & tædium laborum ac molestiarum, quas communis hominum vita secum affert, in solitudinem pertrahere videtur. Præterea, Ioannes, ad illud usque tempus a commercio ac frequentia hominum remotus vixit, donec munus suum ordiri, & hominum emendationi ac saluti vacare posset ac deberet. Hoc enim tempus postquam advenit, ex ima solitudine ad homines venit, & frequentiam ultro quæsivit. At illi non pueri, ad virilem usque ætatem ibi degere, & sese ad munia communi hominum vitę ac saluti utilia pręparare solent: sed potius viri jam facti, cum humanę societati maxime inservire, & saluti aliorum vacare deberent, solitudinem quęrunt, & ab iis, quibus prodesse deberent, secedunt. Accedit, quod satius est Christum & ejus Apostolos, cæterosque viros sanctos, illis similes, in vitę ratione imitari, quam unum Christi pręcursorem. Nam, præterquam quod satius est communi sanctorum virorum exemplo sese attemperare, quam unius tantum instituto; dubium esse non potest, perfectiorem & ad sanctitatem accommodatiorem fuisse Christi Servatoris, & ejus Apostolorum vitam, quam Christi tantum prodromi, quo major est, quisquis in regno cœlorum, seu inter Christi fideles minimus est, ne quis forte majoris esse perfectionis dicat, tam duram, tamque horridam sectari vitam. Nam etsi aliqua ex

parte majoris videatur esse perfectionis, tam duram vitæ rationem sequi, abstinere v. g. a vino, panem non edere, nec aliis ciborum generibus, quibus vulgus utitur, aliquanto delicatioribus uti, horridoque uti vestitu, atque ab hominum consortio remotum vivere: si quis tamen alias pietatis partes spectet, ad quas Christiana religio nos potissimum ducit, cedit vita tam horrida illi, quæ aliquanto est lenior, & ad humanam civilemque societatem colendam accommodatior. Nam præcipua Christianæ pietatis pars in charitate sita est, in societate humana colenda, inque officiis, quæ alii aliis præstare debeamus: quemadmodum unusquisque per se facile animadvertet, qui Novi Fœderis scripta non oscitanter legerit. Quare hanc potius vitæ rationem & Christus, & præcipue ipsius discipuli, sanctitate vitæ maxime conspicui, sunt secuti, & nos quoque, qui ipsorum imitatores esse jubemur, sequi debemus. Tum demum etiam illam Joannis vitam imitari, vel potius eam non refugere debemus, cum nos aliqua tempestas, hominumque violentia, ob justitiam ac veritatem eo compellit, ut de viris sanctis legimus, ad Heb. 2.37,38, & in ipsa hominum frequentia quam continentissime vivere, & in hac Joannis, quantum licet, solitudinem imitari.

Joannes Baptista. Cur Baptista appelletur, satis constat ex ipsa Historia Euangelica, atque adeo ex hoc ipso capite ℣. 6 & seqq. nempe, quia Dei jussu populum Israëliticum baptizavit, cum ante eum nemo, ut id faceret, a Deo mandata acceperit: & ne postea quidem, si recte attendas. Nam etsi antea quoque varii fuerunt apud Judæos Baptismi, seu immersiones in aquam, aut ablutiones, religionis cujusdam causa usurpatæ, & nonnulli ab ipso quoque Deo instituti, ut apparet ex Marc. 7. 4 & Hebr. 9. 10: nemo tamen a Deo unquam fuit constitutus, qui alios aquæ immergeret, vel aqua tingeret atque ablueret, nedum generatim omnes Israëlitas. Ut taceam Baptismum hunc Joannis, in eum finem fuisse institutum, in quem olim non fuerat adhibitus, nempe in pœnitentiam, qua de re dicemus infra, ℣. 11.

In deserto Judææ. Additur voci *deserti* Judææ nomen, ut distinguatur hoc desertum ab aliis, quorum in Scriptura Sacra fit mentio, uti ab aliis (1) Interpretibus est annotatum. Commemoratur enim desertum *Ziph*, desertum *Maon*, desertum *Engaddi*, desertum *Pharan*, desertum *Idumeæ*: hoc autem, quod *Judææ* desertum appellatur, fuit, uti iidem Interpretes scribunt, inter Orientem & Septentrionem, citra Jordanem secundum fluvium, in cujus extrema parte fuit Ænon & Salim, ubi Joannes baptizare solitus dicitur: & cum absolute desertum nominatur, hoc intelligitur, nisi circumstantiæ aliud postulent.

℣. 2. *Μετανοεῖτε.* Oratio directa pro indirecta, more Hebræis usitato. Vox autem Græca *μετανοεῖν* proprie significat, post sapere, hoc est, sapere post factum, & re melius quam antea expensa, pristinum quidem factum, seu facta improbare ac damnare, & aliam mentem sumere: id quod resipiscere Latinis dicitur. Disputari hoc quoque loco vulgo solet, quomodo differat a verbo *μεταμέλομαι*, quod est pœnitere. Qui hoc posterius de dolore, ut illi loqui amant, servili intelligi arbitrantur, ac porro in malam partem accipi censent, haud dubie falluntur: decepti illo potissimum loco, infra cap. 27. 3, ubi Judas, prodito Christo, dicitur *μεταμεληθείς*: qui quia postmodum omni spe abjecta, seipsum suspendit, arbitrati sunt hanc verbi illius vim esse, ut ejusmodi dolorem significet, qui tristem effectum pariat, & cum desperatione sit conjunctus. Sed non animadvertunt, id, quod Judas desperavit, & seipsum suspendit, quod ad vim vocis *μεταμέλομαι* attinet, plane ex eventu esse. Etenim verbum illud, ut (1) viri docti ad hunc ipsum locum nostrum annotarunt, simpliciter sollicitudinem quandam *τοῦ ἀναπράκτου*, seu displicentiam exprimit, quæ facit ut rem factam seu bona, seu mala sit, infectam esse velimus. Itaque illic quoque locum habet, ubi quis rem malam ita detestatur, ut animum postea ac facta mutet in melius. Patet id ex eo, quod Christus infra cap. 21. 33. exprobrat sacerdotum principibus ac senioribus populi, quod cum Joanni, ad ipsos in via justitiæ venienti, non credidissent, publicani autem & meretrices credidissent, ipsos id videntes non pœnituerit postmodum, ut ipsi crederent: ubi de hoc dolore seu pœnitentia, quam in ipsis desiderat, usurpat verbum *μεταμέλομαι*, cumque addat illa verba, *ut crederetis ipsi*, apparet, ipsum de hujusmodi *μεταμελείᾳ* loqui, quæ *μετάνοιαν* habeat conjunctam. Quare illa potius utriusque verbi differentia est, quod *μεταμέλεσθαι* latius patet, *μετανοεῖν* angustius. Quicunque enim *μετανοεῖ*, hoc est, resipiscit, simul etiam *μεταμέλεται*, hoc est, eum facti pœnitet, idque damnat ac detestatur, sed non contra. Nam potest quis *μεταμέλομαι*, hoc est, factum prius improbare, etiamsi improbandum non fuerit; vel etiamsi improbandum fuerit, id tamen in melius non mutare: vel quia ei rei non amplius est locus; vel quia locum esse non putat; vel denique quia eum studium ac conatus deficit. At qui *μετανοεῖ*, hoc est, resipiscit, eum necesse est, non id, quod recte factum est, improbare, sed quod male, & consilium melius suscipere. Semper enim, ut Interpres quidam notat, cum *μετάνοια* cohæret *ἡ ἀποστροφή μοι*. Cum vero, ut ex dictis apparet, cum *μετανοίᾳ* semper sit conjuncta *μεταμέλεια*, ita, ut hæc illius genus non injuria constitui queat: *μεταμέλεσθαι* vero absque dolore & morsu quodam animi consistere nequeat; videmus nonnunquam vocem *μετανοεῖν* ita accipi, ut dolorem illum tanquam partem quandam in se complectitur: quod jure statui potest de illis Christi apud Lucam verbis, cap. 17. 3. 4. ubi præcipit, ut si frater qui adversus nos peccaverit, *μετανοήσῃ*, hoc est, si eum facti pœniteat, ipsi remittamus: & si septies in die peccaverit adversus quempiam, ac reversus ad nos, dixerit *μετανοῶ*, hoc est, pœnitet me facti; ut delictum illi condonemus. Ubi si pro *μετανοῶ* dicas dolere hoc aut illud a se commissum, de sententia nihil imminueris. At cum Paulus 2 Cor. 7. 9, ait, illos contristatos fuisse ad pœnitentiam: & tristitiam, quæ est secundum Deum, operari *μετάνοιαν*; dolorem illum animi, non tanquam partem *μετανοίας* seu resipiscentiæ ponit, sed tanquam causam efficientem. Verum cum in pleniori significatione vox *μετάνοια* ponitur, hunc quoque dolorem, tanquam partem quandam in se complectitur, eique adjungit quoddam ejus effectum, nempe mutationem consilii in melius. Quin etiam si perfectiori adhuc significatione sumatur, hujus iterum ipsius rei effectum per Synecdochicam metonymiam comprehendit, hoc est, ipsius quoque vitę ac factorum mutationem in melius, seu vitę pietatem: quæ cæteroquin a resipiscentia, tanquam fructus a sua causa, distinguitur.

(1) *Maldonatus.*

(1) *Beza*

Quibus

Quibus de rebus quia fusius dictum est in Ethicis, eo lectorem remittimus, illud tantum hic repetentes, quod hujus est loci proprium. Cum Joannes hic dicit *resipiscite*, nulla re alia addita, quæ vitæ pietatem complectatur, non tantum animi ac consilii mutationem in melius, sed & vitæ, hac voce comprehendit. Manifestum enim est, Joannem non id tantum egisse, ut homines pristinam vitam detestarentur, & rectiorem vitæ rationem ingredi cuperent: sed ut etiam reipsa ingrederentur, non vero ignava quadam voluntate, & languido irritoque conatu contenti essent: imo potius ideo animum mutari voluit, ut vita mutaretur, quemadmodum etiam ex iis, quę infra hoc ipso capite vers. 8 & seqq. dicentur, apparebit. Quare cum hac una voce hic totum id complectatur, quod ab hominibus postulet, vel potius per ipsum requirat Deus, apparet, eum vitæ quoque pietatem hoc nomine fuisse complexum: quod etiam fit infra vers. 11, ubi ait: *Ego baptizo vos in aqua ad pœnitentiam*, uti & apud Lucam cap. 3. 3, ubi Joannes dicitur prædicasse baptisma pœnitentiæ, in remissionem peccatorum. At vero infra hoc capite vers. 8, bona opera a pœnitentia tanquam fructus a sua causa distinguuntur, uti & apud Lucam loco huic respondente cap. 3.8, & Act. 26. 20: Debuit autem hæc vitę mutatio componi ad legis normam, & eam vitę honestatem, quam ipsa ratio sana dictat. Cum enim Joannes vult, ut facta priora detestentur, ac porro ea vitent, & contraria prioribus faciant; illa eos facta vult & detestari & vitare, quę mala esse ipsis jam vel ex lege, vel ex ipsa sana ratione constaret, cum nulla ipse nova vitæ præcepta tradidisset. Ne illud nunc dicam, quod nec postea quippiam tale præceperit, quod Legis disciplinam admodum superaret: nisi quod populum monuit, ut in Christum mox secuturum crederet, qui & perfectiora promissa erat allaturus, & quæ ipse obscurius proposuisset, plenius esset explicaturus, & perfectiora etiam præcepta traditurus.

Appropinquavit enim Regnum Cœlorum. Quæritur hoc loco, quid per Regnum Cœlorum intelligatur. Non est quidem dubium, verba hæc cæteroquin eam vim habere, ut significent felicitatem illam, qua in cœlis aliquando perfruemur: sed non videtur ea significatio hic locum habere: quandoquidem nec credibile est, adeo aperte Joannem cœlestem illam felicitatem jam tum promisisse populo, nec satis recte dici posse videtur, jam tum appropinquasse felicitatem illam, quam scimus ab extremo demum die piis datum iri. Etenim, ut de priori causa nonnihil explicatius dicamus, promissio aperta supremę felicitatis per ipsum novi fœderis legatum atque mediatorem demum, non per ipsius prodromum afferri debebat. Quid enim majus potuisset ipse legatus fœderis promittere? Et sane non obscure Joannes quoque indicat, cap. 1 Euangelicę historię, vitam illam sempiternam, per Christum demum, non per Joannem promissam esse. Confer inter se vers. 4 & seqq usque ad vers. 10 & 1 Epist. Ioan. cap. 1 ab initio per aliquot versiculos, & cap. 5. 11, 12, 13. Mitto alia sacrarum literarum testimonia huc spectantia. Illud jure affirmari potest, si vitam sempiternam aperte Ioannes hominibus promisisset, jure de illo affirmari posse, eum fuisse veram illam lucem, quod Ioannes Apostolus negat, siquidem vita illa sempiterna hominibus patefacta, est lux illa hominum, ut idem asserit. Adde, quod non satis accommodate Ioannes ad captum atque opinionem populi Iudaici fuisset loquutus, neque id, quod monere populum debebat, satis recte expressisset. Etenim non est dubium, quin significare his verbis voluerit, instare jam Messiæ adventum, feliciaque illa tempora, jam olim a Deo per prophetas prædicta, & per ipsum Messiam constituenda. Hoc autem non expressisset, si dixisset, cœlestem illam felicitatem, seu immortalitatem, appropinquare: non modo quia hoc ab illo diversum est; sed etiam quia satis notum est, Iudęos, Messiam terrenum Regem fore, & terrenam sibi per eum felicitatem allatum iri, existimasse. Quod quidem verba Prophetarum prima fronte omnino polliceri videntur. Etsi vero mystico sensu aliud longe sublimius in illis contineretur, id tamen Iudęis nondum patuit, & ne Christi quidem Apostolis ante ipsius ascensum in cœlos, & Spiritus Sancti effusionem. Certe etiamsi tale quippiam significare voluisset Ioannes, non tamen ita repente, atque in ipso muneris sui aditu hæc dixisset, sed eorum animos, uti debebat, ad rem tantam capiendam excipiendamque pręparasset, eosque paulatim è densa caligine ad tantum Euangelicę lucis splendorem deduxisset. Quapropter existimamus, Regnum Cœlorum hoc loco accipi de Regno Messię, seu de illa felicitate, quam Messias esset populo allaturus; quasi dixisset: resipiscite & mores in melius mutate, instant enim jam felicissima illa tempora, & cœlestis quædam beatitas, jam olim a Deo per Prophetas promissa. Aderit enim mox Messias, per quem Deus vos summę cujusdam felicitatis reddet compotes: non reddet autem nisi resipueritis, nisi animum ac vitam in melius mutaveritis. Neque enim tantę felicitatis capaces sunt homines scelerati. Excludentur ab ea, quicunque in veteri peccatorum luto hæserint. Sensum hunc ei, quod intendebat Ioannes, quodque muneris ipsius erat proprium, apprime consentaneum esse satis apparet. Sed dubitare tamen quispiam posset, cur hæc felicitas per Messiam afferenda, quę nimirum adhuc in terris hominibus contingere debuerit, atque adeo contingit, regnum cœlorum appelletur. Et in nomine quidem *regni*, nulla est difficultas, cum satis sit notum, hac voce felicitatem, seu, quod perinde est, statum ac conditionem admodum beatam, in sacris literis significari solere: quia *Regnum* felicissimus quidam in terris status est ac conditio, & honore ac dignitate maxime conspicua, & opibus atque voluptatibus circumfluens. Difficultas omnis in voce *Cœlorum* est. Sed ex ea te haud difficulter expediveris, si dixeris, statum illum felicem, in quo per Messiam homines sunt collocati, per metaphoram ac similitudinem Regnum Cœlorum a Ioanne fuisse dictum: nempe quia cœlesti conditioni ac felicitati sit similis, non secus, ac si cœlestis illa vita in terras commigrasset. Et certe status ille Christianorum, si recte consideretur, cœlestis illius vitę & imago quædam est, & initium. Quanquam nihil prohibet, divinum spiritum qui per Ioannem loquebatur, id ipsum quoque his verbis innuere voluisse, fore ut per Christum cœlestis felicitas ad homines veluti descenderet, & ad ipsos appropinquaret, non quidem re atque effectu ipso, sed quatenus ea esset per Christum hominibus promittenda, atque ita confirmanda, ut jus quoddam immortalis vitæ obtinerent, & tam certi ea de re essent, ac si in ipsis cœlis jam viverent: quo fere pacto de Christianis loquitur Apostolus ad Eph. 2. 5. Quo pacto metonymię

nymia voci huic complexæ, *Regni Cælorum*, subesset, Metonymia, inquam, Subjecti. Usus nimirum est divinus spiritus iis vocibus, quarum sententia, utut Judæis, utpote adhuc tantæ rei quodammodo incapacibus, nondum satis pateret, postea tamen paulatim melius pleniusque intelligeretur, quæque magis convenirent rei ipsi, quam vulgo tum temporis intelligebatur, aut intelligi poterat.

Vers. 3. *Vox clamantis in deserto.* Subauditur hic verbum *est*, vel *erit*, vel quod eodem recidit, *audietur*. Hebræa verba aliquo modo sunt ambigua. Tam enim possunt reddi *vox clamans*, quam, *vox clamantis*. Sed quia ab omnibus Euangelicæ historiæ Scriptoribus ita redduntur, ut hoc loco videmus, atque adeo Joh. 1. 23 ipse Joannes Baptista ad eundem modum ea citat, & de se interpretatur; statuendum est ita rectius, quam priori modo, verti. Quanquam autem potuissent verba illa ita accipi, ac si per clamantem intelligeretur ipse Joannes, quasi dictum esset hæc erit vox ejus, qui in deserto clamabit, nempe Johannis; tamen quia Johannes ipse se dicit esse vocem clamantis in deserto, per clamantem poterimus intelligere ipsum Deum, cujus vox dicatur Johannes, per Metonymiam effecti, quia Johannes is erat, per quem hæc vox fuit a Deo edita. Nisi quis dicere velit, in verbis illis Baptistæ, dicentis, se esse vocem clamantis in deserto, hypallagen quandam esse, & id eum sibi velle, se esse illum, qui hoc modo in deserto clamet, seu hanc vocem edat, *parate viam Domini*. Præterea verba illa *in deserto*, in Hebræo ita sunt posita, ut possint jure cum sequentibus conjungi, imo si literalem sensum spectes, valde credibile est, ita se rem habere. Etenim cum eadem sententia postea in eodem versiculo repetitur, dicitur; *rectas facite in solitudine semitas Dei nostri*. Est autem apud Hebræos usitatum, quemadmodum sacrarum literarum Interpretes notant, & passim animadvertere licet, ut eadem sententia in eodem versiculo bis repetatur. Quare quemadmodum hic dicitur, rectas fieri semitas Dei nostri in solitudine: ita verisimile est idem dici in priori illius parte, ubi jubetur parari via Domini, quod fiet, si voces *in deserto*, cum his ipsis conjunxeris. Veruntamen quia illa proxime adhærent verbis illis *vox clamantis*, cum altera illa sententia postulare videatur, ut postponerentur sequentibus, vel saltem illis insererentur, hoc modo: *Parate viam Domini in deserto*, vel, *parate in deserto viam Domini*, quemadmodum postea dicitur, *rectas facite in solitudine semitas Dei nostri*: non modo nihil prohibet, quominus præcedentia annectantur; sed etiam, si verborum ordinem spectes, magis consentaneum est prioribus annecti, quam posterioribus. Nec illud omittendum est, quod in Hebræo accentu distinctivo, quem pausam vocant, sint & a præcedentibus & a sequentibus ita separata, ut non magis ad hæc, quam ad illa pertinere videantur. Subest autem toti huic loco duplex sensus, quorum alter alterius typus est. Prior, qui literalis est, ad ea spectat tempora, quibus Israëlitæ è captivitate Babylonica in patriam essent reducendi: posterior ad tempora Christi, quibus populus Judaicus, ac postea cæteri quoque mortales essent è captivitate peccati ac mortis, cæterorumque hostium spiritualium, ad cœlestem illam patriam deducendi. Quod ad priorem attinet, alludit Propheta ad liberationem ejusdem populi ex servitute Ægyptiaca, & quia Deus populum ex illa liberans, cum per desertum deduxit invium, asperum, ac salebrosum; ideo Propheta de liberatione ex Babylonica servitute disserens, ita agit, ac si Deus eundem populum denuo per inviam ac salebrosam, asperamque solitudinem esset in terram Cananæam deducturus, & mirabilem illam populi ex Ægypto deductionem veluti repræsentaturus. Quapropter prædicit Deum jussurum, ut via tam aspero in loco ipsi paretur, & loca, per quæ ipse Deus esset veluti transiturus, complanentur, itaque sternantur, ut omnia fiant æqua, valles, locaque humiliora impleantur, collium ac montium altitudo in planitiem deducatur: ut ita sine obstaculo tantus Princeps cum populo suo transeat. Alludit enim simul ad consuetudinem vulgarem, qua fit, ut cum Reges ac Principes per loca aliqua sunt transituri, & maxime cum ad suos cives sunt venturi, viæ prius complanentur, omniaque obstacula amoveantur, ne quicquam occurrat, quod eos in itinere impediat. Intelligendum enim & illud est, quemadmodum dicitur olim Deus antecessisse illum populum, eumque per desertum duxisse, in columna nubis, aut ignis, quia nimirum Angelus Dei nomine in ignea columna populum fuit antegressus ejusque in toto itinere dux fuit; ita eundem Deum fuisse populum suum ex Babylonica captivitate educturum, & sic eum instar Ducis cujusdam antegressurum: quia eo auctore populus esset inde liberandus, atque in patriam reducendus. Quare via, per quam populus esset transiturus, via Domini dicitur, & semitæ, Domini semitæ: ut proinde jure tanto Principi ac Monarchæ venturo, viam illam ac semitas parandas esse doceat. Hæc ad sensum mysticum, quatenus opus est, transferamus. Educturus erat & hic Deus populum ex captivitate Ægyptiacæ ac Babylonicæ illi simili, vel, si mavis, venturus erat per Messiam Deus ad populum Judaicum, & felicitatem illi summam per eum allaturus. Verum multa erant obstacula, multa quæ Deum impediebant, quominus felicitate illa populum reipsa impertiretur, seu, ut rem clarius explicem, populus hujus divini beneficii fructum reipsa perciperet, quod perinde erat, atque si iter, per quod Deus ad populum suum esset venturus, multis salebris esset obsitum. Quapropter, antequam adveniret, hoc est, antequam Messias ipsius nomine apud populum compareret, & salutem illis sempiternam offerret, & in eos, quatenus licet, conferret, per Joannem voluit proclamari, ut populus viam sibi advenienti pararet, & impedimenta illa amoveret. Impedimenta autem illa nihil aliud erant, quam peccata, quæ tolli tum Joannes jussit, cum jussit eos resipiscere. Quanquam vero in sensu literali spectatur Deus, non ut ad populum Israëliticum, sed potius una cum populo per desertum è terra captivitatis adveniens: in sensu tamen mystico, spectatur potius tanquam ad populum veniens, non cum populo. Quanquam huic adventui ad populum est etiam in sensu literali quod respondeat, nempe adventus Dei in terram promissam, in qua tum populus habitabat, cum Deus per Messiam esset ad illos venturus. Recte autem dici, tum temporis Deum venisse ad populum, cum Messias, tanquam legatus ipsius, jussu ejus ac nomine venit, & per se intelligi facile potest, & videbimus infra cap. XI. 10, ubi Christus de eodem Joanne Baptista citat Malachiæ verba cap. 3 initio scripta, & citando aliquo modo nobis interpretatur, inquiens: *Hic est de quo scriptum est: Ecce ego mitto Angelum*

meum ante faciem tuam, qui præparabit viam tuam ante te, cum apud Malachiam scriptum sit: *Ecce ego mitto Angelum meum, & præparabit viam ante faciem meam.* Ubi significat Deus, seipsum venturum, & Angelum istum ante se viam præparaturum: quem Deum patrem esse ex eo intelligitur, quod apud Matthæum Christum alloquens, dicit: *Ego mitto Angelum meum ante faciem tuam, qui præparabit viam tuam ante te.* Sed quia venturus erat in Christo, legato suo, ideo perinde est, atque si dixisset: mittam Angelum meum, ante faciem tuam, ô Christe, qui præparabit viam tuam ante te. Sed hac de re poterunt fortasse dici plura, cum ad eum locum veniemus.

Domini. De voce Domini, dictum est supra cap. 1. 29.

℣. 4. *Ipse autem Joannes.* Non est hic Emphasis in voce *ipse*, quasi diceret, ipse Joannes, non vero quispiam alius, sive aliud: sed perinde est ac si dixisset, ipse autem, nempe Johannes. Similem locum habes Ephes. 5. 27: *Ut constitueret ipsam sibi ipsi gloriosam Ecclesiam.* q. d. ipsam nempe Ecclesiam. Est ergo, ut interpretes (1) nonnulli notant, appositio, qua usus est Matthæus, ad tollendam pronominis αὐτὸς ambiguitatem, ne sequentibus nondum animadversis referretur ad nomen κυρίου proxime præcedens. Notant iidem simile exemplum Marci ult. 14. *Postea discumbentibus ipsis τοῖς ἕνδεκα*, q. d. nempe illis undecim.

Habuit indumentum suum e pilis cameli. Vilitatem atque asperitatem habitus victusque Johannis exprimit, eo ipso sanctitatem ipsius commendaturus, & quam longe a voluptatum ac deliciarum studio abfuerit, significaturus, qua de re supra diximus; simul etiam ut causam explicaret ejus, quod statim est in sequentibus dicturus, cur omnes undique Judæi ad ipsum confluxerint, & baptismum ab ipso susceperint: nempe quia ipsa tam inusitata hominis facies, habitus ac victus, omnes ad ipsum excivit ac protraxit, & hominis sanctitatem atque integritatem ita commendavit, cum præsertim voces tam sanctas, tam pias ex ore ipsius audirent, ut nullam fraudem in tanta simplicitate, nullum fucum subesse crederent; sed eum divinitus ad se moresque suos corrigendos missum statuerent. Cum vero, ait Matthæus, indumentum ipsius fuisse è pilis cameli sive camelorum, ut Vulgata vel legit, vel Græcam vocem licet singularem, sensum secuta, reddidit; id non pauci ad eum modum accipiunt, ac si dictum esset, constitisse ejus indumentum è pelle cameli pilosa, per Synecdochen membri, seu è pelle cameli rudi, nec arte subacta aut præparata: quo pacto de viris piis cap. xi ad Heb. 27 legimus, eos circumivisse in ovium aut caprarum pellibus: cum nimirum, ut versu sequenti additur, in desertis oberrarent, inque lustris & speluncis ac cavernis terræ, quod inprimis sub Antiocho accidit: ubi rudes ovium ac caprarum pelles omnino sunt intelligendæ. Nom improbabilis esset hęc interpretatio, nisi illud obstaret, quod ab aliis est animadversum, non sine causa diversa loquendi forma usum esse Matthęum de veste ac cingulo ipsius loquentem. De illa enim dixit, fuisse è pilis cameli seu camelorum: de hoc, id fuisse pelliceum seu coriaceum. Si vestis Joannis constitisset è pelle non minus, quam zona, cur non similiter dixisset, indumentum ejus pelliceum fuisse? cur id nominatim de zona tantum dixisset? Quapropter credibile est, fuisse vestem ipsius è pilis camelorum confectam, seu crassis filis, è pilis camelorum utcunque confectam, & quidem, ut credibile est, ab ipsomet Joanne, qui in illa solitudine sibi de qualicunque veste, qua corpus contegeret, prospexit: nec existimandum est, illi tantum defuisse industriæ, ut cum aliis negotiis non distineretur, rudi, ut ajunt, Minerva crassum sibi cilicium conficeret. Cur autem ex camelorum potius pilis, quam v. g. ovium, aut alterius cujuspiam cicuris animalis, vestem habuerit confectam, hæc ipsa fuit causa, quod in deserto habitaret, ubi cameli ac feræ essent, non oves, aliave mansueta animalia, quæ domi solent ali, atque enutriri.

(1) *Joban. Piscat.*

Zonam pelliceam. Notatur hoc ab Interpretibus, etiam Eliam, cui adeo similis fuit Johannes, ut nomen etiam ipsius in sacris literis tulerit, hujusmodi zona fuisse succinctum 4 Regum 1. 8. *Cibus autem ejus erant locustæ.* Locustas in cibis aliquando fuisse apud orientales, atque ipsos etiam Judæos, partim ex sacra, partim ex profana historia constat: Etenim Levit. xi. 22 locustæ inter animalia munda, quibus vescilicerct Israëlitis, numerantur: & ex Plinio ab Interpretibus doctioribus loca citantur, quibus ille testetur, locustis tantum partem quandam Æthiopum vivere, fumo & sale duratis in annua alimenta lib. 6. cap. 30, & Parthis eas in cibo esse gratas, lib. xi. cap. 29, quin & Plutarchum in Symposiacis autorem laudant.

Mel sylvestre. Quod nimirum apes in arborum truncis aut rupium fissuris conficiunt, quodque Plinius minime probatum dicit lib. xi. cap. 16.

℣. 6. *Baptizabantur in Jordane.* Baptismum hunc non aspersione aliquot guttarum aquæ constitisse, sed, ut vox ipsa significat, immersione, vel ablutione quadam, quæ proinde in ipso flumine fuit peracta, jam ante nos ab aliis fuit animadversum: idque requirebat scopus hujus ceremoniæ. Exprimere enim debebat ablutionem atque repurgationem sordium animi, seu peccatorum; quandoquidem expresse dicitur Baptismus in remissionem peccatorum Marc. 1, 4. Lucæ 3. 3, quæ non repræsentatur levi quadam aspersione aquæ, sed immersione, aut ablutione.

Confitentes peccata sua. Duo inprimis hoc loco possunt quæri: primum, quænam peccata illi fuerint confessi, omnia, an aliqua tantum? Deinde, an hujusmodi confessionem Johannes a baptizandis omnino exegerit, nec ne? Ad prius quod attinet, consentaneum est, illa eos peccata fuisse confessos, in quibus hucusque hæsissent, aut quorum recens esset memoria, vel etiam vetera, quæ conscientiam magis urgerent ac premerent, præsertim si talia essent, ut legalibus sacrificiis expiari non possent. Peccata autem dico, in quibus quis hæreat, illa, quæ in consuetudinem abiissent. Talia erant publicanorum, qui alienis fere injuriis & injustis exactionibus ditescebant: talia militum, qui raro ab injuriis abstinent: talia meretricum: cujusmodi hominum genera ad baptismum Johannis accessisse, ex sacra historia est manifestum. Neque vero aliis deerant peccata, in quibus prope assidue versarentur. Sic si quis adulterium commisisset, depositum forte negasset, pejerasset, etiamsi semel forte tantum flagitium illiusmodi in sese admisisset, urgente tamen conscientia, & ad impunitatem divinitus impetrandam aspirante, probabile est, confiteri solitos fuisse eos, qui ad baptismum Joannis accederent: cum audirent, eum resipiscentibus, ac baptismum ipsius recipientibus, remissionem peccatorum ipsorum Dei nomine offerre, & aditum ad felicitatem longe maximam, quæ jam instaret, aperire.

rire. Neque vero necesse erat, ut singulorum factorum circumstantias referrent: id quod nec utile, nec satis honestum fuisset, nec fieri potuisset in tanto hominum ad unicum Johannem undique confluentium concursu. Quare nec ita verba hæc Matthæi accipimus, ac si simpliciter tantum confessi fuissent sese peccatores esse: quod qui faciunt, nimis enervant vim verborum atque sententiam: cum aliud sit sua peccata confiteri aliud confiteri simpliciter, se peccatorem esse; & prius illud omnino significet, saltem certum aliquod peccati genus ab aliquo commissum exprimi: nec rursus ita verba hæc extendenda censemus, ac si ad singula facta, eorumque circumstantias exprimendas descendissent: quod alii, qui auricularem suam confessionem urgent, videntur existimare.

Ad alteram quæstionem quod attinet, cum hac de re nihil afferant sacræ literæ, certi aliquid statui non potest: sed credibile tamen est, id magis ex consuetudine jam olim recepta manasse, & lege divinitus hac de re constituta; ut, qui sacrificio aliquo peccatum suum expiari cuperet, id Sacerdoti indicaret: præsertim cum certis delictorum generibus, certa quoque sacrificiorum genera essent constituta. Quare cum Johannis baptismum in eum finem institutum cernerent, ut homines interveniente resipiscentia, peccatorum suorum remissionem impetrarent, consentaneum esse censuerunt, ut peccata, a quibus liberari cuperent, confiterentur: præsertim cum id ipsum humilitatis seu modestiæ quoddam sit argumentum, & ingenui cujusdam candoris, qui ad remissionem peccatorum obtinendam vim non exiguam habet. Quod quousque Christianis hominibus sit imitandum, ex Jacobo discere possumus cap. 5. 16. Ut certo alicui hominum generi, seu ordini peccata sua quisque confiteatur, & quidem omnia, quorum meminit, expressis etiam singulorum circumstantiis, necesse non est: cum nec talis hominum ordo sit uspiam a Deo hominibus Christianis constitutus; nec præceptum ullum hac de re dictum; nec hoc Joannis exemplo possit ostendi; cum nemo hodie Joanni extet similis, qui ab ipso Deo ad remissionem peccatorum hominibus publicandam fuerit missus: & nihil constet, Judæos præcepto aliquo divino fuisse ad peccata sua confitenda omnino adactos, & credibile non sit eos singula facta, eorumque circumstantias enumerasse. Ut taceam, non legi, hujusmodi confessionem unquam repeti solitam fuisse: & fatentur illi, qui cæteroquin confessionem omnium peccatorum urgent, confessionem hanc baptismum fuisse antegressam, non consecutam, cum contra apud ipsos fiat. Unde acutiores quidam (1) ex confessionis auricularis patronis, hoc loco ad eam stabiliendam uti nolunt.

℣. 7. *Videns autem multos Pharisæorum & Sadducæorum.* Duæ hic commemorantur præcipuæ Judæorum sectæ, quarum & alibi in Historia Sacra Novi Fœderis frequens est mentio. Neque vero Christus ejusque Apostoli acriores atque infestiores habuerunt, quam hos ipsos homines, adversarios: qui quod inter cæteros suæ gentis homines sanctitatis, adde etiam sapientiæ opinione ac fama eminerent, ipsique inflati essent; Euangelicæ veritati cedere, & aliorum discipuli fieri, qui se cæterorum potius Doctores esse putarunt, noluere. Præponuntur autem Pharisæi Sadducæis, propterea quod major illorum, quam horum esset apud populum authoritas, & major sanctitatis ac sapientiæ fama. Quare & plures eorum asseclæ erant, & in Republica plus cæteris poterant. Unde videmus infra cap. 5. 20, ubi ii a Christo commemorantur, qui præ cæteris justitiæ laude in populo Judaico maxime eminerent, Sadducæis omissis, Scribarum tantum & Pharisæorum fieri mentionem, & cap. 23 a Christo nominatim quoque Scribas ac Pharisæos acrius reprehendi, & larvam illis pietatis, qua populo imponebant, nominatim detrahi, Sadducæorum nulla facta mentione. Atque ut alia nunc mittam, id unum satis ostendit, quanta fuerit illorum in populo authoritas, quod Johannes testatur cap. 12. 42, multos etiam ex primoribus Judæorum credidisse in Christum, sed propter Pharisæos non fuisse id confessos, ne è Synagaga ejicerentur. Patet enim hinc, eos in Synagogis Judæorum rerum, ut ita dicam, potitos, & ex ipsorum arbitrio alios è Synagogis exclusos, alios non exclusos fuisse. Unde Pharisæi dicti fuerint, quanquam docti non consentiunt, eorum tamen sententiæ accedimus, qui Pharisæos Hebræis dictos putant, tanquam separatos a cæteris, nempe vitæ sanctimonia & eruditione. Qua de re videatur inter alios Drusius in Comment. Priore ad voces Heb. N. T. ad vocem *Pharisæus*, itemque Maldonatus ad hunc locum. Sadducæos autem dictos fuisse tanquam justos, aut justitiæ præ cæteris studiosos, ab Hebraico Zaddik, quod justum significat, prope inter omnes constat. Quanquam nonnulli arbitrantur, id eos nomen sortitos esse a Zadduco ejus Sectæ authore, cujus tamen nomen ab eadem origine, hoc est, eo nomine, quod Hebræis justum significat, deducitur. Quomodo illi inter se distincti fuerint, quæque illarum Sectarum dogmata atque instituta, apud Josephum in Antiquitatibus Judaicis non uno loco videre est. (1) Quanquam nonnulla etiam in sacris literis N. F. ea de re extant, atque inprimis in Actis Apostolorum cap. 23. 8, ubi ait Lucas: *Sadducæi quidem dicunt, non esse resurrectionem, neque Angelum, neque Spiritum* (hoc est, neque ullum alium Spiritum, quales sunt Dæmones, aut spiritus hominum a corporibus separati) *Pharisæi autem confitentur utrumque*, hoc est, & resurrectionem, & spiritus, in quorum numero etiam Angeli continentur. Efferuntur autem hoc loco Pharisæi & Sadducæi sub uno articulo: non aliam, ut apparet ob causam, quam ob conjunctionem, quæ illis in eo, de quo hic agitur, intercessit, nempe quod simul ad Baptisma Joannis venerint. Animadvertendum autem est, hic exprimi a Matthæo occasionem sequentis Baptistæ orationis, & significari Johannem præcipue Pharisæos ac Sadducæos notare, & acrius objurgatos monere voluisse, ut ex animo resipiscerent. Quanquam Lucas cap. 3. 7 dicit, Johannem primam illam orationis partem, quæ apud Matthæum exponitur ℣. 7 & seqq. tribus, habuisse ad populum, vel ad turbas, quæ egrederentur, nempe ex variis Judææ partibus in deserti oras, ut ab ipso baptizarentur. Inter quas nulla est revera pugna: Oratio Lucæ generalior est, Matthæi specialior: & apparet ita Johannem temperasse sermonem, ut cum Pharisæi ac Sadducæi, turbæ aliqua ratione permixti essent, omnes quidem alloqui videretur, sed interim tamen Pharisæos ac Sadducæos inprimis notaret. Itaque apparet, non ita acriter fuisse objurgaturum promiscuam turbam, quæ ad baptismum ipsius veniret, nisi animadvertisset Pharisæos ac Sadducæos multos, pessimum hominum genus, esse turbæ immixtum. Quid vero eos permoverit, ut

(1) *Maldonatus.*

(1) *Antiq. l. 13. c. 9. l. 18 c. 2.*

ad

ad baptismum Johannis accederent, sacræ literæ non exprimunt. Conjici tamen potest, ex hujus hominum generis ingenio ac moribus, plerosque ideo accessisse, ut populo gratificarentur, a quo Johannem pro Dei Propheta haberi cernebant. Itaque ne pro hominibus profanis haberentur, & Prophetarum contemtoribus, atque hac ratione populi favorem amitterent, credibile est, eos voluisse communi hominum sententiæ cedere, eique nonnihil indulgere. Quanquam nolimus negare, eos de Johanne non adeo male persuasos fuisse, quin virum existimarent bonum & pietatis studiosum, qui cuperet populum ad frugem revocari, & in rectum vitæ tramitem deduci. Neque enim videntur ad baptismum Johannis fuisse venturi, si credidissent, eum impostorem esse. Non pugnat autem hic locus, cum illo apud Lucam cap. 7: 30, ubi dicitur Pharisæos & Legisperitos consilium Dei irritum fecisse in semetipsis non baptizatis a Johanne, quod significat plerosque illorum baptismum Iohannis non suscepisse. Etenim cum hoc loco apud Matthæum dicantur multi Pharisæorum & Sadducæorum ad Iohannis baptisma venisse, non comparantur illi cum cæteris sui generis ordinisve hominibus, qui non accesserant, quasi multi baptizati fuerint, respectu eorum, qui non fuerint baptizati: sed simpliciter tantum multi dicuntur, quod non pauci fuerint numero, licet interea pauci essent respectu cæterorum sui ordinis hominum, qui eum baptismum suscipere detrectarent: ita, ut jure nihilominus dici posset, Pharisæos baptismum Iohannis non suscepisse, quia plerique eum non susceperint. Taceo, quod hoc loco Sadducæi cum Pharisæis conjungantur, & de utrisque conjunctim dicitur, eorum multos ad baptismum Iohannis venisse. At in Lucæ loco Sadducæorum nulla fit mentio, sed Pharisæorum tantum, & Scribarum. Et facile fieri potuit, ut ex Sadducæis plures, quam ex Pharisæis accederent, propterea quod major esset Pharisæorum apud Iudæos authoritas, & major sanctitatis opinio ac fama, qua inflati nolebant se ita demittere, ut & discipuli Iohannis fieri, & baptismum ejus suscipientes, peccatores sese profiteri vellent. *Venientes ad baptismum suum.* Non tanquam spectatores tantum, sed tanquam ii, qui & ipsi baptismum eum suscipere vellent, ut ex sequenti Johannis oratione intelligitur.

Progenies viperarum &c. Oratio Iohannis, quæ ab hoc loco describitur, usque ad finem ℣. 12, duabus constat partibus. In priori, Pharisæos & Sadducæos potissimum alloquens, ad seriam eos resipiscentiam ac morum mutationem hortatur. In posteriori de Christo mox secuturo luculentum edit testimonium, & eum sibi longe præferendum esse demonstrat: eum nempe in finem, ne ipsemet pro Christo habeatur, quemadmodum ex Luca constat. Ex quo intelligitur, inter priorem hujus orationis partem, & posteriorem quædam alia intercessisse, nec continua serie hæc Iohannem pronunciasse. Intervenerunt enim quædam interrogationes tum populi generatim, tum nominatim publicanorum, & militum: atque ad eas Ioannis responsiones. Tum demum cum animos populi suspensos esse videret Ioannes, & in eam sive spem, sive suspicionem erectos, ut cogitarent, annon ipse esset Christus; Iohannes ut hanc illis opinionem eximeret, secundam orationis a Matthæo descriptæ partem adjecit; & non se Christum esse docuit, sed alium longe se majorem ac præstantiorem mox sequuturum esse asseruit. Iam ut ad priorem hujus orationis partem veniamus, in ea primum acerbius aliquanto objurgatos Pharisæos miratur rationem ingressos, supplicium sibi totique populo imminens effugiendi, eaque ratione aditum sibi parat ad eos, ut serio resipiscere velint, tanto gravius monendos, tantoque vehementius incitandos. Idque in his ℣. 2 verbis, ubi eos appellat *progeniem viperarum*. Quanquam Græca vox pluralis numeri est, & nata seu genita significat. Satis autem constat, id eum velle dicere, viperarum eos ingenium atque indolem referre, non secus atque si ex viperis essent progeniti, seu mavis, non secus ac si ipsimet essent viperæ: quandoquidem proles viperarum, pro ipsis viperis sumi potest, consueto Hebraismo, quo filii v. g. hominum, aut arietum, sumuntur pro ipsis hominibus, aut arietibus Psal. 29. Eodem modo infra cap. 23. 33 eosdem Pharisæos, uti & Scribas, appellat Christus serpentes, & progeniem viperarum. Significat autem hominum genus esse omnium pessimum, nocentissimum, quod malitiæ, improbitatis ac crudelitatis virus intus gerat reconditum. Est enim vipera venenatissimum animalium genus ac nocentissimum. Tam acriter autem eos hic alloquitur Johannes, ut & infra Christus, partim eosdem, partim alios; quia cum morbum suum non satis nossent, vel potius agnoscere nollent, acriori hoc stimulo atque aculeo erant excitandi, ut sese nosse discerent: atque ut cernerent, licet populo sanctitatis specie imponerent, suos tamen mores, suumque animum non latere Dei spiritum, atque ita pudefacti in se descenderent, & demissis cristis humilius de se sentire inciperent, ac melioris vitæ consilia susciperent. Interim tamen animadvertendum est, nobis non protinus tantum licere in alios, quantum Johanni aut Christo licuit. Nam nec eadem est nobis muneris auctoritas ac potestas, quæ utrique illorum fuit, & maxime Christo: nec eadem divini spiritus vis, quo uterque & vidit animi vitium in hominibus illis latens, & in apertum produxit, ac dignis coloribus depinxit, seu nominibus expressit. Itaque divinus, qui in illis habitabat spiritus, hoc pacto eos objurgasse censendus est, quod aliter in nobis eveniret, si absque hujusmodi spiritus impulsu homines eos, quos improbos judicaremus, tam acribus verbis castigaremus: & in nobis fieret convicium, quod in illis justa est ac legitima animadversio, qua vitia ipsorum latentia fuerunt notata. *Quis ostendit vobis fugere.* Admiratio hæc est Johannis, inde orta, quod hoc ipsorum factum ab eorum ingenio ac moribus plane abhorrere, & ipsorum meritis non convenire videatur, q. d. Mirum admodum est, vos quoque rationem ac viam ingressos imminens vobis supplicium effugiendi: quandoquidem mores ingenii vestri plane ab eo videntur abhorrere, vosque indigni estis, quibus tam salutare consilium in mentem venerit: aliud vos merebamini, nempe ut in vestra malitia obstinate perseverantes supplicium illud, quod vobis cæterisque peccatoribus imminebat, nequaquam effugeretis. Nimis bene vobiscum agi videtur, si facta vestra spectentur. *Iram* hoc loco pro supplicio sumi, ab omnibus, quod sciamus Interpretibus est animadversum. Idem fit in aliis quoque Scripturæ locis. Vide Rom. 1. 18. II. 5. 8. III. 5. IV. 15: V. 9. XIII. 5, ubi de pœna a Magistratu irroganda, sermo est, &, ut alia nunc mittam 1 Thess. 1. 10, ubi fit mentio iræ venturæ, hoc est, futuræ. Quænam autem sit ira illa, postmodum indicabit Johannes ℣. 10 & 12, ubi quædam ea de re dicemus explicatius. *Fugere*

autem ab ira futura, videtur significare effugere, ut φυγεῖν ἀπὸ τῆς ὀργῆς ponatur pro ἀποφυγεῖν τῆς ὀργῆς. Quanquam & sumi potest pro fugere simpliciter, seu vitare, ut conatum effugiendi significet.

℣. 1. Sequitur altera primæ partis hujus orationis particula, quæ constat adhortatione ad serium pietatis studium: *Facite ergo fructum dignum pœnitentiæ.* Particulæ *ergo* hæc videtur esse vis, quasi dixisset Johannes: Quia vero pœna vobis, imo universo populo imminet, idque vos animadvertentes eam evitare conamini, ac rationem nunc ingredimini eam effugiendi, suscepto meo baptismo, resipiscentiam professuri ac contestaturi; ideo vos moneo, ut fructum feratis resipiscentia dignum. *Facere fructum*, est fructum ferre, hoc est, opera edere ac perficere: ut paulo post ℣. 10, & infra cap. 7. 57. Neque vero vox *pœnitentiæ*, seu *resipiscentiæ* hoc loco construitur cum voce *fructus*, quasi dictum esset: Facite fructum resipiscentia dignum; licet vulgati Ioterpretis verba hunc sensum postulare videantur (quem tamen Græcismum potius retinuisse, ut & alibi ab eo factum videmus, quam eum, quem diximus sensum, secutum fuisse arbitramur:) sed vox *resipiscentiæ* construitur cum proxime pręcedante, *dignum*, quasi dixisset, fructum ferte convenientem resipiscentiæ: ut nonnulli (1) Interpretes verterunt, seu, resipiscentiæ congruentem. Quare *facere fructum* per se generale est, & simpliciter significat, opera edere, ac vitæ actiones obire: non iodicata actionum illarum vel bonitate, vel malitia. Sed illæ voces, *dignum pœnitentiæ*, bonitatem illarum actionum exprimunt: ut idem sit cum eo, quod infra dicitur, *faciamus fructum bonum.* Etsi autem expresse non dicatur, hunc esse ipsius resipiscentiæ fructum seu effectum; res tamen ipsa satis indicat. Unde etiam alibi hinc concludimus, bona opera hoc loco a resipiscentia, tanquam effectum a sua causa distingui, & resipiscentiam hic pro animi tantum mutatione in melius sumi: morum autem mutationem, ac reditum ad frugem in sese nondum complecti. Ideo autem opera bona hoc pacto describit, quia Pharisæi ac Sadducęi illi, quos præcipue alloquitur, ad baptismum ipsius accedentes, hoc ipso profitebantur, sese resipiscere, & cùm animum jam in melius mutassent, prioris vitę delicta detestari, mores io posterum mutare velle: quandoquidem, ut jam supra monuimus, & infra ℣. 11 videbimus, Johannis baptismus, pœnitentiæ baptismus erat. Illud vix, ut moneatur, opus est, fructus nomine hic non unum atque alterum opus, sed opera in genere, ac totius vitæ actiones significari: & esse hic metaphoram ductam inprimis ab arboribus, aliisve rebus similibus: quæ cum natura sua fructum ferre possint, ab iis etiam fructus, & quidem bonus requiritur, quem si non ferant, exscindi quoque solent & in ignem conjici: ut postea metaphoram hanc longius prosequutus docet Johannes ℣. 10.

℣. 9. *Et ne videamini dicere* &c. In hoc & sequenti versic. tertia continetur particula primæ partis horum Baptistæ verborum: in qua admonitionem suam firmat, tum occupatione objectionis, hoc ℣. 9, tum ratione ejus allata, partim a causa impulsiva, partim ab effectu contrarii adducta. Quod ad prolepsin illam attinet; notum est ex sacris literis, quantopere Judæi confisi fuerint suis natalibus seu generi, quod ex Abrahamo, quem scriptura Dei amicum appellat, ducerent. Ita enim sibi persuadebant, se hoc ipso nomine Deo charos esse, ac fore, nec gratia divina excidere posse, utut interea corruptis essent moribus, & suis factis iram divinam provocarent. Illud sane non putabant fieri posse, ut Deus eos universos exscinderet ac perderet: quia non habiturus esset Abrahamus sobolem, quam tamen perpetuam fore Deus olim promisisset: quemadmodum ex responsione Baptistæ intelligetur. Hæc opinio, quia magno illis futura erat impedimento, quominus de vitæ mutatione serio cogitarent, ac mores suos emendarent, ideo eam animis illorum hic eximit Johannes, & illorum supercilium retundit: dum docet eos non debere sibi ipsis fallaci hac opinione imponere, ut putent, Deum sibi fore propitium, nec se perditurum propter illorum scelera, quia Abrahami sint progenies. Quod ad verba attinet, illud quidem notum est, *dicere in semetipsis*, seu mavis, *vobismetipsis* (nam Pronomen tertiæ personæ, pro Pronomine secundæ personę, & hic & alibi sępe poni liquet) significare, cogitare apud semetipsos, seu apud animum suum, vel apud vosmetipsos. Notus enim est vulgo Hebraismus, quo *dicere* ponitur pro cogitare: præsertim si addatur, *in corde suo*, vel apud se, vel quippiam simile. Illud aliquanto difficilius explicatu est, quod ait Baptista: *Ne videamini dicere.* Phrasis enim est insolentior, atque haud scio, an in ea significatione, qua hic usurpari videtur, uspiam usurpata. Potest enim duplex ejus sensus constitui: Prior communi loquendi consuetudini convenientior: quasi dixisset Johannes; Ne ostendatis vos ita cogitare, ne speciem ita cogitantium præ vobis feratis, vel potius ne ita vos geratis, ut jure quispiam statuere possit, ita vos apud animos vestros cogitare. Posterior est, ut significetur, ne putetis jure, seu recte vos ita cogitare apud vos posse: ut vox δοκεῖν approbationem quandam ejus rei, cui adjicitur, quæ hoc loco *dicendi* verbo exprimitur, significet. Quam sententiam propemodum exprimunt illi, (2) qui ita vertunt hæc verba: *Ne putetis dicendum apud vos ipsos.* Quanquam plus hęc interpretatio videtur dicere, quam verba ferunt. Verbum enim *dicendum* necessitatem quandam aut officium denotat: cum aliquid, ut ita dicam, lenius seu minus videatur Johannes exprimere voluisse. Monet enim ne id faciant Judæi illi, quod facere viderentur, aut facile possent facere, his ipsius verbis auditis. Non est autem credibilę, eos existimasse, sibi ita dicendum seu cogitandum esse, sed recte aut jure ita se cogitare posse. Quare hoc verbis illis Joannis exprimi, consentaneum est. Non multum dissimilis videtur esse, hujus verbi δοκεῖν usus, apud Paulum 1 Cor. 8. 2, cum ait: *Si vero quispiam videtur*, aut *arbitratur* [*se*] *scire aliquid; nendum quicquam cognovit, quemadmodum oportet nosse.* Ubi illud *arbitrari*, seu *videri* noo ita sumitur, ac si dictum esset, qui cum revera nihil sciat, putat tamen se aliquid scire: nam alias nugatio quædam esset in sequentibus verbis, Apostolo sane indigna, *nondum quicquam cognovit, quemadmodum oportet nosse.* Quis enim id ignoraret? Consequens Enunciationis, vel idem foret cum Antecedente, vel in eo nimis manifeste contineretur. Idem (2) doctissimi quidam Interpretes notarunt, verbum δοκεῖν istic hanc habere vim, ut significet quempiam sibi in eo placere, ità ut persuasionem cum insolentia quadam conjunctam denotet: a quo usu non longe discedit locus ejusdem Epistolæ cap. 11. 16: *Si quis videtur contentiosus*

(1) *Piscator*,

(1) *Beza, Piscator.* (2) *Beza.*

tentiosus

contentiosus esse. Sensus enim esse videtur, si cui placet esse contentiosum. Quod si etiam arbitreris, eodem plane modo vertendum esse hoc verbum, hoc nostro apud Matth: loco, quasi dixisset Johannes, ne libeat aut placeat vobis dicere aut cogitare; non multum repugnabimus. Quanquam illud, quod antea diximus, præferimus. Prior autem ille sensus, quem tradidimus, ideo nobis minus probatur, quod verbis ejusdem Johannis apud Lucam descriptis, & ipsius etiam menti minus videatur accommodatus. Lucas enim loco ejus, quod hic dicitur μὴ δόξητε λέγειν, ne videamini, vel putetis dicere, habet μὴ ἄρξησθε λέγειν ne incipiatis dicere, Act. 1. 1. h. e. phrasi, tum alibi, tum apud ipsum Lucam usitata, ne dicatis seu cogitetis. Et hoc sane volebat Johannes, ne re ipsa ita cogitarent, idque etiam illo ipso tempore, cum eos ita moneret, &, ne hæc cogitatio obstaret, quominus illi in posterum dignos pœnitentia fructus proferrent. Ad quod significandum non ita accommodatum est illud, quod priorem istum sensum explicantes diximus, ne ostendatis vos ita cogitare, aut ne ita vos geratis, ut jure quispiam colligere possit, ita vos cogitare. At posteriorem sensum menti huic Baptistæ, & Lucæ verbis, optime consentire, nemo non videt. Jam vero quod dicitur: *Patrem habemus Abrahamum*, in eo synecdoche quædam est, quæ non in uno verbo, sed in tota oratione cernitur. Debet enim simul consequens hujus rei includi, quod Judæi, seu mavis Johannes, per mimesin quandam hæc referens, vel inprimis intelligi volebat. Significare enim volebat, non tantum se esse Abrahami progeniem, & illum generis sui esse caput ac principem: sed etiam ad sese pertinere promissa divina posteritati Abrahamicæ facta, hoc est, divinum favorem ac benedictionem, & eam quidem æternam ac perpetuam, quæ nequaquam permitteret, ut ea posteritas perdi a Deo possit. *Dico enim vobis*. Sequitur Responsio ad objectionem illam. Ita autem respondet Johannes, ut intelligant Judæi ex eo, quod Patrem habeant Abrahamum, nequaquam id consequi, quod consequi tamen existimarent: nempe fieri non posse, ut a Deo puniantur perdanturque. Tollit enim id, quo potissimum illi nitebantur, licet non esset aperte expressum, nempe quod putarent, se perditis ac sublatis, nullam restituram Abrahami sobolem, seu posteritatem, in qua divina illa promissa, semini Abrahamico facta, impleri queant. Qua in re vehementer eos falli, Johannes docet: dum asserit, si nulla alia Abrahami soboles extaret, aut nulli homines, qui pro Abrahami sobole censeri, & in quibus promissorum semini Abrahamico factorum fides exsolvi posset; vel ex lapidibus istis, quos tum demonstrabat Johannes, Deum excitare posse sobolem Abrahamo, atque adeo excitaturum esse, & potius, quam ut impunitam ferat Judæorum contumaciam atque impietatem, inde producturum esse Abrahamo prolem, unde minime putaretur. Videtur autem divinus spiritus, qui in Joanne loquebatur, respexisse ad vocationem gentium exterarum, earumque ad Deum conversionem: & significare voluisse, fore ut ex illis populis, ex quibus minime crederent Judæi, Deus suscitaret Abrahamo filios, in quibus promissiones divinæ posteris Abrahami factæ implerentur. Nam cum Joannes dicit, vel ex lapidibus excitaturum esse Deum liberos Abrahamo; non quidem significat, Deum, rejectis ac perditis ob contumaciam atque impietatem Judæis, in ipsorum locum homines ex lapidibus aliave materia inanimata excitaturum: sed, si nulla alia materia exstaret aptior, (aptiores autem sane sunt homines, quam res ulla inanimata) vel ex lapidibus sobolem Abrahamo esse producturum. Sed antequam huc deveniendum esset, propius sane erat, ut gentes in locum Judæorum substituerentur, & ita reformarentur a Deo, ut pro Abrahami filiis censeri jure possent. Neque enim est quod quisquam cogitet, gentes extraneas Abrahami filios esse non posse, quia secundum carnem ex eo geniti non sint: quandoquidem satis hic apparet, Johannem non de carnalibus, sed de spiritualibus Abrahami filiis fuisse locutum. Qui enim ex lapidibus, ut Johannes loquitur, suscitarentur Abrahamo filii, certe carnales ipsius liberi esse non possent, idque Johannem probe videre, nemo non intelligebat. Quare spirituales eum liberos significasse necesse est. De quibus vide quid scribat Paulus, Rom. 9. Gal. 3.

℣. 10. *Jam enim securis ad radicem arborum*. Sequitur jam admonitionis illius ad proferendos dignos pœnitentia fructus ratio, partim a causa impulsiva, partim ab effectu contrarii petita. Prior illius rationis pars continetur prioribus ℣. 16 verbis: *Jam enim & securis*. Quibus verbis nihil aliud significatur quam imminere jam Judæis divinum supplicium, seu interitum a Deo decretum, adeoque mature illis esse prospiciendum, ut illum interitum effugiant. Effugere autem nulla ratione alia poterant, quam ut fructus pœnitentia dignos proferrent, quemadmodum sequentia verba indicant. Significat autem id allegoria, seu metaphora ab arboribus petita, quarum excisio ac interitus jam instat, cum radici securis jam est admota. Cum autem *radicis* facit mentionem, cui securis sit admota; significat arbores has, scilicet homines radicitus ac funditus perdendos delendosque. Videtur autem occurri his verbis tacitæ Judæorum cogitationi, qui cum audivissent, mentionem fieri a Johanne venturæ iræ, seu supplicii divini, cogitare poterant, longe illud adhuc abesse. Itaque nihil esse necesse, ut properent, ac vitæ emendationem maturent, satis adhuc restiturum temporis. Nunc ergo illos monet Johannes, longe aliter se rem habere, ne sibi spes tam vanas fingant: instare jamjam perniciem, nisi quam citissime ad frugem redeant. Posterior, quam diximus, rationis pars continetur illis verbis: *Omnis igitur arbor, quæ non facit fructum bonum*, &c. quæ ex priori quodammodo deducitur: quia cum lignator arbores vult excindere, eas deligere solet, quæ sunt infrugiferæ ac steriles, earumque postea excisarum hæc sæpe solet esse conditio, ut in ignem conjiciantur; vel saltem ad eos Baptista respicit, qui ignis alendi causa ligna quærunt. Qua re significat Judæos illos, nisi fructus pœnitentia dignos edant, perditum & ignis supplicio affectum iri, vel saltem supplicio ejusmodi quod combustioni arborum recte respondeat. Etenim ut de reipsa pauca adhuc adjiciamus, possumus supplicium, quod in his verbis comminatur Judæis Baptista, intelligere non tantum de ultimo illo ignis æterni supplicio, quod in adventu suo ultimo impiis Christus irrogabit; sed etiam de excidio gentis Judaicæ, quod jam prope instabat. Et de hoc quidem magis videtur Johannes loqui, vel saltem primo hoc videtur intelligere, interitum vero sempiternum veluti consequenter: quandoquidem loquitur de eo, tanquam de re valde propinqua, & ad Judæos proprie

pertinente. In illo vero excidio gentis Judaicæ non omnes impii igne fuerunt consumpti: sed perierunt tamen plerique horrendis suppliciis, quæ cum combustione arborum conferri recte possunt. Quanquam præterea, quia illos omnes ultimum illud ignis æterni supplicium adhuc manet, quod in his verbis simul cum illo priori comprehensum esse putamus, tanto rectius, omnem arborem, quæ non fecerit fructum bonum, in ignem conjectum iri affirmatur. Similis locus est infra cap. 7. 19.

℣. 11. *Ego quidem baptizo vos in aqua* &c. Sequitur altera orationis Baptistæ pars, in qua præclarum Christo mox secuturo testimonium præbet, eumque secum conferens sibi longissime præfert. Qua quidem in re alteram muneris sui partem exequitur, quemadmodum in priori parte priorem. Duæ enim hæ fuerunt muneris illius partes. Prima erat, omnes hortari ad resipiscentiam, spe veniæ illis proposita. Altera Christo testimonium perhibere. Utraque ratione illi viam præparabat, efficiebatque ut Judæi ad eum recipiendum aptiores promioresque essent. Duo autem de Christo prædicit insignia. Prius est, quod divinissimum spiritus sancti donum esset in Judæos effusurus. Posterius est, quod judex esset futurus, qui cuique esset pro operibus ipsius redditurus. Et in priori quidem re ita eum secum confert, ut aliqua ratione similem, sed multo tamen magis dissimilem esse ostendat. Spiritus enim sancti donationem a Christo profecturam cum baptismo suo confert, atque adeo baptismi nomine describit, ostenditque se quidem illi similem, quod baptizet, sed illa re longe dissimilem, qua baptizet. *πρότασιν* ergo comparationis comprehendit his verbis: *Ego baptizo vos in aqua, in* vel *ad pœnitentiam. In aqua* dicit, pro aqua simpliciter, ex Hebraismo. Confer Act. xi. 16. Significat se vili re baptizare Judæos. Unde intelligitur falli illos, qui putant una cum aqua illa effusum simul fuisse spiritum sanctum, seu eum in animos eorum, qui rite baptismum illum susciperent, vim quandam occultam exeruisse, eosque regenerasse. Sic enim non recte opposuisset Baptista suum baptismum baptismo Christi: se quidem aqua baptizare, illum autem spiritu sancto esse baptizaturum affirmans. Neque est, quod quis dicat, eatenus nihilominus recte institutam esse oppositionem, quatenus intelligatur, Johannem quidem aquam solam adhibuisse in baptismo; spiritum autem sanctum, qui simul effunderetur in baptizandos, a Deo, vel etiam ab ipso Christo fuisse profectum. Etenim Johannes aperte de baptismo spiritus loquitur, tanquam de re futura, & significat auditores illos suos per Christum postmodum aliquid amplius esse consecuturos, quam a se, vel per se nunc consequantur: ut ita ad Christum, ubi se exhibuisset, omnes alacriter accurrerent, eumque reciperent, ut tam præstans donum consequerentur. Id autem non effecisset Johannes hac sua ratione, si jam tum tam præstans donum, ipsius ministerio interveniente, Christo nondum ab illis cognito, & nondum apparente, consecuti essent & consequerentur. Et qui fieri poterat, ut auditores, saltem illi, qui rite baptismum ab illo suscepissent, non cogitarent; atqui nos spiritum sanctum jam per te tuumque baptismum accepimus, ut agnoscamus ac sentiamus, nos admirabili ratione in baptismo fuisse regeneratos, atque animis nostris immutatos. Ut alia taceam, quæ ex aliis sacrarum literarum locis depromi possent argumenta eandem sententiam convellentia. Addit Johannes finem, illustrandi gratia: nempe *ad pœnitentiam.* Nam id cæteroquin ad comparationem inter ipsum & Christum non videtur pertinere. Significat autem, se in eum finem homines aqua baptizare, ut hac ratione sese obstringant ad resipiscentiam, seu vitæ emendationem, atque adeo suæ illius obligationis ac professionis publice factæ memores, reipsa mores in melius mutent. Hic resipiscentiæ nomen in pleniori sensu sumitur; ut non animi tantum, sed & vitæ ac morum mutationem in melius in se complectatur, quemadmodum jam indicatum est. *Qui autem post me venit.* &c. Hucusque protasin comparationis, quam Joannes inter se & Christum instituit, vidimus, in qua Baptista muneris sui rationem, & quandam ejus vilitatem expressit; sequitur nunc apodosis, qua Christi supra se dignitatem, munerisque præstantiam proponit atque explicat. Illud autem facit, primum generatim: deinde speciatim, dum nominatim explicat, quibus potissimum rebus Christus ipsum sit superaturus. Prius facit his verbis, dum ait: *Qui autem post me venit, fortior seu robustior me est, cujus non sum dignus soleas vel sandalia portare.* Ubi primo Christum describit, dum ait: eum pone se venire seu venturum esse. Quanquam autem vox græca ὀπίσω significat retro, seu a tergo, ac proinde loci differentiam significat, hic tamen metaphorice sumitur pro differentia temporis, q.d. qui temporis ratione in functione muneris sui erit me posterior. Quanquam emphasis quædam esse videtur in voce illa *retro*, ut significet, eum jam adventare, & sese mox consecuturum esse, quasi a tergo jam instet, atque immineat. Vocabulum *veniendi* non revera de adventu, seu motu locali, sed de inceptione muneris accipi debere satis liquet. Nam etiamsi Christus tum in Galilæa adhuc fuerit, & in Judæam postea, ut infra videbimus, advenerit, non tamen id est, quod Johannes dicere voluit, sed tantum Legati divinitus missi munus esse aggressurum. Legatorum proprie nimirum dictorum est venire aliunde, cum munus suum obire volunt; potuissetque hoc verbum de Christo usurpari, etiamsi tum temporis adfuisset, modo dum fuisset munus suum exorsus, simul enim atque exorsus fuisset, jam venisse dicendus esset. Quamquam autem Johannes veniendi verbo ad legationem, quam Christus Dei nomine esset obiturus, primum respexerit, consequenter tamen intelligi voluit etiam reliqua, quibus idem esset functurus, munera, & quibus id esset ad exitum perducturus, quod tanquam legatus cœpisset: vel saltem non ita hæc verba Johannis accipienda sunt, ac si Christum ratione tantum legationis seu muneris Prophetici, quod in terris erat obiturus, secum conferre voluisset, aut indicare, Christum, simul atque veniret, talem omnino futurum, & tanta tamque admiranda præstiturum, quanta ei postea tribuit. Nam spiritus sancti effusio, & judicii administratio, quam postea commemorat, non convenit Christo ut legato, sed ut Regi cœlesti: nec in terris fuit ab eo peracta, sed partim in cœlis peracta, partim adhuc, cum advenerit, peragenda. Quanquam & veniendi verbum de Christo ut Rege usurpatur Psal. 118. 26. Zach. 9. 9, atque exinde Matth. 21. 5. 9. cap. 23. 39. Præstantiam porro Christi supra se expressurus Johannes, primo potentiam commemorat, qua sese multum sit superaturus, cum ait, *Fortior me est.* hoc est, majore longe potentia instructus, qua nimirum possit præstare ea,

quæ

quæ ego præstare nequaquam possum, ac nominatim ea, quæ postea sequuntur, ut spiritum sanctum super vos effundat, & aliquando etiam judicium exerceat. Quanquam autem hæc vox de robore ac viribus proprie intelligenda est: nihil tamen prohibet, quominus potestatem quoque simul comprehendere censeatur. Et sane frustra vires Christo majores fuissent, quam Johanni, concessæ, nisi simul & potestas major data fuisset. Est autem in verbis his cum præcedenti membro connexa objectionis tacitæ occupatio. Etenim præstantiæ ac dignitati Christi supra Johannem obstare videbatur, quod eum in munere fuisset sequutus, & contra Johannis dignitatem augere, quod Christum antevertisset; ut sane ex nonnullis historiæ euangelicæ locis apparet, quosdam ideo Johannem pro Christo habuisse, & sic Domino Jesu prætulisse, quod prior ille venisset, & euangelium mundique reformationem quodammodo fuisset orsus. Sed testatur illis verbis Johannes, Christum, licet pone sequeretur, temporeque se esset posterior, donorum tamen divinorum virtutis potestatisque amplitudine longe se superare, seu mavis superaturum esse. Et sane haudquaquam consequens est, ut qui tempore posterior esset, dignitate etiam ac facultate sit posterior; cum sæpe contra fieri videamus, & nominatim quoque in legatis, quos prodromi illis longe inferiores antecedunt; ne de regum anteambulonibus quicquam dicamus. Deinde addit Johannes id, quod honoris ac dignitatis proprie sic dictæ maximum inter ipsum & Christum discrimen complectitur, estque prioris discriminis, quod in potentia ac virtute, adde etiam potestate cernitur, consequens; sed ita elatum, ut prius quoque discrimen illustret, & quantum illud sit, clarius demonstret: q. d. quæ causa est, ut ego ipsius respectu vilissimus, ac prope nullus censeri debeam, & indignus, qui vel vilissimum ei ministerium præstem, seu in vilissimorum ipsius mancipiorum numerum veniam. Etenim vilissimum erat ministerium alicujus sandalia seu soleas portare. Respicit ad illius regionis morem, ubi gestare solebant homines sandalia, quæ postea vel templum, vel ædes aliquas mundiores, aut saltem conclavia splendidiora ingressuri solebant exuere, aut deponere, & qui honestiores aut locupletiores erant, puerum aliquem vel famulum habebant, qui sandalia illa, eos sequens, portaret, quod quidem ministerium erat valde vile atque abjectum, adeoque unum ex abjectissimis ac sordidissimis. Idem significatur, cum apud Lucam ita verba hæc Johannis efferuntur, ac si dixisset: *Cujus non sum dignus solvere corrigiam, seu lorum sandaliorum ipsius*. Ejusdem enim erat solvere corrigia, quibus soleæ pedi alligabantur, & ea postmodum gestare. Unde jam intelligitur, quanta sit Christi dignitas, quanta majestas, quando Johannes prophetarum omnium, omniumque ex mulieribus natorum maximus, indignum se judicavit, qui vilissimum etiam Christo ministerium præstaret. Hucusque generatim Johannes Christi supra se præstantiam expressit. Sequitur ut videamus quomodo speciatim idem præstet. Duo autem adfert summæ Christi præstantiæ argumenta, quorum prius initio potissimum regni Christi, posterius illius fini convenit. Potissimum dico, quia & illud ad omnia regni Christi usque ad mundi finem tempora aliqua ratione extenditur, & posterioris non præludia tantum, sed non exigua cernuntur toto regni Christi tempore initia. Prius est, cum ait: *Ipse vos baptizabit in spiritu sancto & igne*. Præpositionem *in* ex Hebraismo redundare satis intelligitur ex verbis appositis *in aqua*, de quibus antea dictum. Utitur Baptista verbo *baptizandi*, de spiritus sancti donatione loquens, partim ut tanto elegantius rem eam cum suo baptismo conferret; partim, ut doni illius copiam significaret. Etenim ad baptismum, quæ vox immersionem ac tinctionem, vel ablutionem significat, non exigua liquoris copia requiritur. Intelligitur autem hoc loco effusio spiritus sancti tum in omnes Christi discipulos, qui sincere nomen ipsius profitentur, & tam præstans ab ipso donum petunt, tum illa præcipue, quæ initio regni Christi & ecclesiæ ipsius primordio contigit. Quod non obscure ostendit ipse Servator, cum non multo ante suam in cælos ascensionem ita inter alia discipulos fuit allocutus, ad ipsam hanc promissionem Johannis procul dubio respiciens, *Johannes quidem*, inquit, *baptizavit in aqua, vos autem baptizabimini in spiritu sancto, non post multos hos dies* Actor. 1. 5, intelligens id de effusione spiritus sancti, quæ die Pentecostes facta est, & postea in aliis Christi fidelibus sæpe repetita. Describit autem spiritum sanctum, quo essent omnes illi, nempe si Christi doctrinam reciperent, baptizandi, non suo tantum nomine, sed & figurato seu metaphorico, dum ignem appellat. Neque enim per ignem illum quicquam intelligitur aliud, quam ipse spiritus sanctus, ut jam est ab aliis interpretibus animadversum. Unde idem Johannes de eadem, ut apparet, re loquens apud Johannem apostolum cap. 1. 33, baptismi tantum spiritus sancti facit mentionem, uti & Christus ipse in verbis paulo ante ex actis Apostolorum citatis. Et sane non apparet, cujusmodi igne Christus præter spiritum sanctum homines baptizarit. Neque vero est, quod quis hic nominatim de igne illo sermonem esse dicat, qui, cum spiritus sanctus in apostolos effunderetur, illis apparuerit. Nam præterquam quod non dicitur ibi revera ignem apparuisse, sed visas illis fuisse divisas linguas veluti ignis, seu instar flammarum ignis: tamen nec aliter igni illo, ut eum ita appellemus, fuerunt baptizati apostoli, quam quatenus spiritu sancto fuerunt imbuti: & præterea illa res nimis est specialis; cum alias nuspiam legamus, hujusmodi specie spiritum sanctum descendisse, seu formam ignis, cum effunderetur spiritus sanctus, apparuisse, præterquam in prima illa effusione die Pentecostes facta. Credibile autem non est, id plane taciturum fuisse in actis Lucam, si sæpius contigisset. At hoc loco Johannes non de eo tantum loquitur, quod apostolis tantum, aut paucis quibusdam Christi discipulis esset eventurum, sed quod generatim omnibus. Quare cum id, quod de ignis specie Act. 2 legimus, fuerit apostolis tantum, vel saltem illis solummodo, qui tum temporis una cum apostolis Hierosolymis fuerunt congregati, proprium, non commune aliis, non est vox ignis in baptismi verbis ad speciem illam referenda. Ut taceam, minorem eam rem esse, quam ut in hoc promisso peculiariter nominari mereretur. Itaque statuendum potius est, ipsum spiritum sanctum ignis nomine hic intelligi, idque propter proprietates, quibus igni est similis. Nam ignis & illuminat, & accendit, & res quasdam, ut metalla, repurgat: omnia hæc in animis nostris præstat spiritus divinus. Quanquam id, quod medio loco diximus, præcipue in hac metaphora denotari putamus. Nam primum quidem non cuivis spiritus sancti dono plane videtur com-

 mune;

mune: postremum non cuivis igni, habita saltem ratione materiæ, in quam agit: medium autem & igni & spiritui sancto convenit semper. Atque, ut nonnihil adhuc de forma ignis loquamur, quæ in prima spiritus sancti effusione apparuit, non ideo, quia sub ignis forma appariturus esset spiritus sanctus, baptista ignis eum nomine describit, aut igni baptizatum iri homines promittit; sed contra potius, quia spiritus sanctus, quem promittit, ignis quidam est, seu igneam quodammodo habet naturam, ideo is sub specie ignis, cum primum esset in apostolos effundendus, descendit.

Posterius ex specialibus Christi præstantiæ documentis a baptista exprimitur ℣. 12, idque verbis plane allegoricis. Comparat enim Christum patrifamilias, qui in manu sua habeat ventilabrum, & facta trituratione perpurget frumentum in area sparsum, ita ut triticum quidem ipsum colligat in suum horreum, paleas autem jam a tritico segregatas comburat. Significare autem vult his verbis, Christum fore judicem non Judaici tantum populi, sed universi etiam terrarum orbis, & in ipsius veluti manu fore ventilabrum, hoc est, judicandi potestatem, ita ut justa sua sententia ac decreto bonos a malis discernat, & illos quidem in cœlum recipiat, hos vero igni inextinguibili comburat. Etsi autem hoc omnium perfectissime fiet in ultimo judicio, fit tamen etiam ante judicium perpetuo. Nam & nunc Christus de factis hominum judicat, & de sempiterna hominum seu salute, seu pernicie decreta subinde facit, in ultimo judicio executioni ea mandaturus. Unde piorum spiritus in manus suas recipit, & custodit, quod impiorum spiritibus eum præstare nemo dixerit. Hoc vero sine decreto de illorum quidem salute, horum vero interitu fieri non potest: quin & executionis quoddam jam fit initium, vel saltem ad eam fit aditus. Adde, quod varie exercentur etiam hoc tempore a Christo judicia, & supplicia infliguntur impiis, eos ad sempiternum interitum deductura, atque adeo, si rem recte æstimes, hoc judicio una cum effusione spiritus sancti conjuncta, universam Christi gubernationem, seu regni administrationem complexus est Johannes, non quod, si proprie loquamur, nihil plane sit præter hæc duo, quę ad gubernationem Christi pertineant, sed quod hæc duo sint præcipua, quorum illud eo pertinet, ut mandata Christi & promulgentur confirmenturque & executioni mandentur, ac impietatis & contumaciæ convincantur ii qui parere nolunt; hoc vero posterius ad remunerationem ac compensationem tum pietatis eorum, qui mandatis Christi paruerint, tum impietatis eorum, qui parere noluerint. Et sane nonnunquam vel solius judicii nomine per synecdochen universa Christi gubernatio intelligi videtur, quia hæc pars potestatis regiæ præcipua censeri jure potest. Nulla enim potestas major est, quam habere jus vitæ & necis, & hic quidem cum de Christo loquimur, sempiternæ. Vide Act. 10. 42.

Vers. 13. *Tunc advenit Jesus a Galilæa ad Jordanem* &c. Sequitur altera pars hujus capitis, in qua narratur, quomodo Christus a Johanne baptizatus, & post baptismum a Deo ipso cœlitus fuerit ad munus suum inauguratus. Qua in re continetur partim quidem particula quædam functionis Johannis baptistæ, partim vero aditus ad munus ipsius Christi propheticum: Baptismi autem administratio ad Johannis munus pertinuit; inauguratio vero Christi, primo quidem ad munus Christi propheticum, quod in terris obiit, spectavit, consequenter autem etiam ad reliqua munera, atque adeo ad ipsam sacerdotii functionem, & regni administrationem, quæ ab ascensu in cælos cœpit, & æternum durat. Ita autem hæc narrat Matthæus, ut primum referat, quo pacto Christus ad baptismum illum accesserit, quique sermo illi cum Johanne ea de re intercesserit, in quo continetur pręparatio ad baptismum. Deinde breviter indicato ipso Christi baptismo, quid consecutum fuerit, & quomodo Christus cœlitus fuerit ad munus suum inauguratus, exponit. Verba versus 13 explicatione vix indigent. Particula *tunc* aliquanto laxius est sumenda, ut non significet tum omnino, cum ista diceret Johannes, quæ præcedenti versic. vidimus, advenisse Christum; sed circa illud tempus, venisse, cum in baptizando ac docendo populo occupatus esset Johannes, vel potius postquam jam ab aliquo tempore docuisset Johannes ac baptizasset, & non exiguus esset ipsius discipulorum numerus. Nam ab hoc tempore Christus munus suum orsus est, nec quicquam intercessit præter tentationem illam in deserto, de qua cap. seq. Debuit autem prodromus Christi, qui viam ipsi præparaturus venerat, munus suum non modo ordiri, sed fere etiam absolvere, antequam ipsa legatione sua functurus ipsi succederet. Verbum παραγίνεται, præsens pro præterito, usurpatum est, ut supra ℣. 1. Cur autem Christus a Johanne baptizari voluerit, de eo agetur in sequentibus.

Vers. 14. *Johannes autem prohibuit ipsum dicens.* Hic jam continetur colloquium Johannis cum Christo, & ejus colloquii narratur eventus. Sermo autem fuit de facti illius æquitate ac causa. Johannes enim putavit haudquaquam decere, ut a se Christus baptismum susciperet, cum contra potius fieri deberet. Christus contra ostendit, ita fieri decere. Verbum διεκώλυεν, quo utitur Matthæus, emphasin videtur habere, quam nonnulli exprimunt, dum vertunt, *obnixe prohibebat.* Hæc enim videtur vis præpositionis διὰ, ex qua verbum illud componitur. Causam autem expressit his verbis suis, cum dixit: *Ego opus habeo a te baptizari, & tu venis ad me?* Significat id ab utriusque conditione valde abhorrere, idque dignitatem Christi non ferre, nec suam etiam modestiam pati, ut Christum baptizet, cum talis esset utriusque ratio, tantaque muneris Christi ac dignitatis præstantia, ut contra potius fieri deberet. Cum vero ait, se opus habere, ut ab ipso baptizetur, vel baptismi nomen generaliter usurpat, ita ut etiam baptismus spiritus eo verbo comprehendatur; vel sumitur pro initiatione tantum, sive baptismo proprie dicto fiat, sive minus. Priori modo sensus erit, quasi dixisset; mihi potius opus est, ut tuo baptismo tingar, quam ut tu meo. Posteriori vero; mihi potius opus est ut a te, seu mavis tuæ doctrinę initier, & tuus discipulus evadam, quam ut tu, baptismum a me suscipiendo, meum te quodammodo discipulum profitearis, & tamen tu contra facis. Nam alias non est consentaneum, Johannem hic voluisse dicere, sibi opus esse, ut a Christo baptizetur aqua, cum neque factum id fuisse legatur, nec verisimile sit evenisse, nec, cur indiguerit ea re Johannes, causa ulla appareat: estque tanto incredibilius, hoc Johannem voluisse dicere, qui non obscure antea indicaverat, Christi baptismum non aqua, sed re longe præstantiori peragendum esse. Quodsi tamen omnino velis Johannem de aquæ baptismo loqui, ita verba ipsius essent accipienda,

ac si

ac si dixisset; si alteruter nostrum aqua esset baptizandus ab altero, ego potius a te, quam tu a me, baptizari deberem; ita ut tacita quædam in his verbis Joannis contineatur hypothesis, quam nos hac paraphrasi expressimus. Verba illa: *& tu venis ad me?* per interrogationem legenda sunt, & quandam admirationem in se continent, tanquam rei absurdæ ac minime convenientis. Significare enim vult, nequaquam Christum debuisse ad illum venire, baptismi nimirum suscipiendi gratia. Ex his autem verbis Joannis apparet, eum Christum jam tum agnovisse. Unde quæritur, quomodo id consentiat cum ipsius Baptistæ verbis, quæ extant Joh. 1. 33. 34, ubi ait: *Et ego non noveram eum*, nempe Christum: *sed qui misit me baptizare in aqua, ille mihi dixit: super quem videris spiritum descendentem & manentem super ipsum, hic est, qui baptizat in spiritu sancto. Et ego vidi & testatus sum, quod hic est filius Dei.* Videtur enim significare Joannes, se Christum non cognovisse, antequam videret spiritum sanctum super ipsum descendentem. Hæc autem verba, quæ nunc explicamus, ante descensum illum prolata fuisse hic indicatur. Sed responderi potest, Joannem illic non dicere, se, antequam videret spiritum illum super Jesum descendentem, cum nulla plane ratione agnoscere cœpisse, seu paulo ante quam spiritus in Christum descenderet, gustum quendam istius cognitionis sibi datum non fuisse; nec verba etiam Dei id postulant, quibus certum ei signum ostendit ac promittit, ex quo Christum sit cogniturus. Potuit enim signum intelligere ejusmodi, ex quo plene ac perfecte esset rem cogniturus, non negans, fore, ut quidam ejus cognitionis gustus ei, & quidem paulo ante non præberetur. Sic Exod. 3. 12, qui locus est ab aliis (1) quoque animadversus, dicit Deus Mosi: *Et hoc habebis signum quod miserim te, cum eduxeris populum de Ægypto: immolabitis*, (Hebr. servietis) *Deo super montem istum*, licet ejus rei signa antehac plura, & eo ipso jam tempore, cum eum ita alloqueretur Deus, haberet, sed tum temporis plenissime ac certissime id erat cogniturus. Idem dicemus de cognitione illa Christi, quam consequutus fuit Joannes ex descensu spiritus sancti respectu ejus cognitionis, quæ in ipso paulo ante fuit, cum hæc verba, quę nunc explicamus, proferret. Non enim signum illud eo pertinuit, ut aliqua ratione Christum agnosceret; sed ut certissimam atque exploratissimam ejus rei cognitionem haberet, seu mavis apertum ejus rei argumentum, quo nixus sine ulla hæsitatione testari de Jesu Nazareno posset, eum esse illum filium Dei. Porro, si quæras, quo pacto Joannes Christum ad se venientem cognoverit; respondemus spiritum divinum, qui in ipso habitavit, id illi dictasse, quo pacto Elizabetha ipsius Baptistæ mater, cum ad ipsam venisset Maria Christi mater, spiritu sancto repleta, eam, ut domini sui, hoc est, Christi, matrem salutavit, & prolem in utero ipsius conceptam, dominum suum appellavit, cum satis intelligi queat, eam aliunde rem non rescivisse. Neque vero novum est divinitus prophetis, quorum maximus fuit Joannes, fuisse patefacta ea, quæ longe dissita erant, & quæ nulla alia ratione, quam dictante spiritu cognoverant. Vide inter alia, quæ leguntur de Samuele 1 Sam. 9. 17, 20 seqq. xvi. 12, ubi agnovit quoque Davidem esse Domini Christum, hoc est, regem ab ipso ungendum: de propheta Ahia 3 Reg. 14. 5 & seqq. de Elisæo 4 Reg. 5. 26, ut alia nunc omittamus.

15. *Sine nunc.* quasi diceret: Nunc quidem sine ita fieri, & patere me a te baptizari, cum adhuc privatæ sim instar, nondum munus meum ingressus. Significat tacite, rationem illam Joannis fore aliquam inposterum, & obstituram quominus ipse, nempe Christus, ab illo baptismum susciperet; dignitatem enim muneris ipsius, qua supra Joannem eminebat, id non permissuram: Sed tunc, cum adhuc veluti privatus esset, & reliquo populo accenseri quodammodo posset, nihil prohibere, quominus a Joanne, qui munere suo divinitus sibi mandato tum fungebatur, quique divina voluntate tum florere debebat, atque adeo florebat, & ut sic dicam, regnabat, baptismum susciperet. Rationem autem sui hujus responsi, seu mavis postulati, affert: *Ita enim decet nos implere omnem justitiam.* Ubi primum videndum est, quemnam, aut quosnam Christus designet pronomine *Nos*. Potest autem vel Christus una cum Johanne intelligi, vel, quod nobis magis probatur, solus Christus. Neque enim obstat pluralis numerus, cum & alibi Christus de seipso loquens eo utatur, ut Marc. 4. 30, quem locum confer cum Luc. 13. 18, & Joh. 3. 11, ut alia jam loca prætereamus, vel in solo novo fœdere extantia, in quibus divini scriptores hujusmodi loquendi modo utuntur. Ratio autem, cur ita pronomen istud accipere malimus, tum intelligetur, cum cætera quoque verba explicuerimus. Videndum enim porro est, quid *omnis justitiæ* nomine intelligatur. Videtur ergo denotari omne id, quod divino populo generatim divinitus esset prçceptum, quo in genere erat etiam baptismus aquę, quem Johannes administravit. Unde jam aliqua ratione etiam colligi potest, cur Christus dixerit: *Ita enim decet nos implere omnem justitiam*, nempe quia præceptum illud de baptismo aquę suscipiendo Christum omnino ac per se non stringebat, quandoquidem baptismus Johannis erat Baptismus pœnitentię in remissionem peccatorum: Christus autem, cum omnis peccati esset expers, nec pœnitentia nec remissione peccatorum indigebat. Sed erat tamen causa satis gravis, cur Christus baptismum, licet ad se proprie non spectantem, nec sibi omnino, si generale Dei mandatum spectes, (nam alioqui fieri potuit, ut ea res specialiter ipsi a Deo mandaretur) injunctum susciperet, cujus habita ratione dixit, id se decere, & valde conveniens esse. Causa autem non una esse videtur, sed potissimum triplex. Prima est, ut hoc pacto testaretur, se omnino agnoscere, Johannem divinitus esse missum, nec ullam esse causam, cur ipsius doctrina, aut baptismus, quem administrabat, repudiaretur, & hac ipsa ratione omnem illis excusationem adimeret, qui cum præcepto divino de baptismo Johannis suscipiendo omnino obligarentur, id tamen facere detrectarent. Quo ipso sane pharisæorum ac scribarum, qui plerique Johannis baptismum spreverant, superbiam ac fastum velut traduxit. Nam illi, licet multis, iisque gravibus vitiis intus scaterent, & multa patrarent mala; sanctitatis tamen opinione tumentes eo se demittere nolebant, ut Johannem agnoscerent magistrum sibi a Deo datum, seque ejus discipulos profiteri, & baptismum ab eo suscipere vellent. Deinde exemplum videtur voluisse Christus relinquere omnibus, etiam illis, qui singulari essent dignitate, & prçclaris a Deo donis ornati, ut divinis viris sine cunctatione obtemperent, & ne speciem quidem

(1) *Piscator*,

dem præbeant alicujus contumaciæ, aut contemtus illorum auctoritatis, ac porro etiam dignitatis suæ nonnunquam veluti immemores, ea faciant, quæ facere cæteroqui non tenerentur, ut & ipsi aliis sint exemplo, atque ad parendum incitamento, ne quisquam illorum facta in pervicaciæ suæ defensionem trahere possit. Denique videtur Christus voluisse ostendere, se homines vulgares, seu mavis peccatores haudquaquam dedignari, & licet Innocens sit, eorum tamen conditionem ac sortem subire velle, & illis, quatenus liceret, velut accenseri: ut ita spem conciperent, de ipsius erga se favore ac benignitate, ex qua ipsorum salus pendet. Hæ ergo causæ fuisse videntur cur Christus dixerit, decere, seu conveniens esse, ut baptismus a se suscipiatur. Quod si existimes, Deum propter has, similesve causas Christo id etiam nominatim injunxisse, non pugnabimus. Sed si huc Christus respiceret, tunc vox *decet* vim suam quodammodo amitteret, & poneretur pro oportet. Et præterea si ad præceptum sibi hac de re specialiter datum respexisset, vix videretur omnis justitiæ facturus fuisse mentionem, quæ proculdubio intelliguntur omnia a Deo mandata, non sibi tantum, sed & aliis communia, & videretur potius facturus fuisse mentionem simpliciter præcepti alicujus divini. Quæ causa etiam est, cur non fiat nobis verisimile, Johannem una cum Christo pronomine *nos* comprehendi. Ita enim videretur omnino respici ad mandatum divinum, quo Johannes quidem baptizare jussus esset; illinc autem Christus baptismum suscipere. Sed his de rebus suum cuique sit judicium. Non frustra autem Christus præposuisse videtur adverbium *sic*. *Sic*, inquit, *decet nos*. Emphasis enim quædam esse in ea vocula videtur, ut significetur non ipse tantum baptismus, sed & hæc ejus circumstantia, quod ejus susceptio conjuncta sit cum quadam ipsius demissione: q. d. conveniens est, ut ego ad eum modum me demittendo, & baptismum superior licet ac præstantior ab inferiori suscipiendo, omne id exequar, quod divino populo generatim est injunctum. Sed difficultas hic oboritur non exigua. Dicere enim quispiam posset, nequaquam decuisse Christum Johannis baptismum suscipere, idque existimationi de sanctitate ipsius, quam fartam tectam esse oportuit, obstitisse, eamque convellere facile potuisse, siquidem, ut diximus, baptismus fuit pœnitentiæ in remissionem peccatorum, & qui eo tingebantur, eo ipso fuerunt professi, se sordes peccatorum suorum eluere ac deponere in posterum velle, & cupere, ut Deus secundum promissionem suam per Johannem factam ea quoque pro sua benignitate eluat, hoc est, remittat: videturque hæc quasi forma baptismi Johannis fuisse. Quapropter Christus eum baptismum suscipiens videtur fuisse professus, se quoque peccatorem esse; id quod absurdissimum censeri debet. Respondemus, tum temporis, cum Christus in vulgarium hominum censu adhuc veluti delitesceret, & nondum populo, ratione habita sui muneris ac dignitatis, innotuisset, nil nocuisse, etiamsi quispiam de summa ipsius & perfectissima sanctitate secus aliquanto sensisset, quam res ipsa postularet, modo quis non crederet, hominem esse flagitiosum; id quod ex baptismo ab eo suscepto concludi non poterat. Neque enim protinus, qui Johannis baptismum suscipiebat, grave aliquod se scelus commisisse fatebatur, & fieri poterat, ut multi homines integritate vitæ alias conspicui baptismum illum susciperent; quia aliquid tamen peccassent, & cum modeste de se sentirent, mallent etiam id, quod ad se non adeo proprie pertineret, facere, quam id negligere, quod divinitus esset peccatoribus mandatum, & hoc pacto se privare forte eo beneficio, quo indigerent. Et sane ex uniuscujusque vita potius judicabatur, quam ex suscepto baptismo, quales cujusque essent mores: nec quisquam propterea deterior credebatur, quod eum suscepisset, quam qui non suscepisset. Imo forte contra potius a multis fuit judicatum, saltem de hominibus vulgaribus ac plebejis, quibus tunc Christus accensebatur. Itaque modestiæ etiam Christi facile poterat id tribui, quod Johannis baptismum suscepisset. Quicquid sit, non erat adhuc tempus, sanctitatem Christi perfectissimam vel patefaciendi, vel agnoscendi. Postea demum id futurum erat: & tot tamque evidentia sanctitatis ipsius apparuere argumenta ac testimonia, ut dubitare de ea jure nemo posset, & susceptus ab eo baptismus illorum evidentiam nequaquam obscuraret. Itaque non ex baptismo colligendum erat, Christum peccatorem fuisse; sed potius quia aliunde constaret, eum peccatorem nequaquam esse, concludendum erat, eum aliam ob causam baptismum suscepisse. Quid ergo, inquies, professus fuit Christus baptismum illum suscipiens? Primo id, quod omnes profitebantur eum suscipiendo, Johannis doctrinam se agnoscere pro vera ac divinitus profecta. Deinde se quoque velle puritatem vitæ sequi, quam cæteri sequi se velle profitebantur. Illud cæteri simul profitebantur, ita se velle in posterum pie vivere, ut priora facta vitarent; at Christus nihil habuit, cujus ipsum pœnitere posset: quare eatenus ab illis fuit discretus. Denique non quidem remitti sibi peccata voluit, quæ nulla habuit, nec id Johannes fuit testatus; sed tamen id bonum, in quo remissio illa peccatorum continebatur, nempe regnum cœlorum, quod Johannes pollicebatur, ad Christum non minus pertinuit, quam ad cæteros, imo ad eum primo, ad cæteros non nisi per ipsum. Quare id Johannes etiam ipse baptismum illi impertiendo stipulatus esse dici potest. Tollenda nempe sunt a baptismi significatione omnia, quæ vitium suscipientis arguunt: cætera etiam Christo sunt relinquenda.

Vers. 16. *Et baptizatus Jesus ascendit statim*, seu *certo ab aqua*, seu *ex aqua*. Non sine causa procul dubio Christus statim, seu celeriter ascendit, nempe in ripam è flumine; nec temere Matthæus id narravit. Significasse videtur Matthæus, Christum, tanquam minime ignarum quid secuturum esset, & quam præstanti dono statim esset a patre suo augendus, & muneri suo inaugurandus, properasse aliqua ratione, ut tam præstanti dono a Deo quam primum afficeretur. Neque enim (1) illis assentiri possumus, qui adverbium εὐθὺς, non ad verbum *ascendit*, sed ad apertionem cœlorum referunt: vim enim omnino Matthæi verbis faciunt, ut quivis locum inspiciens videre potest. Nec verba Marci vers. 10, quicquam eos juvant, cum rectissime ibi adverbium εὐθέως cum proximo participio ἀναβαίνων jungi queat, atque adeo jungendum sit. Et Marcus potius ex Matthæo, cujus verba nullam patiuntur ambiguitatem, est explicandus, quam ex Marco Matthæus. Quod si dicas, cæteroquin etiam nullam fuisse causam, cur Christus jam baptizatus in aqua moraretur, & id cæteris quoque omnibus, qui baptizati essent, fuisse commune, id jure negari potest. Celeritas

(1) *Maldonatus*,

enim

enim quædam adverbio illo indicatur, qua cæteri plerique non videantur post baptismum usi, vel saltem qua Christo non videretur fuisse utendum, nisi peculiaris eum movisset causa. Nam significari videtur, eum ante Johannem sese proripuisse ex aqua, quem alias videretur præcedentem hoc loco sequi debuisse, cum hac in re Johannes magistri loco esset, Christus quodammodo discipuli. Neque enim est quod dicas, Johannem mansisse in aqua, quod alii baptizandi succederent. Credibile enim est, id tempus occupasse Christum, quo Johannes aliquanto esset liberior, nec statim essent qui succederent, ut rei tam miraculosæ mox sequuturæ, hoc est descensui spiritus sancti super ipsum, quem visurum eum esse Deus ante prædixerat, vacare posset. *Et ecce aperti sunt illi cœli.* Lucas narrat cap. 3. 21, id contigisse Christo orante. Vero est simile, quod interpretes nonnulli hic scribunt, Jesum simul atque ex aqua in ripam ascendit, sese in genua provolvisse, & patrem suum orasse, ac precibus suis donum illud, quod eum in se collaturum esse sciret, ab eo impetrare voluisse. Et hæc forte causa fuit, cur in aqua non manserit, sed statim ex flumine se proripuerit, ut tanto commodius, majorique cum reverentia precari Deum posset. Ait autem Matthæus, ipsi, nempe Christo, *apertos fuisse cœlos*, hoc est, figuram aut speciem illi fuisse objectam cœli aperti: quo pacto & Stephanus cœlos vidit apertos Act. 7. 56. Nam ut revera aperirentur, nequaquam erat necessarium. Credibile autem non est, sine necessitate cœlorum soliditatem fuisse violatam, ut (1) nonnemo interpretum hoc loco ait. Cum autem dicitur, *ipsi* apertos, Johannes non videtur penitus excludendus, qui & videre debuit spiritum sanctum super Christum descendentem, cum ita Deus promisisset, & se quoque vidisse testatus est. Credibile autem non est, eum vidisse quidem spiritum sanctum descendentem & manentem super Christo, cœlos autem apertos, ex quibus spiritus ille descenderit, non vidisse, præsertim cum id eo pertineret, ut tanto certius constaret, cœleste quippiam esse quod super Christum descenderet. Hoc autem Johanni quam planissime constare debebat, cum hoc ei signum esset a Deo promissum datumque, ut inde Christum certissime cognosceret & de eo porro testare aliis, eumque digito demonstrare audacter posset. Interim tamen dubium non est, quin pronomen *ipsi* ad alios excludendos pertineat. Nam si ita fuissent aperti cœli, ut omnibus astantibus res liquido pateret, cur diceretur *ipsi* fuisse apertos cœlos? & ipse postea nominatim diceretur vidisse spiritum sanctum super se descendentem, aut, ut Marcus loquitur, vidisse scissos cœlos, & spiritum tanquam columbam descendentem super ipsum: Quod enim omnes vidissent, cur ipse nominatim diceretur vidisse, præsertim cum necesse fuisset, id non magis Christi, quam aliorum causa fuisse factum, imo magis aliorum quam Christi: Quare minimum populus astans hac vocula *ipsi* excluditur. Nam aliis quoque rationibus ostendi potest, populum non vidisse cœlos apertos, & spiritum sanctum inde super Christum descendere, neque vocem illam cœlestem audiisse, contra quam vulgo omnes sentiunt interpretes. Nam primum, cur Johannes Baptista diceret apud Johannem cap. 1. 32, *Vidi* vel *contemplatus sum spiritum descendentem tanquam columbam ex cœlo, & mansit super ipsum:* Et iterum ℣. 34: *Et ego vidi illud*, nempe ipse. Cur sibi id nominatim tribuit? cur id populo refert tanquam ignoranti? aut cur non dicit, vos, vel saltem, magna turba una mecum vidit? Ita enim maximum huic orationi suæ momentum addidisset. Deinde, quomodo indiguissent jam amplius ipsius Johannis discipuli, qui circa eum versari solebant, ut testimonium Christo Johannes præberet, & ipsis ostenderet, hunc esse Dei filium, aut agnum illum Dei, quod tamen fecisse eodem loco apud Johannem legitur ℣. 35 & seqq. Nonne enim satis superque habuissent testimonii audita hac cœlesti voce: *Hic est filius meus* &c. & viso etiam spiritu sancto super ipsum descendente & manente? Quid amplius fuisset opus eos monere, ut Christum sibi sequendum existimarent? At satis ex loco illo Johannis constat, eos demum illo Johannis testimonio permotos, Christum fuisse sequutos. Præterea nemone fuit ex tanta, ut creditur, hominum turba, & ne ex discipulis quidem Johannis, hominibus pietatis studiosis, qui ei aderant, qui audita illa cœlesti voce ad Christum statim accurreret, eum sequeretur, ejusque discipulus vel assecla fieri vellet? Id vero majus propemodum miraculum censendum esset eo, quod vidisse creduntur. Etenim si aliis miraculis longe minoribus, aut miraculosarum rerum indiciis permoti, nonnulli crediderunt in Christum, eumque pro Messia habere cœperunt, uti de Nathanaële legimus eodem cap. 1 Johannis, quid statuendum esset de tanto tamque insigni ac plane cœlesti miraculo? Atqui ex illo Johannis capite satis constat, Christum nullum tum habuisse discipulum, sed postea demum quosdam ex baptistæ discipulis, ipsius testimonio permotos, primos ad Christum accessisse. Et sane hoc ipsum novæ rationis loco esse potest, quod non sit verisimile, Deum tantum miraculum ab ipso statim initio voluisse omnium oculis exponere. Ita enim vim statim videretur facere voluisse hominum animis, nec ulli dubitationi locum relinquere. Ita autem agere Deus non solet, & in Christo quidem aliter agere voluit. Amplius, quomodo Petrus 2 Pet. 1, sibi suisque sociis apostolis nominatim id tribueret quod hanc vocem patris, *Hic est filius meus dilectus, in quem mihi complacui*, audiverint è cælo delatam, cum essent cum ipso in monte sancto? cur enim sibi tribueret, aliisque apostolis nominatim, quod antea maximæ hominum multitudini fuisset commune? aut cur non hanc potius vocem urgeret, de qua vulgo omnibus constaret, quam illam, quam ipse tantum cum duobus discipulis in loco solo audivisset? Taceo, quod non habituri fuissent causam ullam Pharisæi & Sadducæi, requirendi miraculum a Christo è cœlo. Annon enim satis è cœlo miraculi habuissent, si hoc miraculum, & ipsorum & vulgi oculis fuisset objectum? Nam quod id Christi factum non esset, ad rem nihil faciebat. Requirebant enim tale miraculum, ut fides ipsis fieret, Christum revera divina virtute facere, quæ faceret. Ad hoc autem comprobandum, hoc ipsius patris factum ac testimonium abunde sufficiebat. Denique non leve indicium sententiæ nostræ illud censeri debet, quod nullus trium euangelicæ historiæ scriptorum, qui rem hanc gestam nobis descripserunt, referat, Deum addidisse verba hujusmodi, *hunc audite:* cum tamen iidem scriptores omnes referant, Deum in illa Christi transformatione, cum Christum filium suum dilectum esse pronunciasset, subjecisse hæc verba: *ipsum audite*; nempe quia discipuli aderant, quibus Christum hoc

(1) *Maldonatus.*

pacto

pacto quam maxime commendare voluit. Cur ergo hic ad Jordanem, tanta hominum, ut creditur, multitudine spectante, & vocem cœlitus audiente, hæc aut similia verba non addidisset Deus? præsertim cum nulla alia posset esse causa, cur Deus & visibili spiritus sancti in Christum descensu, & voce illa magnifica Christum vellet populo commendare, quam ut eum audiret, hoc est, doctrinam ipsius summa cum veneratione reciperet, plenam ei fidem adhiberet, ac denique pareret. Et sane multo magis conveniebat, ut Deus ab ipso muneris Christi initio, eum veluti consecrans, mandaret, ut populus, qui hæc audiret ac videret, Christum audire, ejusve doctrinam amplecti & exequi vellet, quam ut discipulos in monte, qui doctrinam Christi jam fuerant amplexi, eamque sibi sequendam esse plane statuerant, ad id faciendum hortaretur. Cur ergo id hic non addidisset Deus? aut cur, si addidisse dicas, id euangelistæ omnes reticuissent, quod ad rem tantopere pertinuisset, alibi vero ubi minus videretur necessarium non reticuissent? Aliud adhuc habebimus hujus rei indicium, cum de verbis ipsis a Deo cœlitus editis ℣. 17 agemus. Ut ergo ad verba Matthæi redeamus, cum dicit, *ipsi*, nempe Christo, apertos fuisse cœlos, non solum significat Christo apparuisse, vel visos fuisse cœlos quodammodo apertos, sed etiam primo ac principaliter ipsius causa, & hoc, & quod sequitur, factum esse: quia nimirum voluit Deus Christum ipsum apertissimo aliquo signo certum reddere, se esse singularem illum Dei filium, hoc est Messiam, seu Christum jam olim promissum ac designatum: ut proinde id clarissime videns munus servandi homines plenus fiduciæ aggrederetur, accepto præsertim etiam tantæ rei hæreditatisque rerum omnium pignore, nempe spiritu sancto, quo simul vires capiebat ad tantum munus obeundum necessarias, ut paulo post dicemus. Interim tamen Johannes ab hoc spectaculo non excluditur. Vidit & audivit etiam ille, sed tanquam testis, non tanquam is, ob quem principaliter hæc, quæ apparuerunt, visa fuerunt vel audita. Non commemorant autem id tres primi euangelicæ historiæ scriptores, quia non id agebant, ut ostenderent, quo teste hæc contigissent, sed cujus causa revera contigissent, seu mavis, quid Christo post acceptum a Johanne baptismum divinitus contigisset, quaque fiducia munus suum postea fuisset exorsus, simul etiam unde diabolus occasionem arripuerit, eum postea tentandi & in dubium vocandi eum Dei filium esse. Sed baptista ipse apud Johannem euangelistam se ejus rei spectatorem fuisse commemorat, quia ostendere volebat, quanam re, quove argumento nixus de Jesu Nazareno tam aperte, tamque constanter assereret, digitum in eum intendens, hunc esse Dei filium, hunc esse illum Dei agnum, qui peccata mundi tollat.

Et vidit spiritum Dei descendentem tanquam columbam. Ex iis, quæ adhuc diximus, apparet, verbum *vidit* ad Christum esse referendum, ad quem & præcedentia. Significatur ergo Christum oculis suis vidisse spiritum Dei è cœlis, quos apertos videbat, super se descendere, ut non tantum ex effectis illius spiritus miraculosis, quos in ipso statim excitavit, deprehenderet, se cœlitus divino hoc munere fuisse impletum; sed etiam antequam id fieret, oculis suis cerneret, in sese cœlitus donum insigne effundi. Vidit autem Christus, quia forma corporea, ut expresse scribit Lucas cap. 3.22, super ipsum descendit spiritus sanctus, quæ forma qualis fuerit, paulo post dicemus. Fuit autem spiritus iste illa Dei vis atque efficacia, qua Christus fuit & sapientia rerumque divinarum ac cœlestium cognitione plena imbutus, & admirabili intelligentia ac perspicacia donatus, quæ tanta fuit, ut non tantum adversus omnes adversariorum artes ac fallacias esset invictus, sed cogitationes etiam hominum cerneret, & res longe dissitas atque occultas, & denique, qua miracula edidit tam multiplicia, tamque insignia; quandoquidem spiritu Dei eum dæmonia ejecisse, ac porro alia quoque similia stupenda facta patrasse satis ex historia sacra intelligitur. Fuit nempe is Dei spiritus, ut apud Esaiam legimus Es. XI. 2, *spiritus sapientiæ & intelligentiæ, spiritus consilii & fortitudinis, spiritus scientiæ & pietatis seu timoris domini.* Hoc spiritu unctus cum esset, factum est, ut, quemadmodum apud eundem prophetam legimus cap. 42. 1, & LXI. 1, *judicium gentibus proferret seu promulgaret, ut annunciaret mansuetis seu pauperibus lætum nuncium, mederetur contritis corde, prædicaret captivis indulgentiam, seu libertatem, & clausis apertionem, ut prædicaret annum beneplaciti domini.* Hoc spiritu, hac virtute unctus, ut ait Petrus Act. 10. 38, *pertransiit benefaciens & sanans omnes, qui erant oppressi a diabolo*, quomodo autem intelligendum sit, quod dicitur, eum descendisse tanquam columbam, fusius est a nobis explicatum in libro de spiritu sancto. Diximus enim ibi verisimile nobis videri, non tantum volatu, sed etiam forma ac figura columbam quodammodo repræsentasse: Quo pacto meteora ignita variarum rerum, nonnunquam & avium quarundam formam repræsentant. Cæteroqui credibilius esse ignei corporis speciem habuisse, ut non sit necesse, colorem quoque columbæ ei tribuere. Dubium enim non est, quin aliquid valde augustum, ac plane cœleste ipsa externa species oculis subjecerit. Eodem loco & illud explicatum habes, quomodo virtus illa divina corporea specie apparere, & sic oculis cerni potuerit. Nempe quia virtus atque efficacia divina cœleste quoddam ac sibi conveniens habuerit vehiculum, hoc est, materiam aliquam seu corpus licet subtilissimum, cujus interventu Deus Christo eam fuerit impertitus: quandoquidem ibidem ostensum est, etiam in rebus corporeis, & nonnunquam satis crassis vim quandam spiritualem a Deo infundi, quæ postea in hominibus sese exerere possit: quod si in homines licet corporeos efficacia divina effundi potest, & porro etiam (ut de motu quoque ac descensu aliquid dicamus) una cum illis circumferri, & de loco in locum moveri: cur non possit alii alicui corpori, præsertim subtiliori ac spirituali, ac proinde spiritus sancti naturæ quodammodo viciniori divina vis atque efficacia infundi, & eo interveniente cum homine communicari? Quod autem corpus aliquod verum descenderit, non nostra tantum, sed jam ante nos Augustini fuit sententia, quam (1) doctissimus pontificiorum interpres probat.

Vers. 17. *Et ecce vox è cœlis, dicens.* Vocem hanc Dei summi esse, Patris domini nostri Jesu Christi, ipsamet satis ostendit. Apparet inde erupisse hanc vocem, ubi cœlum scissum videbatur, & unde spiritus sanctus super Christum descenderat. Loco ejus autem, quod hic dicitur: *Hic est filius meus dilectus*, apud Marcum & Lucam habetur: *Tu es filius meus dilectus*: & apud Lucam quidem loco ejus, quod Matthæus & Marcus habent, *in quo complacui*, est, *in te complacui*. Sententia

(1) *Maldonatus*.

quidem

quidem omnium eadem est, sed forma tamen verborum diversa. Ubi dubitari potest, Matthæusne an Marcus, atque inprimis Lucas ipsam Dei verborum formam retinuerit. Credibilius est Marcum & Lucam retinuisse. Nam primum cum Marcus Matthæum fere sequi soleat, utpote qui velut in compendium Matthæi historiam euangelicam redegerit, non videretur ab eo fuisse in forma verborum discessurus, si ea Deus fuisset usus, quam Matthæus expressit. Unde etiam in verbis postremis, *in quo complacui*, ab eo non discessit, licet Lucas habeat, *in te complacui*, quo modo Deum locutum fuisse censemus. Nempe, quia postquam ita verba priora retulisset: *Tu es filius meus dilectus*, quæ sunt verba Christum ipsum compellantis, jam non multum referebat, utrum diceretur, *in quo complacui*, an vero *in te complacui*. Id enim tantum interest, quod in altero ipsum antecedens, nempe pronomen *Te* repetitur; in altero, quo Marcus utitur, relativum loco ejus ponitur, nec forma orationis propterea mutatur: siquidem nihilominus ad eandem personam sermo dirigitur. Itaque cum nihil interesset, Marcus Matthæum, quem sibi imitandum proposuerat, fuit sequutus. In priori autem, quia ita omnino Deum locutum fuisse existimavit, quemadmodum scripsit, & Lucas quoque retulit, a Matthæo discessit. Deinde & illa id probat ratio, quod si Deus ita dixisset ad personam Christi orationem suam non dirigens, nulla videretur fuisse causa, cur Marcus, aut Lucas formam illam orationis mutarent, & ita loquentem Deum introducerent, ac si ad Christum ipsum verba sua direxisset: Sed contra, facile fieri potuit, ut quod Deus ad ipsum Christum directis verbis pronunciasset, id absolute Matthæus efferret, cum historiam euangelicam aliis scriberet, ut ita significaret, vocem hanc Dei, licet olim ipsius Christi causa fuisset edita, nobis tamen maxime audiendam considerandamque esse, ac perinde censendum, ac si nobis Christum Deus illa voce commendasset. Fieri etiam potest, ut eum huc impulerit similitudo alterius Dei vocis, quam in monte audientibus discipulis edidit, ubi, quia discipulis Christum commendare volebat, omnibus euangelistis attestantibus dixit: *Hic est filius meus dilectus.* Ex his autem iterum non obscure animadverti potest, vocem hanc non fuisse editam populo audiente. Nam alias omnino credibile esset, Deum fuisse dicturum: *Hic est filius meus dilectus*: ut significaret, populum sese alloqui, & ei Christum illiusque doctrinam commendare velle; quemadmodum in monte discipulis evenisse videmus. Sed quia ipsum Christum hac voce de suo erga ipsum amore, & dignitate, ad quam eum destinasset, certum reddere volebat, ideo ipsummet compellavit. Cur autem Christus Dei filius dicatur, alibi satis est a nostris explicatum. Quanquam cum plures ejus rei sint causæ, hoc loco tamen eo potissimum respici arbitramur, quod Christus conditione ac statu, seu mavis jure adeundi hæreditatem paternam sit filius Dei. Cum autem dicitur *dilectus*, Græce ὁ ἀγαπητός, id est, *ille dilectus*, non sine emphasi, perinde est, ac si dixisset, omnium dilectissimus, seu, ut loquimur, unice dilectus: & recte observatum est, non a nostris tantum, sed etiam ab aliis, eandem hanc vocem vim habere, quam apud Johannem vox *Unigeniti*. Etenim cum satis appareat, Deum voluisse Christum hoc loco quam maxime commendare, & summam ejus dignitatem exprimere, uti etiam cum similia verba in monte repetiit, non est putandum, Deum non unigenitum potius dicturum fuisse, quam dilectum, si plus valeret vox unigeniti, quam dilecti, & majorem illa, quam hæc dignitatem contineret aut exprimeret. Sed quia vox *unigeniti* pro charissimi seu unice dilecti alibi quoque in sacris literis sumitur, ideo non mirum est Deum hoc loco voce τοῦ ἀγαπητοῦ, hoc est, *dilecti*, seu mavis dilectissimi, aut charissimi contentum fuisse. Non prætereunda videntur hoc loco doctissimi (1) Pontificiorum interpretis verba, qui ait, Athanasium ἀγαπητὸν unigenitum interpretari sic, ut è contrario Johannes unigenitum posuerit pro charissimo: *Sic Deus dilexit mundum, ut filium suum unigenitum daret* &c. Verba illa, quæ sequuntur, *in quo complacui*, explicatio tantum sunt vocabuli prioris, hoc est, *dilecti*, & ideo subjecta sunt priori verbo ad rem tanto magis asseverandam & inculcandam, ac porro etiam amoris illius vehementiam exprimendam. Illa enim phrasis nihil aliud significat, quam aliquo vehementer delectari, eum singulariter amare. Eodem fere modo Deus apud Esaiam pronunciat cap. 42. 1, in verbis infra a Matthæo citatis cap. 12. 18: *Ecce puer meus quem elegi, dilectus meus.* Græce ὁ ἀγαπητός μου, *in quem complacuit anima mea*, hoc est, quem diligit anima mea, quo ea vehementer delectatur, ut nil sit necesse alia hic mysteria quærere.

CAP. IV.

ARGUMENTUM.

Hujus Capitis duæ sunt partes. In priori altera exponitur ratio, qua Christus ad munus suum obeundum quodammodo sit præparatus: quæ in eo consistit, quod a Diabolo tentatus, specimen suæ in Deum fiduciæ ac pietatis edidit. In posteriore narratur, quo pacto munus suum re ipsa obire cœperit, idque partim docendo, partim discipulos quosdam certos vocando, partim quoque miraculis doctrinam suam confirmando. Prior extenditur ad versum 12, unde posterior ad finem capitis protenditur: quo loco etiam eam in alia iterum membra distribuemus.

Vers. 1. **T**unc *Jesus subductus fuit in desertum.* Verbum ἀνήχθη, hoc est, subductus fuit, significat, eum è loco humiliori in altiorem fuisse progressum. Inferior enim fuit locus, ubi Jordanis decurrebat deserto adjacente, in cujus interiora loca Christus hic subductus fuisse intelligitur. Eadem autem vox significat, Christum non sua sponte, seu suopte consilio atque arbitrio in desertum secessisse, præsertim cum addatur, *a spiritu*; sed divino impulsu interius desertum fuisse ingressum. Spiritus enim hic ille intelligitur, qui paulo ante super ipsum è cœlo descenderat, eumque porro repleverat. Itaque articulus voci spiritus præfixus hoc loco est ἀναφορικός, quæ res ex Luca aliquanto clarius intelligitur, cum ita rem narrat: *Jesus autem spiritu sancto plenus, reversus est a Johanne, & ductus est in spiritu*, hoc est per spiritum, seu spiritus illius impulsu, *in desertum.* Marcus ait: *& statim spiritus ipsum ejecit in desertum*, hoc est, veluti vi quadam, seu efficacia sua eum impulit, ut in desertum abiret. Significare ergo voluerunt divini scriptores, non temere Christum sese diabolo

(1) *Maldonatus.*

tentandum objecisse & sese ultro obtulisse; sed divino consilio atque instinctu id fecisse. Voluit nempe Deus fiduciæ ipsius experimentum capere, & nobis ejus specimen in duce fidei ac salutis nostræ spectandum proponere, & simul ostendere nobis tum inprimis sathanæ insultus esse metuendos, cum nos, ut Deo serviamus, accingimus. Initiis enim occurrere conatur pro sua astutia sathanas, & nos a Dei obsequio statim potius depellere, si possit, quam postea demum jam confirmatos a Deo abducere. Quanquam & hoc, cum primum res non successit, facere non negligit.

Vers. 21. *Et cum jejunasset dies quadraginta, & noctes quadraginta.* Jejunium esse abstinentiam a cibo, non ciborum delectum, ita clarum est, ut moneri vix necesse sit. Quod si cui tamen verbi vis non satis sit cognita, Lucam consulat, qui ita eam explicat, cum ait, eandem rem describens: *& non comedit quicquam,* (nempe Christus) *in diebus illis.* Itaque qui per quadraginta dies a certo ciborum genere abstinent, interim tamen comedunt, & quidem ad satietatem, non id faciunt, quod Christus, sed aliud. Nec hinc facti sui patrocinium petere possunt, licet inde occasionem aliquam arripuerint. Cum autem non tantum dierum, sed & noctium sit mentio, significatur, hoc Christi jejunium non fuisse tale, quale & hodie & olim Judæis fuit usitatum, ut totum diem a cibo ac potu abstinerent, noctu autem cibum caperent; sed per totos quadraginta dies civiles, noctibus etiam computatis, nihil prorsus cibi cepisse Christum. Cibi autem nomine quoque potum comprehendi volumus: nam ne illud quidem jejunium revera est, si quis a cibo quidem abstineat, interea tamen potu sese reficiat. Numerus quadragenarius ideo exprimitur, ut appareat, diuturnum admodum fuisse hoc jejunium, nec naturale, sed miraculosum. Nec enim naturaliter quispiam tamdiu sine cibo ac potu vitam producere potest: Quin vulgaris est sententia, summum ad nonum diem posse hominem ceteroqui sanum quempiam absque cibo ac potu vivere. Significari etiam videtur, non fuisse hoc Christi jejunium minus diuturnum, minusve miraculosum jejunio Mosis, itemque Eliæ, (quanquam hic antea cibo quodam divinitus oblato fuit confirmatus,) quorum uterque, & prior quidem bis per quadraginta dies a cibo abstinuit.

Postea esurivit. Apparet, antea Christum non sensisse ullam ex abstinentia a cibo molestiam, postea vero sensisse, eamque tanto majorem, quam ex vulgari jejunio, & hominibus non inusitato sentiri solet. Quæ res eo pertinuit, ut eo oportunior fieret tentationi satanæ, & primo illius, qui statim subjungitur, assultui. Quanquam illud etiam dubitari potest, utrum assultus ille, qui ℣. 3 subjicitur, plane fuerit primus. Nam Marci, ut & Lucæ hac de re verba ita sunt comparata, ut significare videantur, Christum per dies illos quadraginta fuisse a sathana tentatum. Ait enim Marcus cap. 1. 13: *Erat ibi in deserto dies quadraginta tentatus,* seu *& tentabatur a sathana.* Lucas autem expressius, *dies quadraginta tentatus a diabolo.* Sed credibile tamen est sathanam non ita aperte Christum per quadraginta illos dies fuisse aggressum, sed veluti eminus eum telis suis petiisse: post jejunium autem illud, cum jam oportunum videretur tempus esse nactus jam cominus cœpisse cum Christo pugnare. Id quod etiam significare videntur verba ℣. 3, ubi ait Matthæus: *Et accedens ad eum tentans,* seu *tentator*, quia nimirum antea longius abfuisset & congressus cum ipso non fuisset; vel saltem antea congressus ad tempus recessisset.

Vers. 3. *Tentans.* Participium *tentans*, vel pro nomine sumitur, Hebræorum consuetudine; vel quod nobis magis probatur, ad consilium ac conatum tentandi significandum adhibetur: q. d. accessit ad eum is, qui eum sibi tentandum proposuerat. Cæteroqui ita hoc est diabolo proprium, ut hoc illius sit epitheton, & proprius quidam titulus, quod sit tentator, ut intelligitur ex 1 Thess. 3. 5, ubi ait Apostolus, *ne qua tentaverit vos ὁ πειράζων*, id est tentator ille, qui homines tentare solet, ubi participium pro Nomine positum videtur. *Si filius Dei es, dic, ut hi lapides panes fiant.* Non satis liquet, vel potius non satis inter interpretes constat, cujusmodi fuerit hæc tentatio, quidve voluerit hac tentatione sathanas efficere. Etenim non satis apparet, quid in eo peccaturus fuisset Christus, si jussisset, ut lapides illi panes fierent. Et responsio tamen Christi significat, non esse necesse, ut cogatur eo descendere, ut ex lapidibus illis panes fieri jubeat. Unde colligi potest, quandoquidem satanas procul dubio voluit efficere hoc suo sermone, ut Christus aliqua ratione peccaret, peccaturum illum fuisse, si lapides illos panes fieri jussisset. Nobis ita videtur, voluisse satanam eo adigere Christum tantopere esurientem, ut etiam dubitare inciperet, verene esset ille Dei filius, quem se esse paulo ante voce cœlitus delapsa audivisset, & ipso effectu ejus vocis fidem explorandam esse statueret. Etenim ita ratiocinari voluisse satanas videtur: Si tu Dei filius es, quemadmodum tibi persuades, ex voce præsertim, quam non multo ante audivisti, cape ejus rei experimentum, & quidem tibi hoc tempore tantopere necessarium. Ecce nunc fame & gravi quidem laboras, pane tibi opus est, quo reficiaris, & vitam conserves, Cum vero hic nihil videas, unde panis confici possit, nisi forte hos lapides, dic, seu præcipe, ut in panes illi convertantur, quibus vesci queas. Hoc si fiat, tum demum tibi certo constare poterit, te Dei filium esse, si non fiat, ea de re tibi certe dubitandum erit, vel potius existimandum, falsum id esse, & vocem illam, quam tu audivisti, a Deo revera profectam non esse. Quid Christus respondeat, mox videbimus. Interim illud notandum est, fieri nulla ratione posse, ut sathanas vel simpliciter sibi tentandum esse Christum censeret, vel hoc pacto eum adoriendum existimaret, si credidisset, vel potius scivisset, eum esse summum illum Deum, & filium Dei ideo revera aut præcipue dici, quia sit ex ipsa Dei essentia ab æterno genitus. Quomodo enim de Deo victoriam ullam speraret? Quomodo auderet tali Dei filio persuadere, ut dubitaret, utrum is esset, qui esset? Id longe absurdius foret, quam si hominem bene sanum vellet inducere, ut dubitaret, utrum homo esset, an lapis forte aut lignum. Itane futiliter astutissimus hostis fortissimum ac sapientissimum ducem oppugnare voluit? Sed hac de re dictum est a nobis fusius alibi. Notatum est & illud ab interpretibus quibusdam, verbum *dic*, jubendi, seu præcipiendi vim habere: sed notatum tamen simul est ab aliis, (1) majorem quodammodo vim habere simpliciter dicendi verbum, quam si dixisset, jube, vel præcipe. Significat enim Sathanas, si Jesus sit Dei filius, uno verbo illum id effecturum.

(1) *Maldonatus,*

Scriptum

Vers. 4. *Scriptum est: Non in pane solo vivet homo.* Locus est desumtus ex Deut. 8. 3, ubi ait Moses Israëlitas alloquens: *Afflixit te Deus penuria, & dedit tibi cibum manna, quod ignorabas tu & patres tui, ut ostenderet tibi, quod non in solo pane vivat homo, sed in omni verbo quod egreditur de ore Dei.* Ubi *panis* nomine usitato Hebræis more, omnis cibus hominibus usitatus comprehenditur. Verbum autem *vivet*, futuri temporis idem significat quod vivere potest. Sensus enim est, non solo pane hominis vitam sustentari posse, sed etiam realia quacunque, quam Deus ipsorum sustentationi servire velit ac jubeat. Nam *omne verbum, quod egreditur per os Dei* significat rem omnem, quam Deus jussu suo potenti efficiat, & hominum nutrimento servire velit. Est enim hic ἀνθρωποπάθεια, seu metaphora ab hominibus petita, qui ex ore emittunt verbum, quo aliquid fieri jubeant, & hac ratione rem ipsam quodammodo effectam dent. Quanquam vox *verbi* h. l. pro re sumi videtur. Vis responsionis Christi in eo consistit, quod significat, haudquaquam sibi necessarium esse, ut ad vitam suam sustentandam panes ex lapidibus conficiat, tantum abesse, ut vel inde demum experimentum aliquod capiat veritatis vocis illius cœlitus profectæ, qua pronunciatus Dei filius fuit, vel si id non fiat, dubitandum omnino de veritate vocis illius, vel potius veritatem illius sibi esse negandam, quandoquidem Deus & sese, & quemvis alium etiam sine pane alere possit, ut olim Israëlitas aluerit; atque adeo, quacunque ratione Deus vitam alicujus velit sustentare, sive medium aliquod adhibeat, sive minus, id illi præstare facile esse. Quare se quoque victurum, utut nunc esuriat, utut etiam panes ex lapidibus fieri non jubeat. Quo responso significavit Christus non tantum se de eo non dubitare, quod tam clarum tamque apertum esset, nempe se esse Dei filium, nec quicquam esse, quod ejus rei fidem apud ipsum convellere possit, sed ne ad aliam quidem ullam de Deo ejusque sive potentia, sive providentia circa se diffidentiam aut dubitationem posse adduci. Itaque ne mentionem quidem ejus rei facit, quod in eo omnino perstet, & perstandum omnino existimet, ut credat se esse Dei filium, sed eo, tanquam nimis claro, omisso, id quod minus erat, & in quo facilior erat, fame præsertim urgente, in diffidentiam lapsus, commemorat, & in eo quoque nihil diffidentiæ in se esse demonstrat.

Vers. 5. *Tunc assumit eum diabolus in sanctam civitatem.* Hic discrepantia quædam est inter Matthæum & Lucam ratione ordinis. Nam quod Matthæus secundo loco narrat, id Lucas tertio, ac vice versa. Prius enim refert Lucas diabolum subduxisse Christum in montem excelsum, & ostendisse illi omnia mundi regna, quam narret; Christum fuisse Hierosolymam ab eo deductum, & super pinnas templi constitutum, ut sese inde dejiceret. Sed recte statuunt interpretes, quos quidem vidimus doctiores, a Matthæo rei gestæ, temporisque ordinem esse observatum. Primum, quia, ut quidam (1) ex illis notat, verisimillimum videtur, diabolum illis Christi verbis territum victumque discessisse: *vade post me sathana.* Hæc autem verba non sunt a Christo dicta, nisi in monte, cum diabolus ipsi dixisset: *Hæc omnia tibi dabo, si cadens adoraveris me*; quemadmodum non Matthæus tantum, sed & Lucas narrat. Deinde & conjectura ejus rei capi aliqua inde potest, quod Matthæus expresse dicit hoc loco: *Tunc assumit eum*, hoc est, postquam illa de panibus tentatio ita fuisset a Christo repulsa, & ℣. 8 ait: *Iterum assumit eum diabolus in montem magnum*, significans eum jam antea semel Christum assumsisse: non assumserat autem nisi Hierosolymam. Significat ergo Matthæus hoc, quo rem gestam narrat, ordine contigisse: id quod Lucas non facit, qui simpliciter tantum connectit hos tentationis modos per particulam copulativam *&*; *& subducens* &c. ℣. 5, *& duxit eum* &c. ℣. 9. Quare cum Matthæus de rei gestæ ordine aliquid expresse dicat, Lucas nihil; Matthæum potius ordinem temporis reique gestæ observasse censendum est, quam Lucam, qui eo tantum ordine rem narravit, quo ipsi occurrit, non quo facta est.

Controversia aliquanto gravior de eo est, quo pacto diabolus Christum in civitatem sanctam assumserit, an euntem, ac sponte quodammodo comitantem, aut sequentem secum duxerit; an vero per aërem raptum atque transvectum. Priori sententiæ duo videntur favere: quorum alterum ex Luca petitur, alterum ex re ipsa. Illud est, quod Lucas utitur *ducendi* verbo, cum ait ℣. 9; *Et duxit eum Hierosolymam*: Posterius est, quod absurdum videatur dicere tantam fuisse sathanæ in Domini corpus permissam potestatem, ut rapere illud per aërem, &, quo liberet, transferre posset. Sed nihilominus tamen plurium & veterum, & recentiorum interpretum sententiæ accedimus, qui putant Christum per aërem fuisse raptum. Illis, qui contrarium statuunt, absurdum est, statuere, Christum vi quadam a diabolo fuisse abreptum. Interim non animadvertunt, etiam absurdum esse statuere, Christum diabolum ducentem sponte sua fuisse secutum, atque adhuc absurdius in summum tectum cum eo sponte ascendisse, ac denique in ipsam pinnam templi, hoc est, ambitum illum conscendisse, quo planum templi tectum cingebatur, ne quis decideret. Quæ enim causa esset, ut Christus ita diabolum ducentem, aut suadentem sequeretur, & in eo quidem loco, unde facilimus esset in ima lapsus, & quidem periculosissimus, consisteret? Certe qui diabolo persuadenti, ut se præcipitaret, ideo parere noluit, ne Deum tentaret, non stitit se etiam sponte eo loco, ubi naturaliter tam pronum esset cadere, & per præceps ferri: Id enim jam tentationis Dei fuisset initium. Et sane cum non Mattheus tantum, sed & Lucas dicat, quod diabolus eum constituerit super pinnas templi, satis uterque significat, sathanam Christi corpus in illum locum sustulisse, aut ibi deposuisse. Qui autem ad breve etiam tempus corpus Christi eo loco ponere potuit, quo voluit, cur non etiam potuit Deo permittente per aërem rapere? quare ut ad rationes in contrarium allatas respondeamus, verbum ἄγειν *ducere*, apud Græcos & quidem no interpretes non semel solet commutari cum verbo φέρειν, *ferre*: cujus rei exempla attulimus alibi. Ad alterum quod attinet, jam aliquo modo vidimus, nihil in eo esse absurdi, ut Deus, tentandi causa, sanctissimum Christi corpus sathanæ rapiendum ita permittat, sit interea tamen lædere non sinat. Potest enim Deus certos satanæ limites præscribere, quos egredi non possit, & ita tueri illud corpus, quod aliquatenus atque ad certum tempus ferendum permittit satanæ; ut noxam illi nullam afferre queat. Vide quid in Jobum permiserit Deus, cum eum tentandum satanæ traderet

(1) *Maldonatus.*

Primo quidem exceperat ejus corpus, cætera omnia ejus arbitrio permiserat. Deinde & corpus ipsius permisit affligi, sed ita, ne vita ipsi eriperetur. Quod si dicas longe sanctiorem fuisse Christum, & ideo minus in illum, quam in Jobum satanæ permittendum fuisse; nos etiam illi minus permissum hoc loco dicimus, siquidem nullam corpori Christi noxam attulisse, aut inferre potuisse volumus. Nam alioqui si potuisset, non suasisset Christo, ut sese de pinna templi præcipitaret, sed ipse potius præcipitasset, aut alia aliqua ratione interemisset. Quanquam præterea, ut constantiæ ac patientiæ suæ maximum ac clarissimum ederet specimen Christus, tandem permisit Deus, ut Satanas non quidem per se, sed tamen hominum impiorum manibus Christum crudelissime interimeret. Quanto ergo minus absurdum est, dicere, Deum tum, cum Christum a satana coram tentari vellet, ipsi permisisse, ut corpus ipsius de loco in locum tantum transferret, & ubi placeret sisteret. Illud vix amplius jam notandum est, quod & hoc, & sequenti versiculo verba quędam pręsentis temporis ponantur pro imperfectis.

In sanctam civitatem. Ita appellatur Hierosolyma etiam infra cap. 27. 53, & apud Danielem cap. 3. 28, & 9. 24, propterea quod religionis Judaïcæ ac sacrorum, ipsiusque adeo Dei erat sedes, ab ipso Deo in hunc finem electa, uti ex sacris literis unicuique notum est: unde infra etiam ait Christus cap. 5. 53, non esse jurandum per Hierosolymam, quia urbs sit magni regis.

Super pinnam templi. Pro *pinna* Græce est ea vox, quæ alam parvam significat. Indicavimus autem paulo ante, ea significari ambitum, qui circa summum templi tectum esset, ne quis ibi ambulans inde forte caderet: qualem quidem Deus omnibus in tectis fieri jusserat Deut. 22. 8. Ala vocatur, quia ab ædificiis extabat, & alæ instar in aëre pendere videbatur. In ea ergo Christum diabolus constituit, quia persuadere ei volebat, ut præcipitem sese daret: cui ejus consilio conveniebat, ut eo in loco eum constitueret, qui & editissimus esset, & facilimus ex eo lapsus.

Vers. 6. *Et dicit ei, si filius Dei es, demitte te ipsum deorsum.* Hac tentatione voluit Christum eo adigere satanas, ut quemadmodum ex responsione ipsius apparet, Deum ipse tentaret, hoc est, rei certæ tanquam incerta esset, & probatione adhuc aliqua indigeret, documentum quæreret, & experimentum in periculo haud necessario, sed temere suscepto: q. d. sathanas, si tu filius Dei es, experimentum ejus rei cape certissimum, & id verum esse, vel proba, vel saltem doce, te ipsum præcipitando. Etenim si filius Dei es, id nocere tibi nihil poterit. Ei rei probandæ adhibet dictum Psalmi 91. 11: *Scriptum enim est, quod angelis suis præcipiet de te* &c. Ubi ita consilium suum probare ac persuadere Christo voluit satanas, ut objectioni ipsius tacitæ occurreret. Poterat enim dicere Christus: si me præcipitem dedero, in periculum interitus, vel in certissimum potius exitium me conjiciam. Respondet satanas, id ipsi haudquaquam esse metuendum, si Dei sit filius: quia angeli Deo jubente ipsum ita sint custodituri, ne ullo pacto impingat, & nocumentum aliquod inde sentiat. Verba autem Psalmi, quæ citat, in genere loquuntur de quovis homine, qui Deo confidat, eumque diligat, ac mandatis ipsius pareat. Itaque vel maxime ad Christum pertinent, qui omnium Deo fidentium ac parentium princeps est. Significatur autem Deum angelis suis præcipere, ut diligentem piorum hominum curam gerant, eosque ab omni noxa tutos præstent, ita ut eos super manibus quodammodo gestent, quemadmodum interdum vel ipsi parentes liberos gestant, vel gestari a servis jubent, ne forte pedem suum ad lapidem aliquem impingant. Quibus in verbis metaphoram esse ab hominibus ad spiritus angelicos traductam, quin & hyperbolen quandam facile quivis cernit. De hyperbole quod dicimus, de illis intelligimus verbis: *ne offendas ad lapidem pedem tuum:* quia id interdum hominibus etiam valde piis contingit; nisi forte cum tacita quadam limitatione, seu conditione id dictum existimes, nempe si inde noxam aliquam, præsertim graviorem sint sensuri. Quod vulgo ajunt, omisisse satanam fallaciter illa verba: *ut custodiant te, in omnibus viis tuis,* quibus significari putant, vias vel actiones hominum necessarias, & excludi pericula aut negotia temere suscepta; id nec admodum probamus, nec tamen absurdum esse credimus. Est quidem verum ita hic intelligi debere, ut ibi demum homines pii angelorum custodia se communitum iri sperent, cum quid recte inceperint, & aggressi fuerint: sed ipsa tamen illa verba, *in viis tuis*, nihil aliud proprie significant, quam in omnibus tuis negotiis, & actionibus. Itaque cum per se tam late pateant, viderentur potius satanæ consilio ac persuasioni favere, quam quicquam ei obesse, ut propterea non videantur ab illo omissa. Nam quod nihilominus ita intelligenda sint Psalmi verba, ut viæ illæ, seu actiones hominis, in quibus angelorum custodia sit sepiendus, sint rectæ ac Dei voluntati consentaneæ, id non tam ex verbis illis: *in omnibus viis tuis,* quam ex re ipsa, vel aliunde patet. Quare verba illa nec detracta quicquam prosunt satanæ, nec addita quicquam obesse videntur.

Iterum. Πάλιν pro ἀνάπαλιν, id est, vicissim positum videtur: non quidem plane opponit locum loco, sed sententiæ, in quam locus ille a satana trahebatur: q. d. Ita quidem scriptum est; sed interim tamen & illud vicissim est scriptum: *Non tentabis* &c. Quare cum scriptura sibi ipsi non adversetur, necesse est illa Psalmi verba ita accipere, ut illi Dei apud Mosen præcepto nequaquam repugnent. Repugnarent autem si ita illa liceret extendere, ut facultatem nobis datam existimaremus in periculum nos temere præcipitandi, ut hoc pacto divinæ circa nos curæ ac providentiæ experimentum capiamus.

Vers. 7. *Iterum scriptum est: Non tentabis Dominum Deum tuum.* Locus extat Deut. 6. 16, quanquam ibi in Hebræo foore numerus pluralis est: *non tentabitis*; pro quo Græci interpretes eosque secutus Latinus singularem ponit numerum, *non tentabis*. Et ad sensum quidem nihil interest. Nam quod omnibus præcipitur, præcipitur etiam singulis, & contra. Et fieri potest, ut aliquando in Hebræo diversa extiterit lectio. Sed hoc minoris est momenti. Id majoris est, quid hoc loco sit Deum tentare. Vulgo videntur existimare, tentationem esse nimiam quandam confidentiam atque audaciam, temere se in periculum præcipitantem, de divino auxilio securam, utut in re haudquaquam necessaria: Itaque existimare videntur, tentationem Dei esse illud extremum spei ac fiduciæ in Deo oppositum, quod in excessu, ut loquuntur, peccet; cui opponatur extremum alterum, diffidentia ac desperatio. Et in hanc quidem sententiam hoc ipso potissi-

potissimum loco videntur fuisse inducti: quia satanas Christo persuadere voluerit, ut in temerarium sese periculum conjiceret, divino auxilio ac providentia fretus. Atqui locus, quem adduxit Christus, contrarium potius significat, præsertim si attendas verba, quæ adduntur: *quemadmodum tentastis in Massa:* seu, ut habet vulgata, *sicut tentastis in loco tentationis.* Ejus autem tentationis historia describitur Exod. 17, ubi modus illius his verbis exprimitur: *Tentaverunt dominum dicentes: estne dominus in nobis* (seu in medio nostri) *an non?* quæ verba haudquaquam nimiam de Dei providentia fiduciam significant, sed potius dubitationem, licet in re admodum manifesta, & cujus apertissima ante oculos versarentur, atque antea versata fuissent documenta. Quapropter statuendum est, ideo Christum hæc verba satanæ persuasioni opposuisse, quia sese præcipitare velle, ut divina custodia servatus paternum ejus erga te affectum ac curam agnoscas, cujus alias sat manifesta habeas documenta, id nihil aliud est, quam Deum tentare, eique diffidere. Tentat enim, qui subinde aliquid vult elicere experimenti divinæ voluntatis, de qua illi jam satis superque constat. Qua de re plura diximus in Ethicis Christianis. Quanquam nec illorum sententiam penitus repudiamus, qui tentare Deum existimant esse, eum irritare, seu ad iram provocare: quia qui ita agunt, perinde faciant, ac si Dei patientiam explorare vellent. Sed id tamen, quod antea diximus, huic præferimus. *Iterum assumit illum diabolus. Iterum*, ait, *assumit*, quia antea etiam assumserat eum in sanctam civitatem ℣. 5. Modum autem assumendi eundem esse putamus cum eo, qui eodem loco est explicatus. *In montem altum valde.* Ut nimirum inde quam longissime circumquaque prospicere posset, & tanto plures provincias, urbes, ac regiones oculis lustrare, ac porro tanto facilius moveri posset, ut earum obtinendarum causa satanam adoraret. Quanquam paulo post nonnihil adhuc dicendum erit de ratione, qua mons ille altissimus ad conspectum regnorum plurium prodesse potuerit. *Et ostendit illi omnia regna mundi.* Esse in his verbis Synecdochen quandam hyperbolicam, sed scripturæ tamen non musitatam, interpretes plerique doctiores animadverterunt. Neque enim ex uno monte, licet altissimo, spectari omnia prorsus totius mundi regna possunt; siquidem in adversam terræ partem visus transire nullo modo potest, sed ad horizontem, quem vocant, terminatur, neque illum quidem ejusmodi, quo totus mundus in duas æquales partes, seu duo hemisphæria distingui a Mathematicis statuitur, sed alium propiorem, quem visivum appellant, quo pars orbis conspecta ab inconspecta distinguatur. Pars autem conspecta longe est minor illa, quam non conspicimus. Itaque intelligenda sunt regna omnia mundi, quatenus is sub conspectum hominis ex eodem loco quam longissime prospicientis circum quaque cadit. Nisi forte dicendum sit, satanam eorum quoque regnorum speciem repræsentasse, atque oculis Christi subjecisse, quæ infra horizontem ejus loci, in quo Christum constituerat, depressa erant; qua de re non nihil paulo post dicemus explicatius. Nam quod quidam existimant, satanam tantum ostendisse plagam, seu situm cujusque regni, licet oculis minime pateret, id admitti non debet, partim quidem, quia additur statim, quod etiam gloriam, seu splendorem regnorum illorum illi ostenderit, ostenderit, inquam, ex monte, non verbis, quibus etiam in loco humili gloriam illam depingere posset; partim vero quod noluit satanas Christum nudis verbis, sed ipso rei conspectu commoveri, ut cupiditate regnorum illorum captus ad honorem ipsi exhibendum perduci se pateretur. Quanquam & alia adhuc mox patebit ratio, ubi illud prius addiderimus, *regum* nomen in sacris literis latius patere, quam hodie in vulgaribus linguis consuevit, quandoquidem illi quoque in sacris literis reges appellantur, quorum ditiones ac territoria sat angustis fuere comprehensa finibus: siquidem in sola Palæstina, quæ non adeo multorum dierum iter patuit, a Josua fuere devicti reges triginta & unus, ut legitur Josuæ 12, vers. ultimo, ubi summa eorum colligitur, cum in præcedentibus nominatim exprimantur, & tamen satis ex historia intelligitur, nondum omnes prorsus, qui intra fines terræ, quam Deus populo destinaverat, dominarentur, a Josua fuisse subactos. Huc etiam pertinent verba Adonibesek regis Chananæorum, quæ extant Judic. 1. 7: *Septuaginta reges amputatis pedum ac manuum summitatibus colligebant sub mensa mea ciborum reliquias*, quorum quidem regum ditiones necesse fuit non admodum fuisse amplas. Regna enim erant territoria, quæ uni Principi aut domino ita essent subjecta, ut alium præterea superiorem non agnoscerent. Quapropter potuerunt ex monte tam excelso multa admodum regna circumquaque conspici: unde tanto aptius potuit usurpari hyperbolica hæc, seu mavis synecdochica locutio, quod omnia mundi regna satanas Christo ostenderit. Illud adhuc difficultatem parit, quod est apud Lucam, qui ait, satanam ostendisse Christo omnia regna mundi in momento temporis. Etenim verisimile videtur, quod etiam nonnulli viri docti urgent, Satanam potius voluisse Christum contemplationi horum regnorum aliquamdiu immorari, ut tanto magis splendore illorum regnorum conspecto, desiderio illis potiundi incenderetur. Unde factum est, ut nonnulli (1) ex doctioribus interpretibus arbitrentur, hoc loco metathesin esse, seu verborum transpositionem, & voces illas, *in momento temporis*, non cum proximis, *ostendit illi* &c. sed cum antecedentibus, *& subduxit eum Diabolus in montem altum*, conjungenda putarent. Verum id nobis difficulter persuaderi potest; neque illi facilius exemplum aliquod transpositionis ejusmodi ostenderint: Etenim qui fieri potest, ut integra sententia interjiceretur inter verba, quæ sententiæ cohærere censeantur, cum parenthesi hic nullus appareat locus? Quapropter existimamus, a verborum ordine non esse recedendum, sed potius voces illas, *in momento temporis* cum proxime antegressis esse conjungendas. Ad rationem autem in contrarium allatam respondemus primum, non esse necesse, ut momentum illud temporis opponatur moræ, quę concessa fuerit Christo ad regna illa mundi eorumque splendorem oculis subjectum contemplandum; sed potius moræ, qua Satanas omnia illa mundi regna Christi oculis primum subjecerit: q. d. non ita Sathanam regna illa Christi oculis subjecisse, ut unum regnum post aliud, unam provinciam post aliam ei ostenderet; sed ut statim universum illum regnorum tractum oculis ejus subjiceret, ut veluti luce quadam subito affulgente tanto magis ipsius oculi hoc splendore perstringerentur, & animus ipsius repentino

(1) *Piscator.*

hoc fulgore occæcatus, ac cupiditate regnorum illorum potiundorum abreptus, pateretur se ad satanam adorandum impelli. Majorem enim vim habet rerum plurimarum simul ostensarum, ac subito sese ingerentium splendor, quam si unum post aliud sese paulatim aperiat, siquidem stuporem quendam sensibus atque animis affert. Quare noluisse videtur satanas, ut unam primum provinciam ex monte illo spectaret Christus, tum demum alteram, & sic deinceps; sed eodem momento, hoc est, brevissimo temporis spatio omnia sub obtutum ipsius cadere, atque oculis ipsius incurrere voluisse. Deinde nec illud videtur absurdum, statuere, satanam repræsentasse Christo in altissimo monte collocato non ea tantum regna, quæ alias ex eo loco conspici ab homine oculis bene utente possent: sed repræsentasse etiam plura, quam videri ex eodem loco possent. Potest enim satanas objicere hominum oculis etiam exterius variarum rerum species atque imagines, ut nihil in eo sit absurdi, si dicamus, hic quoque eum hujus suæ artis ac facultatis specimen dedisse. Nam si dicas ad eam rem non futurum fuisse opus, ut in altissimum montem subduceret Christum, quia quolibet in loco id præstare potuisset, respondemus, tum demum id locum habiturum, si satanas phantasiam seu imaginationem Christi intus movisset, & species seu imagines rerum ita illi impressisset, ut videretur sibi illud cernere, quod reipsa non cerneret: quemadmodum prophetis divinitus multarum rerum imagines fuerunt impressæ, & tota apocalypsis hujusmodi visionibus constat. Sed non facile possumus adduci, ut illis credamus, qui statuunt, & collocationem illam Christi in pinna templi, & hanc in monte excelso, & regnorum conspectum per visionem, ut loquuntur, seu imaginationem tantummodo factam esse: sed potius si aliqua species rerum licet absentium arte satanæ fuit Christo objecta, exterius id potius factum, quam interius. Jam vero si exterius objicere harum rerum imaginem Christo voluit satanas, deligendus omnino erat locus huic rei conveniens, hoc est, non humilis aut in plano situs; sed altissimus, ex quo circumquaque prospectus quam latissime pateret. Hoc autem modo si regna mundi satanas Christo ostendit, fieri potest, ut brevissimi tamen temporis spatio tam illustris rei conspectum indulgere ei vellet, & cupiditatem ejus incenderet atque excitaret potius, quam exsatiaret, ne diutius inspecta & per partes lustrata paulatim apud eum vilescerent. Atque hoc postremum dici posse videtur, etiamsi nolis satanam repræsentasse illud, quod alias conspici ex eo loco non posset, sed ea tamen monstrasse, quæ cerni ex illo loco possent. Unde tanto magis apparet, rationis illius infirmitas, qua nonnullos uti interpretes diximus, ut probent momentum illud temporis non ad ostensionem regnorum, sed ad translationem Christi de loco in locum referendum esse: siquidem fieri potuit, ut non admodum diu satanas voluerit Christum illi contemplationi immorari, ne ipsa mora, ut diximus, vilescerent. *Et gloriam ipsorum.* Diximus jam antea, per gloriam hanc intelligi regnorum illorum splendorem. Credibile est satanam ostendisse Christo magnifice extructas urbes, arces ac palatia, aliaque amœniora loca. Quodsi existimes eum non tantum ostendisse ea, quæ in regione circumjacente revera extarent, sed miraculo quodam repræsentasse etiam ea, quæ alias cerni non possent, nihil est absurdum, statuere, eum & pompas regum & alia, in quibus eorum magnificentia spectari solet, oculis Christi subjecisse. Hoc pacto usurpatur infra vox *gloriæ* cap. 6. 29: *Neque Salomon in omni gloria sua amictus fuit, ut unum horum.*

Vers. 9. *Et dicit illi: Hæc omnia tibi dabo.* Apud Lucam interseruntur hæc verba, *quia mihi tradita est* (nempe potestas hæc omnis & gloria scilicet regnorum) *& cui voluero do eam.* Ubi quidem spiritus ille mendax nimium sibi arrogat, & admentitur non parum: sed non tamen sine causa ita loquitur. Nam quia Deus permittit, ut homines aut fraude, aut cædibus, aut largitionibus, quibus corrumpi hominum animi possint, ad imperia multi perveniant, id quod non nisi Satanæ instinctu atque opera interveniente conficitur, & mali sæpius, quam boni ad regium fastigium evehuntur: inde gloriandi ansam sumsit diabolus, ut assereret, sibi regna illa esse permissa, nempe a Deo, seque pro arbitrio tradere cui velit. Atqui animadvertendum, Deum omnia illa pro arbitrio suo gubernare, & certos satanæ limites ponere, quos egredi non possit, & sæpe ipsius conatus impedire, aut in contrarium etiam vertere; quodsi non impediat, ita tamen gubernare, ut ad finem nihilominus bonum dirigantur. Quare non est hæc aut vera potestas Satanæ a Deo data, sed permissio, nec illimitata, ut ipse jactat. Cæteroqui huc referri potest illud, quod legimus Apocal. 13. 3, ubi dicitur, *draconem*, hoc est, *diabolum dedisse bestiæ septem capita, & decem cornua habenti virtutem seu potentiam suam, & thronum suum, & potestatem magnam.* Ubi per bestiam illam Romanum imperium intelligi plerique interpretes videntur animadvertisse: & tamen illud imperium a Deo potius fuit excitatum ac constitutum. Deus enim nihilominus illa facit, etiamsi aliquid Diabolicæ licentiæ permittat, quia illa nihilominus sua providentia dirigit ac gubernat, & fraudibus etiam ipsius ad sua decreta exequenda velut abutitur. Vide Dan. 7. 21.

Vers. 10. *Tunc dicit ei Jesus, Vade post me satana.* Multa exemplaria non habent illud *post me*; sed infra tamen ita loquitur Christus Petrum alloquens, cap. 16. 23. Sed sive legas, sive minus, sensus est idem. Nihil enim significatur aliud, quam *apage*. Illa autem verba *post me*, seu *retro*, nihil videntur significare aliud, quam quod in vulgaribus linguis dicere solemus: ex oculis abi; quia nimirum quempiam intueri nolimus, aut indignus sit, cui vel oculos faveamus. Quare Synecdoche quædam est speciei pro genere. Nam qui abit retro aliquem, abit ex ejus oculis, quanquam non contra. *Scriptum enim est: Dominum Deum tuum adorabis, & illi servies.* Locus hic extat Deut. 6. 13, & x. 20: quanquam in Hebræo utrobique pro *adorabis*, extat *timebis*. Sed ostensum est a nobis alibi, (1) verbum *timendi*, cum ad Deum refertur, pro colendi voce usurpari, vel saltem eam animi reverentiam denotare, quæ adorationem ex se parit secumve trahit. Cujus rei exempla extant 4 Reg. 17. 25, 28, 33, 35, 36, 39. Non additur autem in Hebræo vocula illa *soli*: sed interpretes tamen Græci eam ad sententiam tanto clarius exprimendam addiderunt. Etenim cum illis apud Mosem locis præcipitur, ut Israëlitæ Deum adorent, & ipsi serviant, ea verborum vis est, ut excludantur

(1) *In Ethic. Christ.*

ab hoc cultu alii Dii, quemadmodum ex seq. cap. 6 Deut. verbis liquido cernitur. Ita enim ibi legimus: *Dominum Deum tuum timebis & illi servies, ac per nomen illius jurabis. Non ibitis post Deos alienos cunctarum gentium.* &c. De verbo *λατρεύειν* dicta sunt & a nobis, [1] & a nostris alibi non pauca.

℣. 11. *Tunc dimittit eum Diabolus:* addit Lucas cap. 4. 13 *ad tempus*. Nam iterum Christum aggressus est, quanquam alia ratione, eo potissimum tempore, cum & Judæos ad ipsum morti tradendum invitaret. Hæc enim, ut ipse Christus ait, erat hora & potestas tenebrarum Luc. 22. 53. Et tunc veniebat princeps mundi Johan. 14, 31, quanquam in Christo nihil habebat. Possunt tamen huc referri etiam insidiæ, quæ Satanæ procul dubio instinctu Christo sunt sæpius ab adversariis structæ. *Et ecce Angeli accesserunt & ministrarunt ipsi.* Quo pacto ipsi Angeli eo præsertim tempore ministrarint, non satis constat: Sed tamen cum apud Marcum legamus Christum fuisse cum feris itemque cum esuriisse, fieri potest, ut & feras, quas procul dubio Satanes ad Christum terrendum coëgerat, abigerent, & sic eum ab omni noxa tutum præstarent, donec è deserto in locum ab hominibus frequentatum rediret. Nihil etiam prohibet statuere, eos, quemadmodum Eliæ contigisse videmus, cibum illi aliquem attulisse.

Vers. 14. *Cum vero audisset Jesus, quod Johannes traditus esset.* Sequitur nunc altera hujus capitis pars, quæ complectitur initium functionis Jesu Christi propheticæ, seu prædicationis Euangelii, & ejusdem confirmationis, quæ prope ad finem hujus libri extenditur; uti in partitione totius hujus libri dictum est. Hæc autem secunda hujus capitis pars in tres iterum particulas distribui potest. In prima ostenditur, quo loco quidve docuerit Christus, a ℣. 12, usque ad finem 17. In secunda refertur, quemadmodum discipulos quosdam vocaverit Christus, eos postmodum ad prædicationem Euangelii adhibiturus a ℣. 18, usque ad 23. In tertia atque ultima persequitur Matthæus narrationem de functione muneris Christi, & cum breviter indicasset summam prædicationis Christi, generatim etiam miracula subjicit, quibus eandem confirmavit a ℣. 23, usque ad finem capitis. In verbis autem illis ℣. 12: *Cum autem audisset Jesus, quod Johannes traditus esset*, indicatur occasio seu causa, quæ Christum impulit, ut in Galilæam secederet. Non satis autem inter Interpretes convenit, quo pacto hac traditione Johannis Christus fuerit permotus, ut in Galilæam secederet. Alii censent, ideo id factum, quia voluerit in Galilæa potissimum persequi salutis humanæ negotium atque Euangelii prædicationem a Johanne quodammodo cœptam, sed ipsius traditione interruptam. Alii censent, eum hoc secessu voluisse periculum evitare, quod ipsi quoque exemplo Johannis immineret: quorum posteriorum sententiam si sequamur, necesse est statuere, Galilæam illam, in quam secessit Christus, non illam fuisse, cujus Herodes esset Tetrarcha, sed aliam; qua de re postea nonnihil dicemus. Interim illud animadvertendum est, quod est ab aliis jam annotatum, etiamsi hæc ita narrentur a Matthæo, ac si statim tentationem Christi in deserto peractam fuissent consequuta; ex iis tamen, quæ narrantur a Johanne cap. 1, & duobus, vel tribus potius seqq. multa alia intercessisse inter tentationem illam, & hunc Christi in Galilæam secessum. Etenim hic secessus, ut Matthæus expresse narrat, & eum sequutus Marcus cap. 1. 14. contigit post Johannem in carcerem conjectum. Atqui Christus post suum baptismum & descensum super ipsum spiritus sancti ad Johannem adhuc publice docentem reversus, ab eo testimonio insigni non semel fuit ornatus, & discipulis quibusdam collectis in Galilæam abiit, ubi in nuptiis ex aqua vinum fecit, atque inde Hierosolymam profectus & docuit, & miracula edidit, & cum Nicodemo colloquio habito in Judææ territorium ex urbe discessit, & baptizavit, Johanne itidem baptizante: unde orta postea fuit disceptatio inter Johannis discipulos & Judæos. Postea demum Christus periculum evitaturus a pharisæis sibi imminens per Samariam in Galilæam tetendit. Et hoc videtur esse iter illud, cujus hoc loco Matthæus & Marcus, imo & Lucas faciunt mentionem. Quanquam enim non desint, qui putent diversum esse iter in Galilæam, quod Matthæus & Marcus tentationi Christi subjicit, ab eo, quod Lucas: (existimant enim illud a Luca descriptum fuisse antegressum) tamen si considerentur ea, quæ in hoc itinere a Christo facta narrantur cap. 4. 5 & 6. Lucæ, & conferantur cum iis, quæ Matthæus hoc & seqq. capp. refert, longe probabilius est, idem ab utroque iter in Galilæam describi. Et facit illud quoque rem probabilem, quod hic subjungitur ℣. 13, *& relicta Nazareth veniens habitavit in Capernaum.* Etenim significare videtur Matthæus, Jesum abiisse quidem Nazaretham, sed ea mox relicta ivisse habitatum Capernaum; postquam nimirum, ut Lucas refert, esset a Nazarenis eductus extra oppidum in verticem montis, ut inde præcipitaretur. Subjicitur enim a Luca *& descendit in Capernaum, & erat docens eos in Sabbathis* &c. Omiserunt autem tres hi Euangelistæ omnia illa, quæ a tentatione Christi in deserto usque ad conjectionem Johannis in carcerem fuerunt facta a Christo, quia illa videntur tantum quædam præludia fuisse, & initia minus adhuc illustria functionis Christi Propheticæ. Nam quam diu Johannes ipsius prodromus adhuc munere suo fungebatur, (functus autem fuit tam diu, donec in carcerem conjiceretur) Christus videri potest tum prælusisse muneri suo, & majorum operum fundamenta jecisse. Quare id sibi sumserant tres primi Euangelistæ describendum, quod præcipuum in hac Christi functione esset, & maxime illustre, postquam nimirum veluti impetu quodam capto doctrina Christi cursum suum esset sortita. Unde intelligitur, verba Lucæ, qui ait, Jesum fuisse reversum in potentia spiritus, hoc est, potentia atque efficacia divini spiritus instructum, in Galilæam, non ita esse accipienda, ac si statim fuisset reversus: sed simpliciter, quod reversus fuerit, licet non exiguo temporis tractu interjecto in eum, unde primum egressus fuerat, locum. Verbum *tradendi* hoc loco significare conjectionem in carcerem ab omnibus est observatum. Sæpe enim usurpatur vox tradendi cum ellipsi, quæ pro ratione ejus, de quo agitur, supplenda est, uti nonnemo interpretum annotat ad Marc. 1. 14, ubi similis est ellipsis. Causa autem cur in carcerem fuerit conjectus Johannes ab Herode, exponitur ab ipso Matthæo infra cap. 14. 3, & a Luca cap. 3. 19. 20, nempe quod eum reprehendisset Johannes de Herodiade uxore Philippi fratris ipsius, & de omnibus, quæ fecit, malis Herodes.

(1) *In Ethicis. lib. 4. de vera relig.*

Secessit in Galilæam. Disputatur hoc loco a nonnullis, quænam Galilæa hic sit intelligenda. Illi, qui existimant, Christum exemplo Johannis ab Herode in vincula conjecti monitum, ejusdem vim vitare hoc secessu voluisse, contendunt, Galilæam superiorem, quę Galilæa gentium appellatur, omnino intelligendam: quia si in Galilæam inferiorem secessisset, periculo potius se obtulisset, quam illud evitasset, siquidem ejus Galilæę Herodes Tetrarcha erat. Quo accedit, quod paulo post ℣. 15 in verbis Esaiæ omnino videatur hæc Galilæa, in quam secessit Christus, Galilæa gentium appellari. Sed illorum sententiæ Chorographia omnino videtur repugnare. Etenim Capernaum in inferiori Galilæa ad lacum Genezareth posita est, & si tabulis Geographicis peritissimorum virorum credimus, longius ab ipsa superiori Galilæa abest, quam ipsa Nazaretha, quam Interpretes illi, cum quibus nunc nobis res est, recte in inferiori Galilæa collocant. Adde, quod jam ante indicavimus, ex collatione Matthæi & Lucæ apparere, Christum Nazaretham post hoc iter venisse, & inde postea Capernaum se contulisse: unde apparet, cum & in inferiorem Galilæam venisse, & hoc ex Judææ discessu periculum ab Herode imminens evitare non voluisse. Ut taceam ab Herode eum tutiorem futurum fuisse in Judæa, quam si in superiorem etiam Galilæam tenderet: quandoquidem nisi longis ambagibus eo proficisci vellet, Galilæa inferior, quæ ditionis esset Herodis, ipsi erat trascunda. Quapropter arbitramur Galilæę nomen hoc loco generatim sumi, ita ut utramque & superiorem & inferiorem complectatur, comprehendatque universam terram tribus Zabulonicæ & Nephtalmicę, ut sequentia ostendunt; vel si omnino alterutra Galilæa nominatim sit intelligenda, inferiorem hic accipiendam putamus. Nam quod postea in verbis Esaiæ Galilæa gentium commemoratur, vel per Hebraismum ita appellatur, quasi dictum esset, Galilæa populosa, ut nonnulli Interpretum censuerunt, (verisimile enim erat, populosam esse regionem fertilitate insignem) vel commemoratur tanquam pars illius Galilæę, in quam Christus secessit. Ut taceam locum illum Esaiæ ideo potissimum videri allatum, quia mentio facta erat Capernaumi ad mare siti, in finibus Zabulonis & Nephthalimi; non vero ad illud ostendendum, quod de Galilæa nominatim fuerat dictum. Ex quibus jam illud quoque apparet, non esse probabile, Christum è Judæa ideo voluisse discedere, ut periculum sibi ab Herode Johannis exemplo metuendum evitaret: sed potius ut, ubi Joannes prædicationis suæ cursum quodammodo finiisset, ibi suum ille potissimum inciperet, & discipulos ipsius Magistro orbatos ad sese pertraheret, ne instar ovium pastore destitutarum oberrarent, & præparatos a Johanne ammos semente verbi divini conspergeret. Quod si tamen hoc itinere periculum aliquod evitare voluit Christus, illud intelligendum erit, quod ipsi a pharisæis in Judæa struebatur; ut ex Johanne intelligitur cap. 4. tribus versiculis primis.

Vers. 13. *Et relicta Nazareth venit habitatum Capernaumum.* Causa, cur reliquerit Nazaretham, ex Lucæ 4. intelligitur, nempe Nazarenorum incredulitas, atque animorum obstinatio, unde factum, ut ipsum etiam è monte præcipitare vellent. Quanquam interim negare nolimus, eum etiam jam ante Capernaumi fuisse versatum: id quod significare videntur illa ipsius verba eodem cap. 4. Luc. 23: *Omnino dicetis mihi parabolam hanc, medice cura te ipsum, quæ* (vel quanta) *audivimus Capernaumi, fac etiam hic in patria tua.* Si modo ideo hæc verba protulit Christus, ut significaret, eos jam tum habere occasionem illud ipsi objiciendi, & non potius, eos in posterum ita dicturos. Sed quicquid sit; fieri potest ut post illud demum tempus Nazaretham ita relinqueret, ut jam suum veluti domicilium non amplius Nazarethæ, sed Capernaumi habere vellet. Cur autem Capernaumum potius elegerit, in causa erat loci celebritas, ac hominum ibi perpetuo versantium frequentia: siquidem emporium erat ad lacum Genezareth situm, vel primum, vel inter prima. *Maritimam.* Scilicet urbem, quia, ut diximus, ad lacum Genezareth, qui alias mare Galilæę, aut mare Tiberiadis appellatur, erat sita. Notum enim est, Hebræos maris nomine etiam lacus complecti. Lacum eum efficit Jordanis in humiliorem locum incidens.

Vers. 14. *Ut impleretur quod dictum est per Esaiam* &c. Locus Esaiæ extat cap. 9. 1. 2. Non significat autem Matthæus, sensu literali dictum illud Esaiæ tum temporis fuisse impletum; sed mystico: hoc est, id fuisse factum, cujus typus ac figura quædam fuit id, de quo Esaias literali sensu loquitur, uti mox in verborum explicatione dicemus. Similia vidimus jam supra cap. 1. 22, 23. & 2. 15, itemque ℣. 12 seqq. quin & 3. 3.

Vers. 15. *Terra Zabulon, & terra Nephtalim.* Non omnia Matthæus verba recenset versiculi primi; sed omissis aliis, quæ ad institutum ipsius non pertinebant, ea tantum ex versic. 1 excerpit, quæ ad loci descriptionem spectant. Ejus enim rei gratia hunc locum potissimum adduxerat, ut ostenderet, prædictum aliquando fuisse, fore, ut ad mare in finibus Zabulon & Nephtalim lux prædicationis Euangelicæ effulgeret. Diximus autem jam sensum horum verborum literalem, seu historicum, esse alium. Quod ut tanto rectius intelligatur, primum verba ex Hebręo interpretabimur. Deinde eorum sensum subjiciemus. Ita ergo ait Propheta: *Quanquam non* [erit] *caligo ei, cui angustia* [erit,] *secundum tempus primum* (seu prius) [quo] *allevavit terram Zabulon, & terram Nephtali & posterius,* [quo] *aggravavit viam maris trans Jordanem Galilæam Gentium. Populus ambulantium* (vel ambulantes) *in tenebris viderunt lucem magnam, sedentibus in terra umbræ mortis lux splenduit* (id est splendebit) *super ipsis.* Jam quod ad sensum attinet, hic a doctissimis quibusdam (1) interpretibus traditur. Comminatus fuerat propheta in præcedentibus populo Judæ atque in primis civitati Hierosolymitanæ gravissimam afflictionem, quæ nimirum eventura erat per Sennacheribum Assyriorum Regem. Jam his verbis nonnihil eam mitigat, subjecta consolatione de futuro Dei auxilio ac certa spe liberationis, q. d. Caligo, hoc est, calamitas, quam Hierosolymitanæ urbi eventuram dixi, erit quidem magna; sed tamen non erit illi par, quæ Israëlem, hoc est, decem tribuum populum leviter quidem primum afflixit, postea vero affliget graviter. Leviter afflixit, cum Zabulon, Naphthali, & Galilæa a Teglath Phalassar Assyrio in captivitatem fuit abducta, ut est lib. 4. Regum 15. 29. Graviter autem cum reliquę tribus a Salmanassar in Assyriam abductæ sunt, qua de re habetur eodem libro cap. 17. Verba illa *via maris trans Iordanem* &c. referenda esse videntur ad priorem Israëlis afflictionem, qua duabus tribubus cum dimidia amissis illa regione,

(1) *Musculus.*

quæ

quæ his verbis describitur, Israëliticus populus fuit afflictus, & caligo ei calamitatum inducta. Maris nomen lacum Genezareth significare videtur. Quanquam alii, qui terram decem tribuum hic describi existimant, mare mediterraneum intelligunt. Verba *trans Jordanem*, notant dimidiam tribum Manasse, quæ respectu Hierosolymę trans Jordanem erat. Galilæa Gentium ideo dicitur, quia vicina Gentibus, ũsque mixta erat regio. *Populus ambulantes*, vel *ambulantium* in tenebris, sensu literali significare videtur populum Judę & Hierosolymę: *tenebra* autem & *umbra mortis* vastationem terrę Judæę, & obsidionem Hierosolymę per Sennacheribum. Reddit enim Propheta rationem, cur dixerit, caliginem illam, quam Judę fuerat minatus, non fore tantam, quanta Israëli partim jam evenerat, partim brevi erat eventura: nempe quia in hac caligine visurus esset Judę populus lucem magnam, h.e. liberationem admodum illustrem esset sensurus. Id quod factum est, cum Hierusalem ab obsidione fuit liberata per Angelum cæso Senacheribi exercitu numerosissimo. Ex his jam non est difficile sensum verborum mysticum eruere. Caligo illa calamitatum figura quædam fuit caliginis ignorantiæ divinę voluntatis & calamitosissimi status hominum in illa ignorantia versantium; & contra, lux auxilii divini seu liberationis, quæ olim in tanto periculo ac calamitate constitutis affulsit, typus quidam fuit lucis doctrinæ cœlestis ac cognitionis rerum divinarum, quæ per Christum orbi fuit illata, ac simul felicitatis, quam veritatis lux miseris mortalibus afferebat. Illa caligo omnino erat umbra mortis; hæc lux vere est vitæ splendor. Verum illud inter literalem & mysticum sensum interest, quod illo sensu lux ista non videtur referri ad terram Zabulon, & terram Nephtalim, viam maris trans Jordanem, & Galilæam gentium; sed ad Judam atque Hierosolymam. Illarum autem terrarum fit mentio comparationis gratia: ut nimirum discrimen appareat calamitatis, quæ illis terris aut jam evenerat, aut non multo post eventura erat, & illius, quæ Judę atque Hierosolymę immineret. Sed sensu mystico his ipsis terris tanta lux promittitur. Et sane verba Hebræa ita per se sunt comparata, ut sensum hunc ferant: quandoquidem cum calamitatis facta esset mentio, quę istis terris antea incubuisset, ac postmodum incubitura esset, eaque caliginis nomine fuisset descripta: recte per populum hunc sedentem in tenebris, atque in regione umbræ mortis populus istarum terrarum intelligi potest. *Viam maris* h.e. versus mare, seu qua ad mare itur. Videtur autem, ut antea jam indicavimus, intelligi mare, seu lacus Genézareth. Neque enim obscura est relatio inter hæc verba & illa ℣. 13, ubi Capernaum appellavit παραθαλασσίαν, seu ad mare sitam. Sita autem fuit non ad mare mediterraneum, sed ad lacum illum sæpius dictum.

Trans Jordanem. Illi qui hoc per appositionem pręcedentibus annexum esse putant, idque ad terram Zabulonis & Nephtalim versus mare sitam referunt, rationem hic excogitare coguntur, qua regio illa dicatur esse trans Jordanem. Etenim Chorographia clarissime docet, regionem illam respectu Hierosolymæ, terræque Judæę cis Jordanem esse sitam. Credibile autem est, prophetam, cum ista scriberet, respectu Hierosolymę, ubi versabatur, terræque Judæę regionis illius, quam describit, situm designasse. Quare multi ex viris eruditis existimant, particulam *trans*, non satis proprie hic accipi, sed significare locum quemvis circa aut juxta fluvium sive in citeriori, sive in ulteriori ripa sit situs: quia nimirum utraque ripa, quanquam diverso respectu, simul sit & citerior & ulterior. Et hanc quidem particulę hujus significationem etiam aliis in locis apud euangelistas extare volunt, atque inter alia Johannis 1. 28. Quandoquidem Johannes in deserto Judæę baptizabat, ac proinde non ultra, sed citra Jordanem respectu habito ad Hierosolymam terramque Judæam. Potest addi etiam locus Num. 32. 19, ubi in eodem sermone a Rubenitis & Gaditis trans Jordanem nunc illa appellatur regio, quæ illis tum temporis in deserto adhuc versantibus erat ultra fluvium, nunc illa, quæ cis fluvium. Et hæc quidem sententia non est á vero aliena. Sed nil videtur prohibere, quominus particulam hanc proprie accipiamus, & intelligamus terram dimidię tribus Manassis ultra Jordanem respectu Judæę sitam. Etenim cum inter ipsam & Capernaum fluvius tantum interesset, fieri non potuit, quin Christus Solis instar illic exortus radios suæ lucis in illas, quæ trans Jordanem essent, partes vicinas spargeret.

Vers. 16. *In regione & umbra mortis*. Hic est ἓν διὰ δυοῖν. in Hebræo enim est *in regione umbra mortis*. h.e. in regione, quam umbra vel potius tenebrę densissimę ac funestissimę occuparunt. Etenim umbra mortis apud Hebræos sumi videtur pro densis tenebris, vel saltem opacitate & obscuritate horrorem mortis incutiente. Quanquam hæc umbra (vel tenebræ potius) quæ hoc loco intelligitur, vere poterat dici umbra mortis, propterea quod mortem eamque æternam hominibus afferret.

Vers. 17. *Ab hoc tempore cœpit Iesus prædicare*. Quomodo hoc sit intelligendum, ex iis patet, quę supra dicta sunt ℣. 12, cum causam exposuimus, ob quam tres primi euangelistæ omiserint narrationem rerum inter reditum Christi ex deserto, & hunc in Galilæam discessum gestarum. Ostensum enim est, Christum etiam antehac in Judæa prædicasse. Sed hic de pleniori quodam & magis illustri prædicationis Christi initio sermo est, postquam nimirum cursum suum prodromus ipsius absolvit. De illis verbis: *Resipiscite; appropinquavit enim regnum cœlorum*, dictum jam est supra cap. 3. 2.

Vers. 18. *Ambulans autem juxta mare Galilææ*. Diximus jam antea hic incipere secundam particulam membri secundi hujus capitis, inque ea agi de vocatione quorundam discipulorum ad munus Apostolatus: quanquam ita, ut juberentur Christum assectari, ejusque lateri veluti adhærere, quo ad munus illud obeundum præpararentur, & Magistro illorum opera uti volenti veluti ad manum essent. Satis autem intelligitur ex cap. 1 Joannis, non tum primum, cum in Galilæam rediisset Christus, Johanne in carcerem conjecto, viros illos, quos hic sequi se jubet Christus, fidem in ipsum collocare cœpisse; quandoquidem Johannes aperte ostendit Simonem, qui a Christo fuit appellatus Cephas, seu Petrus, & Andream fratrem ipsius in ipsum credidisse, Johanne adhuc publice docente ac baptizante: & Andream quidem inter primos permotum testimonio Johannis, quod præsenti Christo prębuit, eumque postea Simoni fratri dixisse: *invenimus Messiam*, eumque ad Christum adduxisse, a quo nomen protinus novum futuri Apostolatus dignitatisque omen acceperit. Quin & illud ex ejusdem

Johannis Apostoli dictis intelligitur, Andream ac Petrum ab eo jam tempore, una cum aliis quibusdam discipulis Christum assectari coepisse. Cum ergo hoc loco a Matthæo cap. 1. 17 & seqq. referatur, uti & a Marco, eos postmodum demum, cum rete jacerent in mare, fuisse a Christo jussos, ut se sequerentur, apparet eos post primam illam Christi notitiam & fidei in ipsum collocatæ initium ad suos rediisse, & consueto operi seu victus quęrendi rationi vacasse, nec semper Christo adhęsisse, & cum quacunque euntem fuisse sectatos; sed postea demum, cum ita, ut hic legimus, essent ab ipso nominatim vocati, & jussi, uti ipsum sequerentur.

Illud autem dubitari hoc loco potest, utrum eadem sit hæc historia cum illa, quam Lucas describit initio capitis 5, ubi dicitur, Petrum ejusque socios, Iacobum & Johannem, permotos illa miraculosa piscium captura, quam Domino jubente fecerant, relictis omnibus Dominum fuisse secutos, præsertim cum dictum esset Simoni a Christo, fore, ut ab eo tempore homines caperet: quo pacto hic a Matthæo scribitur dixisse Christum Petro & ipsius fratri, se facturum eos piscatores hominum. Causa autem cur dubitari queat, utrum eadem utrobique sit historia, hæc est, quod inter alia hic dicatur, Christum ambulasse tum temporis juxta mare Galilæę, & vidisse Simonem & Andream jacientes rete in mare. At apud Lucam dicitur, Christum conscendisse navem Simonis, & ex ea populum docuisse, ac sermone suo finito jussisse Simonem in altum navem propellere, ac rete in mare jacere, & statim post captam magnam piscium multitudinem, Petro obstupefacto ac perterrito dixisse, ne metueret, ab eo enim tempore eum homines capturum. Deinde a Matthæo dicitur, Christum paululum inde progressum vidisse Jacobum & Johannem in navi cum Zebedæo patre suo reficientes retia eosque vocasse, illos autem vocatos statim paruisse. Verum hujus rei nullum extat in illa Lucæ historia indicium: quin potius existimare quispiam ex Lucæ verbis non injuria possit, eos, cum in Petri navem ascendissent, & cum in piscibus capiendis juvissent, protinus Christum nemine hortante fuisse una cum Petro secutos. Illud non commemoro, quod apud Matthæum expressa fiat Andreæ mentio, apud Lucam nulla. Etenim credibile est, Andream fratri adfuisse, tanquam vitæ totius laborumque socium, licet id Lucas non commemoret. Sed priores duæ rationes majoris sunt momenti, eæque doctissimos quosdam interpretes moverunt, ut omnino diversam hanc ab illa historiam esse statuerent, nec eodem tempore eodemve die illa contigisse censerent; sed diverso. Et prius quidem id contigisse, quod a Luca scribitur; deinde id, quod a Matthæo: illic nondum vocasse Christum discipulos illos, aut ut se sequerentur jussisse, sed tamen Petro, & in ipsius persona cæteris quoque ipsius sociis a Luca commemoratis indicasse ac prædixisse, quid mox futurum esset; hic vero eos reipsa vocasse, & individuos sibi comites in posterum esse voluisse. Illic quidem dici eos omnia reliquisse, h. e. navem, pisces, retia, & Christum sequutos, sed postea tamen ad opificium suum reversos, donec illi valedicere aperte juberentur. Non spernenda quidem videtur hæc sententia; sed sunt tamen etiam, quæ in contrarium pugnent. Quod ut rectius intelligatur, illud primum ponimus, de quo inter omnes convenit, id, quod a Luca narratur, non fuisse posterius eo, quod hoc loco refertur a Matthæo. Etenim tum, cum illa fierent, quæ Lucas scribit, satis apparet Petrum, itemque Jacobum ac Johannem Zebedæi filios piscatores adhuc fuisse, & consueto suo operi vacasse, nec suis navibus retibusque valedixisse. Id autem ab iis factum est, postquam fuerunt a Christo, ut Matthæus refert, vocati, nec cuiquam sit verisimile, illos ab eo tempore pristino opificio ita vacasse, ut victum inde solito more quærerent. Quanquam interdum eos veluti succisivo tempore piscatos fuisse negare nolumus, cum ejus rei videantur in ipsa historia Euangelica quædam extare indicia. Deinde, si Petrus jam fuisset a Christo in numerum familiarium ipsius discipulorum allectus, eique fuisset dictum a Christo, constitutum eum iri ab ipso piscatorem hominum, verisimile non est, eum postea capta tanta multitudine piscium dicturum fuisse Christo: *Egredere a me, quia vir peccator sum, Domine.* Hæc enim verba non sunt hominis Christo jam familiaris, & scientis, se in eum finem jam a Christo esse ascitum, ut hominum esset piscator, h. e. Euangelii prædicatione homines ad Christum fidemque ejus amplectendam adduceret. Neque etiam causa videtur fuisse, cur Christus ei diceret, metum illi exemturus: *ab hoc tempore homines capies:* si quidem id jam antea illi sat aperte dixisset, & hac spe eum ad se sequendum impulisset. Quare illud tantum quærendum restat, utrum id, quod Lucas refert, ita fuerit antegressum, ut non eodem die contigerit, quo evenerunt illa, quæ Matthæus hic narrat. Non antegressum autem fuisse inde videtur apparere, quod a Luca dicitur, Petrum, ejusque socios, Jacobum nimirum & Johannem, cum deduxissent in terram naves, relictis omnibus, eum fuisse secutos. Quorsum enim eos Christus postea demum vocaret, ut se sequerentur, cum jam relictis omnibus eum secuti essent? Neque vero credibile est, eos ita reliquisse & naves, & pisces, & retia, quæ *omnium* nomine significari interpretes illi fatentur, cum quibus nunc res est, ut eadem postea reversi usitato sibi more tractarent & huic suo opificio vacarent. Nihil enim eximium aut singulare illis Lucas hac ratione tribueret; quod tamen eum facere satis constat. Quo accedit, quod, cum Lucas alibi non referat, quomodo illi discipuli, pristino vitæ genere atque opificio relicto, fuerint secuti, omnino credibile est, eum id his verbis fuisse complexum, cum non sit probabile, eum hanc rem penitus tacere voluisse. Præterea verba illa Christi Petro dicta, *a nunc*, vel, *ab hoc tempore homines capies*, omnino significare videntur, ab eo statim tempore Petrum in eorum fore numero, quibus Euangelii prædicandi munus esset commendatum; ita ut significet Christus, velle se, ut relicto pisces capiendi labore ad laborem capiendi homines sese accingat, h. e. opificio illo suo relicto, ipsum assectetur, ut ita ad Euangelii prædicationem præparetur. Certe verba apud Matthæum extantia non ita sunt comparata, ut significent statim eos futuros hominum piscatores, quemadmodum verba apud Lucam indicare videntur: cum nulla expressa temporis, quo id futurum sit, apud Mattheum fiat mentio. Accedit & illud, quod Christus hoc tempore jam plenis, ut ita dicam, velis muneris sui cursum esset ingressus, & ingens hominum multitudo ad eum audiendum accurreret, ut plane verisimile sit, eum jam tum voluisse habere assedas, qui perpetuo ipsi adessent, & quibus paulo post uti ad Euangelii prędicationem posset, quique postmodum testes essent omnium eorum, quę ab ipso toto hoc muneris illius tempore

dicta

dicta factaque essent. Inter hos autem primus certe erat Petrus, una cum fratre ac duobus sociis, Jacobo & Johanne. Taceo, quod hoc ipso miraculo, quod Lucas narrat, Petrum inprimis ejusque socios, qui ejusdem miraculi spectatores, oculatique testes fuerunt, Christus promovere voluisse videtur, ut se vocantem absque mora sequeretur, & spem conciperet, fore, ut qui Christi jussu tantam piscium multitudinem cepisset, eadem felicitate in capiendis hominibus uteretur. Cum ergo ita animi horum discipulorum essent præparati, & ad quidvis Christo jubente faciendum accensi, probabile non est, Christum eorum vocationem diutius differre voluisse. Fatemur quidem, has rationes non ita cogere, ut ita nullo pacto liceat statuere, aliquem temporis tractum inter hanc illamve historiam intervenisse: ejus tamen sunt ponderis, ut, si rationibus in contrarium allatis satis fieri possit, dubitandum non sit, eodem tempore illa, quę a Matthæo & Luca referuntur, contigisse, & quę ab alterutro sint omissa, ex altero veluti supplenda esse. Et videtur quidem Matthæus initium ac finem totius rei clarius pleniusve expressisse; Lucas id, quod medio veluti tempore intervenerit. Ita enim nostro quidem judicio res videtur gesta: Descendit Christus ad littus maris seu lacus, atque ibi vidit duos illos fratres Simonem & Andream jacientes rete in mare, atque eo jam tempore constituit eos vocare. Interea confluente populo, eumque urgente verbi divini audiendi gratia, videntur & ipsi illi duo fratres, navibus ad ripam appulsis, descendisse, ut abluerent retia, quemadmodum Lucas scribit. Inde Christus, urgenti populo cedens, & commodiorem ad eos concionandi locum quærens, ingressus est navem Simonis, quam credibile est habuisse cum fratre communem, cumque jam concionem absolvisset ad populum, jussit eum in altum propulsa nave retia in mare jacere: unde consecuta sunt ea, quæ porro apud Lucam leguntur usque ad finem ℣. 10. Eo ipso autem cum dixit Simoni, *a nunc homines capies*, complexus est id, quod apud Matthæum extat ℣. 19: *& faciam vos piscatores hominum*. Nam etsi apud Lucam solum Petrum allocutus fuisse scribatur; apud Matthæum autem non Petrum tantum, sed & Andream: intelligi tamen potest id, quod Christus Petro dixit, etiam fratri dictum voluisse, præsertim si, ut credibile est, utrique statim dixit, ut sese sequerentur. Non enim dubitare potuit Andreas, qua spe Simonem fratrem suum vellet sequi, eadem & se vocari. Quanquam nihil prohibet, quippiam adhuc addidisse Christum, unde manifeste constaret Andreę, se quoque ad hominum, ut ita dicam, piscatum, seu capturam acciri. Hæc cum Christus Petro atque Andreæ diceret, fieri facile potuit, ut Jacobus & Johannes ad naviculam Patris sui Zebedæi non longe inde distantem regrederentur, ut ita Christus paululum inde cum Petro & Andrea progressus illos quoque nominatim vocaret: unde consecutum est id, quod Lucas scribit, ut relictis omnibus Christum sequerentur. His autem animadversis, satisfieri objectionibus illis facile potest, quæ sunt in contrarium allatę.

Vers. 19. *Et faciam vos.* q. d. Nam faciam vos. Causa enim redditur, cur illos se velit sequi, quemque inde fructum sint relaturi. Sensus autem & per se facilis est & a nobis in præcedentibus indicatus.

Vers. 23. *Et circumivit totam Galilæam.* Tertia hæc est secundi membri hujus capitis particula, cujus summa jam supra est indicata ℣. 12.

Prædicans Evangelium Regni. Regni est Genitivus objecti. *Evangelium regni:* hoc est lætum illum nuncium de Regno cœlorum, & beatissimo illo ac gloriosissimo statu quo in cœlis aliquando pii sunt potituri; qui quidem status Regni nomine simpliciter designatur per ἐξοχὴν seu excellentiam. Καὶ θεραπεύων pro ἰώμενος curans, pro sanans, θεραπεύειν enim Medicorum est, & remediis utentium ad sanandum.

Omnem morbum. h. e. quemvis morbum sibi oblatum.

Vers. 24. *Et abiit auditus ipsius.* Id est fama de ipso.

In totam Syriam. nempe vicinam illi, ubi tum versabatur, loco, comprehensis hoc nomine, ut videtur, illis quoque regionibus, quæ versu sequenti 25 comprehenduntur.

Lunaticos. h. e. quorum morbi & paroxysmi Lunę incrementa aut decrementa sequuntur, sive insania illa sit, sive epilepsia, & cum ea conjuncta quædam vis Dæmonis, ex quo genere fuit ille puer, de quo infra cap. 17. 15. Lucæ 9. 38 & seqq.

Vers. 25. *Decapoleos.* Regio hic designatur Galilæę dicta a decem urbibus in ea sitis, proxima gentibus, de qua videatur Plinius lib. 5. cap. 18.

Et Hierosolymis & Judæa. Hierosolyma propter excellentiam nominatim ponitur, & è reliqua Judæa veluti eximitur. Itaque Judæę nomine reliqua præter Hierosolymam Judæę regio intelligenda est. Idem fit Lucę 6. 17, ubi Judæę nomen præmittitur, & Joh. 3. 22, ubi cum narratum fuisset, quid Hierosolymis egerit Christus, dicitur, eum postmodum una cum Apostolis venisse in Judæam terram, hoc est, reliquum Judæę territorium.

Et trans Iordanem. h. e. è regione, quæ trans Jordanem sita est, respectu Judæę, & Hierosolymę, quæ ideo Peræa fuit dicta. Græce subauditur articulus, imo & nomen: q. d. ἀπὸ τῆς πέραν τοῦ Ἰορδάνου χώρας.

CAP. V.

ARGUMENTUM.

In hoc & duobus sequentibus Capitibus continetur insignis Christi concio ad discipulos aliquando, audiente tamen populo, habita, qua ipsorum mores format. h. e. & varia pietatis officia, tum generatim, tum speciatim illis præscribit, & ad ea summo studio exequenda hortatur. Totam autem concionem ad certa quædam membra & quidem pauca revocare non ita facile est, nisi forte ab ordine, quo ea sunt descripta, recedere velis, præsertim si habeatur ratio eorum, quæ cap. 7 proponuntur. Quare satis erit singulorum capitum distributionem proponere. Et caput quidem hoc quintum, quod non immerito inter tria primas tenet, ad tria membra revocari non incommode potest. In primo varias virtutes commendat Christus, dum in eis certam ad supremam felicitatem perveniendi viam sitam esse docet, usque ad finem vers. 12. In altero, quod a vers. 13 extenditur usque ad vers. 24. generales quasdam rationes ac causas exponit, quibus discipulos suos ad illarum virtutum, omnisque adeo pietatis studium excitat, & objectionibus quibusdam eorumve tacitis

cogitat.

cogitationibus occurrens ad id, quod tertio loco sibi expediendum proposuit, viam sibi sternit. Id autem est, ut legis quadam precepta perficiat, ita quidem, ut doceat, plura se nunc aut præcipere, aut prohibere, quam lex aut præceperit, aut prohibuerit, & nonnulla suis discipulis omnino esse vitanda, quæ lex Mosaica satis aperte permiserit. Et hac in re tertium hujus capitis membrum consumitur, quod a vers. 21 usque ad finem capitis extenditur.

Vers. 1. **V***Idens autem turbas.* Antequam singula hujus capitis verba explicemus, primo omnium quærendum, utrum eadem hic historia ac concio describatur cum ea, quam Lucas cap. 6 refert. Etenim res difficultate nequaquam caret, unde & magna est de ea inter interpretes dissensio. Et tamen non parum videtur referre ad ipsorum Christi verborum intelligentiam, ut aliquid hac de re certi constet. Nam si eadem utrobique est concio, alterius Euangelistæ verba ex altero erunt interpretanda: & licet diversam videantur continere sententiam, ineunda tamen erit ratio, qua non modo inter se concilientur, sed eandem quoque revera sententiam illis subesse ostendatur. Quod si diversa sit concio, liberior quodammodo erit verborum utriusque scriptoris interpretatio, & cum verba diversam videntur continere sententiam, non erit tantopere laborandum, ut eandem illis subesse ostendatur; modo verum utrorumque sensum esse constet. Causæ autem, cur dubitari hac de re possit, in utramque partem plures sunt. Cur eadem utrobique concio esse videatur, primum est, rerum ipsarum similitudo ac multiplex convenientia, quemadmodum cuivis patet, qui utramque concionem inter se conferre voluerit, & ex ipsa explicatione singularum hujus concionis partium postmodum patebit. Quo accedit, quod utrobique Christus a beatitudinibus, ut vulgo loquuntur, incipit, utrobique etiam eodem modo, seu eadem plane sententia concionem finit, dum ostendit, eum, qui sermones hos ipsius observet, similem esse homini domum suam ædificanti super petram; eum vero qui non observet, similem esse illi, qui super arena, aut super terra absque fundamento domum construat. Deinde circumstantiæ etiam quædam congruunt; partim quidem, quod utrobique dicatur Christus ad discipulos sermonem hunc habuisse, non ad populum, quanquam utrobique etiam significatur, populum quoque hanc orationem audivisse, quem credibile est, Christo discipulis concionante, etiam accessisse, ut & ipse ejus doctrinæ particeps fieri posset; partim vero, quod a Matthæo narratur, Christum postea ingressum Capernaumum & Centurionis servum sanasse absentem, & quædam ea occasione dixisse, quæ eadem a Luca referuntur statim post concionem, quam cap. 6 descripsit. Videatur cap. 7 initium, & conferatur cum Matth. 8. 5 & seqq. Sed in contrarium etiam haud leves pugnant rationes, sive rerum ipsarum, h. e. ipsius concionis ac sententiarum in ea comprehensarum, sive circumstantiarum habeas rationem. Nam quod ad rem ipsam seu doctrinarum capita attinet, non modo multa sunt a Luca omissa, quæ apud Matthæum habentur, quæ minime videretur fuisse præteriturus, si eandem cum Matthæo concionem describere voluisset, majorem nimirum illorum partem, quæ Christus legem Mosaicam completurus hoc cap. 5 Matthæi disseruit, & ea omnia, quæ capite 6 habentur, ut alia nonnulla nunc taceam: sed etiam quædam, in quibus convenire videntur, ita sunt ab utroque expressa, ut satis appareat, aliam esse verborum hujus Scriptoris, aliam alterius sententiam, quemadmodum in explicatione beatitudinum statim apparebit. Ne de illo nunc quicquam dicam, quod Matthæus nonnulla omiserit a Luca dicta: hæc enim res minoris est momenti.

Jam quod ad circumstantias attinet, locus ac tempus utriusque concionis non parum discrepare videntur. Ad locum quod attinet, Matthæus dicit Christum in monte habuisse illam concionem hujus ipsius capitis initio. Unde infra cap. 8 initio absoluta hac oratione dicitur de monte descendisse, cumque magnam hominum multitudinem fuisse secutam. Lucas autem significat, Christum cum è monte descendisset & in loco campestri constitisset, concionem a se descriptam habuisse. Vide cap. 6. 17 seqq. Quod ad tempus attinet, videtur ex serie rerum gestarum constare, concionem a Matthæo descriptam præcessisse, secutam aliquanto post eam, quam describit Lucas. Cujus rei duo videntur esse indicia. Alterum est, quod hæc concio apud Matthæum fuerit habita ante sanatum leprosum, ut constat ex initio cap. 8. At si seriem rerum a Luca descriptarum attendas, leprosus ille haud paulo ante fuit a Christo sanatus, quam haberetur concio ab ipso descripta. Etenim historiam sanati leprosi refert cap. 5, statim post miraculosam illam piscium capturam, qua peracta Simon cum sociis Christum dicitur fuisse secutus, & postea non paucis aliis interjectis secunda cap. 6 parte subjicitur a Luca concio Christi, de qua nunc agimus. Neque autem est credibile, tam longe Lucam a rerum gestarum ordine discessisse, præsertim cum ipsius verba videantur omnino significare ea, quæ post historiam sanati leprosi subjicit, tempore etiam fuisse posteriora. Quo accedit, quod, si conferas Lucam cum Matthæo, admodum videatur congruere, ut hæc Christi concio, quam Matthæus describit, censeatur intercessisse inter historiam capturæ piscium miraculosæ, & vocationis Apostolorum, qui capturæ illi interfuerant, & historiam sanati leprosi a Luca dicto loco narratam. Nam alia etiam non pauca congruunt inter sese, quæ ab utroque Euangelista subjiciuntur. A Luca enim subjicitur postea historia sanati paralytici, quæ apud Matthæum habetur infra cap. 9, tum vocatio Levi seu Matthæi, & disputatio cum Pharisæis, partim indignantibus, quod cum publicanis & peccatoribus cibum caperet, partim causam postulantibus, cur Christi discipuli jejunare non solerent, de qua itidem est infra cap. 9, ut alia jam prætercam, in quibus Luca cum Marco convenit. Deinde illud non leve est discrepantiæ, habita ratione temporis, indicium, quod Matthæus hanc concionem ita refert, ut appareat, eam habitam esse antequam ipse a Christo vocaretur & eum sequi juberetur. Neque enim credibile est, si secuta fuisset hæc concio ipsius vocationem, eum prius concionem illam fuisse relaturum, quam suam vocationem, & quidem aliis etiam rebus interjectis. Atqui ex Luca constat, cum concio ab ipso descripta a Christo haberetur, Matthæum jam fuisse vocatum, & in duodecim numerum allectum. Scribit enim Christum, cum pridie in montem abiisset oratum, & totam noctem in precatione exegisset,

exegisset, postquam dies illuxisset, advocasse discipulos suos, & elegisse ex eorum numero duodecim quos & Apostolos appellaverit, quorum nomina cum recensuisset, addit Christum descendisse cum illis, nempe è monte, ac constitisse in loco campestri, & postea demum, nonnullis adhuc interjectis, refert Christum sublatis in discipulos oculis concionem illam habuisse. Hæc ratio quomodo solvi possit non cernimus. Neque enim illud urgemus, quod nonnulli afferunt, Matthæum decimo demum capite referre, quomodo Christus duodecim discipulos, quorum illic nomina recenset, ad sese vocaverit. Ad hoc enim ab aliis recte respondetur, aliam esse illam vocationem, quam Matthæus cap. 10 describit, aliam, quam Lucas cap. 6, hanc antecessisse, illam fuisse secutam. In illa enim a Luca descripta, Christum è discipulorum suorum omnium numero elegisse ac sevocasse duodecim, ut secum essent, hoc est ab ipsius latere jam nunquam amplius discederent, nisi ab ipso missi, & ut eos postea ad prædicandum euangelium ablegaret: In hac autem, quam Matthæus describit, eos, cum jam ante essent è cæterorum discipulorum turba selecti, ad munus Apostolicum in eum tantum finem fuisse advocatos, ut & potestate miracula edendi, & mandatis a Domino instructi mitterentur jam ad Euangelium prædicandum, & muneris sui veluti tyrocinia deponenda. Non ergo hoc, ut diximus, nos urgemus, sed aliud, quod ista ratione conciliari nequit. Quare etiamsi nulla alia suppeteret ratio, qua ostenderetur, diversam esse, habita saltem ratione temporis, concionem a Matthæo & a Luca descriptam, hæc una nobis sufficeret. Quanquam & cæteræ quas attulimus, quomodo commode solvi possint, non videmus. Et de rerum quidem ipsarum ac sententiarum diversitate in ipsius concionis explicatione agetur. Quod autem attinet ad loci diversitatem, respondetur quidem a nonnullis, Christum primum, ut Lucas scribit, ascendisse in montem orandi causa, & cum in precibus pernoctasset, mane ad se vocasse duodecim discipulos. Hoc facto cum illis in campestrem locum descendisse, & miracula illic edidisse, inde denuo regressum in montem, & ibi, ut Matthæus refert, concionem ad discipulos habuisse, licet ea Lucas non commemoret, quia rem tantum rei voluerit connectere, non locum loco. Sed hoc parum verisimiliter dicitur: quandoquidem verba Lucæ omnino præ se ferunt, eo in loco, quem antea tam diligenter descripserat, habitam etiam illam Christi orationem. Certe nemo est, qui verba Lucæ legens non statim in eam sententiam veniat, eo loco habitam fuisse illam Christi concionem, quam antea tam diligenter descripserat Euangelista. Quod ut melius adhuc animadvertatur, observandum est, velle eos interpretes, qui ita respondent, Christum ut turbam fugeret, & discipulos suos solos alloqueretur, in montem iterum secessisse. Atqui id nequaquam credibile est, partim quidem quod satis ex initio cap. 7 apparet, Christum audiente populo hanc concionem habuisse, licet ad discipulos sermonem revera direxerit; partim vero quod Lucas vers. 17 cap. 6, dicit turbam illam venisse, ut ipsum audiret, & sanaretur a morbis suis. Hoc posterius quomodo consecutum fuerit, narrat statim ℣s. 18 & 19; prius autem non nisi tum, cum concionem a Christo habitam describit usque ad initium cap. seqq. Quare non est credibile, Christum turbam tunc fugisse, &, ut discipulis suis concionaretur, in montem secessisse; sed ad discipulos turba audiente verba fecisse, ubi & ipsum, & una turbam discipulorum, & multitudinem populi constitisse Lucas dixerat. Quod vero nihilominus tanta sit plurimis in rebus inter utramque concionem similitudo, id non demonstrat eodem tempore utramque fuisse habitam. Quam sæpe enim accidit, ut, qui alios docent, eadem diverso tempore iisdem proponant atque inculcent, præsertim cum rei ipsius aut difficultas, aut alia quædam necessitas postulat, ut, quod semel dictum fuerat, sæpius repetatur. Concionatoribus sane sæpe id accidit. Et ne aliunde potius quam ex sacris literis petamus exempla, si quis librum Deuteronomii legerit, videbit, non modo multa repeti a Mose, quæ alibi, atque inprimis in Exodo dixerat; sed in eodem quoque libro ea, quæ dicta jam fuerant superius, verbis licet ex parte mutatis, inculcari. Paulus etiam ad Timotheum & Titum scribens, prope eadem habet de Episcoporum seu presbyterorum requisitis. Idem etiam, quæ exprimit Epistolæ ad Romanos argumentum, ita tractat in Epistola ad Galatas, ut hæc illius compendium dici queat. Quemadmodum & Epistola ad Colossenses valde similis est illi, quam ad Ephesios scripsit. Interim tamen negare nolumus, Matthæum etiam illam concionem a Luca descriptam, licet diverso tempore habitam, huic Christi concioni quodammodo inserere voluisse, & quædam, quæ in monte dicta non fuerant, velut per anticipationem huc retulisse, quod & similia essent illis, quæ in monte Christus dixit, & iisdem auditoribus, hoc est, discipulis, audiente populo, alias proposita. Nam & alibi id fieri ab ipso videmus. Etenim cap. 10, referens dicta Christi Apostolos ad prædicandum euangelium mittentis, conjungit ea quæ Lucas diversis in locis diversisque occasionibus ab ipso dicta narrat: ut ita nihil dicere prohibeat, eandem quodammodo apud Matthæum & Lucam concionem describi, & diversam. *Videns autem turbas.* In quibusdam exemplaribus additur nomen *Jesus*; quanquam id, licet absit, intelligi a lectoribus facile potest. Turbas autem intelligit eas, quarum facta fuerat mentio sub finem cap. præcedentis. Itaque articulus voci ὄχλοις in Græco præfixus est ἀναφορικός. *Adscendit in montem.* Græce præfixus est nomini ὄρος articulus, qui videtur vim habere ἀόριστον, quasi dictum esset, in montem quendam, quod etiam alibi accidit, ut infra cap. 8. ℣s. 4, τῷ ἱερεῖ. Et 18. ℣s. 17, ὁ ἐθνικὸς καὶ ὁ τελώνης & Apocal. 3. ℣s. 17, ὁ ταλαίπωρος, & cap. 12 ℣s. 14, τοῦ ἀετοῦ τοῦ μεγάλου. Nisi forte velis montem certum tum temporis notum intelligi: quo pacto articulus erit διακριτικός, ad rem certam animum audientis referens. Videtur autem ideo in montem ascendisse, ut & è superiori loco commodius discipulos alloqui posset, turba quoque ab hujus concionis fructu minime exclusa, & discipulos, quos nominatim alloqui volebat, sibi statim subsequuturos a reliqua turba aliquantulum segregaret. *Et sedente ipso.* Eum proculdubio in finem consedit, ut concionem hanc ad discipulos haberet. Itaque cum loci commoditas id ferret, & aliàs docentes sedere solerent, quod & ipsum fecisse alibi legimus, in hunc ipsum finem consedit, licet alibi stans, cum præsertim ex æquo loco auditores alloqueretur, non semel docuerit.

Vers. 2. *Et aperto ore suo.* Mysterium quidem hic nullum nobis subesse videtur: sed Hebraica loquendi

 consue-

consuetudine os aperuisse Christus dicitur, quia orsus fuerit loqui, idque non ut unum atque alterum verbum proferret, sed ut prolixam haberet atque insignem concionem. Hæc enim vis hujus locutionis esse videtur. Quanquam interdum etiam significat, aliquem post diuturnum silentium tandem aliquando, quod diu animo volverat, fuisse prolocutum, quemadmodum est ab (1) interpretibus quibusdam annotatum, & exemplo ex Jobo petito illustratum Job. 3. 1, 2.

Vers. 3. *Beati pauperes spiritu.* A re omnium suavissima maximeque expetenda orationem suam incipit. Beatitudo enim cum summum sit hominis bonum, votorum nostrorum summam complectitur, & propter quam revera expetimus quicquid expetimus, licet nonnunquam qua in re sita sit, ignoremus. Quare dum hic & in sequentibus rationem ostendit Christus, quomodo ad eam pervenire possimus, doctrinam tradit hominum generi maxime utilem, maximeque necessariam. Sumitur autem hæc vox in significatione perfecta, non vulgari illa: qua sæpe etiam in sacris literis beatus quispiam pronunciatur, quia cum illo certa aliqua in re valde bene agatur, seu quia ipsi quippiam contigerit, quod vehementer sit expetendum: etiamsi id summam, ad quam nos Deus vocavit, felicitatem in se revera non complectatur. Nam ut exempla, quæ in sacris literis V. F. extant valde multa hic præteream, referri huc debent illa Luc. 1. 45, 48 & 1. 27. Quanquam & alia sunt loca, ubi spiritualis quædam beatitudo intelligitur, hoc est insigne quoddam bonum saluti hominum æternæ serviens, nec tamen tam perfecta, ut hoc loco, significatione. Hic enim sermo est de summo, ad quod hominibus ex divina benignitate est aditus, bono: quanquam non tam re ipsa, quam spe certa, atque indubitato possesso, id quod satis docet subjecta explicatio, seu mavis confirmatio, *quia illorum est regnum cœlorum*, de quo paulo post nonnihil dicetur. Sed hæc faciliora sunt. Illud difficilius est dictu, quinam intelligendi sint per *pauperes spiritu*. Illi, qui eandem plane putant esse hanc concionem cum illa, quam Lucas descripsit, de vera seu proprie dicta paupertate hic Christum loqui statuere coguntur. Neque enim dubium est, apud Lucam pauperes proprie dictos intelligi, ut & his oppositi divites illi sunt, qui opes proprie dictas possident. Etenim illic Christus discipulorum suorum conditionem secundum carnem miseram aliquot modis exprimit ac describit, ut ostendat, nihil eam ipsorum felicitati veræ obesse, quin potius ad eam non parum prodesse, q. d. Beati vos estis ô discipuli mei, licet pauperes sitis atque egeni: nihil hæc vobis egestas ad felicitatem obest, quin potius prodest. Vobis enim destinatum est regnum illud Dei, ad vos ejus jus atque hæreditas spectat, nempe si in hac paupertate discipuli mei esse perrexeritis, atque ita vos gesseritis, quemadmodum discipulos meos decet. Non enim tam propter ipsam paupertatem eos beatos pronunciat, quam propterea quod sui essent discipuli. Paupertatis autem, ut diximus, mentionem facit, ut significet, nihil eam ipsorum felicitati obstare. Quare bono sint animo, nec quicquam commoveantur hac sua tenuitate & secundum carnem miseria, ut se infeliciores esse putent divitibus, sed potius longe se illis beatiores æstiment: præsertim quia in hac paupertate expeditiores sint ad iter illud & ingrediendum & emetiendum, quod ad cœlum ducat. Ex quibus aliqua ratione etiam sequentia apud Lucam de fame, seu esurie, itemque de fletu intelligi possunt, uti & ea, quæ hic opponuntur. Divites enim v. g. non tam propter ipsas divitias miseri prædicantur, quam quod, cum divites sint, Christi fieri discipuli nolint, nec viam tam asperam salutis æternæ calcare sustineant, cum interea se beatos existiment. Itaque hanc illis felicitatis opinionem detrahit Christus, & significat, eos aliter quam ipsi censeant, miseros esse. Sed non est necesse, ut eodem modo *pauperum* vocem apud Matthæum, quo apud Lucam accipiamus: siquidem & diversam esse hanc ab illa Christi concionem docuimus, & ex aliis quoque in utraque concione dictis apparet, Christum, licet utrobique similia dicat, non tamen eadem dicere. Etenim cum Christus apud Lucam statim subjiciat, *Beatos esse eos, qui esuriant nunc*, satis apud omnes manifestum est, eum intelligere illos, qui fame sæpe ob defectum rerum necessariarum laborent; quibus opponit eos, qui saturati sunt, hoc est eos, qui omnium rerum copia affluentes genio indulgent, & corpus suum cibo ac potu, & quidem delicato abunde reficiunt. Atqui cum apud Matthæum esurientium facit mentionem, addit vocem ejusmodi, quæ evincit, de fame ac siti proprie dicta nullo modo sermonem sibi esse. Ait enim; *Beati qui esuriunt ac sitiunt justitiam.* Nam quod quidam nihilominus proprietatem verborum esuriendi ac sitiendi ostendere conantur, frustra plane sunt, ut suo loco dici poterit. Eodem ergo modo, licet utrobique pauperum fiat mentio, non est tamen necesse, ut utrobique eodem modo sumantur: sed quemadmodum in voce *esuriendi* vidimus factum, ut apud Lucam proprie, apud Matthæum improprie sumatur; ita & de paupertate statuere possumus; neque tantum possumus, sed etiam debemus. Etenim & hic Christus ejusmodi vocem pauperum nomini adjecit, quæ ostendit, eum de proprie dictis pauperibus non loqui. Non enim pauperes simpliciter, sed pauperes *spiritu* beatos dixit. Quod si de proprie dicta paupertate fuisset locutus, quid voce spiritus fuisset opus? Imo vero ea abesse deberet, quandoquidem ut divitiæ, ita & paupertas proprie dicta non spiritui accidit, sed potius corpori, aut, ut sacræ literæ loqui amant, carni. Hic autem sermo est de paupertate, quæ in spiritu hominis locum habeat. Nam quod (1) nonnulli ajunt, spiritum hic sumi pro voluntate, & Christum hoc loco eos intelligere voluisse, qui voluntate, hoc est sponte, seu voluntarie pauperes essent, id nihil est. Etenim quæ illi exempla hujus significationis adducunt, in illis spiritus simpliciter pro animo ponitur, neque unquam ostenderint, cum quippiam dicitur spiritu factum, id perinde esse, ac si diceretur voluntarie: sed illud potius hujusmodi loquendi ratione indicatur, id, de quo sermo est, ad spiritum, seu animum hominis pertinere, in eoque veluti residere, seu, quod eodem recidit, homini ratione animi inesse; ut ita vox *spiritu*, denotet partem, seu mavis rationem formalem, ut scholastici loquuntur, subjecti. Restat ergo ut paupertatem quandam animi hic intelligendam existimemus. Ea vero duplex esse potest: altera, quæ in eo consistit, ut sive opes habeas, sive minus, animum ab earum amore penitus abstrahas, ita, ut nec concupiscas, si non habeas; nec si habeas, anxie retinere studeas, quin imo promtus paratusque sis, eas

(1) *Maldonatus.*

(1) *Maldonatus,*

Christi

Christi causa deferere ac profundere. Hoc enim est opes ita habere, ac si non haberes, & pauperi esse aliqua ratione similem. Itaque in voce *pauperum*, metaphora erit. Altera significatio est metonymica, ut paupertatis nomen sumatur pro eo, quod paupertatis solet esse consequens, seu effectum, hoc est pro humilitate ac demissione animi: demissos enim paupertas facit. Hanc posteriorem significationem valde verisimilem facit vox adjecta *spiritu*, quæ non semel in sacr. lit. nomini humilium subjicitur. Etenim Psal. 33. 18 dicitur: *Propinquum esse Dominum iis, qui tribulato sunt corde, & humiles spiritu salvare:* uti quidem interpres Græcus & Latinus habent. Nam in Hebræo est *attritos seu confractos spiritu:* & videtur etiam Propheta non tam de humilitate seu modestia, (hanc enim nomine paupertatis apud Matthæum intelligimus) quam de abjectione & afflictione animi loqui. Sed Proverb. 29. 23, locus est huc magis pertinens, ubi dicitur: *superbia hominis humiliat eum, & humilem spiritu sublevabit gloria.* Ubi non est dubium, quin modestia intelligatur, ut oppositio demonstrat. Loco autem Psalmi similis est ille Esaiæ 57. 15, ubi Deus dicit, *se habitare cum contrito & humili spiritu*, & cap. 66. 2 ait, *se respecturum ad pauperem & contritum spiritu*, ubi quod alibi nomine humilitatis effertur; hic paupertatis voce designatur. Et sane novum non est, ut nomen paupertatis metonymice sumatur pro eo, quod paupertatis solet esse consequens. Nam & Zach. 9. 9 de Rege Sioni venturo dicitur, eum esse pauperem: id quod Græcus interpres, & cum eo Matthæus reddit *mansuetus*. Nec mirum, cum etiam Hebraica vocabula, quibus pauper ac mitis designantur, inter se admodum sint vicina, & ab eadem radice descendant. Qua de re possint videri Annotationes in Bibl. magnis Roberti Stephani ad dictum Zachariæ locum. Neque vero est, quod quis dicat, cum pauperes pro mitibus, seu mansuetis sumantur, hic quoque eandem significationem esse retinendam. Nam versu statim sequenti expresse mansueti felices prædicantur: unde apparet mansuetos per pauperes spiritu hic non intelligi; sed aliam virtutem mansuetudini vicinam atque affinem, quæ cum paupertate quoque cognationem aliquam habeat, qualis est humilitas, vel potius animi modestia ac demissio. Hæc enim virtus etiam infra a Christo cum mansuetudine conjungitur cap. 11. 29, ubi ait: *Discite a me, quia mansuetus sum & humilis corde:* & cum paupertate conjunctionem habet, ut paulo superius ostendimus. Et hinc paupertati huic recte opponitur *regnum cœlorum*, utpote & quod divitias opesque maximas, & summos honores atque gloriam complectitur: ita ut oppositio recte constet, sive vocem, qua virtus illa describitur, sive ipsius virtutis naturam atque ingenium spectes. Recte autem additur illi paupertati, seu humilitati vox *spiritu*, ut vera ac minime ficta fucatave modestia intelligatur: hæc enim in animo revera residet. Multi sunt, qui cum externa specie se demittant, intus tamen turgent, & altos gerunt spiritus. Unde etiam infra Christus, ut paulo ante vidimus, ut se vere humilem esse doceat, non contentus dixisse se esse humilem, addit *corde*. Diximus autem idem esse hoc loco *spiritu*, quod *animo*: animo autem idem est, quod corde, seu corde idem, quod animo. De *regno cœlorum* ut plura dicantur nihil est necesse, siquidem jam supra diximus, quid eo nomine significetur, & cur huic potissimum virtuti hoc præmium proponatur. Dictum & illud est, felicitatem, cujus initio fit mentio, his verbis explicari, seu causam ostendi, cur pauperes spiritu felices sint existimandi. Illud tantum adhuc addendum est, antequam ab hoc loco discedamus, quod ad cæterorum quoque intelligentiam facit, non ideo huic uni virtuti felicitatem sempiternam adscribi, quod cæteris ad eam consequendam virtutibus non sit opus. Notum enim est, sanctitatem in universum ad vitam æternam obtinendam esse necessariam, & vel ob unum peccati habitum, ne de actibus quibusdam nunc quicquam dicam, hominem excludi regno cœlorum, ut patet inter alia ex 1 Cor. 6. 9. Sed ideo id fit, quia virtus hæc ad regnum cœlorum obtinendum insignem vim habet, & tacite subintelligendum est, pauperes spiritu regnum cœlorum esse adituros, nisi aliis peccatis hanc suam felicitatem, ac vim virtutis istius, quam habeant, impediant. Quod idem etiam de sequentibus virtutibus, quibus itidem suprema felicitas, aliis licet verbis descripta tribuitur, intelligendum est.

Vers. 4. *Beati qui lugent.* Secunda virtus, cui hoc loco felicitas a Christo proponitur, quæque hoc pacto nobis insigniter commendatur, consistit in luctu. Ex iis, quæ præcedenti versiculo dicta sunt, facile intelligi potest hoc l. lugentes non eos appellari, quorum status ac conditio est secundum carnem luctuosa: quo pacto apud Lucam sumuntur Luc. 6. 21 *flentes nunc*: quo quidem loco additur eos risuros, quia, modo Christi esse pergant discipuli, & non verbis tantum, sed & factis hanc disciplinam sequantur, nihil illis hic fletus, seu tristis ille status, qui fletum sæpe exprimere solet, obstiturus sit, quominus aliquando perpetuis gaudiis perfruantur. Neque etiam hic intelligitur ille luctus, qui ex persecutionibus justitiæ causa incumbentibus proficiscitur, vel potius in iis consistit, quia huic suus ac peculiaris est locus infra vs. 10 & seqq. Necesse ergo est, ut aliud luctus genus quæramus, & quidem ejusmodi, quod virtutis rationem habeat. Duo autem sunt hujus luctus genera. Alterum est, quod consistit in dolore animi percepto ex tristi ac infelici aliorum statu, de quo Apostolus agit Rom. 12. 15, cum vult ut fleamus cum flentibus. Alterum est illud, quo nostra inprimis peccata deflemus, & quoties nobis peccata nostra præterita succurrunt, (succurrere autem debent quam sæpissime) ea a nobis commissa esse dolemus, & eo dolore extimulamur, tum ad ea tanto diligentius cavenda, tum ad culpam eorum apud Deum deprecandam. Inter hæc autem duo luctus genera posterius hujus loci videtur esse proprium. Nam prius illud angustius esse videtur, quam ut luctu absolute nominato solum sit intelligendum, præsertim cum nec perpetuum sit, nec ad nos ipsos, sed ad alios tantum referatur. At posterius luctus genus aliquo modo perpetuum est, & ex nobis ipsis inprimis pendet, atque in quovis homine non tantum potest, sed & debet extare; adeo ut jure simplici luctus nomine possit intelligi. De hoc luctu, seu tristitia loquitur Apostolus 2 Cor. 7 ubi ait, se eos Epistola sua contristasse, eoque se gaudere: non quidem quod tristati fuerint; sed quod tristati fuerint ad resipiscentiam: *Tristati enim estis*, inquit, *secundum Deum, ut nulla in re a nobis mulctaremini. Tristitia enim secundum Deum resipiscentiam ad salutem, cujus pœnitere neminem potest, operatur. Tristitia autem mundi mortem operatur.* Oritur ergo hæc tristitia ex memoria ac

recordatione nostrorum delictorum, & considera- tione eorum turpitudinis ac gravitatis, & ex iis profectæ offensæ divinæ, ac supplicii, quod illis promeriti sumus. Non est autem hic dolor aut luctus, neque esse potest uniusmodi. Nunc enim gravior est atque acerbior, nunc aliquanto lenior, prout quispiam vel melius illa expendit, quæ luctum illum pariunt, vel illa sive considerat, sive etiam habet, quæ illum minuere possunt. Minuunt autem divinæ clementiæ ac promissæ remissionis peccatorum consideratio, & ejus quidam sensus, ac simul resipiscentia nostra, & recte factorum post peccata perpetrata conscientia. Jam quod ad felicitatem attinet, huic virtuti propositam, ea est, quod hujusmodi homines consolationem accipient; h. e. peccata illis remittentur, & non modo a temporalibus suppliciis, verum etiam a sempiternis aliquando penitus liberabuntur, gaudiisque cœlestibus perfruentur, & in hoc etiam seculo ejus felicitatis sensum quendam ac gustum consequentur, præsertim si ejusmodi sit ille luctus, ut, quemadmodum Paulum loquutum vidimus, in illis veram resipiscentiam operetur, h. e. animi ac vitæ mutationem in melius & quidem constantem * * *

Reliqua desiderantur.

COM-

JOANNIS CRELLII FRANCI

COMMENTARIUS

In

Epistolam Pauli

Ad

ROMANOS.

COMMENTARIUS
In Epistolam Pauli Apostoli
AD
ROMANOS.

Ex prælectionibus

JOHANNIS CRELLII FRANCI,

Conscriptus

A JONA de BUKOWIEC SCHLICHTINGIO,

non tamen revisus à CRELLIO, præterquam initium COMMENTARII istius antehac editum, usque ad versum 4 Capitis quarti.

De Occasione, Argumento, & Partitione Epistolæ.

HÆc Epistola; si principale ejus argumentum ac tractationem intuearis, non ita ut pleræque aliæ ejusdem Apostoli, ex re nata, seu ex occasione aliqua ipsi fortuito oblata, videtur scripta: nec magis ad Romanos, quam ad alios Christianos spectare. Nam si Exordium & Epilogum, vel potius nonnulla ex illo, ex hoc autem pleraque tollas, nihil ea continet, quod non ad quamvis Ecclesiam, præsertim ex gentibus maxima ex parte constantem, scribi potuerit. Apparet propositum fuisse Apostolo, compendium quoddam tradere doctrinæ suæ idque Exordio & Epilogo addito in Epistolæ formam redactum, Romanis quodammodo dedicare. Cui enim potius Ecclesię, gentium Apostolus, hujusmodi doctrinę suę monumentum dedicaret, quam Ecclesię in ea urbe degenti, quæ gentium omnium erat caput, & ex qua ad multos etiam alios veritas dimanare facile poterat? Continet igitur, ut diximus, hæc Epistola summam quandam doctrinæ Euangelicæ: quanquam eatenus potissimum, quatenus ea legali opponitur, ejusque severitatem mitigat aut tollit. Explicat enim Apostolus ac defendit eum justificationis assequendæ modum, qui in Euangelio primum est promulgatus, nempe per fidem, & per fidem quidem in Christum: eum vero modum, qui in lege est præscriptus, nempe per opera, seu per exactam ac perpetuam Legis observationem, quæ omne delictum excludit, sublatum esse docet: simul etiam Euangelicum illum modum, non minus ad Gentes incircumcisas, quam ad Judæos, ad quos solos revera lex spectavit, pertinere ostendit. Ita autem doctrinam istam defendit, ut non tantum fundamenta ejus explicet, & firmis eam rationibus communiat; verum etiam præcipuas objectiones, quæ illam convellere videbantur, amoveat. Duæ autem erant præcipuæ: altera, quod hæc doctrina, ob vim fidei non satis intellectam, pietatis studium plane convellere, & peccandi licentiam introducere videatur: altera, quod ex ea consequatur, gentem Judaicam, quæ maxima ex parte fidem in Christum amplecti nolebat, soli legi addicta, a Deo repudiatum iri, vel potius repudiatam jam esse: Gentes autem extraneas, fidem amplexas ejus populi loco, a Deo in gratiam esse receptas: id quod plane absurdum videatur, & promissis ac justitiæ divinæ contrarium. Has objectiones ita refellit Apostolus, ut demonstret, doctrina Euangelica de justificatione, non per opera legis, sed per fidem obtinenda, non modo non tolli pietatis studium, sed etiam maxime stabiliri: gentem vero Judaicam ob incredulitatem maxima ex parte rejectam, imo a Deo induratam, gentes autem extraneas in gratiam ab eo receptas dicere, ejus promissis aut justitiæ nequaquam esse contrarium. Quibus ostensis, pietatis Christianæ, cujus tam solida fundamenta antea jecerat, quamque ad salutem adeo necessariam esse demonstraverat, officia explicat, quæ alibi quoque oblata occasione præscribere libenter solet: prolixius autem eam illorum tractat partem, quæ ad mutuam Judæorum & gentium tolerantiam, & rectum adiaphororum, seu rerum indifferentium, quas nec facere, nec omittere natura sua turpe est, usum spectant. Functus est in hac epistola Paulus munere sibi quodammodo proprio. Etenim cum Euangelium quædam cum lege habeat communia, quædam propria; illa quidem, quæ communia sunt, in lege sat perspicue sunt consignata: quanquam & in Novo Fœdere multa ex iis sunt repetita: quę vero Euangelii sunt propria, sive promissa, sive præcepta, sive utrorumque fundamenta quædam, inter quę Christi resurrectio & exaltatio, præcipuum tenetur locum; ea partim Christus ipse in terris degens, partim duodecim ipsius Apostoli, post resurrectionem ejus,

ita tradiderunt, ut legem interim non viderentur tollere, aut loco Mosaicæ disciplinæ aliam plane substituere, nec gratiam Dei Gentibus extraneis communem prorsus facere: sed aliquid tantum legali disciplinæ addere; gratiæ autem divinæ possessionem Judæis sartam tectam relinquere: ita ut religio Christiana ab iis explicata, supra legem multa, contra legem nihil, aut vix quicquam continere videretur. Atque ista sunt partim a quatuor Euangelicæ, seu Christi historiæ scriptoribus, partim a Luca in Actis luculenter descripta, & in Epistolis non hujus tantum, sed & aliorum Apostolorum, prout res videbatur exigere, reperita & explicata. At Paulus, qui Gentium potissimum erat Apostolus, quibus legis disciplina haud conveniebat, sed potius eorum conversioni, nisi per Euangelium abrogata esse ostenderetur, vehementer obstare poterat: apertius differentiam inter legem & Euangelium tradidit, & quomodo aut quatenus illa per hoc abrogetur, demonstravit. Docuit enim, & modum justificationis legalem, & ceremonias simul antiquatas esse: & communem esse Gentibus ac Judæis Euangelii gratiam. Unde & prolixius in Actis Apostolicis, prædicationis ipsius historiam; quam cæterorum Apostolorum, descriptam habemus; & plures ipsius Epistolas, inter quas hæc nostra merito principem obtinet locum, relictas cernimus: quibus totius Euangelii natura nobis luculenter explicatur, & discrimen a lege clarius ostenditur, quibus aliquo modo accensenda est illa ad Hebræos, quę veluti ex Pauli officina prodiisse videtur: ut non mirum sit, jam olim eam a multis ipsi fuisse adscriptam. In ea enim multa inter legem & Euangelium discrimina, & maxima hujus præ illa præstantia, clarissime demonstratur, & illam per hoc antiquatam ostenditur, ac summa fidei, quá Paulus tantopere urget, vis perspicue docetur, Adeo nimirum Deus saluti, non solum hominum illius seculi, sed & futurorum omnium consuluit; dum ea nobis scripta conservavit, ex quibus non tantum omnia ad salutem prorsus necessaria, sed & ea, quę ad illá vehementer conducunt, discere possemus.

Sunt autem, ut ad rem redeamus, tres istius Epistolę, ut & aliarum omnium, partes: Exordium, principalis tractatio, & Epilogus. Exordium porrigitur ad medium usque versiculum 16 capitis primi. In eo quid agatur, suo loco videbimus. Principalis tractatio, a fine exordii, h. e. medio versiculo 16 cap. 1 incipit, & extenditur usque ad cap. 15 medium, h. e. ad ejus ℣. 13. Epilogus reliquum Epistolę occupat, de quo itidem suo loco. Principalis autem tractatio, ut ex argumenti explicatione intelligi potest, quatuor constat partibus. In prima, quæ potissima est, ex qua cæterę quodammodo pendent, homines omnes, sive Judæos, sive gentiles (licet enim nobis hac voce una cum vulgo pro Ethnicis uti) per fidem in Christum, non per opera legis, justificari docetur, & incomparabiles hujus divinæ benignitatis fructus ostenduntur. Et hæc pars a ℣. 16 cap. 1 extenditur usque ad finem cap. quinti. In secunda parte, prior ex duabus objectionibus supra commemoratis, refellitur, & ea occasione vis ac natura fidei, cui justificatio in Euangelio promittitur, plenius explicatur. Ostenditur enim doctrina Euangelica, quæ fide, non operibus, intellige perfectis, justificationem obtinendam esse docet, non modo non labefactari pietatem, sed vehementer etiam stabiliri: ac longe quidem magis, quam per legem; quę non solum vires non habuerit ad producendam veram solidamque in hominibus sanctitatem, sed etiam cupiditates carnales irritarit, & majorem peccandi ansam præbuerit: cum ex adverso Euangelium non modo homines ad pietatem, si servari velint, omnino obliget, verum etiam vires ad eam colendam, ne quid causari possint, suppeditet; idque non tantum catenus, ut mores ac cæteras vitę actiones, ad normam divinę voluntatis componere possint; sed etiam, ut omnia adversa veritatis ac justitię causa constanter perferre queant. Itaq; in secunda hac parte Apostolus fundamentum sternit, cui postea adhortationes suas ad specialia pietatis officia superstruat. Occupat hæc pars tria sequentia capita, nempe 6, 7 & 8. In tertia parte posterior ex duabus illis objectionibus confutatur. Docetur enim Judæos ob incredulitatem jure fuisse a Deo magnam partem rejectos atque induratos; Gentes ob fidem in gratiam receptas; & hanc a Judęis ad gentes ad tempus translatam esse: nec quicquam id promissis aut justitiæ divinæ adversari. Hæc docentur tribus sequ. cap. nempe 9, 10, 11. In quarta parte, specialia potissimum pietatis officia præscribit Apostolus, & ad ea præstanda hortatur, illa fusius, ut diximus, persequens, quæ ad mutuam Judæorum & Gentium tolerantiam, rectumque adiaphororum usum pertinent, quæ pars, cum secunda poterat connecti, nisi prius altera illa objectio Apostolo fuisset diluenda, quæ contra principale ipsius institutum, seu propositionem hujus epistolæ potissimam afferri poterat. Continetur autem hęc pars capp. 12, 13, 14, & parte priori decimi quinti. Quanquam autem omnes hæ principalis tractationis partes quodammodo censeri possint parænetice, seu hortatoriæ; (eo enim, ut & universa Euangelii doctrina, referuntur, ut homines fidem, & porro etiam pietatem, sine qua fides mortua est, seu justificandi vim non habet, amplectantur, ac constanter sequantur:). nihilominus tamen prima potissimum & tertia dogmaticę censeri possunt, h. e. ejusmodi, quæ sententias ad rem religionis spectantes explicent ac probent: secunda & quarta parænetica seu hortatoriæ: quanquam magis quarta. Nam secunda veluti mixta est: partim enim dogmatica est, dum, quæ vis sit disciplinę Christi in nobis ad pietatem perducendis, explicat, & quam longe hac in re Legem superet, demonstrat: partim parænetica, dum ad pietatem illam colendam nos hortatur. Quomodo autem hæ partes iterum in alias minores distinguantur, in speciali earum tractatione, seu verborum, quibus eæ continentur, explicatione, ad quam nunc accedimus, apparebit.

CAP. I.

ARGUMENTUM.

Capitis hujus duæ sunt partes. In priori, ut supra jam monuimus, Exordium epistolæ hujus continetur. In posteriori prima pars tractationis principalis inchoatur: hoc est, & propositio principalis exprimitur, & probari incipit. Exordium iterum duabus constat partibus: quarum una, inscriptionem epistolæ laxius sumtam, & salutationem seu votum Apostolicum complectitur; altera affectum ac benevolentiam Pauli erga Romanos testatur, & horum vicissim erga Paulum benevolentiam captat: quanquam & prior exordii pars ad eam conciliandam apta est. Cum autem inscriptio laxius sumta, duo in se comprehendat, nempe eam, quam nos ex more nostro subscriptionem vocamus, continetque nomen, aut etiam descriptionem quandam auctoris epistolæ; tum inscriptionem stricte sumtam, hoc est nomen, aut etiam descriptionem ejus, ad quem epistola dirigitur: utramque ita tractat Apostolus, ut nec suum, nec Romanorum nomen nude collocet, sed utrobique descriptionem quandam ac commendationem addat, maxime sui ipsius, seu muneris sui, ut dictis suis auctoritatem hoc pacto conciliet. Etenim in eo quinque priores insumit versiculos; sed ita, ut simul & euangelii, cujus præco esset constitutus, & Christi, circa quem euangelium occuparetur, illustrem quandam descriptionem ac commendationem intexat, & ex ea sibi suoque muneri dignitatem conciliet.

Vers. 1.

Vers. 1. *Paulus.* Assentimur illis, qui censent, apostolum hunc, inter Judæos quidem, Judaico Sauli nomine, quod ei a parentibus, ut credibile est, in prima infantia esset impositum, & sic ipsi plane proprium, fuisse appellatum: inter gentes autem Romano, & ipsis quoque Græcis noto nomine, Paulum fuisse dictum, ob earum vocum, unica tantum litera inter se distantium, vicinitatem: adeo ut non pro uno nomine, sed pro linguarum diversitate ac consuetudine aliquantum immutato, quemadmodum in propriis nominibus fieri consuevit, sint habendæ. Itaque Lucas, qui eum semper Saulum appellarat, tunc demum Paulum, idque perpetuo appellat, postquam ejus inter Gentes apostolatum describere incipit; & primum quidem ibi, ubi ejus apud Sergium Paulum sermones refert, a cujus familia credibile est eum ita potissimum appellari cœpisse. Vide, si placet, Bezam ad istum Act. 13. 9 locum.

Servus Jesu Christi. Hic incipit sese describere, & auctoritatem sibi conciliare. *Servi* nomen quamquam generale esse potest, & omnibus Christianis commune, hoc tamen loco potius κατ' ἐξοχὴν sumendum videtur de eo, qui peculiari quadam & excellenti ratione Christo ministrat, nempe in euangelio prædicando: id quod mox specialius explicatur, dum additur, *vocatus apostolus*, &c. Dum autem Jesu Christi servum se vocat, ejus majestatem & divinam potestatem indicat. Nemo se v. g. Mosis servum, præsertim absentis, & rebus humanis exemti, vocavit, aut vocare potuit; etiamsi vir divinus, & propheta fuerit: quia divino illo imperio caruit.

Vocatus apostolus. Apostolum se appellat, id est, Jesu Christi Legatum. Apostolorum autem munus erat, fundamenta religionis Christianæ tradere, & ecclesias fundare, vide 1 Cor. 10 & seqq. Hinc tanta vi spiritus S. & miraculorum edendorum potentia erant præditi, ut hominibus Christi resurrectionem & religionem persuadere possent Act. 1. 22, & IV. 33. Eorumque auctoritas infallibilis erat, & doctrina nulli errori obnoxia Luc. 10. 26. Joh. 14. 26. & XVI. 13, omniumque doctrinarum, quæ ab aliis in ecclesia proponerentur, certissima norma. Hinc apostoli, secundum Christum, fundamentum ecclesiæ appellantur Eph. 2. 20. Apoc. 21. 14, quibus etiam annumerantur prophetæ: propterea quod & isti singulari divini spiritus vi præditi, proxime ad apostolos accederent, ut apparet ex 1 Cor. 12. 28. Eph. 4. 12. *Vocatum* autem se dicit, propterea, ne quis putet, quod sese in hoc munus ingesserit, idque sibi ipse assumpserit atque arrogarit: q. d. vocatus ad apostolatum. Neque enim ideo vocem *vocatus* addidit *apostoli* nomini, ut indicaret discrimen inter ipsos veros apostolos, quasi eorum aliqui vocati essent, alii non essent: (quomodo enim quispiam legatus esse potest ejus, qui ipsum ad hujusmodi munus non vocet, h. e. eum revera non mittat?) sed ut sese discerneret ab iis, qui hoc nomen falso sibi sumerent, & se pro Legatis Christi gererent ac venditarent, cum ad eam rem a Christo delecti atque adsciti non essent. Id autem propterea commemoravit, quod a malevolis apostolatus ejus in dubium vocaretur, qua de re dictum est cap 1. & 2 Epist. ad Gal. Muneris autem sui dignitatem ideo asserit, ut Romani, tum diligenter ea, quæ scribit, cognoscere, tum fidem iis habere, tum denique parere velint; alioqui Deum & Christum ipsum, cujus Legatus esset, contemturi, qui enim Legatum regis repudiat ac spernit, regem spernit. Hinc Christus de suis apostolis: *qui vos audit, me audit, & qui vos rejicit, me rejicit: qui autem me rejicit, rejicit eum qui misit me* Luc. 10. 16.

Segregatus in euangelium Dei. Hæc segregatio seu separatio, si de prima ejus ad id munus destinatione a Deo facta accipiatur, referenda est ad illud tempus, cum vel nondum, vel primum natus esset Paulus. Ipse enim in Epist. ad Gal. 1. 15, 16 de se dicit, quod ab utero matris segregatus fuerit a Deo, nempe ut annunciaret filium Dei inter Gentes: qua de re vide, quæ d. l. annotavimus. Si vero segregatio illa accipiatur de re atque effectu ipso, referri potest tum ad illud tempus, quo a Christo ad apostolicum munus primum vocatus fuit, atque hac ratione a cæteris hominibus, non tantum infidelibus, sed & fidelibus, sejunctus ac separatus; tum ad illud tempus, quo spiritus S. eum sibi cum Barnaba segregari jussit, ad opus, ad quod eos vocaverat, nempe ad annunciandum euangelium inter Gentes Act. 13. 2.

In euangelium. Id est, ad prædicandam doctrinam euangelicam. Euangelium enim hoc loco pro euangelii prædicatione & annunciatione sumitur; ut alibi non semel inf. cap. 15. 19. 1 Cor. 9. 14, posteriori loco positum 2 Cor. 8. 18. Gal. 2. 7. Phil. 4. 15, imo hoc ipso cap. paulo post vs. 9. *Dei* euangelium vocat, quia Deus euangelicæ doctrinæ primus est author, ne quis humanum id esse commentum arbitretur, & quia a Lege discrepat, ideo Dei quoque voluntati adversari credat. Huic sui ipsius seu muneris sui descriptioni, antequam ejus rationem distinctius adhuc explicet, attexit apostolus parenthesin, eamque, ut videtur, duplicem. Mentione enim euangelii facta, in quo munus ipsius occupabatur, in ejus commendationem, & ea occasione in objecti ejus descriptionem digreditur, ut tanto magis muneris sui dignitatem illustret. Commendat euangelium, cum addit:

Vers. 2. *Quod ante promisit per prophetas suos.* *Quod*, nempe euangelium, seu eam doctrinam, quæ in euangelio continetur & annunciatur, jam olim Deus promisit, populo scil. suo. Non ex improviso Deus doctrinam euangelicam promulgavit: sed ex promisso, multis retro seculis per prophetas suos edito. Unde tum præstantia ac dignitas, tum etiam veritas euangelicæ doctrinæ elucet. Præstantissimam enim eam esse doctrinam oportet, de qua non modo tot retro seculis Deus cogitarit, sed quam etiam, tanquam singulare donum, populo suo per vates, tam longo ante tempore promiserit. Verissimam etiam esse oportet, cum inde manifeste appareat, Deum illius auctorem esse. Hinc autem apparet, euangelicam doctrinam, Judæis ante Christum, non fuisse traditam, sed tantum promissam. Unde Petrus ait 2 Pet. 1. 10, Prophetas non sibi ipsis, sed nobis ministrasse ea, quæ in illis olim testabatur Christi spiritus, nunc autem nobis annunciata sunt per eos, qui euangelium nobis prædicarunt, per spiritum sanctum è cœlo missum. Promisit autem Deus euangelium, *per prophetas suos*, qui nomine ipsius locuti sunt. Prophetæ autem hic intelligi possunt generatim omnes, quorum monumenta in sacro codice extant: Cum Petrus in Actis, Act. 10. 43, vide Luc. 14. 44 & *deinceps*, testetur, Christo omnes prophetas testimonium præbere, quod remissionem peccatorum accipiat, vel accepturus sit, per nomen ejus, omnis qui in ipsum credit. Quatenus autem id testantur, eatenus simul euangelium, per quod tantum beneficium nobis a Christo offertur, & nos ad fidem illam adducimur, sine qua id reipsa consequi non possumus, promittunt. Intelligendum enim est, eatenus potissimum per Prophetas Euangelium

promissum esse, quatenus ii, alii quidem obscurius, alii vero clarius, divino spiritu impellente prædixerunt, fore ut Deus insignem quendam regem, populo suo det, qui populo isti singularem quandam felicitatem sit allaturus, in alias etiam Gentes redundaturam, vide Luc. 24, 26, 27. Act. 26. 22, 23: cujus modum etiam nonnulli ostenderunt, cum de morte & de resurrectione ac glorificatione ejus scripserunt. Nonnulli etiam eatenus euangelium promiserunt, quatenus vel prophetam Mosi similem, quem omnes sub mortis pœna audire debeant, excitandum esse affirmarunt, quod fecit ipse Moses Deut. 18. 15. Act. 3. 22. VII. 37; vel, ut Jeremias, novum fœdus, quod sine doctrina pangi non potest, aut aliquid simile, quod doctrinam euangelicam propius designet, promiserunt. Clarissima autem de Christo testimonia extant apud Davidem, Esaiam, Danielem. Inter Davidica vaticinia, quæ sane sunt multa excellere inprimis videntur illa, quæ Psal. 2, & 22, & 45, & 110 extant. Esaiæ de Christo vaticinia, tam sunt aperta, ut cum illa legimus, non tam prophetiam, quam historiam legere videamur, vide inter alia Esai. 7. 14. IX. 6, & deinceps, & X. & LIII. Danielis de Christi regno & Monarchia vaticinio quid esse potest augustius? quid clarius iis, quæ de morte Christi, & expiatione peccatorum per eum facienda scribit? Dan. 7. 13, 14. IX. 24.

Addit Paulus; *in scripturis sacris*, ac si diceret; quæ promissiones divinæ, per prophetas jam olim editæ, in sacris literis consignatæ leguntur. Voluit enim eas Deus ad posteritatem propagari: Scriptura vero id omnium optime præstat. Hoc autem ideo videtur commemorare apostolus, ne quis de iis dubitare possit, seu ambigere, utrum quippiam hac de re unquam dixerint prophetæ. Ait ergo, ea in ipsorum monumentis extare, quæ a quovis inspici ac consuli queant.

Vers. 3. *De filio ipsius*, vel *suo*. Legitur enim in diversis exemplaribus *αὐτοῦ* & *αὑτοῦ*, propter diversam, ut videtur, horum verborum cum superioribus connexionem. Nam si cum proximo versiculo illa conjungas, legendum est *αὐτοῦ*: sin cum primo, ita ut secundus veluti parenthesi includatur, legendum *αὑτοῦ*. Exprimit autem istis verbis objectum euangelii. Euangelium enim totum circa Filium Dei occupatur, id est, in tradenda ejus doctrina, quam ille nomine Dei hominibus annunciavit: in tradendis iis rebus, quas ille doctrinæ istius confirmandæ causa tum fecit, tum passus est: in tradenda ejus resurrectione & gloria, ac suprema in omnia potestate: ut populum divinum regat, utque promissam a se nomine Dei salutem promoveat, & tandem ad exitum sit perducturus.

Facto ex semine Davidis. Describit hunc filium Dei, & secundum carnem, & secundum spiritum: & duplicem illius generationem, & in ea comprehensam dignitatem, de qua etiam prophetarum monumenta testantur, explicat: ut simul etiam euangelii, quod circa eam occupatur, dignitatem ostendat. Subest autem his verbis occupatio quædam, quia enim Christum Dei filium appellarat; poterat aliquis objicere: Atqui Christus ex Davidis semine oriri debet, ut Deus olim promisit: quomodo ergo eum Dei filium dicis? Respondet Paulus, eum quidem Davidis filium esse, sed secundum carnem tantum: at secundum spiritum sanctificationis esse Dei filium: potius autem æstimandum atque appellandum ex eo, quod ei secundum spiritum convenit, quam ex eo, quod secundum carnem. *Facto*, id est, genito, *ex semine*, id est, ex familia seu posteritate Davidis. Hoc autem, ut diximus, erat requisitum in Messia, seu Dei filio, per prophetas promisso, ut ex Davidica stirpe oriretur, & ad ejus familiam referretur. Hinc tam accurate Matthæus & Lucas genus Christi ad Davidem deduxerunt. Nec est quod quis objiciat, Christum non fuisse conceptum ex Josepho, per quem Christi ortus ad Davidem ab utroque illo divino scriptore refertur, sed spiritus sancti efficacia, nulla viri opera intercedente, ex virgine natum. Cum enim Christus ex Josephi uxore, licet sine Josephi opera natus fuerit; Josephi, ac proinde Davidis filius secundum carnem merito censetur. Liberum enim est Deo, quacunque ratione illi visum fuerit, dare alicui filium, sive naturali sive miraculosa. Quod si sub lege filius, qui primus ex alicujus uxore post mortem illius nascebatur, licet non ab ipso, sed ab ejus fratre genitus Deut. 25. 5; (qui fratris absque prole demortui uxorem ducere tenebatur) non ejus, qui eum genuerat, sed prioris fratris, cujus alter uxorem duxerat, filius ad semen censebatur; (debebat enim frater fratri semen suscitare, ut ea de re loquitur scriptura Gen. 28. 8. Matthæi 22. 24) multo certe magis & longe meliori jure Christus Josephi filius censendus est. Nam ille hominem patrem alium revera habuit: Christus nullum alium hominem patrem habuit. Ille ex alterius jam uxore nascebatur: Christus non ex alterius ullius uxore, quam Josephi natus est. Ille post mortem demum ejus, cujus filius censebatur: Christus vivente Josepho natus est, ex ea, quæ unum cum illo corpus erat. Et sane decuit Christum, qui Dei filius singularissimus & cœli ac terræ dominus futurus erat, alia ratione quam hac, quæ sine pudore aliquo non cogitetur, concipi. Nasci debuit ex homine, ut verum hominem illum esse constaret. Concipi autem ex spiritu sancto potius, quam ex viro debuit, ut ejus dignitati consuleretur. Nec enim ad id, ut aliquem verum esse hominem constet, tam requiritur, ut viri opera concipiatur, quam ut ex muliere nascatur; cum præstantissimi quidam philosophi multis rationibus doceant, etiamsi pater sit causa efficiens fœtus, fœtum tamen substantiam suam, quatenus ea ex parentum substantia veluti decerpi potest, non ex patre revera, sed ex matre trahere. Quamquam quicquid tandem ex patre trahere soleat, id totum, Dei efficacia interveniente, ex matre etiam potest sumere, ne de eo nunc quicquam dicam, quod primi parentes, quos tamen veros homines fuisse nemo dubitare potest, nisi qui seipsum verum esse hominem dubitet, (siquidem per eos habemus, quod simus homines) ne concepti quidem ac nati fuerint, quod propterea addimus, ne quis de vera Christi humanitate ideo dubitare audeat, quia non ita, ut nos, conceptus fuerit. Videtur autem alia adhuc fuisse causa, cur Christum ita concipi ac nasci decuerit, ut nimirum spiritualis nostra regeneratio adumbraretur, de qua vide Joh. 1. 12, & III. 7, 8.

Secundum carnem. Limitat id, quod dixerat, Christum esse ex semine Davidis, id est, Davidis filium seu nepotem, nempe secundum carnem: hoc est, si quis Christi carnem, & carnalem ejus generationem spectet. Nec enim voces istæ *secundum carnem* uspiam opponuntur divinæ alicui naturæ, ut alii putant; sed ubicunque extant, spiritui opponuntur; quod hoc ipso in loco fieri videmus. Istis enim vocibus, *secundum carnem*, opponit Apostolus sequenti versu voces, *secundum*

nundum spiritum sanctificationis. Vide inter alia infra cap. 4. 1. & IX. 3. 1 Cor. 10. 18. Gal. 4. 29. Eph. 6. 5, qua de re diximus loco dicto Gal. 4. & infra nonnihil dicendum erit cap. 9. 5.

Vers. 4. *Qui definitus est filius Dei.* Explicuit quomodo filius Davidis sit: nunc explicat quomodo sit filius Dei: ut appareat, Christum, licet sit filius Davidis, nihilominus tamen filium Dei, quemadmodum eum antea appellarat, simul esse, diversa tantum ratione & respectu. τοῦ ὁρισθέντος, *qui constitutus est*, non, ut vulgo solent hoc loco verbum istud interpretari, qui declaratus, id est, manifestatus; (nam alioquin, declarare aliquem Consulem, apud Latinos significat, consulem creare, seu constituere, quo sensu id hic admitti posset:) nec enim hic agitur de rei, quæ jam fuerit, declaratione seu manifestatione, sed de rei, quæ nondum erat, constitutione. Nam verba τοῦ ὁρισθέντος respondent superioribus τοῦ γενομένου. Quemadmodum igitur Christus non dicitur manifestatus filius Davidis secundum carnem, sed factus: ita nec nunc manifestatus dicitur Dei filius secundum spiritum, sed factus & constitutus. Explicat enim apostolus, ut diximus, quomodo Christus & Davidis & Dei filius simul sit. Præterea verbum ὁρίζειν nunquam declarare seu patefacere significat, sed in Sac. Lit: semper est decernere, constituere. Vide Luc. 22. 22. Act. 2. 23. & x. 42. & XVII. 31. Apud philosophos hæc vox, usurpatur de rerum definitione seu descriptione: sed apud vulgum, cum quo sacri scriptores sunt locuti, proprie quidem significat, fines ac terminos rei alicui ponere, sed metaphorice, si de sententia ac voluntate usurpetur, decretum, si de reipsa, ejus constitutionem denotat. Dicitur ergo hoc loco Christus fuisse constitutus & effectus Dei filius. Unde consequitur, eum nec ex essentia divina, nec ante omnia secula fuisse genitum: cum, ut paulo post audiemus, constitutus fuerit Dei filius ex resurrectione a mortuis. Ex quo iterum apparet, eam interpretationem, contra quam disputamus, consistere non posse, nempe quod Christus per resurrectionem fuerit declaratus Dei filius ex essentia patris genitus: cum id resurrectio ejus haudquaquam doceat, ne tum quidem, si ponas, eum seipsum a mortuis resuscitasse, quod tamen & falsum est, & ut verum fuisset, tamen ex resurrectione ejus non apparuisset. Quid ergo, si id, quod falsum esse diximus, non ponatur?

Filius Dei. Si voces sequentes ἐν δυνάμει conjungas cum hac appellatione *filii Dei*, ita ut vocibus ἐν δυνάμει differentia quædam specifica istius, ut ita dicamus, filiationis divinæ indicetur, appellatio Filii Dei per se sumta, in laxiore significatione erit accipienda, ut significet eum, cui cum Deo insignis quædam similitudo intercedit: quo sensu Angeli & Reges ac Magistratus, qui potentia Deo sunt præ cæteris similiores, & Deorum, & filiorum Dei nomine appellantur Ps. 82. 6. Voces autem ἐν δυνάμει, ἐν pro *cum* posito, significabunt, potentem Dei filium: potentem, inquam, κατ᾿ ἐξοχὴν, id est, talem, qui supremum in omnia imperium ac robur obtineat. Sin vero voces ἐν δυνάμει, conjungantur cum verbo ὁρισθέντος, ita ut significent causam mediam efficientem, per quam Christus fuerit constitutus Dei filius, nempe potentiam illam Dei summam, quam tantopere commendat apostolus in epistola ad Eph. cap. 1, quamque in hac spirituali Christi generatione, ut sic dicam, Deum exercuisse testatur, appellatio filii Dei κατ᾿ ἐξοχὴν ac strictissime sumenda erit, ut significet eum qui perfectissima ratione sit Dei filius, adeo ut si cæteri filii *Dei* cum illo conferantur, is solus hoc nomine appellari mereatur: & hoc quidem posterius veritati magis est consentaneum, quod verba *in potentia*, ut & alia similia, rectius cum verbo aut participio connectuntur, quam cum nomine. Vide similem loquendi modum 2 Thess. 1. 11.

Secundum spiritum sanctificationis. His verbis ostendit, quo respectu Christus sit *Dei* filius, vel potens *Dei* filius, nempe respectu spiritus sanctificationis. Opponuntur enim hæc verba illis: *secundum carnem.* Noluit autem simpliciter dicere secundum spiritum, ne quis putaret apostolum loqui de spiritu Christi naturali, qui etiam sæpe carni opponi solet; sed addit, *sanctificationis*, ut ostendat se de illo peculiari & divino spiritu loqui, qui Christum sanctificavit, seu per quem Christus sanctificatus, id est, a reliquis omnibus hominibus, imo & creaturis divinis, penitus sejunctus ac separatus, & singularissimus omnino effectus fuit. Hunc ergo spiritum, quo Christus a *Deo* præditus est, si spectes, Filius *Dei*, & quidem potentissimus, est Christus, hic enim spiritus in Christo residens eum *Deo* simillimum efficit. Quatenus ergo carnem suam ex *Davidica* stirpe traxit, filius *Davidis* est: sed quatenus spiritum hunc sanctificationis traxit ex *Deo*, eatenus *Dei* filius est Christus. Possunt autem hæc verba κατὰ πνεῦμα &c. simul indicare causam efficientem istius filiationis. Spiritus enim iste potest considerari etiam extra Christum, tanquam media causa, per quam *Deus* Christum sanctificavit, & sibi simillimum effecit. Sed si consideretur ut in Christo existens, eatenus formalis causa filiationis istius divinæ censeri debet. Simili ratione idem Apostolus 2 *Cor.* 13, de Christo loqui videtur, cum ait Christum crucifixum fuisse ex infirmitate; sed vivere *ex potentia Dei*, ℣. 4. Ut enim tanto rectius opponatur potentia infirmitati, debet considerari non solum tanquam aliquid extra Christum existens, quod efficiat ut Christus vivat: sed etiam tanquam quiddam internum, & in ipso Christo jam residens. Infirmitas enim, quæ in causa erat, ut Christus crucifigeretur, non fuit extra Christum, sed naturæ ejus, dum mortalis erat, conditio fuit: Adde quod eo loco propositum fuerit apostolo, ostendere, Christum erga Corinthios non esse infirmum, sed in iis potentem esse, seu potentiam suam exserere, ut constat ex versu præcedente. Id autem non declarasset apostolus, si *Dei* potentiam, ex qua vivat Christus, consideraret tantum ut causam efficientem mediam vitæ illius, extra ipsum penitus existentem; & non simul tanquam ipsi communicatam, & sic in ipso, ex quo per eam vivere cœpit, residentem. Sic Petrus quoque Christum carne mortificatum, spiritu autem vivificatum dixit 1 Pet. 3. 18. Ubi per spiritum, eum spiritum intelligit, qui Christo proprius divina benignitate factus est, quo simulatque Christus præditus fuit, vivificatus, id est, immortalis effectus est: quemadmodum, cum carne præditus erat, morti fuit obnoxius, & tandem etiam occisus fuit.

Ex resurrectione mortuorum. Resurrectio mortuorum ponitur pro resurrectione ex mortuis: mortui enim nondum resurrexerunt; solus Christus, qui primitiæ mortuorum est, resurrexit, ita nimirum ut non amplius moriatur: de quali resurrectione hic sermo est. Notat autem his verbis Apostolus vel tempus, ex

F 5 quo

quo Christus Dei filius effectus est, vel causam ejus rei mediam. Christus enim & ex quo a mortuis resurrexit, & per resurrectionem, si nimirum resurrectio in pleno sensu sumatur, ut includat ea, quæ ipsam fuerant consecuta, filius Dei, isque potentissimus, constitutus fuit. Consentit secum Paulus, qui Act. 13 illa Psalmi verba: *Filius meus es tu, ego hodie genui te*, in Christo fuisse impleta dicit, tum, cum eum Deus a mortuis resuscitavit. Et ad hunc sane Psalmi locum hic omnino videtur Paulus respicere. Narratur autem ibi sensu literali, quomodo Deus Davidem, Christi typum, olim constituerit regem, super montem suum sanctum Sionem, & Dei decretum, quo ipsum regem declaravit ac constituit, illis verbis exprimitur, *Filius meus es tu, ego hodie genui te*. Ita enim ibi scriptum extat: *Ego autem* (inquit Dominus) *constituo Regem meum super Sionem montem sanctitatis meæ. Narrabo* (subjicit David) *decretum* (nempe quo id Deus se facere declaravit) *Filius meus es tu, ego hodie genui te*. Unde colligere possumus, quid sit, sensu mystico, qui longe sublimior est, quod Christus Davidis antitypus, constitutus fuerit Dei filius ex resurrectione a mortuis: nempe quod Rex divini populi fuerit constitutus, non super terreno monte Sion, sed super cœlesti illo Sione. Et hæc est causa, cur Christum non *genitum*, sed *constitutum* Dei filium dicat. Consentit cum hac sententia Divinus Auctor ad Hebr. 5. 5, ubi ostendit, in his verbis agi de glorificatione Christi, qua factus fuerit æternus noster Sacerdos, seu sacrorum nostrorum, ut ita dicam, princeps, qui salutem perpetuo nostram curet, & ad exitum perducat, qua in re etiam regnum ipsius continetur. Unde apparet, non esse quod quis dicat, Christum Dei filium, & quidem potentem fuisse etiam ante resurrectionem: quandoquidem ex his satis constat id, quod jam ante asseruimus, appellationem filii Dei, seu potentis Dei filii, κατ' ἐξοχὴν accipiendam esse, ut significet eum, qui supremam in cœlo & in terra potestatem obtineat. Atqui hoc sensu Christus ante resurrectionem filius Dei, vel filius Dei in potentia minime fuit. Ideo enim antea filius Dei fuit, partim quidem, quia ex spiritu sancto conceptus, ac Dei ipsius virtute productus fuerit, ut angelus apud Lucam Luc. 1. 35, testatur; partim vero quod eum Deus sanctificarit & in mundum miserit, ut ipsemet Christus apud Johannem testatur Joh. 10. 36. At rex actu ipso Christus nondum fuit, & sic nec Dei filius ratione omnium perfectissima extitit. Simili ratione Hebr. 5. 9 dicitur *Christus postquam consummatus*, id est, immortalis effectus est, *factus fuisse omnibus sibi obtemperantibus causa salutis æternæ:* non quod antea non fuerit, sed quod singularissima, & longe quam antea perfectiori ratione factus sit. Sic dicitur dominus & Christus factus fuisse Act. 2. 36, cum tamen & antea Joh. 13. 13 dominus, & Act. 10. 38, Christus etiam id est, a Deo unctus fuerit; propterea quod longe perfectiori ratione dominus & Christus factus fuerit. Sic idem Petrus Act. 5. 31 dicit, quod *Deus Jesum exaltaverit dextera sua principem & servatorem*, id est, ut esset princeps & servator: nempe quemadmodum statim explicatur, *ut det pœnitentiam & remissionem peccatorum Israëli*. Cum tamen etiam ante exaltationem suam, & princeps & servator esset; quia per exaltationem & princeps & servator perfectius effectus est. Ἰησοῦ Χριστοῦ. Hæc verba cum initio versus 3, jungi debent, ita ut superiora per parenthesin legantur. Quanquam ita parentheses suas instituere solet apostolus, ut sequentia cum illis sat commode connecti queant, ita ut nonnunquam prope nulla parenthesis esse videatur. Quod etiam hoc loco accidit, ubi voces illæ Ἰησοῦ Χριστοῦ, non quidem cum vocibus proximis, ut aliis visum est, sed cum illis τοῦ ὁρισθέντος υἱοῦ Θεοῦ, non minus, quam cum præcedentibus τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ cohærent. Veruntamen clarior est sententia, in Latino præsertim sermone, ubi idem casus utrobique retenta appositione usurpari commode non potest, ut in Græco; si parenthesi includas illa, τοῦ γενομένου &c. usque ad hunc locum. Exponit enim hic, quem per filium Dei, qui euangelii est objectum ac materia, intelligat, nempe Jesum Christum, propterea hæc verba, non per genitivum, ut est in Græco, sed per ablativum verti debent.

Domino nostro. Cœlesti nimirum ac divino, qualem eum factum fuisse a Deo Petrus Act. 2. 36 docuit, cujus propterea se servum Paulus nominavit vers. 1.

Vers. 5. *Per quem accepimus gratiam & apostolatum*. Mentione Jesu Christi facta redit ad munus suum, ut & plenius explicet a quo fuerit ad illud vocatus, & in quem finem. Dixerat se esse vocatum apostolum: nunc ostendit, per quem fuerit vocatus, seu per quem munus apostolicum acceperit, nempe per filium istum Dei, non per hominem aliquem vulgarem, vide Gal. 1. 1. *accepimus* ait: plurale pro singulari. De se enim solo loquitur, ut sequentia docent. Similia exempla habes apud eundem apostolum Gal. 1. 8, 9, & IV. 17, vide etiam Joh. 3. 11, quem conf. cum vers. 32, Hebr. 5. 11, & VI. 1, 3, 9, 11, & XIII. 18, 19.

Gratiam & apostolatum. Particula *&* hoc loco, ut alias sæpe, exegetica est, q. d. gratiam, id est, Apostolatum: seu gratiam, quæ est Apostolatus, Gratiam ponit pro gratiæ effectu. Non semel autem hoc pacto appellat munus suum, & conjuncta cum eo dona ad ejus functionem necessaria, vide infra cap. 12. 3. XV. 15. 1 Cor. 3. 10. Gal. 2. 9. Eph. 3. 2, 7, 8. Quanta autem hac in re benignitas Domini Jesu apparuerit, quod ei tam præclarum munus imposuerit, ipsemet Apostolus explicat 1 Tim. 1. 12, & deinceps. *In obedientiam fidei*, finem muneris sui apostolici exprimit. *In obedientiam*, id est, ut obediatur, *fidei*, hoc est doctrinæ de fide. Fides enim interdum per metonymiam sumitur pro doctrina de fide; ut in Epist. ad Gal. 1. 23, & III. 2, 5, 25.

In omnibus Gentibus. Exprimit eos, quorum obedientiam nominatim procurare debeat, nempe Gentium, nec certarum tantum, sed omnium seu quarumcunque. *In* positum pro *inter*, ut alibi sæpe, & in seq. versus initio, q. d. ut obediatur doctrinæ de fide inter omnes Gentes extraneas: quanquam nonnulli hanc particulam potius conjungendam censent cum voce *apostolatus*, q. d. per quem accepi hanc gratiam, ut essem apostolus, seu legatus inter omnes Gentes extraneas, eum in finem, ut doctrinæ de fide obediatur. Sed satis commode connectuntur cum proxime præcedentibus. Subinde specialius muneris sui rationem explicat: primum se servum Jesu Christi dixerat: postea speciatim apostolum, & quidem ad id munus vocatum, ac nominatim ascitum: addidit, se separatum ad euangelium, & peculiari quadam ratione ad id selectum: nunc id, quod maxime ipsi proprium erat, & præ cæteris apostolis peculiare, exprimit, nempe quod Gentium

tium extranearum, & quidem omnium apostolus ac doctor fuerit præcipue constitutus: quo pacto paulatim sibi aditum ad id sternit, ut doceat, cur Romanis nominatim scribere voluerit, ut videbimus versu seq. vid. inf. cap. XI. 13. & XV. 15, 16. Gal. 1. 16. II. 7, & deinceps 2 Tim. 2. 7, adde Act. 26. 17, & deinceps.

Pro nomine ipsius. Hoc est Christi, id est, ut ipsius nomen celeberrimum fiat, ut omnes Gentes, non mei, sed ejus, qui me misit, Christi discipuli fiant, & ipsius nomini veluti dicentur, ac in illud adigantur. Non enim, ut alibi ait Paulus, seipsos prædicabant apostoli, sed Christum Jesum dominum, sed Dei filium, qui euangelii ipsorum, ut paulo ante vidimus, erat objectum. Vide 2 Cor. 4. 5, add. etiam 2 Cor. 5. 15.

Vers. 5. *In quibus.* Id est, inter quas *estis & vos.* Hic tacite indicat causam, cur ad eos scribendum sibi duxerit: nempe quod id muneris sui esse arbitraretur, qui omnium Gentium, è quarum numero etiam Romani erant, Minister esset, & a Christo peculiariter vocatus, ut earum obedientiam procuraret; quam etiam causam suæ scriptionis infra cap. 15. 15 affert.

Vocati Jesu Christi. Κλητοὶ, non appellantur ii, præsertim soli, quibus gratia euangelica tantummodo fuit oblata: sed in quibus oblatio hæc effectum aliquem habuit, id est, qui eam recipiunt, & illi fidem habent: qui vocationi divinæ per euangelium factæ non assentiuntur, κεκλημένοι vocari possunt: κλητοὶ, ut diximus non solent. Itaque Romanos propterea κλητοὺς *vocatos* nominat, quod euangelicam doctrinam receperint, addit autem *Jesu Christi*, ut appareat eos, volente ac procurante Christo Jesu, ad capessendam euangelicam gratiam fuisse invitatos, seu eam illis oblatam & ab illis vicissim receptam fuisse, nisi forte ideo Jesu Christi vocatos velis dictos, quia ad Jesum Christum vocati fuerint.

Vers. 7. *Omnibus qui sunt Romæ.* Sequitur inscriptio strictius sumta, hoc est, nomen aut descriptio eorum, ad quos epistola dirigitur. Describuntur autem primum generalius a loco: deinde specialius a conditione secundum spiritum, ac præstanti ipsorum dignitate, quæ eos a cæteris Romanis discernit. Cum ait, *omnibus* qui sunt Romæ, significat se cujusvis ordinis status ac conditionis, imo & nationis hominibus, qui Romæ degant scribere.

Verum addit: *dilectis Dei, vocatis sanctis,* qua descriptione discernuntur a cæteris Romæ existentibus, quare his verbis continetur specifica Christianorum hominum ab aliis differentia. Vocantur autem Christiani *dilecti Dei*, propterea quod a Deo unice diligantur, utpote qui tum eo ipso, quod per euangelium sint ad salutem vocati, fuerint a Deo summopere dilecti, tum vero adhuc magis diligantur, quod tantam ipsius gratiam receperint, & in ejus unigenam filium credant, ac proinde Deum toto pectore diligant. Si enim Deus inimicos etiam suos adeo dilexit, ut eorum causa filio suo non pepercerit, ut infra loquitur Apostolus; quantam charitatis & amoris vim esse necesse est in illo, erga eos qui ipsum unice colunt ac diligunt, idque in Christo Jesu!

Vocatis sanctis. Dupliciter hæc verba accipi possunt, vel ut significent vocatos ad sanctitatem, seu, ut essent sancti; vel ut significent sanctos tales, qui sunt vocati: hoc est, qui non sua sponte, non privato motu, arbitrio consiliove, sed Deo vocante, volente & procurante, sint a prophano hominum vulgo separati. Sancti enim hoc loco significant homines a communi hominum vulgo professione aut etiam vita ac moribus sejunctos ac separatos. Tales Christiani professione sunt omnes, vita autem esse debent. Similem loquendi modum habuimus paulo ante ℣. 1, *vocatus apostolus*, hoc est, vocatus ad apostolatum, seu, vocatione non proprio ausu apostolus. Finitur autem hoc loco periodus, & nova in seqq. incipit. Itaque hic subauditur verbum ἐπιστέλλω, id est, epistolam mitto, aut scribo, ut interpretes quidam notant.

Gratia vobis & pax scil. contingat. Sequitur salutatio, seu votum: cujus duæ sunt partes. In prima exprimitur id, quod illis precatur & vovet apostolus: in altera is, a quo illis id precatur. Precatur duo, gratiam & pacem, quorum illa est causa, hæc effectus. *Gratia* significat favorem, amorem: *pax* Hebraico more, felicitatem, omnia fausta ac bona declarat. Is autem quo hæc illis contingere cupit apostolus, est, *Deus pater noster, & Dominus noster Jesus Christus*: Ille tanquam prima, hic tanquam secunda causa: ille ut is, ex quo omnia: hic, ut is per quem omnia. Deum patrem nostrum cur vocet, notum est: nempe ob paternum erga nos Christianos affectum, & hæreditatem nobis, si ejus sanctitatem sequamur, ab eo destinatam.

Addit hanc descriptionem, ut causa indicetur, cur merito id, quod optat, a Deo sperare possint Romani, *& Domino nostro Jesu Christo.* Ita reddenda esse verba, non vero ita ac si dictum esset, *a Deo patre nostro & domini Jesu Christi*, ostendimus Gal. 1. 3, ubi ἡμῶν, seu *nostro* omittitur, ut alibi sæpius. A spiritu sancto nil precatur: non enim petitur donum a dono, sed a datore doni: ut quidam hac de re jam olim scripserunt. Sed de tota hac salutatione, actum est a nobis fusius d. l. Gal. 1.

Hucusque prima exordii pars: sequitur altera, in qua apostolus benevolentiam suam & amorem erga Romanos plenius testatur, ut illorum vicissim benevolentiam & amorem captet.

Vers. 8. *Primum quidem.* Ita solemus interdum inchoare Epistolas, aut aliud aliud aliquod scriptum: Itaque hæc vox *primum*, non tam numerantis (nullus enim alius numerus, aut numeri nota postmodum subjicitur, quanquam tacite aliquid aliud vel secundo loco adjiciendum innuitur) quam incipientis hoc loco est: q. d. primo ergo omnium hoc vobis significo, hinc meam epistolam exordiar, seu, ut ergo inde scribendi faciam initium. Ita vocem *primum* ab aliis quoque scriptoribus poni, ut nulla alia vox, numerum aut ordinem significans subsequatur, annotarunt interpretes: qui observarunt idem sæpius in Sac. Lit. fieri, inter cætera etiam inf. cap. 3. 2, & Matth. 10. 2. Act. 26. 20.

Gratias ago Deo meo, per Jesum Christum. Gratias ago, scilicet subinde, seu perpetuo: non enim tum tantum, cum hæc scriberet, id faciebat, quemadmodum & res ipsa & sequens vers. docet. *Deo meo*, id est Deo, qui & meus est benefactor, & quem ego vicissim colo.

Per Jesum Christum, vel ipsi Jesu Christo gratias agendo, vel id faciendo ex præscripto Jesu Christi, atque adeo ut Christi discipulus ac servus. Hæc est differentia inter Judæos & Christianos specifica. Commune utrisque est, colere Deum, creatorem cœli & terræ; peculiare Christianis, eum per Jesum Christum colere, hoc est ut diximus, ex Christi præscripto, & quidem

quidem ita ut etiam Christus colatur. Deus, tanquam ultimus cultus illius scopus, seu is *in quem omnia*: Christus, tanquam is *per quem* cultus ille in Deum dirigitur.

Pro omnibus vobis, quatenus nimirum Christiani seu fideles, ut mox audiemus, facti erant: nec enim Paulus gratias agebat Deo, quod Romani essent, sed quod Christiani essent, quod ad Christi religionem conversi fuissent: quod quia divina cura factum fuerat, propterea Deo Paulus gratias agebat, quemadmodum statim seipsum explicaturus addit.

Quod fides vestra annunciatur in toto mundo. Particula ὅτι hoc loco non tam est ætiologica (quanquam & hoc dici potest) quam δηλωτική: explicat enim, quomodo seu quatenus pro Romanis gratias agat, exprimendo beneficium istud, quod Romani divina benignitate fuerant consecuti. Videtur autem Apostolus posuisse consequens pro antecedente, id est, famam & celebritatem fidei, pro ipsa fide Romanorum, q. d. gratias ago Deo, quod ejus benignitate effectum est, ut euangelio habueritis fidem, quæ toto passim orbe celebratur. Ex eo enim quod Romani in Christum crediderant, qui toto orbe celeberrimi erant, hoc sequebatur, ut ubique de hac ipsorum mutatione sermones essent. *In toto mundo.* Usitatissima Synecdoche, partem mundi non exiguam, præsertim cultiorem, totius mundi nomine appellare: Vide Col. 1. 6, adde & ℣. 23. Similis est de Thessalonicensibus locus in 1 Epist. 1. 8.

Vers. 9. *Testis enim mihi est Deus.* Confirmat id, quod dixerat, se pro iis gratias agere, per id quod pro iis perpetuo Deum oret, seo eorum nominatim in precibus suis meminerit. Preces autem ille gratiarum quoque actionem in se complectuntur, earumque perpetuitas probabile omnino facit, Paulum pro Romanis, cum id affirmet, gratias Deo agere solere. Quia vero cuipiam minus poterat videri verisimile, Romanos ipsi nunquam visos, & maximam partem plane ignotos adeo esse curæ, ut non semel atque iterum, sed perpetuo in precibus suis eorum velit meminisse; ideo id juramento confirmat, ipso Deo in testimonium advocato. *Testis est mihi Deus*, non quod testetur revera, sed quod testari possit. Deum ergo testem advocat, & porro, si mentiatur, vindicem; ut autem appareat, eum non temere, non ex divini nominis contemtu, aut irreligiose, quemadmodum multi solent, testem Deum advocare, nec cuiquam verisimile fieri debere, eum per divinum nomen Romanos fallere velle; ostendit quomodo sese erga Deum gerat, & quanto studio gratiam ipsius ambiat, quam proinde perdere falsum jurando nolit; dum subjicit:

Cui servio, ᾧ λατρεύω. Quid hoc verbum significet, quidque sit λατρεία & an a δουλεία distinguatur, dictum est a nobis Gal. 5. 20, in explicatione idololatriæ. Hoc loco non significat cultum & adorationem, quæ Deo præstatur, sed servitium & officium, quod ad alia etiam facta Dei causa suscepta extenditur. Refert enim ipse Paulus hanc λατρείαν ad euangelium. Verba enim *cui servio*, conjungenda sunt cum illis, *in euangelio filii ipsius*, id est, cui servio annunciando euangelium. Euangelium pro euangelii prædicatione sumi, annotavimus ℣. 1. Supra vocarat Euangelium *Dei*, quia, ut ibi diximus, Deus illius est primus auctor; hoc loco *Filii Dei*, quia hic secunda & a Deo proxima illius est causa, qui illud & primus annunciavit ac confirmavit, & postea per servos suos promulgandum curavit. Infra cap. 2. 16, & xvi. 25 Paulus id suum euangelium vocabit, ut & 2 Tim. 2. 8, quia post Christum inter præcipuos ejus præcones fuit. Commendatur autem hac ratione euangelium, & sic Pauli quoque quod in eo occupatur ministerium. Supra ℣. 3 id a Christo commendaverat, tanquam ab objecto; nunc ab eodem, ut a causa efficiente. *Filius Dei* pro Christo; κατ' ἐξοχὴν sumto illo nomine, ut alibi sæpe: quia nimirum Christus omnium excellentissima ratione Dei filius est, ut apparuit ℣. 4. Interserit autem, *in spiritu meo*; id est, ex animo, toto pectore, toto corde, non externa tantum aliqua ratione, seu ut ipse de servis loquitur, κατ' ὀφθαλμοδουλείαν, sed ἐκ ψυχῆς Eph. 6. 6. Col. 3. 22, 23. Particula *in* ex Hebraismo profecta in Latino & Græco redundat: Sic & ibi: *Diliges Dominum Deum tuum, in toto corde tuo, & in tota anima tua, & in tota mente tua* Matth. 22. 37 ex Deut. 6. 5, id est toto corde, anima, mente: quanquam pro ea apud Græcos & Latinos licet reponere *ex*, ut in illo Deuteronomii loco videmus factum a LXX & a Luca Luc. 10. 27, & a veteri interprete etiam apud Matthæum.

Quod indesinenter mentionem vestri facio: ὡς ἀδιαλείπτως. Particula ὡς, videtur posita pro ὅτι, quanquam etiam potest suam propriam significationem habere, ut significet *quam*: possunt enim in hac indesinentia, ut ot ita loquar, ac assiduitate esse gradus.

Indesinenter, id est, subinde, quam frequentissime, sum in eo assiduus. Dicimur enim aliquid indesinenter facere, cum in eo assidui sumus, ac creberrime illud facimus. Sic dicitur aliquis indesinenter legere, scribere, discere: non quod nunquam intermittat ista; sed quod ea nunquam relinquat.

Memoriam vestri facio, nempe in precibus: quod fiebat, dum pro illis & gratias agebat, & orabat.

Vers. 10. *Semper in precibus meis rogans.* Adjecit nunc quidpiam peculiare, quod pro Romanis orans unice etiam a Deo flagitabat, & in quo singularis etiam benevolentia Pauli erga Romanos cernitur, illud autem erat:

Si quo modo tandem aliquando prosperum iter haberem in voluntate Dei, venire ad vos. Nonnulli interpretes conjungunt participium δεόμενος, id est *rogans*, cum verbis ἐλθεῖν πρὸς ὑμᾶς, id est *venire ad vos*, hoc est *ut veniam ad vos*, ut hoc modo ordinentur verba: *semper in precibus meis rogans, ut si quo modo tandem aliquando prosperum iter mihi detur* (aut *contingat*) *ex voluntate Dei, veniam ad vos.* Alii participium illud cum proximis connectunt, & verba ἐλθεῖν πρὸς ὑμᾶς, cum verbo εὐοδωθήσομαι, q. d. semper in precibus meis rogans, num qua ratione tandem aliquando prosperum iter mihi contingat; ut veniam ad vos: ut illis verbis εἴ πως, exprimatur conatus Pauli, in re non satis certa: & ante ἐλθεῖν subaudiatur ὥστε, vel, ut alias infinitivus sæpe solet, finem denotet, quod interdum significatur articulo τοῦ præfixo, quanquam is interdum etiam omittitur. Sensus eodem recidit; quanquam prior interpretatio aliquanto planior est. Cum dicit, *tandem aliquando*, apparet, dudum id eum in animo suo volvisse & agitasse, sed opportunitate semper fuisse destitutum, ut paulo post videbimus ℣. 13; habent hæc verba significationem quandam molestiæ ex mora natæ. Cum addit, *in voluntate Dei*, q. d. per voluntatem Dei, seu ita volente Deo; causam prosperitatis itineris hanc exprimit, nimirum, ut velit Deus eum Romam proficisci, ut ta-

-ut talis sese occasio & commoditas Romam proficiscendi offerat, quam ipse Deus subministret. Non dubium enim est, quin tantus apostolus divino ductu ac instinctu itinera sua, præsertim talia, instituerit.

Vers. 11. *Desidero enim videre vos.* Causam affert ejus, quod dixerat, nimirum ardens quoddam desiderium ipsos videndi: sed ne quis fortè arbitraretur, Paulum carnalis alicujus commodi causa Romam velle proficisci, in urbem tam opulentam; propterea addit, quem in finem eorum conspectum tantoperè desideret. Hic autem non erat carnale quoddam ipsius commodum, sed eximium & spirituale commodum Romanorum.

Ut aliquod impertiar vobis donum. Non ut ego aliquid a vobis accipiam, aut pecunia vos emungam, & lucellum aliquod reportem: sed contra, ut ego vos munere aliquo & dono augeam. *Sed addit: spirituale,* ne quis eum de carnalibus donis loqui putet. Aurum enim & argentum non habebant apostoli: sed omni auro & argento potiora dona conferebant. Videtur autem loqui de donis illis spiritualibus, quæ per manus Apostolorum dabantur: nisi malis, pleniorem tantum mysteriorum euangelicorum cognitionem doni illius nomine intelligere. Hujus iterum doni finem subjungit, *ad confirmari vos*, id est, ut per hæc dona spiritualia, confirmemini in sanctissima hac religione nostra. Hic enim erat finis divinorum illorum donorum.

Vers. 12. *Hoc vero est.* Confirmationem illorum dicit esse mutuam consolationem, propterea quod ex Romanorum confirmatione profectura erat. Non semel enim effectus de sua caussa prædicatur, & sic res aliqua illud esse dicitur, quod efficit: aut etiam contra, vide 1.Cor. 1. 30. Coloss. 1. 27. III.4 1 Thess. 2.19. 1.Tim. 1. 1. συμπαρακληθῆναι ἐν ὑμῖν. Ut non solum vos ex mea fide, sed ego etiam ex vestra solatium & voluptatem percipiam, atque hac ratione una vobiscum gaudeam. Ne insolentius videatur agere, qui Romanos tantum ex se fructum aliquem percepturos dixerit; fructum illum ejusve effectum secum quodammodo commune fore docet, & sic se quoque aliquid fructus ex ipsis percepturum affirmat. ἐν ὑμῖν, id est, apud vos, seu inter vos. *Per mutuam fidem, vestram & meam.* Mutuæ consolationis causa futura erat communis utrisque fides, quam mutuo in sese deprehensuri essent, Romani in Paulo, Paulus in Romanis, præsertim a se ita confirmatis.

Vers. 3. *Nolo autem vos ignorare fratres.* Objectionem quandam occupat: Dixerat paulo antè, se summo desiderio teneri videndi Romanos: quocirca ne quis fortè interroget, Cur ergo ad nos jampridem non venisti, quandoquidem tantoperè conspectum nostrum expetis? Subjungit hæc verba, quibus ostendit, non defuisse sibi voluntatem ac consilium Romanos visendi; sed tantum commoditatem.

Sæpe proposui venire ad vos. Non semel tantum atque iterum, sed sæpè constitui ac decrevi ad vos proficisci.

Et prohibitus sum hucusque. Et positum est pro *sed*, Hebraico more, ut, 2.Cor. 4. 7. XII. 9. Hebr. 10. 38 Iac. 2. 13. IV. 2, & alibi sæpe. Prohibitus autem fuit Paulus, non negotiis aliquibus carnalibus; sed dum occasionibus promovendæ veritatis & euangelii inhiat, dum una urbs, aut una regio post aliam sese offert, & ad prædicandum apud se euangelium apostolum invitat: qua de re vide cap. 15 ℣. 22, 23, ubi ostendit quomodo impeditus fuerit quominus ad Romanos veniret. Alibi de simili itinere loquens, se a satana impeditum ait 1 Thes. 2. 18. Is enim interdum, Deo permittente, impedimenta objicit itineribus aliisve actionibus, ad hominum salutem spectantibus. Sunt autem hæc verba veluti in parenthesi legenda, hoc modo: sæpe proposui venire ad vos, (sed impeditus fui hucusque.)

Ut fructum aliquem habeam in vobis. In his enim ultimis verbis, finalis causa adventus apostolici ad Romanos exprimitur. Fructus autem iste, quem apostolus habere poterat apud Romanos, & habebat apud alias gentes, erant homines ad Christum conversi, vel etiam plenius in Christi religione confirmati & instructi: seu quod eodem recidit, hominum conversio, & in fide confirmatio. De eodem fructu videtur loqui Christus Ioh. 15. 16.

Quemadmodum in reliquis gentibus. Scilicet fructum ejusmodi habeo. quantum autem inter reliquas Gentes hucusque jam profecerit, ipse explicat inf. cap. 15. 18 & seqq. Hoc autem modo operam suam in euangelio prædicando a fructu commendat, & eam Romanis quoque optabilem reddit, atque ut suum adventum desiderent efficit. Simul 2. hac comparatione causam reddit, cur etiam apud ipsos fructum habere cupiat, cum & Romani in Gentium sint numero: qua de re sup. ℣. 5. 6. Indicat etiam se non minus aliis eam operam præstare, quam ipsis polliceatur: ne suam hic dignitatem respici putent. quod apertius exprimit in seqq.

Vers. 14. *Græcis & Barbaris, sapientibus & insipientibus debitor sum.* Ostendit cur dixerit, se ideo cupere Romam venire, ut & illic homines ad Christum convertat, aut saltem jam conversos in Christiana religione plenius instruat & stabiliat; ne quis fortè putet, cum sese ingerere rei nihil ad se pertinenti, & hac in parte gloriolam tantum aliquam & laudem affectare. Hoc enim ideo fieri dicit, quod id muneris sui ratio requirat & exigat; quod sit debitor omnium Gentium, hoc est, quod peculiari munere sibi divinitus imposito, obstrictus sit ad prædicandum omnibus gentibus euangelium. qua de re jam supra dictum est ℣. 5. Dividit autem omnes gentes in Græcos & Barbaros. Vix est credibile, Paulum ad Romanos scribentem eos Barbaris accensere. quare Græcorum nomine eos comprehendi necesse est: ac porro eorum nomine per Synecdochen speciei, omnes Gentes cultiores intelligi: quemadmodum infra ℣. 16 & cap. 2. 9, 10 omnes prorsus Gentes & cultas & incultas hoc nomine intelligit. Ideo autem Græcos, pro gentibus cultioribus posuit, quia inter gentes cultiores Græci a multis jam seculis sapientiæ laude excellebant, & cæteris lucem quodammodo ea in re præferebant: ac præterea tum ipsi patebant latissimè, tum vero inprimis eorum lingua. Omnes enim tum temporis gentes cultiores lingua Græca, quemadmodum nunc Latina, pervaserat. Per Barbaros autem intelligit gentes & nationes minus cultas. Ideo veluti explicaturus hæc nomina, subjungit, *sapientibus & insipientibus.* quanquam his nominibus tum Græcorum tum Barbarorum subdivisio quædam contineri posset; q. d. cultioribus & incultioribus: per *insipientes* enim intelliguntur homines ingenio non exculti: sed prius magis est consentaneum vero. Significat autem his verbis apostolus, euangelium ad omnes omnino gentes hominesque pertinere: nullam hic esse apud Deum prosopolepsiam: & se quidem debere Græcis ipsisque adeo Romanis euangelium annunciare; sed non propter eorum sapientiam, aliamve similem præ cæteris

excellentiam: cum etiam Barbaris & inſipientibus, modo religionis ac pietatis ſint capaces, idem debeat.

Verſ. 15. *Sic quod ad me, promtum & vobis, qui Romæ eſtis, euangelizare.* οὕτω *ita*, pro *itaque* videtur poſitum, ut nonnulli interpretes reddiderunt. Infert enim iſta ex ſuperioribus: q. d. Cum ergo omnibus Gentibus obſtrictus ſim, ut illis euangelium annunciem; proinde vobis etiam Romanis paratus ſum euangelium annunciare. Quanquam eodem revera ſenſu manente dicere poſſes, particulam οὕτω vim ſuam retinere, & quandam his & ſuperioribus verbis ſubeſſe comparationem inter Pauli animum & officium: q. d. quemadmodum debeo & Græcis & Barbaris hoc eſt, & ſapientibus & inſipientibus euangelium prædicare: ita etiam paratus ſum non aliis tantum, ſed etiam vobis Romanis, qui inter alios excelliris, id prædicare. Nihil autem prohibet, quominus interim poſterius comparationis membrum ex priori inferatur: imo ſæpè rationes ita cum concluſionibus connectimus. Addit, *quod ad me*, ſeu quantum in me eſt, ita ut, ſi hoc hactenus factum non fuerit, id non mea culpa, aut ideo quod humanæ lucis radios oculi mei ferre nequeant, ac me doctrinæ meæ apud homines potentes, & ſapientes ſuppudeat, acciderit: ſed quod, ut ante dixi, impeditus fuerim, & cum aliis Gentibus & nationibus inſervio, non potuerim vobis Romanis operam meam impendere. In illis verbis, *& vobis qui Romæ eſtis*, ineſt quædam emphaſis, q. d. non tantum in urbibus aut nationibus minus cultis aut obſcurioribus, ſed in ipſa Roma, quæ Gentium omnium eſt caput, in urbe omnium clariſſima, ſplendidiſſima & cultiſſima, paratus ſum euangelium prædicare, ne quis forte ſuſpicetur euangelicam hanc lucem hominum lucem fugere, & noctem ac latebras quærere. Propterea ſtatim ſubjungit:

Verſ. 16. *Non enim me pudet euangelii Chriſti.* Rationem ejus quod dixerat, ſe etiam Romæ paratum eſſe euangelium prædicare, una cum tacitæ objectionis occupatione ſubjungit: q. d. Neque enim eſt quod quis putet, me ideo non audere Romæ prædicate euangelium, quia ejus me rei, in tanta præſertim hominum luce atque urbis illius ſplendore, pudeat. Haud quaquam ita ſe res habet. Euangelium hoc loco ſumitur pro euangelii prædicatione, ut ſup. ℣ſ. 1 & 9. Cur Chriſti dicatur, explicatum eſt eodem ℣ſ. 9.

Hucuſque epiſtolæ iſtius exordium extenditur. Sequitur jam principalis tractatio, ejuſque pars prima, ex qua, ut ab initio monuimus, cæteræ quodammodo derivantur. In ea ita progreditur apoſtolus, ut primo omnium propoſitionem ſeu argumentum principale, circa quod ea occupatur, exprimat: deinde id confirmet atque illuſtret. Confirmat potiſſimum uſque ad finem cap. quarti: Illuſtrat cap. quinto. Propoſitio eſt: quod in euangelica doctrina, a Deo promulgetur modus juſtificationem ac ſalutem conſequendi, non ut ſub Lege, per opera, ſed per fidem: nec ad unam tantum Gentem Iudaicam, ſed ad omnes omnino Gentes ſpectans. Ea autem continetur in ſequentibus verbis, quibus apoſtolus rationem explicat, cur ſeſe euangelii Chriſti minimè pudeat: nempe cum addit:

Potentia enim Dei eſt in ſalutem omni credenti & Iudæo primum & Græco, quanquam & illa quæ ℣ſ. 17 rationis loco afferuntur, partem ejus argumenti priorem, quæ etiam potior eſt, propius explicant. Neque vero eſt quod quis dicat, principalem propoſitionem potius contineri in præcedenti particula, *non pudet me euangelii Chriſti*, quam in his de quibus nunc agimus: quandoquidem in his illorum reddatur ratio. Solet enim apoſtolus, occaſione aliorum, quorum rationem affert, ad principale inſtitutum delabi, ut videmus fieri Gal. 2. 16, ubi occaſione eorum, de quibus cum Petro locutum ſe dicit, principalem epiſtolæ propoſitionem, alterius rei rationem afferens, exprimit. Quod ſi ratio illa firma foret, ne præcedentia quidem verba, *non enim me pudet euangelii Chriſti*, principalem propoſitionem continebunt; quandoquidem in illis quoque ratio affertur ſuperiorum, per prolepſin, ut particula *enim* indicat, & a nobis eſt explicatum. Non illa autem, ſed hæc, præſertim ſi ſequentia addantur, ubi juſtificationis aperta fit mentio, principale argumentum continere, partim inde apparet, quod verba apoſtoli, quibus affirmat non pudere ſe euangelii Chriſti, ſint aliquid perſonale, ſeu ad perſonam apoſtoli nominatim pertinens; argumentum autem principale hujus epiſtolæ, generale eſſe debeat: partim ex eo, quod in ſeqq. capp. nuſpiam repetitur, quod Paulum euangelii non pudeat; ſed hoc, quod per fidem juſtificemur ac ſervemur. Principalis autem propoſitio poſtea fit concluſio, nec fieri poteſt, ut ea in tam copioſa tractatione nuſpiam repetatur. In his ergo & ſequentibus principalis quæſtio continetur. Continetur autem his verbis inſignis quædam & nervoſa, licet brevis, euangelii Chriſti ejuſque prædicationis commendatio. Primum euangelii prædicationem vocat *potentiam Dei*, propterea quod in ea divina potentia, & quidem ſumma & ſingulariſſima ſeſe exeruerit. Euangelicæ enim prædicationi erant adjuncta ſtupenda miracula, quæ præcones euangelii & inprimis apoſtoli, ac inter eos Paulus, divina virtute prædit patrabant: quibus adjungenda eſt ſpiritus ſancti, ſeu donorum ſpiritualium, quæ per eoſdem apoſtolos dabantur credentibus, diſtributio. Simili metonymia & ſermo crucis, & ipſe Chriſtus crucifixus vocatur Dei potentia 1 Cor. 1. 18, 24; eadem Simon Magus quoque Dei potentia & quidem magna, Act. 8. 10, quanquam ex opinione vulgi, vocatus fuit.

Hinc autem commendationem euangelii exordiri decebat, a re nimirum manifeſta & in omnium oculos incurrente, eaque inſigni & minimè vulgari. Deinde commendat eandem prædicationem euangelii a fine duplici, fine *cujus*, & fine *cui*. Finis cujus, eſt *ſalus*, ideo addit, *in ſalutem*, id eſt, quæ potentia Dei, prædicationi euangelii conjuncta, & in ea exſerta, ac proinde etiam ipſa prædicatio tendit ac dirigitur in ſalutem, ſeu ad afferendam & conciliandam ſalutem, ſalutem nimirum animarum, ſalutem ſempiternam, quæ in liberatione ab omnibus malis, & in ſummorum ac ſempiternorum bonorum adeptione conſiſtit. Finis *cui*, eſt *omni credenti*, quibus verbis potiſſimum differentia evangelii a Lege innuitur. Lex enim afferebat ſalutem (quanquam æternam non niſi myſticè pollicebatur) ſed operanti; non credenti: Euangelium autem credenti, etiamſi opera, nempe perfecta, non habeat: Lex afferebat ſalutem Iudæo, euangelium autem *omni* homini, ſive Iudæus ſit, ſive Græcus, dummodo credat, ideo addit apoſtolus:

Et Iudæo primum & Græco, ut voculam *omni* explicaret. Græcus autem hoc loco non opponitur Barbaro, ut ſupra: ſed Barbarum etiam includit, & omnem Gentilem hominem ſignificat, ac *Iudæo* tantum opponitur. Synecdoche eſt ſpeciei: Species enim excellentior pro toto genere ſumitur: præſertim quia, ut

ſupra

supra diximus, latissime patebat eorum lingua, essentque a longo jam tempore Judæis præ cæteris notiores. Noluit autem apostolus simpliciter dicere *& Judæo & Græco*, licet id loquendi consuetudo & usus postulet: sed contra consuetudinem loquendi, magis rerum quam verborum rationem habens, interseruit voculam *primum*, ne videretur nullam omnino Judæis prærogativam præ Gentibus reliquisse, iisque Gentes prorsus exæquasse. Hac ergo particula tribuit illis quidpiam hac in parte præ Gentibus: licet ex altera parte tantum Gentibus relinquat, quantum satis est, & quo illæ merito possunt esse contentæ. Prærogativa autem hæc est, quod præcipue ac principaliter salus ad Judæos credentes pertineat, utpote illis prophetarum oraculis promissa. Messias enim, una cum omnibus bonis, quæ secum allaturus erat, Judæorum juris, ut sic dicam, erat: Gentes autem nullum jus ad hæc bona habebant; ideoque etiam infra aliquoties, hanc Judæorum præ Gentibus prærogativam inculcat, cap. 3, & 9, & 11, & omnium apertissime cap. 15. 8, 9. quocirca videtur apostolus hac quoque particula proponere aliquid, quod inferius exequi & uberius explicare ac confirmare in animo habeat. Quare suis locis ea de re agemus. Vide etiam Eph. 2. 12 & seqq. Act. 3. 25, 26. XIII. 46. Similis loquendi ratio occurret inf. cap. 2. 9, 10. Non absimilis est & illa 2 Cor. 8. 5, *seipsos tradiderunt* (Macedones) *primum domino & nobis*, id est deinde & nobis: sed omittitur prius *&*, quod in hoc ad Rom. loco extat, ad paritatem quandam indicandam, quæ in illo ad Cor. locum non habet.

Vers. 17. *Justitia enim Dei in ipso revelatur, ex fide in fidem*. Probat id quod dixerat, quanquam non totum, sed id, quod tum temporis inter Paulum & Judæos maxime erat controversum, quodque sibi in hac epistola præcipue demonstrandum sumsit, nempe omnem credentem ex euangelio servari. Euangelium esse potentiam Dei, tanquam rem ex effectis manifestis notam, de quibus infra cap. 15 nonnihil differet, hic non probat: sed id, in quo cardo rei vertebatur, aggreditur: quanquam eo ipso, dum rationem affert, præcipuum controversiæ statum propius adhuc designat. Quod modo dixerat, nempe euangelium esse potentiam Dei, in salutem omni credenti, id est, omnem credentem per euangelium salutem æternam consequi; ratio est quod in euangelio reveletur modus consequendi justificationem per fidem. Si autem homines per fidem justificari possunt, possunt etiam servari: quandoquidem nemo a Deo justificari potest, quin Deus cum illo agat tanquam cum justo & nullius peccati reo. Atqui Deus decrevit ita cum justis & insontibus agere, ut eos ab æterna morte, quam maxime propriam peccatorum pœnam esse voluit, liberet, & vitam sempiternam illis largiatur. *Justitia* sumitur pro justificatione, cujus rei infra plura habemus exempla, & opponitur condemnationi: cap. 3. 21, 25. cap. 10. 3 addit, *Dei*, ut appareat eum loqui de justificatione, quæ a Deo proficiscatur, & quæ coram Deo sit, de justificatione qua Deus hominem justificat, seu cum illo, tanquam cum justo agere decernit. Probabile est, quod quidam annotant, apostolum hic respicere ad verba Esaiæ cap. 56. 1: *Sic dixit dominus: Custodite judicium: & facite justitiam, nam prope est salus mea ut veniat, & justitia mea ut reveletur*, quemadmodum & in Psalmo 98. 2, ubi similia extant verba itidem prophetiam continentia, licet, ut sæpe apud prophetas accidit, in præterito sint concepta, ob sensum præsertim literalem: *Notam*, inquit, *fecit Dominus salutem suam, in oculis Gentium revelavit justitiam suam*. Quanquam in his locis *justitia Dei*, vel plane idem significat, quod *salus Dei*, hoc est salus, quam Deus præstet, quæ a Deo proficiscatur: vel, ut viris quibusdam doctis placet, *justitia Dei*, sumitur pro attributo quodam ipsius Dei, hoc est vel pro fide ipsius in servandis promissis, vel pro beneficentia. Apud apostolum pro effectu quodam a Deo in homines manante sumi jam vidimus; licet a salute differat, ut causa a suo effectu. Deinde & vox Revelandi, in istis prophetarum locis posita est pro verbo exhibendi, vel manifeste existendi: cum hoc nostro loco proprie sumatur, pro rei promulgatione, seu patefactione ejusmodi, quæ fit per prædicationem, ejusque confirmationem. Additur enim *in ipso*, nempe euangelio, seu euangelii prædicatione: potest *in* sumi pro *per*, eadem manente sententia, hoc est, per euangelii prædicationem.

Ex fide. Verba præcedentia, quorum hic probatio continetur, satis ostendunt, hæc verba conjungenda esse cum verbis, *justitia Dei*, non vero cum verbo, *revelatur*. Itaque sensus est: Justitia Dei ex fide revelatur per euangelium. Justitia autem Dei ex fide, est justificatio, qua *Deus* hominem ex fide, seu propter fidem justificat. Opponitur autem, ut jam ante diximus, operibus, nempe perfectis, quæ justificationem sua vi mererentur, & gratiam divinam excluderent, qualia Lex Mosaica postulabat. Significat autem, talem in Deo, & sub Novo quidem fœdere per Christum in eo collocatam fiduciam, ut firmiter credas Deum ac Christum esse, & remuneratorem esse eorum qui ipsum quærunt, hoc est qui ejus favorem recte factis ambiunt; ac porro ut eum remuneratorem reipsa sentiant, atque experiantur, hac spe ac fiducia ducti eum etiam reipsa quærunt, ac pro viribus ei parent, qua de re fusius diximus ad Gal. 2. 16, & infra passim dicturi sumus. Hæc fides exactam ac perpetuam divinorum mandatorum observationem, ut Lex, non requirit: cum in eum etiam cadat, qui antea creberrime ac gravissime *Deum* offendit; & nunc etiam, postquam *Deo* cœpit confidere, interdum ex infirmitate labatur. quamprimum ea fides in homine incipit, incipit & justificatio, & si spiritu suo, hoc est bonis operibus animata sit, idque constanter, justificatio etiam penitus absolvitur, & salutem homini parit. *In fidem*. Causam finalem exprimit, revelationis seu promulgationis justificationis, a *Deo* per fidem obtinendæ, nempe ut fides obtineat, ut homines credant, ut fidem per quam tanto bono potiri possunt, amplectantur, tacite videtur innuere disciplinæ Legalis, quæ opera urgebat, & exigebat, interitum. Trajectio verborum, *ex fide*, hunc locum obscuriorem reddidit: putarunt enim plerique omnes, omnino ista cohærere sententia, *ex fide in fidem*. Atqui verba illa *ex fide*, ut jam innuimus, cohærent cum vocibus *justitia Dei*. Quare hoc modo collocanda sunt, si verum ordinem spectes, verba: Nam justitia *Dei* ex fide revelatur in ipso, in fidem, hoc est, in hoc ipsum, ut fides apud omnes obtineat, & ubique regnet, ubivis locorum homines eam amplectantur. Videtur hujusmodi traductione, ejusdemque vocis continua repetitione, cui trajectio inservit, delectatus fuisse Apostolus. Sic cap. 6. 19: *Exhibuistis membra vestra serva iniquitati in iniquitatem*, id est ut patraretur iniquitas. Sic 2 Cor. 3. vers. ult. *transformamur a gloria in gloriam*, id est, ut & ipsi gloriosi ac splendidi fiamus. Hactenus propositionem principalem

vidimus: sequuntur probationes, quas diximus extendi usque ad finem cap. 4. Primam probationem ex scripturæ testimonio petit, ob Iudæos, qui justificationem per fidem potissimum oppugnabant, & Sacræ scripturæ contrariam asserebant, in ea enim legem ejusque observationem urgeri. Ostendit ergo Paulus, illum justificationis adipiscendæ modum, quem in evangelio proponi dixerat, non tantum non esse scripturæ Sacræ contrarium, sed etiam illius testimonio comprobari, dum ait: *Scriptum est enim*, nempe apud Prophetam Habac. cap. 2. 4: *Iustus autem ex fide vivet.* Quanquam vero jure dici potest, in his prophetæ verbis vaticinium contineri, quo doceatur, quid sub Novo Fœdere Deus sit facturus, qualem justificationis ac vitæ consequendæ modum hominibus sit propositurus; nihilominus tamen non tam id probat apostolus, *in evangelio revelari* justitiam Dei, seu justificationem ex fide; quam simpliciter justitiam seu justificationem ex fide dari, seu eam per fidem esse obtinendam. Hoc siquidem erat, de quo inter ipsum & Iudæos controvertebatur. Neque enim Iudæi dubitabant, in evangelio hunc justificationis modum proponi, præsertim Paulo id asserente; sed potius ob id ipsum fidem evangelio derogabant, quod justificationem proponeret, non per Legis Mosaicæ observationem, sed fide obtinendam. Retinet autem apostolus in verbis Prophetæ citandis, particulam *autem*, quæ in contextu Prophetæ oppositioni servit: hic vim nullam habet. Ita enim ibi legitur: *Ecce elata est*, (vel *extulit se*) *non recta anima ejus in eo: & justus in fide sua vivet.* Ubi *&* positum est pro *sed*, vel *autem*: qui Hebraismus notatus est a nobis paulo superius vers 13. Iustus opponitur ei, cujus *non est recta anima.* Itaque ex Sacrarum literarum consuetudine hominem animo recto, probo, ac porrò virtutis amantem ac studiosum intelligit. Beviter eum, qui justitiam facit. quemadmodum Iohannes justum describit 1. epist. 3. 8: non quod nunquam labatur, sed quod pro viribus justitiam colat, & sic saltem plerumque id faciat quod rectum est, nunquam elato brachio Deum offendens. Voces *ex fide* in Hebræo, ut vidimus, habentur *in fide sua. In* & *ex* eandem hic vim habent, cujus rei exempla alia attulimus supra vers 9. Significat autem, per fidem, seu ob fidem, fidei vi. Quod vocula *sua* omissa est, in eo parum est situm: ex reipsa enim quivis intelligit, de fide non aliena, sed ipsius justi propria, sermonem esse. Etsi autem voces illæ *ex fide*, possint & præcedenti nomini *justus*, & sequenti verbo *vivet* juogi: tamen eas apostolus noster Gal. 3. 11, 12, potius junxisse videtur verbo sequenti. Opponit enim ibi *vivere ex fide*, & *vivere in eis*, nempe præceptis Legis: & ostendit, justum non ipsius justitiæ suæ vi ac merito vitam atque adeo justificationem consequi; sed vi fidei suæ, adeoque ex benignitate Dei fidem illam, justitiæ tamen operibus animatam, ad justificationem ac vitam homini imputantis. Apud Prophetam quoque voces illæ *in fide sua* cum verbo *vivet* sententia cohærent; q. d. Iustus autem fidei suæ, secundum Dei gratiam debebit, quod sit victurus, & interitum evasurus. quia enim *Deo*, licet moram trahenti & promissa sua differenti, credere non desiit, & sic justitiam suam ob diffidentiam non deseruit; ideo interitum effugiet, & vitam præmii loco reportabit. Videantur antecedentia Prophetæ verba, ubi ad perseverantiam in fide hortatur, etiamsi Deus moram trahere videatur. Neque vero hoc loco quicquam obstat, quod in præcedentibus, quæ hoc Prophetæ loco probantur, voces *ex fide* junguntur cum verbis *justitia Dei*. Etenim in *vivendi* voce *justitia illa Dei* comprehenditur, non in voce *justus*: quod locus ille apostoli ad Gal. cap. 3 docet. Ibi enim probaturus, neminem per Legem justificari coram Deo, hoc Prophetæ loco utitur, in quo *vita ex fide* promittitur, cui opponit modum justificationis assequendæ legalem, in illo Levit. loco comprehensum; *Qui fecerit ea homo vivet in eis*: utrobique vitæ nomine justificationem comprehendens. Per vitam enim intelligit vitam felicem, & liberationem a morte atque interitu, sensu quidem literali a temporaneo; mystico autem ab æterno. Vita autem illa ac liberatio ab interitu nemini contingit, nisi ei, quem Deus pro justo reputat, seu tanquam justum tractat. Hoc enim justitiæ ac innocentiæ præmium ab eo fuit constitutum. In voce autem *justus*, non comprehendi justificationem partim ex eo patet, quod non modo alias rarum sit, justi nomen pro justificato sumi; verum etiam nullus huc usque nobis occurrerit locus, ubi ea vox, subjecti locum obtinens, pro justificato sumatur; cum semper pro homine probo pietatis ac sanctitatis studioso tunc accipiatur: partim vero ex eo, quod hoc modo enervaretur vis argumentationis apostolicæ in loco ad Gal. Quomodo enim ex eo, quod is, qui ex fide justificatur, victurus sit, sequitur, neminem ex Lege justificari? Esto, dicet aliquis, vivat is, qui ex fide justificatur dummodo is quoque justificetur, qui Legem servaverit. Neque est quod dicas, subaudiendam esse particulam exclusivam *demum*, aut *tantum*, q. d. Is tantum, qui ex fide justificatur, vivet. Tacitè enim poni videretur, dari aliquem, qui alia quoque ratione justificetur, & tamen non sit victurus: vel, etiamsi daretur, non victurum tamen: id quod falsum est, estque ex parte id ipsum quod apostolue impugnat. At, si vocem justi sumas pro pio ac sanctitatis studioso, rectè argumentatur apostolus. Significabitur enim, neminem ita esse justum, ut ipsius justitiæ suæ vi ac merito justificetur, ac vitam consequatur, alioqui non diceretur eum *ex fide* demum victurum; sed affirmandum simpliciter foret, eum victurum, aut *ob justitiam suam* victurum. Indicatur ergo, justitiam illam non esse usquequaque perfectam, sed talem, qua nil obstante homo damnari posset, si Deus jure suo uti vellet: sed id *Deum* ob fidem illius hominis, quam in se collocarit, & ob quam sibi constanter paruerit, nun facturum, verum pro sua benignitate vitam ei donaturum.

Vers. 18. *Revelatur enim ira Dei.* Sequitur altera ejusdem propositionis probatio, qua ipsius quoque illius vaticinii, quo justum ex fide victurum pronunciatur, ratio redditur, & fundamentum totius hujus inter Paulum & Iudæos controversiæ sternitur; idque ita, ut tacitæ objectioni occurratur: qui modus probandi dicta sua Paulo est familiarissimus. Dicere enim aliquis potuisset: quid caussæ est Paule, cur in evangelio promulgatur ratio justificationem ac porro vitam salutemque obtinendi per fidem? cur non potius ejusmodi ratio, ut homines justitiæ suæ vi, operumque merito, ut in Lege doceri videmus, justificationem quærant? Huic ergo objectioni ut occurrat apostolus; rem veluti a capite arcessit, & rationem exponit, cur Deus hujusmodi justificationis assequendæ rationem in evangelio proposuerit, cum justificationis modum, qui est per opera, subvertens, ac nullum habere locum ostendens. quo pacto etiam ad Galatas cap. 3. 10 cum scripturæ testimonio asseru-

asseruisset, justificationem & Judæorum, & Gentium, per fidem; a contrario idem probat, ex operibus Legis neminem justificari demonstrans. Ut ergo ostendat, homines per fidem, non vero per opera justificari, ac proinde in euangelio merito proponi ac revelari priorem illum justificationis consequendæ modum; orditur apostolus demonstrationem suam ab eo, ut probet, omnes homines graviter peccasse, & quidem ita, ut nullam excusationem mereantur: ne quis putet, peccasse illos quidem, sed peccata eorum ob ignorantiam venia esse digna, non vero digna esse pœna, præsertim mortis. Hoc autem in primis duobus capitibus rationibus potissimum demonstrat: & primum quidem de Gentibus; postea etiam de Judæis: in tertio scripturæ testimonus idem præstat; & sic demonstrationem suam concludens colligit, neminem ex operibus Legis justificatum iri. Quare, si homines justificari debent, relinquitur, eos sine operibus Legis per fidem justificari: quemadmodum ibidem concludit apostolus. Nullus enim alius restat justificationis modus. Nam vel operum meritis justificatio quærenda est, quem modum Lex præscribit: vel per fidem, quem modum & euangelium proponit, & veteris testamenti scripta commendant ac promittunt. Tertius nullus superest, etiam ipsius rei ac rectitudinis sapientiæque divinæ ratione inspecta. Ut sine omni pietate concedatur, hominibus a Deo sanctissimo justificatio, & sic sempiterna felicitas donetur iis, qui in peccatis perseveraverint, & in eorum cœno se ad mortem usque voluraverint; id fieri non posse, nec debere, ratio ipsa docet, & infra cap. 6 & 8 Paulus clarissime demonstrabit. Quare vel perfecta & omnibus numeris absoluta ad eam rem requiretur vitæ sanctitas, quæ justificationem plane mereatur, remissioni autem peccatorum ac gratiæ divinæ nullum relinquat locum: vel imperfectior, quæ remissionem peccatorum desideret, & sic a gratia divina pendeat: qualis ea est, quam fides in Deo ac Christo collocata parit, & a qua vicissim tanquam corpus a spiritu animatur. Priorem illam locum non habere, in his & seqq. uti diximus, docet Paulus; unde relinquitur altera, quæ est per fidem. Hunc esse scopum horum & sequentium verborum, tum per se facile est videre, tum cap. 3. 9 ostendit apostolus, ubi, cum objectionem quandam occupans docuisset, quatenus inprimis Judæi præcellerent Gentibus, addit: *Quid ergo? præcellimus? non omnino. Antea enim accusando docuimus, Judæos & Gentes omnes sub peccato esse.* Ubi autem id fecit, nisi hoc & seq. capite? idque eo loco omnes plane agnoscunt. Usus est apostolus in hac sua argumentatione ordine naturali: non ab eo medio, quod conclusioni esset proximum, sed a remotiori; natura autem priori incipiens, hoc est fundamentum argumentationi suæ prius substernens. Argumentatio enim, quam capite tertio clare proponit, est talis. Non justificamur ex operibus Legis; Ergo justificamur sine iis, per fidem. Antecedentis ergo fundamentum primo loco substravit, quod est, nullum hominem hæc opera habere: quandoquidem omnes generatim gravissimorum peccatorum sint rei, tum Judæi, tum Gentes; ut deinde super illud argumentationem suam extrueret, & homines per fidem justificari, ac proinde id merito per euangelium revelari & annunciari evinceret. Noluit apostolus in ipso statim limine mentionem operum apertam facere, nosque per ea justificari negare, ne forte hæc res Judęos offenderet, sed maluit ad id sensim accedere; & non ante illud affirmare, quam id demonstratione evicisset, & unumquemque ad confessionem ejus rei adegisset.

Jam ergo ut ad apostoli verba redeamus, ita affirmat omnes homines gravissime peccasse, ut ejus rei certissimum signum & argumentum simul afferat. Argumentum autem hoc est divina pœna, quę homines persequatur, quod & ipsum eo pertinet, ut appareat, homines per opera justificari non posse. Si enim eorum opera sunt talia, ut ea Deus supplicio & ultione persequatur, quomodo per opera justificari possunt? Itaque reliquam hanc capitis partem, in exaggeratione tum impietatis & injustitiæ hominum, qua pœnam fuerint commeriti, tum illius ipsius pœnæ, consumit.

Revelatur enim ira Dei, seu *manifeste apparet*. Revelatur non verbis, sed reipsa; dum nimirum existit & exeritur, idque aperte & manifeste. Hoc sensu non semel verbum revelandi usurpatur, nempe pro rei existentia, eaque non occulta, sed aperta ac manifesta. Sic versu præced. vidimus, ab Esaia 56. 1, dici, *justitiam divinam revelatum iri*, hoc est manifeste extituram, atque apparituram. Sic gloria dicitur revelanda in nos, inf. cap. 8. 18. Sic ἄνομος ille, seu exlex, dicitur esse revelandus 2 Thes. 2. 3, 8, non verbis, sed reipsa & opere, dum nimirum existet. Existet autem non occulte, sed aperte, ita ut ab omnibus videri & conspici, & cognosci queat. Ita hic *Ira Dei* dicitur revelari, id est, pœna divina manifeste existere atque apparere, ita ut eam quivis, dummodo animum advertat, videre & cognoscere queat. Utitur autem voce pręsentis temporis *revelatur*, ut ejus durationem & continuationem indicet. Non quod eo demum tempore, quo hæc scribebat apostolus, existere inciperet: sed quod illo tempore adhuc duraret. Nam licet illo tempore Deus mundo non esset actu ipso iratus, utpote qui mundum sibi conciliabat, non imputans illi delicta, & pro ejus salute unigenitum suum filium impenderat 2 Cor. 5. 19, & deinceps; iræ tamen præteritę effecta & aperta indicia, quæ nunc tollere volebat Deus, adhuc extabant. *Ex cœlo.* Conjungi possunt hæc verba, vel cum *ira Dei*, vel cum verbo *revelatur*. Illo modo constructa, significabunt iram Dei cœlestem, id est, talem iram, quæ humana non sit, sed humana longe major, ac prorsus divina, quam omnes agnoscere queant, non ab hominibus esse inflictam, sed ex cœlo venire ac proficisci. Si vero conjungantur cum verbo *revelatur*, idem erit sensus, diversa tantum ratione prolatus. Si enim ex cœlo venit & exeritur hæc ira, apparet eam humanam non esse, sed humana longe majorem ac graviorem, cœlestem videlicet atque divinam. Sed rectius cum proxima voce *ira Dei* conjungi videtur.

Super omnem impietatem & iniquitatem hominum. Jam ad demonstranda & exaggeranda hominum peccata transit, ut iram hanc esse justam demonstret. Duo autem peccati genera ponit: *impietatem*, quæ Deum; *injustitiam*, quæ proximum concernit, cui infra Apostolus adjungit etiam scortationem. Quicquid enim est in moribus flagitiosum, nec ad divinum cultum per se spectat, huic posteriori veluti accensetur. Utrumque genus deinde latius diducit, ac probat: impietatem quidem ℣. 21, 23, 25; injustitiam autem a ℣. 29 usque ad finem capitis. Particula *omnem* hoc loco non videtur distributive sumi, sed collective: ita ut non significet, Deum separatim super quamvis

impietatem sigillatim iram suam effudisse: sed super eam universam. Indicat enim esse variam ac multiplicem impietatem, ita ut nulla ejus species, nullum genus desit. Nisi dicere velis, eam tacitè distribui ex subjectis, seu ex variis hominum, qui eam designent, conditionibus, & ordinibus; q.d. super impietatem quamvis, summorum, infimorum, sapientum, insipientium, adde etiam Iudæorum ac Gentium. Licet enim ad Gentium peccata ac flagitia describenda paulatim accedat, hic tamen adhuc indistinctè loquitur de hominibus. Unde in Græco, voci *ἀνθρώπων* articulus nullus præfixus est.

Τῶν τὴν ἀλήθειαν ἐν ἀδικίᾳ κατεχόντων: veritatem in injustitia detinentium. Articulus in his verbis non est *διορισμὸς*, seu ad distinctionem inter homines, de quibus sermo est, significandam adhibitus: sed *αἰτιολογικός*, hoc est, qui causam reddi indicet: quo pacto non semel usurpatur, cum participiis, ut hic fit, præfigitur. Vide inter alia Marc. 12. 38. Act. 20. 32, & infra hac epist. cap. 4. 17 *ἐξουθενοῦντος*, & 1. Thess. 1. 10, & Hebr. 5. ult. Ejus vis exprimitur particula *utpote*, relativo *qui* præfixa; ut hoc loco: *utpote qui veritatem in injustitia detinent*. Causam nempe istius iræ divinæ melius exprimit, & meritum istius impietatis atque injustitiæ hominum clarius ostendit. Poterat enim aliquis cogitare, non posse ejusmodi impietatem & injustitiam hominibus generatim objici, ob quam Deus illis merito irasci, præsertim tam graviter potuerit: utpote cum eorum longè maxima pars, quales erant Gentes, Deum ejusque voluntatem cognitam non habuerint, ut ita tum quid Deo, tum quid proximo debeatur scire possent. Lege enim carebant, ut infra cap. 2. 12, 14: ignorantia autem peccatum excusat. Itaque ostendit apostolus, eos ignorantiam ad excusandam impietatem & injustitiam suam prætexere non posse, cum veritatem nihilominus tenuerint. *Veritas* hoc loco non quamvis veritatem significat, sed eam, quæ ad religionem ac pietatem erga Deum, & ad reliqua honestatis officia spectat: qualis est imprimis cognitio de Deo, de ejus summa potentia & imperio, ac proinde de ipsius cultu & honore debito ac conveniente: tum etiam eam, quæ de officio erga alios, deque turpitudine variorum peccatorum, in quibus injustitia consistit, & quam digni sint pœna ac supplicio, qui talia peccata designant, habetur, quemadmodum apostolus docebit, partim ℣. 20, partim ℣. 32 collato cum præcedentibus 28 & d. Et hanc ob causam non simpliciter *veritatem* dixit, sed cum articulo *τὴν ἀλήθειαν*, ut appareret, eum de certa & quidem minimè vulgari veritate loqui, seu de ea, quæ homines tum ad pietatem, tum ad justitiam colendam impellere, a contrariis autem abducere merito debeat. Hoc sensu infra eandem veritatis, seu *τῆς ἀληθείας* vocem usurpavit apostolus, cap. 2. 10. Hanc ergo *veritatem* dicit *homines in injustitia detinere*. Detinent eam, quatenus intus in animis & conscientiis eorum luctantem, & erumpere conantem opprimunt, eique se opponunt, nec permittunt ut in opera erumpat, & vires suas in iis exerat; quanquam vox *κατέχειν* etiam simpliciter reddi potest, *tenent* vel *possident*. quo pacto sequentia *in injustitia*, idem significarent, quod *cum injustitia*. *In* enim pro *cum* Hebraico more sæpe usurpari & supra monuimus ℣. 4, & exemplis allatis docuimus ad locum Gal. 1. 6. Sed si vertas, *detinent in injustitia*, erit *per injustitiam*: ita ut modus exprimatur, quo veritatem istam homines detineant ac premant, & ei obnitantur, dum nimirum injustè agunt. *Injustitiæ* autem voce hoc loco impietatem etiam complexus est apostolus. Nam sacræ literæ una voce nunc plura, nunc pauciora complectuntur, prout vel brevius, vel distinctius & plenius loquuntur. qua de re etiam monuimus ad locum Gal. 2, 16, & cap. 5. 6, & 22.

Vers. 19. *Propterea quod cognobile Dei manifestum est in illis.* Ad demonstrandam hominum impietatem & injustitiam, ejusve meritum, demonstrandum erat apostolo, homines veritatem illam, de qua modo loquutus fuerat, tenere. Itaque quod ad primam veritatis illius partem attinet, quæ de Deo, deque ipsius divina potentia ac in omnia imperio habetur; quæ a primo peccati genere, cujus homines convincere instituit apostolus, nempe *impietate*, seu divini nominis contumelia, aut cultus illius neglectu, abducit, & ad honorem ipsi exhibendum impellit; eam his verbis hominibus inesse probat: unde postmodum concludit, eos prorsus inexcusabiles esse, dum Dei summi neglecto cultu idola colunt. q. d. Ideo dico, eos manifestæ veritati obniti & obluctari, eamve cum injustitia ac impietate tenere, *quia cognobile Dei manifestum est in illis*. *Τὸ γνωστὸν τοῦ Θεοῦ*. est id, quod omnibus hominibus de Deo notum esse debet: quale est id, quod Deus sit, quod universum hoc condiderit, & gubernet, ac proinde quod eas omnes qualitates habeat, quæ ad hoc necessariæ sunt: ut quod sit summè sapiens, potens, bonus; ac porro maximo honore, cultu, obsequio, dignissimus.

Manifestum est in illis. Vel reipsa id norunt, quales erant plurimi inter Gentes, vel saltem plenam id cognoscendi occasionem ac facultatem habent, ita ut, si reipsa id nihilominus ignorent, id propria eorum culpa & summa cæcitate eveniat; ignorantiaque illa, utpote affectata, seu eorum ipsorum culpa contracta, nullam ad eos excusandos vim habeat. Qui enim per ignorantiam affectatam peccant, eodem loco habentur, quo ii, qui scientes prudentes peccant. Unde non minus graviter puniuntur ii, qui euangelium & sic Deum in euangelio revelatum agnoscere noluerunt, quam qui Deum cognitum non ita ut par erat coluerunt. Hoc autem propterea dicimus, quia satis apparet, tum ex ripsa, tum ex verbis apostoli, quæ infra habentur ℣. 28; multos eorum, de quibus hic sermo est, imo eos generatim omnes, tunc cum istud apostolus scriberet, Deum reipsa non cognovisse. loqui enim eum de Gentibus veri Dei ignaris manifestum est: ac de his ait infra apostolus d. l. *quemadmodum non probarunt* seu *non placuit illis*, *Deum habere in cognitione* hoc est Deum habere cognitum. Unde apparet, eos revera Deum non habuisse tum temporis cognitum: non habuisse autem, non quia non potuerint, sed quia noluerint; quia id illis non placuerit, affectata eorum fuit ignorantia. Quare quod & hoc loco, & paulo post ℣. 21 cognitio Dei illis tribuitur, id non de actu omnino, sed de facultate potius & occasione, quam ad eam rem habuerint, accipiendum est: ita ut affectata ignorantia, quæ, quod ad rem præsentem attinet, scientiæ vim habet, non excludatur. Ipsa probatio apostoli, quam hoc loco subjicit, hanc explicationem postulat. Docet enim inde, *cognobile Dei*, *in hominibus*, seu mavis, *inter homines*, *fuisse manifestum*, *quia*, inquit, *Deus illis manifestavit*. At inde non sequitur, homines id reipsa cognovisse: sed tantum cognoscendi habuisse facultatem, & occasionem. Potest enim quispiam, id quod mani-

manifestatur, non cognoscere, occlusis ad veritatis lucem oculis.

Probat igitur, ut diximus, in his verbis apostolus, homines id, quod de Deo cognoscendum est, cognovisse, vel, quod hic perinde esse diximus, cognoscendi habuisse & habere occasionem, & simul occurrit objectioni tacitæ, quæ ipsi poterat opponi. Dicere enim quispiam poterat; at non extiterunt doctores aut præcones aliqui a Deo missi, præsertim inter Gentes, de quibus nominatim agitur, qui homines veritatem istam de Deo edocerent, & eos in illius cognitionem ducerent. Respondet apostolus, dictum suum comprobans ✠. 20: *Deus enim ipsis manifestavit*, q. d. etiamsi homines aliqui non extiterint, qui eos hanc veritatem docerent; Deus tamen ipse id præstitit, sed quomodo?

Invisibilia enim ipsius, a creatione mundi operibus cognita pervidentur. Non quidem illis Deus hæc revelavit per Prophetas aliquos, aut homines ad eam rem missos, neque etiam semetipsum illis propriè monstravit; sed *invisibilia ipsius, sempiterna numirum illius potentia & divinitas*, ut mox seipsum explicans addit apostolus, *a creatione mundi pervidentur*, id est, ab ipsa mundi creatione initio facto, clarè cernuntur & cognoscuntur, dummodo quis oculos aperire velit.

Verba, *a creatione mundi* hoc loco non denotant unde, seu ex qua re cognoscantur ista, de quibus sermo est, sed temporis initium denotant, ut etiam alii observarunt. Est enim in Græco non ἐκ ex sed, ἀπὸ a. Licet autem interdum commutentur hæ præpositiones, non est tamen ad id confugiendum, quod rarius est, cum planior suppetit interpretatio. Sic ponitur ἀπὸ καταβολῆς κόσμου a jactis fundamentis mundi Matth. 13. 35. xxv. 34 Luc. xi. 50 ἀπ᾽ ἀρχῆς, a principio: Ioh. 15. ult. ἀπ᾽ ἀρχῆς κόσμου, Matth. 24. 21 ab initio mundi. Deinde id, unde ista Dei invisibilia cognoscantur, in sequentibus demum exprimitur, cum additur, *operibus intellecta*. Latet autem, in verbis, *invisibilia ejus*, quædam objectio. Dicere enim quis posset, quomodo illa manifestata fuerunt, cum sint invisibilia, aut quomodo a nobis videri ac cognosci potuerunt? Respondet apostolus: etiamsi per se invisibilia, nec oculis nostris ipsa appareant; videntur tamen nihilominus ac cognoscuntur, ab ipso creationis tempore, seu mundi initio, dum *operibus intelliguntur*. Per opera enim, quæ Deus condidit, & quæ in oculos ac sensus hominum incurrunt, quivis ratione præditus, si animum attollere, atque attendere velit, intelligere potest hæc Dei invisibilia, etiamsi ipsa in oculos nostros non incurrant. Neque enim necesse erat, talem esse modum Deum cognoscendi, ut quivis eum omnino cogeretur agnoscere; quod fieret, si ipsemet in oculos incurreret: sed talis potius esse debebat, ut nihilominus dubitationi, quanquam injustæ, & sic fidei esset locus. Vox ποιημάτων, seu *operum*, non actiones aliquas, quas vox *operum* apud Latinos nonnunquam significat: (qua in parte respondet Græco nomini ἔργων, quod & actiones & opera per eas producta notat:) sed opera per actionem effecta, & post eam relicta denotat, qualia sunt res a Deo conditæ, & in oculos nostros incurrentes: de quibus loquitur David, cum ait: *Cæli enarrant gloriam Dei, & opus manuum ejus annunciat firmamentum. dies diei eloquitur sermonem: & nox nocti indicat scientiam*, id est, una dies alteram, & una nox alteram veluti erudit, dum subinde, quanta sit Dei, qui istum temporum ordinem, & sidera, quibus ea gubernantur, constituit, immensa sapientia, potentia, ac providentia, indicant. & addit: *Non sunt loquelæ, neque sermones, ut non audiantur sermones eorum*: id est, nulla est lingua, nulla natio, ubi illorum voces non audiantur, aut non intelligantur. Omnes homines, etiamsi alios sæpe ob linguæ diversitatem non intelligant, hanc tamen dierum ac noctium vocem audire & intelligere possunt: nihil eos impedit, quo minus cognoscant, quid dies diei, nox nocti loquatur. *In omnem*, inquit, *terram exivit linea eorum* (hoc est concinnata ad lineam, seu ad amussim facta tam pulchra ac sapientissimo opifice dignissima structura, omnibus terris innotescit:) *& in extremum orbis eloquia eorum*, illa nempe eloquia, de quibus ✠. præced. dictum. Prolixè hac de re disserit Auctor libri Sapientiæ cap. 13, ubi ostendit, vanos admodum esse homines, qui Deum ignorant. Ita enim inchoat caput: *Vani sunt omnes homines natura, in quibus inest ignoratio Dei, & qui ex iis, quæ spectantur bonis, eum, qui est, non potuerunt intelligere, neque ex operibus consideratis opificem agnoverunt.* & infra, ostendens eos venia hac in parte dignos non esse: *Si enim*, inquit, *tantam habuerunt intelligendi facultatem, ut mundum possent conjectura capere: quomodo Dominum horum non potius invenerunt?* Quid enim? annon opus indicat suum opificem? tam vasta mundi machina, tanta rerum omnium varietas, utilitas, pulchritudo, ordo, nonne immensam conditoris potentiam cum summa sapientia conjunctam arguit? annon & perpetua ipsius in omnia potestas, & potestatis istius actus, nempe perpetua rerum gubernatio, & cum ea conjuncta providentia, qua omnia conservat, omnibus consulit ac prospicit, ac porro etiam summa ejus bonitas inde elucet? An fortè dicemus, hæc omnia, quæ cernimus, a seipsis extitisse? At, præterquam quod nulla ratio reddi potest, cur, si omnia a seipsis extiterint, tam varia sint, tamque diversa, cur non potius omnia unum sint: cum eadem existentiæ foret ratio: contra autem facilè diversitatis illius ratio reddi potest, si ea ab alio pro arbitrio producta dicantur; quænam est, quæso, ratio in rebus numero infinitis adeo inter se diversis constantissimi ordinis ac conspirationis, qua fit ut alia aliis jungantur, alia aliis prosint? vel omnibus rebus, rationem contra omnem rationem tribuere opus est, quæ istam concordiam & ordinem inter res volentes constituat: vel aliquem iis moderatorem præficere necesse est, qui concordiæ illius sit auctor. Auctor autem nemo esse potest, nisi qui naturas rerum condiderit; cum videamus, ordinem illum ac conspirationem rebus esse naturalem. Adde, quod apertè cernamus, nihil in hoc universo frustra esse, sed omnia naturaliter in suum finem tendere, & ut eum assequi possint, adeo illis varias inesse facultates, adesse instrumenta. Patet id in sideribus, quæ inferioribus certa lege lucem potissimum ac calorem ac genitalem quandam vim largiuntur: & ne ulla sit pars terræ ejus virtutis plane expers, ideo omnibus quidem cursum inesse ab ortu in occasum, qui simul etiam operis ac quietis nostræ tempus dispensat; præcipuis vero astris, etiam inesse motum obliquum, a septemtrione in meridiem, & vice versa, ut in diversis terrarum partibus ea, quæ animantibus necessaria sunt, certis temporibus produci perpetuo queant. Apparet idem in omnibus inferioribus, præsertim organicis, seu certa partium dispositione ac facultate præditis: & maximè in ani-

mantibus. Omnia enim certi cujusdam finis gratia sunt, & quævis pars, vel conservationis ac tutelæ, aut alterius alicujus partis, aut totius, vel propagationis, conservationis universi generis, vel alterius alicujus operationis bona atque utilis causa constituta est: & iterum integra integris, diversa diversis inserviunt: inanimata animatis: vegetabilia, ut herbæ, & similia, animalibus: omnia homini. Quodsi finis causa omnia sunt, annon inde necessario consequitur, esse omnium causam efficientem? Finis enim causa nihil est, nisi quod efficientem causam habeat, & quidem ratione & intellectu præditam, sive ea proxima sit, sive remota. Nam finis nullam causandi, ut loquuntur, vim habet, nisi quatenus est in intentione agentis, seu quatenus ab eo consideratur, appetitur, quæritur. Cum enim reipsa existit, & sic extra intentionem est agentis, effectus est: causæ atque adeo finis rationem amplius non habet. Est ergo aliqua efficiens omnium causa seu opifex aliquis, qui ista condiderit, ipse a nemine (alias in infinitum daretur progressus) productus. Necesse autem est ut libere id fecerit: partim quia fieri non potest, quin id quod mente & intellectu est præditum, & consilio utitur, certisque finibus res destinat, libero sit præditum arbitrio: nulla etiam alia, ut supra diximus, causa reddi potest tantæ rerum varietatis, quam arbitrii ipsius libertas: nulla etiam ratio, præter arbitrii libertatem, ostendi potest, cur, cum certo demum tempore res produxerit (necesse enim est efficientem caussam externam tempore antecedere opus: nec productum dici potest id, quod nunquam non extitit;) infinitoque tempore antea extiterit, hoc potius momento seu tempore res producere cœperit, quam vel antè, vel postea? Porro, cum opus sit in potestate opificis, &, si ex aliena materia, hoc est, quæ alieni sit juris ac dominii, id non produxerit, totum sit ipsius: omnia quæ cernimus, imo & quæ non cernimus, quanta quanta sunt, opificis summi esse necesse est, & sub ejus potestate perpetuo existere.

Hoc autem est, Deum esse. *Dei* enim nomen, imperii ac potestatis est, præsertim sublimis ac beneficæ: maxime autem omnium supremæ ac beneficentissimæ, qualis hæc est, de qua loquimur. Quodsi enim opifex rerum summus, Dominus est operum suorum, quis non videt, ea ab ipso gubernari, & quidem paterno quodam imperio, prout unumquodque regiminis ac beneficii per naturam capax est. Maxime autem proprie capacia sunt ratione prædita, quibus leges præscribi, præmia & pœnæ constitui possunt. Hæc ergo benigno imperio, a Deo, tanquam parente suo, gubernantur, quamdiu quidem contumacia sua iram ac supplicia ejus non provocant, quamdiu debitum summo opifici, domino, regi, parentique suo cultum, honorem atque obsequium debitum præstant. Ut autem homines ista omnia considerarent, multum illis profuit hac quoque in parte Deus, quod cum ab initio mundi se per varias visiones hominibus revelarit, ea ratione effecerit, ut aliqua saltem divinitatis aut numinis opinio extaret inter homines, quæ etiam inter barbaras admodum gentes duravit: ita ut, licet verum numen ignorarent, nihilominus tamen numen aliquod agnoscerent, ac colerent. quo accedit, quod etsi naturæ nostræ non sit omnino insitum, credere Deum esse; (est enim mens nostra instar tabulæ rasę, cui nihil inscriptum est, omnia autem inscribi possunt; omnisque intelligentia nostra ex sensibus primum proficiscitur:) nihilominus tamen tam constans inter omnes prope Gentes, nisi forte plane brutas, opinio indicat pronitatem naturæ nostræ ad numen aliquod credendum ac colendum. Jam vero aliqua saltem divinitatis opinione extante supina fuit hominum negligentia, qui ex illis veri numinis effectis atque indiciis id non indagarunt ac cognoverunt: ita ut nullam excusationem mereantur, quod Deum vel non cognoverint, vel cognitum divino cultu & honore non affecerint, imo summo ac nefario scelere, vero Deo neglecto, ea sibi pro numinibus quibusdam colenda sumserint, quæ seipsis viliora esse videbant, vel, nisi volentes insanirent, videre poterant. Cur falsum potius quam verum Deum colebant? cum verum, præsertim quod ab arbitrio hominum non pendet, plura documenta habeat, quam falsum: imo falsum nulla vera documenta habere queat? Numinis alicujus opinione imbuti erant; cur ergo non eum qui per opera sua in sensus ipsorum incurrebat, qui ut alibi loquitur Apostolus, non longe abest ab unoquoque nostrum Act. 17.27.28, & qui palpari quodammodo queat, in quo & vivimus, & movemur, & sumus; qui, ut idem loquitur cap. 14, non passus est se esse expertem testimonii, hominibus benefaciendo, dans iis cœlitus pluvias, & tempora frugifera, implens cibo & lætitia corda ipsorum; cur, inquam, non istum, sed vel hominem aliquem, vel vile aliquod & brutum animal pro numine colebant, in ejusve imagine numen repræsentari sibi putabant?

Et æterna illius potentia & divinitas. Potentia primo omnium opificis istorum operum in animum incurrit: quandoquidem nonnisi immensa potentia produci potuerunt; per potentiam ergo intelligi debent vires ac robur. *Æternam* autem ideo hoc loco dicit, quia nunquam intercidat: id quod tum ex magnitudine operum productorum, tum ex perpetua ipsorum conservatione satis patet. Quanquam etiam illud certum est, & demonstrari non difficulter ex creatione potest, eam ab omni prorsus æternitate extitisse: nec in æternum durare posset, nisi ab omni æternitate extitisset; cum nulla esse possit extra eam perpetuæ durationis causa. Sed quemadmodum infra mortalium stultitiam & impietatem accusans, qui gloriam Dei cum imagine hominis commutarint, Deum homini, ut incorruptibilem corruptibili, potissimum opponit: ita hoc loco æternam Dei potentiam ac divinitatem hominum potentię, ac imperiis mox perituris, videtur opponere. Refertur autem vox *æterna* etiam ad divinitatem. *Per divinitatem* autem intelligendum esse videtur supremi numinis imperium, ac potestas in omnia, utpote opera sua; ac porro ea omnia, quę cum hoc imperio sunt conjuncta: quale est, quod Deus cuncta moderetur & regat, omnia conservet, omnibus prospiciat & provideat; divinitas enim Deo largitur, ut sit Deus: at Deum esse, est imperium sublime ac beneficum habere, & sic tum gubernatorem, tum benefactorem esse. Hinc dici solet, hominem homini esse Deum, id est, esse instar Dei: quando eum in magno aliquo periculo juvat, ex calamitate eripit, eum patrocinio suo fovet ac tuetur. Hinc paulo post versu seq. meminit Apostolus gratiarum actionis, quæ Deo ab hominibus, ob ista attributa, nempe æternam potentiam & divinitatem, reddi debuit: gratiarum autem actioni ibi est locus, ubi sunt beneficia: beneficentiam ergo, & gubernationem seu imperium nomine divinitatis complexus est Apostolus.

Ad hoc ut sint inexcusabiles. In his verbis, ut alii quoq;

annota

annotarunt, eventus potius seu effectus istius rei, de qua dictum fuit, exprimitur, quam finis; perinde acsi dictum esset, adeo ut sint inexcusabiles. Neque enim hic finis est cognitionis Dei, seu occasionis, quam homines ad eum cognoscendum habuerunt, nisi forte per accidens. Cognitio enim illa Dei sua natura eo tendit, ut homines ea instructi Deum, ut par est, colant, & sic gratiam divinam sibi hoc pacto concilient: non vero ut inexcusabiles reddantur, & sic valide ad pœnam obligentur. Non facit autem illa cognitio, seu occasio cognoscendi Deum per se hominem inexcusabilem: sed posito facto hominis illa cognitione indigno, & cum ea pugnante, quale est, si Deum, non ut dignum est, colat. Tunc enim ea omnem prætexendæ ignorantiæ occasionem homini eripit, & omnem excusationem adimit. Unde apostolus, ut ostendat, quomodo ea homines inexcusabiles reddat, facta illorum cum ista cognitione prorsus pugnantia porro describit, & sic impietatem hominum, de qua loqui instituerat, nobis depingit, dum ita porro subjicit:

Vers. 21. *Ideo quod cognoscentes Deum.* Diximus jam supra, non esse necesse, ut hæc verba de cognitione actu ipso existente sumamus: sed sufficere, quod cognoscere Deum potuerint, & ejus rei sufficientes habuerint causas, si oculos mentis aperire voluissent, sic ut ignorantia eos, utpote affectata, nullo modo excusare queat. Sic Christus Joh. 7, 28 Judæis dixit: *& me nostis, & nostis unde sim*, id est, id cognoscendi amplissimam habetis facultatem, vide cap. 15. 22 & deinceps. Qualis autem cognitio Dei intelligenda sit, præced. versu satis indicatum est.

Non ut Deum glorificaverunt. Subauditur vocula, *tamen*: q. d. etsi Deum cognoverunt, tamen non glorificarunt ut Deum. Glorificandi vox, cum de Deo passive usurpatur, proprie significat celebrationem nominis divini, quæ fit verbis, cum scil. robur, sapientiam, bonitatem, imperium ac majestatem Dei laudibus extollimus ac prædicamus: hoc tamen loco latius ejus significatio extendi videtur, ut includat alia etiam cultus & honoris genera, quæ vel in interna animi erga Deum reverentia, vel externis ejus reverentiæ signis consistunt.

Ut Deum. Hæc verba non tam eo sensu videntur fuisse addita, ut exprimant, eos quidem Deum glorificasse, sed non eo modo, quo Deum glorificare deceat (quanquam & hoc significant) quam eos non glorificasse Deum simpliciter, cum tamen Deum glorificare, ob id ipsum quia Deus est, omnino conveniat.

Aut gratias egerunt. Peculiaris species seu modus glorificandi Dei, qui in gratiarum actione consistit, utpote quod & ab illo fueris conditus, & quod omnia in tui gratiam condiderit: quemadmodum res ipsa indicat, & cœlum, & sydera, & terram, & stirpes ac herbas, & cuncta animalia usibus humanis inservire, sic ut universi istius homo sit Rex quidam ac Dominus; quod sibi provideat ac prospiciat. Hæc enim omnia ab illis cognosci potuisse, jam vidimus. Videtur autem in Græco deesse pronomen αὐτῷ, ut & in Latino *ipsi*, post verbum εὐχαρίστησαν *gratias egerunt*. Neque enim quemadmodum dicamus δοξάζειν τινὰ, *glorificare aliquem*: ita etiam εὐχαριστεῖν τινα. Licet enim apud Græcos, verba composita ex adverbio εὖ libenter cum accusativo construantur: non memini tamen legere εὐχαριστεῖν τινα, sed τινι. Sic inf. vers. 25 ἐσεβάσθησαν & d.

Sed vani facti sunt in cogitationibus suis. Adhuc magis illorum exaggerat & stultitiam & impietatem, ut tanto clarius appareat, eam esse inexcusabilem. Sensus autem verborum est; cogitationes vanissimas secuti sunt, seu vanas & stultas cogitationes animo conceperunt: cogitationes non in rei veritate fundatas, sed meras nugas & somnia. Retundit hoc pacto inanem sapientiæ, qua Gentes & præcipue Græci sese jactabant, opinionem: cum interim adeo stulte in divini cultus ratione sese gererent, eaque agerent quæ rudissimo etiam homine essent indigna.

Et obtenebratum est insipiens cor eorum. Obtenebratum est, tenebris nimirum ignorantiæ: quæ enim majores esse possunt tenebræ, quæ caligo densior, quam ignorare Deum, & ejus loco res inanimatas, res vilissimas, inaniaque cerebri sui figmenta colere? *Insipiens cor*, non quod, antequam tenebris istis circumfunderetur, jam fuerit insipiens, sed quod tenebris istis circumfusum factum sit insipiens, nisi ἀσύνετον reddere malis *inconsideratum*; ut ἀσυνεσία sit istiusmodi vitium, quo fit, ut animum ad rerum earum considerationem, quas cognoscere atque expendere merito deberes, attollere nolis, quo pacto videtur sumi infra, hoc cap. vs. 31, quanquam ad eam ἀσυνεσίαν ibi propriè respicitur, qua fit ut in proximum peccetur: hic de ea sermo est, qua in Deum ejusque honorem peccatur.

Vers. 22. *Dicentes esse sapientes* (scil: *se*) *stulti facti sunt.* Nulla major est stultitia, quam eorum, qui non tantum non agnoscunt stultitiam suam, sed etiam sapientiæ opinione sibi blandiuntur. Perstringit philosophos, qui sapientiæ laudem ac titulum sibi vindicabant. Sapientes enim olim dicebantur, qui titulus cum nimium superbus esse videretur, in philosophorum hoc est amatorum sapientiæ nomen, eodem tamen manente sensu, migravit. Stulti autem erant isti sapientes & philosophi, quia summum illum Deum non agnoscebant, nec ejus cultui vacabant, quin potius fœdæ idololatriæ dediti erant, quemadmodum, dictum suum confirmaturus, subjicit Apostolus:

Vers. 23. *Et mutaverunt gloriam incorruptibilis Dei.* *Et* positum pro *nam*, καὶ pro γὰρ, per Hebræismum. Sic Joh. 3. 13. VII. 28. Act. 26. 10. Col. 3. 25, & alibi. *Gloria* Dei incorruptibilis, hoc loco sumi omnino videtur pro majestate, splendore, excellentia Dei ipsius. Additur autem epithetum *incorruptibilis*, ut tanto magis appareat istorum hominum stultitia, qui ejus gloriam *mutarunt in similitudine imaginis corruptibilis hominis* &c. *In similitudine*, id est, vel *in similitudinem*, ut ἐν positum sit pro εἰς; particulæ enim illæ interdum inter se permutantur, ideo inprimis, quod una illis apud Hebræos particula respondeat, quanquam crebrius εἰς pro ἐν poni videtur, quam contra. accidit tamen hoc quoque, ut Marc. 1. 16. Luc. 10. 3. Joh. 5. 4. Col. 1. 6. 1 Thes. 4. 7. vel *cum similitudine*, ut ἐν idem significet quod Latini efferunt per *cum*, quando dicunt, commutare rem quampiam cum altera. Sic enim Hebræi dicunt, *commutare quippiam in aliqua re*, id est, cum aliqua re, ut videre est Levit. 27. 10. *Similitudo imaginis*, vel significat imaginem similem, ut substantivum prius positum sit pro adjectivo, quemadmodum non semel contingit. Vide inter alia Matth. 24. 29. Luc. 22. 69. Inf. cap. 5. 17. 1 Cor. 1. 21. 2 Cor. 4. 17. 2 Thes. 1. 9; vel, similitudinem, quæ est imago: sic ut vox *imaginis* sit genitivus differentiæ, aut speciei certæ: quod itidem usitatissimum est Luc. 4. 33. Joh. 2. 21. XI. 13. Act. 2. 38. inf. cap. 4. 11.

2 Cor. 5. 5. Eph. 6. 14, 16, 17. Quare, vel hic est sensus: homines illos, quantum in ipsis erat, commutasse summam illam Dei incorruptibilis gloriam ac majestatem in imaginem similem homini corruptibili. Cum enim ipsum Deum similem homini corruptibili esse putarent, & sic opinionis errore eum in hominem quodammodo convertissent; etiam una ejus gloriam, splendorem ac majestatem in formam seu speciem hominis converterunt. Vel, istos homines Dei gloriam seu majestatem summam commutasse cum imagine hominis corruptibilis, hoc est illam quodammodo sustulisse, & in ejus locum imaginem hominis corruptibilis supposuisse. Deus enim, cum imagine hominis corruptibilis exprimitur, non exprimitur revera, sed deprimitur, & sua ipsi majestas detrahitur, ejusque reverentia in hominum animis minuitur: contra vero iidem ad imaginum cultum hac ratione inducuntur. Facile enim homines eo adducuntur, ut talem, vel non multo augustiorem esse Deum credant, quam imagine aliqua exprimitur. Ut enim majestas Deo per imagines detrahitur, & reverentia ejus minuitur: ita contra iis majestas quædam major ob ejus, qui exprimi creditur, majestatem, additur, & reverentia augetur, hominesque ad eas colendas, utut ab initio ea de re non cogitarint, paulatim impelluntur: præsertim cum alioquio etiam imagines sensus externos vehementer feriant, & membrorum figura illis vitæ ac sensus opinionem quandam conciliet, maxime io hominibus imbecillioris animi ac judicii. Quod si ergo accedat reverentia personæ illius, quæ imagine videtur repræsentari, quid restat aliud, quam ut se coram illa prosternant, & in ea personam illam ipsam, cujus imago sit, venerari se putent? maxime cum alias animi hominum terræ affixi oon libenter in cœlum se attollant, malintque numen in re oculis exposita sibi præsens fingere, quam animo ac cogitatione alibi quærere. Atque hæ sunt causæ, cur Deus imaginem sibi poni noluerit. De priori vide Esa. 40. 18 & d. & ℣. 25. & Act. 17. 29. de posteriori Deut. 4. 15, & d. Neque est quod dicas, Deum seipsum Danieli & Johanni spectandum sub hominis imagine exhibuisse. Nam etsi figura membrorum, seu lineamenta, quæ apparuerint, hominis etiam mortalis membris responderint; cæteroqui tamen forma longe augustior fuit, quam ut ullo hominis artificio exprimi possit: ita ut ea in parte, non *corruptibili* homini, sed incorruptibili potius responderet, & sic Deo longe esset dignior, quam ulla possit esse facta ab homine imago. Deinde non tam imaginem aliquam, anima vitaque cassam, quam seipsum Deus sub ejusmodi specie ac imagine spectandum divinis illis viris exhibuit. Quare nihil ea res commune habet cum inanimis imaginibus, quæ a Deo absunt longissime. Jam vero si hominis statuam aut imaginem Deo erigere indignissimum est; multo adhuc indignius est, *volucris* alicujus imaginem illi ponere: adhuc indignius *quadrupedis*, volucres enim cœleste quidpiam habent & aëreum: sed quadrupedibus pondere ad terram depressis nihil cum cœlo commune est: omoium vero indignissimum *reptilis*, quod terræ plane affixum est, & inter omnia animalium genera vilissimum.

Ideo ut istorum hominum stultitiam tanto magis redargueret Apostolus, addit, *& volucrum, & quadrupedum & reptilium.* Similiter hominem mortalem, aut etiam mortuum pro numine aliquo colere stultum est: stultius volucrem: adhuc stultius quadrupes aliquod, omnium vero stultissimum, reptile: quæ tamen omnia impii simul & stultissimi mortales factitarunt. Antequam hinc abeamus, illud addendum est, videri apostolum in his verbis allusisse ad illa Psal. 106. 20, ubi Israëlitarum, qui vitulum fecerant in Horeb, & adoraverant conflatile, stultitiam ita accusat divinus spiritus: *Et mutaverunt gloriam suam* (hoc est *Deum* qui erat gloria ac decus eorum, quique illis majestate sua ac potentia, quam magnifice inter eos exserebat, gloriam conciliabat) *in similitudinem*, vel *in similitudine vituli comedentis fœnum.* Et ad illa Jer. 2. 11, *populus meus* (ait *Deus*) *convertit gloriam suam in idolum*, vel, *in idolo.*

Vers. 24. *Ideo & tradidit eos Deus, in cupiditatibus cordium ipsorum, in impuritatem.* Postquam impietatem satis descripsit apostolus: nunc pœnam etiam tantæ impietatis describit. *Ideo &*, hoc est quemadmodum illi *Deum* summa ignominia affecerunt, sic vicissim Deus ignominiosa pœna & summo dedecore eos affecit: particula enim *&*, comparationis cujusdam nota hic est.

Tradidit eos Deus in impuritatem, non quidem efficiendo, ut essent impuri, (hoc enim a *Deo* longissime remotum est) sed permittendo, & obstacula, si quæ erant, tollendo, quibus sublatis, in hanc impuritatem ruerent, & ejus mancipia efficerentur; ideo addit apostolus:

In cupiditatibus cordium ipsorum, hoc est, per cupiditates in cordibus seu animis illorum excitatas; quanquam nonnulli ita hæc verba, eodem revera manente sensu, accipiunt, ac si dictum esset: *tradidit illos Deus cupiditatibus cordium ipsorum, ad impuritatem* scil: perpetrandam: quo pacto ἐν apud Græcos redundaret: qua de re vide quæ dicta sunt a nobis Gal. 1. 16. sed prior interpretandi ratio, sat commoda est. Ostendit his verbis apostolus, eos non a Deo, sed a suis propriis cupiditatibus, ad hanc impuritatem proprie fuisse impulsos: per has Deum illos tradidisse in impuritatem; non quod eas in ipsis excitarit: sed quod sponte io ipsis excitatarum, utpote in hominibus nullo *Dei* metu aut reverentia præditis, vim, ut sic dicam, & impetum non prohibuerit, & ne prohiberentur, curarit, unde hanc impuritatem consequi fuit necesse. Sic Deus tradere aliquem in manus hostium dicitur, dum scilicet hostes non prohibet, quominus potestate sua in aliquem otantur, & impedimenta, si quæ sunt, tolli curat, quæ autem sit ista impuritas, ℣. 26, 27 explicabit apostolus.

Ad dedecore afficiendum corpora sua. Hic est impuritatis istius effectus & finis, quem Deus spectavit, dum eos in impuritatem traderet. Affecerunt illi Deum dedecore, itaque merito vicissim ab eo dedecore sunt affecti. *in seipsis*, id est, inter se mutuo.

Vers. 25. *Qui commutarunt veritatem Dei in mendacio.* Iterum repetit & inculcat eorum impietatem, ut eos tanta pœna & ignominia merito fuisse affectos appareat. q. d. utpote qui commutarunt &c. *Veritas Dei* hoc loco significat veram cognitionem Dei: (aliquando enim veritas pro cognitione veritatis, seu pro cognitione vera sumitur) seu veritatem, quæ de Deo est, ejus nimirum potentia & in omnia imperio. Nonnulli veritatem τ͂ Θεοῦ dictam putant pro ipso vero Deo quem isti homines cum mendacio permutarunt, id est, loco *Dei*, falsum, fictum, & mendacem seu ementitum *Deum* coluerunt. Sic apud Jerem., ut supra

vidimus,

vidimus, dicitur quod *mutaverunt* Judæi *gloriam suam in idolum*. Idolum autem ab Hebræis *Elil*, a vanitate dicitur. *Commutare* autem *veritatem Dei in mendacium*, est eam vel in mendacium, vel cum mendacio permutare, hoc est illius loco mendacium amplecti: quod qua ratione factum fuerit, apostolus statim explicat, cum addit: *& coluerunt & servierunt creaturæ, præter creatorem*. Dum nimirum creaturam aliquam sibi pro numine finxerunt, ac proinde eam coluerunt, cultu nimirum religioso. Cultus autem religiosus, est qui eo nomine cuiquam exhibetur, quod eum putet divina quadam potestate, virtute aut sapientia præditum; eaque de causa coram illo, utut absente, te demittas, seu animum tuum ei reverenter, ut ita dicam, inclines, aut ut id externa ratione testeris, corpus tuum coram illo prosternas, genua flectas, preces etiam tanquam ad præsentem fundas, & ea quæ vel non percipi, vel non præstari naturali aliqua virtute, sed sublimiori aliqua possunt, ab eo petas: sive ipsum directe accedas, sive in imagine ipsius eum colas, qua de re plura sunt a nobis dicta Gal. 5. 20, in explicatione nominis idololatriæ. Quanquam autem vox ἐσεβάσθησαν omnem religiosum cultum complecti possit: addidit tamen apostolus vocem ἐλάτρευσαν, id est servierunt, eam, ut videmus, ob causam, ut nominatim exprimeret eum cultum, qui in opere externo, ac ministerio quodam consistit, qualia opera sunt, templa exstruere, sacrificia offerre, thura incendere, imagines vel ponere, vel ornare, vel gestare, & si quę sunt his similia; *præter creatorem*, hoc est, prætereito seu prætermisso creatore. Quodsi enim ejusmodi sit creatura, quæ cum creatore ita sit unita, ut coli non possit, quin ipse creator in ea colatur, utpote quod creator suam cum ea potestatem, & qui potestati debetur, honorem communicaverit, eamque sibi hac in re penitus subordinaverit, ad eam hic locus nil prorsus pertinet. Talis autem est Christus Jesus, cui omnis in cœlo ac terra potestas data, datum omne a patre judicium, donatum nomen super omne nomen; ut omnes ipsum honorent, sicut patrem; ut genua ipsi flectantur, cœlestium, terrestrium & inferorum; & omnis lingua confiteatur, quod Dominus sit Jesus Christus: sed *ad gloriam Dei patris*. In hujus honorem omnis ille honor ac gloria, quæ Christo tribuitur, cedit; tantum abest ut ad imminuendum creatoris honorem illius cultus quicquam pertineat, quemadmodum cultus ille creaturarum, de quo hic sermo est.

Qui est benedictus in secula. Ita describit hunc creatorem apostolus, ut appareat, illi soli, nempe primo ac per se, atque adeo nemini, nisi propter illum, hoc est, & ex ipsius voluntate ac jussu, & ad ipsius gloriam, cultum servitiumque, præsertim religiosum, deberi. Et hoc quidem non ad tempus tantum, sed in omnem ævorum perennitatem. Nullum enim tempus erit, quo creator non sit colendus, & quidem, ita ut explicatum est, solus. *Benedictus*, id est, benedicendus, seu laudandus, colendus, adorandus.

Amen. Hac vocula apostolus id, quod affirmaverat de Deo, illum esse benedicendum in secula, approbat & confirmat, & sic id, quod Deo deberi asseruit, quodammodo reipsa præstat: Hæc enim particula, si in initio orationis ponatur, simpliciter affirmandi vim habet; si in fine, approbandi.

Vers. 26. *Propter hoc tradidit illos Deus in passiones ignominiæ.* Epanalepsis est quædam. Unde nonnulli ita reddiderunt; *Propterea inquam*: Quia eorum peccatum & impietatem repetierat, ut eam tanto magis exaggeraret, propterea etiam divinam pœnam denuo, & quidem uberius, inculcat. *Passiones ignominiæ*, seu πάθη ἀτιμίας, sunt affectus ignominiosi, affectus ejusmodi, qui hominem ad res turpissimas & dedecoris plenissimas impellunt, earumque sunt causæ: qualis erat hæc fœdissima, quam describit, & fœminarum & masculorum libido. Tradidit autem eos Deus in istas passiones, ut antea diximus, non eas in ipsis excitando, sed ipsorum culpa excitatas non cohibendo, & ne aliqua ratione cohiberentur, curando; perinde ac si dixisset, tradidit eos Deus passionibus ignominiosis, earumque potestati illos permisit: Si homines Deum reipsa, ut poterant, agnovissent, & agnitum coluissent, nunquam in tam fœdam & monstrosam libidinem incidissent, ita præsertim, ut sine pudore in ea passim volutarentur. Deus enim illos cohibuisset, eosque a nefandis illis sceleribus revocari curasset. At postquam ipsum per fœdam idololatriam tanta affecerunt contumelia, reliquit eos Deus, & suum auxilium illis subtraxit, ut hac fœdissima libidinum face agitati bellues ipsas turpitudine longe superarent, & cum homines esse noluissent, in porcos transmutarentur, atque hac ratione, ut subjicit apostolus:

Vers. 27. *Mercedem* seu *compensationem, quam oportuit, erroris sui in semetipsis reciperent*, id est, ut ipsimet pœnas impio errore suo plane dignas a se exigerent. hæc est merces, quam referunt homines Dei cognitionem repudiantes, vita turpis, flagitiosa, & monstrosis libidinibus infamis. *Erroris*, τῆς πλάνης: non quemvis errorem hoc loco significat, sed errorem gravissimum, errorem impium, propria culpa ac malitia contractum, qualis est, Dei cognitione destitui. *In seipsis*, hoc est in corporibus suis, ex vers. 24.

Hactenus ostendit apostolus, quomodo *Deus* ignominiam ac contumeliam, qua ab hominibus impiis per idololatriam affectus fuerat, potissimum vindicarit, convenienti plane pœna, ac scelere ipso digna, nempe ipsis hominibus impiis contumilia atque ignominia, quamvis voluntaria, vicissim affectis: Nunc porro ostendit, quomodo ipsum etiam neglectum cognitionis suæ, convenienti similiter supplicio fuerit ultus: nempe quod cum homines illi impii, mente sua recte uti, & eam ad Deum cognoscendum attollere, vel eum jam cognitum animo tenere nollent, Deus illis mentem quodammodo eripuerit, & quadam judicii perversitate, quanquam itidem voluntaria, eos puniverit, in rebus potissimum ad communem hanc vitam & civilem societatem spectantibus. Cujus perversitatis animi ac judicii effecta enumerans simul alterum peccatorum genus, quod supra hominibus tribuerat, & injustitiæ nomine strictius sumto expresserat, explicat: & variis ejus speciebus enumeratis, homines nullam ea in parte veniam mereri, nec excusationem ullam afferre, aut ignorantiam suam prætendere posse ostendit; quemadmodum etiam antea, in priore peccati genere seu impietate accusanda fecerat.

Vers. 28. *Et quemadmodum non probaverunt*, &c. Culpam hic gravem hominum impiorum exprimit, & accusat, quod nimirum *non probaverint*, hoc est, noluerint, seu quod illis non placuerit, (quod tamen placere maxime debebat) *Deum habere in notitia*, hoc est Deum ita, ut supra explicatum est, cognoscere, aut jam cognitum animo porro tenere, nec cognitionem

illam

illam abjicere, quod tamen in maxima humani generis parte contigit.

Tradidit illos Deus in reprobam mentem. Subaudienda hic eſt particula comparationis *ita*, propter vocem *quemadmodum*, quæ ſuperiori membro fuit præfixa. quemadmodum enim ſuperius, pœnam culpæ ac ſceleri convenientem, atque accommodatam ſuiſſe oſtendit, ita & hoc loco. Et eam ob cauſſam, videtur apoſtolus uſus eſſe antea voce δοκιμάζειν, hoc eſt, *probandi*, ut mentem ἀδόκιμον, ſeu *quæ probari non poſſit*, aut *debeat*, tanquam illius rei pœnam, tanto elegantius annecteret, & cum ipſa culpa compararet, q. d. quemadmodum illi non approbaverunt Dei cognitionem, ac mente ſua rectè uti noluerunt: ita Deus illos menti permiſit perverſæ, quæ approbari non poſſet. Reproba enim mens eſt, quæ perverſum de actionibus habet judicium, quæ vel turpitudinem in actionibus non videt; ac proinde turpia non judicat turpia, imo interdum etiam honeſta: vel ſi videt, ita tamen agit, ac ſi non videret, id eſt, ſive turpiter, ſive minus agat, ſusque deque habet. Huc nimirum homines, qui Deum cognoſcere nolunt, deveniunt, ut rectum judicium ac conſcientiam tandem amittant, unde alibi apoſtolus de gentibus ait Eph. 4. 19, *quod dedoluerint*, hoc eſt, dolorem conſcientiæ, quo a ſceleribus revocari poſſent, depoſuerint vel amiſerint. Deus ergo iſtos homines in reprobam mentem *tradidiſſe* dicitur, propterea quod eos reprobæ iſti menti planè permiſerit, id eſt, cum hæc reproba mens in eis propria eorum culpa exiſtere cœpiſſet, Deus eam tollere noluit. *Ut facerent ea, quæ non conveniunt:* ex reproba enim mente hoc profluit. Non eſt autem intelligendum, eos antea nihil horum deſignaſſe: ſed non ita paſſim, non ita ſine pudore, non ita plenos, ut poſtea explicatur, iſtis ſceleribus fuiſſe. *quæ non conveniunt.* Id eſt, quæ fieri ab homine non decet, quæ manifeſtam turpitudinem & pravitatem conjunctam habent, quæ dum homo facit, ſemetipſum deturpat, ac nota & infamia afficit, ſimul etiam mortis ſe reum, ut poſtea audiemus, conſtituit.

Verſ. 29. *Repletis omni injuſtitia.* Hæc verba ita quidem extulit apoſtolus, ut & pœnam, ſeu mavis pœnæ antea explicatæ, hoc eſt, perverſæ mentis effecta, & cauſam pœnæ iſtius ſignificare poſſint: ſed prius contextui ac ſeriei orationis apoſtolicæ eſt convenientius. Nam cauſam pœnæ ejus, de quâ hactenus dixit, ſuperius explicuit: pœnam autem horum ipſorum delictorum ℣ſ. ult. & cap. ſeq. per aliquot verſic. explicabit. Ut taceam, nimis manifeſtum eſſe, hic explicari, quomodo homines, qui Dei cognitionem contemſerunt, reproba mente ac perverſo judicio a Deo puniti, ea quæ non conveniebant, fecerint: ita ut hic contineatur ſpecialis enumeratio rerum haudquaquam convenientium ab impiis illis hominibus deſignatarum. Ait autem, eos non aliqua tantum ratione infectos fuiſſe, ſed *repletos*, & non aliquo tantum injuſtitiæ genere, ſed *omni injuſtitia*, hoc eſt, omni injuſtitiæ genere.

Omni injuſtitia. Vox injuſtitiæ hoc loco tum generalem tum ſpecialem ſignificationem habere poteſt. In generali ſignificatione accepta continebit ſequentia vitia, tanquam ſpecies ſuas, excepta forte ſcortatione, quatènus ab adulterio diſtinguitur. Omne enim peccatum, quo proximus læditur, injuſtitia eſt. Speciali ſignificatione, ſignificabit illud vitium, quod in non tribuendo cuique quod ipſius eſt, cernitur, ſeu cum rem alienam quocunque illegitimo modo noſtram facimus: ut cum depoſitum, aut etiam debitum non reddimus, cum rem alterius vel vi, vel fraude & arte aliqua occulta, quam alter non intelligat, vel etiam ſummo illo jure, quod ſummam injuriam eſſe ajunt, ad nos trahimus.

Scortatio hoc loco latius extendi debet, ut etiam adulterium includat: quod alibi etiam in S. L. uſu venit Matt. 5. 32, & 19, ℣ſ. 9. 1. Tim. 1. 10. Hanc ideo ſtatim ſubjungit injuſtitiæ, quia, ſi quod flagitii genus, hoc vel inprimis inter gentes, una cum injuſtitia paſſim regnabat.

Πονηρία. quam interpoſito alio vitio a κακία diſtinxit, ut oſtenderet ſe hæc non habere pro ſynonymis. Ita autem a κακία diſtinguenda videtur, ut πονηρία in factis alteri moleſtis, ſeu in ipſis injuriis & læſione conſiſtat: κακία autem in animo & cupiditate alterum lædendi. Sunt enim quidam, qui oblata quidem occaſione, aut ab aliquo injuria affecti, alterum viciſſim lædunt & injuria viciſſim afficiunt, animum tamen nocendi & lædendi non fovent. Alii vero ſunt qui id agunt, id meditantur, id cupiunt ut alteri malum & perniciem afferant, adeoque nocendi occaſiones quærunt. Notant nonnulli, Paulum videri delectatum fuiſſe paronomaſia iſtorum verborum πορνείας & πονηρίας, & hanc ob cauſam alterum alteri ſubjunxiſſe. quemadmodum paulo poſt, in voce φθόνου & φόνου: & iterum inferius in nominibus ἀσυνέτους, ἀσυνθέτους.

His duobus vitiis interſeruit apoſtolus *Avaritiam*, utpote quæ hæc vitia pro comitibus habeat. Eſt autem nimia habendi cupiditas, quæ partim anxiè, ſæpe etiam cum dedecore, pecuniam quærit; partim anxiè eandem retinet & aſſervat.

Plenos invidia. Plenos ait, ut iterum indicet, eos non leviter his vitiis tinctos, ſed penitus imbutos fuiſſe: refertur hæc vox etiam ad reliqua, quæ in hoc verſiculo recenſentur, vitia. Invidiam alia exemplaria proximè cum avaritia conjungunt. Avari enim plerumque ſunt invidi: his potiſſimum, *Fertilio ſeges eſt alieno ſemper in agro, vicinumque pecus grandius uber habet.* Invidia tamen latius regnat, & in ambitioſis etiam hominibus, vel inprimis reperitur. Ea nihil aliud eſt quam triſtitia & mœror animi, ex alterius vel honore, vel utilitate profecta. Ipſum hoc malum ſibi crucem figit. Hinc illud Poëtæ: *Invidia Siculi non invenere Tyranni, Majus tormentum.* Φθόνῳ conjunxit φόνον apoſtolus, tum propter vicinitatem vocum, ut paulo ante notavimus, tum propter affinitatem ipſorum vitiorum. Qui enim invidet, animo quodammodo; qui occidit, manu homicidium peragit: & ſæpe ex invidia, ut in Caino videmus, homicidium oritur. Homicidium autem eſt, alteri vitam eripere, cujus eripiendæ legitima poteſtas tibi nulla ſit.

Rixa. Hæc pugna eſt verborum, ex ira aut alio affectu immoderato profecta, ut cum alter alteri, ob quandam pertinaciam, cedere non vult, ſed quiſque ſuam ſententiam mordicus tuetur, licet fortaſſe falſam malamve, aut de re nihili: Unde fit ut animi ſenſim incaleſcant, præſertim ſi, ut ferè accidere ſolet, aculeata quædam & pungentia dicta accedant: unde poſtmodum res ad aperta convicia devenire ſolet.

Doli. Dolus ſeu fraus eſt alterius circumventio & deceptio, ſeu injuſtitia, ſimulatione juſtitiæ tecta & palliata, qua nulla eſt capitalior, ut Cicero dixit.

Κακοηθείας nomen, licet ſua vi omnes malos & reprehenſione dignos mores ſignificare poſſit, proprium tamen

men peculiaris cujusdam vitii evasit; & significat malignitatem eam, qua quis alterius dicta factaque in deteriorem partem libenter accipit, alterius laudes sugillat, & ærugine quadem corrumpit: & si quem laudandum susceperit, multa de ejus laudibus de industria omittit, jejunè ac frigide laudat, sic ut laudibus suis deprimere magis aliquem, quam extollere voluisse videatur.

ψιθυριστάς, Susurrones, sunt illi, qui alteri de altero quidpiam insusurrant, id est, clam & occultè famam & existimationem alicujus lædunt, aut id dicunt, quod ad alienandos animos & inimicitiam serendam pertinet, ita ut is, de quo hæc illi spargunt, utpote ignarus & inscius, tueri se ac defendere nequeat, vel antequā se queat defendere, in odium alterius aut periculum incurrat.

Vers. 30. Καταλάλους. *Detractores*, qui etiam palam & apertè male de quopiam ejus lædendi causa loqui non verentur; quod si id ipsi confinxerunt, calumniatores propriè appellantur. Θεοστυγεῖς. *Deum odio habentes* hoc loco videntur esse illi, qui omnis religionis ac numinis hostes professi sunt, qui religionem subsannant, quorum os blasphemiis plenum est, qui ut Psaltes loquitur, Psal. 73.9. (vide etiam ℣s. 8, & 11) os suum in cœlo ponere non verentur.

Ὑβριστάς. *Contumeliosi*, sunt illi, qui non contenti communi aliqua & pervulgata injuria ac contemtu, id agunt, ut aliquem insigni aliqua & notabili, seu publica ignominia, & dedecore afficiant, & ex ea re singularem capiunt voluptatem. His subjecit *superbos*. ὕβρις ex superbia quadam proficiscitur. Superbi sunt, qui sui opinione tument, & alios præ se contemnunt, sese ostentant. His affines sunt ἀλαζόνας homines jactabundi & suarum laudum præcones.

Repertores malorum, qui vulgaribus non contenti, subinde nova peccata excogitant, seu novos peccandi modos & artes; quales sunt, novarum atque illicitarum voluptatum inventores: inventores variarum nocendi artium, fraudum, machinationum.

Parentibus inobedientes, id est, qui eis honorem debitum non exhibent, qui honor consistit inprimis in obedientia, ut parentibus morigeri sint, iis omnibus in rebus, quas jubent, dummodo divinis mandatis contraria non sint. vide Eph. 6.1, 2. deinde in cura parentum, & illis rependenda vice, si forte cura, auxilio, & ope liberorum indigeant. Vide Matt. 15.4, & d. & 1 Tim. 5.4, 8. adde his alia quoq; externa honoris & observantię signa.

Vers. 31. *Insipientes*. Quemadmodum malorum repertores ii sunt, qui ratione & ingenio abutuntur: ita ἀσυνέτους, seu insipientes, sunt homines inconsiderati, qui ratione ac judicio non utuntur: quales sunt primum ii, qui nullas in actionibus suis, nec rerum nec personarum circumstantias considerant, ut secundum eas actiones suas moderentur & regant: & nominatim (hoc enim hujus maximè est loci) in negotiis ad alterum pertinentibus, in quibus ipsius vita ac salus, aut quodcunque commodum, honestaque jucunditas, vel horum contraria aguntur; deinde & illi in numero insipientium sunt, qui res obvias, tarditate quadam & stupore voluntario, seu negligentia contracto impediti, non vident, præsertim si res istæ magni sint momenti, & ad religionem spectent. Quo sensu supra Philosophis cor insipiens tribuit apostolus ℣s. 21, & Christus aliquando discipulos suos insipientes vocavit Marc. 7.18. VIII. 17, 18, 21, & Paulus Galatas insipientes vocat Gal. 3.1, 3. Similiter & eum qui propter corporum nostrorum interitum & dissipationem de resurrectione dubitat, insipientem seu amentem vocat 1 Cor. 15; utpote qui non videat, singulis annis innumera grana in terram consita, licet putrescant & corrumpantur, novis tamen & longè pulchrioribus corporibus amicta iterum exoriri ac surgere.

Ἀσυνθέτους *fœdifragi* sunt qui promissa & pacta non servant, cum quibus frustra pactum aut fœdus ineas.

Ἀστόργους *charitatis expertes*, qui naturam ipsam quodammodo exuerunt, & eos amoris ac benevolentiæ igniculos, quos ipsa natura erga sanguine junctos indidit, non persentiscunt: ita cum suis propinquis agunt, acsi nullum ipsis communis sanguinis vinculum cum eis intercederet.

Ἀσπόνδους *implacabiles* sunt qui sociari nequeunt, omnes pacis conditiones, licet æquas, rejiciunt, intractabiles sunt, irreconciliabiles. ἀσύνθετοι sunt qui facile a fœdere discedunt: ἄσπονδοι qui aut nunquam, aut admodum difficulter fœdere coalescunt.

Immisericordes. sunt homines crudeles, duri, immites, qui nullo affectu alienæ miseriæ & calamitatis tanguntur & commoventur, ita ut ex alterius malis dolorem aliquem capiant, quo ad eum, pro sua virili, ex malis istis liberandum, aut iis non afficiendum, impellantur: qui humanitatem ipsam exuerunt, feris quam hominibus similiores.

Vers. 32. *Qui jus Dei cognoscentes*. Postquam ostendit Apostolus, quot quantisque flagitiis homines sese polluerint: nunc ostendit etiam, eos hic quoque ignorantiam prætexere non posse. nec venia esse dignos; quandoquidem vel reipsa sciverint, vel scire facile potuerint, homines qui ista designent, mortis pœna dignos esse. Quare eos istorum peccatorum, quæ enumeraverat, planè reos esse, & pœna divina dignos; quemadmodum & superius, non tantum eos idololatriæ accusaverat apostolus, sed etiam ostenderat eos ignorantiam non posse prætexere, eaque in re prorsus inexcusabiles esse, utpotè quod Deum cognoverint, seu cognoscere in proclivi habuerint.

Δικαίωμα, est jus seu statutum Dei, ut infra δικαιώματα τοῦ νόμου ℣s. 26, sunt statuta Legis, hoc est præcepta. Est autem hoc, *quod qui talia faciunt, digni sint morte*, hoc est qui vel unum, vel plura ex his, aut aliquid his simile commiserit: vox enim *talium*, non tantum ea quę sunt enumerata; sed & similia complectitur. Vox *faciendi*, pro diversitate peccatorum, diversimodè accipienda est. In quibusdam, in quibus facilior est lapsus, de habitu: in aliis gravioribus etiam de actu. qua de re explicatius dictum Gal. 5.21. Norunt, inquit apostolus eos qui talia peccata admittunt, morte dignos esse. Verum quia loquitur de iis, quibus divina voluntas promulgata non fuit, quomodo dicere potuit eos cognovisse hoc statutum *Dei*? Primo non est necesse, ut putemus apostolum dicere, eos cognovisse, hoc esse *Dei* statutum, sed tantum eos id cognovisse, quod *Dei* statutum est. At vero naturali rationis lumine homines facilè vident, vel videre queunt, eos qui in alterum sunt injurii, & talibus peccatis dediti, gravi aliqua pœna dignos esse, imo vita indignos: quod est ipsum hoc jus *Dei*, quod Paulus intelligit. *Deinde* postquā cognoscunt homines, quod apostolus in superioribus posuit, Deum esse, hæc omnia potentia & sapientia sua condidisse, ac proinde ea omnia regere ac gubernare, facilè altius ascendere animo possunt, & cognoscere, Deum velle omnes perdere, qui talibus peccatis sunt dediti, & hanc Dei esse sanctionem. Nam cum Deus naturę nostrę

H sit

sit autor, intellectum ac judicium nobis indiderit, undenam hæc opinio, dignos esse gravissima pœna atque adeo morte, qui talia perpetrant, in animis nostris exoriri potuit, nisi ab ipso Deo? præterea cum sciamus, eum omnia regere ac gubernare, idque justissimè ac sapientissimè; quid convenientius est quam ut ejusmodi homines sibi immorigeros munere vitæ privet, & morte plectat? Regi enim ac gubernari homines, non nisi legibus ac statutis queunt. At vero quæ lex est justior, quam quæ vita indignos pronuntiat, qui vitæ munere adversus ipsius autorem abutuntur; qui leges transgrediuntur, non in codice aliquo & volumine consignatas, sed animis nostris penitus insculptas, nec majestatem creatoris sui reverentur?

Non tantum illa faciunt sed etiam condelectantur iis, qui faciunt. Oppositio quædam est in his & præcedentibus, q. d. etiamsi jus istud *Dei*, quod nimirum ii, qui talia faciunt, digni sint morte, cognoverint: nihilominus tamen, non ipsi tantum ea designant, sed etiam delectantur, cum alii ea patrant. Insignem eorum malitiam notat, quæ in eo est, quod non tantum contra propriam animi sui conscientiam & opinionem ejusmodi peccata admittant, quod aliqua ratione excusabilius est, utpotè quod peccati illecebris capti, ab affectibus abrepti ea designent: sed etiam delectentur ejusmodi peccatis, in aliis iis applaudant, ea comprobent, cum tamen alias nulla exinde ad eos redundet voluptas, vel utilitas: adeo ut quodammodo discrimen turpis & honesti in animis eorum sublatum esse videatur. Nam qui intra se inhonestum damnat, licet ipse impotentia quadam animi abreptus, inhonestis se tradat consiliis, alios tamen patrantes non feret. Hinc sæpe fit, ut alios reprehendant illi, qui ipsi reprehensionem merentur.

CAP. II.

ARGUMENTUM.

In hoc capite pergit apostolus homines supplicii divini reos peragere, atque eos inprimis, qui cæteris videri vellent meliores, & morum alienorum censores ac judices. Sunt autem tres capitis partes. In prima de gentibus, de quibus superiori cap. agere cœperat, potissimum disserit, & ex eo, quod alii alios damnare soleant, eos inexcusabiles esse docet; eo paulatim rem deducens, ut sibi supplicium imminere, & aliquando se a Deo judicatum iri intelligant. In secunda parte, in qua judicii illius ultimi rationem explicat, de Iudæis & gentibus simul agit, & neutros supplicium divinum effugituros ostendit, si ita, ut hactenus fecerant, vivere pergant: & sic aliam illis vitæ rationem ineundam esse indicat, si supplicium effugere velint, quæ nulla jam restabat alia præter evangelicam, ad quam non obscure eos invitat. In tertia nominatim peccati convincit Iudæos, quibus Legis cognitio & circumcisio spiritus faciebat, quique singularis sanctitatis ac justitiæ præ gentibus opinione tumebant. Diximus autem, in prima parte potissimum de gentibus agi, quia nexus quidem hujus capitis cum præcedente arguit, de eo hominum genere esse sermonem, de quo præcedenti cap. fuit actum; actum autem est de gentibus: Veruntamen eadem ad Iudæos quoque extendi rectè possunt, quos & eadem vitia, & eadem, imo multo major alios damnandi libido insederat.

Vers. 1. *Quapropter inexcusabilis es, o homo omnis qui judicas.* Particula *quapropter*, ostendit, hæc ex superioribus fluere. Deduci autem possunt ex eo, quod de hominibus generatim omnibus, gentium exterarum habita ratione, assertum fuerat, eos plenos fuisse omnis generis vitiis, eos cognito Dei jure, quod qui talia faciant, digni sint mortis supplicio, nihilominus tamen ea patravisse. Hinc enim sequitur, eos, qui talia in aliis damnant, inexcusabiles esse, & seipsos damnare, quandoquidem ipsi quoque eadem patrent. quam rationem hoc ipso versic. 1 affert apostolus: sed eam hic non confirmat, verum tanquam ex superioribus manifestam ponit. Interim id ipsum, quod in superioribus dixerat, homines jus istud *Dei*, quod diximus, cognovisse, tacitè ex illa aliorum damnatione, tanquam ex effectu quodam, monstrat.

Verbum *judicandi* hoc loco idem significat, quod damnare, pœna dignum censere ac pronuntiare. Videtur autem id non tantum de publico magistratus, sed etiam de privato cujusvis judicio accipiendum, de quo loquitur Christus Matth. 7. 1, 5, &c. Luc. 6. 37 & Iacobus cap. 4, 11. utrumque enim inexcusabilem reddit hominem, si is eadem patret, quæ in aliis damnat, & quatenus privatum judicium publico est communius, latiusque patet, eatenus instituto apostoli est accommodatius. Quanquam & publica judicia non solius magistratus esse censenda sunt, sed totius humani generis, cujus consensu & constituta sunt, & porro etiam retinentur atque exercentur.

Dicet hic aliquis, apostolum de iis, de quibus hic loquatur versic. ult. præced. cap. asseruisse, eos non tantum peccata a se enumerata patrare, sed etiam ea in aliis comprobare, iisve delectari. Quomodo ergo ii eadem judicant & damnant? Respondemus, primum, apostolum non dicere, eos vel semper vel omnia in aliis probare: sed indefinite, eos probare peccata in aliis. Facile autem fieri potest, ut qui aliis delectatur, alia improbet: aut in aliis eadem probet, in aliis improbet, quemadmodum sanè ipsa testatur experientia. Deinde, non est ea verborum præcedentium vis, ut significent, eos omnes, qui istiusmodi peccata patrant, eadem in aliis comprobare: sed satis est, ut in multis atque adeo in plerisque ita se res habeat; quandoquidem ibi *P*aulus de hominibus generatim atque indefinitè agit. *P*ossunt autem eodem in loco, de hominibus generatim atque indefinite pronuntiari ea, quæ omnibus in universum, & quę plerisque insunt. Neque vero id quicquam argumentationem apostolicam convellit. Satis enim est, homines talia peccata contra conscientiam patrare, etiamsi ea in aliis non approbent: neque vero in hoc posteriori, apostolus sui argumenti præcipuam vim collocat: sed in priori. posterius autem, ut aliquid adhuc ei ponderis accedat, addit: Interim ne quis effugium in eo ipso quærat, & ex eo innocentię laudem captet, quod flagitia in aliis non modo non approbet, sed etiam reprehendat ac damnet: hanc quoque rimam hic obstruit apostolus, & ostendit, tantum abesse ut propterea excusari queat, ut potius eo ipso se inexcusabilem reddat, seque in aliis condemnet, quandoquidem eadem nihilominus patret. q. d. quare cum ea sit hominum vita, hi mores, tu quoque quisquis es, qui aliorum facta reprehendis ac damnas, non modo excusari propterea non mereris, sed potius omnem excusationis ansam tibi ipsi præcidis.

Sed cur inquies? *In quo enim judicas seu damnas alium,*

alium, teipsum condemnas. In quo, pro, dum, vel eo ipso quod alium damnas, teipsum damnas. Rationem consequentiæ addit, *Eadem enim facis, qui judicas.* In simili enim causa, simile convenit esse judicium, & quam sententiam in alium valere vis, ipse, si illi sis similis, subire debes. Non est autem necesse, ut per *eadem*, specie eadem intelligamus. Nam qui verba causa aliquem ob adulteria damnat, non est necesse ut ipse sit adulter: sed satis est, ut alio flagitio aut peccato, quod similiter pœnam mereatur, teneatur obstrictus. Itaque de iisdem genere, vox hæc accipienda est, seu de factis vitiosis, inter se similibus, quorum nimirum eadem est, quoad reatum ac pœnam, ratio. Idem enim interdum esse dicitur id, quod alteri est simile, cujus eadem est ratio. Vide 1 Cor.11.5.

Vers. 2. *Scimus autem.* Occurrit apostolus tacitæ objectioni. Poterat enim aliquis cogitare, quid tum? utut sim inexcusabilis; damnationem tamen aut supplicium non metuo: quis est qui de me pœnas sit sumturus? Respondet apostolus: Deus de te sumturus est supplicium. Scimus enim Deum revera damnaturum eos, qui ejusmodi peccata perpetrant, quomodo autem tu, qui, cum ejusmodi homines damnes, nihilominus tamen eadem perpetras, hoc Dei judicium poteris effugere?

Verbum *scimus*, posset quidem ita accipi, acsi apostolus suam & aliorum sibi similium, qui divinitus edocti certo sciebant fore judicium, in quo supplicium Deus sit sumturus de impiis, auctoritatem ac testimonium interponat, & opinioni vanæ illorum hominum, qui sibi impunitatem polliceantur, opponat. Veruntamen cum hic rationibus potius agat apostolus, quam auctoritate pugnet, disputans potissimum adversus homines fidei in Christum adhuc expertes, verisimilius est eum non tantum de viris divinis, sed de omnibus hominibus cordatis, ac rectè rem æstimantibus loqui, & ideo dicere, se atque illos istud scire, quia res satis sit manifesta. Nam, si ea nota sunt atque aperta, quæ superiori capite hominibus manifesta esse dixit, & inprimis illud, jus hoc esse Dei, quod ii, qui peccata ejusmodi designent, digni sint morte; quis non videt, judicium divinum imminere iis, qui ejusmodi peccata designant? utut tandem nesciant, quando aut qua ratione id sit futurum.

Infra vers.16, ubi affirmat Deum occulta hominum judicaturum, *per Iesum Christum*, quia id ratione cognosci non potest, pendetque ex sublimiori Dei consilio, suam auctoritatem interponit, dum interjicit, *secundum evangelium meum.* Neque enim quisquam, ratione certa, sine ulla divina revelatione cognoverit, Iesum Christum, Dei nomine ac jussu, judicium illud supremum administraturum. Quanquam id ibi nondum tantopere urget Paulus, sed veluti obiter, rei tantum illustrandæ causa, inserit, ut facilè ibi licuerit ei auctoritatem suam hac in parte interponere, non enim de eo præcipuè agebatur. Aliter hoc loco accidit, ubi id revera quæritur, utrum supplicium Dei immineat iis, contra quos nunc Paulus disputat. *Iudicium Dei*, pro damnatione vel supplicio, quod Deus sit inflicturus, sumitur. *Secundum veritatem*, hoc est vere; opponitur hoc opinioni ac falsæ persuasioni, q.d. non est hoc vanum aliquod hominum commentum, sed revera divinum supplicium imminet iis, qui talia faciunt. Nonnulli hæc verba referunt non ad existentiam illius judicii, sed ad illius modum: q. d. non ex opinione cujusquam de se, aut aliorum de ipso persuasione, judicabit Deus, ut in humanis judiciis sæpe accidit; sed ex rei veritate, secundum uniuscujusque opus. Sed prior explicatio videtur scopo accommodatior, *est super eos*, id est, imminet atque impendet iis, seu aliquando exercebitur adversus eos.

Vers.3. *Arbitraris autem, o homo.* q. d. Iam vero si Deus reipsa judicaturus ac damnaturus est homines, qui talia patrant; quomodo tu tibi, o homo, qui eos homines damnas & nihilominus tamen eadem patras, impunitatem polliceri potes? qua spe, qua fiducia, putas te Dei supplicium effugiturum? Causæ damnationis in te sunt, primum peccata ac flagitia hujusmodi; deinde proprium tuum de illis judicium, ac sententia damnatoria, qua teipsum in aliis condemnas, & supplicio dignum judicas, omnemque ignorantiæ excusationem tibi adimis. Quæ ergo ratio suadet, te a supplicio fore immunem?

Vers.4. *An divitias benignitatis ipsius.* Occurrit objectioni apostolus, & rationem illius hominum securitatis, impunitatem sibi pollicentium, refellit. Ea vero est, quod Deus ipsos tamdiu, licet impie viventes, toleret, nec ultimo illo, quod merentur, supplicio afficiat. Inde enim fit, ut supplicium secuturum non cogitent. q. d. An ideo fortassis Deum spernis, & ejus judicium ac tribunal non times, quod immensa quadam & copiosa benignitate erga te utatur, te ferat ac toleret, idque tam longum tempus? Divitias pro immensa quadam copia ac magnitudine alicujus rei poni notum est: sic infra cap. 9.23, & 11, 33. Χρηστότης seu *benignitas* hoc loco clementiam, misericordiam, ac lenitatem denotat. Sic Tit.3.4. confer etiam Luc. 6. 35, ubi munificentiam quoque complectitur. De eadem voce ad homines relata vide Galat. 5.22. Ἀνοχὴ seu *tolerantia* Deo tribuitur per quandam ἀνθρωποπάθειαν, seu per metaphoram, voce ab hominibus ad Deum ob similitudinem translata. Toleramus autem ea, quæ sunt nobis molesta ac ingrata: & nos quidem ferè tunc, cum mutare non possumus: Deus autem, licet possit omnes eos, qui ea patrant, quæ ipsi vehementer displicent, è medio tollere, aut vi ad saniorem mentem adigere, neutrum tamen facere vult: illud, quia eorum salutem pro summa sua bonitate desiderat, & porro resipiscendi spatium illis relinquit ut mox videbimus: hoc, ut virtuti veræ, quæ sine libertate perit, & porro etiam præmio locum relinquat; uti contra & pœnæ. Eadem tolerantia tribuitur Deo infra cap.3.26, & 9.22.

Μακροθυμία. *longanimitas*, quanquam non satis Latinè, significanter tamen ac [illegible] redditur. Est autem perfectio quædam, seu mavis perseverantia istius lenitatis ac tolerantiæ divinæ. Itaque in eo cernitur, quod licet diu iræ durent causæ, nempe peccata ac scelera, quæ majestatis ipsius sunt offensæ, iram tamen differat, supplicium suspendat. Sæpe hæc vox in Sac. literis, partim de Deo, partim de hominibus occurrit. Has, inquit, divitias, num *spernis*? hoc est, propter eas Deum ejusque judicium contemnere audes? id pro nihilo ducis? tanquam vanum commentum rides, nec futurum existimas?

Ignorans quod τὸ χρηστὸν benignum, hoc est, *benignitas Dei ad pœnitentiam te ducit*? Hic responsio continetur ad objectionem illam, quæ in sequentibus magis adhuc illustrabitur. Ostendit enim Paulus, non ideo Deum tamdiu tolerare impios, eosque non punire, quia tandem aliquando non sit puniturus; sed eam

ob causam, ut pœnitentiæ seu resipiscentiæ spatium iis concedat, & ad vitæ mutationem, hac ipsa lenitate sua invitet. quodsi illi hanc Dei benignitatem contemnant, nec ea se flecti, & ad animi ac vitæ mutationem perduci patiantur, Deum tanto gravius hanc eorum contumaciam atque impietatem ulturum. *Ignorans τὸ χρηστὸν τοῦ Θεοῦ*, concretum pro abstracto. Ignorantia autem hæc est affectata & voluntaria quasi dicat apostolus: Existimas, *D*eum nullas de te sumturum pœnas, quia tam diu tuleris impune tot peccata ac flagitia? Atqui vehementer erras. nec enim consideras, ideo tibi Deum parcere, & tanta erga te uti clementia ac bonitate, ut tandem aliquando resipiscas. Similem rationem vide apud Petrum 2 epist. cap. 3. 9, ubi rationem reddit, cur *D*eus tamdiu ultimum illud judicium differat, disputans adversus illos, qui adventum Christi, quia tam diu differatur, ludibrio habent. Vide & vers. 15, & cum præced. confer.

Μετάνοιαν, quam *pœnitentiam*, latinius *resipiscentiam* reddunt interpretes, est animi, ac porro etiam factorum mutatio in melius. *Μετανοεῖν* est post factum sapere, factum aut consilium pristinum reprehendere, & sic, aliter animatum esse quam antea. Is autem id reipsa facit, qui facta ipsa vitamque emendat. Pœnitentia igitur vera ac plena, non est animi tantum ob admissa peccata dolor; sed doloris illius consequens & effectus: ut docet Paulus 2 Cor. 7. 9, 10, 11. Hoc loco nostro pœnitentiæ nomine vitæ emendationem omnino comprehendi, omnia & antecedentia & sequentia ostendunt, & maxime sequentia, per aliquot versiculos. Videmus autem hoc loco, quomodo Deus ad resipiscentiam homines ducat; non vim illorum animis faciendo, & eos interius, ut resistere non possint, cogendo: sed sua benignitate ac patientia invitando.

Vers. 5. *At vero secundum duritiem tuam.* Amplificat, ut diximus, responsionem, ab effectu contrario. q. d. Quodsi, ut hucusque facis, obstinatus esse in malitia & peccato perrexeris, nec animum tuum tanta lenitas divina expugnare poterit, tanto gravius punieris. Loco ejus, quod hypothetice seu conditionaliter videtur loqui debuisse; Si non resipueris, colliges thesaurum iræ: simpliciter & absolute loquitur, id, quod ab hominibus reipsa fiat, exprimens: ut tanto gravius id reprehendere, & tanto majorem certioremque divini supplicii metum iis incutere posset. *Secundum duritiem*, id est pro tua duritie, seu, quæ tua est durities. Causam enim significat *κατὰ secundum*, ut alias sæpe infra cap. 4. 4, 16. 11. 3, & Ephes. 1. 5, 7, 9. 11. 19. Tit. 3. 5. 1 Pet. 1. 2. Posset quidem ea particula ita sumi, ut significet similitudinem ac proportionem quandam, inter thesaurum illum iræ, & duritiem cordis: sed prior explicatio magis convenit.

Est autem *durities* illa cordis, animi contumacia, animus præfractus: quod explicatur per *καρδίαν ἀμετανόητον*, hoc est *cor*, seu animum *pœnitere* ac resipiscere *nescium*, a resipiscentia ac emendatione vitæ aversum. *thesaurum tibi ira colligis*, illis scilicet divitiis benignitatis ex adverso respondentem, ac duritiei tuæ convenientem. Per *iram* intelligit pœnam, causam pro effectu. Ira enim est affectus seu cupiditas puniendi. Significat apostolus, quanto diutius homo in impietate perseverat, tanto graviorem eum Dei iram ac supplicium sibi accersere: non secus ac si thesaurum aliquem iræ seu pœnæ sibi colligeret, ac subinde aliquid ad eum adjiceret: quemadmodum autem thesaurus diligenter asservatur, ut tandem, quæ collecta sunt, ex eo depromi possint: ita hunc iræ thesaurum nequaquam periturum; non oblivioni iri traditum hominis obstinatam impietatem, sed aliquando simul effusum iri quicquid in illo iræ divinæ thesauro reconditum est. Quare aliam vitæ rationem hominibus in posterum ineundam esse indicat, si supplicium velint effugere. Pertinet huc locus ille *D*eut. 31. 34, ubi Deus de impietate, ac porro etiam de suppliciis quæ populi ipsius hostes maneant, loquens, *Nonne*, inquit, *est reconditum apud me sigillatim in thesauris meis? Mea est ultio & retributio, in tempore, quo nutabit pes eorum: quia propinquus est dies afflictionis eorum, & festinat* (pro *festinant*) *quæ futura sunt eis.* Ad quem locum fortasse hic allusit Apostolus; præsertim cum addat, ad secundam hujus cap. partem paulatim transiens:

In die iræ & revelationis justi judicii Dei, qui reddet unicuique secundum opera ipsius. q. d. ne dubites, te aliquando pœnas tuæ impietatis persoluturum, utut differantur. Constitutum enim habet Deus, supplicii atque in universum justi sui judicii tempus, quo unicuique secundum opera persoluturus est mercedem, hoc est vel præmium pro pietate, vel pro impietate pœnam. Nam ut tanto magis responsionem illam suam, quam versic. præced. vidimus, illustret; totam prope ultimi illius judicii rationem nobis explicat apostolus: quod eum in secunda cap. parte facere diximus. Explicat enim judicii illius tempus, (quanquam hoc generatim tantum) modum, effecta, subjecta, hoc est homines, de quibus judicium sit ferendum.

De tempore ait, *in die iræ.* Ubi vel particula *ἐν* posita est pro *εἰς* qua de re supra diximus, vers. 23, q. d. apostolus, *thesaurizas iram*, *in diem* sive *ad diem iræ:* ut nimirum eo tempore in te effundatur. Vel subaudiendum est verbum aliquod: q. d. instar thesauri colligis tibi iram seu pœnam, in die illi rei destinato *effundendam. Diem* pro tempore ponit, ut alias sæpe: hoc autem loco tanto convenientius quod de judicii tempore sermo est. Adeo enim usitatum est *dies* nomen, cum de judiciis est sermo, ut apud Paulum 1 Cor. 4. 3 *dies* pro ipso sumatur judicio, & apud Latinos *Diem* dicere sit, aliquem in judicium vocare, seu reum citare.

*D*icitur autem dies ille, *iræ & revelationis justi judicii Dei*, quia supplicio illi ac justo judicio *D*ei revelando sit destinatus ac præfixus. Nonnulli inter voces *revelationis* & *justi judicii* interjiciunt copulativam *&*, quo pacto revelatio sumenda esset pro patefactione, tum factorum, tum cogitationum ac consiliorum humanorum, quæ nunc latent. Nam occulta hominum tunc judicaturus est *D*eus per Christum, ut infra dicitur vers. 16, & alibi dicitur, *D*ominus, id est Christus, illuminaturus eo tempore occulta tenebrarum, & manifestaturus consilia cordium. Sed verior est eorum codicum lectio, qui particulam *&* expungunt, ita ut vox *revelationis* non per se consistat, sed referatur ad *justum Dei judicium.* Revelandum autem dicitur tum temporis justum *D*ei judicium, quia id reipsa ac manifeste tunc existet. Sic enim vocem revelandi accipi solere, supra monuimus cap. 1 vers. 18. Nunc judicium illud quodammodo jam existit, nempe in *D*ei decreto ac voluntate: sed latet, non apparet: paratum autem est ut revelетur tempore ultimo, quemadmodum de salute nostra loquitur Petrus 1 epist. 1. 5.

Vers. 6. *Justum* autem illud *D*ei judicium appellat.

quia

quia, ut mox subjicit, *reddet unicuique secundum opera ejus*, hoc est bona bonis, mala malis: pro pietate præmium, pro impietate pœnam: & quidem *unicuique*: non huic tantum aut illi, sive genti, sive homini, sed cuivis. Hic ergo & modus, & effecta, & subjecta istius judicii, quanquam generaliter adhuc, & indistinctè describuntur: quæ distinctius postea explicabuntur. Modus est, quod justum sit futurum, & pro cujusque operibus: effecta, merces varia, pro varietate operum: subjecta, omnes homines, seu unusquisque hominum. Non est autem intelligendum, ita Deum unicuique redditurum secundum ipsius opera, ut non longè majus, quam pii merentur, iis sit daturus præmium. Illud enim *secundum*, convenientiam quidem denotat, quæ sit futura inter mercedem & opera: sed quoad genus. seu mavis qualitatem operis ac mercedis; non quoad illius speciem, seu mavis quantitatem ejus ac magnitudinem: præsertim habita ratione operis boni & præmii. Nam alias infinitum præmium infinitis etiam partibus superabit pietatem hominum utpote finitam. Sed tamen convenientia in eo est, quod pii pro bonis operibus bona, quanquam summa atque æterna, a Deo reportabunt: impii contra pro malis mala: quanquam hæc proportionem nunquam superabunt. Alia enim est pœnæ. alia præmii ratio. Nam præmium, salva justitia potest laborem ac meritum infinitis partibus superare; pœna superare meritum salva justitia non potest: infra illud potest subsistere. At quam gravis nihilominus erit pœna pro peccatis, & numero infinitis, & gravitate maximis, atque ut ita dicam. immensis? Ex his autem & sequentibus patet, opera bona esse ad salutem necessaria, tanquam ejus causam: quia Deus in judicandis hominibus & sive supplicio sive vitæ æternæ præmio afficiendis ad illa respiciet. Et ne fortè dicas, Paulum hic cum iis agere, qui gratiam euangelicam non agnoscant, & qui proinde, si vitam æternam assequi velint. operibus suis eam obtinere debeant: animadvertendum est, eandem sententiam alibi sæpius in euangelica doctrina repeti, & iis etiam inculcari, qui gratiam illam agnoscunt: Vid. 2 Cor. 5.10. Apoc. 2. 23. xx. 12. xxii. 12. adde Matth. 16.27. & 25.34, & d. Et hoc sanè loco, ut ex seqq. intelligetur, etiam illi includuntur, qui euangelicam gratiam agnoscunt, eamque amplectuntur. Hi enim potissimum sunt, qui secundum perseverantiam boni operis, gloriam, & honorem. & incorruptibilitatem quærunt, quibus propterea vitæ æternæ dabitur præmium.

Vers. 7. Sequitur enim: *Illis quidem qui secundum perseverantiam boni operis* &c. Explicat id, quod modo dixerat, *Deum unicuique redditurum secundum opera ejus*, & distinctius exponit modum judicii divini, subjecta & effecta. *Secundum perseverentiam boni operis*, id est, per constantiam in bono opere, seu perseverando in bono opere. *κατὰ* pro *διὰ*, *secundum* pro *per*. Sic 1 Corint. 12. 8 idem est *secundum spiritum*, & *per spiritum*. Ephes. 3. 3 *secundum revelationem* est *per revelationem*: Confer Galat. 1. 12. Non satis est incipere, sed perseverandum est in bono opere, usque ad finem. Unde Christus Apoc. 2. 26: *qui vicerit*. & *servaverit usque ad finem opera mea* (hoc est, a me præscripta) *dabo ei potestatem super Gentes*, & quæ sequuntur.

Opus bonum pro operibus bonis, seu pro tota pietate ponitur. Sic opus Domini 1 Cor. 15. ult. & alibi *opus* pro operibus vitæ generatim, qua de re diximus Gal. 6. 4. *gloriam, honorem & incorruptibilitatem quærunt.* Comprehenduntur hac ratione omnes, qui vel ideo quod iis tanta bona apertè promissa sint, pietatem constanter colunt, quales ii, qui sub Christo vivunt, qui mortem quidem destruxit, illuminavit autem vitam & incorruptibilitatem, per euangelium: vel quod, utut aperta eorum promissione careant, nihilominus tamen ea se a Deo præmia sperant obtenturos, & ad tam præstantia sublimiaque bona per vitæ sanctimoniam adspirant. Nam partim quod tam desiderabilia sint hæc bona, partim quod cernant homines, ea sibi a Deo dari posse, & ut dentur ejus bonitate esse dignissimum; fit ut etiam nullo aperto promisso interveniente ea sibi polliceantur: præsertim si videant, pios in hac vita affligi, & non meliori, imo sæpe deteriori, quam impios, conditione esse. Ita enim ratiocinantur, fieri non posse, quin Deus constanter sibi parentes remuneret; maximè postquam promisit, se illis benefacturum, eorumque Deum futurum. Quare cum in hac vita pietatis suæ præmium non reportent, omnino restare aliquam pietatis post hanc vitam mercedem.

Hinc videmus plurimos etiam ante Christum spem habuisse futuræ vitæ, uti ex libris Maccabæorum, & auctore Epist. ad Hebr. cap. xi patet. Quin & Ethnicos vulgo aliquam futuræ vitæ spem sibi finxisse videmus; non tam ideo, quod rationibus è media natura petitis animas hominum incorruptibiles esse deprehendissent, id quod Philosophorum tantum fuit, eorumque non omnium: sed ideo præcipuè, quod cum numina esse crederent, non putarunt fieri posse, quin aliquod restaret post hanc vitam, & virtutis præmium, & scelerum pœna: quia in hac vita sæpe malis benè, bonis malè esset. Interim tamen, ut quæ vera esset incorruptibilitas, Ethnici nesciebant: ita multo minus rectam ad eam institerunt viam. Nemo fuit, qui *secundum perseverantiam boni operis*, in quo omnis generis pietas continetur, *incorruptibilitatem quæreret*. Iis autem, qui eam quærunt, illi quoque sunt accensendi, qui etsi distinctè, quodnam præmium Deus sibi persoluturus esset. nescirent, vel aliud aliquod præter incorruptibilitatem illam præmium revera sperarent; constanter tamen Deo usque ad ultimum vitæ terminum paruerunt, nec tamen, si ipsorum personas spectes, suæ pietatis mercedem Deo dignam in vita retulerunt: Nam & his, quia vitam suam ita composuerunt, ut aliud post hanc vitam præmium quærere viderentur, vitam æternam dabit Deus, & in eorum collocabit numero, de quibus hic est sermo. Cæteroquin hæc eorum, quibus vitæ æternæ præmium sit dandum descriptio, in eos maximè propriè quadrat, quibus euangelica doctrina est revelata: quemadmodum & in seqq. ita describuntur ii, qui in ultimo judicio sint puniendi, ut inprimis notentur ii, qui euangelicæ doctrinæ non parent. Tacitè enim. licet aliud agens indicat apostolus, euangelicam disciplinam esse amplectendam iis, qui in ultimo illo judicio consistere, & pœnam quidem effugere, præmium autem adipisci velint.

Videtur autem illa *gloria & honor*, cujus hic fit mentio, in ipsa incorruptibilitate aliqua ratione contineri, ita ut *incorruptibilitatis* nomen explicationis gratia censeatur adjectum. Unde idem præmium postmodum solo *æternæ vitæ* nomine complectitur apostolus. Incorruptibilitas autem pro vita æterna poni solet. Sunt nimirum *gloria & honor* incorruptibilitatis sive adjuncta, sive effecta quædam. Gloria autem tum pro

laude potest sumi, quam sacræ literæ piis in ultimo judicio pollicentur, 1.Cor.4.5. 1 Pet.1.7 (quanquam ea laus non in verbis, sed in præmii persolutione potius consistit:) tum pro splendore ac majestate quadam, quam itidem non uno loco Sac. literæ nobis promittunt. Vide Matth. 13,43. inf. cap. 5.2. VIII. 17. 1.Cor.15.43. 1.Thess.2.12. 1.Petr.5.10. *Honor* ille in eo consistet, quod ex ipso præmio apparebit, quanti pios æstimet Deus, quanto eos in pretio habeat. Est enim honor signum existimationis de alicujus excellentia. Dicit autem Christus, *si quis mihi servierit, honorabit ipsum Pater* Ioh. 12. 28. & de se alibi in parabola asserit ea, quæ ostendunt, quanto sit servos suos affecturus honore. *Beati*, inquit, *servi illi quos Dominus reperiet vigilantes. Amen dico vobis, quod succingetur, & accumbere eos faciet, & transiens ministrabit eis.* Petrus tribus vocibus hæc exprimit, dum ait: *probationem fidei nostræ repertum iri* (id est, nobis cessuram) *in laudem, & honorem, & gloriam, in revelatione Iesu Christi.*

Vitam æternam scil: *reddet.* hoc enim verbum ex ℣s. 6 ἀποδώσει hic repetendum est.

Vers. 8. *Illis vero qui ex contentione. Esse ex re aliqua*, est, ei rei esse addictum, vel etiam, re illa esse præditum. Sic *esse ex fide*, Gal.3.7, *esse ex operibus legis* ibid. ℣s.10, *esse ex veritate* 1.Ioh.3.19 est, esse fidei, operibus legis, veritati addictum, eamve sectari. Quare *esse ex contentione*, est esse contentioni addictum, esse contentiosum. Per istos contentiosos, videtur apostolus intelligere eos, qui præfractè veritati resistunt, & contradicunt: propterea addit: *& inobedientes quidem veritati*, ἀπειθοῦσι quod verbum duplicem habet significationem. Nam & significat, eos nolle veritati assentiri, eamque amplecti, & eos nolle veritatem factis exprimere, & iis, quæ præcepit, parere. Quæ significatio vocis non raro occurrit in Sac. literis, inter alia, Act. 14. 2. XVII. 5. XIX. 9. inf. cap. 10. 21. Sic sumitur etiam μὴ πείθεσθαι τῇ ἀληθείᾳ *non parere veritati* Gal. 3. 1. v. 7. De posteriori nil est opus monere. Veritas hoc loco posset pro pietate sumi, quemadmodum 1.Corint.5.8. XIII. 6. 3 Ioh.3.4. nisi obstare videretur præcedens vox contentionis. Sumitur igitur potius pro doctrina, aut notitia rerum ad religionem ac pietatem pertinentium: sive ex ratione ipsa, de qua cap.1.18 vidimus: sive ex lege, de qua inf. ℣s. 20: sive denique ex euangelio petatur; quæ postrema est omnium perfectissima, & omnem eam veritatem, quæ ad pietatem ac religionem sua natura pertinet, in se complectitur, unde ἡ ἀλήθεια seu *veritas illa* passim appellatur. Et hos sanè, ut jam antè monuimus, inprimis hic notat apostolus, qui euangelicæ doctrinæ sese opponebant. *Obediunt autem injustitiæ.* Injustitia interdum pro falsitate & mendacio sumitur Ioh.7.18. & cum hoc loco falsitati opponatur, nil prohibet eam isto modo sumi. Sed sumi etiam potest propriè, potuit enim injustitia veritati ideo opponi, quod veritas pietatem præcipiat & præscribat.

Indignatio & ira scil: continget, vel reddetur. Mutatur enim hoc loco ratio loquendi. *Indignatio* autem & *ira* pro pœna, & quidem gravi sumitur, nempe per metonymiam causæ efficientis, ut monuimus cap.1. 18.

Vers. 9. Itaque explicationis causa postea subjicitur *afflictio* (seu *compressio*) *& angustia* q.d. *afflictio inquam erit & angustia* &c. ut quidam interpretes verterunt. Est enim in his & sequentibus verbis epanalepsis quædam, qua superiora aliquo modo repetuntur & explicantur. Nam & pœna clarius describitur, ac gravitas ejus exprimitur: & quam latè ea pateat, apertius declaratur. Illud fit istis, quæ jam adscripsimus, verbis: *afflictio & angustia.* Solet apostolus interdum distinguere θλῖψιν, seu afflictionem, a στενοχωρίᾳ seu angustia, ut inf. cap.8.35, & 2.Cor.4.8. Sed hoc loco, pro eadem re sumuntur: licet vox στενοχωρία aliquid priori videatur addere ponderis, & pœnæ illius gravitatem apertius ante oculos ponere. Nam θλῖψις significat quidem compressionem, &, ut ita dicam, coarctationem, cum quis ex utraque parte premitur: sed στενοχωρία est, cum quis ita in angustum redigitur, ut, quo sed vertat, non habeat: metaphora, ut videtur, sumta ab athletis, qui ab antagonista in angustias rediguntur, adeo ut sese jam tueri ac defendere non possint; significatione ad animum translata, cum animus ad desperationem redigitur, nec ulla salutis spes affulget. De hac afflictione & angustia vide inter alia Matth.13.49,50. XXV. 41. Luc. 21.25, & d.

Quam latè autem pœna ista pateat, docet apostolus, dum ait: *super omnem animam hominis operantis malum*, scil. erit vel redundabit, ut antea jam innuimus; similis ellipsis in re contraria occurret infra ℣s.22. Quod vers. præced. indefinitè dixerat, quinam sint puniendi: nunc ne quis sibi forte impunitatem polliceatur, seque effugiturum hoc supplicium arbitretur, universaliter idem pronunciat, & clarissimè, quinam pœnam sint luituri, describit. Addit ergo primum vocem *omnis*: *Super omnem*, inquit, *animam hominis*, pro, super cujusvis hominis animam. Significat animam hominis potissimum pœnas istas sensuram. Nam etsi corporalem etiam pœnam sustinebunt impii, ignis nimirum supplicium: nihilominus tamen omnis afflictio, tum vero potissimum tanta ac tam gravis, ad animam redundat, illam premit, torquet, cruciat. Quanquam non desunt, qui hoc loco vocem hominis appositam putant ad explicationem vocis *animæ*, ut sit genitivus speciei. de qua loquendi ratione diximus nonnihil Gal. 5.5, & dicemus infra cap. 4. 11 in verbis, *signum circumcisionis.* q.d. super omnem animam hoc est hominem, qui operatur malum. Animam enim pro homine sumi notissimum est: & vox *omnis* nomini *animæ* addita, ei sententiæ favet. Sed prior sententia majorem habet emphasin, & supplicii gravitatem evidentius exprimit.

Operantis malum. de hoc dictum est tum versic. proximo, tum vers. ult. cap. præced. *& Iudæi primum & Græci.* Explicat magis, quod dixerat, super *omnem* animam hominis. de ratione loquendi dictum est sup. cap. 1. 16. Ideo autem dicit *primum Iudæi*, quia si tempus illud respicias, quod euangelium antecessit, Iudæi legem expresse sibi latam habuerunt, ex qua divinam voluntatem cognoscerent: qua gentes caruerunt. Gravius autem is delinquit, qui Dei voluntatem officiumque suum melius novit, & plures, ut illam exequatur, causas habet, quam is, qui aut eam ignorat, aut minus novit, & pauciores parendi causas habet, si facta alioqui sint paria. vide Luc. 12. 43, 48. Iac.4. ult. unde infra cap.4.15 *Lex iram operatur. Ubi enim non est lex, neque transgressio*, & cap. 5. 13: *peccatum non imputatur, non existente lege.* Non quidem prorsus non imputatur: alias Ethnici lege carentes, & homines ante legem fuissent planè innoxii; cujus contrarium tum supplicia divina in homines, & ante legem, & post legem in gentes effusa, ostendunt, tum peccatorum remissio in ignoran-

tia

tia admissorum, gentibus oblata ac concessa: sed quemadmodum ait Christus d. l. Luc. 12.48: *ille servus, qui non cognovit voluntatem Domini, fecit autem digna plagis, cædetur plagis paucis. Cui enim multum datum est, ab eo multum repetetur.* Quare contra etiam, parum repetetur ab eo, cui parum est datum. Si vero tempora euangelii respicias, etiam istic causa est, Iudæum gravius, quam Ethnicum, si facta ipsa cæteroqui sint æqualia, puniendi, quia etiam *salus*, seu *vita æterna primum* destinata oblataque est *Iudæo*, deinde & *Græco*, ut partim sup. cap. 1.16 vidimus, partim hic sequenti statim versiculo indicabitur. Qui primas tenet in præmio, eum æquum est etiam primas ferre in pœna. Gravior est ejus in Deum impietas, & ingrati animi crimen, qui priorem, & aliqua ratione majorem ad salutem sempiternam habuit aditum, si tantum bonum contemnat, nec, ut eo dignum est, sese gerat: quam ejus, qui ea in re est posterior. Vt taceam, eum etiam exactius divinam voluntatem posse cognoscere, cui post Legem ab ineunte ætate cognitam euangelium postea innotuit, quam qui in ignorantia divini numinis ac voluntatis crassissima educatus recta ad euangelium accessit, ex tenebris nempe densissimis ad ipsum solis jubar.

Vers. 10. *Gloria vero & honor*, de his vers. 7. *Et pax* scilicet erit, vel continget. Per *pacem*, Hebræorum more, felicitas intelligitur, quæ etiam tranquillitatem ac lætitiam animi complectitur, illi angustiæ & afflictioni oppositam. ponitur loco *incorruptibilitatis*, vel *vitæ æternæ*, cujus in vers. 7 facta fuerat mentio. *Omni operanti bonum, & Iudæo primum & Græco.* De his dictum, partim eodem vers. 7, partim vers. præced. 9, partim etiam cap. 1.16.

Vers. 11. *Non enim est faciei acceptio.* Reddit rationem superiorum: sed ita ut occurrat tacitæ objectioni. Cum enim tam in præmio, quam in pœna, Græcos seu gentiles cum Iudæis coniunxisset, & quod ad rem ipsam attinet, illos his æquasset; poterat ex Iudæis quispiam objicere: quomodo nos cum gentilibus, aut hos nobiscum comparare audes? quandoquidem nos Abrahami semen sumus, qui fieri potest, ut vel nos perinde ac gentes extraneæ puniamur, vel illæ eodem una nobiscum præmio a Deo afficiantur? Major est gentis nostræ dignitas, quam ut in eodem cum illis ordine collocemur. Hujusmodi enim Iudæorum fuisse exceptiones aut objectiones satis patet ex Matth. 3.9. Ioh. 8. 33, & d. infra cap. 9.6, 7, 8. Respondet Paulus, ex ipsa Veteris Testamenti scriptura, *apud Deum non esse acceptionem faciei* vel *personæ* Deut. 10.17, hoc est, Deum externas illas qualitates ac discrimina, quæ ad causæ ipsius, ut ita dicam, meritum non pertinent, in judicando non respicere. quemadmodum judices sæpe faciunt, qui gentem, natalium splendorem, dignitatem, divitias, amicitiam, sapientiam, & alia his similia respiciunt, & secundum eum ferunt sententiam, in quo ista refulgere cernunt, contra eum autem decernunt, in quo horum contraria conspiciunt. At Deus opera ipsa hominum respicit, & secundum uniuscujusque opus est judicaturus. Pertinent huc illa Petri verba apud Cornelium, Act. 10.34: *In veritate deprehendo, quod non est faciei* seu *personæ acceptor Deus: sed in omni gente, qui timet ipsum, & operatur justitiam, acceptus ei est.* Vox προσωποληψίας. licet eodem sensu Latinè verti possit *faciei* & *personæ* acceptio, cum & vox πρόσωπον utrumque significet, & persona apud Latinos non minus, quam facies, externam hominum speciem aut qualitatem denotare possit: nihilominus rectius vertitur *faciei* acceptio, ut & alii aonotarunt. Etenim cum in Veteri Testamento de acceptione personæ sermo est, ubi Græci habent πρόσωπον, in Hebræo est facies. Vide Gen. 19. 21. Levit. 19.15. Deut. 10.17, & alibi. Itaque *faciei* nomine, in hac phrasi, significantur omnia externa adjuncta, quæ cum oculis sint exposita, gratiam conciliare possent; atque adeo omnes personarum, de quibus judicium fieri debet, qualitates ac circumstantiæ, ad ipsum causæ meritum nil facientes. Vide Eph. 6.9. Col. 3.25. 1 Petr. 1.17.

Vers. 12. *Quotquot enim sine Lege*, intellige expresse lata, seu Mosaica, quæ κατ' ἐξοχὴν Lex appellatur, *peccaverunt, sine Lege etiam peribunt* &c. Id quod generaliter dixerat, nunc per species declarat, ac confirmat, id tacitè amovens, quod vel a Græcis seu gentilibus, vel a Iudæis poterat objici. Illi putare poterant, sibi, etiamsi tandem peccent, ad impunitatem profuturum, quod Lege expresse lata caruerint: hi contra, quod eam habuerint. Respondet Paulus, primum de gentibus, iis nil profuturum, quod Lege scripta carentes peccaverint; nam ut sine Lege illa peccarint, ita etiam sine Lege illa perituras. q. d. cum Deus gentilibus Legem expressam non promulgarit, per eam etiam eosdem non judicabit: (iniquum enim foret, per eam Legem judicare homines, cujus notitiam nullam habuerint, aut ut haberent non procurarit Deus:) sed sinè lege illa nihilominus aliam ob causam jure æternum peribunt gentes, quia nimirum naturæ ac conscientiæ suæ legem sunt transgressæ, qua de re paulo post vers. 14, 15.

Deinde de Iudæis respondet: & *quotquot in Lege peccarunt*, hoc est, quicunque Legem expresse latam, nempe Mosaicam, habentes, *peccarunt, per Legem judicabuntur*, hoc est, damnabuntur. q. d. tantum abest, ut Iudæis ad impunitatem sit profuturum, quod Legem habuerint, cum nihilominus adversus eam peccaverint; ut potius ejus ipsius Legis vi, tanquam ejus transgressores sint damnandi.

Vers. 13. *Non enim auditores Legis.* Hæc & sequentia usqne ad vers. 16 hoc est, usque ad illa verba *in die, quando judicabit Deus* &c. in parenthesi legenda sunt, quemadmodum interpretes nonnulli, signis appositis fecerunt. In iis autem apostolus utrumque superioris versiculi membrum illustrat ac comprobat, initio facto a posteriori, de quo vers. 13 agit. Occupat autem denuo objectionem, vel eam, quam jam aliquo modo diluere cœperat, penitus dissolvit. Poterant enim Iudæi dicere: Atqui nos Legem Mosaicam diligenter audivimus, in eaque cognoscenda non parum operæ impendimus. Qui ergo fieri potest, ut damnemur, & non potius justificemur? Respondet Paulus, *non auditores Legis sunt justi apud Deum*, hoc est, pro justis a Deo habentur, justi pronunciantur, &, ut justis convenit, tractantur. Idem enim est hic *justum esse* coram Deo, quod *justificari*, ut sequens verborum membrum docet. Verba *apud Deum* opponuntur hominum opinioni ac judicio. Homines sæpe seipsos, nonnunquam & alios, justos censent, quod Legem audiant: at non Deus.

Sed *factores Legis*, seu ii, qui legem exsequuntur, & opere complent, *justificabuntur*, hoc est, justi pronunciabuntur, & tanquam justi tractabuntur.

Nam qui fecerit ea homo, vivet in eis, ait Lex Levit. 18.5. Non affirmat autem Paulus, esse aliquos, qui Legem perfectè, ut hic intelligendum videtur, servarint: sed tantum docet, quæ sit justificationis Legalis

ratio; & quid ad eam requiratur. Cæteroquin locum habes ſimilem de Lege libertatis, nempe euangelica, apud Iacob. cap. 1.22. *ſitis autem factores ſermonis, & non tantum auditores, decipientes vosmetipſos*, & quæ ſequuntur verſ. 23.24.25. Verum hæc exſequutio, non de perpetua ac prorſus exacta ſermonis illius obſervatione ſumitur, ſed de tali, quæ in hominum imbecillitatem, Dei gratia adjuvante, cadat. Apparet autem hinc, juſtificationem non conſiſtere in ipſa pietate ſed eſſe ejus conſequens, locumque inprimis habituram in ultimo illo judicio. opponitur nimirum *damnationi*, quæ verſic: ſuperiori verbo *judicandi* fuit ſignificata: Vide Matth. 12. 37. monuimus hac de re nonnihil Gal. 2. 16.

Verſ. 14. *Cum enim gentes Legem non habentes.* Probat jam prius verſic. 12 membrum, oſtendens gentes, etiamſi Legem ſcriptam ſeu Legem Moſaicam non habuerint, jure nihilominus ob peccata perituras, quia Legem naturæ, cordibus ſuis inſcriptam, tranſgreſſæ fuerint. Itaque particula *enim*, non ad proxima, ſed ad ſuperiora reſpicit. Senſus eſt: Etiamſi gentes Legem Moſaicam non habeant; tamen, cum naturæ ipſius inſtinctu, ea quæ in Lege Moſaica præſcripta ſunt, ad mores pertinentia, faciunt, vel ſaltem ad ea facienda incitantur; utut aliam Legem, quemadmodum diximus, non habeant, ipſæ ſibi Legis ſunt inſtar, ſeu vim Legis ſibiipſis præſtant: dum natura ac ratione duce, honeſta a turpibus diſcernunt, illa ſequenda hæc fugienda, illa laudem aut præmium, hæc vituperationem ac pœnam mereri judicant: eaque ratione oſtendunt, opera illa moralia Legis Moſaicæ, non quidem in tabulis lapideis inſculpta, exterius ſibi eſſe propoſita, ut Iudæis; ſed tamen in cordibus ſuis inſcripta, & intimis animi ſenſibus inſculpta eſſe. Id quod & conſcientia ipſorum teſtatur, quandoquidem tacitæ ipſorum cogitationes eos nunc accuſant, nunc etiam excuſant ac defendunt; eorumque facta nunc improbant, nunc approbant, prout vel rectè, vel ſecus facta ſunt. Id quod nequaquam fieret, ſi opera in Lege præſcripta mentibus eorum non eſſent impreſſa. Sententia ipſa breviter explicata, verba percurramus. ἔθνη τὰ μὴ νόμον ἔχοντα articulus τὰ non eſt διακριτικὸς hoc eſt, non diſcernit gentes alias ab aliis: ſed vel ἀνταναπληρωτικὸς eſt, & quandam excipiendi vim habet, vel αἰτιολογικὸς hoc eſt rationem reddit; q. d. etiamſi, vel cum Legem non habeant. Illo modo ponitur Gal. 6.13. Heb. 7.6, 11, 17; hoc vero ſup. cap. 1.18. *Quæ legis ſunt*, hoc eſt quę a lege ſunt præſcripta, ea nimirum, quæ ad proximum inprimis pertinet, quæ nonnunquam ſola Legis nomine intelligitur; ut inf. cap. 13.8 10. Galat. 5. 14. Verba ὅταν ποιῇ, aut reddenda ſunt, *cum* ſeu *quando faciunt*, ſicut nonnulli verterunt interpretes, ut ſignificetur gentes non ſemper, ſed interdum tamen ea, quæ a Lege ſunt præſcripta facere; aut *faciendi* verbum, non de ſolo actu, ſed etiam efficacia, ſeu mavis impetu ad ea facienda, debet accipi, ut jam antè indicavimus. Idem in cognoſcendi verbo ſup. cap. 1 vidimus, & infra non uno loco, præſertim cap. 6 in aliis verbis actum propriè ſignificantibus, animadvertemus. qua de re monuimus quædam Gal. 2, & 3. ℣ſ. 26.27. cap. 5.24. οὗτοι, hi, nempe τὰ ἔθνη, gentes. Maſculinum pro neutro, per Syneſin, quod in hac voce ἔθνη crebrius occurrit. Vide inter alia Matth. 28.19. Actor. 15.17.

Hi legem non habentes. Epanalepſis eſt; q. d. hi inquam, etſi Legem non habeant, vel, cum Legem non habeant. *Sibiipſis ſunt Lex.* id eſt, inſtar legis, per metaphoram. Eadem vox aliter atque aliter in eadem periodo uſurpatur.

Verſ. 15. *Qui demonſtrant*, factis ſcil. & operibus honeſtis, *opus Legis ſcriptum in cordibus ipſorum.* Per opus Legis intelligi poteſt res ipſa, quam Lex continet, ut opus opponatur literis. Intelligi etiam poſſunt opera Legis, per enallagen; Nam opus interdum ſumitur pro operibus; ut ℣ſ. 7. Scriptionem in cordibus tacitè opponi ſcriptioni in tabulis lapideis, vel etiam in membranis aut chartis, jam antea indicavimus.

Conteſtante ipſorum conſcientia, nempe præter ipſorum facta externa, quæ id, quod dictum eſt, docent. Hinc enim alio argumento demonſtrat, opus Legis cordibus eorum inſcriptum eſſe, conſcientia ipſorum in teſtimonium iſtius rei advocata; quæ licet intus teſtetur, ſeu internus quidam iſtius rei ſit teſtis; tamen quia hunc teſtem quisque in ſe experitur, facilè credere poteſt ejus teſtimonio: quanquam multis etiam externis indiciis ſæpe ſe prodit, & ab aliis deprehenditur. Teſtatur autem conſcientia, legem quandam inſcriptam eſſe animis hominum, utut lege ſcripta carentium, dum poſt factum aliquod admiſſum vel peractum tacitæ animi cogitationes eos accuſant, vel etiam excuſant ac defendunt. hinc enim apparet, leges quaſdam iis eſſe inditas, ſecundum quas, ut ſic dicam, ab animi cogitationibus in jus vocantur, & in foro conſcientiæ damnantur, vel abſolvuntur. μεταξὺ ἀλλήλων, inter ſe viciſſim, non ſignificat, cogitationes ſeſe mutuo vel accuſare vel defendere: ſed tantum, cogitationes per vices quaſdam, alias nunc accuſare hominem, ejuſque facta damnare, alias nunc defendere atque approbare. Hic conſcientiæ ingenium nobis deſcribitur, quod nil eſt aliud, quam judicium de factis noſtris morale, quo nimirum facta noſtra, ſive ſuſcipienda, ſive ſuſcepta ac peracta, probamus, vel improbamus.

Verſ. 16. *In die.* Hic verſiculus, ut ſupra monuimus, conjungitur cum ℣ſ. 12. Dicit ergo apoſtolus, gentes, quę Lege ſcripta caruerunt, ſine Lege perituras: Iudæos autem, qui contra legem peccaverunt, per legem damnatum iri. *In die illa, qua Deus judicabit* &c. Quod intelligendum eſt, cum exceptione eorum, qui euangelicam gratiam receperunt, & a peccatis porro deſtiterunt, quibus Deus peccata reliqua condonabit, & clementia ac miſericordia adverſum eos utetur.

Quando judicabit Deus occulta hominum. Diem ſeu tempus iſtud deſcribit; dicitur autem Deus occulta hominum judicaturus; non quod facta & opera aperta, & hominibus etiam manifeſta, judicaturus & damnaturus non ſit, ſed quod non ea ſola; verumetiam occulta hominum conſilia ac facta. Sola autem occulta ideo commemorat apoſtolus, ut indicet hoc judicium ab hominum judiciis fore diverſum: ſiquidem non tantum ſecundum facta externa, ipſis hominibus nota, ſed etiam ſecundum interna animi conſilia, aut etiam actiones quaſdam nemini hominum cognitas, juſta vel præmia vel pœnæ decernentur, quo ipſo tacitæ occurrit objectioni vel cogitationi. Poterat enim quiſpiam cogitare, ſibi judicium illud non eſſe pertimeſcendum, ſiquidem externa ipſius facta omnibus manifeſta honeſtati conveniant: ita ut omnium mortalium judicio juſtus pronuntietur. Sed occurrit apoſtolus, & Deum etiam occulta hominum conſilia ac facta in apertum producturum, & ex iis quoque judicium de homine facturum docet. quod ſi fiat, illi etiã, qui homi-

num

rum judicio innocentes ſunt ac juſti, nocentes deprehenduntur. Locum hunc declarat alter ejusdem apoſtoli 1 Cor. 4. 5.

Secundum euangelium meum, per Ieſum Chriſtum, prout docet euangelium meum, per Ieſum Chriſtum. Verba iſta *ſecundum euangelium meum*, cum verbis, *per Ieſum Chriſtum*, ſcil. *judicabit*, conjungi debere videntur: quia hoc maximè erat ignotum, & ex revelatione tantum ac patefactione divina patebat, per Ieſum Chriſtum Deum judicaturum occulta haminum. Similis loquendi ratio extat 2 Tim. 2, ℣. 8: Memineris Ieſum Chriſtum reſuſcitatum ex mortuis, ex ſemine Davidis, ſecundum euangelium meum, id eſt, prout docet euangelium meum. Cur euangelium *ſuum* vocet Paulus, indicatum eſt ſupra cap. 1. 9. Apparet autem hoc vel inprimis inculcaſſe Apoſtolus, Chriſtum eſſe eum, per quem Deus homines omnes ſit judicaturus. Ita enim ait Petrus Actor. 10. 42: *& præcepit nobis* (nempe Chriſtus) *prædicare populo, & teſtari, quod ipſe ſit definitus*, ſeu *conſtitutus a Deo, judex vivorum & mortuorum*. Vnde & Paulus in oratione Athenis habita, poſtquam idololatriam Athenienſium graviter coarguiſſet, & ignotum illis Deum oſtendiſſet, ad reſipiſcentiam eos cohortaturus, mentionem judicii ultimi his verbis ſtatim ſubjicit: *Propterea quod conſtituit diem, in quo judicaturus eſt orbem in juſtitia, in viro*, (hoc eſt per virum) *quem definivit* (ſeu *conſtituit*) *fidem exhibens omnibus, dum eum ex mortuis reſuſcitavit.* Hinc autem intelligitur, quo pacto, & alibi, & ſup. verſ. 5, & ſeqq. de Deo dictum fuerit, eum homines judicaturum, & unicuique ſecundum opera ejus redditurum: nempe eum per Chriſtum, ſeu Chriſtum ejus nomine atque auctoritate id facturum. Quia vero Deus *occulta hominum per Chriſtum judicabit*; ideo ei etiam omnium occultorum notitiam, & facultatem corda ac renes humanos ſcrutandi dedit: unde enim poteſtatem judicandi habet Chriſtus, inde & ſapientiam tantam, ſine qua illa exerceri non potuiſſet. Cur autem non Deus ipſe per ſe judicium hoc exercere, ſed Chriſto eam poteſtatem dare voluerit, de eo vide Ioh. 5. 27.

Verſ. 17. *Ecce tu Iudæus nominaris.* Sequitur tertia capitis pars: in qua nominatim Iudæos, qui, ut diximus, ſanctitatis opinione turgebant, peccatorum multiplicium reos peragit, ac ſupplicio divino penitus obnoxios eſſe oſtendit. primum quidem ita, ut rationibus manifeſtis eos convincat: deinde ut rationem, qua ſe potiſſimum tueri cònabantur, nempe quod circumciſi eſſent, accuratè refellat. Ut autem eos tanto validius conſtringat, & omnem illis excuſationem adimat, primo omnium commemorat ea, quibus ipſi præ gentibus maximè gloriabantur, ornamenta, ſeu multiplicem eorum dignitatem & prærogativam: utpote quæ ejusmodi eſſent, ut eos ad vitæ integritatem ac pietatem adigere omnino deberent, quod quia non fecerant, tanto gravius accuſandi erant, ac tanto magis pœnæ erant obſtricti.

A it igitur *Ecce*, Iudæos torpentes, & ob philautiam peccatis ſuaviter indormientes excitans, & ad peccatorum ſuorum, indeque ſequuturæ infelicitatis conſiderationem eos exhortans.

Tu Iudæus nominaris. Vox Iudæi hoc loco & gentis ſeu nationis poteſt eſſe nomen, ut idem ſignificet, quod *Iſraelita*: & nomen religionis, quemadmodum infra videbimus verſ. 28. ut ſignificet eum, qui eſt è numero divini populi, qui Deum verum ex ipſius præſcripto colit. Quia enim nulla alia natio Dei veri notitiam habebat, eumve colebat, & porrò ejus populus erat, præter Iudaicam; ideo Iudæorum appellatio, quæ originem propriè denotat, religionis nomen evaſerat, ita ut Iſraelitæ, cum eo nomine appellarentur, ſe Dei veri cultores, & populi ipſius membra nominari cenſerent. Notant nonnulli, Paulum non dicere, *Tu Iudæus es*, ſed *cognominaris*: quia nomine potius Iudæi erant, ſi poſteriori modo vocem hanc ſumas, quam reipſa, ut infra verſ. 28, 29 apparebit. Iudæorum autem nomine promiſcuè omnes Iſraelitæ appellari cœperunt, ex eo tempore cum reliquorum Iſraelitarum Reſpublica deleta eſſet, & ſola Judæ & Beniaminis tribus, quæ poſterior & ipſa, utpotè dignitate inferior, Judæorum nomen ſuſcepit, ſupereſſet.

2. Prærogativa eſt, *& acquieſcis Legi*, id eſt ea delectaris, vel eam ita approbas, ut nihil ea perfectius dari poſſe credas.

3. *Et gloriaris in Deo*, id eſt de Deo, Deum ſcil: eſſe tuum, utpotè quod tecum fœdus pepigerit, & non ſemel promiſerit, ſe Deum tuum fore. Sic paulo poſt verſ. 23: gloriaris in Lege hoc eſt de Lege, quod nimirum eam habeas. Simili ratione inferius ait apoſtolus, nos gloriari in Deo per Ieſum Chriſtum cap. 5. 11, id eſt, poſtquam cum illo reconciliati ſumus, & ejus amici per Chriſtum effecti, adeo ut fœdus cum illo inierimus, gloriamur eum eſſe Deum noſtrum.

Verſ. 18. 4. *Et cognoſcis voluntatem*, ſcilicet Dei. 5. *Et probas differentia.* Τὰ διαφέροντα, ſi excellentia vel eximia ſignificat, tum δοκιμάζειν. & *explorandi*, & *approbandi* verbo verti poteſt. Nam illi & explorabant ea, quæ in Legè eximia & præſtantiora eſſent, & ea etiam approbabant ſeu laudabant, & penitus illis aſſentiebantur. Sin vero διαφέροντα, ſignificant ea, quæ differunt, ſeu diſcrepant; ſenſus erit, Iudæos exploraſſe ea, quæ a divina voluntate diſcreparent. et hoc poſteriori potius modo tum hic, tum Phil. 1. 10 verba hæc videntur ſumi. Significatur iis quidam cognitionis divinæ voluntatis effectus, qui perfectionem ejus quandam arguit. Non rudem enim eſſe oportet, qui norit rectè ea, quæ a voluntate Dei diſcrepant, etiamſi ea interdum ſpeciem honeſti habeant; diſcernere.

Inſtitutus in Lege. Ratio redditur illius cognitionis divinæ voluntatis, & indè ortæ rerum ab ea diſcrepantium explorationis. q. d. utpotè quia inſtitutus ſeu edoctus per Legem. κατηχούμενος hic ſimpliciter eſt edoctus, ut Galat. 6. 6.

Verſ. 19. *Et confidis teipſum ducem eſſe cæcorum, lumen eorum, qui in tenebris, magiſtrum inſipientium.* Sexta prærogativa ex ſuperioribus aliquo modo nata, quam ſibi Iudæi arrogabant magis, quam in ſe reperiebant: utpotè qui, ut Paulus de hujusmodi hominibus loquitur, à vero Legis ſcopo aberrantes, exerrarent ad vaniloquentiam, volentes eſſe Legis doctores, non intelligentes (vel conſiderantes) neque quæ dicerent, neque de quibus aſſeverarent. Nonnunquam enim vim Legis nimis intendebant; plerumque ceremonias, aut alia frivola potius, quam vitæ pietatem urgebant; cumque feciſſent proſelytum aliquem, eum faciebant filium Gehennæ; duplo magis, quam ipſi erant, ut de Phariſæis loquitur Chriſtus Matth. 23. 15. & quicquid tandem verbis pietatem creparent aut jactarent, factis tamen ipſis refutabant. Tot autem verbis hoc explicat apoſtolus, quia apparet, in hoc ſe Iudæorum ſuper-

biam inprimis jactasse, & eos multiplici ratione gentes, tanquam divinæ Legis ignaras, præ se contemsisse, sese autem contra hujusmodi elogiis ornasse. Quare eorum jactantiam ista verborum eandem sententiam continentium congerie exprimit. Adde, quod hæc res vehementer pertinebat ad eos accusandos, quod cum aliorum magistros sese profiterentur, ipsi tam turpiter peccarent; eaque de causa et in seqq. vehementer id urget apostolus, et hoc loco pluribus inculcat. Appellabant ergo Iudæi, gentium extranearum homines, ob ignorantiam divinæ voluntatis, cæcos: se vero, qui eos docere & in rectam viam deducere possint, ipsorum duces: illos propter eandem ignorantiam in tenebris esse dicebant; se vero singulari divinarum rerum notitia præditos, non tantum in lumine versari, sed etiam lumina esse, & doctrina sua caliginem illam dispellere posse jactabant: illos insipientes, imprudentes esse; se eorum magistros, qui eos erudire queant: illos denique infantes, hoc est infantium instar stultos, vel admodum rudes atque imperitos (sic enim infantium nomen accipi solet, ut Matth. xi. 27. cui adde 1 Cor. 14. 20. Hebr. 5. 13.) se eorum doctores. Satis autem ex his & seqq. apparet, Paulum eos maximè notare, qui inter Iudæos sanctitatis ac sapientiæ opinione maximè eminebant, quales erant scribæ seu Legisperiti, & Pharisæi, quos graviter etiam objurgat ipse Christus Matt. 23. & Luc. xi.

Vers. 20. *Habentem formam cognitionis & veritatis in Lege.* Causa istius persuasionis, de qua in præcedentibus dictum, exprimitur: q. d. utpote qui habeas formam &c. potest autem id intelligi tum de eo, quod reipsa ita se res haberet; tum quod sibi id persuaderent Iudæi. Per *Cognitionem & veritatem*, idem intelligitur, nempe notitia ac doctrina rerum ad *Dei* voluntatem, ad religionem ac pietatem pertinentium. Nonnulli arbitrantur esse ἓν διὰ δυοῖν q. d. *formam cognitionis veritatis*, vel veritatis cognoscendæ, quæ figura occurrit & alibi; inter alia Matth. 4. 16. *in regione & umbra mortis*, pro in regione umbræ mortis, ut est apud ipsum Esai. cap. 9. 1. & Ioh. 3. 2. vt. 63. Actor. 14. 13, 17.

Μόρφωσιν seu *forma* illius cognitionis, videtur hoc loco idem, quod ὑποτύπωσιν, id est delineatio quædam ejus doctrinæ, & expressa ejus veluti imago, qua voce utitur Paulus in re simili 2 Tim. 1. 13. Significat quidem interdum μόρφωσις vanam rei speciem, ut 2 Tim. 3. 5. sed æque etiam veram rei figuram ac speciem denotare potest; quod vel ex verbo μορφοῦν, unde deducitur, patet. vid. Gal. 4. 19.

In Lege. q. d. in Lege expressam, in Lege comprehensam, vel, per Legem, legis beneficio, ut *in* sumatur pro *per*, usitatissimo Hebraismo.

Vers. 21. *Qui ergo doces alterum, teipsum non doces?* Iam porro Iudæos arguit & accusat, ita quidem ut eos non simpliciter peccare ostendat, sed etiam contra quam ipsi faciendum esse doceant, facere; id quod peccatum vehementer aggravat. Turpe est doctori, cum culpa redarguit ipsum. Facit autem id primum generatim, dum ait Iudæos, cum alios doceant, seipsos non docere. Utitur interrogatione, ad rei indignitatem ostendendam. q. d. non pudet te, qui alium doces, teipsum non docere? Non docebant autem seipsos Iudæi, quatenus ipsi ea non præstabant, quæ aliis præcipiebant atque inculcabant. Aliter ergo atque aliter vox *docendi* in his verbis accipitur. Qui se in aliqua re exercet, se ad eam præstandam excitat, atque adigit, seipsum docere videtur: non docere, qui id non facit. Quadrat hoc egregie in scribas & Pharisæos, de quibus Christus Matth. 23. 3, 4 populum ac discipulos ita monet: *Omnia enim, quæcunque dixerint vobis servanda esse, servate & facite: sed secundum opera eorum non facite. Dicunt enim & non faciunt. Ligant enim onera gravia & portatu difficilia, & imponunt super humeros hominum: sed digito suo nolunt movere ea.* Quod autem de his dixit Christus, respectu reliqui populi: id de cæteris etiam Iudæis, respectu gentium, hic dicit Paulus: quanquam, ut diximus, ad istos Iudæorum magistros inprimis oculum intendit. Quod autem in genere dixerat, id statim per species quasdam declarat, dum veluti exempli gratia tria peccatorum genera recenset: quorum primum ad injustitiam pertinet: secundum ad libidinem, quanquam & in proximum injuriam: tertium ad impietatem, seu majestatis divinæ contumeliam. Ea autem sine probatione ponit: quia ita tum temporis Iudæis familiaria, ac vulgo nota fuisse apparet, ut satis esset ea indicasse.

Qui prædicas, inquit, *non furari*, scil: oportere, seu non esse furandum, *furaris*? Interrogationis ratio eadem est, quæ antea.

Vers. 22. *Qui dicis non mœchari*, seu non esse mœchandum, *mœcharis? qui abominaris idola, sacrilegium committis?* Quia ab idololatria tum temporis vehementer abhorrebant, ii præsertim, qui in patria sua, seu terra Iudæa habitabant, a gentibus extraneis sejuncti; (nam qui inter gentes extraneas sparsi habitabant, eos idololatria sese polluisse satis constat ex 1 Pet. 4. 3.) ideo illis non ipsam idololatriam objicit, sed aliud quoddam ejusdem tamen generis peccatum, nempe sacrilegium, quod itidem ut idololatria, ad impietatem ac divini numinis injuriam ac contemtum pertinet, & sic idololatriæ quodammodo par censeri debet. Verisimile est, hoc peccatum eatenus potissimum a Iudæis commissum, quatenus alii quidem decimis, aut cæteris rebus, quæ Sacerdotibus ex Lege debebantur, eos fraudabant: alii pecunias templi usibus dicatas ad sese pertrahebant, & in privatos usus convertebant. Credibile est hoc familiare fuisse sacerdotibus, Scribis ac Pharisæis, qui rerum ad templum pertinentium curam suscipiebant, quorum avaritiam non semel notant sacræ literæ.

Quemadmodum autem generalibus verbis cœperat Iudæorum peccata accusare; ita etiam generalibus eandem accusationem finit, dum ita ait:

Vers. 23. *Qui in Lege* hoc est de Lege, quod nimirum eam habeas, *gloriaris*. Et erat sane hæc gloria Iudæorum insignis præ gentibus. Vide *Deut*, 4. 6 8. & Psal. 147. 19, 20.

Per transgressionem Legis Deum ignominia afficis? q. d. & nihilominus tamen Legem illam violas eaque ratione *Deum*, qui eam Legem tibi dedit, cujus auctoritate ea est lata ac stabilita, ignominia afficis. Id unde tu gloriam quæris, vertis in contumeliam autoris, ad quem omnis gloria debebat redundare. Quemadmodum enim obsequio colitur ac honoratur Deus, ita inobedientia ac contumacia contemnitur & ignominia apud eos, qui a Lege sunt alieni afficitur. Hoc autem declarat ac probat ex effectu, nempe blasphemiæ divini nominis, seu contumeliis, quibus id inter gentes extraneas, ob Iudæorum flagitia affici soleret, dum ita subjungit:

Vers. 24.

Verſ.24. *Nomen enim Dei propter vos*, hoc eſt propter veſtra flagitia *blaſphematur in gentibus*, hoc eſt inter gentes, *quemadmodum ſcriptum eſt*. Reſpicit ad verba Eſai. 52. 5. Ezech. 36. 20. quæ tamen magis huc per accommodationem quandam referuntur, quam directè reſpiciunt. Eatenus enim ibi dicitur nomen Dei blaſphemari propter Iudæos, quatenus gentes ex ipſorum exilio & captivitate, quæ propter ipſorum peccata contigerat, occaſionem ſumebant de Deo male ſentiendi. Ita enim tunc ratiocinabantur gentes extraneæ: Si is, quem Iſraelitæ pro Deo colunt, verus eſſet, aut potens aliquis Deus, non permiſiſſet populum hunc ſuum, ſuo cultui addictum, ita miſerè diripi, in exilium agi, in captivitatem abduci. Cum ergo videamus id fieri; apparet eum non eſſe Deum, aut non adeo potentem, ſed Deum minorum gentium, qui aliorum potentiæ cedat. Hoc autem loco, de ea potius extraneorum in Deum contumelia ſermo eſt, quæ oriebatur ex ipſis Iudæorum flagitiis, contra Legem, quam ſibi a Deo traditam gloriabantur, admiſſis; præſertim cum crederent, ea a Deo, pro ipſorum gravitate non puniri. Ita enim proculdubio dictitabant: ſi is Deus, quem Iudæi colunt, verus eſſet Deus, eorumque religio vera eſſet, non ita flagitioſus eſſet is populus, non impunè ferret Deus, tam ſceleratam illos vitam agere, & Legem quam illis dediſſet violare. Apparet ergo eum non eſſe verum Deum, religionem eorum commentitiam eſſe. Rectè nihilominus huc illa Prophetarum loca accommodantur. Nam illic quoque peccata populi, licet non proxima, remotior tamen erant blaſphemiæ, qua Deus ab extraneis populis impeteretur, cauſa. Ob peccata enim ſua in exilium fuerant acti, unde blaſphemiæ ab impiis ſumebatur occaſio. Errabant autem utrinque gentes graviter: olim quidem, quod non cogitarent, exilium ac captivitatem Iudæorum eſſe pœnam ſceleribus eorum convenientem: nec debere numen divinum ad populi ſuo nomini alias addicti flagitia connivere: hic vero, quod non cogitarent, poſſe etiam eum, qui vero *Deo* ſit addictus, optimamque Legem habeat, impiè nihilominus ac flagitioſè vivere: nec neceſſe eſſe, ut *Deus* ſtatim puniat, ſed poſſe ſupplicium differre, expectata hominum reſipiſcentia.

Verſ.25. *Nam circumciſio quidem prodeſt*. Poſtquam rationibus Iudæos peccati convicit, & ſic ſupplicio divino, de quo ſuperius actum, obnoxios eſſe oſtendit; jam etiam unam ex objectionibus eorum potiſſimis occupat ac diluit, & telum illud, quo ſe inprimis conabantur defendere, iis extorquet. Id autem erat, quod circumciſi eſſent, ac Iudæi audirent. Putabant enim, vel eo ipſo nomine ſe Deo charos eſſe, & ab ipſius ſuppliciis fore immunes; gentes autem extraneas, quia utraque illa re carerent, Deo prorſus eſſe inviſas, ac ſuppliciis ipſius obnoxias. Apparet ſatis, objectionem hanc non eſſe directam contra proxima verba, quibus peccata Iudæorum recenſentur & exaggerantur: ſed contra omnium præcedentium ſcopum, hoc eſt, contra ea quæ verſ. 9, 11, 12, 13 dicta fuerant, nempe Iudæos æquè ac gentes ob peccata damnatum iri.

Quod igitur ad circumciſionem attinet, in qua tantum credebant ſitum eſſe ad id, ut *Deo* chari, & a pœnis ejus immunes eſſent; ita reſpondet apoſtolus, prodeſſe quidem ad eam rem circumciſionem (qua de re cap. ſeq. & cap.9) *ſed* ea demum conditione, *ſi Legem facias*, ſeu præſtes atque exſequaris: *ſi vero tranſgreſſor Legis ſis*, vel *ſit*, *circumciſio tua præputium facta eſt*. Non ſufficit ad *Dei* gratiam, ac porro ad impunitatem obtinendam circumciſio: ſed requiritur præterea, ut cætera etiam Legis præcepta obſerves & exſequaris. Hoc enim niſi facias, circumciſio tantum abeſt ut tibi quicquam ad eam rem proſit, ut eo loco habeatur, quo præputium, ſeu non magis tibi proſit, quam præputium; & tu perinde tractaberis, ut præputiatus quiſpiam ſeu incircumciſus. Quod hic dicitur circumciſio *facta eſſe* præputium, id poſtea in re contraria dicitur *imputari* vel *reputari* in aliquid. Nam verſ. ſeq. ait apoſtolus: *Nonne præputium ejus in circumciſionem reputabitur?*

Verſ. 26. *Si ergo præputium juſtificationes Legis cuſtodiat*. Si vox *ergo* conſuetam ſuam vim hic prorſus retinet, intelligendum erit, apoſtolum hic concluſionem ex ſuperioribus elicere: & cum in iis circumciſum, qui Legem non ſervet, præputiato æquarit, ratione pœnæ: nunc viciſſim etiam præputiatum ſeu incircumciſum, ſi Legem ſervet, circumciſo æquare, in præmio. utrumque enim ſupra fecerat, ipſis verbis, adverſus quam objectionem tacitam, quæ hic diſſolvitur, directam eſſe diximus: vide verſ. 10, 11. Sed poſſunt etiam hæc verba haberi pro illuſtratione tantum ſuperiorum, a contrario, ut οὖν poſitum ſit pro δὲ q. d. apoſtolus: & contra, ſi præputiatus Legem obſervet, præputium ejus pro circumciſione reputabitur, id eſt, ipſe, licet præputiatus, eo loco, eaque conditione erit, qua circumciſus, perinde cum eo agetur, ac ſi circumciſus eſſet. Vti autem nihilominus potuit Apoſtolus particula οὖν, quia hæc ſententia ex priori, cujus illuſtrandæ cauſa adhibetur, concludi, ſi rem ipſam ſpectes, poteſt. Nam ſi circumciſio Legem tranſgrediens habebitur præputii loco: conſentaneum eſt, etiam viceverſa præputium Legem obſervans haberi circumciſionis loco. Neque enim illi oberit quod circumciſus non fuerit: quandoquidem ipſi circumciſio non fuit præcepta, ſed tantum ea, quæ naturalem quandam honeſtatem habent, & per ſe ad virtutem ac pietatem ſpectant.

Præputium in hoc verſu dupliciter ſumi manifeſtum eſt: primum pro concreto, hoc eſt, pro præputiato, cum dicit: Si præputium Legis juſtificationem ſervet; deinde abſtractè & propriè, cum addit: nonne *præputium ejus* αὐτοῦ, hoc eſt hominis præputiati. refertur enim illud αὐτοῦ per ſyneſin ad ſententiam, non ad vocem. alias enim dicendum fuiſſet αὐτῆς, nempe ἀκροβυστίας. Τὰ δικαιώματα τοῦ νόμου *juſtificationes Legis*, ſunt jura, ſtatuta, ſeu mandata Legis. Sic non ſemel redditur vox Hebræa Chukkim, quæ ſtatuta ſignificat, tum a LXX interpretibus, tum a N. Teſtamenti ſcriptoribus, qui illos hac in parte ſequuntur. Vid. Luc. 1. 6. Hebr. 9. 1, 10. quanquam mandata illa iterum pro rebus mandatis accipi ſoleant. Hoc autem loco, non ceremonialia præcepta intelligenda ſunt; ſed potius moralia. Circumciſio enim ab iis diſtinguitur, quæ inter ceremonias ordinem ducit, & non ſemel pro omnibus ceremoniis per Synecdochen ponitur, ut 1 Cor. 7. 19. Gal. 5. 6. 11, 6. 15. nec quicquam prohibet quominus hoc loco ita ſumatur; licet interea circumciſio ipſa præcipuè intelligatur. Animadvertendum autem eſt, Paulum hoc loco non affirmare, eſſe aliquos præputiatos, qui Legis ſtatuta ſervent; præſertim exactè ac perpetuo, ut Lex requirebat, ſed ſi ſint, vel eſſent, quale ſit futurum de iis *Dei* judicium, quam ſententiam de iis Deus ſit laturus. Quodſi de ejuſmodi etiam obſervatione præceptorum Legis loqui cenſendus eſt, qua-

lem

lem *Deus* sub euangelio requirit, & ad justificationem pro sua benignitate vult sufficere; statuendum erit, eum hic jam eo collimare, ut ostendat, mirum videri non debere modum justificationis euangelicum, qui hujusmodi legis observationem in se continet, gentibus extraneis, licet præputiatis, cum Iudæis communem esse. Quomodo præputium in circumcisionem reputetur, jam antè explicatum est.

Vers. 27. *Et judicabit* (hoc est damnabit, ut vers. 1, 2, 3, 12,) *id quod ex natura præputium Legem servans te &c.* Id, quod proximè dixerat, amplificat, & illustrat adhuc collatione majoris. q. d. Præputiatus, si legem servet, non tantum eadem erit conditione cum circumciso, sed etiam te, qui cum legem scriptam habeas, & circumcisus sis, legem nihilominus transgrederis, *damnabit*, hoc est occasionem ac causam te damnandi suppeditabit Deo, dum te excusari non posse ostendet, te peccati convincet, pœnæ reum factis atque exemplo suo peraget. Ostendet enim, quod ipse fecerit, te multo magis præstare & potuisse, & debuisse, siquidem tu legem habueris scriptam, ex qua voluntatem *Dei* disceres: ille non habuerit: tu circumcisus fueris, & sic signum fœderis cum Deo initi, ac populi divini notam gesseris, eaque ratione peculiariter Deo fueris devinctus atque obstrictus, secus quam ille. Erit ergo is accusatoris instar, qui cum reum convincit, & ea ratione efficit, ut is damnetur, ipsemet eum damnare censendus est. Neque enim cum ipso judice, sed cum accusatore potius comparatur præputiatus legem servans, & exemplo suo Iudæum peccati convincens. Eodem loquendi modo utitur ipse Christus, Matth. 12. 41, 42. & D. Auctor Epist. Hebr. cap. 11. 7; quin & ipse apostolus noster 1 Cor. 6. 2, 3. quanquam ibi cum judicibus potius fideles videtur comparare, quam cum accusatoribus. Per *præputium* iterum præputiatum intelligit, concretum per abstractum. *Ex natura præputium.* id est qui genère atque origine est præputiatus, qui natus est gentilis, opponitur *natura Iudæo*, ut loquitur apostolus Gal. 2. 15.

Legem servans, hoc est si legem servet, ut nonnulli Interpretes verterunt. Vide versic. præced.

Te per literam & circumcisionem transgressorem legis. Vox διὰ sumitur pro *cum*, ut cap. 4. 11, *credentium per præputium*, id est eorum, qui credunt cum sint præputiati; sic hoc loco, transgressor legis per literam, & circumcisionem, significat eum, qui est transgressor, cum habeat, seu licet habeat literam & circumcisionem. Sic & alibi *per* sumitur pro *cum*, ut inf. cap. 14. 20. 2 Cor. 3. 11. 1 Ioh. 5. 6. Litera legem significat, quia primum a Deo, quoad potissimam sui partem, literis fuit expressa, ac tabulis lapideis insculpta: deinde a Mose integra literarum monumentis consignata: inf. cap. 7. 6. 2 Cor. 3. 6. Censent nonnulli interpretes, in his verbis *per literam & circumcisionem*, esse ἓν διὰ δυ. q. dixisset apostolus, per literalem circumcisionem, seu circumcisionem eam, quæ ipsis legis literis expressa est, hoc est quæ externa est, non spiritualis. Et est sanè hæc sententia a mente Pauli non aliena: cum hic de circumcisiona sola videatur loqui, & externam internæ in sequentibus manifestè opponat; idque ita ut hanc vocet *circumcisionem cordis in spiritu*, illam *in litera*. Quod si ista distinctè sumere malis, intelligendum erit Paulum hic veluti obiter legis mentionem inferre, & id denuo refellere, quo Iudæi inprimis etiam nitebantur, & unde sibi immunitatem a divinis suppliciis pollicebantur, nempe quod legem scriptam haberent: qua de re actum supra vers. 12, 23. itemque vers. 17, & seqq. Ostendere ergo velle apostolum, nihil Iudæo, qui legem transgrediatur, ad effugiendam damnationem profuturum, vel quod legem habeat literis comprehensam, vel, quod circumcisus sit, sed potius eum tanto justius damnatum iri, quod cum istis rebus sit præ gentibus ornatus, nihilominus tamen legem non servet, & ea, quæ ex præputiatis quispiam fecerit, non præstet: quemadmodum paulo superius explicatum est.

Vers. 28. *Non enim qui in manifesto Iudæus est.* Ratio superiorum per prolepsin. Poterat enim aliquis ex Iudæis dicere: Qui fieri potest, ut circumcisio pro præputio reputetur, si cæteroqui legem non servet; aut contra præputium pro circumcisione, si Lex ab eo servetur? cum certum sit, id ipsum *Deo* gratissimum esse, quod aliquis sit Iudæus, & circumcisus. Quare vel ob id ipsum *Deum* sentiam propitium, & homini extraneo atque incircumciso præferar, quod Iudæus sim ac circumcisus. Respondet apostolus per distinctionem, tum vocis *Iudæi*, tum *circumcisionis*. Alius Iudæus est in manifesto, alius in occulto; & hic quidem simpliciter Iudæus dici meretur, ita ut qui exterius tantum Iudæus est, hoc nomine videatur esse indignus; eadem & circumcisionis est distinctio. Concedit ergo apostolus, Iudæum esse, & esse circumcisum, multum valere coram Deo, si de Iudæo ac circumcisione, quæ in occulto est, loquaris: secus, si de Iudæo aut circumcisione manifesta, & exterius in carne apparente, de qua objectio loquitur. Nihil ergo tibi ea circumcisio, & Iudæi forma exterior proderit, si interna desit; (deerit autem, si legem non observes:) nec homini extraneo oberit, quod exteriori illa careat, si interna adsit, aderit autem si legem observet. Non spectat Deus externa, sed interna animi bona, atque opera virtuti consentanea: nec circumcisio ipsa ei placet, sed eatenus tantum, quatenus in ea ipsi paretur atque obeditur. Ait ergo: *Non qui in manifesto Iudæus est*, hoc est non is, qui rationa rerum externarum tantum & in oculos incurrentium Iudæus est, verè est Iudæus, qui a *Deo* pro Iudæo agnoscitur. Per ellipsin omittitur *in* subjecto vox *Iudæus*, quæ ex prædicato intelligitur. Vox enim *Iudæus*, quæ exprimitur, prædicati locum obtinet. Quanquam interea aliter atque aliter vox *Iudæi* sumenda est: in subjecto significatione vulgari: in prædicato significatione eximia, & a vulgari usu remota; nempe pro eo, qui id reipsa præstat, quod is, qui ratione rerum exterius apparentium Iudæus est, seu Iudæus vulgo sit appellatus, exterius profitetur: qui talis est animo, qualem externa quadam specie hic præ se fert. Præ se fert autem quod sit *Dei* veri cultor, & populi ipsius membrum, quod veræ religioni sit addictus.

Eadem est ratio & sequentium: *neque quæ in manifesto, in carne, circumcisio*, q. d. neque ea, quæ exterius apparet, nempe in carne, vera est circumcisio, quæ ab ipso Deo pro circumcisione revera agnoscatur. Verba *in carne* per appositionem quandam adjunguntur illis *in manifesto*, ad ea magis declaranda.

Vers. 29. *Sed qui in occulto*, scil. Iudæus est, *ille est Iudæus.* hoc est qui animo se Iudæum præstat, hoc est qui ex animo Deum colit, veneratur, observat, ac porro legi ipsius paret: qui animum veris virtutibus habet excultum, & porro facta præstat animo huic

con-

convenientia. hic enim verè id est, quod Judæi nomine significatur, ut ex præcedentibus intelligitur.

Et circumcisio cordis in spiritu, non litera. hoc est circumcisio, qua cor circumciditur. seu quæ in corde consistit, qua omnes pravæ cupiditates atque affectus, omnia prava consilia, ab animo reciduntur, ac porro etiam omnia malefacta vitantur; ea demum vera est circumcisio, ea demum pro circumcisione a Deo habetur.

Verba illa, *in spiritu non litera*, vel accipienda sunt de causa efficiente media istius circumcisionis, q. d. quæ circumcisio spiritu, nempe divino, seu divina efficacia peragitur, non per legem scriptam, quæ eam vim non habet, ut animum hominis reformet ac refingat, ut infra audiemus. cap. 7 & 8. Vel ut aliis placet interpretibus, differentiam inter cordis circumcisionem & inter illam, quæ est in manifesto, magis adhuc exprimunt: quemadmodum enim antea, cum dixisset. *neque illa, quæ in manifesto*, scil. circumcisio; addit, rei uberius declarandæ causa, *in carne*: ita hoc loco explicationis causa addere potuit, *in spiritu*, q. d. nempe in spiritu seu animo consistens, seu circumcisio spiritualis, *non in litera*, hoc est non literalis, non talis, qualem verba legis expressa docent. Priori tamen interpretationi magis favet, oppositio *spiritus & literæ*: quæ si admittatur, causam non obscurè animis Judæorum subjiciet Paulus, ob quam fiat, cur Judæi literam, seu legem scriptam habentes, nihilominus circumcisione vera careant, hoc est transgressores sint legis: nempe quia illa circumcisio non literæ seu legis scriptæ vi perficiatur; sed spiritus divini, quo Judæi careant. Neque vero est quod dicas, per spiritum illum literæ oppositum, Novum Fœdus seu Euangelium intelligi, cujus hoc loco nondum videatur facienda mentio: cum hæc oratio sit generalis, & de omnibus iis sermo sit, qui veris animi virtutibus Judæos sese vel unquam præstiterint, vel adhuc præstent. Intelligendum enim est, vocem *spiritus*, per se suaque natura latius patere, quam Novum Fœdus seu Euangelium. Omnis enim efficacia divina spiritus est; non omnis autem efficacia divina (de ea semper loquimur, quæ hominis animum reformare possit) Euangelium est: etsi ea ordinariè nonnisi in Euangelio, aut cum eo exseri cœperit.

Nam cum Paulus dicit, *Deus idoneos fecit nos ad id, ut essemus ministri Novi Testamenti, non literæ, sed spiritus*; ex quo loco illa sententia colligi posse videatur; animadvertendum est, ex iis nequaquam sequi, nullum esse spiritum, præter Novum Fœdus: sed satis est Novum Fœdus esse spiritum, seu per id, aut cum eo, spiritum subministrari. quemadmodum si dicerem: nobis Christianis pugna est adversus diabolum, non adversus carnem, sed adversus spiritum: aut contra, alicui esse rem cum homine, non cum spiritu, sed cum carne: non significarem, vel solum Diabolum esse spiritum, vel solum hominem esse carnem; sed satis est illum quidem esse spiritum, hunc vero carnem. Verumtamen, quia aliunde constat, Deum efficaciam suam, quæ hominis animum reformet, ordinariè, ut diximus, per Euangelium, aut cum eo demum exserere cœpisse: sequitur etiam, circumcisionem illam ordinariè nonnisi in illis, qui Euangelium recipiunt, existere; & valdè consentaneum est, *Paulum* veluti obiter indicare causam, ob quam Judæi merito a lege ad euangelium transire debeant. Etsi enim id agit hactenus, ut demonstret, omnes homines divinis suppliciis ob peccata sua obnoxios esse, & operum suorum vi justificari minimè posse; ut eos hac ratione ad euangelium amplectendum adigat, in quo justificatio per fidem offertur; nihilominus tamen hinc inde alia quædam interspergit, quæ eidem scopo serviant, sintque veluti fundamenta argumentorum, quibus infra sit usurus, vel uti possit, ut homines ad Euangelium præsertim a Lege pertrahat. Inter ea autem non est postremum id, quod hoc loco continetur; de quo agetur infra in prima cap. 7 parte, & cap. 8. Simile quippiam vidimus ac monuimus etiam supra vers. 7 & seqq. Vide etiam ea, quæ diximus sub finem vers. 27.

Addit tandem apostolus illum, qui in occulto Judæus est, atque adeo etiam circumcisionem internam commendaturus: *Cujus laus non ex hominibus, sed ex Deo. Cujus*, nempe Judæi: est enim in Græco, οὗ masculinum, quod ad Judæum, non ad circumcisionem, si vocem spectes, refertur. Interim non est dubium, quin apostolus idem intelligi velit etiam de circumcisione cordis, cujus proximè fecerat mentionem, & quæ Judæum illum verum, qui nimirum animo Judæus est, constituit. Occurrit autem & hic tacitæ objectioni apostolus. Poterat enim aliquis ex Judæis vanæ gloriæ cupidis dicere: Atqui is, qui in occulto Judæus est, uti & circumcisio illa interna laude sua caret: cum hominibus non appareat, nec certo constare queat, quempiam ea ratione Judæum esse, alia autem est ratio Judæi in manifesto, & circumcisionis in carne: ille & ab hominibus laudatur. Respondet apostolus: etsi Judæus ille verus laude sua careat apud homines, non carere tamen apud Deum: a quo laudari vera demum felicitas est. Laus apud homines vana est, & nil nisi ventus. Laus apud Deum vera est ac solida, & cum præmio, quod Deo dignum sit, conjuncta. Quare in ea merito quivis cordatus acquiescere debet, & id præstare, quo ea comparatur, utut tandem eam apud homines sit perditurus. Quanquam apud vulgus tantum hominum, quod a Deo dissentit, eam perdit homo verè pius, non apud homines recte sentientes, & cum ipso Deo conspirantes.

CAP. III.

ARGUMENTUM.

Hoc capite pergit apostolus in convincendis præcipue Iudæis, & argumentum suum, quod cap. 1. nectere cœperat, concludens, ostendit, non ex Legis operibus, sed ex fide Iesu Christi, justificationem omnibus esse petendam. Sunt autem tres capitis partes. In prima objectiones quasdam solvit; unam quidem præcipue, quæ contra ea moveri poterat, quæ in postrema cap. præced. parte dicta fuerant; deinde alias, quæ ex responsione ad illam nascuntur. In secunda, sacræ scripturæ testimoniis Iudæos inprimis peccati convincit. In tertia argumentationem suam concludit, & non ex operibus Legis, sed ex fide in Christum, tum Iudæis, tum gentibus, justificationem quærendam esse docet.

Vers. 1. QUod igitur ὑπερισσὸν abundans Judæi, seu *quæ igitur est præstantia Iudæi?* quid est, quo Judæus antecellat Gentili? *aut quæ utilitas circumcisionis?* Objectio quæstionis instar, ut sæpe solet, proposita. Potest autem censeri instituta non modo contra ea, quæ duobus versiculis ultimis dicta sunt; sed etiã contra præcedentia, quorum

 idem

dem eſt ſcopus, & quorum cauſa ultima illa fuerunt dicta. Ita enim quiſpiam dixerit: Si præputium hominis gentilis, qui legem ſervet, pro circumciſione reputatur: circumciſio contra Iudæi, qui Legem non ſervet, pro præputio habetur: ſi item is, qui exterius tantum Iudæus eſt, Iudæus vere ac coram *Deo* non eſt, ſed is demum, qui interius: ſimiliter nec circumciſio externa, ſed interna tantum, vera eſt circumciſio; quanam in re præſtabit Iudæus, nempe vulgari modo dictus, Gentili? quidve proderit exterius eſſe circumciſum? hoc eſt nulla in re præſtabit Iudæus gentili, & nihil proderit circumciſio. Hoc autem cum abſurdum ſit: (quorſum enim Iudæos Deus a cæteris gentilibus ſegregaſſet, & in peculiarem populum ſelegiſſet? quorſum circumciſionem nobis tradidiſſet?) abſurdum erit & illud unde id conſequitur. Conſequentiæ tantum, ſeu Majoris, ut vocant, propoſitionis, ſententia expreſſa eſt: in qua ſola nervus falſi latet, qui ab apoſtolo inciditur. Eam enim revera negat, dum ita ad interrogationem reſpondet:

Verſ. 2. *Multum ſecundum omnem modum*. Si verba reſpicias videtur reſpondere ad priorem tantum interrogationem, ſeu priorem interrogationis partem, nam vox *πολὺ, multum*, reſpicit ad nomen *περισσὸν, abundans*, quo priori loco uſus eſt Paulus, cum dixit: *quod ergo eſt τὸ περισσὸν Iudæi*. Verum reipſa etiam ad poſteriorem interrogationis partem, quæ eſt de utilitate circumciſionis, reſpondere cenſendus eſt; q. d. multum præſtat Iudæus gentili, & multiplex ſeu magna eſt circumciſionis utilitas; multum prodeſt eſſe circumciſum. Nam interdum idem adjectivum ad plura ſubſtantiva refertur, licet non omnibus reſpondeat genere: & præterea neutrum ſæpe aliorum generum ſubſtantivis apponitur. Quicquid ſit, quod ad priorem illius interrogationis partem reſponſum eſt, id ad poſteriorem quoque partem reſponſum cenſeri debet. *ſecundum omnem modum*, ſeu *omni modo*. Cum apoſtolus infra verſ. 9 poſtquam interrogaſſet: *quid ergo? excellimus?* reſpondeat: *Non omnino*; quia videlicet, ut ſtatim ſubjicit, non minus Iudæi, quam Græci, ſeu gentiles, peccato ſint obnoxii; apparet verba hæc verſ. 2 non eſſe extendenda ad virtutis officia, ſeu ad ejuſmodi excellentiam ac prærogativam, quæ vel in ipſa pietate conſiſtat, vel nonniſi eam conſequatur: ſed reſtringenda eſſe ad beneficia divina, quibus populus divinus, ſeu homines divino nomini addicti ac conſecrati, etiamſi officium non faciat, ornari queat. quale eſt illud, quod ſubjicitur, quod illis concredita ſint oracula *Dei*; & alia, quæ recenſebuntur infra cap. 9. 4, 5. Cæteroqui poſſis hæc verba etiam ita accipere, ut nullam aliam vim habeant, quam ut validius rem aſſerant, ac fortius affirment. q. d. Multum omnino: multum prorſus. Nam & ſic contradictio inter ea, & illa verſ. 9, tollitur. Non enim pugnant inter ſe: *Multum omnino excellere*: & *Non omnino* hoc eſt, *non omni ex parte excellere*, imo qui dicit aliquem *multum* prorſus excellere, eo ipſo ſignificare videtur, cum *non omnino*, hoc eſt ut diximus, non omni ex parte excellere.

Nam primum quidem. Eſt in his verbis, ut Interpretes quidam notarunt, *ἀνανταπόδοτον*: cum huic membro orationis, nullum aliud reſpondeat. Nam etiamſi vocem *primum* nolis eſſe ordinis, qui in enumerando ſervetur, notam, ſed pro *præcipuo* ſumendam putes: nihilominus particula *quidem*, aliud orationis membrum ſua natura poſtulat, quale hic nullum ſubſequitur. Simile *ἀνανταπόδοτον* vidimus ſuperius cap. 1. 8. Indicat igitur apoſtolus, plura eſſe genera, ſeu, ut in ſcholis loquuntur, ſpecies excellentiæ Iudæorum præ gentibus extraneis: atque in animo habere, illas recenſere: verum quia id hujus loci non adeo erat proprium, ideo in commodiorem locum enumerationem earum dilaturus, una, eaque præcipua, quæ cæteras partim in ſe quodammodo complectitur, partim ſecum trahit, hic contentus eſt; & objectione adverſus eam mota, enumerationem reliquarum præcidit. Aget autem de iis cap. 9. 4, 9. Poteſt igitur vox *primum* vel ordinis eſſe nota, & pro adverbio haberi, vel pro *præcipuo* accipi; ſed prius eſt veriſimilius. Quanquam interea ideo tanquam ordine primum ponitur, & hoc loco ſolum exprimitur, quia etiam dignitate ſit primum, ſeu præcipuum.

Eſt autem hoc, quod Iudæis *concredita ſint Dei eloquia*, ſeu *oracula*. ὅτι ἐπιστεύθησαν (ſcil: οἱ Ἰουδαῖοι) τὰ λόγια τοῦ Θεοῦ, hoc eſt ſi verbum verbo reddas: *quod crediti ſunt* (ſcil: *Iudæi*) *eloquia Dei*. Neque enim, ut notant Interpretes, τὰ λόγια nominativus eſt, qui regat verbum ἐπιστεύθησαν: (dixiſſet enim potius ἐπιστεύθη: cum neutra pluralia fere ſemper regant verbum ſingulare;) ſed eſt accuſativus qui regitur a verbo paſſivo, conſtructione Græca, cujus in eodem verbo πιστεύεσθαι plura habes apud eundem apoſtolum exempla, 1 Cor. 9. 17. Galat. 2. 7. 1 Theſſ. 2. 4. 1 Tim. 1. 11. Tit. 1. 3. Concredita autem fuerunt Iudæis eloquia divina, non tanquam bona aut depoſitum alienum: ſed tanquam bonum illorum proprium, & theſaurus ipſorum uſibus ſerviens. Cæterum quæri poteſt, quam late *Dei eloquia* hoc loco ſint extendenda. Ipſum quidem nomen *eloquiorum Dei* fert, ut omnia divina effata, ſeu univerſum Dei verbum intelligatur, atque adeo ipſa etiam Lex Moſis, quam & infra inter præcipuas Iudæorum prærogativas collocat apoſtolus, cap. 9. 5, & olim Moſes, dum ita populum alloquitur Deut. 4, 6. *Hæc eſt ſapientia veſtra & intelligentia veſtra in oculis populorum, qui audient omnia præcepta iſta, & dicent: Utique populus ſapiens & intelligens, Gens magna iſta*. & verſ. 8, *quæ eſt gens* [*ita*] *magna, cui ſint ſtatuta & judicia* (ſeu *jura*) *ſicut eſt univerſa Lex iſta, quam ego do* (vel *propono*) *coram vobis hodie*? Et *David* Pſal. 147. 19, 20: *Annunciat* (Deus) *verbum ſuum Iacobo, ſtatuta ſua & judicia* (jura) *ſua Iſraeli. Non fecit ſic omni genti* (id eſt, nulli genti ſic fecit) *& judicia* ſeu (*jura ejus*) *non noverunt ea*.

Veruntamen & objectio ſequens, & ſcopus apoſtoli, oſtendere videtur, præcipuè hic intelligi promiſſiones divinas, & nominatim illa Prophetarum oracula; quibus de Meſſia, & felicitate inſigni populo Iſraëlitico per eum danda vaticinantur. quæ quidem inter præcipuas hujus populi præ Gentibus prærogativas habendæ fuerunt: Unde & infra cap. 9. 5. ubi prærogativas illas enumerat, nominatim commemorantur; & denuo inculcantur cap. 15. 8. Ubi ea in parte Iudæos gentibus apoſtolus opponit, & præfert, utpote quæ iſtiuſmodi promiſſionibus caruerint, ac proinde abſque ulla præcedente Dei obligatione, ſeu jure ex promiſſo proficiſcente, eandem *Dei* gratiam cum Iudæis participaverint: quod clariſſimis etiam verbis docuit Epheſ. 2. 12. Objectionem ſequentem huc reſpicere, quamquam non difficulter ab unoquo-

que

que intelligi potest, melius tamen intelligetur, ubi eam excusserimus. Quod ad scopum apostoli attinet, itidem apparere videtur, eum ad has promissiones præcipue oculum hic intendere. Etenim cum hucusque ostenderit, Judæos Legem transgressos esse, ac porro ejus vi merito damnandos; ideo prærogativam Judæorum, quam ii nihilominus præ Gentibus habeant, commemoraturus, non tam legis quæ illis concredita sit, quam aliorum Dei oraculorum, quæ etiam peccatoribus spem aliquam salutis afferre queant, mentionem facere debebat. Alias enim poterat quispiam dicere: Quid tu mihi hic Legem Judæis concreditam dicis? cum tantum absit, ut melior propterea eorum præ Gentibus sit conditio, ut deterior etiam jure censeri queat: quandoquidem, ut ipse ais, Legem non servarunt, ac porro ejus vi damnantur, & validius pœnæ obstringuntur. Etsi enim possit aliquid ad hoc responderi: plus tamen efficaciæ habent illa, quæ diximus *Dei* oracula, quæ ostendunt, Judæorum etiam in peccata prolapsorum, aliqua ratione meliorem esse conditionem, quam Gentium extranearum. Verum quia poterat aliquis ex gentibus euangelicam doctrinam amplexis, dicere, Judæos hac quoque dignitate seipsos jam privasse, nec ullam ad eam gentem jam amplius ex promissionibus redundaturam utilitatem, quandoquidem ii per incredulitatem suam seipsos earum fructu indignos reddiderint; ideo hanc objectionem occupans, ita porro ait:

Vers. 3. *Quid enim, si diffisi sunt*, seu *increduli extiterunt quidam. num diffidentia* seu *incredulitas eorum fidem Dei abolebit?* q. d. Neque enim refert, quod Judæorum quidam non crediderunt *Deo*, promissa illa sua præstanti atque exhibenti, non propterea nulla est hæc illius gentis dignitas, atque ad eam spectans utilitas. Neque enim ista ipsorum incredulitas tantam vim habet, ut Deus sua promissa huic populo facta propterea revocet, & fidem in iis præstandis non servet. Etsi enim earum promissionum fructus ad eos non pervenit, qui non credunt, quamdiu quidem in ea incredulitate persistunt: (conditio enim fidei his promissionibus est inclusa, vel apposita:) pervenit tamen ad eos omnes, qui ex illo populo in Christum credunt, quales sunt non pauci: & ad eos etiam ipsos, qui nunc increduli sunt, perveniet, simul ac ab incredulitate recesserint. Vide infra cap. 11. vs. 1, & d. usque ad 6. & fiet sanè, ut aliquando ostium fidei huic genti aperiat Deus, promissionum suarum memor, ut ita totus Israël servetur, vide vs. 23, & d. vers. 25, 26 & d. seu amplissimam habeat occasionem salutem consequendi. Hæc omnia fuse infra exsequitur *Paulus*, toto cap. 11, quæ nunc aliud agens breviter attingit. Intelligendum enim est, promissiones illas divinas, ita esse comparatas, ut etiamsi non sine conditione aliqua populus earum fructum participare queat; nihilominus tamen nunquam penitus iis excidere possit, ita nimirum ut non aliquis illi pateat ad eas reditus. qua de re plura dicentur, ubi illa cap. 11. 29 verba excutiemus: *Non pænitet Deum donorum & vocationis sua.* Iam quod ad verba præsentis loci attinet, cum ait, *si diffisi sunt*; non de re dubia, sed de certa loquitur: & perinde est, ac si dixisset, *etsi non crediderunt quidam*. Sic sæpe in argumentationibus loquitur *Paulus*, de rebus certis: & inter alia in re eadem, cap. 11. 17.

Vox *quidam* hoc loco, non opponitur *multis*, ut fere solet: sed *omnibus*, seu *universis*. Non enim pauci quidam, sed longè major pars Iudæorum euangelio non credidit, ut tum ex historia sacra, tum ex iis, quæ scribuntur infra, capp. 9. 10. 11 liquet. Hoc modo idem apostolus, de eadem re loquitur infra, loco modo dicto cap. 11. 17: *Si vero*, inquit, *quidam ramorum effracti sunt*. Sic & Auctor Epist. ad Hebr. cap. 3. 16: *quidam enim cum audissent* (nempe Dei vocem in deserto) *exacerbaverunt*, (intellige *Dominum*) *sed non omnes qui egressi fuerant ex Ægypto per Mosem.* Atqui longè maxima populi pars Dominum tunc exacerbavit. Verum ipse auctor satis declaravit, se non ideo dicere *quosdam*, quia multi id non fecerint, sed quia *non omnes*. Subest tamen in Apostoli verbis quædam μείωσις.

Num eorum diffidentia (seu *incredulitas*, *infidelitas*) *Dei fidem abolebit?* num quia illi Deo diffidunt, ejus dictis fidem impiè detrahunt; ideo ipse *Deus* fidem non servabit? num ideo in promissis suis constans ac verax non erit? Absit. Similis locus est de Christo 2 Timoth. 2. 13: *si diffidimus* (seu *increduli*, *infideles sumus*) *ipse fidelis manet*, *se ipsum negare non potest*, id est id quod ipse promisit, negare non potest; præstabit is nihilominus promissa sua aliis, qui iis fidem constanter adhibuerint, omniaque illorum caussa fecerint ac tolerarint. Non est is talis, qui propter indignos, etiam dignis, propter infideles, etiam fidelibus neget, ut homines ira perciti nonnunquam faciunt.

Vers. 4. *Ne fiat*. Negat his verbis consequentiam objectionis. *Esto autem Deus verax, omnis autem homo mendax.* Δὲ *autem* priori loco positum, idem significat, quod *imo vero*, vel *quin potius*, q. d. quin potius agnoscatur Deus veracissimus, & in promissis suis servandis appareat constantissimus: omnis autem homo appareat mendax, quatenus nimirum in contentionem cum Deo venit, & ei adversatur, ejus dictis fidem detrahit: quod quidem faciunt illi, qui euangelio nolunt credere: quemadmodum enim, qui euangelio credit, veluti sigillo appresso testatur, veracem esse *Deum*, Joh. 3. 33, ita contra qui non credit, mendacem eum facit 1 Johan. 5. 10. Verbum γινέσθω, non tam de rei existentia, quam de ejus declaratione & agnitione accipiendum videtur: quemadmodum infra hoc eodem cap. vers. 26, *ut sit ipse* (nempe Deus) *justus*, hoc est ut appareat seu agnoscatur justus. Et in verbis *Psal.* 51. 6, quæ hic statim subjiciuntur, ita habetur in Hebræo: *ut justus sis, & sis purus dum judicas*, id est ut justus ac purus appareas, agnoscaris. Verba autem, *omnis homo mendax*, desumta sunt ex *Psalmo* 116 vers. 11. Quanquam inter interpretes nondum constat, utrum ea tunc cum *Psalmum* istum caneret, adhuc approbarit David, an vero antea tantum, cum fugere cogeretur, & res eo spectare viderentur, ut regno sibi a Samuele promisso excideret. Ait enim ibi: *Ego dixi in festinatione mea, Omnis homo mendax.* quod nonulli ita accipiunt, acsi dixisset: ego cum vehementer afflictus essem, præcipitanter dixi, vel cum celeriter coram Saule fugere cogerer, cum vehementer trepidarem, ita cogitavi atque apud me dixi, video sanè omnem hominem esse mendacem. Ecce Samuel mihi promisit regnum: at nunc video ejus promissa me fallere, apparet mihi a Deo, ut is dicebat, regnum destinatum non esse. Verum cum aliter res ceciderit, quam tum metuebam, quas gratias Deo debeo pro omnibus ipsius beneficiis, quæ in me contulit? ut in seqq. subjungit. Huic sententiæ non parum favet locus non absimilis apud eundem Davidem *Psal.* 31. 23: *Ego dixi, in festinatione mea, projectus sum ab oculis tuis.*

cogitabam me a te non amplius curari, me a te repudiatum esse: sed sequitur; *Ideo vel verum, audisti vocem deprecationum mearum.*

Alii contra ita censent, Davidem in his verbis, fidem suam, quam in Dei promissis collocarit, quicquid contra dicerent homines, declarare. q. d. Ego eo ipso tempore, cum hoste imminente celerrimè fugere cogerer, ubi maxima erat causa de divinis promissis regnum mihi destinantibus dubitandi, cum plerique omnes fidem illis derogarent, & regno me nunquam potiturum dicerent, ego tamen ita dixi, seu ita apud me statui: Omnes homines sunt mendaces: quicquid illi dicant, necesse est, ut divinis promissis fides sua constet: homines autem qui illis fidem derogare audent, mendaces deprehendantur: Hæc sententia satis apta est huic Pauli loco. Sed etiamsi prior sententia admittatur, credibile est Davidem, non in illa sua trepidatione primum excogitasse, sed potius è vulgo, tanquam usu tritum probatumque proverbium usurpasse, nec in re ipsa errasse, sed in ejus ad suum negotium, seu ad Samuelem etiam, ejusque dicta divino jussu prolata, applicatione, lapsum fuisse. Nam alias jure dici potest, *omnem hominem esse mendacem*: quia plerique tales sunt. Quod enim de plerisque verum est, id de omnibus solet pronunciari: præsertim in vulgaribus proverbiis, quæ non aurificis statera, ut ille ait, sed populari quadam trutina sunt examinanda. habebimusque ejus rei exempla infra, hoc eodem cap. in verbis Davidis, præsertim vers. 11, 13. quia de eadem re, ita loquitur idem David Psal. 12. 1, 2: *Defecerunt veritates*, (vel fideles) *a filiis hominum. Vana*, (vel *mendacium*) *loquuti sunt*, (id est loquuntur) *unusquisque cum proximo suo, labio doloso, in corde, & corde loquuti sunt.* Quanquam præterea universaliter id dictum verum est, quatenus homo in contentionem venit cum Deo, quo pacto, ut supra indicavimus, in hoc Pauli loco homines considerantur. Quare, utut tandem David aliquanto latius hoc dictum olim extendisset, quam oporteret, jure tamen id potuit Paulus ad rem præsentem accommodare. quemadmodum sæpe verba aliena ad rem nostram accommodamus, utut is, qui ea primum protulit, ad eam non respexerit. Satis enim est, ea rectè ad illam accommodari posse, & ad eam relata veram nihilominus sententiam efficere: qua de re monuimus nonnihil Galat. 4. vers. 24. *Quemadmodum scriptum est.* hæc verba quanquam ita prolata sunt, ut & ad præcedentia, & ad sequentia referri posse videantur: verisimilius tamen est, ea cum sequentibus, uti & alibi plerumque solent, cohærere: præcedentia per se consistere possunt.

Quod ergo ad sequentia verba, è Psal. 51. 6 citata attinet, *ut justificeris in sermonibus tuis, & vincas, &c.* ea hoc modo possunt cum præcedentibus necti, q. d. Absit, ut incredulitas hominum, Deo fidem derogantium, tantam vim habeat, ut is propterea fidem non servet, ac in promissis suis verax non appareat: quin potius ea ipsa ratione Deus in promissis suis verax appareat, quod tunc cum fides ei derogatur, ipse fidem nihilominus servet: contra autem, omnis homo, qui fidem ei adimere audet, mendax agnoscatur: quemadmodum in re simili apud Davidem scriptum legimus, qui peccatum suum, cujus pœnam deprecatur, fassus, ita porro Deum alloquitur: *ut justificeris*, hoc est, justus agnoscaris ac prædiceris, *in sermonibus tuis, & vincas dum judicaris*, vel *judicas*. Citat apostolus verba secundum Græcam interpretationem. Nam in Hebræo quomodo legatur, supra diximus. Ea autem verba duplici ratione ab interpretibus ad Davidis institutum accommodantur. Unde etiam ad Pauli scopum duplici ratione accommodari possunt. Alii enim ea jungunt cum vers. 3, & 4 Psalmi, iis, quæ versic. quinto, & priori parte sexti leguntur, parenthesi inclusis. Unde hujusmodi possit emergere verborum sententia, quasi dixisset David: Condona mihi peccatum meum, & pœnam illam, quam mihi comminatus es, quamque mihi jure posses infligere, nempe ut me familiamque meam exscindas, remitte: ut hac ratione tanto magis elucescat tua in promissis, quæ mihi familiæque meæ fecisti, servandis, justitia, seu veritas, ac fides: quandoquidem mihi promisisti, me ac posteritatem meam in æternum regnaturam. Quodsi ergo nunc, licet scelere meo irritatus, me familiamque meam non sustuleris, sed scelus mihi hoc condonaveris, omnibus apparebit, quam justus sis, quam constans in servandis promissis. Quanto enim Deus majores habet causas, ut promissa sua revocet; tanto illustrior fit ejus fides ac justitia, si ea præstet.

Et vincas cum judicaris, id est, ut causam obtineas, & purus sanctusque agnoscaris, si quis tibi de fide ac justitia controversiam movere, teque veluti in judicium vocare audeat. Alii vero verba ista jungunt proximè præcedentibus, & vel particulam Hebræam *Lemaan*, quæ a Græcis reddita est ὅπως, sumunt pro *adeo ut*, vel ante eam subaudiunt aliquid, nempe *Hoc autem fateor*, aut ex versu 5 repetunt verbum *agnosco*, q. d. agnosco aut fateor, me adversum te peccasse, ut ita tu ea, quæ mihi per Nathanem denunciasti, jure dixisse, & rectè agere deprehendaris, si me judices, seu punias. Quia enim in Hebræo verba ultima propriè sonant, *in judicare te*, ideo alii pronomen *te*, de persona agente accipiunt, q. d. dum tu judicas, alii de persona patiente, q. d. dum tu judicaris. Iam vero si de persona agente accipiatur vox *judicandi*, de pœna videtur intelligenda. Græcum verbum κρίνεσθαι mediæ est significationis, & tam activè, quam passivè reddi potest. sed rectius videtur verti passivè: quemadmodum & a vetere interprete, & a quibusdam recentioribus factum videmus; nisi fortè, eadem manente sententia, malis τὸ κρίνεσθαι sumere pro *judicio disceptare*, aut *contendere*, quam significationem habet Matth. 5. 40, ubi vide Bezam, si lubet. Magis id, quod diximus, videtur consentaneum & Græcorum interpretum, & Pauli sententiæ. Introducitur enim hic Deus, tanquam is qui iniquè in judicium vocatus, justus agnoscatur ac pronuncietur, & in controversia ista judicio vincat. Indicat id tum *justificandi* verbum de Deo passivè elatum; tum verbum *vincendi*, quod longè melius parti, quæ judicio cum altera disceptet & in ea controversia vincat, quam judici pœnas exigenti convenit. Et licet in Hebræo pro *vincas* extet *purus sis*, id tamen eandem, si rem ipsam spectes, vim habet; significat enim, ut diximus, ut purus seu innocens ac justus agnoscaris ac deprehendaris, quemadmodum is solet, qui in judicium vocatus causam obtinet, seu judicio vincit. Pauli sententiæ id apprimè convenire, satis liquet. Docet enim Deum non revocaturum sua promissa populo Iudaico data, etiamsi sua incredulitate ac contumacia id cæteroqui commeruerint, ne quis unquam sugillare ipsius justitiam, seu

in

in promissis præstandis fidem ac constantiam posse: sed quanto major ipsi causa data fuit, promissa sua rescindendi, tanto magis agnoscatur in sermonibus verax, & in factis justus. Quod si quis tamen omnino contendat, voces *ἐν τῷ κρίνεσθαί σε*, cum quibusdam recentioribus interpretibus, vertendas esse *dum* vel *quando tu judicas*; & verbum *judicandi* sumendum pro *punire*; catenus hoc Davidis dictum ad institutum apostoli pertinebit, quatenus in eo significatur, hominum etiam peccata pertinere ad illustrandam veritatem divinorum sermonum, & justitiam suppliciorum, quæ ab hominibus exigat: etiamsi in modo speciali, quo id delicta hominum præstant, aliqua forte sit differentia.

Vers. 5. Sed adversus hanc responsionem, ejusve illustrationem, aliam iterum objectionem occupat apostolus, dum ita subjicit: *Si vero injustitia nostra, Dei justitiam commendat*, (id enim in præcedentibus fuerat indicatum) *quid dicemus? num injustus* [*est*] *Deus, qui infert iram?* q. d. num inde inferemus, Deum esse injustum, qui pœnam infligit hominibus injustis atque impiis? quandoquidem iniquum videtur, ea alterius facta supplicio persequi, quæ ad justitiam illius, qui punit, illustrandam ac commendandam pertineant? *Ira* pro pœna sumitur, ut sup. cap. 1. 18, & 2, 6, 8. (*Secundum hominem dico.*) Hæc verba in parenthesi addit, ne quis putet, ipsum ex sua sententia hæc dicere, aut ipsimet dubitationem hujusmodi de Dei justitia suboriri: sed ut intelligatur, ita vulgus hominum veritatis divinæ ignarum argumentari, & suæ doctrinæ objicere solere. q. d. ex aliorum hominum sententia ita loquor: ex vulgi sententia ita ratiocinor. Nam ex sua sententia, ita porro respondet.

Ne fiat. Absit, ut propterea Deum injustitiæ accusemus. Consequentiam argumenti hoc pacto negat: et rectè; quia hæc mera est accidentis fallacia, ut paulo post explicabitur. Apostolus responsionem suam ab absurdo, quod inde consequuturum esset, confirmat, cum ita subjungit.

Vers. 6. *Alioqui quomodo judicabit Deus mundum?* Hæc verba vel aperte consequens tantum seu conclusionem argumenti evertunt, tacitè autem indicant, consequentiam ejus fallacem esse; cum antecedens antea ab ipso apostolo non obscure fuerit assertum: vel ipsam consequentiam, in qua nervus falsi est, impetunt. Priori modo ita loqui censendus esset apostolus: Absit ut Deus sit injustus, si enim injustus esset, quomodo judicare posset mundum? Judex universæ terræ justitiam non faciet? dixit aliquando Abrahamus. Atqui jam supra ostensum est, Deum judicaturum esse universum mundum: idque in hac ipsa objectione non obscure asseritur, dum Deus iram inferre, seu hominum injustitiam atque impietatem punire dicitur. *Patet* ergo Deum nequaquam esse injustum, etiamsi eos puniat, quorum facta ipsius justitiam aliqua ratione commendant. *Posteriori* autem modo ita loqui censendus esset apostolus; Si *Deus* sine injustitiæ crimine non posset punire eos, quorum facta ad ipsius justitiam illustrandam, & gloriam ejus amplificandam pertinent, quomodo posset judicare mundum? siquidem omnium hominum impia facta per accidens ad commendationem divinæ justitiæ pertinent: omnia enim ad ejus demonstrationem convertit *Deus*. Atqui jam manifestum est, et in hac ipsa argumentatione pro concesso sumitur, Deum judicaturum mundum. Quare apparet Deum injustum non esse, qui punit eos, quorum facta justitiam ejus aliqua ratione commendant. Breviter: ista objectio seipsam quodammodo evertit, dum ponit *Deum* punire mundum, & interim ponit, injustum esse punire eos, quorum facta ad justitiæ divinæ laudem suo modo cedant.

Sed quia, ut ex verbis illis, *secundum hominem dico*, apparet, non semel ista apostolo objiciebantur, nec deerant, qui audacter assererent, apostolum affirmare, peccandum esse, ut inde aliquid nascatur boni, hoc est ut laus justitiæ ac gloriæ divinæ eo pacto illustretur: ideo apostolus, ut occasionem habeat tanto ampliorem sese purgandi, & ab ea sententia alienissimum se esse ostendendi, objectionem illam denuo urget, & aliqua ratione amplificat, ac confirmat, & id ipsum adjicit, quod sibi per summam injuriam ab aliis tribui sciebat.

Vers. 7. Nam primum ita ait: *Si enim veritas Dei in meo mendacio redundavit in gloriam ejus, quid adhuc et ego tanquam peccator judicor?* Sumit hoc loco apostolus personam objicientium, & quidem hominum impiorum ac Deo obloquentium, & non quæ sibi, sed quæ illis conveniant, de se per prosopopœiam, aut per mimesin pronuntiat, quemadmodum & interpretes quidam annotarunt. & per se manifestum est. Qui locus inprimis notandus est, propter eos, qui infra cap. 7 absurdum censent, *Paulum* personam hominis sub Lege existentis, & sub peccati ac mortis onere gementis, atque ab eo liberari cupientis, assumere, & quæ illi competant, de se pronunciare.

Vocula *enim* indicat probari his verbis aut illustrari superiora. Non confirmantur autem proxima, quibus rationem responsionis suę complexus est apostolus: sed remotiora quibus ipsa objectio continetur. Confirmatur vero ab effectu, qui ex commendatione, seu illustri demonstratione justitiæ divinæ nascitur, nempe gloria divina, quæ prohibere videtur, ne is unde ea proficiscitur, tanquam peccator puniatur. Ait ergo: Si veritas divina, ut antea indicatum est, mendacio meo illustrata, in singularem Dei gloriam redundat, seu ei magnam affert laudem ac gloriam; quo jure ego, qui gloriæ illius causa atque occasio extiti, eamque meo mendacio illustravi, tanquam peccator punior? præmium mihi potius debebatur pro hujusmodi merito.

In meo mendacio, id est per meum mendacium, Hebraismo frequentissimo. *Redundavit*, præteritum videtur positum pro præsenti, itidem per Hebraismum, cujus exemplum inter alia infinita habes *Psal.* 1. 1. *Potest* autem hoc verbum, vel ita accipi, ut nihil aliud significet, quam quod Latinè diceremus *cedit*, ut ita sententia pendeat ex vocibus sequentibus, *in gloriam ejus*; vel potest sumi pro *abundat*, *excellit*, nempe ratione effectus: ut sequentia non tam compleant sententiam adhuc pendentem, quam ei aliquid addant. Ea significatio verbi *περισσεύειν*, satis crebra est. Vide inter alia Matth. 5. 20. inf. cap. 15. 13. 1 Cor. 14. 12.

Loco *justitiæ Dei*, apostolus nunc ponit ejus *veritatem*; loco injustitiæ nostræ, *mendacium*: ut objectionem hanc magis accommodet verbis vs. 4, ex quibus ea primum orta fuerat. Cum ait *κἀγὼ*, *& ego*, particula *&*, ut nonnemo Interpretum notavit, redundat: nisi malis comparationis esse notam. q. d. non alii tantum, sed etiam ego, qui divinæ gloriæ causa extiti,

vel existo. His autem dictis, amplificat deinde conclusionem, & id adhuc ex eadem ratione deducit, quod sibi ab aliis per calumniam tribui sciebat, idque a sua sententia penitus abhorrere ostendit, dum ait:

Vers. 8. *Et non (quemadmodum blasphemamur, & quemadmodum ajunt quidam nos dicere) quod faciamus mala, ut eveniant bona?* particula ὅτι *quod*, ante verba ποιήσωμεν τὰ κακὰ *faciamus mala*, redundat, & mimesi tantum servit, ut innumeris propè locis in N. Testamento accidit: & paulo post, hoc cap. vers. 10. Sensus autem verborum is est, q. d. imo cur non potius omnino facienda sunt mala, ut inde eveniant bona, hoc est ut gloria divina ea ratione illustretur; quemadmodum quidam nos asserere calumniantur. Nam si divina gloria peccatis nostris illustratur, tantum abesse videtur, ut propterea puniri debeamus, ut potius peccata sint patranda, ut ad *Deum* ex iis gloria redundet. Verum pessimè totam illam ratiocinationem conclusam esse, quivis facile cernere potest. Iniquum quidem foret, ea facta punire, quæ sua natura in divini nominis honorem redundant: sed non ea, quæ prorsus ex eventu; & illa, non hæc, finis illius gratia facienda sunt. Quis vero non videt, peccata hominum non per se ac natura sua, sed per accidens tantum, ad justitiæ divinæ commendationem, atque ad gloriam divini nominis cedere? per se enim potius ad Dei spectant ignominiam, ut sup: cap. 2. vs. 23, est ostensum. Adde quod ea non ab hominibus revera istum in finem suscipi utplurimum soleant: (quanquam ne hoc quidem ad ea excusanda sufficeret, tantum abest ut propterea laudari mereantur) sed a Deo ipso, præter ipsorum hominum intentionem ac consilium, ad gloriam nominis sui convertantur. Hoc quia omnibus perspicuum est, etiam iis ipsis, qui apostolum, ita ut vidimus, calumniabantur; ideo indignos judicavit, quibus aliquid directè ad istam argumentatiunculam responderet: sed rejectione ac detestatione sententiæ illius contentus, dignos judicavit, quibus ob apertam istiusmodi calumniam divinum supplicium comminaretur. Nam partim in parenthesi ista, *quemadmodum blasphemamur* &c. eam sententiam a se rejicit, partim in fine hujus versiculi, exposita jam tota objectione, supplicium istis calumniatoribus non obscure denunciat, cum ait:

Quorum judicium hoc est, supplicium *justum est*. q. d. qui quidem homines, cum adeo audacter, adeo impudenter, contra manifestam veritatem nos calumnientur, digni sunt divino supplicio, nec id, nisi resipuerint, effugient. Nullam enim planè excusationem merentur: nec ex quadam imbecillitate judicii, aut mero errore ita nos nostramque doctrinam traducunt, sed ex malitia & calumniandi libidine. Malumus autem vocem *quorum* referre ad homines, quorum in parenthesi facta fuit mentio, verbis illis, *quemadmodum ajunt quidam nos dicere*; quam ad *mala*, quorum in propioribus facta mentio. Nam omnino proximè præcedentium sententia jam videtur absoluta; *Faciamus mala, ut eveniant bona.* At si verba illa *quorum judicium justum est*, ad *mala* ista pertinerent, per trajectionem quandam essent posita, hoc modo alias collocanda: *Faciamus mala, quorum judicium justum est, ut eveniant bona.* Atqui & trajectio illa per se durior est, & sententiam quæ præcedentibus subest, evertit, cum in objectione negetur, justum esse illorum malorum judicium seu pœnam. Quodsi ex sua sententia Paulum responsionis loco ea addidisse velis, ne sic quidem aptè cohærebunt. Nam aliter loquendum fuisset Paulo, nempe hac aut simili ratione: *Atqui istorum* (scil. malorum) *judicium justum est*: non vero *quorum judicium* &c. Deinde, quæ hæc esset responsio, simpliciter asserere id, cujus contrarium objectio concludit? Longè dignius fuit apostolo, omissa responsione directa ad objectionem, cujus futilitas, & calumnia in ea comprehensa, cum omnibus aliis, tum ipsis etiam adversariis facilè patebat, iis supplicium divinum ob tam impudentem calumniam comminari. Quare rectè nobis videtur sententiam expressisse *Castellio*, qui, ut perspicuitati consuleret, ita collocavit verba *quin potius faciamus mala, ut eveniant bona. Sic enim male de nobis dicitur, & sic ajunt quidam dicere nos, qui merito damnandi sunt.*

Vox *blasphemamur*, rectè vertitur ab interpretibus recentioribus, *malè loquuntur*, vel *male dicunt de nobis*. Nam hoc loco omnino calumniam in se complectitur: licet alias, ad homines præsertim relatum, convicium potius denotare soleat: unde etiam βλάσφημοι distinguuntur a διαβόλοις seu calumniatoribus. 2 Tim. 3. 2, 3. Sed vocis Græcæ proprietas etiam illam significationem fert, cum ex doctorum virorum consensu, βλασφημεῖν dicatur quasi βλάπτειν φήμην, *lædere famam*, intellige alienam.

Vers. 9. *Quid igitur? præcellimus?* Sequitur quarta objectio, qua reditum sibi parat ad argumentationem suam, duobus superioribus capitibus cœptam, & sic paulatim ad secundam capitis hujus partem transit. Extulerat Iudæos aliquantum, quos antea depresserat: sed ne cristas propterea erigerent, iterum eos premit, & a nimia dignitatis suæ æstimatione ad indignitatis suæ considerationem revocat. Satis autem liquet, hanc objectionem non duci ex proximè præcedentibus, in quibus nihil tale continetur, unde hujusmodi conclusio colligi posse videatur: sed potius ex eo, unde etiam proxime præcedentia fluxerunt, tanquam ex re principali, quæ in hac cap. parte fuerat explicata, nempe ex responsione ad primam secundamque objectionem. Quia enim dixerat apostolus, eo præcellere Iudæos gentibus, & hanc esse circumcisionis utilitatem, quod Iudæis concredita fuerint oracula divina, atque inprimis tam præstantia Dei promissa, huic genti nominatim facta, nec quicquam obstare quorundam incredulitatem, quominus Deus promissa illa sua opere compleat: hinc poterat aliquis Iudæorum ita ratiocinari: Si ita se res habet, ergo nos Iudæi simpliciter antecellimus gentibus extraneis; nulla est causa, cur non possit simpliciter asseri, nos iis præstare. Pervertunt autem istam objectionem, qui conjunctim legunt, *quid igitur præcellimus*, seu qua igitur in re præcellimus? Nam nec occasio jam erat amplius ita quærendi, cum in superioribus aperte explicatum sit, qua in re præcellant Iudæi Gentibus: nec responsio congruit, quæ est οὐ πάντως, *non omnino*. Congruit autem, si disjunctim legas, *quid igitur?* scil: dicendum erit? quid igitur statuendum est aut concludendum? *præcellimusne?* num hoc asserendum simpliciter nos antecellere gentibus?

Non omnino. q. d. Excellimus quidem, sed non omni ex parte. Fallacia ergo est manifesta in objectione, ab eo, quod secundum quid, ad id, quod simpliciter, ut in scholis loquuntur. Mirum autem est, cum apostolus expresse scribat, *Non omnino*, & non modo duobus præcedentibus capp. asseruerit, salutem

primo

primo spectare ad Iudæum, sed hoc ipso etiam cap. aperte dixerit, eo præstare Iudæos gentibus, quod illis concredita sint Dei oracula, & infra cap. 9 tot eorum prærogativas enumerarit; omnibus tamen præter Ariam Montanum, qui verbum verbo reddere solet, interpretibus, hoc loco placuisse a simplicitate verborum recedere, & eodem sensu, alios quidem *οὐ πάντως* reddere *nequaquam*, alios vero *nullo modo*. Sententia id nequaquam postulat, imo ut vidimus, contrarium exigit: nec sequentia id requirunt, in quibus rationem istius suæ responsionis reddit:

Antea enim accusando docuimus, & Iudæos & Græcos omnes sub peccato esse. Hæc enim verba ostendunt quidem, Iudæos & Gentes in re certa eaque maximi momenti pares esse: sed non simpliciter pares. Nihil enim prohibet, quominus ii, qui æque sint sub peccato atque alii, illis tamen aliis in rebus multum antecellant: ut profecto antecellunt Iudæi gentibus, iis in rebus, quæ inf: cap. 9 enumerantur; quarum præcipuam vers. 2, hujus cap. vidimus. Hoc ergo, ut diximus, ostendit apostolus, Iudæos in re maximi momenti, & ad institutum ipsius maximè pertinente, gentibus pares esse, non vero iis superiores, nempe quod æquè sint peccati rei, & pœnæ propterea obnoxii, atque gentes. Nam, *sub peccato esse*, hoc loco, ut ab aliis quoque annotatum est, non significat peccare: sed quod illius est consequens, seu effectum, ex rei natura necessarium, peccati reum esse, seu pœnæ ob peccata obstrictum, esse *ὑπόδικον*, vide vers. 19. confer Gal. 3. 22. In his autem verbis continetur propositio principalis, tum totius illius, quæ a vers. 18 cap. 1, usque ad finem cap. 2 deducta fuerat, disputationis, tum secundæ partis hujus capitis. Vox *προῃτιασάμεθα*. è foro ac judiciis petita est. Accusatorum enim est *αἰτιᾶσθ*. Unde nonnulli recentiorum Interpretum reddiderunt, *ermmenati sumus*. Verum quia hæc vox frequenter in malam partem sumitur, maluimus reddere, *accusando docuimus*: reddi etiam posset *arguimus*, vel cum Castellione *convicimus*. Factum id autem est ab apostolo, uti jam indicavimus, in secunda cap. primi parte, & cap. secundo toto. Loquitur apostolus iterum de seipso in plurali numero, ut supra cap. 1. 5, quanquam hic per communicationem potius, quam per synecdochen, aut numeri enallagen. *Græci*, pro Ethnicis seu gentilibus, ut sup. cap. 1. 16. 2. 10, 11.

Vers. 10. *Quemadmodum scriptum est.* Id quod versic. præcedenti asseruerat, & capitibus duobus præcedentibus rationibus manifestis probaverat; nunc scripturæ testimoniis asserit, idque maximè Iudæorum habita ratione, qui justitiæ opinione sibi blandiebantur, deque ea plurimum gloriabantur. His ergo os potissimum erat obstruendum, vel adigendi erant potius, ut se quoque divino supplicio obnoxios faterentur. De Ethnicis res erat hac in parte planior, & minoris negotii. Probat autem, Iudæos quoque omnes, per se nempe, seu extra Christum consideratos, sub peccato esse, hoc est ut diximus, peccati reos, ac supplicio divino obnoxios, quia scriptura testetur, omnes peccasse, & quidem graviter. Consequens autem, ut diximus, peccati ex rei natura necessarium est, sub peccato esse, seu peccati esse reum; præsertim, si quis apertam *Dei* legem, cui comminatio pœnæ fuerat addita, fuerit transgressus, ut Iudæi fecerant. Ea vero scripturæ dicta, quæ citat apostolus, non eodem Veteris Testamenti loco extant, sed diversis, licet extiterint, qui cum arbitrarentur, apostolum ex uno Scripturæ loco citasse omnia illa, quæ usque ad finem vers. 18 subjiciuntur verba, ea etiam omnia inseruerint Græcæ interpretationi, ac porro etiam Latinæ Psal. 14, unde primum testimonium est adductum, tanquam ea ex Hebræo, in quo non extant, fuissent a Iudæis expuncta. quasi vero non simul etiam debuissent expungere verba priorum versiculorum, si eos sententia tantopere offendisset: nec enim eos minus feriunt prima verba, quam cetera, quæ sequuntur. Mirum autem est, eos, qui illa Psalm. 14 inseruerunt, non inseruisse etiam Psalm. 54, qui aliquot tantum verbis vers. 6, ut & inscriptionis, diversus est a 14. cæteroqui non modo sententia, sed & verbis prorsus idem. Non annumerat autem ubique apostolus verba, sed sententiam appendit, in locis adductis.

Primum ergo locum ex Psalm. 14. 1, 3, & 53. 4 ad hunc modum citat vers. 11: *non est justus, neque unus. Non est intelligens, non est quærens Deum*: vers. 12, *omnes declinaverunt, simul inutiles facti sunt*: vers. 13. *non est faciens bonum, non est usque ad unum.* In Psalmo ita habetur: *Corruperunt* (seu *corrumpunt*; præteritum pro præsenti, uti & in seqq.) *abominabile fecerunt opus suum*; (scilicet stulti illi, vel potius omnes homines, ut ex seqq. intelligitur) *non est qui faciat bonum: Dominus e cœlis prospexit super filios hominum, ut videret, num sit intelligens, quærens Deum. Omnes declinaverunt, pariter fœtuerunt* (seu *putruerunt*) *non* [*est*] *faciens bonum; non* [*est*] *etiam unus.* Satis cuivis apparet, etiamsi non omnino eadem sint verba, sententiam tamen verborum apostoli in Psalmo contineri. Non extant quidem illa verba in Psalmo: *Non est justus ne unus quidem*: sed si ne unus quidem bonitatem facit, certè ne unus quidem justus est, & illud quidem etiamsi ita apertè in primis verbis non dicatur, at in ultimis reipsa tamen dicitur. Vltima enim priora explicant. Non dicitur quidem expressè, *non esse intelligentem, non esse qui Deum quærat*: veruntamen si Deus prospiciens de cœlo super filios hominum, visurus num sit intelligens, num sit, qui Deum quærat, vidit omnes de recta via declinasse, omnes corruptis esse moribus; certè non est intelligens, non est qui quærat Deum. In versiculo 12 & parte priori 13, sequutus est Paulus Græcam interpretationem; quæ pro *fœtuerunt*, aut *putruerunt*, habet *inutiles facti sunt.* & sanè quod fœtet, quod computruit, inutile evasit. Unde & putridi sermones opponuntur utilibus Eph. 4. 29. Animadvertendum autem est, ut aliis plurimis scripturæ locis, quæ Paulus ad suum institutum citare solet, ita & his verbis duplicem esse sensum. Alterum quem literalem aut historicum vocant, alterum mysticum. Si literalem spectes sensum, Propheta loquitur de hominibus generatim, sed maximè de populi divini piorumque hostibus, ut locus ipse apertè indicat, vide versum quartum & deinceps usque ad finem Psalmi. Itaque istis hominibus opponit *generationem justam* vers. 5, & *Dei plebem* seu *populum*. Sed mystico sensu, quem verba ipsa per se considerata postulare omnino videntur, intelliguntur omnes in universum homines, quatenus adhuc a Christo sunt alieni, & extra ejus populum adhuc vivunt: eatenus enim homines omnes hoc loco ab apostolo considerari præcedenti versiculo monuimus. Eatenus autem ii adumbrantur in illis, qui a populo divino olim erant alieni, & illorum vitia in horum vitiis. Sic & in seqq. testimoniis, quæ ex psalmis citan-

tur, David literali sensu loquitur de hostibus suis hominibus a se alienis. In Davide autem Messias seu Christus ipse adumbratur: in iis, qui a Davide alieni erant, adumbrantur omnes a Christo alieni: & porro quæ de illis sensu literali dicuntur, de his mystice intelliguntur. Verumenimvero, ut subjecta dictorum istorum aliquanto aliter sumuntur mystico sensu, quam literali; ita & prædicata: licet interim in plerisque locum habeat id, quod literaliter verba significant. Satis autem ex hujusmodi allegationibus Paulinis apparet, illius temporis Iudæos mysticos hujusmodi sensus admisisse, etiamsi in personis errarent, & nec Iesum esse Christum agnoscerent, nec ad se hujusmodi scripturæ dicta, qualia hæc Davidis sunt, applicarent. Quod ergo ad literalem verborum ex Psal. 14 & 53 adductorum sensum attinet, hyperbole quædam iis subesse videtur, quæ in sermone communi satis est frequens, cum id de omnibus affirmamus, quod plerisque convenit; aut negamus, quod plerisque non inest. quo pacto Iohan. 3. 11, 32 dicitur, *neminem* Christi testimonium recipere: licet aliquos recepisse, & res ipsa testetur, & Johannes alibi doceat, inter alia cap. 1. 12. Id nempe sibi vult Psaltes: vix quemquam extare inter homines, qui virtutem colat ac justitiæ studeat, seu qui habitu quodam sanctitatis sit præditus, & ut plurimum saltem id quod rectum est agat, atque ab omni enormi flagitio sit immunis. Tam paucos esse qui sapiant, hoc est, (ut statim subjicit) Deum quærant; ut dici queat, neminem extare; Quærere enim Deum, est rectè factis favorem ejus ambire; vel eum curare ac respicere: (nam *quærere* Hebræis interdum est, curare aliquid, alicujus rei rationem habere:) quod qui faciunt ii demum sapiunt. Generatim omnes ait declinasse vel declinare, de recto vitæ tramito; prope omnes corruptis esse moribus: neminem fere esse, qui id quod rectum ac honestum est, pro virili faciat, aut facere consueverit. Sed mystico sensu jure dici potest, neminem prorsus esse justum, ita nimirum, ut nihil unquam deliquerit: cum ne iis quidem, qui ab ineunte ætate Christum cognoverunt istiusmodi justitia tribui queat, nedum ut iis, qui aliquando extra Christum vixerunt, aut adhuc vivunt; quo pacto hoc loco a Paulo homines considerari diximus. Nemo est qui ita ut oporteret sapiat, & ex toto pectore, perque omnem vitam Deum quærat, ejus favorem perpetuo rectefactis ambiat, cum semper respiciat, curet, observet. Omnes in universum a recta via declinarunt, declinantve, alii quidem in hanc, alii in illam partem: alii longius, alii propius: omnes, aliqua saltem in parte, inutiles facti seu corrupti sunt, aliquid omnes traxerunt vitii: sed plerique plurimum. Nemo est qui perfecte id quod bonum est atque honestum præstet, ne unus quidem. Est autem in ultimis loci hujus è Psalmis citati verbis, vox χρηστότης, quæ alibi benignitatem, ut supra cap. 2. 4, non semel humanitatem denotat, qua de re dictum Galat. 5. 22: sed hoc loco per synecdochen speciei, id quod rectum ac honestum est, seu virtutem simpliciter denotat; præsertim cum in Hebræo sit vox *boni*, quæ sæpe pro honesto, τῷ καλῷ ponitur.

Vers. 13. Sequuntur nunc alia scripturæ testimonia, quibus omnium, etiam Iudæorum, impietas convincatur: & cum testimonium præcedens magis docuerit, eos bonum, quod debebant, non fecisse; sequentia magis docebunt, eos varia, quæ non debebant, mala commisisse. Primum testimonium desumtum est ex Ps. 5. 10. *Sepulchrum patens guttur eorum*, Guttur eorum est instar sepulchri patentis; quia ut sepulchrum patens expectat cadaver, ut id absorbeat; ita illi sua blandiloquentia eo tendunt, ut eos quibus insidiantur, ad se pellectos deglutiant, ac perdant. vel, ut alii explicant, quemadmodum sepulchrum patens fœdum odorem exhalat; ita ex istorum gutture, aut ore, fœdi, putridi, ac corrupti sermones prodeunt. sed prior explicatio, magis consentanea est verbis sequentibus: *linguis suis dolosè agebant*, hoc est agere solent. In Hebræo futurum est pro præsenti, in Græco imperfectum. Sensus apertus est: eos dolose ac fraudulenter loqui, aliud lingua promtum, aliud pectore clausum habere, verbis alios circumvenire. Quemadmodum autem, ut supra diximus, subjectum hujus enunciati latius extenditur sensu mystico, quam literali; ita & prædicatum aliquanto latius est sumendum, ut intelligatur, neminem esse, qui non aliquando saltem alterum fefellerit, aut mentitus aliqua in re fuerit, & ex cujus ore putridus aliquando sermo non fuerit egressus, etiamsi tandem perniciem alteri non struxerit. Verum in plerisque etiam illud ipsum cernitur, quod literali sensu significatur, quanquam non in omnibus æquè.

Tertius locus extat Psal. 140. 4 *venenum aspidum sub labiis ipsorum*, hoc est labris suis ita nocent, acsi venenum, instar aspidum, ore suo haberent reconditum; idque in alios ejacularentur: veneno quodam sunt imbuta illorum verba, hoc est insidiosa, fraudulenta, quibus innocentes in exitium trahere conantur. Vide ejusdem Psalmi versic. 5, 6, 10, 11, 12. Idem sensus hujus loci est tum literalis, tum mysticus, qui præcedentis. Per aspides hoc loco nonnulli id earum genus designari putant, quod ptyadum nomine insignitur, utpote quod suo loco stans, venenum procul mittat, atque exspuat. Non absimilis est huic apud Jacobum locus cap. 3. 8, ubi de lingua in genere dicit, eam esse plenam veneno lethifero.

Vers. 14. Quartus locus extat Psal. 10. 7: *Quorum os maledictione*, seu *diris*, *& amarulentia plenum est*. In Psalmo singulare quidem est, *os ejus*, id est impii: sed oratio est generalis, q. d. cujusvis impii. In Hebræo, pro *amarulentia*, est *dolis*. Sed Græcam interpretationem citat Paulus: nec ad scopum ejus quicquam interest, sive hoc, sive illo modo verba legas, citesve: neque enim de certo peccati genere adeo laborat Paulus; sed de peccato in universum. Quanquam utraque illa peccata, doli nimirum & amarulentia, in eo conveniunt, quod lingua exerceantur, qua homines omnium creberrimè peccant qua de re vide caput 3 modo citatum, epist: Jacobi, ubi etiam nominatim maledictionem, seu diras, quibus alii alios devovere vulgo solent, commemorat. *Amarulentia* paulo latius patet, quam exsecratio. Nam & hanc in se complectitur, & cætera omnia dictorum genera, quibus odium adversus alterum declaratur, quæque adeo felle quodam sunt condita, & alteri insuavia atque acerba. At quid hujusmodi dictis, præsertim apud eos, qui a Christo sunt alieni, frequentius?

Vers. 15. Quintus locus desumtus est ex Esaiæ 59. ℣. 7, 8: *Veloces pedes eorum ad effundendum sanguinem.*

Vers. 16. 17. *Contritio & calamitas in viis eorum: & viam pacis non noverunt.* Omittit quædam Prophetæ verba Apostolus, sed sine nulla sensus injuria, ut quivis Prophetæ locum inspiciens per se videbit. Ait igitur propheta, omnium Judæorum peccata graviter

graviter accusans, eos inter alia scelera, quæ designent, inprimis ad cædem esse promtos, eos quocunque se vertant, vastitatem facere, omnia conterere ac perdere, calamitatem ubique inferre, undique stragem edere: nihil illos nosse agere amicè ac pacificè: sed omnia hostiliter, *Via* enim *pacis*, est ratio agendi pacificè atque amicè. Hanc illi *nescivisse* dicuntur, quia eam sequi & observare noluerint, vel non consueverint. Sic Ierem. 4. dicitur Israëlitas *nescivisse benefacere*, hoc est noluisse, vel non consuevisse, perinde ac si nescirent id facere. Tempora autem illa, quibus ista scripsit Propheta, imaginem exhibuerunt temporum Messiæ, ut rectè ad Iudæos Christi tempore viventes istud Esaiæ dictum potuerit referre apostolus, quanquam interim, si ea verba ad omnes prorsus Iudæos Christi tempore viventes referre velis, ut scopus apostoli postulat, necesse est sub gravissimis illis peccatorum ac nocumentorum, quibus proximus afficiatur, generibus, alia etiam minora ac leviora intelligere, quibus vulgo alii alios lædunt.

Vers. 18. Ultimum testimonium iterum, ut prima quatuor, desumtum est ex *Psal. 36. 1*: *Non est timor Dei coram oculis eorum*, ad Dei timorem in actionibus suis non respiciunt; simpliciter, Deum non metuunt; ejus supplicia non timent; ideoque agunt quod libet, sine metu, sine pudore peccant. Hæc quoque verba de impiis, inimicisque suis extulit David, ut tum ex toto *Psalmi* initio, tum ex ejusdem fine, hoc est ℣. 12 & 13 intelligitur. Quomodo autem ad præsens institutum pertineant, & ad omnes Iudæos extra Christum spectatos extendi jure queant, satis explicatum est in primo testimonio.

Vers. 19. *Scimus autem quod quæcunque Lex dicit, iis qui in Lege [sunt] loquitur.* Occupatio est. Poterat enim aliquis Iudæorum dicere: quid ista ad nos? non de nobis, sed de impiis tantum gentibus ista sunt intelligenda. Respondet apostolus: imo vero de Iudæis, quibus Lex lata est, ista intelligenda sunt. Constat enim inter nos, ea quæ in Lege, seu in Veteris Fœderis scriptis, quæ unum cum Lege corpus constituunt, & ad eam illustrandam aut inculcandam spectant, scripta sunt, ad eos, quibus Lex lata est, spectare, & de iis scripta esse. Non enim excipi possunt, nisi ea, quæ nominatim atque apertè de solis gentibus extraneis inibi consignata extant. Cætera omnia, quæ de hominibus dicuntur, sive nomen Iudæorum in iis habeatur, sive minus, modo aperte ad solas gentes non referantur, ad Iudæos spectant. Ait autem *Scimus*, quia apparet, id inter Iudæos in confesso fuisse. Nam & ipsa ratio id suadebat. De quonam enim hominum genere ea potius intelligenda sunt, quæ indefinitè in libris ad legem aliquo modo spectantibus scripta sunt, quam de eo, cui lex est lata, & ad quod libri omnes ad eam spectantes propriè pertinent? Iam vero in locis è Davide citatis (nam de loco Esaiæ quin ad Iudæos pertineat dubium est nullum) vel de hominibus generatim omnibus, ac porro etiam de Iudæis est sermo, vel saltem nihil est additum, quod significet de solis gentibus esse sermonem. Imo cum David de hostibus suis loquitur, gentium nulla facta mentione, potius de iis loquitur, quos inter suos gentiles habuit, qualis fuit Saul & ipsius affeclæ, quam de extraneis.

Cum autem dicit, *iis, qui sunt in Lege loquitur*, non negat fieri posse, ut etiam gentibus simul loquatur, sed negat his solis loqui. Semper ergo cum indefinitè de hominibus loquitur Vet: Fœderis scriptura, Iudæis loquitur, sed non semper solis. *in Lege esse*, est sub Lege esse, seu Legem sibi latam habere. Sic 1 Cor. 9. 21. *Lex* autem duplici modo in hoc versic: sumitur: priori modo pro libris Vet: Testamenti; (neque enim ex ipsa Lege Mosis apostolus ullum testimonium citaverat, sed tantum ex Davide, & Esaia) Pars enim Vet: Testamenti princeps, nempe Lex Mosaica, ad quam reliquæ omnes quodammodo referuntur, & ex qua pendent, pro toto Vet: Testamento per Synecdochen ponitur. Posteriori loco propriè pro ipsa lege sumitur. Non prorsus quidem eadem, sed similis tamen antanaclasis est in eadem voce paulo post, vers. 21, & Galat. 4. 21.

Ut omne os obturetur. Hæc verba non pendent ex proximis tantum, sed etiam, & quidem multo magis, ex verbis superioribus, hoc est, ex testimoniis illis, quibus demonstratum fuit, Iudæos non minus, quam gentes extraneas, peccasse. Possunt autem hæc verba tum de consilio ac fine accipi, quem Deus, cum ista scribi in sacris literis voluit, spectarit; tum de eventu; de quo si loqui velimus apostolum, particula ἵνα posita censebitur pro ὥστε, q. d. *adeo ut*, quo pacto sumitur Joh. 5. 20. 2 Cor. 1. 17. Apoc. 9. 20. Simili ratione vidimus supra cap. 1. 20 verba illa *ut sint ipsi inexcusabiles*, de eventu accipi. Dicit autem, ut *omne os* obturetur, hoc est tam Iudæorum, quam gentium. obturatur autem eorum os, dum omnis illis excusatio adimitur, omnis de meritis suis deque justitia sua gloriandi materia: dum ita convincuntur peccati, ut coram Dei tribunali cogantur obmutescere, nihil habentes, quo se defendant.

Et obnoxius fiat totus mundus Deo, & hoc pacto omnes totius mundi homines, ademta illis omni excusatione ac defensione sui, penitus obnoxii sint condemnationi, ac pœnæ divinæ, vel obnoxii esse manifestè appareant. Sic enim supra ℣. 4 vox γινέσθω *fieri*, sumta fuit, pro manifestè apparere. Ὑπόδικος significat *juri*, nempe alieno, *obnoxium*. hoc loco autem agitur de jure ad pœnam, seu de obstrictione ad pœnam ac supplicium. Hucusque secunda capitis pars.

Sequitur tertia in qua, ut diximus, apostolus argumentationem suam, cap. 1 vers. 18 cœptam, concludens, ostendit neminem ex operibus Legis justificari, sed omnibus ex fide, & quidem ex fide Iesu Christi, justificationem petendam esse; id quod ex priori concluditur. Ostendimus enim d. l. cap. 1 nullum restare alium justificationis modum. Quare si ex operibus non justificantur homines, ex fide eos justificari necesse est. Primo ergo sententiam prioris conclusionis exprimit, & eam denuo confirmat: deinde ad alteram ejus partem, quam ex priori consequi diximus, transit, & illam quoque tum explicat, tum confirmat.

Vers. 20. Priorem autem illam ita exprimit, ut videatur rationem quandam velle præcedentium afferre. Ait enim: *propterea quod ex operibus Legis non justificatur omnis caro coram eo.* Interpretes quidam recentiores vocem διότι quæ propriè significat *propterea quod*, vertunt *propterea*, quasi scriptum esset διό, nempe quia manifestum sit, in his verbis conclusionem contineri superiorum. Et sententia quidem congruit; verum non est fortasse necesse, a propria vocis significatione recedere, præsertim cum nullum ab illis exemplum istius significatus particulæ διότι, quem hoc loco habere volunt, afferatur. Animadvertendum enim est id,

quod in Epiſt. ad Galat. 2. 16 ab interpretibus iiſdem verbis notatum eſt, reſpicere hic Paulum ad verba *Pſal.* 143. 2, ubi cum dixiſſet David: *Ne intres in judicium cum ſervo tuo*, hoc eſt ne jure mecum agas, nec pro meritis me tractes, rationem ſubjicit: *quia non juſtificabitur in conſpectu tuo omnis vivens.* quorum verborum ſententiam exactè repræſentat Paulus, cum ait: *Propterea quod ex operibus Legis non juſtificabitur omnis caro coram eo*; nempe Deo. perinde enim eſt ac ſi dixiſſet David, quemadmodum etiam in Epiſtola ad Galatas explicuimus: quia ſi velis jure tuo uti, & opera hominis ad Legis tuæ normam exigere, atque ex iis ſententiam de eo ferre, nemo a te juſtus pronuntiabitur, quod idem revera Paulus in iis, de quibus agimus verbis aſſerit. Quare cum ea non tam pro ipſius, quam pro Scripturæ verbis, proque divino teſtimonio haberi deberent, quod ſua luce lucere poſſet, efficereque ut etiam proximè præcedentia tanto facilius admitterentur; dicere potuit *διὸ*, *propterea quod*: præſertim quia etiam in ipſo ſcripturæ loco, unde ſententia illa depromta eſt, conjunctio Cauſalis illi eſt præfixa. quaſi dixiſſet apoſtolus, Nempe quia, ut eſt apud Davidem, coram Deo nemo ex operibus Legis juſtificatur, hoc eſt nemo ideo juſtus a Deo pronuntiatur, ac ut juſto convenit, tractatur, quia opera illa, quæ Lex præcipit, præſtiterit, ſeu per totam vitam in omnibus Deo paruerit: ſiquidem nemo id fecit. Ex effectu ergo, qui teſtimonio Scripturæ confirmatur, poteſt colligi cauſa. quanquam alias contra, a cauſa ad effectum progreditur, & ex eo quod omnes peccaverint, docet, neminem ex operibus Legis juſtificari. Voce ergo *operum*, præſertim cum nomen Legis ſit additum, non qualiacunque opera bona, ſed opera κατ᾽ ἐξοχὴν ſic dicta, nempe perfecta intelliguntur, qualia Lex Moſaica ab iis requirebat, qui juſtificationem ejus vi adipiſci vellent, opera, inquam, ejusmodi, quæ juſtificationem ſua vi mererentur, ut infra cap. 4. 4 apparebit. Nam ſi etiam imperfecta intelligerentur, poſſent ea in homines quosvis cadere. in quovis ſane homine, qui fide juſtificari velit, ea reperiri eſt neceſſe, ut omnes fatentur, & apertè docet Jacobus cap. 2, & d. Nec ſequeretur, omnes peccarunt, ergo opera Legis non habent. Poſſent enim ejusmodi opera etiam in eum cadere, qui peccaſſet. Sed hac de re dictum eſt fuſius 2 cap. Gal. ℣. 16. *Legis* autem nomine, hoc & aliis locis ſimilibus, legem itidem κατ᾽ ἐξοχὴν ſic dictam, nempe legem Moſaicam intelligimus, eamque ſolam, non vero etiam legem naturalem. Nec enim obſtat, quod in Græco articulus non ſit præfixus: ſiquidem & ſup. cap. 2 aliquoties eadem voce ſine articulo, Lex Moſaica intelligitur, verſ. 12, 14, 23, 25, & inf. cap. 5. 13, 20, & alibi ſæpe. Interim tamen ſtatuendum eſt, *opera* legis h. l. per ſynecdochen intelligi quævis opera perfecta, ſeu quamvis exactam ac perfectam pietatem, ac divinæ voluntatis executionem per totam vitam continuatam: ſpecies, nimirum eximia, pro toto genere ponitur.

Voces *coram Deo*, opponuntur judicio hominum. q. d. coram hominibus quidem, ſeu hominum quidem judicio, poſſet quiſpiam cenſeri legem exactè ſervaſſe, & porro juſtus ea de cauſa pronunciari: ſed non Dei judicio, qui altius penetrat. Homines faciem ſeu externa reſpicere ſolent; Deus cor cernit: ad multa connivent homines, quæ Deus, qui ex vero rem quamque æſtimat, improbat ac damnat. Modus loquendi Hebraicus, *omnis caro non vivificabitur*, pro Nulla caro vivificabitur: de quo diximus etiam l. d. Galat. 2. 16. ejuſdem exempla habes inter alia Matthæi 24. 22. 1 Johan. 3. 15. *Caro* pro homine, Synecdoche Hebræis uſitata: quæ inter alia occurrit etiam in loco modo dicto, Matth. 24. 22.

Rationem autem dicti iterum ſubjicit Paulus, dum ita porro ait: *per Legem enim cognitio peccati*, q. d. nam per legem, tantum abeſt ut juſtus pronuntieris, ut potius inde agnoſcas te peccaſſe. Si ad legem provocare volueris, non modo non juſtificaberis, ſed peccati potius accuſaberis, convinceris, damnaberis. Argumentum ductum eſt a contrario. Non enim de eo ſimpliciter loqui videtur Apoſtolus, quod Lex generatim oſtendat, quidnam ſit peccatum: nam inde non ſequitur protinus, niſi quid addatur aliud, neminem per legem juſtificari: ſed de eo, quod ex lege agnoſcamus, vel aperte agnoſcatur, nos peccaſſe. Inde enim rectè colligitur, nos per eam haudquaquam juſtificari, ſeu juſtos ac innocentes declarari, ac præmio juſtitiæ dignos judicari. Illud autem, quod aſſerit Paulus, Lex ea ratione præſtat, quod oſtendat, quid facere debuerimus, quid noſtri fuerit officii. Cum vero ea, quæ Lex præcipit, nemo perpetuo fecerit, idque conſcientia uniuſcujuſque facilè teſtetur, quid reſtat aliud, quam ut ex lege agnoſcamus nos peccaſſe, ac pœna dignos eſſe? Quodſi quis per legem hoc loco, ut paulo ante in priori verſiculi præcedentis parte, velit intelligere non ipſa præcepta legis Moſaicæ, ſed univerſa Veteris Fœderis ſcripta, ad legem Moſis aliquomodo pertinentia; jam ſatis apparuit, quomodo ex illis agnoſcatur nos peccaſſe. Erit autem hoc pacto ratio iſta brevis quædam repetitio eorum, quæ a ℣. 10 uſque ad 20 dicta ſunt: ac denuo antanaclaſis erit in verbis apoſtoli. q. d. Si enim ad legem provoces, tantum abeſt ut ea te juſtum ſit pronuntiatura, ut potius te damnatura; cum ſcriptis ad legem aliqua ratione ſpectantibus, tam aperte, ut vidimus, agnoſcatur, nos peccaſſe; ita ut jure dici queat, nos legis voce jam damnatos eſſe.

Verſ. 21. *Nunc autem ſine lege juſtitia Dei revelata eſt.* Sequitur altera concluſio, ſeu mavis altera concluſionis apoſtolicæ pars, quæ ex priori fluit. Sublato enim illo juſtificationis modo, qui eſt per legem, ejuſve operibus, ſtabilitur modus juſtificationis qui eſt ſine lege, per fidem Jeſu Chriſti: ſi modo ponatur extare aliquem juſtificationis adipiſcendæ modum. Verum noluit id apoſtolus pro conceſſo ſumere, ſed potius aliqua ratione comprobare. Vnde factum eſt, ut ſententia iſtius, quam diximus, concluſionis non inſerat concluſionis inſtar, ſed per quandam oppoſitionem, tacitæ objectionis occupationem. *Potuiſſet enim quiſpiam ſuperiora audiens ita cogitare*: Ergo actum eſt de nobis, juſtificationis adipiſcendæ ratio nulla eſt: ſiquidem legis, atque adeo ipſius Dei voce damnamur. Reſpondet apoſtolus, non eſſe quod de juſtificatione deſperemus. Eſſe enim nunc patefactum talem juſtificationis coram Deo obtinendę modum, qui legis implendę conditionē non includat, ſed fidem tantum in Chriſtum poſtulet. q. d. Veruntamen non eſt quod de juſtificatione deſperemus, ac de nobis jam penitus actum eſſe putemus, non eſt quod putemus, nullum reſtare modum, quo a damnatione legis abſolvamur. Etſi enim Deus antea ejuſmodi juſtificationis rationem patefecerit, quæ legis implendæ conditionem habuerit additam, utpote quam ipſamet Lex præſcripſerit; nunc tamen aliam ejuſdem

con-

consequendæ rationem nobis revelavit, quæ Legis implendæ conditionem non includit, sed fide in Iesum Christum contenta est. Hanc si amplectamur, non est nobis metuenda Legis damnatio. Nonnulli interpretes voces νυνὶ δὲ *nunc vero*, sumunt pro *atqui*, ut alibi nonnunquam accipitur, præsertim in explicandis ratiocinationum assumtionibus: sed hic nil est necesse a vocum proprietate recedere. Imo cum hic conclusio potius quædam contineatur superiorum, quanquam per prolepsin, ut vidimus, illata; vox *atqui* locum non habet. Itaque tacita potius hic est inter tempus præsens & tempora antecedentia oppositio, & ad objectionem tacitam responsio. Poterat enim aliquis urgere: Atqui *Deus* in Lege justificationem per ipsam Legem, seu exactam ejus observationem quærere jussit: hunc justificationis consequendæ modum hominibus proposuit. Respondet Apostolus, antea quidem patefactam fuisse justificationem, quæ per Legem, seu per exactam Legis observationem sit obtinenda: hoc tamen tempore per Euangelium alium ejusdem adipiscendæ modum a Deo revelari, vel revelatum esse. Distinguenda igitur esse tempora; aliam esse rationem temporum ante Christum, seu ante euangelium, ubi viguit severitas: aliam a Christo, seu sub euangelio, ubi regnare cœpit gratia. Repetit hoc & seq. vers. apostolus id, quod sup. cap. 16 & 17 in principali propositione, quam ad hunc usque locum fuse comprobaverat, nempe, *in euangelio revelari justitiam Dei ex fide* asseruerat, & sic eo, unde profectus fuerat, redit. Id enim, quod primum fuerat propositio, postea fit conclusio. Non fuit igitur antè Christum hominibus patefactus modus justificationis adipiscendæ per fidem, ita nimirum ut Deus apertè pronunciaret ac promitteret, se quemvis hominem, qui modo fidem habeat, justificaturum: imo longe alius, & isti aliqua ratione oppositus, justificationis adipiscendæ modus in Lege Mosaica fuit propositus, & ipsi fœderi antiquo, quod cum Israëlitis pactum fuit, inclusus. licet interim, ut statim subjiciet apostolus, in Veteris fœderis scriptis non obscura extarent indicia, Deum aliquando illum justificationis modum, qui est per fidem, hominibus propositurum, imo eodem in hominibus & ante legem, & sub ipsa Lege justificandis usum esse. Licuit enim Deo etiam id, quod non promisit, hominibus donare, licebitque semper, si res ipsa cæteroqui Deo sit digna, ejusque sapientiæ & æquitati consentanea. Licuit etiam *Deo*, Legis, quam ipse fixit, severitatem relaxare, & mitius cum hominibus agere, quam in ea fuerat comminatus: cum id non modo sine ulla injuria, sed etiam magna clementiæ laude, facere posset. Verum omnis hujusmodi relaxatio ac indulgentia extraordinaria est. Nunc res eadem, postquam apertum ea de re promissum intervenit, estque id fœderi per Christum cum hominibus pacto inclusum, ordinaria necessariaque evasit; ita ut Deus, salva fide ac justitia sua, negare justificationem credentibus non possit.

Iustitiam Dei, vocat justificationem coram Deo, seu qua Deus ipse nos justificet, non homo tantum aliquis. Genitivus est causæ efficientis. Respondent hæc verba illis versiculi superioris, *justificabitur coram eo*, nempe Deo. Quid enim nobis prodesset, in rebus ad salutem nostram spectantibus justificatio, a cujuscunque tandem mortalis judicio ac sententia profecta? Eodem modo *justitiam* Dei sumi vidimus sup. cap. 1. 17, & in sequenti hujus capitis versiculo iterum videbimus; quin etiam ex parte aliqua infra 25, 26. Voces *sine lege*, opponuntur illis *ex operibus Legis*, ✝︎f. præced. respondent autem illis, *per fidem Iesu Christi*, versic. seq. Quare ut istæ voces cohærent nomini *justitiæ* Dei, ita & illæ, *sine Lege*, significant, ut diximus, justificationem sine operibus Legis obtinendam, seu cui Legis præstandæ conditio non sit apposita. Quodsi omnino urgeas, eas cum verbo *revelata est* conjungendas, idem tamen sensus erit retinendus, nempe ita revelatam esse Dei justitiam, ut Legis implendæ conditio non sit addita.

Addit autem ad commendandam ac comprobandam illam tunc recens in euangelio patefactam, *testimonium habens a Lege & Prophetis*, ut ita tacitæ Iudæorum præsertim objectioni occurreret. Potuisset enim quispiam vel ita cogitare: erroneam ac planè falsam esse istam justificationis rationem ob id ipsum, quod sine Lege sit: Illa, quę per Legis opera sit obtinenda, divinis literis nobis est commendata; sed illa, quam tu Paule narras, quo divino testimonio comprobatur? Respondet apostolus, hanc quoque justificationis rationem, utut legis implendæ conditionem non habeat additam, nihilominus tamen divinis testimoniis, quæ in Lege ac Prophetarum scriptis extent, confirmari atque approbari. Per legem hoc loco Mosis inprimis libros, in quibus Lex descripta est, intelligit: Prophetarum autem nomine libros propheticos, quibus etiam Psalmi annumerandi sunt, qui interdum a Propheticis libris distinguuntur. Vide Luc. 24. 44. Extant autem testimonia de justificatione absque Legis operibus, tum in ipsis libris Mosis, ut ex historia Abrahami patet, qua de re cap. sequentis initio, & Galat. 3. 6 & d. tum in Propheticis, siquidem & supra cap. 1. 17 citatus fuit ex Habacuco ea de re locus, & cap. seq. vers. 6, 7, 8 verba Davidis Psal. 32. 1, 2, & infra cap. 9 ✝︎f. ult. & 10, 11 locus Esai. 28. 16, & vers. 13 ejusdem cap. 10 locus Joëlis 2. 32, qui eandem sententiam continent. Breviter omnia huc pertinent loca, in quibus significant prophetæ, fore ut per nomen Christi omnes peccatorum remissionem consequantur, quotquot in ipsum credunt; id quod omnes prophetas testari Petrus ait Actor. 10. 43. qua de re diximus sup. cap. 1. 2. Vide etiam Joh. 5. 39, 40, 46.

Vers. 22. *Justitia autem Dei per fidem Jesu Christi, in omnes & super omnes credentes*. Particula δὲ *autem*, hoc loco servit Epanalepsi, & posita est pro *inquam*, quam vocem recentiores quidam Interpretes in versionibus suis pro illa reposuerunt. quo pacto etiam videtur sumi infra cap. 6. 18, & 2 Cor. 5. 8. q. d. Justitia, inquam, Dei per fidem. Melius enim adhuc explicat, cujusmodi sit illa justificatio, quam hoc demum tempore revelatam esse dixerat, & quisnam sit ejus assequendæ modus. Explicuerat id in præcedentibus negativè tantum, ut loquuntur, seu per remotionem modi legalis, seu per Legis opera consequendi justificationem: nunc idem affirmativè, atque adeo longè clarius explicat, dum docet, per fidem, & per fidem quidem in Christum eam obtinendam esse: & præterea eam omnibus hominibus esse communem, non vero unius alicujus gentis propriam quemadmodum olim legalis ille Judæis proprie fuerat traditus. Ita ut hic contineatur complementum conclusionis apostolicæ, & id quoque repetatur quod sup. cap. 1. vers. 16, in principali propositione dictum fuerat, nempe Euangelium salutem afferre, *omni credenti, & Judæo primum & Græco*.

Græco. nempe quia justificationem, quæ salutem omnino secum trahit, per fidem obtinendam patefacit, ut seq. versiculo fuerat additum.

Modus ergo assequendi justificationem apud Deum (hanc enim per *justitiam Dei* intelligi, jam diximus vs. præced.) in euangelio propositus, est *fides Jesu Christi*, hoc est fides illa, quam Jesus Christus tradidit ac præscripsit; ut sit genitivus causæ efficientis. Sic opus Dei, opus Domini, est quod a Deo ac Christo præcipitur, & ei vehementer placet: vel (quod reipsa tandem eodem redit) fides Christi, est fides in Christum collocata, eive adhibita, ut sit Genitivus objecti. qua de re diximus Gal.2.16, ubi etiam explicuimus, Fidem absolutè positam differre a fide Jesu Christi, ut genus a specie. Fide quidem omnes justificatos fuisse, quotquot ab initio mundi fuerunt justificati: sed non omnes fide in Christum. hac enim sub Novo demum Fœdere homines justificantur: & sine ea nemo hodie vi fœderis illius justificari ullo modo potest. Quare apostolus, ne quis de alia fortè fide cogitet, quæ etiam in Judæum soli Legi addictum, in Christum credere nolentem possit cadere; specialiter explicat, quænam fides hic requiratur. Itaque etiamsi in sequentibus nonnunquam, quatenus de hominibus sub Novo Fœdere viventibus loquitur, fidei simpliciter faciat mentionem; semper tamen ea illius speciei intelligenda est, quæ omnium est excellentissima. & hodie nominatim nobis præcepta, nempe in Christum. præsertim cum jure dici queat, illum ne Deo quidem revera credere, qui Christo non credit, si modo ullam habeat occasionem in eum credendi. Siquidem is, qui non credit in Christum, mendacem facit Deum, ut sup. vers. 4 ex Johanne docuimus.

Quid autem fides de qua sermo est, in se complectatur, docuimus itidem fuse, dicto paulo ante loco Gal.2.16. Breviter, fides in Deum ac Christum (ut de hac quoque nominatim agamus) est ejusmodi in ipsum collocata fiducia, ut eum non modo existere credas, sed etiam remuneratorem esse eorum, qui ipsum quærunt, hoc est ejus favorem rectè factis ambiunt; ac porro ut ejus remunerationis fias particeps, ei reipsa pareas, ac pro viribus placére studeas. Complementum enim fidei, ut Jacobus docet, sunt bona opera, quæ ubi ad fidem strictè ac proprie sic dictam accedunt, tum demum eam animant, & vim perfectè nos justificandi ei largiuntur, cum alioqui fides sit mortua, seu vim hujusmodi non habeat. Unde cum fidei soli perfecta justificatio aut salus adscribitur, bona opera in ea per metonymiam efficientis cum synecdoche quadam conjunctam sunt intelligenda. Incipit quidem aliqua ratione justificatio, cum quis primum in *Deo* ac Christo fiduciam suam collocat, & remunerationem ab ipso, si ei pareat, sperat, etiamsi nondum opere ipso Deo paruerit: sed primum in ea ipsa quoque fide licet imperfecta adhuc includitur consilium ac decretum animi firmum Deo in posterum parendi; & ea mutatio animi in melius, quæ *μετάνοια* hoc est, *pœnitentia* vel *resipiscentia* potius nomine in Sac. Lit. exprimitur, cum a bonis operibus, tanquam fructibus suis distinguitur. hæc enim non minus, quam ipsa fides, ab omnibus, qui remissionem peccatorum consequi, & sic justificari velint, requiritur. Deinde, si illud animi decretum, quod fides illa statim ex se parit, & in se quodammodo comprehendit, ad effectum non deducatur, omnis fidei fructus perit, eaque plane redditur irrita, ac pro nulla habetur. Quemadmodum enim in homine, qui credere Deo ac Christo incipit, animus est ac consilium *Deo* parendi, ut præmium pietati ab eo propositum consequatur: ita etiam Deus statim animum, ut ita dicam, habet, ei præmium justitiæ, quod antea obtulerat, tribuendi. ei id apud se quodammodo jam destinat, & reponit; id quod justificationis quodammodo est initium. Sed si ille istud animi sui decretum non exsequatur, cessat etiam divinum illud de ipso decretum ejusve effectus; utpote a conditione adhuc pendens, qua non impleta, jure etiam non implentur ea, quæ sub illa fuerant decreta. Fidei autem omnia illa adscribuntur: quia fides strictius ac magis propriè sumta operum bonorum est causa, & quia, ut diximus, ab ea primum incipit justificatio; quia denique ea bonis operibus singulare quoddam pretium addit. qua de re d. l. Galat. 2.16, ubi etiam prolixè explicatum est, quo pacto fides illa, cui justificatio ac salus in sac. Literis simpliciter adscribi solet, operibus a Paulo opponatur: ostensum enim est, eam non opponi operibus quibusvis, sed operibus *τοῖς ἐξ ἔργων* sic dictis, hoc est operibus perfectis quæ sua vi justificationem mererentur, de quibus diximus etiam nonnihil paulo ante vers.20. Causas, cur ita inter se opponantur opera & Fides, vide, si placet, isto ad Gal. loco.

In omnes & super omnes credentes. Ostendit, hanc justificationem, ejusque adipiscendæ rationem, omnibus omnino hominibus esse communem: ne quis putet Judæos quidem per Legem, Gentes autem solas per fidem justificari. Voces *in omnes*, magis videntur significare scopum ac finem, q. d. quæ omnibus offertur, seu quæ omnibus, nempe credentibus, nullo habito gentis, nullo personarum discrimine, destinatur; verba vero *super omnes credentes*, magis designant eventum, seu effectum rei, q. d. quæ super omnes credentes reipsa etiam redundat, vel redundare debet, reipsa illis contingit, aut continget. Voce *credentes*, iterum inculcat conditionem, qua interveniente Deus homines justificare velit, & in qua una, ita ut diximus, acquiescat; ut iterum excludat *opera Legis.*

Non est enim discrimen. Rationem affert, cur dixerit, *in omnes & super omnes* credentes; quandoquidem, ut diximus, existimare quis poterat, aliam esse Judæorum, aliam gentium extranearum, in justificationis negotio rationem: illos per legem, has per fidem justificari. Huic igitur opinioni occurrens apostolus, ait, nullum esse inter nationes personasve in eo, de quo agitur, negotio, hoc est in ratione justificationis adipiscendæ, discrimen: omnes, cujuscunque nationis, cujuscunque etiam status, conditionis, sexus, (nam & hæc diversitas alicubi commemoratur Gal.3.27,28. Col.3.11.) omnes, inquam, æque, per fidem, eam debere adipisci. Restringi verba debent ad subjectam materiam. Nam cæteroqui magnum esse inter nationes diversas discrimen, etiam in rebus ad religionem pertinentibus, vidimus sup. vers. 2.

Vers. 23. *Omnes enim peccaverunt, & destituuntur gloria Dei.* Proximè dictum iterum probat, per occupationem objectionis; quæ ratio probandi Paulo est familiarissima. Dicere enim quis poterat, quandi discrimen aliquod sit inter gentes personasve? Convenientius potius est, ut Judæi quibus Lex lata est, per legem; gentes, quibus ea lata non est, per fidem justificentur; vel saltem, ut aliqui ex Judæis, nempe probiores, ex Lege justificentur, cæteri ex fide. Respondet

po-

Apostolus, haudquaquam ita se rem habere: quandoquidem omnes peccaverint, quemadmodum antea ostensum est, & sic gloria Dei destituantur. Quare cum per Legem justificari nemo possit, (nunquam enim peccasse oportuit) id reliquum est, ut quisquis justificari cupit, per fidem justificetur. siquidem nullus restet alius justificationis modus. Lex postulat, ut omnia Dei præcepta perpetuo serves: siquidem maledictionem comminatur umnibus, quicunque non permanserint in omnibus (hoc est, perpetuo non servarint) quæ scripta sunt in libro Legis, ut ex Deut. 27 ult. docet apostolus noster Galat. 3. 10. Quare si vel semel peccaveris, maledictioni, vi Legis, subjicieris. maledictio autem justificationi è diametro opponitur. Quod si is, qui vel semel peccaverit, Legis vi justificari non potest: quomodo ii, qui & toties, & tam graviter peccaverunt, ut quidem fecerunt omnes homines, per eam justificari possent?

Ὑστεροῦνται, destituuntur, deficiuntur. In qua voce frustra se olim torserunt Interpretes. Metaphora, ut nonnulli annotarunt, sumta est ab iis, qui in cursus certamine, vel alioquin in via, deficientibus viribus, relinquuntur a tergo, ita ut ad metam non perveniant, vel tardius quam oportebat veniant, & sic fructu laboris excidant. Quo respicit etiam Auctor ad Hebr. 4. 1. Omnes homines in cursu rectè factorum defecerunt, nonnulli eum ne ingressi quidem sunt unquam, ideoque gloria ab agonotheta *Deo* illis proposita, carent.

Gloria Dei, cum ea ad homines refertur, qui ejus participes aut sint aut non sint, de gloria illa cœlesti, seu de immortali vita, quæ nobis a Deo parata destinataque est, accipi solet, ut infra cap. 5. 2. 1 Thes. 2. 12. 1 Pet. 5, 10. Quo pacto si hoc etiam loco *gloriam Dei* sumere velis, significabitur neminem habere jus aliquod ad cœleste illud regnum, statumque illum gloriosissimum, quem *Deus* pararit omnibus, quos pro justis habet ac pronunciat: quod perinde est ac si dicas, neminem suorum operum habita ratione justificationem mereri, cum qua divina illa gloria ex Dei decreto necessario sit conjuncta. Reipsa enim neminem cœlestem illam gloriam habere, quis nescit? Sed non videtur usquequaque congruere huic loco ista *gloria Dei* significatio. Neque enim verisimile est, apostolum hoc loco justificationem splendido nomine describere voluisse, nulla ad eam rem occasione sibi data, & sic tacitè pro concesso sumere, eos omnes, qui justificentur, omnino gloriæ illius cœlestis fore participes, etiam Legis vi inspecta. Etsi enim alioqui verum est, Deum, eos. quos justificet, gloriæ suæ cœlestis facturum participes, ut infra docebitur cap. 8. 30: tamen id ex euengelio demum revera patet, non ex Lege: nec est gloria illa cœlestis natura sua cum justificatione conjuncta, sed ex benigno Dei decreto. nec videntur Judæi, quorum fastum toto hoc loco retundit apostolus, id ursisse ac jactasse, se gloriam illam cœlestem mereri: sed mereri se, ut a Deo approbentur, ac justitiæ laudem apud ipsum obtineant. Quare, ut & aliis quibusdam interpretibus visum est, per *gloriam Dei* hoc loco potius significatur laus & approbatio, quæ a *Deo* proficiscatur, & opponitur *gloriæ hominum*, seu ab hominibus proficiscenti, ut sit genitivus causæ efficientis. quo pacto legimus Johan. 12. 44 de Judæorum principibus, *eos dilexisse gloriam hominum magis, quam gloriam Dei*: quod Christus apud eundem Johannem ita extulit: quomodo potestis vos credere, *gloriam alii ab aliis accipientes, & gloriam quæ a solo Deo* (scil. est, vel proficiscitur) *non quæritis?* Istiusmodi autem laus atque approbatio hoc loco intelligitur, quod omnes muneris tui partes penitus expleveris, quod perfectè justus atque innocens deprehensus fueris. Ita enim de se gloriabantur Judæi: hanc apud homines, seu inter se habebant gloriam. sed non apud Deum. hanc illis Paulus excutere cupit, ut infra intelligemus vers. 27, & cap. seq. vers. 2.

Vers. 24. *Justificati gratis*. In hoc & tribus seqq. versiculis, apostolus totam rationem justificationis per fidem, quam ratione manifesta hucusque comprobarat, uberius declarat, causis illius explicatis. Cum enim in eo consistat principalis totius hujus tractationis scopus, ac controversiæ inter Paulum & Judæos cardo; æquum fuit, ut in eo aliquantum immoraretur. Explicat autem primo causas ejus justificationis efficientes, tum principalem, tum medias, sive extra nos, sive in nobis existentes; deinde finalem. Efficiens principalis est *Deus*, ejusque gratia seu benignitas; quam primo loco exprimit: causa media extra nos posita, est Christus, et per eum facta redemtio, ad quam inprimis sanguis ipsius, seu mors ejus cruenta spectat: in nobis est fides quæ est conditio, a nobis ad justificationem obtinendam præstanda. Finalis, est demonstratio justitiæ *Dei*: cui subservit, & veluti uberem materiam atque occasionem præbet, prætermissio peccatorum antehac in Dei tolerantia patratorum. Transit autem ad istarum causarum explicationem, per quandam objectionis occupationem. Cum enim asseruisset. quod omnes peccaverint, & *Dei* gloria careant, seu ut explicuimus, approbari a *Deo*, factorum suorum habita ratione, ac justi pronunciari non mereantur; quærere aliquis posset: quomodo ergo justificabuntur? Actum de illis esse videtur. Quis enim justus a *Deo* pronunciaretur præter meritum? Respondet apostolus, primo, haudquaquam de illis actum esse: justificari enim eos gratis, atque adeo absque suo merito, ex mera nempe Dei benignitate, clementia ac liberalitate.

Justificati. Participium hoc, quod ad verborum constructionem attinet, pendet a verbo *ὑστεροῦνται destituuntur*, ut non sit, quod ad verba attinet, necesse id pro indicativo positum dicere. Est autē Græce præsentis temporis *δικαιούμενοι*, quo Latini in passivis destituuntur. Ideo nonnulli Interpretes, ut sententiā clarius exprimerent, per præsens indicativi reddiderunt: particula *autem*, quā occupationis sententia postulat, insuper addita, hoc modo: *justificantur autem gratis*. Quanquam enim nonnulli malunt poni *igitur*, quam *autem*: rectius tamen, ob caussam dictam, subaudias autem; præsertim cum aliquanto plus in seqq. asseratur, quam ex proximis colligi posset. Vox *δωρεὰν dono* vel *gratis*, opponitur meritis illius cui aliquid datur, & pretio a quocunque tandem profecto, quo compensetur id quod alteri datur. Gratis enim is demum dat, qui ex mera benignitate ac liberalitate *aliquid* largitur alteri, nullo ipsius vero ac propriè dicto merito, quo jus sibi ad rem eam repetendam acquisiverit, provocatus, nullo pretio pro ea accepto: quanquam interim non excludat omnem conditionem. Nam hoc, de quo sermo est donum, nempe justificatio, non nisi fide interveniente dari, ipse urget Apostolus: cujus fidei animam esse pia opera, jam supra vidimus, & infra ipse Apostolus docebit cap. 6. 7, 8. Sed cujus, inquies, tanta

extitit in Gentes benignitas? respondet Apostolus, *Dei gratia*. Id enim, quod voce *gratis* significaverat, adhuc magis explicaturus, & eum, cujus benignitati hoc donum sit imputandum, clare designaturus, addit, *ipsius*, hoc est Dei, cujus in proxime præcedentibus facta fuerat mentio, *gratia*, hoc est ut jam indicavimus, mera benignitate, clementia, liberalitate. Hæc una revera in Deo caussa extitit, quæ eum ad tantum beneficium in nos conferendum impulit. Ubi enim merita desunt, gratiam succedere est necesse, si justificationem quispiam debeat consequi. Et hæc de caussa efficiente prima.

Sequuntur secundæ seu intermediæ, inter quas primum locum tenet ea, quæ extra nos posita est, nempe Christus, & redemtio per eum facta; de qua ita ait: *per redemtionem, quæ in Christo Jesu* scil. est, aut facta est. Si quæras, per quem, quave ratione tanta Dei benignitas hominibus contigerit, quo pacto, cum essent maledictioni ac morti obnoxii ac mancipati, ex hac dira servitute ac captivitate evaserint; respondeo Christum Jesum eum esse, per quem tantum bonum hominibus Dei benignitate contigit; per hunc Deus homines è servitute ac captivitate illa maledictionis liberavit, & veluti pretio in eam rem impenso eos eripuit. Per hunc enim non tantum benignissimam hanc suam voluntatem, de nobis absque merito nostro justificandis promulgavit, sed etiam sanguine filii sui confirmavit ac sanxit, ut hac ratione nobis jus ad remissionem peccatorum, seu liberationem a peccatorum reatu ac pœna largiretur, in qua justificatio nostra consistit. Unde etiam apparet, merito gratiæ ac benignitati divinæ totum id beneficium in solidum imputari. Ab eo enim tum beneficium ipsum, nempe ipsa justificatio, tum ejus perficiendæ media sunt profecta: is filium suum & misit, & pro nobis in mortem dedit, Johan. 3.16, inf. cap. 8.32, & per eum redemtionem nobis fecit. Deo enim ipsi, tanquam caussæ primæ, tribui solet, quod redemtionem nobis fecerit: vide Luc. 1.68, & confer eum Psal. CXI. 9, ad quem locum Zacharias alludere videtur. Unde etiam hoc loco non dicitur, Christum ipsum hanc redemtionem fecisse, licet id alioqui rectè dici queat, & alibi in sac. lit. reipsa dicatur; sed eam *in Christo Jesu*, hoc est usitatissimo Hebraismo, *per* Jesum Christum. factam esse, intellige a Deo: quemadmodum & Ephes. 1.7. *in quo* hoc est, per quem *habemus redemtionem, per sanguinem ejus, remissionem peccatorum, secundum divitias gratiæ ejus*, id est Dei. quibus similia extant Coloss. 1.14 quibus etiam locis explicatur, quanam in re consistat illa redemtio, nempe in remissione seu condonatione peccatorum. Remissio autem peccatorum nil est aliud, quam liberatio a reatu ac pœna peccatorum ex benignitate profecta. Hæc, si jus spectes, statim proficiscitur ex promissione divina seu Fœdere Novo, sanguine Christi confirmato ac sancito, seu mavis, ex ipsa morte Christi cruenta, qua Novum fœdus est stabilitum, in quo remissio peccatorum apertissimè promittitur: actu autem tum demum contingit, ubi fides accesserit, quæ ubi operibus bonis completa fuerit, completur & ipsa peccatorum remissio. Hoc loco de jure, quod ad remissionem peccatorum per Christum omnes homines sint adepti, non de actu ipso sermo est. De voce *redemtionis* diximus non pauca in Epist. ad Galat. 3.13. Plura adhuc videri possunt in disput: F. Socini de J. Christo Servatore, parte 2 cap. 1, & seqq. & in disput: nostra de satisfactione Christi cap. 8. Ostendimus autem ea in sac. lit. cum ad homines passivè refertur, solere denotari liberationem a servitute aut captivitate, & inprimis eam, ad quam perficiendam impendium aliquod intervenerit, etiamsi id nemini revera persolvatur. Itaque hanc vocem utplurimum vel synecdochicè sumi, specie posita pro genere: vel per metaphoram ac similitudinem. quemadmodum hoc loco accidit, ubi tanta est similitudo inter redemtionem propriè dictam, & liberationem nostram, ut una tantum conditio desit, quæ ad propriè dictam redemtionem requiritur. Est enim captivus, homo; sunt hostes, qui eum captivum detinent, peccatum, & ejus caussa efficiens, diabolus, & effectum, maledictio seu mors æterna: est, qui captivi liberationem procuret, *Deus & Christus*: est pretium seu impendium in liberationem factum, Christi anima seu vita, ejusdemque sanguis, atque adeo Christus ipse, quatenus in mortem est traditus. Id unum deest, quod nemo pretium acceperit, a Deo ac Christo impensum. Id enim alioqui persolvendum fuisset hostibus captivos nos detinentibus, quod fieri nec debuit, nec potuit. Sed hæc fusius explicata sunt in scriptis paulo antè citatis: in quibus etiam animadvertes vocem ἀπολύτρωσις significare quoque expiationem, ut Hebr. 9.12, 15. Quam significationem si hic locum habere velis, non multum pugnabimus. Res enim eodem recidit: est enim expiatio liberatio a reatu, præsertim victima interveniente facta. Sed prior significatio usitatior est, & ad gratiam Dei, cui tota justificatio adscribitur, aliquanto accommodatior. Quia vero hac redemtione per Christum facta certitudo justificationis gratuitæ, quam Paulus asserit, potissimum nititur; ideo ut ejus ratio melius intelligatur, eam quodammodo explicat Paulus; & simul illam justificationis caussam interserit, quæ in nobis sita est, seu quæ a nobis tanquam ejus adipiscendæ conditio requiritur, dum ait:

Vers. 25. *Quem*, scilicet Christum Jesum, *proposuit Deus propitiatorium per fidem, in ipsius sanguine.* Quæ verba, ut rectè intelligantur, animadvertendum est, vocem ἱλαστήριον seu *propitiatorium*, apud Græcos Veteris testamenti interpretes omnium frequentissimè designare operculum arcæ fœderis, ubi Deus alloqui Mosen, & suam erga populum voluntatem declarare solebat, ut patet ex Exod. 25.22. xxx. 9, & Num. 7. ult. ibi enim inter Cherubinos sedere dicebatur, vide 2 Samuelis 6.2. 1 Petri 13.6. Eadem voce sic usus est Autor Epist. ad Hebr. 9.5. Hebraicè enim operculum dicitur *capporet*, quæ vox ab eo descendit verbo, quod etiam *expiandi* aut *propitiandi* significationem habet, id *quod* Græcis est ἐξιλάσκεσθαι seu *propitiare*. quam significationem hic secuti sunt Græci interpretes, vel quia in eo operculo *Deus* se propitium exhibebat, Mosen alloquens, & populo suam voluntatem per eum declarans; vel etiam quia coram eo expiatio peragebatur. Ad hoc operculum, tanquam umbram quandam Christi, alludit hoc loco Paulus, ut ab aliis etiam observatum est. Quemadmodum enim olim *Deus*, in operculo illo quodammodo residens, suam in eo voluntatem populo per Mosen, quem alloquebatur, declaravit: ita etiam *Deus* in Christo habitans, in eo, seu per eum, voluntatem suam, non uni alicui genti, sed universis orbis nationibus declaravit;

navit; & voluntatem quidem admodum propitiam, benignitatis ac gratiæ plenissimam; omnibus enim remissionem peccatorum per eundem obtulit, & se iniquitatibus eorum propitium fore testatus est, Quare longè majori jure Christus *ἱλαστήριον* dici meretur, quam operculum illud, in quo Deus voluntatem suam ad legem, cujus severitas nota est, spectantem aperuit, quodque ipsum ad declarationem illam per se nihil contulit. Vide, si placet, plura de hac voce, in disputatione nostra de satisfactione Christi cap. 7, partic. 5, & seqq. usque ad 13. ubi etiam deprehendes, tantum abesse, ut vel ex hac voce, vel ex toto hoc loco probari possit, *Deum* re atque ipso actu iratum, per Christum demum nobis placatum fuisse: ut contrarium potius inde probetur. Cum enim Deus ipse Christum ultro propitiatorium constituerit, per eum remissionem peccatorum ac vitam æternam nobis obtinuerit, & ut tanti beneficii participes fieremus, unigenitum suum filium in mortem acerbissimam tradiderit; apparet eum, ira sponte deposita, nos summopere amasse, ut quidem sac. lit. apertè testantur: licet interea, ut hujus beneficii fructum sentiremus, & eum reipsa ac perfecte propitium experiremur, fidem a nobis requisierit, & ut cum eo reconciliaremur. hoc est ex inimicis ejus amici fieremus, & ad eum toto pectore converteremur, voluerit. qua de re infra cap. 5. vers. 10, 11. Quodsi *ἱλαστήριον*, hoc loco idem esse velis, quod *ἱλασμὸς* seu propitiatio, quo nomine Joannes Christum insignit, quia nimirum sit is, per quem peccata nostra expiantur, hoc est nos ab eorum reatu ac poena liberemur; nihilo magis inde probabitur Dei per Christum placatio: cum hoc ipsum quoque ex singulari Dei erga nos amore profectum esse idem Joannes doceat. Vide priori Epist. Joan. cap. 4. 20. Sed nihil est necesse, a significatione priori, & pulcherrima allusione quicquam recedere. Est autem, quod Deus Christum proposuerit propitiatorium, hoc est eum in oculis hominum collocarit, quo pacto videtur etiam aliquo modo opponi illi propitiatorio sub Lege, quod in obscuro aliquo loco, ab oculis vulgi remoto, poni jussit. At Christus inter homines apertè versari, & benignissimam *Dei* voluntatem omnibus testari voluit.

Addit *per fidem*, hoc est fidei, non operum, conditione addita: quemadmodum infra cap. 4. 13 *per Legem*, est legis implendæ conditione addita, ut ibi videbimus. Significat igitur, Deum ita se propitium mundo per Christum exhibuisse, seu propitiam ei suam voluntatem declarasse, ut conditionem nihilominus apponeret; sed conditionem admodum æquam ac facilem, & benignitati isti suæ admodum consentaneam: quia non opera legis, non perfectam omnibusque numeris absolutam totius vitæ pietatem requisierit ab eis, qui justificari vellent, sed fidem tantum. quanquam omnis generis pietate, quam fides ex se parit fœcundam, ut supra explicuimus. Voces autem illæ *in sanguine ejus*, non cum proximis, præsertim solis, cohærent; sed potius cum illis, *proposuit propitiatorium*: q. d. eo inprimis Deus propitiam suam voluntatem per Christum declaravit, dum sanguinem ipsius fundi voluit, ut eam apertissimè demonstraret, confirmaret, ac sanciret. *in sanguine* igitur, est, vel per sanguinem, interveniente sanguine, ut Erasmus vertit: vel, quod eodem recidit, *in sanguinis fusione*, seu in morte cruenta. Hæc enim apertissimum est charitatis divinæ erga peccatores argumentum; & maximè propria Novi Fœderis, in quo remissio peccatorum omnibus hominibus offertur. qua de re videri potest tractatio de vi mortis Christi in salutis nostræ negotio disputationi nostræ de satisfactione Jesu Christi præmissa, & ipsius disputationis cap. 1. partic. 26. Alludit in voce *sanguinis*, vel ad fœderum sanciendorum ritum; mactata enim pecude olim confirmari ac sanciri solebant, unde & Vetus Testamentum ita sancitum fuit, Exo. 24. Hebr. 5. quin & alibi ejus ritus vestigia in sacris literis Veteris Fœderis deprehendis. Vide Genes. 15. vel alluditur ad sanguinem victimarum: sed prior allusio loco est accommodatior, ubi de testatione divinæ erga nos benevolentiæ agitur. vide etiam 1 Timot. 2. 6, & confer cum præcedentibus. Ex his apparet tota redemtionis nostræ, quam *Deus* per Christum Iesum fecit, ratio. Misit *Deus* Christum filium suum. per eum benignissimam suam voluntatem de remissione peccatorum, deque justificatione gratuita, sola fide obtinenda, mundo declaravit, & sanguine ejusdem obsignavit. Hac ratione nos in libertatem asseruit, & ex peccati, seu mavis maledictionis ac mortis sempiternæ, captivitate ac servitute, quantum in se fuit. exemit, & sic jus ad justificationem obtinendam nobis dedit: ut jam nihil restet aliud, quam ut fidem amplexi, tanti beneficii reipsa fiamus participes.

Sequitur jam finis, tum ipsius justificationis gratuitæ, sub N. Fœdere propositæ, tum vero inprimis medii illius, quod ad eam perficiendam *Deus* adhibuit, hoc est redemtionis per Christum factę, quam in primis hujus versiculi verbis clarius explicari vidimus; dum addit: *Ad demonstrandam justitiam suam.* Pendent hæc proximè a verbo *proposuit*. Quare si verba ipsa spectes, finis hic explicatur ejus medii, quod ad justificationem hominibus tribuendam fuit a Deo adhibitum. quamquam infra videbimus, jure statui posse, etiam ipsius justificationis finem hic exprimi. Deus, inquit, proposuit Christum, per quem se propitium toti orbi declararet, fidei tantum conditione addita, atque ab hominibus requisita; idque inprimis tum, cum sanguinem ipsius fundi voluit, hoc autem totum eum in finem fecit, ut justitiam suam hoc pacto illustrem omnibusque conspicuam redderet, & apertissimo hoc argumento demonstraret. Per justitiam Dei nonnulli hoc loco intelligunt Dei benignitatem, quæ interdum *justitiæ* nomine in sac. literis significatur, unde & ipsa beneficia justitiæ dicuntur 1 Sam. 12. 7. vide Ps. 36. 11, & 112. qui locus citatur 2 Cor. 9. 9, ubi etiam versic. seq. 10 pro benignitate vox *justitia* a Paulo sumitur. Sunt & plura Psalmorum inprimis loca, in quibus hoc pacto vox eadem sumitur a viris doctis, ut Ps. 5. 9. xxii. 32. xxvi. 7 xlviii. 11. lxxi. 16. xcviii. 2. cxix. 40. in quibus tamen locis, *justitia Dei* ab aliis pro fide seu veritate Dei in servandis promissis accipitur, quam significationem etiam supra hoc c. vidimus ℣. 5, ut collatio ejus ℣. cum ℣. 4, & 7 ostendit. Eadem occurrit 1 Joh. 1. 9. ubi remissio peccatorum nobis a *Deo* promissa, & sanguine filii ejus obsignata, justitiæ effectus constituitur. quin & 2 *Pet.* 1. 1, nisi ibi pro benignitate sumere malis. Huic *Pauli* loco melius congruit posterior significatio, nempe ut justitia Dei sumatur pro fide, seu veritate ac constantia Dei in servandis promissis, quemadmodum tum veteres, tum recentiores quidam interpretes animadverterunt. *Declaratio* bonitatis divinę potius verbis præcedentibus continetur, quibus exprimitur medium

ad hunc finem spectans. Sed quia paulo superius asseruerat *Paulus* vers. 21, justitiam illam *Dei*; seu justificationem a Deo proficiscentem, quæ sine Lege, per fidem Jesu Christi obtinenda sit, *habere testimonium in Lege & Prophetis*, in quibus *Deus* promisit, se homines aliquando justificaturum ex fide, & ex fide quidem Jesu Christi: ideo apostolus rectè hic dicit, Deum, dum beneficam illam voluntatem suam hominibus per Christum patefecit, & sanguine ejus obsignavit, & sic omnia illa præstitit, quæ ad tantum beneficium in homines conferendum requirebantur; eo spectasse, ut justitiam suam, hoc est, fidem ac constantiam in promissis suis servandis, clarissimo argumento demonstraret. Sanè & supra vers. 4 & seqq. apostolum asserentem audivimus, hanc Dei justitiam, seu fidem ac veritatem nunc elucescere, maximè quia tot extiterunt homines, qui ei fidem impiè derogarint. Non desunt etiam, qui justitiam Dei eo modo sumant, quo paulo antè vers. 21 & 22, nempe pro justificatione ab ipso proficiscente. Sed ea nec sola, nec primo intelligi potest: siquidem ex versic: seq. ubi apostolus rem eandem repetit & explicat, satis ostendit, justitiam istiusmodi primo intelligi, quæ in ipso Deo resideat.

Ait enim: *ad demonstrationem justitiæ ipsius*, vel *suæ, in hoc tempore, ut sit ipse justus*, hoc est ut ipse appareat justus, *& justificans eum, qui est ex fide Jesu*. Verba autem *ut sit ipse justus*, quæ primum subjiciuntur ad explicanda illa, *ad demonstrationem justitiæ ipsius*, vel *suæ*, ejusmodi denotant Dei justitiam, quæ in ipso resideat, qualis non est ea, qua nos justificat. Veruntamen quia subjiciuntur etiam illa, *& justificans illum, qui est ex fide Jesu*, possis non injuria existimare, apostolum etiam hanc secundario & veluti consequenter intellexisse, & sic eodem *justitiæ Dei* nomine, simul & caussam, & effectum, hoc est, & fidem Dei, & inde proficiscentem justificationem nostram, per fidem Christi obtinendam, inclusisse, q. d. ut appareat, ipsum esse justum ac fidelem & propterea etiam justificare eum, qui fidem a Christo traditam, aut in Christo collocatam habet, quandoquidem id promisit. Docuimus autem Disput. de Satisfact. Jesu Christi cap. 1 solere nonnunquam eod. loco, iisdem vocibus, diversas significationes, vel inter se analogas, vel quarum altera ab altera quodammodo pendeat, subesse; cujus rei exemplum habebimus etiam infra cap. 6. 6, 7. Interim tamen dubium non est, quin si alterutra istarum significationum *justitiæ Dei* hoc loco omittenda sit, posterior potius sit omittenda: tum ob caussam jam dictam, tum propterea, quod demonstratio justificationis per fidem a Deo obtinendæ rectè possit referri inter media ad demonstrationem justitiæ Dei spectantia. Quare hæc poterit esse verborum versic: seq. de quibus agere cœpimus, sententia: ut ipse appareat justus, utpote qui secundum promissa sua, in lege & Prophetis extantia, justificet eum, qui est ex fide Jesu Christi.

Quia vero multum ad justitiæ hujus divinæ demonstrationem atque illustrationem contulerat transmissio peccatorum, quæ ad illa usque tempora homines impunè patraverant, tolerante illa *Deo*, & ad illa veluti connivente; ideo ejus rei hic quoque mentionem facit apostolus, ut simul illius etiam rationem redderet, atque ostenderet, cur Deus peccata tam gravia tam diu toleraverit. Sunt enim hæc mutuo sibi caussæ: Transmissio peccatorum ante admissorum in tolerantia Dei, & Demonstratio justitiæ Dei. Hæc caussa illius finalis est: illa vicissim caussa hujus procatarctica, quæ ei occasionem ac veluti materiem præbuit.

Vers. 26. Ait igitur: *propter transmissionem peccatorum ante factorum in tolerantia Dei, ad demonstrationem justitiæ ipsius*, vel *suæ, in hoc tempore. Transmissio* in Græco est πάρεσις: quam vocem omnes, quos vidimus, interpretes, reddiderunt *remissionem*, vel verbis *veniam dare* expresserunt, quasi scriptum esset ἄφεσις. Et nil quidem prohibet, vocem hanc ita accipere: rectè enim dicitur παριέναι seu transmittere peccata is, qui remittit. qua de re dicta sunt quædam a nobis, in disputatione jam semel atque iterum memorata, de satisfact. Christi cap. 1, partic. 80. Sed propriè tamen vox illa significat *transmissionem* seu *prætermissionem*: & potest quippiam a remissione diversum, quamquam ei vicinum, designare, quemadmodum a nonnemine interpretum, aliisque viris doctis est animadversum, nempe divinam illam indulgentiam, qua factum est, ut peccata impunita dimitteret, ea non ulcisceretur, sed ea dissimularet, & ad ea quodammodo conniveret. Poterat ea graviter ulcisci, & homines præsertim suppliciorum terrore ab iis revocare: sed id non fecit, ut haberet tanto ampliorem occasionem, justitiam suam ac fidem in servandis promissis hoc tempore ostendendi: quia nimirum secundum promissa sua homines tot peccatis onustos, & in iis penitus demersos, modo fidem in Christum amplectantur, justificet, & a peccatorum reatu absolvat. Quod si proximis ante Christum temporibus homines a peccatis suppliciorum metu absterruisset, & ad meliorem frugem revocasset, non habuisset tam uberem materiem, fidem illam suam demonstrandi, & exemplum, quod in reliqua etiam secula usque ad mundi finem duraret, & omnes peccatores in spem veniæ per fidem in Christum obtinendæ erigeret, statuendi. Quid enim mirum, dixisset aliquis, si *Deus* hominibus peccata remisit, aut remissionem obtulit, jam ante ad frugem revocatis, & ab impietate dudum reversis? At quid me fiet, qui huc usque in omnium scelerum cœno me volutavi? Quare etiamsi scelera & peccata illa hominum vehementer Deo displicerent, eum irritarent, & ad vindictam incitarent: ea tamen toleravit Deus, & impunita transmisit, ut tanto illustriorem redderet illam, quam diximus, justitiam suam. Maluisset quidem Deus homines piè ac sanctè vivere, ita ut tanta gratiæ ipsius ubertas, per Christum orbi offerenda, incideret in homines bene præparatos, ita enim uberiorem tulisset fructum: sed quia aliter res cecidit, ob ipsorum hominum improbitatem, etiam hac Deus ad gloriam suam usus est, & ad justitiæ suæ illustrationem pro admirabili sua sapientia convertit. Nihil est, quod Deus in gloriam suam convertere aut non norit, aut non soleat. Vide inf. cap. 5. 20 ix. 17, 22, 23. xi. 32, & d. De hac autem πάρεσιν peccatorum, quod quidem attinet ad Gentes extraneas, loquitur idem Apostolus Actor. 17. 30 dum ait: *Cum tempora ignorantiæ dissimularit* (Græcè ὑπεριδὼν) *Deus, nunc denunciat hominibus omnibus ubique ut resipiscant.* Ubi τὸ ὑπεριδεῖν, ut nonnulli annotant, opponitur visitationi seu punitioni iniquitatum. Huc etiam aliquo modo pertinet id, quod idem apostolus de gentibus extraneis dixit ejusdem libri cap. 14. 16, quod Deus *in præteritis generationibus* seu *ætatibus siverit gentes ambulare viis suis*, hoc est pro suo arbitrio ac libitu vivere.

vere. quanquam id catenus inprimis fecerit, quod nullam illis religionis rationem præscripserit, & promulgaverit. quanquam id etiam accessit, præsertim tum cum jam tempora instarent publicandi per Christum euangelii, ut hominum scelera ferè impunita dimitteret, & ea accumulari fineret, quemadmodum jam diximus. Hac interpretatione, quæ & voci *πάρεσιν* & cæteris verbis apprimè convenit, admissa; cessat illa apud interpretes hoc loco agitata quæstio, an Deus sola illa peccata remittat, quæ ante fidem in Christum fuere admissa: quum istorum solorum remissionis hic fiat mentio. Quanquam etiamsi *πάρεσιν remissionem* vertas, non sequitur tamen, Paulum dicere velle, Deum sola præterita peccata condonare; licet hic illorum solorum faciat mentionem: sed potius ideo Paulum asserere, Deum peccata ante Christi tempus, seu ante N. Fœdus per eum publicatum admissa, remittere, ut illustre quoddam gratiæ suæ, qua in posterum quoque erga credentes usurus sit, documentum daret. Cum enim illa fuerint longè gravissima, eorum remissione, ostendere voluisse, neminem in posterum de remissione peccatorum suorum, modo in Christum credat, atque adeo ab iis desinat, desperare debere, sed potius spem ejus firmam concipere, quo pacto idem Apostolus 1 Tim. 1. 15, 16 cum se peccatorum primum seu præcipuum esse dixisset, addit: *sed propterea misericordiam sum consequutus, ut in me primo*, seu *præcipuo* scil: peccatore, *demonstraret Jesus Christus omnem longanimitatem ad exemplum* seu *specimen eorum, qui credituri essent in ipso ad vitam æternam*. Neque vero in loco nostro peccata uniuscujusque fidem antecedentia & consequentia inter se opponuntur: sed peccata hominum generatim ante Christi seu Novi fœderis promulgationem, & post eam, ipso Christi tempore, admissa. Itaque non ex hoc loco, sed ex aliis colligendum est, quid Deus de illis peccatis, quæ post fidem in Christum ab unoquoque admittantur, statuerit, num ea sit remissurus, nec ne. qua de re erit a nobis agendum capp. 6, 7, 8. quamquam id fidei natura rectè intellecta satis intelligitur, qua de re dictum est fusè Galat. 2. 16. Ut igitur ad verborum apostolicorum explicationem redeamus, cum Apostolus ait *διὰ τὴν πάρεσιν*, *propter transmissionem*; plerique ex recentioribus interpretibus *διὰ* licet accusativo junctum, reddunt *per*, non secus ac si *διὰ* Græcum esset genitivo junctum, vel saltem, utut retineant vocem *propter*, eam tamen pro *per* sumunt. Et fit quidem interdum, ut *διὰ* accusativo præfixum, quod est *propter*, eandem vim habeat quam *per*, quam in rem notatur exemplum Joh. 6. 57. Nam & *διὰ* accusativo præfixum, & Latinum *propter*, omne caussarum genus notare, sed maximè tamen caussam impulsivam, ac finalem designare solet: hoc autem loco sermo est de caussa procatarctica demonstrationis justitiæ divinæ, quæ inter impulsivas est. Itaque potest vox *διὰ* accusativo juncta rectè verti *propter*, & consuetam vim suam retinere: ut significetur, quia Deus jam a longo satis tempore peccata impunita dimiserit, & ea multiplicari, & propè in immensum crescere permiserit, atque hac ratione amplam justitiæ suæ demonstrandæ materiem quodammodo pararit, hoc ipso tempore voluisse justitiam illam suam promulgatam de justificatione per fidem in Christum obtinenda, demonstrare. Captavit enim Deus quodammodo hanc occasionem, ut omnibus post secuturis seculis clementiæ ac misericordiæ suæ asylum, quo omnibus in Christum credentibus perfugium pateret, erigeret. Nam quanto corruptius fuit seculum, quanto magis in omne flagitii genus effusum; tanto uberiorem Deus habuit materiem & segetem declarandæ tum benignitatis ac clementiæ, tum veracitatis ac fidei suæ. Addit autem, hæc peccata ante facta, & *ἐν τῇ ἀνοχῇ τοῦ Θεοῦ in tolerantia Dei*, hoc est per Dei tolerantiam, Deo ita tolerante, ut reddunt interpretes quidam recentiores. pendent hæ voces a participio *προγεγονότων*, *ante factorum*. explicatur enim caussa non tam efficiens, quam non impediens, & ut nonnulli loquuntur, deficiens, ob quam peccata illa fœda commissa fuerint. ea est tolerantia Dei. Si Deus illa severè ultus fuisset, & apertè suppliciis gravibus immissis ostendisset, quantopere illa sibi displicerent; non ita audacter ac prælicenter homines iis indulsissent. At postquam Deus illa tulit; ideo contemta est ejus lenitas, impunitate facti sunt homines deteriores. Licet autem supra cap. 1 pœnam idololatriæ hominibus immissam commemorarit Apostolus: tamen ea ipsa pœna permissio fuit peccatorum, non eorum inhibitio, ut locus ipse ostendit. Unde & supra cap. 2 vers. 4, de iisdem hominibus loquens, quibus ista pœna fuit a Deo imposita, ait, eos divitias benignitatis & tolerantiæ (*τῆς ἀνοχῆς*) & longanimitatis contemnere, ignorantes benignitatem Dei ad pœnitentiam ipsos ducere. Nempe quia supplicia dolorem inurentia, & acerbitate sua peccandi licentiam coercentia non inflixerat hominibus Deus: ideo tolerantia dicitur fuisse usus. Similiter etiam infra cap. 9. 22 ostendit Apostolus, Deum tulisse Judæos induratos, in multa longanimitate; licet eo ipso, quod indurasset, puniisset: sed pœna illa non admodum ab iis sentiebatur; imo suavis erat; sed ad acerbius illos supplicium ducebat. De voce *ἀνοχῆς* diximus loco modo citato cap. 2. 4. *ad demonstrationem justitiæ ipsius* vel *suæ*. Legunt enim alii *αὐτοῦ*, alii *αὑτοῦ*, spiritu tantum mutato, eodem tamen sensu. ad Deum enim referri nullum est dubium. Sed si illa, ut quidem videntur verba postulare, pendent a participio *προγεγονότων ante factorum*, a quo & proximè præcedentia pendere diximus, legendum est *ipsius*, q. d. quæ peccata antea fuerunt, tolerante illa Deo, admissa, ad demonstrandam justitiam ipsius, non quidem quasi ab hominibus in peccatis admittendis finis ille spectatus fuerit: sed quia Deus illa tolerans eum spectarit. Itaque eodem planè sensu possis etiam cum verbis proximè præcedentibus, *in tolerantia Dei*, aut etiam cum remotiori, *propter transmissionem* præcedentium peccatorum, conjungere. Nomina enim verbalia, qualia sunt *πάρεσις transmissio*, & *ἀνοχὴ tolerantia*, istiusmodi nexum patiuntur. Sed alias verisimilius est ipsi verbo aut participio alicui annecti. Quod si verba *in tolerantia Dei*, ita interpreteris, *tolerante Deo*, in sequentibus vel legendum erit *αὐτοῦ*, vel *αὑτοῦ*, ut in N. Test: sæpe fit, pro reciproco sumendum est; *ad demonstrationem justitiæ suæ*. repetit autem hunc finem, jam ante expressum, sed eum transmissioni peccatorum ac tolerantiæ divinæ subjungit, ut hujus simul rationem reddat, & eam excuset, vel potius defendat, & justam ejus rationem Deo constitisse ostendat. Mirari enim quispiam alias posset, cur Deus tantam hominum licentiam et impietatem tam diu tolerarit. Sed nunc nihil mirum est, fine ejus rei convenientissimo &

maximè eximio explicato, qui & cum summa Dei gloria, & cum summa hominum ipsorum bono conjunctus est. Verba *in hoc tempore*, opponuntur, ut jam superius indicavimus, temporibus ante Christum, quæ indicantur particula πρὸ seu *antè*, in participio *προγεγονότων*. *antè factorum*. Denotant ergo tempus Christi revelati, & promulgati per eum euangelii, seu publicati Novi Fœderis; quod idem significatum fuit supra ℣. 21 vocula *nunc*. Sequentia, *ut sit ipse justus, & justificet eum, qui est ex fide Jesu*, jam supra sunt a nobis explicata, cum præcedentem versiculum expenderemus. Istud tantum addendum est, *esse ex fide Jesu*, nihil aliud significare, quam fidem a Jesu Christo traditam, in eove collocatam habere, fidei illi esse addictum, qua de re dictum est Galat. 3. 9, ubi eadem est phrasis *esse ex fide*, & ibid. vers. 10, *esse ex operibus Legis*, est esse operibus Legis addictum. supra hac ad Rom. Epistola cap. 2. 8 *esse ex contentione*, esse contentiosum, contentioni addictum. *Fides Jesu* quid sit, explicatum est vers. 22.

Vers. 27. *Ubi ergo [est] gloriatio? exclusa est.* Ex præcedentibus deducit Apostolus corollarium quoddam, quo retundit fastum ac jactantiam Judæorum, de operum suorum meritis, è justitia ea ratione parta, deque prærogativa præ gentibus extraneis (nam & hoc addi potest) sine fine ac modo gloriantium. Ita autem hæc veluti per digressiunculam quandam inserit, ut nihilominus institutum suum principale urgeat, & ex hoc ipso, quod hic deducit, denuo probet. Possent hæc ex proximis verbis, in quibus dictum fuit, *Deum justificare eum, qui est ex fide Iesu*, commodè deduci: nisi sequentia viderentur obstare, in quibus ex eo, quod gloriatio exclusa sit, vice versa colligitur, fide homines justificari. Non facit autem apostolus circulum, & quod fundamenti loco posuerat, iterum conclusionem ejusdem ratiocinationis constituit. Quare ex eo potius deduci videtur, quod Deus peccata ante id tempus transmiserit, & patienter tulerit, ut justitiæ suæ in hominibus justificandis documentum daret illustrius: eo ipso autem gloriationem exclusum ivit, atque adeo exclusit; siquidem omnes peccaverunt, & destituuntur gloria *Dei*, ut supra vidimus vers. 23: ex quibus verbis nonnulli ea, quæ hic dicuntur, concludunt, ut sanè possunt propioribus in hac deductione adjungi. Iam vero si gloriationem exclusum ivit Deus, atque adeo exclusit; fieri non potest, ut ex lege, quæ opera perfecta urget, & ab hominibus postulat, eos justificet: sed ex ea lege, seu doctrina, quæ fidem urget, & ea justificationem obtineri asserit. Ideo Paulus addit, principalem propositionem denuo asserturus: *per qualem legem*, scilicet exclusa est gloriatio, *operum?* num per eam legem *Deus* exclusit, aut exclusum ivit gloriationem, quæ opera præcipit. nempe perfecta? *non*. Certè hac ratione non exclusisset Deus gloriationem, & locum ei præclusisset: sed potius occasionem ac materiem præbuisset, si per eam homines reipsa justificaret. Subaudienda enim est tacita quædam hypothesis seu conditio: nempe si Lex operum, seu Deus per eam, hominibus justificationem præstaret. Nam alioqui etiam Lex operum excludit gloriationem, quatenus omnes homines peccati arguit, ac sua voce damnat, quia eam non præstiterint, ut supra vidimus ipsum apostolum asserere vers. 20. sed si Deus per legem homines justificaret, non adimeret, sed suppeditaret hominibus gloriandi materiam, qua de re audiemus capite. seq. vers. 2.

Sed per Legem fidei. Per hanc Deus exclusit gloriationem: qui enim fide justificatur, non justificatur ob merita sua, sed ex gratia, ut hucusque vidimus, & docetur Galat. 3. 11, 12. Præterea, hæc justificationem consequendi ratio, non Judæis solis, ut lex operum, seu Mosaica. & modus justificationis in ea propositus, competit; sed & gentibus est communis. Quid ergo Judæis, de quo hac in parte glorientur, relictum est? Vox *Legis* hoc loco generalius sumitur, quam alias solet, siquidem duæ legis illius species ponuntur, Operum, & Fidei. quarum alia; quæ Mosaica est, simpliciter, ut jam sæpe vidimus, Lex τῶν ἔργων appellatur, & euangelio solet opponi: hæc vero euangelium est. Sumitur igitur Lex pro doctrina divinitus profecta, aliquid præcipiente ac præscribente: quam significationem vocis proprietas fert. Nonnulli legem hic sumunt pro vi, imperio ac potestate quadam, in qua significatione sumitur infra cap. 7. 21, 23, 25; ubi lex mentis, lex in membris existens, lex peccati commemoratur, & cap. 8. 2 lex spiritus vitæ, lex peccati, & mortis. Sed prior significatio est simplicior, Eadem ergo est Lex fidei, cum Lege libertatis. quemadmodum doctrinam euangelicam appellat Jacobus cap. 1. 25, & 2. 12. Libertatis autem Lex ob id ipsum est, quod fide contenta sit, eaque pietati, quam fidei nomine apud *Paulum* includi solere diximus: opera autem legis perfecta, ipsasque adeo ceremonias, quibus Lex Mosaica Iudæos manciparat, non exigat. Notatur ab interpretib. *Paulum* hoc loco appellasse euangelium legem [illegible]. ob Iudæos, qui nil nisi legem, nempe Mosaicam, perpetuo creparent, eam unam in ore perpetuo haberent. Docet ergo legem quidem etiam hic esse, sed longè aliam, & ab illa, quam perpetuo jactarent, longè diversam.

Vers. 28. *Arbitramur* vel *colligimus igitur, fide justificari hominem, sine operibus Legis.* Repetit breviter propositionem, atque adeo etiam conclusionem principalem, supra ℣. 21, & d. fusius explicatam. *λογιζόμεθα* pro *συλλογιζόμεθα*, ut notant interpretes, hoc est ratiocinando colligimus, concludimus. Quid fides sit, quid opera Legis, jam supra dictum est, vers. 22. Intelligitur ergo, hominem non ideo justificari, quia exactè legem observaverit, & sic operum suorum vi justificationem meruerit; sed quia in Christum credat, & porro sub spe promissorum ab ipso propositorum ejus mandatis pro viribus pareat: utut & ante id tempus gravissimè peccaverit, & nunc quoque per fragilitatem nonnunquam labatur. Simul ac fidem ejusmodi quispiam amplectitur, justificari incipit: & ea completa, completur justificatio, & pleno eam jure homo consequitur, ut Abrahami exemplo Jacobus docuit cap. 2. 21, 22, 23. *Hominem*, id est quemvis indefinite.

Vers. 29. *An Judæorum Deus solum? nonne vero & Gentium? certe & Gentium.* Nova ratione, per quandam prolepsin, principalem illam propositionem ex superioribus illatam probat. Potest autem & objectio, & ratio illi opposita, duplici modo formari: primum ita ut objectio primo ac directè impugnet, ratio autem apostolica propugnet subjectum enunciationis proximè præcedentis, quod indefinitè elatum universali respondet: perinde enim est, ac si dixisset, quemvis hominem justificari ex fide, præsertim cum supra apostolus universalitatis notam & aperte addiderit, & ursferit vers. 20, 22, 23. deinde ita ut primo ac directè

ab objectione impetatur: argumento autem apostolico defendatur prædicatum enunciationis, hoc est modus justificationis ab apostolo defensus, qui exprimitur in verbis *fide absque operibus Legis*. Priori modo ita formari poterat objectio: Si Deus quemvis hominem, etiam Ethnicum, ex fide justificaret, non esset Iudæorum tantum Deus, seu benefactor singularis, sed & gentium. Atqui Deus Iudæorum tantum Deus est, non gentium. Ergo non justificat quemvis hominem, etiam Ethnicum, ex fide. *Posteriori* modo ita formari poterit: Si homines fide sine operibus legis justificarentur, Deus non minus gentium esset Deus, seu benefactor eximius, quam Iudæorum. Neque enim fides, ac porro etiam justificatio per eum obtinenda, minus cadit in gentes, quam in Iudæos: Atqui *Deus* solorum Iudæorum Deus est, non gentium, illorum se Deum fore non semel professus est. Quare non fide, sed ex lege Iudæis propria justificantur homines. Paulus concedit quidem, Deum Iudæorum esse Deum, quod solum revera ex divinis oraculis, præsertim ad Novi Fœderis tempora relatis, colligi potest: sed negat, Iudæorum solum esse Deum, imo contrarium potius manifestum esse ait. Quare argumentum potius invertit, & in adversarium retorquet; idque vel hac ratione, ut universalitatem subjecti assertionis suæ stabiliat; quod fiet hoc modo: Si Deus Iudæos tantum justificaret, non etiam gentes extraneas; Iudæorum tantum, Deus esset, non etiam gentium: At hoc absurdum, quare & illud; vel, ut stabiliatur prædicatum assertionis, hoc est modus justificationis per fidem absque operibus: quod fiet hoc modo: Si Deus ex lege homines justificaret, non ex fide Iudæis & gentibus communi; Deus esset Iudæorum tantum Deus, non etiam gentium. Hoc autem absurdum: quare & illud unde consequitur. Consecutionis ratio patet: quia Deus non est *Deus*, hoc est singularis benefactor illius, quem non justificat, sed damnat, ac pro meritis punit. Iam vero si ex Lege petenda esset justificatio, ea ad solos spectaret Iudæos, utpote quibus solis Lex est lata. Quod vero ad assumtionem attinet, absurdissimum est dicere, Deum esse Deum Iudæorum tantum, uni tantum populo velle, hoc præsertim tempore, vere benefacere, ad eum unum gratiæ suæ divitias velle adstringere: cæteros omnes, non homines, sed bestias, aut bestiis etiam pejores æstimare. Estne enim credibile, Deum, qui omnes æque crearit, & æquali conditione condiderit, tantum velle esse unius gentis, ob carnalem propagationem, a cæteris discrimen, tantam præ toto orbe dignitatem, ut ei uni se benignum exhibere, ejus unius virtuti infinitum præmium constituere velit; cæteris, quorum par, fortè etiam major virtus ac pietas esset, ab eo penitus exclusis, & in sempiterni exitii barathrum præcipitatis? *Certe* id haud quaquam est concedendum. Utitur interrogatione Apostolus, quia res adeo sit perspicua, ut sine manifesta absurditate negari nequaquam possit. Est autem in verbis ellipsis vocis Dei, quæ & subjecti & prædicati locum tenet, perinde enim est, ac si dixisset: an Deus Iudæorum tantum Deus est: annon & gentium est *Deus*? certe & gentium Deus est. Ea, quæ extat, subjecti locum tenet, ut articulus etiam videtur indicare: inde postea in prædicato repetenda est. Similis ellipsis extat in eadem phrasi Marc.12.27, & Luc.20.38, ut intelligatur tum ex reipsa, tum ex loco parallelo, apud Matth. cap.22.32, ubi plena est oratio, & Hebr.11.16, supra cap.2.28, 29. contra ex prædicato subjectum erat repetendum.

Deum esse alicujus, in sacris literis interdum significat ab aliquo pro Deo haberi ac coli Exod.3.6,15.16: IV.5. sed sæpissimè etiam, esse insignem alicujus benefactorem Daniel 2.23,47. Vide Psal.33.12. quo pacto Deus etiam post mortem Deum se vocavit Abrahami, Isaaci, & Iacobi: eam ob caussam, quia ut D. Auctor ad Hebr. cap.11.16 docet, paravit illis civitatem, nempe illam cælestem, eosque, ut Christus ipse docuit, est ex mortuis resuscitaturus, vide Matth. 22.31,32, & Luc.20.37,38 conf. cum vers. 35, 36. Sic etiam seminis Abrahamici Deum se futurum, & postea etiam populi Israelitici, & denique nostrum, quibuscum Novum Fœdus percussit, promisit Genes. 17.7,8 Exod.6.7. Levit.26.12. qui locus etiam ad nos refertur 2 Cor.6.16. confer quoque Ierem.31.33. Hebr.8.10. Apoc.21.3,7. Hoc loco posterior significatio, uti jam indicavimus, amplectenda est: quanquam non ita, ut statuatur Deum secus ipso, præsertim perfecto, omnium esse Deum, seu benefactorem; sed propensa in omnes voluntate, qua fit, ut omnibus bene cupiat, omnium salutem ac conversionem, sine qua illam adipisci non possunt desideret; quatenus inquam (ut hujus ipsius apostoli verbis 1 Tim.2.4 scriptis id explicemus) vult seu desiderat, ut omnes homines serventur, & ad cognitionem veritatis, quæ salutis adipiscendæ medium est, perveniant.

Vers.30. Hoc autem ita se habere, (quæ fuit assumtio argumenti apostolici) ea ratione probat, qua & dicto ad Timoth. loco utitur. *Siquidem unus [est] Deus.* Unum intelligit non tantum quatenus in se unus est, sed etiam respectu omnium hominum, sive Iudæorum, sive gentium, omnibus idem Deus est communis: non alius Iudæorum, alius gentium. quo pacto & respectu Christianorum omnium alibi dicit unum eundemve esse *Deum* · 1 Cor.12.6. Eph.4.6. *Cum* ergo unus sit omnium terræ nationum ac populorum Deus, qui omnibus supremo cum imperio præsit, omnes regat ac gubernet, ac omnibus æque sit colendus: qui fieri potest, ut non æque omnibus benè cupiat, si facta cæterorum sint paria? qui fieri potest, ut non æque horum atq; illorum virtutem, vel præmio proposito excitare, vel excitatam ac constanter cultam remunerari: & sic omnes æq; per fidem, & in ea comprehensam pietatem, justificare velit? Si peccata Ethnicorum obstant, obstabunt & Iudæorum: quæ etsi tandem non ita per se sint gravia, ut Ethnicorum, æque tamen gravia aut etiam graviora sunt eatenus, quod adversus expressam *Dei* legem ac comminationem sint commissa, nec ignorantia aliqua divinæ voluntatis queant excusari. Lex enim subintroiit, ut abundaret delictum, hoc est ejus vis, quam ad damnandos homines habet, augeretur. Quod si Iudæorum peccata ad justificationem per fidem obtinendam apud *Deum* non obstant, non obstabunt & Ethnicorum, apud eundem Deum, quem cum Iudæis communem habent. Ita ut jure concluserit apostolus, Deum utrosque per fidem justificaturum, dum ita ait:

Qui justificabit circumcisionem ex fide, & præputium per fidem. q. d. Quare, cum unus idemque sit Deus & circumcisorum & præputiatorum, utrosque etiam eodem modo justificabit, nempe non per Legem Iudæis propriam, sed per fidem. *Circumcisio* pro circumcisis: *præputium* pro præputiatis. qua de re vide sup.

cap. 2.26, 27. Gal.2.7, 8, 9. *ex fide*, & *per fidem* idem est. placuit apostolo diversis particulis in re eadem uti. Nisi quis dicere malit, eum aliquanto significantiori phrasi usum esse, cum de Judæis loqueretur. dixisse enim *ex fide*, id est fidei ipsius vi, ne quam hujus rei partem legi tribuerent, & si simpliciter dixisset *per fidem*, putarent fidem quidem intervenire ad justificationem omnino debere, sed vim tamen præcipuam in operibus Legis esse sitam. De Ethnicis hac in parte minus erat metuendum.

Vers. 31. Tandem objectionem tum adversus proximè dictum, tum adversus superiora, in quibus principalis propositio seu mavis conclusio expressa fuit, occupat ac diluit, dum ita subjicit: *Legem ergo abolemus per fidem? Ne fiat*, seu *Absit: sed Legem statuimus* seu *stabilimus*. Potuisset enim quispiam dicere: Si Deus ex fide sola, ut tu ais, sine operibus Legis omnes homines justificat: Lex Mosaica hac ratione prorsus tolletur atque abrogabitur, quid enim ea erit opus, si absque ea homines omnes justificari poterunt ac debebunt? At lex absque scelere tolli nequit. *Apostolus* consecutionem argumenti negat, dum respondet *Absit*, nempe ut Legem, per fidem, hoc est dum fidem urgemus, & ea justificari homines docemus, aboleamus, & irritam prorsus atque otiosam reddamus. *Possis fidem* sumere pro doctrina de fide, ut Gal.1.22. III. 2.5, 23, 25. *Sed Legem*, inquit, *stabilimus*. imo vero Legem per doctrinam de fide stabilimus, tantum abest, ut eam tollamus. Etenim cum fides viva, & justificandi vim habens, omnino requirat veram pietatem in lege præscriptam; (veram autem pietatem vocamus, quæ in virtutibus, & rerum sua natura honestarum observatione consistit.) quisquis fidem urget, simul etiam urget, ut Lex, quatenus nimirum honesta præcipit, & sic omnibus hominibus etiam Ethnicis communis censeri debet, & æterna esse meretur, observetur. Quin etiam cum fides vires hominibus suppeditet ad pietatem colendam, quas ipsa Lex, ut inf. cap.7, & 8 audiemus, hominibus præstare non poterat; per fidem, aut de fide doctrinam fit ut Lex nunc longè diligentius, longè exactius, quam antea unquam factum fuerat, & a longè pluribus, hoc est etiam a gentibus extraneis observetur. Quare Lex egregiè per fidem stabilitur, qua de re infra cap.6, & duobus seqq. & cap.12, & seq. Eatenus tamen, quatenus nimis rigida fuit ac severa, & omnes in universum homines damnavit, atque a justificatione exclusit; quatenus etiam umbras tantum rerum futurarum, & veluti puerilia religionis elementa & progymnasmata continuit, per fidem abrogatur. Euangelium, quod fidem docet, Legi oppositum, *gratiæ* & *veritatis* nomine describit: illam severitati, hanc umbris legalibus opponens. Quatenus ergo lex gratiæ ac veritati opponitur, eatenus abrogata est: quatenus cum ea consentit, salva est, imo velut in integrum per doctrinam Euangelicam est restituta.

CAP. IV.

ARGUMENTUM.

Hoc capite Abrahami potissimum exemplo totam justificationis rationem comprobat atque illustrat: id enim tum ob divina testimonia, tum summam viri, apud Judæos præsertim, contra quos hic disputatur, auctoritatem maxime illustre est, et ejusmodi, ex quo de ceteris quoque hominibus, ipsius vestigia sequentibus, judicium faciendum est. Partes capitis tres sunt. In prima ex isto Abrahami exemplo, cui etiam Davidis *testimonium annectit, docet, hominem justificari fide, sine operibus, seu operum meritis; atque ita comprobat id quod versu 21 capitis præcedentis dixerat, justificationem istam habere testimonium in lege & prophetis. In secunda eodem exemplo docet, non solum ad circumcisos, quales erant Judæi, sed etiam ad præputiatos, quales erant gentes extraneæ, istam justificationis rationem pertinere. In tertia ipsam Abrahami fidem describit, ut hoc fidei veluti exemplar nobis proponat, & ad ejus imitationem nos excitet.*

Vers. 1. QVid igitur dicemus Abrahamum patrem nostrum invenisse secundum carnem? In hoc problemate, seu quæstione, continetur id, quod in prima hujus capitis parte potissimum est tractaturus. Etsi autem revera id agat apostolus, ut præcedentia argumento ex Abrahami exemplo petito comprobet, annectit tamen ipsam quæstionem præcedentibus per particulam *igitur*, quia ea quæstio ex superioribus aliqua ratione oritur, & inde quispiam ad eam movendam arripere occasionem facilè poterat. quasi dicat: cum ostensum sit, Deum hodie Judæos & gentes ex fide, non ex operibus esse justificaturum: hinc non injuria quæri potest de Abrahamo patre nostro secundum carnem, quem justificatum esse nemo dubitat, quamnam justificationem is sit consecutus num eam quæ ex operibus, an vero eam quæ est per fidem? Num dicendum, illum eadem ratione esse justificatum, qua ego hoc tempore homines omnes a Deo justificari assero; an vero alia, ut quidem alii censent?

Cum ait *quid dicemus Abrahamum invenisse*, non est dubium, quin de justificatione loquatur: de hac enim toto hoc loco agitur. Jam vero, eum justificatum esse, dubium non erat, præsertim apud Iudæos, adversus quos hic disputat: de modo tantum & ratione justificationis erat quæstio. Etsi enim hanc quoque satis apertè sacræ literæ veteris fœderis exprimant, dum fidem illi ad justitiam imputatam esse ostendunt: satis tamen ex sequentibus apparet, Judæos, qui operibus justificationem se mereri putabant, eadem ratione Abrahamum justificatum contendisse. Quare vocula *quid* non tam de bono, seu de justificatione ipsa, quam de ejus modo ac ratione, seu mavis, de justificatione habita ratione modi, accipienda est, quemadmodum jam explicuimus. Hoc modo & alibi eadem vox, aut similes, quæ rem ipsam significare videntur magis de modo illius loquuntur, seu de re, habita ratione modi. Sic Marc. 4.23. *quid audiatis*, apud Lucam 8. 18 dicitur, *quomodo audiatis*: & Johan. 4.22: *vos adoratis quod nescitis; nos adoramus quod scimus*, non tam de eo ipso quod adorandum sit, quam de adorationis ratione, nempe ubinam ea peragenda sit, accivitur, ut ex præcedentibus intelligitur. Idem docuimus Galat.6.7: *quia quod seminaverit homo, hoc & metet:* ubi, ut ex sequentibus intelligitur, non tam de eo ipso quod quis seminaverit, quam quomodo, seu cui agro semen crediderit, sermo est. *Invenire* autem hoc loco est consequi, adipisci, ut Genes. 26.12. Prov. 8. 35, 17, 18. Sic videtur sumi, quoties dicitur invenire gratiam in oculis alicujus, id enim est gratiam alicujus consequi, gratia & favore alicujus potiri. Voces *secundum carnem*, cum vetere interprete & Erasmo

tuo aliisque compluribus, per trajectionem positas esse censemus; jungendas autem cum nomine Patris. Qua de causa vetus interpres, ut omnem ambiguitatem evitaret, verbum invenisse præposuit subjecto, hoc modo: *Quid igitur dicemus invenisse Abrahamum patrem nostrum secundum carnem?* Vocat Abrahamum patrem sibi cum cæteris Judæis communem, ut hoc ipso ostenderet, se illum, tanquam generis sui ducem ac principem, non minus quam Judæi cæteri suspicere ac magnifacere, & ea, quæ dicturus sit, non ullo existimationem ejus minuendi studio, sed ipsius veritatis amore impulsum, ac vi quadam adactum dicere.

Sed addit, eum patrem suum & cæterorum Iudæorum esse secundum carnem, quia infra hoc ipso cap. vers. 11, & deinceps docebit, Abrahamum esse patrem omnium credentium, sive Judæorum, sive Ethnicorum, nempe secundum spiritum, seu spiritualem. Nam *secundum carnem & secundum spiritum* opponi sibi invicem solere, docuimus supra cap. 1.4. Quare significare voluit, Abrahamum eatenus suum & Iudæorum omnium communem esse patrem, quatenus carnali naturalive ratione ab eo ipso æque fuerint orti. Alioqui secundum spiritum non agnoscebat apostolus Judæos omnes pro Abrahami filiis, cum non omnes crederent, quemadmodum nec Israëlitas secundum carnem. Vide infra cap. 9.7, 8. Gal. 4.28, 29. Adde 1 Cor. 10.8. Secundum carnem interpretari, ex operibus, ut faciunt nonnulli, & sine exemplo, & durum atque obscurum esse videtur.

Vers. 2. *Si enim Abraham ex operibus justificatus est, habet gloriationem, sed non apud Deum.* His verbis per prolepsin quandam ostendit, jure se quæsivisse, quid de Abrahamo ratione justificationis sit statuendum. Potuissent enim alii dicere, cur tu quæris, quid de Abrahamo hac in parte sit dicendum? quasi vero dubium sit, illum operum suorum vi ac meritis fuisse justificatum. Hanc ergo objectionem refellit Apostolus, & sic ostendit, rectè se ea de re quæstionem movisse. Docet enim, Abrahamum nequaquam, ut vulgo apud Judæos æstimetur, ex operibus esse justificatum. Possunt autem verba duplici modo (quanquam sententia prope eadem est) accipi. Primum, ut licet in speciem non nisi unam enunciationem videantur continere, tamen conciso quodam loquendi genere duas revera contineant, nempe majorem, ut in scholis vocant, & minorem propositionem Syllogismi hypothetici ex quibus conclusio, quæ subticetur, facile potest colligi: quasi diceret si Abraham operum suorum vi ac merito fuisset justificatus, haberet gloriationem, seu gloriandi causam ac materiam, habet de quo glorietur. Atqui gloriationem non habet, nempè apud Deum, seu coram Deo. Apud homines enim habere gloriam nihilominus posset: sed id hic non est spectandum. Ergo ex operibus non est justificatus. Minor propositio, seu assumtio in sequentibus probabitur. Deinde possunt ita eadem verba accipi, ut, quemadmodum præ se ferunt, unam tantum enunciationem seu propositionem contineant. Sed tunc verbum justificatus est, non de re ipsa, sed de rei declaratione, seu mavis pronunciatione seu assertione intelligendum erit. Nam alias dici nequaquam posset, Abrahamum, si ex operibus justificatus reipsa fuisset, non habiturum gloriationem apud Deum. Cur enim de suis meritis gloriandi causam justam non haberet, qui eorum vi justificatus fuisset, atque ita jure suo mercedem hanc operibus suis per se debitam repetisset ac sibi vendicasset, nihil hac in parte divinæ gratiæ imputans? Certe ipse *Paulus* paulo antè cap. 3.28 asseruit, gloriationem esse exclusam non per legem operum, sed per legem fidei. Non loquitur autem ibi de gloriatione injusta, aut de eo quod apud homines solos fiat. Hoc enim modo etiam hodie gloriatio locum habet, & tum, cum Paulus hæc scriberet, locum habebat apud Judæos: sed justæ gloriationi, quæ apud Deum etiam valeat, locum non amplius relictum esse ait. Solent autem, apud Hebræos præsertim, verba quæ de re ipsa propriè loquuntur, de rei declaratione, pronunciatione, assertione non semel sumi. *Sic mundare* pro mundum declarare aut pronunciare, & polluere, pro pollutum declarare Levit. 12. vers. 7, 8, sæpius autem cap. 13 & 14. Sic Jeremiæ dixit Deus cap. 1.10, *Ut evellas* (gentes nempe & regna) *& destruas & disperdas, & dissipes, & ædifices & plantes*, hoc est, illa futura enuncies & prædicas Esaiæ cap. 6. 10. Excæca (vel *impingua*) *cor populi hujus, & aures ejus aggrava, & oculos ejus claude*, id est, ea me facturum denuncia. Autor epistolæ ad Hebr. *non enim alicubi angelos assumit*, seu *suscipit*, nempe Christus: hoc est, nuspiam in scriptura angelos suscipere, & iis opitulari dicitur. Sensus ergo istorum Pauli verborum hic erit: Si Abrahamus ex operibus, seu operum suorum meritis justificatus fuisse dicatur ac pronuncietur, habebit quidem aliquam gloriationem apud homines, qui id de eo affirmant & jactant, vel huic ejus laudi favent atque applaudunt, eamque approbant; sed non apud Deum, non Dei judicio, qui eam laudem nequaquam agnoscit atque approbat, sed longè aliter, ut statim ex scriptura docebo, ea de re statuit ac pronunciat: vana erit illa gloriatio, non vera, non justa. Verbis ergo illis, *sed non apud Deum*, tacitæ occurrit objectioni, ne quis eum de quavis gloriatione, etiam ea, quæ apud homines aliquid valeat, loqui arbitretur, & jam ipsi hoc loco objiciat. Gloriationem apud homines locum habituram concedit; sed non veram, quæ coram Deo valeat, ac in ipsius conspectu ejusque judicio subsistere, & ab eo approbari queat. Videmus ergo, apostolum negare, Abrahamum ex operibus justificatum esse: quod quomodo cum illis consistere queat, quæ Jacob. 2.21 & deinceps extant, videbimus paulo post vers. 4, ubi etiam confirmabitur nostra horum verborum, ex operibus justificari, explicatio, quæ est, ex operum meritis, ipsorum operum vi ac dignitate justificari; mereri autem sua vi justificationem nulla opera possunt nisi ex omni parte perfecta. Nam vel unum peccatum facit ut pœnam merearis, & sic factorum tuorum habita ratione, ipsoque jure inspecto, pro justo atque innocente haberi, seu tanquam justus ac innocens tractari nequeas. Quod si vel unum peccatum istiusmodi justificationis rationem intercludit, quanto magis plura, præsertim gravia. *Gloriatio* pro gloriandi materia & causa per Metonymiam sumitur hoc versu, ut infra cap. 15.17. 2 Cor. 1.12 & Gal. 6.4.

Vers. 3. *Quid enim scriptura dicit? Credidit autem Abraham Deo & imputatum est ipsi ad justitiam.* Probatur his verbis, Abrahamum non habere gloriationem, seu materiam ac causam gloriandi, coram Deo, nempe in justificationis ratione; nihil eum suis meritis, sed totum Dei gratiæ debere imputare: nempe quia scriptura, quæ divinæ mentis ac sententiæ interpres est,

& ex qua verum de rebus divinis judicium ferendum est, longe alia ratione, & ei quæ est ex operibus contraria, justificatum esse testatur. Ait enim, Abrahamum credidisse Deo, & id ei imputatum esse ad justitiam, Gen. 15.7. Quomodo autem hæc verba cum justificatione ex operibus pugnent, & eam prorsus excludant, in sequentibus docebit Apostolus. Citat hæc verba Apostolus secundum Græcam interpretationem, vulgo tunc inter Judæos receptam. Verba Hebræa aliquantum discrepant: sed sensus tamen idem est. Ita enim habent: *Et credidit* (nempe Abraham) *in Jehova, & imputavit* (nempe Jehova) *illam justitiam*: hoc est, Deus id ipsum, quod Abrahamus ei credidit, ad justitiam ei imputavit. Hoc loco enim in Jehova credere idem est, quod Deo promittenti credere, & sic spem ac fiduciam io eo collocare. promiserat enim Abrahamo Deus, ut in præcedentibus legimus, prolem numerosam instar stellarum cœli: qua de re infra vs. 18. Huic promisso Abrahamus dicitur credidisse. Non semel confunduntur phrases illæ credere in Deo, vel in Deum, & credere Deo: licet hæc assensum promissis divinis adhibitum propriè significet, illa magis spem ac fiduciam in illo collocatam: quia cum Deus aliquid cuipiam promittit, noo potest quis ejus verbis fidem adhibere, quin simul in eo spem ac fiduciam collocet, & contra; ita ut eodem recidat, sive dicas eum *Deo* credidisse, sive in Deo vel in Deum. Cæteroqui potest quis Deo confidere absque promisso; & contra, aliquid aliud dicenti credere absque fiducia, saltem ita, ut alterum in altero non includatur. Vocula autem *illam* in illo geneseos loco Hebræorum more ponitur pro *illud* (Neutro enim ii, ut notum est, carent) & refertur ad totum id quod præcessit, nempe, quod *Abraham* in *Deo* credidit, quæ eadem est sententia Græcorum verborum. *& imputatum* est ei, nempe hoc ipsum, quod Deo credidit, *ad justitiam*. Qua de causa postea vers. 5 Apostolus hunc ad locum respiciens ait *fidem* imputari ad justitiá. Imputata autem fuit Abrahamo non nisi a *Deo*.

Quare etiamsi verbum *imputandi*, quod in Hebræo activum est, & ad Jehovam seu Deum refertur a Græcis, & porro etiam a Paulo, per passivum sit redditum, non expressa persona agente: sensus tamen idem est, & persona agens, hoc est, justitiam imputans, ex reipsa satis ab unoquoque intelligitur.

Sed nondum absoluta est argumentatio Apostolica nec dum probatum Abrahamum ex operibus non justificatum, & hanc gloriationem apud Deum non habere: itaque pergit apostolus, & argumentationem suam implet, Majore, quam vocant propositione ei addita. Ille enim Scripturæ locus Minoris, seu assumtionis tantum locum obtinet. Ita enim demtis omnibus, quæ illustrandæ rei faciunt, & ipsius tantum argumenti nervis relictis ratiocinari censendus est: *Ei*, qui ex operibus justificatur, non imputatur justitia. At Abrahamo imputata est justitia. Ergo ex operibus non fuit justificatus.

Vers. 4. Sententia assumptionis, ut diximus, vera continetur in illo genes. dicto: sententia propositionis, quam Majorem vocant, in sequentibus dum ita subjicit: *Ei autem qui operatur, merces non imputatur secundum gratiam, sed secundum debitum*: quam in sequentibus, nempe vs. 5, iterum illustrat a contrario. Neq; vero refert, quod *eum qui operatur*, ponat loco ejus, qui *ex operibus justificatur*: alterum enim ex altero, ut mox videbimus, consequitur. Nec refert etiam, quod mercedem collocet loco justitiæ, illud enim genus est, hoc species; & quod de toto genere, vel affirmatur vel negatur, etiam de specie vel affirmatur vel negatur. Ut taceam, genus illud ad certam speciem restringi posse.

Nec porro refert, quod loco ejus, quod in verbis Genes. dictum fuerat, fidem fuisse Abrahamo imputatam ad justitiam, hic de imputatione ipsius mercedis, atque adeo ipsius justitiæ sermo est. Cui enim fides imputatur ad justitiam, ei ipsa justitia imputatur. Verba denique illa, *non secundum gratiam*, sunt quædam veluti declaratio verbi *imputandi*, seu latentis in eo Emphaseos, qua argumentationis vis nititur: quæ declaratur a contrario dum additur, sed *secundum debitum*, ad assertionis hujus veritatem ac robur tanto evidentius ostendendum. Inde enim probatio Majoris propositionis, quam hic exprimi diximus, patet. Nam quod ad primum attinet, verbum *operandi* non accipitur hoc loco plane generaliter pro quavis operatione, sive una sive pluribus, sive perfecta sive imperfecta. Alias enim sequeretur Abrahamum nihil boni (nam de bona operatione hic sermonem esse quivis videt) operatum esse, præsertim ante illud tempus quo illi justitia dicitur imputata. Ita enim argumentari liceret: Ei qui aliquid saltem boni operatur, non imputatur merces secundum gratiam, sed secundum debitum. At Abrahamo merces imputata fuit secundum gratiam, non secundum debitum: Ergo nil fecit boni. Qua conclusione quid absurdius, & ipsi sacræ scripturæ magis adversum? siquidem & sacræ literæ ejus in *Deum* pietatem etiam ante illud tempus commendant, & quandam fidem, quod *Deo*, terra domoque patria exire jubenti paruerit, *Deum* ipsum coluerit, & alia quædam laude digna fecerit. Vide Gen. 12. & 14. Hebr. 11.8,9. Ratio etiam ipsa aperte monstrat, non posse dictum apostoli de quovis opere accipi. Quid si enim opus longè sit impar mercedi? quid si nulla sit inter ipsum & mercedem proportio, ut si merces sit infinita, opus finitum, num secundum debitum, non secundum gratiam merces imputabitur, vel operanti adjudicabitur? Adde, quod Jacobus manifestè docet, illa verba, *Credidit Abraham Deo, & imputatum est ei ad justitiam*, tum impleta fuisse, cum Isaacum obtulit super altare, & inde docet, eum ex operibus esse justificatum: quod consistere non posset, si quodvis opus intelligeretur. Denique simili ratione loquitur Psaltes de *Phinea* Aaronis filio, qui occiso Zamri & Madianitide avertit Dei iram ab Israelitis. *Psal.* 106.20: *& imputatum est ei* (nempe hoc ejus factum, quod fecit & placavit *Deum*) *in* sive *ad justitiam, in generatione & generationem, usq; in sempiternum.*

Καὶ ἐλογίσθη αὐτῷ εἰς δικαιοσύνην. nempe quia ipsi & semini ipsius sempiternum sacerdotium præmii loco a Deo eam ob causam fuit destinatum, ut constat ex Num. 25. 12, 13, licet alioqui factum id minimè mereretur. Nihilominus tamen de facto seu opere ejus manifestè sermo est. Atqui si hæc *Pauli* verba de quovis opere loquerentur, statuendum esset omnino, Phineam tum nihil boni egisse, nec ejus factum ullam justitiæ istius causam fuisse. Statuendum ergo est, oon de quovis opere, etiam imperfecto, mercedi nequaquam respondente, esse sermonem; sed verbum *operandi* κατ' ἐξοχὴν sumendum esse de opere perfecto & mercedem æquante sive justa analogia respondente.

Operanti vero merces &c. Probat ex allatis scripturæ verbis, Abrahamum non fuisse ex operibus justifica-

tum

tum, quia Abrahamo merces imputata fuerit, hoc est secundum gratiam tributa: unde apparet, eum opera perfecta non habuisse, ac mercedem istam verè non fuisse meritum. Intelligitur enim per mercedem hoc loco ejusmodi merces, quæ labori dignitate respondeat, & quæ labori sua natura obveniat, sive ex æquo & justo debeatur. Ejusmodi enim merces operanti, hoc est, ei qui officio suo plenè satisfacit, sive perfectè operatur, non solet ex gratia aliqua, sed ex debito dari; qualis merces est justitia sive justificatio, quæ sua natura debetur illi, qui omni peccato & crimine est vacuus. *Ex* verbo autem imputandi probat apostolus, Abrahamo hanc mercedem non ex debito fuisse datam, sed ex mera benignitate citra debitum.

Ideo addit, κατὰ χάριν, declarationis gratia, sive vim verbi istius volens exprimere. Non enim asseruit aliquid in istis verbis apostolus, quod tacite in Scripturæ verbis non lateat. Nam alioquin *A*postolus ex verbis Scripturæ nihil concluderet. Quocirca ex illis verbis, *sed secundum debitum*, quin etiam ex verbo *imputandi*, videtur, vel verbum aliquod vicinum, nempe *datur*, ibi, vel etiam ante voces secundum gratiam subaudiendum esse, hoc pacto: *Operanti* autem non imputatur merces, hoc est, secundum gratiam datur; sed scilicet datur secundum debitum: vel denique statuendum, apostolum brevitati studendo minus quodammodo accuratè, ut in ejusmodi concisis sermonibus fieri solet, fuisse locutum, & verbo imputandi in posteriori præsertim enunciati parte abusum aliquo modo, idque latius extendisse.

Vers.6. *Quemadmodum & David dicit &c.* Iam ad testimonium Davidis transit, quo probat, illum demum hominem beatum esse prædicandum cui Deus justitiam imputat, hoc est, absque operibus tribuit. Μακαρισμὸς est prædicatio beatitudinis, seu beatificatio. Τὸν μακαρισμὸν τοῦ ἀνθρώπου. subintelligi debet verbum λέγει. Quod si ille demum est beatus prædicandus, non qui justitiam seu justificationem meretur, sed cui justitia divina benignitate attribuitur, hinc apparet, neminem eam consequi operibus

Vers.7. *Beati quorum &c.* Si illi demum beati sunt prædicandi, quorum peccata Deus remittit, certe illi demum sunt prædicandi, quibus justitia imputatur a Deo, seu absque operum merito tribuitur. *P*eccatorum enim remissione non est opus, ubi adsunt opera perfecta, quæ justificationem sua natura merentur.

Vers. 9. *Beatificatio igitur hæc &c.* Hic jam ad alteram capitis partem transit, in qua ostendit, justitiæ imputationem, quæ in remissione peccatorum consistit, non solum ad Judæos, sed etiam ad præputiatos, dummodo credant, spectare. Per circumcisionem intelligit circumcisos, per præputium præputiatos; Abstracta pro concretis. *Dicimus enim, quod imputata sit Abrahamo fides &c.* quasi dicat id quod ex Scriptura de Abrahamo citavimus, hanc quæstionem nobis suppeditat. Nam statim quæri potest, cum constet, Abrahamum primum omnium ex circumcisis fuisse, & ab eo circumcisionem cœpisse, quo tempore illi fuerit justitia imputata, an in præputio adhuc existenti, an vero circumciso. Hinc etiam quæstio hæc definiri potest, nempe *A*brahami exemplo. Constat enim in præputio adhuc existenti justitiam obtigisse.

Vers. 11. *Et signum accepit circumcisionis &c.* Quorsum igitur pertinebat circumcisio, si non ad justitiam consequendam? Respondet apostolus: Signum circumcisionis, id est, circumcisionem, quæ instar notæ & signi cujusdam est, *& sigillum justitiæ* seu justificationis: nempe quia erat, ut Moses scribit, signum fœderis, quod Deus cum Abrahamo pepigerat. Ex fœdere autem apparet, Abrahamum Deo fuisse charum, ac proinde pro justo reputatum: nam alioqui nunquam cum ipso fœdus, & quidem æternum pepigisset. Itaque ex hac nota, quam in corpore ejus extare volebat Deus in signum pacti secum fœderis, poterat tum ipse *A*brahamus, tum alii, veluti ex sigillo aliquo colligere, ipsum esse Deo charum, & in conspectu ejus justum. *Justitia* autem fidei est justificatio manans ex fide. Τῆς ἐν τῇ ἀκροβυστίᾳ. Possunt hæc verba referri tum ad fidem, tum ad justitiam. Satius est ea referre ad utrumque, sed primo ad fidem, ex consequenti vero ad justitiam. Fide enim posita justitia statim fuit consecuta. Sequenti versu manifeste hæc verba ad fidem refert apostolus.

Ut esset pater omnium credentium. De eventu magis hæc verba accipienda videntur, quam de consilio, & perinde est ac si diceret apostolus (respondendo ad quæstionem ℣.9 propositam) hinc consequitur (nempe inde, quod *A*braham in præputio per fidem fuerit justificatus) eum esse patrem omnium credentium præputiatorum: id est, ita se habere ad omnes credentes præputiatos, quemadmodum pater ad suos liberos sive posteros, seu credentes præputiatos inter ipsius liberos numerandos esse, & ad hæreditatem ejus pertinere, ac proinde illis quoque esse justitiam imputandam, sive imputatum iri.

Vers. 12. *Et patrem circumcisionis &c.* Simul vero etiam consequitur, eum esse patrem circumcisorum. Τοῖς οὐκ ἐκ περιτομῆς μόνον subintelligi debet vocabulum λογισθῆναι. Ad hoc enim manifestè respicit. Non enim est Genitivus articuli fœminini ut ad περιτομῆς respicit, sed dativus τοῖς. Quare perinde est ac si dixisset, καὶ πατέρα περιτομῆς τὸ λογισθῆναι αὐτοῖς τὴν δικαιοσύνην, τοῖς οὐκ ἐκ περιτομῆς μόνον &c. Est igitur *A*brahamus pater etiam circumcisorum, adeo ut & illis imputanda sit justitia; verum tum demum, si præter circumcisionem aliquid etiam aliud in illis reperiatur: quemadmodum in *A*brahamo præter circumcisionem aliquid etiam fuit aliud, ob quod fuit justificatus. Quidnam illud est? ἀλλὰ καὶ τοῖς στοιχοῦσι τοῖς ἴχνεσι &c. Articulus τοῖς redundat. Incedere vestigiis fidei est fidem imitari. Itaque illud præter circumcisionem in illis requiritur, ut fidem *A*brahami exprimant & imitentur. Hoc si fiat, vere *A*brahamus illorum Pater, vere illi *A*brahæ posteritas celebrantur, & illius, quam consecutus est *A*braham, justitiæ hæredes evadent.

Vers. 13. *Non enim per Legem promissio.* Causam affert, cur fidem *A*brahami exprimere & imitari debeant: vel, ut alii volunt, ratio propositionis principalis in superioribus expressæ redditur: quia nimirum promissio illa, quæ *A*brahamo & semini seu posteritati ejus a Deo data fuit, nec *A*brahamo data fuerat, quod Legem implevisset; nec posteris ejus sub conditione Legis implendæ danda, sed ut *A*brahamo data fuerat ob fidem, & posteris danda sub fidei conditione. *Sed per justitiam fidei.* Consequens pro antecedente posuit, quasi dicat sed per fidem quam consequitur justitia, qua posita plenum jus ad consequendam promissionem consequitur. Promissio autem describitur, *illum esse hæredem mundi.* Respicit ad promissionem terræ Chanaanææ, quæ fuit typus promissionis vitæ æternæ,

ternæ. Itaque utitur voce mundi apoſtolus, ut ſenſum myſticum indicet. Non enim niſi ingenti hyperbole exigua illa mundi pars mundi totius nomine cenſeri poteſt.

Verſ. 14. *Si enim qui ex lege hæredes.* Probat, promiſſionem non contingere ob ſervatam legem, ſed ob fidem, & ex ea manantem juſtitiam, ab abſurdo duplici. *Οἱ ἐκ νόμου* ſunt illi qui legem ſervant, ut verſ. 16, quemadmodum *οἱ ἐκ πίστεως*; qui fidem habent, ſeu credunt. Abſurdum autem duplex eſt: Primum, *κεκένωται ἡ πίστις*, *irrita* ſive in anis facta eſt fides, id eſt, nullas habuit vires in concilianda hæreditate, nihil ad eam profuit. Intelligit autem principaliter Abrahami fidem, quam Judæi non poterant negare eas habuiſſe vires, ut ex ea Abrahamus juſtificaretur a Deo, ac proinde etiam promiſſionem adipiſceretur. Quod ſi abſurdum eſt, Abrahami fidem fuiſſe irritam & inanem, etiam abſurdum erit, reliquorum omnium credentium, qui filii ſunt Abrahami, fidem debere eſſe irritam, ſeu non habere eas vires, ut ex ea juſtificentur, ac proinde promiſſionem conſequantur.

Et deſtructa eſt promiſſio. Alterum abſurdum, quo magis ſtringit & Judæos urget: quod abſurdum etſi ex primo etiam pendet; tamen maluit apoſtolus alia ratione conſequentiam argumenti ſui probare.

Verſ. 15. *Lex enim iram operatur.* Hic probat hanc conſequentiam: Si illi demum, ſive, ſi illi ſoli, qui legem ſervant, ſunt hæredes, & promiſſionem conſequuntur, ſequitur, deſtrui promiſſionem, id eſt, talem eſſe, quam nullus conſequatur, ſive quæ ad effectum non ſit deducenda. Ad hujus conſequentiæ probationem ſubaudienda eſt hæc argumentatio: *Si illi,* qui ſunt ex lege, ſunt hæredes, ſequetur, ex lege, ſeu per legem eſſe hæreditatem. Atqui abſurdum hoc: *ergo & illud.* Conſequens abſurdum eſſe probatur. Nam ſi ex lege eſt hæreditas, deſtruitur promiſſio. Hoc connexum nunc probat Apoſtolus: quia lex contrarium promiſſioni producat, nempe *iram*, id eſt, pœnam. Per *iram* enim hoc loco pœna intelligitur, quam lex tranſgreſſionibus fixit. Lex autem *iram* ſive pœnam producit poſita tranſgreſſione; ad quam penitus evitandam vires non ſuppeditat: quemadmodum contra poſita obſervatione producit promiſſum, ſeu præmium. Verum quia id aliquo modo impoſſibile eſt, ut quis legem exacte ſervet, partim ob legis ipſius, partim ob ipſorum hominum infirmitatem, hic dicitur lex iram ſeu pœnam potius efficere, ſeu producere, quam præmium. Quomodo autem producat pœnam oſtendit apoſtolus: *Ubi enim non eſt lex, neque tranſgreſſio.* Non negat apoſtolus, fuiſſe homines peccaturos etiamſi lex non fuiſſet data: ſed negat, peccatum habiturum fuiſſe vim ſeu rationem tranſgreſſionis, niſi fixa fuiſſet lex, ob quam fit, ut delictum obliget ad pœnam. Itaque lex jus parit, vel ſaltem auget, puniendi homines. Cum igitur nemo ſit qui legem ſervet, lex autem non ſervata obliget ad pœnam (nam ſine ea nulla eſt, vel non adeo aperta firmaque ad pœnam obligatio) hinc efficitur, ut lex iram operetur; tantum abeſt ut promiſſionem nobis largiatur. Poſuit autem apoſtolus vicinam propoſitionem pro vicina. Nam pro eo quod dicere debuerat, ubi eſt lex, ibi eſt tranſgreſſio, ut oſtenderet, hanc propoſitionem eſſe convertibilem, ac tranſgreſſionem, ac proinde etiam pœnam individuo nexu cum lege cohærere tanquam cauſæ, eo, quo diximus, pacto maluit dicere; Ubi non eſt lex, ibi non eſt tranſgreſſio.

Vreſ. 16. *Propterea ex fide.* Remoto hoc medio, nempe lege, in conſequenda promiſſione, ponitur *aliud medium*, nempe fides. *Ut ſecundum gratiam.* Ideo ex fide, non ex lege, pendet promiſſio, ut ex gratia pendeat, non ex merito. Hoc autem propterea, *ut eſſet firma promiſſio*, i. e. talis, quam nulla res irritam facere poſſit, ſed quæ certo ſit ad exitum deducenda. *Valde* autem fuiſſet incerta, imo nulla, ſi ex merito, ſive ex legis obſervatione, non autẽ ex gratia & benignitate divina pependiſſet.

Omni ſemini. q. d. non ſolum ut eſſet firma ſimpliciter debuit ex gratia pendere, ſed etiam ut omni ſemini eſſet firma. Demus enim, Judæos legem ſervaſſe ac ſervare, ac proinde promiſſionem conſecutos eſſe, quid dicemus de gentibus? Hæ cum legem ne habuerint quidem, quomodo eam ſervare potuerunt? His igitur credendum eſt promiſſioni, & tum, ſi credunt & Abrahamum imitantur, ſemen ejus ſunt. Quare nec fuiſſet promiſſio firma, nec, ſi fuiſſet firma uni parti ex ſemine, omni ſemini firma fuiſſet. Particula hæc univerſalis non eſt apud Moſem, ſed indefinitè dictum eſt *& ſemini tuo.* At ejuſmodi propoſitiones indefinitæ æquipollent univerſalibus, præſertim in rebus favorabilibus. Inprimis autem promiſſiones divinas convenit ac decet tam latè extendi, quam ipſa verba ferunt. *Non illi qui ex lege ſolum &c.* Non iſti tantum ſeminis parti, quæ legem obſervarit & obſervet, ſed & alteri illi legem non habenti: *Quod eſt ex fide Abraham* id eſt, quod Abrahami fidem imitetur. Sed an hoc cenſeri debet Abrahami ſemen? Imo vero. Nam Abrahamus eſt pater omnium noſtrum, id eſt, credentium, etiamſi variarum gentium ac nationum. *Pater* credentium dicitur tum ratione generationis, tum ratione hæreditatis, quatenus eorundem bonorum fiunt participes, quemadmodum filii patris ſui bona adeunt: quæ Abrahamo primum veluti in ſolidum data fuerant, & ab eo quodammodo in nos devolvuntur.

Verſ. 17. *Quemadmodum ſcriptum eſt.* Probat teſtimonio ſcripturæ, Abrahamum eſſe patrem non eorum ſolum qui ex eo carnali ratione ſunt geniti, id eſt, Judæorum; ſed eorum etiam, qui carnali ratione ab eo profecti non ſunt, utpote longe diverſarum gentium ac nationum homines. *Coram eo cui credidit.* Si volumus, Apoſtolum ad ſuperioris verſiculi ultima verba reſpicere, nempe ad ea, *qui*, ſcilicet Abraham, eſt Pater omnium noſtrum, ſenſus erit, Abrahamum eſſe patrem omnium credentium ea ratione, quæ coram Deo valet ac magno eſt apud eum in pretio, quam Deus approbat, quem convenit ac maxime decet non hanc ex ſanguine & viri voluntate generationem ſpectare, ſed aliam longe ſublimiorem ac digniorem; ut hac ratione occupet *Paulus* objectionem, quam ipſi movere poterant Judæi, & oſtendere, Abrahamum multarum eſſe gentium patrem, etiamſi Judæorum tantum diceretur pater. Quod ſi volumus hæc verba cum proximis, quæ parentheſi includi debent, jungenda eſſe (nam Paulus ſæpe ſolet verba quæ poſt parentheſin ſubjicit ita efferre, ut non minus parentheſi, quam ſuperiori orationi jungi & accommodari queant) poterit præter illum hic etiam eſſe ſenſus; quod Abrahamus multarum gentium fuerit pater conſtitutus, non quod reipſa, cum hæc diceret Deus, ſed tam certo id futurum erat quaſi reipſa id factum fuiſſet, divino nimirum decreto ac conſtitutione. Nam quæ Deus deſtinat ac futura decernit, ea coram Deo eſſe dicuntur, qui ea quæ non ſunt vocat tanquam ſi eſſent: quem fortaſſis etiam ſic

deſcripſit

descripsit hoc loco Paulus, ut ostenderet illi nihil impossibile esse eorum quæcunque promittit & decernit; quale hoc erat, quod multæ gentes ex Abrahamo, tum secundum carnem, tum etiam spirituali ratione nasci deberent. Sed simul hac descriptione innuere voluit, tum causam, tum simul etiam objectum fidei Abrahamicæ; quam tamen descriptionem sic temperavit, ut fidei nostræ objectum & causam longè melius exprimat.

Qui vivificat mortuos. Credidit Abraham Deo, sibi promittenti prolem jam centenario, ex Sara conjuge, quæ omnem pariendi vim ob ætatem amiserat. Cur credidit? quia persuasus erat, Deum mortuos vivificare. Nam dum credidit se senem generaturum liberos, & Saram uxorem suam parituram, aliquid valdè simile mortuorum vivificationi credidit. Nam quemadmodum mortui se habent ad vitam, ita ut naturali ratione vitam recuperare nullo pacto queant, sic Abrahamus cum uxore ad generandum, se naturalibus viribus, inhabilem prorsus esse videbat. Hinc apostolus vers. 19 νέκρωσιν Abrahami & Saræ inculcat. Hæc autem carnalis generatio Judæorum ex Abrahamo, naturæ viribus impossibilis, & mortuorum vivificationi respondens, typus erat alterius illius generationis spiritualis, quæ non minus per naturam fuit impossibilis, ut gentes similem Abrahamo fidem in Deum haberent: quæ generatio etiam per resurrectionem seu vivificationem mortuorum in sacris literis describitur Joh. 5.25, 28. Eph. 2. 1. Col. 2.13. Idem innuit Baptista cum ait, Deum posse ex lapidibus prolem Abrahamo suscitare. Respicere etiam potuit Apostolus ad eam Abrahami fidem, quam habuit dum Isaacum immolare vellet. Nam tum temporis omni procul dubio credebat, Deum Isaacum ex mortuis suscitaturum, si modo persuasus erat (ut certe erat) in eo sibi datum iri semen.

Et vocat ea quæ non sunt. In his verbis videtur esse Metaphora, sumpta ab heris, qui famulos suos vocant, & illis quæ volunt imperant; sic Deus non tantum rebus jam existentibus, sed etiam nondum existentibus, perindè ac si existerent. Qua phrasi significatur, Deum esse tam potentem, ut quæ velit, quæ illi libeat, producere possit, & ut existant, ac ad nutum ejus præsto sint, efficere. Sic 2 Reg. 8. 1. Psalm. 105. 16 dicitur Deus advocare famem, Agg. 1. 11 siccitatem, id est, suo nutu efficere, ut & fames & siccitas existeret, ac veluti ministri Dei, mandata ejus exequantur. Hæc autem descriptio magis est apposita ad innuendum nostræ fidei objectum & causam. Nos enim verè ac propriè credimus, Deum & Christum à mortuis resuscitasse, & nos resuscitaturum ac vivificaturum esse: nos propriè ac verè credimus, Deum vocare non existentia ac si essent. Nam etiamsi desierimus, Deo tamen semper erimus. Omnes enim illi vivunt; qui propterea Abrahami, Isaaci & Jacobi Deum se vocat ac benefactorem, licet jam dudum esse ac vivere desierint: quia illi est in prono semper ac facilè vitam eis reddere, quam tandem aliquando & illis & una credentibus omnibus reddet ac restituet.

Vers. 18. *Qui præter spem &c.* Describit magnitudinem fidei Abrahamicæ, ratione ejus quod credidit. *Præter spem* dicit eum credidisse, qui credidit tali promisso, cujus naturaliter nulla spes erat, quod videbat naturæ viribus non posse produci.

Super spem. Per spem videtur intelligendum esse ipsum promissum: quod ideo spem vocat, quia illi spem faciebat, per metonymiam effecti. Quasi dicat: etiamsi naturaliter nulla spes superesset, tamen, cum ei spes divinitus facta esset, divino promisso credidit. Vel etiam spes, pro re sperata, ut alibi.

Ut esset Pater multarum gentium. Εἰς τὸ γενέσθαι hoc loco non denotant causam finalem, sed id quod Abrahamus credidit. Hebraica est constructio, Infinitivus pro futuro. Quanquam nos idem per Infinitivum futuri temporis possumus exprimere, hoc pacto, ἐπίστευσε γενέσθαι &c, *credidit se futurum Patrem.*

Vers. 19. *Et non infirmatus fide.* Id est, minimè infirmus fide. Hebræis in more est, ut dum contrarium negant, alterum ejus contrarium fortissimè asseverent; ut minime debilis, pro robustissimo accipiatur. Sic non infirmus fide respondet illi quod sequenti versu dicit Apostolus ἐνεδυναμώθη τῇ πίστει.

Non consideravit. Consideravit quidem, sed perinde erat ac si prorsus non considerasset, ac si id non animadvertisset. Id est, ejus rei non habuit rationem, hæc res eum in fide promisso divino adhibenda ne tantillum quidem turbavit.

Centenarius fere. A primo promisso Apostolus devolvitur ad secundum, cum illi Isaacus promitteretur: quia hæc erat una fides, quæ in Abrahamo perpetuo durabat, & in variis objectis sese exerebat: quæ objecta prout erant magis ad credendum ardua, ita etiam fides major apparebat. Ardua res erat primo promisso credere, sed magis ardua secundo. Nam & ætate erat provectior, & Saram videbat jam omnes ad pariendum vires senectute perdidisse.

Vers. 20. Εἰς δὲ τὴν ἐπαγγελίαν. Δὲ hoc loco non habet vim adversativæ particulæ, sed potius copulativæ; cum ᾽ conjungi debet, ac si scriptum esset οὐ δὲ εἰς τὴν &c. Διεκρίθη hoc loco accipi potest, vel pro disquisitione, vel pro dubitatione, ut infra cap. 14. vers. ult. Non disquisivit in Dei promissionem, non eam examinavit, ac suo quodam judicio metitus est: vel nihil etiam planè dubitavit de divino promisso. τῇ ἀπιστίᾳ, ob incredulitatem.

Dans gloriam Deo. Deo hunc honorem habuit, ut illi promittenti rem naturæ viribus impossibilem crederet. Solent hac phrasi uti Hebræi cum aliquem obtestantur. Sic Josua *Jos.* 7. 19 Achani, ut vellet fateri id quod res erat, *da* inquit, *gloriam Deo*, tribue illi hunc honorem, ut ejus nominis respectu verum fatearis. Habet enim Deus ex eo gloriam, cum quis ejus causa id facit vel dicit, quod alias non erat ullius hominis causa vel dicturus vel facturus. Sic Judæi cæcum illum sanatum obtestantur, ut verum dicat de visu recuperato: *Da*, inquiunt, *gloriam Deo* Joh. 9. 24, fatere verum, & Deo hunc honorem habe, ut ejus causa verum dicas. Sic hoc loco Abrahamus hunc honorem Deo habuit, ut illi rem arduam, & naturæ viribus impossibilem promittenti, crederit.

Vers. 22, *Ideo & imputatum est &c.* Jam antea, cum primo promisso crediderat, imputatum hoc illi erat ad justitiam. Sed ostendit Apostolus, fidem in Abrahamo perpetuo durasse, & in variis rebus sese exeruisse, ac proinde etiam certius ac firmius à Deo justificatum fuisse. Ideo etiam Jacobus tum demum Abrahamum justificatum scribit, cum Isaacum obtulisset. Pari enim passu cum fide ambulat justificatio. Durante fide, durat justificatio, & prout fides sese in pluribus rebus prodit atque exerit, ita justificatio firmior est, ac certior.

23. *Non est autem scriptum tantum &c.* Ex eo quod id scriptum sit, & divina voluntate ac jussu memoriæ proditum, docet apostolus, Deum idem facturum

omnibus, qui similem Abrahamicæ fidem habuerint. Non hæc, inquit, Deus scribenda curavit sollus Abrahami causa, ut ex eo laudem & gloriam apud posteritatem consequeretur; sed ut ex eo colligere possimus, & argumentum hinc capere, Deum simili ratione nobiscum acturum, & nobis etiam fidem imputaturum, fidem inquam, in eum, qui resuscitavit Jesum Dominum. Descriptione ejusmodi Dei voluit & objectum fidei nostræ, & causam exprimere. Nam utrumque nobis credendum est, tum quod Deus Christum a mortuis suscitaverit, tum quod nos etiam, ut promisit, & Christi resuscitatione demonstravit, resuscitaturus sit.

Vers.25. *Qui traditus est &c.* Quia mentionem fecerat resurrectionis, quam mors necessario antecessit, propterea causam mortis Christi affert; nempe quia ea res erat Judæis scandalum, Græcis stultitia 1 Cor. 1. 23. Causa autem sunt peccata nostra. Loqui videtur Apostolus de causa impulsiva, quæ Deum impulerit ut Christum in mortem traderet. Hæc autem causa erant peccata nostra, posito nimirum decreto de nobis servandis. Nam sine hoc peccata nostra non impulissent Deum ad Christum in mortem tradendum. Illo enim decreto non posito peccata nostra impellebant Deum ad nos perdendos: tantum abest, ut eum ad tantam erga nos charitatem exercendam impellere potuerint. Posito autem illo decreto, quia peccata nostra obstabant, quo minus hoc decretum ad exitum perduci posset, ideo impellebant Deum ut id faceret, per quod peccata nostra amoveri possent, eorumque vis, (quam ad nos perdendos, & spem immortalitatis nobis eripiendi habebant) extingui, ne decreto illi divino obstarent. Hoc autem erat mors Christi, per quam effectum est, ut & peccatis valediceremus, & spem conciperemus, peccata nostra nobis ad salutem non obfutura, seu nos eorum remissionem gratuitam consecuturos: quæ duo erant omnino necessaria ad id, ut decretum illud ad exitum perduceretur.

Resurrexit autem propter justificationem nostri. Per justificationem intelligit hoc loco liberationem ab omnibus pœnis, quam Dominus Jesus a morte resuscitatus & glorificatus perpetuo procurat, ac tandem aliquando plenè ad exitum perducturus est. Eleganter admodum Apostolus finem conjunxit cum eo, quod ultimo loco cum Christo factum est, & causam impulsivam cum eo, quod primo: licet & causa impulsiva cum ultimo, & causa finalis cum primo cohæreat.

CAP. V.

Vers.1. J*Ustificati igitur ex fide.* Hæc verba Apostoli vel de ipsa justificatione, quam fuerimus per fidem consecuti, vel de doctrina justificationis per fidem consequendæ intelligi possunt. Si posteriori modo, enumerabuntur hic ab Apostolo fructus, qui ex hac doctrina in nos manant: quorum primus erit *pax* ad Deum, id est, animi nostri tranquillitas, & a suppliciis divinis non immunitas solum, sed etiam securitas. Cum enim scimus Deum præterita omnia peccata nostra nobis remissurum esse, & inposterum etiam stricto jure adversum nos non usurum, sed paterna quadam gratia ac clementia nobiscum acturum, id est, leviores nostros lapsus, ex ignorantia vel ex infirmitate aliqua profectos (hoc enim est ex fide justificari, non ex operibus) nobis ignoturum, nulla in posterum Dei supplicia formidamus. Si vero priori modo ea intelligamus, enumerantur hic fructus justificationis ipsius, quam consecuti fuerimus, idque per fidem. Justificatio nostra vel accipitur pro ejusmodi a reatu ac pœna, quam peccatis promeruimus, absolutione ac liberatione; qua fit, ut nolit nos Deus punire, sed potius nobiscum perinde velit agere, ac si justi & innocentes essemus: vel accipitur pro ipsa salute nostra quam aliquando consecuturi sumus, & a pœna jam jam peccatoribus imminente liberatione æternaque immunitate. Illa justificatio simul ac fidem in Christum complectimur nobis contingit, & tam diu durat, quam diu in nobis durat fides, eaque viva & per charitatem efficax, seu quæ obedientiam, qualem Christus a nobis requirit, habeat conjunctam. Hæc vero posterior justificatio, quæ ex illa prima fluit, in adventu Domini Jesu nobis continget.

Pacem habemus ad Deum. Priorem horum verborum sensum jam ante expressimus. Posterior est, quasi dicat. Postquam Deus a peccatorum reatu nos liberavit, quod ejus gratia ac misericordia factum est, non vero nostris operibus & merito, qui multorum peccatorum rei eramus, hunc primo fructum habemus, quod firma perfectaq; nobis cum ipso intercedit concordia, quæ non permittit, ut quicquam ab eo in nos proficiscatur hostile. Deletis enim peccatis, & nobis justificatis, nullus est locus iræ & divinis in nos suppliciis.

Per Dominum nostrum Jesum Christum. Qui fœdus inter nos & inter Deum pepigit, & suo sanguine sanxit; ex quo fœdere pax utraque a nobis explicata proficiscitur: qui noster est patronus, & causam nostram apud Deum agit: qui noster est pontifex est, & pro nobis interpellat, hoc est, ab ira, ut alibi Apostolus loquitur, nos servat & eripit.

Vers.2. *Per quem & aditum accepimus fide ad hanc gratiam in qua stamus.* Secundus hic justificationis per fidem, seu doctrinæ de ea, fructus. Quasi dicat: non solum autem justificationem, & hanc pacem, cum Deo, interveniente fidei conditione, per Christum sumus consecuti; sed etiam per eundem Christum, eadem fidei conditione interveniente, aditus nobis patefactus est ad hanc gratiam, id est, beneficium istud divinum, quod gratia vocatur, per Metonymiam causæ, in qua stetimus, vel etiam stamus, quod adepti sumus.

Et gloriamur in spe gloriæ Dei. Exprimit beneficium istud quod per Christum adepti sumus, seu ad quod adipiscendum nobis aditum patefecit. *Et* hoc loco æquivalet particulæ *quod*, Hebræorum more. Est ergo hoc beneficium spes gloriæ divinæ, seu, quod majus est, gloriatio de hac spe: quæ res iodicat summam spei istius certitudinem. Non solemus enim de rebus dubiis & incertis gloriari, sed de rebus certissimis. Ad hoc beneficium tantum aditum nobis aperuit Christus, cum non solum divinæ gloriæ, hoc est, immortalitatis gloriosæ promissum attulit, & sun sanguine obsignavit; sed etiam effecit, ut eam conditionem, quæ ad illud consequendam requiritur, amplecteremur: qua ratione factum est, ut plenum ad Dei gloriam jus simus adepti, ac proinde merito gloriemur, nos aliquandn Dei gloriæ futuros participes.

Vers.3. *Non solum autem, sed & gloriamur in afflictionibus.* Tertius hic fructus exprimitur. Tacitæ autem objectioni videtur occurrere Apostolus. Poterat enim

enim aliquis illi Christianorum calamitates, quibus perpetuo affligantur objicere, & eorum ex adverso miseriam & infelicitatem ostendere. Apostolus non tantum ostendit hæc mala & calamitates felicitati eorum non obstare, sed etiam materiam gloriandi illis præbere, & in felicitatis cujusdam ac boni loco poni. Quod quia paradoxon alias esse videri possit, idcirco statim explicat qua ratione id fiat.

Scientes quod afflictio patientiam operetur. Hinc apparet afflictiones & mala non per se materiam gloriandi fidelibus dare, & bonorum loco duci; sed ex accidenti, quatenus operantur patientiam, non quidem per se; (nam aliquando, imo sæpius operantur impatientiam) sed occasionem ad patientiam præbendo. Nec enim patientiam exercere & in actum deducere possemus, nisi nobis varia mala objicerentur, quorum tolerantia patientia exercetur. Etsi autem patientiam non per se nec in omnibus operentur afflictiones; operantur tamen in illis omnibus, de quibus loquitur Apostolus, hoc est fidelibus & sibi similibus: fidem enim prosupponit Apostolus. Hæc autem patientia in eo consistit, ne nos ullis malis ac calamitatibus patiamur ab arce, ut sic dicam, fiduciæ & spei in Deum dejici: unde fit ut multa turpia admittemus, & inprimis Christum ejusque religionem abnegemus. De talibus enim afflictionibus hic loquitur Apostolus quæ Christianis qua Christiani sunt eveniunt.

Vers. 4. *Patientia probationem.* Ex hac vero patientia oritur probatio: id est jam & Deus pariter hujusmodi hominem hoc experimento exploratum approbat, & is ipse qui omnes calamitates & excepit forti pectore, & sustinuit invicto animo, manifeste agnoscit se Deo confidere, se fidem habere auro quovis puriorem ac præstantiorem, quam fornax seu ignis calamitatum solvere non potuerit.

Unde postmodum oritur *Spes* in ejus animo; non illa quæ ex auditis divinis promissionibus earumque confirmationibus, ab initio statum fuerat in animo ejus exorta, quæque idem est cum fide nostra; sed quæ post præstitam conditionem sequi solet, & in hac argumentatione, Quicunque crediderit servabitur, ego credo, conclusionem infert, ergo ego servabor: qua spe quid in hac vita mortali sublimius, quid divinius nobis contingere potest, cum nec ex parte nostri, nec ex parte Dei jam quicquam dubitamus? Et ne quis ex parte Dei dubitare posset, ostendit id Apostolus, cum ait:

Vers. 5. *Spes vero non confundit.* Id est non erit nobis confusionis causa; quæ exoritur, cum res nimirum sperata, & cujus causa multum fecimus, nos fallit. Spes alit & fallit, dici solet; sed hæc *spes non* fallit, idque ostendit Apostolus invicto plane argumento:

Quia charitas Dei effusa est in cordibus nostris. Sumit argumentum ab incredibili & summa in nos Dei charitate & amore, & non tantum affirmat quod Deus nos amet, sed ait nos ipsos habere charitatis istius sensum, cumque in animis & cordibus nostris diffusum. *Charitas* enim hoc loco, per metonymiam, pro charitatis sensu sumi debet, qui effusus est in cordibus nostris, id est, corda nostra non aliquo modo, aut aliqua ex parte, sentiunt hunc Dei in nos ardentissimum affectum, sed plena sunt sensus istius, adeo ut vix complecti, imo complecti non possint quantum nos Deus amaverit; Sensus autem amoris istius excitatus est in nobis per Spiritum Sanctum, & per ejus in cordibus nostris diffusionem. Spiritu enim sancto ubertim ab initio Euangelii in fideles effuso, & testimonium Euangelicæ veritati, quæ nihil prope aliud est quam divinæ erga nos charitatis præconium, præbente, mentes nostræ agnoverunt maxima istius in nos amoris divini argumenta & veluti pignora; quorum maximum & prorsus stupendum est Christi mors pro nobis suscepta, quod affert Apostolus.

Vers. 6. *Adhuc enim Christus, existentibus nobis infirmis, secundum tempus est mortuus.* Duo sunt quæ summum erga nos amorem Dei arguunt, eumque nobis ob oculos ponunt. Unum, quod Christum pro nobis in mortem dederit: nam etiamsi simpliciter Apostolus dicat Christum mortuum esse, intelligi tamen debet, eum ex voluntate & consilio Dei mortem subiisse, seu à Deo in mortem hanc esse traditum. Alterum, quod eo tempore Deus rem tantam nostri causa fecit cum adhuc infirmi essemus, imo cum homines generatim omnes essent impii.

Addit, *secundum tempus*, nempe Christum esse mortuum, vel propterea quod tempore à Deo constituto & definito id fuerit factum, ut hac ratione occurreret tacitæ objectioni, cur jam olim non fuerit Christus pro hominibus in mortem datus, vel quod tempore admodum oportuno id fuerit factum, nempe cum homines ad summum scelerum & impietatis fastigium pervenissent, ut secuturæ ætates hinc documentum caperent incredibilis erga genus humanum divinæ charitatis, & certissimam spem conciperent, si se ad Deum converterint, gratiæ divinæ & remissionis peccatorum.

Vers. 7. Hoc posterius illustrat Apostolus cum ait: *Vix enim pro justo quis moritur.* Hinc enim apparere potest quantus in eo fuerit amor Dei erga homines, dum pro hominibus injustis atque impiis in mortem filium suum dedit, quod vix id contingat ut quis justi hominis causa mortem oppetat.

Pro bono enim fortasse quis etiam audeat mori. Quasi dicat, dico vix id fieri, quia fortassis evenire id posset ut quis boni & probi hominis causa mortem oon reformidet.

Vers. 8. *Sed commendat suam in nos charitatem Deus.* Quasi dicat, at non pro justis ac piis hominibus Deus filium suum morti objecit; sed ut illustriorem redderet suam in nos charitatem, & infallibile documentum nobis relinqueret amoris sui, propterea pro nobis adhuc peccatoribus Christum in mortem dedit, nempe ut promissiones divinas de peccatorum remissione & vita æterna confirmaret ac sanciret, & ut nos ad eas amplectendas adduceret. Ex hac igitur tanta Dei in nos charitate, seu ex hoc charitatis effectu concludit Apostolus, spem ejusmodi qualem supra dixit, non confusuram.

Vers. 9. *Multo igitur magis nunc justificati in sanguine &c.* Per justificationem quam nunc habemus, iotelligit vel ipsam justificationem, sed in jure tantum consistentem, quod jus Christi sanguine adepti sumus; vel potius, per metonymiam effecti, intelligit causam justificationis, id est conversionem nostri ad Deum & vitæ innocentiam, quæ rectius peccatis opponitur. Per particulam ounc opponit Apostolus tempus præsens conversionis nostræ ad Deum tempori præterito, quo adhuc inimici Dei & peccatores essemus.

In sanguine ipsius. Christi enim morte & sanguinis fusione effectum est, ut peccatis relictis ad Deum, tantam ejus charitatem, & promissionum ejus certitudi-

titudinem animadvertentes, fuerimus conversi.

Servabimur per ipsum ab ira. Id est, à pœnis & suppliciis divinis, quæ ex ira Dei in homines proficiscuntur, liberabimur.

Vers. 10. Reddit apostolus consequentis rationem, cum subjungit: *Si cum inimici existentes reconciliati sumus Deo per mortem Filii sui, multo magis &c.* Duo hic sunt quæ sibi invicem opponuntur; inimici reconciliatis, mors Filii Dei vitæ ejus. Quod si ergo Deus, ut nos inimicos suos sibi reconciliaret, & ad amicitiam secum incundam adduceret. Filium suum charissimum in mortem impendere non dubitavit, an non multo magis nos jam ad se conversos, ejus servos, imo filios effectos, & amicitiam cum ipso colentes, per vitam Filii sui servabit; id est, à morte vindicatos ad salutem æternam perducet? Quam ad rem non opus est amplius morte Filii ejus charissimi; sed tantum ut ad eam rem potentia sua divina, qua à Deo est præditus, utatur. Argumentum prorsus invictum. Magis enim consentaneum est ut Deus amicos suos & sui amantes servet, & ab omnibus pœnis & suppliciis eripiat, quam ut inimicos suos quærat & eorum amicitiam ambiat, ac sibi reconciliet. Quod si ergo hoc posterius tanto cum impendio fecit, ut filium suum charissimum in mortem tam diram impenderit; quomodo prius illud facturus non est, cum jam ad id non requiratur tantum impendium, id est mors unigenæ illius, sed per vitam ac potentiam ejus id fieri queat, atque adeo futurum sit.

Vers. 11. *Non solum autem, sed & gloriamur in ipso Deo.* Eo ascendit Apostolus quo jam altius ascendi non potest. In ipso, inquit, Deo, quo nihil majus, nihil sublimius, gloriamur. Deus est noster. Deus sua divina potentia & imperio in nobis beandis, & omni felicitate afficiendis usurus, & omnia sua bona nobiscum communicaturus est.

Per Jesum Christum. Nempe quod per ipsum reconciliationem nunc accepimus. Is enim est qui & nos ad Deum, morte sua nimirum, adduxit, & ex inimicis amicos effecit; unde factum est ut & Deus jam plane omnium peccatorum & offensarum oblitus, paterno in nos amore exarserit.

Vers. 12. Beneficium istud quod per Christum adeptos nos esse superius ostendit, per collationem cum re contraria illustrare vult Apostolus, ostendens similitudinem & convenientiam quandam, tum etiam dissimilitudinem. Similitudinem primo ostendit: *Propter hoc.* Quasi dicat, ex iis quæ hactenus de beneficio quod per Christum adepti sumus disserui, patet & consequitur, me jure optimo Christum cum Adamo conferre posse in re contraria, nempe hac ratione:

Quemadmodum per unum hominem. Eva cum Adamo, utpote pars quædam ejus, hoc loco pro uno homine computantur.

Peccatum est in mundum ingressum. Id est, in mundo, seu inter homines existere cœpit.

Et per peccatum mors. Atque hac ratione iisdem vestigiis mors, nempe æterna, fuit subsecuta; vi nimirum comminationis, quæ præcepto Adamo dato fuit addita.

Et sic in omnes homines mors pertransiit. Ostendit his verbis Adamum in eandem secum ruinam traxisse & involvisse posteritatem suam, & suo peccato effecisse ut posteritati ejus eadem subeunda esset conditio. Notanda enim est vocula *Sic*, cujus magna vis esse videtur. Ostendit enim rationem qua factum est, ut omnino Adami posteritas in mortem inciderit, non seclusa tamen relaxatione, quæ ex divina benignitate & clementia pendet. Peccato autem suo in eandem secum conditionem traxisse videtur Adamus posteritatem suam, & morti jus quoddam, ut sic dicam, in eam dedisse, duplici modo & ratione: vel ut credamus, in illa comminatione, *morte morieris*, (nempe si comederis) non solum Adamum, sed omnem ejus posteritatem fuisse comprehensam. Solet enim in ejusmodi comminationibus vel etiam promissionibus, posteritas subintelligi: ut cum propheta Davidi dicit, illum moriturum non esse 2 Sam. 12. 13, confer cum vers. 10, vel etiam cum promittit eidem Deus, ipsum regnaturum in æternum, ut cum sensu literali dicitur esse Sacerdos seu princeps (utrumque enim *kohen* significat) in æternum, secundum ordinem Melchisedech. Poterat vero Deus nulla posteritati facta injuria id in pœnam Adami decernere, quemadmodum etiam Paradyso una cum posteritate privatus, & terra maledicta usus est. Hæc enim pœna in universam ejus posteritatem redundavit: quæ tamen posteritatis respectu rationem pœnæ non habet. Alter modus est, quo factum est ut propter Adami peccatum mortem posteritas ejus incurrerit, quod soleat Deus parentum peccatis impelli ad puniendam posteritatem, propriis ejus peccatis accedentibus, quæ fortasse non punivisset, aut non ita severe, nisi illa præcessissent. Præterea, cum in re ipsa nihil esset iniqui, potuit Deus id quod semel constituerat, transgressionis supplicium in posteris etiam Adami ratum velle, licet non eodem prorsus modo peccantibus: præsertim cum posteri hoc parentis sui damno moneri possent, ne id quod Deo displicere crederent committerent, etiamsi id lege expressa non vetuisset.

Addit apostolus: *Quatenus omnes peccaverunt.* His verbis ostendit apostolus; etiamsi peccatum Adami vim habuerit in afferenda morte ejus posteritati, Deum tamen pro summa sua benignitate & æquitate exemturum fuisse eum qui prorsus fuisset innocens. Itaque id adhuc requirebatur ad subeundam parem cum Adamo mortis conditionem, ut proprium aliquod cujusque delictum accederet, quo excluso solum Adami peccatum posteros ejus innoxios morti penitus subjicere nequivisset. Tria hic notanda sunt: unum, quod Adamus nemini nocere potuerit, nisi suæ posteritati: deinde, quod non nisi peccato cujusque proprio accedente, tertio, quod in delicto quædam fuerit imparitas, in pœna paritas.

Vers. 13. *Usque ad Legem enim erat peccatum in mundo.* Innuit Apostolus omnes Adami posteros peccasse. Hoc alicui mirum videri poterat, cum Lex per longum tempus non extaret, non extante autem Lege non videtur peccato esse locus. Itaque ostendit Apostolus peccata extitisse & locum habuisse, etiam non extante Lege. Erat enim alia lex uniuscujusque animo & conscientiæ inscripta, quam qui transgreditur peccat. Sed ne quis iterum diceret & objiceret, si propria cujusque peccata dantur propter quæ damnationem meretur, quid ad eam Adami peccatum conferre potuit?

Subjungit apostolus: *Peccatum autem non imputatur lege non existente.* Non solet peccatum, inquit, imputari, id est reum pœnæ quempiam per se constituere,

stituere, cum nulla lex quæ pœnam minetur extet: quasi dicat. Peccatum quidem sine lege aliqua scripta esse potest; sed pœnæ locus esse non solet. Itaque si pœna nihilominus infligatur, necesse est aliam subesse causam quæ judicem ad id impellat. Dictum Apostoli de eo loquitur quod generatim fit, non quod raro ob immanitatem nostri facinoris, & de eo quod per se, non quod per accidens, ut in nostro negotio contingit.

Vers. 14. *Sed regnavit.* Quasi dicat, atqui tamen, etiamsi lex quæ pœnam aperte comminaretur, non extaret.

Mors. Imperium suum exercuit.

Ab Adamo usque ad Mosen. Qui legis promulgator fuit.

Etiam in eos qui non peccaverunt ad similitudinem transgressionis Adam. Etiam illi mortem incurrerunt qui nullam apertam Dei legem (quæ comminationem mortis haberet adjunctam) transgressi sunt, quemadmodum fecerat Adamus. Hoc autem duplicem, ut antea diximus, ob causam, tum quod Adami essent posteritas, tum quod eum in peccato fuissent aliquo modo imitati.

Qui est typus illius futuri. Hic expressit apodosin apostolus, sed brevibus ac concisis verbis; quia ad explicandam dissimilitudinem properabat. Ideo versum 18,19 post parenthesin explicat. Typus autem est futuri Adæ, id est ejus qui futurus erat, & quem ille adumbrabat hac ratione, quod quemadmodum Adamus primus fuit qui apertum Dei mandatum, comminationem mortis adjunctam habens, transgressus est, & hac ratione universam suam posteritatem, peccato tamen ejus proprio, licet non contra apertam Dei legem comminationem pœnæ adjunctam habentem commisso, accedente, mortis pœnæ mancipavit: sic Christus primus fuit, qui legem à Deo latam, vitæ promissum continentem, servavit, & hac ratione omnem suam posteritatem, quæ per semen verbi seu euangelii ex eo fuit nata, id est credentes & doctrinam ejus recipientes, seu discipulos suos, accedente tamen eorum obedientia, licet non tali cui vi legis præmium seu justificatio & vita æterna debetur, ejusdem præmii ac vitæ secum effecit participes. Hic enim est præcipuus apostoli scopus, ut ostendat Christi discipulos, qui ejus sunt posteritas, licet non tam perfecte Deo obediant quemadmodum Christus obedivit, adeoque vi divinæ legis justificari & salvari non mereantur, nihilominus tamen, dummodo pro viribus ea ratione quam Christus præscripsit obediant, Christumque imitentur, ob Christi spiritualis sui parentis perfectam obedientiam, eandem cum ipso felicitatem esse consecuturos; non quidem quod hoc ipsum quoque obedientia Christi proprie loquendo fuerit merita, sed quod Deus ex mera benignitate tam amplo præmio ipsius obedientiam remunerare decreverit, seque promisso suo obstrinxerit.

Vers. 15. *Sed non quemadmodum delictum sic & donum.* Incipit hic ostendere Apostolus dissimilitudinem inter Adami delictum, quodque ex illo manavit in posteros malum; & inter donum seu bonum, quod ex Christi manarit obedientia in ejus posteros.

Si enim unius delicto multi sunt mortui. Si Deus mortem inflixit iis etiam qui non ita peccarunt, ut peccati sui vi ad eam fuerint per se obligati: quippe quod nullam apertam Dei legem sub comminatione mortis propositam sint transgressi, tantummodo quod parens ipsorum talem Dei legem transgressus est, atque hac ratione sese obstrinxit ad mortis pœnam: multo magis gratia divina, quæ in justificatione & vitæ æternæ dono consistit, in eos etiam dimanabit, qui Legem Dei non ita servarunt, ut ejus vi beneficium hoc consequi possint, quippe quod nullus eorum eam perfecte & exacte servaverit, eo quod spiritualis ipsorum pater Christus Jesus, legem Dei exacte servavit, & ejus vi justificationem & æternam vitam est commeritus. Dicit hanc gratiam, & donum Dei, in gratia unius hominis in multos dimanasse seu abundasse.

In gratia. Id est per gratiam Jesu Christi. Gratiam Dei vocat etiam Jesu Christi gratiam, partim quia per ipsum nobis est oblata ac sancita; partim vero quia ex ejus obedientia fructus illius ad nos demum manare ex decreto divino debuit, & nunc re ipsa manat, partim denique quia ejus effectus primum in Christo apparuit. Unum hominem uni homini opponit. Quod autem multo magis consequi debeat ex Christi obedientia nostra justificatio & salus, quam ex Adami delicto damnatio, inde patet, quod longe convenientius, longe justius & laudabilius sit bona in multos derivare, quam mala. Laudabilius enim est & pulchrius benefacere, quam incommodo aliquem afficere, seu prodesse quam obesse; & comminationes cum laude relaxari possunt, promissiones non nisi injuste rescindi.

Vers. 16. *Et non sicut.* Alteram dissimilitudinem in parenthesi subjungit Apostolus, inter donum seu bonum quod ex unius obedientia profluxit; & inter malum quod ab unius peccato profectum est. Ea autem est cum ait:

Etenim judicium ex uno in condemnationem. Per *judicium* intelligit actum illum Dei, ejusque severitatis, quæ in ferenda in Adamum & posteros ejus sententia consistit, quæ talis est, ut ob unum peccatum, & Adamum & posteros ejus qui peccarunt, damnarit.

At vero donum ex multis delictis in justificationem. Donum videtur opponi judicio, χάρισμα τῷ κρίματι, & significare actum illum Dei benignum ac beneficum, quo non unum tantum aliquod peccatum, sed innumera eaque gravissima nobis remisit, & ab iis absolutos vita sempiterna donare constituit. Differentia hæc duplex quodammodo est, altera, quod ibi ex delicto secuta fuerit damnatio multorum, hic autem justificatio; altera quod illi damnationi multorum occasionem dederit unum tantum unius hominis delictum, hic vero justificationi multa delicta, hoc est, singulorum hominum qui justificationem illam adipiscuntur, divinæque legis transgressiones, quæ damnationem per se merebantur.

Vers. 17. *Si enim unius delicto mors regnavit per unum.* Diximus antea superiorem versum 16, parenthesi includi debere: redit enim hic ad id quod vers. 15 dixerat. Quomodo autem unius peccato, seu ob unius peccatum mors regnarit, jam ante explicatum est. Regnasse autem mors dicitur, quod late imperium suum exercuerit.

Per unum. Quia nimirum deliquerit, & eam ob causam mortis supplicio fuit subjectus.

Multo magis qui abundantiam gratiæ & donum justitiæ accipiunt. Id est abundantem gratiam & donum, quod est justitia seu justificatio. *Accipere autem*, hoc loco vel receptionem quæ fit fide, vel adeptionem significare potest; sed prius illud potius. Tacite enim istos cum iis qui sine lege peccarunt, & tamen damnati sunt, videtur conferre, & ostendere magis convenire ut ii qui oblatam sibi gratiam amplectuntur, gratia etiam digni fiant, & ejus reddantur compotes; quam ut ii damnentur quibus nulla fuit pœna proposita. Istis enim, si non damnentur, nulla fit injuria; illis vero si gratia & promissis frustrentur, fieret.

In vita regnabunt. Mala in nos regnum obtinent; sed in bona nos potius obtinemus. Mors regnat in homines, sed homines regnant in vita, quatenus vitam adipiscuntur.

Per unum Jesum Christum. Qui eam nobis obtulit, & sua obedientia peperit, reipsa olim daturus.

Vers. 18. *Ἄρα οὖν.* Hic demum apostolus apodosin plenius explicat. *Quemadmodum per unum peccatum in omnes homines in condemnationem*, subaudienda est vox *κρίμα* ex vs. 16. Per unum peccatum judicium in omnes homines, In condemnationem, scilicet venit.

Sic per unum juste factum in omnes homines in justificationem vitæ. Vox gratiæ hic quoque ex eodem vs. 16 subaudienda est. Tota autem Christi obedientia hic veluti unum factum consideratur, ut oppositio inter ipsius obedientiam, *& Adami* transgressionem unicam tanto sit elegantior.

Justificatio vitæ. Vel. talem significat justificationem, cujus consequens & effectus sit vita, vel vox vitæ est Genitivus, per appositionem adjunctus, Hebræorum more, ut corona vitæ, gloriæ &c.

Vers. 19. *Quemadmodum enim per inobedientiam unius hominis peccatores constituti sunt illi multi.* Id est, cum iis non aliter est actum, ac si, ut Adamus fecit, apertam Dei legem sub mortis comminatione fuissent transgressi, seu, quod perinde est, tanquam peccatores sunt tractati, ac morti damnationique subjecti.

Sic per unius obedientiam justi constituentur multi. Sic cum omnibus istis qui in Christum credunt & ei obediunt, non aliter agit Deus, ac si omnes legem plene servassent, quemadmodum eam servavit Christus. Nam si illi sine lege, ut sic dicam, potuerunt damnari; poterunt etiam isti sine lege justificari. Etenim si licuit Deo tale facere decretum, ut, si Adamus præceptum ejus fuerit transgressus, non solum ipse, sed omnes ejus posteri, quicunque aliqua ratione delinquunt, eandem mortis pœnam subeant: potuit etiam ex adverso tale facere, ut, si Christus obediens fuerit, & legem plene servaverit, omnes ejus discipuli quicunque obedierint, licet non tam perfecte ut ille obedivit, eandem vitæ & felicitatis conditionem consequantur. Ita hactenus de Adamo & Christo locutus esse videtur Apostolus, ac si peccatum illud Adami nullam amplius vim in damnandis hominibus Christi tempore habeat. Quod si decretum & consilium Dei spectes, verum est.

Vers. 20. *Lex vero subingressa est, ut abundaret delictum.* Potuisset aliquis quærere, quid opus fuerit lege, si & homines damnari sine lege possint & justificari? Respondet Apostolus, ideo legem veluti irrepsisse in humanum genus, vel inter Adami maleficium & Christi beneficium intervenisse, ut abundaret delictum, hoc est, ut homines magis adhuc obstringerentur ad pœnam, ut peccatum majorem vim ad damnandos homines haberet. Lata enim lege, quæ trangressionibus pœnam sancit, fit ut ii qui contra eam delinquunt, ipsa lege obstringantur ad pœnam.

Ubi vero abundavit peccatum, abundavit gratia. Abundantia peccati locum fecit abundantiæ gratiæ divinæ. Nam quanto magis homines obstringebantur ad pœnam, quanto Deus jus habuit plenius eos damnandi; tanto major & illustrior ejus in justificandis hominibus apparuit gratia.

Superabundavit gratia. Quia major ejus vis extitit, quam peccati, siquidem hujus vim extinxit.

Ut quemadmodum regnavit peccatum in morte. Ut quemadmodum antea peccatum longe lateque humanum genus morti subjecerat,

Ita nunc gratia regnet. Peccato non opponit obedientiam, sed gratiam divinam, quæ in remissione peccatorum gratuita consistit; quia peccatum merebatur mortem, obedientia autem nostra nullo modo meretur justificationem. Ideo infra cap. 6 ait, *stipendium peccati mors; donum autem*, non stipendium, *Dei vita æterna.*

Per justitiam. Id est, justificationem. Gratia regnat per justificationem, cum longe lateque homines justificationis compotes & participes facit.

In vita æterna. Quæ morti opponitur rectius quam justificatio.

Per Jesum Christum Dominum nostrum. Hic omnes modos inclusit Apostolus, quibus per Christum justificamur & servamur, tum quod eam nobis promulgavit, & sanguine suo obsignarit; tum quod ipse nos justificaturus, & gratiam hanc divinam executioni sit mandaturus, seu eam ad effectum perducturus.

CAP. VI.

ARGUMENTUM.

Hoc capite, quemadmodum & sequentibus duobus, ostendit Apostolus, gratiam hanc divinam, de qua tam multa egit, quæ nobis per Christum oblata est, non esse talem & tantam ut liberum sit nobis in pristinis manere peccatis. Duas autem hoc capite amolitur objectiones, quæ ex ejus doctrina manare alicui videri poterant.

Vers. 1. PRima objectio est: *Quid igitur dicemus? Permanebimus in peccato ut abundet gratia?* Quia Apostolus dixerat gratiam abundante peccato superabundasse, poterat aliquis hinc colligere, manendum esse in peccatis, ut iis abundantibus tanto abundantior gratia appareat. Hanc objectionem non aliter solvit Apostolus, quam ut neget permanendum in peccato esse, & quidem eo fine ut abundet gratia; tacite ostendens gratiam divinam tantam non esse, ut etiam ea peccata in quibus ad Christum conversi adhuc maneamus, magnitudine & abundantia sua obruat. Neque sane ulla est in objectione proposita consequentiæ ratio. Nec enim abundantia peccati per se abundantiam gratiæ causatur & producit; sed tantum per accidens & ex eventu. Et deinde alia est ratio peccatorum, quæ antequam Christianam religionem amplexi summus commisimus;

alia

alia eorum quæ Christi religione jam illustrati committimus. Nec vero protinus ista gratia & venia sunt digna, quod illa veniâ dignatus fuerit, & ob misericordiam suam remiserit. Et denique non de tali peccati abundantia locutus est Paulus superiori capite, quæ in multitudine peccati consistit; sed quæ consistit in peccati vi qua obligamur ad pœnam. Ostendit autem Apostolus Christianos homines non debere talia in animo suo volutare, cum eorum professio & officium sit nihil amplius cum peccatis habere commune.

Vers. 2. *Qui mortui sumus peccato, quomodo adhuc vivemus in ipso?* Mori peccato est jam nihil amplius cum illo habere commune, nihil illi operæ in posterum præstare. Ostendit his verbis Apostolus, Christianorum id esse proprium, peccatum abdicare, & penitus ejus jugum excutere.

Vers. 3. Id probat Apostolus, cum addit: *An ignoratis quod quicunque baptizati sumus in Christum Jesum, in mortem ipsius baptizati sumus?* Apparet eos jam ab Apostolo fuisse ea de re quam subjungit, edoctos; nempe eos omnes quicunque per aquæ baptismum Christo sunt initiati, in mortem ejus esse baptizatos, hoc est, per aquæ baptismum adumbrasse & professos esse se velle mori cum Christo. Quemadmodum enim aquæ baptismus a Joanne baptista ministratus, quo homines ejus doctrinæ initiabantur, abumbrationem continebat earum rerum quæ in ejus doctrina erant præcipuæ, nempe pœnitentiæ & remissionis peccatorum. (ablutio enim illa, tum ab ipsis peccatis, tum etiam ab eorum reatu purgationem adumbrabat) sic idem aquæ baptismus (quo ii qui Christo initiabantur tingebantur, quoque suam cum Christo conjunctionem, cui tanquam religionis ac salutis duci adhæsuri essent testabantur, & quoad fieri poterat exprimebant) continet adumbrationem earum rerum quæ sunt fulcra quædam & firmamenta religionis Christianæ, quæque in ipso Christo, cui suum nomen dabant, maxime sunt insignia, hoc est, mortis ejus & resurrectionis; in quibus qui Christo similis fit, is demum vere cum eo, tanquam capite suo, conjungitur, Quare quicunque hanc Christianæ religionis veluti tesseram suscipiebant, eo ipso statim profitebantur & adumbrabant, se velle cum Christo mori & cum illo resurgere.

Vers. 4. Ostendit autem Apostolus, quomodo in baptismo mortem adumbremus, ac proinde etiam profiteamur nos morituros, cum addit: *Consepulti igitur sumus per baptismum in mortem.* Sepulturæ Christi imaginem continet baptismus; illa enim in aquas demersio sepulturam refert: jam vero sepultura omnis mortem præsupponit. Per baptismum ergo adumbramus, nos cum Christo sepeliri velle, ac proinde etiam mori. Verba *in mortem* conjungi possunt vel cum voce proximè præcedente *baptismum*, ut sit sensus nos per baptismum *in mortem*, quemadmodum paulo ante dixerat, consepultos esse cum Christo; vel conjungi possunt cum voce *consepulti sumus*, nempe ut hac ratione ostendamus, nos quoque mori velle cum Christo (loquitur autem Paulus non de ipsa professione vel adumbratione, sed de ipso actu.) Quod autem quis profitetur & recipit se facturum, præstare etiam omnino debet, idque eum facere quodammodo præsupponi potest.

Quemadmodum autem Christus non tantum est mortuus, sed & resurrexit, & resurrexit ad vitam gloriosam ac divinam; sic nos quoque professi sumus, ac proinde reipsa in nobis esse debet, *ut quemadmodum resurrexit Christus ex mortuis per gloriam Patris sui, sic & nos in novitate vitæ ambulemus.* Non solum mori cum eo debemus, sed & Christum imitantes & exprimentes novam agere vitam. Non solum Christi resurrectionem hic considerat Apostolus, sed una cum ea, quæ eam consecuta est gloriosam vitam. Vocabulum *per* hic sumitur pro *cum* ut supra 2.27. IV. 11. Infra 14.20. 2 Cor. 3.11. 1 Tim. 2. 15. 1 Joh. 5. 6. Ita resurrexit, ut eam resurrectionem exciperet ac consecuta fuerit gloria patris, id est talis gloria, qualem habet pater, seu qua a patre affectus est: quæ Christi gloria, sive gloriosa vita novæ vitæ nostræ respondet; novitas autem vitæ est nova vita.

Vers. 5. Probat autem & ostendit Apostolus, utrumque horum in nobis reperiri debere, id est & mortem peccatorum, quæ respondeat morti Christi; & resurrectionem a peccatis, quæ respondeat resurrectioni Christi, cum addit: *Si enim complantati facti sumus similitudine mortis ejus, sed & resurrectionis erimus.* Complantati, subintellige Christo. Est autem complantari Christo, Christo conjungi, cum illo uniri ac veluti coalescere, quemadmodum illa solent quæ una plantantur, aut quorum alterum alteri complantatur; idque ratione similitudinis mortis, cum scilicet cum illo morimur. Propterea τῷ ὁμοιώματι non per dativum, sed per ablativum instrumenti, nempe similitudine, non similitudini, verti debet. Si, inquit, Apostolus, unum quodammodo cum Christo facti sumus ratione mortis, ergo etiam unum fieri debemus ratione resurrectionis: repetenda enim est vox τῷ ὁμοιώματι. Ita autem ambigue loquitur Apostolus, ut veluti aliud agens ostendat nobis causam, propter quam Christum in morte & resurrectione imitari & exprimere debeamus, quia nimirum aliquando & ipsi resurrectionis, a vera nimirum morte, una cum Christo participes erimus. Hinc igitur jam apparet, duo veluti membra habere Christianorum officium, quod se facturos in baptismo recipiunt & repræsentant, ac proinde etiam reipsa præstare debent. Unum membrum continet mortis Christi imitationem; alterum resurrectionis & vitæ gloriosæ. De utroque membro sigillatim agit Apostolus, & utrumque Christianis hominibus inesse debere ostendit. Hoc ostenso postmodum ad utrumque eos hortatur & excitat.

Quod igitur ad prius membrum attinet, de eo agit versu 6 & 7, cum inquit: *Hoc scimus, quod vetus noster homo concrucifixus est.* Debemus peccato mori, si mortem Christi in nobis repræsentare, & similitudine mortis cum illo conjungi volumus: quia optime novimus veterem nostrum hominem una cum Christo esse crucifixum. Per *veterem hominem*, eumque *nostrum*, intelligit veterem animi nostri habitum, ex quo varia peccata & irreligiosæ actiones oriebantur, quem figuratè hominem vocat, ut metaphoræ serviret, & tanto aptius dicere posset, eum una cum Christo crucifixum esse, adeoque & nos ratione istius veteris hominis quodammodo esse crucifixos: quod nihil est aliud, quam mortis Christi talem esse vim ac virtutem, ut animos hominum & mutare & renovare queat: perinde ac si vitiositas illa, & malus animorum nostrorum habitus, una cum Christo mortuo fuisset extinctus.

Ut aboleatur corpus peccati. Corpus peccati, per

Hebraïsmum, est peccatum ipsum, quemadmodum Gen. 7. 13 corpus dici, iosra vij. 24 corpus mortis &c. Maluit autem dicere corpus peccati, quam simpliciter peccatum, ut hic quoque Metaphoræ serviret: corpori enim abolitio, præsertim talis qualem hoc loco induxit, id est in cruce facta, competit.

Explicat id Apostolus quomodo peccatum fuerit abolitum, cum addit: *Ut non amplius serviamus peccato.* Eatenus peccatum abolетur, quatenus homines ex ejus dominatu eripiuntur, & ei non amplius obsecundant.

Vers. 7. Ex hac autem mortificatione seu crucifixione nostri, quæ eatenus in nobis habet locum, quatenus vetus noster homo est crucifixus, consequi libertatem a peccato probat Apostolus, cum subjungit: *Qui enim mortuus est justificatus est a peccato.* Generalis est regula. Vox *mortuus* partim proprie, partim improprie, seu per metaphoram, sumi debet; & ex priori sensu qui inde oritur, posterior aliquo modo deductus est: quasi dicat, quemadmodum qui proprie loqoendo mortuus est, non amplius quicquam habet commune cum peccato, ab ejus imperio ac dominio est exemtus, ita etiam ei similis, hoc est is qui ratione veteris sui hominis, seu pristini animi habitus, mortem quandam subiit, ab eo erit liberatus; ac proinde cum & vos mortui sitis cum Christo, nihil amplius vobis cum peccato debet esse commune.

Justificatus est a peccato. Quia illi qui justificantur, a reatu liberantur, & omnis justificatio liberatio quædam est, propterea pro liberatione hic ab Apostolo sumitur. Videtur autem sic de industria fuisse locutus, ut tacitè nos moneret, quid sperare debeamus si peccato fuerimus mortui, & hac ratione ab ipsius servitute liberati, nempe justificationem, seu absolutionem a reatu omnium peccatorum nostrorum, quæ nobis non contingit, nisi prius jugum peccati excusserimus.

Vers. 8. Jam ad secundam officii nostri partem provehitur Apostolus, quæ in eo consistit, ut Christi resurrectionem, ac vitam eam consecutam, referamus ac repræsentemus. *Si vero mortui sumus cum Christo, credimus quod & vivemus cum illo.* Quasi dicat, quemadmodum Christus ex morte ad gloriosissimam vitam pervenit: sic nos, mortui peccato, ad vitam similiter gloriosam, hoc est novam & Christo dignam, progredi debemus. Loquitur iterum ambigue Apostolus, ut indicet, non tantum nunc ratione pietatis nos Christi resurrectionem & vitam consecutam imitari debere; sed aliquando eo pacto quo nunc Christus victuros esse, & ejusdem gloriæ participes futuros.

Vers. 9. Ostendit autem quomodo cum Christo vivere debeamus, cum addit: *Scientes quod Christus resuscitatus a mortuis non amplius moritur, mors ei non amplius dominatur.* Exemplo Christi docet Apostolus, quomodo nos vivere nunc oporteat, quamque constanter in pietate perseverare, ita nimirum, ut in peccatorum mortem non relabamur. Apostolus enim hoc loco non eam mortem qua peccatis morimur, in qua perpetuo, ut sic dicam, manere debemus, nec ex illa unquam resurgere; sed mortem in peccato qua antea oppressi fuimus, morti Christi respondentem facit, & monet, ut semel ab hac morte per Christum ejus religionis vi liberati, iterum in eam non relabamur, sed ab ea perpetuo, Christi exemplo, immunes & liberi simus.

Vers. 10. *Quod enim mortuus est, peccato mortuus est semel.* Poterat aliquis cogitare, posse hominum Christianum in mortem peccati relapsum iterum ex ea resurgere, & peccato denuo mori: propterea exemplo Christi docere voluit Apostolus, non bis aut repetitis vicibus peccato moriendum esse, sed semel tantum. Christus enim cum mortuus est, peccato mortuus est, hoc est, per mortem omnibus calamitatibus & malis, quæ peccatum causari solet exsolutus, idque semel, nunquam iterum malis & adversitatibus tentandus, quas denuo per mortem finire sit necesse.

Quod vero vivit, vivit Deo. Postquam rediit vivus novam vitam agere cœpit, nunquam eam deponit, sed semper Deo vivit, id est ex voluntate Dei vivit, talem vitam agit qualem Deus unice spectavit & quæsivit, quæ proinde cum summa ipsius laude & gloria est conjuncta.

Vers. 11. *Sic & vos.* Hic subjungit apodosin Apostolus, ostendens Christianos ad similitudinem sui capitis debere peccato mori, Deo autem vivere. Dicit, *λογίζεσθε*, hoc est, reputate, ducite, existimate, *vos mortuos peccato*: non vero, moriamini peccato, vivite Deo: quia his verbis nondum monet & hortatur ut id faciant; sed tantum ut id sui & muneris & officii esse ducant.

Ut vero etiam id quod ipsorum officii est præstent reipsa, sequenti versiculo statim monet: *In Christo Jesu Domino nostro.* Secundum præscriptum & normam doctrinæ Domini Jesu, sive ea ratione quam Dominus Jesus præscripsit.

Vers. 12. *Ne igitur regnet peccatum.* Quandoquidem hoc vestrum est officium, hoc vestra professio, & religionis ipsius natura exigit ac postulat, ut peccato moriamini & Deo vivatis, ideo *peccatum ne regnet in mortali vestro corpore.* Videtur his verbis tacitæ objectioni Apostolus occurrere voluisse. ne quis credat fieri non posse, ut hoc fragile & caducum corpus jugum peccati possit excutere, aut Dominum hunc & tyrannum ejicere. Videtur Apostolus mortale hoc corpus veluti sedem ac regiam quandam peccati considerare.

Explicat autem, quanam in re peccati hoc regnom consistat, cum addit: *ad id ut illi obediatis.* Tum peccatum regnat in nobis, cum ei obedimus, id est peccamus.

In cupiditatibus ejus, domi corporis Cupiditates enim corporis sunt veluti jussus quidam & imperia peccati, & qui cupiditatibus obtemperat ipsi peccato obtemperat.

Vers. 13. *Neque statuite membra vestra arma injustitiæ peccato.* Explicat ac repetit id quod proxime dixerat. Itaque illud μηδὲ ita explicandum est ac si dixisset Apostolus, id est non exhibete. Quemadmodum enim τὸ sæpe sumitur pro id est: ita etiam μηδὲ pro id est non, cum μηδὲ nihil aliud sit qoam τὸ μή. Membra corporis nostri hic considerat Apostolus tanquam arma seu instrumenta, quibus tyrannus ille, peccatum, utatur ad patrandam iniquitatem, seu res iniquas & injustas. Per prosopopœiam hic loquitur de peccato, qoia id opponit Deo. Comparationes autem multas parere solent [illegible]. Nec enim ista injustitia quę per membra corporis patratur, ab ipso peccatn est diversa.

Sed exhibete Deo. Deum, ut dixi, clementissimum ac benignissimum Dominum, opponit peccato. Ostendit autem modum & rationem, qua nos Deo exhibere seu sistere debemus.

Tanquam ex mortuis viventes. Ut ex morte peccatorum resurgamus, & novam vitam agamus.

Et mem-

Et membra vestra arma justitiæ. Id est arma quibus justitia exerceatur, seu quibus Deus ad justitiam patrandam utatur.

Vers. 14. *Peccatum enim vobis non dominabitur.* Occurrit tacitæ cuidam objectioni: poterat enim aliquis dicere, non posse peccati jugum excuti, frustraneosque fore conatus, si quis sese ex hac peccati servitute emancipare ac eripere velit. Apostolus contra asserit, excussuros illos peccati tyrannidem modo conentur, & id in animum suum inducant, iisque, si modo velint, pollicetur victoriam. Causam autem ob quam statuit quod possint è peccati servitute sese vindicare, eam affert quæ videbatur peccati in nos dominatum ac tyrannidem alere & fovere.

Non enim estis sub lege, sed sub gratia. Retorquet hic Apostolus telum in adversarium, quem ab initio capitis ex gratiæ abundantia peccandi licentiam colligentem tacite induxerat, & ostendit tantum abesse ut gratiâ Euangelicâ peccandi licentia stabiliatur, ut ob eam vel maxime possit ac debeat cohiberi. Legem quia gratiæ opponit, hinc apparet eum Legem ita considerare quatenus opponitur gratiæ. Opponitur autem tum propter illum rigorem & severitatem, qua ob unicum actum peccati homines damnabantur, & a justificatione excludebantur; tum quod nullam apertam vitæ æternæ promissionem contineat. Nimius enim ille rigor & tanti promissi defectus, efficiebant ut homines servitutem & jugum peccati excutere non potuerint, partim ob desperationem, ad quam tanta rei difficultate homines adigebantur, partim quod homines præmio potissimum capiantur, & ne honestum quidem sine præmio, præsertim si adeo sit arduum, ad se pertrahendi vim habet. Sed nunc cum vident benignissime secum ac paterna ratione actum iri, omnia anteacta peccata, dummodo ex animo pietati incumbant, lapsus vero & fragilitates si quæ forte interveniant, sibi non imputatum iri, cum clarissima certissimaque habeant promissa æternæ vitæ ac felicitatis, fit ut nec nimia difficultate & severitate ad desperationem adigantur, & tanti boni spe ad pietatis studium mirum in modum erigantur.

Vers. 15. *Quid igitur? peccabimus quod non sumus sub Lege, sed sub gratia?* Quia tamen hæc ratio in speciem saltem peccati licentiam inferre videtur, quod non sumus sub Lege sed sub gratia, propterea hanc objectionem movet Apostolus. Ad quam sic respondet, ut neget peccandi licentiam ex gratia sequi, & ut ea subjiciat, ex quibus appareat gratiam istam certis limitibus claudi, nec ita extendi ut peccandi licentiam hominibus faciat. Apparet autem partim Judæos, legi Mosaicæ nimium addictos, cum audirent ab Apostolo asseri nos non esse sub lege sed sub gratia; partim etiam homines carnales, hujusmodi objectiones Apostolo movisse: illos, ut ex absurdo quod ex istiusmodi assertione consequatur falsitatem ejus ostenderent; hos, ut ea pro vera agnita, probarent sibi in peccatis licere perseverare. Et etiamsi id quidam aperte non dicerent, multi tamen id cogitare aut facere reipsa poterant, & sic divina gratia abuti. Quare ejusmodi objectiones sibi amoliendas putavit Apostolus. Idem de ea statuendum est, quæ ab initio hujus capitis est proposita. Quanquam Apostolus in hoc capite magis posteriori hominum generi occurrit; priori vero, hoc est Judæis, magis in sequenti cap. 7.

Vers. 16. *An nescitis quod cui vos præbetis servos &c?* Non debetis vobis talem gratiam imaginari, quæ rectitudinis naturæ repugnet, & omnem æquitatis rationem evertat. Evertere autem, si illi qui sese peccato mancipatunt & illi se dediderunt, illius servi & mancipia sunt, tanto pietatis præmio proposito ab æterna morte eximi & justificari deberent, cui vestrum ignotum esse potest? Annon unumquemque ratio & ipse communis monet sensus, eum qui alicujus sese famulum præbet, & illi in omnibus obsequitur ac morem gerit, ejus esse servum & mancipium, in quod ille cui hoc obsequium præstatur, jus & dominium habeat? Quare, si peccato obeditis, & ejus jussa exequimini, mancipia estis peccati, id est peccatum in vos jus Domini habet.

Sive peccati in mortem. Hoc est, quia jus Dominii, tanquam in mancipia sua, in vos habet, propterea vos morte mulctabit. Hoc enim suis mancipiis facit.

Sive obedientiæ in justitiam. Si vero obedientiæ estis obedientes, & ejus imperata exequimini, ejus etiam mancipia, ut sic dicam, estis, & illa in vos jus ac dominium, tanquam in suos servos habet, ac proinde etiam ita ut servos suos solet tractabit, hoc est justificabit, ut justificemini a Deo causa erit.

Vers. 17. *Gratia autem Deo.* Quia dixerat cujus servi estis, sive peccati in mortem, ne videatur de iis male sensisse aut ominatus esse, propterea veluti per correctionem quandam subjicit: *Sed gratia Deo quod eratis servi peccati:* non dico vos nunc esse peccati servos ad mortem; sed potius Deo meo gratias ago, quod cum antea servi peccati essetis, nunc non amplius estis. Posset etiam particula δὲ posita censeri pro igitur, ut infra cap. viij. 8, 9 & deinceps. Cum adeo misera sit eorum conditio qui peccati sunt servi, jure ego vobis gratulor Deoque gratias ago, quod cum aliquando fueritis peccati servi, ejus jugum excusseritis, & ad normam doctrinæ Christi vos attemperaveritis.

Obedivistis autem ex corde, in quam traditi estis formam doctrinæ. Verbum ὑπηκούσατε respicit ad nomen τύπῳ διδαχῆς. quod dativo casu efferri debuit, sed propter relativum suum, quod accusativo casu effertur, cum ipso relativo casu convenit; ut in illo: *Urbem quam statuo vestra est.*

In quam traditi estis. Hoc est, ei veluti infusi, seu applicati: videtur enim in hoc verbo Apostoli esse Metaphora. Doctrinam Euangelicam considerat tanquam formam quandam, Romanos veluti materiam quandam ipsorum ad amplectendam hanc doctrinam adductionem ceu infusionem, & huic formæ applicationem; ipsorum vero obedientiam quam huic doctrinæ præstabant, tanquam formæ illius in quam materia infunditur, effigurationem, & in materiam impressionem.

Ex corde. Prompte & sincere, nec simulate.

Vers. 18. *Liberati enim à peccato servi facti estis justitiæ.* Particula δὲ hoc loco idem valet quod καὶ: conjungitur enim cum illo ὑπηκούσατε. & illi præterito tempori seu conditioni Romanorum, cum peccato serviebant, opponitur.

Vers. 19. *Humanum dico.* Communissima est sententia, Apostolum dicere se humanam quandam, non Angelicam aliquam vel humanis viribus superiorem vivendi rationem ipsis præscribere; siquidem id tantum a Romanis exigat, ut quantum antea studii impenderint in peccato, tantum nunc impendant justitiæ, cum possit jure exigere amplius. Alii putant Aposto-

lum hoc propterea dicere, quod in describenda pietate Christiana utatur similitudine de vulgo sumta, idque propter infirmitatem carnis ipsorum, hoc est, carnales adhuc ipsorum sensus, & rebus ad communem vitam spectantibus assuetos; non sublimiore & ex media Theologia religionisque Christianæ visceribus petita explicandi ratione. Alii denique ideo sic locutum fuisse Apostolum putant, quod dixerit illos servos factos esse justitiæ, tanquam si hæc esset aliqua servitus, justitiæ & recte factis operam dare; cum contra vera sit libertas: se vero ex vulgi more & consuetudine loqui ob infirmitatem carnis ipsorum, quæ justitiæ reluctetur ac repugnet, & grave ejus jugum esse arbitretur; cum tamen vita honesta & justa nihil sit suavius, nihil dulcius.

Quemadmodum enim præbuistis. Redit ad suam admonitionem Apostolus, explicata causa cur sese ex servitute peccati vindicare debeant, & objectione quæ inde nata erat diluta. ὡς videtur positum pro ἵνα. Quod si primam ex dictis verborum præcedentium explicationem sequaris, ὡς positum erit pro nempe, vide Bezam & Piscatorem. Ostendit autem per comparationem servitus peccati, quomodo justitiæ servire debeant.

In iniquitatem. Id est ad patrandam iniquitatem.

In sanctificationem. Ἁγιασμὸς opponitur τῇ ἀνομίᾳ, itaque hoc loco pro sancte factis accipi videtur.

Vers. 20. *Cum enim servi eratis peccati, liberi eratis justitia.* Quia dixerat eos eo modo debere servire justitiæ quo olim serviebant peccato, propterea hic exprimit istum modum: nempe, quod quemadmodum antea cum servirent peccato, justitiæ erant liberi, id est justitiæ imperio non erant subjecti, ejus jugum penitus excusserant, eaque ipsorum ministerio & opera non est usa; nunc ita serviant justitiæ, ut peccato nullum jam amplius dominium in ipsos sit, ne quicquam commune cum eo habeant. Et ut eos ad hanc servitutem justitiæ incitet, comparat ipsas servitutes inter sese ratione fructus & mercedis: hæc enim in servitute spectari potissimum solent.

Vers. 21. *Quem igitur fructum habuistis tunc?* Particula *igitur* non habet hic vim concludendi, sed tantum hæc cum superioribus connectendi, & ostendendi hoc supetiorum occasione addi & annecti.

Super quibus nunc erubescitis. Oratio est elliptica: subintellige, *eorum.* Dum autem peccata sic describit, innuit primum eorum fructum esse pudorem ac dedecus; sed alius est adhuc pejor, mors æterna scilicet.

Vers. 22. *Habetis fructum vestrum in sanctificationem.* Fructum habere in sanctificationem, est fructum habere qui est sanctificatio. *Sanctificatio* hoc loco sumi quidem potest pro sancte factis; sed commodius adhuc sumenda videtur pro effectu qui ex sancte factis manat, quod nimirum tales homines qui a profano hominum vulgo separentur & Deo consecrentur, sint quippiam peculiare, præstans ac prorsus eximium, quæ res non cum pudore & ignominia, ut turpiter factum, sed summa cum laude, gloria ac decore conjuncta est. Pronomen *vestrum* redundare videtur: nisi quis velit idcirco fuisse ab Apostolo additum, ut significaret hunc fructum, nempe sanctificationem, esse nostrum, seu studio ac opera nostra comparatum; illum vero alterum quem subjuncturus erat, Deo potius esse adscribendum.

Vers. 23. *Stipendium enim peccati.* Hoc est merces, quam peccatum suis servis aut sibi militantibus persolvere solet, *est mors*, nempe æterna. *Mors*, non est subjectum enunciati hujus, sed stipendium peccati: neque enim explicandum erat Apostolo quid mors esset; sed quis peccati fructus.

Donum autem Dei est vita æterna. Mortem vocat stipendium peccati, quia peccatum meretur mortem; sed vitam æternam obedientia nostra non meremur, propterea donum Dei vocatur.

In Christo Jesu Domino nostro. Omnes hic conclusit Apostolus rationes, quibus vitam æternam per Christum consequimur.

CAP. VII.

ARGUMENTUM.

Quia dixerat superiori capite, Romanos, seu potius omnes fideles, non esse sub Lege, sed sub gratia, hoc capite ostendit eos & jure potuisse Lege deserta Christi religionem ac disciplinam amplecti; & summo cum fructu ac utilitate id ab ipsis esse factum. Prius primo loco ostendit.

Vers. 1. AN *ignoratis fratres.* Apparet Apostolum respicere ad id quod superius dixisset; sed quod in eorum ad quos scribebat animo hæsisset; ac scrupulum aliquem pareret, quem nunc eximere velit, (*scientibus enim Legem loquor.*) Non Judæos, seu potius ex Judæis Christianos tantum, quales plurimos in Romana ecclesia fuisse, vel ex affixis salutationibus apparet, sed omnes Christianos etiam ex gentibus alloquitur. Præsuppouit enim Apostolus, eos Legem, nimirum quatenus ad religionem Christianam opus erat, cognitam habuisse: siquidem Euangelica doctrina Lege plurimum utitur, ad eamque creberrime respicit. Hinc toties ex Lege testimonia citantur, multaque specialia præcepta vitam nostram spectantia illic explicantur, quæ strictim quodammodo & veluti obiter in Apostolorum scriptis indicata legimus. Apparet enim Christianos, concepta idea ac norma teligionis Christianæ, per Apostolorum prædicationem & doctrinam, Veteris Testamenti scripta lectitasse, & ex iis ea quæ ad mores spectant, quæ cum hac norma conveniunt, petiisse. Hinc autem colligi potest, Veteris Testamenti lectionem non esse deserendam, utpote quæ fulsidio sit doctrinæ Novi Testamenti, quæ multa specialia præcepta ad mores nostros spectantia, in illis libris sufficienter explicata, veluti supponit. Ut taceam historias plenius explicatas, ut de creatione mundi, diluvio &c, quæ cum iis conjuncta, sufficientem nobis & plenam præbent penum ad omnia inde depromenda, quibuscunque ad salutem consequendam est opus. Christus enim primus Euangelii author eam viam patefecit, & annunciavit quæcunque Legi addi voluit Deus, non abrogatis interim aperte iis quæ abroganda ex Lege erant. Submisit postea in locum suum Paulum, qui veluti alteram Euangelii partem explicavit, quæ in abrogatione ceremonialis Legis & explicatione fidei in Christum, quam vim in hominibus justificandis habeat, consistit. Hinc divina providentia

deptis factum est, ut & Christi ipsius doctrina ab aliquot Euangelistis singulari studio descripta fuerit, & Pauli Apostoli Acta & doctrina à Luca memoriæ fuerit prodita, Paulinasque Epistolas plurimas habeamus; quibus omnibus, cum ijs, quæ in veteri Testamento specialiter de variis præceptis traduntur, junctis, sufficienter per ea ad salutem instrui possumus.

Quod Lex dominatur homini quamdiu vivit. Lex dicitur alicui dominari, cum aliquem obligat & obstringit ad sibi parendum. Verba *quam diu vivit*, si ad legem referamus, dura admodum videtur esse locutio hæc; si ad hominem, non respondebunt hæc verba sequenti similitudini, in qua Lex cum viro, nos cum uxore superstite conferimur, & præterea nihil opus erit scientia legis ad id cognoscendum, legem in mortuos nullam habere potestatem, hoc enim ipsa ratio quemque monet. Verisimile tamen est, ad utrumque referri; ad proximum proprie, ad remotius per catachresin. Aperte autem non expressit Apostolus, ad utrum eorum id referri vellet, quia ad legis abrogationem & extinctionem potissimum respiciebat; sed id, ne odiosum Judæis videretur, cogitandum potius ex sequentibus reliquit, quam dixit: & fortasse duritia sermonis, si quis verbum vivit ad legem referre vellet, effecit, ut ab initio non protinus animadverteretur, quorsum sermonem deducturus esset.

Vers.4. *Quocirca fratres mei, & vos mortificati legi estis.* Superiori similitudine ostenderat tacite Apostolus, legem esse mortuam, ac proinde nullam vim in nobiu obstringendis & obligandis, ut illi adhæreamus, amplius habere. Quare hic subjungit istius rei (eam interim vitandæ invidiæ causa subticens) consequens, nempe nos quoque legi esse mortuos, seu mortificatos, id est, non amplius obligari, ut illi adhæreamus, & sub ejus simus dominin. Simili ratione ait ad Gal. 2.19, se per Legem Legi esse mortuum.

Per corpus Christi. Id est, per mortem Christi, qua novum fœdus fuit sancitum, ac proinde vetus simul abolitum, nonnulli per ipsum Christum.

Ad id, ut fiatis vos alteri. Prior maritus vester extinctus est, ut alteri nubere & adhærescere possitis.

Illi qui ex mortuis resurrexit. Commemorat Paulus Christi resurrectionem, quia nisi hæc fuisset subsecuta, mors ejus exiguum, ad Novum fœdus stabiliendum, & vetus abrogandum, attulisset momentum, & vix quisquam Lege deserta Christi disciplinæ adhæsisset. Sed subsecuta resurrectione quicunque eam subsecutam fuisse credunt, non possunt non deserere omnes alias disciplinas, & Christo sese applicare. Propterea ergo Paulus non solius mortis, sed etiam resurrectionis mentionem facit, ut illis causam indicet cur Christo adjungi, deserta lege debeant. Quanquam & ideo videtur attulisse, quod vivis, non mortuis, nubendum sit.

Ut fructificemus Deo. Noluit Apostolus ad procreationem liberorum in matrimonio respicere, propterea aliam attulit similitudinem, ab arboribus & aliis terræ frugibus sumtam. Tacite ostendit, illos antea, cum sub lege essent, non fructificasse Deo. Et hic jam incipit altera capitis pars, in qua ostendit magno cum fructu homines deserta lege ad Christum transiisse; & tantum abesse, ut id pietati quicquam obsit, quod objicere solebant Judæi, ut etiam vehementer ad eam prosit.

Vers. 5. *Cum enim eramus in carne.* Esse in carne hoc loco significat carne seu appetitu constrictum, veluti vinculis quibusdam teneri, ut infra vers. 6 ait: *in qua detinebamur.*

Affectus peccatorum. Affectus & cupiditates peccatrices, quæ nos ad peccatum rapiunt & inflammant.

Qui per legem. Qui affectus per legem non tantum non cohibebatur, sed magis adhuc irritabatur & exasperabatur.

Vers.6. *Nunc vero aboliti sumus à lege, mortuo in quo detinebamur.* Ostenderat causam, cur cum adhuc sub Legis essent potestate ac dominio, non fructificaverint Deo, sed morti: nunc à contrario ostendit causam, cur fructificent Deo, non morti. Duo erant impedimenta pietatis, caro, qua constricti tenebamur; & Lex, quæ magis adhuc incitabat carnales cupiditates & affectus. Urrumque istorum nunc sublatum est. Nam & caro, in qua detinebamur, est abolita & mortua, seu nos illi mortui; (quædam enim exemplaria habent ἀποθανόντες, quædam ἀποθανόντος. Si autem illo modo legamus, subaudiendum erit post verbum ἀποθανόντες relativum τούτῳ) & a legis jugo ac imperio sumus exemti: unde consequitur hic finis.

Ut serviamus in novitate spiritus, & non vetustate literæ. Vetustate literæ est in veteri litera. Legem literam vocat, quia nihil aliud præstabat quam litera (alludens interim eo, quod literis fuerit in tabulas lapideas olim incisa) id est, exhibebat tantum facienda, seu jubebat; sed non juvabat, non addebat homini tales vires, ut posset eam implere. Novitas spiritus est novus spiritus. Per hunc spiritum vel ipsa Christi doctrina ac religio, quatenus animis nostris percipitur, intelligi potest; vel qualitas quædam ex ea manans qua animi nostri imbuuntur, & ad omnem pietatem inflammantur, seu apti ac habiles redduntur: adeoque non tantum quid faciendum sit docet, quod solum faciebat litera, sed etiam in animum penetrat, & vires suggerit ad id præstandum, id quod spiritus videtur esse proprium. Quanquam non est excludendus, sed potius includendus ille Dei spiritus, per quem Euangelii doctrina primis ejus præconibus fuit revelata, & plenius explicata, atque in eorum animis, qui eam receperant, confirmata, & adhuc confirmatur. Imo quemadmodum inde Lex primo nomen videtur traxisse, quod literis primum fuerit insculpta atque expressa, ita Euangelium spiritus, quod per spiritum fuerit revelatum. Sed deinde illa vis animi per Christi doctrinam excitata rectissime spiritus nomine nuncupatur. Sic eos, qui prudentia mundana sunt præditi, & mundum hunc spirant, spiritu mundi præditos dicit Paulus; aliis spiritum compunctionis tribuit. infra Cap.xj. vel, ut locus habet unde verba ista citantur, spiritum soporis seu veterni.

Vers.7. *Quid ergo dicemus?* Quid ergn hine, quod hactenus de lege dixi, nempe quod affectus peccatorum excitaverit, colligemus? Num idcirco *Lex peccatum*, id est, peccati causa? Connecti enim hæc omnia usque ad finem cap. debent cum versu 5. Nam ei plane respondent; quemadmodum sequens caput 8 respondet versui 6, & cum eo connectitur. Solet enim Paulus, duobus membris propositis, seorsim deinde agere de utroque, & aliquando prius primo loco, posterius posteriore tractare, aliquando ordine retrogrado agere. Prioris rei exemplum habuimus cap.6. 5, 6, 7, 8; posterioris cap. 2. 12, 13, 14, 15. Negat Apostolus, legem esse veram & propriam peccati causam, ut propterea peccatum per Metonymiam appella-

pellari possit: sed non diffitetur legem esse causam peccati per accidens, id quod ostendit in sequentibus.

Sed peccatum non cognovi nisi per legem. Vox cognoscendi dupliciter accipi potest: vel ita, ut peccatum cognoscere significet scire aliquid esse peccatum; vel ut significet peccatum experiri in sese, ac ejus vim sentire. Si priori modo hanc phrasin accipiamus, (quanquam durius id sonat, ut peccatum cognoscere vel cupiditatem, significet aliquid esse peccatum, vel cupiditatem esse peccatum cognoscere) sensus erit; non quidem prorsus non agnituros fuisse homines illius actionis turpitudinem, nisi Lege fuisset prohibita; id enim falsum est: sed eos non fuisse agnituros multarum rerum turpitudinem, saltem tam plene & perfecte, nisi à lege fuissent præscriptæ & damnatæ. Cujus rei exemplum statim subjicit Apostolus, cum addit:

Cupiditatem enim non cognovissem, nisi Lex dixisset: Non concupisces. Sumsit præceptum speciale quidem aliquo modo, sed tamen adeo late patens, ut generale etiam dici queat, quodque ad omnia præcepta extendi potest. In omnibus enim peccatis locum habet cupiditas; & quicunque peccat, cupiditate aliqua peccat. Hæc autem cupiditas dupliciter intelligi potest; vel secundum restrictiorem legis sensum, & reipublicæ illi Israeliticæ attemperatum; vel secundum sensum pleniorem, qui verbis ipsis melius convenit, & quam prima statim fronte verba ipsa menti subjiciunt. Illo sensu accepta cupiditas erat, cum quis non solo tantum animo rem proximi appetebat, & decretum plenum, se ea potiri velle apud se fecerat, sed etiam cupiditatem suam (ut Josephus definit (a)) externo signo prodebat, seu ad ipsum rei potiundæ conatum progrediebatur. Sic ille uxorem alicujus concupiscere dicebatur, qui eam aliqua ratione sollicitaverat; sed quamdiu animus intra se cupiditatem continebat, peccati, priori isto sensu, reus non erat. Posteriori autem sensu, ad quem respexisse videtur Apostolus, ille rem aliquam cupit, non qui affectu aliquo, per externum objectum excitato, absque voluntatis nostræ assensu stimulatur, (id enim quo minus fiat non semper est in nostra potestate) sed qui affectui assentitur, & cum eo mente & voluntate conspirat, id est, apud se constituit & decernit, sese hac re potiri velle, etsi nihil adhuc in re ista potiunda fuerit molitus. In rebus autem obscœnis ad hoc peccatum sufficit, cum quis mente sibi res obscœnas repræsentat, iisque animum suum pascit & oblectat. Utrumque horum prohibuisse videtur Dominus Jesus Matth. 5. 28, cum vetat mulierem aspici ad concupiscendum eam; tum ne voluntate & animi inductione mulierem concupiscamus; tum ne impuras libidines cogitatione nobis repræsentemus. Addit enim: *Jam enim ipsam adulteravit in corde suo.* Cupiditatem igitur, secundum pleniorem Legis sensum, quis tam turpem & noxiam esse cognovisset (loquimur enim non de sapientibus aliquibus viris, & Philosophis, quorum ob summam paucitatem ratio hac in parte non est habenda) nisi eam *Lex vetuisset, & dixisset: Non concupisces?* Si vero posteriori modo phrasin hanc cognoscendi peccati & concupiscentiæ sumamus, nempè de ipso peccati ac cupiditatis sensu, cum quis reipsa vim ejus experitur, cum sese in aliquo peccatum & cupiditas exerit; hoc dicit apostolus, sese non fuisse sensurum tantam peccati & cupiditatis vim, nisi eum Lex veluti irritasset. *Nitimur enim in vetitum semper, cupimusque negata.* Calci vivæ, quæ actu friget, cum affunditur frigida, subito ea incalescit. Sic paulo post dicit Apostolus, peccatum sine Lege esse veluti mortuum, non habere tantas vires & robur in hominibus infestandis.

Vers. 8. *Occasionem vero sumens peccatum per præceptum.* Si priori modo phrasin illam, de qua dixi, sumemus; ostendit hic apostolus, quomodo ex ista peccati notitia, quam per Legem adipiscimur, peccatum suas vires adipiscitur. Si posteriori, particula δὲ vim habebit adversandi. Quasi dicat: Si Lex peccatum & cupiditatem non vetuisset, vim ejus tantam non fuissem experturus; sed postquam prohibuit, hinc peccatum occasionem viresque sumsit, & præcepto veluti animatum fuit. Peccatum hic per prosopopœïam considerat, intelligitque per illud actionem quamvis inhonestam & inconvenientem; quæ idcirco lege prohiberi solet, quod talis sit. Quando dicit, operatum in se esse omnem cupiditatem, non per modum causæ efficientis, sed per modum causæ finalis, quatenus actio ejusmodi apprehenditur ut bonum aliquod, idque desiderabile, fieri intelligendum est; idque per Legem, seu præceptum (præcepti enim vox hic pro Lege sumitur, seu pro plorali positus est singularis, præceptum pro præceptis in Lege comprehensis) propterea quod (ut statim Apostolus subjicit) *peccatum sine lege est mortuum*) languet, Lex illi vitam viresque indit. Videtur enim hominibus carnalibus (nam de talibus hic loquitur Apostolus) nescio quomodo suavior & jucundior res illa, quam prohiberi vident. Cogitant enim, eam non frustra prohiberi. Nam si prorsus omni careret fructu ac voluptate, supervacaneum fuisset eam prohiberi. Quare tanto magis ejus cupiditate ac desiderio fervent & æstuant. Sic illa meretrix apud Salomonem Prov. 9. 17 juvenem ad se pelliciens, ait, aquam furtivam esse dulciorem.

Vers. 9. *Ego vero vixi sine Lege quondam.* Δὲ videtur positum pro γάρ. Ab experientia enim argumentatur. Dixerat, peccatum sine Lege esse mortuum: hoc ostendit per id, quod aliquando sine Lege vixerit, ac proinde in se ipso id expertus fuerit quod dicit. Potest etiam particula δὲ vim suam retinere: ego autem sine Lege vixi quondam, Quasi dicat, qui nunquam sine Lege vixit, non potest id tam habere exploratum; sed ego vixi sine Lege quondam. Videtur respicere Apostolus ad populum Israeliticum, qui aliquando sine Lege vixit. Ex istis autem verbis apparet, Apostolum non loqui de seipso, & mire hic se torquent qui aliter sentiunt. Ἀνέζησεν, compositum, *revixit*, non habet vim compositi: sed quia dixerat peccatum esse mortuum (quod antea mortuum est vivum aliquando fuit) ideo hic revixisse illud dixit.

Vers. 10. *Ego vero mortuus sum.* Id est morti æternæ factus sum obnoxius. Cum enim peccatum vivit, id est, vim suam viresque exerit, mortem & damnationem hominis subsequi necesse est.

Vers. 11. *Decepit me.* Hoc est, pellexit me ad se, ac sua dulcedine inescavit, persuasit mihi ut peccarem: atque hac ratione per præceptum occidit, quatenus occasio-

(a) *Corn. Corn. citat lib. 21. Antiq. cap. 11. sed mendum subest.*

casionem per præceptum sumsit, dulcedinis & suavitatis suæ tanto magis ostentandæ, meque in suos casses pertrahendi.

Vers. 12. *Itaque Lex quidem* &c. Hinc igitur jam apparet, Legem quidem sanctam prorsus esse, nec ullo modo peccatum dicendam, aut vituperandam. Omissum est alterum oppositionis membrum, quod postulat particula *quidem*. Id vero additur demum versu sequenti.

Sed peccatum &c. Maluit enim Apostolus prius objectionem movere, antequam id subjiceret: ut simul & objectionem illam dilueret, & oppositionem absolveret.

Et præceptum sanctum. Lex sumitur pro toto præceptorum cumulo; præceptum autem sumitur in genere pro quovis præcepto. Lex est totum; præceptum est genus: quasi dicat. Et tota Lex est sancta; & quodvis ejus præceptum est sanctum.

Justa. Nihil aliud, quam quod justum & æquum est præcipit.

Bona. Nihil jubet, nisi quod bonum seu honestum est; vel etiam bona, quod sit utilis, seu bonum & commodum afferat.

Vers. 13. *Igitur bonum mihi factum est mors?* Fateris Legem esse bonam, quomodo igitur dixisti, illam tibi inventam esse ad mortem? Num ipsum bonum tibi factum est mors, id est, mortis, qua nihil pejus est, causa?

Absit. Loquitur enim de causa propria & per se. Quæ igitur est mortis causa propria & vera?

Non Lex, inquit, *sed peccatum: ut appareret peccatum per bonum mihi operatum esse mortem.* Κατεργαζόμενον, participium pro verbo, quemadmodum cap. v. 11. Dicit igitur, non Legem ipsam, sed peccatum per Legem mortem sibi attulisse.

Ut appareat peccatum. Ut suas vires proderet, & sese peccatum esse ostenderet. Tum enim, quid posset, ostendit, cum per bonum, id est Legem, rem pessimam, mortem nimirum, hominibus attulit. Quomodo autem per Legem id factum fuerit, superius ostendimus.

Ut fiat summe peccans peccatum per præceptum. Quod prius breviter dixerat, *ut appareat peccatum*, id nunc plenius dicit. Peccatum fit peccans, cum hominem ad peccatum irritat & excitat, atque adeo peccare facit. *Summe peccans* autem fit, cum vehementer hominem sollicitat, adeo ut quasi obsequatur ei, & actionibus vitiosis indulgeat.

Per præceptum. Quo peccatum irritatum magis effervescit.

Vers. 14. *Novimus enim quod Lex spiritualis est*. Hic jam ostendit & aperit causam Apostolus, cur Lex homines in officio continere nequeat, & efficere, ut a peccato abstineant, sed potius irritet. Hæc autem est, quod Lex sit spiritualis, id est, ea præscribat ac jubeat, quæ cum spiritu conveniunt, ac spiritualem hominem requirunt.

Ego autem carnalis sum. Id est, sub appetitus potestate; appetitus in me dominium & imperium exercet.

Venditus sub peccatum. Peccati mancipium, quia ea facio quæ peccatum imperat.

Vers. 15. *Quod enim operor non agnosco*. Hinc apparet, me esse peccati mancipium, quod cum non approbem ea quæ facio, nihilominus tamen faciam.

Si vero quod nolo hoc facio, assentior legi quod sit bona. Quia dixerat, se non id quod velit ac animo desideret facere, sed quod nolit, imo odio prosequatur, hinc ostendit, se hac ratione legi præbere testimonium illam esse bonam, utpote ea quæ ipse velit, jubentem, & quæ odio prosequatur vetantem. Vox autem composita σύμφημι, idem hic valet quod simplex. Neque enim Lex proprie testatur de se, quod sit bona: quanquam id per se dici vere possit.

Vers. 17. *Nunc vero non amplius ego id facio*. Vel particula δὲ sumitur pro δὴ, ut cap. viij. 8. 1. Johan. 4. 18. Quasi dicat: Cum faciam id quod nolo, ergo non amplius ego id facio. Vel etiam occupare videtur objectionem: Poterat enim aliquis dicere: Si ergo quod non vis facis, si Legi testimonium præbes quod sit bona & honesta, qui fit igitur quod ista facias? Respondet non se hoc facere, sed inhabitans in se peccatum. De horum verborum sententia vide paraphrasin.

Sed quod inhabitat in me peccatum. Per istud peccatum inhabitans, vel peccatum in abstracto sumtum, de quo hactenus per prosopopœiam fuerat locutus, intelligit, quod in carne suam velut regiam habet, & illic vim viresque suas exercet: vel maximam illam ad peccandum pronitatem, quam peccatum vocat, quod peccati sit causa.

Vers. 21. *Invenio igitur τὸν νόμον volenti mihi facere bonum, quod mihi malum adjaceat*. Per legem istam videtur intelligere hoc, quod illi malum adjaceat, adeo ut articulus τὸν videatur idem valere quod pronomen τοῦτον: vel ἕνεκεν positum est κατ' ἔλλειψιν τοῦ κατὰ. Quasi dicat: quod attinet ad Legem, vel, si Legis vim & justitiam spectes. Vide paraphrasin.

Quod mihi malum adjaceat. Quod mihi adeo proprium sit facere malum, ut mihi incumbat, me urgeat malum. Quam mihi incumbentis ac urgentis molem legem propterea vocat, quod homines ut Lex aliqua urgeat & constringat. Hanc legem mox vocabit legem in membris nostris.

Vers. 22. *Condelector enim legi Dei secundum internum hominem*. Affert causam, cur velit facere bonum. Συνήδομαι compositum ponitur pro simplici delector. Internus autem homo est animus & mens nostra, quæ semper in bonum tendit & dirigitur.

Vers. 23. *Sed video aliam legem in membris meis*. Causam affert, cur sibi malum adjaceat, nempe quod alius sit jussus & impulsus in membris suis, præter illum impulsum & jussum mentis, qui impulsui mentis prorsus adversatur, & in contrarium vertitur.

Et captivantem me legi peccati. Ostendit hunc carnis impulsum esse longe potentiorem & vehementiorem, quam mentis; utpote qui hominem captum & irretitum legi, id est, jussui & imperio peccati subjiciat.

Quæ est in membris meis. In membris residet, ibi regnat, ibi habitat, cum lege vero membrorum illi optime convenit, arcto inter se vinculo nexæ sunt. Alii quidem eandem putant esse legem illam in membris existentem, & legem peccati; de qua Paulus asserit, quod sit in membris suis, adeoque antecedens, licet paulo ante descriptum, positum esse pro relativo. Quasi dicat: lex in membris meis captivum me reddit sibi. Sed tamen verisimilius est, quatuor hic statui leges, quarum duæ duabus opponun-

tur; hoc est, duo paria legum partim sibi adversantium. Lex Dei opponitur legi peccati; lex mentis legi in membris existenti, hoc est legi carnis seu appetitus; quarum illa legi Dei, hæc legi peccati assentitur. Distingui autem potest lex peccati a lege in membris existente, seu lege carnis, quod illa sit vis peccati, quam habet in nobis ad sese pertrahendis, quatenus est bonum ac desiderabile quiddam; hæc vero est promtus appetitus ad peccata, seu ad res suaves cum peccato conjunctas: hæc actionum malarum causa est efficiens, illa finalis. Carnis proclivitas facit ut peccatum tanquam bonum amplectamur, eique indulgeamus, alias id minime facturi. Est autem lex peccati in membris seu carne nostra, hoc est, appetitu corporis, quia ibi vim suam exserit. Peccatum enim carni tantum nostræ videtur desiderabile.

Vers. 24. *Miser ego homo!* Exclamat hic homo peccato invitus ac reluctans mancipatus, & miserum se esse dicit.

Quis me eripiet ex corpore mortis hujus! Quis mihi feret opem, & ex hac morte me liberabit? Corpus enim mortis pro ipsa morte sumitur. Mortem autem sumere possumus pro hac ipsa tam dura peccati servitute, quæ ipsa per se mors quædam est, & mortem etiam affert.

Vers. 25. *(Gratias ago Deo per Jesum Christum Dominum nostrum.)* Hæc verba in parenthesi legi debent: ex quibus clarissime liquet, Apostolum non de se jam Christi spiritu prædito ac regenito loqui, sed de homine Christi spiritus adhuc experte, & sub Lege constituto. Gratias enim agit Deo pro eo quod ex morte hac, nimirum servitute peccati, quemadmodum ex superioribus apparet, per Christum fuerit exemtus & liberatus.

Igitur ego mente quidem servio legi Dei, carne autem legi peccati. Hic jam concluditur ista tractatio de statu hominum sub Lege constitutotum, eorumque non pessimorum, sed ex Legis disciplina optimorum. Nam si qui sub lege peccati jugum excusserunt, & non solum mente & animo, sed etiam operibus ac factis ipsis legi divinæ paruerunt, id non Legis vi factum fuit, quæ magis adhuc carnales cupiditates irritat; sed auxilio & ope divina extraordinaria, aliisque ad honestatem vitæ adminiculis. Accipimus autem Legem in sensu pleniore, qualem ipsa verba Legis præ se ferunt, ut alibi jam monuimus. Servire quidem legi Dei mente, est legem divinam animo & mente amare, illam approbare, & esse addictum, licet factis & operibus eam non præstes. Carne legi peccati servire, est id quod peccatum jubet reipsa facere. Maximum igitur erat quod lex præstare poterat, nempe ut hominis mentem honestarum rerum amore ac desiderio imbueret; sed ut hominem peccati servitute prorsus eximeret, id est, efficeret ne ullius peccati consuetudine teneretur, hoc non poterat. Quare Legis vi non solum nemo justificari poterat, ideo nimirum, quod omnia quæ Lex præcipit exacte ac perpetuo præstitisset, quemadmodum tertio capite ostendit Apostolus; sed ne id quidem per eam assequi, quo Deus pro sua benignitate & misericordia est ad homines justificandos contentus, id est, ne ullius peccati habitu & consuetudine teneatur.

CAP. VIII.

ARGUMENTUM.

Hoc capite primum status Christianorum illi statui qui erat sub Lege, & quem in homine isto cujus personam induerat, descripsit, oppositus ostenditur; qui est, quod carni & peccato, ac proinde damnationi non sint subjecti: Hinc jam Apostolus Romanos hortatur, ut statui huic convenienter vivant, & viribus, quas ad excutiendum peccati jugum adepti sunt, utantur, adeoque sanctam & Christianis hominibus dignam vitam sectentur. Hoc facto, hortatur eos & excitat ad peculiarem quandam Christianæ pietatis partem, Evangelicam prorsus, quæ est, ut in afflictionibus propter Christum fortes sint ac strenui.

Vers. 1. N*Ulla igitur nunc damnatio.* Contraria conclusio proximæ conclusioni. Unde apparet, initium hujus capitis octavi nullo modo pendere ab hac tractatione de homine frustra cum carne & peccato luctante. Cohæret autem cum vers. 6 superioris capitis, idque per vinculum istius gratiarum actionis, quæ ultimo versu continetur. Per *damnationem* non tam genus variarum damnationum, id est, pœnarum intelligendum videtur, quam κατ' ἐξοχὴν damnatio & pœna omnium maxima & potissima, nempe mors æterna, & qua remota omnes remotæ videntur. Nam & sequenti versu, qui probationem hujus continet, solius mortis fit mentio. Itaque vox *nulla* idem valebit quod validissima aliqua negatio, id est, prorsus non est, non est ullo modo aut pacto. Quod si tamen velimus, ut vox nulla suam vim retineat, tunc limitatione quadam adhibita istud Apostoli dictum intelligendum est, nempe, si quis perfecte secundum spiritum ambulaverit, eum etiam perfecta ratione a condemnatione fore liberum, hoc est, ab omni prorsus pœna. Quod si quis ambulans secundum spiritum aliquid participaverit de carne, justum est, ut etiam aliquam pœnarum partem ferat.

Illis qui in Christo Jesu non secundum carnem, sed secundum spiritum ambulant. Describuntur isti homines qui nulli condemnationi subjaceant: quæ descriptio continet causam propter quam ei non subjaceant: adeo ut hic conjungatur causa cum suo effectu. Isti autem homines sunt illi, qui non ambulant secundum carnem, sed secundum spiritum; quemadmodum ex versu 4 patet. Voces autem *in Christo Jesu* sunt adjunctæ, ut ostenderet Apostolus quinam sint isti homines qui sic ambulent, & quæ sit ejus rei causa, nempe Christus ejusque religio. Quam tacite opponit Legi, quæ id tantum poterat in hominibus efficere, ut res actionesque honestas amarent, easque sequi conarentur & animo cuperent, interim tamen carnis & peccati vim imperiumque sequerentur. *Ambulare* ex Hebraïca consuetudine significat vitæ actiones obire. Et quia vitæ nostræ actiones aut sunt honestæ, aut inhonestæ, propterea consuetudo vel harum vel illarum, ambulatio nuncupatur. Ambulare igitur significat actionum frequentationem. *Secundum carnem* ambulat is, qui carnis, hoc est, appetitus ductum plerumque in actionibus suis sequitur;

non vero qui interdum & quidem leviter a recto tramite discedit; sed qui alicujus peccati seu actionis vere vitiosæ consuetudine & habitu tenetur. Accensendi etiam sunt iis qui secundum carnem ambulant, qui aliquid enorme, & cujus magna & manifesta sit turpitudo, committant, præsertim si id ea fiat ratione, ut appareat ejusmodi hominem spiritu Christi non regi, nec vero Dei timore esse præditum. Nam quisquis spiritu Christi non regitur, eis accenseri debet qui secundum carnem ambulant; etsi forte ambulandi verbum, quod frequentationem actionum significare solet, ei non eodem prorsus modo, quo cæteris in peccato aliquo hærentibus competat. Neque vero minus secundum carnem ambulat, qui, licet certi alicujus peccati consuetudine non laboret, nihilominus tamen peccata peccatis variorum generum contexit, & quotidie aliquid peccat, sic ut hæc peccatorum, ut sic dicam, textura, habitui alicui in certo peccatorum genere respondeat, & eum gravitate æquet. Nec enim hoc tantum Deo est propositum, ne hoc vel illo modo peccemus, sed ne ullo.

Secundum spiritum ambulat is, qui spiritus ductum, non in multis actionum honestarum generibus, sed in omnibus plerumque sequitur, & sicubi exerrat, raro idque leviter, ad majorem perfectionem semper pro viribus contendit, ut subinde rarius labatur, crebrius autem majori cum voluptate honestis defungatur actionibus; & cum medium hoc in quo honesta actio consistit aliquam habeat latitudinem, dat operam ut in omni virtute ipsam plane mediocritatis attingat medullam. Notandum est Apostolum, cum superius hominem illum incassum cum carne luctantem depingeret, nullam in eo spiritus, sed tantum mentis interioris hominis fecisse mentionem; sed Christianis demum hominibus eum assignare, ut hoc ipso indicet eorum aliam esse rationem quam istorum qui sub Lege fuerunt constituti.

Vers. 2. *Lex enim spiritus vitæ.* Quia dixerat, in Christo Jesu homines non secundum carnem ambulare, eosdemque qui ita vivant condemnationi non esse obnoxios, hic istius rei rationem reddit, vel si mavis, rem clarius explicat. Per *spiritum* intelligitur vel Euangelica doctrina, mente jam concepta; vel affectus quidam mentis ex ea in animo concepta manans, qui mentem nostram vegetat, & mira quadam alacritate obediendi Deo implet. Vide supra cap. vij. 6. *Lex* autem *spiritus*, est spiritus istius impulsus ac ductus. Hic *spiritus* vocatur spiritus vitæ, quod sit vitalis, quemadmodum panis vitæ, aqua vitæ, est panis & aqua vitalis, id est vitam afferens, & eam producens. Quæ vita duplex est, spiritualis, quæ in pietate consistit; & æterna, cujus spiritus iste est causa, quia est causa prioris. Opponitur autem hæc Lex spiritus Legi Mosaïcæ seu literæ, quam Paulus alibi dicit occidere. Ita enim ait 2 Cor. 3. 6: *Litera occidit, spiritus autem vivificat.* Confer hæc cum seq. versu 3, & supra cap. vij. 5, 6, 10, 13.

In Christo Jesu. Qui spiritus nemini nisi qui religionem & doctrinam Christo Jesu amplectitur, contingit.

Hic igitur spiritus animum meum intrans, ac viribus divinis implens, *liberavit me a Lege peccati.* A peccati dominio & imperio, quod in me sub Lege exercebat.

Et mortis. Quia enim me liberat a peccati dominio, simul etiam ab imperio mortis eximit & vindicat, cum hoc illius certum ex divino decreto sit consequens.

Vers. 3. *Impossibile enim Legis.* Confirmat & declarat etiam id quod dixit vers. 2. Nam si Deus id præstitit quod Lex præstare non potuerat, quod tamen volebat; nempe ut hominem a jugo peccati ac mortis eximeret, eumque justificaret, sequitur hominem Christianum liberatum esse a Lege peccati & mortis. *Ἀδύνατον τοῦ νόμου.* Verba ita sunt comparata, ut videantur significare id quod in Lege erat impossibile, sed revera tamen significant id quod Legi præstare erat impossibile: hoc autem est, ut hominem ex peccati, atque hac ratione etiam ex mortis servitute eriperet.

In quo infirmabatur, pro *ἐφ' ᾧ*, *quatenus.* Causam affert cur Lex id præstare non potuerit, nempe quod infirma fuerit, sed non in seipsa, verum per carnem. Carnis nostræ infirmitas & ad peccandum pronitas in causa erat, ut Lex etiam fieret in coërcendis hominibus & a peccato cohibendis, ac propterea etiam a damnatione liberandis, infirma.

Deus. Subintellige præstitit.

Ostendit quomodo: *Suo filio misso in similitudine carnis peccati.* Caro peccati est caro peccatrix, seu ea quæ cum peccato conjunctionem habeat, hoc est quæ peccet, & quæ proinde pœnas peccati ferat. In hujus similitudine misit Deus Filium suum, non in ipsa carne peccati, sed carnem carni peccati similem habentem. *In* ponitur pro *cum.* Similitudo autem in eo consistebat, tum quod filius Dei carnem habuerit iisdem affectibus, iisdem cupiditatibus, quibus aliorum hominum caro solet ad peccandum incitari, naturaliter obnoxiam, & non minus quam aliorum hominum ad voluptatum appetitionem habilem, ut statim subjicitur; etsi nunquam ullum peccatum vel animo conceperit, vel reipsa admiserit: tum quod calamitates & mala, ipsamque mortem, pœnæ peccatorum similem, in carne sua fuerit expertus.

Hoc autem dum Deus fecit, *Condemnavit peccatum in carne.* Condemnavit, id est extinxit, delevit, quemadmodum damnati solent occidi. Ita loquitur Apostolus de peccato, ut ostendat ex ejus damnatione nostram justificationem & absolutionem pendere, quemadmodum statim subjunxit. Damnavit autem seu extinxit Deus peccatum in carne, cum effecit ut Christus eandem quam nos carnem habens, ac proinde carni peccati, qualis est nostra, similem, sanctus & innocens & ab omni peccato liber esset, & varias calamitates ac mortem perpessus, ex ea eximeretur, sempiternamque felicitatem consequeretur. Hinc autem fit, ut quemadmodum in Christi carne, sic etiam in omnium ejus fidelium carne peccatum extinguatur. Christiani enim duci suo se conformant, ut cum eodem quo ille spiritu sint præditi, proportione ea quæ inter caput & membra esse debet, conformare se illi, & peccatum in se extinguere, ut debent, sic possunt, certo sibi persuadentes, ut si eum imitati fuerint, se morti ac damnationi exemtum iri, & æternam felicitatem adepturos, quemadmodum Christus morti exemtus ad æternam felicitatem pervenit.

Pro peccato. Ut peccatum aboleret.

Vers. 4. *Ut justificatio Legis impleretur in nobis.* Finis exprimitur, seu effectus & consequens istius damnationis peccati in carne, qui est duplex, unus principalis, quem & priori loco collocavit, qui est justificatio nostra

alter medius, & ad principalem tendens, ambulatio nostra non secundum carnem, sed secundum spiritum. Respondet ergo versus 4 versui primo, estque nihil aliud quam ejus resumtio ex superioribus duobus versis deducta.

In nobis. Id est in Christo addictis.

Vers. 5. *Qui enim secundum carnem sunt.* Ostendit causam Apostolus, cur illi qui secundum carnem ambulant, justificari nequeant, ac proinde cur necessarium omnino sit ad justificationem non ambulare secundum carnem. Causa autem hæc est, quod ea quæ carnis sunt sapiant. Pro eo quod dicere deberet qui secundum carnem ambulant, dicit qui secundum carnem sunt: quia nemo secundum carnem ambulare potest, quin secundum carnem, vel, ut vers. 8 loquitur, in carne sit. Tacite ostendit homines sub Lege constitutos, & Euangelicæ doctrinæ expertes, utpote qui in carne & secundum carnem sunt, quemadmodum cap. vij. 5 innuit, ad justificationem aspirare non posse. Secundum carnem autem esse nihil est aliud, quam esse ad carnis nutum & arbitrium peccati imperio obnoxium, ac veluti opportunum.

Quæ carnis sunt sapiunt. Id est hæc cogitant, hæc spectant & spirant quæ carni sunt grata & suavia, huc illorum cogitata & consilia tendunt & feruntur.

Qui vero secundum spiritum, ea quæ spiritus. Causam affert cur illi demum justificentur qui secundum spiritum ambulant.

Vers. 6. *Cogitatio enim*, seu sensus *carnis mors.* Γὰρ positum est pro δὲ, *nam* pro *atqui.* Continetur enim hic major propositio istius argumentationis Apostolicæ. Perinde enim est ac si diceret: Illi qui secundum carnem sunt etiam sapiunt quæ carnis sunt. Atqui sapere quæ carnis sunt est mors. Ergo illi qui secundum carnem sunt morti sunt obnoxii, adeoque justificationem non consequuntur. Mortem vocat id cum quis id spirat. id spectat quod carnis est, seu illi gratum & jucundum, propterea quod mortem homini illud afferat.

Vita & pax. Id est vitam affert & felicitatem ei qui id facit.

Vers. 7. *Ideo quod sensus carnis inimicitia in Deum.* Istius Minoris propositionis, quod attinet priorem versus præcedentis partem, probatio hic continetur. Ideo mortem affert sapere ea quæ carnis sunt, quia est res Deo adversa ac illi repugnans, ac proinde inimica.

Hujus rei iterum hæc est ratio, *quod Legi Dei non subjiciatur.* Quicquid enim Legi divinæ repugnat, necesse est ut Deo inimicum sit & adversum.

Neque potest. Hæc est natura carnalis istius sensus, ut Legi divinæ repugnet. Ipsa ejus natura non permittit ut sese Legi divinæ subjiciat; cum Lex divina spiritualis sit, eaque præcipiat quæ carni sunt insuavia & ingrata. Vide supra cap. vij. 14.

Vers. 8. *Qui vero in carne sunt Deo placere non possunt.* Δὲ positum pro οὖν. Continetur enim hic conclusio argumentationis Apostolicæ, qua probat eos qui secundum carnem sunt morituros. Pro eo autem quod antea dixerat, qui secundum carnem sunt, nunc dicit, qui in carne sunt.

Deo placere non possunt. Idem est quod morituri sunt, & justificatione carebunt. Quos enim Deus justificat, eos sane approbat ac diligit, illi Deo placent.

Vers. 9. *Vos vero non estis in carne.* Quasi dicat, non debet autem vos hoc terrere, quod illi qui secundum carnem ambulant, & in carne sunt, Deo placere, ac proinde justificari nequeant, cum vos non sitis in carne, id est in carnis potestate.

Sed in spiritu. In potestate spiritus.

Εἴπερ spiritus Dei habitat in vobis. Εἴπερ significare potest vel *siquidem*, vel *si modo.* Per spiritum istum divinum qui in fidelibus hic habitare dicitur, primo & præcipue intelligendus est ille spiritus, per quem Euangelii doctrina hominibus innotuit; qualis inprimis erat ille spiritus, quem primi Euangelii præcones cælitus hauserunt, propter quem etiam factum est, ut Euangelium spiritum appellaret Apostolus, Legem autem literam, quod Lex literis primo fuerit incisa, & per literas hominibus revelata, Euangelium autem per Spiritum Sanctum hominibus innotuerit. Sed ipsa deinde Euangelica doctrina, quatenus jam mente percipitur, spiritus divini appellationem meretur: Idem enim præstat quod ipse Spiritus Sanctus, cujus hic est effectus, ut animos doctrinæ Euangelicæ notitia imbuat. Hinc videmus, per fluvios illos qui ex ventre credentium in Christum profluere debebant (qui non possunt esse aliud aliquid quam ab illis manans & proficiscens Euangelicæ doctrinæ notitia) Spiritum Sanctum fuisse intellectum Joh. 4. 14. vij. 38. Ad hanc vero notitiam accessit adhuc in primitiva illa ecclesia Spiritus Sancti donum in fideles largiter effusum, quod veritatem Euangelicam mirum in modum confirmabat, & peculiariter adhuc mentes illustrabat, & pleniori divinæ veritatis imbuebat notitia. Hunc igitur Spiritum Sanctum cum illa Euangelicæ doctrinæ notitia conjunctum intelligit Apostolus. Ubi enim spiritus iste ex Euangelicæ doctrinæ notitia manans (accedente præsertim ab extra spiritu alio divino & cum illo conjuncto.) residet, & hominum animos invasit, illic abunde suppetunt ad domandam carnem vires, si modo homo sibi ipsi studio ac voluntate non desit.

Si vero quis spiritum Christi non habet, non est ejus. Cum antea vel dixerit, vel saltem innuerit, spiritum Dei in illis habitare; nunc loco spiritus Dei ponit spiritum Christi: ut ostendat, se non de quovis spiritu loqui, & qui etiam hominibus sub Lege constitutis inesse poterat; sed de eo Dei spiritu qualem Christus largitur, & qui Euangelicæ doctrinæ proprius est ac peculiaris, qui id præstare potest, ut aliquis sit in spiritu, id est, spiritualis plane ex carnali evadat homine. Ostendit autem se merito præsupposuisse in illis habitare Dei spiritum, siquidem illos pro veris Christianis reputet. Alioqui enim, si Christi spiritu præditi non sint, illos non esse Christi, id est ad Christum revera non pertinere, nec inter ejus veros ac genuinos discipulos numerandos esse.

Vers. 10. *Si vero Christus in vobis.* Postquam ostendit illos, si vere Christi sint Christi quoque spiritu præditos esse, hinc colligit & concludit id quod versu præcedente affirmaverat, nempe eos non esse in carne sed in spiritu, ac proinde damnationem ac mortem illis non esse metuendam, quemadmodum seq. versiculo ostendet. Christum ipsum nunc loco spiritus Christi reponit, quia hæc se mutuo ponunt. Maluit autem sic loqui, ideo fortassis ut indicaret eos debere Christo esse conformes; & ut tanto melius id quod addit concludat, nempe corpus esse mortuum, spiritum autem vitam.

tam. Si enim Christus in nobis est, debemus illi conformes fieri, & quodammodo referre, tum in morte, tum in vita, quemadmodum cap. vj docuerat.

Corpus mortuum est propter peccatum. Id est peccato, vel respectu peccati, id est ut non peccetur. Insolens est hic loquendi modus, sed ex Hebræo, ut videtur, profectus. Quia enim Hebræi pro Dativo sæpe solent sumere Accusativum cum Præpositione *propter*, & sic *lamed*, quod Dativi nota est, vim habet præpositionis *propter*: ideo Apostolus, cum dicere debuisset, mortuus est peccato, *lachataah*, dixit *propter peccatum.* Id autem videtur tanto libentius facere, propter sequentia verba, propter justitiam, quæ propriam habent significationem, ut tanto concinnior & elegantior esset oratio. Est tamen similis locutio 1 Cor. 7. 2.

Spiritus autem vita. De spiritu nostro loquitur, qui Christi spiritu in nobis animatur, & vires ad superandam & mortificandam carnem accipit.

Est vita. Id est vivit.

Propter justitiam. Ut justitiam operetur, & honestis actionibus vacet.

Vers. 11. Pergit ulterius Apostolus, & infert ipsos, nimirum Romanos, etiam salutem æternam adepturos. Qui enim secundum spiritum ambulant eam adipiscentur. *Si vero spiritus ejus qui resuscitavit Jesum a mortuis habitat in vobis.* Varie loquitur Apostolus, nunc spiritum Dei, nunc Christi, nunc ipsum Christum, hic *spiritus ejus qui eum resuscitavit* mentionem facit.

Vivificabit etiam mortalia corpora vestra. Videtur Apostolus duplicem his verbis sensum complecti velle, unum principalem, & alterum secundarium. Principalis est, ut hæc verba de resurrectione & vivificatione illa futura accipiamus. Secundarius, ut ea accipiamus de vivificatione spirituali corporum nostrorum, quæ in eo consistit, ut corpora nostra mortalia vivant justitiæ & Deo, seu membra nostra tanquam ex mortuis viventes præbeamus arma justitiæ, ut superius locutus fuerat cap. vj. 13, vel ut inferius cap. xij loquitur, ut ea exhibeamus *victimam viventem Deo.* Quod si ergo duplicem hunc sensum admittamus, non mirum erit Apostolum verba sua ita temperasse, ut utrique sensui accommodari possint, & utrique aliquid, ut sic dicam, indulsisse. Prioris causa quidem in futuro tempore dicitur, *vivificabit*, addito etiam epitheto *mortalia*, & denique adjungit *propter inhabitantem ipsius in vobis spiritum*; quæ verba causam impulsivam longe melius significant, quam mediam & instrumentalem: posterioris autem causa dixit, *corpora nostra mortalia* vivificatum iri. Nec enim proprie loquendo hæc corpora nostra mortalia in adventu Christi vivificabuntur; sed alia nobis istorum loco dabuntur. Quanquam etiam, si ad posteriorem hunc sensum non respiciamus, non mirum est Apostolum hic minus accurate fuisse locutum; cum hoc loco sibi propositum non habeat de resurrectione ac modo ejus agere, sed alterius tantum rei causa ejus mentionem fecerit. At ibi, ubi hac de re tractationem de industria instituit, rem totam nobis accurate explicat. Quare ex illa tractatione hic & alii istiusmodi loci explicari debent; non vero ex istis illa. Solent autem illa, quorum unum in alterius locum succedit, licet numero diversa, tanquam si unum numero essent, & qualitatibus tantum different, considerari. Sic dicimus, sylvarum comas, gramina, herbas, chelas cancrorum renasci, arbores repullulascere & alia similia.

Propter inhabitantem ipsius spiritum in vobis. Si ad priorem sensum respicimus, vox *propter* causam impulsivam significabit. Spiritus enim Dei in nobis inhabitans, Deum impellit ut velit nos resuscitare & vivificare; ex eo quod Christum resuscitavit, colligimus Deum posse nos resuscitare; ex eo quod spiritum ejus habeamus in nobis, colligimus eum velle etiam id præstare. Hæc autem inhabitatio spiritus divini in nobis ita debet accipi, ut includat ejus effecta, nempe pietatem & obedientiam. Non otiosa hic inhabitatio intelligi debet, sed efficax. Si ad posteriorem, *propter* habebit vim significandi id quod particula *per*. Nam quod fit per aliquid, etiam fit propter illud: *propter* enim omne causarum genus significare potest. Complutensis editio habet hoc loco διὰ cum genitivo, id est *per*; quæ certe lectio posteriori sensui valde favet: nec enim per hunc spiritum qui in nobis habitat, Deus est nos resuscitaturus, & immortales effecturus.

Vers. 12. *Itaque fratres, debitores sumus.* Hic jam incipit Romanos hortari, ut cum debeant & possint pie vivere, etiam reipsa id faciant. Hinc autem apparet nihil homines Christianos juvare, quicquid tandem adjumentorum ad vitam piam ex Dei parte habeant, nisi ipsimet etiam studium suum & conatum afferant. *Debitores sumus.* Id est obstringimur ac tenemur. Non exprimit ad quam rem obstringamur; sed dum contrarium addit ad quod non obstringamur, tacite innuit ad quid obstringamur, nempe ut vivamus spiritui.

Vers. 13. *Actiones corporis mortificaveritis.* Mortificantur actiones corporis, cum efficitur ne amplius sint & existant. Tacite videtur innuere, eas antea in illis extitisse.

Spiritu. Nempe divino, qui in nobis habitat, quemadmodum ex sequenti versu apparet.

Vers. 14. *Quotquot enim spiritu Dei aguntur, hi sunt filii Dei.* Causam affert cur illi sint victuri qui perimunt actiones carnis. Est autem hæc causa, quod spiritu Dei agantur, id est regantur & gubernentur. Qui autem tales sunt, hi sunt filii Dei, id est in statu & conditione filiorum Dei, & ab eo instar filiorum diliguntur: uno verbo, jus habent filiorum Dei adoptivorum, quod quale sit ex vers. 17 apparebit. Ostendit autem Apostolus, unde id sciri possit, eos qui aguntur Dei spiritu censeri Dei filios, ac filiorum in statu ac conditione esse, cum addit.

Vers. 15. *Non enim accepistis spiritum servitutis denuo in metum.* Hinc potestis perspicere rem ita se habere, quod accepistis spiritum filialem. A contrario autem illustrare & commendare volens hoc divinum beneficium, meminit spiritus servilis, quem eos non accepisse dicit. Cum vero ait *denuo*, apparet eos prius hunc spiritum accepisse. Spiritus ergo iste erat, illa mentis qualitas, qua ex percepta Legis disciplina hominum mentes imbuebantur, qui servilis erat, qui servis plane conveniebat, servis erat proprius. *In metum.* Servorum enim proprium est metuere ac trepidare, servilibus ingeniis convenit metus; metus, inquam, ejusmodi qualis hic intelligitur, nempe ut severitatem ac supplicia ejus cui pares, tuę cervici semper imminentia cogites & expavescas. Ostendit Apostolus quid hic spiritus in animis eorum qui sub Lege erant constituti effecerit, nempe metum, timorem, & trepidationem. Vocatur autem ista qualitas animorum, ex Legis disciplina severa ac rigida excitata, *spiritus*, propter oppositum spiritum Euangelicum, qui non solum ex ipsa Euangelii

doctrina, ſed etiam ex cælo in nos manat, & animos noſtros imbuit.

Spiritum adoptionis. Spiritum talem qui convenit illis qui ſunt adoptati in filios Dei, qui non metum & pavorem in animis noſtris excitat, ſed clamorem talem, ut Deum tenerrimo nomine, *Abba* nimirum, appellare non dubitemus. Hinc igitur manifeſtum eſt, nos, ſi ſpiritui huic regendos nos tradiderimus, in numero ac cenſu filiorum Dei ſuturos eſſe.

Verſ. 16. Immoratur adhuc Apoſtolus huic documento, cum addit: *Ipſe ſpiritus conteſtatur ſpiritui noſtro quod ſimus filii Dei.* Quaſi dicat, quod aliud iſtius rei documentum quærimus? Ipſe ille ſpiritus quem a Deo hauſimus, & quo per Euangelium imbuti ſumus, teſtatur id ſpiritui noſtro, quod ſimus filii Dei, ſi nimirum iſti ſpiritui regendos nos tradiderimus. Itaq; non ſolum nos a peccato liberat, ſed etiam a peccato liberatis teſtatur nos eſſe Dei filios. Συμμαρτυρεῖ τῷ πνεύματι ἡμῶν. Verbum compoſitum *conteſtatur* non ita debet accipi, ut ſignificet animum ſeu ſpiritum noſtrum nobis id teſtari, & una cum eo teſtari ſpiritum Dei; ſed pro atteſtatur, ut ſpiritus noſter ſit is cui teſtatur ſpiritus Dei, non vero cum quo teſtatur. Conteſtari tamen ideo dicitur, quod rem admodum gratum, & quam ſpiritus noſter ſibi libenter perſuadet, teſtatur. Simili ratione ſupra cap. vij uſurpatum vidimus verbum condelector. Nondum evicit Apoſtolus eos qui ſpiritu Dei reguntur victuros, ſed tantum filios Dei illos eſſe demonſtravit: propterea ulterius progreditur.

Verſ. 17. *Si vero filii, & hæredes.* Filii enim ſolent hæreditatem parentum adire. Veruntamen quia poſſet quis hæreditatem adire, nec tamen protinus vitam immortalem adipiſci; cum hæreditas reſpectu diverſarum perſonarum, quarum hæres quiſpiam evadit, poſſit eſſe varia, ideo, ut appareat hæreditatem noſtram vitam immortalem in ſe complecti, id quod abſolute dixerat reſtringit, & perſonam illam exprimit cujus hæredes ſimus, (licet id ex dictis ſatis liquere poteſt) & ſimul etiam cujus cohæredes debeamus evadere; ut tum ex natura & conditione ejus cujus hæredes ſumus, tum ex bonis quæ adeptus eſt is cujus cohæredes ſumus, quique nobis exemplar ea in re eſt, diſcamus quam excellens, quamque ampla ſit illa hæreditas noſtra, quodque ea vitam immortalem omnino in ſeſe comprehendat. Et ſane hanc ipſam ob cauſam, ne ea res minus perpenderetur, & animum legentis ſtatim prætervcheretur, non ſtatim expreſſit cujus hæredes ſimus, (poterat enim dicere, ſi autem filii Dei, etiam Dei hæredes) ſed rem aliquantum ſuſpendit, ut eam poſtea cum majori emphaſi exprimeret.

Hæredes quidem Dei. Quaſi dicat, ergo ſi filii Dei etiam hæredes Dei.

Sed ne quis aliam aliquam hæreditatem Dei ſibi imaginetur aut cogitet, quam eam quæ in profeſſione ſalutis ſempiternæ conſiſtit, addit Apoſtolus, oſtendens qualiſnam ſit iſta hæreditas: *Cohæredes autem Chriſti.* Tales hæredes qualis eſt Chriſtus, cum quo hæreditatem habituri ſumus communem: qua hæreditate nihil majus, nihil ſublimius cogitari aut optari poteſt.

Poſtquam tantæ felicitatis mentionem fecit Apoſtolus, commodiſſimam occaſionem nactum ſe ratus, tranſit ad eam pietatis noſtræ partem, quæ plane Euangelica eſt, & in tolerantia afflictionum propter Chriſtum conſiſtit. Quanquam & ipſius Chriſti, cujus cohæredes futuri ſumus, mentio ei occaſionem ad hoc addidit; ſiquidem Chriſtus per varias afflictiones, & diram mortem ad tantæ gloriæ hæreditatem poſſeſſionemque pervenit. Quocirca æquum eſt, ut qui ejuſdem cum Chriſto felicitatis conſortes eſſe volunt, calamitatum etiam ſint ſocii: *Si modo compatimur.* Compatimur, dicit, Chriſto, non vero ſimpliciter patimur, quia ad Chriſtum reſpexit.

Ut & conglorificemur. Ἵνα poteſt & cauſam finalem, & effectum ſeu eventum afflictionum noſtrarum ſignificare. Sed ne quis id nimium durum putaret tot adire calamitates & mala ad gloriam hanc obtinendam, propterea addit Apoſtolus:

Verſ. 18. Λογίζομαι γάρ. Λογίζομαι ſignificat aliquid certa ratione concludere ac ſtatuere. Sic cap. iij. 28.

Quod non ſint digna paſſiones hujus temporis. &c, ad futuram gloriam. Id eſt, collatæ ſeu comparatæ cum illa gloria, omnem ſuam dignitatem & meritum amittunt, id eſt comparari cum illa nequeunt.

Futuram revelari. Id eſt, revelandam, ſeu quæ revelabitur.

Εἰς ἡμᾶς. Vel in nobis, vel potius quod ad nos. *Revelari* autem dicitur, non quod revera jam exiſtat, (nec enim extra nos exiſtet) ſed conſequens ponitur pro antecedente, Relatio pro exiſtentia: quanquam in decreto Dei jam quodammodo exiſtit.

Verſ. 19. *Sollicita enim expectatio.* Oſtendit ſe non fruſtra gloriæ iſtius in Chriſtianis hominibus aliquando revelandæ mentionem feciſſe, ſiquidem non in hac vita, & in hoc præſenti Chriſtianorum ſtatu felicitas eorum terminetur? quemadmodum veriſimile eſt aliquos fuiſſe qui id crederent, exiſtimantes hanc eſſe Chriſtianorum felicitatem, & poſt hanc nullam aliam, quod honeſtiſſime viverent, virtutem colerent, & in tolerandis calamitatibus conſtantiam ſuam proderent, & virorum bonorum officio ſungerentur. Huic cogitationi & opinioni occurrens Apoſtolus hæc verba ſubjunxit, quibus oſtendit Chriſtianos in hoc præſenti ſtatu nullo modo acquieſcere, eoque contentos eſſe; ſed ad alium longe diviniorem ac vere beatum ſtatum & conditionem adſpirare, totoque animo proſpectare. Ἀποκαραδοκία ſignificat expectationem quæ fit exſerto capite, & intentis oculis, rei alicujus eminus adventantis. Per creaturam autem nova creatura intelligi debet, id eſt homines Chriſtiani; quos ob mutationem & renovationem in illis factam creaturam vocat: idque hoc loco ideo videtur feciſſe, ut oſtenderet eorum conditionem ac ſtatum ita quidem eſſe immutatum, ut novæ creaturæ quodammodo dici queant; ſed non ita ut filii Dei, (ſi perfecta quadam ratione appellatio illa ſumatur, cujus exemplum in Chriſto extat) & ipſius hæredes (hæc enim quodammodo coïncidunt) jam actu ipſo propterea cenſendi ſint evaſiſſe, quales tamen evadere eos debere ex dictis intelligitur, ac proinde in hac ipſorum creatione & reformatione ſummam eorum felicitatem nequaquam eſſe poſitam, adeo ut licet ſint novi homines effecti, nihilominus tamen ſollicite exſpectent alium ſtatum & conditionem, nempe revelationem filiorum Dei. Ita Apoſtolus loquitur, ac ſi creatura ac filii Dei ſubjectis differrent, cum tamen qualitatibus tantum differant. Itaque illi qui nova creatura ſunt, expectant revelationem ſui ipſorum in ſtatu & conditione Dei filiorum. Tacite oſtendit Apoſtolus, creaturam iſtam, ſeu Chriſtianos homines, quamdiu

diu in hac mortalitate degant, & variis calamitatibus premuntur, non videri esse Dei filios: quemadmodum & Johannes 1 Epist. 3 dicit, nos similes Deo futuros innuens, nos nunc nondum similes esse Deo, illa nempe perfecta ratione & modo, cujus respectu hæc similitudo quodammodo non apparet. *Expectatio expectat*, id est creatura ipsa expectat.

Vers. 20. *Vanitati enim creatura subjecta est non volens.* Probat id quod dixerat, creaturam ad alium statum, hoc minime contentum, anhelare, eumque appetere: quia invita quodammodo ac reluctans in hoc præsenti statu manet, non propria sponte, sed divino parens arbitrio ac voluntati. *Vanitatem* vocat afflictiones & mala, mortem denique ipsam, quæ hominem ac vitam hanc vanam efficiunt. Ideo enim hęc vita, & quæcunque ad eam spectant, vana sunt, quod sint caduca, mutabilia, & corruptioni subjecta. Utitur autem voce hac vanitatis, fortassis propter creaturæ appellationem. Creaturis enim in hoc mundo competit vanitas, hoc est, caducitas & corruptio.

Non volens. Non sua sponte, non quia in illis suæ felicitatis partem aliquam collocet, & de hac patientiæ materia per se, remotaque præmii spe, gaudeat. Mallet enim his malis & calamitatibus carere.

Sed propter eum qui subjecit. Id est Deum, qui tali conditione suos esse in hac mortali vita voluit.

In spe. Subjecit quidem, sed simul spem fecit gloriosissimi ac beatissimi status.

Quam spem declarans subjicit: *Quod & ipsa creatura &c.* Tacite ostendit jam alium aliquem præter istam creaturam liberatum esse. Quis autem is esse potest præter Christum, de quo supra ℣s. 17 dixerat, nos fore ejus cohæredes, & illi conglorificandos? Ad Christum igitur respicit Apostolus potius, quam ad Angelos. Eximitur autem hoc loco è creaturæ numero, cum tamen primogenitus omnis creaturæ & *principium creaturæ Dei* alibi legatur: quia hoc loco creatura non significat futuram illam mutationem & reformationem nostri, quæ in futuro illo seculo erit, (opponitur enim revelationi filiorum Dei, qua appellatione illa futura nostri mutatio significatur) sed tantum hanc quæ est in præsenti.

A servitute corruptionis. Hic vocat corruptionem, quod antea vanitatem vocarat. Servire autem corruptioni est corruptioni aliisque malis ad corruptionem ducentibus obnoxium esse, illisque subjacere. Ab hac servitute liberabimur aliquando.

Addit, *in libertatem gloriæ filiorum Dei.* Liberabimur libertate, id est vindicabimur in libertatem: non solum hac servitute eximemur, sed etiam gloriosissimam libertatem, (hoc est libertatem gloriæ) quæ filiorum Dei propria est, consequemur. Filios Dei hoc loco servis opponit. Filius vero servo opponitur, quanto magis filius Dei. Quos magis decet libertas quam Dei filios? Et quia adhuc sub servitute durissima variarum calamitatum & mortis gemimus, hinc apparet, nos nondum esse ea ratione qua omnino par est Dei filios.

Vers. 22. *Scimus enim quod omnis creatura congemiscit.* Interjecta mentione spei, & ejus descriptione, redit ad principalem thesin, & probat creaturam invitam nec volentem in præsenti conditione esse. *Scimus enim.* Ideo hoc dixi, quia optime nobis notum est & exploratum, quod omnis creatura congemiscat, id est gemitus ac suspiria inter se jungat. Vox *scimus* ostendit Apostolum loqui de re nota & explorata; ac proinde non loqui de metaphorica aliqua rerum inanimatarum expectatione & gemitibus. Gemitus autem isti ostendunt, Christianos præsenti statu non esse contentos, sed ad alium quendam adspirare. Respondet hic locus illi loco 2 Cor. 5. 4. *Συνωδίνει*, id est, dolores similes parturientis persert. Notum enim est, Christum fidelium suorum afflictiones doloribus ejusmodi conferre Johan. 16. 21, 22.

Vers. 23. *Non solum autem, sed & ipsi primitias spiritus habentes.* Poterat aliquis cogitare, Christianos quidem in communi hoc suo præsenti statu contentos non esse; sed aliam esse illorum conditionem, qui inter vulgum Christianorum eminent & præcipui sunt, quorum certe conditio & status divinus esse videtur, cum tantis Spiritus Sancti donis sint præditi, tot stupenda edant miracula, Deo ea in re quam hominibus propiores. Respondet Apostolus, parem hac in parte eorum esse conditionem cum cæteris omnibus Christianis, ut una cum iis gemant ac laborent, ad aliumque statum & conditionem toto pectore & animo anhelent. *Primitiæ spiritus* sunt potiores ac selectiores Spiritus Sancti partes. Primitiæ enim a LXX Interpretibus dici solent, non tam primæ partes frugum ratione temporis, quam potiores quędam ac selectiores, quæ ipsi Deo offerrentur, ac Levitis darentur. Quanquam Christiani qui tempore primi erant, partim inter Judæos, partim inter Gentes, & primas ratione temporis partes Spiritus Sancti acceperant, potiores etiam ac præstantiores fere acceperint: ab initio enim Deus copiosius hoc donum in homines effundebat inter Judęos primum deinde inter gentes.

Et nos ipsi. Verba hæc ita sumi possunt ac si diceret Apostolus; nos, inquam, ipsi, explicans quosnam intelligat per istos qui spiritus primitias habeant; vel ita, ut sit quędam gradatio in istis verbis, & Apostolus altius adhuc ascendat, seque solum, vel cum paucis sui similibus, significet.

Adoptionem expectantes. Hic adoptionem, nempe à Deo, nominat id quod antea revelationem filiorum Dei, & libertatem gloriæ filiorum Dei vocaverat. Adoptati quidem nunc quoque sumus in filios à Deo, sed ea ratione qua infans aliquis, aut puer in filium adoptatur, cujus conditio adhuc parum differt à conditione servi. Expectamus autem illam adoptionem, quia jam adulti ipsam hæreditatis possessionem adibimus. Tunc enim vere à Deo adoptati dici poterimus, nunc adoptatos nos esse non apparet.

Explicat verbis magis propriis hanc sententiam, & statum quem expectamus: *Redemtionem corporis nostri.* Id est liberationem corporis nostri ab omnibus malis & corruptione: quod fiet cum corpora nostra glorioso Christi corpori reddentur similia, qua de re vers. 11 diximus.

Vers. 24. Expectamus autem propterea, quia *Spe servati sumus.* Spe non re.

Spes vero quæ videtur. *Spes* sumitur pro re sperata. Videre autem rem speratam est ea potiri, ea frui: quasi diceret Apostolus, cum rem ipsam jam habemus, non est amplius spei locus. Quare cum nunc speremus, apparet nos non reipsa bonum istud adeptos esse. Simile est illud Apostoli 2 Cor. 5. 7 *per fidem ambulamus, non per speciem*, seu mavis *visionem & aspectum.* Fide nostro bono fruimur, non vero oculis id cernimus.

Quod enim videt quis, quid & speret? Quod quis jam reipsa habet & possidet, quomodo id adhuc sperare potest? Spes enim est boni futuri.

Vers. 25. *Si vero quod non videmus speramus.* Si vero earum tantum rerum spes est quam nondum habemus, [vel: si vero nos salutem seu bonom nostrum ac selicitatem non videmus, sed speramus,]

Hinc consequitur, *quod per patientiam expectamus.* Id est patienter id expectamus. Sed ne videatur plus concludere quam dicit, possumus hæc verba pro monitione Apostoli accipere, quasi diceret, patienter id expectare debemus.

Postquam vero ostendisset Paulus, Christianis hominibus tolerandas & patienter ferendas afflictiones, ostendit eundem illum spiritum quo à servitute peccati, ac proinde mortis sunt liberati, & qui spiritui nostro attestatur nos esse Dei filios, maximo nobis adjumento esse in hac quoque pietatis parte, quæ in malorum tolerantia pro Christo consistit, ne forte dicerent, se quidem habere tantas vires per spiritum Christi ut possunt peccati & carnis jugum excutere, sed ut calamitates etiam eo modo Christi causa perferant, deesse sibi vires, adeoque sese nihilominus quam sub lege miseros esse, & promissis Euangelii, cum conditioni propositæ satisfacere nequeant, non potituros: itaque subjongit,

Vers. 26. *Similiter autem & spiritus opitulatur.* Respiciunt hæc verba ad vers. 16 & quæ eum antecedunt: quasi dicat. Quemadmodum nos ex servitute peccati eximit, & spiritui nostro testatur nos esse Dei filios; sic etiam opitulatur infirmitatibus nostris idem ille spiritus. Conjunctio autem καὶ videtur esse transposita, & ita accipienda, ac si ante verbum συναντιλαμβάνεται immediate legeretur. Neque enim alterius alicujus rei mentionem fecerat Apostolus, cum qua conjunctis viribus spiritus nobis opituletur.

Infirmitates nostra. Hoc loco non tam videntur afflictiones & mala ipsa quibus premimur significare, quam illas quæ ex afflictionibus ejusmodi oriuntur, id est animorum nostrorum perturbationes, quibus fit ut trepidemus, & debiles quodammodo ad sustinendas calamitates reddamur. *Opitulatur*, igitur *infirmitatibus*, quatenus nos infirmos, ac metu & pavore perturbatos ac debilitatos fulcit. Dicitur autem συναντιλαμβάνεται, non quasi cum alia aliqua re nobis opem ferat, cum tamen ille solus proprie sit qui opem ferat; sed ideo sic loquitur Apostolus, quod nos ipsi quoque conemur & nitamur mala ista superare & hoc onus sustinere, vel hoc onere pressi ac quodammodo prostrati nos erigere. Spiritus ergo veluti ex adverso nobis manum præbet, nosque erigit: id enim proprie significat vox συναντιλαμβάνεσθαι. Sic superius dixerat Apostolus, quod una testetur cum spiritu nostro: non quod proprie spiritus quoque noster id testetur; sed quod tamen aliquid simile faciat, hoc est, id sibi persuadeat, & aliquo modo affirmet. Sic dixerat cap. 7. 16, σύμφημι τῷ νόμῳ, συνήδομαι τῷ νόμῳ. Ostendit autem Apostolus, quomodo nobis infirmis & laborantibus manum porrigat spiritus. Peculiarem quendam modum commemorat, & ejusmodi necessitatibus valde accommodatum. Nam præter hunc alia etiam ratione spiritus iste nos fulcit & roborat, nempe eadem qua efficit ut sancte pieque vivamus. Sed hic peculiarem quandam spiritus istius operationem commemorare voluit Apostolus, quæ isti tempori, cum calamitatibus circumventi sumus, sit propria.

Id enim quod oremus quemadmodum oportet nescimus &c. Verba, *quemadmodum oportet*, vel conjungenda sunt cum voce nescimus: quasi dicat, scimus quidem aliquo modo, sed nescimus quemadmodum scire oportet: vel subaudienda est particula *&* post verbum *oremus:* quasi dicat, & quid oremus nescimus, & quemadmodom oportet orare nescimus.

Nescimus. Fit enim sæpe ut mens nostra periculis & malis imminentibus, vel etiam prementibus intenta, & iis quodammodo abrepta, nesciat quid oret & quomodo. Tanta solet esse in animis hominum perturbatio.

Sed ipse spiritus interpellat pro nobis. Dum nostra mens ad malorum magnitudinem considerandam abripitur, adeo ut precibus vacare non possit, & considerare quid potissimum à Deo efflagitandum sit, & qua potissimum ratione; spiritus veluti vices mentis subit, & interpellat pro nobis. Per Prosopopoëiam quandam & Metalepsin hoc de spiritu isto dicitur: omnes enim agnoscunt spiritum istud proprie loquendo non facere; sed dicitur interpellare, quia facit ut ii in quibus est orent. Sed Apostolus pro orandi seu precandi verbo utitur voce *interpellandi*, quia spiritui ipsi, non secus ac si persona esset à nobis distincta, precationem illam tribuit. Precatio autem pro alio fusa ἔντευξις est, seu interpellatio, aut, ut vulgo loquuntur, intercessio. Sed dices: quomodo ii possunt orare, siquidem quid orent & quemadmodum oportet nesciunt, ac mentem malis excussam habent, seu potius mala totam sibi mentem vendicant?

Suspiriis inenarrabilibus. Suspiria in illis excitat spiritus, etiamsi preces distincte & considerate conceptas non excitet. Quæ propterea dicuntur inenarrabilia, quod verbis non exprimantur, nec exprimi ab eo ipso qui ea ad Deum fundit queant, periculi magnitudine perturbato. Magnum certe hoc nobis est solatium, cum sciamus Deum suspiria hæc nostra, licet ab animis perturbatis profecta & confusa, spreturum non esse, nec ideo nobis opem suam denegaturum, quod mens nostra, ingentibus intenta difficultatibus, vota precesque accurate & cum judicio non concipiat. Simili ratione Apostolus alibi spiritus operationem, imo & preces ab operationibus & precibus mentis nostræ distinxit 1 Corinth. 14. 14, 15, 19. Spiritus autem iste qui efficit ut interpellemus suspiriis istis inenarrabilibus, est partim divinus ille spiritus qui cœlitus venit (quem Deus vel ob singularem pietatem, vel preces assiduas, vel cum nobis aliquid magnum aut faciendum aut patiendum est, vel ob hæc omnia simul juncta, fidelibus suis impertiri solet) partim etiam spiritus ille Euangelicus, ex Euangelica doctrina manans, qui est mentis nostræ raptus quidam & ardor, quo in finem suum, id est æternam salutem ac media ad eam ducentia, id est ad omnis generis honestas actiones fertur & propendet, & nil aliud quam ista spirat: qui mentis nostræ ardor & vis suspiria hæc & gemitus excitare solet, quemadmodum sæpe videmus, homines vel morbis, vel etiam aliis difficultatibus, vel ægritudine pressos, dum mentem suam paululum à consideratione malorum avocant, & vel aliquid dicunt, vel etiam aliorum sermones audiunt, subinde tamen gemitus & suspiria, etiam non cogitantes, ducere. Hoc autem facit mentis quædam affectio, illi vel ob morbum, vel ob aliam aliquam calamitatem impressa. Sic illa mentis nostræ affectio, quæ est in omnem honestatem ferri, & æternæ saluti unice studere, mente ipsa malis quodammodo obruta, excitat in

nobis

nobis crebra & ex imo pectore ducta suspiria. Ne vero putemus hujusmodi suspiria in tumultu mentis & animi nostri concepta, nullo apud Deum loco haberi, subjungit Apostolus:

Vers. 27. *Qui vero scrutatur corda novit, quis sit sensus spiritus.* In cordibus hæc suspiria nascuntur, & ex illis ducuntur. Is autem qui est cordium scrutator, novit quid spiritus iste spectet, quid desideret, quid appetat, quo feratur, quid unice in votis habeat, etiamsi ea suspiria verbis non exprimantur, & ne is quidem ea suspiria consideret & perpendat; Deus tamen qui cordis recessus explorat, ea intelligit.

Quod secundum Deum interpellet pro sanctis. Novit hoc Deus, quod iste spiritus in cordibus fidelium existens (nam si ibi non existeret, frustra addidisset hæc verba; *qui vero scrutatur corda,* significans, Deum ideo sensum spiritus nosse, quod corda scrutetur, ac proinde spiritum istum non alibi quam in cordibus suspirare) *secundum Deum*, id est secundum ejus voluntatem interpellet, ea petat quæ divinæ voluntati sint consentanea.

Idque *pro sanctis.* Dum hoc dicit Apostolus, simul significat non frustranea esse hæc suspiria; siquidem & ea petant quæ Dei voluntati sunt consentanea, & petant *pro sanctis.* Nam ubi hæc duo concurrunt ibi frustrari non possumus.

Vers. 28. Postquam ostendit Apostolus, spiritum istum quo homines Christiani sunt præditi mirum in modum nobis opitulari, & auxilium ferre in tolerandis malis, incipit ostendere mala ista & afflictiones nullum nobis impedimentum adferre posse ad salutem adipiscendam, quemadmodum fortasse alicui videri posset; sed potius illam promovere: *Scimus autem quod diligentibus Deum omnia cooperantur in bonum.* Scimus, tum ex revelatione divina, tum ipsa ratio satis nos ejus rei admonet.

Omnia. Non solum læta & jucunda, sed etiam adversa.

Cooperantur. Id est unumquodque eorum operatur.

In bonum. Id est ut illis bene sit, & felices evadant. Indistincte adhuc loquitur, & generali utitur voce, ut non sit opus vitam æternam pro illa reponere: licet ad hunc scopum illa felicitas, & quicquid hic Apostolus intelligit, tandem redeat, ita ut vel vita æterna sit, vel id quod ad eam obtinendam prodest, ad eamve respicit.

Secundum propositum vocatis existentibus. Causam affert cur illis omnia in bonum cedant: quandoquidem, inquit, secundum propositum vocati sunt. *Vocati* sunt illi qui non solum invitati à Deo fuerunt, sed etiam Deo invitanti assensum præbuerunt.

Verba autem ea, *secundum propositum*, duplicem habere possunt sensum, vel ut significent tales vocatos qui sint secundum intentionem Dei & consilium, tales nimirum quales Deus intendit & in consilio suo approbavit, ita ut nomen vocatorum limitet & restringat ista particula; vel, ut non restringat vocationem istam, sed causam tantum illius exprimat, ac majorem ejus certitudinem, ostendatque eam irritam ex Dei parte esse non posse: quasi dicat, iis qui vocati sunt, idque ex deliberato Dei consilio ac decreto antegresso. Priori illi sensui magis favent sequentia, posteriori magis favet vox propositi. Si ergo priorem sensum sequamur, hæc erit ratio Apostolica: Diligentibus Deum omnia in bonum cooperantur, quandoquidem illi non solum à Deo vocati sunt ad salutem, sed etiam tales vocati sunt quales Deus in consilio suo intendit & spectavit. Ideo subjicit.

Vers. 29. *Quia quos præcognovit.* Id est præapprobavit; explicans quid sit esse vocatum secundum Dei propositum.

Et prædestinavit. Et pro etiam, *conformes imagini filii sui.* Qui autem tales sunt, iis omnia in bonum cooperari necesse est. Si vero posteriorem amplectimur sensum, subaudiendum aliquid erit post hæc verba, κλητοῖς οὖσι, nempe, ac proinde jam à Deo approbatis. Quos enim Deus ex certo quodam decreto & consilio ad salutem vocat, eos ut ante approbaverit necesse est. Quare talis est Sorites in verbis Apostoli:

Qui Deum diligunt, sunt secundum propositum vocati:
Qui sunt secundum propositum vocati, sunt a Deo præcogniti:
Qui sunt præcogniti, sunt prædestinati ut sint conformes &c.
Qui prædestinati sunt &c, illis cooperantur omnia in bonum:
Ergo diligentibus Deum cooperantur omnia in bonum.

Illud denique addi potest de verbis istis, *iis qui secundum propositum vocati sunt*, ea posse etiam vim habere limitandi ac restringendi eos qui Deum diligunt, ne id forte Judæi, quibus Paulus hoc præbet testimonium quod zelum Dei habuerint, quique legi Mosaicæ studebant, & per ejus observationem suam ergà Deum charitatem probare conabantur, ad se pertraherent: sed ut intelligeretur, id non nisi ad eos qui per Euangelium vocati essent pertinere, & eis demum, si Deum diligant, omnia in bonum cooperari; non vero iis qui Legem Mosaïcam sectarentur. Hi enim qua tales non fuerunt à Deo vocati ad salutem ex decreto ejus.

Imago filii ejus. Id est Jesu Christi, sumitur pro glorioso ejus statu ac felicitate, quæ est exemplar atque imago futuræ felicitatis nostræ.

Ut sit ipse primogenitus in multis fratribus. Eventus hic notatur, non vero finis. Ex eo enim quod Christus sit exemplar felicitatis omnium Dei filiorum, consequitur eum esse primogenitum inter omnes reliquos Dei filios & suos fratres. Ait, *in multis*, ut ostenderet hanc felicitatem latissimè patere.

Vers. 30. Incipit deinde Apostolus ostendere, qua ratione Deus hoc suum decretum de hominibus se diligentibus, filio suo conformibus reddendis, ad exitum finemque perducat: *Quos vero prædestinavit hos etiam vocavit.* Quasi dicat Apostolus: cum vellet vero Deus hoc hominum genus quod prædestinavit ad salutem, reipsa etiam ad eam perducere, primum eos vocavit, nempe diligentes Deum ac prædestinatos: non quod jam tum illa individua cum vocarentur Deum diligerent, & prædestinata essent; sed quod postea talia evaserint, hoc est Deum dilexerint, & sic ad illud hominum genus pertinere cœperint, quod Deus prædestinavit, ut conformes &c. Simili ratione dicitur, Christum seipsum tradidisse pro Ecclesia Ephes. 5. 25; non quod jam tum Ecclesia esset, sed quod deinde evasisset. Sic dicitur manifestatus fuisse pro illis qui per ipsum credunt in Deum 1 Petr. 1. 20, 21; non quod jam tum cum ille manifestaretur crederent, sed quod tales postmodum effecti essent. Sic dicitur aliquis hospites invitasse, cum tamen antequam invitarentur, hospites

non essent, sed post invitationem demum extitissent. Non alios autem vocatos dicit præterquam prædestinatos, propterea quod cum cæteri fructu vocationis istius careant, perinde est ac si nunquam vocati essent eorumque ratio nulla habetur.

Quos vocavit eos etiam justificavit. Quos vocavit, si nimirum & ipsi officium suum faciant, & Deo vocanti pareant. Hoc enim præsupponit Apostolus: Nec enim hoc loco agit de eo, quod ex parte nostra requiritur ad salutem, cum de eo jam satis supra in hoc ipso capite disseruerit, sed vult ostendere quam certa sit salus nostra ex parte Dei, & quid Deus ex sua parte eum in finem faciat. Justificat nos Deus, cum nos à peccatorum reatu liberat, unde liberatio quoque seu immunitas, pœnis consequitur.

Quos vero justificavit, hos & glorificavit. Aperte hic justificatio à glorificatione distinguitur. Nec enim ista natura sua & necessario cohærent, sed divina benignitate, qui eos quos à reatu peccatorum absolvit ac justos pronunciat, (idque non per opera, sed per fidem) non solum nulla afficit pœna, sed insuper infinita afficit gloria. Præterita hic pro quovis tempore sumuntur, vel mavis pro præsentibus, quæ absolute nonnunquam absque temporis restrictione ponuntur Hebræorum more.

Vers. 31. Attulit hactenus firmissimum argumentum Apostolus, quo certitudinem salutis nostræ probavit, ostendere volens nulla mala, nullas calamitates eam nobis erepturas aut impedituras esse. Hinc jam conclusionem infert, cum ait: *Quid igitur dicemus ad hæc?* Quasi dicat: Cum ergo res sic se habeat quemadmodum ostendi, quid habemus quo certitudinem salutis fidelium in dubium vocare possimus? An tam firmis ac solidis argumentis habemus quod objiciamus? An residere adhuc aliquis in animis nostris potest scrupulus? Vel etiam, ut alii volunt, quid igitur ex istis quæ dixi colligemus, quid ex illis inferemus?

Si Deus pro nobis quis contra nos? Si priorem priorum verborum sensum sequamur, subaudiendum erit aliquid, nempe, nil est prorsus quod dicere quispiam possit, ne mutire quidem adversus ista potest. Itaque in his quoque verbis subaudienda erit aliqua particula, *enim*, vel *nam*: quasi dicat. Si enim Deus pro nobis &c. Adeo ut ista verba summam quandam complectantur eorum quæ dixit. Nil enim sibi superiora volunt aliud quam Deum esse pro nobis, nostras tueri partes, nobis favere. Si vero posteriorem priorum verborum amplectamur sensum, his verbis, *si Deus pro nobis* &c. exprimetur id ipsum quod colligere atque inferre ex superioribus debeamus; quasi dicat, hoc nimirum dicemus, seu ex dictis inferemus: *Si Deus pro nobis &c.* Hoc modo loquitur cap. 9. 14, 30. & 10. 7.

Quis contra nos? Non eventum his verbis significat Apostolus, seu non quid fiat, sed quid fieri debeat; nimirum, cum Deum habeamus fautorem ac patronum, neminem debere adversum nos insurgere, quandoquidem nihil contra talem patronum ac defensorem possit quisquam perficere: quod si tamen aliquis ausus fuerit contra nos insurgere, & aliquid nobis adversum moliri, irrito id fiet ac casso conatu, perinde ac si nihil plane contra nos esset molitus. Sic Vers. 33: *Quis accusabit adversum electos Dei?* id est nemo audebit adversus istos obsistere, ut eos accuset: quod si tamen ausus fuerit, nil proficiet,

Vers. 32. Sed cum hactenus ex decretis divinis nobis probasset Apostolus, quanto favore nos Deus prosequatur, voluit aliud apertius nobis hujus rei dare documentum. Decreta enim illa divina in Deo latent, & cum ab aliquo proferuntur, nisi aliis argumentis comprobentur, dubitationi locum aliquem relinquunt. Quare alio quodam, eoque apertissimo argumento divini amoris & favoris nos admonere voluit, nempe eo quo & cap. 5 usus est, cum addit: *Qui etiam proprio filio non pepercit.* *Proprius* hoc loco *suum* declarat, & opponitur *alieno*. Verba *non pepercit*, ostendunt & duriter Christum fuisse tractatum, & Deum magnam habuisse causam cur illum tam duriter tractari non sineret, nempe hanc quod esset filius ipsius.

Explicat Apostolus quomodo ei non pepercerit, cum addit: *Sed pro nobis omnibus tradidit ipsum.* Eatenus illi non pepercit quod illum tradidit. Sic de Abrahamo dicitur, quod non pepercerit filio unico propter Deum Genes. 22. quia illum Deo ita jubente, occidere in animum induxerat, & quantum in se erat jam occiderat. Tradidit autem in mortem, nimirum truculentam & ignominiosam, *propter nos omnes*, in nostrum omnium bonum ac commodum. Hoc igitur est summi amoris & benignitatis in nos omnes argumentum.

Ex quo colligi firmissimeque concludi potest id quod subjicit Apostolus: *Quomodo non & cum ipso omnia nobis donabit?* Quasi diceret, qua ratione id fieri potest, ut non omnia nobis donet cum ipso? id est ea omnia quæ Christus habet, æternam illam gloriam & salutem. Respicit enim Apostolus ad id quod superius dixerat, nos Christi fore cohæredes, illi conglorificandos, ejus imagini conformes futuros. Quomodo nos non faciet Christi socios in felicitate? Quid enim difficilius ac durius factu Deo erat? An filium charissimum in mortem adeo acerbam pro nobis dare, an vero nos cum illo gloria & felicitate conjungere? Vocem enim *omnia* restringere debemus, & ex ea excludere quæ Christo quatenus Christus est sunt propria: qui ob id ipsum quod mortem adeo acerbam nostri causa subiit, dignus est qui multa præ nobis habeat; quemadmodum & reipsa habet, tum quod à tot seculis jam sempiterna illa felicitate solus fruatur, tum quod ad supremam majestatem ac potestatem fuerit evectus, omniumque Dei filiorum Dominus & Rex constitutus.

Vers. 33. *Quis accusabit adversum electos Dei?* Dilatat Apostolus suam conclusionem de certitudine salutis nostræ usque ad finem capitis. Novo nomine fideles appellat Apostolus, cujus in superioribus non meminit. Res est eadem, appellatio diversa. Qui enim vocati sunt secundum propositum, & præapprobati ac prædestinati ad salutem, illi etiam electi ut sint necesse est, selecti nimirum, & ex omnibus hominibus sumti & segregati ad æternam salutem possidendam. Hi autem sunt omnia illa individua quæ Deum diligunt, quæ hac qualitate Deum diligendi sunt affecta. *Quis hos accusabit?* id est audebit in jus vocare & reos facere? & si audebit, quid proficiet?

Deus est qui justificat. Deus qui est supremus judex, & qui de suo non alieno agit jure, justificat eos: hic justos eos pronunciat, & à peccatorum

non reatu

reatu absolvit. Etiamsi accusari de multis criminibus possent, tamen irrita erit hæc accusatio, cum tam faventem habeant judicem. Et quia non solum ex ipsius Dei favore, sed etiam ex favore ipsius Christi, cujus mentionem superiore versiculo, & quidem pro nobis mortem oppetentis, fecerat, maximum argumentum & documentum certitudinis nostræ salutis sumi potest, propterea conclusionem suam dilatat, novoque eam argumento, a Christi persona sumto, fulcit, Christumque cum Deo conjungit.

Vers. 34. Itaque addit: *Quis est qui condemnet?* Hæc verba de condemnatione judicis sumi possunt: sed possunt etiam sumi de condemnatione qua accusator damnare dicitur reum: quo sensu Ninivitæ & Regina Austri dicuntur surrecturi in judicio, (quod actoris est proprium) & damnaturi generationem illam, id est Judæos Matt. 12. 41, 42. Damnaturi dicuntur, quia reos peragent Judæos, eorumque summam contumaciam exemplo suo ostendent & plane coarguent, ac proinde in causa erunt, ut judex adversum eos sententiam pronunciet & damnet. Sic Noachus dicitur mundum damnasse Hebr. 11. 7. Ezech. 16. 51. Simili ratione, licet in re contraria, dicitur Jerosolyma sororem suam Sodomam justificasse, id est causam dedisse suis peccatis & sceleribus, longè gravioribus quam erant peccata Sodomitarum, ut Deus justos aliquo modo Sodomitas præ Judæis pronunciet. Si ergo priore sensu vocem condemnandi sumamus, considerabitur hic Christus tanquam judex. & ostendet Apostolus, fideles damnari non posse, cum Christum habeant judicem, qui & mortuus sit, & resurrexerit, &c. Si vero posteriori ratione eam accipiamus, Christus hic considerabitur tanquam patronus nostri & advocatus, qui causam nostram aget. Si vero utrumque sensum huic voci subesse censebimus, Christus hic partim ut Judex, partim ut patronus considerandus erit, quod verisimillimum est; & verba sequentia, quibus utrumque Christi officium exprimitur, isti sensui favent. Dicit igitur Apostolus, neminem ausurum quicquam contra nos vel hiscere ut nos accuset; quod si accusabit ac reos aget, non tamen peraget ac damnabit, cum Christo & Patrono & judice freti simus. Multum solatii in ipsa Christi appellatione & nomine situm est.

Qui mortuus est. Non simpliciter: nam quid alioquio id nos juvaret, aut nobis solatio esse posset? sed mortuus *pro bonis.* Id enim vel subaudiendum est, vel, ut nonnulli volunt, ex eo quod ultimo loco dicitur, *interpellat pro nobis*, ad præcedentia omnia referendum. Rem adeo duram & acerbam, mortem nimirum, eamque truculentam & ignominiosissimam subiit, unde summus ejus amor, summa charitas in nos perspicitur. Qui ergo tam impense nos amavit, nostramque salutem, ut eam suo sanguine nobis pepererit, qui fieri potest, ut nos vel ipse damnet, vel damnari patiatur ac permittat? Magnum in ejus morte præsidium nobis est, qua & suam & Patris sui admirandam in nos charitatem ostendit, & fœdus divinum sanxit & obsignavit: sed majus adhuc in ejus resurrectione.

Propterea addit; *Magis vero & resurrexit.* Plus roboris in ejus resurrectione est situm. Nam si in morte mansisset, nihil nos juvare ipsemet potuisset, nullum etiam effectum habituræ fuissent divinæ promissiones, quæ per solum Christum ad effectum perducendæ erant. Propterea dicit Apostolus 1 Corint. 15, 17: *Si Christus non resurrexit, adhuc sumus in peccatis nostris, vana est fides nostra.* In resurrectione autem includitur immortalis vita Christi, & perpetua in cœlis mansio. Magnum in istis est præsidium causæ nostræ. Nam per mortem Christi divinum fœdus est obsignatum; per ejus resurrectionem & immortalitatem exemplar nostræ felicitatis nobis est constitutum, unde certissimi esse possumus, Deum non tantum velle, sed etiam posse, nec tantum posse, sed etiam velle nos servare. Sed majora adhuc istius rei documenta & argumenta habemus.

Qui est in dextra Dei. Supremam illi idem Christus in cœlo pariter & in terra potestatem est adeptus, & in manu sua nostram salutem habet, noster judex a Deo est constitutus. Hæc enim ista phrasi significantur, de qua alibi. Cum igitur Christus noster sit judex, nos absolvere, a pœnis peccatorum liberare, vindicare, & cœlo asserere queat, num quicquam de salute nostra dubitare possumus? Sed posset Christus noster judex esse, interim tamen non absolvere, utpote dignos qui condemnemur, & patrono omni destitutos. Judex enim etiamsi alioqui benignissimus sit, & reo faveat; tamen, si justus est, personarum respectum non habet, & ex partium controversiis sententiam fert, causamque decidit.

Propterea addit Apostolus: *Qui & interpellat pro nobis.* Ostendens primo hac phrasi, Christum salutis nostræ studiosissimum esse, eamque sollicitè cupere. Interpellationis vox, seu intercessionis, (quæ sua natura latior est, & significat omnem operam quæ in id insumitur ne cuiquam aliquid adversum accidat) hoc loco per Synecdochen generis preces significat, quibus aliquis ab alio malum aliquod amolitur. Illi autem qui preces suas interponere pro aliquo solent, ejus incolumitatem & indemnitatem cupiunt & desiderant. Cupit igitur Christus, qui noster Rex & Judex est, nostram salutem, eamque unice desiderat. At non solum cupit eique impense favet, sed etiam eam re ipsa procurat, operamque illi suam, ut sic dicam, navat, quod similiter hæc vox intercessionis significat. Itaque jam & desiderantem, & curantem nostram salutem Christum habemus: ob quod desiderium & curam Christus Patronus noster & advocatus apud Patrem a Johanne 1 Johan. 2. 2 appellatus est. Accedit, quod quemadmodum is qui alicui salutem exorat, non sua propria autoritate & potestate eum servat, sed aliena: sic Christus non sua propria, respectu originis nimirum, authoritate & potestate nos servat, sed authoritate & potestate Patris. Hactenus igitur Christus patrono, seu illi qui pro aliquo preces interponit, est similis, sed in eo rursus dissimilis, quod ipsemet vere habeat potestatem servandi nos, & hac potestate nos ipse servet. Itaque hujus rei respectu judex est noster & Dominus; illius Patronus.

Vers. 35. Pergit Apostolus in dilatanda sua conclusione & certitudine salutis nostræ, per enumerationem earum rerum, quæ vim aliquam habere videri possent in adimenda nobis aut impedienda salute. *Quis nos separabit a charitate Christi? Quis* masculinum videtur positum pro neutro *quid*, quemadmodum ex istis quæ enumerantur, ad quæ pronomen istud refertur, apparet: Sed quia paulo ante bis eodem Pronomine usus erat Apostolus, propterea hic quoque illo utitur.

A charitate Christi. Charitas Dei & Christi est fundamentum certitudinis salutis nostræ. Et licet de charitatis istius effectu, nempe salute nostra, præcipuè

Apo-

Apostolus agat, & huc tota ejus oratio dirigatur, ut ostendat, salutem nostram in tuto esse, maluit tamen charitatis Christi mentionem facere, & ostendere, nihil esse, quod fideles & Christum diligentes a Christi charitate separare possit, id est, efficere ne Christus eos diligat: tum quia facilius & proclivius hoc est ostendere; tum quod ex Christi erga fideles amore necessario amoris istius effectus, hoc est, æterna ipsorum salus, consequatur; tum denique quia in animo habet Apostolus talia enumerare, quæ iram potius Dei & Christi adversum nos, quam amorem & charitatem aliquam arguere videantur. Et æquum omnino erat, ut, cum superius ostendisset, quantopere nos Deus & Christus amet, ac ex eo certitudinem salutis nostræ demonstrasset, ostenderet etiam, Dei Christique charitatem erga nos esse stabilem ac perpetuam, nec quicquam esse quod eam inhibere & a nobis avertere queat. Nam si aliquid esset, certe essent hæc mala & calamitates quibus Christiani homines tantopere premuntur, quæ non amorem Christi spirare, sed iram ejus in nos arguere videntur. Atqui hæc non sunt, ut vers. 37 ostendit. Quare nihil omnino est, quod nos separare ab ea possit.

Separabit? Sejunget ita, ut in nos non feratur, non redundet in nos, nos non complectatur.

Afflictio? Malum quid est, sed adhuc levius; cum scilicet urgemur & premimur aliqua calamitate, sed tamen adhuc patet exitus.

Angustia? Στενοχωρία est afflictio durior, cum quis ita premitur undique, ut nulla detur effugiendi occasio, cum quis ita in arctum & angustum, seu, ut dicitur, ad incitas redigitur, ut se movere nequeat, sed hosti se dedere prorsus, & ejus arbitrio permittere cogitur: Itaque στενοχωρία gradu tantum ab afflictione seu θλίψει differt. Hoc sensu iisdem verbis utitur Apostolus 2 Cor. 4. 8.

Persecutio? Cum fugere & solum vertere coguntur fideles, sive in exilium pulsi ab adversariis veritatis, qui eos non quidem ad necem poscunt, sed undique pellunt & ejiciunt, ut nullibi locum consistendi habeant.

Ejusmodi vitam vagam & instabilem sequi solet *Fames*. Propterea famem & nuditatem subjunxit, quæ mala sibi quoque sæpe incubuisse testatur Apostolus 1 Cor. 4. 11. 2 Cor. 11. 27.

Periculum? Sunt mala impendentia & imminentia, & maxime ea quæ metum mortis incutiunt, de qualibus periculis suis testatur idem Apostolus 2 Corint. 11. 26.

Pericula consequi solet *Mors*. Mors enim est periculorum finis.

Hanc significare volens Apostolus, unum ejus instrumentum commemorat, *Gladium*. Omnia violentæ mortis genera, quæ per gladium inferri solent, intelligens. Subjectos autem Christianos esse gladio, seu violentæ morti, probat testimonio scripturæ ex Psalm. 44. 23 desumto: in quo querimonia Judæorum ad Deum continetur, Macchabæorum tempore ab Antiocho Epiphane persecutionem dirissimam sustinentium; quæ persecutio typus erat persecutionis Christianorum. Isti enim Judæi non propter peccata sua, quibus pœnas ejusmodi fuissent commeriti, hæc mala sustinebant; cum innocentes se fuisse Deo fideles ibi testentur: sed propter Deum ipsum, ejusque legem sanctissimam, quam profitebantur, & quam deserere nolebant.

Vers. 36. Propterea dicunt, *Propter te*. Id est propter nomen tuum & legem tuam, quæ exosa est aliis gentibus, & nos propter illam, *morti tradimur totum diem*. Hostes nostri a summo mane incipiunt nos occidere, & occidunt usque ad vesperam. Singularem autem numerum posuit pro plurali.

Reputati sumus ut oves mactationis. Eo habemur loco ab hostibus nostris quo oves, quæ non ad usum, sed ad necem & mactationem, sive in sacrificiis, sive alias, sunt destinatæ.

Vers. 37. *Sed in istis omnibus supervincimus*. Hic affirmat, mala ista omnia eam vim non habere, ut nobis salutem nostram eripere queant. *Supervincimus* enim *in istis omnibus*, id est, victoriam, eamque insignem prorsus, & plus quam victoriam de his omnibus malis & calamitatibus reportamus.

Propter eum qui dilexit nos. Vel Deum, vel Christum, vel utrumque simul, quemadmodum vers. ultimo eos conjungit. Deus & Christus est, qui nobis hanc victoriam largiri potest, & quia nos tantopere amant, propterea etiam illam nobis largiri volunt. Præsens *supervincimus* positum est pro Futuro, ad rei certitudinem ob oculos ponendam.

Vers. 38. *Persuasus enim sum*. Causam affert, cur dixerit, nos supervincere in istis omnibus: quia nimirum persuasus sit, quod nulla planè sit res, quæ divinæ charitatis effectum, nempe salutem nostram, possit præpedire. Quod si nulla res est hujusmodi, ne hæc quidem mala & calamitates id efficere poterunt.

Mors, sive naturalis, sive violenta, *neque vita*. Oppositioni indulsit Apostolus, præsertim cum putare aliquis posset, contrariorum esse contraria effecta, & si mors nequeat impedire salutem nostram, vitam posse, quandoquidem opus sit deponere hoc mortale corpus, si quis immortalis cupiat evadere; deponi autem hoc corpus non nisi per mortem posse. Verum quemadmodum mors resurrectionem, ita vita (nimirum hæc mortalis & caduca) immutationem impedire non poterit.

Neque angeli. Aut in genere omnes angeli, sive boni sive mali, intelligi debent, illi quidem quod nolint, utrique quod non possint, vel si in specie de alterutris accipiendum est, hoc nomen de malis potius accipiendum est.

Principatus. Sunt summi istorum angelorum duces.

Potentiæ. Sunt angeli a suis principibus dependentes, sed magno quodam robore præditi, & cæteris cum aliquo imperio præfecti.

Neque præsentia, neque futura. Utraque hæc de rebus ad hoc seculum pertinentibus accipi debent. Quasi dicat: neque ea quæ nunc in orbe fiunt, neque quæ usque ad ejus finem, aut in ipso ejus fine ac termino contingent. Illa enim quæ in futuro demum seculo, id est, cum nos jam immortales erimus, contingent, quomodo salutem nostram impedire queant?

Vers. 39. *Neque altitudo, neque profunditas*. Hæc verba tum in abstracto accipi possunt, tum in concreto. In concreto accipienda esse suadet id quod sequitur.

Neque ulla alia creatura. Hinc enim apparet, Apostolum de creaturis loqui. Altitudinem autem ipsam aut profunditatem in numerum creaturarum referre non possumus. Si vero voces has in abstracto sumemus, sensus erit; altitudinem quæ est a nobis usque ad illum locum ubi immortalitas habitat, profunditatem quæ

est non

est non à cœlo ad nos, sed a nobis ad ipsa usque tartara, in quæ homines per mortem detrudi videntur, non posse impedire, quo minus non solum ex hac terræ superficie, sed ex imis terræ faucibus & voraginibus evadamus aliquando in cœlum. Si in concreto sumemus hæc verba, sensus erit: nihil vel altum, vel profundum, sive in alto ac profundo degens, id posse præstare, ut nos separet a charitate Dei.

Neque ulla alia creatura. Quicquid denique cogitari præter creatorem potest: qui cum servare nos omnino velit & decreverit, quæ creatura illi sese poterit opponere?

A charitate Dei. Id est, ab effectu divinæ charitatis, qui est nostra salus. Nec enim de quavis charitate Dei loquitur, sed de ea quæ est in Christo Jesu. Cum ergo nostra salus indissolubili nexu cum charitate divina cohæreat, charitatem autem divinam nulla res impedire queat, & efficere quo minus Deus suos impense amet ac diligat, hinc efficitur, nihil prorsus esse, quod nobis dubiam aliquo modo salutem possit reddere.

In Christo Jesu Domino nostro. Ostendit de qua charitate loquatur, nempe de ea, quam Deus per Christum hominibus obtulit, sanxit, & tandem aliquando collaturus est.

CAP. IX.

ARGUMENTUM.

Hoc capite & duobus sequentibus agit Apostolus de Judæorum rejectione. Hoc autem capite ostendit, Deum id jure facere potuisse, idque ut occurreret objectioni tacitæ, quam aliquis contra superiorem Apostoli doctrinam afferre potuisset. Probavit enim, justificationem non per legem, sed per fidem in Christum obtineri, & justitiæ legalis expertes gratis justificatum iri. Hoc autem si verum sit, consequitur omnes Judæos, fidei in Christum expertes, justificatum non iri. Quod cum absurdum alicui videri posset, ideo de Judæorum rejectione agit Apostolus, & hoc capite ostendit, nihil in eo esse absurdi, Deumque id salva justitia & veritate promissorum suorum facere potuisse. Sequenti deinde capite pergit explicare causam, ob quam a Deo rejecti fuerint, ostenditque, id non contigisse defectu vocationis divinæ, sed ipsorum Judæorum contumacia. Undecimo autem ostendit, nec omnes a Deo rejectos fuisse, nec in perpetuum; neque eo fine ab illis ad gentes divinam gratiam esse translatam, ut ea in perpetuum priventur, sed ut pia quadam æmulatione correpti, ad fidem tandem eo ipso excitentur. Rei autem adeo odiosæ apud Judæos tractationem aggressurus, præfatur aliquid, quod summum ipsius erga Judæorum gentem amorem spirat; ne videatur odio quodam in Judæos exstimulatus, hæc de Judæorum rejectione scripsisse, quandoquidem a Judæis Legis desertor & transfuga passim audiebat. Testatur autem, se summo & irrequieto animi dolore affici ob eorum rejectionem, quanquam doloris sui causam aperte non exprimat, sed tantum indicet, & colligendam ex verbis suis cuique relinquat, ut mollissimo quodam aditu in rei tam odiosæ & invidiosæ tractationem sese insinuaret. Non simpliciter autem dolere se, idque summopere, affirmat, sed religiose, quæ religiosa affirmatio juramentum quoddam est.

Vers. 1. VEritatem dico in Christo. Id est, quemadmodum hominem Christianum decet, eique convenit. Christianorum enim proprium est verum dicere.

Non mentior. Per remotionem contrarii rem amplificat.

Contestante mihi conscientia mea. Testem appellat conscientiam: quasi dicat, bona conscientia id dico, adstipulatur mihi conscientia mea; quam cum appello testem, quisque debet mihi credere, cum unicuique constare facile possit, me conscientiæ meæ summam habere rationem, nec quicquam illa reluctante, vel facere, vel loqui.

In Spiritu Sancto. Quasi dicat: quod si conscientiam meam testem, utpote occultum, repudiat quis & rejicit, at Spiritum Sanctum, quo præditum me esse unusquisque videre, & per varia, quibus sese in me exerit, effecta cognoscere potest, testem non recusabit, quem una cum conscientia mea cito & compello. *In* ergo videtur positum pro *Cum.*

Vers. 2. *Quod mœror mihi est magnus, & indesinens dolor cordi meo.* Hoc est quod tanta cum asseveratione affirmat Apostolus, idque merito: tum ut Judæis fidem faceret; tum quod non simpliciter dolere se affirmare voluit, sed valde & indesinenter, quæ res adhuc magis erat incredibilis. Non exprimit autem, ut videmus, quid doleat, & quamobrem tantopere tristetur. Sequentia tamen verba indicant, quo collimet Apostolus, & quid insinuet. Subjungit enim:

Vers. 3. Ηὐχόμην γὰρ αὐτὸς ἐγὼ. Ηὐχόμην est imperfectum indicativi; sed subaudita particula ἂν vim habet optativi, *optarem*, vel *optarim*; quemadmodum ad Galat. 4. 20 ἤθελον pro *vellem.* Neque enim id optare simpliciter & absolute poterat Paulus, cum eam rem ex Dei decreto sciret esse impossibilem; sed optaturus fuisset reipsa, si fuisset possibilis. Quare post verbum *optarim* subaudiendum, si fieri id posset. Exprimit his verbis Apostolus, quantum dolorem Judæorum rejectio illi inurebat, iisque probat ac demonstrat immensum & irrequietum dolorem sese ex ea re percipere; quandoquidem eam summa felicitatis suæ jactura redemtam vellet.

Ipse ego. Ἐμφατικῶς. Majorem enim vim habere videtur *ipse ego*, quam simpliciter *ego*: *ipse ego*, non alius aliquis.

Anathema esse a Christo. Ἀνάθημα est res aliqua Deo plane consecrata, & ejus usibus destinata: ἀνάθεμα autem res execrabilis, quam vel contingere sit nefas, ac proinde ex rerum natura abolenda & penitus exterminanda, longissimeque ab iis omnibus, qui cum illa commercium aliquod habent, separanda & sejungenda. Propterea addit, *a Christo*, ut indicet separationem & rejectionem ab illo. Non est autem existimandum, Apostolum loqui de amore & fide in Christum deferenda; sed tantum de salutis suæ amissione, ea nimirum mercede, ut Judaica gens servetur.

Pro fratribus meis. Vocula *pro*, licet hic commutationem quandam vel significet, vel saltem involvat, (ut scilicet Judæi in Pauli locum ac conditionem, Paulus vicissim in Judæorum conditionem trans-

iret) eam tamen commutationem significat, quæ in alterius bonum tendat ac dirigatur; ac proinde hic quoque vim causæ finalis significandæ habet.

Cognatis meis. Ostendit hac voce, quales fratres intelligat. Nam alioqui simplici fratrum appellatione Christiani significantur. Quanquam ne hac quidem descriptione contentus esse voluit, cum & Christiani summam inter se cognationem habeant.

Ideo addit, *secundum carnem.* Carnis respectu, seu ratione carnalis cognationis, quæ spirituali cognationi opponitur. Hic videmus, voces *secundum carnem* opponi spiritui, non divinæ alicui substantiæ. Quod tamen non vident, vel non perpendunt illi, qui eadem verba, lineis tribus vel quatuor tantum interjectis, de humana Christi natura, divinæ opposita, intelligunt. Simile quippiam huic Apostoli voto vide de Mose Exod. 32.32.

Vers.4. Addit Apostolus causam, quæ huc impellat, ut si fieri id posset, optaret id quod dicit. Ea autem sumta est a Judaicæ gentis præstantia ac prærogativa præ cæteris omnibus gentibus. *Qui*, inquit, *sunt Israelitæ*, Jacobi posteri, qui soli in semine Abrahami numerandi erant. Jacobus enim Israel vocatus est, a victoria quam de Angelo reportavit: quæ res erat simulacrum ac documentum quoddam ejus, quod fratre suo superior evasurus esset. Nam qui Deum vicit, multo magis vincet hominem. Israelitarum ergo titulus prorsus insignis erat & augustus, siquidem ad eos omnes divinæ promissiones pertinebant.

Quorum adoptio. Altera illorum dignitas, quæ consequitur ex priori. Dicitur autem illorum esse *adoptio*, quod totus iste populus a Deo in filium adoptatus esset. Vide Exod.4.22,23; sic Ose.xj.1, si literalem seu historicum loci sensum spectes. Apertius enim in sacris literis totus populus filius Dei appellatur, quam quivis ex populo isto; quamvis quivis etiam ex populo filius Dei aliquo modo dici poterat, & alicubi etiam dicatur, præsertim qui singularium Dei beneficiorum esset particeps.

Et gloria. Per gloriam istam Chrysostomus non male videtur intelligere propriam ac peculiarem, eamque prorsus insignem laudem; quod scilicet soli populus divinus essent, *Dei peculium & hereditas*, quod Deus esset illorum Deus. Non minus recte per istam gloriam intelligere possumus id, quod divinitas inter eos quodammodo præsens erat, ac variis modis majestatem suam patefaciebat, tum per miracula illa ingentia, quæ per Mosen aliosque facta fuerant; tum per vatum oracula, qui ad illos mittebantur, nec in ulla alia natione erant; tum denique per illam Fœderis Arcam, super quam Deus quodammodo præsens residebat, quæ etiam peculiari ratione gloria Dei vocata fuisse in sacris literis videtur 1 Sam.4.21,22: nisi quis forte ita locum accipiat, ac si dictum esset, ex eo apparere gloriam Israelis ad aliam gentem translatam esse, quod Arca fœderis, quæ illius signum, & veluti pignus quoddam esset, translata esset.

Et fœdera. In plurali numero loquitur, quia plura fœdera significat: quorum primum erat fœdus cum Abrahamo percussum, deinde cum Isaaco & Jacobo renovatum ac confirmatum; alterum fœdus illud cum universo populo per Mosen ictum, quod prius illud in se complectebatur.

Et legislatio. Quod nimirum Deus non solum fœdere se illis devinxerit, sed & sigillatim istis statuta sua ac leges præscripserit, eorumque rempublicam ordinaverit. Quod certe insigne admodum hujus gentis decus erat, meritoque tum ab ipso Mose Deut.4, tum a Davide Psalm.147 aliisque in locis, tum ab aliis divinis viris celebratum.

Et cultus, ἡ λατρεία. Hac voce significatur divinus ille cultus, Judæis a Deo traditus & præscriptus, qui illorum erat proprius. Nam & Hierosolymis templi sui sedem fixerat Deus, nec alibi coli volebat, & soli Judæi cognitum habebant modum & rationem numinis colendi. Ad hunc cultum pertinent omnia sacrificia, holocausta, suffitus varii, & quicquid tandem earum rerum quæ ad colendum & propitiandum numen sub Veteri Testamento spectabant.

Et promissiones. Vox promissionum κατ' ἐξοχὴν sumitur pro promissionibus præstantissimis, quæ erant de futuro Messia, & felicitate quæ per eum huic populo contingere debebat: quæ cum sit varia & multiplex, propterea etiam plurali numero promissionum voce effertur. Quanquam etiam ideo plurali numero uti potuit, quod istius felicitatis promissio sæpius repetita & inculcata fuerit.

Vers. 5. *Quorum sunt patres.* Per patres intelligi possunt omnes illi insignes ac præstantes admodum viri, sacris literis celebrati, præsertim vero primi gentis Judaicæ autores, Abrahamus nimirum, Isaacus, Jacobus, viri Deo adeo chari, ut cum iis fœdus percusserit, & sese illis obstrinxerit, se eorum posteritatem omni felicitate cumulaturum, & cum illi Deo paruerint, ac in fœdere ipsius constanter permanserint, posteritati suæ jus quoddam acquisiverunt ad consequendam divinam benedictionem. Ideoque etiam sæpe Deus immeritam hanc gentem propter istos ipsorum patres multis beneficiis affecit, & adhuc affecturus est. Sed præter hos alii quoque in hunc censum admitti possunt, quorum fides pietasque in Deum in hac gente enituit, quales erant Prophetæ & nonnulli reges. Nam & David Patriarcha vocatur a Petro Actor.2.29, & huic inprimis promissus erat Messias, illiusque causa Deus sæpissime Judæorum regionem servavit.

Καὶ ἐξ ὧν ὁ Χριστός. Ἐξ ὧν non ad Patres, sed ad Judæos referri debet, ut indicat particula &, quæ docet, de iis, de quibus hic sermo est, etiam aliud quippiam fuisse antea pronunciatum. Ii autem sunt Judæi, quorum cum multas enumerasset prærogativas, maximam tandem in fine commemorat, quod ex iis Christus ipse prodierit. Nam certe si magnum fuit ex tantis viris ortum ducere, & eorum esse posteritatem, quanto majus erit Christum ipsum, id est, cœli terrarumque Dominum ac Regem ex se fuisse prognatum.

Τὸ κατὰ σάρκα. Addit limitationem Apostolus, ostendens, se hic Christum secundum carnem considerare, id est, respicere ad carnalem ejus generationem, & id omne, quod ex carnali ista generatione traxit. Consideratus enim secundum spiritum & generationem spiritualem, ex ipso Deo genitus est, originemque suam ducit, ac propterea etiam filius Dei ac Deus, ut statim addit, nominatur. Et ut ostenderet, quanta esset hæc Judæorum præeminentia, quod Christus ex iis prodierit, simulque id quod in Christo carni opponitur exprimeret, ostendit quantus sit iste Christus, addens:

Ὁ ὢν

Ὁ ὢν ἐπὶ πάντων Θεὸς. Articulus in principio positus non habet vim eam quam solet habere nominibus præfixus, ut nimirum κατ' ἐξοχὴν rei in suo genere denotet; (quanquam interdum tantum est ἀναφορικὸς, aut etiam redundat) sed vim habet pronominis relativi *qui.* Vox πάντων tum in neutro, tum in masculino genere potest accipi: & licet videatur vocem Dei maxime dilatare, restringit tamen aliquo modo. Plus enim videtur in eo esse cum quis simpliciter *Deus* nominatur, præsertim *benedictus in secula*, quam cum *Deus super omnes* vel *omnia* vocatur. Facilius enim vox *omnia*, præsertim cum sermo est de Christo, restringi potest, quam simplex vox Dei in seculum benedicti. Hanc autem vocem *omnium* restringendam esse docuit nos Apostolus 1 Cor. 15. 27. Eodem autem sensu hic à Paulo Christus vocatur omnium Deus, quo à Petro Actor. x. 36 omnium Dominus.

Benedicendus in secula. Cui benedictio tribuenda sit quidem in secula. Ostendit quantus Deus sit Christus. Per benedictionem autem intelligit laudem, honorem, gloriam, eamque divinam, Christo exhibendam, quemadmodum legimus Apoc. v. 13, ubi non solum sedenti super thronum, id est summo illi Deo, sed una cum eo Agno tribuuntur divini honores, & nominatim, idque ab initio statim εὐλογία.

Hæc præfatus Apostolus ipsius rei tractationem aggreditur, ostendens nihil in eo vel absurdi vel iniqui esse, quod Judæos Deus, licet ex Abrahamo & Israële prognatos, ac operum merito gentibus superiores, rejecerit, nec rejecerit solum, sed etiam induravit, Gentes autem in gratiam receperit, & justificaturus sit ob id solum quod crediderint, Judæos rejecerit quod in Christum non crediderint. Neque enim hic causas affert Apostolus, cur hi quidem credant, illi vero non credant; (nisi forte sub finem capitis id fieri dicas, ubi paucis verbis rem perstringit) sed cur Deus credentes, cujuscunque tandem vel gentis, vel dignitatis aut indignitatis sint, justificet; illos vero qui non credunt, quocunque tandem ex sanguine cretos, quacunque dignitate ac merito tumentes, justificatione penitus excludat. Causa autem hæc est, quod liberum sit Deo sive credendi conditionem, sive legi obediendi in concedenda hominibus justificatione eligere. Et ne quis putaret, Deum liberum alioqui voluntatem suam jam adstrinxisse Judæis, nec illi amplius integrum esse eos qui Abrahami sunt progenies, dummodo Legem pro viribus impleant & eam observent, à justificatione & promissionibus illis suis excludere, propterea huic rei statim ab initio occurrit Apostolus, & ostendit non ita se habere.

Vers. 6. *Οὐχ οἷον δὲ ὅτι ἐκπέπτωκεν ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ.* Quia tacite innuerat Apostolus, Judæos incredulos à Christo, ac proinde ab æterna felicitate separandos esse, his verbis ostendit non propterea sermonem Dei excidisse. Dupliciter autem hæc verba, οὐχ οἷον δὲ explicari possunt: vel, *non est autem possibile*, ut οἷον positum sit pro οἷόν τε, hoc est δυνατὸν seu possibile, quod interdum fit, ut annotavit Budæus, licet alioqui Græci, cum aliquid impossibile esse dicunt, non simpliciter dicere soleant, οὐχ οἷον, sed οὐχ οἷόν τε εἶναι. Quod si ergo οὐχ οἷον significabit impossibile, tum ὅτι ἐκπέπτωκεν Hebraica phrasi legendum erit ἐκπεπτωκέναι: vel ut οὐχ οἷον significet, *non quasi.* Si priorem explicationem sequamur, sensus & nexus Paulinæ orationis erit: Etsi ego asseram, Judæos incredulos damnandos esse, & à justificatione excludendos, non tamen possibile est sermonem Dei excidisse, seu, non tamen excidit sermo Dei. Sed Apostolus adhuc plus dicit quam debebat, & non solum sermonem Dei excidisse negat, sed etiam impossibile id esse affirmat; licet postea simpliciter tantum eum non excidisse propterea quod Judæi rejiciantur probet, quia hoc tantum revera ad Apostoli propositum pertinebat. Si posteriorem sequamur explicationem, sic cohærebunt hæc verba cum superioribus: Nolo id quod de Judæorum damnatione innui sic accipi, quasi simul affirmem sermonem Dei excidisse. *Excidit*, irritus est factus, *sermo Dei*, id est divinæ promissiones, quibus Israëlitis & Abrahæ posteritati salus, felicitas & benedictio promittitur.

Non enim omnes qui ex Israële hi Israël. Causam affert cur rejectio Judæorum promissionem Dei non faciat irritam: quia nimirum non omnes qui sunt ex Israële, id est Jacobo secundum carnem propagati, *hi sunt* Israël, id est hi sunt propago Israëlis, spiritualis nimirum, & illa ad quam promissiones illæ divinæ secundum sensum spiritualem & mysticum acceptæ pertineant. Objectioni enim tacitæ quæ hic moveri poterat à Judæis, & procul dubio movebatur, occurrit Apostolus. Ea autem est: Israëlitis promissa est à Deo justificatio & salus. At quicunque ex Israële nati sunt (quales sunt ii etiam qui in Christum non credunt) sunt Israëlitæ. Ergo illis à Deo promissa est justificatio & salus, ac proinde si ii à justificatione & salute excluduntur, irritæ sunt factæ Dei hac de re promissiones. Ostendit ergo Apostolus, esse homonymiam in voce Israëlis seu Israëlitarum: nam vel carnalem vel spiritualem Israëlem hæc vox significat. Si carnalem, negat ad eos pertinere divinas promissiones: si spiritualem, negat Judæos, nempe qua Judæi sunt, & à Jacobo carnaliter sati, hac ratione esse Israëlem.

Vers. 7. *Neque quod sunt semen Abrahæ omnes filii.* Altera est objectio priori similis. Hoc enim in ore Judæi habebant: semen Abrahæ sumus, significare volentes ad se pertinere divinam gratiam & felicitatem Abrahamo & semini ejus promissam ac factam. Respondet ergo Apostolus, hoc non obstare quo minus Judæi ex Abrahamo prognati rejici possint à Deo; cum non omnes qui sunt Abrahæ semen sint etiam ejus filii: per filios tale semen intelligens, quod ita sit ex Abrahamo prognatum, ut ad hæreditatem & nominis & felicitatis ejus ac divinarum promissionum pertineat, & ad quod veluti hæreditario jure fortunæ Abrahami devolvendæ essent. Probat id Apostolus verba ipsius Dei citans:

Sed in Isaac nominabitur tibi semen. Quibus ostenditur, eos demum qui ex Isaaco nasciturí erant in semine Abrahami censendos & numerandos esse. Nunc seminis voce eodem sensu utitur quo antea filiorum. *In Isaac*, id est per Isaacum, sed una tamen cum Isaaco. *Vocabitur*, id est cen-

censebitur, quemadmodum versu sequenti loquitur, seu habebitur, eoque loco ac conditione erit quæ filiis tantum genuinis convenit. Illi enim qui ex Ismaële sunt nati, licet revera semen & posteri Abrahami essent, ita tamen à Deo sunt habiti, tanquam si ex Abrahamo non fuissent prognati, nec in posteris Abrahami censentur. Verum quid hoc ad nos, dicere poterant Judæi, qui non Ismaëlitæ sed Israëlitæ sumus? Annon potius contra te ipsum hoc dicis? Respondet Apostolus, Mysterium in hoc duplici Abrahami semine latere, seu totam hanc rem esse mysticam.

Vers. 8. *Hoc est*, igitur, *non filii carnis hi filii Dei.* Res, inquit, ista non designat omnes illos qui sunt carnis filii, hoc est qui ex Abrahamo carnali ratione sunt nati, potius Dei esse filios. Hic dicit Dei filios loco filiorum Abrahæ, ut innuat se de talibus Abrahæ filiis loqui qui simul etiam sint Dei filii, & de tali generatione ex Abrahamo, quæ eadem sit cum generatione ex Deo. Id enim plane convenit, si hæreditatem Abrahami secundum sensum mysticum acceptam adire velint: siquidem hæc hæreditas ipsius Dei hæreditas est; filios autem carnis non esse filios Dei, seu quod idem est, spirituales Abrahami filios, propter id ipsum nimirum quod carnis sint filii, seu carnali ac humano more ex Abrahamo geniti, res ipsa monet. Quid enim ad carnalem generationem, ad quam viri opera nihilominus accedit, Deus confert, ut propterea ejus qui carnali seu naturali modo generatur Deus pater esse dicatur? Cum ergo Isaacus & ejus posteri, cum iis qui per fidem Abrahami semen evadunt collati, carnali ratione ex Abrahamo fuerint progeniti; hinc consequitur nos esse illos ipsos Abrahami filios qui simul sint Dei filii, & ad quos hæreditas ipsius Dei pertineat. Quamvis Isaacus cum sua progenie, quia typus esse debebat istius posteritatis spiritualis, propterea non prorsus carnali & naturali ratione fuit ex Abrahamo genitus, sed ea, ut Ismaëlis respectu haud filius dici queat, at vero respectu istius spiritualis posteritatis, uti diximus, carnalis dici debeat.

Sed filii promissionis reputantur in semen. Filii promissionis opponuntur filiis carnis. Illi enim sunt filii promissionis, qui carnali & naturali ratione nasci non possunt, sed si nasci debeant, opus sit virtute & efficacia divina, unde fiat ut à Deo promittantur. Hinc enim apparet eos naturæ viribus nasci non posse: nam quid attineret eos promittere? Isaacus ergo, quia ex divina promissione, ac proinde etiam divina vi & efficacia genitus fuit, propterea typum gerit istius seminis spiritualis, id est omnium credentium, quod semen à Deo promissum Abrahamo fuit, cum pater multarum gentium à Deo constitueretur ac nominaretur: qua de re disseruit Apostolus cap. 4. Quod idcirco Deum promittere necesse fuit, quia naturali ratione ex Abrahamo nasci, id est fidem ejus imitari non poterat, nisi Deus id effecisset: quod semen dum hac ratione generat, ex se quoque progenuit, atque ita non tantum Abrahami, sed etiam filios suos effecit.

Reputatur in semen. Semen istud duplex est: unum quod promissiones Abrahami secundum sensum literalem acceptas consequi debebat, quales sunt ii qui non ex Ismaële, sed ex Isaaco sunt prognati; alterum quod promissiones illas sensu mystico acceptas consequi debebat: hoc autem sunt omnes credentes, iique soli.

Vers. 9. *Promissionis enim sermo hic.* Probat Isaacum esse filium promissionis, seu ex promissione ac proinde divina virtute & ope natum, verbis Angeli ad Abrahamum: quæ verba dicit esse sermonem promissionis, id est qui promissionem continet, seu promittentem.

Secundum hoc tempus, id est *anno vertente.* Tempus ipsum definitur quo filius iste necdum conceptus erat nasciturus. Unde apparet, hanc rem à potentia & voluntate istius qui hoc dicebat, hoc est Dei, cujus personam sustinebat, & cujus nomine loquebatur, pependisse. Quomodo enim alioqui tempus tam accurate scire ac definire potuisset?

Veniam, inquit. Quorsum enim iste adventus, nisi ad præstandam hanc rem quam prædicebat? Adventus autem iste de pleno promissionis effectu accipi debet. *Veniam*, id est rem hanc quam promitto effectum dabo ac præstabo, quemadmodum diserte scriptum extat Genes. 21. 1, ubi dicitur, Jehovam Saræ adfuisse seu ad eam venisse, quemadmodum prędixerat, eique promissa præstitisse.

Et habebit Sara. Sara, inquit, quæ tum alias sterilis fuerat, & nec juvencula conceperat ac pepererat ullam prolem; tum omnem jam aptitudinem, si qua fuisset, ad concipiendum & pariendum propter senium amiserat. Unde apparet non naturæ sed promissionis divinæ viribus Isaacum esse natum.

Addit adhuc, *Filium.* Unde enim filium, non vero filiam nasciturum esse scivisset, nisi id ipse effecturus esset? Hinc ergo apparet, Isaacum ex promissione divina, ac proinde divina vi & ope fuisse natum, ideoque omnium credentium typum, qui similiter non naturali aliqua, sed divina prorsus opera ac virtute, quæ ex ejus promissione pendet, nati sunt & progeniti.

Vers. 10. Postquam igitur tam eleganti typo Apostolus declarasset, ad posteritatem Abrahami spiritualem, non vero carnalem, divinas promissiones sensu nimirum mystico acceptas, pertinere; alio adhuc, eoque maxime accommodato, rem sibi propositam declarat, ideoque subjungit: *Non solum autem.* Non solum autem in ipsius Abrahami liberis, Ismaële nimirum & Isaaco, hujus rei exemplum habemus, non solere Deum in conferendis suis beneficiis, iisve decernendis, carnalis propagationis habere rationem, aut ut habeat teneri obstrictumque esse; sed etiam in ipsius Isaaci, qui, & una cum ipso ejus posteritas, in hoc semine recensendus erat, liberis.

Sed & Rebecca ex uno cubile habens Isaaco patre nostro. Concise loquitur Apostolus. Sensus autem est: Non solum id accidit in Ismaële & Isaaco, qui non ex una matre nati fuerunt; sed etiam in Rebeccæ liberis, licet una (quod illic non accidit) ex uno (quemadmodum & illic) concepisset. *Cubile*, per metonymiam sumitur, pro concepto in utero prole.

Isaaco Patre nostro. Addit Apostolus *Patre nostro*, quemadmodum etiam cum de Abrahamo cap. 4 loqueretur; idque propterea, ut innuat se non ideo elevare hunc ortum ex Isaaco quod illo careat, sed quod revera nihil per se ad salutem prosit: quinetiam ut indicet, se eum non ita elevare ut prorsus spernendum arbitretur, cum ipsemet eo gaudeat, ac libente

benter id commemorat ; sed certo tantum respectu.

Vers. 11. *Nondum enim geniti.* Incipit explicare, quid cum Rebeccæ liberis factum fuerit, nempe, non utrumque eodem loco habitum, sed nulla carnalis propagationis, imo ne prærogativæ quidem illius, quod alter esset primogenitus, alter secundo genitus, habita ratione, alterum alteri fuisse prælatum, & alterum electum, & alterum repudiatum. (Hoc autem ideo commemorat, ne quis forte ex Judæis diceret, non mirum esse, Ismaëlem in semine Abrahæ non censeri, sed tantum Isaacum: quia ille ex ancilla seu serva, concubina tantum Abrahami, hic vero ex libera & vera Abrahami uxore esset natus. Id autem ad se non pertinere qui ex libera fuerint nati. Quanquam enim regerere potuisset Apostolus, Jacobum quoque quosdam ex Patriarchis seu principibus duodecim tribuum ex ancillis suscepisse, quod ipsarum uxorum quarum erant ancillæ, quæque eas marito junxerant prolis suscipiendæ causa, filii censebantur, id patet Genes. xxx. 3, 6 &c. At eodem modo Agar fuerat a Sara marito juncta, ut ex ea ipsamet susciperet liberos Genes. 16. 12, adeo ut non minus Ismael deberet haberi filius genuinus Abrahæ, ac si ex ipsa Sara fuisset genitus, quam fuerint illi Jacobi filii. Hoc inquam respondere potuisset, sed ad majus illustriusqua exemplum properat.) Sic etiam cum duo sint Abrahami semina, ut sic dicam, quid mirum est alterum, licet ex Abrahamo propagatione, & sic prærogativa eminens, a Deo repudiari, alterum vero, licet ea fere destitutum, eligi, & in hæredem promissionum Abrahamo factarum assumi.

Verum, ne dicere quis posset, Deum in alterius rejectione & electione spectasse eorum opera, ac digniorem indigniori prætulisse, addit Apostolus: *Nondum enim natis, neque cum quicquam boni vel mali fecissent.* His verbis demonstrat Apostolus, Deum in rejectione unius & electione alterius non spectasse ipsorum opera: siquidem hunc quidem rejecerit, alterum vero elegerit, cum neuter adhuc natus esset, nec quidquam boni aut mali fecisset. (Hinc autem, ut hoc obiter addatur, apparet, Deum futura opera hominum quæ sunt futura contingentia, antequam ea vel in sese, vel saltem in causis suis existant, non prævidere. Nam alioqui nihil valeret Pauli argumentum: non ex operibus id fuit factum, quia eo tempore id factum fuit cum nondum quidpiam boni vel mali fecissent. Nam si prævidit Deus illorum opera, poterat nihilominus ex operibus id facere, non secus ac si jam extitissent, præsertim cum vulgo velint, Deo omnia, etiam futura, esse præsentia, non Deo, sed nobis tantum futura.) Hoc autem idcirco commemorat Apostolus, & diligenter inculcat, ut ostendat nullum in operibus Judæis esse præsidium ad id, ut promissiones illas divinas consequerentur, nec teneri Deum ad ea respicere. Quare non esse, cur tantopere opera & merita sua crepent, etiamsi credentibus hac in parte, præsertim temporis fidem antegressi respectu, longe superiores essent. Et hoc est alterum, quod in hoc cap. sibi potissimum, quod ad Judæorum rejectionem attinet, docendum sumsit Apostolus, cum duabus potissimum rebus ii niterentur, seseque adversus Apostoli doctrinam, qui iis interitum, ni crederent in Christum; interminabatur; defenderent, carnali propagatione & operibus.

Ut secundum electionem Dei propositum maneret. (a) Hæc verba pendent ab illo quod sequitur, *dictum est illi*; videlicet Rebeccæ, nempe cum nondum nati essent, nec fecissent &c. Deinde ideo eo tempore hæc jam dicta sunt Rebeccæ, ut appareret, nihil aliud in hac tota re valere & vim habere aliquam, præter Dei decretum, jam ante factum, quo unum præ altero elegerat, & diligendum singularique favore sibi prosequendum somserat.

Non ex operibus. Hoc itidem pendet ex verbo *dictum est*, cum antecedentibus *nondum natis* &c, juncto: quasi dicat ac proinde non ex operibus. Clarior futura fuisset oratio, si Paulus verba illa, *ut secundum electionem* &c, postposuisset verbo *dictum est*, vel etiam ipsis Mosis verbis quæ subjiciuntur. Nunc enim veluti in parenthesi dicta censeri queunt. Simile quid accidit supra cap. 3. 8, ubi vide Castellionem.

Vers. 12. *Non ex operibus, sed ex vocante dictum est ipsi.* Quod cum dictum fuerit ante eorum opera, imo & nativitatem ipsam, apparet, non ex operibus, quod alter meritus, alter immeritus, id fuisse a Deo dictum, ac proinde etiam decretum ac constitutum. Quare *ex vocante dictum est illi*, id est ex liberrima voluntate ejus qui vocavit. Id enim ex Deo fieri dicitur, cujus nemo nisi Deus est autor, & ad quod faciendum Deus nulla causa externa fuit impulsus, sed suo tantum beneplacito. Dicit autem, *ex vocante*, ut ostendat, solam vocationem in participandis divinis beneficiis valere, sed eos tantum iis potituros, qui ad ea vocantur, & quibus divina gratia offertur ac promittitur, quales sunt omnes credentes. Vocatio autem est consequens electionis liberrimæ jam ante factæ.

Quid autem fuit dictum Rebeccæ? quod *major serviet minori.* Non majorem natu, sed natu minorem elegit, majorem vero repudiavit, etiamsi, re humano more perpensa, contrario prorsus pacto faciendum fuerit. Hinc quoque apparet, quam libere Deus in suis decretis de hominibus ad felicitatem ac promissiones suas admittendis agat, nihil eorum spectans, quæ hominibus alicujus momenti videri possint. Unde per similitudinem & typum concludi vult Apostolus, nihil in eo vel iniqui vel absurdi esse, quod Judæos (qui Esao fratri majori ob prærogativam carnalem, hoc est ob propagationem ex Abrahamo, Isaaco & Jacobo, plerisque Christianis, utpote quorum pars major Ethnicis prognata fuerat parentibus, antecellebant, responderent) rejecerit, credentes vero qui Jacobo respondent, ad hæreditandas promissiones suas vocaverit. Notandum est autem, hic non agi de eo, cur Esaus esset natu major, Jacobus vero minor, sed cur minorem Deus elegerit, majorem autem repudiaverit: quemadmodum & superius in priore Ismaelis & Isaci

(a) *Remonstrantes particulam Ut significare putant;* vel eo fine, vel inde apparet. *Verbum vero maneret, ita explicant, id est, ut in Isaaco captum, in Jacobo porro continuaretur, & sic firmum & ratum esse constaret.*

exemplo non afferebatur causa, cur alter carnis alter vero promissionis filius esset; sed cur promissionis, non vero carnis filius in semine censeretur. Cum ergo credentes Isaaco & Jacobo, increduli autem Judæi Ismaeli & Esao respondeant, non hic agitur de eo cur illi quidem credant, hi vero non credant; sed cur illi eligantur ac justificentur, hi vero qua tales reprobentur atque a justificatione excludantur. Præterea verba hæc *Major serviet minori*, non tam de ipso Jacobo & Esao, sed de eorum posteris, scilicet populis ex utroque nascituris, intelligi debent: quæ res facit, ut elegantissime hoc exemplum respondeat credentibus & incredulis, populus enim populo respondebit. Jacobo enim ipsi Esaus nunquam servivit; quin potius Jacob Esaum timuit, & ejus gratiam muneribus ambivit, eumque coluit. Servisse autem Judæis Idumæos, qui sunt Esai posteri, qui Edom, hoc est, *rufus* appellabatur, historia sacra testatur 2 Sam. 8. 14.

Vers. 13. *Quemadmodum scriptum est.* Citat aliud scripturæ dictum ex Malachia, quod eandem rem testatur. Sic autem loquitur tanquam si id quod priori loco commemoravit, scriptum non esset. Hac eadem ratione loquitur cap. 3.4: *Jacobum dilexi, Esaum autem odio habui.* Quæ verba prophetæ aperte de Jacobi & Esai posteris agunt: & illos quidem amasse Deus (a) dicitur, quod eos ob decretum suum olim de ipsis factum, quo eos Idumæis prætulerat, meliori conditione esse voluerit, & ex servitute Babylonica reduxerit, effeceritque ut patriam suam denuo incolerent, ac urbes in ea constituerent; Idumæis vero, quorum terra itidem vastata fuerat, ipsique ex ea pulli atque abducti, id non esset permissurus: non quod Israelitæ Idumæis fuerint meliores, sed cum eadem supplicia essent meriti, nihilominus Deus benignius cum illis quam cum his agere decrevisset: Id enim Deo licebat.

Dicitur autem odio habuisse Deus Esaum, ejusque posteros ideo, quod perinde cum illis præ Jacobæis egisset, tanquam si eos odio prosequeretur. Dum autem hæc res ad antitypum suum accommodatur, ad credentes nimirum & incredulos, verbum *ipsum* proprie accipitur (rejectio enim in incredulis pœnæ rationem habet, ideoque ex odio & ira proficiscitur) nec rejectionem solum continet, verum etiam indurationem, quæ illam consequi potest, & actu quidem in Judæis consecuta est. Hoc igitur Esai & Jacobi exemplum ad scopum Apostoli aptissime quadrat. Utrumq; enim in consequenda justificatione nihil valere ostendit, quibus Judæi maxime nitebantur, primum propagationem illam ex Abrahamo carnalem, deinde operum merita ac legis observationem. Hoc enim exemplum docet, Deum ad neutrum istorum respicere teneri, ita nimirum, ut illi liberum non sit ad alios potius, nempe credentes, quam ad hos in justificatione concedenda respicere. Sunt enim duo hominum genera: unum eorum qui Abrahamo sunt prognati, & qui legem pro viribus & facultate sua observant, alterum eorum qui, quocunque tandem ex genere sint nati, quibuscunque tandem moribus hactenus fuerint præditi, fidem in Christum amplectuntur. Horum alterum ut eligeret Deus, & illi justificationem æternamque salutem destinaret (siquidem neutrum meretur aut mereri potest) liberrimum illi prorsus fuit, nec necesse habuit ad hoc vel illud omnino respicere. Non enim hic tales vel homines vel hominum genera introducenda sunt, quorum unum alteri prorsus sit impar, (quod fieret, si unum quidem obediret, alterum vero prorsus non obediret) sed inter quæ sit quædam paritas & convenientia, vel cum neutrum adhuc obedit, quemadmodum in Esao & Jacobo factum est; vel cum utrumque quidem obedit, sed non plenè ac perfectè. Sic Judæi, etiamsi legem ab ineunte ætate pro viribus servassent, non tamen eam perfectè servarunt, sed in multis deliquerunt. Et præterea cum fidem in Christum non amplectantur, quam Deus nunc præscribit, magnus in ipsorum obedientia est defectus. Christiani similiter, licet nunc obediant, anteacti tamen temporis respectu non obediverunt, & nunc etiam labi eos interdum contingit. Quare cum utrique misericordia indigeant, liberum est Deo vel utrisque, vel neutris, vel alterutris tantum eam exhibere. Non enim vult hoc loco Apostolus fidei præstantiam cum observatione Legis, qualis in Judæis esse poterat, contendere: nec ad illius præ hac præstantiam & dignitatem; (quod tamen vere facere poterat, & superius jam satis ostendit, Christianorum obedientiam eorum qui sub lege sunt obedientia longe esse potiorem) sed ad liberrimam Dei voluntatem provocat, & ostendit, licet alioquin Judæi prorsus pares Christianis essent in pietate & divinæ Legis obedientia, imo etiam superiores, liberum tamen esse Deo vel hos vel illos eligere, seu æternæ saluti destinare; alios autem non tantum rejicere & salute excludere, sed etiam propterea, quod hanc vel illam conditionem, quam Deus justificari volentibus præscripsit, amplecti nolunt cum possint, indurare.

Vers. 14. *Quid igitur dicemus?* Hæc cum ita se habeant, quid hinc concludemus? *Num injustitia apud Deum?* Num hoc, Deum esse injustum, qui ad opera non respicit, sed pro sua voluntate ac beneplacito in conferendis suis beneficiis & justificatione agat? Vel hoc modo: si ita se res haberet ut tu asseris, nempe Deum pro arbitrio illum diligere, hunc odisse, illi beneficium largiri, huic negare, consequeretur, Deum esse injustum. Hoc autem est absurdum: ergo & illud.

Respondet Apostolus: *Absit.* Quasi dicat: haudquaquam hoc ex illo consequitur: non sequitur, inquam, ex assertione mea, Deum esse injustum. Quia enim homines ita sunt comparati, ut nec gratiam divinam mereantur, nec tamen contra odium divinum ita merentur, ut ne deceat quidem illis gratiam exhibere (hoc enim

(a) *Remonstrantes existimant, videri Paulum velle indicare, non tantum in eandem sententiam Malachiam loqui, sed etiam verum, comprobatum & confirmatum esse illud quod Rebeccæ dictum fuerat, quasi dicat. Et sane ipsis temporibus Malachiæ, quæ multo post secuta sunt apparuit verum esse id, quod hic a Deo pronunciatum fuit. Jacobum enim dilexit, redimendo & conservando populum ex eo ortum in terra promissa. Esaum, id est, populum Idumæum, odio habuit, non quidem proprie dicto inimico, reprobationis & damnationis, quia illud nihil haberet commune cum priore dicto: Major serviet minori, ad cujus tamen confirmationem hoc allegatur, & quia a sensu loci, qui apud Malachiam est, denique a natura Dei alienum est; sed metaphorico odio, eum scilicet in certa aliqua re temporali negligendo, posthabendo, & sine ullo inimico & hostili affectu tantum postponendo, & sic minus diligendo. Vide Prov. 13. 24. Johan 12. 25. Luc. 14. 26 collato cum Matth. x. 37. Et res ipsa etiam ita accipi vere postulat, quia non dedit quidem eis terram illam sanctam in hæreditatem, sed montes & deserta loca, quæ cum terra fertili, fluente lacte & melle, conferenda non erant, interim tamen non exiguis beneficiis affecit imprimis populi ipsius caput & principem Esaum, ex quo duodecim principes, & ingentem etiam populum nasci fecit.*

enim semper præsupponi debet, idque Jacobi & Esai exemplum demonstrat, quorum neuter divina gratia vel fuit dignus, vel prorsus indignus) cum, inquam, tales sunt homines, liberrimum est Deo non tantum hos præ aliis eligere, sed etiam alteros, si illi hominum generi, quod Deus gratia sua dignatur, applicare & adjungere se nolint, cum possint, ob hoc ipsum indurare. Utrumque horum ex scriptura probat, & primo quidem prius, posteriori loco posterius.

Vers. 15. *Mosi enim dicit: Miserebor cujus miserebor.* Verba hæc sunt Dei ad Moseo, cum desideraret ut se illi Deus conspiciendum daret. Exprimit autem istis verbis proprietatem quandam suam, quæ est, quod liberrima voluntate & beneplacito utatur in hominibus misericordia prosequendis: id quod convenit divinæ ejus potestati, & absoluto in omnes dominio atque imperio. Possunt autem hæc verba ita accipi, ut miseratio aliter atque aliter accipiatur: & priore quidem loco accipi potest de ipso effectu misericordiæ, seu qui ex misericordia manet ac proficiscitur, cum Deus aliquem reipsa juvat vel beneficio aliquo afficit; posteriori autem loco de ipso miserationis affectu, qui in animi ad aliquem inclinatione consistit. Possunt etiam sic accipi, & quidem magis convenit hic sensus, ut misericordiæ divinæ erga aliquem nulla alia sit causa, præterquam quod Deo sic visum fuerit.

Miserebor, sed cujusnam? *cujus miserebor.* Quem volo misericordia prosequi. Ita enim loqui solemus, cum significare volumus, nullam aliam istius rei quam facimus causam esse præter voluntatem nostram; vel nihil esse prius ista actione, quod ejus extra nos ipsos principium sit.

Vers. 16. *Ergo igitur non volentis neque currentis, sed miserentis Dei.* Cum ergo Deus tam libere agat in hominibus beneficiis suis ornandis, non in eo situm est id ut divinum beneficium consequamur, ut nos ipsi non velimus tantum, sed etiam curramus, id est, operam demus ac laboremus in eo assequendo; sed ut Deus, nostri misertus, velit id nobis conferre, cum scilicet, si vel maxime velimus & laboremus, illud reipsa promereri nequeamus. Non est ergo cur vos Judæi opera vestra, conatus ac labores jactetis, tanquam si Deus ad ista respicere cogatur, & vobis aliquid dare, cum potius omnis nostra felicitas sita sit in Dei misericordia & benignitate, qua quem vult prosequitur. Est igitur primo hic talis conatus & cursus intelligendus, qui natura sua non promereatur aliquod divinum beneficium. Deinde voluntas & cursus ille considerandus est per se solus, non vero eo adjuncto, quod divinæ voluntati ac decreto sit consentaneus ac subordinatus, ita quidem, ut ei qui hoc modo currat salus sit destinata aut promissa. Nam alias istiusmodi voluntas ac cursus, si sit rectè comparatus, nunquam est irritus: quanquam non in eo ipso fundamentum ac prima potissimaque salutis causa est sita, sed in Dei misericordia ac decreto ex ea profecto. Itaque tertio loco illud quoque notandum est, de causa principali, seu de fonte atque origine vera propriaque salutis hic esse sermonem, eamque denotari per particulam *ex*; non vero de causa secundaria, scilicet sine qua non. Quasi dicat: Non voluntas & cursus hominis prima propriaque ejus rei causa est, quod quis bonum aliquod, verbi gratia, justificationem ac salutem assequatur; sed Dei misericordia. Quemadmodum dicere posses, Eleemosynam non esse ejus qui velit & currat, sed ejus hominis qui misereatur; etiamsi tandem ponatur, eam voluntatem & cursum ad eam adipiscendam esse necessarium, & ubi ad voluntatem divitis miserentis fuerit conformata, eique, ut loquuntur, subordinetur, non esse irritum.

Vers. 17. Sequitur alterum membrum, quod est; Deum indurare etiam sine ulla vel minima injustitiæ suspicione eos posse, qui eam conditionem recusant amplecti, cui misericordiam suam addicere & adstringere Deo libuit. *Dicit enim Scriptura Pharaoni.* Pharaonis exemplum affert in medium Apostolus, qui a Deo induratus fuit, idque propterea, quod id peccatis suis fuerat meritus. Quare si hoc exemplum ad rem propositam accomodari debet, necesse est, in Judæis causas fuisse propter quas indurati fuerint. Et certe cum induratio pœna sit, vel saltem iter certissimum ad pœnam, nemini nisi propter peccatum contingere potest. Falsum est igitur, Deum absque respectu ullo ad ipsorum hominum opera, seu absolute absque omni conditione ex hominis arbitrio pendente, eam vel decrevisse, vel reipsa postmodum exerere. Falsum etiam, Deum de singularibus seu certis individuis nominatim, antequam aliquid boni vel mali facerent, absolute decrevisse, se ea induraturum, vi rationis Apostolicæ, qua supra vers. 11 de Jacobo & Esao est usus. Falsum denique, eos qui indurantur ac pereunt, necessario indurari ac perire: cum necesse sit ante indurationem præcedere opera hominis mala, libere facta, alias induratus esset homo antequam induraretur.

Dicit scriptura Pharaoni. Scriptura id dicitur dicere Pharaoni quod Deus ipse Pharaoni dixit, propterea quod sermonem hunc Scriptura nobis repræsentet & ob oculos ponat.

In hoc ipsum excitavi vel *erexi te.* In Hebræo est, *stare te feci.* Triplex autem esse potest hujus verbi sensus: unus, quod Deus non permiserit Pharaonem jam ante cadere, sed eum conservaverit, ac veluti labentem fulcierit: quam sententiam secuti Græci Veteris Testamenti Interpretes, habent hoc loco *διετηρήθης, conservatus es*: Alter, quod eum ad regium munus ac dignitatem evexerit. Verbum enim ἐξήγειρα sumi solet pro collatione muneris alicujus, præsertim eximii, quale erat regium: Tertius, quod Deus instar scopi cujusdam eum sibi delegerit, in quem judiciorum suorum tela dirigeret; & quemadmodum scopum firmiter terræ infigere solemus, ne ad unum atque alterum ictum corruat, sic Deus etiam effecerit, induratione nimirum cordis ejus, ne ad unum atque alterum divinorum judiciorum telum caderet, sed obfirmato prorsus & obstinato in perniciem suam animo immotus staret, donec, in ipsum depromtis telis, penitus confingeretur. Maxime hic postremus sensus convenit; siquidem apparet, Apostolum hic de induratione Pharaonis loqui voluisse, quemadmodum & res ipsa & versiculus sequens ostendit, qui ex hoc educitur, ut, nisi vocem hanc ἐξήγειρα ita explicemus ut indurationem istam contineat, nulla hic fieret indurationis mentio. Ita porro induratio ista Pharaonis intelligenda est & accipienda, ne Deum peccati autorem statuamus, utpote qui efficiat ne quis voluntati suæ obedire queat. Sic enim Deus Pharaonem indurasse legitur, ut etiam ipse Pharao se ipsum, seu cor suum indurasse legatur. Vide Exod. VII. 13, 22. VIII. 19, 32. IX. 34. Quod ut melius intelligatur, notandum est, duplicem quodammodo esse causam peccati: unam internam quandam animi malitiam & pravitatem, qua homo divinis mandatis

tiaris iu contrarium nititur ac fertur, & qua posita, nisi externis aliquibus causis (qualis verbi causa est præsentissima eaque gravissima pœna, si peccet) impediatur, non potest non peccare; altera est, cum aliquis non videt, peccatum allaturum sibi certissimam maximamque perniciem. Pravitatis illius Deus nullo prorsus pacto est causa; sed illa tota, quanta quanta est, homini adscribi debet. At ne homo præsens exitium suum, si peccet, videat, id sæpe Deus & solet, & sine ulla injustitia potest efficere: quod fit, cum vel animi aliqua cæcitate cum percutit; vel pœnas peccatis non infligit; vel etiamsi infligat, tamen eas sic dirigit ac moderatur, ut videantur brevi cessaturæ & finem habituræ, quod postremum Pharaoni contigisse Sacræ Literæ docent, qui plaga divina percussus cogitavit de populo dimittendo; sed simulatque vidit plagam sublatam, animum subinde mutavit, & contraria agitavit consilia, quin imo plagis divinis quodammodo emollitus ac tractabilior effectus, subinde melioribus conditionibus rem cum populo Israelitico transigere voluit, & primo quidem sine uxoribus & liberis, deinde una cum his absque pecoribus, tandem etiam una cum pecoribus ac facultatibus Israelitas se dimissurum obtulit. Unde apparet, non ita fuisse Pharaonem a Deo induratum, quin, si voluisset, & rem omnem diligentissime perpendisset, & utriusque rei tum commoda tum etiam incommoda accurata lance expendisset, Deo mandanti obtemperare potuerit. Indurat ergo Deus homines, com causas externas, quæ hominem a peccato avocare queant, ita moderatur & temperat, ne vim aliquam & efficaciam hominem illum movendi habeant; non vero quod voluntatem ejus interna quadam ratione immutet, & perversitate aliqua imbuat is, qui omnis rectitudinis est fons & autor. Sic etiam Deus per Christum effecit, ne Judæi audiendo audirent & intelligerent; non animos eorum interna quadam ratione immutando, sed per parabolas illis loquendo, quemadmodum diserte testatur Matthæus cap. 13. 10, 11, 13, 14. Quod si occulta aliqua ratinne animi eorum fuerunt excæcati, sic ot ne intelligere & credere possent ea quæ Christus docebat, nihil attinebat ut parabolis potius, quam proprio locutionis genere uteretur. Quanquam negari non debet, Deum, ut jam diximus, rectum animi judicium hominibus hanc pœnam commeritis eripere interdum solere.

Ut demonstrem in te potentiam meam. In Hebræo est *tibi*; sed longe commodius esse videtur in te. Tu eris potentiæ & virtutis meæ theatrum quoddam: universa autem terra spectabit, & visa tanta potentia tantisque miraculis, quibus te conteram & conquassabo, nomen meum laudibus feret ac celebrabit.

Vers. 18. *Ergo igitur cujus vult miseretur, quem vero vult indurat.* Ex his igitur exemplis & testimoniis sacrarum literarum id liquet, Deum scilicet misereri cujus vult, cum scilicet neuter beneficium divinum plane meretur, (ubi enim est meritum, ibi nullus est misericordiæ locus) & indurare quem vult, cum scilicet indurationem uterque meretur. Non enim hic homines, qua homines sunt, seu nude consideratos intelligit Apostolus; sed certa jam qualitate affectos, ac misericordiæ & indurationis capaces. Cum autem induratio pœna sit, aut ad pœnam via, peccatum præsupponit in eo qui induratur. Quod si hoc dictum ad materiam Apostoli & rem propsitam accommodemus, liberum erat Deo, vel credentium misereri, vel eorum qui ex Abrahamo carnali ratione prognati, legem ab ineunte ætate studebant pro viribus implere. Non ergo quicquam in eo est absurdi, si illorum, non vero horum misertus fuisse, ac proinde illos, non hos justificasse dicatur. Similiter etiam quos vult indurat, si nimirum ea qualitate affecti fuerint quæ indurationem meretur; qualis est incredulitas, postquam Deus credendi conditionem ab hominibus exigit. Quod si exegisset Legis opera & obedientiam, justa etiam indurationis causa fuisset, si homines nihilominus fidem potius quam Legis obedientiam sectari maluissent.

Vers. 19. *Dices igitur mihi.* Contra hæc quæ hactenus disseruit Paulus, (ostendens, Deum pro libera sua voluntate in salvandis scilicet, justificandis & damnandis, imo etiam indorandis hominibus agere, non tamen qua homines sunt, sed, quod ad justificationem attinet, quatenus vel fide in Christum, vel operibus Legis præditi, & insuper ex Abrahamo prognati; quod vero damnationem & indurationem attinet, quatenus contumaces sunt, & suum potius consilium quam Dei voluntatem sequuntur, ac eam conditionem in sectanda salute eligant quam ipsi volunt, non vero quam Deus, cui liberrimum omnino est vel hanc vel illam conditionem eligere, & ab hominibus, si justificari valint, requirere) contra hæc, inquam, potuisset aliquis tali objectione insurgere, detortis præsertim in alium sensum Apostoli verbis. Cum enim Apostolus revera de duplici hominum genere agat, uno credentium, altero vero non credentium, sed opera sectantium: videri tamen poterat de singularibus individuis humanis agere, (præsertim cum produxisset singularium hominum exempla) non secus ac si Deus cum hominibus qua homines sunt sic agat, ut cujus velit misereatur, quem autem velit, nulla prorsus habita ratione alicujus meriti, damnet, & induret. In hunc ergo sensum trahere malignus aliquis disputator verba Pauli potuit: quemadmodum sæpe in disputationibus fieri solet, præsertim si sit res cum adversario aliquo præfracto, qui id tantum quærit, ut aliquid carpat, & captet occasionem alicujus absurditatis adversario objiciendæ.

Sic ergo regerit iste: *Quid ergo conqueritur?* Si ita se res habet, ut Deus cum hominibus pro sua voluntate agat, & cujus velit misereatur, quem autem vult, non solum damnet, sed etiam induret, *cur* de hominibus *conqueratur*? seu, nullam ergo de hominibus conquerendi causam habet, quod illi non obediant.

Quis enim voluntati ipsius restitit? Si non vult ut aliquis illi obediat, quis in adversum niti poterit? si aliquem non vult servare & ejus misereri, quis illo invito & nolente servabitur? Proinde cum ipse nolit homines servari & sibi morigeros esse, nullam habet conquerendi de iis occasionem, quod peccent, & in inobedientia persistant.

Huic objectioni sic respondet Paulus, ut primo acriter in eum hanc de Deo querimoniam retorqueat, innuens hac ratione, hominem illum nullam causam habuisse hoc Deo objiciendi, & ex suo sermone id colligendi. Unde apparet, Paulum non de hominibus, qua homines sunt agere: nam si hoc esset,

jure

jure hoc objici potuisset, præsertim cum Deus ipse non semper pro imperio cum hominibus agat, sed sæpe cum illis jure experiri velit, & sese ab omni perditionis eorum culpa purgare. Talem Dei litem nobis describit Esaias cap. 5 cum sua vinea; & Micheas cap. 6 quoque Deum inducit cum populo suo jure disceptantem. Jam si ipsemet Deus hominem, qua homo est, nulla habita ratione alicujus in ipso, quam propria culpa sua contraxerit, qualitatis, indurasset, & damnare immutabili decreto statuisset; certe nihil habuisset quod huic objectioni responderet, & omnis culpa in Deum devolvi poterat. Non ergo cum individuis qua individua humana sunt sic agit Deus, ut pro libera voluntate hunc eligat, hunc damnet & induret; sed cum hominum generibus. Ipsa autem individua per se sunt vaga, & in eorum est potestate, ut vel ex hoc vel ex illo hominum genere sint, ac proinde vel misericordiam consequantur, vel in damnationem indurationemque incurrant. Quare & Deus libere agit, & homines libere agunt, Deus quidem in hoc vel illo hominum genere justificando vel damnando; homines vero huic vel illi hominum generi sese applicando. Quare ut ad id redeamus quod supra cœperamus dicere, primum querimoniam illam de Deo in ipsum illum qui ita Deo obstrepit, retorquet. Retorta autem in hunc hominem querimonia, pergit in suo proposito Paulus, & ostendit Deum posse jure facere id quod illum facere dixit, & licere illi pro libera sua voluntate homines vel justificare vel damnare, & denique indurare, eo nimirum sensu, quo jam diximus. Tandem ostendit causam præter liberam Dei voluntatem, ob quam hi quidem justificentur, illi vero damnentur; & sic directe ad objectionem allatam ejusque firmamentum respondet. Nam si de ipsis hominum generibus agamus; nulla est causa cur huic generi hominum potius Deus justificationem & æternam salutem destinet quam illi, præter liberrimam omnipotentis Dei voluntatem, (ponuntur enim, ut supra jam monuimus, illa hominum genera inter se paria, imo fortasse ponitur illud genus cujus miseretur Deus, aliquatenus impar illi cujus non miseretur) & immediate quidem hujus generis salus, illius autem damnatio cohæret cum divino nutu & voluntate: sed si descendamus ad individua ipsa, & quæramus cur alia damnentur, alia justificentur, præter divinam voluntatem ipsorum quoque voluntas ad id accessit, qua factum est ut vel ex hoc vel ex illo essent hominum genere. Cum quæritur quare fit ut illi qui credunt in Christum salventur, illi vero qui non credunt, etiamsi tandem nescio quæ opera aut prærogativam carnalem habeant, damnentur, imo etiam indurentur, nulla alia est istius rei causa quam Dei decretum & liberrima voluntas; cum vero quæritur, qui fiat ut isti quidem homines singulares, verbi causa Judæi damnentur, gentiles autem, licet anteactæ vitæ respectu Judęis longe inferiores (& si id fieri posset, etiam præsentis vitæ respectu) serventur ac justificentur; respondendum est, quia illi non credunt in Christum, isti vero credunt. Ut si rex quispiam pro libera sua voluntate decerneret, ut hi quidem qui in hunc locum, verbi gratia asylum confugiunt, servarentur, qui vero in illo permanserint damnarentur, an ullam injuriam alicui ea in re faceret, si eos qui contumaciter in hoc loco permanserunt plecteret, præsertim si aliàs etiam pœnam fuissent commeriti? An non unicuique liberum erat ex hoc loco in illum alterum confugere? imo dignissimi pœna fuerunt qui tantam regis gratiam & clementiam spreverint. Eodem plane modo cum hominibus egit supremus ille rerum arbiter ac Dominus. Omnibus hominibus in Christo fixit asylum. Qui ad Christum confugerit, id est in eum crediderit, servabitur; qui vero non crediderit, cum alioquin etiam pœnas deberet, damnabitur. An hoc illi liberum non fuit? Annon merito pœnas luunt, qui nescio quibus meritis confisi antiquum obtinent, & ad Christum ut salventur confugere nolunt?

Vers. 20. *Imo vero, ô homo! tu quis es qui ex adverso responsas Deo?* Injuria Deum conqueri de hominibus ais? Imo vero Deus jure conqueritur; tu autem injuria de Deo quereris. Hæc enim est vis particulæ istius μενοῦνγε, qua tacite affirmatur vel conceditur id quod antea dictum est infra cap. x. 18. Luc. xi. 28. Tacite igitur Apostolus concedit, Deum conqueri de hominibus, idque merito; sed hunc hominem negat de Deo merito conqueri posse. Nominat eum *hominem*, opponens hominem Deo, ideoque addit: *tu quis es?* quasi dicat, cum nihil sis nisi vilissimus homuncio respectu Dei, audes illi te opponere, & injustitiæ nescio cujus insimulare? & ut videas quod id immerito facias, quæro ex te: *Num dicet fictile suo fictori, quid me sic fecisti?* Hoc simile manifeste ostendit, Apostolum hic non agere de hominibus ipsis, qua homines sunt nude considerati: tales enim luto non respondent, utpote cum juris & injuriæ capaces sint, lutum autem non sit: sed agere de hoc vel illo hominum genere, & de illo aliquid decernere. Hoc igitur vult Apostolus docere; quemadmodum fictile non potest expostulare cum suo figulo, cur me sic fecisti? sic neque Judæi, spreta in Christum fide, homines increduli, quæcunque tandem opera & merita jactent, non possunt Deo dicere, cur nos damnas & à justificatione excludis? Siquidem hoc illi liberrimum erat, dummodo illis quoque liberum fuerit in Christum credere, ut certe fuit.

Vers. 25. *Annon habet figulus potestatem luti?* Potestatem luti, id est in lutum. Est enim τοῦ πηλοῦ passive accipiendum, ut ἐξουσίαν πνευμάτων Matth. 10. 1. Marc. 6. 7. Luto igitur respondent homines, non qua homines, sed qua tales sunt vel tales: quod locus Jeremiæ cap. xviij, ex quo similitudo hæc est desumta, manifeste indicat, ubi Deus introducitur tanquam figulus lutum suum pro arbitrio fingens & refingens, ideo quod populum & nationem pœnitentem pœnis & judiciis suis eximere possit ac velit, rursum autem in peccata prolapsam rursum etiam punire velit ac decernat, & prout sese hoc lutum ipsum, ut sic dicam, fingit & refingit, sic etiam Deus nunc favore & gratia illud prosequitur, nunc prosequitur vindicta. Annon habet potestatem Deus ut vel credentes justificet, vel opera sectantes damnet?

Ex eadem massa. Id est ex eodem hominum genere; non tamen nude considerato, sed præsupposita hac vel illa in hominibus conditione, quam Deus pro libera sua voluntate illis potest imponere.

Facere hoc quidem in honorem vas, hoc vero in ignominiam? Vas in honorem est vas ad honestos usus, vas in ignominiam ad ignominiosos usus. Vasis in honorem respondent homines salvandi, istis vero homines damnandi, qui damnari non possent nisi meriti fuissent. Damnationi enim ac pœnæ locus non est ubi nulla est

culpa. Culpa igitur præsupponitur in hominibus antequam fiant vasa ignominiosa: hæc enim libertas Dei in homines ex eo proficiscitur, quod illi liberum sit has vel illas conditiones ac Leges illis præscribere, hoc vel illud, si justificari velint, ab illis requirere, (nihil enim injusti requirit) ac proinde prout quis has conditiones vel amplectitur vel non amplectitur, eum vel justificare vel punire, vel vas ad honorem vel ad ignominiam facere. Semper cum hac libertate Dei in homines libertas quoque hominum seu arbitrium conjungendum est, ut possit locus esse pœnæ. Ideoque etiam idem Paulus 2 Tim. 2, 20, 21, postquam homines Christi nomen profitentes cum vasis quæ in aliqua divite seu magna domo habentur contulisset, diversitatem postmodum inter propria & metaphorica vasa indicat, cum ait: *Si quis ergo seipsum expurgaverit a talibus, erit vas in honorem.* Homines talia sunt vasa quæ seipsa expurgare ab omnibus doctrinarum erronearum sordibus queunt, & efficere ut ad honestos usus a Domino applicentur, quemadmodum in sequentibus addit Apostolus, quod Deus pro libero suo arbitrio credentes quidem servare & justificare velit; incredulos autem omnes, quicquid tandem præter fidem in Christum habeant, damnare: Jam ostendit nihil etiam in eo inesse iniqui, quod incredulos istos induret.

Vers. 22. *Si vero volens Deus demonstrare iram, & notam facere potentiam suam.* Hic finis indurationis istius exprimitur, ut Deus iram demonstret, id est, edat illustre exemplum pœnæ: *ira* enim, per Metonymiam, sumitur pro pœna.

Ut notam faciat potentiam suam. δυνατὸν, concretum, pro δύναμιν abstracto. Potentia enim Dei cernitur in pœnarum, præsertim gravium & insolitarum, inflictione, quales etiam contumacibus Judæis irrogatæ fuerunt.

Tulit in multa longanimitate vasa iræ. Indurationem istam mollissime descripsit Apostolus, & ostendit in hac induratione potius divinam patientiam & longanimitatem cerni, quam severitatem. Nec enim hæc induratio talis erat, ut nullo prorsus modo Judæi possent resipiscere. Cur enim alioquin Apostolus statim ab initio sequentis capitis scriberet, preces suas ad Deum esse pro Israële ad salutem? Cur capite xj diceret, se conari si quo modo ad æmulationem accendere posset carnem suam, & servare aliquos ex illis? Et denique quomodo locus esse potuisset longanimitati & patientiæ divinæ, si Deus ita eos induraverat ut nullo modo possent resipiscere? Quomodo hac sua duritie majorem & graviorem in dies sibi pœnam accumulassent? Quomodo Deus jure tanto gravius illos punire potuisset quanto longius expectavit, si plane eos in saxa & silices converterat? Induraverat quidem, (deducebat enim eos ad pœnam, & pœnam aliquo modo spectabat ac quærebat) sed quia tamen longanimitate & patientia utebatur, non prorsus ineptos ad resipiscentiam reddidit. Difficiliorem quidem eis ad Christum aditum effecerat, ac multa posuerat obstacula: sed si tamen animi sui contumaciam frangere, & vim sibi inferre voluissent, potuissent ad Christum converti. Ruebant quidem tanquam per præceps in peccatum, ac proinde difficulter admodum poterant cohiberi; poterant tamen. Ut si quis præcipiti cursu ex monte ruat, ipso impetu & declivitate loci impeditur quo minus consistat: sed si tamen cadere malit quam currere, abrumpit impetum. Ut igitur ostendat Apostolus, nullam esse in hac Judæorum contumacium induratione iniquitatem, sic eam descripsit ut ostenderet summam potius Dei longanimitatem & patientiam ea in re cerni, quam ut propter ipsorum contumaciam difficiliorem illis ad Christum aditum fecerit, ut tanto majori virtute, si nimirum has difficultates eluctarentur, præteritam culpam expiarent, & ut hanc virtutem exercere possent, pœnas tanta patientia differat, & si in contumacia sua, ut verisimilimum erat, perstarent, occasionem haberet tarditatem pœnarum gravitate compensare, ac proinde illustri pœnæ exemplo edito potentiam suam omnibus notam facere, quomodo quondam fecerat in perdendo Pharaone. Vasa iræ respondent vasis in ignominiam, & vasa pœnæ destinata.

Præparata in perditionem. Maluit dicere Apostolus præparata, quam quæ præparavit; siquidem Deus illos ita præparavit ad perditionem, ut illi seipsos multo magis præparaverint, sua nimirum incredulitate. Factum id quidem est Dei decreto, sed non absoluto, verum conditionato. Conditio autem fuit incredulitas ex libera voluntate profecta. Dum autem illos vocat præparata, id est vasa, alludit ad figuli illius actionem.

Vers. 23. *Et ut notas faciat divitias gloriæ suæ.* Hæc verba alium finem indurationis istius exprimunt, qui ex priori illo fine profluit. Debent autem cum illis conjungi θέλων γνωρίσαι; nisi quod illa per infinitivum cum participio θέλων, hæc autem per subjunctivum cum particula *ut* fuerint elata. Ex illa autem pœnæ gravitate, quæ indurationem hanc & Dei longanimitatem secutura erat, quemadmodum severitas & patientia Dei elucet; ita etiam per eam ejus contrarium illustratur, id est benignitas ac clementia erga homines credentes.

Divitiæ, id est benignitas, bonitas, *gloriæ*, id est gloriosæ, quæ ad gloriam ejus vergunt ac spectant, eamque mirifice illustrant, adeo ut quemadmodum pœnarum gravitas, sic etiam divitiæ seu bonitas Dei ad gloriam ejus spectent.

Super vasa misericordiæ. Quibus misericordiam suam destinavit & addixit. Hæc autem vasa sunt omnes credentes seu vocati, ut statim indicat Apostolus.

Quæ præparavit. Nam id Deo dignius est præparare ad gloriam, quam ad ignominiam & interitum. Et preterea non solum ea ratione credentes preparat Deus ad gloriam, quod illis gloriam destinavit, sed etiam quod ut crederent effecerit, misso illis Evangelio, variis miraculis certissimisq; argumentis confirmato, quibus nemo nisi pertinax & præfractus resistere potest. Verbum autem προητοίμασεν ostendit decretum jam ante de credentibus servandis a Deo factum. Ex hoc autem Paulino discursu, in quo agit de causis propter quas credentes in Christum justificentur & serventur, apparet vanum esse commentum illud de merito & satisfactione Christi, cum nullam prorsus ejus faciat mentionem, quam tamen nullo modo omittere potuisset, si alii propterea justificarentur & servarentur quod pro iis Christus satisfecerit, alii vero non servarentur quod ad

eos me-

eos meriti Christi vis & efficacia non pertineat. Sed unicam istius rei causam docet esse liberam & absolutam Dei voluntatem, cui potestas est in suum lutum, ut posita ea conditione quam requirit, ex eo faciat vas in honorem, remota autem hac conditione, faciat ex eo vas ad ignominiam. Cum autem Deus dicitur irasci vasis istis ad ignominiam formatis, eo ipso Calvinistica prædestinatio refutatur. Quomodo enim iis irasci Deus potest, si ipsemet istius rei unica esset causa? Figulus certe luto non irascitur, cum ex illo vas ad ignominiosos format usus: rursum nec Deus irasceretur hominibus, si absque illorum omni culpa destinaret eos peccatis & pœnis. Dum ergo illis irasci dicitur, indigitatur, eos Deo causam dedisse pœnæ, eamque fuisse commeritos. Quomodo itidem diceretur eos multa longanimitate ferre, si absoluto Dei decreto æterno devoti exitio, nullo modo possent resipiscere? Quam longanimitatem in eos exerceret Deus? Qua clementia uteretur? Quomodo tandem eos sine ullo merito eorum, ob solum decretum & voluntatem suam, præparasset in perditionem, id est omnium gravissimam extremamque pœnam.

Vers. 24. *Quos & vocavit nos.* Hic exprimitur, quæ sint ista vasa illi gloriæ destinata. Pronomen *ἡμᾶς nos*, est transpositum, & perinde est, ac si dixisset Apostolus; super vasa misericordiæ quæ præparavit in gloriam, quæ vasa sumus nos. Quos autem per hoc pronomen designet, cuivis patet, homines nempe in Christum credentes. Causam istius rei indicare volens addit, quos & vocavit. Quasi dicat, utpote quos vocavit. Hic soli Christiani dicuntur a Deo esse vocati; cum tamen & alii vocentur, imo non Christiani proprie & primo: siquidem tunc, cum vocantur, Christiani nondum sunt, sed per vocationem demum fiunt. Verum notandum est, duplicem esse vocationis significationem, vel, si mavis, vim: unam, nondum posita in eo qui vocatur conditione illa quæ ab eo requiritur; alteram, posita jam conditione. Priori modo vocantur homines simpliciter, posteriori modo soli vocantur Christiani. Atque hoc est quod superius dixit, eos qui Deum diligunt esse secundum propositum (id est, decretum jam ante factum de hominibus servandis) vocatos, id est, tales vocatos, qui eam conditionem jam in sa habent, quam Deus in *προθέσει* sua de hominibus servandis inclusit: ideoque statim subjicit Apostolus, eos esse præapprobatos: & infra ait: *Quos autem vocavit eos & justificavit.* Quemadmodum autem superius ostendit, Deum in servandis & justificandis hominibus non teneri respicere ad carnalem ex Abrahamo propagationem: sic hoc loco, ubi id quod generalius antea dixerat, ad speciem ac materiam subjectam accommodat, seu, ut loquuntur, thesin ad hypothesin transfert, eum etiam ad eam non respexisse affirmat, cum addit:

Non solum ex Judæis, sed etiam ex gentibus. Dum autem ait, ex Judæis, innuit multos Judæorum, imo longe maximam partem, a Deo non esse vocatos, id est, cum eam conditionem non fuerint amplexi, sub qua homines ad salutem invitantur, licet eam amplecti omnes potuissent, ex Dei consilio eos etiam non pertinere ad salutem, & illis tanquam genuinis hospitibus nuptias illas non esse paratas, ita ut qua tales sunt ad eas venire queant, & epulis cœlestibus perfrui. Non enim tales, hoc est, sub tali conditione fuerant invitati: fuerunt tamen aliqui ex Judæis, qui fidem amplexi a Deo saluti fuerant destinati. Quia vero nihil novum erat Judæos ad salutem vocari, propterea etiam Paulus hoc præsupposito probat de gentibus, eas ad salutem vocatas esse, utpote quod hoc per Prophetas fuerat prædictum.

Vers. 25. *Quemadmodum & in Osea dicit: Vocabo non populum, populum meum, & non dilectam, dilectam.* Hæc Prophetia sensu literali de populo Israëlitico intelligi debet, de quo Petrus quoque, quanquam cæteroqui mystice hæc verba sumit, ea citat 1 Pet. 2. 10. Verum sensu mystico longe melius quadrat in Ethnicos, qui plane populus Dei non erant. Israelitæ autem semper erant Dei populus, etiamsi Deus cum illis non semper tanquam cum populo suo, utpote pœnas commeritis, egerit. Huic etiam per Mosen fuerat pollicitus, se eorum inter varias gentes dispersorum fore memorem. Verbum autem *vocabo* hoc loco significat appellabo, nominabo, non verbo tantum; sed multo magis reipsa: habebo eos pro populo meo, & ita cum illis agam tanquam cum populo meo. Alluditur autem ad id, quod propheta jussus est vocare filium suum, *Non populus*, & filiam suam, *Non dilectam*, seu *sine misericordia*: quæ res typus erat ejus rei, quæ populo Israelitico evenire poterat, eum a Deo habitum iri non pro populo suo, & fore sine misericordia. Sunt autem hæc verba Oseæ 2. 23.

Vers. 26. *Et erit in loco ubi dictum est ipsis, non populus meus vos, ibi vocabuntur filii Dei viventis.* Alterum testimonium ex eodem propheta citat, & ejusdem rei ex cap. 1. 10. *Et erit*, id est, eveniet, nempe hoc quod subjungitur, eos vocatum iri filios Dei ibi, ubi illis dictum fuit, non populus meus vos. Hæc verba per Mimesin de Deo dicuntur.

In loco. Id est, in illis locis & regionibus. Intelliguntur a Paulo regiones illæ in quibus gentes illæ habitent. Cæteroqui viderentur verba Prophetæ ita accipi posse, ac si dictum esset: loco ejus quod dictum est illis. Appellatio autem filiorum Dei viventis manifeste indicat, sensum mysticum istis prophetæ verbis subesse. Hoc enim adeo augusto nomine, quod aliud beneficium dignum esse poterat, quam quod per Christum hominibus contigit? Soli Christiani hac appellatione sunt digni.

Vers. 27. *Esaias autem clamat.* Postquam testimoniis prophetarum probavit gentium vocationem, occurrere volens tacitæ objectioni, probat, testimoniis itidem prophetarum productis, prædictum fuisse, paucos admodum Judæorum servatum iri (quod supra vers. 24. ut ibi monuimus, indicaverat.) Poterat aliquis cogitare; si fides in Christum esset medium consequendæ justificationis, & quidem tale, ut etiam gentes per illud æternam salutem consequi videantur, qui fieri potest, ut tam pauci Judæorum in Christum crederent? An permissurus esset Deus tantam multitudinem gentium, & e contrario tantam Judæorum paucitatem servari, adeoque nullam, aut exiguam admodum Judaicæ gentis habiturus rationem esset? His igitur cogitationibus ut occurreret Apostolus, ostendit, quemadmodum gentium vocationem, sic etiam summam paucitatem eorum, qui ex Judaico populo servari deberent, fuisse a prophetis prædictam. Quam in rem sumta ex Esaïa Propheta citat testimonia, prius ex cap. x, posterius ex primo. Dicit Esaiam *clamare*, id est, apertissime testari, vel magna cum contentione id inculcare, ingeminando nimirum in textu vocem hanc reliquiarum, *reliquiæ convertentur*, vel, ut est in Græco, *servabuntur*.

Etiamsi numerus filiorum Israel &c. Agitur in textu, quod ad sensum literalem attinet, de Israelitarum calamitate & clade per Regem Assyriorum inferenda, cui pauci admodum superfuturi erant: sensu autem mystico significatur hæc spiritualis clades, qua Israelitæ affecti fuerunt rejecto Christo. Quantula enim eorum qui crediderant fuit particula, respectu infinitæ multitudinis eorum, qui credere noluerunt! adeo ut hoc sensu longe verissimum sit, reliquias tantum aliquas fuisse servatas.

Vers. 28. *Λόγον enim consummans & concidens in justitia.* In Hebræo est: *Consummatio decisa inundat justitiam*, id est, consummatio seu absolutio per internecionem Judæorum, inundabit, id est obruet justitiam, hoc est, divinam benignitatem & clementiam: hoc est, tanta erit Judæorum clades, ut divina erga eos clementia ac benignitas non sit aspiratura. Jam videamus, quis sit Græcorum sensus. Λόγος hoc loco ab omnibus interpretibus sumitur pro *re*: quomodo & Lucas hanc vocem usurpare videtur Actor. 10.36: nam pro hac voce λόγου versu sequenti substituit vocem ῥῆμα. Participia porro, consummans & concidens, pro verbis sunt posita, id est, consummabit, concidet. Quod si ad Hebræorum verborum sensum hæc verba accommodare voluerimus, sensus erit; rem consummabit & concidet *in justitia*, ratione justitiæ, id est, justitiam consummabit & concidet ita, ut justitia sit istius consummationis & concisionis subjectum. Sed probabilius est, Græcos interpretes alium sensum exprimere voluisse, qui verbis magis convenit. Λόγον, id est, rem; res autem ista est populus Judaicus, seu populi istius numerus & multitudo. *Consummabit*, seu potius *consumet*. Consummatio enim hoc loco non significat perfectionem alicujus rei, sed potius terminum & finem; ut cum dicitur consummatio seculi. Consumet, inquit, populum Israeliticum & concidet, hoc est, decurtabit, detruncabit. Emollit quodammodo prius verbum, ostendens, non plane ad unum omnes perituros, sed tantum valde imminutum iri.

In justitia. Id est, juste, non fiet illis ulla, dum tanta clade afficientur, injuria; quemadmodum sane alicui videri poterat: jure illis id accidet. Rem eandem ingeminat Propheta. Ὅτι λόγον. Ὅτι ponitur *pro γάρ.*

Super terra. Primum quidem Israelitica, sed consequenter etiam super universa terra quam Judæi incolebant, qui omnes ad terram Israeliticam, tanquam patriam suam pertinebant. Sensu literali super terra Israelitica; sensu mystico super tota terra, quam variis in locis dispersi Israelitæ incolebant.

Vers. 29. Aliud testimonium citat: *Et quemadmodum prædixit Esaias.* Scilicet, sic eveniet. *Esaias.* Quasi dicat, idem Propheta. Nam ex eodem prius testimonium fuerat citatum.

Nisi Dominus exercituum nobis reliquisset semen. His similiter verbis prædicitur, exiguam quandam Israelitarum portionem superstitem futuram, quæ sit instar frumenti alicujus, quod in semen reservari solet. Hæc autem portio est eorum, qui crediderunt in Christum.

Ὡς Σόδομα facti fuissemus, & ὡς Γόμοῤῥα assimilati fuissemus. Nisi illud fuisset factum, non aliter periissemus ac Sodomitæ & Gomorrhæi, quorum ne unus quidem superfuit. Ostendit Propheta, parum admodum abfuisse, quin simili perirent excidio, Sodoma autem & Gomorrha urbes significant vulgo notas.

Vers. 30. *Quid igitur dicemus?* Ex his igitur quæ hactenus disseruimus, ostendentes tum rationibus, Deo liberum esse solos credentes servare, cæteros autem omnes, qualescunque tandem sint, damnare; tum Sacræ Scripturæ testimoniis, gentes ad salutem vocari debuisse, Israelitarum autem paucissimos, cum plerique increduli futuri essent, debuisse servari: quid inquam, hinc concludemus?

Hoc nimirum, *quod gentes quæ non sunt sectatæ justitiam, apprehenderunt justitiam.* Id est, gentes justificatas esse, etiamsi nunquam antea fuerant solicitæ de justificatione, utpote quæ fuerunt sine Deo. Sed quomodo potuerunt illam assequi, siquidem omni peccatorum genere fuerunt pollutæ?

Justitiam verò quæ est ex fide. Quasi dicat, consecutæ sunt justificationem ex fide, non vero ex servata Lege profectam. Hæc ergo est una pars conclusionis. Altera est quam subjungit:

Israel vero persequens legem justitiæ, ad legem justitiæ non pervenit. Israelitæ autem, cum de consequenda justificatione coram Deo essent tota vita soliciti, & eam omnibus modis quærerent, eam tamen consecuti non sunt, sed peccatorum suorum pœnas sunt daturi, & damnationem subituri. Cum autem dicit, legem justitiæ, an per legem jus significare voluit? an legem justificantem, seu quam putarunt justitiam sibi allaturam: an est transpositio casuum, ut νόμον δικαιοσύνης idem sit quod δικαιοσύνην νόμου. Sed quia hæc res mira erat, illos qui nunquam de justificatione soliciti fuerant, eam fuisse adeptos; istos vero qui tota vita sua anhelarunt ut eam consequerentur, ea excidisse: propterea ut illic, ita hic quoque causam istius rei subjungit:

Vers. 32. *Quamobrem? quod non ex fide.* Quemadmodum illi justitiam sunt consecuti propterea quod fidem sunt amplexi; ita hi ea excidunt, quod fidem amplecti noluerunt. Atque hæc est vera causa, cur Judæi, seu alii quicunque homines damnentur: non quod æterno exitio, sola Dei voluntate & arbitrio, fuerunt devoti; sed quod fidem amplecti noluerunt: quos omnes Deus, ut jure potuit, ita etiam voluit, quicunque tandem sint, damnare. Itaque tale ex toto hoc capite formari potest argumentum: Quicunque in Christum non credunt, etiamsi ex Abrahamo prognati fuerint, etiamsi nescio quibus meritis & operibus excellant, damnabuntur. (Hanc propositionem Apostolus ostendit nihil prorsus continere absurdi, ex eo, quod liberrimum sit prorsus Deo hac ratione agere.) Judæi in Christum non credunt: Ergo Judæi damnabuntur. Et contra: Quicunque in Christum credunt hi servabuntur. Gentes in Christum credunt: Ergo servabuntur.

Quomodo vero Judæi sectati sunt justitiam, siquidem eam per fidem non sectantur? *Tanquam ex operibus Legis.* Poterat simpliciter dicere Apostolus, ex operibus Legis. Nam qui post revelatam in Christum fidem nihilominus ex operibus Legis, quatenus nimirum fidem non includunt, justificationem quærit, justificationem non invenit. Sed ne hoc quidem iis largiri voluit Apostolus, eos ex operibus Legis revera justitiam quærere; (id est, opera Legis, qualia nimirum Lex requirit, habere) sed tantum videri quærere; cum revera operibus Legis sint destituti, multorumque peccatorum rei possent peragi. Ideo dixit:

Tanquam ex operibus Legis. Addit causam, cur non quærant ex fide justificationem Judæi. Mirum enim videri alicui poterat, quomodo id fieri queat,

Judæos

Judæos fidem non amplecti; siquidem per eam justificatio contingat.

Offenderunt enim ad lapidem offendiculi. Christus dicitur *Lapis offendiculi*, quod multi cum in ipso Christo, tum in ejus doctrina fuerint & sint, quibus homines vel prorsus mali, vel obstinati ac pertinaces (in alterutro autem genere Judæi increduli erant, vel etiam in utroque) poterant offendi. In ipso quidem Christo externa quædam vilitas, & quod summum est, mors ejus adeo ignominiosa. In doctrina vero, quod crucem omnibus ferendam ostendat, quod mundum diligere vetet, quod aliam justitiæ consequendæ rationem, quam quæ sub Lege fuit tradat, quod ceremonialia Legis præcepta abroget, circumcisionem & nationum discrimen tollat, fidem in eum qui crucifixus fuit urgeat, & similia.

Vers. 33. Sed dicere quis poterat: quomodo Christus potuit esse lapis offendiculi? an hæc res Christo digna fuit? Imo vero inquit Apostolus: ita enim scriptum est: *Ecce pono in Sione lapidem offendiculi & petram scandali.* Duo Prophetæ Esaiæ loca conjunxit Apostolus, in quorum uno, nempe cap. XXVIII. 16 dicitur id quod prius commemoratur de lapide in Sione ponendo, in altero vero cap. VIII. 14 ait Propheta de lapide offendiculi seu petra scandali. Et in priori quidem intelligitur Christus, in posteriori autem ipse Deus. Ad Christum tamen eum accommodat, quod sensu mystico Deus in Christo debebat esse *Lapis offendiculi*, allato præsertim prius loco, in quo Christus quoque ipse *Lapis* vocatur. Non ergo Christo vere imputari debet, quod Judæi in ipsum non credant; sed illis ipsis qui ad hunc lapidem miseri impingunt, qui, si boni & animo sincero ac candido, ingenioque tractabili essent, nunquam ad eum impingerent. Licet autem Christus lapis sit offendiculi, & molta habeat quæ improborum mentes ab illo alienare queant; interim tamen pretiosissimus est iste lapis.

Est quidem *Petra scandali*, & multi in eum impingunt at vero, *Et omnis qui credit in ipsum* &c. *Et* videtur positum pro *at*. Redit ad priorem locum cap. XXVIII, quia hoc valde ad Apostoli institutum pertinebat. Hoc enim testimonio ostendit, jure eos damnari qui in ipsum non credunt, & contra eos justificari qui credunt; vel injuria Judæos ipsos fuisse offensos, in eumque credere noluisse: siquidem *omnis qui in eum credit non confundetur.* In textu non habetur particula *omnis*, sed subintelligitur. Cum enim dicimus, *qui credit*, idem est ac si diceremus, *quicunque credit. Credit*, id est, illi tanquam lapidi firmiter innititur.

Non confundetur. In Hebræo est, (a) *non festinabit*; in Græco *non confundetur*: cujus rei hæc videtur esse causa, quod Græci aliter legerunt in Hebræo Quod facile fieri potuit, siquidem verbum Hebræum una tantum litera mutata vel inclinata, utrumque significare potest. Nam *jatisch*, quod in vulgatis codicibus legitur, significat *festinabit*, vel *festinare faciet*, scilicet *se*, *jachisch* vero *pudefiet*, vel *pudefaciet*, nimirum *se*, ut pro reciproco, vel potius neutro sit positum; quod in conjugatione *Hiphil* creberrime accidit. Aliam quandam rationem explicuimus 1 Pet. 2. 6.

(a) *Non festinat, qui non dubitat de promissa salute; etiamsi in adventum Christi usque differatur.*

CAP. X.

ARGUMENTUM.

Pergit Apostolus in explicanda causa propter quam Judæi justificatione excidant, quæ est, quia fidem in Christum amplecti nolunt, quæ nunc est unica adipiscendæ justificationis via: idque non esse factum defectu vocationis divinæ, quasi illis Evangelium non fuerit clare annunciatum; sed ipsorum contumacia. Interim autem dum hoc posterius insequitur, ostendit eam justificationis adipiscendæ rationem quæ est per fidem, non tantum Judæis, sed etiam Gentibus esse communem, ac proinde non tantum illos, sed & has per Evangelii præcones esse vocandas, atque adeo reipsa vocatas esse. Libenter enim Paulus, cum de rejectione Judæorum loquitur, de Gentium vocatione & receptione in gratiam simul disserit, ut sui muneris, qui ad eas vocandas nominatim missus fuerat, rationem reddat, idque defendat. Quia vero iterum rem ingratam & insuavem Judæis dicturus erat, propterea denuo præfatur, quemadmodum in initio superioris capitis fecerat, & testatur, se non odio aliquo in Judæos correptum; (ut qui Legis esset inimicus aut Apostata, quemadmodum passim audiebat) hæc scribere; quin potius amore ac benevolentia se Judæos prosequi, ac pro iis ad Deum preces fundere.

Vers. 1. F*Ratres.* Christianos alloquitur. *Beneplacitum quidem mei cordis.* Ἡ εὐδοκία sumitur hoc loco pro benevolentia & animi propensione. Respicit autem ad verba Græca ὑπὲρ τοῦ Ἰσραήλ, id est, ob bonum & commodum Israëlis: quasi dicat, cupio illis ex animo salutem.

Et precatio mea. Non solum animi mei affectu eos prosequor, sed etiam preces meas pro illis ad Deum fundo & interpono; idque *in salutem*. Particula autem μὲν, indicat sermonem Pauli esse ἀνανταπόδοτον, & esse aliquid subaudiendum, quod Apostolus aperte non subjicit, sed in iis quæ paulo post sequuntur satis exprimit. Quasi dicat: Verum quidem est me illos summo studio prosequi, & pro iis eorumque salute preces fundere, interim dicere cogor id quod res est, nempe eos non rectam viam ingredi ad consequendam justificationem, ac proinde eam adepturos non esse. [Vel, verum eventus voto non respondet, cum rectam justitiæ consequendæ rationem & viam non ingrediantur.]

Vers. 2. *Testor enim ipsis.* Causam affert suæ erga Judæos benevolentiæ, & eos aliquo modo laudat, ne illis omnia derogare velle videatur.

Quod Dei zelum habeant. Zelus Dei est studium ejus rei quam quis Deo probari existimat; qualis erat lex; cujus studio Judæi fervebant. Sic ipse Paulus ad Gal. 1. 14 dicit, se per excellentiam fuisse zeloten patriarum traditionum Act. 22. 3, *zeloten Dei*, & addit *quemadmodum vos omnes hodie estis.* Fatetur igitur Apostolus, illos habere bonam intentionem; sed rursus ostendit quid eis desit, cum addit:

Sed non secundum scientiam. Zelus est per se bonus, sed, cum scientia non dirigatur, in eam rem non tendit quæ vere Deo probatur, adeoque in objecto errat. Hoc dicto aditum sibi struxit ad dicendum id

O quod

quod principale eſt, nempe Judæos veram juſtificationis adipiſcendæ rationem non amplecti, cum *zelum non ſecundum ſcientiam habeant.*

Verſ. 3. *Ignorantes enim illam Dei juſtitiam.* Quia Dei juſtitiam ignorant & quæ ſequuntur. Per *juſtitiam* intelligi debet juſtificatio, vel potius juſtificationis conſequendæ modus & ratio, ut verſ. 5. *Juſtitia* autem *Dei* vocatur, tum quod ab ipſo Deo & ejus gratuita voluntate pendeat & proficiſcatur, non vero ex hominum merito; tum quod ab ipſo Deo tradita ſit & præſcripta. Huic opponitur juſtitia propria, id eſt quæ ab hominum meritis pendeat, & quæ non Deum habet autorem, ſed ab hominibus eſt conſtituta. Poſtquam enim Deus aliam juſtificationis conſequendæ rationem per Chriſtum præſcripſit, vetus illa in Lege tradita, & per Euangeliam antiquata, pro hominum commento potius, quam pro divino inſtituto cenſori debet. Judæi vero omnem lapidem movebant, ut hæc juſtificationis conſequendæ ratio obtineret: quod dum fecerunt,

Juſtitia Dei non obedivernnt. Id eſt, eam conſequendæ juſtitiæ rationem quam Deus præſcribit, non ſunt amplexi, eique ſe non addixerunt; ac proinde juſtificatione illis excidendum eſt. Sed poterat aliquis cogitare, Judæos non aliam juſtificationis conſequendæ viam ſequi, quam quæ olim per Legem fuit tradita; quæ cum ſit a Deo lata, fieri non poſſe ut juſtitiam Dei ignorent, & ſuam propriam ſtabiliant, divinæque juſtitiæ ſubjecti non ſint.

Verſ. 4. Huic cogitationi occurrere volens Apoſtolus ſubjicit: *Finis enim Legis Chriſtus.* Propterea hoc dico, & nolo ut id quenquam turbet quod ſic loquar de Judæis, qui Legem hac in parte ſequuntur; quia Legis Chriſtus finis ſit, eoque exhibito Lex ceſſare debeat: itaque qui ab eo tempore Legis juſtificationem urget, non Dei, ſed ſuam juſtitiam urgere cenſendus ſit. Chriſtus finis eſſe dicitur Legis, tum quod Lex ad eum tanquam ſcopum ſuum collimet, ad eumque homines adducat, quemadmodum ait Apoſtolus Gal. 3. 24. *Legem fuiſſe pædagogum* Judæorum *ad Chriſtum*, (per Legem enim homines prima rudimenta ponebant, & ad perfectiorem ac magis ſpiritualem obedientiam præparabantur, per Legem aſperius ac durius tractabantur, ut tanto promptioribus animis diſciplinæ Chriſti ſuavitatem amplecterentur) tum quia Chriſtus ei finem imponat: nam omnis finis eſt extremum, licet non omne extremum ſit finis. Ideo etiam finis dicitur, quod rem finiat. Quare ſi Chriſtus eſt finis Legis, & Lex tanquam medium ad Chriſtum veluti finem ſuum refertur, eo exhibito medium ceſſare oportet. Chriſtus hoc loco non ſolum Chriſti perſonam ſignificat, ſed potius religionem Chriſtianam a Chriſto præſcriptam. Hæc poſtquam venit, amplius ſub pædagogo non ſumus, ut in illo ad Galatas citato loco loquitur Apoſtolus.

In juſtitiam omni credenti. Quaſi dicat: qui Chriſtus, poſtquam orbi datus, non aliam conſequendæ juſtitiæ rationem tradidit, quam per fidem, adeo ut quicunque fidem habeat juſtificandus ſit. Non enim venit ut Legis illam juſtitiam ſtabiliret, & homines tantum ad Legi magis parendum adduceret, ſeu efficeret ut Lex magis ab hominibus ſervetur; ſed ut omnis quicunque credit, etſi Legis opera non habeat, juſtificetur. Cum ergo Judæi hanc conſequendæ juſtitiæ, quam Chriſtus attulit, rationem non amplectantur, hinc fit, ut non eo modo quo Deus homines juſtificare vult, ſed quo ipſis videtur, juſtificationem quærant; ac proinde eam non aſſequantur. Videtur deinde Apoſtolus illum juſtificationis conſequendæ modum, qualem Lex præcipit, cum eo quem Chriſtus promulgavit conferre velle, & oſtendere, quantum hic illo præſtet: ac proinde tacite cauſam indicare, cur a Chriſto alius iſte modus fuerit tradendus. Id autem facit Apoſtolus occaſione duorum illorum verborum, *omni credenti:* & primo quidem loco id conſiderat, quod in Chriſtn credentes juſtificantur: deinde quod omnes nullo gentis diſcrimine. Ex priori autem patet, longe faciliorem eſſe rationem conſequendæ juſtitiæ per fidem in Chriſtum, quam per eam quę a Lege tradita eſt, ac proinde illam huic longe pręferendam. Qualis vero ſit iſta quam Lex tradit, docet ex Moſe, & oſtendit quam ſit difficilis præſtatu.

Verſ. 5. *Moſes enim ſcribit juſtitiam quæ eſt ex Lege. Scribit* pro deſcribit, *juſtitiam*, id eſt rationem juſtitiæ aſſequendæ.

Quod qui fecerit ea homo vivet in eis. Ea, id eſt quæcunque Lex præcipit. Facere autem ea quæ Lex præcipit, eſt nullum unquam legis præceptum violare: Lex enim actus omnes peccatorum vetat.

Vivet in eis. Eorum vi. Unde apparet, perfecte illam ſervandam eſſe, ſi quis per eam vitam velit conſequi. Apparet autem Apoſtolum ſic ſumere juſtificationem, ut vitam includat. Nam alioquin non ſequeretur, ad vitam conſequendam requiritur perfecta obedientia Legis: ergo etiam ad juſtificationem; quo tamen modo hic argumentatur Apoſtolus. Licet enim juſtificatio ſua natura oihil ſit aliud, quam immunitas ab omnibus pœnis peccato debitis, vel ſaltem nihil aliud neceſſario in ſe complectatur, (eſt enim juſtificare quempiam ita tractare, ut juſtum ac innocentem tractare convenit) ex decreto tamen & voluntate divina præmium etiam obtinet: ſiquidem ſic viſum eſt benigniſſimo Deo noſtro, juſtos non tantum non punire, ſed etiam paterno amore ac favore proſequi, & multa in eos beneficia conferre; quorum ſummum & extremum eſt æterna vita, quæ antequam hominbus detur, nondum plena eſt juſtificatio. Per vitam autem, ſenſum Legis myſticum ſecutus, intelligit Apoſtolus vitam æternam; ſiquidem eam contineri vult in juſtificatione. Inter juſtificationem autem per Legem, & inter juſtificationem per Fidem non videtur Apoſtolus ullum diſcrimen conſtituere, quod ad ejus naturam & eſſentiam attinet; ſed tantum inter modum eam adipiſcendi.

Verſ. 6. Poſtquam ex Moſe docuit quid juſtitia quæ ex Lege eſt requirat, ſeu quis ſit eam adipſcendi modus, nempe arduus admodum & difficilis, nunc etiam oſtendit, quam facile ſit id quod juſtitia per fidem requirit exſequi. *Illa vero ex fide juſtitia ſic dicit.* Inducit per proſopopœiam juſtitiam ex fide loquentem, & oſtendentem quam facile ſit id quod illa requirit. Inducit autem loquentem verbis ex Lege mutuatis, quibus Moſes facilitatem quandam Legis ob oculum ponit, reſpectu cognitionis nimirum, oſtendens facilem eſſe cognitu Legem, nec opus eſſe ut vel ex cœlo ejus notitis petatur, vel ultra mare quiſpiam ejus cognoſcendæ cauſa proficiſcatur. Quare mertio hæc verba quę de facilitate cognitionis quę in Lege erat, ut diximus, agunt, ab Apoſtolo, ad facilitatem juſtitiæ fidei accommodantur, idque tanto meliori jure, quod ex facilitate cognitionis facilitas etiam fidei ipſius, & eorum quæ hanc neceſſario conſequuntur, pateat. Si enim facile eſt cognoſcere veritatem eorum quæ credenda ſunt, facile

etiam

etiam est ea credere, facile item ea facere ad quæ facienda fides illa unumquemque necessario impellit. Notandum autem est, quod Apostolus hæc verba Mosis non citet, sed tantum ad institutum suum accommodet. Id autem quod intendit Paulus partim negative exequitur, partim affirmative; seu partim in antithesi, ut loquuntur, partim in thesi. Ostendit enim primum, quam non sit difficile id quod justitia fidei requirit; deinde vero in altera verborum parte, quam sit facile & pronum.

Ne dicas in corde tuo, quis ascendet in cœlum? Id requirit hæc justitia, ut credas te aliquando in cœlum ascensurum, & illic beatitate æterna perfruiturum. At vero ne causeris quidpiam, ac si hoc creditu admodum arduum ac difficile sit, nec in animo tuo ejusmodi cogitationes volvas, quis potest in cœlum ascendere, quod adeo est sublime? neque hanc rem pro impossibili habeas.

Hoc est Christum deducere. Subaudienda est particula *enim* post pronomen *hoc*, quasi dicat: (ut prius hunc sensum istorum verborum explicemus) ideo hoc non debes apud animum tuum cogitare, & in cœlos ascensum pro re impossibili, ac proinde non credenda habere; quia hoc non potes cogitare, nisi velis Christum ex cœlo deripere, seu, eum in cœlos ascendisse negare: quod tamen adeo manifestum est, ut non nisi a præfracto homine negari queat.

Vers. 7. *Aut quis descendet in abyssum?* Id etiam requirit hæc justitia, ut credas te aliquando ex abysso seu inferno emersurum. Apud Mosen est, *quis transibit mare?* Paulus autem suo instituto verba accommodans, & eleganter mutans, pro transitu ponit descensum, pro mari abyssum; quandoquidem mare est abyssus quædam, seu aquarum vorago & profunditas.) At ne dicas vel cogites, rem hanc esse creditu difficilem, sic ut dicere possis: *quisnam descendet in abyssum?* ut scilicet inde redux ostendat nobis dari ex eo reditum. Nam hoc subaudiri debet: alioquin nemo dubitat homines in abyssum descendere. *Facilis descensus Averni*, inquit *ille*; *Sed revocare gradum, superasque resurgere ad auras, Hoc opus, hic labor est:* ac proinde de hoc non de illo dubitatio erat.

Hoc est Christum ex mortuis reducere. Ideo sic dicere & cogitare non debes, quia hoc est Christum ex mortuis denuo reducere, id est resurrexisse negare. Qui enim a mortuis reducitur, ille adhuc mortuus esse ponitur, non enim nisi mortui ex mortuis reduci possunt. At qui Christum adhuc mortuum esse ponit, resurrexisse negat. Christum autem resurrisse nemo itidem nisi præfractus negare potest. Quemadmodum superius Christum deducere, scilicet de cœlo, significat Christum in cœlum ascendisse negare: ita hic Christum ex mortuis educere nihil aliud est, quam eum jam inde eductum fuisse negare. Sed etiam alius horum verborum sensus esse potest, sic, ut in verbis τοῦτ᾿ ἔστι non sit opus subaudiri particulam γὰρ; sed ut sequentia respondeant Latinæ particulæ *nempe*, quemadmodum & sequens vers. 8, & infinitivi *deducere* vel *educere* per subjunctivum & per supinum, vel denique (nam res eodem recidit) per futurum participii efferantur, hoc modo: *Quis ascendet in cœlum?* hoc est, vel nempe, ut Christum inde deducat, seu Christum inde deductum, vel deducturus? *& quis descendet in abyssum*, nempe Christum ex mortuis reductum, seu ut reducat, vel reducturus? Justitia igitur ex fide dicit, non esse rem creditu impossibilem, aut admodum arduam, quam illa credendam requirit, sic ut quis in animo jure dicere queat, quis nobis vel in cœlum, vel in abyssum ibit, ut Christum nobis sistat, ut hac ratione illi credere possimus? quod quia nemo præstare potest, nemo etiam illi potest credere. Siquidem ut hanc fidem habeamus non requiritur ut Christum præsentem coram oculis cernamus; cum alia sint certissima, eaque firmissima argumenta, quibus Christi resurrectio, ac proinde etiam doctrinæ ejus veritas, sic comprobetur, ut nemo nisi præfractus prorsus & obstinatus iis non cedat, sic ut Christum adspicere nihil opus sit. Alius quoque, isque planior, & verbis Apostoli ac Mosis etiam magis accommodatus, horum verborum sensus erit, si hanc quam dixi verborum τοῦτ᾿ ἔστι explicationem sequamur, quæ est: Neminem posse aut debere causari difficultatem credendi doctrinæ Christi, quandoquidem Christus nusquam appareat, qui doctrinam suam proponat; neque quisquam sit qui eum vel ex cœlo, vel ex inferno nobis sistat, ut eum doctrinam suam proponentem audiamus, ac proinde illi credamus. Non est necesse (inquit ista justitia) ut verbum fidei vel in cœlo, vel in abysso quæramus, aut potius Christum, qui illud nobis prædicet, inde revocemus: quemadmodum etiam his verbis Israelitas docet Moses, non esse opus ut vel in cœlo, vel ultra mare legem divinam quærant, eamque inde petant.

Vers. 8. *Sed prope est.* Ad manum est, in promptu est,

Verbum, fidei. Seu id quod nobis credendum proponitur.

In ore tuo, & in corde tuo. Inserit sese in os & in cor tuum, modo os & cor aperias, nempe hoc quod nos prædicamus. Prædicamus autem Jesum esse Dominum, & a mortuis resuscitatum. Aperi os, & confitere illum Dominum; aperi cor, & crede eum a mortuis resuscitatum, & servaberis. Tacite enim his verbis doctrinam fidei cum Lege confert, & ostendit, quam pronum, quam facile, quam proclive sit eam cognoscere, ac proinde & amplecti.

Sed quid dicit? Ita loquitur Apostolus, ac si hæc justitia fidei priora non dixerit, sed hæc demum; cum tamen utrumque dicat, & hoc, & illud. Verum quia priora vers. 6, 7 negative fuerant proposita, nunc quid affirmative eadem fidei justitia dicat, quidve de ea dicendum sit, expositurus, ita loquitur. Quasi dicat; ista quidem fieri vetat fidei justitia; sed hoc contradicit:

Prope te verbum est. His verbis ostendit quam sit facile, quam non arduum, doctrinam fidei, seu de rebus credendis, agnoscere, & agnitam amplecti. *Prope te est*, habes id ad manum, obvium tibi est, *in ore tuo, & in corde tuo.* Declaratio est istius propinquitatis. Quod enim in ore est & in corde, illud ut prope sit necesse est. In ore autem & in corde esse dicitur, quia nullo negotio in illis esse potest. Actus enim ponitur pro rei facilitate seu facultate. Quod enim & facillime præstari potest, & præstari etiam debet, illud fieri seu factum esse quodammodo supponimus, ac propterea ita de eo loquimur ac si fieret, aut factum esset. In ore autem est aliquid, cum de eo loquimur; *in corde vero*, cum ejus meminimus, idque in animo impressum gerimus.

Hoc est verbum fidei quod prædicamus. Explicat qualenam verbum intelligat Apostolus, verbum nimirum non Legis sed fidei, hoc est de fide, seu potius de rebus credendis, circa quas occupari debet fides. τοῦτ᾿ ἔστι idem est quod *nempe*, quod prædicamus, illud, inquam,

 verbum

verbum, quod a nobis Apostolis & Christi legatis ac ministris annunciatur & docetur.

Vers. 9. *Quod si confessus fueris.* Particula ὅτι pro *quod est*, a plerisque sumitur, ac si Apostolus explicare vellet, quodnam sit verbum istud ab Apostolis prædicatum. Intelligit autem hoc loco non totam prædicationem, sed id quod Christus sit Dominus, quodque fuerit resuscitatus. Quare αἰτιολογικῶς potius particula ὅτι hoc loco sumi debet. Ostendit quippe his verbis Apostolus, quam prope sit, quodque in ore vel in corde versetur hoc verbum, quod creditum & confessum hanc salutem & justitiam affert.

Quia si confitearis in ore tuo Dominum Jesum. Particula *in* redundat. *Confiteri Dominum Jesum*, hoc loco non videtur ita accipiendem esse ac si dixisset, confiteri Dominum qui est Jesus; sed potius confiteri Jesum esse Dominum. Hunc loquendi modum habes 1 Cor. 12.3, *dicere anathema Jesum*, id est Jesum esse anathema. *Dominum Jesum*, id est Jesum esse Dominum. Quale autem dominium intelligi debeat, quod Christo competat, jam notum est.

Et credideris in corde tuo, quod ipsum Deus resuscitaverit ex mortuis, salvus eris. Divisit ista Apostolus, non quod aliud credere, aliud confiteri debeamus: cum & illud credere, & hoc confiteri sit necessarium: sed ut elegantiæ orationis consuleret, & tanto melius explicaret, quidnam illud sit quod credere & confiteri debeamus. Prior enim locutio majestatem & divinitatem Christi explicat; sed quanam ratione ad eam pervenerit, & a quo eam fuerit consecutus, non item; quod facit posterior, quæ a Deo eam profectam fuisse docet, idque non nisi per resurrectionem ex mortuis. Et deinde utrumque istorum, illud quidem cum oris confessione, hoc autem cordis fide & assensu eleganter congruit. Nam Jesum esse Dominum ad laudem ejus pertinet, & dignitatem ipsius maximam ostendit, ideo id ore profiteri maxime convenit : at vero eundem esse resuscitatum ex mortuis, inter ea quæ de Deo credenda sunt, si a se invicem dirimantur, difficillimum est, eoque dominium ejus nititur.

Salvus eris. Non quia hæc fides & confessio sola ac per se sufficiat ad salutem, neque quod hoc credere primo & principaliter debeamus; sed quia istud & facillimum creditu sit, & quod reliqua omnia necessario nexu ac vinculo secum trahat quæcunque vel credenda vel facienda salutis consequendæ causa sunt. Hinc ergo jam manifestum est, in ore & in corde esse verbum, quod salutem creditum affert: siquidem hęc confessio & fides in ore & in corde omnium Christianorum est, & in ore reliquorum hominum facillime esse potest.

Vers. 10. *Corde enim creditur ad justitiam, ore autem fit confessio in salutem.* Fidei justitiam, id est justificationem, confessioni salutem hoc loco adscribit, iterum ut elegantiæ sermonis consulat. Quanquam subest istius rei aliqua ratio: cum fide enim immediate nectitur justificationis initium. Quamprimum enim fides in corde nascitur, statim justificatio incipit, id est Deus constituit nobiscum agere tanquam cum justis; & quamdiu durat ista fides, viva nimirum & efficax, tamdiu etiam durat justificatio nostra. Fidem autem subsequi solet confessio oris; cui cum aliquid adscribendum esset, justificatio non poterat, quia jam fides eam sibi vindicat, quare justificationis extremum ac terminus ultimus illi adscribitur. In salute enim justificatio nostra terminatur ac perficitur. Apex justificationis nostræ est salus. Eandem autem cum confessione vim etiam habent cætera omnia fidei effecta, seu bona opera, quibus alias salus adscribitur. Rem autem ita se habere ut dixerat, probat eodem illo quem in fine superioris capitis citavit loco Esaiæ XXVIII.

Vers. 11. *Dicit enim Scriptura: Omnis qui credit in ipso non confundetur.* Hic jam solius fidei meminit, & de sola fide probat, ne videatur aliud quid dicere quam primo asseruerat, ubi nulli alii rei præter fidem justificationem ex parte nostra adscripserat : unde etiam paulo ante justitiam fidei urserat. Quare nunc probaturus, cordis fidem & oris confessionem salutem omnino consequi, locum adducit in quo fidei salus attribuitur : quandoquidem in fide vera & viva omnia insunt, & confessio, & omnis generis opera bona, sine quibus justificatio & salus nemini obtinget. Et hoc pacto hactenus fidem consideravit Apostolus, nec eam distinxit a bonis operibus ex ea manantibus, sed potius hæc cum illa conjunxit, & tanquam effectus in sua causa inclusit. Hactenus ergo probavit Apostolus, credentes justitiam consecuturos esse, ac proinde etiam facilem esse consequendæ justitiæ rationem, siquidem credentibus obtingat, idque omnibus, ut simul pateat eam latissime patere ac diffundi. Quod ut innueret, ideo vocem *omnis* ad prophetæ verba indefinita adjecit; & ne quis id miraretur ideo statim subjungit:

Vers. 12. *Non est discrimen Judæi & Græci.* Nimirum ratione religionis & salutis. Græcus pro Ethnico. Hujus rei causam & argumentum firmissimum affert:

Idem enim Dominus est omnium. Omnes enim tum Judæi, tum Græci, unum Dominum habent, cujus imperio subsunt ; veluti cum duo populi, aut plures etiam, unius regis sceptro subsunt. Dominus autem ille est Christus, qui omnem habet in cœlo & in terra potestatem.

Ostendit deinde qualisnam sit iste Dominus, cum addit : *Dives in omnes.* Per vocem πλουτῶν non solum id significat, quod habeat quæ donet & largiatur : sed etiam quod sit beneficus & liberalis, qui soleat largiri omnibus subditis suis, dummodo eum invocent.

Propterea addit: *Invocantes ipsum.* Hæc Apostoli oratio est per se immediate vera, ita ut non opus habeat medio aliquo termino. Cum enim aliquis dominus alicujus est, & dominus qui non solum potentissimus, sed etiam beneficentissimus & clementissimus sit, si invocetur, si aliquis subditorum ejus ad eum confugiat, & nomen ejus rite imploret, qui fieri potest quin beneficentiam suam in eum exerceat ? Idque probat Apostolus Scripturæ dicto, seu verbis ex Joële cap. 2.

Vers. 13. *Omnis enim qui invocaverit nomen Domini salvabitur.* Si salutem confert omnibus se invocantibus, quanto magis reliqua omnia dona illis largietur. Verba autem ista de Deo dicta Apostolus ad Christum accommodat, quia hunc qui invocat, ipsum Deum invocat. Hinc etiam videmus, uni alicui rei salutem adscribi; hoc autem vel propterea fit, quod hæc res reliqua omnia secum trahat, vel quod naturali quodam vinculo, seu proxime cum ea cohærere videantur, quemadmodum hoc loco cum invocatione salus; vel quod inter hanc & illam rem sit quædam convenientia. Sic pauperibus spritu regnum, lugentibus consolationem, pacificis filiationem Dei, mitibus terræ possessio-

possessionem, misericordibus misericordiam eleganter assignat Christus; quemadmodum in ipsa felicitate multæ sunt proprietates, quibus singulæ virtutes respondent; sic qui eam vult consequi omnes virtutes habere debet. Nam quemadmodum istæ proprietates in felicitates sejungi non possunt, sic etiam, si eam consequi volumus, virtutes istæ sejungi non debent. Sic remissioni offensarum eleganter remissio peccatorum nostrorum respondet, eique in sacris literis adscribitur.

Vers. 14. Postquam docuit Apostolus omnes quotquot in Christum credunt & nomen ejus invocant, sine ullo gentis & nationis discrimine justificandos & salvandos ex divina voluntate aut decreto esse; hinc infert & deducit, jure se ex divino jussu ac voluntate omnibus gentibus fidem in Christum annunciare, ac proinde non esse cur Judæi se incusarint & eo nomine accusent, quasi hoc proprio motu & instinctu faciat. Utitur autem ad id probandum gradatione elegantiori. *Quomodo igitur invocabunt?* Particula οὖν, hoc loco ostendit, rem hanc ex superioribus noo quidem concludi, sed tamen educi. Hæc autem verba versiculi istius manifeste ostendunt, agi hic de Christo; non vero de ipso Deo. Christus enim is est de quo nullus mortalium audire & scire potuisset, nisi per prædicationem, & quidem Euangelicam.

Vers. 15. *Quomodo autem prædicabunt nisi missi sint?* Hoc est ultimum gradationis istius membrum, ad quod rem deductam oportuit, & ostendere se ad prædicandum gentibus a Deo fuisse missum. Loquitur autem de prædicatione rei non ab humano ingenio inventæ, sed divinæ, qualis est ista quod Christus cælestis omnium Dominus evaserit. Ejusmodi rem nemo potest annunciare, nisi primum eam a Deo habuerit revelatam, deinde nisi a Deo ad eam annunciandam mittatur. Loquitur enim de annunciatione non simplici, sed tali quæ divinis confirmationibus sit munita, & cui omnes credere ac fidem habere & possunt & debeant. Alioquin enim nihil prohibet, quo minus aliquis quippiam sibi a Deo revelatum annunciet, licet ad annunciandum missus non fuerit. Loquitur præterea de annunciatione seu prædicatione prima, Dei nomine facta. Nam ad id quod semel Dei nomine annunciatum fuit inculcandum & repetendum, non est opus ulla peculiari missione. Illi qui Pauli doctrinam urgent ac repetunt, Pauli missione nituntur, & cum eo in hac parte sunt copulandi, atque in ipso, ut sic dicam missi fuerunt. Si quis regis alicujus nomine rem aliquam novam subditis proponere velit, is missione a Rege habet opus: sed si quis rem hanc jam dudum propositam, & ab hominibus susceptam repeteret & inculcaret, nulla opus haberet missione. Privilegium novum Regis nomine nemo afferre vere & jure potest nisi a rege missus fuerit; sed privilegium istud semel allatum explicare & hominibus inculcare quivis potest.

Quemadmodum scriptum est. Affert locum ex Esaiæ cap. LIJ, quo missionem hanc prædictam esse ostendit. Agitur enim hoc loco de missionis effectu, nempe adventu eorum qui pacem & bona annunciant. Hinc enim missio ista colligitur.

Quam pulchri pedes annunciantium pacem, annunciantium bona. Sensu literali agitur de his qui populo Israëlitico de migratione ex Babylone anounciaturi erant. Sensu autem mystico agitur de Christi legatis & Apostolis, qui cælestem pacem ac felicitatem hominibus annunciabant: horum vere amabiles, vere pulchri fuerunt pedes. *Pulchri*, quia valde accepti & jucundi erant: pulchrum enim acceptum, jucundum & amabile est. *Pedes* autem ponuntur pro illis ipsis qui veniunt; propterea quod pedibus veniant ac discurrant. Sic manum illam dicimus esse salutarem & beneficiam, per quam salutem aut beneficium ab aliquo consequimur. Quemadmodum autem his verbis ostendit Apostolus, prædictam fuisse Euangelii prædicationem seu annunciationem, ac proinde etiam a Deo missionem; sic ostendit ab eodem Esaia paulo post prædictam fuisse incredulitatem eorum quibus Euangelium annunciandum erat, præsertim Judæorum: ne quis miretur, quomodo fieri queat, hominibus a Deo salutem & felicitatem annunciari, nec tamen nuncium hoc ab omnibus grato animo suscipi.

Vers. 16. Ut ergo tacitæ objectioni occurrat, infert: *Sed non omnes obedierunt Euangelio*, hoc est, Euangelium hoc seu nuncium pacis & bonorum non susceperunt, illique fidem dederunt.

Esaias enim dicit: Nimirum paulo post illa verba ubi de hoc læto nuncio agitur, ad quæ etiam respicit;

Domine quis credidit τῇ ἀκοῇ ἡμῶν. Ἀκοὴ hoc loco sumitur pro sermone qui ex loquentis ore auribus percipitur.

Quis credidit? Sic per interrogationem loqui solemus, cum neminem vel paucos admodum significare volumus. Licet autem hæc Esaiæ verba attulerit, ut tacitæ objectioni, quemadmodum diximus, occurreret, & ostenderet hominum ingratitudinem & contumaciam non debere in dubium vocare missionem & legationem divinam: ex iis tamen simul confirmat id quod dicere inceperat, fidem oriri ex prædicatione. Dum enim ait Esaias: *Quis credidit auditui*, id est sermoni seu prædicationi *nostræ*, ostendit fidem alias ex ea proficisci.

Vers. 17. Itaque concludens ait: *Ergo fides ex auditu*. Ex sermone nimirum qui auditur, & auribus ob ore loquentis excipitur.

Ἡ δὲ ἀκοὴ. *sermo autem* iste, *per verbum Dei.* Id est jussu & mandato. Complectitur enim his verbis Apostolus gradationis illius suæ posteriora membra. Nam cum ait, fidem esse ἐξ ἀκοῆς, ostendit neminem posse credere nisi audiat; nec audire nisi sit is qui prædicet; Dum vero subjungit τὴν ἀκοὴν esse per verbum Dei, docet neminem posse prædicare nisi fuerit missus.

Vers. 18. Postquam docuit fidem ex prædicatione & audito sermone ac nuncio proficisci, innuerat etiam ex Esaia, non semper prædicationi ab hominibus fidem & assensum adhiberi, ac proinde licet fides sine prædicatione esse nequeat, prædicationem tamen sine fide esse posse: nunc quærit causam, ob quam fiat, ut Israëlitæ Euangelio non adhæreant, seu, quemadmodum dixerat, non obediant. Id enim vel ideo fieri oportuit, quod Euangelium sibi prædicari non audierint; vel quod non perceperint & intellexerint; vel quod auditum spreverint & repudiaverint. Quanquam nihil prohibet quo minus priora verba, quæ continentur vers. 18, referantur ad universos homines de quibus hactenus fuit sermo; posteriora vero, nempe vers. 19 & sequentibus, nominatim ad Israëlitas, quemadmodum ipsamet indicant. Hunc sensum si sequamur, ita verba illa vers. 18 *Sed dico*, accipienda erunt; quasi dicat, jam vero interrogo, annon hoc quod hactenus ostendi fieri debuisse, reipsa etiam factum est, annon ad omnium aures vox Euangelii pervenit?

Imo vero pervenit: *Nam in omnem terram &c.* Sed ſi priorem illum, quem diximus, ſenſum ſequaris, & ad Judæos nominatim verba illa accommodes, ita erunt capienda, ac ſi dixiſſet Apoſtolus: An ergo, cum videamus Iſraëlitas fidei in Chriſtum expertes eſſe, dicemus id ideo factum eſſe, quod Euangelium ſibi prædicari non audiverunt?

Imò vero in omnem terram &c. Verba a Davide de cœlis, ſole & reliquis aſtris dicta, accommodat Apoſtolus ad eos qui nuncium hoc Euangelii toto terrarum orbe divulgarunt. Non enim hæc verba citat, ac ſi ſenſu aliquo myſtico in iis de Chriſti Apoſtolis agatur; ſed ea tantum ad inſtitutum ſuum accommodat: quemadmodum ſuperius verba Moſis de Lege prolata ad doctrinam Euangelii accommodavit. Docet autem David, machinam cœli & ejus aſtra uſque ad extrema terrarum differre gloriam Dei. Quia dum omnibus hominibus ſeſe oſtendunt, & exhibent ſuam pulchritudinem, ſtabiles certoſque curſus ac motus utilitatem inſignem ac perpetuam, clariſſimum certiſſimumque documentum & argumentum præbent divinæ potentiæ, majeſtatis, ſapientiæ ac bonitatis, & efficiunt, ne quis niſi ſtultus admodum & fatuus, divinam potentiam ignoret. Homines iſtos, qui de Deo dubitant, fatuos vocat Scriptura, eoſque ad bruta ablegat, beſtiis ſtultiores eſſe eos demonſtrans; ſiquidem non ſolum in cœlo, ſed etiam in jumentis ſapientiæ ac potentiæ divinæ multa argumenta appareant. Vide Job. xij. 7, 8, 9.

Verſ. 19. *Sed dico: annon cognovit Iſrael?* Dupliciter, ut jam innuimus, hæc quæſtio ſumi poteſt: vel ita, ut ad haoc interrogationem negative reſpondeatur, nempe non cognovit; vel affirmative. Si priori modo, ſenſus quæſtionis iſtius erit: Quandoquidem Iſraël Euangelii nuncium audivit, an eum nuncium hunc non cognoviſſe, id eſt non approbaſſe, non recepiſſe, fidem illi non dediſſe, dicemus? Contra autem dicemus, gentes profanas nuncium hunc ſuſcepiſſe & amplexas fuiſſe? Annon abſutdum hoc dictu eſt? Subticet Apoſtolus directam reſponſionem, & mavult Scripturæ dictis reſpondere, quibus hæc contumacia Judæorum exprimitur & prædicitur, ac proinde oſtendit nihil in eo abſurdi eſſe, dicere Iſraëlem nuncium hunc Euangelii non agnoviſſe nec recepiſſe; & è contrario gentes eum grato animo ſuſcepiſſe. Si vero poſteriori modo hæc quæſtio ſumitur, ſenſus erit: *num non cognovit?* id eſt non percepit, non intellexit, non eſt aſſecutus Iſraël nuncium hunc Euangelii? num adeo difficilis intellectu fuit, ut auribus quidem hauriri, ſed animis imbibi haudquaquam potuerit? Reſpondet Apoſtolus Scripturæ verbis, cognoviſſe eos oſtendens, id eſt nuncium hunc talem fuiſſe ut ab illis oullo negotio percipi & intelligi potuerit: ſiquidem a gente ſtulta, imo ab hominibus qui hominum nomine vix digni erant fuerit intellectus: ſiquidem adeo facile fuerit Deum invenire, hoc eſt Euangelii doctrinam percipere & tecipere, ut etiam ab iis qui ipſum noo quæſierant inventus fuerit: ſiquidem ipſe totos dies manus ſuas expanderit, & populum Iſraeliticum ad ſe invitaverit.

Primus Moſes. Primus, id eſt primo. Solemus enim nomen pro adverbio ſæpe uſurpare. Sic dicimus primus venit, primus hoc vel illud fecit, pro primò. Primo autem Moſes hoc loco dicere aſſeritur, vel quia ſimpliciter primus fuit inter Prophetas; vel tantum reſpectu Eſaiæ, quem ſecundo loco citat Apoſtolus.

Ego ad æmulationem vos provocabo ſuper non gente. His verbis indicatur illos qui nomine gentis haud digni cenſebantur, id eſt hominum appellatione, propter ſummam rerum divinarum & ad Dei cultum ſpectantium ignorantium, tantam eſſe conſecuturos rerum divinarum notitiam, ut habituri eſſent Judæi quod illis invideant.

Ad æmulationem provocabo. Illos nimirum quos vos vix homioum appellatione dignamini, tanta rerum cœleſtium ac mei notitia imbuam, ut vos invidia & æmulatione accenſi & excitati, daturi ſitis operam ne ab illis hac io parte vincamini, & ſic tandem ad mei notitiam perveniatis.

Super gente intelligentia experte. Nempe in rebus divinis, & ad Dei cognitionem ſpectantibus.

Verſ. 20. *Eſaias vero audet & dicit. Audet & dicit,* ἀποτολμᾷ. id eſt audacter dicit.

Quis me non interrogant. Qui enim aliquid quærunt interrogare ſolent.

Verſ. 21. *Ad Iſraëlem vero dicit.* Id eſt de Iſraële dicit: Sic loquitur & Autor ad Hebræos cap. 1. 7, 8.

Totum diem. Singularis pro plurali, id eſt totos dies,

Extendi manus meas. Vel invitantis hic geſtus eſt, vel magna animi contentione & vehementia cauſam ſuam agentis.

Ad populum contumacem. Seu imperſuaſibilem, ad populum cui perſuaderi non potuit id quod Deus inculcabat.

Et contradicentem. Qui non ſolum ſibi perſuaderi non paſſus eſt quod Deus volebat; ſed etiam huic rei contradixit, eamque falſitatis coarguere conatus eſt. Quare nulla alia non recepti Euangelii cauſa illis fuit, præter illorum contumaciam atque duritiem.

CAP. XI.

ARGUMENTUM.

Quæ de Judæorum rejectione hactenus dixerat Apoſtolus, nunc aliquo modo mitigaturus, docet nec omnes prorſus Judæos, nec in perpetuum eſſe rejectos: Ut hac ratione & Judæis aliquam ſpem ac ſolatium relinqueret; & gentes, quæ in Judæorum locum à Deo receptæ ſunt moneret, ne Judæis propter eorum ruinam inſultarent, ſed potius eorum exemplo propoſito ſibi caverent, ne vel ſuperbia ob tantam Dei gratiam efferantur, vel incredulitatem Judæorum imitatæ ſimile ſibi judicium ac pœnam tanto facilius citiuſque accerſant, quanto minus juris ad hanc Dei gratiam quam Judæi habuerunt.

Verſ. 1. D*ico igitur.* Quaſi dicat: cum igitur ita ſe res habent prout hactenus diſſerui, & nunc ex Eſaia oſtendi, Judaicum populum ſumma in Deum contumacia peccaſſe, & lætiſſimum illum nuncium de ſalute æterna per fidem in Chriſtum adipiſcenda repudiaſſe; num hinc concludemus Deum populum ſuum repudiaſſe?

Num rejecit Deus populum ſuum? Rejecit, id eſt penitus, ita ut nulli ex populo ſuo pepercerit, aut etiam in perpetuum eum abdicaverit.

Abſit. Habet enim hoc populus iſte Iſraëliticus præ omnibus aliis populis & nationibus peculiare quod ejus Deus facilius miſereatur quam aliarum gentium; cle-

mentiis

mentius ac indulgentius eum tractet quam ut eum unquam deleri ſinat, & quod tandem eum ad ſe converſum non ſolum in gratiam recipiat, ſed & converſionem ejus procuret ac procuraturus ſit. Primum autem oſtendit Apoſtolus, non omnes Judæos fuiſſe rejectos.

Nam & ego Iſraëlita ſum. Ego tantus Apoſtolus ſum Iſraëlita, nec ego tantum, ſed *& ego*, oſtendens præter ſe multos eſſe alios qui à Deo rejecti non ſint.

Tribûs Benjamin. Non ſum Tribus alicujus, quæ ex captivitate nunquam rediit, ſed ſum ex tribu Benjaminitica, quę cum tribu Juda conjuncta ſemper fuit; quę tribus hac cæcitate & rejectione potiſſimum digna extitit, utpote quæ plura habuerit ad Euangelium recipiendum adjumenta, cum inter illos Chriſtus, quamdiu munus ſuum obiit, Euangelium prædicavit, & miracula edidit, ibidemque poſt ejus aſcenſionem Euangelium clariſſime fuerit promulgatum, ac divinis operibus confirmatum per Apoſtolos, quorum ibi prima & pręcipua fuit ſedes, & nihilominus tamen contumaciſſimi fuerunt, pluſquam aliæ tribus, & plura quam aliæ in Chriſtum & ejus Apoſtolos deſignarunt mala.

Verſ. 2. *Quem præſcivit.* Jam ante approbavit, & ſibi amandum fovendumque delegit. Illuſtrat id Apoſtolus quod dixit, Deum non rejeciſſe populum ſuum, ſic nimirum, ut neminem ex eo ſervaret, exemplo temporis Eliæ. Quemadmodum enim tum non omnes Iſraëlitas Deus funditus delevit, ſed aliquammultis millibus Iſraëlitarum pepercit, ſic hoc quoque tempore factum fuiſſe dicit Apoſtolus.

An neſcitis in Elia quid dicit ſcriptura? *In Elia*, id eſt in hiſtoria Eliæ, ſive in illa Scripturæ parte quæ eſt de Elia. Sic dicere ſolemus, Plutarchum hoc vel illud dicere in Cæſare, in Catone &c. Apparet enim ſcripturam in partes fuiſſe digeſtam, & unamquamque partem ejus nomine de quo potiſſimum & præcipue agit, fuiſſe inſignitam.

Quemadmodum interpellat ad Deum contra Iſraëlem. Interpellare ſemper ſignificat de altero agere apud alium: ſed id fieri poteſt vel pro aliquo, vel contra aliquem, id eſt vel ut ipſi proſit, vel ut ipſi noceat. Elias igitur interpellabat ad Deum, id eſt cum Deo de Judęis agebat, ſed contra illos non pro illis, hoc eſt accuſabat eos, non defendebat; inſtigabat Deum, non mitigabat.

Dicens, idq; iteratis vicibus, qua de re vide 3 Reg. 19.

Verſ. 3. *Altaria tua everterunt.* Conſtat ex hiſtoria ſacra, præſertim ex libris Regum, varia fuiſſe altaria in locis excelſis Deo extructa. Hinc etiam de Salomone legimus ante templum extructum, quod in excelſis ſacrificaverit Deo. Hinc legimus à nonnullis regibus, qui Idololatriam ſuſtulerunt, excelſa non fuiſſe ſublata. Licet enim hęc altaria in honorem numinis exſtructa fuerunt; quia tamen vetabat Deus alibi quam Hieroſolymis ſacra ſibi fieri, propterea ab hujuſmodi excelſis, ſive altaribus in locis excelſioribus ſibi extructis, abhorrebat. Altaria ergo ejuſmodi in honorem Dei exſtructa Iſraëlitæ everterant, non divinæ gloriæ ſtudio, ſed odio, ne ſcilicet uſpiam veſtigium divini cultus & nominis reſtaret. Hac ergo oratione Elias ad Deum utebatur, ut eum ad perdendos Iſraëlitas inſtigaret & incitaret.

Verſ. 4. *Sed quid dicit ipſi oraculum?* Sed num Deus ipſius votis obſecutus eſt? Haudquaquam: quid enim ipſi dicit oraculum, id eſt Deus per oraculum? vocem enim ſolam audiebat Elias.

Reliqui mihi ſeptem millia virorum. Agit Deus de Iſraëlitarum cladibus per Hazaëlem, futurum Syrorum regem, & per Jehu futurum Iſraëlitarum regem inferendis. His cladibus ſuperſtites eſſe voluit tot homines.

Reliqui mihi. Id eſt ſervare decrevi à cladibus ſuperſtites, reliquiarum inſtar. In Hebræo eſt *reſervabo*, vel *relinquam*.

Septem millia. Ponitur numerus certus pro incerto, id eſt aliquammulta millia. Licet autem Deus, dum hos reliquos fecit, gratia & miſericordia uſus fuerit, (potuiſſet enim eos, ut mox dicemus, jure cum cæteris perdere) tamen affert cauſam quæ eum ad clementiam & miſericordiam erga reliquias iſtas exercendam impulit.

Qui non flexerunt genua τῇ Baal. Hęc eſt cauſa propter quam eos Deus conſervare dignatus eſt: qui tamen, ſi ſummo jure cum iis agere voluiſſet potuiſſet illos perdere. Nec enim ſatis erat non adoraſſe Baalem, ſed adorare etiam Deum, idque Hieroſolymis, non in Dan & Bethel, opus fuit. Apparet autem iſtos homines ita latitaſſe, & à cultu divino publico abſtinuiſſe, ut ne Eliam quidem, tantum Prophetam, habuerint conſcium: qui idcirco ſe ſolum ſuperſtitem ex Dei cultoribus eſſe queritur, quod neminem ſciret ſocium. Articulus fœmininus τῇ, nomini *Baal* additus, vel ſubaudiendam eſſe vocem εἰκόνι docet, vel fœminam hoc idolum fuiſſe arguit. Vox *Baal* dominum ſignificat, fuitque uxoribus in more viros ſuos hoc nomine appellare. Sed hoc nomen idololatria contaminatum abdicat Deus Oſe 2. 16, 17, neque amplius vult appellari *Bahali, dominus meus*, ſed *iſchi vir meus*: *Removebo*, inquit, *nomen Baalim de ore ejus, ut eorum nominis nulla amplius fiat mentio.* Elegans eſt hoc caput & lectu digniſſimum, in quo ſe Deus cum viro, populum autem Iſraëliticum cum uxore comparat.

Verſ. 5. *Sic igitur & in hoc præſenti tempore.* Applicat illa tempora Elię ad hęc, & ſimilitudinem inter illa oſtendit. Quemadmodum illo tempore non omnes Iſraëlitę perierunt, ſed eorum aliquammulta millia reſidua ab interitu conſervavit Deus, ſic etiam hoc tempore fecit.

Λεῖμμα γέγονε. Reſiduum factum eſt, id eſt reliquit ex iis Deus ab interitu & clade ſuperſtites.

Secundum electionem gratiæ. Secundum gratuitam electionem; eos nimirum reliquos fecit ab interitu, quos ipſi viſum eſt ex gratia & miſericordia ſua perdendis eximere. Nec enim ipſorum dignitate & merito id factum eſt, ſed ſola gratia & miſericordia divina. Qui autem ſunt iſti? omnes in Chriſtum credentes, qui reſpondent illis qui genua olim non flexerunt Baali. Licet enim etiam qui in Chriſtum credunt pœna & interitu ſunt digni propter ſua peccata; Deus tamen illis parcere, & clementia erga eos uti decrevit.

Verſ. 6. *Si vero ex gratia non amplius ex operibus.* Quia dixerat, iſtos quos reliquos ab interitu Deus fecit, gratia divina conſervari, hinc colligit non ex operibus id fieri. Hinc apparet quid Paulo ſit, ex operibus juſtificari, quoque ſenſu vocem operum accipiat, nempe eo, ut opera perfecta ſeu meritoria plane ſignificet, quę cum gratia nullo modo conſiſtere poſſunt.

Alioquin gratia non amplius erit gratia. Si ex operibus jam gratia, id eſt id quod dicitur gratia, non erit gratia. Ubi enim eſt meritum, ibi nullus eſt gratiæ locus.

Opus non erit opus. Id eſt id quod dicitur opus non erit opus, id eſt non erit meritum, ſi gratiæ divinæ effectus ejus adſcribetur.

Verſ. 7. Ea quæ hactenus de Judæorum rejectione diſſeruit io ſummam quandam collecturus, ſubjicit: *Quid igitur?* Quid ergo jam tandem ex iſtis quæ hactenus dicta ſunt concludemus?

Hoc nimirum, *quod quærit Iſraël non eſt aſſecutus.* Juſtificarionem nimirum, quemadmodum ex cap. IX. 31 patet.

Electio verò eſt aſſecuta. Electio, abſtractum pro concreto, id eſt electi, ex Judæis nimirum, quemadmodum verſ. 5 dixit. Electi autem iſti ex Judæis ſunt in Chriſtum credentes.

Reliqui autem occalluerunt. Plus hic dicit quam dixerat. Plus enim eſt occalleſcere quam juſtitiam non adipiſci; cum illud hoc præſupponat. Adeo, inquit, Judæi increduli ſunt puniti, ut non ſolum juſtificatione exciderint, ſed & animus eorum callum obduxerit. Eſt autem metaphora à corpore ad animum tranſlata: quemadmodum enim illa membra quæ callum obducunt duriora fiunt, & ſenſum amittunt: ſic animis Judæorum iſtorum durus ad Euangelii doctrinam evaſit, nec ea tangi, vimque ejus ſentire potuit; ſed reſpectu iſtius doctrinæ perinde fuit ac ſi omnem ſenſum exuiſſet. Id autem divino judicio factum fuit, qui animum eorum, jam alioqui contumacem & præfractum, majori duritie mulctavit.

Verſ. 8. Et quia rem admodum ingratam Judæis & odioſam hic dicit, propterea id Sacrarum literarum teſtimoniis comprobat, idque jam olim à prophetis prædictum fuiſſe oſtendit, productis primo Eſaiæ, deinde Davidis verbis: *Quemadmodum ſcriptum eſt: dedit ipſis Deus ſpiritum κατανύξεως.* Hæc prima verba citata ſunt ex XXIX. cap. ꝟſ. 10. In textu eſt: *Quoniam miſcuit ſuper vos Dominus ſpiritum ſoporis*; quod hic dicitur Deus illis dediſſe, in textu dicitur eos potaſſe iſtum ſpiritum. *Spiritus κατανύξεως* poſitus videtur pro [illegible] ſpiritu. Interpretes autem Hebræi non erant tam accurati in verbis Græcis, adeo ut verbum aliquod vicinum pro vicino ſumere facile potuerit, exiſtimantes fortaſſis vocem κατανύξεως à νὺξ deduci, ac proinde ſoporem qni noctu fit, ſignificare. Spiritus enim compunctionis nihil videtur habere commune cum [illegible]; imo illi videtur eſſe contrarius. Qui enim compunctionem ſentit, minime callum obduxit. *Spiritus autem ſoporis* eſt animi quidam veternut ac torpor, quo oppreſſus ac gravatus, Euangelicam doctrinam non conſiderat nec intelligit. Hunc ſpiritum Deus dediſſe dicitur, non quod in animot eorum vim aliquam ejuſmodi ſoporiferam ab extra infuderit; ſed quod per externas cauſas fecerit, ut ejuſmodi torpedo animos eorum invaderet. Sic etiam ſpiritum ſervitutis olim dediſſe Judæis dicitur; quia nimirum ejuſmodi legem illis dederat, & eo modo cum illis agebat, ut metu ac trepidatione quadam animi eorum imbuerentur. Cauſæ autem iſtæ externæ, quæ ſpiritum hunc ſoporis in animis eorum efficiebant, non violenta aliqua ratione in illis agebant, ſed accedente propria eorum voluntate ac malitia. Si enim voluiſſent, & ſibi vim hac in parte feciſſent, poterant hunc animi veternum ac torporem excutere, oculoſque ad lucem veritatis Euangelii aperire. Cauſæ autem iſtæ erant ea omnia quibus illi in Euangelio offendebantur. Hæc enim animos eorum malos & improbos penitus ab Euangelio abalienabant, & efficiebant ut ſilice & ſaxo duriores eſſent, nec animum ad ejus prædicationem attollerent.

Oculos ne videant, & aures ne audiant. Hęc verba deſumta ſunt ex capite 6 Eſai. ꝟſ. 10, ubi jubetur propheta impinguare cor populi Iſraëlitici, aures ejus aggravare, & oculos oblioere, ne videant oculis, & auribus audiant, & corde intelligant. Quæ prophetæ verba licet actionem ipſam ſignificent, pro declaratione tamen ejus ſumi poſſunt: impingua, aggrava, obline, id eſt impinguanda, aggravanda, oblinenda eſſe declara ac ſignifica; quemadmodum ex ꝟſ. 9 apparet. Sic Jeremias conſtitutus dicitur cap. 1 ꝟſ. 10, ut gentes & regna evellat, diruat, diſperdat, ædificet & plantet, id eſt evellenda, deſtruenda, plantanda declaret ac prædicet: adeo ut vi verborum ejus quodammodo effectus ſequi videatur. Quanquam etiam hæc Eſaiæ verba ſic ſumi poſſunt, ac ſi Eſaias ita videatur cum Judæis agere, ut non facile poſſint ejus dicta ac mooita intelligere & percipere. Oculi & aures hic ſumuntur pro animo ipſo: animum & mentem habent, nec tamen intelligunt, & perinde eſt ac ſi mente & intellectu deſtituti eſſent.

Uſque ad hodiernum diem. Hęc verba ſunt Apoſtoli, quibus oſtendit hanc Judęorum cœcitatem & indurationem ad illud uſque tempus quo hæc ſcribebat Apoſtolus duraſſe, nec tot gentium converſione flecti & expugnari potuiſſe. Reſpexit fortaſſe aliquo modo ad illa Eſaiæ verba quæ ſequuntur ꝟſ. 11, ubi tempus ſive durario illius excœcationis exprimitur. Eouſque enim ea dicitur debere durare, donec deſolentur civitates, domus, terra &c. Idem etiam debebat fieri Pauli tempore, ut ad pœnam deſtinatam hoc pacto deducerentur Judęi contumaces: quà de re in ſequentis teſtimonii initio aliquid dicitur. Vide ſupra cap. 9. 22.

Verſ. 9. *Et David dicit.* Alterum teſtimonium citat ex Pſal. 69, qui continet imprecationes & diras, quibus David hoſtes ſuos, & in ſua perſona in Chriſti hoſtes devovit, oſtendens hęc Judęis Chriſti hoſtibus eventura. Prima autem verba quæ Apoſtolus citat, non de excœcatione ipſa, ſed potiut de ejut conſequenri, id eſt miſerabili Judæorum calamitate loquuntur, ad quam per indurationem ducebantur.

Fiat menſa ipſorum in laqueum. Eleganter hęc verba ſubjicit propheta iſtis: *Dederunt in eſcam mihi fel, & in ſiti mea propinaverunt mihi acetum.* Quare pœnam talionis illis imprecatur, ut nimirum eorum menſa vertatur illis in laqueum. Per menſam intelliguntur omnes eorum voluptates, ſeu quicquid illis lætum ac jucundum fuit. Alludit autem ad aucupium: aves enim eſca capiuntur, & eſca illis quodammodo vertitur in laqueum.

Et in tendiculam. Quemadmodum laqueum hunc explicaturus Apoſtolus addit, ſic etiam cupit propheta ut illorum dapes & menſæ pernicem illis cauſentur & accerſant.

Et in offendiculum. Vult ut ea omnia quæ hominibus voluptati eſſe ſolent, fiant ipſis ſcopulus ad quam impingant, & graviter offendantur. Cenſent hoc nonnulli eatenus in Judæis impletum, quatenus rebut ſecundis ditati ſuperbierunt, & Romanorum erga ſe injuriam iramque concitarunt. Alii prorſus allegotice id accipiunt, & pro cibo ſpirituali menſam ſumunt: quaſi dicat Apoſtolus, Euangelium quod illis cibi ſpiritualis inſtar eſſe debebat, eorum animos reficere & vitam ſuſtentare, in perniciem illis cedit, eoque irretiti ita implicantur, ut hoſtium ſpiritualium præda fiant ac pereant.

Et in retributionem ipſis. Ut hac ratione dignam peccatis ſuis & ſceleribus pœnam luant.

Verſ. 10. *Obſcurentur oculi ipſorum ne videant.* His verbis

verbis cæcitas, qua Christi hostes puniendi erant, significatur, & de qua hoc loco potissimum agit Apostolus. Quæ obscuratio sive obtenebratio oculorum in eo consistit, quod lucem Euangelii non conspexerint, sed deinde etiam in eo, quod pericula & calamitates imminentes prævidere & præcavere, præsentes autem effugere non potuerint. Solet enim Deus iis quos punire vult, oculos & mentem eripere.

Et dorsum eorum semper incurva. Incurvum dorsum signum tristitiæ esse solet. Homines enim cum obstipo capite incedunt, oculis in terram defixis, veluti silicernia quædam, tristi & afflicto animo esse solent. Quare his verbis perpetuam animi tristitiam & mœrorem illis imprecatur, quæ animum deprimant, & solo affigant. Sic David de se Psal. 38 ℣. 7: *Incurvatus sum, humiliatus sum vehementissime, omni die pullatus*, sive *mœstus*, vel *lugens*, *ambulavi.* Jephta quoque simili ratione filiam alloquitur Judic. XI. 35. Potest etiam per hanc dorsi vel tergi curvitatem servitus, & per eam omnis generis calamitates, quæ servitutem comitari solent, intelligi. Servorum enim terga oneribus frangi & incurvari solent. Quæ hactenus de Judæorum casu disseruit mitigaturus magis, ostenso jam eo, non omnes prorsus Judæos esse rejectos, sed incredulos tantum; nunc etiam incipit ostendere, eos non in perpetuum esse rejectos, ita ut Deus nolit eis in posterum gratiam suam exhibere.

Vers. 11. *Dico igitur.* Postquam ita se res habet, Judęos incredulos non tantum justificatione excidisse, sed etiam excæcatos a Deo esse, adeoque graviter punitos; quæro nunc, *num impegerunt ut caderent*? Quia dixerat, mensam illorum in offendiculum convertendam, ac proinde eos impingere debuisse, propterea nunc quærit, an idcirco impegerint, id est judicia & pœnam divinam incurrerint, ut caderent, ut jam in perpetuum gratia divina exciderent, extremaque ruina sine ulla resurgendi spe involverentur?

Absit. Non est existimandum, Deum jam in perpetuum populum Judaïcum rejecisse ac repudiasse; sed quemadmodum rejectio Judæorum occasionem dedit saluti & conversioni gentium, sic conversio gentium vice versa tendere debet in conversionem & salutem Judæorum.

Sed ipsorum casu salus gentibus. παραπτώματι substituitur in locum verbi πταίειν, quod offensionem seu hallucinationem, non tamen casum, seu in terram offensionem significat, opponiturque saluti, & significat rejectionem ac indurationem Judæorum. Salus autem gentibus, ipsorum παραπτώματι scilicet, non contigit per se, sed per accidens: quatenus nimirum invitatis illis ad nuptias venire recusantibus, cum omnia essent parata, altilia mactata, pauperes & mendici mensis admoti fuerunt. Nam si venissent, non nisi illis abunde satiatis reliquiæ mendicis contigissent. Ipsorum igitur rejectione effectum est, ut ad gentes celerius Euangelium deferretur, utque ab ipsis Apostolis gentibus prædicaretur; qui a Judæis exclusi ac rejecti, illam divinorum donorum abundantiam & copiam in gentes diffuderunt. Sed quo fine gentibus salus obtigit, seu euangelica gratia ad illos est translata? Quo fine illæ in populi Israëlitici locum successerunt? Num idcirco, ut jam in perpetuum Judæi a Dei gratia exulent? Nequaquam.

Sed ut ad æmulationem provocentur. A Judæis in gentes profecta est salus, a gentibus etiam ad Judęos redundare debet. Utrisque consultum voluit Deus, & gentibus Judæorum rejectione, & Judæis gentium conversione. Hac enim Judæi excitari & expergefieri possunt, ut tantam divinorum donorum copiam, ac rerum cœlestium notitiam, & omnis generis pietatem in gentibus conspicientes, æmulatione quadam accendantur, & vinci sese non patiantur a gentibus, ac sibi suam subtrahi felicitatem. Cum ergo hoc sit Dei consilium, hæc intentio, inde patet, quæ mens gentibus esse debeat erga Judæos, quam illos præ se contemnere, illis illudere ac insultare non debeant; quin imo omni ope niti, ut eos ad euangelicæ gratiæ consortium pertrahant. Quod ut tanto melius gentibus inculcaret ac persuaderet Apostolus, subjungit istius rei summam, quæ in gentes redundatura sit utilitatem, cum addit:

Vers. 12. *Si vero casus ipsorum divitiæ mundi.* Per *divitias* intelligit divitias spirituales, quæ in cognitione euangelicæ doctrinæ, in adeptione divinorum donorum, ac tandem æternæ salutis consistunt. Per *mundum* intelliguntur gentes, quemadmodum ex sequentibus verbis, quæ horum explicatio sunt, apparet. Quia enim παράπτωμα non satis apte divitiis opponitur, propterea, ut ea explicet, addit Apostolus:

Et defectus eorum divitiæ gentium. Ἥττημα diminutionem significat: sed satius est defectum seu paupertatem per ἥττημα, & abundantiam per πλήρωμα intelligere. Nam elegantius divitiis paupertas seu defectus opponitur. Hoc igitur dicere vult Apostolus: Hinc potestis cognoscere, quantum bonum per Judæorum conversionem in totum mundum reliquasque gentes sit dimanaturum, quod ipsorum paupertate ditatæ fuerint reliquæ gentes. Nam si paupertas illorum divitias attulit gentibus, quanto magis divitiis eorum ditabuntur Judæi? Illud enim non nisi ex accidente, hoc vero per se & sua natura fit. Judæis enim ad euangelium conversis, & participibus factis Christi & euangelii, quæ gens, quæ natio amplius cunctari poterit? toti terrarum orbi signum tollitur ad Christum accurendi, & illi sese subjiciendi: præterquam quod populus hic, in Sacris literis Veteris Fœderis a pueritia exercitatus, fidem Christi amplexus, non exiguum cumulum adjicere possit ad cognitionem rerum divinarum, quam gentes sunt adeptæ, præsertim quod ad Veteris Fœderis & Propheticorum scriptorum intelligentiam, & umbrarum cum corpore, seu typorum in Veteri Fœdere extantium, cum antitypis sub novo existentibus, collationem attinet.

Vers. 13. *Vobis enim dico gentibus, in quantum quidem gentium Apostolus, ministerium meum glorifico.* Verba hæc, *in quantum*, cum posterioribus potius, quam cum prioribus, *vobis dico*, conjungenda sunt. Dicit autem in his se glorificare munus suum, id est, illud gloriosum & illustre reddere: quod nihil est aliud, quam totis viribus conniti, ut quamplurimos Christo lucretur ex gentibus. Hac enim ratione maxime munus suum illustrabat, ac Spartam quam nactus erat ornabat Apostolus. Quanquam & aliis multis modis illustrare putari poterat: qualia erant miracula, tot labores quos exantlabat, tanta pericula. Interserit autem hæc verba: *in quantum quidem sum gentium Apostolus*: tum ut ministerium istud suum explicet ac declaret; tum vero inprimis, ut ostendat, se quidem officio suo adactum id operam dare, ut quamplurimos ex gentibus ad Christum perducat, utpote cum sit gen-

tium Apostolus, attamen se hac in re ipsos quoque Judæos spectare, & ad eorum conversionem ceu interiorem quendam finem, cuncta dirigere: quasi dicat: Debeo id quidem vobis gentes, ut ministerium meum quam maxime exornem, & illud quodammodo invidendum reddam, utpote cum sim ad vos convertendos missus; veruntamen id non tantum vestri causa facio, sed etiam Judæorum, ut vos convertendo illos quoque una eademque opera convertam.

Vers.14. *Si quo modo ad æmulationem provocem.* Propter illam particulam μὲν (versu præcedente) subaudiri debet adversativa particula δὲ, eo quemmodo explicuimus sensu: cujus rei exemplum habes Actor. xix.4: *Johannes quidem baptizabat baptisma pœnitentia, populo dicens* &c. Subauditur particula *sed: sed populo dixit.*

Et servem aliquos ex illis. Illo tempore aliqui tantum ad æmulationem provocari & servari poterant; ut generatim omnes, id fieri non poterat, divina pœna & induratione, quam commeriti tanta contumacia fuerant, obstante. Sed quod illo tempore in paucis quibusdam contingebat, hoc extremo & secuturo tempore generatim in omnibus continget, ut zelotypia quadam & æmulatione accensi, ac gentibus tantam felicitatem, tanta bona invidentes, suæ miseriæ & paupertatis tandem pertæsi, recolligant sese, & animum erigant, ac ad Christum, tantorum bonorum largitorem, & ipsi supplices accedant, & convertantur. Particula εἴπως causam quidem finalem declarat, sed quæ difficultatem sibi habeat adjunctam, ac magnam curam, magnum studium laboremque requirat.

Vers.15. Iterum fructum illum ex conversione Judæorum manantem commemorat Apostolus, causam reddere volens tanti sui in convertendis aliquibus saltem ex Judæis, studii & laboris, ostendens istius rei fructum in gentes redundaturum esse. *Si enim rejectio ipsorum reconciliatio mundi.* Per reconciliationem mundi intelligitur gentium ad Deum conversio, & cum eo contracta amicitia, sic ut gentes ex inimicis Dei facti fuerint ejus amici, & Deus vicissim eas penitus in gratiam receperit. Rejectio autem Judæorum, per Metonymiam causæ, dicitur esse mundi reconciliatio, quia occasionem istius rei præbuit.

Quæ erit receptio? nisi vita ex mortuis. Receptio opponitur ἀποβολῇ Judæorum. *Receptio* Judæorum similiter, per Metonymiam & Metaphoram, dicitur esse *vita ex mortuis*, per Metonymiam, quatenus est causa vitæ ex mortuis, nempe gentibus; per Metaphoram, quod vita ex mortuis non sumatur proprie, sed significet bonum quoddam, vitæ ex mortuis, seu reviviscentiæ cuidam simile & respondens. Tantum bonum Judæorum conversio toti mundo afferet, ut mundus renatus quodammodo ac revixisse videatur. Nam & Christiani ingens gaudium ex conversione Judæorum sunt percepturi; nec gaudium solum, sed etiam commodum ac emolumentum. Populus enim iste sacris scripturis innutritus, accedente Euangelii luce, incredibilem splendorem cognitionis divinarum rerum in omnes poterit diffundere: & homines alii Christi disciplinam rejicientes Judæorum sequentur exemplum, & Christo quoque nomen dabunt, sic ut hac Judæorum conversione mundus novam quandam formam sortiturus esse videatur.

Vers. 16. Redit Apostolus ad principalem thesin vers.11 propositam, Deum non in perpetuum Judaicum populum repudiasse, sic ut eum in gratiam iterum recepturus non sit. *Si vero primitiæ sancta, & massa.* Particula δὲ hoc loco idem valet quod *porro.* Per *massam* intelligitur populus Judaicus in genere sumtus: per *primitias* intelliguntur primi illi populi istius autores ac parentes, qui sancti dicuntur propterea, quod a Deo peculiariter fuerunt electi & dilecti, illique consecrati. Hæc autem ipsorum sanctitas quodammodo in omnem eorum posteritatem redundat, tum ex ipsa rei natura, (fit enim ut divina gratia a parentibus in filios hæreditario quodam jure derivetur ac devolvatur, quatenus nimirum ad eam jus & accessum peculiarem habent) tum ex divino fœdere ac promisso, quo Deus sese ipsorum parentibus adstrinxit, se non tantum ipsorum, sed etiam posteritatis eorum Deum fore, eamque summa felicitate cumulaturum esse. Interim tamen fieri potest, ut aliqui ex iis indignos sese gratia divina ac majoribus suis reddant, si nimirum contrarium ejus rei in illis appareat, quo Majores eorum sese Deo maxime commendarunt, nempe fidei. Tales qui sunt, omni sese jure & ad gratiam divinam aditu privant. Nemo potest in illud jus nasci quod Pater amisit: ipsorum tamen posteri semper in jus divinæ gratiæ veniunt, & quandocunque majoribus sui digni evadunt, gratiam divinam pleno sibi jure vindicant. Hoc igitur habet Judaïcus populus præ cæteris omnibus gentibus, quod omnes nascantur in jus divinæ gratiæ: quo jure se privant illi, qui majoribus suis indigni, incredulos se & immorigeros Deo præbent. Licet autem istorum posteri parentum fere sequantur vestigia, ac proinde ipsi se hoc jure privent: quia tamen non tam contumacia, quam inveterata jam & insolita consuetudine peccant, & Christi doctrinæ fidem derogant; propterea majorum ipsorum sanctitas, & divinum illud, quo Deus sese illis obstrinxit, fœdus requirit, ut Deus illis occasionem incredulitatis illius abjiciendæ suppeditet, & eorum ad se conversionem ipse primus procuret. Alludit autem Apostolus in his verbis ad manipulum & panes illos duos, qui ex frugum primitiis ab unoquoque Deo offerebantur & consecrabantur; qui manipulus & panes consecrati reliquas fruges, & quæcunque toto illo anno ex iis massæ fiebant, consecrabant seu sanctificabant, id est, efficiebant, ut reliquæ fruges & massæ mundæ essent, iisque vesci ac frui liceret. Antequam enim panes illi offerrentur, reliquæ fruges eatenus immundæ erant, quatenus iis vesci fas non erat. Sic ergo & illi primi gentis Judaicæ parentes universum populum consecrarunt & sanctificarunt, id est, effecerunt, ut Deo præ cæteris gentibus chari essent, & in jus divinæ gratiæ ac promissionum ejus nascerentur. Quemadmodum autem massa aliqua per panes istos consecrata, poterat aliunde impura reddi, verbi causa per impuræ bestiæ contactum: sic populus hic in universum & in genere, seu ratione originis & generis consecratus, aliunde pollui & impurari poterat, peccatis nimirum & incredulitate.

Alia similitudine rem eandem declarat Apostolus: *Si radix sancta, etiam rami.* Quid per radicem, quid per ramos intelligendum, ex dictis satis constat.

Vers.17.

Vers.17. Ostensa jam tanta Judæorum dignitate, & præ cæteris gentibus prærogativa, nunc hortatur gentes quæ crediderunt, ne Judæos incredulos præ se contemnant, illisque insultent. Id autem exequitur Apostolus per occupationem objectionis, quam sic proponit, ut gentium fastum retundat, & viam sibi sternat ad monitionem sequentem. *Si vero aliqui rami effracti sunt.* Occasione similitudinis istius a ramis ducta poterat aliquis dicere; ramos istos, licet ex optima radice ortos, effractos jam esse, & a sua radice avulsos ac recisos, ac proinde nihili jam faciendos & contemnendos, nihilque illis radicis sanctitatem prodesse; se vero in locum istorum ramorum esse insertm, ac proinde jure se gloriari posse. Hanc objectionem tum proponens, tum diluens Apostolus, multis modis fastum hunc retundit. Primum cum dicit, *aliqui*, ostendens, non omnes ramos, sed aliquos tantum esse fractos. Deinde dum quemvis gentilem ἀγριέλαιον appellat: *Tu vero silvester oleaster existens.* Per Synecdochen totius pro parte *oleaster* ponitur pro *surculo* aliquo aut palmite ramove ejus. Nec enim quivis ex gentibus est *oleaster*; nec tota arbor solet inseri, sed tantum surculi aut tenuiores ramusculi. Sylvestris autem surculus non solet inseri bono alicui trunco. Fructus enim naturam surculi, non trunci, sequitur. Quare dum quemvis ex gentibus *oleastrum*, hoc est sylvestris oleæ surculum appellat, ostendit, eum nullo prorsus jure, ac præter naturam quodammodo, quemadmodum vers. 24 loquitur, trunco isti seu arbori populi Judaïci insertum esse, ac proinde nullam habere superbiendi ac Judæis insultandi materiam & causam.

Insertus es in ipsis. Id est, inter ipsos, nempe ramos. Non omnes autem fractos dixit, sed quosdam, tacite ostendens, multum ramorum naturalium arbori suæ inhærere, inter quos sylvestres isti rami inserti hærebant: ac proinde hinc quoque modestiæ ac humilitatis argumentum capere vult gentiles, quod non soli ramos istius arboris spiritualis constituant, sed naturalibus sint permixti ramis, & si oculos ad illos attollant, esse cur fastum superciliumque ponant.

Et comparticeps radicis & pinguedinis oleæ factus es. Verbum συγκοινωνὸς exprimit quidem participationem seu communionem alicujus rei, sed talem, quam quis non jure aliquo habeat, sed ad quam admissus sit. Quare & hoc verbum fastum gentium retundit. Radicis autem particeps fit, qui illi insertus est ac cum illa conjunctus, sic, ut & radix ad illum, & ille ad radicem pertineat, quod gentibus contigit, quæ per fidem in Christum pro posteris Abrahami reputantur. Pinguedo autem oleæ divinam gratiam, & ex ea manantia divina beneficia significat; olea vero populum Israeliticum.

Vers.18. *Ne glorieris contra ramos.* Ne illos præ te despicias, fastu & superbia elatus. *Si vero gloriaris, non tu radicem portas, sed radix te.* Concise loquitur Apostolus, quasi hoc tum demum, si quis glorietur, consequatur. Sed subaudiendum est aliquid, verbi causa, si gloriaris, hoc tibi veniat in mentem, hoc cogita, quod *non tu radicem portes, sed radix te*: id est, quod nihil ex te in radicem, id est in populum Judaïcum, ex ista radice, hoc est ex istis ortum redundet boni; sed ex illis in te omnis felicitas manat ac redundat: non illi felicitate & gratia divina propter te, sed tu propter illos frueris: tu ex illis succum omnem & pinguedinem sugis. Et hoc idem est cum eo, quod superiori versu, fastum hunc similiter retundere volens, dixerat, sylvestrem oleastrum esse comparticipem radicis & pinguedinis oleæ. Propria enim hæc ipsorum bona sunt, & quicquid felicitatis adhæret. Hinc Paulus infra cap. 15.27 scribit, gentes bonorum speritualium Judæis propriorum participes factas, debere quoque Judæos in communionem bonorum istorum carnalium admittere.

Vers. 19. Ex his autem, quæ dixi, nempe Judæos ramorum instar effractos & excisos esse, te autem in eorum locum insertum & substitutum esse, tu inferes: Nam hanc vim habent verba, *Dices igitur.* Particula *igitur* ostendit, id quod hic dicitur ex dictis inferri, & Apostolo objici. *Effracti sunt rami, ut ego insererer.* Non potest hoc ex superius dictis colligi, insertionem gentium fuisse causam finalem effractionis Judæorum, quemadmodum opponens iste loquitur, nec hoc etiam usquequaque verum est: poterant enim rami naturales non effringi, & tamen rami isti sylvestres illis inseri: nisi dicamus, hunc objicientem respicere ad ipsam similitudinem, eamque nimiu trahendo, colligere ex ea, insertionem hanc effractionis esse finem. Cum enim rami arbori alicui inseruntur, ideo priores amputantur, ut novis sit locus. Quod si ergo illi sunt excisi ut ego insererer, an non jure exulto? an non merito eos præ me contemno, qui ut mihi locum darent, cedere sunt coacti? Hinc enim apparet, me ills longe digniorem esse.

Vers.20. Καλῶς *Recte* sane, sit ita. Dat hoc, non concedit Apostolus quod iste ait, & ex verbis Pauli educit: sed considerandam illi subjicit causam, propter quam & illi effracti, & ipse insertus sit, simulque superbiam & securitaten illi adimit.

Incredulitate effracti sunt. Verum est, effractos illos esse, sed non tam illud tibi considerandum est, quod effracti fuerint, quam qua de causa fuerint effracti. Quam vero ob causam effracti sunt? ob incredulitatem. Una igitur incredulitas illis nocuit. Tu quoque insertus es: sed quamobrem? ob fidem.

Tu vero fide stas. Verbum ἕστηκας potest respicere ad ramorum insertionem, qua stant defixi; sed potest etiam simpliciter sumi de statu beato ac felici, cum quis in Dei gratia est constitutus, ita ut opponatur τῷ πτώματι, id est *casui*, qui miserum alicujus statum, æternum nimirum interitum significat. Eandem significationem habes infra cap. 14.4. 1 Corint. 10. 11, 12. 2 Cor. 1. vers. ult. Hinc jam occasionem sumit Apostolus monendi eum ne superbiat, vel secure agat, quod superbiam sequi solet.

Ne altum sapias. Quandoquidem illi ob solam incredulitatem divina gratia exiderunt, tu vero ob fidem in eam admissus es; nullam habes tui efferendi causam. Non enim ulla tua dignitate ac merito præ illis id factum est; sed quod illi non crediderint, tu vero credideris. Fides utramque paginam facit.

Sed metue. Quin potius ex eo, quod cum ramis istis factum vides, causam & occasionem tibi metuendi sume.

Vers.21. *Si enim.* A minori ad majus argumentatur Apostolus. Ne forte & tibi non parcat, subintellige, metue.

Vide igitur bonitatem & severitatem Dei. Pergit in hoc homine, hoc est quovis gentili, qui in Christum credidisset, admonendo, vultque ut perpendat non tantum bonitatem seu benignitatem divinam sibi exhibitam,

bitam, si forte hac elatus animo superbiat; sed etiam ut ex altera parte severitatem ejus perpendat, quo superbus & securus esse desinat. Χρηστότης hoc loco complectitur in se tum clementiam divinam, quæ pœnas aufert, tum etiam beneficentiam, quæ bonis aliquem cumulat.

Super eos qui ceciderunt. Hoc loco *casus* videtur sumi de Judæorum peccato, scilicet incredulitate. Potest etiam sumi pro eorum rejectione & interitu.

Ἐὰν ἐπιμείνῃς τῇ χρηστότητι. Articulus τῇ ostendit, de eadem benignitate agi, nempe de divina: *Permanet* autem *in divina benignitate*, quisquis illa se dignum perpetuo præstat, & facit, ne ea sibi oblata semel privetur unquam. Hoc sensu Judas vult, ut nos ipsos in charitate Dei servemus ꝟ. 21. Tacite igitur ostendit Apostolus, hanc benignitatem divinam, quæ credentibus contigit, esse talem, ut facile quis ea privari queat, sua nimirum culpa, si nempe eam conditionem habere desinat, qua eam adeptus est. Quibus enim modis divina benignitas paratur, iisdem & retinetur.

Alioquin & tu excideris. Ostendit parem conditionem ejus esse cum conditione Judæorum; imo, ut vers. 21 innuerat, aliquo modo deteriorem, si omnimum & ipse incredulitate Judæis fiat similis; ac proinde nullam eum superbiendi & secure agendi habere causam. E contrario vero ostendit Apostolus, Judæorum hac in re parem esse cum gentibus conditionem, imo etiam aliquo modo meliorem, quod abjecta incredulitate in gratiam divinam faciliorem habeant receptum; ac proinde nullam habere gentes causam cur eos contemnant iisque insultent. Parem autem eorum hac in parte esse conditionem, primum docet Apostolus; deinde argumento, ut supra, a minori ad majus confirmat, & sic meliorem Judæorum conditionem esse demonstrat.

Vers. 23. *Et illi inserentur.* Id est, in gratiam divinam recipientur. Et ne quis putaret hoc esse impossibile, ut rami effracti & abscissi iterum arbori suæ inserantur, & cum ea coalescant, etiam calore nativo penitus jam, ut videbatur, amisso, subjungit Apostolus:

Potens enim est Deus rursum inserere ipsos. Quatenus vox inserendi receptionem in gratiam divinam significat, nomen δυνατὸς de solo jure seu potestate divina accipi potest: recipientur in gratiam, si non permanserint in incredulitate; quia Deus jus & potestatem habet eos in gratiam recipiendi, quo pacto etiam sumitur infra cap. 14. 4. Sed quia insertio ista, seu in divinam gratiam receptio, id præsupponit, ut quis incredulitatem abjiciat & credat, atque hoc fortasse potissimum erat quod gentibus impossibile videri poterat, ut Judæi tam obstinati Christi hostes, & a Deo excæcati, & indurati insuper, fidem in Christum amplectantur: propterea vox δυνατὸς & potentiam significare videtur, ob quam fiat, ut illi, licet jam a sua arbore recisi exaruerint, ac inhabiles ad fidem, ac proinde ad gratiam divinam adipiscendam redditi fuerint, iterum cum arbore sua & radice coalituri sint. Tertiam igitur objectionem his verbis occupat Apostolus, & rei impossibilitatem penitus removet; qua remota revertitur ad suum institutum, quod est. Judæos relicta incredulitate insertum iri suæ arbori & radici, idque probat argumento a minori ad majus ducto, ostendens, meliorem esse hac in parte Judæorum præ gentibus conditionem.

Vers. 24. *Si enim tu.* Argumentatio hæc est plana, nec eget explicatione. Gentiles homines ex naturali sua sylvestri excisi oliva, inserti sunt præter naturam in bonam oleam: quanto magis Judæi ex sua quoque naturali olea excisi oleæ iterum inserentur, cum & ipsi oleæ suæ, & illis olea naturalis sit & propria. Et quia hæc insertio præsupponit fidem eorum in Christum, cum fide fiat, (ne quis putet impossibile esse ut Judæi unquam in Christum credant, quandoquidem fuerint indurati a Deo) huic objectioni occurrens Apostolus subjungit:

Nolo enim vos ignorare. Nempe quod statim affert. Quam rem *mysterium*, id est, rem occultam esse dicit, quia a nemine sciri nisi ex divina revelatione poterat, præsertim cum omnia quæ tunc cernebantur, contrarium suadere viderentur. Inserit autem causam, cur eos mysterium hoc (cum alioquin mysteria propalari & divulgari non soleant) ignorare nolit:

Ne apud vos ipsos prudentes sitis. Ne vobis sapere videamini, hoc est, ne superbiatis. *Ne tibi videaris sapiens in oculis tuis*, inquit Salomon Prov. 3. 7, id est, ne superbias. Plerumque enim illi qui superbiunt, sibi sapientes videntur: et superbia ex opinione sapientiæ nascitur. Solet quidem nasci aliunde etiam, ex divitiis, ex generis nobilitate, ex aliis corporis dotibus; sed opinio sapientiæ, quæ bonum quoddam divinum videtur, & cui corporis dotes conferri nequeunt, animum mire inflare solet, & superbiam producere. Unde Paulus 1 Cor. 8, *Scientia inflat*. Hinc fit, ut illi qui superbiunt, per eos qui sapere sibi videntur, designentur. Superbire autem poterant gentiles, si crederent Judæos jam in perpetuum divina gratia excidisse, nec unquam tempus fore, ut iterum in eam recipiantur, ac proinde gratiam divinam jam sibi fore propriam ac perpetuam, Deumque, nisi penitus gloria carere velit, non posse gentes abdicare. Ne ergo ejusmodi cogitationes animos eorum occuparent, ac superbiæ materiam suggererent, propterea illis hoc mysterium aperit, quod cognitum mire fastum gentium retundere posset. Quodnam autem est illud mysterium?

Quod induratio ex parte Israëli contigit, donec plenitudo gentium ingrediatur. Quod induratio hæc, quæ ex parte, id est, multis Judæorum, non tamen omnibus, quemadmodum superius docuit, contigit, non futura sit perpetua, sed certo spatio ac tempore definita. Spatium autem hoc & tempus est ingressio plenitudinis gentium. Plenitudo gentium multitudinem seu universitatem significat. Ingressio significat ingressionem in Dei Ecclesiam. Postquam enim universæ gentes Ecclesiam Dei fuerint ingressæ, omnesque occasionem habuerint amplectendi Christi Euangelii, tolletur hæc πώρωσις Judæorum, id est, Deus illis amplissimam dabit occasionem, & omnia impedimenta amovebit in Christum credendi. Unde consequetur id quod statim subjicit Apostolus versu sequenti. Videtur autem 20 cap. Apocalypseos prophetia contineri de complemento hujus universarum gentium ingressus. Illa enim resurrectio prima, cujus ibi fit mentio, nihil aliud esse videtur, quam emersio ex tenebris ignorantiæ divinæ voluntatis. Istius autem resurrectionis duæ sunt partes aut membra, quorum unum pertinet ad eos qui Christi nomen adhuc profitentur, licet sub Antichristo degentes veluti mortui fuerint; alterum ad alios homines & gentes Christianæ religionis prorsus expertes. Christiani nominis homines sua resurrectione, quæ est ex tenebris Antichristianis emersio, prævertent mille annis resurrectionem illorum omnium, & mille annis cum Christo regnabunt, id est, per mille annos inter Christianos populos pura Christi religio ac veritas regnabit. Mille autem

tem isti anni non ita præcise sumendi sunt, quin liceat ultra vel citra aliquid numerare. Mille autem annis exactis ad alios quoque populos divina veritas perveniet, ut hi quoque ex tenebris & morte ista spirituali emergant, & cum Christo regnent. Quo facto, nova illa & cœlestis Hierusalem, Ecclesia nimirum ex Judæis collecta (quanquam eadem cœlestem quoque fidelium rempublicam seu mavis statum ac conditionem significat, quæ post mundi hujus finem existet) constituetur, de quo sequenti statim capite agitur. Qui in hac resurrectione prima partem habet, mortem secundam, id est interitum sempiternum effugiet. Morti enim primæ, quæ est ignorantia divinæ veritatis, & eam consequens vita variis peccatis & sceleribus polluta, opponitur resurrectio prima. Mortis tamen primæ non fit mentio, quia in resurrectione prima ad eam fit respectus, & simul eum ea connotatur. Resurrectioni primæ secunda respondet resurrectio, morti primæ respondet mors secunda. Et quemadmodum morti primę opponitur resurrectio prima, ita etiam, quę morti primæ respondet, & ejus est consequens, morti secundæ: et vicissim quemadmodum mors secunda resurrectioni primæ opponitur, ita etiam ejus consequenti, resurrectioni secundæ. Resurrectio prima est ex prima morte conversio: resurrectio secunda est a secunda morte, id est interitu sempiterno liberatio.

Et sic omnis Israel servabitur. Et sic, id est, non alia ratione, quam postquam id factum fuerit. *Omnis*, non pars tantum aliqua, ut nunc, seu reliquiæ quædam, sed generatim omnes Israelitæ. *Servabitur*, id est, remissionem peccatorum seu justificationem ac vitam æternam adipiscetur. Sed quia hanc nemo adipiscetur, nisi in Christum credat, ut jam ante demonstravit Apostolus, propterea in hac salute subintelligitur Judæorum ad Christum conversio, & perinde est ac si dixisset Apostolus: & tunc omnis Israel ad Christum convertetur, atque ita servabitur. Dicitur autem *omnis Israel* sese ad Christum conversurus propterea, quod tales occasiones & causas ejus rei habebit, ut fieri vix queat, nisi quis extreme malus sit ac contumax, quin sese ad Christum convertat. Habuerunt autem ab ipso euangelii initio magnam sese ad Christum convertendi occasionem; & quod attinet ad miracula ac divinos euangelii præcones, nunquam habituri sunt tantam: sed aliud erit quod hunc defectum pensabit. ubi enim viderint omnes profanas gentes Christum adorare, ubi viderint tantam in eis divinarum rerum notitiam ac cognitionem: ubi viderint se tam diu spe sua & exspectatione adventus Messiæ frustrari, ac tempus jam præteriisse, quo eum venturum rebantur: redibunt tandem & ipsi ad Christum regem suum clementissimum supplices, & venia peccatorum impetrata, servabuntur.

Confirmat deinde omnem Israelem servatum iri, Scripturæ testimonio: cujus prior pars ex duobus Esaiæ locis concinnata videtur. Priora enim verba, *Veniet ex Sione qui eripit*, desumta sunt ex cap. LIX. 20, nisi quod in Hebræo textu non sit scriptum ex Sione, sed Sioni, hoc est, populo ex Sione. *Venturus*, id est, exoriturus est is qui eripit, ὁ ῥυόμενος, id est, redemtor, liberator. Participium enim positum est pro nomine. Non est autem necesse, ut hunc adventum redemtoris istius ex Sione ad illum actum de quo hic agitur, id est, Judæorum conversionem & salutem restringamus; quasi tum demum dicatur venturus, cum hoc fiet, seu cum avertet impietates a Jacob. Possunt enim hæc tempore disjungi, & alio tempore liberator iste venire, & alio deinde tempore Jacobeos servare. Potest enim simul & adventus seu ortus alicujus prædici, & id quod is longo licet tempore post exortum suum sit gesturus; præsertim cum id suo modo etiam statim post adventum suum agere cœperit, licet plenus istius rei effectus longissimo demum post tempore fuerit secutus. Sed si legas ex Hebræo *Veniet Sioni*, vel *ad Sionem*, poterit intelligi adventus quem proxime consecutura sit illa aversio impietatis a Jacob. Advenire enim tum Deus tum Christus dicitur, cum aliquid singulare & eximium inter homines præstat, eosque vel punit, vel beneficiis afficit. Vide Ephes. 2. 17. *Et avertet impietates a Jacob.* Pro verbis quæ apud Esaiam sunt dicto loco, nempe *& ad redeuntes a prævaricatione Jacob*, scilicet veniet redemtor, maluit apostolus ad alia ejusdem Esaiæ verba ex cap. XXVII. 9 respicere, eaque potius afferre, in quibus de re principali, & præcipua, nempe de salute Judæorum agitur, idque ideo quod aversio ista impietatum non nisi redeuntibus ex prævaricatione continget. Per *impietates* igitur, quas redemtor avertet a Jacob, principaliter intelligi debent pœnæ impietatum, consequenter autem ipsæ etiam impietates, seu Judæorum peccata & incredulitas. *A Jacob* id est a Jacobeis. Quod nomen quia est indefinitum, vel potius generale, propterea generatim de omnibus Jacobeis est intelligendum. Quare hac Prophetia promittit Deus, se ab omnibus Jacobi posteris peccata ablaturum: quod quia ab initio euangelii factum non fuit, licet non sine propria eaque magna Judæorum culpa, fiet tandem aliquando, cum Deus omnia impedimenta & obstacula tollet, quibus Judæi ab euangelio Christi recipiendo arcebantur, & aptissimam illis omnibusque modis absolutam & perfectam dabit euangelii recipiendi caussam & occasionem.

Vers. 27. Ad priorem Esaiæ locum redit Apostolus, ulteriusque suam thesin confirmare volens subjungit: *Et hoc ipsis illud a me fœdus*, id est, hoc cum illis fœdus pangam, seu hæc erit illius fœderis quod ego cum illis pangam vis, hic effectus, ut tollam ipsorum peccata.

Quando tollam peccata ipsorum. Iterum Apostolus pro Esaiæ verbis, quibus hoc fœdus dicto loco explicatur, substituit verba Jeremiæ; propterea, quod apud Esaiam illa tantum pars istius fœderis divini commemoratur, quæ in eo consistit, ut Deus efficiat, ut homines suum quisque in fœdere officium faciat. Est enim apud Esaiam cap. LIX. 21, *Spiritus meus qui in te & verba mea quæ posui in ore tuo, non recedent de ore tuo, & de ore seminis tui.* Quod nihil aliud est, quam ego efficiam, ut verba & mandata mea observes. Unde postmodum consequitur altera illa fœderis pars, nempe peccatorum ablatio. De qua cum potissimum agendum sit Apostolo, propterea maluit Jeremiæ de eodem divino fœdere verba citare: in quibus utraque hæc pars Cap. XXXI sigillatim explicatur. Una autem commemorata eaque præcipua ac pri-

P maria,

primaria, altera quoque tacite includitur & subindicatur.

Vers.28. Occurrit deinde tacitæ objectioni apostolus, quando subjungit: *Secundum quidem euangelium inimici propter vos.* Poterat enim aliquis dicere, fieri non posse, ut Israel totus servetur, & tantam Dei gratiam experiatur, quandoquidem & illi sint Dei inimici, & Deus illorum. Respondet apostolus, illos inimicos quidem esse, sed nihilominus tamen à Deo diligi, verum diverso respectu. Docet odium erga illos esse, cum amore recta quadam ratione conjunctum, adeoque non esse plane perfectum, sed aliqua charitatis admistione temperatum, præsertim quod ad totum populum attinet, non vero quod ad ipsa illa individua, quæ perdere decreverat Deus. *Secundum quidem euangelium*, si euangelium respicias, ab illis scilicet repudiatum & rejectum, habita ratione euangelii, quatenus nimirum ab illis repudiatum fuit. Maluit autem dicere Apostolus, *secundum euangelium*, quam secundum rejectionem, licet hac ratione melior oppositio fuisset inter hæc membra; rejectio enim electioni opponitur. Sed maluit sic loqui, ut ostendat, rejectionis istius in illis causam fuisse, nempe quod ipsi priores euangelium rejecissent.

Inimici. Opponit huic voci vocem *dilecti*: unde apparet, hic magis de odio ipsius Dei erga Judæos agi, quam illorum erga Deum. Sed iterum sic loqui maluit apostolus, ut innueret, illos prius a Deo alienatos animo fuisse, & odium in illum concepisse; quo factum est, ut & Deus illis redderetur inimicus & infensus.

Propter vos. His verbis & finalis, & impulsiva causa significari potest. Finalis, quatenus Deus Judæos magno gentilium bono rejecit (inimicitiæ enim istæ magis in effectu quam in affectu consistunt, tum Judæorum erga Deum, tum Dei erga Judæos) quasi dicat apostolus: inimici sunt facti magno vestro bono, ut vobis hac ratione consuleretur & saluti vestræ, nempe ut ad vos euangelium transferretur. Sed satius est causam impulsivam intelligi, ut tanto aptius membra opponantur. Gentes ergo aliquo modo causa fuerant impulsiva, ut Deus rejiceret Judæos, & animo ab illis alienaretur, quatenus videbat gentes aptas esse ad recipiendum euangelium, quod Judæi repudiabant (quæ ingratitudo Deum prius impulit) & sperabat illas fructum euangelio dignum allaturas: quemadmodum etiam innuit Dominus Jesus: *Auferetur*, inquit, *a vobis regnum Dei, & dabitur genti fructum ferenti in tempore suo.* Nisi enim vidisset Deus alias esse gentes ad recipiendum euangelium aptas præter Judæos, fortassis Judæorum contumaciam magis longiusque tulisset. Hactenus igitur sunt inimici.

Verum secundum electionem dilecti propter patres. Alio tamen respectu sunt Deo chari & dilecti, habita nimirum ratione electionis, qua eos Deus sibi ex omnibus gentibus & nationibus peculiariter sumpsit fovendos. Et licet plurima ex iis individua, imo etiam per certum aliquod idque longissimum tempus, peccatis illorum & incredulitate id merente, amore & gratia divina careant: nihilominus tamen ipsa hæc stirps per se considerata Deo chara est, quia illam sibi delegit fovendam: quæ res facit, tum ne hæc stirps unquam deficiat & intercidat; tum ut contumax facta, & diu contumaciæ pœnis exercita, tandem revocetur a Deo, & ipsius gratiam ac misericordiam seu occasionem & oportunitatem ejus rei maximam habeat. Nunquam Deus in hominibus quibuscunque tandem ad se convertendis vi agit, sed libertati nostræ semper relinquit locum.

Propter patres. Isti patres non dilectionis solum, sed etiam electionis istius causa sunt. Ipsorum enim pietas & fides tanti apud benignissimum Deum fuit, ut posteritatem eorum peculiariter sibi fovendam susceperit, ac fœdere illis se devinxerit. Dilecti sunt tum propter parentum fidem ac pietatem, quam in posteritate eorum remunerari vult Deus; tum propterea, quod id patribus promiserit, ac illis sese obstrinxerit.

Vers. 29. Et ne quis cogitaret, pœnituisse aut pœnitere Deum istarum suarum promissionum, ac proinde eas ob tantam posteritatis degenerantis indignitatem revocaturum esse, subjungit: *Impœnitibilia enim dona & vocatio Dei.* Ideo dico, illos a *Deo* adhuc diligi, quia jam olim eos diligendos suscepit, idque patribus eorum fœdere cavit; quia *Deum* non solet unquam pœnitere suorum beneficiorum, beneficiorum inquam, quæ spopondit, quatenus nimirum spopondit. Nam si spopondit sub conditione, solet *Deus* non præstita conditione beneficium suum etiam non præstare. Si vero spopondit ac promisit beneficium suum, sine conditione ulla (quanquam paucissima eo pacto promittit) nunquam Deus promissum suum revocat ac rescindit, quæcunque tandem sit eorum quibus promisit indignitas. *Dedit* id patrum Judaicæ gentis pietati ac fidei, idque illis promisit, posteritatem ipsorum quamdiu Sol, Luna, & stellæ lucem suam servabunt, & officia ad quæ destinata sunt præstabunt, ut constat ex Jerem. 31. 36, 37, non defecturam, & illis peculiariter sese præ cæteris omnibus nationibus adfuturum, ac ejus memorem futurum. Hoc promisso obstringitur *Deus*, ut & stirpem hanc perpetuo conservet, & tandem etiam aliquando ejus misertus eam ad sese convertendam curet. Sed ut aliis præter hæc beneficiis vel felicitate aliqua carnali vel spirituali & æterna eos afficiat *Deus*, propter istam electionem eorum eorumque patres, id facere non tenetur, si illi sese divinis beneficiis reddiderint indignos, pœnis autem & suppliciis dignissimos. Hinc videmus eos jam olim toties a *Deo* gravissime fuisse punitos tum in deserto, tum in terra Chananæa, in qua sæpe oppressi & afflicti, ex eaque pulsi, fugati & captivi abducti fuerunt. Vix quidquam videtur esse potuisse certius illa Jacobi benedictione Genes. 49. Exod. 32. 10, quam unicuique filiorum in Ægypto dederat; & tamen parum abfuit quin omnes istæ stirpes interierint solo Mose superstite, ex quo, ut tamen divinis promissionibus constaret fides, gentem educere volebat *Deus*, illique terram Chananæam tradere. Non loquitur hic apostolus de beneficiis divinis, quæ Deus in aliquem simpliciter tantum contulit: cum horum sæpe *Deum* pœnitere soleat, unde fit ut ea etiam revocet, iisque indignos privet: sed quæ ex pacto & promisso suo confert & collaturus est.

Propterea statim addit: *Et vocatio Dei.* Vocatio ista *Dei* est divinæ gratiæ oblatio. Nunquam *Deum* pœnitet oblatæ alicui gratiæ, sive genti, sive homini. Quocirca cum Abrahami stripi ac posteritati gratiam suam ac favorem semel obtulerit, nunquam eam ita revocat, quin stirpis illius sit memor, eamque per

multa

multa licet secula afflictam & rejectam tandem aliquando tamen ad se convertendam curet, & conversam in gratiam suam misertus illius recipiat. Non est autem absre, ut istam pœnitibilitatem magis de effectu ipso, nempe de revocatione beneficiorum accipiamus, quam de animo & affectu.

Vers. 30. Ad principalem scopum rediens apostolus, qui vers. 26 continetur, nempe fore tempus ut universus Israel servetur, cujus gratia hæc quæ hactenus explicuimus, dixerat apostolus, ita ut in his quoque scopus iste tacite lateat (huc enim tendunt omnia, Deum aliquando misericordia adversus Judæos usurum, eosque ad se conversurum, & sic servaturum) huc ergo respiciens apostolus per elegantem comparationem id docet. *Quemadmodum enim etiam vos quondam inobedientes*, seu potius contumaces *fuistis Deo*. Non debetis ex ista ipsorum erga Deum contumaica id colligere, Deum jam eorum in perpetuum esse oblitum, nec ullam eorum rationem in posterum habiturum. Annon enim & vos aliquando contumaces in Deum fuistis, nunc vero misericordiam estis consecuti?

Nunc vero. Et tamen venit istud tempus, quo vestri misertus est Deus, nempe gratiam suam euangelicam vobis offerendo, & amplissimam occasionem vobis præbendo ipsum agnoscendi, colendi, ac proinde æternam salutem adipiscendi.

Horum contumacia. Misericordiam autem hanc consecuti estis Judæorum incredulitate & contumaica. Hæc enim Deum impulit, ut ad vos gratiam suam transferret, & vos loco Judæorum complectendos sibi deligeret. Hæc est comparationis istius protasis. Apodosin subjungit sic, ut in illa argumentum a minori ad majus tacite contineatur.

Vers. 31. *Sic & ipsi nunc contumaces facti sunt.* Ipsi, id est, Judæi, opponuntur gentibus. Vos olim, nunc ipsi contumaces facti sunt, subintellige, Deo.

Vestra misericordia, ut & ipsi misericordiam consequantur. In his verbis est transpositio. Particula enim *ἵνα* a fronte collocanda erat, sic ut & ipsi misericordiam consequantur.

Vestra misericordia. Quemadmodum vos post contumaciam misericordiam estis consecuti; ita illi post contumaciam misericordiam consequentur. Contumacia enim sua natura misericordiam parere potest, sed misericordia contumaciam non potest. *Vestra misericordia*, id est, eo quod vestri Deus fuerit misertus. Dicitur ipsorum esse hęc misericordia, licet Dei sit, quia in illos tendit, & circa illos occupatur, & in eorum commodum dirigitur. Erit autem hęc misericordia gentibus exhibita causa, quæ natura sua vim impellendi habeat partim Judæos ut æmulatione quadam incensi ad Deum sese per Christum convertant, ejusq; misericordia perfruantur; partim Deum ipsum, ut etiam erga Judæos populum suum misericordia utatur, præsertim postquam omnes gentes sua misericordia fuerit amplexus. Quemadmodum ergo Deum contumacia Judæorum movit, ut gentium misereretur; sic vicissim misericordia gentibus & quidem universis exhibita, Deum movendi vim habebit, ut etiam Judæorum misereatur. Si quis a filiis suis graviter offensus & læsus servorum eorumque contumacium misertus, paternam gratiam illis offerret, iisque eam grato animo suscipientibus, magnis beneficiis opibusque eos quam diutissime afficeret, annon, omnibus servis non necessariis etiam beneficiis cumulatis & affectis, nemine præter filios jam restante, tandem etiam filiorum misertus, eandem illis, quam servis contumacibus gratiam offerens iisque gratiam ejus prono animo suscipientibus, eadem beneficentia & liberalitate eos prosequeretur? idem ergo Deus olim Judæis facturus est. Non dixit autem apostolus simpliciter, Judæos post inobedientiam misericordiam consecuturos, sed eos factos fuisse immorigeros ut consequerentur misericordiam, non tantum eventum, sed etiam finem, si Dei consilium respicias, inobedientiæ istius notans. Nec enim sic apparet gratia & misericordia cum is beneficiis licet magnis afficitur, qui sese morigerum & obsequentem præstitit, quam cum is beneficiis & quidem summis afficitur, qui aliquando admodum fuit contumax & refractarius. Ut ergo misericordia posset uti Deus, seu ut appareret, Deum misericordia eaque maxima uti, propterea isti fuerunt inobedientes seu ἀπειθεῖς.

Vers. 32. Hoc omne non casu aliquo fieri, ut occasio misericordiæ divinæ struatur, sed Dei nutu ac consilio, sic ut misericordia divina sit causa finalis contumaciæ istius (media enim in finem casu ordinari non solent) declarare volens apostolus, quo postmodum divinam sapientiam extolleret, subjicit: *Conclusit enim Deus omnes in inobedientiam, εἰς ἀπείθειαν, ut omnium misereatur.* Hæc conclusio omnium in inobedientiam a Deo facta sic explicari debet, ut & cum justitia, & cum misericordia simul consistere possit. Nam si Deus homines prædestinavit ad peccatum, seu εἰς ἀπείθειαν, nec illi sua sponte & libera voluntate tales sunt, quomodo eos jure punire potest? annon injustissimum est decernere in aliquem pœnam nulla habita ratione ejus peccati, & ut eum jure punire possis, efficere, ut omnino peccet? Duplex in eo est injustitia, tum quod eum malum reddideris, tum quod malum non sua sponte, sed tua voluntate, ac vi irresistibili redditum punias. Nam talem dum punis innocentem punis. Nemo enim est vere nocens, nisi qui poterat non esse nocens. Pœna non ante peccatum absoluto decreto statui & irrogari debet; sed peccato jam libera voluntate (alias enim peccatum vere non esset) perpetrato. Misericordia etiam, quæso, qua uteris, cum eum nocentem non punis, quem nocentem esse coegisti ac vi irrefragabili effecisti? Imo si justus esse velis, punire eum non debes. Ubi autem nemo jure puniri potest, cum non punitur nulla in eum exercetur misericordia. Non ergo concludit Deus homines εἰς ἀπείθειαν nisi vere ἀπειθεῖς, nisi jam sua sponte contumaces, & qui suis carnalibus cupiditatibus & affectibus dediti in contrarium divinæ voluntati feruntur. Hos ergo concludit Deus εἰς ἀπείθειαν, tum permittendo eosque suis viis ire sinendo, nec illos subinde revocando ut semper resipiscendi occasionem habeant. Et hac ratione Deus præteritis temporibus gentes in istam inobedientiam concluserat, ut patet ex Actor. 14.16, & XVII.30; tum etiam indurando, quod fit cum occasio agnoscendæ divinæ veritatis alicui subtrahitur, cum multa sunt quæ animum ejus pravum & in contrarium nitentem offendere, ac incredulitatem ejus confirmare & obstinatum reddere possint. Et hac ratione Judæi εἰς ἀπείθειαν conclusi sunt a Deo. Hæc est ratio, qua Deus homines continere solet in hoc carcere, quæ justissima est, & Deo dignissima. Quo autem longius in hoc carcere conclusi detinentur, tanto postmodum illustrior est Dei misericordia, si ejus occasionem sufficien-

tissimam resipiscendi donet, & eos ex hoc tam diuturno carcere dimittat. Sic olim gentes per longam seculorum seriem in hac inobedientia relictæ fuerunt: sic nunc detinentur, & adhuc detinebuntur Judæi. Quemadmodum autem in carcerem nemo jure compingitur nisi nocens: sic in hunc inobedientiæ carcerem nemo a Deo compingitur, nisi qui ut compingeretur est meritus. *Omnes*, tam Judæos, quam gentes.

Ut omnium misereretur. Omnium quidem, sed non omni tempore. Erat tempus, cum gentes essent sine misericordia; est nunc tempus quo Judæi: erit tempus, quo tum Judęi tum gentes misericordia divina perfruentur.

Misereretur. Misericordiæ laudem & gloriam in hac conclusione εἰς ἀπείθειαν quærit Deus. Postquam enim constricti vinculis & claustris incredulitatis, idque propria sua culpa & animi perversitate, homines a Deo tenentur, sic ut amplius propriis viribus exire, & claustra hæc aut vincula abrumpere nequeant, tum demum misericordia divina effulget, cum Deus his vinculis & claustris laxatis, libertate eos donat, seu exeundi ex hoc carcere copiam & potestatem facit, ac postquam exiverunt, beneficus insuper & gratia paterna eos complectitur.

Vers. 33. Hoc tam mirabili sapientissimoque Dei consilio exposito, quomodo ille ex rebus malis sibi gloriam paret, & ex contrariis contraria producat, continere se apostolus non potuit, quin erumperet in hæc verba quæ subjicit, & quibus hanc suam tractationem de Judæorum rejectione, ejusdemque pœnæ mitigatione concludit; *O profunditatem divitiarum & sapientiæ & cognitionis Dei.* Dupliciter hæc verba accipi possunt: tum ut vox *divitiarum* per se stet, & unum sit ex iis, quorum *profunditatem* hic miratur apostolus, ac benignitatem beneficentiamque significet divinam: tum ut ad cognitionem & sapientiam divinam referatur, & profunditas divitiarum significet profundas divitias; quem sensum postulat vulgatæ interpretationis lectio, quæ voculam *et* ante vocem sapientiæ expungit. Hoc sensu admisso possunt voces sapientiæ & scientiæ pro synonymis sumi: sed si prior sensus recipiatur, necesse est ea inter se distinguere. Non enim solet hęc particula, quæ modo diversa conjunxit, synonyma statim conjungere. *Sapientia* ergo in eo consistet, quod ita norit omnia in gloriam suam & in bonum convertere, qui sciat omnibus rebus in bonum uti, & cum illas aptissime in finem dirigit, nec unquam fine suo prorsus careat & frustretur: Cognitio autem quod sciat & exploratum habeat, quid ex unoquoque sequatur, & quis sit futurarum rerum omnium, ac mediorum, quæ ille in finem suum ordinat, exitus.

Quam imperscrutabilia sunt judicia ipsius! Judicia sunt Dei decreta ac jussa, & quæ decreta consequi solent, ejus actiones & facta, sive in pœnis consistant, sive in beneficiis, quæ ad regimen ac gubernationem creaturarum ratione præditarum pertinent. Judicare apud Hebręos non semel significat regere. Itaque judicia rectè possunt sumi pro consiliis & actionibus ad regimen & gubernationem creaturarum ratione præditarum spectantibus. Nemo mortalium assequi potest, quo consilio Deus hoc vel illud fecerit. Quis scire poterat, quare Deus tanto tempore gentes neglexerit ac contumaces esse permiserit? Exitus tandem docuit, quo fine id a Deo factum fuerit; nempe ut misericordiam suam proderet. Quis etiam scivisset, quorsum spectet Deus Judæis induratis & rejectis, nisi id per spiritum suum hominibus revelasset? Pertinet huc ille locus Psal. xxxvi judicia Dei esse profundam abyssum. Judicia enim illo in loco non solum pœnas significant, sed omnia Dei decreta, statuta, ac facta, quorum causas rationesque miseri ignoramus. *Quam investigabiles viæ ipsius* sciri ab homine, nisi cælitus doceatur, non potest, quorsum Deus aut quo pacto tendat. Sępe enim nobis in contrarium ferri videtur, cum tamen currat in contrarium. Videbatur Deus in omnium gentium interitum tendere, & tamen in contrarium evasit. Sic nunc videtur Judæos prorsus ire perditum; cum tamen contrarium aliquando sit secuturum. Nescimus quidem, quomodo Deus ad finem suum perventurus sit: adeo sunt perplexæ viæ illius: perveniet tamen, & tum demum apparebit, Deum sapientissime cuncta fuisse moderatum. Non mirum est autem, impervestigabiles esse vias Domini, & judicia ejus imperscrutabilia.

Vers. 34. *Quis enim cognovit mentem Domini?* Scripturæ dictis id comprobat apostolus. *Quis cognovit?* id est nemo. *Mentem*, id est, quid Deus cogitet, quid in animo suo volvat quæ agitet consilia.

Aut quis consiliarius illi fuit? Σύμβουλος est is, qui una cum aliquo de re aliqua consultat, sive etiam consilium suum alicui dat. Quod si aliquis esset qui cum Deo consilia conferret, & rationes de rebus agendis iniret, is scire posset mentem Domini. Hæc autem verba ostendunt, de tali aliquo scripturam loqui, qui non ex ejusmodi revelatione quæ a divina benignitate pendeat, sed alia aliqua ratione mentem Domini cognitam habeat. Consiliarius non ideo secreta novit principis, quia tanta est erga illum principis benignitas, ut eum nihil velit celare; sed quia princeps consilio indiget, idque ab eo, vel una cum ipso capit.

Vers. 35. *Aut quis prior dedit illi?* Sive consilium aliquod, sive beneficium. *Et reddetur illi.* Id est, ut reddatur, nempe par pari referendo, beneficium beneficio compensando. Nemini Deus reddit, sed dat, ipse nullius indigus; licet obsequiis & humilitate post beneficia jam ante sponte collata provocetur, ut plura deinde ac majora largiatur.

Vers. 36. *Quia ex ipso, & per ipsum & in ipsum sunt omnia.* Non mirum est neminem illi consulere, aut quippiam in illum conferre: siquidem ex ipso sunt omnia. Quicquid est præter illum ex ipso est: ille hæc omnia invenit & consilio suo disposuit.

Per ipsum. Ille etiam solus est, qui ea quæ invenit quæ constituit, ad effectum perducit: non est aliquis alius qui ea quæ Deus facienda invenit & disposuit, suis viribus faciat; sed ille ipse qui invenit, etiam efficit, licet non omnia per se ipsum, sed plurima per causas medias, quas ipse prius fecit, iisque vim efficiendi largitus est.

Et in ipsum omnia. Ille etiam est ultimus omnium rerum & actionum finis: cuncta in illius laudem & gloriam tendunt ac referuntur. Solent autem hæ voces, *ex ipso*, *per ipsum*, de Deo elatæ, nunc latius nunc strictius sumi. Si alterutrum tantum positum est, & Deo summo attributum, utrumque ea quam explicuimus significatione complectitur, ut, *ex ipso*, 1 Corint. 8. 6, *per ipsum* Hebr. 11. 10. Cum vero conjunguntur, tum utrumque minus significat. Idem accidit sæpe in voce fidei, charitatis, aliisque vocibus, quæ cum solæ ponuntur, omnia significant quæ cum illis naturali vinculo cohærent: si vero iis aliquid ad-

datur,

datur, ipsarum significatio in tantum restringitur, & magis in propriam significationem cogitur.

Ipsi gloriam in secula. Amen. Pulcherrime conclusit Apostolus superiorem tractationem de variis Christianæ religionis mysteriis, divinam sapientiam atque adeo ipsum Deum laudibus extollens. Quo facto jam transit ad præcepta morum.

CAP. XII.

ARGUMENTUM.

Hoc & sequentibus capitibus tradit Apostolus varia præcepta Christianæ pietatis usque ad hujus Epistolæ Epilogum. Primum autem in genere hortatur ad Christianam pietatem; deinde specialia ejus tradit præcepta.

Vers. 1. *Παρακαλῶ igitur vos.* Cum igitur ita se res habeat ut hactenus docuimus, hortor vos & moneo. Sic enim potius verbum παρακαλῶ accipiendum est, quam rogo vel obsecro.

Per miserationes Dei. Plurali numero utitur, vel ad declarandam amplitudinem magnitudinemve divinæ misericordiæ, vel ad designandos multiplices effectus istius misericordiæ. *Miserationes* autem istæ ex superiori tractatione eruendæ sunt, seu in memoriam revocandæ, quatum tum supra, tum paulo ante mentionem fecit Apostolus superiori cap. ℣.30,31,32, & hoc quidem inprimis, ubi dicit Deum omnium misereri, nunc quidem gentium, aliquando vero etiam Judæorum. Hac igitur tanta Dei misericordiæ, qua nobis omnia peccata remittere, quod nos per fidem non per opera justificare velit, quod Filio suo nostri causa non pepercerit, quod non solum Judæos, sed etiam gentes ad hanc gratiam vocavit, flecti nos vult ab obedientiam Deo præstandam. Quam prius, uti diximus, in genere describit, deinde in specie.

In genere, cum ait: *ut sistatis corpora vestra &c.* Alludit Apostolus ad legalem illum cultum. Quemadmodum enim sub lege pecudes Deo immolandæ adducebantur veluti in conspectum Dei, & sistebantur ad tabernaculum, exhibebanturque Sacerdoti; qui eas postmodum Deo offerret: sic vult ut nos quoque nostra corpora Deo præbeamus ac sistamus, hoc est firmum propositum habeamus Deo in omnibus obtemperandi: En me tibi sisto, Deus! ut me pro tuo libitu ac voluntate utaris, vel totus in usus tuos ac cultum cedam.

Per corpora nostra, synecdochice nos ipsos intelligit. Quanquam non frustra hac synecdoche est usus, ut ostendat nos non tantum ratione animi, sed etiam ratione corporis Deo ejusque cultui debere vacare & inservire. Adde quod hoc pacto elegantior sit allusio ad sacrificia: corpora enim pecudum offerebantur. Dicit autem, *corpora vestra*, ut ea opponat alienis, nempe pecudum. Facilius enim est alienum corpus Deo offerre quam nostrum.

Ostendit nos quidem debere corpora nostra Deo sistere, ut fiant *hostia*, hoc est ut Deo penitus consecrentur, seu in honorem cultumque ipsius cedant; sed tamen ut sint *vivens* hostia, dissimilitudinem inter hanc & illas legales hostias innuere volens. Illæ enim mactabantur, hæc autem non mactatur, sed vitam suam retinet, ac omnes vitæ actiones obit, & quatenus est viva Deo consecrari & in ejus cultum cedere debet. Quasi dicat, cum autem sistitis corpora vestra Deo, non est opus, ut olim sub lege, victimus accidebat, ut ea in mortem tradatis; sed viva ac vitæ actiones obeuntia Deo consecrare debetis.

Addit: *sanctam.* Quemadmodum sub lege non satis erat hostiam adducere ad aram, eamque Deo sistere; sed eam cædere, & in divinos usus cultumque convertere erat opus: quod dum fiebat jam penitus sanctificabatur, id est non tantum ab omni alio profano usu erat separata, sed etiam in sacros ac divinos usus tota cedebat. Sic etiam non satis est sistere corpus suum Deo, ac sese illi dicare, hoc est propositum firmum illi parendi in animo habere; sed necesse est ut reipsa ejus usibus inservias, & ab omni profano actione liber, omnino actiones ex ejus præscripto obeas, totusque in illius cultum cedas & convertaris.

Hoc facto consequitur id quod addit apostolus: *beneplacentem Deo.* Tum demum Deo victima vere placebat, cum jam in honorum ipsius cæsa esset, cum adipe incenso odor sursum ferretur, qui dicebatur odor quietis, odor suavis & Deo gratissimus. Sic tum demum nos qui victimæ sumus Deo vere placemus, cum varios ei virtutum & honestarum actionum odores spiramus, & toti in divinos usus cedimus.

Rationalem cultum vestrum. Hæc verba per appositionem sunt legenda: quæ, si constructionem Grammaticam spectes, cohærent cum proximis accusativis; sed si sensum ipsum, cohærent cum verbo παραστῆσαι & sequentibus. Tota enim hæc oratio nominis rationem habet, quasi dicat quæ res est rationalis cultus vester. Similis locutio est Ephes. v. 2. 1 Tim. 2. 6. Cultum vero hominum Christianorum rationalem, videtur opponere carnali potius quam irrationali. Quo sensu etiam Petrus hac voce usus fuisse videtur cum de lacte rationali loquitur: lac enim illud rationale carnali lacti opponitur. Quocirca hæc vox eandem videtur habere vim quam vox spiritualis. Spiritualis enim cultus opponitur carnali: & sic loqui solent sacræ literæ, cum cultum illum legalem euangelico cultui opponunt, cum spiritualem eum qui spiritu vel in spiritu fiat, illum carnalem vocant. Vocatur autem hic cultus rationalis & spiritualis, non quod solo spiritu vel animo peragatur, quemadmodum ne legalis quidem solo corpore peragebatur: sed quod in hoc cultu magis animus spectetur quam externa corporis actio, & hæc ex illo æstimetur; in illo autem magis externa illa actio quam animus spectabatur. Deinde rationalis seu spiritualis vocatur, quod animo ac spiritui valde sit gratus, & cum illo mirifice conveniat, utpote in ipsa honestate ac convenienti decoro fundatus; ille autem totus in ceremoniis consistens, nulla naturali honestate subnixus, carni magis placet quam spiritui.

Λατρείαν. Λατρεία opus quidem significat, sed quod peculiariter ad cultum numinis refertur: qualia erant, cum hostiæ adducebantur, cædebantur, Deo offerebantur, & alia infinita. Hoc loco complectitur quidem omnem actionem honestam, sed ex accidente, non quatenus sit simpliciter honesta, sed quatenus suo modo ad cultum divinum refertur ac spectat.

Vers. 2. *Et ne configuremini seculo huic.* Per remotionem contrarii admonitionem suam illustrat & amplificat Apostolus. Quasi dicat: nolite habere eandem figuram & formam cum hoc seculo: nolite illi esse conformes, id est si antea conformes fuistis, ne in posterum sitis; si non fuistis, ne unquam fiatis.

Sed illud prius potissimum intelligit Apostolus, ut ex re contraria statim apparebit.

Seculo huic. Id est hominibus hujus seculi, seu in Christum non credentibus: qui seculum hoc vocantur, tum quod longe maximam partem mundi seu seculi hujus constituant; tum quod illorum omnes spes opesque hoc seculo contineantur ac terminentur. Hujus iterum contrarium subjungit Apostolus, ut monitionem suam tanto melius illustret, amplificet & inculcet.

Sed transformemini: Nempe moribus. Alios mores prioribus contrarios induite, sic ut formam ac habitum mutasse videamini. Hinc apparet eos prius huic seculo fuisse conformes: ideoque monentur ne amplius sint.

Renovatione mentis vestra. Medium exprimit per quod hanc metamorphosin consequi possint. Satius enim est hæc verba ita sumere, ut illis quo pacto metamorphosis ista fieri debeat ostendatur, quam ut quænam illa sit explicetur. Metamorphosis enim mentis in melius, & una cum mente voluntatis metamorphosin istam, seu morum mutationem secum trahit. Mutatio autem hæc mentis & voluntatis in eo consistit, cum mens nostra non amplius terrena sed cœlestia curat, voluntas cupit.

Εἰς τὸ δοκιμάζειν ὑμᾶς. His verbis mutationis istius terminus ad quem indicatur. Mens enim antequam innovaretur & mutaretur, expetebat ea quæ essent carni grata, quid suave, quid amabile, quid utile esset inquirebat, & hoc invento id etiam approbabat. Postquam autem innovata est, solicite inquirit & vestigat ea quæ non carni sed Deo sunt grata & accepta, iisque inventis ea approbat. Utrumque enim verbo δοκιμάζειν hoc loco includi debet.

Quæ sit voluntas Dei. Voluntas sumitur pro voluntatis objecto, id est pro eo quod Deus vult & requirit ab hominibus.

Illa bona. Bonum hoc loco honestum significat. Explorare debemus quidnam sit honestum, pulchrum decorum. Hęc enim vult Deus.

Bene placens. Quidquid enim honestum & pulchrum est id Deo placet.

Et perfecta. Perfecta voluntas divina continet omnes virtutes quotquot sunt, qualis non erat sub lege revelata, sed sub Euangelio demum tradita. Videtur enim tacite voluntatem hanc opponere illi voluntati divinæ quæ sub lege hominibus nota erat. *Bona* dicitur, quatenus distinguitur à ceremoniis, quæ sua natura ad virtutem & honestatem nil pertinebant: *perfecta*, quatenus opponitur imperfectioni disciplinæ legis, quæ multas virtutes non tradebat quas Christus tradidit.

Vers. 3. Absoluta generali monitione, transit ad specialia virtutum præcepta & monita: *Dico enim.* Particula γὰρ non videtur habere hoc loco vim causæ aut rationis, sed rei ulterius declarandæ gratia videtur addita.

Per gratiam quæ data est mihi. Per *gratiam* hoc loco intelligit munus Apostolicum sibi à Deo & Christo commendatum: quod metonymice *gratiam* vocat, quia erat gratiæ divinæ effectus. Modeste enim loquitur, quia alios ad modestiam hortaturus erat. Meminisse autem istius sui muneris debuit, quia omnibus quotquot in Ecclesia erant, præscribit præcepta, etiam pręstantissimis; quales erant Prophetæ, quibus vers. 6 præceptum dat. Quare ne nimium sibi arrogare videretur, muneris sui authoritatem interponit. Eandem etiam forte ob causam istius gratiæ, hoc est muneris sui Apostolici meminit infra cap. 15. 15.

Ne super sapias plus quam sapere oportet. Particula ὑπὲρ videtur aliquo modo redundare, quia istud παρ' ὃ δεῖ φρονεῖν videtur latius extendi quam ὑπερφρονεῖν. Hoc enim videtur esse cum quis nimis multa sibi arrogat, illud autem est cum quis de se aliquid sentiens, etiam minimum à veritate recedit. Monet igitur Apostolus, ne quisquam aut id quod non habet, aut plus quam revera habet, divinorum donorum sibi arroget; neve opinione sui, seu vera, seu falsa, tumeat & superbiat.

Sed sapiat, εἰς τὸ σωφρονεῖν. Εἰς τὸ idem est quod apud Latinos ita ut: quasi dicat, sed quisque ita de se sentiat, ut sensus iste modestus sit ac sobrius, hoc est verus. Ille enim sensus sobrius est qui verus est. Verbum σωφρονεῖν, quod temperantiam vel sobrietatem proprie significat, hoc loco ad modestum de se sensum significandum adhibetur: quia quemadmodum temperantia cohibet carnis cupiditates in cibo & potu, ne nimias sectetur voluptates, sed intra modum ac mediocritatem se contineat; ita modestia cohibet animi opinionem & de se sensum, ne à medio ac convenienti modo recedat. Omnis virtus quæ excessum quemvis moderatur & cohibet, σωφροσύνη per metaphoram, vel synecdochen speciei pro genere, nominari potest.

Unicuique quemadmodum Deus impertitus est mensuram fidei. In voce *unicuique*, ἑκάστῳ est trajectio, & debet conjungi cum verbo ἐμέρισεν. Describit enim hic Apostolus mensuram seu modum de se sentiendi. Modus autem iste est mensura donorum divinorum. Tantum quisque de se sentiat, quantum donorum divinorum habet. Fides hoc loco per Metonymiam sumitur, hoc est pro donis illis divinis quæ credentibus dabantur: fides enim causa erat istorum donorum, seu per fidem hominibus dona ista contingebant. Ἐμέρισεν *partitus est*, positum est pro impartitus.

Vers. 4. *Quemadmodum enim in uno corpore multa membra habemus.* Quia dixerat Deum certa quadam mensura unicuique dona sua impertitum fuisse; non autem una omnibus *pariter*, sed aliis majore, aliis vero minore mensura, hoc est aliis excellentiora & præstantiora, aliis minus præstantia dona dedisse (mensura enim ista hoc loco non tam ex quantitate, quam ex qualitate donorum æstimari debet, sic ut majorem mensuram habeat is qui majus donum est adeptus, minorem qui minus) quia, inquam, id dixerat, vel saltem indicaverat, propterea istius rei rationem in his verbis explicat, sumpta similitudine ab humano corpore, cum quo Ecclesiam comparat. Quemadmodum, inquit, in uno corpore multa sunt membra:

Membra autem omnia non unam habent operationem. Operationem ponit pro facultate operandi, effectum pro causa. Aliam facultatem operandi, ac proinde etiam operationem ipsam habet oculus, aliam auris, aliam manus, aliam pes &c.

Vers. 5. *Sic multi unum corpus sumus.* Apodosis ipsius comparationis. Sic οἱ πολλοὶ, nos qui multi sumus, ac membris corporis quæ multa sunt respondemus, unum corpus sumus, omnes collectim sumpti unum Ecclesiæ corpus constituimus, quemadmodum membra simul sumta corpus constituunt. Quare non mirum, cum Ecclesia tota corpori, quisque autem nostrum alicui corporis membro respondeat, quod Deus non omnibus eadem dona, sed diversis

diversis diversa dederit; nec una, sed multiplici mensium fuerit usus; hoc enim multitudo & diversitas membrorum requirit. Quorsum enim essent alioqui in multa membra, si omnium eadem esset operatio seu operationis facultas? *In Christo.* Ratione Christianæ religionis, seu quatenus Christiani sumus.

Singulatim autem alii aliorum membra. Etsi tacite jam innuerat quemvis nostrum membri habere rationem; (si enim unum corpus constituimus, necesse est ut membris corporis respondeamus), id tamen exprimere etiam voluit Apostolus, tacite monere nos volens, ut siquidem alii aliorum membra simus, nobis etiam mutuo inserviamus, & dona ista diversa in publicam totius corporis, aliorumque membrorum utilitatem convertamus. Quod ut faciamus in sequentibus nos monet, ad quam monitionem istis verbis aditum sibi stravit: subjicit enim

Vers. 6. *Habentes autem dona secundum gratiam quæ data est nobis diversa.* Postquam docuit diversitatem donorum in ecclesia & esse, & esse omnino debere, nunc monet ut omnibus etiam ad publicum bonum & emolumentum utantur. *Secundum gratiam.* Vox κατὰ potest hoc loco simpliciter significare causam istorum donorum, nempe gratiam divinam. Sic apud Petrum dicitur nos Deum regenuisse secundum multam misericordiam suam.

Quæ data est nobis. Quæ nobis contigit, qua nos Deus est prosecutus. Potest etiam *secundum gratiam*, quandoquidem vox κατὰ in distributionibus peculiariter adhiberi solet, significare pro ratione gratiæ, ad normam gratiæ, seu prout diversa fuit gratia qua nos Deus complecti voluit, & hoc vel illud donum nobis conferre. Videtur enim gratia ipsa divina pro donorum varietate & ipsa esse varia. Diversitatis donorum non alia est quærenda causa quam divina gratia. Non respexit Deus in eorum collatione ad cujusquam dignitatem vel merita, sed tantum ad suam gratiam & benignitatem. Quocirca unusquique debet esse contentus, siquidem nullus est meritus. Est autem hæc oratio Pauli elliptica, quæ tamen aliquo modo in speciali donorum variorum enumeratione suppletur, ex quo speciali supplemento universalis istius sententiæ universale supplementum sumi debet; quod nullum aliud est, quam unumquemque debere suis donis pro viribus aliis inservire, eaque in publicum usum, quantum in illo est, conferre. Quod etiam monet Petrus 1 Epist. 4. 10: *Unusquisque*, inquit, *quemadmodum accepit donum in vos ipsos illud ministrantes*, id est in communem usum conferat, *ut boni dispensatores variæ gratiæ Dei.* Bonus enim dispensator est, qui ea quæ sibi dispensanda commissa sunt dispensat, nec sibi quicquam reservat eorum quæ ad alios pertinent.

Si quis loquatur, ut oracula Dei. Meminerit se oracula divina eloqui, ac proinde illa non esse celanda, aut intra pectoris claustra premenda; tanquam si essent tua secreta, non autem Dei oracula, quæ Deus celari non vult, sed omnibus nota fieri & propalari.

Si quis ministret, tanquam ex viribus quas suppeditat Deus. Faciat id pro viribus ac facultate sua. Enumerat in specie Apostolus dona, & quomodo unoquoque utendum sit docet.

Sive Prophetiam. Prophetiæ donum hoc loco non videtur ita stricte sumi, ut de iis tantum dicatur qui primi recensentur post Apostolos, & ab aliis doctoribus & pastoribus Euangelii distinguuntur 1 Cor. 12. Ephes. 4, quales erant illi qui profundiora Christianæ religionis mysteria, vel ex Apostolorum doctrina, vel ex Veteri Scriptura eruebant, vel etiam nonnulla ex semetipsis divino illo spiritu dictante promebant. In quo tamen dono procul dubio erant gradus. Non frustra enim Apostolus dicit, spiritus Prophetarum Prophetis subjectos esse. Tandem etiam aut ex iis nonnulli futura prævidebant, aut absentia videbant. Eadem enim fere videtur esse vis qua occulta & in abdito latentia cognoscuntur, qua vel futura prævidentur, vel videntur absentia. Non videtur, inquam, hoc loco Prophetia tam stricte sumi, sed late, ut complectatur eos omnes qui doctrinam in ecclesia proponunt, & qui aliquid profantur. Προφήτης enim est is qui profatur aliquid. Hæc videtur esse istius vocis notio 1 Cor. xj. 4. & cap. 14. Hoc autem loco id fieri id demonstrat, quod Apostolus statim post Prophetiam ponat διακονίαν, quæ cum hic a doctrina seu docendi munere distinguatur, de ministeriis quæ opere aliquo fiebant, accipi debet. Atqui præpostere omnino egisset Apostolus, si docendi munus ministerio ejusmodi postposuisset, & statim post tam sublime Prophetarum munus collocasset. Videtur igitur Apostolus Prophetiam tanquam genus posuisse, & post illam διακονίαν tanquam alterum genus; cujus utriusque denique species enumerat, Prophetiæ quidem duas, Ministerii autem tres.

Vult igitur Apostolus, ut ii qui donum Prophetiæ habent, eo *secundum analogiam fidei* utantur. *Fidei* voce videtur eadem significatione hoc loco uti Apostolus qua superius vers. 3, nempe pro donis divinis, *analogia* autem est proportio. Quocirca vult Apostolus, ut is qui Prophetiæ donum habet, eo pro proportione doni sui utatur, ut inter usum doni & inter donum ipsum sit proportio. Vult ut omnis absit ignavia & negligentia, seu ut Prophetæ pro viribus ac facultate sibi divinitus concessa laborent, & quicquid in illis est publicæ utilitati impendant.

Vers. 7. *Sive ministerium, in ministerio.* διακονία vox, licet interdum sumatur pro munere alios docendi, hoc tamen in loco munus declarat quod in opere aliquo, non vero in actione sola consistit. Sensus autem verborum Apostoli est: qui donum ac munus habet aliis ministrandi, totus in ministerio occupetur, totus in illo sit. Non enim hic prohibet Apostolus, ne quis ad altiora dona ac munera adspiret in ecclesia; quod ut fiat alibi monet 1 Cor. 12. 31, & xiv. 39: sed vult, ut quisque suo munere diligentissime fungatur. Subjicit deinde duas Prophetiæ species, nempe docendi & exhortandi munus.

Sive docens in doctrina. Hoc urgeat, in hoc sit totus ut alios doceat, nempe ea omnia quæ ad exactiorem Christianæ religionis notitiam pertinent, quod fieri potest tum privatim, tum publice.

Vers. 8. *Sive exhortans in exhortatione.* Aliud enim est docere, aliud exhortari; nec omnes qui ad alterum horum apti sunt, etiam idonei sunt ad alterum. Exhortatio est magis Rhetoricum & practicum; docere magis Dialecticum & Theoreticum. Illud impetum & vehementiam quandam animi requirit; hoc animum magis placidum & quietum. Hoc animum veri cognitione imbuit, illud voluntatem impellit; hæc autem divina dona creberrimo usu excitari debent. Illa enim divina vis spiritus habilitatem & aptitudinem alicui largiebatur, quæ negligentia & torpore amitti, usu autem & industria excoli & augeri potest. Hinc Paulus Timotheum monet, ut suscitet in se donum Dei, quod igni cuidam aut carbunculo ignito respondet, in quem

nisi

nisi subinde suffles, ignis extinguitur; per flatum autem excitatur magis, & ardet statim. Non dubium enim est, Spiritum Sanctum, prout quem vel ad hoc vel ad illud magis aptum est nactus, talem etiam illi qualitatem impressisse.

Enumerat deinde species διακονίας: *Qui distribuit in simplicitate.* Qui munus sibi habet demandatum ut publicas pecunias tractet, & in varios usus distribuat, hoc munus suum in simplicitate obeat, hoc est, nihil aliud in distributione pecuniæ spectet, quam quod spectandum est, sincero & candido animo id munus gerat. Ne agat fraudulenter, partem aliquam sibi decerpere volens; aut etiam dum pecunias distribuit suum spectet commodum vel lucrum; nec vel gratiæ vel odio hic indulgeat. Det etiam tantum quantum opus est: (ἁπλότης enim pro liberalitate usurpari solet 2Cor. 8. 2, & x. 11) qui contra faciunt non sunt animo simplici, sed duplici, & dum videntur aliorum commoda respicere & aliis consulere, sibi consulunt.

Qui præest, in diligentia. Videntur illi esse intelligendi, qui ecclesiæ in rebus ad communem hanc vitam spectantibus præficiebantur: qui controversias & lites inter fratres, quæ alias ad magistratus deferendæ essent, componebant, & operam dabant ut fratres pacem & amicitiam colerent, quin & in cujusque vitam domesticam, & rationem qua victum sibi quæreret inquirebant; consilio quos erat opus instruebant; matrimonia etiam honesta conciliabant: qui erant veluti judices quidam ac patres-familias totius ecclesiæ, id unice spectantes, ut fratres tranquillam ac pacatam, ac quisque pro sua conditione ac statu honestam ac convenientem vitam agerent. His optimo jure σπουδὴν seu diligentiam & sedulitatem præcipit Apostolus. Nam qui tale munus gerit in ecclesia, ille ut sit diligens, gnavus, industrius, necesse est; quem nihil lateat, nihil fugiat eorum quæ inter fratres fiant, qui cujusque conditionem & statum habeat cognitum & exploratum, qui tempestive & mature omnibus incommodis occurrat. Tale munus in ecclesia mirum in modum esse utile nemo non videt, sine quo nulla societas seu communitas recte habere potest. Unde fit, ut, si tales viri in Ecclesia desint, pastores doctoresque eorum vices quodammodo cogantur obire: qui dum utrumque curant, neutrum recte curare possunt. Hæ videntur esse illæ gubernationes quas post opitulationes, quæ pecunias publicas tractantium propriæ erant, collocavit Apostolus, varia dona ac munera in ecclesia commemorans 1 Cor. 12. 28.

Qui miseretur in hilaritate. Misereri illorum erat munus, qui miserorum sive miserabilium hominum curam gerebant, quales erant viduæ, ægroti, pauperes, & quicunque ad hunc censum pertinent, vel etiam advenæ, peregrini: sive publico alicui Xenodochio præfuerint, sive minus, pauperibus istis in privatis ædibus hinc inde degentibus. His hilaritatem præscribit: vult ut alacri & læto animo id agant, & munere suo fungantur; tacite innuens, hoc esse alioqui molestum & insuave; tum etiam ne mœrorem addant mœrori, si tetricos & morosos in curandis miseris se præbuerint. Hæc autem posteriora tria præcepta ita temperavit Apostolus, ut non solum ad eum qui publicum ejusmodi munus gerit, sed etiam ad eum qui privatim vel opes suas distribuit, vel aliis præest, vel eorum qui misericordia egent miseretur; & sic paulatim nos ad charitatem ipsam, qua omne ejusmodi munus, omnis actio dirigi debet, deduxerit.

Vers. 9. *Charitas sine simulatione.* Charitas consistat non tantum in verbis & externis quibusdam signis ac gestibus; sed sit in animo & in factis: animus cum verbis, verba cum factis consentiant. Nam cum hæc virtus admodum sit præclara & eximia, quæ vero talia sunt etiam sunt difficilia & ardua, fit ut qui ipsam hanc virtutem assequi non possunt, vel potius nolunt, ejus umbram & imaginem captent & consectentur, ut cum charitate præditi non sint, esse saltem videantur. Hanc simulationem & hypocrisin Christianus vitare debet, & dare operam ut talis sit qualis esse videri vult.

Abhorrentes a malo, adhærentes bono. Sententia hæc licet sit generalis; hoc tamen loco malum & bonum videtur restringi ad ea mala & bona quæ ad proximum spectant. Nam & πονηρὸν, si vocis notionem spectes, est illud quod laborem & molestiam præbet. Vult autem Apostolus ut summo studio & mala ista vitemus, & bona consectemur.

Fraterna charitate in vos invicem φιλόστοργοι. Ablativus ille instrumenti τῇ φιλαδελφίᾳ, hoc loco modum potius & rationem declarat qua alii in alios φιλόστοργοι esse debeamus. Perinde enim est ac si diceret Apostolus: estote invicem φιλόστοργοι, hoc est intimo quodam amoris affectu mutuo inter vos propensi, quo illi solent qui sanguinis vinculo inter se juncti sunt. Quæ φιλοστοργία in φιλαδελφίᾳ est species φιλοστοργίας. Differt autem φιλαδελφία a charitate supra commemorata; tum quod charitas latius extendatur, & ad eos etiam qui fratres non sunt pertineat, tum quod charitas magis in effectu, in factis nimirum & operibus, φιλαδελφία autem in affectu & propensione animi consistat.

Honore alios præoccupantes. Non loquitur hic Apostolus de honore quem inferior debet superiori, Domino servus, magistratui subditus; (hic enim honor ex debito & jure proficiscitur) sed loquitur de honore qui ex quadam benevolentia & humanitate oritur; qui habet locum inter illos qui aliquo modo sunt pares, ita saltem ut alter alteri subjectus non sit, qui cum in externis & consuetis signis, tum in multis aliis humanitatis officiis positus est, qualem etiam honorem Barbari Paulo & ejus sociis naufragis exhibuerunt Act. 28. 10. Vult autem ut hoc honore alii alios præveniant, ipsi priores occupent. Pertinet enim hoc ad fovendam mutuam amicitiam & charitatem. Ejusmodi enim externis honoris signis & indiciis mire hominum animi invicem devinciuntur.

Vers. 11. *Diligentia non segnes.* Duo contraria hic junxit Apostolus. Σπουδὴ omnem segnitiem & ignaviam excludit, nec potest quisquam diligenter esse segnis, aut segniter diligens: sed eadem orationis forma in tradendis istis præceptis uti voluit Apostolus, & in hoc quidem præcepto contrarium per contrarium illustrare. Σπουδὴ autem hoc loco, si antecedentia præsertim spectes, videtur referri ad ea omnia quæ quis fratris causa agenda suscipit, ut ejus commodis consulat. Vult ergo Apostolus, ut diligenter nostro fungamur officio, & omnem segnitiem & ignaviam fugiamus, præsertim si res diligentiam nostram poscat, verbi causa, si frater sit in aliquo periculo, aut aliud aliquod malum ipsi impendeat. Sin vero respiciamus ad ea quæ sequuntur, σπουδὴ magis referenda videtur ad ea omnia quæ divinæ gloriæ promovendæ causa suscipimus, in quibus summa cum diligen-

diligentia & indefesso studio versari debemus. Quanquam etiam cum priori eorum genere, ac diligentia & studio in iis, sequentia conjungi possunt.

Spiritu ferventes. Animo ferventes. Vult in nobis esse ardorem quendam, quo fiat, ut vehementer in finem quem nobis proposuimus, sive alios juvandi, sive divinam gloriam promovendi, incumbamus, & eum mirifice desideremus. Est enim hic ardor seu zelus animi nihil aliud, quam in fidem quem tibi proposuisti vehemens propensio & impetus: qualem zelum in Epaphra laudat apostolus Colos. 4. 13, & in Apollo Lucas Act. 18. 25. Est autem hic animi fervor ac zelus medium seu causa, ob quam fiat, ut summum studium ac diligentiam in rebus vel ad gloriam divinam vel ad proximum spectantibus adhibeamus.

Tempori servientes. Zelus iste prudentia & consilio regendus est: quod fit, cum tempori servimus; cum nec oportunum ac commodum rei bene gerendæ tempus negligimus (est enim in Græco vox καιρῷ quæ opportunitatem significat) nec alieno prorsus & importuno tempore quidquam agredimur & agimus. Hæc enim intempestiva deligentia plus mali dare solet quam boni. Alia etiam ratione tempori serviendum est, licet vel maximo divinæ gloria zelo flagremus; nempe quod ferenda sunt multa quæ non admodum cum Christianæ religionis puritate consentiunt, modo ne sint talia quæ per se hominem damnant; si nimirum sine multorum infirmorum scandalo tolli & corrigi nequeant. Huc pertinet monitum illud Christi, non esse vinum novum infundendum in utres veteres, nec panum novum detritæ vesti assuendum Matth. 9. Quanquam hoc ad posteriorem prudentiæ partem paulo ante a nobis commemoratam referri potest.

Vers. 12. *Spe gaudentes.* Ad gaudium eos hortatur, mox ad tolerandas afflictiones hortaturus; ut hujus præcepti suavitate alterius duritiem temperet. Gaudium autem hoc debet in nobis esse perpetuum; licet non semper eodem modo se exerat, sed aliquando majus sit, aliquando minus. Nunquam tamen doloribus & afflictionibus ita debet obrui, quin tandem flammæ instar, tristitiæ caligine discussa emicet *Spe*, propter spem.

Afflictione patientes. Τῇ θλίψει, pro ἐν θλίψει. Hæc tolerantia seu patientia in eo consistit, ne ullis malis & calamitatibus ab eo quod rectum est nos dimoveri patiamur, aut quidquam, dolorum & calamitatum vi adacti, turpe & indecorum faciamus vel dicamus, ne de *spe* ac fiducia in Deum dejiciamur.

In precibus perseverantes. Καρτερία semper est cum molestia et labore aliquo conjuncta, quæ molestia etiam in eo est, cum quis assidue precibus invigilat.

Vers. 13. *Indigentiis sanctorum communicantes.* Intelligendum id est universaliter de omnibus qui inter Christianos sunt, pauperibus, et aliena ope indigentibus, non quia nolint, sed quia non possint sibi ipsis prospicere, et laboribus suis sibi victum parare. Sed inprimis huc pertinent ii, qui religionis Christianæ causa bonis omnibus exuti et spoliati egebant, vel etiam in vinculis detinebantur: quod etiam ipsi Paulo postea usu venit. Non vult autem, ut indigentias eorum nobiscum, sed nostras facultates cum illis indigentibus velimus esse communes. Sic de se loquitur Paulus Phil. 4. 14. Recte fecistis communicantes meæ afflictionis, et vers. 15 nulla ecclesia mihi communicavit, nisi vos soli, quia εἰς τὴν χρείαν μοι ἐπέμψατε.

Hospitalitatem sectantes. Erga eos præsertim, qui veritatis causa extorres & extules profugerunt: quanquam & erga alios omnes Christianos; præsertim cum in illis regionibus nulla essent publica hospitia, sed quisque quo vellet diverteret. Dixit autem διώκοντες, ostendens, apprime nobis hanc virtutem debere esse commendatam, & in illa summo studio versari. Non tantum admittendos, sed etiam invitandos ac ambiendos esse hospites ejusmodi.

Vers. 14. Postquam docuit, quomodo nos ipsi in afflictionibus gerere, quales erga fratres nostros qui eas sustinent esse debeamus; nunc etiam docet, quales erga persecutores ipsos esse debeamus. *Benedicite persequentibus.* Omnia fausta illis precemini, & Deum pro illis orate. Ponit autem Christianos, quemadmodum plerumque contingit, in eo esse statu, ut injuriam propulsare nulla legitima & Christianis concessa ratione queant, hostium potentia pressi. Impotentis autem animi est & vindictam flagrantis, cum te ab injuria tueri nequeas, maledictis & imprecationibus persecuterem suum incessere. Et quia hoc præceptum durum est, propterea iterum id inculcat, & contrarium ejus expresse commendat.

Benedicite & non imprecamini. Benedicite, inquam, & ab omni imprecatione abstinete. Quid enim vos imprecationes istæ juvant, nisi ut impotentiam animi vestri prodatis.

Vers. 15, Transit tandem ad præcepta, quibus ostendit, quales nos in communi vita, tum erga fratres, & hos quidem inprimis, tum erga alios omnes gerere debeamus. *Gaudere cum gaudentibus, flere cum flentibus.* Id enim humanitatis est & amoris ac mutuæ benevolentiæ indicium. Nam qui aliis gaudentibus ipse tristatur, aut flentibus gaudet, vel inimicus est, vel inhumanus. Debet autem ex animo vel gaudere, vel flere, hoc est, tristari, non simulate gaudium, tristitiamve præ se ferre. Est autem infinitivus, qui Hebræorum & Græcorum more vim præcipiendi habet. Quanquam apud Græcos subaudiendum est δεῖ.

Vers. 16. *Idem in vos invicem sentientes.* Voces εἰς ἀλλήλους ostendere videntur, apostolum hic non loqui de opinionibus ac sententiis, in quibus Christiani convenire & consentire debeant; sed potius de animi affectu, ut eodem inter se animo sint affecti: ita ut φρονεῖν hoc loco non sit sapere vel sentire, sed potius cogitare, cupere, sectari. Non vult ut contrariis affectibus & studiis agitentur, sed ut inter se conspirent, & alter alterius bonum & commodum quærat. Nisi quis malit, εἰς positum esse pro ἐν, nempe ἐν ἀλλήλοις, quemadmodum infra cap. xv. 5 loquitur apostolus. Quod si esset, moneret hoc loco apostolus, ut opinionibus ac sententiis in rebus ad religionem spectantibus conveniant; aut sententiis dissidentes, animo saltem conspirarent, nec ob diversitatem sententiarum studio & amore abirent in diversa, vel etiam in sectas penitus scinderentur; sed si ὁμοδοξίαν retinere non possent, servarent saltem ὁμόνοιαν. Hac enim servata opinionum dissensio non apparet, imo tandem etiam penitus tollitur. Tolle enim in opinionum ac sententiarum dissensione odium, ambitionem, invidiam, ac suas opiniones defendendi nimium studium, ament inter se qui diversa sentiant, vitent ritas, contentiones, nil nisi veritatem quærant nec ut ipsi, sed ut veritas, ut publicum bonum vincat, quærant, cedet opinionum dissensio: sed si illi qui sententiis dissident, etiam animis ac voluntati-

bus dissidere cœperint, omnia ruent in pejus, & tandem ad rixas, sectas, imo etiam in bella ac persecutiones res exibit. Hoc autem fit cum homines sunt ambitiosi, & nimio suarum opinionum defendarum studio laborant, cum turpe putant ab aliquo vinci & errorem agnoscere; & contra pulchrum ac gloriosum omnes in sententiam suam cogere, & eos veluti discipulos habere. Hoc autem oritur ex superbo & elato animo. Itaque superbiam statim prohibet apostolus. & è contrario humilitatem præcipit. Ubi enim superbia pulsa fuerit, & in ecclesia & in animis hominum humilitas regnaverit, omnia recte habebunt.

Ne alta sapientes. Alta sapere nihil aliud est quam arrogantem esse, & multa sibi tribuere, & nescio quid non de se sentire. Unde fit, ut homines humiles, & qui nobis minus sapere videntur, fastidiamus & contemnamus. Hoc prohibet apostolus, & ex adverso jubet, *ut humilibus simul abducamur.* Συναπάγεσθαι dicuntur, qui in aliorum gratiam ab instituto itinere deflectunt, ut sese illis comites præbeant, & eos assectentur. Quocirca hoc vult apostolus, ut illi qui in eminentiori dignitatis gradu sunt, aut sibi videntur esse collocari, non eo semper se modo gerant, qui eorum dignitati sit usque quaque consentaneus, ut cum humilibus & vilibus cæteroqui hominibus negotium habere dedignentur, eosve fastidiant; sed de suo se fastigio ad illos demittant, & iis obsecundent, iis se accommodent, ne spernere videantur: aut ut illi, qui sibi videntur, vel etiam sunt sapientes humilioribus & infirmioribus sese accommodent, & illis obsecundent, infirmis fiant infirmi, & omnibus omnia, communi ædificationi consulant, nec pudeat illos in humiliorum gratiam multa facere, & ad eos sese velut demittere, cum balbutientibus interdum balbutiant & ipsi. Vox ergo ταπεινοῖς hoc loco non de rebus, sed de personis accipiendum est.

Ne estote prudentes apud vosmetipsos. Ne vobis videamini sapientes. Repetit aliis verbis idem præceptum. Idem enim est alta sapere, & sapientem sibi videri. *Ne sis sapiens in oculis tuis*, inquit Salomon Prov. 3. 7. qua de re dictum est superiori capite vers. 25.

Vers. 17. Hactenus ergo docuit apostolus, quam studiose pacem & concordiam Christiani inter se colere debeant: nunc docet, quomodo cum aliis hominibus vivere debeant. *Nemini malum pro malo reddentes:* Vindictam omnem & ultionem prohibet apostolus, & per *malum* intelligit tale malum, quod non nisi animo nocendi, & tantum ut alteri male sit infertur, & quod alioqui sua natura tale est, ut nihil nisi nocendi vim habeat; quale verbi causa est, cum oculos pro oculo excutitur. Nam quocunque tandem animo oculum alteri, propterea quod ille excusserit tuum, excusseris, vel excutiendum curaveris, malum malo rependes, & te ulcisceris. *Procurantes bona*, seu potius *honesta coram omnibus hominibus.* In id incumbite, in id estote intenti, ut nihil habeant homines quod jure in vobis reprehendere queant. In vobis jam ante prævisum ac prospectum sit quod pulchrum et laudabile est, quod bonam de vobis famam ac opinionem apud homines excitare, et contra id, cautum sit quod notam aliquam et maculam vobis queat injicere. Debemus enim non tantum Dei et conscientiæ, sed etiam bonæ famæ et existimationis summam habere rationem, et de jure nostro decedere, si videamus hoc male apud homines acceptum iri, et eorum reprehensionem nos incursuros esse. Idem se fecisse testatur apostolus 2 Cor. 8. 20, 21. Tale etiam est vindicta, aut id quod aliquam vindictæ speciem præ se fert. Licet enim homines affectus suos regere nesciant, et in vindictam exardescant, ipsi vident tamen, omnem vindictam ab animi inpotentia et malitia proficisci: unde fit, ut eos, quos vindictam et ultionem spirare putant, sinistra fama notent et reprehendant, præsertim autem eos qui sanctimoniam peculiarem, et vitam præ cæteris honestiorem, quales sunt Christiani, profitentur.

Vers. 18. *Si possibile, quod ex vobis, cum omnibus hominibus pacem colite.* Affine est tolerantiæ injuriæ pacis studium; imo illud est hujus medium. Ad pacis igitur studium Christianos hortatur apostolus, et quidem cum omnibus hominibus, nec solum ad studium pacis, sed ad ipsam pacem colendam. Pax autem opponitur dissidiis et consistit in animorum conspiratione, quæ tendit in bonum ac felicitatem communem: opponitur rixis, contentionibus, factionibus, bellis, et omnibus illis quæ hostilem et alienatum animum sequi solent. Pax igitur est cum animi mutuo conspirant, cum mutuis certatur officiis ac beneficiis. Sed quia non videtur esse in potestate Christianorum, ut cum omnibus hominibus pacem reipsa colant, addit apostolus: *Si possibile.* Quibus verbis ostendit sese non præcipere impossibilia. Ad impossibilia enim nemo obligatur. Verum, ut melius exprimeret, quantum in nobis esse debeat pacis studium, addit: τὸ ἐξ ὑμῶν, quantum in vobis, pro viribus, quantum dare poteritis operam ut pacem cum omnibus colatis. Potestis autem tum beneficiis et officiis variis homines vobis devincire, tum summa injuriarum patientia, sic ut ex vestra parte semper sit pax. Hoc præceptum quia admodum est arduum, nempe ne injurias nostras ulciscamur, cui veluti fundamento innititur pax cum hominibus, propterea illud iterum aliis verbis repetit et inculcat apostolus, idque sic, ut illud etiam ratione muniat, et illustret ac amplificet.

Vers. 19. *Ne vos ipsos ulciscamini, dilecti.* In voce ἑαυτοὺς est emphasis, tacite ostendens, non idcirco hostes nostros ultionem effugituros esse, si nos ipsi injurias nostras ulti non fuerimus; neque nobis ideo ultionem prohibitam esse, ut illi maneant inulti, sed ut nos simus boni & omni malitia vacui. *Sed date locum iræ.* Hæc verba dupliciter accipi possunt, vel de ira nostra, vel de ira divina. Si de ira nostra, vult, ut iræ spatium demus, hoc est locum illi aperiamus quo exeat & expiret, ne perfractis patientiæ claustris in vindictam erumpat. Ira enim in animo nostro concepta est similis spiritibus solido aliquo corpore conclusis, qui nisi exitum aliquem repererint, corpus illud terribili motu & sonitu concient, & vi sibi viam aperiunt. Si vero de divina ira hæc verba accipiantur, sensus erit, non debere fideles ulciscendo sese divinam ultionem excludere & occupare, sed sua patientia locum divinæ ultioni relinquere: non quod hæc debeat esse fidelium intentio, sed quod hic sit patientiæ eorum eventus. Sic de Christo ait Petrus, quod convicium non pensarit convicio, & patiens injurias non fuerit minatus, sed tradiderit seu commendarit, injuriam nempe seu totum negotium, juste judicanti; non quod hoc intenderit & spectarit, ut Deus ejus injurias ulcisceretur & vindicaret, siquidem illum oravit pro

inimicis

inimicis suis; sed quod hic fuerit patientiæ Christi exitus.

Affert istius sui præcepti rationem apostolus: *Scriptum enim est, Mihi vindicta, ego retribuam, dicit Dominus.* Hæc verba dupliciter intelligi possunt: vel ut iis simpliciter tantum affirmetur, Deum ulturum esse injurias populi sui; vel ut iis affirmetur, solius Dei esse ulcisci injurias, ac proinde nobis non licere nosmetipsos ulcisci. Et hoc quidem posteriori modo, qui priorem aliqua ratione in se comprehendit, videntur ea ab apostolo accipi. Si priori modo hæc verba accipiamus, multo verisimilius erit, in illis verbis, *date locum iræ*, agi de ira divina; nempe debere nos patientia nostra locum divinæ iræ & vindictæ relinquere, siquidem ille ulturus sit certo inimicos nostros, & qui nos injuria afficiunt. Et hoc etiam sensu hæc verba a Mose sunt allata. Sin autem altero illo modo hæc verba sumemus, nempe ut iis dicatur, neminem jus habere sumendæ utionis præterquam ipsum Deum; optimo quidem jure hinc concluditur, non licere nobis vindictam de iis qui nos injuria afficiunt, sumere; sed dicendum erit, apostolum hæc Mosis verba, quod magis hunc quam illum sensum præ se ferant, citare. Eadem verba citat divinus autor Epistolæ ad Hebræos 10.30. Et licet prima specie alio itidem sensu, quam quo apud Mosen sunt prolata, citari videntur, nempe Deum puniturum & damnaturum populum suum; cum tamen contrarium his verbis Moses affirmet, Deum nimirum ulturum injurias populi sui, eumqne judicaturum, hoc est, ejus causam ad judicium suum vocaturum, & eum sententia sua ac decreto ab oppressionibus liberaturum: nihil tamen prohibet quo minus eodem plane quo apud Mosen sensu accipiantur. Cum enim his verbis divinus autor probare velit, Deum trassugas illos & desertores Christianæ religionis puniturum gravissime, sufficiebat illi ut ostenderet, populi sui, nempe Christianorum injurias ulturum esse, & eorum causam judicaturum. Hoc enim ostenso simul etiam ostenditur, gravissimas hostibus eorum imminere pœnas. Quod si hostibus, quanto magis tranffugis istis & desertoribus.

Dicit Dominus. Additur hoc, ut sciamus, quisnam sit is qui dicat, *Mihi vindicta*; & hinc etiam colligamus, quam certa hostes nostros maneat ultio. Quicquid enim Dominus dicit, id certo eventurum est; vel etiam ut hinc discamus, jure illi competere pœnas exigere & ulcisci, siquidem Dominus est, qui in unumquemque absolutam vitæ necisque habet potestatem, nobis autem non licere ut nos ulciscamur, siquidem ejus Domini mancipia sumus. Hoc præceptum de non retaliandis injuriis amplificat apostolus alio Scripturæ dicto, quo ostendit, nobis non tantum non licere ultionem ab inimicis sumere, sed etiam loco vindictæ debere nos illos, si opus sit, beneficiis afficere.

Vers. 20. *Si igitur esurit inimicus tuus ciba illum, si sitit pota illum.* Particula *igitur* ostendit hoc ex superiori præcepto pendere. Et certe jure hoc ex illo deducit apostolus. Si quis enim ab omni vindicta & ultione alienus est prorsus, is etiam, si inimicum suum ope & officio suo indigentem videbit, id illi non denegabit. Quid enim alioquin illum impediret, nisi vindictæ & ultionis studium?

Hoc enim faciens carbones ignis colliges super caput ejus. Hæc est laudabilis vindicta, inimicis nostris simul gravissima, quando injurias beneficiis ulciscimur. Magnum illi dolorem inures, perinde ac si ignitos carbones capiti ejus imponeres. *Carbones ignis* per Hebraismum pro carbonibus ignitis. Dolor autem iste non corporis est, sed animi, & cou sistit in pœnitentia, quod hunc, qui nunc sibi benefaciat, aliquando læserit injuria.

Vers. 21. *Ne vincaris a malo.* Malum est injuria omnis. Ab hac vincitur, qui sese ulciscitur.

Sed vince in bono malum. Vincit malum seu injuriam qui eam patienter fert. In bono autem, sive per bonum eam vincit, qui eam non solum non ulciscitur, sed etiam beneficio cumulat, & penitus obruit. Hæc Christianorum pulcherrima victoria est.

CAP. XIII.

ARGUMENTUM.

Pergit apostolus in hoc capite Christianorum hominum officia recensere. Sunt autem tria Capitis istius membra. In primo docet, quomodo Christiani erga magistratum sese gerere debeant. In secundo ad charitatem mutuam eos hortatur. In ultimo præceptionem quandam & adhortationem generalem tradit ad vitæ sanctimoniam, quibusdam etiam particularibus vitiis recensitis, a quibus eos dehortatur. Primum membrum extendit se usque ad vers. 8.

Vers. 1. O*Mnis anima.* Anima pro toto homine per Synechdochen, ex Hebræorum usu. *Potestatibus.* Abstractum pro concreto, pro iis qui potestatem seu imperandi jus in alios habent. Ὑπερεχούσαις superioribus seu supereminentibus. Explicationis causa id addidit apostolus, ut ostendat, quid per ἐξουσίαις intelligat, nempe eos, qui cum jus & potestatem habeant aliis imperandi eosque regendi, supra cunctos mortales emineant & extent. Hac voce utitur quoque Petrus de rege, cum eum ὑπερέχοντα nominat, & illi idcirco obedire jubet.

Subjiciatur. Hic docet, in quo officium Christianorum erga magistratum contineatur; nempe ut magistratui sint dicto audientes, & illi in omnibus obtemperent, quæ divinis mandatis contraria non sunt. Nam alioqui Deus potius quam magistratus audiendus est. Adeo autem Christianus homo magistratui obsequi debet, ut etiam injuriam potius patiatur, quam mandata detrectet, nisi forte modeste detrectare, & jura privilegiaque opponere mandatis injustis queat, et sic sese ab injuria defendere: qua in re prudentiæ, sed quæ divini numinis metu, et pacis publicæ amore regatur, locus est relictus. Rationem totius præcepti subjungit apostolus:

Non enim est potestas nisi a Deo. Per potestatem tum officium ipsum ac munus aliis imperandi intelligi potest; tum etiam intelligi possunt personæ ipsæ quæ imperant, præsertim illæ, quæ summo imperio in republica aliqua gaudent. Ejusmodi enim homines non sine peculiari consilio divino, licet occulto, ad rerum publicarum gubernacula admoventur, sive boni sint, sive mali. In summis autem magistratibus inferiores qui a summo dependent, comprehendi debent, utpote qui ex superioris arbitrio imperant ac dominantur. Hinc Petrus ducibus seu legatis præeminentibus, qui Cæsaris nomine quem regem vocavit, imperabant, parendum esse docet tanquam iis qui a Rege missi sunt 1 Pet. 2.13.

Quæ

Quæ vero sunt potestates. αἱ positum est pro αἳ; cujus rei passim exempla occurrunt, ut Hebr. 10. 13. quasi d. quæ sunt, a Deo sunt.

Vers. 2. *Itaque qui resistit potestati.* Hic concludit primam rationem apostolus. Non esse autem resistendum Deo, sive ejus ordinationi ac constitutioni, inde patet, *quod qui resistunt sibi ipsis judicium accipient.* Vox κρῖμα, ut & ipse argumentationis apostolicæ ductus ac nexus postulat, hic divinam potius quam humanam pœnam significat.

Qui enim dominantur non sunt metus bonorum operum, sed malorum. Et rationem præcedentis dicti affert, et objectionem occupat apostolus. Rationem affert, quatenus docet, jure eos puniri qui magistratui resistant; quandoquidem is malefacta prohibet non benefacta. Resistere autem ei qui malefacta prohibet pœna dignum est. Objectionem autem occupat, quia poterat aliquis cogitare; durum esse sub magistratu vivere, cujus vires formidare semper debeas, ac sub eo veluti cruce vivere. Respondet apostolus, quemvis facile hoc metu solvi posse; siquidem magistratus non minetur aut terrorem incutiat recte factis, hoc est iis qui recta faciunt, sed iis tantum qui faciunt iniqua & mala. Quocirca tantum in id incumbendum est, ut omnia scelera ac peccata vitentur; quod qui fecerit tantum abest ut metuere debeat, ut etiam laudem et commendationem a magistratu consecuturus sit. Per recte facta autem et malefacta ea tantum sunt intelligenda, quæ ad hanc communem civilemque vitam pertinent. Nam quod attinet ad ea facta quæ religionem et cultum divinum spectant, sæpe fit, ut magistratus aut recte facta ejusmodi damnet ac puniat, aut malefacta laudet ac promoveat: cujus rei innumera sunt exempla. Ideo Petrus cum dixisset, *Quis est qui vos malo afficiet si boni sectatores fueritis?* sese veluti corrigens ac dictum suum limitans, subjungit: *sed si etiam patiamini propter justitiam beati estis.* Deinde autem docet apostolus, qua ratione hoc metu solvi possimus. Non intelligit talem metum, qui in respectu quodam ac reverentia magistratus consistit, eaque tali, ut nihil illi adversum audeamus facere pœnæ metu: sed metum intelligit eum, qui peccatum consequitur jure, non qui antecedit; nisi quis forte metuat, ne injuria afficiatur. Ille metus ab homine Christiano abesse debet, vel saltem potest; hic vero abesse non debet. Talem metum ipsi Deo debemus, talem debent liberi parentibus, uxor marito, servi ac familia domestica dominis suis & heris. De illo metu loquitur Divus Joannes, cum negat in perfecta charitate metum reperiri debere 1 Epist. 4. 18. De hoc vero loquitur inferius Paulus cum ait: *cui metum metum.*

Habebis laudem ex ipsa. Nihil enim aliud est fere quod a magistratu proficisci solet præter laudem & commendationem, exceptis præclaris quibusdam & arduis factis, quibus leges peculiariter præmium aliquod decernunt. Hinc et Petrus dicit in vindictam maleficorum, & laudem bonorum. Subjungit novam rationem apostolus, licet cum proxime dictis cohærentem, & ex illis profluentem, cum addit:

Vers. 4. *Dei enim minister est tibi in bonum.* Ideo te subjicere debes potestati, quia Dei minister est; ministrat autem Deo in tuum commodum & bonum: idque partim ut te cohibeat a peccatis, & impellat ad honestatem pœnis & laudibus, aliquando & præmiis; partim etiam ut ab aliorum injuriis defendat. Ex eo autem quod magistratus sit Dei minister, apparet, non tantum ipsum magistratus officium a Deo institutum esse; sed & illos ipsos, qui magistratus gerunt, præsertim summos, muneribus suis divino consilio admoveri, & in hoc officio constitui. Nemo enim Dei minister constituitur nisi Dei arbitrio & voluntate.

Tibi in bonum. Id est, ut bonum facias, ut honeste vivas, pace ac tranquillitate fruaris. Vide 1 Tim. 2. 2.

Si vero malum facis, metue. Quasi d. Magistratus Deo ministrat in eo, ut subditi honestatem & justitiam colant, & pace fruantur. Quod si non faciant officium, sed contra leges publicas saluti communi latas delinquant, metuant sibi, ne pœnas pro meritis luant.

Non frustra enim gladium gestat. Non otiose, nullo fine, nullo consilio ac frustra. Gladius est instrumentum pœnæ, & quidem capitalis, est instrumentum maxime usitatum. Unde jus vel potestas gladii apud *Jurisconsultos*, imo & in vulgari sermone accipitur pro potestate capitali supplicio afficiendi, specie pro genere posita. Qui autem gladio potest ferire, potest multo magis alia pœnarum genera infligere: unde sub gladio tacite comprehenduntur omnia suppliciorum genera. Quare verba apostoli id volunt, pœnam esse metuendam legum transgressoribus, & magistratus refractariis. Et ne quis putaret, magistratum hoc sibi propria auctoritate, aut etiam hominum consensu sumere, subjungit: *Dei enim minister est.*

Sed qualis? *Vindex in iram*, talis, ut vindictam exerceat, & ultionem pœnamque infligat. Vox ἔκδικος non actum vindicandi, sed munus & officium puniendi significat; ira autem actum ipsum seu pœnam, ut alibi sæpe. q. d. Vindicandi gerit munus ad irroganda supplicia maleficis. Addit autem τῷ τὸ κακὸν πράσσοντι. Nam cum innocentem punit, non amplius Deo in eo ministrat.

Vers. 5. Ex his quæ hactenus de magistratu disseruit, colligit: *Ideo necessitas est obedire* vel *subjici.* Sed quia non hoc tantum quærebat apostolus, et non hoc tantum ex ipsius rationibus colligitur atque educitur, addit:

Non tantum propter iram, sed etiam conscientiam. Poterat enim aliquis cogitare, obediendum quidem esse magistratibus, sed propter eas tantum pœnas, quas magistratus irrogat, alias licere homini Christiano magistratus jugum, modo id alioquin illi tutum sit, excutere. Hoc ne quis cogitaret, propterea addit verba illa: *non solum propter iram* &c. quasi d. Eas ego rationes et causas attuli, ex quibus colligitur, quemvis magistratui non tantum propterea dicto audientem esse debere, ne sibi aliquid mali et pœnarum a magistratu accidat; sed etiam ne Deum ipsum ac conscientiam offendat, sicut et si videat, se pœnam magistratus effugere posse, nihil tamen adversus eum delinquat divinæ pœnæ metu, quam nullus eorum qui se magistratui non subjicit effugiet.

Vers. 6. *Propter hoc & censum penditis.* Novum præceptum per modum argumenti et rationis insinuat apostolus, nempe tributum esse pendendum magistratui. Sed maluit illud veluti pro concesso sumere, et ex eo argumentum insuper petere subjectionis magistratui debitæ. Tributi enim pensio subjectionis est signum et nota. Ideo dicit, *propter hoc*, id est, propter subjectionem, seu propterea quod subjecti estis. Subjungit autem rationem, qua ostendit, jure ab illis tributum exigi et pendi. *Ministri enim Dei sunt in hoc ipsum perseverantes.* Λειτουργὸς publicum ministrum, seu eum qui publicum

munus

munus gerit, significat, & proprie magistratui competit. *In id ipsum*, in hoc ministerium publicum intenti, & in illo perseverantes. Προσκαρτεροῦντες significat constantiam in aliqua re cum labore & molestia conjunctam. Quocirca æquum est ut tributis ab unoquoque subleventur, quandoquidem omnibus operam suam navant, & pro communi omnium salute excubant, & hoc solum agunt, nec privatas propterea res suas commode curare possunt, ac propterea opibus ac potentia ad defendendos bonos, & coercendos malos instructi sint oportet; id quod absque tributis fieri nequit.

Vers. 7. Postquam docuit, deberi magistratui obedientiam & tributum, non tantum humanis, verum etiam divinis legibus ac jure conscientias obstringente, generali præceptione de debitis unicuique reddendis eos hortatur ad reddenda etiam debita hæc magistratibus. *Reddite igitur omnibus debita, cui censum censum, cui vectigal, vectigal.* Census est tributum, quod vel in civium capita, vel etiam pro cujusvis facultatibus decernitur; ac magistratui penditur: Vectigal autem est tributum quod pro mercibus seu rebus quæ importantur & exportantur penditur.

Cui metum metum. Per metum potissimum intelligitur effectus metus, nempe obedientia. Qui enim aliquem metuit, ei etiam obedit, & qui obedit metuit, cum quod morigerum se præbet, metu faciat.

Cui honorem honorem. Honor in eo consistit, ut animi erga aliquem reverentiam ac submissionem externis signis, cum corporis gestibus, tum factis, tum sermonibus testemur.

Vers. 8. *Nemini quicquam debete.* Non quod obstringi nos alicui ulla in re nolit apostolus (id enim fieri nec semper potest, nec debet) sed ne ullam rem alicui jure debitam penes nos retineamus, sed competente tempore reddamus; nisi forte creditor tempus prorogет, & de jure suo volens cedat. Nihil enim aliud his verbis apostolus prohibet quam alienæ rei retentionem, quam ejus dominus ac creditor reddi sibi omnino cupiat, vel postulet: quia ejusmodi retentio omnis injusta est. At si creditor ipse de suo jure cedat, retentio illa injusta esse desinit.

Nisi ut diligatis vos invicem. Hæc dilectio tum de ipso charitatis affectu, tum etiam de effectis accipi potest. De affectu quidem, quia eum semper remanere oportet penes nos, licet alteri debitum reddere cogamur, & nihilominus solvere, hoc est, re atque opere præstare. Est enim istius debiti ea natura & indoles, ut dum solvitur retineatur. De effectis autem charitatis, quia in cæteris omnibus debitis datur aliquod tempus liberum post eorum solutionem: at in officiis charitatis præstandis nullæ sunt feriæ, nulla vacatio, nullum est temporis momentum, quo omnibus charitatis officiis defuncti ab eorum præstatione simus liberi: Semper subnascitur & subpullulat densa ejusmodi officiorum seges. Hic autem incipit altera Capitis pars, de charitate: ad quam præcipiendam & inculcandam a debitis solvendis occasionem sumsit. Affert autem causam apostolus, cur fideles inter se mutuo amore devinciri velit.

Qui enim diligit alterum legem implevit. *Alterum* dicit apostolus, ut ostendat, charitatis officia non restringi ad certos quosdam homines, sed tam late extendi, quam late patet alterius nomen. Charitatem sub euangelio non tantum ejusdem nationis, ejusdem religionis, status, conditionis hominibus debemus; sed cujuscunque tandem sint vel nationis, vel religionis, vel conditionis sive amici reipsa sint, sive minus: omnes suo quodam jure charitatem a nobis exigunt. *Quia qui diligit alterum legem implevit.* In verbo implevit est Enallage Hebraica temporis præteriti perfecti pro futuro; sed in hac enallage est major quædam vis & efficacia. Per legem autem intelligitur ea pars legis, quæ ad proximum spectat; quæ sola legis nomine interdum appellari solet, a majori præceptorum moralium parte appellatione sumta. Id vero quod de charitate dixit apostolus duobus probat argumentis: Unum est ab inductione præceptorum specialium desumtum. Quicunque enim vere diligit aliquem nihil contra ullum horum præceptorum quæ in Decalogo continentur, & ad proximum spectant, aliaque similia, peccabit.

℣.9. *Non concupisces.* Cum hæc verba speciale præceptum significent, nempe decimum; apparet, per eadem verba cap. VII. 7 speciale quoque præceptum intelligi.

Et si quod aliud preceptum. Hęc verba videtur addidisse tum propter pręceptum de honorandis parentibus, quod & in dilectione continetur; tum propter pręcepta multa, quæ passim legi addita sunt, de variis officiis erga proximum exercendis, verbi gratia de fœnore non accipiendo, de rumore falso de aliis non spargendo, & his similia.

In hoc precepto summatim comprehenditur. Quasi d. Horum omnium præceptorum, quæcunque aliquid ad proximum spectans vel jubent, vel vetant, summa est & compendium hoc:

Diliges proximum tuum sicut te ipsum. Proximi appellatio latius extenditur sub novo fœdere quam sub veteri. Sub veteri enim fœdere ad solos Judæos vel ejusdem religionis socios extendebatur; sub novo autem fœdere omnes homines complectitur, sive sint ejusdem, sive diversæ vel nationis vel religionis. In summa proximus est is, quicunque nobis vel humanitatis alicujus, vel necessitatis vinculo conjunctus est, præsertim si intercedat negotium aliquod, aut nos locus prope conjungat, & efficiat, ut aliqua in re operam ei nostram commodare possimus: quod ex Parabola Luc. 10 allata apparet. Illi enim homines qui longo intervallo a nobis remoti & sejuncti sunt, ac nobis plane incogniti, quibus nulla in re inservire possumus, proximi potentia potius sunt quam actu, itaque potentia non vero actu charitas nostra ad eos extenditur. *Quemadmodum te ipsum.* His verbis non significatur absoluta æqualitas charitatis istius, quam proximo debemus, cum charitate, qua nos ipsos complectimur; non æqualitas, inquam, sed similitudo his verbis exprimitur. Alioquin enim ipsa everteretur natura. Non frustra dicitur vulgo, ordinatam charitatem a se incipere. Sequeretur sane si omnimoda hic pręciperetur amoris erga nos & proximum æqualitas, neminem debere pati ut proximo minus sit quam sibi, inducendaque esset omnium rerum communio, sic ut nemo quicquam proprio ac privato jure possideat, ad quam communionem & æquabilem omnium rerum societatem Christi legibus ac disciplina nequaquam cogimur. Præterea cum sub lege hoc præceptum vigeret, ea tamen in proximum permissa erant, quæ nullus in seipsum designaret. Quis, si oculum aut dentem alicui excussisset, sibi vellet excuti? quis si in furto deprehenderetur noctu, ad mortem etiam cædi ac contundi? Cum igitur hęc dilectio erga proximum specialibus legibus attemperanda fuerit, parum liquet, eam nullo modo parem prorsus esse debuisse illi charitati, quæ nobis in nos ipsos innata est? Quocirca his verbis id tantum significa-

tur, similem atque vicinam admodum debere esse charitatem qua proximum complectamur ei, qua nos ipsos complectimur, & similes utriusque effectus esse debere: vel, quod eodem revera recidit, me debere id omne proximo præstare, quod mihi ipsi, si ejus essem loco, ab alio præstari vellem: quod ex Christi verbis manifeste colligitur, qui Matth. 7. 12 docet, hanc esse summam legis & prophetarum, ut omnia quæ nobis fieri ab hominibus vellemus, ipsismet faciamus. Summam autem summæ convenire necesse est, ac proinde diligere proximum sicut seipsum (quod hoc loco ab apostolo summa legis esse dicitur, & alibi etiam a Christo id esse dicitur) nihil aliud erit, quam facere alteri id omne, quod tibi, si ejus loco esses, fieri velles. Unde etiam colligitur, proximi appellationem tam late patere quam hominis. Homines enim Christus nominat quibus hoc officium præstari a nobis vult. Nam quemadmodum nos in necessitate aliqua constituti a quocunque tandem homine sublevari vellemus; sic vicissim, quisquis tandem sit, modo homo sit, is qui tuo eget auxilio ac opera, eam ipsi denegare, modo alioqui aliæ, eaque justior ac validior charitas permittat, non debemus. Charitas enim minor charitati majori, seu quæ major esse debet, ut submittere se jure potest, adversari, eamque tollere vel evertere non debet.

Vers. 10. *Charitas proximo malum non operatur.* Alterum est argumentum, quod probat, charitatem esse legis impletionem. q. d. Charitatis erga proximum ea natura est, ut illi malefieri non sinas. Atqui lex nihil aliud vult, quam ne proximo malefaciamus. Unde consequitur, eum qui charitate præditus est, legem implere. Quod si quis dicat, legem non tantum prohibere ne proximo malefaciamus, sed & jubere ut benefaciamus: respondemus, hæc bona quæ proximo exhiberi debere jubet, in eo tacite contineri, ne illi malefaciamus. Ea enim tantum bona lex proximo exhiberi jussit, quæ nemo nisi odio ductus alteri denegare potest, quæque talia sunt, ut in eorum denegatione malum proximo inferatur. Quocirca charitas ejusmodi quoque bona aliis præstanda a nobis exigit; quandoquidem & denegatio eorum malum continet & non nisi ab iratis & odio flagrantibus hominibus, vel saltem qui omnem humanitatis affectum exuerunt, proficisci potest.

Impletio igitur legis est charitas. Hæc verba ita accipi possunt; tum ut iis asseratur, in ipsa charitate seu dilectione proximi legis impletionem consistere; tum ut asseratur, charitatem esse causam ex qua impletio legis proficiscitur, sive ob quam fiat ut legem impleamus. Illud autem magis ad scopum apostoli pertinet.

Vers. 11. Jam transit ad tertiam capitis partem apostolus, qua generalis continetur admonitio ad veram vitæ sanctimoniam, & quandam vitiorum, quæ tum hoc, tam superiore capite reprehendit apostolus, depositionem. Καὶ τοῦτο. Hæc verba non proxime dictis, ad quæ veluti de via deflexerat apostolus, cohærent; sed universæ adhortationi apostolicæ subjiciuntur, quæ varias virtutes & officia Christiana nobis præscripserat, inprimis autem eas, quæ ad fugam hujus seculi, quod variis voluptatibus carnis indulget, tum ad pacem & concordiam cum omnibus colendam; in quibus etiam subjectio magistratui, de qua proxime egerat, & omnis generis justitia, quæ in tribuendo cuique id quod suum est cernitur, spectant. In quibus & nominatim ea vitia taxat ac reprehendit, quæ virtutibus istis opponuntur, quales sunt, comessationes, ebrietates, cubilia, lasciviæ, nequitiæ, quorum sectator seculo huic conformis redditur, lites & zelus. Nam & in epistola ad Titum c. 3. illis virtutibus, quæ in subjectione & obedientia erga magistratum consistunt, opponit malitiam, invidiam, odium. Καὶ τοῦτο, *Idque.* Quam particulam subjicere solemus cum rem vel amplius declarare, aut amplificare, aut causam ejus afferre volumus, eamque persuadere. Subaudiendum autem est verbum *facite*, vel aliud aliquod simile. Causa statim affertur verbis sequentibus.

Scientes tempus. Scientes in quo temporis articulo nunc versemur, atque adeo quid hoc tempore agendum; vel qualenam hoc sit tempus, cui rei aptum atque opportunum, imo destinatum. Καιρὸς enim non simpliciter tempus, sed tempus rei alicui apprime commodum & conveniens, vel certum temporis articulum significat. Ideo, inquit omnia ad quæ hortaturus sum, facite, quia optime nostis, alia nunc fluere tempora, quam quæ ante cognitionem Christianæ religionis fuerunt: nostis optime, quid tempora hęc postulent; vel quanta commoditas & opportunitas nos ad omnis generis virtutem ac honestatem invitet.

Id quod amplius explicare volens addit: *quod hora jam sit nos ex somno excitari.* Per somnum intelligit vitiorum somnum, seu peccandi licentiam ac securitatem, quæ multorum peccatorum est mater. Quia enim illi qui dormiunt ac sopiti sunt, securi sunt, nihil timent, nulla in re sibi consulunt ac prospiciunt; ideo qui peccatis variis suaviter indulgent, sibi ac saluti suæ nequaquam prospiciunt, pœnas ac perniciem sibi imminentem non vident, non metuunt, dormire dicuntur, ac cum hominibus somno sepultis conferuntur. Ex hoc somno surgendi (& cognoscendi quam misere pereant omnes qui peccatis indulgent) horam jam esse dicit apostolus, non respiciens ad initia agnitę religionis Christianæ (quamprimum enim nobis exoritur divinæ veritatis lux, statim est tempus ex hoc somno sese proripiendi) sed multo magis respiciens ad temporis non exiguum spatium in Christiana religione exactum; ob quod factum est, ut Sol iste veritatis propius ad nos accederet, pleniore adhuc luce ac die in animos nostros invecta.

Idcirco addit: *Nunc enim est propior salus nostra quam cum credidimus.* Id est, tempus quidem & hora este somno surgendi quamprimum sol exoritur; sed ubi jam horis aliquot lucem diffudit, ac nobis vicinior effectus est, multo certe urgentior & major surgendi evigilandique causa est. Cum autem manifestum sit, apostolum in his verbis allegoria ab exortu solis ac diei sumta uti, apparet, quomodo hæc verba intelligi debeant. Per salutem nimirum intelligendam esse non ipsam salutem nudam & in se considerandam, sed quatenus nobis affulget, & instar solis cœlestem exorta lucem affert animis, & omnes ignorantiæ tenebras fugat & dispellit, quatenus in Christi divina religione revelatur. Salus autem pro divina salute sumi debet; subjectum occupans pro adjuncto occupato per Metonymiam. Hoc sensu dicitur in sermone fuisse vitam, & vitam esse hominum lucem, quæ luceat in tenebris. In Christo enim, qui Sermo est, non fuit vita ipsa, sed in doctrina ipsius de vita, nempe immortali, quæ doctrina est hominum lux ac sol, qui omnes tenebras fugat ac dispellit. Propior autem illis dicitur fuisse quam cum crederent, hoc est, cum primum credere inciperent, seu doctrinam Christi amplecterentur; quia illam clarius, plenius, exactius cognoverunt; aut saltem cognoscendi occasionem habuerunt. Ita de veritate divina ac premio salutis loquitur tanquam de sole.

ſole. Sol enim poſtquam exoritur ſemper propius ad nos accedit, & clariorem nobis præbet lucem. Nam quod ſol iſte corporalis naturali curſu iterum recedat, & noctem reducat, id in hoc ſpirituali ſole non conſiderat apoſtolus. Simili ratione ſpiritualis iſte ſol in animis noſtris ſubinde pleniori & uberiori luce animos noſtros complens accedere ad nos videtur, ſuoque acceſſu noctem veluti fugare ac propellere. Unde eleganter ſubjicit apoſtolus:

Verſ. 12. *Nox proceſſit, dies appropinquavit.* Quemadmodum noctis tenebræ a ſole veluti propelluntur, & tanto longius recedunt, quanto ſol propius accedit: Sic iſto ſolis ſpiritualis acceſſu omnes ignorantiæ tenebræ fugantur procul. Dies autem hoc loco appropinquaſſe dicitur non ortus ſui ratione, nam hoc modo minus efficeret apoſtolus quam volebat & res erat; quantulum enim hoc fuiſſet dicere, ſpiritualis iſtius diei ortum appropinquare? ſed ratione ipſius lucis, quam ſol ſupra horizontem noſtrum elatus ſpargit, quæque diem naturalem efficit, eamque ob cauſam dies appellari poteſt; & ſolem ipſum comitatur. Quare quo propius ſol ad nos accedit, tanto propius & ipſa nobis adducitur, tantoque magis nos illuſtrat. Idque hoc loco exprimere voluit apoſtolus: q. d. longe retroceſſit ac fugata eſt nox, & ſpirituales tenebræ, quæ è divinæ veritatis defectu & abſentia oriuntur, & cauſa ſunt ignorantiæ (quæ in hac ſimilitudine magis reſpondet cæcitati, eſtque privatio viſus; in tenebris enim oculi omnium caligant) divinæ veritatis: ea vero quatenus plenius atque exactius nobis explicata eſt, veluti appropinquavit, ac, ut ſic dicam, meridiem induxit. Quod ſi nos nihilominus adhuc caligine ignorantiæ circumfuſi ſumus, vel in peccatis dormimus, id noſtro fit vitio & culpa qui oculos aperire nolimus, vel omni pudore ac verecundia proſtituta in ipſo meridie ſtertamus.

His dictis & eleganter & appoſite monitionem ſuam ſubjicit apoſtolus: *Deponamus igitur opera tenebrarum.* Quandoquidem plena luce colluſtrati ſumus, deponamus opera quæ tenebris conveniunt, & in tenebris patrari ſolent. Quid enim turpius ac fœdius eſt quam in plena luce committere ea quæ tenebris ac latebris ſunt digna? Tenebræ hoc loco ſpirituales tenebras ſignificant, quæ in divinæ veritatis privatione ac defectu conſiſtunt, ac proinde ignorantiam divinarum rerum pariunt. Divina veritas ſeu doctrina Chriſti de ſalute noſtra veluti lux eſt quædam, quæ res divinas abditas ac latentes illuſtrat, ac efficit ut oculis animi noſtri cerni poſſint. Paulus dicit, Chriſtum illuminaſſe vitam & incorruptibilitatem per euangelium. Harum tenebrarum opera ſunt peccata; tum quod tenebris ejuſmodi plane conveniant, tum quod ab illis producantur & originem trahant. Non dubium enim videtur, quin apoſtolus nominatim deſignet ejuſmodi peccata, quæ non ſolum ſpirituales tenebras quærunt, ſed etiam proprie dictas; qualia ſunt inebriari, (præſertim in illis regionibus, in quibus infame flagitium eſt inebriari) ſcortari, & alias inpuras exercere libidines. Talia enim homines pudore prohibiti non audent in plena luce patrare, ſed tenebras ac latebras quærunt. Nox enim pudore caret, juxta illud Poëtæ:

Nox & amor vinumque nihil moderabile ſuadent:
Illa pudore vacat, Liber amorque metu.

Simili ratione idem apoſtolus ab ebrietate homines Chriſtianos dehortatur, nempe quia ebrietas ſit nocturnum vitium, Chriſtiani autem ſint diei filii 1 Theſſ. 5. 7, 8. Quæ eſt ratio hac in parte lucis ac diei proprie dicti, eadem multo magis eſt diei ac lucis ſpiritualis; quæ cum ſemper luceat ac duret, ſemper etiam ab ejuſmodi nocturnis vitiis abſtinendum eſt. *Et induamur arma lucis,* Ὅπλα τοῦ φωτός. Appellatio τῶν ὅπλων, late patet, nec de armis tantum uſurpatur, ſed etiam de veſtitu ac ornatu. Qua ratione etiam videtur Petrus hac voce fuiſſe uſus 1 Pet. 4. 1.

Verſ. 13. Sequentia verba, *ut in die decore ambulemus* oſtendunt, vocem ὅπλων de ſimplici corporis cultu ac veſtitu ſumi.

Indumenta lucis ſunt omnis generis bona opera. Talibus enim ornari ac indui huic luci ſpirituali ac diei optime convenit. *Ut in die decore ambulemus*, q. d. Ideo volo vos indumenta luci ac diei convenientia ſumere, quia interdiu homines decore incedunt, ſeu honeſto ac decoro habitu cultuque corporis utuntur. Quid enim turpius ac fœdius eſſet, quam vel nudum, vel ſeminudum & induſio tectum, vel diſcinctum, aut alio aliquo modo indecoro veſtitum, in plena luce in omnium hominum conſpectu apparere? Quia autem proprie dicta dies a nobis requirit honeſtum & decentem cultum; ita multo magis requirit a nobis ſpiritualis iſta animos illuſtrans dies, ut pulcherrimo nos virtutum ornatu ornemus, omnem autem peccatorum turpitudinem deponamus; cum dies illa ſpiritualis turpitudinem peccatorum multo magis ac melius detegat, quam dies proprie dicta nuditatem corporis, & quicquid eſt in cultu corporis indecorum. Oſtendit apoſtolus, tum quis ſit iſte indecorus & inhoneſtus cultus, quem vitare in hac luce conſtituti debemus, tum quis decorus, & luci iſti conveniens.

Prius continetur his verbis: *non comeſſationibus & ebrietatibus, non cubilibus & laſcivus, non contentione & zelo.* Particula *in* ſubaudiri debet. *Comeſſationes* ſunt convivia, in quibus nimirum indulgetur carnis cupiditatibus, & congreſſus voluptatis tantum cauſa inſtituti, vel ſaltem per voluptates exacti. Committit hoc vitium tam is, qui nimias & nimium exquiſitas, delicatas ac ſumtuoſas apparat dapes; tum etiam convivæ, cum non ſolum nimis voluptati indulgent, ſed etiam cum ejuſmodi conviviis libenter interſunt. Ad comeſſationes autem pertinent aliæ quædam voluptates, quæ ad homines nimia & immoderata, ac per ſe carnali lætitia replendos pertinent: ut ſunt varii luſus ac joci, inprimis choreæ ac ſaltationes, quæ ſolutum prorſus omni devotione animum, & laſcivie otis carniculæ petulantia agitatum declarant. Cum comeſſationibus recte conjungunguntur ebrietates, qui exceſſus ſunt in potu: quos in plurali numero, quemadmodum & comeſſationes nominat propter earum frequentationem.

Cubilia ſunt omnes Venereæ & impuræ ac illicitæ voluptates, quæ comeſſationes & ebrietates conſequi ſolent. Calefacto enim ventre, ut quidam dixit, caleſiunt etiam ea, quæ ſunt ſub ventre. Unde recte in fine capitis monet apoſtolus, ne nimium indulgeamus carni, & cuticulam curemus.

Ἀσέλγειαι, *laſcivia* ſunt, cum quis externis ſignis interius latentem impuræ voluptatis appetentiam prodit; qualis eſt limus oculorum aſpectus, turpis corporis motus geſtuſve amplexationes, impuri contactus, & ſimilia. Hujuſmodi laſciviæ comeſſationes & ebrietatem libenter comitantur aut ſequuntur.

Contentiones nihil aliud ſunt quam verborum quędam pugnæ ac dimicationes, cum alter alteri cedere non vult; cum animus utriuſque ira & indignatione calet, vox intenditur, & quod fieri ſolet, convicia fere perſonant, &

verborum acrimonia vulnerantur & exulcerantur animi. Contentiones tandem abeunt in odia & inimicitias, inimicitiæ in dissidia & sectas, sectæ in bella ac pugnas. Zelus contentionum origo est, & nil aliud quam affectus ac commotio animi ad contentionem excitans; seu studium de honore ac dignitate cum altero certandi, quo fit ut rivalem & æmulum pati nolis, sed totum tibi honorem & existimationem vindices, & quicquid æmulo accedit laudis & honoris, id tibi detractum putes. Hoc animorum veluti incendium inter homines ejusdem conditionis & idem iostitutum habentes, modo alioquin sint aliquo modo pares, nec longe ab invicem absint, vel saltem abesse sibi videantur, facili negotio excitari solet, sive in ecclesia, sive in republica. Fit enim interdum ut nonnullis honorem non invideamus, vel quia nimis sunt clari, vel nobis nimium conjuncti, ut sunt amici, parentes; vel quia nimis longo intervallo nos antecedunt, sic ut videamus nos nullo modo posse cum iis pari passu incedere.

Vers. 14. *Sed induite Dominum Jesum Christum.* Id est rationem vivendi a Domino Jesu præscriptam, seu opera omnia, quæ Dominus Jesus in sua sanctissima religione præscripsit.

Et carnis curam ne facite in cupiditates. Ne videretur plus nimio esse regidus in carnem, & omnes carnis voluptates excludere, ac simul ut præscriberet rationem ejusmodi peccata quæ reprehenderat evitandi, ostendit intra quos fines ac limites corporis nostri cura debeat consistere. Curandum quidem est corpus, & ejus desideriis in cibo, potu aliisque rebus ad conservationem ejus spectantibus indulgendum; sed moderate, quantum nimirum vita, vires, valetudo, corporisque recta constitutio requirit, non autem eo usque ut corpus lasciviat, & in varias luxuriet cupiditates, quæ ex immoderata corporis cura & vita delicata velut uberrima segete proveniunt.

CAP. XIV.

ARGUMENTUM.

Absoluta tractatione de variis virtutibus, quibus homines Christiani præditi esse debent, & de vitiis, quibus carere, in sequentis Capitis initio agit de rebus liberis & indifferentibus. Duæ autem videntur esse hujus capitis partes. In prima utrosque, tum eos quibus hæc Christianæ religionis pars erat cognita & explicata, tum eos quibus hæc libertas minus est nota, instruit ac informat, quomodo de se invicem sentire, & quo loco alii alios habere debeant. In altera eos potissimum qui hanc rerum indifferentium notitiam habent monet, ne hac scientia sua in aliorum perniciem abutantur, ne id, quod sibi liberum & in religione Christiana concessum sciunt, tum sibi permittant, cum illi qui hac scientia sunt destituti, offendi possunt; simul etiam non obscure monet infirmos, ne quid dubitante conscientia faciant.

Vers. 1. *INfirmum fide suscipite.* Ab illis incipit præceptionem, qui earum rerum quas liberas esse Christiana religio voluit, seu quas nec jubet fieri, nec vetat, notitiam habent. Tales enim sunt firmi fide, seu firmam fidem habent, quam 1 Cor. 8. 7, 10, 11 cognitionis nomine appellat. Fides hoc loco sumitur pro assensu Christianæ religionis dogmatibus præbito. Qui ergo vel nondum omnibus dogmatis, nempe iis quæ sunt de rebus istis liberis ac indifferentibus assensum præbet, licet eum præbuerit iis dogmatibus quæ sunt de rebus ad salutem necessariis, seu quæ circa essentialia fidei versantur, infirma est fide, (nam qui nondum est assensus posterioris generis dogmatibus, non infirmam fidem, sed potius nullam habet) & nondum plene ac perfecte credit, sed dubius adhuc hæret animi, ac nescit in quam partem assensum inclinare debeat. Ex una parte movetur autoritate divinorum virorum hanc libertatem inculcantium, eorumque rationibus & argumentis; ex altera movetur autoritate legis. Hi ergo fidem jam aliquam, id est assensum aliquem habent, sed infirmum adhuc & vacillantem.

Ejusmodi ergo homines jubet apostolus προσλαμβάνεσθαι. Προσλαμβάνεσθε, suscipite, pro fratre agnoscite, ad consortium & communionem vestram admittite. Hæc enim susceptio ex subjecta materia seu personis ietelligi debet. Hoc verbo utitur de Deo vers. 3, de Christo infra cap. xv. 7. Ex susceptione ista nihil aliud sequitur, quam ut sese invicem amore fraterno complectantur, & Christiana societate dignos judicent.

Μὴ εἰς διακρίσεις διαλογισμῶν. Jubet quidem infirmiores suscipi, sed non εἰς διακρίσεις διαλογισμῶν. Hæc verba varie explicantur a variis. Duæ autem sunt præcipuæ explicationes, & ad quas cæteræ redeunt, quæ ex duplici horum verborum significatione oriuntur. Διακρίσεις enim potest significare dubitationem: quo sensu sæpe sumitur verbum διακρίνεσθαι; cujus rei exemplum, ne longe abeamus, ultimo hujus capitis versu extat. Διαλογισμοὶ significare possunt cogitationes animi. Ex hac istorum verborum significatione orietur his sensus: infirmum in fide non esse eum in finem in societatem Christianam suscipiendum, ut magis adhuc reddatur dubius in animo suo, ut animus ejus turbetur & inquietus reddatur, sic ut prorsus nesciat, in quam partem sese debeat vertere, unde postmodum fiat, ut de omnibus etiam aliis doctrinæ Christianæ partibus dubitet, & in ea fluctuet, & abjiciat penitus, vel etiam eo facile adducatur, ut contra conscientiam aliquid faciat. Quisque potius in sua sententia relinquendus est, quam ut tale quippiam fiat. *Quisque*, ut paulo post inquit apostolus, ἐν τῷ ἰδίῳ νοῒ πληροφορείσθω. Leniter cum talibus festinandum est. Sæpe enim præstat, ut aliquis in talibus quiescat, quam ut cogitationibus & dubitationibus agitetur, vel alienior a Christiana religione ac veritate fiat, et contra conscieutiam aliquid designet.

Alter sensus ex alia horum verborum significatione manat. Διακρίσεις enim significare etiam possunt dijudicationes, διαλογισμοὶ mutua colloquia seu disceptationes. Itaque sensus erit: infirmum fide non esse in eum finem in Ecclesiæ consortium recipiendum, ut eum disputationibus turbemus, ut cum eo intempestivos instituamus dialogos, sic ut ille postmodum magna cum tristitia ac tædio dijudicare cogatur ultro citroque dicta. Hoc enim est disputationum hujusmodi consequens, quod positum videtur pro antecedente. Reprimit ergo apostolus hunc disputandi pruritum. Multi enim ejusmodi infirmos homines nacti præclaram sese occasionem nactos putant perpetuarum & intempestivarum disputationum.

Vers. 2. *Hic quidem credit edere omnia.* Exemplo rem illustrat apostolus, & simul ostendit causam, cur istud præceptum tradiderit: nempe quia sit diversa de rebus liberis sententia; alioqui, si nulla esset sententiarum ac opinionum diversitas, nullus etiam esset locus huic præcepto. Commemorat autem diver-

fas sen-

sas sententias, primum in ciborum, deinde in dierum delectu. Hoc enim dissidio tum maxime agitabatur Christi ecclesia. Circa delectum ergo dissensionum hoc loco explicat apostolus.

Hic quidem credit. Id est, firmiter persuasus est, *edere omnia*, seu licere edere omnia. Non enim de necessitate edendi omnia loquitur apostolus sed de facultate. Nam qui crederet necessarium ut omnia edamus, non minus infirmus esset ac rerum divinarum ignarus quam ii, qui nonnulla credunt esse non edenda. *Omnia*, id est, quævis, quosvis cibos. Non enim collective hæc vox *omnia* sumi debet, sed distributive. Huic opponit apostolus infirmum, ostendens, eum qui persuasus est, omnium ciborum usum sibi esse permissum, esse firmum fide, seu majorem habere notitiam dogmatum Christianæ religionis.

Qui vero infirmus est, id est, qui adhuc ignorat, quousque sese Christiana libertas extendat, seu qui ea de re dubitat, nam qui dubitat nondum vere scit.

Herbas edit vel *olera*. Animi enim opinionem ac persuasionem facta solent consequi. Nam quod quisque sibi licere vel non licere credit, id etiam vel facere solet, vel non facere; præsertim is, qui aliquid illicitum plane putat, aut saltem dubitat, si virtutem ac pietatem cæteroqui amet ac Deum metuat, quod hic de Christianis tacite pro concesso sumitur, ab eo abstinere consuevit. Nam qui liberum tantum aliquid sibi esse putat, non semper libertate sua aut utitur, aut etiam uti debet. Olera autem istum infirmum edere dicit apostolus, non quod solorum olerum usum sibi licitum putet, aut etiam iis solis perpetuo utatur; sed quod persæpe, metuens ne in aliquem cibum in lege vetitum, seu ex disciplina legis impurum incidat, solis oleribus aut herbis, quarum nullam lex prohibuit, maluit esse contentus. Nonnulli per Synechdochen Speciei olera pro omnibus cibis in lege permissis hic accipiunt, sensu non multum diverso.

Vers. 3. *Qui edit, non edentem ne vilipendat*. Hic jam utrisque tam firmis quam etiam infirmis præceptum dat, quomodo sese alter erga alterum gerere debeat. *Qui edit*, nempe omnia, seu quosvis cibos. Id est, qui sibi licitum putat quibusvis cibis vesci, melius libertatis ac disciplinæ gnarus; *non edentem*, nempe quosvis cibos, nam alioquin eum edere est opus, & jam dixit eum olera edere. *Ne vilipendat*. Scientia enim inflat, ignorantia est despectui. Valde igitur convenienter firmos istos & scientia præditos monet, ne istos istarum rerum adhuc ignaros contemtui habeant.

Et qui non edit, edentem ne judicet. Μὴ κρινέτω. Κρίνειν hoc loco, ut alibi sæpe, positum est pro κατακρίνειν, ex Hebræorum usu, qui compositis verbis destituuntur. Vult ergo apostolus, ne infirmi isti firmos damnent, seu de illis damnatoriam sententiam pronuncient, illos gratia divina & salute æterna indignos judicent. Quemadmodum enim illis qui firmi sunt hoc vitium solet adhærescere, ut infirmos vilipendant; ita vicissim id infirmi in more habent, ut firmiores damnent, ex sua opinione rem metientes. Addit apostolus rationem:

Deus enim ipsum suscepit. Id est, pro suo agnovit, illum recepit in gratiam, suo eum favore & paterno amore dignatur. Hæc ratio apostoli æque ignota esse videtur illi qui edentem damnat, quam id ipsum quod vult concludere, nempe non esse damnandum edentem; præsertim si is qui damnat firmiter sit persuasus, edentem peccare in Dei mandata. Qui enim novit, Deum edentem in gratiam suscepisse, quomodo eum damnare potest? qui si damnat quomodo scire poterit eum in gratiam a Deo fuisse receptum? Videtur igitur dubium per æque dubium, seu idem per idem probare apostolus. Sed animadvertendum est, apostolum nihilominus rem obscuram probare per id quod notius esse poterat & debebat. Nam quod ad eos attinet, qui ex gentibus Christi disciplinam amplexi fuerant, nec unquam legem Mosaicam viderant, nedum observarant, an obscurum esse poterat, eos in gratiam a Deo fuisse susceptos, ex illis divini spiritus donis, quæ uberius in eos effundebantur? Hinc Petrus, recitata historia, quomodo in homines gentiles Deus spiritum sanctum effudisset Act. 11. 17: Si, inquit æquale donum ipsis Deus dedit quemadmodum & nobis qui credidimus in Dominum Jesum Christum, ego quis fui potens prohibere Deum? Et iterum Act. 15. 8: Cognitor cordium Deus testatus est illis (gentibus quæ crediderant) dans illis spiritum sanctum quemadmodum etiam nobis, & nihil discrevit inter nos, & illos fide purgans (seu cum purgasset) corda eorum. Quibus addit: *Nunc ergo quid tentatis Deum, ut imponatis jugum super collum discipulorum* &c? Quocirca hæc ratio non sola autoritate apostoli nititur, sed & clarissimis signis & argumentis. Quod vero ad Judæos attinet, eos etiam absque ceremonialis legis observatione a Deo in gratiam fuisse per Christum receptos, nemo dubitare poterat, qui gentes hac lege solutas esse credidit; nisi simul crederet, Judæis duplo majus onus esse impositum quam gentibus, & gentes quidem per solam Christi gratiam & fidem servari, Judæos autem nequaquam, & sic gentium longe meliorem esse conditionem quam Judæorum sub Christo rege suo viventium: quod nemo non videt absurdissimum esse. Numerantur enim ni fallor 613 leges Judæis olim per Mosen datæ, quarum vel major, vel media saltem pars sunt forenses, seu judiciales & ceremoniales: quantum igitur hoc fuisset jugum, si Judæi præter Christi mandata, quibus solis obstringerentur gentes, 300 insuper & amplius legibus onerati fuissent.

Vers. 4. *Tu quis es qui judicas alienum servum*? Altera ratio. Judicare (id est, damnare) servum nemini licet nisi ejus domino, vel illi qui hujus rei potestatem a servi domino accepit; nisi forte in ipsum quoque dominum aliquod habeat imperium. Id quod hic ne cogitari quidem poterat. Damnare enim & absolvere ejus demum est, qui jus & potestatem aliquam habet in alterum. Tu ergo quis es, qui tibi sumis has partes? Vide quantum tibi præsumas & arroges, qui non tuum, sed alienum, non hominis, sed Dei servum, nec in tua, sed in aliena prorsus & ad te minime pertinente causa judicare & damnare audes. Annon agnoscis, te longe viliorem esse, quam cui id liceat? Perpende tantum statum & conditionem tuam. Quod si nemini licet, in propria etiam privataque causa & injuria judicare eum qui mei juris non est, nec ullo mihi modo subjectus, quomodo tibi licebit in aliena prorsus causa eum judicare, qui alieni prorsus est juris, quales sunt alieni servi ac subditi? In hac autem ratione non sumitur pro concesso, quod in priore ponebatur, nempe servum hunc, de quo agitur, a Deo in gratiam fuisse receptum, & sic Domini sui sententia absolutum: sed non constare saltem certo, eum fuisse a domino suo, ad quem totum hujus rei judicium pertineat, dam-

natum; ita ut is qui eum damnare velit, non ſequatur Domini illius ac judicis ſententiam, ſed antevertat.

Proprio Domino ſtat aut cadit. Stare hoc loco non eſt a peccato eſſe immunem, cadere autem peccare: (quaſi dicere velit, Dominum ſuum, non te, ſive peccet, ſive non peccet, afficit vel non afficit injuria, tua nihil intereſt:) ſed ſtare hoc loco eſt a damnatione liberum & immunem eſſe, damnationem effugere, ſeu abſolvi. Qui abſolvitur & a pœna liber pronuntiatur, ſtare dicitur atque in judicio conſiſtere: vel, quod eodem recidit, ſtare eſt incolumem eſſe, quo ſenſu ſumitur hoc verbum quoties caſui & ruinæ opponitur, ut ſtare ſalutem & indemnitatem ac incolumitatem, caſus autem interitum declaret. *Cadere* ſimiliter eſt cauſa cadere, damnari, pœnæ ſubjici. *Proprio ergo Domino ſtare vel cadere* nihil aliud erit, quam ad Domini arbitrium vel abſolvi vel damnari. quaſi d. Non tuo hæc res ſtabit aut definietur judicio ſeu arbitrio fruſtra te huic immiſces negotio: ex nutu & arbitrio proprii Domini totum hoc pendet negotium. Sed ne quis putaret, in dubio id relinqui, ſeu nihil adhuc eſſe a Domino hac de re definitum ac pronunciatum, adeo ut non immerito liceat ambigere, utrum Dominus iſte eos qui ſibi quorumvis ciborum uſum permiſſum putant, abſolvere aut damnare velit, ſubjicit apoſtolus:

Stabit autem, ſeu ſtatuetur autem, id eſt abſolvetur, & ab omni pœna liber ac indemnis pronunciabitur.

Potens enim eſt Deus ſtatuere ipſum. Per [illegible] quandam ſatis frequentem et uſitatam loquitur apoſtolus. Solemus enim ſæpe cum aliquid alicui promittimus, ſolius potentiæ divinæ meminiſſe, benignitate ac voluntate divina quodammodo præſuppoſita, ac ſi tota res tantum in potentia divina verteretur, qua poſita ſecuturus ſit omnino effectus. Sic hoc loco ex eo, quod Deus potens ſit hunc ſervum abſolvere, vult apoſtolus colligi, eum & abſolutum iri. Cum quis dubitat, hoc vel illud Deum facturum eſſe, ſolemus dicere, an Deus id præſtare non poteſt? an Deo id facere non eſt integrum? ac ſi nulla ad hanc rem alia re ſit opus quam id faciendi poteſtate; cum tamen ſæpe de voluntate major eſſe poſſit dubitatio. Δυνατὸς autem hoc loco non de ſolis viribus id præſtandi, ſed potius de poteſtate ac jure id præſtandi ſumi debet, quæ poteſtas ſimul etiam vires ipſas ac robur id efficiendi includit, aut ſibi adjunctas habet.

Verſ. 5. *Hic quidem judicat diem præ die.* Ad aliud genus controverſiarum tranſit apoſtolus ad dierum delectum. *Hic judicat diem præ die.* Κρίνειν hoc loco eſt æſtimare, quia judicium ſine æſtimatione fieri nequit, cum judicare nil aliud ſit, quam quanti rem aliquam facias vel tecum rationem inire, vel apud alios dicere: vel ſimplex poſitum eſt pro compoſito, nempe pro προκρίνειν; id eſt, antefero (quanquam hæc ſignificatio non habet locum in ſequenti particula) aut ἐγκρίνειν, quod interdum ſignificat approbo, videturque opponi τῷ ἀποκρίνειν. Diem autem præ die æſtimare nihil eſt aliud, quam unum diem altero ſanctiorem præſtantioremve putare, ac propterea magis obſervandum ac ſanctificandum eſſe; qualis erat ſub lege dies ſabbati, neomeniæ ſeu novilunii dies, quales dies erant feſtorum anniverſariorum. *Hic vero judicat omnem diem*, id eſt, æſtimat peræque omnem diem, omnes dies æqualis dignitatis eſſe putat, quemadmodum etiam natura æquales ſunt.

Unuſquiſque in ſua ſententia plene confirmetur. Uterque iſtorum det operam, ut id, quod hac in parte ſentit, ſive verum ſentiat, ſive falſum, firmiter ſentiat: non quod ita fieri per ſe multum referat, imo quod attinet falſas perſuaſiones, præſtaret per ſe in iis quam maxime eſſe dubium, ſed per accidens, ratione factorum. Qui enim in ſententia ſua dubius eſt & incertus, id quod facit non facit ex fide. Quicquid autem ex fide non eſt, peccatum eſt, ut infra loquitur apoſtolus.

Verſ. 6. *Qui ſapit diem, Domino ſapit.* Conjungit apoſtolus utrumque exemplum diverſarum ſententiarum, tum ratione dierum, tum ratione ciborum, & nova ratione oſtendit, non debere iſtos, qui hac in parte diverſum ſentiunt, ſeſe mutuo vel contemnere vel condemnare. Quid ſit *diem ſapere*, patet ex ſuperioribus. Quod enim prius dixerat judicare id eſt æſtimare diem præ die, nunc dicere videtur diem ſapere. Aliquid tamen hac phraſi diverſum ſignificari poteſt, quod prioris illius ſit conſequens; ita ut ſapere diem nihil aliud ſit, quam diei, hoc eſt dierum obſervationi addictum eſſe, deditum eſſe, in dierum obſervatione occupari. Simili ſenſu dicitur ſapere ea quæ carnis, aut quæ ſpiritus ſunt, id eſt in iis quæ carni aut ſpiritui ſapiunt, totum eſſe, iis eſſe addictum, in illa ferri. *Domino ſapit.* Dominus hic eſt finis cui, finis cui, id eſt in Domini honorem id facit, nempe ratione conſilii ſui & intentionis: ideo diem ſapit, ideo dierum obſervationi eſt addictus, quia exiſtimat hoc a Domino præceptum eſſe, & ad honorem ejus ac laudem ſpectare, aut ei gratum atque acceptum eſſe.

Qui vero non ſapit, Domino non ſapit. Non quidem quatenus hic qui dies non obſervat, ſemper id ea intentione aut facit, aut facere etiam debeat, ut Dominum honore afficiat. Alia enim eſt ratio earum actionum quæ præceptæ ſunt a Domino, vel præceptæ exiſtimantur, alia earum quæ ſunt liberæ ac permiſſæ. In illis ita reſpicitur ad Dominum, ut in honorem ejus, ac propter ipſum tanquam finem ultimum fiant; in iſtis vero ſpectare poſſumus nos ipſos, & privatim noſtrum commodum, etſi nullus alioquin peculiaris honor aut gloria redundet ad Dominum, dummodo ſemper eo referamus oculos & animum, quod id Domini voluntati ac legibus non ſit adverſum, ſed ab illo nobis permiſſum, quod qui facit, dum ſua libertate utitur, Domino ea uti vere dici poteſt. Ad Dominum enim eatenus reſpicit, quatenus id illo permittente facit, nunquam alioqui facturus. Ita & hi & illi ad Dominum reſpiciunt, & ex ejus vel juſſis vel indultionibus facta ſua & actiones moderantur. Non de eo autem loquitur apoſtolus quod reipſa ab unoquoque Chriſtianorum fiat, ſed quod fieri debeat, & quod unuſquiſque Chriſtianorum profiteatur ac præ ſe ferat, quodque quam diu in contrarium firmis & evidentibus argumentis deſtituimur, de unoquoque ſentire & credere debeamus.

Qui edit. Domino edit. Hæc verba ex præcedentibus facile intelliguntur. Gratias enim agit Deo. Argumento id oſtendit, eum qui quovis cibo veſcitur, reſpectum habere ad Dominum, quatenus id Dominum ſibi permiſiſſe credit. Quia, inquit, gratias agit Deo, cibum quemvis ac ejus uſum pro divino agnoſcit beneficio. At ſi ejus uſum illicitum eſſe crederet, atque a Deo interdictum, quomodo eum pro divino beneficio agnoſceret?

Et qui

Et qui non edit, Domino non edit. Hæc verba similiter ex superioribus intelliguntur.

Et gratias agit Deo. Omittit particulam causalem *enim*: quia hæc verba respectu istius qui a cibis quibusdam abstinet, non tam causam & rationem continent, cur ille qui non edit, Domini causa, in *Dominum* tanquam in finem respiciens non edat (id enim per se manifestum est) quam paritatis cujusdam & æqualitatis inter hunc & illum, qui edit quosvis cibos causam. Si enim hæc verba de isto qui non edit omisisset Apostolus, poterat aliquis cogitare, illum qui edit longe rectius ac melius, & plane ex Domini voluntate id facere, quia hac ratione locus relinquitur gratiarum actioni *Deo*; istum vero qui non edit non habere de quo gratias agat, ac proinde etiam gratias non agere. Hoc ne quispiam cogitaret, ideo apostolus addit, hunc quoque nihilominus gratias agere, licet non pro illis cibis quos immundos & illicitos putat, sed pro aliis quorum usum sibi permissum putat, seu pro eo, quod Deo hos vel illos cibos sibi concedere libuerit.

Vers. 7. *Nemo enim nostrum sibi ipsi vivit.* Argumento probat apostolus, quemvis Christianorum hominum, sive libertate sua utatur, sive non utatur, propterea quod eam sibi minime concessam putet, aut saltem ea de re ambigat, ad Dominum ea in parte respicere, & ejus voluntati ac nutui, vel indultioni saltem sese attemperate: idque de unoquoque sentiendum esse, quamdiu aliter non constat. Quod enim aliquis & profitetur, & præ se fert se facturum, & facere vi professionis suæ tenetur, eum id facere, nisi contrarium sentire cogaris, præsumendum est. His autem hujus versiculi verbis id probat Apostolus, quod tacite in sua propositione vi oppositionis complexus est. Qui enim dicit, aliquem Domino quidpiam facere, vel non facere, simul innuit, eum non sibi ea in re indulgere, ita ut ad Dominum ejusque voluntatem suas actiones non referat. Hoc ergo quod in illa propositione latet, probat his verbis Apostolus: quia nemo nostrum sibi ipsi aut vivit, aut moritur. Quid autem hoc loco *sit sibi ipsi vivere*, patet ex membro opposito, in quo dicitur, nos Domino & vivere & mori. Quid autem hoc ipsum sit, satis constare potest ex posterioribus verbis octavi versiculi, quæ sunt priorum summa quædam ac cumpendium; nos nempe sive vivos sive mortuos *Domini* esse, vel ut ℣. 9 eandem sententiam repetit, Christum in nos sive vivos sive mortuos dominium exercere. Vivere ergo sibi ipsi hoc loco nihil aliud est, quam sui, non alieni juris esse, ita ut tibi liceat in actionibus tuis teipsum tantum spectare, non vero ex alterius pendere voluntate & arbitrio. Hoc negat de unoquoque Christianorum apostolus, ac proinde ex eo vult concludi ac colligi, neminem Christianorum, sive diem observet sive minus, sive edat sive non edat, sui tantum commodi causa id facere, & se tantum respicere ac sibi indulgere, nulla habita ratione Domini; nec tantum nostri juris nos esse negat dum vivimus, sed etiam dum morimur: non quod mortui sui juris esse queant, & sibi indulgere, aut seipsos tantum spectare, sed quod videantur posse non esse juris alieni, itaque docet, ne mortem quidem nos veluti manumittere, & ex alieno jure ac dominio eximere, sic ut si quidpiam agere mortui possemus, ad alterius arbitrium nos componere deberemus. Hoc quod dixit ab opposito confirmat, ac proinde simul directe probat id quod dixerat, *Domino* quemvis vel sapere diem vel non sapere, cibos quosvis vel edere vel non edere. Nam quod ad prius attinet, oppositorum uno posito tollitur alterum. Si ergo Domino cuncta facimus, certe non nobis; si *Domini* sumus, si ipsius potestatis ac juris sive vivi sive mortui, certe nostri juris nec vivi sumus nec mortui. Quod ad posterius attinet, si sive vivamus, sive moriamur, Domino vivimus aut morimur, hinc consequitur, *Domino* nos non modo diem sapere vel non sapere, edere quosvis cibos vel non edere, sed etiam cuncta alia facere, seu ad Dominum in omnibus nostris actionibus respicere, et ex ejus nutu arbitrioque pendere. Sed ipsa apostoli verba expendamus.

Vers. 8. *Sive enim vivimus, Domino vivimus.* Ideo non nobis vivimus, quia *Domino* vivimus. Quod si sibi ipsi vivere nihil aliud est, quam dum vivis tui juris esse, adeo ut possis pro tuo arbitrio vivere, & tuo obsequi ingenio, sequitur ut Domino vivere nihil sit aliud, quam dum vivis juris esse Domini, id est, Dominum in te viventem jus imperiumque habere, sic ut is te pro suo possit uti arbitrio, tu vero ad illius nutum te componere in omnibus, & ex ejus voluntate omnes vitæ actiones moderari debeas, id quod illius est consequem. Similiter Domino mori nihil aliud erit, quam morientem, imo & mortuum jam in Domini esse potestate, sic ut de te possit statuere quicquid sibi libitum fuerit. Nec enim vitæ nostræ terminis descriptum est in nos jus imperiumque Domini; ultra vitam tendit, & mortuum vel in vitam revocare, vel æternis potest addicere suppliciis.

Totum hoc in brevem fasciculum colligit Apostolus, cum infert: *Sive igitur vivimus, sive morimur, Domini sumus.* Ex his autem verbis, quæ superiorum summa sunt patet, ut diximus, quomodo superiora accipi debeant.

Vers. 9. Christi autem nos esse, sive vivos sive mortuos, probat apostolus: *In hoc enim Christus & mortuus est, & resurrexit, & revixit, ut & mortuus & vivis dominaretur.* Hic apparet, quem Domini nomine in superioribus designaverit Apostolus, nempe Christum. Apparet etiam præterea, Dominum Jesum ante mortem resurrectionemque suam non habuisse jus imperiumque in vivos & mortuos, imperium nempe & dominium absolutum, quale nunc habet. Mortuos quidem poterat revocare ad vitam, sed ad vitam hanc temporalem, & iterata morte brevi finiendam, nec omnes mortuos, sed eos tantum, quorum corpora nondum computruerant ac dissipata fuerant. Non est autem hic ultimus plane finis tum mortis tum resurrectionis ac vitæ Christi; siquidem hic ipse finis ulteriorem habet finem, salutem nempe nostram, qua perfecta imperium hoc, utpote in hunc finem sibi concessum, deponet, & Patri suo tradet, ut sit *Deus* omnia in omnibus. *D*istingui autem hoc loco resurrectionem a revivisentia Christi, particula *et* docet, quæ antea bis posita ad res diversas conjungendas, postea repetita diversa jungit, non synonyma. Itaque resurrectionis nomine significatur revocatio Christi ex morte in vitam hanc terrenam. Nemini enim dubium esse potest, modo a præjudicin abstineat, Christum post resurrectionem talem habuisse vitam, qualem ante, nempe morti sua natura obnoxiam, licet moriturus amplius non fuerit. Corpore enim mortali non deposito (quale erat vulneribus ac vestigiis clavorum confossum ac lacerum, & cibi ac potus capax) vita mortalis deponi non

poteſt. Reviviſcentiæ autem nomine ſignificatur adeptio immortalis illius vitæ, quæ ſola vitæ nomine digna eſt, & ſæpe abſolute vitæ nomine denotari ſolet. Revixiſſe autem tum dicitur, non quod antea non revixerit ſimpliciter: vivus enim immortalem vitam adeptus eſt: ſed quod illa vita, quam reſurgendo adeptus eſt, reſpectu illius, quæ fuit conſecuta, & quam nunc etiam vivit Chriſtus, vita vix cenſeri debeat. adeo ut tum temporis, cum vitam immortalem eſt adeptus, vere revixiſſe, ſeu vitam, quam per mortem penitus amiſerat, recuperaſſe dici poſſit. non quod eandem illam quam habuit recuperaverit; ſed quod vitam recuperaverit: quo ſenſu dicimur etiam nos aliquando revicturi, cum reſurgemus incorruptibiles.

Ut & mortuis & viventibus dominetur. Si ergo & mortuis & viventibus dominatur Chriſtus, apparet, nos, ſive vivamus ſive moriamur, Domini eſſe, id eſt, in ipſius jure ac poteſtate.

Verſ. 10. *Tu vero quid judicas fratrem tuum?* Ex his quæ hactenus de Chriſti in nos poteſtate ac dominio diſſeruit, novam rationem, ſuperiori tamen vſ.4 expreſſæ non abſimilem, texit apoſtolus, nempe non debere alterum ab altero vel contemni, vel condemnari. In exprimenda autem ipſa propoſitione aliam veluti a latere interſeruit, iſtius ſui moniti cauſam, quæ in fratris appellatione continetur. Fratrem frater minime debet aut condemnare, aut contemnere. Mutuo enim amore eoque arctiſſimo inter ſe devincti eſſe debent, & præſertim fratres non ex uno ſanguine, ſed ex uno ſpiritu, ex eodem cœleſti patre orti, nec communem in terris, ſed cœleſtem in cœlis hæreditatem adituri. Principalis autem ratio iſtius præcepti continetur verbis ſequentibus.

Omnes enim ſtatuemur coram tribunali Chriſti. Hæc cauſa potiſſimum damnatorias alterius de altero ſententias reprimit. Si enim omnes judicandi ſumus a tanto judice, non debemus in ejus officium ac provinciam involare, & falcem in alienam meſſem mittere. Ob eandem etiam cauſam non debemus alii alios contemnere & vilipendere. Judici hoc relinquendum eſt: ille ſciet quem vilipendere & contemtui habere, quemque in pretio habere debeat, fierique poteſt, ut is qui tibi contemtibilis videtur, judicis iſtius calculo ac ſententia tibi præferatur. Huc faciunt ejuſdem Pauli verba 1 Corint. 4. 5. Omnes autem ſtatuendos eſſe coram Chriſto judice, probat Paulus Eſaiæ teſtimonio, quod cum de ipſo *Deo* loquatur, ad Chriſtum accommodat, non quod Chriſtus ſit ipſe Deus, ſed quia id quod in hoc teſtimonio continetur, per Chriſtum, tanquam Deo ſubordinatum, ipſi Deo præſtari & exhiberi debeat. Ponit enim pro conceſſo Paulus, res iſtas inſignes a Prophetis prædictas, quale eſt hoc quod in iſtis Eſaiæ verbis continetur, ad Chriſtum pertinere, & in Chriſto demum implendas eſſe: ſiquidem id non ſolum inter Chriſtianos, ſed etiam inter Judæos in confeſſo fuit; licet in eo Judæi a Chriſtianis diſcreparent, quod illi quidem hæc ad Chriſtum, quem nondum exhibitum cenſebant, ſimpliciter referenda putarent; iſti vero ad Jeſum Nazarenum. quem Chriſtum eſſe ſciebant.

Verſ. 11. *Scriptum enim eſt: vivo ego.* Vivo ego, formula jurantis, quam verum eſt me vivere.

Dicit Dominus, nempe Jehova, vel potius Jihveh, ut eſt in textu, quod nomen Græci voce Domini (plerumque nullo addito articulo) expreſſerunt; non quod eandem cum domini nomine ſignificationem habeat (nam longe diverſam rem ſignificat: eſt enim tertia perſona futuri temporis a radice *hajah fuit*, vel extitit, (qua de re alibi) ſed quod huic voci puncta *adonai* nominis, quod Dominum, aut dominos (Hebræorum more, qui nominibus dominationem aut poteſtatem ſignificantibus in plurali numero utuntur) ſignificat, ſubjecta fuerint. Summa enim Judæis etiamnum religio eſt verbum hoc Jehovæ ut ſonat efferre, neſcio ex qua ſuperſtitione orta: quandoquidem vel ex Pſalmis *Davidis* apparet, in quibus hoc verbum ſæpe occurrit, uſurpatam olim hanc vocem fuiſſe.

Quod mihi flectet omne genu. Verbum κάμψει, quod activum eſt, ponitur in reciproca ſignificatione, inflectet ſeſe, ſeu flectetur; quemadmodum & verbum [illegible] Eodem modo uſus eſt hac voce Paulus Phil.2.10. *Mihi*, nempe per Chriſtum, ſeu in Chriſto. *Omne genu.* Quam late autem pateat hoc genu, ſeu quinam per hoc genu fuerint ſignificati, conſtat ex citato ad Philippenſes loco, qui hujus loci Eſaiæ Chriſtiana expoſitio eſt, ex qua apparet, quomodo & Chriſto, & ipſi Deo hæc genuum flexio id eſt adoratio conveniat. Chriſto quidem, tanquam illi quem Deus evexerit; *Deo* autem tanquam ſummo omnium autori, in quem omnia tendunt ac referuntur per Chriſtum. Hæc autem verba ad univerſale illud vivorum ac mortuorum judicium eſſe accommodanda patet ex voce *omnis*. Nec enim ante univerſale hoc judicium id vel continget, vel etiam contingere poteſt, ut omnes tum vivi, tum mortui Chriſtum & per ipſum Deum adorent, & coram illo procumbant. Mortui certe id facere nequeunt niſi prius in vitam revocentur; quod ante diem judicii non fiet. Vivi autem id nulli faciunt, niſi qui vel majeſtatem Chriſti conſpiciunt, ut Angeli; vel credunt, ut Chriſtiani. At vero plurimos ſemper futuros eſſe, qui divinam Chriſti majeſtatem minime credant, propterea quod illam oculis non cernant, nemini dubium eſt. Quod ſi omnes omnino homines Chriſtum adorare debent, neceſſe eſt, ut ſuam illis majeſtatem declaret ac oſtendat: quod ne ante extremum judicium fiat, ipſa religionis natura ac ratio requirit, ſed ut in ipſo judicio id fiat, minime prohibet, imo poſtulat. Nec enim illic, qualis quiſque futurus ſit, quæretur, ſed qualis fuerit; non ut reſipiſcat, ſed ut vel peccatorum pœnas, vel pietatis præmia reportet.

Et omnis lingua confitebitur Deo. Confitebitur, id eſt, laudabit, celebrabit Deum, laudando nimirum ac celebrando Chriſtum, *Dominum* eum, eumque ſummum appellando, ſive id faciat volens, ſive invitus. Omnis enim Chriſti laus ac gloria in *Dei* Patris, (ut hunc locum explicans Paulus loquitur) laudem ac gloriam tendit. In Hebræo eſt, *jurabit Deo*; qua phraſi ſæpe univerſus numinis divini cultus ſignificatus legitur. (a) Qui enim per nomen alicujus jurat, eum & teſtem & arbitrum omnium ſuarum actionum, quin etiam occultiſſimarum cogitationum, denique & vindicem omnis fraudis ac falſi agnoſcit: quod quid aliud eſt, quam aliquem pro Deo vivo habere. ac proinde eum revereri ac colere. Nec tamen, præſertim nunc ſub Novo Fœdere, in eo divinus cultus conſiſtere cenſendus

(a) *Vide Ethicam Chriſtianam de Juramento.*

vendus est cum juramus: nam in eo potius consistit, ne jurare audeamus in rebus nempe aut falsis, aut levibus, aut sine necessitate, etiamsi gravis sit causa: sed, si juramus, in nullo alio nomine juremus præterquam in nomine vel Dei, vel Christi. Unde apparet, ut hoc obiter notemus, tolli debere in talibus ex ore nostro illa divorum gentilium aut Poëticorum nomina; ac prorsus hominem Christianum dedecere, ut vel per Jovem, aut Apollinem, aut Musas, aut quicquid est ineptiarum ejusmodi, juret.

Vers. 12. *Ergo igitur unusquisque nostrum de seipso rationem reddet Deo.* Nova est ratio, ex superioribus tamen pendens ac profluens. Ita enim hæc materia est prægnans ac fœta, ut undique rationes suppeditet. Quia unusquisque nostrum causam apud Deum dicet, propterea alii alios judicare non debemus. Ad causam dicendam nos paremus, non ad ferendam de aliis sententiam; ne forte alios damnando nos ipsos damnemus, & quas aliis posuimus leges ipsi subeamus. Quisque de se ipso sit sollicitus ut se purget, & damnationem summi illius judicis effugiat. Quod qui facere voluerit, nunquam illi tantum temporis suppetet, ut aliorum sese judicem constituat. Deum nominat, non Christum, quia in verbis Esaiæ proxime citatis, quæ apostolus ad judicium universale refert, Dei non Christi facta fuerat expressa mentio. Interim tamen Christus minime excludendus est, sed includendus potius, quandoquidem is nomine Dei judicium exercebit, quemadmodum præcedentia docent.

Vers. 13. *Ne igitur amplius alii alios judicemus.* His continetur conclusio superiorum & primæ partis hujus capitis. Verbum *judicandi* hoc loco tam late sumitur, ut non solum condemnationem, quanquam hanc primo & principaliter, sed etiam contemptum significet. Qui enim alterum contemnit, necesse est ut sententiam aliquam de eo ferat condemnationi similem, dum eum nullius aut parvi pretii esse statuit. Hanc autem vocem tam late hoc loco sumendam esse, tum superiora evincunt, ex quibus hæc verba per modum conclusionis sunt deducta, tum vox ἀλλήλους, quæ reciprocam ac mutuam judicationem significat. At firmiores proprie non damnabant infirmos, sed tantum contemnebant.

Jam incipit altera pars hujus capitis, in qua seorsim ac separatim tum firmos, & hos quidem præcipue atque aperte, tum infirmos monet. Firmos quidem, ne sua libertate abutantur, vel cum infirmorum scandalo & offendiculo utantur; sed potius a rebus sibi concessis abstineant, quotiescunque periculum est, ne quispiam offendatur. Infirmos autem non obscure monet, ne dubitante conscientia, & animo nondum firmiter persuaso quidquam faciant, sed ab ea re abstineant, cujus usum sibi concessum esse nondum plene & firmiter persuasi sunt.

Sed hoc judicate potius, ne ponatur offendiculum fratri aut scandalum. Judicate. Ἀμφιβολία est in hac voce: alio enim atque alio sensu accipitur. Antea sumta fuerat pro condemnare, aut etiam contemnere; nunc idem est quod statuere, decernere, decidere. Quasi dicat id apud vos ratum atque decretum esto, nempe ne ponatur fratri offendiculum aut scandalum. Voces πρόσκομμα & σκάνδαλον cum sigillatim ponuntur, sæpe idem significant: sed conjunctæ, ut hoc loco, & quidem interposita voce fratris, & aliquo modo separata per particulam *aut*, diversam videntur habere significationem. Quod etiam ex versu 21 manifeste apparet, ubi tertium adhuc ab istis duobus strictius sumtis distinctum addit Apostolus, nempe infirmationem. Πρόσκομμα aut scandalum in genere significat tale factum, quod alteri in pietatis cursu impedimentum aliquod affert. Cum autem hæc duo conjuncta ab invicem distinguuntur, ut hoc loco, πρόσκομμα levius quid est quam scandalum, & gradu vel effectu distinguitur, sicut πρόσκομμα seu offendiculum sit tale factum, quod non plane cursum alicujus inhibeat: sed tantum impedimentum aliquod afferat, quemadmodum iis contingere solet qui in cursu pedem ad lapidem aliquem allidunt. Ab ejusmodi enim lapidibus aut aliis impedimentis, quæ currentes morantur aut impediunt in via, hæc metaphora sumta est. Ideo etiam apostolus voce *ponendi* est usus, quæ huic metaphoræ plane respondet. Scandalum autem est tale factum, quod alterius in pietate Christiana cursum plane impedit atque inhibet. Putant enim viri docti, alii quidem scandalum esse lignum in decipula, quo paululum moto mus, aut animal, cui decipula tenditur, capitur vel etiam interimitur; alii vero putant esse ferrum aut lignum præacutum terræ impactum, in quod si pes incidat vulneratur adeo ut cursum abrumpere cogar. Hoc verbo usus est Christus Matth. 13. 21 de eo qui persecutionibus territus fidem in Christum deserit. Nam pro eo quod Matthæus scripsit, scandalizatur, Lucas habet ἀφίστανται Luc. 8. 13. *Ne ponatur.* Non hoc tantum vult apostolus, ne quis intentionem hanc habeat ut alterum offendat aut scandalizet (nam hæc est ingens prorsus malitia, & quæ in Christianum hominem non cadit) sed ne quicquam tale faciat, ex quo hic sequatur eventus ut alter offendatur aut scandalizetur. Ponitur enim scandalum vel intentione, vel eventu. Nota autem est distinctio scandali in acceptum & datum. Acceptum scandalum est, cum quis re honesta & factu necessaria offenditur. Datum autem scandalum est, cum quis re vel prorsus illicita, vel licita, si videat, vel facile videre possit modo velit, eam offendiculum alteri præbituram, alterum offendit.

Vers. 14. Porro objectionem quandam quæ contra hoc præceptum afferri poterat, occupat, dum ita subjicit: *Novi & persuasus sum in Domino Jesu, quod nihil sit commune per seipsum.* Cum enim tam solicite monuerit, ne quisquam iis rebus, quas alioquin liberas & sibi concessas esse crederet, alterum vel offenderet vel scandalizaret, poterat iste quem monet dicere: Quid? an ergo illicitas has res esse putas & in Christiana religione prohibitas? Minime id quidem, respondet apostolus. Licitæ quidem sunt per se, per accidens autem possunt evadere illicitæ, idque tum, cum vel ab eo fiunt qui eas illicitas putat, vel fiunt cum aliorum tristitia & scandalo, seu salutis detrimento.

In Domino Jesu, id est, per Domini Jesu sanctissimam religionem, vel etiam a Domino Jesu edoctus. Videtur esse tacita oppositio inter legalem doctrinam & doctrinam euangelii.

Commune, id est immundum, pollutum, ac proinde quod contingere, eove uti non liceat, ne polluaris. Hæc enim est istius vocis significatio, quam etiam habes Matth. 15. 10, 18, 20. Quæ enim communia sunt & omnibus patent, facile pollui ac contaminari solent. Commune opponitur sancto, sejuncto, segregato a communi & profano usu.

Nihil. Non loquitur apostolus de factis, sed de rebus omnibus extra hominem & in communi usu positis.

tis. Quanquam etiam nonnulla facta includit, nempe ea quæ per se quisque videt esse licita, sed certis tamen diebus, nempe festis, putant esse illicita hominemque polluentia. *Per se*, inquit apostolus, non per accidens: cujus rei vel exemplum, vel descriptio quædam statim subjicitur.

Nisi existimanti aliquid commune esse illi est commune. Εἰ μὴ positum est pro ἀλλά: alioquin enim sequeretur hinc, per se etiam aliquid immundum esse; cum tamen non in re, sed in homine sit immunditiei istius causa. Quanquam illud *per se* ita potest accipi ac si dictum esset, habita ratione conscientiæ ipsius utentis, non vero alienæ: & tunc particula *nisi* vim suam retinere potest, præsertim cum in sequentibus demum versiculis alterum oppositionis membrum per adversativam conjunctionem videatur apponi. Confer hunc locum cum 1 Cor. 10, 25, 26, 27, 28, 29.

Vers. 15. *Si vero propter cibum frater tuus tristatur.* Alteram causam ponit, cur licita possint evadere illicita, nempe cum propter eorum usum frater tristatur. Subjicit autem hæc verba superioribus apostolus per adversandi particulam. Est enim oppositio quædam inter hæc & superiorem versiculum totum. Itaque perinde est ac si diceret: illa quidem per se sunt licita illi præsertim homini, qui licita esse credit, sed si eorum usu fratrem tuum afficis tristitia, non amplius secundum charitatem incedis. Licita quidem sunt, non tamen propterea libertate tua abuti debes, aut ea in alterius uti perniciem. In voce *fratris* non exigua vis: siquidem eum toto pectore diligere debemus, & longe magis quam intempestivum rerum licitarum usum.

Tristatur. Non videtur de simplici tristitia hoc loco agere Apostolus, quæ ex alieni facti displicentia tantum oriri solet; sed de tristitia potius quæ ex proprio facto oritur, cui tamen alienum factum, occasionem præbuit, nempe cum infirmus ejus, qui libertatis Christianæ melius est gnarus, & quid sibi liceat novit, facto inducitur ut idem faciat. Solent enim interdum homines, allubescente illis aliquo facto, alios imitari, quos religionis Christianæ melius gnaros esse vident: sed quia id non faciunt tam firma animi persuasione ut nihil dubitent illud sibi esse liberum, & demum perpetrato. ubi cupiditas & allubescentia desedit, factum suum damnent, læsaque ac vulnerata conscientia tristentur, &, si nihilominus id facere pergunt, pereant. De tali autem tristitia Apostolum loqui quæ sit cum pernicie conjuncta, sequentia verba indicant.

Ne cibo tuo illum perde &c. Eleganter autem hunc locum illustrat & declarat locus 1 Cor. 8. 9, 10, 11, 12. Quod si tristitiam hic eam intelligere velis quæ ex displicentia alieni facti oriatur, ejusmodi erit intelligenda, qua fiat, aut facile fieri queat, ut quis a religione Christiana avertatur, indigne ferens eos, qui illi sunt addicti, tam licentiose vivere, & ea quæ is ipse impura judicat, usurpare, suaque facta ipsa hac religione defendere, quæ hanc sibi facultatem concedat.

Non amplius secundum charitatem incedis. Scientiæ vel cupiditati potius obsequeris, non charitati. Charitas enim nulla, nedum tam perniciosa tristitia, fratrem afficit. *Ne cibo tuo eum perde pro quo Christus mortuus est.* Cibo tuo, id est usu cibi. Est quædam emphasis in voce *tuo*. Christus eum morte sua redimendum putavit, adeo eum dilexit: tu vero qui Christum potius imitari debebas, adeo impius es & profanus, ut eum vilissimi cibi usu perdere non dubites, & (quod scelestissimum est) tantas Christi impensas, tantos labores irritos reddere. Hic dicit pro quo, in epistola ad Corinth. dicto loco propter quem; nempe ut eum a perditione & interitu vindicaret. Ex hoc autem loco manifestissime patet, Christum pro iis etiam esse mortuum qui perire possunt, atque adeo pereunt. Quod si pro illis mortuus est, apparet, eos, minime prædestinatos fuisse ad interitum. Quanquam universa hæc apostoli doctrina de non ponendis scandalis prędestinationem hanc evertit. Quid enim interest, sive ponantur scandala, sive non ponantur, si immutabili decreto de quovis statutum sit, salvarine an perire debeat.

Vers. 16. *Ne blasphemetur igitur vestrum bonum.* Nova ratio est, ex superioribus tamen deducta ac pendens, ut particula *igitur* ostendit. Per *bonum* intelligi potest tum ipsa Christiana religio, tum libertas ipsa quam hæc religio concedit. Utrumque enim istorum valde bonum est. *Blasphematur*, id est, conviciis proscinditur, reprehenditur, damnatur, cum quis libertate ista intempestive utitur. Videtur autem apostolus potissimum loqui de blasphemia ab iis profecta, qui tristitia ista per nos afficiuntur. Nostro enim facto inducti, ut contra conscientiam facerent, vel eo ipso offensi, quod ea quæ ipsi illicita esse credant, a Christianis absque metu fieri videant. ipsa religione illis hanc licentiam dante, animum postea hostilem & inimicum vel religioni ipsi, vel saltem libertati isti, facile sumunt: ex quo mera convicia ac blasphemiæ boni istius tam eximii oriuntur. Intelligi tamen potest blasphemia etiam ab aliis, nempe Judæis, profecta. Illi enim cum vident Christianos nullum vel ciborum, vel dierum observare delectum, quem tam anxie Lex Mosaica inculcavit, nil nisi convicia ac probra in tam sanctam Christi religionem fundunt, tanquam eam, quæ homines licentiosos, ventri ac gulæ deditos, atque adeo carnales & profanos efficiat. Pertinet huc locus 1 Cor. 10. 29, 30. Ne edite, inquit, (nempe si vobis indicatum fuerit hoc idolis esse immolatum) propter conscientiam, conscientiam, inquam, non propriam, sed alienam.

Quorsum enim libertas mea judicatur ab aliena conscientia? id est, cur ego id committam, ut libertas mea ab aliena conscientia judicetur, id est, damnetur? Non enim hic reprehendit Apostolus eum qui meam libertatem judicat; sed me, qui ei causam dedi ut eam judicaret.

Si vero ego cum gratiarum actione participo, quid blasphemor propter quod ego gratias ago? id est, ego Deo gratias ago, Deum laudo ac celebro, quod mihi istorum ciborum quibus vescor usum concesserit, ac ipsos cibos dederit; & tamen committo ut blasphemer, ut reprehendar, ut conviciis variis proscindar, ac proinde ipse Deus quodammodo mecum. Quantum hoc est absurdum! Ideo statim subjicit: *Sive igitur editis sive bibitis, sive quidpiam* (aliud) *facitis, omnia in Dei gloriam facite. Sine offendiculo estote. &c.*

Vers. 17. *Non enim est regnum Dei cibus & potus.* Nova ratio, qua docet, temperandam esse libertatem hanc in Christiana religione concessam. *Regnum* significare felicitatem aut felicem statum, nemo nescit. Per Dei regnum autem divinam prorsus felicitatem significari, non humanam aliquam, quā homines propriis viribus & industria consequi queant, similiter notum est, eam,

inquam,

inquam, felicitatem seu felicem statum ac conditionem, quam homines per Christum, cœlestem populi divini regem, consecuti sunt. Hæc autem felicitas tum præsens & in hoc seculo est, tum in altero illo seculo futura. Utraque hoc loco per istud Dei regnum intelligi potest. Sed si futuram intelligas, regnum Dei sumendum erit per metonymiam effecti pro causa, id est pro via ac ratione ejus consequendi; quæ quidem non consistat in cibo ac potu, id est, in eo, ut cibo & potu utaris, vel non utaris: (Nam, ut alibi loquitur Paulus 1 Cor. 8. 8, *Cibus nos non commendat Deo. Neque enim si edamus abundamus, neque si non edamus deficimus. Esca ventri & venter escis, Deus autem & hunc & illas destruet* 1 Cor. 6. 13) sed in eo ut juste vivamus, & paci studeamus eamque colamus, ac ut in spiritu sancto gaudeamus. Quod si mavis præsentis seculi felicitatem, quam per Christi religionem consecuti sumus, intelligere, sensus erit; eam non consistere in eo, ut edamus & bibamus, ut variis cibis & vario potu perfruamur, ac iis nos ingurgitemus: non consistit in carnalibus voluptatibus, quasi nobis signum sustulerit Christus in varias ruendi voluptates, ac cuticulam pro libitu curandi: sed tota hæc felicitas in spiritualibus ac animi voluptatibus consistit; nempe in eo ut justitiæ & bonis operibus dediti simus ac carnis peccatique jugum penitus excutiamus. qua in re insignis est felicitas, & quæ nemini præterquam illi, qui Christi disciplinam sequitur, contingit: atque inprimis ut paci atque concordiæ studeamus, quod nisi libertate nostra moderate utamur, fieri non potest, atque ita longissime absimus ab omnibus inimicitiis, odiis, contentionibus, rixis ac pugnis, mutuaque devincti ac connexi charitate alter alterius commoda tum secundum spiritum, tum secundum carnem curemus, ac nobis mutuam præstemus operam: ut denique cœlesti gaudio perfusi exultemus in animis nostris, quod quidem gaudium spiritus ille sanctus in nos largiter effusus excitat. Possemus etiam per justitiam intelligere justificationem, quod Deus nos pro justis reputet, & ita nobiscum agat & acturus sit tanquam cum justis, modo in fide ac pietate persistamus: per pacem autem, securitatem ac tranquillitatem animi, quæ & ex pietate ac justitia, & ex justificatione oritur, quam etiam primo inter justificationis fructus loco commemoravit apostolus ab initio cap. 5. nempe quod nulla supplicia divina ac pœnas pro peccatis pertimescamus. Huic autem securitati mentis succedit gaudium & exultatio animi, quam spiritus sanctus magis adhuc in animis nostris fovet, & excitat. Sed si hunc sensum sequamur, necesse est vocem *ἐν τούτοις* in sequenti versiculo ad indifferentia illa, de quibus hoc capite agit apostolus, referre, & versiculum istum non cum proxime dictis, sed cum superioribus connectere: quod posterius est commodius, & minus coacte fieri posse videtur, si δὲ sumamus pro at vero, quod aliquando in hac particula accidit. Hac ratione cum proxime dictis versiculus iste decimus octavus cohæret. Pax tum de ipsa pace, tum de pacis studio sumi potest. Pacis enim studium, quod virtus in Christianis eximia est, sæpe pacis nomine in sacris literis significatum reperitur, atque inter alia Gal. 5. 22. *Gaudium in spiritu sancto.* Gaudium hoc spirituale carnali & ex rebus ad carnem spectantibus aliisque suavibus orto opponitur: de quo gaudio loquitur Lucas cum ait; Ecclesias Christi consolatione spiritus sancti fuisse impletas Act. 9. 31, de quo etiam loquitur Paulus, cum ait, Thessalonicenses recepisse sermonem in afflictione multa cum gaudio spiritus sancti 1 Thes. 1. 6. Unde videmus, gaudium hoc cum rebus carni adversis posse consistere: imo sæpe ut rebus adversis excitatur, ita secundis opprimitur. Vocatur autem gaudium spiritus sancti non tantum quod spirituale sit, & spiritum nostrum potissimum afficiat, sed & quod per spiritum sanctum excitetur, aut saltem per ejus effectum, nempe divinæ veritatis notitiam, aut quod etiam notitiam hanc animis nostris indit, Christi doctrinam & euangelium; quod & ipsum spiritus vocatur, quia per spiritum sanctum hominibus traditum fuit maximeque innotuit. Spiritu enim sancto perfusi, ac notitiam religionis Christianæ adepti, eamque certam ac firmam, (Spiritus enim sanctus non tantum divina mysteria animis hominum instillabat, & efficiebat ut illa cognoscerent, sed etiam reddebat illos de iis certos, sic ut fide non dubia ea amplecti possent; hinc arrhabo felicitatis vocatur: hinc Johannes dicit, nos ex spiritu quem nobis Deus dedit cognoscere, quod & nos in illo simus, & ille vicissim in nobis 1 Joh. 4. 13) non possumus non exultare spirituali gaudio, præsertim si nostra accedat pietas & divinis mandatis obedientia, quæ quando deest gaudium hoc a spiritu sancto excitatum, & ex Christi doctrinæ notitia manans, vehementer turbatur, & in tristitiam convertitur: sed si adsit nihil hoc gaudio purius est, nihil limpidius ac liquidius. Quanquam etiam nihil prohibet quominus iste spiritus sanctus gaudium quoddam ex se occulta quadam ratione fundat, & in animis nostris diffundat, ac cœlesti quadam ratione vegetet alacresque reddat.

Vers. 18. *Qui enim in istis servit Christo, placet Deo, & probatur hominibus. In istis*, nempe in justitia, pace & gaudio spirituali; vel, ut supra explicuimus, in rebus adiaphoris seu mediis. Priori sententia, quæ plerorumque est, admissa, probat apostolus, non in cibo ac potu consistere regnum Dei, id est rationem & modum illud consequendi, sed in justitia, pace ac gaudio spiritus sancti; propterea, quod ille demum qui in istis, hoc est, per ista Christo servit, Deo placet & hominibus probatur. Qui vero Deo placet (loquitur enim de placentia tali, qua Deus ad hominem justificandum ac salvandum impellitur) ille regnum Dei consequetur: vel etiam non in edendo ac bibendo præsentem Christianorum felicitatem consistere; sed in eo, ut justitiam ac pacem colant, & spirituali exultent gaudio., quandoquidem ille demum qui per ista Christo servit (quibus verbis indicat, non in hac felicitate præsenti terminari nostram felicitatem, sed hanc felicitatem tendere ad aliam multo majorem, sic ut hæc præsens felicitas officium potius nostrum sit, quam bonum) & Deo & hominibus placet ac probatur. Talem autem convenit esse statum ac felicitatem Christianorum hominum qui & Deo sit gratus, & in hominum justas reprehensiones non incurrat. Probari hominibus opponitur blasphemiæ de qua vers. 16.

Vers. 19. *Ergo igitur ea quæ pacis sunt sectemur.* Ex superioribus infert hanc conclusionem: quasi dicat, quandoquidem tontopere placet Deo pax pacisque studium, studeamus paci. *Quæ pacis sunt*, quæ ad promovendam ac conservandam pacem faciunt, quale est hoc, non uti libertate tua, a rebus alioqui licitis in aliorum abstinere gratiam qui eas illicitas putant, ne ipsorum animum irrites, turbes, alienes, ac proinde rixis ac contentionibus Ecclesiam repleas. Διώκωμεν. studiose persequamur: ne patiamur nobis elabi quicquam eorum

eorum quæ ad pacem ſartam tectamque conſervandam, fovendam alendamque pertinent, quæ ad conglutinandos mutua benevolentia & amore Chriſtianorum animos ſpectant.

Et quæ ſunt ædificationis mutuæ. Id eſt, ea perſequamur quæ ad pacem ac mutuam ſpectant ædificationem. Ædificatio latius videtur extendi quam pax. Fieri enim poſſet, ut ego ſine alienatione & irritatione alterius inducerem cum facto meo ad ſimile factum dubitante & hæſitante conſcientia perpetrandum, atque hac ratione cauſa illi eſſem ruinæ, quæ ædificationi opponitur. Poteſt tamen hæc ædificatio mutua vel ratione ſingulorum, vel ratione univerſorum ac ſimul ſumtorum intelligi. Illa potiſſimum in eo conſiſtit, ne quiſquam facto tuo offendatur vel ſcandalizetur, ac proinde non ædificetur, ſed corruat. Hæc vero potiſſimum in mutuo amore ac concordia ſita eſt. Diſcordia enim ac diſſidiis totum hoc Dei ædificium labefactatur ac corruit, concordia autem veluti firmiſſima compage inter ſe connexum, firmum ac ſtabile manet. Idem præceptum per remotionem contrarii illuſtrat & amplificat Apoſtolus.

Verſ. 20. *Ne propter cibum diſſolve opus Dei.* Diſſolutio illa ſeu κατάλυσις ædificationi opponitur. Opus autem hoc Dei vel ſigillatim de ſingulis fidelibus, vel in genere de univerſa aliqua eccleſia ſumi poteſt. Elegantius quidem quadrat in totam Eccleſiam, quæ alibi dicitur Dei ædificium 1 Corint. 3. 9, *D*ei templum verſ. 16, quod qui deſtruit deſtruetur a Deo. Sic Paulus Corinthiorum eccleſiam ſuum opus in Domino eſſe dixit cap. 9 ejuſdem Epiſtolæ verſ. 1; propterea quod illam, auxiliante Domino Jeſu, veluti opifex, quemadmodum ſe alibi vocat, extruxerat. Nihil tamen prohibet, quo minus etiam quiſque fidelium opus *D*ei eſſe dicatur, quod deſtruit quiſquis illi offendiculum aut ſcandalum præbet.

Propter cibum, propter rem adeo vilem ac levem, propter momentaneam voluptatem, adeo pretioſum, & ab ipſo Deo conſtructum opus diſſolvere quantæ amentiæ eſt & impietatis! Quid ergo? num impuri ſunt iſti cibi a quorum uſu nos tantopere dehortaris? aut ſi puri ac liciti; cur mihi non liceat, quicquid tandem alii vel ſentiant vel faciant, iis uti? Jam ante verſ. 14 & 15 huic objectioni reſponderat apoſtolus; ſed nunc reſpondet apertius, & docet, impurum eſſe earum rerum omnium, & in ſpecie ciborum uſum, qui offendiculo eſt aliis, puram autem abſtinentiam.

Omnia quidem pura. Dicet aliquis: Atqui pura ſunt omnia, cur ergo mihi non liceat illis uti? Ita eſt, inquit apoſtolus, pura quidem ſunt omnia per ſe, ſed tamen ſi quis illis cum offendiculo alterius utatur, evadunt impura ſeu illicita ac noxia. Alibi dicitur: *Omnia quidem ſunt pura puris, pollutis autem & incredulis nihil purum* Tit. 1. 15. Fruſtra, inquit Apoſtolus, quæritur, quid ſit purum, quid impurum, quid liceat edere vel non edere. Res enim omnes aut cibi tales ſunt, qualis eſt is qui utitur. Si purus ſit, omnia illi ſunt pura, ſi impurus, omnia illi ſunt impura. Purus autem eſt is qui credit in Dominum Jeſum, & cognovit veritatem, ut 1 Tim. 4. 3 loquitur: impurus autem eſt is, cujus & mens erroribus Chriſtianæ religioni contrariis & conſcientia ſceleribus ac peccatis eſt polluta. Deus enim res omnes ac cibos in illorum, non in horum uſum condidit. Beneficium autem nemo ſibi uſurpare debet, illo cujus proprium eſt beneficium non concedente. Cibi enim omnes & res omnes in Dei ſunt poteſtate: ille habet jus in ipſas, utpote a ſe conditas, & quamdiu earum uſum non concedit, nefas eſt eas attingere, utpote alienas. Deus autem eas condidit in uſum fidelium ac piorum; non in uſum hominum incredulorum ac veritatem ſpernentium, qui impuri ſunt ac variis erroribus ac peccatis polluti: unde fit, ut quodammodo nefas ſit aliis eas attingere quamdiu tales ſunt. Sanctificatur, inquit ibidem apoſtolus, omnis creatura Dei per verbum Dei & precationem. Verbum *D*ei hoc loco vel doctrinam euangelicam ſignificat, in qua *D*eus omnium creaturarum quæ in humanos uſus converti queant, uſum concedit, & ſic, licet aliquando nonnullas ex iis impuras pronunciaverit, puras reddit ac ſanctificat, vel ipſam Dei juſſionem aut conceſſionem creaturis quibuſvis utendi ſignificat, quia antequam earum uſum Deus concedat, ſanctæ non ſint, id eſt iis uti ſit nefas, alieni enim ſunt juris, non noſtri. Hinc factum eſt, ut Deus ab initio conditi hominis non conceſſerit illi omnes creaturas in cibum, nempe carnes animantium: poſt diluvium demum has quoque conceſſit, excepto ſanguine & ſoffocatis: ſub lege deinde plurimis animalibus interdixit: nunc ſub euangelio omnium permiſit uſum credentibus; accedere tamen adhuc debent ad plenam ſanctificationem preces ſeu gratiarum actio.

Licet autem puris id eſt credentibus omnes cibi ſint puri, contingere tamen adhuc poteſt, ut & iſti evadant impuri, quatenus iis vel dubitante conſcientia, vel cum aliorum offendiculo utantur. Ideo addit Apoſtolus, cum dixiſſet, *omnia* quidem ſunt pura, *ſed malum homini per offendiculum edenti.* Malum vel ſignificat illicitum, impurum; vel, quod huic loco videtur convenientius, ſignificat noxium, detrimentoſum. Per offendiculum. id eſt cum offendiculo alterius edendo, ubi offendiculum latiſſime ſumendum eſt.

Verſ. 21. *Bonum non edere carnem neque bibere vinum.* A contrario amplificat dictum ſuum. Illud malum eſt, hoc vero bonum: ne quis putaret, etiamſi malum ſit cum offendiculo alterius cibo aliquo licito uti, non fore tamen adeo bonum & laudabile eo in gratiam alterius, nempe ne offendatur, non uti. *Bonum*, inquit, nempe vel pulchrum ac honeſtum, vel etiam utile admodum & commodum. *Non edere carnem.* Nunc in ſpecie nominat cibum & potum, a quo bonum ſit abſtinere, ſi eo non poſſis uti ſine offendiculo alterius. Nominat autem cibum ac potum omnium optimum ac ſuaviſſimum, carnes & vinum. Nam de carnibus etiam ac vino maxima erat controverſia. Quod enim ad carnes attinet, earum multa genera erant in lege prohibita; omnia autem ſi idolis eſſent immolata. Vinum quod attinet, illud quidem in lege prohibitum non fuit niſi ſacerdotibus ſacra facturis. Mentio tamen fit eorum, qui toto vitæ tempore ab ejus uſu abſtinebant. Unde veriſimile eſt, fuiſſe aliquos in initio Eccleſiæ, qui ejus uſum Chriſtianis tam ſanctam diſciplinam profeſſis, inprimis autem res ſacras tractantibus, illicitum eſſe credebant, aut ſaltem admodum id eos decere, ac prorſus, ut id fiat, conveniens eſſe arbitrabantur. Præterea nominatim ab eo vino, quod diis gentium atque idolis eſſet libatum, omnino abſtinendum Judæi procul dubio credebant, non minus quam a carnibus victimarum idolis conſecratarum.

Neque in quo frater tuus. Elliptica oratio eſt: ſubintellige, neque quidquam aliud ſive edere, ſive facere.

In

In quo, id est per quod offendit id est levius in Christianæ pietatis cursu impingit: quod fit, cum animo fit a me alieniore, vel in Christiana religione remissiore studio.

Aut scandalizatur. Cum plane cadit in hoc cursu, & ulterius non progreditur; aut progreditur quidem, sed claudicando; quod fit cum religionem Christianam vel plane deserit, vel illi leviter admodum adhæréscit.

Aut infirmatur. Id est infirmam habens conscientiam meo facto adducitur ad simile factum. Vocat hoc infirmationem per metonymiam, quia infirmitas, nempe conscientiæ, quæ in neutram partem nondum firmiter est persuasa, istius rei est causa. Offensio vel scandalizatio magis pertinet ad eos, qui firmiter sunt persuasi, illicitos esse cibos istos. Infirmatio autem ista ad eos, qui animi pendent; necdum in alterutram oartem deciderint, referenda est. Vel etiam infirmatur id est per me aut meo facto infirmus in conscientia redditur ac dubius, unde postmodum facile fiat, ut dubitante conscientia quidpiam faciat. Infirmitas enim ista fidei opponitur, hoc est, firmæ persuasioni aliquid esse licitum.

Ideo statim addit, *Tu fidem habes.* Poterat iterum aliquis dicere: quid mea interest illum hærere, aut hæsitante conscientia quippiam facere? alia est ratio mea. Ego fidem habeo; *fidem*, id est, firmam ac certam persuasionem, eamque veram, de re aliqua: quam alibi apostolus scientiam nominat. Quid tum? respondet apostolus. Nihil est opus, ut tuam istam fidem omnibus notam facias: imo contrario est opus, si videas offendiculum aliquod inde consecuturum. *Apud teipsum eam habe.* Id est, preme illam in animo tuo, tibi eam habe. Num putas te oleum & operam perdidisse, nisi te scire hoc sciat alter?

Coram Deo. An parum tibi erit, te Deum habere tuæ fidei testem ac arbitrum? Non ergo fidem vel scientiam nostram semper sive factis sive etiam verbis ostentare debemus; si nimirum videamus, satius esse ac salutarius aliis, eam ignorari quam sciri. Abnegare id, quod in rebus ad religionem spectantibus sentimus, si sit alicujus momenti & usus, nunquam debemus; sed id alios celare & in animo nostro premere, sæpe non tantum possumus, sed etiam debemus. Illa tamen quæ sunt magni momenti, & magni usus, & talia, ut eorum ignoratio multum obstet hominibus ad veram vitæ sanctimoniam, licet alioqui non sint prorsus necessaria, dissimulari non debent, quicquid tandem consequatur & eveniat. Plus enim damni ac detrimenti afferre potest ac solet talium rerum ignoratio quam professio; quæ licet in initio turbarum dare aliquid soleant, successu tamen temporis vincit veritas.

Et ne quis cogitaret, quid mihi cum ista fide, si ea uti non liceat tunc cum infirmiores forte adsunt, quod commodum mihi affert? Addit apostolus: *Beatus qui non judicat seipsum in quo probat.* Beatus est, inquit, qui fidem hanc habet, qui non judicat, non damnat seipsum.

In quo probat. Elliptica est locutio, similis illi quam præcedenti versiculo habuimus, pro in eo quod probat, ὧ ἐκρίνει ὃ &c. sed quod nomen relativum non induit casum sui antecedentis, quod subintelligi debet. *Probat*, id est approbat, facto nimirum suo, si contingat ut absque alterius offendiculo re licita utatur. Vox autem *beatus* non semper de sempiterna illa felicitate sumitur, cujus rei multa occurrunt exempla. Luc. 11 beata ubera quæ suxisti & uterus qui te portavit. Capite. 1. Beata quæ credidisti. Beatam me dicent omnes generationes 1 Cor. 7, vers. ult. Beatior est si sic manserit, nempe ἄγαμος. Itaque beatus iste dicitur non quod propterea sit servandus sed quod insignem quendam fructum habeat, & bene cum eo agatur. Quantum enim bonum est tranquillam habere conscientiam, cum nihil deliqueris; non angi, non torqueri in animo ob rem per se licitam & permissam! Superstitione quid est crudelius? hoc autem tyranno liberatum esse certe insignis est felicitas.

Vers. 23. *Qui vero dubitat, si comedat condemnatus est.* A contrario rem illustrat apostolus, illius qui fidem habet felicitatem, hujus qui ea caret infelicitatem ex adverso collocat. *Qui dubitat*, quod nondum est firmiter persuasus, rem reipsa licitam esse licitam. *Si edat.* Unam rem in exemplum adducit; idem autem vult statui de reliquis omnibus: de esu enim potissimum erat quæstio. *Condemnatus est*, id est pœnam & condemnationem promeruit: obstrictus est ad pœnam. Damnatio enim est ad pœnam obstrictio: non quod ob unicum ejusmodi factum damnationem sit subiturus, modo illud non iterem, & factum doleat, sed quod damnationem sit promeritus, eique, nisi gratia divina accederet, devinctus. Qui enim Deum vere & ex animo metuit, dubitante conscientia nihil facit, veritus ne Deum forte offendat.

Quia non ex fide. Fides, ut jam diximus, scientiam ac firmam animi persuasionem, rem licitam esse licitam, hoc loco denotat: quæ scientia vel persuasio duplex esse potest; vel totalis, ut sic dicam, vel partialis. Totalis, cum quis non unam aliquam aut alteram, sed omnes res in Christiana religione licitas ac concessas novit esse tales; Partialis cum nonnullas tantum aut etiam unam aliquam talem esse novit. Qui ergo rem aliquam per se licitam sine peccato vult facere, eum necesse est ut vel totalem illam fidem ac scientiam habeat; vel saltem in specie hoc quod facit, modo alioqui sit licitum, licitum esse prorsus non dubitet.

Omne vero quod non est ex fide peccatum est. Nihil hic agit apostolus de fide in Christum, ut nonnulli putant; qui propterea omnia bona & honesta facta, si ab iis fiant qui fide in Christum destituti sunt, peccata esse judicant, contra omnem sensum ac rationem: sed, ut jam diximus, fides hoc loco est firma animi persuasio, rem licitam esse licitam, sine hac si quis rem per se licitam faciat, peccat ac pœna dignus est. Nihil enim interest, quod ad peccati rationem ac pœnæ meritum attinet, sive rem per se illicitam, sive opinione tua illicitam facias. Ille contra legem divinam peccans perdes te, hic contra propriam conscientiam, & consequenter contra Dei voluntatem peccas. Ad peccatum sufficit, sive quis contra divinam legem, sive contra conscientiam suam peccet. Ad virtutem autem ac præmii adeptionem, vel etiam evasionem pœnæ non sufficit legem conscientiæ observasse, nisi etiam simul legem divinam observes. Aliquando enim conscientia non tantum licitum, sed etiam honestum ac omnino faciendum esse putat, quod tamen Lex divina illicitum esse pronunciat. In talibus si conscientiam sequaris, legem divinam deseris: & licet in eo non pecces, quod conscientiæ obsequaris, imo peccares si aliter

 faceres;

faceres; peccas tamen quod divinæ legis ſis ignarus. Ignorantia autem juris ſeu legis in illo cui lex lata eſt (divina autem lex omnibus eſt lata, modo aliquam ejus cognoſcendæ occaſionem habuerit) non tantum non excuſat, verum etiam damnat.

CAP. XV.

ARGUMENTUM.

Initium hujus Capitis in eadem adhuc verſatur materia: qua pertractata ac finita alia quædam tradit apoſtolus, & hujus Epiſtolæ epilogum molitur.

Verſ. 1. D*Ebemus autem nos qui firmi ſumus infirmitates infirmorum portare.* Novum argumentum ab ipſa æquitatis natura ſumtum: Seu potius ita hoc præceptum de tolerandis infirmis proponit apoſtolus, ut quivis videat, æquiſſimum ac juſtiſſimum eſſe ut id fiat. Firmi ſunt illi, qui exactam habent ſcientiam rerum tum licitarum tum illicitarum, qui nihil licitum putant eſſe illicitum. Infirmi ſunt qui aut multa aut unum quidpiam licitum putant eſſe illicitum. Infirmitates eorum ſunt iſti de rebus licitis errores, quæ infirmitates ſunt veluti onera quædam quæ miſeros premunt ac urgent. Quid autem æquius eſt, quàm ſub onere gementem ac laborantem, & quidem infirmum ac debilem, ab homine robuſto ac valido fulciri, ita ut ſui oneris partem in ſe recipiat, ne alter onere penitus opprimatur & corruat? Ferimus autem ſeu portamus iſta infirmorum onera, non ſolum cum ſententias & facta eorum toleramus, nec propterea eos a Chriſtiana ſocietate & communione arcemus aut excludimus, ſed etiam cum una cum aliis infirmi quodammodo ſumus, id eſt, ab iis quæ illi illicita putant, in eorum gratiam abſtinemus. Hoc qui facit veluti partem iſtius oneris in ſe recipit, & ea infirmum levat: quod niſi fiat, infirmus iſte oneri non eſt futurus par, ſed tandem ſuccumbere miſer cogetur. Onus grave portat infirmus frater, cum verbi cauſa a carnibus conſcientiæ cauſa abſtinet. Tu, qui firmus es, admove bajulanti manum, & onus cum illo facias tibi commune: abſtine in ejus gratiam carnibus, ut eum ſubleves, & in amore tui accendas, ne poſitis ſcandalis aut offendiculis procumbere ſub hoc onere cogas.

Et non nobis ipſis placere. Ille ſibi placet, qui ſui tantum rationem habet, ſibi indulget, id ſectatur quod ſibi tantum gratum eſt, ſuum commodum curat ac ſpectat.

Verſ. 2. *Unuſquiſque enim noſtrum proximo placeat.* A contrario rem illuſtrat & amplificat; Non ſibi, ſed proximo quiſque placere debet, id eſt illi obſequi, ejus habere rationem: quod fit cum illi te accommodas, ac in ejus gratiam aliquid ſuſcipis ad quod faciendum alioqui non tenebaris. Finem autem iſtius complacentiæ & obſequii proximo addit: *in bonum*; quod per appoſitionem declarat, cum addit: *in ædificationem*, ut eum ædificet. Ædificatur proximus, vel cum magis adhuc in Chriſtiana religione confirmatur, & ejus amore accenditur; vel ſaltem cum ei nulla occaſio, nulla cauſa peccandi præbetur: quemadmodum etiam non ædificare dicitur aliquid qui vaſtat ac deſtruit. 1 Corint. 6.

Verſ. 3. *Etenim Chriſtus non ſibi ipſi placuit.* Exemplo Chriſti, qui nobis in omni vita eſt imitandus, nobis hoc præceptum vult perſuadere. Chriſtus non ſibi indulſit, & commodi ſui habuit rationem, alioqui tot mala, tot calamitates, quas volens ac noſtri commodi cauſa ultro ſubiit, vitaſſet.

Sed quemadmodum ſcriptum eſt. Elliptica oratio: ſubintellige fecit, aut aliud ſimile; vel etiam, ſed variis opprobriis, & aliis omnibus quæ opprobria conſequi aut comitari ſolent, malis ſemet ipſum objecit: quod certe longe gravius fuit onus, quam a cibis aliiſque rebus licitis abſtinere.

Quemadmodum ſcriptum eſt opprobria opprobrantium reciderunt in me. Ipſa verba ſcripturę citare maluit quam eorum ſenſum. Verba ex Pſal. LXIX deſumta ſunt: in quo populus Judaicus conqueritur de injuriis ſibi illatis, & quidem Dei ac legis ipſius cauſa. In Deum enim ac diſciplinam ab ipſo traditam injuriæ iſtæ & opprobria primum diriguntur, quæ deinde recidunt ac redundant in eos qui illi ſunt addicti, ſic ut ipſi ferre cogantur ea, quæ in divinam legem ac doctrinam ab ipſo Deo traditam ſunt directa. Non aliter Chriſtus innoxius prorſus & innocens, nullo ſuo merito ac culpa, ferre coactus eſt injurias & opprobria in doctrinam ſibi a Deo traditam tendentia. Huic enim inſenſi homines impii & contumaces, cum in ipſum Deum non poſſent, in legatam ipſius innocentiſſimum omne virus evomuerunt. Nos ergo Chriſtum regem ac caput noſtrum imitari debemus, ut licet minime obſtringamur ad res nobis licitas cum moleſtia & incommodo noſtro omittendas, adeo ut quodammodo nullo noſtro merito hanc moleſtiam ſubire cogamur, aliis ut ſic dicam, peccantibus nos pœnas ſuſtineamus, nihilominus tamen hanc moleſtiam alacri ac læto animo ſubeamus. Aliam quandam horum verborum ad Chriſtum accommodationem vide in Paraphraſi.

Verſ. 4. *Quæcunque enim antea ſcripta ſunt in noſtram doctrinam ante ſcripta ſunt.* Hæc verba addidit apoſtolus, ut rationem redderet iſtius a ſe allati ex ſcriptura dicti ac teſtimonii, oſtendens, Chriſtianum debere et quovis ſcripturę dicto doctrinam aliquam, et veluti ſuccum bonum ex quavis herba elicere. Potuiſſet enim aliquis cogitare, hoc ſcripturæ dictum nihil ad rem præſentem pertinere, nihil ad Chriſtum & Chriſtianos; olim hæc contigiſſe, aliam horum, aliam illorum temporum & rerum rationem eſſe. Ejuſmodi cogitationibus ut occurreret apoſtolus, hæc verba ſubjicit, docens, omnia eſſe literarum monumentis olim mandata in noſtrum uſum ac commodum, nempe

Ut per patientiam & conſolationem ſcripturarum ſpem habeamus. Patientiam ſcripturarum vocat, quia ſcripturæ patientiam, hoc eſt, malorum & rerum aſperarum ac carni noſtræ ingratarum (quale etiam eſt a rebus licitis abſtinere) tolerantiam nobis præcipiunt, commendant, ad eam nos hortantur, ejus plurima commemorant exempla, adeo ut vix ullius virtutis arvum tam cultum ſit in ſcriptura, quam patientiæ. Conſolationem etiam ſcripturarum dicit, quia ſcripturæ dum nos ad dura ſtimulant & hortantur, ſimul etiam plurimas maximaſque pandunt conſolationes. Solantur nos, animum noſtrum malis preſſum ſublevant, & marcentem recreant ac reficiunt. Omnia ergo ſcripta ſunt, ut hinc ad patientiam incitati, illinc ſolatio refecti, & mutuam ſibi manum nunc patientia, nunc conſolatione præbente *Spem habeamus*, ſempiternæ nimirum felicitatis. Patientia enim ac tolerantia malorum, ſi accedat conſolatio,

latio, quæ feliciſſimum ejus exitum eſſe docet, ſive divina promiſſa proponat quæ patientiam conſequuntur, ſive exempla eorum qui per patientiam felices, ac chari Deo evaſerint, ſpem operatur, ut ſupra cap. 5 locutus eſt apoſtolus. Nam ſine conſolatione patientia ſeu urgentium malorum moles homines ad deſperationem potius adigit, quam ad ſpem deducit.

Verſ. 5. Ad vota tandem ſe vertit apoſtolus huic tractationi finem impoſiturus: *Deus autem patientiæ & conſolationis.* Deum ſupremum, occaſione id eſt hac materia poſtulante, in qua patientiæ potiſſimum monitis eſt opus, ſic deſcripſit. Dicitur autem Deus patientiæ & conſolationis, quia & patientiam in nobis producit, dum nobis ſuppeditat varia media, quibus hæc virtus parari queat, dum efficit, ut omnia adverſa & forti accipiamus pectore, & infracto ſuſtineamus animo; & variis nos replet ſolatiis.

Det vobis idem ſentire in vobis ſecundum Chriſtum Jeſum. Τὸ αὐτὸ φρονεῖν. Non tam de ſententiarum ac opinionum, quam animorum ac voluntatum conſpiratione loquitur apoſtolus. Magis enim hæc deſcriptio Dei eo reſpicit, ut ſententiis diſſidentes ſeſe mutuo tolerent, & affectu ac voluntate conſpirent, quam ut ſententiis conveniant. Verſiculus etiam ſeptimus, qui ex his deducitur ac pendet, mutuum illis amorem ac tolerantiam, non ſententiarum unitatem inſtillat.

Ἐν ἀλλήλοις id eſt inter vos invicem. *Secundum Chriſtum Jeſum.* Si de ſententiarum unitate loquitur, optat, ut ſententiarum convenientia conveniat veritati Chriſtianæ religionis, ut veris, non falſis & erroneis ſententiis conveniant. Sin de voluntatum conſpiratione ac mutua concordia loquitur, docet his verbis, rem hanc valde convenire Chriſtianæ religioni.

Verſ. 6. *Ut unanimiter in uno ore.* id eſt uno corde & ore, ſine rixis ac contentionibus ac ſi eſſet unum cor & unum os omnium.

Verſ. 7. *Ideo recipite alii alios.* Id eſt alii alios pro fratribus agnoſcite, & in fraternum commercium admittite, ſic ut alteri alteros nec condemnetis nec contemnatis, ſed mutuo devincti amore alteri alteris obſecundetis. Quod ut faciant, iterum illis exemplum Chriſti proponit:

Quemadmodum & Chriſtus vos ſuſcepit in gloriam Dei. Non excluſit nos Chriſtus multo indigniores, quam alii aliorum reſpectu ſumus, ſed admiſit ad conſortium illius gloriæ ſempiternæ: tam indignos a tanti boni ſocietate non excluſit, quomodo nos a fraterna communione alii alios excludemus? Gloriam, inquit Chriſtus, quam dediſti mihi, dedi illis Johan. 17.22; feci illis mecum ſempiternam illam gloriam communem: & quidem quo fine? Ut ſint unum (nempe ii omnes qui credituri erant per ſermonem apoſtolicum in ſe) quemadmodum nos unum ſumus. Tanti ergo boni communio ac ſocietas, ad quam nos Chriſtus admiſit, perpetuum nobis eſſe debet incitamentum ut unum ſimus, & nos amore mutuo complectamur. Quanquam verba illa *in gloriam Dei* poſſunt etiam conjungi cum verbis præcedentibus, nempe recipite alii alios, quaſi dicat, Ideo alii alios fraterno amore complectimini, ut id cedat (vel, quæ res cedet) ad inſignem divini nominis gloriam; quemadmodum etiam Chriſtus eandem ob cauſam nos multo indigniores in gratiam recepit. Quomodo autem id in gloriam Dei ſit ceſſurum, partim ex præcedenti verſu conſtare poteſt, ubi dictum; *ut unanimiter & uno ore glorificetis &c.* partim ex Johan. XIII. 35, & XVII. 21 colligi poteſt.

Verſ. 8. *Dico autem.* Exponit modum, quo nos tum Judæos tum Græcos ſeu Ethnicos Chriſtus ſuſceperit: quaſi d. Id autem quod dixi, Chriſtum nos ſuſcepiſſe, ſic intelligi volo, quod Jeſus Chriſtus miniſter factus fuerit circumciſionis &c. Prius exponit modum, quo Judæi a Chriſto ſuſcepti fuerunt, deinde quo gentes; ne quis putaret idem jus utriſque ad Dei gloriam fuiſſe, & ſic vel gentes Judæis faceret pares, vel Judæos gentibus exæquaret: ſed potius viderent gentes, quia non ex promiſſo, ut Judæi, fuiſſent a Chriſto in gratiam receptæ, merito ſe debere Judæis cedere, & ab uſu rerum licitarum in eorum gratiam abſtinere. Judæi enim potiſſimum libertatem Chriſtianam capere non poterant, eaque ratione infirmi erant, Ethnici eam facile admittebant. *Jeſum Chriſtum miniſtrum fuiſſe circumciſionis.* Circumciſionis id eſt circumciſorum, ſeu Judæorum. Abſtractum poſitum eſt pro concreto, ut alibi. Fuit autem Chriſtus miniſter circumciſorum id eſt Judæorum, quatenus illis prædicatione & annunciatione euangelii inſerviit, & operam dedit.

Pro veritate Dei. Id eſt, miniſtravit Judæis, ut Deum veracem ac in promiſſis fidelem eſſe conſtaret. Quibus verbis indicat apoſtolus, Judæis hanc gratiam fuiſſe a Deo promiſſam quam illis Chriſtus annunciavit, ita ut ad eam jus quoddam haberent. Explicat autem porro apoſtolus, quomodo pro veritate Dei Chriſtus miniſtraverit Judæis, cum addit:

Ut ſtabiliret promiſſiones patrum. Εἰς τὸ βεβαιῶσαι· Βεβαιῶσαι hoc loco ad exitum perducere ſignificat, & ſic promiſſis effectum, ut ſic dicam, largiri. Simili ratione ſermo per Angelos promulgatus dicitur fuiſſe βέβαιος Hebr. 2. 2, id eſt vim & effectum ſuum habuiſſe. Addit enim: *& omnis tranſgreſſio accepit juſtam retributionem.* Eventus enim promiſſiones vel minas comprobat, ac veluti ratas facit. Promiſſiones patrum, id eſt, promiſſiones non a patribus, ſed patribus factas: quæ patrum dicuntur, quia in ipſorum bonum & emolumentum tendebant; ſeu quia patres eas a Deo acceperant, eaſque poſſidebant tanquam ſuas atque ad ſe proprie ſpectantes.

Verſ. 9. *Gentes autem pro miſericordia Deum glorificare.* Subaudienda eſt vox δεῖ, debere. Repetenda λέγω γοῦν vox *dico* ex præcedenti verſiculo. Hoc verſiculo exponitur modus ſeu ratio, qua gentes a Chriſto fuerint ſuſceptæ; nempe non id factum fuiſſe jure aliquo, quod gentes ad divinam gratiam ac gloriam haberent, nempe ex promiſſo aliquo, ut Judæi; ſed id factum eſſe ſola Dei gratia & miſericordia, qui cum gentibus nullas promiſſiones de vocatione earum ad ſalutem dediſſet, eas tamen ad eam vocare dignatus fuerit.

Ideo dicit: *pro miſericordia.* His verbis indicat, gentibus non ex promiſſo, & ſic jure quodam (promiſſione enim acquiritur ei cui promittitur jus ad rem promiſſam repetendam) ſed ex mera gratia ac benignitate ſalutem fuiſſe oblatam. Ne vero hoc ſuſpectum, aut non ſatis certum eſſe Judæis videretur, gentibus etiam hanc miſericordiam fuiſſe exhibitam, promit nonnulla ejus rei ex ſacris literis indicia ac documenta, quibus indicatur

gentium ad Deum conversio. Itaque dictum suum de gentibus scripturis munit, & ostendit se consentamen iis loqui, cum addit:

Quemadmodum scriptum est: Propter hoc confitebor tibi in gentibus. Dictum ex Psalmo petitum, quod sensu mystico de Christo ejusve membris ac servis intelligi debet. *In gentibus*, id est, inter gentes, seu in medio gentium, in concursu multorum populorum ac gentium. Quorsum autem in eorum medio confiteretur, id est, gratias ageret Deo, *D*eum laudaret ac celebraret, nisi gentibus quoque cum Christo in rebus divinis intercederet conjunctio, & nisi illæ ipsæ gentes ad laudandum ac celebrandum Deum concurrissent, nisi has gratiarum actiones approbassent, ac mente ac animo prosecutæ fuissent, & ad se quoque id, ob quod *D*ei nomen sit a Christi servis celebrandum, pertinere censuissent? Eodem sensu alibi de Christo dictum est: In medio Ecclesiæ laudabo te Hebr. 2. 12.

Vers. 10. *Et iterum dicit.* Efficacius & apertius testimonium nunc promit ex Deut. XXXII. 43. Ubi ita habet Græcus textus. *Exultate gentes cum populo ipsius.* Cur enim cum populo divino, a quo aperte distinguuntur, exultare & lætari deberent, nisi eodem beneficio, eadem felicitate cum populo Dei affectæ fuissent? Hebraicus textus habet. *Celebrate ô gentes populum ejus; harninou gojim* Græci autem vel suppleverunt *ammo*, ut sit *im ammo* cum populo, vel pro *ammo* legerunt *immo* hoc est, cum eo, nempe populo Dei, puncto tantum vocali primæ literæ mutato. Paulus, etiamsi sciret aliter legi in Hebræo, potuit tamen hanc Græcorum lectionem ab omnibus receptam sequi, ut alias quoque solet; præsertim cum ex Hebræis quoque verbis hæc sententia non obscure colligi queat. Non enim potuerunt gentes populum divinum ut beatum ac felicem laudare ac prædicare, quin ejus felicitate affectæ eundem etiam Deum agnoscerent.

Vers. 11. *Et rursum.* Aliud adhuc testimonium citat, in quo jubentur omnes gentes Deum laudare & celebrare: unde apparet, eos insigne quoddam beneficium a Deo consequi debuisse, imo in ipso Psalmo exprimitur causa istarum laudum.

Quoniam, inquit, *veritas ejus manet in seculum.* At si veritas hæc ad gentes nullo modo pertinuisset, quomodo Deum propter ejus veritatem tam constantem laudare vel potuissent, vel debuissent?

Vers. 12. *Et rursum.* Quartum testimonium affert, ex Esa. cap. XI, in quo dicuntur gentes speraturæ in radice Jesse, & *in eo qui consurget ut dominetur gentibus.* Utrumque autem, hoc est, & dominatus Christi in gentes, & gentium spes in Christo, indicat eorum ad Christum conversionem.

Erit radix Jesse, & qui exurget ad imperandum gentibus, in ipso gentes sperabunt. Loquendi modus Hebraïcus. Hebræi enim cum casibus destituantur, & aliquid de aliquo enunciare volunt, id prius in Nominativo ponunt, & deinde per Pronomen Relativum cum particula præfixa aliquid de eo enunciant, & casum formant. Nos diceremus: In radice Jesse, hoc est, in eo qui exurget ad imperandum gentibus, gentes sperabunt. *Radix* per metonymiam causæ ponitur pro surculo qui ex radice pullulat. Sic Apocal. ultimo dicitur Christus radix & genus David vers. 16, genus, id est, ex genere seu familia *D*avidis. Ponitur enim totum pro parte.

Qui exurgit ad imperandum gentibus. In Hebræo est *ascher omed lenes ammim* qui stat in vexillum populorum. Sed Græci sententiam potius quam verba sunt secuti: Sub principis enim vexillo agit populus. Sperabunt est in Hebræo *iderschou* ipsum requirent, id quod est istius effectus. quærere enim Christum nemo potest nisi qui in ipsum sperat. Aptius tamen cohæret & respondet vexillo hoc quam illud: vexillum enim requirere, non in illud sperare solemus.

Vers. 13. *Deus autem spei.* Epilogus est epistolæ, quam aliquoties claudit, qui continet votum apostoli, quo Romanis quædam a Deo precatur. *D*eus spei ideo dicitur, quod istius spei sit autor. Per spem *τῆς ἐλπίδος* intelligit spem vitæ æternæ 2 Thess. 2. 16. Hanc enim spem Deus nobis per promissa sua eorumque confirmationes produxit. In hac autem descriptione respicit ad spem illam, quam in ultimis Esaiæ verbis proxime citatis gentes in Christo collocaturæ dicuntur, forte etiam ad illa vers. 4 verba, ut per patientiam & consolationem scripturarum spem habeamus.

Impleat vos omni gaudio. Spirituali nimirum, non ex felici secundum carnem successu, sed ex spe æternæ salutis manante. Dicit autem, *impleat vos*, addita etiam particula *omni*, ut ostendat, sese illis gaudium plenum & undique perfectum ac confirmatum, tantum quantum in homine Christiano potest esse maximum, precari. *Et pace.* Pax animi tranquillitatem significat, quam nulla pericula, nullæ calamitates, non metus, non curæ turbare queant. *D*e hoc tum gaudio tum pace loquitur Apostolus ad Philip. 4 ab initio.

In credere. Id est, per credere, seu per fidem. Medium ostendit quo Deus in nobis gaudium hoc & pacem producit, iisque nos implet. Illud autem est, ut promissis ejus per Christum nobis datis credamus: quod medium est tale, ut non mere ex *D*eo pendeat, sed operam etiam nostram requirat.

Ut abundetis vos. *Εἰς τὸ περισσεύειν.* Hæc verba videntur causam finalem significare; sed verisimilius est, ut sint explicatio priorum. Aliquando enim particulæ *εἰς τὸ* explicandi potius quam finalem causam significandi vim habent, ut paulo ante vers. 8, & paulo post vers. 6, & cap. 3. 26 & alibi, ac si dicas Latine, *ita ut.* Abundare ergo in spe includit plenum esse gaudio & pace per credere. Nam qui spem habet credit; & qui spe abundat abundat etiam, seu plenus est gaudio & pace.

In virtute spiritus sancti. Alterum medium, quod ex solo Deo pendet, quo Deus hanc spei abundantiam in nobis efficit, hoc est spiritus sancti efficacia. Possuntque hæc verba non tantum ad abundantiam spei, sed etiam ad totum Apostoli votum, adeoque etiam ad impletionem gaudii &c referri, quasi diceret: Quod totum efficiat Deus virtute spiritus sancti, quem vobis largiter impertiatur.

In sequentibus scriptionem suam excusat Apostolus, cum occupatione tacitæ objectionis, ne quis crederet ideo illum scripsisse, quod crederet Romanos vel in religione Christiana nimium rudes, ut non possent, vel segnes, ut nollent sese mutuo admonere, sic ut hujus scriptionis magnopere indigerent.

Vers. 14. *Persuasus autem sum, fratres mei.* Quasi dicat

dicat, Etiamsi tam prolixas ad vos literas scripserim, & vos de multis commonuerim; nolo tamen ut quispiam suspicetur, me de vobis aliter quam par est sentire. *Persuasus sum &c. ego ipse de vobis.* Non tantum alii, qui fidem vestram celebrant & prædicant, sed etiam ego ipse. *Quod & ipsi pleni estis bonitate.* Bonitas hic de singulari quadam virtute sumi potest, quæ in eo cernitur, quod quis alterius commodis studeat, & ad ea promovenda propensus sit, ac proinde si admonitione indigeat, eum etiam admonere & hortari velit. Propterea dicit; *& ipsi*, id est, non tantum ego, qui vestræ salutis cupidus vos admonere voluerim; sed etiam vos ipsi hac virtute quæ commodis aliorum studet, nullo modo destituamini, imo ea pleni sitis, ac proinde non desit vobis voluntas alios admonendi, ac ne facultas quidem, cum pleni sitis omni cognitione, adeo ut possitis & alii alios monere. Sed potest etiam sumi de universali virtute quæ τῇ κακίᾳ opponitur, ac si dicat apostolus: Et ipse ego sum persuasus, quod & ipsi pleni sitis omnis generis probitate ac bonitate, nec probitate solum, sed etiam *omni cognitione*, sic ut mea scriptione nec ad id, ut meliores, nec ad id ut doctiores evaderetis, magnopere indigueritis.

Qui possitis & alii alios admonere: non expectata videlicet mea admonitione. Quid ergo te impulit ut scriberes? Causam reddit apostolus, non tantum cur scripserit, sed etiam, cur aliquanto audacius & cum quadam autoritate scripserit, cum addit:

Vers. 15. *Audacius autem scripsi vobis ex parte.* Non plane audacter, sed parte tantum, id est paulo audacius scripsi, sumta mihi quadam in vos autoritate.

Cur scripsit? *veluti commonefaciens vos*: non tam ut eos doceret, quæ antea ignorarent, quam ut eis ea quæ sciebant in memoriam revocaret, ne ea oblivioni mandari finerent. Non enim semper opera danda est, ut homines aliquid addiscant uovi; sed etiam, ne ea quæ didicerunt dediscant. Cur autem & scripsit, & paulo audacius scripsit?

Propter gratiam &c. id est, propter munus & officium meum, quod mihi ex singulari benignitate a Deo demandatum est, quod tale est, ut non solum potuerim, sed etiam propemodum debuerim ad vos eo modo scribere.

Vers. 16. Εἰς τὸ εἶναί με. Explicat istam gratiam, ut dictum est supra vers. 8. Particula εἰς hoc loco non causam finalem declarat, sed explicandi vim habet.

Λειτουργὸς Jesu Christi. Λειτουργὸς proprie publicum ministrum declarat, soletque usurpari etiam de sacerdotibus, qui Deo in templo ministrabant, id est divinum cultum publice peragebant.

In gentes. Εἰς hoc loco significat apud vel ad gentes. quasi d. minister sum Jesu Christi apud gentes, ut apud quas legatione fungor.

Ἱερουργοῦντα τὸ εὐαγγέλιον θεοῦ. Ἱερουργεῖν est operari sacris, seu sacrum ministerium obire, quasi dicat, Sum minister Christi publicus, qui euangelium Dei annuncians sacris operor, seu instar sacerdotis euangelium tanquam rem sacram tracto. Potest enim verbum ἱερουργεῖν & intransitive accipi, ut apud bonos autores fieri solet; & tunc subaudiendum est κατὰ ante vocem τὸ εὐαγγέλιον. quasi dicat, sacris operor, sacerdotio fungor quoad euangelium, seu ratione euangelii, hoc est, ratione prædicationis doctrinæ Christi: vel transitive, quomodo significabit rem aliquam tanquam sacram tractare, aut sancte tractare vel consecrare, quo pacto sacerdotes res consecrant, aut jam aliquo modo consecratas tractant. Ideo causam mox addit:

Ut fiat oblatio gentium accepta. Eorum enim qui sacris operabantur erat victimas offerre, & operam dare, ut *Deo* acceptæ ac penitus consecratæ essent.

Oblatio gentium. Oblationem gentium passive vocat gentes ipsas, quibus se tanquam victimis & sacrificio dicit *Deo* litare. Est enim genitivus materiæ, τῶν ἐθνῶν. Gentes autem Deo sacrificantur & offeruntur, quando ad fidem in Dominum Jesum adducuntur. Ut ergo hæc gentium oblatio & consecratio, seu ad fidem adductio, sit accepta, propterea ego Christi ad gentes sum minister, & publice euangelium Dei ministrandi munus habeo illudque administro. Finem sui muneris & operationis hic exprimit; ut si sacerdos diceret, se esse constitutum ad cultum divinum peragendum, & victimas ac oblationes tractandas, ut sint acceptæ Deo, ut sint sanctæ. Nisi enim *Deus* ejusmodi publicum ministrum constituisset, qui gentes ad Deum adduceret, easque veluti offerret, effectus iste non fuisset consecutus.

Sanctificata in spiritu sancto. Victimæ enim sanctificabantur tum ipsius sacerdotis actione, tum per aræ contactum, quemadmodum Christus dicit Matth. 23. 19. Sic etiam gentes Pauli opera ad fidem adductæ sanctificabantur; sed per spiritum sanctum longe diviniori ratione quam victimæ illæ legales, quatenus nimirum spiritus sanctus per Pauli ministerium ubertim effundebatur in omnes quicunque ejus prædicationi credebant: unde fiebat, ut penitus a profano hominum vulgo segregati ac *Deo* sacri essent.

Vers. 17. *Habeo igitur gloriationem in Christo Jesu.* Ex superiori muneris sui descriptione & expositione istud infert, nempe quod habeat gloriationem, quasi dicat, Quod cum ita se habeat, merito sane ac optimo jure gloriari possum. Non dicit, se gloriari; sed tantum innuit, se posse jure optimo gloriari, se habere maximam gloriandi causam. Ponitur enim effectus pro causa, καύχησιν pro causa καυχήματος. Sic ad Philippenses. Capite 11 dicit, se habere καύχημα εἰς ἡμέραν, id est causam & materiam istius rei.

In Christo Jesu, id est beneficio & gratia Christi Jesu, Domini mei, qui me tanto munere ac dignitate decoravit.

Τὰ πρὸς θεόν, id est in rebus ad Deum spectantibus. Non dico, me habere gloriationem in rebus terrenis & carnalibus; sed in iis quæ ad Deum & ejus gloriam ac honorem spectant, in rebus spiritualibus.

Vers. 18. *Non enim ausim dicere quid.* Confirmat uberius id quod de gloriatione dixerat. Sensus autem est, Christum adeo omnia, quæcunque ad munus ac ministerium ejus gentesque ad fidem adductas pertinent, per ipsum fecisse, ut dicere prorsus non ausit aliquid, quod huc pertineret,

defuisse, & in eo Christi opem ac præsentiam fuisse desideratam, nisi vellet in Christum injurius esse. Ὧν οὐ κατειργάσατο pro ἐκείνων ἃ οὐ κατειργάσατο. Alii ita accipiunt, ac si dictum esset; non ausim quicquam mihi falso tribuere atque arrogare, seu dicere, Christum aliquid per me fecisse, quod tamen non fecerit, sive quoad sermonem, sive quoad opera miraculosa. Quod si sequi velimus, statuendum erit, Paulum ex contrario tantum, propter suam modestiam, & ad invidiam sermonis evitandam, cogitandum relinquere quid Christus per ipsum fecerit.

Sermone & opere. Exprimit, qua in re ista Christi operatio sese exeruerit, nempe tum in sermonibus ipsius, tum in factis atque operibus. quasi dicat, non possum dicere quicquam vel sermoni meo, vel operibus, admirandis nimirum illis, defuisse. Nam & sermoni meo abunde benedixit, ut & sapienter, & animose, quemadmodum par erat, euangelium ejus annunciarim; & omnis generis miraculosa facta, quibus prædicationem meam confirmarem, addiderim.

Vers. 19. *In potentia signorum ac prodigiorum.* Potentia signorum ponitur pro potentibus signis, id est, quæ non nisi magna ac prorsus divina potentia edi possunt: propterea addit prodigia. Explicat hic istud quod dixerat, *opere*. *In virtute Spiritus Dei.* Exprimit causam mediam, per quam hæc potentia ac portentosa signa edebat, nempe spiritus divini potentiam.

Ita ut a Jerusalem. Effectus istius prædicationis & talium signorum, est ingens euangelii propagatio, quam hoc loco describit. Καὶ κύκλῳ. Non loca Judææ vicina, sed vicinas regiones intelligere videtur. Jam enim ante ipsius prædicationem Hierosolyma & circumjacentia loca euangelio Christi plena erant. Videtur ergo intelligere Arabiam, Syriam, Ciliciam, in quibus sese prædicasse scribit in Epistola ad Galat. cap. 2. Regionibus autem in Judææ circuitu repletis, contendit Illyricum versus, id est, versus mare Adriaticum, & usque ad hoc mare. Illyricum enim ipsum, ut terminus ad quem, includi debet.

Implevi euangelium Christi. Euangelium hoc loco sumitur pro prædicatione euangelii. Prædicatio enim euangelii suos veluti tractus ac limites habet, ad quos ubi ventum est dici potest, eam eousque esse impletam, id est, perfectam ac consummatam. Simili ratione dicit Christus: *non perficietis urbes Israelis donec venerit filius hominis* Matth. 10. 23. Dicuntur urbes perfici, quatenus omnes obeuntur. *Ita etiam impleri*, id est, perfici ad aliquem terminum dicitur euangelii prædicatio, cum ille terminus prædicatione attingitur. Nisi quis vel Enallagen casuum, vel Hypallagen quandam esse velit, ut implere euangelium in istis regionibus sit regiones istas implere euangelio: cujus rei exemplum a quibusdam adducitur ex Exod. 28. 17, ubi dicitur implere in eo (in Ephod) impletione lapidum; quod iisdem prope verbis repetitur infra cap. XXXIX. 10, quod ita potest & solet accipi, ac si dictum esset; implere Ephod quatuor ordinibus lapidum. Sed id quod priori loco dictum est certius esse videtur.

Vers. 20. *Sic autem ambientem euangelizare.* Vox φιλοτιμούμενον respicit particulam μὴ in superiori versiculo, ὧν μὴ κατειργάσατο. Ostendit autem hoc versiculo, quantam in se fiduciam excitarit tanta Christi virtus, quæ in ipso exerebatur; & quomodo se in prædicatione sua gesserit, & quid spectaverit, ne quis putaret, eum in iis locis euangelium prædicasse, in quibus jam Christi nomen auditum, & Ecclesiæ plantatæ fuerant; nempe quod cum se ad fundamenta doctrinæ Christi & Ecclesiæ jacienda satis instructum videret, euangelizaverit in iis locis, ubi incognitum adhuc & inauditum erat Christi nomen, vel saltem ubi nullum adhuc vestigium erat Ecclesiarum. Dicit autem se fuisse φιλοτιμούμενον, hac ratione videlicet in ejusmodi locis euangelizare, id est cum ambitione quadam, sed pulchra & apostolo digna, id spectasse, hunc honorem sese veluti ambivisse dicit, eumque amasse, non vanæ gloriæ captandæ causa; sed quia id apostolo tanto prorsus dignum erat illique conveniebat. Cui enim magis convenit novas plantare Ecclesias, nova Christo quærere regna, victricia circumferre signa, quam apostolis, & inter eos Paulo vel maxime?

Ne super alienum fundamentum ædificarem. Alienum fundamentum vocat quod est ab alio positum. Fundamentum autem istud est Christianæ religionis principia ac veluti summa aliquo in loco jam confirmata ac recepta 1 Cor. 3. 11.

Vers. 22. *Ideo & impeditus sum multa venire ad vos.* Id est, ne venirem ad vos. Impedimentum enim rem prohibet, non promovet. Causam affert, cur Romam non venerit, nempe quod unam post aliam regionem obeundo ac peragrando, dum vicina quæque eum invitaret provincia, id facere non potuerit. Πολλά. Neutrum plurale positum pro Adverbio, id est sæpe, frequenter, seu multis vicibus. Sic ἴσα pro æqualiter Philip. 2. 6.

Vers. 23. *Non amplius locum habens.* Jam enim mare Adriaticum attigerat.

Vers. 24. *Si vestri primum ex parte impletus fuero.* Addidit, *ex parte*, ne videretur desiderium suum imminuisse, quod obiter ac in transitu expleri potuerit. Implemur autem iis quos desideramus, dum eorum conspectu ac consuetudine fruimur.

Vers. 25. *Nunc autem proficiscor Hierosolymam.* Loquitur de ultima profectione sua Hierosolymam, ut apparet ex sequentibus verbis, cum addit:

Ministrans sanctis. Proficiscebatur enim cum eleemosyna quam in Macedonia & Achaja collegerat in pauperum Hierosolymitanorum usum. Atqui non legimus, eum ante hanc ultimam profectionem eleemosynas in Macedonia & Achaja collectas Hierosolymam portasse. Nam illa, cujus Actorum XI versu penultimo fit mentio, a solis Antiochenis discipulis longo tempore ante fuit in pauperes Hierosolymitanos ob imminentem famem collecta, & per Barnabam ac Paulum transmissa. In ultima autem profectione Hierosolymitana apparet eum eleemosynas istas secum attulisse. Ita enim loquitur ad felicem præsidem Actor. XXIV. 17: Post plures annos veni (scilicet Hierosolymam) eleemosynas facturus in gentem meam. Quæ enim illæ eleemosynæ fuissent, & quidem in totam gentem, præter istas eleemosynas, quas passim in Ecclesiis per universam Græciam collegerat, memor ejus, quam in se receperat, pauperum curæ, cum scilicet junctis dextris Paulo gentium, aliis autem apostolis circumcisionis provincia obtigisset Galat. 2. 9 10.

Vers. 27. Εὐδόκησαν γάρ. Γὰρ videtur positum pro inquam. Ostendit autem, hoc beneficium non solum ex be-

ex benigna voluntate, seu beneplacito, sed etiam ex debito quodam profectum esse, cum addit:

Et debitores ipsorum sunt. Judæi enim gentes in societatem bonorum spiritualium, quæ euangelium illis attulit, quodammodo admiserant; vel saltem his bona Judæis primo ac proprie destinata obtigerunt, idque interveniente hominum Judæorum opera: quocirca vicissim gentes in societatem & communionem bonorum carnalium Judæos pauperes admittere debent. Ὀφείλουσι καί. Καὶ positum pro vicissim etiam.

Vers. 28. *Hoc igitur postquam perfecero.* Id est, postquam collectam hanc Hierosolymam deportavero, eamque tradidero.

Et obsignavero illis fructum istum. Σφραγισάμενος αὐτοῖς, id est, fideliter apud eos, & veluti annulo obsignatum deposuero; translatione sumta a veterum more, qui annulis obsignabant, quæ in tuto volebant reposita. Collectam hanc vocat fructum, quod Judæis pauperibus ex gentium veluti agro quodam fertili ac ubere provenisset.

Vers. 29. *Scio autem, quod veniens ad vos in plenitudine benedictionis euangelii.* Hæc addidit, ut adventum suum Romanis desiderabiliorem redderet. Benedictio euangelii hoc loco significat copiam euangelicorum donorum. Sic ait apostolus Eph. 1, quod nos Deus benedixit in omni benedictione spirituali in cœlestibus, id est, omni genere spiritualium ac cœlestium donorum nos replevit ac ditavit. Per benedictionem ergo euangelii divitiæ significantur euangelicæ, quas euangelium Christi secum affert. *Plenitudo autem benedictionis* plenam ac uberem benedictionem, seu divinorum donorum copiam declarat. Ponuntur autem duo Substantiva pro constructione Substantivi cum Adjectivo, Hebræorum more.

In plenitudine. In positum pro *cum*, ἐν pro σύν, Hebræorum more. Quædam ad hunc locum pertinentia peti possunt ex iis quæ diximus capite 1. 11.

Vers. 30. *Per charitatem Spiritus.* Id est, charitatem non carnalem, aut ex rebus, vel etiam propinquitate carnali ortam, & propter ista debitam; sed charitatem spiritualem, quæ ex spirituali nostra communione ac propinquitate oritur, quam spiritus, non caro, in animis nostris efficit. Συναγωνίσασθαί μοι. Certamen hoc precum non tam pugnam aliquam ac luctam cum adversario aliquo significat, quam conatum ac laborem, qui etiam in lucta esse solet. Apostolus certabat euangelium prædicando & munus suum obeundo (sæpe enim cum certamine & cursu vocationem muneris sui confert.) Vult ergo, ut sibi luctanti ac certanti precibus suis ad Deum veluti suppetias ferant. Nisi malimus potius apostolum hic loqui de certamine suo & agone itidem in precibus. Precibus enim certamus, cum aliquid obtinere a Deo conamur. In hoc autem certamine nos juvat, quisquis idem pro nobis apud Deum conatur.

Vers. 31. *Ut eripiar ab infidelibus in Judæa.* Præsagiebat illi animus, futurum, ut Judæi increduli, idque in Judæa ipsa, perniciem sibi machinarentur. Summo enim in odio apud illos erat Paulus, quem patriæ legis desertorem & oppugnatorem esse credebant. Nec fefellit eum animus, ut ex Historia notum est. Ereptus tamen divina providentia est ex eorum manibus, & Romam, quam tantopere videre cupiebat, vinctus quidem, sed tamen incolumis, magno cum incremento divinæ gloriæ, perductus; ut in hac principe totius orbis urbe & Christianam religionem doceret & sanguine tandem suo obsignaret. Alterum quod a Deo sibi impetrari postulat, est:

Ut ministerium meum acceptum fiat sanctis. Noverat & hoc Paulus, non omnes sanctos, id est fideles qui Hierosolymis degebant, & ex Judæis Christiani facti fuerant, ea in se esse voluntate ac animo quo par erat. Zelotæ enim legis erant plurimi, qui de Paulo ex falso & maligno rumore inaudiverant, quod apostasiam a lege doceret. Quocirca id sibi a Deo impetrari postulabat, ne propterea hoc ministerium & eleemosyna minus grata sanctis obveniat; sed ut Deus eorum animos mitiget ac flectat, utque huic ministerio, ac proinde etiam ipsi Paulo gratiam & favorem apud sanctos conciliet.

Vers. 32. *Per voluntatem Dei*, ita volente Deo. Addit hoc loco (ut Divus Jacobus monet cap. 4. 15.) id quod superius omiserat, cum simpliciter dixisset vers. 28 transibo per vos in Hispaniam. Ubi tamen intelligi voluit, si voluerit Deus.

Unaque vobiscum refociller. Id est, & vos ex meo, & ego ex vestro conspectu ac multo magis ex fide lætitiam & voluptatem capiam, ut etiam cap. 1. 12 dixit.

Vers. 33. *Deus autem pacis.* In tertia vice concludit apostolus, nec dum tamen claudit. Ita sese a scriptione ad homines adeo charos & desiderabiles expedire non potest. Semper adhuc aliquid occurrit quod scribat, quod moneat. Magnum certe apostolici affectus & amoris indicium.

CAP. XVI.

Vers. 1. Διάκονον ἐκκλησίας, quæ publicum ministrandi pauperibus, peregrinis & advenis aliisque, qui publica indigebant opera & auxilio, munus in ecclesia Cenchreensi (ubi erat Corinthiorum portus) habebat.

Vers. 2. *Recipiatis in Domino* non vulgari & aliis hominibus consueto ac usitato more; sed in *Domino*, Christianæ religioni conformiter, ut par est Christianum a Christianis accipi, ut statim explicat.

Προστάτις πολλῶν. Προστάτις. ut Beza annotavit, in genere præfectum significat, item patronum ac defens[illegible]m. Peculiari autem nomine προστάται dicti sunt qui & πρόξενοι dicebantur, qui a civitate aliqua deligebantur, ut hospites & peregrinos domum suam, atque adeo in fidem suam reciperent. Significat ergo Paulus, hujus Phœbes domum, veluti publicum sanctorum hospitium, fratribus peregrinis patuisse: quas virtutes in vidua requirit 1 Tim. 5. 10. Hæc Beza.

Vers. 7. *Concaptivos meos.* Id est, qui aliquando mecum Christi causa in carcerem conjecti fuerunt. Sæpe enim apostolus in vincula & carcerem conjectus fuit. Hinc 2 Cor. 11. 23 dicit, se in carceribus *fuisse* abundantius. *Insignes in apostolis*, id est, inter apostolos noti, quorum nomen ac fama inter apostolos viget.

Vers. 16. *Salutate vos invicem in osculo sancto.* Referendum hoc est ad illorum temporum morem. Sanctum osculum vocat, ut a profano discernat. quod non carnalis alicujus, sed sancti & Christiani amoris indicium est.

Vers. 17. *Hortor* vel *obsecro autem vos fratres.* Ultimo adhuc valde utile & necessarium monitum adjicit, quod est, σκοπεῖν eos qui dissensiones & scandala faciant.

ciant. Σκοπεῖν significat diligentem & attentam observationem, veluti cum hostes ex specula observamus. Facile enim ejusmodi dissensiones irrepunt, præsertim si sensim & pedetentim, si clam inferantur. Tradit autem regulam apostolus per quam isti homines dignosci queant. Regula est doctrina quam didicerunt, id est doctrina apostolica. Vult ergo apostolus, ut diligentissime observent, si quid a quoquam afferatur quod ab hac doctrina abludat. Quod si quispiam tale quid affert, quod ab hac doctrina diversum abit, διχοστασίας & scandala facit, autor est dissidiorum, & quæ dissidia consequi solent, scandalorum. Ipsa enim διχοστασία est scandalum : est enim opus carnis. Sed præter hoc scandalum, quod in ipsa διχοστασίᾳ consistit, sunt alia quæ sequuntur multa, inimicitiæ, odia, perpetuæ lites ac contentiones, mutuæ damnationes : unde fit, ut multi qui jam nomen Christo dederant, vel alieniores fiant a Christiana religione, vel eam penitus deserant ; illi vero qui nondum ad Christum accesserunt, prorsus alienentur, & Christianos subsannent, quod ipsi dissensionibus inter se & odiis agitentur. Quanquam hoc loco nihil prohibet, quo minus etiam alia scandala præter ea quæ in ipsis dissensionibus consistunt, aut ex iis oriuntur, intelligantur.

Et declinate ab illis. Non satis est eos agnovisse, eorumque machinationes detexisse ; sed insuper necesse est ut ab iis declines, id est, recedas, nullum cum illis commercium habens ac societatem ; non solum doctrinam, sed ipsos etiam doctores fugias ac vites.

Vers. 18. *Isti enim tales.* Nempe qui diversa ab ea doctrina quam didicistis tradunt ac dissensiones excitant, ac scandala ponunt.

Domino nostro Jesu Christo non serviunt : non Christi negotium agunt, sed suum ; non Christi commodum spectant, sed suum.

Sed suo ventri. Idem de istis falsis doctoribus scribit ad Philip. 3. 18,19. Ejusmodi doctrinas proponentes hominibus non Christo placere student, & nihil aliud quærunt quam lucrum, quam ut ventrem suum saginent.

Et *per χρηστολογίας & εὐλογίας decipiunt corda τῶν ἀκάκων.* Χρηστὸς significat inter alia comem, blandum, affabilem. Χρηστολογία ergo erit comitas quædam & suavitas sermonis, seu blandiloquentia, qua sese quispiam in animum alterius insinuat. Εὐλογία hoc loco idem videtur esse quod χρηστολογία. Τὸ εὐλογεῖν Græcis declarat τὸ ἐπαινεῖν. Unde εὐλογία dicitur oratio ad prædicandas alicujus laudes accommodata ; cujusmodi esse solet præcipue assentatorum ; quales proculdubio erant isti falsi doctores. Theologis εὐλογία faustam precationem significat, quæ significatio huic loco etiam aliena non est. Solent enim isti falsi doctores faustis precationibus, & religiosis quibusdam dicteriis nescio quam pietatis ac religionis speciem præ se ferre. Τῶν ἀκάκων, hominum non malorum, non perversorum ; qui boni Christiani fuissent, nisi in impostores istos incidissent, quorum doctrinam non malitia quadam & perversitate, sed errore amplexi sunt.

Vers. 19. *Obedientia enim vestra in omnes dimanavit.* Hic causam affert apostolus, cur summam diligentiam in observandis istis hominibus adhibere debeant, operamque dare, ne ab iis seducantur: quia, inquit, obedientia vestra in omnes dimanavit, ista est ubique nota, ubique celebratur ac prædicatur. Per hanc obedientiam non videtur simpliciter intelligere obedientiam euangelio præstitam ; id est, quod euangelium receperint ; sed quod prono quodam & facili animo illud receperint & admiserint, quod sese doctrinæ euangelicæ non præbuerint difficiles ; unde appareat, eos habere animum sequacem, & qui facile flecti queat ; quod ipsorum animus magnam impostoribus istis occasionem daturus erat, ut sua dogmata apud homines tam faciles ac sequaces proponerent. Ideo Romanos præmunit, & eorum animos veluti præoccupare studet apostolus.

Gaudeo igitur quod ad vos. Ne videretur animum hunc morigerum reprehendere, addit hæc verba, quibus ostendit se gaudere quod tales essent, quodque euangelicam doctrinam tam pronis animis recepissent. Sed addit : *quod ad vos*, nempe attinet. Quibus verbis hoc gaudium suum limitat, ac si diceret : id quidem per se mihi gratum est, & magno me afficit gaudio.

Volo autem vos sapientes quidem esse in bonum. Δὲ positum videtur pro ἀλλά. His enim verbis hanc eorum facilitatem temperat, & prudentia quadam vult regi, ne facile in errores abducantur & decipiantur. quasi dicat, Etiamsi gaudeam & vobis gratuler, quod animo tam facili & morigero sitis : tamen volo, ut ex altera parte sapientes etiam sitis. Per sapientiam hoc loco prudentiam intelligit. Addit autem, *in bonum*, ne prudentia in astutiam degeneret, ne modum in prudentia ista excedant. Hæc prudentia eo debet tendere, ut bono perpetuo adhæreatis illudque sequamini.

Simplices autem in malum. Ἀκεραίους, impermixti nulla præditi astutia. Qui enim astutus est, duplex quodammodo esse videtur, imo multiplex. Simplex in malum est qui quodammodo nescit malum sequi, nescit male agere, seu ita se comparat ac gerit, ac si nesciret male agere. Hoc est quod alibi dicit τῇ κακίᾳ νηπιάζετε, ταῖς δὲ φρεσὶ τέλειοι γίνεσθε. 1 Cor. XIV. 20.

Vers. 20. *Deus pacis.* Opponit pacem ταῖς διχοστασίαις vers. 17. *Conteret Satanam*, nempe in ministris ejus qui erroneas doctrinas, ac proinde multas lites ac dissensiones serunt. Videtur autem alludere apostolus ad locum Genes. III. 15, in quo de conterendo serpente agitur. Satanas enim sæpe per serpentem significatur, propterea quod & animum & artes nocendi habeat. *Sub pedes vestros.* Videtur verbum συντρίψει positum esse pro subjiciet ut conteratur, per metonymiam effecti : vel ὑπὸ τοὺς πόδας reddendum cum vulgata, sub pedibus vestris ; quemadmodum sane fert loquendi ratio. Significatur igitur Deum quidem contriturum hunc serpentem, sed sub pedibus nostris, adeoque per pedes nostros, seu non sine nobis, nostra etiam opera ac studio accedente.

Vers. 25. *Illi vero qui potest vos confirmare.* Epilogi hujus epistolæ clausula, tacitum votum & apertam δοξολογίαν continens. Votum tacite continetur in descriptione Dei : *qui potest confirmare vos.* Voluntatem tacite præsupponit : id enim in voce δυνατὸς aut δυνάμενος, cum de Deo usurpatur, & ad rem aliquam nobis utilem & salutarem refertur, accidit, ut alibi vidimus.

Sessu-

Secundum euangelium meum. Id eſt, ratione ſeu reſpectu euangelii mei, vel quod attinet ad euangelium meum. *Et prædicationem Jeſu Chriſti.* Quia dixerat, meum euangelium, propterea ut id quodammodo limitet, alia appellatione eandem rem ſeu doctrinam deſignat. Genitivus autem Jeſu Chriſti vel prędicationis iſtius efficientem cauſam, vel objectum ſignificare poteſt. *Et revelationem myſterii.* Alio adhuc modo eandem doctrinam appellat, quod ſit revelatio myſterii, id eſt, rei abditæ & in Deo latentis.

Propterea indicare volens, quantum myſterium ſit, quod euangelica doctrina revelotur, addit: *temporibus æternis taciti.* Per tempora æterna intelligit ea tempora quæ ab orbe condito fluxerunt, ſeu ut in Epiſtola ad Epheſ. loquitur, ἀπὸ τῶν αἰώνων. Αἰὼν enim, pro quo Hebræi Holam dicunt, non ſemper declarat tempus prorſus æternum, ſive initio vel fine carens; ſed ſpectandum eſt, quibus rebus accommodetur, & ex earum natura ac conditione intelligendum. Per myſterium autem iſtud intelligi debet decretum illud divinum de hominibus, iiſque promiſcue omnibus, ſine ullo gentium ac populorum diſcrimine, ad æternam vitam ac cæleſtem gloriam vocandis, qua de re vide Eph. 2.

Verſ. 26. *Manifeſtati autem nunc.* Olim quidem taciti, nunc autem, per euangelium nimirum, manifeſtati & in apertum producti,

Perque Scripturas Propheticas in omnes gentes ſignificati, ſeu notificati. Quaſi diceret apoſtolus: non tantum per euangelicam doctrinam, quæ nova prorſus eſt & antehac inaudita, ſed etiam per ſcripta prophetica, quibus hoc myſterium incluſum quodammodo & obſcure ſignificatum fuit. Scripta Prophetica ſumimus in ſubſidium doctrinæ noſtræ, ut appareat, id quod nos docemus multo ante a Deo proviſum ac ſignificatum fuiſſe. Solebant enim apoſtoli prophetarum ſcripta citare, eorumque teſtimonia ad ſuam doctrinam accommodare; quod etiam in hac epiſtola ſæpe ab apoſtolo factum eſt: imo doctrina euangelica, prę ſertim quatenus de felicitaee noſtra agit, nihil aliud eſt quam verus & germanus ac genuinus ſcripturarum ac promiſſionum propheticarum ſenſus. Quocirca jure dicit Paulus, myſterium hoc per ſcripta prophetica fuiſſe in omnes evulgatum.

Secundum ordinationem vel juſſum *æterni Dei.* Oſtendit, unde factum fuerit, ut tantum arcanum æterno ſilentio ac nocte tectum, & per involucra verborum in ſcriptis propheticis adumbratum, evulgaretur; nempe ita volente ac jubente æterno Deo: quem propterea æternum vocat, ut oſtendat, non mirum eſſe myſterium hoc æternis temporibus tacitum fuiſſe & ſic ab æternis temporibus jam extitiſſe a ſe affirmari, quandoquidem ipſe Deus in quo hoc myſterium latuit, æternus eſt. *In obedientiam fidei.* Finem declarat revelati iſtius myſterii, quod eſt, ut homines doctrinæ de fide in Domioum Jeſum obediant.

Verſ. 27. *Soli ſapienti Deo.* Referuntur hæc verba ad ſuperiora, τῷ δυναμένῳ. Qui ſapiens vocatur, & quidem ſolus, quia omnium rerum etiam abſtruſiſſimarum cognitionem habet, & quicquid eſt ſapientiæ ac cognitionis id ab ipſo eſt. Quare nec cognitio iſtius myſterii, de quo ſermo eſt, aliunde quam ab ipſo proficiſci potuit, quia nemo novit ejus decreta ac conſilia, niſi qui eorum cognitione ab ipſo donatus fuerit. Deus omnium conſilia & cogitationes nullo pateſaciente novit: ſed in divina arcana nemo, niſi admittatur a Deo irrumpit.

Per Jeſum Chriſtum. Chriſtus enim eſt per quem omnia in nos a Deo proficiſcuntur, & per quem viciſſim omnia a nobis ac proinde etiam honor ac gloria in Deum. Per Chriſtum enim Deus laudatur ac celebratur, & ei gloria tribuitur, cum ab iis tribuitur, qui Chriſtum pro ſuo Domino & cœleſti rege agnoſcunt, qui in eo fidem ac ſpem collocant (præſertim ſi pro ejuſmodi bonis Deo agant gratias, quæ non niſi per Chriſtum in ſe collata agnoſcunt; qualia ſunt ea ad quæ hoc loco tacite reſpicitur) & nomen ejus invocare oon erubeſcunt.

Cui gloria in ſecula. Amen. Pronomen relativum ᾧ cui, vel redundat per Hebraiſmum, cum videlicet expreſſo antecedente relativum ἀπολύτρωσιν ut Epheſ. 1. 11. 21 redundat pronomen αὐτῷ. Sic 1 Pet. 2. 24. Apoc. 2. 13 redundat relativum ὅς: vel de induſtria ab apoſtolo appoſitum fuit, ut ad Chriſtum ſimul δοξολογία referri poſſit.

PARA-

JOANNIS CRELLII FRANCI

PARAPHRASIS

IN

Epiſtolam Pauli

Ad

ROMANOS.

PARAPHRASIS

Epistolæ D. Pauli Apostoli

AD

ROMANOS.

CAPUT I.

Vers. 1. PAulus ex Mosis discipulo servus Jesu Christi, ad legationis divinæ munus vocatus, & peculiaritur selectus ad prędicandum euangelium, seu beatissimum illum nuntium a Deo profectum:

Vers. 2. Quem jam olim per Prpohetas, ut in sacris literis habetur, sese patefacturum promiserat.

Vers. 3. Is vero agit de Dei filio, qui natus quidem ex progenie Davidis, si humanum ipsius carnalemque ortum spectes: sed, si sublimiori eum consideres modo, constitutus est Dei summi filius potentissimus, vi Spiritus divini, quo fuit sanctificatus atque a cæteris creaturis segregatus, interveniente ipsius e mortuis resurrectione vel cum e mortuis resurrexisset.

Vers. 4. Is vero nullus est alius, quam Jesus Christus, Dominus ille noster coelestis;

Vers. 5. Per quem tanta mihi exhibita est gratia, ut legatus fuerim ab ipso constitutus, cujus opera interveniente per omnes gentes extraneas, atque a Iudaico populo segregatas, obedientia præstaretur doctrinæ, quæ fidem prædicat, non quidem in meam, sed ipsius, qui mihi hoc legationis munus demandavit, gloriam.

Vers. 6. In istarum autem gentium numero vos quoque estis, qui ad communionem Jesu Christi estis vocati ad eumque adsciti.

Vers. 7. Ego, inquam Paulus omnibus, qui Romæ estis, a Deo singulari ratione dilectis, & ad sanctitatem vocatis [vel qui estis a Deo exciti, atque a profano hominum vulgo per veritatis cognitionem segregati] precor gratiam ac favorem Dei, qui Patrem se nostrum constituit; itemque favorem Domini nostri Iesu Christi, atque inde manantem gratiam solidamque selicitatem [vel animorum ac conscientiarum tranquillitatem.]

Vers. 8. Principio gratias ago Deo, quem veneror, quemque vicissim propitium expertus sum, idque non amplius ut Mosis discipulus, sed ut discipulus aut servus Jesu Christi [vel, idque ita, ut Jesum Christum gratiarum actione celebrem, quæ in Dei laudem redundet [vel denique ea considerans quæ per Jesum Christum fiunt, aut facta sunt] pro beneficio in vos omnes collato vel vestro omnium nomine, qun nimirum effectum est, ut fidem attribueritis euangelio, quod nunc passim in orbe prædicatur.

Vers. 9. Neque est, quod quis dubitet vera me dicere. Novit enim hoc is, quem testem dictorum meorum invoco, Deus, cui toto animo servio in euangelio filii ejus annunciando, eaque ratione favorem ejus ambio: ne quis putet, me temere in re falsa audere ipsum invocare testem.

Vers. 10. Novit, inquam, is, quod subinde vestri mentionem faciam, cum preces ad ipsum fundo, cumque perpetuo oro, ut tandem aliquando, quia id hactenus factum non fuit, prosperum mihi ex benigna ipsius voluntate contingat iter atque oportunitas ad vos veniendi.

Vehementer enim vos videre cupio: non ut alquid a vobis lucri aut quæstus referam; sed potius ut ego vobis impertiam donum aliquod spirituale, ad vos in fide comfirmandns spectans.

Vers. 12. Unde is manabit fructus, ut utrique gaudium ac lætitiam, cum apud vos fuero, capiamus, ex fide euangelio constanter adhibita; quam ego in vobis, vos in me cernetis.

Vers. 13. Quod vero antea dixi, me precari, ut tandem aliquando mihi contingat oportunitas ad vos veniendi, ea de causa commemoravi, Fratres charissimi, quia nolim vos ignorare, me sæpe statuisse ad vos proficisci: sed ad hoc usque tempus fuisse impeditum, ne hoc consilium meum exequerer. Ideo autem ad vos statui proficisci, ut inter vos quoque Romanos fructum aliquem perciperem laborum meorum, Christo quamplurimos lucrifaciendo: quemadmodum hactenus facio inter cæteras gentes.

Vers. 14. Ego enim prædicandi euangelii operam, tum Græcis, tum barbaris, hoc est, tum ingenio excultis, quales vos quoque estis, tum incultis atque imperitis debeo.

Vers. 15. Itaque quantum ad me attinet, promptus paratusque sum, vobis etiam Romæ euangelium annunciare.

Vers. 16. Neque enim, quod quis forte cogitare posset, prædicationis euangelicæ me pudet, ita ut in tantam hominum lucem & urbis vestræ splendorem eam proferre non audeam: cum in ea summa Dei potentia stupendis miraculis sese exerat; eum in finem, ut salutem adipiscantur cujuscunque generis homines, non tantum Judæi, (quanquam iis primo est destinata) sed etiam extraneæ gentes, quas Græcorum nomine complecti solemus; non quidem si per totam vitam sanctissime atque innocentissime vixerint, sed si fiduciam in Deo collocarint.

Vers. 17. Etenim in euangelio promulgatur justificatio

catio seu immunitas a divinis suppliciis, fiducia tantum illa, quam diximus, non vero operum meritis] a Deo obtinenda, quam salus æterna ex decreto ipsius consequitur: promulgatur autem ideo, ut fidem illam homines amplectantur, seu spem suam in Deo collocantes, ipsi in posterum obtemperent, eoque pacto coram ipso justificati atque a peccatorum suorum pœnis liberati serventur. Talem rationem justificationem adpiscendi jam olim Habacuc Propheta indicavit, dum scripsit: justum hominem non alia ratione, quam fide sua, vitam adepturum, atque a Deo servatum iri [vel eum demum, qui ob fidem suam a Deo pro justo fuerit reputatus, vitam salutemque eam ob causam adepturum.]

Vers. 18. Quanquam non eam tantum ob causam prędicationis euangelii me non pudet, quod tantum credentibus afferat fructum, verum etiam ideo quia cœlitus plane ac manifestissime apparet Dei ira ac supplicia, quibus vindicat impietatem ac cætera peccatorum genera eorum hominum, qui salutarem hanc euangelii veritatem imprubitate sua detinent, & quo magis vel in ipsis vim suam exerere, vel ad cæteros homines propagari queat, impediunt.

[Vel, ideo autem Deus tam facilem ac benignam adipiscendæ justificationis rationem in euangelio patefecit, nec operum nostrorum, ac perfectæ pietatis merita requisivit, quia ea nullum habere locum inde patet, quod manifestissime atque ex ipso cœlo apparet pœna, qua Deus hactenus vindicavit pertinacem hominum in se impietatem, aliaque peccata; idque (ne quis forte ex ignorantia excusabili ea profecta putet) propterea, quod notitiam, quam de rebus divinis, atque ad vitæ pietatem spectantibus habent, impietate sua, intus veluti luctante, premunt, ne vim suam in ipsis exerere queat.]

Vers. 19. Summo autem jure id facit Deus; quandoquidem (a) quicquid de ipso cognosci potest homini salutare, id adeo inter eos manifestum est, ut ab omnibus cognosci queat: quandoquidem Deus ipse id illis per Christum, nosque legatos illius revelavit.

[Vel, Etenim ut de religione primum dicam; quicquid de Deo cognoscere humano ingenio fas est, id inter eos est manifestum, omnibusque obvium, cum Deus ipse id illis ante oculos posuerit, eaque ratione patefecerit.]

Vers. 20. Nam ea, quæ in Deo a condito mundo huc usque latuerant, hominibusque fuerant inconspicua atque incognita, ea dum ex stupendis operibus per Christum & nos ad confirmandum euangelium editis, æstimantur ac pervestigantur, conspicua fiunt, nempe æterna ipsius potentia, quam in nobis immortalitate donandis exerturus est; & divinitas imperiumque sublime quod præceptis, quibus vitam omnium regat, præscribendis ostendit, ita ut contemtores euangelii excusationem habeant nullam.

[Vel sic. Nam licet ea, quæ de Deo cognoscenda sunt, ad cultum illi præstandum necessaria per se sint invisibilia, & hominum oculis non conspicua. nempe æterna ipsius potentia, & supremum in omnia imperium ac benefica, qua rebus omnibus prospicit, providentia; quæ duo divinitatis nomine complectimur: tamen ea, jam ab ipso orbe condito ex operibus ab eo productis intellecta, considerataque, oculis mentis pervidentur ac conspiciuntur, adeo ut homines nullam inpietatis suæ excusationem habeant.]

Vers. 21. Nam cum Deum, quemadmodum diximus, cognovissent, vel saltem cognoscendi amplam habere occasionem: tamen non eum illi exhibuerunt cultum, aut gratias egerunt, supremo rerum Domino bonorumque omnium authore dignas, sed vanis stultisque cogitationibus sunt immersi, & caligine quadam ignorantiæ involutus est animus eorum insipiens.

Vers. 22. Cumque se profiterentur esse sapientes, stulti evaserunt.

Vers. 23. Etenim gloriam ac majestatem Dei, qui incorruptibilis est, atque a vilitate rerum terrenarum longissime dijunctus, commutarunt cum imaginibus efformatis ad similitudinem hominum corruptioni obnoxiorum; nec hominum tantum, sed, quod multo est indignius, volucrum etiam & quadrupedum, ac denique, quo nihil potest fingi stultius, reptilium, bestiarum nimirum vilissimarum.

Vers. 24. Quia igitur illi tanta Deum contumelia affecerunt, Deus illos vicissim permisit animorum suorum cupiditatibus; ut impurissimis atque a natura abhorrentibus libidinibus immersi, corpora sua inter se mutuo afficerent contumelia:

Vers. 25. Illos, inquam, hac affecit pœna, qui verum Dei gloriam commutaverunt cum falsa & mendaci ejus imagine, & religiose venerati sunt res creatas, iisque per varia opera cultum exhibuerunt divinum, præterito creatore, cui tamen gloria omnis in omnem ævorum perennitatem debetur: quo nihil dici potest verius.

Vers. 26. Propterea, inquam, quia in Deum homines adeo fuerunt impii ac contumeliosi, Deus, ut eos vicissim contumelia afficeret, permisit eos fœdis turpibusque affectibus, atque inde natis impuris voluptatibus: Nam tum fœminæ illorum sexus sui oblitæ, naturalem corporis sui usum mutaverunt in eum, qui pręter naturam est:

Vers. 27. Tum vero mares similiter, relicto naturali fœminarum usu ac consuetudine, libidinosa voluptate in sese mutuo exarserunt, adeo ut mares cum maribus turpissimam libidinem patrarent, atque ita dignam impii sui erroris ac dementiæ suæ præmium in ipsis corporibus suis reportarent.

Vers. 28. Et [Nam] quemadmodum illis cordi non fuit Deum cognoscere, cognitumque animo tenere: ita vicissim eos Deus menti permisit perversæ, omnis sani de honesto judicii experti, ut facerent ea, quæ ab honestate prorsus abhorrerent.

Vers. 29. Cooperti (cum essent cooperti) omnis generis injustitia, seu eo peccatorum genere, quod ab impietate supra distinximus; animi nimirum malitia seu nocendi cupiditate; scortatione; improbitate, quæ molestias aliis exhibet, ac injurias re ipsa infert; avaritia; contaminati undique invidia, cæde, contentione, dolo; malignitate, seu omnia in deterius rapiendi libidine;

Vers. 30. Susurrones ac clandestini delatores obtrectatores seu calumniatores aperti, Dei religionisque omnis osores, contumeliosi in alios, superbi, ac fastum suum aperte præ se ferentes, jactabundi ac gloriosi, inventores novorum scelerum, parentibus immorigeri;

Vers. 31. Desipientes ac judicio in actionibus sano haud utentes, fœdisragi, charitatis naturalis, & in consanguineos affectus, quem sponte sua exuerunt, expertes, implacabiles, immisericordes ac crudeles:

℣. 32. Qui etiamsi jus illud a Deo sancitum cognoverint, nimirum quod ii, qui hujusmodi peccata designant, digni sunt mortis supplicio, tamen tantum abest,

ut ab

(a) *Notitia Dei, qua Deus est, illis est obvia,*

ut ab iis abstineant, ut ea non solum ipsimet pare nt (id quod nonnunquam violentiæ affectuum, licet haudquaquam excusabili, est tribuendum) sed etiam (quod animi est prorsus improbi ac depravatæ mentis indicium) cum alii ea perpetrant, licet ipsorum nil interesse videatur, tamen factis tam improbis delectantur.

CAP. II.

Vers. 1. QUapropter cum hujusmodi sit hominum vita, nihil habes, quo te excuses, tu quisquis es hominum, qui alium damnas. Nam eo ipso, dum alios damnas, teipsum condemnas: quandoquidem eadem perpetras, iisque consimilia, quæ in aliis damnas.

vers. 2. Exploratum autem nobis est, Deum certissime damnaturum puniturumque eos, qui hujusmodi flagitia perpetrant: ut ut hominibus impiis secus videatur, & ludibrio a plerisque habeatur.

vers. 3. Censesne enim tu, quisquis es hominum, qui alios damnas peccata ejusmodi perpetrantes, & nihilominus eadem admittis, fore, ut effugias divinum supplicium?

vers. 4. Num forte ideo tibi impunitatem polliceris, quia te Deus hactenus severitate supplicii non persequitur? atque adeo Deum ob effusam ejus in te benignitatem ac patientiam qua te gravissime in se peccantem hactenus tolerat, & lenitatem, ob quam tam diu supplicium differt, despicatui habes? nec consideras hanc Dei erga te benignitatem ad resipiscentiam ac vitæ emendationem te invitare ac ducere?

vers. 5. Cum tu interea, pro duritie ac contumacia animi tui resipiscere nolentis, Dei iram ac supplicium thesauri instar indies colligas ac reponas in tempus supplicio divino destinatum. [Vel, quod aliquando universum recipias ac sentias, ubi tempus advenerit iræ Dei effundendæ destinatum:] quo non occulte tantum, ut nunc, sed manifeste exercebitur justissimum ac maxime solenne ipsius Dei judicium.

vers. 6. Qui non huic tantum aut illi, ut nunc fere solet fieri; sed unicuique hominum pro factis dignam persolvet mercedem.

vers. 7. Ita nimirum ut illis, qui in recte factis constanter perseverando ad honorem & gloriam cælestem vitamque immortalem adspirant, vitam largiatur æternam;

vers. 8. Illis vero qui contentiosi sunt, & veritati divinæ pietatis officia præscribenti non obtemperant, contra vero injustitiæ ac peccato se mancipant, gravissime irascatur, & severe in eos animadvertat.

vers. 9. Itaque afflictio & summa animi angustia ex supplicii magnitudine nata, imminet cuivis homini, qui mala patrat: sive Judæus sit, cui quidem primum ac potissimum id est metuendum, cum Dei voluntatem melius habuerit cognitam; & pluribus beneficiis ab eo fuerit affectus; sive Ethnicus.

vers. 10. Contra etiam gloria, ac honor, & felicitas cælestis vereque divina continget cuivis, qui recte agit, pietatemque vitæ constanter sequitur, sive Judæus sit (cui quidem primo præmium hoc destinatum est) sive Ethnicus.

vers. 11. Nepue enim discrimen hoc populorum, quod alius Judæus sit, alius vero Ethnicus, & quæ inde pendent alia, tanti sunt apud Deum momenti, ut vel impium pœnis eximant, vel pio adimant recte factorum præmium, adeoque efficiant, ut aliter in judicio divino tractetur Judæus, aliter Ethnicus, licet factorum ratione inter se sint pares. Deus enim istiusmodi personarum discrimen, & conditiones ad causæ, quæ cognoscenda est, meritum nil pertinentes, non respicit; sed pro factorum ipsorum ratione fert sententiam.

vers. 12. Nam ut de pœnis, quæ certius, quam præmia omnibus sunt expectanda, aliquid dicam, ita æquabuntur alii aliis, ut, licet diversa ratione peccarint, idem tamen illos reipsa maneat supplicium: siquidem illi, qui cum legem Mosaicam expresse sibi latam non haberent, cujusmodi sunt Ethnici omnes, peccarunt, & scelera suppliciis digna admiserunt, peribunt etiam, nulla habita ratione legis Mosaicæ, contra vero Judæi, qui, cum haberent legem illam sibi expresse latam, contra eam peccarunt, ejus legis vi damnabuntur.

vers. 13. Neque enim eos quicquam juvabit, quod auditores legis fuerint, eamque habuerint cognitam: neque enim ii, qui legem audiverint tantum ac cognitam habuerint, justi a Deo pronunciabuntur, ac tanquam innocentes tractabuntur, sed ii demum, qui legem opere fuerint executi.

vers. 14. Quod vero attinet ad Ethnicos, ideo diximus eos, si peccaverint perituros, quia etiamsi non nascantur sub lege, eique a primo statim ortu sint obstricti, ut Judæi, tamen cum videamus eos euangelium edoctos ea servare, quæ lex præscribit, licet legem Mosaicam expresse sibi latam non habeant, sibi ipsis tamen legis vicem præstant:

[Vel sic. Quod vero attinet ad Ethnicos, ideo diximus eos si peccaverint perituros, quia etiamsi legem Mosaicam sibi latam, ut Judæi, non habeant, videmus tamen eos naturæ instinctu, licet cæteroquin valde sint corrupti, ad ea facienda adduci, quæ legi sunt consentanea: adeoque licet, ut diximus, legem expressam non habeant, sibi ipsis legis instar esse, ex qua merito judicari, cum eam transgrediuntur, queant.]

vers. 15. Quandoquidem ostendunt opera ea lege præscripta, quæ quidem ad virtutem ac pietatem vere spectant, esse vi euangelii animis illorum inscripta atque impressa.

[Vel, quandoquidem satis ostendunt, rem ipsam in lege præscriptam, ut ut literas ac syllabas ejus non teneant, naturaliter animis suis insculptam, ut ignorare ea, quæ facere deceat, non possint. Cujus rei non tantum facta ipsorum; sed etiam conscientia ac judicium, quod facta illa sequitur, apertum præbet testimonium; ac tacitæ ipsorum cogitationes, quæ cum prave quid admiserunt, ipsos accusant, aut etiam cum quid forte fecerint recte, defendunt ac factum approbant.

vers. 16. Id autem, quod hactenus diximus de persolvenda tum Judæis tum gentibus factorum mercede,

[Vel: Id autem quod hactenus diximus de perdendis ac damnandis tum Judæis, tum gentibus, qui peccaverint, eo fiet tempore, cum Deus, non, ut homines solent, ea tantum, quæ aperta sunt, atque in oculos incurrunt; sed etiam occulta hominum facta ac cogitata in judicium vocabit, ac senten-

tiam de iis feret, eamque reipsa exequetur: non quidem per seipsum; sed, quemadmodum ex doctrina euangelii constat, quam ego prædico, per Jesum Christum delegatum ac constitutum a se judicem.

vers. 17. Verum enimvero quia Judæi imprimis miro quodam fastu turgent, & insolens illis videbitur, me ipsos, cum impiis gentibus conferre, atqoe in pœna, a Deo hominibus aliquando infligenda conjungere, libet id nunc paulo fusius ostendere, & ut fastum hunc illis demamus, utque se supplicio divino obnoxios esse videant ipsi, ita eos alloqui: Ecce vos gaudetis cognomine Judæorum, quasi confessores ac prædicatores divini nominis diceres;

[Vel sic: Ecce vos gaudetis cognomine Judæorum quo a profanis gentibus discerniminí, quodque ejus tantum populi habetur, qui Deo sit consecratus & cum eo fœdus pepigit; & legem divinitus latam complectimini, in eaque penitus vos acquiescere profitemini; quin etiam gloriamini, Deum esse vestrum, vobis solis favere, vobis cum illo amicitiam ac fœdus esse, ad reliquas gentes non pertinere.]

vers. 18. Præterea nostis illius voluntatem, atque adeo etiam ea, quæ ab ea discrepant [vel, quæ factu sunt utiliora, atque apud ipsum Deum eximia approbatis] exploratis ac discernitis, vitandaque statuitis: quandoquidem ea vos lex Mosaica edocuit, atque hac scientia instruxit:

vers. 19. Unde fit, ut etiam hoc vobis assumatis, esse vos duces cæcorum, ac lumen præferre posse illis, qui in tenebris divinæque voluntatis ignorantia versantur;

vers. 20. Hoc est, vos esse Magistros eorum, qui sapientia, seu rerum divinarum atque ad religionem pertinentium scientia carent, ac doctores stultorum, qui quid faciendum sit, quid fugiendum, ignorant. Propterea, inquam, id vobis arrogatis, quod scientiam habeatis veritatis seu cognitionis de rebus divinis in lege Mosaica delineatam atque expressam. [Vel propterea, quod impressam habeatis in animo formam quandam atque exemplar, seu mavis corpus scientiæ divinarum rerum ope legis Mosaicæ.]

vers. 21. Præclara sunt quidem ista, sed ejusmodi, quæ vos magis accusent, & omnem excusationem peccatorum vobis adimant. Etenim cum vos alios doceatis divinam voluntatem, cur vos ipsos potius non docetis, ut eandem opere exequamini? Cur, cum doceatis alios, non esse furandvm, ipsi nihilominus furamini?

vers. 22. Aut cum asseratis, non esse committendum adulterium, ipsi tamen adulteria committitis, atque adeo contra quam docetis esse faciendum, facitis, vosque doctores culpa redarguit? Cur, cum abominemini idola eorumque cultum, interea tamen aliud ejusdem generis scelus, ad Dei injuriam spectans committere soletis, nimirum sacrilegium, ea avare rapiendo aut retinendo, quæ Deo sunt consecrata, aut consecranda?

vers. 23. Cur, cum de lege divinitus vobis tradita gloriemini, iidem tamen, transgrediendo legem, Deum, legis illius autorem, contumelia afficitis, atque adeo unde vobis gloriam aucupamini, hoc illi vertitis in probrum, cujus benignitate ea fuistis ornati?

vers. 24. Etenim recte huc accommodari queunt illa, quæ apud Prophetam de vestris majoribus leguntur, atque ad vos transferri, quod propter vos vestraque scelera fiat, ut divinum nomen pessime audiat, ac blasphemetur inter gentes extraneas; quæ ex vestris moribus Deum ipsum, cujus populus estis, æstimant.

vers. 25. Verum, quid hic dicturi sitis, animadverto, nimirum vos circumcisos esse, notamque hanc ac signum fœderis cum Deo circumferre; hanc non permittere, ut Deus vos eodem modo plectat, quo gentes, homines scilicet præputiatos ac signo illo fœderis cum Deo initi carentes. Atqui animadvertere debebatis, circumcisionem nihil prodesse, nisi legem servaveritis. At si legis fueritis transgressores, circumcisio vestra eo loco habebitur, quo præputium, ac nil magis quam hoc vobis proderit.

vers. 26. Unde ex eo ipso etiam facile est colligere, quid de præputio sit statuendum. Pone ergo hominem præputiatum seu non circumcisum, qui tamen legis præcepta & jura in eo comprehensa observet, facile animadvertere poteris, ipsius præputium eodem loco a Deo habitum iri, quo circumcisio, nec quicquam illi obfuturum, quo minus idem cum circumcisis pietatis præmium referat.

vers. 27. Imo si quis præputio illo naturali atque externo adhuc præditus legem divinam, seu ea, quæ in illa sunt præscripta præstiterit, is exemplo hoc suo suaque pietate vos, qui cum literali illa atque externa circumcisione estis præditi, [vel qui cum legem literis comprehensam habetis, & corpore sitis circumcisi] legem divinam nihilominus transgredimini, condemnabit, & omnem vobis peccatorum vestrorum atque impietatis excusationem adimet, vosque supplicio dignissimos esse ostendet.

vers. 28. Neqoe enim is vere Judæus est, seu Dei cultor, atque ex eorum numero, qui Deo verè sunt accepti, qui quoad externa tantum atque in sensus hominum incurrentia Judæus est; neque ea vera est circumcisio ac nota ejus qui cum Deo fœdere ac amicitia quadam conjunctus sit, quæ in corpore exterius apparet, atque oculis subjecta est:

vers. 29. Sed ille demum vere est Judæus, qui ratione animi, qui oculis hominum non apparet, atque adeo ratione factorum, quæ animus Deo consecratus ex se parit, Judæus est Deique cultor: & ea demum vera est circumcisio, qua a corde reciduntur cupiditates vitiaque carnalia, quęque adeo spiritualis est, non literalis atque externa: aut quæ Spiritu Dei, seu spiritualis doctrinæ vi, non vero lege, quæ exterius tantum facienda præcipit atque ostendit, ad animum vero non penetrat, perficitur: cujusmodi Judæus ac circumcisus qui ea est præditus, ut ut laude sua fraudetur apud homines, qui externa fere respiciunt, animum hominis aut ignorant, aut negligunt; tamen apud Deum laudem atque approbationem invenit, præ qua laus humana plane pro nihilo reputanda est.

CAP. III.

Vers. 1. SEd dicet hic aliquis: si in observatione legis & interna animi circumcisione omnia sita sunt, & eodem loco Deus habet Judæum atque Ethnicum, & idem utrique præmium pęnamque decernit, quanam re Judæus præcellit Ethnicum,

aut

aut quid utilitatis affert hæc externa circumcisio?

vers. 2. Cui hoc responsum volo; magnam omnino Judæi præ Ethnico esse excellentiam, multumque referre esse circumcisum. Nam inter alia, quæ commodiore loco exponemus fusius, illud primum est, quod habent Judæi præ Ethnicis, quod Judæis sint commissa Dei oracula, iisque solis Deus aperte promiserit Messiam ac felicitatem singularem per ipsum dandam.

vers. 3. Nam si quis dicat, excellentiam hanc Judæorum præ gentibus nullam esse, nullamve id afferre populo illi utilitatem; propterea, quod quidam, atque adeo plerique illorum Deo promittenti promissaque sua in hominem exhibenti fidem non adhibuerint, & sic fructu promissionis illius exciderint, is valde labitur.

vers. 4. Etenim istorum hominum incredulitas haudquaquam efficiet, ut Deus promissorum suorum fidem non servet, eaque non præstet iis, qui ea fide amplectuntur. Absit ut hoc de Deo suspicemur, vel suspicari audeamus: imo potius firmiter statuamus, Deum esse veracem ac fidem præstare; quod omnes vero homines, qui fidem ei sua incredulitate derogant, mendaces ac vanos. In quam sententiam illud quoque scriptum est in Psalmis Davidis, Psalmo LI. 6. & LXII. 10. & CXVI. 11, fore ut Deus pro justo ac veraci in iis, quæ pronunciaverit, agnoscatur, ac vincat superiorque evadat in judicio, cum ejus dicta sub examen atque in disceptationem vocantur: ita ut veritas Dei cum sunt qui ei se opponant adhuc evadat illustrior.

vers. 5. Sed hic nobis objectio subnascitur ejusmodi. Si nostra injustitia [vel, nostrum mendacium] atque iniquitas, ea inprimis, quam in censendis divinis oraculis ac promissionibus ostendimus, Dei justitiam ac fidem illustriorem reddit, iniquus videbitur Deus, qui eos punit, per quos justitia ejus redditur magis conspicua.

Quam quidem objectionem non ideo affero, quasi ea mihi meique similibus in mentem veniat, & nobis difficultatem aliquam faciat: sed quia ita vulgus hominum argumentari & nobis obstrepere solet, [vel, non meam, sed vulgo tritam objectionem hic affero.]

vers. 6. Verum id, quod objectio illa concludit, haudquaquam ex eo quod positum est sequitur, neque fane ullo pacto est admittendum: imo potius ejus contrarium ex eo ipso quod in objectione ponitur, non obscure potest colligi. Etenim si Deus injuste ea in re ageret, dum punit eos ex quorum impietate ipsius justitia redditur illustrior, quomodo is Judex esse possit universi orbis? quomodo enim judex universæ terræ justitiam non exerceat? Deum autem mundum judicare illi ipsi ponunt, qui id objiciunt.

[Vel hoc modo. Absit, ut ita de Deo concludamus aut statuamus. Nam si ita se res haberet, quo pacto Deus posset judicare ac punire universum mundum, in quo eadem possit habere locum ratio?]

vers. 7. Sed instant illi qui istud nobis objiciunt, atque argumentum suum urgent. Si enim, inquiunt, veritas Dei ac fides in servandis promissis nostro mendacio, quo nos fidem illi detrahimus, redditur illustrior, indeque major redit ad eum gloria, quo jure nos propter mendacia ejusmodi tanquam peccatores judicari ac puniri possumus? siquidem ei, qui in causa est ut ad Deum major redundet gloria, præmium etiam videatur deberi; tantum abest ut puniri ob facta sua debeat.

vers. 8. Quorum judicium si sequamur, dicendum nobis erit, facienda esse mala ut inde aliquid eveniat boni: quemadmodum quidem aliqui audent nos blasphemo ore traducere, & per summam calumniam de nobis asserere, nos ita docere:

[Vel ita: Sed cogitandum erat, haudquaquam facienda esse turpia ac mala, ut inde aliquid boni proveniat, aut gloria Dei, verbi gratia, inde reddatur major ac illustrior: quemadmodum istorum argumentatio videtur postulare; quanquam non desint qui nos ita traducant, ac de nobis asserant, nos ita dicere: qui homines merito a Deo punientur, quos mirum esset non videre, impia facta ad Dei ignominiam proprie spectare; ad gloriam ipsius ex eventu; nec peccantium, sed Dei consilio ac providentia.

vers. 9. Sed, ut ad institutum redeamus, cum ostenderimus multum antecellere Judæum gentili, putabit fortasse aliquis, inde merito concludi, nos Judæos simpliciter excellere gentibus. Verum id nequaquam sequitur: nec si in re certa excellimus, excellimus omnino atque in universum: siquidem nos in superioribus reos peregimus non minus Judæos, quam Græcos seu Ethnicos, & veluti causam atque accusationem adversus eos instituentes, eos omnes (qua in re hic est plurimum situm, vel potius universum) peccati convicimus, adeoque supplicio divino obnoxios esse comprobavimus.

vers. 10. Id quod sacrarum literarum etiam testimonia ostendunt, in quibus scriptum est, quod nemo sit mortalium justus ac plane innocens, ne unus quidem:

vers. 11. Quod nemo extet qui recto judicio utatur, & intelligenter agat, quive Dei favorem ac benevolentiam recte factis ambiat:

vers. 12. Sed potius quod omnes de recta pietatis ac mandatorum divinorum via declinarint, adeoque corruptis sint moribus, ut Deo plane sint redditi inutiles, atque ad ea quæ ipsi probantur facienda inepti, quodque nemo extet qui bona recteque agat, ne unus quidem: quæ etsi de majore parte hominum dicta sint, & propterea, quod tam rari sunt, qui contra faciunt, ut prope nulli appareant, ideo pronunciatum fuit, ne unum quidem esse; tamen si exactam illam pietatem, quæ in hominibus reperitur, spectes, & corruptos hujus seculi mores contempleris, jure dici poterit, ne unum quidem esse, qui id quod bonum est perfecte præstet.

vers. 13. Contra autem videbis, generatim omnes adeo esse corruptos ac sceleratos, ut de illis merito dici debeant ea quæ in iisdem sacris libris hinc inde leguntur: nempe quod guttur hominum sit instar sepulchri aperti, adeo ut quemadmodum hoc cadaver quod absorbeat & quodammodo devoret expectat ac desiderat; ita illud blandiloquentia sua homines in insidias pertrahat, atque ita deglutiat ac perdat: quandoquidem linguis suis fraudes, ac dolos struunt aliis, itaque suo sermone nocent, atque si aspidis venenum, quod omnium est præsentissimum, sub labris linguisque suis habeant reconditum,

eoque inficerent eos, quos linguis ſuis petunt.

verſ. 14. Ex ore ipſorum nihil aliud audias, quam execrationes, & acerba convicia odiique plena dicta. Celeres propterea ſunt ad nocendum effundendumque aliorum ſanguinem.

verſ. 16. Quocunque ſe vertunt, quocunque eant, omnia vaſtant, calamitatem ubique inferunt, ubique ſcelerum ſuorum veſtigia poſt ſe relinquunt.

verſ. 17. Pacifice cum hominibus agere volentes neſciunt, ab eoque penitus abhorrent, quod concordiæ eſt conſentaneum.

verſ. 18. Quod totum propterea accidit, quia Deum non metuunt, neque ſupplicia ejus cogitant aut verentur.

verſ. 19. Neque eſt quod Judæi forte dicant, quorum cauſa hæc nunc potiſſimum afferimus, iſtiuſmodi dicta ad ſe non pertinere; nec de ſui generis hominibus, ſed de Ethnicis eſſe prolata. Satis enim nobis conſtat, quod quicquid ſcripta ad legem ſpectantia loquuntur, niſi forte nominatim atque expreſſe de aliis gentibus quippiam proferant, de iis loqui, qui ſub lege vivunt, eique ſunt obſtricti. Quare cum hujuſmodi dicta in ſcriptis ad legem ſpectantibus extent, [vel, ſunt autem illa divino conſilio pronunciata, & literarum monumentis conſignata, quare] illud reliquum eſt, ut omnium hominum etiam Judæorum, de ſua juſtitia gloriantium, & innocentiam ſuam apud Deum defendere conantium, os obſtruatur, ut, quo ſe defendant, non habeant; adeoque univerſum hominum genus judicio divino obnoxium eſſe convincatur.

verſ. 20. Quapropter ut tandem concludamus id cujus cauſa hæc omnia diſputamus hactenus, nemo hominum [vel hoc modo: Sed quorſum hæc, dicet aliquis? nimirum ut intelligas, quod nemo hominum apud Deum (nam hominum ſæpe diverſum eſt judicium) ideo pro juſto atque innocente habebitur, atque, ut juſto dignum eſt, tractabitur, quod ea præſtiterit opera, quæ lex poſtulat, eaque univerſa ſervaverit. Nam ſi ad legis judicium provocare volueris, quid aliud inde conſequeris, quam ut exinde tua peccata magis agnoſcas, & ejus teſtimonio reus peragaris?

verſ. 21. Cum ergo Juſtificatio ex operibus legis côntingere nemini queat; hoc tempore, ex quo Chriſtus inter homines prędicandi munere ſungens apparuit, juſtificatio apud Deum obtinenda promulgata eſt, quæ conditionem legis implendæ non haberet additam; ſed quæ nihilominus ab ipſa lege ac prophetarum ſcriptis, (ne rem vanam, & a nobis demum excogitatam exiſtimes) conteſtata omnibus fuit ac prędicata.

verſ. 22. Juſtificatio, inquam, ut ab initio tractationis hujus noſtræ dicebamus, obtinenda per fidem, quam Jeſus Chriſtus nos docuit, hoc eſt fiduciam, quæ in ipſo Deo ac Chriſto collocatur, quæ ſpem promiſſorum divinorum, & ex ea natam divinorum mandatorum obſervationem, quam vires humanæ ferant, complectitur: quæ juſtitia non ut legalis illa uni tantum genti eſt deſtinata, ſed omnibus hominibus, Judæis ac gentibus; ac reipſa etiam redundatura eſt in omnes, qui fidem illam, quam diximus, habuerint. Neque enim ullum eſt in hoc negotio inter utrumque diſcrimen:

verſ. 23. Quandoquidem, ut prolixe antea oſtendimus, omnes prorſus peccaverunt, adeoque non habent, de quo apud Deum glorientur [vel, eo non pervenerunt, ut innocentiæ ac juſtitiæ perfectæ glorationem factorumque ſuorum plenam approbationem mereantur; vel, juſtitia illa, quam gloria immortalis vitæ conſequitur, deſtituuntur.]

verſ. 24. Pro juſtis autem habentur, ſeu, tanquam juſti tractantur gratis, nullo ſuo merito, ex mera Dei benignitate, interveniente ea noſtri a peccati mortiſque ſervitute liberatione, quam per Jeſum Chriſtum Deus, quantum in ſe eſt perfecit, chariſſimo filio ſuo eam in rem impenſo.

verſ. 25. Hunc enim Deus non ut olim operculum arcæ fœderis, quod propitiatorium appellabatur, quia in eo Deus cum Moſe colloquens, & quid de ſua voluntate populum Iſraeliticum ſcire vellet, explicans, ea ratione ſe propitium populo exhibebat, in obſcuro collocavit; ſed oculis omnium propoſuit, ac verum propitiatorium conſtituit, dum in eo benigniſſimam ſuam voluntatem promulgavit, & qua ratione propitium ſe experiri poſſemus, oſtendit, fidei tantum, non, ut olim, operum conditione nobis impoſita, idque morte ipſius cruenta, qua effuſam ſuam in nos charitatem oſtendit, confirmavit ac ſanxit. Id vero totum fecit ad oſtendendam omnibuſque perſpicue demonſtrandam juſtitiam ſuam, hoc eſt, fidem conſtantiamque ſuam in ſervandis promiſſis, indeque manantem juſtificationem, quam in lege & Prophetis, ut ſupra diximus, fuerat omnibus pollicitus; ad quam demonſtrandam plurimum profuit, quod paſſus fuerit temporibus proxime præcedentibus homines in graviſſima peccata labi, eaque patienter tulit hunc ipſum in finem. [vel, demonſtravit autem juſtitiam illam ſuam ea imprimis ratione; quod impune tranſmiſerit, ac condonaverit hominibus delicta antea ab illis admiſſa: quæ licet graviſſima, tamen fieri permiſit ac patienter tulit, eum in finem]

verſ. 26. Ut hoc tempore, quo filium ſuum ad homines mittere, & Novum fœdus per eum nobiſcum ſancire voluit, ampliſſimam haberet materiam & occaſionem demonſtrandi ſuam, quam diximus, juſtitiam, hoc eſt, ut appareret, eum eſſe juſtum ac fidelem, adeoque juſtificare velle eum, qui fidem eam habuerit, [vel fidem in Dominum Jeſum Chriſtum collocaverit] quam Jeſus Chriſtus ipſius nomine nobis præſcripſit.

verſ. 27. Quid ergo nunc eſt ô Judæe, de quo glorieris? certe nihil: adempta eſt tibi omnis gloriandi materia. Qua vero ratione ademta, aut cujus doctrinæ vi? Non utique vi doctrinæ illius, quæ opera inculcat, eorumqe meritis juſtitiam parare jubet:

[Vel, Per quam nam vero, ut vos ſubinde jactare ſoletis, legem, juſtitia eſt quærenda? num per eam, quæ opera exigit perfecta, eorumque meritis juſtitiam quęrere jubet? haudquaquam: ſed per eam quæ fidem pręcipit: (hæc enim gloriandi potius materiam ſuppeditaret ei, qui ipſius vi juſtitiam adipiſceretur) ſed vi doctrinæ illius, quæ fidem præcipit atque ab hominibus, ſi juſtificari velint, exigit.

verſ. 28. Quare ita rationem ſubducimus, ac concludimus fide quemvis hominum juſtitiam adipiſci, ſeu a Deo tanquam juſtum tractari, non accedentibus operibus perfectis, [vel, non vero per opera] quæ lex Moſaica præſcribit ac exigit.

verſ. 29. Quid enim? Num Deus Judæorum tantum Deus eſt, iiſque ſolis favet, & eorum tantum gerit curam? quemadmodum ſtatuere oportet eum, qui ex lege

lege Mosaica ejusque observatione justitiam petendam esse docet, cum ea solis Judæis sit lata. Quid? annon Deus gentes quoque curat iisque favet? Sane etiam gentes curat, earumque est benefactor:

vers. 30. Quandoquidem unus est & communis tum Judæorum, tum gentium, Deus, qui quemadmodum omnes ex æquo creavit, ita etiam omnes fovet ac curat. Proinde quemadmodum circumcisos hoc tempore justificat, ac porro justificaturus est ideo quia fidem habeant: ita etiam præputiatos seu gentiles, eadem fide interveniente, justificabit, & tanquam innocentes tractabit.

vers. 31. Sed dicet aliquis: ergo vos, dum fidem inculcatis, & per eam omnes justificari docetis, non vero per observationem legis, legem hac ratione tollitis atque inutilem pronunciatis? Absit hoc a nobis. Imo dum fidem inculcamus, legem magis stabilimus, & firmiorem, quam unquam fuerat, reddimus: dum nihilominus quidquid est in lege ad pietatem pertinens inculcamus, & robur dum fidem exigimus, hominibus indimus ad legem tanto magis diligentiusque exequendam.

CAP. IV.

Vers. 1. His ita constitutis, ostensoque justificationem non ex operibus legis, sed ex fide petendam, quæstio nobis oritur de Abrahamo, a quo nos Judæi genus ducimus. Cum enim nemini dubium esse queat, eum fuisse a Deo justificatum, explicandum est, qualemne seu quo pacto justificationem sit adeptus: num eam quæ operum meritis obtinetur, an vero eam, quæ per fidem: qua re explicata tota hæc de ratione adipiscendi justificationem controversia non parum illustrabitur.

vers. 2. Quod si asserere quis velit, Abrahamum operum suorum meritis fuisse a Deo justificatum, habebit is quidem forte gloriandi materiam, apud homines ita sentientes, sed non apud Deum, cum aliter se res habeat.

[Vel sic: Nos quidem asserimus, fide fuisse eum justificatum, ea nimirum ratione, quam hactenus in universum probavimus. Nam si operum suorum meritis fuisset justificatus haberet, olimve habuisset, de quo apud ipsum etiam Deum gloriaretur. Atqui ut ut ab hominibus, non ex vero rem æstimantibus & immoderatis laudibus stirpis suæ autorem extollentibus, gloriam factorum aut meritorum habeat, non habet tamen apud Deum.

vers. 3. Ita enim Scriptura, ex qua quid de divina sententia statui debeat, cognoscendum est, de ratione, qua Abraham fuerit justificatus, loquitur: Credidit Abraham Deo, copiosam nimirum progeniem instar stellarum Cæli sibi promittenti; & hæc illius fides ei ad justitiam fuit imputata; seu propter eam a Deo fuit pro justo habitus ac tractatus.

vers. 4. Ex quo facile est intelligere, eum non fuisse operibus suis justificationem commeritum: quandoquidem ei qui perfecte operatur, & sibi demandatum officium exacte implet, merces, natura sua operi illi respondens, qualis est justificatio, non imputatur, hoc est ex gratia attribuitur (hæc enim verbi imputandi in hujusmodi materia vis est) sed tribuitur ex debito, nec denegari ei ullo jure potest.

vers. 5. At vero ei, qui non perfecte operatur, adeoque operum suorum meritis non nititur, sed sibi diffisus, confidit, & spem suam collocat in Deo, qui non tantum eum qui leviter deliquit, tanquam justum atque innocentem tractat, sed etiam eum qui antea fuerit impius, & in gravissimis hæsit sceleribus, ei, inquam, demum potest imputari, atque adeo reipsa imputatur hæc illius fides ad justitiam: hoc est, tanquam justus tractatur a Deo, tam benigne fidem illius æstimante, & operum loco pro sua misericordia accipiente.

vers. 6. Adstipulatur autem huic nostræ sententiæ etiam David, qui asserit, eum hominem esse beatum prædicandum, [vel esse beatum] cui Deus imputet, seu ex benignitate tribuat justitiam, eumque in justorum statu collocet, cum opera, quibus id mereatur, non præstiterit.

vers. 7. Dum ita inquit: Beati sunt homines illi, quorum iniquitates gravissimaque scelera sunt a Deo remissa ac condonata, id est quorum peccata a Deo veluti conteguntur:

vers. 8. Beatus, inquam, est vir ille, cui Dominus peccata ipsius non imputat, seu propterea pœnas ab ipso exigere ob clementiam suam non statuit: quod cui contingit, is pro justo habetur a Deo, non operum suorum ratione cum quibus peccata illa prorsus pugnant; sed ex divina benignitate.

vers. 9. Hinc jam porro nova oritur quæstio, utrum hæc beatitudo, (vel beatitudinis prædicatio) de qua David in verbis modo adductis loquitur, ad circumcisos tantum pertineat, & iis tantum contingat; an vero etiam præputiatis? Quæ quæstio ex eodem Abrahami, quod paulo ante adduximus, exemplo decidi potest. Diximus enim ei fidem ipsius ex Dei benignitate cessisse in justitiam, seu ipsum tanquam justum ob eam a Deo fuisse tractatum.

vers. 10. At quonam in statu existenti Abrahamo id contigit? an jam circumciso, an vero adhuc præputiato? non certe jam circumciso, sed adhuc præputiato.

vers. 11. Quod si quis urgeat, non frustra tamen illi præceptam fuisse circumcisionem, sed eam proculdubio ob causam, quia sine ea justitiam consequi non potuerit: is nimirum vehementer fallitur. Nam tantum abest [vel, at tantum abest] ut post circumcisionem demum adeptus fuerit justitiam, ut potius signum hoc corpori ipsius impressum eam ob causam acceperit, ut esset nota quædam externa, ostendens, ipsum jam fuisse justitiam adeptum per eam fidem, quæ fuit in ipso adhuc præputiato: quæ justitiam illam necessario ponit, siquidem fuit nota fœderis & amicitiæ cum Deo initæ. Id vero non temere accidit, sed Deo rem ita moderante, ut appareret eum esse Patrem [vel, unde consequitur, eum Patrem esse] spiritualem ac mysticum (hoc est, Patrum veluti auctorem ac caput, unde ad cæteros tum officii, tum felicitatis manat exemplum) omnium eorum, qui, cum adhuc præputiati sint, eo quo ipse modo fidem habent, adeo ut, quemadmodum illi ob fidem fuit justitia a Deo imputata, atque ex gratia tributa, ita similiter etiam illis justitia ex divina benignitate sit tribuenda atque imputanda: quod illud ipsum est, quod antea quærebatur.

verſ. 12. Veruntamen quia Deus eum voluit circumcidi, patet, eum non tantum illorum eſſe patrem ſpiritualem; verum etiam circumciſorum: ſi modo non tantum fuerint circumciſi, ſed etiam ſecuti fuerint exemplum fidei Abrahamicæ, patris noſtri, quæ in ipſo adhuc præputiato extitit, & ob quam eum diximus juſtificatum. Tum enim demum iis quoque Abrahami exemplo, juſtitia imputabitur.

verſ. 13. Neque enim ut ad inſtituti noſtri caput redeamus, quod eſt de ratione, qua juſtificationem atque inde pendentem felicitatem adipiſcamur, Abrahamo ac progeniei ipſius facta eſt promiſſio, quod hæreditario jure poſſeſſuri ſint mundum, hoc eſt partim terram Chananæam, quæ pars eſt mundi hujus valde præſtans atque eximia, ſed ad ſpiritualem Abrahæ poſteritatem per ſe nihil pertinet; partim futurum illum mundum ac cœleſte habitaculum, vel ob legem ab Abrahamo jam præſtitam, vel ob eandem a progenie ejus præſtandam. Non hanc, inquam, ob cauſam, nec ſub hac conditione promiſſio iſta facta eſt: ſed ob fidem indeque pendentem juſtitiam: quam Abrahamus quidem fuerat ſectatus; ejus autem progenies ſectari debeat.

verſ. 14. Quod ſi illi demum hæredes fieri deberent mundi illius promiſſi, qui legem ejuſque opera præſtant, jam nulla eſſet fidei ea in re vis; quam tamen magnam fuiſſe in Abrahamo oſtenſum eſt: unde etiam concludendum docuimus, eandem quoque progeniei ipſius rationem eſſe; quin etiam ſequeretur, promiſſionem plane factam eſſe irritam.

verſ. 15. Tantum enim abeſt, ut vi legis conſequi poſſint homines juſtificationem, atque adeo, quæ illam conſequetur, hæreditatem mundi, ut lex potius eos pœnæ magis obſtringat, ac divinæ iræ reddat obnoxios. Etenim lex expreſſe lata & ſevera comminatione ſancita facit, ut, quæ homines peccant (peccant autem, ut ſupra oſtendimus, omnes) non ſint amplius ſimplicia quædam delicta ac lapſus, ſed tranſgreſſionum nomen mereantur: quarum ea vis eſt, ut qui eas admittunt, ad pœnam omnino obligent; quod non fuiſſet futurum, ſi lex non extitiſſet: ſiquidem ubi lex nulla eſt, ibi, proprie loquendo, nulla etiam eſt tranſgreſſio, ut ut a recto aberretur ac delinquatur.

verſ. 16. Quapropter ſtatuendum eſt, per fidem potius hæreditatem illam, quam diximus, contingere; ut ita non ex merito, ſed ex gratia ac benignitate iis obveniat; adeoque promiſſio iſta, quam diximus, firma rataque ſit; & rata quidem non uni parti ſeminis ſeu progeniei Abrahamicæ, ſed ei univerſæ: hoc eſt, non tantum illi progeniei parti, quæ legem habet & (ut illud nunc quoque largiamur) eam exequitur; verum etiam illi, quæ cum lege careat, imitatur tamen fidem Abrahami, cum is ſit ſpiritualis pater, non horum aut illorum tantum, ſed omnium noſtrum, quotquot fidem habemus, etiam gentilium.

verſ. 17. (Ita enim ſcriptum eſt, Deum aliquando dixiſſe Abrahamo: Ego te conſtitui patrem, non unius nationis, ſed multarum gentium) Patrem autem intelligo, tum in meis, tum in his Dei verbis, non eo modo, quo homines nomen hoc ſolent capere; non, inquam, ob generationem ac cognationem carnalem; ſed ob eam, quæ coram Deo valeat, ac judicio approbetur illius, cui Abrahamus fidem adhibuit, ac in quo ſpem ſuam collocavit. Quod quidem merito fecit: cum is tanta ſit potentia, ut non tantum alia præſtare poſſit; verum etiam, quod eſt omnium difficillimum, omnemque naturam ſuperat, mortuos in vitam revocat: & tantundem poteſtatis habeat in ea, quæ non extant, quæ perinde ac famulos & miniſtros ſuos advocet, atque in res exiſtentes.

Verſ. 18. Id quod, quemadmodum ex parte apparebit, Abrahamus de Deo credidit, & nos, qui illius fidem ſequimur, credere debemus, effectumque hujus rei aliquando ſentiemus una cum Abrahamo: qui cum natura rei inſpecta, ſpes eſſet nulla; tamen, cum ei promiſſo divino ſpes eſſet facta, credidit, ſe fore patrem, non unius tantum, ſed multarum admodum gentium, prout illi dictum fuerat a Deo: qui, cum ſtellas illi oſtendiſſet, quæ ſunt innumerabiles, addidit: ita numeroſa erit progenies tua.

verſ. 19. Neque enim Abrahamus infirma fuit præditus fide in Deum, ut in ejus verbis hæſitans reſpiceret corpus ſuum jam fere emortuum, atque ad generandum inhabile, cum repetita poſtmodum ea Dei promiſſione fere 100 haberet annos: neque etiam ſpectavit imbecillitatem, emortuum Saræ, alioquin etiam ſterilis, uterum, atque ad generandum prorſus ineptum: nullam, inquam, rerum ejuſmodi rationem habuit.

verſ. 20. Neque ob incredulitatem de promiſſionibus divinis dubitavit; aut, quomodo id, quod Deus pollicitus fuerat, fieri poſſet, curioſe inquiſivit, ſed potius validam concepit fidem, hunc honorem & reverentiam habens Deo promittenti.

Verſ. 21. Ut firmiſſime ſibi perſuaderet eum id, quod promiſerat reipſa etiam præſtare poſſe, atque adeo præſtiturum.

Verſ. 22. Quam ob cauſam etiam hæc fides, qua Deum tanto affecit honore, ei fuit divina benignitate imputata ad juſtitiam, ſeu ob eam pro juſto a Deo fuit habitus, atque ut innocenti convenit, tractatus.

Verſ. 23. Neque vero putandum eſt, propter ipſum tantum Abrahamum ejuſque laudem ac perpetuam memoriam, in divinis literis perſcriptum eſſe, quod hæc ipſi fides ad juſtitiam fuerit imputata;

verſ. 24. Sed etiam, idque multo magis, propter nos, quibus ad exemplum Abrahami juſtitia debeat imputari, ex divina benignitate: qui ſecuti Abrahamum, non ſecus atque ipſe, credimus in Deum, ac reſurrectionem glorioſam, vitamque immortalem ab ipſo, ſecundum ejus promiſſa ſperamus, nixi maxime illuſtri potentiæ ipſius opere, quod eſt reſuſcitatio Jeſu Chriſti Domini noſtri cœleſtis e mortuis, in quo exemplum earum, quas ſperamus, rerum, ac firmamentum videmus.

verſ. 25. Is vero non ſuum aliquod ob delictum, morti, & morti quidem cruentæ, a Deo fuit traditus; ſed ob delicta noſtra, quæ ſaluti nobis decretæ ejuſque ſpei obſtabant: ac poſtea ut ab eorum reatu ac pœna reipſa liberaremur, a morte revocatus, ac ſu-

ac supremo imperio, ut istud ipsemet perficeret, donatus est.

[Vel sic. Is uero (ut hujus rei etiam causam simul afferamus) non temere morti cruentæ ac contumeliosæ, ex qua eum resuscitatum diximus, fuit traditus: sed ut a sceleribus, in quibus hærebamus, nos liberaret, ac postmodum ad vitam immortalem imperiumque supremum exsuscitatus est, ut nos reipsa justificaret, atque a morte liberatos sempiterna vita donaret.]

CAP. V.

Vers. 1. SEd dicet aliquis, quid est, quod tantopere urges, nos non ex operibus, sed ex fide justificarii? Quid enim inde ad nos redit utilitatis? Sane permultum refert, hoc modo a Deo pro justo haberi atque instar innocentis tractari. Primum enim postquam a Deo pro justis habemur, ideo quod ipsi confidimus, stabilem ac firmam habemus cum Deo amicitiam ac concordiam, quam animi nostri sentiunt, cum sciamus, ipsius supplicia haudquaquam nobis esse metuenda. Hoc vero totum [vel, Cum ergo, ut hactenus firmis rationibus ostendimus, ideo a Deo simus justificandi, quia ipsi confidamus, animi jam nostri, qui id novimus ac Deo confidimus, tranquilli sunt, ac divinorum suppliciorum securi, quod totum] nobis contigit per Dominum nostrum Jesum Christum, qui & eam justificandi rationem nobis primum promulgavit; & fiduciam illam in Deum animis nostris inseruit, isque est, per quem a suppliciis divinis nunc defendimur.

vers. 2. Dein per eundem Dominum nostrum Jesum Christum, ejusque doctrinam, quam tum per se, tum per legatos suos hominibus annunciavit, aditus nobis patefactus est prædictæ fiduciæ vi, quam is nobis inseruit, ad tantum Dei beneficium, quo nunc perfruimur. Id vero est, quod promissis ipsius nixi jure possimus gloriari de spe, quam habemus, gloriam divinam, hoc est, ipsam immortalitatem aliquando adipiscendi: quo bono ne cogitari quidem potest majus, id enim in sese atque adeo in ipsum Deum credentibus Christus promisit.

vers. 3. Sed præterea nos, qui per fidem justificamur, non tantum de eo gloriamur, quod tanti boni spem habemus: verum etiam de eo, quod justitiæ causa affligamur, & omnis generis malis objiciamur. Mirum quidem id videri potest; sed non absque ratione id a nobis fit, intuentibus insignem fructum, qui ex istiusmodi calamitatibus ad nos redundat. Scimus enim afflictiones ejusmodi patientiam in nobis, qui Deo per Christum confidimus, excitare: quandoquidem licet patientiæ consilium seu animus omnia Christi causa constanter ferendi, in eo esse possit, qui nondum quicquam patiatur mali: tamen actu ipso patientia existere seque exerere non potest, nisi ei campus hic detur, ac patiendi materia: quæ nihil aliud est quam afflictiones a nobis commemoratæ.

vers. 4. Porro autem patientia alium iterum ex se parit fructum, eumque valde insignem, sui nimirum explorationem & approbationem: inde enim homo perspicit, quantum in fide, quantum in pietate erga Deum, cujus causa ista patitur, profecerit [vel, Inde enim fit, ut tum Deus hujusmodi hominem ita exploratum approbet; tum ipse quoque homo seipsum, postquam hujusmodi fidei aut pietatis suæ in Deum experimentum cepit,] atque adeo seipsum approbat, & talem esse judicat, qualem Deus requirit. Hinc alius rursum nascitur fructus, nimirum spes firmissima gloriæ illius divinæ, de qua diximus, seu beatæ immortalitatis, atque ab omnibus malis, quibus nunc obnoxij sumus, liberationis. Etenim etiamsi jam antequam justitiæ causa quicquam perferas, necesse sit, te spem præmii illius cœlestis animo concepisse, (hæc enim prope sola est, quæ nos ad malorum istiusmodi tolerantiam excitare possit) tamen postquam homo patientiæ, atque adeo fidei etiam ac pietatis suæ cepit experimentum, longe validior ac firmior ea spes evadit, ac prope dixerim alia in animo ejus subnascitur. Antea enim speraverat se immortalem evasurum, si Deo pareat, & omnia justitiæ causa constanter perferat: nunc ideo sperat, quia paruerit, & ista pertulerit. Itaque non sub futura demum conditione pendet, sed ea jam præstita, promissis divinis & rectæ conscientiæ judicio, quæ ipsa etiam per se spei bonæ plena est, nititur.

vers. 5. At vero fructus hic, quem ex afflictionibus manare ostendimus, haudquaquam spernendus est: siquidem spes hujusmodi fallere nos haudquaquam potest, & sic rubore nos suffundere. Fieri enim nequaquam potest, ut Deus id, quod promissis ipsius impulsi speramus, nobis reipsa non præstet, cum nos summopere diligat. Quid enim iis, quos tanta charitate complectitur, non præstet? Ejus vero charitatis, qua nos Deus complectitur, tanta habemus documenta, ut de ea dubitare nullo pacto possimus. Nam primum dona illa spiritualia, euangelicæ doctrinæ adjuncta, quæ tam largiter Deus in nos effudit, animis nostris de ea Dei erga nos charitate adeo aperte testantur, ut eam ipsam propemodum in ipsis cordibus animisque nostris largiter diffusam sentiamus. Nam cum illa ipsa dona tam insignia, tamque multiplicia amoris divini erga eos, quibus dantur, sunt argumentum: tum vero eatenus imprimis id præstant, quatenus euangelium, quod prope nihil aliud est quam testimonium amoris divini erga genus humanum, confirmant, & sic eorum, quæ in illo continentur, gustum quendam præbent.

vers. 6. Sed deinde apertissimum charitatis divinæ erga nos documentum præbet mors Christi, unigeniti filii Dei, quam ex consilio ac voluntate patris sui, nostra causa suscepit. Etenim cum adhuc infirmitate & morbis animarum nostrarum plane lethiferis, hoc est gravissimis peccatis laboraremus, ipse innocentissimus ac Deo charissimus, ut nos sanaret, atque a morte vindicaret, tempore a Deo præstituto, [vel tempore plane convenienti, in quo materia erat uberrima, in qua charitatis suæ amplitudinem Deus primo ostenderet] mortem dirissimam subiit: nostri, inquam, causa, qui mali atque impii eramus:

vers. 7. Cum vix reperiatur, qui hominem justum ac pium tantopere amet, ut ejus causa mortem appetere velit, (dico vix inveniri, quia fortasse tamen reperiri quispiam possit, qui probi viri causa mori non recuset; licet id proculdubio sit paucorum.)

vers. 8. Quapropter maximam erga nos charitatem atque benevolentiam *Deus* ostendit: quandoquidem, cum adhuc in peccatorum cœno volutaremur, voluit, ut Christus, dilectissimus ipsius filius, salutis nostræ

causa mortem subiret, ut nos hoc pacto e servitute peccati, atque adeo etiam mortis eximeret.

vers. 9. Unde jam ita concludere licet, & spei istius nostræ, de qua antea diximus, robur & infallibilitatem ostendere: Si Deus filium suum unig-nitum, pro nobis adhuc impiis & coram ipso injustis, in mortem tam diram atque ignominiosam tradidit: multo magis nunc, postquam per mortem ipsius cruentam effectum est, ut ad Deum fuerimus conversi, & in eum statum traducti, ut ex ipsius promisso simus ab ipso justificandi; a pœna quam peccatoribus constituit, quamque aliquando in ipsos effusurus est, hoc est, a morte æterna per eundem Jesum Christum liberabimur, & sic vita sempiterna donabimur.

vers. 10. Si enim Deus, cum adhuc hostes ipsius essemus, & in peccatis viventes impium cum ipso bellum gereremus, tantum tamen nostra causa fecit, ut, quo nos sibi reconciliaret, & ex ioimicis amicos, ex impiis pios efficeret, crudelissime & ignominiosissime filium suum mori voluerit: nonne multo magis ounc, postquam ad ipsum a peccatis cooversi ejusque amici facti sumus, nos liberabit a peccatorum suppliciis, vitaque sempiterna donabit, per viventem filium suum? quem ejus rei causa mori amplius noo erit opus: cum id vivens, idque summa cum gloria, tum sua tum patris sui, præstare potuerit, atque adeo sit præstiturus. Hoc certe longe est credibilius, quam illud fuit: & si contra faceret Deus, sequeretur, cum hostes suos impensissime amasse; amicos vero effectos æternum odisse: id quod de Deo dicere longe est absurdissimum. Firma ergo est spes nostra, ac minime fallax, quam ex afflictiooum tolerantia nasci docuimus; adeoque tum in spe ista, tum io afflictionibus istis, ex quibus illa oritur, merito gloriamur.

vers. 11. Sed non tantum istis de rebus gloriamur, verum etiam, quo altius ascendere amplius non licet, & quo nihil potest animo coucipi majus, gloriamur de ipso Deo, qui jam noster est factus: ita ut quicquid bonorum est in ipso, quicquid voluptatum, quicquid felicitatis, quod ab ejus favore in nos manare potuit, id totum nostrum dicere possimus. Hoc vero contigit nobis per Dominum nostrum Jesum Christum, quatenus per eum effectum est, ut, qui antea inimici Dei eramus, nunc ad ipsum conversi stabilem ac firmam cum ipso amicitiam iniremus. Hoc enim solum adhuc requirebatur ad id ut Deo per omnia propitio frueremur, & æterno ipsius favore gauderemus.

vers. 12. Hujus vero tanti Dei beneficii, quod per Christum in nos dimanavit, imago quædam nobis est proposita in re contraria,

[Vel: Cum ergo, ut hactenus docuimus, tanti Dei beneficii, hoc est justificationis ac vitæ sempiternæ per Christum fiamus participes: per Christum, inquam, qui illud primum nobis obtulit, & perfecta sua obedientia id primum obtinuit; imo etiam omnibus in se credentibus ejus dandi jus acquisivit, licet ii non ita perfecte Deo pareant, quemadmodum ipse paruit: hinc jure concludi potest, totius hujus rei imaginem quandam nobis esse propositam io re contraria] hoc est in Adami lapsu, & eo, quod inde tum ad ipsum, tum ad universam ejus posteritatem redundavit, damno. Etenim quemadmodum per uoum hominem, nimirum Adamum, cum quo uxorem ejus ouoc computamus, peccatum & divinæ voluntatis, ut sic dicam, inobedientia inter homines primum existere cœpit, & per peccatum mors certa atque perpetua (hæc siquidem fuit pœna, peccato jure merito a Deo constituta) unde porro factum est, ut ad universam ejus posteritatem, in divina comminatione Adamo proposita tacite comprehensam, hoc est ad omnes homines mors eadem dimanaret, [vel ut eadem mors dimanaret ad universam ejus posteritatem, in qua Deus id, quod de Adamo parente ipsorum semel statuerat, itidem valere voluit; præsertim cum parentis sui pœna moneri poterant, ne eum ullo pacto in peccato æmularentur. Neque enim io ipsa quicquam erat iniqui: cum pœna hæc naturali ipsorum conditioni esset consentanea: & solet præterea Deus ob parentum delicta severius agere cum posteris, quam fuisset acturus, si parentes fuissent innocentes. Quapropter ut ad rem revertamur, sicut ex Adami delicto & consequenti ejus damnatione factum est, ut mors perpetua ad omnes homines dimanaret] eosque sibi manciparet; quatenus tamen ipsi quoque omnes peccarunt, & sic parentis sui factum, licet non prorsus æquarint, tamen aliquo saltem pacto secuti sunt: ita etiam contra per unum hominem, id est Christum, inter homines primum existere cœpit vera solidaque justitia atque obedientia veritati divinæ præstita; & per hanc vita certa atque perpetua: hoc siquidem est præmium, quod ex sua benignitate Deus isti obedientiæ constituit. Unde porro fit, ut eadem vita ad omnem Christi posteritatem, hoc est ad eos omnes, quotquot doctrinæ ipsius fidem adhibent, dimanet: quatenus tamen omnes Deo obediunt, & sic Christo non quidem pares, sed tamen similes evadunt. [Vel, ad omnes homines dimanet: quatenus tamen doctrinæ ejus fidem adhibentes, obedientiam ejus ac justitiam imitantur.]

vers. 13. Nam, ut ad priorem comparationis partem revertamur, eaque addamus, quæ ad illius declarationem & confirmationem quandam pertinent: si quis dicere velit, non recte fuisse a nobis affirmatum, eatenus in omnes homines seu Adami posteros mortem dimanasse, quatenus omnes peccaverunt, siquidem ante legem peccatum non extiterit, is nimirum vehementer fallitur. Nam licet homines legem Dei expressam ante Mosen non haberent, præsertim tam copiosam, & per omnes vitæ partes diffusam; peccarunt tamen oihilominus adversus legem conscientiæ unicujusque naturali insculptam, adeoque peccatum, ut diximus, in humano genere passim extitit. (a) Veruntamen ne quis rursus inde concludat, ob ea ipsa peccata unumquemque mortis perpetuæ pœnam subipse; non vero ex Adami delicto illud damnum in omnes ejus posteros manasse, quemadmodum nos antea affirmavimus: animadvertendum est, peccatum non solere imputari ad pœnam, eumque qui illud admittit supplicio per se suaque vi obnoxium reddere, cum lex expresse lata, quæ illud prohibeat, non extet.

vers. 14. Atqui videmus, non tantum post legem a Mose latam, homines morti perpetuæ fuisse mancipatos, propterea nempe quod legem istam aperte latam, & com-

(a) *Aliam horum verborum explicationem vide apud Faustum S.*

& comminatione mortis communitam fuissent transgressi, sed etiam ante illud tempus, ab ipso inde Adamo usque ad legem a Mose latam, morti fuisse mancipatos homines, atque adeo etiam eos, qui non ita prorsus peccarunt, quemadmodum Adamus, utpote qui expressam Dei legem fuit transgressus, & sic ejus vi mortis pœnæ fuit subjectus. Unde apparet, causam primam, cur isti homines morti facti fuerint obnoxii, non fuisse proprie ipsorum delicta, quæ tantum fuerunt causa sine qua non, seu sine quibus fuisset, æquitatis divinæ vi fuissent e mortis servitute, ac parentis sui pœna exemti, sed primam hujus mali causam atque originem in ipso Adamo esse quærendam, qui in re tamen contraria, typus & figura quædam fuit Adami alterius, qui secuturus erat, hoc est Christi, e quo novum quoddam genus hominum, nimirum Christianorum, atque adeo (si Dei consilium spectes, qui omnes ex eo spiritualiter nasci cupit) omnium hominum, ducit originem.

Nam, ut alteram quoque comparationis antea institutæ partem nunc declaremus, & quomodo priori respondeat, doceamus, hic primus, atque adeo solus, Dei legem implevit, & sic hujus obedientiæ suæ vi fuit a Deo justificatus, seu, ut justo dignum est tractatus, dum vitam perpetuam est consecutus. Dein per eandem obedientiam suam id consecutus est præmii ex divino promisso, ut universam suam progeniem (si modo ipsius obedientiam pro viribus imitetur) justificare vitaque sempiterna donare queat, ita ut, licet facta ipsorum non sint Christi factis paria, nec vi legis divinæ justificationem mereantur (siquidem eam non impleverunt) eodem tamen modo tractentur ut ipse, vitamque immortalem consequantur. Quare quemadmodum ibi prima mortis omnium hominum causa in Adami transgressione, & severo Dei decreto fuit, secundaria in ipsorum hominum peccatis adversus expressam legem non commissis: ita hic vitæ omnium hominum sempiternæ causa prima quærenda est in benignissimo Dei promisso, & perfecta Christi justitia, ex qua promissi illius executio pependit; secundaria vero in nostra obedientia, quæ legi divinæ haud satisfacit.

vers. 15. Et hactenus quidem similitudo inter id, quod ex Adami delicto in ejus posteros manavit, malum, & inter divinum beneficium, quod per Christi obedientiam in nos redundavit, intercedit: sed intercedit etiam discrimen inter delictum Adami, & donum per Christum in nos collatum; ita quidem, ut illud ab hoc longe superetur. Nam primum si ob unius hominis delictum multi, hoc est omnes ex Adamo progeniti morti perpetuæ facti sunt obnoxii: multo magis divina benignitas, & donum ea benignitate comprehensum (hoc est justitia seu vita æterna) quæ per unum hominem, nimirum Jesum Christum est nobis oblata, ejusque obedientia interveniente effectum suum habet, ac porro habitura est, in multos, hoc est, in omnes eos, qui ex ipso spiritualiter nascuntur, exuberare debet: [vel, Et donum exinde pendens, nimirum justificatio & vita æterna, in multos, eos nempe omnes, qui ex Christo spiritualiter nascuntur redundare debuit, interveniente benignitate unius hominis Jesu Christi, qui obedientia sua perfecta non tantum ipse justificatus, ac sempiterna vita donatus fuit; verum etiam suam progeniem justificandi & eadem vita donandi potestatem est adeptus] seu, ut rem clarius explicem, multo majorem vim habet hæc gratia divina in nobis justificandis & sempiterna vita donandis, quam Adami delictum in nobis damnandis & morti æternæ mancipandis habuit: tum quod odia atque incommoda restringere & minuere, favorem autem & beneficia amplificare convenit, tum quod ibi comminatio tantum intercesserit, hic promissio. Minas autem relaxare cum benignitatis laude licet; promissa rescindi sine fidei ac justitiæ detrimento non possunt. Quare licet Deo multos ex Adami posteris pœnæ Adamo constitutæ eximere: at non convenit eidem, nec salva fide licet, quenquam ex Christi progenie, qui modo ejus obedientiam imitetur, a justificatione vitaque sempiterna excludere.

vers. 16. Deinde istud quoque discrimen est inter id, quod per unum illum hominem accidit, qui peccavit, & inter donum, quod per unum hominem, qui Deo perfecte obedivit, nobis contigit. Etenim ex uno illo Adami delicto profectum est severum Dei judicium ac sententia, tum illum ipsum, qui peccaverat, tum posteros ipsius damnationi subjiciens: hic vero multa delicta, quibus ii, qui ex Christo nascuntur, damnationem fuerant commeriti, occasionem dederunt tantæ Dei beneficentiæ, ut nos justificaret, atque a damnatione liberaret. Ibi nempe unum delictum multos damnationi subjecit, hic multa singulorum delicta non damnationem attulerunt iis qui ea commiserunt; sed justificatio est consecuta.

vers. 17. Sed ne de hoc posteriori discrimine plura nunc dicamus, id, quod priori loco diximus, diligenter expendendum est: nempe, si ob unius hominis delictum mors in mundo regnavit, omnesque homines sibi mancipavit, initio facto ab uno isto homine, qui delicto suo eam accersivit: multo magis illi, qui tam abundantem Dei gratiam & donum, quod nil aliud est, quam ab omni reatu absolutio, sibi oblatum fide amplectuntur, [vel quibus tam abundans Dei gratia & donum continget,] excusso mortis jugo, vitæ æternæ regnum obtinebunt per unum hominem Jesum Christum, qui videlicet ad hanc vitam primus pervenit, ejusque adipiscendæ jus acquisivit aliis; sibi vero ejusdem conferendæ potestatem.

vers. 18. Quare, ut comparationem superius cœptam absolvamus, & totius rei summam concludamus: quemadmodum ex uno delicto, unius hominis, consecutum Dei judicium omnes homines damnationi subjecit, eo, quo supra explicuimus, pacto: ita etiam una unius hominis justitia factum est, ut gratia divina in omnes homines, qui nempe eam, ut diximus, amplectuntur, dimanaret, ac vitam illis sempiternam afferret. [vel, Ut gratia divina in omnes homines, si consilium Dei spectes, redundaret, iisque justificationem & ab omni reatu absolutionem afferret, quam vita æterna ex ipsius decreto necessario consequitur; vel potius, quæ in vita sempiterna reipsa consistit.]

vers. 19. Quemadmodum enim per unius hominis inobedientiam factum est, ut multi, hoc est, omnes ii, qui ex ipso sunt prognati, tanquam peccatores tractarentur, & eidem supplicio cum parente legem divinam transgresso subjicerentur; ita etiam per unius hominis obedientiam fiet, ut multi, nempe omnes ii qui ex ipso spiritualiter nascuntur, tanquam justi tractentur, & idem adipiscantur præmium, quod ipse est adeptus.

vers. 20. Sed hic quæret aliquis: quid tu ergo legi relin-

relinquis: cum tu damnationis causam delicto Adami, justificationis vero ac vitæ Christo ejusque obedientiæ adscribas? nihil enim vel in damnandis, vel in justificandis hominibus lex hoc pacto habebit virium. Respondeo, legem inter maleficium seu damnationem ex Adami delicto in nos manantem, & inter beneficium divinum per Christum in nos conferendum, veluti medium intervenisse, ut, cum eas vires non haberet, quibus homines ad obedientiam sibi præstandam adigeret, quod reliquum erat, vim peccati augeret, & delinquentes tanto validius pœnæ adstringeret, ac damnationi obnoxios redderet, ita ut, cum antea ob parentis sui delictum potissimum essent obnoxii, postea ob sua ipsorum delicta, vi legis & comminationis in ea comprehensæ, eidem potissimum subjicerentur, ita ut non primaria quidem, sed secundaria saltem; non justificationis, sed damnationis sit causa.

vers. 21. Neque tamen peccati vis gratię divinæ postmodum exhibendæ obstitit; sed potius, postquam tantam vim habuit peccatum, tanto major atque uberior subsecuta est Dei gratia, vim peccati omnem longe superans. Hoc ipsum nimirum quæsivit Deus lege lata, postquam pro sua sapientia vidit, homines ei non parituros, sed in vetitum potius nisuros, ut tanto ampliorem postea haberet benignitatis suæ exercendæ materiam, quanto graviora essent peccata, & ad damnandos eos, quorum misertus esset, validiora: ita, ut, quemadmodum hactenus peccatum regnum quoddam obtinuit, homines morti æternæ subjiciendo, ita nunc gratia divina regnum quoddam obtineat, & vim suam exsuperantem exerat homines justificando, eosque ad vitam sempiternam deducendo. Quod quidem universum fit per Jesum Christum Dominum nostrum, qui eam Dei gratiam nobis primum obtulit & confirmavit, & primus obedientia sua perfecta sempiternam vitam adeptus, simul etiam nobis aditum ad eandem aperuit, & tandem aliquando eam nobis reipsa daturus est.

CAP. VI.

vers. 1. SEd dicet hic quispiam: si, ut paulo ante dixisti, lex Mosaica fuit lata, ut exuberaret peccatum, idque eo profuit, ut tanto magis exuberaret Dei benignitas: concludendum videtur, nobis porro in peccatis perseverandum esse, ut gratia divina tanto reddatur uberior ac illustrior.

vers. 2. Absit a piis mentibus ejusmodi cogitatio. Nam præterquam quod ex accidenti tantum fit, ut, aucta peccati vi, augeatur etiam tanto magis divina benignitas: illud etiam cogitandum est, de pristinæ vitæ peccatis me antea locutum esse, quibus, utpote in voluntatis divinæ ignorantia admissis, ut ignosceret Deus, clementiæ ipsius erat consentaneum: sed nunc, ex quo tempore religionem Christianam amplexi sumus, alia est conditio nostra, aliosque mores omnino exigit. Nam cum nos vi religionis nostræ professi fuerimus, nos penitus valedicturos peccato, ita ut ipsius respectu mortui censendi simus: [vel, Nam cum vi religionis nostræ peccato penitus valedicere debeamus, idque a nobis status, in quo positi sumus, postulet:] quomodo nihilominus conveniet, ut in peccatis vitam porro transigamus?

vers. 3. Hanc vero religionis nostræ vim esse, idque nos fuisse professos, vel ex ea ceremonia, qua Christianæ religioni fuistis initiati, eamque primum professi, discere potestis. An enim ignoratis, quotquot nostrum per baptismum seu immersionem in aquam, Christo nos consecravimus, & solenni hoc ritu testati sumus, nos ipsi tanquam religionis ac fidei duci constanter adhæsuros; nos, inquam, ea ipsa ceremonia professos fuisse, nos mortem quandam subituros ei quam ipse subiit, aliquo modo similem; [vel nos ei ratione mortis adhærere & cum ipso conjungi velle] eam nempe de qua paulo ante diximus, quæ nihil est aliud, quam peccati abdicatio, & æternum ab eo divortium.

vers. 4. Id autem eatenus factum est in baptismo, quatenus in aquam immersi, & ea veluti sepulti, testati sumus, nos una cum Christo, cui initiaremur & consecraremur, veluti sepeliri, atque adeo etiam, cum sepultura sine morte non contingat, cum eo mori velle. Quod si per immersionem in aquam professi sumus, nos cum Christo mori, & pristinos mores sepelire velle, consequens certe est, nos emersione ex aquis resurrectionem quoque adumbrasse ac professos fuisse, quemadmodum Christus resurrexit, novam ac gloriosam vitam, qualem pater ipsius habet, adeptus: [vel per gloriosam patris sui potentiam; vel ad summam patris sui gloriam] ita etiam nos novam ac gloriosam in posterum vitam acturos.

vers. 5. Etenim si ratione mortis Christo similes evasimus, & eatenus cum eo quodammodo coaluimus, consentaneum certe est, nos etiam ratione resurrectionis ei similes & nunc evadere, ac cum ipso coalescere debere, quatenus relicta peccatorum morte, ad pietatem vitæ nobis transeundum est; & olim quoque similes evasuros, quatenus ad eandem, quam ipse consecutus est, vitam nempe gloriosam atque immortalem excitandi sumus. Quod autem reipsa facere debemus, aut nobiscum futurum est, id in baptismo, ut diximus, etiam adumbravimus ac professi sumus. Ut vero tota hæc res fiat planior, & ratio pateat, cur tum mortis, tum resurrectionis ratione Christo debeamus evadere similes, idque in baptismo adumbraverimus: utrumque hoc declarandum est; initio facto a morte.

vers. 6. Sciendum igitur vobis est, mortem Christi, qua novum fœdus fuit sancitum; vim habere plenam ac sufficientem ad nos a peccatis abstrahendos, nosque, ut id facere velimus, adigendos, adeo ut, Christo cruci affixo, censeri queat ipse vetus noster homo, hoc est, pristinus noster animus pristinaque vivendi ratio una cum ipso cruci fuisse affixus ac peremtus. Hoc vero, ut quisque per seipsum cernit, eum in finem est factum, ut peccatum universum, & ipsius ut ita loquar corpus perimeretur eatenus, ne nos ei amplius serviremus.

[Vel: Et corpus peccati, hoc est peccatum universum fuisse peremtum atque extinctum. Id uero, ut quisque animadvertere potest, eum in finem factum est, ne nos ipsi amplius serviremus.]

vers. 7. Etenim quemadmodum is, qui, proprie loquendo, moritur, ab omni peccati imperio penitus est liberatus, nec servire ei amplius potest: ita etiam

is, qui spiritualem hanc mortem subiit, seu, in quo pristinus animi habitus ac vivendi ratio extincta est, simili quapiam ratione a peccati imperio est liberatus, ita ut nec servire ei amplius debeat, nec, quam diu in eo statu est, possit. Nos ergo illa mortis Christi vi perfecta, ut illam in nobis exprimeremus, mortem quandam ratione pristinæ nostræ vitæ atque animi subivimus, & nos subituros in baptismo professi sumus.

vers. 8. Porro si ratione mortis Christo similes evasimus, aut evasuri sumus, nil dubitamus inde concludere, ut antea quoque fecimus, nos eidem etiam ratione resurrectionis similes hic evadere debere, & olim, cum e mortuis excitabimur, evasuros esse. Id quod est alterum caput eorum, quæ nobis explicanda antea sumsimus.

vers. 9. Quod ut tanto rectius intelligatur, animadvertendum est, Christum ita resuscitatum esse ex mortuis, ut non amplius moriatur, nec ullam amplius mors in eum potestatem atque imperium habeat, utpote jam immortalem factum.

vers. 10. Nam quod mortuus est aliquando, id non ideo factum, ut morti, quæ peccati solet esse consequens, jam porro manciparetur, & sic peccato (hoc est, afflictionibus, quæ ex peccato fere manare solent) in ipsum jus aut dominium acquireretur: sed potius ut eo semel defungeretur, & hoc pacto ab ea liberaretur: quod autem nunc vivit, vivit ex Dei veluti animo ac voluntate, atque ad suam ipsius gloriam, hoc est, vitam degit immortalem & vere divinam.

vers. 11. Quare similiter & vos, qui ea in re, ut diximus, similes Christo evadere debetis, apud vos statuite, vestri esse officii, idque a vobis religionem vestram exigere, ut respectu peccati sitis mortui, & ex ejus imperio penitus exemti; contra vero vivatis ad nutum gloriamque Dei ex præscripto Domini nostri Jesu Christi [seu inserti Christo Jesu Domino nostro.]

vers. 12. Itaque ne in corporibus hisce vestris mortalibus, quæ ad peccandum valde sunt prona, dominium exerceat peccatum, ita ut id faciatis, quod ipsi est consentaneum, cupiditatibus atque affectibus corporis impulsi, quibus peccatum ad homines sibi mancipandos uti solet:

vers. 13. Neque peccato exhibete membra vestra, tanquam instrumenta, ad exercendam injustitiam omnisque generis turpitudinem; sed potius Deo vosmet ipsos totos permittite atque exhibete, & quidem tales, ut, relicta peccatorum morte, vitam degatis ejusmodi, quæ hoc nomen vere meretur, [vel quemadmodum convenit iis, qui ex peccatorum morte ad vitam transierunt, aut transire debent,] hoc est piam; & membra vestra exhibete Deo, ut illis utatur ad omnis generis justitiam ac virtutem exercendam.

vers. 14. Neque enim est, quod vereamini, ne forte peccatum vos etiam invitos in sui servitutem adigat, irritusque sit conatus vester. Ne vos hæc cogitatio a pietate abducat. Audete tantum: non habebit peccatum tantam in vos vim, ut vos sibi, etiam invitos, mancipet & parere cogat. Non enim sub lege estis constituti, sub qua peccatum ejusmodi dominatum exercebat, cum & ipsa promissa deessent, quæ a peccatis ad pietatem revocare hominem sua vi possent; & ipsa legis severitas & rigor (tot mandatorum perfectam atque perpetuam obedientiam exigens) ipsa difficultate ac desperatione conatum impediret, cum uno etiam delicto labor omnis caderet in irritum: non, inquam, sub hac legis severitate estis constituti, sed sub euangelii gratia, quæ divinissimorum promissorum suavitate ac magnitudine ad pietatem unumquemque allicit, & modum *Deo* parendi facilem, & æquitati maxime consentaneum præscribit, omnia pristinæ vitæ scelera & lapsus, pietatis cœptæ cursui intervenientes delet, conatum piè vivendi non tantum non retundit, verum etiam excitat. Quantum autem ad pietatem viribus hominum largitur, tantum peccato virium detrahit, tantoque illud reddit invalidius ad nos sibi mancipandos.

vers. 15. Sed dicet hic aliquis: non sumus sub lege, sed sub gratia, ut tu asseris: ergo peccare nobis nunc licebit, amota legis severitate, tanquam unico peccatorum repagulo; & gratiâ, cujus non est punire, sed remittere potius peccata, in ejus locum substitutâ.

[Vel sic: Quid audio? inquies, nos non debere peccare quia non sub lege, sed sub gratia simus? an non potius contrarium inde concludendum est, & statuendum peccandum esse nobis; aut saltem peccare licere quia non simus sub lege, sed sub gratia?

vers. 16. Haudquaquam. Neque enim vobis ejusmodi fingere debetis gratiam, quæ omnia jura pervertat, & ipsam rerum naturam propemodum immutet, An vero ratio ipsâ unumquemque vestrum non docet, vos ejus fore mancipia, cui vosmet ipsos ad obsequium præstandum mancipatis ac subjicitis, ut illi porro vobiscum facere liceat quod libet: adeoque si peccato vos mancipaveritis, id vos porro subjecturum damnationi & morti æternæ: si vero vos mancipaveritis pietati, inde vos reportaturos justificationis atque adeo vitæ æternæ preminm? Ut ita haudquaquam vobis ejusmodi gratiam Dei fingere debeatis, quæ peccati etiam mancipiis, & in impietate perseverantibus justitiæ præmium largiatur, eosque è mortis servitute eximat.

vers. 17. Quare cum adeo misera sit eorum, qui peccato serviunt, conditio, Deo sunt agendæ gratiæ, quod ita illi vos subjecistis, ut ad ejus doctrinæ veluti modulum ac formam, hoc est vivendi rationem in ea præscriptam, ad quam adducebamini, & cui quodammodo applicabamini, vos accommodaretis, & sic eam vivendi rationem in vobis ipsis veluti expressam cernere liceret.

[Vel: Neque vero hoc eo dico, quod de vobis male ominer, & ne forte peccati mancipia sitis, verear. Est Deo gratia habenda, quod cum fuissetis alioquin peccati mancipia, postea audita euangelica doctrina, eam non simulate, sed ex animo promptoque studio receperitis, & ita ei vosmet ipsos subjecistis, ut quemadmodum metalla formæ seu modulo cuipiam infusa eandem figuram, quam modulus ille habet, recipiunt, ita etiam vos, postquam vos applicuistis doctrinæ euangelicæ, ad quam fuistis adducti, in vobis ipsis exhibere cœperitis eam vivendi rationem, quæ in illa doctrina præscribitur.

vers. 18. Adeoque liberati a servitute peccati justitiæ ac pietati sitis mancipati:

vers. 19. Non exigam autem a vobis hoc loco cælestem quandam pietatem, licet id cæteroquin æquum foret: sed id tantum a vobis postulabo, quod moderatum est, & viribus humanis accommodatum; habita ratione appetitus vestri ad justitiæ obsequium imbecillis, & ægre ei parentis: [vel: Utor autem in tota hac re explicanda sermone inter homines vulgo usitato, &

simili-

similitudine e medio petita: idque ideo, quod attemperare me cogar imbecillitati intellectus vestri, rebus hujusmodi carnalibus, & ad communem vitam pertinentibus assueti: cum possem uti sublimiore quodam sermonis genere, & ratione explicandi magis theologica, atque ex ipsius religionis Christianæ visceribus petita. Quemadmodum igitur a vobis, &c.] poteram a vobis postulare, ut quemadmodum antea peccato studuistis, ita nunc longe majori studio ac contentione, atque ut ita loquar, toto pectore justitiæ studeatis, cum æquissimum sit, longe majori studio justitiæ, ipsique adeo Deo parere, quam peccato ipsique Satanæ. Verum id ut dixi, a vobis non exigam, ne fortasse vos rei difficultate ab ipso parendi conatu deterream: sed id exigam, ut par saltem afferatis studium ad colendam justitiam, quod impendistis peccato.

[Vel sic: Qua servitutis similitudine cum utor, de justitia loquens, vulgarem inter homines rationem loquendi sequor, rationem habens appetitus vestri carnalis, ad Deo pietatique parendum adhuc imbecillis atque invalidi & ægre divinis mandatis obsequentis, cum alias maxima sit libertas pietati studere. Quare, ut ad rem redeam, quemadmodum antehac membra vestra mancipastis turpitudini impurisque voluptatibus & iniquitati, quæ nulla legis divinæ habita ratione omne jus honestumque violat, nempe ad iniquitatem omnisque generis peccata perpetranda: ita nunc contra membra vestra mancipate pietati atque justitiæ, ad omnis generis sancta opera, quæ pristinæ vitæ labem aboleant, perficienda.]

vers. 20. Etenim ex quo tempore cœpistis vos mancipare justitiæ, peccati jugum penitus excutere, & ab illo immunes esse debetis: quemadmodum etiam tunc, cum peccati essetis mancipia, a justitia & pietate eratis prorsus alieni, ejusque jugum plane excusseratis.

[Vel sic: Atque ut videatis quantam miseriam, quanta cum felicitate commutaveritis, cum excusso peccatorum jugo justitiæ vos mancipastis, libet pristinam conditionem cum præsenti, peccatique servitutem cum servitute justitiæ contendere.]

vers. 21. Quem vero tum temporis percipiebatis fructum ex hujusmodi factis vestris, quæ ita erant turpia, ut nunc eorum vos vehementer pudeat? Nullum certe nisi admodum miserandum & fenestum. Nam ut taceam ipsam factorum turpitudinem, cujus notam vobis hoc pacto inussistis, atque inde natum pudorem, qui primus est eorum fructus: quis alius illorum potest esse exitus, quæ merces alia, quam mors æterna?

vers. 22. At vero nunc postquam peccati jugum excussistis, & e contrario vos mancipastis Deo, hunc primo reportatis fructum, ut eluta prioris vitæ macula pietatis opera patrantes sanctitatis habitu sitis decori ac splendidi: mercedem vero reportaturi sitis aliquando vitam sempiternam.

vers. 23. Nam stipendium ac merces, quam servis suis sibi militantibus persolvit peccatum est mors sempiterna: at vero præmium, quod non ex factorum meritis, sed ex mera benignitate daturus est Deus sibi servientibus, est vita æterna nobis per Jesum Christum & promissa & exequenda. [Vel quæ per Jesum Christum demum, adeoque non nisi iis, qui sacrosanctam illius religionem amplectantur, & ex ejus præscripto vixerunt, contingit.]

CAP. VII.

vers. 1. Quod vero superius dixi, vos non esse amplius sub lege, sed sub gratia euangelica per Jesum Christum patefacta, id nemini vestrum mirum videri debet, cogitanti, eum, qui semel legi Mosaicæ fuerit obstrictus ab ipsius obligatione & imperio nunquam liberari posse. An enim ignoratis, charissimi fratres, (eos siquidem me alloqui scio, qui legem Mosaicam habent cognitam, adeoque facile ea intelligent, quæ mox dicturus sum, ad rem totam declarandam) an, inquam, ignoratis, legem eousque tantum dominari homini, eumque ad sibi parendum obligare quam diu vel ipse homo vivit, vel lex, ex voluntate legislatoris, viget atque authoritatem suam retinet? Quod si vel homo legi obnoxius moriatur, vel lex antiquetur aut abrogetur, cessat ille nexus legis; & is, qui antea ei servandæ fuerat obnoxius, obnoxius esse desinit. Nec enim aliter statuendum est de obligatione, qua homines sunt devincti legi, quam de ea, qua, ex ipsius illius legis præscripto, uxor est devincta marito.

vers. 2. At vero mulier maritali subjecta dominio tantisper, ex præcepto legis Mosaicæ, viro est obligata, quam diu vel ipsa, vel, quod magis hic nobis considerandum est, maritus ipsius vixerit. Simul atque vero is mortuus fuerit, protinus liberatur uxor ab eo nexu ac vinculo, quo viro fuerat obligata. [Vel ab obligatione legis, viri imperio eam adstringentis ac subjicientis.]

vers. 3. Proinde si, vivente adhuc marito, alteri viro nubat, adultera jure censebitur ac nuncupabitur: at vero si maritus ipsius moriatur, non tenetur amplius ea lege, [desinit illi esse obstricta cui] qua ipsi antea fuerat obstricta; adeo ut adultera censeri nequeat, si alteri viro postmodum nubat.

vers. 4. Quapropter similiter statuendum est de obligatione, qua legi Mosaicæ fuistis obstricti. Quam diu illa, ex summi legislatoris, hoc est, ipsius Dei voluntate viguit: tam diu vos eidem fuistis obstricti, nec, ea deserta, ulli alii disciplinæ ac religioni vosmet ipsos addicere vobis licuit: at nunc, postquam Christus novum fœdus non modo promulgavit, verum etiam corpore suo in mortem tradito ac cruci affixo, illud sanxit; antiquum fœdus seu legem Mosaicam eoipso abrogavit, ejusque vim, quam ad obligandum antea habebat, sustulit, adeo ut & ipsa nunc veluti sit mortua, & vos ipsi, eaque deserta jure possitis, imo etiam debeatis transire in jus alterius veluti mariti, nempe Christi, ejusque religioni vos penitus addicere: utpote quam a mortuis resuscitatus, divinaque potentia donatus, plenissime confirmavit, & omnibus amplectendam esse ostendit: Id vero eum in finem, non ut jam, lege velut omni soluti, vivatis prout libet: sed ut Christo velut matrimonio juncti, fructum omnis generis pietatis proferatis ad Dei gloriam; a quo vicissim dignum ejus rei fructum, vitam nimirum sempiternam, referatis.

Neque vero est, quod quis hic dicat, nihil fuisse necesse, ut eum in finem a lege Mosaica ad Christum transiremus; imo contra potius faciendum fuisse: siquidem credibilius sit, eos pietatis fructum Deo allaturos, qui tam arctis legis vinculis adstringantur, & tam

tam severa illius comminatione ad eam servandam adigantur, quam qui legis istius vinculo & obligatione sunt soluti. Non ita se res habet, recteque a me assertum est, nos ideo a lege ad Christum transire debuisse, ut uberrimum pietatis fructum Deo afferremus, eoque ipso indicavi, id, quamdiu sub legis Mosaicæ fuerimus imperio, factum non fuisse, nec ob vim carnis nostræ fieri potuisse.

vers. 5. Etenim appetitus quamdiu nostri carnalis vinculis eramus constricti, isque mente & ratione nostra erat validior (erat autem quam diu sub lege eramus, quæ vim appetitus efficacia sua retundere ac coercere non poterat) tantisper affectus vitiosi seu cupiditates, ad peccata nos incitantes, quæ per legem non tantum reprimebantur, sed etiam concitabantur, vigebant in corpore hoc nostro ejusque membris; & sic in causa erant, ut opera proferremus, non Deo grata nobisque salutaria, sed mortifera.

vers. 6. At vero nunc, postquam Christus apparuit, liberati sumus a lege Mosaica, & ei rei, quæ nos antea constrictos tenebat, hoc est tum legi, tum carnali nostro appetitui, quæ sub ipsa vigebat, mortui sumus, ita ut nihil in nos amplius juris atque imperii habeat: unde fit, ut Deo nunc serviamus ex præscripto ac ductu novi illius spiritus, hoc est doctrinæ euangelicæ, mentibus nostris a divino spiritu primum impressæ ac consignatæ: quæ non tantum, quid faciendum sit, monstrat; verum etiam vim atque impetum largitur id faciendi: non vero ex præscripto ac impulsu literæ illius veteris, hoc est, legis Mosaicæ; [vel: nunc vero postquam a lege sumus liberati, & id, in cujus potestate antea eramus, nempe tum lex ipsa, tum carnalis appetitus, vim suam atque imperium amisit, opere ac reipsa Deo servimus, adjuti novo illo spiritu, hoc est Christi euangelio, quod mentes nostras afflat, & vim quandam illis inspirat, qua fit, ut id etiam faciamus, quod præcipit; non vero ita languide ac negligenter officium illi præstemus, vel potius non præstemus quemadmodum antea, cum lege tantum Mosaica uteremur:] quæ ut literis, quoad potissimam sui partem erat primum a Deo expressa, ita nil aliud præstat, quam quod scriptio solet, nempe ut monstret quidem, quid faciendum sit, sed in animum non penetret, adeoque ut ipsi pareatur non efficit.

vers. 7. Sed objiciet hic aliquis: si lex non tantum appetitum carnalem non repressit, sed etiam affectus vitiosos incitavit ac concitavit, quemadmodum tu paulo antea asseruisti, concludendum nobis erit, legem esse veram peccati causam. Absit ut hoc statuamus, neque id ex meis dictis ullo pacto consequitur: non, inquam, per se, sed per accidens tantum, nec suo, sed appetitus nostri vitio lex peccati est causa. Atque ut rem totam hanc melius explicem, suscipiam nunc personam hominis sub lege constituti, & quæ de eo dici debent, ad me transferam. Hoc ergo primum mihi tribuit lex, ut plenius cognoscerem, tum quam late pateat peccatum, tum quanta ejus vis sit. Hæc cognitio mihi non nisi per legem contigit. Neque enim verbi gratia, scivissem, concupiscentiam esse peccatum, peccatum nempe ejusmodi, quod pœnam gravem mereatur, nisi lex Mosaica dixisset, non concupisces: [vel, sed hoc tantum, quod vim peccati non ita senserim (de me autem nunc loquor, ac porro locuturus sum, docendi causa, & ea ad me transferam, quæ ad hominem sub lege constitutum proprie pertinent) nisi per legem demum, quæ illud antea velut sopitum excitavit. Etenim concupiscentiæ vim, quæ quidem patet latissime, non ita sensissem, nisi lex dixisset, non concupisces:] Quod ad certa rerum genera ibi restrictum, ad res omnes illicitas extendi debet, patetque latissime. Et hic quidem effectus legis est verus ac per se: unde porro consequitur alius, sed per accidens tantum, & alieno vitio.

vers. 8. Is vero est, quod peccati suavitas atque illecebræ, appetitus nostri ad illud pronitas, occasione ex lege arrepta, & in vetitum, ut solet, nitens, excitaverit in me omnis generis cupiditates. Nam quandiu lex, quæ inhonesta vetet, abest, tantisper etiam peccatum & appetitus nostri ad illud pronitas, veluti mortua sepultaque jacet, nec vim suam tantopere exerit. Hæc vero non temere assero, sed ipso experimento edoctus.

vers. 9. Ego enim vixi aliquando absque lege; sive quod lex nondum esset lata, sive quod ego illam nondum haberem cognitam, nec ei essem adstrictus: siquidem Judæi, quorum personam hic sustineo, certo demum tempore legem acceperunt; alii vero, nempe proselyti; cum antea ejus notitiam non habuissent, postea demum eam sunt amplexi.

[Vel: Nec est quod quis dicat, temere hæc a me asseri, cum ii quorum personam sustineam, semper sub lege vixerint, adeoque asserere non possint sine lege peccatum esse mortuum; per legem autem concupiscentias esse excitatas. Etenim Judæi, quorum personam sustineo, vixerunt aliquando absque lege: vel quod nondum esset illis lata; vel quod nondum esset cognita: id quidem mihi ipsi nunc docendi causa tribuo. Jam vero postquam præcepta lege Mosaica comprehensa mihi fuerunt lata, mihique innotuerunt, vis illa ad peccandum homines trahens atque incitans, quæ antea veluti mortua sepultaque jacebat, revixit, & sese in me exeruit. Hoc autem illud ipsum est, quod paulo ante asserui.

vers. 10. Hinc porro consecutus est alter effectus legis accidentarius, quem supra expressi, de misero eorum statu disserens, qui adhuc sunt sub lege. Is vero est, quod postquam per legem peccatum vim suam vitamque quodammodo recepit, ego morti sum factus obnoxius, quam lex sui transgressoribus interminabatur: ita ut lex, quæ in eum finem data erat, ut vitam felicitatemque æternam mihi afferret mortem mihi pareret, adeoque eventus esset consilio ac fini legis primario plane contrarius.

vers. 11. Etenim, ut rem breviter repetam, peccati suavitas, meaque ad illud pronitas, occasione ex præceptis legis arrepta, in errorem me induxit; dum mihi persuasit, admodum desiderabile esse, quod lege ista vetaretur, eoque pacto me ad peccandum pellexit: Unde illud porro consecutum est, ut per eandem legem mihi mortem afferret; utpote quam ipsa lex, ut antea diximus, delinquentibus constituit.

vers. 12. Quapropter nullam ipsi legi culpam impingo, nec ullum ei vitium inesse ullo pacto assero.

Est enim ea per sese sancta, id est, omnia præcepta, quæ in sese complectitur, sancta sunt, pietatique convenientia; sunt etiam justa & æquitati consentanea, ita ut quisque cernere possit, illis obtemperare jus fasque esse: sunt denique obtemperantibus utilia & admodum fructuosa.

vers. 13. Sed dices iterum: si lex adeo est bona & fructuosa, ut nunc asseris, & nihilominus tamen paulo ante dixisti, eam tibi mortem peperisse; annon inde seqoetur, id ipsum, quod bonum est ac fructuosum, redditum esse mortiferum, seu veram mortis extitisse causam? Haudquaquam istud consequitur. Nam non ipsum bonum proprie ac per se tantum mihi malum peperit, seu morti me subjecit: sed peccatum, ut vim suam pestiferam certo documento comprobaret, eamque clarissime ostenderet, per id, quod bonum est, hoc est per ipsam legem mortem mihi peperit. Ostendit enim profecto peccatum vim illam suam, quod per ipsa Dei præcepta sibi adversa, & ad sese cohibendum comparata, multarum admodum transgressionum causa extitit, & sic morbi remedium in morbi incrementum convertit.

vers. 14. Neque vero quisquam mirari debet, legem divinam non tantum non efficere, ot ipsi paream; sed etiam me irritare, & ad peccandum quodammodo provocare: quandoquidem lex adeo adversa est pronitati meæ, iisque rebus ad quas ego tantopere feror; atqne interim tamen pronitatem ipsam non tollit. Quod autem ejusmodi est, id irritat potius peccatum, quam coercet. Etenim novimus omnes, legem divinam ea præcipere, quæ sunt spiritualia, & menti nostræ ad honesta aspiranti consentanea: ego vero appetitui carnali sum adhuc addictus, ad eaque propendea, ac magno impetu feror, quæ carni sunt grata ac suavia; sumque adeo ipsius peccati, ad quod appetitus me rapit, mancipium, ita illi obsequens, ac si ære ipsius essem comparatus, & servitio illius eo pacto addictus; qoanquam mente aliquo modo renitens, &, ut mancipia solent, domino huic non prorsus libenter parens.

vers. 15. Nam ipsemet facta mea non approbo: quandoqoidem non id ago, quod libenter vellem; sed id, qood odi, quodque mihi ipsi vehementer displicet.

vers. 16. Jam vero si id ago, quod ipse factum nollem, eo ipso attestor legi divinæ, quæ eadem facta improbat, & cootraria quæ ipse quoque libenter vellem præcipit, eam bonam esse atque honestam; ita ut nequaquam sim censendus legem ipsam, tanquam vitiosam, accusare.

vers. 17. Pæterea hoc quoque inde concludi potest, non tam meipsum in culpa esse, cur talia committam, quam tantam peccati vim, quæ me occupavit, & sedem quandam in me fixit: hoc est, non improba prorsus voluntate, ac perversitate mentis meæ fieri, quod peccem; sed peccati suavitate, & mea ad illud pronitate, quanquam non sine animi ac voluntatis, peccati illecebris irretitæ, assensu.

vers. 18. Etenim novi, atque adeo experior, non habitare, sedemque in me fixisse bonum & honestum, ita, ut ad illud sim pronior, virtutisque imperio obsequentior: quod tamen de me assero, non ratione mentis, quæ virtuti favet; sed ratione appetitus carnalis, qui propria peccati sedes est, ubi vim suam primo exerit. Nam voluntas recte agendi mihi inest: sed id non consequor, ut recte etiam agam, & honestum, quod approbo, opere exequar.

vers. 19. Neque enim, ut dixi, honestum illud, quod libenter vellem, facio: sed malum atque inhonestum, quod nollem, quodque mihi displicet, id facio.

vers. 20. Unde sane id, quod antea conclusi, recte infertur, nempe, non tam meipsum, hoc est mentem ac voluntatem meam, in causa esse, cur ea quæ dixi admittam: sed potius vim illam peccati, & ad vitia pronitatem, quæ in me appetituque meo carnali residet.

vers. 21. Quapropter ut totius rei summam breviter repetam, cum id, quod bonum ac honestum est, animo propono ac facere volo, comperio, me pronitate ad peccandum, tanquam lege quadam obstrictum teneri, & loco legis divinæ hanc mihi dominari. [Vel: Quapropter ut potius rei summam breviter repetam, Quod ad vim legis attinet, id tantum reipsa sentio atque experior, quod ab ea edoctus velim quidem id quod rectum atque honestum est; sed nihilominus tamen id quod malum est reipsa faciam, idque solum assequar.

vers. 22. Nam respectu diversarum facultatum in me existentium adeo in diversa distrahor, ut in me uno duo quodammodo homines sint considerandi: alter quidem internus; alter externus. Internus mens est seu animus meus: Externus appetitus est, in corpore residens, ipsumqoe adeo corpus. Quoad internom illum hominem delector Dei lege, eaque approbo qoæ ipsa approbat:

vers. 23. Sed alia est ratio hominis externi seu appetitus in corporis membris residentis. Animadverto enim ac comperio, in membris meis residere aliam quandam vim atque imperium, qood legem possis appellare, (legis enim est præcipere atque imperare) quod dictamini & imperio mentis meæ, quæ itidem instar legis est, repugnat, & ita cum eo de me, tanquam de præda, certans, vincit in hac pugna, meque tanquam captivum abripiens, mancipat legi atque imperio peccati, quod in corporis mei membris, & appetitu in illis existente, exeritur.

vers. 24. Quod cum ego considero & conditionem hanc meam ad animum revoco, exclamare cogor: ô me miserum atque infelicem! quomodo tandem ex hac miseria, quæ mortis est instar, mortemque tandem mihi afferet, evadam? quis me ab hac infelicitate liberabit?

vers. 25. (Ego vero Paulus, cum meam felicitatem cum hujusmodi hominum infelicitate contendo, cogor Deo optimo Maximo summas agere gratias, qui per Dominum nostrum Jesum Christum me, omnesque adeo Christianos, in quorum persona nunc interloqoor, ab hac miseria, ipsaque adeo morte liberavit.) Quapropter ut ea, quæ hactenus fosius disserui de statu eorum, qui sub lege suot, concludam, & eorum summam quandam, persona quam ab initio hujus sermonis indui, resumta colligam: ego idem mente quidem ac voluntate addictus sum legi divinæ; quatenus eam approbo eique parere cogito: sed appetitu carnali, ipsisque corporis membris, quibus opera ipsa exercentur, & actiones perficiuntur, pareo peccati imperio, & quæ sunt illi consentanea, facio.

CAP. VIII.

vers. 1. ET hactenus quidem de misero eorum statu, qui sub lege adhuc vivunt, satis dictum est: restat ut è contrario etiam explicemus felicissimum eorum statum, qui vivunt sub euangelio, & gratiæ divinæ per Christum facti sunt participes. Quem quidem statum supra diximus esse ejusmodi, ut jam serviamus Deo, eique bonorum operum fructum afferamus, adjuti spiritu euangelico: cujus status quia ipsemet factus sum particeps, ideo paulo ante Deo per Jesum Christum gratias egi. Quare, ut ad rem accedam & breviter summam istius felicitatis complectar, ea hæc est: quod isti homines condemnationi seu morti æternæ, cui subjectos esse diximus eos, qui sub lege vivunt, nullo modo sint obnoxii amplius: utpote cum per Jesum Christum id consecuti sint, ut non ex arbitrio appetitus carnalis vivant, quemadmodum ii qui sub lege, sed ita actiones suas moderentur, prout spiritus ille euangelicus, quo mentes nostræ sunt imbutæ, dictat ac postulat.

vers. 2. Etenim imperium spiritus hujus atque afflatus vivifici (vivificum dico: quia cum vitam immortalem sub conditione pietatis promittat, vitam etiam spiritualem nobis largitur & æternam denique parit) qui per Jesum Christum nobis contigit, liberavit me cæterosque omnes Christianos mei similes, primum a jugo ac imperio peccati, deinde etiam a jugo mortis æternæ, cui neminem subjectum esse vult divina benignitas, qui peccati jugum excusserit.

vers. 3. Lex Mosaica id præstare non poterat: non quidem suo aliquo vitio; sed vitio carnis nostræ, quæ, quia adeo prona est ad peccatum, ideo invalidam reddebat vim legis, nos a servitute peccati, atque inde etiam a condemnatione liberare nitentis. Sed quod illa efficere non poterat, id Deus nunc præstitit hac ratione: misit in mundum Jesum Christum, filium suum unigenitum, carne ejusmodi circumdatum, qualis esse solet hominum peccatorum, cum & natura sua ad peccatum nequaquam esset inhabilis, & afflictionibus illis diræque morti, quam peccatores ferre solent ac merentur, subjecta. Hoc ita facto, Deus, ut peccatum aboleret, primum in ipso, & sic in carne nostræ prorsus simili, illius vim penitus extinxit, atque abolevit: siquidem effecit, ut licet tali carne esset præditus, nihilominus & innocentissimus esset, & a morte, quæ peccatum consequi solet, liberaretur, nobisque ita exemplo esset, ex quo disceremus, posse hominem, licet carne hac fragili circumdatum, si modo ejusdem spiritus, quo Christus fuit præditus, sit particeps, peccati jugum excutere & mortem denique evadere.

vers. 4. Hinc ergo factum est, ut nos spiritu illo donati, non jam amplius ad nutum & arbitrium carnalis nostri appetitus; sed ad nutum spiritus illius vitam nostram institueremus, atque ita porro justi coram Deo haberemur, non secus atque illi habiti fuissent, qui legem integram servassent. [Vel; atque ita porro justificationem illam consequeremur, quam lex sibi obtemperantibus promittebat.]

vers. 5. Ideo autem inculco, eos demum a condemnatione liberari, & justificationem assequi, qui non ex carnalis appetitus, sed ex spiritus arbitrio vitam instituunt; adeoque non eos, qui appetitus hujus carnalis vinculis sunt constricti, quales ii qui sub lege; sed eos, qui spiritui euangelico sunt addicti: quia quicunque sunt carnali appetitui obnoxii & ex ejus veluti partibus stant, ii etiam ea spirant, eaque desiderant & agunt, quæ carni sunt grata: contra vero ii qui spiritus euangelici imperio sunt addicti, & ex illius stant partibus, ea spirant quæ huic spiritui sunt grata, & ad quæ is impellit.

vers. 6. Atqui desiderium hoc appetitus carnalis & actio illi consentanea, mortem æternam affert: desiderium autem & actio spiritui consentanea vitam ac felicitatem affert sempiternam.

vers. 7. Etenim desiderium appetitus carnalis, & actio ei consentanea, est odium quoddam & inimicitia adversus Deum, quandoquidem legi, qua Deus voluntatem suam expressit, & quid a nobis requirat ac desideret ostendit, penitus repugnat, nec potest ei esse consentanea; cum natura sua illi adversetur.

vers. 8. Unde consequitur, eos, qui carnis vinculis constricti tenentur, Deo placere haudquaquam posse, atque adeo ab ipso pro justis haberi, mortemque æternam effugere. Quomodo enim is, qui inimicitias adversum Deum gerit, a Deo approbari, & ita ab eo tractari potest, ut justum ac innocentem tractare convenit?

vers. 9. Sed ad vos hæc non pertinent: cum vos non teneamini constricti carnis vinculis, nec eo sitis in statu, ut appetitus vobis imperet: sed potius euangelicus spiritus vobis dominatur, & in ejus estis potestate: si modo, ut de vobis persuasus sum, spiritus hic divinus in vobis sedem fixit, vosque penitus occupavit. Ita autem de vobis sentio propterea quod persuasus sim, vos veros esse Christianos, idque ipsimet de vobis profitemini. At quisquis spiritu Christi, (qui idem est cum illo Dei spiritu, cujus mentionem feci modo) non est præditus, is etiam ad Christum vere non pertinet, neque ei est addictus.

vers. 10. Jam vero si Christus per spiritum suum in vobis habitat, hunc primo consequemini fructum, ut Christo in vobis habitanti quodammodo evadatis similes; & quemadmodum is, ut supra alicubi diximus, corpore mortuus est peccato, hoc est morti & afflictionibus non est amplius obnoxius, contra autem nunc spiritu vivit Deo: ita & corpus vestrum ad peccatum cæteroquin valde pronum, jam porro peccato sit mortuum, neque amplius eam vim habeat, ut illi pareat, ejusque jussa exequatur; contra autem mens ac spiritus vester vivat justitiæ, vosque ad eam colendam excitet. Unde porro alter consequetur fructus longe uberior, quem itidem in Christi persona tanquam exemplari cernere licet.

vers. 11. Nam si spiritus Dei, qui sua virtute Christum e mortuis excitavit, in vobis sedem fixit, certe idem ille Deus, qui Christum, ducem vestrum, in vobis, ut dixi, habitantem, ex mortuis exsuscitavit, & corpus ipsius immortale reddidit, idem, inquam, Deus etiam vestris corporibus nunc quidem vitam quandam spiritualem indet, efficietque, ut ea una cum

mente vestra justitiæ ac pietati pareant; aliquando autem ea reddet ex mortalibus immortalia, idque propter idipsum, quod nunc spiritus ejus in vobis habitat, qui vos ipsius filios, & divinæ quodammodo naturæ participes reddit.

vers. 12. Quapropter, fratres charissimi, cum hæc ita se habeant, id nobis incumbit, ut obsequamur, non carnali appetitui, ita nimirum, ut ex ejus arbitrio vitam instiruamus; sed spiritui euangelico.

vers. 13. Nam si ex appetitus arbitrio vivetis, æternum moriemini: contra vero si ope illius spiritus affectus & opera, quæ ex appetitu corporis nasci solent, & antehac in vobis locum habuerunt, extinxeritis, eaque in posterum evitaveritis, vitam consequemini æternam.

vers. 14. Etenim quotquot spiritui illi divino se regendos tradunt, ejusque ductum sequuntur, quemadmodum sane faciunt ii, qui ejus ope carnis opera in se perimunt, eaque non admittunt, ii Dei ipsius sunt filii: qui quemadmodum jam naturæ ipsius sunt quodammodo participes, eique similes; ita etiam vicissim a Deo filiorum loco habentur, ab eoque sunt adoptati, & in filinrum jus adsciti. Eos autem, qui a Deo instar filiorum diliguntur, vitæ sempiternæ fore participes quanquam per se unicuique videtur patere, mox tamen planum faciam. Interim id, quod modn asserui, demonstrabo, nos, si officio nostro satisfecerimus, ac spiritui nobis dato obsecuti fuerimus, omnino filiorum Dei loco haberi.

vers. 15. Id autem docet ille ipse spiritus, quo a Deo donati estis. Neque enim spiritum servilem quendam iterum accepistis, ita ut Deum, tanquam herum quendam severum, metuere, & ad ejus mentionem, instar mancipiorum quorundam expavescere cogamini: quemadmodum vobis contigit, qui legem aliquando a Deo latam accepistis, quæ, cum multa ac gravia sub comminatione execrationis ac mortis præciperet, animum vobis indebat servilem, qui supplicia Dei perpetuo horreret; non, inquam, talem nunc accepistis spiritum, sed spiritum filiis plane convenientem, & Deo vos adoptantem; utpote qui animos vestros impellit, ut ad Deum, tanquam patrem benignissimum clametis, & instar filiorum tenerrimorum singulari cum fiducia clametis; Abba, hoc est ô pater.

vers. 16. Non est ergo npus aliunde conquirere argumenta, quibus probetur, nos, si spiritui euangelico fuerimus obsecuti, esse Dei filios: cum ille ipse spiritus satis testetur animis nnstris, id cupientibus, & sibi persuadentibus, nos esse Dei filios, hoc est a Deo adoptatos, & in jus filiorum accitos.

vers. 17. Jam vero si sumus filii, & in liberorum jus admissi, sane etiam hæredes erimus, & paternorum bonorum possessionem adibimus. Hæredes, inquam, erimus ipsius Dei, & cohæredes Christi, utpote filiorum Dei primogeniti, in quo Deus nobis spectandum exhibuit, quæ filiorum suorum sit conditio. Proprium autem *Dei* bonum, quod Christus hæreditavit, quodque in alios etiam manare potest, est sempiterna illa vita ac gloria. Hæc itaque est, quæ filios Dei, hoc est omnes illos, qui spiritu ipsius regunrur, manet. Verum quemadmodum Christus non alio modo, quam per afflictionis perque mortem truculentam & ignominiosam ad tantam gloriam ac felicitatem pervenit: ita etiam nobis, si ejusdem gloriæ ac felicitatis velimus fieri participes, eædem quoque afflictiones & contumeliæ, ac denique truculentissimæ mortis genus, quod nobis perpetuo impendet, non est detrectandum.

vers. 18. Neque est, quod quis dicat, nimis duram esse hanc conditionem nostram: ego enim ita statuo, & certissima ratione ductus apud me decerno, nullo modo comparandas esse afflictiones, quas nos in hoc seculo justitiæ causa perpetimur, cum gloria illa & felicitate, quæ aliquando in nobis apparere & manifeste existere debet, quæ nunc in Deo ejusque decreto adhuc latet, nec oculis hominum cernitur.

[Vel: dura quidem foret, si post hanc vitam nihil restaret amplius, nec patientiæ hujus nostræ præmium ac merces esset adeo ampla. At vero tanta est illius gloriæ ac felicitatis, quæ nobis aliquando reipsa contingere debet, & sic manifeste cerni, quæ nunc in Dei decreto tantum continetur magnitudo, ut afflictiones, quas nos illius causa in tam brevi vitæ hujus spatio perpetimur, cum illa ne comparandas quidem esse merito statuam.]

vers. 19. Neque enim est quod quis putet, homines Christianos, qui a Deo ejusque spiritu fuerunt reformati, & animæ ac vitæ ratione ita immutati, ut novæ quædam sint creaturæ, in hoc ipso suo statu penitus acquiescere, & in eo supremam suam felicitatem, Philosophorum instar, collocatam arbitrari. Haudquaquam ita se res habet: sed potius ii, qui ita sunt a *Deo* reformati, magno cum desiderio expectant, & veluti exerto capite prospectant felicitatem suam futuram: quæ in eo consistit, ut cum nunc jure seu decreto divino Dei filii sint, aliquando etiam reipsa ac manifeste tales existant, hoc est, immortalitate illa gloriosa & sic naturæ ratione, *Deo similes evadant*: cum reformatio illa animi ac morum, quæ in illis nunc locum habet, efficiat quidem, ut novæ creaturæ jure dici mereantur, quemadmodum diximus; sed ut Dei filii perfecta quadam ratione censendi sint, (cum ea res in perfecta cum Deo similitudine consistat) non efficit; adeoque merito idipsum adhuc expectare dicuntur.

vers. 20. Nam, ne alia nunc commemorem, quæ merito efficiunt, ne homines Christiani, a Deo ita, ut diximus, reformati in hoc suo statu penitus acquiescant, sed ad majorem felicitatem adspirent, illæ ipsæ afflictiones, quæ illos tandem consumunt, & evanidos caducosque vel ostendunt, vel efficiunt, ei rei sunt argumento. Nec enim ideo illis subjecti sunt homines Christiani, quia ipsi iis delectentur, sponteque sua illis, ut virtutis ostendendæ materiam habeant, sese objiciant, in eoque aliquam felicitatis suæ partem collocent; sed ob Dei voluntatem atque imperium, qui eos hujusmodi calamitatibus subjectos esse voluit:

vers. 21. Verum ita ut spem illis faceret, fore, ut quemadmodum filius ipsius Jesus Christus, cujus cohæredes nos esse antea diximus, quique aliorum Dei filiorum exemplar est, ab hujusmodi afflictionibus ac morte ipsa liberatus, immortalis evasit, & nullis amplius malis subjici potest; ita ipsi quoque ab afflictionibus ac morte, cui nunc sunt obnoxii, ac velut mancipati, penitus vindicati asserantur in gloriosam libertatem, filiis Dei perfecta sic dicta ratione convenientem, hoc est, naturam istiusmodi consequantur, quæ ipsos ab omnibus ejusmodi malis, atque ab ipsa corruptione perpetuo reddat immunes.

vers. 22. Quod si quis forte dicat, non omnes Christianos

ſtianos præſentem rerum ſtatum ita moleſte ferre, ut ad meliorem ac beatiorem ſuſpirent, is vehementer fallitur. Scimus enim & experimento ipſo diſcimus, omnes eos, qui per Chriſtum ſunt reformati, ac denuo veluti creati, ſimul gemere ac ſuſpirare, afflictionum & periculorum onere preſſos, itaque angi, ut ſimul omnes parturire videantur, ab ipſo hujus novæ creationis initio, ad hoc uſque tempus: ex quo, quid de reliquo tempore ſit ſtatuendum facile colligi poteſt.

verſ. 23. Neque vero vulgares tantum Chriſtiani ita gemunt in afflictionibus, ac inſtar parturientium dolore anguntur: verum etiam ii, quos quiſpiam putaret maxime ab hujuſmodi angore ac gemitu eſſe liberos, & in præſenti ſua felicitate penitus acquieſcere: ii nempe, qui ſpiritus divini, qui Chriſtianis hominibus hactenus datur, veluti priores ac potiores partes acceperunt, eoque ita opulenter ſunt donati, ut videantur illius vi adverſus dolorem illum ſatis eſſe muniti. Nos, inquam, ipſi, qui inter cæteros Chriſtianos, ex divina benignitate, eminemus, utpote cæterorum duces, etiamſi dolorem non ita præ nobis feramus, intus tamen atque in animis noſtris ſuſpiramus, expectantes atque deſiderantes, ut re ac facto filii Dei evadamus, & id conſequamur, quod filiis a Deo adoptatis jure hæreditario competit, nempe liberationem noſtram; non ratione animi, quam jam per divinam gratiam ſumus aſſecuti, ſed etiam ratione corporis, quod nunc afflictionibus ac morti, ut diximus, mancipatum eſt, aliquando vero debet immortale evadere, atque ab omnibus hujuſmodi malis immune.

verſ. 24. Quod ſi quis dicat, a oobis aſſeri, nos jam ſervatos eſſe ac ſalutem adeptos; ei id reſponſum volumus, nos non actu ipſo, ſed jure; non re, ſed ſpe ſalvos ounc evaſiſſe (de ſalute perfecta loquor, quæ ſupremam in ſe felicitatem complectitur) idque ſoluma nobis aſſeri. At vero res ſperata, cum jam reipſa cernitur & tenetur ab eo qui ſperat, jam non amplius res ſperanda eſt, ſeu in ſpe non amplius conſiſtit. Id enim quod quiſque cernit ac reipſa tenet, quomodo ſperare poteſt? cum ſpes ſit rei futuræ.

verſ. 25. Quod ſi ergo bonum hujuſmodi, quod oculis non eſt ſubjectum, ſperamus, quid mirum eſt, me antea aſſeruiſſe, nos ad illud hactenus aſpirare, ſeu quod perinde eſt, patienter expectare: quandoquidem quiſquis patientia utitur, is ſtatum ſuum moleſtum per ſe putat, ac meliorem deſiderat. [Vel: Quod ſi ergo ſalus noſtra ſupremaque felicitas nondum a nobis cernitur, & reipſa obtinetur, ſed ſperatur tantum, conſequens ſane eſt, ut eam patienter inter tot calamitates expectemus.]

verſ. 26. Non eſt autem quod quis putet, nos tanto malorum oneri ferendo pares non eſſe, adeoque, etiamſi videat æquum alias eſſe, ut propter tantam felicitatis ſecuturæ magnitudinem afflictiones hujuſmodi ferat, nolit tamen humeros ſuos illis ſubjicere, veritus ne ſuccumbat. Etenim habemus, quod nos fulciat ac erigat. Nam idem ille divinus ſpiritus, qui, ut ſupra diximus, efficit, ut peccati jugum excutiamus, quique in animis noſtris efficit, ut ad Deum tanquam patrem clamemus, noſque ita Dei filios eſſe teſtatur; is etiam ad tolerandas afflictiones quaſque vires nobis ſuggerit atque inſpirat, & cum malorum onere preſſi labaſcimus, & fere fatiſcimus, nobis ſuccurrit, &, veluti manus auxiliares oobis porrigens, nos erigit. Nam ne id nunc repetam, quod jam antea oſtendimus, ſpiritum hunc, quatenus teſtatur, nos eſſe Dei filios, & ſic divinæ hæreditatis nobis ſpem facit, animos noſtros erigere, & quemadmodum ad cætera pietatis officia, ita etiam ad malorum omnium tolerantiam nos excitare, aliud præterea nobis in afflictionibus præſtat ſubſidium, quod pacis tempore non ita locum habet, neque ita eſt neceſſarium. Id vero eſt, quod, cum afflictionum, aut periculorum magnitudine conterriti, adeo turbamur, ut vix ſcire ac cogitare poſſimus, quid orare Deum debeamus, præſertim ita quemadmodum oportet [aut quemadmodum oporteat orare convenienter nimirum Deo ejuſque voluntati:] cum tamen io precibus unicum propemodum eſſe videatur rebus noſtris afflictis præſidium: ſiquidem auxilium divinum, quo tunc maxime indigemus, precibus eſt impetrandum: tunc, inquam, ſpiritus ille atque afflatus divinus, animis noſtris inſidens, excitat in iis ardentia ſuſpiria, facitque, ut Deum corde & affectu precemur, etiamſi ore gemitus ac ſuſpiria iſta exprimere non poſſimus: adeo, ut ipſe ille ſpiritus propemodum cenſeri debeat pro nobis apud Deum interpellare, & auxilium nobis ab eo petere.

verſ. 27. Neque eſt quod quis forte putet, vel Deum iſtas preces, cum verbis non exprimantur, ſed in animo tantum lateant, non intelligere, vel non admittere, propterea quod fieri videatur poſſe, ut ſuſpiria illa, quæ mente turbata in nobis excitantur, non ſint ipſius voluntati conſentanea; non eſt quod quemquam hæc cogitatio turbet: Nam Deus qui non tantum ſermones noſtros percipit, ſed corda etiam hominum ſcrutatur, & quæ in eorum receſſibus latent abdita intelligit, is etiam intelligit ſuſpiria illa ac gemitus, quos ſpiritus illius tum temporis in animis noſtris excitat, licet verbis non exprimantur: idem etiam cernit ſuſpiria illa ad ipſum miſſa, quibus homines ſancti, pro nomine ipſius tanta mala ſuſtinentes, boni aliquid ſibi ab ipſo poſtulant, eſſe volontati ipſius conſentanea; adeo ut dubitare non debeant quin Deus illis ea ſit daturus quæ petunt, & ipſum, ut ita loquar, ſpiritum pro ipſis interpellantem exauditurus. Quæ enim ab hominibus ſanctis, aut pro illis a Deo flagitantur, ipſius voluntati conſentanea, ea nunquam non præſtat Deus.

verſ. 28. Sed dicet iterum aliquis, æquum quidem fore, ut ſempiternæ ſalutis cauſa omnia mala perferremus, niſi ipſa illa mala felicitatem noſtram impedirent atque intercipetent. Sed non eſt, quod hæc cogitatio quoque quenquam turbet. Certo enim novimus, iis qui Deum ex animo diligunt, ipſoque opere ſuam hanc erga illum pietatem probant, quales ii qui nihil non pro ejus nomine facere ac pati parati ſunt, omnia, quæ ex Dei conſilio ipſis accidunt, adeoque non tantum læta, verum etiam adverſa ac triſtia bonum ac felicitatem ipſorum conjunctis velut viribus promovere, & ad eam adjumentum aliquod afferre, tantum abeſt, ut eam impediant atque eripiant. Quandoquidem ejuſmodi homines a Deo ſunt ad ſalutē vocati [vel certo conſilio ac decreto,

jam ante conditum mundum facto, sunt ad salutem vocati, ita se gerant, ut intentioni & consilio divino, jam olim de iis, qoibus gratiam suam offerri vellet, facto, prorsus respondeant, hoc est, tales sint, quales Deus quæsivit, cum de hominibus ad se salutemque vocandis decretum fecit. [Vel: Cum autem eorum, qui Deum diligunt, mentionem facio, eos intelligo, qui non quocunque modo Deum diligunt, verbi gratia de iis, qui legem Mosaicam sectando, suum Deo amorem probare conantur: sed de iis, quos Deus certo consilio ac decreto jam olim apud se facto, ad salutem invitavit, quique ipsi vocanti sunt obsecuti: quales sunt ii, qui euangelium receperunt, & in Jesum Christum credunt.]

vers. 29. Quomodo vero hujusmodi hominibus salutem quispiam possit eripere, & non potius omnia, ut eam adipiscantur, adjumentom aliquod afferre possint? quandoquidem eos, quos Deus jam olim apud se approbavit, & sibi diligendos ac favendos proposuit, de iis etiam simul decrevit, ut aliquando similes evaderent, ratione status ac conditionis, Jesu Christo ipsius filio, qui cæteris tanquam exemplar & imago est constitutus; ita ut non ipse solus tantum filius ac hæres Dei evadere debuerit; sed fratres ac cohæredes habere quamplurimos, ex eodem Deo genitos, inter quos ipse tum tempore, tum dignitate esset primus.

Quare quemadmodum ipsi non obstitit mors truculenta, quo minus ad tantam gloriam perveniret, & Dei filius perfecte evaderet, & hæreditatem ejus adiret; sed potius illa ipsa mors ei ad tantam felicitatem profuit: ita nec iis, qui eidem gloriæ sunt destinati, & jam quoque aliqua ratiooe ex Deo sunt geniti, quicquam oberunt ista mala, quæ perpetiuntur, ad summam felicitatem, sed potius ad eam consequendam illis proderuot.

vers. 30. Istud vero decretum suum de felicitate sempiterna nobis danda, cujus hactenus feci mentionem, ita exequitur Deus: ut eos quos saluti destinavit, noo protinus ad eam deducat, sed per certos veluti gradus. Iis enim qui ad illud hominum genus, quod huic gloriæ destinavit, pertinere debeant, seu tales sint evasuri, quales sempiternæ gloriæ destinavit, iis, inquam, primum per euangelium suam gratiam offert, eosque ad salutem invitat; deinde eos, quos ita invitavit, & ipsi officium suum faciunt, de quo supra satis disserumius, justorum atque innocentium loco habet, hoc est, ab omni peccatorum reatu ac pœna absolutos ita tractat; ac porro sibi tractandos proponit, ac si nunquam peccassent. Ac denique quos ita tractat, tandem ad supremam gloriam deducet: adeo ut illi, quos Deus ad salutem vocavit, si suum officium fecerint, ipsumque ex animo dilexerint, nullo modo felicitate illa excidere queant, nec quicquam tam adversum, tamque noxium illis possit accidere, quod salutem ipsorum impediat.

vers. 31. Quid ergo quispiam possit adversum tam valida argumenta, quibus salutis nostræ certitudo nititur, afferre? aot quomodo ea labefactare possit? Si enim Deus [vel: Hæc cum ita se habeant, annon ita concludere debemus? si Deus] ipse a nostris stat partibus, ac salutem nostram unice desiderat, curat ac promovet, quis poterit nobis ita adversari, ut eam nobis eripiat? quid mali nobis potest contingere, ut aditum ad felicitatem supremam nobis intercludat? adeo ut ne audere quidem quispiam debeat saluti nostræ intercedere. Deum autem a nobis stare, ac salutem nostram curare & promovere (ne ex abdito ipsius consilio, quod hactenus potissimum explicui rationem petam) apertissimo demonstravit argumento, quod fidem facit omnibus, quæ hactenus exposui.

vers. 32. Id vero est, quod suum ipsius filium, sibi longe charissimum, qui videbatur ab omnibus afflictiooibus debuisse esse immunis, non detrectavit tamen, ut saluti omnium nostrum consuleret, nosque ad se perraheret, diræ atque infami morti subjicere. Quod si Deus rem adeo duram nostri causa fecit, quomodo nobis, qui filii ipsius hac ratione evasimus, eumque ex animo diligimus, non donabit omnia ad veram perfectamque felicitatem pertinentia, suorumque bonorum nos faciet hæredes; quemadmodum fecit Christum, quem inter filios Dei esse primogenitum diximus?

vers. 33. Quis ergo tanta erit impudentia, ut adversus homines Deum diligentes, quos ipse Deus sibi amandos ac salute donandos ex hominum genere delegit, audeat accusationem instituere? aut si quis sit ejusmodi, quid proficiet? quandoquidem Deus, qui supremus est judex, & in cujus arbitrio est vel absolvere, vel damnare, eos justos pronunciat & ab omni peccatorum reatu penitus absolvit.

vers. 34. Quis est, inquam, qui eos reos possit peragere, & efficere, ut damnentur? cum Christus, Dei filius, pro illis mortem tam diram oppetierit, adeoque salutem ipsorum tantopere desiderarit? Sed non tantum mortuus est Christus salutis eorum, de quibus loquimur, causa: verum etiam, ut eandem penitus confirmaret, & exemplo suo demonstraret, atque ad exitum denique perduceret, etiam ex mortuis resurrexit, vitam sempiternam adeptus. Id quod per se majorem adhuc vim ad salotem nobis afferendam habet, quam mors ipsa per se considerata: quam nisi excepisset resurrectio, nos adhuc peccatorum pœnæ essemus obnoxii, nec quicquam ipse in salute nobis conferenda præstare potuisset. At nunc contra se res habet; præsertim cum non tantum ex mortuis ad vitam sempiternam resorrexerit, verum etiam in Dei Patris sui consederit solio, & imperii factus sit particeps: siquidem illi Deus regnum super populum suum, & omnia, quæcunque ad eum ullo pacto spectant commisit; ita ut supplicia divina ab iis avertere, & æternam illis salutem reipsa largiri possit. Sed id præstare non tantum potest, verum etiam cupit, atque in eo omnis est, ut nos a peccatorum nostrorum pœna exemtos vita sempiterna donet: quod quidem facturus est potentia & autoritate, quam non ex seipso habet, sed a Deo accepit; cui universa salus nostra accepta ferenda est: ita ot dici quodammodo possit, Christum nonc apud Deum, taoquam supremum judicem, pro nobis interpellare, & eundem rogare, ut nostri misertus nobis parcere, atque ex morte eripere velit, cum ipsemet revera judex sit, qui patris nomine sit sententiam de nobis laturus & executurus.

vers. 35. Quid ergo est, quod efficere queat, quo minus nos Christus, atque adeo Deus per ipsum, diligat, &, ne fructum amoris illius percipiamus, efficiat? Nihil sane. Non afflictio ulla, non ejusmodi rerum angustia, quæ faciat, ut, quo nos vertamus, nesciamus; non persecutio & in exilium ejectio, non fames & rerum ad victum necessariarum inopia;

non

non corporis nuditas; non periculum ullum præsentem intentans mortem; non ipsa denique mors violenta, cui divini nominis causa nos perpetuo obnoxii sumus.

verſ. 36. Nam ad nos vel inprimis pertinent illa Psalmi verba, quæ de populo divino aliquando sub externo dominatu acerbissima patiente, & populi Christiani imaginem quandam exhibente, dicta sunt; ubi ita homines afflicti Deum alloquuntur: Tui causa, ô Deus, quod nomen tuum profitemur, & tibi tuæque legi, omnium gentium moribus & institutis adversæ, addicti sumus, sine intermissione occidimur; totos dies nihil aliud agunt hostes nostri, quam ut nos perimant, planeque censemur ac tractamur instar ovium, quæ mactationi sunt destinatæ, ut subinde producantur ac jugulentur. Eadem nimirum est conditio nostra, qui Deo per Christum addicti sumus, ejusque nomen profitemur.

verſ. 37. Sed ne despondeamus animum: non oppriment nos ista mala, & in sempiternum interitum conjicient: sed nos iis omnibus superiores evademus, & victoriam de illis ac triumphum reportabimus gloriosum; non nostris quidem viribus ac merito, sed virtute ac benignitate Christi, ipsiusque adeo Dei, qui nos tantopere, quemadmodum superius ostendimus, dilexit, ita ut non possit desinere nos, qui ipsum constanter diligimus, & pro ipsius nomine omnia patimur, charitate sua complecti:

verſ. 38. Ego enim ita penitus persuasus sum, ac firmis nixus fundamentis prorsus confido, quod neque mors, quæ tamen maximam vim habere videtur, ad nos sempiterna vita privandos; neque contra hæc mortalis vita, quæ nisi deponatur, immortalitati non possit esse locus; neque Angeli, sive boni, si vellent nostræ felicitati intercedere, quod tamen nolunt; sive mali, qui libenter vellent; & non tantum angeli vulgares sed nec ii, qui inter eos principatum tenent, ac potestate cæteris omnibus sunt superiores; neque ii, qui virtute ac robore inter eos maxime pollent, adeoque multo minus terreni principes; neque illa, quæ nunc extant, & hominibus Christianis nocere posse videntur; neque illa, quæ posthac futura sunt (ne quis forte putet, pejora adhuc, & majorem vim ad nos perdendos habentia aliquando subsecutura;) neque cœli in quo supremæ felicitatis sedes est, sublimitas & a nobis distantia; neque abyssi, in quam per mortem descendere videmur, profunditas; [vel: neque quicquam quod in sublimi sit, neque quicquam quod in profundo;] neque denique ulla alia creatura, si quæ cogitari etiam potest, tantum habere possit virium, ut efficiat, quo minus nos Deus, per Jesum Christum Dominum nostrum cælestem reipsa diligat, & salute sempiterna, qui amoris illius fructus est, nos aliquando donet.

CAP. IX.

Verſ. 1. VErum hoc loco nobis haud exigua oboritur difficultas, quæ, nisi tollatur facile ea omnia, quæ prolixe hactenus adstruximus, labefactare queat. Etenim si justificatio non operum meritis acquiritur, sed fide, quam euangelium Jesu Christi docet, obtinetur; neque iis potest contingere, qui sub lege adhuc vivunt, divinæ gratię per Christum hominibus oblatæ expertes; consequetur, Judæos plerosque justificationem haud assecuturos: cum contra gentes extraneæ, fidem amplexæ, eam sint assecuturæ. Quæ de re quia a nobis dicenda erunt, quæ popularibus meis ingrata erunt auditu, id primum protestor, ne quis ea odio gentis meæ, ut fortasse nonnulli arbitrantur, a me dici putet. Tantum enim abest, ut gentem meam ullo prosequar odio, eorumque delecter interitu & pernicie, ut potius ardentissimo illos amore complectar, eorumque pernicie vehementer afficiar. Id loquor, quod res est; quemadmodum Christianum hominem, qualis ego sum, facere par est, [vel: Christo ejusque sanctissima doctrina linguam meam moderante] nec quidquam mentior: cujus rei testimonium mihi apud omnes præbet mea conscientia; cujus me summam rationem habere facta mea unumquemque docere possunt; quamque adeo non temere a me in testimonium advocari, quivis facile perspicit: nec tantum conscientia, quæ licet mille testium instar esse debeat, tamen cum ejus vis ac testimonium aliquo modo sit in occulto, ideo ab homine, vel vitæ meæ ignaro, vel iniquo rerum æstimatore in dubium vocari potest; verum etiam luculentissimum, & omni exceptione majus testimonium, quo comprobetur, me vera dicere, præbet mihi Spiritus Sanctus seu vis illa divina, quæ in me cernitur, & multis admirandisque operibus se exerit; quæ sine unumquemque monere potest, me haudquaquam esse hominem vanum ac mendacem, qui id asserere audeam, quod ab omni veritate abesse ipsemet compertissimum habeam. [Vel quæ conscientia mea Spiritu Sancto regitur ac gubernatur, ne eam forte puteris adeo laxam, & ab omni jure solutam, ut quidvis ea mihi permittat dicere, & in re, quantumvis aperta, mentiri.]

verſ. 2. Testor autem, majorem in modum me discruciari animumque meum perpetuo dolore confici, quod videam tantam Judæorum multitudinem perire, & ideo quod Christum repudiet, ab eodem vicissim repudiari, atque gratia divina saluteque sempiterna excludi.

verſ. 3. Potest doloris illius mei, quam ex ea re percipio, magnitudo inde æstimari, quod optarim, [vel: tantus inquam est dolor ille meus, ut optarim] si id ullo pacto fieri possit, meo ipsius interitu ipsorum interitum redimere: nec recusarim ipse a Christo rejici, ipsiusque gratia excidere, & tanquam execrabilis interitui ab ipso devoveri, ut illorum saluti, quibus gentis ac generis cognatione junctus sum, consulerem, & ut illi, fidem in Christum amplexi, gratia ipsius perfruantur, efficerem. Ut autem tantopere trister Judæorum interitu, tantoque eum impendio redimere cupiam, non tantum ea, quam dixi, sanguinis conjunctio, quæ mihi cum illis intercedit, me movet; sed etiam, idque vel inprimis, tanta ejus gentis excellentia, qua divino beneficio est ornata, quaque super omnes reliquas gentes eminet.

verſ. 4. Nam id primum ad ipsorum singularem dignitatem pertinet, quod sint Jacobi progenies, ejus nempe viri, qui a Deo nomen Israelis, hoc est, victoris Dei, sortitus est, & cujus universa posteritas pro Dei populo haberi debebat, atque adeo fuit habita. Deinde illud potissimum ad summam illorum dignitatem spectat, quod ejus gentis homines soli fuerint ex omni-

 bus

bus orbis nationibus delecti a Deo, ut in eos singularem ac plane paternam charitatem exerceret, tantamque eorum curam gereret, ut cum cæteris gentibus comparati, adoptati a Deo, & filiorum loco habiti censeri possent. Præterea (3) illis solis tanta contigit gloria, ut Deus illis perpetuo præsens, lucem iis ac fulgorem suum quodammodo circumdaret, eosque splendore suo collustraret; [vel: Quæ in re summa hujus populi præ cæteris omnibus orbis totius nationibus, gloria atque eminentia consistit] cum & ab initio stupendis operibus suam inter illos majestatem ostenderit, nempe cum eos ex Ægypto per mare Erythræum deduceret, atque in ipso deserto circumduceret, nec postea destiterit inter eos miracula ac oracula per Prophetas edere, suamque ea ratione præsentiam testari, & denique super arca fœderis singulari quadam ratione perpetuo adesse, & tum cultui suo, tum universo populo præsidere. Quæ sane tanta fuit hujus populi gloria ac majestas, ut nulla gens cum illa hac in parte esset comparanda, & cæteris a Deo desertis, & Dæmonum imperio quodammodo relictis, soli Judæi Dei præsentia gaudere censendi essent. (4) Adde, quod ad hos solos spectent fœdera, non semel a Deo repetita, nempe fœdus cum Abrahamo primum percussum, deinde cum Isaaco & Jacobo renovatum, cujus complementum fuit fœdus illud nobile per Mosen a Deo cum populo hoc sancitum; quod priora ista cum Patriarchis pacta in sese complectitur, quodque ipsum postea, præsertim post captivitatem Babylonicam, fuit quodammodo renovatum. Fœdera hæc cum aliis gentibus non fuerunt Judeis communia; sed horum propria. (5) Cum hac Judaicæ gentis eminentia conjuncta est illa, quod his solis expresse lex fuerit lata, & tam copiose explicata; quam hujus gentis gloriam apud alias terræ nationes fore, non frustra prędixit Moses: cum nulla gens tam sancta, tam æqua, tamque rationi consentanea haberet instituta. (6) Huic iterum illud conjunctum est, quod his solis fuerit certa quędam Deum colendi ratio prescripta, & ceremoniæ, quibus numen rite honoraretur ac propitiaretur, traditæ, interque illos solos locus ille fuit constitutus, ubi Deum adorari, & publicis solennibusque sacrificiis venerari liceret; ita ut ibi sedem divini cultus, qui in externis ritibus ac oblationibus consisteret, propriam ac unicam fuisse dici debeat. (7) Accedit, quod ad hos solos pertinuerint promissiones divinæ, ac præsertim illæ, quæ sunt omnium maximæ, nimirum de Messia ac felicitate per ipsum danda; Judæis, inquam, solis tanta bona fuerunt promissa, & a Deo olim denunciata, non cæteris gentibus, quæ cum ad eadem bona admittuntur, non ideo id fit, quod Deus se illis promisso aliquo obstrinxerit, sed ex libera ejus voluntate ac benignitate.

vers. 5. (8) Porro illud quoque ad eorundem singularem dignitatem pertinet, quod genus ducant ab inclytis illis, ac Deo charissimis gentis nostræ luminibus atque auctoribus, Abrahamo, Isaaco, Jacobo, & aliis, qui principes familiarum clarissimarum fuerunt, & quorum in Deum singularis pietas emicuit, quique ab eo singulariter fuere dilecti: qualis, inter alios, Josephus, Moses, Josue & Caleb, David, aliique, quorum virtus effecit, ut posteri etiam eorum Deo essent, & nunc sint quoque gratiosi, nec unquam penitus favore divino excidant. (9) Agmen denique hujus tam multiplicis dignitatis claudit Christus; qui, si naturam ipsius spectes, & ut hominem carne circumdatum consideres, (nam si id quod in eo spirituale ac cæleste prorsus est spectes, longe alia est ejus ratio, aliusque ortus, ut mox patebit) ex Judæis ortus est. Quanta vero ea sit dignitas, Christum habere consanguineum ac cognatum, vel ex eo æstimari potest, quod is in omnes, non modo homines, sed etiam angelos, atque adeo in res omnes, uno illo excepto, qui ipsi omnia subjecit, divinum habeat imperium, illorumque sit Deus in omne ævum laudibus celebrandus: quod ut reipsa fiat, ex animo opto. Nempe, si naturam ipsius spectes, ex Judæis originem ducit; si dignitatem, ex Deo: quod ipsum tamen ad eorum pertinet dignitatem. Quare cum hæc ita se habeant, magna est causa, cur gravissime doleam, populares meos, cum fidem in Christum non fuerint amplexi, justificatione ac salute excidisse, imo etiam a Deo induratos ad supplicium reservari.

vers. 6. Quod cum assero, non est quod quisquam mihi objiciat; hinc secuturum, irritas esse factas Dei promissiones, qui Israelis posteris ac progeniei Abrahæ perpetuum suum favorem, & exinde manantem justificationem ac salutem fuerit pollicitus: cum tamen impossibile sit, Dei verba ac promissiones rescindi atque in irritum cadere. Neque sane id in hoc negotio factum est, aut ex meis dictis ullo modo consequitur. Intelligendum enim est, duplici modo accipi posse Israelitas seu Israelis posteros: alii enim eatenus tantum sunt Israelis progenies, quatenus secundum carnem ex eo sunt orti, & naturalis propagationis ordine ex eo descendunt: alii vero eatenus, quatenus fidem pietatemque Israelis sequuntur; qui quidem veri ac genuini Israelitæ apud Deum, qui spiritum potius, quam carnem, respicit, æstimantur: & quemadmodum illi in terrena ac corporalia Israelis bona succedunt, & promissionum Dei carnalium fiunt hæredes; ita hi spiritualium ac cælestium; de quibus nos in universa hac nostra disputatione agimus. Hoc jam ad institutum nostrum accommodemus, & objectionem propositam diluamus. Fateor igitur, populares meos, quos a Deo repudiatos censeo, eatenus esse Israelis posteros, quatenus ex eo carnali ac humana ratione sunt geniti: sed inde tamen non consequitur, eos esse veros illos ac genuinos Israelitas seu Israelis posteros, ad quos spiritualium bonorum promissio pertinet: cum non omnes qui ex Israele ortum suum ducunt, protinus sint veri ac genuini Israelitæ.

vers. 7. Quod idem de Abrahami quoque posteris statuendum est, ex quorum ratione facile intelligitur id quod de Israelis posteris modo disseruimus. Nam etiam Abrahami posteri duplices sunt: alii secundum carnem; alii secundum spiritum; & hi quidem pro vera & genuina Abrahæ progenie, ad quam spiritualium bonorum hæreditas, ipsi a Deo promissorum, pertinet, censentur; illi non item: neque ideo, quod quis ex illorum sit numero, seu secundum carnem ex Abrahamo sit genitus, protinus etiam est ex horum numero, & sic genuina Abrahami proles ac heres: ac proinde Judęi, quos a Deo rejectos dixi, non possunt sibi eo nomine possessionem divinæ illius gratiæ ac hæreditatis vindicare, quod ex Abrahamo ortum ducant. Adumbratum autem est hoc totum in carnali Abrahami progenie: quæ non tota in jus filiorum venit,

venit, & hæreditatem, quæ Abrahami filiis a Deo destinabatur, adiit. Habebat enim Abraham duos filios, Ismaëlem & Isaacum: quorum illum naturali prorsus ratione genuerat, oon vero accedente opera ac virtute Dei singulari; alterum vero Isaacum, quem singulari Dei ope ac virtute accedente genuerat, ita ut si hunc cum illo conferas possis dicere, Isaacum secundum spiritum; hoc est, spirituali quadam virtute fuisse genitum; illum vero secundum carnem, seu carnalibus tantum viribus. Jam vero Deus noluit, ut Ismael cum suis posteris haberetur pro genuina Abrahami progenie, & sic hæreditatem Abrahami, licet carnalem ac terrenam, adiret. Nam cum Sara dixisset Abrahamo, ut ejiceret ancillam Agarem ejosque filium Ismaëlem, non enim filium ancillæ hæredem fore cum filio suo Isaaco: Deus hunc Saræ sermonem comprobavit, & Abrahamo, qui ægre eum tulerat, mandavit, ut omnia, quæ ipsa dixerat, faceret, addita ratione: quia Isaacus & ejus progenies censebitur pro vera & genuina tua posteritate.

vers. 8. Quibus verbis, (ut mysterium hoc evolvamus, & ex umbra, quid de corpore sentiendum sit, colligamus) significavit, non eos protinus, qui secundum carnem ex Abrahamo sunt prognati, eosdem etiam veros ac genuinos esse filios ac hæredes Abrahami: cum eos, qui veri Abrahami sint filii atqoe hæredes, necesse sit Dei etiam esse filios, utpote qui divina bona divinamque felicitatem siot hæreditario jure possessuri: (hæc enim est illa hæreditas Abrahamo ejusque progeniei promissa.) Qui autem carnis viribus ex Abrahamo est prognatus, is eatenus Dei filius censeri non potest: cum ad ejus generationem divina virtus nihil tale contulerit, ob quod Dei filius dici mereretur. Hos igitur, ut diximus, significavit Deus non esse genuinam Abrahami progeniem; sed eos demum, qui vi promissionis divioæ, atque adeo virtute iplius Dei promittentis ex Abrahamo nascuntur, quemadmodum Isaac natus fuit.

vers. 9. Eum enim nasciturum promisit aliquando Deus per Angelum; qui personam ipsius sustinens apud Abrahamom, Sara audiente, ita locutus est: circa hoc ipsum tempus anni sequentis ego favore meo præsens adero Saræ, fietque, ut ea filium pariat. Nam etsi alicui videri possit, hanc simplicem tantum esse prædictionem: revera tamen sermo hic promissio fuit Dei per Angelos loquentis; ita ut significarit istis verbis, se opera sua effecturum, ut filius ille, nempe Isaac, nascatur, præsertim cum sese præsentem favore & auxilio suo adfore dicat, & matrem jam anum, cæteroquin sterilem & ad pariendum prorsus ineptam, designet, & sexum prolis nasciturae, & nativitatis tempus exprimat: quæ sane omnia non sunt prævidentis simpliciter, sed promittentis, & rem ipsam viribus suis effectam dare volentis. Isaaco autem hoc modo generato ejusque progeniei, quæ, quatenus per patrem hunc suum ex Abrahamo descendebat, eatenus ipsa quoque vi promissionis divinæ, ac proinde etiam efficacia Dei promittentis, fuit ex Abrahamo prognata; ei, inquam, respondent omnes ii, qui fidem Abrahami sequuntur; qui non carnalibus Abrahami viribus ab ipso procreantur, sed virtute Dei; qui hoc olim ipsi promisit, cum ut supra jam alicubi innuimus, fore prædixit, ut semen ipsius sit instar cæli stellarum innumerabile; & ipsum fore patrem multarum geutium: id quod non de carnali, sed spirituali semine intelligendum esse dicto loco indicavimus. Possunt ergo Judæi vel ex hoc ipso typo agnoscere, Deum, in hominibus justificandis, carnalis ex Abrahamo propagationis rationem non habere, fierique posse, ut aliquis ex Abrahamo naturaliter prognatus hæres tamen benedictionis divinæ, semini illius promissæ, non evadat.

vers. 10. Quod si quis forte excipiat, non mirum esse, in Ismaële non fuisse habitam carnalis ex Abrahamo propagationis rationem, eumque cum sua posteritate jure fuisse exclusum ab hæreditate Abrahami; solum autem Isaacum pro genuino Abrahami filio & herede habitum propterea, quod Ismael ex serva Abrahami concubina, Isaacus vero ex libera, domina, legitimaque Abrahami uxore fuerit natus: ne illud nunc respondeam, quod illud discrimen per se tanti non fuerit apud Deum, siquidem Jacobi etiam filii ex ancillis nati, tribuum quarundam autores ac principes, pro legitimis ejus filiis sunt habiti, & hæredes ejus constituti; alio adhuc exemplo, eoque propiore, ostendam, carnalis propagationis, imo etiam prærogativæ natalium non haberi a Deo in assignandis suis beneficiis rationem. Nam non tantum in Abrahami filiis illud discrimen observare licet, quorum Matres tam diversæ fuerunt conditionis; sed etiam in filiis ipsius Isaaci, cujus posteritas pro vera Abrahami progenie censeri debebat. Ii enim non ex uno tantum Patre, sed etiam ex eadem Matre, Rebecca, fuerunt nati; & tamen admodum dispar eorum apud Deum fuit conditio: idque non ob disparitatem operum ac meritorum, (quæ pro se quoque populares mei a Deo repudiati allegant, arbitrantes sibi ideo vel inprimis deberi justificationem ac benedictionem divinam, quod non tantum natalium ratione præcellant plerisque eorum, qui in Christum credunt, sed etiam ratione operum ex legis præscripto præstitorum: cum plerique credentium Ethnici impiique antea fuerint.)

vers. 11. Nam ne operum quidem Deus olim habuit rationem in Isaaci & Rebeccæ filiis. Nam tum, cum nondum essent editi in lucem filii isti, adeoque nihil adhuc fecissent sive boni, sive mali, ut appareret, Dei tantum alterum præ altero eligentis propositum valere, nec operum merita ab ipso spectari, sed libera eum voluntate alteri eorum singularem gratiam ac favorem destinare & promittere,

vers. 12. Dictum est eorum matri oraculum consulenti: majorem natu, hoc est Esauum ejusve posteros servituros posteritati natu minoris, nimirum Jacobi.

vers. 13. Cui consentit Prophetæ Malachiæ locus, ubi asserit Deus, se Jacobum singulari ratione dilexisse, ejusque posteros favore eximio fuisse prosecutum; contra vero Esauum ejusque progeniem ita neglexisse & Jacobæis post posuisse, ut illos præ his quodammodo odisse dici possit. Esauo ejusque posteris respondent ii, qui natalium prerogativa eminent, Judæi in Christum non credentes; Jacobo vero ii, qui in Christum credunt, licet natalium ratione incredulis Judæis multo inferiores: quorum hos Deus non propter operum merita, quibus excelluerint, præ illis sibi diligendos jam olim destinavit, sed ex mera sua benignitate liberaque volunrate; illos vero repudiavit, etiamsi credentibus operum ratione non tantum impares non essent, sed etiam fuissent antea superiores.

vers. 14. Sed objiciet quispiam: si ita agit Deus, ut eos, qui indigniores aliquando fuerint, dignioribus

præferat; & nulla habita ratione prærogativæ carnalis operumve antecedentium, alios quidem diligit, iiſque juſtificationem ac ſalutem decernit; alios vero negligit, imo odit, & ut tu de Judæis ſtatuis, eos indurando ad pœnam reſervat: nonne inde conſequitur, Deum eſſe injuſtum, & iniquitate in decernendo uti? nequaquam. Nam primum quod in beneficiis ſuis conferendis alios quidem eligit, alios vero præterit, ſeu illis ea deſtinat, hos vero ab iis repellit, in eo propterea nulla eſt injuſtitia, quod liberum Deo ſit beneficium vel dare, vel negare, & alicujus vel miſereri, vel non miſereri.

verſ. 15. Quod ipſemet Moſi aliquando ſignificavit, cum dixit; ſe eum, quem voluerit, miſericordia proſecuturum, eumque ſe ſingulari favoris affectu complexurum, quem libuerit. Beneficia enim in dantis ſunt poteſtate; & ubicunque miſericordiæ locus eſt, ibi apparet nullum eſſe meritum ac jus illius cui miſericordia ſit exhibenda; ſed de ejus tantum qui miſeretur jure agi. Intelligendum nimirum eſt, quod ad noſtram diſputationem attinet, nec illud hominum genus, quod Deus amandum & juſtificatione ac ſalute donandum delegit, nempe credentes; nec illud quod repudiavit, nempe credere nolentes; licet ſecundum carnem credentibus emineant, & fortaſſe etiam operibus anteactis; juſtificationem ac ſalutem mereri: cum ut ſupra prolixe docuimus, omnes peccarint, adeoque neutri jus ad tanta bona repetenda habeant, ſed ea penitus in Dei ſint manu ac poteſtate.

verſ. 16. Quapropter prima ac potiſſima cauſa, unde hæc beneficia in alterutrum hominum genus proficiſcuntur, non eſt hominum bona iſta ambientium voluntas, aut eorundem in iis adipiſcendis ſtudium ac labor, utpote qui bona illa revera non merentur; ſed Dei miſericordia. Huic revera imputandum eſt, quod cuipiam hæc felicitas offeratur; licet eam poſtea nemo conſequatur, niſi conditionem eam præſtiterit, quam Deus illi impoſuit; & ſic Dei miſericordiam prævenientem voluntas & ſtudium beneficium amplectentis, conſequatur. Quatenus ergo Deus huic hominum generi juſtificationem deſtinat, illi negat, eatenus nulla in ipſo eſt iniquitas.

Sed nec in eo injuſtitia eſt, quod illius generis homines, cui juſtificationem ac ſalutem non deſtinavit, etiam induret, & ſic odii ſui vim in eos exſerat. Licet enim Deo, quem jure ſupplicio deſtinavit, eundem etiam indurare: atque eo pacto ad ſupplicium reſervare ac ducere.

verſ. 17. Cujus rei exemplum habemus in Pharaone, cui, ut Sciptura teſtatur, ita denunciari juſſit Deus: Ego teipſum ob neſanda ſcelera, tum tua, tum Regum te antecedentium, nominatim mihi elegi & tanquam ſcopum quendam præfixi ac erexi, nec permiſi hactenus, ut ſubito telis meis confixus caderes, aut mihi cederes; ſed potius ita egi, ut animum tuum porro obfirmares: nec a malitia ac contumacia jam antea concepta recederes, ut ita occaſionem haberem tanto ampliorem, te ſingularibus atque inuſitatis ſuppliciis afficiendi, & eo pacto admirandam meam potentiam oſtendendi; idque eum in finem, ut in univerſo terrarum orbe nomen meum prædicetur, & fama potentiæ meæ ubique celebretur.

verſ. 18. Quapropter, ut dictorum ſummam breviter colligamus: miſericordia proſequitur Deus quoſcunque libet, ſive certos quoſdam homines nominatim ſive certum aliquod hominum genus; ut in noſtro negotio accidit, in quibus miſericordiæ poſſit eſſe locus, iiſque ſua beneficia deſtinat; contra etiam quoſcunque libet homines, in quos juſta cadit pœna, quique ſunt ſupplicium aliquod commeriti, indurat, eorumque animum, Dei voluntati repugnantem, & in mala ſponte ſua pronum, ea ratione qua Deo dignum eſt, obfirmat, ne forte ſupplicium effugiant, ſed potius pœnæ tempori reſerventur.

verſ. 19. Sed, quid hic dicturus ſis, cui hujuſmodi Dei libertas & decreta inde manantia diſplicent, video; nec dubito, quin præfracte mihi ſis oggeſturus: Si ita Deus agit, ut non tantum cujus velit, miſereatur; ſed etiam, quem libeat, induret; quid habet, quod de nobis, quos tu ab ipſo repudiatos induratoſque putas, conqueratur: cum nemo ipſius voluntati poſſit reſiſtere, adeoque nec nos, quos ille interitui, opinione tua, deſtinavit, aliter poſſimus agere, quam agimus?

verſ. 20. Quod cum objicis, non tantum peſſime concludis, ut inferius oſtendemus; ſed etiam ſuperbe ac petulanter agis. Tu Deo iniquitatem tribuere audes, quod de te tuique ſimilibus conqueratur: atque interim non cogitas, te, qui viliſſimus es homuncio, de Deo conqueri, & creaturam Creatori ſupremoque ſuo Domino ac Rectori obloqui ac ſuperbe reſponſare, conſilia ac decreta ejus carpere? Qua in re perinde agis, ac ſi vas aliquod fictile vellet obloqui & reſponſare figulo, & rationem facti ab eo exigere, cur ſe hoc potius modo, quam illo; & in hunc potius uſum, quam in illum finxiſſet, eumque accuſaret iniquitatis, quod ſe meliore conditione eſſe noluiſſet. Quis vero vas hujuſmodi ferret? nemo ſane.

verſ. 21. Nam annon figulus hanc habet poteſtatem in lutum, ut ex eadem maſſa fingere ipſi liceat diverſi generis vaſa; & alia quidem in uſus honeſtos, alia vero in uſus inhoneſtos ac ſordidos? Similiter de Deo ſtatuendum eſt; qui, etiamſi homines cæteroquin inter ſe ſint pares, ita tamen, ut neutri beneficia ipſius, ac nominatim juſtificationem ac ſalutem, mereantur, poteſt aliud hominum genus gloriæ ſempiternæ deſtinare, aliud vero ſupplicio ac pœnæ, pro ſuo arbitrio addicere: relicta tamen ſingulis hominibus libertate, ut in utro hominum genere eſſe velint, eſſe etiam poſſint, eamque ad rem juſto illis conceſſo temporis ſpatio. Quare nihil eſt in eo iniqui, quod Deus credentes gloriæ ſempiternæ deſtinaverit; non credentes vero interitui æterno: atque adeo tu iniquus es, qui eam ob cauſam Deo obſtrepis.

verſ. 22. Sed neque in eo ulla eſt iniquitas, nec ullam tu habes de Deo conquerendi cauſam, quod eos, qui ſimiles ſunt vaſis in ſordidos ac inhoneſtos uſus fictis; hoc eſt, eos, quibus iraſcitur, quoſque interitui deſtinavit, induret ac pœnæ reſervet, quod dum facit, non malos revera facit; ſed potius jam antea contumaces, ac ſibi reluctantes, magna ac diuturna uſus patientia, tolerat. Quandoquidem non malitiam illorum animis immittit Deus: ſed cum voluntati divinæ revelatæ ſponte ſua reluctentur, Deus illis reſipiſcentiæ cauſas, quas dederat, ſubtrahit, & ne aliqua externa ope contumacia illorum frangatur, efficit: ſed potius ea illis objicit impedimenta, quæ contumaciam illorum irritent; non irritatura tamen, ſi vim ſibi ipſis magnam facere vellent, & omnes malitiæ nexus ſummis viribus perrumperent. Quod cum non faciant ſupplicia

ſibi

sibi magis accumulant, Deo interim eos, ut diximus, patienter ferente. Hoc autem ut faciat Deus, justas habet causas & sese dignas. Partim enim id facit, ut, quemadmodum in Pharaonis exemplo supra vidimus, singularem suam potentiam in iis supplicio postmodum afficiendis exserat. Nam dum illi iræ pœnæque causas cumulant & exaggerant, toto eo tempore, quo sunt indurati, hinc fit, ut tanto graviora illis postmodum supplicia immittat Deus; in quibus infligendis major ipsius potentia ac robur apparet, quam in suppliciis levioribus; adeoque etiam major inde ad ipsum nominis fama ac gloria redundat.

vers. 23. Deinde eam etiam ob causam id facit, ut tanto illustriorem reddat amplitudinem beneficentiæ suæ, laude ac gloria dignissimæ, qua utitur erga eos, qui similes sunt vasis in usus honestos fictis ac concinnatis: hoc est erga eos, quos ineffabili complexus misericordia ad supremam illam æternamque gloriam præparavit, eam illis benignissime offerendo, & media ad eam consequendam suppeditando. Etenim ex rerum contentione, ex comparatione nempe iræ atque supplicii, quo priores illos prosequitur Deus, tanto magis cernitur magnitudo misericordiæ divinæ ac benignitatis, qua hos posteriores prosequitur: præsertim cum ipsimet agnoscere cogantur, sese eodem supplicio potuisse a Deo affici, ideoque ex aliorum summa infelicitate suam felicitatem æstimare, tantoque plus divinæ benignitati in ea re tribuere discant.

vers. 24. Ii vero quos ad sempiternam gloriam ex Dei misericordia præparatos esse diximus, nos sumus, qui in Christum credimus: utpote quibus gratiam & benignitatem suam obtulit Deus, quosque ad salutem invitavit nulla gentis atque ortus habita ratione: quandoquidem non ex Judæis tantum, sed etiam, idque majorem partem ex Gentibus extraneis, ad gratiam suam æternamque salutem homines invitavit.

vers. 25. Quod jam olim, ne quis id forte miretur, per prophetas suos indicavit. Nam quod ad gentes extraneas attinet, quas Deus ad gratiam suam æternamque salutem invitare decreverit, de iis extant Dei verba in Oseæ Prophetia: quæ licet de populo Israelis ad tempus a Deo repudiando, sed in gratiam postea recipiendo, primum fuerint dicta, tamen sensu reconditiore, sed verbis ipsis maxime consentaneo, ad gentes extraneas spectant. Ita enim ibi Deus loquitur: Ego gentem illam, quæ populus meus mihi consecratus atque addictus non est, efficiam populum meum, eamque ut populo mihi penitus consecrato atque addicto dignum est, tractabo, & sic non verbis tantum, sed reipsa populi mei nomine dignabor: gentem, inquam, quæ hactenus a me dilecta non fuit, diligam, &, ut dilecta jure appellari queat, efficiam:

vers. 26. Unde eveniet, ut iis in regionibus, quarum incolis jure a me dici potuit, atque adeo dictum fuit, vos non estis meus populus, nec ad meam tutelam patrociniumque pertinetis: ibi contra de incolis dici queat, eos esse filios Dei illius summi; qui non instar idolorum vita est destitutus; sed potius tum ipse vivit, tum aliis rebus omnibus vitam spiritumque suppeditat. Ita nimirum diligentur a me extraneæ gentes, quemadmodum filii a patre diligi solent. Hæc Dei dicta annon in gentes optime quadrant, & longe quidem melius, quam in Israelitas, qui nunquam penitus antea desierunt esse Dei populus, quique in aliqua divini amoris parte semper hæserunt? Et hæc quidem de gentium extranearum vocatione per Oseam olim sunt prædicta.

vers. 27. Contra vero de Israelitarum populo, magnaque eorum paucitate, qui ex ea gente salutem sint consecuturi, aperte magnaque animi ac vocis contentione pronunciat Esaias: Etiamsi, inquit, fuerit tanta Israelitarum multitudo, quanta est arenæ ad maris immensi littora jacentis, quæ sane est innumerabilis atque infinita: tamen reliquiæ tantum, seu exigua quædam istius populi pars, salutem consequetur. Non curabit Deus multitudinem hominum contumacium, sed, iis perditis, paucos tantum sibi obsequentes ac confidentes interitui eximet, ac felicitate æterna donabit.

vers. 28. Nam Deus prope ad internecionem delebit populum suum, eumque valde accidet, & ad summam paucitatem rediget, idque justissime. Accidet, inquam, Dominus, & veluti decurtabit numerum hominum in terra Israelitica. [Vel: Nam Deus ob hominum contumaciam beneficentia sua, si effectum ipsum spectes, parce utetur, eamque populi sui excidio quodammodo obruet: parce, inquam, utetur ea in terra Israelitica.] Quæ verba licet sensu proprio de clade illa dicta fuerint, quam populus Judaicus ab Assyriis olim accepit; tamen a spiritu divino, longius prospiciente, de interitu sempiterno plerorumque Judæorum Christi tempore futuro, & paucitate eorum, qui doctrinam ipsius amplexi salutem æternam adipiscentur, pronunciata fuerunt.

vers. 29. Quam alibi idem Esaias his verbis prædixit, mysticum sensum itidem, ut priora, continentibus, & de alia re olim intellectis. Nisi, inquit, supremus ille exercituum Angelicorum, atque adeo omnium rerum Dominus; aliquos ab interitu conservasset, qui instar seminis esse possunt, unde renasci quodammodo queamus, funditus periissemus; non secus atque olim Sodomæ & Gomorrhæ incolæ, qui ita igne cælesti sunt consumpti, ut nemo prorsus superesset tantæ cladi, nec ullæ remanerent gentis reliquiæ, unde restitui ac renasci posset. Hoc idem nunc accidit. Nam nisi Deus paucos quosdam, nimirum eos, qui Christi doctrinam sunt amplexi, gratia singulari fuisset dignatus, tota gens nostra fuisset interitura.

vers. 30. Sed quid tandem ex his omnibus, quæ copiose hactenus disseruimus, concludendum est, & quid de tota hac re statuendum? Hoc nempe, homines gentium extranearum, & quidem quamplurimos, cum antea haudquaquam id agerent; aut de eo laborarent, ut a Deo justificarentur, & a reatu ac pœna peccatorum liberati vita sempiterna donarentur, justificationem tamen fuisse consecutos, justificationem nimirum illam, quæ non operum meritis, sed fide in Deo per Christum collocata obtinetur:

vers. 31. Contra vero Israelitas licet studiose sequerentur legem ejusmodi, per quam justificationem assequi possent, ejusmodi tamen legem, generatim loquendo, non fuisse assecutos, nec eo pervenisse, quo intenderant.

vers. 32. Sed quam ob causam, dicet aliquis, hoc factum est? An forte quia Deus, licet ii officium facerent, & rectam viam ingrederentur, tamen illorum studiis fuit adversus, eosque gratia sua dignari noluit? Haudquaquam; sed quia ipsi rectam viam, quæ ad salutem ac justificationem duceret, sibi licet ostensam, ingredi noluerunt. Non enim justificationem studuerunt

runt assequi per fidem eam, qua gentes illam consecutas esse diximus: sed obstinate contendentes, eam operum meritis esse acquirendam, non quidem opera perfecta præstiterunt: sed aliquid illis simile, quo putarunt justificationem se assecuturos. Sua enim obedientia, quæ haudquaquam legi satisfacit, putarunt sese assecuturos præmium istud, quod perfecte legem servantibus constitutum est. Hæc jam vera est causa, ex parte ipsorum Judæorum, cur a Deo repudiati ac indurati fuerint: spontanea nempe eorum contumacia, qua factum est, ut iter a Deo ad justificationem sibi ostensum ingredi nollent: ut nulla supersit causa, cur quisquam Deum iniquitatis accuset, quod de iis conqueratur. Contigit nempe Judæis, ut impingerent in Christum ejusque doctrinam, qui instar lapidis est, ad quem inpingi facile potest: tum propter alia, tum imprimis propter magnam personæ ejus in terris adhuc viventis humilitatem atque infirmitatem, quæ in morte ipsius ignominiosa & truculenta maxime fuit conspecta, quæque Judæos, terrena spirantes & regem mundana potentia & magnificentia conspicuum expectantes, facile offendere poterat; quemadmodum & ipsius doctrina similem Christianorum omnium quæ ipsius Christi conditionem esse prædicens: ut alia taceam, quæ Judæos levius rem æstimantes novitate sua turbare poterant: ut nemini mirum videri debeat, Judæos fidei viam, quam Christus illis monstravit, non fuisse ingressos.

vers. 33. Sed nec hoc ipsum mirandum est, talem Christi conditionem doctrinæque ipsius rationem fuisse, ut merito ipse propterea lapis vocari posset, ad quem impingatur. Nam id ipsum quoque a Prophetis olim fuit prædictum. Dixit enim olim Deus per Esaiam: Ecce, (rem novam & inopinatam dicturus, attentionem auditoris excitat) ego in Sione, populi mei præcipua sede, ejusmodi excitabo ducem, qui sit instar lapidis, cui totus meus populus inniti queat; sed ejusmodi tamen, ut eo offendi quispiam facile queat; quique sit instar scopuli, in quem quispiam incurrere possit, seque ea ratione graviter lædere (liceat enim nunc diversa Prophetæ loca conjungere: quandoquidem etiamsi de ipso Deo dictum sit apud Esaiam, eum fore lapidem offensionis, & petram, in quam impingatur; tamen quia id in Christi persona implendum est, in quem qui incurrit in ipsum Deum incurrit, seque graviter offendit, recte hoc ad ipsum Christum, qui alias lapidi apud eundem Prophetam a Deo comparatur, refertur) Sed tamen injuria illi offenduntur, quicunque ei fidem adhibere nolunt: quandoquidem ejusmodi ille est, ut quisquis ei innititur, in eoque spem ac fidem suam collocat, cujuscunque tandem sit generis, spe sua haudquaquam frustrandus, adeoque pudore suffundendus sit; sed certo salutem æternam sit consecuturus: ut proinde optime sibi consulant ii, qui fidem ipsius doctrinæ adhibent, eique penitus innituntur.

CAP. X.

Vers. 1. CHarissimi Fratres, ego hæc, quæ de Israelitis hactenus dixi, aut porro etiam dicturus sum, non sine ingenti animi dolore loquor. Nam ego quidem ex animo illis faveo ac bene cupio, eamque ob causam Deum supplex oro ut eos in rectum salutis iter deducere velit: Sed tamen non possum non id dicere, quod verum est, [vel. sed eventus voto non respondet; cum ipsimet sibi ipsis desint] licet id ipsis futurum sit insuave, atque adeo mihi ipsi, qui in eos adeo sum propensus. Magnam habeo istius benevolentiæ ac precationis causam: licet ii, & doctrinæ Christi & mihi ipsi propter eam adeo sint infensi:

vers. 2. Ipsemet enim testari cogor, eos non improbo prorsus ac perverso animo id facere, quod faciunt: cum studio ferveant earum rerum, quas Deo gratas esse opinantur, & inprimis legis Mosaicæ ac rituum in ea præscriptorum: sed illorum hic fervor judicio ac scientia non regitur, neque in id fertur, in quod ferri omnino debebat.

vers. 3. Ignorant enim eam justificationis consequendæ rationem, quam Deus ipse constituit ac promulgavit: contra vero eam, quam ipsimet sibi errore opinionis confinxerunt, stabilire volunt, idque agunt, ut ea obtineat.

[Vel ignoranr enim eam justificationem, quæ ex divina voluntate ac benignitate revera pendet, eique tota est imputanda; contra vero eam, quæ ipsorum studio, labori atque operibus tribuenda sit, ipsorumque adeo sit propria, stabilire volunt.] Inde adeo fit, ut eam rationem justificationem adipiscendi quam ipse Deus proposuit, non sint amplexi, neque obsecuti fuerint doctrinæ eam proponenti.

vers. 4. Quod si quis dicat, injuria de illis dici, quod eam rationem, qua Deus vult homines justificare, vel non agnoverint, vel noluerint ingredi; quandoquidem eam justificationis consequendæ rationem teneant, ac sequantur, quæ in lege Mosaica fuerat præscripta; hanc autem a Deo fuisse profectam: ei hoc responsum volumus: legem Mosaicam, adveniente Christo ejusque doctrina, ad quem tanquam ad scopum quendam collimabat, fuisse antiquatam, ac finem suum sortitam: non quidem ut jam nulla amplius extaret ratio justificationem assequendi; sed potius ut & longe facilior, & longe amplior succederet: hoc est, ut justificationem assequerentur omnes, cujusque nationis, homines, idque non operum meritis, quæ lex præscripserat; sed fide ea, de qua jam supra copiose disseruimus.

vers. 5. Diversa nempe est ejus justificationis ratio, quæ a lege Mosaica pendet, & illius, quæ per fidem obtinetur: nec mirum est, hac promulgata illam fuisse sublatam. Nam duobus, ut jam indicavimus, modis justificatio illa, quæ ex fide, secundum Dei gratiam proficiscitur, eam superat, quæ ex lege ejusque obedientia pendet:

Primo, quod sit facilior;
Deinde, quod pateat latius, omniumque hominum nationibus sit communis.

Prius ex descriptione ejusmodi, quo utraque sit obtinenda, patet. [Vel: Ita ut mirum non sit, hac promulgata, illam fuisse sublatam. Nam quod ad istud discrimen attinet, quod in difficultate ac facilitate consistit, id colligi potest ex ipsius Mosis verbis, quæ de utraque justificationis assequendæ ratione habentur, aut ad alterutram accommodari queunt.] Nam rationem assequendæ justitiæ eam, quam lex proponit, istis verbis describit Moses, quæ in Levitico extant: Ille demum, inquit, qui omnia ea fecerit, & exacte præstiterit, quæ in lege sunt præscripta, eorum vi,

suoque

suoque adeo merito, consequetur vitam, quam Deus in eadem lege promisit: quæ quidem, sensu legis historico, erat vita longæva atque prospera, & omni terrenorum bonorum copia circumfluens; sed sensu reconditiore ac mystico, intelligebatur vita illa æterna, omni cælestium bonorum affluens copia. Dura sane hæc est justitiam consequendi conditio, quam nemo hactenus, ut suo loco ostendimus, præstitit, adeo ut perinde sit, ac si nulla ejus adipiscendæ ratio extaret.

vers. 6. Sed adeo expedita ac facilis est ea justificationis consequendæ ratio, quæ ex fide pendet, ut de ea longe rectius usurpari queant ea Mosis verba, quibus ille aliquando usus est, ad elevandam difficultatem, non quidem præstandæ, sed cognoscendæ legis: præsertim cum facilitas, quæ cernitur in cognoscenda rei veritate, pariat ipsius fidei, quæ rei cognitæ adhibenda est, facilitatem, atque adeo etiam facilitatem eorum omnium, quæ fides ista vi sua efficit ac in hominibus gignit.

Requirit enim illa a nobis justitiam, quæ ex fide pendet, ut credamus, nos, qui nunc in terris mortales degimus & aliquando a morte absorpti veluti in abyssum infernumque descendimus, ex mortuis tamen, ipsoque inferno posse emergere, atque adeo emersuros, atque in ipsum cælum ad sensuros, ubi beata illa vita, cum Deo perfruemur. Atque hoc fieri posse, imo etiam futurum esse, adeo est resurrectione & ascensione Christi in cælos demonstratum, ut, si illud negare velis, etiam hoc tibi sit negandum: quod tamen non nisi a præfractissimo ac contumacissimo homine negari potest. Quapropter ipsa prope justitia, quæ fide obtinetur, ita unumquemque nostrum alloquens introduci potest, Mosis verba ad suum institutum accommodans. Ne ita in animo tuo cogites, quis poterit hominum in cælum adscendere, & vita æterna ac cælesti perfrui? fieri id nulla ratione potest. Nam ita cogitare nil aliud foret, quam negare, Christum in cælum adscendisse, eumque velle de ipso cælo deripere.

[Vel: Quare, verbis Mosis ad nostrum institutum accommodatis, ita justitiam illam quæ ex fide pendet, loquentem & difficultatis opinionem ac metum nobis eximentem, nosque adeo mirifice consolantem introducere possumus. Ne ita cogites apud animum tuum, quis hominum poterit in cælum adscendere, nempe ut Christum ejusque doctrinam inde nobis deducat, & eam ita det in conspectum, ut ejus veritatem perspicue videamus &c.]

vers. 7. Neque etiam ita cogitare debes, quis hominum poterit in abyssum infernumque descendere, ut nimirum in lucem inde vitamque redeat? Hoc enim ita cogitare, & rem hanc impossibilem arbitrari, nil foret aliud, quam vel negare, Christum esse mortuum, vel potius eum velle demum in vitam revocare, quasi nondum resurrexisset; quod tamen factum esse non nisi ab obstinatissimo negari potest. Hujusmodi ergo incredulitatem longe abesse a nobis vult justitia illa, quæ ex fide est, & contra asserit, in promtu esse id quod credendum est, atque adeo velut in ore nostro positum, ut id confiteamur, & in animo agnoscamus & credamus, id nempe, quod nos evangelii præcones toti orbi annunciamus. Quid enim aliud, ut salutem assequaris, ab evangelii præconibus requiritur, quam ut confitearis ore tuo &c.

[Vel etiam, quis in profundum poterit descendere, nimirum ut inde nobis Christum ejusque doctrinam evocet, & eam nobis cognoscendam exhibeat? quasi nimirum Christus ejusque sanctissima doctrina, cui nobis fides est adjungenda, adeo sit ab intellectu nostro remota adeoque obscura, ut a nobis cognosci, & veritas ejus deprehendi nequeat, & veluti in remotissimo, atque abstrusissimo & nobis plane inaccesso loco (qualis est cælum altissimum, & abyssus profundissima, quem utrumque locum Christum adiisse constat) sit posita. Haudquaquam ita se res habet: Sed potius, (ut porro quoque fidei justitiam loquentem, & facilitatem suam nobis Mosis verbis explicantem audiamus,]

vers. 8. Prope te, inquit, est sermo ille, nempe & in ore tuo; ut de illo promte et expedite loqui queas; & in tuo corde atque animo, ut nimirum illum intelligas ac memoria teneas. Ille, inquam, sermo adeo est in promtu, omnibus est obvius, qui est de fide, hoc est, sermo evangelicus, quem nos prædicamus.

vers. 9. Quid enim doctrina hæc ab hominibus postulat, quæve illius est summa, quam si animo complectaris, omnia quæ ad salutem sunt necessaria, sponte sua consequentur? Hæc nempe, ut ore tuo confitearis, & palam ac manifeste asseras, Jesum Nazarenum nunc esse cælestem Dominum, omnia, Deo tantum summo excepto, imperio ac potestate sua complectentem; atque ut ex animo credas, eum, cum occisus fuisset, a Deo fuisse excitatum e mortuis, eaque ratione ad vitam æternam, tantumque imperium, quod ore nobis confitendum est, evectum: ut ita cor cum ore consentiat. Hoc si credideris & confessus fueris, sempiternam salutem te assecuturum sermo evangelii, qui est de fide, pollicetur. Quandoquidem quicunque hæc crediderit, & omnibus contemptis periculis, confessus fuerit, eum necesse est firmam resurrectionis & immortalitatis spem ex doctrina Christi, ipsius resurrectione ac exaltatione mirum in modum confirmatam, concepisse, eique jam esse facilia Dei mandata, sine quorum observatione, viribus hominis accommodata, tantam felicitatem nemo consequetur. Quid vero istis rebus, quas animo credendas, & ore confitendas esse diximus, evidentius? quid creditu ac confessu facilius? cum tot tantaque extent eorum argumenta, ut mira animi contumacia eum esse oporteat, qui iis non moveatur.

vers. 10. Non temere autem asserui, eum hominem, qui ista, quæ dixi, ex animo crediderit, & ore confessus fuerit, salutem æternam consecuturum. Nam simul ac quis veram animo fidem conceperit, (concepit autem quisquis illa credit) is eum hinc consequetur fructum, ut a Deo justificetur, seu ab omni peccatorum reatu absolutus ita a Deo tractetur, tanquam si esset prorsus innocens. Porro autem si idipsum quoque aperte fuerit professus quod animo credidit, omnibus mundi odiis, omnibus vitæ commodis contemtis, (confitebitur autem quisquis vivam ac solidam animo concepit fidem, quæ non potest pectore premi, sed sese per ora, ubicunque usus exigit, effundit, omniaque membra, ut ea faciant, quæ religioni Christianæ sunt consentanea, movet ac impellit) illud tandem consequetur præmium, quo nullum cogitari potest majus, salutem nempe vitamque sempiternam; quæ justificationi ultimum imponit fastigium, ejusque extremum est complementum.

vers. 11. Id vero eo probatur Scripturæ loco,

quem jam superius citavimus, in quo euangelicæ justitiæ ratio explicatur; qui quidem apud Esaiam extat, in hanc sententiam loquentem : omnis, quicunque in ipsum, nimirum Christum, crediderit, suamque spem ac fiduciam in eo, tanquam solido fundamento, collocaverit, spe sua non frustrabitur, atque adeo non erubescet. Ubi vides fidei simpliciter adscribi salutem; fidei tamen non emortuæ, sed vivæ, ac proinde confessionem oris, quam ad salutem requiri diximus, & reliqua pietatis opera, quorum eadem est ratio quæ confessionis, ex se parientis. Et hoc quidem unom est ex iis, quæ in hoc loco inprimis observanda, quæque discrimen ostendunt justitiæ in euangelio propositæ ab ea, quæ in lege, & illam benigniorem, quam hanc, esse comprobant.

Sed ex eodem loco alterum quoque inter utramque justificationis rationem discrimen animadverti potest, cum ita verba sua concipiat Esaias, ut appareat, eum generatim atque universaliter verba sua intelligi voluisse, perinde ac si dixisset : omnis, qui crediderit, non confundetur, quisquis ille tandem fuerit.

vers. 12. Et recte quidem : quandoquidem gentium discrimen Dei benignitate sublatum est, & nil, quod ad salutis consequendæ rationem attinet, interest inter Judæum & Ethnicum. Etenim non alius est Judæorum, alius gentium Dominus; sed unus tantum utrique populo summo cum imperio præest Jesus Christus, inque ipso Deus ille summus, a quo imperium accepit Christus: qui ut inexhaustos habet, unde omnibus munera dilargiri queat, thesauros; ita etiam munificus est admodum atque benignus in omnes cujuscunque nationis homines, qui ad opem ipsius supplices confugiunt, ejusque sanctissimum nomen colunt, ac precibus auxilium ipsius efflagitant.

vers. 13. Testatur id Joël, qui ad novi Fœderis tempora spiritu prophetico respiciens, omnis, inquit, quicunque nomen Christi invocarit, eumque colens opem ipsius supplici prece imploraverit (id autem facit, quisquis Dominum Jesum, in cujus manu universam salutem nostram posuit Deus, & in quo id quod Propheta olim de Deo summo dixit, impleri debet, supplex invocaverit, eumque adeo ex animo coluerit) is ab interitu liberatus salutem ac felicitatem consequetur. Audis hic neminem excipi, & nullum gentium nationumve discrimen constitui, cum Propheta disertis verbis dicat; omnem, quicunque nomen Domini invocaverit, salutem consecuturum : adeo ut nihil ad eam requiratur aliud, quam ut quis nomen Domini invocet : in qua invocatione, ut innuimus, universus continetur Dei cultus; cujus apertum signom est invocatio nominis, seu imploratio auxilii, etiam ab absente; & auxilii quidem, quod naturæ vires excedat.

vers. 14. Porro si ad omnes omnium nationum homines salus pertinet, ea tantum conditione, ut Dominum suum invocent, & ab eo supplices ac venerabundi opem petant; quisque facile animadvertit, necesse quoque esse, omnibus hominibus occasionem dari a Deo, ut Domini hujus nomen invocare queant, & præcones, qui hanc illis rem annuncient, ad eos mitti. Nam quomodo invocare possent eum, ab eoque opem expetere, in quem non credant, & in quo spem ac fiduciam suam non collocent? quandoquidem ad eum demum supplices confugimus, a quo speramus nos impetrare posse ea, quæ petimus, & de cujus potentia & benignitate bene persuasi sumus, maxime ubi res tanta, quanta salus ac felicitas æterna, flagitanda est. Quapropter si omnium populorum homines invocare debent nomen Domini, ut æternum serventur, necesse est ut in ipsum credant, in eoque spem ac fiduciam collocent, & ejus rei faciendæ occasionem habeant. Jam vero quomodo quispiam potest in eum credere ac spem suam ponere, de quo nihil unquam audivit? adeo ut, si omnes homines in Christum credere debeant, necesse sit, eos etiam de Christo, ejusque divino in omnia imperio audire. Audire autem quomodo potest quispiam id quod nemo annunciet ac prædicet? Quare nec de Christo audire possent homines, nisi esset, qui illis Christum ejusque doctrinam annunciet ac prædicet.

vers. 15. Porro autem quomodo annunciare hominibus posset quispiam rem divinam & oculis hominum non subjectam, atque a divina voluntate ac nutu totam pendentem; ita nimirum, ut homines ipsi tuto initi, & auctoritate ipsius permoti fidem ipsius præconio firmiter adjungere queant, nisi is a Deo ipso fuerit missus, & ad hanc rem denunciandam nominatim delectus, iisque instructus sit at Deo testimoniis, quibus plenam doctrinæ suæ fidem faciat: (Neque enim de iis loquimur præconibus, qui doctrinam ab aliis viris divinis, a Deo ad eam annunciandam missis, acceptam repetunt, & non sua, sed illorum tantum auctoritate ea in parte nituntur; & non ideo, quod ipsi hæc dicant, sed quod illi hæc prius dixerint fidem verbis suis adhiberi postulant, qui hac in parte illorum tantum sunt administri, & cum iis computandi:) Quare, ut Christus, ejusque supremum in omnia imperium, ac salus per eum omnibus danda, rite annunciari omnibus hominibus posset, necesse fuit præcones aliquos a Deo hunc in finem deligi ac mitti, qui tam lætum felicemque nuncium per varias orbis partes discurrentes promulgarent.

Et præcones quidem hujusmodi aliquando venturos jam olim significatum fuit per Prophetas, apud quos ita scriptum legimus : O quam grati quamque jucundi erunt nuncii illi, eorumque, ut ita dicam, pedes, qui advenientes atque hinc inde discurrentes annunciabunt hominibus perennem pacem ac felicitatem, & bona omnium maxima, cælestemque felicitatem in Dei nomine offerent.

vers. 16. Etiamsi autem tam jucundi per sese futuri erant, atque adeo jam sint, tam beati nuncii præcones : non consequitur tamen, omnes omnino homines debuisse nuncio isti fidem adhibere, & euangelicæ doctrinæ sese submittere, eique parere; quemadmodum sane nec paruerunt. Id enim prædixit Esaias, qui, cum dixisset, tam jucundum. [Vel : Sed dices : si tam jucundi tamque grati esse debuerunt atque adeo fuerunt isti nuncii, omnes sane homines nuncio isti fidem adhibuissent, eumque fuissent amplexi. Quis enim rem adeo jucundam non admittat? Atqui non omnes homines euangelio, quod nihil aliud est quam beatus ille nuncius, fidem adhibuerunt, idque sunt amplexi. Cui ejusdem Esaiæ, cujus illa fuerunt ex parte verba, testimonio responsum volo. Nam idem, qui dixerat, tam jucundum.] Fore adventum eorum, qui tanta bona hominibus annuncient, non multo post, ad eadem tempora respiciens, & de Christo aperte disserens, ait : Domine, quis credidit iis, quæ a nobis prædicata & aperte promulgata omnes audierunt?

runt? quasi dicit, tam exiguus est numerus, præsertim inter Judæos, ad quorum aures nuncius tam beatus primo & pervenire debebat, & pervenit, tantaque est eorum paucitas, qui sermoni a nobis prædicato fidem adhibuerint, ut prope nemo esse videatur, qui crediderit; habita præsertim ratione multitudinis eorum, qui non crediderunt.

vers. 17. Ex quibus Prophetæ verbis illud ipsum etiam, quod paulo ante conclusum est, colligi potest, nempe, fidem nasci ex sermone, ab aliis quidem prædicato, ab alus vero audito ac percepto; prædicato, inquam, Dei jussu ac mandato: adeo ut, si omnes homines in Christum credere debeant, necesse sit, iis Christum ejusque doctrinam, Dei jussu, annunciari.

vers. 18. Jam vero annon etiam reipsa id factum est, quod fieri debuisse hactenus ostendi? imo vero factum id est plenissime, ita quidem, ut jure ad hoc negotium transferri queant illa Psaltæ verba, quæ de cælis ac temporum vicissitudine, certa lege a Deo sapientissime constituta, aliquando sunt pronunciata, & ad euangelii præcones accommodari. Ubivis nimirum terrarum vox illorum est audita: nullus est terrarum angulus, ubi doctrina Christi ab iis non fuerit promulgata; adeo ut ad extremas quoque orbis partes, quæcunque ab hominibus coluntur, sermo eorum dimanarit.

vers. 19. Sed nominatim de Israele nunc quæro, an ad illius notitiam non pervenit sermo evangelii? an occasio illis defuit, doctrinam Christi percipiendi, in eumque credendi? habent ne ullum incredulitatis suæ prætextum? Haudquaquam. Nam tantum abest, ut non potuerint agnoscere doctrinam Christi, eamque penitus percipere, ut rudissimi quoque populi, & respectu Judæorum stulti, eam agnoverint ac perceperint, hac in parte etiam Judæis æmulandi. Nam primum Moses, prophetarum veteris Fœderis maximus, ita Deum loquentem, & de pervicacia populi sui conquerentem introducit: Quandoquidem vos Israelitæ adeo prefracte meis dictis resistitis, & mihi parere renuitis, gratiam meam transferam ad eum populum, quem vos populi, seu hominum, nomine non dignamini, hoc est, ad homines extraneos seu Ethnicos, eosque tanta voluntatis meæ cognitione donabo, ut vobis etiam sint futuri invidiæ; eaque ratione efficiam ut vos, tantam illis rerum divinarum cognitionem tantamque felicitatem quodammodo invidentes, eos æmulemini, ac in me contumaces esse desinatis: gentem, inquam, præ vobis stultam & in maxima rerum divinarum ignoratione versantem tanta donabo sapientia, ut vos hac ratione irritem, & ad eandem studiose quærendam & amplectendam provocem.

vers. 20. Sed deinde Esaias adhuc apertius atque audacius ea de re loquitur, cum Deum ita loquentem introducit: Adeo ego me aperte hominibus patefeci, meamque illis gratiam tam manifeste obtuli ac denunciavi, ut etiam illi, qui me antea non quærebant, nimirum homines extranearum gentium, me invenerint, meamque gratiam sibi oblatam agnoverint atque amplexi fuerint: conspectus sum, inquam, ab iis, qui de me antea ne interrogarant quidem, nec ullam in eo curam studiumque posuerant, ut me meamque voluntatem cognoscerent. Et hęc quidem de gentibus extraneis propheta dixit: ex quo ipso jam satis apparet, perspicue sese Deum hominibus patefecisse.

vers. 21. Sed de ipso adhuc Israelitico populo nominatim idem propheta asserit, eum & amplissimam habuisse occasionem voluntatem divinam in euangelio revelatam cognoscendi, & nihilominus tamen eam noluisse agnoscere atque amplecti, nihilque hac in re quam ipsorum contumaciam esse accusandam, dum ita Deum loquentem, ac populi sui contumaciam accusantem facit: Totos ego dies ad populum hunc per vates meos verba faciens manus veluti meas ad eum extendi, eumque ad me invitavi, & nil omisi eorum, quæ ad illum alliciendum pertinerent. Sed irritus fuit omnis ille labor meus; cum nihilominus populus meus contumax esse pergeret, nec flecti se pateretur, sed potius mihi contradiceret, & contentiose mihi obstreperet atque obloqueretur.

CAP. XI.

Vers. 1. SEd hic nova oritur quæstio. Dicere enim quispiam posset: si ita se res habet, ut hactenus docuisti, tantaque extitit Israelitarum in Deum contumacia, & vicissim etiam Dei erga illos ira, quam induratio eorum est consecuta, annon inde consequitur, Deum jam penitus repudiasse populum Judaicum; ita ut qui antea ipsius erat populus, nunc non sit amplius, non secus atque antea gentes extraneæ? Haudquaquam ita statuendum est, neque id ex dictis meis concludi potest: cum nec universum populum Judaicum a gratia sua excluserit, nec in perpetuum.

Prius satis est manifestum: quandoquidem pręter alios, qui in Jesum Christum credunt, & sic in salutis via consistunt, ego ipse quoque, qui non tantum Christianus sum, sed etiam apostolus, Israelita sum, atque adeo ex Abrahami progenie, oriundus e tribu Benjamitica, quæ una est ex duabus illis, quæ Judęam nunc incolunt, quęque inprimis fuere Christo ejusque sanctissimæ religioni adversæ, ac proinde in Deum contumaces.

vers. 2. Non penitus ergo, inquam, repudiavit Deus populum suum, utpote quem jam olim, ob fidem erga se, ac pietatem majorum ejus peculiariter sibi sovendum ac diligendum sumsit: ut ut videantur omnes ob contumaciam suam perituri, & vix quispiam appareat, qui interitum sit evasurus. Non est id, quod dico, novum, ac sine exemplo. An enim ignoraris, quod in historia Eliæ sit scriptum, quoque pacto is allocutus fuerit Deum, Israelitas accusans, & non salutem ac incolumitatem, sed perniciem potius ac supplicium expetens.

vers. 3. Ita enim ait: Domine, Israelitæ qui Samariæ regnum incolunt, Prophetas tuos occiderunt, & altaria tibi variis in locis consecrata, non honoris tui studio, & legis tuæ veneratione inducti, sed odio potius tui, ac cultus tui penitus tollendi desiderio, suffoderunt, ac penitus destruxerunt, atque ad internecionem usque deleverunt tuos servos ac veros nominis tui cultores, ita ut ego solus supersim ex iis, cujus ipsius quoque vitæ insidiantur, & ut nemo jam amplius supersit, qui te colat, me ad necem quęrunt. Vides, divinum hunc virum censuisse, universum Israeliticum regnum, se tantum excepto, a Deo ad Idololatriam descivisse, omnesque adeo extremum commeritos supplicium, quod procul dubio essent Deo persoluturi.

vs. 4. Sed animadverte, quid ipsi Deus seu Angelus Dei personam sustinens per oraculum responderit: Ego, inquit, constitui a clade, quam Israelitis immissurus sum

mihi meoque cultui reservare aliquammulta millia utpote qui simulachro Baalis honorem non exhibuerunt, genua coram illo flectendo, idque ea ratione adorando. Ex quibus verbis patet, nec omnes Israelitas a Deo ad Idololatricum cultum defecisse, etiamsi eum aperte non colerent, unde ipsi quoque Eliæ erant ignoti; eamque ob causam nec omnes interitui ac perditioni fuisse a Deo destinatos; sed relictos ac reservatos fuisse aliquos, qui ab impio falsi Dei cultu sese conservaverant illibatos: licet eos quoque jure Deus una cum cæteris potuisset delere, propterea quod ad supplicium divinum effugiendum non satis sit, falsum numen non colere, sed illud quoque requiratur, ut verum numen colas, idque ea ratione, quæ ab ipso fuit præscripta: id quod illi non fecerant, adeo ut divinæ gratiæ ac misericordiæ fuerit imputandum, quod ipsos ab interitu ac supplicio conservandos decreverit.

vers. 5. Simile quippiam hoc quoque tempore accidit. Nam etiam nunc quoque aliquos ab interitu reservavit Deus, eos nimirum quos ex singulari sua gratia ex tanto pereuntium numero delegit, & misericordia prosequi constituit: qui quidem sunt omnes, qui ex Judæorum gente in Christum credunt, & cæterorum contumaciam non sunt imitati. Etiamsi autem quemadmodum in illis, quos Eliæ tempore Deus salute donavit, ita etiam in his, quos hoc tempore donat, aliquid fit, quod Deo probetur, & ob quod ab interitu conservati fuerint, aut porro conservandi sint, quodque in iis, qui pereunt, non inveniatur: nihilominus tamen non operum suorum merito ab interitu conservantur, aut conservari a me dicuntur; siquidem, ut modo dixi, ex divina gratia sunt & electi, & ab interitu a Deo vindicati atque exemti.

vers. 6. Jam vero si id ex gratia divina contigit, unicuique patet, id non esse factum vi ac merito operum, ab ipsis præstitorum. Nam alioqui gratia, ex qua id factum dicitur, non foret amplius gratia: id quod seipsum evertit. Quemadmodum contra, si hoc ex operum merito illis contigisset, non amplius gratia ibi habuisset locum, nec huic posset salus eorum, de quibus loquimur, adscribi. Nam cæteroquin opus meritorium non amplius foret opus meritorium ac perfectum; tollunt se nempe mutuo gratia divina, & hominum ipsorum merita, in re eadem; ita ut fieri nequaquam possit, ut quispiam boni quidpiam consequatur simul ex dantis gratia, & ex operum suorum merito, quo dantem obliget, & jure quodam ad bonum istud sibi reddendum obstringat. Qui meretur quippiam, is per se jus habet ad rem eam repetendam sibique vindicandam: cui gratia exhibetur, seu ex gratia quippiam datur, is jus ad id repetendum non habet.

vers. 7. Quapropter ita nobis statuendum est: etiamsi Israelitæ, qui hodie vivunt, prope universi magno studio id quærant, ut a suppliciis divinis immunes salutem consequantur, operumque meritis eo pervenire laborent, eos tamen id, quod quærunt, non assecutos esse, neque porro hac ratione assecuturos: contra autem eos, quos Deus ex singulari sua benignitate ac gratia ineffabili ex illo populo delegit, omnes nempe qui in Christum credunt, tantum bonum esse consecutos, & eo esse loco ac statu, ut sempiterna illos maneat felicitas: Cæteros autem Judæos, qui eam viam non sunt ingressi, adeoque nec in electorum istorum sunt numero, esse a Deo induratos, & ob spontaneam animi contumaciam ita a Deo punitos, ut eorum animi callum obduxerint, & ad sensum divinæ veritatis obstrictuerint, & sic resipiscere vix, ac ne vix quidem, possint; id quod supra quoque alicubi innui.

vers. 8. Ac ne id cuipiam novum videatur, ipsius Scripturæ dictis nunc probabo, quod antea a me factum non est. Inter ea merito primum locum occupant Esaiæ verba, quæ in hanc alicubi sententiam scribit de Israelitico populo: Dedit illis Deus spiritum alti soporis, seu vi quadam soporifera eos potavit, ita ut, veluti in veternum demersi, nihil sentiant, nihilque intelligant eorum, quæ ad salutem suam pertineant, sed veluti sensu omni destituti, securi stertant, nec imminentem perniciem prævideant. Itaque oculis ipsorum vim quodammodo ademit videndi, & auribus audiendi: hoc est, mentem atque intelligentiam illorum excæcavit, & vim res divinas percipiendi quodammodo ademit, idque in hodiernum usque diem; nec porro cessabit etiam hæc induratio, donec, ut ex ejusdem Prophetæ dictis apparet, eorum regio penitus devastetur. Id vero totum eatenus præstitit Deus, quatenus illorum oculis paulatim splendidam veritatis euangelicæ lucem subtraxit, & occasionem in Christum credendi, quam antea habuerant, ademit: contra vero impedimenta objecit, quæ hominibus alias tam duræ cervicis, & odio in Christum furentibus vix, ac ne vix quidem, permitterent, ut resipiscere vellent, & id quod ad ipsorum salutem pertinebat amplecti.

vers. 9. Similia iis, quæ ex Esaia nunc attulimus, leguntur etiam apud Davidem, qui de hostibus ac interfectoribus Christi vaticinans, pœnas iis divinas imprecando, prophetico spiritu denunciat, dum ita inquit: quemadmodum ipsi pro cibo mihi dederunt fel, & pro potu sitienti mihi dederunt acetum: ita ipsismet vicissim ipsorum mensa ac cibi, quibus se oblectare consueverunt, vertantur in laqueum, quo capiantur; non secus atque aviculæ, dum esca sese oblectant, ab aucupe irretiuntur. Cedant, inquam, illis voluptates consuetæ in offensionem ac ruinam: ut ita talionis pœnam luant, & dignam factis suis mercedem reportent.

vers. 10. Excæcentur ipsorum oculi, ut videre nequeant, (id quod de mentis oculis potissimum intelligendum est, si sensum propheticum ac mysticum, quem hic sequimur, spectes) & dorsum eorum semper incurva, id est fac, ut partim servitutis jugo pressi, partim tristitia, tanquam silicernia incedentes, humum semper spectent. In quo testimonio vides, præter alia suppliciorum divinorum genera, quibus Deus sit persecuturus Christi hostes, quales sunt Judæi ii de quibus loquimur, esse etiam excæcationem oculorum, quam ab Esaia quoque iis denunciari audimus; & cum induratione illa animi, qua Judæos incredulos punitos esse diximus, vel eadem est, vel saltem eam alit atque fovet. Nam quod veritatis euangelicæ splendorem non videant, inde fit, ut obstinatis animis ei reluctentur.

vers. 11. Sed dicet iterum aliquis: num ita propter incredulitatem impegerunt Judæi, & sic damnum tantum, quantum hactenus explicatum est, incurrerunt, ut penitus conciderent, & absque ulla resurgendi spe in interitum ruerent? nullane in posterum huic populo spes restat divinam gratiam ac salutem recuperandi? Ablit, ut ita statuamus: non ita conciderunt Judæi; sed po-

ſed potius occaſione lapſus ipſorum, ſeu rejectionis a gratia divina gentibus extraneis ſalus eſt oblata, & eam aſſequendi data eſt facultas: non ut hi ſoli perpetuo tanto bono fruerentur; ſed potius ut ſuo exemplo Judæos ad æmulationem provocarent, quod ſupra a Moſe prædictum fuiſſe vidimus. Unde apparet non in perpetuum gratia divina excidiſſe populum Judaicum, nec eum in finem euangelicam veritatem ſalutemque æternam eſſe ad gentes translatam, ut ii ſoli tanto bono in æternum fruerentur; Judæi vero eo æternum carerent: ſed potius ut id ipſum inſerviret populi Judaici ſaluti; eumque ſtimularet ad eam tanto avidius quærendam & amplectendam.

verſ. 12. Hoc vero ut fiat, ipſis gentibus extraneis ſummis votis eſt exoptandum, nec arbitrandum, Judæorum incrementum ſuum fore decrementum, nec ita redituram ad illos divinam gratiam & ſalutis adipiſcendæ occaſionem, quin ſibi multum ea in parte decedat. Haudquaquam ita ſe res habet; ſed contra potius Judæorum converſio ipſaſmet gentes divinorum bonorum copia augebit ac ditabit. Id quod ex eo ipſo, quod jam factum eſſe vidimus, colligi poteſt.

Nam ſi, ut paulo antea dixi, Judæorum rejectio, atque a gratia divina repulſa, in cauſa quodammodo fuit, ut mundus univerſus, ex gentibus extraneis maximam partem conſtans, eadem gratia ditaretur, & longe citius ad eam admitteretur, quam alias futurum fuiſſet, ſi Judæi euangelium recepiſſent: (Nam ſi ii, qui primo ad nuptias fuerant invitati, comparuiſſent, & locum ſuum occupaſſent, nulla fuiſſet cauſa mendicos, circa ſepimenta & ad vias publicas jacentes hinc inde conquirere, & in eorum locum ſubſtituere; ſed, ſatiatis demum hoſpitibus, reliquiæ iſtius cœnæ, quæ mendicis tamen explendis abunde ſuffeciſſent, his obveniſſent, & ſic non ex inopia, ſed ex copia Judæorum ubertas gratiæ divinæ in gentes redundaſſet) Si, inquam inopia Judæorum, & gratiæ divinæ illis ſubtractæ defectus gentes quodammodo ditavit, ſeu occaſio extitit, cur gratia divina uberrime perfruerentur: annon multo magis gentes ditabuntur ex ubertate atque opulentia gratiæ divinæ in Judæos exundantis? [vel, ſi, inquam ex eo, quod tam pauci Judæorum ſalutem ſint conſecuti; factum eſt, ut gentes extraneæ ditarentur: quid futurum cenſemus ubi gens illa univerſa, ſeu Judæi generatim omnes, ſalutis viam ingredientur?] Nam certe defectus alterius non ſua natura, ſed ex eventu tantum alterum ditare poteſt: alterius vero copiæ & ſumma opulentia per ſe vim habent, alterum quoque ditandi.

verſ. 13. Ego ſane hoc vobis, qui ex gentium extranearum eſtis numero, ingenue ac aperte dico, me eatenus quidem, quatenus ad gentes potiſſimum ſum a Chriſto miſſus, ut illis euangelium annuntiem, & ad ſalutem eas perducam, diligentiſſime munere meo fungi & ſpartam, quam nactus ſum, ornare, idque agere, ut quam plurimos ad Chriſtum ſalutemque amplectendam pertraham: ſed tamen ea in re non tantum gentium ipſarum habere rationem, & ipſorum ſaluti ſtudere;

verſ. 14. Sed id etiam eadem opera quærere, ut, ſi id ullo pacto fieri queat, eos, qui ſecundum carnem mihi ſunt cognati, ſeu populares meos, gentium extranearum exemplo ad æmulationem provocem, ut tantam euangelicæ veritatis cognitionem ac pietatem gentibus quodammodo invidentes, eandem ipſi quoque velint amplecti; & ſic, ſi non omnes (quod hoc tempore ſperandum non eſt) ſaltem aliquos ex iis ad fidem in Chriſtum pertractos, ad ſalutem æternam perducam. Id autem jure merito facio, nec in vos gentes, quibus proprie labor meus ſervire debet, ullo pacto ſim injurius: ſed potius vobis ipſis quoque veſtroque gaudio ac felicitati ſero ac meto; ita ut vos ipſimet ſtudio huic meo favere debeatis, tantum abeſt, ut indignemini, aut Judæis invideatis.

verſ. 15. Nam ut id, quod paulo ante dixi, aliquo modo repetam ac explicem; ſi ex eo, quod Judæi fuerunt repudiati, atque a gratia Dei repulſi, factum eſt, ut gentes extraneæ, quæ mundum prope univerſum conſtituunt, ad ipſum converſæ in gratiam penitus reciperentur, & veluti in amicitiam cum ipſo admitterentur: quid putamus futurum, cum Judæi in gratiam denuo recipientur? annon perinde erit, ac ſi mundus univerſus e mortuis reſurgeret, ac vitam, quam perdidiſſe propemodum videbatur, reciperet? quandoquidem præter id, quod Judæorum gens nunc prope emortua, vitam ſpiritualem recipiet, & ex ignorantiæ tenebris ſuaque infelicitate emerget: multo etiam plures ex gentibus extraneis fidem in Chriſtum amplectentur, cognito eo, quod gens Judæa, quæ tam contumaciter hactenus Chriſto rebellavit, & per tam longum tempus religionem ipſius amplecti recuſavit, tandem tamen, evidentia veritatis victa, ceſſerit, & doctrinam Chriſti fuerit amplexa. Præterea ipſi quoque credentes præter ſummum gaudium, quod ex tot myriadum ſalute percipient, plurimum adjumenti ad cognitionem rerum divinarum capient a gente ea, quæ in ſacris literis veteris fœderis ab ineunte ætate exercetur, quæque umbras illius cum Novi Fœderis imagine, aut potius ipſo corpore, rectius conferre, & prophetarum vaticinia enucleare dexterius poterit. Tantus ergo fructus ad ipſas gentes etiam redundaturus, facit, ut Judæorum ſaluti muneris mei functionem attemperem.

verſ. 16. Porro autem ut ſperem, hanc gentem aliquando a Deo in gratiam recipiendam eſſe, efficit gentis hujus, quam majorum ſuorum fide ac pietate conſecuta eſt, quædam ſanctitas, quæ in eo conſiſtit, quod populus hic fuerit a Deo ex cæteris omnibus orbis nationibus peculiariter delectus, cui benefaceret; ita quidem, ut nec penitus deleri unquam pateretur, nec ita a ſe, ob ipſius peccata unquam repelleret, ut nullus poſteritati ejus pateret ad ipſius gratiam reditus, ſed potius occaſio reſipiſcendi iis daretur, & ſimul ac ad eum ſeſe converterent, in gratiam reipſa reciperentur.

Nam, ut ſimilitudine utar ex lege Moſaica diviniſque in ea inſtitutis; quemadmodum per primos frugum manipulos, & panes ex earundem primitiis confectos ac Deo conſecratos, conſecratur etiam reliqua maſſa univerſa, & univerſæ anni illius fruges ac conſperſiones ex iis factæ, ita ut, cum antea iis veſci Judæis non liceret, eaque ratione pollutæ cenſerentur, poſtea oblatione primitiarum interveniente, eatenus redderentur puræ, ut iis uti frui liceret: ita etiam cum primi hujus gentis auctores fuerint Deo ob ſuam fidem ac pietatem ſingulariter chari ac dilecti, ita quidem, ut cum iis fœdus percuteret, ad

omnem eorum poſteritatem duraturum, hinc fit, ut totus quoque populus fuerit conſecratus, & præ reliquis gentibus dilectus, nec unquam ita divina gratia excidat, quin in aliqua amoris illius parte hæreat, & ſpes illi reſtet ad priſtinam felicitatem redeundi: quam reipſa etiam recipiet, ſimul ac majorum ſuorum fidem ac pietatem fuerit imitatus.

Idem alia ſimilitudine illoſtrari poteſt, partim ex natura deprompta, partim ex legali inſtituto. Videmus, ramos radicis ſuæ naturam imitari, &, ſi radix ipſaque ſtirps non cenſeatur, impura, nec ramos cenſeri impuros: niſi forte quippiam peculiariter ramis acciderit, ob quod inquinentur: quod idem de maſſa intelligendum eſt, quæ primitiarum oblatione fuerit conſecrata. Quare cum radix ac ſtirps populi Judaici, nempe ejus majores, fuerint ita Deo conſecrati, & præ cæteris a Deo dilecti, quemadmodum diximus: conſequitur, poſteros quoque ipſorum, qui inſtar ramorum ſunt, ex radice aut ſtirpe iſta enatorum, Deo eſſe conſecratos, ipſique charos, ea, qua explicatum eſt, ratione, ita ut, ſi hæc cauſa, ob quam hodierni Judæi Deo ſunt inviſi, ſublata fuerit, ramis poſtea naſcituris nihil obſit horum contumacia; contra vero proſit primorum gentis auctorum ſanctitas.

verſ. 17. Sed dicet hic aliquis, quid prodeſt ramis radicis ſanctitas, poſtquam ipſi ſunt ex arbore exciſi? nihil ſane. At vero iis proderit radicis ſanctitas vel ſuccus, qui ex radice ac ſtirpe in ramos dimanat, qui in eam ſunt aliunde inſerti: ita ut rami, licet naturales, poſtquam defracti ſunt, & a radice ſejuncti, nihili ſint faciendi præ ramis aliunde inſertis. Quare cum Judæi ob incredulitatem ſuam gratia divina, quæ majoribus ipſorum contigit, & ipſorum poſteritati promiſſa eſt, exciderint, ac perinde nunc cenſeantur, ac ſi ab iſtis majoribus non fuiſſent profecti: contra vero nos, qui oriundi ſumus ex gentibus extraneis, occupaverimus illorum locum, & gratia divina genti illi promiſſa perfruamur, merito illos præ nobis contemnere poſſumus.

Sed hæc dum dicis, non conſideras primo, non omnes Judæos, ſed aliquos tantum, licet valde multos, gratia divina excidiſſe, & ſic ex Dei populo exciſos eſſe, alios autem adhuc ſtirpi ſuæ adhærere: ita ut vos, qui Ethnici aliquando fuiſtis, non omnium prorſus loco, ſed inter alios hujus gentis homines, fueritis ad gratiam divinam admiſſi, & ſtirpi hujus populi velut inſerti; voſque una cum illis participes eſſe factos bonorum Judaicæ genti proprie deſignatorum & illorum majoribus primo promiſſorum. Deinde id vobis cogitandum eſt, vos aliquando ſimiles fuiſſe ramis oleaſtri, qui vel nullum, vel acerbum atque inſuavem fert fructum; poſtea vero præter naturam inſertos fuiſſe olivæ, & pinguedinis ipſius factos fuiſſe participes, hoc eſt, vos ex iſtiuſmodi nationibus fuiſſe oriundos, quæ jam olim a Deo fuerunt repulſæ, & quibus ipſius gratia ac ſuprema felicitas non fuit promiſſa: nunc vero nullo jure veſtro participare iis bonis, eaque felicitate, quæ majoribus Populi Judaici promiſſa, poſteris ipſorum proprie fuit deſtinata, precario nempe jure tanta felicitate perfruimini, & in alienam meſſem miſiſtis falcem.

verſ. 18. Quapropter non eſt, quod vos jactetis, & Judæos a gratia divina excluſos præ vobis contemnatis, iiſque inſultetis. Quod ſi tamen pergatis contra illos gloriari, & iis inſultare, hoc vobis oppono; quod ſuperbiam iſtam retundere & ſpiritus vobis minuere poteſt, nempe, quemadmodum non rami radicem ferunt eique præſtant; ſed potius radix ac ſtirps ramos ſuſtinet, & iis ſuccum, quo alantur, ſubminiſtrat: ita etiam vos nihil huic genti conferre, nec propter vos eam gratia divina perfrui, ſed potius vos ob ipſam ipſiuſque majores, quibus eam promiſſam diximus, ea perfrui: ita ut hoc nomine genti huic plurimum vos debere agnoſcere ac profiteri debeatis.

verſ. 19. Sed dicetis iterum, illud nihilominus nobis concedis, defractos eſſe ex ſua radice ac ſtirpe ramos, hoc eſt Judæos ex populo divino veluti exciſos, adeo ut illis fœdera ac promiſſa majoribus illorum facta nihil proſint, idque eam in finem, ut nos Ethnici eorum loco insereremur, & beneficiis divinis, quæ ad illos pervenire debebant, perfrueremur.

verſ. 20. Eſto nunc ita, (quanquam veſtri inſertio non tam finis fuit, quam conſequens iſtius Judaicæ defractionis, ſeu a gratia divina rejectionis) ſed non tam illud vobis conſiderandum eſt, quod illi defracti, & a gratia divina excluſi, vos vero Ethnici inſerti, & ad eandem admiſſi ſitis: quam qua de cauſa, quave conditione vel illi ſint rejecti, vel vos in gratiam recepti. Quod ſi conſideraretis, non modo nullam haberetis ſuperbiendi cauſam; ſed potius modeſte de vobis ſentiendi, ac vobis metuendi. Nam illi ob incredulitatem ſunt ex arbore ſua veluti exciſi, & a gratia divina excluſi; vos vero ideo, quod in Chriſtum credidiſtis, ad tantam felicitatem perveniſtis; & tanquam rami, tam felici arbori inſerti, perſiſtitis divinaque gratia perfruimini. Unde facile cernitis, vos haudquaquam debere efferri animo, ſed potius metuere, & de veſtra ſalute admodum eſſe ſollicitos.

verſ. 21. Nam ſi Deus non pepercit Judæis, qui inſtar ramorum naturalium erant, ad quos beneficia divina, ad ſalutem pertinentia, proprie ſpectabant; ſed eos repudiavit, & beneficiis ſuæ genti propriis privavit: annon multo magis vobis, qui præter naturam ex oleaſtro inſerti eſtis iſti oleæ, & beneficiorum gentis Judaicæ propriorum facti eſtis participes precario jure, verendum eſt, ne, ſi Judæorum incredulitatem imitemini, vobis quoque nequaquam parcat Deus, ſed vos quoque ex arbore excidat & a gratia ſua repellat.

verſ. 22. Quapropter diligenter vobis perpendenda eſt, & conſideranda, tum ſingularis Dei benignitas, tum ſeveritas ejuſdem, qua in hoc negotio eſt uſus. Severitas quidem, qua uſus eſt adverſus eos, qui per incredulitatem lapſi, peccarunt. [Vel qui ab eo rejecti, in ſempiternum ſunt conjecti interitum.]

Benignitas autem qua uſus eſt, quaque in poſterum etiam erga te, idque pleniſſime, uſurus eſt, ſi modo ea te dignum præſtiteris, & eam conditionem conſtanter præſtiteris, ſub qua benignitas divina tibi eſt oblata: hoc eſt, ſi in fide permanſeris. Nam alias ſi ab ea diſceſſeris, & ſic indignum te præſtiteris divina benignitate, ea excides; & ex arbore divini populi, cui præter naturam es inſertus, exſcinderis.

verſ. 23. Quemadmodum etiam vice verſa Judæi, ſi non perſtiterint in ea incredulitate, in quam inciderunt,

runt,

runt, sed in Christum crediderint, restituentur pristino loco, & populo divino inserentur, eorumque beneficiorum, quæ gentis suæ sunt propria, hæredes evadent. Nam etsi per naturam alias vix fieri possit, ut rami semel excisi denuo stirpi suæ inserantur, & cum ea coalescant; præsertim ubi jam exaruerint, & naturalem humorem succumque perdiderint: Deus tamen id quoque facere potest, atque adeo efficiet, ut illi denuo stirpi suæ inserantur, & felicitate populo suo destinata perfruantur.

vers. 24. Nam si vos excisi estis ex oleastro, ex quo naturaliter fueratis enati, & præter naturam inserti fuistis in bonam frugiferamque oleam, hoc est, cum ex populis extraneis, ad fœdus divinum non pertinentibus, effetis oriundi, inserti estis populo divino, & propriis gentis Judaicæ bonis fuistis potiti: quanto magis Judæi inserentur oleæ suæ, cujus naturales fuerant rami, & bonis suæ gentis propriis perfruentur, cum facilius coalescant propria, quam aliena, & natura sibi cognata, quam quæ præter naturam conjunguntur. Non temere hoc assero, nec absque gravi causa vobis ista, quæ de Judæorum insertione & in gratiam divinam receptione dixi, inculco.

vers. 25. Nolim enim vos, charissimi in Christo fratres, (illos potissimum alloquor, qui ex Ethnicis facti sunt Christiani) ignorare rem hanc, quæ secreta hactenus fuit, & in ipso Deo latuit, nec humano ingenio pervestigari potuit, sed ab ipso Deo fuit nobis patefacta; quo nimirum pacto sese habeat, quamque late pateat, & quousque duratura sit hæc populi Judaici induratio. Id enim scire vestra ideo interest, ne nimium vobis tribuatis, &, ut illi solent, qui sibi ipsis sapere videntur, superbiatis, arbitrantes, Judaicum populum penitus esse a Deo rejectum, & sic vos de gratia divina securiores esse posse, amotis iis, qui eam vobis possent præripere. Quapropter sciendum vobis est, induratum quidem esse populum Israeliticum, & a Deo rejectum, sed ad tempus tantum, nimirum eousque, [vel, sed non penitus, verum ex parte tantum, hoc est, eousque] donec omnes extraneæ nationes occasionem in Christum credendi, & in populi divini Rempublicam veluti ingrediendi, facultatem habuerint.

vers. 26. Hoc ubi factum fuerit, tunc Israelitico etiam populo amplissimus aperietur ad salutem aditus; ita ut credibile sit, non aliquos tantum, ut nunc fit; sed generatim omnes ejus nationis homines in Christum credituros, & sic salutem adepturos. Tam illustris, nimirum, tamque ampla dabitur illis a Deo credendi occasio, totque erunt ad eam rem incitamenta, ut extreme improbum esse oporteat, qui ex illis nolit in Christum credere. Id enim olim a Deo fuit promissum, quemadmodum Prophetica testantur scripta, in quibus primum legimus, oriturum esse aliquando ac surrecturum ex populo Judaico, cujus præcipua sedes est urbs ad Sionem montem collocata, insignem quendam servatorem, eumque effecturum, ut omnia impietatis genera, omnia peccata eorumque pœnæ a Judaico populo, qui Jacobi est progenies, amoveantur. Quibus verbis non uni atque alteri ex populo Judaico; sed populo universo, & omnibus generatim Jacobi posteris promittitur, eos per hunc servatorem, qui nemo est alius præter Christum, tum a peccatis ipsis, tum ab eorum pœnis, liberatum iri.

vers. 27. Quod idem alia prophetica verba indicant, in quibus Deus ipsemet pollicetur, se hujusmodi cum populo illo percussurum fœdus, cujus vi futurum sit, ut pœnas peccatorum ab iis auferat. Quæ verba cum ipsum effectum denotare videantur, eumque ad Israelitas generatim omnes spectantem omnino significant, Deum tale quippiam facturum, ut generatim omnes amplissimam commodissimamque habeant occasionem a peccatis recedendi, & omnia peccatorum supplicia effugiendi, ita quidem, ut vix fieri queat, quin generatim omnes remissionem peccatorum salutemque æternam consequantur. Alioquin Deus istiusmodi verbis non fuisset usus, quæ ipsum effectum proprie denotant. Jam vero etiamsi ejus rei initium fuerit factum hactenus, nondum tamen plene ad effectum ea est perducta: quandoquidem licet nemo Judæorum nisi sua culpa perierit; tamen tot hactenus fuerunt obstacula, quæ illos, ne in Christum crederent, impediverunt, ut, quemadmodum supra diximus, Christus illis fuerit lapis offensionis & petra scandali. Unde factum est, ut ii quoque, quos divinæ gloriæ fervore ac legis ipsius studio teneri dixi, quique adeo non sunt prorsus improbo animo, non credant.

Illa vero tam prægnantia tamque ampla *Dei* promissa, quæ vidimus, significant, obstacula ista aliquando amotum iri, nec ullam fore causam, quæ a salute æterna illum, qui non sit extreme improbus, arcere possit. Id ergo adhuc restat.

vers. 28. Neque est, quod quis objiciat, id propterea credibile non esse, quod ii Dei sint hostes atque inimici, ac propterea quod odio furant in Christum, ac consequenter in ipsum Deum; vicissim etiam Deus illos persequatur odio: tantam autem felicitatem non esse sperandam iis quos oderit Deus, sed iis quos magno favore persequatur; non est, inquam, cur ita quispiam objiciat. Nam etiamsi illi, si euangelicam doctrinam spectes, quam repudiarunt, Deo sint exosi: idque propter vos, gentes extraneas, quas in ipsorum locum substituere poterat, quasque videbat avidius gratiam in euangelio oblatam recepturas; [vel: idque eum in finem, ut vobis gentibus extraneis vestræque saluti tanto melius ac citius consuleretur;] (inde enim factum est, ut tanto celerius illos repudiaret, & gratiam suam ab illis ad vos transferret) nihilominus tamen, si electionem ejus populi spectes, qua factum est, ut Deus ex omnibus terræ nationibus, hunc solum sibi peculiariter fovendum susciperet, ejus gentis homines adhuc in aliqua divini amoris parte hærent, & a Deo diliguntur propter ipsorum majores, quorum fidei ac pietati id dedit Deus, ut cum iis, eorumque posteritate, fœdus percuteret.

vers. 29. Nec est quod quis rursus dicat, irritas esse factas eas Dei promissiones, & Deum, quia populus hic tam contumax fuerit, earum pœnituisse, easque revocasse; non est ita de Deo justissimo simul ac benignissimo, statuendum. Non pœnitet eum donorum suorum, quæ alicui obtulit, & ad quæ quempiam sua sponte invitavit: sed ea semper præstat illo, quo promisit, pacto. Diximus autem supra, Deum cum hoc populo æternum fœdus percussisse, nec ita id posse fieri irritum, populi illius peccatis, quin, si ad Deum convertantur, in gratiam recipiantur, eorumque posteritati aliquando ad eam pateat aditus.

vers. 30. Quod si forte vos, qui e gentibus extraneis ad Christum accessistis, instetis, & fieri non posse asseratis, ut Judæis adhuc restet ad gratiam divinam

receptus, quia illi adeo contumaces in Deum fuerint, eamque ob cauſam, non ex Dei, ſed ex illorum parte irritum eſſe factum fœdus, quod Deus cum illis pepigerit; veſtro ipſorum exemplo poteſtis refutari, & exinde cognoſcere, non obſtare hanc iſtorum contumaciam, quo minus Deus olim ipſis denuo gratiam exhibeat. Nam quemadmodum vos aliquando fuiſtis in Deum contumaces, & ab eo averſi, antequam euangelii vocem audiretis, ea patrantes, quæ Deo maximopere diſplicerent, & tamen nunc miſericordiam eſtis conſecuti, atque in gratiam ab eo recepti: occaſione contumaciæ & incredulitatis Judæorum:

verſ. 31. Ita etiam Judæi nunc contumaces ſunt in Deum, & a Deo averſi, ut etiam ipſi aliquando in gratiam ab ipſo recipiantur, occaſione gratiæ ac benignitatis illius, qua Deus vos Ethnicos complexus eſt, hoc eſt, ut ubertate donorum divinorum, quæ in vobis conſpicient, irritati quodammodo ac provocati, eandem Dei gratiam ambiant, & ſibi oblatam tanto avidius excipiant. Hoc enim eſt haud paulo veriſimilius, quam illud. Veriſimilius eſt, miſericordiam divinam alteri exhibitam parere miſericordiam alteri exhibendam; quam contumaciam alterius efficere, ut alteri miſericordia exhibeatur. Quod ſi nihilominus id contigit vobis; multo magis illud continget Judæis.

verſ. 32. Non induravit, nempe Deus, vel vos Ethnicos aliquando, vel nunc Judæos, ut vel veſtrum, vel iſtorum populum æterno proſequeretur odio: ſed potius ideo Deus omnes orbis nationes, hoc eſt, olim gentes quidem extraneas, nunc vero Judæos ſponte ſua contumaces factos, in hanc inobedientiam, tanquam carcerem quendam, concluſit, & variis impedimentis objectis, ne egredi facile poſſent, continuit, aut porro continere conſtituit ut ampliſſimam poſtmodum haberet occaſionem, in eos omnes, tum Ethnicos, tum Judæos, miſericordiam exercendi, atque adeo reipſa exerceret: id quod jam, quod ad gentes attinet, factum eſt; quod ad Judæos, olim perfecte fiet. Minus nimirum agnoſceretur divina benignitas, niſi longior ac diuturnior anteceſſiſſet hominum contumacia, ex qua perſpicias, quam indignus fueris divino amore, & ſummis beneficiis, ex eo in te manantibus.

verſ. 33. Quæ cum conſidero, in tam ſapienti ac benignitatis pleno Dei conſilio defixus, penitus obſtupeſco, & admirabundus cogor exclamare: O quam profundæ ſunt divitiæ, quanta amplitudo ſapientiæ ac ſcientiæ Dei optimi maximi, qua omnia [vel: O quanta eſt profunditas, quanta amplitudo tum benignitatis Dei ter optimi maximi, qua in univerſum genus humanum utitur; tum ſapientiæ ac ſcientiæ,] qua omnia mirabili ratione diſponit ac gubernat, & ad finem quodque ſuum dirigit, & quid ex quoque conſecuturum ſit, perſpicit! O quam reconditæ ſunt, & ſupra humanum captum rationes illæ, quibus in rerum omnium gubernatione, atque inprimis in ſalute humani generis adminiſtranda utitur! Nemo eas per ſeipſum perſcrutari, & ſuopte ingenio explorare poteſt, nemo inveſtigare conſiliorum & actionum ipſius rationes ac modos, adeo ſæpe ſunt intricatæ ipſius, ut ita loquar; viæ & turbata veſtigia per quæ incedit, ut neſcias, quo tendat, ut nonnunquam in contrarium ire putes.

verſ. 34. Nam ut Sacræ literæ quoque teſtantur, quis unquam ea extitit ſapientia, aut nunc extat, aut denique extiturus eſt, qui per ſeipſum poſſit mentem ac conſilium Dei, niſi id ipſemet ei ſponte ſua revelarit cognoſcere? An forte *Deus* cum aliquo conſilium init, & cum eo, quid factu ſit opus, deliberat, ejuſque ſententiam, ut reges ſæpe ſolent, expoſcit?

verſ. 35. An denique quiſpiam fortaſſe eſt, qui aliquid Deo prior ſuggeſſerit, eumque beneficio aliquo prævenerit, ita ut Deus ad eum remunerandum ſit obligatus?

verſ. 36. Haudquaquam. Nam ex ipſo, tanquam primo auctore, fluunt omnia; primus ipſe omnia invenit, & initia rebus omnibus largitur: nec tantum invenit, ſed etiam ea executioni reipſa mandat, &, ſive per ſe ipſum ſive per alios quippiam exequatur, ipſe operi univerſo præeſt, & quicquid cæteri, qui ei ſubſerviunt, virium habent, tantum ab ipſo habent. Unde denique conſequitur, ut in ipſum ejuſque gloriam omnia, tanquam in ultimum finem, dirigantur, & ad eum referri merito debeant. Quapropter ipſi omnis reddatur gloria, non tantum nunc, verum etiam in omnem ævorum perennitatē: quod ut fiat ex animo opto.

CAP. XII.

verſ. 1. POſtquam ergo explicuimus, quanta vos proſecutus ſit Deus miſericordia, quam facilem juſtificationis & ſalutis æternæ rationem oſtenderit, & ſanguine proprio ſui filii ſanxerit; quamque late ea Dei gratia pateat: reliquum eſt, ut vos quoque veſtrum faciatis officium, & tanta Dei benignitate dignos vos præſtetis.

Quapropter rogo atque adhortor vos, chariſſimi in Chriſto fratres, per intimam illam *Dei* miſericordiam, qua vos proſecutus eſt, ut ea permoti cultum atque honorem ei exhibeatis convenientem. Cultus *Deo* conveniens, atque inter alia honoris genera præcipuus, collocatur in oblatione victimarum: ideo vos quoque hortor, ut victimam Deo offeratis, ſed diſſimilem ei, quam Moſes olim offerri voluit. Non enim aliena, hoc eſt, pecudum, corpora *Deo* debetis ſiſtere: verum potius veſtra ipſorum corpora, atque adeo vos totos divino honori addicere, & ipſius arbitrio vos penitus permittere; ita ut vos veſtraque corpora fiant victimæ quædam, hoc eſt, ad cultum & honorem divinum reipſa adhibeantur: non eo quidem pacto, quemadmodum victimæ legales, ut ea mactentur, & mortua *Deo* offerantur; ſed potiùs ut vivant, & vitæ actiones obeant, itaque in iis ſe gerant, ut penitus ſanctificentur; quemadmodum olim per ſacrificium ſacerdotiſque actionem, & loci ſancti contactum conſecrabantur hoſtiæ. Quemadmodum vero olim, dum ex ſacrificiis odor in ſublime ferretur, odor is *Deo* cenſebatur eſſe ſuaviſſimus, ipſaque victima ipſi credebatur accepta: ita etiam vos veſtraque corpora, quatenus per ea ſanctas editis actiones; in honorem divini numinis Deo reddentur accepta. Hic ſpiritualis eſt Dei cultus, & Deo vobiſque digniſſimus: ille alter, quem dixi, carnalis fuit, & ſpiritualis iſtius umbra, ac quoddam velut progymnaſma ad tempus tantum præſcriptum.

Ÿſ. 2. Quia vero victimæ a rebus profanis omnibus ſegregantur, & poſtquam Deo ſunt oblatę, ne contactu quidem earum profanari debent; ideo etiam vos ſi velitis hoſtiæ fieri, & Deo penitus conſecrari, cavere debetis, ne contactu hominum profanorum polluamini.

Vel ſic: Hunc cultum ſi Deo exhibere velitis, cavendum vobis eſt, ne hujus mundi hominibus quorum multo maximus eſt numerus, quiq; in corruptibili hoc

ſeculo am-

omnes suas spes posuerunt, sitis similes, & mores ipsorum imitemini, a qua re Christianis hominibus maximum est corruptelæ ac contagionis periculum: sed potius vitam ac mores vestros penitus reformetis, ita ut cum antea fueritis mundi hujus hominibus similes, nunc illis reddamini moribus penitus dissimiles. Id autem fiet, si mentem animumque vestrum ita reformetis, ut, qui antea nil eorum cogitabatis, quæ *Deo* placerent, nunc in eo toti sitis, ut exploretis, quidnam a vobis requirat *Deus*, quæve sit ipsius voluntas; ea nempe, quæ pietatis honestatisque officia præscribit, & res *Deo* gratissimas præcipit, estque omni ex parte perfecta, ita ut nil desit eorum, quæ *Deo* probari queant, & honestati sint consentanea: quæ *Dei* voluntas non in lege, quæ multos etiam ritus cum virtute per se nihil commune habentes, atque adeo nec per se *Deo* placentes, præscribebat nec omnia prorsus pietatis officia in se complectebatur, sed in euangelio patefacta est. Hanc ergo quam diligentissime explorate, & exploratam cognitamque approbate.

vers. 3. Nam ut præcipua pietatis, ad quam vos hortor, officia breviter nunc explicem, id primum cuivis e vestro numero, quantuscunque tandem sit, & quibuscunque ornatus dotibus, pro auctoritate muneris apostolici, quod ex singulari *Dei* gratia mihi demandatum est, præcipio, ne plus quam oportet, sibi arroget, neve majora sibi a *Deo* concessa esse dona existimet, quam revera data sint; sed potius ut moderate modesteque de se sentiat, tantum sibi nempe tribuens donorum divinorum, quæ fidem doctrinæ euangelicæ adhibitam consequi nunc solent, quantum ipsi *Deus* est impertitus. Mensura itaque donorum divinorum sit unicuique mensura sui de sese suaque dignitate judicii. Non omnibus data sunt omnia, nec eadem mensura.

vers. 4. Ita nempe se res habet in Ecclesia, ut in corpore humano. Nam quemadmodum unusquisque nostrum unum tantum habet corpus, membra autem multa; membrorum porro non eædem sunt functiones eædemque facultates, sed pro membrorum varietate variantur quoque propria eorum munia ac vires:

vers. 5. Ita etiam nos, quatenus Christiani sumus, licet multi simus, unum tamen Ecclesiæ corpus constituimus; singuli autem sumus communia & inter nos mutuo copulata ejus corporis membra. Unde etiam facile est cernere, non eandem omnium esse functionem, adeoque nec easdem omnibus dotes esse a Deo concessas, quarum ope unusquisque functioni muneris sui incumbat.

vers. 6. Porro autem, cum, ut modo docuimus, pro divina illa benignitate, quæ nobis contigit, non uniusmodi habeamus dona spiritualia, sed varia ac multiplicia: iis quisque ad commune Ecclesiæ bonum & corporis hujus mystici incrementum uti debet, & pro viribus in munere sibi concesso versari. Itaque si cui contigerit a *Deo* facultas prophetandi, seu res divinas dextre ac solerter explicandi, utatur concesso sibi munere, detque operam ut labor ipsius proportione quadam respondeat dono isti cælesti, quod ipsi ob fidem in Dominum Jesum collocatam, doctrinamque ipsius receptam, obvenit. [Vel: diligenter caveat, ne quid ab analogia ac perpetua quadam norma religionis Christianæ diversum tradat, sed omnes doctrinas, quas populo Christiano proponit, ad illam fidei normam exigat, detque adeo operam, ut omnia dicta sint primis & evidentibus religionis Christianæ principiis consentanea.

vers. 7. Quod si vero cui contigerit ministerium ejusmodi, quod ad necessarios Ecclesiæ usus & vitæ hujus commoditates, quibus carere in his terris non possumus, procurandas potissimum refertur, viresque sit adeptus ad munus hoc dextre obeundum, ne officium hoc divinitus sibi demandatum deserat, sed in ministrando assidue strenueque versetur, omnesque animi ac corporis vires intendat, ut officio suo satisfaciat. Et hæc quidem de iis, quibus functio aliqua Ecclesiastica est demandata, & donum ad eandem obeundam necessarium contigit generatim dicta sunto. Verum cum utriusque functionis, nempe tum illius, quæ in rebus divinis explicandis, tum illius, quæ in ministrando cernitur, plura iterum sint genera, de iis quoque est nonnihil dicendum distinctius. Et eorum quidem, qui prophetant, seu res divinas populo Christiano oratione explicant, duo sunt genera. Alii enim doctores appellari queunt, strictius hoc sumto nomine: quorum partes sunt capita doctrinæ ac religionis Christianæ, variaque mysteria explicare, & quid de singulis statuendum sit ostendere, atque una noxios errores refellere: quorum opera fit, ut in scientia ac cognitione populus Christianus proficiat. Alii vero hortatores appellari queunt, quorum munus est, pietatis officia populo Christiano inculcare, eum ad ista præstanda exstimulare; a vitiis contra & peccatis dehortari, eorumque fibras ex animis hominum evellere. Sunt enim alii ad docendum aptiores, alii ad hortandum: licet utrumque officium aliqua ex parte inter se misceatur. Quare si cui concessa fuerit facultas docendi in Ecclesia & veras de religione sententias explicandi, instet huic suo muneri, & in docendo perpetuo summaque cum diligentia ac fide versetur.

vers. 8. Si vero cuipiam contigerit munus aut facultas exhortandi populum Christi, & ad omnis generis virtutes excitandi, is quoque officio suo ne desit; sed fide quanta potest maxima officii sui partes exequatur, & in admonendo sit assiduus.

Quod autem ad ministerium Ecclesiasticum attinet, quod usus Ecclesiæ necessarios, & vitæ hujus commoditates potissimum curat, id in triplici situm est differentia.

Alii enim veluti quæstores sunt Ecclesiæ, qui publicam ejus pecuniam colligunt, collectamque in usus necessarios distribuunt: alii vitæ communi Christianorum regendæ præsunt, & quod quisque vitæ genus sequi debeat, & quo pacto sese in eo gerere, nisi ipsemet sciat, præscribunt ac consulunt, & si quid in eo peccetur, corrigunt ac emendant: qui sunt instar patrum familias totius Ecclesiæ: [vel: alii xenodochiis præsunt & oeconomi quidam sunt eorum, quos alit Ecclesia, pauperum viduarumque.]

Alii denique misericordiam publico Ecclesiæ nomine in miseros exercent, ægrotis inserviunt, nudos vestiunt, & si quid est huic simile procurant: qui hypodiaconi dici queunt, seu ministri inferiores, qui manuum etiam labore opera charitatis exercent.

Horum unusquisque munere sibi delegato diligenter fungatur: & is quidem, qui pecunias Ecclesiæ publicas colligit ac distribuit, id faciat non fraudulenter, sed animo simplici, ac summa cum fide; non suum captans lucrum, non eum defraudans, in quem pecu-

nias Ecclesiæ nomine debeat erogare; sed in illos plane usus pro conscientia eam impendat, in quos Ecclesia ipsam destinavit. Quod si vero quisquam vitæ communi Christianorum [vel xenodochio] regendæ præsit id faciat summo cum studio, nec labori (est enim functio hæc laboriosissima, magnaque est negotiorum hujusmodi, in copiosa præsertim Ecclesia, moles) ullo modo parcat. Quod si denique ægrotis aliisque miseris aut pauperibus ministret, id faciat non invitus, non tristi animo, ac vultu torvo ac severo (id enim esset calamitosis calamitatem addere, & omnem beneficii gratiam deterere) sed animo alacri vultuque hilari, ut hac ipsa ratione calamitatem miserorum allevet. Et hęc quidem de iis officiis dicta sunto, quæ ad certas in Ecclesia personas pertinent. Redeundum nobis est ad ea; quæ omnibus in universum Christianis incumbunt: inter quę iterum ordinem ducit charitas, ex qua illa quoque, quæ hactenus tradidimus, certorum hominum in Ecclesia pendent officia: ita ut si quis eam habeat, munere sibi divinitus concesso fideliter ad commune totius Ecclesiæ bonum sit usurus.

vers. 9. Charitas autem illa non sucata, non simulata esse debet; sed sincera: nec lingua tantum ac verbis, sed opere ac factis ipsis ostendi ac exprimi. Cum enim hæc virtus sit per se eximia, & vel inprimis pertineat ad aliorum sibi benevolentiam conciliandam, sed simul etiam præstitu sit ardua ac difficilis, fere fit, ut eam simulare malint homines, quam reipsa præstare: ut ita laudem quidem virtutis referant, labore vero ac molestia, quæ in ea cernitur, careant. Quare nil magis est cavendum, quam ne simulatione charitatis charitatem ipsam virietis. Hoc vero evitabitis, si abhorueritis ab omnibus rebus, quæ noxam & damnum aliquod afferant proximo: contra vero summo studio fueritis sectati id, quod aliis commodum gratumque fuerit, nec ullo pacto ab eo fueritis passi vos deduci:

vers. 10. Quia vero inter eos, quibus charitatem debetis, homines eminent fratres, id est, ii, qui ejusdem religionis societate vobiscum sunt conjuncti, & ex eodem Patre Cælesti una vobiscum sunt geniti: eos etiam ardentiori, quam cæteros omnes, affectu debetis prosequi, ita quidem, ut eam æmulemini charitatem, quam natura fratribus germanis insevit, qua fit, ut & optima sibi invicem cupiant & iisdem rebus lætentur, iisdem doleant, ac vehementer sese desiderent absentes, & simul esse gaudeant. Porro cum ad charitatem mutuam fovendam magnum habeat robur, si alii alios in pretio & honore habeant; nec ulla contemtus appareant indicia, quę alienare animos hominum vel inprimis solent: honore omnisque generis officiis, quibus ostendatis, quanti fratres faciatis, inter vos certate: ita ut nemo expectet, dum alius eum honoris & officii delatione præveniat; qui superborum hominum mos est: sed potius quisque alium honore antevertere studeat: quæ res mirum in modum vestros animos conciliabit, & amicitiam illam sacratissimam, quæ inter vos esse debet, stabilem firmamque reddet.

vers. 11. Quia vero in officiis, quibus alii alios prævenire debent, præstandis, studium & diligentia requiritur; plerique autem cum alias a labore ad desidiam sunt proclives, tum vero in alienis rebus curandis solent esse negligentes: cavenda vobis est omnis segnities, & adhibenda in negotiis fratrum & charitatis officiis diligentia, non minor, quam in vestris ipsorum rebus: imo sæpe etiam major, quemadmodum etiam in aliis negotiis, quæ ad divini nominis spectant gloriam. Hoc autem rursus consequemini, si animus vester totus tum divinę glorię ac religionis studio zeloque, tum spirituali fratrum charitate serveat, & tum in illam, tum in hanc totus propendeat, magnoque feratur impetu: ita ut nihil sit illi honore divini numinis, & fratrum salute ac prosperitate antiquius. Ut autē fervor hic non modo non noceat, sed plurimum etiam prosit, temporis ac occasionis accurata vobis est habenda ratio: ita ut opportunitatem diligentissime captetis, & si ea vobis sese offerat, adeo ei serviatis, ut etiā cum rerum vestrarum detrimento eam arripiatis. Neque enim semper est homines Deo lucrifaciendi, & cum eis de rebus divinis colloquendi opportunitas, eaque fere properat, & si semel e manibus dimiseris, frustra postmodum eam requiras. [vel: Hunc autem animi fervorem facilem vobis excitabitis, si cogitabitis, vos in ea re Domino Jesu servire; apud quem haudquaquam frustra operam collocabitis, sed multo maximum laboris vestri fructum referetis. Hoc ergo perpetuo cogitate, & hujus Domini servitiis penitus vos addicite: quod fiet, si nihil eorum omiseritis, quæ ad gloriam divini nominis, & regnum ipsius amplificandum, atque ad fratrum commoda promovenda pertinebunt. Moderandus est etiam interdum animi fervor, ne importuno zelo aliorum odia irasque temere provoces, & periculo te absque causa objicias. Itaque aliquando cedendum est tempori, & prudentia temperandus animi calor.

vers. 12. Unde illud quoque consequitur, vos, cum tam diviti benignoque Domino serviatis, spe amplissimi præmii, quod vobis apud eum in cælis est repositum, perpetuo debere gaudere.

[Vel: Quia vero adeo laboriosa, & ut mox apertius ostendam, dura admodum & aspera est Christianorum hominum, si terrenam hanc vitam spectes, conditio: non est tamen quod animo frangamini. Est quod labores & molestias illas abunde compenset; easque non leves tantum, sed & suaves reddat, spes nempe certissima ac solidissima pręmii omnium amplissimi, quod vobis est propositum. Quare hac spe vos perpetuo exultare eaque in mediis etiā calamitatibus vos solari debetis, & ea suffulti omnes afflictiones, atque inprimis eas, quæ ob Christi nomen, & sanctissimæ ejus religionis professionem, & veræ pietatis studium vobis incumbunt, invicto animo superare, nec committere, ut a veritate ac pietate illarum vi deduci aut deterreri vos patiamini.] Ad hanc vero in persecutionibus perseverantiam, & invictum animi robur comparandum plurimum adferunt subsidii preces assidue ad Deum fusæ. Neque enim vires nostræ tanto oneri ferendo sufficiunt; sed divino nobis est opus auxilio: quo si destitueremur, calamitatum mole pressi succumberemus. Quapropter precibus perpetuo invigilate, & dies noctesque divinæ gratię fores pulsate, ut tum ad omnis generis afflictiones substinendas robur vobis inspiret; tum alia omnia quibus indigetis bona largiter in vos effundat.

vers. 13. Sed ad ea redeo pietatis officia, quæ cum charitate sunt conjuncta, & ex ea proficiscuntur; a quibus paulisper sum digressus. Postulat autem charitas, ut aliorum subveniatis inopiæ, & vestra copia aliorum expleatis egestatem; atque inprimis fratrum, quos Deus a profano hominum vulgo separavit, per veritatis agnitionem, & sibi consecravit. Quod si ergo videatis, ut quidem sæpissima contingit, eos rebus indigere necessariis, liberali manu illis succurrite, & de facultatibus vestris illis impertimini ea, quibus est opus. Eosdem etiam libenter hospitio excipite, præsertim veritatis causa exules, ac sedibus suis pulsos. His ædes vestrę pateant, his

mensa

mensa vestra sit parata: & non tantum non fugite vel laborem, vel sumtus, qui ea in re cernuntur; sed ultro etiam hospites hujusmodi ambite & invitate, ac tam præclaram virtutem omni studio ac contentione prosequimini.

vers. 14. Verum non tantum in fratres atque amicos exercenda est charitas, sed etiam in inimicos. Quare iis, qui vos insectantur, & nihil non mali justitiæ causa vobis inferre conantur, aut etiam reipsa inferunt, fausta omnia precemini: ut, si opere non possitis, votis saltem piis egregium erga ipsos animum & affectum testemini. Iterum hoc vobis dico atque inculco: bene precemini vestris inimicis, tantum abest, ut illos execremini, aut diris verbis eos insectemini: quemadmodum quidem illorum videbatur postulare improbitas; & affectus carnalis suadet ac solicitat. Unde passim videmus, eos, qui mali aliquid patiuntur, cum Dei timore non regantur, & Christi spiritu mansueto careant, hostes suos diris devovere, & lingua saltem suas injurias ulcisci: quorum consuetudinem haud vos imitari debetis, qui Christi estis discipuli.

vers. 15. Quemadmodum autem in hostes miti ac placabili debetis esse animo: ita etiam humanitate erga omnes uti debetis: quam quidem testabimini, si eorum rebus tum lætis tum tristibus afficiamini. Quare cum aliquid læti contingit aliis, atque inprimis hominibus Christianis, unde ii merito gaudeant, vos quoque gaudere iisque gratulari debetis: Contra vero si quid acciderit illis adversi, quod lacrymas eorum cieat, aut ciere queat, vos quoque eorum calamitate tristari, & infelicitati illacrymari debetis.

vers. 16. Istud autem vel maxime vobis enitendum est, ut inter vosmet ipsos sitis concordes; &, cum una vobis sit religio, unus etiam sit in vobis animus: & licet fortasse sententiis quibusdam, in quibus salutis cardo non vertitur, dissideatis; nihilominus tamen voluntatibus conspiretis. Ad hanc porro concordiam retinendam nihil est aptius modestia & animi demissione: quemadmodum nihil ineptius alias superbia; unde aliorum nascitur contemptus. Quare ne elate de vobis ipsis sentiatis, aliosque præ vobis superciliose spernatis, ut ut vobis videantur esse viliores: sed potius ad eos, qui humiliori sunt conditione ac loco, ac dignitate vobis impares, vos demittatis, & iis ita obsecundetis, ne suspicari facile queant, se vobis esse despicatui. Quia vero ex eo potissimum nascitur aliorum contemtus, quod nobismet ipsis videmur sapientes & plus æquo nobis tribuimus: ideo cavendum nobis hoc opinionis fermentum, ne sapientiæ, aut cujuscunque alterius boni laudem vobis præter verum assumatis.

vers. 17. Præterea illud quoque Christianæ charitatis est, & ad retinendam firmandamque pacem admodum necessarium, a vindicta quam longissime abesse. Quapropter cavete, ne injuria a quoquam affecti injuriam reponatis, eumque ulciscamini: id quod fit, cum quis ei, qui noxam intulerat, vicissim aliquid infert mali; sive id par sit acceptæ injuriæ, sive impar, eum in finem, ut dolorem tantum reponat. Ab hujusmodi autem vindicta non tantum Dei metus, verum etiam honestæ existimationis studium avocare vos debet. Nam utut plerique libidine vindictæ æstuent, & ulcisci se conentur: in alieno tamen negotio facile agnoscunt, turpem esse vindictam, & impotentis animi argumentum; maxime cum eos animadvertunt hac cupiditate teneri, qui sanctiorem religionem, majoremque præ aliis omnibus charitatem ac patientiam profitentur. Solentque homines externa magis spectare, quam interna; & id potius quid feceris, quam cur feceris: ita ut, si malum malo rependeris, non tam reposuisse, quam intulisse injuriam videaris. Vestri autem officii est, diligenter providere, ut actiones vestræ non tantum Deo placeant; (non placebunt autem si malum pro malo reddatis) sed etiam omnibus hominibus probentur, & honestæ ab iis judicentur.

vers. 18. Atque hic, ut jam indicavi, proximus est ad pacem cum omnibus hominibus colendam gradus: cujus vobis maxima est habenda ratio. Itaque si fieri ullo potest pacto, ut cum omnibus hominibus pacem colatis, colere etiam omnino debetis, saltem quantum in vobis est. Quod ideo dico, quia nonnunquam per aliorum iniquitatem pace nobis perfrui non licet: vel quia conscientiæ nostræ vis infertur; vel quia alias ab injuria abstinere nolunt ii quorum amicitiam ambimus. Quod si fiat, dare operam debemus, ne per nos stetisse, quo minus pax coiret, merito dici queat.

vers. 19. Quia vero, ut paulo ante diximus, ad hanc rem pernecessarium est, a vindicta abstinere, ideo denuo vobis est inculcandum fratres charissimi, ne injurias vestras quocunque modo velitis ulcisci, sive per vosmet ipsos, sive per alios: sed potius, si forte contingat, ut ob injuriam acceptam ira tentet animum & ad vindictam solicitet, ei locum exeundi quamprimum detis, atque ut ex animis vestris migret, atque exspiret, curetis. Neque enim vobis id jus competit; sed Deo, qui id sibi soli vendicat: quandoquidem ita apud Mosen Deus pronunciare scribitur: Meum est vindicare atque ulcisci: ego quicquid injuriæ populo meo intulerint hostes, ipse rependam inquit Dominus, supremus omnium rerum Monarcha. Ubi vides Deum nemini alii hoc juris concedere; sed sibi soli reservare (non exclusis interim iis, per quos is vindicare injurias servis suis illatas solet.) vel: Sed potius injuriam patienter tolerando locum concedatis divinæ iræ atque supplicio: cui aditum præripiunt ac præcludunt, qui seipsos ulciscuntur: non quod hæc mens vestra esse debeat, ut Deus inimicos vestros puniat; sed tantum ne jus hoc Deo velitis præripere: etiamsi cæteroquin ne a Deo quidem vindictam de hostibus sumendam desiderare debeatis. Ideo autē hoc vobis ipsis non debetis sumere, quia &c.]

vers. 20. Quapropter tantum abest, ut inimicum tuum ulcisci debeas, ut contra potius Salomonis tibi sit sequendum consilium, Christianis hominibus factu omnino necessarium. Illud vero est ejusmodi: Si, inquit, inimicus tuus fame laboret, præbe illi cibum; si sitiverit, præbe ei potum. Quod idem de cæteris humanitatis officiis statuendum est, quæ indigentibus exhiberi solent ac debent; nempe inopiæ inimici tui libenter debes succurrere, & egestatem ipsius qua potes ratione sublevare. Hoc demum pacto vindictam de illo sumes, non eam, quæ ex impotentia animi proficiscatur; sed quæ ex pietate, charitate; quæque Deo sit gratissima, ipsi inimico tuo utilissima. Nam si hujusmodi benignitatem exercueris, ita ures hominem, atque si ignitos carbones capiti ipsius imponeres. Adeo nempe eum cruciabit conscientia, adeo dolebit, se tibi, homini tam humano, tam benigno, aliquando intulisse injuriam, ut pudore totus suffundatur, & seipsum graviter accuset, totusque æstuet.

Quapropter ne te vincat injuria ac tuam patientiam expugnet; id quod imbecillis impotentisque est animi:

sed

sed tu potius beneficiis superes injuriam, eamque ita obruas, ut ab ea desistere adversarium quodammodo cogas.

CAP. XIII.

Vers. 1. PORro cum sub alieno vivatis imperio, diligenter considerandum vobis est, quid his debeatis, quibus estis subjecti. Itaque præcipio, ut quivis homo, cujuscunque alias sit conditionis aut ordinis, obtemperet in omnibus, quæ divinis mandatis non repugnant, magistratibus, seu iis qui potestate super alios eminent, & imperium in eos habent: summis quidem primum, consequenter vero etiam inferioribus, qui a superioribus dependent. Ideo autem quivis magistratui obtemperare debet, quia etiamsi is ab hominibus tantum creari, & eorum arbitrio constitui videtur; revera tamen non aliunde est, nisi a Deo. Ab hoc imperia ac potestates, quæ existunt, sunt constitutæ, atque ordinatæ, adeoque magistratus ii, qui nunc existunt, etiamsi Ethnici forte sint, & a Deo alieni, nihilominus tamen ab ipso Deo, ejusque arbitrio sunt constituti.

vers. 2. Quare quicunque magistratui resistit (resistit autem quisquis non obtemperat,) is non putare debet, se hominibus tantum resistere, aut humanæ tantum constitutioni, sed potius pro certo statuere, se Deo ejusque ordinationi atque instituto resistere.

Facile autem intelligere quivis potest, eos, qui Deo ipsi resistant, impune id minime laturos, sed supplicium luituros.

vers. 3. Idque tanto magis, quod principes ac magistratus non soleant prohibere, ac multo minus punire recte facta, sed contra male facta, & societati civili adversa: ita ut haudquaquam metuendi iis sint, qui cum honestate vitam traducunt, atque a maleficiis abstinent. Quapropter si tibi gravis est principum metus; & si securus vis esse a suppliciis, quæ ab iis solent infligi, bene & honeste vitam traducas, ac virtutem colas. Id enim si feceris, tantum abest ut supplicium aliquod tibi a magistratu sit metuendum, ut etiam laudem, etiamsi tandem alia absint præmia, ab eo sis reportaturus.

vers. 4. Etenim magistratus Deo ministrat in tuum commodum, nempe ut honestam & tranquillam vitam agere queas: at vero si male egeris, & flagitiis aliquibus te contaminaveris, merito debes tibi metuere a magistratu, & supplicium ab eo expectare. Neque enim frustra potestas illi data est, gladio feriendi atque ulciscendi maleficos, ac jus vitæ necisque concessum: quam potestatem qui habet, is multo magis minora supplicia ac mulctas potest irrogare. Non frustra, inquam, id factum est, sed eum in finem, ut, ubi opus, pœnas irroget, & supplicia commerita infligat. Deo enim hac in re ministrat, & pœnam ejus nomine atque autoritate de maleficis sumit, eorumque delicta vindicat.

vers. 5. Quapropter cernere quivis potest, necesse omnino esse, magistratui parere; idque non tantum ob supplicium, quod ipse magistratus infligere queat sibi immorigeris. quod fortassis a nonnullis contemni possit, sed etiam ideo, quia conscientia id postulet, & per se rectum & honestum, ac divinis mandatis debitum esse dictet. Ne quis forte putet, si vel sopplicium magistratus effugere possit, vel illud contemnat, aut sustinere non abnuat, licere sibi magistratus jussa violare, & nihil referre, sive magis, sive minus. Non ita se res habet: cum ipsa pietatis ac honestatis ratio id per se etiam requirat.

vers. 6. Et sane eandem ob caussam etiam census ac tributa magistratibus pendere tenemini, atque adeo penditis: id quod subjectionis signum est. Jure, inquam, & propter conscientiam penditis: quandoquidem ii publici quidam ministri sunt Dei summi, qui hoc unum agere debent, ut publicum bonum curent, & civilem tranquillitatem tueantur. Huic autem uni rei vacare, & tantis rebus gerendis sufficere non possent, nisi tributis subditorum sublevarentur.

vers. 7. Quare tum his, tum cæteris omnibus, reddite ea quæ debetis: cui debetis censum, ei censum pendite; cui vectigal, quod pro importatione vel exportatione mercium solvendum est, ei vectigal pendite; quem metuere ac revereri debetis, eum metuite ac reveremini; cui honorem debetis ei honorem exhibete:

vers. 8. Atque ut uno verbo complectar omnia, ita præstate unicuique ea, qoæ iis præstare convenit, ut nemini quicquam debeatis amplius, hoc uno excepto, ut vos invicem amore sincero complectamini. Nam omnibus præstitis, quæ alii aliis debent, affectus tamen sincerus, ex quo varia iterum manabunt officia, ubi opus erit, exhibendus. Hic nunquam ita præstari potest alteri, quio semper ulterius debeatis. Id autem vos vel inprimis ad hujusmodi charitatem mutuam impellere debet, quod, si hoc feceritis, legem divinam, quæ ad proximum spectat, implebitis. Quisquis enim vere diligit alterum, eo ipso legem hanc implet.

vers. 9. Nam omnia, secundæ, ut vocant, tabulæ præcepta, videlicet ea omnia, quæ ad proximum spectant, qualia sunt illa, ne adulterium committas; ne occidas; ne fureris; ne falsum testimonium in alterum dicas; ne res proximi concupiscas, & ad te pertrahere iniqua ratione velis; & si quod aliud est in lege Mosaica præceptum hujus generis, ea omnia, inquam, summatim comprehenduntur in hoc uno sermone, seu præcepto: dilige proximum tuum (proximus autem sub lege quidem erat quivis Israelitici generis homo; nunc qnivis, cum quo tibi intercedit aliquid negotii, tuaque indiget opera) ratione ei simili, qua temetipsum diligis; atque adeo quicquid tibi præstari ab altero cuperes, id eidem quoque præstes.

vers. 10. Id insuper hac quoque ratione confirmari potest, quod charitas non permittat, ut proximo tuo noceas, eique aliquam injuriam inferas. At vero lex Mosaica, quæ ad proximum pertinet, id revera tantum postulat, ne injuriam alteri inferas: ut vel ex præceptis Decalogi modo allatis patet. Quod si quid a Deo mandatum, quod ad beneficentiam videatur spectare, id ejusmodi est, ut propemodum injuriam videaris facere ei, cui id denegas. Quare cum charitas, ut diximus, non permittat, ut alteri noceas injuriamve facias, certe charitas complementum quoddam est legis, & omnium mandatorum ad proximum spectantium observationem in sese complectitur.

vers. 11. Tanto autem magis tum hoc, quod explicuimus, tum cætera, quæ superius enumeravimus, pietatis officia præstare debemus: quod sciamus, quale sit hoc tempus, in quo vivimus, & quibus rebus perficiendis aptum atque oportunum. Constat enim nobis, tempus esse, ut jam tandem ex vitiorum somno surgamus. Appropinquante sole, & meridiem fere appetente, turpe est somno indulgere; at apud nos Chri-

stianos

stianos sol veritatis jam lucet clarissime. Nam salus sempiterna, & ejus adipiscendæ ratio nobis a Deo patefacta, quæ solis instar, jam propius, ut ita dicam, ad nos accessit, ac clarius nobis innotuit, quam tum innotuerat, cum doctrinæ Christi primo fidem adjungeremus, eamque reciperemus. Eo tempore diluculum tantum erat, & sol ille salutaris nobis cum primum illucescebat: sed ab eo tempore subinde ad nos accessit propius & plenius a nobis est cognitus.

vers. 12. Jam nox ignorantiæ rerum divinarum, ab exsurgente salutis jubare propulsa, longius processit, atque a nobis abiit; diei vero lux nobis facta est propinquior. Quare quemadmodum homines solent interdiu relinquere atque omittere ea quæ in tenebris perpetrant, ob pudorem aut metum eadem non audentes, quin etiam induere habitum cultumque corporis honestum: ita etiam nos in tam clara salutis luce facere oportet. Deponamus igitur atque omittamus omnia illa facta, quæ in tenebris ignorantiæ divinæ voluntatis perpetrabamus olim, quæque ii, qui ignorantiæ illius nocte adhuc premuntur, pudore ac metu semoto adhuc perpetrant; contra vero virtutis ac pietatis induamus habitum, qui luci veritatis cælestis conveniat, eosque decent, qui in luce illa versantur, id est, qui voluntatem cælestem habent cognitam.

vers. 13. Ac porro non indecore, quod noctu fortasse licet, sed tanquam in media die, decenter atque honeste ambulemus, ac vitam nostram pie transigamus, non indulgentes comessationibus seu epulis luxuriosis ac dissolutis; non ebrietati ac potus intemperantiæ; non turpi libidini ac petulanti procacitati; non rixis, &, quæ illarum sæpe mater est, invidiæ atque æmulationi:

vers. 14. Contra autem amplectamini eandem vitæ rationem, quam Dominus Jesus Christus tum præcepit, tum vitæ exemplo docuit, & hanc veluti vestem honestissimam pulcherrimamque induatis.

Neque vero est, quod quis putet, me, dum voluptates illas veto, corpori nihil putare tribuendum. Ego enim honestam ac moderatam corporis curam haudquaquam prohibeo: sed illud tantum moneo ac præcipio, ne hujusmodi suscipiatis corporis curam, eique tantum indulgeatis, ut luxuriet, & in varias cupiditates exardescat, atque ad eas explendas sese accingat. Quod qui facit, is nequaquam eam vivendi rationem sequi poterit, quam Dominus Jesus nobis tradidit.

CAP. XIV.

vers. 1. NOn est autem hoc loco prætereundum, quo pacto homines Christiani in rebus adiaphoris ac per se licitis gerere sese debeant: qua in re non exigua charitatis pars cernitur. Primum ergo vos moneo, qui pleniorem adepti estis rerum ad religionem pertinentium notitiam, &, quid liceat, quid non liceat exactius cognovistis: ut eos, quorum fides adhuc est infirmior, quique ob judicii imbecillitatem non audent, vel non possunt assentiri iis, quæ de libertate Christiana a nobis dicuntur, ut inquam, eos tanquam fratres in Christo Jesu complectamini, eosque vobis adjungatis: non eo tamen animo ut eos ad disputationes & certamina adigatis, velitisque ut subinde vobiscum de rebus iis disceptent, quæ in controversia inter vos & illos versantur. [vel: ut eos magis reddatis dubios, & cogitationes eorum in diversas partes trahatis: quæ res & animi tranquillitati, & aliqua ex parte etiam conscientiæ, non parum nocet.]

vers. 2. Hoc vero quod dixi, ideo moneo, quia probe novi, esse inter homines Christianos, Judæos præsertim ac gentiles de hujusmodi rebus controversias. Nam alii quidem firmiter credunt, quibusvis cibis sibi licere vesci; alii vero quorum fides est infirmior, nec eas habet vires, ut hujusmodi sententiæ, licet verissimæ, assentiri audeat, ne forte cibo aliquo ipsorum opinione impuro aut illicito vescantur, malunt vilioribus escis, verbi gratia, solis oleribus ac herbis, quarum nullam Deus in lege Mosaica vetuit aut impuram judicavit esse, contenti.

vers. 3. Hac controversia & sententiarum diversitate existente ita se gerere utrique debent, ut neque ii qui cibis quibusvis vesci audent, eum præ se contemnant, tanquam imperitum ac rudem, qui non audet quibusvis cibis uti: nec contra is qui non audet quibusvis vesci cibis, condemnet eum, tanquam impium & profanum, qui id facere audet. Ideo vero eum damnare non debet, quia Deus, supremus omnium dominus ac judex, eum in gratiam recepit, ac pro suo eum agnoscit: cujus rei non pauca, nec obscura extant documenta.

vers. 4. Jam vero tu, quisquis es, quo pacto audes te Dei judicio opponere? cogita tantum, qui sis, qui audeas servum, non tuum, sed alienum, servum, inquam, Dei & Christi, condemnare, & judicis partes tibi in eum sumere? Unde tibi ea potestas? Non tuo ille judicio vel causa damnabitur vel absolvetur: sed domini sui, id est Dei ac Christi judicio ac arbitrio is vel absolvetur a crimine atque innocens pronunciabitur; vel causa cadet, ac pœnæ adjudicabitur. Quanquam non est, quod verearis, ne forte damnetur & causa cadat. Consistet ille hac in parte in domini sui judicio, & ejus sententia absolvetur. Est enim hoc in Dei arbitrio ac potestate, ut illum absolvat; absoluturum autem se illum multis modis jam ostendit.

vers. 5. Est autem & alia similis priori inter Christianos homines controversia, de dierum discrimine. Nam alii quidem uni diei plus tribuunt, quam alteri, & alterum altero judicant sanctiorem; alii vero peræque æstimant, & eodem habent loco quemvis diem, nec alium alio censent sanctiorem. In qua controversia, quemadmodum etiam in superiori, illud unusquisque curare debet, ut in sua sententia plene confirmetur; nec dubitet, se id, quod facit, recte ac divinæ voluntati convenienter facere.

vers. 6. Dein de utrisque hominibus optime sentiendum est, ac statuendum, eos bono pioque animo id facere, quod faciunt. Nam is, qui uni diei præ altero quicquam tribuit, eumque tanquam sanctiorem celebrat, ideo id facit ut domino Jesu, atque ipsi *Deo*, hac in parte obsequatur. Contra etiam, qui diem diei non præfert, nec unum sanctius colit præ altero, id facit animo studii domino Iesu obsequendi pleno: ita ut persuasus sit se nil facere ipsius voluntati adversum; quod si putaret, omnino aliter ageret. Similiter etiam is, qui quibusvis utitur cibis, facit id animo reverentiæ in dominum pleno: quandoquidem pro cibis illis *Deo*, qui eos sibi concesserit utendos, gratias agit: quod haudquaquam faceret, si putaret domini sui voluntati id esse adversum, eosque cibos ab ipso, & sic a *Deo* esse prohibitos. Contra etiam is qui non utitur quibusvis cibis, eo animo id

facit ut Domino obsequatur, quem putat quibusdam cibis interdixisse, & nihilominus tamen cæteris esculentorum generibus contentus, gratias agit Deo, qui illa sibi in usus necessarios concessit. Ita nempe homines Christiani de se mutuo sentire debent, & sibi, ut charitas postulat, persuadere, quemvis hoc, quo diximus animo id facere, quod facit, & ita sese componere, prout religio, quam profitetur, ac status ipsius postulat.

vers. 7. At vero religio nostraque conditio id postulat, ut im omnibus ad Domini Jesu Christi voluntatem respiciamus, eique nos penitus attemperemus: Nam nemo nostrum, quisquis ille tandem sit, sui est arbitrii; &, tanquam alieno imperio minime subjectus, pro libitu suo vitam componere potest: quin imo non tantum viventes arbitrii nostri non sumus, & ab aliena potestate immunes, sed ne post mortem quidem: per quam tamen alias humanæ potestatis omne jugum excutimus.

vers. 8. Nam sive vivamus, sub Domini Jesu imperio ac potestate vivimus, ita ut ad illius arbitrium ac voluntatem omnes vitæ actiones componere debeamus: sive contra morimur, ita morimur, ut nihilominus sub ejusdem maneamus imperio. Quare sive vivamus, sive moriamur, Domini hujus sumus; ita ut ille in nos jus ac potestatem habeat plenissimam, & de nobis statuere possit quicquid velit.

vers. 9. Nam in hunc ipsum finem Christus Jesus & mortem tam acerbam adiit, & postea a mortuis resuscitatus ad immortalem vitam pervenit, ut & in homines mortuos, & in vivos dominium adipisceretur, idque pleno jure exerceret.

vers. 10. Hoc cum ita se habeat, quo pacto quispiam audet vel condemnare, vel contemnere fratrem suum, cujus eadem sit apud Deum conditio? Quandoquidem non hominis est cujuspiam de altero sententiam ferre, & eum vel penitus damnare, vel saltem sibi postponere: sed Christi hæ sunt partes cujus judicio nos omnes, quicunque tandem simus, sive peritiores, sive imperitiores, sistemur, factorum nostrorum rationem redditurì, & sententiam illius de nobis excepturi.

vers. 11. Ita enim apud Esaiam scriptum legimus: quam verum est, me vivere, ait supremus rerum Dominus, tam certo etiam futurum est, ut omnes homines mihi genua aliquando flectant, seu me adorent, & omnes linguis suis divinum meum nomen celebrent: id quod plene atque ab universis hominibus non fiet, nisi tum, cum Christus veluti pro tribunali sedens, patris sui nomine, orbem judicabit, & præmia ac pœnas decernet ac distribuet. Tunc enim demum omnes majestatem ipsius agnoscere ac revereri, & sic eundem adorare, ac nomen ipsius celebrare cogentur. Qui cultus universus ad Deum, cujus personam is sustinebit, redundabit: ita ut perinde sit, atque si homines ipsi Deo genua flecterent ac nomen ejus celebrarent.

vers. 12. Ex quo perspicitur, quemvis nostrum de se suisque factis, non de alienis, rationem redditurum Deo, & vel pœnas eorum daturum, vel præmia laturum: ita ut non tam de alienis factis, iis præsertim, quibus in neutram partem quicquam pronunciavit Deus quam de suis unusquisque debeat esse solicitus, & universum de alienis factis judicium Deo, per Christum judicaturo, penitus reservare.

vers. 13. Quapropter ne alii alios damnemus, & judicum partes in eos sumamus: sed hoc potius, fratres mei, judicate, ac penitus apud vos decernite, non esse a vobis quicquam faciendum, ad quod frater infirmior impingat, seu in cursu religionis ac pietatis Christianæ offendatur, aut ab eo penitus avertatur: quod facile fieri potest, si quis libertate Christiana intempestive utatur, & id facit, quod ipsemet quidem sibi licere scivit, alius vero rerum imperitior ac infirmior nesciat.

vers. 14. Scio quidem, ac penitus persuasus sum, a Domino Jesu Christo edoctus, & per sanctissimam ejus religionem eruditus, nullum ciborum genus, ut nec quicquam aliud extra nos positum, per seipsum impurum esse, ita ut eo per conscientiam frui non liceat; sed ei demum aliquo modo impurum illicitumque fieri, qui putet id ipsum impurum esse atque illicitum. Itaque si tu idem quod ego sentias, hactenus quidem omnibus istis rebus uti ac frui tibi licet, nec tibi illæ sunt impuræ: sed alia tamen ratione illicitæ fieri possunt.

vers. 15. Nam si fiat, ut propter cibum alioquin licitum, quo tu vesceris, fratris tui conscientia turbetur ac contristetur; quod tum inter alia fit, cum is tuo exemplo inductus, hæsitante interim ac repugnante conscientia, idem facere ausus est: non amplius ita te geris, ut charitas postulat: quandoquidem fratrem tuum hoc pacto perdis. At vero nequaquam committere debes, ut ob cibum, rem nempe per se vilissimam, ei occasionem præbeas, cur æternum pereat, cujus servandi & ab interitu vindicandi causa mortem tam acerbam Christus sustinuit.

vers. 16. Quapropter ab intempestivo libertatis vestræ usu abstinere debetis, nec committere ut hoc bonum vestrum ab aliis vituperetur, & impietatis nomine traducatur. [vel: Committere, ut sanctissima Christi religio, quæ vobis illam libertatem concessit, quaque nihil a Deo vobis est concessum melius.]

vers. 17. Indignum sane est, hominem Christianum, libertatis suæ in cibo ac potu adeo esse tenacem, quasi in ea re quædam ipsius consisteret felicitas, & id potissimum nobis attulisset Christiana religio boni, ut quibus rebus uti libeat, etiam liceat. Non consistit felicitas illa, quam *Deus* per Christum in nobis peperit, in cibo ac potu; [vel, de rebus hujusmodi admodum digladiari, quasi in iis salutis nostræ cardo verteretur. Neque enim ratio felicitatem illam divinam, quæ nobis promissa est, assequendi in eo consistit, ut, quovis cibo ac potu utaris, vel non utaris: sed in justitia potius, seu omnis generis pietate, ac inprimis in pacis ac concordiæ studio, & denique in gaudio spirituali, quod quis in seipso divina adjutus virtute religiosis cogitationibus excitet;] sed in eo potius ut justitiam & omnis generis virtutem colamus; ut colamus concordiam ac pacem, cujus causa sæpe libertate nostra utendum non est: ut denique gaudium percipiamus, non ex rebus carnalibus, qualis cibus & potus est, quo homines mundani se exhilarare potissimum solent; sed ex spiritu sancto, quo pleni esse debemus: cujus vim in nobis sentimus, cum ad devotionem singularem animos nostros componimus, & quanta Deus nobis promiserit bona consideramus. [vel: Sed in justificatione: qua fit, ut non secus atque innocentes a Deo tractemur, & animi tranquillitate, quæ inde oritur, & gaudio denique non carnali, quod cibus aut potus verbi gratia, pariat; sed spiritus sanctus in nobis efficiat.]

vers. 18.

vers. 18. Nam qui in hujusmodi rebus, nempe justitia, pacis conservandæ studio & gaudio spirituali Christi Domini sui voluntati obtemperat, is tum Deo est vehementer charus, [vel: Nam qui in hujusmodi rebus per se licitis non sibi indulget; sed Christi Domini sui voluntati obsequens, aliorum voluntati sese accommodat, is Deo vehementer placet;] cui placere summa est felicitas; tum hominibus, nisi omnem humanitatem exuerint, probatur, cum omnia faciat, quæ ad eorum amorem conciliandum ac retinendum honeste fieri queant.

vers. 19. Quapropter ea studiose consectemur ac faciamus, quæ ad pacem ac concordiam inter nos retinendam faciunt, atque adeo omnia, quæ eo pertinent, ut alii aliis adjumentum aliquod adferamus ad fidem, & pietatem, & ipsam denique salutem, vel saltem nullum iis rebus adferamus impedimentum: quod fieret, si intempestive libertate nostra uteremur.

vers. 20. Cogita tu, quisquis es Christianorum, ne ob cibum aliquem ac momentaneam, quam ex eo percipis, voluptatem, id destruas, quod Deus construxit, [vel: fidem ac pietatem, quam Deus in fratre tuo operatus est tollas atque annihiles,] & eum hominem, quem Deus ad fidem & pietatem perduxit, ab ea abducas. Neque est quod dicas, puri licitique sunt illi cibi. Sunt quidem res omnes illæ puræ per se, ac licitæ; sed interea tamen cum alterius offendiculo quicquam comedere ei ipsi vehementer obest, qui id audet.

vers. 21. Satius est longe abstinere a carnium esu, aut a vini potu, aliisque rebus omnibus, quibus frater tuus infirmior vel ita posset offendi, ut remora ei in cursu pietatis objiciatur, vel ita, ut ab ea penitus avertatur, vel denique ex imbecillitate peccare, & hæsitante ac reluctante conscientia, exemplum tuum secutus, delinquere.

vers. 22. Quod si dicas, atqui ego eam habeo fidem, ut firmiter sim persuasus, istis omnibus licere uti frui: cur ergo mihi non liceat, salva pietate ac conscientia, ea libertate uti; aut quorsum ea mihi fides, si ea uti non licet? Habere quidem fidem istiusmodi non tantum licet, verum etiam prodest. Sed nihilominus tamen tibi ipsi eam reservare atque habere debes, Deo tantum conscio, si ejus conscientia fratrem tuum posset offendere. Inde autem hunc habebis fructum, ut bene tecum agatur, si libertate tua absque offendiculo alterius utaris. Bene enim cum eo agitur, nec quicquam ei metuendum est mali, qui seipsum non damnet ob rem alias licitam, quam amplectatur & reipsa usurpet.

vers. 23. Contra vero is, qui hæsitante animo comederit, pœnæ reus est: quia hoc ipsius factum non proficiscitur ex certa animi persuasione, quod liceat id facere, quod facit. [vel: Contra vero is, qui discrimen aliquod inter cibos verbi gratia constituit, idque ratione conscientiæ; ita ut aliud genus cibi licitum, aliud illicitum judicet: si nihilominus id, quod illicitum arbitratur usurpaverit, pœnæ reus est.] At vero omne factum, quod ex hujusmodi animi persuasione non proficiscitur, etiamsi per se foret licitum, tamen ob id ipsum, quod hæsitante animo fiat, illicitum fit, atque cum peccato conjunctum est.

CAP. XV.

vers. 1. QUapropter nos, qui ita sumus fide scientiaque rerum divinarum confirmati, ut probe norimus, quid liceat quid non liceat, debemus ferre imbecillitatem eorum, quorum fides est infirmior, quique nondum audent pro licitis habere omnia, quæ revera licent.

Ferre autem imbecillitatem istam eo debemus pacto, ut non tantum eos a fraternitate nostra ob istiusmodi errorem non repellamus, nec moleste feramus, eos hac in parte judicio labi, atque a nobis dissentire: verum etiam ut si quid eam ob causam nobis sit faciendum, aut a re jucunda, quam nos licitam existimamus, abstinendum, molestiam hanc devoremus, & in illorum gratiam toleremus.

vers. 2. Neque vero cogitare quispiam debet: quidni faciam, quod mihi libet? quid id ad me, quod alter secus sentiat? Neque enim animo nostro morem gerere, & id, quod nobis ipsis placet, facere debemus: sed potius unusquisque nostrum alterius animo debet obsequi, & id facere, quod ipsi placeat, bonum in finem; nempe ut eum ædificet, atque aliquod adferat ad fidem ac pietatem ipsius confirmandam adjumentum; eatenus saltem, ne adferat impedimentum.

vers. 3. Docet enim nos Christianos homines Christi ducis nostri sequi exemplum: qui non sibi ipsi indulsit, & quod carni ipsius jucundum foret, secutus est; sed potius cum ita postularet salutis nostræ ratio, sustinuit contumelias atque opprobria eorum, qui in Deum erant contumeliosi, quemadmodum scriptura prophetica de ipso testatur. vel: [mortemque ignominiosissimam ob eam contumeliam, qua nos Deum affeceramus, ita ut nostra scelera propemodum ipse in se recepisse ac luisse videatur.]

vers. 4. Nec est quod quis dicat, quid ista ad nos? Jam olim illa fuere in Davide completa. Haud ita fuere completa, quin ad Christum quoque & nos, qui ipsius membra sumus, pertineant. Quicquid enim in sacris literis olim fuit scriptum, id ideo est scriptum, ut nos inde erudiremur, & omnis generis doctrinis instrueremur: atque inter alia, ut instructi patientia, cujus inter cætera est aliorum imbecillitatem, &, quæ ex ea manare possunt, onera ac molestias perferre; instructi etiam consolatione (quarum hanc præbet, illam docet sacra scriptura) spem felicitatis supremæ tanto majorem ac firmiorem concipiamus:

vers. 5. Quam ut vos quoque adipiscamini, Deum illum precor, qui patientiæ ac consolationis omnis est autor, ut vobis id largiatur, idque in vobis efficiat, ut concordes inter vos sitis, ac animis conspiretis, quemadmodum religio Christiana postulat: ut ita [sed ita, ut consensus hic vester Christianæ disciplinæ conveniat.]

vers. 6. porro consentientibus animis, consentiente etiam ore laudetis ac celebretis Deum illum summum, hoc est, patrem Domini nostri Jesu Christi.

vs. 7. Quapropter ut ad institutum redeam, & cœptam hortationem persequar, fraterno amore alii alios prosequamini: ut etiam Christus nos complexus est, & ad hæreditatem divinæ gloriæ beatæque immortalitatis, cujus

ipse primus hæres est, constitutus admisit atque ultro vocavit. [vel: Id quod ad insignem divini nominis honorem ac gloriam redundavit.]

vers. 8. Ut autem cernatis, quantam apud vos vim habere debeat exemplum Christi, nos, tum Judæos, tum gentes, ad divinæ gloriæ participationem vocantis, ad id, ut vos quoque mutuo complectamini, paulo plenius explicabo, qua ratione id Christus effecerit: ut ita cernatis, gentes potissimum, qui libertatem Christianam facilius amplectuntur, eaque gaudent, multum hac in parte debere indulgere Judæis, & diligenter cavere, ne eos offendant. Id ergo est, quod antea dicere volui; Jesum Christum, cum in terris versaretur, solis circumcisis seu Judæis ministrasse, & saluti ipsorum, euangelium prædicando, idque variis modis ioter illos confirmando, inservüsse; ut ita, Deum veracem esse demonstraret, & re atque effectu ipso comprobaret, ratasque ostenderet divinas promissiones, majoribus illorum factas, de Messia & felicitate insigni ipsis nominatim danda, quibus Deus obstringebatur ad Christum iis mittendum, & sic fidem suam comprobandam.

vers. 9. Sed alia fuit Ethnicorum ratio, quibus Deus nullo se promisso obstrinxerat. Itaque non ex debito quodam, sed ex mera *Dei* misericordia ac benignitate factum est, ut Christus eos ad eandem cum Judæis felicitatem vocaret: adeo ut gentes pro tanta *Dei* misericordia insigniter laudare *Deum* debeant. Qua de re testantur prophetica scripta, in quibus prædictiones quædam hujus rei extant. Nam inter alia ita scriptum legimus: propterea, quod me nimirum liberasti, nomen tuum, ô Deus, aperte celebrabo inter gentes [vel, una cum gentibus] una nempe mecum gloriam tibi reddentes, & ad gloriam nominis tui Psalmos canam. Quæ verba a Davide olim prolata, ad Christum, ejus antitypum, eatenus referuntur, quatenus is servorum suorum linguis ac vocibus id præstitit, utpote qui Christi in terris vices aliqua ratione obeunt, & personam ejus sustinent.

vers. 10. *De*in alio in loco iterum ita Psaltes ait: lætamini, ô gentes extraneæ, una cum populo divino, id est Judaico, quem Deus peculiariter sibi delegit. Lætari simul jubet utrosque ob communem felicitatem sibi a Deo concessam.

vers. 11. Et rursus, alio loco: laudate Dominum omnes, quotquot terram incolitis, gentes, & celebrate nomen ejus omnes orbis nationes. Nempe ob causam jam commemoratam.

vers. 12. Accedit & Esaias, qui ita inter alia ait: Ex eo, qui ex stirpe ac progenie Jesse, qui pater fuit Davidis, atque adeo ex familia Davidica, est oriturus & surrecturus, ad imperandum gentibus ac populis omnibus: in eo, inquam, gentes etiam extraneæ spem ac fiduciam suam collocabunt; spem, inquam, non vacuam atque irritam (quid enim de hac prophetam attinuisset tot ante seculis vaticinari:) sed minime fallacem.

vers. 13. Cum ergo vos quoque, Romani, qui ex gentibus extraneis facti estis Christiani, in Christo spem collocare merito & possitis, & debeatis, atque inde etiam gaudium percipere, opto vobis, ut Deus ille summus, qui spei hujus autor est, animos vestros compleat gaudio maximo, eosque penitus reddat pacatos atque tranquillos, per fidem doctrinæ Christi firmiter adhibitam, ita ut abundetis spe supremæ felicitatis. Id autem totum efficiat virtute sui spiritus, quem vobis largiter impertiatur, eaque ratione fidem ac spem vestram firmet atque augeat.

vers. 14. Has autem literas, charissimi fratres, non ideo ad vos scripsi, quemadmodum suspicari quispiam posset, quasi de vestra vel pietate, vel rerum divinarum scientia dubitarem; aut ita rudes vos esse crederem, ut omnino institutione mea indigeatis. Haudquaquam ita se res habet: sed potius ita de vobis una cum aliis sum persuasus, [vel: Etiamsi autem de vobis una cum aliis persuasus sim charissimi fratres,] vos tam singulari præditos esse bonitate, atque in alios propensione, & plena quadam rerum ad religionem ac pietatem pertinentium cognitione instructos, ut non modo tantum, quantum vobis ipsis privatim sufficiat, habeatis cognitionis, sed quemadmodum ob bonitatem valetis, ita etiam ob scientiam possitis alii alios admonere ac instituere.

vers. 15. Scripsi nihilominus ad vos, charissimi fratres, & quidem audacius aliqua ex parte; [vel, Nihilominus tamen ad vos, fratres charissimi, scripsi, & aliquanto quidem audacius,] ut, etiamsi nihil vos novi docerem, tamen vos rerum, quas jam didicissetis, commonefacerem, easque melius vobis inculcarem: quod facere ut jure potui, ita etiam debui, propter munus mihi ex singulari Dei benignitate concessum a Deo:

vers. 16. Quod quidem est ejusmodi, ut sim minister Jesu Christi apud gentes extraneas, euangelium ita inter illas prædicans, ut sacerdotio quodam ea in parte fungar, idque agam unice, ut gentes illas extraneas mea prædicatione ad Christum conversas, Deo offeram, tanquam victimam gratam: non quidem contactu loci sancti, aut certis quibusdam ritibus consecratam, ut legales victimæ; sed consecratam sancto spiritu, quo per meum ministerium donantur.

vers. 17. Ex quo apparet, me in rebus sacris atque ad Deum religionemque pertinentibus habere de quo glorier; & cur eam mihi sumam etiam, apud vos, fiduciam: habere autem non meo merito, nec labore aut viribus meis partam, verum per Jesum Christum, qui munus illud & quæcunque ad illud recte administrandum pertinent, suppeditavit & adhuc suppeditat.

vers. 18. Etenim omnia per me præstitit Christus, quæcunque ad gentes in obsequium ejus adducendas spectabant, ita ut nihil ausim possimve dicere quod is per me non fecerit, quod quidem in eum finem spectaret. Id autem partim in sermonibus meis cernere licuit, quos ipse veluti ori meo inseruit ad gentes erudiendas, & convincendas idoneos: [vel: Non vana sunt hæc, quæ dico, nec a me, ut me apud vos tantum jactem, conficta. Neque enim in animum inducere possem, ut quicquam dicerem Christum per me fecisse, quod tamen non fecisset, ad gentes sanctissimæ disciplinæ suæ subjiciendas, ut sane fecit; partim sermonem, ad eos erudiendos & convincendos idoneum, ori meo inserendo;]

vers. 19. Partim in factis, dum potentia stupendaque opera & miracula, ad doctrinam meam confirmandam per me edidit, vi divini spiritus, quem mihi largiter est impertitus. [vel sic: Partim operibus ad eam confirmandum per me edendis; quatenus potentiam subministravit patrandi miracula, & quævis stupenda opera, quæ quidem præstita sunt virtute divini spiritus quem mihi largiter dedit.]

Unde factum est, ut ab urbe Hierosolymitam, & circumjacentibus regionibus usque ad Illyricum progressus sim in euangelio ipsius prædicando, & eousque

cur-

cursum prædicationis ipsius perduxerim atque absolverim. [vel: Omnia loca euangelii prædicatione compleverim, & ut in iis notitia ejus extet, effecerim:]

vers. 20. Idque ita, ut studiose quærerem ea loca, in quibus euangelium prædicarem, ubi nondum quicquam de Christo esset auditum, ne doctrinam meam superstruerem fundamento, quod alius jam ante me collocasset: [vel, fundamento Christianæ religionis, quod alius ante me ibidem collocasset.]

vers. 21. Sed potius ut id fieret, quod in scripturis propheticis legimus, nempe fore, ut ii cognoscant Christum ejusque salutarem doctrinam, quibus antea de eo nihil fuerat annunciatum; & illi religionis ipsius mysteria intelligant, qui de ipso antea nihil audiverant.

vers. 22. Et hæc fuit causa, cur, licet ad vos ire cogitaverim sæpius, hactenus tamen fuerim impeditus, quo minus hoc animi consilium exequerer.

vers. 23. Nunc vero cum in his regionibus nullum amplius habeam locum, in quo euangelium non prædicaverim, & fundamenta ejus doctrinæ non jecerim; contra autem jam a multis annis ad vos venire desiderem:

vers. 24. Proficiscar ad vos, cum in Hispaniam sum iturus: Spero enim me vos in transitu visurum, meque a vobis ipsis eo deductum iri, ubi prius vestro conspectu ac consuetudine desiderium meum aliqua ex parte (nam penitus qui possim tantum meum desiderium, tam brevi præsertim temporis spatio, explere?) satiavero.

vers. 25. Cur vero nunc statim non eam, illud in causa est, quod iter mihi sit Hierosolymam, ut inserviam, & opera mea prosim sanctis, seu Christianis, ibi viventibus.

vers. 26. Visum enim ita est Macedonibus & Achaicis fratribus conferre aliquid liberali manu in pauperes Christianos Hierosolymis degentes.

vers. 27. Visum est, inquam, ita fratribus illis, & jure quidem; cum illis plurimum debeant, & magno nomine sint obstricti. Nam si bonis spiritualibus, Judaicæ genti primo ac proprie destinatis, participarunt gentes, id est Christianæ religionis cognitione, & felicitate, quam ea adfert, ditatæ sunt, (ut sane sunt ditati fratres illi, quos dixi) vicissim hi Iudæis debent rebus ad carnalem, seu temporariam hanc vitam pertinentibus, inservire, & in eorum usus necessarios libenter eas erogare.

vers. 28. Huic eleemosynæ deferendæ ego nunc operam meam impendo, & iter in eum finem Hierosolymam suscipio, quod negotium ubi perfecero, & fructum hunc, quem ex gentibus percipiunt Iudæi, tanquam ex fertilibus agris, in quos sementem sparserunt, fideliter, & quasi annulo obsignatum apud eos deposuero, per vos vestramque urbem in Hispaniam iter sum ingressurus.

vers. 29. Confido autem meum illum adventum vobis admodum utilem fore ac jucundum. Novi enim quod ubi ad vos pervenero mecum allaturus sim insignem bonorum divinorum copiam, quæ doctrinæ Christi prædicatio secum afferre solet. [vel: Novi enim quod ubi ad vos pervenero ita apud vos euangelium Iesu Christi sim annunciaturus, ut inde plena quędam cælestium ac spiritualium donorum copia ad vos redundet.]

vers. 30. Quia vero in hoc ipso itinere, quod nunc ingredior, non exigua mihi impendent pericula, verendumque mihi est ne quid præter votum mihi accidat, ideo vos, charissimi fratres, rogo atque obtestor, per Dominum nostrum Iesum Christum & per spiritualem illam charitatem, quam nobis mutuo debemus, ut magno fervore, ac summa animi contentione pro me apud Deum in precibus vestris interpelletis, & mihi, qui eodem studio Deo supplico, hac in parte auxilium feratis:

vers. 31. Primum quidem, ut ipsius benignitate defendar ac liberer ab illis, qui in Judæa sunt, hominibus infidelibus, atque a Christiana religione alienis, qui mihi sunt infensissimi, ac procul dubio periculum atque adeo interitum mihi machinabuntur. Deinde ut hæc mea opera atque officium, quod in eleemosyna deferenda Christianis Hierosolymitanis præsto, iis sit grata atque accepta: neque (ut non sine causa subvereri cogor) propter meam personam, quæ ob falsos de me rumores sinistramque opinionem de me conceptam, non paucis fortasse suspecta atque ingrata est, minoris fiat.

vers. 32. Quod utrumque, & mihi, & vobis, ideo optandum est, ut lætus ad vos, Deo ita volente, & itineri meo successum largiente, veniam, & una vobiscum recreer, vobis de me, me de vobis gaudente.

vers. 33. Interea opto, ut Deus ille, qui omnis felicitatis autor est, vobis omnibus favore ac divite sua benignitate adsit, & auxilium in omnibus præstet. Ita vobis ex animo precor.

CAP. XVI.

vers. 1. CUm vero ad vos nunc proficiscatur Phœbe, nostra ob communem religionem soror, quæ Ecclesiæ Christi Cenchreensi ministrat, ægrotos nempe curando, atq; exules Christianos hospitio excipiendo, eam vobis commendo:

vers. 2. Vosque hortor, ut eandem propterea, quod Domino Jesu Christo sit addicta, ita excipiatis, [vel, ut eam ita excipiatis, prout religio Christiana jubet,] seu, quemadmodum decet homines sanctos, Deo per Christum consecratos, eique auxilio sitis in omnibus negotiis, in quibus opera vestra indiguerit. Et digna sane est, cui hoc a vobis præstetur officium: quandoquidem ipsa quoque multos Christianorum patrocinio suo defendit, hospitioque excepit, atque adeo me ipsum quoque.

vers. 3. Salutate porro Priscillam & Aquilam, ejus maritum, qui aliquando una mecum labores in religione Iesu Christi promovenda susceperunt atque exantlarunt;

vers. 4. Quique tanto me sunt prosecuti amore, ut vitæ meæ servandæ causa, suam ipsorum vitam indiscrimen summum adducerent, & pro mea suam propemodum cervicem supponerent, non renuentes morte sua vitam meam redimere. Pro quo beneficio non ego tantum illis gratias habeo atque ago; verum etiam universæ Christi Ecclesiæ ex gentibus extraneis collectæ: utpote quæ hac ratione sese magno affectos beneficio sentiunt, cum sciant, quantum in sui doctoris atque apostoli vita sibi sit positum.

vers. 5. Simul autem salutate etiam Ecclesiolam, quæ in domo eorum versatur. [vel quę ex domesticis eorum est collecta.] Salutate præterea Epænetum, mihi charissimum, qui primus inter universos Achæos ad Christum accessit, messis illius spiritualis, quæ ibi collecta est, primus veluti manipulus.

vers. 6. Salutate Mariam, quæ multa nobis præstitit beneficia [vel officia,] & non parum nostra causa laboravit.

vers. 7. Salutate Andronicum & Juniam, consanguineos meos, &, quam conjunctionem majoris adhuc æstimo, vinculorum meorum, ac captivitatis, quam Christi causa aliquando sustinui, socios: quorum nomen apud ipsos apostolos Christi est valde celebre ac illustre. Ad quorum laudem etiam illud pertinet, quod ante me in Christum crediderint, ejusque religionem fuerint amplexi.

vers. 8. Salutate Ampliam, qui ob Domini nomen ac religionem mihi charissimus est.

vers. 9. Salutate Urbanum, qui una mecum in religione Christiana promovenda laboravit, & Stachyn mihi percharum.

vers. 10. Salutate Apellem, qui christianismi sui aperta dedit documenta, ita ut probata perspectaque sit illius in Christum fides. Salutate eos, qui ex Aristobuli familia Christi nomen profitentur.

vers. 11. Salutate Herodianum, consanguineum meum. Salutate eos qui ex Narcissi familia Christo sunt addicti.

vers. 12. Salutate Tryphænam & Tryphosam, quæ in rebus ad Dominum Jesum ejusque religionem pertinentibus non parum laboris atque operæ posuerunt. Salutate Persidem mihi percharam, quæ itidem multum laboris in rebus ad Christianam religionem pertinentibus exhausit.

vers. 13. Salutate Rufum, electum ac singularem Christianum, & una matrem ipsius: quid dico, ipsius? imo & meam, tanta extant ejus in me beneficia, ac charitatis maternæ documenta.

vers. 14. Salutate Asyncritum, Phlegontem, Hermam, Patrobam, Hermen, & eos fratres ac Christianos, qui cum illis vivunt.

vers. 15. Salutate Philologum & Juliam; Nerea item & sororem ipsius, & Olympam, & omnes Christianos, qui cum ipsis vivunt.

vers. 16. Denique vos quoque omnes alii alios salutate, & non profano, sed sancto osculo amorem vestrum alii aliis testamini. Salutant etiam vos Ecclesiæ Christi, quibus de mea ad vos scriptione aliquid constat.

vers. 17. Hoc autem loco, antequam epistolam meam claudam, non possum facere, quin vos moneam atque adhorter, fratres charissimi, ut, quemadmodum inter vos, quos hactenus longo ordine recensui, summam cupio esse animorum ac vitæ conjunctionem: ita contra etiam diligenter, veluti è specula, observetis eos, qui factiones excitant inter fratres, & tum hoc ipso, tum aliis modis peccant, & tum fidelibus tum infidelibus offendiculo sunt, atque ad pietatem impedimento. Id quod haud convenit doctrinæ illi, quam vos a divinis viris didicistis. Non solum autem illos observare debetis, sed etiam ubi eos deprehenderitis, illorum commercium fugere ac declinare.

vers. 18. Etsi enim hujusmodi homines, magnum præ se ferre solent studium ac fervorem in religione Christi promovenda, & se pro servis ipsius venditare: nequaquam tamen illi id agunt, ut Domino nostro Jesu Christo serviant, & religionem ac gloriam ipsius propagent: sed de suo tantum ventre sunt soliciti, & lucrum tantum captant, ut voluptatibus dein corporis indulgere queant. Eorum autem artes maxime in lingua & sermone consistunt: cujus proinde diligentissima vobis est habenda ratio: quandoquidem illi per blandiloquentiam & assentationem capere ac circumvenire solent homines cæteroquin minime malos & improbos, in vitium tamen flecti faciles atque incautos.

vers. 19. Hæc vero propterea potissimum moneo, quia passim ad omnes emanavit fama, de singulari animi vestri promtitudine, & ad obsequendum iis, qui de religione quippiam doceant, ac præcipiant, facilitate. Quam tantum abest ut reprehendam, ut de ea vehementer gaudeam, [vel: quia prope nemo est, qui non audiverit, quam promte religionem Christianam recepitis, eique vos addixeritis: id quod tantum abest ut reprehendam, ut etiam vehementer ea re gaudeam.] Idque vestri ipsorum habita ratione. Interea tamen cupio, ut huic animi promptitudini addatis prudentiam: sed prudentiam tamen ejusmodi, quę id sibi habeat unice propositum, ut id, quod bonum est & honestum, & noritis, & teneatis, ac reipsa præstetis. Cæteroquin simplices esse debetis; simplices, inquam, ratione malarum artium, ad quas ingenio vestro haudquaquam abuti debetis, sed ita vos gerere, ac si male agere plane ignoraretis.

vers. 20. Hæc si feceritis, non est quod Satanæ, per servos suos vos subvertere conantis, vim aut astutiam ullo modo metuatis. Deus enim ille, a quo omnis vera manat felicitas, atque ea inprimis, ad quam vos vocavit, satanam in servis suis, hominibus vel vafris, vel etiam potentibus vos oppugnantem, ita vobis subjiciet, ut eum pedibus vestris conculcetis, & omnes illius artes, omnemque potentiam irritam vanamque reddatis: idque faciet celeriter. Quam ad rem vobis favorem precor Domini nostri Jesu Christi, is vobis adsit propitius, ac vobis opem & auxilium ferat, Amen.

vers. 21. Salutant vos Timotheus, laborum meorum, quos in Christiana religione propaganda suscipio, socius fidelissimus, & Lucius, & Jason, & Sosipater, consanguinei mei.

vers. 22. (Ego quoque Tertius, qui hanc epistolam ex ore Pauli excepi, ac manu mea transscripsi, vos tanquam Christianos Christianus saluto, & quæ religio sanctissima optare aliis jubet, vobis precor.)

vers. 23. Salutat vos Cajus, meus, nempe Pauli, hospes; nec meus tantum, sed qui universæ Ecclesiæ veluti hospitium præbet. Salutat etiam vos Erastus, oeconomus seu quęstor urbis hujus Corinthiacę, & Quartus, noster ob communem religionem frater.

vers. 24. Denuo vobis precor, ut Dominus noster Jesus Christus vobis omnibus faveat, & propitius adsit. Amen. In hac autem epistola mea exposui vobis summam quandam prædicationis meæ, quam apud vos ratam firmamque cupio.

vers. 25. Deus autem est, qui, ut vult, ita etiam potest vos confirmare in iis, quæ ego prædico, ac de Jesu Christo annuncio ac promulgo. Quæ quidem doctrina mea nihil est aliud, quam revelatio rei secretissimæ, de omnium hominum salute a Deo decretæ, ab ipso mundi initio, per tot secula occultatæ ac silentio involutæ;

vers. 26. Sed quæ nunc patefacta est, non aliis tantum modis; sed etiam per ipsa prophetarum scripta, quæ de ea re testantur; estque ex mandato Dei, qui ab omni æternitate extitit, & a tot retro seculis decretum istud fecit, omnibus gentibus extraneis promulgata, eum in finem, ut omnes doctrinæ de fide sese addicant, & eidem pareant.

vers. 27. Huic Deo, qui solus a seipso omnem possidet sapientiam, & a quo quicquid in nobis est scientiæ ac cognitionis rerum tam sublimium pervenit, per Jesum Christum, ex pręscripto sanctissimę ejus religionis reddatur gloria, & sacratissimum ejus nomen in omnem æternitatem laudibus celebretur. Amen.

JOANNIS CRELLII FRANCI

COMMENTARIUS

In priorem

PAULI

Ad

CORINTHIOS

EPISTOLAM.

COMMENTARIUS
In priorem Pauli
AD
CORINTHIOS EPISTOLAM.

PRIORIS AD CORINTHIOS EPISTOLÆ
ARGUMENTUM.

HÆc Epistola fere tota in reprehendendis Corinthorum tum vitiis tum erroribus versatur: pauca sunt quæ per simplicem docendi modum ab Apostolo fuerint tradita. Primo reprehendit Corinthios eo nomine, quod schismata inter illos essent; quatenus non omnes solius Christi, sed alii hujus, alii alterius doctoris discipulos sese profiterentur. Cujus rei occasione prolixe de eo agit, cur tam humili orationis genere inter illos usus fuerit, & cur nulla profunda Christianæ religionis mysteria illis tradiderit. Apparet enim his potissimum de causis elevatam fuisse a quibusdam Apostoli autoritatem: unde porro fiebat, ut multi alterius se discipulos profiteri mallent, quam Pauli; quippe cum illis Paulus propter simplicitatem quandam sorderet. Tractat hoc argumentum primis quatuor capitibus. Secundo redarguit eos, quod incestuosum quendam hominem inter se tolerarent. Cujus itidem rei occasione alterius cujusdam Epistolæ suæ verba explicat, quam de vitanda malorum consuetudine ad eos scripserat; quod facit capite quinto. Tertio perstringit eos, qui coram judicibus infidelibus causas suas ac controversias disceptarent. Quarto, quod sub prætextu Christianæ cujusdam libertatis, a scortatione non abstinerent: quorum utrumque sexto capite peragitur. Quinto loco differit Apostolus eorum rogatu de cœlibatu & conjugio; quod septimo capite continetur. Sexto agit in sequentibus tribus capitibus de rerum liberarum usu, reprehendens Corinthios, quod libertatem suam ex communis ædificationis usu non moderarentur. Septimo taxat id, quod mulieres eorum contra decorum capita non velarent in cœtibus publicis. Octavo quod cœnæ dominicæ ritum non ex illius dignitate celebrarent. Quorum utrumque undecimo capite absolvit. Nono agit de donorum spiritualium usu: ubi etiam varias reprehensiones admiscet. Quæ tractatio duodecimo, decimo tertio & decimo quarto capitibus terminatur. Decimo agit de resurrectione, quam nonnulli in dubium vocare non verebantur, capite decimo quinto. Undecimo agit de publica collecta in pauperum usus, ac de quibusdam aliis rebus magis privatis, tandemque Epistolam concludit: quod fit capite ultimo.

Epistolæ hujus, ut aliarum omnium, tres sunt partes, exordium, principalis tractatio, ac Epilogus. De tempore, quo scripta sit, agemus capite ultimo.

CAP. I.

ARGUMENTUM.

Hujus capitis tres sunt partes. In prima continetur exordium usque ad vers. 10. In altera agitur de Corinthiorum dissidiis ac velut factionibus, dum unus istius, alter alterius magistri nomen profiteretur: quæ durat usque ad versus decimi septimi medium. In tertia incipit agere de eo, cur inter Corinthios humili orationis genere fuerit usus.

Vers. 1. Vocatus *Apostolus*. Non qui se in apostolatum ingessit, sed qui a Christo ipso vocatus est.

Per voluntatem Dei. Expresse hoc addit, ut doctrinam suam, quæ videbatur divinæ legi contraria vindicet, corroboret, & autoritatem illi conciliet. Gentes enim jugo legis solvebat, quo ipso legis illa disciplina jam pessum ibat. Nec enim par erat Judæos deteriori conditione esse quam gentiles. Videtur etiam hoc tacite voluisse innuere, quod jam olim ad hoc munus a Deo fuerit destinatus: quemadmodum in Epistola ad Galatas ait, se a Deo separatum fuisse ab utero matris.

Et Sosthenes. Apparet hunc apud Corinthios in magna fuisse autoritate, & eum ideo sibi adjungit Paulus. Quod etiam colligi potest ex eo, quod de eo narratur cap. XVIII. Act. vers. 17.

Ὁ ἀδελφὸς. Articulus in isto loco nullam aliam vim habet, quam ut fratrem, qui notus sit, designet.

vers. 2. *Ecclesiæ Dei.* Vox Dei hanc ecclesiam seu congregationem ab aliis congregationibus civilibus & profanis sejungit. & significat congregationem Deo dicatam, & ad Deum plene pertinentem.

Sanctificatis in Christo Jesu. Sanctificatis id est segregatis a reliquis hominibus. *In Christo Jesu.* Id est per Christum Jesum, quatenus nimirum eam religionem ac doctrinam, quam ille tradidit, amplexi ac professi estis. Quibus verbis ostenditur, quo pacto illi Dei ecclesia evaserint.

Vocatis sanctis. Id est vocatis, a Deo nimirum & Christo, ut essetis sancti, seu a profano hominum vulgo separati: quemadmodum ℣. 1 vocatus apostolus: [Vel etiam vocatis ejusmodi, qui sunt sancti.] Itaque priori modo significantur tales sancti qui sunt vocati, qui non sua sponte, non privato ausu ac autoritate se segregarunt a reliquis, sed divino consilio ac voluntate; posteriori vero tales vocati, qui sunt sancti. Prior sensus est verior, posterior autem scitu utilior.

Cum omnibus. Quo pacto hæc verba cum superioribus cohæreant, ac quomodo etiam restringenda sint, ex altera ad Corinthios Epistola manifestum est cap. 1. 1.

Invocantibus nomen Domini nostri Jesu Christi. Id est, colentibus Dominum nostrum Jesum Christum. Invocatio enim nominis divini pro cultu divino ponitur, cujus est pars.

In omni loco, nempe vobis vicino, ad vos aliquo modo pertinente, id est in Achaja, ut ex citato loco manifestum est.

Ipsorum & nostri, αὐτῶν τε καὶ ἡμῶν. Pronomina hæc non nisi inepte ad locum referri possunt: ad Dominum autem apte referuntur. Declarat enim apostolus, quam late accipiat pronomen *nostri* priori loco, nempe ut non tantum complectatur se ac Sosthenem, sed quosvis Christianos, quorum communis Dominus sit Christus: quare etiam non injuria omnes nomen illius invocant. Itaque pronomen *nostri* primo loco latius, pronomen vero *nostri* secundo loco angustius accipitur: illud omnes Christianos; hoc solum Paulum ac Sosthenem complectitur.

Vers. 3. *Gratia vobis.* &c. Hic versus alibi jam a nobis est explicatus.

℣. 4. *Gratias ago Deo meo.* Absoluta salutatione ad gratias Deo agendas se convertit pro collatis in Corinthios spiritualibus beneficiis; quo facto & Deo debitas laudes tribuit, & erga Corinthios amorem ac benevolentiam suam testatur, quo vicissim eorum benevolentiam ac studium sibi excitet.

Deo meo. Pronomen hoc nomini Dei adjectum peculiarem quandam relationem denotat: quæ duplex est, tum qua Deus refertur ad eum, cujus dicitur esse Deus; tum qua is, cujus Deus esse dicitur, refertur ad Deum. Illa significatur Dei favor & gratia, qua aliquem prosequitur; hac cultus & obedientia, quæ ab aliquo Deo defertur.

Semper. Id est, assidue, non quod preces istas aliis etiam actionibus, imo & precibus non interpungat; sed quod eam, quam par est, diligentiam in iis adhibeat, id est, frequenter & constanter id faciat.

Super gratia Dei. Explicat quomodo pro iis gratias agat, nempe pro gratia Dei, quæ illis contigerit. Gratia per metonymiam causæ ponitur pro effectis gratiæ. Non enim ista gratia, quæ in Deo residet, illis fuit data; sed tantum ejus effecta, quæ sunt spiritualia dona.

In Christo Jesu. Id est, per Christum Jesum, per quem Deus dona sua in homines confert.

Vers. 5. *Quia in omnibus ditati estis in ipso.* Gratiam istam divinam explicat. In omni, scilicet dono. Omni dono cumulati estis, nullum vobis donum denegavit Deus.

In omni sermone & omni cognitione. Videtur velle explicare prius illud *in omni*, quasi diceret in omni, inquam, sermone &c. Per *sermonem* videtur intelligere donum linguarum; per *cognitionem* donum Prophetiæ. Videtur hoc pugnare cum eo, quod capite tertio de Corinthiis scribit apostolus, se non potuisse illis loqui tanquam spiritualibus, sed tanquam carnalibus, tanquam infantibus in Christo, imo ne nunc quidem posse eos solidum cibum concoquere. Quomodo enim in omni cognitione ditati erant, si tales erant? Responderi potest, apostolum tantum loqui de ipsis divinis donis, quæ non in ipso effectu & operatione, sed in operandi facultate ac aptitudine consistunt, quam sæpe homines sua culpa & vitio impedire possunt. *Itaque sermo & cognitio* per metonymiam pro facultate variis loquendi linguis & res cognoscendi sumi debet. Vel etiam dici potest, apostolum, cum de donis divinis loquitur, non in commune de Corinthiis loqui, sed tantum eorum respectu, qui in ecclesia donis istis ditati fuerant, sic ut in illis tota ecclesia quodammodo ditata fuerit; cum vero loquitur de eorum ruditate & infantia, in commune de illis loqui.

Vers. 6. *Quemadmodum testimonium Christi confirmatum est in vobis.* Sic, vel ita ditati estis, *quemadmodum, vel prout.* Causam & occasionem istius rei, quod divinis donis expleti fuerint, indicat apostolus: quæ est, quod inter illos Christi testimonium fuerit confirmatum. Confirmabatur autem nulla ratione magis, quam cælestium donorum collatione. Particulæ istæ similitudinis, *quemadmodum*, *sicut*, *prout* &c. aliquando non tam similitudinem aut

compa-

comparationem notant, quam simpliciter unius rei ex altera consecutionem. Ut verbi causa: si quis dicat: Christiani sunt omnis generis virtutibus ornati, quemadmodum Christiana religio requirit, & alia similia.

Testimonium Christi dupliciter accipi potest: vel ut vox *Christi* significet testimonii istius causam efficientem, id est eum, a quo testimonium hoc profectum est; vel ut significet testimonii objectum, id est testimonium de Christo, seu illius doctrina. Uterque sensus convenit. Priorem etiam juvat, quod capite sequenti, vers. 1 dicat apostolus, se Corinthiis annunciasse testimonium Dei. Testimonium autem Dei illud potius dici videtur, quod ab ipso Deo profectum sit, quam quod de Deo sit. Quare etiam testimonium Christi eodem sensu dicitur. *Testimonium* autem non pro sola testatione seu asseveratione sumitur; sed pro eo, quod Deus vel Christus testatus est. Istud autem nihil aliud est quam euangelium.

Confirmatum est, miraculis scilicet divinis, & inprimis spiritus sancti distributione, in qua divina dona continentur. Apparet, quanta sit euangelii firmitas, quæ non solum tanto testimonio nititur; sed etiam tanta habet argumenta ac documenta.

In vobis, id est inter vos.

Vers. 7. *Adeo ut* &c. Licet superior versiculus in parenthesi legendus esse videatur, nihilominus hic potius cum illo, quam cum remotiore conjungi potest. Ita enim apostolus parentheses solet innectere, ut sequentia non minus cum illis, quam cum superioribus cohæreant. Explicat autem hoc versiculo, quo pacto & Corinthii in omni sermone ac cognitione ditati fuerint, & testimonium Christi inter illos confirmatum fuerit; ita nimirum, ut nullo spirituali dono destituti fuerint.

Expectantes. Hoc addit apostolus, ut quanta sit eorum felicitas, quamque merito pro illis Deo gratias agat, tanto magis appareat; quippe quod eorum felicitas non stet intra ista divina dona, sed tendat ulterius, utpote quæ in revelatione Domini nostri Jesu Christi demum complenda sit, & ad cumulum perducenda.

Expectare revelationem Domini Jesu Christi, est expectare vitam ac gloriam cælestem & sempiternam. Id est, illius certissimam spem habere: qua in re certe maxima est in terris felicitas. Hanc vero dum expectas, interim divinis donis frueris, quæ Deus per Spiritum Sanctum veluti arrhabonem apud te deposuit.

vers. 8. *Qui & confirmabit vos.* Pronomen relativum *qui* videtur potius ad ipsum Deum versu 4 nominatum (nam sequentia ex occasione tantum adjecta fuerunt) quam ad Jesum Christum proxime nominatum referendum, quemadmodum etiam versiculus sequens indicat, in quo causa istius, quod hoc versiculo dicitur, redditur. At in illo de ipso Deo loquitur apostolus. Sed sive ad Deum superius, sive ad Christum proxime nominatum pronomen hoc referamus, alterutrius rei exemplum habemus. Nam si ad Deum referimus, videmus, Pronomina relativa non semper ad proxime nominatum subjectum referenda esse; si ad Jesum Christum, videmus antecedens repeti, & poni pro Relativo, Hebræorum more. Addit autem hoc apostolus, ut Corinthios soletur, & animos illis addat, fore, ne sua spe & expectatione frustrentur. Poterant enim cogitare, fieri facile posse, ut in fide & expectatione Christi labascant, & sic tanto bono excidant: quocirca promittit illis divinum auxilium; dummodo illi quoque sibi non desint.

Confirmabit vos, nempe in fide, spe & expectatione Jesu Christi.

Ad finem id est, tam diu, quam diu vestram fidem & officium durare necesse est.

Inculpatos. Id est ut sitis inculpati.

In die Domini nostri Jesu Christi. Hæc verba conjungi debent cum nomine inculpati: quasi dicat ut sitis *inculpati*, non in humano aliquo die, hoc est, in judicio hominum; sed in die Jesu Christi, coram illo judice viventium & mortuorum.

Vers. 9. *Fidelis Deus.* Causam affert, cur illud speret & polliceatur apostolus: quia Deus sit fidelis, id est, qui facturus sit id quod suarum est partium, quodque se facturum recepit.

Per quem vocati estis in communionem filii ipsius Jesu Christi Domini nostri. Quasi dicat, utpote per quem vocati estis &c. Hæc est causa cur vos nunquam deserturus, nec vobis opem suam denegaturus sit, quia ipse vos vocavit in communionem filii sui, ipse vobis amicitiam suam & gratiam obtulit.

In communionem filii sui. Per istam communionem intelligitur vel communio eorum bonorum ac felicitatis, quam adeptus est filius Dei, Jesus Christus Dominus noster, ut scilicet cohæredes filii Dei Domini nostri efficiamur, & ideo voces *Filii Dei & Domini nostri* emphasin magnam habent; vel etiam simpliciter societas, amicitia & conjunctio cum filio Dei, quo sensu Johannes eadem communionis voce utitur 1. Joh. 1. 3, 6, 7.

vers. 10. *Obsecro autem vos, Fratres.* Hic jam orditur principalem tractationem, & primum caput de dissidiis.

Per nomen Domini nostri Jesu Christi. Id est autoritate Domini nostri Jesu Christi, cujus sum legatus, cujus sensum & voluntatem optime calleo.

Ut idem dicatis omnes: nempe quoties integrum est vobis idem dicere, quoties nulla necessitas vos cogit, ut alii ab aliis dissentiatis, & diversa profiteamini.

Et non sint in vobis schismata, nempe dum unus hujus, alter alterius magistri discipulum se facit. Hac enim ratione in factiones scinditur Ecclesia, quæ inter se æmulatione quadam certant, dum quisque suum magistrum supra cæteros, suamque factionem supra reliquas eo nomine extollit.

Sitis autem coagmentati, in eadem mente, & in eadem sententia. Κατηρτισμένοι. Aliquando hæc vox significat perficere, & rem suis partibus veluti complere; aliquando partes inter se apte connectere & compingere: hoc loco posterior significatio magis convenit. Connexio enim & compactio schismatibus rectius opponitur.

In eadem mente, &c. Id est per eandem mentem & sententiam. Dum enim omnes idem sentiunt, schismata locum non habent. Idem autem sentire eos vult, quoties, ut diximus, nulla est justa ab aliis dissentiendi causa, qua data modeste ab aliis dissentire licet, & animo semper pacis studioso.

Vers. 11. *Significatum enim.* Causam & justam rationem admonitionis refert.

Vers. 12. *Dico autem hoc.* Speciatim hæc eorum dissidia & contentiones exponit. Generalem

enim culpam poterant non cognoscere.

Quod quisque vestrum dicat. Non quod quisque dicat hæc omnia; sed quod quisque dicat aliquid ex istis.

Ego quidem sum Pauli, scilicet discipulus. Primo loco se nominat, non superbiæ, sed modestiæ causa. Ascendit enim non descendit. Idem fecit cap. III. 22. *Ego Christi:* Eos procul dubio intelligit, qui se ex ipsius Christi ore religionem didicisse gloriabantur. Hæc eorum studia tribus redarguit argumentis apostolus, subjungens:

℣. 13. *Divisus est Christus?* Unum argumentum. Nam aut plures sunt Christi; aut unus in plures divisus. Qui enim plures in religione Christiana duces agnoscit quam unum Christum, ille unum Christum in plures dividit.

Num Paulus crucifixus est pro vobis? Se solum nominat, ne aliis invidere videatur: sed idem argumentum & alios petit. Sumitur autem hic *crucifigi pro aliquo κατ' ἐξοχὴν*, tali sensu, qui nulli alii competit quam Christo. Hic vero est, quod sua morte & jus nobis ad æternam salutem, & ipsam salutem peperit.

Aut in nomen Pauli baptizati estis? Tertium Argumentum. Ex hoc autem loco apparet, *baptizari in alicujus nomen* nihil aliud esse, quam alicui tanquam magistro, & in religione duci nomen suum per baptismum dare. Simul etiam videmus, (a) quis baptismi aquæ finis fuerit, nempe ut homines in nomen Christi initiarentur, seu illius nomini tanquam discipuli sese addicerent.

Vers. 14. *Gratias ago Deo.* Ostendit hic & sequentibus Paulus, non tantum Corinthios in nomen suum baptizatos reipsa non esse, sed nec suspicioni quidem istius rei ullum locum relictum esse; quandoquidem neminem inter eos, nisi paucissimos quosdam, baptizaverit: q. d. Bene res cecidit, quod neminem vestrum baptizarim. Cur vero?

Vers. 15. *Ne quis dicat, quod in nomen meum baptizavi.* Non finem sui facti hic notat apostolus, sed effectum seu eventum. Hinc autem apparet, Paulum non tantum ipsum non baptizasse, sed etiam neminem baptizandum curasse. Nam alioqui suspicionem hanc non tantum non effugisset, sed magis etiam forte incurrisset. Nam nec Christus ipse baptizavit, sed tantum ejus discipuli & sectatores Joh. 4. 2. Unde manifeste constat, (b) nequaquam fuisse apostolici muneris homines baptizare, aut etiam baptizandos curare. Quomodo enim officio suo non fuisset functus Paulus? Quid? quo pacto gratias Deo egisset, quod officio suo functus non fuisset?

℣. 16. *Baptizavi vero & Stephanæ domum.* Videtur Paulus hæc verba per correctionem adjecisse, cum prius dixisset, se neminem baptizasse nisi Crispum & Gajum. His enim verbis reliquos omnes excluserat. Nisi quis dicat, Paulum primo loco commemorare voluisse singulares tantum personas, hoc vero integras domos.

Vers. 17. *Non enim misit me Dominus baptizare.* His verbis reddit causam apostolus, cur de baptizandis hominibus inter Corinthios non fuerit solicitus: non quod vel jam baptizati fuissent, quemadmodum quispiam credere potuisset; vel quod in munere suo negligens fuisset, sed quod istud sui muneris non esset, sive per se, sive per alios baptizare. Nam, ut diximus, non tantum hic excludit baptismum per se, sed etiam per alios se curante ministratum. Hic autem locus docet verba illa Christi, (c) cum Matth. 28. 19 præcepit apostolis suis, ut discipulos facerent omnes gentes, baptizantes eos in nomine patris, & filii, & Spiritus Sancti, de aquæ baptismo, qua aquæ baptismus est, seu proprie sumto accipienda non esse. Nam quomodo alioquin dicere posset Paulus, gentium inprimis apostolus, se a Christo ad ministrandum aquæ baptismum missum non esse? quomodo baptismo prædicationem euangelii opponere potuisset, si cum prædicatione tam arcte conjunctus esset? Itaque apparet, Christum baptismum ponere per metonymiam signi pro re signata, vel per synecdochen speciei pro genere, id est baptismum pro initiatione & addictione in alicujus nomen; cujus rei baptismus signum quoddam & tessera, vel etiam species quædam illis temporibus admodum usitata erat.

Non in sapientia sermonis. Hic incipit capitis pars tertia, in qua disserit de eo, cur artificioso & eleganti sermone in prædicatione euangelii non utatur, propter quam, ut apparet, causam contemptior erat. Unde fiebat, ut multi aliorum se discipulos appellare mallent quam Pauli. Qua de re non ideo tamen disserit Paulus, quod vellet cunctos sibi adhærere, vel potius addici; sed quod nollet se ista de causa a quoquam contemni.

Non in sapientia sermonis. Sapientia sermonis est sermo sapiens; id est comtus, ornatus, concinnus, qualis oratorum esse solet, qui verborum figuris ac pulchritudine auditorum animos demulcent: qualem elegantiam inprimis Græci desiderabant, & cui assueti erant. Hoc est quod infra cap. 2 dicit ℣. 1: *Veni non secundum excellentiam sermonis:* & ℣. 2: *Sermo meus & prædicatio mea non in persuasibilibus humanæ sapientiæ sermonibus.* Non loquitur apostolus de sapientia, quæ in rebus & sensu consistat; sed quæ consistit in eleganti verborum structura, in orationis artificio.

Ne evacuetur crux Christi. Id est, ne Christi crux vim & efficaciam suam amittat. Hæc est causa cur Dominus Jesus me ad euangelium prædicandum non miserit rhetorum præceptis & eleganter dicendi facultate instructum; cur voluerit orationem meam esse rudem, incomtam, salebrosam, nihil mundanæ elegantiæ in se habentem. Quæ autem sit ista crucis Christi vis statim explicat, subjungens:

Vers. 18. *Sermo enim ille crucis pereuntibus quidem stultitia est, iis vero qui servantur, vobis, potentia Dei est.* Ostendit, Christi crucem, & sermonem etiam de cruce (qui est annunciatio Christi crucifixi, qua in re continetur totius euangelii prædicatio, quod Christi cruci innititur) duplicem habere vim, prout sint homines qui eam excipiant. Alii sunt pereuntes; alii qui servantur. Illi sunt homines mundani, voluptatibus carnalibus & seculo huic dediti, ideoque euangelio refractarii: isti sunt homines ad pietatem euangelicam apti & idonei, ideoque euangelicæ doctrinæ obtemperantes. Vocantur autem illi *pereuntes*, hi *qui servantur* per metonymiam consequentis pro antecedente. In illis ergo sermo de cruce eam vim habet, ut *stultitia*, id est stultus illis videatur. Stultum putant amplecti religionem & doctrinam hominis tam contempti; tam abjecti, qui a suis etiam popularibus in crucem fuerit actus, & morte tam infami peremtus; hunc pro Rege ac cælesti Domino agnoscere ac venerari; illius causa cuncta contemnere. In istis vero eam vim habet, ut illis *Dei potentia* esse videatur, id est, summam in Christi cruce Dei potentiam agnoscant, ac proinde & sapientiam. Ubi enim Dei potentia agnoscitur, illic & sapientiam agnosci necesse est; & ideo eam Paulus infra vers. 24 potentiæ divinæ adjungit. Hinc autem appa-

ret in

(a) *Baptismi aquæ finis.* (b) *Baptizare apostolici muneris non fuit.* (c) *Locus Matth. 28. 19 quomodo intelligendus.*

tet in (a) prædicatione crucis Christi resurrectionem, imo & gloriam consecutam comprehendi. Nam alioquin in Christi cruce Dei potentia neutiquam appareret. Hanc vero utramque vim Christi crux & ejus prædicatio amitteret, si quis oratorum flosculis sermonem suum condiret, & comta aliqua oratione uteretur. Nam utramque, oratoris lenocinio fascinati, vim crucis Christi non dispicerent. Eloquentia enim & stultitiam, quæ in cruce Christi apparet, & Dei potentiam occultaret. Unde nec illos stultitia a Christo deterreret; nec hos Dei potentia, sed comta oratio, ad Christum pelliceret. Quocirca apostolus crucem Christi veluti nudam, nullis orationis pigmentis commendatam, rudi & indocto sermone cunctis proponebat spectandam.

Vobis. Per appositionem hoc adjungit apostolus. Unde apparet per σωζομένοις istos nullos alios esse intelligendos, quam qui evangelio assentiuntur: unde ex contrario per τοῖς ἀπολλυμένοις nullos alios intelligere debemus, quam evangelio refractarios. Eis est crux Christi stultitia, & ideo etiam evangelio non credunt; illis est Dei summa potentia, & idcirco credunt: ac proinde illi ἀπολλύμενοι seu pereuntes, vel etiam perditioni destinati; hi σωζόμενοι & ad salutem destinati evadunt.

Vers. 19. *Scriptum enim est.* Ostendit Paulus, merito istud accidere, quod Cristi crux sit quibusdam stultitia, quandoquidem scriptum sit:

Perdam sapientiam sapientium, & intelligentiam intelligentium. Unde apparet, hoc a Deo fuisse jam olim decretum, & suo tempore implendum. Est autem Prophetia desumta ex Esaiæ xxix. 14: *Propter ea ecce ego addam ut mira faciam in populo isto, mirabile & miraculum: & peribit sapientia sapientium ejus, & intelligentia intelligentium ejus abscondet se.* Porro his verbis non tantum probat Paulus merito accidere, ut Christi crux & ejus prædicatio quibusdam stultitia appareat; sed etiam ut hujus seculi sapientibus talis appareat. Nam isti sunt qui maxime Christi crucem exsibilant.

Perdam sapientiam sapientum. Id est, efficiam, ut sapientum scilicet hujus seculi sapientia & intelligentia in stultitiam vertatur, ut dum illi sibi maxime sapere videbuntur, maxime desipiant: efficiam, ut sapientum cogitationes, quibus Christi crucem & una cum ea religionem ejus subsannabunt, sint stultissimæ. Quæ enim stultitia major esse potest, quam Christum ejusque religionem contemnere?

Vers. 20. *Ubi sapiens, ubi scriba.* Accommodat huc eadem Esaiæ verba cap. xxxiii. 18. Nam apud Esaiam longe alio sensu dicta sunt. Agitur enim illic de populi ex servitute liberatione, qui liberatus adhuc nondum sibi satis credet se liberatum esse. Et idcirco ait Propheta: *Cor tuum meditabitur horrorem: ubi est scriba? ubi ponderator? ubi numerans turres?* id est circumspicit, an non sint adhuc tributorum exactores, qui censum ut prius exigant. Quare Esaiam imitatus Paulus, superioribus verbis subjungit: *Ubi est sapiens? ubi scriba? ubi disputator hujus seculi?* id est, ubi est sapientia sapientum? ubi est disputatorum acumen?

Quia vero non quemvis sapientem & doctum ac disputatorem intelligit, propterea addit, *hujus seculi.* Nam hujus seculi sapientes Deus per evangelicæ doctrinæ prædicationem confudit.

(a) *In prædicatione crucis Christi etiam resurrectio & gloria illam consecuta comprehenditur.*

Nonne infatuavit Deus sapientiam mundi hujus? Quasi dicat. Ideo sic quæro, ideo sapientes ipsos requiro; quia Deus hujus mundi sapientiam infatuavit, id est, in stultitiam convertit.

Vers. 21. *Quandoquidem enim.* Ostendit causam, cur Deus tale consilium iniverit, quamque merito id fecerit. Hæc autem est, quod mundus Deum per opera illius, quæ manifestam & cunctis conspicuam sapientiam continent, noluerit cognoscere, & sapientia sua in eo uti: itaque merito Deus talem viam homines ad sui agnitionem ac salutem perducendi ingressus est, ut tale quid statueret, & hominibus annunciandum curaret, quod stultitiam quandam præ se ferret; ut sic simul & contraria ratione saluti eorum consuleret, & sapientiam eorum plecteret, dum scilicet stultos vult fieri, si salutem adipisci nolint.

In sapientia scilicet Dei, *non cognovit Deum.* Id est per Dei sapientiam, facta & opera, in quibus summa Dei sapientia elucet, qualis est hujus mundi structura, in qua omnes summam sapientiam agnoscunt.

Non cognovit mundus per sapientiam Deum. Mundus, id est homines hujus seculi, & præsertim sapientes. *Per sapientiam,* id est suam. Licet sapientem se esse gloriaretur mundus, non tamen Deum cognovit ex operibus tantæ sapientiæ. Quemadmodum etiam in Epistola ad Romanos de eadem re agens loquitur: *Dicentes, se esse sapientes stulti facti sunt, nempe dum mutarunt gloriam incorruptibilis Dei in similitudinem imaginis corruptibilis hominis, & volatilium & quadrupedum, & reptilium.*

Per stultitiam prædicationis. Id est per stultam prædicationem. Substantivum pro Adjectivo: ut momentanea levitas afflictionis, pro afflictione momentanea & levi 2. Cor. 4. 17. item ad humilitatem ancillæ respexisti, id est ad ancillam humilem seu pauperem. Luc. 1. 48. Loquitur enim non de humilitate animi, sed de humilitate conditionis: non dedignatus es me tam pauperem & abjectam. Est enim in Græco ταπείνωσις. *Stulta prædicatio* est prædicatio rei stultæ, seu quæ stulta hominibus hujus mundi videatur, quod constet oratione valde simplici, sine ullo verborum ornatu & pompa.

Servare credentes. Id est servare eos, quicunque isti stultæ prædicationi crediderunt: ut hac ratione vel sapientes isti stultæ prædicationi credere cogantur, & aliquid contra suæ sapientiæ leges facere, vel si sapientiæ suæ obsequi velint; misere, idque merito se deceptos sentiant.

Vers. 22. *Quandoquidem & Iudæi signum quærunt.* Jam ostendit, quæ sit ista stulta prædicatio, per quam Deus servare velit credentes & cur sit stulta: quia nimirum nequaquam vel cum Judæorum, vel cum Græcorum phantasia congruit: quasi dicat, ideo dico stultam prædicationem, quandoquidem & Judæi signum postulant, & Græci sapientiam quærunt. Nos vero prædicamus Jesum Christum crucifixum, qui pro signo Judæis scandalum, pro sapientia Græcis videtur stultitia.

Signum, nempe κατ' ἐξοχὴν id est tale, ut nullus amplius dubitationi, ac ne fidei quidem relinquatur locus: quale etiam ab ipso Christo aliquando petierunt: *Da nobis signum e cælo.* Tale fuisset, si verbi causa Deus ipse ex cælo visibili & cunctis conspicua ratione testimonium Christo dedisset.

Sapientiam, id est sapientem aliquam prædicationem

nem seu doctrinam, qualis philosophorum erat, qui subtiliter, acute, ornate, plausibiliter de rebus disserebant.

Vers. 23. *Nos vero prædicamus Christum crucifixum.* Id est Christum qui crucifixus sit. Non quod solam Christi crucem prædicarent; sed quod prædicarent Christum & illius doctrinam, sed ita, ut crucis Christi minime obliviscerentur. Et hoc est quod cap. 2. 2 dicit: *Non enim judicavi scire quidquam inter vos, nisi Iesum Christum*, id est illius doctrinam.

Et hunc crucifixum. In hac enim Christi cruce, euangelicæ doctrinæ adjuncta, maxima vis fuit in utramque partem.

Judæis scandalum. Christus crucifixus Judæis non tantum non est signum, quod eos cogat ad fidem; sed illis est summum scandalum: ita Christi cruce offenduntur, ut propter id ipsum credere nolint. Unde apparet, quantopere hæc prædicatio à sapientium Judæorum mente ac judicio discrepet.

Græcis vero stultitiam. Similiter nec Græcorum palato arridet: stulta illis videtur hæc prædicatio Christi crucifixi, & quoad orationem, & quoad rem, credere in hominem Judæum eumque cruci suffixum, hunc pro vitæ ac pietatis duce agnoscere, illius etiam causa dira pati; ab eo sempiternæ salutis ac gloriæ præmium expectare.

Vers. 24. *Ipsis vero vocatis Judæis & Græcis.* Jam etiam redit ad id, quod ℣. 18 proposuerat: *Iis vero qui servantur, potentia Dei est.* Nempe sermo de cruce. Ostendit non ita omnibus etiam Judæis & Græcis hanc prædicationem displicere, ut non reperiantur inter utrosque multi, qui longe aliter de ea judicent; illi nimirum, qui huic prædicationi credunt. Ideo enim credunt, quia aliter quam illi judicant. Unde apparet, istam prædicationem revera stultam non esse, sed tantum ita comparatam, ut sapientibus hujus mundi stulta videatur, revera autem esse sapientissimam.

Vocatis, id est euangelio credentibus: qui non tantum invitati sunt (nam omnes sunt tales) sed etiam venerunt, & cœnaculum Ecclesiæ, ut sic dicam, ingressi sunt.

Christum Dei potentiam & Dei sapientiam. Vocatis & fidelibus Christus, quem nos prædicamus, videtur esse potentia & sapientia Dei, in eo eam agnoscunt, stupent ac mirantur, dum nimirum cogitant, eum a mortuis resuscitatum & supra omnia a Deo exaltatum fuisse. Ingentis enim est potentiæ hominem morte extinctum, ad vitam, eamque sempiternam revocare, & illi summam in cuncta potestatem conferre. Ubi autem tanta potentia apparet, illic & sapientiam esse necesse est. Sine sapientia enim res tanta perfici non potest. Adde quod in eo peculiariter insignis prorsus sapientia eluceat, quod per crucem & mortem tam infamem Deus ad tantam gloriam Christum perducere voluerit.

Vers. 25. *Quia stultum Dei* &c. Occurrit tacitæ objectioni. Poterat enim aliquis dicere: quo pacto stulta prædicatio potest esse Dei sapientia & potentia, nonne hæc invicem pugnant? Itaque causam reddit, cur stulta prædicatio nihilominus & potentiam & sapientiam Dei maximam includat. *Quia*, inquit, *stultum Dei sapientius est quam homines: Stultum Dei*, id est, Dei stultitia: neutrum pro substantivo, Græcorum more: id est, cum Deus stulte agit, sapientius agit, quam omnes homines. Itaque non mirum est, quod stultitia Dei hominibus rem recto æstimantibus judicio, nihilominus summa sapientia videatur esse.

Sic etiam infirmum Dei potentius est quam homines. Id est, Dei infirmitas plus habet virium ac roboris, quam omnes omnium hominum vires. Merito ergo vocati illic Dei potentiam agnoscunt, ubi reliqui nil nisi infirmitatem ac imbecillitatem cernunt.

Vers. 26. *Videtis enim* &c. Confirmat id quod dixerat, prædicationem euangelii hominibus videri stultam, præsertim sapientibus hujus seculi. Hoc enim rem ipsam indicare, cum pauci in ecclesia sint sapientes secundum carnem &c. Itaque particula γὰρ non ad proxime dictum, sed ad principale respicit, versiculum videlicet 23.

Βλέπετε. *Videte* vel *videtis*: utrumque enim convenit. *Vocationem vestram.* Id est, rationem vestræ vocationis suspicite & considerate. Vocatio non tantum invitationem divinam, sed etiam assensum hominum includit.

Rationem autem vocationis, quam ab illis considerari vult, exprimit cum addit: *quod non multi sapientes secundum carnem, non multi potentes.* Supplendum est aliquid, nempe, *vel sitis*, vel etiam ex nomine vocationis, *vocati sint.* *Sapientes secundum carnem*, id est quoad humanam, seu ab hominibus inventam sapientiam; quo in genere sunt Philosophi, Oratores, Politici. Quia ergo pauci sunt ejusmodi sapientes in ecclesia, hinc apparet, illis prædicationem euangelii sapientiæ conformem non videri, sapientibus secundum carnem.

Adjungit *potentes & nobiles*, quia horum hac in parte par est ratio. Sapientia enim carnalis ad opes, ad potentiam ad famam ac dignitatem dirigitur. Potentes autem hoc loco significantur non tantum illi, qui multas habent clientelas, aut etiam in magistratu sunt positi; sed etiam qui multam habent pecuniam, id est divites.

Nobiles, εὐγενεῖς, qui sunt ex claris familiis oriundi; qui natalium splendore communem plebem superant. Omnes isti dedignantur Christum crucifixum, & illius doctrinam.

Vers. 27. *Sed stulta mundi elegit Deus.* Stulta mundi, id est homines nulla rerum scientia, nulla doctrina excultos, simplices, indoctos, ratione tamen bona utentes.

Elegit, id est vocavit, & ecclesiæ suæ aggregavit, quoad eventum scilicet; quanquam etiam quoad consilium, dum ejusmodi doctrinam proponi curavit, quæ sapientibus hujus mundi neutiquam arrideret.

Ut sapientes confundat. Id est, ut ostendat, se sapientes contemnere, se nihili eam sapientiam ducere, propter quam tantopere superbire solent: unde fit ut illi confundantur. Qui enim contemnitur, confunditur.

Et infirma mundi. Neutra ponuntur pro substantivis, id est, homines inopes, pauperes, nulla dignitate & autoritate conspicuos.

Robusta. Ἰσχυρά. Utitur nomine, quo alias corporis robur & vires significantur, quod ita transfert ad vires fortunæ vel facultatum.

Vers. 28. *Et quæ non sunt.* Id est, quæ nil sunt magnum & eximium. Τὰ μὴ ὄντα, & τὰ ἐξουθενημένα sunt idem.

Ut ea quæ sunt, scilicet aliquid, *destruat.* Utitur *destruendi* verbo propter oppositionis concinnitatem. Perinde enim est ac si diceret; Deus ex eo quod

quod non est; fecit aliquid, & ex eo quod est fecit nihil. Destruuntur vero ista, cum a Deo contemnuntur, repudiantur; in numerum ecclesiæ non leguntur.

Vers. 29. *Ut non glorietur.* Causam istius divini consilii exprimit, ne quis forte miretur. Unde etiam patet, Deum in his eligendis, illis vero spernendis, non absoluta aliqua voluntate sine ulla hominum culpa uti; sed hominum fastu & superbia eo adduci, quam si homines deponerent, una cum hominibus in mundo despectis a Deo eligerentur. Nec enim Deo vel sapientia, vel opes, vel nobilitas per se obstat; sed, quæ ex his fasci illaque comitari solet, superbia & aliorum contemptus.

Ut non glorietur, id est, ne glorietur *ulla caro coram ipso.* Caro gloriatur, cum homines propter res carnales & ad carnem spectantes gloriantur. Hoc odit Deus. Jam vero si in electione sua carnales istas qualitates spectasset Deus, nonne sapientibus ob suam sapientiam, potentibus ob potentiam, nobilibus ob nobilitatem gloriandi materiam dedisset? Dixissent enim suæ dignitati istud datum esse, nec suam felicitatem divinæ clementiæ & misericordiæ in solidum imputassent; quod facere coguntur homines pauperes & contempti.

Vers. 30. *Ex ipso vero vos estis.* Opponit Christianos homines illis, qui carnalibus istis qualitatibus ornati sunt, & ostendit eos omnem suam dignitatem ex Deo habere illique acceptum ferre debere, contra quam fiat in hominibus mundana dignitate præditis.

Ex ipso, nempe Deo, vos estis, id est omnem vestram dignitatem ex Deo habetis, ac proinde ex mera illius gratia ac misericordia.

In Christo Jesu, id est per Christum Jesum, qui tanquam causa media cuncta in vobis efficit. Qui scilicet Christus Jesus, *factus est nobis sapientia a Deo.* Explicat id quod dixerat, eos esse ex Deo in Christo Jesu: ubi simul Christianorum hominum dignitatem ac præstantiam exprimit. Dignitas nostra consistit in sapientia, justitia, sanctificatione, redemtione. At unde eam adepti sumus? A Deo per Christum. Christus enim factus est nobis a Deo hæc omnia.

A Deo, id est, Dei consilio, Deo id curante, tanquam prima omnis nostræ felicitatis causa. Christus autem nobis hæc omnia factus est, quatenus horum omnium nobis causa extitit.

Sapientiæ quidem, dum nos euangelicæ veritatis, quæ maxima est sapientia, notitia donavit.

Justitiæ, quæ pro justificatione hoc loco ponitur, dum per fidem in ipsum justificamur;

Sanctificationis, dum sancti reddimur, & a peccatis abducimur;

Redemtionis, quæ in perfecta nostri ab omnibus malis liberatione, & æternæ salutis adeptione consistit, dum ex eadem in Christum fide redemtionis istius hic certissimam spem habemus; aliquando autem illius per Christum reipsa reddemur compotes. Ex sapientia autem & redemtione apparet, (a) non agi hic de aliqua imputatione justitiæ & sanctitatis Christi. Nam alioquin nec vere sapientes essemus, nec vere redimeremur aliquando, sed tantum per imputationem.

Factus autem hæc omnia nobis Christus dicitur, ut indicetur, eum hæc omnia in nobis efficiendi virtutem non ex seipso habere, sed a Deo accepisse. Porro eleganti ordine apostolus hæc bona, quæ nobis per Christum contigerunt enumerat. Nam primo per Christi cognitionem sapientes reddimur; deinde justificamur, simul atque doctrinæ illius fidem adjungimus, id est, jus adipiscimur ad immunitatem ab omnibus pœnis, ac præsertim a pœna mortis æternæ; quæ reipsa non nisi in Christi adventu auferetur (hoc enim est tempus illi destinatum) & ad vitæ æternæ adeptionem. Verum hoc jus nondum est plenum, sed adhuc a conditione, quæ sequi debet, pendet, nempe ut constantes in fide simus, ac sanctitati vitæ in posterum studeamus, seu ut fidem habeamus vivam & bonis operibus animatam. Unde tertio nascitur in nobis sanctificatio; quæ si ad extremum in nobis duret, tum demum justificationem claudit, & facit ut illa plenissimo jure nobis obveniat. Itaque (a) justificatio partim antecedit sanctificationem, partim sequitur; partim illius est causa, partim effectus. Inchoata justificatio antecedit & producit sanctitatem; plena vero & absoluta sequitur sanctitatem, & ab illa deducitur. Unde postremo sequitur redemtio, omnis nostræ felicitatis complementum. Itaque hæc justificatio antecedit sanctificationem; nihilominus sanctificatio antecedit redemtionem, quæ cum nemini contingat nisi prius sanctificatus fuerit, nec plenior justificatio, quam necessario sequitur redemtio, cuiquam obvenit, nisi prius sanctificatus fuerit, seu sancte vixerit. Hinc patet, quid sentiendum de illo tristissimo dicto: *Bona opera non antecedunt justificandum, sed sequuntur justificatum.* Antecedunt enim justificandum plene; sequuntur justificatum inchoate. Quanquam fides & pœnitentia stricte sumta, id est, firmus Christi doctrinæ assensus, ac animi & consiliorum in melius mutatio, priorisque vitæ seria ac recta detestatio omnino justificationem semper debet antecedere.

Vers. 31. *Ut quemadmodum scriptum est.* Ideo vestra omnis dignitas est a Deo, & ex ejus gratia ac benignitate, ut id eveniat quod scriptum est, nempe;

Quicunque gloriatur, in Domino glorietur. Καυχάσθω imperativus est, ideo post particulam ἵνα, ut, necesse est subaudire verbum aliquod, nempe *fiat*, vel *eveniat*.

In Domino gloriari est gloriari in illis rebus, quæ nullis nostris viribus, aut etiam meritis nobis obtigerunt, sed solo Dei beneficio ac benignitate. Itaque ob sapientiam carnalem, ob divitias, opes, nobilitatem gloriandum non est; quippe quæ etiam sine peculiari Dei munere comparari possint. At ob Dei cognitionem, justificationem, sanctificationem & redemtionem gloriari possumus & debemus; quippe quæ nullis nostris viribus, nullis meritis adepti simus, præsertim qui contempti in mundo simus, nec ullis mundanis qualitatibus ornati; sed sola gratia & misericordia divina. Ex tali enim gloriatione nihil in nos derivatur; sed omnis in Deum gloria redundat. *Quemadmodum scriptum est*, *scilicet Ierem.* IX. 24. *Sic dixit Dominus: Ne laudet se sapiens in sapientia sua, nec laudet se potens in potentia sua, neque laudet se dives in opulentia sua. Quinimo in hoc laudet se laudans se, quod intelligat & sciat me.*

(a) *Contra imputativam Christi justitiam.*

(a) *Justificatio quomodo sanctificationem antecedat & sequatur.*

CAP. II.

ARGUMENTUM.

Quatuor sunt istius capitis partes. In prima ostendit, se inter Corinthios non fuisse usum excellentia sermonis, nec sapientiam mundanam illis annunciasse, quemadmodum superius docuit fieri debere, & sic thesin applicat ad hypothesin. In altera per occupationem quandam docet, se nihilominus summam sapientiam prædicare. In tertia similiter per occupationem quandam ostendit, unde sapientiam istam, quam occultam vocaverat, ipse & alii sui similes hauserint, & qui fiat ut simplici oratione utatur. In quarta causam affert, cur quibusdam euangelica prædicatio minime arrideat.

Vers. 1. Pars I. ET *ego postquam veni ad vos.* Redit apostolus ad id quod dixerat, se missum esse ad prædicandum euangelium, non in sapientia sermonis. Itaque ostendit, se etiam ita se gessisse inter Corinthios: quod hactenus nondum docuit; sed tantum de causis, cur ita fieri conveniat, disseruit: quasi d. Quemadmodum ergo misit me Christus ad prædicandum euangelium sine sapientia sermonis, ita & ego me gessi. Vel etiam *&* ponitur pro *itaque*, ut alibi quoque contingit.

Veni non secundum excellentiam sermonis. Secundum ponitur pro *cum*. *Excellentia sermonis* est sermo excellens, comtus, cultus, oratorius.

Aut sapientia, scilicet mundanæ, quæ sapientibus hujus seculi arrideat.

Testimonium Dei, id est, euangelium: quod Dei testimonium vocatur propterea, quod ipse Deus illud asseveret ac pronunciet. Non tantum hic respicitur ad confirmationem euangelii, sed maxime ad illius asseverationem: quemadmodum & supra dixit testimonium Christi cap. 1. 6.

Vs. 2. *Non enim judicavi.* Causam istius sui facti affert: quia non judicavi mihi quidquam aliud sciendum esse inter vos, quam Jesum Christum, & hunc crucifixum; propterea nec sermone aliquo oratorio & comto usus sum, nec humanam sapientiam vobis annunciavi. Scitis enim Christi doctrinam nec hominibus sapientem videri; nec verborum pulchritudine commendandam esse.

Τὸ εἰδέναι. Id est sciendum esse: hanc enim vim habet infinitivus ejusmodi. Non loquitur autem de scientia ipsa in animo latente; quæ si alterius cujuspiam rei in apostolo fuit, tolli ex animo non poterat; si non fuit, non opus erat, ut apostolus judicaret se non scire. Sive scire aliquid, sive nescire aliquid a simplici animi decreto non pendet. Loquitur ergo apostolus de professione sententiæ.

Nisi Jesum Christum. Jesus Christus sumitur quidem hic pro persona propter sequens epithetum *crucifixum*; sed tamen ratione doctrinæ, quam proposuit.

Et hunc crucifixum. Id est, non tantum Christi doctrinam, sed etiam Christi crucem, quam subiit, annuncio. non obliviscor crucis Christi.

Vers. 3. *Et ego in infirmitate.* Aliam subjungit causam, propter quam ejusmodi prædicatione humili & minime pomposa fuerit usus. Prior erat, quod talis sit natura ipsius doctrinæ quam annunciet: altera quam hic affert, est, quod talis etiam ipsius fuerit tum status & conditio, quæ sesquipedalia verba & exquisitos orationis ornatus repudiarit.

Et ego, inquit, in infirmitate, & in metu, & tremore multo fui apud vos. Non tantum humilis est mea doctrina, & apud sapientes hujus mundi nullo in pretio; sed & mea conditio apud vos, scitis, quam fuerit humilis & abjecta. Quare & ipsi doctrinæ ac conditioni meæ convenire debuit prædicatio.

In infirmitate, id est afflictione. Afflictiones enim infirmitates appellat *Apostolus*; utpote quæ infirmitatem arguant, & ex illa oriantur.

Ac in metu & tremore multo. Id est, in magnis periculis, quæ cum impendent tremorem ac metum incutiunt. Quanto autem pericula sunt majora & certiora, tanto majoris metus & tremoris sunt causa.

Vers. 4. *Et sermo meus & prædicatio mea non in persuasibilibus humanæ sapientiæ sermonibus*, scilicet erat. Repetit Paulus, sermonem suum non fuisse comtum & elaboratum, qui solo verborum sono & pulchritudine hominum animos caperet ac demulceret; & ostendit quibus ille argumentis loco splendidæ & artificiosæ orationis fuerit usus.

In persuasibilibus sermonibus, id est, in prædicatione non sum usus oratione tali, quæ ad persuadendum esset apta, quæ ipsa per se facile hominum mentes flecteret.

Humana sapientia, id est, qualem humana sapientia docet, vel etiam requirit.

Sed *in demonstratione spiritus & virtutis.* Pro verbis & verborum phaleris usus sum demonstrationibus & solidissimis argumentis, dum nimirum spiritus ille divinus seu potentia in me se exeruit. Exeruit autem qua in ipso sermone, qua in operibus, quæ sermonem sunt consecuta. In sermone quidem, quatenus raptus quosdam animi in apostolo procul dubio videbant, & cælestia prorsus dicentem audiebant; sæpe etiam talia, in rem spiritu sancto moderante, ut videretur arcana animi ac cogitationum cognoscere, dum nimirum secretas mentis cogitationes suo sermone prævertebat. In operibus vero, cum stupenda patrabat miracula. Potentiam conjungit cum spiritu per ἐξήγησιν: ideo sequenti versu solius potentię meminit.

Vers. 5. *Ut fides vestra non sit in sapientia hominum.* Novam affert causam. Ideo uon sum usus orationē aliqua eleganti & ad persuadendum accommodata, ne fides vestra nitatur humana sapientia. Nihil enim hoc fundamento incertius. Quod enim humana sapientia construxit, humana etiam sapientia facile dissolvit. Si vos ornata & elaborata oratio ad Christum adduxisset, facile etiam vos alia similis ab eo abduxerit.

Sed in virtute Dei. Sed ut virtutem Dei haberet pro fundamento, quo nihil firmius esse potest, & quod nulla hominum sapientia unquam labefactavit.

Pars II. vers. 6. *Sapientiam autem loquimur.* Incipit altera pars capitis; in qua ostendit Paulus, non deesse tamen sibi & prædicationi suæ sapientiam, eamque veram ac solidam, licet humana absit sapientia.

In perfectis. Id est, inter perfectos. Τέλειοι opponuntur νηπίοις, de quibus capite sequenti vers. 1.

verſ.1, ſic cap. xiv. 20. Hebr. 5. 13,14. Oſtendit, ſe non inter omnes homines ſapientiam loqui, id eſt tali doctrina, in qua ſumma ſapientia appareat, & omnibus ſit admirationi: quod fit, cum non initia tantum Chriſtianæ religionis traduntur, ſed profunda explicantur myſteria, de divinis conſiliis ac decretis eorumque cauſis; cum oſtenditur, quo pacto omnia in ſalutis noſtræ negotio inter ſe admiranda ratione conſpirent & connexa ſint. Cum ſimpliciter tantum proponuntur Chriſti doctrina & illius prima rudimenta, non apparet tanta ſapientia; quin imo magnam quandam ſimplicitatem præ ſe fert Chriſtiana religio: at vero ſi eam penitius inſpicias, admirabilis prorſus, & humana ſapientia omni major ac ſublimior apparet. *Inter perfectos* ergo dicit ſe ſapientiam loqui, id eſt, inter homines ſapientiæ capaces, quorum animi jam aliqua rerum cognitione ſunt exercitati. Ne quis vero putet, Paulum inter perfectos loqui ſapientiam hujus mundi, id eſt, philoſophica & alia ſapientiæ præcepta tradere, Chriſtianam vero religionem tantum inter homines rudes ac ſimplices docere, propterea ſubjungit:

Sapientiam autem non ſeculi hujus. Quibus verbis oſtendit, ſe de Chriſtianæ religionis ſapientia loqui, cum eam ſe inter perfectos tradere dicit. Unde enim apparet, voces illas ἐν τοῖς τελείοις non ad res eſſe referendas (quod nec ipſa loquendi conſuetudo admodum patitur) ſed ad perſonas.

Cur enim ſubjiceret, *ſapientiam autem non hujus ſeculi*. Per adverſativam particulam δὲ tacitæ objectioni occurrens, ne quis putaret illum de mundana loqui ſapientia, ſi eam vocibus iſtis ἐν τοῖς τελείοις jam excluſiſſet? Excluſiſſet autem, ſi eæ de rebus acciperentur. *Id eſt*, ſi ſenſus eſſet, ſe ſapientiam loqui in rebus perfectis, quales ſunt res divinæ & ad ſalutem noſtram ſpectantes, conſiſtentem.

Sapientia ſeculi hujus, eſt ſapientia ab hominibus inventa & tradita, ſive ea ad contemplationem tantum, ſive ad praxin pertineat.

Neque principum hujus ſeculi. Id eſt, quam cæteri loqui poſſunt, qui alios regunt, ut ſunt reges, principes, magiſtratus, judices; qui cum magni politici ſint, ſuam etiam habent ſapientiam, qua vitæ ſuæ actiones moderantur.

Qui deſtruuntur. Addit hoc, ut principes iſtos tanto magis opponat Deo, qui immortalis eſt. Sunt illi quidem Dii; ſed tamen moriuntur ut homines. Unde etiam apparet, illorum ſapientiam minoris æſtimandam eſſe.

Verſ. 7. *Sed loquimur ſapientiam Dei.* Id eſt, ab ipſo Deo inventam ac traditam.

In myſterio. Id eſt, myſticam & reconditam; quemadmodum ſtatim ſubjungit, τὴν ἀποκεκρυμμένην, voces illas *in myſterio* explicans. Niſi dicas in iſtis verbis eſſe trajectionem apoſtolo ſatis familiarem, ἐν μυστηρίῳ τὴν ἀποκεκρυμμένην, pro τὴν ἀποκεκρυμμένην ἐν μυστηρίῳ.

Quam prædeſtinavit Deus ante ſecula in gloriam noſtram. Id eſt, talem ſapientiam loquimur, quam Deus nobis dare ſeu revelare prædeſtinavit ante ſecula, quæ res nobis ſummæ futura erat gloriæ. Poſt verbum *prædeſtinavit* ſubaudiendum eſt verbum aliquod, *dare*, vel *revelare*.

In illis verbis *in gloriam noſtram* tacite latet pronomen *nobis*. Eatenus enim ſummæ gloriæ hominibus eſt iſta Dei ſapientia, quatenus illis communicatur: vel etiam prædeſtinaſſe dicitur Deus ſapientiam, quatenus res ipſas, circa quarum cognitionem ac prædicationem ſapientia iſta verſatur, prædeſtinavit, ita ut ſapientia pro objecto ſapientiæ per metonymiam ſumatur. Objectum autem ſapientiæ iſtius ſunt ea, quæ in euangelio revelantur, de peccatorum remiſſione, de vita æterna, de via & ratione illius conſequendæ, de Chriſti gloria ac majeſtate, quæ omnia ad ſummam noſtram gloriam & in hac & in futura vita obtinendam referuntur.

Verſ. 8. *Quam nullus principum hujus ſeculi cognovit.* Id eſt, ita cognovit, ut eam toto pectore amplecteretur & approbaret. Nam alias multi inter primores fuerunt, qui in Chriſtum credebant; ſed nullus erat, qui fidem hanc profiteri vellet, quin magis gloriam hominum quam Dei dilexerant Joh. 12. 42, 43.

Si enim cognoviſſent. Cauſam apertiſſimam dicti ſui reddit. Hinc enim apparet, ſapientiam iſtam euangelicam non eſſe ſapientiam principum hujus mundi, cum eam non amplectantur. *Dominum gloriæ.* Id eſt, Dominum glorioſum. Glorioſus autem non ſolum poſt mortem evaſit, ſed etiam ante mortem fuit.

Verſ. 9. *Sed quemadmodum ſcriptum eſt*, ſubintellige, loquimur, vel prædicamus.

Quæ oculus non vidit &c. talia, quæ nulli mortalium unquam in mentem venerunt, prædicamus.

Ea quæ Deus præparavit diligentibus ſe. In his autem tacite includi etiam debet ratio ac modus, quem Deus in conſilio ſuo definivit ad iſta perveniendi. Reſpicit ad Eſaiæ verba Paulus: *A ſeculo non audierunt*, inquit Eſaias, *neque perceperunt auribus* (ſcilicet homines) *oculus non vidit Deum præter te, qui ita faciat expectanti ipſum* Eſaiæ LXIV. 4. De eo loquitur, quo pacto olim Deus deſcenderit de cælo redimendi populi ſui cauſa. Quæ verba quia prophetiam continere dici poſſunt (nam & ab initio capitis dicit, *utinam dirumperes cælos ac deſcenderes, a faciebus tuis montes diffluerent*) propterea ad futurum tempus referri poſſunt, ad illud nimirum, quo Deus per Chriſtum deſcendet, & expectantes ſe ſuprema illa felicitate remunerabitur. Dum autem talis Deus a ſeculo nec viſus nec auditus dicitur, qui ita faciat expectantibus ſe, ſimul etiam id quod expectanti ſe facit, tale eſſe dicitur: niſi quod Paulus id nunc revelatum eſſe vult, Eſaias autem non antequam reipſa eventurum ſit, cognoſcendum eſſe innuat; quod utrumque tamen eſt veriſſimum. Nam & per euangelium aliquo modo futuram illam piorum felicitatem novimus, quantum ſcilicet mortales capere poſſumus, & tamen eam qualis in ſe eſt vere non novimus, nec ante cognoſcemus, quam illius reipſa reddemur compotes.

Pars. III. Verſ. 10. *Nobis autem Deus &c.* Incipit tertia pars capitis, in qua oſtendit, quomodo res adeo occultæ, & ab humana cogitatione remotæ ſibi aliiſque ſui ſimilibus innotuerint. Hoc factum eſſe dicit per divinam revelationem: neque enim alia ratione Dei arcana homini fas eſt cognoſcere.

Addit autem, *per ſpiritum ſuum*, ut revelationis iſtius modum ac rationem doceat. Habet

enim Deus diverſos modos, quibus conſilia ac decreta ſua hominibus revelare poteſt: inter quos hic unus eſt, cum ſpiritum ſuum illis largitur, atque hoc modo uſus eſt in revelanda apoſtolis euangelii doctrina. Per ſpiritum autem Dei intelligitur divina efficacia ſeu virtus, quæ a Deo in homines manat, ſeu, quæ divinæ virtutis in Deo naturaliter reſidentis effectus eſt, & ad varia effecta producenda, prout Deo viſum eſt, determinata. Quicquid enim Deus volet, id ſpiritus iſte perficiet: ſi volet ut homo variis linguis loquatur, loquetur; ſi volet ut omnia cognoſcat, etiam divinæ mentis ſecreta, cognoſcet; ſi volet ut varios ſanet morbos, & ſtupenda patret opera, patrabit; denique nihil huic ſpiritui eſt impervium.

Spiritus enim omnia ſcrutatur. Oſtendit Paulus, ſpiritum eſſe aptum medium ad cognoſcendum & perveſtigandum arcana; ac proinde merito ſe aſſeruiſſe, Deum ea ſibi revelaſſe per ſpiritum, quandoquidem ſpiritus omnia ſcrutetur, etiam profunda Dei. Spiritui tribuit ſcrutationem per metonymiam adjuncti pro ſubjecto: quia nimirum is qui ſpiritu præditus eſt, omnia ſcrutatur idque ſpiritus iſtius vi. Intelligit autem hominem per ſpiritum. Nam de eo probare debebat, eum Dei arcana cognoſcere. Idem indicat ſcrutandi verbum, quod non patitur, ut ſpiritus quatenus in Deo reſidet hic intelligatur. Quomodo enim dici poſſet, ſpiritum in Deo reſidentem ſcrutari profunda Dei? At de homine ſpiritu divino prædito id recte dicitur.

Scrutari autem pro cognoſcere ponitur. Verum ſcrutandi verbo utitur, quia cognititionem rerum profundarum & occultiſſime demerſarum ſignificare voluit. Res autem profundas non niſi ſcrutatione eruere ſolemus. Sic & de Deo ac Chriſto dicitur, eum renes ac corda ſcrutari. Quanquam tanto rectius dici poteſt, eum qui divino ſpiritu præditus eſt, occulta iſta ſcrutari, quod etiam cogitandi laborem adhibeat, & ſæpe ex uno in aliud deducatur.

Omnia. Id eſt, quæcunque hominem Deus ſcire vult.

Etiam profunda Dei: non tantum res alias abditas, ſed etiam Dei profunda, id eſt, altiſſime in Deo demerſa conſilia ac decreta, quibus nihil magis poteſt eſſe abditum & occultum. Dicit autem ſpiritum Dei iſta ſcrutari; non quod in omnibus hominibus id faciat, ſed quod modo Deus velit id faciendi vim habeat, & in multis hominibus id faciat.

Verſ. 11. *Quis enim novit hominum.* Probat, ſpiritum etiam profunda Dei ſcrutari; quia ſcilicet nemo alius ea ſciat, quam Dei ſpiritus: id quod argumento a comparatis, vel a ſimili demonſtrat. Quemadmodum enim nemo hominum ſecretas hominis cogitationes novit, niſi ſpiritus hominis qui eſt in ipſo: Sic neque Dei arcana quiſquam novit præter ipſius ſpiritum.

Quis novit hominum? Cum hominis mentionem facit, qui non cognoſcit alicujus hominis arcana præter ipſius ſpiritum; non Deum, ſed alios homines excludere voluit: ſeu ſpiritum hominis in cognoſcendis arcanis hominis non Deo, ſed hominibus tantum opponit. In altera comparationis parte, cum de Deo loquitur, non addit vocem hominum: quia omnes perſonæ extra Deum, ſive ſint angeli, ſive homines, excludi debent.

Ea quæ ſunt hominis; id eſt hominis arcana, quæ ille intus in animo ſuo tegit.

Niſi ſpiritus hominis. Spiritum hominis ab ipſo homine diſtinguit, non quod ſit diſtincta ab homine perſona, aut quod vel homo extra ſpiritum, vel ſpiritus extra hominem intelligat; ſed quod ſit hominis vis & facultas qua intelligit. Itaque & hic per metonymiam adjuncti de ſpiritu loquitur apoſtolus. Idem ad Dei ſpiritum transferendum eſt.

Qui eſt in ipſo. Hæc verba addidit Paulus, tum ut oſtendat, quem hominis ſpiritum intelligat, nempe non cujuſvis hominis, ſed illius ipſius hominis, de cujus arcanis loquitur, ſeu ſpiritum, non qui ſit in alio aliquo homine; ſed qui ſit in illo ipſo homine; tum ut cauſam indicet, cur ſpiritus hominis arcana hominis cognoſcat. Quæ verba, cum in altera ſimilitudinis iſtius parte de Deo loquitur, non adhibet;

Sed ait: *niſi ſpiritus Dei.* Nam ſpiritus Dei etiam in extra Deum poſitis, ac homini communicatis, divina providet arcana. Adde, quod Deus non illum ipſum ſpiritum, qui in ipſo naturaliter reſidet, quoque Deus ipſe cogitat ac intelligit omnia, hominibus communicet; ſed tantum ſpiritus iſtius effectum, & veluti radium hominibus imprimat, ita ut perinde ſit, ac ſi naturalem illum ſpiritum ſuum illis communicaſſet. Naturalis enim Dei ſpiritus nequaquam eſt partibilis: nam ſic Deo ſubinde aliquid decederet. Nec eſt quod quis dicat, Deum iterum ſufficere id quod deceſſerit: ſic enim in fluxu, & unius partis poſt aliam ſucceſſione natura ipſius poſita eſſet. Nam ſpiritus iſte quo Deus intelligit, de ipſius natura eſt. At hoc abſurdum omnino eſt.

Quæ Dei ſunt. Id eſt Dei arcana, & in ipſius conſilio abdita. *Nemo novit*, ſive hominum ſive angelorum.

Niſi ſpiritus Dei, ſive naturalis, ſive is qui ab hoc quaſi emanat & influit in homines.

Verſ. 12. *Nos vero non ſpiritum mundi accepimus.* Poſtquam ſpiritus Dei vim expoſuit, repetit quodammodo, ſe ſpiritum Dei accepiſſe, idque a contrario etiam illuſtrat, ſpiritui Dei opponens ſpiritum mundi, illum quidem ſe accepiſſe, hunc vero ſe non accepiſſe affirmans; ut eo ipſo cauſam indicet, cur in ipſo nulla mundana, ſed divina ſapientia appareat. Particula adverſativa δὲ indicat, Paulum ſe & ſibi ſimiles opponere aliis quibuſdam hominibus. Quanam vero in re oppoſitio iſta conſiſtat, ſtatim declarat, nempe, quod non ſpiritum mundi, ſed ſpiritum Dei acceperint.

Mundus homines mundanos, ſeu mundanæ felicitati deditos hoc loco ſignificat: quibus ſpiritum quendam tribuit propter oppoſitionem ſeu comparationem cum ejus ſpiritu per συζυγίαν. Homines enim mundani proprie loquendo non habent aliquem ſpiritum, quem aliis communicare, ſeu quo alios imbuere poſſint. Per ſpiritum autem mundi intelligitur vis illa ſeu facultas, res ad hanc vitam terreſtremque felicitatem ſpectantes cognoſcendi, & de iis ornate diſſerendi.

Sed ſpiritum qui eſt ex Deo, id eſt, qui ex Deo proficiſcitur ſeu derivatur in homines, ideoque Dei ſpiritus merito vocatur. Fontem & originem ſpiritus iſtius indicat, qui eſt Deus.

Ut co-

Ut cognoscamus ea, quæ a Deo donata sunt nobis. Usum & effectum donati spiritus istius iterum commemorat, qui est cognoscere Dei arcana, ea nimirum, quæ ad sempiternam nostram felicitatem spectant, de quibus supra dixit, quod ea oculus non viderit, auris non audiverit, quodque in cor hominis non ascenderint, quæ præparaverit Deus diligentibus ipsum.

Donata autem *sunt*, quia supra & præter omne meritum ex sola Dei misericordia nobis sunt decreta.

Nobis, id est, credentibus in Christum, seu, ut ℣. 9 dictum est, diligentibus Deum. Licet enim ea, quæ Deus in consilio suo nobis donare decrevit, omne nostrum meritum infinitis partibus superent; aliquid tamen, quod æquissimum prorsus est, a nobis requiritur, si istius felicitatis reipsa fieri compotes velimus, nempe ut Deum & Christum diligamus, seu in eum credamus, & sic nos totos in posterum Deo consecremus.

Vers. 13. *Quæ & loquimur.* Quemadmodum ipsam rerum divinarum notitiam spiritui sancto acceptam tulit Paulus, ita nunc eidem orationem quoque, qua res istas divinas efferebat, & annunciabat, tribuit; & sic causam ostendit, cur humana eloquentia in prædicando euangelio non uteretur. Particula *&* comparationis hic nota est: quasi dicat, Ea, quæ Deus nobis donare decrevit, nulla humana sapientia adjuti, sed solius divini spiritus afflatu non tantum cognovimus, sed etiam annunciamus.

Non in doctis humanæ sapientiæ sermonibus: id est, non proloquimur ea per sermones tales, quales humana sapientia docet, nempe orationis elegantis, quæ hominum applausum mereatur.

Sed in doctis spiritus sancti: sed per tales sermones seu orationem, quam docet spiritus sanctus. Non quod omnia illis verba dictarit; sed quod ita linguam ipsorum rexerit, ut non permiserit eos ornamenta verborum aut figurarum sectari, seu verbis magis quam rebus indulgere; quodque obviam & gravem, ac tantis rebus convenientem eorum orationem esse voluerit. In hoc omnes conveniunt, quod oratio eorum sit gravis, sobria, concisa, nuspiam in verba diffusa. Itaque hoc inprimis divinus spiritus curavit. Quanquam non est dubium, quin sæpe etiam ipsa verba ac loquendi formulas illis suggesserit; præsertim quoties raptum quendam spiritus sancti senserunt: quod etiam olim prophetis sub veteri fœdere usuvenit, de quibus 2 Pet. 1. 21, quod non voluntate hominum allata sit olim prophetia, sed a spiritu sancto acti locuti sint sancti Dei homines. Licet in prophetarum prædictionibus magis necesse fuerit adnumerari verba, præsertim ubi spiritus sanctus duplicem sensum, literalem & mysticum, illis includi voluit.

Spiritualia spiritualibus &c. Ostendit, talibus rebus talem orationem convenire. Res sunt spirituales; id est tales, quæ a divino spiritu revelantur: quare & oratio, qua enunciantur, spiritualis esse debet, id est a spiritu divino quodammodo dictari.

Conferentes, συγκρίνοντες. Veluti adaptantes, ita orationem cum rebus componentes, ut sibi plane respondeant.

Pars. IV. Vers. 14. *Animalis autem homo.* Quarta pars capitis, in qua ostendit, qui fiat, quod quibusdam hominibus euangelica doctrina & prædicatio minime sapiat. Ratio hujus rei est, quod contraria quadam qualitate, quam in spiritu, qui in euangelicæ doctrinæ prædicatione cernitur, sunt prædití. Ea vero est, quod sint animales. Animalitas enim ista, ut sic dicam, spiritui adversatur. Particula adversativa *δὲ* oppositionis istius causa est addita.

Animalis autem homo is est, qui res ad hanc vitam animalem pertinentes tantum spectat, in illis solis felicitatem quærit ac collocat; quales sunt voluptates, opes, honores, variusque vitæ splendor: in his animum & cogitationes habet demersas; qui anima regitur, id est inferiori illo intellectu, qui nihil ultra id quod est præsens, & nihil ultra mortem cogitat; qui non considerat, quantum malum vitia, licet cum præsenti commodo conjuncta, apportent; & quantam felicitatem virtutes, licet ab initio molestæ, afferant. Nam quo minus per animalem hominem eum intelligamus, qui tantum spiritu nondum est afflatus, & nullam aliam cognoscendi facultatem habet, quam solam animam, seu naturale rationis lumen, hæc faciunt primo, quod animalitas ista in vitio poni solet, & male audiat in sacris literis; at illud per se vitiosum non est. Imo secundo sequeretur, neminem posse euangelicam doctrinam cognoscere & approbare, nisi spiritu sancto affletur: qui spiritus sancti afflatus aut in sola euangelii annunciatione persistere dicendus est; aut in ejus cognitione & approbatione; aut denique in peculiari quadam solius Dei in homine operatione. Prius dici non potest. Nam hac ratione omnes, qui euangelium audiunt, non amplius animales sed spirituales essent. Neque secundum. Nugatorium enim esset dicere, neminem posse euangelicam doctrinam agnoscere & approbare, nisi eam prius agnoscat & approbet. Neque tertium. Nam hac ratione nec credere esset virtus nec non credere vitium; sed omnis culpa incredulitatis Deo esset impingenda. Tertio; quod indefinite dici non potest, homini animali stultitiam videri ea quæ sunt spiritus: quandoquidem multi, qui euangelium audiunt, illud approbant & recipiunt, licet nullo ante spiritu prædití essent. Quarto; quod necesse esset prius aliquem fieri spiritualem, seu divinum spiritum adipisci, quam euangelicæ doctrinæ prædicationi assentiatur: quod in nullo Christi discipulo, ac ne in ipsis quidem apostolis factum est. Prius enim necesse est prædicationi euangelii assentiri, si quis spiritu divino afflari velit. Itaque ad animalem hominem constituendum non satis est, quod spiritu divino nondum fuit afflatus; sed præterea requiritur, ut carnalibus passionibus & cogitationibus plane sit deditus & affixus, ut omnia consilia ad terrenam felicitatem dirigat. Unde & ad spiritualem hominem, qui animali opponitur, constituendum non satis est, ut euangelii doctrina in hominum mentes manet, si cæteroqui nondum ejus ductum plane sequantur. Quatenus enim vitam & actiones animales obeunt, adhuc animales sunt: ad spirituales vero tantum pertinent, quatenus spiritus divini participes sunt, & eam in se vim habent, ut spiritualem vitam sectari possint. Itaque Christiani quibus adhuc caro dominatur, etiamsi spiritum habeant, spirituales tamen

dici non debent, sed carnales merito nominantur. Atque hæc causa est, cur sequenti capite statim ab initio Paulus Corinthios in Christum credentes, & sic spiritu divino afflatos, non animales, sed carnales, quod vitiis adhuc laborarent, nominat, & spirituales esse negat.

Non capit ea quæ sunt spiritus Dei. Nnn id vult Paulus, quasi homo animalis, cum ea quæ sunt spiritus Dei audit, illa percipere & intelligere non possit (nam quod ea non nisi nonnunquam multa cogitatione assequi nequeat quid mirum?) sed quod ea non approbet, nnn recipiat, quod iis, ut sic dicam, acquiescere non possit.

Ea quæ sunt spiritus Dei. Per ista non tantum res ipsæ a spiritu sancto dictatæ, sed etiam verba & oratio qua res istæ, ipso dirigente linguam, enunciantur, intelligi possunt. Et res, & oratio a spiritu sancto dictata animali homini sordet.

Stultitia enim illi sunt. Causam affert, cur animalis homo ea, quæ spiritus Dei sunt non approbet, quia scilicet illi stultitia videntur. Substantivum ponitur pro adjectivo neutro: quemadmodum cap. I. 25 neutra pro substantivis usurpari videmus. Stulta autem illi videntur, quod ad res, quia sunt terrenæ felicitati, quam ille unice spectat, & spectandam putat, contraria; quod ad verba, quia proferuntur nratinne simplici, non ex Rhetorum præceptis elaborata. Hæc autem causa indicat, animalem hominem intelligere quidem ea, quæ sunt spiritus Dei; sed perverse de illis judicare.

Neque potest cognoscere. Plus adhuc affirmat, non tantum quod non cognoscat ea quæ sunt spiritus Dei; sed etiam quod ea cognoscere non possit, id est intelligere, in quantum animalis est scilicet, & approbare. Verbum enim cognoscendi pro cognitione quæ assensum seu approbationem includat, ut & alibi fit, sumi debet. Patet id vel ex ipsa ratione, quam Paulus apponit:

Quia spiritualiter dijudicantur. Quæ verba aperte de judicio loqnuntur, & nstendunt, hominem animalem non posse recte de rebus istis judicare. Intelligere ergo potest, quia judicat; sed approbare non potest; quia mala judicat. Spiritualiter autemtem illa dijudicari dicit: non quod spiritu Dei sit opus, nt recte de rebus istis judicium ferat: (hac enim ratione prius opus esset Dei spiritu, quam ut quis euangelio assentiatur; quod falsum esse supra ostendimus, & res ipsa docet) sed quod animum a rebus terrenis abstrahere, & ex spiritualibus, ut sic dicam, principiis rem æstimare sit opus.

Vers. 15. *Spiritualis autem.* Opponit animali homini spiritualem, quoad rectum de rebus judicium, & nstendit, eum rectissime de omnibus judicare, ita ut nulla ratione animalis hominis judicium, aut ullum aliud illi opponi debeat. Spiritualis autem homo ille est, qui non solum spiritu Dei præditus est, sed etiam ejus ductum sequitur, & a spiritu isto totus pendet.

Dijudicat omnia, id est, dijudicare recte potest. De recto enim, non de qunvis judicio loquitur; nec tam de actu judicandi, quam de potestate seu facultate: quasi d. quod homo spiritualis verum ac rectum judicat, illud tale est; quod approbat, recipiendum est: ille recte judicat de hominis felicitate vel infelicitate, de eo quid faciendum, quid fugiendum sit, quid vere sit sapiens ac conveniens, quid minus.

Omnia, id est quæcunque sub ipsius notitiam cadunt, & ad veram hominis felicitatem vel infelicitatem referuntur.

Ipse vero a nemine dijudicatur. Supremum veluti habet in ferenda de rebus sententia tribunal, ejus judicium alterius alicujus censuræ subjectum non est, utpote rectum & verum.

Vers. 16. *Quis enim novit mentem Domini?* His verbis ex Esai. XL. 13 desumtis, quæ etiam in Epistola ad Rom. XI. 34 citantur, probat apostolus, spiritualem hominem a nemine dijudicari: quia spiritualis homn novit mentem Domini; quare homo spiritualis a nemine dijudicatur. Mentem vero Domini nullius subjectam esse jndicio ex eo patet, quia Dominus sine hominum arbitrio ac consilio cuncta decernit.

Domini. Id est, summi illius Dei. Sunt enim hæc verba veteris Scripturæ.

Quis instructurus est eum? Nos vero mentem Christi habemus. Nos. Id est, spirituales, & inprimis apostoli, mentem Christi, id est Christi cogitata ac sensa. *Christum* reposuit pro *Domino*, ut indicaret, se non de quavis mente Domini, id est, summi illius Dei loqui, sed tantum de ea, quæ primo in Christum, deinde a Christo in discipulos ejus per spiritum sanctum dimanavit.

CAP. III.

ARGUMENTUM.

Duæ sunt capitis istius partes; in quarum priori causam ostendit, cur Corinthios profundiora Christianæ religionis mysteria non proposuerit. In altera redit ad illa Corinthiorum dissidia, dum unus hujus, alter alterius magistri discipulum sese ferret. Ubi simul quædam interjicit, quæ ad monendos ac perstringendos quosdam Corinthiorum doctores spectant.

Pars I. Vers. 1. ET *ego, fratres, non potui loqui vobis tanquam spiritualibus.* Occasione eorum, quæ proxime dixerat apostolns de hominibus tum animalibus, tum spiritualibus, causam ostendit, cur inter Corinthios versans, non potuerit illis profundinra religinnis Christianæ mysteria proponere. Hæc autem erat, quod non fuerint spirituales, sed animales homines: adhuc enim erant carnales: quasi dicat, Cum ergo animalis homo non capiat ea quæ sunt spiritus Dei, sed spirituali homine ad eam rem sit opus: ideo ego non potui vobis loqui tanquam spiritualibus: quandoquidem spirituales tum nondum eratis, sed carnales, & infantes in Christn. Quare, quod vobis illa non proposuerim, non per me sterit, non mea aliqua ignorantia fuit in causa; sed quod vos ad eam rem apti non fueritis. Non ergo me eo nomine incusare debetis, sed vosmetipsos.

Sapien

Sapientiam loquimur inter perfectos, ut ſupra verſ.6 dixit; non vero inter infantes, quos qui ſublimem docet ſapientiam, ipſe minime ſapit.

Sed tanquam carnalibus. Subintellige, loquendum mihi apud vos fuit. Quomodo autem carnales ab animalibus hominibus differant, & rurſus cum illis conveniant, ſuperiori cap. verſ.14 eſt explicatum.

Tanquam infantibus in Chriſto. Addit id, tum ut eos quodammodo excuſet: (non mirum enim eſt eos adhuc carnales eſſe, qui recens in Chriſto nati ſunt: nemo repente novum hominem induit:) tum ut hac quoque deſcriptione oſtendat, abſtinendum ſibi fuiſſe a profundis myſteriis.

Infantes in Chriſto hoc loco ſignificant eos, qui quoad Chriſtum ſeu Chriſtianam religionem recens nati ſunt, ſeu non ita pridem Chriſti doctrinam agnoverunt & receperunt. Alibi (a) *infantes* vocantur illi, qui non quidem quoad tempus, quo ſecundum ſpiritum fuerunt nati, ſed quoad captum & profectum infantibus reſpondent Epheſ.IV.14. Hebr.V.13.

Verſ. 2. *Lacte vos potavi.* Ita enim cum infantibus agi convenit. Lac autem iſtud, quod ſpiritualibus infantibus porrigendum eſt, ſunt prima religionis Chriſtianæ rudimenta, nempe doctrina de pœnitentia, de fide in Deum, reſurrectione mortuorum, & judicio ſempiterno Hebr.VI.1,2.

Et non cibo, nimirum ſolido; qui cibus ſolidus ſunt profundiora myſteria Chriſtianæ religionis. Verbum *imbui, potavi*, non congruit cibo, ſed tantum lacti: quocirca vel verbum cognatæ ſignificationis poſt vocem cibi ſubaudiendum eſt, nempe, alui, vel cibavi; vel verbum potavi alio atque alio ſenſu uſurpatur, & ratione quidem prioris membri proprie, poſterioris improprie, & tantum propter prius: qui loquendi modi etiam alibi occurrunt.

Nondum enim poteratis. Subintellige, cibum ſolidum ferre ac concoquere. Rationem reddit, cur lacte tantum, non vero ſolido cibo eos aluerit; quia oimirum ſolidi cibi capaces oon eſſent. Qui enim carnalis eſt, nec intellectu ſatis valet, ut profundiora & ſublimiora myſteria aſſequi poſſit, nec, ſi maxime aſſequeretur, inutile tamen eſſet illi proponi, cum longe utilius ſit eum in primis religionis Chriſtianæ principiis adhuc exerceri, ac demum, poſtquam in his profecerit, ad altiora deduci; illi lac Chriſtianæ religionis, non cibus ſolidus proponi debet. Sapienter ergo fecit apoſtolus, quod Corinthios adhuc infantes in religionis Chriſtianæ tirociniis detinuerit, & longe ſapientius, quam iſti doctores, qui forte Corinthiis ſublimiora quædam tradebant (& ſic Paulo excellentiores quodammodo videbantur) cum tamen Corinthii iſtorum nondum capaces eſſent.

Sed neque adhuc nunc poteſtis. His verbis & Corinthios, & eorum doctores perſtringit; Corinthios quidem, quod intra tempus non exiguum tam parum in vita ſpirituali profeciſſent, ut lacte adhuc potandi & nutriendi eſſent: doctores vero, quod non habita ratione Corinthiorum profectus quibus Chriſtianæ religionis rudimenta adhuc inculcanda eſſent, altioribus forte myſteriis animos eorum imbuere conarentur.

Verſ. 3. *Adhuc enim carnales eſtis.* Rationem proximi dicti ſubjungit. Eandem dicit eſſe cauſam, ob quam ne nunc quidem ſolidi cibi ſint capaces, quæ fuit & antea; quod ſcilicet adhuc carnales eſſent, id eſt, carnis ſeu appetitus ductum ſequerentur. Id ipſum probat, cum ſubjicit:

Ubi enim in vobis zelus. Ὅπου pro cum, vel *quando*. Subintelligi autem debet particula eſt. *Zelus* æmulationem ſeu contentionem notat, qua fiat, ut alter alteri honorem præripere cupiat.

Et lites, id eſt, verborum pugnæ, quæ ex æmulatione naſci ſolent.

Et diſſidia, id eſt factiones quædam, quæ ex Zelo & litibus tandem oriuntur, dum diverſi diverſis ſe applicant, totum autem in partes ſcinditur.

Nonne carnales eſtis? nonne talia argumento ſunt, vos eſſe carnales? nonne hæc omnia carnis ſunt opera?

Et ſecundum hominem ambulatis? Per *hominem* vulgarem hominem intelligit, mundanum: quaſi dicat, nonne aliorum hominum more vos geritis, qui de vano honore inter ſe certant ac litigant? Hominem videtur opponere Deo.

Verſ. 4. *Quando enim dicit quis, ego quidem ſum Pauli.* Quod in genere dixerat, eos zelo, litibus, diſſidiis laborare, in ſpecie exprimit, & ſic ad propoſitam de Corinthiorum diſſidiis ac factionibus materiam redit, a qua hactenus, illius tamen occaſione, ut alibi oſtendimus, digreſſus fuerat. Sui autem tantum ac Apollos mentionem facit, omiſſo Petro, ut in ſe ſolo ac Apollo oſtenderet, quam humiliter de ſe Chriſti miniſtri ſentire debeant. Unde apparet Apollo Paulo fuiſſe familiariſſimum, quem unà ſecum ita abjiciat, ut in ſequentibus videbimus: quod illi io Petro non ita facere licuit, ne videatur æmulationis potius ac invidiæ cauſa id feciſſe. Cæterum Pauli & Apollos exemplo idem de Petro ſentiendum erat: verum Paulus in ſe ſolum & Apollo hoc tranſtulit, ut ſequenti cap. verſ.6 ipſe teſtatur.

Nonne carnales eſtis? Unde enim hæc ſtudia diverſos ſibi magiſtros vendicantium, niſi ex carne oriuntur, id eſt, ex gloriolæ cujoſdam cupiditate?

Pars II. Verſ. 5. *Quis igitur eſt Paulus? Quis vero Apollos?* Occaſione dicti ſuperioris tranſit ad ſecundam capitis iſtius partem, & ſic ad principalem illam quæſtionem de Corinthiorum diſſidiis revertitur. Particula *igitur* non eam hoc loco vim habet, quaſi iſtius dicti veritas ex ſuperioribus pendeat, & naſcatur; ſed oſtendit tantum, hæc ſuperiorum occaſione attexi: quaſi dicat, cum inter vos ſint ſchiſmata, ac unus quidem dicit, ego ſum Pauli, alter ego Apollos, quis ergo eſt Paulus, quiſve Apollo? Idem accidere ſolet in particula γὰρ, *enim*, quæ non ſemper rationem reddit veritatis ſuperiorum; ſed interdum ſimpliciter tantum, cur id quod ſuperius dictum eſt, dictum fuerit. Continet autem hic verſiculus cauſam, propter quam Corinthii ab ejuſmodi diſſidiis, ac a miniſtris ſuis denominationis ambitu abſtinere debeant.

Quam miniſtri. Paulus & Apollo nihil aliud ſunt quam miniſtri, quorum opera Corinthii fuerant ad fidem perducti: Miniſtri, intellige, Dei vel Chriſti. Miniſtris enim Dominum proxime ſequentibus verbis opponit. Jam vero indignum eſt io miniſtris gloriari, & eos ſibi pro ducibus ac magiſtris deſpondere.

Et unicuique quemadmodum Dominus dedit. Trajectio eſt in his verbis. Sic particula ὡς etiam alibi ab apoſtolo uſurpatur, infra 7.17, & Roman. XII.3. Ita autem ſunt ordinanda verba: Miniſtri ſunt, per quos crediditis, idque prout unicuique Dominus dedit: quæ tamen poſteriora verba non ſunt referenda ad verbum

(a) *Infantes quo ſenſu alibi dicantur.*

bum *credidistis*, sed ad nomen *ministri*: quasi dicat, Ministri sunt, iique tales, quales Dominus esse voluit, qui singulis singula dedit & officia, & dona ad peragendum munus necessaria. Addidit hoc apostolus, ut ostenderet causam, unde tanta sit inter Christi ministros diversitas, & ratione munerum, & ratione donorum: nempe totum hoc a domini arbitrio ac voluntate proficisci; ne vel illi, qui munere & donis supra alios excellunt, plus justo æstimentur; vel qui cæteris inferiores sunt, idcirco contemnantur. Ostendit apostolus, non tantum se ministros esse; sed etiam, omnem suam ministrandi dexteritatem a domino proficisci, nec dignum esse, ut Corinthii in se suique similibus tanquam ducibus ac præcipuis religionis magistris glorientur.

Vers. 6, *Ego plantavi, Apollos rigavit.* Ostendit, qualis tum ipse, tum Apollos fuerit minister, seu quo munere tum hic, tum ille inter Corinthios functus fuerit: & ex hoc ipso novum argumentum desumit. Ego, inquit, plantavi Ecclesiam vestram, id est, primus fui, qui vos ad fidem perduxi, & Christo inserui; Apollos me secutus rigavit teneras istas plantas, id est, in fide vos confirmavit.

Sed Deus incrementum dedit. Quasi dicat, nos operam & laborem præstitimus, nihil aliud: sed quod labor noster infructuosus non fuerit, quod plantæ istæ virescant, accrescant, & fructificent, id est, quod vos & credideritis, & in fide permanseritis, & fructus etiam fidei profe-ratis, id totum a Deo profectum est: is labori nostro eam dedit vim & efficaciam. Absque eo si fuisset, nihil nostra plantatio & rigatio profuisset. Perinde ergo se habet spiritualis nostra plantatio ac irrigatio, atque hæc corporalis & terrena. Agricola quidem plantis laborem impendit; sed quod plantæ crescant ac vegetentur, totum id a Deo proficiscitur, qui eis naturæ vires indidit. Similiter & in spirituali nostra plantatione accidit. Nos laborem impendimus; Deus fructum laboris præstat. Quare in illo solo gloriandum est, & illi quicquid in rebus ad salutem pertinentibus profecimus, in solidum adscribendum. Unde recte infert Paulus:

Vers. 7. *Quocirca neque qui plantat est aliquid, neque qui rigat, sed qui incrementum dat, Deus.* Quæ verba antequam attingamus, notandum est, non frustra apostolum pro domino, cujus superiori versiculo mentionem fecit, Deum reposuisse. Fecit id procul dubio ideo, ut tanto concinnior esset ad plantationem & rigationem terrenam allusio. Itaque Deum nominavit, qui & in terrena, & in spirituali plantatione incrementum largitur, non dominum, id est, Christum, qui in spirituali quidem plantatione is est, per quem Deus omnibus incrementum concedit; cæterum, ut herbæ aut arbores crescant, Christi muneris nequaquam est. Præterea observandum est, hac quoque ratione spiritualem plantationem similem esse terrenę, quod quemadmodum a plantarum incremento excludendæ non sunt naturales hominis ipsi a Deo concessæ vires, nec putemus Deum hominibus sine ullo eorum studio ac conatu spirituale hoc incrementum, quod in fide ac pietate consistit, largiri. Prætermittendum nec illud est, alia ratione plantationem & irrigationem sumi cum ministri inter se conferuntur, alia quando comparantur cum Deo. Illo modo ita sumitur, ut non tantum laborem, sed etiam laboris effectum includat. Neque enim ob solam euangelii prędicationem & doctrinam vel Paulus plantasse, vel Apollos rigasse dici posset, nisi eam consecuta fuisset audientium fides. Hoc vero modo solum tantum Pauli & Apollos laborem & operam designat.

Quocirca neque qui plantat est aliquid. Elicit id ex proxime dictis: q.d. Quandoquidem non is qui plantat, neque is qui rigat incrementum dat plantis, sed solus Deus; propterea nullus istorum est quidpiam magnum & eximium; sed qui dat incrementum, Deus. Particula *τι* non simpliciter aliquid, sed aliquid eximium & singulare denotat: quemadmodum & contraria in talibus locutionibus vox *nihil*, non simpliciter quod nihil est, sed quod nihil est admodum præclarum & excellens. Si ergo neque qui plantat, neque qui rigat, est quidpiam admodum singulare & eximium, quivis videt, male vos facere, Corinthii, quod pro eorum nominibus etiam factionibus digladiemini.

Vers. 8. *Qui plantat autem, & qui rigat unum sunt.* Novum est argumentum ex eadem plantationis & irrigationis metaphora petitum. Quia enim qui plantat, & qui rigat est unum, propterea non debet hic ab isto, alter ab altero denominari & eorum causa factiones exercere. *Unum* autē dicuntur esse, quia & unum scopum & finem sibi propositum habent, & utrique circa easdem plantas occupantur; & fine, & objecto conveniunt.

Unusquisque vero propriam mercedem accipiet secundum proprium laborem. Hæc verba addidisse videtur Paulus, tum ut tacite moneret, quemvis summa cura & diligentia labore suo defungi debere; tum ut ostenderet, non ita unum esse eos, qui vario ministerio defunguntur, quin habenda sit eorum laboris ratio, & labori cujusque conveniens præmium decernendum. Unde porro sequitur, non Corinthiorum esse de ministrorum Christi laboribus judicium ferre, & hos quidem ex illis extollere, alios deprimere, & inter se contendere; cum quemvis operarium domini ipsa merces apud dominum maneat.

Vers. 9. *Dei enim sumus cooperarii.* Causam proxime dicti subjicit. Ideo dico quemvis mercedem secundum proprium laborem recepturum, quia Dei sumus cooperarii, *συνεργοί*. Quæ vox non ita accipienda est, ut homines Deo æquet; sed in eo tantum cum Deo conjungat, seu illi adjungat, non tanquam æquales; sed tanquam principali agenti ministros: quo pacto agricolæ, aut patri familias, servi & mercenarii sunt *συνεργοί*.

Dei arvum, Dei ædificium estis. Opponit fideles, circa quos Dei ministri laborant, ipsis ministris; quod hi quidem sint mercenarii & operarii Dei, illi vero sint ipsius Dei proprium *γεώργιον*, proprium ædificium, & Deus sit, qui principaliter circa eos laboret, eos colat ac ædificet. Unde nova nascitur ratio, non debere eos a ministris & operariis Dei denominari, sed ab ipso, Deo. *Γεώργιον* arvum significat, vel potius segetem. Hoc loco *γεώργιον* est id omne, in quo excolendo laborant agricolæ. Loquebatur autem paulo ante de plantis. Germani recte vim vocis exprimunt, **ackerwerck**. Utitur vero duplici metaphora: & in priore quidem ad superiora respicit; in posteriore viam sibi ad sequentia aperit.

Vers. 10. *Secundum gratiam Dei.* Occasione spiritualis istius ædificii ostendit, quomodo ipse se in eo gesserit, & quas partes obiverit; quod item aliorum sit hac in parte officium. Ubi simul eos monet, videant, ut quisq; recte se in eo gerat. Ad se quod attinet, ostendit, se in hoc ædificio Corinthiorum spirituali fundamentum jecisse, id est, prima religionis Christianæ principia illis tradidisse: quemadmodum fieri necesse est, cum primum homines ad Christum adducuntur.

Ast autem, secundum gratiam Dei, quæ data est mihi; Ut omnia, quæcunque fecit & præstitit, non sibi, sed Deo vendicet. Per gratiam autem istam intelligit tum apostolicum munus, tum huic muneri conveniētia dona.

Tan-

Tanquam sapiens architectus. *Sapiens* id est, peritus. Apud Græcos enim σοφὸς etiam ad rerum mechanicarum opifices transfertur. Quibus verbis vel se sapientem aut peritum architectum nominat: quod & merito facit (summa enim sapientia & peritia requiritur ad fundamentum in hoc spirituali ædificio ponendum, id est, ad homines Christo primum lucrifaciendos; nec suam in eo gloriam aut laudem quærere oportet, quandoquidem totum istud divinæ gratiæ imputavit:) vel se sapienti tantum architecto comparat, quod ante omnia fundamentum posuerit. Sapientis enim architecti esse, quod illis altiora Christianæ disciplinæ mysteria non proposuerit; seu potius sapientiæ & prudentiæ laudem sese mereri, quod id non fecerit, & in principiis tradendis ac inculcandis operam omnem posuerit.

Alius autem superædificat. His jam aliorum, quod ad spirituale istud inter Corinthios ædificium perficiendum attinet, officium describit.

Superædificat, id est, alias doctrinas ad fundamentales illas a me traditas adjicit. Videtur enim apostolus ædificium istud nunc non ratione ipsorum hominum, ac personarum, quæ ad Ecclesiam aggregantur, & communis religionis ac charitatis vinculo inter se junctę spirituale quoddam ædificium constituunt, considerare; sed tantum ratione Christianæ doctrinæ, quæ multis partibus constet, quarum aliæ sint veluti fundamentales, aliæ fundamentalibus istis innitantur, & ad totius operis perfectionem absolutionemque pertineant. Apparet id, ut alia nunc omittam, tum ex principali apostoli scopo, qui est, & se ratione muneris sui in docendo, quod inter Corinthios obivit, purgare, & alios doctores, ut recte se in eo gerant, monere; tum ex verbis quæ statim adjicit:

Unusquisque vero videat, quomodo superædificet. Quibus verbis monet, ut quisque diligenter consideret, quid fundamento a Paulo posito superstruat: quod certe de hominibus aut personis ipsis accipi non potest; cum hac in parte nullum sit inter homines discrimen; quisque, modo velit, aptus & idoneus est ut agglutinetur Ecclesiæ: sed in doctrinis, quæ post fundamentalia traduntur, locum habet. Quasi dicat, quisque diligenter dispiciat, qualem doctrinam in Ecclesia proponat, consideret etiam atque etiam, num vera sit; num non tantum vera, sed etiam utilis ad ædificationem. Loquitur autem apostolus de doctrinis talibus, quæ fundamentum non evertant: nam tales superædificari fundamento non possunt: sed de talibus, quibus vel cum fundamento optime conveniit, vel saltem quæ fundamentum non amoliuntur, sed relinquunt.

Vers. 11. *Fundamentum enim aliud* &c. Causam reddit, cur dixerit, alium superædificare, ac quemvis dispicere debere, quomodo superædificet: quia fundamentum aliud nemo potest ponere quasi dicat ideo de superædificatione loquor, quia fundamentum aliud nemo potest ponere præter id, quod jam a me est positum: intellige fundamentum in religione Christiana. Quod vero sit fundamentum istud, statim declarat:

Quod est Iesus, ille Christus. Ex his verbis similiter apparet, ædificium istud a Paulo non considerari ratione ipsarum personarum. Nam & Jesus ille Christus ratione personæ considerandus esset. At Jesus ille Christus non a Paulo, sed a Deo, quoad personam, cui tanquam fundamento, aut, ut alibi eum scriptura appellat, angulari lapidi spirituale Christianorum ædificium innitatur, positus est; a Paulo vero eatenus tantum, quatenus docuit Jesum τὸν Χριστόν, id est, Jesum esse Christum. Hæc enim doctrina totius Christianæ religionis est fundamentum. Unde apparet, omnes eos, qui hanc doctrinam habent & agnoscunt, fundamentum Christianæ religionis habere, ac proinde non nisi summa injuria ab Ecclesiæ societate arceri posse. Jesum autem esse Christum nihil aliud est, quam esse cælestem ac divinum populi Dei regem, a Deo effectum ac constitutum.

Vers. 12. *Si vero quis superædificet super fundamentum hoc* &c. Jam incipit causam afferre, cur quisque dispicere debeat, quomodo superædificet; & simul indicat, varia huic fundamento superstrui posse. Videtur autem esse ἀνανταπόδοτος oratio in hoc versiculo. Non enim recte cohærent hæc: *Si vero quis superædificet aurum, argentum* &c. *uniuscujusque opus manifestum fiet.* Itaque subaudiendum aliquid videtur esse post hunc versiculum, videlicet, *latere id non potest*, aut *manifestum id fiet.*

Quod ideo ab apostolo expressum non est, quia in sequentibus verbis, *uniuscujusque opus manifestum fiet*, id includitur. Mederi huic rei nonnihil possemus, si particulam εἰ pro μὴ *num* vel *an* positam esse dicamus.

Aurum, Argentum, lapides pretiosos, id est, doctrinas tales, quæ cum hoc fundamento, quod & ipsum aureum est totum, eleganter congruant, & ejusdem sint veluti cum eo generis.

Ligna, fœnum, stipulam, id est, tales doctrinas, quæ cum hoc fundamento nihil habent commune, licet non evertant: quales sunt multæ falsæ doctrinæ, vel saltem tales, quæ nihil ad promovendam Christianam pietatem pertineant. Scopus enim omnium esse debet, ut alibi loquitur apostolus, Charitas ex puro corde, & conscientia bona, & fide non simulata 1 Tim. 1.6. In Christo Jesu enim nihil valet nisi fides per charitatem efficax. Proinde omnes doctrinæ, quæ scopum hunc non feriunt, vel falsiloquium sunt, vel saltem vaniloquium. Simul autem, dum per ligna, fœnum, stipulam, doctrinas istas significavit, ostendit, eas minime durabiles esse, seu tales, quæ in æternum sint permansuræ. Usus autem est apostolus his vocibus, ut ad ædificiorum constructionem alluderet, & sic allegoriæ propositæ inserviret.

Vers. 13. *Uniuscujusque opus manifestum fiet.* His verbis causam aperit, cur quisque operam dare debeat, ut doctrinas quam optimas, & fundamento illi convenientissimas proponat: quia scilicet uniuscujusque opus manifestum fiet. Id probat.

Dies enim, inquit, *manifestabit.* Multi diem hunc de tempore simpliciter sumunt. Veritas enim, ut dici solet, est filia temporis. Veritas tempori non cedit; imo tempore magis clarescit. Errores cedunt, & diuturnitate tandem, ceu igne quodam, consumuntur. Sed videtur potius de die illo ultimo, quo, ut infra loquitur apostolus, cap. 4. 5. occulta tenebrarum illuminabuntur, & consilia cordium manifestabuntur; accipiendus esse: tum quod longe commodius allusio ista ignis, qua in sequentibus utitur apostolus, ad eam accommodari queat, tum quod videatur acceptionem mercedis pro bono & durabili opere, de qua in sequentibus verbis agitur, & salutis etiam adeptionem, licet cum operis jactura conjunctam, ad diem istum referre.

At in ultimo demum die mercedi isti vere locus erit, & saluti, quemadmodum infra de eodem die loquens ait, *& tunc laus erit unicuique a Deo.* Cur vero dies uniuscujusque opus manifestabit?

Quia, inquit, *in igne revelatur.* Eleganter ad propositam ædificiorum similitudinem alludit. Aedificia enim, num durabilia sint, num sint ex lapidibus aut durabili materia constructa; num vero ligna aut stipulam habeant admixtam, igni optime explorari possunt. Quia ergo dies ista in igne (hoc est, cum igne, consueto Hebraismo) revelatur, propterea dies ista uniuscujusque opus quale sit manifestum faciet. Alludit autem apostolus ad illum ignem, cum quo Christus in illa die descendet, quemadmodum testatur apostolus, qui dicit eum in ignis flamma venturum 2. Thess. 1. 8. Nam revera per hunc ignem non doctrinæ aliquæ, sed homines conflagrabunt. Itaque per ignem, quo doctrinæ probantur, ipsius potius Christi judicium intelligitur, coram quo omnes errores, omnes doctrinæ, quæ ab ipsius sanctissima religione abludunt, tanquam ligna & stipulæ coram igne, consistere non possunt.

Et uniuscujusque opus quale sit, ignis probabit. Hæc verba dupliciter accipi possunt: vel, ut iis causam reddat, cur dies, quia cum igne reveletur, uniuscujusque opus manifestum faciat; quia scilicet ignis uniuscujusque opus, nempe in ædificio (nam de eo nunc loquitur apostolus) probabit: vel, ut conclusionem tantum superiorum contineant. Si priorem sensum amplectamur, *&*, idem hoc loco valebit quod *nam*; si posteriorem, idem valebit quod *itaque*. Huic posteriori magis favet verbum futuri temporis *probabit*; cum, si prior sensus retinendus esset, dici potius debuerit in præsenti tempore *probat*, vel probare solet.

Vers. 14. *Si cujus opus manet, quod superstruxit.* Nunc ostendit apostolus quid secuturum sit, postquam cujusque opus probatum ac manifestatum fuerit. Nisi enim probationem ac manifestationem istam aliud aliquid sequeretur, ipsa per se non magnam vim haberet ad permovendos Ecclesiæ doctores, ut summam curam ac diligentiam adhibeant, ne doctrinas vanas ac inutiles in Ecclesia proponant, sed fundamento Christianæ religionis congruas, id est, utiles ac solidas. Primo ostendit, quid eum maneat, qui solida ac probata docuerit; deinde quid maneat eum, qui futilia. Dicit ergo:

Si cujus opus manet, id est, si cujus doctrina, quam in Ecclesia vel primus proposuit, vel etiam ab aliis propositam ursit, deprehensa fuerit vera ac solida. Utitur autem vocibus *operis*, *& manendi & superstruendi*, ut in similitudine proposita perseveret. Quod enim opus in igne permanet, & flammis minime cedit, illud solidum, & aureum, argenteum, lapideum esse deprehenditur: at quod exuritur, stipulam aut lignum fuisse apparet.

Mercedem accipiet, nempe propriam ac singularem: quemadmodum & supra dixerat vers. 9.

Unusquisque suam propriam mercedem accipiet secundum proprium laborem. Apparet id ex eo, quod statim huic, qui mercedem accipiet, opponat eum, qui damno afficietur; quem tamen non idcirco salute mulctatum iri docet. At si is, qui egregia ac solida in Ecclesia docet, nullam aliam mercedem, præter communem omnibus salutem, adepturus est; quam præ hoc, qui futilia docuit, mercedem habiturus est? quod hic damnum subibit? Quocirca indicat his verbis Paulus, eos qui doctorum in Ecclesia munere funguntur, si munus suum rite obeant, & doctrinas utiles ac solidas proponant, præter communem omnibus salutem, peculiarem mercedem a Deo & Christo reportaturos esse. Non secus ac illi famuli, qui cæteris præsunt, & totam familiam regunt, & sic plus laboris curarumque sustinent, auctius præ cæteris stipendium accipiunt. Et æquitati divinæ id consentaneum est. Quis enim tam difficile tam periculosum doctoris munus sustinere vellet, nisi majoribus quibusdã premiis ad id invitaretur? æquumque omnino est, ut, si gravior manet pœna eos, qui hoc munus gerentes Christianæ pietati convenienter non vivunt; quemadmodum testatur Jacobus cap. III. 1; majus etiam præmium eos expectat, qui hoc munere rite funguntur. Hinc etiam apud Danielem Dan. XII. 3 legimus, eos qui ad justitiam erudierunt plurimos, futuros tanquam stellas in firmamento.

Vers. 15. *Si cujus opus comburetur*, id est; vana ac futilis doctrina fuisse deprehendetur:

Damno afficietur, quatenus scilicet omnem illum laborem, quem in docendo exantlavit, nullum præmium sequetur, sed omnis iste labor impensus in vanum abibit. Verum ne quis putet, eum non tantum nullam pro labore mercedem habiturum, sed etiam periturum esse, propterea addit:

Ipse vero servabitur: sic autem, tanquam per ignem. Non ita severe cum eo agetur, ut etiam propterea salute privandus sit, & una cum doctrina sua igne exuri debeat; dummodo omnis malitia absit; quæ minime abesset, si de industria vanas & futiles doctrinas proponeret: aut monitus eas agnoscere, & ab iis abstinere nollet; sed si quis bona quadam ac pia intentione, per errorem futilia quædam proponat, cæterum pie vivat, ut hominem Christianum aliorumque doctorem decet, hoc illi fraudi non erit, quo minus una cum cæteris fidelibus salutem adipiscatur, & ignis æterni supplicium effugiat.

Sit autem tanquam per ignem. Aliis verbis, & ad similitudinem de incendio ædificii propositam accommodatis, exprimit damnum illud, quod talis doctor subibit: quasi d. idem illi accidet, quod homini qui nudus ex incendio effugit, omni ejus supellectile ab igne hausta. Redigetur in communem Christianorum turbã, ut sic dicam; nec inter Ecclesiç doctores præmia capiet.

Vers. 16. *Nescitis, quod templum Dei estis?* Occasione istius metaphoræ, ab ædificio ductæ, transit ad monendos & terrendos Ecclesiæ corruptores; quod longe pejus est, quam frivola quædam & futilia per errorem docere. Fundamentum autem hujus admonitionis & comminationis in his verbis sternit; quod scilicet Ecclesia sit Dei templum. Hic autem loquendi modus per interrogationem vim habet affirmationis: quasi d. Scitis omnino, vos Dei templum esse &c. Quod antea dixerat ædificium Dei, nunc dicit templum: quia ædificia quæ Deo construuntur, templa sunt, in quibus Deus tanquam in sua domo ac palatio habitat.

Et spiritus Dei habitat in vobis. Ostendit, qua ratione illi Dei templum sint, seu qua ratione Deus in illis habitet: quia scilicet Dei spiritus in illis habitet; spiritus nimirum ille, quem cælitus ad Christi fidem aggregati hauserant, & per eum variis donis spiritualibus affecti fuerant: qua de re & supra cap. 1. 7 egit, & infra cap. 12 prolixe agit. At ubi divinus spiritus habitat, qui est quædam veluti particula Dei, illic optimo jure Deus habitare dicendus est.

Vers. 17. *Si quis templum Dei corrumpit, corrumpet hunc Deus.*

Deus. Jam monitionem ac comminationem suam adversus Ecclesiæ corruptores proponit. Corrumpitur autem Ecclesia ab iis, qui vel dogmata perniciosa, vel etiam peccata ac vitiosos mores in eam invehunt, & inprimis qui lites ac dissidia serunt, per quæ divini templi compages luxatur, & sic totum ædificium corruit; quemadmodum ex adverso pace & mutua charitate conservatur.

Corrumpet hunc Deus. Sane merito perdet hunc Deus.

Templum enim Dei sanctum est. Rationem dicti sui affert quia Dei templum est sanctum, id est Deo prorsus sacrum, inviolabile, quod minime profanari, nedum destrui ullo pacto debeat. Sic leges, sic regum majestas dicitur sacra, quia nulla ratione violanda sit. *Quod estis vos.* Οἵτινές ἐστε ὑμεῖς. Relativum sequitur numerum sui consequentis, ut & alibi.

Vers. 18. *Nemo seipsum decipiat.* Monuit & terruit apostolus eos, qui Corinthiorum Ecclesiam corrumpebant, & factiones ac dissidia inter eos serebant; nunc istius rei fontem aperit, qui erat, quod quidam sapientiæ cujusdam opinione tumerent. Hinc enim fiebat, ut quorundam Christi ministrorum, & inprimis Pauli simplicitatem fastidirent, ut ambitione & factionibus certarent.

Itaque monet Paulus; *Nemo seipsum decipiat*, id est, opinione sapientiæ sibi blandiatur & imponat.

Si quis videtur sapiens esse in vobis in hoc seculo, stultus fiat, ut fiat sapiens. His verbis ostendit Paulus, neminem debere ob mundanam sapientiam animo efferri. *Si quis videtur*, nempe sibi. Sapientiæ mundanæ, ac proinde animi tumorem maxime perstringit Paulus.

In vobis, id est, inter vos.

In hoc seculo, id est, in rebus ad hoc seculum spectantibus; quale est doctum & eruditum esse, Philosophum esse, oratorem esse, & similia. Hæc enim omnia hujus seculi bona sunt, & ad hujus seculi bona comparanda spectant.

Stultus fiat, ut fiat sapiens, id est, ea animo concipiat ac sectetur, quæ mundana sapientia stulta judicat: ne sequatur mundanæ sapientiæ ductum, nam huic universa religio Christiana stulta videtur. Sordet illi Christianæ religionis simplicitas, sordet vivendi ratio in ea præscripta, & inprimis omnium vitæ hujus bonorum, imo vitæ ipsius contemptus. Stultus ergo mundanæ sapientiæ est, qui eruditionem, acumen, orationis pulchritudinem non requirit, qui honorem, qui opes & voluptates contemnit; qui sese nemini præfert; omnibus cedit, nulli invidet. Qui sic stultus est est, vere sapit. Quocirca ob mundanam sapientiam nemo sese jactare debet: cum is demum vere sit sapiens, qui quantum ad mundi sapientiam attinet, desipit.

Vers. 19. *Sapientia enim hujus mundi stultitia est apud Deum.* Causam reddit, cur dixerit, eum, qui seculi hujus sapientia præditus est stultum fieri debere, ut sapiens fiat: quia scilicet sapientia hujus mundi, quæ eadem est cum sapientia hujus seculi, stultitia sit apud Deum. Unde sequitur, neminem esse vere sapientem propter istam sapientiam, sed potius stultum esse; ac proinde, si sapiens esse velit, contrariam huic sapientiæ stultitiam esse amplectendam. Est autem hujus mundi sapientia stultitia apud Deum, ac proinde vere ac reipsa, quatenus sapientum hujus mundi cogitationes ac consilia omnia ad hujus vitæ bona tendunt, divinæ voluntati adversantur.

Scriptum est enim. Probat scripturæ testimoniis, rem ita se habere: quorum primum est ex Jobi cap. 5. 13 desumtum;

Qui irretit sapientes in astutia ipsorum. Hinc enim apparet, sapientiam hujus mundi astutiam verius esse, quam sapientiam. Stultitiam autem esse ex eo manifestum est, quod hujus mundi sapientes Deus capiat & irretiat. Quæ enim est illa sapientia, quæ non tantum non efficit, ut aliquis retia & capturam effugiat, sed etiam ut capiatur & irretiatur efficit? Quomodo autem Deus sapientes hujus mundi irretiat, cap. 1. 19. & sequentibus explicatum est.

Vers. 20. *Et rursus.* Alterum scripturæ testimonium, ex Psalm. XCIV. 11: *Dominus novit cogitationes sapientum quod sint vanæ.* In Hebræo est simpliciter, *hominum.* Sed res ipsa indicat, non vulgares homines, sed inprimis eos, qui inter homines sapientia excellunt, esse intelligendos. Itaque merito Græci interpretes sapientum nomen pro voce hominum reposuerunt. Jam vero si sapientum cogitationes sunt vanæ, quis non videt, eorum sapientiam esse vanam, ac proinde stultam? Vanas autem eorum esse cogitationes vel ex eo apparet, quod evangelium Christi repudient, ut cap. 1 docuit apostolus. Alibi etiam dicit eos vanos esse factos in cogitationibus suis, & obtenebratum esse insipiens cor eorum: dicentes se esse sapientes, stulti facti sunt Rom. 1. 21, 22.

Vers. 21. *Quare nemo glorietur in hominibus.* Redit ad principale institutum, id est, ad avocandos Corinthios a dissidiis illis ac contentionibus, hocque suam admonitionem ex superioribus infert. Potest enim non tantum ad proxime dicta, sed etiam ad superiora particula ὥστε referri. Ex proxime dictis quidem id ita sequitur: Si sapientia hujus mundi est stultitia apud Deum, nemo debet in hominibus gloriari. Ideo enim homines in hominibus gloriari solent, quod eos sapientia hujus seculi præditos videant. In iis, quæ stulta mundus ducit, nemo gloriari solet.

Gloriari autem *in hominibus*, est gloriari de hominibus, quod scilicet ad eos pertineas, quod eos pro ducibus ac magistris habeas, quod eorum sit laudi, id sibi ducere, & sic se eo nomine efferre.

Omnia enim vestra sunt. Nova ratione, quanquam superius vers. 5 indicata, gloriationem istam impugnat. Non debetis in hominibus, seu de magistris vestris gloriari, tanquam si vos eorum sitis; cum contra potius omnia sint vestra, & illi ipsi, quibus magistris ad Christi religionem pervenistis. Itaque illi potius de vobis, non vero vos de illis, gloriari deberent. *Omnia sunt vestra*, id est, in omnia vos jus quoddam habetis, omnium veluti domini quidam estis, sic, ut vel vestris usibus serviant, præsertim si bona sint, vel nocere vobis saltem non possint, si sint mala.

Vers. 22. *Sive Paulus, sive Apollos, sive Cephas.* Enumeratione rerum quarundam, ad quas reliquæ omnes referri possunt, id probat, omnia esse fidelium. Primo loco Christi ministros collocat; quia de iis nominatim agebatur; inter hos autem se primum. Solet enim Paulus, cum Christi ministros deprimit, se primo loco collocare, & sui semper tanquam minimi inter ipsos meminisse. Observavimus id cap. 1. 12. & 1. 5. Paulus, Apollos, Cephas sunt vestri, quia ut vers. 6. dixit, ministri sunt per quos credidistis, iique tales, qui omnem vim & habilitatem vobis quoad fidem ministrandi a Domino acceperint. Itaque & illi ipsi, &

eorum

eorum dona vestra sunt. (a) Ex eo autem, quod Cephas aut Petrus dicatur esse fidelium, cuivis constare potest, an is Christianorum Dominus & Christi vicarius fuerit, tantumque in Ecclesia principatum ac prærogativam, quanta illi nunc a multis, & propter illum aliis quoque tribuitur, habuerit.

Sive mundus, id est, tum hujus mundi machina, tum homines omnes in eo degentes. Si vos non essetis in mundo, Deus perderet hunc mundum: vos hujus mundi jus vere habetis; cæteri homines illud injuria sibi usurpant: homines etiam vestri sunt: quia quoties opus est, Deus illis in vestrum commodum utitur; etiam cum injuria vos afficiunt vestri sunt; his enim injuriis salutem vestram promovent: ita Deus homines & omnia eorum consilia gubernat, præsertim ibi, ubi fideles degunt, ut illa in eorum bonum cedant. *Sive vita.* Vos & hujus, & futuræ vitæ jus habetis; reliqui homines ad futuram quidem vitam nullum jus habent; hanc vero nullo jure possident, cum ea non ex Dei voluntate utantur. Sic de cibis, quibus hæc vita sustentatur, alibi dicit apostolus: Tit. 1. 15: *Omnia sunt pura puris, impuris autem omnia impura*; ostendens, hominibus impuris fas non esse cibos uti, seu cibos utentium impuritate fieri impuros, & sic ab iis non debere attingi.

Sive mors. Mors est nostri juris, quatenus ita est in nostra potestate, ut nobis nocere non possit: imo etiam sæpe prodest, cum scilicet eam Christi & justitiæ causa subimus si enim cum Christo morimur, cum eo etiam vivemus 2 Tim. 2. 11.

Sive præsentia, sive futura. Hoc intelligi potest tum de rebus, quæ vel nunc sunt, vel aliquando existent, tum de iis, quæ vel nunc in orbe geruntur, vel aliquando gerentur, sive sint bella, sive pax, sive hoc, sive illo modo mundus regatur, sive duret, sive intereat.

Omnia sunt vestra. Epanalepsis est, quasi dicat, omnia, inquam, sunt vestra.

Vers. 23. *Vos autem Christi, Christus autem Dei.* Non ita omnia sunt vestra, quasi vos nullius essetis; sed vos Christi estis, Christus est vestrum caput, vester dominus, Christus in vos absolutam habet potestatem, licet talem, quæ tota in vestrum bonum ac felicitatem dirigatur.

Christus vero Dei. Rursus & Christus aliud adhuc habet caput, nempe Deum, ex quo totus pendet, a quo omne imperium ac dignitatem habet, ac proinde etiam ad eum omnis Christi honor ac gloria dirigitur, & in eo tanquam ultimo scopo terminatur. Altius imperium hoc non ascendit. Sic infra cap. xi. 3: *Volo vos scire, quod omnis viri caput sit Christus, caput autem mulieris vir; caput autem Christi Deus.* Hinc apparet, Christum nequaquam esse summum illum Deum, quandoquidem alium adhuc supra se habet, cujus totus est, & a quo dependet, quique caput illius est: imo manifeste a summo illo Deo, seu Deo κατ' ἐξοχὴν sic dicto distinguitur. Hinc autem tacite vult colligi apostolus, Corinthios & fideles omnes nonnisi in Christo, ac proinde & Deo gloriari debere; & sic non hominum aliquorum, sed Christi ac Dei discipulos se esse profiteri.

(a) *De primatu Petri.*

CAP IV.

ARGUMENTUM.

Pergit in argumento proposito Paulus, & Corinthios a factionibus illis avocat, opinionem nimiam eorum de se ac sui similibus evangelicæ doctrinæ præconibus, quantum potest, minuit: deinde ipsorum etiam Corinthiorum fastum deprimit. Hinc enim dissidia illa nascebantur, partim quod nimis multum doctoribus suis tribuerent; partim quod sui ipsorum opinione tumerent. Inde enim fiebat, quod illis sese tanquam dominis & magistris suis addicerent; hinc vero, quod alii hunc, alii alium vel eligerent vel fastidirent. Tandem sub finem capitis illis adventum suum pollicetur, illisque, nisi resipuerint, pœnam minatur.

Vers. 1. Pars. I. S*ic nos reputet homo.* Ostendit Paulus, quid de se suique similibus sentire debeant homines. *Homo*, id est, aliquis, vel quivis, Hebræorum modo.

Tanquam ministros Christi: In Græco est ὑπηρέτας, quod proprie remigem, vel hominem remis addictum notat. Itaque Paulus hac ministrorum appellatione se minime extollit, sed potius deprimit, famulum ac mancipium quoddam Christi se cum cæteris suis sociis esse dicens. Nam, ut in secunda ad eosdem Corinthios Epistola cap. 4. 5 ait: *Non enim nos ipsos prædicamus, sed Christum Jesum Dominum, nos autem ipsos servos vestros propter Jesum.* Quibus verbis non tantum ipsius Christi, sed etiam fidelium ejus servos se suosque socios esse dicit, quatenus nimirum Christus illorum opera in fidelium suorum commodum utebatur.

Tanquam dispensatores mysteriorum Dei. His verbis vocem illam ministrorum Christi, quæ generalior sua natura est, & omnibus fidelibus applicari potest, restringit, ostendens, qualis ipse cum suis collegis minister Christi sit, nempe qui dispensatoris in Dei & Christi domo munere fungatur. Mysteria Dei sunt arcana illa Dei decreta ac consilia ad hominum salutem spectantia, quæ in evangelica doctrina continentur. Hæc dispensabant, cum homines in divina veritate instruebant, pro uniuscujusque captu. Hæc est mensura, qua omnium Christi servorum dignitatem ac præstantiam metiri debemus. Ultra hanc qui se extendit, & dominium aliquod in Dei domum & familiam sibi arrogat, is fateatur necesse est, se in censu ministrorum Christi minime contineri.

Vers. 2. *Quod vero reliquum, quæritur in dispensatoribus, ut fidelis quis reperiatur.* His verbis docet, nihil præterea in se suisque sociis spectandum esse, quam fidem, seu num fideliter in hoc munere se gerant: & hoc unum esse, quod ex sua parte afferre possunt; cætera a domino esse. Et mysteria quæ dispensant domini sunt propriæ opes & facultates; & omnis eorum in dispensando dexteritas a domino proficiscitur. Itaque tacitam hic & in sequentibus objectionem occupare videtur apostolus. Postquam enim se cum sociis Christi ministros ac dispensatores appellans, o-

sten-

stendisset, minime convenire, ut tantum sibi & aliis tribuerent Corinthii, ut iis se tanquam dominis quibusdam addicerent; poterant illi dicere, Quid tum? etiamsi vos sitis ministri Christi, & dispensatores mysteriorum Dei, tamen in dispensatoribus maxime spectatur fides, & hujus respectu merito magni facimus eum, quem fide cæteris præcellere videmus. Respondet Paulus, hujus rei judicium illis minime competere; dominum esse, qui ea de re sit judicaturus.

Quod vero reliquum, nempe eorum, quæ in nobis spectari ac æstimari possunt.

Quæritur in dispensatoribus, ut fidelis aliquis inveniatur. Fides in dispensatoribus requiritur, ne dominorum facultates concreditas alio, quam par est, & præter domini mentem ac voluntatem convertant. Fides autem eorum, qui mysteria Dei dispensant, requirit, ut diligentes & gnavi sint in docendo, & in corpore spirituali hoc pensum distribuant, nec quicquam reticeant eorum, quæ scire alicui intersit, neve fraude aliqua in iis quæ dispensant utantur, aut domini mysteria adulterent. Aliquis, id est, quivis, quicunque oeconomi officio fungitur.

Vers. 3. *Mihi vero in minimum est, ut a vobis dijudicer.* Hic jam docet, nequicquam illis, aut ullis aliis hominibus competere, ut de ejus fide sententiam ferant, & eam suo calculo comprobent. *In minimum est*, pro re minima id duco. Maluit mitius loqui, quam simpliciter dicere, pro nihilo mihi est: licet sensus sit idem.

Dijudicer. Generale dijudicandi nomen hoc loco pro tali dijudicatione sumitur, quæ fit in rem ejus qui dijudicatur, seu quam absolutio, indemnitas & approbatio consequatur. Nam facilius de eo homines pronunciare possunt, num aliquis in suo munere fidelis non sit, quam num vere & ex omni parte fidelis sit. Illud sæpe ab hominibus cognosci potest; hoc non potest.

Aut ab humano die. Addit hoc Paulus, ne videatur solos Corinthios eorumque judicium hac in parte spernere. Per diem autem judicium intelligit; quia judicio certa dies dicari solet. Videtur enim alludere ad diem illum domini, in quo judicium illud ultimum exercebitur, & humanum diem seu judicium ei diei ac judicio opponere.

Sed neque meipsum dijudico. Ulterius pergit apostolus, & ostendit, ne sibi quidem, qui se exactius noverit, id competere, ut se ipsum possit absolvere. Non hoc dicit apostolus, ac si ille in suas actiones non inquireret, & in sua conscientia se vel absolveret, vel damnaret; sed quod plane definitivam ac decretoriam sententiam, cui omnino standum sit, de se non ferret, domino istius rei arbitrium relicturus.

Vers. 4. *Nullius enim mihi sum conscius.* Rationem proxime dicti reddit, per prolepsim. Dicere enim aliquis potuisset, Quid ergo? num tibi alicujus rei es conscius, ob quam fiat, ut teipsum absolvere non audeas? Non sum, respondet Paulus; & si meo judicio hac in parte standum esset, absolverem meipsum.

Sed non in hoc sum justificatus: non propterea, quod ego meipsum absolvam, vere justificatus & absolutus sum. Non mea sententia hic stabitur: fieri enim potest, ut licet ego nihil videam, in quo delinquam, dominus tamen videat, ac propterea me jure damnare possit. Cum dicit Paulus *Nullius mihi sum conscius*, nihil necesse est, ut hæc verba restringamus ad ea, quæ muneris ejus plane erant propria. Indicat enim Paulus, si suo judicio standum esset, fuisse se absolutum. At hoc simpliciter affirmare non potuisset, si alioquin delicti alicujus sibi conscius fuisset: præsertim cum in istis oeconomis mysteriorum Dei simul etiam quam maxima vitæ sanctitas requiratur. Porro cum negat se ideo justificatum esse, justificationem intelligit, quæ ex jure stricte sumto seu merito proficiscatur, nempe ex vera & exacta innocentia. Nam alioquin Johannes docet 1 Johan. III. 21, 22, eos quos cor ipsorum non damnat, fiduciam habere erga Deum, & omnia quæ rogant ab ipso accipere; quibus in rebus etiam justificatio continetur. Sed Paulus loquitur de eo, quid jure & ex merito fiat: Johannes autem gratiam novi fœderis includit ac præsupponit. Hac enim præsupposita, qui puram habet conscientiam, dummodo divinæ voluntatis notitia sufficienter sit instructus, quales vel inprimis fuerant apostoli; certus esse potest, se a Deo justificatum iri.

Qui vero me dijudicat dominus est. Hic jam ostendit, cui vere competat sententiam decretoriam, cui plane standum sit, de se ferre; nempe domino, Christo videlicet, hic enim est a Deo constitutus judex vivorum & mortuorum.

Vers. 5. *Quocirca ne ante tempus quid judicate.* Ex superioribus infert admonitionem, ne sibi judicandi de servis Christi potestatem tanquam magistri quidam usurpent.

Ante tempus, illud nimirum, quo dominus judicaturus est. Indicat, post id tempus, seu judicio illo præterito, demum libere posse de unoquoque, qualis fuerit, judicari.

Quid vel *quicquam*, nempe ejusmodi, quod notitiæ vestræ minime subjectum est. Nam alioquin de rebus apertis judicare possumus; præsertim in iis, quæ in Dei verbo expresse tradita sunt: & ex eo qui de facto isto pronunciat, non is judicat, sed Deus.

Donec venerit dominus. Tempus illud definit, ante quod nemo judicandi potestatem sibi usurpare debeat. Hoc autem est tempus adventui domini Jesu Christi destinatum.

Qui & illuminabit occulta tenebrarum, & manifestabit consilia cordium. Causa in his verbis est, cur nemo ante domini adventum judicandi potestatem sibi sumere audeat: quia nimirum occulta tenebrarum ac consilia cordium ante eum diem nemini patere possunt. Ex his autem potissimum de unoquoque sententia ferenda est. Particula *&* post pronomen *qui* posita indicat, subaudiendam esse propositionem aliam, nempe qui non solum ea, quæ sunt aperta, & hominum oculis conspicua prostucet, sed etiam illuminabit profundis demersa tenebris, & in apricum proferet.

Occulta tenebrarum, id est, in tenebris posita, & propterea occulta. Eleganter autem tenebris illuminandi verbum opponit. Per occulta autem ista & in tenebris demersa intelliguntur omnia cum facta, tum consilia, ad quæ hominum oculi pertingere non possunt.

Et manifestabit consilia cordium. Consilia cordium sunt una species eorum, quæ occulta tenebrarum vocavit. Consilia autem cordium sunt animi decreta ac proposita ea, quæ quispiam spectet, & ad quæ collimet; licet fieri non raro possit, ut ea in actum

non perducat, aut ipse impleat. Tacite ostendit apostolus, valde imprudenter agere Corinthios, quod quosdam attollerent, & sententia sua absolverent ac laudarent; cum tamen eorum occulta facta & consilia cordis minime discernerent.

Et tunc laus erit unicuique a Deo. Eventum hujus judicii exprimit; & tunc demum, inquit, laudem unusquisque consequetur. Laudem intelligit veram ac solidam. Laus autem hæc non in verbis, sed in rebus & præmio consistit. *Unicuique.* Id est, qualem unusquisque fuerit promeritus; quisque pro meritis laudabitur.

A Deo. Deum opponit hominibus, qui sæpe immeritos laudant. Deo autem hanc laudis distributionem adscribit, quia Deus per Christum judicabit omnes, & præmia unicuique distribuet.

Pars II. Vers. 6. *Hæc autem fratres*, &c. Incipit altera pars capitis, in qua Corinthios tum monet, ut suo exemplo edocti, non nimium doctoribus tribuant; tum reprehendit, quod & ipsi vana sui opinione tumerent, unde tanquam ex fonte hæc inter ipsos dissidia manabant.

Hæc, nempe quæ de doctoribus & præconibus euangelii hactenus dixi; dum ostendi, quo loco habendi sint, & cui de eorum dignitate ac præstantia judicandi potestas competat.

Per figuram in meipsum & Apollo transtuli: id est, in mea & Apollo persona proposui, me & Apollo in induxi. Nam de se & Apollo maxime fuerat locutus: Pêtri tantum semel in hac materia meminit; ne videretur non tam modestia in æstimandis Christi ministris duci, quam erga tantum apostolum laborare invidia. De Apollo alia res erat; quem Paulo ita conjunctum fuisse apparet, ut is non facile invidiæ alicujus erga Apollo suspicione perstringi posset. Utitur Paulus verbo μετεσχημάτισα, ut ostendat, se modo ac figura quadam loquendi usum esse, cum se & Apollo induxit: nempe quia non id tantum, quid de se & Apollo sentire debeant, docere voluit; sed quiddam amplius, quid videlicet de omnibus aliis doctoribus sentiendum sit. Itaque se quidem & Apollo nominat, sed præter se & Apollo alios etiam intelligit: quod qui facit, certa quadam dicendi forma ac figura utitur. Prudenter autem & modeste a Paulo factum est, quod aliorum doctorum nomina non produxerit, quibus procul dubio Corinthii plurimum tribuebant, ad quos etiam Paulus superiori cap. vers. 18, 21, digitum intendit, & infra hoc ipso cap. vers. 18, 19 eos designat, & quorum in posteriore epistola crebram mentionem facit, ac ut suam contra ipsos autoritatem tueretur, multa de se dicere necesse habuit. Horum ergo nominibus pepercit Paulus, ac maluit sui ipsius & Apollo depressione istorum quoque de se, & aliorum de illis opinionem minuere. Nam si de tantis viris, quantus erat Paulus & Apollo, humiliter sentiendum erat; quanto magis de iis, qui ipsis minime pares essent? Adde, quod Paulus de verorum Christi ministrorum præstantia ac dignitate loquens, multa illis tribuit, quæ forte doctoribus istis haud tribui conveniret.

Propter vos, id est, vestra causa: quod statim explicat, cum subjicit:

Ut in nobis discatis non supra id quod scriptum est, sapere. Id est, ut in mea & Apollos persona discatis, quantum doctoribus tribuere debeatis, ne scilicet quidquam ultra id, quod a me modo de meipso & Apollo dictum vel scriptum est, de illis opinemini.

Ut non unus pro uno inflemini contra alterum: ut hac ratione dissidiis istis, quæ sunt inter vos, obvietur. *Ut non unus*, id est, ne quisquam: *pro uno*, id est, pro aliquo ex doctoribus, *inflemini*, (a) pluralis numerus pro singulari. Sic 1 Tim. 5. 11. 1 Petr. 4. 10. *Inflari* autem hic est cum fastu quodam ac superbia pugnare pro magistri gloria. Nam qui pro magistrorum suorum gloria magna animi contentione depugnant, fastu turgent; & pro sua gloria simul certant, quod scilicet tanti magistri discipuli, tanti ducis sectatores sint. *Contra alterum*, nempe vel doctorem, vel discipulum. Vel etiam ne vos alii aliis contra alios aggregetis, & sic factionibus, ac veluti sub diversis signis de magistrorum ac discipulorum præstantia digladiemini.

Vers. 7. *Quis enim te discernit?* Rationem subjungit, cur nemo aliis sese præferre, aliosque præ se despicere debeat. Quis enim est, inquit, qui te ex aliorum censu eximit, quasi sis quicquam cæteris sive doctoribus, sive discipulis præstantius? Subintellige, nemo is est, nisi forte tu ipse, aut alius quispiam homo minime idoneus hujus rei arbiter.

Quid vero habes quod non accepisti? Addit hoc, ne forte propter donorum præstantiam animos sibi quispiam sumat, & cæteros sibi hac in parte haud pares fastidiat.

Si vero & accepisti, quid gloriaris ac si non acceperis? quasi dicat. Ille demum gloriari posset, qui alienæ liberalitati ac munificentiæ hæc dona non deberet. Conjunctio *&*, verbo *accepisti* præfixa, eam vim habet ut veritatem prioris dicti subsumat: quasi. d. si vero accepisti, ut sane accepisti ea.

Vers. 8. *Iam saturati estis.* Fastum Corinthiorum gravius in his & sequentibus tangit apostolus. Miratur autem in his verbis, per Ironiam quandam, quod Corinthii tam cito, & sine se, ad nescio quam dignitatem, regnum ac felicitatem pervenerint. Nam, qui alios despiciunt ac fastidiunt, necesse est ut in summa quadam felicitate versentur. Si enim miser & afflictus eorum sit status, ita ut omnibus ipsi sint despectui, quis locus potest esse superbiæ?

Porro omnibus istis verbis, *satiati*, *ditati*, *regnum adepti estis*, idem designat apostolus: q. d. tam cito (ea enim est vis particulæ ἤδη) eo felicitatis pervenistis, ut vobis alios contemnere ac fastidire vacet, & certare de gloria?

Sine nobis regnum adepti estis. Atqui oportebat nos quoque istius regni habere socios: mirum est sane, vos potuisse sine nobis regnum hoc capessere.

Ἐβασιλεύσατε. *regnastis* proprie: verum hoc loco non de re jam plane præterita, sed quæ adhuc duret, accipi debet, ideoque eam vim habere, ut significet, regnum adepti estis, vel regnare cœpistis, & etiamnum regnatis quemadmodum credidisse quispiam dicitur qui etiamnum credit Rom. 13. 11.

Atque utinam regnaretis! Inseruit hoc apostolus, ut ostendat, se illis minime invidere, ut in statu quam maxime felici versentur, modo id vere fieret; imo illud unice cupere. Hoc enim si fieret, se quoque ab hoc statu exclusum iri affirmat. Regnare enim Christiani sine apostolis non possunt.

Vers. 9. *Arbitror enim, quod Deus.* Causam subjungit proximi dicti per occupationem quandam. Poterat enim aliquis dicere, Quid tu Paule optas ut regnes, nonne jam satis regnas & beatus es? Respondet Paulus, se

(a) *Pluralis pro singulari.*

minime

minime regnare, sed in misera prorsus sorte versari.

Arbitror enim, inquit, *quod Deus nos apostolos ultimos designavit, tanquam morti addictos*: quibus verbis miseram suam sortem exprimit. *Dicit*, *arbitror*, quia ex effectis id quod Deus decrevisset, colligebat.

Nos apostolos ultimos: me, ut sit nomen plurale pro singulari; vel etiam me & Barnabam: nam hic fuit Paulo veluti collega a spiritu sancto additus Act. XIII. 2, 3, 4.

Ultimos. Vel hoc addit, ut sese a cæteris apostolis distinguat, quippe qui ultimo loco, & post reliquos omnes ad munus apostolicum fuerit vocatus; & ut ostendat, hanc adeo miseram, quam describit, sortem non fuisse aliis apostolis communem: vel vocem *ultimorum* addit per mimesin quandam, ac si dicat, Nos apostolos, qui ultimi per contemtum à quibusdam vocari solemus.

Designavit, ἀπέδειξε. id est, decreto ac voluntate sua ei rei addixit, ut essemus damnatis hominibus similes. Simili ratione Lucas usus est verbo ἀνέδειξε cap. 10. 1.

Tanquam morti addictos. Id est, ut essemus tanquam homines morti addicti, seu damnati ad supplicium. Quod cur dicat, statim docet:

Quia spectaculum facti sumus mundo. quasi dicat, Idcirco affirmo, nos esse damnatis hominibus similes, quia quemadmodum illi spectaculum solent esse hominibus, cum vel ad supplicium rapiuntur, vel in theatris bestiis objiciuntur, ita & nos spectaculo sumus, idque non uni alicui hominum parti, aut uni urbi; sed toti mundo. Spectaculo autem mundo erant, quia ubique continuis, iisque variis malis ac persecutionibus vexarentur.

Et angelis, & hominibus. Ostendit, quas personas mundi voce designet, nempe non homines tantum; sed etiam angelos, sive bonos qui in hoc mundo habitant, sive malos. Omnibus istis spectaculo erat Paulus, omnium istorum oculis erant expositæ ejus calamitates, quas euangelii causa sustinebat.

Vers.10. *Nos stulti propter Christum; vos autem prudentes in Christo.* Subjicit hoc, partim ut miseram suam conditionem explicet; partim quia per antithesin se Corinthiis confert, eorumque conditionem suæ sorti penitus contrariam esse docet, & ad id unde cœperat, nempe eos sine se regnum adiisse, efficit, eoque revertitur: quasi. d. Dixi, vos sine nobis regnum adiisse: quia si quis nostram sortem cum vestra componet, videbit nos in contrario plane statu versari.

Nos stulti propter Christum &c. *Stultos* se dicit, tum quia hominum opinione stulti erant, seu pro stultis habebantur, quippe qui & doctrinam proponerent, & vitæ rationem sectarentur, quæ stulta hominibus videbatur; tum quia revera, si carnalem & mundanam sapientiam spectes, stulti erant apostoli. *Propter Christum*, cujus doctrinam prædicamus, & secundum eam vitam nostram omnem instituimus.

Vos prudentes in Christo; vos vero e contrario pro hominibus prudentibus ac sapientibus habemini, & revera etiam, si quis carnalem sapientiam attendat estis, idque *in Christo*. Id est, ipsius Christianismi habita ratione. Tam ægre potuistis Christi religionem cum humana prudentia conciliare.

Nos infirmi; vos autem validi. Infirmi, id est, afflicti, vexati, omnium odiis expositi. *Validi*, id est, nullis obnoxii injuriis & afflictionibus propter Christum, adeo ut nemo vos facile aggredi audeat.

Vos gloriosi, nos ignominiosi. Vos non tantum non vexamini injuriis, sed etiam omnium ore celebramini, nos vero pro infamibus, & omni honore indignis habemur. *Ad hanc usque horam.* Ostendit malorum, quibus vexetur, perpetuam continuationem. Ἀστατοῦμεν. Id est, incertis vagamur sedibus, nullum habemus locum ubi consistamus, undique pellimur, undique exigimur.

Vers. 12. *Si qui nos persequantur*, διωκόμενοι. Intelligitur omnis vexatio, quæ non intra verba stat, sed in rerum malarum illatione consistit, ut sunt verbera, plagæ, vincula, exilia, bonorum direptiones, cædes, & id genus alia.

Sustinemus, ἀνεχόμεθα. id est, patienter, & sine omni vindictæ cupiditate toleramus.

Vers. 13. *Blasphemia affecti precamur*. Blasphemia affici multo quippiam gravius est, quam conviciis proscindi; quod præcedenti commate commemoravit. Videntur autem per blasphemiam hoc loco intelligendæ esse graves calumniæ, quæ ubique apostolis ad aggravandam eorum causam imponi solebant, ut quod essent pestes, turbatores publicæ tranquillitatis, rebelles, seditiosi, homines impuri ac scelesti: quæ longe sunt graviora, quam conviciis quibusdam aut maledictis impeti.

Precamur παρακαλοῦμεν, id est deprecamur calumnias, & blanda excusatione eas amolimur quantum possumus; non regerimus calumnias, non ringimur, non acribus & acerbis verbis adversarios ulciscimur.

Tanquam purgamenta mundi facti sumus. Id est pro hominibus vilissimis, abjectissimis, imo impurissimis habemur; sumta similitudine ab excrementis seu sordibus undique everrendo collectis.

Omnium ramentum usque nunc. Περίψημα, ἀπὸ τοῦ περιψᾶν, quod detergere significat. Itaque περίψημα videtur peniculum designare, quo sordes detergi soleant: sic, ut duplici, eaque vicina metaphora usus fuisse videatur, una ab ipsis sordibus ducta, altera a peniculo, quo sordes detergi solent: quorum utrumque quam sit abjectum & contemptum quivis videt.

Vers.14. *Non pudefaciens vos hæc scribo.* Occupatio quædam est, quia enim se cum Corinthiis composuit, & quam in diverso, imo plane contrario statu ipse & Corinthii versentur, docuit; videri poterat Corinthios verbis exagitare voluisse. Id nunc amolitur a se Paulus, & ait, se hoc non scribere, ut eos pudefaciat. *Pudefaciendi* vox quidpiam gravius hoc loco significare videtur. Nam procul dubio id Paulus quæsivit, ut eos aliqua ratione actionum suarum subpuderet, cum se tam dissimiles apostolis viderent.

Sed ut filios meos dilectos admoneo. Sed, inquit, paterna quadam objurgatione utor erga vos, quos pro filiis meis dilectis habeo. More autem patrum eos increpat:

Admoneo, nempe ut spiritus & ambitionem deponatis, atque a factionibus ac dissidiis, quæ inde nata sunt, abstineatis, & eam vitæ rationem in Christo amplectamini, quæ efficiat, ut non sit dissimilis nostra & vestra conditio.

Vers. 15. *Etsi enim decem millia pædagogorum haberetis in Christo.* Occurrit objectioni. Poterat enim aliquis Corinthiorum cogitare: quid tu tibi id soli arrogas, quod sis noster pater? nonne alios etiam, & quidem non paucos præter te in Christiana religione duces habemus, quos pro patribus quibusdam spiritualibus agnoscamus? Respondet Paulus: Pædagogos in Christo multos habere potestis; at non nisi unum patrem, nempe me. Itaque Corinthiorum duces

cum pædagogis confert; sic cum patre: quo ipso tum Corinthiorum ipsorum, tum magistrorum fastum deprimere voluisse videtur.

In Christo Iesu. Id est, ratione Christianæ religionis, seu, quatenus Christiani estis.

In Christo Iesu enim per euangelium ego vos genui. Caussam affert, cur se patrem Corinthiorum vocaverit; nempe quia ipsos genuerat in Christo Jesu, id est ipsos primo ad Christianam religionem adduxerat.

Per euangelium, id est, euangelii prædicationem. Porro cum Paulus se Corinthiorum *patrem* hoc loco nominat, nihil Christi præcepto contrarium facit, quo discipulis suis prohibuit, ne patris nomine quenquam vocarent, aut se vocari paterentur Matth. 23. 8, 9, 10. Non enim id vetuit Christus, ne quisquam ullo pacto patris, quemadmodum & magistri appellationem usurpet; sed ne hunc sibi velut ordinarium titulum imponat, vel ab aliis imponi ac tribui patiatur, quemadmodum hodie fieri videmus.

Vers. 16. *Precor igitur vos, imitatores mei estote.* Monitionem hanc attexit præcedentibus verbis, & eam ex illis infert. Si ego vester sum pater, & vos filii mei dilecti estis, igitur vos precor, ut mei imitatores sitis. Convenit enim ut filii patrem imitentur.

Vers. 17. *Propterea misi vobis Timotheum.* Ne dicerent, quomodo imitari te possumus, cum te præsertim non conspiciamus, nec vitæ rationem ob oculos habeamus positam, & jam etiam pene obliti simus, qualem te apud nos gesseris? *Propterea*, id est, ut me imitari possitis, *misi vobis Timotheum.* Inserit autem commendationem Timothei, ut ei autoritatem conciliet, eumque velut fidei literis, quas vocant, eis sistat.

Qui est filius meus dilectus, & fidelis in domino. Verba *in domino* videntur ad nomen filii referenda esse. Suum autem filium in domino, id est, in Christo vocat eo pacto, quo paulo ante Corinthios, quia scilicet eum ratione Christianæ religionis genuerat.

Vocat eum *dilectum filium*, propter singularem amorem, quo eum prosequebatur: quo nomine etiam ipsius singulares virtutes & dotes tacite tangit. Non enim sine caussa tam charus Paulo esse potuit. Vocat *eum fidelem*, cui nimirum in omnibus fides adhibenda esset.

Qui vobis in memoriam revocabit vias meas in Christo. His verbis exprimit, quo fine Timotheum illis miserit, nempe ut illis in mentem revocet Pauli vias in Christo. Per *vias* intelligit mores & actiones, & totam vitæ suæ rationem (hanc enim Corinthios imitari volebat) suam puta modestiam & animi humilitatem, mundanæ gloriæ contemptum, fidem, patientiam, charitatem.

In Christo. Ostendit se agere de vitæ suæ & actionum ratione, quatenus illæ ad Christum, seu Christianam religionem referantur. Sequentia etiam docere videntur viarum suarum in Christi nomine Paulum quoque includere doctrinam suam: nam & hæc ad vitæ ipsius rationem pertinet, & a Corinthiis, etsi non docendo, tamen agendo imitanda exprimendaque erat.

Quemadmodum ubique in omni ecclesia doceo. Ille vobis in memoriam revocabit actiones pariter & doctrinam meam, qualem ubivis locorum, seu in quavis ecclesia propono. Nisi quis verbum *διδάσκω* non tam de ipsa doctione, quam de modo ac ratione, quam quis in docendo observet, accipi malit: q. d. Paulus, docebit vos Timotheus, quomodo ego me ubique in quavis ecclesia in docendo, geram id est, non solum quid doceam, sed etiam qualem me in moribus & vitæ meæ actionibus exhibeam.

Pars III. Vers. 18. *Cæterum perinde quasi ego non venturus sim ad vos, inflati sunt quidam.* Occasione ejus quod dixerat, se Timotheum ad eos mittere, cum ipse non veniat, attexit hoc, quo & adventum suum Corinthiis pollicetur, ne ejus spem omnem abjiciant, misso præsertim Timotheo; & eos perstringit ac terret, qui animos sibi ex Pauli absentia, quam perpetuam fore suspicabantur, sumserant.

Inflati sunt quidam, id est sui quadam opinione quidam tument, multum sibi arrogant, & inter vos eminere ac gloriosi esse volunt, aliosque præ se contemnunt, imo mihi ipsi insultant, facile autumantes absenti illudere.

Vers. 19. *Veniam vero celeriter ad vos.* Falluntur opinione sua, qui putant, me non venturum ad vos. Nam & veniam, & celeriter veniam. Loquitur de veniendi consilio ac proposito, quod tum in ipso erat; quod tamen postea gravibus ex caussis mutavit. Prudentum enim est ex caussarum mutatione sua quoque mutare & temperare consilia. Verum quia in nostra potestate non est consiliorum nostrorum eventus, sed a Dei voluntate ac permissione pendet, idcirco addit:

Si dominus, nempe Jesus Christus, *voluerit*, id est, si is consilio meo annuerit, si id non impediverit.

Et cognoscam non sermonem inflatorum istorum, sed virtutem. Id est, videbo, experiar quales sint, non in sermone & eloquentia, quam illis largior, sed quales sint in virtute ac robore spiritus sancti, quanta sit in iis fides, quantus ardor, quanta rerum divinarum scientia, quæ signa edant vel miracula: videbo non quanti sint in dictis, sed quanti in factis.

Vers. 20. *Non enim in sermone regnum Dei.* Rationem proximi dicti subjungit, cur nimirum virtutis istorum hominum, non vero eloquentię experimenta capere velit:

Quia regnum Dei, id est, status ille beatus Christianorum hominum, ad summam Dei gloriam pertinens, seu effectus divini regiminis ac gubernationis in ecclesia.

- Non consistit in *sermone*, id est, in eloquentia ac facundia, ut quis ornate & copiose unaquaque de re disserere possit:

Sed consistit *in virtute*, id est, efficacia spiritus sancti, id est, ut eximia & ingentia facta possis patrare.

Vers. 21. *Quid vultis? in virga veniam ad vos, aut in charitate spirituque mansuetudinis?* Postquam illis adventum suum prædixisset, nunc illis etiam severitate quadam minatur; ita tamen, ut in eorum potestate & arbitrio situm esse ostendat, an severitate aliqua, an vero lenitate ac mansuetudine in eos utendum sit.

Quid vultis? Eligite, utrum velitis, an ut me vobis, cum venero, severum ac rigidum exhibeam, an vero potius suavem & benignum. Nam si in istis vitiis, quæ nunc in vobis reprehendo, perstiteritis, rigidum me deprehendetis, si vero vos correxeritis, mansuetum ac benignum.

In *virga*, id est cum virga, virgam mecum afferens, qua vos cædam, ut parentes liberos suos immorigeros solent. Videtur autem alludere ad id, quod vers. 14 & 15 dixerat, dum illos filios suos dilectos, se vero patrem illorum nominat. Per *virgam* autem intelligitur animus puniendi, ipsaque pœna. Hæc vero pœna non

ran-

non tantum in excommunicatione & acri reprehensione ac objurgatione consistit; sed etiam in mali alicujus corporalis inflictione: cujus specimen sequenti capite in illo incesto videbimus. Sic & sequenti Epist. cap. 10, vers. 6 & 8 scribit, se in expedito habere ulcisci omnem inobedientiam, seque non pudefactum iri, si abundantius quidpiam glorietur de potestate sua, quam sibi dominus dedisset ad ædificandam, non ad destruendam ecclesiam. Et cap. 13 ejusdem epistolæ, talem potestatem suam commemorat, eaque se usurum in Corinthios, nisi mature resipiscant, minatur, ex qua appareret, ipsum nequaquam esse reprobum, aut divina virtute destitutum, sed potentem admodum ac robustum. Quæ quidem nulla alia fuisse videtur, quam quod potuerit non solum spiritualibus, sed etiam corporariis poenis eos afficere. Subaudienda autem est in verbis istis particula *ut*, *ἵνα*.

In charitate. Charitatem opponit virgæ, non quod virga seu punitio charitatem excludat, præsertim in apostolo; sed quod punitio, quæ acerbitatem ac dolorem continet, non videatur esse germanus ac genuinus charitatis effectus. Ideo Paulus, quid charitatis nomine designet veluti explicans, subjungit:

Spirituque lenitatis & mansuetudinis. Mansuetudo enim severitati opponitur ac poenæ. *Spiritus* autem *lenitatis* dupliciter intelligi potest: vel ut significet cor seu animum lenem ac mansuetum; vel ut significet lenitatis ac mansuetudinis quoddam veluti effectum: quo pacto spiritus vertiginis, spiritus soporis, spiritus servitutis dicitur. Ille enim animi affectus & impulsus, qui in res aliquas fertur, spiritus rerum istarum appellatur.

CAP. V.

ARGUMENTUM.

Progreditur in hoc capite Paulus ad alterum reprehensionis caput: & primo Corinthios reprehendit, quod incestum quendam hominem in Ecclesia tolerarint: deinde, quid cum eo fieri velit, ostendit: tertio de excommunicatione in genere agit: & de reprehensione quoddam dictum suum in alia quadam ad ipsos epistola extante declarat: tandemque caput hoc præcepto, ut incestus ille excommunicetur, concludit.

Vers. 1. Pars I. OMnino auditur in vobis scortatio. Virgam minatus fuit Corinthiis Paulus. Quocirca ne videretur non satis justas & graves istius severitatis habere causas, subjicit id, quod non tantum Corinthiorum fastum, quem hactenus reprehendit, deprimere queat; sed etiam, quam merito illis apostolus intermineturr virgam, ostendit.

Omnino. Duplicem vim hæc particula isto loco videtur habere posse: vel eam, quasi dicere velit apostolus: ne multis utar ambagibus, & quod res est exprimam; vel ut significet constantem & minime dubium famam ac rumorem.

In vobis. Id est, esse in vobis, vel inter vos.

Scortatio. Scortationis nomen hic, ut & alibi nonnunquam, latius extenditur, & omnem illicitum concubitum designat, sive sit scortatio proprie dicta, sive adulterium, sive incestus, ut hoc loco.

Et talis scortatio, quæ neque in gentibus nominatur. Exaggerat hoc peccatum Paulus: ne quis putet, eum simplicem quandam scortationem intelligere. Talis, inquit, scortatio, qualis neque inter gentes, scortationi alioqui maxime deditas, auditur. Grave crimen est, si inter Christianos scortatio esse audiatur; quanto gravius, si talis scortatio, qualis ne quidem inter gentes profanas memoretur.

Adeo ut uxorem quidam patris habeat. Exprimit hanc adeo foedam scortationem, quod scilicet quidam inter eos ausus fuerit uxorem patris sui, id est, novercam suam, in uxorum ducere. Id enim vox *habendi*, qua Paulus utitur, designare videtur: & præterea credibile non est, Corinthios laturos fuisse, ut quispiam cum scorto viveret, præsertim cum noverca; sed quia hæc illicita consuetudo matrimonii nomine palliata fuit, idcirco Corinthii poterant ad hoc facinus connivere, præsertim si qui essent, qui illi patrocinarentur, ejusque foeditatem ac turpitudinem elevarent.

Vers. 2. *Et vos inflati estis.* Satis videtur reprehendisse Corinthios, quod in eorum coetu tam turpis scortationis exemplum extaret: (unius enim scelus toti ecclesiæ opprobrio est;) verum ne hic suam innocentiam possent prætexere, eorum quoque culpam exagitat.

Et vos inflati estis, id est, dum talia fiunt, talia in ecclesia vestra patrantur, vos tanquam re optime gesta, tanquam homines undiquaque perfecti ac beati, *inflati estis*, id est, magnos animos ac spiritus geritis, alios præ vobis despicitis, de honore ac gloria factionibus inter vos digladiamini; nec videtis, quanto opprobrio universus coetus vester laboret. Simili ratione Christus Laodicensium angelo vanissimam sui opinionem exprobravit Apoc. III. 17: *Dicis te divitem esse, nullius rei indigentem, & nescis, quod tu sis miser, & miserabilis, & pauper, & cæcus, & nudus.*

Et non potius luxistis. Ostendit, quid illis in hoc casu faciendum fuerit: nempe non tantum illis non fuisse superbiendum, sed etiam lugendum; quod plus etiam est quam superbia non inflari. Nam afflicti, & in luctu positi ab omni fastu ac superbia abesse solent. Lugere autem debebant, id est, animo angi ac dolere, quod homo Christianus, in tanta divinæ veritatis luce, tantum facinus committere fuerit ausus, cum tanto totius ecclesiæ dedecore, & divinæ gloriæ detrimento. Per luctum istum intelligi volunt nonnulli jejunium, quod etiam luctus nomine vocari solet: lugentium enim est jejunare. In hanc vero sententiam eos induxit, quod statim agatur de incesto isto e medio ecclesiæ tollendo. Jam autem morem hunc synagogæ Judaicæ fuisse ajunt, ut si quis ob flagitia sua puniendus esset, jejunium indiceretur. Verum nihil est necesse ut credamus ecclesiam morem hunc imitatam fuisse, aut apostolum de jejunio loqui.

Ut tolleretur e medio vestri. Ostendit, quem effectum luctus ac dolor ipsorum gignere debuerit; nempe hunc, ut hominem istum impurum e medio sui tollerent. Nam post commissum facinus alia ratione ecclesiæ macula elui non potest, quam hominum facinorosorum ex ecclesia exclusione. Notandum vero

est, quod Paulus non simpliciter dicat, ut tolleretur è medio, ne quis Paulum de hominis istius supplicio ac cæde agere putet; quemadmodum nonnulli crediderunt: sed addit pronomen *vestri* vel *vestrum*. Quare his verbis non cædem istius incesti, sed excommunicationem intelligit: quemadmodum etiam ex fine capitis hujus apparet, in quo excommunicationem istius hominis eodem verbo designat.

Qui opus hoc fecit, hoc est, qui opus hoc tam fœdum, tam enorme patravit. Eam enim vim habet pronomen *οὗτος*.

Pars II. Vers. 3. *Ego quidem enim.* Altera pars capitis, in qua sententiam suam de incesto isto promit, & quid cum eo fieri velit, declarat. Particula *γὰρ*, si hoc loco causalis est, eam vim habet, ut ostendat, rationem quandam reddi, cur Paulus Corinthios reprehenderet, quod in istum hominem animadvertere neglexerint: quasi dicat, nam me quidem quod attinet. *Etiam tanquam absens corpore, præsens autem spiritu.* In priori membro deest particula *quidem*. Nam alias corporis absentia nullum ad hoc judicium ac sententiam momentum affert. Quare perinde est, ac si dixisset: tanquam absens quidem corpore, præsens autem spiritu; ut ostendat, absentiam corporis nihil obesse in ferenda de isto homine sententia: quam ellipsin etiam in profanis scriptoribus occurrere notant.

Spiritu id est, animo ac cogitatione qua vobis adsum, & vestram ecclesiam curo.

Iam judicavi, id est decrevi.

Tanquam præsens, non secus ac si corpore vobis adessem.

Eum qui ita hoc fecit. Emphatice peccatum hoc designat Paulus: nam & qualitatem & quantitatem ejus notat.

Ita, id est, tam fœde, tam turpiter egit: *hoc* id est, tantum flagitium perpetravit: quasi dicat, qui tale tantumque peccatum fecit.

Vers. 4. *In nomine domini nostri Iesu Christi.* Hæc & sequentia verba referuntur ad initium sequentis versiculi, nempe, *tradere hunc talem satanæ* &c. Traditio autem ista satanæ in nomine domini nostri Jesu Christi fiebat, quatenus non privata ipsius Pauli auctoritate, sed ipsius domini Jesu, & potestate ab ipso profecta fiebat. Hanc enim potestatem dominus Jesus Paulo dederat.

Congregatis vobis. Ostendit, quando hoc suum decretum de isto homine satanæ tradendo executioni mandare volebat, nempe in communi ecclesiæ Corinthiorum conventu.

Et meo spiritu id est, me etiam vobiscum, licet non corpore, at animo & cogitatione præsente.

Cum potentia domini nostri Iesu Christi. Id est, una vobiscum etiam præsente potentia ac virtute domini nostri Jesu Christi, per quem ejusmodi decreta executioni mandari debent.

Vers. 5. *Tradere hunc talem satanæ.* Decretum jam factum erat a Paulo, sed executioni mandari debuit in Corinthiorum cœtu, qui decretum istud Pauli promulgare debebant.

Hunc talem, τὸν τοιοῦτον. Epanalepsis est. Jam enim eum satis designaverat, τὸν οὕτω τοῦτο κατεργασάμενον. Sed iterum repetit, ac subinde inculcat, ut peccati gravitatem acerbitati pœnæ respondere innuat.

Tradere vero *aliquem satanæ* est eum satanæ potestati permittere. Porro quæ hic pœna significetur, ambigitur a nonnullis. Putant enim simplicem excommunicationem designari. Verum amplius quiddam significatur, ad quod scilicet singulari domini Jesu potentia & apostolica autoritate sit opus. Nec de iis, qui simpliciter tantum ab ecclesiæ consortio arcentur, jure dici potest, eos satanæ potestati tradi: cum nullum idcirco, neque secundum carnem, neque secundum spiritum, jus in ipsos satanæ detur. Itaque non dubium videtur, quin variæ afflictiones corporis a satana inferendæ his verbis significentur, non aliter, ac si satanæ, tanquam carnifici cuidam, vexandus quispiam castigandusque tradatur. Sic aliquando Jobus potestati satanæ, non quidem quo puniretur, sed quo fides ejus ac patientia exerceretur, traditus fuit. Sic & ipse Paulus de se testatur 2 Cor. 12.7 additum sibi esse angelum satanæ, qui se colaphis incesseret, id est, vexaret; non quidem pœnæ nomine, sed remedii, ne se efferret. Alibi etiam apud Paulum legimus 1 Tim. 1.20. Hymeneum & Alexandrum traditos ab ipso fuisse satanæ, ut erudirentur non blasphemare, id est, ut a satana castigati & afflicti, apostoli doctrinam conviciis proscindere & traducere dedicerent.

Unde & hoc nostro in loco legimus incestum istum hominem Satanæ tradi *in perditionem carnis.* Qua non appetitus carnalis, mors quædam metaphorica, ut quidam putant; sed ipsius corporis vera ac propria mors & destructio, quamvis non subito, sed per varias afflictiones ac dolores sensim illata, significatur. Nam nec satanas per se rei tam bonæ idoneus est minister; & carnis perditioni non vita ex spiritus arbitrio exacta, sed salus in die domini nostri Jesu Christi opponitur; & denique Græca vox ὄλεθρος durior esse videtur, quam ut hanc spiritualem carnis mortem designet, nec uspiam ab apostolo hoc sensu usurpatur. Cæterum his verbis, ut & sequentibus, quibus traditionis satanæ finis indicatur, potestati satanæ limites quidem ponuntur; nempe, ut corpus tantum affligat, in animum nullum jus habeat; nec repentina morte hominem extinguat, sed lentis ictibus consumat, quo pœnitentiam agere, & vitam corrigere, ac proinde sempiternam salutem in adventu domini nostri Jesu Christi consequi possit. Non secus ac satanæ quoque illius, cui Jobus fuerat permissus, potestas circumscripta fuit, licet non eodem modo, ibi quidem, ne vitæ Jobi noceret; hic vero ne cælesti istius hominis saluti.

Ut spiritus servetur. Finem istius pœnæ exprimit Paulus, nempe hominis hujus salutem. Qua ratione ostendit, se in hac tam acerba pœnæ irrogatione minime crudelem esse, concessaque sibi a domino potestate non uti ad destructionem, sed ad ædificationem, ut ipse alibi loquitur 2 Cor. 10.8, & 13.10. Longe enim præstat affligi in carne etiam gravissime, & cum vitæ præsentis jactura, ut salutem consequaris; quam cum salutis sempiternæ detrimento immunem ab afflictionibus vivere. Neque vero hoc Pauli decretum tale erat, ut vel revocari, vel mitigari non potuerit, accedente seria hominis istius pœnitentia ac deprecatione, aliorumque fidelium precibus & intercessione.

Spiritus, id est, ea nostri pars, qua sapimus ac intelligimus, quæque cum corpore conjuncta hominem constituit. Unde etiam apparet, carnem hoc in loco spiritui oppositam, non pro carnali appetitu, sed pro ipso corpore usurpari. Servatur autem spiritus

noster,

noster, cum ab interitu sempiterno vindicatur, & vitæ illius immortalis fit compos. Manifeste hic Paulus corpus hoc nostrum terrenum a salute excludit, eamque soli spiritui vendicat. Cur enim carni quidem interitum, spiritui autem istius hominis salutem tribuit, si non minus carni ejus quam spiritui salus competit? Quod tamen non ita intelligendum est, quasi spiritus noster solus, & corporis domicilio destitutus æterna felicitate gaudere possit; sed quod caduci istius ac mortalis corporis loco, cælesti ac glorioso corpori conjungendus sit.

In die Domini *Jesu*, id est, illa ultima, quæ peculiariter dies Domini dicitur, quod in illa singularissima prorsus, omnibusque hominibus conspicua ratione suam potentiam, gloriam ac majestatem manifestaturus sit: quam ob causam etiam ipsius Dei dies vocatur 2 Petri 3.12. Hic locus etiam docet, salutem ac felicitatem spiritus nostri in illa die demum incipere.

Vers. 6. *Non bona gloriatio vestra.* Iterum eorum fastum flagellat, ut humilius de se sentire incipiant. *Non bona*, id est, turpis & indecora est vestra illa gloriatio, qua vos alii supra alios effertis, & de gloriæ palma certatis. Hi sunt vestri spiritus; & interea tamen talia non solum fiunt inter vos, sed etiam feruntur.

Nescitis, quod parum fermenti totam massam fermentet? Causam affert per similitudinem quandam, cur talia in ecclesia tolerari non debeant; & simul objectioni cuidam occurrit. Poterant enim dicere Corinthii. Quid nos tantopere reprehendis, quod unus ejusmodi homo inter nos inventus fuerit, quodque nos eum feramus? Unus homo, ut dici solet, nullus homo; una hirundo non facit ver. *Nescitis*, respondet Paulus, vos qui tantopere sapientiam jactatis, quod quemadmodum parum fermenti totam massam fermentat, sic etiam unus homo corruptis moribus totam ecclesiam facile inficiat? Magna est exempli vis, præsertim si accedat impunitas.

Vers. 7. *Expurgate igitur vetus fermentum.* Occasione istius similitudinis a fermento ductæ, nova quadam allegoria, a Judæorum consuetudine ejiciendi tempore paschatis fermenti, desumta hortatur Corinthios, ut vitia abdicent, & una cum vitiis homines vitiosos. Nec enim vitia ex ecclesia exulabunt, nisi illi, qui ab illis desistere nolunt, una cum vitiis exulent. Aut a vitiis Christiano desistendum est; aut ecclesia cedendum.

Vetus fermentum, id est, mores veteres, pristinam vitæ rationem, qualis olim fuit, antequam ad Dei Christique notitiam effetis traducti. Jam in ista repurgatione vitiorum includitur etiam, ut diximus, consequenter eorum, qui in vitiis hærent, ex ecclesia ejectio.

Ut sitis nova massa. Id est, novus quidam populus Dei & Christi, novi homines, novam & Christi legibus conformem vitæ rationem sectantes, nullis nec vitiis nec vitiosis hominibus contaminati.

Quemadmodum estis azymi. Rationem adhortationis suæ affert, quia estis azymi. Nam particula similitudinis *ὡς*, *quemadmodum*, convenientiam quandam notat; sed talem, qualis est inter causam & effectum. Dicit autem illos esse azymos, non quod actu & reipsa sint: ad hoc enim eos nunc hortatur; sed quod talis sit eorum status & conditio; talia tempora, ut azymi, & sine fermento esse debeant.

Etenim pascha nostrum pro nobis immolatus est Christus. Probat illos esse eo, quo diximus pacto, azymos; quia quemadmodum immolato Judæorum Paschate, id est, agno illo paschali, Judæi erant azymi, id est, omne fermentum ex ædibus ejicere debebant; sic cum nostrum quoque Christianorum pascha, nempe Christus, sit immolatus, etiam nos tenemur omne fermentum a nobis amovere. *Pascha* corruptum est ex Hebr. *Pesach*, quod transitum significat: quo nomine agnus ille primum in Ægypto mactatus, cujus sanguine illiniti fuerunt postes ædium Israeliticarum, ut hoc signo conspecto angelus ille Dei, qui ad occidenda totius Ægypti primogenita missus fuerat, Israelitarum ædes transiret, appellatus fuit. Ad cujus rei memoriam perpetuam stato anni tempore a Judæis agnus mactabatur; & certo ritu edebatur, & feriæ per septemdecim dies agebantur; quo toto tempore ab omnibus fermentatis illis abstinendum illis erat. Hoc erat Judæorum pascha. At Christianorum pascha alius agnus est, nempe Christus, agnus ille Dei, qui tollit peccata mundi.

Ideo ad differentiam Judæorum paschatis non solum addit apostolus pronomen *nostrum*; sed etiam ad pascha nostrum per appositionem addit, *Christus*. Ita enim malumus ordinare Pauli verba, quam vocem, Christi, subjecti loco ponere, & pascha nostrum de Christo per appositionem legere, id postulante verborum Pauli ratione ac serie. Christus autem propter similitudinem pascha, seu agnus ille paschalis, qui etiam Christi typus fuit, appellatur. Nam quemadmodum morte & sanguine illius agni liberati fuerunt Israelitæ, ne primogenita eorum occiderentur; sic nos Christi morte & sanguine ab interitu sempiterno vindicati sumus: & sicut agno illo mactato Israelitæ ex hostium suorum potestate evaserunt, ipsis Ægyptiis urgentibus, ut quamprimum exirent; sic nos Christi morte interveniente ex hostium nostrorum spiritualium, peccati nimirum & mortis, manu evasimus, & in veram libertatem traducti sumus.

Pro nobis. Id est, nostra causa, nempe summo nostro bono ac commodo; non secus ac agnus ille paschalis Israelitarum causa mactatus fuerat.

Immolatum est. Græce ἐτύθη; quod mactationem quidem proprie significat, sed victimarum, seu ad rem sacram faciendam spectantem; licet interdum per synecdochen speciei ad quamvis mactationem significandam usurpetur. Quare hic quoque significatur quidem mactatio, sed victimæ, seu rei Deo offerendæ. Nam & agnus ille paschalis interdum victima appellatur, quippe qui in honorem ipsius Dei & mactaretur, & ederetur, fuitque ille sanguis, quo illiniti fuerunt postes ædium, hac ratione quodammodo Deo oblatus: & Christus vere victima fuit, in eumque finem mactatus est, ut sese morte interveniente Deo in cælestibus illis adytis offerret.

Vers. 8. *Itaque festum celebremus.* Id est, in festivitate ac solennitate tempus transigamus, ita agamus, quemadmodum tempus hoc tam festum requirit, quod a Christi morte cœpit, & quodammodo consecratum est: quod non brevi aliquo spatio, ut in agni paschalis mactatione, circumscriptum est; sed ad mundi usque finem durat.

Non in fermento veteri. In eadem allusione permanens ostendit, quo pacto tempus hoc tam festum transigere debeamus. Quid autem per *fermentum vetus* intelligat,

telligat; & nos supra exposuimus, & Paulus ipse in sequentibus exponit, nempe cum addit:

Neque in fermento malitia & perversitatis. Particula *neque* vim exponendi hoc loco habet. *Fermentum autem malitia*, per genitivum speciei est fermentum quod est ipsa malitia. Utroque nomine idem significare videtur apostolus, nempe malas ac vitiosas actiones & mores.

Sed in azymis sinceritatis & veritatis. Fermento malitiæ opponit azyma sinceritatis & veritatis, id est, ipsam sinceritatem & veritatem malitiæ & perversitati.

Sinceritatis autem nomine intelligit omnes rectas & honestas actiones, quibus nihil admixtum est turpitudinis & inhonestatis.

Idem & *veritatis voce* declaratur. Quod enim rectum ac conveniens est, verum est, id est, non fucatum, nec adulteratum. Cæterum optimo jure Paulus hanc spiritualem festivitatem ex Christi morte deducit. Nam cum agni illius paschalis mactatione, azymorum festivitas non alia ratione quam divina institutione conjuncta erat: at cum Christi morte hæc Christianorum festivitas non tantum divina institutione ac voluntate conjuncta est: sed etiam Christi mors eam efficiendi, seu nos ad eam traducendi maximam certissimamque vim habet.

Pars III. Vers. 9. *Scripsi vobis in epistola.* Occasione superioris admonitionis, de incesto illo homine ex ecclesia ejiciendo, agit in genere de excommunicatione, regulamque de ea certam ecclesiæ tradit, quam sequi debeat. Primum autem verba quædam alterius cujusdam epistolæ suæ ad Corinthios ea de re scripta declarat.

Hæc autem erant, quod scripserat, *Non commisceri scortatoribus*. Id est, eos non debere commisceri cum scortatoribus. *Non commisceri* autem separationem ac segregationem significat, nolle quidquam habere cum aliquo commune, ejus familiaritatem ac conversationem tanquam hominis lue aliqua infecti fugere. Probabile vero est apostolum de solis scortatoribus scripsisse. Nam hoc vitium adeo inter gentes familiare fuit, ut a quibusdam inter adiaphora numeraretur, & non minus promiscuo concubitu, quam alio licere uti crederetur: quemadmodum & ex eo, quod sequenti cap. apostolus scribit, colligi potest; & ex eo, quod apostoli in illa Jerosolymitana synodo scortationem cum quibusdam sua natura adiaphoris prohibere necesse habuerint. Itaque vel inprimis necessarium erat fideles moneri, ut a scortatoribus abstinerent.

Vers. 10. *Et non omnino scortatoribus mundi hujus.* Declarat nunc sua illa verba, nempe se non simpliciter & omnino scortatores, id est quosvis in genere scortatores intelligere. Quos vero non intelligat, verbis *mundi hujus* declarat: quæ altera est scortatorum limitatio. Per *scortatores* autem *mundi hujus* intelligit scortatores, qui Christo nomen non dederunt, nec ad ecclesiam, sed ad mundum, qui ecclesiæ seu credentibus opponi solet, pertinent.

Aut avaris &c. Ampliare videtur verba sua in illa alia epistola; & ad scortatores, alios etiam vitiosos homines adjicere; ut ostendat, eandem hac in parte esse rationem cæterorum vitiorum, quæ sit scortationis; ne scrupulo Corinthiis de scortationibus vitandis exemto, maneret alius de reliquis hominibus vitiosis. *Avari* sunt, qui toti sunt in opibus colligendis. Avarum autem deprehendere licet non solum ex injustitia, qua in opibus conquirendis utatur; sed etiam si illiberalis sit, & homines egenos ope destituat.

Raptores, qui aliena non fraude ac dolo, ut avari solent, nec clam, ut fures; sed aperte vi rapiunt.

Idololatra. Idolum proprie significat imaginem ac simulacrum: quod nomen licet per se generale sit, tamen usus obtinuit, ut illis imaginibus, circa quas cultus aliquis & veneratio exercetur, proprium sit factum. Hinc etiam ad falsos Deos significandos, quippe qui in simulacris coli fuerunt soliti, quique nihil sunt præter illa ipsa simulacra, in quibus colebantur, idolorum nomen traductum est. Quocirca idololatræ sunt, qui vel falsos Deos colunt, licet sine imaginibus colant, & sic contra primum decalogi præceptum peccant; vel imaginem aliquam colunt, licet ipsum verum Deum in ea colant, & sic secundum decalogi præceptum transgrediuntur. Honoris enim divini imaginem faciunt participem, quam Deus pro sua minime agnoscit, imo eam abominatur; quippe qui nulla imagine ab hominibus queat exprimi, quæ non longissime infra ipsius majestatem subsistat, imo quæ eam non conculcet ac prosternat.

Alioquin debetis scilicet ex mundo exire. Causam affert, cur scortatores, avaros, raptores, idololatras mundi hujus non intelligat; nempe quia fieri nequeat, ut ab iis nos segregemus, sed, si segregari ab iis debeamus, necesse esset, nos non in mundo versari, sed alioqui extra mundum emigrare: quod cum fieri nequeat, ferendam esse monuit cum peccatoribus mundi hujus conjunctionem. Interim tamen satis ostendit, quod & in posteriore monet epistola, non voluntati, sed necessitati hac in parte indulgendum esse; quæ nisi nos cogat, ab hominum hujusmodi consuetudine abstinendum est.

Vers. 11. *Nunc vero scripsi vobis.* Vocula *nunc* non videtur hoc loco esse particula temporis, sed adversandi: q. d. apostolus: Id quod vobis scripsi, ne commisceremini cum scortatoribus, ita acceptum a vobis fuit, ac si ego etiam hujus mundi scortatores intelligerem; jam vero ego scortatores intellexi, qui fratrum & Christianorum nomine censentur. Eodem pacto etiam alibi, vel in hac ipsa epistola voces [illegible] accipiuntur, ut cap. vii. 14, & xv. 20.

Non commisceri si quis frater nominatur. Jam ostendit, ad quosnam peccatores præceptum istud suum restringi velit, nempe ad eos, qui fratres nominantur, id est, quibus Christianorum, qui fratres inter se appellari consueverunt, nomen tribuatur, propter communem nimirum Christianæ religionis professionem. Cum his conjungi ac commisceri nos vetat apostolus, id est, familiaritatem ac consuetudinem cum iis habere; sed ecclesiæ censura eos perstringere; ac sese ab iis segregare jubet: primum, quia facilius eorum consuetudinem, utpote longe pauciorum, effugere possumus, quam hominum mundanorum, quorum ubique magna copia est: deinde quia facilius nobis scabiem suam affricare possunt: præterea quia tales, si in ecclesia ferantur, eam dedecore conspergere, & divinæ veritatis ac gloriæ incrementis multum officere possunt: denique quia ecclesia ad eos, qui intra eam sunt, judicandos & puniendos jus habet; quod illi in eos qui extra sunt, utpote qui sese legibus ac disciplinæ Christianæ non subjecerint, haud competit.

Sit scortator. Nam hæc lectio convenientior videtur, quam *aut scortator*: ita ut verbum *sit* subaudiri, quod hoc loco duriusculum esset, debeat. Facile autem accentus mutari poterat, & pro ἦ sit scribi ἢ aut; quia scilicet in sequentibus ante aliorum vitiosorum no-

mina

miña repetatur. *Scortator.* Scortationis nomen hoc loco latius extenditur, & omnes impuros homines denotat.

Aut avarus, aut idololatra. Particula distributiva *aut*, ostendit, ob singula ejusmodi vitia fugiendam esse cum iis, de quibus apostolus loquitur, consuetudinem.

Aut conviciator. Id est qui coniciari solet, hoc est, maledictis aliquem impetere.

Aut ebriosus. Id est, qui potui plus justo indulget; qua in rē sunt multi gradus.

Cum tali neque edere, id est, vos debere. Particula *neque* μηδὲ ostendit, non id tantum nobis præcipi, ne cum tali cibum capiamus; sed ne hoc quidem nobis permitti, & si ne hoc quidem, multo minus reliqua consuetudo ac familiaritas, cujus hoc vel effectum vel adjunctum esse solet, una cibum capere. Notandum autem est primo, in tali segregatione ac separatione ecclesiæ judicium interponi debere. Nec enim cuivis privatim permissum est, ut quem vitio aliquo infectum putet, cum protinus hac ratione vitet ac fugiat: quemadmodum & ex incesti istius excommunicatione, cujus occasione hæc ab apostolo dicuntur, & ex Christi ipsius apud Matth. cap. 18. 17 verbis manifestum est. Deinde res ipsa monet, hoc fugiendæ cum excommunicatis societatis ac consuetudinis præceptum non nisi ad eos pertinere, quibus id facere integrum est, quique aliquo jure excommunicatis obligati non sunt. Sic filius a patris commercio, servus a domini, uxor a mariti, maritus ab uxoris familiaritate ac consuetudine sejungi non potest. Denique præceptum de cibo cum excommunicatis non capiendo, κατ' ἐπίλυσιν accipi debet, & necessitas aliquam exceptionem admittit.

Vers. 12. *Quid enim mihi, & eos qui extra sunt judicare?* Rationem aliam affert, cur de peccatoribus, qui extra ecclesiam sunt, non loquatur. *Quid enim mihi.* Id est, quid ad me pertinet, quid mihi cum ea re est negotii?

Et eos. Id est, non tantum eos, qui sunt intra ecclesiam, sed etiam qui extra ecclesiam sunt *judicare*, id est punire, aut censura aliqua plectere.

Nonne eos, qui intus sunt, vos judicatis? Alia ratione eos convincit, quasi dicat, nonne manifestum est, eos tantum, qui intra ecclesiam sunt, a vobis judicari? Nam ad eos, qui extra ecclesiam sunt, quod attinet, hos Deus judicat. Idcirco subjicit:

Vers. 13. *Eos vero, qui extra sunt, Deus judicat.* Ubi oppositio inter eos qui intus sunt, & inter eos qui extra, ostendit, Paulum per eos qui intus sunt, intelligere eos qui sunt in ecclesia; quemadmodum per eos qui sunt extra, homines extra ecclesiam versantes intelligit. Deus, id est solus Deus. Neque enim Deum fidelibus opponit, quasi a judicandis fidelibus ipse excludi debeat, non secus ac fideles a judicandis infidelibus excluduntur: sed quod illos quidem etiam fideles, non tantum Deus judicet; hos vero Deus tantum.

Et tolletis malum hunc ex vobis ipsis. Conclusio superiorum, seu ex iis illatio. *Et* positum est pro *itaque*, & futurum indicativi Hebræorum more pro imperandi modo: quasi dicat apostolus, cum ita se res habeat, quemadmodum dixi, vestrique sit officii, homines eos, qui Christiani nominantur, nec tamen dignam tam augusto nomine vitam agunt, penitus a societate vestra sejungere; ergo, ut eo, unde cœperam, revertar, hominem istum impurum longe a vobis prohibete.

CAP. VI.

ARGUMENTUM.

In hoc capite reprehendit primum Corinthios apostolus, quod causas ac lites suas disceptarent coram judicibus infidelibus; & hac occasione eos ab injustitia aliisque peccatis dehortatur, si regni cælestis participes velint effici. In altera deinde capitis parte agit de cibis, & de scortatione, a qua eos gravissime dehortatur.

Pars I. Vers. 1. A*Udet aliquis vestrum?* Egerat de judiciis ecclesiasticis apostolus. Hac occasione veluti monitus, & sic unum ex alio veluti nectens, transit ad aliud vitium Corinthiorum; nempe quod in causis ac negotiis suis ad extraneorum & infidelium hominum judicia confugerent, quod eos mirum in modum dedecere docet apostolus. *Audet aliquis vestrum.* Verbum *audet*, mirantis est & graviter reprehendentis: quasi dicat, Tantumne vobis permittitis? eone audaciæ progressi estis? O rem vobis indignissimam!

Negotium habens ad alterum. Id est, controversiam quandam cum altero, nempe fratre, habens. De fratribus enim inter se disceptantibus agitur: quemadmodum & res ipsa monet, & ex vers. 6 manifestum est.

Judicari sub injustis. Id est, ad injustorum judicium confugere, & eo frater fratrem evocare, atque illic causam suam disceptare. *Per injustos* intelligit homines a Christiana religione alienos; quales tum temporis erant ordinarii & publici judices. Qui idcirco injusti appellantur, quod tales esse soleant omnes Christianæ religionis ac veritatis expertes, quæ sola ex injustis justos efficit. Injustitiæ autem nomine non eam tantum injustitiæ partem intelligit, cui magis proprie hoc nomen competit, nempe cum iniqua feruntur decreta: sed in genere varia vitia designantur. Opponuntur enim injusti sanctis. Verum injustorum potius nomine uti maluisse videtur apostolus, ut hac ipsa appellatione ostenderet, quam male quamque imprudenter facerent Corinthii, quod in causis ac controversiis suis mallent injustos habere judices, quam sanctos.

Et non sub sanctis. Non prohibet Paulus, cum quis se læsum & injuriis affectum putat, ad judicem confugere: sed ad extraneum judicem confugere vetat. Fratres fratribus controversias suas decidendas debent permittere. Vocat autem Christianos sanctos, quia hic eorum est status, hæc professio, ut sancti, & ab omni vitio alieni sint. Cæterum accidere interdum quædam possunt, quæ fideles etiam ad subsellia judicum extraneorum compellant: ut si in causa aliqua publicorum judicum autoritatem interponi sit necesse; vel etiam, si in ecclesia nulli sint (quod tamen vix potest accidere) qui saltem inter certos fratres, puta auctoritate ac prudentia aliis omnibus eminentiores, controversiam possint componere. Quanquam in tali causa præstat potius judices aliquos viros ex extraneis hominibus graves & rerum usu pollentes legere, quam ad ordinaria & publica judicia confugere. Minus enim hac ratione ludibriis & insultationibus aliorum exponitur

sanctissima Christianorum religio. Quocirca hoc apostoli monitum κατ' ἐπίτασιν quandam accipi debet, ut necessitati, quæ leges, ut dicitur, frangit, locus aliquis maneat. Sufficit, quod homo Christianus ab omnibus litibus abhorrere debet, & inprimis iis quæ coram judicibus extraneis disceptantur. Unde quotiescunque licet, vel penitus ab iis abstinere debet; vel saltem, si cum fratre sit res, in ecclesia, non in foro causam suam disceptare.

Vers. 2. *Nescitis, quod sancti mundum judicabunt?* Hic summam Christianorum hominum dignitatem exprimit, ex qua deinde argumentum nectit ut ostendat, fratres fratrum judicio controversias suas permittere debere, nec ad judices mundanos confugere. *Sancti.* Id est, Christiani, *mundum judicabunt.* Mundum, inquit, id est, omnes hujus mundi homines: quam ergo turpe est eos a mundanis hominibus judicari velle! & si totius mundi judices erunt, cur, qui de rebus etiam minimis judicent, indigni censentur? Judicabunt autem mundum in illo glorioso Domini nostri Jesu Christi adventu, quia Christo judici aderunt, & illi veluti assidebunt, ejus decretum ac sententiam approbabunt, & Domini, regis ac capitis sui ore quodammodo & autoritate sententiam in hujus mundi homines dicent. Quo pacto etiam apostolis Christus promisit, eos tum sessuros in thronis duodecim, judicantes duodecim tribus Israel Matth. 19. 28. Lucæ 22. 30. Quibus verbis etiamsi propria quædam ac peculiaris præ reliquis omnibus Christianis dignitas & excellentia apostolis promittatur, nihilominus tamen ad reliquos omnes Christianos, qui tum temporis etiam Christo aderunt, illique conjunctissimi erunt, licet in minori perfectione & gradu, extendi potest. Unde cap. 2 Apocal. ℣. 26 & sequentibus, cuilibet qui vicerit, promittit Christus potestatem super gentes, & quod pascet eas in virga ferrea, & tanquam vasa figulina confringentur. Quibus verbis non tantum judicandi, sed etiam decreta exequendi, ac perdendi potestas omnibus Christianis promittitur. At non alia ratione id intelligi debet, quam quatenus fideles in Christo capite ac rege suo, latus illius stipantes, omnes gentes pedibus suis subjicient, & de illis ultionem quodammodo sument. Etiamsi vero hæc judicandi ratio sit impropria, nihilominus tamen ex ea argumentum ducere potuit Paulus. Summam enim maximamque Christianorum hominum dignitatem, & aliquo modo etiam, licet improrie, in judicandi potestate sitam continet. Jam vero si quis maximæ sit dignitatis, ejusque quodammodo judicialis, ut sic dicam, nonne dignus est, qui etiam de rebus civilibus judicet, dummodo alioquin tantum habeat prudentiæ? Quam exceptionem paulo post amolitur apostolus.

Et, si in vobis judicatur mundus, indigni estis judiciis minimis? Si in vobis, id est, per vos, vel a vobis Christianis. Unde apparet, eum proxime *sanctorum* nomine Christianos in genere intellexisse.

Judicatur, id est judicabitur. Præsens pro futuro: vel verbum actum designans, pro facultate & jure, seu potestate accipitur: q.d. si vero vos mundi judices estis. Si ergo, inquit Paulus, tantæ dignitatis estis, ut totum mundum aliquando judicaturi sitis, indignine estis, ut de rebus minimis judicetis? Res minimas mundo opponit, judicia minima judicio maximo, nempe mundi. Judicia autem minima sunt judicia, quæ de rebus minimis & vilissimis, id est valde exiguis & parvis habentur, quæ sequenti versu apostolus appellat βιωτικά, id est, res ad hanc vitam ejusque aliqua commoda spectantes. Jam vero si Christiani digni sunt, qui de talibus controversiis judicent, cur fratres, iis spretis, ac neglectis, ad mundanorum judicum subsellia confugiunt?

Κριτήρια vel subsellia judicum notant, vel per metonymiam ipsa judicia Jac. 2. 6.

Vers. 3. *Nescitis, quod angelos judicabimus?* Assurgit Paulus in ostendenda Christianorum dignitate, nempe quod aliquando non tantum mundum, id est, homines, sed etiam angelos, hominibus longe præstantiores, judicaturi sint. *Angelorum* autem nomine intelligendi sunt angeli mali, quemadmodum & *mundi* nomine homines mali intelliguntur, cum quibus etiam angelos malos eo, quo dictum est, modo Christiani in adventu Christi judicabunt & damnabunt. Genus autem pro specie posuis apostolus, nec articulum voci angelorum adjecit; quia ad naturam angelorum in genere respexit, non ad specialem illorum conditionem: & solemus, cum rem exaggerare volumus, genus pro specie sumere. Sic verbi causa Matthæus dixit Matth. 27. 44, latrones Christo illusisse, licet unus tantum illuserit.

Nedum ut de iis, quæ ad hujus vitæ usum pertinent, non judicemus. Id est mundum atque adeo angelos aliquando judicabimus; tantum abest, ut de rebus ad hujus vitæ usum spectantibus judicare digni non simus.

℣. 4. *Itaque si judicia habeatis de iis, quæ ad vitæ usum pertinent, eos qui vilissimi sunt in ecclesia hos constituite.* Ex superioribus majus adhuc quidpiam infert apostolus, nempe tantum abesse, ut Christiani in genere indigni sint, qui de rebus ad vitam hanc spectantibus judicent, ut etiam vilissimi quique Christianorum ad talia dijudicanda eligi potius debeant, quippe vilissimis etiam Christianorum vix digna.

Τοὺς ἐξουθενημένους pro nihilo reputatos in ecclesia, id est, minimos in ecclesia, respectu donorum aliarumque qualitatum, quæ hominibus dignitatem conciliare solent, infimos. Non enim id vult apostolus, quasi aliqui in ecclesia pro nihilo reputentur, ac proinde contemnantur: cum neminem, ne minimum quidem ac vilissimum hominum, nedum Christianorum & fratrum, contemnere debeamus; sed cuicumque honorem convenientem tribuere, imo quemvis etiam nobis longe inferiorem supra nos æstimare. Si quem contemnere vis, teipsum contemne.

Hos constituite, seu sedere facite, (Judicum enim est sedere, partium vero stare) his arbitrium de rebus istis judicandi permittite. Pronomen τούτους a Paulo positum est per epanalepsin, quasi dicat, hos, hos, inquam, ut magis in re, quam illis proponit, immoretur, majoremque emphasin habeat oratio. Ad pudorem enim illis incutiendum, ut sequenti ℣. statim subjicit, hoc loquitur. Non videntur autem hæc Pauli verba ita accipienda esse, quasi sic omnino fieri velit, ut scilicet vilissimos quosque in ecclesia judices istarum controversiarum delegant. Hoc enim fieri vix potest: cum nemo judex deligi debeat, nisi qui tantum prudentiæ habet, ut munus hoc dextre obire queat. At qui talis est, vilissimus in ecclesia esse vix potest. Sed apostolus actum ipsum posuit pro eo, quod fieri, si modo res ferret, plane conveniret. Si enim omnes æque prudentes in dijudicandis istiusmodi controversiis essent, ita fieri deberet, aut saltem conveniret, ut minimi in ecclesia rerum tam vilium judices constituerentur.

Vers. 5. *Ad pudorem vobis dico.* Ostendit, quo fine illud apostolus dixerit, nempe, non tam propterea quod

quod ita fieri plane velit; sed ut ipsis pudorem incutiat, qui tota ecclesia contempta ad judices extraneos confugiant; cum tamen tanta sit fidelium dignitas, ut ad ejusmodi causas decidendas vilissimi quique fidelium deligi potius debeant. Quare pudeat vos vestri, quod talia non reprehenderitis, & ecclesiam, inque ea vos ipsos tam indigne contempseritis.

Sic non & in vobis sapiens neque unus? Hac tantum evadere poterant Corinthii, ut dicerent, neminem esse in ecclesia dijudicandis istis controversiis idoneum. Verum & hunc iis exitum obstruit apostolus, ut eos undique constringat, quasi dicat, Cum ad judices extraneos confugitis, aut ecclesiam indignam ducitis, quæ de causis vestris judicet; aut neminem ei judicio aptum inter vos habetis. Eligite utrum vultis: alterutrum enim omnino vobis eligendum est; & videte, cujus vos magis pudere debeat, an contemptæ spretæque ecclesiæ; an quod tanta sapientum inopia laboratis, qui tamen vobis sapientissimi videmini, ut ne unus quidem inter vos sit, qui controversiam inter fratres dijudicare possit.

Neque unus. Auget rem Paulus, quasi dicat, non quæro, an plures sint inter vos sapientes, sed an ne unus quidem?

Qui poterit dijudicare inter fratrem suum. Ostendit, quam sapientiam intelligat; nempe prudentiam ac dexteritatem in componendis civilibus controversiis. *Inter fratrem suum.* Id est, inter fratrem, & fratrem vel inter fratres. De fratrum enim controversiis mutuis loquitur.

Vers. 6. *Sed frater cum fratre judicio contendit.* Proximis verbis ostendit Paulus, quid fieri deberet, cum inter fratres controversiæ aliquæ oriuntur; nempe eos debere confugere privatim, & sine ullo juris strepitu, ad fratrem aliquem prudentem & rerum peritum, ejusque sive unius, sive etiam plurium arbitrio rem permittere, ac judicio stare, & sic pacate, amice, fraterne, sine ullo publico scandalo, causam controversiamque finire: nunc ostendit, istud a Corinthiis non fieri, duplicemque in iis hac in parte defectum notat. Primum, quod frater cum fratre judicio contendat, id est, in foro coram judicibus publicis litiget. Non enim simpliciter agit de controversiis inter fratres incidentibus, sine quibus ecclesia esse vix potest; sed agit de re opposita illi, cum fratris alicujus sapientis judicio a fratribus controversia privatim permittitur, eoque statur. Hoc autem quid aliud est, quam in causis & controversiis publice dicam alicui scribere, & in forum ad judices publicos provolare? Secundo id Paulus notat, quod ad judices Christianæ religioni non addictos confugiant.

Addit enim: *idque sub infidelibus.* Indecorum est, si Christianus cum Christiano in foro litiget, etiamsi Christiani judices sedeant: quanto vero turpius est, si coram judicibus religioni Christianæ minime addictis Christiani inter se contendant?

Vers. 7. *Iam igitur omnino defectus in vobis est.* Ex superioribus infert, defectum in iis esse, nempe Christianæ pietatis ac modestiæ. Particula *omnino* rei veritatem declarat, ut nihil possint Corinthii prætexere.

Quod judicia habetis inter vos. Defectum istum exprimit, qui est, in foro coram publicis, iisque infidelibus, judicibus contendere.

Quare non potius injuriam patimini? quare non potius damnum accipitis? Ostendit, quantopere a litibus & judiciis publicis abhorrere debeant Christiani, ut etiam potius tolerabilem aliquam injuriam & damnum perpeti debeant, quam jure publico experiri. Quemadmodum & Dominus Jesus nos docuit, Matth. 5. 40, ut volenti nobiscum de tunica nostra judicio contendere, etiam pallium dimittamus. Hoc enim Christianæ pietati ac lenitati plane convenit. *Beati mites*, inquit ipse Dominus, *quoniam hæreditate terram possidebunt*, eodem capite vers. 5. Simul vero etiam objectionem occupat Paulus: Poterant enim Corinthii dicere, quid ergo nobis faciendum est, cum injuria afficimur & jure nostro privamur? num ferendo mussitanda injuria est? Quidni? respondet *Paulus*. ferendamque potius esse Christianis injuriam docet, quam ut litibus eorum, præsertim mutuis, forum perstrepere debeat. Loquitur autem, ut diximus, de injuria aliqua tolerabili, vel etiam cui privato fratrum judicio mederi queat. Nam alioquin, si injuria sit valde gravis, nec is qui læsit frater fratrum judicio se subjicere velit, res ipsa monet, licere apud judices jus suum læso repetere.

Vers. 8. *Sed vos injuria afficitis & fraudatis, idque fratres.* Ostendit quantum ab ista, quam dixit, Christianæ lenitatis perfectione absint Corinthii. Dixi, vos debere injuriam potius & damnum perferre, quam ut ad judicia & certamina publica provoletis: sed vos tantum ab hac perfectione abestis, ut etiam ipsi alios injuria afficiatis, & fraudetis, idque fratres ipsos; quod multo gravius est. Nam quanto cuique plus charitatis & benevolentiæ debemus, tanto gravius peccamus, cum eum lædimus. Satis innuit *Paulus*, nos non erga solos fratres justitiam, innocentiam, lenitatem, patientiam, a litibus abstinentiam exercere debere; sed inprimis erga fratres. Objicit autem Corinthiis injustitiam Paulus: quia, fratribus inter se contendentibus, verisimile est, & plerumque fit, alterum damnum dedisse, alterum accepisse. Quare utrosque reprehendit, tum affectos, tum afficientes injuria. Illos quidem, quod non alia ratione, nempe fraterna amica, privato fratrum judicio jus suum repeterent; sed ad publica judicum subsellia fratres protraherent, & illic, magno cum ecclesiæ dedecore, alter alterum accusaret ac reum perageret; cum injuria potius Christianis ferenda esset, quam tale remedium adhibendum: hos vero ob idipsum, quod alios, idque fratres, injuria afficerent, & sic illis ad judicia publica provocandi causam darent.

Vers. 9. *An nescitis, quod injusti regnum Dei non hæreditabunt?* Ut Corinthios, ab injustitia deterreat, ostendit, quantum damnum eos maneat, si injusti esse pergant, nempe regni Dei privatio. *An nescitis?* inquit, quasi dicat. An forte nescitis, quantum damnum injustos maneat, quod scilicet regni Dei hæreditate privandi sint? Nam si scitis, quid, quæso, causæ est, quod in injustitia hæreatis? num scientes prudentes tanta felicitate vultis excidere, & exiguam aliquam juris portiunculam regno Dei omnibusque illius divitiis præfertis?

Ne erretis. Si forte putatis, vos, licet injusti sitis, nihilominus regni Dei hæreditate potituros, quæso, ne id vobis persuadete. Error hic est, isque gravissimus. Quam solicite cavet apostolus, ne nobis, dum in vitio perseveramus, spe sempiternæ felicitatis blandiamur!

Neque scortatores &c. Extendit hoc suum dictum Paulus ad alia etiam peccata; ne forte injustitiam quidem,

dem, quæ in alieni juris invasione sita est, tam gravem esse putent, alia vero peccata non putent. *Scortatores* primo loco nominat, quia, ut apparet, hoc vitium inter illos familiare fuit, &, ut supra jam monuimus, cum ciborum usu fere inter adiaphora numerabatur.

Neque molles, neque qui concumbunt cum masculis. Hæc duo scelera ad se invicem referuntur. Illi sunt qui alio nomine pathici vel cinædi appellantur, quos Paulus honestiori verbo molles appellavit, propterea quod in iis spectaretur, ut quam maxime teneri ac delicati essent.

Vers. 11. *Et hæc quidem eratis.* Occurrit objectioni tacitæ Paulus. Poterat enim aliquis dicere: Quid tu, Paule, homines ejusmodi e regno Dei proscribis? Hoc sane pacto multis nostrum pereundum erit, utpote quorum alii hoc, alii alio vitio, ex iis quæ nunc recensuisti, dediti fuerimus. Respondet Paulus, verum quidem esse, eos, si non omnes, saltem quosdam ex iis, vel uno, vel pluribus etiam istorum vitiorum laborasse; sed tamen non esse illis metuendam damnationem & regni Dei privationem, quandoquidem abluti, sanctificati, justificati essent.

Sed abluti, sed sanctificati, sed justificati estis, id est, sed a vitiis istis & peccatis repurgati estis. Duplici ratione a peccatis purgamur, tum quatenus ab ipsis peccatis, tum quatenus ab eorum reatu ac pœnis liberamur. Priorem purgationem duplici verbo designasse videtur, uno metaphorico abluendi; altero magis proprio, sanctificandi: alteram verbo justificandi expressit. Ordinem autem, qui in rebus ipsis est, servavit etiam in verbis Paulus. Præcedit enim ablutio a peccatorum sordibus, & hominis sanctificatio ac Deo consecratio; justificatio & a peccatorum reatu liberatio sequitur, quantoque illa plenior est ac certior, tanto & hæc firmior est ac perfectior. Videtur autem Paulus non tam de eo, quod actu ipso in Corinthiis istis fieret loqui, quam quod vi Christianæ religionis, quam amplexi fuerant, fieri & plane posset, & omnino deberet, dummodo ipsimet sibi non deessent.

In nomine Domini Jesu. Ostendit quibus mediis illi hanc repurgationem adepti fuerint, nempe per Domini Jesu nomen, hoc est, per id, quod nomini Domini Jesu adhæserint, ejusque sanctissimam religionem ac doctrinam amplexi fuerint, cujus tanta vis esset, ut homines & a peccatis ipsis expurgare, & ab omni peccatorum reatu liberare posset: quandoquidem in ea plenissima ac certissima peccatorum remissio, cum æternæ salutis præmio conjuncta, illis, qui peccatis valedixerint, & vitam novam ac sanctam in posterum instituerint, promittitur. Hinc idem Paulus alibi scribit, Christum ecclesiam purgasse lavacro aquæ in verbo, id est, lavacro aquæ, quod est verbum seu doctrina ipsius (per appositionem enim lavacrum istud aquæ explicat) ut eam exhibeat sibi ipsi gloriosam &c. Ephes. 5. 26, 27.

Et in spiritu Dei nostri. Alterum medium, & cum Christi doctrina conjunctum, nempe spiritus ille sanctus; quem *Dei nostri*, id est patris, *spiritum* appellat; quia hunc a patre acceptum Christus, vel si mavis, ipse Deus per Christum, in nos effudit copiose, ut idem apostolus alibi de eadem re loquens scribit Tit. 3. 6. Spiritui autem Dei, tanquam medio hanc purgationem attribuit Paulus. Nam quod ad regenerationem nostram & ab ipsis peccatis liberationem attinet, spiritus sanctus cum Christi doctrina conjunctus maximam vim ad eam perficiendam habet. Ipse enim est, quo doctrinam hanc melius intelligimus, quo illuminamur, & in penitiorem cognitionem divinæ veritatis perducimur, qui animos nostros singulari ardore pietatis, incredibili lætitia, & certissima salutis spe complet. Quod vero attinet ad justificationem, est certissimum justificationis nostræ coram Deo pignus. Nunquam enim tam præstanti tamque eximio dono nos Deus locupletasset, nisi nobis peccata remittere, & ab omni peccati reatu nos absolvere vellet. Hinc est quod vocetur arrhabo hæreditatis nostræ, quod eo obsignati dicamur in diem redemtionis, Ephes. 1. 13; propter hunc in nobis inhabitantem, dicit Paulus, Rom. 8. 11 Deum vivificaturum corpora nostra mortalia: ex hoc nobis dato colligit Johannes 1 Joh. 4. 13 nos ita cum Deo junctos illique unitos esse, ut is in nobis sit, & nos in ipso: unde certissima salus sequitur. Et si circumcisio Abrahamo data pignus quoddam ac sigillum fuit justificationis; & spiritus sanctificationis nostræ signum erit, dummodo ipsimet nobis non desimus, eique nos regendos ac gubernandos demus. Nam ista conditio perpetuo subaudiri debet.

Pars II. Vers. 19. *Omnia mihi licent.* Altera hujus capitis pars incipit, in qua libertatem Christianam circumscribit. Dixerat Paulus, scortatores e regno cælorum esse excludendos, &, ut eos inprimis hoc loco designaret, primo omnium in dicti sui amplificatione nominavit. Adversus istud insurgere aliquis poterat, & Christianam libertatem obtendere, & dicere: Quid? annon omnia, quæ scilicet in communi vitæ usu versantur, mihi licent? annon cibis quibusvis promiscue mihi uti concessum est? cur vero non eadem libertas maneat quovis corpore, dummodo sine alterius injuria fiat, utendi? Hanc igitur libertatem certis limitibus includit Paulus: primumque ostendit, non semper ista libertate utendum esse, ut in ciborum usu, qui per se liber est, apparet; deinde scortationem, seu cujusvis corporis usum minime inter res liberas vel indifferentes numerandam esse, ut qui eousque libertatem Christianam extendunt, ea mirum in modum abutantur.

Omnia mihi licent. Per mimesin a Paulo istud dicitur. Sumit personam cujusdam, qui e Christianorum numero sibi objiciat & dicat, omnia mihi licent. Huic respondet Paulus:

Sed non omnia conducunt. Primum, esto omnia tibi licere (jam antea diximus, vocem *omnia* ad ea, quæ ad hujus vitæ usum spectent, referenda esse, quemadmodum subjecta materia docet) at vicissim cogitare debebas, non omnia tamen, quæ licent, fieri conducere ac convenire; ut si hoc fieri aliis displiceat, alios offendat, & in pietatis cursu remoretur, si peccandi & conscientiam lædendi occasionem præbeat.

Omnia mihi licent. Iterato libertatem suam crepantem inducit, ut illius licentiam iterata plaga conficiat.

At non ego subjiciar sub aliquid. Quasi dicat, at cum omnia mihi liceant, simque liber, vel ob idipsum omnibus non utar, ne libertatis meæ fiam mancipium, ac proinde in ipsa libertate serviam; quæ servitus est omnium gravissima. Quare etiamsi ne-

minem

minem libertatis meæ usu offenderem, tamen vel mei ipsius causa libertate ista modice uterer. Particula negativa *non* haud temere videtur esse præposita pronomini *ego*: quasi dicat, abutatur qui volet libertate sua, at non is ego sum, qui me rei alicui in libero usu positæ subjiciam. Τοῦ τινος. Neutro genere positum est, id est, sub aliquam rem.

Vers. 13. *Esca ventri, & venter escis.* Ex sequenti oppositione apparet, in his verbis subaudiendam esse particulam *quidem*: quasi dicat escæ quidem ventri, & venter escis: sed corpus non scortationi, sed Domino, & Dominus corpori. Quanquam alia etiam est propior in verbis Pauli oppositio.

Sed Deus & hunc, & has abolebit. Docet autem his verbis apostolus, ciborum quidem quorumvis promiscue usum liberum suapte natura esse, quippe cum escæ quævis & sine discrimine naturaliter ventri sint destinatæ, & vicissim venter sit destinatus escis, seu escæ sint propter ventrem, & venter propter escas: unde sequitur omnibus qui ventrem habent, licere per se quibusvis escis vesci, easque ventri ingerere. Verum ut hanc libertatem refrenet apostolus, subjicit per oppositionem quandam:

Deus autem & hunc & has abolebit. Quasi dicat, etiamsi Christianis liberum sit per se quibusvis escis vesci; parce tamen hac libertate uti debent, cogitantes, & ventrem & escas a Deo abolendas esse. Minime enim convenit, ut Christiani rebus perituris plus æquo sint addicti, & in iis aliquam felicitatis partem collocent. Hinc est quod in epistola ad Romanos scriptum reliquit: Rom. 14. 17. *Regnum Dei non est cibus & potus*, id est, cibis & potu sese ingurgitare, iisque sine discrimine uti; *sed justitia, & pax & gaudium in spiritu sancto, his* in rebus vera, & Christianorum in hoc seculo propria felicitas consistit. Porro ex his Pauli verbis cuivis colligere est, in futuro seculo nullum futurum locum tam ventri, quam cibis. Idem de aliis omnibus corporis nostri membris existimandum est, quæ hujus mortalis vitæ usibus sunt destinata.

Corpus vero non scortationi; sed Domino & Dominus corpori. His verbis docet, longe aliam esse scortationis, quam ciborum promiscui usus rationem. Hunc quidem suapte natura liberum esse; illam vero omnium minime esse. Corpus enim non est scortationi destinatum; sed Domino, id est, illi uni nostro Domino Jesu Christo, ut scilicet illi serviat, ejusque usibus se dedat.

Et Dominus corpori. Dominus vicissim jus habet in corpus, ut illud regat, illo utatur tanquam peculio ac propria supellectile.

Vers. 13. *Deus autem & Dominum resuscitavit, & vos resuscitabit.* Opponuntur hæc verba illis, quæ de ventre & cibis dicta sunt, quod scilicet & hunc Deus abolebit. Ut ita in Pauli verbis geminata sit comparatio, quanquam non in iisdem plane terminis hærens, quippe apostoli argumento id non requirente. Prior collatio est in eo, quod quemadmodum escæ ventri, & venter escis sit destinatus; sic corpus non scortationi, sed Domino sit destinatum & Dominus corpori. Altera, quod Deus quidem & ventrem & escas sit aboliturus; Dominum autem excitaverit. & nos sit excitaturus. Ubi videmus, de industria Paulum terminos mutasse, cum de resuscitatione loquitur, & pro corpore nostro *nos* reposuisse: ne, si dixisset, corpora nostra resuscitanda esse, sui veluti oblitus videretur, & ventris resuscitationem, quem paulo ante abolendum esse dixerat, urgere. Quanquam etiamsi corpora nostra resuscitanda esse dixisset, quemadmodum in epistola ad Romanos dixit Rom. 8. 2 corpora nostra mortalia vivificanda esse, non tamen hinc concludi posset, nos eadem numero corpora io resuscitatione habituros esse. Sufficeret enim, quod corpora alia, quæ in istorum locum succedant, habituri simus. Quæ enim sibi sic succedunt unum quodammodo sunt, aliaque in aliis veluti renascuntur. Et talis resuscitatio corporum nostrorum merito abolitioni ventris aut escarum opponitur. Venter enim & escæ ita abolebuntur, ut non tantum non numero eadem, sed ne specie quidem aut genere eadem unquam reditura sint, & altera alteris successura, ita ut priora in succedentibus rediisse videantur. Et talem abolitionem intelligit apostolus: nam alioquin argumentum illius non recte procederet. Verum quia ipse apostolus pro *corporibus* nostris *nos* ipsos posuit, nihil est necesse, ut huc confugiamus, sed apostolum ipsum sequamur. Continent vero hæc verba argumentum, cur corpora nostra Domino dedere, & consecrare penitus debeamus; quia nimirum magnum istius rei præmium reportaturi sumus, nempe tale, quod non secus ac Dominus ipse nos quoque a Deo resuscitandi simus. Domini autem resuscitationem commemorat, ut, si illi penitus conjungamur, certi simus, nos quoque resuscitandos esse. Domini enim resuscitatio resuscitationis omnium, qui illi adhærent, certissimum est documentum. In resuscitatione autem includitur immortalis & beata vita. Resuscitabimur enim incorruptibiles, & in illas sempiternæ beatitatis sedes transferemur.

Per potentiam suam. Mediam istius resuscitationis causam exprimit, nempe potentiam Dei: quam idcirco commemorat, quia ad tantum opus perficiendum ingenti sit opus potentia: quam Deo inesse Domini nostri ab illo peracta resuscitatio declarat, ita ut nullus relictus sit dubitationi locus.

Vers. 15. *Nescitis quod corpora vestra membra Christi sunt?* Alio quodam argumento a scortatione Corinthios avocat. Corpora autem nostra secundaria quadam ratione Christi membra esse dicuntur. Nos ipsi primo Christi membra sumus, seu ad ejus corpus mysticum pertinemus, illudque tanquam membra constituimus, ut infra cap. XII docetur. Verum quia nos ipsi sine corporibus esse non possumus, nec quicquam in corpore hoc mystico agere, ac officio nostro defungi; idcirco etiam corpora nostra secundaria veluti ratione corporis Christi membra esse dicuntur. Quo pacto etiam intelligendum est illud, quod vers. 13 habuimus, nempe corpus nostrum non scortationi, sed Domino destinatum esse, Dominumque corpori. Nam primo & præcipue nos ipsi Domino destinati sumus; sed in nobis etiam corpus nostrum, quod nos constituit. Ideo etiam apostolus sequenti versu de resurrectione nostra loquens, quia eam huic nostro corpori aptare non potuit, merito nos ipsos pro corporibus nostris substituit.

Sublatis igitur membris Christi faciam scorti membra? Ex prius dicto nunc argumentum exstruit, ostenditque, quam indignum sit Christianum scortari: quippe qui Christi, tam sancti Domini, membrum, nempe corpus suum, faciat meretricis impuræ membrum. Quid hoc facto potest esse indignius? Membrum

autem ſcorti fieri dicitur corpus ſcortantis, quatenus fit veluti commembrum ſcorti. Scortum enim non eſt totum quidpiam, aut caput reſpectu ſcortatoris; ſed una cum ſcortatore unum conſtituit corpus, quemadmodum ſequentia docent. Hoc pacto nos etiam dicimur alii aliorum membra, id eſt unius corporis commembra. *Abſit*, ut quiſquam noſtrum rem adeo indignam agat.

Verſ. 16. *Neſcitis, quod adhærens ſcorto unum corpus eſt*? Id quod aſſeruerat, confirmat, nempe ſcortatorem corpus ſuum commembrum ſcorti efficere: quia nimirum qui ſcorto ſeſe applicat eique agglutinatur, unum cum eo corpus efficitur. Ubique autem fere verbum *neſcitis* ingeminat, ne ignorantiam ullam poſſint obtendere.

Erunt enim, inquit, duo in carnem unam. Scripturæ dicto probat ſcortatorem cum ſcorto unum corpus unamve carnem effici. Quæ verba licet ſint de marito & uxore prolata, nihilominus tamen, quia eadem naturaliter conjunctio in ſcortatione eſt, quæ inter conjuges eſſe ſolet, & ob quam maritus & uxor una caro fieri dicuntur; idcirco jure apoſtolus ex hoc ſcripturæ dicto, ſcortatorem cum ſcorto unum fieri corpus, concluſit.

Verſ. 17. *Qui vero adhæret Domino unus ſpiritus eſt.* Rem ab oppoſito magis illuſtrat & quaſi confirmat apoſtolus, quaſi dicat qui ſcorto adhæreſcit, unum cum illo corpus efficitur, non ſecus atque etiam qui Domino adhæreſcit, unus cum illo fit ſpiritus, Adhærere Domino eſt illi penitus per fidem applicari. Fides enim in Chriſtum efficit, ut animo & ſpiritu ita illi conjungamur, ut unus quodammodo ſpiritus cum illo efficiamur, idemque ſit noſtrum velle ac nolle.

Verſ. 18. *Fugite ſcortationem.* Præceptum de vitanda ſcortatione iterum inculcat, quia novis argumentis illud confirmaturus eſt.

Omne peccatum, quod fecerit homo, extra corpus eſt: qui vero ſcortatur in proprium corpus peccat. Ut doceat, quantopere ſcortationem fugere debeamus, oſtendit, hoc peccatum quiddam peculiare habere præ omnibus aliis; nempe, quod alia peccata committendo in proprium corpus non peccemus, ſcortando vero peccemus. Cujus rei alia ratio eſſe non videtur, quam quod ſcortatio non ſolum ſit actio turpis & inhoneſta, ſed etiam obſcœna. Actiones, quæ tantum turpes ſunt, & honeſtati non congruunt, licet corpore peragantur, animum tantum non corpus polluunt: at ſi ad turpitudinem & inhoneſtatem accedat etiam obſcœnitas, jam non tantum animus turpitudine, ſed etiam corpus obſcœnitate fœdatur, illique macula quædam inuritur. Hinc eſt, quod hoc vitii genus impuritatis nomen peculiariter ſibi vendicet. Hinc eſt, quod Paulus de impuris iſtis libidinibus loquens, dicit, Deum tradidiſſe homines in paſſiones ignominiæ; id eſt ignominioſas, & dedecoris plenas, tradidiſſe in impuritatem, ut corpora ſua inter ſemetipſos dedecore afficerent Rom. 1. 24, 26. Hinc alibi monet 1 Theſſ. 4. 4, ab eodem ſcortationis vitio nos avocans, ut quiſque noſtrum vas, id eſt corpus ſuum, poſſideat in ſanctificatione & honore; eo ipſo oſtendens, ſcortatione corpus dehoneſtari.

Verſ. 19. *An ignoratis, quod corpus veſtrum templum ejus, qui in vobis, ſpiritus ſancti eſt?* Novo argumento utitur apoſtolus, oſtendens, quam ſancta ſint Chriſtianorum corpora, ac proinde quam longe abeſſe debeant, ſicut ab omnibus aliis vitiis, ſic vel inprimis ab hoc, quod corpus Deo ſacrum ac dicatum tanta fœditate contaminet. Templum eſt domicilium & habitaculum numinis. Corpora autem noſtra dicuntur eſſe ſpiritus ſancti templum; quia corpora noſtra, quemadmodum ſpiritui noſtro domicilium præbent, ſic etiam ipſi ſpiritui ſancto, qui ſpiritui noſtro a Deo infunditur & conjungitur.

Ideo dicit apoſtolus, cauſam reddens, cur corpora noſtra ſint ſpiritus ſancti templum: *qui in vobis*, eſt ſcilicet, vel reſidet, *ſpiritus ſancti*. Porro oſtendere volens, nos ipſius Dei domicilium eſſe, quia ſpiritus ſancti domicilium ſimus, addit:

Quem habetis a Deo. Quaſi dicat, quem ſpiritum ſanctum accepiſtis ab ipſo Deo; ac proinde ipſius Dei templum eſtis. Urgent hunc locum multi, ut oſtendant, ſpiritum ſanctum eſſe Deum, quia ſcilicet dicatur habere templum; quod nemini competat niſi Deo, cum templum ſit, ut diximus, numinis habitaculum. At ſcire debebant, templum quidem eſſe habitaculum ipſius numinis præcipue ac primario, ſed etiam eſſe habitaculum virtutis ejus, idque tanto magis, ſi pro numine ipſo virtus tantum numinis illic reſideat. Quare ſi ſpiritus ſanctus eſt ipſius Dei virtus, per quam Deus in nobis, ac proinde in corporibus noſtris habitet, optimo jure corpora noſtra ſpiritus ſancti templum eſſe dicuntur, etiamſi ſpiritus ſanctus ipſe Deus non ſit. Quid? nonne apoſtolus aperte ſpiritum ſanctum ab ipſo Deo diſtinguit, cum addit: *quem habetis a Deo*? At ſi ſpiritus ſanctus eſt ipſe Deus; quo pacto a Deo diſtingui poſſet, aut Dei nomen perſonæ ſpiritus ſancti opponi, ſeu ſolum patrem vel filium deſignare tum, cum ſpiritus ſanctus, qui æque ac pater & filius Deus eſt, illi contradiſtinguitur? Propterea aut ſpiritus ſanctus hic pro perſona ipſius ſpiritus ſancti ſumitur, aut pro illius donis. Si pro perſona, cur dicit Paulus, quem habetis a Deo? Quid enim hoc aliud eſt, quam quem divino munere & dono adepti eſtis? Num vero ſpiritus ſancti perſona a Deo donatur ac diſtribuitur? Si vero pro donis accipitur, ipſimet concedere coguntur, templum iis etiam rebus, quæ Deus non ſunt, tribui poſſe. Denique cum Paulus ex eo demum, quod ſpiritum ſanctum, qui in nobis habitat, habeamus a Deo, concludi vult, nos eſſe templum Dei, quod & alibi fit, vide 1 Cor. 3. 16. Epheſ. 2. verſ. ult. 1 Joh. 3. ult. & 4. 13, quid hoc circuitu eſſet opus, ſi ſpiritus ſanctus eſt ipſe Deus? Quid? cur maluit Paulus dicere, quem habetis a Deo; quam qui ipſe Deus eſt? Nonne hac ratione ſine ullis ambagibus nos ipſius Dei templum eſſe concluſiſſet? nonne ita potius loqui debuiſſet, non vero & ſpiritus ſancti divinitatem ſupprimere, & vim argumenti ſui retundere?

Et non eſtis veſtri ipſorum. Novum attexit argumentum, ſumtum ex eo, quod noſtri juris non ſimus, ac proinde nec animis nec corporibus aliter quam ad Dei nutum uti debeamus: quod minime omnium fit, cum illis ad ſcortationem & voluptates impuras abutimur.

Verſ. 20. *Nam emti eſtis pretio.* Confirmat nos noſtri juris non eſſe, quippe qui grandi pretio a Deo emti ſimus; nempe pretioſo filii ejus ſanguine, quem eo fine impendit, ut nos mancipia ſua efficeret. Hinc videmus, quid Deus ſpectarit filium ſuum in mortem tradendo: nempe, non ut nobis infenſus & iratus placaretur, non ut ſeveritati ſuæ ſatisfieret; ſed ut nos ad ſervitia ſua adigeret, teſtatum nimirum faciendo immenſum ſuum erga genus humanum amorem, & ſalutis noſtræ

ſtræ

stræ desiderium, indubitatamque fidem promissionum suarum ingentium nobis faciendo, quarum spe solida ac desiderio illecti & inflammati Deo nos penitus consecraremus. Differt autem emtio a redemtione, quod redemtio servitutem præcedentem notet, non habita ratione sequentis; imo libertatem potius, quæ servitutem exceperit innuit: emtio autem servitutem sequentem designat non habita ratione servitutis alicujus præcedentis.

Non satis habuit dicere, *emti estis*; sed addit vocem *pretio:* quamvis emtio non nisi pretio fiat: nimirum propter majorem emphasin, ut tanto magis ingentis illius pretii, quod Deus in nos sibi acquirendos impendit, admoneremur.

Glorificate ergo Deum in corpore vestro, & in spiritu vestro, quæ sunt Dei. Superiori argumento conclusionem annectit: quia ergo vestri juris non estis, sed Deus vos sibi magna impensa in servitutem vindicavit, agite igitur, date operam, ut & corpore vestro, & animo vestro ad Dei laudem ac gloriam utamini: quandoquidem & corpus vestrum & spiritus vester non amplius vester est, sed Dei. Utimur autem corpore ad Dei gloriam, cum omnes actiones nostræ, quæ corpore peraguntur, ex divinæ voluntatis norma fiunt. Similiter spiritu nostro ad gloriam Dei utimur, cum actiones, quæ spiritu perficiuntur, divinis itidem mandatis sunt conformes.

CAP. VII.

ARGUMENTUM.

In hoc capite agit apostolus de conjugio & cælibatu, interrogatus his de rebus per literas a Corinthiis, ut ex ipso capitis initio perspicuum est. Agit autem mixtim, prout in hanc vel illam partem incidit oratio, & tum conjugum, tum eorum, qui cælibem vitam agunt, officia describit.

Vers. 1. DE *quibus vero scripsistis mihi.* Oratio in his verbis Pauli est elliptica: subaudiendum enim est, de iis tale responsum accipite, aut tale quidpiam simile. Quare perinde est ac si dixisset: Quod vero attinet ad ea, de quibus ad me scripsistis &c. Ex sequentibus autem apparet, quibus de rebus scripserint; nempe, quæ apostoli sententia esset de cœlibatu & de conjugio, an non cœlibatus præstet conjugio? &, an omnibus conjugio uti conveniat? annon conjugium quandoque disjungere liceat? De his enim omnibus respondet apostolus.

Bonum homini mulierem non attingere. Primum respondet, quid de cœlibatu sentiat. Ait eum per se homini bonum esse. Vox *bonum* hoc loco non tantum id, quod pulchrum, honestum, & eximium est, significare videtur; sed etiam quod utile est & conducibile, τὸ συμφέρον, quemadmodum vox *homini* dativo casu addita indicat. Utilis est autem homini cœlibatus, si rem per se spectes, tum ad majorem, qua animi, qua corporis, puritatem; tum ad curarum & molestiarum plurimarum, quas conjugium secum affert, vacuitatem; tum quod liberior, & minus distractus sit animus ad cogitandum ac tractanda ea, quibus Domino complacere possis.

Mulierem non attingere. Usum conjugii casto & pudico nomine designat, nempe conjugum congressum. Nam hic est, qui conjugium cœlibatu, quod ad honestatis decus utilitatemque per se attinet, inferius reddit. Porro quod de homine, id est viro, dicit, etiam ex altera parte de muliere intelligi debet.

Vers. 2. *Propter scortationes vero unusquisque suam uxorem habeat, & unaquæque proprium virum habeat.* Causam affert Paulus, cur, etiamsi cœlibatus conjugio per se præstet, conjugio tamen utendum sit. Unde apparet, conjugium rem per se malam ac inhonestam minime esse. Nec enim ulla causa efficere potest, ut Christianis eo, quod per se turpe ac vitiosum sit, uti liceat. Causam autem hanc affert apostolus, ut scortationes evitentur. Hæc enim est vis hujus phraseos hoc loco, *propter scortationes.* Nam quoties res mala, qualis est scortatio, cum voce *propter* finalem causam, quæ semper bona esse debet, designante conjungitur, semper ejus ablatio & amotio intelligi debet. Utitur autem plurali *scortationum* voce; quia conjugio sublato non una, sed infinitæ scortationes sequerentur. Itaque ἔμφασις est major in plurali scortationum nomine. Conjugium ergo est divinitus ordinatum remedium, quo scortationum ac impuritatum infinitarum fœdissimis morbis occurratur. Hinc apparet, quotiescunque scortationis periculum imminet, neminem a conjugio arcendum esse; non secus ac remedio prohibendus nemo est, cum periculum est a morbo. Remedia enim morbi tollere quid aliud est, quam morbis grassandi licentiam dare? Quare excusare nullo pacto scortationum morbum possunt, qui conjugium iis etiam, qui a scortatione continere sese nequeunt, prohibendo, infinitis scortationibus, & fœdissimis libidinibus ansam dederunt. Licet vero etiam alii sint honesti & naturæ consentanei fines, qualis verbi causa sobolis propagatio: tamen eos non commemorat apostolus: quia cum sobolem non propagare peccatum non sit, nullam hic finis ineundi conjugii necessitatem illis imponit; nec periculum ullum est, ne propter nimiam continentiam humanum genus propagari desinat; cum tanto libidinis æstu flagrent homines, ut ne conjugiis quidem, illis a Deo concessis & ordinatis, infinitis scortationibus occurri possit. Quocirca etiamsi per se cœlibatus conjugio multum præstet, præferendum tamen vicissim cœlibatui conjugium est, propter nimirum scortationum evitationem, quæ causa omnibus conjugii incommodis multo major est.

Quisque suam uxorem habeat. Quisque. Nimirum nullius status, nullius conditionis hominem excipit apostolus, quicunque scortationis istius morbo obnoxius est, & qui ut infra loquitur apostolus, initur, id est, veluti quodam calore, acribus stimulis ad libinem excitatur. Melius enim est nubere, quam uri, quam in perpetuo peccandi periculo versari. Licet enim nobis de peccato usurpare id, quod quidam de ejus ansa dixit: Quem sæpe peccatum transit, aliquando & invenit. Periculosum est, si non satis viribus instructus sis totus, hostem lacessere, & pugnæ aleam subire. Nam quod non cuivis absolute matrimonium præcipiat Paulus, finis ejus contrahendi indicat, ex quo universalis ista particula determinanda est. Præterea hoc præceptum, etiam posita ea, quam apostolus commemorat, causa, non ita accipiendum est, quasi omnino necessarium sit matrimonio copulari. Nam si quis isto scortationis remedio non adhibito, sola animi constantia, ac virtutis & pietatis invicto proposito morbum hunc

fuget,

fuget, & vim cupiditatis domet ac frangat, is tanto majori laude dignior est, quanto durius certamen sustinuit: tantum abest, ut eo nomine reprehendi mereatur; quemadmodum etiam ex altera parte non tantum aut coelibatus laudis & dignitatis, aut matrimonium indignitatis habet, ut sublato gravi & præsentissimo scortandi periculo illud contrahere pietati Christianæ adversum sit. Utrisque liberum est matrimonii vinculo copulari: quia tum iis qui magis, tum qui minus libidinis urgentur stimulis, Deus voluit consultum.

Quare cum apostolus scribit: *Quisque suam uxorem habeat, & quævis proprium virum habeat*, non id præcipit, quod omnino factu necessarium sit, ita ut aliter fieri, posito nimirum illo fine, non debeat; sed quod fieri expediat atque conducat. *Suam* id est, non communem, aut alienam quandam, ut in scortatione & adulterio fit; sed quæ ipsi soli matrimonii lege sit copulata.

Et quæque proprium virum habeat. Hæc verba non minus excludere videntur plures unius uxoris viros, quam & illa plures unius viri mulieres. Cur enim non eundem sensum habeant, quæ eadem ratione prolata sunt? Et, si illic propria uxor communi opponitur, cur hic proprius vir communi viro opponi non debet? Adde, quod Paulus de remedio agat, quo tam ex parte mulierum, quam ex parte virorum scortationibus occurratur. At si non æque mulier suum proprium virum habeat, quo quoties velit uti possit, quemadmodum vir propriam suam uxorem habet, quo pacto mulieribus earumque infirmitati erit consultum? Manifestum ergo videtur, ita ab apostolo viri & uxoris jus æquari, ut non minus una uxor unius mariti, quam unus maritus unius uxoris esse debeat.

Vers. 3. *Uxori vir benevolentiam debitam reddat; similiter vero & uxor viro.* Monet conjuges, ne alter alterum conjugii usu privet. Si enim hoc fieret, quid attineret in conjugio agere vitam? imo hæc conjugii medicina verteretur in venenum, tantoque majori periculo peccandi conjuges involveret, quam scortatio. Notandum vero est, quam caste & verecunde ubique usum conjugii designet apostolus.

Vers. 4. *Uxor proprii corporis potestatem non habet, sed vir.* Causam monitionis præcedentis subnectit. Non debet uxor marito sese subducere; quia corpus uxoris est in viri potestate, ut eo, cum opus sit, utatur. Vicissim etiam vir uxori corporis sui copiam debet facere; quia corpus viri non minus est in potestate uxoris, quam hujus in potestate viri. Ex hac æquata uxoris cum marito potestate, ita ut non minus mariti corpus sit in potestate uxoris, quam hujus in potestate mariti, unius mariti unam tantum uxorem esse debere consequitur. Si enim plures essent, quo pacto singulæ plenum in mariti corpus jus haberent, ita ut eo, cum opus haberent, uti possent?

Vers. 5. *Ne fraudet alter alterum.* Persequitur monitionem vers. 3 propositam, eamque hic aliqua ratione limitat, cum subjicit: *nisi quod forte ex consensu ad tempus*; ostendens posse interdum conjuges alterum alteri sui copiam non facere, accedente nimirum mutuo consensu. Nam pulchre sive Hieronymus, sive alius quispiam ad Cleantiam: Non potest unus rem duorum offerre Deo: sic non potest unus conjugum sine alterius voluntate ac consensu corpus suum conservare castitati.

Ad tempus. Id est, ad certum aliquod tempus, non in perpetuum.

Ut vacetis jejunio & precationi. Finem addit, propter quem conveniat, ut conjuges mutuo consensu ad certum aliquod tempus castitatem & ab usu matrimonii abstinentiam sibi indicant. Jejunium cum precibus conjungit: quia jejunium nunquam debet esse sine precibus. Convenit autem, ut eo tempore, quo jejunio ac precibus quispiam vacat, & rem tam sanctam tractat, vel etiam illi tractandæ se parat, ab usu conjugii abstineat. Ex hoc loco colligi potest, usitatas tum fuisse inter Christianos jejuniorum ac precum exercitationes: qui mos utinam nunc quoque in privatis Christianorum ædibus revocetur!

Et rursum simul convenite. Honestissime ubique loquitur apostolus.

Ne tentet vos satanas propter incontinentiam vestram. Causam finalem subjicit, cur conjuges post alicujus temporis ab usu conjugii abstinentiam iterum convenire velit, nempe ut tentationem satanæ effugiant. Tentatio autem hic cum effectu sumenda est; non tantum pro sollicitatione, sed etiam pro adductione ad peccatum: id est, ne vos satanas ad peccatum & scortationes adducat. Causa autem, cur tam solicite caveri velit, ne a satana tententur, est eorum incontinentia, id est, quod non satis regere se possint, & a conjugii usu abstinere. Unde apparet Paulum istud non simpliciter præcipere, sed habita ratione eorum infirmitatis & incontinentiæ: quod ipsemet etiam testatur cum subjicit:

Vers. 6. *Hoc vero dico secundum concessionem, non secundum præceptum. Hoc*, id est quod modo dixi, ut conjuges simul versentur, & se invicem utantur, non ita accipi volo, quasi sic omnino fieri debere præcipiam: liberum enim est conjugibus, nec liberum tantum, verum valde honestum ac utile, mutuam sibi castitatem indicere: sed pro concessione tantum quadam id haberi debet, qua vestræ infirmitati & incontinentiæ consultum volo.

Vers. 7. *Volo enim omnes homines esse, ut & ipse sum.* Rationem subjungit, cur id, quod dixit, pro præcepto haberi nolit: quia nimirum contrarium potius, si fieri ulla ratione posset, desideraret; quod & ipse faciebat. *Volo* desiderantis est, non præcipientis: id est, velim, si modo fieri posset, *ut omnes homines essent, ut & ipse sum*, id est, ut omnes homines a conjugii usu abstinerent, quemadmodum & ego abstineo. Voces *omnium hominum* indicare videntur, Paulum de ea re loqui, quæ in cujusvis hominis arbitrio sita esse possit; ac proinde tam conjugatis, quam solutis matrimonio conveniat. Disputatur, an Paulus coelebs fuerit, an vero uxorem quidem habuerit, sed ipsa consentiente a matrimonii usu abstinuerit. Posteriori sententiæ magis favet hic versiculus, de quo nunc agimus; priori vero magis is qui proxime sequitur, in quo se iis qui uxore carent, annumerare videtur. Qui posteriorem sententiam amplectuntur duobus potissimum nituntur locis. Unus est in hac ipsa epistola cap. IX. 5, cum Paulus scribit: *An non habemus potestatem sororem uxorem circumducere, quemadmodum & reliqui apostoli, & fratres Do-*

tres Domini, & Cephas? Quibus verbis ostendit, se sua libertate in circumducenda uxore non uti. At si uxore carebat, poterat illi objici, eum non idcirco uxorem non circumducere, quod libertate sua uti nollet; sed quod cum uxorem non haberet, eam circumducere non posset. Nam si diceret, posse se uxorem ducere, ac ductam circumducere, responderi poterat, longe aliis eum caussis a ducenda uxore prohiberi, quam ne ejus circumducendæ libertate uteretur, quæ si non obstarent, illum ducturum uxorem, ac ductam, ut alii faciunt, circumducturum esse. Quicquid sit, si uxore caruit Paulus, multum de pondere istius rei, quod libertate sua in circumducenda uxore non uteretur, decedere videri posset. Alter locus est in epistola ad Philipp. cap. 4. 2,3, ubi sic scribit apostolus: *Euodiam rogo, & Syntychen rogo, ut idem sapiant in Domino. Et rogo etiam te conjux germana, adjuva ipsas, quæ in evangelio mecum certarunt.* Nam si Græcas voces, quibus utitur Paulus, σύζυγε γνήσιε, in genere fœminino sumamus, dubium non est, quin uxorem Pauli significet. Fœminino autem sumendas esse, istius personæ, quam designat Paulus, cum fœminis conjunctio indicare videtur, præsertim cum eam non tanquam principale agens, in negotio, de quo loquitur, sed tanquam fœminarum istarum adjutricem consideret, quod non videtur facturus fuisse, si virum aliquem socium suum in propagando evangelio intellexisset. Adde, quod nusquam apostolus socios suos συζύγους vocet. Sed non multum in eo situm est, utra sententia vera sit. Id constat, Paulum in apostolicu munere versantem perpetuam castitatem servasse; quod propemodum majus quid est, si uxoratus, quam si cœlebs fuit.

Sed quisque proprium donum habet ex Deo. Ostendit Paulus, id fieri non posse, vel etiam ut fiat necessarium non esse, quod de se dixit; quia nimirum non omnes idem donum a Deo habeant, sed alii hoc, alii illud; ac proinde nec donum continentiæ, quod ad perfectam castitatem requiritur, omnibus insit. Multi enim tanto cupiditatis ardore flagrant, ut sese continere vix ac ne vix quidem possint, etiamsi maximam sibi vim inferant. Unde apparet, quam inique faciant, qui iis etiam, qui dono continentiæ destituti sunt, istam imperitant, quam ne iis quidem, qui continentiores sunt, fas erat indicere. Voluntarium enim esse debet hoc castitatis sacrificium. Porro ex istis apostoli verbis, cum se cupere dicit, ut omnes homines castitatem eo pacto sectentur ut ipse, apparet, eum non habuisse ejus rei rationem, quod humanum genus hoc pacto interiturum esset: vel quia solam castitatis rationem per se spectavit, non habita ratione ejus, quod inde per accidens sequeretur, incommodi; vel quia, ut Bernardus, ni fallor, cuidam contra cœlibatum disputanti respondit, non possit mundus pulchriori quam castitatis exitu terminari.

Alius quidem sic, alius autem ita, id est alius habet hoc donum a Deo, alius vero habet aliud. Qui donum continentiæ non habet, aliud loco illius habet.

Vers. 8. *Dico autem innuptis & viduis, bonum ipsis est, si maneant ut & ego.* In compendium quoddam redigit apostolus id quod hactenus dixit. Ostendit, si res per se spectetur, longe melius esse matrimonii usu, ac proinde ab ipso matrimonio abstinere; sed si habeatur ratio incontinentiæ & ustionis, melius esse matrimonium inire. Τοῖς ἀγάμοις nomine solos viros, qui vel cœlibes, vel vidui vivunt, intelligere videtur apostolus. Nam viduarum nomen apponit, ad virgines, ut arbitror, excludendas, de quibus vers. 25 distincte loquitur.

Bonum ipsis si maneant ut & ego. Id est, si castitatem ipsorum statui convenientem servent, ut etiam a me fit.

Vers. 9. *Si vero se non continent, matrimonium contrahant.* Id est, sed si incontinentia obstat castitati, utantur matrimonii medicina. Non intelligit autem apostolus incontinentiam, quæ in actum aliquem impurum jam eruperit: matrimonio enim occurri illi vult, ne erumpat: sed quæ erumpere perpetuo conetur, ita ut in magno peccati periculo quispiam versetur. Itaque perinde est, ac si apostolus dixisset: sin vero se continere non possunt, quin aut peccandum sit, aut matrimonium ineundum, hoc posterius faciant.

Melius enim est nubere quam uri. Causam dicti sui affert apostolus; quia *melius*, id est tutius aut consultius est ad matrimonii medicinam confugere, quam ustione sese peccandi periculo exponere. *Uri* est libidinis quadam veluti flamma vehementer stimulari. Quod licet per se peccatum non sit, in peccatum tamen facile desinit. Hanc ustionem si quis spiritualibus mediis, ardentibus nimirum precibus, jejuniis, piis meditationibus aliisque exercitationibus restinguat, si insitum hunc libidinis affectum extra matrimonium mitiget, næ is tanto pulchriori virtute ac victoria potitus est, quanto ea majori labore ac sudore illi constitit. Verum præstat interdum minori quidem cum gloria, majori tamen cum securitate litus legere, quam tensis in altum velis, fracta navi, fluctibus obrui. Non enim videtur apostolus matrimonium cum ustione ratione honestatis aut bonitatis moralis conferre: cum ustio ipsa, ut diximus, per se nec bona nec mala sit moraliter, & per virtutem conjugio multo potiorem vinci possit: sed tantum ratione securitatis, quod matrimonium contrahere multo sit ad peccatum evitandum tutius; licet ustionem constanti continentia superare tanto sit pulchrius ac gloriosius, quanto periculosius ac incertius.

Vers. 10. *Iis vero, qui matrimonio conjuncti sunt, præcipio non ego, sed Dominus, ne sese uxor a viro separet.* Postquam suasit iis, qui sese continere nequeunt, ut matrimonium contrahant; nunc docet, quam indissolubile sit matrimonii vinculum, quamque non liceat conjugibus a se invicem discedere, ut sciant qui matrimonium ineunt, quali capistro ora præbeant.

Ait autem, *præcipio*, ut constet, hoc præceqtum esse non consilium.

Non ego, inquit, *sed Dominus.* Magis adhuc ostendit, se non ex privata sua sententia loqui, sed Domini præceptum proponere. Quibus verbis indicat, se cum superiora de contrahendo matrimonio scriberet, non præceptum ullum iis dedisse, quo plane obligentur, sed tantum consilium.

Ne sese uxor a viro separet. Passivum χωρισθῆναι, pro activo actionem in sese reciprocante sumi debet. Agit enim Paulus de separatione quæ spontaneo motu fit, non quæ coacte; quippe quæ præcepto vetatur. Per separationem autem intelligitur non matrimonio renunciatio, aut illius dissolutio, quæ

nullo pacto uxori competit; sed sejunctio a mariti convictu ac consuetudine, quam vulgo tori separationem vocant. Apparet id ex sequentibus, cum addit apostolus:

Vers. 11. *Si vero & separetur maneat innupta, aut viro reconcilietur.* Ex quibus verbis manifestum est, aliud esse separari a viro, aliud matrimonii vinculum plane solvere: cum post separationem vinculum matrimonii nihilominus manere velit apostolus. Ostendit autem Paulus, fieri quandoque posse, ut uxor mariti convictum ac consuetudinem deserat; & præceptum istud a marito non discedendi non ita stricte accipiendum esse, ut necessitati nullus sit relictus locus. Non debet quidem uxor temere, & sine ulla justa ac gravi causa virum deserere: sed si intolerabilis viri morositas, & cohabitatio cum eo maximis cum miseriis ac doloribus conjuncta sit, sine ullo peccato uxor secedit a viro. Non enim viro se junxit, ut tanquam vile aliquod mancipium, aut plus quam mancipium tractetur; sed potius, ut cum illo, tanquam corpus cum capite coalesceret, & suæ felicitati ac commodis tanto melius prospiceret. Sed quid? num ita discedere licet uxori a viro, ut liberum illi sit alteri nubere? Negat hoc apostolus. Non enim desiit esse prioris mariti uxor. Usu tantum uxor ejus esse desiit, non jure ac proprietate.

Aut viro reconcilietur. Quod si durum illi videtur sine viro vivere, redeat cum viro in gratiam.

Et ne vir uxorem dimittat. Idem præceptum etiam ad viros pertinere docet, ne uxores relinquant, & res suas sibi habere jubeant, nisi sint ad hoc gravi aliqua causa & uxorum insolentia coacti; multo vero minus matrimoni jura ac vinculum iis dissolvere licet, unica tantum fornicationis causa excepta. Secedendi ab uxore plures dari possunt causæ; at illius repudiandæ tantum unica, quemadmodum apparet ex Christi verbis Matth. 5. & 19.

Vers. 12. *Reliquis vero ego dico, non Dominus.* Quos *reliquorum* nomine intelligat apostolus, sequentia docent, cum addit:

Si *quis frater uxorem habet infidelem &c. & uxor si qua habet maritum infidelem* &c. Intelligit ergo eos, qui matrimonio conjuncti erant infideli vel uxori, vel viro: quæ matrimonia apostolus opponit matrimoniis utriusque conjugis fidelis, dum & conjuges tales *reliquos* appellat, tanquam si eorum matrimonia in censu matrimoniorum numerari non debeant; & id quod alioquin in matrimoniis utriusque conjugis fidelis præceptum est, in his præceptum non esse ostendit, cum addit:

Ego dico, & non Dominus. Quo enim alio hæc verba spectant, quam ut ostendat, sequens dictum, nempe, ne sese fidelis ab infideli, volente una cum fideli habitare, sejungat, non esse ipsius Domini præceptum, sed tantum suum consilium? At hoc in matrimonio utriusque conjugis fidelis omnino præceptum Domini esse in præcedentibus Paulus docuit. Cujus rei nulla alia videtur esse causa, quam quod matrimonium cum infideli sit aliqua ratione impurum & illicitum; quia scilicet non plane est ex divina voluntate, utpote qui homines impuros, quales sunt infideles, nulla re uti velit. Unde etiam apostolus alibi de usu ciborum loquens ait; impuris & infidelibus nihil esse purum, puris autem omnia esse pura Tit. 1. 15; & alibi cibos ait a Deo conditos esse ad usum cum gratiarum actione fidelibus & cognoscentibus veritatem 1 Tim. 4. 3. Quod vero de cibis dicitur, illud etiam jure transferri debet ad aliarum rerum usum, atque inprimis ad matrimonium. Atque hæc etiam est causa, cur olim sub veteri fœdere istiusmodi matrimonia plane fuerint irrita Esdr. ix. & x: ita ut cogerentur illa dissolvere, qui ea contraxerant. Qua in re differt novi fœderis lenitas a veteris rigore, quod ista conjugia dissolvendi nulla nobis sit imposita necessitas, imo etiam consilium detur ab apostolo, ne conjugum fidelium alter ab infideli una habitare volenti sese disjungat: quandoquidem tanta est Christianorum sanctitas, quemadmodum paulo post docet apostolus, ut conjugem infidelem fidelis alteruter sanctificet. Porro cum ait apostolus, hoc a se dici, non a Domino præcipi, ne scilicet conjugum alter ab altero infideli invito ac nolente se sejungat, hoc per se intelligi debet, non per accidens. Intervenire enim ejusmodi circumstantiæ possent, ut id facere nullo modo sit licitum; peccaretque in eo gravissime conjux fidelis contra charitatis, vel contra communis ædificationis, ac publici scandali vitandi legem.

Si quis frater uxorem habet infidelem, & ipsa libens consentiat habitare cum eo, ne deserat ipsam. Ostendit quid facere conveniat maritum fidelem, quocum uxor infidelis habitare consentit, ac proinde illi nova necessitas cum uxore vivendi imponitur, nempe eum non debere sese ab uxore sejungere.

Ne deserat ipsam. Id est, ne eam secum habitare volentem sui cohabitatione ac consuetudine conjugali privet. Non loquitur hic Paulus de divortio, quo matrimonii vinculum solvitur. Nam alioquin licet per se fideli matrimonii vinculum, quod cum infideli contraxit, dissolvere, etiamsi infidelis illud firmum ac ratum esse velit: quandoquidem Paulus hic consilium tantum suum dat, non præceptum Domini proponit. At cum matrimonium cum infideli contractum, per fidelem conjugem sanctificetur, non videtur Dominus ullo modo permittere, ut ejus dissolvendi a fideli fiat initium.

Vers. 13. *Et uxor, quæ habet maritum infidelem* &c. Idem dicit & consulit uxoribus, quod modo consuluit viris.

Vers. 14. *Sanctificatus enim est vir infidelis in uxore, & sanctificata est uxor in viro.* Causam præcedentis consilii subjungit per quandam occupationem. Poterat enim quis Paulo objicere: at quomodo mihi licebit cum homine profano & polluto versari, & quidem in tam arcta matrimonii societate? nonne ipsius profana vita labem aliquam mihi coram Deo asperget? Respondet *Paulus*, fidelem conjugem per infidelem non pollui; sed potius infidelem per fidelem sanctificari.

Sanctificatur maritus infidelis. Sanctificatio ista latius extendenda non est, quam subjecta materia requirit. Sanctificatur, quatenus illi matrimonio uti fas est.

In uxore. Id est, per uxorem, nempe fidelem. Quia enim uxori fideli licet marito uti,

inde fit,

inde fit, ut etiam marito liceat uti uxore. Nec enim uxor marito uti potest, quin vicissim uxore maritus utatur.

Alioquin ergo liberi vestri impuri sunt. Confirmat id quod dixit de sanctificatione conjugis infidelis per fidelem a consequente absurdo: quia si conjugum unus per alterum, nempe fidelem non sanctificaretur, liberi, qui ex tali matrimonio procrearentur, essent impuri.

Nunc autem sancti sunt. Subsumit apostolus: atqui non sunt impuri, sed sancti. Particula *nunc* hoc loco non est temporis adverbium, sed est conjunctio, qua uti solemus in argumentorum assumtionibus. Impuri autem dicuntur liberi, quatenus ex illicito respectu Dei matrimonii usu sunt progeniti: unde fit, ut eos Deus ratione ortus ipsorum aliquo modo abominetur; *sancti* vero dicuntur, quia ex licito & a Deo concesso matrimonii usu sunt procreati, & eatenus ratione ortus sui Deo quodammodo sunt sacri & accepti.

Vers. 15. *Si vero infidelis separatur, separetur.* Nunc etiam ostendit, quid faciendum sit fideli conjugi, si infidelis cum eo degere nolit, sive sit maritus, sive uxor.

Separetur, inquit, id est, permittatur illi discedere, abeat sane, habeat sibi res suas, quando illi hæc in animo fixa sententia est. At molestum est & periculosum sine uxore, vel sine viro vivere.

Non est servituti (subjicit apostolus) *subjectus frater aut soror in talibus.* Cui servituti? ut cum conjuge discedere volente habitare cogatur? At, etiamsi velit, non potest. Quare nil erat necesse eum ex hac servitute eximere. Quid? quasi hæc non esset multo major servitus sine viro, vel sine uxore vivere. An quia non est adstrictus, ut abscedentem conjugem omni ratione conetur retinere, aut illi supplex fieri? At hæc exigua libertas est, & parum proficua, si nihilominus viduæ vitæ, imo tristioris quam viduæ maneat servitus. Quam ergo servitutem intelligit apostolus? Non aliam, opinor; quam vinculo matrimonii conjugi infideli fidelem deserenti obstrictum teneri, quæ summa foret & indigna servitus. Nam cum apostolus matrimonio utriusque conjugis fidelis opponat matrimonium, in quo alter conjugum sit infidelis; apparet, ut quemadmodum aliqua utriusque matrimonii debet esse paritas, sic etiam aliqua vicissim imparitas. Paritatem quandam modo esse docuit, ne conjux fidelis ab infideli altero se segreget, sed conjunctus, si per eum liceat, cum ipso maneat. Imparitas vero in eo est, quod in illo quidem etiam post separationem unius conjugis ab altero maneat matrimonialis copula intacta & illibata, ita ut nec viro alteram uxorem ducere, nec uxori alteri viro nubere fas sit: in hoc vero, si per infidelem fiat separatio, non amplius vinculo matrimonii fidelis teneatur. Sed obstare videntur Christi verba, qui nulla re quam uxoris adulterio solvi matrimonium docuit. Nec nodum expediunt, qui Christi verba eos tantum stringere docent, qui ipsi deserunt matrimonium, non vero qui deseruntur. Nam Christus de uxore deserta & repudiata extra adulterium dixit, eam moechari, si alteri nubat. Cur vero? non quod ipsa deseruerit virum adulterum quem ne si quidem adulter sit, fas ei est abdicare; sed quod matrimonii copula nulla alia re frangi, quam uxoris adulterio, queat. Unde fit, ut & vir aliam ducens, quippe cui plures una habere uxores amplius non liceat, & uxor alteri nubens moechetur. Quare non minus cum vir ab uxore deseritur, quam cum uxor deseritur a viro, nefas est, extra adulterii ab uxore commissi causam, novas nuptias tentare. Quid ergo? num apostolus Christi dictum, quod tanta cum severitate protulit laxat? Nequaquam: sed Christus loquitur de matrimonio quod ipsius Dei respectu prorsus sit legitimum, ita ut ipse Deus illud conjunxisse censeatur, quatenus nimirum illud plane approbat, & pro rato ac grato habet, quippe quod illius voluntati congruat; quod fit, cum inter utrumque fidelem, quibus solis omnibus rebus a Deo conditis uti fas est, componitur. Paulus vero loquitur de matrimonio, quo fidelis cum infideli ceu impari quodam jugo conjunctus est: quod, si Deum spectes, non prorsus est legitimum, sed quodammodo indifferens. Nec enim Christi dictum tam late extendi debet, ut illa etiam matrimonia, quæ alioquin lex irrita esse censebat, stabilire voluisse censeatur, quasi ejus vi non amplius liceat ne tum quidem uxores infideles abdicare, cum a maritis fidelibus discedunt. Et, si hoc esset, cur Paulus de matrimonio fidelis cum infideli agens se, non vero dominum, id dicere affirmat, ne fidelis infidelem secum degere volentem deserat? Nonne ipse Paulus docuit intra quos fines Christi verba accipi debeant? Etiamsi vero fidelis conjux ab infideli desertus nullo ei matrimonii jure obstringatur, longe tamen convenientius, & Christianæ disciplinæ tam sanctæ magis consentaneum est, ut abstineat a nuptiis & viduam agat vitam, præsertim quamdiu infidelem, qui deseruit, idem facere videat, tantoque magis, si is religione quadam a novo matrimonio prohiberi se putet. Nec enim convenit, ut infidelis fideli sit aut continentior, aut religiosior.

Frater aut soror. Ostendit parem hac in in parte esse conditionem, tam uxoris, quam viri fidelis; ita ut non minus uxor deserta soluta sit à vinculo matrimonii, quam vir desertus.

In talibus, id est, rebus, quoties nimirùm contingit, ut infidelis fidelem conjugem deserat.

In pace vero vocavit nos Deus. His verbis libertatem istam limitat Paulus, ne in licentiam abeat. Inculcat enim fidelibus eorum officium, nempe ut pacem ac concordiam sectentur: quæ si cum omnibus omni studio sectanda est, quanto magis cum iis, quibus tam arcto matrimonii nexu adstricti sumus? Quocirca non debet fidelis conjux ullam divortii ac separationis occasionem infideli præbere; sed eum omni officio, obsequio ac benevolentia sibi devincire. Quæ admonitio valde utilis & necessaria est, ne ii, qui libenter matrimonio solvi vellent, ut novum contraherent, hac sua libertate, cum Christianæ religionis maximo dedecore abutantur. Particula δὲ posita est, ut alibi sæpe, pro ἀλλὰ *sed*; quæ hoc loco idem valet quod *tamen*. quasi dicat Paulus: etiamsi in talibus servituti non sit subjectus frater aut *soror*; tamen meminisse debetis, quod nos in pace vocaverit Deus.

In pace, id est, cum pace, ut scilicet pacem unice colamus cum omnibus, nullisque dissidiis ne minimam quidem causam præbeamus.

Vers. 16. *Quid enim scis mulier, si virum servabis?* Causam affert, cur fidelis conjux pacem omni studio cum infideli conjuge colere, nec ullam divortio vel separationi occasionem præbere debeat, ab insigni emolumento, quod hinc consequi possit, desumtam. Fieri enim facile potest, ut si conjux infidelis fideli adhæreat, ejus ope ac consuetudine tandem ad Christianam

religionem adducatur, & sic salutem sempiternam consequatur.

Servabis, id est, causa salutis eris. Videtur autem hoc sensu negative potius hanc interrogationem debuisse proponere apostolus: qui scis mulier, an virum non servabis? Verum & hoc pacto eadem sententia exprimi solet. Qui enim, an aliquid sit futurum, non novit, is neque novit; an futurum non sit. Sic apud Joëlem cap. 2. 14, qostquam homines ad poenitentiam cohortatus esset, legimus: *Quis scit, si convertatur* (nempe Deus) *& poeniteat eum, relinquat post se benedictionem*, id est, quis scit, an non convertatur etiam, si nostram conversionem ac poenitentiam videat.

Vers. 17. *Si non unicuique sicut impertitus est Deus*: Generale tradit monitum Paulus, ut quisque in eo statu ac vitæ genere maneat, in quo eum divina per Christum vocatio offendit: ne quis putet, Christianam religionem omnium rerum perturbationem secum inducere, aut Christianæ religionis obtentu vitæ genus, quod illi forte non arrideat, conetur mutare. Ex hoc autem generali monito consequitur, ut conjux, qui Christianam religionem suscepit, conjugi infideli constanter adhæreat, nec ullam dissolvendi conjugii ansam præbeat. Particulæ *εἰ μὴ si non, nisi*, adversativæ sunt, ideoque quandam superiorum limitationem continent. Non continent autem limitationem proxime præcedentium, in quibus idem in specie docetur, quod hic monet apostolus in genere. Quare opponuntur superioribus, in quibus apostolus conjugi fideli deserto ab infideli libertatem indulsit deserendi vicissim infidelis: quod fecit in priore particula versiculi 15. Itaque interjecta statim admonitione ad sectandam pacem ac evitandas divortii ac separationis causas, nunc magis adhuc concessionem suam limitat, &, quid illi obstare possit, docet. Hoc autem est, quod quisque spartam, quam nactus est, ornare, id est in suo statu ac vitæ genere permanere, & in eo, quemadmodum decet, sese gerere debeat.

Unicuique sicut impertitus est Deus, unumquemque sicut vocavit dominus. Trajectio est, pro, sicut unicuique impertitus est Deus, sicut unumquemque vocavit dominus, sic ambulet. Quin de vitæ genere Paulus loquitur, propterea hæc impertitio Dei, id est a Deo unicuique facta, de cujusque vitæ statu ac conditione debet intelligi. Quam Deus impertiri dicitur, quia nihil ab hominibus geritur sine ejus cura; ac providentiç illius est hanc magnam orbis familiam regere, & cuique suam sortem ac vitæ genus assignare.

Sicut unumquemque vocavit dominus, id est in quali vitæ statu ac conditione unumquemque dominica vocatio offendit. Quia voci dominus in Græco est appositus articulus, apparet (qui Pauli inprimis mos est) Jesum Christum unicum illum dominum designari, ac proinde vocationem sacram, quç fit per euangelium, intelligendam esse. Idcirco autem & Deo cujusque vitæ genus tanquam autori assignavit, & vocationis dominicç in eo factæ meminit, ut hoc ipso ostendat, ista vitæ genera nec divinæ voluntati, nec Christianæ religioni per se esse contraria, ideoque non temere, multo vero minus Christianæ religionis prætextu esse deserenda.

Sic ambulet, id est, sic vivat, ita se gerat. Hebræis enim mos est per ambulationem vitæ actiones ac mores designare.

Et sic in ecclesiis omnibus dispono. Addit hoc Paulus, ne Corinthii putarent, Paulum severius secum, quam cum cæteris ecclesiis agere, aut quidpiam sibi supra cæteras ecclesias præcipi. Libentius namque ferimus, quæ nos communiter cum cæteris urgent, quam quæ nobis solis imponuntur.

Vers. 18. *Circumcisus quis vocatus est.* Generalem regulam aliis exemplis illustrat, nempe circumcisorum & præputiatorum, servorum & liberorum. *Vocatus est*, id est per euangelii prædicationem, cui etiam assensus est, ad regnum Dei capessendum invitatus.

Ne attrahat scilicet præputium. *ἐπισπάσθω*, quod in genere significat attrahere, accipiendum hic est in specie, & passiva significatione; quemadmodum apparet ex verbo *περιτεμνέσθω*. quod ei opponitur: q. d. ne præputietur, quod fiebat cute ferro adducta, ita ut glandem rursus operiat. Vide Celsum Lib. VII. cap. 25. Huc facit quod scriptum est I Maccab. 1. 16, & apud Josephum Lib. antiquit. XII. cap. 6.

In præputio quis vocatus est, ne circumcidatur. Idem docet de præputio quod de circumcisione dixerat, id est, non magis debere præputium verti in circumcisionem, quam circumcisionem in præputium.

Vers. 19. *Circumcisio nihil est, & præputium nihil est.* Rationem superioris dicti subnectit, quia scilicet & circumcisio & præputium nihil sit; non simpliciter (est enim aliquid) sed quod nullum plane momentum habeat in rebus, quibus Deo chariores reddamur, & salutis sempiternæ participes efficiamur.

Sed observatio præceptorum Dei. Ostendit, quid multum in salutis nostræ negotio ac divino cultu possit & valeat. Illud autem est, ut Dei præcepta observemus, præcepta nimirum nobis per Christum tradita, inter quæ nec circumcisio, nec præputium, nec aliæ res carnales & externæ locum habent; sed fides per charitatem efficax utramque paginam facit Galat. V. 6. Hinc apertum est, observationem Dei præceptorum, qualem Christus a nobis requirit, & impossibilem non esse, (nam alioquin impossibile etiam esset nos Deo gratos & salutis sempiternæ participes effici: quandoquidem per observationem præceptorum Dei, quæ sola apud eum valet, id fieri debet) & causam esse sine qua non salutis nostræ.

Vers. 20. *Unusquisque in ea vocatione, qua vocatus est maneat.* Speciali præcepto iterum subjungit generale, illique postea aliud in specie subjicit. Vocatio autem hic ita accipitur, ut vitæ genus, in quo aliquem offendit, connotet, sic ut illi vitæ genus differentiam quandam indat. Sic alia est vocatio circumcisi, alia præputiati; alia servi, liberi alia; alia coelibis, alia conjugis, alia domini, alia subjectorum ei. Vult ergo apostolus, ut unusquisque in ea vocatione maneat, qua vocatus est: id est, si vocatus est circumcisus, maneat circumcisus; si præputiatus; maneat in præputio, si servus, quantum quidem ad religionem attinet, maneat servus; si liber, maneat liber, & sic in cæteris.

Vers. 21. *Servus vocatus es.* Nunc servitutis exemplum subjicit, & ostendit, quantum ad Deum & religionem Christianam attinet, nihil referre, sive quis servili sit conditione, sive libera.

Ne sit tibi cura. Noluit apostolus dicere, mane servus, cum servitus sit quiddam sua natura malum; quin potius in sequentibus verbis veniam dat quærendç, quamquam legitima ratione, libertatis: sed ait *ne sit tibi cura*, id est noli propterea animo angi, quasi idcirco Deo minus gratus sis futurus, aut nullum tibi impedimentum servitus ad salutem per se sit allatura. Ideoque si honesta

aliqua

aliqua & legitima ratione te ex servili conditione expedire non possis, noli hoc jugum detrectare.

Sed si & possis liber fieri, potius utere. Addit hoc Paulus, ne videatur omne servitutis & libertatis discrimen simpliciter tollere. Tollit illud ratione habita religionis per se; sed non habita ratione commodi & incommodi. Ideoque ostendit, non plane eandem esse servitutis rationem, quæ est circumcisionis & præputii. Nam circumcisus quidem licet possit præputiatus fieri, non debet; nec præputiatus, licet possit, debet circumcidi: quia scilicet circumcisio & præputium per se nullum nec in vita, nec in religione commodum habent aut incommodum: sed servitus & libertas, licet quantum attinet ad religionem, nihil per se valeant; tamen in communi vita multum inter servitutem & libertatem interest.

Si & possis. Id est si non solum in servili conditione manere, sed etiam ex ea evadere integrum tibi sit, facultatemque habeas, intellige justam & honestam, non cum alieni juris ac dominii violatione; quemadmodum servi faciunt, qui vel vi, vel fuga, aut alia aliqua illegitima ratione servitutis jugum excutiunt: potius utere, id est, potius hac facultate & commoditate utere, ut liber fias.

Vers. 22. *Qui enim in domino vocatus est servus, libertus domini est.* Causam affert, cur servilis conditionis neminem, quantum ad religionem attinet, tædere debeat: quia scilicet is, qui in servili conditione ad Christianam religionem perductus est, eo ipso maximam libertatem est adeptus, quæ servitutis carnalis incommodum abunde compensat.

In domino, id est per dominum, domini cura & opera. Per dominum intelligit Christum, etiamsi nullus voci domini appositus sit articulus; quod sæpe accidit in istis verbis ἐν κυρίῳ. Ipsa enim loquendi ratio, & subjecta materia docet, quis dominus sit intelligendus; nempe non summus ille Deus, qui dominus simpliciter, & fine articulo ex Græcæ Bibliorum interpretationis consuetudine appellari solet; sed ille cælestis noster dominus a summo Deo constitutus, qui ideo articulo a summo Deo distingui apud Paulum & Lucam consuevit.

Servus vocatus libertus domini est. Id est, emancipatus a domino est, libertate ab eo est donatus, dominus illum manumisit. Libertatem spiritualem intelligit, carnali libertati infinitis partibus potiorem. Continet enim libertatem ex peccati ac mortis servitute, continet jus ad capessendam regni cælestis hæreditatem. Itaque hac tanta tam divina libertate contenti esse debent servi, ac proinde servitutis incommoda æquo animo ferre.

Similiter & qui liber vocatus est, servus est Christi. Per contrarium superiorem sententiam illustrat, tantoque magis apposite, quanto magis hac ratione servos liberis, & liberos servis exæquat. Ostendit enim & servos in Christo liberos fieri, & liberos fieri servos, ita ut nec illi habeant cur querantur, nec hi quo superbiant. *Similiter* idem hoc loco significat quod vice versa.

Vers. 23. *Pretio emti estis, ne fitis vel fiatis servi hominum.* In priori versiculi hujus parte magis adhuc servitutis nostræ rationem, qua Christo obstricti sumus, explicat. *Pretio*, inquit, *emti estis*: quasi dicat, non constitit hæc servitus, qua nos Christus sibi addixit, sine pretio; sed ingens admodum pretium impendit Christus, ut vos sibi manciparet: qua de re vide sup. cap. 6, ult. In altera utilem admodum ex superioribus monitionem adducit, nempe, ne nos, qui Christi servi sumus, & quidem tanto pretio comparati, hominibus mancipemus, hoc est, ita nos hominum voluntati addicamus, ut propterea Christianæ pietatis officiis desimus. Nemo enim, ut ipse Christus loquitur, duobus dominis potest servire. Christo serviendum est, huic nos penitus addicere debemus, & ex ejus voluntate omnia, quæ hominibus, sive liberi sive servi officia præstamus, moderari.

Vers. 24. *Unusquisque in quo vocatus est, fratres, maneat apud Deum.* Specialibus exemplis iterum generalem illam regulam subjicit, ut quisque in eo statu, in quo eum divina per Christum vocatio in mundo degentem offendit, permaneat; nec eum ipsius religionis Christianæ causa per se mutare conetur, quasi in ea conditione, in qua antea vixit, Christianus esse non possit. Non enim prohibet, ut antea monuimus, apostolus, quo minus quispiam alias ob causas, si honeste liceat, deteriorem conditionem cum meliori commutet.

Apud Deum manere vel *esse* videntur hoc loco dici omnes Christiani. Per fidem enim in Christum Deo conjunguntur, eique tanquam famuli ac domestici addicuntur, ita ut cum eo esse ac perpetuo versari merito dici possint. Quasi dicat, quisque in eodem illo statu, in quo antea vixit, maneat, etiam postquam apud Deum esse cœpit, & in ejus familiam lectus est. Non id agit Deus, ut vivendi sortem; sed ut animum ac mores mutemus. Qualis vitæ tuæ sors fuit, cum primum ad Deum accederes, in tali apud Deum manere potes: imo si eam honeste mutare non possis, omninn debes.

Vers. 25. *De virginibus autem præceptum domini non habeo.* Egit adhuc Paulus tum de juvenibus ac viduis matrimonii vinculo solutis; tum de iis, qui matrimonio copulati sunt: nunc agit etiam nominatim de virginibus. Quanquam iis adjungit etiam eos qui uxore soluti sunt, quippe quorum eadem est hac in parte quæ virginum ratio. Primum ergo negat, se præceptum domini de virginibus habere, id est, negat quidquam in utramvis partem a domino præceptum esse, sive in virginum statu manere debeant, sive nubere. Itaque hac ratione ostendit, utrumque, quantum ad præcepta domini attinet, liberum esse. *Sententiam autem do.* Postquam se nihil hac in parte præcipere posse dixit, quid tamen ipse factu optimum esse judicet, exponit. Inepte ex hoc loco Pontificii traditiones suas stabilire conantur. (a) Nec enim nos negamus, quidquam ipsius Christi præceptis ab aliis addi posse; sed negamus, ea vim præceptorum habere; quod vel ex hoc loco manifestum est. Nam nec Paulus hic quicquam ex sua sententia præcipit, ac ideo non præcipit quia domini præceptum se habere negat; eo ipso ostendens, non suum esse præcipere, licet tantus apostolus fuerit; sed domini esse: nisi dominus præcipiat, neminem ex ejus servis præcipiendi jus vendicare sibi debere.

Ne vero pondus sententiæ ac consilio apostolico desit, addit: *tanquam misericordiam consecutus a domino fidelis esse.* Recte monet Beza per πιστὸς hoc loco eum intelligendum esse, cui merito fides sit habenda. Sic dicitur πιστὸς λόγος. κύριος πιστός. Munus suum apostolicum

(a) *De traditionibus pontificiis.*

licum

licum designat Paulus, quod ex singulari domini Jesu misericordia fuerat adeptus, quodque tale erat, ut summam dictis eorum qui illud sustinerent, fidem autoritatemque conciliaret.

Vers. 26. *Existimo igitur hoc bonum esse propter instantem necessitatem.* Explicat nunc sententiam suam, nempe, quod arbitretur bonum esse in cœlibatu manere, ejusque rei causam affert. *Bonum*, id est, utile, commodum.

Propter instantem necessitatem. Causam adjicit, cur in cœlibatu perstare bonum esse judicet. *Per necessitatem* videtur intelligere persecutionem, in qua omnia vi fiunt. Sic 2 Cor. 6. 4. Et profecto persecutionis tempore bonum est cœlibem esse.

Quod bonum homini sic esse. Nondum expresserat, quid bonum esse judicet, nunc exprimit. Ideoque hæc verba per quandam epanalepsin legenda sunt.

Homini. Generalem cuivis cœlibi tradit regulam, etiamsi de virginibus dicere fuerit exorsus.

Sic esse, id est, in cœlibatu manere, cœlibatum matrimonio non permutare.

Vers. 27. *Alligatus es uxori? ne quære solutionem.* Occupatio est, ne quisquam putet ita cœlibatum commendari, ut fas sit matrimonii vinculum dissolvere.

Solutus es ab uxore? ne quære uxorem. Hoc solum est, quod hic consulit apostolus, non vero quod etiam conjuges matrimonio solvi velit. Porro quod hic de viris dicit, idem etiam fœminis accommodari debet.

Vers. 28. *Si vero & ducas uxorem, non peccasti.* Iterum occupat apostolus. Ostendit enim, se non ita dissuadere solutis matrimonium, ut si secus fecerint, peccaturi sint.

Non peccasti, id est, non peccas, nullum est in eo peccatum, Hebræorum more. Itaque si id tantum spectas ne pecces, aut Christi legibus quidquam contrarium committas, non est cur matrimonium detrectes.

Et si nubat virgo, non peccavit. Idem expresse de virginibus asserit, ne quis putet, earum sortem hac in parte deteriorem esse quam virorum, aut viduarum.

Afflictionem vero in carne habebunt tales. Quasi dicat, Non ideo vobis matrimonium dissuadeo, quod sive viris, sive fœminis ac virginibus matrimonium inire peccatum sit; sed quod ii qui matrimonium ineunt, afflictionem in carne habituri sunt, id est, multas sibi ærumnas accumulabunt, quibus extra matrimonium vacui forent. Quod non tantum persecutionis, sed etiam pacis ac quietis tempore verissimum est. Quanto enim plures sunt, quibus animum & curam impendi necesse est, tanto magis crescunt curæ, tantoque uberior est dolorum seges. Maritus non tantum de se, sed etiam de uxore in posterum solicitus esse debet; similiter & uxor de marito. Jam ex matrimonio proveniens soboles quantis curis implicat parentes! alenda familia, educandi liberi, quibus nihil adversi potest accidere, quin per eorum latus vulnus accipiant ipsi parentes.

Ego autem vobis parco. Causam addit, cur propter istas ærumnas, quas matrimonium secum trahit, dissuadeat illis matrimonium: quia, inquit, ego vobis parco: nollem vos malis istis gravari; sed vellem, ut iis quam maxime essetis vacui.

Vers. 29. *Hoc autem dico, fratres, tempus contractum est. Reliquum est, ut & qui habent uxores tanquam non habentes sint.* Diversa est hujus versiculi lectio, quam apud alios autores videre licet. Nostram, quæ nobis visa est simplicissima, sequimur. Novo hic utitur argumento Paulus, quod ex abrupto quodammodo proponit: quemadmodum facere solemus, cum omissis, quæ attulimus, argumentis, utpote de quibus multum litigare nolimus, id in quo præcipuum robur collocamus, proponimus: quasi dicat, mittam id quod dixi, sed hoc imprimis urgeo:

Tempus contractum vel *collectum est*, id est exiguum est hujus vitæ tempus, & in momento desiturum.

Reliquum est, ut & qui habent uxores, tanquam non habentes sint. Istud est, quod ex ea ratione, quam urget, infert: quod non tantum id continet, ut cœlibatum matrimonio præferamus, sed quiddam amplius, nempe ut non solum a ducenda uxore abstineamus, sed etiam ut ii, qui uxores habent, similes fiant non habentibus. Hanc enim vim particula *&* hoc loco omnino habet. Porro ii qui uxorati sunt, similes fiunt iis qui uxore carent, cum & moderate admodum uxoribus utuntur; & ita animo sunt comparati, ut propediem ab uxore divelli parati sint. Num vero hoc non recte infertur ex eo, quod tam breve & exiguum sit hujus vitæ spatium? quantum ergo præstat cœlibem potius agere vitam, quam sese mox amittenda uxore implicare.

Vers. 30. *Et qui flent tanquam non flentes.* Extendit hoc suum monitum apostolus etiam ad alia, quæ nobis in hujus vitæ scena obveniunt; quæ tamen matrimonio inprimis conjuncta esse solent.

Primum ergo monet *ut flentes*, id est, ii qui tristantur, vel etiam causas tristitiæ habent, quod scilicet non prospero, sed adverso rerum successu utantur.

Sint tanquam non flentes, id est moderate fleant & doleant, fleant non flendo, cogitantes, mox non tantum doloris causas, sed etiam vitam ipsam abituram.

Et gaudentes tanquam non gaudentes. Alterum est, ut ii etiam qui gaudent, seu quibus ex voto res aliquo modo fluunt, modum gaudio sciant imponere, memores, se non diu rebus, ob quas lætantur, fruituros. Loquitur autem Paulus de fletu, & gaudio ex rebus ad hanc vitam spectantibus proveniente.

Et ementes tanquam non possidentes. Tertium est, ut ii qui emunt, id est, varia hujus vitæ subsidia sibi comparant,, sint tanquam non possidentes, id est, ita se gerant, ac si nihil possiderent, animum ad suas opes ac facultates non adjiciant; quippe non ignari se volucres ac fugitivas divitias possidere. Utitur apostolus voce κατέχοντες, quod etiam malam ac vitiosam possessionem significare potest: qualis est, cum quis ita suis bonis est addictus, ut ab iis possideatur verius, quam ea possideat. Sic in sequenti membro τοὺς καταχρωμένους dixit, eos, ut videbimus, designans, qui male rebus utuntur, seu abutuntur. Non ergo prohibet Paulus, quo minus habeamus & possideamus bona; sed ne ab iis possideamur, iisque quam par est addictiores simus.

Vers. 31. *Et qui utuntur mundo hoc tanquam non abutentes.* Quartum est, quod ad usum bonorum ac facultatum variasque hujus vitæ voluptates refertur: ut scilicet ii, qui utuntur hoc mundo, id est, hujus mundi ac vitæ bonis, moderate iis utantur, non abutantur. Particula ὡς hic alio, quam in superioribus monitis, sensu sumitur. Non enim vult apostolus, ne similes simus non abutentibus; sed ut reipsa non abutamur hujus vitæ bonis. Ideoque particula ὡς hic similitudinis

non

non est; sed modum ac rationem notat, qua hoc mundo uti debeamus, nempe sic, ut eo non abutamur. Eodem sensu accipienda est in præcedenti membro, si vocem *κατέχοντες* non simpliciter de possessione, sed de possessione vitiosa accipiamus.

Transit enim species mundi hujus. Si in his verbis omnium superiorum membrorum causam reddi censemus, *species* seu *σχῆμα*, id est, externa hujus mundi forma non tantum ad res lætas, sed etiam ad tristes & adversas referenda est: quasi diceret Paulus, ideo vos ad summam moderationem tum in rebus lætis, tum in tristibus exhortor, quia nihil est in vita stabile ac diuturnum. Mundus hic est tanquam Proteus, qui in varias formas ac species mutatur; læta & tristia perpetuis miscentur vicibus. Si vero, ut verisimilius est, propter verba *hujus mundi* in hac ratione repetita, ad solum hujus vitæ bonorum usum respexit Paulus, forma, seu species mundi hujus res tantum lætas significabit, quæ cito transituræ sunt, ideoque nihil solidi ac veri boni continent, sed specie tantum quadam, & veluti umbra animos nostros ludunt, Pergula pictorum, veri nihil, omnia falsa. Itaque hæc ipsa est causa, quam in illis verbis *ὁ καιρὸς συνεσταλμένος*, expressit. Brevis est hujus vitæ, ac proinde etiam omnium hujus mundi bonorum usura; ideoque qui sapit, quantum potest his illecebris abstineat. *Παράγει* pro *παράγεται*, vel, ut Johannes loquitur, *παράγεται* 1 Joh. 2. 17. *Transit*, id est, non fixa stabilisque manet, sed similis est transeunti, qui dum transit prope est, sed mox longissime a nobis recedit, & penitus ex oculis evanescit.

Vers. 32. *Volo autem vos sine solicitudine esse.* Novo argumento cœlibatum commendat. Particula *δὲ* non opponit hunc versiculum superioribus, sed tantum diversa connectit: quasi dicat, *Porro*, vel præterea velim vos sine solicitudine esse. *Volo* idem hoc loco est, quod cupio, desidero, vel potius positum est pro vellem, cuperem, desiderarem; si nimirum id fieri posset; vide. versu 7.

Sine solicitudine esse, nempe de rebus hujus mundi, quemadmodum ex sequentibus apparet.

Qui cælebs est curat ea, quæ sunt domini. Explicat, quo pacto vacuitas curarum de rebus hujus mundi cœlibatui conjuncta sit; matrimonio autem non sit. *Curat ea quæ sunt domini.* Actum posuit pro facultate, commoditate & oportunitate, id est in eo est statu, ut res ad dominum pertinentes commode curare iisque totus vacare possit; ac proinde id, si modo officio suo deesse nolit, facit. Solemus enim iis, qui & possunt & debent, quorumque hoc officium est, ut id faciant, ipsam actionem tribuere: quo pacto sæpe Paulus Christianis, quorum officium est pie & sancte vivere, ipsam pietatis exercitationem tribuit.

Quomodo placeat domino. Explicat, quid sit curare ea quæ sunt domini, nempe curare, & de eo solicitum esse, quomodo placeas domino. Placemus autem domino, cum ejus præcepta exequimur. Quocirca curare ea quæ sunt domini, est totum se pietati ac vitæ sanctitati dedere, dies noctesque, ut David loquitur, in lege domini meditari.

Vers. 33. *Qui vero uxorem duxit, curat ea quæ sunt hujus mundi.* Ostendit, quanta sit hac in parte diversitas inter eum qui matrimonio adstrictus est, & inter cœlibem; ac proinde rationem reddit consequentiæ, cur cum cœlibatu vacuitatem a curis conjunxerit, & ex ea argumentum ad cœlibatum commendandum duxerit. *Curat* id est hic est ejus status & conditio, ut curare debeat ea, quæ sunt hujus mundi, id est, quæ ad hanc vitam spectant. *Porro* hæc secundum magis & minus, ut dici solet, debent intelligi. Nam & cœlibatus opus habet, ut aliquid curæ rebus ad hanc vitam spectantibus impendatur; & is, qui in matrimonio vivit, inprimis id curare debet, quod ad Dominum sempiternamque salutem pertinet. Sed hic longe plus temporis impendere cogitur rebus ad hanc vitam spectantibus, quam ille.

Quomodo placeat uxori. Id est, ut sic uxori placeat, dum scilicet & illi, & liberis, & toti familiæ recte prospicit.

Vers. 34. *Divisa est uxor & virgo.* Id quod de cœlibibus & maritis dixit, transfert etiam ad virgines & uxores apostolus, & primum ait, *divisam esse uxorem & virginem*, id est longe aliam esse conditionem uxorum, aliam virginum, non secus ac alia conditio est, ut ostendit, cœlibum & maritorum.

Quæ innupta est curat ea quæ sunt domini. Diversitatem istam inter uxorem & virginem, explicat.

Curat ea quæ sunt domini, id est tota iis rebus, quæ ad dominum spectant, modo velit, occupatur.

Ut sit sancta, & corpore & spiritu. Melius explicat, quid innupta curet ac perpetuo cogitet, id est, curandi facultatem oportunitatemque habeat, nempe, *ut sit sancta*, id est domino ejusque usibus penitus sacra.

Et corpore & spiritu, id est, & ratione corporis, & ratione animi, & sic & corporis & animi illibatam servet puritatem. Dum vero Paulus virginibus sanctitatem & corporis & animi tribuit, easque hac ratione iis qui in matrimonio vivunt, apponit, eo ipso docet, perfectæ sanctitati ac puritati tum corporis tum animi matrimonio derogari.

Quæ vero nupsit curat ea, quæ sunt hujus mundi, quomodo placeat viro. Alia uxoris est ratio, quæ multum temporis ac curarum impendere cogitur rebus ad hanc vitam spectantibus, familiæ, liberis, rei domesticæ, corpori denique, ut sic viro placeat.

Vers. 35. *Hoc vero ad vestram ipsorum utilitatem dico.* Commendavit hactenus, ut vidimus, cœlibatum Paulus: nunc, ne quispiam putet, necessitatem cuipiam in cœlibatu vivendi imponi, amolitur id Paulus, & scopum dictorum suorum aperit, eumque a contrario illustrat.

Ad vestram ipsorum utilitatem id est, hæc quæ de cœlibatu dixi, eo fine dixi, ut vobis hac ratione prodessem, non ut obessem.

Non ut laqueum vobis injiciam, id est, non ut vos illaqueemini, & irretiamini, id est, tanta cœlibatus commendatione in peccatum & exitium præcipitemini: quod fieret, si quispiam virium suarum non satis gnarus, inconsulto Zelo, cœlibem vitam agere vellet. Nemini hujus rei necessitatem ullam impono: quisque videat, quid hic præstare non tantum velit, sed etiam possit. Vide, quam solicite caverit apostolus, ne cuiquam necessitatem in cœlibatu vivendi imponeret. Unde facile videre est, an spiritu apostolico ducti fuerint illi, qui tot sine discrimine hominibus necessitatem hanc imposuerunt. Deus bone, quam multis exitii sempiterni laqueus hac ratione injectus fuit, & etiamnum injicitur!

Sed ad decorum, & ut facile adhærescatis domino sine distractione. Commodum & utilitatem, quam in commendando Corinthiis cœlibatu se spectare dixit, hic explicat.

explicat. πρὸς τὸ εὔσχημον. Id est, ut decôre vivatis. Decorum autem hic imperfectiori quodam gradu sumitur, non quatenus inhonesto ac turpi, sed quatenus minus pulchro minusque decoro opponitur, seu perfectionem quandam honestatis significat. Nam & matrimonium inire honestum est; sed cœlibem vitam agere majorem honestatis ac pulchritudinis perfectionem continet.

Et ut facile adhærescatis Domino. Hoc alterum est commodum, ut tanto facilius & melius adhæreamus domino, πρὸς τὸ εὐπρόσεδρον τῷ κυρίῳ. *Domino adhærescere* est ea curare, cogitare, in iis esse, quæ ad dominum ejusque cultum pertinent. Quod longe facilius, melius ac commodius facere possunt, qui matrimonio soluti sunt, quam qui eo sunt implicati; quemadmodum paulo ante docuit apostolus. Huc pertinet etiam philosophi illud μέγα ἐμπόδιον πρὸς τὸ φιλοσοφεῖν ἡ γυνή.

Absque distractione, ἀπερισπάστως. Explicat illud εὐπρόσεδρον τῷ κυρίῳ. Eatenus enim facilius & melius domino adhærescimus, quatenus aliis curis, cogitationibus & negotiis, quorum matrimonium feracissimum est, non distrahimur, nec a rebus ad dominum pertinentibus avocamur.

Vers. 36. *Si vero quis indecorum committere in virginem putat, si florem ætatis excedat, & sic oportet fieri, quod vult faciat, non peccat, matrimonium ineant.* Scrupulum quendam parentibus circa virgines eximit Paulus, iterumq; docet, nolle se cuiquam cœlibatus necessitatem imponi. Poterat aliquis pater dicere: Tu Paule cœlibatum tontopere commendas, & εὔσχημον quoddam ac decorum esse dicis: at mihi indecorum videtur filiam meam virginem consenescere, pudori id & mihi & virgini duco. Respondet Paulus: si sic putas, obsequere voluntati tuæ: nulla lege te adstringo, ne virginem tuam nuptum eloces.

Sed addit Paulus, *& sic oportet fieri*; ut alias etiam causas, quæ parentes sæpe adigunt ut filias nuptum dent, includat.

Quod vult faciat. Obsequatur voluntati suæ, faciat quod optimum ea in re judicat.

Non peccat. Sciat se nullum in eo peccatum committere.

Matrimonium ineant. Id est, virgo hæc, & is qui eam ambit.

Vers. 37. *Qui vero stat firmus in corde, non habens necessitatem, potestatem autem habens de propria voluntate* &c. Ex altera etiam parte docet Paulus, quid sentiendum sit de patre, qui decorum vel sibi vel filiæ suæ putat, si virgo maneat & consenescat, imo hæc ipsius animo fixa sententia est, nec ulla, ut virginem nuptum elocet, necessitate adigatur.

Qui vero stat. (Ἕστηκεν, præteritum pro præsenti; quod sæpe in hoc verbo occurrit) *firmus in corde*, id est, non hæsitat, non dubitat an id fieri deceat.

Non habens necessitatem. Addit hoc Paulus, & opponit superioribus verbis, *& sic oportet fieri*;

Imo etiam per contrarium illustrat, *potestatem autem habens de propria voluntate.* Ut ostendat, ad virginem a nuptiis prohibendam non satis esse quod sic omnino velit ac statuat pater; sed opus esse, ut omnis elocandæ virginis necessitas absit, nec patrem semper habere potestatem de sua voluntate: id est, non semper licere patri ut statuat quid velit hac in parte de virgine; accedat oportet etiam ipsius virginis consensus, isque non in ea ætate in qua nondum vires suas experta est, nec judicio matura quid consentiat haud novit; sed in ætate nuptiis jam conveniente: Consensus, inquam, non parentum autoritate & imperio, ac vi minisque extortus; sed ex propria virginis voluntate maturoque consilio profectus. Quam enim iniquum est quempiam eo quasi per vim prohibere, quod ei natura ipsa indulsit. Ipse Deus nemini necessitatem eam imponit, ut cœlibem vitam agat; nedum ut homini fas sit hominem huc per vim adigere. Voluntarium debet esse hoc castitatis sacrificium, non vi extortum.

Et sic judicavit in corde suo custodire suam virginem. Per epanalepsim quandam hæc verba legi debent. Ideo autem hoc repetit Paulus, quod superius non expresserit id cujus respectu perstare aliquem stabilem in corde suo dixerat; hic demum exprimit. Similem loquendi modum habuimus supra vers. 26, *judicavit*, κέκρικε, id est, constituit, decrevit. *Custodire* τηρεῖν, id est conservare.

Bene facit. Laudat hoc factum & consilium Paulus, iis, quas vidimus, conditionibus circumscriptum.

Vers. 38. *Itaque & qui nuptum elocat, bene facit; qui vero non dat nuptum melius facit.* Superiorem quæstionem decidit Paulus, ait utrumque recte facere, tam eum qui filiam suam nuptum dat; quam eum qui non dat: sed hunc tamen facere rectius. *Bene facit.* Id est, ut superius locutus est, non peccat, nihil inhonestum aut Christi legibus adversum facit: imo si necessitas aliqua urgeat, rem plane justam ac debitam facit.

Melius facit. Non simpliciter, sed certis conditionibus positis: si nulla necessitas urgeat, & continentiæ donum adsit. Alioquin enim est melius nubere quam uri.

Vers. 39. *Uxor alligata est lege, quam diu vivit vir ipsius.* Extremo loco, & argumentum hoc de conjugio claudens, docet apostolus, quamdiu matrimoniali vinculo uxor adstricta sit viro, ita ut ei non liceat alteri viro conjungi.

Alligata est lege, id est, per legem divinam, tanquam vinculum indissolubile adstricta est viro, ne eum deserere, & alteri se adjungere possit.

Quamdiu vivit vir ipsius. Morte demum viri hoc vinculum rumpitur. Hinc apparet, uxori fas non esse, ut ulla de causa repudiet virum, seu conjugale vinculum faciat irritum, & nisi eam vir repudiet, quod tantum ob adulterium illi licet, sola viri morte conjugali sacramento solvi posse. Id enim ipse Christus, eum qui uxorum alia ex causa quam ob adulterium dimissam duxerit, moechari dicit, etiam postquam prior maritus aliam duxit, & sic ipse quoque moechus factus est. Unde apparet, ne quidem ob viri adulterium solvi uxorem fide & vinculo matrimonii.

Si vero obdormierit vir ipsius, libera est cui velit nubere. Hoc addit, ne quis putet, ne morte quidem mariti uxorem vinculo matrimonii solvi.

Tantum in domino. Limitat id quod dixerat, *libera est cui velit nubere*: quasi dicat, quod dixi, liberum esse uxori post mortem viro cui velit nubere, nolo sine ulla exceptione accipi: ita dictum meum limito, ut id in domino fiat, id est, ex dominicæ religionis præscripto. Ex eo autem, quod apostolus his verbis, *tantum in domino*, limitet licentiam cuivis nubendi, apparet, non quodvis cum quovis contractum matrimonium in domino esse. Quis vero magis hic excludendus est quam infidelis, & Christianæ religionis

expers?

expers? cum quibus etiam ante cognitam Chriſti religionem contracta matrimonia, ut ſupra vidimus, non plane ſunt legitima, & ex divina voluntate contracta. Idem his verbis præcipue innuit Paulus, ut non alii quam Chriſtiano homini nubat: quanquam etiam, ut tam honeſtati, quam Chriſtianæ religioni conveniat, iſtud faciat.

Verſ. 40. *Beatior autem eſt, ſi ſic manet.* Oſtendit, quid uxori liceat poſt viri mortem, nempe poſſe eam ad ſecundas tranſire nuptias: nunc docet, quid ipſe factu potius judicet. *Beatior eſt*, non ſolum nempe ut eſt in viduitatis ſtatu. *Secundum meam ſententiam*, quantum mihi quidem videtur.

Exiſtimo autem & ego ſpiritum Dei habere. Occurrit tacitæ objectioni & ſuæ ſententiæ autoritatem conciliat. Poterat enim aliquis dicere: Non moramur ſententiam tuam Paule, nec quia ſic tibi videtur, idcirco ſic melius eſt: potius attendendum eſt qoid dicant homines divino prædīti ſpiritu. Sane ſic fiat, reſpondet Paulus: ſed ſi qui ſunt, qui ſibi videntur Dei ſpiritum habere, ſciant & mihi idem videri. Pungere voluit, ut apparet, adverſarios ſuos Paulus, qui ſpiritum Dei jactabant. Ideo enim non dicit, ſe ſpiritum Dei habere, quod res erat; ſed ſibi iſtud videri: ut innueret, adverſarios ſuos non tam reipſa, quam opinione ſua ſpiritu Dei præditos eſſe.

CAP VIII.

ARGUMENTUM.

Novum orditur argumentum in hoc capite Paulus, de idolothytorum eſu. Sunt autem capitis iſtius tres partes. In prima aditum ſibi quendam ſternit ad ſequentem tractationem & paucis veluti præfatur, uſque ad verſ. 4. In ſecunda quid de idolis, ac proinde & idolothytis ſentiendum ſit, exponit uſque ad verſ. 7. Hinc demum incipit pars tertia, in qua de uſu libertatis & ſcientiæ circa idolothytorum eſum agitur:

Pars I. Verſ. 1. DE *idolothytis autem.* Id eſt, quod vero attinet ad idolothyta, ſeu res idolis mactatas & conſecratas; earumque eſum. Nam de hoc potiſſimum agit, ut ex verſus quarti initio, in quo eadem ſententia reſumitur, apparet. Particula δὲ novum argumentum & orationem ſuperioribus annectit.

Scimus, quod omnes ſcientiam habemus, id eſt, novimus, quod omnes, quid de iis eorumque eſu per ſe ſentiendum ſit, ſciamus. quaſi dicat: quod attinet ad idolothyta eorumque eſum, nihil eſt neceſſe ut vos doceam, quid hac de re ſentiendum ſit; an nimirum per ſe ſit licitus, an illicitus. Novimus enim nos omnes ejus rei ſat gnaros eſſe.

Scientia inflat, charitas vero ædificat. De induſtria videtur apoſtolus non ſtatim expreſſiſſe id, qua in re ſcientia circa idolothyta conſiſteret, quemadmodum verſ. 4 rem propoſitam reſumens facit; ſed ſimpliciter tantum ſcientiam illis his in rebus tribuiſſe: ut hac occaſione, quid ſcientia, ſi charitatem adjunctam non habeat, facile pariat, brevi quadam digreſſiuncula doceret, & ſic tacite moneret, ne ſola ſcientia inflentur: quaſi dicat, Habemus quidem ſcientiam; ſed non ſatis eſt ſcientiam habere, adjungenda eſt ſcientiæ charitas in proximum. Nam ſcientia inflare homines ſolet; non quidem ſuo ſed ipſorum hominum, qui quavis de cauſa facile ſuperbiunt, vitio: unde porro fit, ut ſcientia ſine ullo reſpectu alieni emolumenti aut damni utantur, ſed ſibi tantum indulgeant.

Charitas autem ædificat. At charitas, eaque ardens erga proximum facit, ut omnia ad aliorum ædificationem dirigamus. Charitas non diruit, ſed ædificat. Ædificationem ſcandalis opponit, quibus infirmi in ruinam, id eſt in peccata & interitum præcipitantur verſ. 13.

Verſ. 2. *Si vero quis videtur ſcire quid, nondum quicquam novit, quemadmodum oportet ſcire.* Oſtendit quam vani ſint, qui propter ſcientiam ſuam tument. Δοκεῖ εἰδέναι, in Pauli verbis non ſimpliciter opinionem alicujus ſcientiæ, ſed opinionem cum faſtu, ut fere fit, conjunctam deſignat. Id enim nunc reprehendit, quod aliquis propter ſcientiam inſletur.

Nondum quidquam novit quemadmodum ſcire oportet. Objicit iſti qui propter ſcientiam tumet, ſtultitiam & ſummam ignorantiam Paulus, eo ipſo quod propter ſcientiam ſuam tumeat: *Nondum enim quidquam novit quemadmodum ſcire*, id eſt ſcientiam habere, *oporteat*. Nam hoc omnium primum erat, ne propter eam ſpiritus ſumeret, ſed ut tanto magis animum demitteret, quanto plus ſcientiæ a Deo conſecutus eſſet.

Verſ. 3. *Si vero quis diligit Deum, hic cognitus eſt ab ipſo.* Fructum & utilitatem oſtendit charitatis. Sed pro charitate erga proximum repoſuit charitatem in Deum; ut oſtenderet charitatem in proximum charitate Dei contineri, ſeu, eo ipſo Deum diligi cum propter Deum diligitur proximus; quemadmodum & viceverſa charitate in Deum continetur charitas in proximum. *In hoc cognovimus, quod diligamus filios Dei*, inquit Johannes 1 Johan. 5. 2, *quando Deum diligimus, & præcepta ejus ſervamus. Hoc autem præceptum*, ut idem ait cap. 4. 21, *habemus ab ipſo, ut qui Deum diligit diligat & fratrem ſuum.* Satis hoc ipſo commendavit charitatem proximi Paulus.

Sed fructum ejus exprimens addit, *cognitus eſt ab ipſo.* Cognoſcendi verbo utitur, ut oſtendat eum qui proximum, ac proinde & ipſum Deum diligat. verum cognitionis & ſcientiæ fructum capere; qui in eo conſiſtit, ut aliquem Deus cognoſcat, id eſt approbet, amet, pro ſuo cognoſcat. Cognitio enim hic cum approbatione, quemadmodum & alibi ſæpe, ſumi debet.

Verſ. 4. *De eſu igitur idolothytorum novimus, quod nihil ſit idolum in mundo.* Altera pars capitis hic incipit, in qua redit ad inſtitutum Paulus, & id quod ab initio capitis dixerat, poſt brevem digreſſiunculam hic reſumit; quemadmodum particula *igitur* manifeſte indicat. Docet, quid de idolothytis eorumque eſu per ſe, ſentiendum ſit.

Novimus, inquit, *quod nihil idolum ſit in mundo. Per idolum* intelligi debent non ſolum imagines, ſed etiam dii ethnicorum, qui per imagines colebantur.

Hos *nihil eſſe in mundo* dicit, quod prorſus in rerum natura non eſſent, ſed tantum vana hominum opinione eſſe crederentur. Id ſolum docet Paulus, quid de idolis ſentiendum ſit: ſed hinc facile perſpicitur, quid etiam de idolothytis eorumque eſu, ſentire debeamus.

Si enim idolum nihil eſt, ſi non tantum nullam divinitatem habet, ſed ne exiſtit quidem, ſane idolothyta non poſſunt haberi pro cibis immundis, aut quibus uti per ſe non liceat, ſed perinde haberi debent ac alii vulgares & in communi uſu poſiti cibi. Si idola exiſterent, & veram aliquam divinitatem, cui tamen nefas eſſet ullum cultum exhiberi, haberent, ſane cibi iis conſecrati aliqua ratione polluti & immundi effici viderentur: ſed nunc, cum nihil tale accidat, verendum non eſt, ne idolothytorum uſu per ſe polluamur.

Et quod nullus Deus alius niſi unus. Addit hoc per oppoſitionem quandam Paulus. Hinc enim conſequitur, idola, ſaltem quantum ad divinitatem aliquam attinet, nihil eſſe. Nam ſi unus tantum eſt Deus, neceſſe eſt, idola, quæ nec unus iſte Deus ſunt, nec ab eo ulla ratione dependent, imo ei penitus adverſantur, divinitatis nihil omnino habere; ſed potius vel ligna tantum & lapides, vel mera hominum figmenta eſſe. *Unum Deum* dicit apoſtolus, non quod plures dii, iique veri, non ſint: id enim in ſequentibus fatetur: ſed quod omnes ab iſto uno dependeant, eique divinitatem ſuam ferant acceptam. Quo ſenſu etiam dicitur a Chriſto Joh. XVII. 3 ſolus verus Deus, Matth. 19.17 ſolus bonus; a Paulo Rom. 16, ult. 1 Tim. 1.17 ſolus ſapiens, 1 Tim. 6.15,16 ſolus potens, ſolus habens immortalitatem, & ſimilia.

Verſ. 5. *Etenim etſi ſunt qui dicuntur dii, ſive in cælo, ſive in terra.* Amolitur objectionem contra Dei, quam aſſeruit, unitatem Paulus. Poterat enim aliquis dicere: Quid tu Paule unum tantum Deum eſſe aſſeris? Atque utut jam idola & fictitios gentium Deos excludamus, multi nihilominus ſunt, tum in cælo, ut Angeli; tum in terra, ut reges ac magiſtratus, quibus nomen deorum etiam in ipſis ſacris literis tribuitur. Huic objectioni ita reſpondet Paulus, ut minime neget hinc ſequi, plures etiam eſſe Deos, quin potius aperte id agnoſcat.

Addit enim: *Quemadmodum ſunt Dii multi, & Domini multi:* ſed negat iſtos deos & dominos multos *nobis* eſſe Deos & dominos, id eſt, nullam eorum, cum de eo qui cultu religioſo afficiendus eſt, & in quem omnis religio tendere ac dirigi debeat, loquimur, habendam eſſe rationem; ita ut hoc reſpectu perinde cenſeri debeant, ac ſi non eſſent.

Sunt dii multi. Non tantum deorum appellatio, ſed etiam ſignificatio, ſeu res ipſa, illis competit. Hinc Deus ipſe Deut. X. 17. Pſalm. L. 1 deorum Deus, & altiſſimus eſſe dicitur: & ſcriptura, quæ ſolvi non poteſt, ut Chriſtus loquitur, reges ac magiſtratus alloquens, *vos dii eſtis*, inquit Joh. X. 34. 35, *& filii altiſſimi omnes. Et domini multi.* Dominorum appellationem addit, ut ſibi aditum ſternat, ad Chriſtum unius domini nomine in ſequentibus deſignandum. Eſt autem domini appellatio minus quam Dei auguſta, etſi hac generalior. *Dominus* enim ſua natura ſignificat quemvis, qui aliquod imperandi jus habet: at *Dei* voce ſublime quoddam, minimeque vulgare dominium, & excellens quoddam robur, quo juſſa & imperia exequi poſſis deſignatur. Hinc autem apparet, Dei nomen, non minus quam domini, appellativum eſſe, non proprium, eoque imperium ac poteſtatem denotari. Alioquin enim Paulus domini appellationem voci Dei, tanquam vicinam, & aliqua ratione ſynonymam non adjunxiſſet. Quanquam etiam vel ex eo id apertiſſimum eſt, quod non minus multos deos, quam multos dominos eſſe fateatur. Si enim multi ſunt dii, utique Dei nomen non uni alicui proprium, ſed multis commune eſt. Uni tamen fit proprium, non ſua natura; ſed cum excellentiſſima ratione uſurpatur.

Verſ. 6. *Sed nobis unus Deus.* Reſpondet ad objectionem ſuperiorem, & ait, iſtos multos Deos, & multos dominos *nobis* id eſt quatenus Chriſtiani ſumus, ſeu quatenus ut homines religione imbuti conſideramur, deos & dominos non eſſe: unum tantum nobis eſſe Deum, quem ſcilicet ſacro & religioſo cultu proſequi ac venerari debeamus; unum itidem dominum, cui ſimiliter divina tribuenda ſit adoratio.

Dei vox prægnantior hoc loco eſt: & eum deſignat, qui ſua natura & ex ſe Deus eſt, id eſt divinum robur & imperium in omnia habeat.

Quis vero ſit iſte Deus, per appoſitionem declarat, cum addit, *Pater*, qui quidem eſt pater, nempe domini noſtri Jeſu Chriſti & noſter.

Ex quo omnia, & nos in ipſum. Deſcribit patrem, ita ut hac deſcriptione cauſam tacite indicet, cur eum unum Chriſtianorum Deum eſſe dixerit. *Deus* eſt, quia ex illo, tanquam prima cauſa, ea quæ ad religionem noſtram ſpectant manarunt.

Unus eſt, ſeu nemo præter ipſum, quia omnia ab eo profecta ſunt. Si enim non unus eſſet, non omnia ex illo, ſed quædam ex hoc, quædam ex alio profecta fuiſſent.

Omnium autem voce ea deſignantur, quæ ad nos quatenus Chriſtiani ſumus, pertinent. Agit enim hic Paulus de nobis quatenus Chriſtiana religione imbuti ſumus. Unde nec in Græco ſimpliciter eſt vox *πάντα*, ſed cum articulo *τὰ πάντα*, quaſi certa quædam omnia deſignare velit apoſtolus.

Et nos in illum. His verbis patrem omnium noſtrum ultimum etiam finem conſtituit. Ait, *nos*, ſcilicet ſumus, *in illum* hoc eſt, ad eum tanquam ultimum finem ac ſcopum referimur. *Nos* dicit, id eſt, nos Chriſtianos, ſeu quatenus Chriſtiani ſumus, omnem noſtrum cultum, omnem religionem, quidquid quatenus Chriſtiani ſumus facimus, dirigi ad illum, hoc eſt in ejus gloriam tendere, & in eo tanquam ultimo ſcopo conquieſcere, idque meritiſſime. Qui enim prima eſt efficiens cauſa, is etiam eſt ultimus earum rerum, quas efficit, finis. Quia *vero nos*, id eſt nos Chriſtianos in Deum eſſe dicit Paulus, hinc apparet eum de iis rebus omnibus agere, quæ ad nos quatenus Chriſtiani ſumus pertinent. *Et unus dominus.* Addit hoc Paulus, ut appareat, non ita Chriſtianis unum eſſe Deum, quin ſimul etiam illis unus ſit dominus, quem ſimiliter religioſo cultu proſequantur. *Domini* vox, quæ ſua natura etiam, ut jam monuimus, minus eſt auguſta quam vox Dei, hoc loco minus ſignificat, quam paulo ante appellatio Dei. Nam plus eam non ſignificare certum eſt. Idem vero ſignificare qui poteſt, cum tam aperte Paulus unum Deum & unum dominum diſtinguat? Significat ergo eum, qui divinum quidem robur & imperium in nos omnes habeat, verum non ſua natura, nec ex ſeipſo, ſed ex illo uno Deo, quod etiam ad ipſius nutum & arbitrium aliquando depoſiturus ſit.

Quis vero ſit unus iſte dominus Chriſtianorum declarat, *Jeſus Chriſtus*: quæ verba ſimiliter per appoſitionem

sitionem dicta sunt. Hic enim est, quem Deus a mortuis resuscitatum, dominum & Christum fecit, judicemque omnium viventium ac mortuorum constituit, cui omnem & in cælo, & in terra potestatem contulit, quemque omnis lingua dominum ad Dei patris laudem & gloriam confiteri debet.

Per quem omnia, & nos per ipsum. Describit Jesum Christum, & quidem ita, ut eum & dominum nostrum, & unicum dominum esse appareat. *Dominus* enim noster est, quia per eum sunt omnia, quæ ad religionem nostram, seu ad nos quatenus Christiani sumus pertinent. Unus autem dominus est, seu ille unus dominus noster est, quia omnia ista per eum sunt.

Per eum vero omnia esse dicuntur, quod is sit media efficiens causa omnium rerum ad nos, quatenus Christiani sumus, spectantium. Apparet autem vel ex hac ipsa descriptione, domini vocem Jesu Christo tributam, minus quiddam continere, quam vocem Dei in superiori membro de patre prolatam. Dei enim vox de patre prolata talem dominum significat, ex quo tanquam prima causa sunt omnia: domini vero vox de Christo usurpata talem dominum denotat per quem tanquam mediam causam prima causa cuncta ista efficiat.

Et nos per illum. His verbis Christus constituitur intermedius nostri, quatenus Christiani sumus, finis. Quemadmodum enim per eum a Deo cuncta beneficia in nos manarunt, & manant: sic vicissim nos nostraque universa religio in eum tendit ac dirigitur tanquam ad finem ac scopum suum, ad ejus laudem ac gloriam cuncta feruntur, verum in eo non conquiescunt, sed per eum ulterius tendunt, nempe ad ipsum Deum. Ex his ergo Pauli verbis apertissimum est, neminem esse illum unum Christianorum Deum, quam patrem; & Jesum Christum, licet uous ille Deus, ex quo omnia in nos manarunt, & io quem nos vicissim tanquam ultimum scopum feramur, non sit; nihilominus unum esse Christianorum dominum, intermediam omnis nostræ salutis ac felicitatis causam, intermediumqoe nostræ religionis finem ac scopum. Quod si vero Christus unicus noster est dominus, nec quispiam ullus præter ipsum post Deum, quivis profecto videt, quemadmodum Christum una cum Deo divinis honoribus coli debere, sic nobis fas non esse quenquam post Deum, præter Jesum Christum, religioso cultu venerari.

Pars III. Vers. 7. *Sed non in omnibus est hæc scientia.* Tertia pars capitis incipit, io qua de usu scientiæ circa idolothytorum esum agit, monetque, ne scientia ista ad infirmorum scanda!um abutantur. Particula *sed* ostendit, hæc superioribus quodammodo opponi: quasi dicat, Etiamsi nos, quid de idolis, ac proinde & de idolothytis sentiendum sit, sciamus; nempe nihil per se & sua natura referre, sive idnlothytis, sive communi cibo vescaris: tamen non omnes ista scientia sunt præditi; unde porro fiat, ut, si huic scientiæ obsequamur, eos qui illa carent, facile in peccatum præcipitemus. Dixerat vers. 1 Apostolus, omnes hanc scientiam habere; hic rursus negat, non aliam, arbitror, ob causam, quam quod illic non de omnibus in ecclesia loquatur, sed tantum de præcipuis, quales sint ecclesiæ doctores & ministri, cæterique rerum divinarum scientia supra alios prædit, quos solos verisimile est ad Paulum scripsisse, ejusque his de rebus consilium ac sententiam exquisivisse; hic autem omnes in genere Christianos intelligat. Articulus ἡ voci γνῶσις in Græco præfixus, anaphorius est, & scientiam designat non omnem, sed eam, de qua superius fuerat locutus, nempe vers. 4.

Quidam vero conscientia idoli hue usque tanquam idolothytum edunt. A contrario declarat id quod dixit, nempe, non in omnibus esse scientiam. Itaque non est necesse, ut particulam δὲ positam putemus pro γὰρ, sed potius δὲ positum est pro ἀλλὰ, quod longe crebrius est.

Quidam, nempe ex Christianis, homines nondum plene divinarum rerum scientia imbuti, & sic in fide, seu de factis suis persuasione, infirmi ac fluctuantes.

Conscientia idoli, scilicet edant idnlothyta, id est, cum conscientia idolis obnoxia, qua putant idolis divinitatis aliquid inesse, sed quam colere sit nefas, ideoque iis oblata ac consecrata fieri impura, & sic scelere quodam se alligare eum qui attingere audeat.

Huc usque, id est, ad hoc usque tempus. Emphasis est quædam in his verbis, qua exaggerat istorum hominum ruditatem, quod tanto tempore, seu in tanta veritatis luce, hanc de idolis opinionem & conscientiæ pavorem non deposuerint.

Tanquam idolothytum. Id est, non tanquam simplicem vulgaremque cibum, qui nihil propter istam immolationem a cæteris cibis differat; sed tanquam cibum, qui aliquam qualitatem ex immolatione idolis facta traxerit, & impurus evaserit.

Et conscientia ipsorum infirma existens polluitur. Ostendit, quid mali derivetur in eos, qui sic idnlothyta comedunt, ut hinc postea deducat. quantopere cavendum sit, ne ii qui scicotiam habent, idolothytorum esu infirmis tanti mali sint causa. Malum autem istud est, quod conscientia illorum tali idolothytorum esu polluatur, id est, peccato inficiatur. Peccata enim sunt quæ conscientiam polluunt. Unde pura dicitur conscientia, quæ peccato vacua est.

Infirma existens. Inserit causam cur istorum hominum conscientia idolothytorum esu polluatur. Id fit non propter ipsos cibos, eorumque esum per se; sed quod conscientia sint infirma, id est, nondum plane certâ, nullum in eo peccatum esse per se, si quis idolothytis vescatur, sed quod inter utrumque adhuc vacillet ac titubet. Nam qui tali conscientia aliquid faciunt, licet ex altera parte, si id non faciant, nullum peccari periculum videant, ii profecto gravier peccant. Unde apostnlus Rom. 14. 23, *Qui dubitat, inquit, si edat, condemnatus est: quia non ex fide. Omne vero quod ex fide non est, peccatum est.*

Vers. 8. *Cibus autem non commendat nos Deo.* Postquam docuit, quid mali consequatur ex eo, si quis ritubante conscientia vescatur idnlothytis, nunc dehortatur oos apostolus, ne scientiæ nostræ intempestivo usu, & idnlothytorum esu occasionem tanti mali infirmioribus præbeamus; & primo ostendit, nullum verum & spirituale commodum ex eo proficisci, quod aliquis cibis utatur, ita ut facilis ejus rei jactura sit: ne sorte quispiam privati emolumenti spe illectus aliorum damni minorem rationem habeat.

Cibus, id est, cibi esus, aut cibus quatenus comeditur, non efficit nos Deo gratiores. Nam quod voluptatem aliquam carni afferat, hoc tanti, apud Christia nos præsertim, esse non debet, ut illius causâ aliorum salutem negligant, præsertim cum facile aliis cibis voluptas ista evanida satiari queat.

Neque enim, si edamus, abundamus; neque, si non edamus, deficimus. Declarat id quod dixerat, cibum nos non commendare Deo; quia, quantum ad illius favorem obtinendum attinet, perinde est sive edamus, sive non edamus; nulla nec per cibi alicujus usum fit nobis divinæ gratiæ accessio, nec per illius abstinentiam imminutio. Abundantia enim ista & defectus divinæ gratiæ respectu intelligenda est.

Vers. 9. *Videte vero, ne quo modo potestas hæc vestra offendiculum fiat infirmis.* Postquam docuit, ex idolothytorum esu nullum verum & spirituale commodum sequi; nunc docet, quid mali ex eo ad proximum derivari queat, ideoque monet, ut caute & circumspecte libertate ista utamur.

Videte, id est, caute agite, in omnes partes circumspicite.

Potestas hæc vestra. Id est, licentia ista idolothytis vescendi.

Offendiculum fiat, id est, causa offendiculi, per metonymiam. Per *offendiculum* intelligitur peccatum, in quod qui incidunt in cursu pietatis veluti impingunt.

Infirmis, id est, iis, qui adhuc in sententia, an idolothytis vesci liceat, nutant.

Vers. 10. *Si enim quis videat te habentem scientiam in idolorum templo sedentem, nonne conscientia ipsius infirmi existentis ædificabitur ad edendum idolothyta?* Docet, quo pacto ex potestatis istius usu offendiculum infirmis præberi queat: quia scilicet facile fieri potest, ut infirmus, ejus exemplo, qui scientiam habeat, inductus, trepidante conscientia idolothyta edat, ideoque graviter peccet, & sic in pietatis tramite impingat.

In idolorum templo sedentem, id est, discumbentem ad epulas, quæ post peracta sacrificia in templis agitari solebant.

Ædificabitur ad edendum idolothyta; id est, inducetur & confirmabitur, ut sibi permittat idolothytorum esum.

Infirmus existens. Hoc inserit, ut ostendat, se non de cujusvis conscientia loqui: non enim cuivis peccatum est per se idolothytis vesci: sed de conscientia hominis, qui dum adhuc infirmus manet, inducitur nihilominus, & alieno exemplo impellitur, ut idolothytis vescatur. Fit enim sæpe, ut aliorum exemplum potius, quos scientia præcellere videmus, si præsertim commodum aliquod carnale suadeat quam conscientiæ hæsitantis adhuc dictamen sequi malimus, eamque veluti aliena auctoritate dubiam adhuc & incertam opprimamus.

Vers. 11. *Et peribit infirmus frater super tua ista scientia, propter quem Christus mortuus est.* Ostendit, quantum damni ex eo sequatur, si quis alieno exemplo inductus, infirma & hæsitante conscientia idolothytis vescatur. Hinc enim interitum istius hominis sequi docet, idque merito. Qui enim contra conscientiam facit, licet in rebus sua natura licitis, is sciens prudens Deum offendit, cui conscientiam habet obstrictam.

Super tua ista scientia. Id est, istius tuæ scientiæ causâ & occasione. Ut vero rem tantò magis exaggeret, & quantopere id indignum sit huic homini scientia ista exitium afferre, doceat, primum omnium *fratrem*, cumque *infirmum* nominat; qui, quia frater est, summo amore, quia infirmus, etiam commiseratione dignus est; tantum abest, ut ita scientiæ isti tuæ & cupiditati obsequi debeas, ut eum in sempiternum exitium præcipites. Deinde ait, Christum propter ipsum esse mortuum, ut ostendat, quam charus Christo fuerit infirmus iste frater, & quam longe absit a Christi exemplo is, qui scientia sua infirmo fratri exitii causam præbet propter quem Christus est mortuus, id est illum fratrem scientia sua perdit, quem Christus adeo dilexit, ut ejus servandi causa mortem subierit. Vide quantum inter te & Christum interfit. Quem Christus servare voluit eum tu is perditum: cujus servandi causa Christus etiam mortem diram ac truculentam adiit, eum tu (o rem fœdam & detestandam!) levissimo scientiæ istius tuæ usu salute privas, & sempiterno exitio involvis. Ex hoc loco apertissimum est, Christum etiam eorum servandorum causa mortuum esse, qui tamen reipsa, propria sua culpa, pereunt.

Vs. 12. *Sic autem peccantes in fratres, & verberantes ipsorum conscientiam infirmam, in Christum peccatis.* Docuit apostolus, quantum damnum ex intempestivo scientiæ ac libertatis istius usu redundet in fratrem infirmum; nunc ulterius rem deducens, ex eo quod modo de Christo dixit, proprium etiam eorum, qui scientia ista & libertate cum aliorum scandalo utuntur, incommodum ostendit: nempe, quod peccantes hac ratione in fratres, in ipsum Christum peccent, quippe qui fratrum istorum causa, ut eos servaret, mortem oppetierit.

Sic, id est, ea ratione, qua dictum est, *peccantes in fratres*, dum nimirum illius & peccati, & tanti mali causa existitis:

Et verberantes ipsorum conscientiam infirmam. Explicat, qua ratione in fratres peccent; nempe, quod eorum conscientiam infirmam verberibus afficiant, id est, plagas ei ac vulnera inferant. Vulnus enim & plaga conscientiæ peccatum est ab ea commissum. Vulnus autem hoc & plagam ei infligit, quisquis, ut peccato se polluat, efficit.

In Christum peccatis, id est, ipsum Christum injuria afficitis, qui adeo impense fratres istos infirmos dilexit. Quantum vero mali ex eo consequatur, seu quo se crimine adversus ipsum Christum obstringat, quivis facile videt.

Vers. 13. *Quapropter si cibus scandalizet fratrem meum, non edam carnes in seculum*, ne fratrem meum scandalizem. Ex superioribus hanc conclusionem infert, suoque exemplo ostendit, quantopere sibi in ciborum usu, cum scandalo fratrum conjuncto, temperare debeant.

Si cibus, id est, cibi alicujus usus, per metonymiam subjecti pro adjuncto.

Scandalizat, id est, offensionis in cursu pietatis seu peccati causam præbet.

Non edam carnes in seculum: quasi dicat, non tantum ab aliis cibis, sed etiam a carnibus quibusvis abstinebo, idque non tantum ad certum aliquod tempus, sed *in seculum*, id est, perpetuo, & toto vitæ meæ tempore.

Carnes

Carnes autem in specie nominavit apostolus, tum quia cibus est optimus & suavissimus, ut hinc facile colligi possit, quid in aliis cibis vilioribus facturus esset; tum quia carnium inprimis usu infirmiores offendi poterant. Nam & his idolothytorum nomen proprie competit; & sub lege olim omnis ciborum impuritas intra carnes steterat.

CAP IX.

ARGUMENTUM.

Pergit Paulus suo exemplo docere, quantopere nobis in libertatis nostræ Christianæ usu moderari debeamus. Ideoque in hoc capite primum de sua libertate, tum in genere, tum in specie agit: deinde ostendit, quantopere ab ejus usu abstinuerit: denique suo exemplo, ut Corinthii idem faciant, hortatur.

Pars I. Vers. 1. N*Onne sum apostolus? nonne sum liber? nonne Iesum Christum dominum vidi? nonne opus meum vos estis in domino? Nonne sum apostolus?* Fundamentum & causam libertatis suæ exprimit. Nam si omnes Christiani sunt liberi, quanto magis apostoli, omnium Christianorum primi ac præcipui. Ideo addit.

Nonne sum liber? Nonne sum apostolus, ac proinde liber? Liber nimirum ab omnibus rebus natura sua indifferentibus & mediis, inprimis autem ejus rei respectu, quam postea commemorat, quod sumtibus ecclesiæ vivendi jus habuerit.

Nonno Iesum Christum dominum nostrum vidi? Occurrit tacitæ objectioni, ne quis putaret, eum, quia Christo in terris vivente in numerum apostolorum cooptatus non esset, Christum non vidisse, ac proinde inter apostolos referendum minime esse. Intelligit autem visionem illam omnibus notam & in ecclesiis pervulgatam, quæ describitur Actor. IX. 22, & 26. quasi dicat, Nonne id omnibus vestrum constat, me dominum Jesum Christum vidisse, ac proinde de eo tanquam oculatum testem testari posse, quod apostolici muneris est proprium? Imo nonne hac in parte cæteris omnibus apostolis præsto, quod illi quidem dominum Jesum in terris viventem, & a mortuis resuscitatum, nec dum in cælos evectum ac gloriosum effectum viderint; ego autem eum jam gloria ac majestate divina circumfulgentem, dominumque ac regem omnium constitutum viderim?

Nonne opus meum vos estis in domino? Ab effectis etiam probat, se apostolum esse, nempe ex eo quod Corinthios ad Christi religionem capessendam adduxerit; quod sine divinis miraculis, ac proinde muneris apostolici in Paulo approbatione fieri non potuit.

In domino. His verbis docet, cujus rei respectu Corinthios opus suum appellet, nempe respectu domini, seu, quatenus ad dominum Jesum pertineant, & ejus sanctissima religione imbuti sint.

Vers. 2. *Si alus non sum apostolus, sed vobis sum.* Adhuc in eo moratur, ut se apostolum esse plane Corinthiis ostendat. Poterat enim aliquis dicere: At non haberis a multis pro apostolo, multi tibi apostolo controversiam movent. Quid tum, respondet Paulus; at vos saltem de eo dubitare non potestis, quod mihi nunc sufficit.

Si alus non sum apostolus. Id est, si aliis me apostolum esse non ostendi, multisque indiciis comprobavi, ideoque ab iis pro apostolo non habeor; at certe vobis, me esse apostolum, ostendi, ideoque a vobis pro apostolo agnosci debeo. Si qui sunt, qui de apostolatu meo dubitant; vos de apostolatu meo nullo pacto dubitare potestis.

Sigillum enim mei apostolatus vos estis in domino. Causam subjicit, cur Corinthii de ipsius apostolatu dubitare nequeant: quia scilicet ipsi Corinthii, quatenus opera & prædicatione Pauli Christiani effecti sunt, omnibus documento sint, Paulum esse apostolum. *Sigillum*, id est, documentum, confirmatio, non secus ac sigillum confirmat & fidem facit, literas ab eo profectas esse cujus nomen præferunt, & sigillo obsignatæ sunt. Si ergo vos Corinthii aliis fidem facitis, me apostolum esse, multo magis vos ipsos ea de re certos esse oportet.

In domino. His verbis iterum ostendit, cujus respectu, seu quatenus considerati Corinthii sigillum sint apostolatus Pauli, nempe quatenus Christiani sint effecti.

Vers. 3. *Mea apologia iis, qui me dijudicant, hæc est.* Id est, hac re, quod scilicet vos per meam prædicationem Christiani effecti estis, soleo me defendere contra eos, *qui me dijudicant*, id est, de meo apostolatu quæstionem habent, an scilicet apostolus sim. Vos a me ad Christum adductos istis hominibus de fide mea dubitantibus, tanquam literas fidei oppono. Si enim me falso apostolum jactarem, quo pacto vos ad Christum adduxissem? num istud sine Christi opera, sine spiritus sancti operatione perfici potuisset? An vero Christus mihi adfuisset, suique spiritus vim & efficaciam largitus fuisset, si me apostolum ipsius fuissem mentitus?

Vers. 4. *Nonne habemus potestatem edendi & bibendi?* Nunc in specie libertatis suæ partem commemorat, quæ cum apostolico munere conjuncta erat. Quod scilicet potestatem & jus a Deo & Christo sibi concessum habuerit victum ab ecclesia sibi sumendi.

Edendi & bibendi, nempe ecclesiæ sumtu.

Vers. 5. *Nonne habemus potestatem sororem uxorem circumducendi, quemadmodum & reliqui apostoli, & fratres domini, & Cephas?* Magis adhuc exaggerat hanc suam libertatem, quod scilicet non tantum pro se victum ab ecclesia potuerit exigere; sed etiam uxorem comitem sibi adjungere, quæ una secum ecclesiæ sumtu aleretur.

Per vocem Græcam *γυναῖκα uxorem*, non mulierem in genere designari, id primum indicat, quod eam jam nominavent *sororem*. Quid enim attinet eam mulierem vocare, cum soror utique mulier sit? At soror non statim uxor est. *Sororis* enim vox hoc loco idem significat ac *πιστή*, id est fidelis, seu Christiana mulier. Deinde quod inhonestum & indecorum fuisset, si apostoli mulierem aliquam matrimonii vinculo illis non conjunctam circumduxissent. Res enim hæc variis suspicionibus & criminationibus occasionem præbuisset. Nec est quod quispiam dicat, etiam ipsum Christum secutas fuisse quasdam mulieres Matth. 27. 55. Lucæ 8. 2. Nam primum aliud est, mulierem aliquam comitatum alicujus sponte sequi; aliud eam circumducere, qua voce jus & imperium in eam designatur. Deinde Christus semper magnam turbam habuit comitem, & si alii defuissent, parvus ne erat duodecim discipulorum comitatus, quibus perpetuo stipatus

erat? In tanta autem hominum cum Christo versantium multitudine honeste versari poterant aliquot fœminæ. At apostolos, tam paucos, in totum orbem dispersos, non raro procul dubio contigit etiam solos, aut paucis comitibus iter facere. Tertio, mulieres istæ Christum sponte sectabantur, non simplicis alicujus ministerii causa, quod obire poterant etiam viri; sed ut eum suis facultatibus alerent, & ei sumtus in itinere suppeditarent. At hic tales fœminæ intelligi non possunt. Nam si tales fœminas comites habuissent apostoli, profecto potestate sua in ecclesia non fuissent usi, id est, ecclesiam minime gravassent. Et dum Paulus negat, se tali fœmina comitatum fuisse, minime se ab hac suspicione, quod ecclesiam non gravarit, vindicat; qoin potius adhuc cogitandum relinquit, an non ob id ipsum ecclesiæ sumtibus uti necesse habuerit. Quare ex hoc loco perspicuum est; quod etiam veteres testantur, apostolos in conjugio vixisse, imo uxores secum circumduxisse, ut iis hac ratione melius prospicere ac consolere possent, vicissimque eorum opera ac ministerio in peregrinationibus suisutentur. At Paulus, qui ne in se quidem solum sumtum ab ecclesia fieri volebat, consulto ab hac re abstinuit. Unde verisimiliter colligitur, Paulum uxore quidem non caruisse, sed tantum ab ejus usu ac consuetudine abstinuisse, aliaque ratione ei, quam ut eam circumduceret, prospexisse.

Quemadmodum & reliqui apostoli. Aliorum apostolorum exemplum commemorat, ut hinc idem sibi licere, qui non minus quam illi apostolus esset, ostendat.

Et fratres domini, id est Jacobus, quem in epistola ad Galatas fratrem domini appellat; & Johannes, frater Jacobi germanus. Nominatim autem hos & Petrum exprimit, quia isti erant apostolorum præcipui, &, ut ipse Paulus in eadem ad Galatas epistola loquitur, *columnæ* (nimirum ecclesiæ) *esse videbantur*. Unde apparet, si tantis viris indignum non erat uxorem circumducere, & publico ecclesiæ sumtu eam sustentare, ne *Paulo* quidem id minus licitum fuisse.

Vers. 6. *An solus ego & Barnabas non habemus potestatem non operandi?* Occurrit exceptioni cuidam, quam tanquam nimis absurdam sola interrogatione repellit, quasi dicat: An forte dicet aliquis, solum me & Barnabam hoc non laborandi privilegio destitutum esse, & sic minime parem esse nostram & cæterorum apostolorum conditionem? At non arbitramur, id quenquam dicturum. Cur enim in nos, quam in cæteros nostros collegas ac socios Christus esset durior & iniquior?

Non operandi, id est, a manuum labore, quo victum comparemus, abstinendi: qua de re vide Act. xx. 24. 2 Thes. iii. 8, 9. An nos soli, inquit, ad manuum laborem damnati sumus, ut ex eo victum quæramus, nec licet nobis pro tanto ministerio, quod ecclesiæ impendimus, cibum ab ea exigere?

Vers. 7. *Quis militat propriis stipendiis unquam?* Argumentis a simili ductis hanc potestatem sibi vendicat *Paulus*. *Quis militat?* id est, ita, ut id facere teneatur. Nam quandoque fit, ut quispiam propriis stipendiis militet. Quanquam *Paulus* ita loqui potuit, quod communiter aliter non fiat. Quemadmodum ergo illi qui militant, jure optimo stipendium ab iis, quibus militant, accipiunt, sic ego, dum ecclesiæ milito, jure optimo stipendium ab ecclesia possum exigere.

Quis plantat vineam, & de fructu ejus non edit? Altera similitudo, sumta ab eo, qui veneam plantat. *Per* plantationem autem non ipsa tantum plantatio, cum vites inferuntur terræ, aut ulmis adstringuntur; sed etiam consequens vineæ istius cura intelligenda videtur. Nam sæpe fit, ut mercenarii vineam plantent, nec tamen jus habeant de fructu ejus edendi: at nemo est, qui vineæ curam ac custodiam habeat, præsertim si ipsius etiam opera plantata fuerit, quin de fructu illius possit edere quantum velit. Maluit autem *Paulus* verbis uti quę ipsum factum exprimunt, non jus tantum faciendi, ut argumentum tanto fortius stringat. Si enim & is qui militat, & is qui vineam plantat curatque, tantum jus habeat, ille quidem stipendium accipiendi; hic vero de fructu vineæ edendi; sed etiam nemo sit, qui jure isto non libenter utatur: quis negare audebit, nobis etiam, qui ecclesiæ militamus, stipendia ab ea accipere; & qui eam plantavimus ac perpetuo curamus, de ejus fructu edere, id est ab ea victum accipere fas esse? imo quis id a nobis non fieri tanquam insolitum non mirabitur?

Quis pascit gregem, & de lacte gregis non edit. Tertia similitudo, a pastoribus sumta, qui similiter, sive suum, sive alienum pascant gregem, non solum jus habent de lacte gregis edendi, sed etiam nullus est, qui non utatur jure. Similiter ergo & apostoli, ecclesiæ Christi pastores, iique præcipui, jus habent victum ab ecclesia petendi, neque mirandum est si ab eo alantur; sed mirandum est, si a victu ab ecclesia sumendo abstineant.

Vers. 8. *Num secundum hominem hoc dico?* Occurrit objectioni. Poterat enim quis dicere, ista humana esse, & ex humanæ tantum rationis sensu dici, eique congruere; at si res divino æstimetur judicio in rebus præsertim divinis aliter sentiendum esse. Hoc ergo negat *Paulus*, & ostendit, non tantum humano judicio, sed etiam divino id congruere. Addit enim:

Vers. 9. *Nonne etiam lex hoc dicit?* Quod enim lex dicit, ipse Deus dicit.

In Mosis enim lege scriptum est: Non obligabis os bovi triturante. Ut probet id, quod asserit, dici a lege, citat verba legis ex Deuter. xv. 4, quibus jubet Deus, ne bovi trituranti os obligetur, id est, ut illi facultas relinquatur ex manipulis, quos triturat, quantum velit inter triturandum edendi.

Ne vero quis objiciat, hoc præceptum ad boves, non ad apostolos pertinere, subjicit: *Num boves sunt curæ Deo?* Non negat apostolus, Deum etiam curare boves, aut præceptum hoc ad boves pertinere; sed negat, Deum primo ac præcipue boves curare, quos hominum causa condidit, & hominum quoque causa curat. Hinc porro colligit, Deum in hoc præcepto, quod de bobus dedit, ulterius respexisse, & id quod de bobus præcepit, multo magis in hominibus locum habere voluisse. Quantu vero homines sunt præstaotiores, & Deo chariores ac conjunctiores, tanto magis Deo illos curæ esse censendum est; ideoque tanto magis hoc præceptum ad illos referendum. At apostolis, viris tam divinis, & in ipsius Dei negotia penitus occupatis, quid Deo gratius & conjunctius esse potuit? ac proinde ad quos magis, quam ad istos legis istud præceptum extendi debet?

Vers. 10. *An propter nos omnino dicit?* Quia negavit, hoc præceptum primo ac præcipue boum causa datum esse, idque tanquam absurdum posuit,

propter-

propterea ulterius progreditur, & quærit:

An propter nos omnino dicit? Nos, id est, nos apostolos. Non quidem quod nominatim Deus ad apostolos respexerit; sed quod inter homines, ad quos Deus præcipue respexit, apostoli primum mereantur locum. *Omnino* asserendi particula est, & idem valet hoc loco quod certe, vel profecto.

Propter nos enim scriptum est. Causam affert, cur asseruerit, id propter apostolos dictum esse; quia scilicet ita se res vere habet. Nam si id propter homines scriptum est, quanto magis propter hominum primos ac præcipuos? Verba autem ista ad præcedentia, ut patet, referimus; non ad sequentia. In sequentibus enim non citatur ullus Scripturæ locus, præsertim talis, qui ostendat, legis illa verba de bobus ad homines esse referenda: sed causa tantum affertur, cur eadem apostolis scripta esse censeri debeat. Itaque particulam ὅτι in sequentibus non accipimus εἰδικῶς, sed αἰτιολογικῶς.

Nam sub spe debet is, qui arat, arare. Causam affert apostolus, cur illa legis verba ad homines referenda sint; quia *qui arat, sub spe debet arare*, id est non debet spe fructus ex sua aratione percipiendi prohiberi, debet illi jus esse, ut fructum, ex labore suo & agricultura speret, ac proinde etiam ut eum percipiat. Ex uno autem laboris genere, nempe aratione, vult eandem cæterorum omnium rationem esse colligi.

Et qui triturat, spei suæ particeps esse, sub spe. Verba *sub spe*, transposita sunt, & collocari debent post participium ὁ ἀλοῶν, *qui triturat*, id est, *qui triturat sub spe, debet spei suæ particeps fieri.* Superiore exemplo arantis docuit apostolus, jus & fas esse laboranti, ut fructum ex suo labore speret: hoc vero triturantis exemplo docet, laborantem, qui spe commodi inductus laboret, jus habere, ut commodum quod sperat, percipiat; & sic non tantum jure commodum sperare, sed eo etiam potiri, ita ut eo sine injuria prohiberi nequeat. Spei nomen per antanaclasin alia atque alia ratione in his posterioribus verbis accipitur. Cum dicitur triturans triturare sub spe, spei nomen accipitur, proprie cum vero dicitur debere spei suæ particeps fieri, spes speratum commodum affert vel hoc designat.

Vers. 11. *Si nos vobis spiritualia seminavimus, magnum si nos vestra carnalia metemus?* Alia similitudine idem docet Paulus, sumta ab iis, qui agros conserunt & metunt. Tanto autem validius concludit, quanto messis rerum carnalium, cujus sibi jus vendicat Paulus, longe vilior & inferior est satione ac messe rerum spiritualium, quæ Pauli labore & opera Corinthiis obtigerat.

Spiritualia, id est spiritualia bona, qualia sunt Dei & Christi cognitio, & quæ eam consequuntur commoda.

Seminavimus, nimirum Dei verbum prædicando, Dei enim verbum instar seminis est, prædicatio sationis, homines instar agri: quemadmodum ipse Christus docuit.

Vobis, in vestrum usum, ut hinc uberrimam messem spiritualium bonorum consequeremini.

Magnum, si nos vestra carnalia metimus? quasi dicat, quantulum hoc est, si nos pro tanta satione, &, quæ eam consequitur, messe vicissim ex vestra carnali satione & messe aliquid delibemus? possuntne conferri carnalia bona cum spiritualibus? Quod si ergo vos nostro labore & opera bonis spiritualibus ditati estis, cur nobis nefas sit ex vestro vicissim labore ac satione carnali partem aliquam decerpere? Simili argumento utitur etiam Paulus in epistola ad Romanos cap. 15. 27.

Vers. 12. *Si alii potestatis vestræ participes sunt, non potius nos?* Aliud argumentum ab exemplo aliorum, & a minori ad majus: quasi dicat, Si alii, qui id minus merentur, potestatem in vos habent, ut scilicet a vobis victum pro suo ministerio spirituali petant, nonne multo magis nobis apostolis, qui hac in parte cæteris omnibus ministris præstamus, hæc potestas tribuenda est?

Potestatis vestræ. Sic appellat facultatem & jus victum ab ecclesia accipiendi. Nam ὑμῶν passive accipiendum est, ut Matth. 10. 1, & Marc. 6. 7 dicitur ἐξουσία τῶν πνευμάτων, *potestas spirituum*, id est, in spiritus.

Participes sunt, μετέχουσι. id est potestatem in vos habent, vel etiam reipsa ea utuntur.

Sed non usi sumus potestate hac. Nondum omnia argumenta apostolus absolvit, quibus sibi jus ecclesiæ sumtu vivendi asserit; & tamen hic inserit, se jure hoc non fuisse usum, ne lectoris animum diutius teneret suspensum, indecensque sibi hanc potestatem esse videretur, & se ea fuisse usum, fateri.

Potestate hac, nempe de qua modo locutus est. Quare cum hic non alia potestas intelligatur, quam ab ecclesia sumtum accipiendi; sequitur etiam illis verbis τῆς ἐξουσίας ὑμῶν, non aliam quam hanc designari.

Sed omnia toleramus, id est, non tantum hoc, quod ab ecclesiis victum non accipiamus; sed alia etiam omnia incommoda, quibus alioquin jure soluti sumus.

Ne interruptionem aliquam demus evangelio. Causam exprimit, cur & hoc & alia toleret incommoda: ne, si secus faceret, cursum evangelii interrumperet: quod facile sequi potuisset, si sumtibus ecclesiæ evangelium prædicasset. Hinc enim malevoli occasionem arripuissent apostolum calumniandi, ac si proprii commodi causa apostolum se esse mentitus esset, utque tanto magis rem faceret, gentibus evangelium annunciaret, iisque legalium ceremoniarum gratiam faceret, & per solam in Christum fidem, demtis legis operibus, salutem polliceretur. Tam speciosa autem calumnia quam multorum animi ab evangelio Christi potuissent averti, & sic ejus cursus interrumpi! Interrumpitur enim evangelii cursus, cum ne longe lateque dimanet, omniumque animos occupet, impeditur. Majorem ergo rationem habuit Paulus evangelii, quam sui, sponteque hoc jure suo se abdicavit, quo sine divinæ gloriæ multorumque hominum salutis jactura uti non potuit.

Vers. 13. *Nescitis, quod qui sacra operantur, ex sacrario edant; qui altari assident cum altari participent?* Novo argumento utitur apostolus ab exemplo eorum, qui sacris in templo Dei vacabant, quales erant Levitæ & sacerdotes. Hi enim, quia sacris intenti esse debebant, idcirco Deus constituit, ut ex isto ministerio victum caperent. Porro duo sunt membra verborum apostoli. Unum generalius est. & includit etiam Levitas; alterum specialius, quod ad solos sacerdotes refertur. Sacris operabantur non tantum sacerdotes, sed etiam Levitæ sacerdotibus tanquam ministri additi. Nam & in mactandis lavandisque victimis, & in vasis sacris, quanquam involutis, portandis, aliisque templi ministeriis obeundis operam suam præstabant. Vas sacrum ullum contingere, aut victimam offerre, & sanguinem spargere, aut adipem adolere fas illis non erat.

Ex sacrario edunt. Id est, ex decimis, ex sacrificiis,

ciis, ex primitiis, quæ Deus sacrario seu templo suo assignaverat.

Qui altari assident. Alterum membrum, quo soli sacerdotes significantur. Utitur autem assidendi verbo, quo perpetua altaris seu divini cultus cura designatur, ob quam fiat, ut victui quærendo intenti esse nequeant.

Cum altari participant. Id est, partem cum altari accipiunt. Ex victimis enim pars cedebat altari, nempe sanguis, qui spargebatur, & adeps, qui in altari adolebatur; pars sacerdoti, & in sacrificiis quidem pro peccato, seu expiatoriis, tota victimæ caro (exceptis illis, quorum corpora comburebantur extra castra) in pacificis autem certa tantum pars, reliquum cedebat victimam danti, qui deinde Levitas, aliosque quos volebat, pauperes inprimis, invitabat.

Vers. 14. *Sic & Dominus constituit iis, qui euangelium annunciant, ex euangelio vivere.* Ultimo loco ipsius domini Jesu statuto se tuetur quasi dicat: Non tantum Deus olim in lege præceperat, ut qui templo serviunt, & res sacras curant, inde victum acciperent; sed etiam ipse dominus Jesus idem constituit, ut qui euangelium annunciant, ex euangelio, id est, ex euangelii prædicatione victum habeant: qua de re vide Matth. 10. 10. 1 Tim. 5. 18. Dignus enim est operarius alimento & mercede sua; & qui victum denegat salutem annuncianti, salute indignus est.

Pars II. Vers. 15. *Ego vero nullo usus sum istorum.* Hactenus asseruit suam in accipiendo ab ecclesia victu potestatem: nunc ostendit, se hac potestate non fuisse usum, ne cujusquam saluti hac ratione obesset. *Nullo istorum*, quæ scilicet ad hanc potestatem pertinent, & in ea includuntur: quasi dicat, nec victum accepi, nec amictum, nec stipendium ullum aut mercedem, nec pro me, nec pro uxore, nec pro ministris, aut comitibus meis, quibus, ut ipse alibi loquitur, ministrarunt, id est res necessarias quæsiverunt manus istæ, videlicet meæ.

Non scripsi autem hæc, ut sic fiat in me. Amolitur suspicionem, quæ ex dictis alicui suboriri poterat, ac si apostolus eo fine tantopere jus suum & potestatem exaggeraverit, ut Corinthii hac ratione tacite & oblique monenti apostolo res necessarias suppeditarent. Negat ergo apostolus se hoc fine ista scribere.

Bonum enim mihi potius mori, quam ut gloriationem quis inanem reddat. Ostendit, adeo se longe ab hac re abesse, ut mori malit, quam gloriatione sua excidere, quam videlicet ex eo habeat, quod plane gratis euangelium annunciet.

Quam ut gloriationem meam quis inanem reddat, id est, quam ut quispiam mihi pro euangelii annunciatione victum suppeditet, & sic gloriationem meam irritam faciat.

Vers. 16. *Si enim euangelizem, non est mihi gloriatio.* Rationem superioris dicti reddit apostolus per occupationem. Diceret enim aliquis, nonne satis gloriationis ex eo habes, quod euangelium annuncies? Respondet Paulus, nnn habere se, quod eo nomine glorietur; glorietur, inquam, tanquam de re, quam ultro & sua sponte præstet.

Necessitas enim incumbit mihi. Causam addit, cur ex eo, quod euangelium annunciet, gloriari non possit; quia scilicet summa necessitate adactus id faciebat, nempe jussu & imperio domini Jesu impulsus.

Væ autem mihi est, si non euangelizem. A contrario eam rem illustrat Paulus, si euangelium annunciem nullam gloriationem habeo; sed væ mihi nisi illud annunciem. Particula δὲ posita est pro γὰρ. Itaque hinc apparet, quo sensu Paulus gloriationis vocem accipiat, nimirum, ut denotet eam rem, quam non præcepto & jussu divino adactus fecit, idemque nisi fecerit, pœnam ac supplicium mereatur; sed quam sua sponte suscipit, & sic peculiare præmium, sine ullo pœnæ periculo expectat.

Vers. 17. *Si enim volens hoc facio, mercedem habeo: si vero invitus, dispensatio mihi concredita est.* Rationem subjungit, cur negaverit, se ex eo solo quod euangelium annunciet, gloriari posse; sed pœnam ac supplicium, nisi id faciat, expectandum sibi esse dixerit: quia scilicet tum demum, si volens, & summa cum alacritate euangelium annunciet, mercedem habiturus sit; addendam ergo sibi esse spontaneam animi inductionem & alacritatem ad euangelii prædicationem, si mercedem habere & gloriari velit.

Volens, id est, non ob solum Christi præceptum, sed spontaneo etiam animi consilio in eam rem propendens; cujus rei illustre documentum est, quod nullam laboris & prædicationis mercedem ab hominibus exigam, sed eam repudiem.

Mercedem habeo, id est, peculiarem & eximiam, præter eam, quam alioquin Deus eis qui præceptum ejus sibi de prædicando euangelio datum exequuntur, designabit. Nihil enim sine spe præmii Deus optimus præcepit: etsi aliquibus quid supra cæteros decernere solet.

Si vero invitus, id est, solo Christi imperio adductus. Nec enim aut volentem hic opponit ei, qui plane invitus, sed qui gravate aliquid facit; aut invitum ei, qui sponte & deliberate, sed qui alacriter & προθύμως rem aggreditur.

Dispensatio mihi concredita est, id est, nihil aliud quam dispensatorem ago, & munus mihi demandatum exequor, jussis heri ac Domini mei obsequor, nihil aliud, quam jussus sum obeo, ideoque ni faciam pœnam & supplicium horreo; si faciam, nullum peculiare præmium expecto.

Vers. 18. *Quæ igitur mihi est merces?* Melius & specialius declarat causam singularis illius, ad quam anhelabat, mercedis. Nam *merces* per metonymiam pro mercedis causa sumitur. Quasi dicat, quid igitur est, quod mihi in hoc munere meo obeundo singularem mercedem afferre potest, & efficere, ut jure gloriari possim? respondet:

Ut euangelizans gratuitum constituam euangelium Christi, id est, ut gratis euangelium annunciem, nec ejus rei nomine sumtum a quoquam accipiam. Ἀδάπανον, nullis constans sumtibus aut impensis. Θήσω, constituam, id est, veluti exhibeam.

Ut non abutar potestate mea in euangelio. Alium finem istius facti sui exprimit, priori tamen subordinatum.

Per *potestatem suam in euangelio*, id est, in prædicatione euangelii, potestatem & jus intelligit victum ab ecclesia accipiendi: *abusum* autem istius potestatis vocat, si id fiat cum inpedimento euangelii. Ex scopo autem & toto orationis apostolicæ

contextu

contextu apparet, hunc abusum licitum apostolo fuisse, non minus quam cæteris apostolis. Nam si alia hac in parte conditio Pauli fuit quam illorum injuria se Paulus illis comparat, nec utriusque facti circumstantias considerat. Quid vero gloriari posset, & quam peculiarem ex eo mercedem sperare, quod non peccaret, aut quod non perficeret id, quod facere fas non esset? Itaque apparet, Paulum *abutendi* verbo hic aliquantulum fuisse abusum.

Vers. 19. *Liber enim existens ex omnibus, omnibus meipsum servum feci, ut plures lucrifaciam.* Caussam facti istius sui ab eo, quod generalius est, petitam, occupatione quadam subjungit. Quasi dicat. Ideo a libertate & jure meo, quod in euangelii prædicatione habeo, ultro abstineo, quia etsi liber sum non minus quam cæteri, tamen omnibus servire eorumque mancipium esse volui.

Liber existens ex omnibus. Ἐκ πάντων. Dubium est, an vox πάντων ad personas, an ad res referenda sit. Ut ad res referatur, suadet particula ἐκ, quæ melius in res, quam in homines quadrat: ut ad homines, sequens antithesis poscit.

Omnibus meipsum servum feci. Non dubium enim est; vocem *omnibus*, quemadmodum & sequentia docent, ad homines referri. Si de rebus loquitur, sensus est; liber sum, ne ullam rerum earum faciam, ad quam faciendam alii legibus Christi non adstringuntur: si de hominibus; id dicit, se nullius mancipium esse, se ingenuum non minus quam alios esse. Omnibus meipsum servum feci, quatenus nimirum illorum voluntati & utilitati me conformo, illis me attempero, quemadmodum servi heris suis solent facere. Si quid ullum hominem possit offendere etiam prorsus injuste, illud vito; si quid est, in quo ei gratificari possim, promtus facio; quicquid aliorum hominum causa, modo id mihi per conscientiam liceat, facere possum, id nulla habita libertatis meæ ratione, ejusque plane oblitus, ago. Servitus autem ista duplex est, & gradibus distincta. Unus ejus gradus est, cum quis aliorum causa ea facit, quæ in religione Christiana per se sunt libera, sed spectatis facti circumstantiis sæpe evadunt non libera, nempe si cum infirmorum scandalo sint conjuncta. Atque huic servituti nos omnes Christi lex, quæ charitatis lex est, adstrinxit Galat. 5. 13. Alter gradus atque sublimior est, cum quis aliorum causa legem sibi indicit, ut ea quoque faciat, ad quæ facienda Christi lege penitus non erat adstrictus. Ad hunc servitutis gradum pertinent ea, quæ de gratuita euangelii prædicatione disseruit apostolus. Sed apostolus ab hac servitute paulatim descendit ad illam, ut Corinthios exemplo suo ad idem faciendum hortetur, certa salutis jactura, ni fecerint, iis proposita.

Ut plures lucrifaciam. Id est, ut tanto plures ad fidem euangelii perducam, & sic Christo lucrer. Τοὺς πλείονας. Articulus redundat.

Vers. 20. *Et factus sum Judæis ut Judæus.* Generale dictum, quo se omnium servituti subjecisse testatus est, specialibus exemplis illustrat, & sic adhuc magis docet, quantopere ille jus suum persecutus non fuerit in rebus mediis.

Factus sum Judæis ut Judæus. Id est, Judaicos ritus, a quibus liberum me fecit Christiana religio, una cum Judæis observare soleo.

Ut Judæos lucrifaciam. Finem facti sui exprimit, ut hac ratione facilius Judæos ad Christum pertraherem.

Iis qui sub lege, tanquam sub lege. Superius membrum declarare videtur: Judæi enim erant sub lege; quanquam etiam proselyti sub lege erant: sed quia visus est apostolus se quodammodo Judæum esse negasse; ideo id declarat; nempe se non loqui de Judæis respectu gentis, sed respectu legis, sensumque esse, sese eis, qui adhuc lege Mosis se adstrictos esse crederent, ita morem gerere, ac si & ipse non minus lege ista adstrictus esset.

Vers. 21. *Qui sunt sine lege tanquam sine lege.* Hoc est, gentibus, quibus lex Mosis lata non fuit, ideoque legem istam non curant.

Tanquam sine lege. Non secus ac si ipse quoque unus ex illorum numero essem, non observans accurate legis ceremonias, aut ciborum dierumque delectum: ita me inter gentes & Judæos partior, ut quantum per utrosque liceat, utrisque gratificer.

Non existens exlex Deo, sed sublex Deo. Inserit hoc apostolus, ne quis in deteriorem partem accipiat id quod dixerat, se nimirum factum esse tanquam anomum. Poterat enim aliquis credere, apostolum, dum gentibus obsequi studet, revera Dei leges ac præcepta negligere. Ideo ostendit Paulus, se in hoc suo legis neglectu revera non negligere Dei legem, quin ei prorsus obsequi.

Non existens ἄνομος Deo. Quasi dicat. Dum legem Mosaicam in quibusdam gentium causa negligo, non sum tamen anomus respectu Dei, nullum præceptum Dei transgredior.

Sed sublex Christo; sed legem Christi observo, & proinde ipsi Deo obtempero. Mosaicam quidem non usquequaque colo; sed hæc non amplius pro divina lege censeri debet, quatenus cum Christi lege non consentit. Itaque etiamsi non observaverit legis externos ritus; tamen contra Dei & Christi legem non deliquit: imo quatenus id salutis aliorum causa fecit, eatenus ipsam legem Christi executus est.

Ut lucrifaciam anomos. Id est, ut gentes ad Christi fidem tanto facilius alliciam.

Vers. 22. *Factus sum infirmis tanquam infirmus.* Per *infirmos* tertium hominum genus intelligit, nempe Christianos, sed adhuc in fide, id est, in persuasione certarum rerum infirmos, quales erant, qui de rebus in Christiana religione indifferentibus adhuc dubitabant:

Istis ergo, tanquam si & ipse infirmus esset factus erat, id est ab earum rerum usu, quem ipsi illicitum crederent, aut saltem an licitus esset dubitarent, abstinebat, non secus ac si & ipse esset talis.

Ut infirmos lucrifaciam. *Lucrifaciendi* verbum hic non adductionem ad Christi fidem significat: jam enim, ut jam primum diximus, infirmi isti in Christum credebant: sed immediate ad salutem istorum infirmorum referendum est, quasi dicat, ut infirmos servem, quemadmodum statim ipse loquetur, ne iis scandalum præbeam, & sic exitii causa sim. Sic eodem lucrandi verbo usus est Christus Matth. 18. 15.

Omnibus factus sum omnia. Generalibus verbis sententiam concludit; id est, & Judæis & gentibus, & sub lege & sine lege viventibus, & Christianis & non Christianis, & firmis & infirmis, & quibuscunque tandem hominibus in omnibus, quantum possum & fas est, morem gero.

Ut omnino aliquos servem. Id est, ut iste salutis effectus, quem in omnibus quæro, saltem in aliquibus præcipue ac veluti necessario consequatur, ut quodammodo aliter

do aliter fieri non possit, quin aliquibus saltem sempiternæ salutis causa fiam. Ex hoc apostoli exemplo discendum nobis est, quanta cura, quanto studio, quanto conatu aliorum salutem promovere debeamus, nec quidquam nobis reliqui facere, quod ad eam rem pertineat, ut non tam dubio eventu, quam certo animi consilio aliis nostra opera salutem attulisse videamur.

Vers. 23. *Hoc vero facio propter evangelium, ut una particeps ejus fiam.* Duplicem hæc verba possunt habere sensum. Vel enim posteriora verba, *ut particeps evangelii fiam*, explicatio tantum sunt priorum; quasi dicat Paulus: Hoc facio propter lætum illud salutis nuncium, quod aliis annunciavi; ut scilicet una cum aliis ejus particeps efficiar: vel verba *propter evangelium* uoum, eumque propiorem, sequentia vero alterum, eumque remotiorem finem declarant; quasi dicat: Hoc facio promovendi evangelii causa, ut ad quamplurimos propagetur, & sine ullo sufflamine currat, & sic porro fiat, ut non solum alii mea opera, sed & ego ipse una cum illis salute sempiterna potiar. *Una participem fieri evangelii*, id est, læti nuncii, hoc loco est ipso bono, cujus adeo lætus nobis contigit nuncius, reipsa potiri.

Pars III. Vers. 24. *Nescitis, quod qui in stadio currunt* &c. Tertia pars capitis incipit, in qua Corinthios monet, ut suum exemplum imitati, similiter summa ope & studio contendant ad illud immortalis vitæ brabeum in evangelio propositum, & in rebus alioquin per se licitis ita se gerant, ne cuiquam offendiculo sint. Dixit apostolus, se libertatis suæ oblitum omnium servum se fecisse, eo fine, ut evangelii particeps fieret, id est supremam illam felicitatem adipisceretur. Quo pacto tacite docuit, salutem alia ratione obtineri non posse. Quare id amplius confirmat, monetque Corinthios, ut ita se gerant in Christiana religione, ne summo illo bono in ea proposito excidant, sed ut eo potiantur; ac proinde summa in rebus per se liberis continentia utantur. Argumentatur autem apostolus sumta ab iis, qui in stadio cursu certant, similitudine. Quemadmodum illic, etiamsi currant omnes, non omnes tamen præmium accipiunt, sed unus tantum, qui scilicet cursu cæteros anteverterit, ac qroinde sic cucurrerit, quemadmodum currere debet is qui brabeo potiri cupit: sic in hoc pietatis Christianæ curriculo (quam apodosin nobis supplendam reliquit apostolus) etiamsi omnes currant, id est, multa ad religiooem Christianam spectantia faciant, non omnes tamen illud immortalitatis brabeum in hoc pietatis curriculo propositum adipiscentur; sed illi demum, qui ita currunt, quemadmodum currere opus est eos qui illud assequi volunt. Ii omnes illi uni respondent. Alia enim est hac in parte ratio spiritualis cursus istius a carnali. Nam in carnali unus tantum est, qui accipit brabeum; in spirituali omnes esse possunt: quia in spirituali non id spectatur, ut aliquis omnes cursu, id est vitæ sanctitate & pietaris perfectione superet; sed ut Christi præceptis quisque quantum studio consequi potest, se conformet; qua in re multi possunt esse gradus. Hoc argumento proposito, perseverans in similitudine monet Corinthios, ut ita currant, quemadmodum oportet currere eos, qui brabeum Christianis propositum obtinere desiderant.

Ita currite, ut comprehendatis. Ita currite, ita in Christiana religione versemini, ne in vanum curratis, & nihil profuturo conatu fatigemini; quod fiet, si segnes, si frigidi in Christiana pietate fueritis; si in libertatis Christianæ usu alienæ salutis & ædificationis rationem non habueritis, sed vobis tantum indulseritis: sed ita currite, ita Christi mandatis obsequimini, ut præmium illud vitæ sempiternæ reportetis; quod fiet, si summa diligentia & studio in omnibus Christi præceptis exequendis versabimini.

Vers. 25. *Omnis vero qui certat* &c. Alia similitudine, ab illis qui certant desumta, docet, quanta continentia homines Christiani uti debeant. *Omnis*, inquit, *qui certat, in omnibus se continet.* Per eos qui certant, intelligit omnes eos, qui gymnasticam exercent, qui vel cursu, vel lucta, vel armis certare soliti erant: quibus certaminibus plena erat Græcia. Inter hæc autem erant Isthmia, quæ Corinthi celebrabantur; exquisitissima vero erat gymnastarum diæta & victus ratio, ad corporis, tum robur, tum agilitatem comparata. Nam & a certis cibis abstinere cogebantur, & certo pondere ac mensura cibo ac potu uti, nec ultra præscriptum tempus vel somnum vel vigiliam extendere, continebantur a luxuria & omni superflua voluptate: adde perpetuas exercitationes, quibus corpus ad certamina parabatur. Hos ergo imitari debent Christiani omnes, qui spiritualem gymnasticam exercent, & ab omnibus, non tantum per se illicitis, sed etiam a licitis, si cum aliorum offendiculo conjuncta sint, sese continere.

Illi quidem igitur ut corruptibilem coronam accipiant, nos autem incorruptibilem. Ostendit, Christianos longe meliori jure continentia in omnibus uti debere, quam athletas. Nam athletæ quidem tanta continentia se fatigant, ut coronam corruptibilem ex foliis olivastri aut apio, vel alia aliqua re simili contextum accipiant, & gloriam coronæ isti similem, nempe fluxam & evanidam, consequantur. At nos Christiani incorruptibilem coronam, id est coronam illam vitæ & justitiæ in spirituali nostro certamine nobis propositam habemus: quanto magis igitur quam athletæ, laboribus & omnis generis continentia frangi recusare non debemus?

Vers. 26. *Ego igitur ita curro, tanquam non incerto* &c. Monuit Corinthos, ut ea, qua par est, ratione in hoc Christiano pietatis certamine versentur, si propositum sibi felicitatis brabeum, & coronam illam incorruptibilem velint consequi: nunc ad se rediens, se quoque idem facere testatur, suumque eis exemplum iterum proponit.

Ego igitur, quasi dicat cum nemo salutis sempiternæ brabeum possit consequi, nisi ita currat, & ita pugnet, quemadmodum par est, propterea *ego ita curro, tanquam non incerto, ita pugilem ago, tanquam non aerem cadens.* Qualitatem & cursus, & pugnæ suæ spiritualis exprimit, & sic exemplo suo nos docet, qua ratione nos quoque currere & pugnare in eodem certamine debeamus.

Quod attinet ad cursus qualitatem, ait, se currere *tanquam non incerto*, subintellige, *sed certo*; quemadmodum & ex ipsa loquendi ratione, & ex sequenti versiculo, in quo alteri membro de pugna contrarium expresse opponitur. Duplicem autem sensum habere possunt hæc apostoli verba. Vel enim eam

cursus

cursus rationem removet, cum quis currit quidem, sed incertus & animi dubius, an brabeum consecuturus sit, ita ut magis incassum, quam certo brabeum consequendi consilio proposito currat: unde porro fit, ut segnior etiam sit in cursu, nec omnes, ut par est, vires intendat; quod facere solent, qui omnino, non casu ac temere, brabeum consequi volunt. Et profecto Christianus tali animo currere debet, cum, si modo velit, de brabeo certus esse possit. Vel id vult apostolus se currere non tanquam is, qui nullum certum scopum petat, ideoque de scopo attingendo non sit solicitus; id agit, ut currat, non ut scopum attingat: sed tanquam is, qui ad scopum collimet, & propterea ex scopo omnem cursus sui rationem moderetur. Atque hoc sensu alibi etiam de se dixit, eadem in stadio currendi similitudine utens, *κατὰ σκοπὸν διώκω*, *secundum scopum persequor*, id est, scopus cursum meum dirigit, *recta feror ad brabeum illius supernæ vocationis Dei in Christo Iesu* Philip.3.14. Huic posteriori sensui magis convenit sequens similitudo de pugile, in qua rationem pugnæ suæ describit ex eo quod non aerem diverberaverit, sed omnes ictus in antagonistam suum direxerit. Quocirca etiam in cursus sui ratione describenda eo respiceee videtur; quod nimirum scopum petierit, & ex eo cursum suum fuerit moderatus.

Ita pugilem ago, tanquam non aerem cædens. Nunc etiam pugnæ suæ rationem describit. *Πυκτεύω*, in pugilatu certo, non tanquam is, qui aerem tantum cedit, id est, qui arma aut brachia tantum per aera jactat, nec de antagonista vincendo quicquam est solicitus.

Vers. 27. *Sed contundo corpus meum* &c. Ostendit, quo pacto non pugnet: nunc etiam docet, quo pacto pugnet, nempe ita, ut non aerem diverberet, sed adversarium suum feriat & contundat. Corpus autem suum adversarium sibi constituit, quia cum hoc nobis inprimis pugnandum est, & hoc vere si vincamus, illico omnes nostros spirituales hostes debellavimus, qui sine nostra carne prorsus sunt imbelles. Contunditur autem corpus nostrum, cum a rebus ipsi alioquin gratis cohibetur, & ad res insuaves peragendas adigitur.

Et in servitutem redigo. Alia metaphora eandem rem explicat, etiam ab athletis desumta, qui ita adversarium urgent & premunt, ut sese iis submittere plane cogatur.

Ne quo modo, cum aliis prædicarim, ipse reprobus fiam. Causam istius facti sui exprimit, iis quæ prius dixerat, convenientem. Ideo tanto conatu certo, ne reprobus fiam, hoc est a Deo, ne me Deus reprobet, & rejiciat, ne salute excidam.

Addit autem; *cum aliis prædicaverim*, quasi dicat, quæ res tanto mihi durior esset, quod aliis salutis nuncium attulerim. Quam ergo miserum esset, si ego, qui aliis ad salutem profui, ipse salute exciderem!

CAP. X.

ARGUMENTUM.

Pergit Paulus, & exemplo Israelitarum proposito monet Corinthios, ut si sempiterna salute potiri, & damnationem effugere velint, non confisi ullis, quæ jam a Deo adepti sint, in Christiana religione beneficiis, quemadmodum ab aliis peccatis, sic nominatim ab idololatria, ac proinde ab idolothytorum esu cum ea aliqua ratione conjuncto abstineant. Deinde regulam tradit, quo pacto tum in specie in idolothytorum esu, tum in genere in omnibus vitæ actionibus sese gerere debeant: & sic tractationem istam de idolothytorum esu concludit.

Pars I. Vers. 1. N*Olo autem vos ignorare, fratres,* &c. Dixerat apostolus, debere nos ita in hoc pietatis Christianæ curriculo versari, ut propositum salutis æternæ brabeum adipiscamur, & simul indicavit, non posse nos eo potiri, nisi ab omnibus in Christiana religione vetitis abstineamus, & sic etiam ab idolothytorum esu, quatenus cum aliquo peccato conjunctus est. Nunc rem ulterius declarare volens, proponit Israelitarum olim ex Ægypti servitute liberatorum exemplum, ostendens, quantis olim a Deo beneficiis affecti fuerint, quæ figura quædam ac typus fuerint istorum quæ Christianis nunc contigerunt, & nihilominus tamen eos suppliciis affectos a Deo fuisse propterea, quod varia peccata commiserint. Quare ex hoc exemplo discere vult Christianos, ne sibi vana salutis spe blandiantur; sed ut similia peccata omni ratione vitent, & nominatim idololatriam, ac proinde etiam idolothytorum esum cum ea conjunctum; hoc ni fecerint, similem eos perditionis exitum sortituros esse.

Nolo autem vos ignorare. (a) Non simplicem eorum, quæ de Israelitis dicturus est, ignorantiæ amotionem intelligit apostolus: jam enim hanc historiam cognitam habebant, quam etiam tanquam iis notam citat: sed vult ut historiam istam, & ea quæ Israelitis evenerunt, diligenter perpendant, & hinc salutaria vitæ præcepta sibi depromant. Felix enim est, ut dici solet, quem faciunt aliena pericula cautum: & qui ex variis quæ novit exemplis, nullo salutari præcepto seipsum instruit, perinde facit, ac si eorum penitus esset ignarus.

Quod patres nostri omnes sub nube fuerint. Primum commemorat, quibus beneficiis a Deo affecti, quidve jam adepti fuerint.

Patres nostri, id est nostri, qui Judæi sumus.

Omnes, ne unico quidem excepto. Addit hoc, ut appareat, non eos demum, qui rerum istarum expertes fuerint; sed & istos ipsos, qui earum participes fuerint, periisse, ne quisquam sibi propter talia spiritus sumat, & peccato alicui impune se indulgere posse sibi persuadeat.

Sub nube erant, *ὑπὸ τὴν νεφέλην*. Articulum addit, ad nubem istam, de qua loquitur, & in historia Mosis Exod.XIII.21,22. Num.IX.18 celebratam, ab aliis nubibus discernendam. Nubem illam intelligit, quæ columna nubis toties appellatur, in qua Deus aut Dei angelus Israelitas interdiu præcedebat, quæ noctu in columnam ignis vertebatur, quæ etiam inter Israelitarum & Ægyptiorum eos persequentium castra mediam sese interposuit, & noctu in horum quidem castris densissimas tenebras, in illorum autem lucem produxit, accessumque aliorum ad alios impedivit. Eadem autem nubes sæpe tabernaculum implevisse & operuisse legitur. Dicuntur autem sub nube fuisse, quia nubes ista in superiori loco, in quo ab omnibus

(a) *Eadem phrasis infr.* XII. 1. 2 *Cor.* 1. 8. 1 *Thess.* 4. 13.

nibus conspici posset, nempe in aere, elevata fuerit, ipsi vero in inferiore, nempe in terra, versarentur. Quanquam Psalm. cv. 39 de hac nube legitur, quod eam Deus expanderit in operimentum, id est, quod ea ceu tentorio quodam texerit Israelitas.

Et omnes per mare transierunt. Alterum Dei beneficium, illudque plane singulare commemorat, quod omnibus similiter Israelitarum patribus contigerat, de quo in historia Mosis legere est.

Vers. 2. *Et omnes in Mosen baptizati erant in nube & in mari.* Consequens illorum beneficiorum divinorum hic exprimit, nempe quod Israelitæ tanta beneficia a Deo per Mosen adepti, ei se plane initiarunt, eum pro duce divinitus sibi dato tantis experimentis edocti penitus cognoverint. Unde etiam in historia sacra legitur Exod. XIV. 22, quod populus per sinum illum maris tanta Dei potentia traductus, oppresso etiam fluctibus Pharaone cum universo ejus exercitu, crediderit in Jehova, & in Mose servo ejus, id est, tum demum omni dubitatione sublata, & Jehovæ & Mosi fidem habere cœperit. Admodum autem apposite hoc Israelitarum factum commemorat Paulus, ut ostendat, nihil Christianis hominibus profuturum esse, si similiter in Christum baptizati sint, eum pro rege ac duce suo agnoscant, ejus disciplinæ sese dicaverint, nisi a peccatis diligenter sibi caveant, & huic disciplinæ conformem vitam agant.

Dicit autem, patres istos in Mosen baptizatos fuisse *in nube, & in mari,* non quod aut nube, quod fieri nequit, aut mari, quod sicco pede transiverunt, tincti fuerint; sed quod nubes, quæ Israelitas texit, & mare, quod illis transeuntibus valli in morem conglobatum stetit, in Ægyptios autem iisdem vestigiis Israelitas insequentes sese effudit, eos obruit, causa Israelitis fuerit, ut sese Mosi penitus addicerent, eique initiarentur. Utitur autem Paulus *baptismi* nomine tum propter comparationem cum baptismo, quo Christiani Christo initiantur, tum quod eum & nubis & maris aquæ materia ad hanc loquendi rationem invitarit.

Vers. 3. *Et omnes eundem cibum spiritualem comederunt.* Nunc commemorat alia beneficia Dei, quæ baptismum Israelitarum in Mosen secuta sunt, quæque figuræ quædam ac typi fuerunt eorum beneficiorum, quæ Christianis similiter, postquam Christo per baptismum nomen dederunt, olim contigerant. Unum eorum est, quod *omnes eundem cibum spiritualem comederint.* Id est, quod comederint Manna in deserto Exod. XVI. 16. Psal. CV. 45. Quod spiritualem cibum non ideo vocat, quod vel spiritualis cibus fuerit, vel saltem cum eo conjunctus; cum nec ullum istius rei extent in sacra historia indicium; nec hoc pacto figuræ aut typi eorum bonorum, quæ Christiani adepti sont, sed eadem bona Israelitis olim contigissent: sed quod mysticam & spiritualem significationem habuerit, nempe quod significaverit, & figura quædam fuerit alterius cibi Christianis olim per Christum dandi, hoc est, spiritus sancti, quo non corpora, sed spiritus ac mentens nostræ reficiuntur. Nam etiamsi Christus Johan. VI. 32 secum Manna conferat, & se panem qui de cælo descendit, appellet, tum ratione doctrinæ suæ, tum ratione mortis inprimis, qua doctrinam consirmavit; hoc tamen in loco, in quo comedisse cibum, & bibisse potum, & nihilominus periisse homines dicuntur, alius cibus & potus potius intelligendus est, quam de quo Christus dicto loco loquitur. Qui enim cibum illum comedit, & potum illum bibit, id est in Christum ex animo credit, habet vitam æternam, nec mori perireve potest, ut Christus ibidem docet. At spiritu sancto præditus quispiam esse, nec tamen officium facere, proindeque perire potest. Non dissimili prorsus ratione urbs illa magna dicitur spiritualiter vocari Sodoma & Ægyptus Apoc. XI. 7. Quid enim hoc aliud est, quam Sodomam & Ægyptum spiritualem, id est, mysticam esse, & allegoricam habere significationem? At quo spiritualem & allegoricam significationem habet, cur etiam non spirituale & allegoricum esse dicatur? Quo pacto Paulus duos Abrahami filios, alterum ex serva, alterum ex libera, eorumque generationis modos allegorica esse dixit, id est, allegoricam & aliam etiam, quam sonant, habere significationem, Galat. 4. 24.

Dicit autem & *omnes & eundem cibum comedisse,* ne quisquam causari posset, quasi illi, qui ex Israelitis postea perierint, cibum istum non ederint, aut quasi non eundem, sed alium aliquem, nempe vulgarem ederint. Hinc vero colligi vult apostolus, etiamsi omnes Christiani in Christum baptizati spiritum sanctum acceperint, nisi tamen peccata sedulo vitaverint, & tam sancta disciplina, quam profitentur, tantisque beneficiis dignam vitam egerint, omnino illis non minus quam Israelitis pereundum esse.

Vers. 4. *Et omnes eundem potum spiritualem biberunt.* Alterum beneficium est, quod omnes biberint aquam illam, quæ ex petra jussu Dei a Mose percussa fluxit Exod. XVII. 6. Num. XX. 10. XXI. 16. Deut. VIII. 15, Esai. XLIII. 20. Quam spiritualem potum vocat eodem modo, quo ante Manna vocavit cibum spiritualem: quia scilicet hic potus alium potum spiritualiter & mystice significabat, nempe copiosas illas spiritus sancti aquas, quibus Christiani non tantum largiter perfusi, sed etiam, ut infra cap. XII loquitur apostolus, potati fuerunt. Unde non male Pontificii quidam doctores cibum & potum spiritualem idem hic valere putant, quod cibum & potum typicum.

Biberunt enim ex spirituali sequente petra: petra vero illa erat Christus. Rationem affert Paulus, cur dixerit, Israelitas in deserto spiritualem potum bibisse, dum aquam illam ex petra profluentem biberunt, hoc est, quia aquam biberunt, quæ ex spirituali seu typica petra fluxit. Nam si petra typus quidam ac figura fuit alterius cujusdam petræ, utique & aqua ex ea fluens typus ac figura fuit alterius cujusdam aquæ. Dicit autem, hanc petram Israelitas fuisse secutam, per metonymiam causæ, quia nimirum aquæ ex ea fluentes eos per desertum secutæ sunt. Nam & Hebræi ipsi sic tradunt, & res præterea loquitur. In illo enim arido deserto necesse fuit, ut aut hæc aqua Israelitas secuta fuerit; aut subinde novo miraculo alia eis fuerit suppeditata, quod si factum fuisset, utique etiam fuisset scriptum. Porro docet, cujus rei typus ac figura petra illa fuerit, ac proinde quid sibi velit, quod eam spiritualem petram vocarit.

Petra vero illa, inquit, erat Christus; id est, erat figura & typus Christi. Tropus est in prædicato. *Christus* enim sumitur pro Christi figura & imagine: quo loquendi genere nihil est usitatius. Jure autem petram illam in deserto Christi typum fuisse dicit apostolus. Quemadmodum enim ex petra illa rivi aquarum copiosi profluxerunt, quibus refecti fuerunt Israelitæ:

sic ex

sic ex Christo, tanquam ex uberrimo fonte cælestis illius aquæ, id est, spiritus sancti, limpidissima flumina in nos derivata sunt. ac perpetuo defluunt, quibus omnis animorum nostrorum sitis restinguitur, mentesque nostræ mirum in modum reficiuntur ac recreantur.

Vers. 5. *Sed non in pluribus ipsorum complacuit Deo.* Hactenus docuit, quantis Israelitæ olim affecti fuerint a Deo beneficiis: nunc etiam docet, quid eis factum fuerit, qualemque plerique eorum sortiti fuerint exitum, nempe miserum & calamitosum.

Particula *non* transposita est, & conjungi debet cum verbo *complacuit*.

Dicit autem *in pluribus*, vel in plerisque non complacuisse Deo, ut ostendat, etiamsi omnes divinorum, quæ commemoravit, beneficiorum participes fuerint, nihilominus tamen non omnes Deo placuisse, imo plerosque displicuisse. Duobus tantum exceptis, Josua & Calebo, displicuerunt omnes, & in deserto ceciderunt, ne Mose quidem & Aarone excepto. Nam & hi contra Deum deliquerunt, & idcirco in deserto mori sunt coacti. (a) Quale vero ipsorum peccatum fuerit, obscurum est, & a multis dubitatur. Quidam enim putant, eos Deo, aquas ex petra fluxuras promittenti non satis credidisse, hujusque rei argumentum esse dicunt, quod Moses bis petram feriisse legatur; quidam vero superbia quadam & immodestia contra Deum peccasse ajunt. Verum neutrum verisimile videtur. Nam qui fieri potest, ut Moses toties divinam potentiam, & hac ipsa in re, & in aliis longe majoribus expertus, Deo promittenti non prorsus crederet? nonne peccatum hoc gravissimum, in Mose præsertim, fuisset? Constat autem, hoc Mosis peccatum imprudentia quadam, errore & imbecillitate, non malitia & protervia fuisse commissum: quod in aliis forte Deus sivisset impunitum; sed in Mose & Aarone, tantis suis servis, ferendum non putavit. Quo pacto etiam Moses de Israelitis queri potuisset, quod propter ipsos iratus sibi Jova fuisset, negassetque se in terram promissam venturum? Deut. 1. 37. Quæ enim culpa Israelitarum in eo fuisset, quod Moses Deo, aquas ex petra percussa fluxuras promittenti, non satis credidisset? Et quia Moses, non Aaron, petram percussit, quo pacto, si in hac iterata percussione peccatum istud, aut saltem ejus indicium positum fuisset, Aaron cum Mose in peccato conjungi posset, quove is indicio diffidentiam suam prodidisset? Imo vero Moses petram percussurus Israelitis diffidentiam erga Deum exprobrat, & ita eos alloquitur tanquam is, qui certo rei felicem exitum sibi despondeat. Provocat enim eos ad spectandum, an eis aquam ex petra eliciturus esset: quod facere non solent nisi illi, qui sibi rem ex voto successuram haud dubia cogitatione despondent. Nam quod bis petram percusserit, non minus fidem ejus innuere potest, quam diffidentiam. Quid si enim ideo percusserit, ira quadam & indignatione motus, ut tanto copiosiorem aquarum fontem aperiret, & querulos Israelitas tandem aquarum rivis expleret, & sic tanto illustrius divinæ potentiæ, ad illorum incredulitatem ipsis exprobrandam, documentum proderet? Unde etiam magna aquæ copia post iteratam hanc percussionem ex petra sese effudisse legitur. Nec superbia aut immodestia aliqua peccasse in hoc negotio videntur: cum nec ulla appareat; nec Deus eam illis objiciat. Et, si in percutienda petra aliquid immodestius vel egit vel dixit Moses, quid hoc ad Aaronem pertinet? Nam quod quidam in eo hanc immodestiam & superbiam notant, quod Moses dixerit, *an eliciemus vobis aquam?* quasi sibi, non Deo hanc rem tribuens, hoc nihil est. Quis enim non videt, eum hoc sibi non tanquam principali agenti arrogasse, sed tanquam instrumento, divinæ potentiæ ministranti, tribuere? Verisimile igitur est, in eo Mosen & Aaronem a Deo argui, eoque nomine punitos esse, quod, cum populus ob aquæ inopiam tumultuaretur, & in Deum mirum in modum injurius esset, illi sese populo non opposuerint, nec eorum diffidentiam & perviciaciam in Deum severa objurgatione coarguerint, revocantes illis in memoriam tot tantaque beneficia, eisque fidem de divina ope, dummodo in Deum refractarii non sint, haud dubiam facientes; qua & se Deo confidere testarentur, & divinum honorem assererent: sed & ipsi jam aliquo modo de divino auxilio, seu de voluntate, non de potentia juvandi, desperantes, in magnas animi angustias se conjici passi fuerint, & a conspectu cœtus, animum despondentes, secesserint. Unde etiam coram Deo prostrati fundunt preces, mirum in modum, ut apparet, de eventu anxii. Atque huic rei ipsa Dei verba, quibus hoc eorum peccatum exprimitur, recte conveniunt. Postquam enim ex petra aquam elicuisset Moses, tum Deus eos sic alloquitur: *quoniam vos mihi non credidistis, ut me in oculis Israelitarum sanctificaretis, ideo cœtum istum in terram eis a me datam non introducetis* Num. xx. 12. Sanctificassent enim Deum in Israelitarum oculis, si eorum querimoniis ac vocibus sese mascule opposuissent, si eis divinum auxilium certo polliciti fuissent, eorumque incredulitatem ac contumaciam coarguissent. Verum quia id non fecerunt, sed querimoniis populi cesserunt; idcirco illis aliqua in Deum diffidentia, & ex ea profecta in divino honore vindicando negligentia merito objicitur. Non statim autem eo nomine ipsos reprehendit pœnamque ejus minatur Deus; sed in illud tempus suam vicissim de iis querimoniam reservavit, postquam se iis purgasset, suamque potentiam & benignitatem non verbis, sed opere testatam fecisset. Tum demum maxime opportunum erat tempus, ut eorum incredulitatem pusillanimitatemque taxaret, cum sese in oculos eorum divinæ bonitatis ac potentiæ documentum ingessisset. Sic agere debebant, quemadmodum postea Josua & Calebus egerunt, qui populum de promissione terræ desperantem ac quiritantem mirum in modum animarunt, certamque eis de incolis terræ victoriam sunt polliciti; irent modo & Deo fidem haberent. Quod eorum factum ita Deum effecit ipsis propitium, ut isti duo soli ex tot Israelitarum millibus in terram illam Chananæam introducti fuerint. Iste ipse Moses melius se gessit antea cum primum populus ob aquæ inopiam tumultuaretur Exod. xvii. 2, licet nullum adhuc ejus rei experimentum haberet, an Deus in petris aquarum fontes aperire, & in arido deserto gelidæ ac viventis aquæ copiam procurare posset. Nam populum eo nomine objurgavit, quod secum contenderet, & Jovam tentaret, id est, ejus auxilio diffideret. Cur hic quoque idem non fecit? cur non meminit se aliquando ex petra Domini jussu aquam elicuisse? cur hoc tantum Dei beneficium non commemorat? cur populi incredulitatem ac contumaciam

(a) *Moses & Aaronis peccatum quale fuerit.*

non etagitat? cur divinum, quantum in se est, non vindicat honorem; sed populi desperatione ac diffidentia pene & ipse ad diffidentiam una cum Aarone adducitur? Non restitit quidem etiam aliquando populo Moses, cum ob carnis inopiam fremeret, Num. xi, nec ejus querimonias coarguit; quin etiam se solum iniquo & intolerabili populi istius gubernandi onere premi coram Deo dequestus est: verum cum carnes populus non ad necessitatem, sed ad cupiditatem ac voluptatem requireret, non mirum est, quod Moses Deum populi cupiditati & fastidio obsecuturum, carnesque eis daturum esse certo sibi despondere non potuerit. Alia res est, cum aquam, quæ sitim restingueret, desideravit. Hæc enim cum ad vitæ sustentationem necessaria sit, certus esse debebat Moses, Deum effecturum, ne populus siti contabesceret, ac proinde ei divinum auxilium, si officium faceret, haud dubie polliceri.

Sed nos ad Pauli verba revertamur. Dum ait, Deum *in plerisque eorum sibi non complacuisse*, *μειώσει* quadam utitur. Non enim ei tantum non placuerunt, sed etiam vehementer displicuerunt; nec tantum eos gratos non habuit, sed eis etiam graviter infensus itaque in eos incensus fuit: quemadmodum & ex historia sacra, & ex Pauli ratione subjecta manifestum est.

Prostrati enim sunt in deserto. Ex effectu colligit caussam. Quia enim fere omnes, duobus tantum exceptis, in deserto prostrati sunt, ex eo jure colligitur, eos Deo minime placuisse. Quomodo enim eos in deserto interire passus fuisset? Quomodo illos in terram promissam non introduxisset? Prostratos autem dicit, non quidem quod omnes cladibus divinis consumti fuerint, sed quod omnes partim cladibus diversis a Deo confecti fuerint; partim naturæ quidem cursu diem suum obierunt, sed tam diu in deserto errare coacti fuerunt, donec obirent.

Vers. 6. *Hæc vero typi nostri fuerunt.* Nunc Israelitarum exemplum Christiano populo applicat, monetque ut a similibus peccatis, quibus olim Israelitæ Deum graviter offenderant, ideoque perierint, sibi caveant. *Hæc* nempe tum ea beneficia, quibus Israelitæ a Deo fuerunt affecti; tum eorum clades & interitus, quem suis peccatis sibi accersiverant.

Typi nostri fuerunt, id est, typum quendam & figuram continuerunt, eorum quæ nobis divina benignitate contigerunt, quæque, si peccaverimus, eventura sunt.

Ut non simus concupiscentes malorum, sicut & illi concupiverunt. Ostendit, quem fructum facere in nobis debeat istius exempli in Israelitico populo nobis ob oculos positi consideratio; nempe, ut a peccatis, quibus illi divinam iram fuerunt commeriti, abstineamus. Quorum primum recenset, *ne concupiscentes simus malorum, sicut & illi concupiverunt.* Quod licet late patere videtur, & genus quoddam omnium sequentium peccatorum; verisimile tamen est, apostolum speciatim ad cupiditatem Israelitarum respicere, qua concupiverunt pisces, quibus in Ægypto vescebantur, cucumeres, pepones, porrum, cepas, allium. De qua cupiditate scriptum est Num. xi. 4, 5. Psalm. cvi. 14; ideoque etiam locus ille, in quo & cupiditatem istam suam prodiderunt, & propter illam magna clade affecti fuerunt, busta cupiditatis vocatus fuit, ubi homines cupidi sepulti fuerunt Num. xi. 34. Mala autem ista fuerunt, non quod per se mala fuerint, seu quod illa nulla ratione concupiscere licuerit, sed quod eorum cupiditas talis esset, ut animo Ægyptum respectarint, pœnitueritque eos, quod Deo obsecuti Ægyptum deseruerint, & potenti ejus brachio inde vindicandi fuerint. Hæc maximum peccatum, & summa in Deum impietas erat. Hoc ergo exemplo monitos vult Christianos apostolus, ne & illi, quemadmodum omnia alia jucunda, si cum peccato conjuncta sint, sic nominatim carnes idolis immolatas, & convivia idololatrica concupiscant; cupiditatique suæ obsequantur, neve pœnitudine aliqua ducantur, quod Christi disciplinam secuti talia convivia frequentandi, aut etiam alia peccata committendi licentiam amiserint.

Vers. 7. *Neque idololatræ sitis quemadmodum quidam ipsorum.* Alterum, quod recenset, peccatum est idololatria, quæ in eo consistit, cum quis imagines ullas, aut etiam falsos Deos imaginibus significatos colit. Ait, quosdam ipsorum, nempe Israelitarum, idololatras fuisse, respiciens ad historiam illam vituli; quemadmodum ex sequentibus, quæ citat, verbis manifestum est, ubi totus populus idololatriam exercuisse videtur, & solos Levitas ab hoc peccato abstinuisse. Eos enim reversus ex monte Moses armat & incitat in populum, ut gladiis accincti passim stragem facerent, & obvios quosque propter hoc peccatum trucidarent.

Quemadmodum scriptum est: Sedit populus manducare & bibere, & surrexerunt ludere. Citat historiæ sacræ testimonium de populi Israelitici idololatria, quod extat Exod. xxxii. 6. Citat autem eam partem, quæ minime ad rem pertinere, nec quicquam cum idololatria commune habere videtur. Verum istud prudenti admodum consilio, maximeque ad rem pertinenti, a Paulo factum est. Non enim tam opus erat monere Corinthios, ne vel imagines aliquas in honorem Dei sibi conflarent, & conflatas colerent ac venerarentur; quam ne conviviis idololatricis, quæ post peracta sacrificia institui in honorem idolorum in eorum sacellis solebant, interessent, atque hac ratione idololatriæ participes fierent. Atque hinc est, quod Paulus non commemorato populi peccato, in quo proprie idololatriam exercuit, convivium, quod post peracta sacrificia in idoli honorem cum cantu ac tripudiis celebravit, commemoret. Hic enim mos non tantum inter gentes, sed etiam in populo Israelitico, & quidem ab ipso Deo institutus fuit, ut post peracta sacrificia in honorem numinis instituta ad sacras epulas sese invitarent, & illic genio indulgerent. Hinc apud Mosen Deut. xii. 17, 18. xvi. 10, 11 præcipit Deus voluntarium offerenti sacrificium, ut invitet Levitam, viduam & pauperem, & lætetur coram Deo suo. Hinc etiam *Petrus* de tufando idolorum cultu loquens, cui Judæi antehac, ut gentibus obsequerentur, fuissent addicti, intemperantiæ profusionem, id est, convivia illa idololatrica in omnem intemperantiam lusumque profusa, quæ Christiani facti amplius non frequentarent, eoque nomine blasphemiis seu verborum injuriis incesserentur, commemorat 1 Petr. 4. 3, 4. Dum ergo Paulus Corinthios hortatur, ut ab idololatria abstineant, id nominatim agit, ut eos ab ejusmodi conviviis ac comessationibus idololatricis avocet.

Ad ludendum, id est, ad cantandum, saltandum ac tripudiandum. Istis enim conviviis hæc omnia, & quæcunque ad carnis hilaritatem facerent, conjuncta erant.

Vers. 8.

Verſ. 18. *Neque ſcortemur, quemadmodum quidam ipſorum ſcortati ſunt.* Tertium peccatum commemorat, ſcortationem; quæ, ut cap. VI vidimus, a gentibus, imo & a quibuſdam Chriſtianis vix peccatum eſſe cenſebatur. Corinthi autem inprimis, ubi, ut quidam ſcribunt, mille virgines quotannis in honorem Veneris ſcortationi exponebantur, hoc vitium regnarat, & ideo nominatim ejus meminit Paulus, apparetque multos Corinthios ex Chriſtianis huic peccato deditos fuiſſe. Unde in poſt. epiſtola cap. XII. verſ. ult. ſcribit apoſtolus, Timere ſe, ne lugeat multos ex iis, qui ante peccaverunt, & non egerunt pœnitentiam ſuper immunditia & fornicatione & impudicitia quam fecerunt. Dum vero ait, quoſdam Iſraelitarum ſcortatos fuiſſe, reſpicit ad hiſtoriam Num. XXV deſcriptam.

Et ceciderunt in una die viginti tria millia. Pœnam & cladem ſcortationem illam Iſraelitarum ſecutam commemorat. Hiſtoria ſacra viginti quatuor millium ſtragem exprimit, Paulus viginti trium. Fieri poteſt, hanc diverſitatem ex eo profectam eſſe, quod Moſes viginti quatuor millia numeret, quia parum a viginti quatuor millibus numerus cæſorum abfuerit; Paulus autem, quia non plane expletus fuerit hic numerus, maluerit id quod minus, ſed certius erat dicere.

Verſ. 9. *Neque tentemus Chriſtum, ſicut quidam eorum tentaverunt.* Quartum peccati genus commemorat. Reſpicit autem ad hiſtoriam Num. XXI deſcriptam, quemadmodum ex pœna ſubjecta immiſſorum in populum ſerpentum apparet. Ex qua colligi poteſt, quid tentationis nomine ſignificet apoſtolus. Legitur enim illic populus itineris pertæſus contra Deum & contra Moſen locutus fuiſſe: *Ad quid aſcendere feciſtis nos ex Ægypto, ut moreremur in deſerto? quia non eſt panis, neque aqua, & anima noſtra abhorret in pane leviſſimo* verſ. 5. Unde apparet, eos Deum & Moſen a Paulo aliquando tentaſſe dici, quatenus ſeſe tantopere ingratos erga Deum & Moſen ſervum ejus exhibendo, beneficiaque quæ a Deo, ductore Moſe, conſecuti erant maxima, peſſima interpretatione corrumpendo, & mirum in modum extenuando, Deum irritarunt, & ad iram provocarunt. Tentare enim merito is dicitur, cujus patientia variis injuriis ſolicitatur. Hoc ſenſu infra apoſtolus verſ. 22 in eadem materia loquens ait: *An provocamus, ſeu irritamus Dominum? numquid fortiores illo ſumus?* Tentatur ergo Chriſtus a nobis, cum beneficia, quæ per ipſum diviniſſima a Deo conſecuti ſumus, contemnimus, nec ea quemadmodum par eſt æſtimamus; cum aliquid, quod cum ipſius injuria ac contumelia conjunctum eſt facimus; quale erat profanis illis ac idololatricis conviviis intereſſe, & menſæ Dominicæ accumbere, aut etiam alioqui præcepta ejus vilipendere ac negligere. Chriſtum autem nominare maluit quam Deum, quia hic & Deo & Moſi ſimul reſpondet. Deo quidem, quatenus & noſter cæleſtis Dominus, qui divinam in nos poteſtatem & imperium habeat; Moſi vero, quatenus a Deo populi divini dux conſtitutus eſt, per quem omnia divina beneficia in nos derivantur. Unde nemo Chriſtum tentare & irritare poteſt, quin ſimul ipſum Deum tentet atque irritet.

Cum vero dicit Paulus, *quemadmodum & quidam illorum tentaverunt*, nihil eſt neceſſe, ut vocem *Chriſti* prius nominatam hic ſubaudiamus: ſed tentatio iſta referri debet ad eum, quem Iſraelitæ tentarunt, qui idcirco expreſſus non fuit, quod hiſtoria omnibus nota eſſet. Sic autor epiſtolæ ad Hebræos cap. 3. 16: *Quidam*, inquit, *audientes exacerbarunt*, non expreſſo eo, quem exacerbarint, utpote omnibus noto. Nec enim idcirco minus hoc Iſraelitarum exemplum nobis proponi potuit, ſi Iſraelitæ alium tentarunt, quam is eſt, quem ne nos Chriſtiani tentemus hic monemur. Sufficit, ſi uterque ſimilis in eo ſit, ut tentari poſſit, etiamſi idem non ſit; idque tanto magis, ſi is, quem Chriſtiani tentare non debere monentur, talis ſit, ut eo tentato ſimul tentetur is, quem Iſraelitæ præcipue tentarunt, nempe Deus; qualem Chriſtum eſſe jam diximus. Neque vero periculum erat, ne Chriſtiani ex hac loquendi ratione Chriſtum ab Iſraelitis olim tentatum fuiſſe colligerent, aut id apoſtolum velle dicere opinarentur; niſi illis jam ante conſtitiſſet, Chriſtum non ſolum jam tum extitiſſe, & ſic aliam quandam perſonam, quam humanam fuiſſe, ſed etiam ab Iſraelitis tentatum, ac Dei nomine, quem Iſraelitæ tentaſſe leguntur, ſignificatum fuiſſe. At unde hoc Chriſtianis conſtare potuit? quis apoſtolorum eos iſtud docuit? Quocirca niſi alia afferantur clariſſima Scripturæ dicta, quibus id de Chriſto doceatur, hic certe locus id minime evicerit. Deinde etiamſi concedamus, Chriſti nomen ἀπὸ κοινοῦ repetendum eſſe in hac poſteriori parte, nempe Iſraelitas etiam Chriſtum tentaſſe dici: hinc tamen minime ſequeretur, eos eundem, quem nos Chriſtum tentaſſe. Nonne ſufficit, ſi et ipſi Chriſtum tentarunt, ſed illi quidem ad ſe ſpectantem, nos vero noſtrum, ſeu ad nos pertinentem? Num enim Iſraelitæ non tentarunt, id eſt, irritarunt Moſen? num contra eum locuti non ſunt? an vero Moſes Chriſtus, id eſt, unctus Dei non fuit? an eum Deus ducem ac principem populi ſui non conſtituerat? an Chriſti Domini noſtri typum non geſſit? *Egreſſus es*, inquit Habacucus de Deo, *in ſalutem populi tui, egreſſus es cum Chriſto tuo* cap. III. 13. Quis alius hic per Chriſtum melius intelligi poteſt, quam Moſes, cum quo vere Deus egreſſus erat, ut ſalutem populo ſuo in Ægypto oppreſſo afferret? Nam etiam myſticus horum verborum ſenſus nemini melius convenit, quam Moſis antitypo, nempe Chriſto Domino noſtro, per quem Deus nobis ex poteſtate ſatanæ ereptis veram ſalutem attulit. Et profecto, ſi illi, qui Chriſtum typicum tentarunt, tam graves pœnas dederunt, quanto graviori ſcelere ſeſe obſtringunt, ac pœna digni ſunt, qui Chriſtum verum, id eſt, cæleſtem populi divini regem ac dominum tentare audent? Similem habuimus verſ. 6 loquendi rationem, cum Paulus monet, *ne concupiſcamus mala, quemadmodum & illi concupiverunt.* Hic vox mala in poſteriori membro ἀπὸ κοινοῦ repeti debet, vel non debet. Si debeat, quæro, num eadem plane mala & nos concupiſcere non debemus, quæ illi concupiverunt? Nihil minus. Nam illi quidem Ægyptum, Ægyptioſque piſces ac pepones concupiviſſe leguntur, nos vero alterius generis mala non debemus concupiſcere. Quocirca mala iſta utrique populo, tum Chriſtiano, tum Iſraelitico convenienter debent accipi. Similiter ergo etiamſi in his Pauli verbis Chriſti vox ἀπὸ κοινοῦ repetenda eſſet, nihilominus Chriſti nomen alium, cum Chriſtianus populus monetur ne Chriſtum

tentet; alium, cum Israeliticus populus Christum tentasse dicitur, significare deberet; in priori quidem parte Christum Christianis, in posteriore Christum Israelitis convenientem. Jam si vox malorum in posteriori membro vers. 6 subaudiri non debet, sed ex historia omnibus nota supplendum relinquitur id quod Israelitæ concupiverunt; cur in his vers. 9 verbis vocem *Christi* in posteriori parte ex priori membro resumimus? cur non similiter ex historia omnibus nota eum, quem Israelitæ tentasse leguntur, subintelligendum esse ducimus?

Et a serpentibus perierunt. Pœnam tentationem istam secutam, Num. XXI descriptam, exprimit.

Vers. 10. *Neque murmurate, quemadmodum & quidam ipsorum murmurarunt* &c. Pœna istius Israelitarum facti ab apostolo expressa, similiter nos ducit ad historiam illam, qua Core, Dathan & Abiramus cum sociis, postridie vero etiam universa Israelitarum multitudo contra Mosen & Aaronem conspirasse memoratur Num. XVI descriptam. Ob conspirationem enim istam legimus multos Israelitarum repentina clade fuisse confectos; qualem designat apostolus, cum eos *periisse ab exterminatore dicit.* Quosdam enim terræ hiatus subito deglutiit; quosdam ignis repente absumsit; ex promiscua autem Israelitarum turba momento fere decies & quater milleni, & septingenti confecti sunt. Hinc facile colligere est, murmurationis nomine apostolum intelligere omnes injustas adversus Dei Christique ministros querelas, eorum dictis ac monitis divinæ voluntati consentaneis refragationes, & cum iis rixas ac contentiones. Huc respiciens idem Paulus monet Philippenses, ut nunc multo magis se absente obedientes sint, nimirum ducibus suis, ut omnia faciant sine murmurationibus & contentionibus Phil. 2. 12, 14. Porro si hic Paulus, de murmuratione ista agens, expressisset, adversus quos Christiani murmurare non debeant, nempe adversus Christianæ religionis præcones ac duces; postea vero simpliciter, ut fecit, subjunxisset, quemadmodum & quidam ipsorum, id est, Israelitarum murmurarunt. Si, inquam, ita locutus fuisset (num vero sic loqui non potuit?) an tam inepti essemus, ut Christianæ religionis magistros ex priori membro in hoc posteriori subaudiendos crederemus; nonne murmurationem Israelitarum ad eos referremus, contra quos Israelitas murmurasse ex historia notum est? Cur ergo in superiori quoque versiculo, in quo de tentatione agitur, ita sensati non sumus?

Perierunt ab exterminatore, ὑπὸ τοῦ ὀλοθρευτοῦ. Angelum illum intelligit, qui inter Israelitas versabatur, ac nomen Dei sustinebat, quem Israelitæ metuere jussi erant, quique subita clade, quoties opus erat, rebelles ac impios homines conficiebat. Sic Exod. XII. 23 angelus ille, qui ad cædenda una nocte omnia in Ægypto pimogenita missus erat, ὀλοθρευτὴς id est exterminator nominatur.

Vers. 11. *Hæc vero omnia typi acciderunt illis.* Iterum ostendit, hoc Israelitarum exemplum non ad solos Israelitas pertiocre, sed ad alios etiam spectare, ut illi Israelitarum periculo ac malo saperent.

Typi acciderunt illis, id est acciderunt Israelitis, ut typi ac figuræ aliis essent.

Scripta autem sunt propter nostram admonitionem. Nunc ostendit, ad quos typi isti pertineant, seu in quibus typorum istorum antitypi locum habeant, nempe in Christiano populo. *Scripta*, inquit, *sunt propter admonitionem nostram*, id est, nostra causa qui Christiani sumus, literarum monumentis sunt prodita, ut hinc salutaria vitæ exempla ac monita caperemus. Quorsum vero ista omnia facta fuissent, si majorem hominum partem dura illa & inexorabilis prædestinatio ad interitum etiam ab omni æternitate damnasset? *In quos fines seculorum devenerunt.* His verbis causam subjungit, cur dixerit, illa propter nostram admonitionem esse scripta, seu ea ad nos, tanquam typos ad antitypos, pertinere; quia scilicet in nos Christianos *fines seculorum devenerunt*, id est, nos Christiani sumus ultimus Dei populus, in ultimis mundi temporibus a Deo olim formandus, nunc vero formatus. Christus enim in fine seculorum, seu ultimo mundi tempore, post quod nullum aliud, quod ad religionis ac cultus divini perfectionem mutationemve attinet, successurum esset, venire debuit. Jam vero si nos Christiani ultimus ac perfectissimus Dei populus sumus, quis non videt, ea omnia, quæ typos rerum futurarum, & ad populum divinum spectantium continebant, ad nos, tanquam ad scopum suum ac antitypum referenda esse?

Vers. 12. *Itaque qui se existimat stare, videat ne cadat.* Superioribus generalem attexit monitionem, eamque ex iis educit, quasi dicat: Cum ita se res habeat, ut ii etiam, qui maximis Dei muneribus affecti fuerunt, divinis suppliciis confici possint, quemadmodum in Israelitico populo accidisse videmus, idemque etiam in Christiano populo locum habere possit; idcirco nemo debet illis, quæ a Deo consecutus est, beneficiis nimium confidere, & existimare, se, etiamsi aliqua sibi permittat Dei præceptis non consentanea, nihilominus salute excidere, & a Deo perdi non posse; sed, qui *se stare*, id est, in Domini gratia ac favore, seu in salutis statu versari, credit ac opinatur, *videat* diligenterque circumspiciat, *ne cadat*, id est, ne salute excidat & intereat; ac proinde nemo ita de sua salute certus sit, ne, nisi diligenter omnia peccata vitaverit, credat se perire ac salute privari non posse. Qui ita de sua salute certus est, ut existimet, se, quicquid tandem agat, nullo pacto perire posse, illi etiam atque etiam dispiciendum est, ne sua opinione frustretur, & pro salute perditionem aliquando inveniat. Qui vero ideo salutis certus est, quia peccata sedulo vitet, & Christi præceptis conformem agat vitam, illi etiam opera danda est, ne pietatis tramite neglecto, deflectat in vitia, & sic ex salutis statu devolutus ruat in interitum. Sive igitur aliquis jam stet, sive non stet, diligenter cavendum est, ne cadat. Nam & is, qui nunc stat, stare desinere, ac proinde & cadere potest, & qui non stat, in eo est ut cadat, jam ruinam minatur, inclinatus est ad casum, & nisi erectus ac stabilis fuerit, haud dubie corruet. Hic iterum monemus, an ullum locum habitura fuisset Pauli hæc admonitio, si omnes immutabili fato ac necessitate aut starent, aut caderent? Porro *standi* & *cadendi* verba hunc, quem diximus, sensum habere, alia ejusdem apostoli dicta docent: inter quæ vide de priori verbo Rom. XI. 20. 2 Cor. I. ult. de posteriori Rom. XI. 11; de utroque simul Rom. 14. 4.

Vers. 13. *Tentatio vos non cepis nisi humana.* Occurrit

currit objectioni Paulus, poterant enim Corinthii, videntes, quorsum collimet apostolus, nempe, ut idololatrica convivia omnino vitent, objicere Paulo: At vides, Paule, nos jam satis Ethnicis hominibus exosos esse, multaque adversa ab iis pati: quod si etiam idolea eorum ingredi, & conviviis istis interesse noluerimus, magis eorum iram & odium in nos accendemus, maximisque malis ac persecutionibus nos exponemus. Huic objectioni respondet Paulus: & primum quidem extenuat ista, quæ hactenus patiebantur, mala. *Tentatio*, inquit, *vos non cepit nisi humana.* Mala, quæ Christianæ religionis causa patiebantur, *tentationem* vocat; quia iis nostra in Christiana religione constantia ac fides exploratur. *Humanam* autem vocat, quia vulgaris & consueta fuerit, ideoque tolerabilis.

Deinde, ne graviorum malorum metu trepident, addit: *Fidelis autem est Deus, qui non permittet vos tentari super id quod potestis.* Potuissent enim dicere: Hactenus quidem non adeo gravia & satis tolerabilia passi sumus: sed si adversarios nostros magis adhuc irritaverimus, ita eorum in nos odium exardescet, ut longe graviores calamitates nobis sint ferendæ. Respondet Paulus. non debere illos metuere, ne quidquam iis supra vires, & quod tolerabile non sit, accidat. Deum, qui fidelis sit, hominum odia & persecutiones moderari. Dum Deum fidelem vocat, causam inserit, propter quam fiat, ut Deus vexari nos & affligi nimium & supra vires nostras non sinat. Fidelis enim vocatur Deus quia non solum dictis & conventis stet, sed etiamsi nulla apertæ promissionis obligatio intercessent, id faciat, quod eum facere consentaneum est, ita ut nulla ex parte officio suo desit, nec quemquam in eo, quod merito nec injuria sibi a Deo spondeat, destituat. Promisit autem Deus, nobis in tentationibus suam opem & auxilium, quo freti cuncta possimus sustinere. Ex quo sequitur, eum nihil, quod vires nostras excedat & intolerabile sit, nobis imponi passurum esse. Sed etiamsi nobis istud aperte & expresse non promisisset. quia tamen nos ad sempiternam felicitatem bona fide vocavit, hæc ipsa res id ab eo exigit, ne nobis unquam desit, neque nos ob imbecillitatem nostram perire & salute excidere patiatur. Si enim, cum juvare nos posset laborantes, & oneri aliquid, ne intolerabile esset, demere, istud facere nollet, sed permitteret, ut nimio onere oppressi in peccatum, ac proinde in interitum incideremus, quo pacto nos bona fide & serio ad salutis adeptionem vocasset? Hæc ergo fidelitas Dei facit, ne nobis unquam desit, ne permittat, ut nobis quicquam pro viribus gravius inferatur.

Super id quod potestis. Non hic intelligit apostolus summam virium nostrarum contentionem: nam quid alioquin tam grave est, quod homo summa suarum virium contentione usus perferre non possit? sed istud *posse*, in vulgariori quadam significatione accipit, ut significet id, quod non adeo difficile factu sit, & infra hunc summum conatum subsistat. Hoc sensu sæpe id quod valde arduum, & factu admodum difficile est, impossibile factu esse, aut vires superare dicimus. Id ergo nobis ob divinam fidem promittit apostolus, Deum non passurum, ut quidquam nobis imponatur, quod nimis arduum & difficile sit ferre; sed ita omnia mala & tentationes moderaturum, ut eas non difficulter, nec maxima virium contentione usi perferamus.

Sed faciet cum tentatione etiam exitum. Ex contrario rem illustrat: quasi dicat non tantum tentationem vobis inferri patietur, sed etiam cum tentatione exitum conjunget, tentatio vestra semper conjunctum habebit exitum. Per exitum autem istum vel finem & cessationem brevem afflictionum intelligit, præsertim si ipsæ afflictiones sint magnæ, vel simpliciter, per metaphoram, allevamentum aliquod, quo fiat, ne unquam ita in angustum cogantur, ut animum plane despondeant, & afflictionibus succumbant. Huc pertinet illud 2 Cor. 4. 8, 9. *In omnibus premimur, at non coarctamur; persecutionem patimur, sed in ea non deserimur.*

Ut possitis vos sustinere. Finem istius rei designat, cur Deus una cum tentatione exitum sit facturus, ut nimirum possimus sustinere tentationem. Si enim aut nimis diu duraret tentatio, præsertim gravis, aut nullum nobis ex ea Deus ostenderet exitum tandem ei succumbere cogeremur.

Vers. 14. *Quapropter, dilecti mei, fugite ab idololatria.* Generali conclusioni, qua hortatus fuerat Corinthios, ut etiam atque etiam viderent ne caderent, id est, gratia divina & salute exciderent, (quod fieret, si peccatis aliquibus dediti essent) & doctrinæ de tentationum moderatione, specialem conclusionem, ad institutum de vitando idolothytorum esu rediens, subjungit apostolus, qua Corinthios, quos blando *dilectorum* sibi nomine compellat, tanquam pater filios monet, ut iis, quæ hactenus dixit, perpensis & consideratis, idololatriam fugiant. Idololatriæ autem nomine, quemadmodum ipse apostoli scopus & contextus indicat, non id solum intelligit, imo non id præcipue, ne illi imagines, aut etiam Deos imaginibus significatos colant: a quo crimine verisimile est eos abfuisse: sed ne quidquam, quod idololatriam saperet facerent; quale erat in idoleis ad convivia, quæ in honorem falsorum illorum Deorum fiebant, accumbere, & illic res illis immolatas solenni quodam ritu comedere: quod idololatricum minimeque indifferens sua natura esse in sequentibus docet apostolus.

Vers. 15. *Ut prudentibus loquor, judicate vos quod dico.* Argumentum, quo idolorum epulas grave peccatum, nempe communionem dæmonum continere, ac proinde Christianis haudquaquam convenire evincit, expositurus, præfatur his verbis. Vult, ut ipsi judicent, annon ita se res habeat, quemadmodum dicturus est. Ita dictorum suorum firmitati confidit apostolus, ut eam vel ipsorum judicio permittat. Causam autem istius rei prius attulit, quod scilicet loquatur ut prudentibus, id est, tanquam hominibus, qui in ejusmodi rebus id quod verum est, videre & recte judicare possint. Prudentia enim hic non sumitur pro peritia rebus suis consulendi; sed pro dexteritate quadam verum a falso in rebus ad religionem spectantibus discernendi.

Vers. 16. *Calix benedictionis, quem benedicimus, nonne communio sanguinis Christi est?* A simili argumentatur apostolus. Ex eo enim, quod Christiani poculum Domini bibendo, & panem frangendo, eumque porro comedendo, communionem sanguinis & corporis Domini habeant, similiterque etiam Israelitæ, qui victimas edendo communionem habeant altaris, colligit,

 omnes

omnes etiam, qui victimas idolis, ac proinde dæmoniis immolatas in idoleo edunt, communionem dæmoniorum habere. Istud porro longissime a Christianis abesse debere docet, vel ob idipsum, quod poculum Domini bibant, mensæque Dominicæ participes fiant. Extenditur hoc argumentum usque ad ℣.23. Primum igitur similia, seu ὅμοια apostolus exponit. Incipit autem a ritu eucharistico, quippe Christianorum proprio: & in hoc ritu non incipit a pane, sed a calice; vel quod ad potationes, quæ in idololatricis illis epulis inprimis in honorem idolorum fuerant institutæ; ad eorumque cultum apertissime tendebant, respexerit; vel quia de pane plura dicere parabat, ideoque posteriore loco de eo loquitur.

Calix benedictionis. Cur calicem, quo in sacro illo ritu a Christo instituto utebantur, calicem benedictionis vocet, ipse statim explicat, cum addit:

Quem benedicimus. Benedictio autem ista refertur primum ad Deum & Christum, & in gratiarum actione, unde etiam hic ritus antiquitus eucharistiæ nomen obtinuit, consistit; sed simul etiam transit ad calicem, quatenus divini nominis benedictione & gratiarum actione sanctificatur calix iste, & sic Domino quodammodo libatur. Eadem ratione apud Lucam Christus quinque panes & duos pisces, quibus quinque millia hominum pavit, benedixisse legitur Luc. 9. 16. cum apud Matthæum & Marcum Matth. 14. 19. Marc. 6. 41, qui eandem historiam referunt, simpliciter sumtis panibus & piscibus, sursum oculis in cælum sublatis, benedixisse, nempe Deo, qui in cælo habitat; à Johanne vero gratias egisse Joh. 6. 11 dicatur. In simili vero historia, qua septem panibus & paucis pisciculis quatuor hominum millia pavisse narratur a Matthæo & Marco, scribit Matthæus Matth. 15. 36 Christum sumtis septem panibus & pisciculis istis, gratiis actis fregisse eos; Marcus vero distincte Marc. 8. 6, 7, de panibus quidem, quod iis sumtis Christus gratias egerit, de piscibus autem, quod benedixerit, certissimo argumento, Christum non aliter, quam gratias agendo benedixisse. Quæ benedictio seu gratiarum actio licet ad Deum primo referatur, transit tamen ut diximus, etiam ad cibos, quatenus gratiarum actione sanctificantur. Hinc Paulus 1 Tim. 4. 3, 4, 5 de cibis ait, *Deum eos condidisse ad participandum cum gratiarum actione fidelibus, & qui cognoverunt veritatem. Quia omnis creatura Dei bona est, & nihil rejiciendum, quod cum gratiarum actione percipitur. Sanctificatur enim*, inquit, *per verbum Dei*, quo scilicet nobis rebus a se creatis fruendi facultatem concessit, *& precationem.* Sic etiam communi loquendi usu mensam vel mensæ benedicere dicitur, quatenus cibi in mensa appositi gratiarum actione sanctificantur, atque hac ratione benedictionis ad Deum directæ sunt participes. Hoc ergo modo calicem illum, vel calici, quo in ritu isto utimur, benedicimus, quatenus Deum & Christum benedicendo, eiqua gratias agendo calicem istum sanctificamus, & ab omni alio calice segregamus, ac, ut eo nobis ad rem tam sacram uti liceat, efficimus. Sane & ipse Christus, cum panis istius & calicis usum institueret, benedixisse prius & gratias egisse promiscue dicitur, (quod & ipsum argumento est, benedictionem etiam gratiarum actione contineri) cum panem frangeret, poculumque porrigeret. Verum nos benedictione ista seu gratiarum actione, quæ in Pauli verbis designatur, non tantum eam gratiarum actionem, quæ etiam in vulgari ciborum & potus usu adhibetur, intelligi arbitramur, qua scilicet gratiæ aguntur pro poculo isto; sed maxime eam, qua gratiæ aguntur pro Christi fuso pro nobis sanguine. Hac enim gratiarum actione inprimis poculum istud, quo ad Christi sanguinis fusionem repræsentandam utimur, sanctificatur & consecratur.

Porro per *poculum* vel *calicem* apostolus per metonymiam intelligit ejus usum, id est, ex eo potum. Non enim ipse calix, ut omnes agnoscunt, sed ejus usus, nempe dum ex eo bibimus, Christi sanguinis communio est. Calicem vero istum, seu ejus usum, communionem Christi sanguinis esse dicit, quod sit communionis istius repræsentatio & adombratio, seu signum quoddam & tessera. Nomina enim earum rerum, quæ adumbrantur & significantur, ipsis signis & adumbrationibus frequenter tribuuntur. Communio vero sanguinis Christi commune jus ac societatem in Christi sanguine notat, quæ in eo consistit, quod una cum aliis fidelibus ad Christi sanguinem pertineas, quatenus ad remissionem peccatorum, seu bona Christi sanguine parta pertinet. Differt enim communio a participatione, κοινωνία a μετοχῇ, quod in illa totum ad singulos pertineat, in hac vero certam partem ex toto singuli accipiant. Unde nec Paulus voce μετοχῆς in hac oratione usus est, cum de tota re ad aliquem pertinente, seu jure ac societate rei totius agit; nec voce κοινωνίας, cum agit de re, cujus quisque certam partem capiat. Quanquam etiam sæpe communio & participatio confunduntur; cum in omni communione participatio quædam sit. Qui enim commune jus ac societatem rei alicujus, licet totius, habent, participes tamen ejus sunt, quatenus non nisi ratione diversarum partium, saltem uno eodemque tempore, ea uti ac frui possint. Hinc vero manifestum est, communionem Christi sanguinis vel corporis non consistere in propria sanguinis ac corporis Christi sumtione. Nam nec totum a singulis sumi potest; cum hac ratione implicaretur contradictio, corpus enim Christi unum simul esset & plura: nec etiam diversas partes corporis ac sanguinis Christi singuli possunt sumere; nam sic non totum corpus & sanguis ad quemvis fidelium, sed certa tantum ejus pars ad eum pertineret, ac proinde proprie loquendo non κοινωνία, sed μετοχὴ Christi sanguinis & corporis esset dicenda. Communio ergo Christi corporis & sanguinis impropria intelligi debet, quæ in communi sanguinis & corporis Christi effectu ad omnes fideles pertinente consistat.

Panis, quem frangimus, nonne communio corporis Christi est? In Græco est, τὸν ἄρτον ὃν κλῶμεν. Antecedens sequitur casum sui Relativi: ut in illis verbis Matth. 21. 42: λίθον ὃν ἀπεδοκίμασαν, pro, λίθος ὃν ἀπεδοκίμασαν; itemque in illis, δῶρον ὃ ἐὰν ἐξ ἐμοῦ ὠφεληθῇς Matth. 15. 5. pro, δῶρον ἐστὶ ὃ ἐὰν ἐξ ἐμοῦ ὠφεληθῇς. Panem, quo in sacro ritu a Christo instituto utimur describens, addit, *quem frangimus.* Unde apparet, panis fractionem ad hunc ritum omnino requiri: quod & res ipsa docet. Fractio enim panis repræsentat fractionem, id est, violentam Christi corporis vexationem & afflictionem: eadem, utpote per quam ex uno pane partes decerpuntur, nos unius corporis partes ac membra esse adumbrat.

Porro *panis quem frangimus* per metonymiam pro ipsa panis fractione, & quæ eam sequitur, comestione similiter sumitur, eodemque modo, quo potus ex calice Christi sanguinis communio, etiam panis fractio &

parti-

participatio Christi corporis communio esse dicitur, id est, communionis istius repræsentatio & signum. Porro corpus Christi, quemadmodum ex sequenti versu manifestum est, non tantum de Christi corpore proprio, sed etiam de corpore Christi mystico debet accipi, quod est ecclesia. Utrumque enim fractione & participatione panis adumbramus, & declaramus, tum quod veri & proprii Christi corporis jus ac societatem, quatenus illud pro nobis fractum fuit, habeamus, quandoquidem de pane, qui ad illud repræsentandum frangitur, participamus; tum quod mystici Christi corporis, quod similiter hic panis refert membra ac partes simus. Hinc vero patet, usum panis & calicis non ideo Christi corporis & sanguinis communionem dici, quod per istum usum demum communio ista fiat; sed quod per eum communio ac societas ista, quæ jam est, & esse debet, significetur ac declaretur: quemadmodum panis usu non demum ecclesiæ membra fimus, sed nos jam esse testamur ac declaramus.

Vers. 17. *Quoniam unus panis, unum corpus multi sumus.* Rationem subjungit, cur panis fractione & usu testemur, nos mystici Christi corporis societatem & communionem habere, id est, illius membra esse: quia quemadmodum unus est panis, sic nos, qui multi sumus, unum corpus constituimus. Particulæ enim similitudinis in Pauli verbis debent subaudiri; quæ sæpe ex Hebræorum idiotismo omitti solent. Consequentiæ rationem subjicit:

Omnes enim ex uno pane participamus, quasi dicat: Istud omnino, quod omnes ex uno pane partem aliquam capimus, per similitudinem indicat, nos unius corporis esse partes, non secus ac istæ panis particulæ unius panis partes sunt. Merito autem apostolus hunc ritus istius sacri usum priori illi adjunxit, cum tanta inter Christianos unitas ac conjunctio ex eo fluat, quod omnes proprii Christi corporis communionem, jus ac societatem habeant, id est, eorum bonorum, quæ Christus sui corporis passione acquisivit, participes sint.

Vers. 18. *Videtis Israelem secundum carnem* &c. Alio exemplo & simili docet Paulus, eos, qui res idolis, ac proinde dæmonibus, immolatas in idoleo edunt, dæmoniorum communionem habere, ab Israelitarum secundum carnem institutione & consuetudine desumto, quasi dicat: Ne longius abeam, Israelitas ante oculos habetis; vel etiam, Israelitarum factum expendite. Nam *βλέπετε*, quo Paulus utitur, per præsens & indicativi, & imperativi verti potest.

Israelem, id est, Israelis, qui Jacobus fuit, posteros, qui soli demum in divinum populum cooptati fuerunt.

Addit, *secundum carnem*, ut eos ab Israele, id est, Dei populo secundum spiritum distingueret. Noluit Israelis nomen, extante jam Christiano populo, Judæis simpliciter tribuere; quippe quorum omnis vera dignitas præ Christiano populo jam evanuerat.

Nonne qui edunt victimas communionem habent altaris? Altaris nomine per metonymiam intelligit apostolus cultum ac religionem illam Israelitarum, quæ coram altari & in altari oblationibus ac sacrificiis peragebatur. Sensus ergo est, Israelitas victimarum post peracta sacrificia esu, ac festis, quæ in templo celebrentur, conviviis testari ac declarare, se societatem & consortium habere religionis & cultus ipsius, qui per sacrificia ista peragebatur. Proponit autem Paulus hoc exemplum per interrogationem, eo ipso evidentiam rei ostendere volens.

Vers. 19. *Quid ergo dico?* Objectioni occurrit Paulus, quæ ex superius dictis nasci poterat. Inferre enim aliquis poterat: Ergone tu Paule credis, & idolothytum aliquid esse? quandoquidem & idola cum Christi corpore & sanguine, cumque altari, ac proinde cum ipso Deo, qui in altari colebatur; & idolothyta cum pane & vino eucharistico, cum victimis Deo oblatis confers, hincque colligere vis, nos non secus idolothyta comedendo communionem habere idolorum, quam panem & vinum ad mensam domini sumendo corporis & sanguinis domini communionem habemus, aut Israëlitæ victimas edendo communionem habebant altaris. Nonne huc collimare videris, ut & idolum & idolothytum aliquid esse dicas, tum contra ipsius rei veritatem, tum etiam contra teipsum, qui supra fassus es, idolum, ac proinde & idolothytum nihil esse? cap. 8.4.

Negat Paulus se hoc dicere, id est, istud in verbis suis ullo modo includi, nimirum, *quod idolum sit aliquid*. Id est, quod non Deus ille, qui per imaginem celebratur, reipsa in rerum natura existat, tum imago illa sit quicquam aliud præter vanam imaginem, ac proinde *quod idolothytum sit aliquid*. Istud enim ex priori consequeretur, id est, quod reipsa a communi cibo, quatenus est idolis immolatum differat; quemadmodum & panis ac vinum in eucharistia domino consecratum, & victimæ in religione Mosaica Deo consecratæ a vulgaribus cibis omnino differunt, & qualitatem quandam habent, propter quam sacræ res efficiuntur. Unde nec victimis alio in loco, quam in sacro, vesci fas erat; nec quisquam ad earum esum admittebatur extraneus aut pollutus; nec ultra diem tertium quidquam ex iis servare licebat; sed, si quid residuum esset, igne comburi debebat.

Vers. 20. *Sed quod quæ immolant gentes, dæmoniis immolant, & non Deo.* Docuit, quid non dicat, quove in superioribus verbis non spectet: nunc docet, quo spectet, & quid sibi velit.

Sed, subaudi, hoc dico, hoc verbis meis includo, huic rei argumentum meum innititur, nempe, quod *quæ immolant gentes, dæmoniis immolant*: Itaque res istæ dæmoniis, qui revera sunt, minimeque a nobis coli debent, consecrantur. Unde porro fit, ut qui iis in conviviis illis idolatricis utitur, dæmoniorum communionem aliquam habeat. Utitur verbo *θύειν* Paulus, quod licet mactationem per se significet, usus tamen obtinuit, ut per synecdochen tum de sacra mactatione, tum etiam de oblatione ac immolatione, quæ sacram mactationem consequebatur, accipiatur. Jure autem Paulus docet, gentes, quæ immolarent, dæmoniis, id est impuris illis spiritibus, Dei veri & humani generis hostibus, immolare: quia licet hoc gentium non esset intentio, qui suos illos, quos colebant, Deos revera existere, & Deos esse credebant; tamen dæmonia in fictorum deorum locum sese ingerebant; tum ut gentes in idololatria falsorumque deorum cultu confirmarent, unde varia arte per imagines illas miracula edebant; tum ut in ipsa religiosus ille cultus, qui soli Deo ab hominibus debebatur, redundaret. Itaque etiamsi idolum ipsum nihil fuerit, tamen is, qui sese in fictitii Dei locum substituebat, aliquid erat: ac proinde etsi idolothyta, quatenus idolothyta erant, nihil fuerint, nec ullam impuram qualitatem eatenus traxe-

rint; tamen quatenus, ut sic dicam *ἀφιερωμένων* erant, eatenus impura, & Christianis cum honore aliquo dæmoniorum non contingenda erant.

Et non Deo. Addit hoc Paulus, ne quis crederet, gentes Deum per sua illa sacrificia & immolationes nihilominus coluisse, etiamsi specialis illorum intentio in factos fictosque Deos directa esset, quandoquidem generalis eorum intentio simpliciter in eum, qui divinitatem aliquam veram haberet, dirigebatur; licet in constituendo vero Deo erraverint, seu, quinam verus Deus esset, ignoraverint.

Non Deo, inquit Paulus, immolarunt gentes. Deus enim & fictos Deos, & imagines aversatur, ac proinde & omnes talium cultores. Diabolus est, qui hanc occasionem arripuit, & hominum cæcitate ista ac malitia, ad se pro Deo colendum, libenter abusus est.

Nolo autem vos participes dæmoniorum fieri. Non subjecit Paulus conclusionem ex superiori ejus argumento fluentem, nempe eos, qui idolothyta comedunt, utpote dæmoniis immolata, dæmoniorum habere communionem; sed eam cuivis ex superioribus inferendam reliquit: tantum monet, istud a Christianis longissime abesse debere, neve id fiat, præcipit. Participes autem dæmoniorum fieri dicuntur Christiani, quatenus solenni illo idolothytorum esu, & festis illis conviviis in idolorum templis testabantur ac declarabant, se societatem cum gentibus in dæmoniorum cultu habere.

Vers. 21. *Non potestis poculum domini bibere, & poculum dæmoniorum.* Rationem subjungit, cur eos nolit communionem dæmoniorum habere, quia scilicet communionem cum domino, qui dæmoniorum hostis est, habent, & habere se testantur.

Non potestis, id est nullo pacto licet, non convenit ulla ratione. Quod enim prorsus fieri non debet, sæpe fieri non posse dicimus. Non potest enim nisi cum ipsius honestatis violatione fieri:

Poculum domini bibere, nempe illud poculum, quod in sacro ritu ab ipso Christo instituto bibimus. Quod domini poculum esse dicitur, non solum quod a domino fuerit institutum; sed etiam quod in ejus honorem, ac pro summo ejus in nos collato beneficio gratiarum actionem bibatur, eique plane consecretur.

Poculum dæmoniorum, id est, pocula illa, quæ in festis idolorum conviviis bibebantur coram fictitiis illis diis ac proinde dæmonibus.

Non potestis mensæ domini participes esse, & mensæ dæmoniorum. Per *mensam domini* intelligit mensam, cui in sacro illo ritu celebrando accumbimus, vel, ut hic moris est, assidemus: quam eadem ratione mensam domini vocat, qua poculum domini dixit.

Mensa dæmoniorum significat mensam, cui in idoleis homines accumbebant, utpote dæmoniis eorumque cultui dicatam. Participem autem fieri mensæ est ei accumbere vel assidere, & ex ea cibum capere. Jure autem Paulus utrumque istorum fieri non posse, id est, nullo pacto debere, docet: quia dum poculum domini bibimus, ejusque mensæ assidemus, testamur, nos cum domino communionem habere; dum vero poculum dæmoniorum bibimus, eorumque mensæ accumbimus, testamur, nos communionem habere cum dæmoniis, domini hostibus, quod nullo prorsus pacto fieri convenit.

Vers. 22. *An provocamus ad æmulationem dominum?* Exaggerat hoc factum Paulus, & ostendit, quam vim habeat: nempe, quod hac ratione dominus ad æmulationem provocetur, id est, ad iram, & indignationem ex ea natam, quod ejus rivalem inducamus eique blandiamur. At dominus, non minus quam Deus, rivalem ferre non potest. Non vult, ut ejus populus quenquam alium præter se colat & revereatur; aut ullo indicio colere ac venerari se testetur. Utitur autem apostolus tropo, quem Rhetores communicationem vocant, iis sese, quos reprehendit, annumerans.

Num validiores illo sumus? Ita loquitur, ut ostendat, miseros esse, qui dominum irritent, & ad tantam indignationem provocent. Ita enim agunt, ac si domino non solum resistere, sed etiam prævalere possent.

Vers. 23. *Omnia mihi licent.* Novo argumento, cum objectionis solutione conjuncto, docet abstinendum esse ab idolothytorum esu; agit autem jam de idolothytorum esu latius sumto, quatenus non solum in idoleis festisque illis conviviis, sed etiam in privatis, sive nostris, sive aliorum ædibus locum habet. Objectio est per mimesin ab apostolo prolata.

Omnia mihi licent, id est, omnia quæ in communi vitæ usu versantur, ac proinde omne ciborum genus mihi licitum est.

Respondet apostolus: *sed non omnia conferunt*, nempe proximo, ejusque saluti prosunt.

Omnia mihi licent. Repetit eandem objectionem ejusque solutionem, ædificandi verbo in locum prioris substituto.

Non omnia ædificant, id est, non omnia ad salutem alterius adjumentum afferunt; quod fit, cum aliquis vel ad Christi religionem ac fidem adducitur, vel in ea confirmatur, vel, ut inoffenso gradu in pietatis tramite pergat, efficitur. Ædificationi opponitur dissolutio & destructio, quæ fit per scandala seu facta ejusmodi. quorum occasione quispiam in salutis suæ negotio impingit. Non solum autem istud vult dicere apostolus, non omnia, quæ alioquin sua natura sunt licita, proximo ad salutem prodesse, eamque promovere, sed etiam multa ejusmodi esse posse, quæ illi vehementer obstent, eamque impediant. Itaque *μείωσις* quædam est in verbis apostoli.

Vers. 24. *Nemo quod suum est quærat, sed quisque quod alterius*, scilicet est. Hactenus docuit apostolus, non omnia. quæ per se licita sint, alterius saluti conferre: nunc monet & præcipit, ut quisque in rerum per se licitarum usu non suum commodum quærat, quod non nisi carnale & exiguum esse potest: sed ut ad proximi commodum, quod cum salute ejus conjunctum est, respiciat. Itaque hic argumenti apostolici, contra rerum per se licitarum promiscuum usum, major, vel potius ejus sententia continetur.

Nemo quod suum est quærat, id est, nemo suum commodum consectetur, non simpliciter; sed si cum alterius detrimento sit conjunctum. Ita ad suum commodum oculum dirigat, præsertim carnale, ut simul ad commodum, & quidem spirituale proximi sui respiciat, & ex eo demum sua commoda factave moderetur. Ita enim exigit lex charitatis, quæ sola in Christiana religione utramque paginam facit.

Pars II. Vers. 25. *Omne quod in macello venditur, edite.*

Nunc

Nunc tradit regulam apostolus, quo pacto in idolothytorum esu sese gerere debeant: per quam & libertati Christianæ locum relinquit, & rursus eam ex aliorum emolumento temperat. *Omne quod in macello venditur, edite*, id est, sive sit idolis immolatum sive minus. Alia enim res est edere idolis immolata in idoleo; alia ea edere domi in macello emta. Esus enim idolothytorum in idoleo pars adhuc quædam reliqua erat sacrificii & idolorum cultus, manifestusque adhuc ad idola respectus idolothytis adhærebat, adeo ut is qui in idoleo idolothytis vescebatur, nescire non potuerit, ea idolothyta esse: qui respectus, postquam in macellum sunt relata, plane cessat, nec ullum inter idolothyta & quosvis alios cibos discrimen apparet. Ideo concedit apostolus, *ut omne*, id est, quodvis (particula enim universalis non collective, sed distributive hic accipi debet, quemadmodum & vers. 27) quod in macello venditur edamus; ne quis putet, impuram illam qualitatem seu respectum non minus in macello, quam in idoleo & conviviis idololatricis idolothytis adhærere.

Nihil inquirentes vel discriminantes propter conscientiam. Μηδὲν ἀνακρίνοντες. Verbum ἀνακρίνειν & inquirendi & discriminandi significationem habet; quarum utraque huic loco convenire potest. Nam nec inquirere opus est, quales sint escæ carnes, quæ in macello venduntur, sintne idolis immolatæ nec ne; nec si scias esse, quicquam necesse est, ut inter has carnes & alias ullum discrimen constituas.

Propter conscientiam, id est, conscientiæ causa, ne si carnes idolis immolatas ederis, conscientiam offendas. Quam vero conscientiam, seu, an cujusvis propriam, an alienam intelligat, vers. 29 docet. Alienam enim se intelligere docet. Nam Corinthiis sua libertas hac in parte nota jam erat: sciebant, idolothytis non minus quam aliis quibusvis cibis uti sua natura fas esse; neque solum istud sciebant, sed etiam hac sua scientia & libertate abutebantur. Docet ergo Paulus, eum qui suæ libertatis sibi probe sit conscius, non teneri alienæ conscientiæ causa, ne eam offendat, libertatis suæ jacturam facere, & solicite inquirere, sintne carnes istæ idolis immolatæ, vel etiam inter carnes idolis immolatas & non immolatas discrimen facere, & quidem illas non edere, has tantum edere. Nam si quis infirmus est, qui hac re offenditur, monere alterum debet, hoc esse idolis immolatum. Nam qui non monitus carnes idolis immolatas in macello emtas nihil ab aliis differentes carnibus edit, alienæ infirmitatis culpam præstare non tenetur.

Vers. 26. *Domini enim est terra, & plenitudo ejus.* Verba ex Psalm. XXIV initio desumta; quibus rationem affert, cur cibis quibusvis promiscue uti fas sit: quia & terra ipsa, & omnia, quæ terra producit, id est infinita rerum, quibus terra abundat, copia domini est, id est dominus, utpote omnium conditor in hæc jus habet, illique omnia quodammodo sacra sunt. Quidni igitur illis, qui Deo serviunt his promiscue uti fas sit, quandoquidem Deus illis his omnibus utendi jus dedit? Nam hoc in argumento apostoli poni debet. Si vero terra, & plenitudo terræ domini est, utique etiam carnes, quæ in macello in usum hominum venduntur, domini sunt, quæcunque tandem fuerint, sive idolis immolatæ, sive minus. Postquam enim ex idoleo reportantur, & cum aliis carnibus ad communem hominum usum commiscentur, dæmoniorum carnes esse desinunt, & domini carnes fiunt.

Vers. 27. *Si vero quis infidelium vos vocat, & vultis ire, omne quod apponitur vobis edite, nihil inquirentes propter conscientiam.* Docuit, quo pacto in idolothytorum esu libertate nostra uti debeamus, cum ipsi carnes in macello emimus, easque domi nostræ edimus: nunc etiam docet, quatenus ab aliquo infidelium ad convivium invitati libertate nostra in idolothytorum esu uti, & quatenus ea non uti debeamus. Uti ea debemus, quam diu nobis nemo indicat, hoc esse idolis immolatum, nec inquirere tenemur, an hoc vel illud sit idolothytum. Satis innuit Paulus, licere nobis cum infidelibus cibum capere: quemadmodum & supra cap. 5 docuit, præceptum illud suum de vitanda malorum consuetudine, non ad eos, qui sunt extra ecclesiam, id est infideles, sed ad eos, qui fratres nominantur, esse referendum: a quorum, si mali sint, consuetudine ita abstinendum est, ut ne cibum quidem cum eis capere debeamus. Præstat tamen raro in convictu infidelium versari, ne vel temperantia & modestia Christiana eos magis exasperemus, vel in eorum gratiam aliquid de virtutibus ac sanctitate remittamus. *Cætera desiderantur.*

Præfatio priori editioni cap. 15

I. ad CORINTHIOS

PRÆFIXA.

Commentarium Crellii in 15 cap. prioris epistolæ ad Corinthios, *Christiane Lector*, juris tui nunc facimus. Id enim nostrarum esse partium ducimus, postquam Crellius præmatura morte interceptus est, ut posthumis ejus scriptis te solemur. Nec mirum tibi videri debet, quod non in tota epistola a capite usque ad calcem ostenderit ingenii sui lumen; sed hanc partem a reliquo veluti corpore decerpserit. Nihil hic invidiæ datum, a qua tantum aberat semper Crellius, quantum ipsa abest a vera & nullo fuco corrupta virtutis indole; nihil ignaviæ, in quam ut tanquam professa lite pugnaverit, præclari illius labores etiam apud eos, qui longius sunt positi, loquuntur. Sed quicquid hoc est, partim curis, quæ in illum variæ recumbebant; partim amicis imputandum, qui sacrarum literarum sensibus eruendis operantur; quorum piis desideriis, & iteratis anxie precibus, in hac potissimum parte, quæ resurrectionem corporum nostrorum tangit, satis voluit facere. Idque eo fecit lubentius, quod sciret, in ea omnis spei nostræ, quam in cælum jam misimus, cardinem verti; & nihilo secius magna cum dolentis animi ægritudine videret, quantopere hic extra veri viam prolabantur homines, nec possint ad germanam verborum Pauli mentem pertingere. Visum autem illi est, omnia altius repetere, & in totum caput justum expedire Commentarium, ut sic plenius constaret opus, contextus verborum & tota rerum series magis sub conspectu ponerentur, nihilque esset ultra, quod sensum aliqua obscuritate involveret. Cœptus est liber paucis ante obitum diebus ad limam revocari, & a mendis, quæ inter extemporalem dictandi festinationem forte irrepserant, ultima manu repurgari; sed cum jam maxime fervebat opus, nec parum in emendando autor progressus erat, inopinato cum vita destituit. Cujus in ipso quoque limine te monitum volumus, ne, ubi diversam postea faciem deprehenderis, ulla animum tuum sinistra cogitatio subeat. Quod superest, *Lector*, Deum calidis veneramur votis, ut tibi benignam favoris sui auram semper adspiret, animumque immittat perpetuo veræ pietatis ardore flagrantem, quo & hi & omnes alii labores nostri in sempiternam salutem tuam expetant.

CAP. XV.

ARGUMENTUM.

hoc capite (a) apostolus de resurrectione mortuorum, & nominatim quidem eorum, qui in Jesum Christum credunt, disputat, ejusque veritatem inprimis demonstrat, Cum enim, ut ex versiculo 13 constat, quidam inter Corinthios essent, qui eam in dubium vocare, vel potius negare auderent; ea apostolo omnino confirmanda fuit; cum ea sublata universa Christiana religio ac pietas esset casura, ut ex iis quæ apostolus hoc capite scribit, constare poterit, & per se unicuique facile patet. Sunt autem tres hujus capitis partes. In prima veritatem resurrectionis nostræ directe demonstrat: in secunda, ut objectioni occurrat, quæ contra eam moveri posset, de ratione corporum, in quibus pii sint resurrecturi, eorumque ab his præsentibus differentia disserit: In tertia, ut idipsum rursus confirmet, pauca subnectit de mutatione eorum, qui ex fidelibus vivi reperientur in adventu Christi. Pars igitur prima præcipua est, reliquæ vero duæ illi subserviunt. Potissimum enim id agit, ut veritatem resurrectionis nostræ probet: qua occasione, ut jam indicavimus, de differentia corporum ante & post resurrectionem, ac porro etiam de mutatione eorum, qui in adventu Christi vivent, fidelium disserit.

(a) *Argumentum ac partitio capitis.*

De I. parte.

PRima pars hujus capitis extenditur usque ad finem versus 34, in qua aliquot argumentis id quod diximus, adstruit apostolus; sed eo potissimum, quod ex resurrectione Jesu Christi ducitur: quod quidem fuse persequitur, usque ad finem vers. 23.

In

Ita autem in eo constituendo ac explicando progreditur, ut primo ejus fundamentum jaciat, idque certis rationibus ac testimoniis communiat: deinde super eo argumentum suum extruat, seu resurrectionis nostræ veritatem inde demonstret.

Membrum I. Quod ad prius attinet; attentionem Corinthiorum excitat, dum id, quod mox de resurrectione Christi, ejusque antecedentibus, & ad ejus veritatem ostendendam facientibus, dicturus est, generatim proponit ac commendat, & causas quasdam indicat, ob quas earum rerum fidem in dubium vocare Corinthii minime debeant: deinde id ipsum, quod argumentationis præcipuæ fundamentum esse diximus, nimirum Christi resurrectionem, una cum ejus antecedentibus, morte & sepultura, exprimit: tertio denique eam testimoniis virorum fide dignissimorum confirmat.

Vers. 1. Primum continetur duobus primis hujus cap. versiculis.

Nam dum ait, *Notum vobis facio fratres euangelium, quod prædicavi vobis*; id quod paulo post expressurus est, quodque pro fundamento est collocaturus argumentationis suæ, una cum rebus, quæ eam antecesserunt, generalibus verbis proponit, & ipso statim nomine commendat, dum vocat *euangelium*, seu bonum felicemque nuncium, quem Corinthiis attulerit ac prædicaverit; partem nempe euangelii præcipuam, & cæterarum veluti fundamentum, *euangelii* nomine per synecdochen intelligens.

Cum autem dicit, se illis *notum facere* hoc euangelium; non id vult, se illis nunc demum rem hanc patefacere, quasi hucusque iis penitus ignotam; id enim his ipsis verbis apertissime adversatur: sed significat, se rem illam iis declarare velle, ita quidem, ut intelligant, eam ita se habere, quemadmodum antea ex ipsomet audivissent. Neque enim hoc agit ut intelligant quid sit, Christum vel mortuum esse, vel resurrexisse: (nam id probe intelligebant) sed ut perspiciant, Christum, postquam mortuus ac sepultus fuisset, vere resurrexisse, quemadmodum jam ante audiverant.

Cum ait, *quod etiam recepistis, in quo etiam statis, per quod etiam servabimini, quo sermone* (seu *qua ratione*) *prædicaverim vobis, si tenetis, extra nisi frustra credidistis*, rem illam, quam proponit, quamqua mox clare est expressurus, Corinthiis magis adhuc commendat, & causas quasdam exponit, ob quas ea minime sit ab illis repudianda, aut in dubium vocanda.

Primo enim ait: *quod etiam recepistis*, id est, cui rei etiam assensum præbuistis, quasi dicat, non ego tantum ista vobis annunciavi; sed vos etiam fidem sermoni isti meo adhibuistis: quod certe non temere, ac sine ratione a vobis factum est, sed procul dubio magnas gravesque ob causas; alioquin haudquaquam nudæ assertioni meæ assensuris. Neque enim homines cordati in re tanti momenti, qualis est ea, quæ ad religionem cultumque divinum spectat, assentiuntur iis, qui aliquid nude affirmant, præsertim ejusmodi, quod alias prorsus impossibile esse videatur. Qualis certe esse videtur Christi resurrectio; adeo ut, nisi firmiter comprobetur, fides ei adhiberi a prudenti nec possit nec debeat. Tacite ergo indicat, ac cogitandum Corinthiis relinquit apostolus, quod doctrinam, quam ab ipso acceperant, abjicere haudquaquam debeant: quandoquidem ex causæ, quæ illos ad eam recipiendam, & fidem ei habendam impulerant, movere etiam debeant, ut eam firmiter retineant; præsertim cum nulla sit suspicio, eos in argumentis, quibus ad eam recipiendam adacti fuerant, falsos fuisse; alioquin totam doctrinam simul debuissent abjicere, & universam ejus autoritatem, quod tamen minime faciebant, repudiare.

Addit porro: *in quo etiam stetistis*, vel, si enallagen in sacris literis non inusitatam verbo huic Græco subesse velis, *statis*. Adjicit aliquid apostolus rationi præcedenti, & tanto magis Corinthios urget, ut in ea sententia, de qua hic agitur, persistere velint, nec pedem referre cogitent: quia non tantum sententiam eam receperint, eique semel assensi fuerint; sed eam etiam ad id usque tempus constanter retinuerint, atque in ea perstiterint. Unde facile apparet, fidem eam firmis fuisse nixam radicibus, & solidis argumentis superstructam: quandoquidem hucusque convelli ac labefactari non potuerit. Hinc porro consequitur, eos absque summa inconstantiæ nota ab ea sententia discedere non posse, neque adeo discedere debere: id quod illis cogitandum relinquit apostolus. Quocirca vel altera hæc est ratio, qua apostolus utitur ad Corinthios in eadem sententia retinendos; vel prioris istius quoddam veluti superpondium.

Vers. 2. Novam autem rationem ejusdem rei adjicit, a fructu ejus, de qua agitur, rei petitam, dum inquit: *per quod etiam servabimini.* quasi dicat, cum sententia ista, de qua agimus, non tantum adeo manifestæ sit veritatis, ut a vobis & recepta, & constanter hucusque retenta fuerit; sed etiam tantum vobis allatura sit fructum, ut ejus vi sitis salutem æternam consecuturi, si nempe eam firmiter retinueritis, & secuti fueritis: certe haudquaquam ea vobis est abjicienda, sed constantissime retinenda.

(a) Ideo autem asserit, eos per hanc doctrinam, de qua agit, servatum iri; non quod ea per seipsam, nulla alia re accedente, ad æternam salutem obtinendam sufficiat: sed quod, si illi firmiter insistas, eique penitus adhærescas, caussa sit fiduciæ illius, quæ per Christum in Deo collocanda est, ac porro etiam fons pietatis ac sanctimoniæ a Christo præceptæ, quam salus certo consequitur. Eodem pacto idem apostolus cap. 10 epistolæ ad Rom: Rom. 10, 9, 10 ait: *Si confitearis ore tuo, dominum* [*esse*] *Jesum, & credideris in corde tuo, quod Deus ipsum resuscitaverit ex mortuis, servaberis. Corde enim creditur ad justitiam; ore autem fit confessio ad salutem.* Ubi satis aperte illi fidei, qua creditur, Jesum esse resuscitatum ex mortuis, (qua de re in hoc nostro ad Corinthios loco potissimum agitur) & confessioni dominii atque imperii Jesu Christi, quod resuscitationis illius nomine aliquo modo comprehenditur, salus adscribitur: licet ex innumeris sacræ scripturæ locis liquido appareat, omnis generis pietatem ad eam rem esse necessariam; & eo ipso loco apostolus paulo post, tum fidei in Christum, id est, fiduciæ in ipso collocatæ, tum invocationi nominis ipsius, salutem adscribat, vers. 11, & 13. Atqui hæc effecta tantum sunt ejus fidei, qua creditur, Jesum esse resuscitatum ex mortuis, eaque ratione dominum & Christum a Deo constitutum: non vero illius ipsius fidei partes.

(b) Fides vero illa, qua creditur, Jesum esse resu-

(a) *Fides, quam creditur Jesum Christum esse resuscitatum ex mortuis, quo modo salus adscribatur.*

(b) *Fides ista quomodo fiduciam illam, qua servamur, pariat.*

scitatum

ſcitatum ex mortuis, duplici ratione parit eam in Deo & Chriſto fiduciam ac pietatem cui ſacrę literæ ſalutem proxime adſcribunt.

Prima ratio, quæ huic noſtro loco paulo videtur eſſe accommodatior, hæc eſt, quod reſurrectione Chriſti comprobata, ſtatim univerſæ religionis ipſius veritas comprobatur; quèmadmodum quivis haud difficulter cernere poteſt. Niſi enim doctrina Chriſti revera fuiſſet a Deo profecta, prout ab ipſo Chriſto conſtanter fuit aſſertum; quo pacto, cum eſſet tanquam ſeductor a populo Judaico occiſus, a Deo ex mortuis fuiſſet reſuſcitatus? Num forte Deus, qui eſt ipſa veritas, homines mendaces, qui ſacroſancto ipſius nomine ad alios ſeducendos abuſi fuerint, e morte in vitam revocat? an non potius, ut David teſtatur Pſal. 5.7, perdit omnes, qui loquuntur mendacium? Quare cum Chriſtus a Deo fuerit e mortuis excitatus, ejus doctrinam divinitus fuiſſe profectam, adeoque veriſſimam eſſe neceſſe eſt. Jam vero cum religio Chriſtiana tum promiſſa nobis ejuſmodi proponat, quibus majora ne fingi quidem poſſunt, tum præcepta, ſine quorum obſervatione promiſſa illa obtinere nequeamus: hinc fit, ut religionem illam amplecti firma fide nequeamus, quin ſimul promiſſis illis plenam adjungamus fidem, eorumque deſiderio excitati, præceptis Chriſti parere pro viribus nitamur. Quare cum firma reſurrectioni Chriſti adhibita fides, fidem atque aſſenſum univerſæ ejus religioni præbere cogat; hæc rurſus ſpem ac deſiderium ejuſdem promiſſorum, ac porro obedientiam mandatorum pariat, cui æternæ felicitatis præmium a Deo eſt propoſitum: recte dicuntur homines per doctrinam de reſurrectione Jeſu Chriſti, ſi eam firmiter teneant, ſervandi.

Altera ejus rei ratio, loco illi ad Romanos cap. 11.9 aliquanto accommodatior, hæc eſt, quod, ſi in reſuſcitatione Jeſu Chriſti univerſam ipſius exaltationem, & ſic dominium etiam ac imperium, quod in cælis obtinet, comprehendas, inde ſtatim conſequatur, ut tanto domino, ejuſque promiſſis, penitus confidas, mandatis autem pareas, & ſic in æternum ab ipſo conſerveris.

· Verum ne quis apoſtoli verba ita acciperet, ac ſi ad ſalutem conſequendam ſatis eſſet, doctrinam illam, de qua ſermo eſt, recepiſſe, & eo uſque conſtanter retinuiſſe, etiamſi ejus vim non ſatis perciperet, atque animo teneret: ideo apoſtolus conditionem quamdam adjicit, & dictum ſuum aliquo modo limitat, dum ſubjicit: *quo ſermone*, vel, *qua ratione evangelizaverim* ſeu *prædicaverim vobis*, *ſi tenetis*, *extra niſi fruſtra credidiſtis*: quaſi dicat, ſi modo adhuc bene tenetis, ac in poſterum etiam tenebitis, quidnam ego tunc temporis vobis annunciaverim, quidve dixerim. Quod quidem vos facere, ac porro quoque facturos arbitror: alioqui enim fruſtra fidem prædicationi meæ adhibuiſſetis.

Animadvertendum autem eſt, in his verbis eſſe trajectionem quandam. Verba enim, *ſi tenetis*, loco ſuo mota ſunt, cæteris, ſi ordinem legitimum ſerves, præfigenda hoc pacto: *ſi tenetis*, *quo ſermone prædicaverim vobis*. (a) Hujuſmodi trajectiones apoſtolo non ſunt inuſitatæ, habebimuſque ejuſdem figuræ exemplum, infra hoc eodem cap. verſ. 29, habemus etiam ſupra cap. 9.10. Ideo autem voces, *ſi tenetis*, cæteris videtur poſtpoſuiſſe, ut verba iſta, *extra niſi fruſtra credidiſtis*, tanto commodius illis poſſet annectere; ita nimirum, ut nec longius ab illis diſtarent, nec ambiguitatem ullam parerent, nec tamen reliquis interſererentur, & ea quæ inter ſe cohærent, a ſe invicem divellerent. Nam alioquin vel ita debuiſſet ea connectere: *per quod (evangelium) etiam ſervabimini*, *ſi modo tenetis*, *quo ſermone prædicaverim vobis*; *alioquin fruſtra credidiſſetis*: vel hoc pacto: *per quod etiam ſervabimini*, *ſi modo tenetis*, *(ut quidem facitis, niſi fruſtra credidiſtis) quo ſermone prædicaverim vobis*. Priori modo longius a ſe mutuo diſtarent ea, quæ conjungenda ſunt, nempe illa, *ſi tenetis*, *extra niſi fruſtra credidiſtis*; & præterea ambiguum foret, utrum iſtud, *extra niſi fruſtra credidiſtis*, cum verbo *ſervabimini*, an vero cum verbo *tenetis* conjungendum ſit. Poſteriori modo hyperbaton fit, & cætera a ſe invicem divelluntur, quæ conjungenda ſunt.

Deinde verba illa, *quo ſermone*, ſeu *qua ratione prædicaverim vobis*, non ſumenda ſunt de ipſis vocibus quibus Paulus in evangelio Corinthiis prædicando fuerit uſus; ſed de verborum ſententia, quatenus quidem illa ad fidem ac pietatem Chriſtianam hominibus inſerendam eſt neceſſaria. Conditionem enim hic exprimit, ad id neceſſariam, ut Corinthii per ipſius doctrinam ſerventur. Atqui & verborum, & aliarum doctrinæ circumſtantiarum, modo rei ſummam verborumque mentem tenerent, oblivisci ſine ſalutis jactura poterant. Probabile autem nobis fit, vocabulum *λόγο* *ſermonem* potius, quam *rationem* ſignificare; cum illa ſignificatio ſacris literis ſit longe uſitatior, quam iſta; licet jam dixerimus, nihil aliud ſibi velle apoſtolum, quam ſi dixiſſet, ſi tenetis, quid ego dixerim, cum vobis evangelium prædicarem.

Denique verba iſta adjicit apoſtolus, *extra niſi fruſtra credidiſtis*, ut Corinthios moneat, ne doctrinæ hujus ſuæ oblivisci unquam velint; &, ſi forte obliti fuerint, pudorem illis incutiat, eoſque magnæ arguat imprudentiæ atque oſcitantiæ, qui rem tanti momenti memoria paſſi ſint excidere; cum inde conſequatur, fruſtra plane atque incaſſum eos crediidiſſe. Perinde enim fuiſſet, ac ſi nunquam credidiſſent. Neque enim nobis eſt veriſimile, verba hęc proprie conjungenda eſſe cum illis, *per quod etiam ſervabimini*, ut nonnulli volunt; maxime quia apoſtolus non videretur trajecturus fuiſſe verba illa, *ſi tenetis*, eaque contra uſitatam ordinis rationem, cum illis, de quibus nunc agimus, conjuncturus, niſi etiam ſententia conjuncta eſſe voluiſſet.

II. Adhuc attentionem Corinthiorum ſibi conciliavit apoſtolus, & ea quæ porro dicturus eſt, non modo generalibus verbis propoſuit, ſed etiam commendavit. Sequitur nunc ſpecialis eorundem expoſitio, atque, ut ita dicam, collocatio fundamenti, ſuper quo argumentum præcipuum, quo reſurrectionis noſtræ veritatem comprobat, extruet apoſtolus.

Tria autem hoc loco enumerat, quæ Corinthiis antea tradiderit: Mortem, ſepulturam, ac reſurrectionem Chriſti: quarum rerum ultima per ſe huc pertinet; priores duæ propter ultimam.

Verſ. 3. Ita ergo inquit: *Tradidi vobis inprimis, quod etiam accepi*: quæ verba ad omnia illa tria, quæ porro enumerantur, pertinent. *Tradidiſſe* ſe ait illa Corinthiis; quia illis viva voce, ſine ſcripto, ea explicuerat, & veluti apud eos depoſuerat; quemadmodum etiam alia, ut videre eſt cap. 11, verſ. 2 & 23. Traditiones ergo hæ erant apoſtoli, reſpectu Corinthiorum;

(a) *Trajectiones apoſtolo uſitatæ ſunt.*

sed quæ, postquam ad eosdem perscriptæ essent, etiam eorum ipsorum ratione traditiones esse desierunt. Id quod propter illos est observandum, qui ex eo, quod Apostoli quædam fidelibus *tradidisse* dicuntur, traditiones ejusmodi defendere conantur, quæ in universo, quem habemus, sacrarum literarum codice scriptæ non sint, sintque nihilominus ad salutem scitu prorsus necessariæ. At quæ tradiderunt fidelibus certis Apostoli, ea vel ad eosdem postea potuerunt scribere, ut hic & cap. XI factum videmus, vel ad alios; ita ut ad nostras etiam manus, literarum monumentis consignata pervenirent. Omnia certe, quæ ad salutem cognitu omnino sunt necessaria, in sacris literis sufficienter esse descripta, (a) alibi est a nostris demonstratum.

Quod ait, *inprimis* se ista tradidisse, id potissimum de prioritate, ut loquuntur, dignitatis accipiendum est. Quanquam etiam de tempore ac ordine accipi potest. Nam & inter præcipua hæc fuerunt, ac diligentissime ab Apostolo inculcata, tanquam religionis Christianæ fundamenta, (de primo & ultimo, hoc est, de morte & resurrectione Christi, potissimum loquimur, quibus medium, nempe sepulturæ Christi, aliquid tantum lucis adfert, & quodammodo subservit) & eandem ob causam inter ea, quæ primo loco fuerunt ab Apostolo Corinthiis proposita, explicata.

Cum vero addit: *quod etiam accepi*, fidem illis ipsis rebus conciliare studet, tanquam iis, quas haudquaquam ipse confinxerit, sed quas aliunde acceperit; nempe ab ipso Iesu Christo, a quo universam suam doctrinam hauserat atque didicerat: quo pacto etiam supra, loco paulo antea citato, cap. XI ait, se accepisse a Domino, quod illis tradiderit. Vide ad Gal. 1.12, ubi aperte asserit, se non ab homine accepisse euangelium, aut didicisse; sed per revelationem Iesu Christi. Quanquam postea accesserunt alia quoque earum rerum, de quibus hic agitur, testimonia, quibus paulo post utetur Apostolus, in resurrectione Christi confirmanda. Sed jam res ipsas ab Apostolo expressas, & olim Corinthiis traditas videamus.

Prima est, *quod Christus mortuus fuerit pro peccatis, secundum scripturas.* (b) Mortis nomine Apostolus non mortem qualemcunque, sed violentam, & ultro a Christo ex Dei voluntate susceptam, intelligit; præsertim cum addat, *pro peccatis nostris*, id est, peccatorum nostrorum expiandorum seu tollendorum causa. Particulam enim ὑπὲρ idem hoc loco denotare quod ἕνεκα, & causam finalem designare, animadverterunt jam ante nos (c) alii.

Secundum scripturas autem id factum esse nihil aliud est, quam Christum mortuum esse prout scriptura Veteris Fœderis testatur. Et clarissima quidem ea de re testimonia extant apud Esaiam cap. 53, & Danielem cap. 9. 26. Quibus etiam locis, maxime vero priori, satis indicatur, mortem illam eum in finem a Christo susceptum iri, ut peccata hominum deleat, eorumque reatum ac pœnas auferat. Ne de sacrificiis illis nunc quicquam dicam, quæ expiationem peccatorum Christi sanguine perficiendam adumbrarunt, suntque in sacris literis luculenter descripta.

(d) Duas autem, ut videtur, ob caussas mentionem mortis Christi facit, & eam inter prima a se prædicatam fuisse affirmat. quarum caussarum utraque ad veritatem resurrectionis tuendam atque asserendam spectat. Prior est, quod resurrectio sine morte antegressa existere non potuit: inter Iudæos autem olim dubitatum fuit, utrum Christus mori debuerit nec ne, vel potius creditum vulgo fuit, Christum mori non debuisse, idque ex sacris literis constare, ut patet ex Ioh. 12. 34. Unde & Paulo inter alia vel imprimis demonstrandum fuit, mori debuisse Christum, ut intelligitur ex Act. 17. 3. XXVI. 23. Quare ne quem forte hic scrupulus urgeret, neve propter id ipsum de resurrectione quispiam dubitaret, quia de morte antegressa non satis esset certus; utile fuit, Apostolum monere; huic se dubitationi jam ante satisfecisse, eamque sustulisse. Posterior caussa est, quod qui Iesum mortuum fuisse credit, si eum Christum esse agnoscat, (agnoscebant autem Corinthii omnes) non possit non etiam credere, eum in vitam fuisse revocatum. Adde, quod caussa mortis Christi, ab Apostolo indicata, &, ut apparet, a Corinthiis agnita, resurrectionem ipsius omnino requisivit, adeo ut Apostolus dum mortem Christi, ejusque caussam, seu finem, commemorat, fundamentum quoddam collocet, cui veritatem resurrectionis Christi postmodum superstruat. Finis enim mortis Christi cruentæ atque ignominiosæ a sacris literis Veteris Fœderis constituitur peccatorum nostrorum expiatio, quam Apostolum illis verbis exprimere diximus, cum ait, *Christum pro peccatis nostris esse mortuum.* Hunc finem si tollas, nullam poteris ostendere causam sufficientem, ob quam Christus tam truculentam tamque infamem mortem sustinere debuerit, ut religionem a Mosaica diversam confirmaret ac stabiliret. Iam vero quemadmodum infra ỷs. 17 apparebit, si Christus a mortuis non fuisset resuscitatus, hunc finem haudquaquam fuisset assecutus; ac proinde frustra mortem tam diram tamque ignominiosam suscepisset: quod cum absurdum sit, etiam eorum, cum quibus hic disputatur, sententia; consequens est, Christum omnino ex mortuis resuscitatum esse.

(e) Altera earum rerum, quas hoc loco repetit apostolus, est sepultura Christi: quæ quia per se minoris est momenti; ideo uno eam verbo commemorat, cum inquit; *& sepultus sit*, vel *fuerit*. Quanquam verba illa, *secundum scripturas*, quæ post mentionem resuscitationis subjiciuntur, etiam ad sepulturam trahere poteris. Nam hujus quoque mentio fit dicto superius cap. 53 Esaiæ vs. 9. & fuit olim adumbrata in Jona, quem balæna deglutierat, quemadmodum ipse Christus nos docet apud Matt. 12. 39, 40. Quanquam non sola sepultura, sed simul etiam mors eam antegressa isti absorptioni Ionæ respondet.

(f) Ideo autem apostolus sepulturæ Christi mentionem facit, ut de veritate mortis Christi, ac porro etiam resurrectionis, dubitationem omnem eximat, & ea haud

(a) *vide Iohan. Volkel. de vera Relig. lib. 5. c. 7.*
(b) *1. De morte Christi.*
(c) *vide Wolfg. Muscul: Iohannem Piscat.*

(d) *Cur hic mortis Christi mentio fiat.*
(e) *De sepultura Christi.*
(f) *Cur apostolus sepulturæ mentionem faciat.*

quaquam imaginaria fuisse doceat. Nam cum Christus sepultus fuerit, idque, ut historia ostendit, magistratus permissu, eumque in finem de cruce fuerit demptus, aliaque ei postmodum adhibita quæ humanis corporibus serviunt; satis constat, Christum vere fuisse mortuum; ac porro, cum is vivum se postea discipulis exhibuerit, atque in cælos profectus fuerit, resurrectionem quoque ipsius non imaginariam, sed veram fuisse. Quanquam & alias non admodum conveniebat, rem eam prorsus reticere, quæ inter mortem & resuscitationem Christi intervenerat.

* Tertia earum rerum, quam hic per se ac præcipue spectavit Apostolus, est, quod idem Christus *resuscitatus fuerit tertia die, secundum scripturas.* Verba satis sunt clara; præsertim si ea cum historia Euangelica conferas: (*a*) Vix enim videtur opus esse illud explicare, quo pacto *tertio die* Christus dicatur resuscitatus; cum non integrum biduum videatur in sepulchro jacuisse, aut a morte fuisse detentus. Jam enim vulgo notum est, Hebræos diei civilis initium, qui 24 horarum spatio absolvitur, a noctis initio ducere. Quare cum Christus feria sexta, seu die Veneris, ut loqui solemus, fuerit mortuus, & sepulchro impositus, (ante sabbati enim initium id fieri oportuit a Judæis) deinde sequentem diem, nempe sabbati totum, in sepulchro jacuerit; die vero solis, quam Dominicam appellamus, mane resurrexerit; unusquisque jam intelligit eum tertia demum die resurrexisse. Quanquam idem, nostra quoque consuetudine admissa, defendi potest; si nimirum initium diei civilis a media nocte ducas. (*b*) Cur vero nec ante illud tempus, nec post, Deus eum resuscitare voluerit, caussa a nostris alibi est explicata: nempe ut & de morte ipsius ex ipso temporis tractu certius constaret; & tamen corpus ipsius salvum ac illæsum maneret, nec ex diuturniore in sepulchro mora corruptionem, ut sacræ literæ loquuntur, videret; quam videre seu experiri partim ob sacræ scripturæ Veteris Fœderis vaticinia, partim alias ob caussas non debuit. Nam ut de morte tanto certius constaret, non conveniebat eum ante tertium diem resuscitari; ne vero corrumperetur, non post tertium. Nam, ut de Lazaro legimus, Joh. XI. 39, is, quia jam quartum diem in sepulchro jacuerat, fœtebat.

Fuit autem in sacris literis Veteris Fœderis non tantum ipsa Jesu Christi resurrectio prædicta; quemadmodum ex iis constat, quod Petrus ea de re disputat Act. 2, verba Psal. 16, vers. 24 & deinceps, in eam sententiam citans, & Paulus ejusdem libri cap. 13, vers. 32 & deinceps, verba Psal. 2. 7 allegans: quibus merito adjunguntur ea, quæ apud Esaiam Esa. LIII. 10 & deinceps de Christi gloria, quæ passionem & mortem ejus esset subsecutura, leguntur; verum etiam tempus, quo Christus resuscitari debuit, aliquo modo fuit significatum in historia Jonæ, de qua superius egimus; quemadmodum ipse Christus nos docuit, Matth. 12. 40 ut ex Matthæo apparet.

III. Sequitur nunc, ut videamus, quomodo Apostolus fundamentum hoc, cui assertionem atque argumentationem suam postmodum superstruet, jam collocatum firmet, ac testimoniis muniat, & simul ab effectis quibusdam, seu consequentibus, hoc est, Christi post resurrectionem apparitionibus comprobet. Hoc vero facit vers. 5, & sequentibus usque ad finem 11.

Ac primum quidem singula testimonia atque effecta resurrectionis Christi recenset: postea illa omnia in summam quandam colligit vers. 11.

Vers. 5. Nam primum ita inquit: *& quod visus sit Cephæ.* (*c*) Pendent hæc adhuc a verbis illis initio vers. 3 positis: *tradidi enim vobis* &c. Hoc ergo primum est effectum seu consequens resurrectionis Domini Jesu, quod apparuerit Cephæ seu Petro, qui id postmodum testatus est. Unde id pro testimonio ipsius haberi jure potest: quod idem & de sequentibus statuendum est.

Ideo autem Cephæ seu Petri, cui Dominus apparuerit, primo facit mentionem; quia ei inter viros primo apparuit Christus, quemadmodum colligi potest, ex iis quæ leguntur Luc. 24, 34, ubi discipuli Hierosolymis congregati narrant duobus illis Emaunte redeuntibus, resurrexisse Dominum vere, & apparuisse Simoni. Credibile enim est illud ante contigisse, quam illis ipsis duobus discipulis Emauntem euntibus sese aggregasset. Quod si tamen hoc antecessisse velis, statuendum est, Apostolum, qui omisit illam apparitionem duobus discipulis Emauntem euntibus factam, utpote minus illustribus, nec in frontispicio testium collocandis, apparitionem Petro factam primo loco ponere voluisse, quia & cæteras, quas recenset, antecesserit, & ei contigerit, qui cæterorum Christi discipulorum omnium, præsertim si Paulum excipias, primus ac præcipuus merito habendus esset, &, ut facile licet intelligere, apud multos ex Corinthiis haberetur, vid. 1. Cor. c. 12, conf. cap. 3. 6.

(*d*) Fœminas, quibus Christus primo apparuerit, omisit Apostolus; propterea quod earum testimonium contemni facile posset; utpote cum sexus ille & facile credere, & facile quidvis asserere soleat. Certe ipsi quoque discipuli, cum a mulieribus, quibus Christus apparuerat, id primum audiissent, adeo illis non crediderunt, ut ea, quæ ab illis narrabantur, tanquam deliramenta quædam acciperent, quemadmodum legimus apud Lucam cap. dicto, vers. 11.

(*e*) Sed, ut ad Petrum redeamus, ideo Christus censendus est Petro primo apparere voluisse, tum ut eum, qui post lapsum suum, Christumque ter abnegatum, solatio inprimis indigebat, inter cæteros discipulos primum nominatim solaretur, & sic testaretur, eum gratia sua non excidisse; tum quia cæteroquin ordinem inter Apostolos ducebat.

2. Secundum effectum, atque adeo testimonium resurrectionis Christi exponitur ibi: *postea illis duodecim*, scilicet apparuit Christus. Ubi quædam lectionis varietas occurrit; quæ tamen, quod ad sensum attinet, parum habet momenti. Alii enim *undecim* legunt, propterea quod Judas Iscariot numero isto excidisset; alii vero *decem* legendum esse suspicantur; propterea quod, cum Apostolis suis, quos hoc loco intelligendos esse nemo dubitat, primum appareret Christus, Thomas abfuerit, ut apud Johan. cap. 20 videre est.

Sed nulla est caussa, quominus legendum putemus *duodecim*, etiamsi nec Judas Iscariot amplius superfuerit, nec Thomas adfuerit, cum cæteris Apostolis Christus sese primum ostenderet. Usitatum enim est, ut, cum collegio aut societati alicui nomen aliquod inditum est, quod membrorum istius collegii numerum exprimat, etiamsi postea fiat, ut unus atque alter, aut etiam, si major sit numerus, complures absint, reliqui nihilominus eodem nomine eodemque numero desi-

* *III. De resurrectione ex mortuis.*

(*a*) *Quo pacto Christus tertia die dicatur resuscitatus.* (*b*) *Cur Christus tertia die nec tardius fuerit resuscitatus.*

(*c*) *Testimonia resurrectionis Christi.* (*d*) *Fœminas, quibus Christus resuscitatus apparuit, cur Paulus omiserit.* (*e*) *Cur Petro primo Christus apparere voluerit.*

gnen-

gnentur: ut, si decem viros dicas esse in aliqua civitate, aut loco, etiamsi unus atq; alter numero illi tunc desit; aut centum viros, etiamsi decem, verbi gratia, aut plures etiam, numero illi desint. Est autem credibile, hoc loco non tantum comprehendi Christi apparitionem Apostolis tum factam cum Thomas abesset, quæ tum apud Iohannem, tum apud Lucam dictis locis exponitur; verum etiam posteriorem, cui Thomas adfuit, quæ apud solum Iohannem describitur; hujus enim nullam postea amplius facit mentionem, cum tamen, quia notabilis admodum fuit ob Thomæ incredulitatem convictam atque expugnatam, prætermittenda non fuisse videatur. Unde etiam non est credibile legi hic debere *decem*. Nam si *decem* legeretur, excluderetur posterior apparitio Christi Apostolis facta, cui Thomas interfuit.

Vers. 6. Tertium effectum aut testimonium resurrectionis Christi exponitur vers. 6. *Postea visus est plus quam quingentis fratribus simul: ex quibus plures manent, seu vivunt, hucusque; quidam vero etiam obdormierunt.* Hac de re nihil aperte, præsertim quod attinet ad numerum eorum, quibus Christus apparuit, scriptum legitur. Nullum autem mihi est dubium, quin id, ut & alios sensisse video, factum fuerit in Galilæa, eo in monte, quem Dominus Iesus discipulis suis designarat, in quo sese ipsis præsentem esset exhibiturus, qua de re vide Matth. 28, 7, 10, 16. Etenim cum & Angelus, qui mulieribus ad sepulchrum apparuit, & ipse Christus discipulos in Galilæam ire jusserit, quia ibi ipsum essent visuri, licet interea Hierosolymis iis sese postmodum exhibueri; apparet, Christum in Galilæa, eoque in monte, quem ei rei destinarat, sese & diutius, & pluribus discipulis videndum præbere voluisse: nec dubium est, quin propter hoc ipsum, in Galilæa potius, quam Hierosolymis, locum constituerit, & quidem montem aliquem, ab hominum procul dubio frequentia remotum, ut & diutius ibi inter suos commorari, & cum iis colloqui posset, nec tamen interea ab incredulis, qui tanto beneficio indigni plane erant, cerneretur.

Quid, quod ipsi Apostoli, cum jam certus esset destinatus locus, ubi Christum essent visuri, facere vix ac ne vix quidem potuerunt, quin alios quoque Christi discipulos, quos quidem possent, tanti gaudii participes facerent, & tum Hierosolymis secum deducerent eos, qui Christi disciplinæ essent addicti; tum eos, qui in Galilæa erant, aut quos aliunde convocare commode poterant, ad tam jucundum spectaculum invitarent, præsertim cum ea res ad illos vehementer in fide confirmandos, &, si forte animum jam ob mortem Christi despondissent, ad eosdem erigendos pertineret: quin etiam, ad doctrinam euangelicam eorundem testimonio tanto magis apud alios confirmandam ac promovendam; siquidem Christi resurrectione stabilita, stabilitur & ipsa, quemadmodum contra, ea convulsa, collaberetur.

Quem vero putamus fuisse inter eos, qui Christi doctrinam amplexi fuerant, eumque viventem adamaverant, qui, ad tam jucundum spectaculum invitatus, protinus non accurreret? Itaque quod nonnulli de numero tanto hominum, quibus Christus simul apparuerit, dubitant, sine causa dubitare videntur. Mirandum potius foret, pauciores adfuisse: nisi quis dicat, vel non adeo multos fuisse, qui Christi doctrinam fuissent amplexi; vel tam brevi tempore tantum hominum numerum concurrere vix potuisse. Quorum neutrum credendum est. Nam magnus fuit eorum, qui Christum sequebantur numerus, propter tam stupenda quæ edebat miracula, nec frustra Pharisæi dixerunt: *ecce mundus eum sequitur* Ioh: 12. 19. In Galilæa autem, apparet complures hinc inde fuisse, qui ipsius doctrinam amplecterentur.

Itaque nec alterum illud credibile censeri debet; nempe non potuisse tot homines tam brevi temporis spatio convocari: præsertim cum appareat, complures adhuc dies, atque adeo integram minimum septimanam Apostolos Hierosolymis substitisse, antequam in Galilæam irent; quemadmodum ex capite 20 Ioannis apertum est. Interea autem ad multos admodum fama hæc pervenire potuit, ita ut haud difficulter tot, quot hic commemorantur, confluere ad præstitutum locum possent.

Neque iis quæ diximus obstat, quod apud Matth. cap: 28. vers. 16 legitur, Undecim illos Apostolos abiisse in Galilæam, ad montem, quem illis constituerat Iesus. Neque enim sequitur, quia de his nominatim legitur, eos Hierosolymis in Galilæam profectos, vel neminem ex aliis eos comitatum, vel eos neminem aliunde advocasse, atque ex ipsa Galilæa ad eundem locum plures non confluxisse. Imo, ut jam vidimus, aliter fieri non poterat; præsertim cum jam cæteris etiam constaret, si non aliunde, saltem ex mulieribus, quibus & Angelus, & ipse Christus ea de re aperte dixerat, quam ob causam illi in Galilæam irent. An enim neminem ex fidelibus illis, qui Hierosolymis una cum Apostolis versabantur, desiderium videndi Christi tantum cepit, ut tantillum molestiæ eam ob causam suscipere, ac Apostolos comitari vellet? aut num arbitramur, discipulos omnino prohibuisse, ne quis ad eundem locum iret, & Christum redivivum videret? Haudquaquam. Quare non ideo de Apostolis nominatim istud scribit Matthæus, quasi idem alii quoque non fecerint; sed quia his nominatim a Christo esset præceptum, ut eo irent, ideo de iis etiam nominatim scribendum erat, eos mandato Christi Domini paruisse, & in locum præfixum abiisse. De cæteris, quibus id præceptum non erat, reticere id Matthæus poterat: quod tamen quisque conjicere haud difficulter potest.

Ex dictis facile apparet, cur putemus, Apostolum ad hanc Christi apparitionem hic respicere. Nam cum ea admodum fuerit illustris, nequaquam est consentaneum, eam a nullo plane Euangelistarum penitus attingi. Jam vero si Euangelistarum scripta percurramus, nullum videmus nec locum, nec tempus, nec occasionem huic rei aptiorem. Ut taceamus ordinem narrationis Apostolicæ, qui cum historia illa egregie consentit.

Quod vero addit Apostolus, ex quingentis istis fratribus *plures ad illum usque diem superstites fuisse, quosdam vero etiam obdormivisse*; id propterea ab eo factum est, ut rei isti, quam narraverat, fidem conciliaret. Significat enim, istud totum multis adhuc testibus confirmari posse; quandoquidem major istorum pars adhuc supersit, ex quibus rei illius veritas resciri queat. Ne quis vero dicat, haudquaquam tot extare, quot ille commemoraverat, & sic fidem Apostoli in dubium vocet; ideo adjicit, quosdam ex illorum numero obdormivisse: id quod per se cuivis credibile videri debet; quandoquidem complures jam anni effluxerant ab eo tempore, quo Christus redi-

redivivus discipulis suis conspiciendum se præbuit. Quis autem dubitet, intra complures annos, ex tanto numero, nempe è quingentis non paucos fuisse mortuos? Utrumque ergo hoc, quod apostolus addit, nempe, quod & plures istorum adhuc sint superstites, &, quod quidam jam obdormierint, ad fidem dicto ipsius conciliandam, aut dubitationem de eo quandam amoliendam pertinet.

De verbo *obdormiscendi* dicetur nonnihil infra versu 20.

4. Vers. 7. Quartum consequens ac testimonium resurrectionis Christi est: *Postea visus est Jacobo.* Hac de re alibi nihil in sacris literis legimus: nisi quis id huc trahere velit, quod legitur Joh. 21, ubi narratur, Christum apparuisse discipulis, qui in lacu Tiberiadis piscabantur; inter quos fuerunt filii Zebedæi, ut legimus vers. 2, 7. Eorum autem alterum Johannem, alterum Jacobum fuisse aliunde satis notum est. Sed preterquam quod paulo post docebimus, Jacobum potius minorem, Alphæi filium, quam majorem, filium Zebedæi, hic intelligendum; non admodum credibile est, ad illam historiam Joh. 21, descriptam hic respici: partim quidem, quia etiam alii Christi discipuli tum adfuerunt, nempe, & Johannes, uti jam diximus, Jacobi frater, & Petrus, qui reliquis piscatum eundi auctor fuerat, & Thomas, & Nathanaël, & alii duo ex discipulis Christi, qui nimirum apostoli non essent, nec ita inter reliquos excellerent, ut Nathanaël; partim vero, quia Johannes primum agnovit Christum, de quo etiam ibi peculiariter quædam a Christo fuerunt dicta, quemadmodum & de Petro, ut ex eodem loco constat. De Jacobo autem nihil ibi insignite dictum factumve legimus; ita ut nulla appareat caussa, cur Paulus solius Jacobi mentionem facere voluerit, si ad illam historiam respexisset.

Verum enimvero non major ille Jacobus, Zebedæi filius, Johannis frater hic videtur intelligendus, sed minor, Alphæi filius, frater seu consobrinus domini. Etenim si majorem intellexisset, fieri vix potuisset, quin distinctionis caussa adderet aliquid, verbi gratia, *Johannis frater*, ut eum discerneret a Jacobo, qui tum temporis, cum hæc Paulus scriberet, adhuc superstes erat, & inter fideles adeo celebris, ut cum Jacobi nomen audirent, modo animadverterent de apostolo sermonem esse, hunc protinus intelligerent, ut vel ex Actis & epist. ad Galat. cap. 2 apparet. Hunc autem simplici Jacobi nomine, nulla re alia addita, designare ob caussam jam dictam poterat, quod nimirum adhuc viveret, & Jacobi simplici nomine passim inter Christianos designaretur, ita ut Jacobo commemorato audientium animi in illum protinus ferrentur. Huic quando apparuerit, nullum in euangelica historia extat indicium. Apparet, Christum, quemadmodum Petro sigillatim sese exhibuit, ita & Jacobo, quem insignem ecclesiæ suæ columnam esse voluit, sese peculiariter ostendisse, vide Gal. 2.9. Forte & cognationi aliquid datum fuit, quamquam non soli, sed cum probitate ac virtute non vulgari conjunctæ.

5. Quintum effectum ac testimonium resurrectionis Christi exponitur ibi: *postea Apostolis omnibus.* Ubi per apostolos, ex consuetudine sacrarum literarum, intelligimus undecim illos apostolos, qui tum supererant. Nam quo minus hic 70 illos Christi discipulos cum quibusdam intelligam, quorum mentio fit Luc. 10, vers. 1, duo me movent. Primum est, quod illos nunquam videam apostolos dici, sed potius ab iis distingui. Cum vero undecim illi, aut duodecim, qui ante aut post illud tempus munere legationis Christo jubente functi sunt, itemque Paulus, passim hoc nomine appellentur; nec alii uspiam ea simpliciter voce indigitentur, nisi forte cum apostolis aliis eodem verborum complexu conjunguntur; ut cum Paulus & Barnabas apostoli nuncupantur Act. 14. 14; quid causæ est, cur hoc loco a perpetua scripturæ consuetudine ac loquendi usu discedamus?

Alterum est, quod non videtur Paulus eam Christi apparitionem ullo pacto prætermisisse, aut prætermittere debuisse, quæ apostolis illis præcipuis (ut distinctionis causa eos nunc ita appellem) tum contigit, cum in cælum jam adscensurus esset, eosque ex urbe Hierosolymitana educeret Bethaniam usque, &, postquam iis benedixisset, ab iis in cælum ferretur, ut legimus Luc. 24. 50, 51. Cum enim hæc res admodum fuerit insignis ac notabilis, utpote cum qua ascensio Christi in cælum esset conjuncta; non potuit vel ignorari ab apostolo, vel in hac apparitionum Christi enumeratione, ubi aliarum singularium manifestationum ipsius fit mentio, reticeri.

Ex quo etiam facile apparet, Jacobum illum, de quo proxime facta fuit mentio, ex horum apostolorum numero fuisse; non vero, ut nonnulli censent, ex numero apostolorum inferioris ordinis. Ideo enim dixisse videtur apostolus, tunc Christum visum esse apostolis *omnibus*, ut *omnes uni* opponeret; quasi dicat, visus est uni ex apostolis, nempe Jacobo, postea vero omnibus. Hinc porro etiam intelligitur, cur eos non, ut antea, nomine *duodecim* vel *undecim*, sed potius *apostolorum*, & quidem *omnium*, descripserit: quod fortasse aliis occasionem dedit, ut crederent, non de iisdem hic sermonem esse, de quibus antea, sed de aliis.

6. Restat sextum atque ultimum resurrectionis Christi consequens ac testimonium, quod quidem est apparitio ipsi Paulo facta, ac porro ejus hac de re testimonium: quod non simpliciter proponit; sed a personæ suæ partim indignitate, partim dignitate illustrat.

Vers. 8. Ita enim inquit: *postremo autem omnium tanquam abortivo visus est etiam mihi.* (a) Quæritur hoc loco, quando id factum fuerit? responsio sat videtur esse expedita, cum in actis aliquoties expressis verbis legamus, Christum tunc visum fuisse a Paulo, cum Damascum iret, discipulorum Christi vinciendorum causa. Vide cap. 9. 17, & 27. & cap. 22. 14.

Etiamsi vero non desint, qui tum id factum fuisse putent, cum Paulus in tertium cælum, seu ipsum Dei paradisum raptus fuit; non videtur tamen verisimile, eo Paulum respicere, partim, quia Paulus, cum id narrat, non asserit, se Christum vidisse, sed tantum audiisse verba ineffabilia 2 Cor. 12. 4: non omissurus illud procul dubio, si ipsum Christum tunc vidisset: contra autem, ut jam ostendimus, expresse legimus, Christum a Paulo in via Damascena visum fuisse. Deinde quia consentaneum est, Paulum hoc loco haudquaquam omittere voluisse illam Christi apparitionem sibi factam, qua ipsemet primum ad Christi resurrectionem certissima fide, vel potius scientia, apprehendendam fuit adductus, & qua nixus, potuit testimonium reddere validum resurrectioni isti; id quod muneris apostolici inprimis erat, quemadmodum ex Actor. 1. 22, & cap. 4. 33 videre est. Atqui hæc apparitio non tum demum Paulo contigit, vel contingere debuit, cum in

(a) *Quando Christus a Paulo visus fuerit.*

cælum fuit raptus; sed antequam munere Apostolico fungeretur, & sic testis resurrectionis Christi constitueretur. Testis enim rei nondum visæ nequaquam esse poterat. Raptus vero ille in tertium cælum, aliquot annis demum post initium Apostolatus ipsius illi contigit: quemadmodum ex ratione temporis constat, quod Paulus indicavit 2 Cor. 12. ℣. 2, si hanc locum partim cum iis, quæ in Actis leguntur, partim cum iis, quæ cap. 1. & 2 ad Galatas habentur, contuleris. Quicquid sit, istud certum esse videtur, Paulum hic primam illam visionem, quæ ipsi in Damascena via contigit, quaque Christum resurrexisse certissime comperit, non præteriisse; sive censeas eum plures alias Christi apparitiones sibi factas iisdem verbis includere voluisse; sive minus.

(*a*) Neque vero est quod dicas, Paulum ad historiam visi in itinere Damasceno Christi hic respicere ideo non potuisse, quod hoc loco sermo sit de ipsa persona Christi visa; Paulus vero in via non ipsam Christi personam, utpote in supremo cælo existentem, sed Angelum tantum aliquem, qui Christi personam sustineret, & cum ipso loqueretur; vel aliquam Christi speciem, a Christo ipso Paulo objectam viderit. (*b*) Nam primum idipsum, quod in objectione hac dicitur, nempe quod Paulus angelum quendam, qui Christi personam sustineret, viderit, ad id quod hic quæritur confirmandum ac probandum plane sufficit. Non enim minus certus poterat esse *Paulus*; Christum revera ex mortuis resurrexisse, ex eo quod angelum, qui Christi personam sustineret, cælitus insigni cum splendore ac magnificentia apparentem vidisset; quam si ipsammet Christi personam oculis spectasset: imo majus aliquid *Paulo* hac in parte, quam cæteris apostolis, contigit. Nam Christum non amplius mortalem, sed immortalem ac gloriosum, atque in cælis regnantem vidisse censendus est. Neque enim angelus ullius personam gerit, & tum specie quadam externa, tum sermonis ratione repræsentat, nisi illius, cujus legatus esse possit, & cujus ipse sit servus. Unde sub vetere fœdere nullius, nisi Dei personam gesserunt ac repræsentarunt Angeli: sub Novo autem fœdere Christi, qui eos immediate mittit. Neque enim jam amplius Dei ipsius, sed Christi personam sustinere leguntur. Quare omnino ad id, quod hoc loco *Paulo* comprobandum erat, sufficiebat commemorare apparitionem angeli cælestis, personam Christi sustinentis.

Deinde respondemus, nihil in eo absurditatis vel impossibilitatis esse, si statuas, ipsum Christum, licet longissime a *Paulo* distantem, inque supremo cælo manentem, ipsi se videndum exhibuisse, apertis quodammodo, ut de Stephano legimus, cælis, & tam illustri sui specie oculis Paulinis objecta, ut eam clarissime cerneret: vel, si ita mavis, visu Paulino aliqua ratione in cælum elevato. Cur enim minus credamus Paulum potuisse videre Christum a dextris Dei existentem, quam Stephanum? Sed de his satis.

Sequitur, ut videamus, quo pacto apostolus hanc apparitionem Christi, quæ sibi contigerit, illustret atque amplificet partim a sua indignitate, partim a dignitate. Indignitatem primum verbis figuratis exprimit; postea vero clarius explicat.

2. Primo enim dicit hoc ipso ℣. 8, sibi visum esse Christum, *tanquam abortivo*. Credibile est, hanc loquendi formulam apud Hebræos usitatam fuisse, cum de re vili, quæ plane abjici soleat atque abscondi, loquerentur. Simili enim ratione aliquando locutus est Aaron, cum vidisset Mariam, suam & Mosis sororem, lepra a Deo punitam, quemadmodum legimus Num. XII. ℣. 11, & 12: ita enim ibi alloquitur Mosen; *Obsecro, Domine mi, ne imponas nobis hoc peccatum, quod stulte commisimus: ne fiat hæc quasi mortua, & ut abortivum, quod projicitur de utero matris suæ.* Hoc ergo dicere vult apostolus; sibi tantam contigisse Domini Jesu benignitatem, ut, licet similis esset fœtui abortivo, penitus rejiciendo, cujus nulla videretur habenda fuisse ratio; nihilominus tamen Christus se ipsi conspiciendum præberet. Quanquam etiam ita posses exponere, quasi dicat apostolus: quemadmodum abortivus fœtus plane ineptus est, ut perfectus homo evadat, ac vitam producat; ita se propter summam indignitatem plane ineptum fuisse ad id, ut fieret apostolus, nec spem de illo quenquam concipere potuisse, fore, ut tam sanctum tamque eximium munus ipsi aliquando committatur. Sed prior explicandi ratio verbis apostoli magis videtur esse consentanea.

2. Vers. 9. Nam, ut ad explicationem ab ipso apostolo adjectam statim accedamus; prima verba, quæ ad rem declarandam adhibentur, indignitatem tantum ac vilitatem quandam *Pauli* exprimunt: ita enim inquit: *Ego enim sum minimus apostolorum, qui non sum dignus, ut vocer apostolus, propterea quod persecutus fuerim ecclesiam Dei.*

Minimum se *apostolorum* vocat, non habita ratione donorum, & earum qualitatum, quæ ad muneris illius rationem pertinebant; sed habita tantum ratione suæ indignitatis, & ejus quidem non præsentis, sed apostolatum antegressæ, seu, ut clarius loquar, quæ ex antegressis ejus actionibus pendebat. Ista enim vilitas seu indignitas, pro consequente quodam peccatorum ipsius antegressorum haberi potest; ita ut in eo consistere censeatur, quod propter facta sua vilipendendus, ac in postremis merito habendus esset. Vocem [illegible] pro voce [illegible] in sacris literis usurpari notum est. Matth. 3. 11. VIII. 8.

Cum vero ait, *ut vocer apostolus*, potest quidem verbum *vocari* pro *esse* Hebræorum more accipi, quasi dicat; indignus sum, qui sim apostolus: nihilominus tamen potest etiam propriam significationem retinere, ita ut res tanto magis exaggeretur: quasi dicat, etiam nomine hoc indignus sum: quemadmodum interdum de aliquo dicere solemus, eum indignum esse hominis nomine. Quæ vero sit ista ecclesiæ Dei persecutio, ex qua tanta ipsius indignitas pendebat, notum est ex Actis Act. 8, & 9, 22, & 26. capp.

Vers. 10. Indignitati suæ subjicit dignitatem. Etenim ne commemoratio tantæ indignitatis aliquid de auctoritate muneris ipsius apostolici detraheret, quam sartam tectam esse, multum salutis Corinthiorum intererat; ideo eam, commemorata dignitate sua, ad quam a Deo fuerit evectus, stabilit. Commemorat autem adeo modeste, ut eam totam divinæ benignitati, non suo merito imputet. Ait enim *Gratia autem Dei sum id quod sum*, nimirum tantus apostolus, & quidem omnium gentium extranearum doctor: quasi dicat, etiamsi indignus sim ob antegressa facta, qui vocer apostolus: gratia tamen ac benignitas divina, nulla indignitatis illius habita ratione, talem me effecit, qualem videtis. Non obstitit tanta mea indignitas, quominus ad tam sanctum augustumque munus vocarer, ac vires tanto muneri pares mihi darentur, ut nemo

(*a*) *Objectio.* (*b*) *Responsio.*

propter anteactam vitam auctoritatem meam spernere debeat.

Et gratia ipsius in me, scilicet collata, seu quæ mihi contigit, *non inanis facta est*, hoc est, fructu non caruit; *sed abundantius*, seu *plus omnibus illis* (sc. apostolis) *laboravi*, hoc est plures, quam illi omnes ad salutarem Christi cognitionem perduxi. Neque enim hoc videtur intelligendum de ipsis tantummodo laboribus & conatu Pauli in hominibus ad Christum pertrahendis; sed de laborum effectu ac fructu.

Probabile id facit, quod sequitur: *verum non ego, sed gratia, quæ mecum*, scilicet *est*, vel *fuit*, hoc est, opem mihi tulit; quasi dicat, non ego meis viribus ista perfeci; sed viribus ex Dei benignitate concessis: quæ quidem benignitas mihi semper fuit exhibita, & adhuc exhibetur. Neque vero credibile est, Paulum tantum sibi voluisse assumere, ut diligentiam suam in munere apostolico fungendo, & labores a se exantlatos auderet præferre reliquorum apostolorum omnium diligentiæ ac laboribus. Nam id arrogantius dictum censeri potuisset: nec ita erat manifestum, quemadmodum illud, quod de laborum fructu diximus. Hic enim omnium oculis erat expositus. Quanquam alioqui dubium esse vix potest, quin Paulus laborum ac molestiarum, quas in munere suo obeundo suscepit, multitudine ac magnitudine quemvis ex Christi apostolis superarit. Quod facile concesserit is, qui tum ea, quæ in actis de ipso leguntur, tum ea, quæ ipsemet de se in posteriori ad Corinth. Epistola c.6, & inprimis 11 scribit, consideravit. Sed verisimile est, hoc loco apostolum vocem *omnium* συλληπτικῶς seu collective, ut loquuntur, non διαιρετικῶς seu distributive, usurpare, hoc est, de omnibus apostolis simul junctis loqui, non de singulis seorsim consideratis. Etenim apostoli cæteri circa unam gentem Judaicam satis contumacem fere tantum ad id usque tempus fuerunt occupati; Paulus circa gentes potissimum exteras, quæ ad euangelium recipiendum Judæis fuerunt proniores.

Vers. 11. Enumeratis sigillatim effectis ac testimoniis resurrectionis Christi; tandem ea in unam veluti summam colligit, dum ita inquit: *Sive ergo ego, sive illi, ita prædicamus, & ita credidistis.*

Particula *sive*, prope eandem vim habet hoc loco, quam particula *&*, seu *tum*; quasi dicat, tum ego, tum illi; quemadmodum etiam supra cap. 13. 8. Quanquam conjicere licet, ideo apostolum & hoc & superiori loco ea uti maluisse, quam vocula *&*, aut alia simili, quæ copulativa tantum esset, non discretiva: quia hoc quidem loco proxime de diversitate dignitatis inter se & reliquos apostolos locutus fuerat, & partim sese illis longe postposuerat, partim etiam præposuerat. Quare verborum illorum, de quibus agimus, ea videtur vis, quasi dictum esset: omnes ergo, qualescunque cæteroqui simus, quæcunque inter nos sit dignitatis differentia, in eo tamen convenimus, quod Christum resurrexisse prædicamus. In loco autem superiori 1 Cor. 13. 8, similiter indicare videtur, dona illa, de quibus loquitur, utut dignitate inter se differant, nihilominus tamen omnia abolitum iri.

Cur vero hic apostolus denuo asserat, Corinthios ita credidisse, facile intelligi potest ex iis, quæ vers. 1 dicta sunt, cum de iis ageremus verbis: *quod etiam recepistis.*

Et hæc quidem de fundamento argumentationis apostolicæ. (a) Sequitur, ut videamus, quomodo super hoc fundamento, ita jacto ac firmato, argumentationem suam extruat apostolus, & resurrectionis nostræ veritatem confirmet. Hoc vero facit vers. 12 & seqq. usque ad finem 23. Quanquam illi suæ argumentationi quædam interserit, quæ ad ipsum ejus fundamentum, quod hactenus firmaverat, stabiliendum faciunt: quod tum apparebit, cum verba ordine considerabimus.

(b) Animadvertendum autem est, primum, apostolum, quemadmodum alii ante nos observarunt, hoc loco non nisi de fidelium resurrectione revera agere; nulla habita ratione impiorum, qui resurrecturi sint: propterea quod illud instituto ipsius vere serviat, atque ad id abunde sufficiat. Ita autem se rem habere, tum inprimis apparebit, cum probabit apostolus, resurrectionem omnino fore: quemadmodum etiam ex illis, quæ de corporibus, in quibus resurrecturi simus, ab eo disserentur vers. 20, & seqq.

Deinde & illud animadvertendum est, ita apostolum resurrectioni Christi nostram resurrectionem superstruere, vers. 42, & seqq. ut licet de actu ipso resurrectionis semper loqui videatur, primo tamen loco magis ad ejus possibilitatem respiciat; postea demum actum ipsum apertius probet. Etsi enim in toto hoc sermone Paulus resurrectionem certo futuram demonstret; tamen argumentum, prout ab eo primum proponitur, possibilitatem rei magis demonstrat, propterea quod, ut ex secunda hujus capitis parte apparebit, apud Corinthios de possibilitate rei potissimum dubitabatur. Itaque ea demonstrata, nihil propemodum restabat scrupuli, quo minus resurrectionem fidelium omnino futuram crederent. Unde consequitur, id argumentum, quod possibilitatem resurrectionis probat, etiam ad actum illius probandum merito referri potuisse. Nos ergo videamus; primum quomodo apostolus ex resurrectione Christi probet, resurrectionem mortuorum possibilem esse. Deinde quomodo ex eadem demonstret, fideles omnino resurrecturos.

Vers. 12. Argumentum prius bis exponit atque confirmat; primum vers. 12, & seqq. deinde vers. 16, & seqq. usque ad finem 20. Et primum quidem affirmative id proponit, deinde negative: seu, cum utrobique hypothetico utatur syllogismo, primum progreditur ab affirmatione antecedentis ad affirmationem consequentis; secundo autem loco a negatione seu remotione consequentis ad remotionem antecedentis. Ita enim primo ait: *Si vero Christus prædicatur, quod ex mortuis resuscitatus est, quomodo dicunt quidam inter vos, quod resurrectio mortuorum non est?* Quibus verbis propositio argumentationis continetur. Perinde enim est, ac si dixisset: Si Christus resurrexit, resurrectio mortuorum omnino datur. Cui propositioni statim ejus probatio annectitur a contrario, istis verbis vers. 13: *Si vero resurrectio mortuorum non est, neque Christus* &c. Ubi particula δὲ posita est pro [illegible]. Sententia assumtionis continetur vers. 14, ubi probatio quoque ejus additur, & ex superioribus quodammodo repetitur: *Si vero Christus non resurrexit, vana est prædicatio nostra*, &c. Perinde enim est, ac si dixisset: atqui Christus est resuscitatus. Nam alioqui va-

(a) *Membrum II.* (b) *Apostolus in hoc capite tantum de resurrectione piorum loquitur.*

na esset

na esset prædicatio nostra, vana fides vestra: hoc vero absurdum: ergo & illud.

Structura argumentationis apostolicæ visa, ipsa nunc verba propius inspiciamus. Dicit ergo: *Si Christus prædicatur*, seu, si de Christo prædicatur, *quod ex mortuis sit resuscitatus, quomodo dicunt quidam* &c. Utitur particula *si*, non quia res apud ipsum sit dubia; sed more omnium, qui hypothetice argumentantur.

Cum autem dicit, de Christo prædicari, quod ex mortuis sit resuscitatus, perinde est, si scopum orationis spectes, ac si dixisset: Si, quemadmodum a nobis prædicatur, Christus ex mortuis resuscitatus est; ita ut in verbo *prædicatur* aliquo modo repetatur id argumentum, quo huc usque apostolus resurrectionem Christi asseruit, nempe tum suum, tum aliorum, & quidem apostolorum inprimis, testimonium.

Cum ait: *quomodo dicunt quidam inter vos?* hac interrogatione indicat, adeo manifeste ex resurrectione Christi resurrectionem mortuorum probari, ut nemo ausurus sit, vel saltem nemo audere debeat id negare; & admodum temerarios eos esse judicandos, qui id inter Corinthios inficiari ausi sint. Quod cur asserat apostolus mox videbimus.

Quomodo accipiendum sit, quod apostolus hoc loco asserit, *resurrectionem mortuorum esse*, quatenus ejus contrarium refellit, paulo ante explicatum est.

Cum porro dicit; *si vero resurrectio mortuorum non est*, δὲ pro εἰ positum esse supra monuimus: cujus rei exemplum habes inter alia Phil. 1. 23. His verbis quia propositio argumentationis apostolicæ seu consequentia, ut vocant, continetur; videamus nunc, quæ illius sit ratio, & cur apostolus adeo constanter asserat, si Christus resurrexit, resurrectionem mortuorum omnino esse.

(a) Ratio vero facile patet, si illud consideraveris, quod supra monuimus, hic id revera ab apostolo agi, ut probet, resurrectionem mortuorum dari, seu, eam possibilem esse. Jam vero quis non videt, si Christus ex mortuis resurrexit, eam possibilem esse? Posito enim certo singulari, speciem aut genus poni omnino necesse est. Et quia par est cæterorum ratio, quod ad possibilitatem rei attinet; si Christus resurrexit, cæteri etiam homines resurgere possunt. Eadem enim Christi, quæ nostra, natura fuit. Et hoc apostolus in sua argumentatione tacite pro concesso sumsit, tanquam omnibus manifestum.

(b) Itaque illi vim argumentationis apostolicæ non parum labefactant ac convellunt, qui Christo, præter humanam, divinam tribuunt naturam, cujus vi is resurrexerit, sive seipsum ex mortuis resuscitaverit, & ob quam impossibile fuerit eum a morte teneri: cujus naturæ sive essentiæ ne vestigium quidem in nobis appareat. Unde quanta inter nos & Christum, quod ad resurrectionem attinet, diversitas, quantaque imparitas foret, quivis animadvertit. Quare, sententia illa posita, consequentia argumentationis apostolicæ non injuria negari olim potuisset, hodieque posset.

(c) Deinde etiam illi vim argumentationis apostolicæ convellunt, qui in iisdem numero corporibus nos aliquando resurrecturos statuunt, alioquin ne resurrecturos quidem. Quodsi admittatur, quanta inter nos & Christum foret imparitas, ratione habita possibilitatis? præsertim si consideres, quid quosdam ex Corinthiis potissimum impulerit, ut ea de re dubitarent. Apparebit autem infra initio secundæ partis bujus capitis, vers. 35, ideo eos resurrectionem in dubium vocasse, quod putarent, corpora nulla futura, in quibus resurgerent; cum hæc, quibus nunc circumdati sumus, interire, ac in nihilum redigi manifeste videamus. Atqui Christi corpus, in quo resurrexit, incorruptum remanserat. Quomodo ergo ex eo, quod Christus ex mortuis resurrexit, spiritu ipsius in pristinum suum habitaculum adhuc incorruptum remigrante, sequitur, nostrum etiam spiritum reversurum in eadem illa, quæ nunc habeamus, corpora, cum ea interire, & in mille formas mutari videamus? aut quo pacto ex resurrectione Christi patet, corpora hæc eadem numero, postquam eorum forma ac substantia propria interierit, denuo extitura? Certe tantum abest, ut hæc consequentia ita sit manifesta, quemadmodum apostolus suam esse indicat, ut nihil possit dici magis dubium. Nam si dicas, materiam nihilominus corporum nostrorum manere perpetuo superstitem, materiam, inquam, primam; id ad identitatem illam, quam vulgo statuunt, corporum humanorum nequaquam sufficit; cum eadem illa materia nunc hanc, nunc illam formam substantialem sustinere queat. Sic fieri potest, ut materia certi alicujus hominis, fiat materia corporum aliorum, sive inanimatorum sive animatorum, nempe plantarum, aut animalium, aut denique ipsorum hominum: quæ tamen corpora eadem numero, habita ratione formæ, nemo dixerit. At vero si statuas, alia olim corpora, & quidem, ut infra videbimus, spiritualia ac cælestia, spiritibus his nostris, quibus vivimus, adjungenda esse, & eo pacto nos resurrecturos; nihil est, cur de veritate consequentiæ quam apostolus nectit, quicquam dubitemus. Neque enim minus facile est Deo, spiritum nostrum circumdare spirituali ac cœlesti corpore, quam eum mortuo seu inanimato corpori humano denuo inserere: imo illud credibilius videri potest, quod ad rei ipsius possibilitatem attinet: cum spiritus hic noster, quo vivimus, ipse quoque cælestis sit originis, ac proinde cum cælesti ac spirituali corpore facilius quam cum terreo ac crasso conjungi posse videatur.

Neque vero illud scrupulum hic cuiquam movere debet, ut de propositione argumenti apostolici dubitet, quod Christus tertia, postquam interemptus fuit, die e mortuis fuerit excitatus; cæteri vero fideles, atque inprimis ii, qui multis ante seculis e vivis excesserunt, in morte diutissime detineantur. Neque enim, si rem rectius perpendas, ulla causa est, cur magis Christus resuscitari a Deo potuerit, quam hi, qui multis ante seculis, imo etiam annorum chiliadibus, e vivis excesserint; eo præsertim jam constituto, quod ad resurrectionem nostram hoc eodem, quo nunc induti sumus, corpore opus non sit. Vel enim ideo hic scrupulus aliquem urere posset, quod tanto temporum intervallo, ac seculorum tractu, multa intervenire possint, quæ spiritibus nostris noxam aut interitum afferant; vel ideo, quod corpora nostra non tantum interitum subeant, sed etiam in mille interea formas mutentur. Sed prius vim nullam habet, si consideres, quemadmodum Christus spiritum suum Deo commenda-

(a) *Quomodo ex resurrectione Christi inferri possit resurrectio mortuorum* (b) *El. 1 eorum, qui Christum vi naturæ suæ divinæ resurrexisse dicunt.* (c) *El. 2 eorum, qui putant, ea ipsa, quæ nunc habemus, resurrectura esse corpora.*

mendavit, inque illius manus fidelissimas deposuit; ita nos quoque in Christi, & per eum in ipsius Dei manus eosdem deponere, & custodiendos ei committere. Non vero minus potest Deus ac Christus, per multa secula multaque annorum millia, spiritus, quos custodiendos suscepit, asservare, & ab omni noxa salvos immunesque præstare, quam, non dicam, per triduum, sed per unam horam aut temporis punctum. Quare nulla spiritibus nostris in Dei manu positis noxa metuenda est; nec ulla ex diversitate temporis inter nos & Christum oritur imparitas, quæ in resurrectionis ratione ullum habeat momentum. Posterius, nempe quod corpus nostrum interitum variasque mutationes subeat, nullum habere pondus, jam ostensum est; siquidem aliis nos corporibus induemur. Quare invictum manet robur consecutionis seu propositionis agumenti apostolici, & validissime resurrectio mortuorum resurrectioni Christi superstruitur. Quomodo autem posita corporum diversitate nos nihilominus iidem futuri simus, de eo dicetur infra, cum de natura & conditione corporum agetur, quæ in resurrectione adipiscemur.

Vers. 14. Sed jam videamus etiam illa verba, quibus sententiam minoris, ejusque probationem ab absurdis petitam complectitur apostolus. (a) Ait ergo: *Si Christus non resurrexit, vana est prædicatio nostra:* Hoc primum est absurdum, nempe, quod falsa esset futura prædicatio ac doctrina universa apostolorum. Id vero propterea jure affirmatur, quia universa ipsorum doctrina totaque religio Christiana ab illis prædicata, nititur resurrectione Christi, tanquam fundamento; quo sublato, nemo vel olim dubitabat, vel hodie dubitat, quin ea falsa sit, quandoquidem ipse Christus, se tertia die resurrecturum affirmavit, seque Christum illum Dei, qui populo divino gubernando, & perpetuis seculis regendo, supremaque felicitate donando, destinatus sit, esse asseruit: cujus rei fides ac confessio, pro capite, ac summa quadam fidei & professionis Christianæ, semper fuit habita. Unde tum demum per baptismum homines olim Christo solebant initiari, cum id se agnovisse testarentur, vide Act.8.37. Hoc vero sine resurrectione Christi qui consistere posset? Taceo alia, quæ in religione Christiana continentur, ea præsertim, quæ ad fidem in ipso Christo collocandam, ad ipsius adorationem, ad nominis ipsius invocationem spectant, quæ resurrectione Christi sublata, nullum plane haberent locum.

2. Hinc sequitur alterum absurdum, quod apostolus statim subjungit: *vana vero etiam fides vestra.* Si enim doctrina apostolorum vana esset; vana etiam esset fides eorum, qui illam fuissent amplexi, hoc est, & falsa foret, & porro etiam infructuosa. At neutrum horum poterant admitttere Corinthii, sed utrumque in absurdissimis rebus ponere cogebantur: cum tot tam validis tamque evidentibus argumentis prędicationem apostolicam confirmatam vidissent, & in seipsis adhuc apertissima veritatis istius documenta & sentirent, & cernerent; nempe admirabilia illa spiritus sancti dona, quibus locupletati erant: quemadmodum ex compluribus hujus epistolæ locis apparet, maxime autem ex cap. 1, & 12, & 14.

3. Tertium absurdum, quod tamen cum primo magnam habet affinitatem, subjungitur vers. 15, cum ait: *reperimur autem & falsi testes Dei, quoniam testati fuimus* (hoc est, fuissemus) *adversus Deum* (vel, ut alii volunt, *de Deo*) *quod resuscitarit Christum, quem non resuscitavit, siquidem mortui non resuscitantur.* Vicinum, ut dixi, hoc absurdum est primo; ab eo tamen nonnihil differt, & aliquid ei addit ponderis. Differt eo, quod ibi non tam ad promulgationem ipsius resurrectionis Christi respiciatur, quam ad prædicationem religionis Christi, resurrectioni ipsius superstructam: hoc vero loco de promulgatione ac testificatione ipsius resurrectionis Christi, ab apostolis facta, & quidem sola sermo est.

Deinde eo quoque differt hoc absurdum a priori, eique aliquid adjicit; quod ibi simpliciter tantum error ac falsitas doctrinæ apostolicæ ex hypothesi falsa concluditur; hic vero crimen, & quidem gravissimum, quod commissuri fuissent apostoli, si Christus non resurrexisset, ex ea deducitur. Ait enim se cæterosque apostolos fore testes falsos, & quidem ejusmodi, qui adversus ipsum Deum ausi fuerint falsum testari. Atrox per se crimen est, falsum testimonium dicere, etiamsi in hominem tantum dicatur: quantum ergo quamque atrox censendum, si dicatur in Deum ipsum?

Significat autem hoc loco apostolus, non posse hoc errori imputari, quod Christum resurrexisse asseruerint, si id falsum esset; quandoquidem illi testimonium proprie sic dictum ea de re ediderint, seque oculorum ipsorum fide, rem ita se habere, compertisse ac deprehendisse constanter affirmaverint. Quare si aliter se res habuisset, omnino necesse fuisset, eos id totum confinxisse, & impudenter mentitos fuisse; quia adversus id, quod verum esse scirent, loqui fuissent ausi.

Sed dicet aliquis, excusabile hoc factum futurum; quandoquidem illi nihil hoc testimonio, etiamsi tandem falsum fuisset, Deo detraxissent; sed potius tale quippiam, quod Deo gloriam conciliare posset, asseruissent. Sed longe aliter se res habet, si animum diligenter advertas; nec frustra apostolus asserit; se atque alios *contra Deum* testaturos fuisse, si res aliter se habuisset, quam ipsi affirmarent. Primum enim, si Deus Christum a mortuis non resuscitasset, omnino sequeretur, ipsum a Deo, quemadmodum asseruerat, missum revera non fuisse; quandoquidem doctrinæ suæ confirmandæ causa dixerat, se tertio die resuscitandum esse, indeque planum futurum, unde nam ipsius tanta, quam usurparet, autoritas ac potestas profecta esset Joh.2.18, 19. conf. Matth.12.39, & d. Ac præterea tum alias sæpius, tum paulo ante mortem, sese Christum, seu illum singularem Dei filium esse, constanter affirmaverat, Matth.26.63, & d. & eam ipsam ob causam ad supplicium capitis damnatus fuerat. Patet ergo, si Christus non resurrexisset, divinamque illam potestatem, qua nunc potitur, adeptus non fuisset, omnia illa falsa futura fuisse, ipsumque pro seductore quemadmodum habitus fuerat, merito fuisse habendum, & religionem ab eo traditam pro falsa atque erronea reputandam. Quomodo vero contra Deum non testatur is, qui contra apertissimam sibique notissimam veritatem, palam asserere, & constantissime asseverare audeat, Deum seductorem ejusmodi ex mortuis exsuscitasse, & porro Christum ac Dominum fecisse, & hoc pacto manifeste docuisse, illius religionem omnibus hominibus amplectendam, & eum ipsum honore, qui cælesti regi conveniat, colendum, ad ejus opem omnibus confugiendum esse, talem denique effecisse, a quo omnes sempiternam salutem expectare debeant? Hoc enim non tantum adversus divinam voluntatem fieret; sed etiam ad divinam gloriam minuendam plurimum faceret, & grave crimen ipsi Deo impingeret, quasi nimirum sedu-

(a) *Absurda ex negata resurrectione mortuorum profluentia.*

seductorem excitasset, & ad tantam dignitatem extulisset, ac sui eum regni participem reddidisset. Adde, quod Christi religio omnino allatura erat finem ac interitum Judaicæ, quæ a Deo fuerat instituta. Quare qui Christianam religionem testimonio suo stabilire nitebatur, simul etiam, si modo ejus vim penitus intelligeret, Judaicam aliquo modo abrogabat; vel saltem id faciebat, unde ejus abrogatio tandem esset consecutura. Hoc vero non potuisset non esse Deo ejusque voluntati adversum, si Christi resurrectio, & porro etiam religio, falsa fuisset. Quare utut in speciem illi, qui resurrectionem Christi affirmabant, Dei honorem asserere, atque adeo augere velle viderentur; revera tamen & Dei honorem minuere, & ejus voluntati penitus repugnare censendi essent, nisi Christus revera fuisset a mortuis revocatus.

Vers. 16. Vidimus hactenus, quomodo apostolus affirmative potissimum ex resurrectione Christi, resurrectionem mortuorum collegerit: videamus nunc, quomodo negative idem præstet, &, ut ante diximus, a remotione consequentis progrediatur ad remotionem antecedentis. Quam ad rem sibi jam aditum paraverat sub finem vers. 15, ubi dixerat; *quem* scilicet Christum, *non resuscitavit* scilicet Deus. *siquidem mortui non resuscitantur.* Hoc enim confirmaturus, seu mavis declaraturus, subjicit: *Si enim mortui non resuscitantur, neque Christus resuscitatus est.* Et hæc quidem est Propositio argumenti.

Vers. 17. Assumtionis sententia, una cum probationibus a multiplici absurditate ductis continetur vers. 17 & seqq. duobus, ubi inquit: *Si vero Christus non est resuscitatus, vana est fides vestra, adhuc estis in peccatis vestris. Ergo & illi* &c. quasi dicat; Atqui Christus resuscitatus est. Nam si resuscitatus non esset, vana foret fides vestra, &c. At hoc absurdum: Ergo & illud.

De veritate propositionis seu consequentiæ jam satis antea dictum est, vide vers. 12. De sententia etiam Minoris nihil opus est amplius dicere. Sed de ejus probationibus seu absurdis, quæ sublata Christi resuscitatione consequerentur, aliquid adhuc dicendum restat. Ea vero numero sunt quatuor, quæ sese ordine consequuntur. (*a*) Quanquam de eorum primo, quod illis verbis continetur, *vana est fides vestra*, itidem jam ante dictum est vers. 14; ubi eadem probatio fuerat ad assumtionem argumenti confirmandam adhibita.

2. Secundum absurdum est in illis verbis: *adhuc estis in peccatis vestris*, hoc est, adhuc peccatorum vestrorum reatu tenemini, seu peccata vestra nondum vobis sunt remissa, adhuc ad pœnam eorum ferendam estis obligati.

Hoc vero absurdum duplici potissimum ratione ex hypothesi, quam apostolus oppugnat, consequitur: primum ita, ut ex priori absurdo id censeatur pendere. Nam 1 si vana esset fides Corinthiorum, omnino illi adhuc in suis peccatis essent. Nam si peccata illis fuissent remissa, id non aliam ob causam factum fuisset, quam quia in Christum credidissent, & doctrinæ apostolicæ fidem adjunxissent. Qua enim alia ratione Corinthii tantum Dei beneficium se consecutos esse, persuadere sibi poterant? Nil certe aliud, præter religionem Christianam, ipsorumque fidem, excogitari potest, quod illis tantum bonum attulerit. At vero si vana fuisset illorum fides, si falsa Christiana religio, quam essent amplexi; quomodo illis ad remissionem peccatorum obtinendam prodesse potuisset? num fides vana quicquam potest ad rem tantam habere virium? certe vel hanc ipsam ob caussam vana non amplius esset, si rem tantam præstare cuiquam posset.

2. Deinde immediate ex hypothesi falsa, quæ ab apostolo oppugnatur, absurditas hæc elici potest: præsertim si statuas, remissionem peccatorum non nisi mortis Christi interventu obtineri potuisse, seu ex Dei decreto debuisse; id quod Paulus supra indicavit, dum dixit, Christum pro peccatis nostris esse mortuum. Jam vero & mors Christi nequaquam eam vim habitura fuisset, si Christi resurrectio eam non fuisset subsecuta. (*b*) Duplici enim potissimum ratione mors Christi eam vim habere deprehenditur: qua utraque sublata, vis ejus hac in parte omnis tollitur. Primum, quod Novum Fœdus, quo remissio peccatorum nobis promittitur, confirmarit ac sanxerit, & sic jus quoddam ad eam obtinendam nobis pepererit. Deinde quod Christo, ex divino decreto, eam pepererit potestatem, ut nobis reipsa peccata remittere, eorumque pœnas auferre a nobis posset. Quibus rebus etiam efficitur, ut nos ad conditiones, sub quibus remissio peccatorum nobis in Fœdere Novo proposita est, amplectendas ac præstandas morte Christi adducamur. Jam vero si resurrectio Christi mortem non fuisset consecuta, neutrum istorum dictorum, quæ priori loco commemoravimus, quæque hic revera spectanda sunt, ex morte ipsius fuisset profectum. Et de posteriore quidem res per se est manifesta. De priori dictum est sat fuse a nobis in disputatione de Satisfactione Christi capite 1. Etsi enim ipsa quoque mors Christi, sejuncta a resurrectione & gloria eam consecuta, vim quandam habuit ad doctrinam Christi confirmandam: ea tamen vis, si resurrectio consecuta non fuisset, evanuisset, & multitudine ac magnitudine earum rerum, quæ veritati religionis Christianæ potuissent opponi, obruta penitus ac oppressa fuisset: siquidem, ut jam supra monuimus, Christus asseruit, se tertia die resurrecturum, seque Christum, illum Dei filium, esse. Quare doctrina Christi tunc seipsam confecisset, & constantia ipsius, quam in morte, doctrinæ suæ asserendæ causa ostendit, in extremæ pertinaciæ & insaniæ cujusdam argumentum fuisset tracta.

Prior ratio, qua absurditas ista ex hypothesi falsa elicitur, simplicior est: sed posterior tamen non videtur a mente apostoli abhorrere, præsertim cum ab ipso fere initio hoc præstruxerit, Christum pro peccatis nostris esse mortuum; & nihil prohibet, quo minus ad utramque respexerit. Quod si tamen ad earum tantum unam respexisse eum contendas, satius est id, quod simplicius est, sequi.

Semper autem id memoria tenendum est, quod ab initio statim patuit, adversus illos disputare apostolum, qui religioni Christianæ adhuc addicti essent, & ex ea fructum haud vulgarem, inprimis quidem peccatorum remissionem consecuturos se esse sperarent. Alias argumenta hæc invalida fuissent. Qui enim religionem veram esse non credit, ea quæ tanquam absurda ponit apostolus, pro absurdis non habet. Sed ii, cum quibus apostolo res erat, iis argumentis, quæ oculis adhuc ipsis subjecta erant convicti, veritatem Christianæ religionis negare non poterant.

3. Vers. 18. Tertium absurdum continetur illis verbis: *Ergo & illi, qui obdormierunt in Christo, perierunt:*

(*a*) *Absurda ex negata resurrectione Christi profluentia.*

(*b*) *Quomodo Christus pro peccatis nostris sit mortuus.*

hoc est, illi, qui cum fide in Christum mortui sunt, seu mortui sunt Christiani, æternum perierunt, de illis penitus est actum.

Hoc absurdum ejusmodi est, ut, sive ex ipsa statim hypothesi falsa, quæ oppugnatur, sive ex alterutro absurdorum præcedentium id velis elicere, nihil erraveris. Nam si hypothesin ipsam spectes; si Christus non resurrexit, quid de illis, qui eum sequuntur, censendum erit? Si caput periit, quomodo salva esse possunt membra? Si vero primum absurdum ex hypothesi illa deductum consideres; si vana est religioni Christi adhibita fides, quid est, quod illos, qui fidem eam sunt amplexi, ab interitu sempiterno vindicet? Unde enim illis liberationis a pernicie sempiterna spes est, nisi ex fide in Christum? Fides autem vana quomodo illos exitio eripere potest? Si vero secundum absurdum spectes, patet, si Christiani adhuc sunt in peccatis suis, eos, si ita moriantur, omnino perituros. Peccati enim pœna mors seu interitus æternus est. Credibilius autem est, apostolum ex absurdis istis, & quidem ex propiori, tertium hoc elicuisse, quam immediate ex ipsa falsa hypothesi; ita, ut a prioribus absurdis ad posteriora progrediatur, eaque novis absurdis exaggeret.

4. Vers. 19. Restat quartum absurdum; in quo proponendo tacitæ cuidam objectioni occurrit apostolus. Est autem ab eo his verbis expressum: *Si in ista vita sumus sperantes in Christum tantum, miseriores omnibus hominibus sumus.*

De transpositione vocis *solum*, jam supra monuimus vers. 2. Ita enim ordinanda sunt verba: *si in hac tantum vita sperantes sumus in Christum*, &c. Neque enim hoc vult dicere apostolus, in hac vita non in solo Christo, sed etiam in alio quopiam spem ponendam esse; sed spem nostram hujus vitæ terminis non claudi; seu, non ita nos in Christo spem nostram ponere, ut ea tantum ab ipso expectemus bona, quæ in hac mortali vita nobis contingant. Id enim si fieret, omnium hominum nos fore miserrimos.

Hoc ergo, ut ad rem ipsam jam veniamus, quartum est absurdum, quod ex negata Christi resurrectione consequitur, quod nos Christiani essemus cæteris omnibus hominibus infeliciores ac miseriores. Quod quomodo consequatur, mox videbimus, ubi explicuerimus id quod ante monuimus, quomodo apostolus hic tacitæ occurrat objectioni. Potuisset nimirum aliquis ex iis, quibuscum disputat apostolus, adversus id, quod proxime dictum est, excipere, nihil in eo absurdi esse, si Christiani homines, qui mortui sint, jam periisse dicantur, ac de illis porro actum esse statuatur: satis enim illos commodorum ac fructuum, præsertim spiritualium, ex Christiana religione in hac vita retulisse, ita ut neminem pœnitere debeat suæ, quam Christo adjunxerit, fidei, etiamsi nulla post mortem restet felicitas. Ostendit ergo apostolus, absurdissime id asseri, &, si ex Christiana religione non nisi ea speranda essent bona, quæ in hac vita illis contingunt, eos cæteris omnibus hominibus fore miseriores: ac proinde nullam fore caussam justam, cur quispiam religionem eam amplecti debeat; sed satius fore eam non amplecti.

Id vero eam ob caussam affirmat apostolus, quia Christiani homines, præterquam quod variarum voluptatum ac commodorum terrenorum usus eis interdicitur, gravibus, iisque longe maximis calamitatibus & afflictionibus, & denique morti truculentissimæ atque ignominiosissimæ, propter hanc ipsam religionem sunt expositi, easque perpetuo metuere coguntur, atque adeo sæpe re ipsa ea mala subeunt, a quibus cæteri homines vel immunes sunt, vel saltem immunes esse possunt; cum ea, quæ naturali quadam ratione cæteris incumbunt, etiam Christianis soleant esse communia; nec multum eos a cæteris hac in parte differre Deus voluerit. Quod si ergo nihil illis post mortem esset expectandum boni, quo eorum in hac vita calamitates, adde etiam asperrimus ille labor, quem in colenda pietate suscipiunt, compensaretur, nonne deterior illorum, quam cæterorum hominum foret conditio?

(a) Dicet quispiam, dona illa spiritus sancti, quæ olim dabantur fidelibus, satis compensasse omnes illos labores, omnes illas molestias, quas Christiana pietas secum afferat; imo etiam multis partibus superasse. Quare non protinus consequi, si resurrectio mortuorum futura non sit, Christianos homines fore cæteris omnibus miseriores.

(b) Respondemus primum: si hæc ratio vim haberet aliquam, eam non in omnibus, omnium præsertim ætatum, Christianis vim habituram; sed tantum in illis, quibus dona illa spiritus sancti, eaque insignia, contigerunt. Ea vero tantum viguerunt in primæva ecclesia, ob causas, quæ alibi a nostris explicantur, & ne in primæva quidem ecclesia omnibus prorsus fidelibus contigerunt. Quare ad Christianos generatim nihil ista ratio pertinet.

Sed deinde, etiamsi donum illud spiritus sancti sit, fueritque olim præstantissimum; tamen cum non adimat acerbissimum illum calamitatum ac cruciatuum sensum, quos Christiani homines ipsius religionis caussa tolerare coguntur, non potest compensare miseriam illam, cui Christiani præter cæteros mortales, & olim fuerunt, & hodie sunt subjecti. Quare nec efficere potest, quominus illi cæteris mortalibus miseriores censeantur. Tanto autem minus id potest præstare, resurrectionis vitæque sempiternæ spe sublata, quod eatenus potissimum spiritus sanctus sensum dolorum ac cruciatuum, quos homines Christiani perferre coguntur, minuit, quatenus arrha quædam est & pignus felicitatis futuræ, ejusque certam spem animis nostris inserit. Hac ergo spe sublata, quantum illi putamus fore virium, ad tormentorum exquisitissimorum sensum mitigandum, & terrorem mortis tollendum? Quin imo tanto graviorem necesse est, morte jam ante oculos versante, dolorem in eorum animis nasci, qui pluribus ac majoribus divini spiritus muneribus fuerint aucti, quod ea una cum vita, sine ulla compensationis spe relinquere cogantur. Atque in hac objectione ad eum, quo fecimus modum, solvenda ipse nobis apostolus aliqua ratione præivit Rom. 8.22, & d. Docet enim ibi, Christianos homines quos creaturæ, nempe novæ, nomine intelligit, nequaquam in præsenti hoc suo statu acquiescere ob servitutem corruptionis, hoc est, & afflictionum variarum, & mortis ipsius, cui sint subjecti: sed omnes sub tanto malorum onere gemere, & ad aliam felicitatem suspirare. Et, ne quis forte putet, vulgares tantum Christianos, qui eximiis spiritus sancti muneribus aucti non sint, ita gemere ac suspirare; cæteros autem, qui primas ac veluti potiores illius spiritus partes acceperint, quales erant apostoli & prophetæ, illorum malorum sensu non tangi, & in hac sua conditione acquiescere, seque satis jam beatos censere: illos ipsos quoque apostolos divini spiritus munere præ cæteris auctos, hac in

(a) *Objectio.* (b) *Responsio.*

parte

parte cæteris Christianis similes esse docet. Cum enim ita dixisset vers. 22: *scimus enim, quod omnis creatura* (nempe nova) *simul suspirat, & simul parturit*, seu instar parturientium dolet, *ad hoc usque tempus*; subjicit: *Non solum autem, sed etiam ipsi, qui primitias spiritus habemus, & nos ipsi*, i. e. nos, inquam, ipsi, *in nobis ipsis suspiramus, filiorum adoptionem expectantes, redemtionem corporis nostri. Spe enim servati sumus*, hoc est, nondum reipsa beati sumus, sed spe tantum bono illo nostro perfruimur. Quare nequaquam in hoc nostro statu, quo nunc fruimur, acquiescere possemus, nisi alius restaret felicior. Loquitur autem illic de suo & Christianorum cæterorum statu, quatenus ab aliorum hominum conditione diversus est, quemadmodum tum occasio ejus sermonis, ejusque initium ostendit, tum illius finis, seu id quo postea sermonem suum deducit. Videatur vers. 17 & 18, & conferatur cum vers. 26, & seqq. Eodem pertinet & locus huic admodum similis apud eundem apostolum 2 Cor. 5. 2. & seqq. ubi ita loquitur: *In hoc* (scilicet domicilio) *suspiramus, domicilio nostro, quod ex celo est superindui cupientes*. Et paulo post: *nam existentes in tabernaculo isto suspiramus gravati: quandoquidem nolumus exui*, (id est, mori depositis hujus corporis exuviis) *sed superindui, ut absorbeatur istud mortale a vita*: de quibus verbis aliquid fortassis dicemus infra in secundo hujus cap. membro. Adde, quod Paulus tum infra hoc capite, tum ad Philipp. cap. 1 ostendit, sibi ipsi utilius esse mori cito, quam diutius vivere: quod non potuisset ab eo dici, si spiritus sancti donum, quo ille copiosissime perfusus atque imbutus erat, sua præstantia, & voluptatis divinioris sensu superasset, vel saltem compensasset vim malorum, quæ idem in mortali hoc corpore sustinebat. Et illud quidem Paulus asserit, posita ea spiritus sancti vi, quæ omnium præcipua est, nempe quod sit arrhabo futuræ illius hæreditatis, quemadmodum in loco dicto 2 Cor. 5. 5 paulo post ostendit. Quid ergo statuendum esset, hac vi penitus sublata? Neque enim est, quod dicas, ideo Paulum putasse satius esse citius mori, quia tanto celerius cælestibus esset perfruiturus gaudiis. Id enim, ut videbimus, cum iis pugnat, quæ hoc ipso cap. docet infra vers. 30, & seqq.

Antequam hinc abeamus, illud adhuc notari volumus, Paulum non tantum consecutionem argumenti sui, ex resurrectione Christi ducti, probare; verum etiam illud ipsum argumentationis suæ fundamentum, hoc est, Christi resurrectionem, confirmare, idque iis argumentis, quæ ad ipsam quæstionem principalem decidendam haud difficulter accommodari queunt. Nam quod supra dixit, *si Christus non resurrexit, vana est prædicatio nostra; vana fides vestra*, &, quod postea vers. 17, & duobus seqq. adjicit, *adhuc estis in peccatis vestris: ergo & ii, qui obdormierunt in Christo, perierunt*; & quæ sequuntur: Hæc inquam, omnia ad ipsam resurrectionem mortuorum referri queunt; ut quivis per se animadvertit. Sententiam certe eorum, quæ vers. 19 dicuntur, expressit apostolus infra vers. 32.

Vidimus huc usque quo pacto apostolus ex Christi resurrectione illud potissimum demonstrarit, resurrectionem dari, ut in scholis loquuntur, seu eam esse possibilem: videamus nunc, quomodo ex eadem probet, eam omnino futuram.

Vers. 20. Vis argumenti inprimis est expressa ℣. 20, & postea illustratur, atque aliqua ratione confirmatur versibus tribus seqq. Ita enim inquit vers. 20: *Nunc autem Christus resuscitatus est ex mortuis, primitiæ eorum, qui obdormierunt, factus est.*

Ubi antequam argumenti vim, & verborum istorum cum superioribus nexum consideremus; illud breviter notandum est, si lectio Codd. Græcorum vulgatorum, quam nos expressimus, omnino sit retinenda, in verbis his ἀσύνδετον esse. Deerit enim particula &, ante vocem *primitiæ*, ut sensus sit: *nunc autem Christus resurrexit ex mortuis, &* (seu eaque ratione) *primitiæ eorum, qui obdormierunt, factus est*. Sed vulgata editio Latina verbum ἐγένετο, factus est, non legit: quæ lectio si retineatur, ἀσύνδετον est nullum, sensu eodem manente. Quod si pro ἐγένετο legeretur ἐγηγερμένος, omnia optime quadrarent. Sed quia sensus semper eodem recidit, minus ea de re laborandum est. Quare ad rem ipsam potius accedamus: & primum de verborum istorum cum præcedentibus nexu, tum deinde de vi argumenti dicamus.

Ad nexum quod attinet, is hujusmodi est: Dixerat apostolus proxime, nos, si hujus vitæ tantum ratione in Christo spem collocemus, omnium hominum miserrimos fore. Nunc subjicit, hoc absurdum nobis nunc metuendum non esse; quandoquidem aliter se res habeat, quam in ea hypothesi, ex qua absurdum illud sequitur, fuerat dictum. Christum enim resurrexisse, eaque ratione mortuis ad vitam iter patefecisse. Voces enim illæ, *nunc vero*, non temporis significationem habent, sed idem significant quod *atqui*, quo pacto sumuntur etiam alibi, ut supra cap. 7. ℣. 14, quasi dicat apostolus: atqui non ita se res habet; quandoquidem Christus ex mortuis resuscitatus est, & hac ratione primitiæ eorum, qui obdormierunt, est factus.

Vis argumenti, seu nexus inter Christi resurrectionem & nostram, (ut ad posterius, quod proposuimus, accedamus) continetur voce *primitiarum*, quæ similitudine quadam rem illustrat. Quam antequam explicemus, illud prius considerandum est, quod vox ista manifeste præfert, nempe, Christum primum fuisse, qui ex mortuis resurrexit: qua de causa alibi primogenitus ex mortuis appellatur, partim ab eodem apostolo, ad Coloss. 1. 18; partim a Johanne Apoc. cap. 1. 5. Cum vero manifestum sit, & prophetas olim, & ipsum Christum quosdam ex mortuis resuscitasse; ut de illis taceam, quorum corpora Matthæus scribit resuscitata esse tum, cum motus terræ fieret, simul ac Christus in cruce exspirasset Matth. 27. 52, apparet, hic non de resurrectione quavis, atque adeo etiam de ea, quam mors denuo sequatur, sermonem esse; sed de ea, quæ quidem sit quasi introitus ad vitam immortalem, sive hanc statim secum afferat, quemadmodum fidelibus aliquando continget, ut infra audiemus, vers. 52; sive illam non multo post, ut Christo contigit, allatura sit.

Sed jam metaphoram ac similitudinem, quæ huic voci subest, quæque nobis vim argumenti illustrat, consideremus. Neque enim vis argumenti in ipsa hac similitudine consistit; sed in convenienti quadam inter nos & Christum analogia seu proportione. Itaque etiam si similitudinem hanc removeas, nihilominus vis argumenti consistet immota. Notum autem est, Primitiarum nomine intelligi solere inter alia primas fruges, seu primum manipulum ex frugibus demessum, ac postmodum Deo oblatum. Quarum quidem primitiarum

tiarum hæc vis erat, ut cum Deo jam oblatæ ac penitus consecratæ essent, etiam reliquas omnes fruges, ex quibus demessæ fuerant, veluti consecrarent, ac puras & ad humanum usum, ut ita dicam, licitas redderent. Antequam enim primitiæ offerrentur, Israelitis haud licebat frugibus vesci, adeo ut ad illud usque tempus, comestionis habita ratione veluti impuræ censerentur Levit. 23: 10, & seqq.

Similiter jam cogitandum est de Christo, & iis, qui sunt Christi; de quibus hic apostolum agere jam supra monuimus, & tum res ipsa, tum ea quæ paulo inferius dicentur ab apostolo, docent. Antequam enim unus hic, ut ita dicam, manipulus, nempe Christus, ex toto fidelium, qui obdormierunt, aut in posterum obdormiissent, cumulo ac messe sumtus, per resurrectionem penitus Deo oblatus ac consecratus esset, cæteri omnes mortui, quodammodo impuri censebantur, atque a Deo alieni; vel saltem censeri potuissent, nisi Christus resurrexisset. At postquam Christus per resurrectionem Deo oblatus est, & nunc ipsi, ut apostolus alibi loquitur Rom. 6. 10, vivit, omnes reliquos, qui ad ipsum pertinent, & ejusdem quodammodo sunt cum eo generis, quemadmodum messis reliqua cum primitiarum manipulo, consecravit, & ad messem veluti comparavit. Consecrati autem nequaquam essent, nec ulla eorum messis restaret, si ex mortuis resurrecturi non essent.

(a) Sed dices; unde constat eodem modo sese habere Christum ad fideles suos mortuos, quo sese habent primitiæ ad reliquam messem; seu, ut clarius dicamus, quomodo ex eo, quod Christus resurrexit, consequitur, ejus fideles quoque ex mortuis resurrecturos? Respondemus, 1 inde id constare, quod Christus, religionis nostræ ac pietatis in ea præscriptæ dux, omnes homines sese sequi, & eandem vitæ ac pietatis rationem ingredi voluit, promittens fore, ut ad eandem felicitatis metam perveniant, ad quam ipse pervenerit, vide Joh. 12. 26. Quare cum is ad resurrectionem atque immortalem vitam ea via, quam cæteros quoque ingredi jussit, penetraverit; consequitur, eos quoque omnes, qui vestigia ipsius fuerint sequuti, eodem perventuros. 2. Et sane id ipsum divinæ benignitatis atque æquitatis ratio quodammodo postulabat, ita ut, etiamsi tam aperta Christi hac de re promissio non extaret, tamen id ex re ipsa non obscure colligi posset. Etenim cum Christus adeoque ipse Deus voluerit, ut inter nos & ipsum ratione officii ac laborum esset similitudo ac proportio, eaque non exigua, sed valde insignis: conveniens erat divinæ æquitati, ut etiam similitudo esset ac proportio inter nos & illum ratione præmii. At quæ proportio foret, quæ similitudo, si cum Christus resurrexisset, eaque ratione felicitatem sempiternam, quod bonum infinitum est, adeptus esset, nos in æternum periremus, a morte penitus absumti; & patientiæ nostræ, quæ in morte acerbissima sustinenda cernitur, nullum referremus fructum, ob quam tamen Christus vel inprimis ad supremam felicitatem ac gloriam pervenit. Certe nisi hac æquitate in præmiis distribuendis uti voluisset Deus, tam duram nobis legem figere vix ac ne vix quidem decuisset; nec id impetrare atque obtinere, quod volebat, potuisset: quemadmodum ex iis, quæ infra dicentur vers. 30, & seqq. constabit. At nunc, resurrectione etiam fidelium ad vitam sempiternam posita, egregiam videmus inter nos & Christum, ut in pietate, atque adeo labore, ita etiam in pietatis ac laboris præmio proportionem atque analogiam. (a) Christus enim, quia nobis in via salutis præiit, & primus, ut ita dicam, hanc glaciem fregit, tamque asperum ac salebrosum salutis iter nobis munüt, & vestigiis suis notavit, ut eo facilius eam consequi possemus; prior etiam ad sempiternam felicitatem pervenit: ut quemadmodum pietatis exemplum nobis præbuerat, ita etiam specimen felicitatis omnibus se sequentibus in seipso exhiberet, & sic metam viæ tam duræ omnibus seculis ostenderet. Hanc ergo ob caussam per tot secula ante nos omnes felicitate ista perfruitur. Deinde quia non tantum tempore nos omnes antecessit, sed etiam pietatis ac sanctitatis gradu nos longe superavit; ideo etiam gloriæ ac honoris dignitate longe nobis est præpositus. Similitudo tamen utrobique in re ipsa manet. Genus pietatis ac virtutis idem est: genus etiam felicitatis, seu mavis, ea felicitatis pars, quæ sanctitati est proposita, eadem est, nempe sempiterna vita cum perenni gaudio conjuncta; quæ per resurrectionem, aut per ejus vicariam corporum transmutationem est obtinenda. Quare cum Deus Christum ducem nostrum, a mortuis ad vitam æternam resuscitavit, omnibus ipsius vestigia sequentibus jus quoddam ad eandem resurrectionem dedit, & seipsum quodammodo obligavit ad eam illis præstandam; proportione, ut diximus, inter ipsos & ipsorum ducem, atque adeo æquitate quadam ita suadente ac postulante; sed multo nunc magis, postquam tot tamque expressæ promissiones ea de re intercesserunt, ut facile appareat, Christum primum illum fuisse manipulum, qui per resurrectionem Deo penitus consecratus, totam reliquam fidelium messem consecravit.

Ex iis autem, quæ diximus, cernere quivis potest, de fidelium tantum resurrectione hic agi; non vero de infidelium, aut impiorum. Nam etsi ex Christi resurrectione, ut supra alicubi indicavimus, pateat, non minus impios quam pios posse resurgere: inde tamen non potest probari, eos omnino resurrecturos, sed id aliunde probare necesse est: quandoquidem vidimus, conjunctionem arctissimam & certam quandam, hoc est, analogicam æqualitatem ratione laboris & præmii intercedere debere inter Christum & eos, quorum resurrectio ex illius resurrectione probari queat. Talis autem nulla est inter Christum & infideles atque impios.

Unde porro apparet, apostolum eorum, *qui obdormierunt*, nomine fideles tantum ac pios intelligere, quemadmodum & alibi 1 Thess. 4. Nam etsi sacræ literæ veteris fœderis per quandam [illegible] etiam de impiis regibus, verbi gratia, de Jeroboamo, Achabo, & aliis dicere soleant 3 Reg. XIV. 20. XVI. 6, 28. XXII. 40 eos dormivisse vel obdormivisse cum patribus suis: apud sacros tamen scriptores novi fœderis præsertim ex suo sensu loquentes, non reperitur id de impiis dictum, sed de Christi fidelibus; de quibus generatim omnibus præsumitur, eos, nisi omnino aliter constet, convenienter suæ religioni & vixisse, ac mortuos esse; ac proinde ad vitam sempiternam resurrecturos: cujusmodi homines, cum moriuntur, obdormiscere videntur.

Non solent autem apostoli de mortuis, licet fidelibus, dicere, quod dormiant; sed quod obdormiverint,

(a) *Quomodo ex eo, quod Christus resurrexit, consequatur, ejus fideles etiam resurrecturos esse.*

(a) *Cur Christus primus resurrexit.*

tint, vel, quod obdormiscant, tunc nimirum, cum moriuntur; de quo posteriori vide supra cap. 11. vers. 30, ubi dicit apostolus: *& obdormiscunt multi*, id est, etiamnum moriuntur; de re enim loquitur, quam intellexerit etiamnum inter eos durare. Christus quidem de filia illa Archisynagogi, & de Lazaro dixit, eos dormire, cum recens essent mortui Matth: 9. 24: Ioh: xi. 11, 12 mox ab ipso excitandi. Cujus rei hæc forte caussa est, quod illi qui moriuntur, obdormiscentes, & qui recens sunt mortui, quorum corpora adhuc extant incorrupta, nec dum lineamenta priora perdiderunt, dormientes majori similitudine referunt, quam ii qui jam dudum sunt mortui, & quorum corpora, quæ oculis rem ut solet metienti, ipsi quodammodo homines videntur, jam sunt corrupta. Alias nil prohibet, quominus & illi qui jam dudum e vivis excesserunt, a Christo aliquando excitandi, dormire dicantur. Nam & hic similitudo est, licet aliquanto minor, aut sensui minus obvia.

Postquam argumentum apostolicum excussimus, considerandum porro est, quo pacto id illustretur, & aliqua ratione confirmetur.

Illustratur autem duplici ratione: primum similitudine, quanquam in re contraria: deinde discrimine temporis, quod inter Christi & cæterorum fidelium resurrectionem intercedit, indicato: qua in re occupationem quandam objectionis, quæ contra veritatem resurrectionis nostræ moveri posset, contineri videbimus.

Quod ad priorem illustrandi modum attinet, similitudo illa primo proponitur; deinde aliquo modo repetitur ac clarius explicatur.

Vers. 21. Proponitur ibi: *Quandoquidem enim per hominem mors, etiam per hominem resurrectio mortuorum.* Quis *hominis* nomine in utroque comparationis membro sit intelligendus, diserte Apostolus in sequentibus explicuit: nempe: illum quidem Adamum, hunc vero Christum esse. Quanquam non dissimulandum est illud, cum in Græco neutribi voci ἀνθρώπου sit præpositus articulus, nondum certum aliquod individuum, ac plane determinatum intelligi; sed indefinitum, seu, ut in scholis loquuntur, vagum, hoc est, quendam hominem: quasi d. apostolus: quandoquidem per hominem quendam mors in cæteros omnes pervasit; conveniens fuit, ut similiter resurrectio ex mortuis per hominem quendam, seu aliquem ex hominibus, in cæteros, qui quidem dignos se tanto beneficio præstiterint, transiret. In sequentibus ergo demum, cum Adamus & Christus expresse commemorantur, loco vagi seu indefiniti illius individui, certum plane ac fixum substituit, eaque ratione dictum suum confirmat apostolus.

Hoc ita viso, inquirendum porro est, quid per *mortem* hoc loco intelligatur; (de Resurrectione enim ex mortuis id inquirere nihil est necesse) deinde quo pacto partim per hominem, nempe Adamum, mors extiterit, & in cæteros pervaserit; partim etiam per hominem, nempe Christum, resurrectio sit extitura, & in cæteros homines transitura.

Ad priorem quæstionem quod attinet: videtur mors hoc loco indefinite sumi, pro hominis seu vitæ humanæ destructione, nulla habita ratione durationis; ita ut nondum intelligatur, utrium ea sit temporanea tantum, an vero æterna. Mors enim intelligi videtur, ex qua etiam reditus in vitam detur. Quanquam interim nolimus negare, æternam mortem nominatim hic intelligi posse, ut ita eadem hic sit inter Adamum & Christum comparatio, quæ ab apostolo instituitur cap. 5 ad Romanos. Neque enim illud videtur obstare, quod statim subjicitur, *in Adamo omnes mori*; cum certum sit, non omnes mori morte æterna: quandoquidem idem asseritur dicto loco ad Rom. 5. vers. 12 & 18. Id enim non ita intelligendum est, quasi omnes actu & re ipsa in æternum moriantur; sed quod morti isti æternæ obnoxii sint atque subjecti: quanquam divina benignitate fiat, ut omnes in Christum credentes eximantur, quemadmodum & omnes illi, quicunque ab initio mundi Deo verè sunt confisi. Quod posterius de fidelibus, qui Christum antecesserunt, ideo addimus, ne quis nobis objiciat, aliam hujus, aliam illius loci ad Rom. esse rationem: quod illic loquatur Paulus de damno ab Adamo in omnes homines manante, tanquam de rè præterita, & Christi tempora antegressa; hic vero præsenti utatur tempore, significans id de quo hic agit, adhuc durare: jam vero vel ex hoc ipso loco constare, Christianos homines immunitatem a morte æterna esse consecutos. Nullam enim discrimen illud vim habere videtur: quandoquidem videmus, etiam respectu temporis Christum antegressi exceptionem admittendam esse; vel potius verba generalia non de facto, sed de jure esse accipienda: siquidem illi etiam, qui ante Christum Deo fuerunt confisi, æternæ mortis servitute sunt exemti; & nihilominus tamen Paulus ad Romanos 5. ita loquitur, ac si omnes inde usque ab Adamo homines mortem sempiternam subiissent.

Sed jam ponamus id quod verisimilius est, nempe mortem hic indefinite accipi, ita ut æternitatem nondum in se includat: iterum quæri potest, (id quod aliqua ratione ad illud pertinet, quod secundo loco proposuimus, nempe quo pacto per hominem aliquando mors extiterit) an hic sermo instituatur de morte qua naturalis est, seu quatenus ex naturalibus tantum causis pendet, nulla decreti divini, de ea homini infligenda, habita ratione; an quatenus ex Dei decreto, post Adami delictum, quodammodo facta est necessaria, seu quatenus ei Adamus sua culpa ex Dei decreto factus est obnoxius, eique jure fuit addictus; cum eam alioqui, si in innocentia perstitisset, posset divina benignitate effugere, licet ei naturaliter immineret? Nos arbitramur, nihil prohibere, quo minus vel hoc, vel illo modo mors hic consideretur, atque adeo per Adamum extitisse censeatur, sive naturalem ipsius conditionem, sive peccatum, quo se & posteritatem necessitati cuidam mortis subjecit, spectemus. Nam sive hoc, sive illo modo Adamum consideres, recte se habebit comparatio inter ipsum & Christum instituta. Sanctitas enim Christi, quam fideles ipsius imitantur, & tanquam spirituales ipsius filii ex ipso trahunt, quæque ipsi primum, deinde etiam ipsius fidelibus, resurrectionem ad vitam sempiternam peperit, ea, inquam, sanctitas, & naturæ Adami, quam posteri ipsius omnes ex eo trahunt, & quæ ipsi primum, tum deinde posteris ipsius mortis causa extitit, ex adverso satis apte respondet, & ipsius peccato seu inobedientiæ.

Posterius satis patet: cum obedientia inobedientiæ recte opponatur, tum per se, tum habita ratione effectorum, quæ hoc loco spectantur, nempe vitæ & mortis.

Prius, inde patet, quod sanctitas Christi, tum ipsius,

quatenus salutis nostræ dux est, tum spiritualium ipsius liberorum, veluti natura est. Et quemadmodum natura Adami & posterorum impetu suo ad mortem tetendit: ita spiritualis illa, & Christi & fidelium ipsius natura ad vitam immortalem.

Interim tamen, etiamsi mors duplici ratione hic considerari queat, ac porro etiam Adamus, quatenus ille mortis causa tum sibi, tum posteris extitit; non est tamen necesse, ut in ipsius posteris, ad quos ab eo mors dimanavit, quicquam aliud spectetur, quam quod naturaliter ab Adamo fuerunt progeniti: ne quis putet, ipsos etiam Adami posteros, quatenus morti ex decreto divino subjecti sunt, considerandos esse ut peccatores, & inobedientiæ paternæ aliquo modo imitatores; quo pacto ii sunt spectandi, cum de illis asseritur, eos ob parentis sui transgressionem æternæ morti seu damnationi esse obnoxios.

Nam, ut breviter rationem ostendamus, qua mors ab Adamo in posteros ejus dimanarit, ita statuendum videtur, mortem *temporariam ac naturalem* tum Adamo ipsi, tum ipsius posteritati per se impendisse, aut impendere, nulla habita ratione delicti, sive illius, sive horum; sed ut ipsa mortis naturalis appellatio indicat, propter ipsam naturæ vim, seu congenitam mortalitatem, quæ tamen divina benignitate cohiberi potuisset, ne in actum unquam exiret: mortem vero ex Dei decreto aliqua ratione *necessariam*, licet temporalem, non ob solam naturam, sed ob Adami etiam delictum, & ipsi, & posteris incubuisse, nulla habita ratione delictorum ab ipsis posteris admissorum: mortem denique *æternam*, non tam ob naturam & parentis & posterorum, quam ob delictum utrorumque; quanquam potissimum ob delictum Adami, eo præsertim tempore, cum lex aliqua expressa ipsis posteris nondum esset lata, nec pœna transgredientibus proposita. Nam post latam legem unusquisque non minus suo delicto mortis pœnæ obstringi cœpit, quam olim Adamus suo. Quanquam & antea, si quis naturæ legem nimis graviter violasset, aut humanitatis etiam limites scelere suo quodammodo excessisset, poterat non minus ob peccatum suum pœnæ obstringi ac subjici, quam si expressam aliquam Dei legem violasset.

(*a*) Ut autem id, quod de morte æterna diximus, rectius intelligatur, (nam de temporali, ea præsertim, quæ prorsus sit naturalis, nil opus est amplius dicere) duplici ratione statui potest, eam ex Adami peccato in ipsius posteros dimanasse. (*b*) Prior est, ut intelligamus, Deum, cum in Adamum sententiam mortis tulisset, voluisse idem decretum postmodum etiam in ipsius posteris valere, qui aliquid deliquissent, utut expressum aliquod mandatum, ut Adamus fecerat, transgressi non fuissent, ac porro minor hac in parte ipsorum, quam parentis culpa esset, adeo ut illis vel parci facilius, vel mitior aliqua pœna infligi posse videretur. Solet enim Deus cum posteris sæpe agere severius ob peccata parentum, quam fuisset acturus, si hi fuissent innocentes. Nam etsi Deus liberos innocentes ob parentum delicta nunquam revera punit, nocentesque nunquam punit gravius, quam ipsi suo delicto fuerant meriti, ut a nobis alibi est ostensum: tamen quam pœnam, ob innocentiam parentum, liberis nocentibus vel remissurus penitus fuisset, vel mitigaturus, ob parentum culpam rigidius exsequi consuevit. Itaque cum posset Deus Adami posteris ipsorum delicta, nulla præsertim lege, quam violarent, extante, vel prorsus condonare, vel alia mitiori, quam mortis pœna plectere; ob parentis culpam eadem eos pœna afficiendos statuit, quam parens suo delicto fuisset commeritus. Neque enim hæc pœna ipsorum etiam liberorum delictum gravitate sua superabat, aut per se iniqua censeri poterat; quemadmodum paulo post intelligetur, ubi alteram rationem exposuerimus, qua statui potest, mortem æternam ex Adami delicto in posteros ejus transiisse.

(*c*) Ea vero est, ut intelligamus, Deum, cum mortis pœnam Adamo, si mandatum suum transgrederetur, primum comminaretur, & deinde post transgressionem ipsius in eum decerneret, una cum ipso posteros quoque ejus tacite comprehendisse, quasi dixisset, tu una cum posteritate tua morte morieris. Neque enim in eo quicquam erat iniqui; quandoquidem mors alias naturæ Adami, & porro etiam posterorum ipsius, plane erat consentanea, ita ut ad executionem istius decreti nihil aliud requireretur, quam ut tum Adamus, tum posteri ipsius conditioni suæ naturali relinquerentur; inde enim & mors necessario erat consecutura, & porro etiam, nisi itidem Deus naturæ cursum sistere, & illius impetum inhibere vellet, æternum duratura. Quare nec injuria ulla hac in parte facta fuit Adami posteris, (quæ enim injuria est, naturæ suæ relinqui, & beneficio, quod non merearis, non affici?) nec pœna illis ipsis revera inflicta, aut peccatum Adami, cujus nulla ratione participes fuerant, ipsis fuit imputatum: sed ipse Adamus, tum in se, tum in posteritate sua universa, quam eadem secum calamitate involvit, punitus censeri debet. Verumtamen ita hanc Adami pœnam, quatenus ea in calamitate quadam, nempe morte, etiam posterorum, consistit, temperavit Deus, ut neminem ex illis voluerit re ipsa pœnam istam incurrere, & morti jus ac potestatem, ut ita dicam, in eum permittere, qui nulla ratione parentis sui delictum fuisset imitatus.

Itaque si quis totam vitam innocenter plane transegisset, ille a morte æterna, cui ob parentis dilictum obnoxius fuerat, divina quadam æquitate fuisset liberatus. Ipsa enim æquitatis divinæ, quanquam cum benignitate permixtæ, ratio ferebat, & quodammodo postulabat, ut eum eximeret hac calamitate, qui parenti, quod ad factum ipsius, quo se ipsum & posteros tanto malo implicavit, prorsus extitisset dissimilis, atque adeo requirebat, ut Deus in ipso illo decreto, de morte æterna Adamo & posteris ejus ob ipsius delictum infligenda, tacite hanc conditionem intelligeret atq; apponeret, Nisi quis exacta vitæ innocentia dignum se præbuerit, qui hac generis sui calamitate liberetur. Sed quis talis unquam præter Christum extitit? Unde Paulus loco dicto ad Rom. 5 dicit, *mortem in omnes transiisse*, *quatenus omnes peccaverunt*: quandoquidem ad id, ut aliquis eidem pœnæ, cui parens subjectus fuerat, ipse quoque subjiceretur, non requirebatur, ut expressum Dei mandatum transgrederetur, ut parens fecerat; sed satis erat, illum quacunque ratione adversus judicii ac conscientiæ suæ dictamen, seu contra id quod ipse rectum & honestum esse cerneret, fecisse. Interim tamen vera ac præcipua ejus rei causa erat ipsum Adami delictum; unde Apostolus dicit, *per unum*, id est, unius hominis delicto, mortem vel damnationem in omnes transiisse,

(*a*) *Duplici ratione mors æterna ex Adami delicto in ipsius posteros manare potuit.* (*b*) *Prior.*

(*c*) *Posterior.*

se, ita ut singulorum posterorum delicta videantur tantum fuisse caussa sine quibus non, ut loquuntur, id est, sine quibus eam pœnam noluerit Deus irrogari posteris, quæ illis ob delictum parentis jam immineret, & infligi sine injuria posset.

Ex his jam facile intelligitur, quid sit, quod Apostolus dicit, *per hominem mortem esse, & per hominem resurrectionem mortuorum*; nimirum id nihil significare aliud, quam hominem quendam, nempe Adamum, qui morti primum fuerit subjectus, aliis etiam, nempe, qui naturam ab eo trahunt, h. e. secundum carnem ex ipso oriuntur, mortis causam primum attulisse; & similiter hominem quendam, nimirum Christum, qui ex mortuis resurrexit, aliis quoque resurrectionis caussam extitisse, iis nimirum, qui similiter ex ipso originem ducunt, & spirituali ratione ex eo nascuntur.

Quare cum hic de Christo dicitur, *per eum resurrectionem mortuorum esse*, non intelligitur, ipsummet sua virtute ac potentia alios ex morte resuscitaturum; licet id cæteroqui verissimum sit, & ex aliis sacrarum literarum locis clarissime pateat. Nam alias similiter intelligendum esset, Adamum sua virtute omnes suos posteros occidisse, eosque proprie loquendo interemisse: alioqui nulla hujus comparationis vel vis vel concinnitas foret; cum ex eo, quod per Adamum ea, qua diximus, ratione mors in cæteros homines manat, haudquaquam colligi possit, consentaneum esse, ut Christus etiam sua virtute nos ex mortuis resuscitet. Ut taceam, id tantum hic probari, quod superius asseruerat apostolus, nempe ideo, quod Christus ex mortuis primum fuerit resuscitatus, consequi, cæteros etiam, qui obdormierunt, nempe fideles, ex mortuis resuscitatum iri, ubi nulla habetur ejus rei ratio, quod Christus ipsemet eos sit resuscitaturus.

Vers. 12. His ita examinatis, non multa desiderantur ad intelligenda sequentia Pauli verba, quibus priorum sententiam aliquo modo illustrat, cum inquit: *Quemadmodum enim in Adamo omnes moriuntur, ita etiam in Christo omnes vivificabuntur.* Ubi duo clarius exprimuntur, quæ in præcedentibus quidem, si sententiam spectes, continentur, sed non ita clare fuerunt explicata. Nam cum apostolus antea *hominis* tantum in utroque comparationis membro fecisset mentionem; nunc Adamum & Christum nominatim commemorat; & sic distinctius, quis uterque ille homo fuerit, docet. Deinde illud etiam declarat, quid sit, seu quam late pateat id quod dixerat, *per hominem esse mortem, & per hominem esse resurrectionem mortuorum*; cum ait, *in Adamo* quidem *omnes mori*, *in Christo* vero *omnes vivificatum iri*. Quod posterius ut rectius intelligatur (de priori enim nihil attinet amplius dicere) animadvertendum est primum, particulam *in* idem hoc loco valere quod *per*, ut causam quandam efficientem significet; quandoquidem pro eo, quod supra dictum fuerat, *per hominem mors*, nunc dicitur, *in Adamo omnes mori*: & rursus, quod ibi dictum fuerat, *per hominem esse resurrectionem ex mortuis*, hic dicitur, *in Christo omnes vivificatum iri*.

Deinde, considerandum est, quomodo partim *omnes* in Adamo seu per Adamum mori dicantur; partim vero *omnes* in Christo, seu per Christum vivificandi perhibeantur. Quanquam prius illud non adeo obscurum est, præsertim si de morte naturali id intelligas: quandoquidem omnes generatim homines mori videmus. Verumtamen quia diximus, etiam de morte necessaria, itemque de æterna verba hæc accipi posse: ideo memoria repetendum est id quod in præcedentis versiculi explicatione diximus; cum omnes in Adamo mori dicuntur, id non de ipso actu, sed potentia, seu jure quodam accipiendum esse, & intelligendum, per Adamum fieri factumque esse, ut omnes homines morti necessariæ ac æternæ obnoxii redderentur; etiamsi postea divina benignitate fiat, ut multi, nempe omnes pii, ab ea liberentur. Hoc si statuas, haud difficulter etiam intelligi poterit posterius comparationis membrum, cum dicitur, *omnes in Christo vivificatum iri*. Verum enimvero cum id omnino limitationem aliquam requirere videatur, præsertim si de ipso resurrectionis actu velis id accipere; aliquid etiam in priori membro subaudiendum esse videtur, quod etsi vocem *omnes* angustioribus terminis non coerceat, nihilominus tamen aliquanto propius eorum omnium naturam attingat, qui in Adamo moriuntur, & sic locum faciat limitationi in altero comparationis membro. Nam si natura ac conditio eorum omnium, qui per Christum vivificandi sunt, exprimatur, vox *omnes* ad certum hominum genus restringetur, nec tam late patebit, quam illud genus, de quo in priori comparationis membro sermo est.

Id autem fiet, si dicamus, omnes eos, qui ex Adamo nascuntur secundum carnem, qui quidem sunt omnes omnino homines, per ipsum mori, sive id de actu, sive de potestate aut jure intelligas. Hinc enim similiter intelligetur, in posteriori membro hanc contineri sententiam, omnes qui ex Christo secundum spiritum nascuntur, per ipsum, vivificatum, seu ex mortuis ad sempiternam vitam revocatum iri: id quod non tantum de potentia, sed etiam de ipso actu intelligendum est; præsertim cum, ut Paulus ad Rom. 5. vers. 15 & 17 indicavit major omnino sit necessitas, ut ii, qui ex Christo spiritualiter nascuntur, ad eandem felicitatem perveniant, ad quam ipse primus pervenit; quam ut omnes, qui ex Adamo nati sunt, eandem conditionem atque miseriam, in quam ob peccatum incidit, reipsa subeant: siquidem longe major sit atque amplior vis gratiæ divinæ, quæ in illo cernitur, quam peccati Adami, ac severitatis divinæ, quæ in hoc spectatur. Itaque sive in prioribus verbis de actu mortis, sive de potestate aut jure sermonem esse existimes, in posterioribus tamen de ipso actu verba jure accipi poterunt, ea, quam diximus, limitatione adhibita.

Est quidem alia adhuc ratio, vocem *omnes* in utroque comparationis membro circumscribendi, & in posteriori membro limitandi; nempe ut ex prædicato petatur ea circumscriptio, hoc modo: in Adamo omnes moriuntur quotquot nimirum moriuntur; & in Christo omnes vivificabuntur, quotquot nimirum vivificabuntur. Quæ circumscriptionis ac limitationis ratio non videtur ab Hebrææ linguæ consuetudine abhorrere; in qua nonnunquam subjectum, ut in scholis apellant, ex prædicato aliquo modo eruendum est: ut cum, verbi gratia, dicitur non semel, & *vocabit nomen* hujus vel illius, hoc aut illo modo, nulla facta mentione ejus qui id facturus sit; solent viri docti ita supplere subjectum, *is nimirum, qui vocaturus est*; quod alias per passivum reddi solet, *vocabitur nomen* hujus aut illius, hoc vel illo modo, persona ejus,

 qui

qui id sit facturus, non expressa. Sed prior modus vocem *omnes*, seu subjectum ejus, de qua agimus, enunciationis circumscribendi, commodior videtur, & ad rem accommodatior; cum per eum exprimatur ratio consecutionis, seu nexus inter resuscitationem Christi & cæterorum, & ea ratione indicatur id quod ad apostoli institutum vel inprimis pertinet, nempe omnes eos, qui in Christum crediderint, ejusque vestigia secuti, in ipso obdormierint, a mortuis esse resuscitandos quorum neutrum facit posterior ille modus subjectum hujus enunciationis circumscribendi.

Vers. 23. Et hactenus quidem de priori ratione, qua apostolus argumentum suum, qun fideles omnino resurrecturos esse confirmarat, illustrat. Sequitur jam alter illustrandi modus, hoc est, discrimen temporis, quod inter Christi & fidelium ipsius resurrectionem intercedit; qua in re simul prolepsin quandam contineri supra diximus. Ait ergo apostolus: *Quilibet autem in proprio ordine: primitiæ Christus; postea ii qui sunt Christi, in adventu ejus.* In qua oratione desideratur verbum *resurgendi*, aut aliquod ejusdem significationis: quod quidem diversa & numero & tempore diversis subjectis accommodandum est. Perinde enim est, ac si dixisset: Quisque autem ordine ac tempore sibi conveniente resurgere debuit, aut porro debet. Christus quidem, qui cæterorum respectu, primitiarum rationem habere debebat, jam resurrexit: ii autem, qui sunt Christi, quique ad eum, tanquam reliqua messis ad primitias, spectant, postea demum, cum plenæ messis tempus adveniet, nempe in adventu ejus resurgent. Diximus autem, videri in his verbis objectionem occupari adversus veritatem resurrectionis nostræ seu mavis adversus argumentum, quo eujs veritatem hucusque adstruxerat. Poterat enim aliquis dicere; Si nos ad exemplum Christi resurgere debemus; qui fit, quod ex fidelibns adhuc nemo resurrexerit? cur non, quemadmodum Christus intra brevissimum tempus resurrexit, ita & fideles cæteri post mortem mox resurgunt, eumque proxime consequuntur? Respondet Paulus, ut id fiat non esse necesse, imn ne convenire quidem; & aliam hac in parte Christi, aliam nostræ resurrectionis rationem esse. Cum enim certus quidam sit inter Christum & reliquos fideles ordo, convenire, ut quisque sun ordine ac tempore resuscitetur.

Quod ut tanta fiat verisimilius, eadem, qua supra utitur metaphora, a primitiis frugum ducta; qua tacite nobis indicatur ratin, cur Christus primum resuscitari debuerit; cæteri vero omnes uno eodemque tempore, nempe tum, cum Christus adveniet. Etenim quemadmodum ex universis frugibus primum solæ decerpi solebant primitiæ, quæ ex Dei mandatn decerpendæ erant, & ipsi offerendæ; reliquæ vero fruges universæ ad tempus messis reservabantur, ut simul quodammodo demeterentur, & in horreum colligerentur: (nam quod fieri posset, ut aliquid istarum in usus etiam vulgares ante messem decerperetur, ejus hic nulla habenda est ratio) sic ex universa fidelium cumulo, ac uberrima, ut ita dicam, segete, primum solum Christum tanquam primitias seligi, ac per resurrectionem Deo penitus consecrari fuit necesse; cæteri vero omnes ad idem messis tempus asservantur; quod quidem messis tempus erit in adventu Christi, seu, ut Christus ipse loquitur, Matth. 13.39, & deinceps in consummatione seculi.

Iam vero ut ipsius rei rationem pervestigemus; intelligendum est, Christum ideo primnm, & quidem non multo post mortem suam, ad immortalem vitam resuscitari debuisse; quia is omnibus in ipsum credituris, ut sanctitatis, ita etiam felicitatis ipsam consecuturæ, exemplum in sese exhibere debuit: ut ita omnes cernentes, tum certam esse beatitatis viam, ab ipso ostensam, quandoquidem ipsemet eam ingressus, ad supremæ felicitatis & gloriæ metam pervenerit; tum illam felicitatem plane cælestem ac divinam esse; viam a Christo sibi ostensam alacriter & ipsi ingrederentur, & in ea usque ad extremum spiritum constanter persisterent.

Et hæc quidem ratio ad hunc nostrum locum maxime pertinet: quæ tamen etiam latius extendi potest. Etenim non tantum resurrectionis ac immortalitatis promissio, in Christi doctrina nobis proposita, resurrectione ipsius illustratur ac confirmatur; verum etiam doctrina ejus universa eadem resurrectione mirifice stabilitur: quemadmodum contra, nisi resurrectio Christi mortem ipsius fuisset consecuta, universa ipsius religio cncidisset; quemadmodum superius vers. 14, & 17 dicentem apostolum audivimus.

Adde, quod Christus non tantum specimen felicitatis nostræ in seipso exhibere omnibus hominibus debuit: verum etiam universam salutis nostræ rationem, perpetuo gubernare, & eam ad exitum perducere; idque spei ac fidei nostræ tanto magis confirmandæ causa. Quare ipsum in Novi Fœderis initio resuscitari, & suprema potestate donari oportuit, ut omnia ipse hominibus suppeditaret, quæcunque iis ad salutem essent necessaria. Ad ea vero vel inprimis pertinebant, quæ ad apostolos divinis muneribus instruendos, atque ad ecclesiam extruendam primo requirebantur.

Satis jam apparet, cur Christum necesse fuerit ante omnes, & brevi post mortem suam tempore resuscitari. At cæterorum longe alia est ratio. (a) Nam etsi adhuc magis possemus confirmari in spe resurrectionis, si subinde alii atque alii ex mortuis resnscitarentur, & ejus rei argumenta aperta, ut resurrectionis Christi, extarent; tamen, id ut fiat, non convenit, quandoquidem Christi exemplum sufficere nobis potest; & si subinde plura eaque manifesta exempla accederent, id non esset suadere fidem, sed vel invitis etiam extorquere, vel potius ejus vim tollere. Quis enim diffidentiæ amplius foret locus? Ubi autem diffidentiæ ac dubitationi nullus est locus, vis fidei perit; & vix fides amplius dici meretur. Aliud enim est plane scire ac videri, aliud credere.

Præterea hoc pacto plurimum ad humanam felicitatem interesset, prius nasci ac denasci, & tempore alios antevertere: siquidem ii fidelium, qui prius essent vita functi, prius etiam resurgerent, ac felicitate sibi destinata potirentur. Itaque ii, qui multis ante mundi finem seculis vixissent fideles, tot seculorum felicitatem ante eos, qui sub mundi finem extituri essent, ob solum temporis antecessum præciperent. Deus autem tantum inter eos, ob solam temporis prærogativam, in pietatis præmin discrimen extare non vult. Quare omnes messis tempus, hoc est, adventum Christi vult expectare, ut simul omnes sua felicitate potiantur; ut ita, qui pietate æquales fuissent, præmio etiam ac felicitate pares essent, id enim divinæ sapientiæ est convenientius.

(a) *Cur non omnes fideles statim post mortem resuscitentur?*

Neque

Neque vero est, quod quis putet, hanc moram iis, qui priuse vita excesserint, molestam fore. A quibus enim abest sensus, ab iis & molestia. Unde etiam intelligitur, tempus illud, quod a morte ad resurrectionem usque fluit, respectu mortuorum pro nihilo æstimandum esse; ita ut propemodum perinde sit, ac si pii a morte statim felicitate sua potirentur. Omni enim medii temporis sensu exemto, ultimum vitæ hujus punctum, cum primo secuturæ vitæ momento, si sensum illorum spectes, connectitur. Unde porro sequitur, perinde illis fore, ac si eodem tempore vixissent, seu vitam omnes usque ad Christi adventum produxissent; id quod non obscure etiam sacræ literæ non uno loco indicant. Ita in maxima etiam temporis inæqualitate, æqualitas quædam inducitur, nec cujusquam in adeunda suprema felicitate deterior evadit conditio. Indicasse id aliqua ex parte videtur D. Auctor epist. ad Hebr. in fine cap. XI, de iis loquens, qui ante Christum Deo confisi fuerunt, nec tamen id, quod nobis promissum est bonum, nimirum immortalitatem, fuerunt consecuti, *quia* inquit, *Deus, de nobis*, nempe Christianis, *melius quidpiam pravidit, ne sine nobis perficerentur*, hoc est, immortales, ac vere beati evaderent. *Melius quippiam*, inquit, *de nobis pravidit*, non tam, ut videtur, quod illos hac in parte superaturi simus; (nisi forte hoc ipso nos illis existimes antecellere, quod illi nos expectare, quamquam sine sua molestia, cogantur) quam quod melior nunc nostra sit conditio, quam futura fuisset, si absque nobis illi evasissent immortales, simpliciter quidem, si nobis exclusis tanto bono fuissent potiti, idque nobis quodammodo præripuissent: aliquo vero modo, si in tanta felicitate adeunda perfruendaque tanto nos tempore antevertissent. Quantum enim illis felicitatis accessisset, tantum deterior nostra fuisset conditio.

Non attigimus autem hic illam ejus, qua de agimus, rei rationem, quod dilata in idem tempus piorum omnium resuscitatione, Christi, atque adeo ipsius quoque Dei gloriæ aliquo modo consulitur. Tanto enim res erit illustrior, tantoque evidentius divina se in Christo exseret potentia, quanto plures simul ab eo ad immortalitatem omnibus videntibus resuscitabuntur, atque ad cælestia gaudia perducentur. Aliter eveniret, si alii post alios resuscitarentur, & ad cælestem beatitatem perducerentur. Nam si id occulte fieret, cæteris hominibus minime animadvertentibus, admirationem in illis excitare vix posset: si cernentibus, tandem ipsa consuetudine res propemodum vilesceret, ut taceam fidei materiem in tot fidei documentis, ut superius jam diximus, quodammodo perire.

His ita explicatis, vix quicquam restat, quod ad illa verba apostoli explicanda pertineat: *postea illi, qui sunt Christi, in adventu ipsius*. Nam primum satis liquet, quinam sint ii, qui Christi hoc loco esse, seu ad Christum, ut populus ad suum regem ac dominum, pertinere dicuntur. Sunt enim Christi omnes illi, qui Christi spiritum habent, quique adeo carnem crucifixerunt cum affectibus & concupiscentiis. Nam, ut idem Paulus loquitur Rom. 8. 10, *si quis spiritum Christi non habet, is non est ejus*: unde postea infert: *si autem Christus*, hoc est, spiritus Christi, *in vobis* scilicet habitat, *corpus quidem mortuum* [est] *propter peccatum*, hoc est, mortuum est peccato, ita ut peccatum ei amplius imperare, & eo pro arbitrio uti nequeat: *spiritus autem vita* [est] *propter justitiam*, hoc est, vivit, ut justitiam colat, eique se penitus accommodet. Quod ad Galatas cap. 5. 24 idem apostolus ita extulit: *Qui sunt Christi, carnem crucifixerunt cum affectibus & concupiscentiis*. Quanquam vero loca ea, quæ citavimus, de vi atque efficacia potius spiritus Christi in hominibus habitantis, quam de ipso effectu loqui videantur: hoc in loco tamen, cum de resurrectione agitur, quæ iis qui Christi sunt, cum ipso Christo sit communis, ac porro supremam felicitatem illis afferat; pro concesso sumitur, illos ita vixisse, prout ipsorum status & conditio, seu mavis religio, ac spiritus Christi in illis habitans exigebat, eosque, ut alibi loqoitur apostolus, Ephes. 4. 1. Phil. 1. 27. Coloss. 1. 10. 1 Thess. 2. 12, digne ambulasse Domino, digne euangelio, digne Deo, qui ipsos vocaverat ad suum regnum & gloriam.

Idem intelligit apostolus 1 Thess. 4. 14, cum dicit: *Deum eos, qui obdormiverunt per Jesum*, (hoc est secundum præscriptum Jesu Christi, seu cum religione Jesu Christi, eam usque ad ipsam mortem firmiter retinentes, & ei convenienter viventes) *acturum* seu *aucturum*, hoc est, e morte reducturum, vel collecturum, *una cum ipso*.

Ex his autem intelligi potest, Christianis hominibus proprie destinatam esse illam gloriosam resurrectionem, & ad eos peculiari quodam jure pertinere; ad eos autem, qui ante Christum vixerunt, non eodem jure: cum iis felicitas ista non fuerit aperte promissa. Perinde ergo accidet, atque in convivio, ad quod certi hospites fuerint invitati, quibus tamen plures postea, hospitiis liberalitate, accedant convivæ. Convivium quidem eorum caossa, qui invitati fuerant, vel solum, vel præcipue videtur paratum, sed eo non minus perfrui possunt etiam non invitati, quos paterfamilias adhibere fuerit dignatus.

Deinde quod ait Paulus, *in adventu Christi* demum resurrecturos esse homines Christianos, causam jam magna ex parte vidimus. Nam si omnes simul resurgere debent, quicunque in Christum vere crediderunt, aut porro credituri sunt, uti ostendimus; ante Christi adventum resurgere non debent. Ad illud enim usque tempus fides durabit, aut durare ex Dei Christique consilio debet. Cur autem non ulterius sit ea res differenda, res satis est clara: quandoquidem Christus non nisi in eum finem apparere debet, ut unicuique pro meritis reddat præmia; & sic pios quidem immortalitate donet, impios vero æterno illo igne cruciet. Adde, quod necesse est tum fidei vim cessare, cum Christus sese manifeste, atque adeo gloriose conspiciendum præbebit, ut nemo de ejus divinitate, nemo de religionis ipsius veritate dubitare ulla ratione queat; & sic nullum amplius probitatis aut virtutis specimen edere possit is, qui ipsi fidem adhibeat, & religionem ipsius sanctissimam esse sibi persuadeat. Quare cum nullus amplius genuinæ fidei iodoli relinquatur locus, & porro nec obedientiæ, quam quis tum demum Christo velit præstare; nil restat aliud, quam ut præmium fidei & obedientiæ piis reddatur, quod quidem per resurrectionem continget; cæteri vero omnes contumaciæ & inobedientiæ suæ dent pœnas.

Voluit autem Deus, ut Christus hunc ipsum in finem aliquando de cælo descenderet, ut non piis tantum, sed & impiis appareret, Iesum esse Christum, filium

illum hominis, qnem eo usque contempsissent, & cui se submittere noluissent, eum esse, qui digna cujusque factis præmia & decernat, & tribuat, & per quem Deus rem, qua nulla alia major ne cogitari quidem potest, exequatur. Quod ut impiis dolorem augebit, & æquitatem supplicii, quod laturi sunt, ostendet; (quandoquidem cernent, quam impie Christo fuerint adversati) ita contra piis lætitiam aliquomodo augebit: ipsi autem Christo ac porro etiam Deo, summum conciliabit honorem ac gloriam.

Absolvimus hucusque primum argumentum, quo apostolus resurrectionis nostræ ueritatem adstruit; quod quidem inter omnia est potissimum: cui tamen, ut vidimus, quædam sunt inserta, ad fundamentum ejus, hoc est, ad resurrectionem Christi confirmandam, quæ ipsa per se ad resurrectionem fidelium adstruendam satis habent virium.

Sequitur nunc apud apostolum quædam veluti digressio, cujus initium est vers. 24, & extenditur usque ad vers. 28. Ita enim apostolus a re proposita divertit, ut nihilominus ab ea non penitus discedat. qua de caussa non simpliciter digressionem, sed quandam veluti digressionem esse diximus. Etenim facta mentione resurrectionis hominum Christianorum, quæ in adventu Christi futura sit, subjicit statim, quid adventum illum Christi, & Christianorum resurrectionem sit subsecuturum. Quod dum facit, partim illustrat superiora a consequentibus; partim etiam objectioni cuidam tacitæ, vel saltem quæstioni, quæ hic non injuria moveri poterat, occurrit ac respondet; partim denique novum argumentum, quo & resurrectio nostra: & illus tempus, quanquam illa inprimis, demonstratur. Interim tamen verba, quæ sequuntur vers. 29, cum antecedentibus collata, indicant; ea quæ præcesserunt, veluti in parenthesi esse legenda, & præter cæterorum argumentorum filum atque ordinem quodammodo esse posita. Satis enim apparet, verba versiculi 29, rectius cohærere cum vers. 23, quam cum iis quæ proxime præcesserant. Ita namque recte junxeris hæc verba: *postea illi, qui sunt Christi, in adventu ejus*, scil. resurgent. *alioqui quid ii facient, qui pro mortuis baptizantur*? At cum iis, quæ proxime dicta fuerant, nempe quod *Filius, omnibus sibi subjectis, ipsemet sit subjiciendus ei, qui illi subjecit omnia, ut sit Deus omnia in omnibus*, non cohærent, quod ad sensum attinet, illa: *alioqui quid facient illi, qui pro mortuis baptizantur*? Quanquam cum paulo ante, ubi de abolitione mortis fit mentio, argumentum resurrectionis nostræ contineatur, quemadmodum jam innuimus, & postea explicabimus; ideo etiam cum iis aliqno modo cohærere possunt. Sed jam ad rem ipsam accedamus.

Tria videtur apostolus afferre, resurrectionem nostram, atque adeo etiam adventum Christi consecutura: quorum unum tamen potissimum videtur spectasse; in quo & incipit, & quodammodo finit orationem. Id vero est finis regni Christi; qui idem est cum traditione regni, ac subjectione filii ipsius Deo ac patri. Reliquorum duorum alterum hujus est antecedens, ac requisitum quoddam necessarium, nempe subjectio plena rerum omnium Christo; in qua continetur abolitio omnium ipsius hostium, atque adeo etiam mortis: alterum vero est traditionis illius regni finis ac consequens, nempe, ut Deus sit omnia in omnibus, seu, ut postea intelligemus, Deus ipse omnia per se administret atque gubernet. Sed hoc posterius, quod inter ista tria postremum est, apostolus breviter tantum attigit; reliqua duo fusius est persecutus: quia ad institutum ejus magis pertinent, & argumentum suppeditant, ad resurrectionem nostram confirmandam. Quanquam magis huc pertinet id, quod secundo loco positum est, nempe subjectio hostium Christi sub ipsius pedes, eorumque abolitio. Sed jam singula videamus.

Vers. 24. Primum eorum, quæ diximus, exponitur ibi: *Postea finis, cum tradiderit regnum Deo & patri*: quod infra repeti paulo ante indicavimus.

Antequam autem ipsa verba penitius inspiciamus, videndum est, quomodo ea cum superioribus nectantur. Etsi enim ea digressionem quandam continere diximus; nihilominus tamen nexum esse aliquem inter ea & superiora, supra asseruimus.

Duplici ergo ratione connecti possunt: Prior, quæ ab interpretibus nonnullis traditur, est, ut sit occupatio cujusdam quæstionis, quæ hic moveri posset. Cum enim apostolus dixisset, eos, qui sunt Christi, in adventu ipsius resurrecturos esse; quærere quispiam poterat: quid ergo postea futurum est? num idem erit rerum status, qui nunc est? Respondet apostolus, post illud tempus finem fore regni Christi, quod nunc administrat; finem etiam fore omnium hostium Christi. Quanquam ii, quibus hæc connectendi ratio placet, vocem *finis* de fine hujus seculi, & status in hoc mundo præsentis accipere malunt, censentes, apostolum ideo hæc dicere, ne quis arbitretur, Christianos post suam resurrectionem in hoc mundo iterum victuros, ac hostibus suis, a quibus nunc premuntur, denuo futuros obnoxios.

Posterior connectendi ratio, quæ nobis magis probatur, hæc est, ut apostolus censeatur dicti præcedentis rationem quandam afferre, & tacitæ cuidam objectioni occurrere. Poterat enim aliquis dicere; Cur in adventu Christi resuscitandos affirmas eos, qui sunt Christi? cur non ante, vel post? Respondet apostolus, ideo in adventu Christi id fieri debere, quia postea statim sit subsecuturus finis regni ipsius. Jam vero non potest regnum Christi finiri, nisi prius omnes ipsius hostes, atque adeo etiam mors penitus ipsi fuerit subjecta aut deleta: quod non alia ratione fit, quam quatenus in fidelibus ipsius per resurrectionem extinguetur. Eatenus enim tantum, Christi hostis est, & porro eatenus tantum ei est subjicienda, atque extinguenda. Constat ergo, post Christi adventum demum, hoc est, postquam is e cælo, ad nos, atque inde in cælum denuo redierit, id fieri non debere. Cur vero id antea non fiat; ejus rei caussa indicatur ab apostolo, dum ait, *ultimum hostem aboleri mortem*. Nam si ante adventum Christi fideles resuscitarentur, & sic mors, quatenbs Christi hostis est, deleretur, non ultima deleretur. Plurimi enim alii hostes Christi in adventu demum ipsius penitus illi subjicientur ac delebuntur. Hæc connectendi ratio quam sit dictis apostoli consentanea, res ipsa indicat: Ita ut vix dubitari queat, hanc priori esse præferendam.

Jam ergo ad verborum ipsorum sensum veniamus, qui aliqua ex parte jam est indicatus. Nomen enim *Finis* nobis videtur de fine regni Christi potius, quam de fine alterius alicujus rei intelligendum; vel saltem de fine rei illius, in qua Christi regnum, tanquam pars quædam, contineatur.

Triplici

Triplici enim potissimum ratione vox *Finis* ac accipi hic posse videtur. Primum de fine mundi, seu seculi ac status rerum præsentis, nulla religionis habita ratione. Deinde de fine regni Christi. Tertio de fine rerum omnium saluti nostræ aliqua ratione subservientium, seu præsentis illius rerum status, quæ ad religionem aliquo modo referuntur. Refertur autem & præsens Christi regnum, quod fidei ac spei fulciendæ, salutique nostræ ad exitum perducendæ a Deo destinatum est.

Prima significatio non admodum ad rem pertinere videtur: nisi forte priorem potius, quam posteriorem, hæc verba cum superioribus connectendi rationem sequi malis.

Posteriores duæ inter se valde consentiunt, & utramvis sequaris, nihil aberraveris; cum utrobique Christi regni finis indicetur, qui ad rem maxime pertinet. Illud tamen obstare videtur, quo minus de regno Christi nominatim vox *finis* accipi queat: primo quod mentio regni Christi non præcesserit; vox autem *finis* absolute sit posita, ac proinde ex materia subjecta demum colligenda. Deinde quod videantur obstare sequentia: *cum tradiderit regnum Deo & Patri.* Etenim si in præcedentibus subaudias tacite regnum Christi, videretur quædam esse in verbis apostoli redundantia. Ita enim loqui censeretur: *postea finis regni Christi*, *cum tradiderit*, aut *tradet regnum Deo & Patri.* Atqui traditio illa regni cum ejusdem fine reipsa idem est.

Sed prior ratio, quæ etiam primæ sententiæ objici potest, & quidem multo magis, quam secundæ, haud difficulter solvitur. Primum enim, etiamsi vocem *finis* absolute positam dicamus, materia tamen subjecta ad regnum Christi non obscure nos ducit; partim quidem, quia mentio jam facta fuit resurrectionis eorum qui Christi sunt, & ipsius Christi adventus: quæ res adeo ad regnum Christi pertinent, ut *regni* ipsius nomine designentur aut comprehendantur 2 Tim.4. 1; partim vero, quia in proxime sequentibus traditio regni illius expresse commemoratur, & quousque Christus regnare debeat, seu quando sit futurus regni illius finis, docetur; ut ipse apostolus ostendere videatur, de regni Christi fine se hic loqui. Deinde responderi potest, vocem finis hic absolute positam non esse, nec tacite subaudiendam vocem *regni*; sed aperte adjici talem finis illius descriptionem, quæ idem significet, ac si expresse fuisset dictum, tunc fore finem regni Christi. Id autem fiet, si ita verba apostoli sumas, ac si dixisset: postea sequetur ille finis, quo traditurus est, vel tradere debet Christus regnum Deo & Patri, postquam nimirum aboleverit omnem principatum. Sic adverbium ὅταν pronominis relativi vim quodammodo habebit.

Hoc si admittatur, satisfiet etiam posteriori objectioni, omnisque tolletur redundantia aut nugatio, quam sensus ille videbatur inducere, siquidem post vocem *finis* nomen *regni Christi* non erit subaudiendum. Sed eadem objectio hoc quoque modo tolli potest, ut dicamus, etiamsi idem sint finis regni Christi, & traditio regni Deo facta; ratione tamen duo illa differre, & ignorari a quopiam potuisse, utrum hoc cum illo necessario sit conjunctum; ita ut merito verba illa fuerint adjecta, *cum tradiderit regnum Deo & Patri*, etiamsi in prioribus subaudiatur vox *regni Christi* post nomen *finis*. Potest enim aliquis desinere regnare, etiamsi regnum alteri non tradat; & natura rei inspecta, posset Christus, si Deus ita vellet, alii cuipiam regnum, ut loquuntur, resignare, præter ipsum. Quare non redundant sequentia verba, sed utiliter sunt ab apostolo adjecta: non tantum ut plenius intelligeretur, de cujus rei fine esset sermo; verum etiam ut pateret, non ita cessaturum Christi regnum, ut fideles jam porro sub nullo regno atque imperio sint; sed ut sub imperio sint ipsius Dei, ut ita Deus sit omnia in omnibus, quemadmodum infra loquitur. Et hæc posterior responsio fortasse tutior est. Nam prior propter particulam ὅταν, quæ paulo post iterum occurrit, aliquanto durior esse videtur.

Satis de voce *finis* dictum est: sequitur, ut illa quoque breviter explicemus, quæ subjiciuntur, nempe: *cum tradiderit*, vel *tradet regnum Deo & Patri.*

Vox *regni* hoc loco pro vero imperio ac gubernandi potestate, eaque suo modo summa, quam ἀνυπεύθυνον Græci vocant, accipienda est; non vero per metaphoram quandam, aut synecdochen speciei, pro felicitate, aut statu glorioso. Nam Christus felicitatem suam, ac statum gloriosum generalius ita dictum, Deo non tradet; ac proinde hoc significatu in æternum regnaturus est. Unde apostolus affirmat 2 Tim.2. 12. nos una cum Christo regnaturos, nempe post resurrectionem; & Christus ipse affirmat, eos qui vicerint, una secum sessuros in throno suo Apoc. 3. 21. Quibus alia similia leguntur alibi. Vide inter cætera Rom. 8. 17.

Verbum autem *tradendi* hoc loco id significat, quod vulgo dicere solent, resignare: quo pacto, verbi gratia, dux bellicus potestatem a rege acceptam, & illius nomine ac vice administratam, tradit Regi, eique resignat, cum eam ita deponit, ut ea jam tota atque in solidum ad Regem redeat, quæ antea ipsi fuerat communicata a Rege. Alia nempe ratione Rex Duci potestatem illam tradere; aliter Dux Regi, dicitur. Rex enim Duci potestatem tradere dicitur, quia eam illi per se non habenti impertit ac concedit; quod nisi faceret, dux eam sibi sumere, & usurpare jure non posset: Dux vero eam dicitur tradere Regi, non quod Rex eam per se non habeat, aut habuerit, etiam eo tempore, cum eam dux ille adhuc usurparet a Rege sibi concessam; (poterat enim Rex etiam per se imperatorium munus obire, aut alium quempiam ducem, alii cuidam bello gerendo præficere) sed quod, cum potestas ea antea non penes solum esset Regem, adeoque non a solo Rege exerceretur, sed etiam Duci illi esset communicata; postea ad solum Regem redeat; & jam in ipso penitus resideat, & ab eo solo, si neminem in posterum alium participem illius reddere placeat, administretur.

Hoc ergo modo Christus regnum *Deo & patri*, hoc est, Deo illi, qui pater est, (vocula enim *&*, ut alibi sæpe, non res aut personas diversas, sed diversas ejusdem personæ descriptiones connectit; seu explicandi potius, quam copulandi vim habet) tradet: ut nimirum summam illam potestatem ac imperium in omnia, sibi a patre concessum, deponat, & patri jam penitus administrandum relinquat; quod antea ipse una cum patre, ex ipsius dono ac concessu, administravit: ut eo totum redeat, unde promanaverat.

Quare vehementer falluntur ii, qui eo modo putant Christum regnum traditurum Deo patri suo, quo Deus Christo omnia tradidisse dicitur, Matth. 11. 27. cum sacræ literæ plurimis in locis apertissime doceant, Deum Christo omnia ex mera benevolentia, & suo erga eum

ga eum amore, dedisse aut donasse; & tanquam superiorem cum inferiore; tanquam eum, qui omni rerum copia per se instructus esset, cum eo, qui iis per se careret, egile; & Christum precibus & obedientia sua, maxime ea, quam in morte subeunda Deo præstitit, ista a Patre suo impetrasse. At hoc pacto Christus nullo modo Patri suo regnum tradere potest.

Similiter agunt illi, qui eodem modo volunt Deum a Christo, & Christum a Deo glorificatum: quos si sequi deberemus, statuendum etiam esset, nos eo modo Deum glorificaturos, quo Deus nos glorificat, aut glorificaturus est, cum utrumque in sacris literis dicatur. Quod quam absurdum, atque adeo blasphemum sit, nihil attinet dicere. Modus nempe & significatio specialis vocabulorum sæpe ex natura rerum subjectarum intelligenda est.

His ita explicatis, possemus ulterius pergere, nisi objectiones quædam nobis essent diluendæ, quæ sententiæ huic planissimæ objici solent ab iis, qui præjudicatis opinionibus ducuntur. Objicitur ergo

Primum illud, quod angelus Luc. 1. 33. ait, Christum regnaturum in æternum, & regni ejus finem non fore.

Deinde, indignam hanc videri, & admodum absurdam, ut loquuntur, degradationem, seu dignitatis tantæ privationem.

Cum quo conjunctum illud est, quod videatur secuturum, Christum tunc Deum non amplius futurum; quandoquidem propter tantum imperium ac potestatem, quam nunc habet, Deus dicatur.

Ad primum jam alibi a nostris responsum est; nempe æternitatem illam regni Christi, atque adeo exclusionem finis, seu termini, ad materiam subjectam esse referendam, atque ad naturam regni illius, seu mavis parentium ac subjectorum, ad quos regnum Christi refertur. Dicitur enim ibi, Christo datum iri thronum Davidis Patris ipsius, eumque regnaturum super domum seu familiam Jacobi in æternum, & regni ejus non fore finem. Intelligendum est ergo, tam diu Christum regnaturum, quam diu progenies Jacobi terera extabit, sive illo nomine gentem illam nominatim intelligas, quæ a Jacobo secundum carnem ortum ducit; sive spiritualem Israelis progeniem, hoc est, Christi populum atque ecclesiam in his terris degentem, & Israelis fidem ac pietatem æmulantem. Opponitur nempe hic Christi regnum tacite regnis mundanis, atque adeo etiam imperiis ipsorum populi Israelitici regum; qui singuli, durante adhuc populo, regnare cessarunt, vel morte vel vi prohibiti, & ad alios suam potestatem transmiserunt. Quod in Christo locum habet nullum. Simile plane est illud, quod de sacerdotio Christi legimus, quod & in æternum duraturum, & ἀπαράβατον esse, hoc est tale, quod in alium transire nequeat, secus quam Leviticum sacerdotium, divinus Autor ad Hebræos testatur; ac inprimis cap. 7, cum alioqui dubitari nequeat, peccato prorsus abolito, & Christianis omnibus jam plene ac perfecte expiatis, nullum ei amplius locum fore.

Idem ergo de regno Christi, quod a sacerdotio ratione tantum differre alibi docuimus, statuendum est. Est enim illud destinatum saluti nostræ ad exitum perducendæ, Joh. 17. 2, 3. Act. 5. 31. Eph. 1. 22, 23. cap. 4. 10; & spei ac fiduciæ nostræ fulciendæ; quemadmodum inter alia Petrus indicavit 1 Epist. cap. 1. versu 21. Quare salute nostra ad exitum perducta, cum jam fides ac spes cessabunt; quod fiet post resurrectionem, nobis in cælum perductis, nihil amplius opus erit isto medio, quod hunc tantum finem, &, quæ inde resultat, Dei gloriam sibi habebat propositam.

Ad secundum respondemus, nullam hanc esse degradationem, aut de divinitate dejectionem, rebus omnibus feliciter summaque cum laude ad exitum perductis, potestatem atque imperium, quod earum perficiendarum causa tantum acceperis, reddere ei, a quo acceperis. Certe dux, qui potestatem belli certi gerendi a Rege accepit, non censetur de dignitate dejici, aut ullo vel minimo dedecore affici, cum, bello eo feliciter confecto, imperium regi suo reddit. Præterquam enim quod non censetur is de dignitate dejici, qui tempore eo, quod potestati illius præfinitum erat, finito atque exacto, eam volens deponit; gloria etiam rerum gestarum, & finis, ob quem potestas illa ei data fuerat, obtentus, in locum imperii ac potestatis, quæ medii tantum rationem habebat, succedit, & imperium apud eos, qui rem recte æstimant, abunde compensat.

Ex quo etiam intelligere licet, beatitatem Christi, cujus pars aliqua in divino hoc imperio, quo nunc potitur, consistit, eo deposito, nequaquam imminutum iri: siquidem, ut diximus, finis illius imperii, nempe salus eorum omnium, qui in ipsum crediderint, cujus causa mortem etiam durissimam aliquando sustinuit, & cui perficiendæ nunc perpetuo invigilat; ac porro etiam gloria, quæ ex re tanta ad ipsum manat, perpetuo duratura, abunde compensabit imperium illud & honorem, qui imperii illius causa ipsi nunc exhibetur. Est enim finis optabilior mediis; eoque obtento, media, nisi forte alium adhuc usum habeant, ne appetimus quidem. Quodsi quis contra existimet, eum necesse est statuere, Christum, qui ecclesiæ sponsus est, præferre præparatoria, ut ita dicam, nuptiarum, nuptiis ipsis; & malle sponsam suam unice dilectam cernere perpetuo afflictam, & sub gravi malorum pondere gementem, & exquisitis cruciatibus subjectam, dummodo ipse imperio potiatur, quam deposito imperio, eam gloriosam beatamque in cælesti, ut ita dicam, thalamo secum habere, cum eaque nunquam finiendis gaudiis perfrui. Quod quam absurdum sit de Christo cogitare, quivis per se cernere potest.

Ad tertium respondemus, haudquaquam secuturum, ut Christus tum temporis Deus esse desinat. Etsi enim Christus ob imperium, quo nunc potitur, Deus est: non tamen hæc ejusmodi Deitatis ratio est, qua remota is Deus amplius dici nequeat. Videmus sane Christum etiam antequam hoc imperio potiretur, Deum jure appellari potuisse, atque adeo appellatum fuisse; quemadmodum apparet ex initio evangelii Johannis cap. 10. vers. 34, & sequentibus. Neque vero credendum est, Christum post imperium hoc, quo nunc potitur, depositum, minus habiturum dignitatis ac juris ad Dei titulum usurpandum quam olim habuit, cum in terra mortalis degeret. Imo eum longe majorem ac sublimiorem fore omnino consentaneum est.

Quod antequam plenius explicemus: id tantum argumentum proferre libet, quod cuivis sufficere

debet,

debet, ut credat, Christum post redditum Deo regnum, Deum nihilominus fore; quod Angeli generatim omnes dii in sacris literis appellentur: quemadmodum manifeste ostendunt verba Psal. 8. 6, & 97. 7, ubi in Hebræo est nomen Deorum, pro quo Autor epistolæ ad Hebræos Hebr. 1. 6, & 2. ℣. 7, una cum Græcis veteris fœderis interpretibus apertissime reponit angelos.

Jam vero quis negare audeat, Christo, post regnum illud suum depositum, nomen illud dignitatis competiturum, quod angelis generatim omnibus competat? cum potius statuendum sit, Christum omnibus omnino angelis, atque adeo omnibus cælestis illius hierarchiæ membris in æternum præstantiorem ac superiorem fore. Nam non modo, ut id fiat, nihil prohibet, sed etiam ita hoc, & amori Dei erga Christum paterno, & sapientiæ ipsius consentaneum est, ut ejus contrarium plane absurdum censeri debeat.

Nihil prohibere ex eo patet, quod nihil vetet quo minus is, qui aliis cum summa potestate non amplius præest, nihilominus tamen dignitate ac autoritate multum iis antecedat. Imo nulla unquam videtur esse tanta paritas, quin vel unus, vel plures reliquis omnibus, qui cæteroquin potestate pares censendi sunt, antecant.

Id autem divino erga Christum amori ejusdemque sapientiæ plane esse consentaneum, inde patet; quod videamus inter angelos, icet sub Christi ac Dei imperio constitutos, esse multos dignitatis, imo etiam potestatis atque imperii cujusdam gradus. Unde videmus alios appellari principatus seu principes, alios potestates, alios virtutes; & aliis tribui thronos, qui imperiorum sunt proprii; aliis dominia, ut liquet ex Eph. 1. 21, & 3. 10. Coloss. 1. 16, & 2. 10, qua de re nonnihil paulo post dicendum erit, habita angelorum malorum ratione, a Christo abolendorum, in quibus similia reperiuntur potestatis discrimina. Et sane ordo in tanta multitudine, tantisque exercitibus, tale discrimen omnino videtur exigere. Neque enim in hierarchia est ἀταξία seu confusio; sed ordo potius exactissimus. Unde facile colligere licet, simile quidpiam etiam inter fideles, cum ad immortalitatem pervenient, fore: id quod etiam nonnulla sacrarum literarum loca innuunt Matth. 19. 28. 22. 23, 26, & deinceps. Luc. 19. 16, & seqq. Quid enim mirum, si ii, qui ἰσάγγελοι erunt, & cum iis in cælestibus sedibus penitus conjungentur, ad angelorum modum in certos ordines redigantur, & similes habeant principes, duces, atque antesigna nos.

Porro autem, quemnam consentaneum est inter omnes hierarchiæ illius principes ordinem ac familiam ducturum, & cæteris omnibus autoritate antecessurum, ac simul istius partis hierarchiæ, quæ ex Christianis, seu fidelibus hominibus constabit, principatum obtenturum, præter Christum, unigenitum ac charissimum Dei filium, Deo nunc imperio parem omniumque & angelorum & hominum regem, caput, ac Dominum? Neque enim convenit, neque adeo fieri solet, ut ii qui maxima imperia gesserunt, neque gratia suorum principum ulla ex parte exciderunt, ab illis mox in infimorum censum redigantur, etiamsi tandem imperia deposuerint; imo quam diu gratia apud imperantes florent, principem inter alios locum obtinere solent. Jam vero affectus Dei Patris erga Christum haudquaquam imminuetur, postquam is tantum imperium deposuerit; cum hujus rei causa ne fingi quidem possit. Quare credendum est, Christum, utut omnibus absolute, quemadmodum hoc fit tempore, non imperet: semper tamen primum post Deum fore; & utut forte toti hierarchiæ cælesti non ita præsit, quemadmodum nunc aliquis angelorum princeps suæ legioni sive uni, sive pluribus; nihilominus autoritate reliquis omnibus principibus fore præstantiorem ac dignitate superiorem. Illius autem partis hierarchiæ, quæ ex hominibus constabit, per ipsum Christum ad tantam felicitatem ac gloriam perductis, consentaneum est eum fore principem eo modo, quo Archangeli suarum legionum. Nam ipse eorum secundum Deum spiritualis pater est: Pater autem inter filios, naturæ quodam jure principatum obtinet, etiamsi tandem filii emancipentur, & sui quodammodo juris evadant. Is qui nos omnes redemit, ac sanguine suo sibi acquisivit, quique nos nunc ad immortalitatem præparat ac conservat, eam nobis aliquando re ipsa daturus, beneficio hoc æternum duraturo æternum etiam sibi tenebit adstrictos atque obligatos, ac juris illius dominici, quod nunc in nos habet, reliquias, hoc est autoritatem ac principatum inter omnes perpetuo tenebit. Ecquis enim ultro ac libentissime coram eo se non demitteret, & primas ei sponte sua non concederet, a quo beneficio vere immortali se affectum esse, non jam amplius credat, sed sentiat, ac æternum gaudeat? ut ne videatur quidem aliter fieri posse: cum reverentia, quam beneficii hujus magnitudo exigit, quaque omnes Christum prosequuntur, principatum hunc omnino postulare videatur.

Vidimus hucusque quomodo apostolus primum istorum trium, quæ supra enumeravimus, proposuerit: sequitur, ut videamus, quomodo id ipsum confirmet. Id autem facit in sequentibus usque ad versum 28, in quibus continetur secundum ex tribus istis, quæ Paulum hic docere superius diximus. Agitur enim hic inprimis de subjectione omnium hostium sub Christi pedes, & ex ea demonstratur, Christum tunc regnum hoc suum depositurum, seu Deo Patri suo redditurum, seque illi subjecturum. Ita ergo argumentari videtur apostolus: Cum Christus omnes suos hostes sibi subjecerit, non est amplius regnaturus; seu, quod perinde est, regnum Patri suo est traditurus. Atqui tunc, cum fideles suos ex mortuis resuscitabit, omnes suos hostes pedibus suis subjiciet. Quare tunc temporis regnare desinet, seu regnum Deo tradet, eique sese subjiciet.

Majoris propositionis sententia continetur primum vers. 25, qui fundamentum quoddam est ratiocinationis hujus apostolicæ, ubi ait: *Oportet enim eum regnare, donec posuerit omnes inimicos suos sub pedes suos.* Deinde vers. 28, ubi ait: *cum vero ei subjecta fuerint omnia, tunc & ipse filius subjicietur ei, qui subjecit ipsi omnia.* Sententiam autem majoris dicimus etiam hic contineri: quia subjectio omnium, etiam subjectionem hostium includit.

Minoris autem propositionis sententia, licet non omnino plene, continetur verbis illis vers. 24: *postquam aboleverit omnem principatum, & omnem potestatem, & virtutem*; ejusque probatio subjicitur vers. demum 26, *ultimus hostis abolebitur mors.*

Utramque autem propositionem aliqua ratione confirmat, & prolepsi quadam amplificat vers. 27, *omnia enim subjecit sub pedes ejus, &c.*

Postquam vidimus ordinem partium in argumenta-

tione apostolica; nunc singula verba, eo, quo in textu jacent, ordine, videamus.

Primo ergo loco occurrunt illa, quæ diximus, minoris propositionis sive assumtionis sententiam aliqua ex parte continere; nempe, *postquam aboleverit omnem principatum, & omnem potestatem, & virtutem.* Ideo autem diximus ex parte tantum sententiam minoris his verbis contineri, quia principatus, potestates, ac virtutes illæ. non sunt Christi hostes omnes, sed certum tantum hostium Christi genus: siquidem paulo post mors quoque inter hostes Christi numeratur, quæ ex illorum principatuum, potestatum, ac virtutum numero non est. Interim tamen cum illi inter hostes Christi proprie dictos primum teneant locum, sintque omnium cæterorum potentissimi; recte intelligitur, omnes Christi hostes ipsi tunc subjectum iri, cum hoc hostium genus ei penitus subjicietur. Quod si tamen forte quispiam hac de re dubitaverit; illi probatio, quam vers. 26 contineri diximus, satisfaciet.

Sed ut verba paulo propius intueamur, primo videndum, quidnam per *principatus, potestates*, ac *virtutes* illas intelligendum sit: deinde quo pacto sint abolendi.

Quod ad prius attinet; animadvertendum primum, voces abstractas pro concretis esse positas, hoc est, *principatus* pro principibus, *potestates* ac *virtutes* pro iis, qui potestate ac virtute sunt præditi ac instructi: id quod alibi in iisdem vocabulis non semel accidit. Vide loca superius commemorata Ephes. 1. 21, & cap. 3. 10, & 6. 12. Coloss. 1. 16, & 2. 10, 15. 1. Pet. 3. 22, quibus adde, Rom. 13. 1. Tit. 3. 1.

Deinde animadvertendum est, etiamsi hoc loco commemoretur *omnis principatus omnisque potestas & virtus* seu *potentia*: ea tamen verba omnino restringenda esse ad principatus, potestates, ac virtutes seu potentias Christo adversas. Demonstrat hoc manifeste quod subjicitur: *oportet enim regnare, donec posuerit omnes inimicos sub pedes ejus* vel *suos*. Necesse ergo est, illos principes, itemque potestate aut potentia præditos, de quibus hic sermo est, in numero hostium Christi contineri; & in adventu Christi eatenus sub pedes ejus positum iri, quatenus abolebuntur. Quanquam etiam hæc ipsa, de quibus agimus, verba, id satis indicant. Nam Christus in adventu suo haudquaquam abolebit principes, & potestate ac virtute præditos in exercitu angelico. Quod enim hic aliqui de muneris ipsorum abolitione disserunt; id & a loco alienum est; (neque enim potestates, principatus, ac virtutes angelorum bonorum Christi hostes sunt: cum ne malorum quidem potestates ac virtutes in hostium illorum numero censendæ sint, sed personæ illis rebus præditæ) & nullo modo credibile est, imo plane absurdum, Dominum Jesum in adventu suo, cum ipsemet in voce Archangeli, ut Paulus alibi loquitur 1 Thess. 4. 16, de cælo descendet, principatum bonorum angelorum aboliturum; cujus rei ratio ne fingi quidem potest.

Jam vero duplicis generis sunt principes isti, itemque potestate ac virtute præditi, qui Christi sunt inimici: alii enim sunt ex numero malorum spirituum; alii ex numero hominum; multi nimirum reges, aliique magistratus, qui Christianos premunt ac persequuntur. Et hi quidem omnes intelligi possunt: sed consentaneum tamen est, si non soli principatus, potestates, ac potentiæ diabolicæ hic designentur, has saltem potissimum intelligendas esse; eam maxime ob causam, quod voces hæ omnium creberrime apud Paulum de angelis, sive bonis, sive malis, usurpentur; præsertim cum vel omnes, vel saltem duæ earum conjunguntur: quemadmodum ex locis superius citatis apparere potest, ubi semel tantum, nempe ad Tit. cap. 3, vox principatuum & potestatum junctim de magistratibus usurpatur; ac præterea vocem δύναμιν de magistratibus aut alio hominum genere usurpari, animadvertere hactenus non licuit. At de angelis usurpari, apparet ex duobus locis superius commemoratis, ad Ephes. 1, & 1 Petr. 3.

His ita visis, considerandum tertio loco est, quomodo ista hostium genera a se invicem distinguantur; quid per *principatum*, quid per *potestatem*, quid denique per *virtutem* intelligatur. Nam cum toties distincte ista commemorentur in sacris literis, ut ex locis jam aliquoties commemoratis apparet; atque inprimis ex illo Coloss. 1. 16, ubi manifeste distinguuntur ἀρχαὶ & ἐξουσίαι; ad Ephesios autem cap. 1. & 1 Petr. 3 δυνάμεις partim a principatibus ac potestatibus simul, partim a potestatibus saltem dispescuntur; dubium relinquitur nullum, quin reipsa etiam omnia ista tria discreta sint.

Cum vero ubique, ubi *principatus & potestates* simul commemorantur, principatus præponi soleant, & ipsa etiam *principatus* vox aliquid in suo genere summum significet; statuendum est, principes summum inter eos, qui hic commemorantur, locum obtinere: illis proximas esse potestates: his denique succedere virtutes. Etiamsi enim vox *potestatum* per se ita late pateat, ut principatus etiam in se comprehendat: (omnis enim principatus est potestas, atque adeo omnis princeps est etiam potestate præditus; licet non contra) iis tamen locis, ubi principatus a potestatibus distinguuntur, nomen *potestatis* strictius accipi necesse est.

Cum ergo utrumque vocabulum, hoc est, & *principatus & potestatis*, sit nomen imperii cujusdam ac regiminis, seu juris, quod superior habeat in inferiores: principes quidem illi sunt censendi, qui summum in certo aliquo, sive hominum, sive aliarum personarum genere, imperium ac potestatem habent, ita ut in eo a nulla alia sui generis persona pendeant, sive subsint.

Tales sunt omnes reges in terris, aliique principes strictius ita appellati. Tales inter bonos angelos sunt archangeli dicti, seu principes angelorum, quos septem esse numero & vulgaris fert sententia, & ex nonnullis scripturæ locis intelligi posse videtur. Tales etiam (ut ad locum nostrum propius accedamus) sunt nonnulli inter malos angelos, cum Paulus cap. 6. vers. 12 ad Ephes. de illis loquens, expresse dicat, *nobis esse pugnam adversus principes*. Etsi enim in sacris literis unus nonnunquam soleat dici princeps dæmoniorum Matth. 9. 34. XII, 24. Joh. 16. 11. XIV. 30, qui etiam princeps aut Deus hujus mundi appellatur 2 Cor. 4. 4; & cæteri ipsius dicantur angeli Matth. 25. 41. Apoc. 12. 7: nihilominus tamen credibile est, cum Paulus dicto ad Ephes. loco expresse commemoret ἀρχὰς, & postea subjiciat ἐξουσίας, plures esse in illo exercitu malorum spirituum, qui summum quodammodo in suo genere habeant imperium; ita tamen, ut unus ex illis dignitate & autoritate emineat, & iis quodammodo præeat. Neque enim ista autoritatis eminentia obstat, quo minus etiam cæteri, principes appellari, atque adeo in suo genere summi censeri queant: cum sæpe fiat; ut inter

ut inter plures principes imperii ac potestatis ratione pares, unus aliquis tamen reliquis antecellat, & autoritate ac dignitate quadam anteeat; interque illos ordinem ducat. quod exemplo imperatoris, aliorumque Christianorum regum ac principum fit perspicuum. Idem sæpe fit inter eos, qui fœderis aut societatis vinculo inter se sunt colligati; ubi unus aliquis fœderis princeps constitui solet, cujus majestatem cæteri aliqua ratione colere ac tueri, & autoritatem sequi debent.

Jam quod ad vocem ἐξουσίας seu potestatis attinet, etiamsi sua natura tam late pateat, ut etiam ἀρχὴν, hoc est principatum, ambitu suo comprehendat; quemadmodum supra monuimus: hoc tamen loco, ubi a principatu, tanquam diversa dignitatis species, distinguitur, strictius eam sumi, & indigniorem ejus generis, quod alias hac voce proprie significatur, speciem designare necesse est. Nam etsi voces generales sæpe κατ' ἐξοχὴν, pro ea specie capi solent, quæ omnium est princeps; animadvertendum tamen est, cum vox generalis speciei illi, quæ omnium potissima est, opponitur, atque ab ea distinguitur, illam pro indigniori specie poni. Sic non semel in sacris literis videas distingui sacerdotes a Levitis, & hos ab illis Luc. 10. 31, 32. Joh. 1. 19, cum tamen & sacerdotes Levitæ, seu e tribu Levi oriundi essent. Verum quia peculiaris erat sacerdotum præ aliis tribulibus seu Levitis dignitas, qua cæteri carebant; ideo sacerdotes peculiare nomen a reliquis sortiuntur, cæteri generale Levitarum nomen retinent, & sibi quodammodo proprium reddunt. Sic in sacris literis Novi Fœderis doctores distingui solent a prophetis & apostolis; cum tamen & hi doctores essent, & quidem excellentissimi, quemadmodum etiam nonnunquam vocantur.

Per *potestates* igitur hoc loco intelligimus ex spiritibus malis eos, qui ita aliis præsunt, eosque gubernant, ut ipsi tamen superioribus subsint, veluti præfecti suorum principum. Sic in exercitu magno, qualis etiam est malorum spirituum, præter imperatorem, aliosve duces, qui integris legionibus præsunt, reperiuntur etiam alii militum tribuni, ac centuriones: quibus potestas quidem est in alios, & eos gubernandi jus atque autoritas; sed quæ a superioris potestate atque auctoritate dependeat. Id enim ordinis ratio postulat, ut tanto commodius ea, quæ ab imperatore præcipiuntur, effectui dari, & diversæ legiones, diversæque turmæ aut manipuli, ad diversa munia exequenda adhiberi queant.

Restat vox δυνάμεως, quæ potentiam, seu vim & facultatem aliquid præstandi proprie significat. Quam significationem hoc quoque loco dubio procul retinet; ita tamen, ut per metonymiam intelligantur ii qui potentia seu vi, ac viribus illis sunt prædit. Sumitur quidem interdum ea vox etiam pro ἐξουσίᾳ seu potestate Apoc. 7. 12: sed id & rarius fit, & huic loco non quadrat; ubi ab ἐξουσίᾳ vox δυνάμεως distinguitur. Quare ii malorum spirituum hoc loco intelligi videntur, qui viribus ac robore cæteris præstant, & ad ea quæ jubentur præstanda atque efficienda sunt aptissimi. Quo pacto etiam Petrus, de bonis angelis loquens, peculiariter nominat potestates & potentias: ubi nomine potestatum etiam ἀρχὰς seu principatus complectitur.

Non est autem hic reticendum, vocabulum δυνάμεως apud Græcos Veteris Testamenti interpretes sæpissime poni pro Hebraico *chail*, & exercitum significare; Vide inter innumera loca hæc pauca Exod. 14. 28, & 15. 4. Num. 31. 14. Deut. 11. 4. 1 Sam. 14. 48: interdum fortitudinem; quo pacto sæpe legas, filios aut viros δυνάμεως, hoc est, virtutis seu fortitudinis. Vide Judic. 18. 2, & 20. 46, & 22. 10. 1 Sam. 18. 17, & 31. 12. Quare possis etiam δύναμιν pro exercitu malorum spirituum usurpare; vel pro illis, qui inter eos sunt pugnacissimi: quasi dicat apostolus, una cum supremis ducibus ac præfectis, ipsos etiam exercitus malorum spirituum universos esse abolendos.

Postquam vidimus, quid per principatum, potestatem ac virtutem intelligatur; expendendum nunc etiam est id quod secundo loco supra proposuimus, nempe quo pacto illi Christi hostes sint abolendi. Modum ejus rei satis indicavit Christus Matth. 25. 41, ubi asserit, se aliquando dicturum impiis: *abscedite a me maledicti in ignem æternum, paratum diabolo & angelis ejus*; & inferius eodem loco vers. 46, eventum rei exprimens, addit, *eos abituros in pœnam* seu *cruciatum æternum*: quod etiam de diabolo & angelis ejus, qui ad eandem pœnam sunt damnati, statuendum est. Igni ergo æterno illi Christi hostes, de quibus hic sermo est, qui quidem sunt diabolus & angeli ipsius, vel saltem quorum nomine isti quoque continentur, cruciabuntur, & ita delebuntur destruenturque. Hoc illorum supplicium, quanquam verbis generalioribus, explicatum habes apud Petrum epist. cap. 2. vers. 4, & apud Jud. vers. 6.

Vers. 25. Sed jam tempus est, ut ad sequentia pergamus, in quibus major propositio argumenti apostolici superius explicati, ejusve sententia primum continetur. Ea vero sunt: *Oportet enim eum regnare, donec posuerit omnes inimicos sub pedes suos*, vel *ejus*.

Probatur hoc loco, ut superius jam indicavimus, Christum tunc redditurum regnum Deo & Patri, seu quod perinde est, finem tum regni ipsius affuturum, cum aboleverit istos, de quibus hucusque disseruimus, hostes suos. Probatio est desumta ex prophetia Davidis, quæ Psalmo 110 extat. Quanquam non tam verba illius adnumerat apostolus, quam sententiam refert. Etenim loco ejus, quod est in Psalmo, *Sede a dextris meis*, nimirum Dei, ipse ponit verbum *regnare*. Deinde cum in Psalmo indefinite fiat mentio *hostium* Christi, Paulus præfigit vocem *omnium*, omissa interim particula *tuos*, quæ adjicitur voci *hostium* in Psalmo; sed ad sententiam, nec ibi quidquam adjecit, nec hic quicquam detraxit, ut paulo post explicabitur. Illa etiam mutatio ad sensum nihil habet momenti, quod in Psalmo dicitur, *scabellum pedum tuorum*; hic, *sub pedes suos* vel *ipsius*.

Jam quod ad verbum *regnandi* attinet, diximus jam supra, quid regni nomine hoc loco intelligatur. Idem autem esse *regnare* & *sedere ad dextram Dei*, explicatum est inprimis in commentariis ad Hebr. cap. 1. vers. 3, & 13, quem locum lector inspicere, si libeat, poterit.

Cum vero additur, *donec ponat*; apparet, vocem *donec* vim suam consuetam ac genuinam retinere, ita ut denotet, rem eam, de qua sermo est, habituram finem, postquam extiterit illud, ad quod usque duratura perhibetur: quod quidem hoc loco est positio omnium inimicorum sub pedes Christi. Res autem, qua de agitur, est regnum Christi. Significatur ergo verbis his, regnum quidem Christi tamdiu durare debere,

quousque omnes ipsius hostes pedibus ejus subjecti nondum fuerint; sed postquam subjecti fuerint, desiturum. Nam alioqui nihil hic diceret apostolus: quandoquidem, ut ex verbis manifestum est, probare vult, Christum regnum Deo & Patri redditurum, postquam omnem principatum & potestatem ac virtutem sibi inimicam aboleverit. At quomodo hoc ex illo Psalmi dicto probaretur, si particula *donec*, ut vulgo censent, tantum significaret, regnum Christi duraturum, usque ad subjectionem hostium ipsius, non vero etiam, id postea cessaturum? Cur autem Deus eousque tantum præsens Christi imperium durare voluerit, causa superius est explicata, cum de traditione regni dissereremus.

Porro quod attinet ad *inimicos*, quorum hic fit mentio; jam superius alicubi indicatum est, non tantum personas, sed etiam res, quæ Christo adversantur, quale est peccatum & mors, eo nomine comprehendi: siquidem statim mors hostibus illis accensetur.

Quod vero Paulus addidit vocem *omnes*; id factum est ideo, quod indefinitæ locutiones universalibus, saltem plerumque, æquipolleant. Quare cum in Psalmo indefinite *inimicorum* seu *hostium* Christi fiat mentio, omnes ejus hostes significari intelligimus. Quanquam alia quoque ratione id fulciet in sequentibus apostolus; nimirum quia idem propheta testatur Psal. 2. 7 Deum *omnia pedibus Christi subjecisse*. Si omnia; ergo & omnes hostes; ac porro dictum Psalmi 110, de hostibus universis recte intelligitur: præsertim cum facile appareat, omnium hac in parte eandem rationem conditionemque esse.

Denique cum ait de *positione sub pedes Christi*, de perfectissima eorum debellatione loquitur: qua fiat, ut jam ne hiscere quidem adversus Christum audeant: quod certe fiet, cum penitus delebuntur. Metaphora ducta est ab iis, ad quorum pedes prosternuntur devicti hostes, ita quidem, ut eos calcare, si velint, possint, aut etiam scabelli vice, equos aut currus conscensuri illis utantur. Hujusmodi subjectionis exemplum habes apud Josuam cap. 10, ubi Josua præfectis militum præcepit, ut pedibus suis calcarent cervices quinque regum a se devictorum, in signum ac monumentum subjectionis hostium ipsorum.

Laxius aliquanto accipitur *subjectio* illa *omnium rerum sub pedes Christi*, de qua vaticinatur David Psal. 8, & ex eo repetit apostolus noster & hoc loco ver. seq. & ad Eph. 1. vers. 22; & Autor epistolæ ad Hebr. 2. 8. Illa enim subjectio ad res, præter Deum omnes, nulla excepta, refertur. Quare per se atque absolute sumta, nullam ejus, qui Christo sic subjicitur, contumeliam ac pœnam continet: siquidem etiam ad homines Deo charissimos, & ipsos denique angelos extenditur. Sed tantummodo significat summam atque absolutam imperantis potestatem in res personasque subjectas, & humillimam harum, quam illi debeant, observantiam atque obsequium. Interim tamen cum accommodatur ad Christi hostes atque inimicos, hostilem illam, ut ita dicam, subjectionem, quæ cum inimicorum devictorum contumelia, pernicie atque interitu conjuncta est, designat, aut complectitur. Nam pro natura ac conditione rei subjectæ, aliquo modo varia est.

Est autem hoc loco animadvertendum id, quod jam antea indicavimus, duobus modis legi verba hujus loci ultima posse. Alii enim legunt, sub *pedes suos*, & sic verbum *posuerit* ad ipsum Christum referunt; alii vero sub *pedes ejus*, & sic ad Deum verbum *ponendi* referunt, quæ diversitas tantum pendet ex diversitate aspirationis pronominis αὑτοῦ, quod spiritu aspero notatum significat *sui ipsius*, seu *suos* voci *pedes* hoc loco conjunctum; spiritu autem leni notatum denotat *ejus*. Utraque lectio facile admitti potest: quandoquidem utraque cum veritate consentit. Nam & Deus est, qui hostes Christi pedibus subjicit; & Christus, qui sibi. Ille, quia Christo tum potestatem hanc tum vires, eos sibi subjiciendi largitus est; hic, quia potestate hac & virtute a Patre accepta, eos sibi reipsa subjiciet. Unde in Psalmo quidem ipse Deus ita loquens introducitur: *sede a dextris meis, donec ponam*, vel *posuero inimicos tuos scabellum pedum tuorum*: quod & Christus, & Petrus ex eodem repetit Matth. 22. 44. Act. 2. 34, 35. Quo respiciens Divinus Autor ad Hebræos dicit, Christum expectare, *donec ponantur*, intellige a Deo, *inimici sui scabellum pedum suorum* Hebr. 10. 18. Apostolus vero noster ad Phil. 3 versu ultimo de ista hostium subjectione loquens, quæ, ut mox intelligemus, tum perficietur ac consummabitur, cum is corpora nostra humilia glorioso suo corpori reddet conformia, & sic ultimum hostem, nimirum mortem, in nobis penitus extinguet, ostendit Christum ipsum omnia, ac porro etiam hostes, sibi subjecturum. Ait enim, eum ita, ut dictum est, transformaturum corpora nostra, *secundum efficaciam, qua possit ille etiam subjicere sibi ipsi omnia*. Simili quadam ratione Deus olim Davidis pedibus subjecit ipsius hostes, ut legimus 3. Reg. 5. vers. 3, quatenus Davidi eos subjiciendi vires ac potentiam dedit, & ei in hac re auxilio suo præsto fuit. Neque enim Davidi quiescenti, & nihil, quod ad eam rem pertineret, agenti, victos hostes subjecit Deus; sed strenue pugnanti, quemadmodum sacra historia satis testatur.

Dubium autem est, utram lectionem præferre debeas alteri: sed tamen multo probabilius est, Christo ipsi hanc hostes sub pedes ponendi seu subjiciendi actionem hoc loco tribui, quam Deo, partim quidem, quia in sententia dicti hujus e Psalmo petiti, nulla fit ab apostolo mentio Dei, qui Christum ad dextram suam sedere, seu regnare jubeat, ut in Psalmo ipso fieri videmus; sed tantum ipsius Christi, qui regnare usque ad subjectionem hostium omnium debeat: partim vero, quia in præcedentibus, quorum confirmandorum gratia hoc è Psalmo testimonium citatur, non Deo, sed Christo abolitio omnis principatus, potestatis, ac virtutis, nempe hostilis, fuerat tributa; quæ cum in positione hostium sub Christi pedes contineatur, omnino consentaneum est, hanc quoque Christo potius, quam Deo, hic tribui. Neque vero refert, quod verba Psalmi aliter sonent. Vidimus enim jam antea, Paulum hic non annumerare verba, sed sententiam appendere, atque exprimere: Quid ergo mirum, si in verbo quoque *ponendi* sensum magis, quam verba, sit secutus, scopo orationis id quodammodo postulante. Sed de his satis.

Vers. 26. Veniendum nunc est ad verba sequentia: *Ultimus inimicus aboletur mors*: in quibus sententiam assumtionis argumenti superius explicati contineri diximus; de quo nunc nihil addimus, contenti verborum vim hoc loco explicuisse.

Per mortem hic intelligitur mors, seu vitæ privatio absolute, nulla habita ejus rei ratione, quod

sit vel

sit vel temporalis vel æterna. Æterna foret, nisi destrueretur seu aboleretur; itaque ipsa abolitione temporalis fit. *Abolitur* præsens, consueta sacris Scriptoribus enallage pro futuro *abolebitur* poni, res ipsa unumquemque admonet. Eatenus autem mors abolebitur, quatenus Christi hostis revera est. Christi vero hostis est, quatenus fideles ipsius servos hominesque pios premat, iisque nocet. Nam quatenus a Christo impiis infligitur, eatenus non hostis fungitur munere, sed ministri.

Cum autem dicitur, *ultimus hostis abolebitur*, particula *ultimus* adverbii vim habet potius, quam nominis adjectivi, cujus formam habet. Perinde ac si dictum fuisset: mors inter hostes postremo abolebitur. Neque enim hoc loco Paulo id tantum dicendum erat, mortem, quæ sit ultimus Christi hostis, aboleri seu abolitum iri; sed eam ultimo demum loco abolitum iri; atque adeo, ea destructa, nullum ex Christi hostibus restiturum amplius, qui non fuerit destructus, ac pedibus ipsius subjectus. Unde consequitur, nihil restiturum aliud, quam ut regnum Deo & Patri tradat. Sic non semel nomina ordinem aut tempus significantia adverbiorum vim habent. Sic de Andrea dicitur Ioh. 1.41, quod *primus* invenerit fratrem suum Simonem i. e. *primum*. Vide etiam cap. 5.4. & 8.7. & 20.4.8: & 1 Tim. 2. 13. & 1. Ioh. 4.19. Atque in ipsa voce ἔσχατον exemplum habes apud Marcum cap. 12. 22: *novissima* seu postrema *omnium defuncta est & mulier*, pro quo Matthæus & Lucas habent *novissime* seu *postremo omnium* &c. Matth. 22: 27. Luc. 20. 32.

Interim tamen haud putamus negandum, nomen istud adjectivum aliquo modo etiam vim suam retinere, ita ut dicere voluerit Paulus, mortem, quæ ultimus sit Christianorum hostis, hoc est ultimo illos invadat, eosque sibi ad tempus subjuget, ultimo etiam delendum esse; ut ita prius illud posterioris quædam sit ratio, & utrumque eodem nomine indicetur. Neque enim novum est in sacris literis unam vocem duas significationes, quarum altera ex altera sit apta, habere: quemadmodum (a) alibi docuimus.

Verum hoc loco non exigua nobis oboritur difficultas, quo pacto dici queat, mortem postremo loco esse abolendam; quandoquidem satis ex sacris literis constare videtur, prius resuscitandos esse homines pios, & reliquos, qui superstites ex fidelibus reperti fuerint, immutandos, & immortalitate induendos, antequam impii, qui sane hostes Christi sunt, igne æterno crucientur, & diabolus cum angelis suis aboleatur. Diximus autem abolitionem mortis in resurrectione fidelium revera constitutam videri. Ea ergo reliquorum hostium Christi abolitionem antecedet.

Respondendum censemus, non ideo dici mortem ultimo delendam, quod ipsius abolitio, si tam exiguum temporis discrimen attendas, quod rebus ultimo illo die perficiendis intercedet, ultimo loco sit finienda; sed quod ultimo demum incipienda, simul ac finienda, exigui illius, quod sequetur, temporis ratione nulla habita.

Quod ut rectius intelligatur, animadvertendum est, primum, alios hostes Christi, jam ante ultimum illum diem incipere deleri. Nam diabolus quidem cum suis angelis aboleri jam cœpit ab eo tempore, ex quo Christus a mortuis resuscitatus in Dei solio consedit: non quidem substantiæ habita ratione; sed virium ac potentiæ. Quo pertinet illud divini autoris, cum ait cap. 2. 14, *Christum participasse carnem & sanguinem, ut per mortem aboleret eum, qui mortis habet imperium* vel *robur, hoc est, diabolum*; & quæ sequuntur. Neq; enim de re ibi agit ultimo demum die extitura; sed de ea, quæ Christi mortem mox fuerit subsecuta. Est autem hoc illud, quod Dominus Iesus apud Iohannem cap. 12 paulo ante mortem dixit: *Nunc judicium est mundi hujus, nunc princeps hujus mundi ejicietur foras: & ego, cum exaltatus fuero de terra, omnes traham ad me ipsum.* Quasi dicat, instat nunc tempus, cum mundus ab injustissima diaboli servitute in libertatem vindicabitur, &, ut ipsius tyrannidem excutiat, facultas ei dabitur amplissima. Instat nunc illud tempus, cum ipsius potentia imminuetur, ipseque ex mundo, tanquam arce sua, quam vi hactenus tenuerat, ejicietur. Ego enim cum crucis mortem perpessus fuero, omnes homines ad me pertraham, seu ex servitute satanæ exeundi, & mihi sese adjungendi, caussam & occasionem omnibus præbebo maximam atque amplissimam. De eodem principis mundi judicio loquitur Christus apud eundem Ioh. cap. 16. 11. Vide etiam apostolum nostrum ad Eph. 4. 8, quem locum confer cum cap. 2. epist. ad Coloss. vers. 15.

Quod de diabolo diximus, idem etiam censendum est de hominibus impiis Christo adversantibus; quos subinde delet Christus, & pedibus suis subjicit. Non finietur tamen res penitus, nisi in adventu ipsius, tum nimirum, cum mors, ultimus fidelium hostis, in ipsis delebitur, & sic nulla erit amplius causa hostes cæteros ferendi; qui ideo tamdiu tolerantur, ut Christianorum cum iis pugnantium ac dimicantium fides ac pietas exerceatur, & in hac lucta clarissime effulgeat. Hac causa sublata, nihil restabit amplius, quam ut igni isto inextinguibili ipsimet penitus extinguantur. Tolletur autem hæc caussa, piis resuscitatis, & immortalitate donatis. Tunc enim & fides cessabit, & pietatis lucta, cum perfectum victoriæ præmium fideles referent. Deinde animadvertendum est simul atque pii fuerint partim resuscitati, partim immutati, atque cum illis in aerem, ut occurrant Domino, rapti, mundum hunc Domini potentia accensum conflagraturum, & ex igni impios cruciatum iri, ut ex Petro satis liquet. Cruciabuntur autem eodem cum dæmonibus igne. Quare exiguum admodum inter abolitionem mortis, quæ resurrectione fidelium continetur, & plenam cæterorum hostium destructionem intercedet: cum eorum abolitio longo ante tempore cœperit. Hæc verborum Apostoli sententia scopo ipsius abunde sufficit, qui est ostendere, morte deleta mox secuturum regni Christi finem; quandoquidem omnibus hostibus subjugatis, regnum ipsius cessare debet: deleta autem morte, quod postremo fiet tempore, omnes hostes vel jam ante deletos, vel eodem saltem tempore penitus deleri oportet. Simul & illud intelligitur, unde primum est in hunc sermonem dilapsus Apostolus, resurrectionem piorum Christi adventum antecedere non debere. Quandoquidem in ea continetur abolitio mortis: hæc autem ante adventum Christi fieri non debet: quia eam proxime consequi debet finis regni Christi. Finis autem regni Christi adventum ipsius non debet antecedere, sed consequi; cum judicium, cujus caussa venturus est, sit regni seu gubernationis ipsius pars præcipua

(a) *Disput. de satisfactione Christi cap. 1 p. 75. 76. 95. 96.*

& maxime illustris. Unde & regnum appellari supra vidimus.

Vers. 27. Transeundum nunc est ad sequentia verba, in quibus est probatio quædam, tum Majoris propositionis argumenti Apostolici, quatenus in ea affirmatur, omnes inimicos Christi pedibus ipsius esse subjiciendos; tum Minoris, cujus sententiam diximus comprehendi vers. 26. Poterat enim aliquis dicere, cum in Psalmo 110 indefinite asseratur, hostes Christi esse ipsi subjiciendos, non esse necesse, ut id de omnibus prorsus ipsius hostibus intelligatur; vel saltem non ita late hoc esse extendendum, ut etiam mors eorum nomine comprehendatur; quæ Christo sint subjicienda; ac porro finiri posse Christi regnum, ac Deo ab ipso tradi, etiamsi mors non deleatur, nec fideles ex ipsius faucibus eripiantur. Quare ne argumentum, quo hoc loco resurrectionem fidelium adstruere voluit Paulus, labefactaretur; ideo docet, omnes prorsus hostes Christo esse subjiciendos: quandoquidem omnia, quæcunque sint præter Deum, ei subjicienda esse alibi idem Psaltes testetur.

Citat ergo primum Apostolus Davidis testimonium: quanquam, ut antea quoque vers. 25 fecerat, suppresso auctoris nomine, utpote omnibus vulgo noti: deinde tacitæ cuidam objectioni occurrens, testimonio illi aliquam lucem affert.

Prius facit ibi: *Omnia enim subjecit*, scilicet Deus, *sub pedes ipsius*. Non expressit nomen ejus, qui subjecturus sit, quia & ex Psalmo, & ex re ipsa notum id erat omnibus.

Vis autem argumenti est in voce *omnia*, quam tam late extendendam esse in sequentibus docet Paulus, ut nemo, nisi Deus ipse, qui Christo subjecit omnia, sit excipiendus. In ipso quidem Psalmo, si literalem, quem vocant, sensum spectes, vox ista ad res tantum terrenas extenditur; quarum genera præcipua, animantes nimirum omnes, statim declarandæ rei gratia subjiciuntur: *Oves*, inquit, *boves; universa illa, & bestias etiam agri, volucres etiam cœli & pisces maris, quicquid transit semitas maris*. Sermo enim est, isto sensu, de homine terreno: itaque ad res etiam terrenas restringenda sunt illa omnia, quæ ei subjecta dicuntur. At sensu mystico sermo est de homine cælesti; cujus pedibus cum omnia subjecta dicuntur, non tantum terrestria, sed cælestia etiam subjecta esse, intelligendum est; atque ita tanto laxior & amplior est vocis illius universalis significatio, quanto amplior est cæli, quam terræ, ambitus. Omnia nempe simpliciter sunt intelligenda, eo solo excepto, cujus natura omnem subjectionem refuit, & cujus majestas tanta est, ut nemini ullo pacto subjici debeat: qui quidem est Deus, qui omnia Christo subjecit.

Porro autem in eorum numero, quæ subjici cuipiam possunt, est etiam mors. Docuit enim Deus in ipso Christo, subjici eam posse; & cum ea fidelibus Christi noceat, hostis tum ipsorum, tum Christi censenda est. Quare non modo potest, sed etiam debet ei subjici; siquidem omnia ei sunt subjicienda, atque imprimis ipsius hostes ei sunt subjugandi.

Quod autem David, & cum eo Apostolus dicit, Deum *subjecisse* Christi pedibus omnia; cum tamen & antecedentia & consequentia hujus loci verba ostendant, nondum omnia pedibus ejus esse subjecta, sed olim demum subjicienda: intelligendum est, Davidem quidem, solito Prophetarum more, de re certo futura, tanquam de præterita loqui; præsertim cum literalis sensus præteritum postularet: (jam enim Deus ab ipso mundi initio homini res omnes terrenas subjecit) Apostolus autem Davidis verba & loquendi formam retinuit, quanquam aliam habuit causam, cur ita loqueretur. Res enim ipsa jam aliquo modo facta est, quatenus Deus Christo cum jus ac potestatem, tum vires ac potentiam omnia sibi subjugandi, ac pedibus suis subjiciendi re ipsa largitus est. Verba ergo quatenus præteriti significationem habent, intra vim & efficaciam consistunt, & effectum, qui paulatim consequitur, nondum includunt. Nam cæteroquin etiam effectum certo consequuturum quodammodo comprehendunt, ut ex nexu horum verborum cum antecedentibus patet. Vult enim, ut diximus, ostendere, non quosdam tantum, sed *omnes* Christi hostes, uti asseruerat, ac porro etiam mortem Christo re ipsa subjectum iri; & sequentia etiam, quæ ex his apta sunt, de subjectione, quæ actu ipso fiat, loquuntur.

De illa loquendi forma, *subjecit sub pedes ejus*, diximus jam ante vers. 25.

Porro objectioni tacitæ occurrens Apostolus, & vocem *omnia* aliqua ratione explicans, ita loquitur: *Cum vero dixerit*, seu *dicat*, *quod omnia subjecta sunt; manifestum, quod extra eum, qui subjecit illi omnia*. Audiens enim quispiam, præsertim adversarius, qui verba apostoli cavillandi aut calumniandi ansam captaret, citari ab ipso verba Psalmi, *omnia subjecit sub pedes ejus*, nempe Christi, omissis sequentibus quæ dictum universale restringant, dicere potuisset quid audio? num etiam Deus Christo subjicietur? Respondet Paulus, non debere id cuipiam in mentem venire. Nimis enim manifestum esse, excipiendum esse illum ipsum, qui omnia Christo subjecisse dicatur, non modo quia consuetudo loquendi fert, ut, cum aliquis dicitur fecisse quippiam, quod ad res omnes spectet, is ipse, qui id fecisse aut per quem id factum fuisse dicitur, *omnium* istorum numero eximatur; sed multo etiam magis, quia res ipsa unumquemque monet, Deum ambitu istorum omnium quæ Christo subjicienda sint, nec debere, nec posse comprehendi. Sic cum Deus dicitur creasse omnia aliaque similia, certe ipsum excipi, nec *omnium* nomine comprehendi, adeo est manifestum, ut ne monere quidem sit opus. Sed si a Deo discedas, nihil est uspiam, quod hic comprehendi non debeat. Omnia Christo subjecta esse censendum est, quæ modo natura sua subjici cuiquam possunt. Possunt autem præter Deum universa. Quo loco non est reticendum, quod videantur verba hæc etiam paulo aliter cum superioribus connecti, & ad scopum apostoli accommodari posse, quam hucusque a nobis factum. Poterat enim apostolus pro concesso sumere, neminem esse qui non intelligeret, Deum hic esse excipiendum; & illud tantum urgere; omnia præter Deum esse his verbis comprehendenda, seu nihil non uno Deo excepto, esse Christo subjectum: ut ita idem revera dicat Apostolus, quod D. Autor epist. ad Hebr. cap. 2. 8, qui cum eadem Davidis verba alius repetita citasset, subjicit: *In eo enim quod omnia ei subjecit, nihil dimisit* (seu *omisit*) *non subjectum ei*, hoc est nihil excepit, quod homini non subjiceret. Ubi cum simpliciter loquatur nulla adhibita limitatione, nec ulla mentione facta Dei, qui sit excipiendus; apparet, eum arbitratum esse, neminem id per se non intellecturum. Itaque tantum vim vocis universalis *omnia* urget

atque

atque explicat, quod & hic facere poterat Apostolus, eum in finem, ut ostenderet, recte se adduxisse hunc Psalmi locum ad demonstrandum, non aliquos, sed *omnes* Christi hostes, Christi pedibus subjiciendos esse; idque non tantum ad personas, sed etiam ad res Christo adversas atque inimicas, in quarum numero vel præcipue mors est, extendendum esse. Quandoquidem *omnia* illa, universa præter Deum comprehendant, sive res sint, sive personæ. Res autem ac personas Christo inimicas ita ei subjici necesse est, ut ab eo deleantur ac perdantur. Illud tantum huic sententiæ obstare videtur, quod Apostolus vel expresse non repetierit vocem *omnia*, vel verba alia idem significantia non posuerit ante illa *extra eum qui subjecit illi omnia*, hoc modo: *cum vero dicat, quod omnia subjecta sunt; manifestum est, quod omnia præter eum, qui subjecit illi*: seu eo prope modo, quo Auctor Epist. ad Hebræos: *quod nihil omiserit*, vel *omissum aut exceptum sit præter eum, qui subjecit illi omnia*. Etsi enim ex superioribus vox *omnia*, imo & verbum *subjecit*, vel eius passivum *subjecta sunt*, repeti possit; nec possit tantum, sed & debeat, priori licet interpretatione, seu mavis connectendi ratione retenta; & ingratior fuerit repetitio ejusdem vocis quæ in fine quoque versiculi denuo ponitur, futura: tamen quia vis sententiæ in ea præcipue contineretur, expresse videter fuisse repetenda, aut id quod idem valeret aperte dicendum. Illud enim non admodum est verisimile, quod quis hic fortasse dicere posset, ita distinguenda Apostoli verba, *quod præter eum, qui illi subjecit, omnia*: quasi nimirum vox ultima *omnia* connecteretur non cum proximo verbo *subjecit*, sed cum præcedentibus; quasi dicat, manifestum est, quod omnia ei subjecta sint, præter eum qui illi subjecit. Sed de his lectoris judicium esto.

ỷ. 28. His ita dictis Apostolus breviter repetit id, quod de rebus omnibus Christo subjiciendis hucusque dixerat, & ad id quod primo loco proposuerat rediens, aliis, quam antea, verbis docet, eum traditurum regnum Deo & Patri; seu mavis, id, quod traditionis illius consequens quoddam est, exprimit, nempe, quod Christus Deo subjiciendus sit; cujus etiam rei finem attexit. Id autem totum fit vers. 28, ubi primum ait: *cum vero ei*, id est, Christo, *subjecta fuerint omnia*, hoc est, cum illi omnia re seu actu ipso fuerint penitus subjecta. Ex quo satis apparet, cum antea dictum fuit, Deum Christo subjecisse omnia, id, quatenus in præteritum respicit, non de actu, sed de potentia seu vi atque efficacia, ei in hunc finem concessa, iotelligendum esse.

Deinde subjungit Apostolus, *tunc* (nempe cum subjecta fuerint Christo omnia) *etiam ipse Filius subjicietur ei, qui subjecit ipsi omnia*. Male, nostro judicio, hæc verba accipiunt illi, qui hunc eorum esse putant sensum, etiam tunc Christum subjectum fore Deo: quasi dixisset Apostolus: non tantum nunc Christus subjectus est Patri, cum sibi nondum omnia re ipsa habet subjecta, sed etiam tunc, cum omnia ipsi penitus subjicientur: qui sensus plane est a verbis ac mente Apostoli alienus, imo ei contrarius. [*Hactenus Autor ipse commentarium hunc recognovit: cætera quæ sequuntur ab illo recognita non sunt.*]

Nam primum non ait Apostlus, etiam tunc ipsum Filium subjectum fore ei, qui subjecerit ei omnia, sed tunc etiam ipsum filium ei subjectum fore. Particula enim καὶ seu etiam non cohæret cum præcedenti vocula τότε, id est tunc, sed cum sequenti αὐτός. Nam alias particula καὶ in Græco textu præponi debuisset voculæ τότε, non postponi. Noo enim Græcis τότε καὶ significat *etiam tunc*, ut isti volunt. Deinde particula αὐτὸς emphasin illam suam, quam habet, propemodum amitteret. Hoc enim vult dicere Apostolus; non tantum omnia subjicienda esse Dei Filio, sed ipsum etiam Dei Filium Patri, qui ei omnia subjecerit. Præterea non videretur apostolus dicturus fuisse ὑποταγήσεται, id est subjicietur; sed potius ὑποτεταγμένος ἔσται, subjectus erit. Illud enim subjectionem, quæ tum demum fieri incipiat, significat; hoc vero durationem subjectionis jam antea existentis. Adde quod apostolus procul dubio significare voluerit, id quod antea dixerat, Christum redditurum regnum Deo & Patri, vel saltem ejus consequens quoddam exprimere. At id non foret, quod etiam tunc subjectus Deo mansurus esset Christus, cum hoc ex illorum sententia perpetuo antecesserit, imo credibilius ponatur antea Christum subjectum fuisse, quam tunc, cum illi subjicientur omnia, subjectum fore. At si hoc dicere velis apostolum, Christum, qui nunc ad dextram Dei sedens una cum ipso regnet, postea non amplius imperaturum, sed regno tradito ei, unde acceperat, ipsummet ipsius imperio fore subjectum, videbis hanc subjectionem traditionis illius quoddam consequens esse, quod ipsum novam quandam rationem nobis suppeditat. Etenim cum subjectio hoc loco maximam denotet ad parendum alteri obligationem, non cadit in eum, qui alteri imperio ac potestate par sit; præsertim iis ipsis in rebus, quarum respectu imperio potitur, utut tandem ab altero imperium acceperit. At vero Christus una cum Deo nunc imperat, eique potestate, præsertim in rebus ad ecclesiam ullo modo spectantibus, par est, licet id imperium ab ipso Deo acceperit. Denique non bene cohærerent verba sequentia, *ut sit Deus omnia in omnibus*: quod postea melius apparebit, ubi veram eorum sententiam explicuerimus.

Nunc illa ipsa, de quorum sententia disputamus, verba, aliquanto susius explicemus. Intelligendum igitur est, subjectionem talem hic intelligi, qualis est subditi erga suum magistratum, utut ille ipse subditus in alios iterum aliquam potestatem habeat, sed in cujus usu ac exercitio penitus a superioris voluntate dependeat: ita ut vel sine superioris jussu peculiari nihil queat agere; vel, si quid agat, illud semper a superiori irritum fieri queat, ita ut nihil istorum sit ratum, nisi superior approbaverit ac ratum habuerit. Hæc vera & proprie dicta est subjectio. Hæc in Christum, respectu Dei, nunc non cadit, nec cadet, quamdiu ad dextram Dei sedebit. Etsi enim vox Græca ὑποτάσσεσθαι proprie significet subordinationem; scholastici autem subordinationem latissime extendentes quamvis dependentiam unius ab altero hoc nomine designent: non tamen eo modo vox Græca solet accipi, præsertim in commuoi loquendi consuetudine; ad quam se Scriptores sacri applicant: sed ea est vocis illius vis, quam nos paulo ante explicuimus; quod facile intelliget is qui sacrarum literarum loca, ubi ea extant, percurrerit. Itaque quod Deus ille summus, qui Christo omnia subjecit, aliquam semper præ ipso etiam secum imperante prærogativam habeat, quodque Christus ita imperet, ut Dei nomine faciat, quicquid fa-

cit, ejusque voluntatem de salute nostra, quæ generaliter est ipsi jam olim præscripta, exequatur, id ad ὑποταγὴν seu subjectionem illam Christi, de qua hic sermo est, non sufficit; cum nec in singulis rebus, modo adversus leges regni generaliter nihil fiat, Dei nutum ac voluntatem expectare cogatur Christus; nec quicquam eorum, quæ ipse statuerit, irritum aliqua ratione fieri jam olim Deus voluerit. Sed alia erit ratio ejus autoritatis aut potestatis, quam Christus olim, tradito regno, habebit, vel in universam hierarchiam cælestem, vel saltem in fideles suos jam beatos, de qua superius dictum est satis. Quare cum hic dicit Apostolus, tunc, cum nimirum Christo subjecta fuerint omnia, Christum subjectum iri Patri, non est arbitrandum, eum de re loqui, quæ uno eodemque momento fieri debeat; sed quarum altera continuo sit secutura alteram: subjectio nimirum Christi, respectu Patris, subjectionem rerum omnium respectu Christi. Cætera verba sunt jam satis a nobis explicata.

Illud nunc restat, quod tertio loco ab Apostolo diximus proponi, finis nempe subjectionis illius Christi: qui quidem explicatur illis verbis: *ut sit Deus omnia in omnibus.* Deus hic aliquo modo opponitur Christo, quasi dicatur, ut cum nunc Christus sit omnia in omnibus, hoc est, res omnes ad ecclesiam ullo modo pertinentes ipse per se disponat, postea Deus ipse id faciat. Metonymica est hæc locutio, cum dicitur *esse omnia.* Perinde enim est, ac si dictum esset: Deus erit causa omnium, & causa quidem immediata, quæ ipsamet disponat ac gubernet singula, idque *in omnibus* sive personis, sive rebus olim extituris. Nunc Pater, ut Christus loquitur, neminem judicat, (quod potest ad imperium & gubernationem ecclesiæ universam extendi,) sed omne judicium dedit Filio. Filius ergo per se omnia in omnibus disponit, & pro sua voluntate omnia gubernat. Quanquam inter ipsum & Deum summa est hac in parte conspiratio, præsertim cum ipsius Dei spiritu ac sapientia repletus sit Christus: ut ita Deus in Christo & cum Christo regnare merito dicatur: sed postea alia erit regni hujus ratio, & Deus ipsi etiam Christo, aut etiam iis, quorum dux & princeps erit Christus, per se ipsum mandata dabit.

Absoluta hac tam illustri digressione, redit Apostolus ad seriem rationum, quibus resurrectio nostra confirmetur. Quanquam in ipsa etiam digressione ejus rei argumentum quoddam contineri vidimus. Tertium igitur ejus rei argumentum explicatur illis verbis ℣. 20: *Alioqui quid facient ii qui baptizantur pro mortuis, si omnino mortui non resurgunt? quid & baptizantur pro mortuis?* In varias se formas hic vertunt interpretes, quibus distorta magis, quam simplex placet verborum sententia. Sed nos simplicem quam contortam malumus, præsertim cum illa simul sit ad rem, de qua agitur, accommodatissima. Ea vero est, quod videantur tum temporis extitisse quidam magnæ apud Corinthios autoritatis & nominis viri, qui in more habuerint positum, ut si quis ex fidelibus absque baptismo decessisset, eoque ritu Christo solenniter initiatus non fuisset, ipsimet ejus loco ac nomine baptismum susciperent, ac Christi nomen profiterentur; ne forte obesset pie alioqui defuncto baptismo caruisse. Quare pro mortuo baptizari est vel mortuorum loco ac vice, vel in mortuorum bonum ac commodum baptizari. Hoc autem sine omni ratione, imo contra omnem rationem fecissent, si credidissent, de mortuis plane actum esse, eosque in vitam aliquando non redituros. Quomodo enim sibi persuadere potuissent, id mortuis profuturum, si ipsi baptismo eorum nomine tingantur? Non est autem credibile, nec Corinthiis esse potuit, illos viros contra omnem plane rationem tale quicquam facturos.

Argumentum hoc est non tam πρὸς ἀλήθειαν, quam πρὸς ἄνθρωπον, ut vocat Aristoteles. Apud eos enim hoc argumentum valet, qui eorum hominum judicio & autoritati, quorum factum in probationem resurrectionis adduxit, aliquid tribuunt. Hujusmodi argumentorum genere non raro utitur is, quem modo citavimus, Philosophus; cum etiam ex falsis aliorum sententiis veram elicit ac probat; propterea quod haudquaquam sit credibile, viros magnos, utut erraverint; tota tamen jam via aberrasse, aut sine ratione quippiam asseruisse, etiamsi ratio non esset sufficiens. Quare solet ille rationem eam, quæ viros magnos in sententiam falsam impulerit, eruere. Illæ enim per se sumtæ veræ sunt. Videat, qui velit, inter alia disputationem ipsius de summo bono libro Eth. Nicomach. cap. 8, ubi suam de felicitate sententiam aliorum Philosophorum eadem de re sententiis, licet erroneis, confirmat. Similiter hic agit Apostolus, qui ex facto, licet alioqui, ut mox videbimus, ipsius judicio supervacaneo, elicit argumentum resurrectionis nostræ, ex effectu ad causam progrediens, seu rationem ejus facti eliciens, eamque talem, quam nisi fuissent secuti viri isti, pro insanis fuissent habendi, si ita, quemadmodum fecerunt, egissent. Ratio vero illa est, ut jam monuimus, veritas resurrectionis nostræ. Hoc enim itidem, ut superius factum esse vidimus, pro concessu sumitur ab Apostolo, mortuos, quam diu mortui nimirum sunt, nec voluptate ulla perfrui, nec dolore angi, atque adeo ipsorum conditionem ac statum vel ex deteriori in meliorem, vel ex tristiori in jucundiorem, vel contra ex jucundiori in tristiorem mutari eo ipso tempore non posse. Alioquin hoc argumentum nullius foret valoris. Eo autem posito, valorem eum, quem diximus, habet.

Ex dictis patet solutio argumenti cujusdam, quod huic interpretationi inter alia objicitur. Id vero est, quod hoc argumentum alioqui niteretur errore seu erroneo aliorum facto, ac porro firmum esse non posset, cum tam debili sit superstructum fundamento. Ostendimus enim quomodo etiam ex falsis elici verum, & quidem admodum probabiliter, queat; præsertim apud certos homines, qui auctoritati aliorum multum tribuunt. Sed falsa sententia aut factum erroneum non est argumentationis fundamentum qua falsum est; sed qua effectus quidam est veritatis, non quidem ejusmodi, quem veritas necessario producat, sed qui veritatem necessario ponat, seu qui existere non possit, nisi is, qui errat, de veritate ejus rei, quam nos defendimus, persuasus esset.

Sed objicitur præterea huic sententiæ, quod Apostolus videretur reprehensurus fuisse hoc factum, tanquam erroneum; quod tamen minime fecerit. Respondeo, Apostolum, ut claris admodum verbis reprehenderet, necesse non habuisse; tantum satis est, errorem innuisse. Illud ideo, quia, cum propositum ipsi esset, ex hoc facto argumentum petere resurrectionis, non erat necesse, imo non valde quidem conveniens, ut facti hujus absurditatem exagitaret, apud eos præsertim, apud quos in pretio, ut apparet, e-

rant

rant facti hujus autores, & apud quos autoritatem suam non penitus amittere utile erat; præsertim cum non multum ex eo errore damni ad quenquam redire posset, plus autem utilitatis. si quis una cum illis resurrectionem fidelium firmiter crederet; etiamsi cæteroqui eundem cum illis errorem erraret, quemadmodum paulo post apparebit. Quod si factum hoc exagitasset Paulus, & absurditatis arguisset, visus fuisset judicio istorum hominum plus detraxisse, quam res ipsa hic ferebat. Interim tamen non neglexit Apostolus innuere, id sibi factum per se non probari; seu, utut non admodum improbet, non laudare tamen nec imitari. Nam bis id factum exprimens, se manifeste ab illo hominum genere, quibus id tribuit, sejungit, & illis se quodammodo opponit. Ita enim, ut vidimus, loquitur: *quid facient illi, qui baptizantur pro mortuis?* & iterum, *quid & baptizantur pro mortuis?* quibus subjungit: *quid & nos periclitamur omnem horam?* ubi aperte Apostolus sese ab illis distinguit. At si Apostolus rem illam approbasset, & laudabilem ullo pacto censuisset, certe vel inter primos ipse fuisset, qui ea in re aliis præiret.

Atque hinc etiam argumentum quoddam patet veritatis sententiæ nostræ, falsitatis autem sententiæ eorum, quibus baptizari pro mortuis est vel baptizari instar mortui, seu, ut te mortuum quodammodo profitearis; vel, quæ pontificiorum multorum est sententia, pœnitentiam, nescio quam, suscipere, ut mortuis prosis, & eos ex purgatorii pœnis liberes. Nam prius illud omnino fuisset Apostolo commune cum aliis; posterius etiam ex ipsorum sententia esse debuisset. Sed de his interpretationibus nonnihil dicemus postea.

Nunc tertiæ adhuc objectioni, quæ interpretationi nostræ opponitur, occurrendum est. Ea vero est, quod historiæ nihil de hac consuetudine, baptismum defunctorum vice suscipiendi, narrent. Sed in eo parum est roboris, cum nihil necesse sit, omnia scripta esse; vel, quæ scripta aliquando fuerunt, ad manus nostras pervenisse omnia. Multa sane olim circa Apostolorum tempora contigisse, intelligere aut conjicere ex iis, quæ in sacris literis legimus, facile possumus: de quibus tamen nulla testatur historia. Quanquam id ipsum pro historia quadam habere possumus, quod nonnulli sacrarum literarum interpretes annotarunt, præter Ambrosium & Chrysostomum, duos vetustissimos ecclesiæ scriptores, Irenæum nimirum & Tertullianum, eo, quo nos volumus, modo locum hunc accipere: illum quidem hæres. 8, hunc vero lib. de Resurrectione c. 24. Cum enim hi scriptores inter cæteros, quorum scripta hodie extant, Apostolicis temporibus fuerint proximi; non est verisimile, eos ita hunc locum accepturos fuisse, nisi aliqua ratione cognovissent, fuisse Apostolorum tempore, qui ita factitarint. (a) Et Marcionistas quidem id in more positum habuisse, ut pro mortuis baptizarentur, iidem sacrarum literarum interpretes annotant. Credibile autem est, illos ab aliis id accepisse.

Neque vero mirari quisquam debet, in hunc errorem potuisse incidere viros etiam magnos. Facere enim aliquid, quod mortuis prodesset, iisque aliquid ad resurrectionem & salutem afferret adjumenti, jam multo ante Christum usitatum fuisse, facile colligitur ex eo, quod in fine cap 12. lib. 2 Maccabæorum legitur; ubi videmus, Iuda Macchabæo autore, missam fuisse ab exercitu Judaico certam pecuniæ summam, ut pro peccatis mortuorum Hierosolymis sacrificium offerretur. Ubi addit libri autor, *illum bene & religiose de resurrectione cogitasse. Nisi enim*, inquit, *eos, qui ceciderant, resurrecturos speraret, superfluum & vanum videretur orare pro mortuis*; & denique addit: *sancta ergo & salubris cogitatio pro defunctis exorare, ut a peccatis solvantur.* Et hunc ritum videmus hodieque a Judæis servari. Quod ergo in oblationibus & precibus fieri potuit, & pro re sancta & laudabili fuit habitum, cur non etiam potuit in baptismo? præsertim cum facile potuerit ea invalescere opinio, obfuturum mortuis alioqui fidelibus sine baptismo decessisse; profuturum autem, si, quod ipsi facere aliqua re prohibiti non potuissent, alii postea eorum nomine facerent. Videmus hodie in eadem hac cærimonia vehementer immutata infantium nomine respondere susceptores, & fidem Christianam profiteri, ac baptismum velle se suscipere, testari, idque perinde accipi, ac si infantes dixissent; qui tamen nec fidem ullam habent, nec profiteri quidquam possunt. Quid mirum ergo, si quis mortui nomine baptismatis ritu suscepto, fidem eam, quam mortuus revera habuit, & cæteroqui professus fuit, profiteri non dubitavit? Quo accedit, quod valde antiquus sit mos, Catechumenos, quos vocant, seu eos, qui in religione Christiana primum instituebantur, certo demum anni tempore baptizandi. Ut taceam eos, quos clinicos appellabat veteres, quasi dicas, lectularios, qui soliti sunt baptismum ad extremum vitæ spatium differre, & paulo ante mortem, animam propemodum efflaturi, suscipere; veriti, ne post istam ablutionem denuo peccato aliquo contaminarentur. Quo fere modo Constantinus etiam magnus baptizatus fuit. Quam facile autem fieri potuit, ut quempiam mors inopinato opprimeret, ut ita ipsemet baptismum rite suscipere non posset. At si constitit, eum id unice desiderasse, & facere voluisse, quid prohibet, creditum fuisse, posse alium loco mortui substitui, qui ritum istum ejus nomine suscipiat? Apparet autem errorem hunc valde fuisse antiquum. Cum ergo nihil interpretationi huic objici possit, quod ipsam evertat, ipsa verborum simplicitas suadet, ut in ea acquiescamus, præsertim cum ad id quod Paulus voluit probandum admodum sit idonea.

Aliæ, quæ afferuntur interpretationes, vel verbis accommodari non possunt; aut nimis sunt coactæ; vel ad institutum apostoli ineptæ. De quibus hæc breviter. Illa, quæ Bellarmino & aliis quibusdam pontificiis magis placet, nempe baptizari hic esse, afflictiones, lacrymas & preces, ut mortuos ex purgatorio liberes, suscipere; primum ideo rejicienda est, quod vocem baptismi nusquam in sacris literis ita positam invenies. Nuspiam, inquam, vox baptismi significat afflictionem corporis, quam tu ipsemet sponte adhibeas; vel molestiam quandam; multo minus autem preces, oblationes, aut similia: sed in locis, quæ ab illis adducuntur Marc. 10. 31. Luc. 12. 50; quibus addunt Psal. 32 vers. 6, ubi est diluvium aquarum, significat tantos malorum & calamitatum fluctus, quibus penitus obruaris ac mergaris, & quæ aliunde inferuntur, idque tanta vi ut effugere naturalibus viribus non possis. Deinde hoc nihil ad apostoli scopum, quod de purgatorio isti dicunt; imo hoc pacto argumentum apostoli everteretur. Quid enim liberatio ex purgatorio, quæ ante resurrectionem contingat, ad ipsam resurrectionem demon-

(a) *Marcion Joannis tempore extitit.*

frandam facit? Nam sive sequeretur resurrectio, sive minus, posset aliquis ex ipsorum sententia baptizari pro mortuis, idque summa cum ratione, ut animam eorum ex purgatorio liberaret. Et hoc ipsum argumento est magno, animas ante resurrectionem per se ipsis non vivere, nec ullis sive doloribus sive gaudiis affici posse; alioqui concideret penitus argumentum apostoli. Quod idem accommodari potest ad locum Macchabæorum, quem toties pro purgatorio illi jactitant.

Sunt adhuc inter complures alias duæ, quæ viris suo rum literarum peritissimis placuerunt, hoc de loco sententiæ: quarum altera est, baptizari pro mortuis esse, eum in finem aqua tingi, ut profiteatur, se quodammodo esse mortuum; seu, ut idem apostolus alibi de baptismo differens loquitur, una cum Christo mortuum sepultumque, intellige figurate ac spiritualiter. Sed hoc primo nihil habet roboris ad verum illam resurrectionem ostendendam. Deinde verbis id nullo modo accommodari potest. Particula enim ὑπὲρ hujusmodi sensum nullo modo admittit. Præterea non debuisset apostolus voci νεκρῶν præficere articulum; quod tamen bis facit. Hic autem significat vocem νεκρῶν subjectum poni; non vero affectionem tantum subjecti denotari, quod posterius sententia ista postulat: Quam rationem memini in notis Iosephi Scaligeri super hunc locum legere. Denique non debuisset Paulus se quodammodo sejungere ab iis, qui id faciant: nam & ipse eo modo utique in finem erat baptizatus.

Altera ex duabus istis interpretationibus est, ut ὑπὲρ τῶν νεκρῶν sit super mortuis, hoc est, super sepulchris mortuorum. Sed primo nullum vel minimum affertur ejus rei indicium, hanc consuetudinem apud veteres viguisse: Imo id haud est verisimile, si ritum veteris ecclesiæ spectes: cum eo tempore illi solerent toti aquis immergi. Non est autem valde credibile, solitos esse istos, de quibus loquitur Apostolus, vasa ibi constituere capacia, in quibus se mergerent. Deinde nec inde sequeretur, omnino creditam ab illis fuisse resurrectionem mortuorum. An non enim vel ideo id facere potuissent, ut profiterentur, se similes fieri velle mortuis? id quod baptismi ritu profitentur Christiani, ut ex cap. 6 ad Rom. notum est; vel etiam ideo, ut testarentur, se eandem religionem ac fidem amplecti, quam secuti essent illi, super quorum sepulchris baptizarentur? Proculdubio enim super fidelium sepulchris ideo baptismum suscepissent. Quomodo ergo Apostolus tam audacter, idque bis, quærere potuisset; *quid facient illi, qui baptizantur pro mortuis, si mortui non resurgunt?* Denique nullum arbitror te reperturum in universo Novo Fœdere locum, ubi ὑπὲρ τινὸς significet *super aliquem* seu *aliquo*, nempe *loco*: at usitatissimum est, ut scilicet causa vel gratia alicujus rei, & utilitatem designet, quæ ad aliquem sit reditura. Hoc ergo illi longe est præferendum. Sed de his satis.

Sequitur ultima Apostoli ratio, ab ipsius potissimum apostoli exemplo, seu mavis, autoritate petita: quæ apostoli autoritas apud Corinthios plerosque saltem, magna erat, &, etiamsi a quibusdam labefactaretur, ita tamen convelli non poterat; ut insanus ac furiosus esse videretur. Quod tamen de illo jure dici potuisset, si resurrectio mortuorum non esset; quemadmodum postea videbimus. Rationis summa hæc est: quod nulla futura esset, sibi certe gravis, causa, cur tot pericula, tot calamitates subiret, quas tamen sustinebat prope perpetuo gravissimas, si nulla resurrectionis spes esset: seu mavis, si non haberet ipse certissima futuræ resurrectionis documenta: nec credibile fuisset; Deum ac Christum velle, ut tot mala tamque acerba perferret, si nulla post hanc vitam ipsi restaret merces. Rationem autem hanc proponere videtur primo generalius; deinde aliquanto specialius & denique eam a contrario illustrare ac confirmare.

Vers. 30. Primum facit vers. 30 & 31. ubi inquit: *Quid & nos periclitamur omnem horam?* subintellige id quod versu præcedenti dictum fuerat, *si omnino mortui non resurgunt.* Et hæc consequentia est seu propositio argumenti apostolici, in qua vox *nos*, per usitatam synecdochen, Paulum solum videtur designare. Nam, ut ex sequentibus apparet, de se solo proprie loquitur: nisi velis cum hoc Sosthenem, quem initio hujus epistolæ secum conjunxerat, subintelligere, licet de se præcipue loqueretur. Sed prius est verisimilius. Cum autem dicit, *omnibus horis*, usitata videtur esse etiam in communi loquendi consuetudine hyperbole; qualis etiam in sequentibus, in quibus assumptio argumenti continetur, & quodam Apostoli juramento confirmatur, cum ait vers. 31: *quotidie morior, per nostram gloriationem, quam habeo in Christo Iesu Domino nostro.*

Cum ait, *se mori*, idque *quotidie*, hoc significat, se subinde tales incurrere afflictiones, quæ mortem illi afferrent, nisi divinitus ex illis liberaretur; seu in mortis periculum se creberrime incidere. Quo pacto in secunda ad eosdem epistola scribit cap. 1. *se ereptum esse ex tanta morte, & sperare, se Deum etiam in posterum erepturum* vers. 10; hoc est, ut paulo ante scripserat, vers. 8 & 9, *ex tanta afflictione, qua supra modum, ac supra vires fuerit gravatus; ita ut etiam de vita desperarit, & in se ipso decretum mortis habuerit.* Et inferius ejusdem epistolæ cap. 4. de ejusmodi afflictionibus loquens ait: *mortificationem Domini Iesu in corpore circumferentes, ut & vita Iesu in corpore nostro manifestetur. Semper enim nos, qui vivimus, in mortem tradimur propter Iesum, ut & vita Iesu*, hoc est quæ a Iesu proficiscitur, *manifestetur in mortali carne nostra. Quare mors quidem in nobis operatur, vita autem in vobis.* Cum vero ait, *per nostram gloriationem*, in Græco est νὴ τὴν ὑμετέραν καύχησιν. Particula autem νὴ est aliquid affirmantis, & quadam juramenti forma confirmantis, ut νὴ τὸν Θεόν. Iurat ergo Apostolus per gloriationem suam, quam habeat in Christo Iesu. Nam cum dicit, *nostram*, ista utitur synecdoche, de qua antea diximus, vers. 30. ut *nostram* dicat pro *meam*, id quod indicat sequens orationis particula, ubi inquit: *quam habeo in Christo Iesu Domino nostro.* Nam alias dicere potius debuisset, quam habemus in Christo Iesu Domino nostro. Ex qua etiam patet, non debere legi ὑμετέραν vestram: neque enim congrueret illud, *quam habeo in Christo Iesu:* suam enim habebat gloriationem; non ipsorum.

Ambigitur hoc loco quid per *gloriationem* illam intelligat Apostolus. Illud facile est cogitare, gloriationem hic sumi pro re, de qua ipse glorietur, quæque gloriationis sit causa. Quo pacto vocem hanc sumit in 2. ad Corinth. cap. 1. 12: *Gloriatio, inquit, nostra hæc est, testimonium conscientiæ nostræ, quod in simplicitate & sinceritate Dei, non in sapientia carnali*

sed

gratia Dei versati sumus in mundo ; abundantius autem vel potissimum autem apud vos. Non probatur nobis eorum sententia, qui censent intelligi hic illas afflictiones, quas Christi causa patiebatur, de quibus in secunda ad eosdem epistola vehementer gloriatur & quidem ita, ut dicat, *de meipso non gloriabor nisi in infirmitatibus*, hoc est, afflictionibus suis, cap. 13. vers. 5 : quod infra aliquo modo repetit versu, & in sequentibus explicat. Sed id non admodum ad hunc locum quadrat. Quid enim illud esset ; *quotidie morior*, hoc est, pericula & afflictiones gravissimas, quæ mortem mihi præsentem intentant, sustineo, testor illas ipsas afflictiones, de quibus glorior ? idem enim per se ipsum probaret apostolus. Adde quod non frustra addit Paulus, *quam habeo in Christo Domino nostro*. Ideo enim id facere videtur, ut gloriationem, quam de se ipso habeat, qualis est illa, cum gloriatur de suis afflictionibus, ut ex loco paulo ante adducto 2. ad Corinthios constat, excludat, eamque intelligat solam, quæ ex divino beneficio, per Jesum Christum in se collato, tota pendeat, eique in solidum sit adscribenda.

Omnium est vero simillimum, hic intelligi ipsam religionem Christianam, seu ea, quæ secum afferet, bona ; de qua loquitur ad Philippenses 3. vers. 3. *Nos*, inquit, *sumus circumcisio*, hoc est, populus Dei circumcisus, *qui spiritu Deo servimus, & gloriamur in Christo Jesu*, hoc est, in religione per Christum nobis tradita, & iis, quæ illa nobis attulit, bonis ; & non in carne confidentes. Quid autem illud sit explicat in sequentibus, ubi etiam in carne, licet alioquin posset, confidere nolit, sed in Christo malit gloriari, atque adeo etiam debeat, fuse ostendit. Huc pertinet illud, quod idem apostolus dicit ad Gal. cap. 6. vers. 14 : *mihi*, inquit, *ne accidat gloriari, nisi in cruce Domini nostri Jesu Christi*. Cum Christi crucem nominat, omnia illa per synecdochen quandam comprehendit, quæ nostræ salutis causa Christus non modo passus est, sed & fecit, & consecutus est, ipsamque adeo religionem, morte ipsius tam acerba tamque infami confirmatam. In hac comprehenditur *gloriatio illa spei*, quam Divinus Autor epistolæ ad Hebræos vult a nobis usque ad finem retineri firmam. Quod si quis in loco nostro velit adjungere gloriationi de religione Christiana gloriationem de munere tam præstanti, quod singulari Dei ac Christi beneficentia obtinuerat, & pro quo nominatim etiam Christo, ad Timotheum scribens, agit gratias, cum illo non contendemus. Nam etiam ea de re se merito gloriari posse, vel hanc gloriationem se habere in Christo Jesu in iis quæ ad Deum pertinent, videmus ex epistola ad Romanos cap. 15, ubi cum dixisset, *hanc sibi gratiam datam esse a Deo, ut sit minister Jesu Christi ad vel apud Gentes, qui sacerdotis instar tractet evangelium Dei, ut fiat oblatio gentium bene accepta, sanctificata in Spiritu sancto*, subjicit vers. 17, *habeo ergo gloriationem in Christo Jesu*, in iis scilicet, quæ ad Deum pertinent. Hoc ergo vult dicere : id, quod assero de meis afflictionibus, tam certum est, quam certum est id de quo maxime glorior, nempe, me Christianum esse, vel etiam Christi legatum. Per hanc enim meam gloriationem ego vobis affirmo, rem ita se habere.

Verba illa apostoli, *quam habeo in Christo Jesu Domino nostro*, jam diximus ita accipienda esse, ac si dictum fuisset, quam habeo per Jesum Christum Dominum nostrum, nempe a Deo. Nisi malis particulam (a) ἣν hoc loco sumere pro νὴ, quasi dictum esset, quam gloriationem habeo de Jesu Christo Domino nostro. Sic enim locutus est loco supra citato ad Philip. 3, & alibi sæpe ita loquitur idem apostolus. Sic gloriari in Deo, in lege, in cruce Christi, in carne, in certis hominibus, idem dixit alibi Rom. 2. 17. & 23 Gal. 6. 13. 14. 2 Thess. 1. 4. Sed prior explicatio videtur esse planior, & magis cohærent illa, *in Christo Jesu*, cum verbo *habeo*, quam cum gloriatione.

Hactenus vidimus, quomodo paulo generalius hanc rationem explicuerit apostolus : sequitur, ut videamus, quomodo specialius eandem explicet. Id autem fit priore parte vers. 32. Quanquam non satis inter interpretes constat, quousque verba illa sint extendenda, quibus ea ratio continetur, propter verba intermedia, quæ & antecedentibus & sequentibus jungi possunt & solent. Ita enim legimus vs. 32 : *Si secundum hominem cum bestiis pugnavi Ephesi, quæ mihi utilitas, si mortui non resurgunt ; edamus & bibamus, cras enim morimur.* Codices plerique, quos quidem hactenus videre contigit, verba illa, *si mortui non resurgunt*, antecedentibus annectunt, & post illa signum interrogationis ponunt ; quasi duplex sit in eadem enunciatione hypothesis. Ita enim legunt : *si secundum hominem cum bestiis pugnavi Ephesi, quæ mihi utilitas, si mortui non resurgunt ?* Piscator vero ita censet legendum, ut post verba, *quæ mihi utilitas*, signum interrogationis ponatur, & sic finiatur sententia : verba autem illa, *si mortui non resurgunt*, annectit sequentibus, quæ alias ex abrupto ponerentur. Itaque hoc modo legit : *si mortui non resurgunt, edamus & bibamus : cras enim morimur.* Quæ quidem lectio nobis haudquaquam displicet : primo, quod durum sit, duas ejusmodi hypotheses in una propositione poni ; præsertim cum sententia jam sit plena, altera illa hypothesi sublata, ita ut hæc superflua censeri debeat. Nam cum Paulus dicit, *si secundum hominem pugnavi cum bestiis, quæ mihi utilitas ?* sensus plenus est, nec requiritur ad ejus veritatem explendam, ut addatur, *si mortui non resurgunt*. Sive enim pones resurgere, sive minus, nullam certe utilitatem veram, de qua loquitur, retulisset apostolus, si secundum hominem, hoc est, humano more, cum bestiis pugnasset. Potest quidem id aliqua ratione excusari, ut dicemus postea, non tamen ita poni, ne desideres aliquid planius. Planior autem est altera illa, quam posuimus, sententia. Deinde sequens oratio hoc modo erit plenior, quæ nunc abrupta est & imperfecta. Quid ergo dubitemus verba illa media sequentibus adjungere ? cum sine iis præcedentia plenum habeant sensum ; sequentia non habeant ; ita quidem, ut ibi redundent, hic vero desiderentur. Quod si tamen omnino velis ea præcedentibus esse annectenda, perinde erit, ac si dixisset : Si ego humano more pugnavi cum bestiis Ephesi, quis inde ad me redibit fructus ? humano autem more omnino pugnassem, si mortui non excitantur.

Sed hoc loco non exigua interpretibus objicitur difficultas, disputantibus, quæ sit ista θηριομαχία Ephesina, quam Paulus sibi tribuit ? Alii proprie verba ista accipiunt ; alii improprie. Qui proprie, statuunt Paulum aliquando fuisse objectum bestiis, eaque occasione cum illis certasse : quo in certamine periculum vitæ præsentissimum adierit, victor tamen divina virtute evaserit. Qui improprie, illi fere vel ad tempus seditionis a Demetrio adversus Paulum excitatæ, de qua legimus

(a) ἣν pro νὴ.

mus Actor. 19, hæc referunt; vel ad certamina cum Judæis pervicacibus; cum quibus per longum tempus ibidem disputasse legitur, eodem cap. 19 vers. 8, 9.

Illis, qui proprie verba ista accipiunt, duo potissimum objiciuntur: primo, quod Lucas in Actis id scribere penitus omiserit: deinde, quod ea demum videatur esse θηριομαχεῖν, cum quis armatus cum bestiis congreditur; quemadmodum olim congredi solebant bestiarii, sic dicti. At Paulus proculdubio, ut quidem illi ipsi sentiunt, objectus fuisset bestiis a magistratu & aliis hominibus improbis, non virtutis aut roboris ostendendi, sed supplicii causa. Hujusmodi autem homines nudi atque inermes objici solebant. Sed ad primum responderi solet ab iis, qui proprietatem verborum defendunt; multa etiam alia, eaque maximi momenti, præteriisse Lucam; quale etiam est illud inprimis, quod Paulus, his iisdem Corinthiis scribens 2 epist. cap. XI. vers. 25, commemorat: *ter naufragium feci: diem ac noctem in profundo egi:* ut taceam illa: *a Judæis quinquies quadraginta plagas, si unam demas, accepi.* Ad secundum, etiamsi Paulus inermis objectus fuerit bestiis, eum tamen, divina virtute corroboratum, cum iis pugnare ac vincere eas potuisse. Videmus sane olim divina virtute tum Simsonem, tum Davidem, licet vel prorsus, vel propemodum inermes, superasse leones & ursos. Quare nihil prohibere videtur, quo minus verba hæc apostoli proprie capiantur. Quod si adhuc objicias, ne Paulum quidem ipsum in 2. ad Corinth. eosdem epistola, ubi commemorat suas, quas perpessus erat, afflictiones & persecutiones, hanc θηριομαχίαν commemorasse cap. XI. vers. 26: Responderi poterit, eam comprehendi posse iis verbis, quibus affirmat, se fuisse in periculis, in urbe; vel etiam in præcedentibus ubi commemorat pericula, partim a suis gentilibus, partim ab ethnicis profecta.

Quod ad duas posteriores interpretationes attinet, quæ figurate verba capiunt; Priorem refutant non pauci, ostendentes, seditionem a Demetrio, non ante epistolam hanc, sed post eam demum a Paulo scriptam, excitatam fuisse; qua de re videatur Beza. Posterior ideo est minus verisimilis, quod hoc loco, ubi de resurrectione agit, ostenditque, nullam esse causam, cur tot sese periculis objiciat, si mortui non sint resurrecturi, non ejusmodi pugna, quæ intra verba consistat; sed quæ vitam ipsam appetierit, intelligenda sit, præsertim cum in præcedentibus pericula vitæ, quæ verbo moriendi complectitur, commemorarit; quibus exemplum aliquod speciale, si modo ad certam aliquam historiam nominatim respicitur, subjici consentaneum est. Deinde illud, *secundum hominem*, id est, hominum more, quam hic vim haberet? longe sane elegantius additum apparebit, si ad vocem θηριομαχεῖν seu pugnam cum bestiis hic respici dicatur: ut taceam, nimis obscure rem hanc Paulum Corinthiis significaturum fuisse, si ad pugnas aut contentiones cum Judæis respexisset.

Sed superest adhuc alia quædam interpretatio, quæ figurate verba sumit, & cum illa, quæ proprie capit, eadem de palma certat. Ea vero est ejusmodi, ut non solum verbum θηριομαχεῖν, sed tota illa locutio, *pugnare cum bestiis Ephesi*, tropum censeatur continere: quasi sensus sit; Si ego tot tantaque pericula suscipiendo similis fui iis hominibus, qui roboris ac pugnacitatis ostentandæ, ac porro gloriolæ alicujus aucupandæ gratia, cum bestiis pugnant Ephesi, quæ inde ad me vera redundaret felicitas? At vero similis illis fuissem, si resurrectio mortuorum nulla esset. Vel hoc modo: Si ego aliorum hominum more pugnassem cum bestiis, id quod Ephesi contingere sæpe solet, num putatis me veram inde aliquam utilitatem reportaturum? at certe perinde agerem atque egissem, si resurrectio foret nulla.

Sed in hac tamen explicatione, priori modo explicata, duo suboriuntur scrupuli. Primum, cur tempus mutarit apostolus? Nam in præcedentibus verbis vers. 30, & 31 de periculis suis loquens, bis præsenti utitur tempore. Quare videretur potius dicturus fuisse: si ego secundum hominem cum bestiis pugno Ephesi; non vero pugnavi. Deinde non apparet causa, cur nominatim commemoraverit Ephesum, & non potius absolute dixerit: si secundum hominem pugnavi cum bestiis, quæ mihi utilitas? siquidem nullam videtur phrasi addere emphasin; præsertim cum nihil constet, Ephesi potius, quam alibi, vel etiam non alibi θηριομαχίαν fuisse usitatam. Itaque hæc ratio utraque, maxime posterior, videtur opponi posse interpretationi isti altero etiam modo explicato: in qua illud quoque duriusculum est, quod præteritum *pugnavi*, pro *pugnassem*, sit accipiendum.

Posset quidem ad ista nonnihil reponi, sed tamen tale, ut videatur satius esse, proprietatem verborum sequi, præsertim cum alias quoque a verborum proprietate non sit sine gravi causa recedendum. Adde, quod, si proprie verba accipiantur, accommodatissime ad rem locutum fuisse apostolum appareat, & aptissimum instituto suo attulisse argumentum. Subjecisset enim apostolus generali periculorum suorum commemorationi exemplum speciale, idque apertissimum, ac simul inter cætera recentissimum, utpote quod in ea sibi urbe contigisset, in qua tum, cum ista scriberet, versabatur. Id autem clarissime ostenderet, eum non nisi certa resurrectionis spe fretum tantum periculum adiisse. Eo ergo magis inclinamus, ut existimemus proprie hæc verba apostoli accipienda esse.

His ita dictis, videndum porro est, quomodo idem argumentum a contrario illustret apostolus: id quod facit in illis verbis: *Si mortui non resurgunt, edamus & bibamus; cras enim moriemur:* vel, ut alii volunt; qui prima illa, *si mortui non resurgunt*, annectunt præcedentibus, in istis tantum: *edamus & bibamus, cras enim moriemur.* Quæ posterior lectio si admittatur, magis ex abrupto locutus censebitur apostolus. Sensus tamen idem erit. Id enim sibi voluit: si mortuorum nulla est resurrectio, tantum abesse, ut tot tantisque calamitatibus nos frangere, tot periculis vitam nostram objicere debeamus, ut potius cum impiis illis, de quibus est apud Esaiam prophetam, ita statuendum esse videatur, edendum esse ac bibendum, ac genio indulgendum, dum vita superest, quæ non diu est duratura. Nam vel cras adventuram mortis horam; post mortem autem nullam restare voluptatem. Verba ista extant apud Esaiam cap. 22. vers. 13. In illis verbum *morimur*, quod Græca habet interpretatio, positum esse pro *moriemur*, quod est in Hebræo, omnes vident.

Non videtur autem intelligendum, Paulum omni ex parte, seu ea plane sententia, qua impii ea proferre solent, approbasse, resurrectione mortuorum ne-

rum negata. Nam verba hæc, similia Sardanapali dicto, ab istiusmodi hominibus de nimiis gulæ voluptatibus intelligi solent, quas ratio ipsa, etiamsi tandem mortuorum resurrectio nulla esset, respuit. Verumtamen sunt quædam voluptates corporis, quæ nunc quidem Christianis hominibus nimiæ sunt, a quibus natura nostra difficulter abstrahitur; cum ad eas admodum sit prona, quasque ratio ipsa per se non adeo damnat. His indulgere sane consentaneum foret, si resurrectio mortuorum speranda non esset. Deus sane ipsis Israelitis etiam, quibus hujus tantum vitæ bona aperte promisit, multas corporis voluptates, quæ nobis nunc sunt illicitæ, indulsit, modo cæteroquin essent innoxiæ. Non approbavit quidem omnes, nulla tamen pœna eas coërcuit. Illud certum est, quò Paulus inprimis respexit; si resurrectio mortuorum nulla esset, tantam injuriam corpori nostro haudquaquam facere necesse esset; nec, ut faciamus, rationem suadere, ut non tantum genium nostrum fraudemus innoxiis nec adeo inhonestis voluptatibus, sed etiam tot vitam nostram periculis, & tam diris corpus nostrum tormentis ac cruciatibus subjiciamus, quibus se ipsum Paulus perpetuo, & Christiani cæteri sæpius objicere solent.

Vers. 33, 34. His ita dictis, brevem apostolus subjicit admonitionem & objurgationem Corinthiorum, qua primam hanc capitis hujus partem concludit. Facit id vers. 33 & 34. Admonitio exprimitur his verbis: *Ne erretis: corrumpunt bonos mores colloquia prava: vigilate juste, & non peccate.* Deinde hujus admonitionis causam cum perenni quadam objurgatione conjunctam ita exprimit: *Ignorantiam enim Dei quidam habent: ad pudorem vobis dico.*

Ait ergo primum, *ne erretis*, propterea quod adeo licenter apud ipsos resurrectio fidelium in dubium vocaretur, nec essent, qui ita tam pernicioso errori sese opponerent, quemadmodum oportebat, arbitrantes, non adeo multum ad Christianismum referre, ut de resurrectione quisque certo sit persuasus. Quin etiam apparet, voces hujusmodi Epicuræas, *edamus & bibamus, cras enim moriemur*, inter ipsos impune fuisse auditas; cum non sine causa subjungat apostolus; *colloquia mala bonos mores corrumpere.* De hujusmodi enim colloquiis, occasione disputationis de resurrectione mortuorum ortis, eum hic loqui, seu ad ea nominatim respicere, ipse verborum contextus & occasio, ex qua in ea verba delapsus est, satis unumquemque monet. Indicat ergo apostolus, eos, dum ita parvi pendunt, quid de resurrectione disputetur, aut hujus ipsius disputationis occasione de moribus dicatur inter eos, qui Christianam religionem profitentur, magno in errore versari; nec eam rem levem, sed gravissimam esse; nec posse hac in re nisi graviter & valde perniciose errari: siquidem ex hujusmodi disputationibus & colloquiis, morum consecutura sit depravatio ac corruptio. Moribus autem corruptis quid amplius superest boni; aut quid Christianismus est, nisi nomen? Senarium illum Græcum, φθείρουσιν ἤθη &c. Menandri esse, jam pridem viri docti notarunt.

Vers. 34. Cum porro ait: *evigilate juste*, indicat, eos, veluti veterno quodam oppressos, in tanto salutis suæ periculo securos stertere. Quare monet, ut sese recolligant, &, ut in tanto discrimine par est, salutis suæ atque aliorum majorem curam gerant, & majori cum attentione, quid quisque hac in parte dicat aut sentiat, animadvertant; nec patiantur, ut si, qui resurrectionem in dubium vocabant, atheismum & Epicureismum quendam paulatim in ipsorum cœtum introducant. Vocem *juste* perinde hic accipiendam existimamus, ac si dictum esset; ut par est, prout convenit, prout æquum est in re tanti momenti fieri. Vult enim apostolus, ut studium, curam ac diligentiam, quam Corinthios hac in parte vult adhibere, magnitudini rei respondeant. Quanquam non desunt, qui ita vocem eam accipiunt; quasi dictum sit, ut justitiæ vacetis & sic opponatur illi quod sequitur; *& non peccate.* Cum iis quidem contendere non placet; durius tamen & insolentius id nobis videtur.

Cum vero addit; *ne peccate*, finem exprimit, ob quem juste evigilare, & ea, qua par est, cura in suam & totius ecclesiæ curam incumbere debeant, tam pernicioso de resurrectione errori, indeque natis pravis colloquiis obviam euntes, eumque in ecclesia minime ferentes, ne peccent. Quod quidem dupliciter accipi potest: aut, ut peccare desinant; quemadmodum hactenus fecerant eo ipso, quod vel resurrectionem in dubium vocarint; vel ab aliis in dubium vocari æquo animo tulerint: aut ut sibi caveant, ne hujusmodi disputationibus ac colloquiis ad peccandum adducantur; id quod facillimo negotio fieri posse jam vidimus.

Sed nescio, an prior ratio sit loco accommodatior, ob rationem, quæ subjungitur: *Ignorantiam enim Dei quidam habent:* quasi dicat, mirum est vos ita securos stertere, nec animadvertere, atheismum quondam inter vos latere; in illis nimirum, qui resurrectionem in dubium vocant: id quod vobis admodum pudendum est, atque ut erubescatis & tantam impietatem non amplius feratis, id nunc scribo. Videtur igitur Paulus indicare, Corinthios eo ipso peccare, quod hujusmodi homines inter se ferrent, ac proinde ut peccare amplius hac in parte desinant monere. *Ignorantiam autem Dei* pro ea hoc loco accipiendam putamus, non quæ in simplici mentis errore consistat; sed quæ ex voluntaris vitio potissimum trahat ortum, & impietatem ac contemptum divinæ majestatis spiret: qualis est vel eorum, qui nullum plane numen agnoscunt; in quo numero tamen non admodum est credibile eos fuisse, de quibus loquitur apostolus; vel res humanas non admodum curare existimant; vel denique id quod cum priori admodum est conjunctum, pietatem non adeo curandam putant, nulla post hanc vitam vel præmia expectanda, vel pœnas censentes. Atque in horum numero credibile est eos fuisse, de quibus apostolus loquitur, quales hodie quoque non pauci inter eos, qui Christi nomen præferunt, reperiuntur.

De parte II.

ACcedendum nunc nobis est ad alteram hujus Capitis partem, in qua apostolus objectionem, quæ contra sententiam hactenus confirmatam moveri poterat, & a Corinthiis quibusdam procul dubio movebatur, diluit, & ea occasione de ratione corporum, quæ a resurrectione simus habituri, disserit, & eorum ab his præsentibus differentiam explicat. Ea vero initium ducit a vers. 35, & porrigitur ad finem usque 50. In ea primum objectionem seu mavis quæstionem proponit, deinde ad eam respondet.

Vers. 35. Proponit his verbis: *Sed dicet*

 quis,

quo, quomodo resuscitantur mortui? quali autem corpore venient? Verba quidem ipsa, quibus objectio ista comprehenditur, ita sunt comparata, ut pro simplici quæstione haberi possent: sed verba tum præcedentia, quibus ad ea fit aditus; tum vero multo magis subsequentia, quibus ad ea respondetur vers. 36, satis indicant, objectionem hic proponi. Quanquam ita respondet Paulus, ut & objectioni & quæstioni satisfiat, & non minus objicientem adversarium refellat, quam erudiri cupientem de modo, seu corporibus eorum, qui resurgent, instruat. Satis autem apparet, verba *resuscitantur & venient* pro futuris esse posita.

Ad rem ipsam quod attinet, licet verba prima, *quomodo mortui resurgunt?* videantur conclusionem tantum objectionis continere, problematis tamen seu quæstionis modo propositam, cujus propositio subjiciatur in verbis sequentibus; considerantibus tamen responsionem apostolicam, videtur in ipsa conclusione latere ratio seu objectio quædam: quandoquidem quæstionis illius antecedens seu subjectum, ut in scholis vocant, rationem seu medium, ut appellant, terminum, suppeditat: cum natura sua videatur pugnare cum ejusdem quæstionis prædicato. Adversarii sane ea putarunt *ἀσύστατα* seu talia, quæ conciliari inter se nequeant. Quare sensus est: quo pacto mortui resurgent aut reviviscent: cum hoc ipsum mortuum esse vitæ reditum omnem videatur intercludere?

Sed quia poterat id a quopiam negari, & quidem, ut postea docebitur, jure, ideo ratione quadam ejus argumenti consequentia fulcitur, verbis sequentibus: *quali autem corpore venient?* ubi *δὲ* pro *γὰρ*, *autem* pro *enim* positum esse consentaneum est: quod etiam supra notavimus vers. 13. Et vis rationis in eo consistit: Si mortui resurgere possent, corpus aliquod haberent, in quo redirent in vitam: At nullum habebunt corpus: quare in vitam redire non poterunt. Assumtionis sententia verbis jam recitatis comprehenditur. Perinde enim interrogatio illa accipienda est, quasi dixisset: nullum habebunt corpus, in quo venturi sunt, seu venire possunt mortui. Nulla autem ejus probatio exprimitur; sed tanquam omnibus manifesta reticetur: ad quam tamen Paulus in sequentibus respondere non neglexit. Ea vero est hujusmodi. Si corpora aliqua habituri essent mortui, ea haberent, quibus nunc sunt induti. At ea non sunt habituri, nec habere poterunt: quandoquidem ea alias plane formas induunt, ac porro eadem numero redire non possunt. Quare nulla habebunt. Et ita quidem verba apostoli sunt accipienda, quatenus objectionem continent. Sed si ita capiantur, ac si ab eo essent proposita, qui discere tantum de resurrectione mortuorum, & qualitate corporum resurgentium ejusmodi ex apostolo cuperet, simpliciter sunt sumenda.

Utrique autem, hoc est, & objectioni & quæstioni illi satisfecit apostolus, ut prius ad objectionem respondeat; deinde responsionem suam illustrans & comprobans, quæstionem etiam explicet ac dissolvat. Responsio ad objectionem continetur versibus 3 sequentibus, nimirum 36, 37, 38. Et primum quidem ad eam rationem respondet, quæ in ipso problemate seu quæstione principali non obscure latebat, quamque nos ex ea eruimus; nempe, quod mortui propter id ipsum, quod mortui sint, resurgere ac in vitam redire nequeant: tum deinde respondet ad ejus probationem, quæ posterioribus verbis comprehendebatur.

Vers. 36. Prius facit vers. 36, ubi ait: *Stulte, seu insipiens, tu quod seminas non vivificatur, nisi mortuum fuerit.* Stultum seu amentem vocat eum, qui hac ratiuncula audeat convellere resurrectionis fidem: non vindictæ cupiditate, aut conviciandi libidine; sed ut acriori hoc stimulo veluti armata responsio altius in animum descendat, itaque feriat, ut ex voluntario ignorantiæ somno excitetur, & quam levi de causa rem tantam, tam validis argumentis comprobatam, in qua felicitatis nostræ consistit summa, labefactare ausus fuerit. Jure autem hoc in se dictum agnoscere debebat adversarius: quandoquidem apostolus ostendit, eum, si animum paululum intendisset, infirmitatem ratiunculæ suæ ex re unicuique obvia deprehendere potuisse; ac porro in re aperta cæcutiisse: cum manifestum ejus rei, de qua agitur, exemplum præbeant semina in terram conjecta, & inde nascentes herbæ, plantæ ac frutices: quam rem nemo ignorat. Quare nihil hic apostolus contra legem Christi peccavit, quæ vetat fratri dicere *racha aut stulte*: cum nec nocendi animo, sed docendi a corrigendi id dixerit apostolus, & quidem tanquam magister discipulo, tanquam apostolus ei, ad quem a summo rege missus erat; nec ulla eum hac in parte affecerit injuria.

Quod ad rem ipsam attinet, responsionis apostolicæ vis hæc est, tantum abesse, ut id quod mortuum est, vitam recipere, & penitus animari nequeat; nisi mors seu corruptio quædam antecesserit: id quod in seminibus apparet. Nam id quod seminatur, non potest vitam recipere, ac in plantam excrescere, nisi prius moriatur, seu corpus ipsius putrescat ac corrumpatur. Quare nihil obstat hominibus mors, quo minus in vitam redeant.

Neque vero arbitrandum est, similitudinem hanc apostoli illustrandi tantum, non vero etiam probandi vim habere. Est enim in re, si recte attendas, paritas quædam. Etenim in seminibus quoque spiritus quidam, quem vegetabilem nonnulli appellant, latet. Is deinde in plantam, quæ ex semine nascitur, transfertur ac derivatur, & porro plantam animat. Non potest autem in plantam transferri, nisi seminis corpus putrescat ac corrumpatur. Etenim in spissiori seminis corpore ita concluditur, ut exspirare non possit, nisi laxato illo corpore, quod fit per putredinem ejusdem, & meatibus quibusdam apertis; per quos deinde calor naturalis in semine latens, cælesti præsertim influentia adjutus, materiam & succum ex terra attrahit. & spiritus intus latens corpus novum molitur, & aptius pulchriusque sibi domicilium parat, radicibus statim actis, per quas alimentum subinde novum hauriat. Quo facto corpus seminis crassius, quod cauli aliquantisper aut radicibus quarundam plantarum adhæret, tandem penitus corrumpitur, spiritu animaque sua destitutum; quemadmodum unusquisque cernere in agris hortisque potest. Jam vero etiamsi morte hominis non statim aliud accedat corpus, quod spiritum, qui in corpore jam exanimato ante fuerat, statim excipiat, atque in se derivet: interea tamen exemplum istud, quod explicuimus, satis docet, spiritum in corporibus latentem non esse rem ejusmodi, quæ corpore corrupto in nihilum prorsus abeat; sed rem seu substantiam ejusmodi, quæ de corpore in corpus transferri queat, & aliud iterum domicilium incolere.

Quod

Quod vero in seminibus præstat affluens e terra succus crassior, qui caulis ac radicum initium constituens, statim excipit ac in se includit spiritum, qui antea in seminis corpore latuerat: id an non divina possit præstare potentia, ut interea, dum novum corpus succedat, quod in resurrectione demum fiet, spiritum hominis asservet, eumque custodiat integrum, donec alio corpore induatur? Contineri spiritum vitalem, ne diffugiat aut dispereat, exemplum a nobis explicatum docet. Et hæc est causa, cur Christus, jamjam expiraturus, spiritum suum commendarit Deo, & veluti in ipsius manus deposuerit: suum similiter commisit Stephanus Christo: & Petrus monet, ut illi, qui patiuntur secundum voluntatem Dei, (quo nomine eos potissimum intelligit, qui occiduntur) Deo, tanquam fideli creatori, committant animas suas. Deus nimirum ac Christus est, qui spiritus fidelium suorum custodit, ac, ne pereant, efficit. Quod si, ut inde quoque ducamus exemplum, Chymici spiritus ex rebus variis elicitos in vasis certis conclusos retinent, ne diffugiant, cur Deus ac Christus nostros spiritus, quanquam subtilioris ac divinioris naturæ, asservare, ne dispereant, vi sua omnipotente nequeat? Non est illi difficile vel invenire, vel scire hujus rei rationem.

Est autem antequam hinc abeamus, animadvertendum, Paulum de eo, quod seminatur, & quod revirescit postea, loqui tanquam de re una; licet statim subjungat id quod etiam res ipsa docet, aliud esse id corpus, quod nascitur, aliud id quod seminatur. Unde patet, nihilominus nos eosdem aliquando fore, cum resurgemus ex mortuis, etiamsi alia habituri simus corpora. Spiritus, qui idem est & in semine & in planta, facit, ut apostolus id, quod seminatur, quodque vivificatur pro re una habeat, seu ut de eo, tanquam de re una loquatur: cur non ergo similiter, vel potius multo magis homo ante & post resurrectionem idem censeatur? cum non modo idem utrobique sit spiritus; verum etiam operationes, quæ quidem homini magis sunt propriæ in eo ve digniores, eædem, & corpus ad eas exercendas utrobique idoneum, quanquam magis posterius. Operatio autem, cujus causa est unumquodque, ejus etiam naturam determinat ac definit. Censendum est enim unumquodque ex facultate operandi id cujus causa est institutum. At hac in re longe major est differentia inter semen & plantam, quam inter hominem mortalem & immortalem, seu mavis, inter hujus & illius corpus. Non eadem enim operandi vis est quæ semini & plantæ. Varia habet corporis organa seu partes, certis functionibus destinatas, quibus plane caret semen. Atqui cum intelligere sit hominis maxime proprium; cui rei subserviunt facultates quædam, quæ ad cognitionem spectant, inferiores, sensus nimirum interni externique earumque facultatum functiones, his, quantum felicitas nostra patietur, satis instructi erunt ii, qui incorruptibilibus erunt circumdati corporibus, & corpora etiam istis functionibus aptiora erunt, quam ea quæ nunc sunt. Sed ea de re aliquid adhuc dicetur postea, cum de diversitate corporum post & ante resurrectionem acturi sumus.

Vers. 37. Sequitur nunc, ut videamus, quomodo apostolus respondeat ad prioris illius objectionis confirmationem, posterioribus versus 35 verbis expressam. Id autem diximus eum facere vers. 37 & 38, ubi in ea, quam præcedenti versu fuerat orsus, similitudine, a semine & plantis inde nascentibus ducta, perseverans docet, non esse necesse ut idem sit corpus resurgentium, quod morientium ante fuerat: cum similiter videamus, non idem corpus & seminari prius, & postea nasci, & in plantam resurgere; sed aliud seri, aliud postea divina virtute, quæ naturæ rerum infusa est, enasci. Ait enim apostolus vers. 37: *Et quod seminas, non corpus, quod nasciturum est, seminas, sed nudum granum, verbi gratia, tritici, aut alicujus cæterorum.*

Vers. 38. *Deus autem illi dat corpus, quemadmodum voluit*, (id est vult, per enallagen temporis Hebræis familiarem) *& cuilibet seminum proprium corpus.* Quæ postrema verba aditum struunt ad sequentia, ad quæ etiam referri possunt, ut postea dicetur.

Sensus autem verborum admodum est manifestus, nimirum non seminari, seu in terram spargi illud ipsum corpus, quod postea enascitur ex terra; nudum enim granum seri: sed postea enasci non nudum granum aut semen, sed herbam, plantam, stirpemve aliquam; cujus sane longe diversum est corpus. Sic verbi gratia seminatur nudum granum tritici, unde postea enascitur culmus, radicibus in terram defixis, & spica auctus, quod corpus egregie vestitum est, ut recte nudo grano opponatur. Ait autem *Deum illi dare corpus*, nimirum semini, non quod Deus nunc immediate singulis seminibus novum corpus circumdet; sed quod per naturam id faciat semel a se constitutam, quam etiam perpetuo conservat ac sustentat. Libentius autem ita locutus est, ut verba hæc rei, quæ in apodosi est explicanda, tanto melius accommodari queant. Corpora enim illa, quibus aliquando circumdabimur, sigillatim revera dabit Deus, quanquam per Christum. Ait autem, *illi*, nimirum semini, ut postea subjicit; aut, ut antea dixerat, *nudo grano, Deum dare corpus*; cum tamen jam nudum granum aut semen esse desierit, & nil nisi spiritus ipsius supersit. Unde iterum intelligitur, Paulum semen ac plantam ex eo natam ita conjungere, ac quodammodo confundere, ac si unum prorsus essent individuum; quanquam diverso tempore diverso quoque corpore circumdatum. Cum denique addit Paulus, *unicuique seminum proprium corpus* scilicet dat Deus, aditum jam sibi struit ad sequentia, in quibus responsionem suam, quam hucusque vidimus illustraturus ostendit, non unius generis extare corpora, sed varii; ut proinde non sit necesse, id corpus, quod aliquando in resurrectione habituri sumus, ejusdem generis esse cum eo, quo nunc sumus induti, nedum ut sit idem prorsus numero. Varia autem pro varietate ipsorum seminum esse corpora, quæ ex illis nascuntur, hic asserit Paulus, cum ait *Deum dare unicuique seminum proprium corpus*, hoc est, non omnibus idem ejusdemve generis corpus; sed singulis corpus ipsis conveniens & naturæ cognatione devinctum, hoc est tale quale id erat, ex quo semen ipsum fuerat enatum. Jam autem intelleximus, semini eatenus dici corpus a Deo dari, quatenus ex semine veluti enascitur aliud corpus, in ejusque locum ita succedit, ut spiritum, qui antea in eo latuerat, in se derivet. Ex his autem tacite colligi vult apostolus, Deum similiter, ubi corpus hoc nostrum seminatum interierit, aliud nobis corpus daturum, naturæ excellentiæque nostræ consentaneum; non minus quam seminum cuilibet, ubi fuerit emortuum, corpus aptum ac conveniens largiri soleat.

Visa jam, ad objectionem superius propositam, apostoli

stoli responsione, veniendum jam porro est ad ejus responsionis illustrationem & comparationem. Hæc vero tribus absolvitur partibus. In prima exemplis quibusdam productis ostendit, magnam esse inter corpora, tum substantiæ, tum qualitatum ratione diversitatem. Deinde hanc exemplorum similitudinem ad rem præsentem accommodans, ostendit, quantum sit inter ea, quibus nunc induti sumus, & quibus in resurrectione induemur, discrimen. Tertio demum id discrimen ratione comprobat.

Primum membrum continetur vers. 39, & duobus sequentibus: ubi primum, uti jam indicavimus, duplici potissimum ostendit exemplo, differentiam esse haud exiguam inter corpora ratione substantiæ seu essentiæ: deinde demum ratione qualitatum, atque inprimis ratione præstantiæ ac dignitatis & huic contrariæ vilitatis.

Inter duo autem illa exempla prius quidem ostendit ejusdem generis corpora in varias species, ut in scholis vocant, variasque formas secta esse, seu, ut loquuntur, differentiis specificis inter se distingui. Posterius autem ostendit, universum corporum genus in alia quædam genera latissime patentia & a se longe admodum distantia dispesci.

Vers. 39. Prius continetur vers. 39, cui adjungere potes etiam illud quod subfinem præcedentis vers. 38 vidimus, de diversis plantarum ex diversis seminibus enascentium generibus seu mavis speciebus. Ejusdem enim id rationis est cum eo, quod vers. dicto, nimirum 39, continetur, ubi ita ait apostolus: *non omnis caro eadem caro*, hoc est, non ejusdem est generis, seu mavis speciei, non ejusdem est prorsus essentiæ, si formam ejus ac differentiam specificam intuearis; etiamsi in genere, quod est caro, inter se conveniunt. Quod amplius declaraturus, *sed alia quidem*, inquit, *caro est hominum, alia vero jumentorum*, seu *pecorum, alia vero piscium, alia vero volucrum.* Res declaratione vix eget, cum sua luce clareat. Differunt enim carnes illæ elementorum ac qualitatum primarum temperamento; ita quidem, ut hæc quidem caro non nisi hominis naturæ, quæ ex facultate operandi dignoscitur, apta sit; alia vero non nisi naturæ hujus aut illius pecoris; alia rursus naturæ piscium, alia denique naturæ volucrum. Et hæ quidem carnis differentiæ sunt illi essentiales, ac, ut loquuntur, specificæ; siquidem essentiam rei ex fine, quem ei natura præfixit, seu ex habitudine ad finem æstimari supra diximus.

Hic obiter tantum notari potest, non eos recte dici a carnium esu abstinere, qui piscibus interim vescuntur; siquidem & piscium est caro.

Vers. 40. Posterius exemplum, quod laxiorem inter corpora differentiam, quanquam essentialem, ostendit, istis continetur verbis: *& corpora cælestia*, scilicet sunt, *& corpora terrestria*: quasi dicat, non tantum in uno carnium genere cernuntur variæ species ac differentiæ, verum etiam inter universa corpora adhuc longe latius patet discrimen: quandoquidem alia corpora sunt cælestia, alia vero terrestria. Illa ex cælesti quadam materia constant, ut sol, luna, stellæ, quæ sequenti versu enumerabuntur; alia terrestri. Et illorum quidem sublimior, & aliqua ex parte divinior est natura; horum vero inferior ac vilior. Per *cælestia* hoc loco, ut jam indicavimus, ea intelligit, quæ oculis cernimus, in sublimi corpora, quæ Deus in creatione a Mose descripta produxit; non vero ejusmodi corpora cælestia, qualia nos post resurrectionem habituri sumus: de quibus infra erit dicendi locus vers. 42 & sequentibus. Hæc enim adhuc sublimioris ac divinioris naturæ erunt, eorumque natura non huic, quod oculis nunc cernimus, cælo, sed illi, quod supra hos cælos est, in quo Deus ac Christus habitat, similis erit. Hæc autem exempla parum apte ab apostolo afferuntur, si hæc quibus nunc vestimur corpora, cum futuris eadem prorsus forent essentia, eademque numero, qualitatibus tantum distincta.

Ad ostendendam qualitatum ipsarum differentiam, quæ in corporibus diversis reperiuntur, itidem duplex affert exemplum. Prius pendet ex posteriori, quod nunc vidimus, prioris generis exemplo, nimirum corporum cælestium & terrestrium: in quo ostenditur, quantum sit discrimen ratione qualitatum, quæ vel ad præstantiam, vel ad vilitatem rei ostendendam spectent, inter diversa corporum genera latissime patentia, cælestia nimirum illa & terrestria. Ita enim ait: *sed alia quidem* est *cælestium gloria, alia vero terrestrium.* Gloriam pro splendore posuit; ut & alibi faciunt sacræ literæ, inter alia 2 Cor. 3. 7. Luc. 2. 9. Sed nil est opus aliunde petere exempla, cum statim in sequentibus aperte in eum sensum hac voce utatur apostolus. Istud tantum observandum est, vocem gloriæ, cum in altera oppositionis parte subauditur, non eodem plane modo sumi; sed simpliciter pro præstantia aut decore, quo res sit ornata, & quodammodo fulgeat: quasi dicat, alia est præstantia aliusque decor cælestium corporum, alius terrestrium; longe scilicet major est illorum, quam horum; magis illa, quam hæc fulgent.

Vers. 41. Ab hoc exemplo transit ad alterum, quod est specialius, quod complectitur his verbis: *alia gloria* (seu splendor) *solis, & alia gloria lunæ, & alia gloria stellarum. Stella enim a stella differt in gloria*; (Latinius dixeris simpliciter, *gloria*) ostendere volens, non tantum diversi, sed etiam ejusdem generis corpora inter se qualitatibus, seu mavis, præstantia atque ornatu multum differre, ita ut alia sint viliora, alia vero eminentiora ac pulchriora; siquidem in astris satis est conspicua hæc differentia. Cum ait, *& alia gloria stellarum*, ita verba possunt accipi, ut non tantum significent, differre stellas splendore a sole & luna; sed etiam inter sese. Id enim videntur postulare sequentia, ubi rationem dicti redditurus, ait: *Stella enim a stella differt in gloria* seu splendore. Nisi velis hoc loco stellæ seu astri nomen latius, quam in præcedentibus sumi, & non tantum stellas ita stricte sumtas, sed etiam solem & lunam ambitu suo complecti; quæ alias, tanquam grandia luminaria, a stellis, tanquam minoribus, distingui solent: licet cæteroquin eodem genere contineantur. Et hactenus prima illustrationis pars.

Sequitur altera, in qua quædam continetur apodosis comparationis inter exempla similia institutæ; in qua simul continetur responsio ad quæstionem vers. 35 propositam, & cum ipsa objectione, ad quam responsum est hucusque confusam. Explicatur enim quomodo resuscitandi mortui sint, seu quali in corpore sint in vitam redituri. Apodosis illa, quam diximus, comparationis institutæ primum generalibus verbis proponitur; deinde distinctius explicatur, enumeratis aliquot inter hæc nostra & futura in resurrectione corpora differentiis.

Vers. 42. Generatim exponitur ibi: *sic & resurrectio mortuorum.* Quæ verba non sunt ita accipienda, ut multi

ut multi arbitrantur, quasi Apostolus dicere velit; quomodo stella differat gloria & splendore a stella, ita etiam eos, qui resurgent, eorumve corpora gloriæ ac dignitatis ratione distincta fore, ita ut alii ab aliis præstantiæ gradu superentur. Aliud enim & scopus apostoli, quæstioque superius proposita postulat, postulant & sequentia, quibus hujus apodoseos continetur explicatio. Quæstio non de eo erat, quomodo inter se distitura sint aliquando corpora resurgentium; sed simpliciter, qualia illi sint habituri corpora, iis, quæ ante resurrectionem habent, per mortem abolitis, & in nihilum quodammodo redactis. Quare de differentia hic agendum erat inter corpora, quæ ante resurrectionem habemus, & illa, quæ post habituri sumus; non vero de discrimine horum inter se. Quod ad sequentium explicationem attinet, non recenset Apostolus ulla discrimina, quæ locum sint habitura inter ipsa resurgentium corpora; sed ea tantum, quæ inter præsentia, & post resurrectionem demum extitura intercedant. Quare ita verba, de quibus agimus, sunt accipienda, ac si dictum esset: ita etiam illi, qui ex mortuis resurgent, eorumve corpora different ab iis, quæ ante resurrectionem habuerunt, tum qualitatum, tum ipsius etiam naturæ præstantia. Unde recte sequitur: *Seminabitur in corruptione, resurget in incorruptione*; & quæ sequuntur. Est nempe in verbis illis metonymia adjuncti pro subjecto. Resurrectio enim mortuorum sumitur pro iis, qui ex mortuis resurgunt: quo pacto circumcisio non semel pro circumcisis Rom. 2. 25. III. 30. IV. 9, 12. Eph. 2. 11. Phil. 3. 3, 5; & contra præputium pro præputiatis dicitur, & electio pro electis Rom XI. 7. Quanquam etiam ita posses tropum hunc explicare, ac si dictum fuisset: ita etiam se habebit res in resurrectione mortuorum; habito nimirum respectu ad corpora quæ vel ante, vel post eam homines habeant, aut habituri sint. Similis loquendi ratio occurrit inter alias Ioh. 3. 8.

Sed jam explicationem videamus hujus apodoseos. In ea apostolus quadruplicem ostendit inter hæc & futura nostra corpora differentiam. Tres priores a qualitatibus extra essentiam corporum per se positis petuntur; quanquam ex diversitate essentiæ revera oriuntur: quarta autem seu postrema ipsam essentiam per se attingit. Quia enim apostolus in exemplis antea productis primum differentias corpotum essentiales, deinde accidentales seu extra essentiam rei positas recensuerat, ideo ad rem institutam hæc applicans, id quod ultimo loco dictum fuerat, primum rei suæ applicat; & porro de qualitatum extra essentiam corporis positarum discrimine agit.

Prima differentia istis continetur verbis: *seminatur in corruptione, suscitatur in incorruptione*, vel potius *in incorruptibilitate.* Quia subjectum hujus enunciationis non exprimitur, id nimirum quod seritur vel suscitatur, id aliunde est requirendum. Subintelligi autem potest vel homo, vel, si ita placet, corpus. Res enim eodem recidit: cum homo nihilominus hic considerandus sit ratione corporis, cui tam diversæ, vel potius tam contrariæ qualitates inesse debent.

Nam quod nonnulli contendunt, omnino debere hic subintelligi nomen corporis, non vero hominis, partim quidem ideo, quod non homo, sed corpus tantum, vel potius cadaver hominis seminetur, quandoquidem seminari sit sepeliri atque humari, humatautem tantum soleant corpora animabus cassa, non vero homines vivi; partim vero quod ipse apostolus paulo inferius vers. 44 dicat, *seminari corpus animale, suscitari corpus spirituale:* quo ipso indicatur, corporis nomen hic esse subaudiendum: hoc, inquam, totum nihil habet virium.

Nam quod ad priorem rationem attinet, non recte ab iis pro concesso sumitur, seminari hoc loco esse sepeliri seu humari: id quod vel ex ipsis apostoli verbis ac qualitatibus, quæ ei tribuuntur rei, quæ seratur, apparet. Nam quod in tertia differentia dicitur; *seritur in*, hoc est, *cum infirmitate*, & in quarta; *seritur corpus animale*, id corpori anima casso, seu cadaveri revera non competit. Neque enim id infirmum dicitur, quod omnibus prorsus viribus destitutum est; sed quod exiguas tantum habeat; nec id animale, quod anima prorsus caret; sed quod anima vegetativa vivit: quod etiam ex probatione subjecta apparet, ubi apostolus ostensurus, extare corpus tum animale, tum spirituale, ait: *ita & scriptum est: factus est primus homo in animam viventem.* En habes probationem corporis animalis, non anima certe cassi, sed viventis. Est quidem in verbo serendi allusio ad semina, quæ in terram jaciuntur, siquidem ex prima, qua usus est apostolus, similitudine vers. 36 & sequentibus, verbum istud huc transtulit: sed satio ista rei debet esse vivæ, quæ post sationem demum moriatur ac corrumpatur, ac spiritum, quem etiam post sationem in se retinuerat, postmodum corupta in aliud corpus transmittat. Neque enim semen emortuum & spiritu cassum seritur, alias nihil producturum, sed spiritu suo adhuc præditum. Unde dixit apostolus; *tu quod seminas non revivíscit, nisi mortuum fuerit*, intellige, post sationem. Quare satio ad nos nostrave corpora, si ita placet, relata, tum peragitur, cum nos in hunc mundi agrum veluti inserimur, in quo tandem etiam corrumpimur, tum demum alia recepturi corpora, cum resuscitabimur ex mortuis; inserimur autem in hunc mundi agrum cum nascimur. Tempus quod inter hanc sationem & putrefactionem intercedit, respondet illi tempori, quod intercedit inter sationem seminis & ejus putrefactionem, quo novo corpori sit locus.

Quod ad posteriorem attinet, vox corporis vers. 44 non ita est posita, ut appareat, eam esse subjectum; sed potius ut prædicati partem: non modo enim verbo postponitur, sed & articulo, qui subjecti solet esse index, caret: & ita potius verba sunt accipienda; *homo seminatur corpus animale*, hoc est, ita ut sit corpus animale, seu corpore animali præditus; idem autem homo resurget corpus spirituale. Corporis enim vox nonnunquam, ut de cæteris animalibus, sic de homine tanquam genus prædicatur: unde dicimus, animal esse cprpus sensitivum. Hic autem isti locutioni maxime erat locus, ubi de homine ratione corporis agitur. Ex eo ipso tamen apparet, posse, si cui ita videatur, in his omnibus enunciationibus subaudiri vocem corporis; sed ita, ut subintelligatur corpus vivum atque anima præditum: ut ita perinde sit, ac si hominem ipsum dixisses.

Hujusmodi corpus seminatur atque in hunc mundi agrum inseritur, *in corruptione*, hoc est, corruptibile. Corruptio enim & hic & infra vers. 50 ponitur pro corruptibilitate: ut ita non actum sed potentiam seu facultatem denotet, a qua corpus denominatur φθαρτόν, hoc est corruptibile; non vero ἐφθαρμένον, hoc est,

cor-

corruptum. Et hoc modo τῇ ἀφθαρσίᾳ, quæ impotentiam corruptionis admittendæ significat, opponitur. Usus est autem apostolus nomine actus pro nomine facultatis: quia hoc, quod sciamus, carent Græci. Et hæc ipsa quoque affectio ejus, quod seminatur, indicio esse potest, hic non de cadavere; sed de corpore seu homine vivo sermonem esse. Cadaver enim potius corruptum, quam corruptibile dicendum est. Cum porro addit Apostolus: *resurgit in incorruptibilitate*, præsens pro futuro ponit, seu mavis, indefinite usurpat, ut quodvis tempus in se complectatur: quemadmodum fit sæpe. Vide supra vers. 12, & 15. *In* autem posuit pro *cum*; quemadmodum & in præcedentibus accipitur & in sequentibus; ut in corruptione sit cum corruptibilitate, seu corruptibile; in incorruptione, cum incorruptibilitate, seu incorruptibile; in ignominia sit cum ignominia, seu ignominiosum: Incorruptibile autem quod corrumpi sua natura non possit; non vero id, quod. quamcumque tandem ob caussam, actu non corrumpitur.

Hæc ergo prima est hominum ac corporum ante & post resurrectionem differentia: quod illa sint corruptibilia; hæc incorruptibilia. Corruptibile autem & incorruptibile, ut Aristoteles docet in Metaphysicis genere differunt. Etsi autem hæc ipsa affectio per se sumta extra essentiam rei sit: in ipsa tamen essentia rei plane fixa est ac radicata. Quod enim corrumpitur, secundum substantiam corrumpitur; & porro quod potest corrumpi, secundum substantiam potest. Si enim accidentia tantum corrumpi possent, non vero etiam substantia, aut in substantia aliquid, quo pereunte non idem subjectum maneat: accidentia tantum perire ac mutari possent; subjectum vero seu substantia ipsa maneret integra, & mutatio, quæ illi accideret, non corruptio esset, sed alteratio. Quare in ipsa rei essentia fontem corruptibilitatis hærere necesse est, & rem in ea contineri talem, quæ ipsa per se, quanta quanta est, perire possit. Iam vero cum secundum Aristotelem non ultimi actus seu formæ primo ac per se pereant, sed veluti consequenter; si modo perire queant, ut formæ omnes materiales: necesse est, ut alia substantiæ pars, nempe materialis, primo et per se perire queat; qua sublata consequenter etiam formæ, quæ sine ista materiæ ratione consistere nequeant, tollantur. Contrariam incorruptibilium esse naturam necesse est, ita ut nec forma illorum, nec materia, quæ essentiam eorum ingrediatur, quicquam in se contineat, quod perire possit. At cum differentia substantiarum est etiam ratione materiæ, genere eas differre est necesse; cum ut formæ speciem, ita materiæ genus substantiarum determinent. Constat ergo, præsentia nostra corpora a futuris ipso genere, ac porro essentia distare: siquidem, ut hic videmus, illa corruptibilia sunt, hæc incorruptibilia.

Quanquam autem ad ultimam usque corporum horum & illorum differentiam ab apostolo constitutam quæ in essentia ipsorum per se cernitur, differre possemus explicationem difficultatis, quæ in hac materia versantibus potissimum objicitur, quomodo nimirum idem sit futurus homo, qui seritur ac tandem moritur, quique postea resurget, si diversæ substantiæ corpus ab eo quo nunc est indutus, sit habiturus; aut quomodo hæc sententia cum his ipsis apostoli verbis, quæ nunc explicamus, consentiat: tamen hoc ipso loco eam expedire placet; ut semel amota in sequentibus nobis sæpius non occurrat, nec suspensos de veritate sententiæ jam explicatæ teneat.

Placet autem a verbis apostoli incipere, quæ illam ipsam, quam defendimus, sententiam cum nobis suppeditent, cum eadem pugnare nequeunt, nisi secum ipsa pugnare velis. Iis cum ipsis veluti conciliatis non multum nobis restabit ad identitatem ipsius hominis ante & post resurrectionem extantis, ostendendam. Duplici autem modo videntur hæc & sequentia similiter apostoli verba cum sententia a nobis adstructa pugnare. Primo quod ipsi concesserimus, posse in verbis istis subjecti loco statui vocem corporis, quasi dictum esset: seminatur corpus corruptibile, suscitatur incorruptibile. quod si concedatur, omnino videtur colligendum, idem fore corpus, quod seminatur, cum eo quod suscitatur. Quod si idem, quomodo non modo specie, sed & genere diversum; præsertim cum hic postulari videatur, ut idem sit numero? Numero autem idem esse non potest, quod genere & specie differat. Idem enim numero sub eadem specie ac genere continetur. Deinde ipsa vox *suscitandi* indicare videtur, id quod antea vel ceciderat, vel obdormierat, erigi aut excitari debere: non autem ceciderat nec obdormierat spiritus, sed corpus id quod antea habueramus; hoc ergo ipsum excitari ac restitui olim debere.

Ad prius respondemus: ne illud nunc disputemus, utrum rectius subaudiatur in enunciatione apostolica homo an vero corpus; sed concesso, corpus subaudiendum esse, nihil esse necesse, ut in apostoli verbis idem subaudiatur corpus suscitatum iri, quod hic seminetur; cum contrarium rectius subaudiatur: quandoquidem, ut ex superius dictis constare potest, id potius propositum fuit apostolo, ut ostenderet, aliud olim corpus nobis in resurrectione datum iri, quam id sit, quo nunc cingimur, & quod per mortem variasque inde mutationes penitus destruitur, & in mille formas ante resurrectionem vertitur. Et quis hoc loco non cernit, apostolum ad id alludere, quod de semine ac plantis inde nascentibus supra dixerat? Inde enim seminandi verbum huc traduxit. Atqui apostolus superius expresse dixerat, *quod seminas, non corpus quod futurum* (est) *sed nudum granum, Deus autem illi dat corpus, prout voluit.* Quare ita potius hic loqui censendus est apostolus: quemadmodum in semente contingit, ut nudum grani corpus feratur, sed inde exsuscitetur longe clarius ac elegantius, nempe corpus plantæ aut herbæ: ita etiam in hoc negotio fieri; inseri in hunc mundum corpora hominum corruptibilia, in resurrectione autem excitanda esse alia longe præstantiora, nimirum incorruptibilia, quæ spiritu, qui in illis fuerit, excepto, tanquam longe divinior planta inde resurgant. Hæc scopo ac consilio apostoli accommodatissima esse, nemo non videt. Sed deinde concedamus id, ad quod nullo jure adigimur, apostolum aliqua ratione innuisse, idem hoc cum illo corpus fore; certe non alia ratione id concedendum erit, quam qua superius vidimus apostolum semen, & id quod ex semine nascitur, inter se propemodum confundere, itaque agere, ac si corpus plantæ semini circumdaretur; cum ex semine nil nisi spiritus restet; cujus ratione habita semen ipsum quodammodo in planta restare censetur. Similis est hæc identitas corporum identitati, quam vocant, numericæ; non

tamen

tamen prorsus eadem, sed easdem fere phrases, easdem loquendi formulas admittit. Quare nihil mirum esset, ad hanc unitatem hujus vel illius corporis apostolum respexisse. Sed, ut vidimus, nihil est necesse, ut huc descendamus;cum prior responsio unicuique satisfacere merito debeat.

Ad posterius respondemus, vocabulum ἐγείρειν seu suscitandi, haudquaquam requirere, ut id ipsum quod antea ceciderat, aut obdormierat, restituatur: cum ista etiam in sacris literis suscitari vel excitari dicantur, quæ antea non modo non ceciderant, vel obdormierant; sed ne exstiterant quidem prorsus. Sic dicitur alicui suscitari semen, hoc est proles Matth. 22. 24. Act. 2. 30, in quibus locis est verbum ἀνιστάναι, quod adhuc videtur esse significantius voce ἐγείρειν: de qua vide Luc. 1. 69. Act. 13. 30. Deinde, quemadmodum supra vidimus, apostolum dicere, id quod seminatur vivificari, cum in plantam novam excrescit, licet aliud hic postea succedat corpus: ita etiam poterat dicere, id corpus, quod mortuum est, resuscitari; quia nimirum spiritus, qui in eo antea latuerat, in novum corpus migret; & sic veluti aliud corpus ex alio subnascatur.

Sed quid habebunt illi, qui has adversus sententiam nostram ratiunculas urgent, si dicatur id quod verissimum est, hominis nomen in his & sequentibus apostoli verbis subaudiendum esse, & ad eum ista omnia esse referenda? Homo autem licet diversi generis corpora habeat, nihilominus tamen unus idemque esse poterit: habita nimirum ejus partis ratione, quæ in ipso princeps est, quamque Philosophi nonunquam solam hominis nomine designantur: quæ ubi corpori aptis instrumentis prædito jungitur, licet diversi alioqui generis id sit, statim actiones homini coovenientes edit. Ex actionibus autem jam non semel diximus, rei uniuscujusque naturam æstimari.

Hoc ut tanto rectius intelligatur, & priori difficultatis, quam explicandam suscepimus, parti penitus satisfiat, intelligendum est; hominem quidem non solum esse spiritum, qui corpori junctus penitus illud vivificet, & sentiendi intelligendique facultatem apta nactus instrumenta de se veluti emittat, ac toti, quod constituit, tribuat; sed hominem esse totum illud, quod ex spiritu tam præstanti, & corpore quod illius naturæ ac facultatibus exercendis sit aptum, constat: ita tamen, ut spiritus primas in eo teneat; &, licet diversa corpora nanciscatur, modo ea sint sibi ad eas, quas diximus, facultates exercendas apta, eundem constituant hominem, præsertim si eorum, quæ in altero corpore ejus veluti ductu gesta sunt, memoria ei adhuc sit impressa, ut id, quod postea ex ipso constituitur, totum meminisse possit, se eum esse, qui hoc vel illud antea gesserit feceritque; cæteræ, quæ in materia sunt, differentiæ, utut alioqui magnæ sint, non plus habeant virium, quam si divina virtute ex mare fieret fœmina, aut contra. Hæ differentiæ ad materiam pertinent, & ad essentiam hominis, qua vere homo est, nihil pertinent; ut proinde diversitas aut identitas, quam vocant, numerica, inde non pendeat. Quemadmodum ergo ad circuli aut trianguli essentiam nihil pertinet, quod æneus sit, vel ferreus, vel ligneus: ita nec ad hominis, qua homo est, essentiam pertinet, quod hujusmodi corpus, quod sua natura corruptibile est, habeat; sed tantum ad essentiam hominis terreni aut animalis, qua talis est.

Ad essentiam hominis simpliciter considerati id tantum pertinet, quod sit substantia quædam corporea sensibus & intellectu prædita. Ejus differentiæ, ad materiam pertinentes, non ad formam, sunt, quod alius terrenus, alius, ut infra videbimus, cælestis; alius animalis, alius spiritualis: quo pacto etiam dixeris, alium esse marem, alium fœminam. Idem ergo homo erit, & ante & post resurrectionem. Nam & spiritus erit idem, & corpus aptum, ut inserviat omnium facultatum, ad sensum, appetitum, spontaneam loci mutationem, ad intellectum denique & voluntatem pertinentibus functioonibus; & posterius aptius priori: memoria denique rerum in priori corpore gestarum tanta, quanta nunc esse solet; vel quantam in morte habuimus, & esse poterit, ac porro etiam erit. Etsi enim in morte cesset omnis memoriæ, imo omnium facultatum animæ actus; unde & sacræ literæ dicunt, neminem memorem fore Dei in morte, & terram oblivionis vocant eum locum, in quem descendunt mortui: hærebunt tamen in spiritu nostro impressæ notæ, ac veluti signa; quæ, si eidem intellectui corpus habile iterum aptetur, a rerum alienarum sese ingerentium specie, veluti lumine illato, collustrabuntur, redibitque pristina rerum memoria. Fit enim, ut Philosophi docent; memoria nostra per species atque imagines quasdam animo conceptas & impressas, quæ interdum, si diu non repetuntur, plane exolescunt ac delentur, quemadmodum imagines depictæ vetustate delentur: sed cum aliquanto firmius impressæ sunt, etiamsi non semper actu animis obversentur, delitescant tamen in ima memoria, sintque instar colorum in tenebris latentium, qui tum potentia tantum esse dicuntur; át si lumen intuleris, eosque collustraveris, actu sunt, seu mavis, apparent. Sic in morte tenebris quibusdam involvuntur rerum in animo nostro, seu potius spiritu nostro latentium imagines, quæ non ante illustrantur lucis radiis, & actu apparent, quam corpus aliquod spiritui circumdetur, ut ad reliquas animæ facultates, ita & ad memoriam exercendam aptum.

Hujusmodi identitas sufficit nobis ad præmium; sufficere etiam impiis potest ad pœnam. Omne enim præmium, omnisque pœna vim eatenus revera habet, quatenus sentiuur, vel sentiri aliqua saltem ratione potest. Spiritu autem fit, ut sentiamus, non corpore, qua corpus est; & similiter etiam præmia & pœnas meremur, (liceat enim & ad pæmium nobis hanc vocem accommodare) vi spiritus ac facultatum ex eo manantium. Corpus instrumentum tantum est, quod ipsum per se non punitur; sed interdum in eo punitur ipse homo, ad spiritum redundante pœnæ acerbitate ac dolore, quem malefactis meruerat. Similis præmiorum est ratio. Uno verbo: omnia hæc toti convenniunt composito, maxime ratione spiritus, a quo & male & bene facta primo oriuntur, etiamsi per corpus exerceantur & in actum deducantur. Similiter ad eum præmia & pœna ultimo redundant, eumque potissimum afficiunt, licet interdum in corpore primo cernantur.

Hoc ergo pacto resurrectionis veritatem optime defendimus. Nam ad eam & casus quidam, qui præcesserit, (ut metaphoræ vim sequamur) requiritur, & unitas ac identitas cadentis & resurgentis. Competit ea revera toti homini, nec uspiam, quod sciam, vox ἀνάστασις ad unam tantum hominis partem refertur. Casus autem præcedit ratione corporis; qui spiritum quidem non perimit; sed functiones tamen illi, quibus corpori junctus vacabat, interea adimit;

unitatem autem seu identitatem toti largitur unus idemque in utroque corpore spiritus, memoriam eorum, quæ in priori gesserat, retinens. Sed jam tempus est, ut ad reliquas corporum horum & illorum differentias accedamus.

Secunda ergo differentia istis continetur verbis: *Seminatur in*, vel *cum dedecore*; *suscitatur in* seu *cum gloria*. Cætera jam ante sunt explicata: illud tantum considerandum restat, qua in re ista ἀτιμία seu dedecus, qua item in re gloria ei contraria consistat. Discere autem id facile possumus ex eadem hac epistola, cap. 12. 23, quæ de corporis nostri membris partibusve loquens quædam vocat ἀτιμότερα τοῦ σώματος scilicet μέλη, hoc est, reliquis magis indecora, turpia ac deformia, quibus proinde, ut statim addit, honorem ampliorem circumponimus, hoc est, ea majori studio tegimus. Honoris enim nomen hoc loco significat adscititium corpus seu ornatum, quo deformitatem membrorum tegimus atque occultamus, & sic decorem, quem ex se non habent, illis exterius conciliamus. Id quod statim apostolus ipse explicat, dum addit: & deformia nostra, membra scilicet, seu indecora decorem ampliorem habent, hoc est, diligentius vestiuntur ac conteguntur. Hæc est ergo naturalis ἀτιμία, deformitas ac turpitudo quædam partium, quas ipsa natura occultavit, usui etiam etiam indecoro destinatarum. Potest quidem adjici & reliqua deformitas, quam vel morbi, vel senectus, vel alii casus, aut ipsa etiam natura quibusdam inducit: verumtamen illud, quod omnibus est commune, quodque perpetuo inest, magis videtur intelligendum. Gloria autem huic deformitati opposita est pulcerrima ac splendidissima corporum futurorum species, a qua omnis aberit deformitas, omnis turpitudo; nihil erit quod tegi atque occultari, quod adscititio cultu ornari debeat. Vox quidem δόξα videtur nominatim denotare splendorem ac fulgorem; cujus significationis paulo ante habuimus exempla: verumtamen quia dedecori, turpitudini ac deformitati opponitur, omnem pulchritudinis speciem, ac formæ externæ summam quandam perfectionem complectitur.

Et de splendore quidem corporum nostrorum nihil est dubitandum, cum videamus Christum, licet adhuc mortalis esset, cum in monte sacro transformaretur, ita splendidum fuisse redditum, ut facies ipsius fulgeret tanquam sol, & vestes ipsius candidæ tanquam lux. Tum autem imaginem quandam in se exhibuit Christus futuræ suæ mutationis seu transfigurationis, quæ quæ tum demum ei contigit, cum in cælum est translatus, & regno suo potitus. Viderunt enim discipuli, qui cum ipso fuerunt, filium hominis venientem in regno suo, ut loquitur Christus paulo ante historiæ hujus discriptionem versu ultimo cap 16 Matth. hoc est, ejus rei imaginem, & in ea rem quodammodo ipsam, ut in speculo, viderunt. Iam vero nostra corpora Christus redditurus est conformia glorioso suo corpori; ut est ad Phil. 3, versu ultimo. Quare si Christus adhuc mortalis adeo redditus fuit splendidus; quid & de ipso, & de nobis immortalibus; & corpore corruptionem nullam admittente præditis existimandum est? Verumtamen quia corpora nostra, ut paulo post audiemus, spiritualia erunt, ac proinde subtilissima, longe subtiliorem eum fulgorem necesse est esse, quam fuit ille, qui in corpore Christi, quod adhuc animale erat, & crassum terrenumque apparuit; ac porro talem, ad quem mortalium oculorum acies non pertingat. Huc etiam non immerito referre possis, quod est apud Matthæum cap. 13, ubi Christus ait *justos in consummatione seculi, cum impii in caminum ignis injicientur, effulsuros instar solis in regno Patris sui.* Licet enim id de dignitatis ac honoris summi splendore possit accipi, non male tamen ad corporum splendorem accomodatur.

Ex eo autem facile intelligitur, Christum, cum a mortuis fuit resuscitatus, nondum glorioso fuisse corpore indutum. Nam quomodo vel ipsummet videre discipuli, vel tantum fulgorem ferre potuissent? Moses, quia a colloquio cum angelo cœperat fulgere ipsius facies, licet corruptibilis, velum cogebatur cum Israëlitis collocuturus obtendere, quia fulgorem istum eorum oculi ferre non possent: cum tamen plusquam credibile sit, nondum instar solis fulsisse ipsius faciem. Quomodo ergo discipuli Christum, ipsomet etiam jubente, intueri ac contemplari, cum eo familiariter conversari ac colloqui potuissent, si jam gloriosissimo illo ac fulgidissimo corpore fuisset indutus; cujus splendoris jubar tantum quoddam, ac veluti radius Paulum aliquando excæcavit? Quomodo etiam Evangelistæ id prorsus reticuissent, qui transfigurationem in monte diligentissime descripserunt? Quod si speciem tam augustam dicas fuisse a Christo tum occultatam, id fieri non potuisset, nisi oculis discipulorum retentis. Cur ergo Christus ex intuitu etiam ac visu de se judicari volebat, & eos tanquam testes resurrectionis ipsius futuros de ea certos reddere; cum non ea species Christi appareret, quæ esset, sed longe alia? annon hac ratione testimonium ipsorum in dubium vocabitur? Non id enim fuisset, quod viderint, sed id illos dicere, quod apparuerit, dici poterit. Adde, quod vulnera aut vulnerum vestigia, quæ certe in glorioso pulcherrimoque corpore nulla sunt, in Christo adhuc extiterint. Sed præterea nec ventre caruit Christus, in quem cibos ingessit, nec quicquam proculdubio defuit eorum, quæ videmus τὰ ἄτιμα τοῦ σώματος καὶ ἀσχήμονα ab apostolo vocari. Hæc vero a glorioso corpore abesse debere, ex hoc loco discimus, & ex altero, qui in eadem hac epistola extat cap. 6. 13, ubi ait Apostolus: *Escæ ventri*, scilicet destinatæ sunt, *& venter escis: Deus autem & hunc & illas abolebit*, intellige in resurrectione mortuorum. Venter autem omnia illa quodammodo complectitur, quæ deformem habent aspectum, omniaque ita conjuncta sunt, ut illo sublato nullus plane horum possit esse usus.

Unde facile jam apparet, quam graviter illi errent, qui eadem plane corpora, habita ratione substantiæ, olim nobis redditum iri censent. Certe si ita esset, pudere etiam nos olim nostri deberet non minus atque primos nostros parentes, cum oculis ipsorum apertis nudos se esse viderunt, quod antea non deprehenderant cognitione boni & mali, in quo etiam continetur decorum & indecorum, seu turpe ac deforme, destituti. Ut alia nunc taceam, quæ paulo inferius commodiori loco dicentur.

Sequitur tertia corporum, de quibus agimus, differentia, his verbis expressa: *Seminatur in* seu *cum infirmitate*, *suscitatur in* seu *cum potentia*. Infirmitas hæc hominis, seu mavis corporis humani in eo cernitur, quod & laboribus facile frangitur, & senectute ipsa labefactatur, & moribus levibus etiam vires atteruntur: nonnunquam a primo statim ortu peculiaris

acce-

accedit infirmitas, aut ab alio casu. Fit hoc ob corporis mortalis naturam: nam & de ipsis partibus corporis solidioribus, & de spiritibus quibus utrisque vires nostræ corporisque robur nititur, subinde aliquid decedit, maxime per labores, senectutem, morbos nec semper eis tantum accedit, quantum decedit; & spiritus quidem, quibus maxime nervi intenduntur, & membra reguntur; imo omnes animæ vires exeruntur, haud difficulter diffugiunt, ac subtilitate sua exspirant: unde corporis defatigatio: quin & ipsa membrorum soliditas aliquantum labore laxatur. At id, quod surget corpus, seu mavis, ipse homo, corpore erit præditus valido, robusto, quod fatigationem non sentiat, cujus vires nulla ætas labefactet, nec morbus, qui ibi nullus erit, attenuet. Vires, quas spiritus in illo corpore exerere poterit, corporis habilitas sequetur, nec quidquam spiritui obstabit, quo minus per illud efficere possit, quod per naturam alias, instrumentum nactus, possit. Non vegetabitur spiritibus aliquibus, quales nunc corpus nostrum regunt atque agitant, caducis, qui diffugere atque exspirare facile queant; ita ut eorum refectione atque reparatione sit opus: sed ita intra se continebunt corpora illa incorruptibilia vim spiritus vitalis, ut nihil ejus plane depereat, & a labore robur semper sit recens.

Ex quo ipso facile intelligitur, non carneum id esse debere corpus, non hac ipsa cute cinctum, quod a resurrectione piis dabitur. Ejus enim natura est ejusmodi, ut spiritibus vitalibus exitum præbeat: qui, nisi subinde reparentur, tandem deficiunt, & corpus vel fatigatum dejiciunt, vel penitus tandem exanimatum relinquunt, ut recte antea asseruimus, has corporum differentias, etsi extra essentiam sint positæ, ejus tamen diversitatem arguere, & ex ea pendere.

Vers. 44. Restat ultima ex illis quatuor differentiis quæ ipsam corporis substantiam per se attingit. Ea est descripta illis verbis: *Seminatur corpus animale, suscitatur corpus spirituale.* Diximus jam supra quædam ad horum verborum intelligentiam pertinentia, quæ hic memoria repetantur. Nunc illud tantum restat explicandum, quid apostolus vocet corpus *animale*, quid item *spirituale.*

Quid per *animale* corpus intelligat, ex eo potest deprehendi, quod paulo post apostolus subjicit, ostensurus, & corpus animale & spirituale extare. Ad illius autem, hoc est, animalis corporis probationem affert ea Geneseos cap. 2. 7 verba: *factus est primus homo in animam viventem.* Ubi, ut omnes, ni fallor, animadverterunt, anima vivens nil est aliud, quam animal vivens, ac spiritum vitalem trahens. Inde dictum est corpus animale, a ψυχῇ quæ animal hic denotat, ψυχικὸν seu animale; ut animale corpus sit ejusdem generis cum iis quæ habent cætera animalia, quod nimirum animâ, quam vegetativam & sensitivam vocant, animetur & regatur, quodque adeo ad sui sustentationem nutritione indigeat, ad conservationem autem sui generis similiumque individuorum propagationem, generandi facultate sit præditum, (nutriendi enim ac generandi facultas hujus animæ propria est, qua utraque penitus sublata animam ipsam tolli est necesse) & porro iis etiam organis ac partibus sit instructum, quibus ad exercendas facultates dictas sit opus; simul etiam iis, quæ sensuum, tum externorum, tum internorum facultatibus & appetitui cum iis conjuncto, itemque facultati locomotivæ subservire apta sint.

Ideo autem animæ vegetativæ & illarum partium, quæ ab ea sustentantur, quæ etiam ei subserviunt, facimus mentionem, quia oppositio inter corpus animale & spirituale non in eo revera consistit, quod corpus animale animæ sensitivæ & facultatibus cum ea conjunctis, nempe appetendi & loco se movendi, servire sit aptum. Nam & spirituale corpus aptum erit & accommodatum animæ istius facultatibus, earumque propriis functionibus, licet non ea sit futura partium iis inservientium vel forma, vel dispositio, vel cæteræ facultates, quæ in hoc animali corpore extant, ut postea explicabitur; cum hæc organorum ratio non simpliciter sit necessaria ad istarum facultatum functiones, sed tantum in hoc terreno ac corruptibili corpore; quod sine anima vegetativa vivere nequeat. Sed differentia inter corpus animale & spirituale potius consistit in eo, quod animale corpus apparatum habeat instrumentorum animæ vegetativæ inservientium, quin etiam nullum eorum organorum, quæ animæ sensitivæ ejusque facultatibus operam suam commodant, imo ne illorum quidem ullum quæ intellectus operationibus ancillantur, tale sit, quod anima vegetativa non indigeat, et ab ea non sustentetur, et quod, ut rem ipsam penitus tangamus, non sit plane crassum ac terrenum. Spirituale enim, ut postea intelligetur, corpori crasso ac terreo maxime opponitur: crassum autem & terrenum esse necesse est, quicquid anima vegetativa vegetatur ac nutritur, aut si quid est subtilius ac magis spirituale, id ex crassiori nascitur, & eo penitus corrupto sponte sua diffugit ac disparet. Quare ut corpus nostrum animale non amplius sit, omnes illas partes, quæ animæ vegetativæ ac sensitivæ in corpore nostro subserviunt, aboleri necesse est: id quod de iis, quæ ad nutritionem ac generationem pertinent, etiam per se unicuique patere debebat.

Sed nondum est satis ad id, ut corpus spirituale efficiatur. Nam nec res inanimatæ animalia habent corpora, omnibus destitutæ organis, quæ animæ vegetativæ aut sensitivæ inserviant; nec tamen cum spirituali corpore conjunctionem aliquam protinus habent: sed necesse est omnem crassam terreamque molem tolli, ut corpus spirituale evadat. Sine ea nullum est corpus animale, cum ea nullum spirituale. Nam ut jam ad oppositæ differentiæ explicationem accedamus, Cum spirituale dicimus corpus, subtile quippiam, & veluti in omnes partes flexile, agile & tenuissimos quosque meatus penetrans intelligimus. Talia ergo corpora nobis in resurrectione dabuntur. Hoc cum videantur agnoscere etiam alii nonnulli, mirum tamen est, eos nihilominus vehementer contendere, eandem fore corporis nostri substantiam, carne nos ac cute tectum, iisdemque ossibus suffultum iri: cum & Christus Luc. 24, 39, apertissime dixerit, *Spiritum carnem & ossa non habere*; & ratio ac communis omnium sensus clarissime id ostendat. Etenim quomodo potest os subtile fieri, & quemvis meatum penetrare aptum? quomodo ad omnem motum, sive sursum, sive deorsum, sive quocunque velis habile atque agile, quemadmodum est corpus spirituale, quamdiu quidem ossis naturam retinet? Os, nisi durum sit, & cedenti resistat, suamque firmitatem corpori obstanti renitentem retineat, os esse desinit; cujus naturæ est fulcire partes molliores, ne concidant, & motui corpus sibi incumbens aptum reddere. At si os subtile admo-

dum evadat, si in omnes partes flexile, & tenuissimos meatus possit pertransire, duritiem ac firmitatem omnem perdidit. Quis unquam hominum id quod vento, aut si aliquid crassius oculisque ipsis conspicuum mavis, spiritui Chymicorum simile est, os vocaverit? Ac consimilis substantiæ necesse est corpora spiritualia, quæ adepturi sumus, esse? Quid multis opus est? si demseris & carni, & ossibus, & reliquis hujus corporis partibus terrenam substantiam, quam omnino crassam, densam & gravem esse necesse est, ipsam illarum substantiam sustuleris, ex illis enim componuntur; nisi autem sustuleris, spirituale nunquam effeceris.

Quanquam vero de spiritibus multa asserere non possumus, de quibus magis scire licet quid non sint, quam quid sint; cum sensus nostros vel penitus vel magna ex parte effugiant: ex earum tamen rerum natura, quæ spiritus appellantur, quæ sensus nostros non penitus fugiunt, aut quarum operationes quædam seu effecta deprehendi a nobis queunt, aliquid de corporibus istis spiritualibus conjicere saltem licet; & dummodo nihil vel contra sacræ scripturæ autoritatem, vel contra rationem affirmetur, nihil etiam asseveranter pronuncietur, ,nih peccat ille, qui vel in hanc, vel in illam partem quid sentiat, ostendit, & saltem verisimilia in medium profert.

Quare, ut nonnihil de corporibus illis spiritualibus, quibus in resurrectione induemur, differamus, istud primum extra dubium ponimus, corpora nostra cælestia fore, seu ex cælesti quadam materia constituta, ut infra vers. 47 & sequentibus docebitur. Ejus autem materiæ natura cum longissime distet a natura materiæ terrenæ; ex hujus affectionibus de illius qualitatibus, & ex contrario de contrario judicium facere non inepte possumus. Quare ut materia terrena crassa; ita cælestis subtilis, &, si ita loqui liceret, tenuis: ut illa intractabilis: ita hæc flexilis: ut illa ad motum inhabilis; ita hæc habilissima statuenda est. Verumtamen quia, ut jam antea diximus, & resurrectionis natura postulat, ea jungi debet spiritui nostro, quo vivimus, sentimus ac intelligimus, qui illud etiam corpus animabit, eum subtilioris ac divinioris cujusdam naturæ, quam sit illa materia, ex qua illi corpus fingetur, esse apparet. Quare ita propemodum differt a spiritu illo nostro, quemadmodum nunc spiritus vitales atque animales dicti ab eodem differunt. Subtilitate quidem illi proxime ad eum accedunt, sed nihilominus tamen ea qualitate ab illo superantur. Habilitas ergo, ut diximus, corpori illi spirituali inerit summa, ad id, ut moveatur, impellente eo, quem in se includit, vitali spiritu; & quidem ita, ut nulli motus generi per se ac natura sua sit addictum, sed eum recipiat impetum, quem spiritus ac voluntas ipsi impresserit.

In corporibus naturalibus diversos esse videmus impetus seu inclinationes ad diversos motus. Et inanimata quidem uno simplicique motu feruntur; cælestia in orbem; elementa per rectam lineam, sive sursum, sive deorsum: licet violento motu alioqui rapi possint. Elementorum autem prædominantium impetum atque motum sequuntur etiam corpora ex iis composita, & ipsorum etiam animalium, quatenus ex elementis constant, & mere, ut ita dicam, sunt corpora, nihil spiritus, nihil animæ habentia; sed qua animalia sunt, & spiritum quendam in se continent vegetum vividumque, appetitu ciente, variè sese movent ipsa. Quod enim in corporibus inanimatis est appetitus, quem naturalem vocant, seu naturalis ad certum locum inclinatio: id in animalibus præstat appetitus sensitivus, & in rationalibus voluntas: quæ utraque facultas, maxime posterior, quæ liberrima est, nunc huc, nunc illuc inclinatur; illa ab objecto tantum, hæc aliqua ex parte etiam a se ipsa. Hæc ergo in animalibus causa est, cur animalia nullo non motus genere ferantur; ita tamen, ut naturalem corporis sui impetum penitus vincere, ejusque oblivisci nequeant, sed semper eo magis inclinent, quo elementi prædominantis ὁρμὴ eos impellit. Prædominari autem in omnibus videtur terra: quamquam in aliis magis, in aliis minus. Itaque cum contra naturalem sui corporis impetum nituntur, seu in oppositum locum sese agunt, violenta quodammodo est ista commotio, ideoque cum majori difficultate ac lucta; at eo, quo corpus propendet, ferri est facillimum. Motus autem ille animalis proprius & a naturali illo seu elementari minime dependens, spirituum nostrorum vi peragitur, qui ipsi ab anima seu spiritu primo cientur, voluntate vel appetitu vel a re aliqua refugere, vel eam prosequi ad eamque accedere jubente. Quem voluntatis atque appetitus impetum primi excipiunt spiritus animales dicti, & ad eum sese componunt celerrima quadam agitatione, & pari cum ipsa cogitatione, ut ita dicam, passu, & cum ipsi rursus nervos, tendines ac musculos impleverunt, animal ad voluntatis & appetitus nutum movetur. Ipsi ergo spiritus per se sunt celerrimi, & sine difficultate impetum capiunt ad quemvis motum, cum ad eum se quodammodo indifferenter habeant; nisi quod ob levitatem sursum potius feruntur, &, nisi corpus hoc crassum obstaret, aut ita esset spiritui obsequens, ut spiritus ipsi illi voluntati atque appetitui, nullus esset locus quo homo ire concupisceret, & non statim ferretur.

Hoc ergo quod de spiritibus istis animalibus nunc diximus, transferamus ad corpus illud spirituale, quo olim induemur. Hoc non secus atque illi *indifferens* videtur futurum ad quemvis motum, ita ut naturaliter nec huc nec illuc magis inclinet: nisi quis forte dicat, illud leve fore ac superiorem locum appetiturum. Interea sequacissimum erit, & ad quemvis voluntatis atque appetitus impetum accipiendum habilissimum: & cum gravitas potissimum motui corporum obstet, qua illud penitus destituetur, nulla erit mora, quin eo feratur, quo voluntas inclinaverit, & tanto quidem concitatius, quanto vehementius voluntas in eam rem incubuerit, aut locum istum appetierit. Nam quemadmodum quanto major gravitas est corporis, tanto concitatius corpora feruntur deorsum; quanto major levitas, tanto levius, nisi quid obstiterit, sursum; (est autem gravitas impetus ad locum inferiorem, ejusque appetitio quædam naturalis; levitas similiter impetus ad locum superiorem) ita etiam quanto vehementior erit voluntatis nostræ inclinatio, quæ vera est appetitio; tanto etiam concitatius corpora nostra spiritualia ferentur. Videmus id aliqua ratione in nostris corporibus; quæ licet ob molem suam cupiditate nostra sæpe ferantur tardius, tamen, nisi quid obstet, celerius moventur, cum vehementius urget appetitus & voluntas, tardius, cum minus in eam rem incumbit. Et hæc quidem de motu.

Quod ad sensum attinet, idem illud corpus præstabit vicem illorum spirituum, in corpore nostro mortali existentium, & simul etiam organorum, per quæ eorum virtus exercitur. Notum est, omnem sensuum operatio-

rationem, omnem appetitionem, omnem commotionem & agitationem membrorum, omnem denique intellectionem vi spirituum istorum peragi. Itaque pars ea corporis, quæ spirituum est expers, omnis etiam sensus ac virtutis est expers. Illi sunt veluti vinculum quoddam inter spiritum, quem animam Philosophi vocant, & inter crassum corpus ejusque membra. Illi, quia ad ejus naturam proxime accedunt, cum eo primum junguntur, & ab eo vim animalem accipiunt, & porro per totum corpus, cum quo etiam quandam cognationem habent, dispensant; &, quemadmodum a spiritu ad organa vim, ut ita dicam, animalem deferunt, ita vicissim ab organis species rerum omnium sensibilium deferunt aut transmittunt ad spiritum; quia vero non ubique reperiunt quorumvis sensuum organa, ideo non ubique percipiunt omnia; sed ibi quidem ista, illic vero alia; quæ demum in ipso spiritu veluti junguntur, & a se invicem dignoscuntur.

At vero corpus illud spirituale, quia non tantum spiritus animales in se continebit, ut hæc corruptibilia sensuum organa; sed etiam, illorum ipsorum spirituum instar, erit ubique sibi conforme, ubique omnium sensuum vim exerere poterit, & species rerum quarumvis sensibilium percipere. Quod etiam facerent spiritus nostri animales, si ubique organa reperirent apta, ut diximus, per se etiam percepturi res sensiles, nisi diffugerent, & ab ipsa anima seu spiritu statim disjungerentur, cum organo solidiore non concluduntur. Tanto autem sensus ille erit perfectior, quanto perfectius illud corpus, in quo nulla organi depravatio, nulla labes aut intemperies, quæ in hoc mortali corpore sensum sæpe impedit, locum est habitura.

Simul etiam sensus erit purior, & a dolore, quem sensus nostri nonnunquam excitant, remotior. Notum est, sensuales alios esse puriores; alios aliquanto impuriores; purissimos eos, qui species excipiunt a materia sejunctas, non vero ipsam materiam, in qua qualitas seu affectio sensilis existit, ipsi illi corporis parti, quæ eam percipit, admoveri postulans: quod posterius qui faciunt, impuriores sunt. Inter puriores eminet visus, qui speciem rei eminus cernit, quam, si oculis ipsis imponere velis, non cernat. Hunc sequitur auditus, in quo dubites, utrum sonus ipse cum materia sua, an vero ejus tantum species quædam, ad verum ejus sensorium, quod intra aurium meatus latet, deferatur. Inter inferiores ordinem ducit tactus, ac simul gustatus, qui ejus veluti pars est, ac denique odoratus. Etenim qualitates tactiles, sapores odoresque una cum materia ad partes corporis, per quas sensus illi exeruntur, admoventur, & quanto magis, tanto vehementius sensum feriunt; licet interdum minus accurate propter ipsam sensus vehementiam discerni queant.

Jam, ut ad spiritualia corpora deveniamus, nihil dubitamus, quin visus, qui purissimus est sensus, in illis locum sit habiturus; quin etiam auditus. De cæteris magis dubites. Sed tamen credibilius est, illos, licet multo exactiores ac perfectiores multoque puriores, in illis repertum iri. Tactu enim prorsus destitutum iri vix est credibile. Gustatus quidem & odoratus ideo maxime videtur animalibus esse datus, ut cibos atque alimenta sibi apta deligere ea ratione possent, & ea quæ naturæ suæ vel noxia essent, vel minime convenientia, rejicere; quin etiam ut vel suavitate rerum ad eas persequendas atque usurpandas adducerentur; vel eas, quia ingratæ, fugerent ac vitarent: qui usus in corporibus incorruptibilibus, quibus nullo est opus tali alimento, plane cessat. Veruntamen quia sensuum illorum usus etiam ad cognitionem rerum pertinet; non videntur autem ii, qui incorruptibiles sunt, ut nunc angeli, destitui ullo adjumento, quo ad rerum earum, quæ cognosci ulla ratione possunt, notitiam assequendam sit opus: ideo credibile est, etiam incorruptibilia corpora apta fore speciebus istarum rerum, quanquam sine materia, percipiendis; ut ita qui sensus in nobis impuri sunt, in illis reddantur purissimi, & illorum actus visioni quodammodo fiant similes. Quod si dicas, hunc non amplius tactum vel gustatum vel odoratum esse, sed aliquid tantum illi analogum: dum de re constet, de voce non litigabimus. Non est quod dicas, tum non extitura ea, quæ olfactu aut gustatu percipi possint: quanquam in dubium id vocari possit, utut cibi non sint extituri, extante adhuc ea materia, quæ ex mundi incendio superarit: non tam hic spectandum est, an objecta sint extitura, quam, si extiterint, utrum ea sit futura facultas spirituum immortalium, aut etiam nunc sit Christi & angelorum: quorum hac in parte eadem videtur esse ratio, ut illa percipere queant.

Illud adhuc quæri potest, quomodo illa corpora, ac proinde ipsi homines beati inter se possint dignosci? quomodo item animi sensa ac cogitata inter se communicent? Certum hic definire modum, præsertim specialem, temerarium foret. Sed illud tamen dici potest, etiam a nobis cogitari posse aliquem istarum, de quibus quæritur, rerum modum.

Nam quod ad distinctionem corporum spiritualium attinet, præter figuram, quam Mathematici appellare solent, ac corporis lineamenta, quæ in illis determinata esse non putamus, plura ad specien seu figuram corporis externam pertinent, in quibus infinita quædam varietas locum habere potest: nec quicquam prohibet, quo minus unicuique spiritualium corporum notam aliquam, ac veluti characterem, quo a se invicem dignoscantur, imprimat; & quidem ejusmodi, qui in diversa etiam corporis figura per se tamen idem maneat. In rebus terrenis varii apparent colores, quibus variæ figuræ in corpore duci possunt, & prout variæ inter se miscentur variæque ducuntur lineæ, ita & figuræ inde nascuntur variæ. Non dubium est, quin corpora spiritualia alia aliis possint esse clariora ac splendidiora, & in eodem corpore aliqua pars possit esse splendidior altera. Lux autem diversimode cum suo contrario seu opposito mixta (gradus enim omnes ex mistione seu temperatione suorum oppositorum fiunt) coloris instar est. Quid ergo prohibet, tali aliqua ratione corpora illa spiritualia veluti pingi, & diversas inter se formas sortiri? cum differentiæ istorum colorum adeo subtilium possint esse multiplices, & variæ per eos divino, ut ita dicam, digito pingi figuræ. Nihil de eo nunc dicimus, quod & magnitudo possit esse corporum illorum diversa: ut alias quasdam differentias prorsus reticeamus.

Quod ad communicationem cogitationum nunc attinet, difficilius est de ea verba facere; quemadmodum & de angelica, ut Paulus eam vocat, lingua: cum nobis non constet, utrum vocem aliquam & sonum revera edant, cum cogitata sua aliis aperiunt; an vero tantummodo vocis quandam speciem aliis imprimant, & alii aliorum moveant phantasiam: quo pacto in apparitionibus angelorum, cum vel in somnis cuiquam

apparuerunt, ut de Josepho verbi gratia Mariæ marito legimus; vel hominem extra se raptum ejusve animum iis impleverunt imaginibus, ut & ea sibi videre & audire videretur, quæ re ipsa tamen non extabant, sed rerum tantum verarum erant picturæ quædam; quemadmodum Joanni Apocalypseos scriptori contigisse legimus.

Non desunt inter Philosophos, qui arbitrantur, posse phantasiam nostram, in quam omnium rerum sensibilium species deferuntur, moveri non moto externo sensu, a speciebus rerum etiam longius dissitarum, modo earum similes sensu aliquo perceperimus, & corpus nostrum sit quietum, compositis paulo turbulentioribus, qui in eo cieri solent, ab elementis verbi gratia, motibus, aut humorum quadam intemperie, sensu etiam externo prorsus a functionibus suis cessante. Ex eorum sententia nihil prohiberet, phantasiam (philosophorum more hoc nomen sumimus) seu imaginem in phantasia spiritus cujusdam cælestis existentem, & corpori spirituali notam quandam & veloci imaginem imprimentem, movere posse alterius spiritus phantasiam, ejus potissimum, in quem prior ille spiritus cogitationem suam intenderit, & cui aliquid significare voluerit. Videntur enim spirituum illorum corpora ac phantasiæ esse instar quorundam speculorum. Quemadmodum autem specula hæc crassa ac terrena, crassarum rerum species sibi oppositas recipiunt: ita spiritualia etiam illa species spirituales sibi objectas, & in se veluti directas. Quare hoc pacto voce aut sono non videtur esse opus.

Quod si tamen quispiam dicat, absurdum videri nutibus, ut ita dicam, loqui, & præ nobis mutos videri: ut nunc non dicam, longe præstantiorem ac diviniorem esse eam cogitationum communicationem, quæ fiat per imagines a phantasia excitatas & corpori impressas; quam quæ per verba, & sonum; cum illæ natura sua significent rem, cujus sunt imagines, hæc non nisi ex instituto: & illæ quidem res, quatenus ab animo concipiuntur, designent proxime; hæc vero non nisi intervenientibus imaginibus, quas sæpe dubia fide nobis repræsentant, ut proinde, si imagines illas phantasiæ impressas cernere possemus, verbis non foret opus: In hominibus loqui non posse vitium est: in illis autem qui per imagines ejusmodi, quales diximus, communicare animi sensa possunt, rei superfluæ tantum foret absentia, nec magis vitiosum, quam in homine vitiosum censetur, quod cornibus careat. Sed hoc nunc transmittamus. Illud adhuc respondemus: si quis putet, affirmandum, omnino sermonem aliquem, qui sono ac voce quadam articulata exprimatur, fore, ac proinde etiam aliquid in illis beatis sedibus esse aëri analogum, cujus percussione vox excitetur: jam supra diximus, spiritus cælestes cogitatione simul corporum figuram eam sumere posse, quam volunt, ac proinde etiam eam, qua ad voces ac verba formanda sit opus. Neque arbitramur, angelos, quotiescunque cum hominibus fuerunt locuti, nec tamen specie aliqua corporea apparuerunt, corpus aliquod assumsisse, cujus partes ita fingerent, ut humanæ vocis sonum ederent: sed credibile est, sæpe per se ipsos sonum aëris hujus beneficio excitasse, & voces articulatas humanasque finxisse. Sed liceat nobis etiam aliquid in hac materia ignorare: sed quid dicimus liceat? cum id etiam sit necesse, ut ne satis quidem moderati sit ingenii, omnia hic scire velle, & omnia quærere: ne, dum quærat quod non debebat, id inveniat, quod non oportebat. Sed jam tempus est, ut ad verborum apostolicorum contextum redeamus.

Vidimus autem hucusque alterum eorum verborum membrum, quibus apostolus responsionem ad objectionem superius propositam illustrat. In eo expositæ sunt aliquot corporum, quæ nunc habemus, quæque olim a resurrectione habituri sumus, differentiæ. Sequitur tertium membrum, in quo prioris continetur probatio, quanquam ita, ut ultima potissimum corporum differentia ab apostolo constituta demonstretur: quia & ipsa reliquarum est princeps, cum ipsam corporum substantiam seu essentiam per se attingat, & ceteræ ex ea quodammodo nascantur. Ea vero est, quod *seminetur corpus animale, suscitetur spirituale*. Eam vero probat duplici maxime ratione, ita inter se nexa, ut posterior priorem fulciat. Prior a vers. 44 medio extenditur usque ad vers. 50: quo posterior continetur.

Quod ad priorem rationem attinet, primum demonstrat apostolus, dari ejusmodi, qualem constituerat, corporum differentiam, idque ut ex probatione subjecta, & iis quæ deinceps sequuntur, apparet, respectu ipsius hominis. Deinde ostendit, prius in homine locum habere, atque adeo habere debuisse corpus animale, quam spirituale; ne quis miretur, non ab initio statim hominem spirituali corpore indutum fuisse. Denique ad propositum ea quæ dicta sunt accommodans, ostendit, in nobis, qui Christo adhæremus, hanc corporum differentiam omnino locum habituram, id est, nos qui nunc animali sumus corpore præditi, seu, quod perinde est, terreno, aliquando spirituali ac cælesti donatum iri.

Primum ita exequitur, ut prius rem proponat, deinde confirmet. Proponit posterioribus vers. 44 verbis, ubi ait: *est corpus animale, & est corpus spirituale*; quod in scholis vulgo diceretur: datur corpus animale, datur etiam spirituale. Dari autem illud dicitur, quod vel re ipsa jam est, vel esse saltem potest, quo posteriori modo demonstratur, verbi gratia, dari felicitatem, dari summum hominis bonum. Jam vero quod ad corpus animale attinet, id re ipsa extare & per se manifestum est, & ex sequentibus patebit. Corpus autem spirituale partim jam extare, partim aliquando extiturum probabit apostolus. Quanquam posses ita quoque verba apostoli accipere, ac si dictum esset: extat vel datur homo, qui sit corpus animale, & extat etiam homo, qui sit corpus spirituale. Quo pacto non ita absoluta erit propositio; ad rem tamen aliquanto accommodatior, quam si ita absolute sumatur. Sequentia sane, in quibus horum continetur probatio non parum ei sententiæ favent: nec mirum videri deberet subaudiri nomen hominis; quod etiam in præcedentibus recte subaudiri diximus. Ipsa differentia corporis animalis & spiritualis satis est a nobis explicata. Quare in hujus ipsius thematis explicatione non est necesse diutius immorari: sed accedendum est potius ad ejus probationem.

Vers. 45. Quia vero thema seu propositio bipartita est, cum in ea primum asseratur, esse corpus animale, seu esse hominem, qui sit corpus animale; deinde vero esse etiam corpus spirituale, seu, si ita placet, extare hominem, qui sit corpus spirituale; ideo utraque ejus pars probatur: quanquam prior non tam sua, quam posterioris partis gratia. Illa enim per se satis alioqui est

qui est manifesta, posterior probatione indiget. Probationis autem loco prior quodammodo pars est: cum ex contrario contrarium concludi possit. Ita ergo loquitur apostolus: *Sic & scriptum est: factus est primus homo, Adam, in animam viventem; ultimus Adam in spiritum vivificantem.* Ubi videri posset, verba prima, *sic & scriptum est*, ad utrumque orationis subjectæ membrum pertinere: cum tamen satis sit manifestum, prioris tantum membri verba Gen.2. vers. 7 contineri; posterioris membri nullum in sacro veteris fœderis codice, ad quem hic solum respicitur, extare vestigium. Quare ita verba ista sunt accipienda, ac si aliquantulum mutata parenthesi fuissent inclusa, & primo probationis membro, quod ipsis scripturæ verbis constat, inserta, hoc aut simili aliquo modo: *factus est primus homo, Adam, (ita enim scriptum est) in animam viventem.*

Quod ad ipsam probationem attinet, censuerunt viri eruditi, vocem *hominis* redundare, quia vox *Adam* non pro primo nostro parente, sed pro homine simpliciter sumatur: id quod ex posteriori hujus versiculi membro appareat, in quo apostolus nomen *Adami* repetat, ac Christo etiam accommodet; addita illi voce *ultimus*, cujus contrariam antea voci *hominis* præfixerat. Unte etiam vers. 47 inter se opponit *hominem primum & secundum hominem*; quasi idem ipsi denotet Adam quod homo. Sed dubium tamen adhuc nobis est, quod de voce *Adam* scribunt. Possunt enim ita verba accipi, ac si dictum fuisset: primus homo, nimirum Adamus, per quandam excellentiam ita dictus, quia hominum primus ac cæterorum caput ac sui generis autor fuerit. In sequenre orationis membro paulo concisius loquitur, & omisso hominis nomine Adamum commemorat: non quod eo hominem simpliciter vellet denotare; sed quod hominem in suo genere primum, ac cæterorum veluti parentem, voce *Adami*, quæ protoplastæ nostro propria evaserat, per metaphoram latius extensa. Nam cæteroqui Christus non recte diceretur ultimus Adam. Sive enim homines animales ac terrenos intelligas, non fuit ille ultimus; sive spirituales ac cælestes; alios enim ex se, ut ex sequentibus audiemus, generavit, qui ipsius posteritas recte dici possunt.

Jam supra vidimus, *hominem primum factum esse in animam viventem*, nihil esse aliud, quam Adamum factum esse animal vivens. Animam enim pro animali sumi, usitatissimum est, ejusque rei occurrit inter alia cap.1. vers. 24 Genes. exemplum, ubi ita legimus dixisse Deum: *Producat terra animam viventem in genere suo, jumenta & reptilia, & bestias terræ, secundum species suas.* Ubi manifestum est, *animam viventem* postea per species explicari, dum addit: *jumenta, reptilia & bestias terræ.* Unde postea, ubi rei illius effectus statim consecutus explicatur, animæ viventis non amplius fit mentio; ita enim subjicitur versu sequenti 25: *Et fecit Deus bestias terræ secundum speciem suam, & jumenta secundum speciem suam, & omnia reptilia terræ secundum speciem suam.* Fieri autem *in animam* seu *in animal* est fieri animam seu animal: quemadmodum & esse in aliquid est esse aliquid; quæ apud Hebræos eodem modo solent efferri. Nam pro eo, quod Latini & Græci solent reddere factus est, Hebræi dicere solent, fuit: ut vel hic ipse Geneseos locus, quem Paulus citat, ostendit. Vide Psal.69. 12, *factus sum eis in parabolam*, id est, parabola, in proverbium abii: tum etiam vers. præcedenti, ubi in Hebræo est, *& fuisti* (Deum alloquuntur) *in opprobrium mihi.* & Psal.73. 19, *fuerunt in desolationem*, id est, desolatio, seu vastati sunt. Et Psal,94. 22, *Dominus factus est mihi in refugium.* Vide etiam Deut. 28. 13 & 44: & 2 Sam.7. 14, qui locus citatur ad Hebræos 1. 5: *ego ero ei in patrem, & ipse erit mihi in filium*, & 1 Joh. . 8, ubi plerique codices legunt; *& hi tres in unum sunt* hoc est, unum sunt, seu inter se conspirant. Jam vero si Adamus aliquando factus est animal vivens, necesse est eum etiam corpus animale habuisse. Animal enim sine corpore sibi apto (hoc autem animale corpus est) existere nulla ratione potest. Ejusdem autem naturæ sunt omnes, qui ex ipso nascuntur.

Ex hoc apostoli dicto patet eorum error, qui ejusmodi nos corpora in futura vita credunt habituros, quale Adamus habuit ante lapsum. Atqui animale eum corpus habuisse, ex his tum Geneseos tum Pauli verbis liquet: quandoquidem hæc verba de ipsius loquuntur natura, quam in ipsa creatione acceperit. At vero Paulus corpus hoc animale, quod Adamus habuerit, opponit hic plane spirituali, quod in resurrectione accepturi sumus, & quod Christus, ut statim audiemus, jam habet. Certe Adami corpus æque crassum fuit, atque hæc nostra sunt, carne, ossibus & cæteris partibus ex terra sumtis constans. Hoc vero quomodo spirituale dici potest?

Sed hos nunc mittamus, erroris haud exigui manifestos, & ad sequentia apostoli verba pergamus, in quibus alteram propositionis suæ partem probat, quæ est; extare etiam corpus spirituale seu hominem, qui corpore spirituali constet. Ea sunt: *ultimus Adam in spiritum vivificantem*, scilicet factus est, hoc est, factus est spiritus vivificans. Per *ultimum Adamum* intelligi Christum, nemo dubitat. *Adamum* dici existimamus non ideo simpliciter, quod homo sit, id quod vox Hebræa Adam significat; sed quod Adamo, primo nostro parenti, in eo similis, quod certi hominum generis, hominum nimirum spiritualium ac cælestium, caput sit ac princeps, & stirpis novæ auctor: quemadmodum paulo ante est dictum, & explicatum supra vers. 22. *Ultimum* autem dicit non propterea, quod multi antecesserint, sed quod nullus sit secuturus, qui similiter Adam dici mereatur, novi nimirum alicujus hominum generis auctor. Nam si numerum spectes eorum, qui hoc nomen merentur, Christus secundus Adam dici meretur: quod ipse Paulus docet vers. 47, dum primo homini opponit hominem secundum, qui sit dominus, ubi hominis nomine idem plane significatur, quod hoc loco Adami. Nam alias Christus haudquaquam fuisset secundus homo, sed vel Eva ex ipso primum sumta; vel Cain ex utroque primum natus.

Adamus autem fuit Christus jam tum, cum in terris viveret, & primus eam viam, quæ ad immortalitatem ducit, & qua postea in spiritum vivificantem evasit, nobis ostendit. Neque enim quemadmodum Adamus in prima statim creatione sua animal vivens evasit; ita etiam Adamus ultimus, cum vel primum natus est, vel Adamus, hoc est, spiritualis noster Pater, re ipsa evasit, protinus evasit spiritus vivificans: sed postea demum, ubi Deo perfecte obtemperavit. Similis quædam ratio etiam in nobis locum habet. Nos ex Adamo primo protinus nascimur animales, seu animali corpore præditi: sed ex secundo Adamo non statim ita nascimur

spirituales, ut spirituali corpore simus indnti; sed necesse est, nos primum spirituales evadere animo & moribus, postea demum corporibus. Is ergo Adamus seu spiritualis noster parens Christus, *factus est in spiritum vivificantem*. Spiritus opponitur animæ; vivificans aliquo modo viventi. Diximus autem jam antea, quod & res ipsa postulat, animam ibi sumi pro animali, seu substantia ejusmodi, quæ corpore animali sit prædita: quandoquidem de corporibus hic sermo est. Quare etiam *spiritus* hoc loco significat substantiam spiritualem, seu spirituali corpore præditam: quasi dictum esset: *ultimus Adam*, qui est Christus, *evasit spiritualis quadam substantia*? quæ ipsa quoque recte spiritns appellatur. Neque enim spiritus metonymice tantum sumitur, pro substantia spirituali; quemadmodum anima pro animali: sed etiam proprie. Hinc enim Deum, angelos, aërem & animam nostram, a philosophis ita dictam, & subtilissima corpora, per membra nostra diffusa eaque vegetantia, spiritus appellamus. Quæ vero sit spiritus natura, jam antea diximus.

Ex hoc autem iterum apparet id, quod etiam superius docuimus, Christum non statim a resurrectione habuisse corpus illud gloriosum, quo nunc est circumdatus: quandoquidem apertissime negat, id quod etiam res ipsa monet, spiritum carnem & ossa habere quemadmodum discipuli videbant cum habere, unde & contrectari se jussit ac manibus palpari, ut solido se corpore constare assereret. Ut taceam omnia, quæ ad animale corpus constituendum requiruntur, manifeste in eo fuisse deprehensa, cum ederit, biberit, ac porro ventre ac intestinis fuerit præditus; nec quicquam ostendi possit, ad corpus animale constituendum pertinens, quod in ipso non fuerit. Quare apparet, eum postea, cum in cælos assumeretur, perinde ut iis accidet, qui in adventu Domini ex piis erunt superstites, immutatum fuisse, & glorioso corpore, ut Paulus alicubi loquitur, superindutum, ita ut absorberetur mortale a vita, qua de re infra plura.

Sed jam nobis consideranda vox *vivificans*; quam Paulus voci spiritus adjecit: quæ aliquo modo opponitur voci *viventis* in priori hujus versiculi membro positæ. Nam quemadmodum πνεῦμα opponitur animæ seu animali, habita ratione corporis; ita vivificans opponitur viventi: non quidem ut contrarium contrario; sed ut perfectius imperfectiori; ut id, quod certam quandam vim habet, illi quod ea caret. Nam cæteroqui & id quod vivificat vivum ut omnino sit, oportet. Sed monuimus etiam supra, nomina generalia, cum ab iis, quæ in genere suo excellunt, distinguuntur, & iis quodammodo opponuntur, imperfectiores sui generis species vel speciem designare. *Vivens* ergo in illis Pauli verbis id dicitur, quod spiritum quidem vitalem trahit, & ut scriptura loquitur, flatum habet in naribus; sed vitam tamen conservare ac perpetuare non potest. *Vivificans* autem illud dicendum erit, quod ita vivit, ut vitam etiam suam perpetuo tueatur ac conservet. Neque enim hoc loco vox vivificandi ita debet accipi, ac si dictum esset, Christum talem evasisse spiritum, qui aliis vitam largiri, eosque ex mortuis exsuscitare queat. Hoc enim loco sermo est de Christo ratione corporis, quod cum glorificaretur, a Deo accepit: cujusmodi nos ipsi quoque habituri sumus. Probat enim hic apostolus, dari corpus spirituale, quale olim sit suscitandum. Unde etiam paulo post docebitur, nos tales, qualis nunc Christus est, habita ratione naturæ corporis, futuros. Jam vero nos haudquaqnam tales futuri sumus, ut aliis vitam largiri eosve in vitam reducere queamus; nec ea corporu vis est ac potentia. At corporis nostri ratio & conditio ea esse potest, ut non quemadmodum hoc elementare corpus ex contrariis principiis conflatum, vitam nostram tandem destruat; sed potius ita tueatur, ac conservet, ne illa perire queat: quia nimirum in sua integrirate immutabiliter persistens semper spiritum nostrum vitalem in se continebit, nec unquam ex se migrare permittet.

Neque est quod quis dicat, vocabulum ζωοποιεῖν significare, rem vita carentem vivam efficere, aut mortuæ vitam reddere. Etenim & vocabulum ζωογονεῖν, quod magis adhuc eam vim habere videtur, non semel apud Græcos veteris fœderis interpretes significat in vivis conservare. Vide Exod. 1. 17, 18, ubi de obstetricibus Ægyptiis dicitur, quod ἐζωογόνουν, quasi dicat, vivos generarint pueros, hoc est vivos conservarint. Vide etiam vers. 22; ad quem locum respiciens Lucas Actor. 7. 19, eodem verbo ad eundem modum est usus. Vide præterea Jud. 8. 19, & 1 Sam. 27. 9, 11: & 1 Reg. 20. 31: & 2 Reg. 7. 4. Quid quod ipsum etiam verbum ζωοποιεῖν ita usurpatur Job. 36. 6, ubi de Deo dicitur, *quod non vivificet impium*, hoc est, vivere non sinat vel in vita non conservet. Græce est οὐ μὴ ζωοποιήσει; & Psal. 71. 20, ubi ita Psaltes alloquitur Deum: *qui ostendisti mihi*, hoc est, fecisti *ut experirer angustias multas & malas, sed reversus vivificasti me, & ex voraginibus terræ conversus ascendere fecisti me*. Quanqnam ibi potest sumi metaphorice; quasi dicat; veluti in vitam me revocasti jam propemodum mortuum. Sed in omnibus illis locis, in quibus est ζωογονεῖν; potuisset poni ζωοποιεῖν. Est enim ibi verbum *Chaja*, quod in Pihel & Hiphil est vivificare. In his autem conjugationibus usurpatur eo loco, nbi redditur ζωογονεῖν vel ζωοποιεῖν. Etiamsi vero hæc verba soleant esse transitiva: non raro tamen fit, ut verba hujusmodi conjugationum fiant quodammodo reciproca, vel plane intransitiva, quod etiam Græca verba non raro sequuntur; quæ sua natura transitiva redduntur reciproca: quale inprimis est verbum ἐπιστρέφειν, hoc est, convertere, quod in Novo Testamento fortasse plerumque & apud Paulum quidem semper, usurpatur reciproce, pro se convertere. Vide inter alia Matth. 12. 44: & 13. 15: & 24. 18. Luc. 2. 20: & 17. 14. Sic & verbum ἀσκεῖν Actor. 24. 16.

Sed dicet aliquis qua ratione fretus apostolus istud hic asserat, Christum nimirum factum esse spiritum vivificum: cum id nec sacræ literæ veteris fœderis, nec ipse argumento novo confirmet? Neque enim credendum est, Paulum autoritate muneris apostolici sola nixum id sibi tantum credi postulasse: cum hic cum dubitantibus Corinthiis, vel etiam contrariam sententiam tuentibus disputet; & rationibus, oon autoritate pugnam instituerit. Quid huic quæstioni respondendum sit, nos ex parte jam superius indicavimus. Diximus enim, id ex priori hujus versiculi parte aliquo modo deduci; sumtis interea quibusdam rebus pro concessis, de quibus jam inter Corinthios constabat, & quas supra quoque Paulus, in hoc argumento versans aliquatenus attigerat. Constabat Corinthiis, ut tum ex hoc ipso loco, tum ex

versu 23

verſu 21, & ſequente patet, Chriſtum eſſe veluti alterum Adamum, & novæ vivendi rationis auctorem, & longe quidem præſtantioris illa, quam primus ille Adamus eſſet ab initio ingreſſus. Nam ſi novam vitæ rationem non attuliſſet, quomodo alter Adamus fuiſſet exiſtimandus? ſi vero non attuliſſet præſtatitiorem, quid eo fuiſſet opus? Præſtantioris autem vitæ initium dare debebat non morum tantum ratione; verum etiam ratione ſtatus ac conditionis felicioris; quin etiam, ut tanto rectius Adamo reſpondeat, ratione naturæ præſtantioris ac perfectioris. Id quod facile credere poterant ii, quibus conſtabat, Chriſtum a mortuis fuiſſe excitatum, quod ſupra ſatis probatum fuit; nec tamen in terris, ſed in cælo jam degere, tam diu ibi regnaturum, donec in nobis etiam mortem deleat. Unde ſane neceſſe eſt, eum corpus adeptum eſſe ejuſmodi, quod perpetuæ in cælis manſioni aptum eſſet, & inacceſſam illam, in qua Deus habitat, lucem tantæque majeſtatis præſentiam ferre queat; ſeu ſpiritum, qui vitam ſuam tueri ac conſervare poſſet: ut recte Paulus ita tacite argumentari potuerit; Quandoquidem primus ille Adamus factus eſt animal vivens, & carneo corpore fuit indutus, ſecundum Adamum, tanquam longe præſtantiorem naturam adeptum, oportuit evaſiſſe ſpiritum vivificantem, ſeu vitam ſuam perpetuo tueri aptum. Nullum enim corpus humano præſtantius, ac, ut hic fieri neceſſe eſt, firmius excogitari poteſt ſpirituali. Sic ſacræ etiam literæ opponere ſolent ſpiritum carni, tanquam rem firmam & corruptioni non obnoxiam fragili atque infirmæ: ut cum ita loquitur Eſaias cap. 31. 3: *Ægyptii homines ſunt, & non Deus; & equi eorum caro ſunt, & non ſpiritus:* quaſi dicat, non eſt quod ſpem veſtram collocetis in Ægyptiis eorumque equitatu. Nam & ipſi homines tantum ſunt fragiles ac invalidi; non vero dii atque cum Deo comparandi: & equi ipſorum carnei ſunt, proindeque interitui obnoxii; non vero ſpiritualis cujuſdam eſſentiæ, quæ lædi nequeat. Sic & Paulus, cum de Chriſtianorum hominum pugna loquitur, non obſcure carnem & ſanguinem opponit ſpiritibus malis, quibuſcum nobis eſt luctandum Eph. 6. 12. Reperiuntur quidem corpora terrena minimeque ſpiritualia, humanis firmiora; ſed in etiam ſimul indigniora, utpote vel prorſus vitæ incapacia, vel non tam præſtantis, qua nunc vivimus, nedum præſtantioris.

Quare nihil reſtat aliud, quam ut Chriſtus ſpirituale adeptus fuerit corpus, ſimulac præſtantiorem vitam naturamque eſt adeptus: id quod etiam locus ejus habitationi perpetuæ deſtinatus ſatis oſtendit. Neque enim ullum corpus craſſum ibi perpetuo habitare aptum eſt: ſiquidem ibi non niſi vi retineri poſſet, cum ſua natura deorſum ſemper vergat. Tolle autem a corpore craſſitiem & ſpirituale effeceris. Terræ ergo conveniunt corpora craſſa, ac porro etiam animalia: cælo altiſſimo, & a terra longiſſime omnium diſſito, corporum omnium ſubtiliſſima; ut oppoſitorum ratio poſtulat. De firmitate autem & aptitudine iſtorum corporum ad vitam perpetuandam nil opus eſt amplius dicere: cum jam ſatis ex dictis conſtare queat, tale omnino debuiſſe eſſe illud corpus Chriſti, quod tanquam alter, & quidem ut cæleſtis Adamus, eſt conſecutus. Ea vero quæ hic diximus, non parum confirmabuntur verſ. 47, & ſequentibus cum præcedentibus hiſce collatis.

Verſ. 46. Vidimus hucuſque quomodo apoſtolus oſtenderit, dari corpus tum animale, tum ſpirituale; idque habita ratione ipſius hominis: nunc videamus, quomodo doceat, non ſpirituale corpus homini prius dari, aut dari debuiſſe, ſed animale. Proponit autem rem primum: deinde confirmat. Proponit verſ. 46, confirmat ſequentibus. Proponit autem, ut apparet, cum quadam objectionis occupatione; ut ipſa prima particula verborum indicat, cum ſit: *ſed non prius ſpirituale, ſed animale, poſtea ſpirituale,* ſubintellige, factum eſt, aut fieri debuit. Quæ verba non videntur cohærere cum proxime præcedentibus verſ. 45; ſed cum remotioribus, nimirum illis verſ. 44, *Eſt corpus animale & ſpirituale.* Tum enim recte ſequitur; *ſed non prius ſpirituale, verum animale, poſtea ſpirituale.* Nam ſi cum proxime præcedentibus connectere velis, ineptus videbitur eſſe nexus: *Primus homo, Adam, factus eſt in animam viventem: poſtremus Adam in ſpiritum vivificantem. Sed non prius ſpirituale.* Quomodo enim hic locum habet particula ἀλλά, *ſed*; quaſi nimirum aliquis ex præcedentibus verbis ſuſpicari poſſet, ſpirituale eſſe prius; vel adhuc ambigere, utrum hoc an illud prius eſſet: cum expreſſe dictum fuerit, primum hominem factum eſſe animam viventem, & ſic animali corpore fuiſſe præditum; ultimum demum Adamum evaſiſſe ſpiritum, ſeu ſpirituale corpus nactum fuiſſe? Quare reſpectu horum verborum inepta foret ejuſmodi dubitatio; ſed non reſpectu præcedentium: in quibus indefinite aſſertum fuerat, *eſſe corpus animale, & eſſe corpus ſpirituale.* Hic enim aliquis quærere jure poterat, cur non prius extiterit ſpirituale, quam animale. Quare verba verſ. 45, quibus probatio continetur præcedentium, veluti parentheſi incluſa legi debent; & ſic verſ. 46 cum fine 44 verſus connectendus.

In eo ergo conſiſtit dubitatio, quam eximere nobis voluit apoſtolus, quod, cum demonſtratum ſit, eſſe [?] animale & ſpirituale corpus, ſeu, ut diximus, hominem dari animali corpore præditum, dari etiam eum, qui ſpirituali ſit præditus, cur non prius, ſeu mavis, cur non ſtatim potius ſpirituale quam animale corpus extiterit. Apoſtolus licet videatur tantum aſſerere, animale prius extitiſſe, quam ſpirituale; & id ſolum confirmare: re ipſa tamen, ſaltem tacite, ejus rei etiam affert rationem, cur ita factum fuerit, aut fieri debuerit; idque partim in illis ipſis verbis, quibus rem proponit, partim in eorum confirmatione. Nam vel hoc ipſum argumentum quoddam eſſe debet, quod illud corpus ſit animale, hoc vero ſpirituale. At nequaquam decet Deum, ut in operibus ſuis a perfectioribus ad imperfectiora, a ſummis ad infima deſcendat; ſed contra ab imis ad ſumma. Jam vero ſatis apparet, longe perfectiora eſſe ac ſublimiora corpora ſpiritualia; imperfectiora autem & viliora animalia: quod vel ipſæ voces ſtatim animis noſtris inſinuant. Sed aliam adhuc videbimus rationem in ſequenti probatione, ad quam ſtatim accedemus.

Verſ. 47. Ea continetur verſ. 47 verbis: *Primum homo ex terra, terrenus; ſecundus homo, Dominus, ex cælo.* quaſi dixiſſet, ex ipſo illorum duorum hominum, quorum uterque certi hominum generis auctor eſt, exemplo, quando probavimus, dari corpus & animale & ſpirituale, apparet, etiam prius eſſe, atque adeo etiam eſſe debuiſſe, animale quam ſpirituale: quandoquidem primus ille homo a quo omnes omnino homines ortum ducunt, terrenus, ac porro non ſpirituali, ſed animali corpore præditus fuit: at vero homo ſecun-

dus, a

dus, a quo nos Christiani diviniorem trahimus originem, ex cælo corpus est nactus, ac porro spirituali corpore est præditus. Hoc loco *hominis* vox idem significat quod antea vers. 45 vox *Adami*: ita ut per excellentiam quandam designet eum, qui certi hominum generis sit autor: alioqui Christus *secundus homo* nequaquam appellari posset, si vox ea generalem significationem hic retineret. Cum vero dicit, *primum hominem ex terra fuisse*, manifeste respicit ad verba Gen. 2; quibus asseritur, Deum formasse hominem pulverem ex terra: ita enim est in Hebræo, seu, quod perinde est, e pulvere terræ; intellige macerato ac temperato imbre, qui deciderat: quasi dicat ex massa quadam terræ madefacta, ut habes in bibliis magnis Roberti Stephani. Materiam ergo denotat, ex qua homo sit formatus.

Cum vero addit, eum fuisse *terrenum*, qualitates, quas materiæ illius ratio omnino postulat ac secum trahit, sive essentiales corpori nostro, sive accidentarias designat: quandoquidem terrenum illud corpus seu massa, utut naturam sortiatur terra illa nuda præstantiorem, seu formam & alias qualitates induat longe nobiliores, exuta pristina nuditate: non tamen penitus naturam suam deponere potest; quemadmodum & philosophi docent, elementorum formas & qualitates cæteras partim manere in mixto, partim tolli. Manet autem primo crassities ac densitas quædam, sine qua terra penitus desineret esse terra. Atque hac in parte inprimis opponitur corpus terrenum spirituali; quod subtilissimum esse necesse est, cum ob subtilitatem spiritus dicatur. Manet simul cum crassitie aliquid duritiei ac soliditatis, ob quam cedenti resistit, & tractari se non ita facile permittit: quod magis apparet in durioribus corporis partibus, quam in mollioribus. Illæ enim magis sunt terreæ: hæ quo molliores ac fluidiores, tanto plus de aqueo humore trahunt. Manet etiam gravitas; sine qua etiam terra desineret esse terra. Manet frigiditas quædam naturalis atque insititia. Manet denique habilitas ad deponendas & excutiendas illas formas ac qualitates, sibi præter naturam insitas; hoc est, omnes, quas in corpore humano induit, ac proinde corruptibiles. Unde etiam Deus, cum dixisset, hominem multis molestiis subjectum iri, donec revertatur in terram ex qua sumptus sit, inquit Gen. 3. 19: *quia pulvis es, & in pulverem reverteris*: quasi dicat, ideo dixi te reversurum in pulverem, quia id materiæ, ex qua formatus es, consentaneum est, ita ejus fert natura. Itaque nisi qualitates hæ corporis nostri calore quodam cælesti subinde foveantur, & calori illi humor seu alimentum aptum præbeatur, tandem cessant, & corpus in pristinam suam naturam seu formam primogneneam relabitur: quemadmodum aqua sponte frigescit, sublato igne, a quo calefiebat; & pulvis dilabitur, extracto humore, quo conglutinabatur.

Cum vero in altero antithesens membro ait apostolus: *secundus homo Dominus, ex cælo*, jamdudum annotarunt nostri, non debere vocem *Dominus*, conjungi cum illis, *ex cælo*, ut vulgo faciunt; quasi illa ipsa quoque vox prædicati partem constituat, ac sensus sit, quemadmodum itidem vulgo credunt, secundum hominem esse illum Deum, qui ex cælis venerit, seu Dominum cælestem: quod etsi veram admittit sententiam, nihilominus tamen eo acceptum modo, quo vulgo solet, nihil cum hoc loco conjunctum habet. Neque enim hic apostolus de Christi Deitate aut divino imperio sermonem instituit: sed de natura corporis, quod Christus nunc habeat, & nos aliquando habituri simus. Quare per hypostigmen vox *Dominus* a sequenti separanda est, & præcedentibus seu subjecto per appositionem jungenda; quasi dixisset apostolus: Secundus homo, nimirum Dominus ille, seu qui est unicus ille noster Dominus, ex cælo, scilicet est, habita nempe ratione corporis. Illa enim verba, *ex cælo*, directe opponuntur illis, *ex terra*, & consequenter etiam vocabulo *terreni*: ita ut perinde sit, ac si dixisset: secundus homo, nimirum Dominus noster Jesus Christus, est ex cælo cælestis, ita enim plane oppositionis ratio postulat. Unde suspicati sunt (a) quidam viri eruditi, vocem κύριος librariorum incuria esse repositam pro οὐράνιος. Qua lectione admissa plenior foret oppositio. Ut enim dictum fuerat, primum hominem fuisse ex terra terreaum; ita hic diceretur; secundum hominem ex cælo cælestem esse: & quemodmodum illic materia, ex qua primus homo fuit formatus, & simul natura illi materiæ consentanea exprimitur: ita etiam hic similiter materia quidem verbis *ex cælo*, natura autem materæ consentanea voce *cælestis*. Sed quemadmodum illi non ausi sunt sine exemplarium fide conjectura sua niti: ita nos multo minus cum & causam non exigui momenti videamus, cur vox *Dominus* hic ab apostolo sit posita; & verba illa *ex cælo*, concise posita, possint etiam vim vocis οὐράνιος in se complecti.

Nam quod ad prius attinet, hæc videtur esse causa, cur apostolus secundum illum hominem Domini nomine per appositiouem designare voluerit: quod hoc pacto tacite causam reddat, cur docuerit, secundum illum hominem non ex terra terrenum fieri, seu terrenam quandam naturam sortiri; sed ex cælo corpus nancisci, & sic cælestem naturam induere: quia nimirum Dominus sit, non vulgari ratione sic dictus; sed excellentissima secundum ipsum Deum ratione: ob quam etiam unus ille Dominus supra in hac eadem epistola fuit appellatus, nimirum c. 8. 6, & sæpe nomine Domini simpliciter positi κατ' ἐξοχὴν intelligitur, nimirum quod ille Dei ipsius nomina omnia nunc re ipsa gubernat; ille est *per quem omnia*, ut Paulus d. l. asserit; ille nunc est *omnia in omnibus*, seu omnia, quæ ad ecclesiam qualicunque modo pertinent, ipsemet gubernat & disponit, quemadmodum supra a nobis explicatum est vers. 28. Tantum autem Dominum, quo nihil summo Deo proprius, nihil conjunctius excogitari potest, qui supra omnes illos cælestes spiritus sublimius est evectus, & ad dextram Dei in cælestibus collocatns, ut omnibus, solo Deo excepto, præsit: eaque pedibus suis subjecta habeat, an non decuit, imo an non etiam necesse fuit, cælestem etiam naturam, & angelica si non præstantiorem, saltem parem, Dei autem ipsius naturæ simillimam & proximam adipisci? Adamus, quia ad imaginem Dei ita erat creatus, ut omnibus interea rebus pro arbitrio imperaret, terrenam adeptus est quidem naturam: sed tamen natura omnium rerum terrenarum excellentiorem. Ita enim regia hæc, ut ita dicam, dignitas postulabat, ut non modo animo esset præditus, & prudentia atque arbitrio, sine quo imperium nullum est: verum etiam corporis quadam pulchritudine, & regia quadam forma emineret. At vero Christus ita Dei illius invisibilis evasit imago, ut non tantum rebus terrenis, verum etiam cælestibus, ipsius Dei instar,

(a) *Wolffgang. Musculus. Erasmus in Annotat.*

imperet,

imperet. Quo ergo pacto naturæ dignitate spiritibus cælestibus, quibus præest, foret inferior? imo cur non aliqua etiam corporis gloria potior? Jure ergo Paulus, & valde ad rem accommodate, Domini nomen hic inseruit, ostensurus, Christum, quem secundi hominis nomine describit, ex cælo esse, seu cælestis naturæ habere corpus.

Similiter apostolus de corporibus, quæ nos aliquando habituri simus, loquitur 2. ad Corinth. 5, in initio, ubi inquit: *Scimus enim, quod cum terrena nostra domus tabernaculi destructa fuerit, ædificationem ex Deo habeamus, domum non manu factam, æternam in cælis. Etenim in hoc*, nimirum tabernaculo *gemimus, habitaculo nostro, quod ex cælo est, superindui cupientes.* Ubi nemo non videt, corpus, quo aliquando induendi sumus, intelligi: quod ait *esse ex cælo*; non ideo, quod Deus, qui in cælo sit, illius sit futurus autor, (nam etiam terreni hujus nostri auctor est,) sed quod cælestis sit futurum originis, ex cælesti quadam materia constans, atque inde aliquando sit demittendum, & nos, qui adhuc induti corpore reperiemur, cingere atque induere debeat.

Ex iis autem, quæ de corpore terreno diximus, & supra de corpore spirituali, pro quo hic reponitur cæleste, seu quod ex cælo est, facile intelligi potest, quæ cælestis corporis natura sit. Terrenum crassum est; hoc subtile: illud durum ac intractabile; hoc sequax, & quamvis figuram induere aptum: illud grave, & ad motum in sublime per se ineptum; hoc nulli per se motui obnoxium, ad quemvis pro arbitrio spiritus vitalis suscipiendum habilissimum: illud per se frigidum; hoc nullis ejusmodi vilibus qualitatibus præditum, vel obnoxium: illud corruptibile, & dissipari facile; hoc incorruptibile, & integritatis suæ tenacissimum, præsertim cum non necesse sit, id qualitatem aliquam contra naturæ suæ impetum recipere, & formas aliquas pati suo ingenio repugnantes, quas excutere semper nitatur, quemadmodum terrena moles in corpore humano, atque in universum in animali; sed, si quid adhuc qualitatum imprimetur, id totum cum ejus natura egregie consentit, ita ut nunquam earum quicquam velit excutere. Et hæc quidem de secunda particula, qua ostensum fuit, cur non statim spirituale corpus homini fuerit datum, sed prius animale.

Sequitur tertia particula, in qua id quod de differentia corporum hucusque dictum fuerat absolute, & exemplo primi secundique Adami, nimirum Christi, demonstratum, ad utriusque Adami posteros accommodat, & sic illam corporum differentiam in nobis, diverso tempore, nimirum ante & post resurrectionem locum habere docet. Id autem facit vers. 48 & 49. In priori id quod de utroque Adamo dictum fuerat, ad utriusque posteros accommodat; in posteriori adhuc distinctius ad nos, nempe Christianos: Ita ut in priori versiculo argumentationis sit veluti antecedens; in posteriori consequens seu conclusio.

V. 48. Quod ad priorem versiculum attinet, is his explicatur verbis: *Qualis ille terrenus, tales etiam terreni; & qualis cælestis, tales etiam* sunt *cælestes.* Per *terrenum* illum intelligi primum hominem seu Adamum, nemini potest esse dubium. Articulus voci præpositus est *ἀναφορικός*, seu cogitationem nostram ac intellectum ad superiora refert, ac de eo sermonem esse ostendit, de quo superius fuerat sermo. Per *terrenos* autem intelliguntur illi omnes, qui ex terreno illo sunt nati.

Dubium est, utrum apostolus voce *terrenorum* formaliter, ut in Scholis loquuntur, fuerit usus; an vero tantum materialiter: hoc est, utrum voluerit dicere tales fore illos, quos terreno præditos esse corpore constet, ratione aliarum qualitatum, quæ nomine hoc terreni per se non includantur, vel saltem non aperte indicentur; an vero concisa quadam ratione hoc voluerit dicere, eos, qui ex terreno illo patre sint nati, quos terrenorum nomine describit, tales esse, qualis sit ipse pater, hoc est, terrenos, ut ita vox χοϊκοὶ non minus subjectum ipsum denotet, quam illud ipsum prædicatum, seu mavis, naturam ac qualitatem, de qua quæritur. Utrumque admitti potest: sed posterius licet non ita per se sit planum, sententiæ tamen magis est accommodatum. Magis enim ad rem pertinere videtur, ut dicatur, tales esse illos, qui ex terreno illo patre nascuntur, qualis est ille ipse pater; quam eos, quos terrenos esse constet, similes esse natura ac qualitatibus terreno suo patri: quasi nimirum clarior sit natura terreni hominis in primo nostro parente, quam in iis, qui ex eo sint nati, & ex illo sit discendum, quæ sit ratio corporis posterorum. At si priori modo verba accipias, tantum indicabitur, qualem naturam necesse sit nos habere, qui ex terreno patre nati sumus; itidem nimirum terrenam: cum naturam toto genere præstantiorem adipisci nequaquam potuerimus natura illius, ex quo nati sumus; nec corpus nostrum corpore illius ex quo prodiit.

Quod si tamen alteram illam interpretationem malis, illud dicendum videtur, apostolum, quia de animali ac spirituali corpore ante loqui cœperit, asserens, illud seminari, hoc suscitari, nunc ad illud nos tacite revocare, & significare, etiamsi in proximis verbis de corpore terreno fuerit locutus, non tamen a re, quam sibi ostendendam sumserat, discessisse, & *ἀντιδιαίρεσιν* fuisse locutum: quandoquidem hæc terrenorum & cælestium corporum differentia illam alteram, de qua loqui cœperat, secum trahat; facile enim unicuique patere, & ex superioribus vers. 45 dictis constare, terrenum illum hominem corpus animale habuisse, hunc autem cælestem spirituale. Qualis autem fuerit ille terrestris, habita ratione naturæ corporis, tales etiam esse cæteros omnes terrestres; & similiter etiam qualis sit ille cælestis, naturæ corporis habita ratione, tales etiam esse cælestes. Nam ad posteriorem etiam hujus versiculi, atque adeo etiam oppositionis partem eadem, quæ de præcedentibus dicta sunt, sunt applicanda. Sed, ut diximus, prior sententia commodior est: quæ quidem, ut eam breviter repetamus, est hujusmodi. Qualis fuit ille primus, quem terrenum fuisse diximus; tales etiam sunt ii, qui ex eo genus ducunt, hoc est, itidem sunt terreni, & ea, quam superius explicuimus, natura præditi; eodem pacto qualis est secundus homo, quem cælestem esse ostendimus, tales etiam futuri sunt aliquando ii qui ex ipso spiritualiter nascuntur, nempe cælestes: erunt & ipsi cælesti corpore præditi, cujus naturam itidem explicuimus.

Vers. 49. Sed jam ad sequentem versiculum pergamus, in quo conclusio quædam præcedentium continetur. Ait igitur apostolus: *Et quemadmodum portavimus imaginem illius terreni, portabimus etiam imaginem illius cælestis.* Ubi particula *καί*, quæ hanc sectiunculam cum præcedentibus connectit, sumitur pro particula illativa; quod sæpe in sacris literis occurrit

Marc. 9. 5. & cap. 10. 26: & 12. 30, 37. Eph. 2. 17. Phil. 1. 22. 2. Tim. 2. 19. & 3. 5. Quare perinde est, ac si dixisset apostolus: *Itaque vel & porro quemadmodum portavimus imaginem terreni illius; ita etiam portabimus imaginem cælestis.* Interim tamen dum ita ex superioribus infert, rem non parum illustrat, dum loco ejus, quod antea dixerat, *qualis terrenus ille, tales etiam terreni*, nunc ponit imaginem illius terreni, similitudinem illam exprimens inter parentem terrenum, & illius posteros, quam antea designaverat voce οἷος & τοιοῦτοι, quod itidem fit in sequenti membro. Videtur autem non obscure alludere ad id quod Gen. 5.3 legimus, Adamum genuisse ad similitudinem suam, & ad imaginem suam, nimirum filium: ubi est in Græco, καὶ ἐγέννησε κατὰ τὴν ἰδέαν αὐτοῦ, καὶ κατὰ τὴν εἰκόνα αὐτοῦ, h. e. quod sibi natura prorsus similem genuerit. Quare hoc quoque loco nihil aliud denotat illa imago, quam similitudinem naturæ, quæ sit inter Adamum & nos ipsius posteros: quæ spectatur hoc quidem in loco potissimum ratione corporis, sive quoad ipsius materiam sive quoad formam & alias proprietates affectionesque naturales, de quibus jam antea dictum. Idem etiam statuendum de imagine illius cælestis.

Dicit autem, *nos portasse*, non quod non amplius portemus, sed quod jamdudum portare cœperimus; imaginem autem illius futuri non nisi olim simus portaturi. Quare ut tanto apertius hæc tempora sibi invicem opponerentur, de imagine terreni loquens præterito utitur tempore; de imagine autem cælestis, futuro. Idem etiam licet observare in comparatione ejusdem Adami cum Christo; & utriusque posterorum inter se, quæ extat Rom. 5. 19. Quanquam & alia isthic reddi potest ratio, cur Paulus de damno loquens, quod ex Adami inobedientia in ipsius posteros manaverit, verbo præteriti temporis fuerit usus: nempe quia id ex Dei consilio, postquam Christus, alter ille Adamus, successit, jam cessaverit, vel cessare debuerit. Sed hoc loco verbum *portavimus* complectitur omne tempus, quod præterito simile est, quasi dicat, quemadmodum huc usque portavimus, ac porro etiam, quam diu hæc vita durabit, portaturi sumus imaginem illius terrestris, scilicet hominis vel Adami: ita etiam aliquando post hanc vitam portabimus imaginem illius cælestis. Articulus voci χοϊκοῦ & ἐπουρανίου præfixus est ἀναφορικὸς ut & versu præcedenti: particula autem καὶ ponitur pro *sic etiam*, seu, si ita placet, particula similitudinis, quæ apodosi præfigi deberet, omissa est, ut & alibi non semel in sacris literis accidit. Vide Bezam ad illud Marci cap. 3. vers. 26, ubi notat, Hebraicam hanc esse enallagem *Vau* pro *ken*, quæ sæpissime in Proverbiorum libro usurpatur, ut cap. 25. vers. 25, & cap 26. 9. & 27. 15; nisi, inquit subaudiri malimus ἴσως Matth. 6. 10.

Vers. 50. Hucusque expendimus priorem rationem, qua Paulus comprobavit differentiam inter corpora nostra hujus & futuri seculi constitutam. Sequitur altera, qua prior etiam non parum confirmatur. Extat autem vers. 50, ubi ita legimus: *Hoc autem dico, fratres, quia caro & sanguis regnum Dei hereditare non possunt; neque corruptio incorruptibilitatem hereditat.* Particula *hoc*, quæ versum hunc orditur, referenda videtur ad proxime præcedentia, quibus dictum fuerat, nos, quemadmodum gessimus imaginem terreni illius Adami, ita etiam gesturos aliquando imaginem illius cælestis. Quibus verbis totum id aliquo modo continetur, quod supra de differentia corporum nostrorum ante & post resurrectionem dictum fuit: ita ut non multum intersit, utrum particulam *hoc* ad proxima tantum per se referri dicas; an vero simpliciter ad totum illud, quod de differentia corporum hujus & futuri seculi dictum hucusque fuit. Etenim hic generalem quandam rationem, qua superius dicta summatim confirmentur, eum afferre voluisse, id aliquo modo arguit, quod non sine præfatione quadam ad hanc rationem explicandam accedat, tanquam initurus quandam rationem probationum, quibus vel usus sit, vel uti debeat, earumque summam collecturus. Ita autem dicere censendus est apostolus: ideo dixi nos aliquando gesturos imaginem cælestis illius hominis, nimirum Christi, & corpus adepturos illius corporis simile, seu ejusdem generis natura ac qualitatibus præditum: quia cum hujusmodi corpore, quale nunc habemus, carne & sanguine prædito, regnum illud cæleste possidere nequaquam possumus. Quare omnino necesse est, ut hujus corporis loco substituatur aliud, loco carnis & sanguinis, vel corporis ex carne & sanguine constantis, quod terrenum est & animale, substituatur cæleste ac spirituale. Quomodo autem apostolus probet, carnem & sanguinem, ac porro nos ipsos carne & sanguine adhuc constantes, regnum Dei hæreditare non posse, paulo post videbimus.

Nunc illud potissimum agendum videtur, ut explicationes eorum, qui verum his verbis sensum extorquere conantur, refellamus. Illa multorum explicatio, qua caro & sanguis pro carnalibus hominum affectibus ac moribus sumitur, jamdudum, non tantum a nostris, verum etiam ab aliis explosa est, recte animadvertentibus, non de moribus apostolum hic loqui, quibus aditus ad regnum cæleste intercludatur; sed de corporum nostrorum natura ac qualitatibus; & nullum fore inter hæc & superiora, imo nec inter ea quæ sequuntur nexum, si, ut illi volunt, verba hæc accipiantur. Quid? quod ipse Apostolus satis indicat in his ipsis verbis, qua de re loquatur, cum addit: *neque corruptio incorruptibilitatem.* Ubi sane corruptio & incorruptibilitas eodem plane modo sumitur, quo supra ℣ſ. 42. Sumuntur autem non pro affectionibus hominum ratione vitæ & morum; sed pro naturalibus corporum qualitatibus. Ut taceamus, nuspiam in sacris literis carnem & sanguinem simul juncta carnales affectus & mores denotare. Vox *carnis* sola hoc modo non semel sumitur; sed cum voce *sanguinis* juncta nuspiam. Tum enim significare solet hominem, vel homines ipsos carne & sanguine constantes, eorumve mortalia & corruptioni vel etiam variis afflictionibus obnoxia corpora: solentque opponi vel Deo ipsi; vel Christo jam immortali; vel aliis spiritibus natura sua incorruptibilibus, sive bonis, sive malis: quemadmodum apparebit eos locos pecurrenti, ubi caro & sanguis junctim ponuntur; qui quidem hi sunt; Matth. 16 17, ubi caro & sanguis opponitur Deo, quasi dicat Christus: non homines, sed Pater meus tibi id revelavit. Eodem modo sumitur ad Gal. 1. 16, quæ confer cum præcedentibus. Ad Eph. 6. 12 opponitur spiritibus malis. ad Hebr. 2. 14 opponitur angelis & eorum naturæ passionem ac mortem non admittenti. Nullibi istorum locorum verba ista pro affectibus aut moribus carnalibus usurpantur. Sed jam illam interpretationem mittamus.

Est

Est alia, quæ majorem veri speciem habet, estque hodie inter alios receptior; ut caro & sanguis tantummodo pro corruptibilitate sumantur. Ipsum enim Paulum, ajunt, ita verba sua explicare, quandoquidem addat: *neque corruptio incorruptibilitatem hæreditabit*. Ecce, ajunt, ut pro regno Dei ponit incorruptibilitatem: ita pro carne & sanguine corruptionem. Hoc autem eum in finem maxime urgent, ne cogantur fateri id quod res est; corpora nostra in futura vita diversæ substantiæ seu essentiæ fore ab iisdem, quæ nonc sunt. At si caro & sanguis sumantur hoc loco proprie, omnino asserendum erit, ea diversæ fore substantiæ. Nam si aliquando corpora nostra carne & sanguine non constabunt, siquidem ista regnum Dei possidere nequeant, alterius omnino substantiæ erunt, quam nunc sunt. Caro enim & sanguis substantiarum sunt nomina & ex iis corpus hoc nostrum conflatum est; quibus sublatis ipsius substantia tollitur, præsertim eo animadverso, quod caro & sanguis per synecdochen etiam reliquas ejosdem generis partes, verbi gratia ossa, nervos aliaque similia complectantur.

Sed primum quam causam illi afferre possunt, cur apostolus in principali hoc sententiæ suæ fundamento explicando tam obscure voluerit loqui; imo tam periculose: cum non modo clarius loqui potuerit, verum etiam debuisse omnino videatur? Etenim cum hoc loco apostolus de corporum horum & futurorum differentia loquatur, an non hujusmodi locutione occasionem præbuit, non modo suspicandi, verum etiam ita statuendi, corpora nostra in regno Dei carne & sanguine minime constitura, ac porro alterius alicujus substantiæ fore? id quod illi contra veritatem & Pauli mentem prorsus fuisse; & non modo periculosum, sed omnino cum salutis jactura conjunctum esse censent. Nam quod illi de explicatione subjecta dicunt, ad id mox respondebitur.

Sed deinde, si caro & sanguis non minus incoruptibilia esse possunt, quam corruptibilia, & in cælesti illo regno perpetuo locum habitura, cur Paulus carnis & sanguinis nomine, hoc præsertim loco, corruptionem indigitat, & incoruuptibilitati opponit, eaque in Dei regno locum habere non posse ostendit? an non hoc ipsum satis indicat, carnem & sanguinem, quamdiu quidem caro & sanguis sunt, natura sua omnino corruptibilia esse, ac porro inepta prorsus, quæ incorruptibilia fiant? ut proinde nihil sit causæ, cur a verborum proprietate discedens, carnem & sanguinem dicas pro corruptibilitate tantum poni; non vero, ut verba proprie sonant, pro carnea corporis substantia; quandoquidem Paulus ipse indicet, carnem & sanguinem sine corruptibilitate non esse. ubi hæc ergo noo est futura, nec illa.

Sed prætereá an non substantia carnis & sanguinis ex elementis inter se natura contrariis constat; omnia vero hæc natura sua corruptibilia sunt?

Præterea an non caro verbi gratia scindi potest; an non contundi? an non sanguis diffluere? an non aliis violentis modis labefactari ac corrumpi potest? Atqui quod tale est, natura corruptibile, non incorruptibile est: utut virtute aliqua supernaturali a corruptione defendatur. Non repetimus ea, quæ supra dicta sunt, in primæ hujus differentiæ explicatione, ubi ostensum est, corruptibile & incorruptibile genere ipso differre.

Sed præterea, si Paulus id tantum vellet, corruptibilitatem corporis nimirum sublatum iri, manente ipsa corporis substantia, non probaret id quod probandum sumserat; nimirum nos, qui nunc terreni sumus, seu terrea habemus corpora, aliquando una cum Christo habituros cælestia. At cælestia ac terrestria corpora non nuda tantum qualitate distinguuntur; sed & ipsa materia. Quemadmodum enim Adamus terrenus fuit, quia ex terra fuit sumtus. ut apostolus ipse indicavit: ita etiam nos. Quod si ergo ex eadem materia constare deberent futura nostra corpora, similiter terrena adhuc manerent; non vero cælestia, vel ex cælo forent. At ex eadem omnino materia constarent, si eadem essent numero, quæ nunc sunt, aut si nihilominus carne & sanguine constarent. Caro enim & sanguis ex terra & aqua, tanquam materia, constant; cui cæterorum etiam elementorum virtutes imprimuntur. Istam ergo differentiam corporum, quam proxime constituerat apostolus, quamque hic aperte demonstrat, non comprobasset verbis istis, de quibus agimus; si non dixisset, carnem & sanguinem ipsum ejusve substantiam non habituram in regno Dei locum; sed tantum non fore ibi corruptibilitatem, manente interim eadem substantia. Nihil dico de differentia proxime illam præcedente, pro qua ultimam illam reponi diximus, nempe quod pro corporibus animalibus spiritualia habere debeamus. Hæc enim minime comprobaretur, sed potius omnino refelleretur, hujusmodi explicatione admissa.

Sed rationem videamus, qua illorum nititur explicatio, nempe, quod ipse apostolus in verbis sequentibus ita verba sua interpretetur, corruptibilitate loco carnis & sanguinis reposita. At nos negamus, hanc explicationem revera esse, sed rationis explicationem, qua proxime dictum confirmetur, ita tamen propositam, quemadmodum nonnunquam solent explicationes præcedentium verborum proponi, ut si, verbi gratia, dicas: non licet homini contendere cum Deo, neq; ipsi vilitati cum summa majestate: vel, ut Latini nonnunquam faciunt: num licebit homini contendere cum Deo, hoc est, ipsi vilitati cum summa majestate? Quæ verba explicationis omnino videntur habere speciem, neque tamen quisqoam dixerit, in prioribus verbis hominis nomine, non ipsum hominem intelligi; sed tantum ipsam vilitatem; & similiter Dei nomine non Deum ipsum, sed summam tantum majestatem: quia hoc in sequentibus illius loco reponatur. Nam ratio tantum præcedentis dicti instar explicationis subnectitur, & perinde est, ac si diceres: non licet homini cum Deo contendere, quia homo est vilissimus, & ipsa propemodum vilitas; Deus autem summa majestate verendus: vilissimo autem cum summo contendere non licet. Ubi vides non hominis nomen improprie sumi; sed potius nomen vilitatis per metonymiam adjuncti, quod pro subjecto ponitur, seu quod eodem recidit, abstractum pro concreto.

Utamur exemplo, quod apostolus ipse in secunda epistola nobis suppeditat, cum inquit cap. 6, versu 14: *ne fiatis diversum jugum trahentes cum infidelibus: quæ enim participatio justitiæ & injustitiæ? quæ vero communio lucis ad tenebras?* Ubi ita quoque loqui potuisset apostolus: nulla est communio fidelium & infidelium, neque justitiæ & injustitiæ. neque lucis & tenebrarum. Ubi similiter non deberet dici, fideles non sumi pro ipsis hominibus fidelibus;

sed tantum pro justitia & luce; nec infideles pro ipsis hominibus, qui non credunt, sed tantum pro injustitia & tenebris: quia potius statuendum esset, fidelem & infidelem sumi proprie; in sequentibus autem non explicari revera priora verba, sed earum rationem reddi, & in iis metonymiam, qualem paulo ante explicuimus, usurpari. Isto autem modo loqui solemus, cum rationem petimus ex natura seu qualitatibus rerum subjectarum, quæ illis ipsis rebus nominatis ipsæ aliqua ratione videantur commemoratæ, ita ut nil ad ipsius dicti fidem restare censeatur, quam ut ratio in ipso jam tacite comprehensa evolvatur, & terminorum, quos vocant, explicatio quædam adhibeatur, quæ doceat, ipsius illius sententiæ verba, modo satis intelligantur & considerentur, sibi fidem conciliare.

Hoc nunc transferamus ad id quod sub manibus est. Dixerat Apostolus, carnem & sanguinem regnum Dei seu felicitatem illam à Deo nobis in cælo destinatam, hæreditare seu adipisci non posse. Dictum hoc sui ipsius argumentum tacite involvit. Quod tamen ut clarius appareat, evolvendum est. Hoc ergo facit Apostolus, dum addit: *nec corruptio incorruptibilitatem hæreditat*, hoc est, hæreditabit vel possidere poterit: hoc est, quia caro sua natura plane est corruptibilis, atque ipsa propemodum corruptibilitas. At vero regnum illud Dei in incorruptibilitate quodammodo consistit, eamve in se necessario continet, ita ut qui hanc non habet, regnum Dei habere nulla ratione dici queat. Quare nec caro & sanguis regnum illud Dei potest obtinere, cum inter se adversis frontibus pugnent, id quod sua natura corruptibile est, & ipsa incorruptibilitas; ita ut hanc in illo subjecto locum habere tam sit impossibile, quam quod maxime. Fatemur ergo, sequentia verba explicare piora: non quod totum id, quod in præcedentibus intelligebatur, contineatur in sequentibus, ita ut utraque verba censenda sint ἰσοδυναμοῦντα seu æquipollentia: sed quod aliquid, in terminis præcedentis dicti tacite comprehensum, quo robur ac veritas illius nititur, nunc expresse ac clare proponatur. Continetur enim corruptibilitas sub carnis & sanguinis nomine, tanquam propria ac perpetua affectio, sub nomine sui subjecti: incorruptibilitas autem sub nomine regni Dei, tanquam pars. *Regnum Dei* diximus significare & hoc, & aliis locis felicitatem nobis a Deo destinatam ac per Christum promissam, qua in cælis aliquando simus potituri; cujus certe pars magna est incorruptibilitas, vel, si mavis, res ejusmodi, sine qua illa consistere omnino non potest.

Confirmatur autem nostra horum verborum interpretatio etiam eo, quod, si Apostolus verbis his vers. 50 tantum probare voluisset, qualitatum fore mutationem in corpore nostro, id revera sumsisset pro concesso, quod probandum erat vel nihil, quod ad rem faceret, aut vim aliquam haberet, dixisset. Etenim illa qualitatum diversitas inprimis in eo consistit, quod hæc corpora nostra corruptibilia sint, futura illa incorruptibilia. Quod si ita est, certe hic pro concesso id sumsit apostolus, quod probare debebat. Sumsit enim, nos, qui nunc corruptibiles sumus, aliquando incorruptibilitatem hæreditare debere. Quod si dicas, eum alias tantum corporum differentias hac ratione demonstrare voluisse: apertius fuerat dicendum, & quænam illæ essent qualitates, & quomodo eas corporis ipsius natura atque essentia minime mutata, mutari sit necesse, demonstrandum.

De Parte III.

Sequitur tertia Capitis pars, quam supra diximus ad secundæ confirmationem pertinere, ut non injuria ei accenseri queat. In ea enim occurritur tacitæ cuidam objectioni, quæ moveri posset adversus ea, quæ de diversitate corporum præsentium & futurorum hucusque dicta sunt; eaque amota, ostenditur, omnino corpora nostra aliquando mutatum iri. Dixerit enim aliquis; si hæc sententia, quæ hucusque defensa fuit, est admittenda, omnes fideles mori erit necesse, & corpus id, quod nunc gerunt, deponere, ita ut alteri fiat locus. Quod si neges, homines mori debere, non omnium corpora mutabuntur. Quomodo enim novum corpus induere poterunt, nisi per mortem hoc quo nunc sunt induti deponant? Apostolus huic dubitationi ita satisfacit, ut ostendat, nec morituros omnes, & nihilominus tamen omnes immutatum iri, seu corpora hæc corruptibilia cum incorruptibilibus commutaturos.

Vers. 51. Primo autem sibi aditum quendam ad rem hanc explicandam struit, dum sententiam a se proponendam quodammodo commendat, & attentionem Corinthiorum excitat, his verbis: *Ecce, mysterium vobis dico.* Dum dicit *ecce, non modo* rem consideratione dignam; sed & aliquo modo inopinatam se dicturum indicat: quod posterius etiam multo magis significat verbo *mysterii*, quo rem proponendam ornat. Ostendit enim rem esse adhuc secretam, nec passim eo usque revelatam ac divulgatam. Notum enim est, *mysterium* significare sententiam aut doctinam arcanam, quæ hominibus vel antea aliquando non fuerit revelata; vel etiam ad illud usque tempus, quo istud dicitur, non patuerit: quod posterius hic locum habere omnino videtur. Nam alias nequaquam dixisset Apostolus: *ecce, mysterium vobis dico.* Non omnia enim apostoli ab initio prædicationis suæ dixerunt omnibus; & ne fidelibus quidem statim post Christi doctrinam receptam, utpote adhuc infantibus, & lacte adhuc alendis, solidique cibi incapacibus: quemadmodum de ipsis Corinthiis in hac epistola loquitur apostolus, rationem explicans, cur sublimia illis mysteria antea non explicuisset. Vide capitis tertii initium. Quemadmodum & Christus discipulis quædam ante mortem non dixit Ioh. 16. 12, quia ferre non poterant: quanquam non talia, quæ ad salutem illis prorsus tum essent necessaria, in quorum numero ne hoc quidem est, quod his verbis explicat Paulus; cum possit quis Deo Christoque confidere & obtemperare, etiamsi ignoret, non omnes fideles morituros.

Sed ad rem ipsam accedamus: quam primum proponit apostolus; deinde explicat; denique confirmat. Proponit vers. 51 illis verbis: *Omnes quidem non obdormiscemus, sed omnes mutabimur, in momento, in jactu oculi, in extrema tuba.* Duæ sunt hujus sententiæ partes; Prior est, *quod non omnes obdormiscent.* Nam de vulgatæ interpretationis lectione non est multum laborandum; cum ea manifeste falsa sit, & repugnet ejusdem Apostoli loco 1. ad Thess. 4. vers. 15, & sequentibus: ubi docet apostolus, quosdam ea mortuis resurrecturos; omnes nimirum, qui in Christo obdormierant: sed alios adhuc viventes

raptum iri in aerem obviam Domino. At hic affirmat vulgatus interpres, omnes quidem resurrecturos, sed non omnes immutatum iri. Vocabulum *omnes* ad fideles restringi debere, non est dubitandum. De voce *obdormiscendi* diximus supra vers. 20.

Quod ad alteram sententiæ apostolicæ partem attinet, ea est, quod omnes debeamus mutari, intellige ratione corporis: quod postea Paulus specialius explicabit, & aliter paulo de mortuis, aliter de vivis. Mutatio in eo consistet, quod alia corpora aliorum loco substituentur. Sed ea de re paulo post plura.

Vers. 52. Hanc autem partem illustrat apostolus a circumstantia temporis, idque duplici ratione: primum ut ostendat, quamdiu duratura sit illa mutatio; seu mavis, quam brevis sit futurus istius mutationis actus: deinde quando illa mutatio sit futura.

Prius duplici modo exprimit: primo dum ait; *in momento*; deinde dum ait: *in jactu oculi*. Nihil potuisset dicere brevius; nec sane quicquam erit. Propterea autem id futurum est, ne quis longiorem illam mutationem metuat, & cum molestia aliqua conjunctum iri vereatur, præsertim quia necesse est, corpus hoc mortale absorberi ab immortali seu cælesti. Ait ergo apostolus, *in momento* hanc mutationem absolutum iri, ut nullum dolorem afferre possit depositio corporis pristini, cui eodem plane momento corpus gloriosissimum cum summo gaudio succedat.

Posterius vero in illis facit verbis, dum ait: *in ultima tuba*, idque confirmaturus addit: *tuba enim canet*. In prioribus illis verbis *tubam*, non pro ipso instrumento musico, sed pro sono usurpari satis est manifestum, cum ultimus tubæ cantus audietur. Nam nec sensum ullum commodum habere possent, si tubam proprie velis sumere; & non est consentaneum, ulla vera ac proprie dicta tuba usurum esse Christum, seu eum spiritum, qui jussu ipsius tubicinis instar canet. Itaque in voce hac concurrit metaphora cum metonymia. Tuba enim pro sono tubæ per metonymiam efficientis ponitur. Sonus autem tubæ iterum per metaphoram pro sono simili tubarum sono. Cujusmodi etiam fuit ille, cum quo angelus Dei personam sustinens descendit in montem Sina, legem ibi laturus: quemadmodum legimus Exod 19, & repetitur ad Hebr. 12. 19; vox nempe fuit sonora, aspera, &, ut Poetæ tubæ sonum vocant, rauca. Talis etiam futura est aliquando, cum Christus summa cum majestate adveniet, universum angelorum exercitum secum ducens. Ita enim decet venire & regem, & exercitum. Classicum enim seu tuba tum magnorum principum ac regum, tum exercitus advenientis signum est, cum solet antecedere. Quare etiam olim, cum Deus, tanquam rex maximus, summa conspicuus majestate adventaret, atque in montem descenderet, & populum veluti ad concionem audiendam acciret, tuba uti voluit. Exercitus quidem angelici, quanquam magnum tum adfuisse ex Psalm 68 vers. 18 satis apparet, rationem aliquam habitam tum fuisse plane non apparet: si qua fuit habita ratio, videntur magis fuisse spectati ut stipatores ac ministri magni regem suum sequentes. At in adventu Domini, ubi *omnes sancti angeli*, ut Christus ipse loquitur Matth. 25. 31, *cum eo advenient*, exercitus potius, quam ministorum aut stipatorum regis habebunt rationem. Unde etiam instar exercitus, ad pugnam sese elata voce hortantes, clamabunt: quemadmodum Paulus idem indicat 1. Thess. 4. 16, ubi ait: *ipsum Dominum descensurum e cælo, in vel cum celeusmate.* quod quidem proprie significat clamorem nautarum, se mutuo ad laborem exhortantium: solet tamen etiam pro læta totius exercitus, ad pugnam sese hortantis, acclamatione usurpari. Quod si quis putet, eo etiam spectatum iri in tubæ hujus sono, quod tum temporis omnes veluti ad judicium atque ad tribunal magni regis edicta illius audituri concurrere debeant, non multum pugnabimus.

Est autem credibile, hunc tubæ sonum eundem esse cum *voce Archangeli*, cujus mentionem facit apostolus loco modo citato epistolæ ad Thessalonicenses. Etiamsi enim nominatim addatur *tuba Dei*; id tamen explicationis vel illustrationis caussa fieri videtur. quasi dicat, descendet Christus de cælo, & magno cum clamore universi exercitus angelici, seu tanquam ad pugnam ruentis, vel etiam ovantis, & simul cum ingenti voce ac clamore unius ex angelorum principibus, qui reliquum exercitum antecedens veluti tuba canat. Utrumque enim in exercitu fieri solet: ut & ante ipsum canatur classicum, & ipse exercitus clamorem tollat. Vocat autem *tubam Dei* eandem vocem. Tubam quidem, ut rationem quodammodo reddat, cur *vox archangeli* tum potissimum exaudiri debeat: quia nimirum tubæ instar sit, sine qua nec regem tantum, nec tantum exercitum advenire conveniat. *Dei* autem *tubam* propterea, ut a vulgaribus tubis discernat, quibus homines utuntur, & significet, Christum, qui divinus sit rex, quique tum ipsius Dei personam maxime illustri ratione sit gesturus, ejusmodi usurum tuba, qua Deum ipsum uti conveniat, quæque ipsius sit propria. Non potest autem magis esse propria, quam vox, non unius ex inferiorum ordinum angelis (quanquam & hujusmodi tuba omni humana major est & augustior) sed ex angelorum principibus. Ideo autem credibile est, idem per *vocem archangeli & tubam Dei* intelligi; quia non solet una cum tuba alia aliqua vox, nisi forte & ipsa musici alicujus instrumenti sono similis sit, exaudiri. Archangeli autem illa vox, si a tubæ sono diversa esset, humanæ potius censenda esset futura similis.

Cum vero ait apostolus, *in ultima tuba*, dubium est; utrum velit tubam illam ab aliis, quæ antecesserunt, distinguere, an vero simpliciter dicere, tum, cum ultimo demum tempore tuba exaudietur. Neutra sententia improbabilis est; sed posterior probabilior.

Non satis autem habuit apostolus dixisse, *in ultima tuba*; sed addidit: *tuba enim canet*: ne quis forte plane allegorice id interpretaretur; non vero de sono tubæ simili; aut id ipsi tantum excidisse arbitraretur. Non apparet autem ad quem id sit referendum, seu quisnam sit ille, qui tuba debeat canere. Subjectum enim hujus enunciationis est omissum. Potest autem referri, quemadmodum jam explicatum est, ad archangelum. Quanquam non est necesse, ut ipsa archangeli vox hic subaudiatur, sed aliqua generalior: quasi dicat, canet enim aliquis tuba, nimirum quem Deus aut Christus jusserit. Sic non semel consequens sine antecedente Hebræorum more poni solet, ut supra monuimus; ubi etiam diximus, subjectum ex consequente solere suppleri; ut hoc loco: canet tuba is, qui canere debet. Sed nihil etiam prohibet, quo minus vox *σαλπίσει*, ea significatione ponatur, qua solent apud Hebræos poni verba Conjug. Hiphil.

 Signi-

Significant autem actionem duplicem, ita ut *σαλπίζειν* sit facere, vel jubere, ut quispiam alius tuba canat: quomodo usurpatur vox eadem Matth.6. 2, ubi ait Christus: *cum feceris eleemosynam, μὴ σαλπίσῃς coram te, quemadmodum hypocritæ faciunt.* ubi non vult dicere. ne ipsemet coram te tuba canas; sed ne cani jubeas, ut observarunt interpretes. Qualis significatio reperitur etiam in verbo *ἀνατέλλειν* & *βρέχειν* cap.5. vers.45. Hoc si admittatur, subaudiendum erit, Deus, aut Christus; cujus nomen alias facilius subintelligi potest.

Vidimus hucusque quomodo apostolus doctrinam Corinthiis adhuc incognitam, vel certe non satis perspectam, proposuerit: videamus nunc etiam. quomodo eandem nunc declaret. Declarat autem quoad posteriorem ejus partem, in qua asseruerat, nos omnes mutatum iri. Nunc enim id, quod ita generatim dixerat, per species, seu mavis partes explicat. Dividit enim fidelium genus in mortuos & vivos, hoc est, qui in Christi adventu vel in mortuorum, vel in vivorum numero erunt, & utrosque mutatum iri asserit; sed alia ratione illos, alia hos. Ita enim inquit; *& mortui resuscitabuntur* vel *resurgent incorruptibiles, & nos mutabimur.* Particula *&*, quæ verba hæc inchoat, non tantum hanc orationem superiori copulat; sed & tempus prioris actionis tempori annectit: quasi dicat, tuba enim canet, & tunc mortui suscitabuntur incorruptibiles. Statim enim id tubæ istius clangorem subsequetur. Dum vero ait, *eos suscitatum iri incorruptibiles*, indicat, eos non prius resurrecturos corruptibilibus indutos corporibus, & postea demum mutatum iri; sed eos statim incorruptibilibus corporibus in ipso resurrectionis puncto circumdatum iri. Unde hanc eorum resurrectionem opponit mutationi, cujus in sequenti membro fit mentio: licet versiculo præcedenti mutationis nomine comprehendatur. De omnibus enim fidelibus dictum erat eos in momento mutatum iri, atque adeo etiam eos qui resurgunt. Atqui hæc, si communem loquendi rationem spectes, non ita proprie dicitur mutatio, cum is. qui jam esse desierat, idque etiam jampridem, postea alius fiat, quam fuerat antequam esse desineret. Magis autem proprie illi dicuntur mutari, qui, cum adhuc re ipsa existant, alii, quam paulo ante fuerant, esse incipiant, seu aliud corpus induant. Et hæc est causa, cur apostolus generale mutationis verbum ad significationem magis propriam restringat, & iis solis nunc accommodet, qui in adventu Domini superstites reperientur, & ex corruptibilibus incorruptibiles, interitu nullo interveniente, evadent.

Unde jam magnam partem intelligitur id quod in altero hujus explicationis membro dicitur, nempe, *nos immutatum iri.* Quanquam mutationis illius ratio plenius declarabitur in sequentibus. Opponit autem apostolus vocem, *nos*, mortuis, non quod Paulus omnino speraverit, se quoque ipsum una cum Corinthiis, ad quos scribebat. & quos vocula ista complectebatur, usque ad adventum Christi fore superstitem, imo potius ex multis ejus apostoli dictis satis liquet, eum id nequaquam sperasse; sed quia ipse in vivis tum erat, erant & Corinthii, ad quos scribebat, ideo per speciem genus ipsum, nimirum fideles Christi vivos intelligit: quanquam ratione habita ultimi illius temporis seu adventus Christi.

Ipso autem verborum ordine indicavit apostolus id, quod ad Thessalonicenses scribens claris verbis explicuit, nempe, mortuos Christi fideles prius resurrecturos; postea demum mutationem subsecuturam cæterorum Christi fidelium, quam illic tacite complectitur, quando ait: eos una cum illis, qui resurrexerint, raptum iri in aerem, obviam Domino, ita namque ait cap.4. vers.15: *Hoc enim dicimus vobis in sermone Domini, quod nos, qui vivimus* (vides eundem fere loquendi modum, quem modo ad Corinthios expendimus) *qui relinquimur, in adventum Domini, non antevertemus*, nimirum ad Dominum, *eos qui obdormierunt.* Et paulo post, cum dixisset vers.16, *cum hortationis clamore, cum voce archangeli, & cum tuba Dei descensurum de cælo*, subjicit vers. 17, *& mortui in Christo resurgent primum, postea nos, qui vivimus, qui relinquimur*, seu superstites erimus, *una cum ipsis rapiemur in nubibus, in occursum Domini, in aerem, & ita semper cum Domino erimus.*

Hujusmodi ergo observabitur ordo & ratio, quantum intelligi potest: mortui primum in infimo hoc aere resurgent, id est, eorum spiritus in momento gloriosis circumdabuntur corporibus. In terris id futurum, satis arguit, quia apostolus dicit, nos viventes una cum illis raptum iri in nubibus obviam Domino, in aerem: quod fieri non posset, nisi prius in terra una nobiscum extitissent. Sed postea, ut verba hæc indicant, & nos & illi simul tollemur nubibus cincti & sublati in aerem, ut uno eodemque tempore Dominum conspiciamus, & ad illum accedamus: in quo raptu ipsi viventes immutabuntur, ut ita induti gloriosis corporibus, una cum iis, qui resurrexerunt, simul Dominum, uti est, cernere, & tantam majestatis præsentiam ferre, imo ex ejus conspectu ingenti lætitia perfrui possint: non possent autem, nisi gloriosis induti essent corporibus. Quare in eo priores erunt ii, qui mortui fuerant præ viventibus, quod illis se prius gloriosis indutos corporibus cernant: ut ita mortis molestias ac dolores maturata felicitas compenset. Sed perfectione voluptatis ac felicitatis suæ non antevertent viventes, sed eodem plane tempore ad ultimum hunc scopum pervenient: quia omnes una conspicientur incorruptibiles, gloriosi omnes. Quia vero cum a nubibus primum excipientur, incorruptibiles nondum erunt, ideo ab angelis tollentur: quemadmodum ipse Christus docuit Matth.24. 31, ubi ait, *se missurum angelos suos cum tuba & voce magna, eosque collecturos electos ipsius ex quatuor ventis, ab extremis cælorum usque ad extrema eorum.* Non est enim credibile, angelos prius in unum in terra locum collecturos omnes fideles, eosque deinde ita jam collectos raptum iri in nubibus; sed potius eos statim fideles diversis in partibus in aerem sublimes rapturos, nube circumdatos; quæ & ipsorum fidelium mutationem celet; &, si quæ humanis alias oculis cerni posset; ipsorum autem angelorum gloriam penitus apparere non patiatur, alia autem ex parte eorum gloriam augeat. Quos enim demissæ nubes excipiunt, propter eos cælum propemodum descendere videtur. Idem Domino Jesu quoque contigisse legimus Act. 1. vers.9, in quo & mortui resurrectionis exemplum habent, & vivi transmutationis suæ; omnes autem suæ in sublimem aerem ac cælum translationis.

Postquam expendimus explicationem secundæ partis dicti apostolici vers.51 propositi, reliquum est, ut ejusdem confirmationem videamus. Ea autem continetur vers. 53 & sequentibus: & in primo quidem illo ratio apostoli proponitur: in sequentibus autem fulcitur & roboratur. Respicit autem apostolus in ratione

ista id

ista id potissimum, quod ultimo loco dictum fuerat, de iis qui in adventu Domini superfuturi sunt, eos immutatum iri: quandoquidem de eo, quod mortui resurrecturi sint incorruptibiles, jam supra sat copiose fuit actum.

Vers. 53. Ratio autem hæc est: *Oportet enim corruptibile hoc induere incorruptibilitatem, & mortale hoc induere immortalitatem.* Ita conjuncta est hæc ratio cum eo quod probandum est, præsertim si id & ad mortuorum & vivorum simul mutationem extendas, ut id tantum possit haberi pro constantiori ac firmiori ejusdem rei asseveratione. Nam si omnino oportet hoc corruptibile induere incorruptibilitatem, nimirum si regnum illud Dei adipisci debeat, ut sane debent omnes Christi fideles, de quibus hic sermo est: necesse porro est & mortuos resurgere incorruptibiles, & eos qui ex fidelibus supersunt, immutari ita ut ex corruptibilibus incorruptibiles, ex mortalibus immortales evadant, atque adeo aliis induantur corporibus. Cur autem ita necesse sit, partim vers. 50 audivimus; partim in sequenti audiemus. *Induere* autem *incorruptibilitatem* vel *immortalitatem* non tantum videtur hoc loco significare ipsas illas qualitates per se consideratas consequi, iisque ornari: sed corpore incorruptibili atque immortalitatis capaci circumdari: ita ut incorruptibilitas & immortalitas non abstracte, sed cum proprio suo subjecto sumantur: ut, sensu nihil mutato, dicere possis, abstracta pro concretis poni; quemadmodum paulo ante vidimus vers. 50. Apostolus certe in 2. ad eosdem Corinthos epistola cap. 5, quem locum jam superius citavimus, indutionem & ei contrariam exutionem non ad nudas qualitates, sed ad ipsa retulit corpora vers. 2, 3, 4.

Sed hoc loco ab iis, qui statuunt, eadem numero ac essentia corpora permansura, quæ nunc sunt, inprimis urgentur *hoc corruptibile*, & *hoc mortale*, quæ aperte ipsum corpus designant. Hoc ergo ipsum corpus, quod nunc corruptibile est ac mortale, fore incorruptibile ac immortale. Nos primo respondemus, nihil necesse esse, ut id ad ipsum corpus restringatur. Nam particula *hoc* sua vi nihil aliud denotat, quam certum individuum, quod digito monstretur. Individuum autem tale non minus est homo ipse quam corpus: & homo terrenus non minus corruptibilis est aut mortalis, quam corpus. Quare ita possunt hæc verba accipi, ac si apostolus dixisset, nos ipsos incorruptibilitate & immortalitate aliquando oportere indui.

Sed deinde concedamus, voces illas, *hoc corruptibile*, & *hoc mortale*, omnino ad corpus referendas esse: non sequitur tamen, hoc ipsum corpus induta immortalitate manere. Potest enim, imo debet ita indui immortalitate ac incorruptibilitate, seu corpore incorruptibili, ac immortalitatem afferente, *ut mortale absorbeatur a vita*: quemadmodum Paulus loco paulo ante citato epistolæ ad Corinth. secundæ cap. 5. vers 4 ait. Id enim hoc loco memoria repetendum est, Paulum hic ad eos potissimum respicere, qui vivi superfuturi sunt in adventu Domini; ad mortuos vero non nisi consequenter ac minus proprie. Jam vero qui vivi reperientur in adventu Domini, illi, ut loco nunc citato dicitur, superinduentur corpore illo, quod ex cælis erit, ac porro corpus illud cæleste ambiet hoc terrestre ac mortale. Alias hæc simplex tantum foret indutio; non vero superindutio, ut Paulus satis significanter loquitur. Nunc enim cum hoc tantum corpore cincti sumus, induti ab eo appellamur, non vero nudi; & propterea dicit, optare se corpore superindui, ne prius hoc corpus cogatur per mortem deponere; quod si fiat, simpliciter sit induendus, non vero superinduendus. Is enim tantum superinduitur, qui jam alia veluti veste indutus est: qui vero nudus ac exutus, simpliciter tantum indui. At vero fieri non potest, ut duobus corporibus homo simul ac constanter sit præditus, mortali nimirum & immortali. Quare necesse est, alterum cedere alteri, mortale nimirum immortali, corruptibile incorruptibili, & cælesti admirabilique ejus virtute repente absumi.

Ita nimirum fiet hæc superindutio, de qua Paulus loquitur, quantum ex ejus dictis potest intelligi, ut cæleste corpus hoc ad ipsos fideles in inferiori hoc aere adhuc versantes, in sublime tamen jam ferri incipientes, descendat, eorumque mortalia corpora amplectatur, eaq; ratione ipsi fideles superinduantur, veluti nova veste veteri superinjecta. Sed quia corpus illud incorruptibile cum corruptibili simul consistere, & spiritum nostrum excipere non potest: id virtute sua occulta, cælesti tamen prorsus ac admiranda, in momento atque in jactu oculi absumet, & velut in nihilum rediget hoc mortale corpus, non secus atque si ignea quadam vi esset præditum, & corpus nostrum amplexum momento citius absorberet. Quanquam vis illa longe subtilior erit, nec dolorem inferet, quem vis aliqua ignea inferret. Pertransibit enim statim spirituale illud corpus ad ipsum spiritum nostrum, quo vivimus, eumque ita excipiet, ut nihil jam amplius conjunctum habeat cum corpore hoc corruptibili, & nullum ex pereunte dolorem capiat, tanquam jam non amplius suo: præsertim quia, ut jam vidimus, mutatio ista ipsam propemodum cogitationem antevertet, & ob celeritatem nullum, nisi levissimum, sui sensum relinquet. Nihil autem mirum est, apostolum hoc loco simplici induendi verbo usum esse; quia licet maxime respexerit ad eos, qui vivi sunt futuri in adventu Domini: aliqua tamen ratione illos complecti voluit, qui antea morientur. Hi enim recte quidem dicuntur indui, non autem superindui. Vivi autem recte etiam dicentur indui. Quisquis enim superinduitur, induitur etiam, licet non contra.

Et hanc quidem ob causam satius est hæc apostoli verba de ipso homine interpretari, quam de corpore: aut si de corpore, non debet cadaver intelligi anima cassum, sed animatum, ut ipsi homini quodammodo æquipolleat, eaque ratione dicatur induere incorruptibilitatem, quemadmodum supra vidimus apostolum dicere, semen vivificari, seu in plantam excrescere, eique dari corpus, quod Deus velit: cum tamen non ipsi semini, seu corpori illius, corpus aliud aptetur; sed aliud corpus tantum detur spiritui in ipso latenti. Quare etiam hic non erit intelligendum, corpori per se sumto, præsertim manenti ac duranti, superindutum iri incorruptibilitatem ac immortalitatem; sed spiritui in ipso latenti. Neque vero Paulus cum dixit, *hoc mortale*, aut *hoc corruptibile*, cadaver aliquod inanime veluti digito monstrasse censendus est; sed vel se ipsum aliosque sibi similes, nimirum viventes, vel suum aliorumque corpus animatum, cui jam vidimus ea tribui posse, quæ non nisi ratione spiritus in ipso latentis ei tribui possunt.

His ita explicatis, videamus, quomodo apostolus id quod dixerat, alia iterum ratione fulciat. Id autem facit in proxime sequentibus, ubi, amplificationis quadam

dam specie, verba quædam scripturæ adducit, in quibus non obscurum extat ea de re vaticinium, quam modo asseruerat apostolus. Primum ergo id quod confirmare vult, repetit: deinde verba scripturæ illis annectit: denique illa ipsa scripturæ verba illustrat. In qua illustratione novam videbimus rationem insinuari legentium animis, qua id quod assertum ab apostolo de resurrectione fuerat, ac porro etiam de mutatione viventium in adventu Domini futura, confirmetur.

Vers. 54. In prima particula non est quod multum immoremur, cum ea nihil prope sit aliud, quam repetitio quædam versiculi præcedentis, quem confirmare hic instituit apostolus. Quare verba illa ita repetemus, ut sequentia, hoc est, ipsius scripturæ veteris verba statim iis subnectamus. Ita ergo ait apostolus: *Cum autem corruptibile hoc induerit incorruptibilitatem, & mortale hoc induerit immortalitatem, tunc fiet sermo ille scriptus; absorpta est mors in victoriam.*

ỳs. 55. *Ubi tuus, ô mors, aculeus? ubi tua, ô inferne, victoria?* Quia apostolus veluti obiter hanc rationem superioribus dictis adjungere voluit, ideo instar amplificationis uberioris eam proponit. Non secus enim agit, ac si tantum indicare vellet, quid istam tum mortuorum resurrectionem, tum viventium Christi fidelium mutationem sit secuturuma. Ideo dicit: *cum autem illud evenerit, tunc fiet ille sermo*: cum id revera dicere velit, ideo necesse esse, ut id fiat, quod dixerat, quia tum demum sint complenda illa prophetarum vaticinia, quæ hic exprimuntur; ea enim eventu suo carere haudquaquam possunt.

Cum ergo dicit: *tunc fiet sermo ille scriptus*; per *sermonem* intelligit rem sermone expositam, ac verbis descriptam, quemadmodum & interpretes, & res ipsa monet. *Sermo* enim ipse jam pridem per prophetas factus fuit: sed res ipsa, mystico nimirum sensu, nondum est repræsentata. Citantur autem duo diversorum prophetarum loca. Prior quidem ultimis vers. 54 verbis continetur ex Esaiæ capite 25 vers. 8. Posterior, qui vers. 55 extat, est Oseæ cap. 13. vers. 14. Uterque autem, si verba eorumve formam spectes, aliquantulum ab Hebræo differt; sententia interim nihil mutata.

In priori enim loco ita legimus: *Absorpsit*, vel *perdidit*, intellige, Dominus, *mortem in sempiternum*: quod hic habemus: *absorpta est mors in victoriam.* Sensus plane idem est. Verba prophetæ sunt satis clara. Id enim sibi volunt, Deum ita abolitururn mortem, ut in sempiternum nullum amplius locum in suo populo, de cujus felicitate ibi vaticinatur propheta, sit habitura, id quod non aliter fiet aut vi divinæ sapientiæ fieri potest, quam nobis immortalibus effectis. Nam si nos natura immortales ac incorruptibiles non fieremus, necesse esset, Deum perpetua singularique cura singulorum fidelium vitam ac corpora tueri adversus res omnes, quæ vitam nobis eripere possent. Atqui longe Dei sapientiæ convenientius est, ut, si nolit nos in æteroum mori, semel nos natura immortales efficiat, quam ut ejusmodi sustentatione & perpetua, ut ita dicam, vitæ nostræ custodia sit opus.

Non est quidem negandum, hæc ipsa prophetæ verba alium pati sensum, eoque quem exposuimus, imperfectiorem, quem literalem vocare solent: sed sacræ literæ novi fœderis mysticum vaticiniorum sensum, & nucleum, non corticem; corpus ipsum non umbram, spectare solent. Et hic quidem verba ipsa adeo sunt prægnantia, ut proprie mystico tantum sensui conveniant; improprie tantum literali. Neque enim semper mysticus figuratus est, literalis proprius, & ab omni tropo semotus; sed sæpe contra: id quod non paucis scripturæ locis ostendi posset, si ea re nunc opus esset. Sed aliud nunc agimus.

Literalis eorum verborum sensus hic est, quod Deus sit ita custoditurus populum suum, ut non amplius, idque in sempiternum mors violenta in illo grassetur, quemadmodum antea grassata fuerat. Mors enim violenta interdum sola κατ' ἐξοχὴν mortis nomine intelligitur; cujus rei exemplum habes etiam Apoc. 6. 8. & 18. 8: ut alia taceamus loca, in quibus aliquis mortis damnari, aut mortis esse reus dicitur, aut morte mori debere. Vide inter alia Matth. 10. 21: & 15. 4: 20. 18: & 26. 66. Idem reperies sæpe in veteri fœdere: idem in communi loquendi usu frequentissimum est. Hic sensus est veluti umbra quædam & delineatio illius perfecti, quem paulo ante declaravimus.

Is autem apud Paulum his exponitur verbis: *absorpta est mors in victoriam.* Primum quod apud prophetam active proponitur, ut ipsa agentis persona indicetur, tanquam ἀπὸ κοινοῦ repetenda; id hic passive, agentis persona suppressa, dicitur, *absorpta est.* Sed interea facile intelligi potest, a quo debeat illa mors absorberi, seu penitus deleri. quonam enim, nisi a Deo? Deinde quod hic dicitur, *in victoriam*, id ibi est *in perpetuum*, seu *in æternum*, idque propterea, quod vox *nezah* ab eo descendat verbo, quod vincere significat. Unde veteres interpretes non semel idem nomen cum eadem particula præfixa reddiderunt εἰς νῖκος, in victoriam, ut hic factum est. Vide 2. Sam. 2. 26. Job 36. 7. Jerem. 3 vers. 5, & alibi. Significat autem hæc particula ita reddita, ita mortem absumtum iri, ut penitus vincatur, & nullæ prorsus ejus remaneant vires. Quæ sententia convenit cum Hebræo. Nam si ita mors absorberi debet, in æternum delenda erit: alias ipsa potius victoriam tandem obtinebit. Instituto autem apostoli egregie convenit. Tum enim demum ita absorbebitur mors, ut penitus vincatur, cum ita nos ex ejus potestate vindicabimur, ut etiam natura impossibile sit amplius nos mori. Sic enim omnes in nos vires perdet plane.

In posteriori vero loco, quem cap. 13 Ose. vers. 14 diximus extare, ita legimus in Hebræo: *ero pestes tua, ô mors: ero excisio tua, ô inferne.* Præcesserat autem, *e potestate inferni redimam eos, a morte redimam eos.* Sed apud Græcos interpretes eodem plane modo legitur, quo apud apostolum, quem proinde illorum interpretationem secutum esse apparet. Et credibile est, olim ita lectum fuisse, ut apud Paulum est: sed ut alibi, sic etiam hic Græcam interpretationem veterem mutatam esse, aliis quibusdam ex alia versione verbis in eam translatis; præsertim postquam in unum volumen Origenes plurimas versiones contulit. Ita namque legitur in Græco: *ubi vindicta tua, ô mors? ubi aculeus tuus, ô inferne?* Nos autem apud apostolum ita legimus: *ubi est tuus, ô mors, aculeus? ubi tua, ô inferne, victoria?* Morti enim devictæ ac subactæ veluti insultat propheta, & quisque olim fidelium aliquo modo poterit: quasi dicat, hactenus quidem visa es o mors, habere aculeum, quo nos pungeres læderesque ac denique conficeres; sed nunc tibi ille penitus ademtus est, utut maxime velis lædere, non potes.

Et tu

Et tu inferne hucusque visus es ita omnes mortales vincere, omnes in tuam potestatem redigere, ac vinculis plane adamantinis coërcere, ut nemo te fugere, nemo se tibi eripere possit: sed nunc omnes vires, omnis tua vincendi facultas tibi erepta est.

Sensus apud prophetam revera idem est, licet verba sint diversa. Nam cum Deus dicit, *se morti fore pestes, & inferno excisionem*, seu *perniciem*, quid aliud significat, quam se effecturum, ne vel mors, vel infernus, ullas amplius vel minimas in pios habeat vires, quod certe tum fiet: cum hoc mortale a vita superveniente absorbebitur, atque ipsa mortalitatis radix in nobis exscindetur. Tunc enim nec ipsa mors in nobis ullum poterit habere locum; nec infernus, qui mortem proxime subsequitur. Est enim infernus status mortuorum, qui quidem in sacris literis instar loci cujusdam subterranei, vasti ac profundi, solet depingi, eique portæ solent attribui: quemadmodum interdum & morti, quæ non raro cum inferno confunditur. Idem locus tenebricosus admodum censetur, quia ibi visus & reliqui cessant sensus; & terra oblivionis vocatur, quia ibi omnium rerum sit oblivio; unde David Psal.6. non semel: *in morte quis memor tui? in inferno quis confitebitur tibi?*

Jam quod morti *aculeum* tribuit, metaphora ducta est ab iis vel animalibus venenatis, vel insectis, quæ aculeo nocent ac lædunt. Inter venenata est scorpio; inter insecta apes, vespæ, crabrones, & si quæ sunt similia. His cum eximitur aculeus, utut maxime velint, nocere tamen nequeunt.

Quod si de sensu verborum propheticorum literali quæras, idem ille est, quem in verbis Esaiæ vidimus. Quia enim eo usque mors violenta in populum divinum grassata fuerat, ac porro infernus, qui occisos devorat; prædicit Deus, se hanc morti ac inferno potestatem ac vim murepturum esse. Sed longe exactius ea verba quadrant apostoli instituto. Tum enim respectu fidelium penitus mors ac infernus delebitur, qua de re actum etiam est supra vers.26. Hactenus ipsa utriusque vaticinii verba habuimus.

Consideremus nunc porro, quemadmodum ea ex parte aliqua illustret atque amplificet, ac simul rationem quandam novam, qua præcipua hujus capitis sententia, nempe resurrectionis nostræ veritas confirmetur, afferat. Id autem fit vers.56,57. In priori, occasione aculei, qui morti in Græca verborum ab Osea citatorum interpretatione atque ab ipso apostolo tribuitur, causas exprimit, quæ morti nos penitus mancipare, ac interitum afferre possent: In posteriori autem versu causas exprimit illis quodammodo contrarias, hoc est eas, quæ priorem illarum causarum vim in nobis sustulerint, & victoriam de morte atque inferno compararint. Unde intelligetur, in morte nos haudquaquam mansuros; sed ex illa ad vitam beatam emersuros.

Vers. 56. Quod ergo ad priorem versiculum attinet, duæ afferuntur causæ, quæ nos morti jure mancipare poterant: quarum prior proxima est, ac per se vim quandam mortem nobis pariendi habet: posterior remotior est, & quodammodo per accidens. Illa peccatum est; hæc lex.

De illo ita loquitur: *Aculeus autem mortis peccatum.* quasi dicat, dictum est, mortem non habituram aculeum. Id intelligendum de peccato. Hoc enim revera mortis aculeus est. Hoc si in homine reperit, nisi forte ejus vis divina benignitate sit extincta, hominem in æternum perimere potest. Hoc si absit, etiamsi ob naturæ conditionem hominem videatur habere obnoxium: nihilominus tamen attingere vel penitus non potest, ut eos, qui vivi transmutabuntur; vel eos vere non poterit lædere, quia vitam illis sempiternam eripere nequit. *Mors* hoc loco simpliciter sumitur pro extinctione vitæ hujus, quæ fit separato spiritu a corpore. Hæc mors interdum aculeum habet; interdum non habet. Habet, cum peccatum in homine reperit; non habet, cum non reperit. Nam cum invenit, hominem sibi æternum mancipare potest, & a vita ac felicitate sempiterna excludere; cum non invenit, secus. Per *peccatum* autem omne id intelligit apostolus, cui mortis æternæ pœnam lex mystico sensu proposuerat, in illis potissimum verbis: *Execrabilis omnis, qui non permanserit in iis, quæ scripta sunt in lege, ut ea faciat* Deut.27.26. Gal.3.10. Non quidem quasi quivis, qui tale quid admiserit, omnino morti sit mancipandus, & hoc aculeo extinguendus: sed tantum quod jure id fieri possit, & nisi Deus singulari benignitate vires has, ut ita dicam, morti eripiat, id quod hominibus Christianis contingit, eum hominem sit omnino peremtura. Cæteroqui si de ejusmodi aculeo verba hæc intelligere velis, qui salvo etiam novo Dei fœdere, ac divina benignitate nobis in eo oblata, elidi non queat, sitque omnino infigendus homini: id tantum peccatum intelligendum erit, in quo homo usque ad mortem hæserit, seu quod subsequente vera resipiscentia, quæ animi ac vitæ mutatio est in melius, expiatum sublatumque non fuerit. Sed sequentia verba arguunt, priori potius modo vocem peccati atque aculei accipiendam.

Alteram vero causam, quæ nos mancipare morti jure posset, ita exprimit apostolus: *potentia autem peccati lex*, hoc est, lex, nempe Mosaica, vim largitur peccato, ad nos morti æternæ mancipandos. Habet quidem etiam per se aliquam ad nos pœnæ atque adeo morti mancipandos vim peccatum: sed ea tamen debilior est; nec ita facile effectum sortitur, nisi lex a Deo lata vim ei novam addat. Nam ut Paulus idem ait ad Rom. 5. vers.13, *peccatum non imputatur, non extante lege*; *quia* ut cap.4.15. ait: *ubi non est lex, ibi nec transgressio.* Qua de causa legem operari iram, hoc est, pœnam, ibidem ait, seu in causa esse, cur pœnæ jure subjiciamur. Et cap.5 ait, legem, nimirum Mosaicam, subingressam esse, nempe inter delictum Adami & Christi gratiam, ut tanto magis abundaret delictum, hoc est, ut tanto majorem vim ad nos damnandos acquireret, ac porro etiam tanto major in eo condonando Dei appareret benignitas. Peccare possent homines etiam absque lege expresse lata, cum adversus naturæ legem seu conscientiæ suæ dictamen delinquunt: sed nisi nimis enorme sit facinus, haud paulo minorem habet vim ad hominem damnandum, quam cum Deus ipse legem tulit, & pœnæ comminationem expresse addidit. Tum enim & delictum ipsum fit gravius, quia divinam majestatem ac legis autoritatem violat; & lex simul reatum ad pœnam firmat & hominem supplicio magis adstringit. Etsi autem lex Judæis tantum vere & aperte sit lata; unde statuendum est, Paulum etiam hic ad Judæos magis respexisse, quam ad cæteras gentes: nihilominus tamen propter similitudinem quandam vel analogiam idem ad illas extenditur. Nam utut gentes extraneæ legem non habuerint: atrocitas tamen & turpitudo flagitiorum adversus naturæ legem admissorum eandem pœnam commerita est, quam Judæi etiam longe minora

ge minora patrantes, vi legis ſibi latæ debebant incurrere. Quare apud Judæos quidem minoribus etiam delictis vim mortiferam lex dabat expreſſe illis lata: apud Ethnicos autem ſcelerum gravitas efficiebat, ut pœna Judæis lege conſtituta etiam illos premeret, licet legis iſtius notitia carentes.

Verſ. 57, Et hæc quidem de cauſis, quæ nos morti jure mancipare poterant, & victoriam illi in nos conciliare. Sequitur, ut videamus eas cauſas, per quas vires illæ morti ſunt ademtæ, nobis autem facultas ad eam ſuperandam data. Eæ autem exprimuntur ipſis verſ. 57 verbis: *Deo autem gratia, qui dat nobis victoriam per Dominum noſtrum Jeſum Chriſtum.* Duas exprimit cauſas, ſed extra nos poſitas, quarum beneficio victoriam de morte reportamus: altera ſuprema eſt & principalis; altera media, illi ſubminiſtrans. Illa eſt Deus, nimirum ille ſummus, quem a Chriſto apertiſſime diſtinguit, is tamen, quem patrem eſſe ſupra docuerat. Non commemoravit autem apoſtolus hanc cauſam ſimpliciter, ſed cum gratiarum actione. Ita enim tanti beneficii memoria mentem ejus affecerat, ut non poſſet ſine gratiarum actione tanti boni auctorem commemorare; quemadmodum & alibi facit, & nominatim etiam in utriuſque ad Corinthios epiſtolæ initio, ubi Dei vel in ſe, vel in Corinthios collatorum beneficiorum facit mentionem. Videatur etiam initium epiſtolæ ad Epheſ. & initium primæ epiſt. Petri. Cauſa autem media eſt Jeſus Chriſtus.

Beneficium autem ipſum, quod per ipſum nobis contulerit Deus, eſt, quod *det nobis victoriam. Victoriam* intelligit de morte, ut jam paulo ante innuimus: quam intellexerat etiam paulo ante verſ. 54, ubi dixerat: *abſorpta eſt mors in victoriam:* cui opponitur victoria, quam mors antea habuerat, ſed aliquando illi adimenda ſignificatur verſ. 55. Hanc victoriam ita dat nobis Deus, quatenus per Chriſtum nobis jus atque poteſtatem dat a mortuis reſurgendi, & in filios Dei, hoc eſt, immortales evadendi, ipſumque Chriſtum tanta inſtruxit potentia, ut poſſit ſibi & nobis etiam ipſis ſubjicere omnia, atque adeo etiam mortem, quemadmodum ſupra vidimus verſ. 25, & ſequente.

Dum autem Deum nobis hanc victoriam per Chriſtum Jeſum dantem opponit peccato ac legi, morti vim in nos concilianti, indicat, Deum per Jeſum Chriſtum vim peccati ac legis, quam ad nos damnandos ac morti ſubjiciendos habebat, in nobis extinxiſſe, hoc eſt, peccata nobis noſtra clementer condonaſſe, & obligationem legis, qua nos ad pœnam adſtringebat, ſuſtuliſſe, ac porro ſpem dediſſe, imo jus ac facultatem mortis pœnam effugiendi. Id quod per reſurrectionem & ei veluti ſuccedaneam viventium tranſmutationem contingit. Atque hoc eſt argumentum illud, quod ab ipſo propemodum initio fuit ab apoſtolo indicatum, cum dixit, Chriſtum eſſe mortuum pro peccatis noſtris. Peccata enim nobis non condonantur, ſi in morte nobis ſit manendum, quemadmodum verſ. 17 vidimus. Omnibus autem illis, ad quos ſcribebat apoſtolus, id erat notum, remiſſionem peccatorum, quam lex hominibus negabat, per Chriſtum contingere reſipiſcentibus. Quare vel eo ipſo admoniti reſurrectionem fidelium debebant agnoſcere.

Verſ. 58. Reliquus eſt brevis, quo caput hoc clauditur, Epilogus, exhortatione conſtans ad conſtantiam in fide ac pietate: qua in re ſitus eſt fructus & utilitas hujus de fidelium reſurrectione diſputationis, quam Paulus toto hoc capite quæſivit. Ita enim inquit: *Quapropter fratres mei dilecti, firmi fiatis, vel ſitis, immobiles, abundantes in opere Domini ſemper, ſcientes, quod labor veſter non ſit vanus in Domino.* Primum particula iſta *quapropter*, oſtendit, hanc adhortationem ex præcedentibus fluere: quaſi dicat, cum ergo certa ſit futuræ reſurrectionis ſpes, firmi ſitis &c. Quæ autem conſecutionis ſit ratio, ultima docebunt verba, quibus exhortatio proxima fulcitur. Aditum autem ſibi ad adhortationem facit compellatione, charitatem eximiam in Corinthios ſpirante, dum eos fratres ſuos dilectos appellat: quemadmodum & ſupra hoc capite bis fecerat, quanquam abſque voce dilecti, etſi ſciebat, eos & erroribus quibuſdam huc uſque teneri, & moribus ad pietatem nondum ſatis exactis eſſe præditos. Exhortationis autem ipſius duæ ſunt partes. Primum enim eos ad conſtantiam in fide, ut jam antea monuimus, hortatur: Deinde ad conſtantiam in ſolida pietate.

Prius effert duobus verbis admodum ſignificantibus, cum vult, ut *ſint firmi & immobiles*: quales nimirum ii ſunt, qui non opinione aliqua ducuntur, ſed ſolidam adepti ſunt rei ſcientiam ac firmiſſimis nituntur argumentis. Poſſunt quidem hæc verba reſtringi ad hoc de reſurrectione argumentum, quod toto hoc capite tractavit apoſtolus: quaſi dicat, Cum hæc ita ſe habeant, fratres chariſſimi, quemadmodum dixi, jam non amplius dubitetis de reſurrectionis veritate, non vacillet veſtra ea de re fides, ſed huic ſententiæ firmiter inſiſtite: Verum cum doctrina de reſurrectione fidelium ſit fundamentum totius Chriſtianæ religionis, eaque ſtabilita ſtabiliatur illa ipſa religio, cadente concidat; jure potuit apoſtolus, demonſtrata reſurrectionis illius veritate, monere Corinthios, ut in religione Chriſtiana firmiter perſiſtant, & fidem quam ei adhibuerant, conſtanter tueantur.

Altera exhortationis pars, qua Corinthios ad pietatem morumque ſanctimoniam ducit apoſtolus, iſtis exprimitur verbis: *abundantes in opere* Domini *ſemper.* Ipſam vitæ pietatem exprimit per *opus* Domini; per *opus* non unum tantum aliquod opus actionemve deſignans, ſed totum, ut ita dicam, negotium, ex multis actionibus, ad eundem ſcopum ſpectantibus conſtans. Sic enim non ſemel uſurpatur vox operis, præſertim cum ad eos refertur, qui aliquo funguntur officio ſeu miniſterio, ita ut poſſis pro ipſa muneris functione ſumere. Sic ſumitur Marc. 13. verſ. 34 ubi dicitur, *quendam peregre abeuntem unicuique ſervorum dediſſe opus ipſius*, id eſt, certam aliquam functionem ac munus, quod interea obiret. Sic Joh. 4. verſ. 34 ait Chriſtus, *hunc eſſe cibum ſuum, ut faciat voluntatem ejus, qui miſerit ipſum, & perficiat ipſius opus*, hoc eſt, functionem ſeu munus exequatur ſibi ab eo demandatum. Hoc modo etiam cap. 6. verſ. 29 fides in Chriſtum dicitur *opus Dei*, hoc eſt opus a Deo mandatum. Fides autem totam ibi pietatem in ſe complectitur. Vide etiam Actor. 13. 2: & 14. 26; & 15. 38. Sed, ne longe abeamus, habemus exemplum in hac ipſa epiſtola capite ſequente, verſ. 10, ubi ait apoſtolus de Timotheo, *eum opus* Domini *operari, quemadmodum & ipſe*, hoc eſt Domino miniſtrare in prædicando euangelio, & munere ſacro fungi. Sed

quia ibi

quia ibi sermo est de peculiari quadam functione ac ministerio sacro; hic vero, nimirum cap. 15, de officio omnibus Christianis communi: ideo hic laxius, ibi strictius opus illud sumitur.

Vocat autem *opus Domini*, ut ab operibus & functionibus profanis aut vulgaribus, & cum religione nihil commune habentibus, id secernat. Id enim intelligit opus, quod a Domino Jesu præscriptum sit, quodque ipsi vehementer probetur; vel simpliciter, quod ad Dominum spectet: ut ita intelligant, non id se postulare, ut in aliis vitæ muniis sint diligentes ac assidui; sed ut in munere Christianis homimibus peculiari, ut id diligenter exequantur, quod a Domino Jesu ipsis sit præceptum, quodque ad ejus cultum ministeriumque pertineat. Per *Dominum* enim hic Christum intelligi vix opus est monere. De phrasi nihil est opus amplius dicere, cum jam tria adduxerimus loca, ubi similis est loquendi ratio: ut, cum fides dicitur *opus Dei* Joh. 6. id est, a Deo præscriptum eique vehementer placens: & cum Christus officium sibi a Deo mandatum vocat *opus illius, qui se miserit*: & Paulus id quod Timotheo erat demandatum a Christo, seu quod ad Christum spectabat, *Domini opus* appellat.

Requirit autem apostolus non opus tantum ipsum, sed & operis perfectionem & constantiam. Perfectionem, cum dicit: *abundantes in opere Domini*. Abundantia illa vel simpliciter tantum significat copiam bonorum operum, seu pietatem omni bonorum genere exuberantem, nulla habita ratione profectus majoris ac progressus, qui in pietatis studio indies fiat; vel etiam intelligi potest incrementum ac progressus. Sed prius est verisimilius. Alio enim potius verbo usurus videtur fuisse apostolus, si profectum notare voluisset. Vox enim *περισσεύειν* per se non nisi abundantiam denotat; non vero profectum, nisi fortè ex eventu, vel propter aliud aliquod vocabulum additum, ut ad Phil. 1. 9: & 1 Thess. 4. 1.

Constantiam autem denotat verbo *semper*, ne putent licere hic interjungere, & pietatis laborem jucundo quodam ocio intercidere. Verba quidem apostoli ita sunt accipienda, prout humana fert imbecillitas, quæ ne Christianos quidem prorsus deserit; nec credendum, eum non semper abundare in opere Domini, qui nonnunquam ex incogitantia vel fragilitate aliqua labitur, nec ita plenam pietatis mensuram affert: ejus enim rei Deus ex sua benignitate rationem non habet, sed id spectat, quod utplurimum fit, sed ita tamen, ne unquam consilium sit adversus divina mandata delinquendi. Animus ac conatus recte agendi perpetuus esse debet, seu mavis, consilium recte semper agendi in Christiano esse debet; in factis autem ipsis tanta constantia, quantam spes immortalis vitæ, & spiritus Christi in hac imbecllitate naturæ nostræ efficere potest. Simili ratione in re contraria vox *semper* accipitur Act. 7. 51, ubi Stephanus objicit Judæis, *vos semper spiritui sancto resistitis, quemadmodum patres vestri & vos.*

Superest ratio, qua exhortationem firmat apostolus, his verbis innexa: *Scientes, quod labor vester non sit vanus in Domino*. A fructu atque utilitate ingenti argumentum petit. Nihil enim validius ad laborem, præsertim sponte suscipiendum, allicit, quam fructus, seu certa illius spes. Fructum autem ita exprimit, ut minus dicat, quam intelligi debeat, per μείωσιν, cum dicit; *laborem nostrum non fore vanum* seu irritum ac frustraneum, cum hoc dicere velit, maximum illos reportaturos sui laboris præmium. Exprimit autem studium pietatis laboris nomine, ut indicet, rem per se adeo non esse facilem, sed laboriosam, sed talem, in quam omnes nervos viresque omnes intendas: sed laborem hunc spe præmii nos solari debere.

Verba *in Domino*, dubium est, quo pertineant, utrum ad prædicatum enunciationis apostolicæ, cui proxime adhærent; an vero ad subjectum, a quo per trajectionem quandam sint divulsa. Illo modo intelligitur, Domini ope laborem nostrum non fore irritum; sive Deum ipsum intelligas, cum articulus in Græco voci Κυρίῳ non sit præfixus; quem hoc nomen amat assumere cum Christum denotat, nisi dicas, in hac ipsa phrasi, *in Domino*, quæ creberrime occurrat, frequenter abesse articulum, etiamsi Christus intelligatur Rom. 14. 14: XVI. 2, 8, 11, 12, 13. 1 Cor. 7. 22, 39: IX. 1, 2. Semel enim tantum in hac epistola ad Deum ipsum refertur: si eum excipias locum, ubi veteris testamenti locus, vel potius loci sententia citatur. Et hic quidem extat in ultimis capitis 1 verbis; ille vers. 11 cap. 11. Sed quia hæc phrasis fere solet significare qualitatem & affectionem quandam rei, ac sæpe solet significare, Christiano more; vel secundum Christi præscriptum; vel in negotio Christi, ideo consentaneum est, potius ad subjectum hujus enunciationis pertinere, quasi dicat, laborem hunc, quem in negotio Christi, seu in opere illo Domini, ad quod modo hortatus fuerat, exantlemus; hunc, inquam, non fore irritum: quasi tacite innueret, multa sæpe suscipi & gravia, in quibus vehementer desudemus, sed nullo cum fructu: at laborem hunc, quem operi Christi impendas, nulla ratione infructuosum fore.

Non simpliciter autem id asserit, sed certitudinem quam Corinthii jam teneant rei exprimere volens, dicit; *Scientes, quod labor is non sit futurus irritus*. Scientes, inquam, ex hoc ipso, quod huc usque disputatum est. Si enim resurrectio fidelium superest, certissimum etiam restat pietatis nostræ præmium. Id ergo reliquum est, ut nos quoque in religione Christiana constanter persistentes, spe certissima immortalitatis pleni in opere Jesu Christi semper abundemus. Quod quidem faxit Deus per Jesum Christum Dominum nostrum, per quem victoriam nobis de morte certam dedit; per quem etiam ipsi debetur honor & gloria seculis nunquam finiendis. Amen.

COM-

JOANNIS CRELLII FRANCI

COMMENTARIUS

IN

Epistolam Pauli

Ad

GALATAS.

COMMENTARIUS
In Epistolam Pauli Apostoli.
AD
GALATAS.

AD LECTOREM PRÆFATIO.

NOn pauca hucusque ex Ecclesia nostra prodierunt scripta, in quibus controversa quædam in Christiana religione dogmata, variis disputationibus agitantur: Ea vero quæ justam aliquam Theologiæ partem docendo pertractarent, sane quam nos vellemus pauciora. Quod non ulla scriptorum Ecclesiæ nostræ incuria aut negligentia factum est: sed quadam necessitate; quod viderent evellendas sibi primum esse ex Ecclesiæ agro malas & noxias errorum herbas, divinæ gloriæ hominumque saluti multum obstantes, quæ tot seculorum lapsu in immensum excreverant, & alte radices egerant, ut eum puro divinæ veritatis semine tanto commodius possent censere; præsertim cum ipsa erroris evulsione, veritas persæpe inseratur. Necessitatem vero hanc auxit adversariorem pervicacia, qui evidentissimæ veritati, & clarissimis Scripturæ testimoniis cedere nolentes, subinde sumpto erroris patrocinio descenderunt in certamen, & editis in lucem libris nos provocarunt, id quod etiamnum faciunt. Verum quia, & tam multa jam contra varios errores pro veritate a nostris sunt disputata, ut viri cordati vix quidquam amplius desiderare merito possint, ac rudioribus tantum suppetiæ sint adhuc ferendæ; tempusque est, ut tandem post monstratos errores magis magisque lucis suæ radios divina explicet veritas; & modus præterea aliquis continuis disputationibus est ponendus, ne Theologia, quæ inprimis sancte vivendi ars est, in disputationem vertatur, discantque homines disputare magis quam vivere: idcirco animus est, paulatim etiam, quantum per varias occupationes, quas communis Ecclesiæ res exposcit, licebit, in ea scripta incumbere, quæ sine certamine simplex verum, ad mores Christianorum hominum emendandos maxime spectans, proponant. Iam vero quid hujus generis est, quod cum sacrarum literarum, quibus ipsissima Christianæ religionis veritas æternitati consecrata est, genuina explicatione possit conferri? Nam cum *omnis scriptura*, teste Paulo, *divinitus est inspirata, & utilis ad doctrinam, ad redargutionem, ad correctionem, ad disciplinam quæ est in justitia, ut perfectus sit homo Dei, ad omne bonum opus exacte instructus*; tum inprimis id in scriptura, quam copiosus ille N. Fœderis spiritus, Jesu Christi servis & apostolis dictavit, locum habet. In hac reconditi sunt divinæ illius sapientiæ, humano generi per Christum patefactæ, & omnibus retro seculis ignoratæ, the-

thesauri. In hac quicquid nos præter antiqui fœderis scripta scire ad salutem consequendam voluit, divinus spiritus deposuit. Quoocirca qui in hujus sensibus & mysteriis eruendis ac in lucem proferendis operam ponit, is profecto de communi hominum salute præclare meretur. Nec quidquam, sive ad errores penitus dissipandos, eorumque fibras radicitus evallendas, sive ad exrirpanda vitia, & restituendum pristinum ecclesiæ decus, efficacius esse potest, quam in apertum producta scripturæ mens & sententia. Ad hujus conspectum, errorum umbræ diffugiunt, & veluti sua sponte evanescunt: sic ut illæ ipsæ controversiæ, quæ tantopere ecclesiam fatigant, nou alia ratione melius decidi & componi, quam germano Scripturæ sensu prolato possint. Hunc si quis medullitus imbibit, ne ille vividissima fidei illius per charitatem efficacis, (quæ sola in Christo Jesu utramque paginam facit) semina animo concepit, quæ in lætissimam bonorum operum segetem, quam salutis æternæ messis haud dubie consequetur, exuberent. Magna Christianorum pars, quoties premi se scripturæ testimoniis vident, vel invitam ac reluctantem in opinionum suarum leges cogunt, obscuram eam esse prætendunt, ut in his obscuritatis veluti latebris delitescere possint: quoties vero ne in speciem quidem scripturæ auctoritatem dogmatibus suis possunt obtendere, cumulant injuriam, & mancam insuper ac mutilam esse dicere non verentur. Ab his quoque injuriis ac contemptu, non alia ratione melius vindicari scriptura potest, quam dextra & dilucida explicatione. De obscuritate enim amplius conqueri non poterunt, cum ita fuerit explicata, ut & verba & scopus, antecedentia & consequentia in eum, qui monstratur, sensum conspirent. Nam etsi scriptura multis in locis obscura est, sive ob rerum, sive ob verborum ac phrasium difficultatem: in plerisque tamen obscura non est, nisi iis qui tenebras amant, & ne lucem aspicere cogantur, oculos de industria claudunt, aut saltem præjudicatis opinionibus ceu fascino quodam dementati sunt. Ex clarioribus autem obscura lucem accipient, & illis in horum explicatione animus tanquam facula facile dirigetur. Quod si adeo sint obscura quædam, ut oculis animi sine peculiari revelatione pervideri nequeant: at sine salvificæ veritatis jactura ignorari possunt. In istis enim obscuritatibus, non illa quæ ad salutem omnino sunt necessaria, quæ omnibus obvia & exposita esse debent, spiritus sanctus occultavit, ita ptæsertim ut alibi ea clarissime non expresserit: sed fere altiora quædam mysteria profundius demersit, ut nostram industriam exerceret. Ideoque qui a claris & perspicuis ad obscura confugiunt, ut illis suas opiniones tegant, quas pro necessariis ad salutem inculcant, illi quid aliud faciunt, quam in tenebris præsidium quærunt? Nec mancam ac mutilam, Scripturam S. dicet, qui in sanctissima ejus penetralia admissus, tantam, tam variam ac multiplicem divinæ sapientiæ copiam attonitus illic spectabit. Videbit illic spiritualem illum ac rationalem cultum ad amussim expressum; videbit fidei in Deum & Dominum Jesum, charitatis in proximum, exacta vestigia, quibus si gressus infigat suos, haud dubie illuc ubi justitia habitat penetrabit. *Nos enim*, inquit in hac, quam da-

mus

mus ad Galatas epiſtola, Paulus univerſam Chriſtianorum religionem in compendium quoddam redigens, *ſpiritu ex fide*, nempe ea *quæ per charitatem eſt efficax*, ut mox explicatius loquens addit; *ſpem juſtitiæ expectamus*. Agnoſcet, nihil ſibi deeſſe poſſe, ſive ſalutari myſteriorum divinorum cognitione imbui deſideret; ſive in juſtitiæ tramite dirigi cupiat; ſive verum ac ſolidum animi ſolatium quærat; ſive denique reprehendi ac redargui mereatur. Agnoſcet, ſe ita probe ex ejus diſciplina, ſi ei animum plane ſubmiſerit, prodire inſtructum, ut ad omne bonum opus exacte efformatus ſit. Quocirca cum tantus ſit explanationis ſacrarum literarum uſus, huc inprimis omnes animi ingeniique vires, omnem operam & ſtudium conferre decet, ut ſcripturæ ſacræ mens & ſententia cunctis pareſiat. Quod cum in poſterum nobis quoque divina ope accedente cordi erit: tum hoc etiam tempore, experimentum quoddam ejus rei facturi, commentarium hunc in brevem Pauli ad Galatas epiſtolam veluti in anteceſſum damus, plures, Deo annuente, in prolixiora etiam iſtius apoſtoli, aliorumque divinorum virorum ſcripta daturi. In quo Commentario, omni ſtudio allaboravimus, ut & verbis & ſcopo apoſtoli quam maxime congruum & convenientem ſenſum ſequeremur, qui ſuis veluti lineamentis ſe genuinum eſſe proderet. Controverſias autem & certamina, quemadmodum & reprehenſiones aliorum, qui ſacras literas explicarunt, ſedulo vitavimus. Nam & controverſiarum abſtinentiam, quoad ejus fieri poteſt, in his ſcriptis profeſſi ſumus; ſolam veritatem, quæ ſimul etiam falſi index eſt, exponere contenti; & aliorum errores præter neceſſitatem caſtigare, quos tegere potius monet charitas, eorum præſertim, qui nobis in hac glacie frangenda præiverunt, & ſuis laboribus viam ſtraverunt, & ingratorum eſt, & ambitioſorum, & ſe quoque errare ac reprehendi ab aliis poſſe immemorum; quod ſi errorem alicujus tangere neceſſarium duximus, id ſemper fere ſuppreſſo nomine fecimus. Quid autem præſtiterimus, tuum erit, benevole lector, judicare. Utinam eum ſaltem hæc opera noſtra habeat uſum, ut alii, ea provocati & aliqua ratione adjuti, aliquanto diligentius, quam hucuſque factum videtur, ſacrarum literarum ſenſa inquirant atque expendant. Porro Commentarii iſtius natales & ortum accipe. Johannes Crellius frater meus, idemque collega in Domino chariſſimus, Theologiæ ſtudioſis hanc epiſtolam viva voce ſine ſcripto explicuit: lectionibus iſtis & ego interfui. Ubi reditum erat domum, ne ea quæ dicta eſſent oblivione effluerent, aut ſaltem intra privatum paucorum uſum deliteſcerent, ſumpto in manus ſtylo, literis illa mandabam. quæ deinde eidem collegæ meo relegenda & recognoſcenda tradebam, ut is, quandoquidem ex ejus potiſſimum lectionibus hauſta eſſent, ubi viſum foret, ea vel mutaret, vel etiam augeret. Itaque commentarius iſte ab illo primum veluti genitus & efformatus, & multis in locis auctus, a me vero primum ſuſceptus, & in lucem editus eſt; ut non immerito illum quidem ejus patrem; me vero matrem tantum ac nutriculam nominare poſſis. Quicquid autem a nobis vere & ex ſenſu Apoſtoli dictum eſt, ſicubi deprehenſa &

verbis prodita veritas, id totum uni Deo Patri nostro, & Domino nostro Jesu Christo, in solidum vindicamus, sine cujus numine & auxilio omnes nostræ vires cassæ sunt: huic omnis istius rei gloria debetur. Eundem supplices veneramur, ut auream illam & priscam veritatem, qualis primitus in ecclesia viguit, & sacrarum deinde literarum intemeratis monumentis consignata est, indies magis magisque orbi restituat, ut ejus clarissima luce ubique diffusa, omnes errorum & vitiorum tenebræ longe recedant, earumque loco regnet inter omnes justitia, pax, & gaudium in spiritu sancto. Faxit idem ut noster hic labor in animis multorum hominum, & inprimis veritatis amantium, fructum aliquem ferat, quo aduberiorem Dei notitiam perducti, & ad omne bonum opus inflammati, Deo se penitus consecrent, & sic dignam hominibus Christianis vitam summo suo bono instituant. AMEN.

I. S.

COM-

COMMENTARIUS
In Epistolam Pauli Apostoli
AD
GALATAS.

ARGUMENTUM EPISTOLÆ.

SCopus istius epistolæ præcipuus facile intelligi potest ex occasione, quam apostolus ad eum scribendam habuit. Ea erat, quod nonnulli falsi doctores in ecclesiis Galatiæ essent, qui licet Christianam religionem profiterentur, adeoque fidem in Christum abjiciendam esse non docerent; assererent tamen, fidem illam, utut cum virtute ac pietate conjunctam, qualem Paulus Galatas docuerat, ad justificationem ac salutem adipiscendam non sufficere. Eam enim ex operibus, seu observatione legis Mosaicæ esse petendam; ac porro etiam ceremonias, quas lex præciperet, ad salutem esse necessarias. Id quod nil erat aliud, quam cum Christo Mosen, cum euangelio legem quodammodo confundere; vel potius, si rem ipsam spectes, hanc in illius locum, cum utraque simul consistere nequeant, substituere. Id igitur in hac epistola præcipue agit apostolus, ut doceat hominibus per fidem, non per legis opera quærendam esse justificationem, ac proinde ceremonis a lege præscriptis, quas fides in Christum haudquaquam exigit, ad salutem opus non esse; & porro Galatas, ne iis sese mancipent, monet. Quia vero Paulus, tanquam gentium apostolus, quarum ad Christum conversionem, jugum ceremoniarum legalium maxime poterat retardare, doctrinam illam apertius tradiderat atque urserat, quam Petrus & alii quidam apostoli, qui Judæis potissimum euangelium prædicabant, & ne eos a religione Christiana absterrerent, suam ea de re sententiam, quantum licebat, premebant: ideo falsi illi doctores, ut eam Pauli doctrinam convellerent, auctoritatem muneris ipsius apostolici elevare conabantur, eique Petrum & alios quosdam apostolus non tantum præponebant, sed etiam opponebant, tanquam contraria ipsi docerent, & legis Mosaicæ observationem ad salutem judicarent esse necessariam. Quapropter Paulus defensionem doctrinæ illius orditur ab assertione muneris atque auctoritatis suæ apostolicæ; ostenditque, cæteros apostolos ea in re sibi nec præponi, nec opponi debere. Absoluta autem principali tractatione, transit suo more ad hominum Christianorum officia, & Galatas ad ea exequenda hortatur.

Dividi vero epistola hæc potest in tres partes: In exordium c. 1. usque ad vers. 6. ipsam tractationem a vers. 6 cap. 1, usque ad vers. 11 cap. 6; & epilogum seu conclusionem. Ipsa porro tractatio rursum in tres partes. In prima, auctoritatem suam apostolicam tuetur cap. 1. a vers. 6. usque ad vers. 15 c. 2 (quanquam in ipso etiam exordii limine obiter & veluti in transcursu id facit:) In secunda docet, ex fide, non ex operibus legis, petendam esse justificationem a vers. 15 cap 2 usque ad vers. 13 cap. 5; & doctrinam falsorum doctorum huic adversam refutat. In tertia, ad Christianam pietatem Galatas hortatur a vers. 13 cap. 5 usque ad vers. 11 cap. 6.

CAP. I.

ARGUMENTUM.

Tres sunt hujus capitis partes. Prima continet exordium epistolæ, usque ad vers. 6, constans inscriptione potissimum ac salutatione; in quarum illa, muneris sui auctoritatem velut in transitu asserit: in hac, doctrinæ suæ, quam in hac epistola defendit, fundamentum quoddam, licet aliud agens jacit, & adversariorum calumniæ occurrit. Secunda pars capitis complectitur reprehensionem tum Galatarum, a vers. 6 usque ad 10, quod a doctrina, quam ex ipso didicissent, descisceret; tum vero multo magis falsorum doctorum, qui eos a doctrina ista abducere auderent. Adeo ut & occasio hujus epistolæ scribendæ, & principale ejus argumentum hic contineatur. In tertia parte, quæ priorem fulcit, auctoritatem suam doctrinaque suæ tueri incipit, a vers. 10; & sic nemini ab ea discedere, aut quacunque ratione eam convellere licere docet.

Vf.1. P*Aulus apostolus.* Vocat se apostolum suo more, ut doctrinæ suæ auctoritatem, quæ a falsis doctoribus impetebatur, stabiliat. Apostolorum enim, hoc

est, Dei ac Christi legatorum, ad evangelium prædicandum missorum, doctrinam rejicere, & in dubium vocare, Christianis nefas, atque adeo nemini fas erat. Verum ne falsi isti doctores causarentur, eum non fuisse divinitus missum, nec cum cæteris apostolis conferendum, utpote qui hominum auctoritate ac voluntate, vel saltem hominis alicujus mortalis opera interveniente, non vero per ipsum Iesum Christum, ut cæteri apostoli, ad docendum instructus ac delegatus esset: cui opinioni id præbere poterat occasionem, quod Christo jam terris exemto docendi munus suscepisset: secus quam cæteri apostoli, quos ab ipso Christo in terris versante delectos esse constabat.

Propterea statim huic opinioni atque objectioni occurrens, addit: *non ab hominibus*; (a) scilicet constitutus aut factus, nempe apostolus: non hominum auctoritate ac jussu euangelium doceo, tanquam ab iis in hunc finem missus.

Nec per hominem, id quod minus est. posset enim aliquis divina auctoritate ac jussu, sed tamen per hominem aliquem, ad docendum mitti. At ne id quidem factum in se esse docet, sic ut ne per hominem quidem, nempe vulgarem aut mortalem, hoc munus sibi a Deo fuerit demandatum. (b) His ergo amotis, verum legationis suæ auctorem exprimit, nempe Christum, & porro ipsum etiam Deum. Christum priori loco collocat, tanquam propiorem, seu immediatam, ut loquuntur, vocationis suæ ad munus apostolicum caussam, opponens eum propioribus verbis *per hominem*, quibus caussa media designatur: Deum autem Patrem tanquam primam, atque adeo remotiorem ejusdem vocationis caussam posteriori loco collocat, opponens eum verbis prioribus *ab hominibus*, quibus caussa principalis designatur. Retrogrado enim ordine posterius antitheseos membrum proponit, propius propiori, remotius remotiori opponens.

Ait igitur, *sed per Iesum Christum*; scilicet apostolicum munus mihi demandatum est: quasi dicat (c) non sum hac in parte cæteris apostolis inferior, ac si illi quidem per ipsum Christum, ego vero per hominem aliquem ad annunciandum euangelium legatus fuerim; quandoquidem & ego per eundum Christum ad docendum sum missus. (d) Dum autem Christum homini opponit, hominem, ut indicavimus, vulgarem, & cæterorum hominum similem intelligit. His enim Christus, licet & ipse cæteroquin homo sit, merito opponi potest: utpote qui ex reliquorum omnium hominum censu, tanquam unigenitus Dei filius, atque adeo Deus, etiam cum in terris existeret, exemtus fuit: nunc vero multo magis, postquam immortalitatem ac gloriam cælestem adeptus, supremo in omnes homines imperio gaudet. (e) Sic Iudices ac Magistratus, ex hominum numero, ab ipso Deo quodam modo eximuntur, cum ita eos alloquitur: Psalm. 82. 6, 7: *Ego dixi, dii estis, & filii excelsi omnes: verumtamen ut homines moriemini*, id est, quemadmodum & alii vulgares homines. Sic & Samson dicit Judic: 16. 7, 11, 17, se fore ut unum hominum, scilicet vulgarium. Quod si hi potuerunt ex hominum numero quodammodo eximi, quanto magis Christus, qui est super omnia Deus benedictus in secula? Rom. 9. 5, vide infra vers. 11, ubi Christus itidem homini opponitur.

Et Deum Patrem. hoc est non homines, sed Deus est prima ac princeps mei apostolatus seu legationis caussa. Pendet hoc membrum ab eadem particula διὰ, id est per: (f) Sed ipsa oppositio indicat, particulam istam alio sensu de Christo, alio de Deo intelligendam esse. Cum ad Christum refertur, causam mediam notat, quemadmodum & istud *per hominem*, cui verba *per Jesum Christum* opponuntur: cum vero ad Deum Patrem refertur, causam designat principalem, ut indicant verba *ab hominibus*, quibus istud, *per Deum Patrem*, similiter opponitur.

Qui excitavit ipsum ex mortuis. (g) Hac Dei descriptione, ea potissimum de causa usus fuisse videtur apostolus, ut ipsius Christi & ejus legatorum, ac porro etiam suam doctrinam commendaret, & ostenderet, inter Christum legatosque ejus, & inter Deum, summum esse consensum: (h) siquidem is Christum a mortuis ad sempiternam gloriam resuscitarit, & sic universam ejus doctrinam mirifice confirmarit, seque ejus auctorem esse apertissime ostenderit. quod propter Judæos inprimis, inculcandum erat, qui legem quidem a Deo profectam, euangelium autem humanum commentum ac divinæ voluntati adversum esse dictitabant.

vers. 2. *Et qui mecum sunt omnes fratres.* (i) Conjungit secum fratres: quia illi ipsi, ut apparet, partim sui erga Galatas affectus, partim sui cum Paulo in doctrina consensus, indicium in hac epistola extare voluerunt. Id quod Paulus ad Galatas ab errore revocandos, judicavit aliquid ponderis habiturum. Fratres autem isti, Romani fuisse videntur. (k) Apparet enim, hanc epistolam post omnia tempora, quibus inter gentes prædicandi euangelii causa, fuerat libere versatus, scriptam fuisse. Quare nisi quis dicere velit, eam fuisse scriptam ex itinere Hierosolymitano, aut Cæsarea, ubi captivus per tempus aliquod fuit detentus Act. 23; concludendum videtur, eam Romæ scriptam: quemadmodum etiam habent veteres subscriptiones. Nam ex cap. 2 constare potest, hanc epistolam esse scriptam post eleemosynam inter fratres gentium exterarum, pro pauperibus Hierosolymitanæ ecclesiæ collectam. Dicit enim ibi vers. 10 se studuisse id facere, quod apostoli eum Hierosolymis monuerant, nempe, ut pauperum esset memor; loquiturque de hoc studio tanquam de re præterita. At quamdiu apostolus inter gentes libere & sine vinculis fuit versatus, nunquam hoc studium deposuit. (l) Non meminit quidem expresse vinculorum suorum, quorum alias meminisse solet: propterea fortassis, quod ea Galatis, qui ab ejus doctrina desciscere cœperant, & apostoli adversariis favere, non admodum curæ esse putaret; præsertim cum ea potissimum de caussa illa ferret, quod defectionem a lege Mosaica docere videretur. Sed tamen, cum infra ait, se *stigmata Christi in corpore suo gestare*, videtur etiam vincula sua, ad adversarios, ne sibi molesti esse pergerent, monendos, complexus fuisse. qua de re suo loco.

(a) Apostolatus Pauli non humanus: (b) Sed divinus. (c) Paulus par cæteris apostolis. (d) Christus opponitur homini. (e) Homo pro vulgari homine.

(f) Per, aliter de Deo, aliter de Christo. (g) Patris descriptio, quod Christum resuscitavit. (h) Deus religionis Christianæ auctor. (i) Cur fratres secum junxerit Paulus. (k) Quando & ubi hæc epistola scripta. (l) Vinculorum suorum cur aperte in hac epistola non meminerit Paulus.

Ecclesiis Galatiæ. Apparet hinc plures fuisse in ea regione ecclesias, nec unam aliquam nominatim, sed vel omnes vel plerasque a falsis istis doctoribus fuisse turbatas, & aliqua ratione jam corruptas. Quare unam epistolam ad omnes scribendam sibi putavit apostolus.

Vers. 3. *Gratia vobis & pax.* (*a*) *Gratia*, id est, favor, intellige Dei & Christi, ut ex sequentibus apparet.

(*b*) *Pax* Hebraico more, felicitatem, salutem, omnia fausta significat: ut vel ex salutatione Hebræis usitata, *pax tibi* aut *vobis*, notum est. *Gratia* causam designat, *pax* ejus effectum. Pacis igitur nomine, non tantum futuræ, sed & præsentis vitæ felicitas, quanquam ea potissimum quæ spiritualis est, & cum cælesti illa conjuncta, intelligitur. Nam & ipsa verba tale quippiam significare videntur, quod etiam in hac vita ex Dei ac Christi favore in fideles dimanare debeat; & Petrus 2 Petr. 1. 2 in simili salutatione optat, ut fidelibus pax multiplicetur, seu augeatur, quod de felicitate fidelium in genere, non vero nominatim de ea, quæ in futura vita illis obveniet, dictum fuisse, quivis cernit.

A Deo patre & Domino nostro Jesu Christo. Duas exprimit personas, a quibus ista precatur: (*c*) Deum patrem, intellige Christi & nostrum, tanquam primam; & Jesum Christum Dominum nostrum, tanquam mediam felicitatis nostræ causam: seu, ut apostoli nostri verbis id explicemus 2 Cor. 8. 6, Patrem, tanquam illum ex quo omnia; Jesum Christum, tanquam eum per quem omnia. Utrumque autem peculiari dignitatis atque honoris titulo ornat, & illum quidem *Deum κατ' ἐξοχὴν*, hunc vero *Dominum nostrum*, ut & alibi, appellat. (*d*) quia Pater est Deus ille summus, qui a seipso in omnia habet imperium: (*e*) Christus vero is, per quem Deus omnia gubernat, quemque insignite ecclesiæ suæ dominum ac caput omnibus in rebus constituit. Unde non semel, Patrem quidem *unum Deum*, Christum *unum Dominum* vocat apostolus 1 Cor. 8. 6: XII. 5, 6. Eph. 4. 5, 6. (*f*) A spiritu sancto, nunquam quicquam precatur, sed alicubi ejus tantum communionem seu participationem fidelibus optat, hoc est, ut ejus participes vel fiant, vel esse pergant, precatur 2 Cor. 13. 13. Observandum autem est hoc loco, ad vocem patris non addi in Græco, pronomen *nostro*, ἡμῶν, quod in hujusmodi salutationibus ab apostolo sæpius videmus additum. (*g*) Qua voce nonnulli abusi, qui invocationis honorem Christo ademerunt, ausi sunt loca, in quibus ea extat, sic interpretari, quasi dictum esset: *Gratia & pax a Deo Patre nostro, & Domini nostri Jesu Christi*, ut apostolus a Patre tantum, non vero etiam a Christo gratiam & pacem precari videretur. Sed præterquam, quod minime consentaneum est, Paulum, cum vellet Deum, & Christi & nostrum patrem appellare, prius nostrum, quam Christi patrem dixisse; hic locus, & alii similes, in quibus vox ἡμῶν omissa est, hujusmodi interpretationem prorsus excludunt. Non enim aliter verti possunt, quam, *Gratia & Pax a Deo Patre & Domino*, vel *Domino nostro Jesu Christo*. (*h*) Unde simul & dominium Christi in ecclesiam, rerumque ad eam pertinentium cura, quam in cælis degens gerat, intelligitur: & invocationis honor ei assertur. Votum enim hujusmodi, precatio est, (quanquam indirecte facta) quæ a Deo & Christo, quem ea, quæ fidelibus eveniant, scire, & hujusmodi vota audire atque intelligere, tum aliunde, tum ex his ipsis verbis, quibus ei cura ecclesiæ tribuitur, satis perspici potest, gratia & pax, hoc est, ut diximus, favor & ex eo manans felicitas petitur.

Vers. 4. *Qui dedit seipsum pro peccatis nostris* (*i*) nempe in mortem, usitata in sacris literis ellipsi, tum in simplici *dandi*, tum in composito *tradendi* verbo, vid. Joh. 3. 16. Rom. 4. ult. VIII. 32. Ephes. 5. 2. Tit. 2. 14. Ita autem Christum describit apostolus, ut tacite falsam de justificatione doctrinam, quam Galatæ arripuerant, evertat. Si enim Christus pro peccatis nostris est mortuus, quomodo per legis opera servamur? Cum opera legis omnia peccata penitus excludant, & sic mortem Christi supervacaneam reddant. Unde infra cap. 2. vers. 21, uti videbimus, ait Paulus: (*k*) Si ex lege justitia, Christus frustra mortuus est.

(*l*) *Pro peccatis* autem *nostris* dicitur Christus mortuus, quia ideo mortuus est, ut peccatorum nostrorum reatum ac pœnas tolleret, seu eorum remissionem nobis ex divina benignitate pareret. Mortuus est enim, ut doctrinam suam, & quod in ea continetur, fœdus novum, quod remissionem peccatorum nobis pollicetur, (secundum illud, *Ero propitius iniquitatibus illorum*, &c. Jer. 31. 34. Hebr. 8. 12) stabiliret ac sanciret, & sic jus quoddam ad remissionem peccatorum obtinendam nobis compararet. Adde etiam, ut potestatem omnia nobis peccata condonandi, eorumque pœnas reipsa a nobis avertendi, adipisceretur.

(*m*) *Ut eriperet nos ex præsenti seculo malo.* Finalem causam istius beneficii Christi notat, quæ est, non, ut nobis impune peccare liceat, quod fortassis falsi doctores, qui opera legis urgebant, objicere doctrinæ Pauli solebant: sed ut jus remissionis omnium peccatorum adepti, sancte & inculpate in posterum vivamus: quandoquidem hac demum conditione peccatorum venia reipsa nobis contingit, ut inter alios docet Joh. 1 epist. 1. 6, 7. De eodem fine vide 2 Cor. 5. 15. Ephes. 5. 25, & deinceps. Tit. 2. 14. Hebr. 9. 14. 1 Petr. 2. 24, 25.

(*n*) *Seculum malum*, sunt homines hujus seculi, malis moribus præditi, homines vitiis corrupti & contaminati, quales quidem sunt plerique in hoc seculo viventes. Mundus enim totus, ut Johannes ait, in maligno positus est 1 Joh. 5. 19. (*o*) Eripitur autem ex hoc seculo malo, qui ab istiusmodi hominibus sejunctus ac segregatus, aliam vitæ rationem Christi disciplinæ conformem ingreditur: seu, ut alibi loquitur apostolus Tit. 2. 11 &c. abnegata impietate & mundanis cupiditatibus, sobrie, juste, pie, vivit in hoc seculo. Confer cum hoc nostro loco verba Actor. 2. 40.

Secundum voluntatem Dei & Patris nostri. (*p*) Addit hoc apostolus, ne quis putet, Christum quidem mortuum esse, idque eo consilio, ut doctrinam suam de remissione peccatorum confirmaret, sed non fuisse id Dei consilium ac voluntatem, ut is eum in finem moreretur: ac proinde ex ejus morte colligi non posse,

(*a*) *Gratia.* (*b*) *Pax.* (*c*) *Pater prima felicitatis causa, Christus media.* (*d*) *Pater cur Deus appelletur.* (*e*) *Christus cur Dominus noster.* (*f*) *A spiritu S. nil precatur apostolus.* (*g*) *Error quorundam circa versionem locorum similium.* (*h*) *Christi dominium, ecclesiæ cura, invocatio.*

(*i*) Dare *pro dare in mortem.* (*k*) *Refutatur error Galatarum.* (*l*) Pro peccatis *quomodo Christus mortuus.* (*m*) *In quem finem.* (*n*) *Seculum malum.* (*o*) *Ex eo eripi.* (*p*) *Ex Dei consilio Christus mortuus.*

ex operibus legis non esse petendam justificationem. His ergo verbis ostendit apostolus, ipsius Dei consilium ac voluntatem fuisse; ut Christus eum in finem, de quo dictum est, moreretur.

Dei & Patris nostri. Particula *&*, quemadmodum & alii notant, est ἑρμηνευτικὸν, seu explicandi vim habet ut posita videatur pro *id est*, seu mavis *qui est*: quasi dicat, Dei qui est pater noster. Non enim diversas res connectit, sed diversas ejusdem rei descriptiones, sic & alibi sæpe, ut 1 Cor. 2. 2. Eph. 1. 3, 4, 6. 1 Thess. 1. 3. III. 11. 1 Petr. 1. 3. 2 Petr. 3. 2. in verbis *Domini & servatoris*. Non frustra autem Deum hoc loco Patrem nostrum vocat. Tale enim beneficium commemoravit, quod paternum ejus in nos affectum & amorem prorsus spirat, quod non solum remissionem omnium peccatorum nobis obtulerit, sed eam etiam dira morte unigeniti filii sui sancire ac stabilire voluerit. Ideo etiam continere se non potuit, quin in laudes ipsius erumperet ℣. 5: *Cui gloria* &c. Hucusque exordium.

Vers. 6. *Miror quod tam celeriter.* Hic incipit altera cap: pars, in qua Galatas, sed gravius falsos doctores, qui eos a sincera evangelii doctrina abducerent, reprehendit, & sic occasionem ac principale hujus epistolæ argumentum exprimit. Reprehendit autem Galatas hoc loco lenius, & veluti oblique, dum eorum factum mirari se ait. Indicat enim, se longe meliora de iis sperasse, atque adeo nunc præter opinionem suam accidere, quod adeo temere a veritate discedant. Duo in illis miratur, ac porro reprehendit apostolus; primum, quod sese transferant ad aliud euangelium; alterum, quod tam celeriter, & adhuc fere ab incude apostolicæ doctrinæ calentes, id faciant. *Transferimini*, id est, transfertis vos seu desciscitis, & illo, qui vos in gratia vocavit, deserto, ad aliud euangelium transitis. Passivum videtur positum pro reciproco, quod tamen etiam per neutrum efferri potest, idque Hebræorum more, apud quos verba conjugationis Niphal ita solent usurpari. Exempla ejusdem Hebraismi habes inter alia Act. 2. 41. XIII. 46. 1 Cor. 7. 10, 11, 15; sed frequentissime in verbo ὑποτάσσεσθαι, hoc est subjici, quod ponitur pro *subjicere se* seu *obtemperare* Rom. 10. 3. XIII. 1, 5. Heb. 12. 9. Jac. 4. 7: quemadmodum & ἀντιτάσσεσθαι *opponi*, pro *opponere se* seu *resistere* Rom. 13. 2. Jac. 4. 6. V. 6. 1 Pet. 5. 5: & ταπεινοῦσθαι *humiliari* pro *humiliare se* Jac. 4. 10. 1 Pet. 5. 6; exempla etiã habebimus infra c. 5. 1, 2, 3.

Ab eo qui vocavit vos in gratia Christi. Hoc est ab ejus doctrina seu euangelio. Opponuntur enim hæc verba illis, *in aliud euangelium*. Genitivus Χριστοῦ in Græco, pro quo nonnulla exemplaria habent Θεοῦ, & cum participio καλέσαντος & cum voce χάριτι seu *gratia* jungi, ac proinde Latine tum per ablativum, tum per genitivum reddi potest. Sed si per genitivum reddatur, & cum voce *gratia* construatur, difficilius erit statuere, quis per eum qui Galatas vocarit, sit accipiendus. Vel Paulus is erit, ut multi putant; vel, ut nonnulli, Deus, qui simplici *vocantis* nomine intelligi nonnunquam solet Rom. 9. 12. 2 Thess. 5. 24, ut fit infra c. 5. 8, & cui vocatio plerunque in scriptis apostolicis Rom. 8. 30. 1 Cor. 1. 9. 1 Thess. 2. 12. 2 Thess. 2. 14, & alibi, ut alii quoq; observarunt, tribuitur. Utrumq; aliquanto durius est. Paulo nuspiã, uti nec alii cuipiam apostolorum, vocandi actio tribuitur; & prope nimium sibi videretur tribuere apostolus, si diceret, Galatas a se desciscere ad aliud euangelium; quasi scilicet ii Paulini antea fuissent. De Deo autem si sermo esset vix videretur dicturus fuisse apostolus, eum *vocasse* Galatas *in gratia Christi*. Cur enim non potius diceret, vel simpliciter *in gratia*, vel *in gratia sua*? quemadmodum infra ℣. 15 de eo ait: *qui* [me] *vocavit per gratiam suam*. Planior autem est sententia, si vocem χάριτι per ablativum, ut nos una cum Syro interprete, Hieronymo, & Erasmo fecimus, vertas, & cum participio καλέσαντος, hoc est *eo qui vocavit*, construas.

Vocat autem nos Christus, & per eum Deus, cum nobis æternam salutem immeritis, & de ea ne cogitantibus quidem offert, ad eamque capessendam nos invitat, de cujus vocis usu monebimus adhuc nonnihil cap. 5. 8.

In gratia vero, hoc est, cum gratia (nam *in* pro *cum* Hebraico more sæpe ponitur. Vide inter alia Luc. 4. 32. Act. 5. 23. Rom. 12. 8. XV. 27. 1 Cor. 1. 17. II. 3. XV. 42, 43.) seu gratiose nos vocat Christus, quia vocatio ejus benignitatis plenissima est. Vocat enim nos ad æternam vitã per remissionem omnium peccatorum, quam nobis nomine Dei offert: vocat per fidem, non per opera: atque adeo modum nobis tradit justificationis consequendæ mire benignum, omnis æquitatis plenissimum. Ideo autem sic describit Christum, ut ostendat Galatis quanto sese bono sponte sua privent, atque inde temeritatem facti sui agnoscentes, resipiscant. A Christo enim in gratia vocante sese transferebant, quia hunc, quem ille tradidit, gratiosissimum consequendæ justificationis modum deserebant, & severum illum ac rigidum, qui in lege fuit traditus, amplectebantur, quandoquidem gratia illa opponitur rigori ac severitati legis; quæ in eo consistit, quod lex ad consequendam justificationem, perfectam obedientiam requirebat: euangelium autem fide contentum est, ac proinde remissionem peccatorum continet. Lex opera etiam ceremonialia urgebat: euangelium ad solas virtutes & opera natura sua honesta sine ceremoniis excitat.

In aliud euangelium. Ex falsorum istorum doctorum & Galatarum opinione, euangelium nominat eam doctrinam, quam isti fuerant amplexi. Non enim revera aliud erat euangelium quam hoc, quod ipse Galatas docuerat; sed tantum a Galatis esse putabatur.

Aliud autem vocat, quia justificationis ac salutis assequendæ rationem tradebat ab ea diversam, quam Pauli euangelium ostenderat, ita quidem ut Pauli doctrinam convelleret. Paulus enim sola fide sine operibus legis homines justificari docebat: istud autem euangelium suppositium, opera legis adjungebat.

℣. 7. *Quod non est aliud.* Hæc verba duplici ratione accipiuntur ab interpretibus. Primum ut Paulus hujus Galatarum facti adeo temerarii rationem reddat, ita ut culpam ab iis quodammodo removeat, & in alios transferat, quasi d. Cujus rei nulla alia est caussa, quam quod quidam sunt, qui vos turbant; per metonymiam enim, id quod rei alicujus causa est, illam ipsam rem esse dicimus. Deinde ut hæc verba sint quædam superioris concessionis, qua usus, *ad aliud Euangelium* Galatas sese transferre dixerat, correctio, & erroris Galatarum reprehensio: q.d. cum tamen revera non sit aliud euangelium, nempe præter id, quod vobis per me prædicatum & per quod a Christo estis vocati: sed tantummodo est, quidam sunt, qui vos turbant, & verum Christi euangelium depravare atq; adulterare conantur, itaq; adulteratum pro sincero Christi euangelio vobis obtrudunt. Neutra interpretatio spernenda est: quanquam utraque aliquid habet duritiei. Prior propter idipsum, quod verba *non est aliud*, sumantur pro nulla hujus rei alia est causa; utut id in familiari sermone non sit inusitatum.

Deinde

Deinde quod in sequentibus *nisi quidam sunt qui turbant vos*, subaudienda est particula *quod*, hoc modo: *nisi quod quidam sunt*. Posterior; quia pronomen *quod* referendum erit, non ad integram sententiam, ut in priori explicatione contingit; sed ad euangelium aliud, hoc modo: *quod*, scilicet euangelium aliud, *non est aliud*: cum dicendum fuisset; cum tamen non sit aliud, Græce, μὴ ὄντος ἄλλου. Adde quod εἰ μὴ, in seqq. accipiendum est pro ἀλλὰ, *sed*. Quod licet in sacris literis non sit adeo inusitatum, ut infra cap. 2. 16 docebimus: hoc tamen loco, in quo præcessit vox *aliud*, nativam suam significationem retinere videtur. Ita enim loquimur: *hoc nihil est aliud quam*, vel *nisi* &c. Οἱ ταράσσοντες ὑμᾶς, [a] qui vestram conscientiam inquietant, & vobis persuadent, adjungenda esse opera legis & ceremonias ad fidem in Christum, si salvi esse velitis, nec patiuntur vos in salutari veritate acquiescere.

Et volentes pervertere euangelium Christi, μεταστρέψαι, sic ut plane novam quandam & priori contrariam formam sortiatur. [b] Dum enim docetur non sufficere fidem in Christum ad salutem & justificationem obtinendam; sed præterea requiri, ut legis disciplina servetur, quæ tum perfectam mandatorum divinorum obedientiam postulat, & sic remissionem peccatorum excludit, tum ceremonialia quoque præcepta urget; an non ratio justificationis adipiscendæ in euangelio Christi proposita, ac proinde ipsum ejus euangelium pervertitur, & in aliam prorsus ac priori dissimilem formam abit? Tollunt Christi euangelium, qui illud cum lege confundunt.

Vers. 8. *Sed etsi nos*. Jam satis quidem indicarat apostolus, & graviter errare Galatas, qui aliud quoddam præter id, quod ab ipsomet acceperant, euangelium sibi obtrudi paterentur, & eos qui id illis obtruderent, pro corruptoribus euangelii habendos, atque adeo minime audiendos esse: [c] nunc tamen apertius idem docet, & quo loco ii habendi, ac quantopere fugiendi sint ostendit, qui diversam ab euangelio ejus doctrinam prædicare ausi fuerint. Ait igitur, *Etiamsi nos*, id est, ego Paulus. [d] Utitur numero plurali, etiamsi de se solo revera loquatur, quemadmodum etiam versic. sequente, cum ait: *quemadmodum prædiximus*. Quia fratres secum conjunxerat vers. 2 fieri potest, ut id quod ipsi soli revera competebat, aut de ipso solo revera intelligendum erat, de se & fratribus conjunctim, per communicationem rhetoricam efferat. Cæteroquin, hæc vel enallage erit numeri, pluralis nempe pro singulari; vel, si mavis, synecdoche, quam generis vocant; ubi nimirum plura individua pro uno ponuntur, quod ex eorum sit numero. Est autem magna in phrasi emphasis, tacitam ab imparibus argumentationem continens, quasi dicat; [e] Non tantum isti, qui vos turbant, & vobis novum quoddam euangelium proponunt, penitus rejiciendi sunt: sed ipse ego, si idem facerem, prorsus tanquam exsecrabilis rejiciendus essem. nec ego tantum; sed si vel angelus ex cælo idem faceret, eodem modo rejiciendus esset.

Voces *ex cælo*, non cum verbo *euangelizet*, sed cum nomine *angelus*, conjungi debent: quasi dicat, cælestis angelus, ut, *pater ex cælo*, est pater cælestis Luc. xi. 13. [f] Ad rem tanto magis exaggerandam, ac validius asserendam, conditionem ponit impossibilem: fieri enim non poterat, ut vel ipse, vel angelus id faceret.

Præter id quod euangelizavimus vobis. [g] Vox *præter*, id omne includit, quod ab euangelio ac doctrina Pauli ita abludit, ut rationem justificationis ac salutis adipiscendæ ab eo traditam mutet, & aliqua saltem ex parte evertat, quod fit, [h] cum vel quippiam docetur ei doctrinæ, quæ ad salutem cognitu est necessaria, aperte contrarium; quale verbi gratia est, Jesum non esse Christum; per eum peccatores justificari ac servari non posse: [i] vel etiamsi doctrinæ ad salutem cognitu necessariæ per se atque aperte non repugnet, sed tantum ab ea diversum sit; tamen tanquam ad salutem necessarium proponitur, eaque ratione id, in quo solo apostolus salutis adipiscendæ rationem collocarat, ad eam non sufficere indicatur. [k] Id quod fit, cum ceremoniæ Mosaicæ, aut aliæ ab apostolis non præceptæ, tanquam ad salutem necessariæ urgentur. Hoc enim pacto via salutis adipiscendæ, saltem ex parte mutatur, cum etiam in ea re ponitur, in qua eam apostoli non posuerunt.

[l] Verumtamen cum videamus, eos fere omnes, qui ex Judæis Christiani fuerant facti, tum temporis ceremonias legales tanquam ad salutem necessarias ursisse; quorum infirmitati, tum cæteri indulgebant apostoli, tum ipse Paulus, qui omnia factus est omnibus, & Rom. 14 satis aperte indicavit, hujusmodi sententiam salutem nemini eripere: non est statuendum, eum hoc loco omnes eos anathematis fulmine percutere, qui quacunque ratione aliquid docerent, præter id, quod ipse docuerat, tanquam ad salutem necessarium: [m] sed eos demum, qui non per merum errorum & ignorantiam quandam excusabilem id facerent; [n] sed nescio qua auctoritate freti auderent ea tanquam ad salutem necessaria hominibus obtrudere, sine quorum observatione apostolum salutem iis aperte pollicitum esse, non ignorarent. [o] Urgent hunc locum nonnulli contra pontificios, ad probandam scripturæ sufficientiam: verum non vident, hic non loqui apostolum de scriptura, sed de euangelii prædicatione, quam pontificii longe scriptura pleniorem esse omnino volunt. [p] Urgeri potius hoc loco debent, cum multa ejusmodi præcepta tanquam ad salutem necessaria proponunt, quæ tamen in apostolorum doctrina minime fuisse comprehensa ipsi agnoscunt; [q] & quæ ecclesiæ traditiones aut præcepta vocant, atque ab apostolicis distinguunt. Si enim Pauli doctrina ad salutem sufficiebat, neque tamen continebat ecclesiæ istas traditiones; quomodo traditiones istæ tanquam necessariæ ad salutem proponi jure possunt? quomodo ii, qui id faciunt, anathematis fulmine non feriuntur?

[r] Neque enim jam possunt excipere, apostolum loqui de iis tantum dogmatibus, quæ ipsius doctrinæ adversentur: se vero suamve ecclesiam non contraria doctrinæ apostolicæ tradere, sed ei tantum aliquid addere.

[a] *Turbati a falsis doctoribus Galatæ.* [b] *Euangelium pervertitur additis legis operibus.* [c] *Falsi doctores quomodo Galatis fugiendi.* [d] *Paulus de se in plurali loquitur.* [e] *Nemini a Paul. doctrina licet recedere.*

[f] *Hypothesis impossibilis.* [g] *Præter doctrinam apostolicam sunt:* [h] 1 *Quæ directe cum ea pugnant* [i] 2 *Quæ indirecte.* [k] *Ceremoniarum necessitas iis contraria.* [l] *Non omnes eam urgentes damnantur.* [m] *Ignorantia quosdam excusat.* [n] *Arrogantia alios damnat.* [o] *Pontificiis hoc loco quomodo non urgendus.* [p] *Quomodo urgendus.* [q] *Traditionum ecclesiasticarum necessitas convellitur.* [r] *Exceptio.*

(*a*) Etenim ne nunc illud urgeamus, multa esse in ipsorum placitis doctrinæ apostolicæ contraria; illud, quod largiuntur, ad eos convincendos nobis sufficit. (*b*) Nam eo ipso, quod aliquid præceptis ab apostolo traditis addunt, idque tanquam ad salutem necessarium proponunt, doctrinæ apostolicæ adversantur, non minus, quam illi, qui ceremonias legales cum fide in Christum omnino conjungendas asserebant. Eatenus enim tantum illi qui ceremonias legales urgebant, doctrinæ apostolicæ adversabantur, quatenus aliquid illius præceptis, tanquam ad salutem necessarium addebant, & sic id, quod apostolus ad salutem sufficere affirmabat, ipsi sufficere negabant. quod idem Pontificii, si non verbis, reipsa saltem faciunt.

(*c*) *Anathema esto.* Anathema significat rem devotam & exsecrabilem, quam contingere sit nefas. Dicit ergo Paulus, siquis aliquid ejusmodi euangelizaverit, sive ego ipse is sim, sive cælestis aliquis angelus; nulla personæ dignitas vel auctoritas obstet, quominus anathema sit. Quod si apostolus nec sibi ipsi, nec angelo cælesti eam reliquit facultatem, ut quippiam quacunque ratione contrarium suæ doctrinæ proponeret; quis tandem eam sibi facultatem & auctoritatem sumet? (*d*) Quicunque ergo doctrinam apostolicam, quatenus est ad salutem cognitu necessaria, vel directe evertit; vel aliquid ei sciens prudens addit, tanquam itidem ad salutem necessarium; vel denique alia quavis in re sciens prudens sententiæ apostolicæ reluctatur, atque adeo arrogantia ac pertinacia hac in parte utitur, is hoc anathematis fulmen evitare non potest. (*e*) At qui vel rebus ad salutem necessariis imprudens aliquid addit, aut alia quapiam in re ad salutem cognitu non necessaria, sententiam apostolicæ contrariam defendit; si mero errore id faciat, putetque se sententiæ suæ auctores habere apostolos, iis protinus cessurus, si eorum sententiam cerneret, nec auctoritatem aliquam infallibilem sibi arroget; is tolerandus est, & refutandus atque erudiendus.

Vers. 9. Quemadmodum ante diximus. (*f*) Repetit eandem sententiam, ne quis eam temere sibi excidisse putet, & generalioribus verbis eam enunciat. Προειρήκαμεν. id est, nunc primum diximus. *Accepistis*, nimirum a me.

Vers. 10. (*g*) *Nunc enim homines suadeo an Deum?* Hic jam incipit tertia capitis pars, in qua muneris ac doctrinæ suæ auctoritatem asserit, eaque ratione ostendit, jure illum pro anathemate habendum, qui aliquid ei contrarium docere audeat: quandoquidem doctrina a se prædicata prorsus sit divina, ipseque divinitus ad eam promulgandam sit missus.

(*h*) Ἄρτι. quod alias præsens temporis momentum significare solet, quemadmodum & νῦν. hoc loco præsens tempus simpliciter significat, quod certo rerum statu definitur, qui quamdiu durat, tamdiu præsens tempus durare dicimus. Sic in epistola 1 Cor. 13. vers. 12 ἄρτι. & νῦν vers. 13 significat tempus vitæ præsentis, & opponitur tempori vitæ futuræ. Itaque ἄρτι hoc loco significat tempus illud, ex quo apostolus Christi minister factus euangelium prædicare cœperat, & adhuc prædicabat, opponiturque illi tempori, cum legis acerrimus propugnator esset. Quærit ergo, homines nunc suadeat, an Deum? significans, Galatis ita liquere, ipsum non homines, sed Deum suadere, ut id omnino fateri cogantur.

(*i*) *Suadere homines*, est, suadere hominum placita. homines enim per metonymiam ponuntur pro eo, cujus sunt auctores & inventores. Sic Aristotelem sæpe ponimus pro doctrina Aristotelis; Christum aut Paulum ipsum pro doctrina Christi aut Pauli: ut cum dicimus Christum, Paulum, Aristotelem doceri. (*k*) Suadere Deum, ex adverso est, suadere divina, seu a Deo profecta. Aliter accipit phrasin *suadere homines* 2. Cor. 5, 11, ibi enim profitetur, se suadere homines, quod hic sat aperte negat; ibi significat, suadere hominibus aliquid, nempe timorem Domini, aut doctrinam pietatis. (*l*) Nonnulli ita hæc verba accipiunt, ac si dictum esset: num ego id tantum ago, ut hominibus caussam meam persuadeam ac probem, & non potius Deo? Quod si admittatur, ea quæ subiiciuntur, tantum explicatio erunt præcedentium: si vero prior sensus retineatur, eorum rationem continebunt.

(*m*) Addit enim: *aut quæro hominibus placere?* quod antea dixerat, se nunc homines non suadere; (hanc enim, ut diximus, sententiam continet antegressa interrogatio in assertionem resoluta) id nunc fulcit, argumento ducto a remotione causæ impulsivæ, quæ eum ad humana suadenda movere posset; dum interrogat, Num quærat, ut hominibus placeat? (*n*) quod si enim apparuit, eum minime id agere in euangelica doctrina proponenda, ut hominum favorem & amorem captaret; cui dubium esse poterit, eum in doctrina sua non homines, sed Deum habuisse ducem, nec hominum inventa prædicasse, sed doctrinam a Deo sibi traditam? quid enim aliud eum ad humana inventa promulganda impellere potuisset, quam studium hominibus placendi, & eorum benevolentiam sibi conciliandi? quod si lucrum spectasse apostolum dicere velles; nec captabat illud apostolus, nec sine benevolentia hominum captare poterat.

(*o*) Se autem hominum favorem non aucupari probat, cum subjicit: *Si enim adhuc hominibus placerem, Christi servus non essem.* Vox *placendi*, tum de ipso placendi actu, tum de consilio & studio placendi, accipi potest. Videtur tamen potius posteriori modo accipienda esse; de studio enim placendi fuerat locutus. (*p*) Homines autem hoc loco ita accipi debent, quatenus Deo aut Christo opponuntur, & ab illo dissident, non quatenus cum eo conspirant, & idem volunt quod Christus, vel saltem nihil ejus legibus adversum volunt, in quo iis indulgeri & possit, &, ut saluti ipsorum consulatur, debeat. (*q*) Nam qui talibus placere studet ipsi Christo studet placere. Hinc alibi idem apostolus dicit, se operam dare ut omnibus placeat; nos etiam monet, 1 Cor. 10. 33. Rom. 15. 2. 3. 2 Cor. 8, 21 ut quisque nostrum proximo suo placeat, Christi exemplo, qui idem fecerit, in medium allato. & alibi asserit Act. 24. 16, se honesta

(a) Responsio. (b) Qui præceptis apostolorum addit alia, iis adversatur (c) Anathema. (d) Quinam pro anathemate habendo. (e) qui non habendi. (f) Repetitio ejusdem sententiæ (g) Tertia capitis pars. (h) Nunc pro tempore præsenti latius sumto.

(i) Suadere homines. (k) Suadere Deum. (l) Alius sensus. (m) Ratio præcedentium. (n) Paulus non quærit hominum favorem. (o) Ratio dicti. (p) Homines Deo & Christo oppositi. (q) Quatenus placere hominibus possumus, & debemus.

pro-

procurare non solum coram Domino, sed etiam coram hominibus, quod nos quoque facere jubet; seque dare operam, ut conscientiam habeat inoffensam non solum coram Deo, sed etiam coram hominibus; & ut ea, quæ sunt bonæ famæ cogitemus atque agamus monet Phil.4.8,9, idque idem a se disci posse docet; hoc vero nihil aliud est, quam hominibus placere. Verum qui hac ratione & in talibus, hominibus placet; non tam hominibus placet, quam Deo: hominibus enim placet propter Deum; studium placendi hominibus debet esse subordinatum studio placendi Deo, & ab hoc itagubernari ac castigari, ut hominibus placere nolimus Deo displicendo: [a] Deo autem placere velimus, etiamsi omnibus hominibus displiceamus, quod fit, cum homines a Deo diversi abeunt, & ei contraria volunt, nos vero malumus Deum, quam homines sequi.

Dicit ergo apostolus: si studerem hominibus, a Christo nimirum dissidentibus, placere, *Christi servus non essem.* [b] Quod vel ita accipi potest, ut dicat apostolus, se reipsa non fore Christi servum, seu Christum pro suo eum servo non agniturum, etiamsi eum ipse Dominum suum profiteretur; [c] fieri enim non posset, ut Christo fideliter serviret, & hominibus tamen placeret: alia est verorum Christi servorum conditio, vide Matth.10. 22. Luc.6.22,26; [d] vel ut asserat, se Christum pro Domino suo non fuisse habiturum, quasi dicat, missum facerem Christum; nihil mihi cum Christo & ejus religione esset negotii; permansissem in priori meo statu & conditione; Judæus essem: tunc enim longe melior mea fuisset conditio, & ratio benevolentiam hominum captandi expeditior; non exposuissem me omnium odiis, nec gratiam, qua in gente mea, ac inprimis apud ejus primores, prope ad invidiam florebam, perdidissem. [e] Posterior sensus firmius concludere videtur. Nam quod ad priorem sensum attinet, videri posset apostolus id pro concesso sumere, de quo dubitabatur, & id pro absurdo ponere (nempe se non esse reipsa Christi servum) quod adversarius minime absurdum esse diceret, imo prorsus assereret. Saltem videretur aliquid fuisse addendum, [f] unde constaret, eum Christi servum reipsa esse. Documento autem erat, partim tot malorum propter Christum patientia, partim stupenda plurimaque per eum edita miracula, ac spiritus sancti distributio, impositione manuum ejus interveniente facta.

Cum ait *adhuc*, tacite indicat, se antea hominibus studuisse placere, [g] cum Christo nondum serviret, ab eoque esset adhuc alienus. Etsi enim quicquid in oppugnanda Christiana religione tunc fecit, zelo in patriam religionem fecisse censendus est: fieri tamen vix potest, ut non zelo huic admisceretur ambitionis aliquid, Judæis a Deo aperte non interdictæ, & sic studium hominibus aliqua ratione placendi.

Vers. 11. *Notum autem vobis facio fratres.* [h] Hic jam uberius de muneris ac doctrinæ suæ auctoritate agere incipit, & a capite rem arcessit, affirmans, se doctrinam suam, quam & Galatis & aliis proposuerat, non ab homine ullo vel accepisse, vel didicisse: sed eam ab ipso Christo sibi revelatam & traditam fuisse; ac proinde nulla ratione deserendam, aut oppugnandam, nec in falsitatis suspicionem vocandam esse.

Quod non est secundum hominem. [i] Non hoc vult dicere, se illis notum facere euangelium suum simpliciter: (jam enim illis notum abunde erat:) sed quod non sit secundum hominem, id est, quod non sit ab homine ullo inventum, seu ex hominis alicujus sententia traditum, qua de re tunc, licet immerito, dubitabatur apud Galatas.

Vers. 12. *Neque enim ego ab homine vel accepi id vel didici, sed per revelationem Iesu Christi.* [k] Ratio dicti superioris satis aperta. Verbum *discendi* [l] videtur addidisse verbo *accipiendi*, tanquam laxius strictiori, ne in verbo *accipiendi* latibulum quærere videretur. *Accipi* enim illa magis proprie dicuntur, quæ nobis *traduntur*, hoc est, o[r]etenus sine scripto narrantur vel explicantur, latius est discendi verbum.

Sed per revelationem Iesu Christi. [m] Jesus Christus ipse illud mihi revelavit, extraordinaria quadam ac miraculosa, prorsusque divina ratione. * Jesus Christus hic iterum opponitur homini, partim ei, qui nihil prorsus in se divinitatis habeat; partim etiam cuivis mortali, divino imperio ac majestate destituto, utut alioqui divino, quales erant apostoli. Nam cum negat euangelium suum esse secundum hominem; hominem qui nihil divinitatis in se habeat, designat: Cum vero negat se id ab homine accepisse, quemvis alium hominem, etiam apostolum intelligit. Recte enim ita concluditur: si a nullo homine Paulus euangelium suum accepit, sed a Christo: id secundum hominem, seu humanum inventum nequaquam esse, licet contra ab homine aliquo divino, verbi gratia [n] apostolo, id discere potuisset, nec tamen secundum hominem seu humanum inventum censendum illud esset. Angustius enim patet, *secundum hominem aliquid esse*, quam *ab homine id didicisse*.

Vers. 13. [o] Ut vero probet, id quod dixerat, se a nullo homine euangelium didicisse, revocat illis primo in memoriam ardorem suum & zelum, quem habuit in Judaïsmo; ut vel hinc colligant, ipsum nulla ratione fuisse deserturum legem Mosaicam & patrias traditiones, nisi Deus aut Christus ipse eum aperta quadam ac prorsus miraculosa ratione ab iis abstraxisset: ac porro quod nunc fidem absque legis operibus ac ceremoniis doceat, id non odio legis fieri, cui adeo fuerit aliquando addictus: sed jussu atque auctoritate ipsius Christi.

[p] Et ne quis putaret, Paulum post suam ad Christum conversionem hanc doctrinam ab aliquo Christianorum demum hausisse, & sic adversariorum ipsius calumniæ locum daret, qui, ut ejus auctoritatem convellerent, eum cæterorum apostolorum discipulum esse, ab iis ad euangelii prædicationem delectum instructumque fuisse dictitabant: pertexit illis tum conversionis suæ, tum factorum suorum eam consequutorum historiam, qua docet, se statim post Christi apparitionem sibi factam, suamque adeo ad ipsum conversionem, cum nullo mortalium de functione sua, deque doctrina euangelica a se proponenda contulisse, nec ad apostolos Hierosolymam ivisse, ut ab iis instrueretur:

[a] *Quatenus hominibus placere non debeamus.* [b] *Argumenti Paulini sensus 1.* [c] *Servorum Christi conditio.* [d] *Sensus 2.* [e] *Posterior sententia priori præfertur.* [f] *Paulum reipsa Christi servum fuisse.* [g] *Ante Christianismum hominibus placere studuisse.* [h] *Divinam esse Pauli doctrinam variis docetur.*

[i] *Non esse humanum inventum.* [k] *Ratio assertionis.* [l] *Discere latius quam accipere.* [m] *Paulus miraculose a Christo edoctus.* * *Christus opponitur homini.* [n] *Ab homine disci potest quod non sit secundum hominem.* [o] *Scopus ac filum sequentium verborum.* [p] *Prolepsis.*

sed abi-

sed abivisse in Arabiam, nempe euangelii prædicandi causa, & trium demum annorum spatio interposito, profectum fuisse Hierosolymam, non a Petro discendi. sed illius videndi causa, a quo deinde pauculis diebus exactis discesserit: ita ut intra tam breve tempus doctrinam suam, quæ certe multiplex & profunda erat, ex ipso haurire non potuerit, etiamsi cupiisset. Præter Petrum porro & Jacobum fratrem Domini, dicit se nullum aliam apostolorum vidisse.

[a] Ideo autem tam prolixe ista refert, quia, ut in argumento hujus epistolæ explicando monuimus, Paulo, Christum absque operibus ac ceremoniis legis prædicanti, [b] Petri & Jacobi auctoritas, tanquam ipsius magistrorum, opponebatur. [c] Hi enim, ut ibidem diximus, licet idem cum Paulo sentirent, tamen quia Judæis potissimum euangelium prædicabant, suam de legis Mosaicæ abrogatione sententiam, ne ecclesias suas offenderent, & eas a Christiana religione absterrerent, infirmitati eorum consulentes, quoad fieri poterat, premebant. Hinc inferius cap. 2. 12 legimus Petrum se subduxisse, & a conversatione cum Gentibus abstinuisse, cum Judæi venissent a Jacobo. De Jacobo autem legimus in Actis Actor. 21. 23 & deinceps, quod Paulo suaserit, ut ceremonias quasdam, una cum aliis, in quos ille sumtum faceret, ex lege perageret, quibus se minime legem deseruisse aut defectionem ab ea prædicare, ecclesiæ legis studiosissimæ probaret. Quare ne illorum auctoritate prematur, & doctrinæ illius, quam apud Galatas cæterosque Gentiles prædicarat, fides ea ratione labefactetur, illam adversariorum calumniam hac narratione diluit.

Vers. 13. *Audivistis enim meam conversationem aliquando in Judaismo.* [d] Id est, quomodo me olim, cum Judaicæ adhuc religioni addictus essem, cesserim, quomodo vixerim. *Quod vehementer* vel *summe persecutus sum ecclesiam Dei.* Vide hac de re Actor. 8. & 9. & 22. 4 & seqq. & 26. 9 & seqq. 1 Tim. 1. 13.

Vastabam eam. Quantum in me erat dissipabam ac funditus eversum ibam.

Vers. 14. *Et proficiebam in Judaismo.* Non tam videtur loqui de profectu in cognitione doctrinæ Mosaicæ, quod cæteros scientia legis superarit, quam de profectu in ista doctrina atque religione, tum observanda, tum propugnanda.

Addit enim: *abundantius æmulator existens patriarum traditionum, super multos meos coætaneos.* [e] Licet iis esset eadem ætas, quæ mihi; ego tamen illos studio ac fervore in religione patria longe superabam. In diversis ætatibus non mirum est diversos esse mores, studia ac profectus. Quare, eum superare zelo, qui per ætatem ad eum non ita est aptus, nihil est mirum; sed alios plerosque sibi cæteroquin æquales zelo vincere, eximium & laudabile est.

In genere meo, [f] seu gente mea: quasi dicat, licet iis esset idem genus, ac porro etiam eadem religionis Judaicæ colendæ causa, non proselytos aliquos, aut homines Judaicæ tantum religionis: sed etiam Judæus Judaicæ nationis homines superabam.

Per *patrias traditiones*, [g] tum Mosaicæ disciplinæ instituta intelligenda esse videntur; tum alia multa a Senioribus introducta, & temporum antiquitate roborata, quorum etiam fit mentio in euangelica historia Matth. 15. 2 & seq.

Vers. 15. *Cum vero placuisset Deo.* [h] Initium hoc vers. 15 cohæret cum initio vers. seq: dicit *[illegible]*, ut ostendat, nullam aliam istius rei fuisse causam, nimirum ut non tantum Christum agnosceret, sed etiam euangelii præco fieret, quam quod ita Deo benignissimo visum fuisset, sine ulla ipsius dignitate ac merito, utpote cum adhuc ab utero matris eum separaverit.

Propterea addit: *qui separavit me ab utero materis mea*, id est, qui simul ac natus sum, vel etiam antequam natus essem, ab eo tempore cum in utero matris adhuc continerer, me ad peculiare munus, euangelii nimirum annunciandi, destinavit, & hac ratione ab aliis segregavit, seu mavis segregare me decrevit, nempe peculiari muneri, Christum gentibus annunciandi, me destinando. [i] Hæc enim separatio tum demum reipsa fieri cœpit, cum eum Christus ad se convertit, & ad gentes se missurum declaravit: sed perfectissima ratione tum, cum spiritus sanctus, atque adeo ipse Deus ac Christus per spiritum suum dixit Actor. 13. 2: *Segregate mihi Paulum & Barnabam ad opus &c.* [k] Hæc autem separatio, seu decretum Dei de Paulo segregando jam olim factum, proculdubio certam conditionem sibi habuit adjunctam, quam ipsa rectitudinis ac sapientiæ divinæ ratio postulasse videtur: nimirum, si se Paulus tanto munere & gratia divina prorsus indignum non esset redditurus: quod fuisset factum, si Christi religionem sciens prudens, ac reluctante conscientia oppugnasset, & ad blasphemias alios adegisset. Nam tale peccatum Christus nunquam remitti asseruit Matth. 12. 32, nedum ut homo tanto scelere pollutus, ad munus tam sanctum vocari debuerit. Ideo alibi dicit 1 Tim. 2. 13, se quidem Christi religionem oppugnasse, blasphemasse & contumelia ejus professores affecisse: sed misericordiam tamen fuisse consecutum, *quod ignorans hoc fecerit in incredulitate*: [l] non obscure indicans, se misericordiam non fuisse consecuturum, si id sciens prudens fecisset. Verum enim vero non malitia & perversitas, sed nimius in legem zelus hominem excœcaverat, & mentem illi eripuerat, qua reddita, non minori zelo euangelium propugnavit, quam legam antea propugnaverat. Fieri autem potest, ut Paulus hic alluserit ad verba Jerem. cap. 1. 4, ubi de Jeremia dicit Deus: *prius quam formarem te in utero, novi te, & antequam exires de vulva, sanctificavi te, prophetam Gentibus dedi te.* [m] Sanctificare enim in his Jeremiæ verbis idem est, quod apud Paulum separare. Res enim sanctas ac Deo dicatas, separare solemus a prophanis. Jam vero, sanctificare istic non est, sanctum seu justum facere; [n] sed ad publicum officium designare, quemadmodum statim explicatur, cum additur: *prophetam Gentibus dedi te*, hoc est eum in finem te constitui prophetam, ut Gentibus quoque extraneis, quæ de illis decrevi, annuncies; vel saltem ea, quæ ad illas quoque pertinent, prædicas.

[a] *Cur historiam factorum suorum Paulus pertexat.* [b] *Petrus & Jacobus Paulo opponebantur.* [c] *Suam de abrogatione legis sententiam premebant.* [d] *Paulus olim ecclesiæ persequutor.* [e] *Studio in religionem patriam vicit æquales,* [f] *Vicit gentiles suos.* [g] *Patriæ traditiones.*

[h] *Dei benignitate conversus Paulus & Apostolus factus.* [i] *Ab utero matris ad apostolatum designatus* [k] *Quomodo reipsa designatus.* [l] *Cum conditione muneri suo destinatus.* [m] *Pauli cur misertus Christus.* [n] *Sanctificare pro separare,* [o] *Ad publicum munus designare.*

Et voca-

Et vocavit per gratiam suam. (a) Si hoc ad tempora nativitatis Paulinæ referemus; (b) verbum *vocavit*, non vocationem actu factam, sed decretum vocationis significabit, id est, vocare constituit: quo pacto videtur sumi Rom. 9. 11. Sed nihil obstat, quo minus his verbis effectus separationis illius ab utero matris factæ significetur, & ad tempora, quibus Paulus ad munus apostolicum fuit reipsa delectus, ea referantur: quasi dicat, quemadmodum olim me separavit, ita nunc reipsa vocavit, & munus hoc mihi imposuit.

Per gratiam suam, id est, ex mera sua gratia ac benignitate.

Vers. 16. Revelare filium suum in me. Hæc verba, ut ab initio superioris versiculi monuimus, referuntur ad id quod dixerat: *Cum autem complacuit Deo filium suum*, id est Jesum Christum, qui κατ' ἐξοχὴν ita appellatur, quia ratione omnium excellentissima Dei filius est. hujus ἐξοχῆς nota est in Græco articulus.

(c) *In me*, id est, mihi: vel quia id, quod alicui revelatur, in ipso, seu in in ipsius mente patefit; vel quia apud Hebræos litera præfixa Beth, quæ *in* significat, cum Lamed, quæ dativi nota est, commutatur, ut infra c. 3. 14. Sic Joh. xi. 10. *lux non est in eo*, quasi diceres, in oculis ejus: sententiam tamen satis expressere runt ii interpretes, qui reddiderunt, *lux ei non adest*. & 1. Cor. 14. 11, *ero loquenti barbarus*, *& loquens in me barbarus*, id est mihi. quod enim antea per dativum *loquenti* significarat, id nunc vicissim dicit *in me*; quia nimirum in me, seu in animo meo is est barbarus: unde id nonulli reddiderunt *apud me*. quin & alibi *in aliquo*, vix majorem aliquam vim habet, quam si simpliciter dictum fuisset *alicui*, ut Act. 4. 12; &, ut doctis quibusdam viris placet, c. 7. 44. Nonnulli *in me* hic accipiunt pro *per me*, ex usitato Hebraismo: quo pacto sequentia, uberioris tantum explicationis causa, adjecta censebuntur. Sed prior explicatio magis videtur genuina, quam si sequaris, sequentia finem revelationis indicabuut.

Ut annunciem eum in gentibus, id est inter gentes, seu gentibus. quibus verbis peculiare suum munus descripsit, quod erat, legatum esse ad gentes. (d) Judæi enim jam suos habebant legatos, nimirum duodecim apostolos, antea a Christo electos: ut infra c. 2 videbimus. (e) Quod ideo commemorat apostolus, ne quis putet, temere id a se factum fuisse, & privato quodam instinctu, quod gentibus euangelium annunciarit: sed factum id esse divina voluntate atque auctoritate: quandoquidem hoc ei munus non tantum in virili ætate demandatum, verum etiam ab ipsa infantia destinatum fuerit. Quare non erat cur quis existimaret, Paulum, cum ipsum cupiditas quædam invasisset prædicandi euangelii gentibus, in earum gratiam, ut tanto libentius Christi religionem amplecterentur, legis Mosaicæ vim ac disciplinam dissolvisse. Hinc apparet, Paulum, dum adhuc inter Judæos Christum prædicavit, prælusisse tantum suo muneri, quod tum demum plene aggressus est, cum longe ad gentes (quo eum se missurum Christus illi dixit Act. 22. 21) id est, ad gentes, etiam longissime ab Hierolymitana urbe, ubi tum versabatur, cum hæc illi Christus diceret, dissitas, atque adeo in ea loca, in quibus gentes regnabant, & prophano superstitio, vel sola, vel potissimum vigebat, Christi annunciandi causa profectus est.

Statim non præterea contuli cum carne & sanguine. (f) Per *carnem & sanguinem* hoc loco quosvis mortales intelligit, quos Deo ac Christo, unico suo magistro ac duci, ut & superius fecerat vers. 1, & 11, 12, opponit. Eandem significationem carnis & sanguinis habes Eph. 6. 12, ubi spiritibus opponitur; quin & Matth. 16. 17, ubi Deo.

Dicit se *non præterea contulisse* cum illis, id est, (g) cum a Deo ad apostolicum munus esset vocatus, illique Christus esset revelatus, non se adhuc cum ullo mortalium consilium cepisse, utrum aut qua ratione doctrina euangelica sibi proponenda, quidve sibi docendum esset, quasi adhuc hæreret, aut quippiam ignoraret: sed se in Christi voluntate penitus acquievisse, & ex ejus revelatione omnia abunde didicisse.

(h) Dicit autem, *statim* non contuli: ne quis putet, eum quidem cum jam satis instructus & informatus esset, cum hominibus non amplius contulisse; sed ab ipso initio, cum annunciationem euangelii vellet aggredi, aliorum informatione & institutione fuisse usum. (i) Nec dicit, *non statim contuli*, ne quis contrarium putet, eum quidem ab initio homines in consilium non adhibuisse, sed postea, cum videret ea re sibi esse opus, id ab illo factum esse: vel quia dubitare cœpisset, rectene faceret, vel quia experientia ipsa didicisset, se ad tantum munus nondum satis instructum. Propterea ergo dicit *statim non contuli*, id est, nec ab ipso muneris mihi demandati initio, nec postea cujusquam hominis mortalis consiliis & informatione sum usus. Hinc Lucas Act. 9. 20 testatur, Paulum post suum baptismum εὐθέως, id est statim, Christum prædicasse in synagogis.

Vers. 17. *Neque ascendi* vel *redii Hierosolymam ad eos qui ante me fuerunt Apostolos.* (k) Quod generaliter asseruerat, nunc specialius illustrat. Nominatim enim apostolorum meminit, vel ideo, ne quis putaret, eos carnis & sanguinus appellatione non fuisse comprehensos, utpote viros divinos, & e vulgo hominum exemtos: vel quia de his inprimis suspicio erat, quod ab iis Paulus consilium petisset, atque ab iis ad docendi munus fuisset instructus; nec alia sententia probabilior excogitari poterat. His ergo verbis hanc quoque suspicionem amovet apostolus, idque agit, ne quis eum apostolorum cæterorum discipulum esse credat, ac proinde ipsum minoris æstimet: præsertim si ab illorum doctrina discrepare videatur; quod pseudodidascali isti jactabant.

Dicit autem, *qui ante me fuerunt apostolis*: quia inde, ut apparet, ansam arripuerunt Pauli adversarii, ejus dignitatem minuendi, & tanquam aliorum apostolorum discipulum, præ illis contemnendi. quia illi eum in apostolico munere antecessissent. Hanc ergo objectionem retundit apostolus, ostendens, se nihil accepisse aut didicisse ab istis, qui ante se fuerint, apostolis. Ideo etiam infra cap. 2. 6 affirmat,

(a) *Vocatio Pauli.* (b) *Vocatio pro vocandi decreto.* (c) *In me pro mihi.* (d) *Paulus gentium apostolus: cæteri magis Judæorum.* (e) *Scopus verborum.*

(f) *Caro & sanguis pro mortalibus* (g) *Paulus homines non consuluit de suo apostolatu.* (h) *Nec ab initio* (i) *Nec postea.* (k) *ne apostolos quidem.*

nihil suæ doctrinæ ab illis fuisse additum eodem de apostolis utens verbo, quo hic, vers. 16, de se usus est: quanquam sensu contrario, seu ei, de quo hic loquimur, correlato, atque ex adverso respondente. Hoc enim loco nostro [illegible] est conferre cum altero, ut aliquid ab eo discas: consilia cmm illo communicare, ac conferre: illo autem c. 2 loco significat, alterum aliquid adhuc docere, seu ejus doctrinæ aliquid adjicere.

Sed abivi in Arabiam. (a) prædicandi nimirum Christi caussa: quasi dicat, oon requisito aliorum ea de re judicio ac consilio, non requisitis eorum de religione sententiis, statim in Arabiam ivi, ot euangelium ibi prædicarem, utpote de divina volimtate sat certus, & doctrinam Christi divinitus jam plene edoctus. (b) Abivit autem Damasco, in qua urbe per breve aliquod tempus eum post suam ad Christi ecclesiam aggregationem commoratum fuisse necesse est. (c) Ideo etiam Lucas Act. 9, vers. 19 narrat, eum Damasci cum discipulis *dies aliquot* remansisse. Nam qui fieri alioquin posset, si per tempus aliquod non exiguum Damasci fuisset commoratus, & illic Christum, tantus illius quondam inimicus, summa animi contentione prædicasset; certam & constantem famam de ejus ad Christum conversione, Hierosolymam non fuisse perlatam? Testatur autem Lucas Act. 9. vers. 26 Paulum, cum primum Hierosolymam venisset (venire autem post suam conversionem, ante hunc adventum, de quo hoc in loco loquitur, non potuit; quandoquidem hic ipse Paulus accurate narrare & debuit & voluit itinera sua Hierosolymitana, præsertim vero id, quod post suam conversionem primum fuerat) ita adhuc fratribus ignotum fuisse, ut eum metuerent, & ejus congressum refugerent, necesseque haberet Barnabas eum ad apostolos deducere, & iis historiam conversionis ejus ad Christum recensere. Hinc enim constat, aut nullam, aut certe admodum incertam & perobscuram famam Hierosolymis de Pauli conversione fuisse: quod fieri non potuit, si Damasci, in urbe tam propinqua tamque celebri, diutius commoratus fuisset. Sed quia in Arabiam statim se contulit, illicque veluti in angulo quodam abditus, delitescere visus est; hinc factum est, ut conversionis ejus fama non percrebresceret, vigente præsertim illo tempore persecutione, & omnibus Hierosolyma diffugientibus, apostolis autem, qui soli Hierosolymis remanseraot, proculdubio latitantibus, quandoquidem illi maxime petebantur Act: 8. 1: tali autem tempore literarum ac nunciorum commercia fere cessare solent. (d) Quomodo ergo, dicet aliquis, Lucas dicto capite 9 Act. vers. 23 narrat, Judæos Damascenos, postquam impleti essent multi dies, nempe post Pauli conversionem, conjurationem contra eum suscepisse, sic ut coacti fuerint discipuli eum noctu in sporta de muro demittere? quod periculum cum evasisset Paulus, videtur recta Hierosolymam contendisse. Addit enim statim Lucas vers. 26, *Adveniens autem Paulus Hierosolymam &c.* Hinc enim apparet, Paulum, & multos dies Damasci substitisse, & Damasco Hierosolymam recta contendisse. (e) Respondemus, Paulum, ut hoc in loco ipsemet testatur, ex Arabia reversum fuisse Damascum, in qua cum triennium exegisset, non injuria scribit Lucas, *post multos* demum *dies*, hoc est post tempus sat longum (dies enim apud Hebræos pro tempore poni notum est. Vide inter alia infinita Gen: 5. 4 & d. 6. 3. Matth: 2. 1: 3. 1) hanc conjurationem Damasci in Paulum fuisse factam. Nec enim necesse est, ut multos istos dies Paulus oon alibi quam Damasci tereret; nec Lucas sui ipsius oblivisci potuit, qui paulo ante *aliquos* tantum *dies* Paulum Damasci cum discipulis commoratum fuisse scripsit. Hac autem conjuratione Judæorum Damasco ejectus, statim Hierosolymam venit, ut Petrum videret, quemadmodum hic ipse testatur.

Vers. 18. Deinde post annos tres ascendi Hierosolymam. (f) quasi dicat, cum per tantum temporis spatium euangelium jam in Arabia & Damasci docuissem, & documenta tanta apostolatus mei, & rerum divinarum cognitionis dedissem, tum demum Hierosolymam ascendi. Eo ipso ostendit, se Hierosolymam non profectum aliquid ab apostolis discendi caussa. Tres autem illos annos non videtur computare a reditu suo in urbem Damascum, cum id res non videatur pati: sed a conversione sua ad Christum: quasi dicat, postea demum cum Damascum fuissem reversus, & tres jam anni a mea ad Christum conversione effluxissent, Hierosolymam sum profectus.

Visere Petrum, [illegible]. (g) oon ut ab eo aliquid discerem, aut de doctrina eum consulerem, sed ut illum inviserem, notitiam cum tanto apostolo contraherem. quid enim magis decuit tantos Christi ministros, quam ut dextras jungerent, & mutuam inter se contraherent notitiam?

Et mansi apud eum dies quindecim. (h) Exiguum sane tempus, intra quod certe Paulus doctrinam suam, tam uberem, tam multiplicem, tam profundam ac reconditam, ab homine discere non potuisset, ut tam repente, non divino spiritu collustratus, (ut isti pseudodidascali necesse habebant dicere) sed humanis tantum præsidiis, ac proprio ingenio innixus gentium doctor ac magister prodiret.

Vers. 19. Alium autem apostolorum non vidi, nisi Iacobum fratrem Domini. (i) Hoc addit, ne quis forte diceret, Paulum, etiamsi a Petro non esset eruditus, ab alio tamen aliquo apostolorum fuisse institutum. Id vero adeo a veritate abesse Paulus ait, ut cæteros apostolos ne vidisse quidem se dicat, præter Jacobum, nedum ut aliquid ab iis didicerit. De Jacobo autem idem intelligi vult Paulus, quod de Petro dixerat. (k) Putant quidem, hunc Jacobum Domini fratrem, non fuisse unum ex dodecim illis seu summis apostolis, quem tamen inter apostolos hic a Paulo computari ideo dicunt, quod ad summos illos proxime accederet. Alil vero contra sentiunt, & existimant, hunc Jacobum esse Jacobum illum minorem, & ideo fratrem Domini appellari, quod ex sorore matris Domini natus esset. Confer inter se Matth. 13. 55. Marc. 15. 40. Joh. 19. 25. Posterius est valde credibile, propter nomen apostolorum, quod hic duodecim apostolos omnino significare videtur. Jacobus autem illis accensetur. Non vidit autem

(a) *Ivit in Arabiam.* (b) *Damasci non diu commoratus.* (c) *Locus Act. 9. 19. 26. & seqq. illustratus.* (d) *Locus Act: 9. 23 cum hoc conciliatus.* (e) *Paulus bis Damasci fuit antequam Hierosolymam rediret.*

(f) *Quando primum redierit Hierosolymam.* (g) *Quem in finem.* (h) *Quamdiu ibi manserit.* (i) *Quem apostolorum ibi viderit.* (k) *Jacobus frater Domini quis?*

alium

alium apostolorum, eo nimirum tempore. Nam infra cap. 2.9 meminit etiam Johannis cum quo dextram junxit, sed multis annis post. Vide quædam ad hunc locum pertinentia sup. vers. 12.

Vers. 20. *Quæ vero scribo.* (*a*) Juramento id, quod hactenus scripsit, confirmat apostolus, utpote rem maximi momenti, & ad ea, quibus illius auctoritas impeti soleret, refellenda plurimum facientem, adeoque dignam, ut Deus testis advocetur.

Ecce coram Deo scilicet scribo, vel affirmo: quasi dicat Deum, qui omnium actionum nostrarum est inspector & arbiter, testem dictorum adhibeo, &, si mentior, vindicem, utpote supremum omnium judicem, advoco. (*b*) Videmus in rebus magni momenti jurare licere, cum id necessitas quædam exigit.

Vers. 21. *Deinde veni in regiones Syriæ & Ciliciæ.* (*c*) Hoc posterius testatur etiam Lucas, qui scribit Act. 9. 30, Paulum Hierosolyma dimissum fuisse Tarsum, quæ urbs est Ciliciæ, ut & ipse Paulus testatur Act. 21. 39 &c. 22. 3. Ideo etiam cap. xi vers. 25 dicitur Barnabas profectus fuisse Tarsum, ut quæreret Paulum, eumque ibi invenisse.

Vers. 22. *Eram autem ignotus facie ecclesiis Judææ.* (*d*) Hoc ideo narrare videtur, ut appareat, eum non diu in Judæa commoratum, ac proinde nec cum apostolis, qui tum temporis in Judæa adhuc hærebant, aut aliis Judaicarum ecclesiarum doctoribus, ut ab iis instrui & doceri posset, conversatum fuisse.

Quæ sunt in Christo. Ad distinctionem Christianarum ecclesiarum, ab ecclesiis seu synagogis Mosaicis, hæc verba addidit. Hinc autem aliquo modo videre possumus, quid significet hæc phrasis, *esse in Christo*: (*e*) nempe Christianum esse, Christi instituta ac disciplinam amplecti & tenere.

Vers. 23. *Tantum audiverant.* Audientes erant, seu audiebant. Hebraismus simul & Græcismus.

Quod qui persequebatur nos quondam. Iterum hoc inculcat, (*f*) ut hujus rei memores cogitarent, Paulum, tantum Mosaicæ disciplinæ patronum, non temere patrocinium ejus abjecisse.

Nunc evangelizat fidem. (*g*) Non tantum audierant, me Christi discipulum fuisse factum, sed etiam Christi præconem. Fides pro doctrina de fide sumenda videtur, ut inf. c. 3. 2, 5, 23, 25.

Quam vastabat id est, perditum & eversum ibat. Eversum autem ibat fidem, seu fidei doctrinam, quatenus ejus professores omnibus modis ab ea abducere conabatur, eos vero, qui eam deserere nollent, occidendos curabat.

Vers. 24. *Et glorificarunt in me Deum,* (*h*) ut pote eum, qui hæc omnia effecerat, per quæ omnes ecclesiæ mirum in modum recreatæ & singulari lætitia affectæ fuerunt. *In me*, id est, occasione mei, seu propter me. *In* enim Hebræis omne causarum genus denotat.

(*a*) *Iuramento dicta confirmat.* (*b*) *Quando jurare liceat.* (*c*) *Paulus in Ciliciam profectus.* (*d*) *ecclesiis in Judæa adhuc facie ignotus.* (*e*) In Christo esse. (*f*) *Paulus ex persecutore Christi præco.* (*g*) *Fides pro doctrina de fide.* (*h*) *Pro eo gratias egerunt ecclesiæ in Judæa.*

CAP. II.

ARGUMENTUM.

Capitis hujus duæ sunt partes. In priori pergit auctoritatem suam, doctrinaque suæ asserere usque ad vers. 15. In posteriori, quam ita cum priori connectit, ut propemodum eadem esse videatur, ad principalem tractationem accedit. (a) Prioris partis iterum duo sunt membra. In quorum uno ostendit usque ad vers. 11, in solenni illo Hierosolymitano conventu, in quo de ceremoniis legis nominatim fuit actum, nihil fuisse suæ doctrinæ ab apostolis additum, nec quidquam factum, quod eam ulla ex parte convelleret, aut mancam esse ostenderet: sed potius munus doctrinamque suam penitus fuisse approbatam. In altero docet a vers. 11 usq; ad 15, se potius Petrum Antiochiæ in re huc maxime spectante reprehendisse, & lapsum ipsius ostendisse.

(*a*) *Partes capitis.* (*b*) *Prioris partis membra;*

Vers. 1. P*Ostea per quatuordecim annos rursus ascendi Hierosolymam cum Barnaba.* (*b*) Mirum alicui videri posset, Paulum omittere profectionem illam Hierosolymitanam, cum una cum Barnaba, eleemosynas seu famis subsidium eo deferret: cujus meminit Lucas cap. xi. Act. v. ult. & c. 12. v. ult. Ex quo posteriori loco apparet, hanc profectionem peractam fuisse, antequam Paulus cum Barnaba Antiochia, spiritus S. jussu, ad euangelium gentibus annunciandum exivisset. Hoc autem iter Pauli Hierosolymitanum, post illum Antiochia discessum, & post annunciatum gentibus euangelium, ut ex seq. v. hujus c. apparet, contigit. Quare dicendum videtur, Paulum profectionis istius non meminisse, quia ad præsens ipsius institutum non pertineat, qui hoc in loco, alio jam fine profectionis suæ Hierosolymitanæ meminit, quam antea meminerat. (*c*) Prius enim ideo ejus meminerat, ne quis putaret, eum simul atque ad Christum conversus fuit, vel saltem paulo post, Hierosolymam fuisse profectum, ut illic doctrinam euangelii ab apostolis perdisceret; id quod hucusque satis docuerat, factum minime fuisse. Itaque non erat amplius necesse, ut omnia sua itinera Hierosolymam suscepta, ex ordine nobis recenseret: utpote cum jam constet, apostolum, quotiescunque tandem post primum illud iter eo fuerit profectus, non discendi euangelii causa, quod jam probe noverat, & variis in locis prædicaverat; sed alias aliquas ob causas fuisse profectum; quod vel inprimis de hoc itinere dici potest, cum eleemosynas deferret. Nunc (*d*) autem eum in finem iter quoddam peculiare Hierosolymam susceptum commemorat, ut ostendat, eos apostolos, quorum auctoritas sibi opponeretur, doctrinam eam, quam apud gentes extraneas, atque adeo etiam apud Galatas prædicarat, penitus approbasse, nec quidquam in ea immutandum, sive addendum censuisse, imo se & Barnabam pro gentium apostolis agnovisse: quam ad rem nihil pertinebat iter illud eleemosynarum deferendarum susceptum.

Per quatuordecim annos. Id est, exactis quatuordecim

(*c*) *Cur omissum iter de quo Act. xi. & 12.* (*d*) *Alio consilio antea Paulus itineris Hierosolymit. meminit;* (*e*) *alio nunc,*

annis. Sic *per dies*, Marc: 2. 1, est sexactis aliquot diebus: qua de re monent interpretes. (*a*) An hi anni a conversione Pauli computandi sint, an vero a priori illa profectione Hierosolymitana, non satis constat, nec in eo, quod ad institutum nostrum attinet, multum est situm: firmiores tamen illorum rationes esse videntur, qui annos istos a Pauli conversione numerandos putant.

Assumens et Titum. (*b*) Ideo Titi meminit, quia postea narraturus est, cum ad circumcisionem non fuisse auctoritate apostolorum adactum. (*c*) Videtur autem omnino hoc iter idem esse cum illo cujus meminit Lucas Act: 15, cum Paulus & Barnabas Hierosolymam jussi sunt proficisci, ut quæstio de observatione legalium ceremoniarum definiretur. (*d*) Nam ea, quæ hic narrat Paulus, valde illi tempori conveniunt: quod apostolus euangelium a se inter gentes prædicatum exposuerit; quod circumcisio non fuerit judicata gentibus necessaria; quod eam urgentibus fortiter restiterit; quod a cæteris apostolis pro collega agnitus fuerit, eorumque voluntate ac consensu provinciam gentibus euangelium prædicandi, etiam in posterum sibi admistrandam sumserit. (*e*) Nam quod decretum concilii illius non recitat, hoc ideo facere poterat, quia omnibus notum erat.

(*f*) Hanc sententiam id confirmat, quod non videtur fieri potuisse, ut apostolus hujus itineris oblivisceretur, cujus occasione ea Hierosolymis sunt gesta, quæ maxime ad conciliandam doctrinæ Paulinæ auctoritatem, & pseudodidascalos istos coarguendos spectant, si post hoc iter epistolam istam scripsit. Atqui apparet hanc epistolam post illud iter scriptam fuisse. qua de re supra jam occupavimus dicere cap: 1. vers. 2.

Vers. 2. Nam quod statim dicit, se *secundum revelationem*, (*g*) id est, revelatione, seu oraculo divino admonitum Hierosolymam ascendisse, id non impedit, quominus etiam ecclesiæ decreto ac voluntate, ut Lucas scribit, idem fecerit. (*h*) Neque enim hæc inter se pugnant; estque credibile, Paulum, cum ab ecclesia decretum jam esset, ut Hierosolymam iret, oraculo fuisse admonitum, ut id, quod ecclesia censuisset, omnino faceret.

Et exposui ipsis. (*i*) Pronomen *ipsis* sine antecedente, ad quod referatur, Hebræorum more: quanquam quodnam illud antecedens sit, ex ipso loco, ad quem profectum se dixerat apostolus, satis intelligi potest. Intelliguntur enim Christiani Hierosolymitani, quorum (*k*) mentio tacite continetur nomine Hierosolymorum paulo ante commemorato.

Euangelium quod prædico in gentibus, id est, inter gentes, ut supra cap: 1. 16. Ejus summa erat, homines fide in Christum, sine operibus legis justificari, adeoque nec observatione legalium ceremoniarum iis esse opus.

(*l*) *Seorsim autem iis qui videntur* vel *videbantur*, τοῖς δοκοῦσι. Non est necesse, eum prius omnibus, deinde demum præcipuis in ecclesia Hierosolymitana viris euangelium suum exposuisse: sed contra potius consentaneum est, eum antequam tota ecclesia conveniret, cum primoribus ea de re egisse. Nam ut alia prætermittamus hujus rei indicia, testatur Lucas Act. 15, post orationem Pauli & Barnabæ, qua res à se inter gentes gestas coram universa multitudine recensuerunt, Jacobum statim sententiam dixisse, in quam ab universa Ecclesia sit itum, & decretum factum, atque ad gentes perscriptum. quo facto, præposterum fuisset, senioribus demum accurratiorem doctrinæ suæ reddere rationem. Apparet igitur, cum præcipuis in ecclesia viris primo egisse Paulum, ut fere fieri solet, & deinde, re cum illis communicata, toti ecclesiæ exposuisse. Nec obstat, quod hic posteriori loco primores commemorat. ideo enim id facere potuit, quia prius id, quod generalius est, exprimere voluerit, quam id quod speciale, nulla temporis habita ratione. Quod si quis tamen contrarium urgeat, non admodum cum eo pugnabimus. Exposuit autem doctrinam suam nominatim τοῖς δοκοῦσι, utpote quibus eam exponere maxime intererat, quique de ea optime judicare poterant, & sententiam ferre debebant.

(*m*) Οἱ δοκοῦντες autem Græcis dicuntur ii, qui in pretio & æstimatione sunt, qui in magna sunt apud homines opinione: qualis inter Christianos erat Petrus, Jacobus, Johannes, & si qui præterea tunc Hierosolymis erant viri præcipui. Idem explicatius dicitur vers. 6: *qui videntur*, vel *videbantur esse aliquid*; & vers. 9 *esse columnæ*.

Ne forte in vanum currerem aut cucurrissem. (*n*) Finalem causam expositionis istius notat. Non quod apostolus dubitarit de certitudine suæ doctrinæ, quasi ex τῶν δοκούντων approbatione demum ejus certitudinem ac veritatem agniturus esset: quæ, ut vidimus, ab ipso Christo miraculose ei fuerat revelata, & tot ubique miraculis per eum ipsum confirmata: sed perinde est ac si dixisset; Ne forte, si id facere negligerem, labores mei in euangelio prædicando in irritum caderent, adversariis subinde obstrepentibus, aliter ea de re apostolorum præcipuos sentire ac docere, atque hac ratione fidem eorum, qui per meam prædicationem crediderant, subvertentibus.

Vers. 3. *Sed neque Titus.* (*o*) Docet, quis fuerit exitus istius expositionis, nempe is, quod ne Titus quidem, tantus in ecclesia vir, & apostoli adjutor, *qui mecum erat*, quasi dicat idque Hierosolymis, in illo ipso conventu, (*p*) *coactus fuerit circumcidi*, *Græcus existens*, utpote non Judæus, sed Græcus natione, seu mavis gentilis. Non semel enim apud Paulum *Græcus*, per synecdochen speciei, pro ethnico ponitur, ut Rom. 1 vers. 16. & 2 vers. 9, 10; & hoc loco non tam id spectatur, quod is non alterius alicujus nationis quam Græcæ fuerit, quam quod non fuerit Judaicæ.

coactus fuit circumcidi, hoc est, ab apostolis non est jussus circumcidi. Ex quo apparet, illos judicasse, circumcisionem, ac proinde ne cæteras quidem legales cæremonias ad salutem esse necessarias, nec gentibus imponendas.

Vers. 4. Διὰ δὲ τοὺς παρεισάκτους. Δὲ videtur positum pro δὴ, vel δῆτα, ut notant interpretes, id est, *nempe*

(*a*) *Tempus hujus itineris.* (*b*) *Titi cur meminerit?* (*c*) *Iter hoc illud est, de quo Act. 15.* (*d*) *Ratio 1.* (*e*) *Prolepsis.* (*f*) *Ratio 2.* (*g*) *Divino jussu Hierosolymam venit.* (*h*) *Conciliatio hujus loci cum Act. 15. 2. 3.* (*i*) *Relativum sine antecedente.* (*k*) *Fratribus Hieros: exposuit Paulus euangelium suum.* (*l*) *privatim præcipuis.*

(*m*) Οἱ δοκοῦντες (*n*) *Cur Paulus exposuerit aliis suam doctrinam?* (*o*) *Eventus ejus expositionis.* (*p*) *Titus non coactus circumcidi.*

vel

vel *idque*. quasi dicat, *idque propter subintroductos* seu *irreptitios falsos fratres*, qui si non fuissent, potuissemus aliis Titi circumcisione gratificari. Quod si placeat ex superioribus subaudire negationem, perinde erit, ac si dictum esset, μηδὲ διὰ τοὺς &c. hoc est, ne quidem propter irreptitios fratres. quasi dicat, etiamsi quidam falsi fratres subingressi essent, qui, ut Titus circumcideretur, urgebant.

Dicuntur autem (b) παρείσακτοι, quod callide submissi essent, seu ab aliis subornati irrepsissent, in consessum nimirum istum & coronam apostolorum, aliorumque præcipuorum virorum, in qua Paulus doctrinam suam explicabat.

(c) ψευδαδέλφους seu falsos fratres vocat, propterea quod cum Christi nomen prætexerent, merum tamen Judaismum spirarent. Christiani erant nomine, re & animo Judæi.

Qui subingressi erant explorare libertatem nostram. (d) qui eo consilio sese una cum aliis in hunc nostrum consessum insinuaverant, ut instar exploratorum viderent, qua via libertas nostra posset expugnari, num quæ occasio sese offerret ad eam nobis extorquendam.

Quam habemus in Christo Iesu. id est, quam per Christi doctrinam & religionem adepti sumus.

Idque in eum finem fecerant, (e) *ut nos in servitutem redigerent*, id est, legem ceremonialem servandam, ac proinde universum Mosaicæ disciplinæ jugum nobis imponerent.

Nos, inquit: se quoque cum cæteris Christianis, etiam gentilibus, qualis erat Titus, hac in parte conjungens. Etiamsi enim legem ceremonialem observaret, non observabat tamen tanquam rem per se necessariam, sed tanquam liberam, ædificationis caussa. Liber ergo erat ab eo jugo, nec id sibi atque aliis, tanquam necessarium imponi volebat.

Vers. 5. Quibus neque ad horam cessimus. id est, ne ad punctum quidem temporis cessimus. quanam in re? τῇ ὑποταγῇ, ut scilicet iis morem gereremus, ac prodita libertate Christiana, nos illis subjiceremus, Titumve circumcidi pateremur. (f) Quod vero nihilominus postea Timotheum circumcidit, ut legitur Act. 16. 3, in eo sibi ipsi Paulus non fuit adversatus; sed, in re licet contraria, sibi egregie consensit, & libertate Christiana utrobique legitime est usus. (g) Libertatis enim ea est ratio, ut quidpiam vel facere, vel omittere pro arbitrio possis, ad neutrum autem omnino cogaris. (h) Legitimus autem ejus usus est, ut id quod liberum, seu natura sua medium atque adiaphorum est, ædificationis caussa, nunc facias, nunc omittas. (i) Iam vero Paulus Timotheum sponte, non coactus circumcidit, ne Judæos offenderet, sed potius una cum Timotheo aditum ad eos haberet: (k) ad Titum circumcidendum cogi noluit, eo præsertim loco ac tempore; ne ingens fidelibus, ex gentibus ad Christum conversis, quorum tunc maxime habenda erat ratio, scandalum præberet, ut ex sequentibus intelligetur. Quo accedit, quod circumcisio Timothei ex Judæa matre nati, gentiles turbare minus poterat: magis Titi, quem utroque parente gentilem fuisse apparet, si urgentibus ceremoniarum patronis fuisset circumcisus.

Ut veritas euangelii permaneret apud vos. (l) id est, ut doctrinam euangelicam sinceram ac incorruptam, prout a me fuerat prædicata, constanter retineretis, nec eam admixtione disciplinæ Mosaicæ adulteratam obtrudi vobis pateremini. Id quod facile contigisset, si Paulus, ut obsequeretur illis falsis fratribus, Titum circumcidi permisisset. An non enim hinc pseudodidascali isti occasionem arripuissent dicendi, Hierosolymis ab apostolis fuisse judicatum, circumcisione, ac porro etiam reliquis legis ceremoniis opus esse ad consequendam salutem, contra quam Paulus doceret?

Veritas euangelii, (m) opponitur omni falsitati, depravationi, & rei a natura euangelii alienæ admixtioni. Verum enim dicitur id, quod sincerum est, & minime adulteratum ac corruptum.

Apud vos. (n) Galatas quidem solos, ad quos scribit, alloquitur; sed in illis omnes ejusdem generis homines. hoc est, qui ex gentibus prædicationi Paulinæ crediderant, intelligit. (o) Ex his apparet, non semper in rebus per se licitis gratificandum hominibus esse, nimirum quoties ex altera parte majus incommodum est metuendum: nec præsentium tantum, sed & absentium ea in parte habendam esse rationem.

Vers. 6. Ab iis vero qui videntur esse aliquid. Ostendit Paulus, quomodo sibi cum illis, qui auctoritate eminebant, & quibus communi opinione maxima dignitas tribuebatur, conveniat, ut eos sibi minime opponi, ac ne præponi quidem posse demonstret. (q) *esse aliquid* scilicet magnum, & præ cæteris eximium. Vide inf. cap. 6. 3. 1 Cor. 1. 28. & 3. 7. & 10. 19. Cum enim aliquem deprimimus, solemus dicere eum *nihil esse*; cum extollimus, interdum dicimus eum *esse aliquid*. Neque vero apostolus, cum dicit, qui *videntur* vel *videbantur* esse aliquid, aut esse columnæ, quemadmodum infra loquitur vers. 9, indicat, alios tantum eos pro talibus habere, se vero nequaquam. (r) Quos enim pro fundamentis ecclesiæ agnoscebat, licet Christo angulari lapidi innitentibus Matth. 16. 18. Eph. 2. 20. Apoc. 21, 14, eos & pro viris habebat eximiis, & columnas merito dici posse norat. Sed tantum indicat, non eodem sensu, eodemve pacto, quo alii, atque inprimis adversarii sui hæc jactarent ac urgerent, ista se agnoscere, & apostolis illis tribuere. Ita enim ista accipiebant illi, ex quorum mente hæc dicuntur, quasi apostoli illi aliquid etiam supra ipsum Paulum essent, ita ut Paulus præ illis prope nihili videretur faciendus.

Quales quondam fuerint. (s) His verbis, quæ in parenthesi legi debent, tacitæ cuidam objectioni occurrere videtur apostolus. (t) Verisimile enim est, Pauli adversarios, ut eum deprimerent, Petri & aliorum apostolorum dignitatem eo nomine extulisse, quod aliquando cum Christo vixerint, ejus familiares ac contubernales fuerint, cum eo tempore Paulus esset pharisæus; quod euangelium prædicarint tum cum id a Paulo oppugnaretur. (u) His ergo verbis Pau-

(a) *Falsis fratribus gratificari Paulus noluit.* (b) *Παρείσακτοι* (c) *Falsi fratres.* (d) *Exploratores Christianæ libertatis.* (e) *Eorum scopus.* (f) *De Timothei circumcisione.* (g) *Libertatis ratio.* (h) *Legitimus ejus usus.* (i) *Timotheum cur Paulus circumciderit?* (k) *Cur Titum noluerit?*

(l) *Magno Christianorum gentilium bono.* (m) *Veritas euangelii.* (n) *In persona Galatarum de omnibus Christianis gentilibus loquitur Paulus.* (o) *Quando in adiaphoris non gratificandum aliis.* (p) *Consensus præcipuorum apostolorum cum Paulo.* (q) Esse aliquid. (r) *Apostolorum præstantia.* (s) *Prolepsis.* (t) *Petri & aliorum apostolorum dignitas quadam* (u) *hic minime spectanda.*

fus ostendit, hanc apostolorum præ se præstantiam nihil ad rem facere; nec spectandum, quales olim vel apostoli, vel Paulus fuerit, sed qualis nunc sit.

Nihil mihi differt. (a) Hæc verba, pro duplici ratione, qua cum cæteris connecti possunt, duplicem habent sensum. Si enim conjungantur cum proxime præcedentibus, & una cum illis parenthesi includantur, sensus erit: Nihil mea refert, seu, mihi perinde est, qualescunque olim fuerint apostoli: nihil id ad rem facit: nec propterea mihi vel opponi, vel etiam præponi deberit. Si vero ante ipsa parenthesis claudatur, sic ut ad illa verba, *ab iis vero qui videntur esse aliquid*, referantur, & cum illis conjungantur, sensus erit: Nihil inter me & eos, qui videntur esse aliquid, interest, sive ratione doctrinæ, sive etiam ratione muneris mei, & functionis apostolicæ. Eadem nobis est doctrina, eadem auctoritas, qualescunque illi olim fuisse dicantur.

Personam Deus non accipit. (b) πρόσωπον, nunc personam, seu certum quempiam hominem, nunc hominis faciem significat. (c) In hoc dicto, quemadmodum vox Hebræa huic respondens indicat, faciem hominis, id est, externas ejus qualitates, quæ nihil ad causæ meritum pertinent, designat. (d) Has Deus non accipere, id est non respicere, nullam earum rationem, utpote justissimus judex, habere dicitur. Itaque non mirum est, quod Paulus dicat, vel nihil se curare pristinam apostolorum præ se dignitatem & præstantiam; vel nullum inter se & illos propterea, ratione muneris ac dignitatis, discrimen ponendum esse; quandoquidem Deus qualitates istas, quæ nihil ad rei meritum, faciunt spectare non soleat.

Mihi enim οἱ δοκοῦντες. Si illa verba *nihil mihi differt* una cum proxime præcedentibus, in parenthesi legi debent, erit in præcedentibus Pauli verbis ἀνανταπόδοτον seu oratio præcisa, & imperfecta, quæ tamen, cum apostolus addit, *mihi enim οἱ δοκοῦντες* &c. satis aperte; mutata passiva constructione in activam, suppletur. Loco enim ejus, quod dicendum erat: Ab illis qui videntur esse aliquid, nihil mihi, seu doctrinæ meæ, fuit adjectum; dicit, Nam qui videbantur esse aliquid, nihil mihi adjecerunt. Hoc sensu admisso, (e) particula γὰρ *enim* poterit fervire epanalepsi: quasi dictum esset, *mihi inquam*, ut nonnulli interpretes verterunt: qui iidem annotarunt non absimile (f) ἀνανταπόδοτον extare Rom. 5. 12. nam in fine vers. 14 sententia ἀνταπόδοσις annectitur, sed alia constructione ac loquendi forma, quam πρότασις requireret.

Nihil addiderunt, (g) nihil ad doctrinam meam, tanquam adhuc insufficientem & nondum plenam, adjecerunt. (h) Nec est quod quis dicat, apostolos in ista synodo id adjecisse, *ut sibi gentes caverent ab idolothytis, & sanguine, & suffocato, & scortatione* Act. 15. 20, 29. (i) Nam scortatio quidem penitus est a Paulo multis locis expresse interdicta: (k) reliqua vero com scandali tantum vitandi causa fuerint ab illa synodo prohibita; eadem a Paulo partim expresse, ut idolothyta; partim generalibus verbis fuerant interdicta 1 Cor. 8. 1, 7, & d. & 10. 20, & d. Siquidem ille tum in epistola ad Romanos, Rom. 14. 13. & d, tum in priori ad Corinthios 1 Cor. 10. 23, & d. cap XI. 1 generalem doctrinam tradit de scandalis evitandis; idque maxime habita ratione rerum, quas Judæi abominabantur; quæ in numero erant præter idolothyta, sanguis inprimis & suffocata.

Vers. 7. *Sed contra.* Pendet oratio, & vers. 9 demum illis verbis, *dextras mihi dederunt*, perficitur. (l) Quasi dicat, tantum abest, ut meam doctrinam ulla in re imperfectionis alicujus, & ut ita dicam, insufficientiæ damnarint, ut etiam (m) *dextras* mihi & Barnabæ *societatis* dederint; id est, dextras nobis eum in finem junxerint, ut testarentur, se me & Barnabam pro sociis ac collegis in munere apostolico agnoscere. quasi dicat, dextras dederunt in signum societatis ac mutuæ conjunctionis.

Videntes quod concreditus sum. (n) Causas istius facti interserit: quia scilicet videbant, commissum ac demandatum mihi esse a Deo & Christo, *evangelium præputii*, id est evangelii prædicationem & annunciationem inter præputiatos.

Quemadmodum Petrus circumcisionis. (o) Solum Petrum nominat, quia legationis ad circumcisos erat princeps, (p) & illo nominato cæteri ejusdem muneris socii subintelliguntur. * Eminebat enim aliqua ratione inter cæteros apostolos Petrus, & illis in oratione præire solebat. Vixque aliter fieri solet, quam ut, cum plures eodem munere funguntur, unus aliquis inter cæteros emineat, & iis præeat. (q) Neque hinc protinus potestas aliqua super reliquos apostolos Petro vindicatur, aut munus tale, quod aliis apostolis cum eo non fuerit commune; cum præsertim hoc loco de munere apostolico, seu evangelium prædicandi officio sermo sit, quod æque aliis competebat ac Petro, ut & res ipsa docet, & nemo diffitetur. (r) Tacite autem Paulus, dum se cum Petro componit, illi se exæquat, imo aliqua ratione præfert, dum legationis ad gentes, hoc est ad totum prope mundum, cui evangelium adhuc erat inauditum, principem se facit.

Vers. 8. *Qui enim operatus est Petro.* (s) Hæc verba interseruit, ostendens, nemini id debere videri absurdum aut arrogans, Petrum & alios apostolos id quod superiori versu de se dixerat, agnovisse, & ipsummet id sibi tribuisse. Ex evidentibus enim effectis apparuisse, ita se rem habere.

Ἐνεργήσας Petro. (t) Ἐνεργεῖν hoc loco significare videtur, vim virtutemque tribuere, efficaciam indere, seu efficacia sua adesse alicui. Nonnulli exponunt, *operatus est in Petro*, id est per Petrum. quasi ἐνεργεῖν vi præpositionis ἐν regat dativum, licet simplex ἐργεῖν non sit in usu, sed ἐργάζεσθαι.

In apostolatum circumcisionis, (u) id est, ut esset apostolus & legatus ad circumcisos, seu Iudæos: abstracta enim, *circumcisio & præputium*, (x) *pro concretis ponuntur, ut alibi sæpe.*

Vers. 9. *Et cognoscentes gratiam datam mihi*, id est munus mihi demandatum, ut essem apostolus gentium: (y) quod *gratiam* vocat, quia ex gratia divina in se fuerat collatum. Vide hac de re Rom. 1. 5:

(a) Nexus ac sensus verborum. (b) Πρόσωπον (c) quid hic significet? (d) Deus personam non accipit. (e) γὰρ fervit epanalepsi. (f) ἀνανταπόδοτον (g) Apostoli cæteri Pauli doctrinæ nil addiderunt (h) Obj ctio. (i) Responsio. (k) Idolothyta, sanguis, suffocata quatenus prohibita.

*(l) Societas inter apostolus sancita. (m) Dextra societatis. (n) Paulo commissa evangelii prædicatio inter gentes. (o) Petro inter Iudæos. (p) Petri nomine cæteri etiam apostoli intelliguntur. * Petri præ cæteris dignitas. (q) Petro in alios apostolos potestas nulla. (r) Paulus Petro se æquat eique aliqua ratione præfert. (s) Documentum apostolatus Petri & Pauli. (t) Ἐνεργεῖν quid (u) Circumcisio pro circumcisis. (x) Præputium pro præputiatis Rom. 2. 26, 27. 3. 30: 4. 9. (y) Gratia Paulo data pro apostolatu.*

Qui,

Qui videntur, vel *videbantur columnæ esse*, hoc est, viri in [a] ecclesia præcipui, quibus religio ac respublica Christiana maxime niti videretur.

Societatis, ut nos in gentes, εἰς τὰ ἔθνη. [b] Hæc societas hac conditione fuit inita, ut ego & Barnabas *in gentes*, scilicet iremus, vel *ad gentes* legatione fungeremur, illi vero ad circumcisos.

Vers. 10. *Tantum, pauperum* &c. [c] Hoc *tantum* addiderunt vel monuerunt, quod ad doctrinam nihil pertinet, sed ad charitatem communem; ut pauperum, nempe in Judæa vel Hierosolymis degentium, essemus memores, vide Rom. 15. 25 & deinceps: ut gentes, quæ spiritualibus Judæorum bonis ditatæ erant, carnalia sua bona vicissim, quantum opus erat, cum illis communicarent. Ex quo apparet, circumcisionem legalesque ceremonias, haudquaquam fuisse judicatas gentibus extraneis necessarias: alioquin earum potissimum me ac Barnabam meminisse voluissent, non vero pauperum *tantum* in Judæa fratrum curam demandassent.

Meminissemus, hoc est, [d] eorum curam susciperemus, ac rationem eorum inter fratres ex gentibus haberemus, eleemosynam pro illis colligendo, sic non semel in sic. lit. ponitur *meminisse* Psal. 8. 5. XXV. 7. CVI. 4. Luc. 23. 42. Hebr. 13. 3, ut & in vulgari sermone: & contra, *oblivisci* [e] pro negligere.

Quod & studui idipsum facere. Non fefellimus datam fidem, sed quemadmodum me pauperum memorem fore recepi, [f] ita negotinm hoc summa cum diligentia ac fide curavi, qua de re in epistola utraque ad Corinth. sed maxime posteriori, & notato loco ad Rom: legere est. [g] Hinc autem apparet, epistolam hanc fuisse scriptam post secundum Pauli iter ad gentes, ut superius jam monuimus cap. 1 vers. 2. Voces *id ipsum* Hebr. more redundant.

Vers. 11. *Quando vero Petrus.* [h] Incipit hic alterum membrum prioris partis hujus capitis, in quo narrat, quomodo ipse Petrum reprehenderit. [i] Ostenderat enim superius, nulla in re sea Petro & aliis fuisse reprehensum, cum venisset Hierosolymam: [k] nunc contra ostendit, se Petrum reprehendisse, cum is venisset Antiochiam: idque ea in re, quæ ad hanc materiam spectat, & ad confirmandam Pauli doctrinam vehementer pertinet.

Secundum faciem κατὰ πρόσωπον, [l] in os ei *restiti*, id est coram atque aperte cum eo egi, & factum ejus reprehendi: non vero clam ipsove absente, coram aliis factum ipsius notavi, quemadmodum illi facere solent, qui causæ suæ non satis fidunt, & auctoritatem ejus, quem reprehendere volunt, verentur. quasi dicat, [m] non veritus sum ejus auctoritatem, nec quicquam de reprehensionis illius æquitate dubitavi; non ausurus id facere, præsertim coram omnibus, (id enim paulo post vers. 14 additur) si scivissem, Petrum aliter de tota hac conversia sentire, eumque una cum cæteris apostolis aliter in synodo Hierosolymitana judicasse. Certe etiamsi mihi ejus factum displicuisset, non ausus fuissem eum in os, atque ita aperte reprehendere, utpote nihil profecturus, imo deteriorem potius causam meam redditurus, & in reprehensionem gravem ipsemet incursurus.

Quia condemnatus erat. Ita enim sonat Græcum κατεγνωσμένος, pro quo Vulgata sententiam sequuta habet *reprehensibilis*; Recentiores quidam *condemnandus*. Hebræorum enim more, participia passiva præsentis aut præteriti temporis, pro nominibus verbalibus sumi solent, [n] quæ nos per participia futuri temporis nonnunquam efferimus: 2 Petr. 2. 4 τετηρημένους, *custoditi*, pro custodiendi: ἁγιαζόμενοι, *ii qui sanctificantur*, pro sanctificandis Hebr. 2. 11: & 10. 14. Sic σωζόμενοι, *qui servantur*, pro servandis, ἀπολλύμενοι, *qui pereunt*, pro perdendis, aut perire dignis 1 Cor. 1. 18. 2 Cor. 2. 15. *Condemnatus* ergo dici videtur, quia damnandus seu reprehendendus, vel potius damnari dignus seu reprehensibilis esset: [o] *damnare* enim hoc loco non aliud significat, quam reprehendere. Nam in omni reprehensione sententia quędam adversus alterum fertur, quod Græcis est καταγινώσκειν. Quod si velis participium præteritum omnino vim suam retinere, ita ut significetur, Petrum jam ante ab aliis fuisse notatum ac reprehensum, non multum pugnabimus.

Vers. 12. *A Jacobo.* Ita loquitur, vel quia à Jacobo essent missi, vel simpliciter, quia ex ecclesia Hierosolymitana, cui præerat Jacobus, venissent. *Cum gentibus simul edebat.* [p] id est cum fratribus gentilibus, qui ceremonias legales & ciborum delectum non observabant. [q] Judæi illicitum sibi putabant cibum capere cum gentilibus, ne forte immundi quidpiam gustarent, & sese aliqua ratione pollucrent Act. 10. 28. XI. 3.

[r] *Subducebat & separabat seipsum*, id est, convictum cum gentilibus fratribus refugiebat, ita agebat, ac si legalium ceremoniarum & ciborum delectus rigidus observator esset.

Metuens eos, qui ex circumcisione. [s] id est eos qui ex circumcisorum seu Judæorum numero erant. Causa hujus facti impulsiva, quia metuebat Judæos, qui a Jacobo venerant, utpote qui legalium ceremoniarum acres adhuc defensores & observatores erant. [t] Metuebat autem eorum offensam, ac reprehensionem, ne scilicet ipsorum animos a se atque ab ipsa euangelii doctrina alienaret, & legis desertor audiret, ac proinde ejus auctoritas, in qua plurimum erat situm, evilesceret. [u] Consilium ipsius per se malum nequaquam fuit, sed non satis providum, & cum quodam neglectu salutis & ædificationis fratrum ex gentibus extraneis collectorum, inter quos versabatur, quique longe plures erant, conjunctum, qua de re paulo post plura. [x] Ex hoc autem loco apparet, Judæos Christianos ex illa synodo Hierosolymitana, de qua supra dictum, & sermonibus apostolorum in ea habitis, nondum intellexisse, se quoque ceremoniis legalibus non amplius obstringi: sed tantum (licet ne hoc quidem omnes crediderint) gentes, quibus lex Mosis lata non fuerit, iis non teneri. Nam hac quoque de re ibi revera tantum fuerat actum, non vero de Judæis, ut ex loco satis constat. Quamquam ibi Petrus, dum

[a] Petrus, Jacobus, & Johannes columnæ. [b] Societas inter apostolos qualis. [c] Pauperum tantum Hierosol: cura Paulo demandata. [d] Meminisse pro curare. [e] Oblivisci pro negligere. [f] Paulus pro Christianis Hier: eleemosynam collegit 1 Cor. 16. 1, & deinceps 2 Cor. cap. 8. & 9. [g] Quando hæc epistola scripta? [h] 2 membrum primæ partis capitis. [i] Ejus summa. [k] Paulus Petrum reprehendit in re huc pertinente: [l] Idque coram & aperte. [m] Æquitas reprehensionis animum ei addidit.

[n] Participia præterita aut præsentia pro futuris. [o] Damnare pro reprehendere. [p] Petrus cum gentilibus edit. [q] Cum iis edere Judæis illicitum. [r] Ab iis se subduxit Petrus. [s] ne Judæos offenderet. [t] Cur eos offendere metuerit. [u] Factum ejus quatenus reprehensibile. [x] Judæi Christiani etiam post synodum Hier: lege se teneri putarunt.

ostendit, gentibus jugum legale imponi non debere Actor. 15. 10, 11, iis utitur rationibus, quæ non magis in gentibus, quam in Judæis valent, (a) nec minus hos, quam illos lege Mosaica solutos ostendunt: & res ipsa docet, eandem utrique populo viam per Christum ad salutem fuisse propositam; nec meliorem hac in parte gentilium, quam Judæorum, quibus Christi gratia, promissis divinis peculiariter fuerat adstricta, conditionem esse debuisse. Fuisset autem longe melior, si Judæis lex Mosaica fuisset ad salutem observatu necessaria, gentibus non item; & sic illis vel ob unius ex præceptis ceremonialibus, quorum tantus erat numerus, neglectum, pereundum fuisset, his non item. Verum, ut diximus, id a Judæis nondum fuit animadversum, quemadmodum etiam ex sermone Jacobi ad Paulum Actor. 21. 20, 21, 24, 25 satis intelligitur. Quare cum Petrus natione Judæus esset offendisset eos, qui Hierosolymis venerant, Judæos, si ceremonias Judaicas eum non observare, ac cum gentibus convivere vidissent.

Vers. 13. *Et una cum ipso simulabant & reliqui Judæi.* (b) nempe qui jam antea degebant Antiochiæ, &, ut apparet, solebant cum gentilibus Christianis conversari, ac convictu eorum uti: non ii, qui a Jacobo venerant. Hi enim cum crederent, a convictu gentilium sibi omnino abstinendum, essentque ii, quorum infirmitati consulebat Petrus, non poterant dici *simulare* cum Petro, & ejus exemplum, utut aliter de ceremoniis judicarent, sequi: sed de illis id recte asseritur, quasi dicat. Non tantum Petrus simulavit, id est, præ se tulit, se legem ceremonialem omnino observare, observatuque necessariam judicare; non verbis quidem, sed factis, (aliud enim est mendacium, aliud simulatio:) sed ejus exemplum secuti sunt & cæteri Judæi, antehac cum gentibus convivere soliti, eademque cum ipso simulatione sunt usi, adeo ut etiam Barnabas una cum illis simularit.

Ita enim ait apostolus: (c) *adeo ut etiam Barnabas simul abduceretur illorum simulatione.* Hæc eorum simulatio seu hypocrisis fuit veluti torrens quidam, qui Barnabam una abduxit, ut idem exemplum sequeretur; (d) Barnabam illum, qui mecum gentes peragraverat, & eas sine observatione legis ceremonialis salutem adepturas docuerat, qui vel maxime gentes in hac veritate confirmare, non vero suo exemplo labefactare debebat.

Vers. 14. *Sed cum vidi.* Quasi dicat: (e) Illi quidem ita se gesserunt: sed ego cum viderem &c. Ad reprehensionem facti accessurus, primum ostendit, quale id fuerit, seu quidnam in eo fuerit a Petro & aliis peccatum, & quam merito illud reprehenderit, cum ait, *quod non recto pede incederent ad veritatem euangelii*, quod non ita se gererent, quemadmodum sinceræ atque incorruptæ euangelii doctrinæ congruebat; quod a recto itinere, quod veritas euangelica monstrabat, deflecterent, & inter legem & euangelium quodammodo claudicarent.

Particula *πρὸς ad*, convenientiam rei unius cum altera denotat, & ponitur pro *κατὰ*, ut 2 Cor. 5. 10. Reprehendit ergo Paulus hoc factum propterea, quod valde obstare poterat & obstabat veritati euangelicæ. Nam dum nimium Petrus Judæis obsequitur, libertatem & veritatem euangelicam in discrimen adducit. Satius autem erat Judæos offendere, quam libertatem euangelicam prodere, & gentibus de doctrina, quam hactenus didicerant, dubitandi occasionem præbere. (g) Majus enim scandalum semper magis vitandum est, quam minus. (h) Adde quod omnino æquum erat, ut tandem etiam aliquando liberius, Petrus & alii Judaicæ gentis apostoli agerent, & sensim Judæis ad veritatem euangelicam hac in parte præirent: præsertim cum jam antea, ipsis Hierosolymis, ubi maxime metuenda erat offensio, a Petro ipso ac Jacobo satis ostensum esset Actor. 15 ceremonias illas ad salutem non esse necessarias. (i) Volebat enim Christus ceremonias istas legales aboleri, 1 quo uterque populus, tum gentilis, tum Judaicus, coalescere posset; quod fieri plene non poterat, quamdiu illæ vigerent. 2 Volebat etiam eam ob causam abrogari leges ceremoniales, quia quamdiu illæ robur suum habere censentur, legem Mosaicam, ac vetus illud fœdus antiquatum esse, intelligi vix ac ne vix quidem potest. (k) Hoc autem non recte intellecto, beneficium per Christum in nos collatum, & novi fœderis ratio, seu modus justificationem adipiscendi per fidem, recte percipi non potest, ut ex hac epistola intelligi poterit. (l) 3 Ut taceam, ubi nimium ceremoniarum, ibi plus fere esse superstitionis, quam veræ solidæque religionis. Quare cæteri apostoli veluti suppetias ferre Paulo, qui ea in re potissimum laborabat, debebant, & hoc saltem facere, ne a gentilium fratrum convictu & conversatione abstinerent, (m) præsertim cum id Petrus & ante defenderit, & semper defendere potuerit. Quæ enim causæ erant, ut una cum Cornelio cibum caperet; eædem etiam erant, ut cum Antiochenis (qui etiam spiritum sanctum, ut Cornelius cum suis, acceperant) eum capere jure posset, vide Actor. xi. 3, 17. (n) Debuit igitur Petrus, vel omnino persistere in conversatione & convictu cum fratribus gentilibus, quicquid tandem Judaici fratres dicerent: vel saltem prius admonere fratres gentiles, velle se Judæorum infirmitati aliquid tribuere: quare ne turbentur, si ab ipsorum convictu ad tempus abstineat: non id se facere, quod ad salutem ceremonias credat necessarias: sed quod Judæi illi adhuc ita sint persuasi. Sed Petrus, ut apparet, id facere neglexit, & contrarium strenue simulavit.

Dixi Petro coram omnibus. Coram omnibus id fecit, quia omnium intererat id scire. (o) Fratrum quidem gentilium, turbarentur Petri facto, & errandi occasionem inde sumerent: Judæorum autem, ne ejus exemplum amplius sequerentur.

Si tu, Judæus existens, seu, *cum Judæus sis*, (p) *gentiliter vivis*, hoc est soles more gentium ceremonias legis, delectumque ciborum negligere; consuevisti id, quando cum gentilibus versaris, facere; *quid gentes cogis Judaizare?* Gentes, inquit, quibus lex Mosaica data non est, nec ceremoniæ illæ a Deo impositæ, ad ceremonias illas, ac nominatim ad delectum ciborum

(a) *Iudæi lege soluti.* (b) *Simulationem Petri secuti Iudæi.* (c) *Etiam Barnabas.* (d) *Quem minime decuit.* (e) *Vitium ejus facti.* (f) *Πρὸς pro κατὰ.*

(g) *Rationes, ob quas recte reprehensus Petrus.* (h) *Majus scandalum magis vitandum.* (i) *Libertas euangelica Iudæis sensim patefacienda.* (k) *Caussa abrogatarum ceremoniarum Mosaicarum.* (l) *V. Fœderis abrogatis cognito utilissima.* (m) *Ceremoniarum multitudo aliquatenus noxia.* (n) *Convictus cum gentibus a Petro defensus.* (o) *Quomodo scandalum ei vitandum.* (p) *Cur coram omnibus reprehensus Petrus.* (q) *Gentiliter vivere.*

Iudaico

Judaico more observandum cogis, id est [a] facto hoc tuo moves atque impellis, & necessitatem quandam id faciendi iis imponis. [b] Cogere enim dicuntur, qui ad aliquid faciendum vehementer impellunt, atque urgent, ut infra cap. 6. 12. Luc. 14. 23. Actor. 16. 15. 2 Cor. 12. 11. Tanta autem erat Petri auctoritas, ut quicquid ageret, præscribere atque imponere cæteris videretur, præsertim cum non tantum cæteri Judæi, sed & Barnabas eum sequeretur. Neque vero omnes scire poterant, cum simulare, poterant credere, eum religione prohiberi: antea nimio quodam in gentiles fratres amore, ac humanitate aliquantum exorbitasse: nunc errorem corrigere. Quocirca cum hoc ejus factum magnas turbas dare posset, & multorum conscientias turbare, & euangelicæ libertati plurimum obesse, jure illi coram omnibus personam, quam assumserat, Paulus detraxit. Ita enim fieri convenit, ut [c] magni etiam viri publice ac palam redarguantur, cum exemplo suo publice nocent; imo quanto majores sunt, quantoque majus ab illorum exemplo periculum est, tanto magis cavendum, ne eorum auctoritas, quæ cæteroquin boni publici causa tuenda est, in publicam perniciem vertatur. Qua de causa Paulus de senioribus ad Timotheum scribens 1 Tim. 5. 19, 20, præcipit quidem ne sine duorum aut trium testimonio accusationem adversus quemquam eorum suscipiat: sed addit tamen: *Peccantes coram omnibus argue, ut & cæteri timorem habeant.*

Vers. 15. *Nos natura Judæi.* Verba hæc ita sunt præcedentibus annexa, [d] ut Petrum adhuc alloqui videatur Paulus, vel usque ad vers. 17, vel, ut nonnullis placet, usque ad finem capitis; cum initio demum cap. seq. ad Galatas rediens, novam orationem videatur ordiri. Fieri potuit, ut cum Petro disserens, in gratiam auditorum, quibus consulebat, hæc aut similia diceret, quæ quia ad rem præsentem maxime pertinebant, hic referenda putarit. Cæteroquin ipsius Petri caussa, ea quæ hoc & seq. versic. dicuntur, docere opus non erat; multo autem minus necesse erat objectionem illam occupare, quæ vers. 17 & seqq. diluitur. [e] Sive igitur suum ad Petrum sermonem persequatur Paulus, sive ejus uberius declarandi caussa hæc addat; illud satis apparet, cum hic ad principale hujus epistolæ argumentum accedere; quod est, hominem non justificari ex operibus legis, sed per fidem Jesu Christi: quæ propositio sequenti statim versiculo exprimitur. [f] Itaque hic posterior istius capitis pars incipit. [g] Ostendit autem his verbis Paulus, non debere gentes cogi ad legem Mosaicam, argumento ab imparibus ducto: [h] Si nos ipsi, qui Judæi sumus origine, ac sub lege Mosaica nati, nati in eam conditionem, ut eam observaremus, eam deserere coacti sumus, & ad Christi fidem, consequendæ justificationis causa confugere; multo minus gentes, quibus lex illa lata non fuit, ad ejus observationem debent adigi.

Non ex gentibus peccatores, [i] qui non fuimus tam fœdi peccatores, quam homines gentiles, qui veri Dei cognitione plane sunt destituti, ac porro etiam gravissimis peccatis & flagitiis polluti: quos non mirum esset, cum nullam spem in lege haberent, ad fidem in Christum, ut justificarentur, confugisse. Pendet hic sententia, ad quam inserta prius ratione & argumento, redit in illis verbis, cum ait vers. seq. *Et nos in Christum Jesum credidimus. Et nos*, non tantum gentes, sed nos quoque ipsi, nempe ortu Judæi, in Christum Jesum credidimus, & sic a lege ad Christum confugimus. Quid vero illos ad id compulit?

Vers. 16. *Scientes quod non justificatur homo ex operibus legis, nisi per fidem Jesu Christi.* [k] Quandoquidem hanc diximus esse propositionem quandam eorum, quæ in sequentibus disputabuntur, & principale hujus epistolæ argumentum; ideo ut res tota melius pateat, tum quid *justificatio* sit, tum quid *opera legis*, tum denique quid *fides*, explicandum est.

[l] *Justificare* in hac disputatione non significat, uti nec alibi in sacris literis, justum ac sanctum efficere: quandoquidem id pro fructu, sive operum legis, sive fidei in Christum per charitatem efficacis, ponitur, & condemnationi opponitur: sed est vocabulum ex foro & judiciis petitum, significatque justum pronunciare, vel potius, tanquam justum atque innocentem tractare, ita cum quopiam agere, ut cum justo ac innocente agi convenit. [m] Hoc autem fit, cum is, & a pœnis, quæ delinquentibus sunt constitutæ, immunis redditur, &, si quod aliud justitiæ atque innocentiæ præmium constitutum est, id ei destinatur, ac porro etiam persolvitur.

[n] Hoc vero natura rei inspecta, duplici potest fieri ratione: vel quia is, qui justificatur, [o] id plane meritus fuerit, quia nimirum nihil deliquerit; [p] vel quia, etiamsi aliquid deliquerit, & sic pœnam commeritus fuerit; nihilominus tamen indulgentia aut clementia judicis absolvatur. [q] Priori modo lex justificationem hominibus pollicebatur: [r] posteriori euangelium. Quæ ut rectius adhuc intelligantur, animadvertendum est, [s] legis duplicem fuisse sensum, quorum alterum literalem, seu historicum vocare solent; alterum mysticum. [t] Ille omnibus Israelitis ab ipso statim fœderis antiqui initio patebat, & ab iis agnosci debebat: hic agnosci, præsertim certo ac plene, nisi divinitus patefieret, non poterat. Literali legis sensu inspecto, [u] vita, quam lex promittebat, & in qua justificatio legalis consistebat, vitam terrenam, tum longævam, tum feliciter, hoc est, & quiete, & in omnium rerum abundantia exactam denotat. quod quivis facile cernere potest, qui ea inspexerit, quæ tum in Levitico, tum in Deuter. ad explicationem promissorum legalium fuse dicuntur Levit. 26. 3 & deinceps. Deut. 28. 1 & deinceps. Vide & cap. 6. 2, 3. VII. 12 & deinceps. [x] Itaque & exsecratio, huic vitæ, ac porro etiam justificationi opposita, significabat vel mortem præmaturam, & aliqua saltem ratione violentam, vel vitam miseram, seu calamitates ac pœnas aliquas hujus vitæ, quæ eam felicem esse non sinerent, quemadmodum iisdem apud Mosen locis explicatur. vide dicto loco Levit. 26. 14 & deinceps. Deut. 28. 15 & deinceps. Sed sensu mystico, [y] vita illa significabat vitam æternam; & exsecratio ei opposita, mortem sempiternam: quemadmodum tum ex hac episto-

[a] *Petri factum gentibus noxium.* [b] *Cogere.* [c] *Magni viri quando publice reprehendendi.* [d] *An Petrum adhuc alloquatur apostolus?* [e] *Principalis hujus epistolæ propositio.* [f] *Pars cap: secunda.* [g] *Scopus verborum.* [h] *Ratio.* [i] *Gentiles præ Judæis peccatores.*

[k] *Cur Judæi in Christum crediderint?* [l] *Justificare.* [m] *Justificationis natura.* [n] *Duplex eam assequendi modus;* [o] *1 ex meritis.* [p] *2 ex gratia.* [q] *1 modus legalis.* [r] *2 euangelicus.* [s] *Legis duplex sensus.* [t] *Differentia utriusque.* [u] *Vita in lege promissa sensu literali quid.* [x] *Quid exsecratio legis.* [y] *Vita & exsecratio sensu mystico.*

la inferius conſtabit infra cap.3.10, & ſeqq. Rom.7.10. x. 5, conſ. cum cap.8.4: tum ex aliis novi teſtamenti locis, præſertim vero ex epiſtola ad Romanos cernitur. Jam vero lex ad obtinendam juſtificationem utroque modo accptam, *(a) opera* (ut ad horum quoque explicationem accedamus) requirebat. Ita enim Moſes, ut infra audiemus, ait: *Qui fecerit ea* (intellige omnia, quæ in libro legis ſunt Levit. 18. 5. infra cap. 3. 12 præcepta, ſive moralia, ſive ceremonialia, ſive denique forenſia fuerint) *homo vivet in eis:* & contra, *qui non fecerit ea, exſecrabilis erit* Deut. 27. ult. infra cap.3. 10.

(b) Verum non eodem modo utrobique opera iſta, ſeu legis obſervatio ſumitur: longe enim perfectius accipitur in ſenſu (c) myſtico, quam in literali, quemadmodum & vita ſeu juſtificatio promiſſa. (d) Nam illo ſenſu, primum ipſa præcepta legis perfectiori ratione ſumuntur; illa præſertim generalia: *Diliges Dominum Deum tuum, ex toto corde tuo &c. & proximum tuum, ſicut teipſum* Deut.6. 5. Levit. 19. 18. Exod.20. Deut. 5. quin & illud, *Non concupiſces*, quod Rom.7.7 ita abſolute poſitum, perfectiorem videtur ſenſum poſtulare. At ſenſu poſteriori, nempe literali, legis præcepta ſumuntur accommodate ad rudem populi Iſraelitici, cui data fuerunt, pueritiam, & ad rationem terrenorum ac carnalium promiſſorum, ita ut leges humanas non multum ſuperent. Et hunc quidem ſenſum ipſa ſpecialium præceptorum verba, eorumque proprietas poſtulat.

Generalia autem præcepta accipienda ſunt accommodate ad ſpecialia, nec plus in ſe comprehendere cenſenda ſunt, quam ſpecialia omnia ſimul juncta. (e) Deinde exſecutio quoque mandatorum divinorum perfectior eſt myſtico ſenſu, quam literali. Myſtico ita ſumitur, ut ea perpetuo exacte ſerves, ac proinde juſtificationem operum vi merearis, nec ulla peccati remiſſione indigeas: literali verò ita, ut ſimul includatur illa legis indulgentia, æquitati divinæ convenientiſſima, quæ variis erroribus ac delictis, per certa ſacrificia expiationem concedebat: (f) Iis enim pœnæ tantum temporales auferebantur, non æternæ; ac porro ſeveritatem legis in exigenda obedientia, quod ad ſenſum literalem attinet, mitigabant: quoad ſenſum myſticum nequaquam; alias enim pœnam quoque æternam abſtuliſſent, quam lex eo ſenſu omnibus comminabatur, qui non omnia ejus præcepta ſemper obſervaſſent. Adumbravit quidem expiatio illa expiationem eam, qua æterna ab hominibus pœna aufertur: ſed tanquam futuram, ſeu ſub Novo demum fœdere extituram: quemadmodum & ſacrificia illa adumbrarunt ſacrificia novi ſœderis, in quo Deus primum remiſſionem etiam æternæ pœnæ promiſit, & perfectum expiationis modum propoſuit. In hac autem diſputatione de juſtificatione ex operibus legis, tum in hac ipſa, tum in ea quæ eſt ad Rom: epiſtola, (g) Paulus myſticum revera legis ſenſum ſpectat. Unde facile patet, quid & juſtificationis, quatenus eam lex pollicebatur, & operum nomine intelligat. Jam quod ad euangelium attinet, diverſitas non tam in ipſa juſtificatione eſt, ſi myſticum legis ſenſum ſpectes, quam in ejus adipiſcendæ ratione. (h) Nam & hic juſtificatio in immunitate a morte, potiſſimum æterna, (i) peccati pœna, & hæreditate vitæ ſempiternæ conſiſtit: quæ juſtificatio, ſi jus ſpectes, etiam in hac vita nobis contingit: ſi actum illius perfectum, eum demum in futura vita expectamus, ut infra cap. 5. 5 videbimus. (k) Jam quod ad illius adipiſcendæ modum attinet, non opera hic legis operave perfecta requiruntur: ſiquidem omnes peccavimus, legemque adeo non ſervavimus, ita ut nonniſi clementia Dei poſſimus a pœna mortis æternæ liberari, & vitam æternam, quod Deus juſtitiæ exactæ premium eſſe voluit, adipiſci. (l) Quapropter juſtificatio ſub euangelio nobis propoſita, & ad eos, qui peccaverunt, relata, neceſſario remiſſionem peccatorum in ſe comprehendit. Unde hanc Paulus Actor.13. 38,39. Rom.4. 6.7, cum illa nonnunquam videtur confundere. (m) Requiritur autem ad eam *fides* a Jeſu Chriſto præſcripta, atque in eo collocata, ut tum ex hac ipſa Pauli diſputatione, tum ex multis aliis ſcripturæ locis patet. Fides vero illa aſſenſum doctrinæ Chriſti adhibitum, * ac porro etiam ſpem promiſſorum ejus, in qua fiducia in ipſum collocata cernitur, in ſe comprehendit: ſed in hoc & ſimilibus locis non ſolam. (n) Etenim cum ex plurimis iiſque clariſſimis ſcripturæ teſtimoniis liqueat, ad remiſſionem peccatorum opus eſſe pœnitentia, hoc eſt, animi ac porro etiam vitæ mutatione in melius; & Jacobus expreſſe teſtetur Jac.2. 14,20, & deinceps, hominem non ex fide ſola, ſed ex operibus etiam cum illa conjunctis juſtificari, idque Abrahami demonſtret exemplo Rom.4.3. Gen.15.6, quem Paulus ſimpliciter fide juſtificatum eſſe probat eo ipſo, quem Jacobus etiam citat, Geneſeos loco, vide Rom. 6 & cap.8; cum denique & ad Romanos ſcribens apoſtolus, & infra cap. 5 prolixe doceat, ad id, ut legis ſeveritatem effugiamus, & regni cœleſtis fiamus participes, omnino requiri, ut non ſecundum carnem, ſed ſecundum ſpiritum ambulemus; hinc neceſſario efficitur, tunc, cum fidei ſimpliciter, ſeu nulla re alia adjecta, juſtificatio ac ſalus ſempiterna adſcribitur, eaque ſola operibus legis hac in parte opponitur, fidei nomine hanc etiam pietatem vitæ comprehendi; (o) licet ea alibi, cum fides magis proprie ſumitur, ab ea diſtinguatur; qua de re infra videbimus cap. 5. 5,6, ubi utriuſque rei exemplum habebimus; quale etiam extat dicto loco Jac.2. verſ. 23. coll. cum præcedentibus ubi nunc fidei nomine bona opera, tanquam illius ſpiritum aut perfectionem complectitur, nunc ſtrictius ac magis proprie fidem ſumens verſ. 14,18,20,22,24,26, eam a bonis operibus diſtinguit. Cauſæ igitur, hoc eſt fidei nomine, effectus etiam ſimul, & hic apud Paulum, & alibi creberrime comprehenditur, quæ metonymia eſt cum ſynecdoche conjuncta. Per cauſſam enim non quidem effectus ſolus, hoc eſt vitæ pietas deſignatur, ut in ſimplici metonymia cauſſæ accidit: ſed una cum cauſa ſimul etiam effectus, tanquam altera fidei illius perfectæ pars denotatur: ita ut fides illa ſit quippiam ex fide ſtricte ac proprie ſumta, & ejus effectu, qui eſt vitæ pietas, conſtatum.

(p) Ex quibus intelligitur, fidem, cui juſtificatio ſimpli-

(a) Opera legis. (b) Duplex eorum acceptio: (c) Myſtica perfectior literali. (d) 1 ratione mandatorum. (e) 2 ratione exſecutionis eorum. (f) Sacrificia V. T. pœnam tantum temporalem auferebant. (g) Myſticus hic legis ſenſus ſpectatur.

*(h) Juſtificatio euangelica. (i) Duplex ejus ratio. (k) Modus eam obtinendi. (l) Juſtificatio euangelica remiſſionem peccatorum poſtulat. (m) Fides in Chriſtum: * pietatem complectitur. (n) Hoc ad juſtificationem eſſe oſtendit. (o) Pietas interdum a fide diſtinguitur. (p) Quibus operibus fides opponatur: & quomodo.*

cites

simpliciter adscribitur, non quibusvis operibus, sed tantum operibus κατ' ἐξοχὴν sumtis, hoc est perfectis, & perpetuam voluntatis divinæ exsequutionem complectentibus opponi; idque non ut contrarium contrario: sed ut latius angustiori, & ut id quod imperfectiorem etiam Dei mandatorum obedientiam admittit, ei quod perfectam & exactam omnino postulat. Qui opera haberet, fide carere non posset. Ideo enim ea præstaret, quia crederet, Deum esse, & esse remuneratorem eorum, qui ipsum quærunt, qua in re fides consistit, ut docet auctor epist. ad Hebræos Hebr. xi. 6. In Christo sane opera cum fide concurrerunt: sed in nullo præterea alio; cum omnes peccaverint. (a) Atque hinc præcipua intelligitur caussa, cur, cum de justificationis adipiscendæ ratione disputatur, fide, non operibus, ea obtinenda esse dicatur.

(b) Significatur enim, Deum non perfectam, ac per universam vitam continuatam mandatorum suorum obedientiam ab iis, qui justificari velint, omnino postulare; (c) imo ne illam quidem, quæ ab eo tempore, ex quo Deum agnoveris, omni ex parte perfecta sit: sed talem, qualem fides ac spes remunerationis a Deo adipiscendæ, in nobis pariat, quandocunque tandem ea cœperit. (d) 1 Itaque etiamsi aliquando in gravissimis peccatis hæseris, modo fides eam impietatem consequatur, eamque tollat atque eradicet, justificatio apud Deum parata est; 2. & etiamsi, postquam Deo parere cœpisti, ex infirmitate nonnunquam labaris, modo vere de te dici queat, te fidem habere, & ea ductum Deo pro viribus parere, justificatione non excidis. At opera κατ' ἐξοχὴν sumta, omnia prorsus peccata excludunt.

(e) Quo accedit, quod cum opera ad justificationem requiruntur, ab omnibus æqualiter, quicquid a Deo præceptum est, exigitur, modo quis id præstare ulla ratione potuerit. At cum fides tantum requiritur, non ita æqualiter ab omnibus opera pietatis omnino exiguntur: (f) sed habetur ratio diversitatis virium, quas ad ea præstanda unusquisque habuerit; tantum ab unoquoque exigitur, quantum in ipso præstare potest spes promissorum divinorum firma, accedente serio divinis mandatis parendi studio, quod ea ipsa spes in nobis, quamquam volentibus, excitat ac fovet. Unde non exigua, quod ad ipsam operum rationem attinet, oritur inter fideles diversitas, quæ tamen non efficit, quo minus ii quoque qui operum ratione inferiores sunt, justificentur. (g) In omnibus nempe infirmitatis habetur ratio: quæ cum non in omnibus sit æqualis, inde fit, ut nec obedientia, quæ fidei nomine includitur, in omnibus sit æqualis simpliciter, sed secundum proportionem quandam, quemadmodum & sacræ literæ testantur. Vide Matth. 13. 23. xxv. 15, & deinceps. Luc. 19. 15, & deinceps, adde cap. 12. 48. Hæc ergo quia fidei nomine, uti explicuimus, commode significantur, ideo cum de justificatione nostra sermo est, nomen hoc potius, quam alia, quæ pietatem nostram apertius significent, frequentatur.

(h) Quamquam & illa addi potest ratio, quod ea voce indicetur; (i) id ipsum operibus nostris, licet cæteroquin imperfectis, magnum, ut ita dicamus, addere pretium, atque ut Deo placeamus efficere, quod ipsi, licet eum nunquam viderimus, confidamus ejus promissis, præsertim quæ naturæ cursu inspecto impossibilia videntur, firmiter credamus, nec ab ea spe nos deduci ulla ratione, ullave operum difficultate patiamur, & hoc pacto Deo omnipotentiæ, bonitatis summæ, ac veritatis laudem constanter tribuamus.

(k) Animadvertendum autem præterea illud est, opera simpliciter sumta, licet perfecta, ab operibus legis, nempe Mosaicæ, quæ simplici legis nomine in sacris literis intelligi solet, distingui, tanquam genus a specie. Nam & ante legem Mosis opera is habuisset, qui perpetuo Deo paruisset, seu omnia perpetuo fecisset, quæ vel natura duce, vel ex revelatione divina, Deo grata esse cognovisset; & nunc quoque opera haberet, qui omnia euangelica præcepta, ab ineunte ætate ad extremum usque spiritum, perfecte observaret, etiamsi ceremonias negligeret. (l) At qui legis opera sectatur, eum non minus ceremonias in ea præscriptas, quam alia ejus præcepta servare necesse est. (m) Quocirca in hac epistola, ubi contra eos disputatur, qui ceremoniarum Legalium observationem urgebant, operum legis semper fit mentio, quamquam ejusmodi fere argumentis ad eorum necessitatem tollendam utitur apostolus, quæ ostendant, nec operibus simpliciter atque in universum (intellige, ut diximus, perfectis) hominem justificari; id quod multo magis in epist. ad Romanos Rom. 3. 27. iv. 2, 6. xi. 6, cujus hæc compendium quoddam est, facit, ubi interdum operum simpliciter facit mentionem.

(n) Similiter autem distinguenda est *fides* simpliciter seu generaliter sumta, utut bonis operibus fœcunda, & *fides Christi*, aut *in Christum*, tanquam genus & species. Fide & ipse Christus fuit præditus Hebr. 12. 13 ex Esai. 8. 17. Psal. 18. 3. At non in seipsum Christus credidit, sed in Deum, in quem omnis fides necessario dirigitur. Fide Abrahamus, imo omnes, qui ab initio mundi Deo placuerunt Hebr. xi fuerunt justificati, quamvis ea de re expressum Dei promissum non extaret: at fide in Christum speciatim, sub N. Fœdere justificationem adipisci est necesse. (o) Fidem habet, quemadmodum ex epist. ad Hebr. supra docuimus, quisquis credit Deum esse, & esse remuneratorem eorum qui ipsum quærunt, seu ejus favorem factis voluntati ipsius consentaneis ambiunt; ac porro hac fide impulsus, reipsa Deum quærit, ut eum vicissim reipsa remuneratorem sentiat. (p) At is non protinus Christi fidem habet. Hanc enim is demum habet, qui eam remunerationem, quam Deus per Christum promisit, sperat, & ea ratione Deum quærendum credit, & porro etiam reipsa quærit, quam per eundem Christum nobis præscripsit, (q) quæ fides in ipsum etiam Christum, & per eum in Deum collocanda est: siquidem ipsum quoque Christum tum existere tum sibi parentibus ac mandata sua exsequentibus remuneratorem fore, necesse est credere. Quemadmodum enim Deus per Christum nos remunerabitur, & sempiternæ vitæ donabit præmio: ita vicissim nos Deum per Christum quærere, hoc est

(a) Cur fide, non operibus justificari dicamur. *(b) 1 ratio.* *(c) Qualem obedientiam omnino postulet Deus.* *(d) Benignitas N. fœderis.* *(e) 2. ratio.* *(f) Obedientia pro ratione virium exigitur.* *(g) Infirmitatis habetur ratio.* *(h) 3 ratio.* *(i) Fides opera nostra commendat.*

(k) Opera latius patent quam opera legis. *(l) Opera legis etiam ceremonias complectuntur.* *(m) De his potissimum in hac epist.* *(n) Fide genus fides in Christum.* *(o) Fides in genere.* *(p) Fides Christi:* *(q) In ipsum Christum collocanda.*

Christi

Chriſti mandatis obſequendo, Deo ipſi parere, & ejus favorem quærere debemus.

Sed jam tempus eſt, ut ad verba apoſtolica redeamus. Ait igitur Paulus: *Scientes quod non juſtificatur homo ex operibus legis.* [a] nimirum quia nullus eſt, qui legis opera, id eſt, ea omnia ſemper fecerit, quæ lex facienda præſcripſit, nullaque in re umquam peccarit.

Niſi per fidem Jeſu Chriſti. Particula *niſi* hoc loco vim excipiendi habere non poteſt, quaſi ſit ſenſus, hominem non juſtificari ex operibus legis, niſi accedat fides Jeſu Chriſti. Opera enim legis non poſſent non hominem per ſe, vi legis, juſtificare, etiamſi nihil aliud ad ea accederet; deinde hujuſmodi ſententia iis, quos Paulus hic oppugnat, maxime arriſiſſet. Neque enim illi fidem in Chriſtum abjiciendam, ſed opera legis cum ea conjungenda eſſe, & ex utriſque ſimul junctis juſtificationem petendum eſſe contendebant. [b] Quocirca particula iſta *niſi*, habet hoc loco vim adverſativæ, poſitaque eſt *pro ſed*, quod alibi etiam occurrit, ut Joh. 5. 59, & 15. 4, [c] ubi ſignificat *ſed ſi*. Matth. 12. 4. 1 Cor. 7. 17. Apoc. 9. 4, & 21. 27, in quibus locis *niſi* ſimpliciter ponitur pro *ſed*. Quia ergo ſcirent, per fidem Jeſu Chriſti juſtificationem contingere, non per opera legis, propterea in Jeſum Chriſtum credidiſſe ſe, alioſque ſui ſimiles, dicit apoſtolus.

[d] *Fides Jeſu Chriſti*, eſt fides quam Jeſus Chriſtus attulit, quæque in Jeſu Chriſti doctrina & religione traditur, vel etiam, quæ in Jeſu Chriſto collocatur. Sic alibi fides Dei, pro fide quæ habetur Deo, aut in Deo collocatur Marc. xi. 22.

[e] *Ut juſtificaremur ex fide Jeſu Chriſti, & non ex operibus legis.* Cauſam finalem fidei, a ſe & ſui ſimilibus in Chriſtum collocatæ, exprimit: id eſt, ut per fidem Jeſu Chriſti id aſſequeremur, ut Deus nos tanquam juſtos tractaret, hoc eſt, tum a reatu & obligatione pœnæ, tum ab ipſa pœna nos liberaret, ac porro etiam pręmio, quod juſtis deſtinavit, nempe æterna vita, nos donaret.

Et non ex operibus legis, & ne de nobis ſententiam ex legis operibus ferre, & ea demum conditione, ſi ea pręſtitiſſemus, nos juſtificare vellet: alioquin enim nobis pereundum eſſet. [f] Hinc autem intelligi vult apoſtolus, non eſſe cur amplius legi immoremur: quandoquidem per eam non juſtificemur, ſed damnemur. Imo eo ipſo, quod per fidem Jeſu Chriſti juſtificemur, legem vim ſuam in nos & imperium amiſiſſe; nec quicquam jam aliud ad juſtificationem requiri, quam quod fide in Jeſum Chriſtum continetur; quæ nec legis exactam obſervationem, nec ejus ceremonias requirit; utpote cum ſumma Dei gratia conjuncta, & non niſi ſpiritualem cultum a nobis exigens.

Propterea quod non juſtificetur. [g] Repetit eandem cauſam ✝ſ. 16 propoſitam, propter quam deſerta lege ad Chriſtum confugerint: ſed ita, ut ad locum veteris teſtamenti non obſcure reſpiciat, & ſic ſcripturæ teſtimonio ſententiam ſuam confirmet. Reſpicit enim ad verba Pſal. 143. 2: [h] *ne ingrediaris in judicium cum ſervo tuo*, (id eſt, ne jure mecum agas, & prout meritus ſum me tractes:) *quia non juſtificabitur coram te omnis vivens.* hoc eſt, quia ſi velles opera hominis ad legis tuæ normam penitus exigere, & ex iis de homine ſententiam ferre, nemo a te juſtus pronunciaretur. Quare Paulus ſententiam iſtorum Davidis verborum nobis quodammodo explicuit, dum addidit iſta verba,

Ex legis operibus. [i] Notus autem eſt Hebraiſmus, omnis caro, ſeu omnis homo non juſtificabitur, pro, nulla caro, ſeu nullus homo juſtificabitur. Negatio, non eadem voce cum nota univerſalitatis, ut apud Latinos & Græcos, continetur, ſed verbo proxime præfigitur. Et hęc quidem prima eſt ratio principalis, qua probatur, ex lege juſtificationem petendam non eſſe.

Verſ. 17. *Si vero quærentes.* [k] Amolitur objectionem quandam, quæ ex dictis oriri poterat, & ſententiam ipſius, de juſtificatione per fidem in Chriſtum, non parum labefactare. Ita enim aliquis adverſus Paulum ratiocinari poterat. [l] Dicis, Paule, vos quoque origine Judæos, quærere juſtificationem in Chriſto, idque propterea, quod per legem juſtificari nequeatis, quare & vos non tantum homines gentiles, peccatores eſſe reperimini. Niſi enim peccatores eſſetis, ad Chriſtum a lege non confugeretis. Unde videtur conſequi, Chriſtum eſſe miniſtrum peccati, id eſt hominibus feneſtram peccandi aperire; quandoquidem non iis tantum, qui ignoratione divinæ legis, quales erant homines gentiles, in varia peccata prolapſi ſunt; ſed Judæis etiam, divinæ legis cognitione pręditis, peccatorum veniam & juſtificationem pollicetur. An non hoc eſt peccato miniſtrare, id eſt, talem doctrinam & diſciplinam proponere, quæ homines diſſolvat, quæque peccatis faveat & velificetur? Ex quorundam ſententia poſſet & ſic explicari objectio: Quod ſi forte etiam nos, aut aliqui ex nobis, qui juſtificationem per Chriſtum quærimus, interea nihilominus peccare, vel in peccato hærere deprehenſi ſumus, ſeu mavis deprehendimur; (nam pręteritum *reperti ſumus*, Hebręorum more pro præſenti poteſt ſumi;) annon, dicet quiſpiam, Chriſtus peccato miniſtrat? [m] *Abſit*, reſpondet apoſtolus; ſeu, hoc ex eo conſequi pernegat.

Verſ. 18. *Si enim quæ diſſolvi.* [n] Rationem affert, cur hoc ex illo conſequi neget. [o] Cujus vis tota in eo conſiſtit, quod Chriſtianæ religionis ea ſit ratio, ut quivis, qui eam amplectitur, peccato nuncium remittere, idque in ſeipſo deſtruere, vi religionis iſtius & poſſit, & omnino debeat; ita ut, niſi id fecerit, tum iſtius rei culpa univerſa in ipſum, non in Chriſtum ejuſque religionem recidat; [p] tum peccatorum reatui ac pœnis ſeſe denuo obſtringat, & ſic beneficio Chriſtianæ religionis excidat. [q] Quare nequaquam dici poſſe Chriſtum eſſe peccati miniſtrum, ſeu ei operam aliquam navare. Tum demum enim id de ipſo dici poſſet, ſi hominibus in peccato perſeverantibus, aut ad illud redeuntibus juſtificationem polliceretur. Dicere non immerito poſſes, in hac reſponſione contineri ſummam quandam cap. 6, & initii c. 7 ad Rom. Nam iſtic eadem revera objectio diſſolvitur, & ea, quæ hic ad reſponſionem confirmandam afferuntur, fuſius deducuntur. [r] Loquitur autem apoſtolus uſque ad finem cap. in ſua perſona de quovis Chriſtiano, ſed inprimis eo, qui ſub lege aliquando vixerit, eaque deſerta Chri-

[a] *Cur ex operibus legis nemo juſtificetur?* [b] Niſi pro ſed. [c] *Vel ſed ſi.* [d] *Fides Jeſu Chriſti.* [e] *Ejus finis.* [f] *Legi jam non adhærendum.* [g] 1 *Argumentum principale.* [h] *Ingredi in judicium cum aliquo.*

[i] Omnis non pro nullus. [k] 1 *Prolepſis.* [l] *Objectionis explicatio.* [m] *Reſponſio.* [n] *Ejus ratio.* [o] *Chriſtiani & poſſunt & debent a peccatis deſiſtere:* [p] *Aliter damnandi.* [q] *Chriſtus peccato non miniſtrat.* [r] *Proſopopœia*

ſti reli-

religionem fuerit amplexus: cujuſmodi proſopopoeia reperitur etiam Rom. 8. 2, imo & cap. 7. 25, quemadmodum in cæteris ejus capitis verbis, in ſua perſona loquitur de homine ſub lege exiſtente, declaraturus id, quod verſ. 5 dixerat; qua de re ibi. (a) Id ergo dicere vult Paulus hoc verſ. 18: Chriſtianus quivis, ad Chriſti religionem accedens, illius vi adactus peccatum deſtruit, illique nuncium plane remittit, aut remittere ſe velle teſtatur. Quare ſi illud poſtea iterum ædificet, id eſt in illud relabatur, idque in ſe veluti reſtauret, (b) *tranſgreſſorem ſeipſum conſtituit*, id eſt, ipſemet ſponte ſua, nulla Chriſti ac religionis ipſius culpa, divinam voluntatem tranſgreditur, ſeque ipſum tranſgreſſionis reum facit; ſiquidem Chriſtiana religio, tum ut peccatum abdices ac deſtruas, jubet, tum vires ad id faciendum ſuppeditat; tum denique, ſi contra feceris, non mious, quam lex, damnat.

(c) *Tranſgreſſor* hoc loco non peccatorem ſimpliciter ſignificare videtur, ſed ſimul tranſgreſſionis reum, ac pœnæ obſtrictum, id quod illius conſequens eſt; adeo ut ea vox, non tantum juſto ſeu pio, ſed etiam juſtificato opponatur. Coofentaneum enim eſt, Paulum non id ſolum velle dicere, Hominem eum, qui peccatum, quod deſtruxerat, iterum ædificet, divinam voluntatem tranſgredi, & quidem ſua ſponte, ſuoque, oon Chriſtianæ religionis, vitio; verum etiam, eum hoc ipſo ſeſe juſtificationis beneficio privare.

Verſ. 19. *Ego enim per legem legi mortuus ſum, ut Deo vivam.* Dixerat ſe peccatum deſtruxiſſe, & ſi illud denuo ædificet, fore ut peccatorem ſeipſum conſtituat. hujus rei rationem hic affert, cum tacita objectionis occupatione. (d) Videri enim alicui poterat, homines ideo ſeveram illam legis diſciplinam deſeruiſſe, ut liberiores ad peccandum eſſent. Itaque dicit Paulus, ſe quidem legi eſſe mortuum, verum eo fine, ut Deo viveret, oon ut liberius peccaret. hanc Chriſtianæ religionis, quam amplexus fuerit, eſſe rationem, hunc ſcopum.

(e) *Legi mori*, eſt reſpectu legis eſſe inſtar mortui, legem deſeruiſſe, amplius ejus diſciplinæ non ſubeſſe, nec curare quid illa vel jubeat, vel minetur. (f) Lex autem eatenus hic ſumenda, eſt, quatenus a Chriſtiana religione diverſa eſt, & a Moſe tantum fuit tradita. Nam quæ cum ipſa euangelica doctrina conſentiunt, & in eam a Chriſto ex lege tranſlata ſunt, ad ea nos ipſa euangelica doctrina obſtringit; non quia Moſes ea juſſit, ſed quia Chriſtus. Talia autem ſunt ea omnia, quæ ipſa honeſtatis ratio requirit. (g) Dicit autem, ſe *per legem* legi eſſe mortuum, ad minuendam dicti invidiam: quaſi dicat, ipſa lex mihi cauſa fuit, ut eam deſererem. quod duplici ratione fieri potuit; (h) vel quia nimis regide mecum egit, ita ut per eam non poſſem juſtificationem adipiſci, quin potius ſua voce me damnavit: adegit igitur me, ut alio me conferrem, & eam diſciplinam amplecterer, per quam & longe melior, qnam eram ſub lege, & longe felicior evaderem, hoc eſt, juſtificationem conſequerer: (i) vel quia ipſa lex, dum de Chriſto & in eum fide loquitur ac teſtatur, me ad Chriſtum remittit Rom. 3. 21. Joh. 5. 39, 46. (k) *Deo vivere*, eſt ad ejus voluntatem omnes vitæ actiones attemperare.

Verſ. 20. *Chriſto concrucifixus ſum.* (l) Probat Paulus, ita ſe, atque adeo quemvis Chriſtianum, vi religionis ſuæ inſpecta, legi mortuum, & ab ejus jugo liberatum eſſe, ut Deo in poſterum vivat, non vero ut peccato liberius indulgeat. Ratio eſt, quia vi mortis Chriſti effectum ſit, ut legi moreretur. (m) Mors autem Chriſti nequaquam efficit, ut peccato in poſterum vivas ſeu indulgeas: ſed potius ut ei moriaris, idque penitus abdices, & contra una cum Chriſto vivas Deo: quemadmodum fuſe in epiſt. ad Rom. partim 6. 6 uſq; ad 12, partim 47. explicatur. Hoc ergo dicere vult apoſtolus: Jure aſſerui, me, atque adeo quemvis Chriſtianum, ita legi eſſe mortuum, ut nihilominus oon peccato, ut cuipiam vidiri poſſit, ſed Deo in poſterum vivam; quia Chriſtus morte ſua, quam in cruce pertulit, effecit, ut ego etiam ſpirituali ratione crucifigerer ac morerer, non minus peccato, quam legi, & ſic legem ſimul & peccatum abdicarem ac deſererem. (n) Dum enim Chriſtus diſciplinam ſuam morte ſua ſanxit & obſignavit, legi ſimul & peccato vim omnem ademit, & mihi, reſpectu eorum, vitam. (o) Crucis aotem, ſeu mortis Chriſti nomine, per ſynecdochen quandam comprehendi tacite debent etiam illa, quibus ſublatis, vim ad ſtabiliendum fœdus novum, mors Chriſti vel non haberet, vel perderet, qualis eſt tum doctrina ejus, ad quam confirmandam mors fuit adhibita, tum reſurrectio eam conſequuta. Unde tum in ep. ad Rom. dictis locis, tum in 2. Cor. 5. 15 eadem de re loquens apoſtolus, reſurrectionis etiam Chriſti expreſſam facit mentionem, eamque cum morte ipſius hac in parte conjungit, ut oſtendat, Chriſtianos earum vi debere etiam mori, (nempe peccato, ſibi ipſis, legi): & reſurgere atque in novitate vitæ ambulare, ſeu Deo ac Chriſto in poſterum vivere, & ex ejus voluntate actiones omnes componere. (p) Solius autem mortis Chriſti hic, & alibi etiam in hoc negotio, mentionem facit Paulus, quod ea inter cætera, quæ novi fæderis ſanciendi cauſſa fecit, ſit opus omnium duriſſimum & apertiſſimum, ſummæ erga peccatores Dei Chriſtique charitatis argumentum, & ſic peculiare quoddam, maximeque proprium novi fœderis ſigillum; adeoque maximam oobis vim, ut Deo nos penitus mancipemus, & ex Chriſti inſtitutis in poſterum vivamus, afferat.

Vivo autem non amplius ego, ſed vivit in me Chriſtus. (q) Quia in præcedentibus ſe partim mortuum & crucifixum eſſe dixerat, partim nihilominus Deo vivere, nunc velut objectionem occupans, quomodo utrumque ſimul conſiſtere poſſit, docet. Diceret enim quiſpiam: qunmodo Deo vivis, cum te mortuum ac crucifixum eſſe dicas? Reſpondet; mortuus quidem ſum, quatenus vitam meam priſtinam, habita ratione religionis ac motum, perdidi ac ſponte abjeci: ſed interea tamen vitam aliam, nempe Chriſti, recepi. quemadmodum cum illo mortuus ac crucifixus ſum, ita cum illo revixi. Is in me vivit, ac porro ego quoque una cum ipſo vivo Deo. Cum ergo

(a) *Explicatio verborum.* (b) *Religio Chriſti, peccato adverſa.* (c) *Tranſgreſſor.* (d) *1 Prolepſis.* (e) *Legi mori.* (f) *Quatenus ab ea liberati Chriſtiani.* (g) *Lex a ſe ad Chriſtum tranſire cogit.* (h) *1 ſeveritate ſua.* (i) *2 teſtimonio de de Chriſto.*

(k) *Deo vivere* (l) *Ratio verſ præced.* (m) *Mors Chriſti & legem & peccatum abdicare jubet.* (n) *Quo pacto.* (o) *Mortis Chriſti nomine & alia comprehendantur.* (p) *Cur ſolius mortis fiat mentio.* (q) *3 Prolepſis.* (r) *Paulus quomodo ſimul mortuus & vivus.*

ait, se non amplius vivere, significat, se pristinam religionis ac vitæ rationem abdicasse ac deseruisse. quasi dicat non is nunc sum, qui eram antea; longe sum mutatus ab illo. vel etiam, non vivo amplius pro arbitrio meo, non sum mei juris, non secus ac si essem mortuus.

Sed vivit in me Christus. (a) Christus, qui revixit, in me quoque vivit, ille me regit & gubernat, ex hujus voluntate & arbitrio mores meos & universam vitæ rationem compono; vivebat in Paulo Christus per spiritum religionemque suam, ejusque actiones hoc modo gubernabat. Idem hoc est cum eo, quod apostolus 2 Cor. 5. 14, 15 scriptum reliquit: *Si unus pro omnibus mortuus est, ergo omnes mortui sunt. Et pro omnibus mortuus est, ut qui vivunt non amplius sibi ipsis vivant, sed pro ipsis mortuo & excitato.*

Quod vero nunc vivo in carne. (b) Iterum occupat contra proxime dicta objectionem: quia poterat aliquis dicere, Christianum, utpote carne præditum, etiam aliorum hominum more vivere, ita ut non videatur esse dicendum, illum non amplius vivere, sed Christum in ipso; (c) quandoquidem multas actiones peragat, ad carnem spectantes: ut quod edat, bibat, dormiat, victum manibus quærat, negotietur; quæ omnia nihil videntur pertinere ad Christum, seu vitam spiritualem, sed tantum ad carnem: (d) aliud est *in carne vivere*, aliud secundum carnem, seu, prout caro cupit. illud omnium est mortalium; hoc non est verorum Christianorum, ut inf. cap. 5 apparebit.

Ad objectionem respondet apostolus, se etiam in talibus *in fide filii Dei vivere*, hoc est, cum fide; actiones etiam illas fide esse veluti informatas. (e) quasi dicat, etiam dum ista perago, quæ mere ad carnem & hanc vitam pertinere videntur, semper ad fidem filii Dei respicio, & ex ea actiones quoque istiusmodi moderor, ut omnia illi sint conformia, nihil absonum. (f) Nam naturales etiam ac civiles actiones, quatenus honestatis vel turpitudinis capaces sunt, ad fidem pertinent. Quapropter recte asseruerat apostolus, non se vivere. sed in se vivere Christum. Etiamsi enim Christus, ejusve religio, non ad quasvis actiones suscipiendas hominem impellat; nihilominus tamen omnium actionum modum gubernat, & ut honestati, divinæque voluntati consentaneæ sint, efficit. Quod cum in quopiam evenit, non ipse, sed Christus in eo vivere, ejusque vitam totam gubernare, merito dicitur. (g) Ex his autem verbis manifestum est, fidem Christi esse practicam, & in totius vitæ actionibus cerni, earum esse regulam ac normam. Cur autem dicatur (h) *Filii Dei fides*, intelligi ex iis potest, quæ supra diximus, vers. 16, ubi *fides Christi* appellatur. Nomen *Filii Dei* hic iterum κατ' ἐξοχὴν sumitur, ut sup. cap. 1. 16. Ita autem Christum hoc loco describit, ut tum ipsum, tum fidem ipsius tanto magis commendet, ac Dei voluntati maxime consentaneam esse ostendat. Forte etiam, ut tanto magis commendet ipsius erga nos charitatem, & beneficium inde profectum, quod statim subjicit, dum ita porro scribit, (i) argumentum principale secundum nobis expositurus, quo docetur, non ex lege, sed ex fide in Christum justificationem esse petendam.

Qui dilexit me & tradidit seipsum pro me. Ideo autem hanc descriptionem addidit, ut caussam exprimeret, (k) quæ eum vel inprimis permoverit, ut deserta lege fidem Christi amplecteretur, ejusque religioni adhæresceret, & ex ea omnes vitæ actiones moderaretur; nempe quod se ita dilexerit, ut etiam vitam suam pro se dirissimæ morti exposuerit.

Pro me, (l) id est, propter me, seu salutis meæ caussa. Nam alibi loco particulæ *pro* ponitur *propter*, eodem manente sensu. Confer inter se Rom. 14. 15, & 1. Cor. 8. 11. Satis autem constat, non alia ratione propter nos, seu boni nostri caussa mortuum esse Christum, quam quatenus ut remissionem peccatorum salutemque sempiternam consequeremur, mortuus est. quod quo pacto factum sit, dictum est sup. cap. 1. 4, & hoc ipso cap. vers. 20. (m) Dicitur autem de Christo κατ' ἐξοχὴν, quod *pro nobis sit mortuus* aut *crucifixus*. Nam cum etiam Paulus de se dicat, se *pro gentibus*, aut *pro ecclesia*, aut *propter electos pati*, ut salutem sempiternam consequantur; & nos quoque alii pro aliis ad Christi exemplum animas ponere debeamus, maxime cum aliorum salus agitur Eph. 3. 1. 13. Col. 1. 24. 2 Tim. 2. 10. vide: & 2 Cor: 1. 6. 1 Joh. 3. 16, nihilominus tamen id Christo nonnunquam tanquam proprium tribuitur, ut patet ex 1. Cor. 1. 13; nempe quia is primo in eum finem est mortuus, & secundum Dei gratiam ex ejus morte primo ac potissimum salus nostra, in eaque comprehensa peccatorum nostrorum remissio pendet. Cæteri Christo hac in parte tantum subserviunt, & non nisi secundario tantus fructus ex eorum morte manat. (n) Jam vero si Christus pro nobis, seu salutis nostræ sempiternæ caussa mortuus est, si eum in finem tam acerba passus est, ut certum, eumque facilem, æquum ac benignum justificationis ac salutis adipiscendæ modum stabiliret, & jus quoddam ad eam nobis pareret, nosque adeo in illam salutis viam traduceret; quomodo ei non adhæresceremus; quomodo fidem ejus non amplecteremur, & ea totius vitæ actiones non gubernaremus?

Vers. 21. *Non abjicio gratiam Dei.* (o) Dilatat magis & illustrat hoc argumentum apostolus, quo se ad fidem & religionem Christi, deserta lege amplectendam, adductum fuisse dixerat. Ostendit enim, se nisi id faceret, merito pro contemptore gratiæ divinæ, homineque adeo ingrato atque impio habendum. Tacite nempe, ut alibi, ita etiam in præcedentibus præsupposuerat Paulus, quod alias satis apertum erat, & Galatis, ut ex seq. cap. initio apparet, jam antea clare ac perspicue fuerat a Paulo demonstratum, & supra cap. 1. 4 repetitum, Christum ex Dei voluntate ad remissionem peccatorum nobis pariendam fuisse mortuum, seu eum in finem, ut justificationem per fidem sine operibus legis obtinendam sanciret ac stabiliret. Hanc ergo gratiam Dei Paulus negat se abjicere, vel, quæ (p) Græcæ vocis vis est, irritam atque inanem reddere, seu reddere velle, tum quod Deus (q) gratuito

(a) *Christus in Paulo vivebat.* (b) 4 *Prolepsis.* (c) *In carne vivere quid* (d) *aliud* secundum carnem *vivere.* (e) *Christianus vitam communem fide gubernat.* (f) *Quatenus vita communis fidei subjaceat.* (g) *Fides Christi practica.* (h) *Fides Filii Dei.* (i) 2 *Argumentum principale.*

(k) *Paulus cur Christi fidem amplexus.* (l) *Pro nobis quomodo mortuus Christus* (m) *De eo per excell. dicitur.* (n) *Christo adhærendum.* (o) *Amplificatio rationis.* (p) ἀθετεῖν, (q) *Gratia Dei.*

se justi-

se justificare velit, & peccata sibi remittere; tum quod, ut hanc promissionem sanciret, Christum mori & sanguinem fundere voluerit. quasi dicat: haudquaquam ita ingratus itaque impius esse volo, (a) ut tantam Dei gratiam spernam, aut supervacuam atque otiosam judicem. quod quidem facerem, si legi adhuc, quam Christo, mallem adhærescere, & ex illa potius, quam ex fide Jesu Christi justificationem quærere. Ἀθετεῖν significat abrogare, irritum facere; interdum etiam repudiare, spernere, ut 1. Thes. 4. 8. Heb. 10. vers. 28.

Si enim per legem justitia. (b) Ratio superiorum cum prolepsi quadam. Dicere enim quispiam poterat, Cur tu ais, te Dei gratiam non abjicere, seu irritam non facere? Numquid eam faceres irritam, si ex lege petendam duceres justitiam, & fidem filii Dei amplecti nolles? Respondet Paulus, omnino irritam facerem.

Nam si ex lege petenda est justitia, *Christus δωρεὰν est mortuus.* (c) Δωρεὰν proprie significat *gratias*, & respondet Hebræo Chinnam: sumitur autem interdum pro *sine caussa*, intellige, justa, gravi, ac sufficiente: ut Joh. 15. 25. Ait ergo apostolus: (d) Si ex lege petenda esset justitia, sine caussa, seu temere mortuus fuisset Christus; ac proinde gratia divina, quæ in ea re apparuit, nulla censenda esset, ac plane irrita fieret. Christus enim eum in finem est mortuus, ut novum foedus, & in eo propositam peccatorum remissionem, modumque justificationis per fidem adipiscendæ, confirmaret ac sanciret. At quorsum istud, si per legem ejusque opera justificationem adipisci debemus? siquidem legalis hic justificationem assequendi modus, illum qui est per fidem, ac remissionem peccatorum tollit atque abolet. Quis ergo gratiæ illius divinæ, ex qua factum, ut Christus pro nobis moreretur, usus, quis fructus? Nonne ea plane irrita erit?

(a) Hanc spernit, qui legi adhuc adhæret. (b) Ratio dicti, cum prolepsi. (c) Δωρεὰν pro sine caussa. *(d) Lege vigente mors Christi irrita.*

CAP. III.

ARGUMENTUM.

Pergit apostolus in materia proposita; & in priori hujus cap: parte rationibus sententiam suam, de justificatione per fidem, non per legis opera querenda, munit; in altera objectionem potissimam, quæ ex legis Mosaicæ promulgatione peti poterat, amolitur, & sententiam suam tanto validius asserit ac propugnat a vs. 15. Primum autem, occasione argumenti, quo sub finem præcedentis capitis docuerat, ex lege non esse petendam justitiam, quod quidem a morte Christi ductum est, reprehendit Galatas, quod a veritate euangelica deficerent ad legem, licet summa cum diligentia de vi mortis Christi edocti essent, & sic probe cognovissent, non ex lege, sed ex fide in Christum, justificationem esse petendam.

Vers. 1. Ait igitur: *O amentes* vel *inconsiderati Galatæ.* Quasi dicat: (a) Quam amentes ergo, quamque stolidi atque inconsiderati estis, o Galatæ, qui cum ista plenissime ex me didiceritis, tamen in veritate euangelica non persistatis, sed ab ea ad legem deficiatis. Certum autem est, non ex ira non ex odio, acriorem hanc reprehensionem esse profectam; sed ex studio quodam eos ad meliorem mentem revocandi, &, ut gravitatem erroris sui considerare, & eo agnito erubescere ac resipiscere vellent, efficiendi. Itaque cum & a tali animo esset profecta, & a tanta auctoritate, (neque enim omnia omnibus licent:) non pro convicio, sed pro paterna objurgatione habenda est. Nec adversatur interdicto Christi Matth. 5. 22: (b) eatenus enim ibi stultum appellare fratrem vetat Christus, quatenus ejusmodi vox ex ira proficiscitur, de cujus effectis ibi loquitur, & sic verum est convicium. Simili sane ratione discipulos suos tanquam pater filios objurgavit ipse Christus Luc. 24. 25, vide & Matth. 15. 16. (c) Magna autem erat stultitia, a Christo ad Mosem, ab euangelio ad legem transire, vel legem cum euangelio copulare, & voluntariam eamque gravissimam subire servitutem; modum justificationis consequendæ facilem ac suavem negligere, impossibilem autem eligere; præsertim in iis, quibus tam accurate, tanta cum diligentia Christi doctrina, & mortis illius vis explicata fuerat.

Ideo subjicit, *quis vos fascinavit, veritati non obsequi?* quasi dicat, tam gravis est vester hic error, tanta imprudentia, ut videri queat, non naturali aliqua & consueta ratione vos esse deceptos: sed (si ejus rei vis aliqua hic esse posset) fascino quodam mentes & oculos vestros fuisse captos: vel, quis vos præstigiator decepit, & adeo dementavit?

Ut veritati non obediretis id est ei obedire non pergeretis. (d) Obedimus autem veritati, non solum factis, quamquam his potissimum; verum etiam mente, dum ei assentimur, ei judicium nostrum submittimus; & huc maxime respicit hoc loco apostolus. unde nonnulli ita reddiderunt locum, *ut non crederetis veritati*, præsertim cum πείθεσθαι proprie sit *persuaderi*. sed verbum istud dativo junctum obtemperandi significationem habet, licet hic obtemperatio illa in credendo revera consistat.

(e) Caussam autem redditurus, cur tantopere miretur Galatarum errorem, subjicit: *quibus ob oculos Jesus Christus descriptus*, vel potius *depictus fuit*. Utrumque enim significat (e) προεγράφη: sed *depingendi* verbum allegoriæ; qua hic utitur apostolus, melius convenit. Particula πρὸ ex qua verbum est compositum, potest quidem significare idem quod *antea*, vel *prius*; quasi dicere velit apostolus, Christum illis jam antea fuisse depictum: sed magis loco convenit, ut significet *ante faciem*: ut ita magis adhuc exprimatur, & quodammodo repetatur id quod dictum fuerat *ante oculos*. (f) Itaque sensus est, adeo accurate, adeo plane ac perspicue vobis exposui Jesum Christum, tempe ratione muneris ipsius, seu mavis religionem ac doctrinam i-

(a) Acrior Galatarum reprehensio (b) Stultum appellare quomodo vetet Christus. (c) Stultum a Christo ad legem transire. (d) Veritati obedire. (e) Caussa admirationis Paulinæ. (f) προεγράφη. (g) Christus Galatis depictus.

pſius, eaque omnia, quæ ſalutis noſtræ cauſſa, vel fecit, vel paſſus, vel denique conſecutus eſt, & nominatim vim mortis ejus; ut non ſecus rem cernere poſſetis, ac ſi eam vivis coloribus depictam ante oculos veſtros poſuiſſem, & vobis ſpectandam exhibuiſſem.

Ideo addit: *In vobis*, ſeu *inter vos crucifixus*. (*a*) Subaudienda eſt particula ſimilitudinis, *tanquam*. Optima pictura eſt, quæ ita rem exprimit, ut ea ipſa ante oculos noſtros exiſtere, aut geri videatur. Quia ergo planiſſime a Paulo erat vis mortis Chriſti explicata, ideo ait, a ſe Chriſtum Galatis fuiſſe depictum, ut inter eos quodammodo videretur eſſe crucifixus. Hinc autem apparet, in iſta depictione Chriſti crucifixi, incluſiſſe apoſtolum doctrinam de mortis ipſius vi ac fine, quem hunc fuiſſe oſtendimus, ut novum fœdus, & doctrinam de juſtificatione per fidem obtinenda, perpetuis temporibus dedicaret ac ſanciret. Itaque Paulus jure miratur, Galatas, quibus iſta tam clare fuiſſent explicata, eo nihilominus dementiæ prolapſos, ut iſtum juſtificationis modum, per Chriſti mortem ſtabilitum deſererent, & legalem amplecterentur. Occaſionem autem id nunc commemorandi inde habuit, quia paulo ante ex Chriſti morte collegerat, juſtificationem non eſſe ex lege petendam; ac proinde legi eſſe valedicendum.

Verſ. 2. *Hoc ſolum volo diſcere a vobis.* (*b*) Novo argumento, quod inter principalia tertium eſt, oſtendit, doctrinam de juſtificatione per fidem adipiſcenda ſequendam eſſe, non eam, quæ per opera legis juſtificationem quærere jubet. Sumtum autem eſt ex eo, quod Galatæ non ex operibus legis, ſeu mavis beneficio doctrinæ de operibus legis præſtandis, & juſtificatione ex iis petenda, ſpiritum ſanctum accepiſſent; ſed per fidem, ſeu mavis beneficio doctrinæ de fide, deque juſtificatione per eam adipiſcenda.

Hoc ſolum cupio a vobis diſcere, ſeu *cognoſcere*. (*c*) Nempe quia vel hoc ſolum, etiamſi alia argumenta deeſſent, illos poterat convincere. Ea enim ratione apertiſſime demonſtratum fuit, doctrinam de fide, deque juſtificatione per eam quærenda, divinitus fuiſſe profectam. hac autem ſtabilita, ſimul legis vis tollitur; & tanto quidem magis, quod cum lege tantum Dei donum nequaquam fuerit conjunctum. Hic eſt ille ſpiritus, qui inter teſtes divinos collocatur a Johanne 1 Joh: 6. 6, 18, & de quo nominatim dicit, quod ſit veritas. vide Heb. 2. 4.

Ex operibus legis. Hoc mihi ſaltem dicite, an ex eo, quod opera legis feceritis, vel etiam quod doctrinam, quæ legis opera urget, receperitis, ſpiritum S. accepéritis:

An vero *ex auditu fidei*, id eſt, ex eo, quod doctrina de fide in Chriſtum audita, eam fueritis amplexi? (*d*) *Fidei* enim vox, pro doctrina de fide, hoc loco, ut & alibi, accipi poteſt. quemadmodum fit cap. 1. verſ. 23, & hoc ipſo cap. infra verſ. 23. Quare vox (*e*) *auditus* proprie ſumi poteſt, licet alicubi prædicationem ſignificet Eſa. 53. verſ. 1. Joh. 12. 38. Rom. 10. 16. Porro una cum antecedente, nempe auditu doctrinæ de fide, ſimul intelligendum eſt conſequens, nempe fides, ſeu aſſenſus ei adhibitus.

(*f*) Spiritus enim ſanctus non dabatur iis, qui doctrinam euangelicam tantum audiebant, ſed iis qui auditam recipiebant. Non ſubjicit apoſtolus reſponſionem: quia nimis manifeſtum erat, ſpiritum ſanctum in eos ideo fuiſſe effuſum, quod in Chriſtum crediderant. Quare ſic Galatas urgere cenſendus eſt apoſtolus: Cum Deus hanc doctrinam tam pretioſo ſpiritus ſancti dono vobis communicato confirmarit, & per iſtud donum ſatis fuerit teſtatus, ſe omnes eos juſtificaturum, qui fidem habuerint; quæ ſtultitia eſt, ad legem ejuſque opera, quæ cum vobis prædicarentur, & a vobis reciperentur, tale donum non habuerunt conjunctum, velle tranſire?

Verſ. 3. *Sic amentes eſtis, cum incepiſſetis ſpiritu, nunc carne perficitis?* In hoc & ſeqq. verſic. Paulus argumentum propoſitum amplificat, & pondus aliquod ei addit. Etenim occaſione ejus doni, quod Galatis per euangelium obtigerat, per legem autem, ad quam nunc tranſirent, nequaquam; (*g*) commemorat duo quædam ejus ſpiritus effecta ac fructus, quibus ſeſe nunc Galatæ ad legem deſciſcentes, ſponte ſua privent, & ſic a ſtatu longe meliori ac feliciori ad deteriorem delabantur: ut eorum amentiam tanto clarius oſtendat, & eos ab errore revocet. Prior ſpiritus illius fructus eſt, vita ſpiritualis, ſeu vera ſolidaque pietas, a qua Galatæ nunc degenerarent: poſterior, patientia in afflictionibus pro veritate euangelica, cujus fructu ac præmio ſe hac inconſtantia ac defectione ſua fraudarent. Ait ergo: adeo amentes, adeo inconſiderati eſtis, ut non videatis, vos a ſtatu longe feliciori ac præſtantiori ad ſtatum longe viliorem delabi, ab equis, ut dici ſolet, ad aſinos? (*h*) ſpiritu incepiſtis, id eſt, ſpiritus illius ſancti, qui vobis per fidem in Chriſtum obtigerat, ductum ſequi cœperatis, ac proinde ſpiritualem vivendi & Deo ſerviendi rationem ſectabamini, quæ nimirum ſpiritu & animo magis, quam carne peragitur. (*i*) Spiritus enim iſte non ad ceremonias, non ad carnalem & externum Dei cultum, ſed ad veram ſanctimoniam, & internum animi cultum homines rapit. Ab hoc ſpiritus ductu cultuque ipſi convenienti, ad carnalem religionem, quæ in variis ritibus ac ceremoniis conſiſtit, (*k*) & carne magis, quam animo & ſpiritu perficitur, delabimini, & ſic cum bene cœperitis, male finitis, nec ultima reſpondent primis.

Verbum ἐπιτελεῖσθαι mediæ potius, quam paſſivæ ſignificationis eſſe videtur, ita ut ſignificet *finire*, *abſolvere*; opponitur enim verbo ἐναρξάμενοι.

Voce (*l*) *Carnis* non ſemel utitur Paulus, cum de ceremoniis rebuſve externis agit: quia carne perficiantur, carnem non ſpiritum mentemve hominis afficiant; ut infra cap. 6. 12, 13: & 2. Cor. 5. 16. Phil. 3. 3, 4. Et hoc quidem loco ita videtur accipi: non vero pro appetitu carnali, ut alibi ſæpe contingit. Neque enim veriſimile eſt, Galatas protinus ad carnis opera, ſeu vitia aliqua ob defectionem illam ſuam, nondum, ut videtur, penitus conſummatam, prolapſos fuiſſe; a ſpiritualis autem vitæ ſolidæque pietatis ſtudio,

(*a*) *Nota ſimilitudinis omiſſa.* (*b*) 3. *Argumentum principale.* (*c*) *Spiritus. S. donum euangelium maxime confirmat.* (*d*) *Fides pro doctrina de fide.* (*e*) *Auditus.*

(*f*) *Spiritus ſanctus credentibus tantum datus.* (*g*) *Fructus ſpiritus ſancti, & eorum jactura.* (*h*) *Prioris explicatio.* (*i*) *Spiritus ad ſolidam pietatem ducit.* (*k*) *Carne perficere.* (*l*) ἐπιτελεῖσθαι. (*m*) *Caro.*

a quo

a quo primum cœperant, ad carnalem ceremonialemque Dei cultum eos nunc progressos, & sic cursum vitæ ac religionis absolvere instituisse, satis constat. (a) Quamquam & illud certum est, ubi carnalis ille cultus viget, ibi homines fere etiam carnaliter vivere, ac peccatis variis servire. quandoquidem occupati rebus istis externis, quibus caro libentius defungitur, quam iis, quas spiritus imperat, interna animi bona, solidasque virtutes minus curant, & sibi ipsis hac externa pietatis specie impon unt, ut satis officio se functos, satis se pios arbitrentur.

Vers. 4. *Tanta passi estis frustra.* (b) Alterum exprimit spiritus sancti fructum, quem Galatæ antea fuerant adepti, nunc perditum ibant. Etenim inter alia, quæ Galatæ spiritus ductu atque impulsu fecerant egregia, propter veritatem doctrinæ illius, quam a Paulo acceperant, non levia fuerant ab adversariis passi; nunc illis, veluti indigne id ferens, & simul vicem eorum dolens, exprobrat, quod hac eorum inconstantia fiat, ut ista ipsorum patientia in irritum cadat, & fructu suo excidat; si modo ita, ut cœperant, pergant, hoc est, carne finiant, & priorem illam suam constantiam hac ratione refutent & damnent. quasi dicat: (c) tam gravia estis veritatis causa perpessi, ob quæ jure poteratis sperare a Deo præmium: & nunc deserta veritate, & una cum ipsa, etiam vita spirituali solidaque pietate, committitis, ut tanto præmio merito excidatis; pœnitet me vestræ hujus amentiæ pigetque. Omnis nimirum labor, omnis pietatis fructus perit, nisi usque ad finem in veritate ac sanctitate vitæ perseveres. vide Ezech. 18, 24, 26: & cap. 33. 12, 13, 18. Matth. 10. 22. Heb. 3. 6, 14. 2 Pet. 2. 20, & d. 2 Joh. vers. 8. Apoc. 2. 10, 26.

(d) Non desunt autem qui existiment, apostolum hoc loco illud beneficium, quod Galatis, cum euangelium reciperent, divinitus obtigisse vers. 2 dixerat, nempe spiritus sancti donum, magis adhuc urgere: præsertim cum de eodem in sequentibus verbis loqui pergat, dum ait: *Qui ergo suppeditat*, vel *suppeditabat vobis spiritum, &c.* Inque verbum ἐπάθετε, hic tam late arbitrantur extendi, quemadmodum quidem apud bonos auctores non raro contingit, ut etiam ad bona, quibus quispiam afficiatur, sese porrigat. Solent enim Græci dicere, aliquem quidpiam πάσχειν, seu pati, cum re qualicunque afficitur, seu ei quidpiam, sive boni, sive mali, evenit. Ita sensus esset: Tantisne spiritus sancti donis frustra fuistis affecti? incassum illa vobis contigerunt? Frustra enim istis donis affecti fuerant; quandoquidem sinceritate euangelii deserta, ad doctrinam admixtione legis Mosaicæ adulteratam desciverant. Nam ideo donis istis cælestibus affecti fuerant, ut constantes in veritate euangelii persisterent. Verumtamen possunt sequentia cum his, retenta etiam priori explicatione, quæ simplicior est, & cum proxime præcedentibus optime cohæret, sat commode connecti. Neque enim apostolus, ea interpretatione admissa, a spiritus sancti dono, quod Galatis obvenisse vers. 2 dixerat, penitus recessit; sed ejus tantum fructus quosdam explicuit, & de eorum jactura Galatas admonuit: quibus interjectis, id quod principale erat, & cujus gratia cætera fuerant addita vers. 5 resumit, eoque Galatas denuo urget, idque ut videtur, aliquanto etiam concinnius, quam si de eadem plane re vers. 4 fuisset locutus.

Si modo & frustra. Et hæc verba duplicem admittunt sensum. (f) Vel enim hoc vult dicere apostolus; non tantum nullum fructum eos ex toleratis malis, vel, si ita placet, ex acceptis spiritus sancti donis, si spiritu exorsi, nunc carne finiant, habituros: sed etiam damnum ingens esse accepturos, hoc est, ob istam a pristino statu defectionem, etiam pœnam latoros, & tanto quidem majorem, quanto plures habuissent in veritate persistendi caussas. (g) Vel his verbis se quodammodo corrigit apostolus, & ostendit, se nondum plane de iis desperare: ita ut particula *&* redundet; quod alibi etiam usu venit, 2. Cor. 5. 3. Heb. 1. 6. quasi dicat: si modo in isto errore perseveraveritis, & sic pristinam illam vestram constantiam, vel (si posteriorem præcedentium verborum sensum sequi placeat) illud spiritus sancti donum, ob doctrinam de fide a vobis receptam in vos collatum, irritum facere perrexeritis: quod tamen vos haudquaquam facturos confido. Spes mihi potius de vobis est, vos ad saniorem mentem redituros, & sic constantiæ illius, seu patientiæ fructum aliquando reportaturos, vel effecturos, ne frustra donum adeo divinum in vos collatum fuerit.

Vers. 5. *Qui ergo suppeditat*, vel potius *suppeditabat spiritum.* (h) Participium enim ἐπιχορηγῶν, utriusque est temporis; sic & sequens ἐνεργῶν, potest reddi, *qui operatur*, vel *qui operabatur*. Iterum illos premit eodem argumento, quod versu 2 explicuimus, utpote evidentissimo, & ad convincendos Galatas valde efficaci; idque ab effectu illustrat atque amplificat, dum ait:

Qui operatur, vel *operabatur potentias*, id est stupenda miracula, ex singulari potentia divina profecta. Sic alibi non semel ea vox accipitur Matth. 7. 22. XI 20, 21: XIII. 54, 58: XIV. 2. 1 Cor. 12. 10, 28, 29.

Ex operibus legis, an ex auditu fidei? id est num ideo ea præstabat, quod doctrinam de operibus legis receperitis; an vero ideo, quod doctrinam de fide audieritis & amplexi fueritis? Opera legis per metonymiam subjecti pro doctrina de operibus legis sumuntur, ut fides pro doctrina de fide. qua de re vide vers. 2. subaudienda hic iterum est responsio: Non ex operibus legis; sed ex auditu fidei.

Vers. 6. *Quemadmodum Abraham.* (h) Quartum argumentum principale, ad confirmandam doctrinam de justificatione per fidem, ab exemplo Abrahami, qui veri Dei populi pater est, ductum. Is enim non ex operibus, sed ex fide, non ex meritis, sed ex gratia justificatus fuit, teste scriptura.

Particula καθὼς *quemadmodum*, habet vim illustrandi id quod proxime asseruerat apostolus. (i) Asseruerat autem satis aperte sua interrogatione, Deum spiritum sanctum Galatis dedisse, non ex operibus legis, sed ex fide; ac proinde etiam eos ex fide justificasse. Est enim spiritus sanctus arrhabo hæreditatis nostræ, & sic justificationis nostræ signum, imo & pars quædam,

(a) *Ceremoniæ pietati officere solent.* (b) 2 *Spiritus Sancti fructus & ejus jactura.* (c) *Patientia Galatarum.* (d) *Alia explicatio.* (e) πάσχειν *etiam de bonis.* (f) 1 *Sensus.* (g) 2 *Sensus* (h) *Repetitio argum. 3.* (i) 4 *Argum. princip: ob exemplo Abrahami.* (k) *Nexus cum præcedentibus.*

qua de re infra verſ. 14 dicentur plura. Itaque recte apoſtolus ad id illuſtrandum, Abrahami exemplum affert, qui ſimiliter fide fuerit juſtificatus. Quanquam etiamſi non eſſet ſimilitudo inter Abrahamum & Galatas, quod attinet ad ſpeciem beneficii per fidem obtenti; ſatis tamen eſſet, ſimilitudinem eſſe in beneficii genere, ad id ut apoſtolus hæc per particulam *ſicut* inter ſe connectere poſſet. [a] Cum autem dicimus, Galatas fuiſſe juſtificatos, cum primum crediderunt in Chriſtum, id de juſtificatione quadam inchoata intelligendum eſt, quæ adhuc penderet ſub conditione; ſi nimirum & in fide conſtantes eſſent, & fidem haberent vivam, id eſt, bonis operibus animatam. Nam vel fide ſtricte ſumta, vel bonis operibus, quæ fides producit, ſublatis, tollitur ac ceſſat juſtificatio; [b] quæ tum demum pleno jure obtinetur, cum bona opera ſequuntur. * Quemadmodum etiam in Abrahamo factum eſt, cujus juſtificatio inchoata quidem fuit, cum Deo promittenti ſibi prolem credidit; quemadmodum ex loco Gen. 12. 2. XIII. 16 hic citato patet; imo & ante: ſed non ante perfecta fuit, quam Deo in omnibus ex animo paruiſſet. Nam tum demum Jacobus ſcripturam, quæ Abrahamum ex fide juſtificatum fuiſſe dicit, impletam fuiſſe teſtatur Gen. 15. 6. Jac. 2. 21, 22, 23, (hoc eſt Abrahamum tum demum pleno jure juſtificationem, ſibi jam aliqua ratione deſtinatam, obtinuiſſe,) cum Iſaacum obtulit ſuper altare. Quia enim in re tam ardua paruerat, non dubitavit Deus eum penitus juſtificare; pro certo habens, eum, quem etiam toties jam exploraverat, & ſemper ſibi obedientem repererat, in cæteris omnibus ſibi obtemperaturum. Qua de cauſa, tum demum juravit Abrahamo Gen. 22. 16 & deinceps, ſe ea, quæ illi promiſerat, præſtiturum. [c] Juramentum autem illud, ſignum fuit immutabilis Dei voluntatis; ut hac de re differit autor epiſtolæ ad Hebræos cap. 6. verſ. 17, quem confer cum verſ. 13, 14.

Et imputatum eſt illi ad juſtitiam. [d] Id eſt, ex gratia & benignitate ſua ita Deus fidem Abrahami accepit, ut ipſum propter eam, tanquam juſtum atque innocentem tractare conſtitueret, & id, quod juſtitiæ premium eſſe debebat, illi decerneret.

Hic uſus verbi [e] λογίζεσθαι, ſeu *imputare*, manat ex propria vocis iſtius ſignificatione, quæ eſt cogitare, putare, aliquid apud ſe veluti ſubducta ratione ſtatuere. [f] Cum dicitur Deus rem bonam, nempe juſtitiam, alicui ſimpliciter imputare, ſignificatur, Deum apud ſe ſtatuere, ſe aliquem velle tanquam juſtum & innocentem tractare; [g] cum dicitur alicui rem malam imputare, nempe peccatum, ſignificatur, Deum velle aliquem punire; cum dicitur, Deum imputare aliquid ad aliquid, id eſt, fidem ad juſtitiam, ſignificatur, [h] Deum tanti velle ducere fidem, ut eam juſtitia ſeu juſtificatione dignetur. [i] Semper autem hæc vox indicat liberam ejus, qui imputare dicitur, voluntatem, ita ut aliter facere potuerit. Nam & cum juſtitiam imputat, poterat non imputare: quia is, cui ea imputari dicitur, eam non meruerat, & cum peccatum imputat, non imputare poterat: quia licet is qui peccavit pœnam meruerit, [k] non tamen ea ipſi debetur, proprie loquendo, ita nimirum, ut juſtitia ipſa per ſe poſtulet, ut ea illi infligatur. Neque enim is, qui peccavit, ſibi, ſed alteri jus ad pœnam peperit. Unicuique autem de ſuo jure decedere licet; & qui id non facit, libere facit. Aliter nempe meremur res bonas, aliter malas: [l] aliter debentur præmia, aliter pœnæ: qui premium merenti denegat, injuſtus eſt, qui pœnam non infligit, injuſtus idcirco non eſt. Nam qui rem bonam meretur, ſibi acquirit ad eam jus, quod illi eripere nemo ſine injuria poteſt: qui rem malam meretur, alteri jus ad eam inferendam acquirit. [m] Itaque cum Deus fidem imputare dicitur ad juſtitiam, poterat aliter facere; nec enim fides juſtitiam, hoc eſt, juſtificationem meretur. Itaque ex gratia & benignitate id facit Deus. Sed de his in epiſtola ad Romanos cap. 4.

Verſ. 7. *Cognoſcite*, vel *cognoſcitis ergo*, *quod qui ex fide ſunt, hi ſunt filii Abrahami.* [n] Ex iſto Abrahami exemplo jam concludit, homines fide juſtificari.

Quod qui ex fide ſunt, hoc eſt, qui credunt, qui fidem habent, *ii ſunt filii Abrahami.* [o] Conciſe loquitur Paulus, & filiorum Abrahami nomine etiam filiationis iſtius conſequens, nempe hæreditatem, ſeu juſtificationem, ac benedictionem Abrahamo & ſemini ejus deſtinatam, idque precipue complectitur. Id enim oſtendere & volebat, & debebat, eos qui fide prediti ſunt, ſimiliter atque Abrahamus juſtificatum iri, quaſi dicat: [p] Ii, qui fidem habent, cum Abrahamum ſimilitudine referant, ea ſcilicet in re, ob quam Deo tantopere placuit, & juſtificationem eſt adeptus; & ipſi, tanquam veri ejus filii, quibus ejuſdem felicitatis hæreditas deſtinata eſt, juſtificationis participes evadunt. [q] Etenim ſi Abrahamus ex fide juſtificatus eſt; neceſſe eſt, ut omnes, qui ejus fidem imitantur, quique, ut ille, Deo promittenti firmiter credunt ac confidunt, ejus ſint filii, quandoquidem per filios intelligit Paulus filios non carnales, ſed ſpirituales, qui Abrahamum, non corporis, ſed animi ac morum ſimilitudine referunt. Jam vero ſi illi, qui credunt, Abrahæ ſunt filii, ſequetur eos etiam eſſe Abrahæ hæredes; &, quemadmodum ſpirituales ſunt filii, ſic etiam ſpiritualis benedictionis hæredes. Benedictio autem iſta juſtificationem omnino in ſe complectitur, vide verſum ultimum hujus cap.

Verſ. 8. *Prævidens autem ſcriptura.* [r] Quod in genere docuerat apoſtolus, homines nimirum juſtificari ex fide, non ſecus atque Abrahamus; id nunc nominatim etiam de gentibus ſcripturæ teſtimonio docet: ne quis forte putet, juſtificationem ex fide, quæ Abrahamo contigerit, & ejus ſemini promiſſa ſuerit, ad gentes nihil pertinere. Cogitare enim aliquis poterat, ad id ut quiſpiam Abrahamicæ benedictionis ac juſtificationis hæres evadat, requiri, ut & ſecundum carnem, & ſecundum ſpiritum Abrahami ſit filius.

Quare cum hoc loco dicit Paulus, *quod Deus ex fide juſtificet gentes*, perinde eſt ac ſi dixiſſet: quod *etiam* gentes ex fide *juſtificet*, hoc eſt juſtificaturus ſit, quo pacto in epiſtola ad Rom. 4. 5 in illis verbis, *qui juſtificat impium*, ſubaudienda eſt particula *etiam*, quaſi d. qui juſtificat etiam impium. Ad id ergo probandum ci-

[a] *Galatarum juſtificatio quando cœperit.* [b] *Quando juſtificatio pleno jure obtineatur.* * *Abrahami juſtificatio inchoata.* [c] *Juramentum Dei, ſignum immutabilis voluntatis.* [d] *Explicatio Gen. 15. 6.* [e] λογίζεσθαι. [f] *Imputare juſtitiam:* [g] *Peccatum.* [h] *Fidem ad juſtitiam.* [i] *Verbi imputandi vis.* [k] *Pœna proprie non debetur peccanti.*

[l] *Aliter præmia, aliter pœnas meremur.* [m] *Fides ex gratia imputatur ad juſtitiam.* [n] *Concluſio argumenti.* [o] *Filii Abrahami.* [p] *Credentes cum Abrahamo juſtificantur.* [q] *Ratio.* [r] *De gentibus id ſpeciatim docetur.*

tat illum scripturæ locum Gen.12.3. XVIII.18. XXII.18. XXVI.4. XXVIII.14, in quo Deus Abrahamo promittit, quod *in eo benedicentur omnes gentes*. (a) Quod attinet ad literalem horum verborum sensum, ex quo mysticus, quem hoc loco Paulus spectat, facile percipitur; notandum est, in nonnullis quidem locis, in quibus hæc promissio extat, in Hebræo esse verbum conjugationis Hithpael, quæ reciprocam habet significationem cap.22.18. XXVI.4; sed in plerisque esse verbum passivum conjugationis Niphal, (b) quæ sæpe etiam reciprocam significationem habet, quemadmodum hic contingit. Quare *benedicentur*, est benedicent se; ita ut, si passivum nihilominus retinendum sit, subintelligi debeat *a se*. (c) Benedicere autem se in aliquo, est, eandem sibi optare ac vovere felicitatem, qualis contigerit ei, in quo se aliquis benedicit; ejus exemplo in benedicendo, vovendo atque optando uti; ita ut ejus nomen veluti in proverbium abeat, & vulgaribus bene precandi formulis inseratur. Itaque benedicent se omnes nationes in Abrahamo, vel etiam in ejus semine, (nam & hoc aliquando additur) est, eandem sibi vovebunt felicitatem, qualis Abrahamo, & semini ejus contigerit. Sic Jacobus benedicens Ephraimo & Manassi Gen.48.20 ait: *In te benedicet Israel, dicendo: ponat te Deus sicut Ephraim, & sicut Manassen*: hoc est, Israelitæ cum alicui volent benedicere, benedicent in Ephraimo & Manasse, seu eandem illi felicitatem, qualis obtigit istis, vovebunt Ruth.4.11. Jerem.29.22. (d) Sensu autem mystico, utpote perfectiori & pleniori, non votum istius felicitatis, quæ Abrahamo contigit, sed ejus societas ac communio intelligi debet. Cui sensui magis favet verbum passivum, quam reciprocum, quanquam etiam reciprocum in eo locum habere potest, si benedictio non de ipsa felicitate, sed de felicitatis istius prædicatione sumatur, quasi dicat beatas se ferent ac prædicabunt omnes nationes terræ.

(e) *In te* autem, sensu mystico idem erit, ac *cum te*, seu *tecum*: quemadmodum versic. seq. ipse apostolus explicat, cum ex his Gen. verbis suam sententiam inferens, ait:

Quare qui ex fide sunt, benedicentur cum fideli Abrahamo. *In* enim apud Hebræos pro *cum* crebro sumitur. (f) Itaque his verbis sensu mystico eadem felicitas omnibus gentibus promittitur, quæ Abrahamo contigit, ita ut eas socias & participes suæ felicitatis sit habiturus. Ideo infra vers. 14 dicit, *benedictionem Abrahami factam esse in gentes*, id est, gentibus contigisse. Quæ autem felicitas Abrahamo contigit? Hæc, quod eum Deus ex fide justificaverit. Hoc ergo, inquit, prævidens scriptura, quod Deus gentes esset ex fide justificaturus, ante denunciavit Abrahamo, gentes ejusdem cum illo felicitatis fore consortes.

(g) *Prævidere* dicit *scripturam*, per prosopopœiam, cum metonymia, seu mavis metalepsi conjunctam. Prosopopœia est, quatenus actio, quæ personæ proprie competit, tribuitur rei, quæ persona non est. (h) Metonymia vel metalepsis est, quia id quod magis proprie auctori scripturæ, nempe Deo, convenit, ejus effectui, nempe scripturæ ipsi, tribuitur, quanquam ne Deo quidem usquequaque proprie tribuitur, quod præviderit, se ex fide justificare gentes. Non enim dicitur aliquis proprie id prævidere, quod ipsemet facit, sed quod facit alius. Verum quia scripturam, tanquam personam quandam a Deo distinctam considerat, consilia ipsius enunciantem; propterea prævidendi verbo de ea usus est, tanquam consiliorum divinorum conscia: cum proprie dicendum esset: Deum, cujus verba in scriptura referuntur, cum apud se constituisset, gentes ex fide justificare, id ante denunciasse, seu Abrahamo promisisse.

Ante evangelizavit, nempe scriptura, quatenus nimirum hanc denunciationem seu promissionem refert. Nam interdum, qui aliquid declarat, & pronunciat factum, illud facere aut fecisse dicitur.

Vers. 9. *Itaque qui ex fide.* Postquam jam apostolus docuit, etiam ad gentes benedictionem Abrahamicam, seu justificationem ex fide, pertinere; (i) repetit jam generalem illam conclusionem vers.7 expressam, quasi dicat: Quare quicunque fidem habent, qualescunque illi sint, sive Judæi, sive gentiles, benedicuntur a Deo, seu justificantur, non secus atque Abrahamus; id enim significant verba *cum Abraham*. Sic Rom.8.32 omnia nobis *cum Christo* donabit, hoc est perinde ut Christo. Rationem autem consequentiæ iterum innuit, cum non simpliciter ait, eos benedici cum Abrahamo, sed *cum fideli* seu *credente Abrahamo*. (k) quasi dicat, cum & ipse Abrahamus a Deo benedictus, seu justificatus fuerit, quia Deo credidit: id quod supra jam docuerat vers 6.

Vers. 10, *Qui enim ex operibus legis sunt.* (l) Quia Paulus proxime asseruerat, eos qui fidem habent, benedici, & quidem cum fideli Abrahamo, tacite excludens illum benedictionis adipiscendæ modum, quem Galatis obtrudebant adversarii, nempe per opera legis; ideo nunc veluti objectionem occupans, dictum suum confirmat, & id, quod tacite asseruerat, aperte comprobat. Posset enim aliquis dicere: quasi vero non æque benedicerentur ii, qui opera legis sectantur. Respondet Paulus, tantum abesse, ut ex operibus legis quispiam benedictionem consequatur, ut potius, qui iis se addicunt, & ex iis judicium de se fieri volunt, maledictioni se reddant obnoxios. (m) Hunc verborum Pauli nexum sat commodum nisi admittere velis, dicendum erit, (n) *enim* hic positum esse pro *sed*, ut fit etiam Rom.8.6; & rem tantum a contrario illustrari, & ea ratione alterum principalis quæstionis membrum, nempe homines ex operibus legis non justificari, apertius confirmari, quasi dicat: (o) Illi quidem, qui fidem habent, benedicentur cum fideli Abrahamo: at qui operibus legis se addicunt, tantum abest ut benedictionem assequantur, ut potius maledictioni se reddant obnoxios.

Ex operibus legis esse, (p) est, operibus legis ita esse addictum, ut per ea justificationem velis consequi, ac ex iis vel stare, vel cadere.

(q) *Sub maledictione esse*, est maledictioni, quæ hoc loco pœnam mortis æternæ significat, esse obnoxium. Pœna autem mortis æternæ maledictio dicitur, quia est maledictionis seu abominationis divinæ quidam effectus.

Scriptum enim est. Rationem dicti affert ex ipsius legis testimonio petitam Deut. 27. ult.

(a) *Sensus literalis.* (b) *Niphal pro reciproco.* (c) *Benedicere se in aliquo.* (d) *Sensus locorum mysticus.* (e) In *pro* cum. (f) *Gentes participes benedictionis Abrahamicæ.* (g) *Prævidet scriptura.* (h) *Scriptura tribuitur Dei actio.*

(i) *Conclusio generalis.* (k) *Ratio consequentiæ* (l) *Nexus cum præced.* (m) *Alius nexus.* (n) Enim *pro* sed. (o) *Qui opera legis sectantur maledictioni obnoxii.* (p) *Ex operibus legis esse.* (q) *Maledictio pro morte æterna.*

Maledictus omnis, qui non permanserit in omnibus, quæ scripta sunt in libro legis, ut faciat ea. Sequitur autem Græcam V. T. interpretationem, quæ sententiam satis fideliter expressit, etiamsi in Hebræo non habeatur particula universalis, quæ hic bis repetitur: Nam in lege indefinite dicitur, *Maledictus qui non statuerit* (id est, reipsa impleverit) *verba legis hujus, faciendo illa.* [a] Sed indefinita oratio, præsertim in ejusmodi sanctionibus & comminationibus, universali æquipollere solet. Itaque & *omnis* qoi non compleverit legem, & qui non *omnia* ejus præcepta compleverit, idque perpetuo quemadmodum vox *permanendi* indicat, maledictus pronunciatur. Argumentum hic principalis quæstionis continetur: sed sententia idem est cum primo, quod sup. cap. 2 vers. 16 verbis Psalmi fuit expressum. Cæteroquin posses dicere, id esse numero quintum.

Vers. 11. *Quod vero in lege.* [b] Ne quis forte diceret, non ita universaliter asseri posse aut debere, eos qui opera legis sectentur, sub maledictione esse: Esse enim aliquos saltem justos, qui legem exacte servarint, ac porro, ejus vi justificationem ac benedictionem assequantur: Ideo nunc, ut objectioni huic occurrat, demonstrat, neminem prorsus legis vi justificari: [c] quandoquidem ne ii quidem, qui justi in sacris literis perhibentur, legis vi justificentur, ac vitam consequantur. Quod si illi legis vi non justificantur, nemo certe per eam justificatur; quis enim eos, qui justi non sunt, legis vi justificari dixerit? Et hoc pro quinto argumento principali habendum est.

Præcedit autem ipsa sententia probanda cum ait; [d] *Quod vero in lege* (hoc est, per legem, seu legis vi) *nemo justificatur coram Deo, manifestum est.* Verba, *coram Deo*, opponuntur hominum opinioni ac judicio. Posset enim aliquis justus ex lege pronunciari hominum judicio, cum interin justus ex lege Dei judicio non pronuncietur.

Sequitur ipsa ratio: [f] *Quia justus ex fide vivet: lex autem non est ex fide.* Ratio Pauli hæc est: Si quispiam hominum, vi legis justificaretur, certe is qui justus in sacris literis dicitur, ejus vi justificaretur, ac porro etiam vitam ejus vi consequeretur. Atqui ne justus quidem vi legis justificatur vitamque consequitur. Ergo nemo vi legis justificatur. Assumptio hujus argumenti præcedit. Sententia propositionis, ejusque probatio quædam, subsequitur. [g] Justum autem non vi legis justificari aut vitam consequi, ex eo probatur, quod is, quemadmodum expresse testatur Habacuc, ex fide sit victurus: At si ex fide; non ex lege.

Consequentiam iterum eo probat apostolus. Quia *lex non est ex fide: sed, qui fecerit ea homo, vivet in eis.* [h] Ex his autem patet, verba *ex fide* in Habac. testimonio, conjungenda potius esse cum verbo sequenti *vivet*, quam cum præcedenti nomine *justus*: [i] ita ut nomen *justus* absolute positum, ex sacrarum literarum consuetudine hominem pium & sanctitatis studiosum denotet, & significetur, eum nihilominus non ipsius justitiæ suæ merito, sed fidei vi, vitam ex Dei gratia consecuturum esse. [k] nempe, quia illius justitia non sit ita perfecta, ut legi usquequaque satisfaciat, eumque

[a] *Indefinita oratio pro universali.* [b] *Prolepsis.* [c] 3 *Argum: principale.* [d] *Ex lege nemo justificatur* [e] Coram Deo. [f] *Ratio.* [g] *Justus ex fide non ex lege vivet.* [h] *Explic. loci Hab.* 2. 4. [i] *Justus.* [k] *Cur ex lege vitam non obtineat?*

a legis maledictione immunem præstet. Quid enim alias opus esset dicere, eum ex fide victurum; siquidem ipsius justitiæ suæ vi ac merito vitam in lege promissam adipisceretur? Jam quod attinet ad sequentia verba, quibus consequentia posterioris argumentationis probatur,

Vers. 12. *Lex autem non est ex fide*; eorum hæc est mens: (l) Lex autem fidem non spectat, seu, non habet talem fidei rationem, ut propter eam hominibus justificationem polliceatur, aut tribuat: sed opera requirit, & propter ea sola homini justificationem promittit. Quod ergo nihilominus etiam sub lege homines ex fide justificabantur, id non vi legis, seu antiqui fœderis fiebat, sed extraordinaria Dei gratia.

Id quod probatur illis Levitici verbis Lev. 18. 5: *Sed qui fecerit illa homo, vivet in illis*, [m] hoc est, per illa, seu ex iis, quasi dicat, si vis per legem justificationem & vitam consequi, fac legis præcepta; & quidem non aliqua, sed omnia; nec plerumqoe, sed semper; non per certum, sed per totum vitæ tempus: quemadmodum ex verbis vers. 10 a Paulo citatis apparet.

Vivet in eis. Magna in istis vocibus vis est, quasi dicat, eorum vi, ac obedientiæ mandatis istis præstitæ merito.

Vers. 13. *Christus nos redemit &c.* [n] Postquam ostendisset apostolus legis vim & severitatem, quæ obedientiam perfectam postulet, & maledictionem minetur omnibus sui transgressoribus; [o] ne quis ex Judæis, quibus lex fuerat lata, hanc ejus maledictionem adhuc metuendam sibi putet, & existimet, hoc legis edictum tam severum adhuc homines ferire, ac proinde vel ex hoc ipso inferat, fidem non sufficere ad consequendam justificationem, nisi etiam legis opera accedant; [p] ideo docet Paulus, hoc legis fulmen, quo omnes sui transgressores percutit, Judæis, modo ad Christum convertantur, non esse amplius metuendum.

Maledictio legis, [q] seu quam lex comminabatur, est pœna mortis, quam lex transgressoribus suis fixit, ut vers. 10, dictum est. [r] Ab hac pœna nos Christus magno impendio liberavit, sic ut ad eam non amplius simus obstricti, quatenus legem abrogavit, & vim, quam ad homines pœnæ obligandos habebat, ei ademit, quod quidem præstitit morte sua, qua doctrinam suam, ac fœdus illud novum, quod nobiscum Dei nomine pepigit, in quo credentibus remissio peccatorum promittitur, sanxit ac stabilivit. Simul enim vetus, quod peccatoribus maledictionem comminabatur, sustulit, & jus ad peccatorum remissionem nobis peperit. Quare non est quod quis sibi propterea metuat, quod vel antequam vera in Christum fide esset præditus, in multis legem fuerit transgressus, & ab ea propterea damnatus; vel post id temporis nonnulla ejus præcepta, qualia sunt ceremonialia, penitus non curet; aut etiam ita delioquat, ut ejus delicta cum fide nihilominus consistere queant, cum operibus legis nequeant.

Redemit. [s] Vox redemtionis ad homines passive relata io sacris literis plerumque nil aliud, quam liberationem ex servitute vel captivitate quadam significat. Unde toties redemtionis populi Israelitici e servitute

[l] *Lex non est ex fide.* [m] *Lex operum merita postulat.* [n] *Nexus cum præced.* [o] *Prolepsis.* [p] *Maledictio legis, Christianis non metuenda.* [q] *Quæ sit.* [r] *Quomodo ab ea simus redemti.* [s] *Redemtio pro liberatione.*

Ægyptia.

Ægyptiaca, aliisque similibus, fit mentio Exod. 15. 13. Deut. 7. 8. IX. 26. XIII. 5. XXI. 8. 2 Sam. 7. 23. Nehem. 1. 10. Actor. 7. 35: & nostra etiam a morte æterna, in adventu Christi, liberatio, redemtio appellatur Luc. 21. 28. Rom. 8. 23. Ephes. 1. 14. IV. 30; quin & 1 Cor. 1. 30. Id autem fit vel per synecdochen speciei pro genere: quia omnis redemtio proprie dicta, est liberatio ex captivitate vel servitute, quanquam non contra: vel si mavis, per metaphoram sive similitudinem, quæ sit inter liberationem hujusmodi, & redemtionem proprie dictam. (a) Tanto autem est plenior metaphora seu similitudo ista, cum ad liberationem efficiendam impendium aliquod intervenit, quod pretio, quo captivi redimi solent, respondeat, etiamsi illud nemini revera persolvatur. (b) quemadmodum in hac nostra a maledictione legis redemtione contingit; siquidem in eam Deus ipse charissimum suum filium, Christus autem seipsum, animam seu vitam suam ac pretiosum sanguinem impendit Johan. 3. 16. Rom. 8. 32. Matth. 20. 28. 1 Tim. 2. 6. 1 Petr. 1. 18.

Est autem hoc loco (c) vox ἐξηγόρασεν, quæ ad homines passive relata, idem significat, quod λυτροῦν vel ἀπολυτροῦσθαι, quæ vox in hoc negotio longe est frequentior: imo nuspiam nisi hoc, & seq. cap. vers. 5 vox composita ἐξαγοράζειν ad homines passive refertur. Alibi apud eundem apostolum idem verbum legimus, cum jubemur (d) *redimere tempus*, hoc est, occasionem atque oportunitatem bene agendi, etiam cum aliquo rerum nostrarum neglectu vel jactura, captare Eph. 5. 16, & Col. 4. 5. Simplex vox (e) ἀγοράζειν, quæ crebrius occurrit, sensu aliquantum diverso usurpatur. Ea enim, ut omnia loca, in quibus extat 1 Cor. 6. 20. 2 Petr. 2. 1. Apoc. 5. 9. XIV. 3, 4, indicant, significatur, (f) quod in servitutem fuerimus emti pretio, hoc est, eum in finem, ut Dei & Christi servi ac mancipia fieremus, nulla ejus ratione habita quod antea alicujus servi vel captivi fuerimus: sed simpliciter tantum, quod Dei ac Christi servi non fuerimus. At cum dicimur *redemti*, nos antea in servitute vel captivitate fuisse, & ex ea postea exemtos, & in libertatem vindicatos esse indicatur; nulla habita ejus rei ratione, quod in aliam interim servitutem redacti fuerimus. vide infr. dicto loco cap. 4. vers. 5. & deinceps, & confer cum anteced: ab ipso initio cap.

Cum vero ait, *nos redemit*, se ac cæteros Judaicæ gentis homines proprie intelligit, quos, ut ex versu seq. apparet, gentibus hic opponit. (g) nempe quia Judæi quibus lex revera solis lata erat, proprie sub maledictione legis erant, seu ad eam vi legis obstringebantur, quamquam & gentes eidem, si rem ipsam spectes, pœnæ erant subjecti; (h) sed non tam vi legis Mosaicæ, nisi forte eam legem per analogiam quandam ad gentes accommodes, quam vi legis atque æquitatis naturalis. Eadem autem ratione gentes sunt a maledictione liberatæ a Christo, qua Judæi. Qua vero ratione, inquies, nos Christus ab hac maledictione redemit?

Factus pro nobis maledictio; dum subiit maledictionem. Non quod eandem subierit maledictionem, cujus nos eramus rei: nam nos eramus æternæ mortis rei: (i) sed quod subierit similem, hoc est, tale mortis genus, quod etiam maledictionis cujusdam, & quidem legalis, nomine appellari potest. (k) Neque enim proprie factus erat maledictio, seu maledictus. An enim Christum tum exsecrabatur Deus, & vero prosequebatur odio, cum crucis mortem, opus tam sanctum, Deo tam gratum, quod erat in odorem suavitatis, quodque Deus tanto præmio dignatus est, ex ejus mandato ac voluntate adiit Eph. 5. 2. Esai. 53. 10, 11, 12. Phil. 2. 8. & deinceps. Apoc. 3. 21? Usus est ergo Paulus antanaclasi, eademque voce nunc proprie nunc figurate usus est, quod in sacris literis novum non est, vide inter alia Matth. 8. 22. X. 39. Joh. 4. 35. Rom. 2. 21. IV. 18. cap. 14. 13.

(l) De verbis *pro nobis* diximus cap. 2. vers. 20. Facile autem concedere possumus, voce *pro* hoc loco commutationem indicari: dummodo primum commutatio concedatur etiam in malis ipsis, (m) non tantum in personis, hoc est, ut statuatur, cum nos deberemus subire maledictionem veram & proprie sic dictam, Christum subiisse maledictionem improprie dictam, & quia is hanc subierit, ideo nos ab illa liberatos. deinde, ut illud quoque observetur, non ita commutationem esse factam inter nos & Christum; ut simulac Christus maledictionem subiit, nos ipso facto liberati fuerimus, sed ratione efficaciæ tantum. Actu enim tum demum liberamur, cum fides accedit. Quomodo autem mors Christi eam efficaciam habeat, explicatum est paulo superius, & capp. duobus præcedentibus.

Scriptum est enim, nempe Deut. 21. 23. *Exsecrabilis omnis qui pendet in ligno.* His verbis non probat, Christum nos redemisse a maledictione legis, dum factus est pro nobis exsecratio: sed tantum, eum factum esse exsecrationem, hoc est, exsecrabile mortis genus subiisse, seu supplicium ejusmodi, quod iis tantum sub lege Deus constituerat, qui ipsi essent ob maleficia sua exsecrabiles atque abominandi. Is nimirum, qui peccatum non norat, factus est pro nobis peccatum 2 Cor. 5. 21, hoc est, instar peccatoris atque malefici hominis, ita Deo volente, salutis nostræ caussa tractatus fuit; quemadmodum paulo ante dictum.

Vers. 14. *Ut in gentes.* (n) Finis quidam ulterior istius redemtionis Judæorum a maledictione legis, in qua continetur legis abrogatio & antiquatio, indicatur his verbis. (o) Quamdiu enim lex vim ac robur suum habebat, ac porro Judæos sub maledictione detinebat, tamdiu gentes benedictionis Abrahami, seu felicitatis Abrahamo ejusque posteris destinatæ, qua justificationem contineri diximus, participes fieri non poterant: ac proinde nec spiritum sanctum ejus arrhabonem consequi. Neque enim prius ad gentes, quam ad Judæos quibus ea vere ac proprie promissa erat, pervenire poterat aut debebat. Exauctoranda prius lex erat quæ benedictioni, ut Judæorum, sic gentium obstabat.

(p) *In gentes fieret*, id est, gentibus eveniret, contingeret. εἰς τὰ ἔθνη, pro τοῖς ἔθνεσι. quæ commutatio venit ex Hebræo, in quo, ut diximus supra cap. 1. 16. (q) sæpe *lamed* cum *beth* permutantur.

In Christo Jesu. quatenus Christi Jesu religionem & fidem in ipsum amplectuntur.

(a) *Præsertim quæ impendio constat.* (b) *Ut nostra.* (c) Ἐξαγοράζειν. (d) Redimere tempus. (e) Ἀγοράζειν. (f) *Emtio nostro a redemtione differt.* (g) *Judæi proprie a maledictione legis liberati.* (h) *Quomodo gentes maledictioni obnoxiæ.*

(i) *Christus factus exsecratio:* (k) *Improprie.* (l) Pro nobis *commutationem significare potest:* (m) *Qualem.* (n) *Finis redemtionis Judæorum.* (o) *Lege stante gentes a benedictione exclusæ.* (p) In gentes pro gentibus. (q) *Beth* pro *Lamed.*

Ut promissionem spiritus acciperemus per fidem. (*a*) Promissio spiritus, significat spiritum sanctum promissum. Ad eum modum & Petrus loquitur Act. 2. 33. Paulus noster alio Hebraismo ad Ephes. 1. 13. usus, *spiritum promissionis sanctum* appellat; qui locus hunc nostrum quodammodo declarat. Promissus autem fuit, partim apertis apud Prophetas verbis Esai. 44. 3; inter quæ sunt illa Joëlis Joël. 2. 28 a Petro citata Actor. 2, quibus Deus pollicetur, se, in extremis diebus effusurum de spiritu suo super omnem carnem: partim tacite in benedictione, semini seu filiis Abrahami destinata, continetur, cujus est, ut diximus, arrha, seu pars quædam Christianis velut in antecessum data. (*b*) Et ideo nominatim spiritus sanctus meminit apostolus, ut vel ex eo, quod spiritus sanctus gentibus fuerit datus appareat, benedictionem Abrahamicam, seu jus ad eam, illis contigisse. Cui enim arrha rei alicujus datur, ei jus ad eam conceditur.

Per fidem. Quasi dicat, non per opera legis; quod etiam supra urserat, de spiritus sancti dono, quod Galatis contigerat, loquens vers. 2, & 5. Unde apparet, nec benedictionem Abrahamicam per opera legis illis contingere, sed per fidem.

Vers. 15. *Fratres, secundum hominem dico.* (*c*) Sequitur altera cap. hujus pars, in qua potissimum objectionem omnium validissimam, quæ contra sententiam, & rationes quasdam ipsius afferri poterat, nempe ex promulgatione legis Mosaicæ petitam, amolitur, & sic rationes sententiamque suam magis adhuc firmat. (*d*) Quia enim superius docuerat, eos qui fidem habent, fidem, inquam, in Christum, esse filios Abrahami, quibus benedictio fuit a Deo promissa in pacto illo, quod cum Abrahamo fecit; (*e*) nunc porro ostendit, legem, quæ pactioni ac promissioni illi successit, non posse eam mutare, aut aliquam conditionem, quæ in promissione non fuerit expressa, superaddere, ita ut eos, qui promissum illud reipsa velint consequi, necesse sit legem observare. Unde tandem concludit, fideles Christi, qui sunt semen illud seu filii Abrahæ, legi subjectos non esse, sed propter id ipsum, quia Christi fidem habeant, benedictionis Abrahamicæ hæredes esse.

Secundum hominem dico. Humanum aliquid affero, consuetudine atque usu communi inter homines receptum; quodque adeo omnibus est obvium. Hominem opponit Deo. Argumentatur enim a minori ad majus, & ex eo, quod inter homines vulgo fiat, docet, quid de Deo sit statuendum.

Tamen hominis authenticatum, seu *confirmatum testamentum, nemo abrogat, aut superordinat.* Videte, quid inter homines fiat. Si homo quispiam testamentum condat, aut pactum aliquod cum aliquo ineat, (nam (*f*) διαθήκη apud 70 interpretes, & N. T. scriptores, & testamentum, & pactum seu fœdus significat) an, (*g*) postquam vel testamentum solenni more constitutum ac confirmatum est, vel pactum jam sancitum ac stabilitum; an, inquam, testamentum hoc, vel pactum tolli, aut adjectis aliis quibusdam conditionibus mutari consuevit? haudquaquam. Neque enim id solet fieri apud eos, qui honestatem civilem colunt.

Loquitur autem de testamentis aut pactis *confirmatis*: nam testamenta, quæ solenni ritu instituta, ac prout jura docent, confirmata non sunt, rescindi non raro solent; similiter & pacta nondum confirmata ac sancita; At postquam confirmata sunt, non item. (*h*) Quod si homines honestatis amantes, ea non rescindunt aut mutant: quid de Deo statuendum erit? Fierine poterit, ut quando quippiam cum aliquo paciscitur, aut aliquid cuipiam promittit, id postea irritum reddat, aut aliqua ratione mutet?

Vers. 16. *Abrahamo vero dictæ sunt promissiones & semini ejus.* (*i*) Assumtio argumenti sequitur, quasi dicat: (*k*) Jam vero Deus longo tempore ante latam legem, promissiones dedit Abrahamo & semini ejus, nulla alia conditione posita, quam quæ voce *seminis* indicatur. (*l*) Semen enim, ut mox indicat apostolus, spirituale semen Abrahami declarat, id est, eos omnes, qui Abrahamum fide referunt; qui quidem sunt omnes veri Christiani. Ipsa enim analogia postulat, ut qui id habet, per quod Abrahamus justificatus ac benedictus fuit, etiam ipse justificetur ac benedicatur. At vero Abrahamus, ut supra vidimus, non per legis opera, sed per fidem id adeptus fuit, quod diximus. (*m*) Quare etiam omnes, qui illi fide sunt similes, merito idem adipisci debent. Quomodo ergo (ut etiam versiculi 17. (*n*) sententiam nunc attexamus) lex, quæ post aliquot demum secula a Deo lata fuit, priori isti pacto, & promissionibus divinis gratuitis, quidquam derogare potest, easque irritas facere, aut aliquid ad eas apponere, quod antea in iis non fuerat vel expressum, vel tacite comprehensum? Atqui lex multum omnino derogaret promissionibus illis, atque adeo irritas eas faceret, si eum in finem fuisset lata, ut per ejus observationem promissa illa adipisceremur, nosque Christianos omnino obstringeret, quemadmodum vers. 18 docebitur.

Promissionum hic & infra vers. 21 tanquam plurium facit mentionem; (*o*) cum duobus versic. seqq. *promissionem* tantum commemoret: vel quia res eadem sæpius fuit promissa, ut quidem in Genesi factum legimus Gen. 12. 2, & deinceps, XIII. 15 & deinceps. XV. 7 & deinceps. XVII. 7 & deinceps. XVIII. 18. XXII 17 & deinceps; vel quia ejusdem promissionis laxius sumtæ plures fuerunt partes, seu plures fuerunt promissiones particulares: promissa enim fuit Abrahamo & semini ejus tum benedictio, (*p*) seu ex favore divino manans felicitas, quam Deus inter alia pollicetur tunc, cum promittit, se fore Deum ipsius, & seminis ipsius: tum possessio terræ Chananeæ, quæ typus fuit mundi illius futuri, qui spirituali Abrahami semini destinatus est. Unde Paulus Rom. 4. 13, & deinceps, ubi eadem de re agit, de qua hoc loco, hæreditatem mundi, nempe futuri, Abrahamo & semini ejus promissam esse dicit, non per legem, sed fide obtinendam. Quamquam possessio istius mundi, in benedictione illa mystice sumta, & contra hæc in illa, potest comprehendi.

Non dicit, Et seminibus, tanquam de multis; sed, Et semini tuo, qui est Christus. (*q*) Explicaturus, quodnam sit illud Abrahami semen, cui promissa illa divina fuerint destinata, velut in transitu objectioni tacitæ occurrit. Dicere enim quispiam poterat, Abrahamum

(*a*) *Promissio spiritus, pro spiritu promisso.* (*b*) *Spiritus sanctus arrha benedictionis seminis Abrahæ destinatæ.* (*c*) *Secunda pars cap.* (*d*) *Nexus cum praeced.* (*e*) *Summa sequentium.* (*f*) *Διαθήκη.* (*g*) *Testamenta aut pacta confirmata mutari non solent.*

(*h*) *Major argumenti.* (*i*) *Minor.* (*k*) *Promissiones Abrahamo & semini ejus factæ.* (*l*) *Semen Abrahami.* (*m*) *Conclusio.* (*n*) *Lex nil derogat illis promissionibus:* (*o*) *Quomodo plures sint.* (*p*) *Quando.* (*q*) *Prolepsis.*

duplex

duplex habere semen, cui promissa illa mystica sint destinata, spirituale & carnale; ac pro diversitate seminis, diversam etiam rationem esse promissa illa vera seu mystice significata consequendi. (a) Judæos, qui carnale Abrahami semen, seu posteri sint, per legem ejusque observationem promissa illa consequi debere; gentiles, qui figurate ac spiritualiter Abrahami sint filii, per fidem in Christum; ideo apostolus ex verbis ipsarum promissionum ostendit, unum tantum esse Abrahami semen; ad quod promissiones illæ divinæ, mystice nimirum, ut hic fit, acceptæ pertineant. quandoquidem Deus nuspiam promittat quippiam Abrahami *seminibus*, quasi de diversis Abrahami posteritatibus loqueretur: sed semper tanquam de uno loquens, dicat, *Et semini tuo*, scil. dabo terram istam, aut, illius ero Deus, illi benedicam. Etsi enim duplex revera sit Abrahami semen seu posteritas, carnale & spirituale: tamen quemadmodum cum literaliter promissa illa accipiuntur, unum tantum semen, nempe carnale, intelligitur: ita etiam si mystice sumantur, unum tantum, nempe spirituale, significatur. Alioqui dicendum fuisset, *seminibus* Abrahami ista esse promissa, ut intelligeretur, diversas ejus posteritates jus ad illa promissa obtinenda habere. Nunc autem, cum ubique dicatur *semen*, uni tantum ea destinata esse indicatur. Jam vero per spirituale illud semen fideles esse intelligendos, supra docuerat apostolus, qui, ut infra dicetur, nulli sunt alii, quam Christus & ejus populus, seu mavis, Christiani cum suo capite conjuncti.

Ideo hic ait apostolus, *illud semen esse Christum.* (b) Neque enim hoc loco *Christus* pro solius Christi persona sumitur, ut ab aliis quoque est animadversum: (c) sed Christus una cum corpore suo mystico, quod est ecclesia, totum enim a capite, tanquam præcipua sua parte, denominatur; præsertim quia reliqua membra spiritu illius vivunt, atque ab eo animantur. Sic sumitur Christi nomen apud eundem apostolum 1 Cor. 12. 12: *quemadmodum corpus unum est, & membra habet multa, omnia autem membra corporis unius, cum multa sint, unum sunt corpus: sic & Christus.* hoc est, sic & ecclesia, Christo capiti suo conjuncta. (d) Hoc autem loco nostro, non solam Christi personam significari, primo nomen *seminis* indicat, quod est collectivum, & posteritatem significat, quemadmodum illius typus indicat. Semen enim carnale, erat Abrahami posteritas, seu Isaacus una cum sua posteritate. * Deinde idem docet apostoli scopus, qui est, ostendere, eos qui in Christum credunt, etiamsi legem non observent, hæreditatem Abrahami consequuturos. Unde infra vers. ult. ad hunc locum respiciens, ita concludit: *Si autem vos Christi: ergo Abrahami semen estis, & secundum promissionem heredes.* vide etiam cap. seq. à ✝f. 1. usque ad ✝f. 8, & ✝f. 28, usque ad finem cap. De Christo ipso, quin hæres esset divinarum promissionum factus, nemo eorum, quibuscum apostolus hic disputat, dubitabat. (e) Neque vero, quod alios decepit, hic *semen* Abrahami consideratur, tanquam id, *in quo*, seu, ut illi explicant, *per quod* benedicendæ sint omnes terræ nationes: sed tanquam id, *cui* promissiones sint a Deo factæ, seu benedictio, ac terræ Chananeæ mysticæ possessio destinata; quemadmodum verba ipsa apertissime indicant.

Ait enim, *Abrahamo dictas esse promissiones: & semini ejus* &c. & vers 19. *donec veniret semen illud cui promissum est.* Intelligendus ergo hic est præcipue quidem ipse Christus, tanquam caput, seu tanquam is, in quo primo promissiones illæ divinæ implendæ erant, & per quem deinde in cæteros ipsi conjunctos, earum effectus dimanare debebat; sed nihilominus tamen & populus ipsius, seu illi, qui ipsum induerunt, & in ipso ita coaluerunt, ut pro uno homine censeri debeant, quemadmodum infra vers. 27, 28 docetur. (f) Non dubitabant autem illi, cum quibus apostolus disputat, Christum ejusque populum semen illud esse, vel saltem illius nomine contineri: quod posterius ne Judæi quidem, etiamsi in persona Christi errarent, Jesum pro Christo agnoscere nolentes, negasse videntur. Non enim ignorabant, per Messiam seu Christum sibi promissum, insignem quandam felicitatem, quæ nunquam antea sibi contigisset, debere contingere, & sic promissiones illas Abrahamo factas, quibus benedictio divina semini seu posteritati ejus promittitur, omnium perfectissima ratione implendas esse. Quod si uni tantum Abrahami semini ea promissio destinata est, idque semen est Christus ejusque populus; nihil sibi juris ad eas Judæi, qui in Christum non credunt, vindicare possunt, etiamsi secundum carnem ex Abrahamo sint geniti, & legem observare studeant: id quod hic Paulus obiter ostendere voluit. vide Rom. 9. 7, & deinceps, & vers. 31, & deinceps.

Vers. 17. *Hoc autem dico.* (g) Quia nondum penitus absolverat argumentum vers. 15 cœptum, quod parenthesi quadam de uno, non vero multiplici Abrahami semine, quodammodo interruperat; ideo nunc ad illud redit, & conclusionem ejus subnectit: simul etiam quædam, quæ ad assumptionem illustrandam pertinent, addens, quasi dicat: Huc autem oratio mea tendit: (h) hoc est quod dicere seu concludere volo, nempe quod lex, quæ quadringentis & triginta demum annis lata est, post pactum illud divinum cum Abrahamo factum, in quo continetur promissio Christo & populo ejus destinata, non abroget seu irritum faciat pactum illud, a Deo jam multo ante confirmatum, ita nimirum, ut tollat seu irritam faciat promissionem in eo comprehensam.

Testamentum seu *pactum ante confirmatum a Deo.* Deum hominibus opponi antea diximus, ut tanto fortius concludatur. *Ante* confirmatum ait. nempe multo ante legem latam, hoc est, ut paulo post subjungitur, annis quadringentis triginta.

Cum id *confirmatum* a Deo fuisse dicit. respicit ad id, quod de humanis pactis aut testamentis dixerat in protasi comparationis vers. 15? *Hominis testamentum vel pactum confirmatum nemo abrogat.* Confirmatum autem fuit hoc Dei pactum seu testamentum, partim miraculo, de quo cap. 15. vers. 7 & deinceps Gen. legimus, ubi Deus fœdus cum Abrahamo pepigisse dicitur super terra Chananæa semini ipsius danda, vide vers. 18: partim etiam juramento, de quo legimus Gen. 22. 16 & deinceps, quo ut supra ex epist. Hebr. 6. 13, & seqq. docuimus, Deus immutabilitatem suæ hac in re voluntatis declaravit.

In Christum, (i) id est, quod pactum ad Christum & ejus populum, qui cum ipso velut in unum coalescit,

(a) *Uni Abrahami semini factæ promissiones.* (b) *Christus Abrahæ semen* (c) Christi *nomen etiam ipsius populum complectitur.* (d) *Ratio 1.* * *Ratio 2.* (e) *Prolepsis.*

(f) *Veritas sententiæ apostolicæ.* (g) *Conclusio argum: vers. 15 cœpti.* (h) *Ejus sententia.* (i) Christus *etiam pro suis fidelibus.*

eumque

eumque induit, spectabat, uti vers. praced. explicatum est.

Lex, quæ post quadringentos & triginta annos lata est. (a) Apparet hunc annorum numerum desumtum esse ex Exod. 12. 40, qui locus a nostro illustratur. (b) Apparet enim hinc, illum annorum numerum inchoandum esse a fœdere, quod Deus cum Abrahamo pepigit, seu mavis ab ejus in Ægyptum profectione, de qua Gen. 12. Hoc autem temporis intervallum, quo lex pactum illud sequuta fuit, ideo exprimit, ut illud clarius explicet, quod dixerat, pactum illud *ante* fuisse a Deo confirmatum; & simul ostendat, legem non posse irritum facere pactum multo ante institutum, & solenniter confirmatum ac sancitum. Severitati quidem legem ac minarum posteriores leges ac sanctiones multum derogare, aut etiam eas penitus tollere possunt: at non benignitati promissorum, ac fœderum in alienam utilitatem constitutorum. Hic enim alteri parti jus suum, quod ex promissione acquisierat, eriperetur, ibi nihil; sed potius jus ejus, libertas ac commoda, cum id fit, augentur.

Non facit irritum, ad destruendam promissionem, hoc est, ita ut destruat, seu irritam reddat promissionem. Posteriora verba sunt epexegesis priorum. Irritum lex pactum istud faceret, si promissionem in eo comprehensam redderet irritam.

Vers. 18. *Si enim ex lege hæreditas, non amplius ex promissione.* Propius ad id, quod ostendendum erat, accedit apostolus. Docet enim hæreditatem, nempe benedictionis & terræ promissæ, semini Abrahamico destinatam, ex lege petendam non esse: alioqui lex promissionem irritam redderet. Ubi particula (c) *Enim*, vel posita est pro *Atqui*, *Jam vero*, ut Rom. 8. 6, vel rationem tantum reddit ejus, quod tacite in verbis præcedentibus positum fuerat, ut ita tacita excludatur objectio. de quo usu particulæ *Enim* diximus cap. 2 vers. ult. Potuisset enim aliquis præcedentia audiens dicere: Quid ergo? num tu putas, legem abolituram pactum illud, ac promissionem in eo comprehensam, si ex ea esset petenda hæreditas?

Respondet: omnino. (d) Nam *si ex lege*, &c. Ex lege autem hæreditatem adipisci, & eam adipisci ex promissione inter sese opponit; vel quia per promissionem intelligit certam illam promissionem, Abrahamo & semini ejus, hoc est, Christo ac Christianis, factam, ut fit Rom. 4. 14, etiamsi hic non addat in Græco articulum: (e) vel quia promissionem ita sumit, quemadmodum propria ejus vocis vis ac significatio videtur exigere. Ea vero est, ut significet, donum aliquod gratuitum, seu beneficium, non vero mercedem pro meritis debitam, alicui addicere, seu verbis ad eam præstandam sese obligare. Itaque promissio proprie dicta liberalitatis est, & tum demum locum habet, ubi alias nullo jure ad aliquid præstandum adigor, sed promittendo demum jus alteri largior. Quod si de certa promissione, hoc est, Abrahamo & semini ejus facta, loquatur, jure inter se opponit, ex ea promissione hæreditatem adipisci, & ex lege seu vi legis eam adipisci. Lex enim requirit, ut præcepta ejus exacte serves: promissio illa nihil tale in se includit, sed simpliciter ac sine ulla conditione Abrahamo, quatenus nimirum ut credens consideratur, seu *Abrahamo*, ut supra loquutus fuit apostolus, *fideli*, & semini ejus, hoc est, Christo & omnibus in Christum credentibus, Abrahamoque fide similibus, qui vera ipsius posteritas sunt, benedictio & hæreditas promittitur. Lex autem, ut superius dixit, non est ex fide. Non illa fidem spectat, sed opera; non fide, sed operibus contenta est. Si vero promissionem simpliciter, seu in genere sumit, ita tamen, ut vis ac significatio istius vocis propria exigit, itidem recte ista sibi invicem opponuntur. Lex enim operum merita postulat: Promissio proprie dicta, ut vidimus, merita excludit, & ex mera gratia ac benignitate quippiam boni alteri destinat. (f) Talem autem fuisse eam Dei promissionem, de qua hic disputatur, partim ex eo constat, quod locus Gen. 15, ubi solennis ejus promissionis describitur confirmatio, docet, ob fidem Abrahami, hanc ei promissionem a Deo factam confirmatamque: partim res ipsa monet. Quid enim alias opus fuisset, non modo tam sæpe rem eam Abrahamo ejusque posteris promittere, sed etiam tantopere confirmare, si eam Deus Abrahamo ejusve semini ipso jure pro meritis persolvere teneretur, eamque illis plane deberet? quasi scilicet, vel Abrahamus, vel quispiam alius ei similis, atque adeo homo ullus cordatus dubitare potuerit possitve, utrum Deus id, quod ipso jure dare teneatur, præstiturus sit, nec ne. Cum ergo toties id, de quo sermo est, Abrahamo & semini ejus Deus promiserit, & solenniter confirmarit; apparet, hanc proprie dictam, seu gratuitam fuisse promissionem.

Unde sequitur apud apostolum: *Abrahamo autem per promissionem donavit Deus.* Verbum *ἐχάρισατο*, quo hic utitur apostolus, promissionis istius naturam tanto magis nobis exprimit. (g) Neque enim, quia apostolus hoc verbum promissioni apposuit, consequitur, ejus vim non esse in *promissionis* voce absolute posita inclusam. Nam similiter etiam apostolus agit in epist. ad Rom. cap. 4. 3, 4, 5, de eodem Abrahamo loquens, ubi cum dixisset, Abrahamo *imputatam* esse justitiam, ostendere volens, verbum (h) *imputandi* significare, ex gratia quippiam tribuere; postea tamen voces illas *ex gratia* imputandi verbo apponit, cum inquit: *Operanti autem non imputatur merces secundum gratiam, sed secundum debitum.*

Vers. 19. *Quid igitur lex?* (i) Antequam argumentum hoc penitus concludat & absolvat, iterum digreditur ad diluendam objectionem quandam. Poterat enim quispiam objicere: Si lex non est illud medium, per quod hæreditas seu justificatio obtineri debeat, quo fine ergo lata fuit? quis ejus usus esse potest?

(k) Respondet apostolus, *Transgressionum gratia fuisse appositam.* Appositam dicit; id est, post promissionem illam Abrahamo & semini ejus factam, veluti adjectam, idque non tanquam conditionem aliquam novam promissionis adipiscendæ: sed ut interea, dum promissio ista exhiberetur cohiberentur transgressiones & peccata enormia, & quædam morum disciplina servaretur, metuque homines in officio continerentur,

(l) *Donec veniret semen, cui promissum est.* (m) Si statim semen istud spirituale, hoc est Christus una cum suo populo, ac veluti posteris, quibus hæreditas Abra-

(a) *Lex 430 annis post pactum illud lata.* (b) *Locus Exod. 12. 40.* (c) *Enim pro atqui.* (d) *Ex lege & ex promissione, opposita.* (e) *Vocis promissionis vis.*

(f) *Gratuito Abrahamo promissiones datæ.* (g) *Vox alteri apposita, ejus vim clarius exprimit.* (h) *Imputare.* (i) *Prolepsis.* (k) *Lex quo fine lata.* (l) *Quousque durare debuerit.* (m) *Si Christus ante Mosen extitisset, lex non fuisset lata.*

hami fuit destinata, exortus fuisset, nullum habuisset locum: sed quia Deus voluit, ut prius carnale Abrahami semen propagaretur, quod spiritualis seminis imago erat, cui Deus, qui semper ad perfectiora tendit & progreditur, in illo carnali semine veluti præludebat; propterea ne licentia ac impunitate homines fierent deteriores, legis disciplinam interea stabilivit, quæ homines, ut diximus, in officio contineret, eosque paulatim altiori disciplinæ, hoc est Christianæ religioni ac pietati præpararet, qua adveniente legis illa elementa ac tyrocinia deponenda erant. qua de re paulo post uberius aget Apostolus a vers. 23.

(*a*) Hinc autem apparet, Deum non ea intentione legem dedisse, (*b*) ut homines per eam justificationem consequerentur, mystice in ea propositam: sed primum ut homines aliqua ratione in officio contineret; deinde ut delinquentes validius ad pœnam obligaret, tantoque illustrior postea fieret Dei gratia per Christum exhibenda. de quo posteriori fine vide Rom. 5, 20, 21. Hic prior finis, qui apertior est, & literalem legis sensum respicit, intelligitur. Posterior occultior est & mystico magis consentaneus, qui itidem docet, non id spectasse Deum, in lege ferenda, ut homines per eam consequerentur perfectam illam justificationem mystice in ea propositam. Videbat enim Deus humanæ fragilitatis non esse, nunquam delioquere.

Ordinata per angelos in manu mediatoris. (*c*) Quia visus est Apostolus legem aliquomodo deprimere; ne tamen secus, quam par erat, de ea sentire videretur; ideo nunc non subticuit legis dignitatem, seu id, unde ejus defensores summam ejus præstantiam ac firmitatem metiebantur; (*d*) nimirum quod per angelos esset ordinata, id est, lata atque e monte Sinai promulgata. vide Act. 7. 38, 53, & Heb. 2. 2. Dum autem angelos, tanquam caosam mediam nominat, ostendit, Deum ejus fuisse auctorem & supremum latorem, neque enim illi nisi Dei sunt nuncii ac ministri.

Addit *in manu mediatoris.* (*e*) *In manu*, id est, opera & ministerio. Solet enim sæpe hac phrasi scriptura uti, cum per aliquem, seu alicujus opera ac interventu quidpiam fit, etiamsi proprie mannuum minsterium non interveniat. quia enim frequentissime manibus utimur in ministeriis; hinc factum est, ut per *manum* aut *manus* omne ministeriem Hebraica phrasi significetur. Exempla habes inter alia Lev. 8. 36. Num. 4. 28, 33, 37. Jos. 14. 2: 22. 9. 1 Sam. 28. 17. 1 Reg. 16. 7. 2 Par. 29. 25. Esth. 5. 12, 15. Dan. 9. 10. vide etiam Act. 7. 25.

Mediatoris (*f*) appellatione significatur Moses: Licet enim angeli quoque ferendæ legis ministri fuerint: * non tamen mediatores fuerunt. quia angeli illi, qui locuti sunt cum Mose, ipsius Dei personam ac majestatem sustinuerunt, & non ut legati alias solent, qui se a legantibus distinguunt, locuti sunt, sed instar ipsius Dei, tanquam ipse adesset præsens. quare non tanquam medii inter duas contrahentium & paciscentium partes considerandi erant, sed quodammodo tanquam altera pars contrahentium; erantque ea in parte cum Deo ipso computandi. Unde Moses, per quem angelus populum e monte alloquebatur, dicitur fuisse sequester & medius inter Dominum & populum Deut. 5. 5. ad quem locum proculdubio hic respicit apostolus. Quare non angeli, sed Moses, recte dicitur fuisse mediator. (*g*) Mediator enim ille est, qui inter duas contrahentium ac paciscentium partes veluti medius intervenit; & sic mediator Dei & hominum, sive omnium, ut Christus, sive aliquorum, ut Moses, ille est, qui ad homines nomine Dei accedit, qui illis divinam voluntatem ac fœderis paciscendi conditiones a Deo constitutas, ipsius nomine declarat, confirmat, atque hac ratione efficit, ut homines ad Deum vicissim veluti accedant, & amicitiam ac fœdus cum eo ineant. Christum hic non esse mediatoris nomine intelligendum, ut non pauci voluerunt, prolixe hoc loco docet Beza, quem vide, si libet. (*h*) Videtur autem apostolus de industria hoc commemorasse, ut sequenti objectioni aditum pararet. Ex eo enim, quod lex per mediatorem lata fuerit: volebant Iudæi legis firmitatem & perpetuitatem colligere, ac proinde eum justificationis consequendæ modum, qui est per fidem, excludere, ut mox intelligetur.

(*i*) Vers. 20. *Mediator autem unius non est.* Hic incipit objectio. Cum fatearis, Paule, Legem per manum mediatoris fuisse latam, necesse est ut simul fatearis, inter duas partes coaluisse in ferenda lege pactum ac fœdus. (*k*) Mediator enim unius personæ aut partis non est; non habet is locum, ubi non sunt duæ partes inter se contrahentes.

Deus autem unus est, (*l*) id est, non nisi una quædam persona est, ac proinde nonnisi unam contrahentium partem constituere potest; ideoque cum mediatorem in lege ferenda audimus, cogitare debemus, fuisse ex altera parte homines, cum quibus Deus super legis conditionibus contraxit, & pactum fecit. Angeli enim hic intelligi non possunt, qui dei potius, ut vidimus, personam hic sustinuerunt, eique semper fuerunt conjunctissimi. Iam vero, si super legis conditionibus Deus cum Israëlitis contraxit, tenetur is modum justificationis in lege constitutum habere ratum, & legem servantibus justificationem illam præstare, ita contractuum natura, justitia denique ac fide, ferente & postulante. Non enim cadit in Deum; ut ille pacta ac fœdera rescindat. (*m*) Quod si ergo lex contrarium justificationis consequendæ modum continet, illi, quem continet promissio Abrahamo & semini ejus facta, quemadmodum superius (vers. 18) dixisti; non video, quomodo aliter elabaris, quam ut dicas, legem promissionibus divinis esse contrariam, atque hac ratione Deum secum ipso committas. quod quam sit absurdum, quivis videt.

Vers. 21. (*n*) *Absit.* Absit, respondet Apostolus, ut hoc absurdum ex mea sententia sequatur. Dum enim legis ille contractus aut pactum urgetur, quod rescindere Deum sit nefas, tacite pro concesso sumitur, homines legem servare, aut saltem, legem hominibus eas vires suppeditare, ut eam servare & ejus conditiones implere non difficulter possint. (*o*) Si enim ita se res haberet, non esset locus istis promissionibus, quas Abrahamo & semini ejus factas dico; revera lex illis

(*a*) *Intentio Dei in ferenda lege.* (*b*) *Lex non lata, ut per eam justificaremur.* (*c*) *Legis dignitas.* (*d*) *Per angelos lata est* (*e*) *In manu pro opera.* (*f*) *Mediator vet: Fœderis Moses * non angeli.*

(*g*) *Mediator quis.* (*h*) *Scopus Apostoli.* (*i*) *Objectio.* (*k*) *Mediator unius partis non est.* (*l*) *Deus una persona.* (*m*) *Conclusio objectionis.* (*n*) *Responsio ad object.* (*o*) *Si Lex præstari posset, ex ea quærenda esset justificatio.*

esset contraria, omninoque ex lege justificatio petenda esset: nec posset Deus abrogare istum super lege contractum, alias quoque ipsi naturæ magis consentaneum, & natura primum. Id enim primum requiritur ab homine, ne unquam peccet; & sic merito suo justificationem assequatur; tum demum, si hac via non liceat ad eam pervenire, alia contendendum est. At vero cum longe aliter se res habeat, nemoque sit, qui legis conditiones compleverit, (*a*) aut complere sive propriis, sive a lege mutuatis viribus, propter summam rei difficultatem possit, (quod enim adeo difficil est illud fieri non posse dicimus) quis non videt, hunc legis contractum per se ipsum quodammodo evanescere, & ultro divinis illis, quas dixi, promissionibus cedere, ac locum relinquere?

Si data fuisset lex, quæ posset vivificare. Si lex eas haberet vires, ut per eam homines possent justificationem & vitam æternam consequi; quod fieret, si ejus auxilio adjuti, possent eam servare, & vitam spiritualem ducere;

Revera ex lege esset justitia, non abrogaret Deus legem, sed per eam ejusve observationem justificatio hominibus omnino petenda esset, quasi dicat: Si posset per eam justificatio ac vita obtineri, etiam deberet. Vox enim *vivificandi* videtur eo modo hic accipienda quo sumitur apud eundem Apostolum 2 Cor. 3. 6, ubi ait, *literam*, hoc est, legem *occidere*, seu hominibus mortis caussam, quanquam per accidens, existere: *spiritum* autem, nempe euangelicum *vivificare*, id est, vitam æternam hominibus afferre: nempe quia illa mortem sui transgressoribus denunciabat, vires autem interea ad sibi obtemperandum non suggerebat: contra euangelium & vitam æternam apertissime hominibus pollicetur, & vires ad sibi obtemperandum suppeditat. Possis tamen verbum *vivificandi* ita accipere, ut significet, vitam spiritualem hominibus largiri, seu vires ad pietatem vitæ colendam suppeditare. Sensus enim eodem recidit, quasi dicat: Si lex vires homini suppeditare posset, quibus nixus eam observare posset, omnino ex lege justificatio esset petenda. Vires autem ejusmodi legem homini non suppeditare, satis apparet ex Rom. cap. 7. 5, 8, & d. & c. 8. 3. Act. 15. 10.

Sed conclusit scriptura omnia sub peccatum. quasi dicat, sed nemo per legem potest adipisci vitam: (*b*) quandoquidem scriptura, quæ mentiri nescit, omnes, etiam sub lege viventes, peccati reos peragit, & calculo suo damnat. qua de re videatur Rom. 3 vers. 9, & d. Neque enim his verbis idem dicitur quod (*c*) Rom. xi. 32, cum affirmatur, *Deum conclusisse omnes in contumaciam.* (d) Ibi enim de divina pœna agitur, quæ in eo consistit, quod Deus homines credere aut parere sibi nolentes, in carcerem quendam contumaciæ compingat, id est, incredulitate aut inobedientia ita capi & irretiri, non tantum sinat, verum etiam difficultatibus quibusdam objectis, quodammodo curet, ut, nisi ipsemet singulari usus misericordia, peccatorum vincula postmodum dissolvat, vix ac ne vix quidem sese ab iis expedire queant. Hic autem agitur de eo, num lex possit homines vivificare, & porro num fuerint aut sint aliqui, qui eam servaverint; an vero nullus sit; qui peccati reus peragi nequeat. Ibi Deus dicitur conclusisse, hic scriptura. alio autem modo Deus, alio scriptura id facit. Deus efficiendo: (ea tamen ratione, quæ Deo indigna non sit:) scriptura testando ac declarando. Ibi εἰς ἀπείθειαν, id est, *in contumaciam*; *hic vero sub peccatum* simpliciter, quod latius patet, quam illud. hic enim, ut per legem justificari nequeas, quacunque ratione peccasse sufficit; illic animi adversus Deum obstinatio denotatur. Τὰ πάντα (*e*) neutrum plurale pro masculino πάντας.

Ut promissio, ex fide Jesu Christi detur credentibus. Ut hac ratione Deus posset prætermissa lege, cujus vi nemo justificari queat, & quæ omnes damnet, credentibus promissionem dare. Per *promissionem*, (*f*) res promissa, id est, benedictio & in ea comprehensa justitia, & hæreditas intelligitur. Sic alibi non semel: vid. Luc. 24. 49. Act. 1. 4. Heb. 6. 12, 15: ix. 15. x. 36: xi. 13, 39. Addit autem *ex fide*: Ne quis putet, eam credentibus quidem dari, sed tamen legem etiam in posterum servantibus. *Ex fide* datur, id est, ob fidem solam detur, in ea danda, fidei solius habetur ratio; dummodo sit fides efficax, ac bonorum operum fructibus exuberans. (*g*) Non autem ex quavis fide: sed *ex fide Jesu Christi*, qui est seminis illius dux & caput, cui promissio data fuit; ex fide omnium perfectissima & præstantissima, ea nimirum, quam Jesus Christus docuit, quæque in eo ipso collocanda est. quomodo autem ea differat a fide generalius sumta explicatum est cap. 2 vers. 16.

Vers. 23. *Antequam autem veniret fides.* Dissoluta objectione superiori, redit ad ostendendum legis usum ac finem. (h) quod non is fuerit, ut ea in perpetuum obstringeremur: sed tantum ad certum tempus; *antequam* nimirum *veniret fides*, id est, (*i*) antequam doctrina de fide, & justificatione per eam adipiscenda publicaretur & promulgaretur. Fides pro doctrina de fide. vide sup. c. 1. 23.

Sub lege custodiebamur. (*k*) Lex nobis erat instar carceris & ergastuli cujusdam: in quo duriter admodum & aspere tractabamur, & disciplina rigida ac severa continebamur.

Simul conclusi in futuram fidem revelari. quo carcere una omnes claudebamur, usque ad tempus, quo fides ista seu doctrina de fide revelanda erat; sicut (*l*) εἰς hoc loco positum fuerit pro μέχρι, *usque ad*, quod temporis terminum denotat, quamquam & caussam finalem potest denotare: quasi dicat, ut hac ratione omnes perduceremur ad fidem, & fidei, ut sic dicam, traderemur.

Vers. 24. *Itaque lex.* Concludit id, quod de usu & duratione legis dixerat. Utitur autem novo quodam loquendi genere, quo non tantum legis usum expressit, sed etiam tacite causam reddidit, cur non statim doctrina fidei Israëlitis revelata ac tradita fuerit, & simul etiam, cur hac tradita, illa cessare debuerit. (*m*) Hoc autem facit, cum legem pædagogum appellat. Indicat enim, opus fuisse ut populus ille Israëliticus adhuc rudis tyrociniis quibusdam exerceretur, & sensim ad altiorem hanc disciplinam Christianæ religionis præpararetur. Hoc autem lex præstitit, quæ pædagogi instar prima rudimenta divini cultus

(*a*) *Lex quomodo præstitu impossibilis.* (*b*) *Scriptura omnes peccati convincit.* (*c*) *Locus Rom. xi 32.* (*d*) *Quando Deus concludat sub contumaciam.*

(*e*) Neutrum *pro* masculino. (*f*) Promissio *pro re promissa.* (*g*) *Quali fide promissam illud obtinendum.* (*h*) *Legis usus & duratio.* (*i*) *Fides pro doctrina de fide.* (*k*) *Legis custodia.* (*l*) εἰς pro μέχρι. (*m*) *Lex cur tradita.*

propo-

proponebat, & homines severiori disciplina, utpote adhuc admodum carnales, duræque cervicis, cohibebat & compescebat. (*a*) Hoc porro ipsum quod lex pædagogi instar fuerit, indicat, eam non debuisse esse perpetuam. Pædagogi enim, pueris tantum adhibentur, non juvenibus aut viris, libertatis suæ jam capacibus, ac rerum suarum dominis. qua de re plura in sequentibus audiemus.

(*b*) *In Christum.* Particula εἰς finem rei declarare videtur, ut sensus sit, legem, Christum, hoc est, Christi religionem pro scopo, ad quem collimaret, habuisse sibi propositum, ut ad eum homines perduceret. nisi iterum εἰς tantum velis positum esse pro μέχρι. id est, usque ad Christum.

Ut ex fide justificaremur. Ut per fidem demum, non vero per ipsam legem, justificationem consequeremur.

Vers. 25. *Postquam autem venit fides.* Usu legis explicato, facile inde quid de ejus duratione statuendum sit, æstimari potest. (*c*) Si enim ea pædagogi fuit instar, ut nos ad Christi disciplinam deduceret; patet, cum primum Christi disciplina hominibus tradita fuit, legis usum cessasse.

Propterea addit; *non amplius sub pedagogo sumus.* Jam sumus ex illius imperio ac potestate exemti; nullum jus nobis aliquid præscribendi, & in nos pro suo arbitratu, ut antea, animadvertendi habet. Hoc adhuc confirmat, ne quis putet, etiam post fidei adventum legis imperium durare, & homines illi servandæ obnoxios esse, quemadmodum Galatæ arbitrabantur, cum addit:

Vers. 26. *Omnes enim filii Dei estis, per fidem in Christo Jesu.* (*d*) Ideo non amplius estis sub pædagogo, postquam fidem in Dominum Jesum, vel per Dominum Jesum traditam, amplexi estis, (*e*) quia hæc fides vos effecit Dei filios, id est, in statu & conditione quæ Dei filiis jam adultis, ac filiorum jure gaudentibus conveniat, vos posuit ac collocavit; qui certe non est is, qui eorum esse solet, qui sub pædagogi sunt ferula. (*f*) Filii enim illi Dei sua libertate gaudent: qui vero sub pædagogo sunt, serviliter quodammodo tractantur, necdum sua libertate potiuntur: qua de re cap. seq. initio per aliquot versiculos.

Notanda autem est particula universalis *omnes*: in sequentibus enim probat, non solum filios Dei esse eos qui credunt, sed etiam *omnes* esse, non habita ulla ratione vel gentis, vel conditionis, vel sexus: ne forte quispiam hic quidquam causari, & Judæis hanc dignitatem propriam facere possit. (*g*) Tribuit autem illis omnibus fidem in Christum, per quam Dei filii essent; non quod certo ipsi constare posset, præsertim de omnibus, eos talem in Christum fidem habere; maxime postquam a veritate deficere cœperant: ed quod talis ipsorum esset religio ac professio ab eo tempore, quo primum Christo nomen dederant. (*h*) Solemus enim id de alquo præsumere, quod ejus institutum, vitæ ratio ac professio, omnino requirit.

Vers. 27. *Quotquot enim in Christum baptizati estis.* (*i*) Sequitur probatio assertionis præcedentis. In ea ita progreditur, ut primum doceat, Galatas, vi fidei ac religionis, quam ex ipsius doctrina fuissent amplexi, Christo penitus unitos atque insertos esse. unde porro concludit, eos esse verum illud Abrahami semen seu posteritatem, cui hæreditas benedictionis ac terræ illius futuræ, divina promissione sit destinata; id quod perinde est, ac si dixisset, eos Dei filios esse, ejusque hæredes, quemadmodum tum ex reipsa, tum ex seq. capite apparet. Prius autem illud, hoc & sequenti versiculo probat ex ritu, quo Galatæ Christo fuerant initiati, & ejus religionem primum professi. [*k*] Eo siquidem testati fuerant, se Christum induere, hoc est ejus religionem ac vitæ institutum penitus amplecti, ei conformari, atque adeo inseri & uniri. [*l*] Nam reipsa quidem induitur Christus extra baptismum, ipsa maxime vitæ ratione: unde Paulus Romanos jam dudum baptizatos monet Rom. 13. ult. ut induant Dominum Jesum Christum: [*m*] sed externa quadam adumbratione ac professione id fit in baptismo. Qui enim eum in finem in aquam immerguntur, ut testentur, se Christo nomen dare, & ejus religionem amplecti, hi profitentu, idque aliquo modo repræsentant, se Christo, tum ratione mortis, tum ratione resurrectionis inseri, ac cum eo coalescere. Nam immersio io aquam, sepulturam, quæ mortis solet esse consequens; emersio, resurrectionem adumbrat; & sic illa quidem significatur, eos, qui baptizaotur, cum Christo mori velle, mori inquam peccato: hac autem, illos cum eodem velle resurgere, & in novitate vitæ ambulare, seu Deo in posterum vivere, quemadmodum Rom. 6. 2, & d. explicatur. Unde ibidem ait apostolus vers. 5. *Si enim coalnimus* (nempe cum Christo) *similitudine mortis ejus; nimirum etiam resurrectionis* (scil. similitudine) *coalescemus*, intellige cum eodem Christo.

Vers. 28. *Non inest Judeus &c.* Declarat id quod dixerat, *omnes* Christum induisse, [*n*] ostendens neminem excipi, quicunque & cujuscunque nationis, cujuscunque status ac conditionis sit. Non habetur hac in parte ratio ejus, quod aliquis natione Judæus sit, aut Græcus, hoc est gentilis, ut supra diximus cap. 2. 3. *Non inest*, nempe in Christo seu Christiana religione: quia in Christiana religione perinde habetur, ac si non extaret illud nationum discrimen; pro nullo id reputatur. [*o*] non es propterea præstantior ratione Christianismi, quia Judæus es, nec vilior, quia gentilis. par est utriusque ratio; secus quam in religione Mosaica accidebat; quæ proprie ad Judæos solos pertinebat.

Eodem modo loquitur apostolus noster Col. 3. 11: *non inest servus neque liber.* [*p*] Illi discrimini, quod potissimum ad institutum apostoli pertinebat, subjunguntur alia: & primum quidem illud, quod in vita communi maximi est momenti, servitus nimirum &

(*a*) *Cur non perpetua.* (*b*) *Ejus finis.* (*c*) *Per Christum abrogata.* (*d*) *Ratio.* (*e*) *Omnes fideles Dei filii.* (*f*) *Cur lex non conveniat.* (*g*) *Quomodo omnibus Galatis fides tribuatur.* (*h*) *Id cuique tribuitur, quod professio ejus postulat,*

(*i*) *Probatio dictorum.* [*k*] Induere Christum: [*l*] *Reipsa:* [*m*] *Adumbratione in baptismo.* [*n*] *Christianorum omnium eadem ratio.* [*o*] *Nationis non habetur ratio.* [*p*] *Nec conditionis,*

libertas seu ingenuitas. Facile enim cogitare quispiam posset, quia tantopere præstet liber servo seu mancipio, eum etiam in rebus ad religionem Christianam pertinentibus præstare. Sed non respicit personam Deus. vide 1 Cor. 7.21 & d. Ephes. 6. 8. Col. 3. 11, 25.

Non inest mas & fœmina. (*a*) magna alioquin est prærogativa maris præ fœmina, de qua vide 1. Cor. 11. 3, 7, & d. & 1. Tim. 2. 12, & seqq. (*b*) quinetiam in religione Judaica, utpote magnam partem ad carnem pertinente, non exigua videtur fuisse virorum præ fœminis præstantia. ad illos enim primo & per se benedicto illa carnalis pertinuit: ad fœminas veluti secundario ac consequenter. Unde & viris tantum, certum fœderis signum impressum fuit: fæminis nullum.

Omnes enim vos unus estis in Christo Jesu. (*c*) *In Christo Jesu*, inquit, hoc est habita ratione Christianæ religionis, seu qua Christiani estis. Nam alioqui magna est inter illos omnes differentia.

Unus estis, id est instar unius estis hominis, in quo ejusmodi discrimina locum non habent; una eademque omnium est ratio, una conditio. (*d*) Unitatem hic non ad substantiam, sed ad qualitatem accidentariam, & conjunctionem, quæ istius ratione pluribus intercedat referri, nemo non videt. quod etiam alibi fit, cum plures personæ aut res unum esse dicuntur, vide Joh. 17. 11, 21, 22. Act. 4. 32. 1. Cor. 3. 8. 1. Joh. 5. 8.

Vers. 29. *Si vero vos Christi.* Postquam docuit, omnes, quotquot in Christum crediderunt, quicunque alioqui sint, Christum induisse, eique penitus insertos atque unitos; jam docet etiam, eos omnes sine discrimine esse Abrahami semen seu posteros; quandoquidem supra vers. 16 dictum est, semen illud esse Christum, hoc est tum ipsummet Christum, tum eos, qui cum illo uniti eique per fidem inserti sunt. Quod si sunt Abrahami semen, ejusdem quoque Abrahami ex divina promissione de qua ibidem dictum, sunt hæredes: hæredes, inquam, justitiæ ac benedictionis illius spiritualis, terræque illius futuræ, Abrahamo & semini ejus divina benignitate destinatæ ac promissæ.

(*a*) *N. e servus.* (*b*) *Aliter in Judaismo.* (*c*) *Christiani omnes unius instar.* (*d*) *Unum ratione accidentium.*

CAP. IV.

ARGUMENTUM.

Hujus capitis tres sunt partes. In prima pergit Apostolus ostendere, Judæos sub Christo, lege Mosis ac ceremoniis in ea præscriptis non amplius teneri, & Galatas, qui iis se sponte mancipabant, reprehendit usque ad vers. 12. In secunda, digressione quadam utitur, ad mitigandam reprehensionis præcedentis acerbitatem ad vers. 21. Benevolentiam enim Galatarum, qua propemodum falsorum doctorum artibus exciderat, sibi conciliare studet; tum suam erga ipsos, tum vicissim pristinam ipsorum erga se benevolentiam commemorans, eaque ratione ostendens, reprehensionem illam suam, non ex animo malevolo, sed potius salutis ipsorum studiosissimo profectam esse. In tertia parte ad institutum revertitur, ostendens Christianos legi mancipatos non esse, & male sibi consulere, si ei se sponte subjiciant, & sic conditionem suam cum legali permutent.

Vers. 1. D*ico autem*, id est, (*b*) id quod superius dixi, nempe de usu & duratione legis, quod lex pædagogus noster fuerit ad Christum, quo adveniente pedagogi illa cessarit, nosque Abrahami, atque adeo ipsius Dei filii ac hæredes evaserimus; id sic explico ac declaro.

Quamdiu hæres est infans, non differt a servo, dominus omnium existens. (*c*) Illis verbis caussam affert apostolus, propter quam Deus populum Israëliticum, Abrahami semen ac nepotes, quibus hæreditatem suam destinaverat, servili conditione sub lege esse voluerit, & non statim in Christianam libertatem emiserit. (*d*) Poterat enim aliquis cogitare, æquum omnino ac conveniens fuisse, ut, si Deus promiserit, se eos filiorum loco habiturum, & hæredes suos pleno jure constituturum, eo tempore statim id faceret, quo legem illis tulit: non vero tam diu promissum suum differret, & eos tam dura legis servitute per tot secula premeret. Huic rei occurrere volens apostolus, similitudine e communi hominum vita petita ostendit, nihil in eo iniquitatis & inconvenientiæ fuisse; quinimo, ut sic Deus faceret, decuisse, idque rem ipsam quodammodo postulasse. (*e*) Concedit populum Israëliticum fuisse hæredem benedictionis Abrahamicæ, atque adeo etiam bonorum divinorum (hæc enim ista benedictione comprehendebantur;) (*f*) interim ostendit, eum non semper adultæ & virilis fuisse ætatis, ac proinde non semper tanquam filium ac hæredem a Deo tractatum. Quemadmodum in uno homine diversæ sunt ætates: (*g*) ita etiam in toto populo, est aliquid quod infantiæ seu puerili ætati, quod adolescentiæ, quod pubertati, quod ætati virili respondeat. Prout enim populus aliquis, judicio, sapientia, prudentia, magis maturescit: ita diversas veluti ætates ingreditur: id quod in omnibus populis usu venire videmus. Fere enim seculum seculo cultius succedere solet. Jam vero hæres, quamdiu infans est, aut puerilem agit ætatem, ita a patre tractatur, (*h*) ut ejus conditio prope nihil a servi conditione differat; nullam habet libertatem, & licet dominus sit omnium paternorum bonorum, tamen nullam facultatem habet de illis disponendi.

Vers. 2. Sed sub curatoribus est ac dispensatoribus usque ad præconstitutionem patris. Non ante ex curatorum potestate eximitur, quam tempus a patre huic rei constitutum advenerit, quo nimirum, ætate jam & judicio maturus, ipse se regere possit.

Vers. 3. *Sic & nos quando eramus infantes.* Particula *sic* ostendit, in superioribus subaudiendam esse particulam *sicut*. Sensus autem est: fuimus quidem nos Judæi semper hæredes: (*i*) sed non semper viri ac disciplinæ Christianæ, quæ spiritualis est & plane virilis, bonorumque cælestium capaces. (*k*) Apparet enim satis manifeste, populum illum Israëliticum, cum primum ex Ægypto eductus esset, usque ad tempora captivitatis Babylonicæ, admodum puerilem fuisse; qui cum prope perpetuo haberet apertissima de vero illo Deo, deque voluntate ejus in lege expressa, testimonia atque documenta, miracula nimirum, apparitiones

(*b*) *Declaratio superiorum.* (*c*) *Cur Israëlitæ olim legi mancipati.* (*d*) *Prolepsis.* (*e*) *Israëliticus populus olim Dei filius & hæres.* (*f*) *sed nondum adultus.* (*g*) *Diversæ populi unius ætates.* (*h*) *Filius adhuc infans instar servi.* (*i*) *Similitudo explicata.* (*k*) *Israëlitarum pueritia.*

ange-

angelorum, prophetias: nihilominus tam facile in idolatriam subinde prolaberetur. Monstro simile esse videtur, populum illum in deserto, cum in oculis esset Deus, cum manibus, ut sic dicam, palpari posset, & tam sæpe illi obmurmurasse, & de ejus auxilio ac providentia, cujus tot habebat manifestissima documenta, dubitasse, & idolum sibi contra ejus mandatum erexisse. Quare eorum imbecillitati Deus consulere voluit; quod post illud etiam tempus, cum eos in terram Palæstinam introduxit, miraculosa quadam ratione illis adfuerit, ac præsentem se declararit. Oracula enim, ut alia miracula nunc taceam, prope erant perpetua. (a) Post Babylonicam captivitatem Israelitæ diuturnis malis & calamitate exerciti, & veluti excocti, maturuisse quodammodo videntur; & sensim illis Deus visibilem illam, ut ita dicam, sui præsentiam subtraxit, ut animos eorum in cælum erigeret, & sine præsidiis carnalibus sibi confidere, & se in cælo, non oculis corporeis, sed animo ac mente quærere doceret: licet Maccabæorum tempore, non obscura adhuc præsentiæ suæ signa daret; ab eo etiam tempore spes alterius cujusdam vitæ magis animos eorum subiisse videtur, cum viderent, eos, qui divinæ legis studiosissimi erant, in ea mala & calamitates incidere, quæ ejus desertoribus in lege fuerant proposita: qua de re testantur Maccabæorum libri, & ea, quæ leguntur Heb. xi. 35, & deinceps. Hac igitur ratione Deus paulatim rerum præsentium gustum illis subtraxit, & futurorum ac divinorum desiderium inseruit, ut judicio ac sensu virili prædíti, Christi disciplinam quæ nihil carnale, nihil terrenum sapit, sed & felicitatem spiritualem ac cælestem, oculisque minime subjectam, & spiritualem Deum colendi, illique serviendi rationem præscribit, tanto promtius & libentius amplecterentur. Quare cum apostolus Israelitas usque ad Christum infantes fuisse indicat; tam late infantiam extendit, ut totum istud tempus, quod illis Deus præfixerat, ut sub pædagogo proficerent, & ad maturitatem quandam paulatim pervenirent, atque adeo adolescentiam etiam hoc nomine complectatur. (b) Breviter, infantes sunt apostolo, iidem qui impuberes, & qui iis ratione animi ac judicii in religionis negotio respondent. Sic interdum etiam pueritia apud Latinos sumitur.

Sub elementa mundi eramus mancipati (c) Legem ejusve præcepta elementa mundi appellat, alludens ad id, quod dixerat, legem fuisse pædagogum. Pædagogi enim est, pueros elementa disciplinarum docere. Ideo autem legem elementa mundi vocat, quia continet prima rudimenta cultus divini, quibus Deus mundum ad perfectiorem & sublimiorem sui cultum exercere voluit. Præscripsit enim varia animalium sacrificia & oblationes; qui Deum colendi modus ab ipsis statim mundi incunabulis in usu fuit, ut in Abele & Caino apparet Gen. 4. 3, 4, 5; præscripsit & alias multiplices ceremonias. Præcepta etiam mort alia, quæ lex aperte continebat, merito prima elementa dici possunt ejus pietatis & morum sanctimoniæ, quam Christi disciplina tradit.

Mancipati, (d) id est, eramus iis servandis ac retinendis obstricti, nec cuiquam fas erat cultum in lege præscriptum negligere: quæ revera magna fuit & gravis servitus, quatenus ea etiam, unusquisque nostrum cogebatur præstare, ad quæ honestatis natura per se non obstringebamur; ne de severa ille ratione Dei præceptus parendi dicamus, ob quam fiebat, ut unus peccati actus excelso brachio commissus, etiam adversus ceremonialem aliquam legem, mortis supplicio vindicaretur Num. 15. 30, 31. Heb. 10. 28. (e) Respicit autem Paulus hic ad sensum legis literalem, in quo servari ab omnibus & potuit & debuit, & a multis servata fuit, ut inter alios legimus de Zacharia & Elizabetha Luc. 1. 6, & de ipso Paulo Philip. 3. 6.

(f) *Mundi.* Legem elementa *mundi* vocat, etiamsi uni tantum mundi parti ea fuerit tradita. Itaque per synecdochen mundum pro mundi parte ponere potuit. Nisi dicere velis, Deum in una gente, omnibus terræ nationibus hanc sui colendi rationem quodammodo proposuisse; ita ut, licet non procuraret, ut ea omnibus gentibus promulgaretur: nibilominus tamen gratum illi esset, si exterarum quoque gentium homines eam amplecterentur; præsertim cum nullam iis aliam sui colendi rationem præscripsisset. Quare si rite Deum colere volebant, consentaneum erat, ut secundum normam in lege præscriptam id facerent.

Vers. 4. *Quando autem venit plenitudo temporis*, (g) id est, cum impletum fuit tempus, quo Deus infantiam istam seu pueritiam circumscripserat:

Misit Deus filium suum. Non loquitur de missione Christi ut nasceretur, (h) sed ut legati munere apud homines fungeretur, eosque redimeret. Nec enim dixisset *factum* seu *natum ex muliere missi*, si ideo misisset, ut ex muliere fieret, seu nasceretur: quanquam ne mitti quidem potest, qui nondum factus seu natus est.

(i) Ideo autem *ex muliere* factum seu natum dixit, ut eum, quia ad homines redimendos atque in libertatem asserendos mittendus erat, hominem verum, ac naturæ conditione cæteris similem fuisse doceret.

(k) *Mulier* autem hoc loco non opponitur virgini, ut res ipsa indicat; siquidem ex virgine Christus natus fuit: sed sexum tantum significat: & (l) nisi apud Hebræos consueta phrasi *natus ex muliere* sumeretur pro quovis homine; ac præterea hoc loco Christi cum cæteris hominibus, non dissimilitudo nascendi, sed similitudo potius indicanda apostolo fuisset, credi posset, hanc ipsam ob causam Paulum de Christo dixisse, cum natum ex muliere, ut eum ex virgine absque viri opera natum esse indicaret. Non videretur autem satis honorifice de matre Domini loqui, qui inter Pontificios simplici eam mulieris nomine describeret; forte id etiam capitale esset, nisi apostolus hic eam nomine designasset.

Factum seu natum sub lege, ὑπὸ νόμον, ut sup: cap. 3, vers. 10 ὑπὸ κατάραν, sub maledictione. Hoc addidit, ut eum, non solum hominem, sed etiam, quia ad Judæos ex legis servitute redimendos mittendus erat, Judæum genere fuisse doceret. (m) Nam ad homines redimendos homine; ad Judæos autem ex legis servitute liberandos, ejusdem gentis homine, qui non minus, quam cæteri, legi servandæ esset obnoxius, utpote in eam conditionem natus, opus erat.

(a) *Post captivitatem Babylonicam maturescere cœperunt* (b) *Infantes pro impuberibus.* (c) *Legis præcepta rudimenta.* (d) *Servitus legalis.*

(e) *Lex quomodo a quibusdam servata.* (f) *Quomodo mundo proposita.* (g) *Quando Christus missus.* (h) *Prius natus.* (i) *Cur homo natus.* (k) *Mulier sexus nomen.* (l) *Natus ex muliere homine.* (m) *Christus cur sub lege natus?*

 Vers. 5.

Vers. 5. (*a*) *Ut eos, qui sub lege* (erant) *redimeret.* Finis missionis Christi, (*b*) ut Judæos qui legi Mosaicæ mancipati erant, & tum illius maledictioni, ut supra vidimus, obnoxii, tum, qua de re hic vel inprimis agitur, ceremoniis observandis subjecti, ab ea servitute liberaret atque eximeret, eosque manu mitteret. (*c*) Id autem effecit doctrina sua, &, qua eam stabilivit ac sanxit, morte. Dum enim novum fœdus pepigit, vetus sustulit atque abrogavit, ita ut eæ legis sanctiones, quas Christus vel per se, vel per apostolos non repetiit, ac suis discipulis imposuit, nos Christianos nequaquam obligent: quas vero repetiit, & euangelicæ doctrinæ inseruit, non ideo nos obligent, quia lex Mosaica illas constituerit; sed quia Christus eas novo fœderi inseruerit, & sic denuo sanxerit. Non repetiit autem legales ceremonias, easve nobis imposuit: sed potius per hunc ipsum apostolum satis aperte abrogavit. Cætera, qua de verbo *redimendi* dici hoc loco possent, dicta sunt a nobis supra cap. 3. 13.

(*d*) *Ut adoptionem filiorum acciperemus*, hoc est, ut reipsa pro filiis adoptaremur, seu instar filiorum tractaremur a Deo. Adoptati, vel filii, servis, vel filiis qui servorum adhuc instar tractantur, opponuntur. Hic ergo proximus est sive finis, sive effectus istius liberationis e servitute legis, (*e*) status filialis, qui in eo consistit, quod jam plenum jus, & liberrimum accessum ad hæreditatem divinorum seu cælestium bonorum habeamus: quodque ob paternum Dei erga nos affectum, apertissime nobis declaratum, non amplius cogamur metuere pœnas peccatorum præteritorum, licet gravissimorum, nec lapsuum pietatis cursui intervenientium; quod denique instar filiorum adultorum, virilibus studiis, & libero homine dignissimis exerceamur, utpote natura sua honestis, quæ per se quemvis obligent; non vero sub pædagogi ferula primis cultus divini rudimentis imbuamur.

Vers. 6. *Quod vero estis filii.* (*f*) A prima persona ad secundam transit. quia antea de se suisque gentilibus, qui legi revera mancipati fuerunt, loquutus fuerat: nunc de re ad Galatas quoque, omnesque adeo gentiles illis similes pertinente agit. Probat enim in his & seqq. Galatas, ac porro etiam alios iis similes, filios Dei per Christum evasisse, ex eo, quod Deus spiritum filii sui in ipsorum corda miserit, clamantem Abba Pater. Quamquam enim in hoc versiculo a caussa progreditur ad effectum, asserens, ideo illis datum esse spiritum filii Dei, quia ipsi sint Dei filii: tamen in seq. versic. ex effectu illo caussam vicissim colligit, & ex eo, quod spiritus ille sanctus iis datus sit, concludit, eos non amplius esse servos, sed filios: quia nimirum, ut in hoc versiculo tacite posuit, nullam aliam ob caussam iis spiritum illum datum fuisse, aut dari potuisse appareat, quasi dicat: Quia vero estis Dei filii, seu in statu filiorum ab eo collocati, hinc nimirum factum est, ut Deus spiritum filii sui in corda vestra miserit; eum enim vobis nunquam dedisset, nisi vos filiorum loco habuisset, seu instar filiorum jam porro vos tractare constituisset. Quare non amplius servi estis, sed filii. Idem argumentum fusius explicat Rom. 8. 15, 16. Nam postquam dixisset, *Quotquot spiritu Dei aguntur, hi sunt filii Dei*, subjicit: *Non enim accepistis spiritum servitutis iterum in timorem: sed accepistis spiritum adoptionis filiorum, in quo clamamus Abba Pater. Ipse spiritus contestatur spiritui nostro, quod simus filii Dei.*

Emisit spiritum filii sui. Ut filii ipsius e servis fieretis, emisit Deus filium suum: postquam autem filii eratis aliqua ratione facti, ut id testaretur, emisit *spiritum filii sui.* (*g*) non quemvis spiritum, sed eum, qui filii ipsius, seu Christi qui, ut alibi jam monuimus sup. cap. 1. 16. cap. 2. 20, κατ' ἐξοχὴν filius Dei dicitur, est proprius, qui eum & filium Dei faciebat, & esse arguebat, quique ab eo tanquam capite in reliqua membra postea dimanavit. Itaque qui hunc spiritum habet, se etiam filium Dei esse, quamquam non ita perfecta ratione ut Christus, dubitare nullo modo potest.

(*h*) *In corda missus* fuisse dicitur, quia in cordibus hominum vim suam exserat. (*i*) Per *cor* autem Hebræi animum solent intelligere. Spiritus istius operatio est, ut nos de paterno Dei in nos amore certos reddat, & filialem quandam erga eum fiduciam nobis ingeneret.

Propterea addit, *clamantem Abba, pater.* (*k*) Id est, qui facit, ut instar filiorum, seu fiducia ea, quam filii in parentibus habent, ad Deum clamemus Abba, hoc est, Pater. Clamor iste non tam oris, quam cordis est, & animi contentionem notat. Quod autem hic dicit, *spiritum clamare*, in epistola ad Rom. cap. 8. 15 dixit, *per quem clamamus.* Causæ enim, quæ efficit ut nos clamemus, per metonymiam clamor adscribitur, & hoc modo sæpe scriptura de spiritu sancto loquitur. simul autem de eo loquitur per prosopopœiam, cum ei aliquam actionem, personæ proprie convenientem, præsertim distincte a subjecto cui inest, & quod spiritus illius vi proprie actionem illam exercet, tribuit. quo pacto eodem cap. 8. Rom. 26, 27 dicitur *interpellare pro sanctis gemitibus inenarrabilibus*, quemadmodum etiam de scriptura, idque aliquanto durius cap. 3. vers. 8 locutus est apostolus.

Vox autem (*l*) *Abba*, Syriaca est, & significat, *Pater*. quare hic, & alibi vox *ὁ πατὴρ*, quæ pro vocativo *ô pater* sumitur Marc. 14. 36. Rom. 8. 15, Syriacæ illius explicandæ gratia additur.

Vers. 7. *Quare non amplius es servus, sed filius.* (*m*) Hinc jam concludit, nullum Christianum amplius esse servum. (*n*) Christianum enim quemvis his verbis alloquitur & compellat, a plurali numero ad singularem transiens, ut indicet, hanc dignitatem felicitatemque non tantum ad totum ecclesiæ corpus, sed etiam ad singulos fideles pertinere: imo primo ad singulos. (*o*) Singuli enim fideles, filii & hæredes Dei sunt, & consequenter tota ecclesia. At antequam ex servili conditione vindicarentur Israelitæ, totus potius populus primo erat hæres, consequenter autem ejus populi membra. Ait ergo: Non amplius es servus, seu non tractaris amplius servilem in morem, ut olim sub lege tractabaris, vel tractabantur Judæi. (*p*) Servitus enim est cogi ad ea facienda quæ sua natura nihil habent honestatis, & contra ad ea vitanda quæ nihil habent turpitudinis. Servitus est, non modo ob facinus aliquod cum naturali honestate pugnans; sed etiam ob contemptam aliquam ceremoniam, pœnas, nulla misericordiæ ac veniæ spe proposita, metuere. Servile est, bono-

(*a*) *Finis missionis Christi.* (*b*) *Liberatio Judæorum.* (*c*) *Ejus modus.* (*d*) *Finis.* (*e*) *Nostra adoptatio.* (*f*) *Christianos esse Dei filios.*

(*g*) *Spiritus filii Dei.* (*h*) *In corda missus.* (*i*) *Cor pro animo.* (*k*) *Spiritus clamat.* (*l*) *Abba, id est Pater.* (*m*) *Conclusio.* (*n*) *Mutatio numeri.* (*o*) *Singuli fideles Dei filii.* (*p*) *Servitus legalis.*

tum

rum patris familias obtinendorum spem certam non habere.

Si vero filius, etiam heres Dei per Christum. [a] Filiis enim convenit hæreditas. Idem dicitur Rom. 8. 17.

[b] Addit autem *per Christum*, eum præcipue in finem, ut excludat legem, & Christo, tanquam caussæ mediæ, in solidum hoc beneficium in nos collatum asserat, ostendatque, nec sine ipso per legem hæreditatem hanc cuiquam obtingere, nec, si quis ipsi adhæreat, legem adhuc adjungere opus esse, ut eam hæreditatem obtineat. Dummodo enim quispiam sit Christi, eique per fidem inseratur, ex ejus promisso, & ad ejus exemplum, ejus denique opera atque efficacia interveniente, ut Dei filius, ita & hæres efficitur. *Per Christum* enim id fit, tum quia id ipse nobis aperte promisit, & certam tantæ felicitatis consequendæ rationem ostendit, atque ita, ut Johannes loquitur Joh. 1. 19, credentibus in nomen suum potestatem dedit, ut filii Dei fierent, hoc est instar filiorum a Deo tractarentur, ejusque hæredes efficerentur; seu, quod eodem recidit, Deo immortalitate aliquando similes evaderent: tum quia ipse primus Dei hæres evasit, & cæteris se sequentibus aditum ad jus quoddam ad eandem hæreditatem comparavit; & denique quia ipsius potestate ac cura interveniente nos ad eam perducimur. Id certe, quod medio loco collocavimus, (de primo nullum est dubium) hic etiam intelligendum esse, facile unumquemque monere possunt verba Rom. 8. 17 cum his collata, ubi loco ejus, quod hic dicit, *per Christum*, ponuntur illa, *cohæredes autem Christi*:

Si modo cum illo compatimur, ut cum illo conglorificemur. Videmus autem Paulum in toto hoc loco ab initio capitis, a filiatione & hæreditate Abrahamica ad filiationem & hæreditatem ipsius Dei transiisse. quod & superiori cap. vers. 26 cum vers. 16 & seq. collato facere cœperat: propterea, [c] quod qui spiritualis est Abrahami filius, ac felicitatis bonorumque spiritualium ipsi promissorum hæres, is ipsius Dei filius, ac bonorum ipsius cælestium hæres est. quemadmodum etiam indicavit idem apostolus Rom. 9. vers. 7, 8, 9, 10, ubi de Abrahami spirituali semine loquens, filios Dei pro eo manifeste reponit.

Vers. 8. *Sed tunc quidem ignorantes Deum.* [d] Postquam ostendit apostolus, Judæos ex pristina servitute in libertatem fuisse per Christum vindicatos, & Galatas ejusdem libertatis consortes fuisse factos; [e] nunc eos reprehendit, quod ea libertate prodita, in servitutem redeant; & ostendit, eos prope absurdius nunc facere quam antea, cum ignorantes verum Deum falsis Diis servirent, quod Deo ejusque voluntate per euangelium cognita legalem servitutem subire vellent. illic enim ignorantia eos, aliqua saltem ratione, excusare videbatur: hic ignorantia prætexi non poterat; cum scientes prudentes id facerent. quasi dicat; Eratis quidem antea servi, seu in servili admodum & misera conditione versabamini, cum falsa & fictitia numina coleretis, & vanis ritibus ac profanæ superstitioni dediti essetis: [f] sed tamen id eo tempore a vobis factum est, cum Dei veri cognitionem nullam haberetis: At nunc postquam Deum cognovistis, vel, ut rectius dicam, ab ipso cogniti estis, nunc, inquam, velle reverti & relabi ad priorem quodammodo servitutem, seu priori similem, nescio cujus dementiæ est. Illud a vobis factum fuisse non est mirum, licet fuerit miserum: at hoc a vobis nunc fieri, & mirum est prorsus, & miserum.

Sed tunc quidem, nempe cum adhuc una cum Israelitis servi, seu servili conditione essetis, licet diversa esset servitutis ratio.

Servivistis iis, qui non natura sunt vel *erant Dii.* In voce *servivistis*, est emphasis quædam. Nam, ut ex sequentibus patebit, notare voluit cultum in rebus externis situm, laboriosum, & tamen vanum.

(g) *Natura Dii* non opponuntur Diis ex gratia, seu qui divinitatem habent ab illo uno Deo acceptam. Tali enim Deo, pro ratione imperii quod a Deo accepit, servire, eumque colere, non est profanum atque impium. sed pium ac necessarium: nec quisquam illi, qui imperium cæleste a Deo vero acceperit, eo ipso nomine religiose potest servire, quin veri Dei cognitionem habeat, secus quam in illorum Deorum cultu contingit, de quibus hic loquitur apostolus. Adde quod, si *natura Dii* hoc loco opponerentur illis, qui sunt Dii ex gratia divina; tacite videretur apostolus concedere, gentium Deos fuisse vere Deos, sed tantummodo ex gratia, non vero ex seipsis: cum tamen res ipsa loquatur, de fictitiis gentium Diis, quos una cum aliis coluerint aliquando Galatæ, sermonem hic esse, qui non modo divinitatem nullam haberent, sed ne extarent quidem. quo respiciens alibi apostolus ait 1 Cor. 8. 4, idolum nihil esse in mundo. Et sane hoc ipso loco, cum dixit, eos natura Deos non fuisse, quid aliud apostolus dicere velle censendus est, quam eos coluisse Deos, qui tales revera non essent quales crederentur, nec ullum cultum mererentur, ut ita vanitatem servitii ac cultus iis exhibiti ostenderet? [h] Quocirca *natura* hic idem significat quod *reipsa*, *revera*, & opinationi, ut [i] alii quoque animadverterunt, opponitur. quasi dicat serviistis iis, qui non reipsa, sed opinione tantum hominum Dii erant, ac cultum divinum mereri videbantur: collocatio enim particulæ μὴ, *non*; oppositionem tacitam subindicat. Neque enim ait apostolus, *qui natura non sunt Dii*, sed *qui non natura sunt Dii*, quasi dicat, *non natura, sed opinione.* exemplum hujusmodi collocationis particulæ *non*, & oppositionis tacitæ affertur Rom. 8. 12. Trajectam esse hanc particulam, tum demum dicendum esset, si suo loco relicta commodum sensum non pareret. Eodem autem modo vox *natura* accipitur ex sententia etiam veterum quorundam, ut apud Bezam videre est, Ephes. 2. 3: *eramus filii natura iræ*, hoc est, etiam nos Judæi reipsa eramus iræ seu pœnæ divinæ obnoxii, ut ut nobis, forte & aliis, secus videretur.

Vers. 9. [k] *Nunc autem postquam cognovistis Deum*, intellige tum ratione personæ, quisnam videlicet ille sit; tum ratione voluntatis. Utriusque enim rei cognitio hic intelligitur: illius quidem, quia cognitio Dei opponitur pristinæ Galatarum ignorantiæ ab apostolo commemoratæ, quæ in eo cernebatur inprimis, quod nescirent, quis esset verus ille Deus, quem colere deberent, & porro loco ejus falsos Deos colerent: hujus vero ideo, quia significat apostolus, Dei cogni-

[a] *Christiani Dei heredes.* [b] *Per Christum* [c] *Dei, & Abrahami spirituales filii ac heredes iidem.* [d] *Nexus cum præced.* [e] *Reprehensio Galatarum.* [f] *Comparatio duplicis Galatarum servitutis.*

[g] Natura Dii. *non opponuntur Diis ex gratia.* [h] Natura, *pro reipsa.* [i] *Vide Piscatorem, & Bezam.* [k] *Cognitio Dei.*

tionem

tionem debuisse Galatas ab eo errore ac servitute, in quam prolaberentur, omnino revocare: iste vero error circa voluntatem Dei vertebatur.

Magis vero cogniti a Deo. Aut per correctionem quandam Rhetoricam, ut superius jam indicavimus, hæc adducuntur, ut sensus sit; Vel, ut rectius dicam, postquam cogniti estis a Deo: priora enim verba, *postquam cognovistis Deum*, significare videbantur, ipsos sponte sua Deum agnovisse, & porro eum colere cœpisse: (a) cum id totum Dei erga ipsos favore, ejusdemque cura atque opera fuerit effectum, adeo ut ipsi potius a Deo cogniti, hoc est adamati, curam ejus hac in parte experti, vel ab ipso electi ad eam rem fuisse, (ita enim nonnunquam *cognoscendi* verbum sumitur Psal. 1. 6. Jer. 1. 5. Ose. 13. 5. Rom. 8. 29. xi. 2. 1 Cor. 8. 3.) quam Deum cognovisse dicendi sint: aut simpliciter tantum per comparationem majorum hæc superioribus adduntur, ut tanto magis indignitas facti Galatarum appareat. Quasi dicat: non modo Deum ejusque voluntatem cognovistis, sed etiam tantopere fuistis ab eo amati, quemadmodum dixi: hoc est ex servis filii & hæredes ejus effecti; & spiritu sancto in spem hæreditatis illius obsignati. (b) Verbum enim *cognoscendi* per antanaclasin diversimode hic videtur accipi, ut etiam fit 1 Cor. 8. 2, 3.

Postquam ergo ad talem statum & conditionem pervenistis, qua nulla potest esse optatior, *quomodo revertimini rursus ad infirma & misera elementa?* Vel per *elementa* illa, (c) in genere intelligit externum & ceremonialem cultum, ut eorum ambitu etiam gentium ritus comprehendantur; vel si legalem tantum disciplinam intelligit, dicendum erit, ideo apostolum dicere eos ad elementa iterum reverti, non quod antea legem observassent: (fuerant enim gentiles:) sed quod similibus quibusdem ceremoniis & ritibus, quales in lege sunt præscripti, dediti essent, sic ut legales ritus ac ceremonias suscipiendo, ad priores quodammodo rediisse merito dici possent. Qui enim rem priori similem tractat, ad eandem quodammodo rediisse, jure dici potest.

Quibus iterum, ἄνωθεν, veluti de novo & de integro, *servire vultis.* (d) Iterum *serviendi* verbo utitur, ut declaret laborem ac molestiam, quæ tamen non in rebus sua natura honestis obeundis consistat, sed in externis tantummodo ritibus ac ceremoniis. Quid enim servilius est, quam ejusmodi rebus occupari quas nulla honestas præcepit, quæque non ideo præcipiuntur quia facienda sint; sed ideo tantum facienda sunt, quia præcipiuntur. Opponitur autem ista servitus libertati Christianæ.

Cum vero ait, *vultis servire*, (e) indicat hanc voluntariam esse servitutem, ad quam nulla necessitate, nullo Dei præcepto adigantur. In verbis πάλιν ἄνωθεν est pleonasmus quidam, ut Matth. cap. 26. 42 dicitur Christus πάλιν ἐκ δευτέρου orasse.

(f) Legis autem ceremonialia præcepta vocavit *infirma & egena elementa. Infirma* quidem, quod nullas prorsus vires haberent ad hominem Deo commendandum, & ad consequendam justificationem. (g) *Egena* autem, quod nihil in illis esset solidi, meræ tantum umbræ, & illi puerili Israelitici populi ætati convenientia pietatis simulachra.

Vers. 10. Dies observatis, ut sabbata. (h) Observabant autem ista sabbata, quatenus nefas esse putabant die Sabbati ullum opus facere. (i) Nam qui vel sabbatum, vel alium aliquem diem ita observat, ut existimet, eum non esse cæteris sanctiorem aut religiosiorem, interim tamen eum divino cultui consecret; nihil peccat, nec apostolo contrarius est. Non enim propter diem res divinas tractat; sed propter res divinas diem observat. Sic a Christianis dominicus dies electus est, in quo divino cultui, aliis laboribus & curis sepositis, vacarent.

Menses observabant, (k) quatenus novilunia celebrabant, id est, primum cujusque mensis diem sacrum habebant; * *tempora*, quatenus illa festa, quæ statis temporibus incidebant, ut erat festum Paschatis, Quinquagesimæ, tabernaculorum, adde & expiationis, obibant.

(l) *Annos*, ut annum septimum, & qui post septies septimum incidebat Jubilæum, Lev. 25. 4, 10.

Vers. 11. *Metuo vos*, (m) id est, vobis, *ne frustra laboraverim in vos*, id est, quoad vos, vel circa vos. Nam qui ad talia delabitur, & in istis rebus externis ac ceremonialibus cultus divini partem ponit, antehac veritate euangelii sincera imbutus; paulatim ex Christiano Judæus fit. Metuebat ergo apostolus ne pro Christianis Judæos haberet. Accedit, quod qui legem recipiunt, gratia Christi hoc facto se abdicant, ut videbimus infra cap. 5. vers. 2, 3, 4. Quare & hac de caussa Galatarum saluti metuebat.

Vers. 12. *Estote sicut ego.* (n) Sequitur altera capitis pars, in qua apostolus post reprehensionem mutat vocem, (o) & suavius eos alloquitur, eorumque benevolentiam & amorem, suum quoque in illos amorem testatus, ambit.

Sitis sicut ego, quasi dicat: (p) Sitis veluti alter ego; quia & ego sum velut alteri vos. Addit particulam ὡς, ad exprimendam improprietatem. Quid autem hic loquendi modus significet, cuivis patet, nempe summum amorem similem illi quo unusquisque seipsum complectitur. Quare ita loqui censendus est apostolus: amate me ut vosmetipsos; nam & ego vos amo ut memetipsum.

Nulla me injuria affecistis. (q) Itaque non est cura vobis alieno me esse putetis animo, nullas mihi dedistis causas, quominus vos summopere amem ac diligam. credibile autem nemini esse debet, me sine causa quempiam odisse, præsertim quem antea dilexerim, qui ne lacessitus quidem injuria odisse quemquam soleo. Hoc autem totum ideo dicit, ne fortasse Galatæ putent, reprehensiones & objurgationes ejusmodi, quales supra vidimus, ex animo non satis amico proficisci.

Vers. 13. *Scitis autem.* Hæc verba, vel pro illustratione superiorum, a contrario petita, haberi possunt, quasi dicat, tantum abest, ut me injuria aliqua affeceritis, ut potius, quemadmodum ipsimet meministis, (r) singulari studio atque amore, licet secundum carnem infirmum atque afflictum, fueritis complexi, atque ita de me meriti, ut non possim vos non amare: vel, quod similius vero est, veluti novam in

(a) Cognoscere *pro amare, curare, eligere.* (b) Eadem vox eodem loco diversimode sumitur. (c) *Galatæ ad elementa reversi.* (d) *Servitus eorum:* (e) *Voluntaria.* (f) *Legalia elementa infirma.* (g) *Et egena.*

(h) *Observatio dierum.* (i) *Quatenus Christianis licita.* (k) *Observatio noviluniorum,* * *statorum festorum.* (l) *Anni septimi & Jubilæi.* (m) *Paulus metuit Galatarum saluti.* (n) *Secunda cap. pars.* (o) *Benevolentiam Galatarum captat.* (p) *Suam vicissim testatur.* (q) *Suspicionem odii amovet.* (r) *Studium Galatarum in Paulum licet afflictum.*

his ver-

his verbis telam orditur apostolus, & ideo Galatis pristinam ipsorum erga se alias afflictum ac contemptum benevolentiam studiumque singulare in memoriam revocat, ut inde postea concludat, non recte eos facere, qui longe alio nunc erga se sint animo; atque adeo ad pristinam illos erga se benevolentiam reducat. Hanc sententiam tum sequentia verba probant; tum illa ipsa, quibus sibi aditum ad hanc Galatarum erga se benevolentiam commemorandam facit, *Scitis autem*: nam veluti novæ rei exordium sumi ostendunt. Sic particula *autem* vim suam retinebit, quæ alioqui sumenda foret pro *sed*, δὲ pro ἀλλά: quod non est quidem inusitatum: sed tamen ubi vim propriam ac usitatiorem retinere potest, non est ad impropriam atque inusitatiorem confugiendum. Sensus ergo est: Meministis autem ipsimet, quod, licet vobis prius per infirmitatem carnis euangelium prædicaverim: nihilominus tamen me ob tentationem meam seu afflictionem, quam in carne sustinui, non spreveritis, sed potius incredibili studio ac benevolentia fueritis prosequuti. [a] Est enim oppositio quædam inter orationis membra, etiamsi adversativæ particulæ desint, & simplici copulativa &, Hebræorum more, opposita membra inter se connectantur. Nam ut tanto illustriorem ipsorum & pietatem & amorem in se reddat apostolus, prius commemorat suas afflictiones & calamitates, quibus premebatur cum ipsis primum euangelium annunciaret, vel saltem paulo ante, pressus fuerat. Hæ enim afflictiones, contumeliæ ac ludibria, quibus erat expositus, poterant ipsorum animos ab eo avertere, & tum personam, tum doctrinam ipsius in contemptum apud ipsos adducere, quod quia factum non est, hinc apparet, quanta Galatarum pietas fuerit, quantus ardor, quantum in Paulum & doctrinam ejus studium.

Per infirmitatem carnis euangelizavi vobis. [b] *Per* positum pro *cum*, ut alibi sæpe. quo sensu etiam Christus dicitur venisse in aqua & sanguine, vel per aquam & sanguinem 1 Joh. 5. 6. vide Rom. 2. 27. IV. 11. XIV. 20. 2 Cor. 3. 11. Per *infirmitatem carnis* intelliguntur afflictiones, & calamitates: quæ ideo locum habebant in Paulo, quia secundum carnem erat infirmus. [c] Ideo autem addit vocem *carnis*, ut ostendat, se de tali infirmitate loqui, quæ in carne locum haberet. Nam quoad spiritum, firmus erat Paulus, non infirmus; imo hæc ipsa carnis infirmitas firmitatem spiritus Paulini arguebat. [d] Si apostolos secundum carnem consideres infirmi erant, id est non solum variis malis erant obnoxii, ut cæteri homines; sed etiam miseri erant supra homines: [e] sed si oculis a carne paululum abductis, eos consideres secundum spiritum, videbis eos sub onere gravissimarum calamitatum non succumbentes, imperterritos, divina sapientia plenos, stupenda opera patrantes. Ita ut merito alibi dixerit idem apostolus 2 Cor. 4. 7: *Habemus thesaurum hunc* (id est, cognitionem Dei, vel doctrinam euangelicam) *in testaceis vasis* (hoc est, in corporibus infirmis) *ut excellentia potentiæ sit ex Deo non ex nobis*. & iterum: *quando infirmus sum, tunc potens sum* cap. 12. 10. Atque illud est, quod alibi dixit, Deum manifestatum esse *in carne*, id est, per homines carne circumdatos, infirmos 1 Tim. 3. 16, malis non tantum subjectos, sed etiam objectos, & abjectos.

Prius, τὸ πρότερον. dubitari potest, an *prius* dixerit respectu hujus scriptionis, quasi dixisset, *antehac*: an vero respectu iteratæ euangelii apud eosdem prædicationis. Posterius verbis magis est consentaneum. Constat autem ex Actor. 18. 23. [f] Paulum ad Galatas iterato venisse: quandoquidem ibi dicitur, quod Galaticam regionem peragrarit, confirmans omnes discipulos. Si discipulos confirmabat; ergo eos jam antea discipulos fecerat, & ad fidem, in qua illos confirmabat, perduxerat. Nemo enim præter ipsum id præstiterat. Significavit ergo apostolus, se tunc fuisse afflictum, nec tamen a Galatis spretum, sed ab illis summo studio atque alacritate exceptum, quemadmodum statim subjicit, dum ita porro scribit:

Vers. 14. [g] *Et tentationem meam quæ in carne mea*, hoc est afflictionem illam meam, quam in corpore meo, euangelii caussa sustinebam, aut, paulo ante sustinueram. Idem per *tentationem in carne* intelligit, quod antea per *infirmitatem carnis*. Vocantur autem afflictiones euangelii caussa susceptæ, tentationes, quia hominibus a Deo ac Christo immittuntur ut eorum fides ac pietas exploretur. Ideo Jacobus cap. 1. 3, eas vocat *explorationem fidei*; explicans quodammodo caussam, cur eas vers. 2 *tentationes* appellasset.

Tentationem, inquit, *meam non fecistis nihili, neque respuistis*; hoc est non contempsistis me propter tentationem seu afflictiones, quas tum sustinebam; licet hæ eam haberent vim, ut, si rem oculis corporeis metiri voluissetis, me in summum contemptum, & una mecum doctrinam meam apud vos adducere potuissent, & omnibus exsibilandum ac conspuendum proponere.

[h] Hoc tam longe abfuit a vobis, ut etiam *me tanquam angelum Dei receperitis, tanquam Christum Jesum* ipsum, non secus ac si angelus aliquis è cælo ad vos descendisset: imo prope perinde, ac si ipse Christus Jesus ad vos venisset. nempe quia tanti Domini me legatum esse cernebatis, tam læta vobis, præter omnem spem atque expectationem annunciantem, ac divinissima ratione confirmantem.

Vers. 15. *Quæ igitur erat beatitudo vestra*? Hæc verba veluti in parenthesi legi debent. [i] Τίς pro quanta Luc. 8. 25, confer Matth. 8. 27, & Ephes. 3. 9. 18, & alibi non semel.

Beatitudo, [k] μακαρισμὸς, proprie beatitudinis prædicationem significat, & sic a nonnullis hic redditur: ab aliis illo modo. Itaque duplex esse potest sensus; vel, Quam ergo beati tum temporis eratis? quanta tum temporis erat vestra beatitas? vel: Quam ergo tum temporis vos beatos ferebatis, quod ad vos venissem & tam læta vobis annunciassem? quis enim non beatum se diceret, si angelus Dei, si Christus Jesus ad ipsum veniret? vobis autem ego primum veniens, eram instar angeli Dei, instar ipsius Jesu Christi. Cum dicit *erat*, tacite indicat, μακαρισμὸν hunc jam desiisse, quasi dicat, at quo nunc felicitas illa vestra recessit? vel, quo nunc abierunt illæ voces, quibus vos beatos esse per meum adventum prædicabatis?

Testor enim vobis. [l] Magnitudinem ipsorum erga se affectus ac studii denuo exprimit, ut ostendat, quanti ipsum tunc fecerint, quamque beatos se ob illius adventum judicaverint, atque adeo etiam prædicaverint.

[a] *Et opposita membra nectit.* [b] *Per pro* cum. [c] *Infirmitas carnis pro afflictione.* [d] *Apostoli carne infirmi.* [e] *Spiritu validi.*

[f] *Paulus bis ad Galatas venit.* [g] Tentatio *pro afflictione ob veritatem.* [h] *Summum Galatarum studium erga Paulum.* [i] Quis *pro* Quantus. [k] Μακαρισμὸς [l] *Magnitudo amoris Galatarum erga Paulum.*

Mm 5 *Si possi-*

Si poſſibile, oculos veſtros effodiſſetis & dediſſetis mihi. Loquendi modus e vulgo petitus. dicit *ſi poſſibile*, vel quia dare alicui oculos, ut nimirum ille iis utatur, ſit prorſus impoſſibile; vel potius, quia id totum, nempe eruere oculos & alteri dare, naturæ humanæ repugnat; eſtque præterea prorſus inutile; eaque de cauſſa plane inauditum.

Verſ. 16. *Ergo inimicus veſter factus ſum, veritatem vobis dicens?* [a] Inimicus eorum factus fuerat, non quod ipſe Galatas odiſſet, ſed quod Galatæ ipſum; vel ſaltem quod arbitrarentur, eum iniquiori eſſe adverſus ſeſe animo, & ſic eum pro inimico ſuo haberent. Utitur autem interrogatione, ut oſtendat, id fieri minime debuiſſe: quaſi dicat, [b] Cum ergo me tantopere amaveritis, decuitne, ut me poſtea odiſſetis, aut pro inimico haberetis, quia veritatem vobis dixi?

Vox [c] ἀληθεύων, ſignificat candide cum aliquo agere, veritatem ſine fuco dicere, nihil diſſimulare, maxime in monendo, corrigendo, reprehendendo. [d] Hæc autem veritas odium parit, ut vetus eſt verbum: quanquam minime omnium debebat. debebat enim amorem potius conciliare. Sed reprehendi moleſtum eſt: laudari omnes cupiunt, & magis fere ii, qui minus merentur. [e] Conſentaneum eſt, Paulum jam antea Galatas de quibuſdam vitiis monuiſſe, fortaſſe de contentionibus aliiſque rebus ſimilibus: quas cap. 5. 15, 26 in illis notari videbimus, & hoc illos aliquanto moleſtius tuliſſe. [f] Videtur autem id ab eo factum cum ſecundo apud ipſos eſſet. Itaque ab eo tempore ipſos de ſuo erga Paulum ſtudio remiſiſſe credibile eſt: unde ipſorum erga ſe amorem commendare volens, non ſecundi, ſed primi ſui ad illos adventus meminit; ubi nulla proculdubio, recenti ob repertum ſalutis theſaurum gaudio, & mutuo omnium fidelium inter ſe amore, talis reprehendendi occaſio extitit.

[g] Quod ſi vox ἀληθεύων id ferret, ita locus poſſet accipi ac ſi dixiſſet apoſtolus: Num ergo eam ob cauſſam, ob quam antea me tantopere dilexiſtis, nempe quod veritatem divinam vobis ſincere propoſui, nunc me odio proſequimini? Nullam enim aliam exputare poſſum cauſſam, cur id factum ſit, nulla certe re id commerui. Iſtos nempe nunc amatis qui adulteratam Chriſti doctrinam vobis propinant; ac porro me, qui id haudquaquam feci, minus amatis. Summi amoris cauſſa in cauſſam odii verſa eſt.

Verſ. 17. *Depereunt vos non bene.* [h] Notat nunc apoſtolus odii illius flabella, nempe falſos Galatarum doctores, eorumque fraudem hac in parte detegit. Sumit autem ſimilitudinem a procis, vel rivalibus, qui eandem virginem ambiunt. Galatas virgini; pſeudodidaſcalos procis comparat, & prope omnem odii iſtius Galatarum in ſe culpam, in procos iſtos rejicit.

Depereunt vos, inquit, iſti, veſtrum amorem ac ſtudium ambiunt: ſed *non bene*, ſeu *non honeſte*. [i] Id enim non faciebant bonum atque honeſtum in finem, ſed ut excluſo apoſtolo, ipſi apud Galatas regnarent, & gloriolam inde ac commodum carnale aucuparentur, qua de re audiemus infra cap. 6, 12, 13. Ambiebat quidem eos etiam Paulus: verum non ſibi, ſed Chriſto, cui eos deſpondere volebat, ut alibi de ſe loquitur 2 Cor. 11. 2. non enim ſuum aliquod lucrum, non gloriam quærebat: ſed id tantum agebat ut illi ſincere Chriſto adhæreſcerent.

Sed excludere nos volunt. Opponit hæc voci *honeſte*, ideo utitur particula *ſed*. Non honeſte, inquit, vos depereunt atque ambiunt: ſed excludere nos volunt, nempe ab amore veſtro; id agunt, ut veſtrum erga me, ac proinde etiam erga doctrinam meam ſtudium atque amorem corrumpant; ut veſtros a me ac doctrina mea animos alienent: [k] quemadmodum proci ac rivales facere ſolent, qui pati non poſſunt, ut puella quam ambiunt, ullum alium præter ipſos amet. At quicunque ita veſtrum amorem ambit, ut vos a me ac doctrina mea, quæ ipſa veritas eſt, alienet, is inhoneſte ac turpiter vos amat atque ambit.

[l] *Nos*, id eſt me, loquitur Paulus de ſe in plurali numero, ut ſupra cap. 1. 8, 9. Et hic quidem ſimplex videtur eſſe numeri enallage, vel, ſi mavis, ſynecdoche qua de re dicto loco cap. 1.

Finem autem, cur ſe excludere velint; ſubjicit, *ut ipſos depereatis*, ut omnem amorem ac ſtudium in ipſos convertatis; illos pro doctoribus ac ducibus recipiatis, illos ſectemini; ac proinde ut ex vobis gloriam ac commodum illud quod quærunt conſequantur.

Verſ. 18. *Bonum autem* [*eſt*] *deperire, vel deperiri*, (eſt enim in Græco ζηλοῦσθαι) *ſemper, & non tantum cum præſens ſum apud vos.* Hic notat Galatarum in amore ſui inconſtantiam & mobilitatem quandam, non recedens, ut videtur, a ſimilitudine. Varium enim & mutabile eſt mulierum ingenium, facile amore accenduntur, facile deferveſcunt: præſertim ſi abſit is quem amare cœperant, & rivalis verſetur in oculis, & illarum amorem eblandiri omnibus modis conetur. Illis ergo Galatas non vult eſſe ſimiles apoſtolus, quaſi dicat: Volunt vos ab amore mei abducere; præſertim quia ego nunc abſum, qua occaſione nunc illi apud vos utuntur. At non decet vos, ut me, quem præſentem tantopere amaveratis, idque honeſtiſſima de cauſſa, nunc abſentem amare deſinatis. [m] Honeſtum enim eſt, in amore, ſi is ſit honeſtus, conſtantem eſſe, & ſemper amare: non tantum cum præſens eſt is qui ſit amandus, ſed etiam cum eſt abſens. Non debet propterea animo excidere, quod ex oculis exceſſerit.

Dicit ἐν καλῷ, hoc eſt, cum hic amor & ex honeſtis juſtiſque cauſis natus eſt, & honeſtum in finem tendit: cum non obſcœna voluptas, non turpe lucrum aut quippiam ei ſimile, ſed honeſtus ac ſalutaris quidam fructus quæritur; ut in amore Galatarum erga Paulum fiebat. Idem verborum manet ſenſus, etiamſi verbum ζηλοῦσθαι per paſſivum reddas, & ſic ad Paulum referas, quaſi dicat bonum atque honeſtum eſt, cum ipſe amor honeſtus eſt honeſtumque in finem tendit, non ad tempus tantum amari, ſed ſemper; non præſentem tantum, ſed etiam abſentem; adeoque etiam me a vobis amari convenit, non tantum cum præſens vobis adſum, ſed etiam cum abſum.

Verſ. 19. *Filioli mei, quos iterum parturio.* [n] Verba mire elegantia, quibus ardentiſſimum ſuum erga Galatas amorem, & anxiam ſalutis eorum

[a] *Animus Galatarum in Paulum mutatus.* [b] *Cauſa.* [c] Ἀληθεύων. [d] *Veritas odium parit.* [e] *Paulus monuit Galatas.* [f] *Quando?* [g] *Alia explicatio.* [h] *Pſeudodidaſcali odii Galatarum in Paulum cauſa.* [i] *Eorum fraus.*

[k] *Inhoneſte ambit, qui apoſtolum excludit.* [l] *Paulus de ſe in plurali loquitur.* [m] *Amor honeſtus conſtans eſſe debet.* [n] *Pauli erga Galatas ſtudium.*

eaque ratione efficiat, ut facilius se ab errore revocari, ac veluti refingi patiantur. Conjungunt autem hæc noonulli cum præcedentibus, ut eandem cum illis periodum constituant: alii novam hic periodum incipiunt, quasi ex abrupto, amore erga Galatas & summo salutis eorum studio animique dolore abreptus, ita eos alloquatur apostolus; quo quidem pacto elegantior est, & plus affectus habet oratio. Et hi, verba illa *quos iterum parturio*, usque ad finem versiculi, velut in parenthesi legunt. In iis autem matri se comparat Paulus, Galatas liberis. Parturio, inquit, id est, magno cum animi dolore, magno labore vos ratione Christianæ religionis gigno.

(*a*) *Parturiendi* vox de tota generatione seu fœtus procreatione videtur usurpari; quandoquidem de re loquitur, quæ formationem, ut ita dicam, fœtus, non consequatur, sed antecedat, ejusve sit caussa, ut mox audiemus. Utitur antem parturiendi potius quam gignendi verbo, ut significet, quanta molestia, quanto labore, quanta animi anxietate hæc illi res constet. In partu enim maximus labor & dolor est. ait autem, *iterum parturio*; qua in re omnes matres superavit. Jam eos per euangelii prædicationem semel genuerat ac pepererat, hoc est Christianos effecerat; nunc iterum eos parturit, eademque in re laborat.

Donec formetur Christus in vobis, hoc est, donec vobis figura ac forma Christi denuo imprimatur, donec formam Christiaoæ religionis denuo recipiatis, quæ per falsos istos doctores jam pene deleta fuerat, qui Mosis formam ac figuram vobis impresserunt, & ex Christianis Judæos quodammodo effeceruot. (*b*) Fœtui enim certa forma ac figura debet imprimi, quæ in Christianis est Christus, hoc est ea religionis ac vitæ ratio, quam Christus in doctrina sua nobis expressit.

Vers. 20. *Vellem autem adesse apud vos nunc, & mutare vocem meam.* Utitur vocula *autem*, vel quia hæc verba aliqua ratione opponit illis vers. 18, *& non tantum cum præsens sum apud vos*, præsertim si vers. 19 cum præcedenti connectas: quasi dicat: Quanquam nunc quidem valde cuperem apud vos esse, ut mutare possem vocem meam: vel, ut interpretibus quibusdam placet, δὲ positum est pro δὴ (ut supra etiam vidimus cap. 2.4.) *autem* pro *sane*: & sic verba hæc cum initio vers. præced: *filioli mei* connectuntur, iis quæ interjecta sunt parenthesi inclusis. (*c*) Hoc autem dicere vult apostolus: O quam vellem nunc præsens adesse vobis,* ut orationem meam vobis possem attemperare, & prout res, necessitas, occasio exigeret, ita vobiscum loqui: qood nunc absens ita commode facere nequeo. Cum enim absentes sumus, non possumus tam commode pro cujusque captu & ingenio, pro rei necessitate, variarum circumstantiarum ignari, disserere, quam si præsentes essemus.

Quia dubito in vobis. Quia quid de vobis statuam, nescio: num alte in vobis error radices egerit, nec ne; simplicine errore teneamini, an aliqua accesserit animi malitia; qua in parte potissimum hæreatis; quis vos, vel unumquemque vestrum scrupulus maxime urgeat; ac proinde quid vobis potissimum inculcem, quo argumento vos aggrediar: qnod, si adessem, facile scire possem.

Vers. 21. *Dicite mihi qui sub lege vultis esse.* (*d*) Hic incipit tertia cap. pars, in qua apostolus, post longam satis digressionem, redit ad propositum & novo argumento docet, Christianos legi mancipatos non esse, ac male sibi consulere si ei se subjiciant. Ex abrupto autem hæc superioribus subjungit apostolus, quasi ita diceret: Etiamsi autem nunc absens, non ita possim orationem necessitati rei, aut uniuscujusque vestrum ingenio attemperare: nihilominus tamen ratio adhuc suppetit, qua, etiam absens, vos omnes erroris convincam.

Agite igitur, respondete mihi, *qui sub lege vultis esse*, hoc est, legi vos sponte vestra mancipatis, & ex ejus præscripto vivere, ac justificationem consequi cupitis. de voce *vultis* dictum est vers. 9.

Legem non auditis? quasi dicat, haudquaquam convenit eos, qui legi se addicunt, non attendere quid lex ipsa, seu libri in quibus lex descripta est, dicaot; quod vos facere videmini: siquidem libri illi, in quibus lex descripta est, errorem vestrum arguunt, vosque pessime vobis consulere ostendunt qui ab euangelio ad legem migratis, & in eam conditionem transitis, in quam ii qui secundum carnem ex Abrahamo prodierunt, nati sunt. Quare si legem audiretis atque expenderetis, id non faceretis. Vel simpliciter: An non auditis, legis libros vestræ sententiæ adversari, vestrum consilium ac institutum noxium esse ostendere? (*e*) Videmus, alia atque alia significatione vocem *legis* sumi in hoc versiculo. Priori enim loco significat legis Mosaicæ disciplinam & instituta, quæ olim in monte Sinai per Mosem fuerunt tradita: posteriori autem libros Mosis designat; quo sensu etiam sæpe sumi solet, & sic a Prophetarum scriptis & monumentis distingui, cum ea aliquando etiam in se complectatur. Confer inter se Luc. 24.44. Rom. 3.19, 20, 21, (ubi itidem diversimode legis vox sumitur, per antanaclasin huic nostræ non absimilem;) & 1 Cor. 14.21.

Vers. 22. *Scriptum est enim, quod Abraham duos filios habuerit, unum ex ancilla, & unum ex libera.* (*f*) Hic jam ostendere incipit, quomodo lex seu legis libri errorem Galatarum redargaunt, eosque sibi pessime consulere doceant, quod ab euangelio ad legem transeant, & eandem conditionem cum Judæis carnaliter ex Abrahamo oriundis, & sub lege natis subeant. Probat enim, Judæos sub lege existentes servili esse conditione, & hæreditatem Abrahami, de qua præced. cap. actum, non addituros: Christianos libertatem, certamque hæreditatis Abrahamicæ spem nasci. (*g*) Hujus autem argumentationis fundamentum in verbis hujus vers. 22 sternit; nempe historiam de duobus Abrahami filiis, Ismaele & Isaaco; utpote io qnibus utriusque populi, Judaici nimirum sub lege existentis, & Christiani, conditio nobis fuerit adumbrata. Ostendit enim in sequentibus apostolus, Judæos, qui carnaliter tantum ex Abrahamo sunt geniti, & legis disciplinam sectantur, respondere Ismaeli ejusque posteris: legem & montem Sinai, in qua lex data fuit, Agari, Ismaelis matri: Christianos autem, qui spiritualiter ex Abrahamo nascantur, respondere Isaaco ejusque posteritati: Novum fœdus & cælestem Hierosolymam, ex qua fœdus istud prodiit, respondere Saræ matri Isaaci. Unde consequitur, conditionem populi istius carnalis & le-

(*a*) Parturio *pro* Gigno. (*b*) Christus *pro religione ac vita ab ipso præscripta.* (*c*) Optat Paulus *adesse Galatis,* * Cur?

(*d*) *Tertia cap. pars.* (*e*) Lex *diversimode sumitur* (*f*) *Quomodo lex errorem Galatarum arguat.* (*g*) *Delineatio argumentationis.*

galia

galis, similem esse conditioni Ismaelis, qui una cum matre sua fuit ejectus, & hæreditatem Abrahami non adiit. Conditionem autem populi spiritualis & euangelici, similem esse conditioni Isaaci, cui licet ad tempus Ismael molestus fuerit, quemadmodum & nunc carnalis populus spirituali; solus tamen hæreditatem paternam adiit. Ut autem tanto melius ostendat Judaicum populum, ex Abrahamo carnaliter natum, respondere Ismaeli ex ancilla nato: populum autem spiritualiter, seu ratione fidei ex illo natum, respondere Isaaco; addit:

Vers. 23. *Et is quidem, qui ex serva, secundum carnem natus est: qui autem ex libera, per promissionem.* Quædam exemplaria habent, ἀλλ' ὁ μὲν, *sed is quidem*: quasi dicat. etiamsi autem uterque ex eodem fuerit patre genitus; diversa tamen ratione ac modo est ab eo procreatus. Quædam vero exemplaria habent, καὶ ὁ μὲν, *& is quidem*. [a] Quia enim unam diversitatem inter eos iodicaverat, quod unus quidem ex serva, alter ex libera fuerit natus: nunc indicat alteram, quod is qui ex serva natus fuit, [b] secundum carnem natus fuerit, id est, naturalibus carnis viribus, consueto naturæ ordine, nulla Dei extraordinaria virtute & potentia accedente: [c] qui vero ex libera natus fuit, natus fuerit per promissionem, id est, non naturali vi & ratione: (quandoquidem ne de Abrahami senectute nunc quicquam dicam, Sara & sterilis semper fuerat, & postea senectute omnem concipiendi vim penitus amiserat;) sed vi promissionis divinæ, qui id quod promisit, non quod id futurum tantum præviderer; sed quod ut fieret constituisset, etiamsi id per naturam esset impossibile; sua divina & immensa potentia præstitit.

Quod hic dicit *per promissionem* fuisse natum Isaacum, paulo post vers. 29 dicit eum fuisse natum *secundum spiritum*. quia vi divini spiritus, qui potentia Dei est, natus fuit. [e] Optimo ergo jure Judaicus populus respectu populi Christiani Ismaeli respondet: quandoquidem carnali ratione ex Abrahamo prodiit. [f] Christianus autem populus respondet Isaaco: quandoquidem non naturali aliquo cursu & ratione, sed vi divinæ promissionis & extraordinaria Dei efficacia ac potentia Abrahamo fide similis evasit, nec carnali sed spirituali ratione ex illo prodiit.

Vers. 24. *Quæ sunt allegorica.* [g] Hic jam ostendere incipit, quomodo id, quod ex historia sacra attulerat, ad institutum ipsius faciat. Vult autem ut non maneant in solo verborum istorum cortice, qui historiam continet; sed ut ad medullam ipsam pertingant, & significationem mysticam spectent. Docet enim, hanc historiam continere typum quendam rerum quæ futuræ erant. Cum autem hæc, [h] quæ de duobus Abrahami filiis, Ismaele & Isaaco, sunt scripta, allegorica esse dicit, non id vult, ea nunquam, prout verba ipsa sonant, contigisse; quod in allegoriis fieri solet, in quibus aliud dicitur, aliud significatur, vel intelligitur. Sed istis idem quidem intelligi quod dicitur, verum non hoc solum; sed aliud aliquid præterea, cujus istud sit figura quædam & typus. [i] Duo enim sunt revera sacrarum literarum veteris fœderis sensus, licet alii quatuor constituant: [k] Unus literalis, ex quo semper firmissime concludere licet: [l] alter mysticus seu reconditus, qui & verbis, & rebus literali sensu significatis innuitur. [m] Ex hoc sensu non possumus firmiter argumentari, nisi eum vel Christus, vel ipsius apostoli, aut alii homines divini ipsis similes, qui spiritus sanctus in scriptura loquentis mentem perspectam habebant, nobis aperuerint; vel eventus ipse eum retexerit; vel denique illi, cum quibus nobis res est, eum agnoscant. [n] Solent etiam sæpe verba scripturæ per accommodationem citari, quemadmodum in sermone communi sæpe solemus verba variorum auctorum, licet de alia re prorsus fuerint usurpata, ad rem nostram accommodare: ut cum utimur verbi causa illo Virgiliano, *Urget præsentia Turni*; aut, quod ille de apibus dixit, *Animasque in vulnere ponunt*; nos de hominibus usurpamus: vel cum illud Lucani, hominibus ambitiosis & inter se de honore certantibus accommodamus, *Pompeiusve parem, Cæsarve priorem*; & infinita alia. Sed hic verborum sensus non est revera scripturæ sensus, sed eam usurpantis.

Hæc enim sunt duo testamenta. [o] Allegoriam istam incipit explicare. Αὗται, inquit, *hæ*: vel quia solas mulieres intelligit; vel, quia pronomen antecedens induit genus nominis consequentis: quod sæpe fit tum in scriptura, tum apud alios auctores: vide inter alia Joh. 17. 3. Col. 1. 27: ita ut fœmininum positum censeri debeat pro neutro, αὗται pro ταῦτα hæc. Ait ergo Paulus, hæc, quæ hactenus de Abrahamo, & ejus filiis, ac eorum matribus dixit, esse duo testamenta, hoc est adumbrare testamenta seu fœdera duo, & eas sive res sive personas quæ ad ea pertinent, earumque imaginem continere: vel etiam ipsas istas filiorum Abrahami matres adumbrare duo testamenta, seu potius fœdera. Utrumque enim voce διαθῆκαι apud LXX interpretes, & N. Fœderis scriptores significari, jam alibi monuimus sup. cap. 3. 15. Non est autem necesse, ut matres hæ ita exacte respondeant ipsis fœderibus, ut nihil præterea quod ad fœdera ista pertineat significare queant. Imo una cum testamentis seu fœderibus comprehendendi sunt etiam loci, e quibus illa sunt profecta, aut in quibus est propria illorum sedes; cum videamus in seqq. & Sina montem, & Hierosolymam terrestrem cum Agare conferri: contra autem Hierosolymam cælestem cum Sara. Concisi enim sunt hi loquendi modi, & ex parte aliqua metonymici. Significantur enim fœderum nomine, non ipsa tantum fœdera; sed etiam eorum circumstantiæ quædam, late hoc nomine sumto; atque inprimis eorum subjecta, hoc est loci unde sunt profecta, & ubi eorum propria veluti sedes est; quemadmodum contra etiam in hujusmodi comparationibus subjecta pro adjunctis sumi solent, eave in se comprehendere. Ut cum dicitur regnum cælorum esse simile huic aut illi homini, qui hoc illudve fecerit. Significatur enim, non homini ipsi regnum cælorum esse simile: sed perinde se habere regnum cælorum, seu ejus rationem, ac si homo aliquis hoc vel illud faceret.

Dicuntur autem hoc loco fœminæ istæ, vel ea, de quibus hucusque sermo fuit, *esse duo testamenta* seu *fœdera*, quia eorum sint typi, seu figuræ atque imagines. Usitatissimum enim vulgo est, ut imago ac figura rei, dicatur esse id cujus est imago seu figura; ut cum picturam aliquam dicimus esse, vel virum, vel mulierem,

[a] *Discrimen inter Abrahami filios duplex.* [b] *Secundum carnem natus Ismael.* [c] *Isaac per promissionem.* [d] *Seu secundum spiritum.* [e] *Judæi Ismaeli respondent.* [f] *Christiani Isaaco.* [g] *Accommodatio historiæ ad rem præsentem.* [h] *Allegoricum quid apostolo.* [i] *Duplex sacrarum literarum sensus.* [k] *Literalis.*

[l] *Mysticus.* [m] *Quando ex hoc argumentari liceat.* [n] *Accommodatio verborum scripturum ad rem aliam.* [o] *Explicatio allegoriæ.*

vel equum &c. Itaque in ejusmodi locutionibus tropus, nempe metaphora, est in prædicato; quia rei nomen sumitur pro rei typo & imagine. quo sensu etiam Christus panem, quem frangebat, dixit esse corpus suum, id est, corporis sui mox per diros cruciatus, tormenta, ac mortem nostra causa frangendi, imaginem ac figuram quandam.

Unum quidem a monte Sina. Unum fœdus est a monte Sinai, id est, quod a monte Sina est profectum, inde primum fuit promulgatem.

Quod generat in servitutem. Testamentum seu fœdus generat homines ratione animi ac morum quos in iis producit; dum nimirum eos ex sua disciplina format, & quendam animi habitum iis imprimit. (a) Generat autem antiquum fœdus in servitutem; quia homines, qui eo tenentur, in servilem conditionem abjicit, iis spem hæreditatis bonorum divinorum vi sua adimit, & contra ut perpetuo pœnas divinas ac maledictionem sempiternam metuere cogantur efficit: utide, homines sub eo existentes, spiritum servitutis, seu servilem, in timorem accepisse dicuntur Rom: 8. 15; quandoquidem maledictionem omnibus sui transgressoribus interminatur: ac præterea tot ceremoniis homines onerat, & jugo illos subjicit quod ipsa honestatis ratio nemini imponit. Sed tota hac de re actum jam est supra hoc ipso capite vers. 7, & aliis locis passim.

Quæ est Agar, (b) id est, quod fœdus est Agar, id est, Agari est simile, Agari respondet: tropus, nimirum metaphora, itidem est in prædicato: nomen enim rei sumitur pro eo quod rei est simile. Simile autem est, non (quemadmodum antea) ut typus antitypo; sed contra ut antitypus typo.

Vers. 25. Agar enim Sina mons est in Arabia. (c) Poterat quidem partim ex conditione ac statu Agari, partim ex ratione fœderis antiqui satis apparere, fœdus hoc Agari respondere: Agar enim ancilla fuit, ac porro, (d) cum prolis conditio matris conditionem hac in parte sequatur quemadmodum docent Jurisconsulti, non nisi servos generare poterat: fœdus autem antiquum servos generasse satis patet, estque jam a nobis ostensum: nihilominus tamen alio adhuc indicio probat Paulus, fœdus illud Agari respondere, & Judæos sub lege existentes, quorum metropolis erat Hierosolyma, recte Agaris filiis, nempe Ismaeli & ejus posteris, comparari. Docet enim id, tum ex nomine ejus loci, ubi fœdus illud primum fuit latum, & unde Judæi ratione religionis suæ prodierunt & geniti quodammodo fuerunt: tum ex situ ac conditione loci illius, ubi præcipua atque adeo unica fuit religionis illius sedes, quem tanquam matrem suam colebant Iudæi, nempe Hierosolymæ. Nam primum quod ad nomen attinet loci, ubi V. fœdus primum fuit promulgatum, mons Sina, in quo lex lata fuit, (e) dictus est Agar, ab ipsa nimirum Agar, Abrahami ancilla, quæ in illius montis vicinia, una cum Ismaële filio, ab Abrahamo ejecta, habitavit, & cujus posteri Ismaelitæ seu Agareni, qui se postea Saracenos appellarunt, montem istum accoluerunt. Dicitur enim Agar ab Abrahamo ejecta habitasse in deserto Pharan Gen. 21. 21. Jam vero desertum Pharan, & Sinai, vicina sunt ac contigua, ut apparet ex Num. 10. 12: estque ibi continuus quidam montium tractus, inter quos Sina aliqua ratione eminet. Est autem Sina qooque non unus mons seu collis sed itidem montium tractus, cujus collis, in quo lex fuit lata, Horeb dicitur ut e Sac. litteris notum est. Conf. Exod. 19. 18, & d. Deut: 4. 10, 11. v. 2. xxix. 1. estque verisimile non ipsum tantum montem Sina, sed totum illum montium ordinem, qui pertingit ad desertum Pharan ubi Agar proprie habitavit, ab ea fuisse appellatum: sic ut ut verba apostoli ita sint accipienda, ac si dixisset: Agar enim est Sina mons una cum eontiguis. Montem enim præcipuum, ac ob legis promulgationem maxime illustrem, pro cæteris etiam posuit, præsertim cum de eo ipsi potissimum loquendum esset. Cum ergo Judæi ratione religionis inde prodierint, inde ortifuerint, nonne Agareni quodammodo censendi sunt, & Ismaelitis similes? (f) Sed ne forte dicerent, se urbis potius Hierosolymitanæ filios censendos esse, quæ unica sit religionis in lege præscriptæ sedes, queque in ipsis sacris literis, ut paulo post videbimus, tanquam Judęorum mater consideretur; ideo ostendit Paulus, hanc quoque cum monte Sina, qui Agar dictus sit, recte computari, & Agari servæ similem esse: cum partim cum monte Agar veluti connexa sit; partim & ipsa serviat, quemadmodum olim Agar.

Quod ad conjunctionem locorum attinet, de ea ita loquitur apostolus: *συστοιχεῖ δὲ τῇ νῦν Ἱερουσαλήμ* hoc est (g) *conjunctus autem est*, vel, *in eodem ordine est* (nempe mons Sina, dictus Agar,) *cum ea qua nunc est Hierosolyma.* Hierosolymam qoæ *nunc* est dicit, ad differentiam *superna* seu cælestis, de qua in sequentibus. Accipi autem hæc verba solent a non paucis, de analogia ac similitudine, seu convenientia inter montem Sina & Hierosolymam terrestrem. Sed videtur apostolus adhuc historice aliquid referre de monte Agar seu Sina, non vero suum de illius cum urbe Hierosolymitana similitudine judicium exponere. Significare ergo videtur, illum montium ordinem, qui Agar dicitur, cum ipsis Hierosolymitanis collibus per intermedium montium tractum connecti, & ad ipsam Judæorum metropolim hoc pacto porrigi, ita ut hæc ipsa conjunctio loci indicio sit, Hierosolymam Agari esse conjunctam ac vicinam, seu cum Agare in hac allegoria conferendam.

Adde quod status quoque ac conditio congruat, de qua ita porro scribit apostolus: (h) *servit autem cum filius suis*, seu *liberis suis.* est enim in Græco vox *τέκνων* quæ utriusque sexus liberos significat. (i) Non desunt etiam ex doctissimis interpretibus qui hæc verba ad montem Sina, de quo in præcedentibus verbis sermo est, referant. Sed duo obstant: primum, particula *autem*, quæ in proxime præcedentibus posita hic repetitur. duriuscule autem hæc sonant, si ad eandem rem referre velis: *conjunctus autem est cum ea qua nunc est Hierosolyma, servit autem cum liberis suis.* hoc illi utcunque excusant, dicentes *autem* pro *&* sumi. alterum, quod magis adhuc sententiæ illorum adversatur, est pronomen *αὐτῆς* fœminini generis, quod ad Agar montem Sina referri nequit. Nam & Agar & mons Sina neutro genere in Græco effertur: *τὸ γὰρ Ἄγαρ Σινᾶ ὄρος ἐστίν.* Quibus de caussis nonnulli præcedentia parenthesi incluserunt, &

(a) *V. Testamentum generat in servitutem.* (b) *V. Tob: Agari respondet.* (c) *Probatio* (d) *Servus ex servo nascitur.* (e) *Sina Agar dictus.*

(f) *Trolepsis.* (g) *Sina cum Hierosolyma conjunctus.* (h) *Hierosolyma servit.* (i) *Aliorum explicatio.*

verba hæc, *ſervit autem cum liberis ſuis*, conjunxerunt cum illis *quod* (ſcil. teſtamentum) *eſt Agar*. Sed ea nec cum voce *quod*, pro Teſtamenti nomine poſita, recte conjunguntur, ſiquidem jam dictum fuerat, Teſtamentum illud in ſervitutem generare: neque cum Agare. obſtat enim inter alia, vox præſentis temporis *ſervit*. (a) Quid ergo? maxime veritati conſentaneum videtur, quod (b) nonnemo habet interpretum, id ad Hieruſalem proxime nominatam referri debere, ut ſit alterum indicium convenientiæ Hieroſolymæ cum Agare. quaſi dicat: Hæc autem ſervit cum filiis ſeu liberis ſuis; & ſic iſta quoque in parte affinitatem habet cum Agare, quæ & ipſa ſerva fuit, & in ſervilem conditionem genuit Iſmaelem filium ſuum. Favet huic ſententiæ non parum id quod apoſtolus in verbis ſtatim ſequentibus, ſupernam Hieroſolymam tanquam liberam ei opponit: quaſi nimirum in præcedentibus dixiſſet, Hieroſolymam terrenam ſervam eſſe: quibus autem potius in verbis id aſſeruit, quam in iis de quibus agimus? Dicitur autem ſervire, quia externo dominatu prematur, & quidem a longo jam tempore. (c) Illæ enim urbes, regiones, populi ſervire inprimis dicuntur, quæ non ſuæ gentis principibus ac ſummis rectoribus ſubſunt, ſed quarum cervicibus externus dominus eſt impoſitus, cui vel invitæ parere coguntur.

(d) Τέκνα vero ſeu liberi aut filii Hieroſolymæ ſunt non tantum urbis illius indigenæ, ſed omnes in univerſum Iudæi, qui eam tanquam matrem ſuam colebant ac venerabantur. quod ſi velis alia minora oppida, pagos, vicos, metropoli huic adjectos, & aliqua ratione ſubjectos intelligere, quæ in ſacris literis filiæ majorum urbium dici ſolent, non multum pugnabimus. Ea ratione ſignificabitur, totam eam regionem ſervituti eſſe obnoxiam. Hæc autem ſervitus, ut diximus, facit, ut Hieroſolyma recte cum Agare, Iudæi cum Iſmaele & ejus poſteris conferantur: ſuitque ea ſpiritualis eorum ſervitutis figura.

Explicata priori allegoriæ parte, quæ in eo conſiſtit, quod vetus teſtamentum Agarem referat, ejus teſtamenti filii Agarenos ſeu Iſmaelitas, ſervilis conditionis homines: (e) nunc poſterioris etiam partis explicationem aggreditur, quæ eſt, Novum teſtamentum, ſeu id quod ad illud pertineat, Saram referre, ac porro illius filios, nempe Chriſtianos, Saræ filio Iſaaco, & ejus poſteris ſimiles eſſe; qui cum liberi fuerint, utpote ex libera nati, & Abrahami hæredes; neceſſe eſt etiam Chriſtianos illis ſimiles, liberos eſſe, ac hæreditatis Abrahamicæ, quæ eadem eſt cum divina, participes. Quia vero apoſtolus proxime non ipſum vetus teſtamentum, ſed Hieroſolymam præſentem ſive terreſtrem, teſtamenti illius ac religionis in eo præſcriptæ ſedem, Iudæorum matrem conſtituerat, & eam cum Agare ſerva contulerat: ideo in ſequentibus etiam, non ipſum teſtamentum novum commemorat, ſed Hieroſolymam ſupernam ſeu cæleſtem, unde novum teſtamentum fuit profectum, & ubi teſtamenti illius filiorum propria ſedes eſt, alteri illi opponit. Ita enim ait:

verſ. 26. Superna autem Hieroſolyma libera eſt. (f) Supernam opponit præſenti, ſeu ei quæ nunc eſt, & contra, hanc illi; indicans, & hanc eſſe terrenam, ſiquidem ſupernæ ſeu cæleſti opponatur; & illam eſſe futuram, cum præſenti opponatur. Quod enim in altero oppoſitionis membro non eſt expreſſum, ex altero facile intelligitur.

(g) Eſt autem Hieroſolyma illa ſuperna, *futura*, reſpectu noſtri, quatenus eam nondum incolimus, ſed olim incolemus, (h) cæteroquin ipſa per ſe jam exiſtit, inque ea vivit caput noſtrum Chriſtus, inde eum exſpectamus; & dum ea mater noſtra eſſe indicatur, non obſcure aſſeritur, eam etiam noſtri reſpectu aliquo modo jam extare, quæ cauſſa fortaſſe fuit, cur eam hoc loco maluerit *ſupernam* quam *futuram* nominare, licet eam *præſenti* opponeret. (i) Intelligitur autem per Hieroſolymam illam, urbs illa ſeu habitatio cæleſtis, immortalitatis ac beatitatis veræ ſedes, quam una cum Chriſto aliquando debemus incolere, cujus imago quædam eſt in terris eccleſia. De ea vide Heb. 11. 10, 16: & Apoc. 3. 12: 21, 2, 3, 10, & deinceps.

(k) Dicit autem apoſtolus eam eſſe *liberam*. quæ vox duplici modo accipi poſſe videtur: (l) vel generaliter, ita ut ſimpliciter ſervæ, ſeu ei, quæ ſervitute oppreſſa ſit opponatur, & ſignificet eam quæ libertate ſua gaudeat: nempe quia Hieroſolyma illa cæleſtis, nulla ſervitute, quemadmodum terreſtri illi contigit, premi, nulla vi, nullo externo dominatu opprimi queat, non vero quod nullius plane imperio ſit ſubjecta. Id enim fieri non poteſt, cum neceſſe ſit eam Dei ac Chriſti ſubeſſe imperio. Neque vero Sara, cui hac in parte Hieroſolyma ſuperna confertur, ita fuit libera, quin marito, quem dominum ſuum appellabat, ſubeſſet imperio. (m) Vel vox *liberæ* nominatim ſignificat Saram, quæ aliquoties in hac Pauli tractatione *liberæ* nomine ſignificatur. vide verſ. 22, 30, 31, ut ſenſus ſit, Hieroſolymam illam eſſe Saram, ſeu Saræ, quæ libera fuit, ſimilem: quemadmodum ſupra verſ. 24 dixerat, Teſtamentum e monte Sina profectum, eſſe Agarem, hoc eſt Agari ſimile. Utraque ſententia habet quæ ipſi faveant. (n) Prior, quod articulus in Græco abſit, qui cæteris omnibus in locis voci ἐλευθέρα ſeu *liberæ*, cum Sara hoc nomine deſignatur, eſt præpoſitus; hic autem ſimiliter non videbatur omittendus, vel propter διάκρισιν ſeu diſtinctionem hujus liberæ, nempe Saræ, ab aliis; vel propter ἀναφορὰν, ſeu relationem ad ſuperiora; vel denique propter id ipſum, quod ea vox hoc loco non nudam qualitatem, ſed ipſum illius ſubjectum, licet figurate, denotet.

Deinde, quod hæc verba proxime præcedentibus opponantur, in quibus de Hieroſolyma præſenti, ut explicuimus, dicitur, eam ſervire. (o) Poſteriori iſta favent: primum, quod quemadmodum apoſtolus antea dixerat, vetus teſtamentum eſſe Agarem, ſeu Agari reſpondere: ita etiam hic omnino videatur dicere debuiſſe, novum teſtamentum, vel id quod cum eo conjunctum eſt, quodque ejus loco hic reponitur, eſſe Saram, ſeu Saræ reſpondere: alioqui ſecundam allegoriæ partem explicare non videretur, quam in eo, quod nunc expreſſimus, totam contineri, ſupra oſtendimus. Manifeſtum autem eſt, apoſtolum hic alteram allegoriæ partem explicare velle.

Deinde, quod in ſeq. verſiculo, quo probatio hujus continetur, id revera oſtendi videatur, matrem no-

(a) *Vera ſententia.* (b) *W. Muſculus.* (c) *Servire pro externo domino ſubeſſe.* (d) *Filii Hieroſolymæ.* (e) *Secundæ allegoriæ pars.* (f) *Hieroſolyma ſuperna.*

(g) *Quatenus futura.* (h) *Qualenus præſens.* (i) *quænam ea.* (k) *Quomodo libera dicatur.* (l) *1. ſententia:* (m) *2. ſententia.* (n) *Rationes prioris.* (o) *Rationes poſterioris*

ſtram,

ſtram ſpiritualem, Saræ eſſe ſimilem, eive reſpondere. Quare id aſſertum eſſe in hoc verſiculo oportuit. aſſertum autem non fuiſſet, niſi *liberæ* nomine Sara fuiſſet intellecta.

Idem oſtendit concluſio quæ eſt, nos non *ancillæ*, id eſt Agaris, ſed *liberæ*, hoc eſt Saræ, eſſe filios *verſ. ult.* Utrobique enim præfixus articulus, & collatio ejus verſiculi cum præcedenti, ſatis oſtendit, non de ſerva & libera in genere, ſed de certis illis fœminis Agare & Sara earumve antitypis ſermonem eſſe.

Ne id nunc repetamus, quod alias ſemper in hac argumentatione Pauli, *liberæ* nomine Sara intelligatur. Quid ergo? (*a*) Credibile eſt apoſtolum conciſe loquutum, & utramque ſententiam iiſdem verbis complexum eſſe, hoc eſt ſignificaſſe, & ipſam Hieroſolymam ſupernam eſſe liberam, non ſervam, ſervilisve conditionis; & eam eſſe liberæ ſeu Saræ ſimilem. iiſdem enim verbis utraque ſententia efferri poterat; niſi quod illa articulum non poſtulabat, hæc poſtulat. Omiſit autem illum ea potiſſimum de cauſſa, ut tanto commodius hæc verba præcedentibus opponeret. Alioqui poſterior potius ſententia hic videretur eſſe amplectenda, dicendumque articulum omiſſum, quia vox ἐλευθέρα prædicati loco ſit poſita; oppoſitioni autem eo ipſo ſatisfactum, quod Hieroſolymam ſupernam *liberæ* ſimilem, ejuſque antitypum conſtituat. Ejus enim antitypus non eſſet, ſi & ipſa, Agaris inſtar, ſerva eſſet. Sed prius nobis ſit veriſimilius.

Hinc jam patet, verba illa, *quæ eſt mater omnium noſtrum*, ad *liberam* proxime nominatam, nempe Saram, referri poſſe: præſertim cum, uti jam ante monuimus, infra in concluſione, *nos liberæ alius*, ſeu Saræ, *filios eſſe* dicat. Alioqui ſtatuendum erit, hæc verba per trajectionem quandam ultimo loco poſita eſſe, quæ alias ita videntur fuiſſe collocanda; *Superna autem Hieroſolyma, quæ omnium noſtrum mater eſt, libera eſt.* (*b*) Sara autem figurate ſumta, ſeu Hieroſolyma cæleſtis, mater Chriſtianorum eſt, (hos enim *noſtrum* nomine intelligit) partim quidem, quia inde novum fœdus, & in eo comprehenſa Chriſtiana religio, profecta eſt; & ſic nos ipſi ratione religionis inde ſumus orti; qua ratione Sinajenſi monti, unde vetus teſtamentum fuit profectum, magis proprie opponitur: partim vero, quia inde alimur ac ſuſtentamur, & ad eam tanquam ad matrem noſtram nobis patet receptus: ſiquidem ejus municipes ſumus, ſeu jus civitatis ibi ſumus adepti Phil. 3. 20. & hoc pacto Hieroſolymæ terreſtri magis proprie opponitur.

(*c*) Neque vero eſt, quod quis dicat, priorem cauſſam etiam veteri teſtamento convenire: quandoquidem id quoque Deum habeat auctorem, & ſic e cælo ſit profectum. Etenim auctor divinus epiſt. ad Hebr. ſatis aperte euangelium eo nomine legi præfert, quod hæc in terra ſeu in monte Sina, illud è cælo ſit promulgatum; nempe quia angelus, qui Dei perſonam in lege ferenda ſuſtinuit, ac ſingulari cum majeſtate repræſentavit, in terra, ſuper ipſo monte Sina, fuit loquutus: (*d*) Euangelium vero Deus in cælo manens, nec perſonam ſuam aliqua ratione hominibus conſpiciendam præbens, per filium ſuum nobis promulgavit; illic ſe quippiam terrenum ac humile proponere: hic ſublime quippiam ac plane cæleſte tradere ſignificans. Ita enim loquitur divinus ille Scriptor Heb. 12. 25: *Videte ne recuſetis loquentem. Si enim illi non effugerunt, qui ſuper terra loquentem* ſeu *oracula edentem recuſarant: quanto magis nos* (ſcil. non effugiemus) *qui de cælo* ſcilicet loquentem averſaremur?

(*e*) Dicit autem Hieroſolymam illam eſſe matrem *omnium noſtrum*, hoc eſt non tantum Judæorum, quemadmodum olim Hieroſolyma terrena; ſed omnium prorſus Chriſtianorum, ſive ex Judæis illi ſint, ſive ex gentibus. Quibus verbis indicat præſtantiam matris noſtræ præ illa Judæorum, & id aliqua ratione ſignificat, quod poſtea clarius in verbis Eſaiæ, quæ ad ſententiam ſuam probandam adducit, exprimitur, nempe plures eſſe liberos cęleſtis Hieroſolymæ, quam terrenæ; ſaltem quod attinet ad conſilium divinum, & efficaciam earum rerum, quas Deus ad id reipſa efficiendum adhibuit. Verba autem illa, quæ affert ad ſententiam ſuam probandam, ſunt deſumpta ex Eſa. 54. 1.

Verſ. 27. (*f*) *Lætare ſterilis, quæ non paris* vel *pariebas, rumpe* vel *erumpe & clama, quæ non parturis* vel *parturiebas. quoniam plures* ſunt *liberi deſertæ, quam habentis virum.* In quibus verbis, (*g*) ſi ſenſum literalem ſpectes, Hieroſolyma ſeu Judæorum reſpub. jubetur exultare; quia etſi ad tempus a marito ſuo, nempe Deo (verſ. 5, 6, 7,) deſerta fuerit, vel potius deſerenda ſit: (nondum enim prophetia impleta tunc fuerat:) (*h*) nihilominus tamen plures ab eo tempore ſit habitura incolas, qui inſtar filiorum ad eam ſeſe recipiant, quam antea habuerit, cum Deum haberet propirium ac præſentem. Deſerta autem fuit a Deo, cum a Chaldæis fuit vaſtata. Itaque non diverſæ urbes, ſed eadem urbs Hieroſolymitana aut Reſpub. Judaica, ratione diverſi temporis, diverſique ſtatus ac conditionis, ſecum ipſa confertur, & felicior ac populoſior poſt vaſtationem, quam ante ea eam, futura dicitur. vide quædam in eandem ſententiam infra capite 60, verſ. 4. 9, 10, 15.

(*i*) At ſenſu myſtico, qui etiam verbis cap. 60 ſubeſt, Hieroſolyma duplex, terreſtris & cæleſtis, inter ſe confertur; & per eam, quæ ſterilis fuerit, ac deſerta, & plures tamen poſtea habuerit liberos, quam ea, quæ viro fuerit juncta, intelligitur Hieroſolyma cęleſtis; per eam autam, quæ viro juncta fuerit, terreſtris. (*k*) Etenim licet Hieroſolymæ cęleſti Deus ſemper adfuerit, quatenus ibi habitavit: nihilominus tamen, quatenus ex ea nullos ſibi, ut ita dicam, genuit filios, nullos illius inculas produxit, eatenus quodammodo deſerta fuit; perinde nimirum, ut Sara tunc deſerta quodammodo dici potuit, cum Abrahamus non ei, ſed Agari ad tempus ſe applicaret, licet interim Sara Abrahami uxor maneret, & cum marito ſemper verſaretur. Neque vero obſtat, quod Deus etiam tum temporis, cum antiquum adhuc fœdus duraret, & Hieroſolyma terreſtris eo tanquam marito gauderet, quoſdam homines pios Hieroſolymæ cęleſti pararit incolas, & ſic ex ea filios videatur genuiſſe. Etenim id & extraordinarie factum eſt, ac præter

(*a*) *Conciliatio utrinſque.* (*b*) *Hieroſolyma Chriſtianorum mater.* (*c*) *Occupatio.* (*d*) *Lex in terra, euangelium è cælo promulgatum.*

(*e*) *Hieroſolyma ſuperna* omnium *Chriſtianorum mater.* (*f*) *Probatio præced.* (*g*) *Senſus literalis.* (*h*) *Hieroſolyma poſt vaſtationem populoſior quam ante.* (*i*) *Senſus myſticus.* (*k*) *Hieroſolyma cæleſtis quomodo olim ſterilis ac deſerta.*

 ratio-

rationem fœderis; nec cuiquam id Deus perspicue promisit; nec adeo multi illi fuerunt, si præsertim conferantur cum multitudine illorum, qui novo fœdere patefacto fuerunt geniti, ac cælestis urbis cives effecti: adeo ut illorum nulla hic habenda fuerit ratio. Ex his vero facile intelligitur, per eam, quæ virum habuerit, (*a*) terrestrem intelligi Hierosolymam; ex qua quidem Deus, quamdiu ea floruit, & legalis disciplina in ea viguit, multos suscepit liberos, legali ista disciplina imbutos; verum præterquam quod in servilem conditionem essent nati, (*b*) pauciores etiam fuerunt longe, quam ii, quos cælestis Hierosolyma genuit, aut ex Dei consilio, & efficacia gignere debuit, ac porro debet. Illa enim Iudæos tantum genuit: hæc omnes fideles, sive Iudæi sint, sive gentiles, qui totum orbem complent.

(*c*) Patet etiam hinc, illam nostram matrem Saræ esse similem. Nam ut Sara sterilis antea fuit: ita & illa: ut Sara ad tempus, licet breve, fuit ab Abrahamo quodammodo deserta, seu ei ad tempus non juncta: ita & illa Deo similiter videtur aliquamdiu ad generationem sobolis spiritualis non fuisse juncta: ut Sara postea plures habuit liberos, seu posteros: (major enim longe posteritas fuit Isaaci, quam Ismaëlis:) ita & illa plures habet ac habere debet liberos, quam Hierosolyma terrena olim habuit. unde tandem consequitur, quemadmodum olim Sara gavisa fuit vehementer sobole sua; ita & illam gaudere & exultare ob tam numerosam sobolem debere.

vers. 28. *Nos autem fratres secundum Isaac filii promissionis sumus.* (*d*) Particula δὲ, quia hoc loco conclusio quædam esse videtur ex præcedentibus fluens, sumi potest pro οὖν: *autem* pro *igitur*, ut nonnullis interpretibus placuit. idem accidit, Rom. 8. 8. 1 Ioh. 4. 18. Sed potest etiam propriam suam vim retinere, ut sit nota quædam oppositionis inter hæc, & illa vers. 26; versiculo intermedio veluti parenthesi incluso. quasi dicat: Illa quidem, nempe libera, seu Sara, est mater omnium nostrum, nempe Christianorum: nos vero, ut ex illo intelligitur, sumus filii promissionis secundum Isaac. (*e*) Nihil enim prohibet hæc oppositio, quæ inter relata est, alterum ex altero simul colligi ac deduci.

Secundum Isaac, prout Isaac, ad instar Isaaci, ita ut nos ei tanquam typo respondeamus.

(*f*) *Promissionis filii sumus.* Duplici modo hoc sumi potest; (*g*) primum ita ut significetur, nos esse hæredes promissionis divinæ Abrahamo & semini ejus factæ, quemadmodum Isaac cum suis posteris hæres fuit promissionis ejusdem, sensu literali sumtæ, seu benedictionis terrenæ ac carnalis, qua de re superiori cap. satis dictum. Simili ratione Petrus Iudæos alloquens, Act: 3. 25 dicit eos esse *filios Prophetarum & testamenti, quod disposuerit Deus cum Patribus eorum, dicens Abrahamo, & in semine tuo benedicentur omnes familiæ terræ.*

Deinde ita illud potest sumi, ut significetur, nos vi promissionis divinæ, non vero carnali ac naturali ratione ex Sara matre nostra esse genitos; quemadmodum & olim Isaac, de quo sup: fuerat dictum vers. 23, eum esse natum per promissionem. hoc pacto sumuntur *filii promissionis* Rom 9. Cum enim dixisset, vers. 7: *neque quia sunt semen Abrahæ*, (nempe secundum carnem) ideo *omnes filii* (tales nimirum, ad quos hæreditas Abrahæ pertineat) *sed in Isaaco vocabitur tibi semen*; subjicit vers. 8, 9: *hoc est, non filii carnis, hi sunt filii Dei: sed filii promissionis reputantur in semen. Promissionis enim sermo hic, Secundum tempus hoc veniam, & erit Saræ filius.* Hoc autem ideo commemorare potuit apostolus, quia in proximo Prophetæ testimonio, mater nostra, nempe cælestis Hierosolyma, dicta fuerat sterilis, & tamen plures habere filios, quam quæ virum habeat vel habuerit. Hinc enim sequitur, nos non naturali aliqua ratione ex ea natos, sed vi promissionis divinæ; quemadmodum & Isaac ex Sara sterili. Et hanc quidem posteriorem sententiam non parum videtur confirmare collatio hujus loci, cum illo ad Rom. 9 a nobis adducto, ubi eadem de re agitur. (*h*) Interim tamen & prior sententia optime quadrat, ita ut, etiamsi posteriorem interpretationem amplectamur, tacite tamen etiam prior tanquam istius consequens, subaudienda esse videatur. Qui enim Isaaci instar, vi divinæ promissionis nascitur; etiam instar Isaaci, promissionis divinæ Abrahamo factæ fit hæres. Satis jam ex his præstantia Christianorum præ Iudæis sub lege existentibus patet. (*i*) Sed ut tanto illustrior fiat, tum similitudo inter Christianos & Isaacum, & contra inter Iudæos & Ismaëlem; tum Christianorum præ Iudæis præstantia ac felicitas; objectionem quandam contra ea occupat apostolus, eamque ita solvit, ut in eadem comparatione persistat, & tum objectionem ipsam, tum ejus solutionem ex Isaaci & Ismaëlis exemplo petat. Objectio continetur illis apostoli verbis:

vers. 29. Sed quemadmodum tunc ille qui secundum carnem natus fuit, persecutus est eum qui secundum spiritum, sic & nunc. (*k*) Ideo enim adversativam particulam *sed* præponit, quia, cum antea magnam Christianorum præ Iudæis prærogativam ac dignitatem esse docuisset, nunc ostendere velit, quid ex adverso illis durum & insuave accidat, quidque Iudæorum statum, quam Christianorum, meliorem videatur ostendere, nec exiguam habere possit vim ad hominum animos percellendos & a Christiana religione absterrendos. (*l*) Istud autem est, quod a Iudæis persecutionem pati coguntur, ut olim Isaacus ab Ismaële. (*m*) Talibus autem hic verbis utitur in descriptione tum Ismaëlis, tum Isaaci, tum injuriarum ab illo in hunc profectarum, quæ antitypo longe melius, quam ipsi typo conveniunt. quod & alibi in Sacris literis contingit. Nam & voces *secundum spiritum*, & vox *persequutionis*, longe melius in antitypum quadrat.

(*n*) *Secundum spiritum* Isaacus ideo natus dicitur, quod non carnis aut naturæ, sed Dei virtute, quæ spiritus ipsius dicitur, fuerit genitus: (*o*) Christiani autem non tantum divina virtute, eaque singulari, generati sunt; sed etiam non quoad carnem, verum quoad spiritum. Notanda autem est oppositio inter *carnem* & *spiritum*, de qua diximus etiam Rom. 1. 3, 4. Nec enim *caro* unquam opponitur divinæ alicui naturæ, in uno eodemque subjecto, sed semper oppponitur *spiritui*. (*q*) Et etiamsi tandem caro, ipsam etiam

(*a*) *Hieros. terrestris quomodo virum habuerit.* (*b*) *Pauciores ejus filii, quam cælestis.* (*c*) *Cælestis Saræ similis.* (*d*) *δὲ pro οὖν.* (*e*) *Christiani Isaaco similes.* (*f*) *promissionis filii.* (*g*) *1 sensus.*

(*h*) *Conciliatio sentent.* (*i*) *Connexio verborum.* (*k*) *Objectio.* (*l*) *Christiani a Iudæis afflicti.* (*m*) De typo dicuntur, quæ melius de antitypo. (*n*) *Isaac quomodo secundum spiritum natus.* (*o*) *quomodo Christiani.* (*p*) Caro spiritui opponitur. (*q*) *non naturæ divinæ.*

humanam

humanam naturam significet, & opponatur alteri cuipiam naturæ; non tamen naturæ divinæ, sed spirituali, seu non Deo, sed spiritui opponitur. Cujus rei exemplum habes Esa. 31. vers. 3: *& Ægyptius homo & non Deus, & equi eorum caro; & non spiritus.* (a) Persecutus autem Ismael Isaacum ideo dicitur, quod eum illuserit; qua de re legitur aliquid, vel potius innuitur Gen. cap. 21. vers. 9. Ubi Sara dicitur vidisse Ismaelem ludentem, id est illudentem, irridentem, (b) (composita enim verba non habent Hebræi, sed pro iis simplicibus utuntur:) quem autem potissimum, eo præsertim tempore, irriserit, illuseritve, ex loci circumstantiis, & præcipue ex indignatione Saræ consequuta, quæ eum cum matre domo ejici propterea jubebat, colligi facile potest.

Ita & nunc. Judæi tunc prope soli persequebantur (c) Christianos gentiles fere Judæorum tantum instinctu, quod ex Pauli exemplo satis manifestum est, de quo in Actis. vide etiam 1 Thess. 2. 14, 15; & credibile est Galatas, quæ supra c. 3. 4. passi dicuntur a, Judæis fuisse passos.

Vers. 30. *Sed quid dicit scriptura?* (d) Responsio hic continetur ad objectionem præcedentem: ideo iterum addit particulam *sed.* quasi dicat: passus quidem est Isaacus ludibria Ismaelis, & hac in parte inferior illius fuit conditio: sed ex altera parte videamus, qualem utraque hæc res exitum habuerit, & quanto Ismaeli constiteriot congesta in Isaacum ludibria. (e) Quem in finem citat Saræ verba ad Abrahamum, quibus eum, ludibriis Ismaelis irritata, hortatur, ut Agarem Ancillam una cum Ismaele ex familia sua ejiciat.

(f) Citat autem non tanquam ipsius Saræ, sed tanquam scripturæ seu mavis Dei in scriptura loquentis verba; propterea quod Deus hæc verba Saræ comprobarit, &, ut iis Abrahamus obsequeretur, jusserit Gen. 21. 10, 12: *Ejice ancillam & filium ipsius; non enim hæreditabit filius ancillæ cum filio liberæ.* Sara dicit, *cum filio meo*: sed Paulus, quia Scripturæ, seu Deo in ea loquenti hæc verba, Saræ tribuit, debuit dicere, quemadmodum fecit, *cum filio liberæ*, de Sara, tanquam de alia persona, in voce *liberæ* loquens. (g) Hinc jam patet, quis finis & exitus omnes Judæos maneat, qui ex euangelio & cælesti illa Hierosolyma nasci nolunt.

Ejice ancillam. Ancilla sensu mystico, ut jam diximus, est lex: *filius ancillæ*, suot illi, qui legem sectantur, repudiato euangelio. Ejiciuntur autem ex domo seu familia Dei, id est, ecclesia; vel etiam simpliciter, a gratia divina, taoquam alieni, arcentur. Unde consequitur, quod hæreditatem etiam non adeant, utpote servi, non liberi. Servus, ut Christus dicit, non manet in domo in seculum: sed filius manet in seculum Joh. 8. 35.

Vers. 31. *Igitur fratres, non sumus ancillæ filii, sed liberæ.* quasi dicat: (h) Cum ergo tanta inter nos & Isaacum intercedat similitudo: apparet, nos non ancillæ, sed liberæ, esse filios. Videri autem posset, alio modo concludere debuisse apostolum; nempe nos Christianos, utpote ex libera natos, in domo patris nostri æternum permansuros, & hæreditatem Abrahamicam adituros: Judæos autem, utpote natos ex serva, ab ea decasuros. Sed maluit is, tum evitandæ invidiæ caussa, id quod mollius erat concludere, & summam totius comparationis colligere; tum ut ad sequentem adhortationem viam sibi sterneret, qua eos hortatur, ut in libertate Christiana persistant.

Idem ergo hic concludit quod vers. 28: *non sumus ancillæ filii*, id est (i) non sumus similes agaris, quæ serva fuit, posteris; adeoque non in servitutem servilemve conditiooem, de qua jam audivimus, geniti; vel, non sumus ex Agare, hoc est, ex ejus antitypo, nimirum lege Mosaica progeniti. Tacite ergo Judæos ancillæ filios esse docet; non quatenus ex Sara progeniti sunt, sed quatenus ex lege & Sinaiensi monte, & terrestri illa Hierosolyma prodierunt. Sara enim suam dignitatem semper retinet.

Sed liberæ id est Saræ, quæ respondet cælesti Hierosolymæ matri omnium Christianorum. Non ergo Judæi, sed nos Christiani Saræ filii sumus, seu ejus liberis posterisve similes. Unde postea consequitur, quod unicuique cogitandum relinquit apostolus, non Judæos, nec eos qui disciplinam legis sectantur, (k) sed Christianos demum, qui euangelicam veritatem amplexi sunt, & in libertatem natos, & hæreditatem Abrahami patris sui adituros.

CAP. V.

ARGUMENTUM.

Duæ sunt istius capitis partes: In quarum prima hortatur apostolus Galatas, ad tuendam ac retinendam Christianam libertatem. In altera libertatem hanc limitat a vers. 13 medio, & certis quibusdam terminis, nempe charitate, atque adeo in universum spiritus legibus circumscribit: & hac ratione transit ad eam istius epistolæ partem, qua Galatas ad Christiana pietatis officia hortatur.

Vers. 1. L*ibertate igitur, qua Christus vos liberos fecit, state.* (l) Libertate state. (m) ellipsis est particulæ *in*. Stare autem in libertate, est libertatem firmiter tueri, ac in ea persistere. Particula *igitur* ostendit, illarionem hic fieri ex superioribus. Cum enim simus in libertatem nati; libertas autem sit bonum, & quidem eximium; quis non videt, eam tuendam, & constanter retinendam esse?

Non loquitur autem de omni libertate, sed de ea, *qua Christus nos liberos fecit*, (n) de libertate spirituali, quæ in eo consistit, tum quod non amplius maledictioni legis subjaceamus; utpote non amplius ex operibus, sed ex fide justificandi: tum quod a circumcisione, & omni illa legis disciplina, quæ externum & carnalem cultum præcipit, liberi & immunes simus. (o) Christus nos manumisit, & ex servis liberos, & Dei filios effecit, quatenus novum fœdus, in quo

(a) *Ismael quomodo pers. quutus Isaacum.* (b) Compositis carent Hebræi. (c) *Judæi persecuti Christianos.* (d) *Responsio ad objectionem præcedentem.* (e) *Ismael cum matre ejectus.* (f) *Verba Saræ Deo tacite tribuuntur.* (g) *Judæorum infidelium exitus.* (h) *Conclusio.*

(i) *Christiani non in servitutem nati.* (k) *sed in libertatem, & jus hæredit: Abrahami.* (l) *Libertas Christ: tuenda* (m) *Ellipsis* in. (n) *Quænam ea libertas.* (o) *Christus quomodo ejus auctor.*

credentibus omnibus juſtificatio promittitur, & omnes illæ ceremoniæ legales abrogantur, panxit. Rem a contrario magis illuſtraturus, addit:

Et ne iterum jugo ſervitutis implicemini. Ex libertate intelligi poteſt, quod & quale ſit hoc jugum, ſeu ſervitus. *iterum* autem dicit, eam inprimis ob cauſſam, quod etiam gentiles, e quorum numero fuerant olim Galatæ, multis profanis ſuperſtitionibus imbuti eſſent, in quibus non minor erat ſervitus, quam in legalibus ritibus: qua de re diximus cap.4. 8,9. Neque vero Judæis adhuc ſervis, gentiles ex Dei conſilio poterant eſſe liberi. Itaque hos cum illis hac in parte jungit apoſtolus.

Verſ. 2. *Ecce ego Paulus dico vobis.* (a) Hic cauſam ſubjungit, cur velit ut in libertate iſta Chriſtiana perſiſtant, ſumtam ab ingenti detrimento, quod ex prodita ab iis libertate conſequuturum ſit.

(b) Dicit *Ecce*, quia rem dicturus eſt Galatis inſperatam & inopinatam.

(c) Addit, *ego Paulus dico vobis.* Se opponit falſis Galatarum doctoribus, & ſuam aſſertionem illorum aſſertioni.

Illi aſſerebant, *niſi circumcidamini ritu Moſis, ſervari non poteſtis* Actor.15.1, Paolus contra: *Si circumcidamini, Chriſtus vobis nil proderit*, ac porro ſervari non poteſtis. Non eſt enim ſalus, niſi per Chriſtum. Non obſcure auctoritatem ſuam Galatarum animis objicit, & falſorum iſtorum doctorum arrogantiæ opponit. quaſi dicat: Ego Paulus, cujus munus atque auctoritatem probe antehac cognoviſtis, & ſupra a me aſſertam vidiſtis, id affirmo, quicquid contra dicant veſtri illi doctores: major longe mea debet apud vos eſſe auctoritas hoc aſſerentis, quam illorum, qui contrarium aſſerunt. Orationem autem ad Galatas dirigit, & in ipſorum perſona de gentibus loquitur, quibus lex lata numquam fuerat, & qui euangelium abſque circumciſione cæteriſque ceremoniis legalibus traditum ac confirmatum acceperunt, deque Chriſtiana libertate ſatis fuerant edocti. His dicit.

Si circumcidamini, Chriſtus vobis nihil proderit. (d) hoc eſt, ſi circumcidi vos curetis, vel ſponte veſtra permittatis, arbitrantes nimirum hanc ceremoniam vobis ad ſalutem neceſſariam; (e) tantum abeſt, ut ea vobis ſit ad ſalutem profutura, ut potius obfutura ſit. Chriſtus enim, hoc eſt, ejus religio, ac gratia divina per eum nobis oblata, nihil vobis proderit; beneficia, quæ ipſe hominibus attulit, ad vos non pertinebunt, qua de re infra iterum verſ.4. Nihil autem minus Galatæ cogitaverant; quorum oculis hoc glaucoma a ſeductoribus fuerat objectum, ut putarent; Chriſtum ſine circumciſione ſibi non profuturum: hac una de cauſſa ad recipiendam circumciſionem impellebantur. Quare hoc glaucoma illis nunc detrahit Paulus, & contrarium ejus, quod illis perſuadebatur, oſtendit. (f) Paſſivum *circumcidamini* poſitum eſt pro reciproco: quemadmodum & verſu ſeq. omni *qui circumciditur*. Neque enim hic loquitur de iis, qui vel inviti, vel inſcii, ut Hebræorum infantes, circumciduntur; ſed qui ſeipſos ultro circumcidunt, aut circumcidi curant. De hoc paſſivorum uſu dictum eſt ſup. cap. 1. 6. (g) Quare non ipſa circumciſio per ſe, tantum damnum afferebat; ſed tum demum, ſi ab homine gentili, eo præſertim, qui de libertate Chriſtiana antea fuerat probe inſtructus, & doctrinam Chriſti, auctoritate apoſtolica fultam, ſine ceremoniis receperat, ſponte ſuſciperetur, & quidem ideo, quod eam ſibi ad ſalutem putaret eſſe neceſſariam, ea lege qua illa præcipitur, ſe quoque teneri autumaret. (h) Alia enim tunc ratio erat Judæorum, non modo quia in infantia, & ſic non ſua ſponte, circumcidebantur; verum etiam, & quidem potiſſimum, eam ob cauſſam, quia illis circumciſio olim tam ſevere fuerat præcepta; & hæc magna erat cauſa arbitrandi, ſibi eam adhuc eſſe ad ſalutem neceſſariam, utut tandem gentibus non eſſet. Veniam ergo merebatur illorum ignorantia, ſi cæteroquin pertinacia abeſſet. At in hujuſmodi hominibus, quales erant Galatæ, quibus lex Moſaica nunquam fuerat lata, & quibus abſque ceremoniis ſalus per apoſtolum fuerat oblata, qui diviſſima habebant veritatis doctrinæ illius, quam ab eo acceperant, argumenta ac teſtimonia: in his, inquam, error hic excuſari non poterat. (i) Patet etiam ex dictis, Apoſtolum non loqui de iis, qui ædificationis tantum alienæ cauſſa circumcidi ſe patiuntur, quemadmodum ipſe Paulus, ut cap.2. 5 jam monuimus, Timotheum circumciderat, ut aditum ad Judæos habere poſſet: ſed qui religione id faciunt, eo quod legem Moſaicam adhuc vigere putent, ſeque ea ad id faciendum obſtringi atque adigi. Rationem autem illius ſui dicti allaturus, addit:

Verſ. 3. (k) *Teſtificor autem rurſus omni homini qui circumciditur, quod debitor eſt totam legem facere.* (l) Vocula *rurſus* non ſignificat hoc loco, Paulum eandem rem teſtificari; ſed ſimpliciter tantum, eum denuo aliquid (m) teſtificari, ſeu affirmare atque edicere, quemadmodum proxime fecerit, licet aliud nunc teſtetur, quam antea. quaſi dicat: Quod ut intelligatur, hoc quoque edico, ſeu illud quoque pro certo affirmo. Illa prior aſſertio hac poſteriore nititur. Illi enim, qui obligatus eſt totam legem ſervare, Chriſtus nihil prodeſt. quandoquidem Chriſtus non alia ratione prodeſt, quam quod nos ab obligatione legis liberos faciat. ita ut non cogamur univerſam legem ſervare, ſi juſtificari velimus nec ceremonias ejus obſervare, qua de re agitur verſ. 5,6. (n) At vero quicunque ideo circumciditur, ut ita legi Moſaicæ pareat, & religionem in ea præſcriptam ſe amplecti profiteatur, ille debitor eſt ut totam legem faciat, hoc eſt, ille vi hujus facti ſui obſtringitur ad totam legem ſervandam. (o) Qui enim in uno ſe ſubjicit legi Moſaicæ, ſubjicit ſe in omnibus: cum illa non minus hæc, quam illud jubeat. (p) Adde quod circumciſio, ut modo innuimus, ſit ſignum quoddam & teſſera totius religionis Judaicæ in lege præſcriptæ; ita ut ea ſuſcepta, veluti pignore quodam ſe homines legi obſtringant: non aliter quam baptiſmus in Chriſti nomine ſuſceptus, vel etiam cœnæ dominicæ uſus, teſſera quædam eſt & ſymbolum Chriſtianiſmi. Hinc jam conſequitur, omnibus iſtis, qui circumcidi ſe ea intentione, qua dictum eſt, curant, Chriſtum nihil prodeſſe. Ipſi enim ſe Chriſti beneficio privant, & cum Chriſtus illos ab obligatione legis liberos fecerit, ipſimet ſe legi ultro ſubdunt ac ſubjiciunt, ac proinde debitores ſunt ut totam legem

(a) *Cur libertas tuenda.* (b) Ecce. (c) *Paulus auctoritatem ſuam opponit pſeudodidaſcalis.* (d) *Circumciſio Chriſti beneficium tollit.* (e) *Quando id faciat.* (f) Paſſivum *pro reciproco.* (g) *Gentilibus noxia circumciſio.* (h) *Judæis non item.* (i) *Nec ob ædificationem ſuſcepta.* (k) *Probatio.* (l) Rurſus *quid hoc loco ſignificet.* (m) *Teſtificari pro affirmare.* (n) *Qui circumciditur toti legi ſe obſtringit.* (o) *Ratio 2.* (p) *a Circumciſio Judaiſmi teſſera.*

ſervent,

servent, & ni servent, maledictionem subeant. Lex enim nemini delectum in præceptis suis vel servandis vel negligendis concedit, sed ad omnia æque sub comminatione maledictionis obligat & obstringit. Volenti autem, ut dici solet, non fit injuria. Obstrinxisti te toti legi servandæ; jam ergo tibi aditum ad Christi gratiam & remissionem peccatorum præclusisti. (*a*) Loquitur autem apostolus de eo quod fiat & consequatur rei natura inspecta, quodque si Deus suo jure uti vellet, omnino facere potest. Nam alioquin verisimile est, Deum etiam istos, qui sese servandæ legi obstringunt, dummodo fidem veram in Christum habeant, ex gratia sua justificaturum esse, præsertim si non malo aliquo & perverso animo, sed errore simplici abrepti, nec satis vim legis ejusque ab euangelio differentiam intelligentes, id faciant. Nam si alio animo id faciant, ne veram quidem in Christum fidem habent; & sic vi Novi Fœderis servari nequeunt.

Vers. 4. *Aboliti estis a Christo, quicunque in lege justificamini.* (*b*) Ratio in his verbis affertur consequentiæ, seu mavis sententia majoris argumenti apostolici. Affirmaverat apostolus vers. 2, Galatis, (*c*) si circumcidi se curent, Christum nihil profuturum: rationem attulerat vers. 3, quia ea ratione universæ legi servandæ se obstringant. Quomodo autem ex hoc posteriori illud sequatur, nunc ostendit. Ita enim ratiocinari censendus est apostolus: quisquis ex lege justificationem quærit, aut quærere tenetur, ei Christus, & gratia divina per eum nobis oblata, non prodest. At vos, si circumcidamini, ex lege justificationem quærere tenemini: universæ enim legi servandæ vos hoc pacto obstringtis. Ergo si circumcidamini, Christus ejusque gratia vobis nil proderit. Majoris sententia Galatis applicata, in his verbis continetur, quemadmodum sententia minoris in versic. præcedenti. Hinc autem intelligitur, quod etiam alias satis est manifestum, idem esse (*d*) *aboliti estis a Christo*, & *Christus vobis nihil proderit* vers. 2. Abolitum ergo esse a Christo, est, cum ejus gratia nil habere amplius commune; ad eam nullum amplius jus habere; respectu Christi ac beneficii per eum hominibus oblati nullum esse, seu mavis, Christum ejusque gratiam nullas in eo vires amplius habere, & respectu ipsius nullam esse. (*e*) Notant enim nonnulli interpretes, hypallagen quandam in his verbis esse, ut eorum durities emolliatur. dicendum enim alioqui fuisse, *Christus vobis est abolitus*, ut ita exactius responderet illi, *Christus vobis nihil proderit*. Similem quandam hypallagen, ex eadem caussa natam, esse Rom. 7. vers. 4, *mortificati estis legi*, pro, lex vobis est mortificata, ut similitudo proposita requirere videbatur. Sed similem huic prasin habes eodem cap. 7 Rom. vers. 2, ubi ait apostolus: fœminam viro junctam, si mortuus fuerit vir, *abolitam esse a lege viri*, hoc est, legem, qua viro obstringebatur, eam non amplius obstringere; obligationem legis respectu ejus cessare; ac porro vicissim mulierem a lege illa solutam, & respectu ejus nullam esse.

Qui in lege justificamini, id est, qui per legem, ejusve observationem justificari vultis, qui legis vi justificationem conamini assequi. (*f*) Actus ipse pro studio ac conatu ponitur. Reipsa enim per legem justificari est impossibile, ut non uno loco diximus.

Gratia excidistis. Hæc verba ideo addidit, ut consequentiæ rationem quodammodo redderet; vel potius ut id quod antea obscurius dixerat, clarius & magis perspicue efferret. (*g*) Lex enim opponitur gratiæ, & gratia legi; lex operum meritum requirit; meritum gratiam excludit. Quare qui legem sibi ad justificationem ducem elegit, gratiam deseruit, eaque seipsum sponte privavit. Non potest Christus cum lege commisceri; aut lex retinenda, & Christus deserendus; aut Christus retinendus, & lex deserenda est.

Vers. 5. *Nos enim spiritu ex fide, spem justitiæ expectamus.* (*h*) In his verbis continetur probatio præcedentis dicti. quasi dicat: Ideo assero, eum qui per legem justificationem quærit, Christi beneficio, ac gratia divina per eum nobis oblata excidere: quia universum illud Christi beneficium, gratiaque divina per eum nobis oblata, eo redit, quod nobis præscripserit (*i*) rationem justificationem consequendi *spiritu ex fide*, hoc est, per spiritualem Dei cultum, non per carnalem seu ceremonialem; & quidem per fidem, non per opera: atque illo modo nos Christiani, vi religionis nostræ, justificationem quærimus atque expectamus. At modus justificationis in lege præscriptus contrarium postulat: postulat enim ceremonias, postulat opera. Quare qui hunc sectatur, Christi beneficio ac gratia se sponte privat.

Jam, singula verba videamus. Cum ait, *Nos* expectamus, se & alios Christianos opponit *iis qui in lege*, seu per legem, *justificari volunt*.

Cum dicit *expectamus*, non tam de facto ipso, quam de jure loquitur, seu mavis, non tantum de facto sed & de jure loquitur, alias nullam vim ipsius haberet ratiocinatio. quid enim, si injuria, si præter Dei ac Christi voluntatem expectarent? Hoc ergo vult dicere, nos Christiani vi religionis nostræ adacti, seu ex præscripto religionis nostræ expectamus spem justitiæ *spiritu ex fide*. In his autem duabus vocibus *spiritu & fide*, describitur universa cultus divini sub N. Fœdere præscripti ratio. Prior qualitatem: posterior perfectionem ejus magis respicit. Estque in iis expressum duplex discrimen inter modum justificationis consequendæ in lege præscriptum, & eum qui in euangelio; & (*k*) sic duplex inter ipsam legem & euangelium differentia. Primum est, quod lex requirat, ut carne Deo servias: euangelium ut spiritu; quemadmodum & Christus docet Joh. 4. 23, 24. Alterum, quod lex opera exigat; euangelium fide contentum sit.

Spiritus hoc loco per metonymiam causæ, sumitur pro spirituali cultu, seu ratione Deo serviendi, qui & spiritu potissimum peragitur, ab eoque proficiscitur; & ex divini spiritus impulsu ac dictamine manat. Opponitur autem *spiritus* iste (*m*) *carni*, id est carnali & externæ rationi divini cultus, quæ in carne & per carnem potissimum exercetur: qualis erat circumcisio, & omnes illæ legales ceremoniæ, quo sensu superius cap. 3 dixit, Galatas spiritu incepisse, nunc carne perficere, id est, a spirituali cultu, qualem divinus spiritus dictabat, ad carnalem descendere. Sic in epistola ad (*n*) Philip. cap. 3 eodem sensu carnem opponit spiritui, vers. 3.

(*a*) *Quatenus ea Christi beneficio privet.* (*b*) *Ratio consequentiæ argumenti vers. 3 propositi.* (*c*) *Christus ei non prodest, qui per legem vult justificari.* (*d*) *Abolitum esse a Christo.* (*e*) *Hypallage.* (*f*) Actus *pro* conatu.

(*g*) Lex *&* Gratia *opponuntur.* (*h*) *Probatio versus præced.* (*i*) *Modus justificationis euangelicus.* (*k*) *Discrimen inter legem & euangelium* (*l*) Spiritus *pro cultu spirituali.* (*m*) Caro *pro carnali.* (*n*) *Locus Phil. 3. 3.*

Nos inquit, *ſumus circumciſio, qui ſpiritu Deo ſervimus, & gloriamur in Chriſto Jeſu, & non in carne confidimus.* Quid autem per carnem intelligat, in ſequentibus exponit, dum recenſet circumciſionem, genus, perfectionem in diſciplina legali; qua in re continetur omnis ille externus & ceremonialis cultus, qui in ſacrificiis carnalibus, in ciborum & dierum delectu, & ſexcentis aliis conſiſtit. Hoc etiam in loco ſequenti verſiculo, circumciſio & præputium ſpiritui iſti opponitur. Dicit ergo Paulus: ſe & alios Chriſtianos, non carnali illa & externa ratione, in circumciſione & aliis ceremoniis legalibus poſita, ſed ſpirituali, ſeu ea, ad quam nos & divinus ſpiritus impellit, & quæ ſpiritu noſtro potiſſimum peragitur, ac in charitate & omnis generis pietate conſiſtit, ut in ſeqq. audiemus, ad juſtificationem contendere, & hac ratione ac via eam ſe aſſequuturos vi religionis ſuæ ſperare.

Addit (*a*) *ex fide*, qua in re potiſſimum gratia divina per Chriſtum nobis oblata continetur, (quanquam & hæc non exigua eſt divinæ gratiæ pars, quod tot ceremoniis & ritibus ſoluti ſimus) nempe quod Deus non requirat a nobis opera, ſeu operum meritum, quod exactam ac perpetuam pręceptorum ipſius obſervationem poſtulat, & omnem cujuſcunque veri peccati actum excludit; ſed fide contentus eſt, quæ in eos etiam cadit, qui graviſſime ac creberrime peccarunt antea, & nunc etiam interdum ex fragilitate labuntur; ac porro remiſſionem peccatorum non excludit, ut opera, ſed eam ex divina benignitate parit. quanquam interim, ut cap. 2 jam explicuimus, & in ſeqq. videbimus, omnis generis pietate fœcunda eſt; (*b*) pietate, inquam, ejuſmodi, ut & conſuetudinem delinquendi, & quoſvis graves voluntarioſque peccandi actus tollat & excludat: licet alioqui non in omnibus ſit æqualis, ut eodem cap. 2. verſ. 16 dictum eſt.

Spem juſtitiæ expectamus. Proprie loquendo non expectamus ſpem: nam ſpes nihil aliud eſt, quam expectatio rei bonæ ac deſiderabilis: ſed (*c*) ſpes hoc loco ſumitur pro eo, quod ſperatur, vel potius, quod ſperandum eſt, ſeu cujus nobis ſpes eſt facta. Quid autem hoc ſit, genitivus *juſtitiæ* additus declarat. Eſt (*d*) enim genitivus ſpeciei ſeu differentiæ; quaſi dicat, ſperandam juſtitiam expectamus: juſtitiam, cujus ſpes nobis eſt facta, expectamus. hoc modo dicitur: *ſpes quæ videtur*, id eſt res ſperata quæ videtur, ſeu qua quis jam reipſa potitur Rom. 8. 24: *Spes beata* Tit. 2. 13, id eſt, beatitudo ſperata, ſeu ſperanda: *Spes viva* 1 Pet. 1. 3, id eſt, vita ſperanda.

Juſtitia (*e*) autem pro juſtificatione ponitur per metonymiam: quia juſtificatio eſt juſtitiæ pręmium, ſeu juſtitiam conſequitur. Aliquando (*f*) autem conſideratur ut conſequens juſtitiæ in genere, ſeu juſtitiæ perfectæ; aliquando ut conſequens juſtitiæ noſtræ, quæ licet imperfecta ſit, & multis modis manca, eam tamen Deus juſtificatione dignatur. Priori modo magis eam conſiderat Paulus, qui juſtificationem legis impleri in iis dicit, qui non ſecundum carnem, ſed ſecundum ſpiritum ambulant Rom. 8. 4. Poſteriori autem modo magis eam conſiderare videtur Petrus 2 Pet. 3. 13, qui dicit, in novis illis cælis juſtitiam habitare, quaſi dicat, juſtitiæ noſtræ præmium. (*g*) Juſtificatio autem nunc ſtricte ſumitur, nunc laxe. Stricte ita, ut a vita æterna diſtinguatur, & ſignificet tantum liberationem a reatu peccatorum, ſeu abſolutionem ab obligatione ad pœnam. (*h*) Liberatio autem illa vel adhuc ſub conditione futura pendet, vel non pendet amplius. Priori modo juſtificamur dum vivimus; poſteriori cum in fide morimur. (*i*) Latius autem ſumta juſtificatio, continet in ſe, ut ſupra cap. 2. 16 monuimus, non ſolum a pœnis immunitatem, ſed etiam verum & perfectum juſtitiæ pręmium, hoc eſt. æternam illam ſalutem; quæ non ſua natura, ſed divino decreto ac voluntate, cum juſtificatione connexa eſt. Hoc autem poſteriori ſenſu, ſumitur hoc in loco juſtitia ſeu juſtificatio. Dubium enim non eſt, quin hoc loco apoſtolus bonum illud poſitivum, ut loquuntur, quod fidei noſtræ ac pietatis finis eſt, quodque Chriſtiani ſperare & expectare jubentur, complectatur; non vero bonum tantum privativum, qualis eſt abſolutio ſeu liberatio ab obligatione ad pœnam. Idem nempe hic dicit apoſtolus, quod ad Tit. 2. 13, ubi cum de pietate loquutus eſſet, ad quam nos Dei gratia ſalutaris erudiat, addit: *expectantes illam beatam ſpem*, de qua paulo ſuperius diximus. Hæc eſt illa corona juſtitiæ, hoc eſt, corona quæ eſt juſtitia, quam & ſibi, & cæteris omnibus, qui apparitionem Chriſti amant, in illa die datum iri idem Paulus 2. Tim. 4. 8 ait. Itaque in his Pauli verbis compendium quoddam univerſæ religionis Chriſtianæ, & quicquid ſive ad noſtrum officium, ſive ad divinam gratiam ac felicitatem noſtram pertinet, continetur.

Verſ. 6. *Etenim in Chriſto Jeſu neque circumciſio aliquid valet, neque præputium; ſed fides &c.* (*k*) In hoc verſic: ratio affertur pręcedentis. Oſtenditur enim, Chriſtianos, ex pręſcripto religionis ſuæ, atque adeo jure, expectare juſtitiam *ſpiritu ex fide*, non ex obſervatione ceremoniarum, & operibus legis. Ratio prioris eſt a remotione contrarii petita: (*l*) quia in Chriſto Jeſu, hoc eſt, in Chriſti religione, in ratione cultus divini ab ipſo pręſcripta, nihil valent iſta carnalia & externa, quæ in Moſis diſciplina magni habentur momenti; nihil illa ad juſtificationem hodie faciunt aut proſunt.

Jeſus Chriſtus opponitur Moſi ſeu legi; circumciſio ſpiritui. (*m*) Illius enim nomine omnia carnalia, ſeu omnes externi ritus intelliguntur, ſeu ex eo, quod de circumciſione dicitur, etiam de cæteris judicandum eſt. Nam ſi circumciſio, quam tanta ſeveritate lex inculcat, tanta religione coli præcipit, fuitque a Judæis ſemper ſtudioſiſſime obſervata, nullius eſt in religione Chriſtiana pretii aut momenti: quod pretium eſſe poteſt cæteris ceremoniis, inter quas illa principem tenet locum?

(*n*) *Præputium* adjecit, vel ideo, ut tanto magis circumciſionem elevaret, quæ cum ſuo contrario, nempe præputio, hac in parte plane æquetur: vel ne quis ex eo, quod circumciſio adeo elevetur, conjiciat, aliquid in præputio ei contrario ſitum eſſe; præſertim quia facile homines ex contrario in contrarium prolabuntur, & dum unum contrarium elevari vident, alteri aliquod pondus ineſſe credunt. Quod etiam hodie

(*a*) *Ex fide juſtificamur.* (*b*) *Quali fide.* (*c*) Spes pro re ſperanda. (*d*) Genitivus ſ. ecie notat. (*e*) Juſtitia pro juſtificatione (*f*) *Ratio appellationis.*

(*g*) *Juſtificationis acceptio ſtrictior.* (*h*) *Ejus ratio duplex.* (*i*) *Acceptio laxior.* (*k*) *Ratio praeced: verſ* (*l*) *Ceremoniæ hodie nil valent.* (*m*) *Circumciſio pro omnibus ceremoniis.* (*n*) *Præputium cur additum.*

usu

usu venit. Multi enim sunt, qui, agnito quam sit vanum, & ad religionem Christianam nihil prorsus pertinens, a carnibus & aliis cibis certis diebus abstinere, aliquam religionis partem in eo collocant, quibuslibet cibis quovis tempore promiscue uti.

Sed fides per charitatem efficax seu *operans*. [a] Hic jam posterius, quod superiori versiculo asseruerat, nempe nos Christianos, ex præscripto religionis nostræ, *ex fide*, non ex operibus, justitiam expectare, potissimum comprobat atque illustrat. dico potissimum; quia & id, quod prius dixerat, nemque quod *spiritu*, non carne eandem expectemus, aliqua ratione declarat, dum fidei charitatem addit. Duplici enim de caussa id facit, partim ut ostendat, qualis sit cultus ille spiritualis, quo justitia a Christianis quæritur, talis videlicet, qui in charitate ejusque operibus inprimis consistat: hanc ceremoniarum legalium esse loco: partim vero ideo, ut ostendat, se, cum fidei justificationem adscribit, non loqui de fide aliqua nuda, & bonis operibus destituta: sed de fide fœta bonorum operum; sic ut nobis mediam quandam viam inter duos scopulos designet, qua ad justificationem contenditur. [b] Unus, sunt *perfecta opera*: alter. *nulla opera*. quorum ille ita est arduus, ut hominibus dici possit inaccessus: hic vero descensu facilis & declivis; atqui non in cælum, ubi justificatio est, sed in ima tartara ducat. [c] Ex his igitur apostoli verbis apparet, qualem ille fidem intelligat, cum illi justificationem simpliciter, seu nulla re alia adjecta tribuit; talem nimirum, quæ charitate sit veluti animata. Cum enim brevius loquitur, plura iisdem verbis complecti solet: cum loquitur fusius ac distinctius, accipit verba strictius, & magis proprie, & sic pauciora iis comprehendit. Superiori versic. [d] cum fidem nominavit, inclusit in ea & charitatem, & charitatis opera: [e] nunc quia peculiarem charitatis & ejus operum mentionem facit, eamque fidei effectum constituit, strictius vocem fidei sumit. Alibi adjicit ad fidem & charitatem, [f] spem 1 Cor. 13. 13. 1 Thess. 5. 8: [g] hic quia spei nullam facit mentionem, nomine fidei eam inclusisse censendus est. Simile quippiam in voce charitatis accidere, infra videbimus vers. 22, si cum vers. 14 conferatur. [h] Non ergo charitas & ejus effecta, excludenda sunt a comparanda nobis justificatione, quandoquidem, quod hic apostolus ait, nec circumcisionem, nec præputium quicquam valere in Christo; sed *fidem quæ per charitatem sit efficax*, id 1 Cor. 7. 19 dicit, circumcisionem & præputium nihil esse; *sed observationem mandatorum Dei*. Et alibi charitati & bonis operibus, ex fide prodeuntibus, justificatio seu æterna salus adscribitur 1 Joh. 3. 14, 19, 21, 22. Matth. 25. 34. & seqq. 1 Petr. 4. 8. imo Jacobus aperte testatur Jac. 2. 14. 17, & deinceps usque ad fin: tap: ea in comparanda nobis justificatione ita cum fide concurrere, ut fides, proprie nempe ac stricte sumta, locum corporis teneat; bona opera locum spiritus: adeo ut, quemadmodum corpus sine spiritu est mortuum, sic fides bonis operibus vacans, sit mortua, & sic nullas habeat vires in nobis justificandis.

Preterea satis apparet, Paulum hic voluisse fidem eam, quæ justificandi vim habeat, ab ea distinguere, quæ vim talem non habeat; ut quisque ea ratione admonitus, hujusmodi fidem sibi comparet, qualis hic describitur: non vero vana aliqua fidei larva sibi imponat. Atqui non est consentaneum, eum discrimen istud petiisse a re, quæ ad justificationem comparandam nihil prosit, ac proinde plane sit extra fidei, cui soli justificatio ex parte nostra abscribitur, naturam.

[i] Cur enim non potius differentiam essentialem ac specificam, ut vocant, exprimeret? præsertim cum nequaquam credibile sit, illam obscuram esse, aut talem, quam etiam rudissimus quisque non possit cognoscere: siquidem unusquisque hanc fidem præstare, si salutem adipisci velit, debeat. Sed deinde ex eo ipso, quod hæc differentia fidem justificandi vim habentem, ab ea, quæ vi hac careat, distinguat; consequitur, eam saltem cum fide vera seu justificante, tanquam effectum cum caussa propria, necessario cohærere.

Atqui necessario non cohæreret, nisi ipsa quoque ad salutem consequendam esset necessaria, seu conditio, sine qua salutem Deus nobis dare non vult, [k] ac proinde etiam fidei illius, cui soli ex parte nostra tribuitur justificatio, pars existeret. Etenim ne fingi quidem potest ulla fides, quæ necessario charitatem & bona opera producat, si bona opera nihil ad justificationem conferre statuantur. Inde enim fit, ut fides vera, quæ justificationis causa est, quoad nos, prima, bona opera necessario pariat; quia ejusmodi est animi inductio, ac certis fundamentis nixa persuasio, te non aliter, nisi pie vixeris, sempiternam vitam consequuturum; atque adeo pietatem vitæ, seu bona opera salutis adipiscendæ conditionem caussamque esse. Tolle hujusmodi ex fide sententiam ac persuasionem, & sustuleris ab eadem necessitatem bona opera pariendi. Si enim ea nihil ad salutem facere per se credis, quæ res, quæ fides te adiget ut ea necessario tibi putes præstanda, atque adeo reipsa præstes? Qui salutis causa pie non vivit, is nullius rei causa pie necessario vivet.

Quocirca contradictione se involvunt, quicunque bonis operibus omnem justificationis nobis comparandæ vim adimunt, & tamen ea fidei necessarium consequens esse statuunt: vanissimaque est illa, hac quidem in parte, distinctio, cum dicunt, se opera non tollere, sed operum meritum. Nam si tam late meritum extendunt, ut eo nomine complectantur quamvis vim bonorum operum, quam, etiam divina gratia accedente, ad justificationem pariendam habeant, adeoque nullum illis inter salutis caussas relinquant locum; qui tale meritum tollit, bonorum operum necessitatem, & sic ipsa bona opera tollit. Quod si meritum proprie sumunt, ita ut id gratiam divinam in nobis justificandis excludat; jure quidem id faciunt; sed propterea non debent bonis operibus omnem vim ad nos ex gratia Dei justificandos adimere, seu ex mediis justificationis caussis ea penitus eliminare. Neque enim omnis justificationis caussa protinus meritoria est; siquidem nec fides justificationem proprie meretur, aut gratiam Dei excludit, & tamen media salutis caussa est. Eodem ergo pacto & bona opera inter medias salutis caussas locum habere possunt, etiamsi eorum meritum tollas.

Fides autem *per charitatem efficax*, seu *operans*, est fides quæ charitatem ex se gignit, & per eam omnis generis bona opera edit: [l] Fides enim stricte ac magis

[a] *Sola fides per charitatem efficax hodie valet.* [b] *Errorum ad justif. duarum via.* [c] *Qualis sit fides justificans.* [d] *Ea nunc charitatem in se continet:* [e] *Nunc ab ea distinguitur.* [f] *Sic & a spe.* [g] *Hic spem continet.* [h] *Bona opera justificationis caussa media.*

[i] *Charitas specifica fidei differentia.* [k] *Fides necessario pietatem parit, quia hac ad salutem necessaria.* [l] *Fides charitatis caussa.*

proprie

proprie sumta, est charitatis mater; charitas bonorum operum, quæ ad usum & utilitatem proximi diriguntur. [a] Unam tantum pietatis partem, quæ ad proximum refertur, commemorat pro omnibus: quia hæc & latissime patet, & maxime hominibus inculcari debet. qua de re paulo inferius plura vers. 14.

Vers. 7. *Currebatis pulchre.* Postquam explicuit apostolus Christianæ religionis naturam ac normam, eamque cum legalis disciplinæ norma consistere non posse docuit; nunc Galatas miratur & miseratur, quod a recto illo Christianæ religionis tramite, passi se fuerint abduci, eaque ratione illorum in fide inconstantiam, quamquam molliter, tangit. Similitudinem autem sumit ab iis, qui in stadio currunt; & significat, [b] Galatas non modo in rectum veritatis euangelicæ tramitem fuisse deductos, sed etiam in eo per aliquod tempus perseverasse. Est enim quidam perseverationis veluti cursus. pulchre autem currit, qui non in errore, sed in veritate constanter perseverat. In hac autem perseverantia aliquo modo continetur fidei per charitatem operantis cursus, cujus modo fecerat mentionem, qui sane pulcherrimus est.

Quis vos impedivit? [c] quis hunc vestrum tam pulchrum cursum veluti abscidit & abrupit?

Veritati non obedire hoc est, ut veritati non pergeretis obedire, eique constanter judicium vestrum submittere. Ex his verbis apparet, quis fuerit iste cursus, de quo in præcedentibus verbis loquutus est apostolus. Hic enim ejus exprimitur contrarium. De voce *veritatis* dictum est cap. 2. vers. 5, 14. quid autem *veritati non obedire* significet, explicatum est cap. 3. vers. 1.

Vers. 8. *Hæc persuasio non est ex vocante vos.* [d] Occurrit Galatarum opinioni, qui putabant, Deo auctore se a pristina sententia discessisse, & sic tacitam objectionem occupat, quasi dicat: Hæc persuasio, qua factum est ut veritati non obsequeremini, seu deserta sincera euangelii doctrina, legem ac legales ceremonias amplecteremini, non est, ut arbitramini, ex vocante vos, nempe Deo, hoc est, Deum, qui vos vocavit, autorem non habet, sed, ut mox dicemus, impostores, seductores; ac proinde abjicienda est. Maluit autem apostolus dicere *ex vocante vos*, quam simpliciter ex Deo; quia in hac descriptione Dei, tacita quędam ratio ejus, quod dicit apostolus, continetur. Nam si contraria huic persuasioni persuasio est ex vocante; hæc certe ex vocante esse non poterit. Atqui contrariam ex vocante esse, facile illis constare poterat: quandoquidem Deus, qui eos per Paulum vocaverat, Pauli doctrinam, quæ libertatem a lege & ejus ceremoniis prędicat, & solam fidem per charitatem efficacem inculcat, multis signis & miraculis confirmaverat, pręsertim spiritus sancti distributione, de qua cap. 3 egimus.

Per *Vocantem* [e] autem Deum intelligi, vel etiam Christum, quivis videt. Non additur, ad quid fuerint vocati; sed id ex aliis scripturæ locis supplendum est, ad gloriam nimirum Dei, ad regnum illud cęleste capessendum 1 Thess. 2. 12. 1 Petr. 5. 10.

Vers. 9. *Parum fermenti.* [f] Hic causam indicat, unde persuasio ista fuerit profecta; nempe a paucis quibusdam seductoribus, quasi d. [g] non a Deo fuit profecta ista persuasio, sed a paucis seductoribus, qui instar fermenti fuerunt, quo, licet id exiguum sit, magna tamen massa fermentari solet. Quæ vitiosa sunt, facile a paucis ad plures dimanant. [h] Videtur autem illis tacite imprudentiam objicere, quod sibi non caverint ab istis hominibus, a quibus corrumpi facile possent. Nonnulli interpretes censent, occupari hic tacitam quandam objectionem. Potuisse enim illos dicere: Quid est, cur tantopere sententiam eam, quam sumus amplexi, exagites, quasi de universo Christianismo nostro actum sit, aut universum Judaismum nos simus amplexi; cum non nisi unam atque alteram ejus partem receperimus: vel, cur nos omnes ita generatim accusas, cum non nisi pauci sententias illas sint amplexi? Respondere apostolum, non esse id parvi pendendum. Modicum fermenti facile posse universam massam fermentare: hoc est, vel paucos illos errores, posse universum illorum Christianismum inficere, & ipsos ex Christianis Judęos facere: vel paucos illos, qui eo errore sint infecti, facile etiam alios inficere posse: nec immerito eos omnes accusari, qui illos inter se tolerent. Eandem autem sententiam proverbialem habes 1 Cor. 5. 6, ubi apostolus monet, ut incestum illum ab ecclesiæ communione segregent, ne suo exemplo alios corrumpat: quod idem in cæteris quoque vitiosis hominibus observandum monet.

Vers. 10. *Ego confido in vos.* [i] Mollit iterum suam orationem & stylum; vocem enim subinde mutat: nunc in eos acrius invehitur; nunc eos iterum blandius alloquitur. Itaque his verbis significat, se nihilominus bene de iis sperare, utpote hominibus sinceris, & veri amatoribus, [k] quique non animi aliqua malitia veritatem deseruerint: sed ab aliis decepti & circumventi, in errorem abducti fuerint.

In vos, id est, de vobis. Eam habeo de vobis spem ac fiduciam. Ideo autem videtur dicere maluisse *in vos*, quam simpliciter de vobis: quia hęc de iis fiducia nitebatur aliqua re; quæ ipsis Galatis inerat, hoc est, eorum sinceritate & candore.

In Domino. [l] Quasi dicat, accedente ope & auxilio Domini. Itaque non solis Galatis, eorumque probitati, religioni, ac candori confidebat: sed multo magis Domino, qui illis, ut ad meliorem redirent sententiam, opem esset laturus.

Quod nihil aliud facietis, nempe præter id, quod antea, quam a seductoribus illis fuissetis decepti, fecistis, cum nimirum pulchre curreretis: nihil facietis pręter id, quod a Deo, per me vos vocante didicistis.

Qui vero vos turbat, portabit judicium. [m] Quasi dicat, de vobis quidem spem bonam habeo: sed illi, qui vos turbant pœnas improbitatis suæ dabunt. *Portabit judicium*, [n] id est, pœnam, quæ judicii de homine nocente & sententiæ damnatoriæ effectus est. Nam κρίμα videtur in hoc & similibus locis positum esse pro κατάκριμα, id est, condemnatione per Hebraismum simplicis pro composito; etiamsi interdum κατάκριμα aliquid denotet gravius, quam κρίμα, nempe sempiternum supplicium, ut 1 Cor. xi. 32. quem confer etiam cum pręced. 29 & deinceps.

[a] Charitas *pro omnibus virtutibus.* [b] *Pristina Galatarum fides.* [c] *Ab ea defectio.* [d] *A Deo non profecta.* [e] Vocans *pro Deo.* [f] *Unde Galatarum defectio.*

[g] *Prava facile inficiunt plures.* [h] *Imprudentia Galatarum.* [i] *Paulus bene de Galatis sperat.* [k] *Ob Galatarum candorem:* [l] *Et Christi opem.* [m] *Minatur seductoribus.* [n] Judicium *pro pœna.*

quia

quia vox, quæ proprie denotat genus, κατ' ἐξοχὴν de certa specie sumitur.

Quisquis fuerit. [a] quasi dicat, cujuscunque tandem sit auctoritatis atque existimationis, pœnam non effugiet. Apparet, aliquos inter illos seductores, magni cæteroqui fuisse nominis, & fortasse magnæ sanctitatis opinione tumuisse, adeo ut impunitatem sibi jure polliceri posse viderentur.

Vers. 11. *Ego vero si adhuc circumcisionem prædico.* [b] Vel verbum *prædico*, non de ipso facto, sed de jure sumendum est, quasi dicat, si circumcisionem adhuc prædicare debeo, seu prædicare deberem, quemadmodum vestrorum doctorum fert sententia: quid caussæ est, cur ergo persecutionem hucusque sustineam? Nihil certe. Stultissime agerem, qui me tot afflictionibus, quæ a Judæis, aut Judæorum instinctu, a gentibus mihi imminent, objicerem. At quis me adeo stultum putet, qui temere ac sine ulla justa caussa, me tantis malis objiciam? Quare apparet, me non debere amplius circumcisionem prædicare.

Vel, inquam, ita sumendum est verbum *prædico*; [c] vel si simpliciter de prædicandi actu sumatur, dicendum est, apostolum hic diluere velle calumniam quandam, qua traduceretur, ac si circumcisionem alibi doceret. Fieri enim potuit, ut isti Judaizantes, & veritatis evangelicæ corruptores, quo autoritatem Pauli enervarent, talia de illo spargerent, ac si ille sibi minime constaret, & pro locorum, hominum, ac temporum varietate, varius & ipse in doctrina sua esset: alibi circumcisionem & legem oppugnaret, alibi urgeret. Quanquam aliqui, non tam ut Pauli auctoritatem, cujus majus esse pondus apud Galatas viderent, quam ut elevari posset, labefactarent, quam ut ea ad suum institutum abuterentur, tale quidpiam de ipso potuerunt jactare, & affirmare, cum ab initio iis, quos ex gentibus ad Christum traduceret, legem Mosaicam non imponere, ne eos a Christiana religione protinus absterreat: sed iis, jugo suaviori leviorique paululum jam assuevissent, hoc etiam, quod aliquanto durius esset, imponere, aut ut imponatur curare. Hanc ergo calumniam hoc loco diluit apostolus, argumento sumto a persecutione, quam ubique patiebatur.

Patiebatur autem utplurimum a Judæis: [d] qui, si ipsi non poterant Paulum vexare, gentiles incitabanr. Hoc autem tantum Judæorum in Paulum odium unde erat, nisi quod eum apostasiam a lege docere crederent? quemadmodum etiam legimus in Actis Actor. 21. 21, 28. Ergo si circumcisionem, si legem ursisset & propugnasset, vix ullus persecutioni locus fuisset relictus. Judæi tum temporis jam ferre didicerant Christianos, modo legem cæteroquin observarent: cum tot Christianorum millia Hierosolymis perpetuo versarentur. Inter gentes autem passim, atque adeo in toto Romano imperio, Judaica religio ferebatur, & libere docebatur; nec adeo periculosum erat, proselytum vel facere vel fieri. Quare si Paulus legem cum Christi doctrina conjunxisset, facile eum, tanquam legis promotorem, & Judæi tulissent, & gentes: imo gavisi fuissent Judæi, esse, qui tanto studio gentes ad legis disciplinam adducere conaretur. Hinc infra cap. 6. 12 docet Paulus, Judaizantes illos ideo circumcisionem urgere, ne cruce Christi urgeantur ipsi. [e] *Circumcisio* hoc loco pro universa legis disciplina, cujus erat tessera, ut ℣. 3 vidimus, sumitur.

Ait autem apostolus, si circumcisionem *adhuc* prædico, ut ostendat, (f) se eam antea prædicasse, nimirum cum adhuc pharisæus esset, & legis zelo flagraret: quo sane tempore non patiebatur, sed inferebat persequutionem. Neque obstat verbum κηρύσσειν, quod non satis videtur convenire Paulo, habita ratione ejus temporis, cum adhuc pharisæus esset; siquidem tum non videtur circumcisionem prædicasse, sed tantum simpliciter ursisse. [g] Notandum enim est, sæpe accidere, ut cum uno verbo duplicem rem, ob quandam utriusque inter se comparationem, significare & exprimere volumus; uni hoc verbum proprie aptemus, alteri improprie, & tantum propter alterem, dummodo aliqua sit inter ipsas convenientia. Quare cum apostolus respectu ejus temporis, quo præco euangelii erat factus, proprie prædicarit; etiam illius temporis ratione, quod antecessit, cum legem urgeret, prædicationem sibi tribuit; sed ita, ut non idem, quod ante, prædicare se dicat. (h) Nisi malis subaudire verbum cognatæ significationis: quasi dicat, Si adhuc circumcisionem prędicarem, quemadmodum eam olim, cum adhuc pharisæus essem, ursi. quemadmodum fieri videtur Rom. 4. 4. 1 Cor. 3. 2: & 14 ℣. 34. In primo enim loco pro *imputandi* voce, in posteriori membro, subaudiri debet vox *dandi* vel *tribuendi*: in secundo vero, pro verbo *potandi*, vox *alendi*: in tertio denique pro *permissum est*, vox *jubendi*. Vel similiter in his locis statuendum est, verba ista utrique parti accommodanda esse: alteri quidem proprie, alteri improprie; ut paulo ante dictum est.

Beza ut hanc difficultatem evitaret, pro ἔτι hoc loco, non *adhuc*, sed *etiam* posuit, quod & Piscator fecit. *Igitur abolitum est scandalum crucis.* Circumcisionis prędicatio tollit persecutionem: persecutione autem sublata, scandalum crucis tollitur: quod Deus noluit tolli, ut homines improbi & insinceri habeant, in quod impingant.

Scandalum crucis, [i] per genitivum speciei, est scandalum quod est crux, hoc est persecutio: vel scandalum, quod a cruce proficiscitur; ut sit genitivus caussæ efficientis. Nullum enim majus scandalum Judæis erat, quam tum Christi ipsius, tum omnium Christi discipulorum crux. Hoc erat, quod eos maxime a Christo & ejus discipulis absterrebat, & abstrahebat. Ideo autem crucis nomine usus est, quo supplicium maxime infame significatur; [k] quia hoc supplicio affectus fuit Christus, Christianorum rex & caput, qui exemplo suo docuit, hanc fore Christianorum omnium communem sortem, ut regem suum imitentur, & per varias calamitates in regnum illud cæleste ingrediantur. Christus crucem subiens nos omnes subjecit cruci, & afflictionum viam suis afflictionibus veluti dedicavit ac consecravit. Neque enim convenit meliorem esse servorum conditionem, quam Domini & regis. Qua de caussa dixit: *qui vult me sequi*, seu meus fieri discipulus, *abneget seipsum, & tollat crucem suam, & sequatur me* Matth. 16. 24. Luc. 9. 23. XIV. 27. Unde consequitur, non ita esse comparatam Christi doctrinam

[a] *Nemo se ductorum effugiet.* [b] *Prior verborum expositio.* [c] *Piscator.* [d] *Paulus ideo afflictus, quod legem non prædicaret.*

[e] Circumcisio *pro disciplina legali.* [f] *Paulus antea legem prædicavit.* [g] Idem verbum diversimode eodem loco sumitur. [h] Verba cognatæ significationis interdum subaudiuntur. [i] *Scandalum crucis.* [k] *Crux Christianorum propria.*

ctrinam ac religionem, ut crucem, & quod inde nascitur scandalum tollat, sed potius ut pariat, ac secum trahat. At si circumcisionis prędicatio vigere in ecclesia Christi debuisset, jam olim, ut vidimus, maxima saltem ex parte cessasset persequutio, seu crucis scandalum. Quod si quis hic de ipsius tantum Christi cruce seu morte agi putet; dicendum erit, eatenus sublatum iri scandalum crucis Christi, si circumcisio prędicaretur, quatenus non amplius ex Christi morte cruenta & ignominiosa, quam in cruce subiit, abolitio legis & ceremoniarum peteretur. Non enim dubium esse videtur, quin Judæis Christi crux scandalum præbuerit, quod nova religione per eam stabilita, legem abolevisse videretur; quam mortis Christi vim Paulus sæpe ursit.

Vers. 12. *Utinam & abscindantur qui vos inquietant.* [a] Antea prędixerat turbatoribus istis pœnam & divinum supplicium; nunc rei indignitate magis magisque permotus, & Galatarum vicem dolens, qui tantum bonum istorum hominum fraude perdiderant, optat, ut etiam, si Galatæ sanari aliter nequeant, abscindantur penitus & recidantur isti.

Putat Beza, Paulum occasione circumcisionis, usum fuisse hoc verbo *abscindendi*, quasi convenientem peccato pœnam illis imprecari vellet, ut quemadmodum illi Galatas circumcidi curarent, ipsi quoque abscinderentur. Sed longius adhuc in ista allusione progressi, Ambrosius, Augustinus, Hieronymus, Chrysostomus, Theophylactus, & alii, in eas devenerunt ineptias, ut eas memorare pigeat, quas apud interpretes [b] vide, si libet. Quid autem per abscissionem istam intelligemus?

[c] Duplicem abscissionem intelligere possumus. [d] primum separationem ab ecclesiæ corpore seu communione: quemadmodum incestuosum illum jubet ex ecclesia tolli, hoc est, ab ea sejungi & separari 1 Cor. 5. 2, 12; & alibi hæreticum hominem vitandum præcipit Tit. 3. 10. Cui sensui id obstare videtur, quod apostolus non pręcipiat istud fieri, sed tantum optet. Sed responderi fortasse potest, ideo id apostolum facere, quod auctoritas ejus inter Galatas labefactata per impostores istos fuerit; horum autem, quos ejectos cupit, auctoritas valde creverit. Itaque id potius agit, ut Galatas ad veritatem reducat, & errores istorum ac imposturas detegat: quibus detectis & a Galatis animadversis, hoc suo voto monere eos tacite potuit, quid cum impostoribus iis, si resipiscere nolint, agere debeant: nempe ut eos tanquam fermentum, ejiciant, & veluti putrida membra abscindant.

[e] Deinde per abscissionem istam, e medio sublationem intelligere possumus; eo præsupposito, quod corrigi nolint. Nam quis dubitat maluisse apostolum eos corrigi quam tolli? Rursus si corrigi nolint, quis non videt, optare potuisse Paulum, paucos aliquot impostores tolli potius a Deo, quam totam ecclesiam ab iis seduci & misere turbari?

[f] Neque vero, si Paulo licuit mortem istorum optare, idcirco aliis etiam, ut iis, quos hęreticos & ecclesiæ turbatores ducunt, imprecentur, protinus licebit, nedum ut cuiquam propterea gladium in eos stringere liceat. Nam quod ad prius attinet, cuinam tanta inest sapientia, quanta inerat Paulo, qui spiritus sancti ope, quo fuit repletus, scire poterat, quis esset qui errores spargeret, qui ecclesiam turbaret, qui pręfracte id faceret, & cujus pœnitentia vel esset, vel non esset speranda? Adde quod verendum sit, ne affectu etiam Paulo minime simus similes, nec tam gloriæ divinæ zelo, & alienæ salutis amore ducamur, quod procul omni dubio ab apostolo factum est, quam iræ & odio indulgeamus. Denique, non simpliciter & sine conditione, ut vidimus, abscindi istos optabat Paulus, sed resipiscere eos malebat, ideoque ipsum rei exitum divino arbitrio permittebat, & ab eo votum suum pendere volebat. Hæ porro caussæ faciunt, cur multo minus rem gladio gerere fas sit, ipsis etiam magistratibus. Qui mortem alicui a Deo optat, adhuc rem divinæ committit voluntati, an mori, an vivere eum potius malit: at qui ad cędem progreditur, jam quid facto sit opus, plane definivit. Quid, quod optare quędam fas sit, quorum tamen faciendorum jus potestatemque nullam habeamus. Non ergo, si Paulo hęreticis imprecari licuit, propterea eos occidere magistratui licebit. [g] Non concessit enim Deus hanc magistratui potestatem, qua profecto eum, non tam in hæreticos nocentes, quam in veros & insontes Christianos, armasset. Cum quanto quisque minus est Christianus, tanto fere facilius alterum pro hęretico damnare soleat: & pauci sint homines potentes, qui religionem Christi, pręsertim sinceram, amplectantur. Et etiamsi tandem ab aliis erroribus sint liberi, inter res tamen ad salutem necessarias, & non necessarias accurate distinguere paucissimi norunt, quod hic fieri oportet. Cum alioquin, si plura ad salutem necessaria credideris, quam revera sint, eum etiam pro hęretico sis habiturus, qui tamen revera non sit: utpote qui in re ea, quam tu ad salutem necessariam esse falso existimas, erret. unde consequitur, si magistratus officium esse putes, hæreticos morte plectere, ut omnino statuas, te eum tanquam hæreticum occidere debere. At quam facile fieri potest, ut in ipsa quoque sententia, per se considerata, tu potius erres quam ille? Pauci omnino Christiani sunt tales, qui non ea solum, quæ ad salutem sint necessaria, sed etiam quæ sufficiant, sciant. Multo autem minus credibile est homines, potentes potissimum, quibus tam difficilis est in cælum aditus, aliis plerumque rebus quam religionis cura occupatos, recte hac de re judicaturos. Aliorum autem arbitrio rem tantam committere non debent, ne forta crudelitatis alienæ ministri fiant, quanquam dum eos, quibus de hęreticis judicandi potestatem concedunt, in doctrina sequuntur duces, eo ipso, suo quoque nituntur judicio.

[h] Alia est ratio cęterorum criminum, quæ ipsa communis ratio damnat, & quæ ipse nocens damnare cogitur; vel saltem, si sint contra positivam aliquam legem, quæ nihil inhonesti jubeat, commissa, excusare non potest, si sciens prudens ea perpetravit; cum salva conscientia potuerit, imo debuerit eam legem servare. De hujusmodi criminibus magistratus recte judicare, & potest & solet, utut tandem ipse non sit a crimine immunis. At de erroribus quomodo recte judicare potest, qui ipse erret? In religionis negotio, errores plerumque magis hominibus iisque potentibus arrident, quam veritas. Documentum ejus rei est, quod Chri-

[a] *Paulus abscindi seductores optat.* [b] *V. de Cornel: Corn: Jesuit: & Erasm. & Bezam.* [c] *Quænam illa abscisio.* [d] *1 sententia.* [e] *2 sententia.* [f] *Hoc apostoli factum non facile imitandum.*

[g] *Magistratui non licet hæreticos occidere.* [h] *Alia crimina cur punire possit.*

stiana

ſtianæ veritatis profeſſores, & ab ipſo initio diras perſecutiones ſuſtinuerint, etiam ab iis qui, dum Chriſtianos occidebant, putabant ſe, ut Chriſtus ait, cultum offerre Deo; & quod in ſacris literis teſtatiſſimum ſit, crucem ac perſecutionem, ad ipſorum ducis exemplum, perpetuo eos comitaturam. Pater ille familias, zizaniorum evulſionem, tritico pernicioſam eſſe judicavit, & idcirco ſervos ſuos cohibuit, ne ei ante meſſem incumberent: num vero tritico imperaſſe cenſendus erit, ut zizania longe uberius ac feracius provenientia velleret, ea nimirum quæ tritici nomen ſibi vindicant, & tritico zizaniorum nomen imponunt? Præterea quid iniquius eſt, quam conſcientiæ cauſſa quempiam vexari? Nam conſcieotia & veritatis opinione, pleroſque ſaltem eorum duci neceſſe eſt, qui vitam etiam profeſſioni ſuæ impendunt. Quid item ſtultius eſt, quam externa vi animum hominis velle cogere? aut ſi id non ſperes, quid immanius, quam aliquem tormentis ad ſimulationem & mandacia, quæ miſer impio & blaſphema ducat, adigere? Denique quid indignius, quam, aut veritatis profeſſores occidere, aut hæreticis martyrum gloriam concedere, & tanto argumento errores armare, quanto vix majus, quo ſeſe commendet, divina nunc invenit veritas? Æquum ergo fuit, ut Deus nulli magiſtratui poteſtatem hæreticos damnandi, & morte plectendi daret: ſed ſuo illos judicio & tribunali reſervaret. *qui vos turbant.* qui vos in veritate conquieſcere non patiuntur, ſed animos veſtros falſis etiam rumuſculis, ut dictum eſt, de me ſparſis turbant: vel etiam, qui motus ac turbas inter vos excitant contentionum & rixarum.

Verſ. 13. *Vos enim ſuper libertate vocati eſtis fratres.* (a) His verbis concludit apoſtolus ſuperiorem tractationem & diſputationem, de Chriſtianorum libertate, & a lege immunitate; concludit autem, præcedentis dicti rationem afferens. quaſi dicat: propterea iſtos turbatores abſcindi etiam, ſi aliter fieri nequeat, velim, quia vos ingenti bono, id eſt libertate, ſpoliatum eunt.

ἐπ' ἐλευθερίᾳ, id eſt, (b) ad libertatem, ut in epiſtola 1 ad Theſſ. cap. 4. 7; ooo vocavit vos Deus, ἐπὶ ἀκαθαρσίᾳ, id eſt, ad impuritatem. Vel, quod fere eodem recidit, hac phraſi ſignificatur conditio vocationis noſtræ, quaſi dicat: Vos enim ea conditione vocati eſtis a Deo (nempe ad vitam ſempiternam) ut liberi ſitis, & a ſervitute legali immunes. Quæ autem ſit iſta libertas, ſuperius, præſertim ab initio hujus capitis, dictum eſt. Hoc poſteriori ſenſu vox (c) *vocandi* abſolute poneretur, & tacite tantum ſubaudiretur iſtius vocationis finis, quemadmodum ſupra verſ. 8 vidimus.

Tantum ne libertatem in occaſionem carni. (d) Hic jam tranſit ad eam epiſtolæ partem, quam in hortandis ad Chriſtianam pietatem Galatis tranſigit, occaſione iſtius libertatis, in quam per Chriſtum aſſerti & vindicati ſint. (e) Jubet ergo eos hac libertate uti, ſed non abuti. (f) Abutitur autem libertate, qui ex ea occaſionem ſumere patitur carnem ſuam, ut pro libitu ſuo agat. (g) Iam vero pro duplici iſtius libertatis parte, duplex ex ea licentia aut petulantia carnis, niſi caveamus, conſequi poteſt. (h) Primo, cum audimus, Deum nolle ex legis ſeveritate nobiſcum agere, quæ ob quemvis peccati actum homines maledictioni ſubjiciebat; facile hinc caro arripit occaſionem, ut nunc hos nunc illos peccati actus patret: (i) deinde cum audimus nos eſſe præceptis illis ceremonialibus plane ſolutos, hinc quoque caro occaſionem ſumit, ut ſibi tantum indulgeat, nec ullam habeat rationem aliorum, qui, ſi noſtra libertate utamur, offendi poſſunt. Hoc ergo ne fiat, monet apoſtolus, neve libertatem noſtram in licentiam vertamus: ſed ita liberi ſimus, ut carnem ſemper ſub ſervitute detineamus. Talis eſt noſtra libertas, quæ ſervitute quadam ſit temperata; & ſervitus viciſſim libertate. Hinc Paulus 1. Cor. 7. 22 ſervum vocatum in Chriſto, libertate donatum ſeu manumiſſum eſſe; & viciſſim liberum in Chriſto vocatum, ſervum Chriſti eſſe docet. Petrus etiam monet 1 epiſt. cap. 2. 16: Ne libertatem noſtram Chriſtianam malitiæ prætexamus, ſed nos geramus, ut ſervis Dei convenit, utut cæteroqui ſimus liberi. (k) Eſt autem in verbis apoſtoli, *tantum ne libertatem in occaſionem carni*, ellipſis, & ſubaudiri debet verbum aliquod, verbi cauſa *præbete* vel *convertite*: ſeu mavis, tantum *cavete*, ne libertatem *convertatis* in occaſionem carni, ita ut quod illa cupit faciatis. Quomodo autem ſit hæc libertas circumſcribenda, & quibus veluti limitibus caſtiganda, ne in licentiam & petulantiam degeneret, in ſequentibus oſtendit: & primo vult, ut libertati charitatem erga proximum adjungamus. (l) Charitas enim optime libertatem iſtam temperabit.

Sed per charitatem ſervite alii aliis. Etſi liberi eſtis, tamen ſervite alii aliis; eſtote alii aliorum ſervi. (m) Sed quia hujus ſervitutis cauſa eſt charitas; propterea hæc ſervitus non eſt coacta, ſed voluntaria, & mire ſuavis. Nihil quidem charitate imperioſus: ſed etiam nullum quam charitatis imperium, ſuavius. Videtur autem his verbis id vel potiſſimum inculcare, ne intempeſtivo libertatis noſtræ uſu aliis ſcandalo ſimus: ſed ita nos in ea geramus, ac ſi aliorum ſervi & mancipia eſſemus: quemadmodum de ſeipſo loquitur apoſtolus 1. Cor. 9. 19: Libercum ſim ab omnibus, omnium me ipſum ſervum feci, ut plures lucrifaciam &c. Vide etiam Rom. 14. verſ. 15. & 1 Cor. 8. 1, & d. quanquam ſervitus iſta ad omnis generis officia ex charitate profluentia extendi debet; excluditque omnes rixas ac contentiones, quæ ei verſ. 15 opponuntur. ἀλλήλοις, vult ut ſervitus illa ſit mutua.

Verſ. 14. *Lex enim omnis in uno ſermone impletur.* (n) His verbis ratio redditur adhortationis præcedentis, qua juſſerat, ut per charitatem alii aliis ſerviamus; quia hoc pacto univerſam legem ſimus impleturi; qui fructus charitatis, eſt longe maximus. (o) Poteſt autem *legis* nomen hoc loco vel de ea tantum legis parte ſumi, quæ ad proximum ſpectat: (p) quemadmodum indicare videntur verba, quæ ſubjicit: *Diliges proximum tuum ſicut teipſum*; quæ proprie ſunt compendium ſecundæ, ut vocant, legis tabulæ, ſeu omnium moralium præceptorum ad proximum ſpectantium, quorum major eſt numerus: (q) Vel de tota lege quatenus ea etiam ſub novo fœdere locum habet, hoc eſt de tota lege morali. Nam etſi aperte

(a) *Concluſio quædam ſuperiorum.* (b) *Chriſtiani ad libertatem vocati.* (c) *Vocare.* (d) *Tertia tractationis principalis pars.* (e) *Hortatur ad pietatem.* (f) *Libertatis Chriſtianæ abuſus.* (g) *Duplex.* (h) *1 in Eccleſiaſtis per ſe.*

(i) *2 In liberis.* (k) *Ellipſis.* (l) *Libertas charitate temperanda.* (m) *Chriſtiani ſibi mutuo ſervire debent.* (n) *Ratio adhortationis ad charitatem.* (o) *Legis ſignificatio.* (p) *Sterilior.* (q) *Lenior.*

hic tantum commemoretur charitas erga proximum; tamen in ea tacite quodammodo continetur charitas in Deum, sine qua proximus ita, ut oportet, diligi non potest 1. Joh. 5. 2. In charitate autem erga Deum, reliqua moralia legis præcepta continentur. Et hæc quidem sententia apostoli scopo admodum est accommodata, & magis ferit adversariorum sententiam, eorumque objectionem excludit. Possent enim illi dicere: Etiamsi charitate ducti alii aliis serviamus, legi tamen divinæ, nisi ceremonias addamus, non satisfiet. (*a*) Respondet apostolus, toti legi, si charitas exerceatur, abunde satisfactum iri, ita ut pro transgressore legis nemo haberi queat, quicunque charitati operam dederit, sed potius pro legis observatore.

Omnis lex, id est, tota lex, nempe, ut diximus, moralis; vel nominatim ea, quæ ad proximum spectat, quæ longe latius patet; quaque observata, illa quæ Deum respicit, non potest non observari. Nam quod attinet ad legem cremonialem, hæc non amplius legis nomine censeri debet: quandoquidem veritate & gratia adveniente, omnia illa ex lege evanuerunt, quæcunquæ veritati vel gratiæ sunt contraria Joh. 1. 17. Veritati inprimis adversantur ceremoniæ, quæ sunt umbrarum instar: Gratiæ autem, rigor ille & severitas legis. *In uno sermone impletur* Rom. 13. 9. In epistola ad Romanos dixit, in uno sermone ἀνακεφαλαιοῦται, id est, in summam & compendium redigitur; hic plenior est sensus, sed sermo æque brevis: & perinde est, ac si diceret, tota lex unius sermonis impletione impletur; seu, uno sermone impleto, tota lex impletur. hoc autem ideo fit, quod in hoc uno sermone totius legis summa & compendium contineatur. Quis autem est iste sermo?

Diliges proximum tuum sicut teipsum. (*b*) Proximus, si vim Hebrææ vocis, quæ illi respondet, spectes, amicum, socium, aliquo necessitudinis vinculo mihi junctum significat, & quanto est conjunctior, tanto magis. (*d*) Hinc sub lege Judæus Judæo soli proprie censebatur proximus, propter commune sanguinis, adde, & religionis vinculum. Unde in eo Levit. loco, unde hæc verba desumta sunt, pro eodem sumuntur, *proximus tuus, frater tuus, filius populi tui.* confer. inter se vers. 16, 17, 18 cap. 19 dicti libri. (*e*) Verum quia inter omnes homines est commune aliquod naturæ & sanguinis vinculum; & præterea discrimen illud Judæorum & gentium, quod olim fuit ratione fœderis & religionis, hodie Dei voluntate ac consilio sublatum est; ideo etiam Samaritanus Judæo, ut ex parabola Luc. 10. constat, & contra hic illi, hoc est quivis cuivis, proximus est, (*f*) præsertim si amico sit in eum animo, vel saltem non inimico, (diximus enim id nomen proprie amicum significare, unde inimico opponitur Matth. 5. 43, 44:) (*g*) sed maxime Christianus Christiano *proximus* est; cum sit ejusdem corporis membrum eodemque cælesti Patre genitus. Unde [illegible] Christiani nobis dicuntur proximi Eph. 4. 25. (*h*) Jam quod ad præsentem locum attinet; facile ex dictis intelligitur, Mosen olim proprie intellexisse *proximi* nomine ejusdem gentis hominem: sed si, ut hic fieri oportet, dictum hoc secundum euangelicum sensum interpretemur, de quovis homine sumi debet: ita ut omnem hominem, quemcunque possumus, omni genere officiorum, oblata occasione juvare debeamus, etiamsi sit inimicus: multo autem magis, si inimicus non fuerit: adhuc magis si amicus: omnium maxime, si Christianus.

Sicut teipsum. (*i*) Hæc est amoris in proximum mensura, amor quo nos ipsos, & nostra commoda complectimur. Itaque hoc a nobis postulatur, ut inter amorem, quo nos ipsos prosequimur, & quo proximum complecti debemus, sit justa quædam proportio ac convenientia etiamsi ommimoda æqualitas absit: particula enim *sicut* (*k*) non semel hoc modo accipitur, ut sup. cap. 4. vers. 14. Convenientia autem ac proportio ista in eo consistit, ut ea præstemus aliis, quæ nos ipsi, si eodem essemus loco ac conditione, nobis ab aliis præstari non immerito cuperemus. Ita enim nobis ipse Christus hoc præceptum explicuit, Matth. 7. 12, cum inquit: *omnia quæcunque volueritis ut faciant vobis homines, sic & vos facite illis. Hæc enim est lex & prophetæ.* (*l*) Porro charitatis hujus ratio latissime sub euangelio extenditur: sub lege vero angustius patebat. Intelligendum enim est hoc præceptum accommodate ad præcepta specialia, quibus officia charitatis erga proximum exercendæ præscribuntur; quæ multo angustius patent sub lege, quam sub euangelio. quod vel ex ipsa charitatis descriptione quæ 1. Cor. 13 extat, si conferatur cum præceptis Mosaicis, facile cuivis apparere potest. Hujus aotem amoris fastigium est pro fratribus animam ponere Joh. 3. 16, quod Christus præceptum novum, præceptum suum vocat Joh. 13. 34. & 15. vers. 12, 13.

Vers. 15. *Si vero alii alios mordetis & comeditis.* (*m*) A contrario illustrat illud præceptum, ut per charitatem alii aliis serviant; quasi dicat, servite alii aliis per charitatem: non vero vos invicem mordete & comedite. Nam si loco charitatis, (*n*) mutuis odiis flagrabitis, & vos invicem mordebitis, ac comedetis; videte ne ab invicem consumamini. Apparet tum ex his, tum ex ultimis hujus cap. verbis, laborasse, (*o*) istis vitiis ecclesias Galaticas, & hinc factum esse, ut apostolus in moderatione libertatis, primo omnium illis charitatem inculcaret, ejusque finibus ac terminis libertatem includeret.

(*p*) Mordere, similitudine sumta a canibus, est alicui dolorem aliquem & injuriam inferre, cum lædere, quod solet fieri in rixis & contentionibus: alii enim alios conviciis & contumeliis impetunt ac proscindunt.

Comeditis, κατεσθίετε. (*q*) arroditis, carpitis; amplius quippiam est, quam mordere. Mordet, qui dentem imprimit, etiamsi nihil a corpore avellat, κατεσθίειν, qui partem decerpit & avellit a corpore. hoc fit cum alter alterius famam & existimationem imminuit. Similitudo enim transferenda est a corpore ad animum.

Vide te ne ab invicem consumamini. Horum verborum non is est sensus, ut significet apostolus, eos, licet se invicem mordere & comedere pergant, nihilominus dispicere debere, ne ab invicem consumantur: sed potius, quia alii alios hoc pacto consumturi sint, ideo

(*a*) *Lex tota charitate impletur.* (*b*) Omnis *pro totus.* (*c*) *Proximus proprie amicus.* (*d*) *Sub lege idem cum populari.* (*e*) *Sub euang. quivis homo.* (*f*) *præsertim amicus.* (*g*) *maxime Christianus.* (*h*) *Accommodatio dictorum ad locum præsentem.*

(*i*) *Amor erga seipsum mensura amoris in proximum.* (*k*) *Sicut non semper æqualitatem denotat* (*l*) *Charitas euangelica perfectior legali.* (*m*) *Illustratio rei a contrario.* (*n*) *Contentiones perniciosæ.* (*o*) *iis laborarunt Galatæ.* (*p*) *Mordere.* (*q*) *Arrodere.*

rixis

rixis & contentionibus prorsus absistant. Ita enim loqui solemus, cum quempiam a re perniciosa dehortamur; non ut significemus, fieri posse ut damnum illud ex re ista non consequatur; & sic tacite concedamus, ut is rem illam aggrediatur, aut io ea pergat, dummodo caveat, ne damnum illud ex ea consequatur: sed contra potius, ut indicemus, damnum illud omnino ex ea consequuturum, & frustra eum, si rem illam aggrediatur, aut in ea pergat, incommodo illi obviam iturum. quare si id evitare cupiat, rem quoque istam esse vitandam.

Ἀναλωθῆτε, consumamini. (a) Hoc & de singulis seorsim intelligi potest, & de omoibus simul junctis, seu habita ratione totarum ecclesiarum. (b) De singulis quidem ita, quasi dicat apostolus: videte, ne istiusmodi rixis & infectationibus alii alios, quod ad salutem attinet, (de hac enim magis videtur loqui apostolus, quam de rebus ad carnem pertinentibus,) conficiatis, seu salutem alii aliis eripiatis. Etsi enim, dum ego cum altero contentiones exerceo, mihi ipsi salutem primo eripiam: eripio tamen & alteri eatenus, quatenus illum quoque ad rixas provoco, & animum ipsius exacerbo; quo pacto is, qui scandalum alteri præbet, eum etiam perdere dicitur Rom. 14. vers. 15. 1 Cor. 8. 11. (c) De totis autem ecclesiis ita potest accipi, ac si diceret apostolus: Cavete oe ecclesiæ vestræ dissipentur: nam ut ipse Christus ait, cum regnum, aut etiam domus secum ipsa dissidet, eam cadere necesse est. Jam vero dissipatis ecclesiis, singulorum etiam salutem periclitari necesse est. Cum enim homines non conveniunt, verbum Dei non audiunt, a pastoribus non gubernantur, suæ saluti mutuo non consulunt, quid aliud ex his consequitur, quam ut homines deserta veritate aut vitæ pietate, ad pristinos errores ac mores revertantur?

Vers. 16. *Dico autem spiritu ambulate.* (d) Aliam rationem paulo generaliorem, & quæ priorem istam complectatur, proponit, quia libertas restringi debeat, ne in licentiam & petulantiam abeat.

Dico autem. quasi dicat: dum charitatem vobis tantopere inculco, huc tendo, huc specto, id volo dicere, ut *spiritu ambuletis*: (e) qua in re consistit universæ pietatis Christianæ summa, & quod qui facit, nunquam libertate Christiana abutetur. (f) Ambulare, est vitæ actiones obire. Spiritu autem ambulare, est spiritus ductum & impulsum in omoibus vitæ actionibus sequi, eique se plane gubernandum tradere. (g) Per spiritum autem intelligitur vis & efficacia divina, quæ omnibus Christianis inest, iisque & animum & robur indit ad vitæ pietatem colendam. Ea vero partim in divino illo spiritus sancti dono consistit; partim ex Christi doctrina ab hominibus percepta & recepta manat: qua de re in epist. ad Rom. cap. 8. Ita apostolus Christianorum hominum officium descripsit, ut simul indicaret causam, quæ efficiat, ut & velint, & possint officium facere, atque ita omoi excusationi locum præcluderet. (h) Hæc autem causa, est spiritus.

Et cupiditatem carnis non perficietis. οὐ μὴ τελέσητε. (i) Hæc verba per futurum indicativi, non per imperativum reddi debent: quemadmodum etiam post veterem interpretem plerique recentiorum reddiderunt, & verbis, & sententia id requirente. Verbis quidem: quia & apud prophanos auctores particulæ * οὐ μὴ conjunctæ, non prohihendi, sed simpliciter negandi vim habere solent; & in novo Testamento nullus hactenus nobis occurrit locus, ubi aliam, quam negandi vim habeant, etiamsi cum subjunctivo, ut quidem plerumque fit, construantur. Exempla apud Matth. extant plurima. Inter cætera vide cap. 5. vers. 18, 20, 26. & 10. vers. 23, 42. & 16. vers. 28. Luc. 21. vers. 32. Heb. 8. vers. 11. 12. Apoc. 18. vers. 7. 14, 21, & seqq. Sententia vero; (l) tum propter apostoli scopum, qui est, ostendere modum & rationem coercendæ libertatis, ne in licentiam degeneret, & variis peccatis fenestram aperiat: tum propter sequentia verba, quibus causam affert, propter quam fiat, ut is, qui spiritui obtemperat, (m) carnis concupisceotiam non faciat. Quocirca istis verbis hoc dicitur, eum, qui spiritu ambulat, (n) carnis concupiscentiam non perfecturum.

Cupiditatem carnis, id est, id quod cupit caro. Per (o) carnem autem intelligitur, appetitus, seu vis illa animæ nostræ, quæ movet affectus, seu cujus motus sunt affectus, ferturque in res sensibus corporis gratas, atque adeo ad bona terrena, sine ullo respectu vel turpitudinis vel honestatis.

Vers. 17. *Caro enim concupiscit.* (p) Hæc est causa, cur is, qui spiritui obtemperat, carni non sit obtemperaturus; quia in contraria feruntur, contraria concupiscunt. (q) Spiritus fertur in res honestas & rationi convenientes, in varias virtutum actiones: Caro autem fertur, & hominem rapit, io varia peccata & actiones turpes, ut pote quibus suavitas & voluptas carnalis insit. Quocirca si quis spiritui obediat, carni obedire nullo modo potest. Non significat autem apostolus, carnem semper concupiscere; ac porro fieri non posse, quin ubi aliquid jubeat spiritus, ei protinus caro reluctetur. potest enim ita caro domari, ut in certis saltem virtutum actionibus, non modo spiritui non repugnet, sed etiam cum eo prorsus consentiat: sic nonnulli vehementer ab ingluvie, ab ebrietate, a crudelitate, a luxu, aliisque vitiis abhorrent, nec in ea re luctam carnis & spiritus experiuntur: sed hoc dicere vult apostolus: cum caro concupiscit, eam concupiscere solere adversus spiritum: ita ut, generatim loquendo, carnis & spiritus concupiscentia sibi invicem adversetur.

Hoc adhuc magis exprimere volens, addit: *Hæc autem opposita sunt invicem, ut non, quæ velitis, ea faciatis.* Si enim vultis aliquod bonum & honestum, caro repugnare solet: si vultis aliquod malum & turpe, repugnat spiritus; (r) & sic caro & spiritus de possessione voluntatis inter se certant. Spiritus eam ad se trahit & vocat; caro retrahit & revocat. quod si spiritus eam sibi vindicaverit, vicit; si caro eam in suas pertraxerit partes, caro vicit.

Notandum autem est, quod apostolus de mutua pugna & lucta spiritus & carnis loquatur; ac proinde ista verba, *ut non ea, quæ velitis, faciatis*, quemadmodum observatum est ab (s) aliis, non minus de iis, quæ secundum carnem volumus, quam de iis, quæ volumus secundum spiritum, sint accipienda. Nam non

(a) Contentiones, fidelium pernicies: (b) tum singulorum; (c) tum omnium simul (d) Generalior libertatem moderandi ratio. (e) Spiritu ambulandum. (f) Ambulare quid. (g) Spiritus quid (h) Is causa pietatis. (i) Versio. (k) Vide Bezam, Erasm.

** οὐ μὴ. (l) Scopus verborum. (m) vide Ioh Piscat. (n) Carni non paret, qui spiritui. (o) Caro pro appetitu. (p) Ratio dicti. (q) Caro & spiritus contraria (r) Voluntas inter carnem & spiritum media. (s) Vide Musculum.*

minus spiritus carni & ejus cupiditati repugnat, quam caro spiritui. quamquam non desunt (a) interpretes, tum veteres, tum recentiores; qui hæc verba *quæ velitis*, tantum de iis, quæ carni nostræ allubescant, accipiant. Sed satius est, id de voluntate, sive a carne, sive a spiritu profecta, accipere. Quare nequaquam adeo insanire debemus, ut putemus, apostolum his verbis dicere, tantam esse carnis adversus spiritum luctam, ut Christiani non possint ea, quæ volunt secundum spiritum honesta, ad exitum perducere. Quam enim apostolus ridiculus esset, qui ideo velit nos spiritus ductum sequi, ne carnis concupiscentiam perficiamus, vel, ut aliis placet, prohibeat ne carnis concupiscentiam perficiamus, quia non possimus, & spiritum sequi, & carnem non sequi. Apage istas ineptias, aut potius errores gravissimos & perniciosissimos.

Itaque particula ἵνα μὴ, propriam suam vim retinet, & finem atque intentionem agentis denotat, & sic, quid hinc quidem caro, illinc vero spiritus spectet ac quærat, significat: non vero sumitur pro ὥστε μὴ: quo pacto eventum denotaret. alioqui sequeretur, Christianos nec id quod caro vult, nec id quod spiritus, facere; tum contra rei naturam, tum contra apostoli mentem.

Vers. 18. *Si vero spiritu agimini.* (b) Hic jam fructum insignem ejus rei exprimit, si quis spiritu se agi ac regi patiatur, ut eos tanto magis incitet ad id, ut spiritum potius, quam carnem, sequantur ducem. Jam vero si impossibile esset spiritus ductum sequi, quorsum apostolus hujus rei fructum commemoraret? Perinde est ergo ac si dicat: Porro si spiritui, non carni, morigeri fueritis, hoc inde commodum consequemini, ut *non sitis sub lege*, id est (c) sub legis imperio, ita ut ullam vim ad vos damnandos, habeat, quod vel aliquando peccaveritis, vel nunc etiam labamini, vel ceremonias illas legales & circumcisionem penitus negligatis: securi esse poteritis ab omnibus legis minis. Quocirca si hoc facitis, non est cur legem vereamini, ut propterea eam observare, & illi vos mancipare velitis. E contrario apparet, eos omnes, qui carnis mancipia sunt, quidquid tandem ceremonias observent, imperio, ac proinde damnationi & rigori legis subesse.

Vers. 19. *Manifesta autem sunt opera carnis.* (d) In his & sequentibus apostolus exemplis declarat, primum quid sit *carnis cupiditatem perficere:* deinde vers. 22 quid sit *spiritu ambulare*, seu *spiritu agi ac duci*. simul etiam, quæ utriusque rei effecta, hoc est quod ex illo damnum, quod contra hinc commodum fluat, ostendit: quasi dicat, Ut autem utrumque istorum, quæ dixi, aliqua ratione declarem; primum quidem non est necesse multum dicere de eo, quid sit carnis cupiditatem perficere, seu id quod illa cupit patrare: (e) cum opera illa, ad quæ caro incitat, unicuique sint manifesta, præsertim Christianæ religioni initiato. Vel simpliciter: Non est autem, quod vel vos quæratis, quid sit carnis cupiditatem perficere, vel ego in eo explicando multum laborem; cum carnis opera satis sint cuivis manifesta. Talia enim sunt v.g. adulterium, scortatio &c. Facile est scire, quænam sint actiones, ad quas caro seu appetitus incitet: præsertim si eas excipias, quas ipsa natura postulat, hoc est, eas quæ ad hominum conservationem pertinent, & quas ratio ipsa inhonestas non esse docet. Exempli autem causa, non exiguum earum actionum, ad quas caro impellit, catalogum recenset.

Quæ sunt. (f) Quatuor peccatorum genera enumerat: quorum unum pugnat cum castitate; alterum cum Dei honore; tertium cum charitate erga proximum; quartum cum sobrietate. Vel, (g) si quis malit tria peccatorum genera seu classes hic recenseri: Unum, quod nos ipsos respicit: alterum, quod Deum: tertium, quod proximum: quorum primum, iterum in duo dividitur. vel enim refertur ad voluptates venereas, vel ad voluptatem cibi & potus. (h) Illud peccatorum genus in fronte collocavit, utpote maxime carnale, & in quod potissimum caro rapitur, quodque gentilibus illis hominibus perpetuo usu ac consuetudine jam veluti in naturam abierat, & turpitudinem quodammodo apud eos deposuerat: hoc vero posuit in fine. In medio autem ea peccata collocavit, quæ Deum & proximum respiciunt.

(i) *Adulterium.* Locum habet hoc peccatum in iis, qui in matrimonio vivunt: si vel uxor alteri cuipiam viro, sive is matrimonii legibus adstrictus sit, sive solutus; vel maritus alteri cuipiam fœminæ corpus jungat. (k) Olim sub lege non erat adulterium, si maritus rem haberet cum alia muliere, modo non cum aliena uxore: sed tantum si uxor alicujus congrederetur cum alio viro, sive legibus matrimonii adstricto, sive soluto. Confer inter sese Levit. cap. 19. vers. 20 cum cap. 20. vers. 10. & Deut. cap. 22. vers. 28, 29. Neque id mirum, ubi licuit tot habere uxores, easque, si displicerent, repudiare, & alias ducere. At vero sub novo fœdere, ubi tanta libertas maritorum est imminuta, & ad naturalem æqualitatem redacta; ubi non licet nisi unius uxoris esse maritum, eamque repudiare, nisi ipsa adulterio vinculum matrimonii fregerit, est nefas Matth. 19. 5, 6. 1 Cor. 7. 2. Matth. 5. 32; ubi tantum est jus uxori in mariti corpus nempe ut sit in potestate uxoris, non minus, quam uxoris corpus est in potestate viri d. l. 1 Cor: 7. 4; sub hoc, inquam, fœdere, non tantum uxor cum quovis alio viro, seu vir cum uxore aliena rem habens, sed etiam maritus cum quavis alia fœmina congrediens, adulterium committit. Hinc Christus eum Matth. 19. 9. Luc. 16. 18, qui uxore dimissa alteram duxerit, mœchari dixit; quod dicere non potuisset, si absque adulterii crimine posset maritus cum ea, quæ non sit alterius conjunx, rem habere. (l) Hæc tantum inæqualitas est inter virum & uxorem, quæ etiam naturalis plane est, & ex imperio ac dominio mariti in uxorem derivatur, quod marito uxorem adulterii causa repudiare liceat, uxori autem maritum non liceat.

(m) *Scortatio.* Peccatum est, quod committitur ab iis, qui sunt a vinculo matrimoniali liberi. (n) *Impuritas* locum habere potest tum in iis, qui in matrimonio vivunt, tum in iis, qui extra matrimonium. Videtur autem hoc nomine potissimum intelligere istas libidines, quæ naturæ limites excedunt, quæ κατ' ἐξοχὴν impuritates dici merentur. de quibus agitur Rom. cap. 1. 26, & d. Levit. 18 ubi, præter incestus, & alia recensentur huc pertinentia.

(a) *Chrysost. Piscator.* (b) *Fructus vitæ secundum spiritum actæ.* (c) *Non esse sub lege.* (d) *Declaratio præcedentium.* (e) *Carnis opera manifesta.*

(f) *Quatuor peccatorum genera* (g) *Ad tria reducuntur.* (h) *Primi generis peccata, in voluptatibus impuris.* (i) *1. Adulterium* (k) *Latius patet sub N. fœdere quam sub Vet.* (l) *Marito uxorem ob adulterium repudiare licet, non contra.* (m) *2. Scortatio* (n) *3. Impuritas.*

Ἀσέλγεια, (a) *Lascivia*. Hæc non tam in ipsis impuris libidinibus seu voluptatibus consistere videtur, quam illis veluti præludere, & esse iter quoddam ad ipsas. Consistit autem in aspectu, in contactu, in osculis, in sermonibus obscœnis & ad libidinem compositis. Salacitas etiam hoc nomine significari potest.

Vers. 20. *Idololatria*. (b) Alterum peccati genus sequitur: cujus duæ hic ponuntur species: quarum (c) prior est idololatria; (d) cujus iterum duæ sunt species: quarum una est, cum peccatur adversus primum Decalogi præceptum; altera cum peccatur adversus secundum.

(e) Non enim illi solum idololatræ dicuntur, qui imagines colunt; sed etiam qui falsos colunt Deos. nominis tamen proprietas imaginum cultoribus competit. (f) Ille autem falsum colit Deum, qui vel aliquem alium præter illum unum Deum pro Deo summo habet, vel eum divino cultu afficit, qui eum non meretur. (g) Divinus autem cultus non tantum in eo consistit, ut aliquem eo respectu colamus, quod summus ille Deus sit. Nam ne ethnici quidem suos Deos omnes eo respectu coluerunt, quod eos summos Deos esse crederent. Habebant enim multos Deos minorum gentium: & cælestibus omnibus præficiebant Jovem, inferis Plutonem, marinis Neptunum; nihilominus tamen divinum cultum iis exhibebant. Sed ille est divinus cultus, qui alicui eo nomine defertur, quod eum putes habere potestatem, aut virtutem ac sapientiam divinam, ita ut tuas cogitationes nosse, preces tuas, licet longissime dissitus, audire, tui curam habere, tibique opem sublimiori aliqua ratione, quam natura cæteroquin patiatur, ferre, & ut id quod ab eo petis obtineas, efficere possit; cujusmodi cultum religiosum apellare solent, & civili opponere. Talem cultum qui alteri alicui desert, quam Deo & Christo, domino ac regi nostro cælesti, sive eum angelis exhibeat, qui talem cultum nunc omnino repudiant Apoc. 19. 10. xxii. 8, 9; sive sanctis hominibus, vel vivis, vel mortuis; sive ullis aliis rebus; idololatriæ crimine tenetur. (h) Vana autem est illa distinctio inter cultum *duliæ* & *latriæ*, quæ utraque vox proprie servitutem significat, & eodem verbo apud Hebræos exprimitur, eo nimirum quod servire significat, & verbo δουλεύειν, unde *dulia*, exacte respondet: ita ut ubi latria alicujus, sive personæ, sive rei, prohibetur, simul etiam ejusdem dulia prohibeatur. Unde apostolus supra cap. 4. 8 idololatriam Galatarum pristinam illis in memoriam revocans ait, eos *servisse iis qui non natura erant Dii*, utens voce δουλεύειν. Solet quidem nomen *dulia* crebro de servitute vulgari, seu civili usurpari, de qua vox *latriæ* non ita frequenter sumiter: sed cum dulia ad cultum vel servitutem religiosam significandam adhibetur, nulla prorsus est inter eam & latriam differentia; nec ullum ejus discriminis exemplum proferre ejus patroni possunt. Quocirca ipsimet se conficiunt, & idololatriæ convincunt, qui iis personis aut rebus, quibus latriæ cultus non conveniat, duliæ tamen cultum se exhibere fatentur. Nam dum hunc deferunt, illum simul deferunt iis quibus nequaquam convenit; quam idololatriam esse, ipsi diffiteri non possunt.

(i) Imaginum autem cultus omnino prohibitus est, sive imago ad ipsum Deum repræsentandum, & in honorem illius posita sit; sive falsum aliquem Deum repræsentet. Nec est quod effugium in eo quærant, quod dicunt, se imagines habere pro imaginibus, non pro ipso Deo; ac proinde se non imagines, sed ipsum colere Deum, vel eum, cujus sit imago. (k) Sufficit enim, ut pro imaginum cultoribus habeantur, quod deum, aut quemcunque alium colant in imaginibus, aut per imagines. Nam nec ethnici, qui tot imagines unius alicujus Dei habebant, & una vetustate aut alia ratione sublata, novam ponebant, imagines illas ipsum illum putabant Deum; sed tantum numen imagine illa sibi repræsentabant, ac propterea ad imaginem preces & vota sua, & reliquum cultum dirigebant, ut per imaginem ad eum, cujus hæc imago erat, referretur. Ne imagines pro diis colantur, primo præcepto revera est interdictum: ne Deus, aut quisquam alius per imagines, in secundo. (l) Idololatria autem carnis opus dicitur, tum quod imagines oculis sint valde gratæ, & sic sensus corporis atque appetitus ad eas homines invitet: tum quod caro semper præsentem & oculis expositum cupiat Deum, nec ita velit attolli, ut invisibili Deo non aliter confidat, ac si eum oculis coram cerneret. (m) Quæ causæ etiam faciunt, ut avari homines idololatræ vocentur Ephes. 5. 5. Col. 3. 5. Nam & auro mirifice delectantur, oculosque suos pascunt, & cum Deum non videant, eique non confidant, in auro, quod vident, spem suam ponunt, idque Dei veluti loco collocant.

(n) *Veneficium*. Altera species peccati, quod Dei honorem & majestatem lædit: estque id omne, quod ope dæmonis peragitur, sive quis aperte dæmonem advocet, sive non advocato dæmone, id tamen efficiat, quod nec divina, nec naturali virtute efficiatur. Quocirca huc etiam pertinent omnes (o) arioli, qui res futuras, vel etiam occultas, non naturæ viribus, aut eum etiam spiritu divino revelante in apertum producunt, aut producturos se profitentur Levit. 19. 31: 20. 6, 27. Deut. 18. 10, 11, 14, quibus gravissima fuit in lege pœna constituta.

Inimicitiæ. (p) Tertium peccati genus, in multas species divisum, jam sequitur, quod ad proximum refertur. Ideo autem istius peccati tot recenset formas, quia ut jam antea vers. 15 indicavimus, Galatas hujusmodi morbis inprimis laborasse apparet. Prima species sunt (q) *inimicitiæ*, id est, animus ab aliquo aversus & alienus, ita ut vel occasionem lædendi exspectes; vel etiam, ut quacunque ratione illi male sit, cupias, ejusve infortunio gaudeas; vel saltem commodis illius minus faveas, eumque cum possis, juvare nolis, id alioquin, nisi inimicitiæ istæ obstarent, facturus.

(r) *Rixæ* seu *contentiones* sunt verborum pugnæ, ex animo irato, aut àlio aliquo affectu immoderato profectæ. (s) Nam alioquin disputationes quoque verborum sunt pugnæ; quæ tamen contentiones per se non sunt: licet ex iis contentiones oriri possint, & facile oriantur. Disputationes tamdiu sunt, quamdiu rationibus & argumentis, sine animi ac verborum acerbitate, pugnatur. Contentiones esse incipiunt, cum non tam argumentis, quam verbis pugnatur & affecti-

(a) 4 Lascivia. (b) Secundi generis peccata adversus Deum. (c) 1 Idololatria. (d) Duplex. (e) 2. Idololatriæ species. (f) Falsum Deum colere. (g) Divinus cultus, quinam. (h) Latria, & Dulia religiosa idem.

(i) 2 Idololatriæ species imaginum cultus. (k) Nec Deus per imagines colendus. (l) Idololatria cur carnis opus dicatur. (m) Avari cur idololatræ dicti. (n) 2. Veneficium. (o) Arioli. (p) Tertium genus peccata adversus proximum. (q) 1 Inimicitiæ. (r) 2 Rixæ. (s) Disputationum a rixis diversitas.

bus, nemine cedere ob ambitionem & gloriæ cupiditatem volente. Unde tandem conſequuntur convicia & contumeliæ, vel ſaltem dicta aculeata & pungentia, quibus animus irritatus, magis ac magis efferatur.

Ζῆλοι, [a] *æmulationes.* Recte eas contentionibus adjunxit. Ex æmulatione enim creberrime lites proficiſcuntur. Eſt autem æmulatio de honore quædam contentio, ex nimia ejus cupiditate, cui ſe invidia facile admiſcet, profecta; cum nimirum quiſque ſibi honorem integrum & illibatum vindicat, neminemque in eo ſibi eſſe vult ſocium & rivalem, & quicquid alteri accedit exiſtimationis, ſibi detrahi putat.

Θυμοὶ, [b] *excandeſcentiæ.* Hoc loco latius ſumenda eſt hæc vox, ut complectatur omnem iram immoderatam, cujus non unus eſt gradus. [c] Eſt enim ira aliqua immoderata quidem, quatenus voluntatem trahit in conſenſum, & ad vindictam ſumendam inducit, [d] ſed quæ non excuſſit omne conſilium & rationem; imo ratione armata, nocentius ſurgit in vindictam, quæ peculiariter ab apoſtolo *ira* nominatur alibi, & [e] ἀ θυμοῦ diſtinguitur Epheſ. 4. 31. Col. 3. 8, qui vehementem iram, & tanto impetu concitam proprie ſignificat, quæ omnis rationis regimen excuſſit, in qua locum habet illud: *Fertur equis auriga, nec audit currus habenas.*

[f] Ἐριθεῖαι. Ἐριθεία idem eſt quod φιλονεικία, id eſt, contendendi ac litigandi ſtudium; quod eorum eſt, qui aliis libenter contradicunt, ad aliena dicta ac facta carpenda ſunt proni, atque adeo alios intempeſtivis reprehenſionibus irritant, & ad contentiones provocant. Hoc ſtudium in animo revera reſidet; unde & Jacobus Jac. 3. 14 id in corde habitare dixit. Hoc loco plurali numero poſitæ ἐριθεῖαι, ejus vitii actus ſeu effecta externa denotant, hoc eſt provocationes ad verborum pugnam, irritationes, quibus ſi alter commoveatur, ad rixam ac contentionem fiat progreſſus. Itaque ἔρεις, hoc eſt, lites ſeu contentiones, quarum antea facta eſt mentio, τῶν ἐριθειῶν ſunt effecta; quamquam non perpetua. Nam interdum ἐριθεία eſt, licet non ſequatur ἔρις; & hæc interdum ſine illa exiſtit. Eodem modo diſtinguuntur hæc duo vitia 2 Cor. 12. 20. Ab hoc autem ἐριθείας vitio nominatim infra dehortatur Galatas apoſtolus, ſub finem hujus cap. cum monet, *ne alii alios provocent.*

[g] Διχοστασίαι, idem ſunt quod ſchiſmata ſeu ſectæ, cum homines quibus commune inter ſe vinculum eſſe deberet, ab invicem diſcedunt, & communem amicitiam ac ſocietatem non colunt. Quod vitium licet in omni ſocietate locum habeat, potiſſimum tamen de Chriſtianorum hominum ſocietate hoc loco intelligi debet, quæ cum omnium ſanctiſſima ſit, & in finem omnium præſtantiſſimum inſtituta, eam ſine juſta cauſa rumpere, ſceleſtum prorſus eſt. [h] Duo autem tantum ſunt, quæ hoc Chriſtianæ communionis vinculum rumpere poſſunt: vel peſtilens aliquod dogma, quod ſalutem prorſus adimat; vel mores minime Chriſtiani. Licet autem unuſquiſque fidelium ab ea eccleſia ſejungere ſe debeat, quæ in hujuſmodi, qualem deſcripſimus, errore pertinaciter hæreat, aut etiam ob flagitia pro ſynagoga ſatanæ haberi debeat; [i] nihilominus tamen, ob mores præſertim vitioſos, niſi prorſus ſint flagitioſi, non tam licet uni alicui, aut multo minori parti, ab aliis recedere, quam omnibus ab uno, vel longe pluribus a paucioribus; ſi ipſis interea paucioribus liceat ſecundum Dei præcepta vivere, ac conſcientiæ ſuæ conſulere; & nullus extet cœtus Chriſtianus purior, cui potius ſit adherendum, vel etiam ſperari poſſit, plures ex eccleſia illa ad frugem a paucioribus illis revocatum iri, ſi hi diſceſſionem ab illis minime faciant. Tamdiu enim unus omnibus, & pauciores pluribus adhærere debent, [k] quamdiu illi ab his tolerantur, hi vero moneri ſe patiuntur. quemadmodum nec eccleſia Chriſtiana ſtatim a Judæorum ſynagoga ſe ſejunxit. [l] Quanto ergo ſcelere ſe obſtringunt illi, qui ab eccleſiæ ſocietate & communione, non quod eccleſiam aut erroribus aut moribus corruptam videant, [m] ſed quod ipſi corrupti ſint, & ſua delicta reprehendi ægre ferant, ultro diſcedunt; & hi quidem alpha ſchiſmaticorum ſunt. [n] His proximi ſunt illi, qui ideo ab aliis ſecedunt, aut eos a ſe pellunt, quia ſuos errores ab iis non approbari, ſed refelli ac reprehendi indigne ferunt. [o] Schiſmatis etiam rei ſunt illi omnes qui vel ſe ab aliis ſegregant; vel alios a ſe arcent ac ferre nolunt, propter errores, qui cum fide in Chriſtum, veraque pietate conſiſtere poſſunt, nec eam directe evertunt; etiamſi tandem per conſequentiam, quam tamen illi non agnoſcant, cum fide & pietate pugnent; quam conſequentiam ſi agnoſcerent, mallent potius iſta dogmata, quam fidem in Chriſtum, ac pietatem abjicere. [p] Similiter & illi hujus peccati merito accuſari poſſunt, qui ob lapſus atque infirmitates aliorum, quos tolerare ac emendare deberent, vel illos a ſe, vel ſe ab illis ſeparant; [q] ac multo magis, ſi id faciant ob diſſenſionem in conſiliis, & rebus ad ordinem eccleſiaſticum conſtituendum pertinentibus. [r] Quod ſi autem ii hoc crimine tenentur, qui, aut ſententiis, aut moribus deteriores a ſe ſegregant, vel ſe ab illis; quanto magis illi, qui rectius ſentientes, aut etiam meliores a ſe pellunt, vel ab iis ſecedunt?

[ſ] *Hereſes* aliquid amplius ſignificant, quam ſectæ. [t] Sunt quidem & hæreſes divortia quædam, ſed inter eos, qui ratione habita ſententiarum de rebus ad religionem pertinentibus, unionem inter ſe ſacram colere non poſſunt: ſectæ inter eos, qui & poſſent, & deberent. [u] Hæreſis enim eſt ejuſmodi a vera Chriſti eccleſia diſceſſio aut diſſenſio, ut quiſpiam ſententiam ejuſmodi foveat, quæ cum fide in Chriſtum & vera pietate conſiſtere nequeat, ſed eam omnino evertat; [x] unde ſi eam, ſemel atque iterum monitus, defendere pergat Tit. 3. 10, niſi forte ſponte ſua ab eccleſiæ communione jam diſceſſerit, ab ea ſegregandus eſt; præſertim ſi ipſe eam ſententiam excogitarit, non vero in errorem ab aliis inductus ſophiſmatis aliquibus fuerit; & ambitione aut alio animi vitio, non vero imbecillitate judicii, cum in hanc ſententiam prolapſum

[a] 3. *Æmulatio.* [b] 4. *Excandeſcentia.* [c] *Iræ duo genera.* [d] *Ira ſtricte ſumta.* [e] 4 *Excandeſcentia ſtricte ſumta.* [f] 5 Ἐριθεῖαι *provocationes ad rixam.* [g] 6 *Diſſidium, ſeu ſecta.* [h] 2 *Cauſſæ ſeceſſionis ab eccleſia aliqua juſta.*

[i] *Non æque licet uni ab eccleſia ſecedere, ut huic unum excludere.* [k] *Quamdiu in corrupta eccleſia perſiſtendum.* [l] *Schiſmaticorum genus* 1. [m] *qui ob peccata ſua reprehenſi ſecedunt.* [n] 2. *qui ob errores ſuos.* [o] 3. *qui ob errores aliorum tolerabiles.* [p] 4. *qui ob lapſus alienos.* [q] 5. *Aut diſſenſionem in conſiliis.* [r] *Schiſmaticorum peſſimi.* [ſ] 7. *Hæreſis.* [t] *Differt a ſecta.* [u] *Quid ſit.* [x] *Hæretici quomodo tractandi.*

fuiſſe

fuisse appareat. Diutius enim ferendi sunt ii, qui imbecillitate judicii errant, quam qui alia aliqua caussa impulsi errorem defendunt. [a] Sunt nempe hereticorum quidam gradus.

In aliis heresis vitium est potissimum intellectus: quales sunt isti, qui in ea nati & educati fuerunt, nec unquam veritatem habuerunt cognitam, nec illius agnoscendæ ejusmodi occasionem, ut perversitate quadam animi aut pertinacia eorum sit factum, quod eam non agnoverint; quales verbi causa sunt illi, qui inter Pontificios nascuntur, nec sincerioris doctrinæ vocem unquam audivere; quibus vicini sunt illi, qui veritatem quidem salutarem cognitam habuere, sed non probe; nec objectionibus adversariorum satisfacere possunt ipsi, aut qui satisfaciant, ad manum habent, alias veritati constanter adhesuri.

In aliis vero heresis vitium est etiam voluntatis; quod in plerisque locum habet, qui cum divinam veritatem habuissent cognitam, ab ea defecerunt, & in ejusmodi errores, quales diximus, prolapsi sunt: præsertim quibus adsunt ii, qui scrupulos, quibus veritas a falsis doctoribus labefactatur, iis commode eximere queant. quibus accensendi sunt ii, qui eximiam veritatis agnoscendæ, & erroris pestiferi abjiciendi occasionem habuerunt, sed id facere noluerunt. [b] Distinguuntur autem heretici ab apostatis proprie & stricte sumtis, quod illi tamen Christiani audire & haberi velint; hi vero penitus Christi religionem abjurarint.

Vers.21. *Invidia.* [c] Dolor seu mœror ac tristitia ex alienis commodis proveniens.

[d] *Homicidia.* cum quis hominem occidit, cujus occidendi nullum jus & potestatem habet.

Ebrietates. [e] Peccati, qood sobrietati repugnat, duas commemorat species, *ebrietates & comessationes.* [f] Ebrietas est immoderatus usus potus, qui animum aggravat, & rationem turbat; vel, etiamsi tandem sive ob naturæ quandam firmitatem, sive ob diuturnam potandi consuetudinem, eam non turbet, voluptatis tantum causa fit, non necessitatis, nec in eo indulgetur naturæ, sed tantum carnali cupiditati, aut consuetudini.

[g] *Comessationes*, licet immoderatum cibi usum includant, non tamen solum: sed significant omnia convivia, carnalium & immoderatarum voluptatum causa instituta: quicunque ista convivia agitant, ac celebrant, comessatores sunt, ad quæ pertinent temulentorum lusus, tripudia & choreæ, quæ comessationis pars sunt, & lascivientis carnis effecta.

Et similia his. [h] Ne quis putet apostolum omnia carnis opera enumerasse: quorum plura enumerantur Marc,7.21,22. cap. 1. ad Rom. vers.29, & deinceps. 1 Tim.1.9, & deinceps. 2 Tim.3. 2, & seqq. & alibi. Ex his tamen æstimari poterunt & reliqua. [i] Quæcunque enim opera, nec spiritus euangelicus jubet, nec ratio ipsa suadet, natutave ad sui conservationem viriumque refectionem requirit, ea a carne proficisci est necesse, ac proinde carnis esse opera. Jam videamus, quod incommodum sequatur, si quis talia opera faciat; an nihilominus is regnum Dei consequi possit, quemadmodum hodie, proh dolor! nimis multi opinantur.

[k] *Quæ prædico vobis, quemadmodum & prædixi; quod qui talia faciunt, regnum Dei non hereditabunt.* Pronomen relativum ἃ, *quæ*, positum est pro περὶ ὧν, *de quibus.* Non satis autem habuit apostolus, simpliciter referre incommodum, quod eos, qui talia faciunt, manet: sed ut tanto altius animis eorum infigeretur, dixit, se id *prædicere*, imo *& ante jam prædixisse:* ne ignorantiam aliquam ea in re possent prætexere. Hinc ergo videmus, libertatem nostram Christianam, non esse tam late extendendam, ut nobis quicquam turpe & inhonestum facere liceat, & carni ulla in re indulgere.

Vox autem *facientes* seu πράσσοντες, [l] pro diversa ipsorum peccatorum operumve carnis ratione, diversimode accipi debet. Sunt enim quædam, in quibus facilis est lapsus, ac proinde quorum actus unicus, habita ratione benignitatis divinæ in novo fœdere nobis promissæ, non damnat, sed habitus & actiones iteratæ seu frequentatæ, sive unius generis, ut si quis crebro irascatur, sive diversorum generum, ut si quis nunc irascatur, nunc invideat, nunc inebrietur, &c. Alia vero sunt adeo turpia, ut a nemine, qui vero Dei timore, & vera fide præditus sit, committi possint. Talium peccatorum vel unus actus hominem a regno Dei merito excludere potest; nunc nimirum, cum nec ignorantia, nec infirmitas locum habet, ut sane in quibusdam peccatorum generibus rarius locum habet. talia sunt, idololatria, incantatio, adulterium, homicidium, & his paria, quæ nisi subsequente resipiscentia, ac vera animi ac factorum mutatione in melius eluantur, salute hominem privandi, posita licet Novi fœderis gratia, vim habent. [m] In summa, gratia euangelii ne tantillum quidem carni blanditur, aut honestatis & virtutis disciplinam laxat, nec ei, qui in spem veniæ & gratiæ peccat, gratiam promittit: sed tantum humanæ infirmitati ac fragilitati ingens affert solatium. [n] Incommodum autem ipsum, quod ex patratione operum carnis consequitur, est regni Dei amissio, & ab eo exclusio; quo nullum majus & gravius cogitari potest. Hæreditas regni Dei, Dei filios manet, ad ejus imaginem ac similitudinem renatos ac reformatos, quam in se abolet, vel non habet, quisquis opera carnis facit.

Vers. 22. *Fructus autem spiritus est.* [o] Enumeravit multa carnis opera, & sic declaravit, quid sit carnis cupiditates perficere: nunc etiam enumerat quosdam fructus spiritus; eaque ratione ostendit, quid sit ambulare spiritu; quandoquidem non tantum id superius monuit, ne carni indulgeamus; sed contra etiam, ut spiritu ambulemus, eoque nos duci patiamur. Unde patet, non tantum opus esse ut malum vitemus, sed etiam ut bonum faciamus.

[p] Utitur autem voce *fructus*, cum antea de carne loquens, usus esset voce *operum*; eam ut videtur, ob caussam, ut hac ipsa appellatione ostenderet, hæc opera, quæ ex spiritu proficiscuntur, esse quippiam bonum. Fructus enim nomen absolute positum, res bonas fere denotare solet.

[q] *Charitas.* Ideo charitatem primo loco nominat, quia superius charitati omnia tribuerat, vers. 6, & 13.

[a] Eorum genera ac gradus. [b] Quid ab apostatis differant. [c] 8 Invidia. [d] 9 Homicidium. [e] Quarti generis peccata adversus sobrietatem. [f] 1 Ebrietas. [g] 2 Comessatio. [h] Multa carnis opera hic omissa. [i] Carnis opera quæ.

[k] Eorum effectus perniciosissimus. [l] Facere opus carnis. [m] Gratia euangelii infirmitatis solatium, non malitiæ: [n] Opera carnis regno Dei privant. [o] Declarat, quid sit ambulare spiritu. [p] Fructus spiritus. [q] 1 Charitas.

cujus rei caussam ibi attullimus. [a] Quanquam ibi charitatis vocem tam late extendit, ut ea omnes virtutes, quæ ex ipsa nascuntur, complecteretur: [b] hic vero strictius charitatis nomen sumit, ita ut reliquas virtutes, quæ ad proximum spectant, & ex ipsa nascuntur, ab ea distinguat. Solent enim, ut supra monuimus, sacræ literæ nunc expressius & explicatius loqui, nunc pressius & concisius, & eodem verbo nunc plura, nunc pauciora complecti. [c] Charitas ergo hoc loco nihil aliud est, quam affectus aut voluntatis propensio & inclinatio, in bonum ac commodum alterius.

[d] *Gaudium.* hoc, quia inter eas virtutes recensetur, quæ circa proximum occupantur, [e] vix videtur accipiendum esse de illo gaudio, quod ex spe immortalis vitæ in nobis existere debet, & ad quod nos alibi apostolus hortatur Rom. 2. 12. Phil. 3. 1: iv. 4. 1 Thess. 5. 16: sed vel ille animi habitus intelligendus est, quo fit, ut bonis ac commodi proximorum lætemur, quemadmodum alibi præcipit apostolus Rom. 12. 15; [f] vel potius, ut proximis nostris, & potissimum fratribus, gaudio simus; (g) ita ut hæc virtus ab effectu suo, quem parit, nempe gaudio, gaudium nominetur. [h] Hæc virtus tum exercetur, cum operam damus, ne ulla actione proximum ita lædamus & offendamus, ut ei tristitiæ causam & materiam præbeamus; quod tum aliis fit modis, tum etiam eo, cum in rebus indifferentibus libertate nostra abutimur, & aliquid cum aliorum scandalo facimus; unde fiat, ut frater noster tristetur, quemadmodum Paulus ait Rom. 14. vers. 15, &, si exemplum nostrum imitatus fuerit, cum minus, quam nos, scientiæ habeat, conscientiam suam offendat; unde postmodum animi mœror & tristitia consequatur. qua de re vide etiam 1 Cor. 8. 10, 12.

[i] *Pax*, hoc est, pacis studium. nam ut sit pax actu ipso, non est in potestate singulorum, sed omnium. Verum si in omnibus Christianis studium pacis fuerit, pax necessario inter eos sequetur. Est autem pax, voluntaria quędam hominum conjunctio & conspiratio, qua fiat, ut alter alterius commoda non modo non impediat, sed etiam promoveat.

[k] *Longanimitas*, est ad iram tarditas, etiamsi subinde suppetant irascendi causæ.

[l] *Χρηστότης* est comitas, humanitas, seu suavitas quędam morum, quæ elucet in verbis, in vultu, aliisque rebus externis, ob quam fiat, ut sis amabilis omnibus.

[m] *Ἀγαθωσύνη*, *bonitas*, est beneficentia: illa jucunditatem seu honestam delectationem; hæc commodum proximi spectat.

[n] *Fides* hoc loco, quia inter virtutes ad proximum spectantes refertur, fidelitatem significat, quæ justitiæ pars est. Complectitur autem non tantum constantiam in promissis, verum etiam in omnibus aliis officiis alteri debitis pręstandis, in quibus eum destituere ac fallere alioquin posses. Itaque hoc loco non significat fidem ejus, qui confidit, sed cui confiditur, ne confidentem sibi destituat ac fallat. quo sensu etiam Deo & Christo tribuitur, & nobis respectu Dei 1 Cor. 1. 9. x. 13. 1 Thess. 5. 24. 1 Joh. 1. 9. Hebr. 2. 17. iii. 2, 5. Apoc. 2. 10. Nam & Deus ac Christus fidelis dicitur, quia ea præstet, quæ pomisit, nec nos unquam fallat ac destituat: & quædam nos, cum ad eum accederemus, promisimus, in quibus pręstandis fides ac constantia nostra requiritur. Sic etiam a servis & œconomis fides exigitur.

[o] *Mansuetudo* est virtus quæ iram moderatur; seu, quæ facit, ne irascamur cum non oportet, ne irascamur vehementius, quam oportet, hoc est, ne ad vindictam ejusve propositum descendamus; neve irascamur diutius, quam oportet: sed ut cito irasci desinamus, ac placabiles simus. [p] Complectitur alias longanimitatem quoque. Est enim etiam mansuetudinis, prohibere ne irascamur celerius, quam oportet. sed hoc loco ab ea distinguitur, & paulo strictius sumitur.

[q] *Continentia* est abstinentia a voluptatibus corporis vitiosis; [r] & idem est quod temperantia: neque enim sacræ literæ inter continentiam & temperantiam ita distinguunt, ut Philosophi. [s] Dividitur in sobrietatem & castitatem, quarum posterior opponitur vitiis seu operibus carnis primi generis: prior vero ultimi. Charitas autem una cum virtutibus ei annexis, opponitur illis carnis operibus, quæ ad proximum spectant. Illis enim, quæ ad Deum referuntur, nullam hic virtutem opposuit.

[t] *Contra hujusmodi non est lex.* Id est, nullam habet vim ad damnandum hominem, in quo tales virtutes reperiantur: plus habent hæ virtutes virium ad hominem ejusmodi absolvendum, quam lex ad damnandum. qua de re vers. 18 egimus. Non dicit autem κατὰ τούτων, sed κατὰ τῶν τοιούτων, indicans, se non omnes spiritus fructus enumerasse: quemadmodum nec antea omnia carnis opera enumeraverat: sed alios adhuc restare his similes; nec satis esse istas tantum, quas enumeravit, virtutes colere ad id ut damnationem legis effugias: [u] sed opus esse, ut & has, & hujus generis alias virtutes omnes habeas. [x] Ea enim est inter carnis opera & fructus spiritus differentia, quod illa etiam sigillatim, ea, qua supra explicatum est, ratione, hominem a regno cælorum excludant: hi vero non nisi omnes simul juncti, hominem regni cælestis faciant participem, seu a legis condemnatione liberum. Malumus autem vocem τοιούτων, referre ad fructus spiritus, quorum expresse facta est mentio, quam ad homines iis pręditos, quorum nulla: quamquam alias idem sensus est.

Vers. 24. *Qui vero sunt Christi.* [y] Postquam apostolus recensuisset varia, tum carnis, tum spiritus effecta; jam porro ostendit, homines Christianos, & posse & debere, opera quidem carnis vitare, fructus autem spiritus sequi. Cui postea subnectit dehortationem ab illis carnis operibus, quibus Galatæ inprimis laborabant, nempe a rixis & contentionibus, eorumque fontibus; & sic ad principium universæ istius exhortationis quodammodo revertitur. [z] Posse autem & debere homines Christianos carnis opera vitare, hoc versiculo docet, in quo est tacita quædam objectionis occupatio. [*] Poterat enim aliquis dicere, fieri non posse, ut spiritus ductum in omnibus sequamur, & opera carnis abdicemus: quandoquidem carne circumdati, & variis cupiditatibus & affectibus

[a] Nunc laxius sumitur. [b] Nunc strictius. [c] Quid ea sit. [d] 2 Gaudium. [e] 1 significatio. [f] 2 significatio. [g] 3 hujus loci propria. [h] Frater non contristandus. [i] 3 Pax. [k] 4 Longanimitas. [l] 5 Humanitas. [m] 6 Bonitas. [n] 7 Fides.

[o] 8 mansuetudo. [p] Alibi longanimitatem in se continet. [q] 9 continentia. [r] Eadem cum temperantia. [s] 2 ejus partes. [t] Fructus spiritus a damnatione legis liberant: [u] Sed omnes simul juncti. [x] Opera carnis singula damnant. [y] Scopus seqq. [z] Christiani & possunt & debent carnis opera vitare. [*] Prolepsis.

obnoxii

obnoxii simus. Huic objectioni respondet apostolus, & simul indicat, eos omnes, in quibus adhuc caro & cupiditates vigent, non esse Christi, ac proinde etiam nullum jus habere ad hæreditatem Christi, quasi dicat: Nec vero est, quod quispiam objiciat, homines Christianos non posse eo modo, quo explicatum est, vivere: quandoquidem non minus, quam cæteri homines carnem habeant, & in carne varios affectus & cupiditates, quæ eos ad carnis opera stimulent. Licet enim carnem & cupiditates habeant; habent tamen mortuas seu crucifixas, non vivas.

Per eos [a] *qui Christi sunt*, intelliguntur illi, qui Christi doctrinam recte cognitam animo tenent, ei sunt addicti, ac cum eo conjuncti, atque adeo spiritus ejus sunt participes: quandoquidem qui Christi spiritum non habent, non sunt ipsius Rom. 8. 10. vide etiam sup. cap. 3. ult.

Carnem crucifixerunt. [b] Per *carnem* intelligi debet fons & fomes peccatorum in nobis existens: qui ut superius vers. 16 in fine jam indicavimus, nullus alius esse potest, quam appetitus, seu illa animi vis, quæ affectibus & cupiditatibus agitatur, earumque sedes est. Appetitus enim ab affectibus & cupiditatibus non aliter distinguitur, quam ut potentia ab actu. [c] Hunc ergo appetitum illi, qui Christi sunt, crucifixerunt, quatenus ei vim ademerunt, quam habuit ad nos vitiosis actionibus subjiciendos: non quod illum penitus exciderint, (id enim fieri nec potest, nec debet:) sed quod ejus vim ita imminuerint, ita mitigarint & mansuefecerint, ut non amplius adversus spiritum efferetur; sed ei se tractabilem & obsequentem præbeat. Unde fit, ut una cum appetitu, [d] etiam caro nostra hæc externa, id est, omnia ejus membra, respectu peccati sint veluti cruci affixa. Quemadmodum enim corpus cruci affixum, vel vivit quidem, sed non amplius est sui juris, & nec pedes, nec manus movere potest; vel etiam per crucis tormenta vitam amisit: sic qui appetitui omnes ad peccandum vires ademerunt, eorum membra, ratione peccati, veluti clavibus affixa, aut penitus interemta, sese non movent. qua de re vide cap. 6. epist. ad Rom. vers. 11, & seqq. & cap. 8. 10.

Cum omnibus affectibus & cupiditatibus. Hæ sunt proximæ peccati causæ. ubi per [e] παθήματα seu *passiones*, in genere intelligit omnes affectus, omnes motus, quibus appetitus noster afficitur; [f] qui cernuntur tum in fuga alicujus mali, tum in inclinatione ad aliquod bonum, hoc est, vel voluptatem, vel utilitatem, vel denique honorem.

[g] *Cupiditates* autem, sunt species τῶν παθημάτων, eaque insignior ac potior, quæ consistit in inclinatione ac impetu quodam ad res jucundas. [h] Hos affectus & cupiditates eatenus crucifixerunt homines Christiani, quatenus illis vim ademerunt, quam antea ad peccatum habebant. Sunt quidem adhuc aliqua ratione; [i] sed non vivunt, non regnant, non lasciviunt. Recalcitrant etiam, in aliis crebrius, in aliis rarius: sed irrito fere conatu, ac contra stimulum. [k] renituntur, inquam, rationi ac spiritui; præsertim in iis actionibus, quæ raræ sunt & arduæ, quæque longam consuetudinem non admittunt, & sic ire in habitum non possunt: quale verbi gratia est, evangelii causa jacturam omnium bonorum & vitæ etiam subire ac perpeti. [l] Dominium enim rationis in affectus, est politicum seu civile, non tyrannicum. In tyranni enim imperio, civibus ne mutire quidem fas est contra tyranni jussa: sed affectus petulantiores sunt, quam ut nunquam contra rationis imperium mussitent. Danda tamen opera est, ut eos quam obsequentissimos, & servire volentes habeamus. Qui ita affectus domuit, ut semper cum voluntate conspirent, voluntas autem rationi obtemperet, næ ille hominum fortunatissimus & virtute præstantissimus est. Affectus enim veluti vigorem quendam conciliabunt voluntati, & facient ut omnes actiones vividius ac longe alacrius obeas.

Utitur autem apostolus *crucifigendi* verbo, [m] ut ostendat, similitudinem esse debere inter Christianos & inter Christum: nempe ut cum Christo crucifigantur ac moriantur peccato; utque cum eo resurgant a mortuis nunquam amplius morituri, idque vi mortis & resurrectionis Christi. qua de re supra nonnihil jam diximus cap. 2. vers. 20. idque etiam docet Petrus 1. epist. cap. 4. ab initio. Affirmat autem Paulus de iis, qui Christi sunt, quod carnem crucifixerint; non quod omnes actu ipso id fecerint, [n] sed quod eas habeant vires, ex Christiana religione manantes, ut si modo ipsi velint, studiumque adhibeant, eam reipsa crucifigere queant, idque facere omnino debeant: adeo ut, si vim & naturam Christianæ religionis spectes, eam crucifixerint. [o] Non semel enim verba, quæ de actu loquuntur, de vi atque efficacia, deque eo, quod fieri omnino debet, sunt intelligenda. quo pacto & supra dixit, Galatas omnes esse Dei filios per fidem; omnes Christum induisse, quicunque in eum baptizati sint cap. 3. 26, 27, 28; eos esse unum in Christo Jesu; non quod omnes revera & actu ipso tales essent, sed quod, ut ibi monuimus, vi suæ religionis ac professionis tales esse & possent & deberent. Et ad Rom. ait cap. 6. 2, nos mortuos esse peccato; veterem nostrum hominem cum Christo esse crucifixum vers. 6; Romanos non amplius esse in carne, sed in spiritu cap. 8. 9; quod idem est reipsa cum eo quod hic dicit: & alia his similia sæpe pronunciat.

Vers. 25. *Si vivimus spiritu.* [p] Postquam docuisset apostolus, tum posse tum debere homines Christianos carnis opera vitare: [q] nunc contra docet, eos etiam posse & debere fructus spiritus præstare. quasi dicat: Cum ergo & caussa peccatorum efficiens, ut modo dixi, fuerit sublata, & causa efficiens pietatis, seu vis ad eam in hominibus excitandam satis valida sit in vobis; quid aliud restat, quam ut pie vivatis?

Si vivimus spiritu. [r] Vita hæc opponitur morti, seu crucifixioni carnis. qualis autem sit hæc vita, seu cujus rei, indicat vox adjecta *spiritu*, id est, quam efficit in nobis spiritus; spiritus nimirum evangelicus, qui nostrum spiritum vegetat, animat, alacrem ad omnes actiones honestas facit, illique vires ad domandam carnem suppeditat.

Quocirca si hanc vitam in nobis habemus, quam spiritus, ut sic dicam, inspirat, si nos spiritus divinus

[a] *Christi esse.* [b] *Caro pro appetitu.* [c] *Non Christianis crucifixa.* [d] *Corpus nostrum peccato mortuum.* [e] *Affectus.* [f] *Duplices.* [g] *Cupiditates.* [h] *In Christianis crucifixa.* [i] *Non penitus excisa.* [k] *Quatenus rebellentur spiritui.*

[l] *Dominium rationis in affectus politicum.* [m] *Christiani cum Christo moriuntur, & resurgunt:* [n] *Hoc est vires ad id faciendum habent.* [o] *Verba actum significantia de efficacia aut officio sumuntur.* [p] *Nexus.* [q] *Christiani & possunt & debent spiritu ambulare.* [r] *Vivere spiritu.*

animat, *spiritu etiam incedamus*, (a) id est, spiritus etiam divinus nos regat, ejus ductum sequamur in actionibus. Incedere enim & ambulare, Hebraica phrasi, actiones vitæ obire significat, ut jam ante diximus vers. 16. His & præcedentis versic. verbis, respondet ille cap. 8 ad Rom. vers. 10 locus: (b) *Si Christus* (hoc est, spiritus ipsius) *est in vobis, corpus quidem mortuum est propter peccatum* (hoc est, vim quodamodo amisit ad peccata nos adducendi, eaque patrandi:) *spiritus autem vita est propter justitiam*, hoc est, spiritus noster vivit ac vires habet ad justitiam colendam.

Vers. 26. *Ne simus vanæ gloriæ sectatores.* (c) Post generalem admonitionem dehortatur eos a specialibus quibusdam vitiis, charitati & mutuo amori, quem jam ante inculcaverat, oppositis: nempe quod videret, eos hac dehortatione valde indigere. (d) Dehortatur autem eos primo ab eo vitio, quod reliqua duo ex se gignit. Istud autem est vanæ gloriæ sectatio aut cupiditas. Inter homines enim ambitiosos & vanæ gloriæ procos, qui tanquam rivales ac æmuli eam ambiunt, necesse est plurimas esse lites & contentiones. Vana gloria autem in eo est, cum alii aliis doctiores, sapientiores, digniores, imo & meliores videri, non autem meliores reipsa esse, volunt. Solius enim virtutis honestissima est & pulcherrima ambitio.

(e) *Alii alios provocantes*, nimirum ad verborum duella: quod fit, (f) cum alii alios verbis aut factis irritant, & veluti lacessunt: qua de re dictum sup. vers. 20 in voce ἐριθεῖαι. Ex hac deinde provocatione oriuntur pugnæ, lites, & variæ digladiationes, athletarum instar in arena depugnantium. Ab iisdem vitiis dehortatur etiam Philippenses, cum 2. cap. vers. 3 inquit: *Nihil per contentionem aut inanem gloriam.*

Alii aliis invidentes. (g) Alterum vitium ex vanæ gloriæ cupiditate manans. quicquid enim laudis & dignitatis æmulo accedit, id laudis cupidus sibi decedere putat; ac proinde aliena uritur & torquetur laude. Non ambire gloriam, unicum invidiæ hujus est remedium. Qui autem gloriam non ambit, hic eam celerrime consequitur. Fugit enim sequentes, fugientes sequitur.

(a) *Incedere spiritu.* (b) *Explicatur locus Rom. 8. 10.* (c) *Dehortatio.* (d) *Ab ambitione.* (e) *& ejus effectis.* (f) *1 irritatione aliorum.* (g) *2 invidia.*

CAP. VI.

ARGUMENTUM.

In priori hujus capitis parte pergit in tradendis præceptis Christianæ pietatis ad vers. 11. In altera parte, (*) quæ Epilogum hujus epistolæ constituit, monet Galatas, ut sibi à seductoribus caveant, & ipsum potius ac doctrinam ipsius, quam illos, sequantur; & sic id, quod in principali hujus epistolæ tractatione docuerat, concludit. 1 ad vers. 11.

(*) *Duæ capitis partes. 2 Epilogus epist.*

Vers. 1. **F**Ratres, *si & præoccupatus fuerit homo, in aliquo delicto.* (a) Hactenus docuit, quomodo Christiani vivere debeant, nempe ne carnis opera patrent, contra vero spiritus fructus ferant: nunc docet, quid fieri debeat, si quis Christianorum nihilominus in delicto aliquo præoccupatus fuerit.

Dicit ἐὰν καὶ. *Si &*, id est, si tamen, quasi dicat: Hactenus quidem docui, Christianum hominem & posse & debere esse immunem a vitiis ac delictis; quod si tamen contingat, aliquem non esse talem; jam vos docebo, quid cum illo fieri velim.

Προληφθῇ *præoccupatus fuerit.* (b) Præoccupari nihil aliud significat, quam anteverti, & subito veluti opprimi, priusquam de defensione, ut sic dicam, cogites, & arma corripias. Videtur hoc verbo voluisse indicare apostolus, (c) quomodo fieri possit, ut Christianus, cui tantas vires esse ad superandum peccatum superius docuit, possit nihilominus superari a peccato: nimirum si eum tanquam ex insidiis aggrediatur, aut stertentem ac suæ salutis incuria laborantem inveniat: & sic priusquam viribus suis utatur, armaque expediat, eum opprimat. Diximus enim jam supra, Christianam religionem nobis vires & arma ad debellandum peccatum suppeditare, atque ut cum eo fortiter pugnemus, incitare: sed si armis illis ac viribus uti, & excubias pro salute tua agere nolis, a peccato opprimi facile poteris.

(d) Quanquam alii hanc præoccupationem non ad peccatum, sed ad homines referunt, qui aliquem in peccato quopiam, antequam ipse se recolligat, deprehendant: quasi dicat, si quispiam ex Christianis in aliquo peccato versari aut hærere deprehendatur, antequam ipse se recolligat, & sese emendet.

In delicto aliquo, id est, si priorem sententiam sequi malis, per aliquod delictum. (e) Videtur autem apostolus non tam loqui de peccatis, quæ ex mera ignorantia & incogitantia, aut etiam ex mera infirmitate interdum a Christianis, in ipso pietatis cursu committuntur; quam de iis, quæ nec ob ignorantiam, nec ob infirmitatem excusari merentur, quæque adeo hominem, quamdiu in tali statu versatur, regni cælesti aditu excludant: partim quidem, quia hanc occupationem in aliquo delicto, superiori Christianorum hominum pietati & sanctimoniæ apostolus videatur opponere: partim vero, quod istiusmodi homini *spirituales* aperte satis opponat; infirmitates autem & errores, etiam in spiritualem cadere possint.

Homo, (f) id est, aliquis. ita enim solent loqui Hebræi. Sic dicitur inimicus homo; homo mercator; homo rex; id est, inimicus, mercator, rex quidam Matth. 13. 28, 45: XVIII. 23. XXII. 1. Non enim est necesse, ut in *hominis* voce Paulum ad humanam fragilitatem dicamus respexisse. Sic & infra vers. 7: quicquid seminaverit *homo*, id est, quispiam. Huic homini, videamus quid fieri velit apostolus.

Vos, inquit, *qui spirituales estis, corrigite talem, in spiritu lenitatis.* (g) Corrigi eum vult apostolus. (h) Καταρτίζετε. Καταρτίζειν nihil aliud est, quam dare operam, ut res aliqua omnibus suis partibus & numeris constet, id est, ut & membra sua habeat omnia,

(a) *Nexus.* (b) *Præoccupari a delicto.* (c) *Quomodo Christianus ad peccatum adduci possit.* (d) *Alia verborum explicatio.* (e) *Delictum quid hoc loco.* (f) Homo *pro aliquis.* (g) *Delinquens corrigendus:* (h) Καταρτίζειν

& inte-

& integra, & ſuis locis apte diſpoſita & connexa. Vult ergo apoſtolus, ut talis homo ad perfectionem Chriſtianæ pietatis adducatur, & omnes ejus partes habeat, ne quicquam illi deſit eorum, quæ ad hominem Chriſtianum conſtituendum requiruntur. In eo enim correctio iſta & emendatio conſiſtit. Quis autem iſtud curare debet?

Vos ſpirituales. [a] Vos qui ſpiritu ducimini, in quibus ſpiritus regnat, & carnem cum affectibus edomuit. His enim vere competit alios corrigere, qui ſeipſos jam correxerunt. Merito enim is, qui vitiis laborat ipſe, alium corrigere volens, audit: Ejice prius trabem ex oculo tuo &c. Matth. 7. & illud: medice cura teipſum. quomodo autem corrigendus eſt?

[b] *In ſpiritu lenitatis.* [c] *In* per Hebraiſmum redundat. quia enim Hebræi caſus non habent, ideo eos particulis adjectis exprimunt, quas deinde, cum alia lingua utuntur, ſuo more ſępe retinent. [d] *Spiritus* autem *lenitatis*, vel ſpiritum, hoc eſt, animum lenem, lenitate & manſuetudine temperatum ſignificat: [e] vel lenitatis & manſuetudinis vim quandam, [f] ſeu lenitatis quendam, ut ſic dicam, afflatum, qui in omnibus noſtris actionibus & verbis cernatur & eluceat. Non vult ergo apoſtolus hunc hominem rigide, & cum auſteritate quadam & inſultatione tractari & objurgari, ne irritetur potius, quam ſanetur. Ipſa reprehenſio, etiam lenibus verbis concepta, acrimoniam habet, & ægre auditur: quid ergo ſi verborum accedat acerbitas? ut auſtera inſuaviaque remedia, medici dulcioribus ſuccis condiunt: ita Chriſtiani pharmaca ſua, lenitate & ſuavitate verborum. Cauſam affert, adhortatione quadam comprehenſam.

Spectans teipſum, ne & tu tenteris. [g] Ex eo, quod alium peccare, & ab officio diſcedere videamus, debemus communis noſtræ ſortis & conditionis eſſe memores, id eſt, nos quoque ſimiliter poſſe labi, & non minus, [h] quam alios, peccatis eſſe obnoxios: ac proinde duo hinc diſcere. Unum, ne eos, qui deliquerunt, [i] rigidius tractemus, quam nos ipſos in pari caſu tractari vellemus: ſed ut eam humanitatem ac lenitatem eis exhibeamus, quam nobis exhiberi, ſi eorum eſſemus loco, cuperemus: ſecundum illud Matth. 7. 12. [k] Alterum, ut tanto diligentius, aliorum exemplo moniti, nobis caveamus, ne & ipſi in peccatum aliquod incidamus. Eſt autem in verbis [l] apoſtoli mutatio numeri, Hebręis non inuſitata, qualem habuimus ſup. cap. 4. verſ. 17. Dicit enim primum, *Vos ſpirituales corrigite:* poſtea, *ſpectans teipſum.*

Tentari [m] hoc loco per metonymiam, effectum tentationis ſignificat, id eſt, peccatum, ſic 2 Theſſ. 3. 5. Neque enim in noſtra poteſtate eſt ne tentemur, hoc eſt, ad peccatum aliunde incitemur; ſed ne incitationi iſti locum demus, eique obſequamur.

℣ſ. 2. *Alii aliorum onera portate.* [n] Onera, ut vox ipſa indicat, ſignificant, quicquid alterum aggravat, & incommodum, ſive ſentienti, ſive non ſentienti afferat. [o] Talia autem ſunt inprimis *peccata*, ad quæ hic potiſſimum reſpicitur: quemadmodum ex ſuperiori verſu apparet. Ea enim pœnam alicui imponunt, & ſi ſentiantur, valde animum & conſcientiam gravant: ſi vero non ſentiantur, tanto magis homines in interitum deprimunt.

(p) *Portamus* autem *aliena onera*, cum eorum veluti partem in nos recipimus, ſeu, ut alios onere levemus, labores ac moleſtias non defugimus. Prout autem onera aliena diverſa ſunt, ita etiam diverſimode id fit. Peccata quidem aliena portamus, dum homines iis gravatos, quamdiu reſipiſcentiæ ſpes eſt, toleramus, eos leniter ac manſuete admonemus ac tractamus, non ſuperbe iis inſultamus, aut verborum aſperitate eos exacerbamus: quod ſi puſillanimes ſint, eos erigimus ac ſolamur. Hæc enim qui facit, tum alios, quantum in ſe eſt, onere levat; tum oneris partem in ſe quodammodo recipit: cum ea, quæ diximus, carni noſtræ haudquaquam grata eſſe ſoleant. Statim enim affectus jubet ejuſmodi homines aut contemnere, & a cœtu fidelium arcere, aut acerbe inſectari, & probris inceſſere; pręſertim ſi iniquo animo reprehenſiones accipiant, monentibus recalcitrent, conviciis etiam ac contumeliis non parcant; eorum peccata ab extraneis nobis exprobrentur, & ad ipſam quoque eccleſiam veritatemque divinam, aliqua ex iis redundet ignominia. Qui erga hujuſmodi etiam homines lenitate ac manſuetudine utitur, & tamdiu eos fert, quamdiu eos non prorſus deploratos eſſe videt, is vere eorum onus portat. (q) Sed præter peccata ſunt & alia onera, ad quæ dictum hoc apoſtoli extendi debet. Etenim Rom. 15. 1 apoſtolus vult, ut infirmitates imbecillorum feramus; quæ in eo conſiſtunt, quod quiſpiam, quia nondum plene agnovit libertatem Chriſtianam, multa faciat, quæ facere non tenetur, & veluti ſupervacuum onus ſubeat, ac bajulet; (r) quod in nos recipimus tum, cum illius cauſa nec ipſi libertate noſtra utimur, ſeu id facimus, ad quod faciendum alioquin obſtricti non ſumus. (ſ) Poſſis denique hoc apoſtoli dictum etiam ad ea onera, quæ carnem noſtram premunt, ac ſimul etiam animum aggravare facile queunt, extendere, qualia ſunt, variæ afflictiones, paupertas, aliaque his ſimilia, in quibus ſolatio & auxilio opus eſt; quod qui præſtat alteri, eum onere levat, & ejus partem in ſe quodammodo recipit. (t) Vult autem apoſtolus, ut illud officium ſit mutuum; non quod ſemper neceſſe ſit ut id mutuo præſtetur; ſed quod id contingere ſaltem poſſit, & creberrime contingat. Eo ipſo autem tacite nos monet, ut aliena onera tanto promtius feramus: quia contingere queat, ut aliena ope nos viciſſim indigeamus.

Et ſic implete legem Chriſti. (u) His verbis fructus ſuperioris præcepti de aliorum oneribus ferendis exprimitur: ſed ſi Græcum textum ſpectes, (Latinus enim interpres habet *adimplebitis*,) exprimitur per modum pręcepti: quia iſte fructus eſt talis, ut nihilominus ad noſtrum officium pertineat. Ingens fructus eſt, ſi quis Chriſti legem impleat: ſed non minus id officium uniuſcujuſque eſt, ut impleat. (x) Lex Chriſti, eſt lex charitatis, quæ inter ipſius diſcipulos vigere inprimis debet. hanc quia omnium perfectiſſimam primus nobis pręſcripſit Chriſtus, ideo pręceptum, quo ejus perfectio nobis injungitur, & novum, & ſuum

[a] *Spiritualium eſt alios corrigere:* [b] *Sed in ſpiritu lenitatis.* [c] *In redundat.* [d] *Quid ſpiritus lenitatis.* [e] *1 explicatio.* [f] *2 explicatio.* [g] *Ratio dicti.* [h] *Ex aliorum lapſibus diſcendum,* [i] *1 ut lapſos leniter tractemus.* [k] *2 ut nobis à lapſu caveamus.* [l] *Mutatio numeri.* [m] Tentari *pro peccare.* [n] *Onera aliena.* [o] *1 peccata.*

(p) *Ea portare quid ſit.* (q) *2 infirmitates alia.* (r) *Quomodo portanda.* (ſ) *3 afflictiones* (t) *Mutuum hoc officium.* (u) *Ejus fructus.* (x) *Lex Chriſti, lex charitatis.*

pręceptum

preceptum appellat. vide Joh. 13. 34, 35: xv. 12. [a] Hanc legem implet, qui aliena in se quodammodo recipit onera, quique peccatorum etiam salutem summo studio quærit, & ne vitæ quidem suæ ea in re parcit; atque ut infirmitates aliorum sublevet, libertate sua non utitur, seque ipsum re jucunda sponte fraudat. quorum utrumque non Moses, sed Christus præcipit.

Vers. 3. *Si enim videtur quis esse aliquid.* Rationem affert, cur alii aliorum, præcipue lapsorum onera portare debeamus, cum quadam, ut videtur, [b] prolepsi conjunctam. [c] Poterant enim aliqui nimia sui opinione turgentes ita cogitare: quid nobis cum ejusmodi hominibus, qui tam fœde labuntur, est negotii? cur eos aut curemus, aut toleremus? Nunquam nobis vel evenit, vel in posterum eveniet, ut tam turpiter nos geramus: non opus est nobis alieno hac in parte auxilio. quare nec nos opem debemus aliis. Horum ergo de se opinionem minuit apostolus, & sic caussam tollit, ob quam fieri facile queat, ut superius præceptum negligatur.

Ait ergo: *Si videtur quis esse aliquid.* [d] nempe *sibi ipsi.* [e] Pronomen τὶ in talibus locutionibus, non simpliciter significat aliquid, sed aliquid magnum & eximium Actor. 5. 36. (meliores enim codices omittunt vocem μέγαν) 1 Cor. 3. 7. & 10. 19. Ille autem hoc loco sibi videtur esse quidpiam, qui peccantes, aut infirmos præ se contemnit; qui existimat, se ejusmodi peccatis, quibus alii infestantur, non esse obnoxium; qui dicit, ut ille inquit, ego sum gallinæ filius albæ.

Jam videamus, quid de illo statuat apostolus, *Nihil existens, seipsum decipit.* Quemadmodum antea vocem *aliquid*, non simpliciter aliquid significare diximus, sed aliquid eximium: ita hoc loco vox [f] *nihil*, illi opposita, non simpliciter nihil significat, sed nihil eximium, nihil quod sit alicujus pretii; quo pacto sumitur apud eundem apostolum 1 Cor. 13. 2: & 2 Cor. 12. 11. Verba autem μηδὲν ὤν, *nihil existens*, non sunt limitatio subjecti: sed continent causam, propter quam predicatum insit subjecto; quasi dicat apostolus: [g] Qui sibi persuadet, se esse aliquid eximium, & hominem, qui, ut alii, labi & errare non possit, is valde seipsum decipit; propterea quod revera nihil sit, nullius sit pretii, seu non is, quem esse se putat. Si enim his verbis μηδὲν ὤν, limitatio subjecti contineretur, quid eximii diceret apostolus? aut quis id ignoraret? deinde nullus eorum, qui vel maxime sui opinione tument, hoc sibi dictum putaret: quanto enim quisque plura sibi arrogat, tanto minus se nihil esse putat. Non absimili ratione locutus est Jacobus cap. 1. 26: *Si quis videtur religiosus esse in vobis, non refrenans linguam suam, sed decipiens cor suum, hujus vana est religio.* Ubi illa verba, *decipiens cor suum*, non sunt pars subjecti, ut quidem Grammatices, seu mavis, communis loquendi consuetudinis ratione habita, omnino videtur, sed prædicati: quasi dicat, is decipit seipsum, cum vana sit ejus religio.

Vers. 4. *Opus autem suum probet unusquisque.* [h] His verbis ostendit apostolus, qua ratione futurum sit, ne quis nimia sui opinione & φιλαυτίᾳ laboret, nempe si non ex alienis vitiis & defectibus laudem captet, sed ex propriis virtutibus ac meritis solidam quærat gloriam.

Opus suum. [i] Opus pro omnibus operibus, seu tota vitæ ratione ac moribus sumitur. Sic Apoc. 22. 12. 1 Petr. 1. 17. δοκιμαζέτω probet, id est, exploret, trutinet; non alienorum operum ac morum rigidum censorem agat, sed suorum; suos mores ad divini verbi obrussam exigat. [k] Potest autem id non tantum ad actiones præteritas extendi, sed etiam ad consilia & actiones eas, quas suscipimus atque aggredimur, ut eas diligenter exploremus, & num divinæ voluntati sint consentaneæ necne, expendamus. quomodo etiam accipiendum videtur illud 1 Cor. 11. 28, *probet homo seipsum.* [l] quasi dicat, examinet quisque actiones suas, tum præteritas, ut si quid in illis peccatum sit, Deum deprecetur, seque emendet: tum eas ipsas, quas aggreditur, ut, quemadmodum par est, in iis sese gerat. Hoc posterius, nempe ut consilia & actiones nostras, quas suscipimus, ad normam divinæ voluntatis exigamus, significat apostolus alibi, eodem quidem verbo, sed alia tamen phrasi, cum monet, [m] ut *probemus quæ sit voluntas Dei,* vel, *quid sit bene placitum Domino* Rom. 12. 2. Ephes. 5. 10; hoc est, ut semper expendamus, num id, quod aggredimur, Deo ac Domino Jesu Christo placeat, & sic id tantum sequamur, quod ei gratum esse deprehenderimus. Quod si tam late hic extendamus verbum *probandi*, ut ad præsentes etiam actiones, ac consilia de rebus in posterum suscipiendis referatur, simpliciter intelligendum erit, quod simpliciter asseruit apostolus, ita porro scribens:

Et tunc in seipsum solum gloriationem habebit, [n] id est, gloriandi habebit materiam. Qui enim omnes suas actiones diligenter explorat, nec quicquam aggreditur, nisi id divinæ voluntati consentaneum esse cognoverit, eum vera pietate præditum esse, ac gloriandi materiam in se invenire necesse est. [o] At si illa exploratio tantum ad præteritas actiones referatur, aliquid erit subaudiendum, nempe si actiones suas divinæ voluntati conformes repererit: nam si eas a præceptis divinis abhorrere deprehenderit, tantum abest, ut gloriationem in se habeat, ut potius pudefieri eum sit necesse.

[p] *Gloriationem* autem, pro gloriationis materia seu caussa, per metonymiam intelligimus; tum quod verbum *habendi* id videtur postulare; [q] tum quod qui sua facta maxime explorat, eaque ad divinæ voluntatis normam attemperat, omnium minime de sua pietate gloriatur; quin potius se servum inutilem esse profitetur, & suorum potius delictorum, quam pietatis meminit; quin ipsam illam pietatem suam, divinæ gratiæ, non sibi adscribit. Itaque etiam *gloriationis* [r] voce apostolus hoc loco per quandam concessionem utitur, ex illorum opinione, qui sese supra alios efferebant, & suam pietatem ideo jactabant, quod aliis sibi viderentur esse meliores. quasi dicat, & tunc (si ipsi liberet hominum istorum exemplo gloriari) materiam gloriandi in seipso solo inveniet.

[s] *In seipsum tantum*, id est, sui ipsius tantum respectu habito.

[a] *Ejus impletio.* [b] *Prolepsis* [c] *Philautia aliena onera portare vetat.* [d] *Ejus descriptio.* [e] Aliquid, *pro aliquid magnum.* [f] Nihil, *pro nihil eximium.* [g] *Philautiæ vanitas.* [h] *Ejus remedium, sui operis probatio.*

[i] Opus *pro operibus* [k] *Quam late pateat ea probatio.* [l] *Probatio sui ipsius.* [m] *Voluntatis divinæ.* [n] *Probationis illius fructus.* [o] *Alia verborum explicatio.* [p] Gloriatio *pro gloriandi materia* [q] *Qui se maxime probat, minimum gloriatur.* [r] *Concessio.* [s] *Gloriatio in seipsum.*

Et non

& non in alterum, id est, non vero ex comparatione cum altero, subintellige *solum* vel *tantum*. Nam qui per se præstans est, ille etiam alterius inferioris respectu præstans est.

Vers. 5. *Quisque enim proprium onus portabit.* (b) Caussam affert, cur quisque operam dare debeat, ut per se pietate præstans sit, non vero alterius tantum comparatione præstare videatur, & sit tanquam luscus inter cæcos; quia nimirum Dominus Jesus sententiam secundum cujusque opera per se considerata, (c) non vero cum alienis delictis comparata, feret. Neminem aliena peccata justificabunt: nec qui cæteris erit melior, continuo bonus judicabitur. Quisque secundum sua propria, non secundum aliena delicta judicabitur, eorumque pœnas dabit.

Vers. 6. *Communicet autem.* (d) Aliud præceptum, quod non solum ad charitatem; sed etiam ad justitiam pertinet. Hoc autem est, ut auditores suis doctoribus de omnibus bonis communicent.

Qui docetur sermonem, ὁ κατηχούμενος τὸν λόγον. (e) Κατηχούμενοι peculiariter vocantur ii, qui prima religionis Christianæ tyrocinia docentur. hinc (f) catechesis, puerilis quædam institutio, & nominatim quidem in Christiana religione, vocatur. Sed hoc loco κατηχούμενος quemvis significat, qui euangelii doctrinam ex pastorum suorum sermonibus haurit:

In omnibus bonis. (g) Id est omnibus bonis, ad hujus vitæ nimirum conservationem pertinentibus; quanquam non est necesse res ipsas, seu de rebus ipsis semper dare, cum rerum vicarius sufficit numus. Satis autem unicuique patet, hujus præcepti non eum esse sensum, ut quisque auditorum sigillatim doctori & pastori suo de omnibus bonis ita communicet, ut illi id omne largiatur, quo hæc vita indiget. Nam hac ratione doctor nimis magnam bonorum istorum copiam consequeretur: sed quemque auditorum pro sua parte & facultatibus tantum conferre debere, ut collectis omnibus, quæ singuli præbent, is, qui docet, liberalem & honestam vitam agere, & docendi muneri unice vacare queat. quanto ergo plures erunt auditores, tanto quisque minus: quanto vero pauciores, tanto quisque plus conferre debet. (h) Nisi autem hanc legem Christus ecclesiæ imposuisset, quotusquisque esset, qui aut vellet, aut posset docendi munus suscipere? & adhuc pauciores essent, qui eo digne defungerentur. Rebus enim terrenis acquirendis occupati, quomodo muneri suo, & rebus ad illud peragendum necessariis vacare possent? Quare recte hac lege ecclesiæ est consultum, beneque hæc societas docentium, & discentium conservatur, si doctores quidem, quantum in se est, curent animum ac salutem auditorum: auditores autem, quantum sat est, curent eorum qui docent corpora ac vitam præsertim, cum auditores ut plurimum rebus hujus vitæ sint occupati; doctores autem doctrinæ & rebus ad spiritum spectantibus unice invigilare debeant. Ita fiet, ut alter alterius necessitati subveniat. Hac de re copiose disserit Paulus 1 Cor. 9, ubi inter alia vers. 11: *Si nos vobis spiritualia seminavimus, magnumne, si nos vestra carnalia metemus*; vide etiam 1 Tim. 5. 17, 18.

Vers. 7. *Ne erretis.* (i) Pergit in eodem præcepto, eosque serio, ne id negligere velint, monet, pœnam, si aliter faciant, divinam non obscure illis interminans. Unde apparet, paulo negligentiores Galatas fuisse in hoc officio. ideo inquit: *Ne erretis*, nempe ita, ut existimetis, hoc non esse vestri muneris & officii, doctorum & pastorum vestrorum curam gerere.

Deus non irridetur. (k) Quibus verbis tacite indicat, istos homines Deum irridere quodammodo: qui iis, a quibus docentur, quique eorum saluti toti vacant, de rebus ad hanc vitam spectantibus non prospiciunt. Dupliciter autem hæc (l) irrisio intelligi potest: vel specialiter, & ad hoc unum tantum præceptum accommodate: vel generalius, ita ut etiam ad alia Christiani hominis officia extendatur. 1. Specialiter, quatenus quis velit vitam sempiternam a Deo obtinere, nec tamen eam in rem sumtum atque impensam tam exiguam, tam justam, tam necessariam atque ab ipso Deo præceptam facere. (m) Generalius, quatenus quis velit æternam salutem a Deo obtinere, nec tamen interim facere velit ea, quæ Deus ab ipso requirit; quorum unum etiam hoc est, ut divini verbi præcones alamus, & tantum iis de facultatibus nostris suppeditemus, quantum ad vitam honestam & liberalem est opus. Utrique irrisioni seu irridendi modo sequentia verba aptari possunt. Si ea priori aptabimus, pressius, & ad rem propositam propius accipi debent. Sin posteriori, latius, & ad omnes actiones nostras extendi. *Deus* autem (n) *non irrideri* dicitur, non quia a multis non irrideatur: sed quia nemo ferat impune, quod eum irrideat, seu ita cum eo agat, ac si eum ludibrio ac contemptui haberet. quasi diceret: Deus non patitur se irrideri, seu non impune ipsi illuditur.

Quod enim seminaverit homo, hoc & metet. (o) Hæc verba ut jam diximus, tum specialiter, & ad propositum præceptum accommodate, tum generaliter de omnibus actionibus accipi possunt. Affert his verbis rationem, cur Deus non irrideatur: quia nimirum quisque secundum suum laborem mercedem accipiet: qualem sementem fecerit, talem habebit messem: quemadmodum etiam in rebus terrenis fieri videmus. Quocirca Deum irridere nemo potest: quandoquidem nemo impune feret, quod ea vel impendere vel facere neglexerit, quæ ad vitam sempiternam comparandam pertinent. (p) Cum dicit, hominem *id* messurum, *quod seminaverit*; primo quivis videt, id non posse ita accipi, ut plane idem quis metat, quod seminat: sed idem dicitur metere, quia fructum, ei quod seminavit convenientem, & veluti debitum, referat. de quo loquendi modo vide & Ephes. 6. 8. (cum quo loco confer Col. 3. 25) & 2 Cor. 5. 10. Præterea notandum est, (quemadmodum sequentia verba, quæ horum explanatio quædam sunt, indicant) (q) Apostolum non tam hic respicere ad ipsum semen, quod seritur, quam ad seminandi modum & rationem; ad quam illud vel inprimis referendum est, quali agro semen credas; & id velle dicere: quo quisque modo sementem fecerit, talem etiam messem habebit: si semen sparserit in terram bonam & ferti-

(a) *In alterum.* (b) *Non ex comparatione cum aliis pietatis laus quærenda.* (c) *Quisque secundum sua tantum opera judicabitur.* (d) *Doctoribus necessaria suppeditanda.* (e) *Catechumeni.* (f) *Catechesis.* (g) *Doctoribus quatenus dandum de omnibus.* (h) *Cur eos ab ecclesia ali voluerit Christus.*

(i) *Idem præceptum inculcatur.* (k) *Deum irrident, qui doctores alere nolunt.* (l) *Irridere Deum.* (m) *Irrideri non patitur.* (n) *Ratio dicti.* (o) *Fructus labori respondet.* (p) Res pro fructu rei convenientis. (q) Quod seminatur pro ratione sementis.

 lem,

lem, uberem etiam habebit meſſem: ſi in malam aut ſterilem, contra: ſubjungit enim,

Verſ. 8. *Quoniam qui ſeminat in carnem ſuam, de carne metet corruptionem.* In quibus verbis, explicare id volens quod nunc dixit, carnem & ſpiritum (*a*) cum agro confert: carnem quidem cum agro malo: (*b*) ſpiritum autem cum agro bono.

(*c*) *Seminare autem in carnem*, ſi accommodate ad præceptum ſuperius loqui volumus, (*d*) nihil aliud eſt, quam ſumtum facere & opes profundere in eas res, quæ tantum ad carnem & ad hanc præſentem vitam ſpectant. (*e*) Seminationi enim ſæpe conferuntur ſumtus & impenſæ, etiam in ſacris literis. vide Matth. 25. 24, 26. 2 Cor. 9. 6, 9, 10. (*f*) Seminare autem in ſpiritum, (*g*) eſt ſumtibus non parcere in res ad ſpiritum pertinentes; (*h*) inter quos ſumtus vel primum locum iſte habet, qui fit in eos, qui nos in divina veritate inſtruunt & erudiunt. Qualis autem eſt ager, talis etiam ex eo meſſis proveniet.

(*i*) Caro eſt corruptibilis; propterea etiam *corruptionem* ſeu *interitum* ex ea *metent*, quicunque eum agrum conſerunt. (*k*) Spiritus autem eſt incorruptibilis; propterea etiam incorruptionem vitamque æternam ex eo metent, quicunque eum conſeverunt. (*l*) Promittitur autem hujuſmodi hominibus vita æterna; non quod aliter fieri nulla ratione queat; ſed quod ea ſit vis hujus ipſorum actionis, ut ex divina benignitate vitam æternam conſequantur, niſi aliud aliquid impediat: & hac ratione non ſemel uni alicui virtuti ſalus promittitur. Vide inter alia Matth. 5. verſ. 3, & ſeqq. & cap. 6. verſ. 14. (*m*) Cum hac ſatione in ſpiritum, quæ fit doctoribus ſumtus neceſſarios ſuppeditando, conjungenda eſt etiam, quemadmodum ex ſequentibus intelligitur, liberalitas in alios, ope noſtra indigentes. Nam qui in inopes ſumtus facit, & pecunias ſpargit, is merito in ſpiritum ſeminare dicitur: quandoquidem ideo id facit, ut eum pulcherrima virtute veluti excolat. (*n*) Sed ſi hæc verba ad omnes actiones extendere velimus; (*o*) ſeminare in carne, erit circa carnem occupari, illam veluti agrum quendam curare, excolere, totum ſe carni dare: quo pertinent omnes actiones, quæ carni ſunt gratæ & jucundæ. hanc ſationem vel ſementem, corruptibilitatis meſſis conſequitur. (*p*) Contra ſeminare in ſpiritum erit, circa ſpiritum occupari, & rebus ad ſpiritum pertinentibus indulgere ac vacare. hanc ſationem æternæ vitæ meſſis excipit.

Verſ. 9. *Bonum autem facientes ne defatigemur.* (*q*) Poſtquam eos ad id, quod bonum eſt, incitavit, nunc etiam monet, ut in eo ſint conſtantes. Utitur autem voce (*r*) καλὸν, quæ proprie rem pulchram & honeſtam ſignificat: hoc autem loco id, (*ſ*) quod alteri bonum atque utile eſt, denotat, & ponitur pro voce ἀγαθὸν ſimpliciter, ut apparet ex ſequente verſu, niſi velimus ſic de induſtria locutum fuiſſe apoſtolum, ut ad generalem illum præcedentium verborum ſenſum ſimul reſpiceret. Rationem addit, permanens in eadem ſerendi ac metendi ſimilitudine:

Tempore enim proprio metemus non deficientes. (*t*) Non debemus defatigari in ſerendo: quia etiam non defatigabimur in metendo. Dicit, *Tempore proprio*, (*a*) quemadmodum etiam nunc fit. habet enim & ſatio ſuum tempus, & meſſis: neque qui ſerit, ſtatim vult metere, ſed meſſis tempus patienter expectat. Sic & nos futuræ illius meſſis tempus patienter expectare debemus. Tempus autem illud eſt, conſummatio ſeculi hujus, ſeu adventus Chriſti: inde meſſis noſtra incipiet.

Non deficientes, μὴ ἐκλυόμενοι. His verbis duo ſignificare voluiſſe videtur: (*b*) primum quod meſſis illa noſtra in cælis, futura ſit ſine ullo tædio ac moleſtia, non quemadmodum nunc fit. Meſſe enim licet nihil ſit utilius, nihil tamen fere eſt laborioſius. hinc videmus etiam ſæpe homines in meſſe viribus deficere, cum ad laborem etiam ſolis ardor accedit. Sed in illa futura meſſe percipienda nullus erit labor, nullum tædium; quicquid laboris ac moleſtiæ fuit, id omne in ſerendo fuit. Alterum eſt, quod tanta ubertate proveniet fructus, (*c*) ut nunquam in metendo ceſſaturi ſimus.

Verſ. 10. *Ergo igitur cum tempus habemus.* (*d*) Jam ex ſuperioribus infert & concludit ſuum præceptum, de liberalitate ſine defatigatione, id eſt conſtanter exercenda. Dicit autem, *Cum tempus habemus*, ὡς καιρὸν ἔχομεν. Particula ὡς, poſita eſt (*e*) pro *cum*, ut 1 Cor. xi. v. ult. id eſt, quandocunque tempus & opportunitatem (*f*) (καιρὸς enim tempus opportunum ſignificat) habemus, (*g*) quotieſcunque ſe offert occaſio; vel etiam, dum tempus habemus, quaſi jam tempus iſtius rei adſit, quod paulo poſt effluet, quemadmodum nec ſemper ſerendi tempus eſt. Itaque tum, cum opportunum eſt, omnes agricolæ agros conſerunt: quod tempus ubi ſemel effluxerit, poſtea fruſtra requiritur. (*h*) Tempus ſationi noſtræ deſtinatum vita noſtra eſt. Quare quamdiu nobis vita ſuppetit, quamdiu bona noſtra ſunt in noſtris manibus & poteſtate, ſerendum eſt, & ſpiritus noſter eſt excolendus. Quo pertinet illud vulgatum: *Da tua dum tua ſunt.*

Operemur bonum, id eſt, (*i*) benefaciamus, ſeu benefici ſimus.

Erga omnes, quicunque noſtra ope & benignitate indigent cujuſcunque conditionis ſint homines, etiam infideles.

Maxime autem erga domeſticos fidei. (*k*) Oſtendit, quibus inprimis benefacere debemus. Omnibus quidem benefacere debemus, ſed non æque: domeſticis fidei ante omnes benefaciendum eſt. (*l*) Domeſtici autem fidei, ſunt domeſtici ratione fidei, hoc eſt, *ii*, qui nobiſcum ſunt in eadem Dei domo, in eadem familia, quæ eſt eccleſia. Ita enim fieri ſolet, ut homines domeſticis citius ſuccurrant, quam alienis. Hoc idem inter Chriſtianos fieri debet, ut ſe invicem inprimis omni officiorum genere juvent, & mutuis afficiant beneficiis. Ideo Chriſtianus Chriſtianum citius & magis juverit, quam alium, ſi utrumque æque juvare non poſſit.

Verſ. 11. *Videte quantis vobis literis ſcripſi mea manu.* (*m*) Sequitur altera pars capitis, in qua monet Galatas, ut ſibi a ſeductoribus & eorum doctrina caveant, & ipſum potius, ac doctrinam ipſius

(*a*) *Caro ager malus;* (*b*) *Spiritus, bonus.* (*c*) *Seminare in carnem.* (*d*) *1 ſenſus.* (*e*) *Seminare pro ſumptus facere.* (*f*) *Seminare in ſpiritum:* (*g*) *1 ſenſus.* (*h*) *Doctoribus neceſſaria largiri.* (*i*) *Carnis fructus interitus.* (*k*) *Spiritus, vita æterna.* (*l*) *Uni virtuti quomodo ſalus adſcribatur.* (*m*) *2 ſenſus ſeminare in ſpiritum egenis largiri* (*n*) *2 Senſus.* (*o*) *Seminare in carnem, carni dare operam.* (*p*) *Seminare in ſpiritum, huic dare operam.* (*q*) *Ad conſtantiam beneficentiæ hortatur* (*r*) *Τὸ καλὸν.* (*ſ*) *Quod alteri utile.* (*t*) *Ratio hortat: a fructu.*

(*a*) *Tempus meſſis noſtræ expectandum.* (*b*) *Ea carebit moleſtia.* (*c*) *& fine.* (*d*) *Concluſio hortationis.* (*e*) *ὡς pro cum.* (*f*) *Καιρὸς.* (*g*) *Occaſio benefaciendi non prætermittenda.* (*h*) *Dum vivimus, bene agendum.* (*i*) *Omnibus benefaciendum.* (*k*) *Sed præcipue fidelibus.* (*l*) *Domeſtici fidei.* (*m*) *2 pars capitis & epilogus epiſtolæ.*

ſequan-

sequantur. (*b*) Primo autem testatur suum erga eos, eorumque salutem, affectum ac studium, per id, quod sibi non fuerit grave, propria manu tam prolixas literas ad eos exarare. (*c*) Misit quidem Paulus ad alias ecclesias literas sæpe tam longas, aliquando etiam longiores: sed eas, ut apparet, dictavit, non ipse scripsit. Epistolæ ad Romanos scriptor fuit Tertius, Rom. 16.22. (*d*) In aliis etiam epistolis idem factum fuisse hoc indicat, quod eas ideo propria manu subscribere consueverit, & salutationem apponere, ut a suppositiis dignoscerentur. quod signum non ita fuisset necessarium, si totas ipse epistolas sua manu scribere fuisset solitus, vide hac de re 2 Thess. 3.17, & confer cum c. 2.2, & Col. 4. vers. ult. Longe autem molestius est &, tædiosius literas scribere, quam dictare; ideo non mirum est, quod apostolus in signum sui erga Galatas amoris & affectus hoc commemoret.

Vers. 12. *Qui volunt εὐπροσωπῆσαι speciosi apparere in carne.* (*e*) Iam seductores istos describit, & eorum consilium detegit, ostendens, quo illi tendant, & quid spectent, legem & circumcisionem obtrudere volentes: ut hinc appareat, eos non sincero affectu & amore in Galatas duci, quod erat in Paulo, sed suum carnale commodum spectare. (*f*) Id erat duplex, quanquam alterum ad alteram tanquam finem suum, ab iis maxima parte referebatur, ita ut unicum tantum quodammodo esse videretur. (*g*) Primum erat, ut hac ratione persecutionem, quæ veros Christianos, ad exemplum ducis ipsorum, semper manet & manere debet, evitarent: (*h*) alterum, ut ex adductis ad legem & legales ceremonias Galatis, veluti triumphum quendam agere, & gloriolam consequi apud Judæos possent.

Qui volunt εὐπροσωπῆσαι. (*i*) ὅσοι, *quotquot*, videtur positum esse pro πάντες, οἱ. (*k*) Describuntur autem his verbis seductores isti, quod sint illi, qui volunt εὐπροσωπῆσαι in carne, id est qui volunt eximii & egregii videri & apparere, propter res carnales, seu ad carnem pertinentes, qualis erat circumcisio, & reliquæ ceremoniæ legales; ac proinde ex iis laudem & commendationem quærunt, ac notabiles istis rebus esse volunt. (*l*) Caro enim, ut jam supra vidimus cap. 3.3, & alibi repetiimus, per metonymiam subjecti pro adjuncto, significat res, quæ in carne fiunt, & ad eam tantum spectant. (*m*) Tacite indicat Paulus, Christianum hominem aliis rebus debere eminere, & notabilem nobilemque esse; non carnalibus, sed ad spiritum pertinentibus, & in quibus nova creatura consistit. Itaque vel ob id id ipsum isti homines Galatis suspecti esse debebant.

Hi cogunt vos circumcidi: (*n*) non quod eis vim quoad corpus facerent, sed quoad conscientiam; cogebant eos persuasionibus, & veri specie fucatis argumentis.

Tantum ne cruce Christi persecutionem patiantur. (*o*) Hic jam eorum scopum aperit, & ostendit, quo consilio Galatas ad circumcisionem & legem cogant; qui nullus alius erat, (*p*) quam ut hac ratione persecutionem effugerent. (*q*) Judæi enim tum temporis Christianos ob id maxime, imo unice persequebantur, quod per eos legem Mosaicam abrogari, & in vilipendium adduci viderent. Ab initio quidem ideo persecuti sunt Christianos, (*a*) quod Jesum pro Christo ac Domino suo cælesti agnoscerent: (*b*) sed cum viderent, hanc fidem adeo invalescere, ut nullo modo ei obsisti posset, deferbuit paulatim hoc odium; (*c*) quod deinde vehementius exarsit & recruduit, cum evangelio ad gentes propagato, legales ceremoniæ negligi, & sensim per Christi doctrinam abrogari cœperunt: (*e*) quod quia Pauli apostoli potissimum ministerio fiebat, ideo Paulus tanquam omnis invidiæ scopus, & odii publici victima petebatur. Quare ne in eandem afflictionem & persecutionis scopulum impingerent isti; ideo Mosaicam disciplinam hominibus ad Christum conversis obtrudebant, qua de re diximus jam nonnihil sup. cap. 5.11.

Non dixit autem simpliciter, *ne persecutionem patiantur*, sed addidit hæc verba, *ne cruce Christi* persecutionem patiantur. id est, ne ad exemplum Christi, qui crucis mortem pertulit, & ipsi ignominiam & cruciatus varios pati cogantur.

Itaque *Crux Christi*, (*f*) hoc loco, ut & superius visum est c. 5.11, 18, non pro sola ipsius Christi cruce, seu morte illa quam in cruce pertulit, sumenda videtur, sed pro mortibus, cruciatibus, afflictionibus, contumeliis eorum, qui ad Christi similitudinem patiuntur, hoc est, & similia Christo patiuntur, & similem ob caussam, atque adeo propter ipsum Christum: Sic sumuntur passiones Christi 2. Cor. 1.5, mortificatio Domini Jesu ead. epist. cap. 4.10, conf. vers. seq. 11. (*g*) Indicat autem his verbis apostolus, crucem esse veluti Symbolum quoddam Christianorum, qui ad exemplum sui capitis ac ducis, cruci, hoc est, afflictionibus ac contumeliis variis subjecti esse debeant: ideoque non recte facere eos, qui crucem defugiant; (*h*) & doctrinam eam, quæ ad evitandam crucem sit comparata, abludere a vera Christi doctrina, quæ quemadmodum ipsi Christo crucem attulit, sic omnibus ejus membris affert: itaque ex hoc ipso apparere posse, an isti homines sint veri Christianæ religionis doctores, qui non tantum nullam communionem crucis cum Christo habeant, sed etiam habere nolint, & id unice agant, ut quam longissime ab ea absint.

(*i*) Cum dicit *solum*, non id vult, quod nihil prorsus aliud præter hoc spectent. Nam ut sequenti versu docet, etiam id quærebant, ut in Galatarum carne gloriari possent. Sed hæc particula, tantummodo excludit fines sibi minime subordinatos, non vero subordinatos, quales sunt isti, vitare afflictiones propter Christum, & gloriam ac laudem ex rebus carnalibus captare. Hoc enim posterius ad prius obtinendum est accommodatissimum, & ab istis pseudodiscalis ad id vel inprimis referebatur.

Vers. 13. *Neque enim qui circumciduntur, ipsi legem custodiunt.* (*k*) Occupatio est tacitæ objectionis, seu potius superioris dicti ratio per occupationem. Poterat enim aliquis dicere, homines istos non hunc sibi scopum habere præfixum, (*l*) sed legis stu-

(*b*) *Studium Pauli erga Galatas.* (*c*) *Paulus dictare epistolas solitus* (*d*) *& sua manu subscribere.* (*e*) *Seductores Galatarum, suum quærebant commodum.* (*f*) *Idque duplex* (*g*) *1 ut persequutionem evitarent.* (*h*) *2 Ut gloriolam consequerentur.* (*i*) ὅσοι pro πάντες (*k*) *Seductorum descriptio ab ambitione.* (*l*) Caro *pro rebus externis* (*m*) *Christianus rebus spiritualibus non externis excellere debet* (*n*) *Cogere pro vehementer impellere.* (*o*) *1 Finis seductorum.* (*p*) *Persecutionis fuga.* (*q*) *Iudæi cur Christianos persecuti?*

(*a*) *Caussa 1 Christi professio.* (*b*) *Ejus vis paulatim cessavit.* (*c*) *2 legis abrogatio.* (*e*) *Ob hanc Paulus maxime passus.* (*f*) Crux Christi *etiam pro Christianorum afflictionibus.* (*g*) *Ea Christianorum symbolum.* (*h*) *Ejus fuga indicium quoddam seductorum.* (*i*) Solum *non excludit subordinata* (*k*) *Ratio cum prolepsi.* (*l*) *Legis studio non ducebantur; pseudodidali servabant.*

Pp 2 gis stu-

gis studio & zelo teneri, idque spectare, ut ab omnibus lex observetur. Hoc amovet apostolus, per id, quod illi ipsi legem non custodiant. (*) Qui enim ipse legem non custodit, quomodo id unice ac sincere quærere & spectare potest, ut lex ab aliis custodiatur & observetur?

Ait *οἱ περιτεμνόμενοι*, seu, ut alii codices habent, *οἱ περιτετμημένοι. illi circumcisi*; quasi dicat: neque enim illi ipsi doctores vestri, licet circumcisi, vel, qui circisionem suam tantopere jactant, & circumcisi audire gaudent, legem servant. Nam oratio non videtur esse generalis, quemadmodum verba prima fronte præ se ferunt. Facile autem intelligi potest, cur apostolus asserat, eos ipsos homines legem non custodire seu servare: nempe quia essent homines carnales, & eorum Deus (ut de iisdem farinæ hominibus in epistola ad Philip. loquitur cap. 3. 18. 19, esset venter: ac propterea, ut Pharisæi olim faciebant Matth. 23. 23, etiamsi singularem pietatis speciem præ se ferrent, & ceremonias, aliaqua faciliora legis præcepta diligenter observarent, omitterent tamen legis graviora, nempe judicium, seu jus fasque, misericordiam, & fidem, aliaque quæ eorum cupiditatibus, ambitioni, avaritiæ obstarent.

Sed volunt vos circumcidi, ut in vestra carne glorientur. (a) Hic alter erat eorum scopus, sed ad priorem illum directus: quasi dicat, non ergo observationem legis sibi pro scopo habent præfixam, cum eo vos adducere volunt, ut circumcidi vos patiamini.:

Sed hoc potius agunt, *ut in carne vestra glorientur*, (b) id est, ut caro vestra illis gloriandi causam & materiam suppeditet; ut hinc gloriam & nomen consequantur; idque ipsi etiam jactent, non quod vos secundum spiritum meliores fecerint, virtute ac pietate auxerint; sed quod vos ad observationem legalium ceremoniarum adduxerint: ut ex præcisa carnis vestræ cuticula pulcherrimum triumphum, vobis quodammodo ostentui habitis, agant.

Vers. 14. *Mihi autem absit gloriari, nisi in cruce Domini nostri Iesu Christi.* (c) His verbis semetipsum opponit seductoribus istis, ut appareat, quantum inter Paulum & illos intersit. Illi crucem Christi evitare volebant; (d) Paulus tantum aberat ut eam vitare vellet, ut nulla in re nisi in Christi cruce gloriaretur. Illi in carne Galatarum gloriari volebant: Paulus tantum in Christi cruce. Quis ergo non videt, Paulum esse sectandum audiendumque, istos vero repudiandos?

Per *Christi crucem* (e) intelligenda iterum videtur, tum Christi ipsius crux, hoc est, afflictio & mors ignominiosa, quam in cruce pertulit; tum etiam afflictio, quam quis Christi causa, ad Christi exemplum & imitationem, subit. In utroque istorum gloriari se, (f) dicere videtur Paulus, hoc est, tum de eo, quod aliquando Christus crucem subierit, per quam novum & æternum fœdus sancivit, & simul vetus abrogavit: (g) tum de eo, quod Christi, & ejus doctrinæ causa, calamitates & persecutiones patiatur, atque hac ratione Christo conformetur. (h) Quod si hoc loco alterutrum horum nominatim intelligendum sit, verisimile est posterius intelligendum esse: partim quidem, quia hanc glorationem suam in Christi cruce, opponit illi pseudodidascalorum studio, quos id unice agere paulo ante dixerat, *ne cruce Christi persecutionem patiantur*: partim vero, quia 2 Cor. 11. 30. & 12. 5. 9 aperte asserit, se non gloriaturum nisi in afflictionibus & infirmitatibus suis: quemadmodum hic ait: *mihi absit*, vel *non contingat gloriari, nisi in cruce Christi*: (i) licet interim neutro in loco excludendæ sint propriæ istarum afflictionum caussæ, inter quas mors Christi, eamque consequuta resurrectio: itemque propria earum effecta, inter quæ eminet spes immortalitatis firma. (k) Nam alias Paulus gloriabatur non minus in spe gloriæ divinæ, quam in afflictionibus: imo in his non nisi propter illam, ut apparet ex cap. 5 Rom. vers. 2, & sequentibus, cui adde Hebr. 3. 6: gloriabatur (m) idem in Deo, eodem cap. 5 Rom. vers. 11. gloriabatur (n) in Christo Jesu, totaque ejus religione ac disciplina Phil, 3. 3. (o) Maximum ergo in ea re decus situm esse putabat Paulus, quod Christo afflictionum ratione conformaretur: quemadmodum ex vers. 10 ejusdem cap. 3. Phil. cum præcedentibus collato apparet. (p) Et sane nihil gloriosius in hac vita contingere homini potest, quam si Christo, tum in afflictionibus ipsis, tum in afflictionum caussa (martyrem enim, ut ille dixit, non pœna facit, sed caussa) conformetur. Unde ad eosdem Philipp. cap. 1. 29 ita scribit Paulus: *donatum est vobis pro Christo, non solum ut in ipsum credatis, sed etiam ut pro ipso patiamini.* Caussas vide tum ibid. vers. præced. tum Matth. 5. 10, 11, 12. Rom 5. 3, 4, 5. 2 Thess. 1. 5, & d. Jac. 1. 2, 3. 1. Pet. 1. 6, & d. IV. 13, 14. adde Hebr. XI. 26.

(q) *Per quam mihi mundus crucifixus est, & ego mundo.* Vim crucis Christi seu effectum exprimit, ob quem tanto magis de ea gloriabatur Paulus, & quidem ejusmodi, qui studiis ac consiliis adversariorum Pauli, seu falsorum istorum doctorum, penitus adversabatur, & Paulum verum ac genuinum Christi servum ac discipulum esse arguebat. Is vero erat, quod per eam mundus ipsi, & vicissim ipse mundo crucifixus esset.

Dupliciter autem hæc verba intelligi possunt, quanquam eodem res redit: vel ut *crucifixus* (r) significet eum, a quo aliquis abhorreat, & quem veluti detestetur, qui sit tanquam piaculum quoddam; quales esse solent homines infami supplicio affecti, quos omnes horrent ac refugiunt: vel ut *crucifixus* simpliciter sumatur pro mortuo, quemadmodum sæpe contingit apud Paulum, allusione ad crucem Christi, seu mortem ejus in cruce perlatam facta. (s) Si priorem sequamur sensum, mundus crucifixus erat Paulo, quatenus ab eo abhorrebat Paulus, eumque ceu hominem infami supplicio affectum fugiebat ac detestabatur: & vicissim Paulus mundo, quod eum mundus quoque, tanquam hominem aliquem scelestum & piaculum, abominaretur.

(u) Per *mundum* autem intelliguntur homines mundani, id est, moribus mundanis præditi, & Christi legibus ac doctrinæ adversi, (x) una cum suis, quas sequerentur, religionibus, & rebus quas in pretio habe-

(*) *quia ipsi eam non servabant.* (a) *2 Finis gloriatio* (b) *De carne Galatarum.* (c) *Paulus falsis Doctoribus longe dissimilis.* (d *Tantum in Christi cruce gloriabatur.* (e) Christi crux *& ipsius, & similes fidelium afflictiones notat.* (f) *Paulus de Christi morte gloriabatur.* (g) *De suis pro ipso afflict.* (h) *De his potissimum.*

(i) *Non excludendæ afflictionum causæ & effecta.* (k) *Paulus gloriatur de spe gloriæ divinæ.* (m) *De Deo.* (n) *De Christo.* (o) *Decus ejus summum afflictiones pro Christo.* (p) *& cujusvis Christiani.* (q) *Effectus crucis Christi eximius.* (r) Crucifixum esse alicui *dupliciter accipi potest* (s) *Mundus priori sensu quomodo Paulo crucifixus.* (t) *& Paulus mundo.* (u) *Mundus pro hominibus mundanis.* (x) *Una cum religionibus, ac studiis suis.*

rent,

rent, Christiano homini fugiendis. Hoc vero effecerat crux Christi, quæ eam vim habet ut omnes, qui eam cognoscunt, ad Christum rapiat & ei mancipet: qui autem Christo totum se mancipat, non potest non detestari mundum, quateous is Christo est adversus; & vicissim detestabilis esse mundo. quin & afflictiones Pauli, quas Christi caussa a mondo fuerat perpessus, ei mundum cum suis religionibus ac studiis, & vicissim, ipsum mundo tanto magis invisum atque exosum reddiderant.

Si posteriorem vocis *crucifixi* explicationem sequamur, sensus erit: Christi cruce & morte effectum esse, ut & mundus Paulo fuerit mortuus, & Paulus vicissim mundo: hoc est, ut & mundus nihil cum Paulo commercii haberet, ut eum amaret, foveret, complecteretur; sed respectu Pauli esset instar mortui; & ut vicissim Paulus nihil commune haberet cum mundo, nulla in re ei placeret; sed respectu mundi esset veluti mortuus, & omni vita destitutus. (*b*) In eo autem Paulo plane dissimiles erant falsi isti doctores, qui circumcisionem urgendo, id unice, ut vidimus, agebant, ut mundo, nempe Judæis infidelibus, placerent, & rebus hujus mundi quiete frui possent.

Vers. 15. *In Christo Iesu enim neque circumcisio quid valet, neque præputium.* (*c*) Ratio præcedentium cum quadam prolepsi. Poterat enim quispiam dicere, Cur vero, Paule, non nisi in cruce Christi vis gloriari, cur non etiam in carne? cur non, ut isti doctores faciunt, id agis, ut gloriandi materiam inde consequare, quod ad circumcisionis, & aliorum carnalium & externorum rituum observationem, alios adduxeris? respondet Paulus, recte omnino se facere, qui de sola Christi cruce glorietur, non vero, ut isti, ex circumcisione aliisque similibus ceremoniis gloriandi quærat materiam: (*d*) quia in Christo Jesu, hoc est, in ejus religione ac disciplina, quæ omnibus est sequenda, (*e*) nihil valeat circumcisio, nullam vim, nullum momentum habeat, ad Dei gratiam, ad justificationem comparandam, non magis quam præputium: (*f*) sed nova tantum creatura. hanc solum a Deo in nobis respici; & ad justificationem ac salutem semper requiri. Quare his verbis non tam ratio redditur ejus, (*g*) cur in Christi cruce glorietur Paulus, quam cur *non nisi* in hac, cur in hac sola. Quanquam negare nolimus, apostolum in posterioribus verbis, quibus indicat, solam creaturam novam in Christi disciplina valere, etiam ejus rei reddere rationem, cur in Christi cruce glorietur: nempe quia ea effecerit, ut & ipsi mundus, & ipse mundo esset crucifixus, qua in re novæ creaturæ ratio vel inprimis consistit. Jure ergo Paulus in cruce Christi gloriabatur, quæ id sibi afferret honi, quod solum in Christi disciplina valet. De verbis *in Christo Jesu*, itemque cur *præputium* addatur *circumcisioni*, dictum est supra loco simili cap. 5. 6.

(*h*) Vox autem *κτίσις* seu *creatura* aut *creationis*, videtur hoc loco abstracte potius, ut natura ejus fert, quam concrete, quemadmodum alibi fere solet, cum genitivus materiæ seu sobjecti non apponitur, sumenda esse, ut tanto rectius & circumcisioni & præputio opponi possit, & canon seu regula, secundum quam incedendum sit, appellari.

(*i*) Itaque *creatura nova* significat eam mutationem hominum, quam Christi religio iis affert; (*k*) & opponitur veteri tum religioni, qualis erat & Judaica & gentilis, seu circumcisioni & præputio; tum vitæ ac morum rationi; & consistit in spirituali Dei cultu, seu, ut ex similibus apud eundem Paulum testimoniis manifestum est (vide sup. c. 5. v. 6. 1 Cor. 7. 19: & 2 Cor. 5. 17) in fide per charitatem efficaci, in observatione divinorum mandatorum novo fœdere præscriptorum, in similitudine seu imagine Dei ipsius, hoc est, ut in epistola ad Eph. cap. 4. vers. 24 loquitur, in justitia & sanctitate veritatis. Quare creatio hoc loco non significat ipsam Dei creantis actionem, sed actionis istios in hominibus effectum, respectu cujus homines dicuntur novi, & creaturæ novæ.

(*l*) Inepte autem ex hoc verbo *creationis* colligunt quidam, Deum, sicut in prima creatione solus fuit opifex hominis minime *συνεργῶ*, sic etiam in hac nova creatione solum, non modo non concurrente, sed etiam, tunc cum Deus ipsum reformat, quantum in se est repugnante homine, illum refingere. (*m*) Aliud enim est, hominem, qui prorsus non fuerit, condere; aliud, eum existentem, viventem, intelligentia & arbitrio præditum reformare; & quidem reformare, non quoad essentiam, sed quoad voluntatis inclinationem & mores, id est, efficere, ut velit certam aliquam doctrinam & religionem ac vivendi rationem sequi, eamque porro reipsa sequatur: ad illud homo concurrere nullo modo potest: hoc sine hominis opera, & ad id concursu, fieri nec debet, nec potest. Non debet, quia alioquin nullus esset virtuti locus, & omnis ratio religionis ac pietatis everteretur. Non potest, quia necesse est, ut homo & velit, & faciat: (*n*) at quomodo homo aliquid sine seipso potest & velle & facere? Ideo sacra scriptura nos ipsos non semel hortatur ad id, ut novi homines & novæ creaturæ fiamus. At si ad istud nulla homioum opera interveniret, quomodo hortari homines, ut id faciant, divinus spiritus posset? qua de vide quid scribat apostolus Eph. 4. vers. 22, & seqq. & Col. 3. 8, 9, & seqq. Quare ii, qui contrarium ex verbo creandi aut aliis similibus colligunt, figuratam ac metaphoricam vocum significationem cum propria hac in parte confundunt, nec intelligunt, similia hæc esse, non eadem, hoc est, non ejusdem generis synonymi, sed ali quousque tantun analogi: nec meminerunt, omnem similitudinem (similitudo autem contracta, est metaphora) claudicare, ut in scholis loqui solemus.

Vers. 16. *Et quicunque regula hac incedent.* (*o*) Postquam ostendit, in Christo Jesu nihil valere, nisi novam creationem; jam etiam docet, quis fructus & quod commodum ex eo consequatur, si quis nova creatura sit, ut eam tanto magis commendet, & simul ostendat, nil opus esse ceremoniis.

Dicit *quicunque*; (*p*) quasi dicat sive sint Judæi, sive gentiles, sive cicumcisi, sive præputiati, sine ullo discrimine homines.

Regula hac incedent. (*q*) Futurum pro quovis tempore, ut 1. Cor. 2. 16. Regula hæc, est nova creatura, seu illa mutatio, quam superius diximus. (*r*) Secundum

(*a*) *Posterior explicatio.* (*b*) *Dissimilitudo inter Paulum & falsos doctores.* (*c*) *Ratio dicti cum prolepsi.* (*d*) Christus *pro sua disciplina.* (*e*) *in hac nil valet circumcisio.* (*f*) *Sed nova tantum creatura.* (*g*) *Cur in cruce Christi merito gloriatur Paulus.* (*h*) Creatura *abstracte hic sumitur.*

(*i*) *Creatura nova quid* (*k*) *ejus opposita.* (*l*) *Refutatio erroris.* (*m*) *Deus sine nobis nos creavit, sed non sine nobis denuo creat.* (*n*) *Sacra scriptura nos hortatur, ut novi homines fiamus.* (*o*) *Fructus novæ creaturæ.* (*p*) *Quam late pateat.* (*q*) Futurum pro quovis tempore. (*r*) *Quomodo obtineatur.*

hanc

hanc regulam incedunt, quicunque talem mutationem in se habent, & operam dant, ut isti normæ, ac veluti ideæ novæ creationis, quam maxime respondeant, & quam proxime ad eam accedant. Ex quibus apostoli verbis etiam apparet, operam nostram, incessum ac laborem ad id requiri, ut reipsa novæ creaturæ fiamus.

Fructus autem istius rei exprimitur; (a) eum ait: *pax super ipsos & misericordia.* (b) Pax, ut in salutatione apostoli diximus, felicitatem significat, Hebræorum more. (c) Misericordia autem est caussa efficiens, & veluti fons omnis felicitatis, quæcunque a Deo in populum divinum derivatur. Frustra ergo misericordiam, ac proinde & felicitatem sperat, quisquis creatura nova non est, utut sit circumcisus, & alios ritus legales observet: contra autem, si nova creatura sit, istis non indiget.

& super Israelem Dei. (d) Videtur hæc verba adjecisse, ut causam redderet, cur talibus pacem & misericordiam polliceatur, (e) nempe quod sint verus Dei Israel, quasi dicat, utpote super eos, qui sunt verus Dei Israel. (f) Israel autem sumitur pro Israelitis, seu Jacobi posteris. (g) Israel enim, ut omnes norunt, est Jacobi nomen, quo eum angelus ille, quem divino robore confirmatus vicerat, decoravit, & significat victorem Dei Gen. 32. 28; (h) ut vel ex ipso nomine cognosceret, non esse sibi metuendum Esaum fratrem, vel ullum alium mortalem: nihil suæ virtuti ac fortitudini fore impervium, utpote divina vi ac robore confirmato, quo factum fuerit, ut etiam Deum, hoc est, angelum, qui hominibus longe est robustior, luctando vicerit. Ideo autem & scriptura V. fœderis, & eam sequutus Paulus, (i) Dei populum Israelem potius nominavit, quam Abrahamum, vel Isaacum: quia non omnes Abrahami vel Isaaci posteri, sunt illud semen, quod Deus singulari sua gratia ac favore prosequi decreverat: sed tantum Jacobi seu Israelis posteritas; olim quidem ante Christi adventum posteritas carnalis; nunc autem spiritualis, quam non constituit carnalis ex Jacobo prognatio, sed nova ex Deo creatio.

Dei Israel (k) vocatur, quia Deus eum sibi peculiariter fovendum, amandum, & omni ratione juvandum delegit.

Vers. 17. Τῦ λοιπῦ, vel positum est pro (l) τὸ λοιπὸν, quod latine dicimus *de cætero*, vel *quod reliquum est*, seu *quod superest.* qua phrasi uti solemus, cum aliquid ultimo jam loco dicere volumus; vel etiam subintelligi debet vox χρόνυ, quæ sæpius non exprimitur: ut in illis ἀπὸ τοῦ νῦν, &c., & similibus; ut significet *posthac, in posterum*; quemadmodum interpretes quidam notant.

Molestias mihi nemo exhibeat. (m) Conclusurus hanc epistolam hoc addidit, idque superiorum occasione, quo seductorum istorum sugillationes & calumniæ egregie retundi poterant. (n) Quia enim crucis Christi mentionem fecerat, quam isti revera ut crucem horrebant, Paulus autem unicum suum decus ac laudem esse ducebat; ideo hinc documentum ministerii sui petit, (o) seque verum Christi servum, ei penitus addictum ac mancipatum, esse ostendit, & sic ex hoc crucis veluti propugnaculo ultimum telum contorquet in adversarios, scrupulum, ut ille ait, abeunti, *molestias mihi nemo exhibeat*, sugillans scilicet munus meum, & objiciens mihi, quod non sim verus Christi servus, ejusve apostolus, sed nescio quis hominum quorundam emissarius, ut hac ratione doctrinam meam in dubium vocet, & auctoritatem meam elevet. Facessant isti homines, & soli caliginem offundere desinant. Habeo enim, quo eorum calumnias ac criminationes retundam, eosque penitus convincam.

Ego enim stigmata Domini Jesu Christi in corpore meo porto. (p) Stigmata sunt puncta aut notæ, quæ rebus, quæ ad alicujus peculium ac proprietatem pertinent, inuri aut imprimi solent, ut a cæteris dignoscantur. Stigma erat & illud cum dominus aurem servi, qui anno septimo e servitute egredi nolebat, ad januam domus subula perforabat Deut. 15. 16, 17; qua ratione eum suæ servituti penitus addicebat, & domui suæ perpetuo affixum esse debere significabat. Ad has similesve notas allusit apostolus: quasi dicat, habeo enim signa & notas multas, quas corpori meo veluti inussit impressitque Dominus Jesus, ut quivis ex iis cognoscere possit, me servum ac mancipium illius esse. (q) Per stigmata autem ista intelligit perpetuas afflictiones, quas ille Christi & doctrinæ, quam prædicabat, causa perferebat: ex quibus & 2. epist. ad Cor. cap. 11 vers. 23, & sequentibus, tanquam certissimis signis, se Christi esse servum demonstrat. Tanto autem elegantius afflictiones istæ stigmata appellari poterant, si ut verisimile est, multa sui vestigia, varias cicatrices ac vibices, in corpore ejus reliquerant. His notis quondam signatus fuit Dominus Jesus: his notis signat etiam servos suos. Itaque qui iis signatus est, habet quo se fidelem Christi servum esse probet: qui vero non modo non habet, sed etiam eas penitus horret ac defugit, & ideo quippiam vel docet, vel docere negligit, ut eas effugiat, quales seductores isti erant, quid aliud, quam se fugitivum & nequam esse prodit? (r) Fieri potest, ut etiam apostolus hæc stigmata circumcisioni, quæ discipulorum legis erat nota, quaque Moses, non Christus, homines signabat, opponere voluerit; ut ostenderet, Christum alias habere notas, quam erat circumcisionis illa occultanda potius, quam ostentanda ac jactanda cicatrix.

Vers. 18. *Gratia Domini nostri Jesu Christi sit cum spiritu vestro.* (s) Id est, Dominus Jesus vobis favore suo adsit, in rebus ad spiritum vestrum spectantibus; spiritum vestrum corroboret, & efficiat, ut spiritualem, non carnalem & legalem vitam agatis; spiritum enim iterum carni videtur opponere.

Fratres. (t) Notandum est, quod eos tota epistola nuspiam sanctos vocaverit, quod tamen in omnibus epistolis ad alias ecclesias facere solet. Id enim temere factum fuisse non videtur, sed propterea, quod ex Christi discipulis, pene in Mosis discipulos degeneraverant.

Eadem gratia Domini nostri Jesu Christi, sit cum spiritu omnium qui ista legerint. Amen.

(a) *Quis sit.* (b) *Pax pro felicitate.* (c) *Misericordia. ejus caussa.* (d) *Ratio dicti.* (e) *Israel Dei. homines vero pii.* (f) *Israel pro Israelitis.* (g) *quid proprie.* (h) *Cur hoc nomen Iacobo impositum.* (i) *Cur Dei populus Israel potius, quam Abrahamus, aut Isaacus dicatur.* (k) *Dei Israel.* (l) *τῦ λοιπῦ.* (m) *Clausula epistolæ.* (n) *Paulus ex suis afflictionibus ministerium suum asserit.* (o) *Ejus nomine negotium sibi facessi non vult.*

(p) *Stigmata.* (q) *Stigmata Christi in Pauli corpore, ejus afflictiones.* (r) *Circumcisioni opposita.* (s) *Votum, seu valedictio.* (t) *Paulus Galatas nuspiam sanctos vocat.*

PARA-

JOANNIS CRELLII FRANCI

PARAPHRASIS

Epistolæ Pauli

Ad

GALATAS.

PARAPHRASIS

Epistolæ Pauli Apostoli

AD

GALATAS.

Vers. 1. EGo Paulus, qui sum legatus, non ut quidam falso dictitant, ab hominibus, neque interveniente hominis cujuspiam vulgaris mortalisve opera constitutus; sed a Jesu Christo jam immortali ac Domino omnium effecto, atque adeo ab ipso Deo, qui tum illius, tum noster est Pater, quique ipsum ex mortuis ad immortalem vitam, & supremam gloriam revocavit, ut jure & legationis mihi impositæ munus, & quicquid ab illo factum est, illo autore factum dici queat:

Vers. 2. Ego, inquam, & reliqui Christiani omnes, fratres nostri spirituales, qui mecum nunc versantur, & suum in religione consensum una mecum testari voluerunt, optamus ecclesiis in Galatia congregatis,

Vers. 3. Favorem, &, quæ exinde, manat, felicitatem proficiscentem a Deo, Christi ac nostro Patre, atque ab ipso Domino nostro Jesu Christo: qui tantum in nos contulit beneficium:

Vers. 4. Ut seipsum in mortem cruentam & ignominiosam conjiceret peccatorum nostrorum expiandorum, seu pœnarum quas propterea commeriti eramus, tollendarum causa: ut ita porro tanta spe excitos tantoque obligatos beneficio, ab hominibus hujus seculi pessimis nos abstraheret, & ad meliorem vivendi rationem revocaret. Hoc autem totum fecit ex voluntate ac jussu Dei summi, qui patrem se nunc nostrum constituit ac reipsa præstitit præstatque:

Vers. 5. Cui eo nomine laus debetur ac honor in secula sempiterna, Amen.

Vers. 6. Non possum autem non mirari, quod tam cito descivèritis a Christo, qui tanta cum benignitate vos ad salutem per me vocaverat, & relicto vero ejus euangelio, in quo justificatio ac salus æterna per fidem adipiscenda vobis oblata fuit, [vel a me doctrinaque mea, qui vos ex Christi benignitate ad salutem vocaveram,] amplexi fueritis aliud quodpiam, ut quidem vobis videtur, euangelium.

Vers. 7. Cum tamen nullum revera sit aliud præter id, quod accepistis: tantum sunt inquieti ac perversi nonnulli homines, qui animos vestros turbant [vel: Cujus rei nullam aliam possum exputare causam, quam quod quidam sint, qui vestros animos alioqui nihil tale cogitantes terrent,] idque unum agunt, ut euangelium, seu doctrinam Jesu Christi salutarem pervertant, itaque immutent, ut ejus jam prorsus alia sit ratio.

Vers. 8. Atqui tantum abest, ut hujusmodi hominibus fidem habere debeatis, ut etiamsi nos ipsi, qui vos docuimus, aut etiam angelus aliquis cœlestis (si fieri ad ulla ratione posset) euangelium vobis prædicaret aliud, quam id sit, quod nos vobis annunciavimus, seu aliam justificationem aut salutem assequendi modum vos edoceret; pro anathemate ac re execrabili esset habendus.

Vers. 9. Et, ne forte putetis, dictum hoc temere mihi excidisse, id quod modo dixi nunc denuo repeto ac enuncio: Si quis vos euangelium aut doctrinam de salute doceat diversam ab ea, quam antea a nobis accepistis, pro anathemate seu re execrabili habeatur.

Vers. 10. Nunquid enim ego hactenus humanum aliquod inventum, seu doctrinam ab hominibus excogitatam, passim persuadere conor, quam proinde repudiare impune liceat, & non potius rem divinam, seu doctrinam ab ipso Deo profectam, quam rejicere aut mutare nemini fas sit? [vel: Nunquid enim ego id nunc ago, ut hominibus tantum causam meam persuadeam, an vero ut Deo eam probem? certe ut Deo.] [aut, numquid ego id ago, eumque mihi scopum habeo præfixum, ut hominibus placeam, & illorum favorem euangelium prædicando ambiam?] Haudquaquam. Nam si ego adhuc, ab eo tempore, ex quo Christianus sum factus, id agerem, ut hominibus placerem, (nam ante illud tempus me ab eo studio penitus abstinuisse non ausim dicere) Christi nollem esse servus, & religionem ipsius sequi, nedum promulgare, atque omnibus viribus promovere: cum nimis sit apertum, me hac ratione scopum istum attingere, hoc est, hominum favorem demereri nequaquam posse; sed potius in contrarium irem, & universos adversum me irritarem. [Vel: Christo revera non servirem, nec id quod ipsi placeret exequerer; cum contrariæ esse soleant Christi ac hominum voluntates, ita ut qui illius gratiam quærit ejusque voluntati satisfacere cupit, non possit simul hominum gratiam aucupari ac studiis satisfacere. Perspicere autem ex factis meis, & maxime ex tot tantarumque afflictionum, quas euangelii causa sustineo, patientia, unumquemque arbitror, me Christo vere atque ex animo servire.

Vers. 11. Ut autem res tota fiat manifestior, planum

nunc vobis faciam, fratres, euangelium a me prędicatum non esse humanum inventum.

Vers. 12. Etenim ego id non ab homine aliquo accepi idve sum edoctus; sed per singularem ac prorsus divinam ipsius Jesu Christi revelationem, nullius hominis opera interveniente, totum illud didici.

Vers. 13. Potestis tutem id facile colligere ex iis quę audivistis de ratione vitæ meæ cum Judaïcam adhuc religionem sequerer ac profiterer. Ea vero erat, quod vehementissime persequerer Christi, atque adeo ipsius Dei ecclesiam, eamque funditus conarer evertere;

Vers. 14. Ac proficerem in Judaicæ religionis studio præ multis, qui & ætate mihi erant æquales, & ex eadem gente Judaica orti, adeoque eandem habebant causam patriam religionem defendendi ac promovendi: quos tamen ego haud paulo superabam fervore ac zelo tuendarum doctrinarum, quas a majoribus accepimus, hoc est, ipsius legis Mosaicæ, earumque rerum omnium, quę tanquam illi consentaneæ, erant a majoribus nobis velut per manum traditæ. Quæ omnia satis docent, fieri haudquaquam potuisse, ut ego religionem hanc, tanto studio tantisque animis a me defensam, hominis tantum alicujus suasu, divinis testimoniis, iisque apertissimis non convictus, desererem, & ad eam, quam omnibus viribus oppugnaram, transirem.

Vers. 15. Verum cum ita benignissimo Deo esset visum, qui me nondum etiam natum, atque adeo nullo meo merito ad munus istud, quod nunc sustineo, ex reliquis hominibus selectum destinavit; quique me postea, ex singulari gratia ac misericordia ad salutem accivit, eamque mihi obtulit:

Vers. 16. Cum, inquam, Deo illi benignissimo ita visum esset, ut per me, vel mihi patefaceret filium suum Jesum Christum, eamque doctrinam, quæ circa ipsum occupatur, ita nempe, ut eum prædicarem inter gentes extraneas: ita statim egi, ut cum nemine mortalium de Christiana religione conferrem, quasi nimirum ejus adhuc essem ignarus, & aliquid mihi ad docendi prędicandique munus deesset. Quod si conferre ea de re cum ullo mortalium voluissem, & quippiam ab illo discere, quod ad euangelium pertineret, ascendissem sane Hierosolymam ad eos, qui ante me apostolicum munus obiissent, tanquam ad euangelii doctores ac pręcones. Sed id haudquaquam feci. [Vel: ut eam porro prædicarem gentibus extraneis, nullus fuit apud me dubitandi aut cunctandi locus. Quam ob causam ita statim me gessi, ut non conferrem rationes ac consilia cum hominibus mortalibus, tanquam adhuc hæsitans, utrum revera divina esset illa patefactio nec ne, & quid mihi porro faciendum esset, dubitans.]

Vers. 17. Nihil, inquam tale ab ipso statim initio, cum res apud me esset certissima, feci: imo tantum abest, ut cum aliquo homine consilium ea de re caperem, ut ne quidem Hierosolymam Damasco ascenderem ad apostolos, quasi eorum, quæ ad munus recte obeundum essent necessaria, ignarus; sed statim doctrinam Christi promulgaturus in Arabiam profectus sum, atque inde redii Damascum.

Vers. 18. Postea demum, cum exactum jam esset triennium ab eo tempore, ex quo Christum agnovi, profectus sum Hierosolymam, Petri visendi, non vero aliquid ab eo discendi gratia; & cum ad eum venissem, quindecim dies sum apud ipsum commoratus: quæ ipsa temporis brevitas satis potest arguere, me non tunc demum ab eo didicisse doctrinam, quam & postmodum aliis tradidi; cum ad eam rem haudquaquam sufficiant quindecim illi dies.

Vers. 19. Quod vero ad cæteros attinet apostolos, eorum ego neminem vidi, excepto Jacobo, Jesu consanguineo: ut proinde nihil sit, quod quispiam suspicetur, me ab illis forte euangelii doctrinam accepisse.

Vers. 20. Ea vero, quæ vobis scribo, sancte vobis confirmo, ac Deus ipse testis est, me non mentiri.

Vers. 21. Post illud demum tempus veni in regiones Syriæ & Ciliciæ.

Vers. 22. Eram autem adhuc ignotus de facie ecclesiis in Judæa hinc inde collectis (quod ipsum etiam argumento est, me inter apostolos discendæ religionis gratia non fuisse versatum, alias Judaicis ecclesiis fac notus futurus fuissem.)

Vers. 23. Id tantum de me absente fratres illi in Judæa habitantes audiebant, eum, qui se aliquando fuisset persecutus, nunc annunciare ac promulgare doctrinam de fide, quam aliquando oppugnasset, & funditus eversum ivisset;

Vers. 24. Et Deum pro beneficio tanto in me collato, tamque mirabili ipsius opere, quod in me convertendo patrasset, laudabant.

CAP. II.

Vers. 1. POstea, cum elapsi essent jam anni quatuordecim ab eo tempore, ex quo primum eram post conversionem meam Hierosolymam reversus, denuo profectus sum Hierosolymam una cum Barnaba, accepto etiam Tito itineris comite.

Vers. 2. Profectus autem eo sum divina revelatione admonitus, & exposui Hierosolymitanis fratribus doctrinam euangelicam, quam inter extraneas gentes & tunc prædicabam & adhuc prædico: exposui, inquam, generatim omnibus, sed seorsim, ac paulo familiarius iis, qui opinabantur ac verebantur ne forte irritus esset labor meus, quem in euangelio prædicando susciperem, aut hactenus susceperim, propterea quod doctrina mea ad salutem haud quaquam sufficeret. [vel; Ne forte ut quidem aliis nonnullis videbatur (quanquam id mihi videri nequaquam poterat) frustra laborem, vel antea laboraverim in euangelio prædicando.] [Vel sic: qui præ cæteris videbantur eminere; ne forte, si scilicet illorum auctoritas non accederet, meaque ab illis doctrina non approbaretur, penitus ego frustra laborarem, aut laborassem hactenus, convulsa mea apud gentes extraneas a me ad Christum conversas autoritate: cum a quibusdam turbatoribus id ageretur, ne doctrina, quam ego illis tradidissem, ad salutem crederetur sufficere; sed legis Mosaicæ adderetur observatio.]

Vers. 3. Sed tantum abest, ut judicatum tum fuerit, ea, quæ ego aliis tradidissem, ad salutem consequendam non sufficere, ac circumcisionem & cætera legis Mosaicæ instituta præterea esse observanda, ut ne Titus quidem, qui mecum aderat, cum esset natione Græcus, atque adeo ethnicus, fuerit ab illis compulsus, seu jussus circumcidi, quod tamen omnino fieri debuisset, si circumcisio fuisset judicata necessaria.

Vers. 4. Id vero potissimum factum est propter falsos quosdam fratres, [vel: Urgentibus prę sertim falsis quibusdam fratribus, seu iis, qui nomine magis

quam

quam re Christianæ religioni essent addicti, Judaico interim spiritu inflati:] qui instar exploratorum quorundam in conventum illum nostrum, ab aliis, ut apparet, subornati atque submissi, clam irrepserant; ut ita, qua parte libertas nostra, quam per Jesum Christum & sanctissimam ejus religionem consecuti sumus, utpote qui nos a jugo ceremonialium legum vindicavit, expugnari & eripi nobis posset, observarent, atque ita, si ullam ejus rei occasionem animadverterent, nos in servitutem redigerent, & jugo legis Mosaicæ subderent.

Vers. 5. Sed nos iis ita restitimus, ut ne ad punctum quidem temporis iis cederemus & obsequeremur, ut veritas doctrinæ euangelicæ, quam a me didicistis, apud vos inconcussa maneret; non vero, si illis aliquid hac in parte largiremur, ac gratificaremur, in animis vestris labefactaretur. Nam etsi alias quippiam concordiæ causa Judæis fratribus concedi hac in parte potuisset, & non quia ad salutem Titi aut aliorum gentium id esset necessarium, sed quia ædificatin quædam id postularet, permitti, ut Titus circumcideretur: tamen id a me spectandum atque adeo spectatum fuit, ne postea a falsis istis fratribus jactaretur (quod omnino futurum fuisset) ita tunc judicatum fuisse, circumcisionem omnino ad salutem esse necessariam, & me apostolorum auctoritate erroris fuisse convictum, ac porro compulsum, ut Titum circumcidi paterer. Quæ res mirum in modum animos vestros solicitare, & veritatem doctrinæ euangelicæ a me prædicatæ si non penitus evertere, saltem vehementer labefactare potuisset.

Vers. 6. Quod vero ad eos attinet, quorum auctoritas mihi potissimum opponitur, propterea quod viderentur præ aliis omnibus eminere, quanquam mea nihil refert, nec quicquam muneris mei auctoritati aut præstantiæ derogat, qualescunque illi aliquando fuerint, quodque, verbi gratia, cum ipso Christo in terris fuerint versati, quin & ab eo priores ad munus apostolicum electi, quam ob causam ego præ illis despicior ac contemnor: apud Deum enim & illos, qui Dei judicium hac in parte sequuntur, nihil ista valent, qui ejusmodi externas hominum qualitates non respicit) ab illis, inquam, qui præ ceteris videbantur eminere, nihil fuit doctrinæ meæ adjectum, tanquam nimirum ei aliquid adhuc deesset, quod ad salutem omnino pertineret: [vel: inter eos & me, qualescunque olim ii fuerint, aut quacunque dignitate præ me cæteroquin præditi, nihil revera interest, nec ego illis sum, quod ad muneris ac doctrinæ rationem attinet, inferior. Nam si quis mihi objiciat pristinam eorum dignitatem, quod aliquando cum Domino Jesu in terris conversati fuerint, id nil hic habet momenti, cum Deus atque adeo illi qui cum ipso sentiunt, externam hujusmodi qualitatem aut conditionem hominum non respiciat. Nam quod ad doctrinam ipsam attinet, ii, qui præ ceteris eminere videbantur, mihi nihil contulerunt, aut aliquid iis, quæ docui, adjecerunt:]

Vers. 7. Sed contra potius ii ipsi manifeste cernentes, quod mihi nominatim commissum esset a Deo Christoque munus prædicandi euangelii inter homines incircumcisos, seu ethnicos, quemadmodum Petro cæterisque ejus sociis ac collegis munus prædicandi euangelium inter homines circumcisos, seu Judæos.

Vers. 8. (Cernebant enim Deum ac Christum, qui Petro ejusque sociis adfuisset, & efficaciam ei fuisset largitus, ad fungendum legationis munere inter circumcisos, eundem mihi quoque adfuisse, & efficaciam ac vires suppeditasse ad idem munus inter gentes extraneas cum fructu obeundi.)

Vs. 9. Animadvertentes, inquam, Jacobus, & Petrus, & Johannes, qui videbantur præ ceteris singulares atq; eximiæ esse ecclesiæ Christi columnæ, munus illud ex gratia divina mihi concessum, & quæ cum munere illo conjuncta essent dona atque adjumenta, porrexerunt mihi & Barnabæ, eorundem laborum socio ac collegæ, dextras, quibus suum nobiscum in religione consensum animorumque conjunctionem ac societatem testarentur, significantes, conjunctis viribus ac operis idem negotium a nobis curandum tractandumque esse: ita, ut nos quidem apud gentes id faceremus, & legationis munere apud eas persungeremur; ipsi vero inter circumcisos seu Judæos.

Vers. 10. Id tantum addebant, ut pauperum, qui essent inter Judæos Christianos, hinc inde apud ecclesias gentium extranearum meminissemus, & eleemosynam pro illis colligeremus; id quod summo etiam studio facere sum conatus. Ex iis igitur, quæ hactenus narravimus, satis constat, nihil a præstantissimis etiam apostolis fuisse in doctrina mea desideratum, aut ei adjectum; sed eam tanquam salutarem ab omnibus agnitam: ita ut frustra ab iis eorum mihi opponatur autoritas.

Vers. 11. Contra autem a me ipse Petrus in eo, de quo agimus, monitus ac reprehensus fuit. Cum enim is Antiochiam venisset, ego illi coram ac aperte restiti, propterea quod reprehensione dignus esset.

Vers. 12. Nam ante adventum quorundam ex Judaica gente fratrum, qui a Jacobo Hierosolymis eo venerant, solebat Petrus cum fratribus gentium extranearum cibum una capere, eaque in re delectum ex Mosis præscripto non adhibere; cum sciret id per Christianam religionem licere, & charitatem erga fratres summamque illam conjunctionem, quæ inter utriusque gentis Christianos esse debet, atque inprimis fratrum gentilium ædificationem ac solatium id postulare: Verum postquam ii, quos dixi, fratres Hierosolymis venissent, subduxit sese a fratribus ethnicis, & ab eorum consortio abstinuit, veritus ne offenderet Judæos illos, seu circumcisos.

Vers. 13. Unde factum est, ut reliqui etiam Judæi fratres ibidem commorantes, qui alias cum quibusvis Christianis etiam alienigenis familiariter versari, & cibum cum illis capere solebant, una cum illo simularent, se ab ethnicorum etiam Christianorum consuetudine familiari ac commercio abhorrere, nec cibum cum illis capere audere; sed legem ceremonialem sibi omnino observandam judicare. Inde adeo factum fuit, ut Barnabas quoque, meus in gentium conversione socius ac collega, qui earum rationem potissimum habere debebat, nec infirmitati eorum offendiculum præbere, hoc tum Petri, tum ceterorum Judæorum fratrum exemplo ac simulatione inductus fuerit, ut idem cum illis simularet.

Vers. 14. Postquam ergo vidi, [vel: Sed postquam vidi] quod recto talo non incederent, nec ita se hac in parte gererent quemadmodum veritas euangelica postulat; utpote quæ libertatem illam Christianam, præsertim inter gentes extraneas, cupit defendi, & paulatim etiam ipsis Judæis, ut ex parte jam Hierosolymis factum fuerat, innotescere, ceremonias autem illas abrogari & tolli, quæ & cultui spirituali fere officiunt,

& arctissimam illam, quæ inter Christianos cujusque nationis esse debet, conjunctionem & amicitiam vehementer impediunt, tanquam paries quidam intergerinus, quem Christus, ut utraque gens in unam coalescere posset, sustulit: ideo ego Petro, omnibus audientibus, nulliusque Judæi offensionem verendam ratus, dixi: Si tu, cum Judæus sis natione ac sub lege Mosaica natus, nihilominus tamen aliarum extranearum gentium ritu, quod ad res externas attinet, hactenus vixisti, non vero Judæorum more ciborum delectus aliarumve ceremoniarum Mosaicarum rationem habuisti; cur nunc tuo facto ac exemplo fratres extranearum gentium legi Mosaicæ minime obstrictos propemodum cogis ac eo adigis, ut ipsi quoque Judæorum more vivant, & ciborum delectum aliaque similia observent, partim quidem, ut tecum & cum cæteris Judæis Christianis conversari queant; partim vero quod suspicari cogantur, aliquid ad salutem ceremoniarum istarum observationem habere momenti, adeoque vereri incipiant, ne forte iis non observatis, salute excidant: quandoquidem tu ac cæteri tam religiose nunc eas observatis, itaque vos geritis, ac si penitus persuasi essetis, omnino eas observatu esse necessarias, & vos antea peccasse, cum iis neglectis cum præputiatis cibum caperetis, indicare videamini.

Vers. 15. At nequaquam ita se res habet: cum ex lege ejusque observatione justificatio ac salus sempiterna non pendeat: alias nos ipsi haudquaquam fidem in Christum fuissemus amplexi, nec ulla fuisset causa, cur id faceremus. Eramus enim ipso ortu Judæi, & sic a primis annis in religione Mosaica educati ac instituti; non vero homines profani ex ethnicis, qui generatim omnes impii sunt, & a Judæis inprimis habentur mali: ita ut non major esset nobis causa legem deserendi & ad Christum transeundi, quam aliis; nec adeo quia cæteris essemus deteriores, ea cogitatio fuit a nobis suscepta:

Vers. 16. Sed propterea, quod manifeste cerneremus, neminem hominum justitiam eo adipisci, aut adipisci posse, quod opera in lege præscripta exacte servasset, & sic vi ac merito factorum suorum pro innocente a Deo haberi, & præmio innocentibus proposito potiri deberet; sed justificationem adipiscendam esse per fidem, quam Jesus Christus nobis præscripsit, quæ id tantum postulet, ut recepta ipsius doctrina, & spe præmiorum pietati in ea propositorum concepta, pro viribus in posterum Deo pareas. Hæc ergo fuit causa, ob quam nos quoque in Jesum Christum credidimus, nempe, ut ita per fidem ab ipso præscriptam in eo statu collocaremur, quo apud Deum sunt homines justi ac innocentes; non vero vi operum nostrorum ad legis Mosaicæ præscriptum præstitorum: quandoquidem justitiam istam, seu justitiæ præmium nemo mortalium vi operum secundum legis præscriptum præstitorum consequi potest; ut sacræ scripturæ docent, dum asserunt, neminem viventem in conspectu Dei justificatum iri. Si enim Deus ad judicium severum facta hominum revocare velit, certum est, neminem examen ipsius sustinere, & in judicio ipsius consistere posse.

Vers. 17. Sed (ut hac occasione ad ipsius quæstionis nostræ caput accedamus; vel potius cum id occasione sermonis ad Petrum habiti, jam attigerimus, in eo jam pergamus) objiciet hic nobis aliquis: Si interea temporis, dum id aliquo modo agimus, ut per Christum, seu fidem ab eo præscriptam justificationem assequamur, contigerit, ut nos non minus quam gentes peccatores aut impii deprehenderemur, secuturum, ut Christus peccato egregie subserviat, dum peccatoribus etiam & in sceleribus suis perseverantibus justificationem conciliet. Sed absit, ut hoc statuatur, neque illud ex hoc conficitur. [vel: Si enim nos, qui Judæi sumus, eo ipso, quod justificationem per Christum ejusque religionem quæsivimus, deprehensi sumus non secus atque ethnici peccasse, & eam ob causam, quod per legem justificationem nos consequi non posse videremus, ad Christum confugimus, tanquam eum, apud quem peccatores etiam justificationem adipisci possent, nonne inde sequitur, Christum peccato veluti subservire, & homines ad id quodammodo invitare, dum iis nihilominus justitiam patere docet? Verum absit, ut hoc de Christo statuamus. Nam nos Christiani ad ipsum accedentes, vi religionis ipsius compulsi, peccatum abdicavimus, atque adeo extinximus.]

Vers. 18. Quod si contingat, ut ad illud denuo redeamus, idque velnti in vitam revocemus, nos ipsos ejusdem doctrinæ vi transgressores, seu transgressionis reos ac pœnæ illius obnoxios constituimus, atque ita justificatione excidimus: [vel: Nam (ut quod omnibus veris Christianis commune est, de me docendi causa nunc efferam, & in mea persona ostendam) ego vi religionis Christianæ peccatum, simul atque eam sum amplexus, penitus abdicavi ac destruxi. Quod si ergo fiat, ut illud iterum exstruam, & quod jam extinctum in me fuerat, resuscitem; non est quod Christum hac in parte ejusque religionem accusem, tanquam ejus rei causam; sed me ipsum transgressorem constituo, & omnis ejus rei culpa in me ipso hæret.]

Vers. 19. Ego enim legem, cum ipsa me moveret, & partim duritie sua in ratione justificationis adipiscendæ, partim testimonio, de justitia per fidem in Christum consequenda, me ad id faciendum compelleret, abdicavi: sed non ut pro arbitrio ac libitu postea viverem ac peccatis indulgerem; sed potius ut ad Dei nutum ac voluntatem, quod sub lege ob illius imbecillitatem, concupiscentiæ autem carnalis violentiam facere non poteram, omnes vitæ meæ actiones in posterum componerem: ita ut nemo suspicari debeat, eam legis desertionem, & ad religionem Christianam transitum, quem nos fecimus, eo spectare, ut peccatis in posterum indulgeatur, neque id Christianæ religioni ullo modo esse imputandum.

Vers. 20. Quod vero & legem simul & peccatum ita abdicavi, ut utrique sim mortuus, id potissimum morti Christi adscribendum est; quæ cum novum fœdus sanxerit, & rationem justificationem assequendi confirmaverit, me impulit, ut ipsi similis evaderem, hoc est, & legi & peccato morerer. Quod cum religioni illius initiarer, statim in baptismo sum professus. Interim tamen vivo quidem, sed non secundum pristinam meam religionem, vel ad voluntatis meæ arbitrium, aut carnis libitum; sed ad præscriptum Jesu Christi, qui universam vitam meam ita regit ac gubernat, ut non ego, sed is ipse in me vivere dici queat. Quod si quis dicat, me nihilominus vitam hanc naturalem terrenamque una cum cæteris hominibus degere, & ea agere, quæ ad religionem nihil pertineant; fateor quidem ita esse: sed non id evertit ea, quæ modo dixi de vitæ meæ ratione. Nam omnes etiam vitæ terrenæ actiones ita

moderor,

moderor, ut in iis semper cernatur fides a Jesu Christo unigenito Dei filio tradita; cum eæ fidei isti semper sint consentaneæ, atque ad illius normam exactæ. Hanc autem fidem sum jure merito amplexus, ejusque ductum in omni vita sequor; cum, ut paulo ante indicavi, illius auctor ac primus annunciator, quem filium Dei esse dixi, tantopere me delexerit, ut semetipsum salutis meæ causa in mortem acerbissimam tradiderit: ut nempe novum fœdus a se hominibus promulgatum, & rationem justificationis per fidem adipiscendæ, in eo fœdere comprehensam sanciret ac stabiliret.

Vers. 21. Hanc tantam Dei gratiam ac benignitatem (neque enim Dei filius, nisi Deo Patre suo ita volente, rem tantam suscipere aut voluit, aut potuit) nequaquam sane vilipendere ac spernere decet, atque adeo eam haudquaquam repudio. Repudiarem autem, si Legem adhuc sequerer, & ex operibus ab ipsa præscriptis justificationem vel mihi, vel aliis petendam arbitrarer. Nam si per Legem ejusque obtemperationem nobis quærenda est justificatio, nulla fuit justa ac legitima causa, cur Christus aliam justificationis rationem ac modum præscriberet, &, quod omnium caput est, ejus confirmandæ causa mortem tam diram sustineret. Rem autem tam duram, tam acerbam temere a Christo susceptam, atque ab ipso Deo jussam esse, quis sanus crediderit? Id sane esset Deo ac Christo sapientissimo insipientiam adscribere. [Vel: Frustra Christus nulloque consilio mortem tam diram adiisset: quandoquidem, ut jam dictum est, ob nullam aliam causam mortem adiit, quam ut novam justificationis adipiscendæ rationem, quam hominibus promulgasset, a legali diversam, sanciret. At si nobis nihilominus ex Lege ejusque observatione petenda est justificatio, quorsum id ab ipso est factum?]

CAP. III.

Vers. 1. Quid ergo vobis, ô inconsiderati, & hac quidem in parte amentes Galatæ! in mentem venit? aut quisnam vos ita dementavit, ut veritati huic salutari non crederetis, vel potius credere desineretis? præsertim cum ea vobis tam delucida fuerit ostensa. Etenim mortis Christi, quam in cruce pertulit, vis, quam ad Legem abrogandam, rationem autem justificationis per fidem assequendæ stabiliendam habet, clarissime fuit a me vobis explicata, &, ut ita dicam, ipse Christus cruci affixus ante oculos vestros positus, & vivis coloribus depictus: ut si aliquid ad salutaris hujus veritatis notitiam uberiorem momenti afferre potuisset, ipsum Christum in cruce pendentem intueri, & non secus eum cernere possetis, atque si is ipse inter vos ipsos, inque conspectu vestro cruci fuisset affixus. Nempe, ut dixi, nihil eorum a me fuit prætermissum, quæ ad vim mortis Christi, & rationem justificationis eo modo constitutam ac sancitam pertinerent, quin vobis luculentissime proponerem & inculcarem.

Vers. 2. Sed ut vobis ipsis appareat, quam temere atque insipienter in salutari illa doctrina deserenda egeritis; illud nunc a vobis libet quærere, quod vel solum hunc insignem vestrum errorem ac imprudentiam detegere potest, quænam doctrina vobis Spiritus Sancti donum attulit? An tum divinissimum istud donum accepistis, cum reciperetis doctrinam de operibus in Lege præscriptis, & justificatione vi eorum adipiscenda? An vero tum, cum doctrinam de fide & justificatione per eam consequenda audivissetis & amplexi essetis? Negare certe non potestis, posteriorem hanc doctrinam, quæ est de fide, tanto vos munere auxisse atque ornasse, atque adeo vos in veritate valide simul confirmatos fuisse, vobisque datam causam longe maximam, ut eam, tam divino, apertissimoque testimonio comprobatam, firmiter retineretis.

Vers. 3. Qui ergo adeo estis insipientes, ut cum spiritu illo ab initio accepto, spiritualem etiam Dei cultum ac vivendi rationem sequi cœperitis, nunc ad carnalem quandam, seu circa corpus resque externas occupatam, & nullum cæleste seu spirituale beneficium vobis afferentem, delabamini, ac tam insigni conversionis vestræ initio finem illi minime respondentem adjicere velitis; cum progredi vos potius quam regredi oporteret?

Numquid frustra hactenus tantas sustinuistis afflictiones, doctrinæ, quæ est de fide, a vobis receptæ, causa? Certe id frustra factum fuisset, si ad aliam doctrinam delapsi ad meliorem sententiam redire nolletis. Quod tamen ominari nolo. Confido enim fore, ut frustra id factum non fuerit, vosque a me admoniti errorem ejuretis, atque ad salutarem veritatem penitus redeatis. [Vel: Num tantum beneficium, quod in vos per fidei prædicationem collatum est, frustra fuit apud vos collocatum?] Sed quid dico frustra? Nam ita quidem adhuc non pessime vobiscum ageretur. Sed verendum est nisi resipiscatis, ne pœna sequatur, & sic vos non tantum fructu veritatis, a vobis aliquando agnitæ ac receptæ excidatis, verum etiam gravissimas illius desertæ pœnas detis. [vel: Frustra certe fuisset collocatum, si ea doctrina deserta ad Legem transire, aut ad eam delapsi pedem referre nolletis. Quod tamen absit ut ominer. Meliora enim de vobis spero, confisus fore, ut a me admoniti resipiscatis, & sic non frustra beneficium illud in vos sit collatum.]

Vers. 5. Nunquid ergo (ut rem paucis repetam, ex qua sola, ut dixi, errorem vestrum potestis agnoscere) Deus ac Christus, qui vobis Spiritum Sanctum largitus est, & tanta miracula inter vos edidit, fecit id occasione doctrinæ de operibus Legis? an vero potius occasione doctrinæ de fide inter vos prædicatæ, ut ea hac ratione penitus apud vos stabiliretur? Certe causa ac occasione doctrinę de fide. Hæc tam illustribus documentis fuit confirmata, hæc cum ei fidem adhibuissetis, vos tanto bono ditavit.

Vers. 6. Quo pacto etiam (ut alia adhuc argumenta afferamus) de Abrahamo scriptum legimus, quod cum Deo copiosam admodum progeniem sibi promittenti fidem adhibuisset, ea res tantum illi pepererit bonum, aut felicitatem, ut ex divina benignitate id illi cederet in justitiam, seu ut ita a Deo tractaretur, ac si perpetuo ac perfecte fuisset justus ac innocens.

Vers. 7. Ex quo cognoscere debetis [potestis,] illos, qui fidem revera sectentur, esse genuinos, spirituales tamen, Abrahæ filios, & bonorum ipsi promissorum hæredes. Heræditas autem illa est justificatio, quam ipse quoque Abrahamus adeptus est; cujus indicium quoddam est Spiritus Sancti donum, doctrinæ Euangelicæ credentibus datum:

Vers. 8. Neque vero est, quod quis forte putet, justificationem illam per fidem ipsi tantum Abrahamo, aut ad summum ipsius posteris secundum carnem conti-

contigisse, aut contingere debuisse; non vero etiam gentibus extraneis, etsi fidem Abrahami sequantur. Nam Deus ad decretum suum, de gentibus non secus atque cum Abrahamo fecerat per fidem justificandis respiciens, ipsaque scriptura, quid futurum esset prospiciens, ita refert promissionem a Deo Abrahamo jam olim factam: vel [Nam Moses, Geneseos author, velut prospiciens fore, ut Deus aliquando Gentes extraneas, non secus atque Abrahamum per fidem justificaret, ita promissionem Abrahamo jam olim factam refert] *: Tecum, ô Abrahame! omnes gentes* a Deo beabuntur, seu eandem, quæ tibi contigit, felicitatem consequentur. Etsi enim ipsa verba Scripturæ literali sensu nil significant aliud, quam fore, ut cum homines aliarum gentium sibi bene precari velint, Abrahamum in exemplum adducant, atque optent, ut eadem sibi, quæ Abrahamo, contingat felicitas: verba tamen ita sunt comparata, ipsius Dei consilio, qui rem longe diviniorem sub iis occultavit, ut non tantum de voto, sed etiam de re ipsa, deque ipso eventu accipi queant, & a nobis, qui non corticem, sed nucleum Scripturæ spectamus, sint accipienda.

Vers. 9. Ex iis igitur apparet, eos qui Deo fidem habent beari a Deo, ad instar Abrahami, qui itidem Deo crediderat, eaque ratione justificationem divina benignitate fuerat consecutus. Hæc enim fuit propria Abrahami felicitas, quod Deus ipsum non propter opera perfecta sibi præstita; sed ob fidem vivam, ex mera benignitate eo præmio donare decrevit, quod justis atque innocentibus esset repositum.

Vers. 10. Patet etiam insuper hoc, quod de ratione nunc diximus, qua Deus gentes decreverat justificare, ex eo, quod si gentibus ex fide beatitas illa, quam iis destinatam videmus, non contingeret, contingere nullo modo posset. Nam si ullus ejus assequendæ restaret modus, is solus esset, quem turbatores ac seductores vestri urgent, quemque vos estis amplexi; nimirum ut vi operum a Lege præscriptorum id fiat. At eo modo nemini benedictio contingit. Etenim quoquot eam sectantur, & hoc pacto ad justificationem adspirant, ii tantum abest ut benedictionem adipiscantur, ut potius æternæ maledictioni reddantur obnoxii. Quandoquidem hæc legis Mosaicæ est sanctio, a scriptura nobis expressa: *Execrabilis Deo*, & sic sempiterno supplicio obnoxius esto, *quisquis non* ita *perseverat* constanter *in* iis *omnibus, quæ in libro Legis scripta extant, ut ea opere ipso compleat.* Hoc vero nemo unquam præstitit, aut præstat: unde manifeste constat, eos qui Legem sequuntur, & per ejus opera justificationem quærunt, frustra laborare, ac nihil consequi aliud, quam ut vi Legis maledictioni æternoq; supplicio fiant obnoxii.

Vers. 11. Sed præterea ex eo quoque patet, neminem ideo, quia legem Mosaicam observaverit, justificationem apud Deum consequi; quod apud Prophetam, durante adhuc Lege, ita scriptum videmus: Justus, inquit, ideo vitam salutemque consequetur, quia fidem habuit. [Vel, is demum qui ob fidem quam Deo habet Justus ab eo pronunciatur, vitam salutemque consequetur.] Ubi cernis, fidei vitam ac salutem, atque adeo etiam justificationem, quæ in vita ista revera continetur, abscribi, & eam commemorari tanquam verum unicumque medium, per quod tanto bono potiri debeamus.

Vers. 12. Atqui lex Mosaica non fidem, præsertim præcipue urget, nempe tanquam conditionem sufficientem ad justificationem consequendam, atque adeo illi, qui fidem habeat, salutem non promittit protinus; sed exactam sui observationem urget. Nam loco ejus quod Propheta dicit, justus ob fidem suam vitam salutemque consequetur; Lex hoc modo pronunciat: ille demum, qui hæc omnia, quæ Deus præceperit, opere compleverit, vitam ac salutem consequetur. Ut ita manifeste cernatur, diversam esse justificationem eam quam Lex urget, ab illa quæ est per fidem. Quod si ergo hæc apud Deum rata est, illam tolli est necesse, quæ isti locum relinqueret nullum.

Vers. 13. Sed dices: Si ita se res habet, tamque diversa est ratio justificationem adipiscendi a Lege præscripta, ab ea quæ est per fidem; omnesque ii, qui Legem servant, execrationi & supplicio sempiterno sint obnoxii; cum gentibus quidem extraneis bene agetur, quæ cum legi Mosaicæ nunquam fuerint obstrictæ, poterunt per fidem, ut tu antea docuisti, justificari, ac benedictionem Abrahami consèqui: sed quid de nobis Judæis fiet, qui legi illi obstricti sumus, atque adeo, quia eam non præstitimus, justificari non possumus, sed maledictioni manemus obnoxii. Verum non est, quod illud metuas. Attulit huic quoq; Christus remedium. Is enim nos Judæos liberavit a maledictione, quam Lex nobis comminabatur, seu ab ejus obligatione nos penitus vindicavit, ac magno impendio facto redemit. Nam dum ipse mortis genus, quod sub Lege non nisi hominibus Deo execrabilibus imponi debebat, nostra causa adiit, Novum nempe Fœdus, quod nobiscum Dei nomine pepigerat, sanciturus, & rationem justificationis per fidem confirmaturus; eo ipso, inquam, sanctionem istam Legis, quæ maledictionem omnibus sui transgressoribus comminabatur, sustulit, ita ut propemodum dici queat, ipsum loco nostro factum execrabilem, cum ne nos Judæi vere & proprie execrationi legali subjiceremur, ipse legalem quandam execrationem subiit. Etenim ita in lege Mosaica scriptum legimus: *Execrabilis Deo est, quisquis e ligno suspensus morte afficitur.* Quare cum Christus e ligno suspensus, idque Dei consilio, mortem acerbissimam sustinuerit, & sic hominibus Deo verè execrabilibus similis factus fuerit, recte dixi, eum quodammodo factum fuisse execrabilem, eaque ratione nos ab execratione redemisse.

Vers. 14. Factum autem est hoc non Judæorum tantum causa, sed etiam eum in finem, ut gentibus quoque per eundem Jesum Christum ejusque religionem reipsa jam contingeret benedictio ei similis, quæ aliquando Abrahamo contigerat, & gentibus quoque occulte seu mystice fuerat promissa. Quæ tamen ad eas pertinere non poterat, nisi prius populo Israelitico contigisset, & sic maledictio ei contraria, seu legalis sanctio, quæ eum maledictitioni reddebat obnoxium, fuisset sublata: quandoquidem ad eum populum primo ac proprie spectabant bona a Deo per Christum danda, & Abrahamo ejusq; semini olim promissa. Postquam ergo jam populus ille ab obligatione maledictionis fuit vindicatus, & aditus quidam per Christum ad benedictionem seu justificationem illi patefactus; consequens fuit, ut ad gentes quoq; hujus benedictionis divinæ opulentia dimanaret, & sic utrique, non quidem carnale promissum, quod carnali Abrahami progeniei erat destinatum, verum spirituale, hoc est justificationem ac vitam sempiternam, quæ spirituali ejusdem progeniei, ex Judæis primum deinde ex gentibus collecta, a Deo fuit destinata, acciperemus, non operibus Le-

gis,

gis, sed fide tantum. [Vel: & in apertissimum ejus rei signum, & veluti pignus quoddam, imo arrhabonem, qui boni promissi particula quædam est, acceperimus Spiritum Sanctum a Deo promissum, idque per fidem tantum, ut ita nobis constaret, per fidem nos reliquam hæreditatem nobis promissam adituros.]

Vers. 15. Ut autem totum id, quod hactenus diximus, fiat manifestius, & liquido appareat, non ex Lege ejusque observatione petendam esse justificationem ac vitam æternam; sed eam obtinendam esse per fidem, vi promissionis divinæ jam ante legem Abrahamo ejusque semini factæ, utar, fratres charissimi! exemplo ex communi hominum consuetudine desumto, ac proinde vulgo noto. Cum Testamentum, licet id ab homine tantum aliquod sit factum, jam penitus est confirmatum, & iis quæ adhiberi debent, solennitatibus institutum, nemo id postea abrogare audet, aut ei aliquid quod in eo non fuerit scriptum adjicere, ut ita voluntas testatoris vel in totum, vel ex parte fiat irrita. Quæ eadem est fœderum ratio. Quod si id in humanis fit, quanto magis in divinis fieri, aut fieri debere statuendum est.

Vers. 16. Jam vero Deus in Testamento, seu in fœdere, quod cum Abrahamo pepigit & sanxit, cum ipsi Abrahamo benedictionem (quam nihil aliud diximus esse quam justificationem ac salutem æternam) promisit, tum ipsius semini seu progeniei. Ubi obiter notari velim id, quod in re de qua agimus non exiguum habet momentum; Deum in promissionis suæ verbis concipiendis non dixisse Abrahamo, ego tibi benedicam, vel terram hanc dabo, & seminibus seu progeniebus tuis, quasi nimirum diversæ Abrahami posteritati, seu posteris diversorum generum facta esset ista promissio: ut ita credere quis posset, & carnali Abrahami posteritati, quæ legem Mosaicam observaret; & spirituali, promissionem eodem modo acceptam servire, adeoque causæ nihil se habere, cur relicta Lege ad Christum transeat, & spirituali Abrahami progeniei accenseatur, propterea quod Legi etiam adhærens, benedictionis illius spiritualis nihilominus possit esse particeps, quia ad carnalem Abrahami progeniem pertineat. Non ita, inquam, locutus est Deus, quasi de pluribus Abrahami progeniebus, seu diversorum generum posteris loqueretur, quemadmodum fieri debuisset, si ita res, ut paulo ante diximus, se haberet; sed ita locutus est, ut aperte constaret, eum de una tantum posteritate Abrahami, seu unius generis progenie loqui, hoc nimirum pacto: tibi, o Abrahame! benedicam, vel terram hanc dabo, *& semini tuo*, seu posteritati tuæ: quæ nulla est alia, quam Christus ejusque populus, ipsi tanquam capiti suo adhærens; cum dubitare nemo possit, quin Christus seu Messias jam olim a Deo promissus, eam demum afferre debuerit populo Israëlitico felicitatem, quæ omnium est maxima, quamque vos, qui illius nomen profitemini, in promissione Abrahamo facta mystice contineri agnoscitis.

Vers. 17. Hoc ita velut in transitu observato, ad id quod antea dicere cœperam, redeo, & quorsum id pertineat, quod de testamentis humanis ac fœderibus asserui, explico. Hoc ergo mihi volo, & ex eo quod dixeram, concludo: si testamenta aut fœdera humana, postquam confirmata ac solenni ratione sancita sunt, non possunt a quoquam abrogari, aut aliquid adjici, quod iis deroget: fieri multo minus posse, ut testamentum seu fœdus jam olim a Deo cum Abrahamo pactum, ac solenni quadam manifestaque ratione confirmatum, quod ad Christum ejusque populum, tanquam Abrahami progeniem, spectat, cui in eo fœdere benedictio Abrahamica fuit promissa, abrogetur per legem Mosaicam, annos 430 post fœdus illud constitutum, latam, atque promissio divina in eo fœdere comprehensa fiat irrita. Faceret autem Lex omnino irritam promissionem illam, si ex ipsa, seu ipsius observatione ac vi nobis esset adeunda hæreditas bonorum Abrahamo promissorum, hoc est, justificationis & possessionis futuri illius mundi; cujus typus quidam fuit terra Cananæa, carnali Abrahami progeniei a Deo promissa.

Vers. 18. Nam si ex Lege ejusque observatione nobis petenda esset illa hæreditas, non amplius ea nobis obtingeret vi promissionis seu pollicitationis gratuitæ, ex mera nempe benignitate profectæ: siquidem Legis observatio, & operum quæ ab ea requiruntur merita, gratiam excludunt, & vi sua justificationem postulant. Jam vero Deus Abrahamo ejusque progeniei per promissionem illam hæreditatem donavit, seu ex mera benignitate destinavit.

Vers. 19. Dices: si hæreditas progeniei Abrahami promissa non contingit hominibus vi Legis, sed vi promissionis divinæ, ipsi Abrahamo factæ, quorsum Lex, promissione jam existente, fuit lata? An non enim ipsius promissionis impletio subsequi statim debuit; non vero promulgari Fœdus, quod promissionis illius effectum tam diu impediret, quamdiu id permaneret? Respondeo: si progenies illa Abrahami, nimirum spiritualis, cui in Fœdere superius commemorato benedictio fuerat a Deo promissa, statim extitisset, nihil opus fuisse futurum Lege Mosaica; sed necesse potius fuisset, ut promissio illa statim impleretur, ac justificatio per fidem obtinenda promulgaretur. Sed non statim progenies illa Abrahamica vel extitit, vel ex Dei consilio existere debuit; sed longo demum post tempore. Itaque post promissionem illam a Deo factam lata, atque illi quodammodo superaddita fuit lex Mosaica, ne progenies Abrahami carnalis omni morum disciplina viveret soluta, & in omne nefas inpune rueret; sed ut legis illius severitate a peccatis atque flagitiis coërceretur, aut si ab illis retrahi se non pateretur, ac legem latam nihilominus transgrederetur, tanto eos validius obligaret ad pœnam, ac tanto amplior gratiæ divinæ postmodum promulgandæ & exhibendæ locus fieret, idque ad illud tempus usque [vel: durare autem disciplina ea debuit, ut ex hoc ipso Dei consilio perspici potest, ad illud usque tempus] donec progenies Abrahami illa, cui promissionem istam factam diximus, existeret. Itaque ut ea tanto majorem haberet autoritatem, solenni & eximia quadam ratione lata est. Nam primo ministerio angelorum in ea tradenda ac promulganda Deus est usus; siquidem ii a Deo missi personam ipsius sustinuerunt, atque ipsius nomine legem illam disposuerunt ac fixerunt. Deinde intervenit opera mediatoris seu sequestri, quales in fœderibus pangendis adhiberi solent, isque ab angelis, Dei personam sustinentibus, ac secum loquentibus, acceptam Legem ad populum pertulit, eique publicavit, ac solennibus ceremoniis

 sanxit,

sanxit, adeo ut appareat, pactum quoddam ac verum fœdus super Lege fuisse cum populo initum, & sub conditione observationis legalium præceptorum ei quippiam promissum fuisse, nimirum justificationem ac vitam.

Vers. 20. Mediator enim non unius tantum est partis, sed ad minimum duarum inter se paciscentium, & certis conditionibus contrahentium. Jam vero Deus, qui Legem tulit, unus tantum est: proinde necesse fuit ex altera parte alios constitui, qui mediatore interveniente cum Deo paciscerentur, & conditione observandæ Legis in se recepta, certa vicissim promissa a Deo quodammodo stipularentur.

Vers. 21. Dices: si ita se res habet, lex illa omnia tollet, atque irritam istam Dei promissionem, Abrahami progeniei factam, reddet: quandoquidem vi hujus pacti Deus omnino tenetur justificationen ac vitam Legis observatoribus promissam præstare. Jam vero si Legis vi homines justificationem & vitam adipiscuntur, atque adeo adipisci debent, nihil opus est eam per fidem obtinere, nec amplius ea obtinget ex promissione illa Abrahamo facta. Firmum ergo illud manere videtur, quod supra affirmatum est, per Legem abrogari istam promissionem. Sed absit, ut hoc absurdum admittamus, neque id ex modo dictis consequitur. Tum demum id sequeretur, si ejusmodi lex fuisset a Deo lata, quæ vires posset hominibus, ad eam exacte servandam, alioquin invalidis atque imbecillibus, subministrare, quibus adjuti ac suffulti ei possent satisfacere, & sic vitam in Lege promissam assequi. Tum enim revera ex Lege ejusque observatione peti deberet justificatio, nec ullus amplius relinqueretur locus implendæ promissioni illi antiquæ, quæ est de justificatione per fidem obtinenda; cum huic rationi justificationis adipiscendæ tum demum locus esse debeat, cum prior illa locum habere non potest.

Vers. 22. Atqui illud concedi nequaquam debet, & male in objectione ista pro concesso sumtum fuit: Scriptura enim Sacra non tantum Ethnicos, verum etiam Judæos, quibus Lex fuit lata, peccati reos peragit; ita ut locus ea ratione sit factus implendæ Dei promissioni, de qua jam sæpius locuti sumus; & justificatio ac vita, quam in illa Deus proposuit, reipsa jam contingat iis qui fidem habent. [Vel: ut appareat, non per Legem ejusq; observationem hominibus contingere justificationem ac vitam, Abrahamicæ progeniei olim promissam; sed iis contingere, qui fidem habent, idque propter id ipsum, quod fidem a Jesu Christo præscriptam ac nobis insertam habeant.] Hos enim una cum hoc duce ac capite suo progeniem illam Abrahamicam esse, cui tantum bonum fuit promissum, jam supra monuimus.

Vers. 23. Antequam autem doctrina de fide, atque adeo etiam de justificatione per eam obtinenda promulgaretur, & sic promissio illa Abrahamo olim facta impleretur, nos Judæi universi legi Mosaicæ subjecti, & arcta ejus disciplina, tanquam ergastulo quodam custodia conclusi coërcebamur, & quodammodo asservabamur ad illud usque tempus, donec promulgaretur doctrina de fide; cujus publicationem jam ante Deus promiserat, ut nimirum tunc, velut è carcere in libertatem emissi, avidissime eam amplecteremur.

Vers. 24. Adeo ut recte dici queat, legem Mosaïcam instar pædagogi cujusdam fuisse, qui rudem adhuc pueritiam nostram ad Christi ac religionis ipsius tempora erudiret, & ad eam veluti manuduceret, atque ita nos per fidem demum justificationem vitamque sempiternam adipisceremur.

Vers. 25. Quemadmodum autem pueri, cum eo jam sunt perducti a pædagogis, quo ab iis perduci poterant, ac debebant, jamque pubertatis annos ingressi libertatis sunt capaces, non amplius sub pædagogis esse solent: ita etiam nobis nunc contingit. Postquam enim promulgata jam est doctrina de fide, & sic nos in libertatem fuimus emissi, non amplius Legi, quam pædagogi cujusdam fuisse instar dixi, ideo quod nos adhuc pueros erudiret, ac disciplina severa coërceret, sumus subjecti atque obnoxii. Neque enim ullum amplius est pædagogo imperium in filium herilem, qui filii conditione revera gaudeat & gaudere debeat, ac libertatis sit compos; cum servilis cujusdam conditionis sit sub pædagogi esse ferula ac disciplina. Quare nec in Dei filios, qui jus hæreditatis divinæ plenum habent, & bona sua jam norunt, eaque veluti in manu habent, pædagogo illi severo, nimirum Legi, ullum amplius jus est ac imperium, utpote herile, & in servos ac mancipia proprie competens.

Vers. 26. Jam vero vos omnes, ut & cæteri Christiani, ejusmodi estis Dei summi filii, ut in libertatem sitis emissi, bona jam vobis destinata noritis, & jus potestatemque plenam iis aliquando perfruendi habeatis, per fidem illam, quam Jesus Christus promulgavit, vobisque inseruit; nec ulla est hac in parte inter vos diversitas.

Vers. 27. Patet id vel ex solenni illo ritu, quo Christo primum fuistis initiati, & sanctissimam illius religionem tanquam publica aliqua tessera professi: quæ quidem est Baptismus. Etenim quotquot per immersionem in aquam Christo estis initiati, eique nomen dedistis, significastis, vos eum porro in religione secuturos ducem, vosque ipsi similes evadere, & omnis non modo sanctitatis, sed etiam conditionis, & quæ Christianam pietatem consequitur, felicitatis participes fieri velle; imo etiam vi hujus religionis, quam amplectimini, omnino participes fore: quandoquidem & mortem & resurrectionem ipsius in vobis ipsis quodammodo adumbrastis, & sic ostendistis, vos peccato mori, & ad novitatem vitæ, hic quidem faustæ, aliquando vero etiam immortalis, resurgere velle, atque adeo vi religionis hujus omnino resurrecturos.

Vers. 28. Neque vero est quod quis arbitretur, aliam in Christiana religione Judæi, aliam Ethnici esse rationem; alia hunc, alia illum conditione ad salutem esse vocatum. Nulla habetur neque hujus neque alterius cujuspiam similis personarum discriminis ratio; non spectatur in Christiana religione, quod quispiam sit Judæus, atque adeo circumcisus; neque quod Græcus seu ethnicus, atque adeo præputiatus: quod discrimen sub Lege maximi erat momenti: Non spectatur etiam, num quis sit servus, an vero liber ac ingenuus: quæ res ibi, ubi terrena spectatur felicitas, maximam etiam vim habet. Non denique spectatur, num quis sit vir, vel fœmina; quæ sub Lege videtur longe deteriori fuisse conditione, quam mares. Nulla, inquam, nationis aut conditionis, aut status, neque ullius sexus externæ, atque ad carnem pertinentis qualitatis hic habetur ratio: sed vos omnes ratione Christianæ religionis veluti pro uno homine censemini, seu eadem omnes estis condi-

tione, haud secus ac si unus quispiam essetis.

Vers. 29. Jam vero si vos ad Christum ut religionis ducem pertinetis, eique tanquam capiti adhærescitis, omnino consequitur, vos quoque spiritualem illam Abrahami progeniem esse, de qua supra actum est: quandoquidem jam ante monuimus, spiritualem illam Abrahæ progeniem nullam esse aliam præter Christum ac populum ipsi addictum; qui Isaaco & ejus posteris hac in parte respondet. Quemadmodum autem Isaacus cum suis posteris fuit hæres promissionis carnalis seu terrenæ, a Deo in fœdere cum Abrahamo percusso promissæ: ita & vos, cum spirituales sitis Abrahæ posteri, vi promissionis divinæ in fœdere cum dicto Abrahamo propositæ, hæredes estis benedictionis divinæ spiritualis ac æternæ, & jus adeundi cælestem hæreditatem habetis.

CAP. IV.

Vers. 1 UT vero id, quod hactenus dixi, melius declarem, & rationem amplius explicem, ob quam Deus populum Israëliticum, qui hæres futurus erat benedictionis istius spiritualis, non statim hujus promissi compotem fecerit, sed eum prius severe legibus Mosaicæ disciplinæ manciparit; nunc vero postquam promissionis istius divinæ effectus apparuit, is a jugo isto sit liberatus: libet uti similitudine e communi hominum vita petita; qua jam aliquo modo sum usus, cum legem pædagogum nostrum dixi, & sic nos ante Christum pueris quibusdam comparavi. Ita ergo videmus fieri, ut quemadmodum filius herilis, qui hæres aliquando bonorum paternorum futurus est, pueritiæ annos nondum est egressus, nec ad pubertatem pervenit, sed infantis cujuspiam instar est, conditione vix quippiam differt a servo licet dominus quodammodo sit omnium bonorum paternorum; nam jus quidem ea bona hæreditandi habet, quo aliquando sit usurus; sed quamdiu jure hoc suo recteuti nondum novit, facultatem ac potestatem plenam eo utendi nondum habet; sed servili quodam modo tractatur, & alieno sub arbitrio vivit, omnesque actiones vitæ secundum alienam voluntatem componere cogitur.

Vers. 2. Subjectus enim est potestati tutorum ac curatorum, qui sunt paternorum bonorum dispensatores ad illud usque tempus, quod pater pro arbitrio præfixit ac constituit: quod ubi advenit, tum demum ille hæres, tanquam libertatis plene capax, & eo rationis usu præditus, quo paternis bonis jam recte uti possit, emancipatur, atque e potestate tutorum ac curatorum in libertatem exit.

Vers. 3. Simile quippiam nobis quoque Judæis contigit; qui cum essemus simul juncti a Deo quodammodo instituti hæredes in testamento cum Abrahamo facto, hæredes inquam divinorum bonorum Abrahamo patri nostro promissorum, non tamen statim plenam hæreditatis illius adeundæ potestatem adepti sumus, & sic in libertatem emissi: sed quoniam adhuc animo similes infantibus, & carnali quadam terrenaque religione essemus ad spiritualem virilemque Dei cultum informandi, tanquam incapaces adhuc paternorum bonorum, fuimus mancipati legi Mosaicæ, & primis religionis elementis ac tyrociniis, quibus homines quasi progymnasmatis quibusdam ad religionem solidiorem, perfectionem magisque virilem erudiri debebant, & ad spiritualem Dei cultum paulatim præparari ac perduci. Atque hæc servilis nostræ gentis conditio (universa enim gens unius instar hominis consideranda est, qui varias habet ætates, infantiam ac pueritiam, cum qua adolescentia pubertatis annos nondum egressa conjungenda est, & virilem statamque ætatem) tam diu durare debuit, atque adeo duravit, donec adveniret terminus a Deo patre nostro pro ipsius arbitrio ac sapientia, qua pravidit, quid cuique ætati conveniret, cujus rei capaces futuri essent vel incapaces, præstitutus ac definitus.

Vers. 4. Postquam ergo adultior ac perfectior ætas successit, majorumque rerum capax, [vel: Postquam autem jam exactum atque ad finem perductum fuit tempus illud,] misit Deus, tanquam legatum quendam suum, per quem nobis voluntatem suam annunciaret, filium suum charissimum ex fœmina natum, atque adeo hominem ad homines, conditione naturali eis plane similem. Sed quia nominatim ad Judæos, qui legi Mosaicæ erant mancipati eum misit, ideo ut eis quoque conditione similis esset, sub eadem lege natum, atque adeo eidem obstrictum misit:

Vers. 5. Ut ita primum eos, qui legi Mosaicæ essent subjecti, ab ea servitute liberaret, & vita sua eam in rem impensa in libertatem vindicaret, ut supra suo loco est expositum; atque ita porro nos omnes, tum Judæi, tum gentes (neque enim Judæis solis id beneficii præstare debebat; sed illis primum, gentibus deinceps) per eum in Dei filios adoptaremur, seu jus ac potestatem plenam acciperemus hæreditatem patris nostri cælestis adeundi, quæ eis destinata est, quos in filios adoptavit, quosque ea ratione, quæ in hoc seculum cadit, ex se progenuit. Quare hoc beneficium ad vos quoque Galatæ pertinet, eodemque cum Judæis jure gaudetis.

Vers. 6. Nam quod vos nunc Dei sitis filii a Deo adoptati, imo etiam geniti, apertissime docet spiritus sancti donum, quo Deus ipsum filium suum Jesum Christum primogenitum inter multos fratres, primum implevit, tum dein per eum cæteros, quos per eum in filios adoptavit atque adoptat. Hunc vero spiritum Deus quoque vobis impertiit, & cælitus in corda demisit. Is vero in animis vestris eum affectum eamque fiduciam erga Deum excitat, ut ab eo impulsi ad eum ita clametis, abba, hoc est, ô pater: plane quemadmodum filii terreni quodam affectu & singulari in patres fiducia clamare solent, & eorum opem hunc sensum. Cum autem huic sensum hanc fiduciam divinus ille spiritus animis vestris ingeneret, an dubitare ullo pacto potestis vos esse filios Dei? cum testimonium istud divini spiritus neutiquam fallere possit.

Vers. 7. Quapropter, quisquis es qui in Christum credis, non amplius servus quidam es, nec servilis apud Deum conditionis, sed filius, adeoque in eo statu in quo filius esse solet vel esse debet, eo nimirum tempore quo omnino a servo discerni incipit.

(Singuli enim Christiani Dei filii nunc sunt perfecta quadam ratione; non vero universi tantum simul juncti, & quidem imperfecte, ut Judæi sub lege.) Si vero filius es Dei, consequitur, te quoque ejusdem esse hæredem, seu ad bona paterna, quæ sunt immortalis vitæ gaudia aliquando obtinenda, jus te ac facultatem habere, idque interventu Jesu Christi, qui cum primus est eorum bonorum hæres constitutus, tum eorum distribuendorum Dominus, atque eorum fratribus largiendorum veluti dispensator. Hæc ergo nunc ita est conditio vobis cum Judæis qui in Christum crediderunt communis, beatissima sane ac felicissima.

Vers. 8. Sed quemadmodum alia erat antea Judæorum conditio, nimirum servilis, & ratione habita præsentis status infelix, ad quam eos relabi indignum est: ita etiam vestra, antequam Christianam religionem essetis amplexi, servilis fuit, & longe quam Judæorum miserior, adeo ut indignum sit vos vel ad eandem, vel ad Judaicam illam pristino vestro statui similem relabi. Etenim ut illi mancipati erant jugo ceremoniarum, quibus mundus ad religionem paulatim informabatur, seu placitis illis, quæ non natura valebant, sed decreto et arbitrio constituentis: ita vos mancipati eratis iis, qui non revera dii erant, sed opinione tantum hominum tales censebantur, atque adeo cum re ac natura ipsa obsequium ac cultum mererentur nullum, ipsorum tamen hominum arbitrio fiebat, ut cum cæteri omnes tum vos quoque ipsi eis cultum exhiberetis, vosque iis mancipa1retis.

Vers. 9. Sed id tum temporis mirandum non erat; quandoquidem verum illum Deum opificem ac summum rerum omnium monarcham ignoraretis, ac proinde, ne athei prorsus videremini, ac religionis omnis essetis expertes, quidvis pro numine colere malletis. Verum nunc, postquam illum verum Deum cognovistis, vel, ut ad rem accommodatius loquar, ab ipso Deo estis cogniti ac summopere dilecti; atque adeo in beatissimum statum ab ipso ducti (neque enim vestra sponte Deum agnovistis, aut de eo cognoscendo soliciti fuistis: sed ipse Deus vos nihil tale cogitantes, plena benignissimæ voluntatis suæ cognitione donavit, atque in felicissimo statu posuit) nunc, inquam, vehementer mirandum est, quo pacto fiat, ut ad pristini status similitudinem redeatis, & quemadmodum antea diis nullas vires, nullam opem habentibus serviistis; ita vos nunc mancipatis religionis tyrociniis nihil in se solidi, nihil virium atque opis vel ad veram vitæ pietatem, vel ad divinam ac supremam felicitatem parandam habentibus. Id certe dum facitis, quid aliud agitis, quam quod ad pristinam servitutem quodammodo redeatis?

Vers. 10. Etenim certos dies festos tanquam aliis sanctiores observatis, & a laboribus omnibus in iis abstinendum, tanquam id Deus præcepisset, putatis, qualia sunt Judæorum sabbata, seu septimus quisque dies, novilunia, seu calendæ, & alia solenniora anni cujusque festa in lege præscripta, ut festum paschæ, pentecostes, scenopegiæ seu tabernaculorum, celebratis; & integros denique annos, nimirum septimum quemque, quem Deus otio & quieti dari voluit, quibus addendus est jubilæus, qui annorum, ut ita loquar, hebdomadæ septimæ revolutæ adjicitur. Hæc certe plane pertinent ad illa, quæ dixi rudimenta, cum natura ac ratione ipsa haudquaquam nitantur; nec ulla sit causa, cur hic sive dies, sive annus potius quam alius sacer sit habendus, & eo quo Judæis est præceptum modo celebrandus.

Vers. 11. Hæc ergo cum vos agere intelligo, vehementer de vobis incipio metuere, ne frustra tantos labores exantlaverim in vobis ad Christum ac sanctissimam ejus religionem pertrahendis: siquidem ab ea ad Judaismum desciscatis, adeoque, nisi pedem referatis, nullus ad vos rediturus sit fructus ex religione Christi aliquando agnita ac recepta.

Vers. 12. Quia vero non injuria suspicor, non parum ad animos vestros a veritate, quam a me didiceratis, alienandos id habuisse virium, quod adversarii mei, qui vos a Christo ad Judaismum adducunt, odium mihi apud vos conflarunt; aut etiam vos ipsi arbitrati estis, me, quia vos graviter monuerim, a vobis alieniorem esse; idque ex odio vestri profectum: ideo vos vehementer rogo, ut me amore complectamini intimo, & mei hac in parte similes esse velitis, penitus persuasi, me vos quoque vicissim intimo amore prosequi, & penitus esse vestrum. Quid enim est, quod ea de re dubitare debeatis? an ulla privatim mihi a vobis data est causa, ut vobis irascerer, & vos amare desinerem? Nulla certe. Nulla enim me unquam affecistis injuria; imo vero permagna data est causa, vos propterea impensissime amandi. Quod ipsimet, qui id fecistis, ignorare non potestis.

Vers. 13. Nostis enim ac probe meministis, quod cum ego primum evangelii vobis doctrinam prædicarem variis fuerim obnoxius ac subjectus corporis afflictionibus ac periculis, ita ut non fuisset mirandum, si vobis fuissem contemptui, & tanquam homo abjectissimus fuissem repudiatus.

Vers. 14. Imo potius mirandum fuit, repertos, qui me tamen & susciperent fovendum, & magni etiam facerent: tantum enim abfuit, ut me propter istiusmodi corporis afflictiones, quibus constantia ac fides mea solicitabatur vilipenderetis, ac tanquam hominem abjectum respueretis, ut etiam me tanquam Dei angelum cælitus ad vos demissum receperitis. Sed quid dico, vos me recepisse tanquam cælestem quendam angelum? imo non secus ac ipsum Jesum Christum excepistis; cujus me legatum esse, certissimis indiciis deprehenderatis.

Vers. 15. Ex quo facile apparet quam beatos vosmetipsos rum temporis judicaveritis, atque adeo præ... caveritis, quod ego ad vos venissem, & salutis æternæ rationem vobis aperuissem. [vel: Quam ergo beati, quam felices tunc eratis, cum veritatis doctorem ita amaretis, itaque susciperetis; qui amor sine ipsius veritatis cælestis amore existere non poterat.] Etenim ego ipse de vobis testari cogor, tantum fuisse vestrum in me amorem, tantum affectum, ut, si fieri potuisset, aut mihi ullo pacto prodesset, & oculos vestros effodissetis, & mihi dedissetis.

Vers. 16. Quare cum nunc longe alio vos in me animo esse comperio, nullam aliam invenire possum causam, quamobrem me odio prosequi cœperitis, quam quod veritatem vos docuerim, quam una mecum in odium vestrum adducere conantur adversarii, quodve

sincere

ſincere & candjde vos monuerim, [vel: quid ergo? num inimicus veſter factus ſum? vel idcirco me odio habere cœpiſtis quod veritatem vobis dixerim, & vos ſincere, ac candide monuerim atque reprehenderim? ego certe nullam aliam cauſam invenire poſſum, ob quam id factum fuerit, quamvis ob hanc rem non ſolum nullo odio, quin potius amore veſtro ſim dignus.

Verſ. 17. Non debetis exiſtimare, quod illi qui id præcipue agunt, ut me in odium veſtrum adducant, ſincera erga vos charitate ad id faciendum impellantur quodque meo veſtrum commodum & utilitatem ſpectent, licet magnum amorem & ardens ſtudium erga vos præ ſe ferentes: diligunt quidem vos aliquo modo, ſed non prout oportet, & prout vera ſinceraque charitas exigit: id enim propter ſeipſos faciunt, ideoqne volunt ut ego meique ſimiles excludantur: ut nobis tanquam rivalibus quibuſdam repudiatis, eos ut veſtros amatores hoc veſtro amore complectamini, eoſque ſolos pro veris doctoribus foveatis & colatis, aliis in veſtrum odium adductis.

Verſ. 18. Minime autem permittere debetis, id apud vos efficiant, ut deſinatis me abſentem diligere, quem præſentem, juſtiſſima de cauſa, cum pietate conjuncta, ardentiſſime diligere cœpiſtis: amare enim aliqnem ardenter propter cauſam honeſtam, non ad tempus tantum, ſed perpetuo id ſieri oportet. Cum igitur me ob ſanctiſſimam cauſam dilexeritis, etiam nunc in abſentia mea ſemper me deligere debetis, & non tunc tantummodo cum præſens vobis adſum.

Verſ. 19. Quemadmodum etiam ego ex meo parte facio, qui vos haud aliter quam pater, vel etiam matris inſtar cujus affectus ſæpe eſt tenerior, diligo tanquam eos qui mea opera Chriſto geniti vel Chriſtiani facti eſtis. Etenim, chariſſimi filii, (quos meus labor in vobis ad Chriſtum adducendis, atque ardens meus in vos affectus ſic compellare jubet) [vel: chariſſimi filii] quantopere nunc denuo vobis adeſſe opto! annitor voſque de novo, non ſine ægri animi, de ſalute veſtra ſoliciti, doloribus, parere, atque in vobis formandis ac figurandis efficere, ut Chriſtum ejuſque ſanctiſſimam religionem vobis rurſus quaſi imprimam, cujus forma & figura, per Judaiſmi introductionem, adeo in vobis diſparuit, nt vix appareat vos eſſe Chriſtianos.

Verſ. 20. Cum autem dum abſum huic meo affectui & deſiderio non ita ſatiſfacere queam, quemadmodum ſpero me ſi præſens adeſſem, facere vobis poſſe, valde exopto vobis adeſſe, & pro rei ac perſonæ conditione, in præſentia veſtra, ſermonem meum ita moderari, eumque cujuſque naturæ ac captui ita accommodare, ut quemque ea in re, ubi laborare & hæſitare eum cognoſcerem juvare, & ab errore in viam veritatis pietatiſque tevocare poſſem. Etenim ego nunc ſuſpenſus ſum, non certo mihi de vobis conſtat, quam in partem magis inclinetis, præſertim ſinguli, quis ſorupulus unumquemque veſtrum urgeat, quid a vero tranſverſos agat: quæ omnia, ſi in rem præſentem veniremus, & animadvertere poſſemus, facilius etiam ita orationem meam temperarem, ut diverſis animi morbis diverſa adhiberem remedia. Sed quoniam id præſtare nunc non poſſum quod velim, neceſſe eſt me generalibus uti argumentis, quæ cuivis veſtrum jure debeant ſatiſfacere, & cum a Judaiſmo ad Chriſtianiſmum revocare, nec permittere, ut quiſquam ab hoc ad illum deficiat.

Verſ. 21. Quare, ut in argumentis, quæ ad id efficiendum vim habent, nunc pergam, dicite, quæſo, mihi vos, quicunque eſtis, qui ſub legis Moſaicæ diſciplina vultis vivere, & vel ei vos mancipare ac addicere, vel in ea porro perſiſtere: an libros illos, in quibus legis diſciplina primum expreſſa eſt, non auditis, aut, quid in illis ſcriptum ſit, non attenditis? Certe attendere non videntur illi, qui a Chriſto ad legem redeunt aut tranſeunt:

Verſ. 22. Quandoquidem in ipſis libris ſacris oſtenditur, feliciſſimam quidem eſſe eorum conditionem, qui euangelio Chriſti adhærent, miſeram autem & infelicem eorum; qui legi Moſaicæ. Scriptum enim eſt in iis, quos dixi, libris, Abrahamum duos habuiſſe filios, Iſmaëlem nimirum & Iſaacum; quorum illum quidem ſuſceperit ex ancilla ac ſerva, nimirum Agare; hunc vero ex libera atque ingenua, nimirum Sara, illius ancillæ domina, vera Abrahami uxore ac matrefamilias.

Verſ. 23. Etiamſi enim illi duo ex eodem patre eſſent nati; tamen diverſa ratione fuerunt ab eo procreati: ſiquidem ille, nimirum Iſmael, qui ex Agare ancilla fuit ſuſceptus, plane carnali ratione, ſeu virtute naturali, quam habuit Abrahamus, generatus ab eo fuit, nec ulla extraordinaria vi, ut gignere poſſet, a Deo fuit inſtructus; ſed alter, nimirum Iſaacus genitus ab eo fuit vi divinæ promiſſionis, adeoque etiam virtute quadam divina Abrahamo ad procreandum, & Saræ ad concipiendum data, cum naturæ vires in utroqne parente deficerent, & tum Abrahami, tum vero multo magis Saræ, quæ perpetuo ſterilis erat, corpus vel ob ipſam ſenectutem effœtum eſſet: ita ut jure dici poſſit, Iſmaëlem quidem carnali quadam ratione fuiſſe genitum, Iſaacum vero ſpirituali.

Verſ. 24. Dices, quorſum iſta, aut quid hæc ad inſtitutum faciunt; quandoquidem ea, quia olim facta fuerunt, ad nos nihil pertinent? Sunt quidem iſta ita olim geſta, quemadmodum ipſa verba ſonant: ſed ſubeſt iis alius quidam ſenſus myſticus ac figuratus iiſque literali illo ac hiſtorico potior, quem divinus ſpiritus magis etiam quam hiſtoricum illum reſpexit: quandoquidem alias non adeo multum retuliſſet, iſta tam diligenter ſcripta eſſe; & mirum eſſet, rem tam miraculoſam omni myſterio carere, ac Deum, qui iſta ita dirigere & deſcribi voluerit, longius non proſpexiſſe. Quare cortice remoto nucleum nunc quæramus, & myſterium involucro quodam tectum evolvamus. Duæ ergo illæ fœminæ, duorum Abrahami filiorum matres, imaginem nobis quandam exhibent duorum fœderum, quæ Deus cum Abrahami poſteris erat pacturus, atque adeo pepigit; ac ſimul etiam eorum locorum, ex quibus Abrahami poſteri fœdera illa acceperunt, & e quibus ratione religionis quodammodo nati ſunt. Ex quo facile apparet, ipſis illis filiis reſpondere Abrahami poſteros, qui vel ſub hoc, ſive ſub illo fœdere vivant, et ex eo ratione religionis, ut diximus, quodammodo ſunt geniti. Fœdera autem illa

 duo

duo sunt; quorum unum latum est in monte Sina; & ab eo veluti profectum, fœdus nimirum antiquum seu Mosaicum; alterum, ut postea videbimus, nimirum novum, quod per Christum Deus pepigit, e cælesti Hierosolyma profectum. Illud Agari respondet: quæ, ut ipsa serva fuit, ita etiam filium in eandem conditionem genuit: quandoquidem ad hęreditatem, ut infra videbimus, non fuit admissus, sed una cum matre e domo paterna est ejectus; quæ servorum est conditio, non filiorum. Eodem ergo modo vetus testamentum a monte Sina profectum, loco servituti obnoxio, eos etiam, quos ex se progignit, in servilem conditionem gignit, eosque paternorum bonorum hęredes non efficit.

Vers. 25. Recte autem comparationem hic a me institutam esse, recteque assertum, vetus testamentum Agari respondere, eique esse simile, docet & nomen, & conditio loci, ubi testamentum id primum extitit, & sic ii, qui religionem ex eo didicerant, quodammodo fuerunt geniti. Nam quod ad nomen attinet, Agar significat montem Sina, qui in Arabia Petręa situs est, & continuo veluti jugo ac serie collium usque ad ipsam Hierosolymam, quæ nunc est, seu ad Hierosolymam terrenam pertingit; ita nimirum dictus ab ipsa Agare Abrahami ancilla, Ismaelis matre, quæ ibi habitaverit. Quod ad conditionem attinet loci, ea servilis est. Nam a longo jam tempore, multisque adeo seculis, locus ille, & quæ illi adjacent oppida & vici, & in illis habitantes incolæ externo dominatu premuntur, & sic aliis populis sunt mancipati. Ita ergo utrumque non obscurum est indicium, testamentum a monte Sina profectum, & Hierosolymam, tanquam in propriam suam sedem, cum Israelitis delatum, quo montem quoque Sina pertingere diximus, Agari respondere, & sic Judæos sub lege viventes Ismaeli similes esse; ac per legem, non in filiorum, sed in servorum conditionem nasci aut poni.

Vers. 26. At vero alterum fœdus seu testamentum, nimirum novum, ac suprema illa ac cælestis Hierosolyma, unde illud profectum est, Saræ respondet, utpote liberæ: cum ipsa quoque Hierosolyma cælestis nullo externo dominatu, nulla servitute premi queat. Ex hac autem Hierosolyma cælesti & fœdere novo inde profecto, tanquam matre quadam, nos Christiani omnes, sive Judæi sive gentes, spiritualiter nati sumus, ac religione hac sacrosancta, quam profitemur, imbuti. Unde facile apparet, nos quoque in libertatem quandam spiritualem esse genitos: siquidem non modo patre, sed & matre libera ac ingenua nati sumus.

Vers. 27. Recte autem a nobis hac in parte comparationem esse institutam, ac jure dictam cælestem Hierosolymam, ex qua nos Christiani omnes nati sumus, respondere Saræ, apparet ex Esaia, ita de hac matre nostra vaticinante, & quam copiosa ejus esset futura progenies, longe ante prædicente. Ita enim apud ipsum cap. LIV scriptum legimus: Exulta præ gaudio, ô sterilis, quæ hactenus nullam peperisti prolem: prorumpe, inquam, in laudem ac jubilum, & præ lætitia exclama tu, quæ hactenus non parturisti. Quia etiamsi adhuc deserta fueris a marito, plures tamen nunc habes liberos, quam sunt ullius, quæ maritum habuit. [Vel: quam ea, quæ maritum ad hoc usque tempus habuit.] Quæ verba primo sensu respiciunt ad populum gentilem seu incircumcisum, qui cum a Deo quodammodo rejectus esset, sine eo, tanquam mulier sine marito, ipsi filios parere non poterat, quemadmodum gens Judaica, quæ eo fruebatur propitio, eique tanquam marito juncta erat, & sic complures ipsi filios, hoc est, homines ipsi gratos ac acceptos proferebat. Sed futurum erat, ut Deus populo gentili aliquando jungeretur, & cum eo in gratiam, tanquam maritus cum uxore antea deserta, rediret, isque ipsi plures, quam antea gens Judaica filios produceret, [vel: ad Hierosolymam terrenam, seu mavis gentem Judaicam, quæ sæpe cum fœmina quadam comparatur, & Deo desponsata, & illi tanquam juncta apud prophetas introducitur. Ea enim a Deo per tempus aliquod veluti deserta, & ejus auxilio destituta, non multos ex sese producebat Dei filios, ipsi nimirum gratos ac divina ipsius benignitate liberaliter fruentes, seu filiorum instar dilectos: cum interim Deus ad gentes externas videretur favorem suum transtulisse, & cum illarum republica, tanquam maritus cum uxore, sese conjunxisse. Quare prædicit Esaias, fore, ut Judæorum gens ac respublica denuo marito suo, nimirum Deo, fruatur propitio, isque illi quodammodo restituatur, & cum ea conjungatur:] Unde consecutum sit, ut longe plures ex sese veluti gignat ac producat Deo liberos, hoc est, ipsi instar filiorum dilectos ac gratos; quam gentium respublica interea temporis produxisset, cum ejusdem favore uteretur, & eum tanquam maritum haberet: unde illam lætari & præ gaudio exclamare jubet. Sed eadem verba sensu mystico, quem divinus spiritus magis quam illum, seu literalem, intendit, quemque nos hic spectamus, ad cælestem Hierosolymam seu rempublicam nostram ac civitatem pertinent. Etenim ea ad Christum usque sterilis fuit, nec ullos ex ea Deus genuit liberos, seu homines, quos instar verorum filiorum diligeret; cum interea terrestris Hierosolyma, & Judaica gens ipsi tanquam marito juncta esset, eique liberos pareret quamplures, quanquam non ita ipsi charos, utpote ex terra natos. Sed futurum erat, atque adeo nunc reipsa factum est, ut illius Hierosolymæ cælestis, quæ hactenus fuerat sterilis, longe plures existerent liberi, quam olim gentis Judaicæ: quandoquidem Deus, non ex Judæis tantum, verum etiam ex gentibus per fœdus novum cælestemque illam Hierosolymam generaturus erat filios, & nunc generare cœpit; ut jure hæc præ illa lætetur & exultet. Ex his autem verbis satis luculenter apparet, cælestem hanc Hierosolymam Saræ esse similem: siquidem ut Sara sterilis aliquando fuit, & per longum tempus nullum genuit marito suo filium; ita etiam cælestis hæc Hierosolyma sterilis aliquando dicitur fuisse, & nullum Deo, tanquam marito genuisse filium. Dein quemadmodum factum est, ut Abrahamus Saræ maritus jungeretur ad tempus ancillæ, ita ut ea potius quam ipsa Sara maritum habere ea in parte censenda esset: ita etiam factum est, ut Deus, cælestis Hierosolymæ maritus, interea dum illa sterilis esset, jungeretur servæ, id est, genti Judaicæ, aut, si mavis, testamento Sinaico. Unde pendet tertia similitudinis ratio, quod nimirum ut ancilla ista Saræ marito dominæ suæ juncte genuit ei filium, ex quo postea copiosa ei succrevit posteritas, & sic complures ex ea extiterunt Abrahamo liberi: ita etiam antequam cælestis Hierosolyma ac novum fœdus Deo produceret filios, gens Judaica ac Sinaicum fœdus multos pareret Deo liberos. Ac denique quemadmodum Deus voluit, ut Isaaci ex Sara nati posteritas haud paulo esset major ac copiosior progenie Ismaelitica;

tica; ita ut hac ratione dici posset, plures fuisse filios, id est, posteros Saræ aliquando sterilis, & ad tempus propemodum desertæ, quam Agaris, quæ maritum antea habuerat: ita etiam factum est, ut cælestis Hierosolima plures Deo ederet filios quam gens Judaica, aut testamentum e Sinai profectum.

Vers. 28. Ex quibus jam facile intelligere potestis, fratres charissimi, nos, qui in Christum credidimus, Abrahami, atque adeo ipsius Dei filios esse (hi enim duo patres sibi invicem subordioati concurrunt, & filii sunt iidem, eademque est eorum hæreditas) qui oon carnali ratione, seu vi naturali ex Abrahamo sumus geniti; sed vi divinæ promissionis Abrahamo olim factæ, qua factum est, ut Deus ipse virtutem suam exeruerit, ut nos ex Abrahamo tanquam patre, & cælesti Hierosolyma novoque fœdere iode profecto gigni possemus; ita ut hac in parte Isaaco omnino similes existamus.

Vers. 29. Ex quo porro coosequitur, quod quemadmodum Isaaci præ Ismaele jus ac conditio fuerit melior, ita etiam nostra præ Israelitis legi Mosaicæ mancipatis; interim tamen aliqua ratione etiam est deterior, sed ad tempus. Nam hoc quoque ad comparationem a nobis hactenus institutam referri potest, eamque non parum illustrat ac confirmat: quod quemadmodum olim factum est, ut is Abrahami filius, qui naturali ratione usitataque fuerat ab ipso genitus, quem Ismaelem fuisse diximus, rideret & exagitaret illum, qui vi divini spiritus, seu virtute a Deo suppeditata fuit natus; is scilicet, qui jure ac conditione cæteroquin erat inferior, potiorem ac prestantiorem, quemadmodum in sacra historia aliquo modo innuitur: ita etiam nunc accidit. Nam Judæi quoque legi Mosaicæ addicti, qui secundum carnem sunt Abrahami filii, naturalis ortus ratione ab ipso proficiscentes, & Ismaeli, ut vidimus, similes, nos Christianos exagitant ac varie affligunt, qui virtute divina accedente sumus ex Abrahamo progniti.

Vers. 30. Sed id, ut antea diximus, non erit perpetuum: & quemadmodum olim secuta est inopinata rerum catastrophe; ita etiam postea respectu nostri & Judeorum legem Mosaicam sequentium accidet. Quid enim hac de re scriptura sacra narrat? Hoc nimirum, quod cum vidisset Sara proterve ludemtem, nempe, ut facile intelligi potest, cum ipsius filio Isaaco cui illuderet, dixerit, ejiciendam esse Agarem ancillam cum filio suo Ismaele ex Abrahami domo, quia is non sit una cum filio suo Isaaco hæreditatem aditurus paternorum bonorum. Quæ Saræ verba licet graviter acciperet Abrahamus, Deus tamen ipse approbavit, ita ut Deus ipse hunc in modum censendus sit Abrahamum allocutus, cum Saræ verba approbavit: Ejice Agarem ancillam cum Ismaele filio ipsius: quia non erit filius ancillæ hæres una cum Isaaco filio Saræ, quæ libera atque ingenua, veraque tua uxor est. Hoc idem ad Judeos Ismaeli similes, ac contra ad nos Christianos Isaaco respondentes transferendum est. Illi nempe, (quæ servorum est conditio) e domo ac familia divina, quæ ipsius etiam Abrahami est, ejicientur, & in ea non censebuntur, nec hereditatem Abrahami posteris a Deo destinatam, atque adeo Dei ipsius bona non sortientur: nos vero Christiani soli eam hereditatem adibimus, ac in domo patris nostri æternum manebimus.

Vers. 31. Quare, ut totius hujus comparationis summam quandam colligamus, fratres charissimi: quandoquidem nos Christiani non sumus veluti ex serva procreati & sic in servilem conditionem nati; sed veluti ex libera, & sic io libertatem geniti, [vel: illi similes, qui ex serva fuit susceptus ab Abrahamo & sic servili conditione natus; sed similes illi, qui ex libera atque ingenua, atque adeo in libertatem genitus fuit:

Vers. 1. Cap. quintus. Ideo mihi monendi estis, ut in ista libertate, in quam vos Christus dux vester vindicavit, atque asseruit, constanter persistatis, nec committatis, ut jugo Mosaico alligemini, ac tantum onus cervicibus vestris imponi sinatis, quod olim Judæis fuerat impositum: cui simile fuit illud, quovos aliquando vestra sponte implicati tenebamini ad, quem statum vos relabi indignum est.

CAP. V.

Vers. 2. AT ne forte meam hanc admonitionem susque deque habeatis, arbitrati, si ad salutem vobis non profutura sit legis Mosaicæ observatio, eam saltem nihil obfuturam; vos probe velim attendere quod nunc dicturus sum, vobis proculdubio inopinatum. Ego enim Paulus, cujus munus & in rebus ad religionem pertinentibus auctoritatem ignorare nec potestis nec debetis, hoc vobis dico ac confirmo, quod si circumcidi vos patiamini quantum in vobis est privaturi sitis vosmet ipsos eo beneficio, quod vobis attulit Christiana religio, atque effecturi, ne ea vobis prosit amplius.

Vers. 3. Cujus rei rationem ut intelligatis, iterum hoc testor atque confirmo cuivis homini, qui seipsum circumcidendum curat, & sic religionem Judaicam, cujus ea est tessera ac symbolum certissimum, amplectitur, quod jam omnino sit obstrictus universæ legi Mosaicæ exequendæ, eamque omni ex parte observare prorsus teneatur: siquidem id, ut ex iis quæ supra disputavimus constat, Judaicæ, seu mavis Mosaicæ religionis exigit ratio, ac proinde qui eam se amplecti circumcisione suscepta testatur ac profitetur, is universæ legis jugo collum eo ipso subdit.

Vers. 4. Quid vero prodest Christos ejusque sanctissima religio illi homini, qui legi Mosaicæ adhuc sit subjectus, eamque totam observare teneatur, si justificari velit? Nihil certe. Quare nihil cum Christo commune habetis quicunque per legem ejusque observationem justificationem queritis, & eo ipso gratia euangelica, per Christum hominibus allata ac primum promulgata, excidistis, vosque eo beneficio sponte vestra, quantum io vobis est, privastis, seu, ut clare dicam, jure illo quod habebatis ad justificationem, non per opera, sed per fidem adipiscendam, vos, si vim facti vestri spectetis, abdicastis, atque ut jam Deus, salva promissione sua io euangelio proposita, vobis eam denegare possit, effecistis, ut nulla vobis sit certa ac promissione divina nitens salutis æternæ spes, & ejus hæreditandæ potestas.

Vers. 5. Nam eam ingressi estis justificationis adipiscendæ rationem, quæ ab ea, qoam Christus nobis præscripsit, quamque nos qui ei penitus adhærescimus, sequimur, diversa est, imo ei contraria. Etenim dum vos per circumcisionem legi mancipastis, justificationem ita quærere porro tenemini, ut & ceremonias externas, ad carnem magis quam ad spiritum spectantes, observetis, & opera perfecta, quæ præstare nequa-

quam potestis, pręstetis, seu exacte legem universam exequamini, nulla in re unquam lapsi: quandoquidem hæc, ut supra vidimus, via est a lege præscripta ad justificationem ac vitam perveniendi. Nos vero, qui Christum sequimur ducem, eique fideliter adhæremus, ea conditione justificationem, hoc est, immortalitatem beatam, quæ justitiæ merces a Deo est constituta, cujusque nobis spes plenissima facta est, expectamus; atque ea ratione consecuturos nos confidimus, ut spiritu nobis divinitus dato adjuti, spiritualem etiam vitæ rationem sequamur, quæ non corpus exterius occupet, sed mentem potius atque animum hominum excolat virtutibus solis, & inde nascentibus sanctissimis vitæ actionibus; neque ut exacte omnino Dei mandata observare teneamur, sed ut fidem tantum veram, ac certam salutis spem tenentes, pro virili Deo in posterum pareamus, tantum nempe facientes, quantum ea spes seu fides animis nostris concepta, in hac infirmitate nostra efficere potest, ac merito debet. Hæc est, inquam, ea justificationis consequendæ ratio ac via, quam nos Christiani vi religionis nostræ sanctissimæ compulsi ingressi sumus.

Vers. 6. Etenim in religione Christiana nihil habet momenti circumcisio, similesve aliæ ceremoniæ; quemadmodum nec præputium: nulla, inquam, istarum rerum in justificatione cuipiam vi religionis Christianæ tribuenda habetur ratio: sed unice spectatur fides illa, quam diximus, seu spes ac desiderium sempiternæ salutis ex assensu doctrinæ Christi adhibito manans; sed tamen non vana atque emortua, sed vegeta atque efficax, ita nimirum, ut charitatem erga proximum, quæ inter cæteras Christianas virtutes familiam quasi ducit, imo omnes vel in se complecti, vel secum trahere videtur, animo hominis penitus inserat atque infigat, ac per eam postea fructus pietatis, eos præsertim qui ad proximum redundent, proferat.

Vers. 7. Et vos quidem antea (a) verissimam hanc de fide doctrinam amplexi, non modo in ea persistebatis, verum etiam strenue proficiebatis, [vel: in hoc fidei per charitatem fraternam efficacis cursu egregie strenueque pergebatis,] ut jure mirari possim, & ex vobis quærere, quis vobis remoram injecerit, & in vobis effecerit, ne divinæ huic veritati amplius assensum præbeatis, sive pareatis: quandoquidem vix cuiquam credibile fieri poterat, fore, ut vos, qui eidem assensum tam firmiter præbuistis, tam facile tamque cito ab ea dimoveamini, & ab illo cursu revocemini.

Vers. 8. Neque est quod dicatis, non humano sed divino prorsus consilio atque ope factum esse, ut pristina sententia deserta aliam nunc amplecteremini. Neque enim fieri potest, ut recens hæc vestra opinio potius quam fides Deum habeat autorem: quandoquidem nostis, eum cum per me vos efficacissime ad regnum ac gloriam suam vocaret, vosque ad Christum pertraheret, aliam vobis doctrinam huic vestræ persuasioni contrariam per me proposuisse: adeo ut, nisi dicere velitis id quod vel inpium est cogitare, Deum sibi ipsi adversari, non possit simul hęc vestra opinio recens concepta & contraria ei sententia ab eodem profecta dici. Jam vero satis indicavi, dubitare vos non posse, Deo auctore me vobis euangelium annunciasse, eumque aditum per me vobis ad regnum cælorum patefecisse, cum id ex apertissimis miraculis a me patratis, & spiritus sancti dono in vos collato sit planissimum.

Vers. 9. Non ergo hæc, quam opinamini, hujus vestræ persuasionis causa est: sed, si verum amatis, hæc est, quod non satis cauti fueritis in ferendis quibusdam hominibus, aut in vestrum numerum recipiendit, a quibus error ad cæteros omnes dimanavit. Nostis enim, exiguum fermenti universam massam solere fermentare. Quare cum vos paucos quosdam homines erronea illa opinione imbutos vel ferretis, vel reciperetis, factum est porro ut totum ecclesiarum vestrarum corpus ab eodem errore inficeretur. Ab his initiis malum est profectum.

Vers. 10. Verumtamen non despero de vobis; sed ita potius mihi de vobis vestroque candore ac pietate persuadeo, fore, ut Domini Jesu ope ac favore accedente, idem plane mecum sentiatis; nec salutarem, quam hactenus defendo, doctrinam repudietis. Ii autem qui vos nunc ita perturbant, & animos vestros a veritate abducere laborant, sibi metuant ac caveant. Pœnam enim divinam, ni resipuerint, haudquaquam effugient, quicunque tandem sint, quibuscunque dotibus ornati; [vel: Interea illi &c. Vel: quod si vero quispiam huic rei obsistere conatus fuerit, & animos vestros perturbare, atque a salutari veritate abalienare laboraverit, is sibi metuat ac caveat. Pœnam enim divinam haudquaquam effugiet, quisquis tandem fuerit, quacunque dignitate, quibuscunque cæteroquin dotibus præditus.] nihil illos ulla a suppliciis divinis defendet dignitas, quam Deus, ut pote qui personam haud accipit, haudquaquam spectat.

Vers. 11. Quorum quidem hominum mira est audacia, & summa impudentia; cum, ut animos vestros turbent, & veritatem apud vos per me stabilitam labefactent, vobis persuadere conantur, me quoque ipsum alibi circumcisionem, atque adeo etiam reliquas ceremonias universamque legem Mosaicam prędicare, & ad ejus observationem homines compellere: ut ita, cum mea auctoritate vos potissimum niti videant, in lege non admittenda, eadem per summam calumniam ac malitiam abutantur ad legis onus vobis imponendum. Sed nimis apertum est atque impudens mendacium. Etenim, fratres charissimi, si ego adhuc circumcisionem universamque legem Mosaicam prędicarem, atque inculcarem, & ut ea ab omnibus servetur allaborarem, quid causæ restaret amplius, ob quam persecutionem pater? Nam quæ afflictiones mihi adhuc doctrinæ a me promulgatæ causa contigerunt, eæ vel a Judęis ipsis, vel Judęorum instinctu mihi contigerunt: quibus ademta revera esset mei persequendi causa, si ego legem Mosaicam, inter gentes præsertim extraneas, promulgarem, urgeremque, & ad ejus cultum ethnicos adigerem. Certe etiamsi tandem aliquid diversum ab ea admiscerem; plus tamen haberent causæ, cur me amarent ac foverent, quam cur odio aut supplicio aliquo dignum judicarent; cum nihil illis posset esse gratius, quam suam religionem longe lateque propagari, & eos etiam populos ad ejus studium adduci, qui ab ea antea alie-

nissimi

1

nissimi fuissent. Quare sequeretur, me nunc nihil adversi pati, contra manifestissimam rei veritatem. Consequeretur etiam, religionem Christianam, & mortem illam Christi iguominiosam, quam in cruce pertulit, quaque doctrina Christi nova & a Mosaica diversa fuit confirmata, Judæis non amplius esse offendiculo; & sic causam, ob quam ii ab hac religione & cruce Christi abhorreant, sublatam esse. Quod nemo non videt esse longe absurdissimum.

Vers. 12: Quare cum istorum hominum, qui vos turbant, & dubios ac inquietos animos vestros reddunt, impudentiam & quidvis fingendi libidinem, qua in vestram perniciem abutuntur, considero, venit in mentem, optare etiam, uon quidem ipsarum personarum odio (quas resipiscere ac servari longe malim) sed salutis vestræ ac gloriæ divinæ, quæ ab iis vehementer impeditur, studio, ut ii homines e medio tollantur. [vel: Vehementer opto, ut ii à vestro corpore, tanquam putrida membra resecentur: ne, quemadmodum hactenus factum est, malum hoc latius adhuc serpat, & membra etiam sana penitus corripiat. Videre enim jam potestis, fratres charissimi, quanto quamque insigni bono vos privent; siquidem vos in servitutem miserabilem cogere conantur; quibus tamen Deus ipse libertatis spem fecit, eaque conditione ad se suamque ecclesiam vos excivit.

Vers. 13. Verum quemadmodum vos hortor, ut libertatem hanc vestram constanter tueamini: ita etiam vicissim diligentissime monendi estis, ne ea abutamini, eamque in licentiam, ut fere fieri solet, vertatis. Pronus enim est a libertate in licentiam lapsus. Quare ita illa debetis gaudere, ne occasionem ob libertatem vestram præbeatis appetitui vestro carnali, ut sub ejus prætextu ea in vobis perficiat, quæ ipsi libuerint; cum appetitus ille libenter undecunque obtentum quærat peccatis; sed potius spontaneam quandam, & liberis hominibus dignissimam in vos suscipite servitutem; ut charitate fraterna impulsi alii aliorum usibus vos quodammodo mancipetis, ita ut nec ullum officii genus adversus vos mutuo prætermittatis, nec grave sit a libertatis vestræ usu, cum de rebus mediis seu adiaphoris res est, abstinere, si fratrum infirmorum ædificatio ac salus id aliqua ratione exigat; nec illis forte offensionis causam præbeatis & eorum sempiternam felicitatem intempestivo libertatis usu impediatis.

Vers. 14. Hoc si feceritis, non est quod legis transgressores ob neglectas ceremonias audire mereamini; imo potius id consequemini, ut legem implevisse meritò dicamini, quo quidem pacto impleri ab homine libero ac Christiano & potest, & debet. Etenim lex universa, ac nominatim ea, quæ ad proximum aliqua ratione spectat, pateteque latissime, & pietatem universam quodammodo in se complectitur, uno quodam præcepto generali comprehenditur, quo impleto atque observato impletur universum. Id vero præceptum est, Dilige proximum tuum, hoc est, eum, qui tibi vel religionis, vel saltem naturæ societate ac cognatione quadam devinctus est (quo posteriore modo omnes omuino homines proximi nostri censeri possunt, &, cum nobis est aliquid cum iis negotii, debent) & quidem ita dilige, quemadmodum teipsum diligis; adeo ut quæ tibi ipsi cupis ac desideras bona, ea quoque alteri ex animo optes, & quantum in te est, eum in illis parandis, retinendis, augendis adjuves: uno verbo, quicquid tibi ab altero vis fieri, id alteri ut facias. Hanc ergo charitatem summo studio colere, & ea impulsi alii aliorum utilitatibus inservire pro viribus debetis.

Vers. 15. Id si facere neglexeritis, contra autem rixis ac contentionibus, quemadmodum nunc fieri cœptum esse intelligo, indulseritis, & sic alii alios admordere, arrodere & carpere perrexeritis, illud vobis metuendum est, ne hoc pacto a vobis invicem consumamini. ac ut ita dicam, devoremini; hoc est, ne vestræ ecclesiæ internis his dissidiis ac discordiis penitus collabantur ac dissipentur, etiamsi ab externo hoste non oppugnemini, & porro ne vos omnes salutis naufragium patiamini.

Vers. 16. Id autem, quod hactenus dixi, de cancellis, quibus religio vestra circumscripta est, ut melius adhuc declarem, & paulo latius extendam, illud iu universum moneo ac præcipio, ut spiritus divini, quo donati estis, ductum in omnibus sequamini vitæ actionibus, & quo ille vos impellit, eo agi ac rapi vos patiamini. Hoc enim pacto futurum est, ut id, quod appetitus vester carnalis concupiscit, quodque illi allubescit, non perficiatis [vel: contra autem, id quod appetitui vestro carnali allubescit, nequaquam faciatis, ejusve cupiditatem expleatis.] sive opere, sive certo animi decreto ac consilio: quod, ne fiat, cavendum esse jam antea dixi.

Vers. 17. Cujus rei hæc est ratio, quod contraria sint duarum istarum rerum desideria, seu propensiones atque impetus: ita quidem, ut carnalis appetitus ea concupiscat, quæ spiritui sunt adversa atque ingrata; contra autem spiritus ad ea uos ducat atque impellat, quæ ingrata ac invisa sunt carni. Quandoquidem appetitus quidem ille ad voluptates aliaque terrena bona, quæ fere sunt cum peccato conjuncta, totus spectat ac fertur, iisque mirifice delectatur: contra autem divinus ille spiritus cum doctrina euangelica in animis hominum concepta junctus, aut ipsius euangelii vis, quæ animum hominis occupavit, tota spectat ad virtutem, honestatem, pietatem, & a rerum terrenarum cura hominem quam maxime abducit. Unde sat manifeste apparet, hæc duo ita invicem sibi adversari, ut utrique simul obtemperare haudquaquam possitis; sed eorum unum efficere, si sit validius, ne id opere exequamini, quod cæteroquin ex alterius instinctu facere velletis: hoc est, si appetitus carnalis suadeat, ut velitis voluptatibus perfrui, & sic peccatum aliquod committere, spiritum ei rei obstare, & conatum hunc carnis impedire, si sit ea validior; contra etiam, si spiritus divinus ad honestatem ac pietatem vos excitat atque impellat, appetitum carnalem, si eo sit fortior, vel, ut apertius loquar, si voluntas hominis se sponte adjungat; efficere, ne spiritui obsequamini, & id faciatis, quo vos allicit. Ut facile appareat, recte a me assertum fuisse, vos, si spiritus ductum in omnibus vitæ actionibus sequamini, non facturos id quod carnalis appetitus concupiscit; & sic appetitum istum ex vestra libertate occasionem licentiæ haudquaquam nacturum.

Vers. 18. Jam vero vos omoino spiritui obsequi ut potestis, ita etiam debetis. Id enim si feceritis, hunc consequemini fructum, qui longe est præstantissimus; ut non sitis obnoxii exsecrationi illi, seu pœnæ illi, quam lex Mosaica suis transgressoribus comminatur, & qua vos hactenus terrent doctores illi vestri, contendentes, vos nisi universæ legis jugum in vos receperitis, & ceremonias etiam in ea præscriptas observaveritis, supplicium illud effugere non posse. Atqui non hæc,

sed alia longe expeditior, imo unica supplicii istius effugiendi est ratio, quam ouoc vobis præscripsi: nimirum ut a spiritu divino vos regi patiamini; ea vero, quæ ex carnali appetitu nascuntur, opera quam longissime fugiatis.

Vers. 19. Neqoe est quod quisquam hic quærat, quænam sint illa opera ex appetitu carnali proficiscentia, quæ vobis adeo sint fugienda. Nam ea sunt per se unicuique qui vel levem Christianæ religionis gustum habet, manifesta; cum pleraque vel ipsa ratione duce cognosci queant. Sed tamen, ut rudioribus etiam consulam, & omnibus ignorantiæ excusationem adimam omnem, quædam istiusmodi operum genera recensebo, ex quibus cætera agnosci & dijudicari facile poterunt. Ad istorum ergo operum censum pertinent primum quæ ad voluptates ac libidines impuras spectant (ut ab his, quæ & admodum sunt fœda, & passim inter gentes prope sine pudore exercentur, initium faciam) qualia sunt adulterium, quod eorum est, qui matrimonii vinculis sunt adstricti, sive utrique, sive alteruter; itemque scortatio, quæ eorum est, qui conjugii vinculis sunt soluti; tum impuritates, quæ omnes oefandas libidines, sive naturæ limites excedant, sive incœstuosæ sint, complectitur, & omnino totum voluptatum Venerearum genus, quod exercetur extra matrimonii leges, nec tamen vel ad adulterium vel ad scortationem pertinet; & denique lascivia, quæ nihil aliud est, quam libidinosa cupiditas ac cogitatio Venereæ voluptati veluti præludens, sive aspectu, sive contactu impuro, sive denique verborum obscœnitate ac spurcitie.

Vers. 20. Alterum genus operum carnis constituetur id, quod in Deum ipsum est contumeliosum atque impium. In quo quidem genere doo inprimis eminent. Alterum est idololatria, hoc est, & falsorum deorum, & imaginum cultus, cui peccato omnes gentes sunt deditæ; alterum est veneficium omnesque artes magicæ, quæ opera dæmonis interveniente aliquid efficere conantur. Quo referendæ sunt omnes artes ariolorum, pythonum, & si qui sunt his similes. Tertium genus patet latissime, estque eorum peccatorum, quæ sunt adversus proximum, & cum charitate, nonnulla etiam cum justitia ipsa pugnant. Inter illa ordinem quodammodo ducunt inimicitiæ, seu odia adversus alterum, nocendi occasionem seu oportunitatem expectantia, saltem male aliis cupientia. Inimicitias excipere solent rixæ, seu verborum pugnæ, quibus aliquid admistum est fellis, aliquid aculeorum, quibus alter pungatar aut mordeatur. His fere adjuncta esse solent æmulatio, & ambitiosa quædam de honore concertatio, qua fit, ut alteri nolis cedere, nec facile possis parem, multo autem minus superiorem ferre, si modo eum æquare posse videaris, & quicquid illi dignitatis, famæ ac existimationis accesserit, tibi detractum putes: quæ res hominum animos vehementer concitat, & rixas sæpe cie pertinaces, ut licet veritate vincaris, cedere tamen nolis, ne victus esse videaris. Huic vitio cum natura sua vicinum est, tum adjungi libenter solet ira atque excandescentia, quæ ad vindictæ consilium aut decretum progreditur, utut tandem ad ipsum ultionis actum non prorumpat. His vitiis iterum affine est studium quoddam alios irritandi, & ad pugnas quasdam ac cootentiones lacessendi ac provocandi: hoc enim suadet æmulatio, suadet ira. Ex his porro facile nascuntur schismata seu factiones & sectæ, quæ eos, qui pacem & concordiam inter se colere deberent, & ita inter se conjunctim vivere, ut unum veluti corpus constituant, a se iovicem divellunt, atque in partes scindunt: quemadmodum fit, cum ii, qui in dogmatibus ad salutem necessariis inter se consentiunt, ob dissensionem in non necessariis, vel in certa quadam agendi ratione, aut consilio, a se invicem discedunt; vel saltem unus aut alter ab ecclesiæ societate seipsum segregat, illaque ferre noo vult, quæ ferre debebat. Hi, inquam, schismatis seu dissidii sunt rei. Schismata sequuntur hæreses, ubi dissensio oritur ab eo, qui dogma aliquod propugnat, quod salutem prorsus evertit, & sic in rebus ad salotem necessariis a vera Christi ecclesia dissentit, ab eoque errore, licet semel atque iterum convictus, monitus ac reprehensus, desciscere non vult: unde fit, ut vel ipse ab ecclesia sponte sua se segreget, & alios forte secum trahat; vel ecclesia illum a consortio suo removere atque excludere cogatur. Quale vitium noo nisi vel ab ambitione & nimia sui opinione proficiscitur; vel a lucri ac quæstus, quem inde apud alios sperat, cupiditate; vel a voluptatum amore, si præsertim error ille peccatis, ut quidem aliter fieri vix potest, patrocinetur & carnalibus voluptatibus habenas laxet.

Vers. 21. His autem vitiis commemoratis facile admiscetur quædam invidia, hoc est, dolor & ægritudo animi ex alienis bonis concepta, quibus is gaudere potius debet. Quod venenum licet illi maxime noceat, qui illud intus continet: sæpe tamen etiam in aliorum damna atque in cædes erumpit. Quare tum huic, tum reliquis vitiis, quæ adversus proximum committuntur, adjiciendum est homicidium, seu quævis hominis cædes illegitima. Quod scelus inter ea summum est, quæ adversus alterum committuntur: siquidem qui vitam eripit, omnia, quæ quidem homini eripi possunt, eripit. Quare hoc vitium cæterorum hujus generis agmen claudat. Quarto atque ultimo loco ponemus ea, quæ adversus temperantiam & sobrietatem pugnant; quæ quidem sunt duo. Primum ebrietas, quæ modum in bibendo soperat, nec poculorum usum ad necessitatem ac valetudinem, sed ad voluptatem refert, atque animum ita obruit, ut eum neque ad precum devotionem, neque ad rerum honestarum cogitationem ac studium aptum & vacuum relinquat. Alterum est comessatio, seu epulæ, quæ itidem non ad necessitatem, sed ad superfluam voluptatem, atque ad ventris saginam referuntur. Cum quibus conjuncti solent esse varii hominum temulentorum lusus ac choreæ. Hæc, inquam, & his similia, quæ ex illis agnosci ac colligi ob affinitatem quandam poterunt (neque enim omnia, ut antea dixi, recensere institui) suot opera ejusmodi, quæ ex appetitu carnali nascuntur, suntque vobis diligentissime fugienda ac cavenda tanquam certissimæ animarum pestes. Etenim, ne quis ea parvi pendat, & non monitum se esse causetur, illud vobis certo de iis prædico, quemadmodum etiam jam antea cum apud vos præsens adessem prædixi atque præmonui; eum, qui aliquo horum peccatorum habitu ac consuetudine teneatur, vel etiam si quid adeo est grave, ut ne semel quidem committi possit ab eo, qui fidem in Deum habeat, sciente ac prudente, nihilominus tamen id perpetret, regni cœlestis hæreditatem non aditurum, &, quam

diu in

diu in eo statu versatur, ut peccata illa non reliquisse merito censeri debeat, spem tantæ felicitatis non habere, nec ea conditione esse, ut si in eo statu moriatur, beatam immortalitatem sit adepturus. Et hæc quidem sufficere vobis nunc possunt ad opera ea cognoscenda, quæ ex carnali appetitu nascuntur, quæque vobis quam diligentissime cavenda esse docui.

Vers. 22. Verum quia non tantum appetitus carnalis opera vitanda esse dixi; sed contra etiam sequenda ea, ad quæ spiritus euangelicus animis nostris infusus ducit atque impellit: ideo quasdam virtutes, quas spiritus ille homini, quem regit, ingenerat, & ad quas eum incitat, hic recensebo, e quibus reliquas quoque similes deprehendere haud difficulter poteritis. Inter eos autem effectus & fructus suavissimos, quos spiritus euangelicus, tanquam fertilissima aliqua arbor profert, primum locum jure do *charitati*; quæ est affectus seu inclinatio animi, ac voluntatis propensio constans, in bonum ac commodum aliorum, & maxime fratrum; ex qua ea nascuntur virtutes, quas mox subjungam, earumque similes, ita ut charitas earum mater, fons, ac caput merito censeri debeat; quas omnes, cum nos supra solam charitatem fidei adjunximus, & in ea omnium præceptorum divinorum observationem quodammodo contineri diximus, comprehendimus. Ex ea igitur manat *gaudium*, cui proximum ab ea locum tribuimus. Id est, ejusmodi virtus atque animi affectio, ut semper cupias ac studeas gaudio esse tum ceteris omnibus, tum maxime fratribus, itaque omnes tuas actiones modereris & dirigas, ut honestæ ac piæ ipsorum lætitiæ ac voluptati velificeris; contra autem quam maxime caveas, ne facto tuo quemquam offendas aut contristes, seu contristandi occasionem præbeas; quemadmodum ii faciunt, qui scandalum atque offendiculum aliis ponunt: qui vero ædificationi aliorum unice dant operam, illi iisdem magno sunt gaudio. Ex eadem charitate manat etiam *pacis* ac concordiæ studium, cui tertium inter fructus euangelici spiritus locum damus. Hæc omnibus dissidiis, omnibus contentionibus ac rixis maxime est adversa, jubetque abstinere ab iis omnibus, quæ animos aliorum irritare & alienare possunt; contra vero consectari diligentissime ea, quæ eos adjungere ac conciliare queant; qua in parte & a gaudio isto, de quo egimus, atque iis, quas statim subjungemus, virtutibus maxime adjuvatur. Quartus spiritus euangelici fructus, charitatis autem tertius, a nobis ponitur *longanimitas*: quæ nihil est aliud, quam diuturna quædam in ferendis injuriis patientia; seu virtus ejusmodi, qua fiat, ut licet irarum causæ sæpe præbeantur, aut diu durent, nihilominus tamen iram animumque tuum coërceas, ne te ad vindictam vindictæque consilium progredi patiatur, sive illæ injuriæ sint privatæ, sive publicæ: breviter, ut diu feras molestias illas, ad quas vel vindicandas, vel relinquendas atque abjiciendas ira te solicitare posset. Idem etiam in infirmioribus fratribus tamdiu tolerandis cernitur, donec infirmitatem in malitiam abiisse satis aperte constet, aut commune ecclesiæ bonum gloriæque divinæ ratio non amplius ferendos esse demonstret. Quam virtutem quis non videt & ex charitate nasci, & ei, qui pacem cum aliis, sive Christianis, sive extraneis colere velit, cum primis necessariam? Quintus euangelici spiritus fructus, qui ex charitate quoque manat, atque ad pacem conciliandam plurimum facit, est *humanitas* seu comitas, ac quidam in omni convictu, in congressu, in sermone ac colloquiis suavitas, facilitas, affabilitas, quæ gravitatem quandam Christianam non tollat, sed temperet ac moderetur, ac jucunditate veluti quadam condiat, teque omnibus amabili reddito, nulli odiosum atque invisum esse patiatur; morositatem, acerbitatem verborum, non ad sanandum, sed ad vulnerandum potius atque ad exulcerandum animum comparatam excludat atque arceat. Huic aliquo modo vicina est *beneficentia*, quæ itidem ex spiritu euangelico ac charitate Christiana promanat. Quemadmodum enim humanitas, de qua modo dictum est, suavis vult esse alteri, ita hæc utilis. Cernitur enim beneficentia in eo, ut non modo consilio, sed etiam re atque opera alteri prosis, & commodis ejus pro virili inservias, inopiæ subvenias, afflictionem subleves, eaque in re nec labori nec sumtui parcas. Septimum spiritus hujus fructum, eundemque charitatis quoque, facere possumus *fidem* seu fidelitatem; quæ constantiam in promissis servandis, diligentiamque in omnibus, quæ tibi ab altero commissa sunt, curandis præstandisque complectitur. Breviter, virtus ejusmodi illa est, quæ facit ut ita te geras iis in rebus, in quibus fides tibi ab altero habetur, ut ostendas, merito tibi esse fidem habendam; & licet fallere alterius de te spem atque opinionem potueris, non tamen fefelleris. Octavum spiritus euangelici fructum, qui ut cæteri, quos proxime consideravimus, ex charitate quoque manat, constituo *mansuetudinem* seu lenitatem; quæ virtus iram ita cohibet, ut non permittat eam tunc exoriri atque effervescere, cum non decet, vel adversus quem non decet; nec unquam (id quod præcipuum est ejus virtutis officium) ad vindictæ consilium atque decretum, nedum ad effectum progredi, aut ita animum occupare tuum, ut in sua potestate non sit, & id quod rectum & honestum est vel cernere nequeat, vel constituere; nec denique iram alioquin etiam licitam diu durare permittit, sed placabilem reddit hominem & ad ignoscendum facilem, & talem, qui iram ad occasum usque solis non foveat. Quæ virtus longanimitati aliquid adhuc addit: cum longanimitatis quidem sit diu iram sustinere, sed non semper; & vehementer irasci posset qui diu iratus non fuit; quin etiam diu justam iram fovere, a qua diu animum revocaret: illorum autem nihil, uti jam vidimus, permittit mansuetudo Christianis hominibus præcepta. Hi ergo sunt inter alios spiritus euangelici fructus atque effectus cum iis carnalis appetitus operibus pugnantes, quibus adversus proximum peccatur, quorum non minorem numerum contra constituimus. His adjungatur ille spiritus jam sæpius dicti fructus, qui ad nos ipsos primo ac per se refertur, opponiturque iis appetitus carnalis effectibus atque operibus, quæ primo atque ultimo loco recensuimus; hoc est, partim fœdis libidinibus, partim immoderato cibi ac potus usui. Is vero spiritus effectus seu fructus est temperantia seu continentia, quæ virtus in voluptatibus corporis eum servat modum, ut nec eas, quæ ipso genere turpes ac illicitæ sunt, unquam tibi permittas, nec eas quæ ipso genere sunt licitæ, ultra modum usurpes, & sic illicitas facias. Complectitur in se tum castitatem, quæ omnem libidinem aversatur ac repellit; tum sobrietatem, quæ modum in cibo ac potu servat. Quemadmodum autem antea diximus, alia etiam esse appetitus carnalis opera præter ea, quæ tradidimus, iis tamen similia atque ex iis agnoscenda: ita etiam de fructibus spiritus sentiendum est, alios quoque his, quos enumeravimus, similes esse.

Vers. 23.

Vers. 23. Quos omnes si quis spiritus euangelici vi & animo conceperit, & factis expresserit, is eum inde referet fructum, ut legis execrationi ac pœnis non sit obnoxius: adeo ut non sit necesse eum, qui pœnam non observatæ legis Mosaicæ effugere velit, totius legis onus subire; sed satis sit spiritus euangelici ductum sequi, quemadmodum jam antea monuimus. Etenim contra spiritus fructus nihil lex potest, nec tantum habet virium ut eum damnet, in quo virtutes istæ omnes reperiuntur: plus inquam hæ habent virium ad eum absolvendum, quam lex ad eum damnandum. Quapropter videtis maximam esse causam, ob quam ab operibus illis abstineatis, ad quæ carnalis appetitus ducit, & contra illa sequamini, ad quæ spiritus euangelicus.

Vers. 24. Quod si quis dicat, ideo homines Christianos istiusmodi carnalia opera intermittere non posse, quia sint adhuc carne circumdati, in qua resideat ac vigeat appetitus, ad ea homines ducens & rapiens quæ corpori sunt grata; nec eos esse stipites, qui nulla rerum istarum cupiditate tangantur, & nullis moveantur affectibus; ei hoc responsum volo; quemadmodum Christi caro cruci fuit affixa ac mortua, ita etiam carnem eorum, qui Christum ducem sequuntur, quique ei vi religionis suæ similes evadere debent, seque evasuros professi sunt, esse crucifixam, hoc est, carnalem eorum appetitum vim ac vitam, ut ita dicam, suam perdidisse, ita ut etsi adhuc extet, tamen pro mortuo sit habendus; eodemque modo affectus illi, qualescunque cęteroquin sint, & cupiditates, seu rerum carni jucundarum desideria omnem vigorem suum perdiderunt: quandoquidem vi Christianæ religionis ipsiusque mortis Christi, qua est sancita, ita sunt edomita ac debilitata, ut spiritum vincere, atque in homine ipso dominari ejusque actiones gubernare pro arbitrio suo non possint amplius; nisi quis seipsum sponte tam fœdæ servituti velit addicere. Quemadmodum autem caro seu appetitus noster carnalis mortuus est, & vitam quodammodo suam amisit: ita contra spiritus noster, spiritu euangelico veluti excitatus atque animatus, vitam recepit; ita ut loco vitæ carnalis successerit vita quędam spiritualis. Quemadmodum etiam Christus amissa carnali seu corporali vita, Dei spiritu excitatus recepit vitam spiritualem, quam nunc degit.

Vers. 25. Jam vero si nos spiritualem quandam vitam accepimus vi Christianæ religionis, & spiritus istius sancti, qui cum ea nobis donatus est, quid restat aliud, quam ut ejusdem spiritus ductum in ipsis quoque actionibus sequamur? Ut qui nos quodammodo animat ac vivificat, idem etiam omnes vitæ nostræ actiones informet ac moderetur.

Vers. 26. Quapropter inter alia, quæ carnalium sunt hominum, & non spiritus euangelici, sed appetitus sui ductum sequentium, id quoque vitemus, ne simus fiamusque gloriæ vanæ cupidi atque ambitiosi; neve alii alios lacessamus ac provocemus ad contentiones & rixas, quæ ex ambitione illa nasci solent, dum alii aliis cedere nolunt, sed gloriolam ex victoria, quam spe perceperunt, captant; ne denique alii aliis invideamus. Quod vitium ut ex gloriæ cupiditate nasci solet, ita etiam contentiones inter vanæ gloriæ procos ac rivales excitare: quæ causæ esse videntur, cur alii alios, ut supra innui, mordeatis, & mutuis pugnis vos quodammodo conficiatis.

CAP. VI.

Vers. 1. Etsi autem hactenus ostenderim, homines Christianos & posse & debere peccata omnia, quæ non nisi ex appetitu carnali proficiscantur, vitare, eosque vi religionis suæ ad id faciendum adigi: inde tamen haudquaquam consequitur, quempiam ex iis, qui sanctissimam hanc religionem profitentur, non posse in aliquod delictorum a nobis enumeratorum eisque similium incidere; aut, si inciderit, de ejus salute jam prorsus desperandum esse, eumque tanquam jam deploratum esse relinquendum. Haudquaquam ita sentite, fratres charissimi; sed etiamsi contingat, ut quis, contra quam vi religionis suæ & poterat & debebat, in aliquo peccati genere ita hęreat, ut priusquam resipiscat ab aliis notetur, eoque delicto irretitus deprehendatur, [vel: ab aliquo peccato veluti circumventus, eo teneatur irretitus,] vos nihilominus, qui spiritus euangelici ductum sequimini, ac proinde ab hujusmodi peccatis immunes estis, non debetis eum aspernari, & vestra ope indignum putare, eumque duriter ac inclementer tractare: sed potius hoc vestri, qui hujusmodi estis atque ad eam rem idonei, est officii, ut hujusmodi hominem emendetis, atque ad frugem melioremque mentem reducatis; idque quanta maxima fieri potest animi lenitate ac mansuetudine, qua fiat, ut ob omni & verborum & factorum asperitate abstineatis, quæ non ad sanandum illius morbum, sed ad exasperandum, atque ad remedia in posterum aspernanda pertinere queant: ut ita non insultare misero videamini, sed eum erigatis ac sublevetis, & tum vobis, tum virtuti maxime concilietis. Neque vero est, quod quempiam superba ista incesstat cogitatio; quid mihi, qui ab hujusmodi factis immunis & fui, & ero semper, est negotii cum isto homine qui hujusmodi flagitio se contaminavit? dignusne ille sit, in quo corrigendo operam insumam? dignusne ille sit, cum quo agatur leniter, qui contra sanctissimæ religionis professionem, tanta cum aliorum offensione, hac ratione facere est ausus? quæ verborum aut pœnæ atrocitas tanta excogitari potest, quam ille non fuerit commeritus? Absit a vobis, qui spirituales vel estis, vel haberi vultis, hujusmodi cogitatio: imo unusquisque vestrum infirmitatis suæ memor, dum alterum peccantem videt, cogitet, sibi ipsi contingere posse; ac proinde & mansuetudine utatur erga lapsum majore; & sibi ipsi tanto diligentius caveat ne a Satana carneque sua tentatus atq; illectus, ipsemet etiam aliquid simile committat peccetq;.

Vers. 2. Est quidem grave ac molestum hominem ejusmodi non modo ferre in ecclesia, sed etiam eundem sublevare, & oneris illius, quod sibi ipsi imposuit, veluti partem in se recipere, &, ne ei succumbat, omni ope vitare ac conari: difficila ac molestum est tanta, quemadmodum adhibendam esse dixi, animi mansuetudine in eo corrigendo uti, & tanto quidem molestius, quanto ille deliquit gravius, & quanto plus inde redundat ad ecclesiam ipsamque euangelii doctrinam ignominiæ atque infamiæ, quanto plus ab eo metuendum est ex contagione periculi, quanto denique ipse æger est morosior, in defendendo peccato pertinacior, in admittendis monitis impatientior: Sed nihilominus tamen devoranda est omnis molestia, &, ne quis oneri succumbat, itaque pereat, alii quoque humeros quodammodo debent supponere, & sic se invicem omnes, quicunque

cunque illi sint, in iis serendis juvare. Quod si feceritis, eam legem, quæ Christi ejusque religionis maxime est propria, quamque implere omnino tenemini, implebitis, legem nimirum charitatis a Christo præscriptæ, qui Mosi hac in re multum dissimilis, eos qui in peccata prolapsi sunt, non fulmine protinus ferit, aut absque misericordia è medio tolli jubet: sed cum ipse peccatores venit servatum, eumque in finem gravissimum diræ atque ignominiosæ mortis genus recepit; tum nos se sequi, ac idem facere jussit.

Vers. 3. Quare si molestum est ita tractare lapsos, cogitate, quantum inde reportaturi sitis fructum. Quod si nihil ominus quispiam erit, qui sibi videatur non esse ex reliquo Christianorum hominum numero, & communi eorum sorte veluti exemtus, ita ut arbitretur, lapsibus ejusmodi se obnoxium non esse, ac proinde non afficiatur etiam lapsorum periculo atque miseria, eosque tanquam indignos præ se aspernetur; is se ipsum vehementer decipit, & longe opinione sua fallitur: siquidem cum se prę cæteris putet esse præstantem, omnium est minimus, atque adeo nullus, tantoque longius infra cæteros eum ista animi superbia dejicit, quanto eum altius opinionis errore extulerat.

Vers. 4. Solet autem ad eam arrogantiam & falsam sanctitatis persuasionem id plerosque impellere, quod se ipsos non satis norint, nec in seipsos penitus descendant, ita ut sua ipsorum facta cum præceptorum divinorum norma conferant, & ad eam regulam exigant; sed fere tantum soleant facta sua conferre cum factis peccatorum aliorum, & ideo se putare egregie functos officio, deque sua sanctitate gloriari, quod aliis quibusdam sibi videantur meliores, quorum quidem delicta semper habent in oculis, non videntes id manticæ quod in tergo est. Quare ne quis vestrum in eum de quo diximus, errorem incidat, atque animi arrogantiam; unusquisque vestrum sua ipsius opera Deo ac conscientię suæ probet, seu ut merito probari queant det operam: non quidem ita, ut comparata tantum cum factis alienis laudari mereantur, sed etiam per seipsa. Hoc enim si fecerit, habebit gloriandi materiam. [*Vel:* examinet diligentissime exploretque non tam aliena, quam sui ipsius facta: & tunc, si nimirum ea recta deprehenderit ac divinę voluntati consentanea, habebit gloriandi materiam (quanquam pietas jactabunda non est, & qui maximam habent gloriandi materiam minime solent gloriari) respectu sui ipsius, seu habita ratione factorum propriorum, non vero tantum respectu aliorum, quibus melior esse videatur:] quemadmodum homines illi arrogantes faciunt, qui cum glorientur de pietate maxime, non tamen in seipsis prorsus gloriandi inveniunt materiam, sed ex sui cum aliis, iisque non optimis, comparatione gloriolam captant; quasi nimirum is sanctus censeri debeat, qui Christianorum pessimis infimisque est melior. Qua quidem in re vehementer decipiuntur: & ne vos quoque decipiamini, ideo vos, ut facta vestra diligenter exploretis, moneo.

Vers. 5. Etenim neminem aliena coram Christi tribunali absolvet culpa; nec quisquam ideo, quia alius deliquerit gravius, innocens declarabitur, ac pœnam commeritam effugiet: non ex comparatione cum cæteris judicabitur, sed ex propriis uniuscujusque factis; & quisque suorum delictorum pœnas feret, qualescunque tandem fuerint alii, sive probi, sive improbi: nihil illud nequa oberit cuipiam, nec proderit ad impunitatem.

Vers. 6. Istud autem hoc loco monendi estis, quod ad officium Christianorum hominum vehementer pertinet, ut unusquisque vastrum, qui ab aliquo in doctrina euangelica instituitur, & rerum salutarium cognitionem ab eo haurit, vicissim doctori ac magistro huic suo largiatur de omnibus, quibus hæc vita indiget, quibusque ipse fruitur, bonis, atque ita pro facultatum suarum modo juvetur; ut is nulla re, quæ ad honeste ac commode traducendam vitam pertinet, destituatur: ut quemadmodum is tibi impertit spiritualia, eique rei, neglectis aliis, unice vacat; ita etiam vicissim illi de temporariis ac terrenis commodis, in quibus comparandis tu plurimum insumis temporis ac studii, impertiaris.

Vers. 7. Postulat hoc ipsa æquitatis ratio, postulat Deus, qui (ne forte erretis) illudi sibi haudquaquam patitur. Non feret is impune, si tu ei per quem spirituale ac immortale beneficium accipis, denegas tantillum de bonis tuis carnalibus, seu ad hanc vitam terrenam pertinentibus, alioqui brevi perituris. Nec est quod putes, te eum ita circumvenire posse, ut vitam tibi largiatur sempiternam, etiamsi tu id, quod a te postulatur, nolis impendere. Vehementer falleris, si ita arbitraris, ipsaque te natura facile refellit. Idem enim hic accidit, quod in communi hac vita videmus contingere. Quo pacto quis seminat, eodem etiam metere solet. Si in terram bonam ac fertilem ea, qua par est, copia semen spargit, magno etiam cum fœnere lætissimas fruges metit: sin vero agro sterili concredit semen, aut ipsi semini parcit, is vel nihil prorsus metit, vel operam ludit.

Vers. 8. Ad nostrum negotium hoc transferamus. Duos diversi admodum generis hic habemus agros, carnem & spiritum; quorum uterque fructum fert suæ naturæ consentaneum. Quapropter qui in carnem semina sua spargit, seu in eas res vel maxime, vel unice sumtus facit, quæ ad carnem pertinent, eique sunt gratæ & jucundæ, is ex hoc agro nullum alium referet fructum, quam corruptionem, seu æternum interitum. Iste enim ager sua natura corruptibilis nil nisi interitum homini afferre potest. Qui vero in spiritum, tanquam optimum quendam agrum sementem facit, seu in eas res sumtus libenter liberaliterque impendit, quæ spiritui sunt gratæ, eumque fœcundum locupletemque reddunt, quod faciunt ii, qui suos in Christiana religione doctores liberaliter sustentant, quique in alios omnes, prout res exigit, sunt benefici, ii ex agro hoc, natura sua, ac multo magis ex Dei gratia, incorruptibili, optimum metent incorruptibilitatis fructum, seu vitam sempiternam.

Vers. 9. Neque vero satis est semel cœpisse benefacere, sed in eo constanter est persistendum; id quod omnium est, ut in cæteris virtutibus, ita etiam in hac difficillimum, & admodum paucorum. Molestum enim est subinde largiri, & seipsum suis fraudare commodis; præsertim quia ejus rei fructus non protinus apparet. Quare nos inprimis cavere debemus, ne, ubi inceperimus benefacere, paulatim defatigemur, ac tandem penitus cessemus: sed constantia hac in re utamur summa spe fructus nunquam finiendi. Imitari hac in parte debemus agricolas, qui arandi laborem ac seminandi summum perferunt, spe mediocris fructus, etiamsi is non statim appareat, nec propterea, quia molestum sit, labores illos sine maximos fugiunt. Noruntilli, certum esse messis tempus;

quod ubi advenerit tanto majorem ſperant fructum, quanto majores ſuſtinuerint labores. Noſtræ etiam meſſi certum præſtitutum eſt tempus, quod expectare nos patienter decet: id ubi advenerit, nos metemus fructum æternæ vitæ, abſque omni labore, abſque omni defatigatione. Agricolæ non tantum ſummo cum labore ac moleſtia conſerunt agrum, ſed etiam metunt, & in ipſo votorum ſuorum fructu ſatiſcunt, nec tamen propterea a ſemente facienda abſterrentur: cur ergo nos beneficentiæ ſementem facere deſinamus, & ob moleſtiam, quæ in ea eſt ceſſemus, qui æternum fructum abſque omni labore ac moleſtia, imo cum ſumma voluptate ac lætitia metemus.

Verſ. 10. Quemadmodum autem non ſemper eſt ſementis faciendæ tempus, quod ubi ſemel neglexeris fruſtra poſtea requiras, aut meſſem ſperes: ita etiam in hoc noſtro negotio contingit. Nunc quam diu vivimus, & in poteſtate noſtra habemus ea, quibus prodeſſe poſſumus aliis, ſerendi tempus eſt; quo neglecto fruſtra lætam ſperes meſſem. Quare quamdiu tempus & oportunitatem habemus ad benignitatem, benefaciamus quibuſvis hominibus ope noſtra indigentibus. [vel: quapropter quandocunque ſe nobis offert occaſio, beneficentiam exerceamus in quoſvis ope noſtra indigentes:] eo tamen habito delectu, ut iis qui ad nos Chriſtianos propius, imo proxime pertinent, maxime ſuccurramus, iiſque inopia laborantibus opem prompte feramus. Ii vero ſunt, qui fidei ac religionis ratione nobiſcum ſunt conjuncti. Docet communis ratio, iis potiſſimum eſſe benefaciendum, ſi cæteroquin par ſit ratio, qui nobis ſunt conjunctiores, quique ad eandem domum ac familiam pertinent. Eſt vero Chriſtianorum quædam domus ac familia, ad quam pertinent hi omnes, qui ſanctiſſimæ hujus religionis ſocietate nobiſcum ſunt copulati. Quare his potiſſimum eſt benefaciendum.

℣ſ. 11. Videtis, fratres, quam prolixas ad vos ſcripſerim literas, idque contra quam alias ſoleo, mea ipſius manu, non aliena: ex qua re etiam præter alias complures ſingularem meum erga vos affectum & ſalutis veſtræ ſtudium agnoſcere poteſtis.

℣ſ. 12. Quale nequaquam in iſtis doctoribus veſtris, ut ut illud præ ſe ferant, deprehendetis. Neque enim veſtrum, quicquid alias fingant ac ſimulent, bonum quęrunt, ſed ſuum. Quotquot enim ſunt, qui externam ſpeciem ſanctitatis ſectantur, idque agunt, ut ob res in carne apparentes, qualis eſt circumciſio, vel ſaltem corpore potius, quam animo peragendas, eximii viri ac præſtantes Dei cultores habeantur, ii vos impellunt, ut circumcidi vos patiamini, & ſic Moſaicam religionem, in ceremoniis maxima ex parte conſiſtentem amplectamini: non eum in finem, ut vobis ſit melius ac ſaluti veſtræ conſultius; ſed in eum tantummodo finem, ne ob religionem morte Chriſti infami ac dira, quam in cruce pertulit, confirmatam, ad ſimilitudinem ipſius Chriſti ducis noſtri affligantur, eandemque crucem ſubire cogantur: quandoquidem, ne Judæis ob Chriſti religionem receptam aliiſque traditam ſint inviſi, ac proinde ab iis nihil patiantur adverſi; ſed potius ut legis inſignes patroni, qui extraneas etiam gentes ad ejus diſciplinam adigant, apud eos audiant, & ſic ab iis amentur ac colantur, ideo omnibus modis vobis perſuadere conantur, ut circumciſionem recipiatis.

Verſ. 13. Neque eſt quod quis hic objiciat, eos nihil aliud hic ſpectare, quam ut lex divina ſacroſancte obſervetur, & ſic debita ei præſtetur obedientia. Hujuſmodi enim in legem divinam ſtudium eos præ ſe ferre non ignoro, idque unum agere, ut aliis id perſuadeant, & fucum imprudentibus faciant. Sed vos non tam verba, quam facta remque ipſam ſpectare debetis, & ex iis æſtimare, utrum verus an ſimulatus ſit in legem divinam zelus. Deprehendetis autem, illis legem ejuſque obedientiam cordi non eſſe; neque eos ideo curare ut vos circumcidamini, quo legi debitus præſtetur honos ac obſequentia. Nam ſi revera id agerent, ipſi quoque primi legem obſervarent. Quod tamen illi, licet circumciſi ſint, haud faciunt; adeo ut facta ipſa eos refellant. Quorſum ergo volunt ut vos circumcidamini? Id unice ut dixi, ſpectant, ut non quidem de eo, quod ſpiritum animumque veſtrum meliorem reddiderint; ſed tantum quod ad ritus quoſdam carnales, & corpore potiſſimum peragendos vos adegerint, apud Judæos glorientur, ſeque tanquam legis Moſaicę propagatores venditent, atque ita, ut antea monui, perſecutionem, quę a Judæis alias ipſis euangelii cauſa immineret, effugiant. At vero mihi longe alia mens eſt.

Verſ. 14. Abſit enim, ut ego ulla alia de re glorier, aut mihi gratuler, quam de morte atque afflictionibus, quas dominus noſter Jeſus Chriſtus in cruce perpeſſus eſt, ut ſanctiſſimam religionem ſuam ſtabiliret, & nobis exemplum, quod imitaremur, patientię relinqueret: tantum abeſt, ut ego crucem, ſeu mortem aut afflictiones illis ſimiles, quas Chriſtus perpeſſus eſt, averſer, & ita, ut falſi doctores faciunt, fugiam, eaque de cauſa religionem morte Chriſti confirmatam prædicare nolim. Jure autem de morte domini Jeſu, quam in cruce perpeſſus eſt, glorior: quia per eam factum eſt, ut homines hujus mundi, una cum omnibus & religionibus quas colunt, & rebus quibus unice delectantur atque occupantur, nihil habeant mecum commune, & reſpectu mei veluti mortui ſint & crucifixi; & viciſſim ego veluti mortuus ſim iiſdem hujus mundi hominibus, nec quicquam mihi ſit amplius cum illis in rebus atque religionibus, quas illi unice conſectantur, commune, nec verear eas Chriſti cauſa relinquere, & adverſa quæque ſubire.

Verſ. 15. Qua quidem re nihil poteſt eſſe ad ſalutem ac felicitatem ſupremam accommodatius. [Vel: Hæc domini Jeſu mors in me effecit, ut hujus mundi gratiam & favorem, quemadmodum ipſi faciunt, aucupari nec velim amplius, nec poſſim. Per eam enim factum eſt, ut homines iſti omnes mihi propemodum redderentur abominabiles, quemadmodum ii abominabiles eſſe ſolent, qui tam infamis mortis genere afficiuntur, & ego viciſſim redderer hominibus hujus mundi abominabilis, adeo ut nec mihi cum illis, nec illis mecum, quod ad religionem præſertim pertinet, in eo commune quicquam velim eſſe: quod quidem ego pro lucro inſigni reputo.] Etenim in Chriſtiana religione nihil quicquam valet, nec ullum affert ad juſtificationem ac ſalutem momentum circumciſio cæteręque ceremonię ſimiles; quemadmodum contra nec præputium: ſed hoc ſolum ad felicitatem ſupremam conſequendam prodeſt, quod ita animum & actiones in melius mutaveris, ut earum reſpectu denuo creatus cenſeri poſſis, & novus quidam homo evadas, novaque ratione, quę a Chriſto præſcripta eſt, Deum jam porro colas: quod totum is præſtat, qui per mortem Chriſti eſt conſecutus, quod ego me conſecutum eſſe dixi, nempe, ut ducem Chriſtum ſecutus, ipſe quoque

reſpectu

respectu hominum hujus mundi mortuus & crucifixus videar.

Verſ. 16. Hæc eſt illa vitę regula, quę nobis omnibus ſequenda eſt; non illa legalis, quę ceremonias pręcipit. Iſtam qui ſequuntur, & novę creaturæ evadunt, quicunque tandem illi ſint, cujuſcunque nationis, ſuper eos divina redundabit felicitas, his divina continget miſericordia, ex qua peccatorum remiſſio atque æterna ſalus in nos fluit: utpote cum hi demum ſint vera illa & ſpiritualis Iſraëlis progenies ac Dei populus, cui Deus perpetuam benignitatem ac felicitatem promiſit.

Verſ. 17. Quod reliquum eſt, moneo, ne quis mihi amplius, ut hactenus factum eſt, moleſtiam exhibeat, ac mihi controverſiam moveat de meo miniſterio, quod domino Jeſu Chriſto præſto; quemadmodum iſti faciunt, qui me negant verum eſſe fidelemque domini Jeſu ſervum, ac genuinum ipſius apoſtolum. Etenim etiamſi ego omnia iſta ab adverſariis ferre paratus ſim, cogitandum tamen illis eſt, ſumma cum injuria miniſterii mei fidem ab illis in dubium vocari. Nam, ut nihil aliud eſſet, ipſæ tot tantæque afflictiones, quas pertuli, atque adhuc perfero, & quarum veſtigia apertiſſima corpori meo ſunt impreſſa, fidem unicuique faciunt, me verum ac genuinum Jeſu Chriſti ſervum eſſe. Quemadmodum enim heri res ſuas, præſertim chariores, notis ac ſtigmatis quibuſdam inuſtis notare ſolent, ut ab alienis & ad ſe nihil pertinentibus dignoſcantur: ita dominus Jeſus iſtis afflictionibus & cicatricibus, quę ipſius cauſa corpori meo ſunt impreſſæ, me veluti notavit, & ſuum eſſe ſervum ſibique charum oſtendit: ut male illi ſibi conſulant, & in me vehementer ſint injurii, qui id mihi derogare ac detrahere conantur.

Verſ. 18. Dominus noſter Jeſus Chriſtus, qui univerſum ſalutis noſtræ negotium gubernat, vobis faveat, & vobis adſit propitius, efficiatque ut animis veſtris bene ſit, hoc eſt ut ſincera fide, religione ac pietate diteſcatis, animarumque ſalutem tandem adipiſcamini. Ita opto.

 COM-

JOANNIS CRELLII FRANCI

COMMENTARIUS

IN

Epistolam Pauli

Ad

EPHESIOS.

COMMENTARIUS

In Epiſtolam Pauli

AD

EPHESIOS.

CAPUT. I.

Verſ. 1. A*Poſtolus.* Id eſt, legatus Jeſu Chriſti, ſed tamen *per voluntatem* Dei, id eſt, ita volente Deo, ne forte quis crederet Pauli prædicationem & doctrinam cum voluntate ipſius Dei minime conſentire, præſertim quia Paulus inprimis juſtificationem ex fide urgebat, legiſque obſervationem ac ceremonias ad eam haudquaquam neceſſariam eſſe docebat, ac gentes oon minus quam Judæos ad eam pertinere omnium apertiſſime aſſerebat, quæ omnia cum voluntate Dei in lege revelata pugnabant. Itaque neceſſarium fuit ſæpius proteſtari, quicquid ejus a ſe fiat, id Dei voluntate, juſſu atque auctoritata fieri, utpote cum ab eo per Chriſtum munus apoſtolicum acceperit.

Sanctis. Id eſt ſegregatis & ſeparatis ab hominum vulgo ſeu profano cœtu per veritatis cognitionem profeſſionemque. Deus enim vere ſanctus eſt, hoc eſt ab omnibus ſejunctus & ſegregatus, & illæ omnes, ſive res, ſive perſonę, quæ illi conſecrantur, quatenus ad eum aliquo modo accedunt, ſanctæ vocaotur, & quatenus propius Deo adjunguntur tanto ſunt ſanctiores.

Et fidelibus. Explicatio eſt vocis præcedentis. Ideo enim erant ſaocti, quia credebant ſeu credere ſe profitebantur.

In Chriſto Jeſu. Ut differentiam ſpecificam credentium iſtorum adderet, oſtendit ſe loqui de eo credentium genere, qui Chriſti Jeſu doctrinam & religionem amplectuntur (nam iſti vere ſunt ſancti, reliqui omnes profani) nam voces iſtæ, *fidelibus in Chriſto Ieſu*, perinde ſunt accipiendæ ac ſi dictum eſſet, qui fidem Jeſu Chriſto ejuſque doctrinæ adhibent.

Verſ. 2. *Gratia vobis.* Id eſt precor vobis gratiam ſeu favorem, animum propitium ac faventem.

Et pax favoris eſt effectus, quo omnis generis felicitas, ſed præcipue ſpiritualis, intelligi debet. Hebræi enim pacis nomine omnia bona complectuntur per metonymiam vel cauſæ vel adjuncti: nam pax omnis felicitatis eſt mater & nutrix (pace cuncta virent, pace tellus ſeritur, pace metitur, pace ſecuros ducere ſomnos licet.) Quemadmodum igitur Hebræi pacis nomine omnem felicitatem terrenam complexi ſunt, ita Chriſtiani ſpiritualem, licet ea quoque quæ ad carnem ſpectant, quantum opus eſt, oon excludant.

Verſ. 3. *Benedictus Deus.* Incipit commemorare divina beneficia in fideles collata, ſed incipit ut apoſtolum decebat, & tanta beneficia merebantur, cum εὐλογίᾳ ſeu celebratione divini nominis. Benedicatur ſeu celebretur.

Benedictus ſit Deus, qui benedixit nos. Benedicere proprie eſt, alicui bene precari, optima quæque optare (velle & cupere.) Deus autem non ſolet hac ratiooe benedicere, bene alicui optando & precando, ſed benefaciendo, & id reipſa præſtando, quod homines noo niſi votis & vocibus præſtare ſolent; perinde igitur eſt, ac ſi diceret, qui maximis beneficiis oos affecit & ditavit, qui plurima in nos dona contulit.

In omni benedictione. Benedixit benedictione. Nam vocula ἐν ex Hebræorum conſuetudine addita apud Latinos & Græcos redundat. Idem hæc valent, quod ſimplex verbum benedixit. Nam ita etiam interdum ſolent loqui Græci & Latini, pugnare pugnam: perinde igitur eſt, ac ſi diceret, qui nos omni felicitate ac bonorum copia ditavit.

Spirituali. Ut oſtenderet ſe non loqui de felicitate aut de bonis corporis, ſed animi, ſeu ad ſpiritum noſtrum ſpectantibus, ac proinde etiam ſpiritualibus.

In ſupercæleſtibus. Nonnulli volunt ſubintelligi ut ℣ſ. 20, & 2. 6, cælum ſeu cæleſtia loca: ſed ſive loca ipſa, ſive res beatas intelligamus, ſenſus idem eſt. (a) Vult enim dicere, nos non terrena aliqua bona, ſed cæleſtia, quæ cælo continentur & ad cælum ſpectant conſecutos eſſe. Eſt enim hoc aliquid amplius, quam ſpiritualia, cum poſſint eſſe ſpiritualia bona, quæ tamen cæleſtia non ſint, qualia ſunt plurima, quæ animum & ſpiritum noſtrum afficiunt.

In Chriſto. Per Chriſtum, nam hunc ubique adjungit in ſequentibus. Chriſtus enim eſt per quem omnia. Alia exemplaria habent ſimpliciter *Chriſto*, ſed ut videtur mendoſe, ſi quis tamen id malit, Chriſtus nihilominus poterit haberi pro cauſa inſtrumentali, vel pro fine *cui*, ut vocant, vel ut id cedat in bonorem Chriſti, vel potius ut hac ratione Chriſto conſecremur. Sed, ut diximus, illa lectio probabilior eſt.

Verſ. 4. *Quemadmodum elegit nos:* benedixit ſeu beneficiis ſpiritualibus & cæleſtibus nos affecit, convenienter nimirum illi ſuo de nobis decreto, quod ante conditum mundum de nobis beneficiis iſtis afficiendis fecit.

(a) *Οὐδὲν πρὸς ἄλφιτα, nihil ad farinam & culinam.*

Elegit nos in ipso. Id est, decrevit nos vocare per Christum, sed quia huic vocationi, adjungenda erat conditio, quam verisimile erat plurimos repudiaturos, ac proinde ipsam etiam vocationem, quemadmodum postmodum eventus probavit, propterea jam tunc de eligendis hominibus decretum a Deo factum esse dicitur; quatenus enim vocationi ejusmodi conditionem addidit, quam plurimi sua culpa & voluntate rejecturi erant, elegisse dicendus est. Eos enim Deus sumit ex aliorum numero aliis relictis, qui euangelio seu vocationi fidem adjungunt, id autem proprie est eligere.

Ante jacta mundi fundamenta. Alibi ante tempora secularia, ubi non loquitur de æternitate, quæ omne tempus prorsus antecedit, ac nullum habet initium; sed de seculis quæ cum hoc mundo fluere cœperunt. Nam ante æternitatem nihil decerni potest: cum æternitas omni æternitate, ut sic dicam, sit prior.

Ut essemus sancti & inculpati. Finem electionis designat. In hunc enim finem Deus nos ex aliorum numero sibi sejungit & veluti seorsim constituit, ut non cæterorum hominum more profani simus & irreligiosi, sed sancti & inculpati.

Coram ipso. Veritatem & perfectionem sanctitatis exprimit, & ejus judicem ac arbitrum: quasi dicat, non coram hominibus vel hominum judicio, sed judicio ipsius Dei, cui satis est placuisse, quamvis mundo displiceas.

In charitate, seu per charitatem. Quidam de Dei charitate, quæ istius decreti causa fuit impulsiva quam cap. 2. ℣. 4 commemorat, intelligunt: quidam ad sanctitatem istam referunt, cujus compendium est charitas.

Vers. 5. *Prædefinivit nos in filiorum adoptionem.* Id est decretum fecit immutabile de nobis in filios adoptandis, quod partim in hoc seculo, licet minus perfecte, partim in futuro, perfectissima ratione ad exitum perducetur: tum enim in filios vere erimus adoptati, cum Deo immortalitate & felicitate similes evademus, qua de filiatione loquitur idem Paulus Rom. 8. 23.

Per Jesum Christum. Per hunc enim adoptio ista fit. Nam hæc particula non jungitur cum verbo prædestinavit, sed cum nomine verbali adoptionis, quasi dicat constituit nos per Christum adoptare sibi in filios.

In se ipsum, id est, sibi ipsi. Quia simpliciter dixerat υἱοθεσίαν, dubium erat respectu cujus loqueretur: propterea addit *in se ipsum*, ut sciremus nos a Deo in filios adoptandos esse. Hebraismus est *bo* pro *lo*.

Secundum beneplacitum voluntatis ejus. Id est quia sic placuit benignæ ipsius voluntati (ô magnam Dei clementiam & benignitatem!) Abeant nunc & dicant Deum ab aliquo vel placatum & mitigatum fuisse, vel alia aliqua ratione motum, ut nos servaret.

Vers. 6. *In laudem gloriæ gratiæ suæ.* Finem ejus gratiæ exprimit, qui est gloriosa laus, seu celebratio tantæ divinæ gratiæ & misericordiæ; quanquam nonnulli vocem gloriæ ad gratiam referre malunt, ut sit sensus in laudem gratiæ gloriosæ. Nam fere hoc modo loquitur ℣. 5, 12, 14.

In qua ἐχαρίτωσεν. In redundat, quasi dicat, qua gratia nos affecit, qua nos complexus & prosecutus est.

In dilecto, id est per Christum. Absolute dilectus dicitur Christus, quia omnium dilectissimus. Apte autem & accommodate Christum dilectum nominat, ut ejus quod commemorat beneficii fidem aliqua ratione asserat.

Vers. 7. *In quo*, id est, *per quem habemus redemtionem.* Id est, liberationem a peccatorum pœnis, non quidem in ipso actu, sed in jure consistentem.

Per sanguinem ipsius. quod jus Christi sanguine nobis partum est & acquisitum, dum is fœdus novum, quo liberatio hæc promittitur, suo sanguine facit. (a) Jam enim fœdus hoc rescindi nequit (quod dilectissimi Dei filii sanguine sancitum est) adeoque plenissimum jus ad fœderis promissiones habemus. Sanguis enim Christi Deum ad fœdus servandum movet. Hic sanguis dicitur fœderis in remissionem peccatorum fusus. Si quis tamen redemtionem pro expiatione sumere hoc loco malit (nam interdum redemptio habet hanc significationem propter Hebræum *sopher*, quod utrumque significat) erit in sanguine Christi allusio, non ad fœderis sanguinem, sed ad sanguinem victimarum, quo a peccatis olim homines expiabantur. Similiter enim & nos sanguine Christi ab omnibus peccatis, seu eorum reatu expiati sumus, non per solutionem pœnarum, sed per eorum remissionem gratuitam, ut statim subjicit apostolus.

Remissionem peccatorum. Remissio peccatorum hoc loco non ipsam a pœnis liberationem, quæ actu fiat, quemadmodum in voce redemtionis jam indicavimus, significat, sed eam, quæ in jure consistat, seu mavis, liberationem a peccatorum reatu, sed nec illam prorsus completam. Reatus autem est obligatio ad pœnam, quam obligationem Deus clementia sua rescindit, qua rescissa, nullus est pœnæ cum factis nostris nexus juridicus, ac proinde a pœna liberi erimus & immunes.

Secundum divitias gratiæ ejus. Causa impulsiva, dives, ampla, ingens Dei gratia. Eant nunc & dicant, Deum solutionem aliquam accepisse. *Secundum*, causæ impulsivæ nota, ut Tit. 3. 5. 1 Pet. 1. 3, & alibi.

Vers. 8. *Qua abundat in nos.* In Græco est ἧς pro ἥ qui Græcismus omnibus est notus. Relativum imitatur casum sui antecedentis, præcedit autem genitivus χάριτος, quasi dicat qua gratia nos veluti torrente quodam plane inundavit.

In omni sapientia & φρονήσει. Id est, cum omni sapientia & intelligentia, seu dum nobis omnem sapientiam & intelligentiam rerum divinarum, ac tantorum suorum beneficiorum largitus est. Nisi enim Deus nobis ista revelasset & aperuisset, parum nobis tanta ejus beneficia profuissent. Hoc amplius explicaturus, statim subjungit:

℣. 9. *Notum faciens nobis mysterium.* Mysterium significat arcanum, sed apud divinos scriptores non omne sed id, quod ad religionem & numinis cultum spectat.

Mysterium voluntatis, id est, voluntatem suam arcanam de nobis salvandis, & modo servandi.

Secundum beneplacitum suum. Iterum causam moventem exprimit, quæ est Dei beneplacitum; quod sic placuerit Deo. Εὐδοκία autem ista vel potest jungi cum voce *voluntatis*, & ostendere, qualis sit ista arcana nobis revelata Dei voluntas, quasi dicat, revelavit nobis arcanam suam voluntatem, talem, qualis illi visa est, qualis illi placuit; vel cum verbo γνωρίσας, idque dupliciter: vel quod simpliciter nobis patefecerit, quæ patefactio & tantum beneficium ipsius τῇ εὐδοκίᾳ imputari debet: vel quod hoc tempore demum non alio aliquo revelaverit,

(a) *Tertium Dei beneficium priorum illorum auctarium & quod maxime Dei benignitatem, clementiam, misericordiam, & adversus nos immensum amorem declarat. Vide AntiGrotium cap. 8, & 9.*

verit, causam istius rei ostendens esse εὐδοκίαν seu beneplacitum Dei:

Quam posuit in seipso. Προέθετο significat, vel ante decrevit, vel simpliciter *constituit*, aliquando ad effectum perducendam.

Vers. 10. *In, ad dispositionem plenitudinis temporis.* Videtur jam velle beneplacitum illud explicare, quod erat, ut omnia summatim colligeret, & veluti in unum caput redigeret, in Christo.

Sed impleto eo tempore quod ille definierat. Ubi finis advenisset temporum, a se ei destinatus. Vox πληρώματος abstracta pro concreta ponitur, hoc est, pro re disposita; adeoque loco adjectivi subjungenda est, vel voci οἰκονομίαν vel etiam καιρῶν. Nam etsi ille Hebraismus sit frequentior, quo genitivus nomini subjunctus pro adjectivo sumitur, reperitur tamen etiam contra, genitivum pro subjecto, & nomen, cui adjungitur, pro adjuncto ejus sumi; cujus rei exempla habes Matth. 24. 15. 2 Cor. 4. 17. Εἰς videtur hoc loco significare terminum temporis, ad quem usque rei hujus effectum rejecerit Deus. Sic dicimus ad hunc aut illum diem, dixit se venturum.

Οἰκονομία proprie significat domus & familię regimen ac gubernationem. Hoc loco autem videtur accipi pro ordinatione seu constitutione alicujus rei certæ, (quemadmodum videmus patres familias multa in domo sua ordinare & constituere) nempe pro ordinatione temporis, quam summus ille οἰκονόμος in hac magna mundi domo pro suo arbitrio ac voluntate facit. Disposuit enim tempora, & suis quæque temporibus agit, prout illi visum est.

Hoc igitur tempore expleto, jam beneplacitum illud suum ad effectum perduxit, quod erat ἀνακεφαλαιώσασθαι, in summam & velut fasciculum colligere, & amoris vinculo ligare, vel uni capiti annexa inter se colligare.

Omnia quæ sint statim explicat apostolus. *In Christo* qui est vinculum velut omnium cui omnia sunt innexa, quasi dicat per Christum. Nam quæ conveniunt uni tertio, inter se conveniunt. Tacite in illo vocabulo ἀνακεφαλαιώσασθαι indicasse videtur, Christum esse tale vinculum, quod sit caput omnium, & in hoc uno capite cuncta uniri. Quemadmodum multa membra sub uno capite, multa regna sub uno rege & principe, qui instar capitis ad ea se habet, uniri solent.

Quæ in cælis & quæ in terra in ipso. Angeli cum hominibus, & rursum homines inter se, in Christo Jesu, qui eorum omnium rex & dominus est.

In ipso redundat Hebræorum more, ut apud Petrum cujus livore ejus &c. 1 Pet. 2.

Vers. 11. *In quo & nos*, quia dixerat omnia, quæ in terris, id est homines inter se unitos in Christo, nunc in specie de Judæis loquitur, paulo post de gentibus etiam locuturus, in, seu per quem *& nos* Judæi.

Sortiti sumus, id est sortem accepimus, hæreditatem & portionem quisque consecuti sumus. In ista omnium rerum collectione non sumus exclusi, sed admissi in partem & societatem tantæ felicitatis. Alludere autem videtur ad illam sortitionem tribuum, quę duce Josua Palestinam ingressę terram illam sortitæ sunt.

Prædestinati secundum propositum. Non casu hæc sortitio nostra evenit, sed antiquissimo Dei decreto nobis destinata evenit.

Vers. 12. *Ut simus in laudem gloriæ ejus.* Dubium est, quo verba ista referri debeant, an ad ἐκληρώθημεν, an vero ad προηλπικότας, ad utrumque enim referri possunt. Est dubium, an præsentem hanc vitam, an futuram respiciant.

Laus gloriæ, id est laus gloriosa; quanquam nonnulli gloriam, hoc est gratiam gloriosam, per metonymiam effectus pro causa stare volunt. Tanta enim gratia Dei, qualem nobis in Christo exhibuit, ingentem Deo gloriam conciliat, adeo ut merito gloria Dei nominari possit.

Qui ante speravimus in Christo. Dubium est, an loquatur de spe, quatenus salutem antecedere debeat, quam salutem nemo consequetur, nisi qui ante spem suam in Christo collocavit; an ita loquatur respectu Judæorum tantum, qui gentes spe in Christum antecesserant. Quia tamen, ut jam monuimus, apostolus loquitur hic de Judæis, verisimilior est posterior sensus.

Vers. 13. *In quo & vos*, vos Ephesii, aliique vestri generis, *obsignati estis*, id est veluti signo notati. Solent enim homines merces suas aliaque mobilia, supellectilem suam, resque pretiosiores, ut dignosci facile possint, sigillo notare. Similiter Deus Ephesios, aliosque qui ex gentibus crediderant, veluti sigillo suo quodam notavit, ut ii, qui ante Dei non erant, nec ad illum pertinebant, sigillo hoc notati pertinere ad Deum cognoscerentur, non tantum ab aliis, verum etiam, idque inprimis, ipsi a se ipsis, ut ex sequentibus patet. Ad hanc sigillo notandi consuetudinem alluditur etiam Joh. 6. 27. Apoc. 7. 3 & sequentibus.

Spiritu promissionis sancto. Id est spiritu sancto, quem Deus antea se daturum promiserat. Vide Luc. ult. 49. Act. 1. 4. Hoc est istud signum, quo signati fuerant, spiritus ille sanctus, quem Deus in omnes credentes per Christum tam largiter ac copiose effuderat.

Vers. 14. *Qui est arrhabo hæreditatis nostræ.* Arrhabo est id quod in antecessum datur ut de mercede certi simus. Spiritum sanctum igitur Deus in antecessum hominibus largitus est, ut certi esse possint de pacta mercede, ac propterea divinis promissis fidem habentes, alacri animo mandata ejus exequantur.

In redemtionem acquisitionis. Εἰς pro usque ad, ut cap. 4. 30. in diem redemtionis; quasi dicat tantisper possidendum, donec redimamur, id est liberemur ab æterna morte, aut hæreditatem *Dei* ad nos jure adoptionis pertinentem consequamur. Nam id quoque nonnunquam significat redimere in sacris literis. Sed illud usitatius.

Acquisitionis autem nomen abstractum positum videtur pro concreto, id est rei acquisitæ, quæ est Dei populus, quem jam Deus acquisivit veluti possessionem quandam suam, eamque jam suo sigillo signavit, sed nondum plane redemit. Jam juris ejus est & aliquo modo etiam possessionis, sed nondum plene & perfecte, quia tum demum fiet, cum ab æterna morte vindicati, in ipsum cælum fuerimus translati.

In laudem gloriæ ipsius. Finis ejus gratiæ exprimitur, de quo jam dictum est.

Vers. 15. Commemoratis divinis beneficiis, nunc etiam suum erga illos affectum ac benevolentiam exprimit apostolus, dum se pro illis gratias agere & Christum continenter orare testatur.

Propter hoc, id est propter tanta in nos collata, quæ jam recensui, beneficia.

Et ego. Vel abundat vocula *&*, vel alios etiam connotat, qui una cum apostolo id officii Ephesiis præstabant. Vel denique comparationis cujusdam nota est, non quidem rei cum re, sed veritatis enunciationis,

cum veritate antea dictorum: quasi dicat, quemadmodum ista Deus in vos contulit beneficia, ita ego vicissim postquam audivi &c. non cesso gratias agere &c. Vide Piscatorem ad illud Luc. 1. 35.

Audiens eam, quæ secundum vos fidem. Secundum vos, id est, apud vos, vel inter, quasi dicat audita fide vestra.

In Domino Jesu. Non videtur hic de fiducia animi in Dominum Jesum loqui, sed de fide tali, quæ poterat audiri. Ea autem erat, quod Domini Jesu doctrinam & religionem receperant ac profitebantur (id autem eos sincere & ex animo fecisse, testatur eorum charitas in omnes sanctos, quam statim commemorat apostolus. Quia vero Christianos amabant, & ipsam religionem eos amare oportebat.)

Vers. 16. *Non cesso gratias agens.* Εὐχαριστῶν pro εὐχαριστῶ, id est, non desino gratias agere pro vobis. Crebro ac sine intermissione gratias ago Deo meo, quod vos tantis beneficiis affecerit, & ad fidem in Dominum Jesum adduxerit, ex qua manat in omnes sanctos amor & charitas. Sed quia poterant adhuc plurimis divinis donis cumulari, propterea etiam se pro iis subinde preces fundere testatur; & quid iis optet ac postulet, in sequentibus exprimit.

℣. 17. *Ut Deus.* Primum illis precatur uberiorẽ adhuc profectum in mysteriis divinæ veritatis cognoscendis.

Deus Domini nostri Jesu Christi. Insolens est hæc summi illius Dei descriptio, & fortassis huic tantum loco propria ac singularis. Ipse quidem Dominus Jesus sæpe summum illum Deum, Deum suum simpliciter vocat, sed an idem fecerit ullus apostolus non memini. Deus autem Domini nostri Jesu Christi dicitur, tum quia summus ejus benefactor est, quo sensu etiam ipse Deus, Deum Abrahami, Isaaci & Jacobi se vocat; tum & quia Dominus Jesus dependens a Deo imperium habet; ideoque etiam Deus caput ipsius esse dicitur.

Pater gloriæ. Vel pater gloriosus, id est gloria & luce inaccessa ac majestate cælesti corruscans. Nam gloria afficiendus & laudibus celebrandus est; tum propter naturalem suam excellentiam, tum inprimis propter tot in nos collata beneficia ac misericordiam, quæ ei merito immensam apud omnes gloriam conciliant. Aut denique pater gloriæ, id est author gloriæ omnium. Hunc Jacobus cap. 1 patrem luminum vocat, vel quia & luce ac splendore circumfusus est ac totus lucidus: vel quia est author omnis in nobis lucis ac luminis, vel propter utrumque simul.

Det vobis spiritum sapientiæ ac revelationis. Vel illis plura precatur spiritus sancti dona, atque ejus pleniorem mensuram, atque inprimis prophetiæ donum, quod apostolus alibi omnibus aliis spiritus sancti donis præfert: vel illis tantum simpliciter precatur & optat pleniorem exactioremque in dies divinæ voluntatis notitiam, non quasi Deus peculiari aliquo dono, aut ratione miraculosa & insolita eam det, animis eorum infundi. Solemus enim, cum simpliciter alicui boni aliquid optamus, imo cum, ut id assequatur monemus & adhortamur, Deum precari, ut id ipsi largiatur, cum tamen sciamus, Deum nihil hac in parte amplius, nisi quod industriæ illius, qui mediis ab ipso sibi jam suppeditatis uti velit, sit faviturus. Ita autem loquimur, tum quia hæc res (quæ & secundum Deum est, & illi placens) nihilominus Deum autorem habet, isque est, qui hoc quærit, & ut fiat, curat, ac media ad eam perficiendam suppeditavit; tum quia convenit, ut omne, quod uspiam boni est, ad Deum, tanquam omnis boni fontem & authorem revocemus, qui licet non omnia, quæ bona sunt, immediate & miraculose largiatur (nam si via ordinaria & solita id fieri queat, quorsum hoc extraordinarie faciat Deus?) tamen omnia ad hæc consequenda media, ac varias occasiones & commoditates nobis suppeditat, & sine ipsius nutu ac nomine, sine ipsius favore & gratia nihil evenit. Plena est ejusmodi locutionum vita, ut Deum aliquid dare aut dedisse dicamus, quod studio ac labore nostro, non tamen sine divina benedictione acquisivimus. Ita & scriptura loquitur, cum ait: non dedit Deus vobis cor intelligens, id est, non habetis cor intelligens, quia non dedistis operam, ut illud haberetis. Itaque dum apostolus ipsis spiritum sapientiæ & revelationis precatur, non vult, ut ipsi interea segnes sint & otiosi, sed ut manus admoveant, & labore ac studio, pro quo Deus hæc dona dat, consequantur. Solet enim ejusmodi precatio, quam pro aliquo ad illum scribentes, vel illum alloquentes concipimus, vim admonitionis & adhortationis habere, & perinde est, ac si quis diceret, da operam ut ista consequaris, & Deum in ea re propitium & faventem, sine cujus ope & auxilio nihil evenit, experiaris. Spiritus autem sapientiæ, si posteriorem hunc amplectamur sensum, erit ipsa sapientia. Ἐν ἐπιγνώσει αὐτοῦ id est, ita ut ipsum cognoscatis. Ἐπίγνωσις est plenior cognitio, loquitur autem de cognitione divinæ voluntatis, ut ex loco parallelo ad Coloss. cap. 1. 9 apparet, ubi etiam quod hic dicit, *spiritum sapientiæ & revelationis*, illic simpliciter *sapientiam & intelligentiam spiritualem* vocat.

Vers. 18. *Illuminatos oculos mentis vestræ.* Metaphora est, id est concedat vobis Deus, ut oculi mentis vestræ acutius cernant. Duo autem illos cernere vult & prævidere, primum præstantiam illius boni, ad quod vocati sunt: deinde ejus certitudinem ac fulcrum.

Ut sciatis vos quæ sit spes vocationis ejus. Id est, quantum sit illud bonum, ad quod vocati estis, & sperare debetis seu speratis. Spes in hoc loco, pro eo quod speratur accipitur, ut sæpe alias. Id quod dixerat, explicaturus, statim subjungit:

Et quæ divitiæ gloriæ. Id est, quam dives gloria, vel divitiæ, seu copia ac magnitudo gloriosa.

Hæreditatis ipsius in sanctis. Id est ejus hæreditatis, quam quis inter sanctos & una cum sanctis sortiturus est, quo sensu ita loquitur Act. 20. 32. Act. 26. 28.

Vers. 19. *Et quæ sit* &c. Alterum, quod illis precatur, ut scilicet cognoscant, quam firmum sit fulcrum ac fundamentum istius hæreditatis ac salutis, ad quam vocati sunt; fundamentum autem ejus est divina potentia, cujus magnitudinem ut agnoscant illis precatur.

Et quæ excellens magnitudo potentiæ ipsius, id est, quam ingens & immensa sit divina potentia.

In nos credentes, id est, quam aliquando in nos exserturus est, vel quam jam exseruit, dum Christum caput ac ducem nostrum ex morte vindicatum in tantam sublimitatem & fastigium evexit. Nam dum Christum evehit, ut sequenti capite ait ℣. 6, potentiam suam quam in nobis exeret ostendit.

Secundum ἐνέργειαν roboris virium ejus. Ἐνέργεια hoc loco vel pro efficacia, vel potius pro operatione sumitur. Nam etiam alioquin hæc istius vocis est propria significatio. Possunt autem hæc verba, tum ad proxime præcedentia, nimirum *ad credentes*, tum ad priora, id est, ad *magnitudinem potentiæ* referri. Si ad credentes referamus, causa his verbis exprimitur *fides nostra*, nam

secula

vocula hujus τῆς ea interdum vis est, ut causam efficientem significet, ut ℣. 5, 7, 9, 11. Causa vero cur credamus est operatio ista roboris virium ejus, seu Christi a mortuis resuscitatio & exaltatio, quam solet commemorare apostolus, cum nos ad credendum vult obstringere Rom. 4. ℣. penult. Sic ad Colossenses fidem nostram vocat τῆς ἐνεργείας Dei, quia ab hac ἐνεργείᾳ, quam ibidem statim explicat quę sit, producta est cap. 2. ℣. 12. Si ad magnitudinem potentiæ referemus, sensus erit magnitudinem istam ex vi vel operatione Dei, quam exeruit in Christo, æstimandam esse.

Vers. 20. *Quam operatus est.* Pergit explicare divinę potentiæ in Christo effecta, quorum primum est, quod illum a mortuis suscitaverit, quo continetur vita Christi immortalis; secundum, quod illum in tantam sublimitatem evexerit, quam primo simpliciter exprimit per sessionem Christi in dextra ipsius in cælestibus. Ipso enim Dei solio nihil est sublimius, nihil magis editum. Christus autem a dextera Dei. Secundo per comparationem etiam Christi sublimitatem ostendit, dum longe supra principatus omnes &c. exaltatum eum esse dicit. Videntur per ἀρχὰς intelligi sive angeli, sive etiam homines illi, qui ab ipso taotum Deo immediate dependent, & qui post Deum sunt primi. Ἐξουσίαι autem videntur esse gradus inferioris & a principatibus istis dependentes, δυνάμεις ab ἐξουσίαις. Dominationes videntur esse inferiores dignitates, multi enim suot domini qui paucioribus imperant.

Tandem in genere ait apostolus, *supra omne nomen quod nominatur &c.* id est, supra omnes omnium dignitates, quocunque tandem nomine aut titulo insigniantur. Nominibus enim dignitates significari solent, & quanto alicujus major est dignitas, tanto nomen sublimius. Sed quia poterat aliquis cogitare, etsi nemo nunc sit tam dignus & excellens, quo Christus non sit excellentior, esse tamen potest aliquod tempus, quo subliniorem dignitatem quisquam possit consequi.

Ideo ait apostolus: *non solum in hoc seculo, sed etiam in futuro.* Neque nunc est quisquam Christo dignior & sublimior, neque erit, sive ista utraque secula intra hujus mundi fines definias, sive ultra hujus mundi terminos extendas.

Vers. 22. Tertium divinæ potentiæ effectum est, quod illi Deus in omnia imperium dedit, adeo ut pedibus ejus cuncta subjecerit, & inprimis ecclesiam, cujus ille caput constitutus est, & quidem *super omnia*, ita, ut nihil eorum, quæ ad eam spectant, sit exceptum ab illius imperio, quasi dicat quoad omnia, quo Christi absolutum in ecclesiam dominium & imperium significatur, simulque imperium benignum, paternum, cum capite, quod membra sua fovet, comparatur.

Vers. 23. *Plenitudo*, quam implet Christus. Ecclesiam plenitudinem nominat, quod plena sit, & exundet variis Christi donis & beneficiis, qui omnia in omnibus implet, id est, qui omnia bona salutaria omnibus suppeditat, ita ut nihil sit donorum spiritualium, quod ab ipso oon proveniat.

CAP. II.

ARGUMENTUM.

Pergit apostolus in commemorandis divinis beneficiis, in Ephesios, eorumque similes collatis.

Vers. 1. *ET vos cum essetis mortui.* Occasione mortis & resuscitationis Domini Jesu ostendit, eos simile quippiam a Deo consecutos esse, quasi dicat, non solum autem Christum, sed etiam vos a mortuis resuscitavit seu vivificavit.

Explicans autem se, de quali morte loquatur, addit *delictis & peccatis*, id est de morte spirituali, quę peccatis continetur. Nam quemadmodum mortui nihil agunt, ita peccatis implicati, nihil agunt rerum spiritualiom, seu nihil agunt boni, nihil agunt Deo, ideoque etiam morti æternæ sunt destinati, qood mortis istius spiritualis necessarium est consequens. Pendet autem interim hæc apostoli oratio, quinto demum versiculo resumenda, & quæ sequuntur interserta sunt, tum, ut peccata eorum exaggerando, divinam gratiam ac beneficium in liberatione ab iis extolleret, tum, ut hac occasione Judæos quoque tale beneficium consecutos, ad cumulum adjiceret.

Vers. 2. *In quibus quondam ambulastis.* Ambulare in peccatis quid sit, notum est. Nihil autem aliud est, quam eorum consuetudine teneri, & frequenter committere.

Secundum seculum mundi hujus. Seculum pro hominibus sumi videtur, & perinde est ac si diceret, *secundum homines hujus mundi*; vel, ot alii, pro vita, seu vivendi ratione aut moribus.

Et secundum principem. Majus aliquid & gravius indicat: quasi dicat, plane eo modo quo diabolus volebat, & quo ille homines impellit, vixistis. *Princeps potestatis* Hebræorum more significat principem potestatem habentem; vel potestas abstractum positum pro concreto, & significat potestates, quarum ille princeps est. Hoc modo sumit vocem potestatis apostolus, cum ait, non est potestas nisi a Deo, & consuetum alioqoin est, ut potestas eos, qui potestate præditi sunt (seu magistratus) designet. Vide Sap. cap. 1. 21.

Aeris. Aerei sive in aëre degentis ἀέρος. Antiptosis seu mutatio casus est, genitivus ponitur pro accusativo propter antecedentem genitivum | Est autem descripto istius principis, quod scilicet sit spiritus, id est spiritualem habeat essentiam. *Qui nunc operatur*, licet & antehac operatus fuerit, tamen nunc potissimum vires suas omnes exserit a Christo oppugnatus, & tanta regni sui parte devictus, ne omne imperium amittat.

In filiis τῆς ἀπειθείας, in iis, qui ei malunt adhærere, quam Christum vindicem ac liberatorem suum sequi & suscipere. Filii autem alicujus rei dicuntur homines, cum vel ea res ad ipsos pertinet, ac veluti hæreditario quodam jure eorum sit, quo sensu dicuntur filii regni, filii testamenti, filii etiam iræ sequenti ℣. 5; vel jam in illis est, quo sensu hic dicitur, filii incredulitatis & inobedientiæ.

Vers. 3. *In quibus nos omnes conversati &c.* Jam ostendit mutata persona secunda in primam, Judæos quoque eadem spirituali morte sopitos par gentibus beneficium consecutos esse, ne forte meliores se gentibus fuisse crederent, ac tantam Dei gratiam minus agnoscerent.

In quibus, id est filiis τῆς ἀπειθείας, quorum inquit similes & nos quondam fuimus, (non quidem incredulitate, sed) vitiis ac flagitiis. Quanquam enim ἀπείθεια etiam gentibus, quæ Christi doctrinam erant amplexæ respectu temporis exacti tribuitur Rom. 11. 30, quatenus hæ non secundum Dei voluntatem ac leges (vel

per Moſen latas vel etiam) a natura menti inſculptas & inditas, vixerunt: hoc loco tamen *ἀπείθεια* incredulitatem deſignat, licet etiam tacite reliqua peccata ac flagitia, quæ cauſa ſine dubio iſtius incredulitatis erant, complectatur, reſpectu quorum Judæi ad Chriſtum converſi, *ἐν οἷς*, id eſt inter eos & cum eis, converſati.

In cupiditatibus carnis noſtræ, id eſt cupiditatibus carnalibus (caro appetitum ſignificare ſolet) impulſi facientes.

Voluntates carnis & cogitationum. Faciebamus ea, quæ volebant carnales cogitationes. Voluntas enim volita ſignificare ſolet, ut cum dicimus, hæc eſt voluntas Dei, aut facere voluntatem Dei, id eſt ea quæ Deus vult. Videtur autem hoc loco eſſe ea figura, quę dicitur *ἓν διὰ δυοῖν*, ut *caro & cogitationes* ſignificent cogitationes carnales, ſicut ſpiritus & ignis ſignificant ignem ſpiritualem, aut ſpiritum igneum, *ſpiritus & aqua* ſignificant *ſpiritualem aquam*: *Verba mea ſpiritus & vita ſunt*, id eſt, ut quidam volunt, ſpiritus vivificus ſunt.

Et eramus filii natura iræ. Ira hoc loco per metonymiam pœnam ſignificat, unde de magiſtratu loquitur Paulus, vindex in iram, id eſt pœnam male agenti. Pœnæ igitur filii, inquit, eramus, id eſt pœna ad nos veluti hæreditario jure pertinebat. Addit autem ad *filios* vocem naturæ (vel propter vocem filiorum, filii enim ſunt natura filii, vel) ut indicet, nos vere filios iræ fuiſſe, licet forte opinione noſtra non eſſemus. Unde Theophylactus & alii nonnulli patres vocem hanc *φύσει* explicant per *γνησίως*, germanè ac genuine. Judæi enim ſibi præ gentibus videbantur ſancti nec ſupplicia divina commeriti; quare illorum opinioni opponit vocem *φύσει*. Hoc ſenſu utitur hac voce Paulus ad Galat. 4: Serviebatis, inquit, iis, qui non erant natura Dii, ubi Beza quoque vocem hanc ſumit pro reipſa, & ait ei opponi *δόξαν*, id eſt opinionem: quaſi dicat, qui opinione tantum erronea ac inani divinitatem habent, non vere, non reipſa. Nam ſi reipſa habuiſſent, reprehendi non potuiſſent ii, qui eos colebant. Quod ſi hoc tantum voluiſſet dicere eo loco Paulus, coluiſtis eos qui non fuerunt *eſſentia Dii*, tacite indicaſſet eos nihilominus fuiſſe Deos veros, licet ex gratia aut alterius conceſſione. Atqui dicere voluit eos coluiſſe falſos Deos, & inania deorum figmenta; vel etiam ob eam cauſam, addit vocem *natura*, ut indicet Judæos validius ad pœnam obſtrictos fuiſſe, quam gentes. Quemadmodum id quod naturaliter alicui inſitum eſt, firmius hæret, quam id, quod vel arte vel conſuetudine aliqua acquiritur & inoleſcit: ita Judæi, cum legi divinæ exſequendæ obſtricti eſſent, eamque probe noſſent ac tenerent, validiori ad pœnam, ac veluti naturali tenebantur nexu, adeo ut Judæi naturales iræ filii eſſent, illi vero quodammodo adſcititii, ut ſic dicam.

Quemadmodum & reliqui, ſive ex gentibus, ſive ex Judæis increduli. Si tantum hanc poſtremam filiorum natura explicationem ſequamur, de ſolis Judæis hoc accipiendum eſſet, quanquam vox iſta *quemadmodum* non requirit, ut iſti reliqui & natura filii iræ ſint, ſufficit dummodo filii iræ ſint. Hoc igitur miſero & infelici ſtatu utrorumque explicato, nunc revertitur ad explicandum iſtud Dei beneficium, quod erat exorſus, & primo quidem cauſam Deum, a quo beneficium iſtud profectum eſt, impellentem commemorat.

Verſ. 4. *Deus vero*, inquit, *dives exiſtens in miſericordia.* Nos quidem eramus maximi peccatores & omni ſupplicio digniſſimi: at Deus ditiſſimus in miſericordia, id eſt, ut ſic dicam, miſericordiſſimus, & ingentes miſerationis theſauros poſſidens, non ſumſit de nobis, prout merebamur, ſupplicium, ſed ſua erga miſeros miſericordia impulſus *propter multam charitatem, qua dilexit nos*, id eſt magnam (*multa* enim pro *magna* ſumitur, quantitas diſcreta pro continua) charitatem, qua in nos flagravit adhuc peccatores, omni morte digniſſimos, quid fecit?

Verſ. 5. *Καὶ ὄντας ἡμᾶς νεκρούς*, nos, inquam mortuos delictis, in peccatorum & ſcelerum morte poſitos, æternæque mortis reos.

Convivificavit Chriſto, quod quid ſit, mox dicetur. Interim animadvertendum eſt, apoſtolum, licet reſumat ſermonem, quem ab initio capitis exorſus, non tamen dicere *& nos* exiſtentes mortuos, licet hoc modo loqui debuiſſe videatur, quia occaſione reſurrectionis Chriſti, de noſtra quoque reſurrectione verba facit, ſed tranſpoſitis vocibus, ait: *Et exiſtentes nos*, quod ſine dubio fecit ideo, ne quis putaret, eum in prima perſona loqui de Judæis, ut *vſ.* 3, ad diſtinctionem cæterarum gentium: ſed ut in prima perſona omnes tanto aptius complecteretur, licet primam & ſecundam perſonam ad diſtinguendos alios ab aliis antea adhibuerit, quod notandum videtur propter locum illum 1 Cor. 1. 2: *Invocantibus nomen Domini noſtri Jeſu Chriſti in omni loco αὐτῶν τε καὶ ἡμῶν.* Ubi quidam hæc pronomina ad locum referunt, ſed ſatius eſt ea ad Chriſtum referre. Nam licet dixerit apoſtolus, Domini noſtri Jeſu Chriſti, potuit tamen iterum dicere *noſtri & veſtri*, quia prius omnes fideles erat amplexus in nomine noſtri. Poſterius autem eos velut in duas partes diviſit, & unum quidem ſe cum iis, ad quos ſcribebat, conſtituit, alterum vero omnes reliquos. Sed jam ad beneficium iſtud Dei ingens explicandum accedamus.

Convivificavit nos, inquit, *Chriſto*, id eſt, Chriſto a mortuis in vitam, eamque immortalem vindicato, nos quoque eadem opera a morte ſpirituali, id eſt peccatorum, ad vitam revocavit, quatenus ſcilicet Chriſti reſurrectio eam vim in ſe habet, ut Chriſtianos ex morte iſta peccati vindicet & eripiat; quod ſi quem non vindicat, ipſius ſit obſtinata malitia, & præfracto ſcelere ac contumacia & incredulitate. Propterea tantum Dei beneficium conſiderans apoſtolus, quod tanta, tam gravia peccata noſtra toleraverit Deus, nec ſolum toleraverit, ſed etiam tantam medicinam, ſanandis animis noſtris peccatorum morbis ac morte oppreſſis, temperaverit, ac nobis propinaverit, qua nos penitus ſanavit, & quidem nullo alio fine, quam ut remiſſionem tot ſcelerum & peccatorum noſtrorum cum æterna felicitate conjunctam conſequeremur; propterea, inquam, non potuit ſe continere apoſtolus, quin erumperet in has voces, eaſque orationis curſui inſereret.

Gratia eſtis ſervati. Nam & ipſa ſalus, & ſalutis media, quæ Deus a nobis requirit, nimirum a peccatis ad juſtitiam converſio, ejus gratiæ imputari debet. Videtur autem hoc addidiſſe potiſſimum propter Judæos, qui operibus ſuis & ſanctitate præ cæteris gentibus turgere ac tumere ſolebant, nec facile ſe æquari cæteris hac in parte patiebantur.

Verſ. 6.

Verſ. 6. *Et reſuſcitavit & collocavit in cæleſtibus.* Videtur jam de reſuſcitatione propria loqui, ut apparet ex addita ſtatim noſtra collocatione in cæleſtibus, quę jam quodammodo facta eſſe videtur, cum Chriſtus, qui noſtrum caput & dux eſt, cælum poſſideat: propterea addit, *in Chriſto Jeſu.* Chriſto Jeſu enim a mortuis vindicato & in cælum tranſlato, nos jam una eam videmur adepti, cum hac ratione certiſſimum jus & aditum ad hoc ſimul conſecuti, ac veluti intromiſſionem in cælos adepti, ſuo tempore per eundem Chriſtum æternam ac realem poſſeſſionem adepturi.

Verſ. 7. *Ut demonſtraret in ſeculis futuris.* Finis, cujus gratia Deus id fecerit, nempe, quod eorum peccatis non ſolum veniam clementiſſime ac benigniſſime mitiſſimus Deus conceſſerit, ſed etiam ut eos a peccatis avocaret, tantopere curaverit, ac tantis facinoribus perfecerit, id eum feciſſe ideo, ut venientia uſque ad mundi finem ſecula, ingens & illuſtre documentum habeant uberrimæ ac ditiſſimæ ejus gratiæ, tantam ejus benignitatem, erga tantos peccatores conſiderantes; ac propterea ad eum ſeſe convertant, illi ſe mancipent, certi ſe eandem quoque prorſus clementiam ac miſericordiam experturos. *In benignitate ſuper nos in Chriſto Ieſu*, id eſt, per eam benignitatem, qua nunc erga nos utitur per Chriſtum Jeſum.

Verſ. 8. *Gratia enim ſervati eſtis.* Divina miſericordia, ejus mera benignitate, præſertim vos Epheſii, atque ex gentibus collecti, certam ſpem ac jus æternæ ſalutis adepti eſtis.

Per fidem. Fidei conditione interveniente, quæ eſt divinis promiſſis ex animo aſſentiri, & eorum deſiderio divinam voluntatem facere.

Et hoc non ex vobis, Dei hoc donum eſt. Hæc veluti in parentheſi legenda, quaſi dicat, & hæc ipſa fides Deo accepta referenda eſt, qui eam vobis donavit, dum vobis euangelium annunciari, idque tantis documentis confirmari curavit, (perinde enim eſt ac ſi fidem vobis donaſſet) quo pacto etiam de Philippenſibus loquitur, iis donatum eſſe, non ſolum ut crederent in Chriſtum, ſed etiam, ut pro illo paterentur. Donatam illis afflictionem ſeu paſſionem dicit, quia quemadmodum ut poſſent pati conceſſerat illis Deus, ita, ut poſſent credere, dederat.

Verſ. 9. *Non ex operibus.* Opponitur verbis illis *per fidem*, quibus hæc particula proxime jungenda eſt, quaſi dicat, non meritis noſtris aut factis, quibus Deus fuerit motus aut inductus ad nos ſervandos.

Ne quis glorietur, ut ſibi non Deo potius acceptam ferens ſalutem.

Verſ. 10. *Ipſius factura ſumus.* Videtur his verbis cauſam reddere, cur non ex operibus ſervemur, id eſt cur non operibus noſtris Deus fuerit inductus, ut nobis ſalutem offerret, cum quicquid bonorum operum habeamus, id per Chriſtum demum in nobis produxerit. Ipſe enim eſt qui nos veluti fecit ac finxit, dum nobis fidem inſtillavit.

Conditi in Chriſto Jeſu. Ipſe nos creavit & novos homines effecit, dum ad Chriſtum adduxit, vel per Chriſtum, ejuſque religionem.

Super operibus bonis, id eſt ad opera bona, eum in finem, ut multa bona opera edamus. Nam hoc modo vocula ἐπὶ dativo caſu conſtructa, interdum accipitur, ut Matth. 26. 50: ἑταῖρε ἐφ' ᾧ πάρει, & ad Philipp. 3. 12, ἐφ' ᾧ καὶ κατελήφθην.

Quæ præparavit Deus, ut in ipſis ambulemus. Viæ cuidam aſſimilat iſta bona opera, quam Deus veluti ſtravit, ut eam incederemus, id eſt jam ante in conſilio ſuo deſcripſit ac conſtituit ea, quæ nos facere oporteat.

Verſ. 11. *Ideo memineritis.* Expendite igitur, atque animis veſtris altiſſime defixum eſto, ex quam miſera ſorte & conditione in tam ſublimem gradum elati eſtis vos, qui quondam gentes eratis in carne. Diſtinctionem inter gentes & Judæos hac voce oſtendit, quod rebus carnalibus differant, quæ nunc Chriſti beneficio ſublatæ ſunt.

Qui dicimini vel *dicebamini præputium*, vel *præputiati, ab ea quæ dicitur circumciſione*, id eſt circumciſis, hoc eſt Judæis, nam illi ſoli circumciſi vocabantur, quia Abrahami erant poſteri, & divino juſſu circumcidebantur.

In carne, id eſt carnaliter circumciſis, circumciſione quæ fit manu.

Verſ. 12. *Quod eratis.* Epanalepſis, jam enim præceſſerat ὅτι *quod* verſu præcedenti, quaſi dicat, memineritis, inquam, quod fueritis alienati &c.

In tempore illo ſine Chriſto, id eſt eo tempore, quo Chriſtum nondum agnoveratis, nec ejus religionem receperatis.

Abalienati a politia Iſraelis, ab Iſraëlitarum republica.

Peregrini fœderum, nihil ad fœdera juris ac privilegii habentes, veluti illi, qui in alieno ſolo & republica verſantur, nihil juris habent ad illius reipublicæ leges ac immunitates. Fœdera autem nominat, quia duo erant fœdera: Unum cum Abrahamo & ejus poſteritate pactum, cujus ſignum erat circumciſio: Alterum per Moſen.

Promiſſionis ſpem non habentes. Promiſſio κατ' ἐξοχὴν vocatur promiſſio Meſſiæ, tantopere omnium prophetarum oraculis celebrata, & Iſraelitis expectata.

Et athei in mundo. Non tantum iſtis omnibus, ſed ipſo Deo caruiſtis, quem non noveratis, non curabatis, & ille viciſſim vos. Poſtquam illis depinxiſſet priorem ſtatum, nunc incipit commemorare præſentem.

Verſ. 13. *Nunc vero in Chriſto Jeſu.* Id eſt nunc vero poſtquam Chriſti religionem amplexi eſtis.

Vos qui longe eratis, qui longe eratis remoti a republica Iſraëlis, ac cæteris rebus commemoratis.

Facti eſtis prope, adducti eſtis ac inſerti Dei populo.

Per ſanguinem Chriſti, quo ſcilicet fœdus Dei, quo omnibus gentibus remiſſio peccatorum, & vita æterna ſine diſcrimine, ceremoniiſque ſublatis, offertur, confirmatum eſt ac ſancitum.

Verſ. 14. *Ipſe enim eſt pax noſtra*, id eſt pacis noſtræ author & cauſa.

Qui fecit utraque unum, id eſt qui effecit, ut ex utroque populo, id eſt Judæis & gentibus, unus efficeretur populus.

Et interſerinum parietem ſolvens. Explicat, qua ratione unum populum effecerit, nempe ſublata cauſa, quæ utrumque populum dividebat, & inimicitiarum erat cauſa.

Propterea adjecit: *inimicitias* id eſt inimicitiarum cauſam ac proinde ipſam etiam inimicitiam.

In corpore ſuo, corpus ſuum morti exponendo.

Verſ. 15. *Legem mandatorum in decretis abolens.* Explicat,

plicat, quid per parietem illum intergerinum ac inimicitias intellexerit, nempe illam ceremonialem legem quæ Judæos a gentibus moribus discernebat.

In decretis, scilicet sitam & consistentem. Hocque addit, ut ostenderet, se non de tota lege loqui, sed de ejus parte, quæ dogmata, id est præcepta, non ex ipsa natura aut honestatis ratione hausta, sed a libero legislatoris placito pendentia continebat.

Ut istos duos conderet, ut utrumque hunc populum renovaret ac reformaret.

In se ipso, vel per se, hoc est sua opera, vel sibi insertos ac religionem suam amplexos.

In unum novum hominem. Quasi dicat, ita ut in unum Dei populum coalescerent, qui novam ac eandem vivendi, Deumque colendi rationem sequeretur.

Faciens pacem. Quasi dicat, eaque ratione pacem & concordiam inter illos constituit. Ἐπιμονὴ seu expolitio. Idem enim aliis verbis inculcat, addito tamen fine hujus rei ultimo, quasi dicat:

Vers. 16. *Et reconciliaret utrosque*, & in gratiam reduceret ac componeret, tum gentes, tum Judæos.

In uno corpore, ita ut unum corpus constituerent. Modum & perfectionem reconciliationis istius exprimit. Simili modo loquitur apostolus Col. 3. ℣. 15. *Deo.* Deus hic est τέλος ᾧ, quasi dicat, ad gloriam Dei, ad id, ut Deo servirent, eique se totos dicarent ac consecrarent. Addit hoc, ne quis putet hanc reconciliationem contra Deum initiam, lege ejus repudiata.

Per crucem. Per mortem crucis, qua divinum fœdus sancitum ac stabilitum fuit, & qua *inimicitiam in ipsa*, id est, cruce interfecit. Explicat quomodo per crucem hæc pax fuerit effecta, quia nimirum inimicitia, id est inimicitiarum causa, per Christi crucem seu mortem, sublata fuerit. Eleganter autem ait inimicitiam fuisse interfectam per crucem, quemadmodum in epistola ad Coloss. ait cap. 2. 14: *Delens contrarium nobis* &c. Quidnam autem per hanc inimicitiam intelligat, dictum supra ℣. 15.

Vers. 17. *Et veniens.* Videtur positum pro itaque. *Veniens* nimirum per legatos & apostolos suos.

Annunciavit pacem. Per pacem intelligi potius videtur felicitas illa vera, quam aliquid quod ad officium nostrum pertineat: quatenus enim omnibus ex æquo summa illa felicitas annunciata fuit, causæ inimicitiarum omnes fuere sublatæ.

Vobis qui longe & iis qui prope, id est tum vobis gentibus, tum Judæis.

Vers. 18. *Quia per ipsum habemus aditum utrique.* Quia utrisque aditus ad paternam illam gratiam Dei per Christum patefactus est, utrisque paterna Dei gratia per Christum oblata est.

In uno spiritu. Dum eundem spiritualem Dei cultum sequimur (& spirituali quodam vinculo continemur, quemadmodum Judaicus populus carnali vinculo continebatur:) vel etiam, dum unum spiritum sanctum utrique largitur, qui de divina erga nos benignitate testatur. Vide Actor. 10. 47 & xi. 15. 17, & xv. 8.

Vers. 19. *Igitur nunc non amplius estis hospites.* Ex superioribus deducit, gentes, non ut quondam, terrenæ, ita nunc cælestis istius ac spiritualis reipublicæ hospites, atque ab ea alienos esse, seu ad eam non pertinere.

Sed concives sanctorum. Civitatis ac Reipublicæ istius una cum sanctis jus æquale habetis:

Ac *domestici Dei*, & ad familiam magni istius δεσπότου pertinentes.

Vers. 20. *Superædificati super fundamentum* &c. Innuit eos hac in parte non incerta aliqua & dubia fide, sed solido plane fundamento niti, nimirum doctrina & testimonio apostolorum ac prophetarum, novi scilicet fœderis, qui secundo post apostolos loco ponuntur. Hi enim testabantur divinam gratiam non minus ad ipsos, quam ad Judæos pertinere. Comparat autem tacite totum hunc populum ad Christum conversum, illique conjunctum & insitum, cuidam ædificio seu templo, cujus fundamentum apostolos & prophetas, qui primi doctrinam Christi sunt amplexi, eamque aliis tradiderunt, esse ait: fundamenti autem angularem lapidem ipsum Christum: reliquos autem omnes, tum Judæos, tum gentes, ædificium ex fundamento illo assurgens.

Vers. 21. Propterea addit: *In quo totum ædificium*, id est, in Christo, velut angulari lapide, reliquæ omnes partes istius ædificii, apta quadam structura inter se connectuntur ac concinnantur, ut in ædificiis solet fieri.

Crescit in templum sanctum. Assurgit quotidie hoc opus ut tandem templum sanctum efficiatur, illi naturali templo respondens, in quo & Deus habitet, & rite colatur. Utrumque enim in illo templo Hierosolymitano fiebat.

In Domino. Repetitio est, ut cap. 1. 10, id est, in Christo tanquam angulari lapide.

Vers. 22. *In quo Christo & vos*, id est, Ephesii *coædificamini in habitaculum Dei*, ut una cum cæteris Dei habitaculum ac domicilium constituatis.

In spiritu, spirituale, seu ratione spiritus: vel notatur medium, quo Deus cum hominibus conjungitur, ac in illis sedem ac domicilium figere solet 1 Joh. 3. 14. 1 Cor. 3. 16.

CAP. III.

Vers. 1. **H***Ujus gratia.* Gratia hic non finem, sed causam impulsivam designat.

Ego Paulus devinctus Jesu Christi. Alii subaudiunt *sum*, quasi dicat *ego sum devinctus*, sed videtur potius ὁ δέσμιος per appositionem legendum, qui sum vinctus *Jesu Christi*, id est, ob Christi negotium, quod perago.

Pro vobis gentibus, in usum & commodum, in bonum & utilitatem gentium, quarum ille erat apostolus, & cujus præconio salutaris fides gentium nitebatur. Propterea alibi dicit, se implere passiones Christi in carne sua, pro corpore ejus, quæ est ecclesia. Deerat enim aliquid passionibus, quatenus non aperte morte sua confirmaverat Christus, gentibus ad salutem patere aditum, & ad novum fœdus, quem defectum Paulus gentium apostolus, suis calamitatibus & malis, farciebat. Vincula autem Pauli non erant carcer aliquis, sed Romanorum civium more revinctus erat

erat catena manu dextera ad lævam militis ipsum comitantis. Pendet adhuc oratio. Delabitur enim Paulus alio, & orationem cœptam demum 13 aut 14 versibus resumere videtur.

Vers. 2. *Siquidem audivistis dispensationem gratiæ Dei, quæ data est mihi.* Confirmaturus id quod dixerat, *pro vobis gentibus*, subjungit hæc verba. Οἰκονομία proprie significat domus gubernationem. Sumitur autem sæpe pro distributione alicujus rei familiaris, quæ fit in domo, cum paterfamilias familiæ suæ aliquid distribuit, atque ita hoc loco sumitur, quasi dicat: quandoquidem audivistis, quænam veluti portio mihi obtigerit divinę gratiæ, nempe ea, ut gentibus euangelium annunciarem. Propterea subjungit, *in vos*, id est vestram vel ad vos spectantem.

Vers. 3. *Quoniam secundum revelationem notum mihi fecit mysterium.* Explicat, quomodo illi hæc gratia data fuerit, nimirum, quod illi revelatum fuerit mysterium.

Per ἀποκάλυψιν intelligit revelationem miraculosam ac plane divinam. Quid per mysterium intelligat, postea explicabit.

Quemadmodum præfatus sum paucis. Hic incipit novam parenthesin & ℣. 4. eam finit. Quidam interpretes putant Paulum aliud quoddam scriptum suum significare; quidam respectu superiorum quæ habentur cap. 2 hæc dici putant, verisimiliori conjectura.

Vers. 4. *Ad quod potestis legentes cognoscere.* Voces ad quod junguntur cum illis, *potestis cognoscere*, non cum *legentes*, quasi dicat ad quod veluti respicientes potestis cognoscere, ex eo veluti metiri potestis. *Legentes* dum scilicet ea, quæ scripsi, legitis.

Intelligentiam meam in mysterio Christi: quantam habeam intelligentiam, id est quam bene quam exacte mihi notum & exploratum sit mysterium Christi, ac proinde quam firmiter doctrinę meæ fides vestra inniti debeat.

Vers. 5. *Quod in aliis generationibus notum factum non est filiis hominum.* Incipit hoc explicare mysterium, & ut illud commendaret, ostendit, quod fuerit arcanum. Mysteria enim sunt arcani quidam & reconditi sensus in rebus sacris & ad religionem spectantibus.

Quemadmodum nunc revelatum est sanctis apostolis ipsius. Vox quemadmodum hoc loco non usurpatur ad designandum modum revelationis, quasi perfectiori aliquo modo nunc fuerit revelatum quam olim, sed ad rem ipsam tantum simpliciter significat apostolus, olim quidem notam non fuisse, nunc autem revelatam esse. Solet enim hæc vocula quemadmodum sæpissime ita sumi ut Matth. 5. ult. 1 Pet. 1. 16. Job. 21, & 20. Sanctos vocat apostolos, quod peculiari ratione sancti essent, & illis hoc κατ' ἐξοχὴν conveniebat.

Et prophetis, id est novi fœderis, loquitur enim de revelatione, quæ his facta fuerit. Hinc apparet apostolum superiori capite ℣. 20 prophetas novi fœderis intellexisse.

In spiritu, id est per spiritum, scilicet cælitus illis datum.

Vers. 6. *Esse gentes coheredes.* Jam mysterium hoc explicat, nempe gentes eadem cum Judæis hæreditate gaudere debere, æquale jus ad hæreditatem adeundam adeptas. Videtur hæc vox *coheredes* per se stare propter interjectum verbum *concorpores*, nec ad vocem promissionis referri. Non recte enim dicitur, concorpores promissionis.

Et concorpores, id est in unum corpus cum Judæis coalituras, seu coalescere debere sub uno capite Christo.

Et participes promissionis ipsius, id est promissionem Judæis factam ad gentes quoque ex æquo pertinere.

In Christo Jesu. Quænam sit ista promissio explicat, nempe ea quam Deus per Christum Jesum hominibus obtulit.

Per euangelium. Vel, quam dominus Jesus per euangelium annunciavit; vel significat modum, quo gentes participes factæ sint promissionis, nempe quod illis euangelium fuerit annunciatum ex Dei voluntate ac decreto, ut ei credentes promissionis istius fierent compotes.

Vers. 7. *Cujus factus sum minister.* Id est euangelii præco.

Secundum donum gratiæ Dei, ex Dei dono ac mera ejus gratia ac liberalitate. Donum gratiæ est donum gratiosum. Omne quidem donum gratiosum est, sed apostolus gratiam addit, ut ex mera gratia sibi obtigisse innueret, utpote prorsus indigno tanto munere, ut postimodum subjungit:

Quod datum est mihi, scilicet donum.

Secundum operationem potentiæ ipsius. Medium ostendit, per quod illi hoc donum reipsa fuerit datum, nimirum summam Dei potentiam, quæ illum tantis donis impleverit, ut hoc munus digne gerere & administrare posset.

Vers. 8. *Mihi minimo omnium sanctorum.* Indignitatem suam exprimit, ut Dei gratiam extolleret. Minimum autem sanctorum se vocat ideo, quod Christi fideles tantopere fuerit persecutus, quam etiam ob causam se primum peccatorum vocat.

Data est gratia hæc. Quasi dicat mihi, inquam, datum est hoc munus & officium ex summa Dei gratia & benignitate. Quodnam munus?

In gentibus læta annunciare, ut gentibus annunciarem sive lætum afferrem nuncium. Objectum istius annunciationis addit:

Impervestigabiles divitias Christi, divitem illam gratiam, quæ Christi doctrina continetur. Divitem vocat, vel quod plane in se sit dives, id est copiosa, vel quod late pateat & ad plurimos spectet. *Impervestigabiles* vocat, quod nullus mortalium per se cognoscere potuerit, tum gratiam hominibus exhibitam in tantum excellentem, tum non solum ad Judæos, sed etiam ad gentes ex æquo eam dimanaturam.

Vers. 9. *Illuminare omnes*, & omnibus velut facem accendere, seu lumen afferre, ut videre & cognoscere possint:

Quæ sit communio mysterii absconditi a sæculis in Deo. Vel quam late pateat, quam multis sit commune, ad quam multos spectet decretum illud in Deo latens de servandis hominibus, & æterna vita donandis: vel, (si nolimus vocis mysterii significationem mutare) quam late pateat decretum illud, de quo hactenus sum locutus, de gentibus populo Judaico conjungendis, & una cum eo servandis. Poterat enim quispiam cogitare, Dei consilium esse, ut ex gentibus hinc inde tantum aliqui decerpantur, & per euangelicam fidem Judæis conjungantur: quemadmodum & olim sub lege, proselyti Judęis accedebant; non ut gentes tam longe lateq; per euangelium vocentur, & illis ex professo ac plane ex æquo cum Judęis euangelica gratia offeratur. Hoc

Ss enim

enim Deum voluiſſe, nulli mortalium venire poterat in mentem, antequam tot eccleſiæ, in diverſis gentibus ac nationibus, ſine ullo diſcrimine, Pauli præcipue miniſterio, colligerentur. Hinc apoſtolus alibi, ut oſtenderet quam late hoc myſterium pateat, non ſolum Græcos, ſed etiam barbaros ac Scythas, populum omnium ferociſſimum & maxime incultum nominat. Vel denique communio ſive κοινωνία myſterii ipſum ſignificat myſterium, quod jam communicatur aliis, id eſt revelatur.

A ſeculis, id eſt, ab antiquis temporibus.

In Deo, ſoli Deo notum, qui id facere decreverat, & per prophetas prædixerat.

Qui omnia creavit per Chriſtum Jeſum. Qui nunc non ſolum Judæos, ſed etiam gentes reformavit ac novos ex illis homines effecit: quemadmodum alibi loquitur apoſtolus: Vetera præterierunt, ecce nova facta ſunt omnia. *Per Chriſtum Jeſum*, id eſt ejus operâ.

Verſ. 10. *Ut nota fieret nunc.* Ut hoc tempore cognoſceretur; vel finalis cauſa ſignificatur, aut tantum effectus, ut ἵνα ſignificet adeo ut.

Principatibus, poteſtatibus in cæleſtibus, id eſt, angelis. Dubitatur num bonis, an vero malis. Si finalem cauſam intelligas, non niſi boni intelligi debent; ſi eventum, ne ſic quidem mali recte intelligerentur. Quid enim præclari ac commemorandi in eo eſſet, quod diabolis divina ſapientia innotuerit? De bonis autem loquitur Petrus, quod deſiderent, id eſt ament ea intueri ac contemplari, quæ Deus per Chriſtum cum humano agit genere.

Per eccleſiam, quaſi dicat, per ea quæ circa eccleſiam fiunt.

Multiformis ſapientia Dei. Id eſt, dum ea conſiderant & contemplantur, quæ Deus cum eccleſia, & in eccleſia fecit, quomodo & inter quos eccleſiam collegerit (attoniti) ſtupentes divinam ſapientiam quam πολυποίκιλον vocat, quod variis in rebus (vel ut variis in rebus (vel ut variis in locis) variis in partibus ſe prodat, nunc hic nunc illic, & quocunque inciderint, nil niſi ſapientia Dei apparet (vario colore) vario habitu, prout res & materiæ ſunt diverſæ, in quibus eam Deus exercuit. Hoc ſenſu variam eruditionem vocamus, quod in variis & diverſis cernatur ac ſeſe prodat rebus ac materiis.

Verſ. 11. *Secundum propoſitum.* Amplificat myſterium illud de vocandis gentibus, vel ipſam eorum vocationem per apoſtolum factam, & oſtendit id non temere factum eſſe, ſed æterno Dei decreto, quale cum non ſoleat fieri, niſi de rebus ſummis & maximis, apparet inſigne eſſe illud, de quo Deus quid ab æterno conſultat.

Secundum &c. Videtur hoc referri ad verſ. 9, ut vel ad creationem referatur, vel ad illuminationem omnium gentium. Acceſſoria enim erant proxime antecedentia. Alii ad ſapientiam Dei referunt hæc verba, hoc eſt ad ejus effectum, qui fuit, vocatio gentium: quaſi dicat, qui effectus ſapientiæ Dei eſt conformis propoſito Dei æterno, vel quam ſapientiam exſeruit, prout ab æterno decreverat.

Propoſitum, decretum, quod Deus apud ſe conſtituit.

Seculorum. Genitivus pro adjectivo; per decretum, ſive propoſitum æternum.

Fecit in Chriſto Jeſu, id eſt, ad effectum perducere conſtituit in Chriſto. Facere pro decernere ſe aliquid facturum; vel proprie ſumitur, pro effectum dare, quaſi dicat, quod decretum ſeu propoſitum jam ad finem perduxit.

Verſ. 12. *In quo*, per quem (illo tempore, quo gentes vocatæ eſſent) *habemus libertatem & acceſſum*, id eſt, libertatem ſine metu ac confidenter ad Deum accedendi: vel ſimpliciter facultatem ac libertatem veniendi ad Deum, de quo Cap. 2. 18. *Libertas* eſt animi confidentia, qua fit ut nihil metuere cogamur.

Per fidem, interveniente tamen fide. Fides Chriſti, ut etiam ad Rom. III, eſt fides a Chriſto revelata & oſtenſa.

Verſ. 13. *Ideo.* Hic poteſt finiri parentheſis, ut particula *ideo* ſit poſita per epanalepſin verſus primi verborum *hujus gratia*, quaſi dicat, ideo inquam; vel poteſt hoc referri ad proxime præcedentia, & una cum illis parentheſi adhuc includi.

Ideo peto &c. Quaſi dicat, quandoquidem etiam vos eſtis vocati ad regnum cælorum, ideo peto a Deo ne deficiatis, id eſt, ne animo concidatis, & dubitare incipiatis de veſtra ſalute ob afflictiones meas, qui gentium ſum apoſtolus.

In afflictionibus. Id eſt, propterea quod ego affligor.

Quæ eſt gloria. Id eſt, tantum abeſt, ut debeatis animo frangi, ut potius gaudere poſſitis, quia id in gloriam veſtram cedat. Poteſtis enim de eo gloriari, quod ego, qui vos docui euangelium, veſtri cauſa tanta patior; quia hoc cedebat ad confirmationem Epheſiorum maxime, quod Romæ iſta coram Cæſare profiteretur tantus Chriſti ſervus.

Verſ. 14. *Hujus rei gratia.* Hæc verba qui vult poteſt ad proxima referre; ſed ego crediderim, eſſe epanalepſin relata ad verſum primum.

Genua flecto. quaſi dicat *ſupplex* & flexis genibus venerabundus precor. Ex geſtu orationis oratio deſcribitur, ſignum pro ſignato. Aliquando hac voce tantum adoratio intelligitur.

Verſ. 15. *Ex quo*, id eſt, patre Chriſti. Non tantum Chriſtus a patre ſuo proficiſcitur, ſed etiam omnes, qui ſunt in cælis & in terra, id eſt omnes qui ad familiam cæleſtem vel terreſtrem pertinent. Illi enim tanquam patrem eum agnoſcunt & caput ſuum.

Πατριά. Conjunctio multorum, qui ex uno patre ortum ducunt. *Cæleſtes*, Chriſtus & angeli. *Terreſtres*, id eſt, fideles in terra ex Judæis & gentibus conflati. Et huc potiſſimum reſpicit Paulus, nec deſunt, qui putent, non diſtribuere illum familiam in eam, quæ in cælis eſt, & eam quæ in terra, ſed tantum univerſitatem loci denotare: quaſi dicat, quæ ubivis locorum eſt.

Verſ. 16. *Ut det vobis ſecundum divitias*, id eſt, ſecundum beneficentiæ ſuæ amplitudinem & ubertatem.

Potentia corroborari, id eſt, ut valde confirmemini.

Per ſpiritum ſuum. melius, ſi eſſet ipſius, ut eſt apud Ariam Montanum, id eſt, Dei.

In interiorem hominem, id eſt, quoad interiorem hominem, quaſi dicat non loquor de robore corporis, ſed animi, quatenus religione eſt imbutus & illuſtratus.

Verſ. 17. *Chriſtum habitare.* Chriſtus pro religione & doctrina Chriſtiana: quaſi dicat, ut firmiter credatis doctrinæ Chriſti. de officio illorum hic ſermo eſt.

Per

Per fidem. Vinculo fidei connexa sit animis vestris doctrina Christi,

Altera est *in charitate*, id est, ut in charitate Christiana inprimis radices firmas agatis, & illi veluti inædificemini. Metaphora desumpta ab arboribus, quæ radicibus actis firmæ sunt. 2. a fundamentis domuum, quæ ubi sunt, ibi firma sunt ædificia. Commemorat autem fidem & charitatem, quæ sunt duæ partes interni hominis. (fides est veluti solum, in quo debeant radices agi: charitas autem est quasi terra, qua solent radices & fundamenta figi.)

Vers. 18. *Ut possitis comprehendere*. Augmentum gratiæ precatur, ut scilicet fide & charitate præditi ulterius progrediamini in cognitione rerum divinarum.

Cum omnibus sanctis. Ut & vos & omnes sancti comprehendatis, vel ut vos gentes, sicut & Judæi fideles possitis comprehendere. Possunt enim intelligi sancti, qui hoc jam habebant, quod Paulus optat Ephesiis. Sed prius magis placet.

Quæ sit latitudo. Non exprimit cujus rei latitudinem hic intelligat, possuntque subaudiri vel vita æterna, vel Dei gratia, vel quod mihi maxime probatur, Christiana religio, eaque bona quæ hominibus in ea proponuntur. Hoc enim maximè illis optare videtur, ut credant non esse arctis terminis comprehensam religionem Christianam, sed latissime patere, nihil tam humile, nihil tam altum, nihil tam longe dissitum, quo illa non pertingat, hoc enim creditu erat admodum difficile. Tarda solet magnis rebus inesse fides.

Vers. 19. *Cognoscere supereminentem charitatem Christi*. Cognoscere charitatem Christi, id est, charitatem Jesu Christi, quæ superat cognitionem. Causam innuit. Charitas Christi, id est, qua a Deo per Christum diligimur, quæ Dei quidem est, sed quia a Christo nobis revelata & oblata est, & per eum aliquando effectu ipso est exhibenda, ideo charitas vel gratia Christi dicitur ad Rom. v. 15, & VIII. 35. confer cum 39. Hanc autem subjungit amplitudini religionis Christianæ, quia ejus est causa. Cur vero religio Christi tam late patet? quia tanta est, & omnem humani ingenii captum per se superans Dei gratia, per Christum hominibus revelata. Quod si quis hoc loco velit esse sermonem, de charitate Ipsius Christi, morte ipsius nobis contestata, vel mortem ipsam charitatis illius effectum, cum eo non valde pugnarim. Facit enim ea plurimum ad ostendendam Christianæ religionis & bonorum in ea oblatorum amplitudinem, siquidem pro omnibus hominibus mortuus est Christus. Vide 1. Tim. II. 6. 2 Cor. v. 14. Non debent autem ita verba Græca reddi, *supereminentem cognitionis charitatem*, nullus enim commodus erit hujusmodi verborum sensus: sed, *charitatem quæ superat cognitionem*, seu quę superat intellectum omnem, ut alibi loquitur de pace apostolus. De hac interpretatione verborum Græcorum vide Bezam. Significat autem Apostolus charitatem illam Christi humanum captum per se superare, seu ab homine naturalibus viribus cognosci non posse.

Ut impleamini ad omnem plenitudinem Dei, id est, ut impleamini omnibus donis divinis, ut nihil vobis desit donorum, quæ a Deo proficiscuntur, ut omnia dona accipiatis, quæ Deus solet conferre in homines. Εἰς pro quoad sumi potest, quasi dicat non aliis donis impleamini, quam quæ fiot vere divina, vel pro usque ad, quemadmodum explicatum est.

Vers. 20. *Illi autem*. Δοξολογία quædam additur.

Super omnia longe abundantius. Id est, & plura & majori cumulo seu copia. Hic Deum non tantum laudat, sed etiam spem facit Ephesiis, ut id quod precatur, consequantur: quasi dicat, etiamsi ego multa vobis precatus fuerim, tamen Deus plura & majora vobis potest præstare. Potentiam commemorat solam, licet voluntatem etiam subintelligat, quia multa & magna optavit, ad quæ præstanda viribus singularibus est opus. In potentia tacite voluntas includitur: ὑπὲρ ἐκ περισσοῦ id est, abundantius, non tantum iis quæ petimus, sed etiam cogitamus.

Secundum potentiam ἐνεργουμένην ἐν ἡμῖν. id est, per illam potentiam, cujus operationem & specimen videbitis in nobis apostolis. Hæc addit, ut tanto facilius credant Ephesii, se id consequenturos, quicquid illis precabatur apostolus, cum eadem & ex parte majora cernerent in apostolis &c.

Vers. 21. *Ipsi gloria in ecclesia*, vel per ecclesiam, *quæ in Christo Jesu*, id est Christianam, quasi dicat inter Christi fideles, id est, a Christi fidelibus id fiat: vel per Christum id fiat, id est, ut laus illa sit conformis doctrinæ ac religioni Christianæ; vel quatenus etiam Christus laudatur, eoque laudato ipse Deus celebratur.

In omnes generationes seculi seculorum. Et si generationi in omnes generationes, id est, æternas successura sit, tamen non finiatur.

In ecclesia, id est, ut propter illa quæ fiunt in ecclesia Deo laus tribuatur.

CAPUT IV.

ARGUMENTUM.

Altera hic incipit epistolæ pars, in qua apostolus præscribit pietatis Christianæ officia Ephesiis. Officia sunt duplicia: Generalia & specialia. Generalia, hoc est, quæ ad omnes Christianos, cujuscunque status sint ac conditionis, pertinent. Explicantur potissimum hæc Cap. IV Cap. V usque ad ejus fere medium. Inde specialia persequitur reliquo Cap V & VI, quæ generali iterum præcepto de constantia ac fortitudine in afflictionibus propter Christum, claudit. In generalibus officiis primo loco pacis studium collocat, easque virtutes Ephesiis commendat, sine quibus pacem inter se tueri fideles nequeunt.

Vers. 1. H*Ortor vel oro*. Utroque modo reddi potest vox Græca Rom. XII ab initio, & alibi idem vocabulum.

Ego vinctus in domino, id est, ob negotium domini.

Ut digne &c. ut vivatis, quemadmodum convenit isti vocationi. Potest vocatio sumi vel pro ipsa vocatione nimirum ad regnum cælorum, vel sumitur pro statu & conditione ad quam sumus vocati. Posterius videtur magis quadrare. Vocatinnis nomen sumitur pro accitione, ut sic dicam, ad regnum Dei, & ejus vis est, quod ne quidem cogitantes & immerentes gratia sua præverterit Deus.

Vers. 2. *Cum omni humilitate*. Jam speciatim explicat, qua in re consistat, ut digne vivant vocationi, nimirum, ut cum nmni humilitate & mansuetudine vivant.

Cum omni modestia. *Omnis* sumitur pro perfecta, & consummata, cujus omnes partes adsint, de qua virtute in Ethica Christiana. Est virtus quæ moderatur honorum cupiditatem.

Mansuetudo in ira cohibenda versatur. Ponit virtutes, quæ inprimis ad pacem consectandam faciunt.

Longanimitas est perfectio quædam mansuetudinis, virtus quæ diu fert offensas.

Sustinentes. Tolerantia hæc refertur ad omnes infirmos, vel in fide vel in vita.

In fide, cum ignorantia rerum quarundam laborant, quæ tamen salutem per se non adimat.

In vita, si ex imbecillitate adhuc labantur, præsertim novitii, qui quamvis habitus peccatorum, non enormium tamen, nondum excusserint, ferendi sunt, & paulatim ad frugem reducendi.

Alius alios. Ostendit, mutuam debere esse illam tolerantiam;

In charitate, per charitatem, charitate impulsi.

Vers. 3. *Studentes*, id est, id agentes unice, ut conservetis inter vos unitatem spiritualem, vinculo illo, quod est pax, quo inter vos debetis connecti &c. Nisi quis malit pacis nomine intelligere pacis studium.

Unitas potest esse nexus & conjunctio Christianorum: Pax vero studium singulorum, quo nexum & unitatem illam tueri nituntur.

Vers. 4. *Unum corpus.* Sententiæ discrepant: quidam existimant, hic jam indicari argumenta, quibus ostendat eos paci studere debere; alii autem perfectionem pacis putant hic exprimi. Itaque alii subaudiunt verba, *Sicut est*, quasi dicat sicut est unum corpus. Alii autem, *ut sitis* quasi dicat ut sitis unum corpus & unus spiritus. Si priori modo accipias, debet intelligi Dei consilium, vis & efficacia potius, quam effectum, quasi dicat, vos jam estis unius corporis instar, quasi unum corpus. Ex omnibus enim apte in se compactis constituitur unus Dei populus. Si posteriori modo, de effectu id intelligi debet: quasi dicat ita sitis conjuncti, vel ita debetis inter vos cohærere, ut unum quodammodo sitis corpus. De qua metaphora vide 1. Cor. xii. Rom. xii.

Unus spiritus. Si priori eorum, quos diximus, modorum sumatur, de uno spiritu sancto, quo omnes regimur Christiani, quique est instar animæ, hæc particula erit capienda: Si vero posteriori modo, pro spiritu hominis. Sic dicitur Act. iv. 32, quod credentium fuerit anima una.

Quemadmodum etiam vocati estis. Qui posteriorem sententiam sequuntur, putant hic demum inchoari rationes, quibus concordiam suadet apostolus. Alii connectendum putant cum prioribus: quasi dicat, non mirum vos unum veluti corpus constituere, eodemque spiritu a Deo donatos, cum ad eandem spem aut felicitatem vocati sitis. Ἐν vel pro *in* sumitur, vel pro *σὺν* aut *μετὰ* cum. Sensus est, vocati vel ad unam spem, vel cum una spe, id est, ita ut una spes vobis fuerit proposita. Spes vocationis sumitur pro bono, quod speratur, & ad quod vocati sumus, vel pro ipsa spe, quæ ex vocatione nascitur.

Vocati, id est, acciti ad id bonum: ostendit, non temere illos sibi hanc spem fingere, sed ab ipso Deo excitos; debent autem omnes, qui ejusdem felicitatis spem habent, pacem inter se colere, quique uno cœlo capi debent, in terris concorditer vivere.

Vers. 5. *Unus Dominus.* Id est, communis vobis omnibus Dominus noster Christus; unius autem Domini subditi pacem inter se debent colere.

Una fides. Assensus præstitus doctrinæ Christi, vel persuasio de rebus divinis una dicitur, propter unitatem doctrinæ, cui assensus præbetur metonymia subjecti, occupatio pro occupante. Nam fides, quæ est assensus sumitur pro doctrina illo assensu apprehensa. *Una fides*, quasi dicat, idem creditis.

Unum baptisma, id est, spirituale. Vide Socinum de aquæ baptismo. Si de aquæ baptismo accipias, unitas illa cernitur in scopo, quia qui baptizabatur, uni se doctrinæ consecrabat. quasi dicat, quemadmodum est eadem fides ita est & eadem fidei professio; eidem doctrinæ estis initiati.

Vers. 6. *Unus Deus.* Communis Deus, & quidem pater omnium.

Qui est super omnes, id est, homines, nam de fidelibus est sermo. Quanquam etiam *super omnia* potest tolerari: id vero non tantum ad præstantiam Dei, qua omnibus eminet, significandam, sed quod omnibus præsit, imperet, omnes regat. vel ita: *super omnes* non quod sit omnibus præstantior (quid enim hoc ad concordiam suadendam) sed quia omnium est rector, imperator, atque omnibus præest, omnes gubernat.

Per omnes. quasi dicat diffusus per omnes, & cujus providentia per omnia ecclesiæ membra patet. Sup. 11. 3 de spiritu.

Et in omnibus. Residet in nobis per spiritum. Prius de singulari providentia capiendum est, posterius de spiritu Dei, qui habitat in nobis.

Vers. 7. *Χάρις* dona significat, quæ Christus unicuique ea mensura, qua sibi libuit, distribuit.

Vers. 8. *Captivam duxit captivitatem*, id est, magnam captivorum turbam. Captivitas pro captivis, per metonymiam.

Dedit dona. In textu Hebraico est, *accepit dona in hominibus*, id est, accepit dona, *ut daret in* hominibus, id est poneret, Hebræorum more.

Vers. 9. *Inferiora terræ*, partes terræ depressiores Deut. xxxii. 22 Significatur autem sepulchrum.

Vers. 10. *Ut impleret omnia*, vel ut perficeret & perageret omnia, quæ perfici voluit Deus. vel potius *omnia* in neutro genere pro *omnes* in masculino positum, ut donis impleret omnes.

Vers. 11. *Apostolos.* Apostolorum munus erat fundare ecclesias & religionis Christianæ principia ponere ac demonstrare, quibus universa religio Christiana innititur.

Prophetæ erant alii qui futura prædicebant: alii, quos potissimum intelligere videtur apostolus, qui exactius doctrinam Christi tradebant, & ea quæ ad pleniorem ejus notitiam spectant, explicabant, ac penitiora ejus mysteria eruebant.

Evangelistæ erant apostolorum adjutores in prædicando evangelio, hinc evangelistæ dicuntur: non enim ubique apostoli per se prædicare poterant, sed istis utebantur ministris ac delegatis ac veluti legatis: quemadmodum imperatores per legatos suos multa administrare solent; bella gerere ac perficere: evangelistæ autem apostolorum authoritate nitebantur; quorum veluti personam referebant. Talis erat Timotheus, Titus, Philippus, Demas, & alii.

Pastores & doctores. Particula & simul ... videtur,

detur istos non fuisse diversos, aut saltem valde sibi vicinos & propinquos. Pastores tamen proprie videntur esse illi, qui regunt, doctores, qui docent.

Καταρτισμὸς, sanctorum. Vel sancti omnes considerantur, tanquam unum corpus, vel quisque seorsim: si illud, videtur καταρτισμὸς (qui in se includit & omnia membra & membrorum aptam inter se structuram ac nexum) sanctorum in eo consistere, cum sanctis varia membra accedunt, cum plurimi ad ecclesiam aggregantur, & hoc spirituale corpus veluti omnibus membris integratur: si quisque seorsim, καταρτισμὸς in eo consistit, ut quisque omnes veluti partes ac membra tum cognitionis tum pietatis habeat, ita ut nihil illi desit, quod ad spiritualem hominem constituendum pertineat, non sit mutilus aut mancus, aut luxatis aut debilitatis membris.

In opus ministerii, id est, ad ministrandum. Opus ministerii est opus, quod est ministerium. Opus autem non significat hic, quod existit post actionem, sed ipsa est actio.

Ad ædificationem corporis Christi. Corpus Christi est ecclesia: quasi dicat, ut ecclesia, ædificetur & omni ex parte absolvatur. Ædificio ecclesiam hic comparat, ut antea corpori.

Vers. 13. Οἱ πάντες. Quidam omnes tum Judæos, tum gentes generatim: quidam de solis fidelibus intelligunt, & rectius. Unitas fidei in eo consistit, ut eadem credant & sentiant in rebus ad religionem spectantibus, non solum in præcipuis, sed etiam in multis aliis, quæ ad perfectionem religionis Christianæ spectant.

In mensuram staturæ plenitudinis &c. id est, qualis convenit Christo, qualem corpus hoc Christi mysticum requirit.

Vers. 14. *Infantes.* Opponit viro. Ne, inquit, fluctuemus, ut illi solent, qui habent immaturum judicium, & circumferamur omni vento doctrinæ. Navigiis comparat homines instabiles & male fundatos, doctrinas vento: ne nunc hæc, nunc illa doctrina nobis arrideat, nunc hunc nunc illum sequamur, & e veritate Christiana deviemus.

In alea hominum. Id est, per aleam hominum. Seductores aleatoribus conferri videntur, qui meras callent artes & fraudes; doctrina illorum aleæ; instrumento illi lusorio. Quemadmodum enim alea emungere alios solent aleatores; ita isti alea sua, id est, doctrina veteratoria decipiunt alios, quanquam & alea pro fraudibus & artibus aleatoriis accipi potest, ut falsorum doctotum artes & dolos exprimat.

In astutia. Hic videtur explicare, quid per aleam significet.

Ad μεθοδείαν erroris. Μεθοδεία assultus callidus & improvisus, quo verbo utitur cap. VI. vers. 11. Ostendit astutiam eo tendere, ut cum quadam veluti methodo, & per compendia homines in errorem abducantur; simul innuit istos seductores artem quandam & alios decipiendi methodum callere.

Vers. 15. Ἀληθεύοντες *in charitate.* Alii explicant, veritatis cognitionem cum charitate conjungentes: sed magis convenit ipsi verbo ἀληθεύειν, ut ad charitatem referatur, & sensus sit, sinceram charitatem habentes.

Augescamus in ipsum, id est quoad ipsum scilicet Christum. Τὰ πάντα, subintellige κατὰ ut sæpe. Ὅς ἐστιν cum verbis εἰς αὐτὸν conjungi debet, licet mutato casu.

Vers. 16. *Ex quo*, scilicet Christo, tanquam capite, a quo vitalis quædam virtus in totum corpus defluit, & emanat.

Totum corpus coagmentatum, id est membris apte inter se collocatis

Et compactum, & arcte cohærentibus.

Per omnem contactum suppeditatur, hominis scilicet, crescit, seu augetur. Quasi dicat dum sese membra contingunt, & articulis invicem connectuntur, sibi invicem alimentum & vitalem facultatem suppeditant. Nisi enim membra in corpore sese contingerent & sibi devincirentur, nutriri non possent, sed per hunc mutuum contactum ac veluti oscula, succum ac vitam accipiunt & vegetantur. Contactum igitur suppeditationis vocat, quia hoc contactu membra sibi invicem vim spiritumque suppeditent.

Secundum efficaciam, per efficaciam, scilicet ex corpore manantem.

Augmentum corporis facit, id est crescit & augetur.

In mensura uniuscujusque membri. Crescente unoquoque membro in eam magnitudinem, quæ ipsi conveniat. Non debet enim digitus tantus esse, quantum caput, sed justum ac sibi convenientem, & cæteris proportione æquabili respondentem habere magnitudinem.

In ædificationem sui ipsius; ut tandem plane perficiatur & ædificetur.

In charitate, vel per charitatem, vel adjuncta charitate; vel quæ ædificatio in mutuo amore posita est & consistit.

Vers. 17. *Hoc igitur dico & testor in Domino.* Redit ad id quod dicere instituerat ab initio capitis. Testor in domino, obtestor domini authoritate interposita; vel clare denuncio, ne quisquam sit qui ignorantiam obtendat, nomine Domini.

In vanitate mentis suæ, id est vanissimas suas & stultissimas cogitationes, atque animi consilia secuti.

Vers. 18. *Obtenebrati mente.* Id est, ignorantia rerum divinarum veluti tenebris ac caligine mentem habentes obscuratam.

Abalienati a vita Dei. Per vitam Dei, vitam piam & quæ Deo placeat intelligere videtur.

Propter callum cordis ipsorum, quod animum plane obfirmarunt adversus divinam veritatem, nec ea tangi possunt.

Vers. 19. *Qui postquam dedoluerunt*, id est nullum in animo & conscientia dolorem post varia perpetrata peccata sentiunt, sed animi quodam stupore præditi sunt.

Ἀσέλγεια est vitium, quod in sectandis carnis cupiditatibus, sed præcipue in obscænis, positum est. Continet & luxuriam & lasciviam.

In avaritia. Plerique cum aviditate, sed nihil prohibet, quo minus Apostolus aliud genus peccati adjungat, quod & inter gentes istas regnabat, nempe avaritiam, quam etiam capite sequenti vf. 5 cum impuritate conjungit.

Vers. 20. *Christum*, id est, religionem Christi.

Vers. 21. Εἴγε, si modo, vel, siquidem.

Et in ipso edocti estis, in ipso, vel per ipsum. ejus operâ: vel in ipso significat, subjectum istius doctrinæ, ut cum dicimus aliquem vel in philosophia vel in medicina edoctum esse: Ita hic in ipso, id est, in ejus religione ac disciplina.

Quemadmodum est veritas in Jesu. Id est, ita edocti estis in Christi disciplina & religione, quemadmodum se res habet, seu secundum rei veritatem; non adulteratam & vitiatam erroribus Christi doctrinam hausistis: vel ut alii, quemadmodum sane pro re certissima & exploratissima in religione Christi habetur; & sic ista Christi verba in parenthesi legenda sunt, sed cum respectu ad sequentia non antecedentia.

Vers. 22. *Deponere* vos, ut deponatis. Potest subaudiri verbum δεῖ. *Secundum priorem conversationem veterem hominem*, id est, antiquos mores & pristinos, quales nimirum superiori tempore sectati estis.

Explicat enim per illa verba, *secundum priorem conversationem*, veterem hominem, & ostendit, in quo sit situs, ut ostenderet, se non loqui de homine naturaliter considerato, aut etiam de quovis vitæ instituto, sed tantum de illo, quod in moribus cernitur & ad actiones spectat.

Qui corrumpitur: id est, depravatur, & subinde fit deterior. De morali loquitur corruptione. Sic corrupti dicuntur mores.

Secundum cupiditates, id est a cupiditatibus, seu per cupiditates. Deceptionis, id est, deceptrices, seducunt enim animum, ac tenebras illi offundunt.

Vers. 23. *Renovari*, ut renovemini.

Spiritu mentis vestræ, id est, spiritu, qui mens vestra est. Renovatur autem mens nostra non solum cum ea cognoscit, quæ non noverat, sed cum vitæ consilia ac instituta mutat, cum aliquis novum animum sumit, novas spes, nova a prioribus plane diversa sequitur consilia. Mente renovata sequetur morum innovatio & indutio hominis novi, qui secundum Deum conditus est, id est, qui similis Deo est factus, ejusque imaginem gerit, quemadmodum etiam ab initio creatus est homo ad Dei imaginem ac similitudinem, licet illa similitudo in alia re potissimum consisteret. Eo enim videtur alludere apostolus, ut ex parallelo ad Colossenses loco apparet Col. 3. 10. Quemadmodum igitur prima creatio hominis ad imaginem Dei facta est, ita & hęc secunda, nova novi hominis.

In justitia & sanctitate. Explicat qua in re creatio ista nova consistat, & quæ sit veluti forma, quæ per creationem hanc inducta est. Est enim creatio formæ inductio. *Veritatis*, id est, vera.

Vers. 24. In specie nunc veluti partes quasdam ac membra veteris hominis recenset, eaque deponere jubet, & sic in specie mutationem illam morum, de qua hactenus in genere fuerat loquutus, explicat. Primo *mendacium* vetat, mendacium autem tale intelligit præcipue, quo proximo nocetur, & quod nocendi causa fit.

Sumus alii aliorum membra. Impropria locutio. Commembra, vult dicere, sumus unius corporis. Proximi vocem stricte & κατ' ἐξοχὴν accipit pro eo, qui Christianæ religionis una nobiscum est particeps & ejus ratione nobiscum conjunctus.

Vers. 25. *Irascimini.* Imperativus quidem est, sed permittit non jubet, ideo statim subjicit limitationem. Non raro enim solemus duos imperativos conjungere, quorum tamen prior permittit, non imperat revera, posterior autem jubet ac mandat, ut in illo, *fide*, sed cui *vide*. Sic dicimus *Idz tedy ale me czyn tego abo owego.* Non peccat autem is, quem ira & commotio non abripit ad vindictam aut vindictæ decretum. Quod si res tibi sit cum eo, cujus puniendi potestatem habes, ira licet uti, dummodo eam sic regas, ne quicquam contra honestatem & justitiam facias, & non ut te vindices, sed ut alium corrigas.

Vers. 26, 27. *Sol ne occidat.* Jubet ut quam celerrime iram animo exigamus, ne quam opportunitatem Diabolo demus nos tentandi & ad punitionem ac vindictam nos pertrahendi.

Vers. 28. Ἵνα ἔχῃ. Ut habeat, melius ut possit. Nam apud Gręcos ἔχειν sępe accipitur pro posse.

Vers. 29. *Sermo putridus.* Corruptus vel insipidus ac insulsus, ut putrida esse solent: vel putridus ac fœtens. Nescio enim an voluerit ad graven oris anhelitum alludere apostolus, quæ ex putrefactione oritur.

Bonus id est, utilis.

Ad ædificationem necessitatis, id est necessariam.

Ut det gratiam audientibus. Gratia vel beneficium aliquod significat, vel, idq; accommodatius, jucunditatem, id est, qui audientium aures jucunditate quadam ac suavitate perfundat, ut sit acceptus, ac gratiis veluti propitiis natus. Non vero quosvis audientes intelligit apostolus, sed eos, quibus non nisi honesta ac pulchra placent, qui nimirum gustum non vitiatum habent, ac purum castumque judicium.

Vers. 30. *Et non contristate spiritum sanctum.* Veluti personam quandam spiritum sanctum introducit, quæ nostris dictis ac factis intersit, quem contristamus veluti hospitem quendam, causam ponit pro effectu, id est, sedibus nostris & hospitio ejicimus.

Quo obsignati estis. Quo veluti nota ac sigillo impresso signati estis, qua de re cap. primo dictum est.

Vers. 31. *Omnis amarulentia.* Per amarulentiam vel odium atque animi acerbitas vel morositas & austeritas intelligitur.

Blasphemia, est cum alicujus famam lædimus. Convicia intelligit.

Κακία videtur de speciali vitio accipi, & significat omne nocumentum, quod alicui inferimus ira ducti. Vide Coloss. 3.

Vers. 32. Χρηστοὶ opponitur ἀχρήστοις, humani; *Misericordes sit.* Misericordia beneficiis conferendis locum habet, ut Luc. 6. 35. Sed hic de non inferendo malo accipi debet.

CAP. V.

Vers. 1. S*Itis igitur imitatores.* Ad superiora pertinet hic versiculus. Vult apostolus, ut Deum in eo, quod dixerât, imitemur, addeos rationem: Quia convenit filiis, præsertim tam dilectis, parentes suos imitari.

Vers. 2. *Et ambulate in charitate*, id est, charitatem exercete, vivite charitatem sectantes, vivite cum charitate.

Oblationem & victimam. Ad commendationem Christi facti hæc apposuit apostolus. Quibus verbis ostendit, quam grata hæc Deo fuerit res, quod Christus nos tantopere amaverit, ut mortem etiam nostri causa subiret. Oblationes vero & victimæ Deo gra-

tissimæ

tissimæ res censebantur, & ille odor, qui ex combustione ferebatur ad superiora, vocabatur odor quietis, odor fragrantiæ. Suavitas enim odoris mire demulcet ac delectat.

Vers. 3. Redit nunc ad enumeranda vitia, quæ a nobis abesse vult, duplicemque libidinem, alteram voluptatum, alteram habendi

Ne nominetur, inquam, inter vos, id est, ut ne nomen quidem ejus usurpetis: vel tam longe a vobis absit, ut ne nominare quidem aliquando necesse sit.

Et turpitudo. Turpiloquium intelligit, quod vel in libidinosis sermonibus positum est, vel in inverecundis ac dissolutis, cum naturalia nimis libere proferimus.

Stultiloquium est scurrilitas, qualis est morionum, qui stultitiam etiam sæpe simulant, ut risus & cachinnos extorqueant.

Tacetia, sales honestiores complectitur, sed vel nimios, vel ad scurrilitatem vergentes, & ad risum excitandum, non ad humanitatem & comitatem ac suavitatem conversationis remissionemque aliquam comparatos, eosque valde moderatos, ac salis instar & condimenti alicujus adhibitos, nec a gravitate recedentes.

Quæ non conveniunt. Occurrit illis, qui hæc extenuare & elevare fortasse vellent.

Sed magis gratiarum actio. Unam piis & Christianis convenientis sermonis speciem commemorat, sed totum genus intelligit.

Vers. 5. *Venit ira*, vel venire solet, vel ventura est ira nimirum illa ultima 1 Thess. 1. vers. ult.

Filii inobedientiæ vel incredulitatis, id est, inobedientiæ, vel increduli, *ut filii iræ*, id est, iræ obnoxii. Filii obedientiæ, quorum inobedientia veluti mater est. Potius tamen *increduli*, scilicet ii, qui Christi religionem amplexi non sunt, intelligi videntur propter sequentia verba:

Vers. 7. *Ne sitis participes ipsorum*, nimirum, incredulorum & infidelium, ne sitis socii eorum in sceleribus ac flagitiis.

Vers. 8. *Eratis enim tenebræ.* Subjungit causam, id est tenebricosi. Abstractum posuit pro concreto, adjunctum prędicatur de subjecto per metonymiam, id est in summa Dei ignorantia, quæ tenebræ animi sunt, versabamini.

Nunc autem lux estis, nunc autem religione Christi collustrati estis.

In Domino, vel per Dominum & ejus religionem, vel quatenus religionem Christi amplexi estis.

Ut filii lucis ambulate, id est ita vivite, ita agite, ut homines tanta luce & cognitione veritatis illustratos decet.

Vers. 9. *Fructus enim spiritus*, vel ut alii *enim* pro porro, vel autem. *spiritus* pro *lucis*, ut vulgata & alia quædam exemplaria habent. Vel si *enim* proprie sumitur, & causam significet, non ad proxime prędecedentia, sed ad ea, quæ de pietate in universum dixerat, referendus hic erit versiculus.

Per spiritum hoc loco intelligere videtur, vel animum divinæ voluntatis cognitione illustratum, vel abstracte ipsam notitiam divinæ voluntatis, & vim ex ea in animum nostrum manantem, qua fructus ejusmodi producuntur. Exprimit istos fructus:

In omni bonitate, justitia, veritate. Vel speciales virtutes per hęc verba intelligi debent, vel in universum pietas Christiana per hęc describitur. Si hoc posterius, tum unumquodque hoc loco diversas veluti proprietates pietatis Christianæ notabit.

Bonitas id omne, quod honestum est & decorum. Nam *bonum* pro honestate sumitur.

Justitia id, quod justum ac debitum. Justum autem est omne id, quod divinis legibus pręscribitur, ac jure divino sancitur.

Veritas sinceritatem quandam ac puritatem, id est germanam ac genuinam, non adulteratam, non mixtura aliqua vitiorum, insinceram pietatem. Sin prius: Bonitas beneficentiam significabit, Justitia eam virtutem, quæ in tribuendo unicuique suo posita est, veritas, candorem & veracitatem.

Vers. 10. *Probantes*, primo inquirentes, explorantes, deinde etiam approbantes, id quod placet Domino.

Vers. 11. *Infructuosis.* Infructuosa vocat opera per μείωσιν, nam non tantum sunt infructuosa; sed etiam valde noxia & perniciosa. Similis tropus Hebr. XIII. 17. Tenebrarum, vel quæ tenebris conveniunt, vel quæ ex tenebris & ignorantia divinæ voluntatis oriuntur: vel tenebræ ipsos homines divinam voluntatem ignorantes significant, ut vers. 8.

Vers. 12. *Potius reprehendite*, redarguite. Ita reprehendi ea vult a nobis & corripi, ut ea plane mala esse demonstremus, convincamus & redarguamus. Videtur alludere ad tenebras veras, & ea quæ in tenebris fiunt, in iis enim honesti ac decori non tanta solet haberi ratio, vide Rom. XIII. Ostendit autem facile hęc posse redargui & convinci, cum & nominare ea sit turpe, in verbis sequentibus.

Vers. 13. *Omnia autem a luce.* Causam affert, cur Christiani homines ea redarguere debeant, quia manifestantur, id est, eorum turpitudo apparet, cum a luce, id est, hominibus divina voluntate illustratis, reprehenduntur.

Omne enim quod manifestat lux est, id est, lucidum est. Causam affert, cur ea a luce redarguantur; quia omne quod manifestatur, lucidum redditur, & luce collustratum apparet, ac lucem veluti participat. Lucidum autem reddi nihil, nisi a luce potest. Quare cum nonnisi a Christianis, qui veritatis luce sunt collustrati, vitia illa ethnicorum redargui, & eorum turpitudo demonstrari possit, consequens est ut ipsi ea redarguant, *Quia a luce res* manifestantur, & in apertum producuntur, quæ absente ea latent, & non apparent.

Vers. 14. *Propterea dicit*: Sed quis? Non est verisimile extitisse hæc verba ipsa alicubi in scriptura: nunc certe non extant. Sed videtur potius sensum earum sententiarum, quæ hinc inde in scriptura continentur, expressisse apostolus, & ad initium cap. VI inprimis allusisse. Nisi quis velit hæc verba monitionem quandam divinam esse, quam Deus per servos suos hominibus identidem inculcat ac intimat.

Quidnam dicit? *Excitare qui dormis*, somno nimirum vitiorum & ignorantiæ sopitus, imo sepultus.

Et illucescet tibi Christus, & Christi doctrina, quæ veluti sol radiat & lucet, statim oculos tuos feriet: quasi dicat, aperi solummodo oculos tuos, ac veternum excute, statim clarum solis jubar videbis. Non dormiendi nunc tempus est, cum nox pręteriit & dies lucet.

Verſ.15. *Videte igitur*, id eſt, diſpicite, date operam, ut quam accuratiſſime vos geratis, quo veſtris tum dictis tum factis aliorum vitia in ruborem detis & traducatis.

Non ut inſipientes. Id eſt, non ut inſipientes & imprudentes ſolent ac conſueverunt agere, qui alios corrigere nequeunt, & ipſi facillime corrumpuntur; ſed quemadmodum decet ſapientes ac prudentes.

Verſ.16. *Redimentes καιρὸν*, id eſt opportunitates & commodas occaſiones ne patiamini vobis effluere & elabi; ſed iis eſtote intenti, & cum diſpendio etiam aliquo ac rerum veſtrarum detrimento eas ſervate perituras, eoque veluti pretio earum jacturam redimite. *Quia dies ſunt mali.* Non dies proprie, ſed homines: diebus tamen malitia tribuitur, quia per malitiam tranſiguntur.

Verſ.18. *In quo eſt diſſolutio.* Hic jam ſpeciale vitium taxat, ebrietatem. Ἀσωτία eſt vita diſſoluta, vita inordinata atque confuſa, omni conſilio carens, qualis eorum eſſe ſolet, qui temulenti ſunt, & quibus rationis uſum Bacchus eripuit.

Sed impleamini in ſpiritu. In redundat per pleonaſmum. Spiritus hoc loco eſt vis quædam divina & veluti mentis quidam motus ac raptus, quem in nobis excitare ſolemus, cum diligenter divinam gratiam, qua nos complexus eſt, rimamur ac conſideramus, & religioſis quibuſdam cogitationibus animum implemus, ac cæleſti quodam ardore inflammamus, & alacritate vegetamus, ad laudes Deo dicendas. Opponit hanc ſpiritualem lætitiam ac veluti ebrietatem quandam illi carnali.

Verſ.19. Quam deinde conſequuntur *pſalmi, hymni, cantiones ſpirituales.* Pſalmi proprie erant cantiones, quibus inſtrumento aliquo muſico accinebant, quarum nænia poteſt eſſe materia ut ex pſalmis Davidicis patet. *Spirituales* carnalibus opponuntur & profanis, quales ſunt ebriorum. Hymni videntur fuiſſe cantiones abſque inſtrumento muſico numinis laudes prædicantes. Cantionis ſpiritualis ſunt genera. Reſpicit apoſtolus in his nominibus ad ea quæ olim fiebant, ut erant pſalmi ab hymnis diſtincti.

In corde veſtro, domino. Cor eſt veluti inſtrumentum quoddam muſicum, quod pulſare debemus & in illo modulari, proferentes ſonos ac verba.

Verſ.21. *Subjecti vobis ipſis*, id eſt alii aliis. *In timore Dei.* Deum hac in parte metuentes ac reſpicientes. Huic merito apte ſubtexit officium uxorum erga maritos. Jam enim incipit certarum perſonarum officia perſequi.

Verſ.22. *Sicut Domino.* Sicut eſt nota ſimilitudinis, non æqualitatis.

Verſ.23. Cauſam addit, *quia vir eſt caput uxoris*, quia vir habet imperium in uxorem, ſed imperium benignum, quale eſt capitis in membra, cum quibus ſummam conjunctionem habet, quæ ſi lædat aut inclementer tractet, ſeipſum lædit. Sui igitur rationem habere cogitur.

Quemadmodum Chriſtus eſt caput eccleſiæ. Quare ſicut domino vos ſubjicitis, quia eccleſiæ membra eſtis, cujus caput eſt Chriſtus; ita vos uxores ſubjicite vos viris, qui veſtrum ſunt caput.

Et ipſe eſt ſalvator corporis. Salvator, qui & fecerit, & faciat, & facturus ſit ea, quæ ad ſalutem, ſcilicet æternam eccleſiæ faciunt & ſpectant. Tacite viros Chriſto conferre videtur, ut & illi Chriſtum imitentur, & id quod ſaluti reſpondet, id eſt incolumitatem, vitæque commoditates ſuis uxoribus præſtent.

Verſ.24. *Sed ſicut eccleſia. Sed* pro *itaque* per enallagen particularum iſtarum, vel etiam perinde eſt ac ſi diceret: ſed ut ad rem redeam.

Subjicit ſe Chriſto, vel ſubjicere ſe debet, ſeu jure ipſo ſubjecta eſt, vel actu ipſo ſubjicit ſeſe, nempe illa vera & inviſibilis, quam vocant.

Ita & uxores propriis viris, ſcilicet ſe ſubjicere debent. Non enim de actu ipſo loquitur apoſtolus, aut laudat uxores, ſed præceptum illis dat, & quid illorum officii ſit exponit.

In omnis. Quodcunque voluntati divinæ non repugnat; precibus tamen agere, & maritorum imperia duriora eo pacto declinare licet, dummodo preces ſint cum humilitate & obſervantia conjunctæ, & rationis aliquid habeant & marito decernendi relinquant libertatem.

Verſ.25. *Viri diligite.* Jam tradit præceptum viris, & ex eadem cum Chriſto comparatione & ſimilitudine elicit, nempe ut ament ſuas uxores, quemadmodum & Chriſtus dilexit eccleſiam, & quidem tantopere, ut ſe in mortem ejus cauſa tradiderit. Finem mortis Chriſti pro eccleſia ſuſceptæ exprimit.

Verſ.26. *Ut ipſam ſanctificaret.* Ipſam materialiter, non formaliter ſumtam, in ſenſu diviſo, ut ſcholaſtici loquuntur, non compoſito, id eſt homines omnes qui nunc eccleſiam conſtituunt, olim profanos, ut illos per veritatis cognitionem, a profano hominum vulgo ſegregaret, & ad vitæ ſanctimoniam traduceret.

Καθαρίσας poſtquam abluiſſet proprie; ſed aoriſtus præſentis habet ſignificationem: modum enim explicat, quo fuit ſanctificata.

Lavacro aquæ. Alludit ad morem lavandarum ſponſarum.

In verbo. Oſtendit, quale lavacrum hoc fuerit, nimirum id quod fit per verbum ſeu euangelium.

Verſ.27. *Ut ſiſteret eam ſibi glorioſam &c.* Glorioſam, id eſt ſplendidam, pulchram, formoſam, nitidam, quemadmodum ſponſæ ſolebant ac ſolent in gratiam ſponſorum omnibus modis ornari. Τὴν ἐκκλησίαν ſubjectum eſt, & refert pronomen αὐτὴν, quaſi dicat, id eſt eccleſiam.

Non habentem maculam &c. Explicat, quid per illud ἔνδοξον intelligat: in ſponſam enim omnium oculi converſi ſunt; unde fit, ut ſi quid turpe aut inelegans & indecorum ſit, ab omnibus reprehendatur.

Verſ.29. *Sed nutrit ac fovet eam.* Id eſt carnem; id eſt victum & amictum illi ſuppeditat.

Quemadmodum & dominus eccleſiam fovet ac nutrit. Ipſius curam ac benignitatem in eccleſiam exprimit.

Verſ.30. *Quia membra ſumus.* Cauſam addit, quemadmodum quis corpus ſuum alit ac fovet; ita cum nos Chriſti corpus ſimus, ab eo fovemur & alimur.

Ex carne ipſius &c. Alia hic videtur contineri cauſa, quod ex ipſo originem trahamus, ipſique ſimiles ſimus, ac proinde ſumme & arcte cum eo conjuncti & connexi. Alludit enim ad Evam, quæ ex coſta viri facta fuit: propterea illa conſpecta Adamus dixit caro ex carne mea, os ex oſſe meo. Non dubium eſt, quin ſpiritu divino motus hæc verba protulerit; ſed poſſunt

etiam

etiam id tantum significare, quod Eva illi fuerit similis. Nam in Hebræo est: Hac vice caro ex carne mea, & os ex osse meo, quasi dicat: Antehac, cum animalia omnia lustrarem, nihil vidi, quod mecum aliquam conjunctionem & similitudinem haberet; sed nunc plane huic acquiesco, quæ tantam mecum similitudinem habet, ac si ex mea carne ac ossibus nata esset. Laban ad Jacobum nepotem ex sorore Genes. xxix. ait: Caro mea & os meum. Notatur igitur his verbis summa conjunctio ecclesiæ & Christi, quæ ex illo orsum ducat, ac spiritualis, ut sic dicam, naturæ vinculo illi copulata sit.

Vers. 31. *Et erunt duo in carnem unam*, id est, ratione corporis inter se unientur. Vir & fœmina veluti unum corpus sunt.

Vers. 32. *Mysterium hoc magnum est*. Id est, magnum & eximium plane his verbis mysterium, id est doctrina continetur & occultatur, non ratione viri & mulieris, sed ratione Christi & ecclesiæ, quod scilicet & Christus adhærescat ecclesiæ, & ecclesia Christo, ut unus fiant spiritus, quemadmodum alibi ait 1 Cor. 6. 17.

Vers. 33. *Verum tamen & vos.* id est, licet hæc verba mysterium contineant, ad Christum & ecclesiam spectans: vel potius, licet tantopere extollam mysterium Christi & ecclesiæ conjunctionem, eamque conjunctioni conjugum præferam, nihilominus tamen jubeo ut vos viri uxores ametis ut vosmet ipsos.

CAP. VI.

Vers. 1. Liberi &c. Absolvit unum par apostolus eorum, inter quos imperium versatur, & parendi necessitas, id est, maritum & uxorem, officia eorum præscribens. Nunc alterum par subjungit, ac liberos & parentes instituit, & primo quidem liberis præcepta dat.

In Domino. Horum verborum explicationem habes in epistola ad Coloss. 3. 18. Ubi, in præcepto, quod uxoribus dat apostolus, addit: quemadmodum convenit in Domino, quæ verba postmodum in liberorum officio omittit. Itaque in Domino hoc loco, eam vim habet, ac si diceret apostolus: quemadmodum decet ac convenit eos facere, qui Christo nomen dederunt, ejusque sanctissimam religionem profitentur.

Obedire in Domino, significare etiam potest talem obedientiam, quæ cum Christi præceptis conveniat, id est, liberos non debere obedire in iis, quæ Christi præcepta vetant ac prohibent. Sed prior sensus verior est. Affert rationem apostolus:

Hoc enim justum est. Quæ ratio magis cum priori sensu convenit. Non enim id justum esse hoc loco dicit, ut Christo potius obediamus, quam parentibus: sed simpliciter ut parentibus obediamus. Justum autem hoc esse probat alio præcepto decalogi.

Vers. 2. *Honora parentem tuum &c.* Honor ille duobus in rebus potissimum consistit: primo in obedientia: deinde, ut parentum, si opus sit, curam habeamus illisque prospiciamus & vicem rependamus: quemadmodum jubet facere nepotes apostolus 1 Tim. 5. 4. 8. Idemque contineri docet servator in hoc præcepto decalogi honorandorum parentum, dum ostendit pharisæos abrogasse istius præcepti vim, cum hominibus persuaserunt, illos ad sublevandum parentes non fore obstrictos, qui id, quod in eorum usus conversuri erant, Deo consecrarent. Mavult enim Deus misericordiam quam sacrificium: mavult pecuniam impendi in necessitates parentum, quam sibi in munera, quibus non indiget. Alibi etiam sæpe occurrit vocis istius τιμῆς idem usus, ut in illo ad Timotheum citato loco vers. 3, 7.

Quæ sequuntur verba, *quod est primum &c.* tam possunt in parenthesi legi, quam extra parenthesin, id est, ut sequens versiculus. *ut tibi bene sit*, promissionis istius sit explicatio, & subauditur vocula *nempe* post vocem *promissionis*.

In promissione, id est, cum promissione. Nam etsi post secundum preceptum addita fuerit & comminatio impiis, & promissio piis, ac servantibus divina præcepta usque ad mille generationes, tamen hæc promissio non uni alicui precepto seorsim, sed omnibus fuit addita. Hoc autem est primum, cui sigillatim promissio adjuncta est, ut ostendatur præcepti istius magnitudo ac præstantia. Primum autem cum promissione dicitur, non ratione sequentium aliquorum ejusmodi, (nam nulli in decalogo promissio aliqua seorsim apposita est) sed quia etiam aliis promissio addi potuisset, licet addita non fuerit. Sic solemus interdum dicere, primogenitum, vel primum librum ab aliquo editum, etsi forte tantum unicus sit ab eo editus, quia alii adhuc sequi possint.

Vers. 3. Sequitur ipsa promissio. *Ut bene sit tibi.* Duo promittuntur, felix vita, commodis nimirum variis affluens, & longa. Quæri posset, num hæc promissio hodie eandem vim habeat. Respondendum est, habere, quantum ratio Christianæ religionis permittit. Nam ista verba, *super terram*, de terra illa Chananæa literali sensu accipi debent, quæ promissio nunc nullam vim habet. Deinde, omnes terrenæ promissiones, nescio quomodo ab illis cælestibus amoventur, atque illorum vis quodammodo abrogatur. Dubium tamen esse non debet, quin Deus etiam in hac vita persæpe pietatem in parentes compenset.

Vers. 4. *Et vos parentes.* Jam transit ad parentes, quibus duo præcipit. Primum, *Patres ne provocate ad iram liberos vestros.* Patres nominat, sed includit simul & matres, quæ blandiores esse solent in liberos, iisque magis indulgent. Quod hic dicit παροργίζειν, in epistola ad Coloss. extulit per ἐρεθίζειν, id est, irritate. Irritatur autem, cum aspere nimis ac rigide tractatur, quod multis in rebus potest fieri, vel quia verberibus nimium ac sæpe mulctantur, præsertim si exigua aut etiam nulla de causa id fiat. Callum enim tandem obducunt, & excussis pudoris repagulis omnem authoritatem parentum prosternunt ac pedibus conculcant: vel etiam cum semper austeram & contractam parentem frontem vident & intuentur, aut nil nisi convicia audiunt; vel cum parentes nimium in se parcos & restrictos experiuntur. Hæc enim omnia & alia his similia excutere filiis erga parentes possunt amorem illum, quem ipsis natura insevit, & vertere in odium. Nam amore carentem parentem, quid mirum est, si non amet filius? Si naturam exuere potuerit pater, quid mirum filium illam exuere? In epistola ad Colossenses addit apostolus causam, ne, inquit, animum despondeant, ne velut in desperationem quandam acti, omnem obedientiam ac metum excutiant: vel etiam animum demittant & dejiciant servilem in morem.

Alterum est, cum addit: *Sed enutrite ipsos* &c. sed illos educate, in tali disciplina, quæ sit conformis domino, ejusque sanctissimæ religioni ac doctrinæ; qualem decet adhibere illos, qui Christianæ religionis sunt participes. Notandum autem est, apostolum hic potissimum loqui de liberis, qui nondum sunt emancipati, id est, qui adhuc sunt sub parentum imperio, & ab iis pendent. Nam qui jam sunt sui juris & seorsim habitant, non videntur iis injuriis ita expositi esse, quæ a parentibus proficisci possint, ut ii qui adhuc in paternis ædibus vivant. Jam vero quam diu liberi in parentum tutela & jurisdictione sunt, tam diu verbum hoc enutriendi illis competere potest. Parentum enim opibus enutriuntur, donec eo perveniant, ut sibi ipsis prospicere & sui juris esse queant. Quanquam voluit apostulus eos etiam complecti, qui teneriores sunt, & horum potissimum ratione educandi verbo usus est.

Vers. 5. *Servi obedite.* Tertium par est, servorum & dominorum: Vocat dominos secundum carnem, ut eos a domino secundum spiritum discernat. Vocantur enim domini secundum carnem, quod in carnem non vero in animum & conscientiam imperium habeant; quodque in eas tantum res, quæ ad carnem, id est, ad hanc præsentem vitam spectant, ejusque commoda & usus, imperium eorum extendatur.

Cum metu & honore, id est, anxie & solicite, summa cura, quemadmodum ii solent, qui aliquem valde metuunt. Metonymia causæ pro effectu, Eodem modo loquitur apostolus de Corinthiis, qui Titum cum timore ac metu susceperint 2. Cor. VII, vers. penultimo, id est, quod solicite & anxie caverint, ne ei ulla in re displicerent, eumque offenderent, cujus postmodum apud Paulum ab illo accusarentur, sed summo studio operam darent, ut illi placerent. Idem etiam apostolus vult, ut cum timore & metu salutem nostram perficiamus, id est, diligentissimo studio ac cura adhibita.

In simplicitate cordis, id est, sincere, uno veluti corde, non duplici. Duplex enim cor & animus in iis est, qui dant operam, ut exteriori quadam specie placeant, animo id interim non curantes; non solum quia externa species cum animo non consentit, sed etiam quia animus ipse veluti in partes distrahitur. Nam etiam exterior ista species, sine animo simulari nequit. Hoc est, quod Hebræi in hominibus ejusmodi insinceris dicunt esse cor & cor, id est, non unum cor sed duo.

Tanquam domino, id est, eo modo, quo domino Jesu Christo serviendum est, quem externa specie nemo deludet, utpote qui animum ipsum ejusque secretissimas cogitationes & consilia rimatur.

Vers. 6. *Non secundum oculorum &c.* Explicat pluribus verbis apostolus; quasi dicat, non eo modo serviatis, quo solent illi, qui ad oculum serviunt, id est, qui officium tantum demum faciunt, cum dominorum præsentiam sentiunt, & in ipsorum oculis quippiam agunt, sed ubi dominus oculos averterit, cessant.

Ut hominibus placentes, ut ii, qui hominibus tantum placere volunt, qui de occultis non judicant, sed tantum de rebus apertis & manifestis, animum ipsum & secretiores actiones non penetrant.

Sed tanquam servi Christi; sed tanquam ii, qui Christo serviunt, qui illi ex animo placere volunt, vel tanquam ii qui Christo servitis, seu ejus servi estis.

Facientes voluntatem Dei. Ut omnem voluntatem, ita etiam hanc, quæ est, ut dominis summo studio & sincere serviatis. Continetur hic descriptio servorum Christi.

Vers. 7. *Cum benevolentia.* Id est, animo in commoda dominorum suorum propenso, eorumque cupido.

Servientes domino. Vel subaudiri debet particula ὡς, quæ etiam in nonnullis exemplaribus expressa est, quemadmodum in epistola 1 Thes. II. vers. 13. vel simpliciter intelligendum, servos ipsi Christo servire, cum dominis suis fideliter inserviunt, non hominibus, quemadmodum expresse in epist. ad Coloss. 3. ait: Scientes, quod a domino accipietis retributionem hæreditatis, Domino enim Christo servitis. Ideoque hic etiam subjicit statim:

Vers. 8. *Scientes* &c. Unde apparet eos domino Jesu servire, & ab eo præmium accepturos esse, cum officium suum ex animo faciunt, & quidem Christi causa. Dicuntur autem bonum, quod fecerunt, laturi, quia id referent, quod isti bono sit conveniens ac consentaneum, quodque illi respondet ac quadrat, & cujus hoc bonum causa est.

Sive servus &c. Sine ullo conditionis discrimine. Hoc addit, ne vel servus animum despondeat, neve desperet ob suam vilitatem, vel liber pœnam secure contemnat, ob suam in hac vita dignitatem.

Vers. 9. Jam transit ad dominos. *& vos domini* &c. Eadem, inquit, τὰ αὐτὰ, non quia proprie eadem, sed quia condigna talibus servitiis. Respondete eorum officiis pari officio & benignitate:

Remittentes comminationem. Quia de comminatione in singulari loquitur, videtur non hoc velle, ne iis minentur, id est, non de actu comminandi loqui, sed potius de minacitate quadam, hoc est, de severitate, asperitate, austeritate & rigore; de quo eos remittere vult apostolus.

Scientes quod & vos &c. Scientes quod & vos dominum habeatis. Quocirca qualem vultis dominum erga vos experiri, tales vos aliis præbete. Quod si rigidi nimium & severi fueritis in vestros servos, idem vobis expectandum erit a domino vestro.

In cælis. Licet in terris forte nemo sit, qui in vos dominetur, sed est in cælis omni terreno dominio major & augustior.

Vers. 10. *Quod reliquum.* Denique seu ad extremum. Revertitur ad monita generalia, quæ ad omnes spectant.

Corroboramini. Acquirite & sumite vires ac robur. *In domino.* Ostendit, tum unde robur hoc mutuari & petere debeant, tum de quali robore ac viribus loquatur, scilicet non corporis, sed animi, iisque ad religionem & pietatem Christianam pertinentibus. Propterea addit:

Et in robore virium ipsius. Robur virium, sunt robustæ vires. Jubet autem apostolus, ut eas acquiramus ipsi, quia id in nostra potestate est. Vires enim istæ acquiruntur, ex diligenti verbi divini meditatione seu promissorum divinorum,

quæ

quæ cum perpendimus, excutimus, rimamur, cælesti quodam robore implemur. Acquiruntur precibus ardentibus & assiduis, acquiruntur denique vitæ pietate, qua digni efficimur, ut spiritum sanctum consequamur.

Vers. 11. *Induite πανοπλίαν*. Alludit ad milites, quos non satis est viribus pollere, sed etiam armari oportet ad pugnam, licet in hac armatura spirituales illæ vires revera consistant. Πανοπλία autem est armatura integra, cui nihil desit, quod ad tegendum corpus & ad feriendum hostem requiritur. Addit autem *Dei*, ut ostendat, se de divinis & cælestibus armis, non de humanis ac terrenis loqui. Causam autem istius rei, id est, cur & vires illas & armaturam comparare debeamus, statim reddit, quam postmodum latius explicat & exaggerat.

Ut possitis stare, id est, ut possitis fortiter sustinere, seu consistere adversus *μεθοδίας diaboli*, hoc est ejus artes ac callidos insultus, ejus dolos, quibus rem agit.

Vers. 12. *Cum carne & sanguine*. Id est, cum hominibus fragilibus, cum quibus ut pugnemus, tantis viribus & tali armatura non est opus.

Sed adversus principatus. Non addit, quales, sed ex re subjecta facile est intelligere, nisi illa verba *ἐν τοῖς ἐπουρανίοις* ubique subintelligi velimus. Principatus autem sunt primi principes & capita exercituum malorum spirituum. Inter quos est unus præcipuus, & authoritate quadam ac dignitate eximius, quemadmodum inter plures socios unus aliquis eminet, non qui cæteris imperet, sed illis præeat: adeo ut reliqui omnes ejus nomine censeantur; ut olim Romanorum erant plures socii, inter quos Romani primum tenebant locum, & præcipui erant, eorumque nomine cæteri continebantur.

Potestates. Hac voce, etiamsi summa potestas significari possit, & sæpe soleat, tamen sua natura inferiorem & a superiore dependentem significare potest, nam ejus origo est ab ἔξεστι, *licet*. Licentia autem a superiori sumi solet.

Adversus mundi potentes, id est, mundi dominos, qui mundo imperant, licet nullo jure; sed quia homines ultro sese iis subjiciunt, imperium Dei invaserunt, hominibus divinas leges excutientibus. Quia vero mundo imperant, eumque regunt, ac homines ad obediendum pronos habent, facile eos adversum vos incitare possunt, & magnas in vos copias educere.

Tenebrarum hujus seculi. Per appositionem ad vocem mundi hæc verba legi debent, quasi dicat, principes mundi, id est hominum in tenebris & ignorantiæ caligine versantium, quales nimirum in hoc seculo vivunt.

Adversus spiritualia malitiæ. *Spiritualia* est adjectivum pro substantivo, id est, spiritus malitiæ, seu spiritus malos. Genitivus enim ejusmodi sæpe adjectivi significationem habet. Vocantur autem mali, quia etiam improbi sunt, & libenter nocent. *In cælestibus*, id est, in sublimioribus partibus aëris sup. 2. 2.

Vers. 13. *Propter hoc ἀναλάβετε*, veluti manu arripire arma, iis vos induturi ac munituri.

In die mala, id est, tempore tentationis seu afflictionum. Mali dies vocantur, quia nobis sunt noxii ac molesti.

Ut omnibus peractis, omnibus defuncti officiis, quæ Christianos milites facere conveniebat.

Stare, id est, consistere, non vertere terga, sed campum obtinere, victoria potiri: quemadmodum solet victor exercitus, seu miles, qui depulsis, & in fugam versis hostibus campo potitur, non jacet prostratus, vel fugam capessit. Stare etiam pugnantium est aut pugnam expectantium, ut in sequentibus, sed hoc loco eorum qui vicerunt.

Vers. 14. *State igitur*, id est, estote parati ad hostem irruentem excipiendum. Similitudo ducta est a militibus, qui in acie stant, vel etiam intra vallum, quæ altera est hujus vocis *standi* significatio. Nam vers. 13 est eorum qui vicerunt. Hæc est militum ad pugnam capessendam paratorum & expeditorum, quibus nihil jam deest præter hostem.

Præcincti lumbos in veritate. Incipit enumerare partes istius panopliæ. Prima pars est cingulum militare. Ante omnia enim cinctura opus est, ut vestes fluxæ firmiter corpori adhæreant, alioquin ejus motum impedituræ. Cingulum autem hoc est veritas. Particula *in* abundat. Veritas ista significare potest veritatis notitiam. Ad hanc enim pugnam capessendam & sustinendam primo omnium opus est, ut quis in divina veritate bene sit versatus & exercitatus, optimeque perspectum habeat, cujus causa illi tanta mala & pericula sint adeunda. Sed significare etiam hoc loco potest *veritas* candorem & sinceritatem animi, qua animus præparatur ad pugnam, ut nolit veritatem dissimulare vel abnegare. Homini enim sincero & aperto gravius est animum occultare, quam quodvis sustinere & pati. Aperte agit vir candidus, simulationis artes ignorat.

Secundum membrum panopliæ est, *primo thorax justitiæ* qui est justitia, secundo omnis generis virtutes & recte facta, ex quibus recta oritur conscientia, quæ nos mirifice confirmat in tolerandis pro veritate malis. Hinc quidam recte;

——— Hic murus aheneus esto,
Nil conscire sibi, nulla pallescere culpa.

Virtutes etiam sunt veluti murus quidam animi, qui obstat, ne usquam irrumpere possit satanas. Moderantur enim animi cupiditates, easque regunt. Qui autem cupiditates habet frenatas, is rebus adversis parum movetur, nec ademtis iis bonis, in quæ cupiditas fertur, dejicitur; quod si alicubi deficit virtus, illuc facile irruet satanas.

Vers. 15. Tertia pars est pedum munimentum, seu ocreæ quædam militares. *Induti pedes ἐν ἑτοιμασίᾳ*. Promptitudo est hoc indumentum, quæ promptitudo videtur esse animi alacritas ad capessendam pugnam, qualis in bonis militibus esse solet; quam *evangelii pacis* esse dicit, quia per nuncium istud lætum æternæ pacis, id est felicitatis, excitatur spes; adeo ut euangelium pacis sit veluti classicum quoddam & tubarum concentus, seu sonitus tympanorum, quo milites ad pugnam animari & excitari solent. Forte etiam, ut vult Musculus, alluserit apostolus ad nuncios bellorum, quibus homines militares mirifice eriguntur. Hinc cum tympana pulsantur, & delectus militum habetur, lætum nuncium id appellant, & pugnæ se parant, ac nomina sua inter milites profitentur. Quemadmodum autem nuncium belli milites mundanos excitare solet & erigere, ita etiam nuncium hoc pacis milites Christianos alacritate implere. Vel si quis malit hunc esse sensum, ut promptitudo ista, qua pedes muniri debent, referatur ad annunciandum

dum euangelium pacis; qui enim aliquid annunciat, venire ex aliquo loco ſolet. Hinc illud Rom. 10. 15: quam jucundi pedes annunciantium pacem. Quiſque enim Chriſtianus, cui hæc armatura præſcribitur, ſuo modo annunciat euangelium profeſſione, vita & morte ſi eſt opus; vel denique inſtructum eſſe euangelio pacis vult apoſtolus.

Verſ. 16. *Super omnia*, vel imprimis, vel inſuper, *aſſumpto clypeo fidei*. Fides hoc loco firmiſſimum aſſenſum Chriſti doctrinæ præbitum ſignificat, aut fiduciam eam, qua quis ſibi certo perſuadet Deum ſibi ad pugnam adfuturum. Fides enim hoc loco fiduciam æternæ ſalutis non ſignificat. Nam hac ratione a galea ſcutum hoc non differret. Spes enim ſalutis fiduciam iſtam in ſe continet. Uſum iſtius clypei deſcribit:

Quo poteritis omnia tela. Telum eſt quod è longinquo venit, ut lædat & ſauciet. Tela autem iſta ignita ſunt ea omnia, quibus ſatanas animum noſtrum vulnerare vult, ſive ſint mala & afflictiones, ſive etiam varii ſcrupuli & argumenta, quibus ille nos tentat, & veritatem euangelii in dubium vocat. Extingui autem ſolet telum ignitum, cum impingitur tali materiæ, quę ignem difficulter concipit.

Et galeam ſalutaris. Salutare hoc loco, ut alibi etjam ſalutem ſignificat, quemadmodum cum dicitur, & videbit omnis caro ſalutare Dei. Salutem autem capiti imponere debemus, ſpe, veluti manu, acceptam. Hinc in 1 epiſt. ad Theſſal. cap. 5. 8 dicit galeam, quę eſt ſpes ſalutis. Salus igitur eſt galea, quatenus ſpe ſumitur & apprehenditur.

Et gladium ſpiritus, ſpiritualem, qui eſt verbum Dei, quo hoſtes & repellere & vulnerare etiam poteritis.

Verſ. 18. Quia ad militiam alluſerat, etiam ad excubias & vigilias alludere videtur, quæ ſunt in milite Chriſtiano preces. *Per omnem precationem*, id eſt, omnis precationis genere utentes: precatione precari Hebraiſmus eſt, & ſignificat intente precari, quemadmodum de Elia loquitur Iacobus cap. ultimo.

In omni tempore, id eſt, ſemper: non tantum certis & ſtatis temporibus, ſed qualibet hora, vel ſi fieri poteſt, quovis momento. Omne tempus autem etiam locorum delectus tollit.

In ſpiritu, id eſt, ex corde, ex animo, non ore tantum, ſed mente. Præterea etiam ardenter ſeu devote, & cum quadam religioſa mentis commotione, qua nos impleri etiam vult apoſtolus, ut ſupra vidimus cap. 4.

In hoc ipſum vigilantes, id eſt, intenti in preces, & omnes occaſiones ſtudioſe captantes, nullam prætermittentes. Similitudine ſumta ab iis, qui alicui rei invigilant, & fortaſſe etiam innuens, ut ſomno aliquid demamus, eumque ſubinde precibus interrumpamus.

In omni perſeverantia, nunquam defeſſi & fatigati ſeu relangueſcentes, ſed conſtantes hac in re ſitis. Solemus enim interdum de hac diligentia, quæ carni noſtræ admodum eſt moleſta & laborioſa, remittere. Magna enim animi contentione eſt opus, qua cito homines veluti gravari ac fatigari ſolent, quod ne fiat, monet apoſtolus. Quanquam & hæc perſeverantia ita accipi poteſt, ut ſignificet, nos debere Deum, veluti urgere ac illi inſiſtere, donec id quod petimus, obtineamus, etiamſi ſæpius repulſam feramus, præſertim cum videmus aliquid divinæ voluntati congruum eſſe.

Et precationem pro omnibus ſanctis. Quaſi dicat, non tantum preces pro vobis ipſis adhibete tanta diligentia, ardore, conſtantia, ſed etiam pro omnibus ſanctis.

Verſ. 19. 20. *Et pro me.* Nominatim autem pro me, *Pro quo* (euangelio) quod ut pateſaciam & promoveam, legatione fungor catena revinctus ad manum.

Verſ. 23. *Pax fratribus.* Quia paci adjungit charitatem & fidem, videtur pax non de felicitate, ſed proprie accipienda, hoc eſt, de concordia & animorum conjunctione ac conſenſu, quæ voci *fratribus* adjuncta, pacem indicare etiam videtur. Ideo enim fratres eos nominat, ut hoc ipſo concordiam perſuadeat.

Verſ. 24. *In incorruptione*, id eſt, ſincere. Amor enim inſincerus corruptus eſt: & præterea indeſinenter ac perpetuo, cum enim deſinit amor, corrumpitur; vel ſi quis velit, poterit de morum integritate ac vitæ incorruptione hæc verba accipere.

PARA-

JOANNIS CRELLII FRANCI

PARAPHRASIS

Epistolæ Pauli

Ad

EPHESIOS.

PARAPHRASIS

In Epistolam Pauli

AD

EPHESIOS.

CAPUT I.

Vers. 1. EGo Paulus, legatus Jesu Christi, Deo ita volente, iis qui Ephesi degunt per agnitionem veritatis a profano hominum vulgo separatis, hoc est iis, qui doctrinam a domino Jesu Christo promulgatam sunt amplexi:

Vers. 2. Vobis, inquam, gratiam ac favorem precor Dei summi, qui se patrem nobis exhibuit; & domini, nostri Jesu Christi, atque ex eo favore manantem felicitatem.

Vers. 3. Summis laudibus evehendus est Deus ille altissimus, pater domini nostri Jesu Christi, qui cumulavit nos omni genere beneficiorum spiritualium ad cælestem felicitatem spectantium per Christum.

Vers. 4. Quandoquidem decrevit nos eligere [vel: idq; non temere sed convenienter æterno illi decreto suo,] quod antequam fundamenta mundi ab ipso jacerentur, fecit de nobis per eundem Jesum Christum vocandis atque seligendis, eum in finem, ut sancti & inculpati evaderemus, non hominum tantum judicio, sed judicio ipsius, idque per charitatem, quę sanctificationis istius compendium est [vel: quod quidem fecit charitate erga nos sua impulsus.]

Vers. 5. Quo quidem tempore simul nos tantæ felicitati destinavit, ut constitueret nos propter semetipsum: [vel: sibimet ipsi in filios adoptare per Jesum Christum,] nulla alia re permotus quam benevola sua voluntate atque in nos affectu.

Vers. 6. Quanquam ad laudem gloriosam gratię illius suæ, qua nos acceptos sibi fecit, [vel: amplexus est] per unicum dilectum filium suum, in quem primum affectus ille Dei, de quo dixi, ferebatur.

Vers. 7. Per quem adepti sumus liberationis jus, interveniente ipsius sanguine, quo novum fœdus fuit sancitum, hoc est, jus remissionis peccatorum omnium obtinendę, quod beneficium manavit ex uberrima ipsius in nos misericordia.

Vers. 8. Quam in nos copiosissime effudit, dum nobis veram plenamque sapientiam atque intelligentiam largitus est, patefaciendo nobis arcanam suam voluntatem, idque non aliam ob causam, quam ob benevolum illum suum, de quo antea diximus, erga nos affectum, quem in se ipso acceperat, & firmo decreto sanxerat.

Vers. 10. Is vero id sibi habebat propositum, ut, ubi expleta essent tempora ab ipso disposita ac constituta, velut in fasciculum aliquem colligeret per Jesum Christum, tanquam commuoem dominum ac caput omnium qui in cælis sunt, & qui in terris, angelos nempe ac homines, tum hos cum illis, tum hos inter se, per ipsum, inquam, Christum:

Vers. 11. In quo etiam nos veluti sorte partem aliquam accepimus, & bonorum ipsius participes evasimus, oon merito, sed ob decretum ab eo de nobis factum, qui omnia hæc ad novam hanc omnium rerum reformationem pertinentia regit ac moderatur pro arbitrio ac voluntate sua, hoc est, ab ipso Deo, ut antea diximus.

Vers. 12. Eum in finem, ut nos qui prius quam alii in Christo spem veram collocavimus, laudi ac honori ipsi simus & gloriæ.

Vers. 13. Cujus opera cum effectum esset, ut & vos audiretis doctrinam veritatis: [vel: per quem (Christum) etiam vos Ephesii, cum audivissetis sermonem illum veracissimum,] hoc est, lætum illum nuncium de salute vera. per quem, inquam, etiam cum credidissetis veluti sigillo quodam impresso notati atque insigniti estis, donati spiritu illo sancto, olim a Deo promisso.

Vers. 14. Qui est instar arrhę cujusdam in antecessum nobis datę, qua de hæreditate nobis destinata certi reddimur, duraturus eousque donec redimatur aliquando ab iis, quibus premitur malis, populns ille a Deo Christoque acquisitus, & magno pretio comparatus, quod ipsum quoque ad laudem ipsius gloriosam cedere debet.

Vers. 15. Ob hoc beneficium, vel, cum ergo Deus tanta in nos contulerit beneficia. [vel: Hac de causa ego quoque inter alios,] cum audivissem de vera fide, quam doctrinę a Domino Jesu traditę attribuistis, & de charitate, qua omnes a Deo sibi consecratos complectimini,

Vers. 16. Non desino pro vobis gratias agere Deo, & nominatim mentionem vestri facere in precibus meis.

Vers. 17. Illud unice flagitans, ut summus omnium rerum Dominus, qui maxime extitit Domini Jesu benefactor, eumque ad tantum imperium evexit: [vel:

Deus ille Domini nostri Jesu Christi, hoc est, pater, gloriæ illius cælestis, nobis obventuræ [vel: tum ipsius tum noster gloriosus,] largiatur vobis spiritum, qui vos sapientes reddat, & ea vobis revelet, quæ ad cognitionem ipsius, seu divinæ ipsius voluntatis, pertinent.

Vers. 18. Hoc est, ut mentis vestræ oculos ita collustret, ut cognoscatis, quam excellens sit bonum illud, cujus spem vobis fecit, & ad quod vos vocavit, & quam gloriosa supra modum sit hæreditas illa quam quis inter sanctos obtineat: [vel: inter sanctos distribuenda.]

Vers. 19. Ac præterea quam excellens & supereminens magnitudo potentiæ ipsius in nos exertæ: [vel: exercendæ,] existimanda ex illa operatione, [vel: impulsæ operatione validissimarum ipsius virium.]

Vers. 20. Quam exercuit in Christo, cum eum resuscitavit ex mortuis, & ad dexteram suam in ipsis cælis collocavit.

Vers. 21. Longe sublimiorem quibuscunque, qui dignitatem aliquam aut imperium habent, [vel: quibusvis angelis potestate virtute aut dominatione præditis,] non tantum hoc tempore, verum etiam usque ad mundi finem secuturo: [vel: non tantum in hoc seculo, quod usque ad mundi finem futurum est, sed etiam in eo, quod postea est secuturum: nec tantum sublimiorem fecit ut inter omnes emineat Christus, verum etiam omnia ejus pedibus subjecit, atque imperio subdidit.] [vel: non in hoc tantum mundo inferiori, sed etiam in illo cælesti, qui nobis futurus est.]

Vers. 22. Et omnia, se ipso tantum excepto, subjecit ipsius pedibus, & imperio ejus subdidit, atque inprimis eum constituit caput ecclesiæ, in omnibus rebus ad ipsam pertinentibus.

Vers. 23. Hæc enim ipsius veluti corpus est, quod omni donorum genere complet, cujus est omni bonorum cælestium abundantia omnes implere, qui quidem ipse Christus est.

CAPUT II.

Vers. 1. Neque vero Christum tantum a mortuis resuscitavit Deus, verum etiam vos devinctos morte delictorum ac peccatorum.

Vers. 2. In quibus antea vitam traducebatis prout fert vita ac consuetudo hominum hujus mundi. [vel: perinde atque alii homines hujus mundi,] ad nutum ac voluntatem principis illius in aëre degentis, hoc est illius spiritus, qui nunc in impiis vim suam exerit, in iis, qui contumaces esse pergunt, ac doctrinam Christi non suscipiunt.

Vers. 3. Inter quos etiam nos Judæi omnes (ne quis forte existimet ab hoc censu nos exemtos) aliquando fuimus versati, ejusdemque fuimus cum illis census, cum cupiditatibus carnis atque appetitus nostri impulsi ea perpetraremus, quæ suaderent cogitationes carnales seu ab appetita carnali. [vel: appetitus & cogitationes improbæ.] Et licet opinione sanctitatis meritorumque nostrorum plerique tumeremus, nihilominus tamen eramus vere obnoxii iræ pœnæque divinæ, quemadmodum & cæteri homines.

Vers. 4. Verum Deus cum esset uberrima ipsius atque amplissima misericordia, ob ingentem illam charitatem, qua nos complexus est,

Vers. 5. Nos, ut dicere cœperam, sive Judæos, sive gentes, cum devincti essemus morte delictorum, Christum ad vitam reducendo, una quoque vita donavit (quod sane indicio est ex mera benignitate vos servatos esse.)

Vers. 6. Simul inquam vos cum ipso tum ad vitæ pietatem, tum ad vitæ immortalis spem excitavit. [vel: suscitavit, & una cum ipso in ipsis cælis collocavit Christo Jesu insertos, ac veluti in cælestis illius hæreditatis possessionem vos misit.]

Vers. 7. Eum in finem, ut hominibus, iis quæ sequentur posthac, seculis, ingentem gratiæ suæ amplitudinem ostenderet, per eam benignitatem, qua erga nos utitur qui Jesu Christo sumus inserti. [vel: per Jesum Christum,]

Vers. 8. Nam ex mera benignitate salutis spem ac veluti jus adepti estis fidei conditione interveniente (quæ ipsa quoque non vobis ipsis vestroque studio imputanda est sed Deo, cujus donum est, quique ad eam vobis inserendam omnia præstitit.)

Vers. 9. Fide, inquam, interveniente. [vel: Ex benignitate, inquam, mera] tantum vobis bonum contigit, non ob vestrorum operum merita: ne quis hic se jactet, & aliquam gloriæ partem sibi decerpat.

Vers. 10. Nam quod aliquid præstamus boni, idipsum quoque Deo debemus, cujus etiam quoad religionis & pietatis negotium sumus, per Christum Jesum ejusque religionem reformati, ac veluti denuo creati ad bonorum operum exercitium, quæ Deus jam antea apud sese constituit, ac nobis præscripsit, ut in illis vitam nostram traduceremus.

Vers. 11. Quapropter memineritis vos, qui aliquando eratis ethnici, si ea spectes, quæ ad natales & cætera carnalia discrimina pertinent; qui dicebamini præputiati ab iis, qui dicuntur circumcisi, nempe in carne, quæ circumcisio manibus perficitur.

Vers. 12. Quod, inquam, eo tempore, quo a Christo adhuc eratis alieni, non pertinueritis quicquam ad rempublicam Israëliticam, quę divina sola tunc erat; neque ad fœdera, quæ Deus cum eo populo eorumque majoribus pepigerat, & promissionis illius singularis de Messia & felicitate per ipsum dandę spem nullam habueritis, & denique, ut uno verbo omnia complectar, absque Deo veraque religione in mundo vixeritis.

Vers. 13. Hæc vestra erat olim conditio, hæc infelicitas. At nunc, postquam Christi religionem amplexi estis vos, qui aliquando longe aberatis ab iis, quas recensui rebus, atque ab ipsa republica Israëlis, prope admissi estis ad ea omnia, interveniente cruenta morte Christi, qua fœdus tum inter Deum & vos, tum & inter populos tam diversos sancitum est.

Vers. 14. Christus enim ille est, qui pacis inter nos mutuæ auctor est, qui ex utroque populo unum Dei populum constituit, & intergerinum illum, qui diversos populos a se invicem disjungebat, parietem, & inimicitię inter ipsos erat causa, per corpus suum carneum morti traditum, diruit.

Vers. 15. Hoc est, antiquavit & abolevit legem Dei per Moysen datam, mandata ea continentem, quę ritus præscribebant, non ex natura rei, & ipsa honestatis ratione, sed ex arbitrio legislatoris pendentes: ut ita duos diversos populos, diversis antehac utentes sacris ac moribus, sibi insertos, ac religionem suam amplexos reformaret, quo coalescerent in unum, eumque

eumque novum populum, nova ratione Deo ſervientem, conſtituta inter diſſidentes pace.

Verſ. 16. Et ſic utroſque inter ſe conciliaret in unum veluti corpus compactos: non ut pro animi ſui libitu inpoſterum viverent, ſed ut Deo certatim ſervirent. [vel: ad Dei gloriam ac cultum ei præſtandum,] idque per mortem, quam in cruce ſuſtinuit, per quam inimicitiam inter utrumque populum extinxit.

Verſ. 17. Atque ut id totum ad effectum in nobis perduceretur, per legatos ſuos ad nos quodammodo venit, & felicitatem ſempiternam annunciari curavit, tum vobis, qui longe antehac a Deo ejuſque populo aberatis, nempe gentibus; tum illis, qui erant Deo conjuncti.

Verſ. 18. Nam per Chriſtum habemus aditum ad Deum, tanquam patrem noſtrum utrique, ſive Judæi, ſive gentes, unam ſpiritualem religionem colentes, ac per eam Deo placere ſtudentes [vel: una ſpirituali religione colligati, eodemque ſpiritu a Deo donati.]

Verſ. 19. Quapropter non eſtis amplius peregrini reſpectu Dei populi, & inquilini, qui iiſdem, quibus illi privilegiis non gaudeatis; ſed eodem cum cæteris ex Judaico populo ſanctis atque fidelibus civitatis jure gaudetis, & domeſtici eſtis Dei.

Verſ. 20. Qua in re firmo nitimini fundamento, nempe apoſtolis ac prophetis, eorumque doctrina atque auctoritate, cujus fundamenti imus angularis lapis ac firmamentum eſt Jeſus Chriſtus.

Verſ. 21. Super quo totum populi divini ædificium, cujus membra apte ſunt inter ſe coagmentata, ſubinde creſcit atque aſſurgit, ut evadat templum ſanctum, ope ac cura domini Jeſu.

Verſ. 22. Super quo & vos una cum aliis fidelibus ædificamini, ſeu pars populi divini evaditis, ut in vobis Deus per ſpiritum ſuum habitet. [vel: ut ſitis habitaculum Dei ſpirituale.]

CAPUT III.

Verſ. 1. QUandoquidem ergo tanta vobis a Deo contigit ſelicitas, ut in ſocietatem populi divini allegeremini, ego Paulus, qui ob negotium Jeſu Chriſti ejuſque ſanctiſſimam religionem vinctus ſum in veſtrum, hoc eſt, gentium bonum.

Verſ. 2. (Neque enim dubium mihi eſt, quin audiveritis, quo pacto Deus inter alios mihi ex ſingulari benignitate impertiverit munus, quod ad vos veſtramque utilitatem, hoc eſt, euangelium vobis annunciandum ſpectat.

Verſ. 3. Quandoquidem peculiari revelatione mihi aperuit rem illam reconditam (prout antea ſcripſi paucis verbis.)

Verſ. 4. Quæ legentes poteſtis inde animadvertere, quam plene ego habeam cognitum myſterium hoc, ſeu doctrinam ante reconditam, per Chriſtum patefactam:

Verſ. 5. Quæ præcedentibus ſeculis non innotuit hominibus, nunc autem revelata eſt ſanctis illis Chriſti apoſtolis ſen legatis, & prophetis, hoc eſt rerum reconditarum ad Chriſti doctrinam pertinenrium interpretibus, per ſpiritum ſanctum utriſque datum.

Verſ. 6. Ea vero doctrina antea inaudita hæc eſt, quod gentes extraneæ ad eandem cum populo Judaico hæreditatem pertineant, & unum cum illo corpus conſtituere debeant, ac participes fieri promiſſionis illius, quę per Chriſtum Jeſum hominibus eſt oblata per euangelium.

Verſ. 7. Ad quod annunciandum aliiſque miniſtrandum egu ſum delectus & conſtitutus ex dono Dei gratuito, mihi conceſſo per efficacem virtutem ejus, quę in munere meo vim ſuam exerit.

Verſ. 8. Mihi, inquam, qui ſum minimus inter omnes fideles ac Deo conſecratos, contigit hoc ex divina benignitate munus, ut inter omnes extraneas gentes annunciarem ac prædicarem amplitudinem illam, quam nemo ingenio ſuo perveſtigare ac perſcrutari potuit, religionis Chriſtianæ.

Verſ. 9. Et omnibus aperte oſtenderem, quam multis ſit commune, quamque late pateat myſterium illud ab antiquis temporibus, ipſoque adeo mundi initio reconditum in Deo, qui omnes homines non tantum Judæos, verum etiam gentes, quantum in ſe eſt, aut reformare ac veluti condere ccepit,. aut reformavit ac denuo veluti creavit per Jeſum Chriſtum.

Verſ. 10. Ut nunc demum patefiat principibus illis & poteſtatibus, quę in cælis degunt, per ea, quę in eccleſia fiunt, multiformis illa, atque in tam variis rebus adminiſtrandis ipſius conſpicua ſapientia.

Verſ. 11. Quod Dei factum congruit: [vel: congruens propoſito ipſius æterno,] quod ad effectum jam perduxit. [vel: perducere decrevit] per Jeſum Chriſtum dominum noſtrum:

Verſ. 12. Per quem liberum habemus ad Deum ejuſque gratiam acceſſum, cum plena animi ſpe atque fiducia, interveniente fide ab eodem Chriſto nobis præſcripta,

Verſ. 13. Quapropter cum hæc ita ſe habeant, rogo ac poſtulo, ne animo concidatis ob afflictiones meas, qui vere ſum apoſtolus, quas in veſtrum commodum ſuſtineo, cum eæ vobis ſint glorioſę, tantum abeſt, ut eę vos conturbare debeant.

Verſ. 14. Ut igitur ad inſtitutum ſermonem redeam, quandoquidem tanta vobis obtigit felicitas, ego flexis genibus ſupplicio patri domini noſtri Jeſu Chriſti.

Verſ. 15. Ex quo, tanquam communi patre, univerſa familia, quæ in cælis atque in terris exiſtit, originem ac nomen ſuum ducit:

Verſ. 16. Ut pro glorioſa ſua munificentia vobis largiatur, ut valde corroboremini per ipſius ſpiritum quoad interiorem hominem, ſeu quoad animum religionis ſenſu imbutum.

Verſ. 17. Ita ut Chriſtiana religio conſtanter in animis veſtris hæreat, fide aſſenſuque firmo illis infixa, utque in charitate erga alios firmas agatis radices & ſolidum jaciatis fundamentum, ne ab illa unquam dimoveamini.

Verſ. 18. Iiſque rebus inſtructi porro etiam poſſitis animo comprehendere una cum cæteris omnibus fidelibus Deoque ſanctis hominibus, quanta ſit religionis illius ac bonorum in ea comprehenſorum latitudo, longitudo, profunditas & ſublimitas, hoc eſt quanta ejus ſit amplitudo, quę neminem excludit, ſeu omnes longe lateque diſſitos capit, nihilque ſit tam ſublime, nihil tam humile, quod non attingat atque comprehendat.

Verſ. 19. Utque cognoſcatis charitatis erga nos Chriſti [vel: Dei per Chriſtum nobis exhibitæ & præſtitę:] vim tam late diffuſam, quę cognitionem humanam per ſe ſuperat, ut ita impleamini omni donorum divinorum ubertate.

Vers. 20. Illi vero, qui potens est plura his omnibus, & longe abundantius facere, quam nos vel petimus, vel animo cogitamus, pro illa virtute, cujus vim & efficaciam in nobis jam cernitis, quem Deum illum summum esse facile intelligitis, illi, inquam, tribuatur gloria in ecclesia per Christum Iesum [vel: Christo Jesu addicta] in generationes æternis seculis successuras.

CAPUT IV.

Vers. 1. Quare cum tanta, ut superius ostendi, vobis obtigerit a Deo felicitas, ego qui vinctus sum domini nostri Jesu Christi causa oro, obsecro [vel: hortor] vos, ut vitam traducatis ita, quemadmodum convenit conditioni tam sublimi, ad quam estis divina gratia acciti.

Vers. 2. Nempe, cum omni animi modestia & mansuetudine ac longanimitate ferentes alii alios ex charitate, quam vobis invicem debetis.

Vers. 3. Atque id unice agentes, ut retineatis inter vos unitatem ac conjunctionem animi [vel: spiritualem] connexi vinculo illo, quod est pacis & concordiæ studium [vel: pax & concordia.]

Vers. 4. Quandoquidem unius corporis instar estis, Dei consilio colligati, & uno spiritu veluti anima regimini ac vegetamini: [vel: ut ita sitis unius corporis instar, & una veluti anima] prout etiam ad eandem felicitatem cujus spes vobis facta est, acciti per divinam gratiam estis.

Vers. 5. Quin etiam unus idemque vobis est dominus, eadem fides ac de rebus divinis sententia, una eademque fidei professio, quam per baptismum edidistis, [vel: unum idemque baptisma spirituale.]

Vers. 6. Unus denique & communis est Deus, qui idem pater est communis omnium, cujuscunque alioqui sint generis aut conditionis, qui idem omnibus fidelibus æque præsidet, & per omnes beneficia sua providentiamque diffundit, & in omnibus vobis habitat, atque adeo arctissime est vobiscum conjunctus.

Vers. 7. Neque vero huic conjunctioni quicquam obstare debet diversitas donorum spiritualium, quæ unicuique nostrum ex benignitate singulari contigerunt, ea mensura, qua cuique donare voluit Christus.

Vers. 8. Quod prædicere volens divinus spiritus, inquit: ascendit in altum, ipsum nempe cælum, atque instar ducis post victoriam triumphantis duxit ingentem hostium captivorum multitudiuem, & distribuit dona inter homines.

Vers. 9. Verbum autem illud ascendit, quo utitur divinus spiritus, ἐμφάσει sua non caret, sed subindicat, quod antea humili loco fuerit is, de quo sermo est. Id quod in Christo contigit, cum in partes terræ inferiores descendit, ac post mortem in sepulchro fuit conditus.

Vers. 10. Idem nimirum est, qui & in tam humilem locum descendit, & qui postmodum etiam ascendit super omnes cælos, ut omnia ad salutem humanam spectantia perficeret, atque ad exitum perduceret: [vel: donis suis compleret.]

Vers. 11. Is igitur posuit ac constituit alios quidem apostolos ac præcipuos ad humanum genus legatos, alios vero prophetas, ac rerum in religione Christiana abditarum explanatores atque interpretes; alios vero euangelistas, qui apostolis in euangelio annunciando adjumento essent, & vicariam veluti illis præstarent operam; alios pastores, qui ecclesias certas regerent & gubernarent, & doctores, qui populum Christianum doctrina salutari instruerent.

Vers. 12. Hos autem omnes constituit Christus eum in finem, ut sanctorum communio instrueretur ac perficeretur, ita nempe, ut illi, quos enumeravimus, fungerentur ministerio, ad augendum tum numero, tum salutaris veritatis cognitione Christi populum, qui corporis cujusdam est instar.

Vers. 13. Et id quidem eo usque, donec omnes, qui religionem Christianam amplexi sumus, habeamus plenissimam occasionem perveniendi: [vel: perveniamus eo,] ut idem plane credamus ac sentiamus de rebus divinis, eodemque modo agnoscamus filium Dei ejusque sanctissimam religionem, & ejus ratione excrescamus in virum adultum, & pertingamus ad mensuram staturæ perfectæ, qualis quidem Christo ejusque corpori convenit, vel staturæ Christi adulti, [vel: eam mensuram ac modum staturæ Christi in membris suis veluti crescentis, quæ sit perfecta:] hoc est nihil nobis desit eorum, quæ ad religionem Christianam pertinent.

Vers. 14. Unde fiet, ut non amplius simus instar infantium, qui fluctuemus & abripi nos patiamur quavis doctrina veluti vento aliquo, quod fit per aleatorias hominum artes atque fraudes, hoc est, per astutiam, qua utuntur ad alios compendiose ac veluti per insidias in errorem abducendos.

Vers. 15. Sed potius, in charitate Christiana sincere ac candide nos gerentes, [vel: veritatem divinam arcte tenentes, juncta simul charitate,] incrementum sumamus in omnibus, ac per omnia quoad Christi disciplinam, utpote qui caput est scientiæ rerum divinarum.

Vers. 16. Ex quo veluti capite totum populi Christiani corpus apte inter se connexum ac compactum per omnes juncturas, quibus vim atque alimentum membra membris suppeditant, per efficaciam ex capite illo, hoc est Christo, fluente, pro modo ac mensura uniuscujusque membri incrementum capit corpori conveniens, ad sui ipsius stabilimentum ac perfectionem, interveniente charitate, quæ nimirum illud præstat, ut membra alia aliis adhærescentia sibi invicem suppeditent virtutem a Christo acceptam, eaque suis donis juvent, ut pro captu ac modulo suo incrementum sumere queant.

Vers. 17. Ut igitur ad id redeam, quod initio cœperam dicere, id dicere volo, & palam testor ac denuncio Christi Domini nomine: [vel: obtestor per Dominum Jesum,] ne amplius vivatis quemadmodum reliquæ gentes extraneæ, in quorum numero vos aliquando fuistis, vivunt, ob mentis suæ vanitatem ac stultitiam.

Vers. 18. Quandoquidem intellectus ipsorum ignorantiæ tenebris obsidetur, suntque ipsi alienati animo atque aversi a vita, quam Deus præscripsit, atque unice probat, propter illam, quam dixi, ignorantiam, quæ ipsos occupavit, & animi duritiem obstinatamque contumaciam.

Vers. 19. Ob quam factum est, ut deposito dolore, quem ex malefactis conscientia solet parere, ad omnem

illius

illius ictum jam ſtupentes, mancipaverint ſe impudicitiæ ac libidini, ad exercendam quamvis turpitudinem impuramque voluptatem avidiſſime [vel una cum avaritia,] vel: cum aviditate.

Verſ. 20. At vos, cum Chriſtianam religionem edoceremini, non ita vivendum eſſe didiciſtis.

Verſ. 21. Siquidem doctrinam illam audiviſtis, eamque ita edocti eſtis, ut ſane in doctrina Jeſu Chriſti certiſſima eſt. [vel: prout ea ſe habet.]

Verſ. 22. Nempe, deponere vos debere vetus vitæ inſtitutum, quod quidem attinet ad priſtinas actiones ac mores, quod depravatur ac vitioſum redditur per cupiditates deceptices, menti nebulas effundentes, ne rectum ac honeſtum videat ac ſequatur:

Verſ. 23. Sed potius contra animum ac mentem novam ſumere vos debere, & novum vitæ inſtitutum amplecti:

Verſ. 24. Novumque adeo hominem induere, qui ad Dei voluntatem [vel: ipſius Dei ſimilitudinem] conformatus eſt, cujus natura in juſtitia & ſanctitate vera conſiſtit.

Verſ. 25. Quapropter abjicite mentiendi libidinem ac conſuetudinem, & loquimini unuſquiſque id quod verum eſt cum proximo ſuo, ſeu homine Chriſtianæ religionis ſocietate ſecum conjuncto: quandoquidem unius ejuſdemque corporis ſumus membra, adeoque alii alios non decipere, ſed potius omni ratione honeſta juvare debemus.

Verſ. 26. Quod ſi contingat vos iraſci, ne peccetis, vindictam animo decernentes, aut reipſa eam ſumentes: neque ad ſolis uſque occaſum duret iſta animi commotio.

Verſ. 27. Ne forte hoc modo detis diabolo locum, vos ad peccatum, hoc eſt vindictam adducendi.

Verſ. 28. Qui aliquando furabatur, ne furetur amplius, ſed potius laboret, & utile quippiam ac honeſtum manibus operetur: ut non modo ſeipſum alere, verum etiam habeat unde impertiat egenti. [vel: egenti impertiri aliquid poſſit.]

Verſ. 29. Nullus ſermo vitioſus ac corruptus ex ore veſtro procedat, ſed is demum, qui ſit utilis ad ædificationem ſalutaremque inſtructionem, qua alteri eſt opus ut vere ſit gratus atque acceptus audientibus. [vel: ut ita utilitatem pariat, & beneficii alicujus ſit inſtar audientibus.]

Verſ. 30. Nec committite, ut per ſermones iſtiuſmodi vitioſos offendatis, atque a vobis repellatis, ſanctum illum Dei ſpiritum, quo ita eſtis a Deo obſignati ac veluti notati, ut is ad diem uſque plenæ liberationis veſtræ vobiſcum duret.

Verſ. 31. Omnis præterea moroſitas. [vel: acerbitas animi] & excandeſcentia, quæ inſtar furoris cujuſdam eſt, & ira, vindictæ habens conſilium, & vociferatio, qualis iratorum eſſe ſolet, ac maledicentia, abſit a vobis, cum omni malitia, ſeu aliis nocendi ſtudio:

Verſ. 32. Sed contra potius ſitis alii erga alios benigni ac humani, miſericordes, largoque affectu condonantes vobis mutuo injurias: quemadmodum etiam Deus per Jeſum Chriſtum vobis offenſas condonavit, earumque remiſſionem obtulit.

CAPUT V.

Verſ. 1. Quapropter ut in aliis, ſic quoque hac in parte imitemini Deum, ut filios tantopere ab ipſo dilectos decet.

Verſ. 2. Charitatemque erga vos mutuo exercete, quemadmodum etiam Chriſtus charitatem erga nos ſuam exercuit, adeo ut ſeipſum ſalutis noſtræ cauſa acerbiſſimæ morti traderet, quæ res fuit oblationis inſtar ac victimæ Deo gratiſſimæ ac ſuaviſſimæ, ut dubitare nequaquam debeatis, vos quoque rem facturos Deo gratiſſimam, ſi eum hac in parte æmulemini.

Verſ. 3. A ſcortatione vero & impura quavis voluptate, itemque ab avaritia tam longe abſitis, ut ne nomina quidem iſtorum vitiorum inter vos audiantur, prout decet eos, qui Deo plane ſunt conſecrati, & a profano vulgo ſeparati.

Verſ. 4. Præterea vitate etiam ſermonum obſcœnitatem & ſcurrilitatem, quæ, ut aliis riſum excutiat, ſtultitiam quandam ſimulat; quin etiam jocos ac ſales, quibus alii alios ad cachinnos provocant. Hæc enim minime decent homines, præſertim Deo Chriſtoque ſacros; ſed potius ſi cujus animus exultat, gratias Deo agat, & laudes ipſius celebret.

Verſ. 5. Nam ut de ſceleribus paulo ante commemoratis aliquid adhuc dicam, illud certo ſciatis, nullum ſcortatorem, aut libidini deditum impuræque voluptati, aut avarum, qui dum divitias ſuas adorat, iiſque confidit, merito pro idololatra haberi poteſt, habere jus adeundi hæreditatem regni illius, quod Chriſtus ac Deus illius Pater poſſidet, ac hominibus ſibi parentibus impertit.

Verſ. 6. Cavete, ne quis forte contrarium vobis perſuadeat, & ſic vanis ſermonibus vos decipiat. Etenim propter hujuſmodi ſcelera iraſci ſolet Deus hominibus contumacibus, atque in incredulitate perſeverantibus, adeoque etiam eos punit.

Verſ. 7. Quare ne una cum illis participes ſitis eorundem ſcelerum, quemadmodum olim eratis.

Verſ. 8. Alia enim nunc veſtra conditio eſt. Nam aliquando quidem eratis tenebris ignorantiæ implicati: nunc autem luce cæleſtis veritatis colluſtrati eſtis, quatenus Religionem Chriſtianam eſtis amplexi, eamque tenetis, per Dominum Jeſum ſanctiſſimamque ejus religionem: quapropter ita ambulate, ut illis convenit, qui in luce verſantur.

Verſ. 9. (Porro autem fructus ſeu effectum ſpiritus Euangelici, qui idem eſt cum luce ea, qua vos colluſtratos dixi, conſiſtit in omnis generis beneficentia, juſtitia, candore bonitate, ſeu honeſtate ac juſtitia, quæ jura divina in omnibus diligenter obſervat, & ſinceritate, cui nihil admixtum eſt falſitatis vel improbitatis.)

Verſ. 10. Diligentiſſime perpendentes, quidnam Domino Jeſu probetur, ut illud in omnibus vitæ actionibus exequamini.

Verſ. 11. Quare ne quid commune habeatis cum operibus illis, quæ ex ignorantiæ tenebris oriuntur, iiſque conveniunt, [vel: quæ perpetrantur ab iis qui in ignorantiæ tenebris verſantur,] ac nullum fructum;

imo potius damnum afferunt: sed multo magis ea redarguite, & improbitatis convincite.

Vers. 12. Quod quidem admodum est facile: quandoquidem ea, quæ ab istis hominibus, qui in ignoratione religionis Christianæ versantur, occulte perpetrantur, adeo sant fœda, ut ea etiam nominare sit turpe. Nam etsi forte honestatem & sanctitatem quandam morum præ se ferant, occulte tamen ea designant, quæ non tantum factu sed & dictu sunt turpia. Ea vero turpitudinis convincere, nulli magis convenit quam vobis:

Vers. 13. Quandoquidem ea omnia dum a luce, seu iis hominibus qui luce ista sunt collustrati, eamque tenebris etiam inferre possunt, redarguuntur, manifesta fiunt, eorumque turpitudo patet, nec occultari se amplius patitur. Omne enim quod manifestatur lucidum est, seu de luce participat, adeoque non nisi a luce, quæ extra Christum nulla est revera, tale effici potest.

Vers. 14. Unde in hanc sententiam Scriptura [vel: Deus in scripturis, vel spiritus ejus] dicit. Evigila, qui ignorantia ac peccatorum somno veluti sepultus jaces, & exsurge ex hac peccatorum morte. Nam statim cernes Christum tibi illuscentem.

Vers. 15. Quapropter date operam, ut caute vos in omni vita geratis, non ut insipientibus, sed ut sapientibus convenit.

Vers. 16. Et occasionem omnem, quæ se forte vobis offert ad alios a sceleribus avocandos, etiam cum rerum vestrarum detrimento aliquo captate atque arripite: quandoquidem raro ea sese offert, cum mala soleant esse tempora, & fere pessime ab hominibus conterantur.

Vers. 17. Hac igitur de causa ne sitis imprudentes, sed potius operam date, ut maxime sitis gnari voluntatis Domini Jesu Christi.

Vers. 18. Quapropter etiam vino ne inebriemini, qua in re cerni solent mores dissoluti, nec quicquam recti atque honesti agitur: sed contra potius impleamini spiritu, seu spiritualibus ac piis cogitationibus.

Vers. 19. Adhortamini alii alios, Psalmos ac hymnos in Dei Christique laudem recitantes ac decantantes, aliasque cantiones, non mundanas ac turpes, quales sunt ebriorem, sed spirituales atque ad religionem spectantes, ita ut ore quidem canatis, sed corde, tanquam egregio quodam instrumento musico, psallatis, suavissima eadem oris & animi harmonia exoriente.

Vers. 20. In laudem Domini Jesu, gratias agentes summas semper pro omnibus beneficiis Deo illi summo qui pater est, ex præscripto Domini nostri Jesu Christi.

Vers. 21. Præterea etiam alii aliis obtemperate, timore divini numinis impulsi. [Vel: quantum timor divini nominis permittit.]

Vers. 22. Verum insignitè vos uxores ita parete maritis vestris, ut ipsi Domino Jesu.

Vers. 23. Etenim maritus est caput, atque adeo Dominus ac rector uxoris, quemadmodum & Christus caput Ecclesiæ est, idemque servator est hujus mystici sui corporis.

Vers. 24. Itaque quemadmodum Ecclesia parere tenetur Christo, ita & uxores maritis suis, omnibus in rebus divinæ voluntati non adversantibus.

Vers. 25. Mariti diligite uxores vestras, quemadmodum & Christus, cum quo vos hactenus comparavi, dilexit Ecclesiam, & se ipsum pro ejus salute morti atrocissimæ tradidit.

Vers. 26. Ut nempe eam sanctam redderet, purificando eam verbo seu sermone Euangelii, tanquam lavacro quodam aquæ, quo sponsa alicui marito adducenda ablui solet.

Vers. 27. Ut ita eam Ecclesiam sibi ipsi sponsæ alicujus instar constitueret splendidam ac formosam, quæ non haberet peccati alicujus maculam aut rugam, atque aliud hujusmodi, quod deformare eam possit; sed ut esset sanctissimis moribus prædita, & irreprehensibilis.

Vers. 28. Ita, inquam, debent mariti diligere uxores suas, quemadmodum diligunt sua corpora. Etenim qui uxorem suam diligit, seipsum revera diligit.

Vers. 29. At vero nemo unquam seipsum suumve corpus odio prosequitur; sed potius alimentum illi suppeditat, & illud fovet, atque adversus injurias aeris munit: quemadmodum & Dominus Jesus, cui maritos similes esse dixi, Ecclesiam rebus ad spiritualem vitam sustentandam necessariis instruit, eamque hoc pacto alit ac fovet.

Vers. 30. Propterea quod membra sumus corporis ipsius mystici, a quo ortum spiritualem trahimus, [vel: atque ex ipso tanquam spirituali Adamo, nos qui spiritualem ejus uxorem, constituimus naturam hanc nostram trahimus Spiritualem,] ita ut, quemadmodum Eva ex ossibus & carne Adami sumta est, adeoque ei fuit arctissima cognatione devincta; sic nos qua Christiani sumus, ex Christo, qui noster servator est, ortum ducimus, [eique arctissimo veluti vinculo] ac veluti cognatione spirituali eidem sumus conjuncti, vel: atque, ut ita loquar, de carne & ossibus illius.

Vers. 31. Propter hanc tam arctam mariti & uxoris conjunctionem ait scriptura, relicturum esse virum patrem & matrem suam, & arcte adhæsurum uxori suæ; ita ut ex duobus fiat una caro, seu unum corpus.

Vers. 32. Qua verba in se continent mysterium magnum, non quod attinet ad maritum & uxorem, de quibus verba ista aperte loquuntur; sed quod attinet ad Christum & Ecclesiam, ad quorum conjunctionem summam verba hæc occulto sensu respiciunt.

Vers. 33. Verumtamen, ut ad institutam exhortationem revertar, [vel: quanquam interea dum hæc ad Christum & Ecclesiam accommodo, & eorum inter se conjunctionem, charitatisque vinculum, mystice in illis comprehensum, extollo, nolo elevare vim verborum propriam, quæ id postulat, ut mariti proprie dicti cum uxoribus suis arctissimo nexu jungantur, sed volo potius, ut unusquisque vestrum uxorem suam diligat ut se ipsum; contra vero uxor maritum suum metuat ac revereatur.

C A-

CAPUT VI.

Verſ. 1. Vos vero liberi obtemperate parentibus veſtris, prout convenit religioni a Domino Jeſu traditæ: id enim ut fiat, æquum eſt.

Verſ. 2. Nam Deus ita olim in decalogo præcepit: honora, ſeu obſequium omnis generis præſta tum patri tuo, tum matri tuæ. Præceptum hoc ot ſanctius obſervaretur, primom eſſe voluit Deus, cui ſeparatim annexa promiſſio, hæc nempe:

Verſ. 3. Ut proſpere tibi omnia cedant, & diu vivas in terra.

Verſ. 4. Viciſſim vos parentes, atque nominatim patres, cavete, ne liberos veſtros durius tractando, eos ad iram provocetis; ſed potius educetis eos ea utentes diſciplina & inſtitutione, quam doctrina Chriſti præcipit, quæqoe ejus voluntati ſit conſentanea.

Verſ. 5. Vos etiam, qui ſervi eſtis, dominis, qui in corpora veſtra poteſtatem habent, anxii, ac veluti tremebundi obtemperate; non ſimulatè, ſed animo ſimplici, ac ſincero, & perinde atque ipſi Chriſto.

Verſ. 6. Hoc eſt, non tantum illis obſequium præſtate cum ipſi adſunt præſentes, & quid agatis cernunt, quaſi id tantum ageretis, ut hominibus placeatis; ſed, ut ſervis Jeſu Chriſti convenit, ex animo præſtantes id, quod a vobis requirit Deus, & ut ita dominis veſtris miniſtretis, ut propenſo in commoda dominorum veſtrorum animo ſitis, ut ipſi Domino Jeſu, non vero ut hominibus, [vel: Domino Jeſu, huic enim revera id præſtatur obſequium, non vero ut, arbitramini, hominibus vel tantum, vel potiſſimum] qui ea, quæ oculis ſubjecta ſunt, æſtimant:

Verſ. 8. Id vobis firmiter perſuadentes, quod quiſpiam præſtiterit boni, ejus rei convenientem mercedem eum reportaturum a Domino Jeſu, ſive ſervus ſit, ſive liber, nullo perſonarum diſcrimine.

Verſ. 9. Vos etiam, qui domini eſtis, viciſſim præſtate ſervis ea, quæ tam fideli miniſterio digna ſunt, ac de ſeveritate ac minacitate, qua uti ſere ſolent adverſus ſervos domini, remittite, iiſque æquitatem ſingularem præſtate, ſcientes, quod, utut hic nullum habeatis dominum, qui injurias, quas ſervis infertis, vindicare queat, habetis tamen in cælis Dominum, & quidem ejuſmodi; qui perſonarum in judicando rationem non habet, ſed factorum meritum ſolummodo reſpicit, non conſiderans, utrum quiſpiam ſit ſervus, an vero dominus ac liber.

Verſ. 10. His officiis ita ſeparatim præſcriptis, illud extremum, chariſſimi mei fratres, vos moneo omnes, ut per Dominum Jeſum & ſanctiſſimam ejus religionem confirmemini, robore animi accepto a validiſſimis ipſius, quas vobis ſuppeditat, viribus.

Verſ. 11. Et inſtar fortiſſimorum Chriſti militum induatis vos omni armorum, non humanorum, ſed divinorum genere, enim in finem, ut poſſitis invicti conſiſtere adverſus inſidioſos diaboli aſſultus atque incurſiones.

Verſ. 12. Neque enim nobis pugnandum eſt, cum hominibus carne ac ſanguine conſtantibus, adverſus quos arma humana valent; ſed cum principibus, cum iis qui poteſtatem habent, cum iis, inquam, qui hoic mundo imperant, hoc eſt, hominibus in ignorantia divinæ voluntatis verſantibus, & maximam hujus mundi partem conſtituentibus, qui principes ſunt ſpiritus illi maligni in ſublimi aëre habitantes, & veluti è ſuperiori loco in nos pugnantes.

Verſ. 13. Quare, cum tam validos habeatis hoſtes, ac tantopere metuendos, corripite omnia illa arma divina, quibus vos penitus munire ac defendere poſſitis, ot hoſtibus illis tempore afflictionis variarumqoe calamitatum ob veritatem ingruentium queatis fortiter reſiſtere, & omnibus bonorum militum officiis functi conſiſtere, ac palmam obtinere.

Verſ. 14. Quapropter in procinctu ſtate, & quemadmodum milites *cingulo* lumbos ſuos conſtringere ſolent: ita vos ejus loco comparate ſinceritatem animi: [vel: cognitionem veritatis Euangelicæ,] loco *thoracis* vobis ſit juſtitia, ſeu omnis generis pietas.

Verſ. 15. Loco *ocrearum*, quibus milites muniunt pedes, ſit alacritas & promitudo ad pugnam & conflictum, [vel: ad annunciandum beatiſſimum de ſempiterna felicitate nuncium,] quam Euangelium, ſeu beatiſſimus ille de cœleſti pace ac felicitate nuncius, animis hominum inſerit. [vel: ſitis inſtructi Euangelio pacem ac felicitatem annunciante, ſeu Euangelii cognitione.]

Verſ. 16. Inſuper apprehendite *ſcuti* inſtar [vel: præ cæteris omnibus ſcuti vobis inſtar ſit] fiduciam [vel: aſſenſum firmum, veritati Euangelicæ adhibitum] in Deum Chriſtumque collocatam, qua poteritis non tantum excipere, verum etiam extinguere illa ignita tela, quibus vos malignus ille ſpiritus conſigere conabitur, hoc eſt omnia illa, ſive verba, ſive facta, reddatis irrita, quibus ſatanas vos a veritate abducere ſataget.

Verſ. 17. Porro pro *galea* vobis ſit ſpes æternæ ſalutis, quæ ſummum in ſpirituali hac armatura locum obtinere, & veluti caput Chriſtiani militis munire debet. Ac denique ut dextra ferreum ſolent tenere *gladium*, ita vos arripite gladium ſpiritualem, qui eſt verbum Dei; quo non tantum vos defendere, verum etiam argumentis inde depromptis adverſarios veſtros proſternere ac vincere poteritis.

Verſ. 18. His armis inſtructi addite præterea omne genus precum ac ſupplicationum, quibus Deum interpelletis aſſidue. Verum eas fundere debetis non frigide, ſed ferventi ſpiritu; nec demum ubi vobis prorſus vacat, ſed potius huic rei invigilate, & tempus ſomno aliiſque rebus ereptum illis impendite, magna hac in parte perſeverantia ac conſtantia uſi.

Verſ. 19. Nec pro vobis tantum orate, ſed adjungite preces etiam pro omnibus Deo conſecratis, qui ſunt Chriſtiani homines, ac nominatim pro me, qui id mihi inprimis velim a Deo impetrari, ut mihi tum, cum ad docendum os meum aperuero, oratio ſuppeditetur, quo poſſim audacter ac ſine metu [vel: ut mihi ſuggeratur & inferatur oratio eo pacto, uti os meum aperiam, atque ad homines loquar audacter, ſine ullo metu ac trepidatione, quo poſſim in tanto hominum ſplendore, ac urbis hujus celebritate, omnibus patefacere myſterium illud Euangelicum: vel: doctrinam illam reconditam, quam Euangelium promulgat.]

Vers. 20. Cujus patefaciendi causa legatione fungor a Domino Jesu mihi commissa, catena vinctus: ut, inquam, de mysterio hoc Euangelico ita libere atque audacter loquar, quemadmodum convenit me, qui ad illud annunciandum cælitus missus sum, loqui.

Vers. 21. Ut autem, quemadmodum ego aveo scire, quo loco sint res vestræ, ita etiam vos sciatis, quid me fiat, quidve rerum geram, omnia ista vobis significabit Tychicus, charissimus noster frater, qui in rebus ad Christianam Religionem pertinentibus fidelem tum ipsi Domino, tum Ecclesiæ ejus operam præstat:

Vers. 22. Quem eum ipsum in finem ad vos misi, ut sciatis quis sit rerum mearum status, & animos vestros, meo fortasse periculo perculsos, erigat ac consoletur.

Vers. 23. Precor autem omnibus, qui fraternitatis Christianæ vinculo connexi sunt, pacem & concordiam inter se colant, ac charitate, quæ illius fons est, se invicem complectantur, atque una constanter doctrinæ Christi fidem adhibeant.

Vers. 24. Id vero præstet Deus ille qui Pater est & Dominus Jesus Christus, cujus utriusque gratia ac favor contingat omnibus qui Dominum nostrum Jesum Christum integre ac constanter diligunt. [vel: ita diligunt, in cum effectu suo integritatem vitæ conjungant.] [vel: non ita ut olim mortalem ac corruptibilem, sed nunc immortalem diligant.]

COM.

JOANNIS CRELLII FRANCI

COMMENTARIUS

IN

Epistolam Pauli

Ad

PHILIPPENSES.

COMMENTARIUS IN EPISTOLAM AD PHILIPPENSES.

ARGUMENTUM EPISTOLÆ.

In hac epistola id agit apostolus, ut ostendat, curæ sibi esse salutem Philippensium, eosque hortatur ad officium hominum Christianorum, monetque ut caveant sibi a falsis doctoribus volentibus eos abducere a sinceritate doctrinæ euangelicæ. Præterea de statu suo eos reddit certiores. Timotheum & Epaphroditum commendat. Philippensium factum, qui pecuniarium sibi misissent subsidium laudat. In primo capite, effecta suæ in eos charitatis effundit. Salutatione præmissa, tum quis sit ipsius status, & quæ effecta vinculorum ejus, docet; tandem hortatur eos ad pietatem.

CAPUT I.

Vers. 1. PAulus & Timotheus. Conjungit autem secum Timotheum hic & alibi, ubi Sylvanum seu Silam adjungit. In 2 epistola ad Corinth. cap. 1 Timotheum iterum secum conjungit. 1 epist. ad Thess. 1, & Sylvanum addit. In 1 Cor. 1 Sosthenem addit, ubi Timotheus non adjungitur, qui missus fuit ad eos, nec præsens fuit, ut patet ex ultimo capite ejusdem epistolæ. *Servi*, non vulgari & communi, sed peculiari ratione, qui unice sese addixerunt euangelio Christi, nempe in eo prædicando. Alii tantum serviunt Christo in pietate, alia interim tractantes; illorum vitæ genus hoc erat.

Omnibus sanctis, per Christum sanctificatis, & a cæteris hominibus separatis, qui Christianam religionem sunt amplexi. *Philippis*. Philippi urbs Macedoniæ celebris.

Cum episcopis, id est non tantum vulgaribus fidelibus, sed & episcopis, qui ecclesiam gubernant, quorum alii pastores ac doctores, quanquam in iisdem utrumque esse potest, qui inspiciunt ecclesiam; diaconi non regunt ecclesiam, sed ministrant ei in rebus carnalibus, doctores omnes videntur esse episcopi.

Vers. 2. *Gratia vobis*. Vide alibi.

Vers. 3. *Gratias ago Deo*. Incipit suum testari erga Philippenses affectum, quia & gratias agit pro iis Deo, & orat, quod posterius explicat statim. Pro qua re gratias agat ℣. 5 demum exprimitur, pro communione scilicet cœtus.

Super omni mentione, id est quoties ego vestri memini. Beza aliter, sed non sat recte. Sensus est is, sæpe sum vestri memor, & cum sum memor, non possum me continere, quin id faciam.

Vers. 4. *Semper in omni*. Hoc postremum in parenthesi legatur, etsi cum prioribus constructione cohæreat. Apparet enim Paulum tunc egisse gratias, cum oravit. Quoties mentionem vestri facio, toties gratias ago. Facio autem id sæpissime, quia quoties precor, tum pro omnibus vobis precor cum gaudio. Possunt enim sic distingui verba: semper in omni precatione mea pro omnibus vobis cum gaudio gratias ago. Si distinctio Bezæ esset retinenda, tum non hoc Paulus faceret quod instituit, sed tantum quod cum gaudio gratias ageret pro iis, non autem quoties memor eorum esset id faceret. Ostendit autem precationem illam conjunctam esse gratiarum actioni. Vix enim hoc gaudium potuit esse sine gratiarum actione pro iis, ex quibus gaudium percipiebat. Breviter, in omni præcatione mea, id est quando & quotiescunque preces facio cum gaudio pro vobis precationem facio: vel ita: In omni mea precatione pro vobis semper cum gaudio precationem facio.

Vers. 5. *Super communione*, pro eo quod participes una nobiscum sitis euangelii. *A primo die*. Hoc videtur cohærere, cum illis verbis *Gratias ago Deo*. Etsi etiam possunt verba cohærere cum voce communionis, magis tamen prior probatur, ut ostendat Paulus, quod gratias ageret pro iis, ab ipsa die, qua receperant euangelium usque ad illud tempus, quasi dicat: Quoties ego sum vestri memor, gratias ago domino meo pro vobis ab illo die, ex quo recepistis euangelium. *In euangelium*. Vel εἰς pro ἐν positum est, vel, in euangelium est ratione euangelii.

Vers. 6. *Confisus*. Potest hoc tanquam diversum adjungi superioribus, ut nec rationis nec conditionis sit nexus, ut dicat, gratias ago & confido: aut etiam ei cui alacriter gratias ageret, qui contuli illud. Pro invito enim beneficio, non facile est gratias agere alacriter.

Confisus idipsum. Dubium est, a referendum sit vox idipsum, ad mox sequentia, an ad superiora. Si αὐτὸ habet vim consuetam videtur addendum κατὰ: quasi dicat, perinde atque hactenus factum est, & secundum id quod hactenus vidi hoc spero, convenienter iis, quæ facta sunt a nobis: si non retinet vim, tum sensus erit hic; quasi dicat confisus quod qui in cepit bonum opus &c.

Opus bonum. Id est fidem adhibitam Christi euangelio ejusque effecta, vitæ nimirum sanctimoniam. *Ad finem perducet*, id est ad mortem, quod enim ad mortem fit, censetur factum ad diem adventus domini Jesu. Medii temporis non habetur ratio, nec enim sentitur illud tempus nec ratione salutis ulla intervenit mutatio. Cur sic loquatur apostolus, hæc est. Primo Quia solatium exprimit & fugit funestum ferale, propter εὐφημίαν, ideo dicere maluit, finem quam mortem, quia mortis mentio feralis est est. Secundo. Quia non tantum singulorum voluit habere rationem, sed & universorum, ut spectaret universam ecclesiam eorum ita duraturam. Potuit enim & de eo confidere cujus bonum erat initium. Magis tamen singulorum habuit rationem, quandoquidem neque de universis desperabat.

Diem Jesu Christi. Dicitur dies Jesu Christi, quia tum Jesus Christus insigne opus est facturus, imo operum ipsius maxime insigne & compendium quoddam omnium suorum operum illum diem occupaturum est.

Vers. 7. *Quemadmodum æquum est.* Indicat, non injuria se ita sperare, Deum id facturum, ut essent constantes ad mortem usque. Æquum enim est, ut de vobis omnibus id sentiam & bene sperem. Disceptant in sequentibus interpretes, ubi est amphibolia, cum non constet, quod sit agens, quod patiens, an antecedens an consequens. Alii sic reddunt: *quod ego vos habeam in corde alii*, quod *vos me habeatis* in corde, quę sententia est satis commoda, & nihil habet incommodi, sed altera commodior esse potest ex Beza: quod habeam in corde vos esse participes istius meæ gratię in vinculis meis. Secunda sententia est, quod vos me habeatis in corde, vos, inquam, qui tales estis, qui in vinculis meis estis participes: quasi dicat, ideo ego ita de vobis sentio, quia probe animo cernam vos esse participes meorum malorum, in quo est singularis gratia Dei, quia perpessum Paulum viderent, & causam, ob quam passus est, viderent, & participes etiam essent ejus afflictionis. Habere in corde, est bene meminisse & profunde cogitare. Ὄντας pro εἶναι esse sive existere ponitur, ut sæpe fit. Si sumatur secundo sensu, significabit eos bene cogitasse de Paulo, & in corde eum habuisse afflictum. Bis autem posuit apostolus ὑμᾶς; itaque videtur hoc pronomen ex Hebræorum pleonasmo redundare, qui sæpe antecedentibus conjungunt affixa, quæ vocant. Sed propter multa interposita commodissime illud explicari potest per epanalepsin. Vos, inquam. Omnes autem participes erant in vinculis, in apologia, in confirmatione euangelii, quatenus ejus curam sic gesserunt, ac si ipsimet vincti & in conditione Pauli constituti fuissent. quo sensu etiam author ille ad Hebræos dicit, fideles illos participes fuisse eorum, qui Christi causa calamitates pertulerant Heb. 10. 33. χάριτος. Χάρις, divinum beneficium, vel etiam ipse divinus favor est. Per metonymiam autem transfertur etiam ad ea, quæ ex hoc favore proficiscuntur. Hoc autem loco significat afflictiones & mala seu vincula, quæ Christi causa tolerabat apostolus. Magnum enim Dei beneficium est, Christi & euangelii causa affligi. Ideoque ℣. 29 dicit apostolus, illis donatum esse, ut pro Christo paterentur. Donum hoc vocat apostolus, quod non cuivis contingit, nisi ei, quem Deus singulari favore suo complectitur. Ideo autem gratiam afflictiones suas vocat, ut eis animos adderet, se jure ex istis eorum officiis ac communione secum hanc spem & opinionem, quam supra expresserat, de iis concipere. Potuit quidem, sine hac Paulus contentus fuisse prædictis, sed magis eam rem explicat, & divinum beneficium esse addit. Vel quod gratiæ nomine vult celebrari illa vincula, accusationem &c; aut etiam, quia diversæ res erant istę explicatę a gratia divina, cum in illis nunciatis per se non sit gratia. Diversa hic esse potest ratio constructionis, ut per appositionem χάριτος vox addatur, nec tamen est secundum grammaticam, sed tantum quod ad sensum attinet. Si sine appositione est constructio, ut diversa consideret illa a gratia. Non dixit autem ἐν τῇ χάριτι in dativo casu, ut innueret, calamitates ipsas per se gratiam non esse, sed ratione præmii tantum & mercedis, quæ iis toleratis consequatur. Illa communio vel participatio fuit in eo quod paterentur, vel potius, quod ita essent ejus memores, & curam gerebant, quasi una vincti essent.

Defensio, quod euangelium defendebant adversus calumnias adversariorum, & munus suum commendabant; quod etiam per confirmationem intelligi potest, ubi, & vincula, & oratio pro defendendo euangelio includitur, quod perinde erat atque si adessent juvando Paulum, quantum in se erat.

Vers. 8. *Testis enim est.* Hoc videtur ad totum, quod superius dixerat a ℣. 3 referri, nempe ad gratiarum actionem & preces, cæterum horum causa addita. Testis gnarus est, videt, & potest de eo testari, est juramentum quoddam. Subauditur, enim imprecatio. Nam qui audet Deum in re falsa citare, is quasi eum ultorem vocat.

Testis Deus, id est gnarus est, consequens pro antecedente.

Quod desiderem, quantopere ego vos diligam. Improprie desiderium pro amore, hoc enim ad rem pertinet, & respicit ad superiora. Ex amore fluit gratiarum actio & precatio. Ὡς pro ὅτι potius quod significat, quam quomodo seu quantopere, nisi significet, quantopere velim vos diligi a Christo Rom. 1. 9.

Cupio pro amo, tum quia amor in cupiditate quadam consistit, tum ex Hebræorum idiotismo, apud quos idem valet & verbum *chamad* quod *hathavah*. Sic sumitur 2 Cor. 9. 14, & apud Latinos authores: alioquin cupere significat; quos enim amamus, eos quodammodo cupimus, & libenter unum cum iis fieri vellemus.

In visceribus Jesu Christi, id est intimo affectu, tenerrimo affectu, vel affectu isto, qui a domino Jesu præscriptus est, & illi vehementer placet, quasi dicat affectu Christiano penitus convenit hæc dilectio doctrinæ Christi & moribus ex ea profectis, & illi vehementer probatur. Magnitudinem itaque & intensionem amoris istius declarat apostolus. Solent enim Hebręi viscera seu rachamim omnes teneriores ac veluti maternos affectus vocare.

Vers. 9. *Et hæc oro.* Si legamus in superiori versu ὡς pro ὅτι, hic versiculus refertur ad id quod dixerat: Testis est mihi Deus, tum quod vos amem, tum quod

precibus

precibus meis a Deo flagitem. Præstat tamen prior sensus verborum, quoad viscera Christi, posteriori, quia si de amore Christi dissereret, hoc ad gratiarum actionem nil faceret, ac tum debuisset potius Dei mentionem facere, aut cum Christo Dei præsertim, cum antea dixerit, se Deo gratias agere & precari. Possunt verba sic conjungi, Deus etiam testis est, quod hoc prem, pendet enim præstantius ex eadem particula, quanquam simplicitati sermonis apostolici hoc non contravenit.

Ut charitas &c. id est ut in dilectione fraterna magis ac magis augeamini.

In cognitione, id est cum cognitione, ut scilicet simul cum charitate crescat cognitio. Vel *ἐν* positum est pro *καὶ*; ita ut illis precetur incrementum in charitate pariter & cognitione: vel charitas abstracte posita est pro concreto, id est pro charitate præditis, tanquam si diceret, hoc oro ut vos, qui tanta charitate flagratis, & ei præditi estis, incrementum etiam rerum divinarum capiatis. Solemus enim virtutibus aliquid precari, quod virtute præditis propter virtutes istas optamus & precamur. Ut si quis diceret, precor ut liberalitas tua divitiis & opibus abundet & affluat. Non enim id ipsi precamur liberalitati, sed homini liberali propter liberalitatem. Cognitio hoc loco significat rerum divinarum ad religionem Christianam pertinentium notitiam.

Et sensu omni, id est perfecto, ut simul cognitio abundet cum charitate & sensu perfecto. Possunt etiam eadem verba construi, ut optet illis, ut charitas illa in hac re abundet, ut ratione cognitionis charitatis incrementum sumat; hoc fit, quatenus in eo, qui charitate est præditus crescit cognitio. Aut ergo optat charitatem cum cognitione, aut cognitionem in charitate, ut illi qui charitatem habent cognitionem etiam acquirerent plenam. Priori sensu duo optat, posteriori tantum præstantius, alterum autem tribuit Colossensibus cap. 2. 2. Verba duplicem sensum patiuntur, aut, ut subinde in fide proficiatis & gratiarum actione, aut etiam, ut per fidem vobis contingat, ut gratias agatis. Cognitio refertur ad veritatem, non enim apostolus aliud vult eos nosse, quam id quod ipse nosset, nempe euangelium.

Omni sensu. Id est intelligentia, nil enim hic noster sensus valet aliud Hebr. 5 14. Intelligentia non ad precationem tantum, sed & ad discretionem boni a malo pertinet. Cum enim ea, de quibus ait, apostolus non sint *αἰσθητὰ* sed *νοητὰ* apparet *αἴσθησιν* hoc loco metaphorice sumi, ut *αἰσθητήρια* dicto hoc loco ad Hebræos.

Vers. 10. *Ad probandum τὰ διαφέροντα.* Id est quæ discrepant a salutari cognitione veritatis & a rebus honestis. Breviter, quæ a vero & recto discrepant.

Ut sitis sinceri. Ne autem admisceatis aliquid impuri, doctrinæ Christi, aut labamini alicubi, vel ne sitis vitiis aut erroribus infecti:

Sincerum id est quod purum & defæcatum ab omni impuritate: quod si transferas ad cognitionem, a falso discernitur, si ad mores, ab inhonesto; huc utrumque potest referri, ne vel errent in veritate, vel in pietate deficiant.

Et sine offendiculo. Quasi dicat, ac proinde nusquam offendatis & prolabamini, sive errori, sive peccato alicui tanquam palo impacti.

In diem Christi. Jam dictum de eo versu 6.

Vers. 11. Ita sitis puri vel sinceri, ut simul sitis impleti; ut etiam non tantum credatis, sed etiam sitis repleti *fructibus justitiæ*, id est opibus ex pietate manantibus.

Per Jesum Christum, id est qui fructus per Jesum Christum fiunt, hoc est ex præscripto Christi.

Ad laudem &c. Finis, nisi quis velit ita explicare, qui per Christum fiunt ad gloriam Dei.

Vers. 12. *Scire autem.* Sequitur tertia pars, in qua apostolus indicat, quid secum fiat, quique sit vinculorum ejus effectus, ita nempe, ut quæ mihi eveniunt calamitates, tantum abest ut cesserint ad euangelii oppressionem, ut potius ad ejus profectum.

Profectum, id est ut doctrina euangelii tanto magis increbesceret & latius spargeretur.

Vers. 13. *Adeo ut.* Plerique putant esse transpositionem verborum istorum in Christo, & debuisse ita poni *vincula mea in Christo*, & id quidem verisimile est. Quod si quis aliud malit, sensus erit. Quod ego vinctus sum manifestum fuit omnibus, sed ita, quod ego id Christi causa faciam; Nam quod aliqui volunt nobis Christum patefacere, id falsum est.

In toto prætorio. Aula Cæsaris.

Vers. 14. *Et plures fratrum*, Alterum quod oriebatur ex vinculis ejus.

Fratrum in domino, non quoad carnem nec in Judaismo. *Confisi*, quia enim præsens erat apostolus, & ille potuisset confirmare euangelium eo magis, si illi deficerent. Animum ex eo sumserant, quod cum euangelium in vinculis defenderet, & quidem animose, ut etiam non tenuerit vincula pati, Christi & euangelii causa. Idem vs. 15 indicat.

Plures præsertim constantia ipsius nixi, animos sumserunt, & magis fuerunt persuasi de veritate euangelii.

Vers. 15. *Nonnulli quidem.* Hic non satis constat, an distinguat fratres in domino, an vero hos opponat illis fratribus in domino: quasi dicat, sunt etiam nonnulli, qui per invidiam loquuntur, non confidentes meis vinculis, sed odio & æmulatione mei impulsi; sed sunt quidam, qui ex animo idem faciant. Certum tamen est Paulum in verbis prioribus eos potius intellexisse, qui ex animo id faciebant, interea tamen veluti consequenter cæteros inclusisse; & ita loquitur ut excludat quodammodo eos & includat.

Quidam quod propter invidiam. Non desunt quidam, qui velint inclarescere ex euangelii prædicatione, ne ego solus hic laudem habeam quod euangelium promulgem, & patiar ejus causa. *Ἔρις* æmulationem, contentionis studium de honore ambitum significat. Prædicabant illi euangelium, sed ægrefaciendi Paulo & eum irritandi causa.

Et propter beneplacitum. Quia beneplacitum opponit æmulationi, verisimile est intelligi benevolentiam erga se præsertim, ut indicet, illos sibi fuisse bene cupientes. Et amore impulsi volebant illum juvare in vinculis; alias recte hoc transferri potest ad id in quo erant occupati, ut pro bono animo sumatur, sincere & studio promovendæ veritatis.

Illi vero ex amore, scilicet erga Paulum & ejus munus.

Vers. 16. *Illi quidem ex contentione.* Id est illi quidem contentionis studio ducuntur.

Non sincere, id est, non sincero animo. Non intelligit eos corruptam doctrinam prædicasse.

Arbi-

Acclarantes. Putant enim se ægre mihi facturos, si asseclas habeant plures; quasi ego id curem, aut etiam quod putaverint hac ratione causam Pauli, apud Cæsarem gravare, quod sub ipsius nomine plures ad euangelium adducant, ut postea accusaretur novis religionibus replevisse urbem. Poterant illi Christi doctrinam amare; Paulum odisse.

Vers. 17. *Illi vero ex charitate* scilicet erga me, cum videant ideo me huc a Christo missum & retentum, ut ecclesiam propugnem & defendam.

Positus, id est destinatus a Christo.

Vers. 18. *Quid enim.* Quasi dicat, etiamsi alii ex contentione id faciant, nil refert, quod ad hoc negotium, quod ego specto, attinet, nihilominus

Christus annunciatur, sive hoc sive illo modo. At ego vehementer gaudeo quod quacunque de causa id fiat, Christus tamen annuncietur.

Sive prætextu; id est eam ob causam, ob quam fieri non debet, nec eo studio. Prophasis occasio est alias & causa procatarctica: apud Paulum sumi solet pro causa non satis justa rei bonæ, ut si quis Christum prædicet avaritiæ causa 2 Tim. 2. prætextu avaritiæ. Occasio pro causa non vera, quæ minime vera esse poterat.

Sive veritate, sive sincere ea in re ageretur.

Christus tamen prædicatur. Apparet illos utrosque sincere Christum prædicasse. Nam ægre illi semper fuit, qui impure Christum prædicabat. Ego autem hoc gaudeo, & in posterum mihi gratum erit.

Vers. 19. *Scio enim.* Causam posteriorum verborum addit, quia id ipsum erit causa quædam salutis meæ, & in salutem mihi cedet, atque adjuvabit me. Nam cum aliquis tristia patitur ita, ut inde alii occasionem habeant prædicandæ veritatis, id ei causa magis, salutis. Quia hoc magis commendabat, apud Deum. Hoc enim notetur quod id ex Pauli consilio fuit. Voluit enim Paulus prædicari Christum. Quasi dicat scio enim quod Christus ex meis vinculis sumta occasione prædicetur in salutem meam:

Per vestram precationem, si tamen accedat vestra precatio, & ita vestris precibus impulsus Deus & Christus suppeditaverit mihi spiritum. Non enim eadem semper vis fuit spiritus domini in apostolis, sed copiosior seu major ipsis suppeditabatur, si in loco celebri erat dicendum. Interdum dicitur Paulus plenus spiritu; quo maxime apud Cæsarem opus habebat, in defendendo veritatem. Hoc promittit Christus apostolis, ne cogitate quid dicturi sitis. *Spiritus Christi*, qui ab eo proficiscitur & in ejus manibus est positus.

Vers. 20. *Secundum exspectationem.* Quasi dicat, quemadmodum ego vehementer exopto, desidero & spero etiam. Referri hoc potest ad suppeditationem spiritus Christi, nisi quis malit spem referre ad illa inferiora.

Quod in nulla re pudefiam, ut suppeditetur mihi spiritus Christi, quemadmodum ego etiam spero & expecto mihi id eventurum, ne pudefiam; & quemadmodum semper ita nunc.

Per corpus, id est per me ipsum Christus prædicabitur, sive vitam mihi produxerit Christus sive non. Probabile est id intelligi de eo, quod corpore ipsius futurum erat, sed sequentia absterrent.

Mihi enim vivere. Non frustra tamen dicit apostolus *in corpore.* Credendum enim est, Paulum velle dicere. Christum magnifice de se prædicatum iri. Qui in vinculis sum & in corpore patior sive vivam sive moriar. In corpore enim maxime Christo serviebat.

Sive per vitam &c. Sive moriar.

Vers. 21. *Mihi enim vivere.* Id est quia vita mea nihil aliud spirat nisi Christum, in Christo tota vita mea est. Ergo magnifice per me prædicabitur Christus dum vivam.

Mori lucrum. Quasi dicat, ego libenter mortem pro Christo subibo. Ergo magnificabitur in me Christus. Libenter id faciam, quia hoc lucrum erit mihi, propter lucrum libenter moriar. Jam autem dum moriar, Christum morte magnificabo.

Vers. 22. *Si vero vivere in carne.* Duplex potest esse sententia. Alii interpretes subaudiunt, *contingat.* Si in carne vivere contingat, istud vivere mihi pariet fructum, ut operer. Potest & alius esse sensus; si vero in carne vivere mihi est fructus operis, hoc aberit.

Ideo nescio quid eligam. Antea dixerat, mihi vivere Christus; nunc dicit hæc de fructu operis.

Vers. 23. *Teneor enim ex duobus.* Quasi dicat ex duobus partibus premor, utrinque coarctor. Ex una parte habens cupiditatem, id est volens dissolvi. A nautis sumitur metaphora Luc. 12. 36. 2 Tim. 4. 6. Ita agit ac si statim post mortem cum Christo futurus esset. Sed tamen quia medium tempus inter mortem & resurrectionem non numeratur, ideo licuit ei ita dicere.

Vers. 24. *Magis necessarium.* Multo a subauditur. Sed potest etiam sumi pro multo melius. Melius esse dicit respectu sui. *Manere in carne*, id est vivere in carnali corpore magis necessarium vobis.

Vers. 25. *Et hoc confisus.* Et quia hoc vobis magis necessarium & utile esse persuasus sum, scio quod manebo.

Et una, id est non tantum in vita, sed etiam vobiscum sum mansurus. Erasmus participium [illegible] pro adverbio sumit in paraphrasi.

Ad *vestrum profectum*, id est ut proficiatis in fide & gaudeatis.

Vers. 26. *Ut gloriatio vestra.* Videtur alium quendam finem ponere, ut illi propter Paulum, quod rursus ad illos venisset, gloriarentur de Christo Jesu. *In me* id est, per me.

Per meam præsentiam, quod tantum beneficium Paulo præstitisset, quod ex illis vinculis præsentem eum statuisset Philippis. Gloriari, est se felicem prædicare.

Vers. 27. *Tantum digne.* Est altera pars capitis primi, qua hortatur eos in genere ad constantiam in religione Christiana, tum in specie ad afflictiones.

Tantum digne. Oratio quodammodo abrupta. Requirit enim aliquid replendum; sed quicquid mihi contingat, hoc vos tantum agite digne, id est, prout convenit, alii explicant, prout dignum est euangelio. Sed apostolus vult eos, prout decet, qui euangelium amplectuntur, vel ut Christianos decet πολιτεύεσθε, vivere, vitam agere. Transit postea ad exhortationem ad concordiam.

Ut sive &c. Priora verba ita possunt conjungi, ut sive venero, videbo vos, sive absens fuero, audiam. Magis ad absentem refertur animus: vel simpliciter sensus est: sive eo venero & videro vos, audiam, sive absens fuero, itidem audiam &c.

Quod statis. Constantia indicatur hoc vocabulo: quasi dicat, vivatis constanter in uno spiritu, id est ita ut unus vester animus, spiritus & anima, idem esse possint.

Aut

Aut per prius intellectus, per posterius voluntas significatur, quasi dicat, ut idem sentiatis & velitis, aut ut idem nolitis, idem velitis.

Vna certantes. Hoc duobus modis accipi potest, vel ita quasi diceretur, ut una certetis cum fide euangelii, vel & omnes una certetis fide euangelii, vel ut hortetur ut illi omnes una velint certando operam dare fidei euangelii, atqua ita fides euangelii sit finis cui certando operam dare debeant, ut qui conjuncta manu certent doctrinæ Christi: vel sic. quasi dicat fides euangelii habet multos adversarios, vos ergo una cum illo certate, & adversus eosdem adversarios a quibus illa oppugnatur, depugnate. Hoc sensu doctrina euangelii erit instar ejus, qui oppugnatur, & cui pugnanti opus est suppetias ferre. Tertius sensus est: Certate fide euangelii, id est per fidem euangelii. Si, duo priores sensus admittantur, fides sumi poterit pro doctrina fidei in euangelio tradita: Si ultimus, fides pro assensu qui adhibetur euangelio sumetur.

Vers. 28. *Et non terreamini.* Perseverat in metaphora, quasi dicat ne animo concidatis conterriti. A militibus aut athletis petita similitudo.

In ullo scilicet opere, quasi dicat, nunquam, aut nulla in re, seu nulla re: quasi dicat, quicquid fiat ab adversariis, nulla in parte istius pugnæ sit aliquis timor.

Ab adversariis, id est ab iis qui vos persequuntur.

Est demonstratio, id est illa res ostendit illos perituros.

Vobis autem salutis, id est vos salutem consecuturos. Ratio ejus rei redditur 2 Thessal. 1. 4, 6.

Et hoc a Deo. Nempe quod affligimini. Est quasi altera ratio ne terreantur illis afflictionibus, vel qua doceantur ipsis hoc cessurum ad salutem.

Vers. 29. *Siquidem vobis.* Declarat hoc ex Dei voluntate factum. Quia vobis donatum est *per Christum*, id est in negotio Christi, vel quod attinet attinet ad illud quod pro Christo fit, vel quod attinet ad ea quæ ad Christi gratiam spectant.

Pati pro ipso. Id est ad regnum ipsius promovendum pati, & in gratiam illius, quod opus est fidei.

Donatum. Oblata est nobis occasio a Deo, & campus præbitus, ostendendæ virtutis. Hinc patet, quando fides a Deo donetur.

Vers. 30. *Idem certamen.* Id est ita ut eodem modo certetis quemadmodum alioquin me vidistis certare, & nunc auditis.

In me. de me. Sic meditari in lege domini, id est de lege. Non observavit apostolus constructionem. Possunt etiam eadem verba conjungi cum eo quod dixerat, *ne terreantur ulla re.* Sed nihil est opus. Act. 16.9. & deinceps patet quid viderint Philippi, quid audiverint, ex eo quod Roma, ubi patiebatur, ad eos scripserit.

CAPUT II.

ARGVMENTVM.

Pergit apostolus primo hortari ad vitam piam, deinde quædam de Timotheo & Epaphrodito adjungit. Pergit autem adhortari ad fraternam charitatem, ad quam cœperat hortari supra cap. 1 vers. 22.

Vers. 1. SI *quæ ergo consolatio.* Duobus modis vox παράκλησις verti potest, nempe *exhortatio* aut *consolatio.* Deest verbum *est.* Si sumas vocem Græcam pro adhortatione. ut Calvinus facit, vox supplenda erit, *locum habet*; si vero pro consolatione, ita explicabis, si quæ consolatio, quæ a Christo est præscripta, esse debet, seu locum habere debet.

Si quod solatium charitatis. Id est si quod solatium, scilicet est, vel esse debet, quod in charitate perficitur, quasi dicat, si ex charitate aliqua potest ac debet procedere consolatio. Sensus igitur, tum horum, tum præcedentium verborum est: Si Christiana religio jubet alios consolari, aut Charitas ipsa. Si pro consolatione sumatur vox παράκλησις, solatium effectus erit a duabus causis pendens, nempe a Christiana religione & charitate ipsa: nam & Christiana religio & charitas ipsa jubet solari afflictos.

Si quæ societas, id est si quid valet conjunctio spiritualis, quæ inter nos est. Nam conjuncti debent se mutuo solari.

Si quæ viscera, id est si in vobis reperitur aliquis affectus internus, & nostis alicujus misereri.

Vers. 2. *Implete.* Ostendatis omnia hæc, & illam consolationem & conjunctionem & viscera in me. Ego sum afflictus, indigus solatii, me solamini, implete meum gaudium. Gaudebat ille jam de Philippensibus, sed idem etiam vult imposterum. Impleri vult gaudium, quia deest adhuc aliquid. Apparet inter illos non satis viguisse concordiam, ideo illos monet, ut perficiant gaudium suum.

Jam porro ostendit, qua in re, *ut idem sapiatis*, in eo, inquit, ut idem spiretis, ut sitis concordes; pluribus verbis utitur ad inculcandam necessitatem & perfectionem illius concordiæ. Φρονεῖν de voluntate & desiderio usurpatur: Sic Rom. 8. 5.

Eandem charitatem habeatis. Mutuo affectu vobis invicem respondeatis, par in omnibus sit dilectio.

Unanimes. Idem velitis. (verba plura & quidem emphatica, rei perfectionem & necessitatem indicant) Deinceps ostendit quid obstet concordiæ, & proinde quid fugiendum.

Vers. 4. *Nihil*, scilicet agentes *per contentionem*, per studium contentionis, vel per æmulationem, qua alii alios vincere laborant, cedere nescii:

Aut vanam gloriam. Id est vanæ gloriæ studium atque amorem. Contentio rumpit charitatem, gloriæ vanæ studium parit contemptionem: qui gloriam amat, vult aliis esse superior, alios deprimit, spernit: Contentio per se concordiæ adversatur, vana gloria per accidens. Sic ad Galat. 5 ℣. ult. His opponit alia.

Sed contra seu potius. *Humilitatem animi colite*, & ex impulsi, alios eminentiores vobis quisque cogitate, id est ita vos gerite erga alios, ac si eos vobis superiores judicaretis, utut vos illos donorum excellentia vincatis. In Christo id videmus, qui humilitatis fuit exemplar, is suo exemplo humilitatem docens legitur dixisse, vos vocatis me dominum & magistrum &c. *sum enim.* Itaque & agnovit suam excellentiam, & tamen se submisit, illis pedes lavando. Opinio esto vera, facta sint talia, quasi sis humilimus: Hoc etiam

Vv fit, quan-

sit, quando alter cum altero non contendit, sed cedit; honore eum prævenit, ne alter offendatur.

Vers. 4. *Non* &c. id est ne quisque id tantum spectet & quærat, quod ipsi placet, aut commodum videtur, sed & quæ aliis placent. Hoc referendum inprimis ad usum adiaphororum; sed & ad alia; honore, verbi gratia, etsi eo digni simus, ne utamur ob offensam aliorum; commodis etiam cedendum, etiam voluptati: ne alii offendantur, ut illis nos spoliemus aliorum causa. Hoc humilitatis est, aliis incommodo suo gratificari, ac servum se aliorum quasi facere. Prudentia etiam hic adhibenda, & videndum, ex qua re majus periculum sit; & an ex tuo facto sit secutura duplex, sibique invicem contraria offensio, quæ majori quæ minori cum periculo sit conjuncta. Non dicit autem apostolus, ut solu ea, quæ aliorum sunt spectemus, sed etiam ea quæ aliis placent; ut hæc conciliemus cum illis, quæ nobis placent. Rem mire librat & limitat apostolus. Nam prior pars hujus sententiæ simpliciter fuerat elata, ita nimirum ac si plane non liceret sua quærere. Sed in posteriore parte, dictum id aliquo modo limitat, addita particula *etiam*, quæ indicat ita propemodum accipienda esse priora verba, ac si iis apposita fuisset particula *tantum*. Non apposuit tamen eam apostolus, ut indicaret, potius aliorum, quam nostri ipsorum, habendam esse in iis, de quibus agitur, rationem.

Vers. 5. *Hoc sentiatis.* Exemplo Christi animi humilitatem, modestiam, & obsequendi aliis studium comprobat: quasi dicat, is sit vester animus, qui in Christo fuit, ita sitis affecti atque animati, ita vos gerite.

Vers. 6. *Qui in forma.* Primo ostendit Christi summam, qua fuit præditus, excellentiam, deinde quomodo se demiserit. Ut alicujus modestia ostendatur, primo videatur præstantia, & quam multa fuerint quæ ipsum potuerint impedire, quo minus se demitteret; deinde quantopere se demittat. Forma servi non est essentia subjecti illius, qui servus dicitur, sed conditio. Servum autem & mancipium esse non est aliquod substantiale. Antea erat instar Dei; post instar servi. Deo nemo sublimior; servo quid vilius? Μορφὴ forma seu species externa. Non philosophum apostolus egit, vide Piscatorem. Forma Dei consistit tum in virtute divina, quæ in ipso residebat miracula patrandi, & cum aliis communicandi; tum in eo quod adorabatur, non vulgari sed divina ratione. Cæcus natus Christum adorabat; ideo quia filius Dei &c.

Non duxit rapinam. Donum Dei esse ratus est, ideoque id ad Dei, a quo acceperat, nutum deposuit, non se gessit ut raptores; qui non deponunt rapta, ad arbitrium eorum, quibus eripuerunt. Piscator aliter, nempe de eo qui non ostentarit hoc tanquam prædam.

Æqualia. Adverbialiter sumitur; minuiturque vis argumenti adversariorum, æqualem neminem esse Deo præter Deum. Quod argumentum in ipsos retorqueri potest. Sed Græca significant non *æqualem esse*, sed *æqualiter esse*, hoc est *æqualiter sese habere* aut sese gerere Deo, referturque ad aliquam qualitatem, non ad naturam; & significat, quomodo quis se gerat. Sed legatur sane, ut volunt, tamen æqualitas erit non absoluta, sed ratione rei certæ, ut Matth. 20. 12, fecisti eos nobis æquales, cum tamen in pretio tantum fuerit æqualitas. Præterea æqualitas, in vulgari loquendi ratione, non sumitur exquisite pro omnimoda æqualitate, sed tantum in ea re, in qua æqualitas illa spectatur. Æqualitas in miraculorum patratione, & virtute, in ipso residente, tum in eo, qui cultu divino celebratur, consistit, uti diximus Joh. cap. 5. ubi explicat & æqualitatem illam & inæqualitatem: Hucusque operatur pater &c.

Vers. 7. *Sed seipsum exinanivit*, sese veluti privavit ea Dei forma, dum non usus est virtute & majestate sua, *forma servi* sumta pro conditione.

In similitudine hominum, id est hominibus vulgaribus similis. Sic Samson loquitur Judic. 16. ℣. 7; & Psalmo 82: moriemini ut homines. Ita se gessit Christus, ac si nihil habuisset super homines egregii.

Et habitu. Explicat idem aliis verbis. Externis nempe actionibus, & illis quæ patiebatur, fuit ut alius homo.

Vers. 8. *Humiliavit.* Explicat ulterius humilitatem Christi;

Usque ad mortem crucis. Quasi dicat non vulgarem, sed ignominiosissimam ac crudelissimam.

Vers. 9. *Propterea.* Hactenus exemplum modestiæ atque humilitatis nobis exhibuit, nunc etiam fructum ostendit, ut tanto magis nobis humilitatem commendet. Illud enim non sufficit ad commendationem.

Superexaltavit. Quasi dicat ex illo humili loco eum in summam sublimitatem evexit; est hypotyposis quædam. *Nomen.* Non de appellatione aliqua loquitur: nulla enim fuit tam excellens appellatio, quæ ipsi in terris non servierit, sed de dignitate & imperio. Nominis autem voce ista describuntur, quia illustre solet esse nomen eorum, qui in dignitate sunt & imperio. Sic ad Hebræos 1: quo excellentius præ angelis sortitus est nomen, nempe summam dignitatem & summum imperium.

Vers. 10. *In nomine*, id est propter nomen, id est dignitatem. *Jesu.* Jesus Christus personam denotat, quasi dicat ut ob nomen, quod adeptus est Jesus, id est ob dignitatem istam, omne genu cælestium &c. flectatur. Papistæ & alii putant materialiter sumendam vocem Jesu, quasi explicetur vox nomen.

Omne genu flectat, scilicet sese, vel flectatur, passive, ut 1 Cor. 5: ubi (se) convertit ad dominum. Sic Rom. 14. vers. 11: Vivo ego, quia mihi flectetur; ad quem locum Paulus alludit. Verba hujusmodi reciproce usurpantur, converto, flecto, exerceo & alia similia, de quibus Beza. Genua flectere, est adorare, aut honorem exhibere. Metonymica locutio. Sumitur signum honoris pro honore, sed simul etiam est metaphora a rebus terrenis ad divinas: vel synecdoche, speciei pro genere. Matth. 8. 2 dicitur leprosus adorasse Christum. Marc. 1. ℣. 40 genua flexisse. Luc. 5. ℣. 12 in faciem cecidisse. Si licet illum adorare, etiam genua flectere licet iis qui ea habent.

Cælestium, non genubus, quia non habent, sed animo. Hoc facit ad comprobandam adorationem Christi Jesu. Sed & ratio dictat imperium mereri honorem; & divinum quidem, divinum, humanum vero & civile civilem.

Terrestrium, quæ sunt in terra, hoc est hominum viventium.

Subterrestrium, quę sunt sub terra, ut sunt mortui, qui nunc

qui nunc sunt sub terra, ex vulgari opinione, indulsit aliquid apostolus elegantiæ ac concinnitati divisionis. Isti autem maxime intelliguntur, qui alioqui agnituri sunt bonitatem Christi & potentiam. Hoc autem fiet, quando ad tribunal Christi adstabunt, quo locus ad Rom. 14 pertinet. Etsi enim de Deo sermo sit; in Christo tamen Deo honor exhibebitur. Cælestes semper Deo honorem exhibent, & in terra fere omnes, dum agnoscunt illius imperium & potestatem. Quod ad Christum attinet, cælestes ab ejus ascensione id faciunt; Terrestres, prout agnoscunt illius imperium. Mortui tum eum sunt agnituri. Non mortui te laudabunt domine, dicit David. Adoratio ista consistit in demissione animi, qua cum reverentia agnoscimus alicujus imperium, & ad omnia nos illi submittimus, tum etiam temporis quum habile ad hoc corpus habebimus.

Sequitur apud apostolum professio nominis & celebratio Christi.

Vers. 11. *Et omnis lingua*, proprie de hominibus quod dominus sit Jesus, hoc est illud nomen summum. Dominus, id est ille unicus, cælestis, qui omnibus in cælo & in terra imperat. Vix arbitror hic angelos intelligi, quanquam haud nego illis quoque hæc verba accommodari posse, non secus ac superiora.

Dominus, subaudi, *sit* Rom. 10. Si confessus fueris ore tuo dominum, scilicet dominum Jesum; idem vult ut credamus & ore profiteamur, sed diversa ratione id explicat. (Nota apostoli semper præsupponunt ei, qui credat Jesum esse Christum, salutarem Christi doctrinam, nempe ejus præcepta & promissa nota esse aut fore, quo posito, qui credit Jesum esse dominum, is ex Deo nascetur ac servabitur.) Summus Christi titulus, quod sit dominus, quod ei nomen super omne nomen donatum.

Ad gloriam Dei patris. Gloriam divini nominis esse finem domini Jesu hinc patet. Omnia Deus propter se fecit. Non intelligi hic dominium independens patet ex eo, quod gloriam Dei patris, finem ejus statuat. Ex hac ergo professione, quod Christus sit dominus, ipse Christus quidem gloriam habebit, sed tamen id in gloriam Dei patris redundabit, eam potissimum ob causam, quod tantam potestatem Christo dedit.

Vers. 12. *Quare dilecti.* Cum ita præiverit nobis dominus Jesus in demissione & obedientia Deo præstita, & tantum præmium sit consecutus: vos etiam Deo obedite, & coram eo vos demittite, & ipsius causa, etiam ipsius servis parete; latius extendit demissionem, ut omnem obedientiam includat.

Semper obedistis. Nempe Deo & Christo, & proinde & nobis & nostris monitis. Potest etiam vox *quare* referri ad illa cap. 1, ubi monuit, ut digne ambulent euangelio; ipsorum exemplo illos ad bonum hortatur. Non enim decet a recto cursu quemque discedere.

Non tamen, scilicet ita operemini; quanquam etiam ad præcedentia eadem verba possint referri, nempe ad id quod semper obedierint. Sed rectius referuntur ad sequentia. Non tantum obedite, ut præsente me deceret, sed magis in absentia.

Salutem operari, id est agere ea, quæ ad salutem adipiscendam spectant.

Cum timore, anxii, diligentes, ac soliciti, verentes, ne salute forte excidatis, ac pœnas æternas incurratis.

Vers. 13. *Deus enim.* Quasi dicat quia etsi nos absimus, & non sint ii, qui vos hortentur, est tamen Deus, qui vobis præest. Hortatur enim eos, ut in absentia sua sint diligentiores in salute sua curanda. Etsi inquit, nos absumus, Deus tamen vobis regendis præest. Ne hominum habetote rationem, Dei est habenda ratio. Magis objectioni occurrit, quam rationem reddit, quasi dicat, non debetis cogitare; nunc apostolus non animadvertit, quid rerum geramus; Adest enim vobis interea Deus, dum nos absumus: ne temere quicquam agatis in absentia nostra. Alii ita nectunt: quia jam sufficientia media habetis ad salutem, debetis etiam ex vestra parte facere omnia; Deus agit quod ejus est. Inultum non relinquet Deus, si vos velitis vobis ipsis deesse. Tertia connexionis ratio nimirum ut ad humilitatem tantum prior adhortatio valeat, quasi dicat, sitis humiles, non enim vos estis authores bonorum operum quæ exercetis, Deus operatur hæc omnia. Est nimis restricta ista ratio; cum superior adhortatio plura omnino in se videatur hic comprehendere.

Timore & tremor Ephes. 6. 5 etiam in dominorum absentia requiritur. Alludit ad id, quod dominis servi debent, ideo prior sensus magis placet. Non debetis, quasi ad oculum tantum servire, sed etiam Dei rationem habere.

Operatur ut velitis scilicet aliquid boni facere. Operatur actum voluntatis. Id facit dum revelat ac confirmat suam voluntatem, & promissa proponit, quæ nemo spernere potest. Summum bonum pro labore exiguo: facultas in vobis est, seu potentia volendi; actus ut sit opus est, ut sint quę vos moveant. Movent autem inprimis promissa. Sed in iis requiritur, tum ut res sint certæ, tum etiam ut præstantes. Si voluntatis potentia deest nobis, non debebat apostolus monere, ut operentur cum timore & tremore. Paulus dicit se pro iis orare Deum, ut id in illis efficiat. Notandum est, ubi oratur Deus ut quid faciat, semper Deum agere ita ut Deum decet; non extorquere obedientiam ab invitis. Non enim esset hic cultus. Honor non est, qui ab invitis extorquetur. Ita Deus operatur, ut sponte & libera voluntate aliquid faciamus. Facit id dum proponit præmia. Juvat autem voluntatem & beneficiis aliis Qui vult, in illo effectus est facilis. Idem facit per pœnas, adhortationes &c.

Pro beneplacito. Latina verba hunc videntur sensum exhibere. Non vestro merito, sed sola sua voluntate adactus. Sed vocabulum ὑπὲρ aliud denotat. Quare videtur hic esse sensus: Deus ideo id facit, ut benignam suam voluntatem de salute vestra ad exitum perducat, non sibi studens, sed vestro commodo. Alii hoc ita explicant, quasi dicat ut id fiat, quod ipsi placet, ut idem sit sensus, qui illorum verborum Coloss. 1. 9, 10: ad omnem placentiam, id est ut in omnibus placeatis.

Vers. 14. *Omnia facite.* Jam specialior sequitur adhortatio ad pietatem, quamvis non valde specialis.

Omnia facite. Hoc cum timore & tremore convenit. Maxime hic commendat officium Christianorum, ut obediant suis pastoribus, qui Dei nomine eis imperant. Apparet illos non satis suis episcopis fuisse obsecutos. Deum tamen adjicit, quia eatenus tantum eis obtemperandum, quatenus Dei nomine imperant. Inde in timore Dei aliis obsequi jubemur Ephes. 5. & ab obedientia aliis præstanda discedit Petrus 1 Pet. 5. ad obedientiam Deo exhibendam, seu ad humilitatem, qua sub potentem Dei manum nos demittimus.

Vers. 15. *Ut sitis*, nimirum si faciatis ea quę jubemini, idque alacriter. Sitis irreprehensibiles, omnia faciendo,

& quidem sine murmure. Sic eritis irreprehensibiles; *In medio nationis pravæ.* Totus enim mundus plenus est impiis hominibus. Decet autem homines separatos ab improbis, singularem pietatem sectari, ut non tantum in confessione pateat eorum ab aliis diversitas, sed etiam in moribus.

In quibus, id est inter quos homines perversos.

Lucetis, nempe quia veritatem divinam habebant, & in omnium oculis erant; quia erant ex tenebris eruti in lucem veritatis, ut statim addit.

Sermonem. Altera similitudo huic conformis. Vos sermonem vitæ tanquam lucernam in vobis sustinetis. Erant quasi candelabrum, aut locus sublimior, in quo lumen esset repositum, ut aliis luceret.

Sermo vitæ, id est vivificus sermo, qui vitæ consequendæ æternæ rationem monstrat. Illi ergo erant tanquam candelabrum, *sermo vitæ* quasi lumen. Verbum φαίνεσθε reddi potest, tum *lucetis* tum *lucete*. Locus utramque versionem patitur. Luminaria enim erant & sic lucebant Philippenses, quia sermonem vitalem hominibus præferebant. Si posteriori modo reddas *lucete*, sensus erit, pietate vestra, & bonis operibus sitis aliis conspicui.

Tanquam luminaria. Quasi dicat: estis enim luminaria ratione doctrinæ. Idem faciatis in vita & moribus.

Ad gloriationem, id est ut gloriari possim in diem Christi, id est qua utar usque ad diem domini Jesu; vel qua utar in die domini Jesu. Lucete, inquam, ad gloriationem meam, ut ego inde glorier in adventu Christi. Aut etiam *lucetis*, quod pertinet ad gloriationem meam.

Quod non in vanum. Id ostendit me jure gloriari posse, qui non in vanum cucurrerim, si vos a me ad Christum perducti, ad ipsius etiam præscriptum vitam composueritis.

Vers. 17. *Sed etsi libor.* Non satis patet, quomodo hæc cum superioribus nectantur. Attamen sensus est, quasi dicat, non tantum antea vestri causa laboravi, sed etiam nunc ita sum propensus in vestram salutem, ut non detrectem libari & victima fieri, ut vos in fide retineam; quin etiam ea re sim gavisus.

Libari pro cædi, victimam fieri.

Super victima ut ego fidem vestram victimæ instar Deo offeram. Simili ratione loquitur Paulus ad Rom. 15. 16.

Oblatio fidei, quatenus efficiebat, ut crederent & fide firmi starent. Hæc enim erat quasi victima Deo & hoc quæsivit Paulus per immolationem. Si etiam contingat hoc, inquit Paulus, gaudebo ego, & quidem *vobiscum*, qui istius beneficii fietis participes; vobis potissimum ea de re gratulabor.

Vers. 18. *Idem autem.* Propter eandem rem vos gaudium capiatis, id est quod ego vestri causa tantum paratus sim facere, congratulari Paulo de eo animo debebant, quod tam alacriter Deo serviret, ipsorum salutem tantopere amaret ac curaret. Vult illos congratulari sibi de hoc animo.

Vers. 19. *Spero autem*, id est me domini Jesu beneficio spero assecuturum, ut Timotheum, quam citissime mittam.

Et recreer, ut gaudium habeam in meis afflictionibus. Sperabat enim eum læta allaturum.

Vers. 20. *Neminem*, qui ejusdem sit animi & voluntatis mecum.

Qui germane, qui tam solicite sit curaturus ea, quæ ad salutem vestram pertinent; aut qui eo plane animo, quo ego, curaturus sit ea, quæ ad statum ecclesiæ vestræ salutarem spectant.

℣s. 21. *Omnes enim* &c. Non curant diligenter ea, quę ad negotium Christi pertinent. Itaque si alios mitterem, negotiarentur interea forte aut lucellum quærerent, hoc enim est sua quęrere. Non loquitur de re illicita prorsus, sed indecora ei, qui eam facit. Non est gratus Deo, qui suum negotium agit missus ad aliorum salutem curandam.

Vers. 22. *Probationem ejus γινώσκετε.* vel in imperativo, vel in indicativo, quasi dicat: inde videte ejus experimentum in pietate, vel etiam nostis eum, qualis sit in negotiis domini. Δοκιμὴ experimentum est.

Quia tanquam patri filius, quia, inquit, ita mecum laboravit in prædicando euangelio, quemadmodum filius cum patre ageret. Ambiguum est. Nam non constat, an id dicere velit Paulus, Timotheum sibi serviisse; an vero una secum Christo in euangelio. Videtur utrumque indicare voluisse, nimirum quod benevolo, & ut ita dicam, filiali affectu Paulo servierit, & una cum ipso Paulo servierit Christo in negotio euangelii, quemadmodum filius patrem solet adjuvare. Filius enim probus multos in se labores suscipit. Hinc agnoscite, ipsius pietatem & studium in promovendo religionis negotio.

Vers. 23. *Hunc igitur spero.* Ubi cognovero, quid mecum sit futurum, utrum moriendum sit, an liberandus sim, an diutius detinendus. *Spero*, non omnino pollicetur, sed ad illos se venturum tantum sperat.

Vers. 25. *Necessarium* &c. Jam ostendit, se per Epaphroditum illos invisere, & rationem reddit, cur non una cum Timotheo eum mittere maluerit. Commendat eum, quod frater & cooperarius Pauli & commilito, qui & varia pericula una cum Paulo sustinuerit, non tantum laborarit.

Apostolum, id est legatum. *& ministrum*, qui detulit ad me ea, quæ sufficerent indigentiæ meæ. Pecuniam enim ab eis collatam attulit.

Vers. 26. *Quandoquidem.* Quia ille tanto vestri desiderio tenebatur & affligebatur, quod sciebat vos audivisse de adversa ipsius valetudine; adeoque de ipso vehementer fuisse solicitos, quæ res ipsum vicissim solicitum habuit, eaque de causa quamprimum ad vos redire voluit, ut vos adventu suo recrearet. Apparet Philippenses illum ut magnum virum amasse. Ideo desiderabat illos suo adventu recreare.

Vers. 27. *Nam & ægrotavit.* Quasi dicat non fuit rumor vanus de ipsius invaletudine.

Verum Deus misertus. Causa pro effectu, id est ipsum valetudini restituit, in quo dicit se Deum respexisse. Satis afflictus fuit vinculis & morbo. Gravius adhuc fuisset, si obiisset.

Vers. 28. *Studiosius*, id est tanto magis in eo laboravi, ut eum mitterem.

Ut videretis. Tanto celerius eum nisi, ut vos ipsum videretis iterum & gauderetis videndo illum incolumem, & ego minus angerer. Eo enim pergavisurus erat Paulus quia Philippenses Epaphroditum viderent, & sic solicitudine liberarentur. Hoc tanto magis optabat Paulus, quia per ipsum.

Vers. 29. *Recipite*, excipite advenientem. *In domino*, quemadmodum decet Christianos, prout dignum est Christiana religione.

Cum omni gaudio. Explicat aliqua ratione, quomodo in domino debeant eum excipere.

Tales qualis est Epaphroditus, cur autem hoc?

Vers. 30. *Quia propter* & cid. est ut opus perageret, &

rem

rem perficeret, quæ Christo esset valde grata, & non ad privatum aliquod negotium spectaret, quod numquam suscepisset, nisi Christi causa.

Usque ad mortem, id est vicinus factus fuit morti, periculosum & valetudini noxium iter susceperat. Multis enim discriminibus, & maris & hominum vitam objicere eum necesse fuit. παραβολευσάμενος, non habita ratione suæ animæ, parvi eam pendens.

Anima pro vita temporaria. Saluti enim suæ æternę tantum consuluit. Neglectum animæ & vitę indicat, idque consilio, quod non tantum factum, dum iter emoliretur, sed eo ipso etiam quod Romam Paulo pecuniam adferret. Poterat invisus esse Neroni & hostibus Pauli, quia cum Paulo societatem coleret. *Ut impleret*, id est ut præstaret id, quod vos præstare debebatis, propter absentiam autem non poteratis.

Ille supplevit. Jam me visitavit & pecuniam dedit. Implevit ergo defectum officii a vobis mihi præstandi.

CAPUT III.

Vers. 1. Τὸ λοιπόν. Hinc apparet apostolum hanc epistolam isto præcepto concludere voluisse. Ideo seq. capite ad illud redit.

Eadem scribere vobis. Respectu sequentium hæc dicit apostolus, ut apparet ex eo, quod dicat: Vobis vero tutum, id est ad vestræ salutis securitatem id pertinet; seu ut salus vestra tanto magis sit in tuto ostenso vobis, quid inprimis cavere debeatis.

Vers. 2. *Videte canes*, id est circumspicite & observate canes istos, ut ab iis vobis cavere possitis. Sic Rom. 16. 17. Quanquam simpliciter *videte* pro cavete accipi potest. Canes vocat istos falsos doctores, ob similitudinem, eamque duplicem, tum quia impudenter allatrarent & morderent veram doctrinam ejusque doctores ac professores, tum quia ignari & inertes alieno cibo caudam jactantes & assentantes inhiarent. Unde infra dicit, illos esse inimicos crucis Christi, ventrem esse illorum Deum ℣. 18, 19. *Malos operarios.* Si dicas, eos esse non otiosos, nec gratis alienum cibum captare, cum laborent in aliis docendis; fatebor illos agere quidem & operari aliquid, sed mala.

Videte concisionem. Abstractum pro concreto, non concidentes, sed concisos, quemadmodum sequentis versiculi oppositio requirit. Cum ait apostolus, *nos sumus circumcisio.* Non enim dicit nos non circumcidimus ecclesiam, sed circumcisi sumus. Circumcisionem autem illam carnalem, quæ spirituali destituta est, concisionem vocat, quasi dicat malam sectionem. Est enim κατατομή, sectio mala, seu non illo in loco quo esse debebat, nec talis qualis esse debebat in epistola ad Rom. 2. 25. Non minus recte dici potest, ob eandem causam περιτομὴν verti in κατατομήν.

Vers. 3. *Nos enim sumus circumcisio.* Id est circumcisi. Christus dicitur fuisse minister circumcisionis, hoc est circumcisorum Rom. 15. Sic Rom. 4. Galat. 2 & alibi, & hoc capite paulo post ℣. 4. *Qui spiritu Deo servimus*, id est spirituali, non carnali ratione, animo & actionibus ex animo erumpentibus, nec iis rebus, quæ in carne & cum carne ab externa aliqua causa fiunt.

Gloriamur in Christo. Gloriamur, quod Christ religionem fuerimus amplexi, & remissionem peccatorum ac justificationem gratuitam sine operibus per fidem in ipsum consecuti.

Non in carne fidentes, id est non in rebus carnalibus, quæ olim aliquid valebant, fiduciam collocantes.

Vers. 4. Et ne quis putaret apostolum, carnalia ista elevare & extenuare, quod ipsemet illis esset destitutus, subjungit: *Quanquam ego.* Non quod revera istis rebus fideret, sed quod haberet ista omnia, quibus alii fidunt, seu, quod haberet fidendi causam ac materiam, si fidere istis rebus liceret, ut adversarii opinabantur. Effectum ponit pro causa per metonymiam.

℣. 5. *Hebræus ex Hebræis.* Quasi dicat. Non Hellenista, nec ex Hellenistis natus, sed ex illis qui antiquam gentis nostræ linguam constanter retinuerunt, eoque ipso se germanos Israëlitas esse ostenderunt. Apparet enim Judæos alios fuisse Hebræos alios Hellenistas Act. 6. 1. Et Hebræorum fuisse majorem dignitatem ac prærogativam, quia Hellenistæ in aliam nationem degeneraverint, & Græcam linguam maternam sibi fecerint. Hebræi autem nunquam majorum linguam deseruerunt. Ex talibus igitur parentibus ortum se esse dicit Paulus, talemque eum quales fuerant parentes.

Vers. 6. *Irreprehensibilis.* Secundum legem literali sensu acceptam, adjuncto beneficio expiationis; idque ab ineunte ætate, quemadmodum lex requirebat.

Vers. 7 *Sed quæ mihi* &c. Hic jam suo exemplo ostendit, in rebus istis, quæ olim sub lege magno erant in pretio, gloriandum non esse. Dicit ista sibi lucro fuisse, quia ex vi legis ac disciplinæ Mosaicę magnam afferebant utilitatem, & hominem Deo gratum acceptumque reddebant.

Hæc duxi, ζημίαν. Non significat rem noxiam & detrimentosam, sed potius damnum, hoc est rei alicujus utilis amissionem & jacturam. Illa igitur damnum duxit apostolus, quomodo mercatores imminente naufragio, ut vitam redimant, merces suas damnum ducunt, id est judicant illas esse perdendas, & in mare abjiciendas; illarum jacturam esse faciendam, ac proinde eas in mare devolvunt ac præcipitant, & sese iis privant. Non aliter etiam apostolus, simul atque illi Christianæ religionis jubar illuxit, hæc omnia perdenda & abjicienda esse censuit, ut tanto & tam ingenti bono potiretur.

Vers. 8. Ἀλλὰ μενοῦνγε. Ne quis putaret apostolum, hæc inconsulto quodam & temerario animi impetu, & calore fecisse, ac legis disciplinam deseruisse, & tanta bona, quę consecutus erat, perdenda duxisse, ideo addit, se etiamnum ea in re constantem esse, & omnia prorsus (quod verbum superiori dicto addidit) perdenda ducere.

Propter excellens &c. Neutrum adjectivum pro substantivo positum, pro excellentia seu præstantia. Non simpliciter dixit, propter cognitionem, sed propter præstantiam cognitionis, ut ostenderet, optimo consilio se rebus illis valedixisse, & æs auro permutasse, illisque desertis & abjectis; se longe majus bonum & excellentius consecutum esse, quę est Christi Jesu domini nostri cognitio, id est sanctissimæ ejus religionis, quę mirum in modum præstans est, quod circa præstantissima objecta versetur, quę sunt divina voluntas, quia immensa illa & ingentia promissa, ac divinissima continet præcepta.

Propter quem omnia ἐζημιώθην. Passivum ponitur pro reciproco. Non ab alio istis omnibus sum privatus & spoliatus, sed ipse me iis omnibus propter Christum dominum meum privavi, & ea ultro abjeci. Quæri potest, quomodo apostolus istis rebus seipsum mulctaverit, cum id fieri per naturam non potuerit. Nam nec circumcisus esse desierat, nec Israelita, nec Benjamita, nec Hebræus ex Hebræis, (pharisaicam quidem disciplinam deseruerat) & illud manebat quod ecclesiam persecutus fuerat, quod irreprehensibilis secundum legis disciplinam erat. Eatenus igitur hæc omnia perdiderat vel abjecerat apostolus, quod eam religionem esset amplexus, in qua hæc omnia ne tantillum quidem valebant, & perinde erat, ea habuisse & non habuisse. Quemadmodum si quis in ecclesia pontificia constitutus, ad magnos honores & titulos pervenisset, ac variis illic muneribus esset perfunctus, agnita autem postmodum veritate Christi ecclesiæ se adjungeret & aggregaret, illi harum omnium rerum jactura facienda esset, cum earum nullus sit in Christi ecclesia usus, nullum pretium. Tam cara igitur, ut sic dicam, pignora abjecit apostolus, ut eorum bonorum, quæ Christus attulit foret particeps; adeo se humiliavit, & ad Christi pedes abjecit, ut ista omnia, quarum vix media parte alii mirifice se efferre ac tumere solebant, pro perdendis duceret. Vel quia apostolus dixerat, se istarum rerum jacturam fecisse, iisve mulctatum esse, poterat videri eas adhuc per se magnifacere. Jactura enim non est, nisi rei alicujus pretiosæ: ideo per correctionem quandam addit, si eas pro quisquiliis habere, eamque non tam jacturam fuisse, quam quisquiliarum aut sordium abjectionem.

Et duco sordes. Sed inquiet aliquis, fortassis tibi dolet, quod tantarum rerum jacturam feceris, & omnem earum fructum amiseris? Nequaquam. Sordes ac quisquilias hæc omnia duco, quarum abjectione tantum abest ut doleant homines, ut potius lætentur, quod eas ejecerint. Non duco ista omnia eo loco, quo mercatores merces suas, quas si contingat, ut vitæ conservandæ causa in mare projiciant, earum jacturam doleant ac conservatas vellent. Sordes sunt quisquiliæ, & omnia, quorum jactura Christum ejusque sanctissimam religionem lucramur. Hoc sanctum lucrum abunde compensabit id quicquid, ut eam consequamur, impendi potest.

Vers. 9. *Et inveniar* &c. Ut ipsi, id est Christo insitus per fidem inveniar seu deprehendar, judicer atque æstimer, a Deo scilicet, non meam justitiam ex lege habens, id est ut non secundum meam justitiam, sive illam, quam vi legis consecutus fueram, tracter, sed potius illa veluti exutus ac carens, oculis Dei appaream. Per justitiam istam intelligi potest justificatio illa, quæ ex legis observatione oriebatur. Siquidem & in membro opposito, quod subjicit mox apostolus, per justitiam intelligi justificatio debet. Sed nihil prohibet, quo minus ipsam illam Pauli justitiam intelligamus, quam superius sibi attribuerat, cum diceret, se irreprehensibilem fuisse, si ejus justitia ad legis normam exigatur. Justitia enim ista causa erat justificationis, ac propterea opponi potest justificationi ex fide. Ideo, inquit Paulus, Christum ejusque religionem amplexus sum, ne secundum illam justitiam meam, quæ legi conformis est, vel ex legis observatione oritur, a Deo tracter, sed potius, ut ejus vi penitus abolita & expuncta aliam quandam justitiam consequar.

Sed eam quæ est per fidem Christi. Loco illius justitiæ legalis consequor justitiam, id est justificationem, quæ non ex legis observatione, sed ex fide in Christum hominibus contingit. Illa justitia requirit in omnibus æqualem ac perpetuam obedientiam: Hæc vero per fidem non in omnibus æqualem, sed in diversis diversam, pro ingeniorum, naturæ, educationis, ac conditionis varietate, nec perpetuam ab ineunte ætate, dummodo sit vera, etiamsi fuerit, ut loquuntur, sera, & multa ac gravissima peccata eam fuerint antegressa, ac præterea justificatio ista legalis, qualem Paulus fuerat consequutus, temporarium tantum habebat fructum.

Per fidem. Ex fide igitur maluit apostolus justificari, quam ex lege; tum quia per naturam fieri poterat, ut in aliquod ejusmodi peccatum alioquin prolaberetur, cujus sub lege nulla esset venia, tum quod illa justificatio, quæ ex legis secundum sensum externum ac literalem acceptæ observatione sequebatur, nihil aliud in se continebat, quam immunitatem a pœnis in lege expressis, & præmii similiter in lege expressi adeptionem, hoc est, hujus vitæ. At justitia per fidem Jesu Christi, æternæ mortis amotionem, & sempiternæ illius ac cælestis vitæ adeptionem includit. Erat igitur causa, cur nollet Paulus ex legali illa sua justitia justus pronunciari & secundum eam tractari, sed veluti ea penitus caruisset, ex fide Jesu Christi justificari mallet.

Quæ ex Deo justitiam. Justitiam *ex Deo* opponit justitiæ suæ. Sic in epist. ad Rom. cap. 10, 3 Dei justitiæ opponit propriam Judæorum justitiam. Justificatio enim, quam per fidem consequimur, plane est ex Deo, utpote quæ ejus misericordia ac benignitate mera, non ex nostris meritis, non ex vi operum nostrorum pendeat ac proficiscatur.

Super fide. Ex Deo quidem est, & liberalissima ejus voluntate, sed præstita conditione fidei. Fidem autem Christi vocat, quia Christus eam præscripsit, vel etiam, quia in Christo defigitur, & in eum, tanquam objectum suum, tendit.

Vers. 10. *Ut cognoscam ipsum*. Non videntur verba hæc cum præteritis, sed cum superioribus connectenda, licet tale bonum ac commodum includant, quod cum justificatione illa conjunctum atque connexum sit. Quare videntur ita superioribus conjungi: Hæc omnia perdidi ac pro sordibus duco, ut Christum cognoscam. Vox *cognoscendi* propter sequentia verba, nempe *communionem afflictionum Christi*, non videtur proprie accipienda esse. Quod si proprie accipi deberet, respectu istius communionis saltem non posset. *Cognoscere* aliquando accipitur pro experiri, & re aliqua (si bona sit) perfrui. Ut cum dicitur de Christo Ephes. 5, 3, *qui cognoverit dolores*, id est expertus fuerit ac senserit. Sic hoc loco *ut cognoscam ipsum*, id est ut ipsum atque ejus beneficia quæ nobis attulit experiar ac sentiam.

Et virtutem resurrectionis. Virtus seu vis resurrectionis est duplex: primo quod certissimam spem vitæ æternæ nobis ingeneret, & jus ejus adeundæ nobis largiatur 1 Pet. cap. 1. vers. 3; deinde quod nos è morte & sepulchro peccatorum eruat, & ad vitam novam agendam traducat, ac Christi resurrectioni conformet. Ephes. 2, ab initio. Hanc igitur vim in se ut experiretur apostolus, ideo legem, & ea quæ

quæ per legem consequutus fuerit abjecit ac deserat.

Et communionem passionum: Ipsam communionem ac societatem in afflictionibus cum Christo tanti æstimat Paulus, ut pro ea cuncta illa, quibus sub lege tumere ac gloriari poterat pro stercoribus ducat.

Conformatus: Societatem ignominiosæ ac violentæ etiam mortis istis omnibus longe præfert. Explicat communionem illam passionum ita; ut aliquo modo augeat & perfectionem ejus rei summumque apicem exprimat. Verum quia hoc paradoxon videri poterat, ideo addit, quo fine hæc omnia faciat, cur, inquam, Christianam religionem, deserta lege, ac omnibus illis quibus sub lege niti ac gloriari poterat, amplexus sit, vim resurrectionis Christi experiri voluerit, & denique dilaniatarum ipsius ac mortis truculentæ particeps ac socius esse.

Vers. 11. *Si quomodo*. Resurrectionis a mortuis causa hæc omnia fecit apostolus, quæ nemini nisi in Christo contingit. *Καταντᾷν* est pervenire ad locum ex adverso situm. Resurrectio a mortuis est terminus ad quem. Huc tendebat, huc ferebatur apostolus. Tendebat autem per hæc media quæ proxime explicuit. Verba autem ista, *si quo*, non dubitantis revera sunt (nam alioquin dubitasset apostolus se per illa media resurrectionem consecuturum) sed omni studio connitentis, & bonum illud ad quod connititur vehementer desiderantis; licet interim tacite significet istud bonum tale esse, ut quis illo excidere possit, nempe quia maximis laboribus ac studio paretur. Hinc autem apparet, resurrectionem sub lege, quod ad sensum literalem attinet, non fuisse promissam. Nam si promissa & fœdere sancita fuisset, nihil erat opus, ut lege deserta Christum amplecterentur, Judæi præsertim illi, qui legem secundum literalem sensum acceptam penitus observassent. Nec enim Deo integrum fuisset pactum ac fœdus rescindere.

Vers. 12. *Non quod jam acceperim*. Si ipsa verba spectes, videtur esse occupatio objectionis. Verum hoc paulo difficilius ostendere, quomodo hæc objectio locum habeat, quia in prioribus verbis non est causa data objectionis, ideo alii verba transponunt sic: *quia nondum accepi*. Si autem est objectionis occupatio, hic erit sensus: quod hactenus dixi, omnia me projecisse, quæ antea pro lucro habui, non ideo dixi, quasi jam apprehenderim, seu per id ipsum jam præmii mihi propositi fuerim factus particeps, adeo ut nihil amplius consequendi causa faciendum mihi restet, sed adhuc occurro. Non est ergo in proxime præcedentibus occasio objectionis movendæ, sed in tota oratione præcedente. Quia enim de se prædicaverat adeo multa, poterat aliquis cogitare apostolum jam illud quod quæsierat adeptum, & jactura sola pristinorum bonorum nova redemisse, & nihil amplius eum in hunc finem facere debere. Ideo dicit:

Non quod jam acceperim scilicet præmium, vel apprehenderim, scilicet metam: (Cœpit enim metaphoram ab iis, qui in stadio currunt, ductam.

Si quomodo perveniam. Potest etiam subaudiri nomen resurrectionis mortuorum, sed tamen potius est prius. Certum enim erat resurrectionem mortuorum eum nondum accepisse. Si tamen ista subintelligatur, phrasis accipienda erit improprie, & ille dicitur eam accepisse, & ei manum veluti injecisse, qui est in eo statu positus, ut omnia perfecerit, pertinentia ad resurrectionem, nec amplius quicquam ei sit resurrectionis causa faciendum. Similis enim est illi, qui metam, aut brabeum sibi suspensum apprehendit. Hoc autem potuisset aliquis de apostolo, ut diximus cogitare, nihil amplius ei esse faciendum resurrectionis adipiscendæ causa. Alii sic verba ea accipiunt (Ostorodius, Smalcius) quasi dicat non quod jam acceperim, id est, antea in Judaismo præmium, & postea reliquerim sponte mea; & Christo adhæserim.

Sed sequentia: *persequor autem ut comprehendam* &c. ut ego existimo, non suadent hunc sensum. Nam loquitur de præsenti tempore; *Jam* non tempus denotat in Judaismo transactum, sed in Christianismo.

Aut jam perfectus. Perfectio quid sit, videndum; præsertim quia dicitur ℣. 15: *Quotquot ergo perfecti sumus*. Necesse est aliter atque aliter sumi, nisi illa sola de Judaismo accipiatur. Intelligenda est perfectio respectu felicitatis, & certitudinis spei de præmio consequendo, quasi dicat: nondum ego eo loco sum, ut jam immortalitate sim donandus, quomodo ad Hebr. 12, justi illi ad quos accesserant Hebræi ℣. 23. *Perfecti* non qui immortalitatem fuissent assecuti, sed qui in eo statu versarentur, ut eos certo maneat. Perfectio sumitur pro immortalitate ipsa, vel aliquin pro certo futura, Hebr. 11. ℣. ult. vox perfectionis sumitur de ipso actu; hic de jure ad eam & certitudinem ejus consequendam. Sensus est, Quod in eo statu verser, ut mihi immortalitas omnino sit danda, & mihi nemo eam adimere possit. Hebr. 5. 9 vox perfectionis sumitur pro immortalitate, & ad Hebr. 2, ut & cap. 7. Ubi tamen interpretes reddunt *consecrati*, metaphora, sumta ab illis sacerdotibus, qui initiati primum, postea consecrabantur. Potest etiam perfectio pietatis hic intelligi non intensionis, sed extensionis. Intensionis est, in qua graduum habetur ratio, non temporis; extensionis, in qua temporis spacium consideratur: quasi dicat, non quod apprehenderim metam, & ad finem stadii ac curriculi mihi propositi pervenerim. Notandum, objectionem sumi ex præcedentibus; responsionem autem ad objectionem esse confirmationem proxime præcedentium. Quasi dicat: ego tanta feci & facio, ut ad resurrectionem perveniam, at non ideo dixi tanta me fecisse Christi causa, quasi jam nihil restet faciendum, imo nondum perveni.

Persequor autem, id est, verum adhuc persequor, adhuc curro, cursu insequor, & celeri gradu contendo, id agens,

An forte, id est si qua ratione. Id experiri volens, num aliqua ratione possem comprehendere. Hoc autem faciebat in pietate sibi præscripta pergens. Conatum suum indicat voculis ἐφ' ᾧ, *in quo*; alii vertunt per *quatenus* vel *propterea*, quod magis placet, masculino, *vel ad quod, quem in finem*, ego contendo ut comprehendam. Quid autem dicet aliquis, non id, ad quod ego etiam apprehensus sum, nempe illud præmium, ad quod capessendum me dominus Jesus veluti è medio cursu abripuit 1 Thess. 4. 7. *in sanctificationem*, id est, ut sanctitatem sectemur. Sic ad Galat. 5. *ad libertatem vocati estis*. Ubi vox ἐπὶ cum dativo constructa habetur. Sic Matth. 26. 50. Pulchra verbi

ejusdem repetitio & collocatio. Apprehensus dicitur Paulus, quia cum diversa via curreret, aliorsum Christus eum apprehendit, & viam & metam ei ostendit aliam. Apprehendit enim, dominus Jesus, & retraxit.

Vers. 13. Idem quod hactenus dixerat, post repetit: *Ego me ipsum.* Ego nondum apprehendi, restant adhuc plura facienda.

Vers. 14. *Unum* scilicet, *ago*: In hoc uno sum:

Illa quæ retro, id est, illa quæ hactenus egi, oblivioni propemodum trado, id est, ita me gero ac si oblitus essem. Ut ei qui ad brabeum currit, non est impedimento iter quod emensus est, sed ejus propemodum obliviscitur; sic apostolus semper erat solicitus de eo, quod restabat pietatis officio. Qui de Judaismo volunt intelligi superiora, nolunt istorum Judaicorum illum oblitum. Dicit se quasi pronum in anteriorem partem sese extendere. Cursus est & desiderium præmii, currentes in stadio inclinant ad metam.

Κατὰ σκοπὸν, secundum metam. Wedlé Kresu, id est, recta ad scopum feror, quemadmodum scopus ostendit, ita cursum dirigo, (recta linea, omnium brevissima) hoc est, non ago aliena, sed tantum illa, quæ ad scopum illum faciunt.

Ad brabeum. Finem actionis denotat. Videtur eo respicere quod præmia cursoribus destinata soleant interdum metæ appendi.

Superne, id est, ad brabeum illud, ad quod cælitus sum vocatus; quod mihi cum vocarer fuit propositum. Vocatio est, cum aliquis ad bonum aliquod, de quo non cogitarat, & quo fuit indignus, amplectendum acitur. Supernam autem vocat vocationem, quia è cælis fuit vocatus, & singulari modo. Potest enim hic innui singularis illius vocatio. Quamquam omnium Christianorum vocatio est de cælo.

Et in Christo Jesu, id est, facta per Jesum Christum.

Vers. 15. *Quotquot ergo perfecti.* Perfecti sumuntur pro adultis, ut 1 Cor. 14: quotquot in Christo non sumus infantes, sed pleniore cognitione veritatis donati.

Id sentiamus, id est, id curemus, ut omnibus relictis præmium assequamur. Potest hoc ad illa pertinere, quæ supra dixit de iis, quæ secundum carnem habuit, a se Christi causa spretis, ut & sequentia verba, quæ urgent illi, qui volunt perpetuo apostolum ad Judaismum respicere.

Si quid aliud, id est, si adhuc illa carnalia curatis, Deus vobis veritatem ostendet, nempe vel, quod per spiritum suum illis id sit revelaturus, & excitaturus aliquos, qui eis id præstent, vel, quod maxime placet, quod ipsi hoc essent agnituri ex religione Christiana, etsi Deus nihil ea in re ageret amplius quam egerit; sed tamen quia effectus ex prioribus quæ a Deo in ipsos profecta fuerant esset consecutus, etiam ipsa hæc res Deo adscribitur.

Vers. 16. *Verum* Quasi dicat, & si aliud sentiatis, vel dum id fiat quod dixi, tamen quatenus jam eandem cognitionem assecuti sumus, eadem regula vivendi utamur. Quousque in doctrina consentimus, eo usque etiam vita & moribus consentiamus. Consensus autem erat inter eos, in iis, quæ ad pietatem Christianam omnino sunt necessaria.

Idem sentire, simus & concordes. Sufficiunt enim illa ad concordiam, in quibus convenimus. In vita pia inter nos conveniat. In diversis sententiis nos feramus, consentiamus inter nos illo vinculo colligati, quod ea quæ ad salutem omnino sunt necessaria omnes amplectimur.

Vers. 17. *Imitatores mei.* Coimitatores Græce, quasi dicat, omnes simul imitamini nos, & eos, qui eodem modo ambulant. Cæteros ne sectemini.

Et speculamini, id est, mei similes spectate. Me pro exemplari quodam & typo ponite, & si quem mei similem in vita deprehenderitis, eundem imitamini.

Vers. 18. *Multi autem ambulant.* Ideo dixi vos debere animadvertere diligenter, quos imitemini. Nam multi ambulant, inimici crucis Christi, id est, ita ut appareat illos esse inimicos crucis Christi, & ut pateat istorum Deum esse ventrem.

Ut sæpe dixi. Respicit ad id; idem scribere vobis mihi non est molestum.

Flens cum lachrymis. Apparet Paulo cordi fuisse salutem Philippensium, præsertim cum videret eos corrumpi ab aliis. Salus aliorum & gloria Dei, eum zelo implebat.

Inimici crucis Christi, id est, quos offendunt ista, quæ dominus Jesus morte sua confirmavit, & stabilire voluit. Hoc autem fuit, quod abrogavit ceremonias; Itemque debeamus pati etiam durissima & ignominiosissima. Id enim vel inprimis crux ejus docet. Quare per crucem Christi significatur id quod Christus maxime novum præcepit, ac crucis morte confirmavit. Illi autem maxime ceremonias urgebant, quod cultui spirituali repugnabant, nolebantque persecutiones pati justitiæ causa. Vide, Gal. 3. 1. confer cum fine cap. 2. cap. 6. 12 & 14.

Vers. 19. *Quorum finis interitus*, quasi dicat, non ad salutem progrediuntur, sed ad interitum.

Quorum Deus venter. Qui omnia ad ventrem & voluptates carnales referunt, qui ventri serviunt tanquam Deo. De vita eorum inprimis loquitur.

Gloria in pudore, vel qui gloriantur in eo, cujus ipsos pudere debet, alii enim despumant suas nequitias. Jud. epist. ℣. 13: Fluctus maris despumantes suas turpitudines, ut fluctus maris, qui sordes suas despumant. Sic in cap. gloriaris in malitia. Potest etiam allusisse ad circumcisionem, quæ in pudendo erat illorum membro, quasi dicat, gloria illorum maxima sita est in re pudenda. Terrena sapiunt, spirant, curant, amant.

Vers. 20. *Nostra enim conversatio.* Quia hic redditur ratio superiorum, dubium est, an hoc ad proxime dicta, an ad superiora referendum sit, ubi dixit, ut se imitarentur. Quasi dicat, non illos imitemini, sed nos, qui sumus municipes cæli, & ut cælorum civibus dignum est, nos gerimus. Et si sic accipiatur vox πολίτευμα, significabit conversationem. Quemadmodum fit cap. 1 ad Philipp. ℣. 17; Act. 23. 1; vitamque Christianorum hic describit apostolus, nempe, ut ita se gerant, ut municipes cæli decet, ut animos & actiones conforment cælesti vocationi. Πολίτευμα dici potest etiam de illo qui præest in civitate, & qui in civitate aliquid agit, & civis munia obit, seu exequitur munus, quod cuivis bono civi incumbit. Et si eo modo sumatur, opponetur terrena spirantibus, & ratio quidem superiorum redderur, proxime vero præcedentia per oppositionem illustrantur.

ſtrintur. Nam falſos illos doctores ſibi oppoſuerat; nunc moribus illorum opponit ſuos. Si ad proxima hæ voces referantur ſenſus erit: Ideo hoc illis vitio duco, quod terrena ſapiant, quia noſtra civilis converſatio eſt cæleſtis, vel civitatis noſtræ jus & uſus eſt in cælis. πολίτευμα poteſt accipi pro politia, vel etiam pro civili converſatione, in qua & felicitatis noſtræ & officiis actionumque noſtrarum & harum inprimis habetur ratio. Ἡμῶν ſi ſumatur priori ſenſu, ſtricte ſumitur pro illis, quos imitandos antea dixerat apoſtolus. Si autem poſteriori ſenſu, tum ſumetur generalius pro omnibus Chriſtianis.

Eſt in cælis, id eſt, conſentanea cælis & conformis.

Ex quo etiam ſcilicet loco. His verbis confirmat præcedentia, ubi aſſeruit noſtrum πολίτευμα eſſe in cælis, quia inde ſervatorem expectamus. Progreditur & oſtendit, quomodo Chriſtiani ex hac vita in cælum debeant transferri, cum indicat non tantum venturum e cælis Chriſtum, ſed etiam addit:

Qui transformabit &c. Ubi etiam rationem tacite indicat, cur non debeamus ventri ſervire; quia non debet a nobis curari quod periturum eſt. Vide 1 Cor. 6. 13. Servatorem nominat Chriſtum, quia deſcribit faſtigium officii ſervatoris. In illis enim quæ ſequuntur conſiſtit potiſſimum ſalus noſtra.

Expectamus, proprie ſumi debet, quod eum magno cum deſiderio præſtolamur.

Verſ. 21. *Qui transformabit*. Id eſt, mutabit, ita apoſtoli loquuntur, ac ſi externa tantum corporis facies & forma eſſet mutanda. Reſpicit autem maxime ad gloriam & humilitatem, quæ videntur externa eſſe.

Corpus humilitatis, id eſt humile, pro vili & ſubjecto variis calamitatibus. In 1 Cor. 15. 42, & ſeqq. aliquot verbis iſta vilitas exprimitur.

Ita ut fiat. Comprobat aliquo modo apoſtolus id quod dixerat, fore, ut Chriſtus corpora noſtra vilia glorioſo ſuo corpori reddat conformia ſeu ſimilia. Nempe quia vis atque efficacia ejus tanta eſt, ut ſibi ipſi omnia ſubjicere poſſit, ac proinde etiam mortem. Nam pars ultima ſubjectionis omnium rerum in tranſmutatione corporum noſtrorum conſiſtit. Tum enim mors ultimus hoſtis, delebitur. Ita loquitur apoſtolus, ac ſi Chriſtiani omnes tum victuri eſſent, non autem quidam mortui, quidam vivi reperiendi ſint. Vox enim *transformationis* vivis proprie competit, non autem mortuis. Quemadmodum etiam vox mutationis, qua tamen apoſtolus interdum utitur generatim tam de iis, qui vivi reperientur, quam de mortuis, qui immortales reſurgent 1 Cor. 15. 51. Poſtea dicit de tranſmutatione, quæ mortuis non competit ℣. 52: Nam reſurgent incorruptibiles.

CAPUT IV.

ARGUMENTUM.

In hoc capite jam adjungit quaſdam exhortationes ad vitam piam ſpectantes. Deinde oſtendit ſibi gratum fuiſſe munus; quod accepit ab illis per Epaphroditum, & ejus rei occaſione quaſdam objectiones occupat. Tandem ſalutationes annectit.

Verſ. 1. QUapropter. Quaſi dicat: Itaque ut ad rem redeam aut eam concludam. Videtur vocula iſta eſſe hoc loco particula connectendi. Si tamen quis velit eſſe reductionis particulam, ſenſus erit: Cum ea ſit reſpublica noſtra, conſtantes eſtote in iis quæ nobis hæc religio proponit.

Fratres deſiderati, hoc eſt, chariſſimi, quo pacto nos quempiam exoptatum, vel exoptatiſſimum dicimus, quaſi dicat, quem quis merito ſibi optare debeat. Gradus amoris ſummus & perfectus, cum quis aliquem ita diligit, ut ſe eo vehementer oblectet, eum deſideret.

Gaudium. Metonymice pro gaudii cauſa.

Corona, id eſt, qui honori mihi eſtis, tum quod ego lucrifecerim vos, tum quod pie vivatis, idque mihi ſummo eſt honori. Magni eſt momenti, quod aliquis ad veritatem alterum adduxerit; at ſi idem pie vivat, tum demum honori eſt ei, qui id præſtitit. Alludit ad coronas victoribus dari ſolitas. Quemadmodum corona alicui olim erat honori; ſic illi, quia Pauli gloriam augebant.

Ita. Quemadmodum hactenus dixi, ut non patiamini vos abduci a via recta, conſtanter retinentes ſalutarem doctrinam Chriſti, pie vivatis.

State etiam dilecti. Iterum repetit amoris nomen, ut eo magis oſtendat, quantopere illos diligat, quemadmodum hactenus feciſtis. (vel poteſt etiam vox iſta accipi ita, ac ſi dicatur, ita ſtate in domino, quemadmodum nunc ſtatis.) Eſtote in Chriſtiana religione eo modo conſtantes.

Verſ. 2. *Euodiam*. Apparet has fœminas fuiſſe in illa eccleſia præſtantes, & ſuper alias eminentes, in quarum concordia multum ſitum erat. Fieri poteſt, ut vel pauperes ſuſtentarent, vel etiam miniſtros alerent. Egregiam & operam poterant præſtitiſſe eccleſiæ, ſi fuerunt diaconiſſæ. Apparet autem illas in negotio euangelii miniſtraſſe Paulo.

Hortor illas in domino &c. ut concordes ſint in religione Chriſtiana, aut ob Chriſtianam religionem, qua ſunt inter ſe devinctæ, animis conſpirent. Nonnulli volunt *adhortor* jungi cum *in domino*, quæ ſententia non eſt abſona.

Verſ. 3. *Certe rogo*, alii habent *& rogo*.

Socie germane (Conjugem Pauli etiam ex veteribus nonnulli denotari volunt.) Quaſi dicat, præterea rogo te, qui es verus & genuinus ſocius meus, & qui veluti jugum unum mecum trahis. Quod poteſt intelligi de inſigni fratre, qui cæteris præfuerit, & quidem præclare; qui illam eccleſiam rexerit. Quia eum non nominat, apparet ſatis fuiſſe notabilem, & apparuiſſe quinam fuerit. Alii tamen, quia vocabula ferunt, ut fœminino genere poſſint efferri, putant Pauli conjugem denotari, præſertim quia cum fœminis junxerit, & præcedentibus & ſequentibus verbis. Sed nihil vetat, quo minus commemoret inter mulieres viros, ut facit. Sed locus 1 Cor. 7. 7, 8 videtur huic ſententiæ obſtare. Græca vox ſignificat *conjugem ac comparem*, qui unum eundemque laborem ferunt. Vox ducta a jugo, vel a conjungendo, quia eas vult eſſe concordes in re-

 ligione,

ligione, vult ut conspirent in hoc negotio tractando. Vult ergo ut ille tanquam socius verus, non adulterinus, non nomine tenus opitularetur illis in negotio euangelii.

Quæ in euangelio, multum laborarunt in negotio euangelii, id est, multos labores exantlaverunt, & pericula subierunt.

Una cum Clemente. Hoc potest conjungi vel cum proxime antecedentibus: quasi dicat, quæ mecum & cum Clemente laborarunt. Vel etiam juva illas, & Clemens idem faciat. Prius magis probatur. (De eo Clemente dicunt, eum fuisse episcopum secundum Romanum. Dicitur Clemens Romanus, ad differentiam Alexandrini. Linus autem dicitur fuisse primus Romanus episcopus, de quo alibi.)

Quia addit *cooperarios*, prior sententia magis placet, nam non est credibile, eas ibidem mansisse, ecclesiam forte foverunt, in ædibus suis, & viam ad alios lucrifaciendos munierunt aliis illæ fœminæ.

Quorum nomina id est, qui operarii mei non perdiderunt oleum & operam, sed destinavit illis Deus dare vitam æternam, non secus ac si nomina illorum libro alicui inscripsisset memoriæ causa, ut eos donet vita æterna. Metaphora ducta a pugillaribus, quibus nomina, quorum homines volunt meminisse, inscribunt. Quod solet fieri etiam a regibus, qui nomina eorum, quos donare volunt, codicillis inscribunt. De libro vitę in apocalypsi cap. 20, ubi alterius libri fit mentio, distincti ab illis libris, in quibus facta hominum etiam malorum fuerunt scripta. Dicitur liber vitę, quia ibi notantur vita æterna donandi. De Mose dicitur, quod voluerit deleri de libro vitę. Verisimile est esse locutum Deum de libro in quo notarit illos, quibus donaturus esset illam æternam vitam felicem, & quos etiam in posteritate ipsorum esset beaturus. Indicatur enim, quod alios Israëlitas voluerit delere de libro vitę. Vide Exod. 32, ubi libri Dei fit mentio; ibi apparet eos deletos, qui peccarunt ipsi, quod & alii ibidem erant scripti; quod illi scripti fuerint, in libro vitæ æternæ, nec suadet quippiam, nec ratio permittit.

Vers. 4. Revertitur ad superiorem illam adhortationem in cap. superiori, quasi dicat: Etsi vobis multi labores & pericula sint exantlanda, tamen ne patiamini vobis eripi hoc gaudium *in Domino*, id est Christianum, religioni Christianæ conforme.

Gaudete Ne quis putet hæc mihi incogitanti excidisse, iterum dico: Sed quia potuit quis dicere, multa nobis eveniunt tristia; dicit:

Vers. 5. *Modestia* aut *æquitas*. De æquanimitate seu æquitate animi videtur loqui, id est, moderatione, qua adversam fortunam placide ferimus. Detis operam ne animo nimis dejiciamini. Alii volunt, ut æquitate utamur erga eos qui nos persequuntur. Prius videtur loco magis consentaneum, etsi illius nullum exemplum in sacris literis reperiatur. Cernitur etiam æquitas eadem in secundis, ne quis animo efferatur. Causa est:

Dominus prope est, id est, Christus, quia præfixus est articulus. Quasi dicat, quia Christus auxilium vobis est laturus. Habetis præsentem & faventem Christum; vel etiam, quia adventus Christi instat, qui finem allaturus est omnibus malis. Jam ante fores est, nam ad adventum domini tantum interest temporis, quantum ad mortem nostram. Posterior sensus videtur genuinus.

Vers. 6. *Nulla de re soliciti sitis.* Non quod debeant omni cura esse vacui, sed quod ea cura vacare debeant, quæ animum agit & torquet, quæ cum dubitatione de divino auxilio est conjuncta, seu cum ἀθυμίᾳ, quæ a tranquillitate & moderatione abducit hominem.

In omni, vel neutrius vel masculini generis est, ut dicatur vel de re vel de tempore. Ἐν παντὶ scilicet πράγματι, vel καιρῷ aut χρόνῳ. Nam ad Νόμῳ vel προσευχῇ referri non potest, quia hæc sunt generis fœminini.

Sed quasi dicat, si quid ejusmodi eveniat, quod angere queat animum; en aliud medium ad arcenda mala, & amolienda, idque duplex. Prius erat in ipsis, nempe moderatio animi. Alterum preces, quarum effectus a Deo pendet. Differunt preces ab orationibus. Προσευχὴ est bona optare Νόμῳ deprecari malum.

Cum gratiarum actione. Cum plura bona Deus homini dederit, quam immittit mala, non debemus in adversis beneficentiæ dominicæ oblivisci. Est hoc illius medii, hoc est, precum adjumentum & ornamentum. Gratiores Deo sunt preces, quibus gratiarum actio est adjuncta.

Petitiones vestræ innotescant, id est, commendate Deo negotia vestra, seu quæ desideratis, perinde agentes ac si Deus ignoraret, vel est metaphora vel metonymia. Metaphora a postulatoribus humanis, ubi oramus quæ alius ignorat, vel metonymia effecti; notificatio pro commemoratione. *Apud Deum*, id est, coram Deo commemoretis.

Vers. 7. *Et pax Dei.* Id est, si ita egeritis tum pax Dei custodiet &c. Preces illas a fructu vel fine commendat. Pax Dei, felicitas a Deo proveniens, & gaudium quoddam singulare. Felicitas singularis non humana, quæ ne animo quidem concipi potest. Non admodum liquet, utrum intelligat illud gaudium, quod homines sentiunt, dum in terris degunt, an ipsam felicitatem cælestem æternamque, quatenus tamen firma spe concipitur. Eodem tamen res recidit. Gaudium enim & pax ista est beata immortalitas, quam spe concipimus ex verbo Dei, & instinctu spiritus sancti, qui spem nostram adjuvat. *Custodiet*, id est, non permittet, ut quicquam velitis vel cogitetis, quod non sit consentaneum doctrinæ Christi, sed ut cum illa omnia conveniant faciet. Custodit, quatenus non permittit, ut is, qui gaudium habet ex spe immortalitatis ad malum declinet, quo sibi adimat hoc bonum.

Vers. 8. *Quod reliquum est* &c. Concludit breviter istas admonitiones: quasi dicat, ut breviter omnia comprehendam, multa paucis.

Vera id est, veritati consentanea. Hæc ad linguam pertinent.

Σεμνά. Id est, gravitati consentanea. Hoc spectatur in rebus externis. Opponuntur hæc levitati,

quæ

quæ ſeſe ludibrio exponit, autoritatem minuit, quam gravitas retinet.

Juſta. Ut ab omni injuſtitia abſitis.

Caſta. Libidini opponuntur quæ caſtitati conſentanea.

Amabilia, quæ ſunt humanitati & comitati conſentanea, quæ grata & accepta ſunt aliis: opponuntur auſteritati & moroſitati.

Bona fama. Quæ honeſtum alicui nomen pariunt. Si quid eſt a quo non licet diſcedere, per conſuetudinem illud retinendum honeſtæ famæ cauſa. Et lucrum & commodum fugiendum, etiamſi cónſcientia admittat ſi famam lædat.

Si qua virtus, quod eſt decorum, honeſtum, & virtutis nomen meretur.

Laus, ut ſunt inſignia inter honeſte facta.

Cogitate, id eſt, animis volvite, ut illa amplectamini & exequamini.

Verſ. 9. *Quæ & didiciſtis*, quæ alioquin cum vos docerem, percepiſtis. Explicata hæc ſunt vobis.

Accepiſtis, id eſt, approbaſtis, & judicaſtis recipienda.

Audiviſtis, intellige non ex me, ſed de me.

Et vidiſtis, de me abſente ea audiviſtis, in me præſente vidiſtis ſupra cap, 1. Qualia vidiſtis in me & nunc auditis de me.

Hæc facite. Non tantum animo volvite, ſed etiam agite.

Et Deus pacis, id eſt ille, qui omnis felicitatis eſt author, & a quo ea pendet.

Erit vobiſcum. Favore vos ſuo non dedignabitur, donabit felicitatem, felices vos reddet. Hactenus potiſſima capitis pars. In altera parte capitis prædicat Philippenſium in ſe beneficium, ita tamen ut oſtendat, ſe non tam ſua, quam illorum cauſa eo gaudere.

Verſ. 10. *Gavisus ſum in domino valde.* Quaſi dicat, vehementer quidem, ſed non mundano gaudio nec carnali, quale eſt, cum quis ob commodum carnale de accepta pecunia gaudet. Ortum quidem hoc gaudium eſt ex pecunia, ſed tamen non ideo gaudeo, quod miſeria mea ſublata ſit, ſed potius quod virtutis veſtræ fuerit indicium & cauſa felicitatis veſtræ. Erat hoc gaudium Chriſtianum ac ſpirituale.

Quod reviruiſtis &c. quod cum videamini per tempus ſat emarcuiſſe, quod attinet ad curam de me habendam, mihique proſpiciendum, nunc iterum ad priſtinam de me ſolicitudinem redieritis. Nam apparet eos antea ipſi miſiſſe pecuniam, poſt intermiſiſſe, & tandem ad priſtinam Pauli curam rediiſſe. Corrigit tamen aliquo modo ac lenit dicti aſpereritatem apoſtolus.

Super quo, quanquam eadem re eratis ſolliciti: quaſi dicat, non adimo vobis ſolicitudinem de me; non depoſuiſtis eam, ſed opportunitate deſtituti fuiſtis, non habuiſtis occaſionem. Alii ita explicant, Adverſa vobis erant tempora, ipſi egeſtate laborabatis. Sed prior explicatio nobis magis probatur. Videbatur antea indicare illos languiſſe in ſuo erga ipſum ſtudio; ſed ſe corrigit, dum docet, id de effectu curæ intelligendum, non de cura ipſa. Jam occurrit tacitæ objectioni, ne quis illorum exiſtimaret ipſum inopia fuiſſe fractum. Dicit igitur:

Verſ. 11. *Non ſecundum penuriam.* Quaſi dicat, non hæc dico reſpectu penuriæ, quaſi illa mihi fuerit tam gravis, ut nunc gaudeam ob miſſum ſubſidium ac inopiæ meæ levamen.

Ego enim didici. Non fuit mihi gravis mea paupertas neque me dejecit, ut iniquo animo eſſem. Ego enim aſſuetus ſum, & ita me compoſui, ut contentus ſim quavis fortuna. Quapropter gaudium meum non eſt ex accepto beneficio ob penuriam ortum. Nam ubi non eſt magnus dolor ob penuriam, ibi quoque non eſt magnum gaudium ex copia.

Verſ. 12. *Novi.* Hoc amplius illuſtrat; novi paupertatem ferre. *Novi* id eſt, poſſum & ſoleo id facere: ita ſum compoſitus, ut ſatis facile id poſſim facere. *Humiliari*, eſt pauperem eſſe, penuriam pati.

Et abundare novi, id eſt tamen me gerere ſcio ut ſoleo in copia ac abundantia rerum poſitus.

In omni & in omnibus, id eſt, quovis tempore & in omnibus rebus ac quovis negotio. Μεμύημαι, id eſt, edoctus ſum ſaturari, id eſt cum habeo quod ſatis eſt, vel plus quam ſatis eſt, novi me recte gerere, ne ſcilicet luxuriem. Novi etiam famem patienter ferre. Idem quod antea dixerat, aliis verbis explicat. Sed quæret quis, unde iſta tibi animi moderatio?

Verſ. 13. *Omnia poſſum.* Quæ ſunt ardua & difficilia hominibus factu, & mihi aliquo pacto occurrere poſſint. Difficile eſt moderate quamvis fortunam ferre; ſecundis non efferri, adverſis non deprimi.

In Chriſto, partim quia Chriſtus vi religionis ſuæ id eum docuit; partim quia Chriſtus ei ſuppeditavit vires per ſpiritum ſuum pro re nata; quo pacto ſupra dixit, quod per preces illorum ſpiritum Chriſti conſecuturus eſſet. Ne autem Philippenſes dolerent, ſe miſiſſe Paulo pecuniam, quia hactenus videbatur extenuaſſe beneficium ratione inopiæ, neve putarent eum contempſiſſe, dicit:

Verſ. 14. *Veruntamen* vos bene feciſtis. Hæc quæ modo dico, non ideo dico quaſi bene non feceritis.

Communicaſtis. Plerique ita ſumunt, quod meæ afflictionis participes facti eſtis. Condolet enim qui ſuccurrit, quia ſentit quam ægre ſit illi. Vel ita poteſt accipi, ac ſi dixiſſet: quod omnes afflicto communicaſtis, ſeu largiti eſtis, non quod afflictionum participes eſſent; ita ℣ſ. 15. Senſus ergo eſt, una communicaſtis afflictioni, id eſt afflicto.

Verſ. 15. *Noſtis autem vos.* Videtur non ad proxima ſed ad ſuperiora reſpicere, quaſi dicat, paupertatem mihi non fuiſſe gravem, inde poteſtis colligere, quod ſcitis etiam vos, non tantum ex eo quod ab initio euangelii, cum cœpi gentibus prædicare, vel vobis Philippenſibus, non captarim nec accepetim munera. De Pauli prædicatione intellige euangelii initium; idque ut videtur de eo, quo cœpit Philippis & in Macedonia prædicare (in Macedonia erat urbs Philippi & quidem in finibus) *Cum egreſſus ſum, nulla eccleſia mihi ſuppeditavit.* Inde apparet me non captare munera.

Quod datum &c. Alludit ad tabulas dati & accepti, quibus ſolent talia inſcribi. Sed cur tantum addit ad rationem dati & accepti? Videtur tantum eſſe illuſtratio dationis vel acceptionis pecuniæ, quaſi dicat nulla eccleſia mihi dedit quicquam ita ut in tabulas accepti aut dati id referendum eſſet. Vel limitatio hæc eſt dationis illius: quaſi dicat, nulla eccleſia mihi tale quid ſuppeditavit, quod poſſit debeatque referri in tabulas dati

& acce-

& accepti. Si quid forte datum fuit, non dignum fuit quod notaretur, quod in tabulas referretur.

Verſ. 16. *Quia etiamſi Theſſalonicæ & ſemel & bis* &c. Quia ſcilicet etiam cum Theſſalonicæ eſſem; miſerunt ſemel atque iterum, id eſt, aliquoties. Theſſalonica alias erat metropolis totius Macedoniæ, Philippis autem non tam opulenta urbs erat. Hoc ergo dicit, vos miſiſtis etiam eo, ubi inter ditiores vivebam. Maluit Paulus accipere ab hominibus pauperioribus, qui liberali & promto animo darent, quam a divitibus, qui alias ſunt moroſi, quod minor erat ſuſpicio avaritiæ ac cupiditatis, ſi ab illis acciperet quam ab aliis.

Verſ. 17. *Non quæro*, id eſt, non ideo dico, ut vos mihi etiam donetis poſtea; ſed potius ſpecto illum fructum, qui ſubinde ad vos redundat.

Ad rationem veſtram. Ut inde rationibus illis, in quibus notatur quid a vobis acceperim ſubinde accedat, ut Deus multa que vobis reddat ibi notata reperiat; ut liber rationum, quæ mihi vobiſcum intercedunt, creſcat: ego enim volo quod Deus vobis perſoluturus eſt.

Verſ. 18. Poſtea veluti Apocham ſcribit: *Ego recepi omnia*. Bene mihi ſunt omnia reddita. Ἀπέχω eſt verbum Juriſconſultorum.

Abundo. Non tantum meæ neceſſitati ſuccurriſtis, ſed etiam ſupra neceſſitatem redundat.

Impletus ſum acceptis. Mea inopia ex omni parte impleta eſt. Prædicat porro beneficium, ita ut appareat habiturum id apud Deum remunerationem.

Odorem, id eſt, quod donum a beneficentia veſtra profectum, eſt odor Deo gratiſſimus & ſuaviſſimus, qualis ab hoſtiis ſolebat aut credebatur proficiſci.

Oblatio. Oblationes ita Deo erant acceptæ, ut hominibus tamen ideo bene cuperet. Oblatio eſt rei conſecratæ repræſentatio coram Deo cum certis ceremoniis. Sanguis & adeps potiſſimum offerebantur Deo, quanquam & alia, ut far, oleum. placentæ, id eſt, quæ in ara ſolebant comburi, & ex illis erat odor Deo ſuavis.

Verſ. 19. *Deus autem meus*. Id eſt, ille Deus quem & ego colo, & qui in me eſt benignus, qui me diligit, & cui proinde gratum eſt, quod mihi exhibetur. *Implebit*. Eſt promiſſio potius quam votum, id eſt ſuppeditabit vobis omnia neceſſaria, & indigentiam veſtram explebit.

Secundum divitias ſuas, id eſt, pro ſua immenſa benignitate.

In gloria. Abundanter etiam, quia id futurum ſit ad gloriam Dei, & cum ea erit conjunctum.

In Chriſto Jeſu, id eſt, per Jeſum Chriſtum. Loquitur autem ambigue, ita ut non ſatis appareat, quorſum hæc verba *in Chriſto Jeſu* ſpectent. Videri poteſt ea ideo adidiſſe, ut magis ſpiritualia notet. Niſi quis ita velit intelligere, quaſi dicat cujus rei ſpem concipio ex Chriſto Jeſu.

Verſ. 20. *Deo autem*. Deo ex omnibus hujuſmodi rebus cedat gloria.

Verſ. 21. *Salutate omnem ſanctum*. Quemvis Chriſtianum.

In Chriſto. Qui per Chriſtum eſt ſanctificatus, & ea ratione ſegregatus ab aliis. Vel in Chriſto, prout dignum eſt Chriſto Jeſu. Vox in Chriſto Jeſu, poteſt vel ad ſalutationem referri, vel ad ſanctos.

Verſ. 22. *Maxime ex familia*. Hos imprimis commemorat, quia iſti vel maxime diligebant Philippenſes, vel quod inſigni commemorari merebantur, ut intelligerent quod ex imperatoris familia etiam quidam amplexi ſunt religionem Chriſtianam. Nam ſupra cap. 2 dixit, manifeſta fuiſſe facta ſua vincula in Chriſto, etiam in toto prætorio.

PARA-

JOANNIS CRELLII FRANCI

PARAPHRASIS

Epiſtolæ Pauli

Ad

PHILIPPENSES.

PARAPHRASIS EPISTOLÆ AD PHILIPPENSES.

CAPUT I.

Vers. 1. EGo Paulus & Timotheus, qui in euangelio prædicando Jesu Christo servimus, vobis omnibus qui Philippis degitis, per Christum ejusque religionem a profano hominum vulgo separatis, Deoque consecratis, una cum episcopis seu senioribus, qui vos regunt ac docent, & Diaconis, qui in rebus ad hanc vitam pertinentibus vobis ministrant.

Vers. 2. Vobis, inquam, omnibus precamur favorem Dei illius summi, qui paterno nos affectu complectitur, & Jesu Christi, domini nosti, indeque manantem felicitatem.

Vers. 3. Ego Paulus gratias ago Deo, cujus favorem singulariter experior, quemque ego nunc colo, quotiescunque vestri recordor: recordor autem sæpissime:

Vers. 4. Et quidem quotiescunque Deum oro, pro vobis omnibus singulari quodam cum gaudio animique alacritate eidem supplico.

Vers. 5. Gratias, inquam, ago Deo, pro tanto ipsius beneficio, quod vos quoque una nobiscum facti fueritis participes euangelii, idque facio jam inde ab ea die, ex qua primum euangelium fuistis amplexi, nec cesso ad hodiernum usque diem:

Vers. 6. Præsertim quia ea spes me tenet fore, ut is qui in vobis opus hoc bonum cœpit, vosque ad fidem euangelio adhibendam perduxit, id etiam ad finem perducat, vosque in fide constantes efficiat, usque ad illum diem, quo Dominus Jesus venturus, orbemque judicaturus est, seu usque ad finem vitæ, cum quo adventus domini Jesu Christi veluti conjungitur, ubi fide jam non amplius nobis erit opus, sed fidei succedet præmium.

Vers. 7. Et sane æquum est, ut ita de vobis omnibus sentiam, itaque bene sperem, propterea quod mei memores sitis vos, eum vincula hæc patior, & defendo confirmoque doctrinam Christi, a me prædicatam, adeoque omnes una mecum estis participes beneficii illius divini, quod mihi hac in parte contigit, quod Christi causa hæc patior & facio: [vel: quod animo probe teneam ac considerem, vos beneficii illius divini, quod mihi contigit, dum in vincula conjectus euangelium a me prædicatum defendo ac confirmo, vos, inquam, omnes participes esse:] utpote qui non tantum mihi condoluistis, verum etiam subsidio in hac afflictione fuistis.

Vers. 8. Neque vero quisquam mirari debet, me tantopere meum erga vos affectum, qui me ad gratias Deo pro vobis agendas, ac preces ad ipsum fundendas incitet, prædicare, non sunt ista vana, & ad benevolentiam vestram mihi conciliandam conficta. Etenim Deus ipse optime novit, quem testem hic invoco, me intimo affectu, singularique amore, qui Christo Jesu vere sit dignus, ejusque religioni consentaneus, vos complecti.

Vers. 9. Idque assiduis precibus ab ipso flagitare, ut vos, qui fraterna charitate jam estis præditi, proficiatis etiam in veritatis divinæ cognitione [vel: fraterna illa, qua jam præditi estis, charitas, majus subinde capiat incrementum,] atque una etiam doctrinæ euangelii cognitio atque intelligentia ejusmodi,

Vers. 10. Qua possitis inter plura quæ vobis proponuntur, ea, quæ optima sunt, antegressa dijudicatione & exploratione approbare atque deligere, [vel: qua possitis ea, quæ a salutari doctrina discrepant, explorare ac discernere,] ut ita ab omni erroris admixtione sitis vacui atque immunes, neque uspiam, sive in doctrina, sive in vita, impingatis atque labamini, usque ad vitæ finem, cum quo dies, quo dominus Jesus appariturus, ac mundum judicaturus est, quodammodo conjungitur:

Vers. 11. Sed contra potius vita vestra plena sit recte factis a justitia ac pietate manantibus, seu ejusmodi, quæ per Jesum Christum sunt præscripta, ad divini nominis gloriam laudemque.

Vers. 12. Scire autem vos volo, fratres dilecti, tantum abesse ut ea quæ mihi eveniunt mala ac tristia, cursum euangelii impedierint, ut potius effecerint, quo magis illud innotesceret, & latius spargeretur:

Vers. 13. Ita quidem, ut innotuerit tum iis qui in Cæsaris aula degunt, tum cæteris omnibus qui Romæ vivunt, me religionis Christi causa vinctum hic attineri.

Vers. 14. Et plerique fratrum, fratrum inquam qui ob communem nobiscum Christi religionem [vel: & complures ex iis, qui unā eandem nobiscum Christi religionem] profitentur, eo confisi, quod ego euangelii defendendi causa hic vinctus sim, animum sumant, vereque cum audacia doctrinam Christi prædicent, ac de ea cum aliis loquantur.

Vers. 15. Non desunt quidem aliqui, qui invidia adversum me, & contentionis studio impulsi id faciant: sed contra etiam non desunt, qui benevolo erga me affectu, meique in labore mihi demandato adjuvandi studio, Christi religionem prædicent.

Vers. 16. Alii, inquam, mecum contendendi meique irritandi studio Christianam religionem promulgant, animo non sincero, arbitrantes se hoc pacto posse mihi vincto, & jam afflicto afflictionem addere, quia nimirum alio illi modo, quam ego hactenus faciam, religionem Christianam annuntient, legis ceremoniis cum ea conjungentes, quas ego observatu haudquaquam necessarias esse contendo [vel: quasi nempe ægre sim laturus, alios quoque Christum annunciare, & gloriam hanc mihi præripere:]

Vers. 17. Alii vero id faciunt charitate erga me impulsi, cum sciant me ideo in vinculis hic Dei voluntate detineri, ut doctrinam euangelicam defendam, ejusque certitudinem omnibus demonstrem.

Vers. 18. Non est quidem illud probandum, quod priores illi non eo quo decebat animo doctrinam Christi prædicent; sed quid faciendum? cum nihilominus doctrina Christi tum hoc, tum illo modo, hoc est, tum sub specie ac prætextu asserendi honoris divini, ac studii salutis humanæ, tum sincero candidoque animo promulgetur. Et certe ob id ipsum gaudeo, mihique gratulor, atque imposterum etiam gavisurus sum.

Vers. 19. Novi enim, id quoque, cum ob afflictiones meas meamque in illis constantiam id fiat, mihi apud Deum adjumento fore ad salutem, felicitatemque sempiternam consequendi, præsertim si vestra pro me apud Christum intercesserit precatio, indeque fiat, ut mihi subministretur spiritus ille divinus, qui a domino Jesu Christo in nos proficisci solet:

Vers. 20. Id quod ego vehementer desidero atque expecto, futurumque spero, ut spiritu isto a domino Jesu confirmatus, nulla unquam in re, nulloque tempore erubescam, sed intrepide illius causam agam, itaque fiat, ut quemadmodum hactenus semper, ita etiam hoc afflictionis meæ tempore, illustris admodum fiat Christus per me in corpore vincula ferentem, sive me diutius velit vivere, ac mortem mihi nunc imminentem effugere, sive eam me nunc velit subire.

Vers. 21. Etenim vita mea universa unum spectat Christum, in ejusque gloria ac regno promovendo omnes vitæ meæ actiones sunt occupatæ, ut non possit non illustris per me fieri Christus, si me diutius velit vivere: mors vero, præsertim ipsius causa, proque ipsius gloria perferenda, mihi lucrum atque insigne commodum esset allatura, adeo ut eam non possim non alacriter subire, eoque pacto nomen ipsius illustre reddere.

Vers. 22. At vero si, ut dixi, ex vita mea eum capturus sum fructum, ut multum adhuc operer in iis quæ ad negotium Christi pertinent, ideo haud scio utrum mortem, an vero vitam eligere debeam.

Vers. 23. Etenim utrinque urgeor, & in diversas partes distrahor; siquidem ex una parte vehementer cupio ex hac vita migrare ad Christum, ut cum illo vivam (hoc enim mihi ipsi esset longe melius & utilius;)

Vers. 24. Sed ex altera parte video, magis esse vobis vestrique similibus, quos adhuc erudire possim, necessarium, ut in hac mortali vita diutius permaneam.

Vers. 25. Et quia ita plane sum persuasus, vitam meam vobis adeo esse necessariam, inde colligo me in hac vita diutius mansurum, & quidem ita, ut vobiscum omnibus sim futurus, atque inter vos versaturus, ut ita in fide per me proficiatis, indeque gaudium singulare capiatis.

Vers. 26. Unde fiet, ut ex Jesu Christi benignitate vestra de me gloriatio incrementum sumat, vel: ut gloriatio vestra de me, gloriatio, inquam, non ex carnalibus causis orta, sed Christiana, incrementum sumat. [vel: ut magis adhuc gloriari possitis de Jesu Christo ejusque benignitate in me vobis exhibita,] ubi iterum ad vos ipsius ope venero.

Vers. 27. Verum quicquid de me fiat, id unum a vobis enixe peto, ut vitam agatis euangelicæ doctrinæ usquequaque convenientem, ac tam sancta professione dignam, ut sive è vinculis liberatus venero & coram vos videam. [vel: coram vobis videro,] sive hic absens, id interim audiam, vos ita adhærescere doctrinæ Christi, ut animis ac voluntatibus sitis inter vos mutuo conjunctissimi, atque adeo unus sit vester spiritus, unaque anima, vosque una cum doctrina euangelica de fide, quæ per varias difficultates eluctatur, & cum adversariis suis quodammodo certat, ipsi quoque decertetis & auxiliares manus præbeatis. Vel: ad retinendam fidem, quam euangelio adhibuistis subnixi atque armati, [vel: conjuncta veluti manu certare pro doctrina de fide, quam euangelium præscribit,]

Vers. 28. Nec ab ea ulla in parte deterreri ab adversariis vestris eorumque insultibus: quod illorum factum, quod nempe vos insectentur, & tam acriter oppugnent, argumentum est atque indicium, ipsis quidem, quod perituri sint, tanquam veritatis ejusque professorum hostes; vobis vero, quod salutem, cujus causa calamitates istas sustinetis, sitis consecuturi. Neque enim temere fit, quod his adversariorum insultibus atque injuriis sitis expositi; sed Dei id fit consilio, ac benevola illius erga vos voluntate.

Vers. 29. Etenim benignitati illius hoc imputandum est, & pro dono ipsius habendum, quod ad Christi gloriam vobis contigerit [vel: quantum attinet ad ea, quæ ad Christi negotium regnumque spectant, vobis contigerit,] ut non tantum occasionem haberetis ac facultatem plenissimam in ipsum credendi, verum etiam pro ipsius nomine ac gloria patiendi, atque ita pro veritate divina certandi, qua in re eadem vestra est conditio quæ mea. Sic enim me aliquando in urbe vestra certantem, ac calamitates Christi causa ferentem oculis vestris vidistis, & nunc certare me absentes auditis.

CAPUT II.

Vers. 1. ITaque ut in exhortatione superius instituta pergam, si quid apud vos valet admo-

admonitio Christianæ religioni consentanea, vel Christi nomine facta. [vel: si qua est consolatio, quam Christi religio aliis, præsertim ejusdem religionis consortibus, præbere jubet (ut sane est)] si quod est solatium, ad quod afflictis hominibus præbendum charitas incitat, huc refer; si quid valet conjunctio spiritualis quæ inter nos est, ut sane valere debet; si denique qui sunt affectus, quibus in afflictionibus amicorum tanguntur homines. & commiserationes, quibus ipso naturæ sensu ducimur ad erigendos homines afflictos,

Vers. 2. Id totum mihi afflicto, & de vobis optime merito, nunc præstate, & gaudium, quod ex vobis jam magna ex parte capio, penitus imple ac perficite: quod quidem eo fiet pacto, si concordes fueritis, & idem plane spiraveritis, pari vos invicem amore prosequentes, animo conjuncti, atque ut dixi, unum idemque spirantes.

Vers. 3. Adeoque nihil feceritis studio contentionis, aut ambitione, vanæque gloriæ amore ducti, quæ res concordiæ vehementer obstat; sed potius ex animi modestia ac demissione ita vos gesseritis alii erga alios, itaque vobis invicem cesseritis & obsequuti fueritis, ac si alium quisque superiorem ac præstantiorem sese duceret.

Vers. 4. Id vero fiet, si illud imprimis agetis, ut non tantum id quisque spectet ac quærat, quod sibi placet, sed etiam, idque multo magis, id quod alteri probatur, atque ad ejus ædificationem pertinet, ita ut, si non possit re alioqui licita perfrui nisi alium offendat, ipsi potius quam sibi indulgeat ac gratificetur.

Vers. 5. Ejusmodi autem animus ac voluntas in vobis esse debet, qualis in ipso Jesu Christo, salutis nostræ duce, manifeste apparuit:

Vers. 6. Cujus quanta fuerit demissio videte. Is cum Deo illi summo esset simillimus, & ejus majestatem ac potentiam nobis repræsentaret virtute infinitorum miraculorum, quam cum aliis etiam communicabat; & veneratione, quæ ab hominibus ob tantam potestatem ipsi deferebatur, hanc suam cum Deo æqualitatem ac similitudinem non pro spolio hostibus detracto habuit, &, ut victores triumphatoresque solent, ostentavit: [vel: non retinuit mordicus, quemadmodum prædam solent raptores:]

Vers. 7. Sed, cum eam divinæ gratiæ in totum referret acceptam, ad Dei etiam arbitrium eam deposuit, & servo ac mancipio, hoc est, omnium vilissimo homini evasit similis, ejusque conditionem ac statum subiit, dum se vinciri, flagellis cædi ac conspui passus est, ac in rebus hujusmodi similis plane evasit aliis vulgaribus hominibus.

Vers. 8. Et vitæ statu actionibusque externis talis fuit compertus, qualis quisquam est è vulgo hominum: nec illud tantum, verum etiam adeo se ex tanta sublimitate demisit, ut cum ipsum vellet Deus mortem subire, ei obsequeretur, & ferret mortem, non quamvis, sed eam quæ omnium erat ignominiosissima ac truculentissima, nempe crucis.

Vers. 9. Quam ob causam vicissim etiam Deus, cum ex tanta sublimitate se demisisset ad tantam humilitatem, eum in summam sublimitatem extulit, hoc est, donavit ei dignitatem atque imperium, quod omne aliud imperium ac dignitatem longe superat.

Vers. 10. Ut ob imperium dignitatemque illam, quam Jesus Christus ex gratia divina accepit, ipsum adorent, ac coram illo procumbant omnes cælestes spiritus, & homines in terra degentes, quin etiam dæmones ii, qui in subterraneis specubus degunt [vel: ii, qui nunc sub terra conditi aliquando resurgent, ac divinam Christi majestatem oculis cernent.]

Vers. 11. Utque propterea sive in cælis sive supra terram, sive sub terra nunc degentes. [vel: omnes] ore ac lingua confiteantur, Jesum Christum esse Dominum, divinique imperii consortem, profiteantur, inquam, sed ad laudem ac gloriam Dei, hoc est, patris, qui ad tantam majestatem Christum evexit, & ad quem ultimo omnis rei hujus gloria redundare merito debet.

Vers. 12. Quapropter charissimi mei fratres, cum tantus sit demissionis atque obedientiæ fructus, vos, quemadmodum hactenus semper mihi, vel potius ipsi Deo Christoque obedivistis, ac salutaribus monitis paruistis, ita etiam nunc quoque obedite, & non tantum ea cura ac sollicitudine qua tum usi estis cum apud vos degerem, sed etiam cum a vobis nunc absim, multo majori in salutis vestræ negotium incumbite, eaque facite, quæ ad illam consequendam spectant.

Vers. 13. Suppetunt enim vobis omnia, quæ ad eam rem sunt necessaria, ut excusari nemo queat eorum, qui fuerit negligentior. Deus enim vobis ipse omnia ad eam rem adminicula suppeditat, & vi euangelicæ doctrinæ efficit, ut & velitis ea quæ sunt salutaria, & reipsa faciatis, [vel: Tantum enim abest, ut propterea quia ipse non adsim, & vitam moresque vestros non inspiciam ac regam, remissiores ac securiores esse debeatis, ut potius majori sollicitudine, ut dixi, in salutis vestræ negotio vobis sit utendum: quandoquidem non humanum aliquid est, quod agitis, nec homini hac in parte obsequimini; sed, utut nos absimus, Deus est qui vobis præsidet, & salutis vestræ negotium gubernat, divinisque suis promissis ac monitis efficit in vobis, ut & velitis facere id, quod ad salutem est necessarium, & opere ipso exequamini,] eum tantum in finem, ut benevolam suam de vestra felicitate voluntatem ad exitum perducat, non quod merita vestra id postulent, aut ipsius tantopere intersit.

Vers. 14. Ad eam vero obedientiam, quam a vobis postulo, ac solicitudinem timoremque, quem in perficiendo salutis negotio adhibendum esse docui, illud quoque pertinet, ut omnia, quæ vestri sunt officii, & a pastoribus vestris forte vobis injunguntur, exequamini alacriter, non obmurmurantes, non obloquentes, ut servi immorigeri solent, non disceptantes ac contendentes cum iis, qui monita salutaria vobis inculcant, &, quid vobis sit faciendum, præcipiunt:

Vers. 15. Ut ita omni ex parte sitis irreprehensibiles, atque ab omni labe immunes, sitisque non tantum professione, sed etiam reipsa Dei filii, quos patri suo tum similes, tum obsequentes esse decet, in quibus culpari nihil queat, præsertim cum vivatis in medio hominum improborum ac perversorum, inter quos lucetis, omniumque oculis estis expositi, tanquam mundi quædam luminaria astraque lucidissima; siquidem sermonem & doctrinam euangelii vivific m sustinetis, atque omnium hominum oculis veluti prætenditis ac conspiciendam præbetis,

[vel: pietate vestra ita vos velim splendere, ut lumina quædam totius orbis:]

Vers. 16. Quandoquidem doctrinam, salvificam & rationem æternæ vitæ consequendæ monstrantem tenetis, ac universi orbis oculis exhibetis, ut id mihi cedat in materiam gloriationis in adventu domini Jesu Christi, apud quem laudi mihi erit, quod non frustra ita cucurrerim, nec irritus fuerit meus labor, quem euangelio prædicando vobisque erudiendis impendi.

Vers. 17. Qua in re ita persisto, ut etiamsi tandem futurum sit, ut ego ipse, dum in eo sum, ut vos ad fidem euangelio adhibendam ac constanter retinendam adducam, eamque fidem vestram instar victimæ cujusdam Deo offeram, eoque pacto Deo ministrem, ipsemet immoler ac macter, nihilominus gavisurus sim, & vobis, quorum commodo id fiat, gratulaturus, tantum abest, ut mihi ea res dolorem sit paritura.

Vers. 18. Quapropter eodem modo etiam vos gaudere de tanta felicitate debetis, & non dolere, mihi tam tristia contingere, sed potius ea de re mihi gratulari.

[Cætera desiderantur]

CAPUT III.

Vers. 1. Quod superest, fratres mei dilecti, id vos moneo, ut perpetua fruamini lætitia, non mundana quidem illa, qualis est hominum hujus seculi, aut ex rebus ullis terrenis ac carnalibus orta; sed Christiana, & sanctissimæ domini Jesu disciplinæ consentanea, ex eaque ortum ducente, ob spem immortalitatis in ea propositæ. Addo præterea illud, quod licet antehac vobis non semel dixerim, tamen nunc scribendo repetere non erit mihi grave, vobis autem ad evitanda animæ ac salutis vestræ pericula utile ac salutare.

Vers. 2. Nempe, ut caveatis falso illos doctores, qui instar canum salutarem ac puram euangelii doctrinam impudenter allatrant, eosque mordent ac insectantur qui eam proponunt, contraque cibi ac ventris sui causa, his a quibus aliquid sperant, abblandiuntur. Cavete, inquam, homines istos; qui si forte dicant, se labore suo mereri, ut a vobis alantur, & varia capiant munera, mali sunt operarii, ut non modo nullo sint digni præmio, sed etiam digni, ob operam ad vos seducendos collocatam, odio. Cavete eos, qui se circumcisos esse gloriantur, & ea se potissimum ratione aliis commendant, tanquam veros Dei cultores, legemque ceremonialem urgent: non tamen vere circumcisi dici merentur, sed cum vera cordis circumcisione destituantur, concisi potius aut male secti, merentur appellari.

Vers. 3. Etenim nos vere sumus circumcisi, & sic vere Dei populo inserti, quotquot cultum Deo exhibemus spiritualem, eumque ad animum, non ad carnem, qualis est ceremonialis ille, spectantem, & gloriamur de religione a Christo Jesu nobis tradita, gratiaque divina, quæ in ea est comprehensa; non vero in ulla re carnali fiduciam ac spem salutis ponimus.

Vers. 4. Neque vero hæc eo dico, quasi ipsemet rebus hujusmodi ad carnem pertinentibus, quibus illi sese jactant, caream, & propterea ista tantopere elevem; sed certo potius rectoque animi judicio ac firmis rationibus inductus ea nihili æstimo: quandoquidem si quid illis rebus esset tribuendum, ego sane haberem satis amplam fidendi materiam. Certe, si quisquam est alius, qui videatur habere causam rebus istis carnalibus fidendi, ac de iis gloriandi, ego habeo, atque adeo etiam amplius, quam quisquam alius.

Vers. 5. Etenim ego circumcisus sum octavo die, quemadmodum Deus jusserat: genus duco ex Israele, Judaici populi progenitore: ortus sum ex tribu Benjamin, quæ una fuit ex illis duabus, quæ regibus Davidici generis semper adhæsit, & puriorem Dei cultum, quam decem reliquæ tribus a Davidis stirpe segregatæ, fovit, in cujus territorio locus divino cultui consecratus situs est, quæ una cum tribu Juda sola post captivitatem Babylonicam in patrium solum reducta est; præterea non ex illorum Judæorum sum numero, qui Hellenistæ vocantur; quod Græco idiomate utantur, sed ex illorum, qui Hebræi dicuntur, quod Hebræo, hoc est, patrio, & majorum nostrorum sermone utantur, neque id ideo, quod linguam eam in schola demum didicerim, sed quod ex Hebræis ortus sim, atque adeo ex hujusmodi majoribus ac parentibus natus, qui linguam hanc originis priscæ tesseram retinuerunt. Quod vero attinet ad legalem disciplinam, Pharisaicam, quæ omnium exquisitissima ac præstantissima habetur, & sanctimoniæ laude præ cæteris excellit, secutus sum sectam.

Vers. 6. Si spectes zelum & fervorem in patria lege, institutisque meæ sectæ imbuendis, ego ecclesiam Christi, quæ aliam a legali disciplina religionem introducebat, & pristinam paulatim convellere videbatur, persequebar: si denique spectes justitiam seu vitæ integritatem, atque inde consequentem justificationem, legis præscripto consentaneam, ita me gessi, ut irreprehensibilis essem, & nullius criminis possem convinci.

Vers. 7. Sed hæc omnia, quæ ego tunc pro insigni lucro & incomparabili thesauro habebam, postea luce cælestis veritatis collustratus judicavi talia esse, quorum jacturam propter Christianam religionem ac beneficia, quæ ea nobis affert, merito ac lubens facere deberem.

Vers. 8. Neque vero tunc tantum, repentino quodam animi affectu abreptus, ita judicavi, aut nunc ejus me rei pœnitet, sed in eadem animi sententia adhuc persisto, & adhuc ita judicio, omnia ista merito esse abjicienda propter summam excellentiam longe ista omnia superantem cognitionis Jesu Christi domini mei, seu rerum istarum, quas Jesus Christus nobis patefecit: cujus causa ego omnia a me enumerata projeci, eorumque, si quis esse poterat, fructu meipsum privavi, atque adhuc judico illas quisquilias esse & stercora, ut Christum, seu sanctissimam ejus religionem, & ea, quæ nobis attulit, bona, tam vilis rei jactura (si modo quisquiliarum potest esse jactura) lucrifaciam.

Vers. 9. Et religionem illius amplexus ita æstimer ac judicer a Deo, ac si non haberem justitiam illam meam legalem, seu justificationem, quam legi parendo ex ejus promisso videbar consecutus, sed ut is, qui habeam justificationem eam, quam adipiscimur per fidem,

fidem, quam Jesus Christus nobis præscripsit ac tradidit, illam, inquam, justificationem, quæ non ex hominum merito, sed ex Deo ejusque summa benignitate pendet, nec iis qui opera habeant, legemque semper per omnia impleverint, sed qui fidem habeant, ac sub spe promissorum divinorum pro viribus Deo pareant, licet ante sæpe ac gravissime peccaverint, & nunc quoque nonnunquam labantur, contingit.

Vers. 10. Cum quo simul conjunctum est, ut Christum seu ejus religionem non cognitione tantum, sed reipsa potius atque experimento cognoscam sentiamque, inprimis vero vim efficaciamque resurrectionis, quæ & spem ejusdem resurrectionis beatæ in nobis gignit, & ad vitæ novitatem nos excitat; nec resurrectionis tantum vim, quæ non potest non esse & videri omnibus læta, sed etiam ut particeps fiam afflictionum, quas Christus pertulit, eique, mortis ipsius tam truculentæ & ignominiosæ ratione, conformis efficiar.

Vers. 11. Quod totum ideo desidero, ut stadium hoc pietatis decurrens, pertingam aliquando ad optatam illam metam, vel potius brabeum, quod est resurrectio ex mortuis, &, quam hoc nomine complector, immortalitas.

Vers. 12. Neque vero ideo dixi, me tot tantaque Christi & salutis ab eo promissæ consequendæ causa projecisse, ac pro nihilo reputasse, ut significarem me omnia jam fecisse, quæ eum ad finem spectant, atque adeo jam metam ipsam apprehendisse, & brabeo mihi proposita veluti manum injecisse, haudquaquam: sed adhuc in stadio hoc pietatis curro, & ad præmium istud contendo, summo conatu id agens, ut apprehendam id, ad quod persequendum Jesus Christus me veluti ex medio vitæ pristinæ cursu retraxit, & manu sua comprehensum revocavit.

Vers. 13. Fratres mei, iterum hoc vobis confirmo, utut non pauca hactenus Christi causa me fecisse videatis, unde quispiam suspicari forte posset, nihil mihi superesse laboris, me tamen haudquaquam apud me statuere, me jam apprehendisse metam, aut ipsum brabeum, seu omnia peregisse, quæ ad id aliquando reipsa adipiscendum factu sunt necessaria.

Vers. 14. Id unum potius ago, ut eorum quæ a tergo sunt, quæque Christi causa hactenus feci, veluti obliviscar, ita ut non patiar ea mihi quicquam ad reliquum itineris emetiendum obstare: contra vero quemadmodum ii qui in stadio currunt, prono corpore ad ulteriora sese protendunt atque inclinant, ita etiam ego ea quæ adhuc facienda mihi restant, semper cogito, atque ad ea anhelo. Hoc, inquam, animo præditus, recta, dirigente me scopo mihi præfixo, contendo ac curro ab brabeum istud, ad quod cælitus sum vocatus atque accitus a Deo per Jesum Christum.

Vers. 15. Quotquot ergo nostrum sunt, qui perfectiorem rerum divinarum notitiam adepti sumus, & in doctrina Christi veluti adolevimus ac viri evasimus, hoc ipsum etiam, quod ego me hactenus facere docui, sentiamus ac spiremus. Quod si vos aliquid adhuc fortasse aliud censetis, & præter ea quæ Christus tradidit aliquid adhuc rebus istis carnalibus, quæ ego me abjecisse ac proculasse dixi, tribuitis, ea quoque in parte Deus vobis veritatem tandem, ut spero, aperiet atque ostendet, nil præter ea quæ Christus nobis præscripsit, apud eum quicquam valere.

Vers. 16. Veruntamen interea dum id faciat, id nobis faciendum incumbit, ut quousque jam consentimus, & in cognitione doctrinæ Christi utrique progressi sumus, eousque etiam eandem sequamur vitæ regulam ac normam, ac inter nos conspiremus, animisque simus concordes, nec patiamur levem istam in cæteris rebus discrepantiam, quæ inter nos est, unitati ac concordiæ fraternæ obstare.

Vers. 17. Quemadmodum autem jam antea monui, ut idem quod ego facio, ii quoque faciant qui perfectiorem rerum divinarum cognitionem sunt adepti, ita nunc vos omnes hortor, charissimi fratres, ut me velitis imitari, & diligenter circumspicere ac intueri eos qui eodem modo vivunt quo me videtis vivere, quem instar exemplaris alicujus hac in parte habetis.

Vers. 18. Id vero eam ob causam tam diligenter moneo ac inculco, quia multi, qui sese doctores jactant, ita vivunt, ut, quemadmodum vobis sæpe dixi, & nunc etiam cum lacrymis, quas sollicitudo de vestra salute mihi exprimit, dico, appareat, eos crucem Christi, eamque vivendi rationem, quam ignominiosa hæc Christi mors nobis confirmat, atque inprimis afflictiones & persecutiones, quas nobis ferendas esse ducis nostri exemplum in cruce propositum clarissime docet, odisse.

Vers. 19. Eorumque vitæ finem fore æternum exitium, cum ventri suo tantum serviant, eumque pro Deo quodam habeant, voluptatibus carnalibus gulæque suæ addicti; & summa illorum gloria, quam jactant, consistat in re pudenda, seu circumcisis genitalibus, [vel: ac de rebus factisque turpibus, quorum ipsos pudere deberet, glorientur;] nil denique aliud sapiant ac spirent, quam terrena, de nulla re minus quam de cælestibus solliciti.

Vers. 20. Ideo vero nos imitandos dixi, hos vero homines fugiendos, quia nos non ut illi terram sapimus, sed ut municipes cælorum nos gerimus: [vel: At nos haud quaquam rebus terrenis addicti esse debemus, sed in cælo versari, & ea quæ loco isti sunt convenientia agere] siquidem ibi respublica nostra est ubi jus civitatis habemus; quandoquidem ex eo loco exspectamus Jesum Christum servatorem nostrum, ibi hactenus, ut nobis exemplo sit, degentem, qui postmodum etiam nos aptos reddet, ut beatas illas sedes incolamus. [vel: At vero nos ut cælorum municipes nos gerimus, ibi felicitatem nostram, ibique sedem stabilem esse scientes, siquidem ibi etiam degit nunc caput nostrum, hoc est, servator noster dominus noster Jesus Christus, quem exinde venturum speramus, magnoque cum desiderio expectamus.]

Vers. 21. Is vero ubi advenerit, adeo immutabit ac transformabit corpora nostra, ut quæ nunc sunt adeo vilia atque abjecta, fiant conformia glorioso ipsius atque incorruptibili corpori. Id quod præstabit ea virtute atque efficacia, quæ in ipso tanta est, ut possit sibi reipsa subjicere non tantum res quasdam imbecilliores, sed etiam omnes; adeoque hostes suos potentissimos, quorum ultimus mors est, in nobis delere atque extinguere: quod fiet immortalitate nobis donata, per quam apti fiemus, ut cælestem nostram patriam una cum ipso incolamus.

CAPUT IV.

Verf. 1. QUapropter, cum tanta nos maneat felicitas, chariſſimi atque exoptatiſſimi fratres, qui mihi & gaudio & honori eſtis ſingulari, mihi, qui vos viros tam probos ac pios Chriſto lucrifecerit, ita quemadmodum hactenus cœpiſtis in Chriſtiana religione porro perſtate, ac conſtanter perſeverate, chariſſimi mei.

Verſ. 2. Peculiariter autem moneo atque obſecro Euodiam & Syntychen ſęminas quę inter alias eminent, ut inter ſe concordes ſint, quemadmodum diſciplinâ Domini Jeſu dignum eſt. [vel : ut in negotio Domini penitus conſpirent, ac ſeſe mutuo adjuvent.

Verſ. 3. Quin etiam te rogo, quem hactenus germanum plane ac verum laborum ſocium ſum expertus, ut auxilium feras in rebus ad Chriſti negotium pertinentibus fœminis a me commemoratis, quæ in euangelio promovendo magnos mecum labores exantlarunt, certaminaque ac pericula ſuſtinuerunt, atque una cum Clemente & cæteris in eodem Chriſti negotio cooperariis meis, quorum labores ac pietatem adeo non tradidit oblivioni Deus, ut eos vita æterna donare decreverit, eorumve non ſecus meminerit, ac ſi ipſorum nomina in librum quendam retuliſſet, in quo eos conſignare ſoleat, quibus æternam illam felicitatem deſtinat.

Verſ. 4. Id vero omnes in univerſum moneo, ut perpetuo gaudeatis, non ex rebus carnalibus, ut homines hujus ſeculi ſolent, ſed gaudio potius Chriſtiano ac ſpirituali, quod ex ſpe immortalis vitæ, quam euangelium vobis inſerit, naſcitur. Ac ne quis forte putet, mihi hoc temere excidiſſe, quod vos, qui affligimini, gaudere jubeam, iterum hoc dico ac pronuncio, gaudete eo quo dixi gaudio.

Verſ. 5. Quod ſi afflictiones vos urgent ac premunt, & gaudium hoc animis veſtris excutere conantur, animi æquitate ac moderatione in iis ferendis utamini, ita ut omnes videant, quam patienter omnia mala ferre noritis. Ideo vero æquo animo tolerare omnia debetis, quod non diuturna ea ſunt futura: Chriſtus enim vobis opem cito eſt laturus, & auxilium ipſius præſto eſt. [vel, Chriſtus enim, qui adventu ſuo iis finem eſt impoſiturus, non longe abeſt, ſed mox eſt adventurus.] Et quantulum reſtat temporis uſque ad Domini adventum!

Verſ. 6. Nulla ergo ſollicitudo animique anxietas, ex rebus adverſis orta, gaudium illud veſtrum ſpirituale, quod vobis præcepi, turbet: ſed ſi quid eſt quod vos ſollicitos habere poſſet, id Deo benigniſſimo veſtro patri commendate, & aſſiduis precibus cum gratiarum actione, cujus ne in adverſis quidem oblivisci debetis, conjunctis uſi, ipſi exponite quid velitis ac poſtuletis.

Verſ. 7. Quibus ex rebus eum conſequemini fructum, ut felicitas illa divina, quæ intelligentiam humanam prorſus ſuperat, nec mente ullius mortalis concipi poteſt, vos adverſus omnia animæ pericula ita communiat, ut nil vel velitis ac deſideretis, vel cogitetis, niſi quod conſentaneum eſt Chriſtianæ religioni.

Verſ. 8. Denique ut finem jam monendi faciam, & multa paucis complectar, fratres chariſſimi, quæcunque veritati, quæcunque honeſtati ac gravitati ſunt conſentanea, quæcunque juſta, quæcunque caſta, quæcunque humanitati ac comitati conveniunt, atque ad amicitiam aliorum parandam ac retinendam accommodata ſunt, quæcunque famam honeſtam apud alios conciliant, ſi quæ eſt virtus, ſi quid eſt laudabile, id ſemper meditamini, & animo proponite.

Verſ. 9. Neque vero ea vobis ſunt nova atque hactenus incognita, ſiquidem ea a me fuiſtis edocti, eaque recepiſtis atque approbaſtis; neque ſermone tantum ea audiviſtis a me explicari, verum etiam exemplo meo eadem fuiſtis edocti. Etenim partim de me abſente audiviſtis, hæc omnia a me diligenter obſervari; partim etiam, cum apud vos viverem, oculis veſtris ea in me vidiſtis ac conſpexiſtis. Hæc ergo & vos factis exprimite, unde hunc conſequemini fructum, ut Deus ille ſummus, qui felicitatis omnis autor eſt, vobis adſit propitius, & præſenti favore vos complectatur.

Verſ. 10. Gaviſus vero ſum vehementer, non quidem eo modo quo vulgus hominum ſolet, quod lucro mirum in modum capitur, ſed gaudio *Chriſtiano* homine digno, quod tandem aliquando *reſumſeritis* priſtinam illam veſtram de me ſollicitudinem ac curam, quæ aliquantulum videbatur elanguiſſe; non quidem in animis veſtris, ſed ratione operis ac fructus, qui inde manare debebat. Fateor enim, vos fuiſſe de me ſollicitos, ſed oportunitate mihi aliquid mittendi deſtituebamini.

Verſ. 11. Quod vero dixi, me tantopere gaviſum, quod curam mei denuo ſuſceperitis, Id non dixi penuriæ meæ, qua laboravi, ratione habita, quaſi ea mihi fuerit admodum gravis, adeoque nunc tam gratum, eam ope veſtra fuiſſe ſublevatam. Ego enim ita me compoſui atque aſſueſeci, ut quæcunque mihi ſors obtigerit, ea ſim contentus.

Verſ. 12. Novi eo quo decet pacto rerum anguſtiam ac penuriam ferre, novi etiam in rerum copia atque affluentia recte me gerere, ita nempe, ut nec illa dejiciar, nec hac efferar, aut ad luxum ea abutar, quodcunque incidat tempus, quicquid denique fiat, ita in poteſtate animum habeo, ut meminerim & eo quo decet modo ſaturari, ac rerum abundantia frui, & famem pati inopiamque tolerare.

Verſ. 13. Omnia, inquam, ejuſmodi, & ſi quæ ſunt alia, cæteroquin ardua ac difficilia, quę mihi vel facienda vel ferenda incumbunt, præſtare poſſum, non meis quidem ſubnixus viribus, ſed iis quas Chriſtus, qui me perpetuo confirmat, ſuppeditat.

Verſ. 14. Etſi vero hactenus oſtenderim, paupertatem mihi meam non fuiſſe gravem, adeoque mea cauſa non adeo fuiſſe lætatum ſubſidio mihi a vobis tranſmiſſo, nihilominus tamen recte feciſtis, quod mihi afflicto volueritis aliquid rerum veſtrarum largiri atque ſubminiſtrare, [vel : quod hoc pacto volueritis participes fieri mearum afflictionum, & eas mihi minuendo, earum portionem aliquam in vos recipere.]

Verſ. 15. Non eſt autem ignota vobis continentia mea, ſed vos quoque Philippenſes noſtis, quod, cum ab initio vobis cum reliquis hinc inde gentibus euangelium prædicarem, cum nimirum è Macedonia ſum egreſſus, nulla mihi eccleſia quicquam ſuppeditarit, quod a me in tabulas dati & accepti referri mereretur [vel : eſſet referendum,] præter vos ſolos.

Verſ. 16.

Verſ. 16. Qui etiam cum Theſſalonicæ eſſem, urbe alias opulentiſſima, & Macedoniæ metropoli, ſemel atque iterum in uſus meos neceſſarios pecuniam mihi miſiſtis.

Verſ. 17. Quæ non ideo commemoro ac prædico, quod requiram a vobis munus aliquod, & donum per ſe ipſum ſpectem: haudquaquam: ſed eum muneris fructum ſpecto, qui faciat, ut in tabulas illas, in quas ea refero quæ a vobis accepi, quæque vobis Deus ſit redditurus, ſubinde plura ſint adſcribenda, atque adeo uberior vos maneat apud Deum remuneratio.

Verſ. 18. Quod vero attinet ad ea quæ nunc mihi miſiſtis, omnia recte accepi, & non tantum penuriam nunc amplius non patior, ſed etiam abundo; penitus ſum ſatiatus, poſtquam accepi ab Epaphrodito ea quæ miſiſtis. Quod quidem munus adeo Deo eſt gratum, ut ei ſit inſtar ſuaviſſim cujuſdam odoris, & victimæ admodum acceptæ, ipſique vehementer placentis, adeo ut non poſſit non apud ipſum facti hujus præmium vos manere.

Verſ. 19. Quemadmodum autem vos inopiam meam expleviſtis munificentia veſtra, ita viciſſim Deus, qui me amat ac curat, quemque ego viciſſim ſummo ſtudio colo, indigentiam, ſi qua erit, veſtram per Jeſum Chriſtum explebit, omniaque vobis ſuppeditabit neceſſaria, pro glorioſa illa ſua beneficentia, qua per Jeſum Chriſtum erga nos utitur vel: [pro divite ſua beneficentia, quæ res conjuncta erit cum eximia illius gloria.]

Verſ. 20. Deo vero illi ſummo qui pater noſter eſt, reddatur gloria in ſecula infinita. Amen.

Verſ. 21. Salute, Chriſtianorum in morem, quemvis per agnitionem divinæ veritatis a profano hominum vulgo ſeparatum ac Deo conſecratum. Salutate omnes eos qui per Jeſum Chriſtum ſanctificati, & cognitione ejus a profano vulgo ſunt ſeparati.

Verſ. 22. Salutant vos fratres qui mecum ſunt, nec tantum hi, verum etiam omnes cæteri Chriſtiani, ſeu per agnitionem Chriſti ab aliis ſegregati, atque imprimis ii qui ex ipſius Imperatoris ſunt familia, ejuſque domeſtici.

Verſ. 23. Dominus noſter Jeſus Chriſtus favore ſuo vos omnes complectatur. Amen.

JOANNIS CRELLII FRANCI

COMMENTARIUS

IN

Epistolam Pauli

Ad

COLOSSENSES.

COMMENTARIUS IN EPISTOLAM AD COLOSSENSES.

CAPUT I.

Verſ. 1. PEr voluntatem Dei. Id eſt Deo volente ac conſentiente, vel per eam cauſam efficientem eamqoe principalem, declarat quæ eſt Dei voluntas ac decretum, ſive quia quicquid Chriſtianis facit Deus id vult ac facit: (Chriſti enim voluntas cum Dei voluntate conſpirat) ſive etiam, quia Deus id jam olim decreverit ac conſtituerit, ut Paulus apoſtolus inter gentes munere apoſtolorum fungeretur. Nam ſi Johannes ad munus illud præcurſorium deſtinatus ac decreto divino natus fuit, cur non etiam idem Paulo eveniſſe dici queat? cum Pauli munus illo munere longe fuerit ſublimius ac præſtantius. Propterea ipſe dicit, ſe ex utero matris ſegregatum (nimirum ad hoc munus) fuiſſe, non quidem decreto abſoluto & prorſus immutabili, ſed conditionato. Nam ſi Paulus veritati divinæ animo præfacto ac maligno, ac ſciens prudens reſtitiſſet, non eſt credendum eum nihilominus hoc munus fuiſſe conſecuturum. Nam quibus hominibus Deus remiſſionem peccatorum denegavit, quomodo apoſtolatus munere eos dignaretur? Denegavit autem eis, qui peccant adverſum ſpiritum ſanctum: peccat autem is, qui divinam veritatem ſciens prudens non ſolum mendacium vocat, ſed etiam exſtirpare conatur, & profeſſores ejus capitali hoſtilique odio proſequitur & perſequitur, eoſque blaſphemare cogit. Similiter ſi apoſtolus vocanti Chriſto parere recuſaſſet, quod illi utique liberum erat, munere iſto ſibi deſtinato excidiſſet. Decreta enim ejuſmodi conditionem aliquam præſupponunt, quæ ex ex libera hominum volontate pendet ac proficiſcitur. Sic Deus elegiſſe nos dicitur ac diſtinaſſe ad ſalutem, etiam ante orbem conditum, ſed præſuppoſita conditione ab arbitrii noſtri libertate pendente. Particula autem hæc *per*, licet ſua natura mediam cauſam declaret, hic tamen potius de principali uſurpatur. Utroque autem ſenſu ſimul uſurpata fuiſſe videtur in eadem materia ad Galat. 1, ubi *per Jeſum Chriſtum* opponitur illi *per hominem*, iſtis verbis *per Deum patrem* opponitur *ab hominibus*. Solet autem apoſtolus libenter divinæ voluntatis, cum ſe apoſtolom Chriſti vocat, meminiſſe, ne quis ſuſpicetur, eum Deo adverſari, quod ceremonias olim a Deo ſancitas ac conſecratas, non ſolum non urgeret, ſed ſæpe etiam oppugnaret. Quemadmodum in hac quoque epiſtola fit, & doctrinam a lege admodum diverſam promulgaret.

Verſ. 2. *Fidelibus fratribus* &c. In epiſtola ad Epheſios habet *Fidelibus in Chriſto*. Videtur autem *in Chriſto Jeſu* utrique huic voci ſubjeciſſe, ut & de quali fide, & de quali fraternitate loquatur, exprimeret, nimirum de Chriſtiana.

Verſ. 3. *Deo & patri*. Deus videtur abſolute poni; Pater autem domini noſtri Jeſu Chriſti per exegiſin, quaſi dicat Deo, qui eſt pater domini noſtri Jeſu Chriſti.

Gratias agimus &c *orantes*. Preces enim gratiarum actionem includunt, ut apud Lucam cap. 18, ibant duo ut precarentur, Phariſæus & publicanus, oratione ſola gratiarum actio continetur, nolla petitionis facta mentione: hoc loco tamen apud Paulum utrumque continetur. Semper autem orare ſe dicit apoſtolus, non quod plane ſemper, id eſt ſingulis momentis id faceret, ſed quod diligens ac aſſiduus in ea eſſet. Sic dicimus aliquem ſemper ſtudere, ſemper legere, ſine intermiſſione quippiam facere, nempe quod diligens ea in re ſit & aſſiduus. De precibus autem id fere dici ſolet, quia ad eas jugis occaſio ſuppetit, quæ non tam ſuppetit aliis virtutibus: orare enim fere ſingulis momentis poſſumus, quicquid ſive animo ſive manu agimus precibus interrumpi poteſt.

Verſ. 4. *Fidem veſtram* &c *In Chriſto Jeſu*. Non videtur hoc loco ſignificare In Chriſtum Jeſum, ſed eſt fidei iſtius deſcriptio, quod ſit fides ea quæ pro objecto ſuo habet Chriſti doctrinam & diſciplinam, quaſi dicat fidem doctrinæ Chriſti adhibitam, vel per Chriſtum traditam.

Charitatem in omnes ſanctos. Charitatem eam, quæ tendit & dirigitur, non in natos ac propinquos, vel etiam vicinos noſtros, ſed in quoſvis fideles ſeu Chriſtianos. De tali charitate loquitur, quæ eo ſolummodo nomine præſtetur, quo quis eſt ſanctus, ſeu Chriſti diſcipulus & religionis ejus profeſſor. Nam qui hoc nomine amat, is vere Chriſtiana charitate præditus eſt; quiſquis tandem fuerit modo Chriſtianus ſit, ad charitatem illi ſufficit: multi enim ſunt, qui non tam Chriſtianos, quam amicos, propinquos, gentiles, vicinos, natos ac familiares ſuos amant.

Verſ. 5. *Propter ſpem*. Cauſa efficiens iſtius charitatis (hoc prioribus verbis connectendum) quam apparet

non in solis verbis, imo ne in effectu quidem solo positam fuisse, sed in ipso, effectu quæ scilicet liberalitatem aliquam, aut hospitalitatem aliquam, charitatis officia erga sanctos, exercuissent. *Spes* hoc loco sumitur pro bono & felicitate sperata & speranda, si quæ jure aliquo sperari debet, ac speratur. Ideo enim spes sæpe ab apostolo vocatur beata illa immortalitas, quia eam non solum speremus, sed optimo jure speremus ac sperare debeamus, utpote quæ certissimis promissis ac fulcris nitatur.

Repositum autem bonum istud dicit, quia velut asservetur ac custodiatur, ne nobis pereat, sed aliquando nobis detur. Hoc sensu dicit Petrus, hæreditatem illam incorruptibilem pro nobis custodiri. Quemadmodum autem spes est duplex, ita etiam repositio duplex. Spes una est, quæ oritur ex promissione divina, conditione ea sub qua promissio est facta, nondum præstita, sed præstanda demum. Altera oritur præstita jam conditione illa. Hæc certior, illa incertior, quod ad nos ipsos attinet, similiter & repositio. De posteriori repositione loquitur apostolus 2 Tim. 4. 8.

In cœlis, ut & locum felicitatis nostræ designet, & simul ostendat quod per eximio & tuto loco spes ista seu bonum nobis promissum, nobis asservetur: eo, nempe ubi est Christus ait, nec fures suffodere ac furari, nec tinea potest arrodere &c.

Quam antea audivistis, id est superiori tempore. *In sermone veritatis*. In sermone, qui est veritas, nempe κατ' ἐξοχὴν· vel etiam in sermone veracissimo. Quis autem sit iste sermo, declarat, addita voce *evangelii*, ille nimirum sermo evangelicus.

Vers. 6. Commendat hunc sermonem: *Qui adest inter vos*, qui ad vos etiam pervenit, ad vos usque pertigit.

Quemadmodum & in toto mundo. Παντὶ pro ὅλῳ, omni pro toto. Qua in re commendat evangelium, quod tam brevi tempore per totum fere orbem fuerit propagatum. Ἐν autem vidtur hic omnino positum pro εἰς. Ita enim sensus loci, & superior particula εἰς ὑμᾶς, cui opponitur ἐν παντὶ κόσμῳ postulat.

Et est fructificans. Altera commendatio, quod vel crescat pluribus quotidie accedentibus, vel potius homines reformet, regeneret, & toto terrarum orbe plurimos virtutum fructus afferat.

Cognovistis gratiam Dei. Nempe eam, qualis in evangelio annunciatur, quod Deus velit peccata remittere, & vitam æternam in Christum credentibus donare.

In veritate, id est vere. Attestatur Paulus hoc verbo, quod vere illis & incorrupte Christi doctrina fuerit tradita, ne vero putarent se falso aliquid edoctos fuisse, quod non ab ipso apostolo, sed ab aliis, de quorum authoritate, aut infallibili rerum divinarum scientia dubitari poterat, edocti fuissent.

Vers. 7. *Quemadmodum & didicistis*. Quemadmodum sane didicistis ab Epaphra.

Conservo meo. Non vulgari ratione, quemadmodum omnes fideles sunt conservi, sed peculiari, in annunciando nimirum & propagando evangelio, ab eo qui nihil aliud curet, quam quod evangelium propagetur. *Pro vobis*, id est in usum & commodum vestrum.

Vers. 8. *Charitatem in spiritu*, id est spiritualem non carnalem, qualem ℣. 4 descripserat, quæ a carnali differt carnalibus effictis, carnalis enim oritur ex re aliqua carnali, seu ad carnem & ad hanc vitam pertinente, Spiritualis ex causis spiritualibus, ex consortio & conjunctione in religionem Christianam.

Vers. 9. *Propter hoc & nos*, id est vestra fides & charitas in spiritu est causa impulsiva cur & nos indesinenter oramus. Vocula *&* non ideo videtur addita, ut significet alios etiam fuisse qui idem facerent, sed perinde est ac si diceret apostulus, vos fidem & charitatem habetis, nos vicissim pro vobis oramus. Sæpe enim hæc particula non rem cum re simpliciter comparat, sed prioritatem orationis sequentis cum antecedente, præsertim cum posterior ex priori aliqua ratione pendet ac deducitur. Vide Piscat. in Luc. 1. 35.

Ut impleamini cognitione. Alii accusativum pro ablativo positum putant per Enallagen. Sed possunt hæc ita constitui, *ut impleamini in omni*, id est omni simplicitate, redundantia.

Sapientia & intelligentia spirituali: Verba autem *cognitionem voluntatis ipsius*, sapientiam hanc limitabunt. De ea nempe sapientia apostolum loqui ostendens, quæ ad divinæ voluntatis cognitionem pertinet, ita ut subaudiatur vocula ἐν, quæ solet sæpe supprimi: ut Ephes. 4. 15. Sapientia autem & intelligentia Synonyma videntur esse. Si quis subtilius hæc distinguere velit, sapientia erit cognitio, notitia solida quidem, non tamen exquisita, verum ad salutem nostram pertinens. Σύνεσις autem solet definiri facultas judicandi de consiliis alienis, cum quis non tantum alicujus decreta simpliciter habet cognita, sed etiam præterea novit consiliorum istorum causas, originem, progressus, & finem, quam sapienter & apposite cuncta fuerint decreta & destinata. Spiritualem autem vocat, ut carnali opponeretur.

Vers. 10. Περιπατῆσαι. Digne domino, finis istius sapientiæ est vita pia & Christo digna, talis qualis ejus nomini, honori ac dignitati conveniat & congruat.

In omni opere bono fructificantes. Fructum ferentes, qui est omne bonum opus: quemadmodum dicimus, hunc hortem omnis generis fructus ferre; ita Christianus omnis generis, id est omnis boni operis fructum ferre debet.

Et crescentes in cognitione Dei. Mutuo se ista consequuntur. Crescente notitia divinæ veritatis, crescit pietas, & hac crescente, crescit vicissim illa. Sed videntur hæc verba eo sensu ab apostolo fuisse edita, ut significaret quomodo illos vellet crescere & augescere in divinæ voluntatis notitia, nimirum, ea demum ratione, ut omnis generis pietatem exerceant. Is enim vere Deum novit, ac in ejus cognitione proficit, qui sancte & inculpate vivit, quasi dicat: nolo ut animum tantum contemplatione rerum divinarum pascatis, sed ut voluntatem excolatis, atque ea demum ratione in cognitione divina augescatis. Activam illis sive practicam, non theoreticam & speculativam cognitionem inculcat.

Vers. 11. Porro constantiam illis in omnibus afflictionibus precatur, *robur gloriæ ipsius*. Pronomen *ipsius* cum nomine *robur* non cum voce gloriæ connectendum est. Robur autem gloriæ est robur gloriosum, quod spiritus sanctus est ad Ephes. cap. 3. ℣. 16. & reliqua omnia quibus roboramur & fulcimur in sustinendis calamitatibus, qualia sunt arma illa spiritualia, ad Ephes. 6.

In omnem patientiam. Ad perferendas omnis generis calamitates.

Et longanimitatem. Plus est longanimitas quam patientia, hæc enim diuturnitatem ac constantiam illi addit.

Cum

Cum gaudio, adhuc plus est, adeo ut gradibus quibusdam ascendere videatur apostolus ad tolerantiæ fastigium.

Vers. 12. Τῷ ἱκανώσαντι. Qui dignos nos reddit. Nam ita solet vox ἱκανὸς accipi, ut cum dicit Lucas de Johanne; non sum ἱκανὸς solvere calceamenta Christi. *Sors sanctorum* est illa cælestis hæreditas, cujus partem ut acciperemus, dignos nos fecit Deus. Sors enim idcirco dicitur, quod sorte dividi soleat hæreditas.

In luce. Quidam ad sortem hoc referunt, ut indicetur ejus præstantia & locus. Sed probabilius est causam mediam denotari, per quam id factum fuerit, nimirum per lucem euangelicam, qua ii de quibus sermo est, fuerint collustrati.

Vers. 13. *Potestate tenebrarum*. Potestatis vox aliquando personam potestate præditam, aliquando ipsum imperium designat, seu aliquando concrete aliquando abstracte accipitur: illo modo vox *potestatis* significat diabolum, qui est princeps tenebrarum, hoc vero modo accepta potestatis voce, tenebræ accipienda erunt de diabolo, ut ἐξουσία opponatur τῇ βασιλείᾳ, & tenebræ opponantur filio Dei. Sic Luc. 22. 53. Quod si quis tamen velit apostolum per prosopopœiam quandam loqui de ignorantia divinæ voluntatis, & impietate, quæ veræ sunt tenebræ, iisque imperium quoddam & dominium tribuere ex quo Deus nos vindicavit per lucem euangelii sui, per nos licet.

In regnum, id est effecit, ut subditi fieremus Christi.

Filii dilectionis sui. Filii dilectissimi. Nam vox ἀγάπης αὐτοῦ non cum ἀγάπης sed cum αὐτοῦ jungenda est. Similem locutionem habuimus ♈︎. 11. Philip. 3. 21: σῶμα τῆς ταπεινώσεως ἡμῶν ubi vox ἡμῶν ad σῶμα referri debet. Et σώματι τῆς δόξης αὐτοῦ, ubi vox αὐτοῦ, ad vocem σώματι referenda est.

♈︎. 14. De versu 14 vide in epistola ad Ephes. cap. 1. 7.

♈︎. 15. *Qui est imago Dei*. Dum Dei beneficia enumerat, intexit Christi, per quem ea nobis contigerunt, commendationem. In ea ulterius hic pervehitur, ut dignitate summa ac plane divina Christi præstantia demonstrata, tacite eos hortetur, quo præcipue collimat apostolus, ad constantiam in ejus religione ac doctrina. Imago autem Dei Christus dicitur, quod quemadmodum hominem imago exprimit & repræsentat, sic Christus Deum representavit, non ratione personæ aut essentiæ, sed ratione voluntatis ejus: voluit enim apostolus his verbis declarare, quomodo per Christum remissionem peccatorum simus adepti, nempe ea ratione, qua Dei ea de re voluntatem nobis expresserit, eamque Dei nomine nobis annunciaverit, & sanguine suo obsignaverit ac sanxerit: hinc enim oritur nobis jus remissionis istius consequendę. Nihil enim aliud apostolus hac phrasi significare voluit, quam id quod iisdem, quibus hic vers. 14 utitur verbis, in epistola ad Ephesios subjicit: *notum faciens vobis mysterium voluntatis suæ*. Propterea ergo Christus imago Dei dicitur, quia nobis notum fecerit mysterium voluntatis. Maluit autem apostolus ipsam Christi & Dei personam nominare, non vero illius qui doctrinam aut ipsius voluntatem notam fecit, ut tanto aptius ad rem quæ imagine delineatur ac depingitur, & ad ipsam imaginem (utraque vero aliquid per se subsistens est, & personis plerumque competit imagine repræsentari) posset alludere. Hinc est, quod dicat Christus Philippo: *Qui me videt, videt patrem meum* Joh. 14. 9. Christum enim de divina voluntate loqui res ipsa indicat, cum nemo divinam Christi naturam unquam viderit, aut videre potuerit, & verba quæ mox subjicit, *Verba*, inquit, *quæ loquor vobis, a me ipso non loquor, sed pater in me habitans ipse facit opera*, posteriori itidem ad Corinthios epistola cap. 4. 3. Christus eodem sensu imago Dei dicitur, quod per ejus euangelium divina voluntas nobis fuerit expressa & revelata ♈︎. 4, & author epistolæ ad Hebræos, Christum radium quendam divinę glorię, & characterem hypostaseos ipsius Dei nominat, non aliam ob causam, quam quod veluti radius aliquis corpus lucidum, aut character seu typus Archetypum, sic Christum Deum expressit.

Inconspicui. Causam indicat apostolus, cur imagine quadam opus fuerit ad Deum videndum; nempe ideo, quod conspici, id est ab hominibus adiri, audiri, Deus nequeat. Quomodo autem Deus inconspicuus per Christum fuerit representatus & expressus hominibus, declaravit Johannes, cum ait: *Deum nemo vidit unquam, filius, qui est in sinu patris ipse enarravit nobis*. Enarrando ergo exprimitur. Enarravit autem Christus non essentiam divinam, aut personam, sed voluntatem. Deum autem videre, significare, ipsummet adire, & ex ejus ipsius ore, ut ita dicam, audire, apparet ex Christi verbis Joh. 6. 45, 46. Postquam enim Christus dixisset omnes a Deo edoctos iri, idque veluti explicans addidisset, omnis ergo qui audit a patre & discit, venit ad me, veluti per correctionem quandam, ne forte quispiam cogitaret, Christum affirmare, fore, ut homines Deum, tanquam discipuli magistrum adeant, audiantque, subjungit: *Non quod patrem quis viderit*, id est adierit, & ex ore ejus aliquid didicerit & acceperit, neminem enim talem esse præter se solum, ut statim subjicit; ubi εἰ μὴ positum est pro ἀλλά, ut & in aliis nonnullis locis.

Primogenitus omnis creaturæ. Effunditur apostolus in laudes domini Jesu, pergens in commemoratione ejus dignitatis ac præstantiæ: quo fine jam dictum est. Voluit enim Christum tacite opponere angelis, per quos legem olim Deus dederat, quorum præstantia magnam legi conciliabat authoritatem, qua, ut apparet, permoti Colossenses, legem magni faciebant. Itidem etiam author ad Hebræos epistolæ, Christum cum angelis comparavit, ut ejus dignitate ac majestate, qua angelos longe superat, ostensa, euangelii inconcussam conciliaret auctoritatem. Piscator hanc vocem πρωτότοκος non vult ad generationem ex essentia divina accommodari, ut nec potest, cum primogenitus ratione aliorum fratrum dicatur, si non genitorum, saltem eorum qui possint gigni, & ait, πρῶτος cum participio modo positum, cum substantivo genitivi casus constructum, non habere eam significationem ac si cum πρότερος componatur. Cum igitur Christus dicitur esse primogenitus omnis creaturæ, per creaturam non intelligitur creatura vetus sed nova; nam alioquin Christus ab apostolo vetus creatura statueretur; siquidem primogenitus est ex ordine & numero earum rerum, quarum dicitur primogenitus. Est autem nova creatio nihil aliud, quam mutatio quædam seu renovatio & reformatio, seu potius pręter formam essentialem est quędam novæ formæ introductio (quam vel sola privatio antecedit, ut in Christo, vel contrarium, ut in reliquis omnibus.) nova igitur creatura dicitur id esse, quod hac ratione, mutatum, renovatum, ac reformatum est. Hujus creaturæ Christus est primogenitus, id est omnium primus a Deo creatus, ab ipso Deus initium fecit

fecit in condendis istis novis creaturis: Unde in Apocalypsi dicitur principium creaturæ Dei. Sed dicet aliquis, apostolum non dicere *primo creatus* omnis creaturæ: *sed primogenitus*. Respondeo, duplicem ob caussam sic locutum esse apostolum; primo ut ostenderet hanc creationem Christi fuisse tam perfectam, ut per eam Christus Deo similis evaserit, ac propterea ejus filius factus fuerit, unde generationis nomine hæc creatio exprimi merito debuerit. (generatio enim ad Deum relata, sub creatione merito continetur, tanquam sub genere species: nam creare est formam inducere. Maluit autem apostolus speciem pro genere commemorare ob dictam caussam.) Altera caussa est, quod voluerit apostolus hoc ipso nomine docere, Christum non solum tempore cæteras creaturas antecedere, sed & dignitate ac præstantia: alludit enim ad primogenitos, quorum Deus sub lege magnam præ cæteris prærogativam esse voluit. Primogenitus enim filius cæteris aliquo modo dominabatur, & solus duas paternorum bonorum capessebat partes. Ista autem Christi generatio eo continetur, quod eum Deus sibi simillimum fecerit, sanctitate, sapientia, potestate & immortalitate. Nec tamen est necesse, quia Christus primogenitus dicitur, ut credamus fore ullum alium, qui Christo futuris sit omni ratione similis (nullus enim illi similis evasit in imperio & potestate) sed sufficit ad id, ut Christus primogenitus respectu aliorum dicatur, ut illi generati etiam dici queant, licet non perfecte. Verum dicet aliquis, cur ergo apostolus non nominat eum primogenitum omnium fratrum, sed omnis creaturæ? Responsio est in promtu, quia in nonnullis creaturis, ut in angelis, non fuerit talis mutatio facta, quæ generatio dici potuerit, id est per quam angeli filii Dei facti fuerint. Sed mutatio hæc, quæ facta fuit, generatim creationis nomine designari potuit.

Vers. 16. Ostendit porro apostolus Christum primo, id est ante reliquas creaturas omnes conditum fuisse, utpote cum in ipso seu per ipsum omnes fuerint conditæ seu creatæ, quocirca necesse est, ut illos tempore antecesserit. Primo autem in genere asserit, omnia per Christum seu in Christo esse creata. Deinde istam cretionem ratione subjectorum dividit ac distinguit. Ait igitur; *Quoniam in ipso creata sunt* &c. Creatio ista ex eo proficiscitur, quod Christus omnium istorum dominus absolutus & rex constitutus est.

Sed quæri potest, quomodo per Christum dici possit hæc mutatio seu creatio & renovatio facta esse, siquidem hac ratione Christus in creando nihil egit?

Respoonderi potest dupliciter: Primo, *in aliquo vel per aliquem* fieri aliquid latissime sumi potest, nec tamen tantum caussam aut medium ejusmodi, qua ipsemet proprie aliquid agat, significare, sed in aliquo vel per aliquem & id fieri optimo jure dici potest, quod quacunque ratione ad aliquid efficiendum intervenit, sic dicitur quispiam per aliquem in calamitatem conjectus ideo, quod ille verbi caussa mortuus fuerit, vel etiam bonorum suorum jacturam fuerit passus, non quod ille quidpiam in calamitate hac afficienda revera egerit, sed quod ex illius vel morte vel damno hæc calamitas fuerit consecuta. Sic quia ex Christi exaltatione, & divino, quod accepit, imperio, consecuta est hæc angelorum hominumque reformatio ac renovatio, per illum & in illo facta esse dicitur, seu illi creari, id est renovati dicuntur. Secunda ratio in sequentibus est expressa, quod huc referri debet. Est autem hæc magna mutatio, ob quam merito creati, seu novæ quædam creaturæ facti dicuntur angeli, non tantum vulgares, sed & præcipui illi ac primi, quod non solum, ut olim, illi uni Deo rerum omnium conditori, sed nunc etiam filio ejus Jesu Christo pareant, eum adorent, ac venerentur. In eo enim istam angelorum creationem consistere docet epistola ad Ephesios, in qua sparsim dixit apostolus, quod hic in fasciculum quendam collegit; ubi inter alia huc pertinentia dixit: Quem (id est Christum) collocavit in dextera sua in cælestibus, longe supra omnem principatum & potestatem & potentiam, & dominationem &c. Norunt enim omnes hanc ad Colossenses epistolam esse illius compendium quoddam, magnamque inter utramque esse convenientiam, quod etiam in hoc ipso loco cernitur; ℣. 14 respondet Ephes. 5. ℣. 7. & 15 respondet ibi 8, 9; & ℣. 16 & 20 respondet 10. (In quo per verbum ἀνακεφαλαιώσασθαι complectitur apostolus universam hanc creationem novam, quæ duabus in rebus consistit; primum, quod omnia Jesu Christo, tanquam regi ac domino suo cælesti ac divino pareant, atque hac ratione ad caput unum, id est dominum unum spectent ac referantur: secundo, quod inter sese vinculo quodam & societate connectantur, quæ res ex priore illa pendet ac consequitur. Utrumque autem istorum per ἀνακεφαλαίωσιν istam aperte significari potest. Ideoque cap. 3. 9 creationis vocabulo usus est apostolus); ℣. autem 21 epistolæ ad Ephesios & consequenter respondent parti ℣. 16, in qua de cælestium creatione agitur, ℣. 19, 21 respondent ℣. 18, respondet ℣. 22. Præterea ideo per Christum dicuntur creati angeli, quod Christus etiam revera aliquid in iis renovarit ac reformavit: Non enim dubium esse potest, quin nova quædam munera ac officia illis injunxerit: novum enim regnum, quale est ecclesia, quæ Christi regnum est, novam administrationem ac regimen requirebat. Angelorum autem dominus propter ecclesiam Christus effectus est, ut ejus commodis plenissime ac perfectissime consulere posset. Emittuntur enim angeli propter eos qui debent hæreditario jure salutem consequi Hebr. 1. ult. Dum ergo Christus illis nova officia, nova ministeria, ad regnum suum tutandum & gubernandum præscribit; eos creasse ac reformasse optimo jure dicitur. Itaque fieri potest, ut is angelus qui regnum aliquod, aut regimen sibi commissum habuit, vel ecclesiam aut unum ex fidelibus, id fit Christi jussu. Ipse enim ait; Angelos eos, qui perpetuo videant faciem patris sui, hoc est præcipuos (similitudine ducta ab aulis regum in quibus aulici præcipui coram regis vultu adstare solent) parvulorum, id est fidelium, curam habere ac gerere. Per omnia autem ista, quæ sunt in cælis & in terris, non intelligere apostolum nisi res intellectu & ratione præditas, tum specialis eorum enumeratio indicat, tum id, quod istas ipsas res inferius reconciliatas fuisse dicat. Cujus capaces non sunt res mente & intellectu destitutæ, sed solæ intelligentes.

Visibilia & invisibilia. Alio modo, eodem tamen sensu res istas creatas distinguit. Per visibilia enim intelligit terrestria, per invisibilia cælestia. Quæ sint autem invisibilia ista, in specie connumeratis exemplis præcipuis ostendit apostolus:

Sive throni sive dominationes. Videtur esse bimembris tantum, non autem revera quadrimembris divisio, ita ut thronis & dominationibus respondeant princi-

patus

patus & potestates, cujus divisionis simile videtur esse „exemplum 1 Cor. 14. 6. Quid vobis, inquit, prodero, „si vobis non fuero locutus, aut in revelatione, aut in „cognitione, aut in prophetia, aut in doctrina? Revelatio non alia ratione a cognitione distingui videtur, quam quod hæc studio & inquisitione paretur, illa sine ullo nostro labore ac prævia indagatione cælitus nobis patefcat. Itaque revelationi prophetia respondebit, cognitioni autem doctrina. Docemus enim ea quæ ipsi didicimus & quæ per revelationem accepimus, magis proprio nomine prophetando tradimus. Quod si quis velit hic apostolum non tantum de angelis, sed etiam de hominibus, non quatenus sunt ecclesię membra, (nam hac de re post agit) sed simpliciter considerati loqui, quemadmodum ille, quem huic similem esse diximus: epistolæ ad Ephesios locus indicare videtur, & huic sententiæ favere, videntur throni & dominationes de hominibus eorumque potestate accipiendi esse; principatus autem & potestates de angelis. Nam hoc semper istis vocibus designat apostolus, illud vero alibi nusquam. *In ipsum condita sunt*, id est ad ejus gloriam & laudem. Causa finalis hac locutione designari solet, ut ℣. 28.

Vers. 17. *Et ipse est ante omnes.* Particula *&* videtur habere vim particulæ conclusivæ igitur, ut etiam alibi sæpe. Nam cur alias id adderet? Jam enim hoc dixerat, cum eum & primogenitum vocaverat, idque confirmaverat, cum dixit: per eum & in eum cuncta creata esse ac condita. Quod si dicas conclusionem hanc esse rationis præcedentis, satis concinna erit verborum connexio. Recte enim id quod antea propositum fuerat, ratione allata iterum concluditur, eique alia deinde annectuntur.

Ante omnes autem vel *omnia*, est Christus, quatenus sunt nova creatura. Solet autem simpliciter de aliquo in sacris literis quidpiam dici & affirmari, quod tamen illi non nisi secundum certas qualitates aut accidentia convenit, ut in hac ipsa creationis vel creaturæ voce evenit. Creati enim dicuntur illis in sacris literis, qui moribus antiquis, vel pristinis depositis, novam vivendi rationem inierunt. Sic regenerari, sic mori, vel crucifigi dicimur, & novi homines fieri. Eodem modo dicitur hic de istis omnibus, quod Christus ante eos sit, non habita ratione essentiæ, & personæ, sed habita ratione earum qualitatum, quæ eas novas creaturas constituunt.

Et omnia in ipso. Quemadmodum omnia creavit, sic eadem conservat, intellige similiter, quatenus sunt novæ creaturæ. Nam cujus est create ac condere, ejusdem etiam est conservare, & sua providentia ac viribus efficere, ut consistant ac perstent. Jam ad terrestria seu visibilia transit, & ostendit, ecclesiam quoque a Christo conditam & creatam esse, quatenus idem Christus caput ejus existit.

Vers. 18. *Et ipse est caput.* Ut metaphora capitis sit plena, non tantum Christi in ecclesiam imperium ac potestatem denotari statuendum est, sed etiam certam ejus qualitatem, nempe quod sit benignum, beneficium & in ecclesię commodum, utilitatem ac salutem redundans. Tale enim est dominium capitis in corpus.

Corporis ecclesiæ. Potest vox ecclesiæ per appositionem legi, potest etiam eodem sensu manente alterum ab altero regi, & sic corpus ecclesiæ significare corpus, quod est ecclesia.

Qui est principium. Vox ἀρχὴ sumi potest pro ἀπαρχὴ ut in epistola 1 Cor. 15, quod veluti declarate volens apostolus insivit vocem πρωτοτόκου primogeniti, quasi dicat principium, hoc est primogenitus. Cujus autem rei principium & primogenitus sit declarat, addens:

Ex mortuis. Quemadmodum in epistola ad Corinthios primitias eorum qui obdormierunt, Christum nominat. Primogenitus autem ex mortuis vocatur, qui primus ex omnibus mortuis ad vitam immortalem pervenerit, atque hac ratione ex morte veluti genitus a Deo fuerit.

Ut fiat in omnibus ipse &c. Dubium est an hæc verba ad superiora omnia referri debeant, an tantum ad proxima.

In omnibus autem, vel ad personas referri debet, vel ad res in quibus vera aliqua felicitas & dignitas sita sit: si ad personas, easque non solum terrestres, id est homines, sed etiam cælestes, id est angelos, hæc verba ad superiora omnia referentur.

Et in omnibus erit *in omnes.* Sic similiter ad res, cum proximis verbis apte cohærebunt, ut sit sensus: Christum ante omnes ex morte immortalitatem consecutum, ut in omnibus rebus ad felicitatem dignitatemque spectantibus, ac proinde etiam immortalitatis adeptione primas partes ferret, & præ cæteris prærogativam haberet.

Vers. 19. *Quia in ipso complacuit.* Istorum verborum duplex afferri sensus potest. Prior est, complacuisse Deo, & illi sic visum esse, ut per Christum, seu in Christo (divino nimirum imperio & potestate in omnia ei concesso) omnem plenitudinem, id est res universas inhabitaret, hoc est regeret, gubernaret, moderaretur, & hac ratione, veluti præsentem sese ostenderet & exhiberet.

Ratio autem, cur verbum εὐδόκησε ad Deum referatur est triplex. Prima (quod hæc verba non admodum apte cum superioribus cohærebunt, si vero hunc sensum sequamur aptissime.) Quia verbum, unumquodque, quod cum verbo εὐδόκησεν conjungitur, actionem illius ipsius designat, cui complacentia ista tribuitur. Vide inter alia 1 Cor. 1. 21. 2 Cor. 5. 8, nec uspiam in sacris literis aliter, qua de re consulantur concordantiæ.

Secunda, quod sequenti versiculo verbum ἀποκαταλλάξαι cum verbo isto εὐδόκησεν cohæret, & de Deo effertur ac illi tribuitur.

Πλήρωμα autem universitatem significare commode potest, (præcipue autem ecclesiam Ephes. 1. ℣. ult.) cum universitati nihil desit, sed perfectum quippiam sit, ac veluti plenum. Eo sensu loquitur alibi apostolus, donec plenitudo gentium fuerit ingressa. Ubi plenitudo universitatem significat, sed ad gentes restrictam propter vocem gentium.

Tertia ratio adducetur paulo post, ubi alterum horum verborum sensum explicuerimus; qui quidem hic est: complacuisse Deo, ut in Christo Jesu habitaret omnis plenitudo divinorum donorum, quæcunque in homines a Deo derivari possunt, & inprimis cognitio perfectissima divinæ voluntatis. Hoc sensu dicit Johannes, Christum fuisse plenum gratiæ & veritatis Joh. 14. 16, & ex ejus plenitudine omnes hausisse, & infra cap. 2. 9, dicitur in Christo habitare omnis plenitudo Deitatis corporaliter. Sed (ut tertiam jam superioris explicationem addamus) annon potuit plenitudo ista inhabitare in Christo, etsi superiora illi non convenirent? Quomodo igitur illa Christo convenire debeant, quod

plenitudo in eo habitare debuit: nisi forte dicamus, plenitudinem istam ita debuisse in Christo habitare, ut ex ea exundaret ac derivaretur in reliquos omnes etiam quidem ipso Christo ea in re agente atque operanre, id est divinis donis homines afficiendo. Sed prior explicatio minus est coacta, quod magis apparet ex ỹ. 20.

Vers. 20. *Et per illum*. Altera species creationis istius, quæ in rerum omnium inter se conciliatione consistit.

In se ipsum, id est ad suam laudem ac gloriam. Reduxit autem Deus in gratiam omnia ac reconciliavit, ut hinc gloriam ac laudem consequeretur. Alioquin hæc esset conjuratio, & potius conspiratio quam reconciliatio. Non loquitur autem apostolus de reconciliatione rerum cum Deo: nam cælestia, id est angeli, nunquam ab eo dissesserant, (angelos intellige bonos, nam quod ad malos attinet, nunquam cum Deo in gratiam redierunt) & tamen non terrestria solum, sed etiam cælestia in se ipsum reconciliasse Deus dicitur.

Patefacta &c. Hæc verba veluti in parenthesi legi debent. Explicat enim quomodo reconciliaverit, nempe pace constituta. Reconciliatio enim in pace constituenda inter dissidentes consistit. Dum autem per sanguinem pacem hanc factam dicit, alludit ad veterem morem fœderum sanciendorum, quibus dissidentes partes in gratiam redibant, vel amicitiam inter se inibant, quæ sanguine pecudum sanciebantur ac firmabantur. Hinc jam pax consequebatur certa & solida. Sic Christi sanguine fuso, & divino cum hominibus fœdere sancito, & angeli animum erga homines inimicum deposuerunt, cum Deum illis viderent amicissimum, & homines inter sese in unum coaluerunt, cum viderent, neminem a fœdere divino excludi, sed omnes in eo comprehendi.

Per ipsum. Per ipsum, inquam, reconciliatio ista facta est, sanguine ejus, seu morte cruenta interveniente, non per solam mortem, sed multo magis per id quod Christus, communis omnium rex ac dominus fuerit constitutus, seu quod Deus per ipsum omnes inhabitet, id est regat atque gubernet, & gratiam suam in omnes diffundat. Hinc apparet aptisime hunc quoque versiculum cohærere cum priore illo sensu versiculi 19.

Vers. 21. *Et vos quondam* &c. Continetur istis verbis alia reconciliationis species, hominum nimirum cum Deo. Applicat autem beneficium hoc quod ad omnes homines generatim spectat, ad Colossenses in particulari, ut sæpe fit, propter majorem orationis efficaciam. Non est autem necesse ut credamos apostolum de eadem reconciliationis specie agere in hoc versu, de qua egit superiori, propter voces *& vos*, quasi beneficium generale antea expressum, in particulari ad Colossenses accommodaret. Potuit enim aliam reconciliationis speciem priori speciei subjungere, eamque Colossensibus in specie applicare. Sic cap. 11. 12, 13, cum dixisset Christum a Deo ex mortuis fuisse resuscitatum: *Et vos*, inquit, *cum essetis mortui una cum ipso resuscitavit*, unam speciem resurrectionis, nempe metaphoricam subjunxit alteri speciei, id est veræ, & propriæ dictæ resurrectioni. Atque hæc & illa resurrectio æquivoce dicuntur: utraque autem ista reconciliatio univoce & sub eodem genere continetur, & subjectis tantum distinguitur.

Inimicos mente. Non id vult apostolus, quanquam id verba præ se ferant, eos Deum proprie fuisse animo aversatos, idque illorum fuisse consilium, ut cum Deo bella gererent, (Deum ignorabant, ad adeoque eum proprie odisse non poterant) sed eos res ejusmodi cogitasse, ac data opera perpetrasse, quæ Deo adversantur ac summopere displicent, & licet consilio inimici non essent, inimici tamen erant & re, & opere. Quid quod contra propriam conscientiam hæc faciebant, at qui conscientiæ reluctatur, ipsi Deo refragari censendus est, & illi bellum indicere: conscientiam enim & judicium recte ac honeste factorum hominibus Deus indidit, ut vel hoc fræno eos contineret, quod qui excutiunt, & effectibus atque cupiditatibus feruntur, in ipsum Deum injurii sunt & contumeliosi. Explicat quænam fuerit ista inimicitica & quanam in reposita.

In operibus illis malis. Hæc qui exercet inimicus est & hostis Dei.

Vers. 22. *Nunc vero reconciliavit*. Videlicet vos. Particula *vero* vel redundat, vel in superioribus subaudienda est particula quidem ·ꝥ·, quasi dixisset:

Et vos erat is quidem abalienati quondam &c, *nunc vero conciliavit*. Reconciliavit scilicet sibi, id est effecit ut animum hostilem, id est impietatem omnem, & opera mala abjeceritis.

Causam mediam reconciliationis istius exprimit: *per corpus carnis ipsius*. Per corpus Christi carneum, non mysticum, cujus paulo ante fecerat mentionem & mox facit. Sed quomodo per corpus reconciliati sumus?

Per mortem. Dum morti traditus fuit. Morte enim Christi Deus novum fœdus pepigit ac sanxit, qui nobis ingentia offert promissa, sub conditione pie ac inculpate inposterum vivendi.

Ut constitueret nos sanctos &c. Verba hæc, tum de ipsa vitæ sanctimonia intelligi possunt, tum de justificatione & a peccatis nostris absolutione.

Coram se. Referri potest tum ad proxima adjectiva sanctos & inculpatos, quasi dicat vere sanctos, non hominum, sed suo judicio: tum ad verbum *constitueret*.

Vers. 23. *Si permanseritis*. Nisi enim in fide constanter permanseritis, omnia cadent in irritum. Explicans hoc subjungit:

Non dimoti a spe. Hoc enim est in fide stabilem ac firmum esse, non transversum agi aut moveri a spe euangelii, id est ab ea spe quam ex euangelio hausimus ac concepimus, qua nobis summum illud bonum offertur & a Deo promittitur.

Quod audivistis. Quasi dicat non est necesse, ut vobis hanc spem euangelii explicem, siquidem illud audivistis, optime vobis notum est istud euangelium, quodnam & quantum bonum in eo sit comprehensum.

Quod prædicatum est in omni creatura. Commendatio est euangelii, quod volente Deo tam longe lateque propagatum fuerit, non ut olim lex, quæ angustis, intra unius gentis terminos, continebatur limitibus, aut philosophicæ disciplinæ, quæ paucissimis semper fuere cognitæ. Per creaturam intelligit certam ejus speciem, nempe rationalem, eamque non omnem, sed solos homines. Hoc modo etiam loquitur Christus apud Marcum cap. 16. 1: *Prædicate euangelium omni creaturæ*. Est enim in his verbis synecdoche, cum quadam hyperbole conjuncta.

Cujus ego Paulus. Quasi dicat: ne puteris hoc temere factum esse, aut humana aliqua curiositate, nec nolente, nec mandante Deo. Ego Paulus apostolus, quem nostis, qui nunc divino munere sum a Deo minister euangelii constitutus, ut illud omnibus gentibus annunciem:

Vers. 24. *Nunc lætor* &c. Subaudiendum est pronomen rg

relativum *qui*, Qui nunc lætor. Sed hoc pronomen creberrime apud Hebræos omittitur. Similem ellipsin habes Jacobi 1. 18. Continetur autem his verbis confirmatio ejus rei, quod Paulus divino jussu ac voluntate gentibus euangelium annunciavit. Siquidem afflictiones, in quas ob hanc causam incidit, magna animi lætitia ferebat. Nisi malis hoc tanquam prioris rei effectum subjici: quasi dicat, qui cum ob eam causam nunc gaudeo me affligi. *Pro vobis* id est gentibus ut Ephes. 3. 1. addit, in vestrum bonum ac commodum.

Et vicissim sustinens impleo. Explicare videtur, quomodo pro gentibus afflictiones sustineret, nimirum, quia veluti personam Christi sustinens, dum patiebatur & affligebatur, id quod Christi afflictionibus aliquo modo deerat, implebat, quatenus nimirum annunciando euangelium, & gentibus, & sine ullis legis ceremoniis; ejus causa multas, easque gravissimas calamitates & mala incurrebat, atque hac ratione ostendebat, ad gentes quoque a lege Mosaica & ceremoniis alienas, euangelii gratiam pertinere, quod quia Christus aperte non fecit, nec euangelium aliis præter Judæos annunciavit, nec ceremonias legis abrogavit dum in terris ageret, propterea aliquid morti & afflictionibus ejus, quod ad eorum fructum & effectum attinet, defuisse videtur, quem defectum apostolus & ejus legatus qui Christi ea in re personam sustinebat, abunde compensavit; palamque per ejus afflictiones universo mundo constitit, Deum non solum Judæos, sed etiam gentes sine operibus legis & ceremoniis sola, in Christum fide, velle servare.

Vers. 24. *Secundum dispensationem Dei.* Per dispensationem, quia per synecdochen omnem constitutionem sæpe significare solet, intelligit non solum ordinationem, sed ejus effectum, nempe munus & officium, seu gratiam illam, quæ in munere apostolico consistebat; quod vox οἰκονομία, quæ muneri ac gratiæ illi magis competit, ostendit. In epistola ad Ephes. 3 dispensationem cum gratia conjunxit: alibi solius gratię meminit Rom. 15, 15, hic vero solius dispensationis.

In vos. Vel in bonum & usum vestrum, vel eodem fere manente sensu, *ad vos*, scilicet spectantem, ut notet eos, quibus hac sua gratia servire debuerit, nimirum gentes. *Implere sermonem* &c. Sermo Dei prædicationem euangelii hoc loco significat, quemadmodum Rom. 15. 19 Euangelium, pro euangelii prædicatione sumitur: impletur autem euangelium vel sermo Dei, hoc est ejus prædicatio, cum latissime diffunditur ac spargitur, & ex angustis limitibus & terminis in immensa spatia perfertur ac propagatur, (licet ante hæc veluti in imo fundo manens extremis oris exundat) sed tum demum absolvitur ac perficitur euangelii prædicatio, cum ad omnes ejus notitia pervenit. Hic illius est terminus & ultimus perfectionis gradus.

Vers. 26. *Mysterium illud.* Per appositionem declarat, qualis sit iste sermo, & simul etiam tacitæ objectioni occurrit, cur Deus multis ante seculis euangelium prædicandum non curaverit. Mysterium vocat, quia absconditum fuisse statim declarat: Mysterium enim dicitur id quod est absconditum & occultum ad religionem spectans. Mysterium autem hoc versiculo non tantum ipsam doctrinam euangelii per se sumtam includit, sed etiam ejus certam qualitatem, id est quæ non ad unam aliquam gentem ac nationem, sed ad omnes in universum.

A generationibus. Ex quo homines esse cœperunt.

Nunc vero, νυνὶ δὲ ἐφανερώθη. vel hic dicere debebat φανερωθὲν, seu φανερωθῆ, vel ante ὃ ἀποκέκρυμμαι. Sed tam accuratam sermonis, ubi sensus manifestus est, rationem apostolus non habet. *Sanctis ipsius.* Non omnibus sed certis (de primo vide Ephes. 3. 5) per hoc autem reliquis omnibus.

Vers. 27. *Quibus voluit Deus.* Non videntur ad distinctionem sanctorum ab aliis hæc verba addita, sed potius ad explicationem causæ, cur illis notum factum fuerit mysterium, nempe, quia Deus voluerit id illis notum fieri.

Quæ divitiæ gloriæ, id est gloriæ, ingentes, magnæ &

Mysterii hujus, Mysterium hic ipsam per se doctrinam euangelii de hominibus per fidem in Christum servandis significat. Divitiæ autem gloriosæ mysterii istius in eo consistunt, quod non ad unam gentem Judæorum, sed ad omnes pertineat doctrina ipsa euangelii: propterea addit:

In gentibus, id est ratione gentium, quæ non intra unius regni terminos, sed per totum terrarum orbem funduntur.

Qui est Christus, ὅς ἐστι Χριστός. Ὅς ad mysterium refert genere masculino, propter consequens masculini generis: quasi dicat, ratione, inquam, vestri, vobis gentibus annunciata & a vobis recepta.

Spe gloriæ. Quasi dicat: unde spes illa gloriosa vel gloria æterna manat, (Christianæ religionis potissimam ac præcipuam partem nominat) spem nimirum illam gloriæ illius futuræ, quæ gentibus per Christi doctrinam contigerat.

Vers. 28. *Omnem hominem.* Non Judæum tantum, sed sine discrimine omnes cujuscunque nationis ac conditionis.

In omni sapientia. Accipi potest de sapientia, qua docendo utebatur apostolus, qua docetur, vel quæ docet.

Hominem perfectum in Christo &c. Id est perfectum Christianum, seu perfectum ratione Christianæ religionis, in Christiana religione ac disciplina.

Vers. 29. *Id quod & laboro. Et* pro *sane*, ut vers. 2, vel pro *adhuc, etiam, num*; vel laboro seu κοπιῶ aliquid amplius significat quam superiora, quod declarare etiam videtur, vox sequens ἀγωνιζόμενος, id est, omni conatu & studio id persequens, id urgens, ut cap. xi. s.

Secundum efficaciam. Secundum illam vim ac robur Christi, quæ operatur in me, quæ sese in me exserit, per varia sua effecta. *In potentia*, id est potenter.

CAPUT II.

Vers. 1. VOlens vos. Exemplo, id quod dixerat, confirmat & illustrat, nempe, se certare, id est omni ope niti, ut omnem hominem per fectum redderet in Christo Jesu. Volo autem est pro *velim*, ut alibi sæpe, inter alia 1 Cor. 7. 7.

Quantum certamen. Quantopere sim sollicitus, quantopere laborem, quantum enitar ac contendam.

Περὶ ὑμῶν, de vobis vel pro vobis, vestræ salutis ac commodi causa.

Quotquot non viderunt. Singulariter pro istis erat sollicitus apostolus: majorem enim habebat ejus rei causam: nam facilius isti poterant labefactari, & ab agnita veritate abduci qui apostolum non viderant, & ex eo ipso virtutem non didicerant, nec oculis usurpaverant ea, quæ ille ad confirmationem veritatis divinæ adhibebat.

Verſ. *Ut conſolentur.* Effectus ponitur pro cauſa, quæ eſt confirmatio in agnita veritate. Magnam enim conſolationem conſequitur, qui ſeſe in via ſalutis eſſe probe novit; quemadmodum contra, qui nutat & dubius animi pendet, ignarus an ſalutis viam teneat, metuens ne in devios abeat errores, magnam animi ſentit conturbationem. Hoc loco autem conſtituti videntur fuiſſe Coloſſenſes, pſeudodidaſcalis animos eorum verberantibus, & legis jugum imponere illis volentibus. Conſolatio etiam hæc oritur ex pleniore & exactiore divinę veritatis ac religionis Chriſtianę cognitione: qui enim eam exactius novit ac tenet, ac ſecreta ejus rimatur, mirifica afficitur lætitia, & ob hoc ipſum in ea redditur certior ac confirmatior.

Συμβιβασθέντων. Alter finis & utilitas compactio cordium in charitate, id eſt per charitatem, charitas enim corda compingit ac veluti unum facit ex multis. Unum cor & una anima fuiſſe dicitur eorum, qui primi in Chriſtum crediderunt. *Et in omnes divitias.* Subint ellige proveniant. Πληροφορία autem eſt pleniſſima certitudo. Metaphora ſumta a navigiis, quæ plenis velis ferantur. Πληροφορία eſt plena laboratio vel curſus, cum ſcilicet nihil deeſt ad rei certitudinem. Omnes autem divitiæ τῆς πληροφορίας ſunt abundantiſſima & copioſiſſima πληροφορίας. Σύνεσις ſeu cognitio ſumitur κατ' ἐξοχὴν pro cognitione rerum divinarum in Chriſti doctrina comprehenſarum. Vult igitur apoſtolus, ut earum rerum quas in Chriſtiana religione didicerant, perfectiſſimam ac pleniſſimam confirmationem ac certitudinem conſequantur.

In cognitione myſterii. Non videtur hic diverſum quidpiam velle dicere apoſtolus, ſed diverſis verbis eandem rem exprimere, quod indicare videtur omiſſione particulæ conjunctivæ *&*. Utitur autem apoſtolus voce ἐπιγνώσεως, que perfectiorem ac pleniorem cognitionem ſignificat. Quanquam prioribus verbis magis certitudinem ſeu confirmationem rerum cognitarum exprimit apoſtolus: In his vero magis ipſam cognitionem ac notitiam. Sed hæc duo ab invicem divelli nequeunt. Scientia enim & cognitio non in nuda contemplatione ac opinione conſiſtit, ſed certis ac ſolidis argumentis nixa eſt.

Per *myſterium* intelligitur doctrina myſtica, id eſt abſcondita & abſtruſa, nimirum euangelica. Vocatur autem myſterium Dei, vel quia Deus, & illius author & promulgator eſt, vel quia circa Deum ejuſque voluntatem occupatur. Et patris voci non additus articulus, indicat patrem hunc a Deo non eſſe diverſum, ſed eundem, & perinde eſt ac ſi dictum fuiſſet, Dei, qui pater eſt. *Et Chriſti.* Articulus voci Chriſti additus, Chriſtum ut a patre, ſic a Deo diverſum ac diſtinctum eſſe demonſtrat.

Verſ. 3. *In quo.* Longe commodius ad myſterium, quam ad Chriſtum hoc refertur, cum de illo principaliter agatur. Dicit igitur apoſtolus in myſterio, id eſt in Chriſtiana religione ac doctrina contineri id quod ad ſapientiam & cognitionem, id eſt rerum divinarum ac cæleſtium notitiam ſpectat. Sapientia enim & cognitio κατ' ἐξοχὴν ſumi debet, id eſt de earum rerum cognitione, quæ ad veram felicitatem, ejuſque conſequendæ rationem ac modum pertinent. Dicit autem non theſaurum aut theſauros, ſed *omnes theſauros*, ut indicet omne quicquid ad univerſam Dei notitiam ſpectat illic contineri.

Verſ. 4. *Hoc vero dico.* Iſta verba ad proxime dicta referri poſſunt, & ita etiam accipi, ut explicatio ſint 2 verſiculi, ut Galat. 3.17, quaſi dicat: id vero eſt quod dicere volo, ſeu huc ſpectat mea oratio.

Verſ. 5. *Etſi enim corpore.* His verbis continetur occupatio. Poterat enim aliquis cogitare, quomodo tantam ſollicitudinem pro nobis gerere ac contendere potes, cum abſis, & a nobis ſejunctus ſis. Reſpondet apoſtolus, ſe corpore quidem abeſſe, ſed ſpiritu, id eſt animo ac mente illis adeſſe. Quod veluti confirmaturus ſubjungit.

Gaudens & videns. Hebraiſmus eſt, quaſi dicat gaudens cum video & cognoſco.

Veſtrum ordinem, id eſt ordinatam vitam ad Chriſti leges & normam exactam; vel etiam gaudens ut videam, quemadmodum de Abrahamo dictum legimus, gaviſus eſt ut videret diem meum Joh. 8.

Verſ. 6. *Accepiſtis Chriſtum* &c. Chriſti doctrinam, Chriſtus pro doctrina, vel etiam ratione doctrinæ, ſeu quatenus doctrinam & religionem tradidit, conſideratur. *In ipſo ambulate.* Id eſt eum in ratione cultus divini ſequimini, eum recte teneatis: magis ad res eas quibus divinus cultus peragitur referendum videtur, quam ad mores & actiones vitæ.

Verſ. 7, *Quemadmodi edocti iſtis.* Ab Epaphra ſcilicet. Vult ut conſtantes fiant in fide Chriſtiana, ſecundum eam normam & doctrinam, quæ illis fuit tradita, ne ab ea deflectant, nec doctrinas aliquas recipiant, quæ cum illa norma ac ratione non congruant. *Abundantes in ipſa* &c. vel, abundantes in gratiarum actione per fidem.

Verſ. 8. Συλαγωγῶν. Συλαγωγεῖν eſt prædam abducere, captivum ducere. Monet igitur apoſtolus, ut dent operam, ne ab aliquo capiantur, inſtar prædę alicujus, & abigantur ac rapiantur in diverſa caſtra.

Per philoſophiam. Quod fieret, ſi quis philoſophiæ vellet acquieſcere, ac crederet ſe beatitudinem veram per eam conſequi poſſe. Philoſophia enim non ſolum eſt imperfecta, ſed etiam in multis rebus eſt erronea. Sic Ariſtoteles in contemplatione ſummam collocavit felicitatem, ac beatitudinem ponit in actione civilium virtutum. Sed virtutes iſtas non recte definivit. Magnanimitatem ita deſcripſit, ut ſuperbiam redoleat, non ut magnanimus illic libenter ſit, ubi aliquis eſt illo ſuperior. Fortitudo etiam illa bellica præcipuum in virtutum ordine locum tenet. Divitias etiam & opes ad felicitatem requiri aſſerit. Recte quidem Ariſtoteles felicitatem aliquam humanam & terrenam definivit, & fortaſſis hæc ratio eſſet optima, ſi divinitus nobis aliquid melius non fuiſſet revelatum. Itaque alio fine conſtituto, alia & media conſtituere eſt neceſſe, & aliter de virtutibus Chriſtianus ſentit, aliter philoſophiam, doctrinæ patefactione deſtitutam, ſentire neceſſe eſt.

Et vanam deceptionem &c. Omnis deceptio eſt vana, perpetuum deceptionis epitheton. Deceptio autem vocatur, quod probabilibus & ſpecie veri alludentibus argumentis nitatur: vana tamen, quia non veris ac ſolidis: Generalius eſt hoc quam illud prius. Per philoſophiam ſignificat id omne quod diverſum quidpiam ſuadet præter Chriſti religionem ac doctrinam.

Secundum elementa mundi, id eſt mundi rudimenta ac tyrocinia, quibus mundus altioribus diſciplinis quodammodo præparatus fuit, quæ rudimenta præcipue legem ſignificant. Sed Philoſophicas etiam diſciplinas ſignificare poſſunt.

Et non ſecundum Chriſtum, id eſt ejus diſciplinam ac do-

ac doctrinam omnium exactissimam & absolutissimam.

Vers. 9. *Quia in ipso.* Causam affert, cur diligenter sibi cavere debeant, ne a Christi religione diversi abeant, & veluti in diversum rapiantur, & cur dixerit: *Et non secundum Christum?* Eo ipso doctrinas cæteras disciplinasque reprehendens. *Quia in Christo*, id est ejus doctrina, vel etiam in ipso ratione doctrinæ suæ considerato, habitat omnis plenitudo divinę voluntatis. Θεότητος quæ vox hoc tantum loco reperitur, idem significat quod Θεοῦ, abstractum pro concreto, plenitudo Deitatis idem est, quod plenitudo Dei, de qua plenitudine in epistola ad Ephesios ait apostolus, ut impleamini in omnem plenitudinem. Dei plenitudo autem est plenitudo divinæ voluntatis. Nam Deus sæpe sumitur pro voluntate Dei, subjectum pro adjuncto, vel etiam subjectum ratione adjuncti sui sumitur & consideratur; ut in his apostoli verbis. *Christus* nunc pro persona sumitur, nunc pro doctrina, ratione doctrinæ sumta. *Corporaliter* significat vere, solide ac realiter, non per umbras & simulachra ut olim sub lege, vide ℣. 17. Non potest autem Θεότης ipsam divinam essentiam, vel Deum ratione essentiæ suæ consideratum, significare, quia plenitudo partibus & perfectioni opponitur. Divina autem essentia nullas habet partes. Quemadmodum enim in epistola ad Ephesios vult nos impleri in omnem plenitudinem Dei, ita hic statim subjungit.

Vers. 10. *Et estis* &c. Quemadmodum Johannes ait; ex plenitudine ejus nos omnes accepimus. *Qui est caput.* Quasi dicat, quod si legem ideo in pretio habetis, quod angelorum ministerio fuerit lata ac tradita, quanto magis Christi doctrinam & ejus euangelium, cum Christus sit angelorum omnium dominus & caput. Ideo etiam author ad Hebræos cap. 1. 2 Christum angelis prætulit, ut ejus doctrinæ authoritatem assereret.

Vers. 10. *In quo & circumcisi* &c. Quod si quis circumcisionem requirit, estis & vos circumcisi, habetis & vos regnum populi divini, si quem forte movet, quod circumcisio fuerit signum populi Dei. Sed circumcisio vestra est non manu facta, non terrena, sed cælestis ac divina, manu factum enim solet cælesti opponi 2 Cor. 5. & in epist. ad Hebr. 9. 24. *Corpus peccatorum*, id est peccata, sic corpus diei pro die Genes. 7. 13. Peccata carnis vocantur, quia carnis opera sunt, quasi dicat carnalia.

Vers. 12. *Consepulti ipsi* &c. Quia nimirum per baptismum, seu baptismum suscipientes, professi estis, & baptismo adumbrastis vos cum Christo sepeliri velle. Sepulturam accipit pro morte, consequens pro antecedente. Professionis autem istius causa est, quod Christi religio hanc vim omnino habeat, ut ejusmodi effectus producat.

In quo & resuscitati. In quo videtur aptissime ad baptismum referri posse, quo ut sepultura, ita etiam resurrectio adumbratur, quasi dicat: per quem baptismum similiter professi estis & adumbrastis, velle vos jam cum Christo resurgere.

Resurrectio autem ista fit per fidem. *Per fidem τῆς ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ* vel significat fidem quam Deus est operatus dum Christum a mortuis resuscitavit; quam dum in resuscitando Christo operatur, nos quoque una resuscitavit: vel significat fidem, cujus objectum est efficacia illa Dei, quam in Christo resuscitando exeruit, quæ amplectitur hanc efficaciam. Nam qui credit Christum a mortuis esse resuscitatum, causam habet ex qua cætera omnia quæ ad salutem requiruntur, derivantur.

Vers. 13. *Præputio carnis.* Præputium carnis sunt peccata. Quemadmodum enim præputium est in corpore, ita præputium hoc metaphoricum est in carne, id est in appetitu. Præputiis autem comparantur peccata, quia præputium pro re impura etiam habebatur, & eorum propria qui a Dei populo essent alieni.

Vers. 14. *Χειρόγραφον τοῖς δόγμασι.* Chirographum quo obstringebamur placitis, seu ad servanda ista placita, non leges ceremoniales. Placita vero nominantur, quod non naturali nitantur honestate, sed imperantis voluntate & arbitrio, licet unumquodque habuerit causam aliquam, cujus fuerit jussu hoc institutum, sed non eam causam, qua fiat ut qui id non observaverit, contra honestum & decorum per se peccet. Chirographum videtur sumi pro ipsa obligatione, per metonymiam: chirographo enim obligamur ad aliquid præstandum. Tenebantur enim Judæi eas leges observare, tum quod Deus jussisset, tum quod proprius eorum consensus ad ea servanda accesserat. Hanc obligationem Deus delevit, expunxit.

Contrarium autem ipsis fuisse dicitur, quia admodum erat onerosum, & pœnam in transgressores secum trahebat.

Affigens ipsum cruci. Illud ut creditores solent, cum chirographum abolent, perforant & pertrudunt ac invalidum reddunt. Unde id quoque per mortem Christi ac crucem, qua novum fœdus, in quo nulla ceremoniarum est mentio, fuit sancitum, & vetus abrogatum & antiquatum, non secus, ac si id una cum Christo cruci affixisset ac perforasset.

Vers. 15. *Exuens principatus.* Debellatos illos malos angelos dicit, & quidem ita, ut suis opibus, suo regno fuerint exuti, & capti ac publice ostentati, & veluti in triumpho ducti. Commemorare autem istud videtur apostolus, ut quanta tyrannide gentes, in quibus diabolus regnabat, liberatæ fuerint, ostenderet: Judæi quidem a jugo ceremoniarum, gentes autem a jugo variarum superstitionum, quas diabolus illis obtrudebat, & ab ipsius tyrannide per Christum vindicatæ fuere. Quo significatur malis istis spiritibus omnem vim & imperium, quo hominibus nocebant, ademtum esse. Ἐν αὐτῷ vel Christo, vel σταυρῷ. Inter alios autem modos quo eis hæc potestas adempta fuit, is etiam esse videtur, quod lex illa de ceremoniis fuerit abrogata, qua stante, cum multa adversus eam committi esse necesse, fiebat, ut diabolus in puniendis & affligendis hominibus vim suam exerceret. Hinc tot erant obsessi Christi tempore, quæ calamites, ut & aliæ multæ, per Christi euangelium ab hominibus depulsæ fuere, Diabolo tantas occasiones & aditus ad homines affligendos & inclementer tractandos non habente. Nisi sequentia viderentur obstare, viderentur ista verba de exutione principatuum intelligenda esse, de ademptione imperii ac ac potestatis ingentis, qua eas antea spiritus mali premebant, Christus illas eis tanquam spolia quædam detraxit.

Vers. 16. *Nemo vos igitur* &c. Cum igitur ista præcepta ceremonialia sint abrogata, nemo sibi id juris sumat & vendicet, ut nos secundum hæc pręcepta judicet ac damnet, quod ea non observetis. Quod si quis judicaverit, judicium ejus aut sententia damnatoria nulla est.

In parte festi, id est respectu seu ratione festi: per festa intelligit festa illa solennia pascatis, primitiarum & & tabernaculorum. Σαββάτων pluralis numerus pro singulari, ut τοῖς αἰῶσι.)

Vers. 18. *Μηδεὶς ὑμᾶς καταβραβευέτω. Βραβεύειν*, est de

brabeo seu præmio certaminis judicium aut sententiam ferra, illud alicui vel adjudicando, vel ab eo abjudicando; καταβραβεύειν autem est alicui injuriam ea in re facere, brabeum alicui inique & pro libidine adimere, seu aliquem eo indignum immerito pronunciare. Hoc autem faciebant illi, qui ob non servatas legis ceremonias, tanquam si certaminis arbitri atque judices constituti essent, Christianos damnabant, & brabeo illo æternæ salutis indignos pronunciabant.

θέλων ἐν ταπεινοφροσύνῃ. Θέλω respondet Hebraico *chaphetz*, quod sæpe non solum cum accusativo, sed etiam cum nomine interveniente particula, ב constituitur, & significat in aliqua re acquiescere, illam rem amare, in illa totum esse, in eam studio ferri, ut Matth. 27. 43, si vult eum, id est Deus. Verba ex Psalmo 22. 9 sumta. Græci autem non dicunt θέλειν αὐτόν, sed Hebraismus est *chaphetz* velle, id est amare: sic θελόντων ἐν στολαῖς περιπατεῖν, id est qui amant in stolis ambulare ut Matth. 23. ℣. 6. Marc. 12. 38 dicitur: sic hoc loco θέλων ἐν ταπεινοφροσύνῃ est humilitati studere, in illa acquiescere, eam amare. Humilitas aotem hoc loco non animi humilitatem, quæ insignis est virtus, significat; sed eam, quæ in rebus externis sita est, utpote abstinentia a cibis, aut etiam corporis cultu & habitu.

Καὶ θρησκείᾳ τῶν ἀγγέλων. Religio angelorum, vel significat religionem quandam angelicam, qualem isti putabant hanc quæ in rerum istarum externarum observatione consistit, quod crederent, ipsos angelos ab istiusmodi rebus abhorrere, & cum in terris versantur eas non contingere; cui egregie convenit id quod sequitur:

Quam non vidit in eam se ingerens. Vel religionem quæ angelis exhibetur, vel denique religionem per angelos traditam, qualis erat Mosaica ista & legalis, & hoc fortassis tutissimum est. Nam priorem illam fuisse a quopiam traditam, nullom extat indicium. Ἐμβατεύειν est pedem in aliqua re ponere, id est sese ingerere in aliquam rem. Dicit igitur, istos judices, qui brabeum pro arbitrio suo adjudicant, in eas res sese ingerere & inserere, quas non intelligunt. *Videre* enim (ut & aliæ actiones sensuum) Hebraice significat intelligere. Non enim intelligebant ceremonalia ista non in perpetuum esse lata ac sancita. Non intelligebant veram sanctimoniam & justitiam eis non contineri: non intelligebant, in illis observandis communi ædificationi ab hominibus vere piis consuli, non alicui necessitati.

Frustra inflatus. Arrogantiam ipsorum & vanitatem perstringit. Inflatos illos esse dicit, id est tumidos & turgentes opinione majoris cujusdam sanctitatis. Sed hoc *frustra*, id est vanus hic est ipsorum flatus, & nil nisi tumor & vana opinio.

Mentem carnis vocat mentem carnalem. Mens ista carnalis est veluti flatus, quo tument isti. Opinione enim sanctitatis turgent, quæ opinio non a spiritu sed a carne originem habet. Carnis enim est sibi ipsi placere & alios præ se contemnere, & indignos æterna vita pronunciare.

Vers. 19. *Et non tenens caput.* Non quod plane Christum & ejus religionem rejiceret, sed quod ab ejus doctrina in multis dissideret, adeoque ea in parte & capiti, id est Christo non adhæresceret.

Ἐξ οὗ. Debebat dicere ἐξ ἧς in fœminino, sed quia ad Christum, qui caput istud est, respexit, dicit in masculino ἐξ οὗ per σύνεσιν.

Omne corpus suppeditatum &c. id est toti corpori vis quædam vivifica ac salutaris ex capite suppeditatur, & in illud dimanat.

Et compactum. Similis videtur esse locutio illi, *gaudens & videns* ℣. 5, id est cum gaudens video: ita hic, suppeditatur copori vis ista, eo quod compactum sit, & invicem membra cohæreant.

Propterea ait: *per commissuras & connexus.* Ista suppeditatio omnibus membris fit, per membrorum commissuras & mutuum contactum, dum membra se invicem osculis contingunt & nutriunt. Commissuræ autem istæ sunt vincula, quibus Christiani inter se veluti unius corporis membra conjuncti sunt, tum fraterna charitas, tum aliorum indigentia, aliorum affluentia, ratione divinorum donorum. Hinc fit, ut corpus hoc crescat.

Augmentem Dei, est augmentum seu incrementum divinum, quod carnali opponitur, id est augmentum in rebus spiritualibus & ad Deum spectantibus.

Vers. 20. *Si igitur mortui.* Dixerat illos ℣. 12 cum Christo esse mortuos, id est priori vitæ & actionibus, prioribus disciplinis & religioni, seu *elementis mundi*, id est disciplinæ illi, qua mundus adhuc rudis informabatur & tyrocinia sua deponebat.

Mortui sunt, id est deseruerunt ista omnia, morte Christi & illius vi adacti, quæ tanta est, ut omnes quicunque eam cognoscunt, adigantur ad deserenda vitæ priora consilia & instituta, & ad mancipandum sese uni Christo: verba enim *cum Christo* non tantum similitudinem significant, quæ ratione mortis Colossensibus cum Christo intercesserit, atque adhuc intercedit, sed simul etiam indicat causam cur illi fuerint mortui *mundi* fuisse mortem Christi:

Quid tanquam viventes? Cur non secus tanquam illi quibus cum Christo nihil est commercii, qui Christum & ejus mortis vim non agnoverunt, sed mundi rudimentis adhuc impliciti sunt, ac si pars mundi adhuc essetis, placitis istis operam datis.

Vers. 21. Μὴ ἅψῃ Placita ista commemorat. Ἅπτεσθαι quod proprie de manus prehensione dicitur, ad ipsum cibi manu prehensi esum ex consequenti refertur. Hoc loco per gradus paulatim ascendit, minus enim est gustare quam edere, rursus minus adhuc attingere, quam gustare.

Vers. 22. *Quæ omnia sunt* &c. Varia esse docet hæc placita apostolus, quibus ciborum quorundam usus prohibetur, utpote quod omnia ista eum in finem a Deo sint condita ut corrumpantur & quidem usu ipso. Usus autem is qui rem corrumpit, seu qui in rei corruptione consistit ἀπόχρησις vocatur, qualis est verbi gratia ciborum usus, vel illarum rerum ex quibus cibi conficiuntur, quibus cum utimur eas corrumpimus. Dicit igitur apostolus hæc omnia eo fine esse condita a Deo, ut iis utamur; idque non ulla alia ratione, quam ea corrumpendo & consumendo. Secundum præcepta, vel cum verbo δογματίζεσθε hæc verba conjungi debent. Vel per appositionem quandam legi, seu potius argumentum alterum continent, quo apostolus docet eos placitis istiusmodi adstringi non debere, utpote ab hominibus non a Dei auctoritate, postquam ea Deus abrogavit, pendentibus.

Vers. 23. *Quæ omnia rationem.* Vox *rationis* hoc loco eo sensu accipi videtur quo verbi gratia dicimus, universam philosophiæ rationem in eo consistere: nomihil tamen præceptis istis tribuere videtur apostolus & concedere illa aliquam rationem sapientiæ habere, aliquid

de nord

de natura sapientię participare, primo cum se in iis voluntarius quidam cultus (religio) cernatur, dum sese illis rudimentis religionis & divini cultus causa subjiciunt. Secundo cum in iis humiliatio quædam corporis sit. Tertio cum rerum istarum observatione non parcatur, sed illud durius habetur.

Non in honore aliquo, id est, non cum aliqua cura ([illegible] enim curam sæpe significat) quæ in eo consistit, ut caro infarciatur, seu expleatur.

CAPUT III.

Vers. 1. *SI igitur resurrexistis.* Dixerat superiori capite ℣. 12, 18, eos una cum Christo revixisse ac resurrexisse ex morte quadam spirituali, nunc idem sumit argumentum, ut eas ad vitam novam ac cælestem exhortetur. Quemadmodum autem paulo ante ex morte qua una cum Christo fideles moriuntur, argumentum duxerat, ita hic ex resurrectione. Resurgere autem cum Christo est, quemadmodum Christus ad novam gloriosamque vitam est ex morte revocatus, ita etiam nos vi resurrectionis istius ad novam vitæ rationem traducimur, veteri animo & institutis depositis, & nova vitæ consilia inire, animo ac spiritu, qui antea erat mortuus, reviviscere.

Quæ sursum sunt &c. Quod per ea quæ sursum sunt, primo & potissimum intelligi debent bona illa cælestia, ad quæ vocati sumus, deinde etiam illi felicitati cælesti conformis vivendi ratio, quæ tum peccatis, tum ceremoniali illi obedientiæ opponitur. Nam quemadmodum ad cælestem felicitatem, sic etiam ad cælestem ac sublimem vivendi rationem & modum vocati sumus. Unde paulo post ℣. 5 opponit his membra quæ sunt super terram. Alludit autem hic ad ascensionem Christi, quæ resurrectionem ipsius est consecuta. Quasi dicat, quemadmodum Christus in vitam revocatus non mansit in terris, sed in cælos ascendit, ita etiam vos una cum ipso resuscitati, non in terris hærete, sed animo in cælum ascendite, & felicitatem vivendique rationem consentaneam agite & consequi studete.

Vers. 2. *Superna cogitate.* In illis toti sitis, hæc perpetuo animo volvite, hæc spirate, in istis omnes cogitationes ac curas defigite, hoc enim est φρονεῖν apud apostolum.

Non quæ sunt &c. Non terrena bona, terrenam felicitatem, non terrenæ felicitatis consequendæ rationem ac modum, qualis olim in lege erat propositus, & a Philosophis aliis hominibus traditus (qui cum cælestem felicitatem ignorarent, solam terrenam scirent) hominibus non illius consequendæ modum ac rationem tradiderunt. Nam peccato, quæ rerum terrenarum occasione & amore ab hominibus perpetrantur mortui estis.

Vers. 3. *Mortui estis.* Ut jam dictum est, mortui peccato, mortui omnibus doctrinis & disciplinis Philosophorum, ut soli Christo viveretis.

Et vita vestra. Vitam amisistis, intellige hanc terrenam, quæ peccatis traducitur, sed illa omissa nihilominus etiam habetis, sed *quæ abscondita est.* Quæ vita primo de illa futura & beata accipi debet, deinde etiam de vita sancta secundum Christi præcepta instituta, quæ etsi ab hominibus videatur, quia tamen ejus dignitas ac præstantia non apparet, abscondita etiam dici potest. Homines autem mundani vitam piam miseram esse putant, & ejus exitum calamitatem quandam, ut in libro sapientiæ introducuntur loquentes; sed aliquando apparebit ac conspicua fiet, cum nimirum quantam felicitatem suis sectatoribus afferat, omnes videbunt. Dicitur autem *Christus in Deo esse absconditus*, quia apud Deum & divino consilio ac voluntate absconditus est. Nostra autem vita cum illo abscondita dicitur, tum quia ipse est vita nostra, ut statim loquitur apostolus, (itaque illo abscondito vitam quoque nostram abscondi necesse est) tum quia tam diu divina voluntare vita nostra latebit apud Deum, quamdiu illic latebit Christus.

Vers. 4. *Apparebitis.* Gloriam ponit pro vita. Dicere enim debebat, tunc etiam vita vestra apparebit; sed ut eam tanto magis commendaret, eamque nobis obventuram ostenderet, maluit dicere nos apperituros, idque in gloria, gloriosos. Vita enim illa sempiterna summa cum gloria, ut sit conjuncta, necesse est.

Vers. 5. *Mortificate* igitur &c. Antea dixerat, mortui estis: hic dicit mortificate, quia illic loquebatur de eo quod vera religio Christiana in illis esse poterat & debebat; hic autem id revera est, & id ad tanto præmio illis proposito, hortatur.

Membra vestra. Per membra non ipsa membra intelligit, sed peccata quæ membris perpetrantur. Membra autem ea vocat, ut illis tanto elegantius mortificationem accommodet. Mortificantur autem peccata, cum vitantur ac omittuntur, eorumque radices ac fibræ ex animis exscinduntur. Peccata autem membra eodem modo vocantur, *quo vetus homo*, quem jubemur exuere, crucifigere, mortificare. Homo autem ex membris est compositus.

Vers. 6. *Quæ sunt super terram*, id est terrena [illegible]. Videtur impuritatem eorum, qui patiuntur venerem mulierum more, significare; hinc pathici & molles vocantur. Cupiditas mala eam quæ in libidines impuras fertur, significat. Computari enim hæc duo peccata cum impuritate debere & in eadem classe collocari, ex epistola ad Ephesios patet, ubi sub impuritate tanquam generali cuncta comprehensa dicuntur.

Vers. 7. *In quibus & vos* &c. Id est, ea exercuistis.

Cum viveretis in iis. Vel cum viveretis inter homines terrenos. Christo nondum cognito: vel potius vox ἐν refertur ad peccata antea commemorata, quasi dicat: cum vita vestra nihil aliud quam peccata istiusmodi spiraret & peccandi quodam spiritu, qui instar animæ ac vitæ vestræ erat, duceremini; quæ vis est veluti vita quædam, ex qua facta vitiosa manant & oriuntur. Quo sensu in contrarium Galat. v. ℣. penult. dicit apostolus: *Si spiritu vivimus, spiritu & incedamus*, si in nobis est spiritualis quædam vita seu vis & facultas sancte vivendi, eam factis & operibus demonstremus. Vita enim actionibus & operibus demonstrari solet. Dicit igitur, cum viveretis in eis; tacite innuens eos vitam hanc, id est, peccandi vim ac facultatem amisisse & mortuos esse.

Vers. 8. *Deponite iram.* Ira ea quæ in se vindictam habet, nobis penitus interdicitur, estque affectus irascendi ab animo nostro comprobatus.

Distinguitur autem ab ea θυμὸς quod hic omne consilium & rationem eripiat, illa rationem & consilium

aliquo modo adhibeat, propterea hæc terribilior, illa innocentior.

Κακία autem est affectuum istorum effectus, ultio seu vindicta, sive in verbis, sive in factis posita.

Vers. 9. *Ne mentiamini*, vel in damnum & detrimentum aliorum, sive commodorum, sive famæ, vel etiam alias, cum alter alteri quid narratis.

Exuentes veterem. Quia vim hoc loco ab actionibus distinguit, significabit animum & consilium seu vitæ institutum pristinum, ipsumque animi habitum.

Vers. 10. *Quæ renovatur.* Cognitio videtur esse posita pro medio quo renovatio ista fiat, nempe per cognitionem. Εἰς positum pro κατὰ vel etiam pro ἐν eodem sensu Abstinuit autem a vocula κατὰ, fortassis quia statim hanc vocem erat usurpaturus. Κατ' εἰκόνα &c. secundum imaginem conditoris. Deus dicitur novi hominis conditor, tum quia ipse præscripsit hanc vivendi rationem, quæ novum hominem constituit, tum quia vires subministrat ita vivendi.

Vers. 11. *Neque Græcus* &c. In qua vivendi ratione non spectatur ullum nationum, ceremoniarum, conditionis, sexus discrimen.

Sed omnia in omnibus Christus, id est, sed in omnibus hominibus, cujusque tandem sint nationis & conditionis, Christus seu ejus religio est omnia. Hæc facit utramque paginam, hæc est fac totum, ut ita loquar, hoc est, hæc sola a Deo spectatur, non item cætera quę dicta sunt; ob hanc solam Deus homines gratos habet, & æterna felicitate donaturus est. Hoc si adsit, adsunt omnia. Hoc si si absit, licet omnia adessent, nihil est eorum, quę hominibus Dei gratiam ac favorem conciliare possunt.

Vers. 12. *Induite igitur* &c. Dixerat in genere, ut novum hominem induerent, nunc in specie & veluti in partibus hominem hunc novum explicat.

Tanquam electi. Causam hæc verba continent ac tacite complectuntur, propter quam his virtutibus præditi esse debent.

Electi Dei, sancti. Tum seorsim ac sejunctim sumi possunt, quasi dicat, electi a Deo & sancti; tum sic accipi, ac si significarent electi a Deo ad sanctitatem, ut vocatus apostolus, pro vocatus ad apostolatum.

Χρηστότης significat hoc loco benignitatem ut Luc. 6.35, magis quam humanitatem seu comitatem & suavitatem in moribus, eleganterque subjungitur misericordiæ.

Humilitatem. Ut humiliter admodum de nobis sentiamus, nec divinis donis efferamur, aliosque non tantum non contemnamus, sed etiam factis præferamus nobis ipsis, quod fiet, si non detrectemus ulla, vilissima etiam in eorum gratiam & commodum ministeria.

Subjungit *mansuetudinem*. Virtutem in ira moderanda occupatam, quæ humilitatis veluti filia quædam est (quemadmodum ira superbiæ) nec sine humilitate datur. Nam qui superbi sunt & fastu pleni, facile se contemni ac sperni putant, nec ullas, vel minimas injurias ferre ac concoquere possunt, & quia alios præ se contemnunt facile etiam bilem suam in eos despumant.

Longanimitas etiamsi in mansuetudine aliquo modo contineatur, maluit tamen eam apostolus expresse nominare, & mansuetudinem ea ratione extendere, ut doceret, nos non tantum injurias sine vindicta ferre debere, sed etiam diu admodum. Nam quæ mansuetudo facit in singulis actibus, hoc longanimitas in multis ac frequentibus. Longanimitas præterea non ad privatas tantum offensas refertur, sed ad publicas etiam extenditur, magis quam mansuetudo, propterea subjungit,

Vers. 13. *Tolerantes vos.* Quod non tantum privatim sed etiam publice locum habet. Tolerare autem est non statim ad vindictam & pœnam, aut ad renunciationem fraternitatis prorumpere, cum fueris, quocunque tantum modo, læsus & offensus.

Et condonantes ἑαυτοῖς, pro ἀλλήλοις. familiare apostolo, (plus autem est hoc, quam illud quod præcesserit: nam qui tolerat alterum, juri suo non protinus renunciat, sed qui injuriam condonat, juri suo ad eam vindicandam renunciat) quanquam probabile est, apostolum in his verbis modum, quo alii alios tolerare debeant, exponere. Quemadmodum & Christus vel tanquam propheta, qui Dei nomine remissionem peccatorum nobis obtulit, & suo sanguine sanxit, & jus ad eam repetendam nobis etiam dedit, vel tanquam rex, qui nobis ad se conversis, omnia peccata condonavit & in gratiam recepit. *Sic & vos.* Jam erat plena apostoli oratio, maluit tamen id quod jam dixerat repetere, ut fidelibus hanc virtutem inculcaret.

Vers. 17. *Sub omnibus*, id est, ad hæc, seu præter hæc omnia *Charitatem quæ est vinculum perfectissimum*, vinculum perfectissimum, quo hominum animi stricte ac validissime inter se conjunguntur ac constringuntur. Ideo statim ad pacem omnes hortatur.

Vers. 15. *Et pax Dei.* Pax sive concordia, hoc est illius amor ac studium, quam Dei pacem vocat, quia Deo maxime placet, & est secundum ipsius voluntatem. Hinc etiam ipse vocatur Deus pacis.

Regnet in cordibus. Vestra corda possideat, ac illis imperet, in sui obsequium trahat. De verbo βραβεύειν quo utitur apostolus vide supra.

In quam & vocati. Ad quam pacem vocati estis, alii que aliorum membra sub uno capite Christo, vel ita, ut unum debeatis constituere corpus. Perfectionem aut modum pacis, ad quam vocati fuerant, videtur exprimere.

Et grati estote. Gratiarum actionem Colossensibus inculcat apostolus cap. 1. 12. cap. 2. 7. cap. 3. 17. cap. 4. 2. Gratias agere illos vult, cum pro omnibus divinis donis, quæ per Christum fuerunt consecuti, tum in hoc loco propterea, quod in unum corpus cum fidelibus Dei coaluerint, sine ullo gentium ac conditionum discrimine.

Vers. 16. *Sermo Christi.* Occasione gratiarum actionis hortatur eos ad profectum in Christi disciplina. Nam quanto quisque in ea versatior est, quanto melius, exactius, profundius eam novit ac rimatur, tanto etiam Deo gratias agere ac nomen ejus celebrare melius & ardentius novit ac potest. Hinc subjungit, ut se invicem doceant atque exhortentur, *psalmis ac carminibus*, in eam rem compositis ac confectis. Apparet moris fuisse, ut carmina & hymni a Christianis componerentur in Dei Christique laudem, & postea publice recitarentur, iisque auditores fuisse erectos atque excitatos. Habent autem vim quandam pecu-

Harem carmina in numeros digesta, & verborum quodam pondere animum ferientia. Hinc 10. cap. 1. ad Trajanum. Plinius de Christianis sentit, illos solitos fuisse carmen aliquod Christo dicere, fortassis dicendi verbo non usurus, si cecinissent. Quanquam illo persecutionis tempore cum clam convenirent, probabile est eos a cantu abstinuisse, prodidissent enim sese.

Psalmi sunt cantiones, quæ una cum instrumento aliquo Musico cani solebant, materiâ etiam latius patent quam hymni, qui laudes numinis continebant, Psalmi autem & preces & gratiarum actiones, & multa ad virtutem & officia ac felicitatem hominum spectantia continere possunt.

Cantiones spirituales. Generale est. Spirituales autem cantiones vocantur ad distinctionem profanarum & mundanarum cantionum.

In gratia canentes, id est, suaviter, jucunde.

In corde vestro. Sine hoc enim nulla cantio Deo & Christo suavis est. Propterea addit τῷ κυρίῳ, usque non non ut alii homines, externo aliquo cultu, sed interno delectatur.

Vers. 17. *Et omne quodcunque.* Non solum canere in laudem Christi debetis, sed etiam omnia tum facta tum dicta ad laudem ipsius dirigere.

Omnia in nomine Christi. Non solum Christi voluntati congrue ac conformiter, sed etiam ea intentione ac consilio, ut Christo pareamus ac placeamus: omnia cum respectu ad Christum fieri ac dici a nobis debent.

Per Christum Deo gratias agere, est secundum Christi præscriptum atque ut ipsi pareatur id facere.

Vers. 18. *Uxores subditæ estote viris in domino.* Quemadmodum est consentaneum Christianæ religioni, & iis qui eam amplectuntur, vel ratione Christianæ religionis.

Vers. 19. *Viri μὴ πικραίνεσθε.* Ne sitis acerbi, asperi, duri in illas sermone aut factis; ne sitis morosi, iracundi, difficiles.

Vers. 20. Εὐάρεστον τῷ κυρίῳ. Acceptam Christo.

Vers. 21. Ἵνα μὴ ἀθυμῶσιν. Ne animum despondeant, ne desperent, animoque averso parentum perspecto, desperata consilia ineant, ne ad desperationem adigantur, quia non sperent se id quod æquum esse putant a parentibus habituros.

Vers. 22. *Secundum carnem*, qui in corpus vestrum imperium habent: qui carnali ratione dominantur, distinguit a domino spirituali.

Ἐν ὀφθαλμοδουλείαις. Non tantum in præsentia serviatis eis, quasi id agatis ut favorem eorum promereamini, sed *ut Deo*, qui videt omnia.

In simplicitate, id est animo sincero, ex animo non fraudulento.

Metuentes Deum. Id est, ad Deum respicientes, qui videt & rependet omnia.

Vers. 23. *Et omnem.* Quasi dicat: itaque quicquid feceritis ex animo facite, tanquam domino, non secus atque si domino Jesu serviretis non hominibus, quasi dicat, præcipue in eo domino serviatis non hominibus.

Vers. 24. *A domino accipietis retributionem.* Christus id sibi ipsi patietur imputari, præsertim quia ipse præcepit, mercedem a domino Jesu referetis, etiamsi a dominis vestris carnalibus nullum referatis, qui vos hæredes non instituent; sed dominus Jesus vos hæredes faciet suorum bonorum, ac sempiternæ illius felicitatis, cæteris sepositis, domino Jesu hac in parte servitis, qui id precepit.

Qui autem injuriam facit. Et ad dominos & ad servos refertur, id est quilibet id reportabit quod ei convenit, dignum facto præmium.

Non est προσωποληψία. Et domini & servi iniquitas non erit impunis. Neque enim in judicando Christus qualitatem ullam personarum externam respiciet seu conditionem, nec domini dignitas, nec servi vilitas vel pœnæ vel præmio obstabit.

CAPUT IV.

Vers. 1. VOs domini justitiam & æquitatem &c. Quod dignum est opera ista servorum, id illis præstate, convenientem victum, cultum & alia præmia servitii, tum ut remittatis minas, scientes esse arbitrum actionum vestrarum, qui & vos propter injurias servis illatas sit puniturus.

Vers. 2. *In precatione.* Assidui sitis in precatione & vigilate in ipsa, id est, ipsi invigilate, quemadmodum aliquis dicitur invigilare literis. *Ut precemur* tempus captandum, quasi dicat, tanto studio incumbentes precationi, ut aliquod tempus etiam somno adimatis.

In gratiarum actione, id est, cum gratiarum actione.

Vers. 3. *Orantes simul*, ut & ad Ephesios. Sed ille locus est obscurior, hic manifestior. Insigniter pro me orate. Ex hoc loco apparet ad Ephes. 6. 18, verba illa διὰ πάσης προσευχῆς usque ad illa ὑπὲρ ἐμοῦ, de precibus illis intelligi debere quas pro se fundere debebant Ephesii.

Ut Deus aperiat, id est, id inprimis orate ut occasionem aptissimam nobis det loquendi de mysterio Christi, id est, patefaciendi euangelium, quod est doctrina mystica a Christo patefacta & circa eum versans.

Propter quod, id est patefaciendum & promulgandum &c.

Vers. 4. *Ut oportet*, id est quemadmodum convenit, animo divino ac vultu intrepido. A domino sibi postulat impetrari, ut & occasionem habeat ut audacter ea de re loquatur, tanquam de re cum certissima, tum maxime insigni.

Vers. 5. *In sapientia*, id est, sapienter versemini cum eis qui sunt extra ecclesiam, præsertim ut alios lucrifaciatis, nec ab eis depravemini. Sciatis vos illis accommodare, cogitandum quid deceat, quid aptum loco, quid personæ. De prudentia loquitur & quidem Christiana.

Tempus redimentes, id est, occasionem captantes cum vestrarum rerum aliqua jactura. Vide ad Ephes. 5.

Vers. 6. *Sermo vester sit cum gratia*, id est, gratiosus, suavis, non sit talis qui possit irritare homines, sed illis sit acceptus.

Sale conditus. Explicat illud. Sale prudentiæ nos vult aspergere sermonum, nimirum ne offendatur aliquis. Prudenter instituatur sermo, ut & prosit & delectet, salubriter sit gratus sermo.

In gratia, id est, suaviter, sit salubris sua vitas.

Ut sciatis. Ut diligenter cogitetis quomodo sit respondendum, vel potius, ut intelligenter seu sapienter

unicuique reſpondeatis, quemadmodum opus eſt & decet. Scire non eſt finis, etſi inſtar finis proponatur.

Verſ. 7. *Quæ ad me*, id eſt, quid mecum fiat, quæ ad me ſpectant. *Fidelis miniſter.* Quod miniſtravit eccleſiis (fortaſſe & Paulo). *Conſervus in domino*, id eſt, in rebus ad dominum pertinentibus. Non vulgare agit ſervitium, negotium Chriſti agit mecum.

Verſ. 8. *Miſi.* Ut ſciat quid vobiſcum fiat, & denunciando, quid mecum fiat & euangelio, conſoletur corda veſtra.

Verſ. 9. *Oneſimo fideli.* Qui credidit in dominum Jeſum, & qui fidelem fraternitatem ſervet.

Ex nobis. Vel quia inde ortus eſſet, vel quod è Philemonis familia, ibidem degentis, eſſet.

Verſ. 10. *De quo accepiſtis* &c. Per mimeſin mandatum repetit & præceptum exprimit, verbaque mandati recitat. Mandatum præceptionem ab eo gratam, qui autoritatem habet, ſignificat.

Οἱ ὄντες ἐκ περιτομῆς. Judæi genere. Hi ſoli, id eſt, qui ſoli etiam una mecum laborant, in opere euangelii, una mecum promovent regnum Dei, qui in afflictionibus mihi fuerunt gaudio.

Verſ. 12. *Epaphras.* De eo ſupra. *Ex vobis*, id eſt ex veſtro numero.

Semper certans, id eſt, qui ſemper ardenter orat pro vobis ſumma animi contentione.

Ut ſtetis &c. Ut conſtantes ſitis ac perfecti, ratione cognitionis veritatis. *Impleti in omni voluntate Dei*, id eſt, eo omni quod Deus vult: quaſi dicat, ut in perfecta cognitione veritatis conſtantes ſitis, plenique eo quod Deus vult. *In omni voluntate.* Dubium eſt an ad ſolam cognitionem divinæ voluntatis, an & ad ipſa facta divinæ voluntati congrua referri hæc verba debeant, fortaſſis tutiſſimum ad utrumque referre.

Verſ. 13. *Teſtor*, id eſt, teſtimonium præbeo, quod fervide vos amet & de vobis admodum ſit ſollicitus, deque iis qui Laodiceæ & Hierapoli vivunt.

Verſ. 17. *Vide miniſterium.* Cura tuum miniſterium diligenter, id ſcilicet miniſterium quod a Deo accepiſti eccleſiaſticum. *Ut impleas*, illud exequaris illi ſatisfacias.

Verſ. 18. *Salutatio mea*, quaſi dicat, ſaluto vos ego Paulus, manu propria. *Memores ſitis*, cogitate de meis vinculis ſeu de me vincto.

JOANNIS CRELLII FRANCI

P A R A P H R A S I S

Epistolæ Pauli

Ad

COLOSSENSES.

PARAPHRASIS

Epistolæ Pauli ad

COLOSSENSES.

CAPUT I.

Vers. 1. EGo Paulus legatus Jesu Christi, ita volente Deo, & Timotheus vester ob communem religionem frater,

Vers. 2. Vobis, qui Colossis degitis, per veritatis agnitionem a profano hominum vulgo separatis, ac Deo consecratis, hoc est doctrinam Jesu Christi amplexis, eamque ob causam fratribus nostris, gratiam ac favorem Dei illius summi, qui se patrem nostrum constituit, & Domini nostri Jesu Christi, atque ex eo favore manantem felicitatem precamur.

Vers. 3. Gratias vestro nomine agimus Deo, qui Pater est Domini nostri Jesu Christi, in orationibus nostris, quas ad ipsum pro vobis assidue fundimus:

Vers. 4. Posteaquam audivimus vos doctrinam Jesu Christi recepisse, ac charitatem exercere, quod fidei vestræ argumentum est, erga omnes ejusdem religionis consortes, Deo Christoque consecratos.

Vers. 5. Id enim a vobis fit non terrenum aliquod ob commodum causamve; sed ob præmium, [vel: propter spem illius boni,] quod in cælis vobis est repositum atque a Deo destinatum; de quo edocti fueratis ex prædicatione illa verissima, hoc est Euangelio:

Vers. 6. Quod ad vos quoque pertigit, quemadmodum etiam brevi tempore in universo mundo sparsum est, nec tantum sparsum est, verum etiam fructum fert eximium, omnis generis pietatis ac bonorum operum: quemadmodum etiam in vobis ipsis [vel: inter vos ipsos] fructum ejusmodi profert, ab eo ipso tempore, ex quo audivistis atque agnovistis gratiam Dei, quæ in Euangelio offertur, verissime: [vel: doctrinam illam, quæ cum summum Dei in humanum genus favorem explicet, jure gratiæ nomen meretur,] [vel: benignissimam illam Dei voluntatem verissime vobis prædicatam] verissime inquam:

Vers. 7. Quia eo modo edocti estis ab Epaphra charissimo nostro in Euangelii prædicatione conservo, qui (ne forte de ipsius fide dubitetis, aut vos ab eo deceptos suspicemini) est fidelis ac sedulus Christi minister in iis rebus quæ ad vestram salutem spectant.

Vers. 8. Qui idem nobis significavit spiritualem illam vestram charitatem, seu ex religione manantem, qua fit, ut omnes ejusmodi religionis consortes diligatis.

Vers. 9. Quapropter cum ista tam præclara de vobis audiverimus, nos quoque officio nostro deesse noluimus, sed ab eo statim tempore, ex quo ista accepimus, non destimus, nec adhuc desinimus pro vobis Deum orare, & ab eo petere, ut vos impleat, quod attinet ad cognitionem voluntatis suæ, perfecta sapientia & intelligentia, non rerum humanarum, aut ad carnem pertinentium, sed spiritualium. [Vel: cognitione voluntatis suæ, ita ut perfecta præditi sitis sapientia, & rerum spiritualium divinarumque cognitione.]

Vers. 10. Id vero non eum in finem ut ista tantum sciatis, sed potius ut ista cognitione adjuti, ita vivatis quemadmodum dignum est Domino Jesu Christo, ejusque sanctissima religione, adeoque in omnibus ipsi placeatis, omniumque bonorum operum fructum proferentes, eo pacto ostendatis, vos proficere in cognitione divinæ voluntatis. [Vel: indeque rursus hunc capiatis fructum, ut in cognitione rerum divinarum incrementum capiatis.

Vers. 11. Utque omni virtute ac robore Dei glorioso atque insigni, penitus in religione Christiana confirmemini, adeo ut mala omnia, ubi opus fuerit, ferre sitis parati, idque quam diutissime, non ad tempus aliquod; sed non tristes atque gementes, verum cum gaudio.

Vers. 12. Utque de felicitate vestra vobis gratulantes, gratias agatis benignissimo illi Deo ac vere patri, qui nos omnes tanto favore dignatus est, ut nos admitteret, imo advocaret ad capiendam partem hæreditatis illius sanctis destinatam, dum nos luce veritatis suæ collustravit.

Vers. 13. Nosque eo pacto eripuit ex potestate atque imperio satanæ, ignorantiæ & impietatis principis, & traduxit nos in Ecclesiam, in qua regnat filius ipsius dilectissimus. [vel: ex imperio ignorantiæ atque impietatis qua eramus oppressi, & subjecit nos imperio filii sui dilectissimi.

Vers. 14. Per quem adepti sumus hoc quoque insigne ac plane singulare beneficium, interveniente morte ipsius cruenta, qua novum fœdus inter nos & Deum per eum fuit sancitum, nempe redemtionem a mortis æternæ servitute, remissionem peccatorum obtinendam.

Vers. 15. Quandoquidem in ipso, veluti in viva quadam imagine, Deus nobis per se invisibilis, ejusque benignissima de salute nostra voluntas, abstrusa olim ac recondita nobis fuit patefacta atque ostensa; idemque est primogenitus, atque adeo princeps inter res omnes intelligentia præditas, a Deo nunc renovatas, ac veluti denuo creatas.

Vers. 16. Etenim per ipsum, cum fuit constitutus caput ac Dominus omnium, reformatæ, atque in alium veluti statum traductæ sunt res illæ, quas dixi, omnes, sive in cælis, sive in terris, sive, inquam, nobis visibiles sint, sive invisibiles, ac sensibus nostris haud subjectæ, hoc est & homines & Angeli, & in cælis quidem non vulgares tantum Angeli, sed etiam cæterorum omnium præcipui, sive in thronis collocati potentiam insignem habent, sive dominatu aliquo alio præditi sint; sive principatu, sive potestate, quocun-

 que

que, inquam, nomine, quacunque sint dignitate, omnes qui in cælis degunt, & per ipsum sunt reformati, & in ipsius honorem ac gloriam.

Vers. 17. Ipse vero Christus est ante res istas omnes, quatenus sunt novæ creaturæ, eæque omnes ipsius potentia ac virtute, in eo statu, in quem sunt jam traductæ, conservantur ac retinentur.

Vers. 18. Quemadmodum autem res cælestes intellectu præditæ eatenus imprimis sunt per ipsum reformatæ, quatenus ipsarum Dominus ac caput evasit, ita non minus res terrestres, id est ipsi homines, cum singulari quadam ratione caput est constitutus corporis mystici, hoc est, Ecclesiæ, ex omnis generis hominibus, tanquam membris quibusdam, constantis: & eatenus quoque initium, ac sui ordinis primus est, quatenus principio est ex mortuis ad immortalem vitam genitus: ut ita inter omnes ipse primas teneret, atque omnibus, ut dignitate, ita etiam tempore antecederet. [vel: in omnibus rebus, in quibus cælestem ac divinam quampiam cernere licet felicitatem.]

Vers. 19. Hoc vero ideo factum est, quia Deo illi summo visum est, per eum ad tantam sublimitatem evectum, in tota illa rerum cælestium ac terrestrium universitate veluti habitare: & in eam imperium providentiamque suam infundere, & per ipsum illa ratione beneficiorum divinorum ubertatem in alios demum derivare. [Vel: ut in ipso primo veluti habitaret, ac tanquam in thesauro quodam reposita esset, omnis divinorum beneficiorum ubertas, per ipsum in alios demum derivanda, atque imprimis voluntatis divinæ cognitio.]

Vers. 20. Atque inprimis voluntatis divinæ cognitione inter sese conciliare, verum in suam gloriam atque honorem, pace constituta, & veluti fœdere percusso per fusionem sanguinis ipsius, quæ in cruce peracta est; per ipsum, inquam, Christum visum est ipsi reconciliare inter se res omnes intelligentia præditas, sive quæ in terris sunt, sive quæ in cælis, hoc est tum Angelos cum hominibus, tum homines, hoc est Judæos & gentes inter sese.

Vers. 21. Quemadmodum autem Deus per Christum reconciliavit creaturas inter sese, ita etiam vos, qui aliquando ab eo eratis alieni, & inimico adversus ipsum animo, cum opera improba, atque ab ipsius voluntate abhorrentia patraretis, nunc secum ipso reconciliavit, atque amicos sibi fecit,

Vers. 22. Per ejusdem Christi corpus carneum, dum illud in mortem tradidit, & suum hac ratione erga vos amorem apertissime probavit. Id vero fecit cum in finem, ut vos redderet sanctos, & omni culpa ac reprehensione vacantes, non hominum, sed suo ipsius judicio.

Vers. 23. Quod quidem fiet, si constanter ac firmiter in doctrina Christi permanseritis, nec patiemini vos dimoveri a spe supremæ illius felicitatis, quam accepistis ex doctrina Euangelica, quæ non tantum apud vos, sed etiam apud omnes orbis nationes, quæ sub cælo degunt, promulgata est, mea potissimum opera, qui hoc officium ac ministerium fuit a Deo demandatum.

Vers. 24. Cujus rei ego nunc plenam facio fidem, dum cum gaudio perfero afflictiones, quas ob vestrum, omniumque adeo gentilium commodum ac salutem perfero, & hoc pacto veluti suppleo id quod deest afflictionibus Christi, quatenus ex iis non adeo clare patet, ad gentes etiam Euangelium, eaque bona, quæ in illo hominibus a Deo offeruntur pertinere. Suppleo, inquam, id in mea hac carne in qua vincula perfero, in utilitatem ac salutem corporis ipsius Christi mystici, quod est Ecclesia:

Vers. 25. Cui ego hoc officii debeo, quandoquidem ejus constitutus sum minister in rebus ad salutem pertinentibus, ita disponente atque constituente Deo, qui mihi hoc dedit muneris ad vos gentes, ut prædicem hoc Euangelium ab ipso profectum, atque a Christo inceptum absolvam, atque ad eos omnes perferam, ad quos pervenire debet.

Vers. 26. Quod quidem Euangelium est doctrina mystica, quam Deus ab æternis temporibus, ex quo homines esse cœperunt, in sese abscondidit, ac nemini patefecit, nunc vero revelavit hominibus sibi penitus consecratis:

Vers. 27. Quibus hoc etiam nominatim voluit patefacere, quam insignis sit amplitudo doctrinæ hujus mysticæ, quamque late pateat, cum non solum Judæis, ut lex Mosaica, verum etiam inter omnes gentes sit annuncianda. Ea vero doctrina nulla est alia, quam religio a Christo primum patefacta, ex quo spes illa amplissima ac divinissima pendet.

Vers. 28. Ne quis fortasse credat, nos, qui Euangelium primi inter gentes annunciavimus, novam doctrinam annunciare, & novæ nos constituere religionis authores, quod longe aliter se habet: siquidem nos nil aliud quam Christum ejusque sanctissimam religionem prædicamus, admonentes non unius gentis, sed omnium nationum homines, eosque erudientes in omni sapientia spirituali, [vel: summa cum sapientia a Deo nobis data,] ut ita eos omnes efficiamus perfectos Christianos, seu perfecta divinæ voluntatis per Christum Jesum revelatæ cognitione præditos.

Vers. 29. Quam sane in rem non ante tantum laboravi, sed & nunc omnes intendo nervos, & contendo, non meis viribus nixus, sed vi atque efficacia ipsius, quæ scilicet se in me ac muneris mei functione potenter admodum exerit, ac vires mihi ad tantum munus cum fructu administrandum suppeditat.

CAPUT II.

Vers. 1. Neque vero frustra dico, me tantopere laborare, ac summa animi attentione in id incumbere, ut omnium hominum saluti prosim. Etenim velim, vos fratres, scire quantopere laborem, ac solicitus sim de vobis & de illis qui Laodiceæ vivunt, Christo addictis, atque adeo de omnibus qui me præsentem nunquam viderunt, quosque adeo ipsemet coram non edocui:

Vers. 2. Tum ut gaudium ac solatium capiant illorum animi, eo pacto ut salutarem veritatem sese amplexos, ac in felicitatis sempiternæ via constitutos esse sentiant; tum ut charitatis vinculo arctissime inter se colligantur, qui fructus veritatis est potissimus, ac propterea ut ita proficiant in veritatis cognitione, ut tum certissime ac firmissime sint persuasi de iis quæ intelligunt, tum ut penitus intelligant doctrinam illam mysticam, atq; superioribus seculis absconditam, a Deo, qui Pater noster est, per Christum revelatam.

Vers. 3. In qua continetur quicquid est sapientiæ ac scientiæ ad res divinas pertinentis, ita ut nihil sit opus quicquam illorum, quæ ad religionem pertinent, aliunde petere.

Vers. 4. Hoc vero eam ob causam dico, ne quis vos elo-

eloquentia sua, ac oratione ad persuadendum egregie comparata, decipiat, atque a doctrina Christi abducat.

Vers. 5. Neque vero est quod quis putet, me, quia a vobis absim, de vobis etiam parum cogitare, parumque esse solicitum. Etenim licet corpore a vobis absim, animo tamen vobiscum versor, & vehementissime gaudeo, cum video atque intelligo, [vel: cum gaudio expectans ut videam] vos recte atque ordine vivere, & firmiter in Christum credere, ejusque doctrinæ constanter adhærere.

Vers. 6. Quare, quemadmodum recepistis Jesu Christi, Domini illius cælestis, doctrinam, ita etiam secundum eam vitam vestram instituite, ac Deum colite;

Vers. 7. Actis in ea firmis radicibus, & ei tanquam firmissimo cuidam fundamento valide immixi, hoc est, firma eam fide amplexi, eo modo explicatam, quo pacto eam fuistis a viris divinis edocti; (recte enim ab iis edocti estis) atque in ea fide majores subinde gressus facientes, gratias Deo, qui eam vobis revelaverit, atque ita ad supremam felicitatem iter vobis ostenderit, agite. [Vel: Inde vere hic redundet fructus, ut Deo, qui eam vobis inseruerit, gratias subinde agatis.]

Vers. 8. Itaq; diligenter cavete, ne quis forte vos in casses suos pertrahat, & instar prædæ cujusdam vos abducat per Philosophiam, tanquam ea perfectam solidamq; sapientiam in se contineat, & rectam verę felicitatis adipiscendæ rationem commonstret: quæ tamen, quatenus id profitetur, nil nisi vana est deceptio, ac disciplina nugatoria: ne item alius vos abripiat, præcepta vobis tradens, non a Deo, sed ab hominibus inventa, & legales illas ceremonias, quibus Deus humanum genus adhuc rude, & veluti in pueritia constitutum, tanquam primis religionis elementis ac tyrociniis erudiit, quasi earum observatione salutem consequi debeamus, omisso interim Christo, & sanctissima ipsius disciplina.

Vers. 9. In qua tantum perfectissima Dei voluntas solide atque expresse, non umbratili aliqua delineatione, ut in lege, continetur.

Vers. 10. Unde etiam vos per ipsum ejusque doctrinam plenam rerum divinarum notitiam adepti estis, seu, ut adipiscamini, facultatem habetis amplissimam, per ipsum, inquam, qui est caput ac princeps omnium Angelorum, non vulgarium tantum, sed etiam eorum, qui principatum aut potestatem aliquam habent: ne quis forte ideo legem Mosaicam doctrinæ Christi præferat, & ad illam vos pertrahere conetur, quod ea sit Angelorum ministerio interveniente tradita: cum hæc religio, quam vos nunc estis amplexi, a Domino ac principe Angelorum sit tradita, ideoque Legi longe præferenda.

Vers. 11. Ac ne quis forte circumcisionem in vobis desideret, quæ populi divini symbolum fuit a Deo constitutum, eamque vobis necessariam esse urgeat, eam quoque per Christum ejusque religionem estis adepti, quanquam cirumsionem, non ut legalis illa erat, manu peractam, qualis non nisi carnalis, externa terrenaque est, sed spiritualis ac divina virtute facta quæ non consistit in pelliculæ virilis membri abscissione ac detractione; sed in exutione ac depositione universi corporis peccatorum carnalium: quæ circumcisio non Mosaica illa est, sed Christiana, Christo vere digna:

Vers. 12. Hoc vero, ab initio statim, cum religionem Christianorum amplecteremini, estis professi, & vi religionis hujus fieri a vobis & posse & debere ostendistis, cum aquæ immersi eaque obruti indicastis, quemadmodum Christus mortuus sepultusque est, ita etiam vos sepeliri, atque etiam, (quod hujus est antecedens) mori velle, hoc est, pristinæ vivendi rationi penitus renunciare. Præterea in eodem baptismo, cum ex aquis denuo emergeretis, & veluti ex sepulchro resurgeretis, professi estis, quemadmodum Christus ad vitam novam ac gloriosam resurrexit, ita etiam vos novam ac præclaram vivendi rationem inchoaturos, similem ei vitæ, quam Christus nunc vivit: quod quidem perficitur vi illius fidei, quam in vobis opereratus est Deus, cum Christum ex mortuis ad sempiternam gloriosamque vitam resuscitavit: cujus rei sane effectus in vobis apparet.

Vers. 13. Nam cum vos cum omni sensu ac vita spirituali essetis destituti, ac Deo plane mortui, [vel: ac morti æternæ destinati,] propterea quod peccatis essetis immersi, & (quod eorum est, qui a populo divino sunt sejuncti atque ab eo alieni) præputium quasi illud animis vestris adhæresceret, quod est carnalis affectus, atque ab eo manantia opera, ad vitam spiritualem, & immortalitatis spem eo ipso revocarit Deus, quod Christum a morte in vitam reduxit, eo insuper addito beneficio, quod omnia illa quæ antea commiseratis delicta, benignissime vobis condonaverit, eorumque remissionem obtulerit:

Vers. 14. Quin etiam aboleverit eam, quæ nobis Judæis vehementer oberat, & graviter nos premebat, obligationem, & veluti chirographum, quo obstricti eramus legibus ceremonialibus; non ex rei natura, ipsaque honestatis ratione, sed ex Dei arbitrio ac libera voluntate pendentibus, id quod Deus jam sustulit, è medio, & quemadmodum creditores perforare atque discindere solent chirographa, quæ irrita esse volunt, ita Deus chirographum istud nostrum, de quo diximus, cruci Christi quodammodo affixit, atque, ut ita dicam, perforavit: quandoquidem Christo cruci affixo, & sic novo fœdere sancito, illud irritum esse, & neminem imposterum obligare ostendit.

Vers. 15. Præterea spiritus illos malos, qui principatum aliquem imperiumque habent, hostes nempe suos, exarmavit, ac spolia illis detraxit, [vel: potestate illis erepta, homines ob neglectas ceremonias tam sæpe tamque graviter, ut antea fieri solebat, affligendi] vindicato ab ipsorum tyrannide humano genere, cujus pars maxima gentes sunt, in quas imperium suum maxime exercebant, easque veluti captivas tenebant; atque ita exutos hostes nostros tanquam in spectaculo traduxit, & publice omnibus devinctos ostentavit, triumpho de illis per Christum acto.

Vers. 16. Quapropter nemo audeat vos damnare, aut vos quicquam curetis si quis vos damnet ratione cibi & potus, quod nimirum eo cibi aut potus genere utamini, quod Lex interdixit, sed neque etiam ratione Festi alicujus a vobis neglecti, aut novilunii atque sabbatorum, Judæis olim præceptorum.

Vers. 17. Ea enim omnia umbræ quædam fuerunt ad imaginem rerum secuturarum, & jam exhibitarum: quandoquidem corpus, seu res ipsæ, per umbras illas designatæ, in Christiana religione, quam vos amplexi estis, continentur, adeo ut umbris illis non sit opus.

Vers. 18. Nemo inquam, eorum, qui sibi forte placent in modestia quadam externa, ac corporis abjectione, & cultu seu religiosa observatione earum rerum, quæ per Angelos aliquando fuerint traditæ, velut

agonothetæ ſibi partes ſumens, præmio pietatis vos indignos judicet, ea nempe de cauſa, quod eaſdem vos non obſervetis, eoque pacto ſeſe ingerat rebus quas nunquam didicit: ſiquidem tam inique de rebus ad cultum divinum ſpectantibus judicet, nec cui vel adjudicandum, vel adimendum ſit præmium pietatis, novit, ideoque fruſtra ſibi ſumat ſpiritus, atque a mente ſua carnali, & nil niſi terrena ſpectante, eſt inflatus, ſeque propterea quod iſta obſervet, ſupra alios effert.

Verſ. 19. Cum tamen interea Chriſtum, qui omnium Dei cultorum caput eſt, ejuſque doctrinam non teneat, ex quo tamen totum Eccleſiæ Deique cultorum corpus, interveniente omnium membrorum apta arctaque inter ſe conjunctione, vim atque efficaciam cœleſtem accipit, & tum cum ipſo capite, tum inter ſe valide compactum, augmentum capit, augmentum, inquam, non tale, quale eſt corporis humani, hoc eſt naturale ac carnale, ſed divinum ac cæleſte, quod in pietatis ac veritatis cæleſtis profectu conſiſtit. Illius autem efficaciæ participes non ſunt, qui capiti illi firmiter non adhærent, & a corpore hoc ſunt ſejuncti.

Verſ. 20. Quare, ut ad inſtitutum redeam, ſi quemadmodum Chriſtus mortuus eſt, ita vos quoque, vi veritatis illius a vobis agnitæ, mortui eſtis ac liberati a ceremoniis, quæ rudimenta fuerunt humani generis, & elementa prima religionis, qua mundum Deus voluit ad ſublimiora veluti manuducere, cur adhuc patimini ita vos adſtringi decretis & legibus ceremonialibus, tanquam adhuc vitam illam priſtinam retineretis, & in mundo illo rudi, cui ceremoniæ illæ fuerant traditæ, verſaremini?

Verſ. 21. Hujuſmodi ſunt decreta illa, quæ veſtri magiſtri vobis ſubinde inculcant, dum inquiunt: ne contrectaveris, neve guſtaveris, ne denique attigeris.

Verſ. 22. Sed quaſnam res? eas nimirum, quæ omnes ſunt in eum finem a Deo productæ, ut uſu abſumantur ac corrumpantur: [vel: ut uſu ejuſmodi qua res conſumuntur tandem pereant.] quæ decreta conſentanea ſunt præceptis & doctrinis hominum, & iis tantum, poſtquam divina authoritate ceremoniæ abrogatæ ſunt, nituntur.

Verſ. 23. Interim haud eo inficias [illegible] cæteroquin ſapientiæ aliqua ex parte eſſe conſentanea, quatenus ſpontaneum quendam cultum præſcribunt, & humilitatem ſeu abjectionem quandam ſui ipſius, qua fit ut corpori non parcatur, idque non curetur, eive ita indulgeatur, ut caro ſatietur ac farciatur.

CAPUT III.

Verſ. 1. ITaque ſicut antea diximus, quemadmodum Chriſtus a mortuis reſuſcitatus eſt, ita & vos vi ejus rei ad vitam ſpiritualem eſtis revocati, [vel: profeſſi eſtis vos vitam inchoaturos novam] in eo quoque Chriſtum imitemini, ut quemadmodum ille è mortuis reſuſcitatus in terris his non ſubſtitit, ſed in cælum aſcendit, ubi nunc ad dextram Dei reſidens, & illius nomine omnia gubernans perpetuo habitat, ita etiam vos, relictis terrenis curis ac cogitationibus, animum ad cæleſtia erigatis, & bona eo loco vobis repoſita, vivendique rationem loco accommodatam unice conſectemini.

Verſ. 2. Cæleſtia, inquam, penitus ſapite ac ſpirate, non terreſtria:

Verſ. 3. Quandoquidem vitam hanc terrenam ac carnalem reliquiſtis, [vel: profeſſi eſtis vos morituros, ac vitam hanc terrenam carnalemque relicturos,] eoque pacto ad Chriſti ſimilitudinem, vi mortis ab ipſo toleratæ, & ipſi mortui eſtis, adeoque vita veſtra non amplius hujuſmodi eſt, ut oculis hujus mundi pateat: ſed quemadmodum Chriſtus ipſe apud Deum in cælis degit, hominum oculis inconſpicuus, & in ipſo veluti, qui ipſum in cælis vult degere, occultatur; ita etiam vita veſtra, hoc eſt, tum immortalis illa, tum pia, apud ipſum Deum, qui eam vobis deſtinavit, & in Chriſti manibus poſuit, hanc vero ſolus æſtimat, occultatur, & ab hominum oculis ſemovetur.

Verſ. 4. At vero ubi apparuerit Chriſtus, in quo vita veſtra repoſita eſt, & a quo ea pendet, tunc etiam vos una cum ipſo glorioſi apparebitis, atque ita vita veſtra, ejuſque dignitas ac præſtantia, quæ nunc latet, ſeſe conſpiciendam præbebit, vobis immortalitate, quæ pietatis præmium eſt, donatis.

Verſ. 5. Quapropter, quod vi religionis, quam amplexi eſtis, facere debetis, ac debere vos agnoſcitis, facite, & perimite peccata in membris veſtris degentia, & eorum opera ac miniſterio peragi ſolita, nimirum ſcortationem, inpuram libidinem, maſculorum concubitum, obſcœnam pathicorum mollitiem, cupiditatem voluptatum hujuſmodi obſcœnarum, & avaritiam, quæ cum auro confidat, & vitam ſuam in divitiis poſitam credat, pro idololatria merito habetur, utpote divitias pro numine quodam habens ac venerans.

Verſ. 6. Propter hæc enim peccata aliaque ſimilia Deus graviſſime ſolet iraſci hominibus, [vel: graviſſime puniturus eſt homines] in incredulitate perſeverantibus, & veritatem Euangelii recipere nolentibus.

Verſ. 7. Ea vos quoque aliquando patrare conſuevistis, cum adhuc vitam viveretis carnalem ac peccatricem. [vel: cum inter homines iſtos verſaremini.]

Verſ. 8. Verum, cum nunc alia ſit vitæ veſtræ ratio, poſtquam Euangelii lumine colluſtrati eſtis, deponere atque abjicere debetis omnia iſta ſcelera, ac non modo iſta quæ enumerata ſunt, verum etiam cætera iis ſimilia, verbi gratia, iram, quæ vindictæ habet conſilium ac decretum; excandeſcentiam, quę cum animum totum occupet, conſilium nullum admittit, eſtque inſtar furoris, brevitate temporis ab eo diſtincta; præterea malitiam, quæ in ipſa vindicta cernitur, aliiſque nocet; & cum ea conjunctam maledicentiam, ſeu conviciandi libidinem; obſcœnitatem quoque ſermonis; caventes, ne quid hujuſmodi ex ore veſtro unquam audiatur.

Verſ. 9. Ne etiam quiſquam mendacio ſuo vel imponat alteri, vel alio quovis modo noceat. Hoc, inquam, pacto, veterem illum hominem, hoc eſt, priſtinum animi habitum, actioneſque inde proficiſcentes, deponite.

Verſ. 10. Contra vero aſſumite atque induite mentem novam, novamque vivendi rationem, quam quidem aſſequemini vi cognitionis veritatis cæleſtis, qua ita reformatur vita hominis, ut ſimilis reddatur Deo, qui ipſum ad novam hanc vivendi rationem produxit:

Verſ. 11. In qua non ſpectatur utrum aliquis ſit Græcus, hoc eſt gentilis, aut Judæus, utrum ſit circumciſus aut præputiatus, utrum Barbarus aliquis atque incultus Scytha, nec denique utrum ſervus an liber; nulla, inquam, diſcriminum iſtorum habetur ratio; ſed in omnibus perſonis, cujuſcunque ſive nationis, ſive conditionis, ſive ordinis, cujuſcunque denique religionis antea fuerint, tantum ſpectatur ea vi-

vendi

vendi ac Deum colendi ratio, quam Christus præscripsit, hæc complectitur omnia ea quæ in nova hac creatura spectantur atque a Deo remunerantur.

Vers. 12. Quapropter amplectimini, quemadmodum decet eos quos ex hominibus elegit Deus, & a profano vulgo ex singulari charitate selegit, ac sibi consecravit, amplectimini, inquam, atque exercete intimam erga afflictos misericordiam, benignitatem item, humanitatemque singularem, modestiam insuper, seu animi demissionem, mansuetudinem seu lenitatem, ac longanimitatem injurias molestiasque diu patientem.

Vers. 13. Ea ratione ferte alios ac tolerate, & condonate vobis invicem injurias quas forte ab aliis accepistis, ob quas habetis justam de aliis conquerendi causam: quemadmodum & Christus vestra vobis delicta Dei nomine condonavit, & jus liberationis a pœna concessit, ita etiam vos, inquam, agite, ac mutuo injurias remittite.

Vers. 14. Insuper etiam charitatem ac dilectionem, quæ animos hominum penitus colligat atque unit, animis vestris inserite.

Vers. 15. Studiumque concordiæ a Deo præscriptum, eique longe gratissimum, quod ex charitate nascitur, animis vestris imperet, & instar brabeotæ affectus omnes coerceat: cum ad pacem eam inter vos mutuo colendam fueritis a Deo per euangelium vocati, ita quidem, ut constitueretis unum veluti corpus, atque instar membrorum inter vos colligaremini. Illud denique addite, quod Deo debetis, & gratiarum actione Dei nomen invocantes, qui vos per Christum affecit beneficiis, vosque ad populi sui corpus admisit, celebrate.

Vers. 16. Quod ut tanto rectius Deoque dignius facere queatis, operam date, ut quam plenissimam doctrinæ Christi cognitionem adipiscamini, eamque firmiter retineatis, ita ut plena rerum divinarum scientia, quæ vera sapientia est, sitis præditi, eaque adjuti doceatis & moneatis alii alios, atque ad religionem pietatemque excitetis, tum aliis rationibus, tum inprimis & psalmis, seu carminibus, res divinas atque ad religionem pertinentes sublimiori orationis genere explicantibus; & hymnis, quibus divinæ laudes canuntur ac prædicantur; cantionibus, inquam, non profanis ac carnalibus, sed spiritualibus ac religiosis, ita ut suaviter canatis non ore tantum, sed etiam, idque multo magis, corde atque animo, in Domini Jesu honorem.

Vers. 17. Ad cujus præscriptum non tantum ista, quæ dixi, conformanda sunt, sed etiam quicquid sive dixeritis, sive opere aliquo alio feceritis, id debetis facere secundum ipsius jussum ac mandatum, atque inprimis illud, ut ex ipsius præscripto Deo illi summo, qui pater est & ipsius & noster, gratias agatis, ac pro beneficiis acceptis laudes ei reddatis.

Cætera paraphrasi vix indigent, præsertim cum in epistola ad Ephesios ea fuerint explicata copiosius.

CAPUT IV.

Vers. 1. Vide epistolam ad Ephesios.

Vers. 2. Precibus assidue operam date, iisque invigilate, sed ita, ut gratiarum actionem cum iis conjungatis.

Vers. 3. Neque vero pro vobis ipsis tantum, sed etiam pro aliis orare debetis, & simul etiam pro me, ut Deus mihi tum occasionem præbeat ad euangelium prædicandum, & mysticam illam doctrinam Christi promulgandam, cujus rei causa hic vinctus detineor;

Vers. 4. Tum vero etiam, ut ita euangelium prædicem, eaque cum animi perseverantia, qua me illud prædicare decet.

Vers. 5. Id quoque monendi estis, ut prudentia singulari utamini, quando cum hominibus extraneis atque a veritate alienis versamini, ut occasionem, quæ se vobis offert, ad eos commonefaciendos, ac Christo lucrifaciendos, studiose captetis, & cum rerum etiam vestrarum aliquo detrimento arripiatis, eaque utamini.

Vers. 6. Ad eam vero prudentiam, qua vos uti volo, hoc etiam inprimis pertinet, ut linguæ diligentem habeatis rationem, operamque detis ut sermo vester sit suavis, & ob utilitatem, quam audientibus afferat, gratus atque acceptus, ac prudentia, veluti sale, qui cibos salubriter jucundos efficit, conditus, ut scienter unicuilibet respondeatis prout decet.

Cætera paraphrasi vix indigent.

JOANNIS CRELLII FRANCI

COMMENTARIUS

IN

Priorem Pauli Epistolam

Ad

THESSALONICENSES.

PETRUS MORKOVIUS à MORSKOUW.

Chriſtiano Lectori S.

Offerrimus tibi Chriſtiane Lector Commentarium in utramque apoſtoli Pauli ad Theſſalonicenſes epiſtolam, a nobis è prælectionibus [illegible] illius Johannis Crellii Franci elucubratum: utinam tanto tuo fructu & emolumento, quanto ſtudio, & animi in te propenſione noſtra. Materiæ certe in qua primum vires præeunte illo nunquam ſatis laudato viro noſtras experire voluimus, is eſt genius, ut tanto magis unumquemque allicere & trahere ad ſe debeat; quanto acrioribus ille ſe ſtimulis ad veræ pietatis orbitam inoffenſo pede calcandam agitari ſentit. Tametſi enim non ea hic ſeges eſt abſtruſiorum illorum Chriſtianæ religiones myſteriorum, nos in ſacratiſſima ipſius adyta introducentium, qualem in aliis hujus apoſtoli ſcriptis conſpicias; at illorum quæ ſolidæ pietati & conſtantiæ in religione commendandæ & fovendæ faciunt, ideoque iſtis minime cedunt, proventus longe uberrimus. Ita divinus iſte gentium doctor, qui verum nobis Chriſtianum ſermonis ſui penicillo depinxit alibi; hic in exempli quaſi quodam ſpeculo, vivam & ſpirantem ejus imaginem ſpectandam propoſuit; quodque præſtare cæli candidatum debere docuit alibi, id etiam poſſe, hic luculentiſſime demonſtravit. Animaturus nimirum Theſſalonicenſes ad conſtantiam in religione Chriſtiana, ſeu ad [illegible] *& gloriationem*, (ut divinns ille author ad Hebræos loquitur) *ſpei uſque ad finem firmam retinendam*, ea cum de ſua & inter illos converſatione, & in illos voluntate, tum de illorum viciſſim & in ſe animo, & in religionem Chriſtianam affectu prædicat, quæ & paſtorem nobis undequaque abſolutum exhibent, & auditorem. Nam quid in illo paſtore deſideres amplius, qui non ut caput referat unctius, aut plauſum mereatur, & ſe aſſignet famæ, ſed ut gloriæ Dei, & hominum ſaluti velificetur, curam ſuſcipit gregis, eoque nihil quod ſalutare putat, reticet, ſed candide, ſed ex animo oracula divina pandit, ac ut a veritate prædicanda nullis periculis abſterretur, ita prædicationem ſuam tanta ſanctitate & morum integritate fulcit, ut omnem caluminatori aditum, ad ſe præcludat, potiuſque cum ſumma ſua moleſtia & labore de jure ſuo remittat multum, quam offenſionis anſam præbeat aliquam; eorum vero quos gubernat amore ardeat tanto, ut & præſentes non ſecus atque nutrix mater ſolet, foveat, & abſentium deſiderio teneatur incredibili, pro iis oret, & gratias agat indeſinenter, nullam rationem implendi defectus illorum fidei prætermittat, illos coronam ſuæ gloriationis, ſpem, gaudium ſuum eſſe credat,

 ſe deni-

se denique animamque suam usibus eorum impendere, & devovere sit paratus! Atqui hæc omnia in se a Thessalonicensibus conspecta, non illorum solum, sed ipsius etiam Dei, qui intimorum mentis nostræ recessuum arbiter & inspector est, testimonio comprobat apostolus. Jam quid ad justam veri Christiani staturam desit ei, qui veritatem circumtonantibus undique periculorum procellis, imo cum persecutione ipsa, & tanta alacritate, ac animi robore receperit, ut non credentium tantum circa se omnium exemplar, sed ipsius etiam Christi apostolorumque in eo æmulus ac imitator esset, & tanta constantia tantaque fiducia ac spe profiteretur, ut velut per ipsas afflictiones fides in Deum cresceret, & spes ac patientia radices altius ageret, omnes circumstrepentis satanæ turbines impavidus & imperterritus frangeret; charitate vero, quæ legis perfunctio & veri Christiani character est certissimus, tam ardenti, tam nulla hypocriseos & privati quæstus ærugine infuscata, cum in omnes in universum, tum in singulos privatim ferretur, ut eam a natura hausisse, imo a Deo ipso didicisse videretur! aut si quid tandem tam generosæ, tam cælesti, imo tam Deo suo plenæ defuerit animæ, quis non videt, vel non tanti id esse momenti ut de summa spei suæ periclitari propterea possit, vel certe, qualis qualis ille defectus fuerit, tam in proclivi esse illum complere, atque imber quando pluit. Atque horum omnium laudem Thessalonicensibus suis non modio neque trimodio, sed horreo, quod ajunt ipso, hic admetitur apostolus; adeo ut non tam novam aliquam eis virtutem per istas epistolas inserere voluisse, quam ne ob afflictionum magnitudinem de studio remitterent, & tempore in cursu languescerent timuisse, atque ideo ut ad cœpti tanto cum omnium plausu & admurmuratione curriculi calcem, se ipsos quotidie votaque de se concepta superantes properare vellent, orationis suæ velut quodam classico impulisse & animasse videatur. Et hinc sunt illæ tam liberali manu in eos congestæ, toties que repetitæ laudes; hinc tam effusa Pauli de suo in illos & illorum in se animo prædicatio, hine denique tot tam crebra, tamque ardenter pro iis concepta vota, ut vix aliquid hujus simile in reliquis apostoli hujus epistolis animadvertas. Quanquam sunt & aliæ harum epistolarum dotes, illis vel peculiares, vel certe cum paucissimis communes. Nam ubi, si epistolas ad Corinthios excipias, sive de mysterio resurrectionis nostræ, sive de animadversione ecclesiastica plenius tractatur & uberius? Atqui ut illud est prora quod ajunt & puppis fidei speique nostræ; ita hæc unicum ordinis in ecclesia conservandi remedium, & instrumentum. Jam de apostasia adventum Christi ad judicium antecessura, revelandoque illo homine peccati, & quod jam tum iniquitatis perageretur mysterium, in omnibus hujus apostoli, ne dicam omnium scriptis altissimum silentium. Nam etsi S. Johannes in epistolis suis innuat, in apocalypsi vero etiam pluribus nonnulla persequatur, harum tamen epistolarum verba, lucem illis omnibus fœnerantur: absque quibus omnes hic velut in illuni nocte erraremus, & horrendis illis scopulis tot Christianorum ossibus albis, conscientiæ navis allidenda foret: quos nunc ista signa, licet tecte propter temporum rationem

rationem ab apostolo posita, candidè & veræ pietatis amore flagranti oculo intuentibus, sine periculo, divina ope invocata, prætervehi haud ita operosum. Sed quid ego harum epistolarum decora, culpa detero potius ingenii, quam meritis exorno laudibus; cum longe plus ipsa lectio & venerationis sit ipsis allatura & præconii, quam quantum ego ullis verborum apparatibus consequi possim? Ad commentarium venio; de quo, malumus tuum judicium expectare, quam nostrum; quod hic facile cæcutire potest, apponere; & præterea, res est experimenti, non verborum. Hoc tantum de illo in præsentiarum tibi videtur indicandum, rem fere hic esse a Crellio, verba vero a nobis, & ea quidem non omnia. Erat videlicet in more magno illi Theologo, viva tantum voce auditoribus suis in evolutione & explicatione scriptorum apostolicorum sine ullo scripto præire: qua ratione cum istarum quoque epistolarum interpretationem aggrederetur, author ipse mihi fuit, ut scripto ista, propter & memoriæ subsidium, & aliorum qui lectionibus istis non interessent emolumentum consignare vellem: parui ego libenter, tam justa & non cum aliorum tantum verum meo etiam ipsius singulari fructu conjuncta imperanti: cumque ita quæ tum ex illius differentis ore hauriebam in chartam conjicerem, quædam etiam quæ non dicta videbantur, de meo, sensus illius expiscandi gratia adderem, tradebam illi recognoscenda: quæ ille postea ad suum arbitrium finxit & refinxit, multis inductis, nonnullis etiam de suo additis. Inprimis vero illa in posteriori epistola cap. 3. a vers. 6 ad finem usque omnia sunt plane illius. Nam cum in his doctrinæ de excommunicatione, in qua multi cæcutiunt plenius pertractandæ, campus mihi aperiri videretur, nixus ego an abusus dicam facilitate, & in omnes de quolibet bene merendi partes accincta propensione viri, spatium tantum nudum & sine literis in charta reliqueram, addito, velle me, ut istam materiam suis ipse verbis pro ut ipsi videretur pertractandam susciperet. Nec detrectavit ille, qui omnibus cuperet esse omnia, & suo ipse stylo prout ambiveram omnia persequutus est; addito tamen, tam plenam doctrinæ de excommunicatione tractationem non hujus esse loci, & velle postmodum Ethicæ suæ recognitæ inseri, quæ commentationis hujus pomœria excedere viderentur. Verum ut ipsum commentarium scribebam ego, & recognoscebat ille, non fine edendi; ita nec ista postquam tradiderat mihi, aut ille in manus resumpsit unquam, aut ego vel in minimis mutare fas mihi putavi; exceptis tamen iis quæ temporibus condonanda videbantur. Quæ tibi Lector, tam multis a me memorantur, ut si minus forte tibi in hoc commentario arriserint omnia, speque forsitan tua minora fuerint visa, æquior sis, cum illi qui facem prætulit nobis, nec tamen morte præventus, ita ut par erat, rudem hanc & informem carunculam relambere potuit, tum vero nobis ipsis, quibus religio fuit, aut addere aliquid post ipsius recognitionem, ne cornicum oculos configere diceremur, aut cum tamdiu Ethices illius editio differatur, omittere quæ ille hic de excommunicatione utilissime adjecerat. Inde videlicet nec stylus ubique decurrit æquabiliter, & nonnulla

pendere, nec satis ubique adstricta videntur. Nam quod non attollatur & humi plerumque serpat, id nec excusandum videtur; cum rem nobis non verba proposita haberemus, & genus istud scriptionis, lautitias illas elegantiarum, si non respuat, ambiat certe ac desideret minime. Quod superest, si in his, quæ tuo candore nixa lucem aspicere non erubescunt, aliquid quod sit ad palatum tuum inveneris, pro iis Deo optimo maximo, cujus gloriæ omnis nostra desudat opera, gratias agito, pro nobis ardenter ad eundem suspiria mittens, ut vitam nobis & otium largiatur, quo alia generis hujus quæ domi affecta habemus, recognoscere & tecum communicare possimus. Dominus autem dirigat cor tuum in charitatem Dei, & expectationem sui. Vale. 3 Maii Anno Christi 1636.

COM-

COMMENTARIUS
In I. Epistolam Pauli Apostoli
AD
THESSALONICENSES

ARGUMENTUM EPISTOLÆ.

QUum (a) Thessalonicenses (b) persecutionem a civibus suis paterentur ob euangelium, quod per divi Pauli prædicationem tanta cum alacritate receperant, & constantia profitebantur, ut exemplo essent omnibus in Macedonia & Achaia credentibus, Apostolus veritus, ne sub afflictionis onere fatiscerent, & per impostores ab illo qui tentat seducti, a religione Christiana resilirent, in eo quidem initio erat semel & iterum, ut ipse illos inviseret; sed cum id præstare non posset, Timotheum, suum in euangelio illis prædicando socium, ad illos miserat, ut statum illorum propius inspiceret, & ad afflictiones illas infracto animo perferendas animaret. A quo deinde ad se reverso, cum nihil illos afflictionibus illis moveri, & in fide erga Deum ac charitate erga se invicem permanere cognovisset, hinc scribendi ad illos occasionem arripit, a qua præterita eorum in recipiendo euangelio alacritate, qua præsenti in eo firmiter retinendo constantia collaudata, ad illos ulterius confirmandos, & uberius in iis quæ maxime illos scire intererat, instruendos progreditur. (c) Est igitur hac epistola apostolo propositum incitare Thessalonicenses, primum ad constantiam in fide, & perseverantiam in patientia: deinde ad pietatem Christianis hominibus dignam. Verum prius via quodammodo obliqua præstatur: neque enim hortationem ad fidei ac patientiæ constantiam aperte proponit, sed velut molles aditus quærens, & sensim sine sensu animis illorum irrepere, & quod cupiebat insinuare volens, suum erga eos studium prædicat, iis rebus partim excitatum, partim ostensum ac demonstratum, quarum commemoratio magnam vim habere poterat ad Thessalonicensium animos in fide confirmandos, & ad patientiam impellendos. (d) Tum deinde varia pietatis officia præscribit, inserens doctrinam de resurrectione mortuorum; Christique ad judicium adventu; ut huic velut fundamento structura pietatis innixa tanto surgeret felicius; cum præsertim appareat inter Thessalonicenses non defuisse, qui ea de re non satis recte essent instructi, vel potius non satis recte sentirent. (e) Et ad hæc duo summa capita, vel (si ea quæ de resurrectione fidelium deque adventu Christi ad judicium dicuntur, pro peculiari parte numerare velis) ad hæc tria revocari potest tota ista epistola: extra quæ, ut in aliis epistolis assolet, ponitur *Exordium*, in quo nomen authoris a quo, & ecclesiæ ad quam scripta est ista epistola, una cum voto sive salutatione, quæ epistolis præmitti solet, exprimitur, & *Epilogus* salutatione ac voto claudens epistolam.

(a) Occasio Epistolæ. (b) *Thessalonicensium persequutio.* (c) *Scopus confirmatio, & ad pietatem cohortatio. Quem ut assequatur, primo eos commendat, ut se illis insinuet.* (d) *Deinde varia pietatis officia præscribit, doctrinam de resurrectione piorum interserens.* (e) Partes epistolæ.

CAPUT I.

ARGUMENTUM.

**Post exordium epistolæ benevolentiam Thessalonicensium captat, sui erga eos amoris, tum effecta, tum causas aperiens.* * Partes capitis duæ.

Vers. 1. PAulus. (a) Nomen est autoris epistolæ, seu ut vulgo vocant, moris nostri habita ratione, subscriptio.

(a) 1 Exordium Epistolæ.

(b) Adjungit autem sibi *Silvanum & Timotheum*, approbatores eorum quæ scriberet, quos magnam apud Thessalonicenses authoritatem habuisse certum est, quia comites fuerant, atque etiamnum erant Pauli, ac laborum quos euangelii propagandi causa suscipiebat socii, & in ipsis Thessalonicensibus ad Christum convertendis, inque iis erudiendis ac confirmandis una cum Paulo, & post ipsum, sedulam collocaverunt operam: ut partim ex Actis, partim ex hac ipsa epistola constat. Præterquam quod eorum pietas Thessalo-

(b) *Cur sibi adjungat Sylvanum & Timotheum.*

nicensibus satis perspecta, & apostoli erga illos affectus ac charitas plane paterna, eos Thessalonicensibus vehementer commendare posset. (*a*) Quæ causa etiam inter alias esse potuit, cur usitatum sibi in aliis epistolis apostoli titulum, hoc loco apponere neglexerit, ne videlicet illis apostolorum nomen negare videretur, qui si aliis non erant apostoli, Thessalonicensibus videri poterant, apud quos existimationem eorum, non tantum non minuere, sed etiam augere cupiebat apostolus. (*b*) Sylvanum vero hunc eundem esse, quem Silam Lucas in Actis vocat, ostenderunt ante nos alii, nomine Hebraico in Romanam terminationem flexo. Ut enim ipsum imperium tunc in orbe potentissimum fuit, ita nomina quoque Romana majus aliarum gentium & linguarum nominibus pondus habuisse, iisve illustriora fuisse credibile est.

Ecclesiæ Thessalonicensium. Id est congregationi sanctorum fidelium, quæ est Thessalonicæ. Inscriptio, seu nomen eorum, ad quos scripta epistola.

In Deo patre & domino Jesu Christo. Vel cujus Deus pater & dominus Jesus author est, ut ἐν sit positum pro ἀπό: vel, quæ Deo, qui pater est, & domino, qui Jesus Christus est, conjuncta & consecrata est, quæque non aliam ob causam unita & collecta est, quam Dei patris dominique Jesu Christi colendi causa. Nota autem, cum absolute Deus vocatur pater, relationem sese haberi ad nos, qui in Christum credimus, nisi aperte ad dominum Jesum superius nominatum referatur, aut ipse dominus patrem eum absolute vocet.

Gratia vobis & pax. Id est favor, ac benevolentia, & ex ea fluens omnigena felicitas.

A Deo patre nostro. Tanquam causa prima.

Et domino Jesu Christo. Tanquam media & secunda. Est salutatio seu votum, de quo abunde dictum alibi.

Vers. 2. *Gratias agimus.* (*c*) Incipit prima epistolæ seu tractationis præcipuæ, & altera capitis pars, in qua benevolentiam Thessalonicensibus ab apostolo captari diximus, indicatione sui erga eos amoris: (*d*) Cujus hic cum effectum, ex quo quantus esset facile cognoscere poterant, tum causas, quæ illum peperissent, exprimit. Effectum amoris erga Thessalonicenses Paulini, ex quo illius magnitudo facile perspici posset, hoc erat, quod Deo gratias ageret, *semper*, id est quotiescunque ad preces, privatas præsertim, accederet, vel subinde, ac quam sæpissime.

Pro omnibus vobis. (*e*) Id est pro integra vestra ecclesia, non pro certis tantum pietate inter vos eminentioribus, aut aliquam ob causam mihi privatim charioribus. Nam singulos nominatim recensuisse, nec erat necesse, nec forte possibile.

Mentionem vestri facientes. Id est vos nominatim vestramque ecclesiam *in precibus* mais commemorans. (*f*) Apparet autem hinc non solum assiduitas Pauli in precibus, sed & pervigil ad Deum, pro iis, quos Christo lucrifecerat, interpellatio. Nam in compluribus, ut vidimus, epistolis, id de seipso testatur 1 Cor. 1. 4. Eph. 1. 16. Philip. 1. 3 &c. Coloss. 2. 1, & Rom. 1. 8. Quodsi, ut ex epistola ad Colossenses apparet, pro iis etiam orabat & gratias agebat, quos ne viderat quidem, quanto magis excubat pro salute eorum, quos ipse plantaverat?

Vers. 3. *Indesinenter memores.* Id est nunquam ex animo memoriam ejicientes, semperque ante oculos habentes. (*g*) Descendit ad causas, quæ hunc affectum in se producerent, quas ponit duplices; insignes videlicet illorum virtutes, & ingens Dei in ipsos collatum beneficium. (*h*) Ac virtutes quidem (ut ita dicamus cardinales) commemorat tres, etsi cum tertia quartam quoque insinuet. Quarum prima est:

Memores vestri operis fidei. Quæ verba dupliciter explicari possunt: vel ita: memores vestri illius tam præclari operis ac facinoris, quod edidistis, cum fidem adhibuistis doctrinæ Christi, eamque recipistis, tanta cum alacritate animi, tanta cum fortitudine, tam intrepide, cum omnes remoras & obstacula perrumpentes, contemptisque omnibus periculis, quæ vobis imminebant, fidem in dominum Jesum complexi estis: ut vox *fidei* sit genitivus speciei. Vel ita: memores *vestri operis*, id est animosæ illius professionis, ex fide, quam domino dederatis, in corde vestro ei assentientes, proficiscentis, cum videlicet nihil morati hostium euangelii perversitatem, & ex ea imminens vobis præsentissimum discrimen, palam vos esse Christianos estis professi. Ut voce *operis*, professionem fidei primam appellet, quæ operosa erat, propter circumstantia undique pericula, religionis Christi sectatoribus; ut sit genitivus causæ. Res eodem redit, sed prior explicatio videtur esse accommodatior.

(*i*) Altera virtus, (*k*) *& laboris charitatis*: id est, charitatis laboriosæ: vel, laboris illius ex charitate vestra erga sanctos proficiscentis; dum videlicet nulli nec sumptui nec operæ parcitis, omnique in eo contentione virium elaboratis, quo charitatem vestram erga sanctos exerceatis, illorumque usibus serviatis. Genitivus causæ. Vox *laboris*, indicat non otiosam aut segnem erga proximos Thessalonicensium charitatem fuisse, sed efficacem, sed ardentem, & nihil arduum fratrum causa detrectantem. Quod etiam clarius exprimere videtur apostolus infra cap. 4 vers. 9, 10.

(*l*) Tertia virtus, *& sustinentiæ spei*: id est & vestræ in afflictionibus, cum summa animi æquitate patientiæ, ac perseverantiæ, ex immortalis vitæ spe, quam animo fovetis, ortæ.

(*m*) Atque hæc est illa quarta virtus, *spes* puta immortalitatis firma & inconcussa, in Deo ac Christo collocata, quæ animos ipsis fecerat, ut (quemadmodum inferius hanc ipsorum virtutem quodammodo explicans ait,) cum gaudio afflictiones illas propter euangelium perferrent & sustinerent. Iterum genitivus causæ. *Domini nostri Jesu Christi*, id est spei illius, cujus author & conciliator ac veluti fundamentum est Dominus Jesus: unde & *spes* nostra dicitur 1 Tim. 1 vers. 1.

Ante Deum & Patrem nostrum. (*n*) Verba ista vel ita accipi possunt, ut referantur ad remotius, vocem videlicet *mentionem facientes* seu *memores*, sitque transpositio: vel ut referantur ad propius nominatas virtutes, quas ab illis dicit exeri in conspectu Dei, id est, Deo velut earum arbitro, easque inspectante & approbante, non simulate, non ficte, sed vere & re ipsa.

(*a*) Cur apostoli titulum hic non apposuerit. (*b*) *Sylvanus* idem qui Silas. (*c*) *Altera pars capitis.* (*d*) *Magnitudo amoris Paulini in Thessalonicenses.* (*e*) *Gratiis Deo pro iis agendis expressa.* (*f*) *Pauli pro iis quos Christo lucrifecerat in precibus assiduitas.*

(*g*) *Ejus causa.* (*h*) *Primæ virtutis Thessalonicensium.* (*i*) *1 Fides.* (*k*) *2 Charitas eaque laboriosa.* (*l*) *3 Patientia.* (*m*) *4 Spes immortalitatis firma.* (*n*) *Christus cur spes nostra dicitur.*

Verf. 4. *Scientes.* Id eſt ut qui ſciamus. (*a*) Altera gratiarum actionis pro Theſſalonicenſibus Paulinæ cauſa, & quidem magis propria quam illa ſuperior, collatum videlicet in eos inſigne Dei beneficium; ideoque illam ſine ulla nota quæ aliam eſſe innuat adjungit. Ut illa prior occaſionem tantum gratiarum actioni præbuerit, hæc vero propria ipſius cauſa ſit. Regitur enim vox εἰδότες a ſuperioribus, & refertur ad vocem εὐχαριστοῦμεν. Quam tamen ita tractat, ut non ſolum quantum in eos Dei beneficium redundarit exprimat, ſed etiam quam dignos ſe illo oſtenderint indicet, atque ita fuſius eorum laudes a quibuſdam ex iis virtutibus ductas perſequitur, quas ſuperius ſtrictim & conciſe attigerat; quaſi diceret. (*b*) Indeſinentis autem iſtius meæ pro vobis gratiarum Deo actionis cauſa eſt, inſigne illud Dei beneficium, quod in capita veſtra effudit, cum vos è reliquorum hominum cenſu ſegregatos ad ſe pertraheret; veſtraque in eo ſeqoacitas, & ea probitas animi, qua non indignos tanto munere vos fuiſſe ſatis abunde declaraſtis, & adhuc declaratis.

Fratres dilecti. (*c*) Serviunt hæ voces captandæ benevolentiæ, de quibus alibi: cum quibus alii jungunt ſubſequentia verba, a *Deo*, ut ſenſus ſit, utpote quibus, (fratres a Deo unice dilecti, ſcilicet quos Deus habet chariſſimos:) optime cognitum & exploratum eſt, qualis fuerit electio veſtra. Sic *ſcire electionem* eorum, erit ſcire qualis ſit aut fuerit electio ipſorum. Alii vero, inter quos Beza, verba iſta *a Deo* jungunt cum ſequentibus *electionem veſtram*; ut ſenſus ſit, ut qui ſciamus a Deo profectam eſſe electionem veſtram, ſeu a Deo vos electos eſſe. Vide Act. 16. 10. Priori interpretationi favet locus ſimilis, in 2 ad eoſdem Theſſalonicenſes cap. 2. 13, ubi eſt *fratres dilecti* (ἠγαπημένοι) a domino: favet ipſa vox ἠγαπημένοι, pro qua alias videretur poſiturus fuiſſe vocem ἀγαπητοί; favent & ſequentia. Nam paolo durior eſt illa connexio verborum, *ὑπὸ Θεοῦ τὴν ἐκλογὴν ὑμῶν a Deo electionem veſtram*; Et vox ipſa electionis tacite includit Deum authorem, ita ut ſi conſtet aliquos fuiſſe electos, non ſit neceſſe inſuper docere eorum electionem eſſe a Deo profectam, Adde, quod in ſequentibus non tantum exponuntur ea, quæ docent Deum fuiſſe electionis ipſorum authorem, ſed etiam quam prompte ipſi quoque Deo paruerint, & ſic eligenti Deo fuerint obſecuti: quod longe melius quadrabit, ſi priori modo connectas verba, & ita accipias, quaſi dictum ſit; Scientes, fratres a Deo dilecti, qualiſnam electio veſtra (quæ a Deo eſt) extiterit, videlicet eximia & ſingularis, in qua non obſcura, & divinæ erga vos benignitatis argumenta, veſtræ erga Deum pietatis documenta eluxerint: (*d*) Jam electionis voce infirmior illa, ut quidem illam vocare ſolemus, intelligitur, quæ revera cum vocatione idem eſt: niſi quod illa innuit ex reliquorum cenſu iſtos (*e*) qui eliguntur eximi, quod vocatio non inſinuat. Hoc ſenſu electi ſeu vocati ſunt ii, qui doctrinam Chriſti ſunt amplexi, & ad ejus præſcriptum ſeſe componere cogitant. Hoc igitur vult Paulus; ad gratias Deo pro iis aſſidue agendas ſe impelli, partim illo ſingulari Dei opt. Max. in eos beneficio, quod iis euangelium annunciari curarit, eoſque ad ſempiternam vitam invitarit, variiſque modis effecerit, ut oblatam ab ipſo gratiam amplecterentur; partim eximiis quæ tum in illis exſplenduerunt, virtutibus; quod, utrumque in ſequentibus declarabatur.

Verſ. 5. *Quia.* Si Bezæ interpretationem ſequamur, rationem reddit ejus qood verſiculo præcedente dixerat, hoc eſt oſtendit eorum electionem a Deo revera fuiſſe profectam; ſi vero priorem retineamus interpretationem, quam nobis magis diximus probari, illuſtrat tantum dicta, & explicat qualiſnam fuerit illa electio. Idque tum ex (*f*) parte Dei, tum ex parte ipſorum Theſſalonicenſium. Quibus interſerit quædam ad ipſorum qui Dei in ea miniſtri fuerunt perſonam pertinentia; ut ita omni ex parte dignam eſſe rem oſtendat, pro qua Deo gratias ſemper agat. Ex quo tacite colligi vult apoſtolus, ut ſemel datam Chriſto fidem ſervent ad extremum conſtantiſſime, nec ob eſt ullis deinceps afflictionum acerbitatibus dimoveri ſe patiantur. Qui enim conveniret deſerere fidem ad quam divinitus eſſent perducti, & quæ tot a Deo argumentis eſſet comprobata? quam turpe eſſet a virtute ac pietate ſua degenerare, & religionem, quam certiſſimis argumentis convicti, ſumma cum alacritate animique fortitudine receperint, abjicere.

Euangelium meum. (Id eſt prædicatio mea euangelii apud vos.

Non fuit ad vos in ſermone tantum. Id eſt non conſtitit intra ſola verba, qoibus doctrinam Chriſti vobis explicabamus, & ad eam capeſſendam vos hortabamur.

Sed & in virtute. 1 Sed ad prædicationem adjunximus etiam ſtupenda miracula, quæ ad ejus veritatem demonſtrandam, Deus per nos inter vos operabatur. Rom. 15. 19 vocat potentiam ſignorum, vide & 1 Cor. 2. 4, 5, & 4. 20. Quanquam in his poſterioribus locis, præter potentiam miraculorum amplius quid intelligi poteſt, videlicet ſapientia cælitus infuſa, & doctrinæ ſoliditas, ac quidam veluti nervi.

Et in ſpiritu ſancto. (*h*) Duplici ratione id accipi poteſt, vel de divino ſpiritu in ipſis apoſtolis, hoc eſt in Paulo & ſociis ejus ſeſe exſerente, tunc cum euangelium Theſſalonicenſibus annunciarent. Solebat enim interdum, ut in Actis non uno in loco legimus (vide Act. cap. 2. tot cap. 4. 2. cap. 5, 6, &c) divinus eos (*i*) ſpiritus quodammodo invadere, eoſque penitus occupare, ut non ipſi, ſed ſpiritus divinus linguam eorum regeret, & tum ſententias, tum verba illis ſuppeditaret, ac ſimul animos eorum ita accenderet, ut in mediis licet periculis, animi fortitudo, dicendi libertas, & in promulgando euangelio alacritas in iis conſpiceretur; omnibuſque appareret divino quodam eos afflatu duci; vel intelligi poteſt divinus ſpiritus, in ipſos Theſſalonicenſes, per impoſitionem manuum apoſtolicarum effuſus, poſtquam doctrinam Chriſti receperant, vel ſaltem in eorum aliquos qui primi doctrinam Chriſti eſſent amplexi; unde & ipſi credentes fuerunt in fide confirmati, & alii quoque ad eam amplectendam excitati: quaſi dicat, quibus acceſſit & illud viſibile (etſi nec inviſibile excludendum ſit) ſpiritus ſancti in vos collati donum, quod varios eoſque mirabiles & ſtu-

(*a*) *Gratiarum actionis Pauli pro Theſſalonicenſibus cauſa altera eaque prior.* (b) *Beneficium divinum in illos*, [illegible] (c) *Vocum* fratres dilecti a Deo *duplex conſtructio.* (d) Electio infirmior. (e) Vocati qui.

(f) *Finis ob quem iſtud beneficium commemorat.* (g) *Qualis cum autem fuerit, apparuit primo in perſona prædicantium.* (h) Prædicatio Pauli *ſpiritu ſancto* quomodo. (i) *Spiritus ſanctus apoſtolos prædicantes invadebat, & linguam eorum regebat.* (k) *Spiritus ſanctus donum viſibile in primitiva eccleſia fidelibus generatim omnibus dari ſolitum.*

pendos

pendos in vobis pariebat effectus. (*a*) Scimus enim in primitiva ecclesia dari solitum spiritus sanctus donum, generatim omnibus doctrinæ Christi assentientibus. Unde & author divinus epistolæ ad Hebr. cap. 2 ℣. 4 ait, Deum euangelii sui prædicationem contestatum *signis & portentis, & variis virtutibus, & spiritus sancti distributionibus secundum suam voluntatem:* de quo etiam 1 Cor. 12 disserit apostolus.

Et in πληροφορίᾳ multa, id est *plena persuasione*, alii *plena certitudine*, id est & in omnibus iis, quæcunque ad euangelii certitudinem omni ex parte ostendendam faciebant. Ea autem fuerunt, cum illa animositas Pauli, ejusque sociorum in prædicando euangelio, propter quod paulo ante afflicti fuissent Philippis (quod ipse explicat cap. 2. 2.) tum vero vitæ integritas, de qua eodem cap. 5. 10. Huc autem ipsum respexisse indicant sequentia verba, cum statim addit:

Sicut scitis quales fuerimus. Id est, id vero ita esse, nec me quicquam hic comminisci, vel vos ipsi luculentissimi nobis testes esse potestis, ut qui sciatis, quæ quantaque fecerimus, quales nos Deus vobis exhibuerit, & quomodo ipsi quoque nos gesserimus.

In vobis. Id est inter vos, *propter vos*, id est idque nullam aliam ob causam, quam, ut vobis vestræque saluti prodessemus, vos videlicet ad amplectendam euangelii doctrinam pertrahendo. Videntur enim hæc verba referri ad totum id quod eodem hoc versiculo præcesserat, nempe ad patrationem miraculorum, ad ostensionem aut effusionem spiritus sancti & cætera argumenta quæ per apostolum ejusque comites ac laborum socios fuerunt Thessalonicensibus exhibita, ut fides doctrinæ Christi fieret, & porro ipsi Thessalonicenses ad eam recipiendam adducerentur. Nam si ad mores tantum & vitam ipsorum apostolorum id velis referre, declarabitur tantum proxima hujus versiculi particula, nimirum & *in certitudine multa.* Sed prius est credibilius.

Vers. 6. *Et nos* id est. (*b*) Sed nec vos tanto Dei beneficio indignos esse vos ostendistis, aut id quod vestrarum erat partium, ulla ex parte neglexistis.

Quandoquidem *imitatores nostri facti estis.* (*c*) mei videlicet, Sylvani, & Timothei, qui vobis euangelium prædicavimus.

Et domini. Videlicet Jesu Christi, qui doctrinæ istius dux & antesignanus est. Sensim ad illorum commendationem delabitur, illudque paulo fusius persequitur, quod initio paulo brevius expresserat.

Vers. 3. (*d*) Accipe autem id non de imitatione in latissimo significatu, respectu omnium virtutum & vitæ integritatis in genere, quomodo alibi imitatores esse jubemur Christi & apostolorum 1 Cor. 4. 17. XI. 1. Eph. 5. 1. Philip. 3. 17: sed in certa tantum virtute: ad quam apostolum respexisse indicant subsequentia verba, quibus explicat quanam in re imitatores cum sui, tum Christi facti essent.

Excipientes verbum seu sermonem in tribulatione multa. Id est (*e*) doctrinam euangelicam (quæ istud verbum seu sermo est) amplectentes cum multis afflictionibus; quatenus videlicet in præsens periculum se conjiciebant, imo statim & persecutionem patiebantur ob editam professionem suam, qua Christi religionem sese amplecti, eumque se pro domino suo agnoscere testabantur. Vide Act. 17. 5 & seq. *Tribulationem* autem vocat *multam*, vel simpliciter quatenus varia paterentur ob Christi nomen, vel (*f*) πολλῇ voce pro *magna* usurpata, ut 2 Cor. 3. 12. VII. 4. VIII. 8, 22. Ephes. 2. 4. Philem. ℣. 8 & alibi sæpe. Cæterum imitatio ista Christi & apostolorum non in ipsa receptionis ratione consistit, quasi perinde atque Thessalonicenses Christus etiam aut Paulus recipiens doctrinam, afflictionem aliquam pateretur, sed in sola afflictionum pro veritate patientia; quod sicut olim Christus, apostoli autem ad eum usque diem illas sustinerent, ita & illi. Non contentus autem dixisse quod euangelium recepe rint cum tribulatione, & quidem multa seu magna, ascendit altius.

Cum gaudio. (*g*) Id est nihil animo dejecti, propterea quod simul atque ad istam doctrinam accessistis, imo ut accederetis, patiendum vobis erat, sed læti, alacres, & exultantes; Ad Coloss. 1. 11 tres veluti gradus istius divinæ virtutis constituit, tolerantiam, longanimitatem, & denique gaudium. (*h*) 1. Et sane quidem magna virtus est pati aliquid propter nomen domini, præsertim statim, simulatque doctrinam hanc receperis, & necdum ad ejus adyta penitus accesseris & penetraveris: 2. major si diutius & constantius patiaris: 3. maxima, si non solum id non facias gemens, aut fortunæ ob id tuæ iratus & reluctanter, sed cum lætitia ac gaudio, felicem etiam te reputans eo nomine.

Spiritus sancti. (*i*) Id est quod gaudium creabatur in vobis & excitabatur a spiritu sancto in cordibus vestris habitante; quanquam non sine vestra opera ac studio. (*k*) Scintillæ enim est similis; quæ ut vim suam exerat, & excitatione per flabellum, & materiæ aggestione indiget; sic etiam ille qui Spiritus sancti ope adjuvari ac corrobari vult, necesse est aptum se huic divino igni præbeat, & ut Paulus ad Timotheum scribens loquitur 2 Tim. 1. 6, exsuscitet donum ac vim in se latentem, quæ ita excitata mirabiles effectus in pectore producit, paritque id gaudium, de quo hic Paulus ait.

Vers. 7. *Ita ut facti sitis forma seu exemplaria omnibus credentibus.* Intendit amplius commendationem fortitudinis & tolerantiæ ipsorum, eamque ab effectu eximio illustrat; quasi dicat, quæ quidem animositas & patientia vestra adeo fuit excellens, eximia, (*l*) adeoque conspicua extitit, ut omnes fideles a vobis exempla capiant, vosque sibi tanquam exemplar quoddam proponant ad quod ipsi sese componere debeant. Quanquam ita extendi hæc verba possint, ut intelligamus cæteros in Macedonia & Achaia fideles, non tantum postquam jam fidem essent amplexi, eorum constantiam & patientiam sibi proposuisse imitandam; sed etiam ad fidem ipsam, proposito licet periculo, recipiendam, eorum exemplo incitatos fuisse, quemadmodum sequentia videntur indicare.

In Macedonia. Cujus caput Thessalonica.

Et *Achaia.* Quæ contermina Macedoniæ, potestque per Synecdochen sumi pro tota Græcia.

Vers. 8. *A vobis enim.* (*m*) Explicat & illustrat

(*a*) *Spiritus sancti donum visibile in primitiva ecclesia fidelibus generatim omnibus dari solitum.* (*b*) *Deinde in persona Thessalonicensium.* (*c*) *Iterum ad eos fusius laudandos delabitur.* (*d*) Thessalonicenses Christi & apostoli imitatores. (*e*) *Quod euangelium receperint. 1 cum multis afflictionibus.*

(*f*) Vox πολλῇ pro *magna.* (*g*) 2 *Cum alacritate.* (*h*) Patientiæ propter nomen domini, gradus tres. (*i*) *Quæ proficiscebatur a spiritu sancto.* (*k*) *Spiritus sanctus scintillæ similis.* (*l*) 3 *Adeo ut essent credentibus exemplaria.* (*m*) *Quomodo?*

quomo-

quomodo facti sint exemplaria omnibus credentibus; quia, inquit, *a vobis personuit sermo Domini*, doctrina nempe Euangelica. Quæ *Domini* dicitur, (a) quia a Domino primum in terras allata & promulgata est, & ejusdem jussu atque ope postmodum ab Apostolis per orbem fuit divulgata. Id est, a vobis disseminata est fama, & ubique percrebuit, esse quandam novam & eximiam doctrinam, quam tanto animi ardore ac robore Thessalonicenses, viri ob loci celebritatem non obscuri, & magni nominis, receperint, nec ab ea se ullis periculorum & afflictionum minis & acerbitatibus abstrahi sint passi. Ab illis autem ait sermonem Domini personuisse, licet prius Philippis prædicatum esset Euangelium, & assensum invenisset, quia forte & pauciores isti fuerant, & non ita conspicui ut Thessalonicenses, quorum ut illustri loco positorum, exemplum, longe majorem procul dubio ad alios in societatem trahendos vim habere poterat.

Non solum in Macedonia & Achaia, quæ viciniores sunt, *sed & in omni loco.* Puta quo fama nominis vestri pervenit, eodem etiam rumor de doctrina Euangelica pervenit. Ita universalis locutio restringenda; nisi hyperbolen subesse malimus. Credibile autem est longe lateque dimanasse famam de fide Thessalonicensium, & passim non sine admiratione & narratum & auditum fuisse, novam eos quandam religionem amplexos fuisse. Fuit enim urbs illa non tantum totius Macedoniæ præcipua atque opulentissima, sed simul etiam, prout hodieque est, emporium celeberrimum, quo ex omnibus terrarum partibus, magnus subinde fieret hominum confluxus.

Fides vestra quæ ad Deum exiit. Ad omnium quicunque vos norunt aures, fama de fide vestra, quam in Deo collocastis, assensum videlicet doctrinæ Euangelicæ præbendo, permanavit:

Ut non sit necesse nobis loqui quicquam. id est, adeo ut non sit opus a nobis, qui horum omnium oculati testes fuimus, quicquam cuiquam tanquam novum & inauditum indicari; ita omnes omnia probe norunt.

vers. 9. *Ipsi enim.* Proxime dicta confirmat, ut simul declaret ea quæ vers. 5 & 6 superius dixerat. Vocula autem *ipsi*, vel respicit credentes, v. 7 nominatos, vel per Synthesin (sensum videlicet non constructionem attendendo) refertur ad illa verba *in omni loco*; ut voce *ipsorum* intelligat homines illa loca incolentes; maxime tamen fideles. Quasi dicat: ipsi enim locorum quæ nominavi incolæ, ad quos rei hujus fama permanavit,

De nobis annunciant. Ultro de nobis prædicant, & passim narrant.

Qualem introitum habuerimus ad vos. Id est, qualis nostra inter vos prædicatio fuerit: quamque non solum audacter & animose, summa animi constantia ac robore, doctrinam Euangelii cum ad vos venissemus prædicavimus, sed etiam quibus miraculis eam confirmavimus, & quibus modis vos ad fidem illi præbendam permoverimus. Respicit ad ea quæ versu 5 dixerat. Hæc autem de industria interserit Apostolus, ut ad alterum caput transeundi occasionem sibi faciat, quo omissis illis miraculis, quibus non tam ipse, quam Deus ac Christus doctrinam suam inter Thessalonicenses comprobabat, commemorat suas quoque virtutes, quibus doctrinam suam Thessalonicensibus plurimum commendaverat. Nam miraculorum, rerumque plane divinitus ad comprobandam Christi doctrinam factarum, sat aperta mentio jam fuerat v. 5. Quid vero ipsemet Apostolus una cum laborum sociis, ex sua quoque parte ad commendandam ac comprobandam suam (quæ Christi erat) doctrinam fecerit, leviter tantum atque obscure fuerat indicatum; exponitur autem clare capitis secundi parte prima, ad quam hoc loco aditum sibi struit. Hujus enim dicti explicandi illustrandique causa, caput secundum annectit: ut hic vinculum dici possit contineri, quo caput secundum superiori sermoni annectitur.

Et quod conversi estis ad Deum. Id est, & quam non fuerit noster ad vos adventus, & susceptus inter vos labor, vanus atque irritus, sed fructum in vobis ingentem pepererit; de quo superius vers. 6 & seq. dixerat: (a) hic autem eum velut pugillo includens, totam conversionis rationem, & religionis Christianæ summam, aliquot verbis aperit, & quidem ita, ut ipsa hac descriptione factum ipsorum insigniter commendetur, ac porro ipsi ad constantiam in re tam præclara excitentur. Quia vero conversio est in melius mutatio, & omnis mutatio est a termino, ut ajunt, a quo, ad terminum ad quem, utrumque hic exprimit Apostolus, & quæ religionis Christianæ natura sit edocet.

(b) Terminum a quo exprimit, dum ait, *ab idolis.* Id est, tum ab imaginibus, quæ proprie idola dicuntur, tum ab iis numinibus quibus illæ ponuntur, quorumque quasi significativæ sunt; ut non excludantur etiam Dæmones, quatenus (cum illa numina cerebri revera humani figmentum essent, nec in rerum natura extarent) pro illis sese sistebant, & in cultum illorum Deorum quos hominibus obtrudebant, ipsi succedebant.

(c) Terminum ad quem exprimit, dum ait, *ad Deum.* Illum nempe qui Pater est, ut ex seqq. intelligitur. (d) quem statim describit, duos fines conversiones ad Deum exprimens.

Prior est: *Ut serviretis Deo vivo & vero.* Id est, ut pro eo, quod antea res mortuas, puta imagines, & fictas colebatis, illarum obsequiis penitus addicti, (e) nunc vos totos Deo manciparetis, qui & vivus est, quo differt proprie ab imaginibus sensu omni destitutis, & *verus*, id est, qui ut revera est, ita est id quod esse dicitur; quo distat ab illis fictitiis numinibus, quæ nomine tantum, & non re erant. Unde sacra scriptura saxa & ligna coli ab Ethnicis pro diis asseverat, quia revera illa quorum significatrices erant imagines, in rerum natura non extabant. Nota autem vocem (f) δουλεύειν loco λατρεύειν usurpari, cum de religioso cultu loquatur qui Deo competat: qua ratione de Galatis dicitur ἐδουλεύσατε iis qui non essent natura Dii.

vers. 10. *Et expectaretis filium ejus.* Alter finis istius conversionis ad Dum, Fides videlicet in Dominum Jesum, filium Dei vivi & veri: (g) quæ est religionis Christianæ differentia specifica, qua Christiani a Judæis ut superiori, ab Ethnicis distinguuntur. Ponitur autem hic pars pro toto; nempe pro universa in Dominum Jesum fiducia.

Expectatio ejus adventus. (h) Quæ obtemperationem sacrosanctis ejus mandatis ex se parit. Notum enim est ex Euangelica doctrina, eum in finem venturum esse Christum, ut unicuique reddat secundum opera ejus, & piis quidem vitam æternam largiatur,

(a) *Euangelium cur dicitur, domini.*

(a) *Tota conversionis Thes. ratio, & Christianæ religionis summa.* (b) *Terminus a quo.* (c) *Terminus ad quem.* (d) *Fines conversionis duo.* (e) *Deus cur dicatur vivus, & verus.* (f) δουλεύειν *pro* λατρεύειν. (g) *Christianæ religionis differentia specifica.* (h) *Expectatio adventus Christi parit pietatem.*

Aaa impios

impios ignis æterni supplicio afficiat. At qui hoc ex animo credit, & expectat, eum necesse est, & pro Domino ac Rege suo Christum agnoscere, & ei penitus confidere, mandatisque ejus obtemperare.

De cœlis. Cum videlicet advenit extremo die, vivos mortuosque judicaturus. Significat Christum in cælis nunc degere, ibique regnare.

Quem suscitavit ex mortuis. Nempe ille Deus vivus, cujus filius ipse est Christus. Unde intelligitur Christum a Patre suo esse a mortuis suscitatum, quemadmodum & Gal. 5. 1 expresse scribitur. Aotequam proprio ipsum nomine insigniat, dupliciter describit, & ut a Patre distinguat, (a) eum filium vocat, & ut certitudinem religionis Christianæ insinuet, cum a Deo resuscitatum ex mortuis esse dicit illum, qoi prima ipsius in terris semina jecit. Est enim resuscitatio Christi, cum illis præsertim quæ illam consequuta sunt juncta, ejus quam per Christum in Deo habemus fidei speique certissimum fundamentum. Tandem eum nominat *Jesum.* Quem iterum describit ab effectu, sed qui causa est cur adventus ejos a Thessalonicensibus expectetur, & ab omnibus fidelibus expectari debeat.

Liberantem nos ab ira ventura. Id est, qui nos liberaturus est a pœna peccatorum nostrorum, ob quæ io iram Dei incurreramus. Pœna, inquam, quam in adventu suo irrogaturus est iis, qui ipsi non obedierunt, hoc est, supplicio ignis æternoque interitu. (b) *Ira* vocem pro *pœna*, caussam videlicet pro effectu poni, habes exempla Rom. 1. vers. 18. cap. 2. vers. 9. XIII. 5 & alibi. Jam ῥυόμενον & ἐρχομένης præsentia pro futuris ponuntur, propter certitudinam, more sacris literis usitato: quanquam id alias quoque in voce ἔρχεσθαι nulla habita ratione certitudiois, sacris literis familiare est. Ex hac autem conversionis Thessalonicensium descriptione patet, quam præclarum hoc ipsorum factum fuerit, quamque felix hæc religionis mutatio extiterit: unde porro consequitur, ipsos in eo quod cœperant debere constanter perseverare, pessimeque facturos ac sibi consulturos si pedem referrent. Etenim quis non videt optime factum, quod ab inanimis idolis, & a falsis fictisque numinibus, ad Deum vivum verumque se converterint, & illis relictis hujus sese cultui atque obsequio penitus addixerint? Quam vero stultum, quamque impium foret, Deo vivo ac vero deserto, ad inania simulachra, ac oumina commentitia reverti? Deinde, quis non cernit recte eos amplexos Christum, ejusque sanctissimam religionem, & in eo fiduciam suam collocasse: cum eum & filium Dei esse, & a Deo a mortuis excitatum, & nunc in cælis vivere ac regere, & inde aliquando ad judicium venturum, certis argumentis deprehenderiot; præsertim cum tantum ab ipso bonum sint obtenturi, ut aliquando ab ignis supplicio sempiternoque ioteritu ab eo liberentur. Quanta vero stultitia atque adeo insania foret, eum denuo deserere, & se in eorum numerum recipere, quibus ultimum illud ac maxime horrendum supplicium est irrogaturus?

(a) *Cur hic resuscitationis Christi meminit.* (b) *Ita Dei*, pro pœna.

CAPUT II.

ARGUMENTUM

Hujus capitis tres sunt partes: In prima uberius explicat, & confirmat id, quod superiori capite vers. 5 & 9 breviter de suo ad Thessalonicenses ingressu, & ratione inter ipsos vivendi indicaverat. Docet enim quomodo se inter Thessalonicenses gesserit, quoque animi robore, sinceritate, & denique contentione Euangelium illis prædicarit. In secunda ingenuam illorum in Euangelio recipiendo alacritatem, suæ in docendo fidei diligentia egregie respondentem, & quæ cum illa conjuncta erat, afflictionum patientiam, denuo commendat, usque ad vers. 17. In tertia excusat sese, cur ad eos, uti status ipsorum, ac salutis ratio in tam gravibus afflictionibus postulare videbatur, non venerit; idque non defectu voluntatis, aut amoris ac studii erga illos sui, sed ob impedimenta sibi a Sathana objecta, factum fuisse docet.

Vers. 1. *Ipsi enim scitis.* (c) Indicavimus jam paulo ante, hoc caput cum priore ita connecti, ut quod superioris cap. vers. 5, de sua inter Thessalonicenses conversatione innuerat, hic apertius, & quasi per partes declaret, quæ vero asseruerat vers. 9 confirmet; quasi dicat. (d) Et recte quidem, cum Macedones & Achæi omnes, tum omnes etiam illi ad quos fama hujus rei pervenit, ista commemorant, nec quicquam in ea re fama io majus, ut solet, auxit: sive nostras qui vobis Euangelium prædicavimus, sive vestras, qui illud amplexi estis, personas spectes.

Ac nos quidem quod attinet, *ipsi scitis.* Vestram ipsorum appello memoriam, vos ipsos in testimonium advoco, cum probe noritis *introitum nostrum ad vos.* Id est quomodo nos gesserimus inter vos, toto illo tempore quo apud vos degentes, Euanglium vobis annunciavimus, ab illo usque tempore, quo oppidum vestrum fuimus ingressi:

Quia, vel *quod non vanus fuit*: scilicet introitus. Id est, quod commoratio nostra inter vos, Euangeliique prædicatio, non fuerit vacua illis argumentis, quæ vobis veritatem doctrinæ, quam prædicabamus, persuadere, & vos ad illam amplectendam pertrahere poterant, ac proinde nec effectu etiam ac eventu optato caruerit. Non fuit, inquam, vanus, sive consideres efficaciam respectu prædicantium, sive successum respectu audientium. Ad prius, ut sequentia verba indicant, potius respexisse videtur, effectum pro caussa ponens; sed tamen ita, ut nec ipse effectus, quod ex secunda capitis parte apparebit; excludatur; ut veluti consulto hac voce usus videatur Apostolus, quæ utrique sensui faveat, unius propositionis vinculo, quæ postea in duas veluti partes dispescitur, membra capitis duo connectere volens.

vers. 2. *Sed ante passi.* Probat id, quod antecedenti versiculo asseruerat, non caruisse videlicet prædicationem suam iis argumentis, quæ doctrinæ ipsius

(c) *Nexus capitis hujus cum priori.* (d) *Prima capitis pars ad vers. 14. conversationem inter Thessalonicenses Pauli commendat.* (e) *Ab iis virtutibus, quæ in illo conspecta certitudinem illius doctrinæ demonstrabant.*

certitu-

fortitudinem ob oculos ponere, & Thessalonicenses ad eam amplectendam allicere poterant. (a) Quæ quidem argumenta ita producit, ut unum ex alio velut deducens, & alterum in alterius patrocinium advocans, inter se devinciat, & rationem quandam ex iis conficiat, dum videlicet semper posterius a priori pendens, novum quid illi adjicit. (b) In fronte autem collocat fortitudinem, & invictum in annunciando Euangelio animi robur, ut quæ longe maximam vim ad eorum mentes expugnandas habuerit; dum scilicet viderent Paulum cum suis comitibus, nec illis quas Philippis proxime pertulerant afflictionibus fractos, nec instantibus Thessalonicæ periculis deterritos, in prædicando publice Euangelio constantissime perseverasse. Erat enim evidens argumentum fidei ac sinceritatis ipsorum in doctrina Christi promulganda, & ea illos suspicione apud cordatos liberare facile poterat, quasi aliquid fingere, aut commenta sua aliis obtrudere vellent, quemadmodum & sequentia ostendunt. Caussam enim procreantem istius fortitudinis subjicit, nempe sinceritatem suam animique candorem, ut suo loco apparebit.

Sed ante passi, & contumeliis affecti. Id est, sed licet & paulo antequam pedem Thessalonicam intulimus, multa eo ipso tantum nomine quod Euangelium prædicassemus passi, multisque contumeliis affecti adeo essemus, ut ipsa tam recentis calamitatis recordatio, nos ab urgendo proposito deducere facile posset.

Sicut scitis Philippis. Id est, quod non est necesse vobis fusius referre, cum ipsimet optime sciatis, quæ nobis contigerint Philippis, ejusdem regionis urbe. Vide Act. 16. 12 & seqq.

Libertate usi fuimus. Id est, nihilominus tamen adeo confidenter & intrepide apud vos egimus, ut animum nostrum supra omnia ejusmodi mala esse, omnibus appareret.

In Deo nostro. Id est, freti auxilio Dei, cujus servi sumus, cujusque negotium egimus. Vel, Deo ipso animum nobis ac robur inspirante.

Loqui apud vos Euangelium Dei. Id est, ut prædicaremus vobis Euangelium, cujus cum authorem Deum ipsum esse sciremus, promotorem etiam futurum non dubitabamus.

In multo certamine. Licet multos gravesque haberemus adversarios, cum quibus esset decertandum, & statim multa nobis patienda esse, ac longe graviora instare liquido videremus.

vers. 3. *Nam exhortatio nostra.* (c) Expressurus caussam illius fortitudinis, quæ fuit Fides & Sinceritas in prædicando, primo ejus contraria, quæ illam fortitudinem infringere poterant, removet; quasi dicat: Non solum enim de fundamento, cui hæc doctrina, quam propagari cupiebamus, niteretur, luculentissime persuasi, sed nobismetipsis optimè conscii eramus; ut quorum *exhortatio*, qua videlet vos ad renunciandum idolis & peccatis, (d) doctrinam autem cælestem, & quæ illius est anima, pietatem, capessendam incitabamus.

Non ex impostura. Scilicet proficiscebatur, quasi scilicet imponendi studio obtruderemus vobis ea, quæ aliter sese habere sciremus, aut etiam ipsi confinxissemus. (e) Impostura duplex est, una, cum quis in fraudem ipse inductus ab alio, falsum, quod verum esse credit, alteri persuadere nititur. Altera cum quis aliquid a se confictum, quodque falsum esse optime novit, pro vero alteri obtrudit: & hic proprie imponit; adeoque impostor est, quod hic a se amolitur Apostolus. Nam de priore suspicio esse vix poterat. Necesse enim fuisset Paulum multa confinxisse, si falsa fuissent quæ docebat; nimirum se a Christo tam admirabili ratione fuisse conversum, & Euangelium prædicare, ac nominatim ad gentes extraneas ire jussum. Hoc enim non aliunde accipere poterat, sed ipsummet confinxisse necesse fuisset, si aliter se res habuisset.

Neque ex immunditia. (f) Id est, neque proficiscebatur ex animo sordibus & ærugine cupiditatis alicujus infecto, avaritiæ puta, & ambitionis; ut explicare videtur ipse vers. 5 & 6. Etsi id ad voluptates etiam extendant alii, quarum cupiditas vitiosa, impuritas solet appellari. Sed quia de re sanctissima, Euangelii nimirum prædicatione agebat, quæ aliis etiam affectibus vehementer contaminatur ac polluitur, videtur nomen hoc latius extendisse.

Neque in dolo. In pro cum id est, (g) sed neque in modo vobiscum agendi, ulla fraude doloque usi sumus. (h) Sinceritatem suam & fidem in prædicando Euangelio indicat, quæ tribus his violatur, si aut conficta quis pro veris venditet, & hoc imposturam vocavit: aut vera quidem prædicet, sed non honesta aliqua caussa, puta bono proximi; sed propria cupiditate impulsus: aut denique si in ipsa verorum prædicatione fucum aliquem adhibeat, & in modo agendi fraudem usurpet; atque ita honestæ prædicationis caussæ fuci aliquid admisceat.

vers. 4. *Sed sicut probati sumus a Deo.* (i) Remotis a prædicatione sua vitiis candori & sinceritati contrariis, quandam ipsius sinceritatis descriptionem per oppositionem subjicit, & quidem ita ut duplex simul sinceritatis illius argumentum afferat. Quorum prius valde concise proponit, hujus versiculi initio. Sensus est; quasi dicat; sed quem animum se in nobis invenisse Deus ostendit, cum nobis exploratis, & recessibus mentium nostrarum inspectis, Euangelii prædicandi munus nobis concredidit (neque enim hominibus callidis & fraudulentis, aut non satis candidis, tam sanctum munus committeret,) eundem etiam servamus, & in prædicando Euangelio tum apud vos adhibuimus, tum ad hunc usq; diem adhibemus. Vel. Quam sinceritatem in nobis vidit, & concredendo Euangelio se repetisse ostendit Deus, eam in prædicando usurpamus.

Non quasi hominibus placentes, sed Deo qui probat corda nostra. (k) Alterum sinceritatis illius argumentum: q. d. ita loquimur, ut illos facere par est, qui non id agunt ut hominum gratiam acupentur, sed ut Dei sibi favorem concilient; hunc enim nos unice quærimus. Novimus autem probe, nobis, si Deo velimus placere, & ejus gratia potiri, omnino necesse esse, ut candide ac sincere agamus, non aliud verbis aut factis externis simulemus, aliud pectore clausum habeamus; quandoquidem scimus Deum, animi etiam nostri cogitata, intimosque pectoris nostri recessus explorare, atque inspicere, & ex illis judicium de nobis facere. Hæc ergo cogitatio nos perpetuo impellit ut sincere ac candide loquamur.

(a) *Quo artificio hic producta.* (b) *Earum prima Fortitudo in prædicando & invictum animi robur.* (c) *Caussa fortitudinis istius, altera Pauli virtus Fides & sinceritas in prædicando.* (d) *Apparuit enim alienum fuisse ab imponendi studio.* (e) *Impostura duplex.*

(f) *Et ab omni cupiditatis ærugine.* (g) *Denique fraude ac dolo.* (h) *Fides in prædicando tripliciter violatur.* (i) *Quem eum candorem quem ipse Deus concredendo Apostolat. illi inesse ostendit, semper usurpavit.* (k) *Deo placere studendo, non hominum gratiam aucupando.*

vers. 5. *Neque enim aliquando.* Ex re atque effectu ipso probat Apostolus id quod proximo versiculo asseruerat, nempe candide ac sincere se in Euangelio prædicando fuisse versatum, & iis se caruisse vitiis quæ versiculo 3 a se removerat, sinceritati contrariis. Quod si ad illud solum quod versiculo præcedente dixerat Apostolus, se non id agere ut hominibus placeat, comprobandum, hæc verba referre volueris; non multum pugnabimus. Ita autem id probare censendus erit, ut removeat a se tum modum agendi quo animi hominum pignerantur, tum causas propter quas eorum favor captari solet. Illud præstat in his verbis:

Neque enim aliquando in sermone adulationis facti fuimus. Id est, (a) neque enim unquam vobis supparasitati, aut eo sermone ad vos usi sumus, qui assentationem aliquam redoleret. Sed eadem etiam verba ostendunt, eum nullo dolo, nulla fraude atque astutia, ut vers. 3 dixerat, fuisse usum:

Sicut scitis. Id est, (b) id quod ita se habere, vos ipsi luculentissimi nobis testes esse potestis. Meminerant enim nunquam Apostolum eos præter meritum laudare, aut ad ipsorum peccata vitiaque connivere solitum, sed ea libere reprehendisse, & eos qui meruerant, nullo personarum discrimine, verbis castigasse. Rationem ab ipsorummet testimonio petitam, ideoque apud ipsos longe firmissimam, adjicit. Hoc vero, nempe ut causas propter quas favor hominum captari solet, removeat, in sequentibus præstat. Quod quia duas partes habet, cum favor hominum vel corradendarum opum, vel etiam ambitionis studio colligi soleat; utriusque suspicionem separatim a se removet, & eadem opera id probat quod versu 3 asseruerat, hortationem doctrinamque suam, non profectam esse ex impuritate, seu affectu aliquo turpi, & a muneris Apostolici ac doctrinæ Euangelicæ sanctitate abhorrenti.

Neque in prætextu avaritiæ. Id est, (c) neque verbi divini prædicatione ad nostra privata incrementa, remque augendam sumus abusi, ut sub speciosو religionis ac salutis vestræ prætextu, avaritiam nostram expleremus, sensimque in animos vestros irrepentes, nummis vos emungeremus.

Deus testis. Id est, (d) Cujus rei Deum ipsum, qui cordium scrutator est, testem advoco. (e) Avaritiæ suspicionem amolitur juramento, cum adulationis crimen solo ipsorum testimonio repulisset, quia hoc, ut manifestius, ab aliis quoque facile deprehendi potest, illud vero multas latebras & sinuosos anfractus habet. Quare juramento se purgat, ne qua in alicujus forte animo suspicio hæreat, utut Apostolus non possit avaritiæ convinci, non tamen protinus ab ea immunem esse.

vers. 6. *Nec quærens ex hominibus gloriam.* Id est, (f) sed neque etiam gloriam ex eo nobis ullam venabamur. Ne quis forte ita nos avaritiæ crimine liberet, ut tanquam ventosæ gloriæ ancillariolos, os populi mereri & volitare per ora virum, cupivisse insimulet.

Addit, *Neque a vobis, neque ab aliis.* Id est, a nullo penitus; ne quis & hic cavillari posset; non respexisse quidem Apostolum ad Thessalonicenses, quo nomen sibi apud illos illustre compararet, respexisse tamen ad alios, a quibus propterea summis laudum encomiis celebrari posset, quod in suam sententiam Thessalonicenses tam celebris urbis incolas pertraxisset.

vers. 7. *Cum possemus in pondere esse* ἐν βάρει εἶναι, (g) Vetus interpres, *onerî esse*: quam lectionem retinet & propugnat Beza, ita tamen ut imprudens ad illam quæ nobis verisimilior videtur, sensim delabatur; cum ait ἐν βάρει, huc refero, quod cum suo jure uti potuissent, sicut in Epistola utraque ad Corinth. Paulus testatur, & Ecclesiarum sumptu vivere, suis tamen manibus victum quæsivissent, manifesto sane argumento, se ab omni tum avaritia, tum ambitione maxime esse alienos. Atqui id sine indicatione authoritatis & potestatis Apostolorum fieri non poterat; id quod vocibus *oneri esse* minime innuitur, ut quæ solum alicujus in erogandis sumptibus, ut ita dicam gravamen ob oculos ponunt. Rectius itaque ἐν βάρει εἶναι interpretabimur *in pondere esse*: quasi dicat, licet enim possemus pro authoritate & potestate nostra vobiscum agere, & jure nostro vobis præcipere, ut nos propriis sumptibus sustentaretis. Ut ita vocula ista utrique membro versus antecedentis opponatur, confirmetque id quod ultimo loco gloriam se ex hominibus non quæsivisse dixerat. Quo illum omnino respexisse antithesis ipsa sequentium indicat.

Ut Christi Apostoli. Id est, tanquam ii, qui sumus legati ejus qui vester Dominus est, eoque summo honore digni; digni qui vestris sumptibus, sine ullo nostro labore ac molestia aleremur, ac liberaliter sustentaremur.

vers. 7. *Sed facti sumus lenes in medio vestrum.* (h) In his verbis tertiam sibi virtutem tribuit, quam Thessalonicensibus probarit, nimirum lenitatem ac humanitatem, (i) quæ si vera est, a modestia sejungi non potest, sed eam quodammodo in se includit. Quæ causa est cur eam opponat iis factis, quæ, si vitiosa sint, ad arrogantiam aut ambitionem spectant. Itaque modestiam illis potius, quam mansuetudinem videtur opponere debuisse. Sed quia Apostolus veluti catenam quandam, ut antea diximus, nectere voluit, maluit virtutem modestiæ vicinam, & cum ea arctissimo vinculo nexam, factis illis opponere; ut ita non uni virtuti immoraretur, sed ab alia ad aliam subinde transiret. Sensus verborum est: Sed nullo supercilio, nulla verborum acrimonia, & asperitate, quæ arrogantiæ speciem præbere posset, sumus inter vos usi, multumque de nostro jure remittentes, in iis etiam rebus, lenitatem, mansuetudinem, humanitatem nostram vobis approbare studuimus, in quibus minime vobis obstricti eramus: ut omnem a nobis ambitionis suspicionem amoliremur, ac mansuetudine potius, comitate, & demissione, animos vestros nobis conciliaremus, quam authoritate premeremus, jurisque nostri stricta usurpatione, vos a nobis abalienaremus.

Tanquam si nutrix foveat suos ipsius filios. Id est, (k) ita comiter, ita blande vobiscum agentes, atque solet mater nutrix cum prole sua agere, quæ vilissima ac admodum sordida ministeria prolis suæ causa non dedignatur; nec sua, sed ea quæ fœtus sui sunt quærit, soli ejus fomentationi, & alimentis unice intenta. Illustrat quod superius dixerat, a simili, & auget mensuram lenitatis suæ, ponens eam quæ in matribus erga proprios fœtus conspicitur. Nutricis enim nomine, non fœmina nutriendo infanti mercede conducta, aut pretio empta, sed mater infantem alens significari videtur.

(a) *Ut qui nulli Thessalonicensium supparasitatus est.* (b) *Ipsis etiam testibus.* (c) *Nec enim prædicatione ad avaritiam abusus.* (d) *Deo ipso teste.* (e) *Cur Paulus avaritiæ suspicionem juramento a se amoliatur.* (f) *Nec gloriam ex ea venabatur a quoquam.*

(g) *Unde nec pro potestate sua vellent ab illis exigere.* (h) *Tertia Pauli virtus, lenitas ac humanitas.* (i) *Vera humanitas modestiam in se includit.* (k) *Paulus cum Thessalonicensibus egit, ut agere solet mater cum prole sua.*

v. 8. Ita

vers. 8. *Ita cupidi vestri.i.e.* vestris usibus & incrementis ita addicti. (*a*) Quartam his verbis sibi virtutem adscribit, Charitatem videlicet erga Thessalonicenses ardentem: quæ causa quoque fuit illius, qua erga eosdem usum se fuisse versu præcedenti dixit, lenitatis, ac modestæ comitatis. Comprobat autem id quod de sua erga illos charitate ac studio dixerat, ab effectu, per collationem imparium,

Dum ait, *avebamus tradere vobis non solum Evangelium Dei, sed etiam nostras ipsorum animas.* i.e. ut parati essemus, non Evangelium solum, quod uobis Deus concredidit, quodque ipsius proprie donum & beneficium est, vobis tradere, hoc est ejus cognitione vos imbuere; sed nosmetipsos vitamqua nostram vobis emolumentisque vestris penitus devovere & consecrare, seu vitæ etiam nostræ jactura vestris usibus, salutique vestræ servire.

Quoniam chari nobis facti estis. i.e. quia eximio in vos amore flagravimus, vosque egregie charos animo nostro habuimus. Causam proxime nominati effectus aperit.

vers. 9. *Memores enim estis.* (*b*) Cum ea, quæ ultimo loco dixerat, tum etiam remotiora, (non enim est insolens Paulo ut unica vocula γὰρ non proxima tantum confirmet, sed etiam ad superiora respiciat,) comprobat ab effectis, laboribus videlicet suis: atque ita quintam præcedentibus virtutem annectit, nimirum laborum tolerantiam, & in munere fungendo diligentiam. Quod ipsum rursus primo ipsorum testimonio roborat, dum ait; *memores estis*: deinde ipsos labores suos exprimit, eosque duplicis generis, sed utrosque Thessalonicensium gratia susceptos. (*c*) Alii enim manuum erant, alii animi ac linguæ, hoc est labores docendi ac prædicandi Evangelii.

Priores ita exprimit, ut eorum simul gravitatem ostendat, dum non contentus una voce *laboris*, addit & *fatigationis*, (*d*) quod priori significantius est: nam potest esse labor sine fatigatione ac lassitudine, (*e*) deinde & assiduitatem, cum ait:

Nocte enim & die operantes. Id est, sine intermissione; Non quidem quasi nunquam interjungerent, & a labore requiescerent, quod erat impossibile; sed quod quicquid superesset a prædicandi Evangelii labore, ac necessaria quiete, viriumque refectione temporis, id totum labori huic impenderent, ut quo seipsos sustentarent & victum sibi prospicerent.

Ad non gravandum quenquam vestrum. Id est ne cuiquam vestrum molesti essemus, nec a quoquam sumptum ad vitam sustentandam necessarium exigere cogeremur. Causam exprimit cur illis laboribus tantopere essent intenti; quia, ut mox explicat, gratis Evangelium ipsi prædicare voluerunt. Alterum igitur laboris genus adjicit.

Prædicavimus, ut vos Evangelium εἰς ὑμᾶς vel *vobis*. Per Hebraismum, qui Lamed & Beth inter se non raro permutat. Beth autem præfixum, pro ratione circumstantia locorum, nunc per ἐν, nunc per εἰς efferunt Græci. vel *apud vos* εἰς pro ἐν posito, ut supra cap. 1. 5. & Hebr. 2. 3. 1. Pet. 1. 25.

vers. 10. *Vos testes, & Deus.* (*h*) Hucusque speciales quasdam ipsorum virtutes recensuit Apostolus, quibus doctrinam ac prædicationem suam apud Thessal. commendarit, & efficacem reddiderit; nunc omnia illa velut in fasciculum colligens, in tota sua vita & actionibus universis nihil ejusmodi apparuisse ostendit, quod prædicationis, ut ita dicam, luminibus quoquomodo obstrueret, ejusque cursum remoraretur, & non potius eam vehementer commendaret, ac cursum ejus promoveret. Idque ostendit argumento a duplici, ipsorum videlicet, & Dei testimonio petito, quasi dicat: Quid multa? vel in summa, ut rem in pauca conferam, nec argumenta plura conquiram; vos ipsos, & ne qua suspicio forte in vobis hæreat, ipsum etiam Deum, qui abditissima quæque cernit, testem omni exceptione majorem citare possum.

Scitis enim vos, novit optime ille cordium scrutator Deus, *ut sancte*, id est (*i*) quam nos gesserimus religiose, quam & sermo noster, & facta omnia, summum cultum & reverentiam divini numinis spirarint, palamque nostra omnia studia & conatus illius honori & gloriæ unice dicatos & consecratos esse testata fuerint.

Et juste, id est (*k*) integre, honeste. Justitia enim hæc, qua se usum fuisse Apostolus indicat, (ut sæpe alias,) pro integritate, ac honestate vitæ in universum sumi videtur. Quanquam nil prohibet, quo minus de justitia particulari, ut vocant, ea vox sumatur: quasi dicat, omnibus, scilicet proximis, suum cuique tribuendo, neminem ulla injuria afficiendo, imo unicuique quantum in nobis erat commodando; quanquam hoc postremum ad benignitatem potius spectat.

Et inculpate vobis credentibus. (*l*) Consequens hoc est priorum. Qui enim sancte ac juste vivit, is etiam vivit inculpate, quasi dicat: nihil prorsus in sermonibus aut actionibus nostris apparuit, quod vestram etiam qui credidistis, ac proinde majorem notitiam recti & pravi tenetis, nedum extraneorum ullam reprehensionem merito incurrere posset; sed eam semper orbitam pressimus, ita mores nostros, ad ejus quam prædicavimus doctrinæ amussim exegimus, ut nihil in nobis culpare habentes, exempla a nobis tutissime capere possetis.

vers. 11. *Sicut scitis.* I.e. Prout & hoc etiam scitis. Ostendit Apostolus, ita eos vitæ ipsius testes esse, quemadmodum fidelissimæ institutionis, & diligentissimæ animarum ipsorum curæ.

Quam ita sibi tribuit, ut effusum in illos amorem studiumque suum, quod uberius versu 8 declaraverat, repetat, (*m*) *quomodo unumquenque vestrum sicut pater filios suos hortantes vos* scil. eramus, vel fuimus. Ellipsis verbi substantivi, vel Hebraismus, quo participium ponitur pro verbo, seu indicativo. Pronomen autem *vos* redundat: præcesserat enim *unumquemque vestrum*. Significat autem his verbis, se paternam plane pro salute Thessalonicensium curam gessisse, & paterno amore, affectu, ac sollicitudine, eos non tantum generatim omnes nunc monuisse, nunc solatum fuisse, sed etiam singulos cum opus esse videret nominatim; & in ipsis monitionibus, verbis quoque usum esse paternum plane affectum spirantibus. Effecta autem paterni sui in illos affectus, ac piæ pro salute ipsorum sollicitudinis, duo exprimere videtur; quanquã eorum alterum duobus verbis describitur, quorum alterum altero est ἐμφατικώτερον.

Prius est *hortari*, quod postea exprimitur significantiori, ac prægnantiori verbo *obtestari*.

(*a*) *Quarta virtus Pauli charitas ardens erga Thessal.* (*b*) *Quinta virtus Pauli, laborum Tolerantia & in obeundo munere diligentia.* (*c*) *Labores Pauli in Thessalon gratiam.* (*d*) *Alii laborum quoque graves.* (*e*) *Et assidui* (*f*) *Cur suscepti.* (*g*) *Prædicatio Evangelii.* (*h*) *Dicta duplici, u.del. ipsorum & Dei testimonio, comprobat.*

(*i*) *nempe quod sancte.* (*k*) *Juste.* (*l*) *Et inculpate coram credentibus vixerit.* (*m*) *Paternam pro Thessalonic. sollicitudinem exprimens.* (*n*) 1. *Hortando.* 2 *Obtestando.*

quod fervorem quendam ac studium Apostoli, quod in adhortando adhibuerit, exprimit: significat autem, origine inspecta, testibus adhitis aliquem monere aut rogare: (a) sed sumitur simpliciter pro graviter hortari, aut enixe rogare.

Posterius est *consolari*. (b) Cum enim veritatis caussa affligerentur, etiam consolandi erant, & hac ipsa ratione ad patientiam ac constantiam animandi atque excitandi. Quanquam vox Græca παραμυθούμενοι etiam adhortationem significare solet; quo pacto eandem rem tribus vocibus describeret, eo ipso suum in ea re studium ac diligentiam expressurus. Et sane, quia ea vox inter duas alias est posita, adhortandi vim ac significationem quandam habentes, non satis congruens videtur, ut eæ, voce aliam significationem habente, dirimantur. Sed tamen, si & statum Thessalonicensium, quidque salus eorum, cum hæc ipsorum esset conditio, requisierit, & quid paternus Apostoli erga eos affectus flagitarit, consideres, (c) *consolandi* vox satis commode interseritur; præsertim cum ipsa quoque consolatio monendi vim haberet, ne ob afflictiones deficerent a fide, aut de ejus studio remitterent.

Ad ambulare vos. I. e. ut vitam traduceretis (phrasi Hebræis, ut alibi notavimus usitata,)

Digne Deo. (d) Prout dignus est Deus; ut scil. in honorem ejus vita vestra cedat, & prout digna est ista vocatio, qua vos vocavit. Utrunque enim concisa hæc loquendi ratio denotat: ut nimirum & ad Deum ex factis nostris honor redeat, tanto ejus beneficio dignus, & vita nostra respondeat huic statui ac conditioni nostræ, sitque illi felicitati conveniens, ad quam vocatione divina nobis aditus aperitur. Priorem anxiæ de illis curæ suæ exprimit; qui porro ulteriorem respicit, quem satis expressit descriptione Dei proposito ipsius valde apposita.

Ea enim rationem exprimit, ob quam illi vitam digne Deo traducere debeant, nempe quia *vocavit vos in suum ipsius Regnum & gloriam.* i. e. qui vobis obtulit non rem aliquam levem, aut minime tanta vitæ integritate dignam, (e) sed id quod ipsius est, quodque summum apud ipsum est; regnum videlicet & gloriam suam, quibus participatio illa naturæ divinæ, & vita æterna, cum cœlestium bonorum affluentia & summa gloria conjuncta describitur. Regnum enim pro beatissimo habetur statu.

Gloria (f) autem gloriosissimum statum ac conditionem hic denotat. Quæcunque autem Apostolus hucusque de se dixit, eo spectant, ut ipsius tum personæ, tum doctrinæ sua constet apud Thessalonicenses authoritas, nec ullis ii se machinis ab eo dimoveri patiantur.

v. 13. *Propter hoc.* (g) Transit Apostolus ad secundam capitis hujus partem, ostenditque ex Thessalonicensium etiam parte non fuisse vanum, neque successu suo caruisse, suum ad illos introitum, ipsorumque alacritatem in recipienda veritate, fidei, ac diligentiæ ipsius, quam in Euangelio ipsis prædicando adhibuerit, egregie respondisse. Qua quidem in re ipsorum Thessalonicensium insignis commendatio continetur. Vocula *propter hoc*, significat in præcedentibus caussam contineri, ob quam gratias Deo agat, licet ea non contentus aliam adjiciat, cum ait:

Quoniam accipientes &c. Duas enim sibi caussas esse indicat, quæ se ad gratias agendas impellant, (i) quarum prior in ipso sit aut fuerit, posterior in Thessalonicensibus. Quæ quidem posterior simul materia erat atque argumentum gratiarum actionis. Priorem jam explicuit, indefessum videlicet & pertinax in iis Deo mancipandis studium. Tanto enim charior unaquæque res nobis esse solet, tantoque acrius ad gratias Deo pro ea, si voto nostro respondet, agendum excitamur, quanto majori nobis impendio constat. Posterior est ipsorum in Euangelio alacriter & animose amplectendo ingenuitas.

Et nos. Vocula &, aut comparandi nota est, quasi dicat: Non solum vos, sed & nos; aut tantum res diversas connectendi; paritatem veritatis superiorum cum posterioribus indicans, ut Col. 1. 9.

Gratias agimus Deo indesinenter. (k) Scil. pro vobis; de quo supra vidimus cap. 1. 3. Laudaturus eos, initio affectum quendam in se, cum ex labore circa illos suscepto, tum vero ex illorum virtutibus ortum exprimit, qui & affectus in eos Paulini ingens erat documentum, & ipsi eorum commendationi pondus addebat. Ut enim egregie charos Paulo necesse est fuisse eos, pro quibus ille Deo gratias ageret indesinenter, ita nec vulgares, sed excellentes eorum virtutes, quibus ad tam jugem gratiarum actionem excitaretur: quasi dicat, quanto autem acrius vobis Christo consecrandis insudavi, & quanto majori virium contentione in id connixus sum, tanto majori perfundor lætitia, tam felicem in vobis successum animadvertens, adeo ut semper mihi in ore sitis, quoties Deo meo adgeniculor, gratiasque pro vobis agam sine intermissione.

Quoniam accipientes verbum auditus a nobis. Verbum *accipientes*, (l) Græce παραλαβόντες, vel nihil aliud hoc loco significat quam edoceri, erudiri, quo pacto *tradere* & *accipere* sunt correlata. (vide 1 Cor. 11. 23.) (m) vel significat assensum præbere & amplecti. Neque enim huic posteriori interpretationi obstat, quod sequitur ἐδέξασθε excepistis, seu recepistis, in quo assensus ille continetur. Nam non simpliciter ibi dicitur eos recepisse sermonem illum, sed additur:

Non ut sermonem hominum, sed Dei. Quasi dicat, cum doctrinam illam amplexi fuistis, & assensum ei præbuistis, non amplexi fuistis ut hominum inventum, sed ut doctrinam divinitus profectam.

Verbum vel *sermonem auditus*, (n) vocat doctrinam, quam ex ore loquentis Pauli auribus suis hausissent. *Dei* i. e. quod verbum seu sermo est Dei, hunc authorem habet. *Excepistis non (ut) verbum hominum.* i. e. non ita illud recepistis atque solent recipi humana inventa & commenta, seu non quasi humanum aliquid, ac ideo minus curandum, estis amplexi. In Græco deest particula ὡς, (o) (ut 2. Pet. 3. 4. Psal. II. I. XIV. 4. XXII. 14. LXVIII. 18. Oseæ 7: 5.)

Sed sicut vere est verbum Dei. i. e. Sed tanquam verbum Dei, quemadmodum etiam revera verbum Dei est. (p) Receperant autem doctrinam Euangelicam

(a) *Obtestari proprie quid sit.* (b) 2. *Consolando.* (c) *Consolatio monendi vim habet.* (d) *Ut digne Deo ambularent.* (e) *Propter summum illius in ipsos beneficium.* (f) *Obtulit enim eis regnum,* (g) *Et gloriam.* (h) *Altera capitis pars, qua Thessalonic. in recipienda Euangelii doctrina alacritatem Pauli laboribus respondisse docetur.*

(i) *Nexus ejus cum parte prima.* (k) *Qua tanta fuit, ut gratias Deo Paulus ageret pro illis.* (l) *Accipere pro edoceri.* (m) *Receperunt quipp: Euangelium, non ut sermonem hominum.* (n) *Verbum auditus.* (o) *Exempla ubi deest particula ὡς* (p) *Sed tanquam verbum Dei.*

tt

ut divinam, quia, ut in seqq. dicetur, ab ea recipienda nullis periculis, (a) nullis afflictionibus passi sunt se absterreri; sed omnia alacri animo doctinæ illius causa sustinenda sibi judicarunt, ac re ipsa etiam sustinuerunt; ut versiculo sequenti declarabitur: Hoc enim nequaquam fecissent, nisi doctrinam illam divinitus profectam fuisse judicassent. Nam cur, si hominum inventa esse putassent, in tantum discrimen tantasque angustias se conjecissent. Illud ergo dum fecerunt, sermonem illum ut divinum sese amplecti clarissime sunt testati. Illorum autem sive factum, sive de doctrina hac judicium, comprobat. dum subjicit.

Qui & operatur in vobis. Pronomen relativum *qui*, vel *ad sermonem*, vel ad *Deum* proxime nominatum referri potest. Si ad sermonem Dei referatur, effectus ex illa, tanta eum alacritate, fortitudine, ac patientia, verbi divini receptione proficiscens exprimetur; ut ex suavitate fructus facti eorum præstantia tanto magis elucescat. quasi dicat: Cujus quidem facti vestri rationem vel ex ipso effectu animadvertere potestis, quem in vobis operatur verbum Dei, nempe virtutibus iis, quæ in vobis post agnitam veritatem resplenduerunt, & ad hanc usque diem conspiciuntur. Nisi malis statuere, Apostolum ex effectu probare, eos doctrinam suam non ut humanam, sed ut divinam recepisse, quia uberrimos in iis pietatis ac virtutis fructus proferat; quos non proferret, si eam non ut divinum, sed ut humanum quoddam inventum recepissent. Sed haud scio, an satius sit de ipso Deo, cujus proxime fuerat facta mentio, id accipere, ut ex hoc effectu, Deum revera sermonis illius authorem esse, intelligatur. Duo enim in proximis verbis asseruerat Apostolus. Primum est, Thessalonicenses doctrinam a se prædicatam, ut divinam recepisse. Alterum eam doctrinam revera etiam divinam esse; quod posterius pertinet ad approbationem prioris, seu ad ostendendum Thessalonicenses minime falsos, aut judicio lapsos fuisse, cum doctrinam illam divinam esse judicarunt, & ut talem receperunt. Hoc igitur posterius, tanquam accessorium, breviter ac veluti in transitu comprobat, Deum, cujus ille sermo vel doctrina sit, ab effectu describens; quasi dicat, qui Deus variis Spiritus sui donis, quibus vos copiose donavit, & quorum vis sese in vobis assidue exerit, se istius, quam recepistis, doctrinæ authorem esse, luculentissime vobis ostendit & demonstrat. Prius autem, quod principale hoc loco est, fusius demonstrat in sequentibus, ubi ex afflictionibus, quas doctrinæ illius causa pertulerant, eam illos ut divinam recepisse demonstrat.

v. 14. *Vos enim imitatores facti estis.* (c) Rationem, ut diximus, ejus quod de Tessalonicensibus asseruerat, affert ab effectu, quem illustrat a simili. Supra cap. 1. v. 6 eos cum Christo, & secum contulerat, ipsos imitatores sui, & Christi fuisse asserens; nunc eos cum Ecclesiis in Judæa existentibus confert, ejusdem patientiæ, & afflictionum tolerantiæ nomine.

(d) *Ecclesiarum Dei, quæ sunt in Judæa in Christo Jesu.* i.e. quæ ad Christum Jesum pertinent, eique addictæ & consecratæ sunt, ut cap. 1, ad distinctionem Synagogæ Judaicæ, quæ Dei etiam Ecclesia suo tempore fuit, sed non Christi; quasi dicat, illarum Ecclesiarum, quæ ita illi Deo vero adhærent, eumque venerantur, ut simul Filium ejus Dominum Jesum agnoscant, in eum credant, eumque colant.

Quia eadem passi estis. (e) Eadem, sive genere, sive specie: id est, illis similia; sive etiam prorsus talia.

A propriis contribulibus. i.e ab ejusdem sive linguæ, sive nationis hominibus.

Sicut & ipsi a Judæis. (f) Nempe infidelibus, qui interdum nominatim Judæi appellantur, ad distinctionem Christi discipulorum, quod apud D. Johannem est frequens. Vide etiam 1 Cor. 1. 22, 23, 24. x. 32.

v. 15. *Qui & Dominum.* (g) Quia mirari poterant Thessalonicenses, qui fieret, ut Judæi, qui Dei & legis ipsius notitiam haberent, eo improbitatis progrederentur, ut homines Christianos, quorum religio nil nisi meram spiret pietatem, persequerentur; alia adhuc addit majora isti, quod commemorarat, eorum facto cæteroqui similia, quæ admirationem illam quodammodo tollunt, & minime mirandum esse docent, Judæos eo impietatis ac crudelitatis progressos, ut Christi discipulos persequantur, cum majora etiam fuerint ausi.

Nam, inquit, *& Dominum* ipsum, (h) nempe Jesum, ipsum Christianorum Regem ac magistrum, Dominum illum gloriæ, principemque salutis *occiderunt*; quid mirum igitur si membra etiam servosque ejus persequantur? Ac ne quis cogitaret, hoc ab iis forte ideo factum, quia fraudem aliquam ac dolum, in ipso ejusque doctrina deprehendissent.

Addit Apostolus, *& proprios Prophetas*, (i) quos ipsi pro legatis Dei agnoscunt, quorumque memoriam venerantur, & monumenta iis extruunt, scripta exosculantur, & pro divinis habent. (k) Quod auget improbitatem eorum, cum nullam hic excusationem sceleri suo prætexere possint. Intelligenda autem hæc sunt non de iisdem personis seu individuis, sed de eodem genere seu populo. Neque enim iidem Judæi, seu eædem plane personæ fuerunt, quæ Christum, & quæ Prophetas occiderunt: sed idem hominum genus, seu ejusdem gentis homines. Similes loquendi modi non raro in Sacris litteris occurrunt. Et huic quidem plane geminus extat in verbis Christi Matth. 23. 34. Vide Joh. 6. 32. Act. 3. 22. ex Deut. 18. 1 Cor. 15. 52, & infra hac eadem Epistola ad Thessalonicenses cap. 4. 17. Plura exempla vide apud Socin. contra Palæologum, cum disputat de verbo *Audistis* cap. 5 Matthæi aliquoties repetito.

Et nos persequentibus. i.e. quin & nos, legatos Christi, licet tot signorum miraculorumque testimoniis conspicuos, oderunt & persequuntur.

Amplius, *&* (l) *Deo non placent.* i. e. imo nec Deum quidem ipsum curant, neque quomodo ejus gratiam promereantur elaborant. Non de eo enim videtur loqui, quomodo erga ipsos affectus sit Deus, sed quomodo illi erga ipsum sint animati, ut & antecedentia, & consequentia ostendunt, in quibus non quid Judæis fiat, sed quid ii faciant exprimitur.

Et omnibus hominibus adversantur. (m) i.e. & o-

(a) *Quomodo id intelligendum* (b) *Quod judicium illorum Deus Spiritus sui illis dono approbavit.* (c) *Illi vero patientia sua manifestarunt.* (d) *Judaicarum in eo Ecclesiarum imitatorum.*

(e) *Eadem videlicet a suis passi.* (f) *Qua illo a Judæis incredulis.* (g) *Quos talia patrare non mirum.* (h) *Quia & ipsum Christum.* (i) *Imo proprios etiam Prophetas occiderunt, licet scripta eorum exosculentur.* (k) Scriptura solet individuis & personis attribuere, quod eidem generi seu populo competit. (l) *Et apostolos persequebantur.* (m) *Deo qui nec Deum curant.*

mnium hominum in se odium provocant, non studiis & amicitia, sed inimicitiis & simultatibus cum illis certantes, & odiosis factis eos irritantes, ac adversus se concitantes, quasi dicat: Et ut rem in pauca conferam; nec Domini favorem ambiunt, & hominum studia factis suis prorsus à se abalienant. Tales igitur cum sint, taliaque cùm non in Dominum solùm, nosque ipsius legatos, sed in suosmet etiam prophetas designarint; quid mirum si improbitatis suæ virus in alios Christi sectatores evomant.

vers. 16. *Prohibentes nos gentibus loqui ut serventur.* Idest, (*a*)qui ægerrimè id ferunt, neque patiuntur nos gentibus extraneis id annuciare, quo pateſiat illis aditus ad salutem, atque illos hortari, ut amplectantur istam doctrinam, cujus vi atque ope salutem postea, si ipsi constanter abhæserint, consequantur. Ab effectu speciali, & valde quidem insigni ostendit quod asseruerat, illos adversari omnibus hominibus, de quo vide Act: cap: 13. 45, 50. XIV. 4. & d. & vers. 19. cap: 19. vers. 19. cap: 22. vers. 21, 22, & nominatim etiam cap: 17. vers. 4, 5. & d. ubi qoid in ipsæ Thessalonicensium urbe contigerit narratur. In vocibus istis *ut serventur*, est metonymia effecti, pro, loqui ut amplectantur doctrinam, per quam postea serventur.

Ad implendum sua peccata semper. (*b*) Id est, ut adimpleant, quemadmodum solent, mensuram peccatorum suorum; ne quid illis de summa improbitatis suæ desit. Verba hæc non finem denotant quem ipsi haberent sibi propositum, (*c*) sed effectum qui sponte ex illorum improbitate consequeretur, licet illi id minimè cogitarent. Similis loquendi modus notatur ab interpretibus Gen: 15. 16: *Nondum completa sunt iniquitates Amorrheorum*, & Matth: 23. 32, *& vos implete mensuram* (intellige impietatis, aut crudelitatis) *patrum vestrorum*, quasi dicat: id quod adhuc deest patrum impietati aut crudelitati, ut in supplicium erumpat, addite, ut ita in vos impietatis illius poena effundatur, nec differatur amplius rebus jam maturis.

Prævenit autem super illos ira in finem. (*d*) Id est, sed non sinet hanc tantam eorum improbitatem impunitam Deus: quia imminet illis, imò jam illos occupavit indignatio Dei, quæ super illos mansura est.

In finem. Id est, (*e*) indesinenter perpetuò, ut Lucæ 18. 5. Respondet id Hebræo *Lanetsach*, ut est ab interpretibus quibusdam notatum. Id enim verti solet à Græcis εἰς νῖκος. Vide Psalm: 13. 1. XLIV. 23: XXIV. 1. Vide & Syr. 10. 15, & ibidem Drusium. Adjicit hæc verba, ne impunè laturos hanc suam malitiam Judæos arbitrarentur; ut ita omnem hac de re sinisterius cogitandi, & exinde vel de providentia divina, vel de veritate doctrinæ Christi, quam Judæi tamdiu impunè infestent, dubitandi, ansam præcidat; quemadmodum & 2. Thess. 1. 6 *Justum esse apud Deum* ait *retribuere tribulantibus eos tribulationem* &c.

v. 17 *Nos autem fratres.* (*f*) Tertia capitis pars, in qua suum erga eos studium declarat, (*g*) ex ardentissimo ipsos videndi desiderio. Quod primo exprimit, deinde cur illud ad exitum non perduxerit, aperit: & denique causam ipsius explicat. (*h*) Ad desiderii autem istius mentionem per prolepsin & occupationem quandam descendere videtur. Nam quia poterant ipsi objicere: Tu verò interea quid cogitasti; forte de (*i*) nobis securus fuisti, nec te quicquam tanta angustia nostra afficiebat, aut quiquam animo obruum à nobis discessum commovebare? Me verò, inquit Paulus, maximoperè id afficiebat, & vehementissimè hæc distracti nostri angebat.

Nos autem fratres. Quasi dicat, & his quidem vester fuit status.

Nos autem *postquam orbati fuimus vobis.* Hoc est separati ac disjuncti à vobis, atque ita non secus ac parentes distracti, liberis, aut iis privati, orbi quodammodo facti. Verbo illo *orbati* significat (*k*) quam molesta sibi sit ac fuerit hæc à Thessalonicensibus distractio, & perinde eâ se affici indicat, ac parentes solent liberis orbari: quod ipsum argumento illis esse poterat, quantoperè ab ipso diligerentur, quovè loco apud ipsum essent, nempè liberorum charissimorum loco. *Ad tempus horæ.* Id est, ad tempus breve: quasi dicat; paulò postquàm à vobis discessimus, cùm per exiguum tempus vestro conspectu caruissemus. Facit hoc ad exaggerandum Apostoli erga Thessalonicenses amorem. Significat enim, non tum demum, cùm jam diu ab illis abfuisset, illorum revisendorum desiderium subiisse, & ut ad eos redire posset se laborasse; sed paulò postquàm ab illis discessisset. Valdè charos Paulo fuisse eos apparet, quorum videndorum desiderium tam citò illum invaserit, & ut re ipsa ad eos redire cogitaret effecerit. Nam quæ non ita chara sunt, eorum absentiam diutiùs ferre possumus, eorumque revisendorum desiderium lentè ac tardè solet subire.

Aspectu seu *facie, non corde.* (*l*) Et hoc Pauli erga Thessalonicenses affectum illustrat ac commendat: limitat enim id quod dixerat, se illis fuisse orbatum, & ostendit corpore quidem se ab illis sejunctum fuisse, sed non animo, quasi dicat; Et orbati quidem sumus vobis aspectu tantùm, quia nimirum ora vestra contueri non licuit, at non animo ac cogitatione. Animo enim vobis semper adfui, & vos mihi; semper vos pectore circumtuli, atque adhuc circumfero. Perpetuò enim de vobis cogitavi, & de vobis sollicitus fui. Continetur in his verbis causa seqq: hoc est desiderii ac studii Paulini, Thessalonicenses revisendi, cum quadam prolepsi. Poterant enim cogitare, Paulum postquam corpore discessisset, animo etiam discessisse, & sui memoriam deposuisse. (*m*) Respondet igitur, non ideò animo excidistis, quia ab oculis fuistis amoti, neque cum conspectu vestro vestri etiam memoriam deposui, ut ab illis fit, in quorum animis affectus amoris nondum altas egit radices: sed absens etiam vestri perpetuò fui memor.

Abundantiùs studuimus faciem vestram videre. Quasi dicat, tantum abest, ut discessus ille meus atque à vobis separatio affectum erga vos meum vel extinxerit, vel minuerit, ut etiam auxerit. Tantò enim magis fui accensus ut vos revisere cogitarem, & re ipsa conarer.

In multo desiderio. Id est, magno cum desiderio, seu magno desiderio inflammatus atque impulsus: quasi dicat, tantò majori cupiditate flagravi vestri videndi,

(a) *Unde nec Evangelium gentibus annunciari patiuntur salutem ipsis invidentes.* (b) *Ut mensuram suæ improbitatis impleant.* (c) *Implere peccata quid?* (d) *Sed non ferent ista impunè.* (e) *Vocem in finem* quid significent. (f) *Tertia capitis pars.* (g) *Ardentissimum eos invisendi studium, & causam cur ad exitum non fuerit perductum aperiens.* (h) *Nexus cum superioribus.*

(k) *Simulac enim ab iis abiit, ita se affici sensit atque parentes cum liberis orbantur.* (l) *Et aspectu ab illis sejunctus, animo præsens illis fuit.* (m) *Unde factum majori eos visendorum eum studio flagravit.*

ac post

ac porro operam tanto majorem dedi, ut ad vos redire possem.

v. 18. *Quapropter voluimus venire ad vos.* (a) Exprimitur hic effectus illius desiderii, cujus proxime facta fuerat mentio, cum objectionis occupatione. Effectus est voluntas, hoc est consilium ac conatus ad Thessalonicenses eundi.

Quem magis illustrat Apostolus, dum de se nominatim ait, *se semel atque iterum*, hoc est, aliquoties id voluisse, conatumve esse. Id quod affectum Pauli erga Thessalonicenses eximium arguit. Sed quia dicere poterant Thessalonicenses: Cur ergo non venisti? Si redire ad nos serio voluisses, conatusve esses, etiam rediisses. Respondet Paulus, non voluntatis defectu id factum, sed quia venire ob impedimenta sibi a Sathana objecta non potuerit.

Ait enim, (b) *& impedivit nos Sathanas. Et*, pro *sed* ut alibi sæpe. (c) Impedivit autem Sathanas, vel quia pericula objecit varia, inter quæ procul dubio fuit & illud Berrheæ a Judæis Thessalonicensibus ipsi creatum, quod nisi intervenisset, potuisset ad Thessalonicenses cum in propinqua esset urbe, facile redire; vel quia alibi facessivit Paulo negotium, excitando homines improbos, cum quibus depugnandum esset Paulo, ne forte fideles quos alibi collegerat seducerent aut corrumperent. Quare quoties Paulum in eo esse videbat ut Thessalonicenses viseret, eosque in fide confirmaret, animaretque, toties ei remoram aliquam injecit, & conatum ejus impedivit. Deus autem talia non semper impedit, (qui & Sathanæ, & hominum improbitati locum relictum esse voluit, nec vim illis penitus inferre decrevit,) & fidei, patientiæ, constantiæ piorum, hac ratione exercendæ, campum relinquit aut aperit.

vers. 19. *Quæ est enim nostra spes aut gaudium.* (d) Causam adfert impulsivam illius suæ voluntatis, hoc est consilii ac conatus ad Thessalonicenses redeundi, & hac ratione proxime dicta confirmat, ac plusquam verisimile facit, non voluntatis, sed facultatis atque opportunitatis, defectu factum esse, quod ad illos non venerit.

(e) Causa autem hæc est, quia illi sint ipsius *spes, gaudium, ac corona gloriationis.* Dicuntur autem hæc per Metonymiam effecti de Thessalonicensibus, ultimum simul etiam per Metaphoram.

Spes. Id est, ii ob quos præmium laborum meorum, quos in prædicando Euangelio exantlo, à Domino Jesu sperare merito possum, atque adeo spero. Cur enim non speraret a Domino præmium, quod tot homines, tam probos, quorum in fide amplectenda tanta extitisset alacritas, fortitudo, patientia, ipse lucri fecerit, eumque in finem tanta sustinuerit certamina, tam gravia adierit pericula, tot labores susceperit, tot devorarit molestias.

(f) *Gaudium.* Id est, ii qui mihi gaudium adfertis, quorum fides, pietas, patientia, ac constantia, summam mihi subinde adfert lætitiam. Vide infra cap. 3 vers. 7, 9. Quanquam etiam eatenus gaudium ipsius censeri poterant, quia gaudio ipsi olim essent futuri in Domini adventu, siquidem propter eos præmio esset a Domino donandus, ut modo diximus.

(h) *Corona gloriationis.* Id est, in causa eritis ut coroner a Christo, & præmium tam amplum consequar, ut de eo maximopere gloriari possim: vel laudi mihi, honori, & gloriæ, & nunc estis, & olim estis futuri; adeo ut non secus de vobis gloriari possim, quam victor de corona solet, imò multo magis, majorique jure, quam quisquam de corona. Alludit ad præmia victorum, quibus corona seu sertum dabatur; quæ res magno illis honori erat, non exiguam illis gloriandi materiem videbatur præbere. Non simpliciter autem affirmat Apostolus Thessalonicenses esse suam spem, gaudium, coronam gloriationis; sed ait, *Nonne & vos*, ne alios fideles, Thessalonicensibus similes, quos itidem lucratus esset Domino, excludere videretur; ideo ait: *Et* seu *etiam vos:* quasi dicat; vos quoque inter cæteros. Quanquam sequenti versiculo id simpliciter asserit non; quod excludi velit cæteros, & solos Thessalonicenses eo loco habeat; sed simpliciter, quod tales eos esse censeat, vel inter primos esse existimet.

Deinde addit eodem versiculo 19. (i) *Ante Dominum nostrum Jesum Christum*, seu *in conspectu Domini nostri Jesu Christi estis, in adventu ejus.* Quasi dicat; non apud homines tantum mihi estis honori ac laudi, ac porro gaudii materiam mihi præbetis, sed etiam apud ipsum Dominum Jesum: idque non tantum nunc, sed etiam, idque inprimis, cum veniet judicaturus vivos & mortuos, unicuique daturus secundum ipsius opera. Tunc, inquam, laudi mihi eritis, cum propter vos corona illa gloriæ, hoc est, immortalis vitæ, singularisque dignitatis præmio, donabor; tunc materiam gaudii amplissimam mihi præbebitis. Itaque tacita quædam hic est amplificatio rei, a comparatis imparibus. Magnum putatur laudem habere apud homines, sed longe sine ulla comparatione majus est, laudem ac gloriam consequi apud Christum, cœlestem Regem, atque adeo apud ipsum Deum, & quidem tum cum decretorius ille dies veniet, quo præmia cuique pro factis digna persolventur, cum summæ Regis illius majestas apparebit, cum tam illustris est futura spectatorum corona, cum præsentes aderunt universæ legiones Angelorum & piorum hominum tot myriades. Ex quo etiam liquet, quam charos necesse fuerit esse Apostolo Thessalonicenses, ac porro quam credibile fuerit, magno cum ipsorum videndorum desiderio flagrasse, & ad eos redire non semel constituisse, nec denique a consilio destitutum fuisse, nisi fuisset impeditus.

vers. 20. *Vos enim estis gloria nostra & gaudium.* Vim præcedentis interrogationis exprimit, atque ita eandem sententiam cum asseveratione repetit. Sensus verborum ex prædentibus patet, quasi dicat: Ita loquor, quia vos vel inter primos estis, qui mihi & sunt, & olim futuri sunt honori, apud Dominum Jesum, in ipsius adventu, ac proinde insignem mihi voluptatem ac lætitiam & nunc pariunt, & porro etiam parituri sunt. In hac autem commendatione Thessalonicensium, latet argumentum valde efficax, ad permovendos eorum animos, ut quemadmodum cœperant, pergant in Christiana religione profitenda ac tuenda, neu spem Apostoli fallant, & qui gaudio ac honori hucusque

(a) *Et in eo, ut illos reviseret, aliquoties erat.* (b) *Sed impedivit Sathanas.* (c) *quomodo* (d) *Nec immerito id tentavi.* (e) *Erant enim Thessalonicenses Pauli spes.* (f) *Et gaudium.*

(h) *Corona gloriationis.* (i) *Coram Domino Jesu, idque ultimo die.*

fuerant, & porro futuri videbantur, dolorem ipſi, pedem reſerentes, afferant, remque eo deducant, ut eorum pudere ipſum ſit neceſſe.

CAPUT III.

ARGUMENTUM.

Pergit in ſui erga Theſſalonicenſes ſtudii teſtificatione. Nam primum refert Timotheum à ſe miſſum, ut eos viſeret, & quid illis fieret cognoſceret. Deinde ſumma ſe affectum lætitia, cum Timotheus de eorum in fide conſtantia & amore erga Paulum, nuncium referret, tantoque majori ſe videndorum illorum deſiderio accenſum. Denique votum adjicit, ſingularis erga eos benevolentiæ plenum.

Verſ. 1. I*Deo non amplius.* (*a*) Prima capitis particula uſque ad verſ. 6 porrigitur, ubi de miſſione ad illos Timothei acturus, (*b*) primo cauſam ejus efficientem indicat, atque ita ſimul id, quod de ſuo ad eos veniendi deſiderio, ſub finem ſuperioris capitis aſſeruerat, comprobat. Deinde perſonam miſſi commendat. Denique finem miſſionis indicat, quæ itidem eidem aſſertioni probandæ, ſuoque erga ipſos ſtudio declarando faciunt.

Ideo non amplius ſuſtinentes. (*c*) Scilicet deſiderium videndi veſtri: quaſi dicat: Tam alte igitur pectori meo cum inſideatis, ut gloriam vos gaudiumque meum putem, nec vero voti mei ob Sathanæ impedimenta compos fieri poſſem; ideo cum jam deſiderio videndi veſtri eſſem impar, nec illud ferre amplius poſſem, de eo leniendo ac mitigando cogitare cœpi, & cum ipſemet proficiſci non poſſem, me velut alterum, Timotheum, ad vos viſendos ablegavi.

Optimum duximus ſoli Athenis relinqui. Maluique ſolus Athenis remanere, licet id magna cum moleſtia mea conjunctum eſſet, dummodo aliqua ratione incitatiſſimæ vos videndi voluntati meæ ſatisfacere poſſem. Significat Apoſtolus ſuum ſe commodum Theſſalonicenſium commodis poſtpoſuiſſe. Ægrè enim comitis chariſſimi, atque adeo Filii ſui opera carebat, & eum a ſe divelli grave erat, præſertim cum tam celebrem urbem eſſet ingreſſus, ubi laborum ſociis indigere vel inprimis videbatur. Sed maluit ſeipſum tam jucundo Timothei convictu ejuſque miniſterio fraudare, quam ſuo erga Theſſalonicenſes affectui non ſatisfacere, quemadmodum ex ſequentibus plenius intelligetur. Nota, quod de ſeipſo loquens plurali numero utatur. Neque enim eſt quod putes, eum de ſe ac Sila loqui. Silam enim, cujus initio mentionem fecit, ipſi tum non adfuiſſe apparet ex cap: 18 verſ. 5. Act. ubi Silas & Timotheus, dicuntur ad Paulum Corinthum demum veniſſe; de quo Timothei adventu loqui videtur infra verſ. 6.

verſ. 2. *Et miſimus Timotheum fratrem noſtrum.* Id eſt, qui nobis unice dilectus eſt, & tanquam alter ego: charus autem & dilectus, quia dignus.

Ideo addit: *& miniſtrum Dei, & cooperatorem noſtrum in Euangelio.* (*d*) Ut authoritatem ipſi conciliet, ſimulque ex dignitate ipſius perſonæ factum ſuum commendet, ſuique in eos ſtudii ardorem inſinuet: quod licet ſibi unice charus, & maxime accommodus, imo neceſſarius ob laborum ſocietatem fuerit; maluerit tamen illo ad tempus carere, dummodo affectum erga illos ſuum teſtaretur, illorumque neceſſitati conſuleret.

Miniſtrum autem *Dei* vocat, non ea ratione, qua omnes Chriſtiani ſervi Dei ſunt; ſed peculiari, & iis propria, qui præſunt Eccleſiæ, & prædicando Euangelio, ac gloriæ divinæ propagandæ unice incumbunt. Quo & non vulgarem ipſum eſſe fratrem oſtendere vult, & ſingulari ſuo amore dignum.

Id quod amplius adhuc indicat, cum ſuum in prædicatione Euangelii *ſocium* vocat. (*e*) Euangelium enim hic ſumitur pro prædicatione Euangelii, ut Rom: 1. 9, & xv. 19. 1. Cor: 9. 14: imo & hac ipſa Epiſtola cap: 1 verſ: 5, & alibi ſæpe.

Ad vos ſtabiliendos & exhortandos ſuper fide veſtra. (*f*) Finem miſſionis Timothei exprimit, qui erat, (*g*) ut ipſos ad conſtantiam in ea quod ſemel fuerant profeſſi, & invictum animi robur in afflictionibus hortaretur, atque ita eos in fide, quam Chriſto ſemel dederant, confirmaret, & in iis, quæ ad eam ſartam tectam ipſis conſervandam pertinerent, inſtrueret. Alii legunt *ſuper fide noſtra*, eo ſenſu: ſuper iis, quæ ad fidem, quæ mihi vobiſcum eſt communis, pertinent.

verſ. 3. *Ut nemo commoveatur ob afflictiones iſtas.* Id eſt, (*h*) ne quiſquam veſtrum turbetur, aut animo concidat, & ſive de deſerenda prorſus, ſive etiam de diſſimulanda religione Chriſtiana cogitet, ob tantas afflictiones, quas eo nomine perferre cogimini. Finem præcedenti verſiculo expreſſum, uberius explicat, cauſamque cur de eo cogitaverit, indicat.

Ipſi enim ſcitis. Narrationi rationem ipſorum confirmationi ſervientem interſerit; quaſi dicat: Quod quidem, etiamſi tandem Timotheum non miſiſſem, minime vos turbare debebat, neque adeo nunc turbare debet, ut qui habeatis exploratum:

Quod in hoc poſiti ſumus. Id eſt, (*i*) quod ea ſit conditio omnium noſtrum, quicunque Chriſto nomen dedimus, ejuſque ſacratiſſime militiæ adſcribi voluimus, & ea Dei, qui hujus religionis author eſt, voluntas, ut per varias afflictiones & anguſtias, ad cœleſtis gloriæ culmen enitamur. (*k*) Eſt autem hæc Dei voluntas non abſoluta; quaſi ſcilicet ille homines malos eſſe velit, qui negotium poſtea nobis faceſſant, (ita enim author foret peccati) ſed ex hypotheſi, ſeu ſuppoſitione, ut loquuntur, quia videlicet exiſtentem in mundo afflictionum cauſam, nempe malitiam improborum, cujus ipſi ſibi cauſa ſunt, nolit ſemper coërcere, & penitus reprimere: ſed aliquando habenis improbitati ipſorum quodammodo laxatis,

(a) *Prima capitis pars, ad verſ. 6.* (b) *Cauſa miſſionis Theſſalonica Timotheum impellens.* (c) *Nexus cum ſuperioribus.*

(d) *Commendatio miſſi.* (e) *Euangelium pro prædicatione Euangelii.* (f) *Finis miſſionis.* (g) *i. ut eos Timotheus ad conſtantiam hortaretur.* (h) *Ne ob afflictiones animo conciderent.* (i) *Scientes eam eſſe Dei voluntatem.* (k) *quomodo id intelligendum?*

fideles

fideles suos, ipsorum fidei explorandæ, suæ vero gloriæ demonstrandæ causa, ab iis nonnunquam affligi, ac vexari velit; licet interim imbecillitatis virium ipsorum respectum habeat, neque ipsis ultra quam ferre possint, oneris imponi sinat.

vers. 4. *Etenim cum apud vos essemus.* Scivisse illos jam ante, hanc esse conditionem fidelium, ac proinde non debuisse tanquam re nova inopinato accidente commoveri, ostendit, & sua prædicatione, & ipso statim subsequente eventu: quasi dicat. Simulac enim vos ac doctrinam Euangelii prædicatione nostra incitare cœpimus, illud etiam prædiximus, fore ut affligeremur, tum nos qui illud prædicaremus, tum vos qui illud amplexi fuistis.

Quod & evenit. Id est, nec defuit prædictioni eventus.

Et nostis. Quod scilicet & nos ipsi, & multi inter vos, adversa Euangelii causa sustinuerint.

vers. 5. *Propter hoc & ego non amplius sustinens,* (*a*) Desiderium scilicet cognoscendi, quo statu res vestræ, ratione habita religionis, essent. Vocala διὰ τοῦτο. vel ad proxime præcedentia respicit, afflictionem nempe, quam ob Euangelii doctrinam perferrent; vel ad remotiora, desiderium videlicet eos videndi; ut per Epanalepsin repetat ea, quæ versiculo primo dicere cœperat, quasi dicat: Propterea, inquam, misi eum, *ut cognoscerem fidem vestram.* Alium missionis Thessalonicam Timothei finem exprimit, qui ipsum magis Paulum respiciebat, sicut ille prior Thessalonicenses. Is autem erat, ut per illum certior fieri posset de illorum statu ratione fidei ac religionis.

Cui statim subjicit causam, qua ad id impulsus fuerit, *ne forte tentaverit vos.* Id est, (*b*) metuens, ne per absentiam meam, aliorumque mei similium, qui vos confirmare, atque animare potuissent, in fraudem vos aliquam induxerit, & tentatione sua in vobis aliquid profecerit, ut videlicet vos de statu vestro dimoverit, vosque a fide abstraxerit. Vox *tentaverit* hoc loco prægnans est, nec solum Sathanæ impetum & assultum, sed etiam effectum & successum significat, ut Matthæi 6. 13 in precatione Dominica, ubi significat, ne permittas ut Sathanæ vi aut fraude, a fide aut pietate abducamur, & Gal. 6. 1.

Is qui tentat. (*c*) Id est, Sathanas, cujus id est artificium & unica cura, ut homines tentet, & circumveniat. πειράζων pro πειραστὴς Hebraico more positum, ut Matth. 4. 3.

Et in vanum fiat labor noster. Id est, atque frustranei essent labores nostri, quos in perducendis vobis ad Christum subiimus.

vers. 6. *Nuper autem veniente Timotheo ad nos a vobis.* (*d*) Veniente scilicet Corinthum, ut ex Actis apparet. Est alterum capitis hujus membrum, quo, quid consequutum sit missionem illam Timothi, explicat. Id autem est, lætus de ipsorum in fide constantia & memoria Pauli nuncius, qui ingenti ipsum gaudio replevit, & desiderium ipsorum videndi in ipso vehementius accendit.

Et annunciante nobis fidem. Quasi dicat, cum nobis retulisset, vos in fide adhuc persistere, ac religionem Christianam, quam semel estis amplexi, constanter sequi ac profiteri. *Et charitatem vestram,* nempe erga proximum, de qua cap. 1, ubi laborem charitatis illis tribuit, quam inferius cap. 4 vers. 9 & 10, adhuc luculentius commendabit.

Et quia habetis memoriam nostri. (*e*) Id, est cum illud quoque nobis retulisset, non effluxisse me ex animo vestro, sed vivere atque vigere apud vos memoriam mei, adeoque vos mei mentionem facere.

Eamque bonam. Id est, honorifica vos mentione me ipsum, vitæ rationem, laborsque meos inter vos susceptos, prosequi. *Semper.* Id est, identidem quomodo me inter vos gesserim, quomodoque in me vos animati sitis commomorando.

Desiderantes nos videre. Id est, ita vos mei meminisse, meive mentionem facere solere, ut simul significetis, vehementi vos desiderio teneri videndi mei, & meo colloquio ac consuetudine fruendi.

Sicut & nos vos. Id est, non secus atque ego ardeo incredibili desiderio videndi vestri. Vel: Qua quidem in re paria mecum facitis, qui idem ardentissime exoptem. Subinde aliquid de suo erga ipsos studio interjicit, ut tanto magis illlorum sese animis insinuet.

vers. 7. *Propter hoc consolati sumus fratres.* (*f*) Id est, qui quidem Timothei nuncius, longe maximum mihi solatium attulit. *vobis* In Id est, propter vos. *In omni tribulatione & necessitate nostra.* Id est, cum in magnis tum calamitatibus versaremur, multaque adversa Euangelii causa pateremur; quasi dicat; adeo me nuncius tam lætus exhilaravit, ut omnem dolorem & molestiam, ex afflictione & angustia qua undique premebar proficiscentem, si non penitus sustulerit & extinxerit, maximam certe partem lenierit & mitigaverit.

Vocibus istis duabus, *tribulatione & necessitate,* una eademque res intelligi potest: ita ut posterior augendi vim quandam habeat, easque in afflictionibus angustias insinuet, quibus fiat ut quid consilii capias, & quo te verras, penitus ignores, sitque idem quod στενοχωρία, quam 2. Cor. 6 vers. 4 distinguit ab ἀνάγκαις quæ illo loco angustiam in rebus ad victum necessariis significant, ut cap. 12 vers. 10, quod cap. 11 vers. 27, famis & sitis nomine (quo in loco necessitatum istarum non fecit mentionem) expressisse videtur. Quæ etiam significatio hic locum habere potest, si duo omnino diversa his vocibus exprimi malis. Videtur autem præcipue respicere ad illa de quibus legimus Act: 18 vers. 12.

Per vestram fidem. Id est, propter vestram fidem. Fidei vocem in latiori quam paulo ante significatione sumit, ut charitatem etiam complectatur.

vers. 8. *Quoniam nunc vivimus.* Id est, (*g*) id enim nos reficit ac recreat, adeo ut nunc vere nobis vivere, & quasi a limine mortis, in hanc vitam revocari & restitui videamur. vel: Id enim est, quod ipsam vitam nobis reddat vitalem, omnemque adeo vim mœroris deleat, atque abstergat. Genus dicendi figuratum, in repentini, ejusq maximi inter afflictiones gaudii affluxu, usurpari solitum. Cujus exemplum habes Johan: cap: 14 vers. 19, *quia ego vivo, & vos vivetis.*

(a) 2. *ut de illorum statu quoad fidem cognosceret.* (b) *Verebatur enim ne per suam absentiam Sathan eos seduceret* (c) *Ejus descriptio.* (d) *Altera capitis partic. ad vers. 12. Lætus de ipsorum constantia nuncius.* (e) *Et memoria Pauli apud ipsos.* (f) *Quæ adeo Paulum in summis tunc afflictionibus constitutum exhilararunt,* (g) *Ut vel idipsum vitam ipsius redderet vitalem.*

Vere

Verbum enim *vivetis*, non ad futuram tantum, ut forte videri posset, sed hanc etiam vitam respicit, respectu cujus de summo gaudio, & quod æquale quodammodo sit ejus felicitati qui postliminio quasi ad vitam redeat, accipiendum videtur Psal. 22. vers. 27

Vivet cor eorum in seculum. Id est, animus eorum exhilarabitur, & lætitia perenni recreabitur.

Si vos statis. Id est, *(a)* quandoquidem vos firmi & robusti atque constantes estis.

In Domino. Id est, quod attinet ad Dominum, constanter videlicet doctrinæ ac religioni ab ipso traditæ adhærentes. Vocula *(b) si* non semper rem dubiam significat, sed sæpe etiam de rebus certissimis usurpatur. Vide 1. Cor. 15. vers. 12, & seqq: quanquam fere id evenit in argumentationibus hypotheticis ut vocant. Posset autem & propriam vim suam obtinere, ut id vitam suam, summamque adeo lætitiam dicat esset absolute, si illi constanter in fide Christo data permaneant; nisi obstaret vocula *nunc*, quæ præsentis temporis nota est, & aperte ad id quod significaverat Timotheus respicit.

vers. 9. *Quam enim gratiarum actionem possumus Deo retribuere pro vobis.* Id est, *(c)* tanta enim est gaudii vis ac magnitudo, ut nullas possimus condignas gratias reperire, quas Deo agamus pro tanta lætitia, quod in nos ex vobis, vestraque constantia & fide, quæ ipsius gratiæ & auxilio imputanda est, exuberavit. Ab effectu fidem facit ei, quod *se vivere*, id est, summopere ex illorum in fide perseverantia, lætari dixerat.

In omni gaudio, vel *super omni gaudio.* Id est, *(d)* pro summo gaudio, *omne* ponit pro eo, quod est magnum, omnibus suis partibus absolutum. *Propter vos.* Id est, vestra causa, eas in vobis dotes, donaque Dei conspicientes.

Ante Deum nostrum. Idque non simulate & coram hominibus tantum, sed vere & coram ipso etiam Deo, qui eam gaudii nostri magnitudinem videt.

vers. 10. *Nocte ac die.* *(e)* Redit iterum ad exaggerationem desiderii sui, de quo sub finem superioris capitis apertius disseruerat, & cujus mentionem paulo ante vers. 6 fecerat, ut tanto magis studii amorisque in eos sui ardorem, iis testatum faciat. Et hic est alter effectus læti illius nuncii, de Thessalonicensibus a Timotheo allati, cum priori ita nexus, ut ex illo velut efflorescat. Magnitudinem autem desiderii istius censeri vult ex precum, quas eo nomine ad Deum funderet, assiduitate.

Nocte ac die. Id est, *(f)* assidue, sine intermissione, quamque frequentissime, seu quoties Deum meum precibus adeo, toties id facio. Facio vero id & nocte & die: sermo proverbialis, sed qui singularem assiduitatem significet. Addit autem ὑπὲρ ἐκπερισσοῦ δεόμενοι. Id est, admodum abundanter, seu vehementer, atque ardenter orantes: ut non moris tantum causa, non frigide id se facere ostendat; sed ex animo, junctumque esse assiduitati ardorem, adeo ut veluti quotidie cresceret, & incrementum sui caperet orationis fervor.

Ad videndum vestram faciem. Finis & objectum prædicationis. *Et complere defectiones fidei vestræ.* Id est, *(g)* ut quod fidei vestræ, propter præproperum a vobis discessum meum deesse necesse est, id præsentia mea impleam; uberiore videlicet vos earum rerum notitia imbuendo, de quibus tum non nisi carptim cogebar ob temporis angustiam dicere; & si qua vobis exciderunt, in memoriam revocando, aut si quæ intellexistis, manifestius declarando. His autem verbis effectus ac finis exponitur prioris, nempe visitationis Thessalonicensium, & sic caussa indicatur, quæ ipsum impellat, ut & videre eos tantopere cupiat, & Deum tam fervide oret, ut id sibi beneficii præstet. Causam autem esse significat, non suam, sed ipsorum Thessalonicensium utilitatem ac commodum, ipsis admodum necessarium. Ideo autem hunc ejus rei fontem aperit Paulus, ut inde illius erga se amorem perspiciant Thessalonicenses, utque eorum animos sibi penitus devinciat & obliget; quasi dicat: Aveo vero tantopere vos videre, non ut oculos tantum meos conspectu vestro mihi longe cupidissimo pascam, neque mei ipsius causa, aut ob carnalem aliquem respectum: sed propter vosmet ipsos, ut vos erudiam, ut vestræ saluti, in qua omnes spes vestræ sitæ sunt, prosim & consulam.

vers. 11. *Ipse autem.* *(h)* Voto secundam hujus capitis particulam claudit, quo desiderii sui, de quo hucusque locutus est, compotem se fieri exoptat; quasi dicat: Ego quidem ita opto ac voveo, itaque Deum oro; Deus autem ac Christus, in cujus manu est dispositio nostrorum cona conatuum & intentionum, eventum præstet, & votis meis benignus annuat, felicemque consilio huic meo successum largiatur.

Et pater noster. Id est, qui Pater noster est. Qui titulus cum ardentissimi in nos amoris divini nota sit, spem facit, fore ut Deus vota impleat, & quæ filii ipsius tam ardentibus precibus ab ipso flagitant, præstet.

Et dominus noster. Id est, & ille qui a patre suo in nos imperium accepit, & cui gubernatio ac cura Ecclesiæ, rerumque ad eam pertinentium, nominatim a Deo est commissa, nempe

Jesus Christus. Verba enim hæc prioribus per appositionem addita.

Dirigat viam nostram ad vos. Id est, secundet, expediat, impedimenta omnia amoliatur, Sathanæ conatus, qui mihi hucusque obstiterunt, reprimat, meum vero consilium aura divini favoris sui promoveat, & me vobis salvis incolumen sistat. Insigne ut curæ & providentiæ circa nos Domini Jesu argumentum, ita invocari ipsius exemplum. *(i)* Votum enim ejusmodi, quod eum, a quo aliquid voveo, audire sum persuasus, precationis vim habet, atque adeo ipsa, licet indirecta, precatio est.

vers. 12. *Vos autem.* *(k)* Studii in eos sui testificationem voto alio claudit, quo comprecatur ipsis omnia secundum spiritum fausta & prospera, quam tertiam hujus capitis partem esse diximus: in qua etiam aditum sibi ad eorum officia explicanda facit. quasi dicat: Hoc quidem est desiderium meum, quod utinam Deus impleat benedictione sua.

(a) *quod constantes essent.* (b) si pro quoniam. (c) *Unde & gratias Deo ardentissimas agebat propterea.* (d) Omne pro perfecto. (e) *Orans nocte & die, ut eos videre posset* (f) Pauli in precibus assiduitas

(g) *Ad complendum defectum illorum fidei.* (h) *Et omnia a Deo & Christo vovet, ut viam ipsius dirigat.* (i) Votum precationis vim habet. *Tertia capitis pars, votum, quo comprecatur iis omnia secundum spiritum prospera.*

Sed

Sed interim dum id fiat, vobis unice opto & comprecor, ut vos *Dominus*, nempe Jesus Christus; ut ex articulo & superiori etiam versiculo patet *multiplicet*: id est (*a*) augeat & cumulet, *& abundare faciat charitate invicem*, id est, faxit ut in dies magis ac magis proficiatis, & exuberetis in charitate.

Et erga vos invicem. Qui Thessalonicæ fraterno inter vos vinculo per Christum copulati estis.

Et in omnes. Quicunque tandem illi sint, sive fratres, hoc est, Christiani, sive extranei, nec sacra vobiscum communia habentes, ut sunt gentiles, & Judæi.

Quemadmodum & nos in vos. Ut videlicet eo proximorum fratrumqne amore flagretis, quo ego flagro adversus vos. Illorum erga alios charitatis mensuram suum erga ipsos amorem ponit, ut eorum animos sibi penitus pigneret, ac devinciat, insinuataque sui erga eos affectus exundantia, ad paria facienda provocet. Ita nullam occasionem prætermittere videmus Apostolum, quin suum erga illos studium atque affectum eximium testetur.

vers. 13. *Ad confirmanda vestra corda*. (*b*) Finem voti exprimit, vel potius pergit ulterius in enumeratione eorum, quæ ipsis precetur: *ut corda vestra*, id est, vos ipsos, animos spiritusque vestros *confirmet*, id est, roboret, viresque vobis largiatur.

Inculpata in sanctitate. Qun possitis ita vitam moresque vestros componere, ut sitis irreprehensibiles; utpote sanctitate præditi, seu ideo quia sanctitate præditi sitis, omnique crimine, quod maculam aliquam vobis aspergere possit, vacetis.

Ante Deum & Patrem nostrum. Idque non tantum in oculis hominum, qui & facile decipi possunt, nec sunt nostri judices; sed coram ipso Deo, qui Pater noster est, sed talis qui sine prosopolepsia judicat, secundum uniuscujusque opus, cujusque oculorum aciem nemo effugere potest.

In adventum Domini nostri. Vel, ut usque ad adventum Domini nostri Jesu Christi sitis inculpati, seu ad mortem, quæ cum adventu illo quodam modo conjungitur, nosque ante tribunal Christi sistit: vel potius, ut tum appareatis inculpati, quando maxime intererit vestra inculpatos apparere, nempe in extremo judicio, cum retribuet unicuique secundum opera ipsius. Ut non solum exprimat a quo precetur; sed etiam quid, & quam perfecte, quemque in finem cupiat id illis evenire. *In adventu Domini nostri Jesu Christi*. Id est, suo. (*c*) Antecedens pro relativo, Hebræorum more, ut paulo ante vers. 9, *cum omnibus sanctis ejus*, nempe Angelis. Ita posteriori Epist. cap. 1 vers. 9 ait *in revelatione Domini Jesu de cœlo cum angelis virtutis ejus*. Judas autem vers. 14: *Ecce venit Dominus in sanctis millibus suis*. (*d*) Auget porro spiritualibus bonis fideles suos, & confirmat corda eorum inculpata in sanctitate Dominus Jesus, non si ipsi interea otientur, & in utramque aurem securi dormiant; sed si ipsi etiam adnitantur, & quantum possunt, vires suas extendant, ac sedulo, ut inculpate coram Deo vivant, elaborent. Et videtur sane Apostolus, votum hoc pro Thessalonicensibus concipiens, divinæ opis quasi quadam pollicitatione eos ad dirigenda brachia contra torrentem peccatorum incitare voluisse. (*e*) Præstat autem hæc Dominus Jesus sua ex parte, cum & uberiori fideles suos rerum divinarum notitia complet, & vires adversus omnes Sathanæ insultus subministrat, variaque media, quibus corroborentur, porrigit: idque vel Spiritus sancti sui afflatu, vel servorum suorum ad id excitatorum opera; cum sæpe sufficiat unus vir cœlesti sapientia instructus, & divino spiritu præditus, uti ad salutare lumen, vel innumeris in illuni errorum nocte vagantibus præferendum, ita etiam ad eosdem pleniori veritatis notitia instruendos, gressusque eorum ad pietatis tramitem dirigendos, & in ejus semita retinendos ac stabiliendos.

CAPUT IV.

ARGUMENTUM

In altera Epistolæ hujus parte, quæ ab hoc capite incipit, primo hortatur Thessalonicenses ad officia pietatis, tum in genere, tum in specie: Deinde subjungit doctrinam de resurrectione mortuorum, quæ fundamentum est pietatis Christianæ. Et hæ sunt capitis etiam hujus partes.

R*Eliquum ergo*: (*f*) Prima capitis hujus pars ad vers. 13 porrigitur. In qua hortatur eos ad varia pietatis officia, quæ ipsis tacite sub finem capitis superioris insinuaverat, ea ipsis a Domino Jesu optando, quorum compotes, nisi & ipsi manum admoverent operi, fieri non poterant.

Connexionem horum cum prioribus innuit particula *reliquum*, quasi dicat: [*g*] Hæc igitur cum ita se habeant, nec ullum possit esse dubium vos a Deo per nos ad cœleste regnum esse vocatos, vosque tam alacriter doctrinam nostram amplexi, superatis tot tantisque ob eam causam calamitatibus, in ea constanter ad hanc usque diem persistatis; id superest, ut in cæteris quoque officium ita faciatis, quo pietatem vestram Deo in dies magis magisque approbetis. Vel, si hæc cum proximis tantum connecti censeas; postquam vobis Domini Jesu auxilium ad pietatem colendam necessarium sum precatus, minime dubitans id vobis præstitum iri; nil jam restat aliud, quam ut vos ipsos quoque rogem ac moneam, ut vos quoque quod vestrarum est partium sedulo faciatis, neu officio vestro ullatenus desitis, sed divinæ opi, conatu ac contentione virium subserviatis. [*h*] Hortatur autem eos tum in genere, ut in ea quam ipsis non obscure tribuit integritate vitæ proficiant, tum in specie ad certas quasdam pietatis partes.

Ut vero id quod intendit, tanto facilius effectum reddat, [*i*] *Rogamus* ait, *vos, & hortamur*. Demissionem amantis, cum auctoritate præcipientis jungit. Rogare enim est demittentis sese, & blanditiis quodammodo quod vult obtinere cupientis; hortari autem, authoritatem quandam usurpantis. Rogamus igitur, inquit, tanquam ii, qui vobis optime cupimus, & ingentem inde lætitiam capimus, cum vos nostra opera ad Euangelicam veritatem perducti officium facitis.

(a) 1. *Ut charitate abundent*. (b) 2. *Ut corroborentur a Domino Jesu, quo sint irreprehensibiles*. (c) Antecedens pro relativo. (d) *Id tamen præstat Dominus non sine opera nostra*.

(e) *Quomodo*. (f) *Prima capitis pars ad vers 13*. (g) *Nexus cum superioribus*. (h) *Varia pietatis officia parte prima præscripturus*. (i) *Rogat*.

Hortamur autem tanquam ii qui jus vos monendi, vobisque præcipiendi habemus, idque *in Domino Jesu*, id est, authoritate & nomine Domine Jesu, vel quod ad doctrinam & religionem Domini Jesu attinet.

Quemadmodum recepistis. (a) Trajectio quædam est, quia vocula *ut*, quæ præcedere debebat, in fine versiculi sequitur. Sensum haud male expressit vetus interpres: *ut quemadmodum accepistis a nobis, quomodo oporteat vos ambulare, & placere Deo, sicut & ambulatis, ut abundetis magis.* Vult videlicet ut in pietate, quam illis superius ex parte tribui vidimus, cum laborem charitatis illis adscribit cap. 1 vers. 3, majores indies profectus faciant.

Ait vero, *quemadmodum accepistis a nobis.* Id est, quemadmodum a nobis didicistis, & ex ore nostro hausistis. (b) Accipere traditionis correlatum est. Mensuram illorum vitæ & morum, vult esse suam doctrinam, non illorum opinionem.

Quomodo oporteat vos ambulare. Id est, quomodo debeatis vitam instituere. Hebraismus notus est.

Et placere Deo. Instituere, inquam, ita, ut Dei favorem vobis conciliare, & in illius gratiam vos insinuare possitis. (c) Finis actionum vitæ nostræ est, ut placeamus Deo: quo verò pacto id consequi possimus, ex iis quæ nobis Apostoli tradiderunt, discimus.

Ut abundetis magis. Id est, ut non modo de pristino pietatis studio nihil remittatis, sed etiam enitamini, ut in pietate quotidie crescatis, & longe cumulatius id, quod hucusque fecistis præstetis.

vers. 2. *Scitis enim.* Confirmat id quod dixerat, *accepisse illos a se quomodo oporteat ambulare*, eosque ipsos testes quodammodo appellat; simul autem ostendit non posse eos ignorantiam hic aliquam prætendere; siquidem ipsi probe sciant, quænam præcepta ipsis fuerint data, quibus virtutis ac pietatis officia continerentur.

Quæ præcepta dederimus vobis. Id est, quænam vobis præscripserimus & injunxerimus.

Per Dominum Jesum. Id est, authoritate non nostra propria, sed Domini Jesu, cujus servi sumus, cujusque nomine legationem istam obimus. Sic eadem verba sumuntur 2 Thessal. 3. 12.

vers. 3. *Hæc enim est voluntas Dei.* Id est, (d) id enim vult, & exigit a vobis Deus. Voluntas pro objecto voluntatis. Vocula γὰρ, servit declarationi. Declarat enim Apostolus, quænam sint illa præcepta, quæ Thessalonicensibus dederit, ac porrò quomodo eos ambulare seu vivere oportere docuerit.

Declarat autem id primo generaliter, (e) si vocem ἁγιασμοῦ *sanctificationis*, ita late sumamus, ut omnem virtutum complexum suo ambitu coerceat, eam vitæ puritatem significans, ut ab omni peccati labe puri & immunes simus. Quo pacto ea, quæ sequuntur, species erunt hujus sanctificationis; quasi dicat; Non aliud, (ut breviter quæ jam ante dixi, repetam) a vobis exigit Deus: nec ulla alia, qua in ipsius gratiam irrepere queatis, est via, quam ut vosmetipsos integros & illibatos ab omni vitiorum impuritate conservetis, vitamque coram Deo in sanctitate traducatis, cujus inter alia hæ etiam sunt partes, ut scortationem & injuriam fugiatis, in fraterna vero charitate indies proficiatis, & ab ambitione ac rerum alinarum cura alieni; laboribus quiete incumbatis. Hæc enim quatuor sunt illa specialia; ad quæ illos in sequentibus hortatur Apostolus.

Quod si voce (f) *sanctitatis*, sola tantum castitas intelligatur, ut alii volunt, & inferius hæc eadem vox repetita postulare videtur, (g) dicendum erit Apostolum rectè ad enumerationem specialium officiorum, declarandæ tantum generalis hortationis causa, descendere.

(h) Quo sensu verba sequentia *abstinere vos a fornicatione*, explicatio erunt ejus, quod sanctitatis nomine appellaverat. Sed prior sententia longe verisimilior est. Cum enim nomine *voluntatis Dei* significet Apostolus quicquid Deus a nobis postulat, fierique vult, non est verisimile, Apostolum dicere voluntatem Dei esse solam castitatem. (i) Porro quod ad proxime sequentia verba attinet; fornicatio adeo late hoc loco extenditur, ut adulterium & impuritatem ac omnem lasciviam, animumque adeo impudicum complectatur: omnia enim ista sanctitati adversantur, & hominem cœno pejus inquinant. Et hoc est primum e specialibus, ad quæ hortatur Thessalonicenses, pietatis officiis. (k) Quod primo loco posuit, tum quia ipsius contrarium res per se est longe turpissima, & sanctitati, quæ in puritate consistit, maxime adversa, atque inimica, tum quia illud vitium adeo fuit illo seculo inter gentes vulgare, ut ne in vitiorum quidem censu poneretur, & a Christianorum vulgo, ut ex Actis (l) Apostolicis, & Epistola ad Cor. priori patet, inter adiaphora censeretur.

vers. 4. *Scire unumquemque.* Declarat manifeste quid sibi illo præcepto velit, & quo usque pomœria illius extendat.

Suum ipsius vas possidere in sanctificatione & honore. Id est, cum sanctificatione seu castitate; quasi dicat: ut unusquisque corpus suum, quo tanquam instrumento quodam animus noster, seu mavis nos ipsi utimur, conservet purum, ne quicquam eo designet quo se polluat; (m) atque ita & se ipsum, corpusque adeo suum dehonestet, & ignominiæ maculam ei aspergat. Nam cum totum hoc voluptatum genus aliquid impuri trahat, tum vero si extra limites conjugii, imbecillitati humanæ concessos, libido evagetur, non tantum per se turpis est, adeoque hominem coram Deo conspurcat, sed & dedecore atque ignominia peculiari afficit. Unde honor hoc loco cum castitate conjungitur, & scortationi opponitur, & Rom. 1 vers. 24 & 26, dicuntur homines ignominia affecisse corpora sua impuritate: & cupiditates impuræ appellantur πάθη ἀτιμίας, affectus seu cupiditates ignominiosæ. Huc facit & illud Heb. 13. 4.

(n) *Vas* pro instrumento sumi familiare est sacris scriptoribus. Vide Gen. 17 vers. 3. & cap. 49 vers. 5. Judic. 18. 11. 2. Paralip. 23. 7. Esaiæ 12. 5. Psalm. 7. 14. Sed locus 1. Sam. 21. 5 huic nostro simillimus est: nam & ibi vas pro corpore sumi videtur: quanquam & strictius sumere possis, pro iis, quæ generationi destinata honestè hoc nomine designantur. Jam vox *scire* practicam hic scientiam notat. quasi dicat: ut quisque summo studio corpus suum servet, castum atque ab omni libidine illibatum.

(a) *Primo in genere ut mimimum servent, quæ ab ipso didicerant.* (b) Accipere *traditiones correlatum.* (c) *Finis actionum nostrarum quis, & quomodo consequendus.* (d) Voluntas *pro objecto* voluntatis. (e) *Vocis* ἁγιασμοῦ *significatio latior.*

[f] *Strictior.* [g] *Deinde in specie.* [h] *1. Ut fugiant fornicationem.* [i] *Cujus hoc loco significatio latissima.* [k] *Cur eam primo loco posuit.* [l] *Vide Act. cap. 14. 1 Cor. cap. 6.* [m] *Est enim omnium voluptatum fœdissima.*

vers. 5.

verſ. 5. *Non in paſſione deſiderii.* μὴ ἐν πάθει ἐπιθυμίας. *non in affectu cupiditatis.* Id eſt, affectu, qui eſt cupiditas. Genitivus ſpeciei. Cupiditatis autem voce eam, quæ voluptatis impuræ eſt incentiva, intelligit. *In*, poſuit pro *cum*, ut verſiculo præcedente, *in ſanctificatione & honore.* (a) Porro videntur hæc verba regia ſuperioribus, & a contrario illuſtrari, quid ſit *vas poſſidere in ſanctitate & honore*, id videlicet, ut alieniſſimi ſimus ab illo belluino affectu, quo homines cæco impetu in venerem rapiuntur, & licet a flagitio ipſo, ob occaſionis aut facultatis defectum, aliave impedimenta temperant, ipſam tamen cupiditatem animo ſovent, & illa ſemet titillant ac oblectant.

Sicut & gentes, quæ ignorant Deum. Id eſt, quod faciunt gentes, quibus non affulſit veri Dei notitia, id inquam eſt gentium quodammodo proprium, qui vera Dei cognitione deſtituuntur, quem quia vos noſtis ejuſque voluntas nobis docentibus probe vobis cognita & explorata eſt, ideo diſſimiles illorum hac in parte eſſe debetis. Diſſimilitudo ſtatus ac conditionis, diſſimilia quoque facta ac mores poſtulat. (b) Vocula καὶ abundat, ut alias ſæpe: ſatis enim erat dicere, *Sicut gentes.*

verſ. 6. *Non opprimere & circumvenire*, Conjunguntur hæc cum illis, *abſtinere*, verſ. 2, *ſcire*, verſ. 4 per aſyndeton, ita ut pendeant, una cum illis, ex verbis verſ. 3: *hæc enim eſt voluntas Dei ſanctificatio veſtra*, & ad ſanctificationem illam explicandam ſpectent (c) Eſt enim hic alterum & ſpecialibus officiis, quo ab injuria alteri & præſertim fratri, inſerenda arcemur. Ὑπερβαίνειν proprie *ſupergredi* ſignificat. Cum enim omne jus commutativum in æqoalitate conſiſtat, requiratque ut tantundem reddat alter quantum accepit, & contra; qui in contractu, quem cum aliquo habet, ut emptione, venditione, ſocietate oegotiatoria, plus de lucro ſibi ſumit quam alter, ſeu illi tribuit, ut Ariſtoteles ait, minus, ſibi autem plus ſumit, illum velut ſuperare & ſupergredi videtur, & eum πλεονεκτεῖν ſeu defraudare dicitur, *in negotio* puta συναλλάγματι ſeu contractu. Nam quod alii πράγματι voce fornicationem intelligi putant, & πλεονεξίαν thori interpretantur, ut ſit ſermo de adulterio; id nec vox πράγματος, nec verbum πλεονεκτεῖν ferre videtur. Quod enim illi locum adſerunt Eph. 4 verſ. 19, ubi vocem πλεονεξίας hoc ſignificatu uſurpaverit Apoſtolus, id nullo negorio refelli poteſt. Nihil enim vetat ibi Apoſtolum vocem πλεονεξίας proprie uſurpaſſe, & impuritati conjunxiſſe, tanquam vitium æque late atque illud inter Ethnicos patens, & illis æque atque illud uſitatum ac familiare. Id quod etiam alibi eum feciſſe, hanc procul dubio ob cauſam, quam modo diximus, deprehendere licet. Vide. Rom. 1. 29, ſi vox πορνείᾳ, ut (d) nonnullis placet, ſuppoſititia eſt: & 1 Cor. 6 verſ. 9 & 10, inprimis autem Epheſ. 5 v. 5, & Col. 3 verſ. 5, quibus in locis etiam ratio eadem plane quæ hic adjicitur. De argumento quo illi ad ſententiam ſuam adſtruendam utantur, ex voce ἀκαθαρσίας & ἁγιασμῷ petito, mox dicetur.

(e) *Fratrem ſuum.* Non quod liceat extraneum circumvenire, ſed quia maxime dedeceat, ita cum eo agere, qoi ob communem ex Deo nativitatem arctiſſimo fraternitatis vinculo tecum ſit devinctus. (f) Eſt enim juſtitia ſocietatis, & conjunctionis vinculum ac cuſtos, tantoque accuratinr ejus habenda eſt ratio, quanto major eſt ſocietas, & conjunctio arctior. At cum quo arctior ſocietatis nexus eſſe poteſt, atque cum eo, qui uno tecum gaudeat patre? Vide 1 Cor. 6. 8.

Quoniam vindex Dominus de omnibus his. Id eſt, (g) hæc vero vitia ideo deteſtari, & ab iis abſtinere debetis, quia Dominus Jeſus ſevere animadverſurus eſt, vel animadvertere ſolet in eos, quicunque his ſceleribus ſeſe contaminaverint, mandatumque ipſius his in rebus ſpreverint. Ratio ſumta ab effectu admodum damnoſo, pœna videlicet gravi irrogaoda iis, qui virtutum ſuperiorum ſepta tranſilire fuerint auſi. Eſt vero iſta ratio, non poſterioris tantum hujus officii, licet ei proxime annexa eſt, ſed etiam prioris. Id quod & ex plurali numero, cum ait *de omnibus his*, conſpicitur, & maxime ex verſiculo 7, cujus verba prima fronte ad prius tantum reſpicere videntur. Unde etiam occaſionem ſumſerunt nonnulli, ad unum genus officii referendi omnia, quæ hucuſque diſſeruit Apoſtolus. Vocula περὶ ſervit objecto.

Vindex eſt de omnibus his. Id eſt, omnia iſta flagitia ulciſcitur.

Sicut & prædiximus vobis. Id eſt, id qood non nunc demum vobis indicavimus, ne quis forte ignorantiam prætendere audeat, aut etiam ſibi non eſſe dictum a nobis queratur; ſed initio ſtatim id prædiximus vobis.

Imo *& teſtificati ſumus.* Id eſt, vel obteſtati, Deo quaſi teſte advocato, vel ſimpliciter *conteſtati ſumus*, id eſt, identidem ingeminavimus, repetiimus, urſimus, adeo ut voſmet ipſi teſtes locupletiſſimi ſermonom noſtrorum eſſe poſſitis. Faciunt hæc non tantum tollendæ illi objectioni, quam inſinuavimus, ſed etiam neceſſitati borum monitorum oſtendendæ; ut videlicet tantopere ea inculcari videntes, non parum, ſed plurimum in iis eſſe ſitum crederent.

verſ. 7. *Non enim vocavit nos Deus.* (h) Vel cauſam hic reddit Apoſtolus, cur tam diligenter ea jam antea inculcaverit, & porro etiam cur a Theſſalonicenſibus monita hæc tam ſedulo ſint, obſervanda, & peccata de quibus hucuſque actum tam ſtudioſe cavenda, vel futurum vindicem Dominum, ut verſiculo præcedenti aſſeruerat, probat ex natura vocationis noſtræ, quaſi dicat: Non enim ea lege & conditione vocati ſumus a Deo, ut impuritatem exerceremus, ſed ut ab omnibus vitiorum inquinamentis puri ſimus. (i) Ἀκαθαρσίας vox perſæpe iis tantum ab Apoſtolo tribuitur, quæ circa voluptates venereas verſantur. Latius tamen patere & ad ipſam avaritiam extendi poſſe, vel ex ſecundo hujus Epiſtolæ capite verſ. 3 liquet.

Sed in ſanctificatione. Id eſt, in ſanctificationem, ſeu ea conditione ut ſanctificationem ſectaremur, id eſt, vitæ puritatem & innocentiam. Sic eadem vox ſumitur Hebr. 12. 17. Quare & ex his vocibus, quæ natura ſua latius porriguntur, fruſtra præceptum verſ. 6, ad libidinem vagam, & inordinatam torquetur. De Particula (k) ἐπὶ diximus Galat. 5. 13. ſignificat hoc loco finem, & ponitur pro εἰς, vel, quod ſi rem ſpectes, eodem recidit, conditionem qua vocati ſumus.

verſ. 8. *Itaque hoc rejiciens.* Novam quandam ex præcedentibus rationem elicit, qua Theſſalonicenſes a vitiis antea memoratis abducere conatur, cum qua-

(a) Vas poſſidere in ſanctitate & honore *quid?* (b) Vocula καὶ abundat. (c) 2. *Ne in contractibus quenquam defraudent.* (d) *Vide Bezam.* (e) *Inprimis autem fratrem.* (f) *Juſtitia ſocietatis vinculum.*

[g] *Ratio monitorum pœna gravis in tranſgreſſores.* [h] *Quod liquet & ex vocationis noſtræ natura.* [i] ἀκαθαρσία quam late *ſumatur.* [k] ἐπὶ *pro* εἰς. [l] *Et qui peccata illa, Deum ipſum ſperiunt.*

dam prolepsi. Quia enim nimis communia & trita erant inter Ethnicos hæc duo vitia, a quibus hic dehortatur Thessalonicenses; ideo ne cogitarent, non adeo magnum periculum esse, si monita hæc negligantur, pondus illis addit, & ostendit, quàm graviter illi peccent, qui præcepta hæc contemnant, & iis susque deque habitis, peccata illa designent, à quibus eos esset dehortatus. Rationem autem petit ex hujusmodi contemptus effectu quodam, ejusque vero ac præcipuo, seu mavis ultimo objecto, in quod contumelia hæc redundet. Deducit vero ipsam ex iis verbis, quibus asseruerat, hac eos conditione esse vocatos, nempe a Deo, ut omni impuritate abdicata, sanctè viverent; quasi dicat: Talis igitur cùm sit vocatio vestra, seu, cum tali sitis conditione a Deo ipso per nos vocati; nemo vestrum cogitare audeat, hæc mandata, tanquam à me, hoc est ab homine profecta, violari posse.

Sed sciat, quòd quicunque illa rejicit, & spernit, libidinibus & injuriæ aliis inferendæ fibulam laxans, *non hominem rejicit.* Id est, non me tantum ille qui homo sum rejicit, & spernit, nec in me tantum delinquit, ut scilicet in me, tanquam præcipuo ultimove objecto terminetur istud peccatum,

Sed Deum. Id est, sed porrigitur ulterius, & ascendit istud delictum altius, ipsumque adeo Deum ferit, in eum omnis illa redundat contumelia: ut jam nullam amplius causam dubitandi de eo habeatis, quod Dominum ultorem horum futurum asserui.

Et dantem spiritum suum sanctum in nobis. Id est, (*a*) cujus rei documentum, capere potestis ex eo, quod in nos effudit spiritum suum sanctum, quo inspirante, impellente, dictante, hæc præcepta vobis tradidimus, atque etiamnum tradimus, & mentem divinam aperimus. Rationem consequentiæ, cur videlicet qui Apostolica præcepta spernit, Deum ipsum spernat, adducita causa præceptorum Apostolicorum efficiente, Spiritu S. in illorum pectoribus inhabitante, qui manifestissimis sese in iis exerebat indiciis ac documentis, ita ut dubitare non possent Thessalonicenses, quæ Apostolus assereret, ejus impulsu dicere. Quanquam nihil prohibet, hoc argumentum ita accipere, ut non tam a causa efficiente præceptorum Apostolicorum ductum censeatur, quam ab effectu Dei, Apostolorum autem adjuncto, ex quo apparet, Apostolos Dei ipsius legatos esse, & non suo, sed Dei nomine loqui ac præcipere, quicquid præcipiant. Spiritus enim Sanctus in illis habitans, & in iis sese manifestissime exserens, erat apertum muneris atque authoritatis ipsorum sigillum, ac veluti nota illis a Deo impressa, ex qua constaret eos esse viros divinos, Deive legatos. Alii legunt, *dantem Spiritum S. in vobis*, sensu ejusmodi; Id vero vel ex ipsa collatione in vos Spiritus S. animadvertere potestis: qui cum in confirmationem doctrinæ, vobis a nobis prædicatæ, datus sit; inde liquidum est, nostra præcepta non nostra esse, sed illius potius, qui ea spiritu suo confirmavit, ac proinde contemptum eorum, in ipsum ultimo ac præcipuo redundare.

vers. 9. *De charitate autem fraternitatis.* Id est, de eo autem ut fratres, qui sunt ejusdem vobiscum religionis, ac cœlestis vocationis consortes, ametis. (*b*) Tertium e specialibus præceptum, de charitate erga fratres, quod per quandam præteritionem tractat Apostolus, ut non tam ad eam nunc demum amplectendam hortetur, quam laudem ejus ipsis prolixe tribuens, ad progressus in ea faciendos, blande invitet.

Non opus habetis scribere vobis. Id est, non est necesse ut vobis scribam, tanquam admonitionis hac in parte egentibus. Verba hæc ita laudem hujus virtutis tribuere videntur Thessalonicensibus, ut non obscure indicent in cæteris, quas illis hucusque commendavit, virtutibus, plus illis deesse; quia nimirum, ut dictum est, vitia illis contraria tunc fuerunt omnium Gentilium morbi quidam epidemici.

Ipsi enim vos a Deo docti estis. (*c*) Rationem superioris versiculi affert, a causis per dissentanea elatis; quasi dicat; jam ante enim Deus effecit, ut virtutem hanc disceretis, & eam vobis omnino colendam esse probe agnosceretis. Deus operam hanc in parte meam antevertit, eo veluti magistro estis usi, ut meis monitis jam amplius indigere non videamini. Non est autem credibile, ita eos a Deo edoctos fuisse, ut nulla a Paulo apud eos versante præcepta de charitate in fratres exercenda acciperent. Qui enim res tam necessaria, tam eximia, quam Christianæ religionis animam non immerito dixeris, reticeri a tanto hujus religionis magistro potuit? Sed intelligendum est, non opus fuisse ut multa hac de re Paulus diceret, eosque ad hanc virtutem vehementius incitaret; quia nimirum ob rectum, quo erant præditi, judicium & insignem animi probitatem, ipsi facile animadverterent, omnino convenire, ut qui tam sanctam Christi doctrinam essent amplexi, & ad eandem in cælis felicitatem à Deo vocati, ac viam ad eam tendentem una ingressi, se mutuo amarent & quibus possent officiis prosequerentur. Et hoc esse videtur quod (*d*) θεοδιδάκτους appellat: θεοδίδακτοι enim illi recte dicuntur, qui animo sunt ita probo, atque ad virtutem propenso, ut vel nemine prorsus, vel prope nemine hominum monente, quid sui sit officii videant, velut Deo ipso interius eos erudiente, & occulta quadam vi id illis persuadente. Facit hoc ad intelligendum illud Christi Joh. 6. 45, *Et erunt omnes docibiles Dei.* Simulac enim Christus adveniens voluntatem divinam hominibus revelare cœpit, ii qui essent animo improbo, ab eo velut a petra scandali & scopulo aliquo resilierunt, illi vero qui probo essent animo, sine ulla cunctatione ipsam sunt amplexi, ut quasi ab ipso Deo, & occulta quadam vi, propter animi sui probitatem essent tracti. Hanc ergo animi probitatem, quod ad charitatem attinet, Thessalonicensibus tribuit hic Apostolus, ita illos ad eam propensos fuisse indicans, ut velut ab ipso Deo eam didicisse viderentur.

vers. 10. *Etenim facitis illud.* Ipsos θεοδιδάκτους esse probat ab effectu, ea videlicet charitate, quam re ipsa exhiberent omnibus fratribus in Macedonia existentibus, illis nimirum omnibus, cum quibus, ob locorum vicinitatem, commercium aliquod habere solerent. Siquidem ipsi in Macedoniæ metropoli vivebant.

Rogamus autem vos fratres abundare magis. Id est, hoc tamen interim non tam monemus, quam incitatam in id sponte voluntatem vestram videntes, pro eo, quo vos prosequimur, amore, vos obsecramus, ut in eo ipso, quod bene facitis, indies progredi, & vos ipsos superare velitis. Correctio quædam est, qua calcar currentibus addit.

(a) *Cur, qui Apostolica præcepta spernit, Deum spernat.* (b) 3 *ut in charitate erga fratres proficiant indies.*

(c) *Cujus laudem ita illis tribuit, ut velut a Deo didici eam videantur.* (d) θεοδιδάκτοι qui.

vers. 11.

vers. 11. *Et contendere.* (a) Quartum e specialibus praeceptum, ad quietae vitae studium, cujus assequendae medium ostendit, curiositatis & otii fugam. Haec enim duo plurimum quietem nostram turbare solent, multisque nos curis ac difficultatibus implicare, si aut in aliena inquiramus, rebusve ad nos non pertinentibus nos ingeramus, aut rerum rd victum necessariarum inopia laboremus.

Et contendere quiete agere. Id est, studiose curetis, & in id sedulo incumbatis, ut dum alii se spesque suas ambitione donant, vos vitam quietam & tranquillam agatis, a turba, a litibus negotiisque forensibus, quoad ejus fieri potest, recedentes, & velut intra vosmetipsos secedentes. Haec vos ambiatis, huc curam ac laborem vestrum convertatis, quasi hic honorum vestrorum summa esset sita. Ad ambitiosorum enim & gloriam consectantium studia, & prensationes, allusisse Apostolum, indicare videtur vox φιλοτιμεῖσθ., quae proprie significat honoris consequendi gratia eniti: ut tacita quaedam sit inter ambitionem aliorum, turbis ac negotiis, a quibus abesse possent, ultro se ingerentium, & studium Thessalonicensium in quiete sectanda, comparatio simul quaedam & contentio. (b) Quanquam & alias hoc voce utitur Apostolus, pro sedulo eniti & studiose elaborare Rom. 15. 20.

Et agere propria. Id est, ut vestrum negotium curetis, alienis rebus vos minime immiscentes, neve alienorum curiosi scrutatores sitis. Haec enim vitae quietem, ut diximus, turbant, & varias nobis curas conciunt. Et hoc est unum ex mediis ad vitam quietam ducentibus.

(c) Alterum est, *& operari propriis manibus vestris.* Quod etiam ab ipsa πολυπραγμοσύνῃ avocat, ut ex illo Terentiano sene apparet, ait: *Tantumne est abs re tua otii tibi, aliena ut cures, eaque nihil quae ad te attinent?* Vult ergo Apostolus, ut manibus ipsi suis victum sibi acquirant, praesertim ii, quos res angusta domi premeret, ne otio, & (d) torpore marcidi, aliis negotium facessant, in illorum res, ut fere solent desides, inquirendo, aut ad extraneorum opem confugere necesse habeant, ut in sequentibus dicetur. Idem praeceptum copiosius tractatur 2. Epist: cap: 3 vers. 10, 11, 12. Ex quo loco causa ejus tradendi apparet. Dicit enim ibi Apostolus, audire se, esse inter ipsos nonnullos otiosos, rebus inanibus occupatos, quam famam apparet jam tum quoque ad apostoli aures pervenisse. Quare eos monet, ut labori incumbant honesto, nec aliis sint molesti, victum videlicet ab illis emendicando, quem propria industria optime possent sibi comparare.

Sicut vobis praecepimus. Id est, quemadmodum etiam antea cum apud vos essemus, vos monuimus, ac vobis injunximus. Dum antehac se dicit praecepisse Apostolus, tum ne ignorantiam quis praetexere audeat, occurrit; tum vero necessitatem praeceptorum indicat; ut qui non videatur fuisse res exigui momenti tam serio, idque saepius inculcaturus

vers. 12. (e) *Ut ambuletis honeste ad eos qui foris sunt.* Praeceptum suum comprobt, à fine, seu potius effectu. Sensus est: ut vitam transigatis decenter, & cum cum quadam veluti dignitate, ratione inprimis habita extraneorum, seu a doctrina Euangelica & Ecclesia alienorum; ne nimirum illis vosmetipsos contemnendos quodammodo ac vilipendendos propinetis, si ad illorum opem confugere cogamini. Huc enim Apostolum proprie respicere, ostendunt sequentia: Quanquam alias, & ratio ipsa, & verba ita sunt comparata, ut latius extendi queant, & nominatim ad ea, quae proxime antecesserunt, de vitando πολυπραγμοσύνῃ, & rerum alienarum cura; quasi dicat Apostolus: ut ita vos geratis, ut homines a fide alieni cernentes vos nec ambitionis vento agitari, & ab alienarum rerum cura alienos vestrum negotium curare, & propiis manibus victum vobis acquirere, nec alienae opis indigere, vos & admirentur, & nullam occasionem vos vilipendendi, aut verbis detrahendi habeant. Sed prius, ut diximus, Apostoli menti magis est consentaneum. Sequitur enim explicandi quodammodo gratia:

Et nullo opus habeatis. Vox *nullo*, ad homines extraneos videtur hoc loco proprie pertinere; quasi dicat: ita nimirum, ut nullius extranei ope indigeatis, nec ad eorum auxilium, vitae sustentandae causa, confugere cogamini, qua in re consistit τὸ εὔσχημον seu honestem illud, de quo modo dixi, cave nititur. Etenim qui ad alienam opem confugit egestate adactus, is ei se submittit, & occasionem illi praebet se contemnendi, & sibi insultandi, atque exprobrandi; hominibus praesertim impotentis animi, & alienis a Christi religione, quod sine ipsorum ope vivere non possit. Quod si ob ignaviam etiam Christianorum id accidat, causa illis praebetur tanto major, ut ipsis in probrum id vertant.

vers. 13. *Non volumus autem vos ignorare.* (f) Altera capitis pars, in qua doctrinam de piorum resurrectione, de qua non satis fuerant Thessalonicenses instructi, proponit, collocans illam in medio praeceptorum ad pietatem ducentium, quia illa sit velut fundamentum, cui pietas nostra innitatur, & nihil nos ad eam potentius incitare possit, atque vitae futurae spes. (g) Ad hunc autē locū doctrinā illā potissimum videtur reservasse, quia traditurus adhuc erat praeceptum de sobrietate ac vigilantia, quę virtutum omnium Christianarum veluti custos est. Hujus vero fundamentum quoddam est spes, & expectatio adventus Christi, mortuos resuscitaturi, & una cum illis etiam superstites pios ad se collecturi, atque in caelum delaturi, cujus adventus tempus ignotum esse velit. Quare Apostolus ignorantiam Thessalonicensium circa resurrectionem mortuorum erudiens, rem totam illis breviter explicat, & effectis adventus Christi hoc capite expositis, initio sequentis capitis de tempore illius nonnihil addit, hoc est, id nobis ignotum esse asserit, & hac ratione praeceptum de sobritate ac vigilantia subjicit huic fundamento superstructum, atque ita ad interruptum praeceptorum cursum revertitur. Reliquo igitur hoc capite Thessalonicenses de resurrectione melius instructurus, initio rē, de qua sit acturus, proponit: deinde eam explicat simul & comprobat: tum tacitae illorum cogitationi occurrens, totā rationem, qua omnes pii olim, sive mortui, sive vivi, sint ad supremam felicitatem perducendi, uberius declarat. Tandem finem hujus doctrinae in ipsa propositione positum monito inclusum repetit. (h) Propositionem autem inchoat verbis sibi usitatiis, cum de re locuturus est, illis, ad quos scribit scitu vel necessaria, vel saltem utili, ut 1. Cor: 10. 1. XII. 1. 2. Cor. 1. 8.

(a) *Ut quieta vitae studeant.* (b) *Quae paratur fuga curiositatis.* (c) *Et otii.* (d) *Desides enim curiosi.* (e) *Ratio praecepti a fine, ne ad extraneorum opem ob inopiam confugere coacti, illorum se contemptui & insultationi exponant.*

(f) *Altera pars capitis, doctrinam de resurrectione adeoque summa felicitate piorum continens.* (g) *cur hoc loco tradatur* (h) *1. Eam tractaturus, initio rem proponit.*

De iis qui obdormierunt. Id est, (a) Nolo autem vos in ignorantia versari eorum, quæ pertinent ad statum ac conditionem eorum, qui fide Domino Jesu ad extremum vitæ halitum servata mortui sunt: Ii enim in sacris litteris Novi Fœderis obdormivisse dicuntur, qui mortui sunt in Domino, metaphora pleniori, quia non secus e morte, atque e somno in vitam revocabuntur. Etsi enim in Veteris Fœderis scriptis, impiis quoque morientibus idem verbum tribuitur, id tamen fit tantum propter ἐμφατικωτέρας metaphora dilutiori.

Ut non contristemini. Id est, (b) ne ita ob eorum obitum animo afficiamini, itaque eos lugeatis, tanquam actum de illis esset. Gravius enim mortem hominis chari eum ferre necesse est, qui eum periisse jam existimat, quam qui scit, eum haudquaquam periisse, sed certam melioris vitæ spem ei superesse. Quanquam & sua causa tristari poterant Thessalonicenses, ne & ipsi morte abrepti perirent. Qui enim pios mortuos periisse putat, de seipso, præsertim cum mortem sibi imminere videt, non potest non esse sollicitus.

Ut & reliqui. (c) Scilicet gentiles, *qui spem non habent.* Sibi videlicet a Deo factam, ut Tit: 3. 7, cui scilicet tuto innitantur. Causam finalem in his verbis, *ut non contristemini*, affert, qua ad doctrinam hanc de resurrectione tractanda fuerit invitatus. Versimile autem est, Thessalonicenses, cum audirent Christianos in adventu Domini Jesu præmia reportaturos, sæpiusque illis inculcaretur, perpetuo eos ad adventum illum paratos esse debere; id ipsis adhuc superstitibus futurum animo præsumpsisse: quod etiam nonnullos iis persuadere conatos, ex secunda Epistola constat. Unde cum interim viderent, alios Christianos, & sibi forte sanguine junctos, mori; & propter illos mœrore conficiebantur, infelices eos esse æstimantes, quia una cum cæteris mortalibus periissent: & sibiipsis procul dubio metuebant, ac propterea in summo animi angore & cruciatu erant, ne eos ante adventum Domini mors occuparet.

vers. 14. *Si enim credimus.* (d) Rem ipsam explicat, & argumento a resurrectione Christi sumpto futuram eorum, qui obdormierant, resurrectionem probat. Argumentum ex loco parium ductum est: vult quippe dicere: si Christus, cum esset mortuus, resurrexit, ii etiam, qui membra ipsius sunt, licet moriantur, resurgent. Atqui prius verum, ergo & posterius. Porro oratio Apostoli verbis ἀνακόλουθος est. Ratio enim connexionis aliud requirere videbatur consequens, ex isto Apostoli antecedente aptum. Ita nempe videtur concludere debuisse: Si credimus, quod Jesus mortuus est, & resurrexit; etiam credere debemus, quod Deus eos, qui dormiunt, per Jesum adducet cum eo. At consequens ab Apostolo expressum, *sic & eos qui obdormierunt per Jesum, ducet cum eo*, hujusmodi revera requirebat antecedens; quemadmodum Jesus mortuus est & resurrexit: Non autem istud quod hic ponitur: *Si credimus, quod Jesus mortuus est & resurrexit.* Sed nimirum concisa hac loquendi ratione voluit simul & antecedentis ipsius, in quo tota vis argumenti sita est, manifestam apud ipsos veritatem exprimere, & consequentiæ simul rationem ostendere. Ac illud quidem voce *credimus*, hoc vero vocula οὕτω *sic*, quæ similitudinis ac paritatis inter nostram & Domini resurrectionem nota est, præstitit: ita ut in hac enunciatione Paulina tacite includantur rationis subsidia, seu antecedentis & consequentiæ probatio. quasi dicat: Si enim verum est, quod Christus, cum esset mortuus, resurrexit, ut sane verum esse omnes, qui Christi nomen profitentur, vosque una nobiscum certissimis argumentis convicti creditis; etiam illud verum est, quod Christiani, etiamsi moriantur, resurgant: Siquidem par est hujus & illius ratio, itaque sunt hæc inter se connexa, ut illud verum esse non possit, nisi etiam hoc sit. In antecedente autem istius propositionis hoc amplius est observandum, in vocibus *mortuus est & resurrexit*, esse ἓν διὰ δυοῖν, pro, *cum esset mortuus resurrexit*: quæ loquendi ratio frequens est sacris scriptoribus. Neque enim Apostolus duo voluit resurrectionis nostræ argumenta adferre, mortem Christi, & ipsius resurrectionem: sed resurrectionem tantum, morte tanquam necessario antecedente illustratam. In consequente vero causa resurrectionis efficiens, quam non expresserat in antecedente, nominatur; nempe Deus.

Vocibus vero *qui obdormierunt per Iesum*, descriptio Christianorum continetur, & voce *Iesu*, Metonymice doctrina seu religio ab ipso tradita intelligitur. quasi dicat: qui obdormierunt in religione Christiana: ut idem sit *per Iesum*, & *in Iesu*, seu *cum Iesu*, ejusve religione. Nam *per* pro *cum* usurpari, frequens est. Vide Rom: 2. 27; IV. 11: XIV. 20: 2. Cor: 3. 11. Quemadmodum autem Christi nomen pro ejus religione non raro sumitur, ita & nomen Jesu nonnunquam. Vide Ephes: 4. 21.

Ducet cum eo. Id est, quemadmodum illum reduxit, puta ex mortuis, ita reducet & ipsos. Hæc enim est vis hujus loquendi rationis *cum eo*, ut ostenditur (e) alibi. Vide inter alia Rom: 8. 32. Videtur autem vox simplex ἄξει posita pro ἀνάξει, qua voce in eadem materia utitur alibi scriptura, ut Hebr: 13. 20. Rom: 10. 3. Nisi quis malit positum pro ἀναστήσει, aut συνάξει, qua ratione sensus esset: Deum eos, qui in Christo obdormierunt, simul cum Christo ipso ad se adducturum, vel congregaturum; sed prior sententia verisimilior est.

vers. 15. *Hoc enim vobis dicimus in verbo Domini.* Id est, hoc enim vobis assevero & confirmo, non meis, quæ forte in dubium vocare quispiam auderet, sed ipsius Domini Jesu verbis, tanquam si ex ore ipsius Christi id audiretis, ego enim id ab ipso audivi. Vocula *in* redundat: Descendit ad uberiorem totius hujus mysterii explicationem, & primo quidem dictis suis authoritatem verbis jam explicatis conciliat. Deinde iterum tacitæ illorum cogitationi occurrens, quia nihilominus putare possent infeliciores esse esse mortuos, quam futuri sint quos vivos inveniet adventus Domini; ne id quidem dici posse ostendit, quia vivi minime in præmio accipiendo priores iis qui obdormierunt, futuri sunt.

Quia, vel potius, *quod nos viventes relicti in adventum Domini.* Id est, quod illi quicunque vixerint usque ad adventum Domini, sive ego, sive vos, sive quicunque tandem futuri sunt, quibus viventibus adveniet Dominus Jesus. Neque enim in prima persona

(a) *Quod fit de iis asserus, qui sunt in Domino mortui.* (b) *a Finis hujus tractationis, ne animo contristentur.* (c) *Ut gentiles qui sunt sine spe.* (d) *3. Resurrectionis nostræ certitudo ex resurrectione Christi.*

(e) *Vide lib. 1. de Uno Deo Patre Sect. 3. c. 8. pag. 441. 449.*

ideo

ideo hæc effert, quod persuasus omnino sit, aut se, aut illos Thessalonicenses, ad adventum usque Christi victuros sed cum utrique tum temporis adhuc viverent, se quoque illi hominum generi accenseat; quos in adventu suo deprehendet Christus: seu ut clarius rem exprimamus, vocibus illis, *nos viventes*, non speciem aut individua hæc, hoc est se ipsum, & Thessalonicenses, aliosque Christianos eo ipso, quo hæc scribebat, tempore viventes intelligit, sed genus, seu homines ejusdem generis, hoc est, Christianos viventes, e quorum numero ipse una cum Thessalonicensibus tum temporis erat. Solet enim scriptura sacra, non semel vocibus *nos*, *vos*, ac similibus, non quidem illa ipsa individua quæ loquuntur, aut ad quæ sermo fit, denotare, sed idem individuorum genus, seu ejusdem generis singularia. Vide inter alia multa Jud. 2. 1, 9: 1. Sam. 17. 8. & Act: 7 vers. 53. Vide quoque Socinum contra Palæologum part. 1. cap: 4 pag: 76 & sequen: edit: secundæ.

Relicti in adventum Domini. Id est, superstites usque ad adventum Domini. Nam in positum est pro ἕως.

Non præveniemus eos, qui obdormierunt. Id est, non prius accipiemus, seu non accipient ii, qui tum vixerint, præmium, quam mortui: imo ut in eo Christiani vivi mortuis quodammodo superiores erunt, quod mortem non gustabunt, ita mortui priores quodammodo in acceptione præmii futuri sunt. Dico quodammodo, quia tamen non prorsus & omnino posteriores illis vivi futuri sunt, ut ex sequentibus apparebit, ubi de modo & ordine ad felicitatem pios, tum vivos, tum mortuos perducendi plenius agetur.

vers. 16. *Quoniam ipse Dominus*. Confirmat quod antecedente versiculo asseruerat, & simul totam resurrectionis, atque adeo præmii fidelibus dandi rationem aperit. Primo enim ipsum præmii datorem exprimit, deinde quæ præparatio, quique accessus ad tantum opus sit futurus exprimens, majestatem hujus brabeutæ depingit. Tertio demum ordinem & modum, quo in præmio unicuique assignando sit usurus explicat.

Ipse Dominus. Nempe Jesus Christus. Hic enim est judex vivorum & mortuorum a Deo constitutus. Vocula *ipse* non est otiosa, sed hanc vim habet, ut significet, non per alios hæc persecturum esse Christum, sed ipsummet e cælo, ubi tanquam in regia nunc habitat, descensurum ad opos tantum, quo nullum cogitari potest illustrius, perficiendum: ut ita omnibus pateat, per ipsum tantam nobis a Deo felicitatem dari, utque illius majestas etiam illis pateat, qui ipsum antea contempserant, aut etiam, ut scriptura loquitur, confixerant; atque ita cernant, jure se impietatis suæ pœnas nunc dare, & ab illo, quem scelerate vel in ipsiusmet corpore, vel in membris mystici corporis confixerant, se nunc confici & mactari.

Descendet de cælo. Hęc præparatio & accessus est ad tantum opus, descensus de cœlo, in quo nunc degit ad dexteram patris considens, in mediam hanc aëris regionem, ut ex vers. 17 apparet: in quo cum dicuntur fideles in occursum Domini in aëra raptum iri, non obscure asseritur Dominum in ipsam usque terram non descensurum, sed in aëre cum suo cœlesti comitatu substiturum: descendet autem illo ultimo die, quem pater constituit, ut juste judicet orbem terrarum, per virum quem definiit, fide palam facta omnibus, illo a mortuis excitato, quemadmodum asseritur Act: 17 vers. 31.

In hortationis clamore, in voce Archangeli, & in tuba Dei. *In* pro *cum*, ut alibi sæpe, id est, cum læta & ingenti cœlestis exercitus sui acclamatione, & veluti triumphantium oratione, cui præibit Archangelus, unus videlet e præcipuis militiæ cælestis ductoribus, voce sua, quæ erit instar sonoræ cujusdam, & inter homines inusitatæ, ac Deo ipso dignæ tubæ. Pertinet id ad majestatem adventus Domini, seu mavis ipsius Domini advenientis demonstrandum, de qua plura legimus alibi, & inprimis Matth: 24 vers. 31. Vox κελευσμὸς ovantibus propria, vel etiam nautis, qui sublato clamore sese incitant, ut uno eodemque impetu remis incumbentes navem impelant, præsertim ubi portum ingrediuntur. Ita tum videlicet cælestis ille exercitus, sedibus suis, à Duce suo, summum gloriæ suæ fastigium imposituro, & majestatem universis terrarum populis ostensuro, excitus, mutua semet acclamatione, velut ad properandum, & jussa ejus exequendum cohortabitur, vel potius certissima jam spe triumphum mox sequuturum præsumens ovabit. Porro tubæ nomine non videtur quid diversum ab illa Archangeli voce intelligendum; quam etsi hic distinctæ a tuba commemoret, in priori tamen ad Corint: cap: 15, ubi etiam totam hujus mysterii rationem plenissime persequitur, solius tubæ meminit: quam vocat *Dei tubam*, ad distinctionem humanarum tubarum, quia non quali duces aut reges terreni utuntur, sed quæ nemini nisi Deo, aut primum à Deo locum tenenti, & ejus personam sustinenti, convenit.

Tubam, hoc est Tubæ sonum, vocat illam Archangeli vocem, quia tubæ sono erit similis. sonora, clara, penetrans, & digna tanto duce ac rege. Est ergo in tubæ nomine metaphora cum metonymia conjuncta. Accommodabit Christus adventus sui tam illustrũ rationem humano quodammodo ingenio ac consuetudini. Solent enim duces, cum exercitibus præsertim, ac copiis advenientes, itemque Reges cum magno comitatu locum aliquem ingredientes, tubarum sono adventum suum significare, & populum velut ad spectaculum evocare, aut convocare: sic Deus olim vel potius Angelus, Dei nomine legem laturus, cum sono tubæ in montem Sinai descendit: quia ut summus rerum Monarcha, & ut Rex populi Israelitici, majestate venerandus advenit, & ea ratione populum velut ad spectaculum convocavit, & ad legem audiendam excitavit, qua de re vide Exod: 19. 16. & Hebr: 12. 19.

Et mortui in Christo. Id est, qui mortui sunt religionem Christianam constanter profitentes, & ei ad extremum usque spiritum adhærentes.

Resurgent primum. Id est, prius illi à mortuis excitabuntur, quam præmium reddatur illis, quos vivos adventus Domini reperiet: resurgent autem incorruptibiles, ut testatur idem Apostolus 1. Cor: 15 vers. 52. Explicat id, vel potius probat, quod asseruerat, viventes minime in accipiendo præmio præventuros eos qui obdormiverunt; cum contra potius futurum sit, ut pii qui obdormiverant, prius resurgant, quam immutentur vivi. Quare mortuos eatenus feliciores viventibus futuros innuit, nedum ut quisquam illos infelices esse autumare debeat, & propter eos nimium, ut Thessalonicenses fecisse apparet, affli-ctari.

vers. 17. *Deinde nos viventes relicti.* Id est, tum demum postquam illi fuerint resuscitati, nos etiam, seu ii, quos vivos adventus Domini invenerit,

Simul cum illis rapiemur. Tres veluti gradus in præmio fidelibus reddendo constituit: in quorum primo mortui vivos antevertent: in duobus reliquis cum illis plane conjungentur. Primus gradus erit mortuorum quidem resuscitatio, viventium autem immutatio. Sed viventium mutatio conjungetur cum altero felicitatis gradu, nempe cum raptu ipsorum in aërem. Dum enim una cum piis resuscitatis abripientur in nubibus, immutabuntur, & corpore glorioso induentur, ac immortales evadent. Ait igitur. *Simul cum illis,* jam nimirum resuscitatis.

Rapiemur in nubibus. Quæ tanquam vehiculum quoddam erunt, quo subvehamur in altum, quæ subvexerunt etiam Dominum, imo in quibus ipse Dominus quoque veniet.

Rapiemur autem *in occursum Domini in aëra.* Ut Domino occurramus, qui tum in aëre subsistet, nos velut expectans, ut teterrimo hostium nostrorum jugo exempti ad illum veniamus.

Tertius atque ultimum gradus felicitatis nostræ exprimitur illis verbis, *Et sic semper cum Domino erimus.* Deducemur enim inde in cælestia, in quibus nunc habitat, palatia, obi vita nunquã finienda, omnibusque deliciis & voluptatibus plena fruemur. Neque enim aër sedes nostra est, sed cælum illud unde Christum servatorem exspectamus ubi nostra est republica Phil. 3. 20. Vide etiã Joh. 12. 26. XIV. 2, 3. XVII. 24. Summã autẽ hac tota in re videmus Dei æquitatem; Nam quia pii vita functi infeliciores videntur esse vivis; mors enim sine dolore non advenit, & non immerito terrorem omnibus incutit: (unde cupiebat Paulus *non exui*, hoc nimirum mortali corpore, sed *superindui*, corpore nimirum immortali, ut absorberetur mortale ab illa vita 2. Cor: 5. 4) ideo prærogativa illis aliqua respectu viventium concedetur in adeunda felicitate futura. Siquidem prius resurgent incorruptibiles, quam vivi incorruptibilitatem induant, & hoc pacto illis compensabitur infelicitas illa, ac dolor, quem in subeunda morte sustinuerunt. Hac porro ratione vivis jam æquati, in cæteris felicitatis gradibus illos non antevertent, sed pari, ut ita dicam, passu, cum illis ad supremum felicitatis fastigium progredientur. Simul illi ad Christum in aërem rapientur, simul illun aspicient, simul ab illo in cælestes beatasque sedes deducentur, & ad Dei conspectum admittentur, una cum illis æternum victuri.

vers. 18. *Itaque consolamini alii alios in verbis istis.* Id est, ista ergo doctrina, quam jam vobis proposui nimium vobis mœrorem excutite, quem capitis ex mortibus aliorum fidelium, præsertim amicorum, & sanguine vobis, aliave necessitudine junctorum, & metum quoque ac sollicitudinem, si quæ vos coquit, dum horretis ne ante adventum Domini mors aliquem vestrum præveniat.

CAPUT V.

ARGUMENTUM

Capitis hujus partes sunt tres. Initio de incertitudine temporis adventus Domini disserit. Deinde ad adhortationes ad pietatis officia redit. Tandẽ post votum & admonitiones specialiores, Epistolam familiari sibi salutatione concludit.

Vers. 1. DE temporibus autem. (a) Quia de resurrectione fidelium differens, dixerat ipsum Dominum Jesum e cælis venturum, ut & mortuos resuscitatos, & vivos ad se translatos, ad suprema gaudia perducat: (b) de adventus totum illius tempore nihil prorsus definierat; ne & hic suspensi essent, aut erronea aliqua cognitatione illaquearentur, de eo etiam aliquid adjiciendum putavit. Itaque & affinitate materiæ huc Apostolus fuit invitatus, & ea ratione de qua superius diximus, quod hoc pacto commodiorem aptioremque habiturus esset transitum, seu mavis reditum ad cætera pietatis officia explicanda, ac nominatim ad vigilantiam Thessalonicensibus commendandam. Ut enim spes adventus Domini Jesu est fortissimum ad persuadendam pietatem argumentum, ita illius incertitudo, ad excutiendum torporem, & procrastinationem; ingenerandam autem vigilantiam & indefessum pietatis studium. Ita igitur hujus doctrinæ tractationem moderatur, ut sensim ab uno ad aliud transiliens, fundamentum prius sequentium adhortationum structuræ ponat, deinde iis quæ constituerit alia superædificet. quasi dicat: Modum quidem & ordinem, quo ad felicitatem supremam tum mortui, tum vivi sint perducendi, aperui vobis, & in adventu demum Domini totum id futurum indicavi. Verum de illius ipsius tempore, ejusque articulo, puta anno, mense, die, nihil addo, neque enim opus est, ut ea de re quicquam ad vos scribatur.

vers. 2. *Ipsi enim accurate scitis.* Id est, (c) ipsi enim probe cognitum & exploratum habetis, statimque ab initio id a me didicistis. Superiorem assertionem confirmat ex adjuncto, incertitudine videlicet adventus Domini: quam describit a simili:

Quia seu *quod, dies Domini.* Dies videlicet judicii ille ultimus, & decretorius, quo Christus veniet jura factorum daturus.

(d) *Sicut fur in nocte, ita veniet.* Id est, ita improvisus & inexpectatus, præterque omnium spem & cogitationem ingruet, atque fur noctu venire solet: quamque increta est hora & momentum furis noctu venientis; (aucupari autem solet id tempus fur, quo minime omnium expectetur aut sentiatur) tam est incerta hora & momentum adventus domini Jesu. (e) Vox enim *in nocte*, non determinatio est temporis adventus Christi, seu non jungi debet cum *die Domini*, quasi innueret, noctu venturum Dominum, ut quidam ariolantur; sed cum proxime præcedenti voce *furis*: ut sensus sit; sicut fur noctu ita venire solet, (nocturnum enim tempus furtis est accommodatissimum, & a furibus potissimum captari solet) ne hora & momentum adventus ejus præsciatur: ita & adventus Domini improvise homines opprimet. Id quod ex verbis ipsius Domini hac eadem similitudine utentis manifestissime conspicitur Matth. 24. 43. Luc. 12. 39. Quanquam & ex Apostoli verbis, eorumq; situ, res satis hoc loco patet. Nam si voces *in nocte*, deberent jungi cum *die Domini*, non cum nomine *furis*, non debuisset subjici particula *sic* ante verbum *veniet*: sed simpliciter dicendum fuisset: dies Domini ut fur noctu veniet. Sed de hoc plus satis. Eadem similitudine utitur. Et

(a) *Nexus cum superioribus.* (b) *Pars capitis prima ad vers. 6, incertum tempus Christi ad judicium adventus docens* (c) *Quia dies ille Domini improvisus ingruet.* (d) *Ut fur noctu solet.* (e) Voces *in nocte* quomodo accipiendæ.

Petrus

Petrus 2. Ephes: 3 vers. 10. & Apoc. 3. 3. & 16. 15. quibus duobus locis Christus seipsum furi advenienti, habita nimirum ratione incerti temporis, comparat. (*a*) Ex locis autem illis omnibus causa satis intelligitur, ob quam Deus incertos nos esse voluerit de tempore adventus illius definito; nempe ut semper parati essemus & iotenti, ouoquam securi, ac proinde semper nosmet in officio contioeremus, nec quicquam de pietatis studio unquam remitteremus.

vers. 2 *Cum enim dixerint.* Assertionem suam demonstrat, hoc est, ostendit ita adventurum illum diem atque fur noctu venit. (*b*) Ut enim ille tum maxime advenire solet, cum homines maxime securos & somno solutos esse putat: ita cum *dixerint*, puta impii, vel homines generatim omnes, quia generatim omnes impii sunt futuri,

Pax securitas. Id est, cum minime sperabunt, imo cum maxime securi eruot, & vel omnino non futurum, (quales homines extituros indicat Petrus) vel adhuc longe abesse adventum Domini, atque ideo nil mali sibi immioere putabunt.

(*c*) *Tunc repentinus eis superveniet interitus.* Id est, tum illos opprimet adventus Domini, qui illis perniciem & interitum adferet, nempe pœnam atque interitum. Pro causa, nempe adventu Domini, ponit, seu mavis, una cum effectu causam intelligi vult. Satis enim ex re subjecta apparet, de illo interitu hic sermonem esse, quem Domini adventus impiis adferet. Sub tempus autem ultimi judicii, (*d*) maxime securos, & nimium sibi blandientes futuros homines impios, docet ipse Dominus Matth. 24. 37. Etsi autem simpliciter dictum fuerit diem Domini instar furis adventurum; significat tamen Apostolus, id respectu impiorum revera iotelligendum esse, seu illorum tantum respectu rem illam vim esse habituram. Nam licet adeo incertum sit adventus Christi tempus, adeoque improviso sit adfuturus Christus, ut fur noctu: ob perpetuam tamen piorum vigilantiam fiet, ut illis non videatur fuisse improvisus, nec opprimat inexpectato. Quemadmodum enim fur ounquam circumspecto patrifamilias improvisus advenit, ut ipsum incautum opptimat, nec operæ pretium adventu suo facit, nisi ubi ædes negligentis & securi patrisfamilias invasit, ita & hic eveniet.

Sicut dolor in utero habentis. (*e*) Alia similitudine idem illustrat; & in hac quidem similitudine duo sunt, quæ in priori desunt. Alterum est, quod prægnanti certus instet partus, licet tempus sit incertum: Furis autem adventus prorsus incertus est, potest etiam ounquam advenire. Alterum est, quod certi iique graves prægnaotem dolores maneant; quemadmodum certus immioet impiis in adventu Christi cruciatus atque interitus.

Et non effugient. Scil. interitum. (*f*) Additum id ad certitudinem pœnæ, quæ maneat impios indicandam, simulque inter hujus seculi pœnas, quas multi sæpe impii effugiunt, & illius discrimen insinuandum.

vers. 4. *Vos autem fratres.* (*h*) Occurrit tacitæ piorum cogitationi. Poterant enim Thessalonicenses denunciatione tam insperati adventus, certissimum hominibus incautis exitium allaturi, perterrefieri, atque ita sibi etiam metuere. Liberat igitur ipsos hoc metu Apostolus, in eadem metaphora persistendo, quasi dicat: Et hoc quidem impiis metuendum est, vobis vero minime, si modo statui ac cooditioni vestræ convenienter vos geratis.

Non estis in tenebris. Id est, (*i*) Non enim versamini in caligine ignorantia voluntatis divinæ, quæ homines securos & oscitantes reddit.

Ut dies vos tanquam fur comprehendat. Id est, ut in hac ignorantiæ tanquam nocte, dies ille ultimus, adventus videlicet Domini, tanquam fur inopinato vos opprimat. Ubi dies & lux est, ibi nox & tenebræ non sunt. Apud vos dies est, quia estis illustrati luce veritatis Euangelicæ. Quare nox apud vos esse non potest. Quad si nox esse non potest, non est quod vobis metuatis, ne vos Christus inopinantes tanquam fur noctu adveniens opprimat. Removit initio securitatem, ounc removet etiam nimium metum.

vers. 5. *Omnes vos filii lucis estis, & filii diei.* (*k*) Idem hic est *lux & dies*: lux enim taotum diem efficit, seu constituit. Sensus est: omnes enim vos participes estis lucis & diei: (*l*) nam filium esse rei alicujus, phrasi Hebraica, est participem esse alicujus rei ad eamve pertinere. Sic filium esse regni, filium thalami, est ad regnum aut thalamum pertinere, Matth. 8. 12. 18. 15, & ejus aliqua ratione participem esse. Filium esse incredulitatis seu inobedientiæ, Ephes: 2. 2. est esse inobedientem, adeoque inobedientiæ participem. (*m*) Participes autem lucis dicit, quia cognitione veritatis divinæ erant imbuti, quæ illa lux est, ut apparet ex loco Eph: 5 vers. 8, 9. Ostendit his verbis Thessalonicenses *non esse in tenebris*, a contrario, quod simul est adjunctum Thessalonicensium, nempe cognitione voluntatis divinæ.

Non sumus noctis neque tenebrarum, scilicet filii. (*n*) Illustrat id quod dixerat, à contrario. Loco ejus autem quod antea in secunda persona dixerat, *omnes vos filii lucis estis*, nunc in prima persona loquitur; *non sumus noctis* &c. ut & se, & cæteros omnes eandem Christi religionem profitentes comprehendat, & eandem omnium hac in parte rationem esse ostendat; forte etiam propterea, quia subjuncturus est dehortationem a securitate, & adhortationem ad vigilantiam ac sobrietatem. Mollior autem est adhortatio in prima persona concepta, cum is qui hortatur se quoque ipsum includere videtur.

vers. 6. *Nempe igitur.* (*o*) Superiori argumento superstruit jam adhortationes suas. Argumentum est ex loco dissentaneorum, si prædicatum respicias; si autem subjectum, ex loco adjunctorum. Ioprimis autem, in eadem metaphora persistens, dehortatur eos ab oscitantia & securitate.

Non dormiamus sicut & reliqui. Id est, ne simus securi & oscitantes, ne in negotio religionis, ac salutis dormitemus, sicut faciunt illi, qui voluntatis divinæ sunt expertes, & in Cimmeriis ignorantiæ tenebris versantur. Translatio est a corpore ad animum; vel ex

(a) Cur tempus adventus Domini ignorare nos voluerit Deus. (b) *Cum minime sperabitur.* (c) *Repente impios opprimet.* (d) *qui cum erunt maxime securi.* (e) *Atque prægnantem, dum partus tempus non dum adesse putat, dolores invadunt.* (f) *Nec effugient interitum. ut solent aliquando temporales pœnas* (g) *Thessalonicenses tamen & pios omnino minime id metuendum.*

(h) *Quia non sunt in tenebris ignorantiæ, quæ securos facit.* (i) *Sed sunt filii lucis.* (k) *Filium esse rei alicujus quid sit?* (l) *Thessalonicenses cur filii lucis.* (m) Tertiam personam cur in primam mutet. (n) *Pars capitis altera ad vers. 23.* (o) *Qua adhortatur eos primo in genere ad vigilantiam.*

vulgato adagio, quo qui securus est, in utramque aurum dormire dicitur. Particula (*a*) *καὶ* comparationi serviens quodammmodo redundat, ut & cap: 4 vers. 5, 13.

Sed vigilemus. Simus circumspecti, officio nostro unice intenti, etiam atque etiam providentes, ne dies Domini nos incautos opprimat, quantoque certius, quam aliquis pater familias furem, venturum scimus diem Domini, horam autem adventus ipsius omnino ignoramus, tanto magis omnem veternum mentis excutiamus, ne dormientibus obrepat.

Et sobrii (b) simus. Id id, ab immoderato potus usu abstineamus. Altera virtus jam specialior, quæ instrumentum est, imo mater quædam prioris. Ut enim in corpore ebrietas immoderati somni, sobrietas vigilantiæ causa est, & ad illam tum acquirendam certissimum medium; ita & in animo. Confer cum hoc loco illud Christi Luc: 21. 34. & 1. Petr: 4 7.

vers. 7. *Qui enim dormiunt, noctu dormiunt, & qui inebriantur, noctu inebriantur.* (*c*) Id est, Nam qui somoo indulgere, & ebritati vacare solent, noctu id facere cousueverunt. Est major propositio rationis Apostolicæ, cujus assumptio & præcessit, vers. 5. & sequitur mox in parte vers. 8. Conclusio vers. 4 præcessit. (*d*) Ratio huic mundi senio, sicut & illa D. Petri Act: 2. vers. 15 (ad ruborem depravati seculi nostri) non foret accomodata: Sed quicquid hodie fiat, illud certum est tam fœdam esse ebrietatem, ut merito lucem fugere debeat, ac proinde nullum ibi habere locum ubi perpetuo dies, perpetuo lux est. (*e*) Nihil autem hujus argumenti firmitati obstat, quod Apostolus *luci* ac *diei* improprie sic dictæ, hoc est cognitioni veritatis, opponat noctem propriè sic dictam. Cum enim ait, *Nam qui dormiunt, noctu dormiunt* &c, noctis nomen proprie sumit. Robori, inquam, argumenti id nihil detrahit, orationi autem elegantiæ plurimum addit. Nam tacita hic latet comparatio. Nam si luci aut diei proprie dictæ non convenit somnus proprie dictus, nec ebrietas; multo minus convenit somnolentia in re pietatis ac saluris, luci seu diei improprie dictæ, hoc est, ei tempori quo veritatis luce sumus collustrati: similiter nec ebrietas huic tempori convenit.

vers. 8. *Nos autem diei existentes filii, sobrii simus.* Vox *νήφωμεν* generalis est, & tam vigilantiæ, quam sobrietati significandæ servit. Repetit fundamentum totius hujus suæ ratiocinarionis, ut tanto felicius reliqua quæ intendit superstruat, annectens finem hujus ipsius vigilantiæ & sobrietatis, (*f*) quo continetur adhortatio brevis & nervosa ad omnia Christianorum officia. Transit autem sensim ad aliam metaphoram, vigilantiam istam, de qua hucusque dixerat, ad certam speciem restringendo, (*g*) nempe eam quæ militum est, rationemque qua eam obire debeant explicat.

Induti thoracem fidei. Id est, (*h*) vigilate autem ita armati & muniti, atque solent ii qui hostes sibi imminere sciunt, cum sciatis vitam vestram esse militiam, & inprimis induite thoracem, id est, pectus vestrum munite, ne facile ad ictus hostium pateat.

Thoracem fidei & charitatis. Id est, thoracem, qui est fides ac charitas, seu quod eodem redit, fide ac charitate constat. Genitivus est speciei, si fides ac charitas junctim sumatur: nam alias partes sunt illius thoracis. Sic Eph: 6 dicitur thorax justitiæ, scutum fidei, id est, thorax qui est justitia, scutum quod est fides.

Prior ergo (*h*) hujus thoracis pars est, *Fides.* Firmissimus doctrinæ Euangelicæ assensus; ne videlicet quicquam animo dubitationis & hæsitationis de illa foveatis; sed de illius veritate & certitudine persuasi, ab illa nullis hujus mundi minis, nullis calamitatibus, vos abduci & absterreri patiami. Ad Ephesos scuto fidem comparat; sed sibi paulo fusius atque accuratius *πανοπλίαν* Christianam persequitur: quanquam scuti eadem quodammodo quæ thoraris partes sunt, ut videlicet ictum a pectore repellat.

Posterior thoracis hujus pars est *charitas* (*i*) videlicet erga proximum. Quam ita quidem late hic sumit, ut omnia præter fidem & spem officia nostra, per Synecdochen speciei in se complectatur, quo pacto sumitur & alibi 1. Cor: 13. ult. Gal: 5. 6. 1. Joh: 3 vers. 22.

Et galeam spem salutis. (*k*) Postquam munivit pectus, munire etiam jubet caput, jubetque ei aptare galeam, quæ est *spes salutis*; (*l*) non quidem illa, quæ præmium potius est pietatis, ex recta conscientia manans; sed quæ oritur ex assensu doctrinæ Euangelicæ præstito, quæque inter fidem & charitatem, hic ab Apostolo nominatam, intercurrit, ita ut illius sit consequens, hujus vero causa procreans, ac conservans, quo pacto sumitur 1. Cor. 13 vers. ult. Col. 1. 5: quanquam ibi metonymice pro re sperata sumitur; & (*m*) supra cap: 1. 3. Consistit autem in eo, ut quis immortalem sibi vitam, si Deo constanter paruerit, datum iri firmiter persuadeat, summoque ad eam desiderio feratur. Quanquam pro ipso desiderio salutis, quam tibi datum in certo confidas, si Deo ad extremum usque parueris, sumi potest.

vers. 9. *Quoniam.* (*n*) His verbis ita ultimum adhortationis membrum, de capienda videlicet galea spei salutis, comprobare videtur, ut toti simul adhortationi robur addat; hoc est ad vigilantiam illam nos excitet de qua hucusque fuerat loquutus, quæ excubias spirituales, nobis fide ac spe salutis armatis, agendas, complectitur. Quanquam nihil prohibet, Apostolum simul etiam ad superiora oculum intendisse; quibus nimium piis metum eximere voluit, inde ortum, quod improviso adventu suo Christus & incautos oppressurus, & exitium sit allaturus iis quos securos deprehenderit: Inde enim sibi quoque ac suæ saluti metuere poterant. Hunc igitur metum hic ita temperat Apostolus, ut ostendat alium longe illorum ac hominum impiorum statum ac conditionem esse, adeo ut, modo sibi ipsis deesse nolint, interitum possint effugere. Et hæc causa est, cur spem, licet media inter fidem & charitatem intercurrat, ultimo loco posuit; ut sit illa hoc loco velut quoddam superiorum cum inferioribus vinculum. (*o*) Ratio autem sumta est a fine, quem Deus sibi habuit propositum, sive in suo de Christianis vocandis consilio, sive in ipso facto & vocatione.

(a) *καὶ abundat.* (b) *Subjungens specialem virtutem sobrietatem.* (c) *Ratio utriusque adhortationis.* (d) *Hoc mundi senio minus plausibilis.* (e) *Firma tamen.* (f) *Vigilantia Christianorum qualis.* (g) *Obeunda in armis,* (h) *Debent enim pectus munire thorace: cujus partes duæ.*

(h) *Prior thoracis Christiani pars Fides.* (i) *Posterior pars Charitas.* (k) *Caput autem muniendum galea, quæ est spes salutis.* (l) *Spes duplex.* (m) *Qualis hoc intelligenda.* (n) *Cur ea [illegible]* ... *nenda.* (o) *Quia Christianos vocando Deus non pœna destinavit.*

Verba

Verba enim ista, *non posuit nos Deus in iram*, tam ita possunt accipi, non id fuit consilium Dei, non id Deus intendit & sibi proposuit de Christianis, ut eos puniret ac perderet: quam (& quidem melius) ita; non ideò nos vocavit, atque in hoc statu, ut nempe ejus doctrinæ assentiremur, velut posuit ac collocavit, ut nos perderet, & exitii pœnam, quam commeriti eramus, nobis irrogaret. *Ira* pro pœna seu supplicio & quidem ultimo atque æterno, causa nempe pro effectu ponitur.

Sed in (a) acquisitionem salutis. Id est sed ut acquireremus salutem, nempe illam æternem, quam D. Petrus 1. pet: 1. 20 animarum vocat. Sensus est, quasi dicat: Ideo vero salutis spem, tanquam galeam capiti vestro imponere, & in adventum Domini, quo ea vobis afferetur, intenti vigilare debetis, thorace fidei ac charitatis induti, nec fracti metu, nec securitatis somno velit sopiti; quia non id in consilio suo, quod olim de Christianis fecit, constituit, neque id porro cum nos per Euangelii doctrinam ad se vocaret, & in eo quo nunc sumus statu collocaret, spectavit Deus, ut nos in ira sua perderet, & in exitium præcipitaret: sed potius ut salutem ex ejus misericordia consequeremur. Quod ipsum ut metum, ita securitatem etiam & torporem ac veternum spiritualem excutere unicuique debet; cum sciamus, in nostra jam esse manuut exitium effugismus, eam esse conditionem nostram, ut salutem consequi possimus, modo advigilare velimus. Jure autem Apostolus asseruit, Deum non posuisse nos in iram, seu ut nos perderet, sed in acquisitionem salutis: quia ipsa vocationis nostræ ratio, seu promissa Euangelica, illustribus documentis confirmata, id clarissime comprobant, uti ex sequentibus aliqua ratione (b) intelligetur.

Per Dominum Jesum Christum. Id est & ea via, quam Dominus Jesus Christus præscripsit ac ostendit, & vi promissionum, quas ille primus nobis a Deo attulit, & denique ejus misericordia, potentia, ope interveniente. Mediam salutis nostræ causam subjicit, ut aditum sibi sternat ad comprobationem ejus, quod de consilio & intentione Dei, ratione habita status nostri, vel, si mavis, de statu, in quo nos per Christum collocavit, asseruerat.

vers. 10. *Qui mortuus est pro nobis.* (c) Id est, qui nostra causa mortem oppetiit, ut videlicet nos mortis servitute ereptos, in veram vitæ libertatem assereret. Descriptio est Domini Jesu ab effectu, quo comprobatur, tale esse Dei de nobis consilium, talem conditionem nostram, qualem versu superiori dixerat. (d) Mors enim Christi pro nobis suscepta, medium est nostræ ab interitu liberationi, ac salutis acquisitioni, destinatum, & ejusdem certissimum pignus. Ut ergo præcedenti capite ex Christi resurrectione spei nostræ firmamentum petiit; ita nunc ex more. (e) Porro cum sacræ literæ dicunt, Christum esse pro nobis, seu nostræ salutis causa mortuum, id duas præcipue partes habet, prior est, quatenus morte sua nobis plenum jus ad remissionem peccatorum acquisivit, dum promissa Novi Fœderis de remissione peccatorum ac vita sempiterna sanxit, posterior, quatenus per sanguinis fusionem in cælum ingressus potestatem ac munus nos a pœnis peccatorum liberandi, & exitio ereptos salute æterna donandi, est adeptus.

Ut sive vigilemus sive dormiamus. (f) Finem mortis Christi uberius expressurus, statum nostrum per distributionem ita describit, ut significet neutrum saluti nostræ, modo spirituales illas vigilias seu excubias, de quibus antea dixerat, agamus, obsuturum. Qua in re objectionem tacitam diluit, ut paulo post intelligetur, ubi verba ipsa explicuerimus. Possunt autem ea tam proprie accipi de somno & vigilia, quam improprie de vita & morte: ut sensus sit; Ideo Christus nostra causa mortem subiit, ut sive adventus illius nos vivos, sive mortuos, vel sive vigilantes, sive dormientes invenerit:

Simul cum illo vivamus. (g) Id est, non secus atque ille vivit, vitam nempe beatam ac sempiternam vivamus, ut cap: 4 vers. 14 ostendimus. (h) Non est autem absurdum, (i) utrumque sensum conjungi; cum videatur Apostolus, alludere volens ad somnum illum & vigiliam, de qua superius loquutus est, consulto ejusmodi vocibus usus esse, quæ ad omnem vitæ nostræ statum referri & accommodari possent: ut ostenderet, in quocunque tandem statu nos adventus Christi repperturus esset, sive viventes, sive mortuos, sive dormientes, nihil nobis metuendum esse, si modo illum, de quo nos superius monuit, somnum excusserimus, vigiliam vero intenderimus. Occurrere enim videtur tacitæ cuidam objectioni, metuique piorum. Potuisset enim quispiam cogitare: si, ut interitum effugiamus vigilare nos oportet, quid nobis fiet, si dormientibus nobis evenerit Christus, aut etiam jam mortis sopore oppressis? Neque enim naturæ nostræ fert imbecillitas, ut corpore perpetuo vigilemus, & aliquando non obdormiscamus. Huic objectioni hoc loco occurrit Apostolus, dum in utroque statu salutem nos consequi posse docet, & hoc pacto significat, cum vigilare nos antea jussit, & somnum excutere, si interitum in adventu Domini effugere velimus; non de ejusmodi vigilantia loquutum, quæ somnum naturæ nostræ refocillandæ necessarium excludat, nec somnum illum naturalem, aut soporem mortis nobis noxium fore, sed somnum securitatis ac negligentiæ in re pietatis, somnum peccatorum. Hunc si excusserimus, nil nobis obsututum, vel illum corporis somnum, vel soporem mortis, etiamsi nos hoc illove somno oppressos Christus deprehenderet.

(k) Affertur & tertia hujus loci explicatio, qua priora verba, nimirum vigilandi & dormiendi, de somno & vigilia proprie dicta accipiuntur, *vivere* autem *cum Christo*, non de vita immortali, sed de vitæ pietate; quasi dicat: ut, sive dormiamus, vitam nostram componamus & traducucamus, atque Christus olim vixit & nunc vivit, id est, ut eum imitemur, ipsique similes integritate ac sanctitate vitæ simus. Id quod respectu vigiliæ planum est. Respectu vero somni explicari solet ita, nimirum religiosi ad somnum etiam accedamus, non tantum precibus nos Deo commendantes, sed jam jam in somnum ituri religionis pleni simus; ut hanc velut scintillam ignis spiritualis somni favilla ad tempus sepeliat (quemadmodum circumspectis patribus familias cubitum se conferentibus moris est) statim ubi evigilaverit, leni statu excitan-

(a) *Sed salutis* (b) *Idque per Dominum Jesum* (c) *Quod & mors ipsius demonstrat*, (d) *Quem pro nobis suscepit.* (e) *Quomodo id intelligendum.*

(f) *Finis propter quem pro nobis Christus mortuus.* (g) *Ut simul cum illo vivamus.* (h) *Quomodo id intelligendum.* (i) *Sensus duo recepti.* (k) *Tertius repudiatus.*

da

dam. (a) Verum hæc interpretatio coactior videtur, & concionanti potius, quam Apoſtolicæ intentioni apta. Satis enim apparet Apoſtolum in his verbis ſpem ſalutis noſtræ, de qua hucuſque diſſeruerat, confirmare voluiſſe. Iſta vero interpretatio ad ſecuritatem tantum excutiendam pertinet, quaſi ſignificat Apoſtolus tantum a nobis pietatis ſtudium requiri, ut ne ſomnus quidem noſter ea prorſus vacare debeat. Id quod metum potius, quam ſpem excitat.

verſ. 11. *Ideo hortamini alii alios.* (b) Ex ſuperioribus novam adhortationem educit, quaſi dicat: Cum igitur tam læta ſit conditio veſtra, qui Chriſto nomen deſtiſtis, nolite vobiſmet ipſis deeſſe: (c) ſed ſubinde & vobis ipſis, & aliis omnem veternum animo excutientes, mutuo vos ad iter pietatis ſtrenue & inoffenſo pede decurrendum adhortemini, vel (d) *conſolamini alii alios*, ne videlicet metu frangantur. Nam & ita vox παρακαλεῖν verti poteſt, ut ſit velut repetitio ejus quod ſub finem cap: 4 dixerat; quandoquidem ſpem ſalutis noſtræ uberius nunc confirmavit, morte quoque Chriſti velut in ſubſidium vocata: cum capite præcedente reſurrectionem revera tantum urſiſſet, mortem autem non niſi reſurrectionis gratia commemoraſſet.

Et ædificate unus unum. Id eſt, (e) inſtruite; qua mentem interiori rerum divinarum notitia imbuendo, qua voluntatem ad pietatem ſtudioſe capeſſendam flectendo & impellendo; & quidem ſubinde aliquid huic ſtructuræ adjiciendo, donec faſtigium operi imponatur; ut ratio metaphoræ iſtius poſtulat.

Sicut & facitis. (f) Id eſt, quod etiam facitis. Adhortationi laudem ſubjungit, ut calcar currentibus addat, & ſimul ſuſpicioni eorum occurat, (g) ne forte exiſtiment hanc adhortationem eſſe tacitam officii intermiſſi ac negligentiæ exprobrationem.

verſ. 12. *Rogamus autem vos fratres.* (h) Nova adhortatio, & ex ſpecialibus hoc capite propoſitis ſecunda, honorem & curam paſtorum: quam blande proponit, obſecrans potius quam admonens, ut ipſa hac ejus lenitate, tanto citius animis eorum illaberetur: præſertim quia apud eos, qui huic rei nondum aſſueverant, videri poterat officium hoc ſervitutem aliquam reſipere. Quia vero velut novam adhortationis telam orditur, ideo illos compellat *fratres.*

Ut noritis, id eſt, ut conſideretis, & ante oculos habeatis laborem ipſorum, & quid ipſi agant diligenter expendatis. Niſi cum quibuſdam malis verbum *noſſe* per metonymiam accipere, pro colere ac debita reverentia proſequi.

(i) *Qui laborant in vobis.* Id eſt, inter vos. Laborant autem, vos docendo ac monendo, ut paulo poſt ait. Presbyteros intelligit ac paſtores, quorum officium deſcribit.

Et præſunt vobis in Domino. Id eſt, qui vobis in iis quæ ad Dominum pertinent, quæ ad religionis negotium ſpectant, præſunt, Eccleſiæque gubernacula tenent. Cujus autem generis ſint labores iſtorum explicat.

Et admonent vos. Id eſt, veſtri vos officii ſubinde admonent, a vitiis avocant, ad virtutes cohortantur. Quanquam hoc nomine comprehendenda eſt etiam aliorum Chriſtianæ religiones capitum, ſeu ſententiarum, quibus pietas Chriſtiana ſuperſtruitur, explicatio: omnia enim hæc ad νουθεσίας ſeu admonitionem tandem ſpectant.

verſ. 13. *Et ducatis illos ſuper ex abundanti in charitate.* (k) Hic eſt effectus ac finis ejus, quod antea dixerat, ut *noritis eos.* Duplici autem modo id poteſt explicari; vel, & æſtimetis ſtatuatiſque eos præ cæteris & ſupra omnes charitate veſtra eſſe digniſſimos, atque omne genus honoris & obſequii ipſis deferatis, rebuſque ac neceſſitatibus eorum præ cæteris proſpiciatis; ut charitas ſit id, quo illos admodum dignos judicare ſeu æſtimare debeant. Vel, ut eos præ cæteris æſtimetis, & honore ſummo proſequamini, ex charitate, ſeu charitate erga eos impulſi atque inflammati, ut charitas ſit cauſa efficiens honoris illis exhibendi.

Propter opus illorum. Id eſt, (l) propter illorum munus & functionem, cauſam ſubjicit admonitionis, ſeu mavis rei ipſius quam ſenioribus præſtare jubet. *Opus* pro functione Joh. 17.4. 1. Cor. 16. 10. 1. Tim. 3. 1.

Pacem habete in vobis ipſis. Id eſt, (m) inter vos autem mutuo pacem & concordiam colite. Tertium officium ſpeciale.

verſ. 14. *Rogamus autem vos fratres.* (n) Quarta adhortatio ſpecialis, quadruplex officium continens, ad aliorum utilitatem atque ædificationem ſpectans, ex charitate erga illos manans. Officia enim illa diverſa & varia eſſe debent, pro diverſitate & varietate ſubjectorum, ut videlicet uniuſcujuſque ſaluti, prout cuique opus eſt, conſulatur.

Et primum quidem inquit, *Monete inordinatos.* (o) Id eſt, eos qui a via pietatis aberrant, (p) nec eam, quam debeant, officiorum orbitam premunt, ſalutaribus monitis veſtris in viam reducite, & ut pietatis tramiti inſiſtere velint admonete, cum delictorum gravitate ac turpitudine, & pœnarum quæ ipſos maneant, acerbitate, tum præmii, ſi recte ſe geſſerint, præſtantia ob oculos poſita.

Deinde (q) *conſolamini puſillanimes.* Id eſt, (r) cum iis qui vel ob ante actæ vitæ peccata ac ſcelera, vel etiam ob præſentes infirmitates & lapſus, animum erigere non poſſunt, aut ſpem ſibi gratiæ divinæ ac ſalutis ſempiternæ, indignitatem ſuam expendentes, facere non audent; (s) (quod cum aliis non raro contingit, tum ſæpius iis, qui morti ſunt vicini, eamque prope ante oculos verſari cernunt) vel ob afflictionum, quibus propter nomen Domini premuntur, acerbitatem animo ſunt abjecto & puſillo: (t) cum iis, inquam, ita agite, ut conſolationibus veſtris animos eorum erigatis; miſericordiam videlicet & fidelitatem Domini illis ob oculos ponendo, propter quam ille peccata quidem, qualiacunque tandem fecerint, ſit ipſis remiſſurus, ſi pro virili ea vitaverint, & ſi quid impoſterum etiam reſtiterit temporis, id ſecundum mandata Domini tranſigentes, integritate ſua expiaverint; in afflictionibus vero, ſi modo ſeſe ipſi penitus commiſerint, minime eos ſit deſerturus, & vel finem afflictionibus allaturus, vel levamen adhibiturus, vel vires ad eas fortiter perferendas ſubminiſtraturus.

(a) *Concionatori potius convenit, quam intentioni Apoſtoli.* (b) *Altera generalis hortatio.* (c) *Ut ſe mutuo ſive admoneant,* (d) *ſive conſolentur;* (e) *Et inſtruant.* (f) *Cujus rei laudem eis tribuat.* [g] *Quare?* [h] *Adhortatio ſpecialis altera ad curam Paſtorum.* [i] *Quos tripliciter deſcribit.*

[k] *Qualis & quanta ea.* [l] *Quare?* [m] Opus pro functione [n] *Adhortatio ſpecialis tertia ad [illegible].* [o] *Quarta adhortatio ſpecialis quadripartita.* [p] 1. *monere inordinatos.* [q] Inordinati *qui.* [r] 2. *Conſolari puſillos.* [s] *Qui tales?* [t] *Quando maxime.* [v] *Quomodo.*

Tertio

Tertio (a) *Sustinere infirmos.* Id est, (b) eos vero, qui ob exilem rerum divinarum notitiam, in rebus fundamenta salutis non subvertentibus errant, neque exactam religionis habent notitiam, tolerate: (c) non statim videlicet illos rejiciendo, aut usurpatione libertatis Christianæ a vobis abalienando, & propter exactiorem, qua estis præditi, rerum cælestium notitiam, contemnendo; sed potius de jure vestro in illorum gratiam remittendo, & iis vos accommodando, atque ita eos sensim ad cognitionem rerum exactiorem perducendo. Debemus enim, qui firmi sumus, imbecillitates infirmorum portare, ac non placere nobis ipsis, ut ait Apostolus Rom. 15. 1. Vide & cap. 14. 21, & 1 Cor. 8. 9. (d) Posses infirmorum nomine etiam illos intelligere, qui in pietatis stadio decurrere conati, sæpius tamen ex imbecillitate aliqua labuntur. (e) Sed credibilius est, illos hic intelligi, quos locis dictis, vel *infirmos* simpliciter, vel infirmos fide appellat. Qui vero pietatis habita ratione infirmi sunt, ii sequenti præcepto comprehendi possunt.

Denique (f) *Longanimes estote ad* vel *erga omnes.* Præceptum hoc, licet ad privatam lenitatem ac mansuetudinem, qua nimirum uti debemus erga eos qui nos privatim læserunt, referri possit; credibile est, illud vel magis, vel certe non minus, ad publicam, ut ita dicam, lenitatem ac mansuetudinem pertinere, (g) qua uti debent fideles erga eos, qui licet in ipsos privatim non deliquerint, in Dei tamen honorem Ecclesiæque integritatem aut famam peccant: itemque in eos, qui errores forte suos pertinacius defendunt. Itaque per vocem *omnes* Christiani omnes potissimum videntur intelligendi. Nam de privata mansuetudine erga eos, qui nos ipsos læserunt, sequens præceptum loquitur. Nisi dicere velis, sequens præceptum huic declarando atque amplificando subnecti.

vers. 15. *Videte, ne quis.* (h) Adhortatio ad mansuetudinis & lenitatis studium, ac curam, ratione effectuum ejus virtutis habita. Ita vero hæc verba concepta sunt, ut tam eam curam quæ alios, quam eam quæ nos ipsos etiam respiciat, in se complectantur. *Videte*, id est, (i) etiam atque etiam curate (verbum id ad necessitatem, vel simul etiam difficultatem quandam rei quam præcipit indicandam, additum) (k) ne quis inter vos reperiatur, qui malum pro malo reddat. Monet videlicet, ut quisque ab hoc vitio sibi caveat, & ne alii forte ei indulgeant, provideat.

Malum pro malo reddat. Id est, injuriam ulciscatur, pro dolore dolorem, pro damno damnum reponens. De vindicta loquitur, privatos alloquens, (l) non tantum ea quam ipsi privatim repetant de iis a quibus sunt læsi, sed etiam ea quam per magistratum repetere queant. Non tamen ut tollat pœnam, quæ a magistratu ipso boni ordinis causa irrogetur, læso licet minime instigante, neque etiam ut privatos arceat a legitima suorum per magistratum repetitione: aliud enim est restitutionem damni requirere; aliud pœnam: præsertim si ita compensationem damni moderis, ut, quantum in te est, caveas, ne is qui te læsit, pœnam incurrat.

Addit vero *alicui*, (m) id est, cuicunque, sive frater sit, sive extraneus: ut affectui libenter hic effugia quærenti frenos imponat, ne quis ad certum tantum genus hominum id præceptum adstringat, aliterque ibi cum extraneis, & aliter cum fratribus (quod etiam hodie nonnulli vellent) hac ipsa in reagendum esse existimet: id quod ex opposita antithesi clarius elucescit.

(n) *Sed bonum semper sectamini.* Id est, sed quoties vobis ab aliquo illata fuerit injuria, pro eo, quod alii vindictam quærunt, vos (ut alibi ait, Rom. 12. ult.) bonitate vestra malitiam illorum vincite. *Bonum* accipitur hic respective, ut loquuntur, pro utili, quod scilicet alteri bonum sit, seu, ut nonnulli vertunt interpretes, pro ipsa beneficentia.

Et in vos mutuo. Seu in vos, aut erga vos mutuo, qui estis vinculo Christianitatis copulati.

Et in omnes. (o) Cujuscunque tandem sint status, conditionis, ac religionis. Quasi dicat: etiam in extraneos, & a Christiana Religione alienos, ubi vos læserint, beneficentiam exerceatis. Vult ergo Apostolus mansuetudinem ita a nobis exerceri, ut etiam beneficentiam exerceamus, & tam longe abesse a vindictæ cupiditate, ut ejus contrarium etiam faciamus.

vers. 16. *Semper.* (p) Sequuntur tres numero adhortationes ejusdem generis, ad ea videlicet officia ducentes, quæ pietatem in strictiori significatione, hoc est, religionem cultumque divinum respiciunt: quanquam eorum primum ad ipsos quoque fideles spectat.

Id vero est, (q) *semper gaudete.* Gaudio videlicet non carnali, seu ex carnali caussa proficiscente; sed spirituali, (r) quod videlicet inprimis ex spe immortalitatis, nobis per Christum a Deo factæ, proveniat. De hoc gaudio loquitur idem Apostolus Rom. 12. 12 Phil. 4 vers. 4.

Vult autem isto gaudio Thessalonicenses gaudere, (s) *semper.* Id est, omni tempore, tam rebus prospere & ad voluntatem fluentibus, quod quidem sponte videtur provenire, in animo felicitatis salutisque suæ recto æstimatore; quam in afflictionibus & calamitatibus, & præsertim si ejusmodi incidant tempora, quibus omnia adversus eos conspirare, & velut classicum canere videantur: ut videlicet in maximis etiam angustiis & angoribus constituti sese erigant, nec quantumlibet gravissimis & acerbissimis casibus ita a mœrore opprimi se patiantur, ut animum despondeant, & se tristitiæ penitus dedant, atque ita gaudium istud spirituale amittant; sed potius tanquam palma, tanto acrius contra ea nitantur, & gaudii istius cœlestis vi omnia, quæ ipsos premunt onera excutiant & disjiciant. (t) In quo quidem casu, fatendum est, eclipsin velut quandam & deliquium istius gaudii posse contingere; (u) non quidem illam totalem, sed tamen talem, ob quam minus vires suas explicet, & cælesti subsidio ad eas refovendas & recreandas egeat. Ita quantum in Christianis tum supererit spei, misericordiæ & benignitatis divinæ, beatæque immortalitatis, qua se tum sustentent, & recreent, tantum supererit istius gaudii.

vers. 17. *Indesinenter orate.* (x) Alterum præceptum, de precum assiduitate. *Indesinenter*, id est, quam creberrime, quam frequentissime. (y) Illa enim dicimur

(a) 3 *Sustinere infirmos.* (b) *Ii qui.* (c) *Quomodo tolerandi.* (d) *Alia infirmorum significatio.* (e) *Sed non loci hujus.* (f) 4 *Longanimitas erga omnes.* (g) *Quid ea?* (h) *Quinta adhortatio ad officia, cum simus ab aliquo læsi.* (i) *Quam diligenter ea observanda.* (k) *Vindicta hic fugienda.* (l) *Quomodo.*

(m) *Quam late id extendendum.* (n) *Pro ea, beneficentia sectanda.* (o) *Erga omnes.* (p) 6 *Adhortatio ad tria officia, cultum divinum respicientia.* (q) 1 *Gaudium spirituale.* (r) *Unde id oritur.* (s) *Gaudendum autem omni tempore.* (t) *Et si possit hic eclipsis intervenire.* (u) *Non tamen totalis.* (x) 2 *In precibus assiduitas.* (y) *Quomodo id id intelligendum.*

 indesi-

indesinenter agere, quæ quam creberrime facimus, & quibus dediti intentique sumus, licet etiam aliquando in iis, natura rei ita ferente, interjungere cogamur. Quanquam & alia quadam ratione jubemur semper orare, & non segnescere, ne videlicet animum despondeamus, & ab oratione cessemus, si non statim, in re quam patefactæ a Deo voluntati consonam esse novimus, exaudiamur: sed potius tanto magis preces intendamus, acriusque instemus, scientes, Dominum quandoque non quia preces nostras spernat, opem denegare, sed probandæ fidei nostræ tantum differre. Et de hac in precibus assiduitate loquitur ipse Dominus Luc. 18. 1.

vers. 18. *In omnibus gratias agite.* (a) Tertium præceptum. *In omni*, scilicet tempore: ad tempus enim illum potius respicere, quam ad objectum, cum antecedentia præcepta indicant, tum vero quia in malis ac suppliciis non est proprie gratiarum actioni locus, nisi forte per accidens, quatenus utilitatem aliquam nobis afferre possunt. (b) Quanquam ad Epheseos utrumque conjungit Apostolus cap. 5 vers. 20, sensu quem hic innuimus, ibi vero luculentius explicuimus.

(c) *Hæc enim est voluntas Dei.* Id est, id enim vult Deus, ut supra cap. 4 vers. 5.

In Christo Jesu. Id est, in Religione Christi Jesu, vel, per Jesum Christum tradita. *In vos.* Id est, respectu vestri, vel ad vos spectans: Breviter, hoc a vobis requirit Deus. Ratio cum hujus ultimi, tum priorum etiam duorum præceptorum.

vers. 19. *Spiritum ne extinguite.* (d) Sequuntur tria alia præcepta, spectantia ad officia in rebus de donis spiritualibus, præsertim quæ in aliis appareant. (e) Quorum primum est, ne *spiritus* id est, afflatus divinos, & dona ex divina efficacia proficiscentia *extinguant*, sive in se; tum oscitantia, tum vitæ impuritate; sive in aliis (nam huc potius respicere videtur) conatibus videlicet illorum obstando, illos spernendo. (f) Fit enim sæpe, ut etiamsi quis maximo Dei dono sit præditus, si videat sua dicta nihili fieri, & se nihil promovere, adeoque contra torrentem brachia dirigere, velut oppressus animum despondeat, & ab eo, quod cœperat, desistat: ex quo tandem & illud consequitur, ut ipsum etiam donum, ubi tanquam ignis velut quodam flatu non excitatur, paulatim desinat & extinguatur.

vers. 20. *Prophetias ne nihili facite.* (g) Alterum hujus generis præceptum, priori velut subserviens, eique subjectum. In specie enim, & exemplo quodam declarat, quod generaliter dixerat, quasi dicat: Inprimis vero *Prophetias*, id est, si quis se Prophetam esse professus fuerit, qui Deo inspirante ac patefaciente, abstrusa in Religione Christiana mysteria pandere atque explicare possit.

Ne nihili facite. Id est, ne contemnite, ne statim rejicite: ita enim spiritum extinguetis, atque ab optimo persæpe conatu eum, qui dono aliquo divino præditus est, absterrebitis; sicut ex contrario, ubi quis locum industriæ videt, non libenter celat ea, quibus ipsum Deus ornavit.

vers. 21. *Omnia explorantes.* (h) Tertium præceptum, quo occurrit tacitæ illorum cogitationi & objectioni. Poterant enim dicere: Vis igitur nos statim assentiri, simulac quis spiritus afflatum & Prophetiæ donum præ se ferens nobis aliquid obtrudere cœperit? Minime vero, inquit Apostolus. Nec ideo ab uno extremorum vos avoco, ut in alterum pertraham; sed mediam quandam viam vos insistere volo; ut non statim omnia rejicere, sic nec statim cæco quodam impetu approbare debetis. Sed quicquid vobis fuerit oblatum & propositum, explorate, & rationes ejus excutite. (i) Explorate vero, ad Lydium veritatis illius, quam professi estis, quamque a nobis didicistis, lapidem.

Illudque tandem quod (k) *bonum est*, id est, rectum & veritati consonum, *tenete.* Ita scilicet & a periculosa credulitate vobis cavebitis, & spiritum non extinguetis. (l) Præceptum hoc non Apostoli tantum temporibus unice necessarium, quibus complures impostores, prophetiæ & spiritus donum jactabant, periculum vero erat, illa ut statim recipere, ita & statim rejicere, ob ingentium in Ecclesia donorum copiam; sed nostris etiam: partim quidem, ne protinus tanquam fanaticum, aut hæreticum damnemus ac repudiemus, si quid a quopiam proferatur de rebus divinis, antea nobis inauditum; partim vero etiam, ne temere credamus, sed examine diligenti instituto, rejiciamus falsa, vera ac salutaria retineamus.

vers. 22. *Ab omni.* (m) Ultima adhortatio, quæ velut in summam omnia pietatis officia colligere videtur. Quasi dicat: Breviter, ut uno verbo dicam, *Ab omni specie mali abstinete.* Id est, vel ab omni eo, quod licet malum revera non sit, tale tamen esse videatur; nedum ab eo quod revera malum est: (quod tamen si res per se honesta est, tum tantum locum habet, ubi vel metus est scandali, vel spes majoris ædificationis) vel etiam,

Ab omni specie mali. (n) Id est, ab omni eo, quodcunque malum est, quamcunque formam aut speciem habeat, ab omni genere malitiæ; ut *species* idem sit Apostolo, quod forma: Quamcunque faciem & formam improbitas induerit, qualis qualis tandem fuerit, ab ea abstinete.

vers. 23. *Ipse autem Deus.* (o) Tertia capitis pars, cujus sunt tria membra. Nam primo votum magnificum ponit, deinde monita quædam specialiora interserit, (p) tandem usitata sibi formula, seu voto Epistolam concludit. Et quod ad votum quidem prius attinet, non tantum illud verbis amplissimis expressit, sed spem etiam iis non ambiguam, futurum certo quod vovebat, fecit; quasi dicat: (q) & hæc quidem ego vobis præcipio, vosque proinde pro virili exsequi ea studere debetis, sed Deus ipse conatum utrinque nostrum, opera sua adjuvet, & ad eam vos sanctitatem, ad quam vos exstimulo, perducat.

Vocat autem eum, *Deum pacis*, hoc est, authorem pacis ac felicitatis omnis. (r) Duplici enim ratione Deus appellatur *Deus pacis*, vel quia concordiæ est author, eaque vehementer delectatur: vel quia est felicitatis omnis author. Utrumque enim vox *Pacis* significat. Priori modo sumitur 1 Cor. 14. 33. Posteriori modo sæpius in hujusmodi votis, ubi non nominatim pax, seu concordia optatur fidelibus, sed simpliciter id, quod ad felicitatem eorum pertineat, ut & hoc loco accidit. Descriptiones enim hujusmodi accommodaræ solent esse rei qua de sermo est.

(a) 3 *Gratiarum omni tempore actio.* (b) *Et de omnibus.* (c) *Ratio omnium istorum trium.* (d) *Adhortatio septima ad officia circa quod dona in aliis conspecta.* (e) 1. *Ne Spiritus extinguant.* (f) *Quomodo id fiat.* (g) 2. *Prophetias ne nihili faciant.* (h) 3 *Omnia explorent.*

(i) *Quomodo?* (k) *Bonum vero teneant.* (l) *Præcepti hujus necessitas.* (m) *Octava adhortatio generalis, ut ab omni specie mali abstineant.* (n) *Species mali h. l. quid?* (o) *Tertia capitis pars: Ejus membra tria* (p) 1 *Votum magnificum.* (q) *Nexus cum superioribus.* (r) *Deum cur vocet Deum pacis.*

quam illis optat, est, *sanctificet vos totos*, Græce ὁλοτελεῖς. [a] quasi dicat, omni ex parte, ac plane sanctos atque inculpatos vos reddat, auxilium nempe vobis eam ad rem ferendo. * Neque enim ita sanctificat homines Deus, ut eorum ipsorum opera & conatus excludatur. Hoc autem votum postea declarat, maxime habita ratione illius perfectionis, quam significaverat voce ὁλοτελεῖς. Ea enim duplex est: partim quidem habita ratione partium subjecti, seu hominum sanctificandorum: partim habita ratione ipsius qualitatis, hoc est sanctitatis in subjectum illud introducendæ.

Ait enim, *& integer vester spiritus, & anima, & corpus, inculpate in adventu Domini nostri Jesu Christi servetur.* [b] Hominem in tres distribuit partes: *in spiritum*, hoc est intellectum ac mentem, qua Deum, cœlestia, honesta consideramus, ac cognoscimus.

Animam, hoc est, voluntatem (sic sumitur cum jubemur ex tota anima Deum diligere) quanquam hic appetitum quem voluntas dirigit, cum ea conjungere possumus, vel potius debemus,

[c] *Et corpus*, seu corporis membra, quibus sententiam mentis, ac voluntatis decreta exequimur.

Vult autem ut [d] *integer* spiritus, anima, corpus, inculpata serventur: ne qua pars istarum rerum sanctitate vacet.

Sanctitas autem illa exprimitur, dum dicitur, *ut inculpate servetur*:

Ejus perfectio, ac plenitudo quædam, dum additur, *in adventu Domini nostri Jesu Christi*. Inculpata enim in adventu præsertim Jesu Christi esse ea non possunt, nisi sint sancta. Quod enim est sanctum, culpari non potest; quod sanctum non est, culpa non vacat. [e] Inculpatus autem est integer spiritus, cum mens atque intellectus noster omni vacat errore, qui ipsum polluere, atque inquinare aliqua ratione posset. Talis autem error foret, qui pietatem aliqua ex parte tolleret, aut labefactaret: ut si quis quidpiam præceptis Christi adversum statueret, aut quod spem futuræ vitæ, qua omnis Christiani hominis pietas nititur, subverteret. [f] Anima seu voluntas inculpata est, cum nihil statuit, nihil desiderat, quam quod divinis mandatis est consentaneum, & in pietatem ac salutem toto impetu fertur. [g] Corpus denique inculpatum est, cum nihil aliud facit, nec quicquam membrorum ministerio exequitur, nisi quod cum iisdem Dei ac Christi mandatis convenit.

Vult autem ea omnia servari *inculpate in adventu Christi*. [h] Ita enim cohærere videntur verba, ut significetur vera ac solida sanctitas, non ficta, & specie tantum pietatis hominum oculis imponens: non etiam mutila, quæ in adventu Christi inque ipsius judicio consistere, & nos inculpatos præstare non possit; sed talis, quæ coram ipso Christo olim, cum judicabit mundum, & unicuique pro operibus reddet mercedem, inculpatos nos præstet, hoc est in causa sit, ut ab omni supplicio immunes, in regnum cœleste admittamur. Non arbitramur ergo ἐν hic positum pro εἰς, & hoc rursus pro μέχρι, quasi dicat, *usque ad adventum Domini nostri Jesu Christi*, ut nonnulli censent, & sic verba hæc cum sequenti verbo *servetur* conjungunt, quasi Apostolus durationem istius sanctitatis eo pacto exprimat. Quanquam nihilominus eam durationem his verbis involutam arbitramur. Nam dum ait *conservetur*, non tantum partes illas hominis inculpatas sanctasve semel effici, sed eam sanctitatem constanter a Deo foveri cupit, eamque fixam ac stabilem esse optat: Deinde cum vult, ut ea serventur *inculpate in adventu Christi*, hoc est ita, ut in adventu Christi culpari nequeant; simul indicat ad adventum Christi usque, vel saltem usque ad mortem, ea inculpate servari debere. Si enim ante illud tempus inculpata esse desinant, in adventu Christi inculpata non erunt. Eo ipso autem dum adventus Christi fit mentio, insinuatur animis necessitas atque utilitas ejus sanctitatis, quam Thessalonicensibus optat Apostolus. Quandoquidem notum erat omnibus Christianis, Christum in adventu suo orbem universum judicaturum, & cuique pro operibus justam mercedem redditurum. Quare & necesse est in adventu illo inculpatum reperiri, & fructum ea res habitura est incomparabilem.

vers. 24. Voto expresso, spem quoque facit Thessalonicensibus Apostolus, fore ut, quod ipsis optaverat, consequantur, dum subjicit: *Fidelis qui vocat vos, qui etiam faciet.* Ubi & causam exponit, unde effectus voti sui manaturus sit, & unde tanti boni spem ac fiduciam capere illi merito possint, deinde & ipsum effectum subjungit.

Causa est, *Dei*, qui Thessalonicenses ad suum regnum ac gloriam vocaverat, *fides*. Hoc est constantia in servandis promissis, omnibusque illis præstandis, quæ promissionibus ipsius, aut gratiæ hominibus oblatæ, sunt consentanea. Quare cum & promissa Dei, & gratia Thessalonicensibus oblata postulet, ut quatenus vires ipsorum deficiant, ope illos sua atque auxilio fulciat, ut sancti atque inculpati in adventu Domini Jesu serventur: fides quoque Dei postulat, ut id præstet. Quare nihil dubitandum est, Deum auxilium illis laturum, ad sanctitatem omni ex parte, constanterque colendam. Describit autem Deum, nomine non expresso, dum ait, *qui vocat*, aut per Enallagen temporum, *vocavit vos*, ut significet, quænam sit, aut unde pendeat illa obligatio Dei, ad auxilium illis, ut omni ex parte inculpati evadant, ferendum. Comprehenditur enim ea in vocatione à Deo profecta, aut ex ea pendet. Etenim vocat nos Deus, cum nos ad cœleste regnum capessendum invitat, & aperte declarat, cupere se, ut regnum illud aliquando re ipsa obtineamus, ea nimirum via, quam nobis per Christum præscripsit. Id vero dum facit Deus, significat se nos vehementer diligere, omniaque quæ ad salutem nostram sunt necessaria, in quibus vires nostræ deficiunt, facere paratum esse. Nam alias, quod verbis offerret, re ipsa negare videretur, si, cum viam ad cœlum præscripserit, quam nobis ipsis relicti, & ope ipsius destituti, emetiri non possimus, nos postmodum destitueret. Quare vel ipsa hæc ad cœleste regnum vocatio tacitam quandam complectitur Dei obligationem, ac eu tu mavis promissionem, quæ postulet, ut auxilium ferat ad sanctitatem constanter colendam: sed extant etiam aperta Dei promissa, vocationi huic annexa, quibus Deus spiritu se nos suo corroboraturum, & in pietatis cursu nos adjuturum pollicetur.

[a] *Summa voti ut eos Deus sanctos reddat.* * Quomodo id Deus præstet. [b] *In totos quoad 1. Spiritum.* [c] *2. Animam.* [d] *3. Corpus.* [e] *Et perfecte.* [f] *Spiritus ut fiet quando inculpatus.* [g] *Anima quando inculpata.* [h] *Corpus quomodo.* [i] *Inculpate servari* corpus, animam, spiritum, *in adventu Christi* quid sit?

 Esse-

Effectum subjicit, *qui etiam faciet*. Particula *etiam* comparationi parium servit, & significat, quemadmodum verum est, Deum, qui nos vocavit, fidelem esse; ita & illud, facturum esse eum id, quod antea Thessalonicensibus precatus fuerit, hoc est, eos sanctificaturum totos.

vers. 25. *Fratres orate pro nobis.* [a] Sequuntur nunc alia quædam monita, quæ privata dicere possis: [b] quorum primum est, ut pro se Deum orent, ut nimirum, quemadmodum in secunda ad eosdem Epistola cap. 3 scribit, *sermo Domini currat, & glorificetur, quemadmodum etiam apud ipsos, & ut eruatur*, tum ipse, tum alii laborum socii, *ab absurdis & malis hominibus*, ut, quemadmodum scribit ad Eph. cap.‹ . 19: *Ipsi detur sermo in apertione oris ipsius, in libertate, ut patefaciat mysterium Euangelii*: ut liberetur a periculis, ut ostium fidei aperiat Deus, & occasionem largiatur commodam Euangelium prædicandi, ut victoriam de ejus hostibus largiatur. Vide etiam Rom. 15. 30, & 2 Cor. 1. 10, 11. Phil. 1. 19.

[c] vers. 26. *Salutate fratres omnes in osculo sancto.* Hoc est meis verbis, osculo addito, non profano, sed sancto, ac Christiano, seu ex charitate Christiana profecto, salutate omnes fratres. Præceptum hoc est secundum, ad eos pertinens, qui Epistolam primi essent accepturi, ac lecturi, nempe, ut consentaneum est, seniores; quemadmodum & sequens præceptum. Id autem est.

vers. 27. *Adjuro vos, [per] Dominum, ut legatur Epistola omnibus sanctis fratribus.* [d] Graviter illos obtestatur, Domino Jesu Christo veluti teste advocato, & quodammodo etiam vindice, si secus faxint, ut qui primi Epistolam hanc acceperint, legerintve, eam ne supprimant, aut sibi solis rerum in ea scriptarum notitiam reservent, cæteris vel nihil de iis significantes, vel quantum sibi videatur; sed ut universo fidelium cœtui eam prælegant, aut prælegi curent; quandoquidem in illis ea continentur, quæ omnibus scitu erant necessaria, ita ut salutis omnium interesset ea cognoscere.

Sanctos [e] vocat fratres, quod essent cognitione veritatis a profano hominum vulgo segregati, ac Deo censecrati. Similis loquendi modus est Hebr. 3. 1.

vers. 28. *Gratia Domini nostri Jesu Christi.* De hoc voto, quo Epistola clauditur, dictum est alibi.

[a] II *Monita privata.* [b] *Primum ut pro Apostolo orent.* [c] *Alterum, ut omnes nomine ipsius salutent in osculo sancto,*

[d] *Tertium, ut legatur Epistola omnibus.* [e] *Cur eos vocet* Sanctos. [f] III. *Epilogus.*

IN

JOANNIS CRELLII FRANCI

COMMENTARIUS

IN

Posteriorem Pauli Epistolam

Ad

THESSALONICENSES.

IN POSTERIOREM D. PAULI AD THESSALONICENSES EPISTOLAM.

ARGUMENTUM EPISTOLÆ.

PRæcipuus hujus Epiſtolæ ſcopus eſt, confirmare Theſſalonicenſium fidem, & eos tum ad progreſſum in cæteris virtutibus Chriſtianis, tum vero inprimis ad conſtantiam in patientia ac tolerantia afflictionum ob Chriſti nomen perferendarum, excitare. Hoc autem ut conſequatur, eorum fidem, charitatem, ſed patientiam maxime, atque omnium fuſiſſime commendat: deque his virtutibus ipſis gratulatur, ſui erga illos ſtudii atque affectus argumenta ubique interſpergens, ut orationem hoc pacto velut animet, & ad eorum pectora tum conſolanda, tum ad conſtantiam permovenda, efficaciorem reddat. Deinde, quia nunnulli inter eos reperiebantur, qui jamjam adventum Domini, de quo ſuperiori Epiſtola diſſeruerat, inſtare dicerent, hunc etiam errorem animis eorum eximit, cum alia quædam, tum Antichriſti adventum diem illum anteceſſurum, prædicens. Tandem ad præcepta, & cohortationes ad varia pietatis officia, more ſuo deſcendit. Tres igitur ſunt hujus Epiſtolæ partes: quarum ſingulæ, ſingulis capitibus continentur. Præter hæc (ut in aliis etiam Epiſtolis vidimus) ponitur Exordium, & Epilogus.

CAPUT I.

ARGUMENTUM.

(a) Salutatis in exordio, more ſuo, Theſſalonicenſibus, virtutes nonnullas ipſorum commendat, omnium autem fuſiſſime patientiam, ut ad eam illos tanto magis exſtimulet; tandemque voto ſuum erga eos ſtudium exprimit. (b) Ita tria ſunt capitis membra.

(a) Prima Epiſtolæ pars hoc capite continetur.
(b) Capitis membra tria.

Verſ. 1 & 2. PAulus, &c. (a) Prima capitis pars, ſeu exordium Epiſtolæ, verſiculis duobus comprehenſum; de quo quid ad priorem Epiſtolam dixerimus, vide. Iiſdem enim plane verbis conceptum eſt.

verſ. 3. *Gratias agere debemus.* (b) Incipit ipſa Epiſtola, & alia capitis pars: in qua gratulatur Theſſalonicenſibus, de quibuſdam eorum virtutibus, commendans inprimis eos a fide & charitate, fundamentis & fontibus omnium pietatis officiorum: quarum magnitudinem & perfectionem a duplici in ſe ex illis orto effectu arguit. Prior eſt gratiarum actio, ut aſſidua, ita ipſorum merito, vel potius divinæ erga eos benignitati, unde pietas eorum profluxit, debita.

Ait enim: *Gratias agere debemus Deo, ſemper pro vobis, fratres*, quaſi dicat: gratias, prout quidem debemus, agimus pro vobis ſemper. Vel & debemus agere gratias, & porro reipſa agimus. Non magis enim his verbis voluit expreſſum, quid officii ſui hac in parte eſſet, quam quid re ipſa faceret; cujus facti quia ratio ipſi conſtabat, meritoque id ab eo fiebat, ideo exprimere id volens, conciſa hac loquendi ratione uſus eſt.

Quanquam id ipſum denuo mox his verbis expreſſit, *ita ut dignum eſt*. Id eſt, ſicut ſane decet ac convenit a nobis fieri, ſeu, æquum eſt ut fiat. Itaque alterutrum harum vocum, nempe aut hæ poſteriores, aut illa ὀφείλομεν, redundat.

Quoniam ſuperangeſcit fides veſtra. Id eſt, (c) quoniam majora ſubinde incrementa ſumit, ſeu vehementer creſcit, ſive aſſenſus veſter Evangelicæ doctrinæ adhibitus, ſive fiducia in Deum ac Chriſtum ex aſſenſu illo manans: ita, ut tum in eorum, quæ ſemel

(a) 1. *Exordium.* (b) 2. *Commendaturus Theſſalonicenſibus gratias pro iis ſe Deo agere aſſerit.*

(c) *Ideoque tum propter fidem ipſorum.*

recipistis veritate magis ac magis corroboremini, tum in fiducia erga Deum quotidie crescatis: spei videlicet vestræ anchoram in omnipotentiæ, misericordiæ, & providentiæ ejus oceanum profundissime per Christum demittentes, una gratiarum actionis Paulinæ causa, virtusque Thessalonicensium prior à Deo profecta, ex qua illos commendat.

Altera causa, & posterior virtus; [a] *Et abundat charitas.* Id est, & charitas vestra erga proximum, non est tenuis, non manca, sed absoluta, & bonorum fructuum copia exuberans. *Uniuscujusque* id est, in unoquoque vestrum. Ut illud ad intensionem, ita hoc ad extensionem, ut ita dicam, charitatis, utrumque autem ad insignem Thessalonicensium commendationem, & divinæ erga eos beneficentiæ laudem spectat: quod & tam eximia esset illorum charitas, & tanta virtutis laus non esset quibusdam tantum inter eos peculiaris, sed communis omnibus.

Ideoque his verbis non contentus, insuper addit vocem *omnium*, dum ait, *uniuscujusque omnium vestrum.* Quæ licet videatur redundare; non est tamen prorsus otiosa. Apertius enim ostendit, quam late hæc virtus ejusque incrementa in Ecclesia Thessalonicensium pateant. Significat quippe, non alicui tantum inter ipsos ordini hominumve generi eam esse propriam; sed toti Ecclesiæ esse communem: non in senioribus tantum, verbi gratia; sed & in auditorum vulgo conspici.

In invicem. Id est erga vos mutuo. De charitate loquitur qua Christiani Christianos, & quidem ob id ipsum quod Christiani essent, prosequerentur. Porro generalibus fidei & charitatis vocibus videtur per quandam synecdochen complecti voluisse omnia pietatis officia.

vers. 4. *Ut nos ipsi in vobis gloriemur.* Id est, quæ quidem laus vestra tam illustris & eximia est, ut nos etiam ipsi gloriemur de vobis. *In* hoc loco denotat objectum, ut & Rom. 5. 3, 11, quemadmodum est ab aliis notatum.

In Ecclesiis Dei. Id est, coram cœtibus omnium fidelium. Ecclesias enim Christianas intelligit, quibus solis sub Novo Fœdere is titulus convenit. Alter effectus, manans ex virtutibus Thessalonicensium, & cum illorum magnitudinem, tum ipsorum Thessalonicensium commendationem augens. Nec enim vulgare quid & protritum, sed eximium & excellens sit oportet, omniumque adeo vulgarium laudum titulos supergressum, de quo tantus Apostolus cum sociis tantopore glorietur.

Pro patientia vestra & fide vestra. Id est, de patientia & fide vestra, ὑπὲρ pro περὶ ut 2. Cor. 1. 7, 8 & alibi in eadem Epistola sæpius. Explicat quid sit illud, de quo dixerat se gloriari in illis, seu mavis quatenus, cujusve rei respectu de iis glorietur, quæque sit illius gloriationis materia atque argumentum, fides nempe & patientia illorum. [c] Fidei vocem in alterutra significationum paulo ante explicatarum sumit, patientiam tanquam ipsis custodem cum illa collocat, & in locum charitatis superius nominatæ substituit, tum quod illa maxime illustre esset illorum fidei documentum, magisque cæteris, præsertim longe dissitis, quam ipsa charitas, conspicua: tum quia de illa pluriqus dicturus, & ad constantiam in ipsa Thessalonicenses inprimis animaturus esset.

[d] *In omnibus persecutionibus & tribulationibus quas sustinetis*, nempe propter doctrinæ Euangelicæ professionem. Ad eas enim tantum (ut & sequentia indicant) afflictiones proprie respicit.

vers. 5. *Indicium certum.* Hic jam longius excurrit in patientiæ ipsorum, ad cujus constantiam eos præcipue excitare atque animare constituit, laudem & commendationem. [e] Hæc enim virtus fidei ac porro etiam salutis custos est, eaque Thessalonicenses maximopere indigebant, cum veritatis Euangelicæ caussa, ab adversariis gravissime premerentur. Commendat autem eam ab affectis revera duobus, quamvis si verborum structuram spectes, unus tantum esse videatur, quia prior, qui hujus seculi est, respicit posteriorem, ut in quo tota vis sita est, futuro demum seculo implendum. Porro in verbis est solœcophanes: per appositionem enim Dativo θλίψεσιν *afflictionibus* jungitur ἔνδειγμα *indicium* seu demonstratio; [f] sed Hebræorum more potest subaudiri relativum *qua* vel *quod*, & ellipsi aliis quoque linguis usitata verbum *sunt* vel *est*. Unde nonnulli interpretes sic orationem supplent: *qua res manifestum est indicium.* Id est, luculentum documentum. *justi judicii Dei.* Id est, illius quod olim juste decreturus est de vobis Deus.

Ut digni [g] *habeamini vos regno Dei.* Explicat quale de ipsis futurum sit Dei judicium, cujus indicium sint afflictiones, quas patiantur. Quasi dicat: talis nimirum judicii Dei, ut digni ab ipso censeamini, seu pro dignis reputemini, qui regno & gloria ipsius potiamini. Non enim de ejusmodi dignitate loquitur, quam Deus in nobis sit effecturus eatenus, ut virtutem in nobis producat hoc præmio dignam: sed, ut pro summa sua erga nos benignitate, ac secundum promissa sua liberalissima, virtutem ac patientiam nostram tanto præmio dignetur. Hanc ejusdem vocis καταξιωθῆναι significationem habes Luc. 21. 36. Excludit hæc vox meritum proprie dictum. Censeri igitur & reputari dignum regno illo cœlesti, est præcipuus patentiæ fructus. Cui accedit alter, illius veluti prodromus, habere certum quoddam atque indubitatum tantæ felicitatis tantæque mercedis argumentum. Id quod unumquemque animare debet, ut omnia acerba propter nomen divinum perferat & obduret, memor quod hic dolor sit sibi profuturus olim. Vocula εἰς, non tam finem hoc loco significat, quam effectum potius illius judicii divini, quod justum appellavit.

Pro quo & patimini. Id est, propter quod, videlicet regnum Dei, seu cujus consequendi gratia etiam sustinetis has afflictiones. Vel causam insinuat, cur illi digni reputandi sint regno Dei, quia illius gratia patienter tolerent calamitates varias ac graves: vel significat, ipsorum consilio ac desiderio eventum non defore: consequuturos eos quod quærant, & cujus causa tam acerba patiantur. Pati eos, ut regno Dei potiantur, proinde etiam certo fore, ut potiantur: [h] vocis ὑπὲρ finem denotantis clarissimum exemplum.

[i] vers. 6. *Siquidem justum est apud Deum.* Id est, Dei judicio ac sententia. Effectum superius expressum confirmat, ab adjuncta justitia seu æquitate, & quidem ejusmodi, ob quam fieri nequeat, quin

(a) *Tum propter charitatem.* (b) *Quæ tanta in Thessal. fuerunt, ut de illis gloriaretur Apostolus in Ecclesia.* (c) *Nunc & de patientia illorum.*

[d] *In omnibus persecutionibus.* [e] Patientiæ locus. [f] *Quæ documentum sint certum.* [g] *Qui ad sint digni regno Dei reputandi.* [h] Vox ὑπὲρ finem denotat. [i] *Quod justum sit apud Deum, ut qui pios affligunt, ipsi ab eo affligantur.*

bonum

bonum illud, cujus spem fecerat Thessalonicensibus, iis re ipsa obveniat. *Justum* enim hoc loco dicitur id, quod ut fiat æquum est, seu quod æquitas ac rectitudo postulat, sive ob ipsius rei naturam, sive ob decretum aut effatum Dei irrevocabile. Simul autem istud effectum illustrat a contrario. Non solum enim quid piis & afflictis, sed etiam quid impiis, & pios Christi servos affligentibus eventurum sit docet.

Retribuere tribulantibus vos tribulationem. Id est, ut iis qui affligunt vos & persequuntur, propterea quod Christo adhæreatis, reddat, quam sua ista crudelitate merentur, pœnam & afflictionem. Intelligendum nimirum (a) nisi resipiscant, & ab hac crudelitate desistentes, ipsi potius ob Christi nomen omnia perpeti sint parati. Nam hujusmodi conditionem esse subaudiendam, & tam benigne interpretandam esse hujus decreti divini severitatem, tum alia multa Novi inprimis Fœderis dicta ac promissa, tum exemplum Pauli ipsius evidendissime docet: de quo vide 1. Tim. 1. Ab uno contrariorum incipit hoc loco Apostolus, eo nimirum judicii divinii effectu, qui impios manet, & desinit in altero, eo videlicet, qui piis destinatus est, propter quos hic universus sermo susceptus est.

vers. 7. *Et vobis afflictis relaxationem.* Id est, (b) Vobis autem, qui ab illis affligimini, liberationem ab omnibus calamitatibus, & requiem illius æterni & nunquam cessaturi gaudii, mercedis veluti loco reddere, æquum est. καὶ positum pro ἀλλὰ vel δὲ. Effectus posterior ex patientia in persecutione profluens, & causa constantiæ, animique in afflictionibus invicti. Dicit autem justum esse apud Deum, ut Thessalonicensibus cœlestis regni ca[illegible] patientibus, hæc requies detur; (c) non quod [illegible]entia ipsorum tantam felicitatem proprie loquendo mereatur: (quæ enim finiti est ad infinitum proportio?) sed quod Deus ad hoc præmium piis persolvendum promissione ac fœdere sese obstrinxerit. Hunc vero judicii divini effectum illustrat primum a simili, seu mavis a pari, cum ait *nobiscum*. Id est, mecum & cum aliis mihi similibus, qui itidem Christi causa affligimur: qua in re latet argumentum, quo comprobatur effectus ille lætus, ad Thessalonicenses olim ex ipsorum patientia rediturus. Nam quemadmodum Paulo afflictiones Christi causa patienti Deus daturus est præmium hujus tolerantiæ ac constantiæ, relaxionem nimirum & requiem ab omnibus molestiis; ita & Thessalonicensibus.

Deinde eundem effectum illustrat ab adjuncta temporis circumstantia, cum ait: *in revelatione*. Id est, (d) illustri ac conspicuo adventu *Jesu Christi*. Quam rem amplificaturus revelationem seu adventum hunc uberius describit, & ejus majestatem eleganter depingit, ut ita Thessalonicenses, non modo quando præmium hoc accepturi sint, & contra impii ipsos affligentes pœnas sint daturi, intelligant, sed etiam per quem, & quo pacto. Adventum ergo illum Christi describit primum a loco, unde sit (e) venturus, nimirum, *e cœlo*, ubi ad hunc usque diem ad Dei dexteram sedens, omnibusque rebus imperans, ac salutis nostræ curam gerens, habitat ac residet, descensurus inde in hunc aërem, ad judicium vivorum & mortuorum, uti 1 Thess. 4 videmus. Pertinet hoc ipsum ad majestatem judicis illius demonstrandam, quod e cœlis sit prodituru, ut pote non terrenus, sed divinus judex, qui ipsius Dei personam in judicando sustineat. Quanquam simul etiam indicatur locus nostræ quietis ac felicitatis; ut intelligitur ex Phil. 3. 20, 21.

Deinde adventum illum Christi describit atque illustrat ab adjuncto itidem insigni, (f) *cum angelis virtutis* seu *potentiæ suæ* seu mavis *suis*. Id est, cum angelis suis potentibus, robore ac viribus insigniter pollentibus. Unde fortes robore dicuntur psalmo 103. Genitivus est adjuncti, & Hebraismus, dum genitivus pro adjectivo ponitur, & pronomen αὐτοῦ magis cum remotiori *angelis*, quam cum proximo *potentiæ* cohæret: imo, si sensum spectes, non cum hoc, sed cum illo jungitur. De hoc Angelorum comitatu & ministerio vide etiam Matth. 24.

vers. 8. Tertio illustrat adventum illum ab effectu duplici; qui quidem est effectus ipsius Christi advenientis, in eoque judicii ab eo tum exercendi ratio, ac porro ipsum quoque Dei judicium, cujus vers. 5 & 6 facta est mentio consistit. Prior effectus (g) est pœna impiorum, *in igni flamma dantis vindictam*. Id est, qui vindictam sumet, seu puniet, igni flammante. Non enim hæc verba (h) *in igni flamma*, ut quidam putant, ad priora referenda, revelationem videl. de cœlo, quasi majestatis exaggerandæ causa addantur, dicaturque Christum de cœlo cum ignis flamma venturum, (quanquam id eo sensu ferri possit, si intelligatur eum ita venturum, ut ignis flammam quodammodo secum adferat, seu impiis adveniens immittat) sed ad posteriora, ut modum pœnæ impiis irrogandæ exprimant, de quo legimus Matth. 13. 42. Vox *in* posita est pro *per*, seu mavis ex Hebraismo posita, in Græco redundat. Modum enim seu medium pœnæ infligendæ denotat.

Porro *dare vindictam* Græcismus est, aut potius Hebraismus, pro quo Latinis dicitur sumere vindictam. Vindicta vero hic nihil aliud est quam pœna.

Iis qui non noverunt Deum. (i) Describit homines puniendos ab adjuncto, seu mavis effectu. Ignorantia enim hæc ita illis inest, ut eorum culpa insit. Meritum pœnæ hac descriptione exprimit, & tacite vult ostendere, eos jure hoc supplicium luituros; quasi dicat: qui cum possent Deum ita cognoscere, ut illius voluntati & arbitrio sese penitus dederent, habentes occasionem, & audientes prædicationem Euangelii, ad cognitionem tamen Dei animum non adjecerunt, neque porro illi sese penitus addicere & mancipare voluerunt. Non enim ita generaliter hæc vox poni videtur, ut ad illos etiam extendi debeat, qui ut nulla penitus Dei notitia præditi sunt, ita nullam ad eum cognoscendum occasionem habuerunt. Quod etiam sequentia verba demonstrare videntur, quæ explicationis ergo subjicit Apostolus.

Et non obedientibus Euangelio Domini nostri Jesu Christi. Quasi dicat: hoc est, iis, seu, qui sunt illi, qui oblatum sibi Euangelium recipere noluerunt, aut licet forte receperint, ab eo tamen vel penitus per apostasiam resilierint, vel saltem vita & moribus suis dissentiunt, ita ut licet ipsi non erubescant Euange-

(a) *Nisi resipiscant* (b) *Quid vero affligantur, requiem æternæ vitæ accipiant.* (c) *Non quidem quasi id proprie patientia mereatur, sed quia Deus id promisit.* (d) *Utrumque in adventu Christi futurum.* (e) *Qui descendet e cœlo.*

(f) *Cum Angelis potentiæ.* (g) Cur ita appellantur. (h) *Ut vindictam sumat de malis* (i) *In igni flammante.* (k) *Qui & quales ii.*

 lium,

illum, illud tamen ipsos erubescat. Verum hic ii potissimum videntur intelligi, qui Euangelium recipere noluerunt, sed id contumaciter repudiarunt.

Vers. 9. *Qui pœnas luent exitium æternum.* Id est, (*a*) Qui exitii æterni pœna mulctabuntur. Magnitudinem pœnæ exprimit, cujus versiculo superiori modum attigerat.

(*b*) *A facie Domini.* Id est, a Domino, cujus decreto, sententia, ac jussu, illis ista pœna irrogabitur. Hypallage est Hebræa. Causam enim illam efficientem, quæ pœnam illam & effectum deductura sit, emphatice & cum majestatis Christi regalis insinuatione exprimit; quod videl. a facie, seu ab ore ipsius, tanquam regis ac judicis cœlestis, decretum istius pœnæ proditurum, & gloriosis viribus ipsius executioni mandandum sit, a facie enim Domini ideo id futurum dici videtur, quia sententia ore judicis prolata velut a facie ejus prodire videtur. Sic Psalmo 17. 2 ait David: *a facie tua jus meum prodeat:* hoc est, tu ore veluti tuo pronuncia sententiam de me justam, jus atque innocentiam meam tuo decreto assere. (*c*) Quanquam alias a facie alicujus, phrasi Hebraica, idem est quod ab aliquo, ut indicant inter alia loca ista Deut. 20. 19. Psalmo 17. 2. 1 Paral. 29. 12. Esaiæ 57. 16. Dan. 2. 18. & 7. 26. Itaque *a facie Domini*, simpliciter accipi potest, quasi dicat *a Domino.* Quidam modum pœnæ impiis infligendæ his verbis exprimi putant: quasi dicat, *expulsi a facie Domini*, seu ita abjecti, ut illis faciem Domini intueri, aut coram ipso versari non liceat, sed ab eo procul disjuncti pœnas luant.

vers. 10. *Cum venerit glorificari in sanctis suis.* Id est, (*d*) illo, inquam, tempore, quo veniet ut quam gloriosus sit, vel laudem ac gloriam insignem referat, ex eo, quod sanctis suis, hoc est, fidelibus suis præstiturus est; cum præmium illorum virtutibus, & inprimis patientiæ, ex promisso debitum conferet. Idem tempus judicii Domini illustrat ab effectu, superiori contrario, atque ita ad fideles, propter quos in hunc sermonem descenderat, paulatim redit, quo tanto melius sequentia cum antecedentibus connectere possit.

(*e*) Glorificandus autem dicitur in die judicii *in sanctis* Dominus, quia tum maxime illius splendor ac majestas, tum vera ac solida gloria apparebit, & laus ei maxima ab omnibus tribuetur, cum suos omnes in vitam revocabit, eosque immortales & vere gloriosos ac beatos efficiet, quin omnes etiam, qui a condito orbe in Deo fidem suam collocaverant, in possessionem æternæ illius hæreditatis introducet.

Et admirabilis fieri in omnibus credentibus. Id est, ut eum in suis fidelibus potentiæ & imperii sui effectum exserat, quæ summam ipsi admirationem apud omnes conciliet. Maximam enim omnium admirationem excitabit beatissimus ille status ac gloria, ad quam omnes, qui in illum crediderint, tum temporis perducet. Auget id, quod superius dixerat, amplitudinem gloriæ Domini, quæ tum sese exeret, exaggerando.

(*Quia creditum est testimonium nostrum, super vos vel apud vos.*) Verba hæc in parenthesi ponenda, hiatusque velut quidam (quia concise prolata sunt, nec prima facie, quid illis velit apparet) explendus. quasi dicat: Et inter illos etiam in vobis, quia & vos in credentium numero estis, ut qui credideritis *testimonio nostro.* Id est, illi sermoni seu doctrinæ de qua testimonium perhibuimus inter vos. Sub genere enim, hoc est *omnibus credentibus* quorum fecerat mentionem, etiam speciem inferest Thessalonicenses ad quos & de quibus hic præcipua tam, hoc sermo est, quorumque causa hæc omnia dicuntur, tacite vult conprehendi. *In die illo.* Id est, extremi judicii. Verba hæc addenda post parenthesin, & jungenda verbo *admirabiles fieri*, quasi dicat: nempe in die illo. Dies ponitur pro tempore.

vers. 11. *In quod* seu cujus rei gratia *etiam oramus semper pro vobis.* Id est, quod quidem, ut vobis eveniat, oramus creberrime: (*f*) Ultima hæc est capitis pars, in qua postquam eos ad constantiam in patientia satis animavit, votum etiam suum subjungit, quo id illis re ipsa obvenire cupit, quo eos in officio, & præcipue perseverantia in afflictionibus continere voluit. Quod quidem Apostoli votum, & benevolentiæ singularis contestatio, ad eos consolandos animandosque vim haud exiguam habere poterat: quasi dicat: Cujus quidem tam illustris & augusti boni, ut vos etiam compotes fiatis, & in numero istorum, in quibus glorificabitur & admirabilis apparebit Dominus, censeamini, adeo vobis voveo & opto, ut vos ad id quod vestrarum est partium ducens, cœleste insuper vobis auxilium implorem, interpellemque pro vobis identidem.

Ut vos dignetur vocatione Deus noster. (*g*) Vel, ut id in vobis præstet & efficiat, ut digne vos geratis vocationi vestræ, seu ut eos decet, qui ad tantam felicitatem sunt vocati; vel (quod magis probamus) ut vos dignos censeat eo, ad quod vos vocavit, nempe resurrectionis & immortalitatis bono, voce *vocationis* pro ejus objecto, hoc est, re ad quam vocati essent, per metonymiam adjuncti, ut ab aliis est annotatum, usurpata. Ut tacite simul duo velut argumenta includat, quibus ipsos voti istius haud ægrè compotes fieri posse verisimile reddit. Quorum unum est in *vocationis* nomine, quia videlicet Deus id ipsis bonum sponte obtulerit, & promiserit. Alterum in voce *Deus noster*, quia videl: is, qui eos vocavit, & a quo illis ista voveat, *Deus noster*, id est, benefactor noster est is, qui se nobis tam propitium, tam faventem, nostrique tantopere amantem exhibuit. Esse enim Deum alicujus, est esse ipsius benefactorem, ipsumque singulari amore ac benevolentiæ complecti.

Et (*h*) *impleat omnem bonam voluntatem* seu *beneplacitum bonitatis.* Id est, ad finem in vobis perducat illam insignem beneficentiam suam, ex libero ejus beneplacito manantem: vel beneplacitum suum ex mera benignitate profectum. Explicat idem quod paulo ante aliis verbis dixerat. Vox *ἀγαθωσύνης* nomini *εὐδοκίας* seu *beneplaciti* subjecta, ut jam innuimus, potest dupliciter accipi: vel pro genitivo causæ efficientis, ut scilicet significet benignitatem divinam, unde beneplicitum illud, seu decretum divinum liberrimum, amoris ac benevolentiæ in homines plenum, quo salutem illis æternam destinavit, profectum fuit: vel pro genitivo

[a] *Magnitudo illorum pœnæ.* [b] Vocibus *a facie Domini* quid significetur? [c] A facie alicujus fieri *quid sit.* [d] *Puniuntur autem die ultimo.* [e] *Quando glorificabitur Dominus in sanctis suis.*

(f) *Tertia capitis pars Votum.* (g) *Ut Deus eis dignetur vocatione.* (h) *Et ad finem perducat suam beneficentiam ex beneplacito libero profectam.*

effectis

effecti; quo pacto significabit effectum beneficentiæ, seu benignitatem in ipso effectu consistentem; quæ quidem ab εὐδοκία seu beneplacito ipsius liberrimoque decreto pendet. Usurpatur vox ἀγαθωσύνης pro beneficentia ab Apostolo Gal. 5.22. Eph. 5.9.

(a) *Et opus fidei.* Scilicet impleat, hoc est, opus totum fidei in Christum, ac religionis, in vobis cœptum, ad exitum perducat. Fides enim hoc loco per synechdochen metonymicam totum religionis ac pietatis Christi, ut loqui solemus, negotium complecti videtur: ut iterum sit genitivus speciei: quasi dicat; opus seu negotium id, quod est fides. Quanquam interim non pugnamus, quo minus strictius ac magis proprie sumatur pro sola fide; quasi dicat: atque adeo in ipsa ista fide, quæ tot tantisque ærumnis & afflictionibus vobis constat, quæque medium est ad illam felicitatem ducens, confirmet, ac corroboret: ne sub onere ipsarum afflictionum fatiscentes, animo concidatis; sed viribus illius animati, inconcusso animi robore, afflictiones istas perferatis, fidemque Domino ad extremum integram & illibatam in patientia servetis. Non multo aliter *opus fidei* sumptum fuit cap. 1 prioris Epistolæ vers. 2 pro fide magno certamine parta susceptave. Non solum ipsis vovet a Deo finem ipsum, hoc est, beatitatem sempiternam, sed etiam medium quod ad illã ducit. (b) Præstat autem id Deus cum non solum metes nostras sermonis Euangelii luce magis magisque indies collustrat, promissorumque suorum amplitudinem mentibus nostris ostendit, & tum hac ipsa ratione, tum aliis beneficiis nos sibi devincit, & media varia augendæ fidei nostræ servientia subministrat, sed etiam spiritus sui gratia nos confirmat, & isto auxilio cœlesti nos cum contra carnis & mundi, tum ipsius denique Satanæ impetus munit & suffulcit.

In potentia. Id est, cum potentia, seu potenter, aut per potentiam. Jungenda est hæc particula cum verbo *impleat*: quasi dicat. Deus istud efficiat potentia virtutisque suis.

vers. 12. *Ut glorificetur.* (c) Causam finalem voti seu rei quam illis optabat, subjicit, quæ ipsum ad preces hujusmodi pro illi fundendas, idque quod jam diximus, illis vovendum impellat. Ea vero duplex est, prior, quæ respicit caput nostrum gloriosum, nempe Christum, posterior, quæ nos ipsos. Et illa quidem hujus seculi magis propria est, hæc vera potius futuri.

Est vero illa in his verbis, (d) *Ut glorificetur nomen Domini nostri Jesu Christi in vobis.* Id est, ut per vos vestramque in fide, pietate, ac patientia constantiam, nomen Domini fiat illustre, ipseque dignis majestate sua laudibus & honoribus concelebretur ab omnibus, qui masculum hunc & malis infractum spiritum, adeoque integram vitam vestram, ad vere honestatis amussim exactam, propius inspexerint; animadvertentes inde veritatem ac vim Christianæ religionis, quæ hujus tantæ constantiæ ac pietatis sit causa. *In vobis.* Idem valet quod per vos, aut propter vos, quod eodem recidit: propter ea quæ vobis cernuntur, ut paulo superius versu 10, & Gal. 1.24.

Hæc est *& vos in illo.* Id est, (e) & vos vicissim per illum glorificemini, cum ex hujus vitæ mortisque ergastulo liberatos in libertatem cœlestis regni sui transferet, & corporis hujus exuviis detractis glorioso corpori suo consimiles reddet.

Secundum gratiam Dei nostri. Id est, id quod eventurum est non ex nostro merito, sed ex gratia ac benignitate Dei, qui tantum nobis bonum, (f) ex mero gratuitoque favore obtulit ac promisit. Refertur hoc ad proxime præcedentia, hoc est, ad glorificationem Christi in nobis, quam in immortalitate ac felicitate cœlesti nobis danda consistere diximus. Ideo autem hoc adjecisse videtur, quia proxime ante nomen Domini Jesu, in illis seu per illos glorificandum esse dixerat, & huic glorificationi, quæ ab illis proficisci debeat, glorificationem ipsorum a Christo profecturam subjecerat, tanquam illius præmium ac mercedem. Verendum enim erat, ne forte gloriam, quæ a se in Dominum Jesum proficiscatur, hanc glorificationem seu salutem proprie mereri existimarent. Quare hæc verba addit, ut ostendat glorificationem illam nostram ex pura gratia & misericordia in nos Dei profecturam; de quo docuimus alibi.

Adjungit autem gratiæ Dei gratiam etiam Domini Jesu, dum ait, *& Domini Jesu Christi.* Expectamus enim, ut Judas ait, misericordiam Domini nostri Jesu Christi ad vitam æternam. Cum enim ille Dominus sit immortalitatis constitutus, & in ipsius manibus salus omnium hominum sit posita, ut vivificet quem vult, ab ipsius quoque gratia felicitas nostra sempiterna pendet.

CAPUT II.

ARGUMENTUM.

(g) *Hoc capite secunda hujus Epistolæ pars continetur.* (h) *In qua primo errorem de tempore adventus Domini inter illos spargi cœptum refutat; non prius illum adfuturum indicans, quam Apostasia in Ecclesiam fuerit invecta, & Antichristus tyrannidem in ipsa occupaverit. Cujus hic & ingenium seu mores ac facta, & finem seu eventum describit. Deinde, tum consolatione adversus malum istud, seu nimium mali illius ingruentis metum ipsos præmuniens: tum ad constantiam admonens, in voto desinit.*

Vers. 1. R*Ogamus autem vos fratres.* (i) Prima capitis hujus pars extenditur ad vers. 13. Cujus sunt duo membra. Nam prius errorem inter illos de jamjam instantis adventus Domini tempore disseminari cœptum confutat. Deinde, quod sit illum præcessura generalis quædam defectio, indicat; atque inde occasione sumpta, de Antichristo, illius defectionis capite ac principe, disserit. Refutat autem errorem illum, sublatis fundamentis, quibus niti videbatur, seu rationibus, quæ prætexebantur, convulsis.

(a) *Et opus fidei impleat.* (b) *Quomodo hoc Deus præstet.* (c) *Finis Voti.* (d) *1. Glorificatio Domini Jesu.* (e) *2. Glorificatio piorum.*

(f) *Ex gratuito Dei favore profecta.* (g) *Secunda Epistolæ pars.* (h) *Capitis partes duæ.* (i) *Prima pars cap. errorem de tempore adventus D. confutans.*

Rogamus autem vos. (*a*) Quia magni momenti res erat, & erroris istius admissio ruinam fidei ipsorum minabatur, ideo & compellat ipsos, & admonitionis genere blandissimo, atque ad persuadendum (consideratis utrorumque personis) potentissimo, ipsos aggreditur. (*b*) Sane enim si hunc errorem imbibissent, & pro Apostolica doctrina recepissent, & vere postea rem aliter habere animadvertissent; facile de veritate totius religionis Christianæ dubitare, ac tandem ut falsam penitus abjicere, atque ad Ethnicismum relabi potuissent.

Per adventum Domini nostri Jesu Christi. Vel potius, de adventu Domini nostri Jesu Christi, seu quod attinet ad adventum. ὑπὲρ pro περὶ, ut supra cap. 1 vers. 4, quem locum vide.

Et nostræ congregationis ad ipsum. Vel potius, & de nostra congregatione, seu quod ad ad nostram congregationem attinet, de qua egit superius Epistola priori cap. 4. 13. Subjunxit autem hujus mentionem adventui Christi, consolationis ergo; (*c*) ut ostenderet adventum illum Christi longe exoptatissimum & desideratissimum esse, ut Thessalonicensibus, ita omnibus Christianis; quandoquidem tum temporis omnes omnium temporum ac locorum homines pii sint ad Christum aggregandi, ut ab eo ad cœlestia gaudia deducantur.

vers. 2. *Ut non cito moveamini a mente*, (*d*) seu *sensu.* Id est, ne tam cito, cum videlicet a nostris adhuc sermonibus caletis, aliud vobis persuaderi patiamini, vosque abduci ab eo, quod semel a nobis edocti, sentire ac statuere cœpistis, quod semel animo fuistis amplexi.

Voces autem illæ *ut non cito*, non eo spectant, quasi significare velit Apostolus, licere illis aliquando a sententia ex ipsius ore ac doctrina hausta discedere, modo id non fiat cito: sed pertinet ad rei indignitatem exaggerandam, & ad ostendendam levitatem, quæ in hujusmodi sententiæ mutatione cernatur. Q. d. ne dimoveri vos patiamini a sententia, præsertim (ut a vobis fieri aliqua ratione video, vel ne fiat vereor) tam cito. A vera sententia abduci, semper turpe est; sed cito abduci, turpissimum. Similem locum habes Gal. 1. 6. Apparet autem hinc, non multo post abitum Apostoli a Thessalonicensibus, irrepsisse impostores, qui contrarium doctrinæ Apostolicæ de tempore adventus Domini urgerent, illisque persuadere niterentur.

Neque terreamini. Terror hic ac mentis perturbatio, vel inde oriri poterat, quod contraria eis, quæ semel audierant ac crediderant, sub speciosis titulis obtrudi viderent, atque ita de certitudine ac veritate doctrinæ quam imbiberant, dubitare quodammodo cogerentur; (*e*) vel inde, quod licet adventus Domini summam consolationem fidelibus adferat, fieri tamen vix posset, quin ipsius propinquitas terrorem incutiat, iis præsertim qui nondum sunt satis ad eum parati, nec usquequaque sibi bene conscii: quia ut piis felicitatem summam, ita impiis extremum supplicum atque infelicitatem adferet: ut taceam, res admodum terribiles, quemadmodum Christus prædixit, eum proxime antegressuras.

Neque per spiritum. Id est, (*f*) neque si quis à spiritu sancto id sibi revelatum inspiratumque dicat. *Neque per sermonem.* Id est, neque si nos id dixisse docuisseque quispiam asserat, & velut ex ore nostro exceptum confirmet. *Neque per Epistolam.* Id est, neque si vel Epistolam, tanquam a nobis ad vos, aut etiam aliorum scriptam ostentet, & hac ratione id vobis persuadere conetur. Tollit omnia istius erroris præsidia ac firmamenta, quibus illum impostores quidam adstruere nitebantur, ne vana earum rerum specie moverentur Thessalonicenses, seque à vera sententia abduci paterentur. Apparet impostores illos divinam authoritatem suis sermonibus prætexuisse, atque nonnullos quidem Spiritus Sancti afflatum & revelationem jactasse, alios & impudentissime Apostolorum ea de re sermones aut Epistolas a se confictas ostentasse. (*g*) Viderint hic quam lubrico nitantur fundamento, qui traditionibus per manus acceptis tantum in religionis negotio tribuunt, ut eas cum illis, quæ ab Apostolis scripto consignata esse, nec ipsi diffitentur, non solum componere, sed etiam aliqua ratione illis anteponere audeant, & sacram scripturam ad illarum normam intelligendam esse contendant. Ecce vixdum digresso a Thessalonicensibus Apostolo, vivente adhuc certe, ex quo fraudem cito detectum iri facile subodorari poterant, ausi tamen sunt quidem Spiritum Sanctum, alii vero sermones traditionesque Apostolicas, nonnulli etiam Epistolas ipsius ad homines illaqueandos, fingere & venditare: Et nunc post tot non annorum tantum, sed etiam seculorum decursum, tanti scilicet fiet a cordato, traditionum nullo scripto fide digno conprehensarum authoritas, ut contra illam ne hiscere quidem audeat? Quid enim, si aut multis post Apostolorum abitum seculis pleræque illarum pullularint? aut ipsorum Apostolorum ætate, ab hoc hominum genere, quod hic notat Apostolus, in Ecclesiam intrusæ, & postmodum in illa confirmatæ fuerint? Certe cum hic videamus fuisse, qui ipsorum Apostolorum tempore talia auderent, qua eum jure accusare poterit, qui vereatur ne id in aliis quoque factum fuerit. In aliis sine jam tum quoque factum fuisse, id satis ostendit, quod Apostolus paulo post dicet, jam tum, cum hæc scriberet, mysterium iniquitatis operatum fuisse; id est, jam tum Antichristum in Ecclesiæ visceribus conceptum fuisse. Quanquam præterea omnem illud dubitationem eximit, quod videamus traditiones illas contrarias esse iis, quæ vere Apostolica esse inter omnes convenit, hoc est, iis, quæ literis ab Apostolis prodita omnes agnoscunt. Sed de his alibi.

Quasi instet dies Christi. (*h*) Id est, Quasi præ foribus sit adventus Domini, jamjam adfuturus, maximeque vicinus. *Diem* pro tempore posuit, ut 1. Thess. 5. 2 monuimus. Hic est ille pestilens error, quam Thessalonicensium animis eximit, sublatis illius tibicinibus, quibus ipsum sui patroni fulcire tentabant.

vers. 3. *Ne quis vos seducat ullo modo.* Id est, Cavete ne quis ullo prorsus, quicunque tandem sit, modo vobis imponat, & mox venturum Dominum persuadeat. Alterum hic incipit primæ partis membrum. Eandem enim propositionem repetit iterum, ut tanto

(a) *Quia leo noxius ut ruinam fidei Thessalonicensibus minaretur.* (b) *Ideoque illum evulsurus blande & potenter ipsos aggreditur.* (c) Adventus Christi piis desideratissimus. (d) *Ratio monitionis Apostolicæ ab absurdo.* (e) Adventus Christi cur & quibus terribilis.

(f) *Modi, quibus impostores venientibus Apostolis suas fumos hominibus obtrudebant, tres.* (g) Traditionum, quas vocant, & verbi non scripti fundamentutum quam lubricum. (h) *Error autem fuit ille, quod putarent præ foribus esse adventum Domini.*

altius

altius eam eorum animis infigat, simulque remotiorem esse, quam illi ariolabantur, adventum Domini, probat ex eo, quod ipsum necessario esset antecessurum, id vero est Apostasia: *(a)* cujus caput ac Patronus & promotor est Antichristus ille magnus.

Quoniam nisi venerit. Oratio Elliptica; quæ dupliciter impleri potest. vel ita.

Quoniam non instabit, Scilicet adventus Domini, *Nisi venerit discessio primum*, Ut periodum videlicet inchoet; vel ut superius inchoatam continuet, ita, *ne quis vos seducat ullo modo*, quod venturus sit dies Domini *nisi venerit discessio primum:* Sensus eodem redit. Vult videlicet ostendere, non prius Christum ad judicium illud extremum adventurum, quam facta fuerit Apostasia, hancque illum omnino præcessuram. *(b)* Apostasiæ autem seu discessionis voce intelligitur generalis quædam orbis, qui Christum pro rege & Domino suo agnoscebat, ab ipso defectio, sive crassior illa, qua jugo Christi penitus excusso ejus religio aperte deseritur, & alia in ipsius locum substituitur, qualem videas Machometanis; sive aliquanto subtilior; qua prioris Domini, Christi videlicet nomine retento, hostis ipsius imperium revera agnoscitur, & sub religionis Christianæ titulo ac specie alia ipsi adversa colitur. Consistit autem in eorum dogmatum assertione, quæ fundamentum nostræ salutis subvertant, eaque tum cultus divini, tum vitæ ratione, quæ legibus a Christo traditis repugnat: *(c)* Non respexisse autem Apostolum ad illam crassiorem, & id suadere videtur, quod caput illius describens, in templo ipsum Dei sessurum dicat: hoc vero nonnisi improprie de Machomete dici potest, cum is non animo tantum, sed castris etiam ipsis ab Eccesia dissideat, ab eaque penitus secesserit. Ut taceam ea quæ de adventu Antichristi hic ab Apostolo dicuntur, ad hunc vix accommodari posse, qui armis potius & tyrannide deliria sua promovit, quam signis & prodigiis, quæ tanta a Pseudochristis & Pseudoprophetis, (istius puta satellitibus, vel potius ipso) editum iri ipse Dominus asseveravit, ut in errorem inducerentur, si fieri posset, & electi: quale certe nihil a Machomete editum legimus, etsi nonnulla, sed redicula & leviuscula, attentarit. *(d)* Non debet tamen & Machometes hinc penitus excludi, utpote, qui id quod Antichristi spiritus in Ecclesia aliquanto occultius majorique arte cœpit, apertius postea in certis Christiani orbis partibus perfecit. Corrupta enim jam Christi doctrina ab Antichristi partim prodromis, (quos jam sua ætate fuisse queritur Divus Joannes) partim asseclis, & sincero Dei cultu ex Ecclesia sublato, legibusque Christi proculcatis, Machometi velut janua ad Ecclesias Orientis aperta fuit, & robur ipsius imposturis ad leves alioquin Orientalium animos a Christo penitus abducendos additum, adeo ut omnes ipsius successus isti jure adscribi non tantum possint, sed etiam debeant.

Et revelatus fuerit. *(e)* Id est, & aperte extiterit, ac se mundo conspiciendum exhibuerit. *(f)* Revelari enim in sacris litteris id dicitur, quod licet antea quidem aliqua ratione fuerit, sed tectum & quasi in suis causis latens, in apertum prodit, & se omnibus conspiciendum præbet. Et certe jam tum jactis istius defectionis seminibus, & furtim in Ecclesiam irrepentibus erroris nefarii sentibus, fuisse intra suas causas magnum illum Antichristum dici potest: cum jam ipsius spiritum in mundo extare, & præcursores esse, conqueratur Apostolus 1 Joh. 2. 18. IV. 3. 2. Joh. 7.

Porro in describendo istius defectionis capite, ita procedit Apostolus, ut primo generaliter, qualenam illud futurum esset, & quis finis illum maneat, indicet. Secundo, specialius illum, ab adjunctis seu moribus depingit. Tum, tempus illius tyrannidis insinuat. Quarto, exitium illius descrit. Quinto, artes quibus imperium suum stabiliturus & propagaturus esset, aperit. Denique causam quæ orbem in illius tyrannidem deductura esset, indicat. *(g)* Generalis tum morum tum eventus illius delineatio est; illorum quidem in his verbis, *Homo peccati.* Id est, peccati mancipium, omnium peccatorum genere pollutus & contaminatus. Hujus vero istis, *(h) ille filius perditionis,* Id est, qui est exitio destinatus, quem eventus tristissimi exitii manet: qua ratione & Judas *filius perditionis* dicitur. Joh: 17. 12. Quem Antichristi eventum prædicit & Daniel cap. 7. 26 sub typo ejus Epiphane. Voce vero eadem, in describendo falsorum doctorum qui in Ecclesia essent orituri, supplicio, utitur Petrus 2 Epist. 2. 3, quos ad hanc damnationem descriptos esse ait Judas vers. 4. *(i)* Cæterum caput istius Apostasiæ, & principem, seu Antichristum, tanquam unam aliquam personam describit: non quod omnino velit Antichristum unum aliquem singularemque hominem futurum, ut nonnulli ariolantur, & ex ista loquendi ratione, ac inprimis articuli sæpius repetiti vi, concludi debere putant: *(k)* sed quia uno decedente, alter in alterius locum successurus, & unum omnium regimen, idemque regiminis scopus futurus esset, & unius instar omnes censeri non immerito possent. *(l)* Qua ratione videmus a Daniele Propheta quatuor regna seu Monarchias vocari quatuor reges cap. 7 vers. 17. confer vers. 23, 24: & Græcorum imperium, vel potius eorum imperatores, tanquam unum quendam considerari, licet multi essent, aliique aliis continua serie succederent Dan. 8. 21, ubi ait hircum caprarum esse regem Græcorum, & postea tamen de cornu, quod erat inter oculos illius, ait illum esse Regem primum: aperte vocem *regis* aliter & aliter usurpans, & posterius quidem certam personam, nempe Alexandrum, prius vero Monarchiam Græcorum, seu mavis ordinem regum, qui monarchiam illam tenuerunt, intelligens. Eundem vocis usum deprehendere licet & Apoc. 17. 10 & seqq. Quin & ille locus Mosis Deut. 18. 15, *Prophetam e medio tui, e medio fratrum tuorum, ut ego sum suscitabit tibi Jehova Deus tuus*, etsi sensu mystico de certa persona, Christo videlicet, intelligendus est, sensu tamen litterali ad quemlibet Prophetam legitimum referri, & de illo, ut antecedentium & consequentium circumstantiæ indicant, accipi potest & debet. Idem deprehendes etiam in voce *Pontificis*, Hebr. 9. 7, 25. XI. 11 in voce *mendacis*, & *Antichristi*, & *seductoris* 1 Joh. 2. 22. 2. Joh. 7. Quibusin locis, nominibus illis est in Græco præfixus articulus: ut facile cuivis pateat, falsum esse quod vulgo asseritur, articulum illum individui certi notam esse. Vide etiam Matth. 12. 35. XIX. 19.

(a) *Apostolus vero ostendit Apostasiam præcessuram.* (b) *Apostasiæ nomine quid intelligatur?* (c) *Non respexit Apostolus ad Machometem primario.* (d) *Licet nec ille penitus hinc sit excludendus.* (e) *Apostasiæ caput Antichristus,* (f) Revelari in S. L. quid dicatur?

(g) *Antichristus homo peccati* (h) *filius perditionis.* (i) *Voce Antichristi non significatur una persona.* (k) *Cur tanquam una persona in S. L. introducatur.* (l) *Exempla similis loquutionis.*

Vers. 4.

verf. 4. *Qui adversatur.* (a) Nempe Christo, qui Ecclesiæ caput & Dominus est; unde & Antichristus dicitur. Hic jam ulterius ipsum ab adjunctis, moribus videlicet, describit, & quasi vivis depingit coloribus. (b) Quorum primum est, quod sit Christo velut e diametro oppositus, eique contrarius. Dupliciter autem aliquis oppositus & contrarius esse alicui potest, vel aperte, id est, tam ore quam corde factisque ipsis, vel occultius; ut licet ore ipsi blandiatur, animo tamen ac factis ab illo sit aversus. Quod autem occultius quis facit, adeo non excusat, ut aggravet potius augeatque hostilitatis crimen; cum tanto nocentior tantoque abominabilior hostis sit, quanto ob hypocrisin & fictæ benevolentiæ simulationem tectior est, & quanto facilius minus cautis amicitiæ specie imponere potest. (c) Quicquid igitur aliquis lingua Christum pro Domino suo agnoscat, ipsiusque in terris negotium se promovere simulet; si modo ostendi potest, illum plurima, quæ ad majestatem Christi convellendam spectant, facere, dum videlicet dominium sibi atque imperium in Christi subditos eorumque conscientias arrogat, & decreta ipsius rescindendo, imperium ipsius quantum in se est convellit atque abrogat, & sua in illorum locum substituendo, ad eam reverentiam atque honorem, quem Christo debent omnes, sibi præstandum adigit; hostis utique est & adversarius Christi, & quidem tanto gravior, quanto magis odii erga ipsum sui, virus fictæ reverentiæ velo celare nititur.

Et effertur supra omnem, qui dicitur Deus. Id est, (d) & sese effert supra omnem cuicunque is titulus competit ut Deus vocetur. Vetus interpres legit *supra omne quod*, sensu eodem. Alterum hoc est ex Antichristi adjunctis, immanis ipsius superbia; quam Apostolus tantam futuram ait, ut sese supra omnes omnino homines, & Reges, & Monarchas, angelos, ipsumque adeo Dei filium, ejusque Patrem elaturus esset. Ii enim sunt qui isto titulo gaudent. Quod velut melius explicaturus, addit, *aut numen*, Græce σέβασμα, id est, cuicunque cultus aliquis, etiam religiosus, & humano major competit. Concretum de homine, sed qui inter Ethnicos numinis haberet opinionem, nimirum de Cæsare seu Imperatore Romano, usurpat Lucas Act. 28. vers. 26. Ac supra omnes homines titulo isto a Deo ipso condecoratos extollit seipsum, qui se nulli omnino homini subesse, a nemine judicari posse, adeoque supra jus omne se esse credit. Deum ipsum ejusque filium, ac consequenter administratorios illos spiritus quod attinet, id ex collatione prophetiæ Danielis de Antiocho Epiphane, ad quem locum videtur hic Apostolus respexisse, conjici haud difficulter potest. (e) Nam de Antiocho Antichristi typo dicitur Daniel. 8. vers. 11, 25, *eum* etiam usque *ad Principem fortitudinis*, hoc est, ad ipsum Deum altissimum *pervenisse*, seu *contra eum surrexisse*, *& ab eo tulisse juge sacrificium*, *& dejecisse locum sanctificationis ejus:* quo ipso sane supra eum se, quantum in se fuit, extulit, & veluti victor spolia ei in terris detraxit. Unde dicitur cap. XI. 36, eo nimirum loco, ad quem satis aperte hic alludit Apostolus, *faciet secundum voluntatem suam & elevabitur*, *& magnificabitur adversus omnem Deum*, *& adversus Deum Deorum loquetur magnifica.* Quocirca, si aliquem, cui reliquæ hic ab Apostolo enumeratæ Antichristi notæ conveniant, doceri possit, juge sacrificium, hoc est, verum ac sincerum Dei cultum sustulisse, idolatria in ejus locum substituta, veram ejus Ecclesiam, locum sanctificationis divinæ evertisse, leges divinas suis stabilitis abrogasse: quis non videt, de eo jure dici posse, quod se etiam supra Deum altissimum in terris, quantum in se fuit, extulerit.

Ita ut ipse in templo Dei. Id est, (f) in Ecclesia: Hæc enim est templum Dei, ut patet ex 1 Cor. 3. 16, & VI. 19. Ut supervacua sit illa subtilitas in voce ναὸς argutantium, & de templo aliquo materiali vocem istam accipientium. Licet autem Ecclesia illa, in qua Antichristus præsidet, Ecclesia vere adeoque templum Dei non sit, ideo nihilominus templum Dei dicitur, vel quod antea templum Dei revera fuerit, (retinent enim res sæpe nomina, eo ob quod illa fuerat sortita, mutato, ut Matth. 21. 31, & XXVI. 6 in voce *leprosi*, & Joh. 9. 17.) vel quod adhuc nomen Ecclesiæ & sic templi Dei sibi usurpet. Εἰς positum est pro ἐν ut Marc. 2. 1. Act. 23. 11, nisi ita verba malis vertere, ut se in templum Dei collocet.

Tanquam Deus sedeat. Id est, id sibi jus & eam potestatem usurpando, quæ solius Dei est. Locum in quo Antichristus sedem suam fixurus esset, indicat, ut simul summum ipsius superbiæ culmen exprimat.

Quam etiam uberius explicat, cum addit, (g) *ostendens seipsum quod sit Deus.* Sive titulos Deo proprios sibi usurpando, sive, rem illis expressam ad se trahendo: exempli gratia, si quis regis regum in suos subditos jus adeo sibi vendicet, ut etiamsi infinitas animas secum in infernum traheret, nemo ei debeat dicere, quid facis? aut in se summum utriusque potestatis, tam secularis videlicet quam spiritualis, apicem esse credat, aut se posse mutare quadrata rotundis, per administros suos orbi persuadere velit.

verf. 5. *Non meministis.* Institutæ de Antichristo narrationi interserit hujus versiculi verba, ut fidem dictis suis conciliet, simulque eos perstringat tacite, qui eorum non satis memores se fuisse ostenderent, dum aures præbuerint iis, qui diem Domini jamjam instare docebant. Quasi dicat: hæc vero omnia non nunc demum vobis dico, ne quis aut errori suo ignorantiam prætexat, aut in dubium ista, quasi nunc demum ad sententiam de vicino adventus Christi tempore evertendam conficta, vocare audeat. Ipsi enim meminisse potestis, me, cum adhuc vobiscum versarer, Christianæ religionis capita ac mysteria vobis traderem atque explicarem, ista etiam inter alia vobis indicasse.

verf. 6. *Et nunc obstaculum*, (h) vel potius id, quod obstat seu retinet, cohibet, (in Græco enim est participium τὸ κατέχον) *scitis.* Id est, quin & illud estis à me edocti, quid sit in causa, quominus ille statim veniat, quidque ipsius adventum remoretur. In vocibus est trajectio quædam. Non enim vocula *nunc* verbum *scitis* respicit; quasi nunc demum id illos rescisse dicat Apostolus, sed potius vocem *obstaculum*, seu id *quod obstat:* ut illos id etiam scire asserat, quod obstet ac impediat, quominus hoc ipso tempore quo hæc scribat, aut quamdiu illi vivant, Antichristus compareat.

[a] *Specialior Antichristi ab ejus moribus descriptio.* [b] 1. *Christo contrarius.* [c] *Hostis tanto gravior, quanto tectior.* [d] *Antichristus effertur supra omne quod dicitur Deus.* [e] *Antiochus Epiphanes* typus Antichristi.

[f] *Antichristi sedes templum Dei* quomodo. [g] *Ostendet se ipsum esse Deum.* [h] *Adeoque scire quid ipsius adventum remoretur.*

Obstans igitur nunc, est quod nunc obstat. Occurrit autem hic tacitæ objectioni aut cogitationi Thessalonicensium. Poterant enim dicere: Cur ergo non apparet Antichristus ille? Respondet Apostolus, esse adhuc aliquid quod obstet quominus in apertum prodire possit, quod ipsi non ignorent; nondum adesse tempus quo ille emergere debeat; tum id fore, ubi obstaculum ipsis notum, fuerit sublatum. Eo ipso autem simul tacite cogitandum relinquit Apostolus Thessalonicensibus, quid de tempore adventus ipsius Christi sentire debeant. Si enim nondum advenerat tempus adventus Antichristi, & impedimentum adhuc ei obstabat, quod non admodum cito videbatur amovendum, facile inde poterant colligere, non adeo vicinum esse adventum ipsius Christi, quis Antichristi demum adventum, atque Apostasiam per illum orbi invehendam, debeat subsequi, eamque tollere.

Ut reveletur. Id est, manifeste existat atque appareat.

Suo ipsius tempore. Id est, (a) tempore ad id destinato; non qood Deus illius adventum per se ac simpliciter procuraverit, ideoque tempus ipsius adventus præcise definierit; sed quia causis ipsius jam in genere humano existentibus, ipsoque in ipsius Ecclesiæ visceribus concepto, & velut latente, ita rem moderatus sit, ut tum demum ipsum prodire & caput suum efferre voluerit, cum omnia ipsius adventui propter hominum improbitatem parata ac matura essent, & orbis jam satis habuisset temporis atque occasionis, ut veritatem Evangelicam incorruptam susciperet, ac porro, cum eam impie sprevisset, dignus esset qui in mendacia atque errores ab Antichristo induceretur.

vers. 7. *Nam mysterium iniquitatis jam operatur*. (b) In Græco est trajectio quædam. Vox enim *iniquitatis* a nomine *mysterii*, cum quo jungitur sensu, dirempta est. id est: Impius Antichristi dominatus, seu Apostasia per eum penitus introducenda ac firmanda, jam per viscera Ecclesiæ latenter serpit, virusque illius occulte se ipsi insinuat: jam ejus semina jacta sunt, seque exserere paulatim incipiunt. Pergens in temporis, quo patefieri debebat Antichristus, insinuatione, illustrat & confirmat præcedentia, occurrens cogitationi ex superioris versiculi assertione suborienti. Quia enim dixerat esse aliquid, quod Antichristum cohibeat, ut suo tempore reveletur, poterat aliquis cogitare: num ergo Antichristus jam extat? Neque enim id dicitur cohiberi, quod nullo pacto est, sed quod aliqua saltem ratione extat, & progredi ulterius nititur. Cui rei & revelandi verbum favet, quo Apostolus de Antichristo est usus. Quare Apostolus respondet, ita omnino se rem habere. Antichristianæ impietatis semina jam extare, & fundamenta secuturæ Apostasiæ Satanam in Ecclesia occulte moliri. Eo ipso autem monet tacite Thessalonicenses, ne sint securi, neve existiment, quia nunc ob certum impedimentum emergere non possit, sua tempora ab illius impietatis contagione prorsus fore immunia, & sibi nihil ab eo esse metuendum periculi; sed sibi caveant, scientes jam malum illud in Ecclesiæ visceribus occulte serpere, & Antichristum, ejusve impietatem jam veluti conceptam intus latere, tum in lucem prodituram, ubi obstaculum fuerit amotum.

Agebat enim jam tum Satanas suum in Ecclesia negotium, *mysteriumque iniquitatis*. Id est, iniquitas mystica seu occulta, & vulgo ignota, nec cuiquam nisi patefaciente Dei spiritu cognita, *tum etiam operabatur*. Id est, (c) sese exerebat, sed clam, unde mysterium dicitur. Quod vero de obstaculo dixerat superius, id repetit, & rem ipsam indicat, sed ita tecte, ut insinuet potius tacite, & in memoriam revocet, quod coram apertius ipsis dixerat, & versiculo superiori illos scire asseruerat.

Ait enim. *Solum obstans seu tenens nunc, donec e medio fiat*. Tenentis seu ejus qui obstat, vel retineat aut cohibeat nomine, idem intelligit, quod superius obstaculi, seu ejus quod obstet nomine expresserat, quasi dicat: Et tamdiu quidem nefarius ille latebit, neque caput suum efferet:

Donec fiat e medio. Id est, tollatur & aboleatur:

Qui nunc tenet. Id est, qui nunc ei obstat quominus emergere possit. Verum quisnam ille sit, non exprimit; sed illis, tanquam jam antea ea de re edoctis, memoria repetendum relinquit. Quisnam vero ille *κατέχων* fuerit, qui conatus Antichristi moraretur, de eo duplex est inter eruditos sententia. (d) Putant enim quidam, illius nomine Apostolos ipsos intelligi, qui quamdiu superessent, non poterat negotium Satanæ ita succedere, ut palam & aperte doctrinam Christi doctrinæ contrariam in Ecclesiam inveheret; sed si quid ejusmodi fuerit, id tamen clam, & sub ipsorum prætextu ab hominibus nequam intruderetur. Et verum id quidem est, si rem ipsam respicias, ipsos etiam Apostolos maxime Satanæ conatibus impedimento fuisse, neque tam audacter impostores illos sese ipsis opponere ausos fuisse. Quanquam nonnullos etiam aperte illis sese opposuisse, ex ipsorum Apostolorum scriptis constat, & quidem eos, qui Antichristi prodromi censeri debebant, quique Antichristiano spiritu afflati, viam ei præparabant, ut ex Johanne intelligitur 1 Joh. 2. 18, 22. 2 Joh. 7. Sed tamen plurimos authoritas Apostolorum cohibuit, qui illis vita defunctis caput sustulerunt, ut testatur (e) Egesippus, vir Apostolicis temporibus proximus: & Apostolus ipse senioribus Ecclesiæ Ephesinæ prædixit, ut Actor. 20 legimus. (f) Verum enimvero non videtur eo Apostolus hoc loco respexisse. Quorsum enim ita obscure loqueretur, si se & suos in Apostolatu socios intelligeret? cur non rem tantam aperte, & sine circuitione aut verborum involucris explicaret. Assentimur igitur aliorum sententiæ, qui (g) *κατέχοντος* nomen denotare putant Imperatorem Romanum Ethnicum; seu potius Imperatores Ethnicos; qui quamdiu habenas imperii moderarentur, tamdiu in cavernis suis serpens iste delitescere cogebatur, nec emergere ad tantum potentiæ fastigium poterat. Quin & illud dici potest, quamdiu Roma Imperatorum sedes fuit, tamdiu ad summum imperii culmen ascendere Antichristum, licet in Ecclesia jam exclusum atque in lucem editum, non potuisse; ita, ut si verba hæc Apostoli accipere velis de ultima dominatus Antichristiani perfectione, jure dicere possis, imperium hic vetus intelligi, ab Ethnicis imperatoribus constitutum, ipsosque adeo imperatores, qui in veterum illorum potentiam successerunt.

vers. 2. *Et tunc revelabitur*. Id est, & tunc palam existet, tunc emerget, & se conspiciendum omnibus præbebit.

[a] *Cujus tempus definitum.* [b] *Et vivente jam Apostolo ipsius virus occulte se Ecclesiæ visceribus insinuabat.*

[c] *Aperte rem gesserit impedimento sublato.* [d] *Per quod & Apostoli ipsi intelligi possunt* [e] *2 Joh. 7. 1 Joh. 2. 18, 22.* [f] *Euseb. Hist. Eccl. lib. 3. cap. 26.* [g] *Non tamen id respexit Apostolus.* [i] *Qui obstantis nomine videtur Imperatores Ethnicos intellexisse.*

Impius ille. (a) In Græco est ἄνομος proprie *exlex*; quia videlicet nullis legibus subesse, nullius imperio coerceri velit, sed omnia divina humanaque jura proculcet, suoque unius arbitrio subjiciat. (b) Tempus illius conspicuæ in Ecclesia existentiæ & imperii exprimitur, dequo quid sentiamus, versiculo superiori diximus. Ortu illius descripto, & tempore ejus rei indicato, etiam exitum seu interitum exprimit, quod quartum esse diximus eorum, quæ in hac Antichristi descriptione ab Apostolo explicantur. In descriptione autem hujus interitus ita progreditur, ut & authorem illius exprimat, qui est Dominus Jesus, & modum quo sit ab eo perimendus, nempe jussu ac robore ipsius, & denique tempus, quo id futurum sit, aperiat.

(c) Quem *Dominus*. Nempe Jesus (quod etiam vulgata addit, sed in Græcis codicibus non est vox Jesu) *perdet*, seu abolebit.

(d) *Spiritu oris sui.* Id est, potenti jussu ac decreto suo. [e] Est enim hic antropopathia seu metaphora ab hominibus potentibus desumpta, aliquid fieri jubentibus, quod effectui a ministris statim detur, ita ut ipsa propemodum voce ac spiritu seu halitu, (qua voce hic Piscator in Germanico utitur) rem conficere videatur. Sic sumitur spiritus oris Domini Psal. 33 vs. 9. quasi dicat: simulac halitum oris emisit, constitit omnis ornatus cœlorum, omnes stellæ instar exercitus exstiterunt. Vide Vatabl. Esaiæ cap. 11 vers. 4, (ad quem locum hic, ut omnes doctiores interpretes animadverterunt, respicit Apostolus) de Christo juste judicaturo dicitur.

Percutiet terram virga oris sui. Hoc est, justo suo decreto ac sententia, quam ore proferet, tanquam virga percutiet, & pœnam irrogabit orbi impio. *Et spiritu labiorum suorum interficiet impium.* Hoc est, simulac halitum oris emittet, sententiam pronuncians, & pœnam decernens, eum perdet. Et hic est ille gladius anceps, qui progreditur ex ore ejus, qui percutit gentes Apoc. 1. 26. 11. 56. xix. 15.

[f] *Et illustri adventu suo abolebit.* Id est, radicitus exstirpabit, cum venerit ad reddendum unicuique secundum opera sua. Quem adventum *illustrem* vocat, quia tum maxima ipsius majestas & potentia conspicietur, omniumque sese oculis inferet. Veniet quippe cum omnibus angelis potentiæ suæ, in nubibus, multis illustribus sui adventus signis præmissis. [g] Patet hinc non debere ejusmodi ruinam Antichristi ante Christi adventum sperari, ut ille penitus tollatur, nullosque sui sectatores habeat, cum illustri demum adventu Christi dicat abolendum. Sed nimirum, ut aliquandiu jam conceptus latuit, & occulte tantum negotium suum promovit, & jam in lucem editus, non protinus ad summum potentiæ apicem pervenit, nec statim tantam, quantam postea, in conscientias hominum tyrannidem exercuit: ita ad eas iterum iocitas redigetur, ut ista, qua nunc terribilis & intolerandus est, authoritate & potentia exutus, etsi aliquos sui cultores retineat, a plerisque tamen pro impostore agnoscatur, (hectica laboranti similis, qui vivat quidem, & aliquando etiam vires & sanitatem se recuperare, morbo autem relevari putet, interim tamen sensim conficiatur & absumatur,) donec decretorius ille adventus Domini dies venerit, quo penitus emoriatur, & supplicio ignis sempiterni conficiatur.

[a] *Antichristus exlex, cur?* [b] *Antichristi interitus.* [c] *A quo.* [d] *Quomodo.* [e] Spiritus oris Christi quid? [f] *quando* [g] *Antichristus ad Christi adventum duraturus* quomodo.

vers. 9. *Cujus est adventus.* Quintum in hac Antichristi descriptione. Indicat enim hic Apostolus quibus artibus tantam corruptionem in Ecclesiam Christi invecturus, eamque sibi potentiam sit stabiliturus. Poterant enim Thessalonicenses tantam Antichristi impietatem, scelerisque importunitatem ac magnitudinem ex Apostolo audientes cogitare, qui fieri possit, ut tam sceleratus homo in Ecclesiam Christi tanta veritatis luce collustratam irrepat, & fidelium animis obrepat, seque ita illis venditet, ut ab eo non protinus abhorreant atque resiliant, & tanquam monstrum quoddam horrendum fugiant. Quare ut dubitationem atque admirationem iis demat, ostendit quibus artibus sibi tantam authoritatem sit in ecclesia etiam ipsa, apud homines Christo initiatos, conciliaturus, & ad tantum potentiæ fastigium ascensurus.

Et primo quidem indicat unde vires sit habiturus, quibus subnixus rem tantam aggressurus sit, cum ait adventum ipsius fore *secundum operationem Satanæ.* [h] Quasi dicat: nec vero mirari quisquam debet, illum rem tantam perfecturum; adventus enim ipsius causa erit operatio Satanæ, vel, erit conjunctus cum operatione Satanæ; ipse Satanas una cum ipso operi manum admovebit, ejusque viribus & auxilio fretus Antichristus emerget, caputque efferet. Notandum est hoc loco, relativum *Cujus* non referri ad subjectum proximum, quod est *Dominus* seu Christus, sed ad remotius, quod est *Antichristus.* Idem fit inter alia loca etiam 2 Joh. 7, qui locus cum de Antichristis agat, huic est prope geminus. [i] Deinde in specie explicat Apostolus rationes & media, quibus res suas promoturus sit Antichristus, seu quænam & qualis illa Satanæ operatio futura sit.

In fronte autem collocat verba *in omni virtute.* Id est, cum omni virtute seu potentia. *In* ponitur pro *cum*, quanquam alii pro *per* positum malunt. Indicat Apostolus, potentia ipsum ac viribus Satanæ hac in re usurum, & viribus quidem longe maximis. Unde non simpliciter dicit adventum ipsius futurum in potentia, sed cum ejusmodi additione *in omni*, ut significet, vires Satanam suas omnes explicaturum, & Antichristo impertiturum; quicquid potentiæ habeat eo conversurum, ut Antichristum ejusque conatus adjuvet, & imperium ejus promoveat. Vox enim omnis accomodate ad materiam subjectam est accipienda, & restringenda ad eas vires, quæ a Satana suppeditari homini possint.

Quo autem pacto hac tanta potentia, qua eum Satanas sit instructurus, usurus sit Antichristus ad homines seducendos ac sibi subjiciendos, statim subjicit Apostolus, dum ait: *& signis* [k] *& prodigiis mendacii.* Id est, mendacibus, fallacibus, seu falsis. Non tam enim novum revera medium, & a priori diversum in his verbis exprimit Apostolus, quam prius ex suo effectu proprio declarat. Unde doctissimi quidam interpretes notarunt, hic esse *ἐν διὰ δυοῖν in potentia & signis*, pro cum potentia signorum ac prodigiorum scilicet edendorum. Miracula nimirum editurus erat Antichristus diabolica potentia adjutus, ad homines in fraudem pertrahendos, atque ad authoritatem sibi conciliandam, ac potentiam suam adstruendam. Nihil enim ad persuadendum aliquid, præsertim in rebus ad religionem cultumq; divinum pertinentibus, efficacius est miraculis

[h] *Vires Antichristi unde.* [i] *Artes quibus Antichristus res suas promoturus est.* [k] 1. *Miracula.*

Æmulaturus nimirum erat Antichristus subdole Christum, & quo mediorum genere hic in veritate Euangelii hominibus commendanda est usus, eodem ille ad homines in fraudem inducendos, fidemque sibi ipsi conciliandam usurus erat. Christus prodigiis & miraculis potissimum orbem terrarum ad credendum Euangelio adduxit: (a) Iste etiam, ne fraus sua deprehenderetur, cum his accessit, atque si Dei ac Christi ipsius causam promoveret.

Ut autem discrimen inter Antichristi, & Dei Christique miracula indicaret, addidit vocem *mendacii*, non tam quia multa falso jactaturus esset, quæ non essent omnino patrata, (etsi nec id excludi debet, certumque est, multa ab ipso confingi facta, quæ nunquam sunt facta) (b) quam quia non essent vera, seu divinitus profecta (pro qualibus venditarentur) miracula: sed Diaboli efficacia ac fraude perfecta; quare falsa mendaciique signa ac prodigia jure dicuntur. Huc referri possunt & apparitiones quædam ac visiones, spectra, aliaque ad sensus externos internosque fallendos terrendosque pertinentia; quin & alia paulo majora, ut sanationes quorundam morborum, aliaque his similia. Etsi enim multa Satanas præter naturæ cursum patrare potest, non tamen talia ac tanta, quanta olim per Christum & Apostolos, aliosque veros Dei prophetas fuerunt edita. (c) Quocirca, cum Romanenses Ecclesiæ suæ authoritatem miraculis & prodigiis, quæ hic vel illic a suis mystis fieri jactant, propugnare solent; adeo non est confugiendum eo, quo plerique confugere solent, ut illa omnia penitus conficta esse dicamus, (etsi id quoque majori ex parte verum est) ut potius inde argumentum ad eos convincendos capiamus; cum veritas quidem Euangelica nullis hodie miraculis indigeat, Antichristi autem fraus indigeat; unde eum plurima editurum signa ac miracula hic prædictum videmus. Nec illa ipsorum miracula sunt tanta, ut divinorum nomen revera mereri possint; utpote in quibus fiant quidem aliqua præter naturæ cursum, (etsi id quoque, præsertim hodie, admodum raro) non tamen tanta, quæ non nisi ab ipso Deo fieri possint, & quæ omni suspicione collusionis cum Satana sint vacua.

vers. 10. *Et in omni deceptione injustitiæ.* Pendent hæc una cum superioribus ex illis versiculi præcedentis verbis: (d) *cujus adventus erit &c, in omni deceptione:* hoc est, cum omnis generis fraudibus, fallaciis, ac decipiendi artibus conjunctus. Dicitur autem hæc deceptio seu fraus *injustitiæ*, quia ad injustitiam seu impietatem deducat, ut sit genitivus objecti, seu mavis scopi & finis, vel (nam eodem res recidet) effecti. Pertinet enim fraus Antichristi ad homines ad apostasian seu defectionem a Deo ac Christo ejusque vero cultu, ac vitæ pietate ab eo præscripta, solicitandos ac pertrahendos. Apostasia vero hujusmodi summa est impietas. (e) Quare etiam fraudes, quibus ad eam impellantur homines, admodum impias seu cum summa impietate conjunctas esse necesse est. Unde possis deceptionem injustitiæ, per Hebraismum usitatum, accipere pro deceptione ac fraude injusta, vel ut nonnulli, pro mendaci, ac fallaci, seu impia. His verbis complectitur Apostolus cætera media, quibus Antichristus præter miracula ad potentiam ac dominatum suum, impiaque sua dogmata stabilienda, sit usurus; quod nimirum strophis ac fallaciis, usque variis & mirabilibus, imo omnibus quæcunque tandem excogitari possunt, homines sit circumventurus capturusque. Quod sitne aliquando in Ecclesia Christi factum, aut potius in quanam sit factitatum, utinam majorem nunc inquirendi necessitatem haberemus! nunc vel cœcus ista omnia digito monstrare potest.

In iis qui pereunt. (f) Addit ista verba ut occurrat tacitæ objectioni, simulque limites aliquos Antichristi successibus ponat, & apud quosnam suis istis artibus & technis aliquid profecturus sit, indicet; ne quis forte cogitaret, in fidelibus etiam Christi servis, fraudibus istis & signis ac potentia sua aliquid profecturum, eosque sibi mancipaturum; putetque fieri non posse, quin ii quoque, quantamcunque adhibeant diligentiam, capiantur irretianturque, quasi dicat: id autem, quod dico, ad eos tantum extendi debet, (g) *qui pereunt.* Id est, qui digni sunt ut pereant; in his plurimum proficiet Antichristus, non in hominibus piis.

Cujus ipsius rei mox causam subnectit, *eo quod charitatem veritatis non receperant, ut salvi fierent.* (h) Ideo autem peribunt, aut digni sunt qui pereant, quod cum illis Deus veritatem Euangelicam patefaceret, & ejus amorem illis inserere vellet, variis eam modis confirmando ac commendando, noluerint ita eam amare, ut eam amplecterentur, cum tamen ea ratione salutem sempiternam essent consequuturi. Summa hæc fuit eorum hominum impitas, quod cum illis veritas divina nullo errore admixto patefieret, divinis insuper miraculis confirmaretur, eam tamen contempserint ac repudiarint, imo ejus professores exquisitissimis suppliciis affecerint, cum eam amplexi felicitatem sempiternam possent consequi. Possis hæc cum superioribus ita etiam connectere, ut non pendeant a proximo tantum participio [illegible], ut nimirum causa reddatur, cur illi sint perituri, sed a sententia tota præcedente, nimirum quod Antichristus sit venturus cum omni deceptione injustitiæ in iis qui pereunt: quia nimirum illi veritatem repudiarunt, ideo & digni sunt & opportuni, ut Antichristi fraudibus circumveniantur. Quodsi admittas, particula *&*, in verbis proxime sequentibus poterit sumi pro *nam*, quasi dicat: Nam propter hanc causam, hoc est, impium Euangelii contemptum, mittet illis Deus efficaciam erroris. Sed priori connectendi ratione admissa, vim connectendi consuetam retinebit, quasi dicat; Et sane ob hanc ipsam causam mittet illis Deus efficaciam erroris.

vers. 11. *Et propter hoc mittet illis Deus.* Ex occasione ejus quod in fine versiculi superioris dixerat, descendit Apostolus ad rei longe maximæ explicationem, ansamque aperit, (i) cur nefario isti tantos successus, & tyrannidem Deus esset in eos permissurus, quorum saluti tanto studio antea invigilasset. Nam si attendas ea quæ Deus eo fine fecit, ut homines veræ felicitatis compotes faceret, posset quis mirari, cur tantopere Satanam in eos grassari, remque eo deducere, ut Ecclesia Christi tyrannide Antichristi opprimatur, permissurus esset. Huic igitur cogitationi occurrens Apostolus, ostendit Deum malitia & ingratitudine hominum illius seculi irritatum, non tantum

[a] *Quæ a Christo mir aculis diversa.* quod mendacia. [b] *Cur mendacia vocat Apostolus.* [c] Quid de miraculis quæ hodie jactari solent, sentiendum. [d] 11. *Fraudes & deceptiones omnis.* [e] *Eaque cum summa impietate conjuncta.*

[f] *Apud quos ista valitura* [g] *Nempe eos qui digni sunt ut pereant.* [h] *Quare digni* [i] *Cur Deus tantos successus in sua Ecclesia Antichristo permissurus.*

id permissurum esse; sed certo quodam modo etiam ita fieri velle, utque fiat, curaturum esse; non quidem quasi eo homines esset impulsurus ipse, ut Antichristi jugum reciperent; sed quia Satanam, quominus vires suas omnes in illis experiretur, non esset prohibiturus, passurusque eum pro suo libitu cum hominibus agere: qui cum, sole veritatis Euangelicæ clarissime ubique terrarum lucente, rerum terrenarum amore, atque afflictionum, quæ veritatis professores comitari solent, metu præpediti, manus Christo dare noluissent; ad eam tamen postmodum jam pace florentem, & imperatoribus ac viris magnis conspicuam, non tam veritatis amore compulsi, quam hac illius felicitate tracti, sese contulerunt. Unde cum in religione non id quærerent, quod ipsis erat quærendum, amplecti quidem illam eos voluit Deus, sed tum demum, quando jam esset depravata, & receptaculum hostis ipsius facta: ac proinde non ut servarentur, sed ut nihilominus perirent, etiamsi Christiani utcunque evasissent. Noluit nimirum Deus eos, qui veritatem nudam, inopem, afflictam, cum jactura rerum omnium amplecti recusaverant, imo alios eo nomine afflixerant, eandem pace florentem, opibus circumfluentem, ac probe veluti dotatam, sine ullo periculo, sine pulvere ac sudore reperire, & tam facili ratione salutis viam ingressos, ad salutem æternam pervenire. Quare Christianam religionem tenebris involvi permisit, antequam tam facilis, tam latus ad eam aperiretur omnibus aditus; ut qui abjecto paganismo interitum effugisse sibi jam viderentur, in eum hic nihilominus incurrerent. Et hæc est illa *operatio* seu *efficacia impostura*, id est, efficacia seducendi vim habens; vel, ut nonnulli volunt, per hypallagen Hebraicam, deceptio efficax, quam Deum ipsis immissurum ait, id est, minime impediturum, dum Satanas ipsam explicaret.

vers. 12. *Ut judicentur.* Id est, (a) damnentur puniantur que omnes. Finis tam horrendi divini judicii, quod amplecti quidem illos voluerit religionem Christi, sed jam ab Antichristo pollutam & contaminatam. Hic autem est, ut id cedat in pœnam ac supplicium illorum ingratitudinis & malitiæ, per quam a salutari & nondum corrupta doctrina oculos animosque suos averterant.

Qui non crediderunt veritati, sed beneplacitum habuerunt in injustitia. Impia illorum hominum contumacia, qua pœnam hujusmodi sint commeriti, exprimitur. Summa videlicet fuit ista perversitas, quod veritati Euangelicæ prætulerunt mendacium, & errores suos impios quibus assueverant. Mendacium enim *injustitiam vocat*, quia cum impietate sit conjunctum, aut genus quoddam injustitiæ seu improbitatis. Nisi forte simplicius ipsam vitæ impietatem velis hic intelligere, quæ veritati Euangelicæ ideo potest opponi, quod hæc omnis generis virtutem ac pietatem præcipit, inculcat, urget. Similem oppositionem habes Rom. 8.2.

vers. 13. *Nos autem debemus.* (b) Altera pars capitis, in qua, occasione sumpta ex eo quod ultimo loco de tam horrendo Dei judicio dixerat, primo consolatur Thessalonicenses, & de eorum felicitate ipsis gratulatur, deinde monet ac hortatur; tandem votum etiam suum adjungit. Poterant videlicet Thessalonicenses, talia de tanta in homines ira Dei audientes, sibi etiam ipsis metuere, & cogitare an non ipsi etiam in numero pereuntium essent futuri. Ideo ipsos erigit & solatur, ostendens minime id ipsis verendum aut pertimescendum esse: cum ipsorum ad Christum conversio, seu receptio, doctrinæ Euangelicæ tam funesta & horribilia tempora antecesserit. Nisi quis ista cum antecedentibus simpliciter connectere velit in hunc modum, quasi dicat: Quod cum ira sit, tantaque in religione nox, aut potius tanta ira Dei immineat mortalibus; tanto ardentiores nobis agendæ sunt gratiæ pro vobis, adeoque vos tanto feliciores vos censere debetis, quod longe ante illa tempora, simulac aures vestras attigit veritas, illam obviis ulnis receperitis. Ut autem beneficium istud quod illis obtigerat a Deo, exaggeret, illosque tanto melius erigat atque consoletur, non simpliciter rem ipsam describit, sed quodam circuitu utitur.

Primo cum ait, *se pro illis gratias agere debere Deo*, & quidem *semper*. Bonum enim, & quidem non vulgare ac tralatitium sit oportet, de quo tam ardenter gratias agat agereque debeat vir tantus.

Deinde, cum ipsos vocat *a Domino dilectos*. Non est enim quod secum male aut agi aut actum iri putent, quos Dominus ipse diligit. Tum rem ipsam aperit, & causam ob quam gratias agere Deo perpetuo debeat, atque adeo materiam gratiarum actionis, exprimit, eademque opera docet, & cur dilectos a Domino dixerit, & cur ipsi contristari animoque concidere non debeant, audientes de tyrannide Antichristi, & judicio divino in homines contumaces ac veritatis Euangelicæ contemptores.

Quod elegerit vos. (d) Puta ex numero reliquorum hominum, gentilitiis superstitionibus & idololatriæ deditorum.

Ab initio. Puta prædicati inter gentes Euangelii, & ante illa tempora misera & acerba, quibus Antichristus dominari debet. *In salutem.* Hoc ipso fine, ut vobis salutem animarum olim largiretur.

In sanctificatione Spiritus, & fide veritatis. Id est, per sanctificationem spiritus, & fidem Euangelicæ veritati adhibitam, seu, dum vos spiritu suo sanctificavit, & ex reliquorum numero ad sibi serviendum segregavit, postquam veritati fidem adhibuistis, eique assensi estis. Genitivus *veritatis* nomini *fides* subjunctus objectum significat. Quod si Hebraica consuetudine pro adjectivo positum velis, quasi dicat & fide vera; non pugnabimus; licet illud verius putemus.

Verbis (e) *in salutem*, explicat finem electionis, qui opponitur fine vers. 11 nominato, *ut judicentur*; ut ostendat longe aliam esse conditionem horum temporum quibus illi crediderant, & illorum de quibus prophetaret; seu mavis, longe aliam ipsorum esse conditionem, & eorum, quos esset Antichristus fraudibus suis circumventurus, & in suas partes pertracturus: ipsos enim esse ad salutem a Deo electos, hos damnationi ac interitui destinatos.

(f) Verbis vero *in sanctificatione & fide*, explicat formam istius electionis, & media ad illum finem, salutem nimirum æternam ducentia: quorum unum est ex parte Dei, sanctificatio spiritus, oppositum verbis *mittet illis operationem erroris*. Alterum ex parte nostri, nempe fides veritati adhibita, oppositum verbis *ad credendum mendacio & beneplacitum habentes in injustitia.*

vers. 14. *In quod vocavit vos.* Id est, atque id

(a) *Finis tam horrendi judicii divini.* (b) *Altera pars capitis, qua primo eos consolatur ne ob dicta concidant animo.*

[c] *Ut pote dilecti a Deo.* [d] *Et electi ante illa tempora luctuosa.* [e] *In salutem.* [f] *Per quæ media id Deus perfecerit.*

quidem

quidem ut perficeret & ad exitum perduceret, hoc est, ut vos ad fidem Euangelio adhibendam pertraheret, ac pertractos spiritu suo sanctificaret, atque hoc hacto ad salutem æternam eligeret, vobis Euangelium per nos annunciari curavit, & ad tantum bonum capessendum vos invitavit. Vel; nec alio, quam quem jam dixi, fine, vos ad se invitavit, per Euangelium nostrum, seu per prædicationem doctrinæ Christi, mea opera perfectam. Amplius consolationi insistens, qua ratione electio ista illis obvenerit, indicat, & ejus certitudinem animis illorum insinuat.

In acquisitionem gloriæ Domini nostri Jesu Christi. Id est, nempe ut acquiratis gloriam, quam Christus suis fidelibus Dei nomine promisit, quamque ipsemet jam possidet, & aliquando suis reipsa est daturus. Finem vocationis atque electionis Thessalonicensium, voce *salutis* versiculo superiori expressum, repetit.

vers. 15. *Nempe igitur fratres state.* Id est, (a) constantes estote in eo quod semel credidistis, nec patiamini vos ab eo unquam, nedum tam cito, ut facere cœperatis, dimoveri. Consolationi subjungit exhortationem, quam ex superioribus deducit. Tam autem promanare potest ex principali hujus capitis thesi, quasi dicat: cum igitur videatis quo pacto vos in errorem inducere voluerint impostores isti, constanter illud quod semel recepistis, tenete; quam ex consolatione proxime præcedente; quasi dicat: cum igitur videatis, quam augustus sit vocationis vestræ finis, perstate in ea quam semel Christo dedistis fide, nec eam ulla ratione subrui patiamini, ne tanto simul bono excidatis. Videtur tamen illud potius respexisse.

(b) *Et tenete traditiones.* Insistit instituto, & illam constantiam aliqua ratione explicat. quasi dicat: Constantes autem in fide veritati adhibita eritis, si traditiones tenueritis. (c) Traditiones vocat doctrinam suam, quam illis tradiderat, quamque ex ipso hauserant. Quod quia duobus ab illo factum modis, ideo addit:

Sive per sermonem. Id est, sive viva voce explicatas, cum ipse vos coram alloquutus sum:

Sive per Epistolam nostram. Id est, cum ad vos scripsi. Hunc locum credunt Pontificii traditionibus suis patrocinari, & insufficientiam Scripturarum arguere. quia Apostolus præter Epistolas suas teneri velit etiam ea, quæ per sermonem Thessalonicensibus tradiderat. non facturus proculdubio, si in Epistolis omnia creditu aut factu necessaria continerentur. Sed non vident isti, minime ad universam Scripturam torqueri posse, quod de solis Epistolis ad Thessalonicenses scriptis ab Apostolo dicitur. Non enim sequitur, quia nonnulla ad salutem creditu factuve necessaria in Epistolis ad Thessalonicenses scriptis non continentur, ideo ne in universo quidem sacrarum litterarum codice esse scripta. Ne de eo nunc quicquam dicam, quod quas illi traditiones nobis obtrudunt, ex verbo Dei scripto, quod irrefragabilis esse authoritatis una nobiscum fatentur, repugnant. Sed de his dictum ab aliis fusius alibi.

vers. 16. *Ipse vero Dominus noster.* (d) Restat votum, quo affectum erga eos suum ac benevolentiam singularem ostendit, dum videlicet ad ea de quibus eos monuit præstanda, divinitus illis opem ferri cupit. quasi dicat: verbis autem meis pondus adsit cœlitus, dictaque mea faciat Deus & Dominus Jesus, ut ea præstetis, ad quæ vos sum hortatus. Votum vero ita concipit, ut personas, a quibus ista, quæ versiculo sequenti expressit, vovet, describat ab ejusmodi adjunctis, quæ verisimile faciant, obventura Thessalonicensibus omnia ea quæ illis voveret. Personas nominat duas, Deum videlicet Patrem, & Dominum Jesum. Ab hoc autem incipit, tanquam nobis quodammodo conjunctiori, & eo, per quem fides & spes nostra tum a Deo proficiscitur, tum ad Deum vicissim porrigitur, & per quem a Deo omnia spiritualia bona in nos conferuntur. Hunc *Dominum nostrum* vocat, non tantum honoris ipsius causa, sed ut insinuet, cum sit noster Dominus, nos autem ipsius servi & peculium, non utique suos desertum, sed nobis in omnibus quæ ad obsequium ipsi præstandum pertinent, adfuturum.

Noster. Id est, qui idem meus, & vester, imo omnium Christianorum Dominus est.

Et Deus. Est altera persona, fons & principium tum nostri quod Christo debemus obsequii, tum eorum omnium, quæ per Christum in nos proficiscuntur, donorum. Quem hic suavissime, & ad propositum suum accommodatissime describit, cum primo ait: *ac pater noster.* Id est, qui est Pater noster, vocula enim explicandi hic vim habet, non autem diversa connectendi. Ut autem vocabulo *Dei* potentiam, ea quæ vovet præstandi, ita vocabulo *Patris* voluntatem notat; quasi dicat: is qui nos adeo tenero affectu dilexit, ut nos pro filiis suis receperit, patremque se nostrum esse pronunciet. Cujus documenta statim addit ab effectis paterni ejus in nos affectus, quæ arguant illud etiam ipsis ab eo, quod optabat, collatum iri, cum ait:

Qui dilexit nos & dedit consolationem æternam. Id est, Qui nos ita dilexit, ut daret nobis id, quod nos in æternum solari, & beatos ac felices reddere potest.

Spem nobis dedit bonam. Hoc est, promisit nobis vitam æternam, ejusque spem certam & inconcussam animis nostris inseruit. (e) *Spem* autem illam *bonam* vocat, quia & summi sit boni expectatio, & certa atque indubitata. Duo enim illa ad spei bonitatem ac præstantiam pertinent, magnitudo boni futuri, & certitudo. Hoc autem totum ut ex dilectione paterna profectum esse tanto melius insinuet, addit:

In gratia seu *per gratiam.* Id est, non ullo nostro merito aut dignitate impulsus, aut invitatus; sed ex sola gratia, misericordia, benignitate.

vers. 17. *Consoletur corda vestra.* Adversus afflictiones videlicet & metum malorum impendentium, ne afflictionibus propter nomen Christi pressi, forte etiam ob metum instantis Apostasiæ, animo concidatis; sed potius erecti & alacres sitis; certi, omnia ista nihil vobis officium vestrum facientibus nocitura.

Et stabiliat in omni sermone. Id est, viresque vobis addat, quo & dicatis & faciatis ea quæ sunt bona, voluntati videlicet ejus consentanea. Hoc voto comprehenduntur omnia quæ ad officium Christianorum pertinent, & etiam ea nominatim, ad quæ Thessalonicenses hortatus fuerat Apostolus.

Nam dum eos cupit stabiliri, *in omni sermone bono*, constantiam illis optat in doctrina salutari, quam ab ipso acceperant, ad quam fideliter tenendam illos antea excitavit. Sed quia constantia in doctrina pura, sine vitæ pietate, eaque plena simul ac constanti, nil

(a) *Secundo monet ut sint constantes in fide.* (b) *Et traditiones suas teneant.* (c) *Quas nam illæ* (d) *Denique subjicit Votum ut opem divinam accipiant ad ea præstanda, ad quæ ipsos hactenus excitaverat.*

(e) Spes Christianorum *bona* cur.

pro-

prodest, ideo etiam optat ut stabiliantur *in omni opere bono*. Nam vox *omni* non ad sermonem tantum, sed etiam ad opus bonum referri debet.

CAPUT III.

ARGUMENTUM.

In tertia hujus Epistolæ parte, quam hoc capite contineri diximus, (a) primo sese suum precibus Thessalonicensium commendat, atque inde sumpta occasione eos consolatur, & voto suam erga illos benevolentiam denuo testatur. Deinde hortatur ad certa pietatis officia. Tandem Epistolam votis & salutationibus sibi familiaribus ita concludit, ut notam ac signum apponat, ex quo genuinas ipsius Epistolas ab adulterinis ac suppostitiis dignoscere queant.

Vers. 1. QUod reliquum. (b) Primum capitis hujus membrum, quo continetur admonitio ad preces pro se instituendas, per modum cujusdam obsecrationis proposita. Exprimit autem & id quod a Deo petere debeant, & causam cur id petere debeant. (c) Connectitur caput hoc cum superiori his verbis, *quod reliquum*. Quasi dicat: Et hæc quidem ego vobis a Deo Patre, & Domino Jesu, voveo & opto, quod etiam ipsum facturum certo mihi persuadeo, si modo vobis ipsi deesse nolueritis. Quare illud unicum restat, ut vestrorum officiorum sitis memores, ad idque quod vobis a Deo voveo, pro virili amplectendum, totis ipsi viribus connitamini. Inter quæ illud quoque est, ut mei in precibus sitis memores. Vel brevius: Et hæc quidem quæ hucusque dicta sunt, potissimum vobis scribenda putavimus; sed ut quæ adhuc supersunt attexam, illud vos primum oro, ut mei in precibus sitis memores.

Orate fratres pro nobis. (d) Id est, fundite ad Deum preces pro me, meosque illi labores in Euangelio hominibus annunciando commendate. Duo autem hic exprimit, quorum illos in precibus pro se fundendis meminisse vult, quorum prius videtur esse finis posterioris; & hoc quidem primo personam Apostoli ejusque sociorum concernit, illud primum gloriam Dei.

Continetur autem verbis versiculi hujus: (e) *Ut sermo Domini currat.* Id est, ut Euangelium quod a nobis prædicatur, cito & sine ullis impedimentis inter homines propagetur, & omnes terrarum oras pervagetur, nec quicquam sit quod illius cursum sistere & sufflaminare possit.

Et glorificetur. Id est, laudetur, approbetur, ac prædicetur ab omnibus; omnes Euangelium cum quadam veneratione suscipiant, omnes admirentur, sit in omnium, ad quorum aures notitia ejus pervenerit, oculis gloriosum: ita quidem, ut qui illud amplexi fuerint, pro summo id bono suo ducant, votivamque sibi conditionem obtigisse videntes, Deum pro ejus oblatione debitis laudibus venerentur; cæteri vero qui recipere noluerint, admirentur tamen, ac suspiciant, adeo ut volentes nolentes, illud honorifica mentione prosequi cogantur.

Sicut & apud vos. Id est, & glorificetur ita, quemadmodum glorificatum est in urbe vestra. Exemplo ipsorummet Thessalonicensium rem illustrat Apostolus, ut tanto melius intelligant, quid illos hac in parte a Deo petere velit.

vers. 2. *Et ut liberemur ab importunis & malis hominibus.* Id est, & ut liberemur a variis machinationibus hominum, cum judicio perverso præditorum, cum moribus pravis contaminatorum, ne ab illis impediamur, ne cum illis nobis sit luctandum ac confligendum: quod non modo molestissimum est viris piis, sed & magnum ipsorum laudibus ac conatibus adfert impedimentum, & multorum hominum saluti obstat. Est alterum quod pro se orare vult Thessalonicenses; remotio unius ex præcipuis cursus Euangelii remoris ac impedimentis. (h) Hominum importunorum seu *ἀτόπων* nomine intelliguntur ii quorum mens prava est, & judicium corruptum, ac perversum, distortumque; qui absurde de rebus sentiunt, nec se in certum veritatis iter, ob contumaciam ac perviciam animi, flecti patiuntur. Hi multum negotii verbi divini doctoribus facessere, & veritatis cursui obsistere solent.

Mali autem sunt homines vita improbi, & moribus corrupti; præsertim si animo quoque malitiam ita imbiberint, ut virtutem in aliis oderint, ac doctrinam pietatis ferre non possint, ad injurias aliis inferendas, ad persequendum pios, & inprimis pietatis doctores, sint proni.

(i) *Non enim omnium est fides.* Posterius ex iis quæ sibi a Deo impetrari per eos cupit, objectione tacita occupata confirmat. Ratio autem hæc pro duplici antecedentium verborum acceptione dupliciter explicari potest. Vel enim importunorum & malorum hominum nomine eos intelligit, qui professione Christiani essent, & hac ratione gremio Ecclesiæ continerentur; quomodo sensus erit: Non omnes enim, qui fidem præ se ferunt, vere credunt; sed multi fidem tantum simulant, vel extraneos; & ab Euangelica doctrina prorsus alienos; unde sensus emerget talis: Non omnes enim idonei & apti sunt ad fidem hoc est ad doctrinam Christi amplectendam. Qui sensus melior esse videtur, cum nihil cogat verba absolute prolata ad certum tantum genus hominum restringere. Occurrit autem his verbis tacitæ Thessalonicensium cogitationi. Poterant quippe mirari, cur ab illis liberari tantopere cuperet, quos erudire & in viam reducere ipsius muneris esset. Id igitur se non posse præstare his verbis indicat: atque simul causam, cur ab illis liberari cupiat, demonstrat. (k) Non sunt autem omnes fidei capaces, non per se & natura sua; cum omnes Deus ad agnitionem veritatis pervenire, atque ita salvari cupiat, omnesque, qui modo non sunt mente capti, natura sua & credenda intelligere, & præstanda facere, si modo velint, possint; sed ob susceptam & acquisitam sponte animi improbita-

(a) *Tertia Epistolæ pars.* (b) *Capitis membra tria.* (c) *Primum capitis membrum ad vers. 6.* (d) *Nexus cum superiori capite.* (e) *Rogat Thessalonicenses ut orent pro ipso.* (f) *1. Ut sermo Domini currat.*

[g] *2. Ut liberetur ab hominibus improbis.* [h] *Quid sunt ii.* [i] *Cur hoc sibi a Deo velit impetrari.* [k] *Fidei non omnes capaces.*

tem

tem; qua in habitatum versa, id quod natura sua erat possibile, redditur quodammodo impossibile. Breviter, facultatem ab illis removet proximam, ut vocant, non remotam: illa enim est voluntatis, hæc naturæ.

vers. 3. *Fidelis autem est Dominus.* (a) Quia superioribus verbis Apostoli consternari, atque ita secum cogitare poterant: si tantus Christi Apostolus, tantopere a perversis hominibus liberari cupit. nec fieri potest ut illi emendentur; quid nobis tandem fiet, quorum vires longe viribus Apostolicis sunt imbecilliores? Forte ejusdem farinæ homioes, improbitatis ac perversitatis suæ cuniculis mœnia fidei nostræ subruent, atque ita actum erit de salute nostra: Eximit hunc scrupulum Apostolus, & solatur ipsos protectionis & custodiæ Domini Jesu spe; quam superstruit constantiæ in promissis servandis Domini Jesu; quasi dicat: Cum vero & me tantopere expetentem liberari a perversis hominibus, & caussam bujus meæ petitionis auditis, non debetis animo concidere, & de vestra salute desperare. Is enim, sub cujus vexillo meretis, cuique fidem dedistis, (b) nempe Dominus Jesus, *fidelis est.* Id est, in eo quod promisit præstando verax ac constans. Promisit autem opem suam omnibus quicunque sese ei dediderint; quo in numero & vos estis: ac porro fide ipsius ita postulante, auxilium vobis feret, ut omnes tentationes sustinere ac vincere possitis, ne a fide vos depellant ac dejiciant.

Qui confirmabit vos. Effectus hic est fidelitatis Christi; quasi dicat: qui tantum roboris, tantum constantiæ vobis inspirabit, ut in veritate semel agnita & recepta immoti persistere possitis, nec ab ea vos abduci, nisi per ignaviam armis abjectis, herbam hostibus ultro porrigere velitis, patietur.

(c) *Et custodiet a malo.* Id est, & providebit ac procurabit, ne quicquam vobis Satanas fraude sua affricet. itaque vos circumveniat, ut veritatem Euangelicam vel penitus deseratis, vel errorem amplectamini saluti veſtræ noxium. *Mali* vox in masculino genere potius, pro Satana malorum principe ac capite, quam in neutro genere, pro re mala, sumenda videtur; quemadmodum & in peccatione Domioica: ut, quia malorum hominum superiori versu meminit Apostolus, ad vocem alludens, malitiæ ipsius & improbitatis fontem, qui extra hominem est, tangat. Quod nonnulli interpretes animadvertentes, ita tradunt verba *stabilitet vos, & tuebitur ab illo malo*, exprimentes vim articuli qui hoc loco est ἀπὸ τοῦ πονηροῦ, & malum τοῦ πονηροῦ sic dictum denotat.

vers. 4. *Confidimus autem in Domino super vos.* (d) Id est, sumus autem persuasi de vobis, ope Domini, quem fidelem esse diximus, & auxilii ipsius spe freti. Ne superiorem consolationem ita interpretentur, ut sibi esse securis licere arbitrentur, Dominumque ipsos sine ulla ipsorum opera & labore confirmaturum ac custoditurum putent, hæc addit verba, quibus torporem & securitatem excutiat, quemadmodum superioribus metum ac desperationem; minimeque ipsos aut ob hominum perversitatem animo frangi, aut ob custodiæ divinæ spem in studio pietatis relanguescere debere docet. Artificiose autem id eis tribuit ad quos eos hortari volebat, & pro eo quod monere debebat ut sibi ipsis etiam advigilarent, nec sine interveniente etiam ipsorum studio illos confirmaturum Deum crederent, spem de illis quod id facturi sint, se concepisse ait; quasi dicat: cum vero Dominum vos custoditurum a Satana dico, non existimo vos mea verba ita interpretaturos, quasi Deus id non sentientibus & dormientibus vobis sit confecturus. Persuasus enim sum, imo credo firmissime, vosmetipsos auxilio Domini invocato, ejusque ope fietos, & facere quantum in vobis, & facturos porro ea quæ vobis præscribimus, ut qui sciatis id esse officii vestri ad quod estis vocati.

vers. 5. *Dominus autem.* (e) Nempe Jesus Christus, quem voce ista absolute posita ab Apostolo designari notum est, & in his ipsis epistolis aliquoties vidimus. Subjicit votum benevolentiæ in eos suæ (cujus expromendæ nullam occasionem prætermittit) plenissimum, ut stimulos ipsis acriores ad ea facienda subdat, ad quæ eos artificiose versiculo superiori fuerat hortatus. Quasi dicat, quod quidem ut præstare etiam possitis, officioque vestro advigilantes omnem Satanæ insultibus ad vos aditum intercludaris, atque ita mea de vobis fiducia sit perpetua & stabilis, ea vobis ab eo qui *Dominus* nostrum omnium est, & quidem benignissimus, eoque ut nobis mancipiis ejus bene sit providet; opto & voveo, quorum ubi compotes facti fueritis, meum etiam desiderium implebitis, & nihil quod ad illius mali fraudes præcavendas fuerit necessarium vobis deesse patiemini. Charitas nimirum Dei & expectatio Christi, quæ duo hic ipsis vovet, sunt media ad unumquemque nostrum in officio continendum, studiumque veræ pietatis in nobis qua excitandum qua augendum, & fovendum, ut certissima ita potentissima. Quanto enim quisque majore Dei Opt. Max: flagrabit amore, ipsumque amandi caussas quanto pervidebit acrius, tanto impensius eum sibi demereri studebit, & quanto majori adventus Christi desiderio tenebitur, tanto studiosius ut sibi veniat propitius elaborabit.

Dirigat corda vestra. Id est, omnia cogitata & consilia vestra eo convertat, ita illa temperet, eumque vobis animum qui nunc in vobis est porro conservet, imo cœlesti favore suo in dies magis ac magis firmet & augeat.

In charitatem Dei. (f) Id est, ut ardentissimo amore & charitate feramini in Deum, eumque tam alte condatis pectore quam alte descendere debet admiratio simul & consideratio ac memoria, cum aliorum ejus innumerorum in vos beneficiorum, tum hujus vel maxime cujus per nos estis facti participes; cum nobis prædicantibus conversi estis ad ipsum ab idolis; per quod quidem ex statu deterrimo & miserrimo in felicissimum & lætissimum asserti & translati estis.

Et expectationem Christi. (g) Græce ὑπομονήν. Vetus interpres *Patientiam* alii, *patientem expectationem.* Vox enim ὑπομονὴ ut annotant interpretes, significat perseverantiam in re quapiam non sine molestia, sed rursum cum expectatione præmii, aut certe finiendi mali. Id est ante oculos vero semper habentes venturum de cœlis Christum, ut judicet mundum in justitia, & reddat unicuique secundum opera sua: eo vos in cruce confirmetis, ipsumque ut finem omnium afflictionum & miseriarum vobis allaturum, & ab ira ventura vos liberaturum.

(a) *Quod tamen non debet ad consternationem Christianum provocare.* (b) *Quia D. Jesus est fidelis.* (c) *Qui promisit custodiam a malo.* (d) *Ut nec hæc ingenerare debet torporem & negligentiam.*

[e] *Votum continens media studium pietatis in nobis excitantia.* [f] 1. *Amor Dei.* [g] 2. *Expectatio adventus Christi.*

liberaturum, patienter expectetis. Posuit autem *expectationem Christi*, pro *expectationem sui*, antecedens pro relativo, per Hebraismum sacris scriptoribus usitatum, quam habuimus & priori Epist. cap. 3 vers. 13. Dirigit vero Dominus Jesus corda fidelium in charitatem Dei & expectationem sui, non vim illiseui resisti nequeat inferendo, aut oscitantibus & securis ista obtrudendo, sed sponte in ea incitatis, imò currentibus, blande & suaviter, qua per verbum, qua per spiritum S. suum, cum caussas & fructus eorum animis objiciendo, tum magnitudinem simul & suavitatem eorum penitius aperiendo; quibus veluti flabellis quidusdam affectus isti in iis excitati quotidie magis ac magis inardescant, & flamma ipsa ab iis ipsis quæ eam peperere alimentum semper capiente ve'ut angeantur.

vers. 6. *Præcipimus autem vobis fratres.* (*a*) Sequitur altera hujus capitis pars, in qua præcepta quædam Thessalonicensibus tradit, atque ea inprimis quæ ad Ecclesiasticam quam vocant disciplinam sanciendam spectant. Primum autem præceptum illud & proponit & confirmat, quod hujus loci est præcipuum, & cujus occasione cætera quinque interseruntur, quo nimirum præcipit, (*b*) ut a familiari corum qui inordinate, segerunt, commercio ac familiaritate abstineatur. Deinde alia duo præcepta adjicit, quorum alterum ad eos spectat, qui ita ut dictum est ab aliis notari mirentur; alterum ad eos qui illos notare & ab eorum conversatione abstinere jubentur. Denique præceptum primum aliqua ratione repetit, & uberius explicat atque illustrat. Præceptum principale ita proponit, (*c*) ut authoritatem ei statim conciliet, dum non simpliciter ait *præcipimus autem vobis fratres*;

Sed addit *in nomine Domini nostri Jesu Christi*. Id est, authoritate ac jussu ipsius Domini Jesu Christi: hujus enim est hoc mandatum, ab ipso profectum, ad Ecclesiæ disciplinam stabiliendam; non meum hoc est placitum aut consilium, quod negligi absque peccatn forte possit, aut posse a quopiam putetur. (*d*) Non frustra authoritatem hujus præcepti ita stabilit Apostolus, quia plerisque hic obrepit aut negligentia quædam, aut nimia quædam lenitas. Alii enim existimant satis esse si ipsi suum officium faciant, parum pensi habentes quid cæteri agant, quoque modo se gerant. Alii, licet monendos existiment & cæteros ut & ipsi officium faciant, non tamen tam duriter putant in eos consulendum, si officium facere noluerint, ut in eos quoquo modo animadvertant, ab eorumque familiari convictu abstineant, præsertim si alia quædam illis amicitiæ vincula cum ipsis intercedant, aut tales sint, quorum amicitia ipsis videatur appetenda. Quare, ne quid hujusmodi obstaret apud Thessalonicenses hujus præcepti observationi, authoritate Christi interposita illud munit, quæ cum sit prorsus irrefragabilis atque inviolabilis, siquidem est *Dominus noster*, qui divinum in nos absolutumque habet imperium, nulla quantumvis speciosa ratio efficere debet, ut ejus mandata negligamus. Ipsum autem mandatum continetur illis verbis,

Ut subducatis vos ab omni fratre qui inordinate ambulat. Hoc est, ut abstineatis a familiaritate, convictu, consuetudine fratris hujusmodi. Fratrem hoc loco appellat quemvis Christianum, qui nimirum salutarem Christi doctrinam una nobiscum profitetur, 1. Cor. 5. 11, ubi de eadem reagens, ait: *si quis frater nominetur.* Appellabatur autem frater a Christianis, quisquis & ipse Christianus esset, seu Jesum profiteretur esse Christum, ejusque religioni addictum se esse testaretur. (*e*) Itaque hoc præceptum non obstringit nos ad vitandum commercium aliorum hominum vitiosorum, ac peccatis aliquibus deditorum, si a religione Christiana sint alieni, uti Apostolus eodem loco 1. Cor. 5 expresse monet vers. 10, 12, 13. Quod idem hodie quoque statui potest de iis, qui licet Christianam religionem profiteantur, & Christiani tum ipsi nominari velint, tum ab aliis dicantur, pro nostris tamen fratribus vulgo non habentur, neque ad Ecclesiam sese nostram aggregant, aut unquam adjunxerunt; præsertim si easdem de religione sententias nobiscum non profiteantur. Nam ad eos qui ad Ecclesiam non pertinent, animadversio etiam Ecclesiastica non pertinet: quid enim, inquit Apostolus, mea interest etiam extraneos judicare? 1. Cor. 5. 12: nec eorum improbitas ecclesiæ nocere, vel saltem non tantopere nocere potest, sive infamiam spectes, quæ ad Ecclesiam ipsamque veritatem divinam ex mala eorum vita redundet; sive contagionem, quæ ad cæteros manare queat. Interim tamen, si quis eandem nobiscum religionem profiteatur, etiamsi ad Ecclesiam alioqui non accesserit, si tamen sæpius monitus non resipiscat, ejus consortium est vitandum. Nam aliqua saltem ratione jam ad Ecclesiam pertinet, & infamia quædam ad veritatem divinam, & Ecclesiam quæ eam profitetur, ex ejus peccatis redundat, & contagio aliorum est metuenda: Majori tamen lenitate (nisi forte vita hominis hujusmodi sit prorsus infamis) utendum, & diutius ferendus est hujusmodi frater, vel saltem diutius ferri potest, quam si se Ecclesiæ adjunxisset. Minor enim fere solet esse Ecclesiæ ex hujusmodi hominis moribus infamia, & minor contagionis metus. (*f*) Etiamsi autem non jubemur hoc loco vitare commercium hominum malorum extra Ecclesiam, tamen & ipsa honestatis ratio, & pietatis amor postulat, ut quantum ejus fieri potest, vitemus eorum familiaritatem quorum vita est infamis, licet pro fratribus nostris non habeantur. Secus si quis faxit, non quidem in hoc, quo de nunc agimus, præceptum Apostoli peccat, sed in illud quod ab eodem traditur 2 Cor. 6, *Ne alienum jugum trahamus cum infidelibus*, & quæ sequuntur.

(*g*) Porro, quid sit *inordinate ambulare*, ipse Apostolus aliqua ratione explicuit verbis sequentibus, dum addit. *Et non secundum traditionem quam accepit a nobis.* Hoc est, qui non ita se gerit quemadmodum postulat doctrina quam vobis tradidimus, quamque & ipse una cum aliis a nobis accepit, id est, didicit, amplexus ac professus est. Per traditionem enim doctrinam intelligi, aliis propositam atque explicatam, vidimus superiori cap. vers. 15. Qui ergo id non facit quod doctrina Apostolica præcipit, aut facit quod illa prohibet, is inordinate ambulat, is extra orbitam a Deo & Christo nobis constitutam evagatur, disci-

[a] 2 *Cap. pars præcepta in primis ad Ecclesiasticam disciplinam spectantia, continens.* [b] 1 *Ut abstineatur commercio familiari inordinate ambulantium.* [c] *Cui authoritatem initio conciliat.* [d] *Quare?*

[e] *Quousque hujus præcepti venerit extensio.* [f] *Quid de commercio hominum extra Ecclesiam malorum sentiendum.* [g] *Inordinate ambulare quid sit.*

plinam

plinam morum violat. (a) Loquitur autem hic Apostolus non tam de singulis delictorum adversus doctrinam Christi admissorum actibus, quam de habitibus seu mavis consuetudine peccandi.

Nam & verbum *ambulandi* hanc vim habere videtur, & res ipsa id postulat. Etenim si de singulis peccatorum actibus id esset intelligendum, quotusquisque foret qui ad familiarem convictum ac consuetudinem admitti deberet? Ita sane cito dilaberetur Ecclesia, imo vix constitui unquam posset. (b) Interim tamen, quia nonnulli peccatorum actus ita sunt graves, itaque enormes, ut jure dici possit eos vitiosis peccatorum aliquanto leviorum habitibus æquipollere, sententia hujus præcepti etiam ad eos extendenda est, qui hujusmodi actus committunt, & in eos acies hujus animadversionis stringenda, præsertim, si eos publica quædam infamia comitetur, sequaturve. Nam & infamiam Ecclesiæ conciliant, & ignominiæ labem veritati aspergunt hujusmodi flagitia, dum vulgo sunt nota, & nisi animadversione aliqua coërceantur, in exemplum ire facile possunt, & efficere, ut minoris æstimentur, & facilius ab aliis admittantur. Quare his malis animadversione severiori occurrendum est, & non tam usitata verborum hujus præcepti significatio, quam mens & sententia Apostoli, aut ipsius potius Christi, qui hanc Eccesiæ suæ disciplinam constituit, attendenda.

(c) Erratur autem hic non leviter ab iis, qui existimant tam severe cum illis agendum non esse, qui tale quippiam faciunt, quod per se ac simpliciter consideratum a Christo ejusve Apostolis prohibitum non est, sed tamen cum infirmerum scandalo & offensione exterraneorum non exigua est conjunctum, & infamiæ labem veritati divinæ & Ecclesiæ Christi aspergit. Etenim licet id quod faciunt, per se ac simpliciter consideratum peccatum non sit, nec cum doctrina Christi & Apostolorum pugnet; tamen cum hujusmodi circumstantiis spectatum, vere peccatum est, & cum Christi doctrina omnino pugnat, si modo illi videre ac cernere possint, offensionem hujusmodi facile sequuturam. Doctrina enim Christi præcipit, ut omnia quæcunque facimus, utut per se adiaphora sint, & simpliciter spectata, nec præcepta sint, nec prohibita, ad gloriam Dei faciamus, simusque absque offensione & Judæis, & Græcis, & Ecclesiæ Dei 1 Cor. 10. 32, ne per nos fiat, ut bonum nostrum, ut inquam religio nostra sanctissima, ut Dei sermo blasphemetur Jacob. 2. 7; ut omnia ad ædificationem faciamus, alioqui contra charitatem facturi 1 Cor. 14. 16, & quantum in nobis est perdituri alios Rom. 15. 2. Philip. 4. 8; ut omnia faciamus quæ bonæ sunt famæ, si quæ gloria, si quæ laus, ut ea meditemur, & re ipsa sequamur Rom. 12. 17. 2 Cor. 8. 21; ut honesta coram omnibus hominibus procuremus, exemplo Apostoli, qui honesta procuravit non tantum coram Domino, sed etiam coram hominibus.

Quod ergo factum aliquod licet per se licitum, ob circumstantiarum tamen rationem ad offensionem aliorum faciat, & in causa sit ut religio nostra divinaque veritas blasphemetur, si cum bona fama pugnet, si in reprehensionem, præsertim gravem, apud omnes incurrat, si infamiam conciliet, certe cum doctrina Apostolica pugnabit, ac proinde qui illud committere solet, inordinate ambulat, ut qui nec Dei gloriam ita ut debeat amet, nec proximorum suorum saluti ita studeat, ut pietas a Christo ejusque Apostolis præscripta postulat; cum & gloriæ divinæ & alienæ salutis causa suam quoque vitam deberet impendere, nedum aliquod commodum aut voluptatem, aut quidpiam simile ei postponere. Unde intelligitur in hujusmodi hominem legis hujus Apostolicæ severitatem jure stringi posse, vel potius debere, & tanto quidem severius cum eo agendum, quanto majori cum offensione, dedecore, atque infamia factum ejus est conjunctum. Quodsi tale sit ut vulgo apud omnes valde enorme, flagitiosum, atque impium censeatur, quia nimirum sua natura aliquam habeat cum rebus valde flagitiosis, & a Deo severe prohibitis cognationem; contrarium autem ejus virtuti & honestati admodum sit consentaneum; nulla videtur esse causa cur non possit quispiam ob unum hujusmodi factum a familiaritate fidelium arceri; præsertim si præmonitus fuerit, & sæpius quidem, ita ut ejus contumacia etiam accesserit. Si enim enormia peccata severiori animadversione sunt digna, & licet singularia sint facta, tamen leviorum peccatorum consuetudinem æquant; idem etiam de hoc peccatorum genere statuendum est, quod ob circumstantiarum rationem ut peccatum est, ita & enorme esse potest. Sed hæc obiter. Jam ad verba Apostoli redeamus; in quibus postquam vidimus quinam ii sunt in quos Ecclesia animadvertere, & censoriam virgulam stringere debeat, jam nonnihil etiam dicamus de animadversionis genere quo in eos uti debeat. (d) Usi dimus autem illud contineri eo, ut nos subducamus ab hujusmodi fratre, & quidem ne prosopolepsiæ hic sit locus, *ab omni*, seu quovis qui inordinate se gerat, qua de re postea nonnihil dicemus explicatius.

Quod hic dicit subducere se ab hujusmodi fratre, id inferius versiculo 14 dicit, *non commisceri cum eo*, (e) hoc est, familiaritatem non colere, cum eo commercium ac consuetudinem non habere, quo eodem verbo eadem in re utitur Apostolus 1 Cor. 5, 9, 11 quo loco etiam ostendit quousque sit vitanda hujusmodi hominum consuetudo ac familiaritas.

Cum ait: *cum hujusmodi fratre neque edendum esse.* Hoc est, non alia tantum facta ac negotia quibus familiaritas colatur fugienda esse, sed ne communem quidem cibum cum eo capiendum, licet id alioqui arctæ familiaritatis argumentum non sit, vel non adeo magnum. Sunt enim longe majora arctioraque vincula, quibus familiaritas constat, quam communis cibus, quem non raro etiam cum alienis capimus. (f) Non ergo in eo solo hæc animadversio sita est, ne cibum una cum hujusmodi fratre capiamus; sed etiam in fuga aliarum rerum, quibus familiaritas constat, ut sunt amplexus, & (ubi id consuetudo fert,) oscula, crebri congressus, colloquia ac salutationes etiam, tum institutæ cum nec ulla urget necessitas, nec ad delinquentem ea corrigendum adhibeantur, missiones munusculorum, non necessitati alienæ, sed solius amicitiæ testandæ causa institutæ, & si quæ his similia.

(a) *Loquitur autem potissimum de habitu in delictis.* (b) *Etsi nec actus quidem penitus excludendi* (c) *Imo nec illæ actiones, quæ licet per se non prohibitæ a Christo, infirmiores tamen offendere possunt.*

[d] *Prosopolepsiæ hic locus nullus.* [e] *Quid sit non commisceri cum inordinate ambulantibus.* [f] *Animadversio ista non in eo solo sita, ne cibum cum eo capiamus.*

(*a*) Apparet autem diligenter hæc esse cavenda, ut etiamsi sese nonnunquam offerat occasio cum hujusmodi homine colloquendi, isque seipsum nobis offerat, aut nos invitet, nos tamen ejus congressum ac colloquium subterfugiamus; nisi, ut dictum est, necessitas aliqua, aut ejus hominis emendatio eo adigat. (*b*) Nam & hoc significare verba apostoli, cum jubet sese subducere ab hujusmodi homine, (is enim ab aliquo se subducit, qui utut forte alter ipsum ad se invitet, eumve sectetur, subtersugit ejus convictum ac consuetudinem, & sibi ab ea cavet) & illud quoque argumento est, quod Apostolus eum in finem id fieri vult, ut is pudefiat, id quod non fieret, nisi ad eum modum consuetudo ejus vitaretur, & quidem ita, ut id ipse animadvertere possit, ac probe intelligere, se indignum quodammodo aliorum conversatione ob facta sua censeri. Argumento est & illud, quod ea familiaritate nobis cum fratre inordinate ambulante interdicit Apostolus, quam nobis cum hominibus a Christiana religione alienis, licet idololatris, scortatoribus, rapacibus, conviciatoribus permittit 2 Cor. 5, 9, 10. Atqui ne cum illis quidem jugum trahere nobis licet, nec ita illis adhærescere debet animus noster, ut cum nulla prorsus necessitas, nulla honesta utilitatis ratio, atque inprimis pacis conservandæ studium postulat aut suadet, cum illis vivere ac versari cupiamus. Siquidem ipsa honestatis ratio, & virtutis ac pietatis amor ab hujusmodi hominis consuetudine nos avocare cæteroqui debet, quemadmodum supra diximus. Cum ergo Apostolus doceat, ne illud quidem familiaritatis genus cum fratre inordinate ambulante, nobis permissum esse, quod cum fidelibus, seu a Christiana religione alienis, permissum nobis est, facile est intelligere, quam longe a fratris inordinate viventis consuetudine sit recedendum, quamque diligenter sit ipsius commercium ac familiaritas vitanda.

(*c*) Sed hic quatuor potissimum in disquisitionem veniunt, a nobis breviter explicanda, Primum, utrum quivis Christianus a quovis inordinate vivente sese subducere vi hujus præcepti Apostoli debeat, utrum etiam uxor a marito, liberi a parentibus, servi a Dominis, subditi a magistratibus; vel contra. Quin etiam utrum pares a paribus semper omnino discedere, & alii aliorum consortium vitare debeant.

Secundo Annon casus aliquis incidere possit, ut cibum cum homine inordinate se gerente, capere liceat ei, cui commercium ejus interdicit Apostolus.

Tertium An protinus sit vitandus frater, qui inordinate se gerit, an vero & monendus prius, & mora aliqua interponenda, ut se emendare possit.

Quartum quid illi faciendum fratri, qui a familiari fratrum conversatione segregatus, resipiscere noluerit, sed in pristina vivendi, ac male agendi consuetudine perseveraverit. Qua in re illa etiam continetur quæstio, supersitne præter hanc qua de nunc agitur, alia animadversio, qua Ecclesia hodie uti possit aut debeat in eos, qui in suis peccatis ac vitiis perseverant, & non tantum moniti, sed etiam ita ut hoc loco jubet Apostolus, notari, atque a familiaritate cæterorum fidelium remoti, resipiscere nolunt.

Ad primam quæstionem respondemus. (*d*) Non esse consentaneum, praeceptum hoc ad omnes plane simpliciter, seu mavis respectu quorumvis inordinate ambulantium extendendum esse, ita ut quivis in Ecclesia a quovis, quocunque tandem modo sit cum ipso conjunctus, sese subducere, ejusque consuetudinem vitare debeat; sed ad illos id spectare, in quorum potestate cæteroquin est cum aliis vel commercium habere, vel non habere. Nam primam nullo modo concedendum Apostolum velle, ut illi, qui aliis ita sunt vel divino vel humano jure devincti, ut indissolubilem cum iis vitæ consuetudinem colere, aut iis parere, & quoties jubent, adesse, ac sermonem cum iis sociare, resve alias una cum illis obire tenentur, ut ab iis, si inordinate se gerant, discedant, & eorum consuetudinem vitent. Nec enim Christus aut Apostolus, ejusmodi Ecclesiæ præscribit animadversionem, quæ cum injuria cujuspiam sit conjuncta, seu id cuipiam deneget, quod ipsi jure debeatur. Debetur autem, v. g. marito ab uxore, ut arctissimam cum eo colat per universam vitam consuetudinem; (*e*) similiter & parentibus debetur a liberis, Dominis a servis, ut hi cum illis præsertim omnino volentibus ac jubentibus versentur, iis ad manum sint, colloquia eorum nequaquam subtersugiant, aut communem cum illis cibum capere detrectent. Idem & de magistratibus respectu subditorum statui debet, & tanto quidem magis, quanto majus eorum aut absolutius est in nos imperium. Hinc porro intelligitur, statuendum esse idem de iis, qui cum inter se sint pares, invicem tamen ita sunt colligati, ut vitare alter alterius consortium, sine illius, aut alterius cujuspiam injuria nequeat: ut si duo ministri eidem Domino serviant, quorum alter ab Ecclesia notatus, cæteroqui sit vitandus; aut si duo pluresve societatem victus acquirendi gratia inter se inierint, quæ familiarem ipsorum convictum ac consuetudinem omnino postulet. (*f*) Intelligitur etiam nec uxoris consuetudinem marito esse fugiendam; cum non uxor tantum marito, sed & maritus uxori vicissim arctissimo, atque indissolubili (nisi adulterium hujus intercesserit) vinculo sit copulatus: & etiamsi tandem uxor consentiret in seperationem, quam vocant, thori, seu convictus dissidium, (divortium enim uno tantum adulterii casu licitum est) alia tamen ratio separationi huic posset obstare, de qua mox dicemus. (*g*) Parentibus in liberos, Dominis in servos plus licet. Non enim æque parentes liberis, Domini servis sunt obstricti, ut hi illis. Itaque nonnunquam licet, nonnunquam etiam decet parentes aut Dominos ut a familiari convictu arceant liberos aut servos. (*h*) Verum tamen causæ nonnunquam justæ obstare possunt, quo minus hujusmodi separatio instituatur. Earum prima jam dicta est, si jus alterius partis, licet inferioris, obstet, quo minus separatio fiat. (*i*) Nam & inter Dominum & servum potest esse mutua obligatio, & quidem ejusmodi, quæ non permittat ut Dominus pro arbitrio suo servum a convictu suo removeat, præsertim si servi nomine mercenarium intelligas, aut ministrum certo precio ad certum tempus conductum.

[a] *Quam longe a familiaritate inordinate ambulantis fratris recedendum?* [b] *Subducere se ab aliquo quid* [c] *Quæstiones 4.*

[d] 1. *An quivis Christianus a quovis inordinate ambulante recedere debeat. Respondetur negative, quia præceptum Apostoli ad illos tantum pertinet, in quorum sit potestate [illegible], commercium cum aliquo habere, vel non habere* [e] *Quare nec liberis, a parentibus nec subditis a magistratu [illegible],* [f] *Nec marito ab uxore recedere licet.* [g] *Magis licet parentibus a liberis, & Dominis a servis* [h] *Nisi obstet.* [i] 1. *Jus partis inferioris.*

Neque

(a) Neque vero ea, quæ justa causa est cur Ecclesia quempiam notet, & a sanctorum communione arcendum statuat, protinus etiam justa causa est, cur Dominus servum abdicare & a suo convictu arcere possit. Idem aliqua ratione etiam de liberis est statuendum. Nam etiamsi parentibus liceat nonnunquam arcere a suo convictu liberos, quin etiam, si ita mereantur, eos penitos abdicare; non tamen quamvis ob causam, aut quovis tempore licet. Quare videndum est, utrum tam gravis sit illa causa ob quam Ecclesia eorum familiaritatem fugiendam statuit, ut etiam a parentum consuetudine, quorum amicitiam liberis natura ipsa primum conciliavit, sint amovendi.

Sed præter hanc, & alia potest esse causa, quæ diremptionem convictus ac familiaritatis jam institutæ impediat, quæ inter pares etiam locum habere potest. (b) Ea vero est, indigentia, sive utriusque sive alterius partis, ac porro quædam necessitas, quæ alteram partem alteri ita devinciat, ut eam ab ea divelli, vix ac ne vix quidem patiatur. Etenim non est credibile Apostolum ita præcepisse fugam familiaritatis ac convictus cum inordinate ambulantibus, ut vellet etiam pios propterea magnum aliquod detrimentum incurrere, & iis sese commodis atque usibus privare, quos illis præstare debeant, ii qui inordinate se gerunt. Itaque consentaneum non est voluisse eum omnino, ut parentes liberos aut Domini servos non recte se gerentes a se arcerent, & sic eorum ministerio sese privarent quo indigent. (c) Hoc pacto non raro contingeret, ut piis noceret hujusmodi animadversio, ipsis nocentibus seu inordinate se gerentibus prodesset. Atqui hos, non illos pœna hac (si eam licet ita appellare) affici vult divinus spiritus. Unde jam intelligitur, etiamsi tandem aliæ rationes non obstarent quo minus maritus ab uxoris inordinate viventis convictu discederet, eam tamen rationem sufficere, si maritus uxoris consuetudine atque officio carere nequeat. Idem locum habere potest inter eos, qui societatem jam inter se inierunt ejusmodi, quæ convictum ac familiares congressus frequentiores postulet, si sine notabili incommodo suo pius a nocente discedere non possit, etiam si id sine hujus injuria facere possit. Quanquam autem dictum est, sensum hujus animadversionis, aut (si ita appellare licet) pœnæ, ad eum redundare totum debere, qui meruit; hoc est ad eum qui ex præscripto Christi & Apostolorum vitam suam non instituit; (d) non est tamen concedendum, velle Apostolum ut ab Ecclesia (de civili enim aut domestica disciplina hic non agitur) tam severe cum eo agatur, ut is etiam commodis suis fraudetur, & honesta ei victus quærendi ratio eripiatur, atque in angustias conjiciatur rerum suarum. Neque enim aliud in hac animadversione spectavit Apostolus, quam ut hac ratione pudore suffundatur frater inordinate vivens vers. 14: quia nimirum ii qui familiarius alioqui cum illo versari solerent, postea ab ejus congressu abstineant, eumque sua consuetudine ob morum improbitatem indignum judicent. (e) Adde quod aperte cavet Apostolus, ne eum cæteri pro inimico habeant, sed ut fratrem moneant vers. 15. Quin & vers. 13 non obscure indicat, ne hujusmodi quidem hominibus necessaria prorsus vitæ subsidia esse neganda, ut illic videbimus. Quare non est credendum, Apostolum ita velle separationem illam institui, ut damno simul afficiantur, & honesta victus ratione, aliisve commodis protinus priventur. Quod si alioqui suo delicto civilem pœnam mereantur, aut, si sub patrisfamilias potestate sint, domesticam aliquam animadversionem incurrant, aut in privatorum commodo peccantes digni sint ut suo aliquo commodo vicissim priventur, id hoc loco non attenditur, ubi de Ecclesiastica tantum disciplina censuraque agitur, quæ civilis ac domesticæ potestatis jura sibi non vindicat, sed aliis relinquit.

Denique & illa potest esse justa causa, cur convictus jam institutus inter domesticos non dirimatur, & nec parens liberos, nec Dominus servum a se amoveat, aut qui societatem iniit cum altero, eam non dirimat, (f) si spes sit, fore, ut is qui exorbitat in orbitam cito redeat; præsertim si & illud accedat, ut metus sit, ne, si deseratur, deterior evadat, aut veritatem etiam penitus deserat.

(g) Atque ut summatim videamus quod ad quæstionem illam penitus dissolvendam pertinent; non eos hoc Apostoli preceptum simpliciter obligat qui in eadem familia vivunt, aut illos, qui peculiari jure sunt inordinate viventibus obligati, ut sine eorum injuria ab illis subducere se nequeant, sed eos qui in diversis vivunt familiis, & qui sine violatione juris alieni possunt ab aliis discedere, ut pote in quorum arbitrio situm est cum illis versari vel minus, idque tum, cum nulla eos ad colloquia ac congressus adigit necessitas, nec civilis concordiæ ac pacis ratio eos huc compellit. Itaque & cognati a cognatorum, affines ab affinium familiaritate, cum diversas familias constituut, abstinere debent, quatenus civilis honestas ac vitæ concordia permittit. Et quia inter eos qui eadem familia vivunt, aut societatem aliquam inierunt, vel major vel minor esse potest conjunctio, ut inter ministros ejusdem heri; etiamsi ab iis qui inordinate ambulant discedere vel non possint, vel ut discedant consultum non sit; eatenus tamen sese ab illis subducere debent, quatenus ullo pacto licet, & minus tamen arcte cum illis vivere quam alias victuri essent, omnibusque modis ostendere, quantopere sibi illorum mores displiceant: qua in re quia plus licet superioribus in inferiores, plus etiam paribus in pares, quam inferioribus in superiores, plus etiam hac in parte facere debent.

(h) Ad secundam quæstionem respondemus, *accidere nonnunquam posse, ut eadem mensa, una cum inordinate ambulante, absque violatione hujus præcepti Apostolici, assideas, & communem cum illo cibum capias*, v.g. si contingat ut inviteris a patrefamilias ad cibum capiendum, cujus vel uxor, vel filius, vel servus, ab aliorum fidelium consortio sit remotus; aut hospes adveniat, qui invitatus ab eodem patres familias, eidem mensæ accumbat. Neqoe enim ille consessus protinus familiaritatis, cum inordinate ambulante indicium est, præsertim si illi ipsi fratri inordinate

(a) *Non continuo qui ab Ecclesia excommunicatus & a domesticis arcendus.* (b) 2. *Indigentia piorum etiam inter pares.* (c) *Aliquin hæc pœna impiis inflicta, magis noceret piis.* (d) *Nec ipse nocens commodis ab Ecclesia fraudandus.* (e) *Non enim habendus pro inimico.*

[f] 3. *Spes citæ emendationis.* [g] *Regula in hujus quæstionis solutione omnibus intuenda.* [h] 2. *An possit aliquis casus incidere, ut cibum unà cum inordinate ambulante capere liceat ei, cui id interdictum est? Responsio Affirmative.*

ambu-

hac Epistola expressum, nimirum ut cum quiete operantes, pane suo vescantur, proponi, & demum eos notati, atque a familiari consuetudine piorum arceri; si non auscultarint huic sermoni. Ut autem constare posset utrum auscultarent nec ne, mora aliqua postquam illis præcepta Apostolica fuissent proposita, interponenda erat. (a) Quanta autem mora sit adhibenda, ex gravitate aut levitate delicti, itemque ex ejus qui monetur, aut ad obsequendum promptitudine, aut contraria contumacia, atque adeo ex spe, quam de ejus emendatione habeas, vel non habeas, æstimandum est. Nec mirum est, si non nunquam optimorum etiam in Ecclesia virorum judicia, hac in parte discrepent. Res enim illa prudentiæ est, nec generali aliqua ratione ita comprehendi potest, ut non sit necesse ex circumstantiarum ratione eam definire. Unde fit ut in eodem quoque delicti genere, ita exigentibus circumstantiis, aliter atque aliter agi non tantum possit, sed etiam debeat verum ita, ne prosopolepsia locum habeat, & rerum ipsarum ratio, ac causæ meritum, disciplinæq; hujus scopus attendatur.

(b) Possemus jam ad ultimam quæstionem transire, nisi nobis difficultatem adhuc objiceret locus Matth. 18, ubi videtur Christus præcipere, ut is, qui fratrem aliqua in re offendit, si & privatim semel atque iterum monitus & ab Ecclesia publice reprehensus ac convictus, culpam agnoscere, atque emendare nolit; habeatur seu tractetur ut Ethnicus ac publicanus. Qua in re illud videtur comprehendi, quod hoc loco præcipit Apostolus, ut ejus consuetudo ac familiaritas vitetur. Quanquam enim vel ex hoc ipso loco apparet, cum frater in fratrem peccavit, non protinus eum a consortio cæterorum esse amovendum, sed prius monendum, & aliquantisper saltem ejus emendationem expectandam; tamen & illud videtur inde apparere, fratrem etiam ob unum delictum in fratrem admissum, licet non enorme, si id agnoscere nolit, nec id sibi dolere testetur, ab Ecclesiæ consortio, arceri non tantum posse, sed etiam debere: id quod non satis videtur consentire cum iis, quæ & superius in explicatione Apostolici præcepti, & eorum præcipue verborum ubi inordinate ambulantes commemorat, & paulo ante in hujus ipsius quæstionis tractatione diximus. Sed nihil dictis nostris contrarium ex illis Christi apud Matth. verbis elici potest. Nam cum dicimus, in levioribus delictorum generibus non ob singulos peccatorum actus homines esse a communione fidelium removendos, sed ob male agendi consuetudinem, actusve crebro repetitos: non volumus eum ferri fratrem, qui cognitione præceptorum Christi instructus quidpiam deliquit, & peccati convictus satis superque tum privatim rum publice fuerit, culpam tamen agnoscere nolit, & non testetur id sibi dolere, ac velle imposterum vitare, sed eum qui culpam agnoscat, & spem correctionis atque emendationis faciat, utut forte ob fragilitatem, aut inveteratam consuetudinem, aliaque peccati irritamenta iterum postea peccet, & in eundem lapidem sæpius impingat. Nam si quis culpam licet demonstratam, ita ut eam, nisi affectus ac pertinacia eum excæcaverit, non possit non agnoscere, agnoscere tamen ac fateri nolit, eamque defendere quam corrigere malit, eum si justa ei mora fuerit concessa, ut sese recolligere possit, nec nos ferendum esse existimamus, nec Apostolus præcipit. Jam enim non error amplius aut fragilitas, sed contumacia, sed malitia ac perversitas est, quæ lenitate Ecclesiæ fovenda non est, sed severiore animadversione emendanda. Dicimus autem nihilominus, moram hujusmodi homini aliquam esse concedendam, ut se recolligere, & re melius considerata, sequestratoque affectu, qui nebulam judicio ipsius offuderat, emendare errorem possit. Neque enim id verba Christi prohibent, & alias æquitas jubet severitatem legum, cum verba & res patitur, minuere potius quam augere ac intendere, & in mitiorem potius partem sententiam flectere, quam in duriorem. Non dicit autem Christus, ea protinus hora, aut die, quo Ecclesia primum suam de controversia inter fratres, seu injuria alteri ab altero illata sententiam dixerit, habendum esse eum instar ethnici & publicani, qui deliquerit, si non protinus Ecclesiæ sententiæ subscripserit, eamve non audierit. Possunt enim verba illa *si non audierit Ecclesiam* laxius aliquanto sumi; nimirum, si nec statim, nec mora justa interposita Ecclesiæ auscultaverit, ejusque sententiam ac judicium sequutus fuerit. Neque vero Christus nullam prudentiæ, æquitati, lenitati, longanimitati locum hic reliquit fratribus in fratres lapsos, quorum servandorum causa venit, animamque suam posuit; cum alias ipsius lenitatem ac longanimitatem erga delinquentes imitari jubeamur, quanquam probe novimus, id absque relaxatione nervorum disciplinæ fieri debere. Hujusmodi autem mora si non sit nimia, ad emendationem morum multum facit, & pœnam, quæ postea sequitur contumaciam ejus, cui spatium resipiscentiæ datum est, magis intendit. Cum autem prudentiæ atque æquitati locum hic relictum esse dicimus, illud etiam intelligi volumus, ne vel privatim læsi, quaslibet etiam levissimas offensas suas velint ita urgere, ut ad Ecclesiam omnes deferant, vel Ecclesia quasvis & suscipere, & ob eas non agnitas velit a communione sua delinquentem excludere: Sed illas demum quæ alicujus sint momenti, & quas agnoscere quivis, vulgari licet judicio sit præditus, possit. Cætera enim tegere potius, ac nonnunquam dissimulare, aut tolerare, alii in aliis debent, ita tamen ut privatim eorum correctioni studeant, caveantque ne a levioribus injuriis ac delictis ad graviora fiat progressus. Est autem & illud observandum, illa delicta quæ ad pacem ac concordiam fratrum turbandam ac dirimendam pertinent, quales sunt injuriæ fratribus illatæ, de quibus ait dicto loco Christus, si cætera sint paria, aliquanto severius esse cohibendas, ne in publicum Ecclesiæ malum, ejusque dissipationem tandem erumpant. Plurimum enim ad salutem cum totius Ecclesiæ, tum singulorum ejus membrorum, in pace ac concordia situm est. Quare proportio inter alia delicta, & inter injurias fratribus illatas ita est instituenda, ut tum demum ad alia delicta id extendatur, quod Christus ait, eum, qui Ecclesiam non audiverit esse habendum instar ethnici & publicani, cum ea sua gravitate injuriarum fratribus illatarum gravitatem atque incommoda æquant ac compensant. Nihil de eo nunc dicimus, quod verba Christi apud

(a) *Quanta mora interponenda, ex delicti gravitate judicandum.* (b) *De loco Matth. 18, ubi est preceptum de eo, qui fratrem offendit.*

Mattheum, *sit tibi tanquam ethnicus & publicanus*, quandoquidem ad eum sunt directa, qui ab altero est offensus, possint ita accipi, ut magis quid liceat significent, quam quid fieri omnino debeat, quasi dicat, licet tibi cum eo postea agere, ut cum ethnico ac publicano; quemadmodum viri quidam doctissimi censuerunt: quo pacto, non ageretur hic de publica Ecclesiæ in peccatorem animadversione, ad disciplinam morum stabiliendam pertinente, sed facultas tantum daretur læso, ut non majorem jam amplius hujusmodi fratris, quam hominis extranei haberet rationem. Sed sequentia verba valde faciunt verisimile, verba hæc, licet ad læsum fratrem sint directa, utpote ad quem præcedentia quoque pertinent, de re tamen loqui quæ non minus ad alios in Ecclesia, quam ad ipsum pertineat.

(a) Restat quarta quæstio; de qua ita sentimus; non reperire nos aliud aliquod animadversionis genus, Ecclesiæ aut præscriptum, aut in perpetuum permissum, quo uti possit aut debeat in eos, qui ita ut hoc loco docemur, ab Ecclesia notati ac consignati resipiscere noluerint, præter hanc ipsam eorum a consortio fidelium separationem atque exclusionum; licet arbitramur hanc ipsam pœnam intendi aliqua ratione posse, imo interdum etiam debere; si homines ejusmodi, in impietate longius progrediantur, & denique si veritatem etiam abnegent, & Christianam religionem deserant, aut alioqui prophani, aut piorum hostes evadant, ut tanquam anathemata quædam vitentur. Nam si quis existimet id quod est apud Mattheum, *sit tibi tanquam ethnicus & publicanus*, diversum quoddam genus ab eo de quo hic agimus, Ecclesiæ præcipere, & eo quidem gravius ac severius, quo nimirum extrema quædam a cœtu fidelium exclusio contineatur; is inde errorem suum facile potest animadvertere, quod hæc pœna ei sit infligenda, qui vel semel illata fratri injuria, eam privatim publiceque monitus agnoscere ac deprecari, dato ad resipiscentiam spatio, non vult. Atqui hujusmodi hominem protinus esse habendum pro extraneo, ea nimirum ratione qua nonnulli crediderunt, absurdum sane foret dicere; cum Apostolus ne in idololatras quidem, scortatores, rapaces, aliam 1 Cor 5 pœnam constituat, quam ne cum illis hominibus commercium habeatur, aut cibus cum illis capiatur. Itaque nec verba illa, *sit tibi tanquam ethnicus & publicanus*, etiam si præcepti vim habere censeas, a qua sententia nos non sumus alieni, tam late erunt extendenda, ut omnes ex parte ethnicis & publicanis hujusmodi homo comparetur, sed habita ratione conversationis ac convictus; ut nimirum ita ab eorum consuetudine abstineamus, quemadmodum Judæi solerent abstinere a consuetudine ac convictu ethnicorum ac publicanorum. Verum tamen, quia dictum est, posse eo rem devenire, ut ab hominibus inordinate ambulantibus, tanquam ab anathemate quodam sit abstinendum; hoc ipsum ultimæ ex Ecclesiæ exclusionis seu ex communicationis loco esse potest. (b) Illud vix est commemorandum, Ecclesiæ præceptum nuspiam esse, ut peccantes Sathanæ tradat. Nam tale præceptum ostendi nuspiam potest, imo ne exemplum quidem, quod Ecclesia ipsa quempiam aliquando Sathanæ tradiderit; sed cum bis ea de re legamus 1 Cor. 5 vers. 3, 4, 5. & 1 Tim. 1, vers. 20, utrobique tradendi actio Paulo Apostolo tribuitur; licet in priori loco Ecclesiæ veluti consensum ac conspirationem, hominem illum Ecclesia ejicientis, velit accedere. Fuit nimirum ea res potestatis Apostolicæ, quæ miraculosum soleret habere effectum, primorum illorum temporum proprium; de qua potestate loquitur inter alia Apostolus 2 Cor. 10.6 deinceps & cap. 13.7, 10. Sed de his hactenus. Nunc ad Apostoli verba revertamur.

Vers. 7. *Nam ipsi scitis quomodo oporteat.* (c) Exposito præcepto, ad disciplinam morum in Ecclesia sanciendam spectante, jam ratione illud munit, & per prolepsin quandam, caussam adfert cur id Thessalonicensibus tradat ac perscribat. Ratio petita est ab Apostoli ipsius exemplo: cui altera sed specialior annectitur ab ipsius præcepto, antea Thessalonicensibus coram tradito, cujus sanciendi caussa exemplo illis suo præire voluerit. Et exemplum quidem suum primo generaliter proponit hoc versiculo deinde specialius in sequenti explicat.

Ait ergo. *Nam ipsi scitis.* Vim hoc addit rationi, quod res esset ejusmodi, quam ipsi probe nossent, & quæ non nunc demum illis esset persuadenda, sed jam dudum persuasa. *Quomodo oporteat nos.* i. me (nam de se loquitur) *imitari.* Quam diligenter meum vitæ exemplum omnibus sit sequendum, dandaque opera ut mores actionesque meas exprimant, & ad eas se quoque ipsos & actiones suas conforment. Quanquam vox *quomodo* ita quoque accipi posse videtur, ut nullam majorem vim habeat, quam si simpliciter dictum esset, quod oporteat &c.

Quoniam non inordinate ambulavimus inter vos. Id est, non discessimus ab orbita honestatis, virtutis ac pietatis, non deflexímus a norma doctrinæ Christi, ac nostris ipsorum præceptis quæ aliis præscripsimus: sed quæ mandavimus aliis, & ipsi fecimus. Docet his verbis, & jure se velle ut Thessalonicenses suum exemplum sequantur, & qua in re exemplum suum sequi debeant.

Ait autem *inter vos*, non quod alibi aliter se gessent, sed quod rem illis ipsis probe cognitam ac perspectam ante oculos ponere voluerit, & vim exemplo addere ad eos tanto magis excitandos. Segnius enim irritant animos demissa per aures, quam quæ sunt oculis subjecta fidelibus. Quæ alibi essent acta a Paulo, quidve egisset, ignorari a multis poterant, a pertinacioribus forte etiam negari. Itaque quorum ipsi oculati fuerant testes, ea sola commemorat, aliis omissis, quæ tamen illis similia erant, & ex iis quæ oculis subjecta erant, facile poterant æstimari.

Vers. 8. *Neque enim gratis panem edimus a quoquam.* Scilicet acceptum: quam vocem nonnulli interpretes perspicuitatis causa inserunt verborum contextui. Exemplo speciali declarat id quod dixerat; se inordinate non vixisse inter Thessalonicenses; non quod, si gratis accepisset a quoquam ipsorum panem, inordinate revera fuisset ambulaturus, seu violaturus doctrinam Christi, (docet enim in sequentibus id se jure facere potuisse, si modo jure dici potest gratis edere panem alterius, qui eum in doctrina Evangelica instituendo victum abunde meretur) sed quod

[a] 4 *An reperiatur aliud præter hoc animadversionis Ecclesiasticæ genus.* [b] *Ecclesiæ non est præceptum, ut aliquem Satanæ tradat.*

(c) *Rationem præcepti reddit, a suo exemplo.*

in

in cæteris id sit inordinate vivere, & ipse si ab aliis victum accepisset, nec labore manuum acquisivisset, speciem quandam præbere potuisset, inordinate ambulantis. *Panem* (a) pro cibo simpliciter sumi, atque adeo pro rebus quibusvis ad vitam tolerandam necessariis, vulgo quoque usitatum est; atque ita in precatione Dominica sumitur: Videtur enim hoc loco, etiam amictus eo nomine comprehendi, per Synechdochen sive partis, sive speciei. *Gratis* hoc est labore proprio non acquisitum, aut pretio justo non comparatum.

Sed cum labore & ærumna nocte & die operantes. A contrario illustrat vocem *gratis*, seu mavis aliqua ratione demonstrat, se panem a quoquam acceptum gratis non edisse, quia dies ac noctes manibus suis laboraverit summo studio, nec minore molestia, victus acquirendi gratia. Rem exaggerat, vel potius magnitudinem laboris hujus explicat, dum & contentionem, seu intensionem, & assiduitatem exprimit. Illam, dum non contentus voce *laboris* & *ærumnam* commemorat, quæ molestiam apertius significat quam illa.

Hanc cum ait, *nocte dieque* se operatum, hoc est quicquid temporis superfuerat prædicatione Euangelii, & necessariæ corporis ac virium refectioni, hoc est cibo ac somno, quarum rerum parcissimus fuerit, id totum & interdiu & noctu se laboribus manuariis impendisse. Erat autem scenopega seu opifex tabernaculorum, ut legimus Act 18.3.

Ne quenquam vestrum gravaremus. Finem explicat hujus tanti laboris, tantique studii in victu acquirendo, ne cuiquam Thessalonicensium onerosus, molestus ac gravis esset, victum ab eo petens, aut stipendium accipiens; qua de re dictum est etiam in priori Epist. c.2.9.

Vers. 9. *Non quod non habeamus potestatem.* Finem ulteriorem hujus sui & laboris & abstinentiæ a victu ab aliis petendo, expositurus, prolepsi utitur. Potuisset enim aliquis cogitare, non mitum esse, te manuum labore victum tibi comparasse, nec cum a nobis postulando atque exigendo, quenquam nostrum gravare voluisse; nam ne poteras quidem jure, non licebat tibi gratis a nobis victum exigere. Respondet Paulus, imo vero licuisse; nec ideo se ab ea re abstinuisse, quod non liceret sibi exigere ab auditoribus victum: justissimum enim est, ut qui Euangelium docent alios, ab illis necessaria vitæ subsidia, mercedis cujusdam loco referant; dignus est operarius mercede sua: & leve est si qui aliis seminant spiritualia, metant eorum carnalia, qua de re prolixe disputat Apostolus 1 Cor.9. Aliam ergo hujus rei causam sibi fuisse indicat, & mox aperte docet. Addit hac res magnum exemplo Apostolico pondus. Nam si Apostolus ab aliis gratis acceptum panem non comedit, cum summo jure posset eum ab illis postulare; si tam diligenter labori manuum incubuit, cum abstinere ab eo posset, quanto minus alii debent victum ab aliis gratis petere aut sumere, qui nullo jure petere possunt, quantoque magis labore suo vitam tolerare aut sustentare debent? Quæ ergo inquies causa fuit id faciendi, quod omittere poterat, quodque non cum tanta molestia erat conjunctum? Id exprimit Apostolus:

(a) *Sed ut nosmet ipsos exemplar demus vobis ad nos imitandos.* Ut nostro exemplo doceremus vos, non esse vobis otio indulgendum, sed labore assiduo victum acquirendum, utque ad id faciendum vos incitaremus. Si enim, ut paulo ante dictum est, Apostolus labore manuum vitam toleravit, qui poterat stipendium ab aliis accipere, & eorum sumptibus vivere: quanto magis cæteri suis laboribus victum sibi quærere debebant? Itaque Apostolus suo exemplo laborandi necessitatem quandam imposuit. Non est autem intelligendum hunc solum fuisse finem cur Apostnlus labore manuum victum quæreret, qui hoc loco exprimitur. Habebat enim & alios, huic tamen admodum consentaneos, nimirum ut suspicionem avaritiæ a se amoliretur, ne forte putaretur lucri tantum ac quæstus sui causa Euangelium prædicare, præsertim apud homines divites, inque urbibus opulentis, qualis erant Thessalonica, Corinthus, Ephesus, in quibus Euangelium prædicavit; Quare ne hac ratione cursum Euangelii impediret, stipendium non accepit; simul etiam ut præcideret ansam gloriandi falsis quibusdam doctoribus, qui Apostoli labores ac laudem sibi vindicabant, cum interea lucrum captarent, & avaritiæ, ambitionique suæ velificarentur, qua de re disserit 1 Cor.9.12,18 d. & 2 Cor. 11.7,12. & d. & cap. 12.14. Sed hos fines nunc non commemorat, eo contentus solo qui ad rem præsentem facit, qui quidem fuit unus ex primariis; & fieri facile potest, ut cum alibi, aut in Achaja, quam nominatim hac in re commemorat, & Macedoniæ quodam mndo opponit, illum potissimum finem respiceret quem in Epist. ad Corinth explicatum videmus, apud Thessalonicenses hunc potius respexerit; quia plures ibi deprehenderet otio indulgere, qui exemplo essent ad labores adducendi.

Vers. 10. *Etenim cum essemus apud vos.* (c) Causam hic adfert Apostolus proxime præcedentium, sed simul etiam superiora aliqua ratione illustrat ac confirmat. Docet enim cur laborando & victum hoc pacto sibi quærendo exemplum aliis præbere voluerit, & incitamento iis esse ad se se imitandum. Nempe quia præceperat verbis, ut quivis labore honesto victum sibi quæreret, eumque ab aliis, si laborem fugeret, ne auderet exigere. Quare quod verbis docuerat facto etiam docere ac sancire voluit, licet alioqui id facere non teneretur. Norat enim efficacius docere exempla, quam præcepta; facta verbis esse ad commovendos hominum animos validiora. Noluit ergo verbis facta, & præcepto exemplum deesse, omnemque aliis excusationis ansam & otii prætextum præcidere voluit. Iisdem autem verbis simul etiam illustrat ac confirmat Apostolus quæ dicta sunt vers.6. Nam & exemplo quodam speciali illustrat id quod de inordinate ambulantibus, ac non secundum doctrinam a se traditam, dixerat, & causam explicat, cur hoc genus inordinate ambulantium mereatur notari, & a consuetudine aliotum arceri, quia jam antea præceptum hac de re acceperint, cum illis coram adesset, ita ut ignorantiam prætendere non possent.

Si quis nolit operari, etiam non edito. Non ait Apostolus simpliciter, *si quis non operetur.* Fieri enim potest, ut quis ob virium imhecillitatem sive naturalem, sive ex morbo, sive nb senectutum, sive alio aliquo casu contractam non laboret; quia nimirum non possit, non quia nolit; cui homini victus nequaquam est denegandus. Sed *si quis operari nolit*, cum ni-

[a] *Panis pro victu & amictu.*

(b) *Cur Paulus manibus suis laboravit.* (c) *Cur laborando exemplum aliis præbere voluerit.*

mirum possit: si quis inquam otio indulgeat, & a labore abstineat, non virium defectu, sed voluntatis ac studii, is dignus est qui etiam non edat; indignus qui ab aliis alatur. Etenim cum victus nonnisi labore hominum quæratur, & ipse Deus olim dixerit Adamo (quæ conditio est etiam ipsius posterorum) *in sudore vultus tui comedes panem*: qui laborem subterfugit, jure etiam fructu laboris, hoc est victu caret, & injuria eum ab aliis exigit. Latet in hoc præcepto uno duplex quodammodo præceptum: alterum quod præcipue intendit Apostolus, ut quivis laboret, & hoc ad officium nostrum potissimum pertinet: alterum aliquo modo ad pœnam, ne is qui laborare non vult, panem seu victum ab aliis exigere audeat. Id enim esse videtur, dum ait, *etiam non edito*: quanquam etiam simpliciter accipi potest; quasi dicat, dignus est qui non edat, unde sequitur victum ei ab aliis negari jure posse.

Vers. 11. *Audimus enim quosdam inter vos ambulantes inordinate* &c. (a) Ambulantes participium, ponitur pro infinitivo *ambulare*, Græcorum more. Hic causam reddit, ut diximus, tum præcepti superius traditi, de vitanda familiaritate inordinate ambulantium, tum eorum, quæ illius confirmandi ac stabiliendi causa hucusque disseruit: idque per quandam prolepsin. Poterat enim aliquis dicere: Quid causæ est, cur nobis inordinate ambulantes fugiendos esse præcipias, & victum labore acquirendum inculces? Nunquid enim ea re nos tantopere indigemus? aut estne inter nos quispiam, qui contra faciat? Respondet Apostolus, omnino audire se quosdam hujus generis homines, inter ipsos, seu in ipsorum Ecclesia versari, & hanc esse causam, cur hæc illis præcipiat atque inculcet.

Audimus, inquit, non *scimus*, qui absens erat.

Quosdam inter vos. Ne omnes accusare videretur:

Qui inordinate ambulent. Seu non ita ut decet, non ita ut præcepimus, se gerant: quo autem pacto, explicat dum subjicit:

Nihil agentes. Seu nullo honesto labore, quo victum comparent, occupati.

Sed inaniter satagentes. Hoc est, rebus non necessariis occupati; occupati rebus supervacaneis, inutilibus, aut ad se nihil pertinentibus, operose nihil agentes; ut faciunt ii, qui alienis se ingerunt, turbis se immiscent, & sub specie curandæ Reipublicæ, aut ambitioni vacant, aut otii tantum prætextum ac laborem diverticulum quærunt; aut studiis vanis, vel ad ostentationes tantum, vel ad inanem oblectationem spectantibus dediti sunt; quo in numero etiam illi collocari possunt, qui ætatem in carminibus ludicris scribendis, aliisve argutiis consumunt, aut id quod πάρεργον studiorum esse debebant, tanquam ἔργον tractant. Vide etiam illa, quæ dicta sunt prioris Epistolæ cap. 4 vers. 11, 12. In Græcis verbis paronomasiam esse elegantem, notarunt doctiores quidam interpretes.

Vers. 12. *Iis autem, qui sunt hujusmodi, præcipimus*. (b) Sequitur alterum hujus loci præceptum, ex præcedentibus veluti enatum; illi hominum generi, quod versiculo præcedente notaverat, nimirum otiosis nominatim propositum. Etiamsi enim ad omnes revera spectet, (omnes enim cum quiete operantes, pane suo vesci debent) tamen id hominibus otiosis hoc loco solis inculcat, tanquam ea re indigentibus. Qui enim officium hac in parte jam faciebant, illos ea de re monere nihil erat necesse.

Vt autem apud hujusmodi homines otio assuetos, & laborem fugientes, tanto plus ponderis habeat hoc præceptum, authoritatem ei conciliat, dum addit: *&* (c) *admonemus per Dominum nostrum Jesum Christum*. h.e. authoritate Domini Iesu Christi interposita, ejusve nomine ac jussu. Ejus enim est hæc voluntas, hoc mandatum. Sic paulo ante authoritatem conciliavit præcepto de vitanda hominum inordinate viventium familiaritate vers. 6. De simili usu particulæ Per vide 1 Thess. 4.2, ubi ait *præcepta vobis tradimus per Dominum Jesum*. Præceptum autem ipsum his continetur verbis, *ut cum quiete operantes vescantur pane suo*. Cum *quiete* ait, ut a turbis recedant, nec se negotiis aut alienis aut publicis, a quibus abesse honeste possunt, & utilitatis parum habent, ingerant, sed quantum licet ea fugiant, & intra sese veluti recedant. Opponitur enim hæc quies τῷ περιεργάζεσθαι. Vide quæ hac de re dicta sunt, dicto paulo ante loco 1 Thess. 4.11, 12.

Suo inquit pane vescantur, non alieno, non emendicato, non ex aliena liberalitate vivant, aliisve sint graves, fucorum instar, qui mel ipsi non colligunt, sed apum labore ac sedulitate collectum, otiosi, aut rebus vanis occupati absumant. Panis iterum omnia ad victum, vitæque sustentationem spectantia, per Synecdochen complectitur, ut paulo ante vers. 8.

Vers. 13. *Vos autem fratres ne segnescite in benefaciendo*. (d) Tertium præceptum, non jam hominibus otiosis propositum, sed aliis qui labore manuum tantum parassent, vel re ab aliis relicta ita abundarent, ut etiam in alios liberales esse possent. Natum autem hoc præceptum ex proximo est, in eoque errori, quem nonnulli inde trahere possent, occurritur. Cum enim audirent Apostolum velle, ut homines otiosi (cæterorum autem eandem esse rationem quivis videt) cum quiete operantes, suo pane; non gratis ab aliis accepto vescantur: cogitare poterant, nihil jam opus esse eleemosyna ac beneficentia in alios; siquidem unusquisque suo labore sibi victum comparare, & seipsum sustentare debeat. Itaque de beneficentiæ studio, cujus nomine eos superiori epistola commendaverat, facile poterant remittere, inque ea re segnescere; præsertim cum alias quoque molestum sit, suam liberalitatem cum aliis communicare, & suis sese commodis aliorum causa privare. (e) Quare ne id fiat Thessalonicenses monet. Etenim licet omnes victum sibi ipsis labore quærere debent, non tamen omnes possunt, aut vix ac ne vix quidem, vel ob virium imbecillitatem, vel ob casum aliquem atque infortunium, vel ob liberorum multitudinem possunt.

Itaque his saltem beneficentia succurrendum est. Præceptum enim Apostoli de victu proprio labore acquirendo non nisi eos obstringit, qui laborare ac victum parare possunt, & quatenus possunt; & otium tantum voluntarium prohibet. Itaque nequaquam prohibet

(a) *Causa præcepti superioris de vitanda familiaritate inordinate ambulantium.* (b) *Alterum præceptum otiosis, ut laborent.*

(c) *Quod proponit, authoritate Dn. Jesu interposita.* (d) *Tertium præceptum, ne tamen propterea in beneficentiæ studio segnescant, qui benefacere possunt* (e) *Quibus benefaciendum.*

ad

ad alienam liberalitatem confugere, cum ipsa urget necessitas, & calamitas quempiam huc compellit; tantum abest, ut alienam liberalitatem ac beneficentiam restringat aut coërceat.

Illis autem qui beneficentia aliena indigent, etiam illi accenseri possunt, qui cum hucusque otiosi fuerint, postea ad laborem quidem sese accingunt, sed vel vires eos deficiunt, vel saltem non ea est illis facultas, ut se suosque sine aliena liberalitate sustentare possint. Itaque licet liberalius iis largiri debeamus, qui laboribus honestis perpetuo vacarunt, nec suæ paupertatis fortunæve ipsi sunt fabri: tamen ne illis quidem necessaria benignitas est neganda, qui vellent quidem sese labore suo alere, sed jam non possunt amplius. Atque ad hoc quoque apostolum respexisse, nequaquam a veritate alienum est.

Addi potest & illud, ne otiosis quidem eo usque negandum esse victum, ut eo adigantur, ut veritatem divinam abnegent. Satius enim est otiosum fratrem, utut tenuiter alere, eumque corrigere, & ad laborem subinde incitare, quam permittere, ut a veritate inopia adactus, penitus deficiat. (a) Verbum ἀτακτεῖν significare etiam segnescere, notatum est a doctissimis quibusdam interpretibus, quia ἄτακτος etiam ignavum significat.

Vers. 14. *Quod si quis non auscultat sermoni nostro per epistolam.* (b) Præceptis his duobus verss. 12 & 13 interjectis, ad primum vers. 6. propositum quodammodo redit, & ad certum illud hominum inordinate ambulantium genus, hoc est ad homines otiosos explicatum, quo pacto executioni mandari a Thessalonicensibus debeat, ostendit. Ait ergo eum qui huic præcepto, quo otiosis hominibus præcipit, ut labore honesto victum sibi quærant, (nam de hoc sermone hic nominatim loqui videtur) non pareat; notari ab illis debere, & a consuetudine ipsorum arceri, seu mavis ipsos consuetudinem ejus fugere debere.

(c) Recte autem monent doctissimi quidam interpretes, verba per epistolam non cum sequentibus, sed cum præcedentibus connectenda esse, quasi dicat *Si quis non auscultat nostro per epistolam sermoni*, hunc notate, & hoc quidem modo ambiguitatis tollendæ causa, interpretes illi verba in ipso contextu collocarunt. Rationes attulit Johannes Piscator in suis super hunc locum annotationibus, has. *Primum quia non dicit σημειώσατε.* id est *significate* sed σημειοῦσθε id est *notate. deinde quia proxime sequentia præcipiunt, quomodo se gerere debeant erga sic notatum*, hoc est *excommunicatum. tertio quia non dicit indefinite δι᾽ ἐπιστολῆς sed διὰ τῆς ἐπιστολῆς, articulo innuens epistolam certam, nempe hanc ipsam epistolam. quarto si illud διὰ τῆς ἐπιστολῆς cohæreret cum verbo σημειοῦσθε tum pronomen τοῦτον potius præcederet ad hunc modum: τοῦτον διὰ τῆς ἐπιστολῆς σημειοῦσθε* quibus addi & illud potest, quanquam in secunda ratione ab illo allata, quodammodo comprehensum, (d) nullam apparere satis gravem causam, cur apostolus velit sibi nominatim indicari, quinam essent illi, qui ipsius sermoni non auscultarent. Quid enim? num forte ut ipsius hac de re judicium exquirerent, & tum demum ab ejus consuetudine abstinerent, ubi ejus consensus accessisset? Atqui statim præcipit ut ita notatum vitent; & frustra sane vellet apostolus præcepto generali Thessalonicensibus ea de re dato, suam demum de singulis exquiri sententiam, & quidem absentis; cum res ex præsentium judicio pendeat.

Præterea cum apostolus per varias & longe dissitas terrarum oras Euangelii prædicandi causa discurreret, & nonnunquam longe a Thessalonicensibus abesset, longum fuisset & apostolo per litteras rem proponere, & ejus demum expectare sententiam; cum & illi ignorare possent ubinam versaretur, & commoda mittendi epistolas deesset occasio. Ita cunctando res ipsa elapsa sæpe fuisset e manibus, & impune ii qui excludi a communione fidelium mererentur, fuissent in ecclesia versati, ac nervo soluto laxata fuisset Ecclesiæ disciplina.

Adde, quod si volebat sibi apostolus judicium de singulis in ecclesia Thessalonicensium relinqui, nulla est causa, cur non etiam de cæteris Ecclesiis ab ipso collectis idem statuamus. Atqui nec ullum ejus rei indicium apparet, quod idem a cæteris quoque ecclesiis fieri voluerit; quin potius videmus, eum Corinthios graviter objurgare, quod incestum illum e cœtu non ejecissent: & non est consentaneum, cum cæterarum ecclesiarum judicio exclusionum inordinate ambulantium permitteret, solis eam facultatem Thessalonicensibus negasse, eorumve hac in parte judicio fuisse diffisum. Ergo nisi Apostolus superesset, non possent illi Ecclesiæ disciplinam tueri? Vel ergo Thessalonicensibum quoque judicio rem hanc permisisse censendus est, vel cæteris quoque Ecclesiis negasse. Fuisset autem res immensi laboris, si Apostolus de singulis a quavis Ecclesia excludendis judicium ferre debuisset. Quæ etiam causa est inter alias, cur non sit existimandum, ideo eum nomina illorum qui inordinate viverent ad se perscribi voluisse, ut eos ipse prius moneret. Nam & hoc infiniti fuisset laboris; & fieri sæpe non potuisset, & denique facile apparet, id factum non esse. Infinitis enim Epistolis ad eam rem fuisset opus, quas nec itinera nec labores Apostoli ferebant. Sed nihil opus est pluribus. Ex his autem Apostoli verbis, jam superius in quæstionis tertiæ explicatione, conclusimus, non præcipisse Apostolum, ut protinus excluderentur a familiaritate fidelium ii, qui hucusque inordinate ambulassent, sed voluisse iis prius hanc epistolam ac præcepta in ea comprehensa proponi, eosque ut parerent moneri; tum demum ubi non paruissent, a consuetudine aliorum arceri.

Hunc notate, (e) Id est, sententia in eum vestra animadvertite, censoriam veluti virgulam in eum stringite, & quæstione ac judicio publico instituto, mores ejus tales esse pronunciate, qui ferri in Ecclesia, seu in Christiano homine non possint aut debeant, & hac velut nota sententiis vestris illi inusta, ejus consortium postmodum vitate, quemadmodum statim subjicit Apostolus. Notatio ergo illa in sententia adversus eum lata, quæ illi quodammodo sit ignominiosa, seu qua indignus communione ac consortio fidelium pronuncietur, consistit, quam postea sequi debet ipsa castigatio.

& Ne commiscemini cum illo. Id est, ne cum eo commercium habete, cum eo familiariter nolite versari, qua de re jam supra dictum est vers. 6, ubi similem loquendi modum adduximus ex 1 Cor. 5. 9, 11.

(a) *Vide Piscat & Vers.* (b) *Quo pacto præceptum illud de inordinate ambulantibus debebant exequi.*
(c) Verba *per epistola* cum quibus jungenda.
(d) *Nempe ut epistola apostoli proposita, officii commonerentur primo.*
(e) *Tum notentur, & commercium cum illis non habeant.*

Ut pudefiat. (a) Finem exprimit hujusmodi animadversionis, charitate ac lenitate Christiana dignum, qui est, ut frater, qui inordinate hucusque se gesserat, hac castigatione correptus, & quadam veluti ignominia a cæteris notatus atq; affectus, (ignominiosum enim est, bonorum ac piorum hominum, Deoque consecratorum consuetudine indignum indicari) pudore suffundatur, itaque pudefactus resipiscat. Etenim per metonymiam Synechdochicam, una cum pudore ac confusione, ejus etiam consequens, seu effectum, nimirum emendatio ac correctio hominis hujusmodi comprehendi debet. Neque enim alias pudorem cujusquam quærere jubet Christiana charitas ac mansuetudo. (b) Finis hic ostendit etiam, quousque in hac animadversione progrediendum sit, & quamdiu durare debeat. Etenim cum is qui peccaverat ad frugem redit, eaque de re certis argumentis ac testimoniis constat, pœna illa tollenda est. Fine enim posito cessant media, quorum præsentia ad finem illum tuendum necessaria non est. Cum vero in leviorum delictorum genere, inde emendatio ejus qui peccaverat potissimum sit æstimanda, si is ea non repetat, licet occasionem forte ac invitamenta ad ea perpetranda habeat; quædam delicta, aut ita sunt enormia, aut alias eorum natura ita comparata est, ut repeti non facile possint, aut soleant, quorum in numero est matrimonium cum idololatris contractum: non ex eo æstimanda est ejus qui peccavit emendatio, si eandem rem non repetat: sed partim ex eo si & verbis constanter per tempus haud exiguum testetur, sibi factum suum vehementer displicere, sibique dolere, præsertim si & lachrymæ verbis accedant, & alia doloris signa; & ex tota hominis vita appareat, eum ita mutasse animum in melius, ut etiamsi similem habeat peccandi occasionem, peccatum tamen istud aut aliud simile, commissurus non videretur. Itaque tam diu detinendus est frater qui peccaverat, nec ad familiaritatem fraternam admittendus, donec judicium ea de re ab ecclesia probabiliter (nam certum ac indubitatum de ea judicium, Deo tantum ac Christo καρδιογνώστῃ competit) ferri potest. Qua in re etiam ejus rei jure habetur ratio, ut videatur, sitne labes illa infamiæ atque ignominiæ, quæ ecclesiæ ac veritati divinæ hominis illius facto fuerat aspersa, temporis diuturnitate, & Ecclesiastica censura ac castigatione jam quodammodo deleta atque obliterata; & exemplo in ecclesia ita satis factum, ut non facile videantur alii exemplo illius incitati, idem facinus ausuri. Etenim licet illius qui deliquit correctio, vel inprimis in hujusmodi animadversione sit ex præcepto apostolico spectanda; non est tamen existimandum, hanc solam esse hujus castigationis causam. Nam partim res ipsa, partim dicta quædam apostolica, satis ostendunt, ideo adhiberi eam correctionem, ne Ecclesia aut doctrina Christi male audiat, neve cæteri exemplo corrumpantur, sed potius animadversa hac severitate in aliis, & ipsi sibi metuant. De quo posteriori vide 1 Cor. 5, 6, 7. & confer cum præcedentibus, & 1 Tim. 5. 20.

Vers. 15. *Et non ut inimicum ducite.* Per prolepsin quandam præcedens præceptum aliquo pacto declarat, & certos veluti limites severitati hujus animadversionis, qua in fratres peccantes sit utendum, ponit, ultra quos progredi non debeat. Occurrit nempe errori, qui forte ex præcepto priori non satis recte intellecto oriri colligique poterat. Audientes enim Thessalonicenses, hominem ejusmodi esse vitandum, nec ad familiaritatem piorum admittendum, cogitare poterant, eum inimici loco habendum, & pro homine extraneo reputandum, nec amplius fraterne ut se corrigere velit, monendum, sed instar anathematis fugiendum. Hoc ergo ne cogitarent, neve facerent Thessalonicenses, hæc verba apponit, & novo veluti præcepto, priori certos cancellos circumdat, certisque limitibus severitatem illius circumscribit. Non vult hominem ita notatum, & a communione ac consortio fidelium exclusum, pro inimico Ecclesiæ aut veritatis haberi, itave cum illo agi, ut cum extraneo ac inimico (quanquam ne hic quidem odio est habendus, aut ullum hostilitatis genus in eum exercendum) liceret. Licet autem inimicum non monere: imo si verendum sit, ne, ut Christus ait, porci instar non modo margaritas sibi projectas pedibus conculcet, verum etiam in nos conversus, nos laniet, ac discerpat, ne decet quidem eum monere. At hic ut frater monendus est:

Addit enim apostolus: *sed admonete ut fratrem.* (d) Hoc est ut Christianum, & vobiscum professione conjunctum, & catenus adhuc ad ecclesiam pertinentem. Quamdiu enim veritatem cælestem amplectitur ac profitetur, nec pietatis aut piorum evadit hostis, nec ad prophanam prorsus vitam delabitur; adhuc pro Christiano, quanquam ægro, ac morbis animi laborante habendus est. Nam & in aliqua adhuc gratiæ divinæ parte hæret, nec a salutis via tam longe abest, quin ad eam aditum habeat, nisi forte contumacia accesserit, & mora malum inveterascens ita induretur, ut jam vix ac ne vix quidem sanari possit. Quare in aliqua etiam amoris fraterni parte hærere debet, & officium illi fraternum, quod in admonitione ac correptione, amica consistit, ei non est negandum. Quia frater inimico seu hosti opponitur, apparet non tantum communionem professionis ac religionis eo nomine intelligi, sed & ejus communionis consequens, hoc est amicitiæ sacratioris vinculum ac conjunctionem ejusmodi, quæ amorem singularem, & extraneis non communem, postulet: Non ergo ita fugienda est fratris hujusmodi consuetudo, ut ne colloqui quidem, ejus corrigendi causa, sustineas; ut supra quoque monuimus. (e) De aliis rebus colloquia, cum necessitas ipsa non cogit, fugienda sunt. Similiter autem intelligendum est, nec alia humanitatis ac benignitatis officia ei etiam deneganda, præsertim si ad opem ille nostram confugiat; cum ea ne inimico quidem sint neganda, hic autem magis quam inimicus diligendus est.

Vers. 16. *Ipse autem Dominus pacis*, (f) Restat jam ultima hujus capitis & epistolæ particula, voto ac salutatione rem totam ita concludens ut signum ostendat apostolus Thessalonicensibus, cujus indicio possint genuinas ipsius epistolas ab adulterinis ac suppositiciis dignoscere, ne circumveniri a quopiam prætextu authoritatis apostolicæ, & in errorem induci possint. (g) Votum autem triplex est, vel potius ter diversis verbis repetitum. Salutatio enim ipsa voto continetur.

(a) *Finis animadversionis* (b) *Quandiu hæc animadversio durare debeat,* (c) *Non tamen ista censura notatus inimici loco habendus.*

(d) *Sed monendus ut frater.* (e) *Quin & alia officia humanitatis illi non deneganda, si ad nostram opem confugiat.* (f) *Tertia & ultima capitis pars continens 1. Votum,* (g) *[illegible] diversis verbis repetitum.*

Primum

Primum optat; ut *ipse Dominus pacis*, *det illis pacem per omnia*, *seu semper* (Græce est διὰ παντὸς scilicet χρόνου, per omme nimirum tempus) *omni modo* παντὶ τρόπῳ, pro quo Vetus interpres habet *omni loco*, ut appareat eum pro τρόπῳ legisse τόπῳ, una littera omissa. Quæ lectio etiamsi viris quibusdam doctis probetur, haud scio tamen, an melior sit vulgarium codicium Græcorum lectio. Nam cum ad Thessalonicenses solos scriberet apostolus, qui eodem loco eademve in urbe viverent, non est credibile eum voluisse optare ut pax illis in omni loco concedatur: Plus enim videntur significare verba in omni loco, quam ut ad eos accomodari possint, qui eadem in urbe versentur. Alia ratio est loci 1 Cor. 12, ubi non modo ad Cor: scribit, sed etiam ad cæteros, qui per totam Achajam nomen Christi invocarent, ejusque religionem amplecterentur. Confer locum dictum cum inscriptione posterioris ad eosdem Corinthios Epistolæ cap. 1 vers. 1, cum ait: *Ipse autem Dominus pacis*, (a) perinde est ac si dixisset, & hæc quidem ego vobis præcipio ad felicitatem vestram facientia; sed ipse Dominus pacis cætera sua ope, auxilio ac benignitate suppleat. Vel, quod reliquum est, ipse Dominus Jesus vos beet. Etenim per (b) dominum *pacis* intelligit Dominum nostrum Jesum Christum: quem eodem modo appellat *pacis* Dominum, quo Deum vocare solet Deum pacis, hoc est Pacis authorem. (c) Pacis autem nomine, ut alibi in hujusmodi votis solet, Hebræorum more felicitatem intelligendam putamus; licet nihil prohibeat quo minus concordia ea nomine intelligatur. Quo pacto videretur ad præcedentia respexisse, ubi præceperat, ne fratrem notatum pro inimico haberent, sed ut fratrem admonerent: id quod ad concordiæ rationem aliquatenus pertinet. Sed altera significatio magis convenire videtur. Hoc pacto melius hæc Christi descriptio quadrabit cum descriptione rei, quam illis optat Apostolus, ut mox in explicatione verborum sequentium apparebit. Quomodo Christus author sit pacis & felicitatis, satis notum est. Est enim proxima illius secundum Deum causa tanquam unicus ille Dominus per quem omnia. Unde apostolus toties gratiam & pacem seu felicitatem a Deo patre & Domino nostro Jesu Christo fidelibus optat.

Det vobis pacem semper omni modo. (d) Hoc est, felices vos reddat, vos beet, & semper & omni ex parte. Perfectionem nimirum hujus felicitatis exprimit, dum & perpetuam esse vult, & plenam. Potest enim quis esse beatus (quatenus quidem in hac mortalitate beato cuipiam esse licet) ad tempus tantum; vel perpetuo quidem, sed non omni ex parte. Etiamsi autem felicitas hic spiritualis potissimum sit intelligenda; nihil tamen prohibet, quominus & corporalem atque terrenam, sed quæ spiritualem haudquaquam evertat aut labefactet, eadem voce comprehendat. (e) Habet enim felicitas spiritualis suas quasdam partes. Nam & plena rerum divinarum mysteriorumque cælestium cognitio ad eam pertinet, & solida vitæ pietas ac constantia in veritate, & spes firma felicitatis sempiternæ, animi tranquillitas, lætaque conscientia, & gaudium spiritus sancti, ac gustus voluptatum cælestium, aliaque divini spiritus dona, quæ in primæva illa Christi Ecclesia vigebant. Non parum etiam huc pertinet totius Ecclesiæ concordia, summaque animorum conjunctio, & felix labor circa rem gloriæ divinæ, & salutis humanæ successus.

Dominus cum omnibus vobis. Scilicet sit. Alterum votum seu voti prioris repetitio, cum quodam argumento. Etenim cum in verbis præcedentibus felicitatem Thessalonicensibus precatus esset, & constantem seu perpetuam ac plenam omnibusque numeris (quatenus quidem in hac vita licet) absolutam: hic jam etiam precatur ut quam possit latissime pateat, omnibusque illius Ecclesiæ membris sit communis. optat enim ut *Dominus*, id est dominus noster Jesus Christus (hunc enim suo more simplici hoc nomine & quidem articulo in Græcis notato intelligit) a quo pacem illis seu felicitatem fuerat modo precatus, *illis omnibus adsit*, nempe gratia, favore, benignitate, ope atque auxilio. Idem enim est Dominum Jesum esse cum aliquo, & gratiam Domini Jesu (quæ una cum suis effectis, nimirum auxilio ac beneficiis inde manantibus, intelligenda est,) esse cum aliquo. Ideo quod hic dicit, *Dominus sit cum omnibus vobis*, paulo post, ut & alibi dicit, *Gratia Domini nostri Jesu Christi sit cum omnibus vobis*, seu vobis omnibus adsit. Hac autem in re felicitas humana revera continetur: quem enim Dominus Jesus gratia, favore, ac benignitate sua prosequitur, cui ope & auxilio suo adest, is non potest non esse felix ac beatus.

vers. 17. (g) *Salutatio mea manu Pauli.* Hic veluti obiter Thessalonicensibus, signum ac notam quandam ostendit, ex qua veras ac genuinas ipsius epistolas agnoscere, & a falsis seu adulterinis ac suppositijs dignoscere queant. Vidimus enim supra cap. 2 vers. 2, impostores quosdam, ut suos errores Thessalonicensibus persuaderent, authoritate apostoli inter alia fuisse abusos, & alios quidem dicere ausos fuisse, illa quæ dicerent se ex Apostoli ore audivisse, alios etiam litteras tanquam ab ipso scriptas confingere, ac proferre ausos fuisse, ac Thessalonicensibus pro genuinis obtrusisse. Quare ne hac fraude circumvenirentur, ostendit hic illis certam quandam suarum Epistolarum notam, quæ si in aliqua Epistola non extaret, eam non admitterent, sed tanquam suppostitiam repudiarent. Possunt autem hæc verba & ad sequentia & ad præcedentia referri: & de sequentibus quidem dubium est nullum, quandoquidem dicat, *sic scribo*, subjectis protinus his verbis.

Gratia Domini nostri Jesu Christi &c. Idem fit in Epist. ad Coloss: ubi scripta extant verba, quæ ad sequentia non ad præcedentia referri illic possunt. Col. 4 vers. 18.

Salutatio mea manu Pauli. Gratia vobiscum &c. Sunt tamen nonnulli, & (h) doctissimorum interpretum, qui etiam ad præcedentia referre videntur, dum ita paraphrastice hæc verba reddunt: *Hanc salutem ego Paulus mea ipsius manu adscribere volui. Hoc enim signum est omnibus Epistolis nostris, hactenus annexum, quo vera ac germana a falsis ac suppositiis secernantur, Itaque sic scribere soleo,*

(a) 1. *Optat a Domino Jesu pacem.* (b) *Quem vocat Dominum pacis.* (c) *Cujus nomine, felicitatem intelligit.* (d) *Eamque perfectam.* (e) *Felicitas spiritualis in hoc seculo quæ.*

(f) 2. *Ut illis Dominus adsit gratia sua* (g) 2. *Signum, quo debebant veras apostoli epistolas ab adulterinis discernere.* (h) *Vorstius.*

gratia Domini nostri Jesu Christi adsit vobis omnibus. Et nobis quidem ista sententia non plane displicet. Etenim non est incredibile, Apostolum, cum primo voto subjecisset sua maou votum brevius, *Dominus cum omnibus vobis*; hac occasione voluisse eos de signo Epistolæ suæ veluti impresso monere, & ut tanto rectius adbuc manum suam agnoscerent, idem postea votum aliquanto plenius manu sua exprimere ac suscribere. Quod si quis absurdum putet, Apostolum bis sua manu idem votum voluisse subscribere, & cum de superioribus jam dixisset, ea sua manu esse scripta, denuo subjicere, *ita se scribere solere. Gratia Domini nostri Jesu Christi* &c, cum illo nequaquam pugnabimus. (*a*) Et hoc si sequamur, perinde erit, atque si post salutationem ab amanuensi, quem vocant, descriptam; ita subjiceret: saluto vos ego Paulus verbis mea ipsius manu adscriptis: Vel; salutationem ego Paulus mea ipsius manu nunc appono: (quod signum est cuivis Epistolæ meæ appositum) sic autem scribo *Gratia Domini nostri Jesu Christi* &c. (*b*) Apparet ex his verbis, Apostolum consuevisse Epistolas ad Ecclesias aut certos ex fidelium numeto homines, dictare, alienaque manu descriptas, & postea salutione sua manu subjecta notatas mittere. Quod etiam nominatim in Epistola ad Romanos videmus cap. 16 ejus Epist. vers. 28; ubi dicitur: *saluto vos Tertius, qui scripsi* seu *descripsi hanc Epistolam.* Epistolam ad Gal. sua manu totam scripsisse Apostolum, inde apparet, qund cap. 6 vers. 11 ait, *videte quantis vobis literis* (hoc est quam prolixam vobis Epistolam.) *scripserim mea manu.* Quod quia commemorat tanquam argumentum singularis suæ erga illos benevolentiæ ac studii; ex eo ipso facile intelligitur, eum alias Epistolas, præsertim aut æque prolixas, aut etiam prolixiores quam est illa ad Galatas, non consuevisse sua manu scribere: qua de re eo loco dictum est. Cæterum quod ad notam hanc attinet, non est intelligendum hæc sola verba, *Gratia Domini nostri Jesu Christi sit cum omnibus vobis,* (c) esse certam Paulinarum Epistolarum notam: quod tamen haud pauci viri doctissimi videntur statuere, qui exinde quoque colligunt, Epistolam ad Hebræos Paulinam esse, quia habeat notam Epistolis Paulinis appressam; quia sub illius finem adjiciatur, *Gratia cum omnibus vobis:* Quasi vero non potuerint alii Apostoli, aliique divini viri eadem verba suis Epistolis subjicere. Videmus sane Joannem eadem prorsus verba quæ hic exprimit ad Thessalonicensus Apostolus, Apocalypsi subjicere; cum alibi Apostolus, ut paulo post dicemus, aliquantulum sua verba variet, & author Epistolæ ad Hebræos longius adhuc a consuetudine Apostolica recedat. Etenim nullam invenies Apostoli Epistolam, ad universam aliquam Ecclesiam scriptam, in qua ipsum *Domini Jesu Christi* nomen non sit expressum, præter eam quæ est ad Colossenses ubi ubi dicit salutationem sua manu esse scriptam. Hæc sane nota admodum fuisset dubia atque incerta. Quid enim? Annon & alii, non modo pii viri, sed etiam impostores illi, imitatione Apostoli, poterant eadem aut similia verba Epistolis suis subjicere? sane tanto magis id fecissent homines fraudulenti, si rescivissent (rescire autem id vel ex hac Epistola publice lecta facile potuissent) hanc notam suarum Epistolarum Apostolum esse voluisse, ac porro sub hac nota facile se posse Thessalonicensibus Epistolas a se confictas obtrudere, ac pro Paulinis venditare. Non ergo hæc verba, aut etiam sententiam hujus voti, simpliciter voluit haberi pro nota germanarum suarum Epistolarum, sed sententiam hanc sua manu descriptam. Itaque cum ait *sic scribo*, non tantum ad verba aut sententiam ipsam eos vult attendere, sed etiam ad litterarum figuras ac ductum. Si ergo viderent votum hoc lineris plane hujusmodi, seu iis ita similibus, ut solent ejusdem hominis litteræ, diverso tempore scriptæ, inter se similes esse, descriptum, & Epistolæ alicui subjectum esse, tum demum eam pro Apostolica agnoscerent. Itaque si quis ex illo voto Epistolæ ad Hebræos subjecto, colligere velit eam esse Paulinam, ei necesse esset ostendere, illa verba ipsius Pauli manu fuisse scripta. Deinde & illud notandum est, quod jam paulo ante indicavimus, non eadem ubique verba Paulum suis Epistolis annumerare, sed sententiam, nunc brevius, nunc pluribus, paulo aut paulo aliis verbis conceptam. Vide finem Epistolæ ad Corinthios, præsertim posterioris, & ad Galat. Ephes. Coloss. & Tim. Tit. Philem.

(a) *Paulus in scribendis Epistolis aliena manu solebat uti.* (b) *Tantum certam notam iis subjiciebat propria manu, ut illius esse nosceretur.* (c) *Quænam illa nota.*

GRATIA TIBI DOMINE JESU.

DECLARATIO
SENTENTIÆ

De Causis Mortis CHRISTI.

JOANNIS CRELLII FRANCI.

Candido & erudito Lectori Salutem.

INter innumera Dei & Christi ejus in genus humanum propensissimæ voluntatis pignora, nullum extitit, in quo eminentius atque illustrius singularis supremi numinis charitas, & dulcissimi Domini Jesu erga nos affectus apparuerit, quam est sancti & præciosi sanguinis ab agno illo intaminato & irreprehenso, nostræ salutis cupientissimo, uberrime profusi impendium. Porro inter omnia divinissima religionis Christianæ arcana nullum aut profundius abditum, aut densioribus opinionum nubibus involutum, quam mortis tam cruentæ ab unigena, qui est in sinu Patris, sponte ob peccata nostra oppetitæ mysterium: cum interim non sit aliud, vel majestate cognitionis augustius ac sublimius, vel ubertate emolumentorum ex cognito manantium fœcundius ac fructuosius. At vero inter selectiores, qui veræ ac genuinæ de eodem sententiæ lucem fœnerarunt, qui meo quidem judicio paucissimi sunt, non postremus, ni fallor, est nostro seculo JOANNIS CRELLIUS. Nam & in conflictu cum Amplissimo Viro Hugone Grotio, eruditionis nostro seculo facile principe, quo nemo acutius, aut doctius, quod sciam, nos oppugnavit, non parum præstitisse videtur: & in hoc brevi licet scripto (quod pro compendio disputationis cum dicto Grotio haberi potest) ita se gessit, ut procul dubio inventurus sit non unus quod hic discat, atque haud scio, an etiam is, qui se jam didicisse, vel scisse, persuasum habuerat. Etsi vero non defuturi sunt, forte inter eos, qui, cum alioquin in summa rei, vel saltem in præcipuo ejus capite, cum autore nostro conveniant, in quibusdam tamen ejus circumstantiis nonnihil discrepent, aut certe diversum ejus explicandi modum sequantur; nihilominus juvat tractatum hunc CRELLII in lucem proferre. Nullius præterquam solius in Christi, unici Magistri nostri, verba juravimus. Prophetandi in Ecclesia Domini aurea libertas integra unicuique maneat, dummodo inter tyrannicam servitutem & effrenem quidvis statuendi licentiam medium teneamus; & ex animo credamus Jesum esse Christum: quod solum discipulus ille, quem unice dilexit Jesus, sufficere nos docuit 2 Joh. 5, ad constituendum filios Dei, piumque fraterni amoris affectum demerendum. Quod sane ab Ecclesia adeoque salute æterna excluduntur non tantum Athei & Pagani, sed etiam Judæi ac Turcæ aliique eorum similes; imo vero & ii, qui Christianismum professi, vel blasphemiæ in ipsum sunt rei, vel adorationis aut invocationis ipsius hostes, quæ singula crimen læsæ majestatis regiæ Domini Jesu arguunt, vel denique vitio alicui obnoxios se præbent, quod operibus carnis, (ut sacra loquitur pagina) in quibus Idololatria principem locum tenet, accenseri potest. Ab horum omnium culpa quam longe absit noster CRELLIUS, scripta & vita illius abunde testantur. Itaque etiamsi in hac materia perdifficili eum aliquantulum aberrasse putes, benevole Lector, cave ne illico ipsum condemnes: sed potius eos, qui vel eandem cum ipso sententiam amplectuntur, vel ipso autore in errorem induci possunt, tempestive admone, & rationes solidas, & ob quas ab eo dissentias, profer, aut ipsius rationes refelle. Quodsi CRELLII sententia probe expensa & percepta, animadverteris, eum non temere in illam descendisse, nobiscum una Deo pro tanto Viro gratias age, & ejus laboribus ad salutis tuæ emolumentum fruere.

JOHANNES STOINSKI
E. R. M.

DE CAUSIS MORTIS CHRISTI.

QUæstio, quam explicare instituimus, est: *Cur Christus fuerit mortuus, mortuus*, inquam, *morte tam dira ac ignominiosa.* Hæc vero quæstio potissimum loquitur de causa impulsiva, & finali: Itaque de hac utraque nobis inprimis est differendum. In iis autem, quæ finis gratia fiunt, rectissime a fine fit initium.

Finis igitur mortis Christi, ut sacræ literæ sat aperte docent, est remissio peccatorum nostrorum, & vitæ nostræ emendatio. Ad quorum finium priorem, vel solum, vel potissimum, illi loquendi modi referendi sunt, quom dicitur, Christum mortuum esse pro peccatis nostris, aut pro nobis, hoc est, propter nos, seu salutis nostræ gratia: ut est alibi a nostris explicatum. Consistit autem remissio peccatorum in liberatione a reatu ac pœna peccatorum. Pœna vero peccatorum nostrorum maxime propria, ex Dei decreto, est mors æterna. Quare remissio peccatorum in liberatione ab illa morte seu interitu sempiterno constit. Hanc ergo liberationem ut consequeremur, Christus est mortuus. Qua vero id ratione perfectum sit, postea distinctius explicabimus. Nunc ad caussas impulsivas progrediemur.

De causis vero impulsivis non tam illis nunc loquemur, quæ Christum impulerunt, ut mortem illam, prout a Patre decretum fuerat, subiret; cum hæc res controversia videatur carere: quam de illis, quæ ipsum Deum Patrem moverunt, ut mortem hanc Filii sui decerneret, ac porro illum morti reipsa subjiceret. Causa autem impulsiva duplex est: interna & externa: illa in hoc argumento est amor Dei erga nos, seu ipsius gratia; quemadmodum apertissime sacræ litteræ docent: hæc vero sunt peccata nostra; id quod itidem aperte sacræ literæ docent, dum ajunt, Christum propter peccata nostra percussum, vulneratum, & traditum esse. Et ea quidem, quæ huc usque diximus, controversia carent.

Illud quæritur; quo pacto peccata nostra Deum impulerint, ut Filium suum unigenitum in mortem tam diram tamque contumeliosam traderet? Id vero æstimare non admodum erit difficile, si causam impulsivam internam, ac finem jam ante a nobis explicatum, consideraverimus. Necesse enim est, rationem, qua peccata nostra Deum ad Flii sui mortem decernendam impulerunt, utrique esse consentaneam, & apte respondere.

Hic duæ sese aperiunt sententiæ. Altera est, quod noluerit Deus tot tamque gravia peccata nobis remittere, nisi Filius ipsius charissimus tam diram mortem subiret, & tam insigni facinore ipsum penitus permoveret, ut nobis resipiscentibus, atque in ipsum credentibus, peccata remittere vellet: ut nimirum hac ratione odium suum adversus peccata ostenderet, & majestatem suam velut a contemtu vindicaret, doceretque non tam facile peccata elui posse.

Altera sententia est, quod peccata tam multiplicia tamque gravia vehementer impedierint, quominus nos certam firmamque remissionis peccatorum spem conciperemus, & nos a morte sempiterna libertatum iri crederemus; ac porro viam quoque remissionis peccatorum ac salutis sempiternæ consequendæ ingrederemur; præsertim quia Deus eam salutis viam constituerat, quæ ad æternum interitum, peccatorum scilicet nostrorum pœnam, nos ducere videretur. Constituerat enim nos per gravissimas afflictiones, mortesque dirissimas ad salutem perducere. Jam vero & ipsa mors sua natura ad interitum ducit; ac, nisi vis illius impediatur, ad eum plane perducit: & ejusmodi afflictiones ac tormenta iram divinam videntur arguere, & supplicium aliquod in sese continere: præsertim Lege extante, quæ immunitatem ab hujusmodi malis mortiumque generibus promittat iis, qui innocenter vixerint; & contra, hominibus maleficis tantum hujusmodi mala comminetur.

Sed præter hanc caussam, quæ nascitur ex ratione, qua nos ad salutem Deus perducere velit, alioquin peccata nostra vim habebant, spem remissionis peccatorum liberationisque a morte sempiterna nobis eripiendi. Primum ob ipsius rei naturam, atque evidentem rationem: quis enim tot tamque atrocibus sceleribus admissis, pœnam gravissimam se commeritum esse non videat, eamque non metuat? quis speret, se, si a morte veluti absorptus fuerit, a Deo, quem tam atrociter offenderit, in vitam revocatum, & ad statum meliorem traductum iri? deinde ex Lege, quæ omnibus maledictionem comminabatur, qui non permansissent in omnibus, quæ scripta essent in libro Legis. Voluit autem Deus, ut nos firmam remissionis peccatorum ac liberationis ab interitu spem conciperemus, ac porro alacri animo salutis viam ingrederemur, relictisque peccatis sanctitati nos totos traderemus, ne atrocissima quidem morte proposita deterriti; quemadmodum alter mortis Christi finis docet. Ex quo apparet, hanc rationem, qua peccata nostra Deum impulerint ad Christum morti tradendum, fini posteriori mortis Christi a nobis antea expresso, ad quem prior ille aliqua ratione tendit, satis esse consentaneam. Dubitare etiam nemo potest, eandem rationem esse consentaneam caussæ impulsivæ internæ, hoc est, amori ac gratiæ, qua Deus ad mortem Christi decernendam, ac porro etiam perficiendam fuit impulsus.

Prior autem illa ratio, quæ ab aliis constituitur, cum caussa illa impulsiva non satis congruit; imo cum illa per se pugnat. Nam ira potius quædam divina, & defectus amoris Deum impulisset ad mortem Filii sui decernendam, quam ipse amor & gratia; cui uni, nec cuiquam alteri caussæ impulsivæ internæ, mortem Christi sacræ literæ imputant. Nam si Deus noluit nobis, etiamsi tandem in Christum crederemus, ac vitam nostram ex ipsius mandatis componeremus, peccata condonare, nisi Christus pro nobis moreretur, (hæc enim vis est sententiæ illius) certe aliquid ad summum Dei erga nos amorem defuisset: præsertim cum nobis sub hac fidei & resipiscentiæ conditione, &

jure, &

qui est, ut nos Christo fidem habentes, & in eo spem collocantes, vitam emendemus, & in salutis via ad extremum usque persistamus. Nam & summi Dei amoris fuit, tale jus nobis largiri, ac tam certa documenta immutabilis suæ voluotatis ad salutem nostram spectantis oobis dare. Et hac re eriguntur animi nostri ad spem certissimam veniæ, liberationisque ab interitu sempiterno, utut gravissime in Deum peccaverimus; ac porro hac spe animati ad ingrediendam & constanter emetiendam salutis viam inducimur. Quam ob causam tam crebro, ut supra jam vidimus, sacræ literæ, postquam hanc vim mortis Christi ad remissionem nobis parandam expresserunt, id totum eo pertinere dicunt, ut ab impietate ad pietatem ac justitiam traducamur. Quo quidem loco hoc etiam animadvertendum est, distingui debere vim atque efficaciam mortis Christi, a fine ac scopo, ob quem Deus voluit, ut mors Christi vim illam haberet. Vis atqoe efficacia mortis Christi ad remissionem peccatorum comparandam tanta est, ut etiam deum, si forte eum promissionis suæ de remissione peccatorum & liberatione ab interitu nobis concedenda pœniteret, (otimur phrasi sacris literis usitata) movere atque impellere posset, ne promissom suum rescinderet, sed quod pollicitus esset, reipsa præstaret. Hæc enim obligationis ac juris alteri parti dativis est. Quare, si illam vim mors Chtisti non haberet, mors Christi jus remissionis peccatorum obtinendæ nobis non fuisset largita. Habere autem, indicat & autor Epistolæ ad Heb. cap. 12 vers. 24, cum ait: *sanguinem aspersionis*, nempe Christi, quo sumus veluti respersi, ac fœderi novo inscripti, *meliora loqui quam Abel*, hoc est, non vindictam a Deo flagitare, ut Abelis olim sanguis, sed potius scelerum omnium veniam. Veruntamen fieri poterat, ut efficacia illa respectu Dei revera opus non esset, quia nimirum Deus ipse illo amore, gratia, ac misericordia, qua impulsus fuerat ad remissionem peccatorum nobis decernendam promittendam, & sanguine Christi confirmandam, satis moveatur ad eam nobis reipsa præstandam, nec unquam istius vel decreti vel promissi sui ipsum pœniteat. Opus nihilominus fuit, ut istam efficaciam mors Christi haberet: quia nimirum spei nostræ, ac porro etiam salutis nostræ multum intererat, eam vim morti Christi inesse. Nam ut nos tanto certius credere possemus, nobis in Christum credentibus peccata remissum iri, nosque ab æterno interitu liberaodos esse; plurimum referebat, Deum ad id faciendum obligatum esse, & nos jus ad bonum illud promissum obtinendum habere, jus, inquam, manifestissimis ac certissimis documentis nixum, quod jam, quicquid tandem interveniret, Deum noo pateretur promissa sua rescindere. Et hic revera finis ac scopus fuit, cur Deus morte Christi se nobis obligare voluerit, ut porro ad Christum morti tradendum impulsus fuerit. Et quia Deus revera eo spectavit, non ut sibi ipsi obstaculum veluti poneret, quominus voluntatem aliquando mutaret, & promissa sua resciodere prohiberetur; sed ut nos firmum spei nostræ de remissione peccatorum obtinendæ fundamentum haberemus: ideo nonnulli ex nostris, dum rationem primam explicare volunt, qua mors Christi nobis remissionem peccatorum pariat, dicere solent, Christum mortuum esse, ot nos certam, sive remissionis peccatorum, sive salutis æternæ spem conciperemus: quæ tamen loquendi ratio non tam efficaciam mortis Christi, quam ad remissionem peccatorum oobis parandam habet, plene aut satis proprie exprimit; quam finem ac scopum ostendit, ob quem mors Christi vim illam ex Dei voluntate habuit, aut habere debuit. Excusari autem ea loquendi ratio jure potest, quod cum verum Dei scopum clare exprimat, simul etiam vim illam mortis Christi veluti in se includat, tanquam nimirum antecedens ac fundamentum illius proprium. Quo vero pacto mors Christi Novum Fœdus, & remissionis peccatorum promissionē in eo comprehensam confirmaverit, postea explicabimus.

Nunc enim ad alteram rationem declarandam accedemus, qua mors Christi ad remissionem peccatorum nobis parandam apta nata est; quæ, ut antea diximus, ad munus sacerdotale magis proprie pertinet. Est autem hæc, quod præparatio fuerit victimæ, Deo pro peccatis nostris in cœlis offerendæ, atque adeo ipsius Christi sacerdotis, cui potestatem ac munus peccata nostra expiandi, ac nos ab interitu vindicandi, daturus erat Deus. Id vero non ea tantum ratione factum est, quia mors Christi ostendit, quanto salutis nostræ, qui gravissime peccaveramus, desiderio teneretur, quamque fidelis esset aliquando futurus in peccatis nostris expiandis, qui tam dura ac horrenda nostra caussa subire non horruisset, id quod in Pontifice nostro Deus maxime spectari voluit; sed etiam quia tenerum qoendam erga nos affectum & misericordiam ei inseruit, ut nobis afflictis atque in media morte versantibus tanto libentius succurreret; & nos ab interitu vindicaret; quandoquidem ipsemet easdem calamitates, mortemque diram fuisset expertus. Quæ causa fuit inter alias, cur Deus noluerit Christo tantam potestatem dare, & salutem humani generis in ejus manibus ponere, nisi prius mortem pro ipsis peccatoribus sustinuisset. Etenim cum Deus ideo non per seipsum immediate, sed per Christum salutem nostram ad exitum perduci voluerit, ot nobis tanto certios constaret, nos salutem æternam, si ipsi paruerimus, consecuturos; necesse omnino fuit, ut Christus ita comparatus esset, ut nobis aliquo modo certius de ipsius erga nos amore atque affectu singulari constare posset, quam de ipsius Dei. Alias enim si oostri habeatur ratio, vel satius, vel saltem perinde fuisset, ipsummet Denm immediate salutem nostram perficere, & omnia, quæ ad eam pertinent, procurare, atque nunc, cum id ipsius nomine facit Cristus. Quare cum Deus per ipsum vellet totam salutis nostræ rationem gubernare, atque ad exitum perducere, ad tantam eum potestatem evehere noluit, nisi id prius fecisset, unde nobis de summo erga homines peccatores, atque infirmos, & maximis calamitatibus subjectos, amor eluceret; imo unde affectui ipsius erga nos, & juvandi propensioni aliquid adhuc accederet. Id vero est mors ipsius, quemadmodum res ipsa, & sacræ literæ ostendunt. Hanc ergo conditionem ipsi proposuit, si ad tantam potestatem evehi, & salutis nostræ princeps ac pontifex fieri vellet. Itaque mors Christi præparatio quædam fuit pontificis hujus nostri, & quia victima cum pontifice eadem est, etiam ipsius victimæ. Atqoe inde factum est, ut Christos cœlo illatus, quia per sanguinem ingressus fuerat, velut gratissima Deo victima coram ipso sisteretur, & remissionis peccatorum nobis largiendæ potestatem plenissimā adipisceretur: & porro, quicquid ille salutis nostræ causa coram Deo perpetuo apparens faceret, id a Deo suavissima hac victima veluti oblectato, ratum haberetur, & potentia ipsius, quā in ipso Christo posuit, perficeretur.

Atque hic jam apparet, quam apte oblatio Chriſti morte interveniente facta, oblationi pontificium legalium, & apparitio ipſius horum apparationi reſpondeat, ac ſimilitudinem referat conditionis, qua Deus ad remiſſionem peccatorum nobis concedendam moveatur. Satis autem & illud ex dictis intelligi poteſt, quod hanc vim, quam hucuſque explicuimus, morti Chriſti ineſſe Deus voluit, ad remiſſionem peccatorum nobis pariendam; id ad eundem ſcopum pertinere, ad quem & priorem ſpectare demonſtravimus. Nam & hanc Deus inprimis eo direxit, ut ſpes remiſſionis peccatorum, & liberationis ab æterno interitu; quam firmiſſima nobis insereretur, ac porro nos ad viam ſalutis ingrediendam perduceremur.

His ita explicatis, illud jam declarandum eſt, quod antea nos facturos polliciti ſumus; nempe, qua ratione mors Chriſti Novum Fœdus, & promiſſionem remiſſionis peccatorum in eo comprehenſam confirmaverit. Duplex autem potiſſimum ejus rei modus eſt: alter per ſe generalior eſt; alter, magis ſpecialis, & ad promiſſionem remiſſionis peccatorum aliquanto propius ſpectans; ex quo utroque tertius quodammodo reſultat, ut poſtea dicemus.

Prior autem ex duobus illis modis, quem generaliorem eſſe diximus, hic eſt; quod Ieſus Nazarænus, cum tam conſtanter aſſeruit, ſe eſſe illum Chriſtum Dei Filium, & in eum finem truculentiſſimam mortem eſt paſſus, eo ipſo oſtendit univerſam ſuam doctrinam divinitus peofectam eſſe; ac porro, (cum hic doctrinæ ipſius ſit nucleus,) liberationem ab interitu vitamque ſempiternam nobis eſſe propoſitam, ſi in ipſius nomen credamus. Et ad hunc modum reſpicit Iohannes 1 Epiſt. 5, ubi cum inter teſtes divinos, qui docent, Ieſum eſſe illum Chriſtum, ſeu Dei filium, etiam ſanguinem, cum quo venerit, nominat; & poſtea, vim illius teſtimonii a tribus illis teſtibus profecti exprimens, ait verſ. 11, *hoc eſſe teſtimonium, quod vitam æternam dedit nobis Deus, & hæc vita in filio ejus eſt.* In vita autem illa, nobis, qui graviſſime peccavimus, propoſita, remiſſio peccatorum omnino continetur, ut prope perinde ſit, ac ſi dictum fuiſſet, hoc eſſe teſtimonium, quod remiſſionem peccatorum nobis dedit Deus, & hæc remiſſio in Filio ejus eſt. Ex illo autem Iohannis loco intelligi poteſt, etiamſi hac quidem ratione, ad quam iſtic reſpicitur, mors Chriſti nominatim non fuerit teſtata, nobis vitam æternam dediſſe Deum, & hanc vitam in Filio ejus eſſe repoſitam; Iohannem tamen huc referre illud teſtimonium, quod una cum aqua & ſpiritu mors Chriſti cruenta perhibet: nempe quia ex doctrina Chriſti apertiſſimum erat, vitá æternam per eum nobis eſſe promiſſam, eamque fide in ipſum collocata eſſe obtinendam; & ut huic promiſſo fidem abhiberemus, voluiſſe Deum triũ illorum teſtium communi veluti voce demonſtrare.

Neque vero eſt quod quis dicat, ex eo, quod Chriſtus in hunc finem fuerit mortuus, conſtare quidem poſſe, ipſum certo perſuaſum fuiſſe de veritate ejus rei, cujus cauſſa mori, tamque crudeliter occidi voluerit; ſed inde non conſtare, rem ipſam etiam fuiſſe veram: quandoquidem poſſit quis etiam ob falſam ſententiam, quam tamen veram eſſe ſibi perſuadeat, mortem acerbam atque ignominioſam ſubire. Etenim ita res hæc, quam ſanguine ſuo aſſeruit Chriſtus, eſt comparata, ut non potuerit de ejus veritate perſuaſus eſſe, præſertim tam firmiter, ut mortem tam truculentam eo nomine ſuſtineret, niſi ea vera omnino certaque eſſet: quandoquidem ſi aliter habuerit, neceſſe fuiſſet, Chriſtum eam ſibi commentum eſſe. Etenim id quod morte ſua aſſeruit, illud, ut diximus, fuit, ſe eſſe Dei Filium, eumque non vulgarem, ſed illum unigenitum; ſe eſſe Regem olim populo divino promiſſum, qui in cœlis ad dexteram potentiæ Dei conſidere debeat: ſe ab ipſo Deo fuiſſe miſſum, ut hanc, quam orbi publicaverat, doctrinam traderet: quam quidem ex ipſomet Patre ſe audiviſſe dicit, & ſi quæ ſunt his ſimilia. Hæc ſi falſa eſſent, neceſſe fuiſſet ipſum Chriſtum ſibi comminiſci, & quidem ita, ut apertiſſime cerneret, ea falſa eſſe. Neque enim Chriſtus mente captus fuit, nec ullum ejus rei, in ipſius ſermonibus aut doctrina indicium apparuit. Neque id adverſarii ipſius illi objiciunt: imo potius apparet, adverſarios ipſius contrarium deprehendiſſe: quandoquidem ideo curarunt eum in crucem agi, ne doctrina ejus, quæ cum tanto applauſu reciperetur, nimium invaleſceret. Itaque non tanquam mente captum, ſed tanquam veteratorem & ſeductorem e medio ſuſtulerunt.

Dicet hic aliquis, primum, videri in hac ratiocinatione latere petitionem ejus quod in principio: quia ad probationem ejus, quod doctrina Chriſti vera ſit, illud inter cætera adhibeatur, quod ab ipſomet non ſit conficta: id quod cum illo propemodum idem eſſe videtur. Deinde quia ad illud ipſum rurſus probandum, vel ſaltem ad oſtendendum, fieri non poſſe, quin Chriſtua ſciret ea quæ aſſereret falſa eſſe, ſi ea ipſi primum in mentem veniſſent, non vero ab alio, nempe Deo ipſi tradita fuiſſent, qualitas doctrinæ ipſius adhibeatur. Nam ex ratione doctrinæ ipſius oſtenditur, eum illo fuiſſe ingenio ac judicio, ut non potuerit non errorem illum ſuum deprehendere; cum tamen de ratione doctrinæ illius hic inſtituatur quæſtio. Præterea non videri impoſſibile, quempiam talia, qualia Chriſtus ſibi tribuerit, ſibi ipſi firmiter perſuadere, ac certa eſſe credere, ac porro etiam illorum cauſa multa perpeti mala, cum hodie quoque reperiantur homines, qui exiſtimant ſe eſſe ipſum Chriſtum, nonnulli ſe eſſe ipſum Iohannem B. aut quempiam ex Apoſtolis Chriſti, ſeque a Deo eſſe miſſos, & alia his ſimilia, qui tamen non pauca ejus rei cauſſa mala perferant. Quo accedit quod videatur quiſpiam a Diablo ita deludi poſſe, ut omnino credat, vel Deum vel angelum aliquem ſecum loqui, aut alia quadam ratione ſibi perſuadeat quippiam, quod poſtea ſumma conſtantia ad extremum uſque ſpiritum tueatur, & ne atrociſſima quidem morte ab ea deduci ſe patiatur. Denique non videre impoſſibile, quempiam ſcientem, prudentem quippiam comminiſci, idque cum præſentiſſimo etiam vitæ periculo aſſerere, gloriæ forte aucupandæ cauſſa, etiamſi id falſiſſimum eſſe probe ſciat.

Ad primum reſpondemus: non committi in eo petitionem ejus quod in principio, cum Chriſti doctrinam falſam non eſſe ex eo probatur, quod ipſemet eam non confinxerit, & hoc ipſum rurſus ex morte, quam ejus aſſerendæ cauſſa ſuſceperit, demonſtratur. Neque enim eadem hæc ſunt, neque ſemper æque incerta, doctrinam alicujus eſſe falſam; & , & eam ab ipſomet eſſe confictam atque excogitatam: cum multa dogmata falſa a multis proponantur, quæ illi tamen ab aliis acceperunt, quæque niſi aliunde accipiſſent, nunquam fuiſſent excogitaturi; & nova (ut ex rebus quotidianis exemplum petamus) multa a quibuſdam & cre-

dantur

dantur falsa, uti & historiæ, vel potius fabulæ, quas ipsi nunquam fuissent conficturi. Itaque cum hominem nonnunquam ipsum novimus, qui aliquid narret, & eum virum bonum ac gravem esse scimus, facile credimus, cum talia minime confinxisse, licet falsa esse putemus; &, si ita res sit comparata, ut alterutrum nobis sit statuendum, vel hominem eum id confinxisse atque commentum esse, vel rem esse veram, (ut si dicat, se rem oculis suis vidisse, & probe explorasse,) malimus credere verum esse, quam eum id confinxisse. Unde apparet, tum temporis illa duo, nempe rem esse falsam, & ab eo confictam esse, non modo esse distincta; sed etiam ex negatione hujus posterioris, prioris negationem recte concludi posse. Idem autem contingere potest etiam tum, cum aliis quibusdam modis quispiam planum facit, se rem quampiam minime confinxisse, & nequaquam alios decipere velle; quo in numero mortem, præsertim tam truculentam, tam acerbam ponimus, qualem Christum volumus doctrinæ suæ asserendæ caussa subiisse, quemadmodum ex sequentibus melius apparebit, ubi ostendemus, fieri non potuisse, ut talem mortem Christus doctrinæ suæ asserendæ caussa subiret, si eam ipsemet confinxisset.

Ad secundum quod attinet, ne hic quidem circulus aliquis fit, aut petitio ejus quod in principio committitur, dum ad veritatem doctrinę Christi asserendam adhibemus inter alia, ac pro concesso ponimus certam quandam doctrinæ illius rationem ac qualitatem. Alia enim est illa doctrinæ Christi qualitas, quam ad probationem adhibemus; alia illa, quam probamus. Hæc enim, ut jam diximus, est doctrinæ veritas; illa vero est illius doctrinæ sublimitas quædam & majestas, & vis quædam ad persuadendum apta, atque ut ita dicam, probabilitas tanta, ut nonnisi a summo quodam ingenio & judicio valde acri potuerit proficisci. Itaque hanc qualitatem sejungimus ab ipsa veritate: ita ut dicere possis, nos nihil aliud quam ingenium in ea hic spectare, ingenium, inquam, acre, ac sublime, quod res hujusmodi complecti & tradere potuerit; quicquid tu interim de rerum ipsarum veritate aut falsitate sentias: Hoc ingenium, rerumque admirandam majestatem ac sublimitatem, & Judæus, & Turca, & paganus in doctrina Christi cernere potest, etiam antequam fidem ei adhibeat, & veritatem illius agnoscat. Itaque nil prohibet quominus hanc doctrinæ Christi qualitatem adhibeamus ad veritatem illius probandam, seu mavis, ad exceptionem quandam excludendam, quæ argumentum nostrum labefactare posse videatur, quo veritatem doctrinæ Christi probamus.

Ad tertium quod attinet, respondemus iterum, non magnam ejus rei habendum esse rationem, propterea, quod, ut jam antea indicavimus, Christus ab adversariis suis, non ut homo errore mentis lapsus, sed ut fraudulentus impostor ac veterator accusatus ac damnatus fuit; satis nempe animadvertentibus, Christum, si vera illa non essent, quæ doceret, ipsummet ea commentum. Quare, ut a falsitatis suspicione doctrinam suam liberaret, ejusque veritatem assereret, satis erat ostendere, se eam commentum non esse, nec fraude populum voluisse circumvenire. Sed deinde res etiam ipsa id evincit, errorem talem, qualem in quibusdam hominibus deprehendere licet, in Christo locum non habuisse; ac proinde exempla, quæ adduci posse videantur, huc non quadrare, si & rerum ipsarum, quas sibi Christus tribuit, rationem, & ingenium ac judicium, quod ex ipsius doctrina cæteroqui eluxit, expendas, & inter se veluti contendas. Nam utut ea quidam fuerint inventi, hodieque inveniantur, qui se Christos esse putaverint; (de illis loquor, quos non credimus pro veteratoribus omnino habendos) eorum neminem audire memini, qui ita se Christum aut Dei filium esse arbitraretur, ut putaret, se quoque ad Dei dexteram sessurum, & super omnia regnaturum, mortuos olim excitaturum, & omnium judicem futurum, qui alios sempiterna vita donet, alios in tartara mittat; qualia Christum sibi tribuisse constat. Quin videntur illi potius Iesum illum Nazarenum pro Christo adhuc habere atque agnoscere, sed qui spirituali quadam ratione in ipsos migrarit, aut ipsos in se commutarit, unde etiam se gloriæ illius atque immortalitatis participes fore existimant, forte etiam nonnulli muneris illius, quod in terris olim gessit, partes quasdam assumunt. Satis autem apparet quam longe hæc ab illis distent, quæ Iesum sibi tribuisse diximus, tum habita ratione præteriti ac præsentis temporis, tum ratione futuri. Quod si forte quidam extiterunt, qui se ita Christos esse putarunt, ut existimarint se hic in terris aliquando regnaturos; & hoc credere facilius potuerunt, quam illud, quod Christus sibi tribuit. Quid enim interdum homines sibi hic non pollicentur? Quanquam ego vehementer dubito, utrum ullus unquam extiterit hominum, qui ita se Christum esse jactarit, ut regnum sibi terrenum vel arrogaret, vel polliceretur, qui non esset insignis veterator, qui subdolis artibus vellet homines circumvenire: ita ut hujusmodi hominum exempla ad rem nostram nihil pertineant. Iam vero quod ad ingenium attinet, eamque judicii vim, quam [illegible] Græci vocant, quæ ex doctrina Christi, ipsiusque responsis variis eluxit; illa tanta est, ut cum ea haudquaquam comparari possint eorum hominum ingenia, qui talia, qualia antea dicta sunt, sibi mentis errore fingunt. Solent enim ejusmodi homines, utut forte in aliis rerum generibus aliquid cernant, & literis etiam sint exculti, tamen in rebus divinis explicandis, mirum in modum ineptire, & sese rediculos præbere, & sæpe ea loqui, quæ ne ipsi quidem intelligunt. Itaque tantum abest, ut admirationem ac stuporem quendam in audientium animis excitent, ut risum potius cordatis sæpe moveant; & si quos inveniant asseclas, iis vel ob similitudinem ingenii placeant, vel quadam vitæ innocentia ac probitate illis sese commendent. At Christi conciones quantam vim habuerint, nos quidem ex historia sacra nunc discimus; sed res ipsa olim adversariorum oculis satis fuit subjecta. Unde legimus, populum frequentissimum obstupuisse, auditis ipsius sermonibus; eum hac in parte Pharisæos & scribas longe superasse; admiratas fuisse integras synagogas sermones gratiæ, qui ex ore ipsius fluxerint, & quæsiisse alios ex aliis, unde huic tanta sapientia? præsertim cum scirent, eum literas non didicisse: adversarios etiam acutos, responsis ipsius auditis, obmutuisse.

Ad quartam objectionem quod attinet, eam ipsius doctrina Christi sanctitas ac vis, quam ad Satanæ regnum evertendum habuit, satis excludit. Neque enim Satanas ita sibi est inimicus, ut id præmoveat, quod ipsius consiliis maxime est adversum, & quo nihil est ad regnum ipsius atque imperium evertendum aptius. Atque id fecisset Satanas, si hanc, quam Chri-

stus promulgavit orbi, doctrinam ei inspirasset, eumque ita suis artibus ac præstigiis fascinasset, ut sibi penitus persuaderet, a Deo se eam præsente accipere. Quid enim doctrina Christi ejusque præceptis universis sanctius? quid magis vel impellere potuit, vel impulit hominum animos, ut, ejurata omni impietate, sanctitatis studio se penitus dederent, & neglectis omnibus hujus mundi illecebris ad cœlestia contenderent, quam Christi doctrina hominum animis inserta (Ut jure pronunciarit unus ex præcipuis Christi discipulis, ideo juvenes vicisse illum malum, nempe Satanam, quia robusti sint, & verbum Dei (Christi autem doctrinam intelligit) in illis habitet: & alibi rursus victoriam hujus mundi dixerit esse fidem nostram; ita quidem, ut nemo possit ostendi alias, qui vincat mundum, hoc est, omnia quæ in mundo sunt, & ad nos a pietate abducendos aut depellendos vim aliquam habent; præter eos qui fide illa sunt præditi, & Jesum esse Dei filium credunt. *Quis est*, inquit, *qui vincit mundum, nisi qui credit, quod Jesus est Dei filius?* Quo accedit, quod quanto latius hæc doctrina postmodum sparsa est, (sparsa autem fuisset ipsius Satanæ ope atque instinctu, si is illius esset auctor,) tanto plus consiliis Satanæ obfuit; quem in eo esse perpetuo novimus, ut pietatem penitus extinguat, & omnes ejus fibras ex animis hominum evellat. Certe doctrina Christi, non in Judæa tantum, sed in toto terrarum orbe inter exteras nationes promulgata, infinitam hominum multitudinem impietati valedicere, ac pietati se penitus addicere coëgit. Hæc certe si quis Satanæ astui ac fraudibus adscibere velit, is ex Satana Deum fecerit, qui pietatis & sanctitatis opus tam sedulo urgeat: & si Deum huic religioni tanquam falsæ ac commentitiæ adversari dicat, Deum impie de solio suo detruserit, & quod horrendum dictu est, in Satanæ locum reposuerit. Taceo nunc, quod ea quoque doctrinæ ac religionis Christi, cujus causa mortem obiit, vis fuerit, quemadmodum eventus satis docuit, ut impia illa sacra, quæ toto passim orbe fiebant, & quibus maximus dæmoniis sub falsorum deorum aut idolorum nomine latentibus exhibebatur honos, simul & oracula, quibus regnum Satanæ inter homines stabiliebatur, sustulerit. Si quis ergo doctrinam Christi, cujus vi hæc omnia peracta sunt, Satanæ tanquam auctori transcribere, & illius artibus imputare velit, is astutissimum callidissimumque spiritum, vel stultissimum ac stupidissimum, vel sibi inimicissimum, suæque ambitionis ac superbiæ penitus jam oblitum finget.

Ad ultimam objectionem quod attinet, etsi eatenus id, quod in illa asseritur, impossibile non esse dici queat, quod contradictio in ista assertione contineatur nulla; adeo tamen a natura humana abhorret, ut id impossibile dici jure queat; nempe quia ad id quod penitus est impossibile, proxime accedat: unde nec ullum ex universa memoria produci posse existimamus, qui ad id quod ipsemet sciens prudens sit commentus confirmandum, ultro mortem, & quidem tam ignominiosam, tamque diram adierit, etiamsi infinita cæteroqui temeritatis & audaciæ humanæ prodita sint exempla. Illud certum est, si quis velit fidem aliis facere, & argumento aliquo demonstrare, candide se agere, nec quicquam fallendorum aliorum gratia comminisci, ulterius eum hac in re progredi non posse, quam ut mortem, & quidem truculentam ac contumeliosam ejus ipsius rei asserendæ gratia subeat, & sanguine suo dicta sua sanciat, ita ut ab homine cordato, candoris ac sinceritatis ipsius evidentius argumentum non postuletur, nec postulari a quoquam jure possit. Tanto autem minus in Christo ejusque morte suspicioni illi est locus, quod gloriæ forte aucupandæ causa doctrinam novam commentus, eam etiam morte sua stabilire voluerit; quanto magis mortis illius circumstantiæ, & doctrinæ illius, quam assertam voluit, ratio repugnat. Nam primum testantur illi, qui ejus lateri adhæserunt, Christum non ignarum fuisse, quid sibi eventurum esset; sed mortem sibi subeundem esse ipsis prædixisse, & mortis etiam ipsius genus designasse, ac in eum ipsum locum se ultro obtulisse, ibique perstitisse, ubi mortem illam esset passurus, & tam diros cruciatus subiturus. Simul autem illud testantur, eum ad mortis ac cruciatuum illorum memoriam, præsertim cum jam imminerent atque instarent, vehementer cohorruisse, atque animo consternatum fuisse. Etiamsi enim quempiam ambitio ac gloriolæ alicujus vanæ cupiditas incessisset, is tamen vel ad locum, ubi tam acerbum, tam infame supplicium esset luiturus, ultro non contenderet, aut, si contendisset, pedem referret, horrore mortis istam gloriolæ cupiditatem animo penitus excutiente, & vim ejus obruente. Fugisset certe Christus, & noctis auxilio atque opportunitate ad fugam fuisset usus, mortis supplicio imminente, ad cujus memoriam tantopere trepidabat. Deinde non subita ac repentina morte extinctus est Christus, ita ut impetus ille aut pertinacia, quam ipsi gloriolæ vanæ cupiditas indidisset, durare posset: sed hinc inde ad impios judices raptatus, variisque contumeliis ac verberibus affectus, atque in crucem ductus, lenta tandem morte fuit affectus. Nam per tres minimum horas in cruce vivus pependit. Qui fieri potest, ut inter tantas contumelias, inter tam dira tormenta, quod simulatum ab ipso fuisset, non aliqua se proderet, & non veram aliquam vocem dolor tam exquisitus exprimeret, ex qua pateret, eum doctrinæ suæ factique hujus sui pœnitere. Tanta certe in homine pertinacia vix fingi potest: tantum abest, ut revera queat existere.

Præterea unde Christus vel adversus terrorem mortis, cum paulo ante mortem tantopere augeretur, solatia, vel adversus cruciatuum asperitatem lenimenta quæsivit, cum in cruce penderet? Num forte ostendit, se nihil aliud, quam perpetuam nominis inter homines gloriam, & famam per hominum ora pervagatam cogitare? Haudquaquam: sed ad preces, ad divinam opem unice confugit, & in ipsis etiam propemodum precibus exspiravit. Ignarus sane videtur ingenii sensusque humani, qui id ipsum quoque gloriolæ cupiditati audeat imputare. Quodsi autem id serio fecit, apparet, quam bene de caussa sua persuasus fuerit, quamque integra conscientia in toto illo negotio, cujus caussa hæc perpetiebatur, fuerit versatus. Denique scire velim, unde Christo tanta esse potuerit gloriæ, quam tantopere concupivisset, spes, quæ illum non tantum ad ingentes cruciatus subeundos incitare, verum etiam patientiam ad illos sustinendos indere illi posset; si doctrinam suam, cujus caussa illa patiebatur, falsam esse scivit? Nam ipsa mors, ejusque genus, & quæ antecesserunt contumeliæ, summam potius infamiam & in præsens afferebant, & in posterum pollicebantur: quæ autem gloria esset secutura, quæ tantam infamiam deleret, non apparebat.

Nam

Nam si quis dicat, spem illi fuisse, fore, ut doctrina ipsius, constantia hac illius confirmata, ab hominibus passim reciperetur, ipseque porro laudibus in coelum veheretur, & pro Christo Regeque coelesti passim coleretur; is nihil proficiet. Etenim ne hanc quidem spem concipere Christus potuisset, si doctrinam suam falsam scivisset, & se Dei filium revera non esse sensisset. Etenim cum illud inter caetera vel praecipue asseruisset, & discipulis suis confirmasset, fore ut tertia, postquam e vivis sublatus esset, die a mortuis resurgeret, seque ipsis conspiciendum praeberet; facile animadvertit, nisi id reipsa consequeretur, se a discipulis pro homine mendace atque impostore habitum iri: si non statim, saltem post aliquod tempus. Certe id sibi polliceri non potuit, ut discipuli ipsius, homines praesertim simplices, & quos gloriae stimulis ad tantum facinus excitari posse non apparebat, doctrinam ipsius adeo invisam, cum summo vitae periculo non modo profiterentur, sed & propagandam omnibus modis susciperent, nullis praesertim aliis miraculosis effectis, quae doctrinae ipsius veritas afferre omnino deberet, apparentibus. Atqui si Christus doctrinam illam suam confinxisset, illud liquido cernere potuisset, atque adeo reipsa vidisset, nec sese a morte resurrecturum, nec quicquam eorum extiturum, quae is discipulis suis divinitus promisisset, quaeque sine miraculo existere non potuissent. Imo quanto plura quantoque majora extitura dixisset, tanto magis se pro mendace a discipulis & ab aliis omnibus habitum iri animadvertisset. Unde ergo tanta gloriae spes, quae non tantum ad suscipiendam, sed etiam ad superandam rem omnium difficilimam sufficeret? Ex quibus etiam intelligitur, non potuisse ipsum concipere spem, praesertim tantam, quanta ad tantos cruciatus tantamque contumeliam tam constanter sustinendam esset opus, voluptatis alicujus, quam anima ipsius post mortem esset ex eo perceptura, quod religio ab ipso primum promulgata, & una nominis ipsius gloria longe lateque spargeretur: quandoquidem ostendimus, cum hanc spem, si falsa ea esse scivisset, quae de se asseruit, concipere non potuisse. Certe, si id intendisset, diligenter cavisset, ne quid assereret ejusmodi, quod brevi mendacii ipsum aperto convinceret, & fidem, quam sibi apud discipulos conciliasset, in ipsorum animis penitus extingueret: quale illud est, quod de sua ex mortuis resurrectione tertia die subsecutura, atque ad discipulos reditu affirmavit. Quanquam praeterea non apparet, quo pacto ullam spem voluptatis alicujus post mortem consequendae facere sibi potuerit, si ea confinxit, quae de se praedicavit. Neque enim arbitror, quenquam fuisse unquam repertum, qui immortalitatem animarum a corporibus sejunctarum firmiter crederet, & aliquam post mortem voluptatem restare certo sibi persuaderet, qui idem tamen putaret, se per summum nefas hanc post mortem voluptatem consequi posse. Profecto qui hujusmodi opinionem, non modo falsam, sed & a ratione vehementissime abhorrentem Christo tribuere velit; praesertim tam constantem, ut ad intolerandos cruciatus superandos sufficeret, is rem dicet ab omni verisimilitudine alienam, & quodammodo in illud impinget, quod tertio loco supra refutavimus. Fieri enim non potest, ut is, cujus tantum est de rebus judicium, quantum ex doctrina Christi apparet, in tam gravem errorem non modo incidat, verum etiam tam constanter in eo perseveret, qui nullius etiam vulgari judicio praediti hominis esse videtur. Tanto autem minus id credendum est, quod tota Christi doctrina, quam & perpetuo ursit, & ipsa morte asseruit, a mendacio, a fraude, ab omni scelere atque omni impietate homines quam longissime abducat. Qui ergo fieri potest, ut a quo longissime homines abducere conatus est, per id ipsum putaret se ad insignem post mortem voluptatem & felicitatem perventurum? Neque enim quenquam extitisse crediderim, qui animorum immortalitatem crederet, qui non simul etiam numen aliquod esse censeret, quod animarum post mortem conditionem ac statum pro hominum meritis dispensaret. Quam opinionem aut sententiam qui fovet, qui fieri potest, ut per scelus aliquod insigne, in quo ipso animam etiam profundat, ad felicitatem pertingere se posse existimet? Neque vero non potuit intelligere Christus, cujus omnis quodammodo sermo de virtute est, & cujus tantum de rebus ad mores pertinentibus, tamque eximium, vel potius divinum judicium fuisse deprehendimus, insigne mendacium aut scelestam fraudem esse, tantum sibi falso arrogare, quantum ille sibi tribuit; nempe ut se Christum illum esse asserat, & se a Deo ad novam religionem missum affirmet, & quae sunt alia huc pertinentia, superius a nobis enumerata; & omnibus persuadere velle, ut novam religionem tanquam divinam amplectantur, quae divinitus profecta non sit; & ad id ipsum confirmandum mortem adire. Quomodo ergo vel tantillum in ipso spei existere potuit voluptatis alicujus, quam anima ipsius esset post mortem perceptura, si falsa illa esse scivit, quae de se affirmavit, & morte stabilire voluit?

Colligamus nunc ea, quae diximus, velut in summam quandam.

Qui mortem subit, & acerbissimam, & maxime infamem, ejus doctrinae causa, quam, nisi verissima esset, falsissimam esse plane sciret, nec ullam vacillantis animi aut sententiae dat significationem, ubi maxima foret occasio, vel necessitas potius; is morte sua doctrinam illam valide adstruit, eamque verissimam esse ostendit.

At Christus illud quod diximus praestitit.

Unde porro, quid sequatur, quivis facile cernit.

Majoris probatio iis potissimum continetur, quae ad quintam objectionem refellendam diximus; Minoris autem probatio in iis quae ad tertiam & quartam.

Sequitur nunc, ut alteram rationem explicemus, qua Christus remissionem peccatorum Dei nomine nobis promissam morte sua stabilivit, quam quidem diximus esse magis specialem, quam est prior illa, de qua hucusque diximus; siquidem ea non ut prior illa ad universam Christi doctrinam per se spectat, sed ad hanc illius partem, quae promissis Christi continetur, hic est ad remissionem peccatorum, ad salutem aeternam, si modo Christum secuti fuerimus, comprobandam. Quanquam hoc uno stabilito universa Christi religio confirmatur. Est autem ratio illa, quod Christus, postquam mortem instar hominis malefici atque a Deo maledicti sustinuit, ad vitam sempiternam ac beatam fuerit a Deo excitatus, ut exemplo esset omnibus eum sequentibus, fore ut similiter ex mortuis excitentur; & licet infame aliquod forte ac dirum mortis genus subeant, non tamen in morte relinquantur, & sic veram illam peccati poenam a Deo decretam subeant, sed ab illa liberati in coelestia gaudia transferantur. Cujus rei vis ut melius intelligatur,

ac comprobetur, objectiones quasdam, quæ moveri hic possent, diluemus.

Prima est, quod effectus hujusmodi non soli morti Christi adscribi possit, aut debeat, sed etiam resurrectioni; & huic quidem præcipue. Quin videri posset mors ad eam rem non nisi per accidens intervenisse; siquidem omnis confirmationis vis in liberatione a morte videatur sita; in morte autem, quæ præcesserit, non nisi propter consequutam liberationem. At sacræ litteræ cum asserunt Christum pro nobis aut pro peccatis nostris esse mortuum, videntur hunc effectum morti Christi in solidum tribuere. Quo accedit, quod hujusmodi confirmatio non tam Christo, quam Deo videatur tribuenda, quandoquidem liberatio a morte, in qua vis hujus confirmationis sita est, non Christi, sed Dei fuit opus.

Præterea, ne tum quidem ex morte Christi videtur apparere, homines peccatores a morte liberatum, & ad sempiternam vitam traslatum iri, si resurrectionem cum illa conjunxeris; siquidem non appareat, eundem quoque eventum fore eorum, qui Christum sequuti fuerint, qui fuerit ipsius Christi. Accedit & illud, qnod inepte videatur liberatio Christi a morte pro exemplo statui remissionis peccatorum, quæ contingere nobis debeat: quandoquidem Christus, utpote nullius peccati reus, remissionem peccatorum non fuerit consecutus, seu, quod eodem recidit, cum liberatio Christi a morte remissio peccatorum non fuerit.

Denique ad spem nobis faciendam remissionis peccatorum, videtur id adhibirum fuisse, si ratio a nobis explicata admitti debeat, quod ipsa remissione peccatorum obscurius atque incertius sit: siquidem ipsa Christi a mortuis resuscitatio probatione indigeat, & facilius videatur credi posse, Deum nobis peccata esse remissurum, quam Christum esse resuscitatum. Illud etiam Judæi sub Veteri Fœdere facile videntur credidisse, qui hoc tamen posterius constanter, vel potius contumaciter negarunt. Quo loco illud etiam examinari potest, quod a nonnullis objicitur, ne opus quidem fuisse, ut Christus aliquo argumento eam comprobaret, nedum ut tam acerbam mortem eum in finem sustineret, ut nobis spem faceret remissionis pecatorum a Deo obtinendæ, si vitam emendaverimus, siquidem id credere admodum videatur facile. Nam & alias libenter credere solemus, quod libenter volumus; & olim Prophetis remissionem peccatorum populo, si resipuerit, promittentibus fides haud difficulter adhibita fuisse videtur.

Ad primam objectionem respondemus, istiusmodi verborum, cum sacræ literæ asserunt, Christum aut pro peccatis nostris, aut pro nobis esse mortuum, aut sanguinem ejus esse effusum in remissionem peccatorum, & si quæ sunt his similia, non eam esse vim, ut significent omnino, effectum illum, qui morti Christi in his locutionibus tribuitur, proxime ex ea fuisse consequutum; aut mortem per seipsam plus habuisse virium ad effectum illum pariendum, quam id quod mortis fuerit consequens, & finis quidam inter effectum illum & mortem ipsam intermedius. Satis enim est ad vim istiusmodi verborum explendam, si mors ad eum effectum, nempe remissionem peccatorum, nobis comparandum suscepra fuerit, eaque vim habuerit ad fructum illum pariendum, utut re quadam alia, nempe resurrectione, interveniente: præsertim si mors non per accidens, sed per se fuerit ad effectum illum comparandum directa. Animadvertendum enim est id; quod (a) alibi docuimus, cum plura media ad eundem finem comparandum fuerunt adhibita, id sæpe solum commemorari, ejque affectum communem adscribi, qnod susceptu fuit difficilius, & vel virtutem ejus qui suscepit, vel saltem amorem ac studium erga eum cujus gratia suscepit, magis arguit; etiamsi id proxima ejus effectus caussa non fuerit, sed remota, & per se nullam habuerit vim ad effectum illum comparandum, atque adeo nonnisi per accidens ad effectum illum producendum intervenerit. Hoc enim pacto dicitur alquis pro patria, aut patriæ salute, pro communi libertare, sanguinem profudisse, mortem adiisse, aut vulnera accepisse, si quæ sunt his similia, licet hæc ipsa per se non modo libertatem aut salutem patriæ non attulerint, sed etiam, si vim earum propriam spectes, eam impedire potuerint. Etenim ad salutem patriæ, aut libertatem construendam, plus etiam virium haberet, sine fusione sanguinis proprii hostem v. g. profligare, & sic vires patriæ illibatas conservare. Quodsi nihilominus tales loquendi modi & elegantes sint & communi loquendi consuetudine recepti; quanto magis ferendi sunt illi loquendi modi, in quibns ei rei communis effectus adscribitur, quæ non tantum susceptu fuit durissima, & maximam Christi erga nos charitatem arguit, verum & per se fuit ad eum affectum, hoc est, ad remissionem peccatorum nobis conparandam, seu jus illius nobis pariendum, directa. Nam ne illud nunc repetamus, quod antea docuimus, Christi mortem etiam per se, hoc est, sequestrata omnino resurrectione consequuta, vim habuisse magnam ad doctrinam ipsius, in eaque comprehensam promissionem remissionis peccatorum stabiliendam ac conciendam; ut, inquam, id taceamus, animadvertendum est, ideo non tantum mortem, sed mortem etiam tam diram tamque infamem esse a Christo susceptam, ut resurrectione consecuta tanto evidentius appareret, nos a Deo propter peccata nostra punitum non iri; nec quicquam tam triste tamque acerbum nobis posse evenire, quod spem remissionis peccatorum animis nostris excuteret, & metum irati numinis hominibus Christi vestigia sequentibus incuteret. Etenim tum fere demum peccatorum nostrorum magnitudinem æstimamus, & iram divinam adversus nos accensam horremus, cum calamitates nos undique premunt, & maxime omnium cum præsentem simul ac diram intentant omnia mortem. Quare ut tum quoque spes remissionis peccatorum, ac liberationis a morte, firma subsistere posset, Christus mortem ejusmodi, quæ peccatoribus inprimis debebatur, quæque execrationis seu maledicti genus quoddam erat, sustinuit, utut inde liberatus, omnibus sese sequentibus spem faceret, fore, ut & illi a morte liberentur, neque calamitates ac mortem sibi in peccatorum pœnam, sed potius in felicitatem supremam esse cessuram. Intelligendum nempe est, Christum, ut liberationis a peccatorum pœna exemplum quoddam præberet, non quidem factis (id enim minime conveniebat) sed conditione peccatoribus factum esse similem, &, ut sacræ literæ loquuntur 2 Cor. 5 ult. peccatum. Ab ea enim postea liberatus, peccatoribus, vitam tamen ipsius imitantibus; spem fecit similis liberationis. Quare non mirum est, mortem potius quam resurrectionem commemorari, cum de medio

(a) *De Satisfactione cap. 1. 8. 26. P. 27. seqq.*

agitur,

agitur, quod ad remissionem peccatorum nobis comparandam, nosve a morte liberandos adhibitum fuerit. Ex dictis autem satis apparet, non esse id concedendum, quod in objectione ea, quam hucusqoe refutamus, ponitur, mortem Christi per accidens tantum ad hunc effectum concurrere: cum non tantum ex rei natura mors ad liberationem e morte constituendam sit necessaria; verum etiam morte Christi tam acerba vim addiderit resurrectioni, ad liberationem nostram a peccatorum pœnis tanto evidentius demonstrandam.

Quod vero ad secundam objectionem attinet; in eo nihil absurdi est, si id, in quo præcipua hujus confirmationis vis sita est, Deo adscribatur. Satis enim est Christo id tribui, sine quo existere res ea non potuit, io qua vis illa præcipue est sita, & quod in eum plane finem directum fuit, ut spes nobis certa liberationis a pœnis peccatorum fieret. Neque vero sacræ literæ ita remissionem peccatorum morti Christi adscribunt, ut vel asserant, vel aliqua ratione indicent, divinam virtutem ad hunc effectum pariendum non intervenisse; aut præcipuam ad effectum hunc comparandum vim in eo, quod ipse Christus fecit, sitam esse: quin potius indicant, quicquid hac in parte factum sit, id Deo auctori tribuendum esse; & per Christum ejusque mortem, tanquam medium quoddam, Deum ipsum nobis redemtionem pro divite sua gratia esse largitum. Recte nihilominus hic effectus Christo simpliciter adscribi potest; quia id, quod in toto hoc negotio durissimum susceptu fuit, nempe mors, proprium ipsius opus jure dici potest. Ostensum autem paulo ante fuit, solere sacras literas effectum pluribus mediis communem illi libentius adscribera, quod inter cætera fuit durissimum. Uode facile intelligitur, mirum non esse, effectum ei præcipue personæ adscribi, cujus proprium opus id fuit, quod ex mediis ad communem effectum pertinentibus durissimum ac difficillimum fuit: præsertim si cætera, quæ ad eundem finem pertioent, sine illo existere non potuerint.

Ad tertiam objectionem quod attinet, docuimus in commentario in Cap. xv. t ad Corinth. vers. 20, quomodo ex resurrectione Christi consequatur, nos quoque, si ipsius vestigia sequamur, e morte ad vitam sempiternam resuscitandos esse. Id quod sacræ literæ non semel indicant, quæ Christri resurrectionem nostræ resurrectionis exemplum constituunt. Ita enim postulat proportio, quæ inter nos & Christum ducem nostrum est, qui nos sese consequi jussit, & ibi nos fore pollicitus est, ubi ipse sit futurus. Qua de re in dicto commentario fusius egimus.

Ad quartam objectionem respondemus, nihil prohibere, quominus exemplum remissionis peccatorum, sive liberationis a pœna peccati, e resurrectione Christi petamus, etiamsi is non peccarit, neque adeo remissionem peccatorum a Deo fuerit consecutus. Satis enim est, id Christum fuisse consecutum, in quo nostrorum peccatorum remissio continetur, seu quod, cum nobis continget, liberario erit a pœna peccatorum perfectissima. Neque enim quisquam ad vitam sempternam ac beatam resuscitabitur, quin eo ipso a pœna peccatorum in perpetuum liberetur. Eadem ergo res in illo qui peccato caruit, remissio peccatorum non est, in illo, qui aliquando peccaverat, est. Et sufficit nobis exemplum, id in Christo nobis esse ostensum, ejusve nobis spem esse factam, quod, cum nobis continget, nos extra omnem pœnarum metum ac periculum ponet, omni etiam jure deleto, quod Deus ad nos puniendos habuerit.

Ad quintam quod attinet, concedendum non est, resurrectionem Christi esse quippiam obscurius aut incertius, quam sit nostrorum peccatorum remissio: si modo expendatur, quam remissionem hic intelligamus, nempe eam quæ in ipsa a morte liberatione præcipue consistat. Hæc enim visa nondum fuit, sed futura demum speratur; & non pauca sunt, quæ de illius spe dejicere nos possuot, tum præsertim, cum mors, & quidem truculenta, ante oculos versatur. At Christi resuscitatio & jam olim præteriit, & certissimis documentis tum deprehensa, tum confirmata fuit, quorum indubitata vestigia hodieque extant. Qua de re videatur Socinus lib. de Auctorit. S. S. cap. II. part. 2: unde intelligitur, nec facilius credi remissionem peccatorum, quam Christi resurrectionem.

Quod vero tandem addebatur, nihil fuisse opus, remissionis peccatorum spem nobis aliquo argumento facere, ac multo minus rem tam arduam eum in finem suscipere; quia facile sit promissioni ea de re factæ fidem adhibere: id nihil esse, ex dictis itidem intelligitur; siquidem hic fidei nostræ apex est, & inter omnia, quæ nobis speranda sunt, creditu difficillimum, fore, ut e morte ad vitam sempiternam resuscitemur. Siquidem & rei per se iospectæ difficultas, & quædam, ut ita dicam, impossibilitas, & felicitatis magnitudo, fidem nostram minuit, cogitantibus præsertim nobis pecatorum nostrorum tum multitudinem, tum magnitudinem.

Tarda solet magnis rebus inesse fides.

Itaque nec semper illud verum est, quod ad objectionem illam firmandam sumebatur, facile nos credere, quæ valde cupimus. Id enim tum demum verum est cum aliæ graves atque evidentes caussæ spem nostram non labefactant: cujus contrarium hic evenire satis ex dictis patet. Nam quod Prophetis remissionem peccatorum olim pollicentibus facile fuerit adhibita fides, id nec usquequaque verum est; nec concessum sententiam nostram labefactat, si consideremus, cujusmodi fuerit olim a Prophetis populo Israëlitico promissa peccatorum remissio, & quæ nobis. Nam ut de hoc posteriore prius dicamus; remissio peccatorum olim populo aperte promissa, noo liberatio fuit a morte sempiterna, sed liberatio a pœnis temporalibus. Hæc autem facilius credi potest, quam illa: & iis sæpe mediis hæc peragitur, quæ naturalem quandam ad eam perficiendam vim habent. At liberatio a morte sempiterna, quæ resuscitatione ex mortuis continetur, & vitam perennibus gaudiis circumfluentem adfert, naturali ratione confici nequaquam potest; imo rei naturæ quodammodo repugnat. Adde, quod tum facilius spes alicujus boni durat, cum ejus caussa minus est laborandum. At ubi arduum quippiam ejus caussa suscipiendum est, tum demum argumenta, quibus certitudo ejus boni nitatur, postulamus, & illa sæpe scrupulum faciunt, quæ factura non fuissent, si tam difficilis condirio bonn promisso non fuisset apposita. Jam vero ut difficiliora magisque ardua nobis sunt sub N. F. præcepta, si remissionem peccatorum nobis promissam obtinere velimus, quam sub V. Israëlitis; ita illis facilius fuit spem remissionis non tantum concipere, sed & firmam validamque ad extremum usque conservare, quam nobis.

Quod vero ad prius attinet, nec illic semper isti promissioni tam pronis animis credebatur, cum vel jam

ante

ante oculos versarentur pœnæ, & scelera sua homines revera expenderent, seque graviter peccasse animadverterent; aut liberatio a pœna diurius differretur. Et videmus apud Prophetas, populum de liberatione a pœna nonnunquam pene desperasse. Vide Ezec.37.11.

Ex dictis autem illud quoque ex parte animadverti potest, quid iis sit respondendum, qui urgent; etiamsi promissio de remissione peccatorum confirmatione eguerit; opus tamen non fuisse, ut Deus filium suum propterea tam truculentæ morti objiceret; quandoquidem id sine morte efficere potuerit. Suffecisse enim ad rem hanc totam comprobandam miracula tam illustria, tamque multiplicia, quibus tota Christi religio abunde fuerit comprobanda, ac porro & promissio remissionis peccatorum, in ea comprehensa, satis stabilita. Nam utut miracula, per Christum ejusque Apostolos ac cæteros fideles edita, doctrinam Christi ita generatim consideratam confirmarint; imbecillitas tamen nostra propius seu magis proprium argumentum desiderabat ejus promissionis, quæ Novi Fœderis est maxime propria, & creditu tamen, si rem recte intuearis, difficillima, hoc est, promissionis de remissione peccatorum, seu liberatione ab illius pœna, quæ mors est sempiterna. Propius autem argumenti genus, & ex natura rei cum promissione illa arctius conjunctum, est exemplum liberationis a morte, & morte quidem acerbissima in ipso duce, & tam benignæ promissionis primo præcone nobis propositum. Quodsi ratio illa, ad quam nunc respondemus, robur aliquod habet in promissione remissionis peccatorum, haberet etiam in promissione resurrectionis & vitæ sempiternæ. Nam si miracula ad comprobandam promissionem remissionis peccatorum abunde sufficiebant, quia ad universam Christi doctrinam, cujus illa pars sit, confirmandam suffecerint; idem de promissione quoque resurrectionis ac vitæ sempiternæ statuendum erit, cum & hæc pars sit doctrinæ Christi miraculis stabilitæ. Et profecto, si recte attendas, eatenus potissimum remissio peccatorum nobis promissa confirmatione egebat, quatenus ea in liberatione a morte, quæ resurrectione continetur, sita est; ut superius aliquo modo ostendimus. Jam vero & illi ipsi quibuscum nobis res est, fatentur, & ex sacris literis satis patet, Deum ad resurrectionem nostram comprobandam, non sola miracula adhibere, sed vel inprimis Christi exemplo nos ad eam spem exigere voluisse. Quam ob causam Petrus dixit, Deum resuscitasse Christum a mortuis, eique gloriam dedisse, ut fides nostra & spes esset in Deum. Et videmus Apostolum, cum resurrectionem nostram confirmat, quod inprimis facit 1 Cor. xv, non ad miracula confugisse, quibus doctrina Christi fuerit confirmata; sed exemplum Christi vel inprimis ursisse: quod facit etiam alibi, licet verbis brevioribus 1 Cor. vi. 14. 2 Cor. iv. 14. 1 Thess. iv. 14. Unde etiam, cum Timotheum 2 Tim. 2. 8 ad sustinenda pericula propter Euangelium animare vellet, meminisse eum jubet Jesu Christi ex mortuis resuscitati: & paulo post, rem quodammodo explicaturus, atque ostensurus, hoc exemplum ad nos quoque pertinere addit vers. 11. illa verba, *Fidelis sermo. Si enim una mortui sumus, etiam una vivemus*, &c. Et ipse Christus Joannem animaturus, illa protulit verba, quæ leguntur Apoc. 1. 17, 18: *Ego sum primus & ultimus, & vivens, & fui mortuus, & ecce vivo in secula seculorum, amen: & habeo claves inferni & mortis:* Exemplo primum suo, deinde etiam potestate, quam habet ad nos ex morte eripiendos, spem erigens. Quod idem aliqua ratione facit in Epistola ad angelum Ecclesiæ Smyrnensium scripta Apoc. 2. 8, quem itidem ad persecutiones, atque adeo mortem pro suo nomine suscipiendam hortaturus, ita orditur: *Hæc dicit primus & ultimus, qui fuit mortuus & vixit*, id est revixit. Nam si quis dicat, peti quidem ex resurrectione Christi argumentum nostræ resuscitationis; sed non tamen consequi, Christum in eum finem fuisse resuscitatum, ut nos inde resurrectionis vitæque sempiternæ spem conciperemus: illi primum obstant verba, quæ ex Petro primo loco citavimus, qui dicit, *Deum resuscitasse Christum ex mortuis, & gloriam illi dedisse, ut fides & spes nostra esset in Deo*: quibus & illa consentiunt, quæ eodem capite superius vers. 3 scripsit, nempe Deum pro multiplici sua misericordia nos regenuisse in spem vivam, per resurrectionem Christi ex mortuis; satis indicans, resurrectionem Christi fuisse pro singulari ipsius erga nos bonitate adhibitam, ut nos in spem vivam regeneraremur, & aditum obtineremus ac hæreditatem illam incorruptibilem, de qua postea verba facit. Quanquam præterea illud jure dici potest; quicquid Deus Christo vel mandavit, vel dedit, id totum hominum caussa illum mandasse, aut dedisse, totumque Christum *nobis*, ut Propheta loquitur Esa. 9. 6, hoc est, in nostrum commodum esse datum. Quicquid ad Christum ducem salutis nostræ constituendum spectat, id nostra caussa factum est. Inter illa autem sane est resuscitatio ex mortuis, in qua nobis exemplo præivit. Et quid multis opus? Ipse Paulus ad Ephes. scribens cap. 1, ut spem gloriosæ illius hæreditatis, ad quam vocati sumus, confirmet, potentiam illam commemorat, qua Christus resuscitatus fuit a mortuis, eamque ad nos credentes spectasse significat, cum ait vers. 19, *Et quæ sit supereminens magnitudo potentiæ ipsius erga nos, qui credimus secundum operationem roboris virium ipsius, quas operatus est in Christo, cum resuscitavit eum ex mortuis.* Ubi itidem, ut hoc quoque veluti obiter addamus, ad spem felicitatis nostræ confirmandam, non ad miracula confugitur, sed ad Christi resuscitationem & exaltationem. Et mirum sane esset, si, cum videamus Deum multa fecisse, vel, ut rectius dicamus, omnia, ut spem nobis vitæ æternæ insereret, & ad sibi parendum nos adduceret, id quoque ejus rei caussa non fecisse, quod ad id efficiendum vim ac robur maximum habuit. Mirum etiam foret, si quid resurrectione & exaltatione Christi ad spem illam nobis inserendam efficacius esset, id ibi non commemorari, ubi de ea confirmanda agitur, & resurrectionem exprimi, illo ne commemorato quidem, quod majorem ad spem illam corroborandam vim haberet.

Neque vero quicquam dictis obstat, quod resurrectio Christi etiam eo pertinuerit, & quidem primo, ut Christus ipse sanctitatis ac patientiæ suæ præmium fructumque a Deo referret. Nihil enim prohibet, quominus eadem res ad duplicem finem, & quidem æque, referatur. Sacræ sane literæ satis docent, vitam Christo sempiternam, & potestatem tantam, quantam eum consecutum esse scimus, ideo esse datam, ut præmium laboribus suis dignum referret: & inter alia non pauca docet locus Esa. LIII. 11, 12. & Phil. 2. v. 9 seqq. & nihilominus tamen sacræ literæ testantur,

Christum *perpetuo vivere ut pro nobis interpellet*, Hebr. 8. 25, *eum dextra Dei exaltatum esse principem & servatorem, ad dandam pœnitentiam Israeli, & remissionem peccatorum; eum ascendisse quoque in altum, aut supra omnes cœlos, ut omnia impleret*, intellige donis suis, ut patet ex Eph. 4. 10 coll. cum antecedentibus & seqq. Quin & hoc addi potest, divinam gloriam fuisse totius hujus rei præcipuum finem, & non mediate tantum, sed immediate cum resurrectione & exaltatione Christi, quatenus ea hominibus innotuit, connexum. Sic si quis pro fratre animam ponat, illius quidem vitam ac salutem pro fine sibi proponit; sed non minus tamen suam felicitatem sempiternam. Neque vero suam felicitatem sibi proponit tanquam finem quendam remotum, qui tum demum fit consecuturus, si obtinuerit illum finem, qui ad fratrem ipsius spectat, nempe vitam ac salutem ipsius; sed tanquam immediatum, qui consecuturus fit ex ipsius facto, ad salutem tamen proximi respiciente, etiamsi tandem alter, pro quo animam ponit, fructum eum non referat, quem ipse spectavit. Et, ut alia quoque ex rebus humanis exempla petamus, quam multa faciunt & boni principes, & patresfamilias, quæ & sibi & parentibus commodum aut felicitatem afferant; in quibus suscipiendis non minus suum, quam alienum, aut non alienum minus, quam suum commodum quærunt. Ut igitur id, quod ante diximus, concludamus; apparet, caussam finisse satis gravem, cur Deus non contentus miraculis, etiam morte filii sui promissionem remissionis peccatorum nobis factam voluerit sancire.

Restat nunc, ut tertium explicemus modum, quo mors Christi remissionem peccatorum nobis a Deo per ipsum oblatam confirmavit, quem quidem diximus ex duobus illis prioribus quodammodo resultare, iisque inniti. Is autem est, quod mors Christi insigne est documentum singularis ac plane admirabilis Dei ac Christi erga nos charitatis: quemadmodum sacræ literæ non uno loco aperte asserunt, & res ipsa docet: quandoquidem Deus id, quod habuit charissimum, nempe unigenitum suum filium, nostra caussa impendit; uti & ipse Christus, qui seipsum suamque animam pro nobis dedit. Hinc autem facile intelligitur, quam certa sit spes remissionis peccatorum per illum nobis oblatæ: quandoquidem Deus ac Christus charitate, præsertim tanta, quanta major inveniri nequit, prosequi nos non potest, si nos in æternum vult perdere, & peccata nostra sempiterno supplicio vindicare; maxime cum tam pronum illi sit, nos ex morte ereptos immortalitate donare. Hinc Paulus Rom. 5, 6, 10 ex charitate Dei, morte filii ipsius contestata, (a) ostendit, quam firma sit spes salutis nostræ, quamque certo nobis polliceri possimus, fore, ut ab ira futura, seu pœna sempiterna, per Christum liberemur. Diximus antem, tertium hunc confirmandæ remissionis peccatorum modum prioribus illi du bus niti. Etenim, ut charitas Dei ac Christi ex hujus morte perspici possit, necesse est, ut jam aliunde vel notum sit, vel intelligi possit, mortem illam ad fructum aliquem nobis comparandum pertinuisse. Nam etsi homines nonnunquam cœco quodam amore impulsi ea faciunt, quæ illis, quibus amorem suum comprobare volunt, nihil profunt: in Deum tamen sapientissimum id haudquaquam cadit; tantum abest, ut rem omnium, ut ita dicam, difficillimam ac durissimam fecerit, aut suscipi a Filio suo charissimo voluerit, ad suum erga nos amorem comprobandum, quæ nihil nobis prodesset, imo insignem atque incomparabilem fructum nobis non afferret. Unde sacræ literæ, quæ ex morte Christi summam Dei ac Christi erga nos charitatem demonstrant, id ponere, ac pro concesso sumere solent, Christum pro nobis mortuum esse. Verba autem illa hanc vim habere, ut significent, Christum boni nostri, ipsiusque salutis causa mortuum esse, satis non tantum apud (b) nos, sed etiam apud doctiores adversarios constat. Jam vero ad explicandum, quo pacto Christus salutis nostræ caussa sit mortuus, illa vel inprimis pertinent, quæ de duabus illis rationibus ante diximus, quibus mors Christi promissionem remissionis peccatorum stabilivit. (c) Dicimus autem non illa sola, sed illa inprimis huc pertinere: quia Paulus dicto Paulo ante loco Rom. 5 etiam id, quod ex illis rationibus consequitur, includit, (d) nempe quod Christi mors eo pertinuerit, ut nos cum eo reconciliaremur, hoc est, ad Deum converteremur. Nam & hoc ad salutem nostram sempiternam pertineret: quandoquidem sine eo salvi esse ex Dei decreto non possimus. Quanquam etiam vicissim sacræ literæ 2 Cor. 5. vers. 15 seqq. eo ipso, quod Deus ac Christus nos tantopere dilexit, nos impellere conantur, ut cum Deo reconciliemur, & peccatis omnibus abdicatis justitiæ nos penitus dedamus. Itaque non est existimandum, ubique, cum Christus pro nobis aut pro peccatis nostris mortuus dicitur, ad hanc rationem respici, in qua explicanda nunc sumus, & intelligi, eatenus Christum dici salutis nostræ caussa mortuum, quatenus inter alia, charitatis erga nos suæ Patrisque sui documento, nobis confirmare remissionem peccatorum voluerit: quandoquidem sæpe contra fit, ut ad charitatis illius demonstrationem, quæ ex morte Christi petitur, illud ponatur, Christum pro nobis, aut etiam pro peccatis nostris mortuum esse.

(a) *Vide de Satisfactione ab initio.*

(b) *de Satisfactione cap.* 1 *&* 12. (c) *de Servatore lib.* 1. (d) *de Satisfactione cap.* 11.

F I N I S.

INDEX
RERUM & VERBORUM,
Phrasiumque S. Scripturæ memorabilium.

In quo numerus Latinus I. & II. primum secundumque Tomum, vulgaris vero additus, aut sequens, Tomi indicati paginam, & a. b. primam aut secundam paginæ columnam, denotat.

NOTA.

Asteriscus alicubi adjectus, numeros paginarum bis positos indicat.

fer-

Index rerum & verborum Phrasiumque.

Hhh

Ant

Index rerum & verborum Phrasiumque.

Athenæ

Index rerum & verborum Phrasiumque.

B.

Blaf-

C.

Dei

Circu

354

D.

montem

De-

E.

F.

G.

H.

Ab

Index rerum & verborum Phrasiumque.

Mafci

N.

O.

P.

gis

Index rerum & verborum Phrasiumque.

T.

Tro-

V.

Y.

Z.

INDEX ALTER

Locorum S. ſcripturæ qui in hoc opere explicantur illuſtrantur vel curſim attinguntur.

Ubi numerus latinus I & II primum vel ſecundum tomum, literæ a. b. pagina columnam primam aut ſecundam denotant.

GENESIS.

INDEX ALTER.

EXODUS.

Cap.	verſ.	tom.	pag.	Col.
I.	17	I.	258. b.	
	18	ibid.		
	22	I.	358. b.	
II.	8	I.	19. a.	
	10	II.	194. b.	
	11	ibid.		
	14	II.	195. a.	
	15	ibid.		
III.	2	II.	218. b.	
	6	I.	115 b. & d. II. 218. b.	
	12	I.	47. a.	
IV.	22	I.	28. b.	146 a
	23	I.	146. a.	
V.	14	II.	221. a.	
VII.	13	I.	151. b.	
	22	I.	ibid.	
VIII.	19	I.	151. b.	
	32	ibid.		
IX.	34	I.	151. b.	
XII.	7	II.	195. b.	
	11	II.	69.	
	12	II.	195. b.	
	13	ibid.		
	22	II.	160. b.	
	23	I.	304. a.	II. 195. b.
	29	II.	195. b.	
	40	I.	408 a.	
XIII.	2	II.	213. a.	
	11 & d.	ibid.		
	21	I.	299. b.	
	22	ibid.		
XIV.	20 & d.	II.	196. a.	
	22	I.	300 a.	
	28	I.	335 b.	
	31	I.	300. a.	
XV.	4	I.	335. b.	
	13	I.	405. a.	
	14	ibid.		
XVI.	15	I.	300. a.	II. 69.
	16	I.	300. a.	
XVII.	2	I.	301. b & d. II. 104. a.	
	6	I.	300. b.	
	7	II.	104. b.	
XVIII.	25	I.	27. a.	
XIX.	3 & d.	II.	218. b.	
	13	II.	210. b.	
	20	I.	571. b.	
	18 & d.	I.	421. b.	
	19		365. a.	
	22	II.	213 a.	
	24	ibid.		
XX.	3 & d.	I.	394 a.	
	11	II.	108. b.	
	18	II.	209. b.	
	19	ibid.		
XXI.	6	II.	169 b.	
XXIV.	3 & d.	II.	160. a b.	
	4	ibid.		
	6	II.	271. a.	
	7	II.	160 a.	
	8	II.	271. b.	
XXVIII.	17	I.	148. a.	
XXX.	6	II.	147. b.	
	7	ibid.		
XXXII.	6	I.	302. b.	
	10	I.	170. b.	
	32	I.	146. a.	514. a.
	34	I.	514. a.	
XXXIX.	10.	I.	148. a.	

LEVITICUS.

Cap.	verſ.	tom.	pag.	Col.
I.	4	II.	115. b.	
IV.	1 & d.	II.	115. a.	161. a.
	5	II.	223. b.	
	7	ibid.		
	13	ibid.		
	12	ibid.		
	16	ibid.		
	18	ibid.		
	25	ibid.		
V.	1 & d.	II.	161. a.	
	11	ibid.		
	12	ibid.		
VI.	1 & d.	II.	161. a.	
VIII.	10	II.	ibid.	
	11	ibid.		
	15	ibid.	II. 271. b.	
	18	II.	ibid.	
	23	ibid.		
	29	II.	161. a.	
	30	ibid.		
	36	I.	409. a.	
IX.	23	II.	217. b.	
	24	ibid.		
X.	2 & d.	II.	217 b.	
XI.	44	II.	278. b.	
XII.	2	II.	189 b.	
	7	I.	117. b.	
	8	ibid.		
XIII.	1 & d.	I.	117. b.	
XIV.	2 & d.	I.	117. b.	
	4	II.	160. b.	
	5	ibid.		
	6	ibid.		
	7	ibid.		
	14	ibid.		
XVI.	6	II.	116. b.	
	11	ibid.		
	12	II.	153. a.	
	14	II.	2; 1. b.	272. a.
	15	II.	153 a.	161 b.
	16	II.	150. b.	ibid.
	17 & d.	II.	116. b.	
	18	II.	153. a.	
	20	II.	150. b.	
	21	II.	162. a.	
	24	II.	150 b.	
	26	II.	161. a.	
	34	II.	150. b.	
XVII.	3	II.	73. b.	
	4	ibid.		
	5	ibid.		
	6	ibid.		
	9	ibid.		
XVIII.	5	I.	91. b.	394. a. 404. b.
	6 & d.	I.	436. b.	
XIX.	2	II.	278 b.	
	2	ibid.		
	15	I.	91. b.	
	16	I.	434. a.	
	17	ibid.	II. 148. a.	
	18	I.	394. a. 434. a. II. 148. a.	
	20	I.	436 b.	
	31	I.	437. b.	
XX.	6	I.	ibid.	
	7	II.	2 8 b.	
	10	I.	436. b.	
	27	I.	437. b.	
XXI.	13 & d.	II.	131. b.	
XXII.	6	II.	161. a.	
	7	II.	ibid.	
XXIII.	10 & d.		324 a.	
XXV.	4	I.	416. b.	
	10	ibid.		
XXVI.	3 & d.	I.	393. b.	
	14 & d	ibid.		
	40 & d.	II.	146 b.	306. b.
	44 & d	II.	306. b.	
XXVII.	10	I.	81. b.	

NUMERI.

Cap.	verſ.	tom.	pag.	Col.
III.	5 & d.	II.	134 a.	
	40	II.	213. a.	
	41	ibid.		
IV.	18	I.	409 a.	
	39	ibid.		

Cap	verf.	tom.	pag.	Col.
	33	ibid.		
	34	ibid.		
	37	ibid.		
	38	ibid.		
VI.	26	II.	135. a.	
VIII.	16 & d.	II.	213. a.	
IX.	18	I.	299. b.	
X.	12	I.	421. b.	
XI.	4 & d.	I.	302. a.	
	11	I.	ibid.	
	12	ibid.		
	34	ibid.		
XII.	6	I.	15. b. & d. 33. 70. a. 100. b.	
	7	II.	100. b. 101. a.	
	15	I.	317. b.	
	12	ibid.		
XIV.	6 & d.	I.	301. b.	
	11	II.	104. b.	
	21	II.	105. b.	
	22	ibid.		
	27	II.	104. b.	
	28	II.	105. b.	
	29	II.	107. a.	
	33	II.	105 a.	107. a.
	34	ibid.		
XV.	27	ad	finem, II. 89. b.	
	28	I.	413. II. 178. a.	
	29	ibid.		
	30	ibid.	II. 179. b.	
	31	ibid.		
XVI.	1 & d.	I.	304. a.	
	35	II.	217. b.	
	39	ibid.		
	1 & d.	II.	134. a.	
	21	ibid.		
	24	ibid.		
	28	ibid.		
XIX.	2	II.	272. a.	
	6	II.	160. b.	
XX.	2	II.	105. a.	
	3	II.	104. a.	105. a.
	4	II.	104 a.	
	5	II.	ibid.	
	10	I.	300. b.	
	13	I.	301. b.	
	15	II.	104. a.	
XXI.	5 & d.	I.	303. a.	
	6	I.	304. a.	
	16	I.	300. b.	
XXIV.	17	I.	23 a. b.	
XXV.	1 & d.	I.	303. a.	
	12	I.	118. b.	
	13	ibid.		
XXXI.	14	I.	335. b.	
	21	II.	161. a.	
	22	ibid.		
	23	ibid.		
	24	ibid.		
XXXII.	19	I.	57. b.	

DEUTERONOMIUM

Cap	verf.	tom.	pag.
I.	37	I.	301. a.
IV.	6	I.	58 b.
	8	ibid.	
	10	I.	421. b.
	11	ibid.	
	15 & d.	I.	82 a.
	24	II.	217. b.
V	2	I.	421. b.
	5	I.	409. b.
	6 & d.	I.	394. a.
	22	II.	209 a.
	24	ibid.	
	25	ibid.	
	26	ibid.	
	28	II.	210. b.
	29	ibid.	
	30	ibid.	

Cap.	verf.	tom.	pag.	Col.
VI.	2	I.	393. b.	
	3	ibid.		
	5	I.	71. b.	394 a.
	13	I.	54. b.	
	16	II.	104. b.	
VII.	8	I.	405. a.	
	12 & d.	I.	393. b.	
VIII.	3	I.	15. a.	
	15	I.	300. b.	
IX.	26	I.	405. a.	
X.	17	I.	91. a.	290. a.
	20	I.	54. b.	
XI.	4	I.	335. b.	
XII.	19	I.	302. b. II. 882. a.	
	18	ibid.		
XIII.	5	I.	405. a.	
XV.	15	3.	450. b.	
	16	Ibid.		
XVI.	10	I.	302. b.	
	21	I.	ibid. II. 221. b.	
	24	II.	221. b.	
XVII.	2 & d.	II.	178. a.	179. b.
	3	II.	179. b.	
	4	ibid.		
	5	ibid.		
	18 & d.	II.	172. a.	
XVIII.	10	I.	437. b.	
	11	ibid.		
	14	I.	437. b.	
	15	3.	68. a.	559. b. 587. b.
XX.	19	I.	584. a.	
XXI.	3	I.	405. a.	
	17	II.	208. a.	
	23	I.	405 b.	
XXII.	24	I.	16. a.	
	28	I.	436. b.	
	29	ibid.		
XXV.	4	I.	294. b.	
	5	I.	9. b.	
	6	II.	138 b.	
XXVII.	26	I.	369. b.	
	27	ibid.	I. 394. a. 403. b. 404. a.	
XXVIII.	1 & d.	I.	393. b.	
	4	I.	13. a.	
	21	ibid.		
	13	I.	357. b.	
	15 & d.	I.	393. b.	
	18	I.	13. a.	
	44	I.	357. b.	
	53	I.	13 a.	
XXIX.	1	I.	421. b.	
	2	II.	105. a.	
	3	ibid.		
	4	ibid.		
	18	II.	207. a.	
XXXII.	7	I.	27. b.	
	21	I.	182. b.	
	22	I.	484 b. II. 179. b.	
	34	I.	88. b.	
	35	I.	179. a II. 180. b.	
	43	I.	196. a.	
XXXIII.	2	I.	421 b.	
XXXIV.	10	II.	70. a.	

JOSUA.

Cap.	verf.	tom.	pag.
I.	5	II.	220. a.
	6	ibid.	
	7	ibid.	
	8	ibid.	
	9	ibid.	
V.	13	II.	150. a.
	14	II.	87 b.
	15	ibid.	
VI.	3 & d.	II.	196. a.
VII.	19	I.	121. b.
X.	24	I.	336. a II. 86. a
XIV.	2	I.	409. a
XVIII.	25	I.	30 a
XIX.	15	I.	20. b.
XXII.	9	I.	409. a.
	2	II.	207. b.
XXIV.	32	II.	166. a.

INDEX LOCORUM

Cap.	verf.	tom.	pag. Col.
II.	1	II.	15.b.
	4	ibid.	
	5	ibid.	
III.	1	II.	62.a.
	2	ibid.	
IV.	18	II.	300.b.
V.	13	I.	263.b.
XII.	7	II.	162.a.
	8	ibid.	
	9	ibid.	
XIV.	10	I.	301.b.
XV.	14	II.	179.b.
XX.	26	II.	ibid.
XXIX.	2	II.	104.a.
XXXVI.	6	I.	458.b.
	7	I.	363.b.
XLII.	7	II.	80.b.

P S A L M I.

Cap.	verf.	tom.	pag. Col.
I.	2	I.	101.b.
	6	I.	416.a.
II.	4	I.	553.b.
	7	I.	70.a. 314.a. 336.b. II. 77.a. 117.a.b. 196.b.
	8	I.	336.a. II. 196.b.
	9	II.	196.b.
	10 &c.	ibid.	
V.	57	II.	114.b. 312.a.
	10	I.	104.b.
VI.	2 &d.	II.	203.b.
	8	I.	396.a.
VII.	14.	I.	506.b.
VIII.	5	I.	391.a. II. 92.a.
	6	I.	331.a. 336.a.
	7 &d.	I.	336.a. 138.a.b.
	8	I.	338.a.b.
X.	7	I.	104.b.
XI.	1	II.	80.b.
	7	II.	179.b.
XII.	1	I.	100.a.
	2	ibid.	
XIII.	1	I.	560.a.
XIV.	1	I.	103.b.
	3	ibid.	
	4	I.	585.b.
XVI.	10	I.	314.a.
XVII.	3	I.	584.a.
XVIII.	2	I.	395.b.
	3	ibid.	
	14	II.	216.a.
	15	ibid.	
	32	II.	196.b.
	35 &d.	ibid.	
	50	I.	196.a.
XIX.	2	I.	79.a.b.
	3	ibid.	
	4	ibid.	
	5	I.	162.a.
XX.	4 &d.	II.	156.b.
	5 &d.	ibid.	
XXI.	7 &d.	II.	196.b.
	10	II.	179.b.
XXII.	8	I.	534.a.
	14	I.	558.b.
	22	II.	118.b.
	23	II.	96.a.
	28	I.	564.a.
XXIII.	5	II.	82.a.
XXIV.	1	II.	309.b.
XXV.	7	I.	391.a.
	8	II.	158.b.
	9	ibid.	
XXIX.	8	II.	216.a.
XXXI.	23	I.	99.b. 100.a.
XXXII.	8	I.	342.b.
XXXIII.	6	II.	73.a. 74.a. 85.a. 185.b.
	9	II.	84.a. 181.b. 590.a.
	12	I.	115.b.
	28	I.	63.a.
XXXIV.	2.8.	II.	252.b.
	9	ibid.	
XXXVI.	2	I.	109.a.
	7	II.	172.b.
	11	I.	111.b.
XXXVIII.	7	II.	165.b.
XXXIX.	14	I.	302.b.
XL.	9	II.	188.b.
	10	ibid.	
	11	ibid.	
XLII.	5	II.	31.a.
XLIV.	23	II.	144.a.
XLV.	22	I.	560.a.
	8	II.	80.a. 114.b.
	11	II.	75.b.
XLVII.	3	II.	80.a.
	4	ibid.	
L.	1	I.	190.a.
	9 &d.	II.	171.a.
	13	II.	229.b.
	14	ibid.	
	15	ibid.	
LI.	6	I.	99.b. 100.a. 207.a.
	17	II.	115.b. 157.a.
	18	II.	157.a. II. 283.b.
	19	ibid.	
LIII.	4	I.	103.b.
LXII.	9	I.	207.a.
	10	ibid.	
LXVIII.	18	I.	365.a. 558.b. II. 213.a.
	19	II.	285.a.
LXIX.	20	I.	194.b.
	23	I.	397.b.
	24	ibid.	
	26	I.	194.b.
	23	I.	354.b.
LXXI.	22	I.	358.b.
LXXIII.	9	I.	185.a.
	18	I.	357.b.
	19	ibid.	
LXXIV.	1	I.	560.a.
LXXVIII.	25	II.	179.b.
	79	I.	127.b.
LXXXII.	6	I.	378.a. II. 77.b. I. 69.a.
	7	I.	3.a. I. 506.b.
LXXXIX.	27	II.	196.b.
	28	ibid.	
	30	II.	81.a.
	35	II.	108.b.
	37	II.	81.a.
	38	ibid.	
XCIV.	11	I.	261.b.
	22	I.	359.b.
XCV.	1 &d.	II.	103.b.
	8	ibid.	
	12	II.	208.a.
Infcriptio Pfalmi		II.	78.b.
	3	II.	179.b. 317.b.
XCVII.	4	II.	217.b.
	5	ibid.	
	7	I.	333.a.
	8	ibid.	II. 32.b.
XCVIII.	2	I.	73.a.b.
C.	3	II	72.a.
CII.	25	II.	166.a.
	26	II.	83.a.
CV.	16	I.	121.a.
	18.	II.	111.a.
	19	ibid.	
	38	I.	300.a.
	39	ibid.	
CVI.	4	I.	301.a.
	14	I.	300.a.
	15	ibid.	
	20	I.	81.b.
	30	I.	118.b.
	31	ibid.	
CVII.	10	II.	111.a.
CX.	1	I.	315.b 336.b. II. 75.a.
	2	I.	315.b. 336.a.b. 115.a.
	5	II.	117.a.b. 131.a. 115.a.
CXII.	9	I.	11.b.

INDEX LOCORUM.

INDEX LOCORUM

MARCUS.

LUCAS.

INDEX LOCORUM.

L.

JOANNES.

46

S C R I P T U R Æ.

ACTA APOSTOLORUM.

Ad R O M A N O S.

INDEX LOCORUM.

1. ad CORINTHIOS.

I N D E X   L O C O R U M

20

Cap.	vers.	tom.	pag. Col.
	20	II.	9 b.
	21	I.	406 b.
	22	I.	103. a.
	23	I.	387. a. 400. a.
	24	I.	158. a.
	25	I.	387. a.
	26	I.	92. a. 315. a. 441. b.
	27	I.	405. b. 441. b.
	28	ibid.	
	29	I.	402. b 407 a. 441. a. II. 98 b.
IV.	2 & d.	ad vers.	8. I. 407. a.
	4	II.	42.
	5 & d.	I.	405. a.
	6	II.	113. b.
	7	I.	411. a. 443. a. II. 213. b.
	8	I.	4·6 a. 478 a. 553. b.
	9	I.	419 b. 416. a.
	14	I.	434. b.
	17	I.	70. b.
	19	I.	94. a.
	20	I.	145. b.
	21	I.	105. b.
	22	I.	422. b. & d. II. 188. b.
	23	I.	300. b. 424. a.
	24	I.	100. a. 300. b.
	28	I.	117. a. & d. 407. a.
	29	I.	117. a.
	30	I.	422. b.
	31	ibid.	
V.	1	I.	380 a. II 283. a.
	2	I.	380. a. 416. b. II. 283. a.
	3	ibid.	I. 431.
	4	I.	416. b.
	5	I.	90. b 394 b. II. 49. a.
	6	I.	78. b. 95. b 284. b 294 b 439. a. b. 449. b. 574. b
	7	I.	90. a.
	8	I.	380. a. b. 433. a.
	12	I.	95. b. 447. b.
	13	I.	297. a 439. b. 511. b. 567. b.
	14	I.	92. a. 42 , a. 430. a.
	15	I.	418. a. 437. b.
	16 & d.	I.	398. a. 441. a. 442. a.
	18	I.	440. a. 447. b II. 178. b.
	19	II.	178. b.
	20	I.	72. a. 83. a. 442. a. II. 178. b.
	21	I.	85. b. 178. b.
	22	I.	72. b 87 b. 191 a. 429 a. 585. a. II. 64. b. 178. b.
	23	II.	178. b
	24	I.	329. b II. 178. b.
	25	I.	535. b II. 178. b.
	26	I.	418. a 438. a. 505. b.
VI.	2	I.	513 a. II. 12. a. 35. a.
	3	I.	389 b.
	4	I.	11,. b. 89 b
	6	I.	93 b.
	7	I.	116. b. 442 b.
	11	I.	608 a.
	12	I.	393. a. 400. b. 418. a. 431 a. 512. b.
	13	I.	92. a. 343. b. 400. b. 4.8. a.
	14	I.	343. a. b. 512. b.
	15	I.	95. b.
	18	I.	608 b.

ad EPHESIOS.

Cap.	vers.	tom.	pag. Col.
I.	3	I.	199 a. 370. a. 380. a. II. 4. b. 171. b.
	4	I.	380. a.
	5	I.	88. a. 477. a.
	7	I.	88. a. 110. a. 447. a. 528. b.
	8	I.	518. b.
	9	I.	88. a. 477 a. 527. a. 528. b.
	10	I.	480. b. 528. b II. 72. a. 212. b.
	11	I.	28 a. 477. a. & d. 528. b.
	12	I.	75. a. 474. a.
	13	I.	406. a.
	14	I.	276. b 405 a. 474. a. II 213. b.
	15	II.	56. a.
	16	I.	550. a.
	19	I.	5.8. b. 620. b.
	20	I.	473. b. 6.0. b. II. 76. b. & d. 280.
	21	I.	333. a. 334. a. b. 477. b. 528. b.
	22	I.	332. a. 336. a 528. b. II. 92. b.
	23	I.	332. a. 519. b.
II.	1	I.	281. a. 201. a.
	2	I.	401. a 573. b II. 86. b. 186. a.
	3	I.	415. b. 447. b.
	4	I.	474. a. 552. b.
	5	I.	35. b. 201. a. 510. b. 530. a.
	6	I.	473. 476. b. 510. b. 530. a.
	9	II.	67.
	10	II.	72. a.
	12	I.	349 a.
	13	I.	58. b. II. 86 b.
	17	I.	169. b. 362. a. II. 4. b.
	18	I.	482. b.
	19	II.	287. b.
	20	I.	67. a. 389. b. 481. a. II. 282. b.
	22	I.	278. b.
III.	1	I.	398. b. 532. a.
	2	I.	70. b. 531. a.
	5	I.	484. b. 531. b.
	7	I.	70. b.
	8	ibid.	
	9	I.	417. b. 528. b.
	10	I.	333. a. 334. a. II. 18. b. 113. b. 277. b.
	13	I.	398. b.
	16	I.	526. b.
	18	I.	417. b.
	21	I.	201 b.
IV.	2	I.	329 b.
	5	I.	379. a.
	6	I.	379. a. 380. a.
	7 & d.	II.	91. a.
	8	I.	337. b. II. 283. a.
	10	I.	332. a. 621. a. II. 170 a.
	11	I.	275. a. II. 270. a. 285. a.
	12	I.	67. a. II. 270 a.
	13	II.	120. b.
	14	I.	259. a. II. 120. b. 223. b.
	15	I.	526. b.
	19	I.	84 a.
	21	I.	570. b.
	22 & d.	I.	449. b.
	23	II.	52. a.
	24	I.	449. b. II. 52. a.
	25	I.	434. a.
	29	II.	47. b. 56. b.
	30	I.	405. a 475. b. II. 36. a. 277. b.
	31	I.	438. a. II. 281 b.
	32	II.	303 b.
V.	1	I.	552 a.
	2	I.	173. b. 379 b. 405. b. II. 283. b.
	3	II.	220. a.
	4	II.	47. b.
	5	I	417 b 485. b 567. a. II. 220. a.
	8	I	5,3. b. II. 313 a.
	9	I.	573. b. 585. a.
	10	I.	444 b.
	11	II.	125. b & d. II. 303. a.
	14	II.	303. a.
	16	I.	450 a. I. 537. b.
	18	I.	492. b.
	19	I.	578. a.
	21	I.	507. b.
	25	I.	141. b & d 379 b.
	26	I.	276. a II. 52. a. 206. b.
	27	I.	37. a. 276. a.
	31	II.	202. a.
VI.	1	I.	85. a.
	2	ibid.	
	5	I.	107. b.
	6	I.	72. b.
	8	I.	412 a. 445. b.
	9	I.	91 b.
	10 & d.	I.	526. b.
	11	I.	485. a.

Ss

INDEX LOCORUM

35 & d.

INDEX LOCORUM.

FINIS.

Errata, variantes lectiones, & addenda, in alio nitidiore exemplari, post operis impressionem nobis tradito, repertæ. Ubi prior numerus paginam, literæ a. b. primam aut secundam paginæ columnam, posterior numerus paginæ lineam denotant.

QUo te, quod 01 4 b 62. Uria, Usia 6 a 5. 2Par.3. 1Par.3. ib 15. Davidicæ Davidicæ, 8 b.50. hæc. hic 9 a 5. ius, ipsi ib b 57, doceret, ducere ib. 45. Luc.2.47. Luc.1.37.14.a 13. vers 17. vers 22.17 a 47. innoluerit, innotuerit 20 a 4 a fine. consilium, consilium 21 b 63. Ubi est, vasl.2 Ubi est ib 18. amplectentur, amplectamur a 18 7. satis, fatis 24 a 15. Psal 68 6 Psal.78.70, 27 b 56. Math.3.4. Malach 3.4.ib.62. Joh.13.25 Jos.18 25 30 a 14. omnes omneno ita cohærere sententia, omnino ita cohærere sententiam 75 b 51. cap.7.4. cap.24.76 a 11. ... 84 b.24. Deut.32. Deut.32.88.b 8. Proverb viij.35.17.18 Proverb viij.35.xvij.20. 118 b 62. au.hoc sic a viris quibusdam doctis explicatur illud authoris 117 b 22. Psal.106.20. Psal.cvj 30.122 b 47. sustinatum, susceptum 121 a 33. autem non. autem patientiam non 132 a 44. hominea, hominis 134 a 51. Interpellationis, Interpellationis enim ibid. b.28. post justificatum iri, comma deleatur & addantur hæc. Hoc autem si verum sit, consequitur omnes Judæos, fidei in Christum expertes, justificatum non iri.148 a 21. eos, Judæos ib.b 48. Matth.16. Math.x.150 a 62. conservata, conformata 151 b 3. cap.2.cap.1.10.155 b 58. concidet, concidet in justitia, ratione justitiæ, id est, justitiam consummabit & concidet. ita &c.156 a 25. omnis. Et omnis 157 a 39. efferavitur. efferantur 158 a 61. tem, tem & illam 160 b 63. bonorum, donorum 165 b 19. divina, divina propter se 167 a 64. vers.22 vers. 21. 168 a 14. eorum, Judæorum ib a 33. LX, LXX, 21 168 b 54. ad, aut 178 b 3.13.18. 180 a 8. faciat, faciat. Contra qui immorigerum se præbet, metu caret 181 a 26. nudum, nude 183 b 50, exorta, suo exortu ib.b 15. spinæ, fuit ib. b 58. præmio, doctrina ib.b 65. clari. chari 184 a 16. incedere, incedere. Hic zelus invidiam necessario conjunctam habet ib. a 19. in sequentis, in hoc capite & sequentis ib. a 41. dissensionum, ciborum, dissensionem 185 a 3. disciplinæ, disciplinæ Christianæ ib.a 41. qui, vel ib. b 3. Deo, Deo, nempe pro qui nouis qua vescitur cibo: dum enim gratias Deo agit 186 b 61. &, eo 190 a 43. aliis, illis 192 b 8 offendat, offendat. Itaque malvult re aliqua, licet alioquin suavi, abstinere, quam Deum forte offendere 193 b 29 1Cor.6. 1Cor.2.23 194 a 60. consectaneum, consentaneis 196 a 2. vers.6. vers.16. 196 b 45. vers.8. vers.8, & 13. ib a 48. cap 2. cap 5.17.21. 198 a 35. imago, minus 104 a 21. imagine, imagine [vel. Verum Dei nostram cum mendacio commutarunt ib. b 24. suis, suis [Vel. in ipsa sua natura] ib b 41. pareot, patient 105 a 1. possint, possint] ib. b 50. peccaverint, peccarent] ib b 62 pepigit, pepigit.] 206 a 17. pertinere] pertinere. ib. a 25. quod omnes vero, contra vero omnes 207 a 23. dicere: dicere] ib. b 12. reperitur, sequitur ib. b 50. hominum, hominum] 208 a 35 justitiæ, justificatio ib a 38. suam, suam de salute ac justificatione nostra ib b 12 præcipit præcipit] ib.b 54. subipse, subisse 212 b 51. verbum fuisse deleatur 213 a 10. viribus hominum, vel virium hominibus 214 b 2. quod, quod cum fuissetis aliquando peccati mancipia postea audita Evangelii doctrina, ita illis 215 b 38. præscribitur, præscribitur] ib. b 56. non tantum, non tantum non 217 a 15. esse, esse in se 223 b 12 tribuo, tribuo.] ibid. b 36. exeruit. exeruit non secus atque calor in calce viva latens frigida aqua irrigatur, vimque suam exerit, quæ antea non apparebat. ib b 40. spirant, spirant eaque desiderant & agunt 218 b 13. sic dicta, sic dictus 220 b 61. vocati, ita, vocati] & ita 222 a 2. rerum, rerum contrariarum 227 a 28. Christi, Domini 230 a 37. post jocundum deleatur punctum ib.b 52. Fore, fore ib.b 60. sed, sed primo non universum, verum, ut supra docui, ex parte tantum, cum non exiguus restet credentium Judæorum numerus. Deinde non in perpetuum hanc indurationem durare debere, sed 235 a 38. pertinebunt, pertinebunt.] 238 b 13. melius.] melius, calumniatum] 242 b 35. Docet, Decet 243 b 25. vers 2. vers.4 250 b 28. tristissimo, tristissimo 253 b 28. 24.22.255 b 56 in Spiritu. Spiritu 257 b 5. Sapientiam &c. conjungantur cum præcedentibus 259 a 1. ij iij 263 b 61. producet, producet 285 b 31 efficit, respicit 287 a 42. septemdecim, septem ib.b 16 infidelibus. infidelibus, quod etiam hactenus reprehendit. 275 a 51. mitim, mitim 279 b 50. 24.34 294 a 53. xv. xxv ib.b 42. accipitur, propter, accipitur propter 305 a 39. 21.2.x, 9.312 a 35. 2 Thessal. 1 Thessal. 314 a 54. & 22, & 21, 335 b 62. epist. epist.11.ib.b 28. 18.13, 336 b 19.38. 18.341 b 57. vers 6. vers 8 ib.b 58. cap.13. cap xiij 341 a 8 a.ac 345.b 22. nequeat, nequeat, ut quædam vitam recipere ut penitus animam nequeant, nisi &c.ib.b 58.12 16.357 a 64. 20 21. 358 b 28 14.15. ib.b 46. 2 Cor. 1 Cor 379 a 29. Ephes 1.3,4,6. Ephes.1,3.1v 6 380 a 10. alia, alia Joh.aij. 40.ib a 39 1Tim 2.14. 1Tim.1.13 384 b 47. cap 1.4 cap.1.5. ib b 47 cap. 31,2. vers.31,32.390. b 1. Heb.11. Heb.1.395 b 55. partim 47. partim vis, 6 397 b 13. 1 Joh.6.6,18 1 Joh v.6.7.8.400 a 43 Phil.2.25, Phil.ij.9.405 b 9. cap iv, cap iij. 411 a 16. vers. 16. vers. 26. ib. a 33. 19.12.415 a 18 eorum, eorum curam testatur, ut ipsorum quoque amorem in se accendat, 418 b ult. cap.v. cap.iv. 421.b 5.12.18 Deuter xxxiij.2. ib.b 1. cap v. cap. iv 423. b 48. ut ea, & ea 425 b 6. connectantur illa cum præcedentibus 428 a 1, cap.vi. cap v 433. b 64. Rom.2. Rom.2ij 440 a 16. 1 ad vers 18. 2 vers.11. ad finem 442 a 56. 2 Thess. 1 Thess 441 a 52. pseudodidascalis servabant, pseudodidascali 447 b 6. Cap.V. Cap.VI. 448 a 8. docuimus, docuimus Evangelicam veritatem primi 451 b 5 ad, ad præcipuos 452 a 43. apostolos, quasi, Apostolos, qui ante me munus hoc obiissent, tanquam Evangelicæ religionis, aut eorum quæ &c. ib 55. quam &, quam & ante &, ib.a 25. habentur mali: habentur, mali 454 a 34. transire, transire: ut 455. b 54. justificandos, per fidem justificandi 456 a 4. factam. factam [Nam Moses Geneseos autor, veluti prospiciens fore, ut Deus aliquando Gentes extraneas, non secus atque Abrahamo jam olim factam refert.] ib.a 7. habuit. habuit [vel: sa demum, qui ob fidem quam Deo habet, justus ab eo pronunciatur, vitam salutemque consequetur.] ib. a 35. verum, verum spiritualis, hoc est, justificati &c. ib b 59. si aliquid, et aliquid quod 457 a 14. servire, servire ib. 31. diversarum gentium, diversorum generum ib 40. ipsius, ipsius observationi ac ib b 7. omnia, omnino 458 a 18. competens dispensatione, competens ib.b 21 interversitas, inter vos disparitas ib b 30. vitæ, vitæ, hic quidem sanctæ, aliquando &c ib.41. corripiat, corripiat] 465 a 22 censes, censeri hoc se ib b 58. posset, posset [Vel. Ut diu eos feras qui sunt molesti, & ad quos vel vindicandos, vel relinquendos atque abjiciendos ira te solicitare posset] 467 a 52. Cap IV. Cap.VI 469. ut vers.20 locis ut vers 20. 473 b 58 Christiani, Christianæ. felicitatem animi seu spiritualem, ib.a 42 subintelligi, subintelligi locis ib 24. cælum, & intelliguntur cælum ib. 25. vers.5, 12. vers 12 ib. a 60 Nam gloria. Nam gloria sæpe splendorem aut majestatem significat aut Pater gloriæ afficiendus &c. 476 a 38. 28 18. ib. b 45. vers.5. vers.3. 477 b 52. Videtur, Et videtur 480 a 41. 14 24. 480 b 19. 21 & 20.xvij. vers.22 & d 481 a 12. Ephesiorum maxime, Ephesiorum, maxime 485 b 29. Christi, Christi. Hæc est una pars rei quam precatur Apostolus. Hoc enim est primum omnium quæ ad salutem spectant, firmiter fidem adjungere doctrinæ Christi 483 a 2. Rom.1 Rom. 3.ib.a 37. Et si generationi, Et si generatio generationi ib. b 25. Sup. ij. 3. Sup iij. Sapien. vij 484 b 38. id est, id est. staturæ plenæ Christi, qualis &c. 485 a 38 qui secundum, qui secundum, & ab his verbis incipiet paragraphus 486 a 40. habendi prohibet 487 a 7 id est, id est, vel tam vobis exosa sit, ut &c. 487 a 8 inobedientiæ inobedientes ib. a 32. hoc loco, horum ib b 2. cur ea a luce redarguuntur, cur quæ a luce redarguuntur, manifestantur, alioquin non tum manifesta, nisi a luce redarguantur, quia omne &c. ib. b 59. cap.VI. cap LX ib b 53. matres, ratia 488 a 58, ut, ubi 488 a 41. 7,17. 489 a 8. matres, matres, per Synecdochen, ut Heb.12.23 vel etiam quia patres magis hac monitione egerent, quam matres, quæ blandiores &c. 489 b 44. queant. queant. In jurisdictione autem parentum manent etiam ea ætate, qua irritari queant. Quanquam &c 490 a 15. quæ, quam 491 a 1. primo deleatur ibid. b 31, secundo, id est, ib, b 32. impleris. implere debet ib b 63. patefaciendo, Vers 9. Patefaciendo, & hinc incipiet paragraphus 491 a 41. omnium omnes 493 b 7. complectimini, complectimini [Vel. in omnes doctrinam Christi amplexos exercere] 483 b 39. pater, pater & autor primus 484 a 1. quibusvis Angelis, [Vel sive ipsi sua eliquia] ib a 22. degentis, degentis atque imperium exercentis ib.a 47 summus, opus, summa ib. b 27. atque, Præterea autem id 495 a 6. decrevit] decrevit vel corpet] ib b 27. 2Tim.2. 1Thess.ij 5.504 a 52. contemptionem, contentionem 505 b 49 1Cor 5. 2 Cor.iij 16.506 b 44. si, te 510 a 31. Rom 103. Rom. 2.3. ib. b 31. Ephes.5.3. Esaiæ Liij, 3 ib b 54. Sic in cap. Sic Jerem. cap.21,15 Psal. Lij. 1.518 b 44. postulationibus, postulationibus 514 b 33. cap 2. cap. 1. 516 b 34. erubescam, erubescam, aut a doctrina ipsius, cujus causa ita ignominiose tractor, defendenda me subducam, sed intrepide &c. 518 a 47. adventum, [vel: quantum restat temporis usque ad mortem (quantulum autem id est) tantum usque ad Domini adventum 522 a 45. salutate. [Vel: Salutate 523 b 12. separati, separati] ibid. b 14. publicanus, publicanus: & iterum: Pharisæus flans ita orabat, cum tamen 10 523 b 15. si, seu 526 a 5. effectum, effectus ib. a 62. ... 527 a 30. Ephes.5. Ephes.1. 528 b 16. addit, addit ibid. b 46. vers 21. vers 20. 529 a 23. referuntur, connectantur cum sequentibus ibid b 18. Sic similiter, Sic ibid. b 19. Johan. 14.16. Johan.1. 14,16 ib b 59. perefacta, Pace facta 530 a 19. cap 13, 12, 13. Ephes. ij.7.6. ibid. a 52. cap 16,1. cap.xvj,15. ibid. b 57. ... 531 b 2. id est gloriæ, id est gloriosæ 531 b 13. quasi dicas, In vobis, quasi dicas ib b 24. ... ib. b 40. cap. 21, 2. cap iv.12. ib. b 43. ratione, seu persona, ratione 533 a 18. 1 Cor. 2 Cor. 533 a 41. vers 12, 18. vers.12.13. 535 a 12. & ad, & ad id ib. b. 24. ad Trajanum, dele punctum 537 a 3. Sciatis Scia is 537 b 45. cap.4.5. cap.iv.8.542 b 43 cap.5.10. cap vers. 10 552 a 16. Cap.II. Cap.I. 553. b 10. Gal.5.1. Gal 1.1.554 a 11. minorem, catenam 555 a 5. Cap.I. Cap.II. 559 b 48. 2,6.6 559 a 53. cap 19. vers 12. cap xix vers 7.560 a 20. xxiv, 1. Lxxiv.1, 560 a 45. Cap I. Cap II. 561 b 42 defectu, defectu ib. a 14. insideatis, inscientiis 562 a 26. Cap.I. Cap III 565. b ult. ac, ad ib. a 12. vers.9. vers.7 565.a 48. Genes.17. Genes.xvij. 566 b 52. Act. 14. Actor.xv. ib. b 63. 12, 17. xij.14. 567 b 53. Rom.10,3 Rom.x.7. 570 b 40. Jud.2,1.9. Jud.ij: 1. vj 8,9. 571 a 16 1 Sam.17.8. 1 Sam. xvij.8: ib. a 17 quia, quia non vulgaris illa tuba erit, sed divina, ib, b 59 2 Ephes.3 2 Epist iij, 573 a 1 vers 2 vers 3, ib. a 10 adferet, adferet. Effectum nempe &c. ib a 24 interitum. Pro interitum pro. ib, a 25. acquirendam acquirendam, tum conservandam 574 a 15 1 Pet 1:20. 1 Pet 1:9. 575. a 13 dormiamus. dormiamus, sive vigilemus, ita vitam ib. b 43 expendentes. expendentur. & tam futuræ felicitatis magnitudine commendes es, facere &c. 578 b 43. ibi, sibi 577 b 4. vers 3. vers. 3.578 a 35 quam illis, Summa autem voti, seu est quam illis 579 a 1. ac en, seu ibidem b 59 & 7.16. & vij.8, 10.28, 584 a 25 inser-, certam ib b 6. jam hoc sermo est, sermo est b 8. gratia, gratia vocatione vestra, hoc est, ita vivatis quemadmodum convenit vocationi vestræ, &c. ib b 3. vers.2. vers.3. 585 a 23 Act.21 26, Act xxv, 21, 25. 588 a 43 vers.2. vers 2 589 b 59 1.26 1, 16. 590 a 37 Rom.8.1. Rom ij.8. 592 a 55. 23. 23.596 b 11 15.26 597 a 49 2 Cor 1 Cor. 598 a 21 cum eo. cum eo. Vult ergo ea prius sermonem suum seu Præceptum in hac &c. 600 b 58 cap 13, 7, 10. cap. xiij, 2. 11. 602 b 10. ... 605 a 45 1 Cor.1 9.11. 2 Cor.v.9, 11. ib. b 61 2 Cor.12. 1 Corinth 12. 607 a 48 28.24. 608 a 26 2 Joh. 1 Joh. 610 b 21 8.vij. 611 a 2.

In secundo Tomo.

INtegrante vita, integritate vitæ 3 b 50. 16, 28, 4 a 53 precatione, precationi 10 b 34. inferius vers 14 inferius V. vers.14.12 b 9 Joh.xij. 12 Joh.xij, 67.23 a 26. vers.22. cap.V vers.22.25 a 37 χειρῶσαι, χειρώσεις 26 b 3 (veniat vel accipiatur) deleantur omnia 29 a 44 Erasmus, Erasmus 30 b 27. vers.17. vers 12. 32 a 13 3,15 iij 17.38 a 21. 1 Cor. 4.17. 2 Cor. iv 17 ib. a 43. se, illæ 38 a ult. 2 Tim 2. 2 Tim.1. 1.42 a 26. Rom. xvj.15 Rom.xvj.25,26 ib a 55 1 Pet iij.3. 1 Pet iij.2.46 b 47 Gal 5, 15. Gal.v 5.48 a 36 1 Tim 2 1 Tim vj.15.50 b 45 cap 3.2.2 cap.iij. 24.52 b 30 Heb.8.10. Heb.vj.10.56 b 44. & 147.15,17. & cxLviij.4.7. 73 a 56. 16.13 ib b 17 Joh.5 Joh iij. 83 a 36 Apoc.xvij.2.6,16. Apoc, xxij.6,18, 87 a 18. Matt.aij.10. Matth.xviij.10. 87 a 35 vers.5 vers 9 a 8 b 5 & 12, 9 & 18.10. 95 b 29 Psal. xxij 45. Psal.xx.23.96 a 20. Sapientiæ 2, 15. Sapien. ij.1.5.97 b 61. & 1 viij. & viij.105 b 12. vers 24. vers.14 106 b 1 impingamus impingamus. Nempe, 107 b 21. Apoc.1. 6 11 Apoc.1.16.ij.12.111 a 47 Psalmo 4.5.7 Psalmo a Lv.7.114 b 8. Matt. v 23. Mat.v.23. xxiij.18. 115 a 51. Lucæ 23 Lucæ xxij.118 a 49. vers. 23 vers.2, 1. 130 a 57 sues &c. conjunge cum præcedentibus 132 a 20, Esdræ 12,10. Esdræ 10,1. ib. b 23 ita ut, ita ut Sacerdotio, 133 b 1. vers 9. vers.19. 135 a 37 vers.16. vers.6. 144 a 33 Rom 7.13. Rom.vij.23. 147 b 53 nec, sed nec 148 a 50 16,20 34. 16.20,34, 150 b 37 cap.6. cap.vij.156 a 34 vers 15 vers 16.158 a 16 in genere, in genere de testamentis disserat, exemplo prioris testamenti declarat 157 b 60 vers. 47. vers 4,7. 160 a 38 15 a 12.30 15,19,30 161 a 3 2 Cor.5,19 2 Cor. v.10.165 b 52 cap.1.5,6. cap 1.1,8.169 a 2 21.25 179 b 10. vers.40. vers.4. 161 a 41. Gen 15,2. Genes.xiij 16.xv.5. 189 b 63 2 Cor. 1 Cor. 200 b 1. Ephes.2 26 Ephes v.26. 205 b 16. cap 24.7 cap.xxiv,2 207 b 13 ... 57 ... ib b 19 Exodi 13,31. Exodi xiij.2, 12. 212 a 8 xxviij. xx 12, 216 a 21 vers 6. vers.7 241 b 52 debuit, debuit, corpio significantes, non perpetuo illud ex Dei voluntate durare 250 a 31. 2.2. ij. 2. 272 b 28 15, 19.13, 18, 23. ibid b 22 sapientiæ, sapientiæ 275 a 15 vobis, verbis 280 b 10 Psal 67. Psal.Lxviij. 285 a 17 Heb.21,14. Heb.ij,14 ib. b 2 5,7. vj.7. 288 a 36 verbis, verbis, judicato secundum hominis carne, complectitur 289 a 34 Apoc.xj. Apoc.ij. 313 a 3. & Lvij. 40. & Li. 40. ib. b 30. ut, futurum ut 325 a 54. Joh. Cap.21. Joh. Cap.ij 325 b 10.

JOANNIS CRELLII FRANCI

Operum exegeticorum

TOMUS SECUNDUS.

JOANNIS CRELLII FRANCI

COMMENTARIUS

In Priorem

Pauli Epistolam

Ad

TIMOTHEUM.

COMMENTARIUS
in Pauli Apostoli priorem
Ad
TIMOTHEUM
EPISTOLAM.

ARGUMENTUM EPISTOLÆ.

SCopum Epistolæ hujus aperit apostolus ipse sub finem cap. III ejusdem epistolæ cum ait: *Hæc tibi scribo, sperans venire ad te cito. Si autem tardavero: ut scias quomodo oporteat in domo Dei versari.* Quocirca hoc quasi argumentum & summa hujus Epistolæ constitui poterit, quod in ea Timotheum Ephesinæ pro illo tempore Ecclesiæ antistitem, qui non solum auditoribus, sed & ipsis etiam Episcopis [ergo Archiepiscopus] inspector & Episcopus erat relictus, salutaribus monitis & præceptis instruit & informat, quibus ille munitus, cum sibi ipsi tum aliis qua fidelibus, qua Episcopis attenderet, & seipsum & alios in officio retinendo, quo, ut ad finem cap. IV Apostolus ait, & semetipsum servaret, & alios qui ipsum audirent. Cæterum Epistolæ hujus eædem sunt, quæ & aliarum partes generales. Quarum *prima* continet ea quæ etsi ad ipsam proprie naturam Epistolæ non pertinent, illi tamen fere semper præmitti solent, ut sunt inscriptio & subscriptio. *Secunda* est ipsa Epistola, in varia membra divisa, quæ ad duo hæc capita facile revocari possent, quod in illa præscribat ipsi tum facienda tum docenda, sive quid & ipse & alii quibus præerat facere deberent, nisi essent ita mixte ab Apostolo posita, ut jam hoc jam illud proponat, nec ordine alias usitato ab uno ad aliud transeat, sed prout occasio huic vel illi inserendo se daret. *Tertia* Epilogus seu conclusio.

CAP. I.

ARGUMENTUM.

Hujus capitis duæ sunt partes. Nam primo præmittuntur illa, quæ etsi extra ipsius sunt epistolæ scopum, in ea tamen & cum ea semper jungi & considerari solent, subscriptio videlicet seu a quo missa epistola, inscriptio seu ad quem, & denique gratulatio seu votum. Deinde incipit ipsa epistola, cujus cum sint varia, ut diximus membra, hic primum *pertractat Apostolus, hortatur videlicet Timotheum, ut coerceat falsos quosdam doctores, qui legem cum euangelio miscerent & confunderent.*

vers. 1 PAulus *Apostolus.* Hoc versiculo continetur subscriptio, & describitur is a quo conscripta est epistola. Is autem est Paulus. Qui cum more suo authoritati sibi doctrinæque suæ stabiliendæ apostolum se vocasset, quo illa major esset, subjicit sui hujus muneris efficientes causas cum principalem, tum instrumentalem: Illa est, *secundum ordinationem Dei Servatoris nostri*, mandatum videlicet Dei patris, qui separavit ipsum ab utero matris ejus, vocavit per gratiam suam ut revelaret filium suum illi &c. ut ipsemet ait Gal. 1. Vocat autem illum Servatorem nostrum, quia ille est fons & origo, ex quo tanquam prima causa defluxit salus nostra: qua descriptione Dei Patris hac ipsa Epist. cap. II. vers. 3. & IV. 10. Tit. III. 4. utitur, & Jud. vers. 25.

Et Domini Jesu Christi, Posterior causa efficiens media apostolatus Pauli Jesus Christus, quem hic verbis licet a patre diversis idem tamen spirantibus describit, cum ait, *spei nostræ.* Dicitur enim Christus spes nostra per metonymiam; ea videlicet ratione qua *vita nostra*, quia videlicet ille est conciliator *spei* nostræ, quam fovemus de gloriosa immortalitate obtinenda.

Vers. 2. *Timotheo germano filio.* Hic continetur inscriptio, & exprimitur is ad quem directa epistola, Timotheus videlicet, episcopus Ephesinus, quem γνήσιον id est genuinum vocat fili, quia esset expressa effigies atque imago pietatis Paulinæ, quem moribus non secus referret atque filii parentes suos externis corporum lineamentis & indole. Ideoque addit *in fide*, fundamentum, ut ita dicam, istius filiationis exprimens, quod causa esset cur Timotheus esset genuinus Pauli filius:

lius: Fides videlicet cujus consequens est pietas & sanctimonia. Voluit videlicet Apostolus tenerrimum, quo in Timotheum ferretur exprimere affectum utriusque ætati convenientem, cum ille jam in ætatis esset flexu. Hic vero ἐν ἀκμῇ ac vigore, quem affectum sicut erga ipsum, non semel & in hac & in posteriori expressit epistola, tum etiam erga Titum cap. 1. 4.

Vers. 3. *Gratia.* Hoc versu continetur Salutatio seu votum Apostoli, in quo etiam relucet singularis erga hunc virum Apostoli affectus. Nam præterquam ad Timotheum, & quem titulo geminum ipsi voluit esse Titum, non solet ejusmodi salutationibus uti, ut *Gratiæ & Paci* addat *Misericordiam*. Etsi autem Gratia idem videtur esse cum misericordia & favore, quod de Gratia alibi diximus, denotare Divinam, misericordiæ tamen vox ut strictior ita prægnantior est, & eum tantum favorem significat, qui singularis plane sit, & ipsa quidem indignis, dignis vero ita conferatur Non quemvis igitur, sed eximium & insignem, quique è viscerum Dei erga ipsum commotione oriatur, favorem optat Timotheo. Quibus adjungitur tertio loco *Pax*, quæ gratiæ istius & misericordiæ effectum quoddam est, felicitas nempe cum in hac tum vel maximè in illa futura vita, ut ostendimus alibi.

A Deo Patre nostro & Christo Jesu. Duos exprimit autem quibus illa bona vult in Timotheum dimanare, Deum nempe, ut primariam, Jesum vero ut secundariam causam. Et hactenus fuit prima capitis, atque adeo totius epistolæ hujus pars.

Vers. 4. *Sicut rogavi te.* Est altera hujus capitis pars, à qua incipit ipsa Epistola, in varia ut supra monuimus membra divisa. Quorum primum ad finem usque hujus capitis extenditur, in quo hortatur Apostolus Timotheum, ut falsos doctores fræno salutaris doctrinæ coërceat; ne effrænes in ecclesiam Dei ferantur, legemque cum euangelio miscentes ecclesiam turbent. Initio autem revocat ipsi in memoriam hanc suam admonitionem non esse novam, ut tanto majoris, multumque in ea situm esse significaret. Verba sunt ita concepta, ut sensus pendeat; quia enim præcesserat *sicut rogavi te*, debebat subsequi, *ita nunc rogo*, vel simile quid, quem hiatum explere alii volentes addunt, *permaneto*, vel *vide ut denuncies*. Sed nihil opus est expletione. Videtur enim esse hic ἀνανταπόδοτον cum Hyperbato, cujus apodosis subsequatur demum ℣. 18, licet alia, quam ratio protaseos requirebat loquendi forma, quia longius priorem admonitionem exorsus quasi retexebat omnia, quæ illi mandaverat, in Macedoniam proficiscens. Sensus itaque erit, Quemadmodum tunc proficiscens in Macedoniam hortatus sum ut Ephesi remaneres & denunciares quibusdam &c. ita nunc hoc mandatum commendo tibi &c. *ne diversam doctrinam doceant*, puta a doctrina quam a Paulo hauserat. Exprimit id ad quod hortatur ipsum, & in quo falsos quosdam doctores reprimere & compescere debebat.

Ne *attendant*, ne harum rerum satagant; doctores quidem docendo, auditores iis auscultando.

Exprimit duas istius diversæ doctrinæ species, cum ait *fabulis & genealogiis.* Per fabulas, quas alibi vocat aniles, intelligens, ut explicat inferius, profanos illos de rebus inanibus clamores seu commenta Judæorum varia ab ipsorum Rabbinis consarcinata de his vel illis rebus quoad religionem, qualia & olim hodieque vigent inter monachos, de miraculis, spectris, visis, &c. Per *Genealogias* recensionem & inquisitionem anxiam simul & superstitiosam ortus & natalium uniuscujusque, in quo magnum olim pondus esse rebantur Judæi ad gratiam Dei magis vel minus promerendam: & verisimile est illos Doctores persuadere nonnullis solitos, multum quoad religionem in eo situm esse. si quis exactissime uniuscujusque cultoris Dei præsertim teneret incunabula.

Vocat autem istas genealogias *infinitas*, quia haud facile sit exitum orationis reperire, ubi quis semel hunc labyrinthum ingressus omnes ejus angulos & anfractus sollicite pervestigare voluerit. Simile quid taxat in quodam Seneca, & Suetonius in Tiberio, quæ loca lucem huic aliquatenus fœnerari possunt. Simul autem indicatur multum temporis & operæ exhaurire curiosam ejusmodi genealogiarum inquisitionem, quod robur addit ad sequentem illarum reprehensionem, cum addit Apostolus:

Quæ potius quæstiones præbent. Quibus verbis annectit causam, cur illis minime debeant attendere: adeoque cur doctorum illas frequentantium & in ecclesiam introducentium futilitatem coërcere debeat Timotheus; quia quæstionibus januam aperiunt innumeris, ex quibus rixas civius, concertationes, temporisque adeo in res sanctioris operæ impendendi jacturam expectes, *quam ædificationem Dei*, id est, instructionem & exactam cognitionem eorum, quæ ad Deum ejusque voluntatem pertinent, seu talem *quæ est per fidem*, ut ipse explicat, id est, quæ fidem nobis ingeneret, cujus consequens sit pietas, seu fiduciam certam, quæ assensum quidem & notitiam rerum divinarum præexigat, integritatem autem vitæ ex se pariat.

Vers. 5. Quia vero quærere poterat Timotheus, quodnam esset signum & veluti regula, per quam posset veram doctrinam ab adulterina dignoscere, ideo subjungit Apostolus scopum & obrussam omnium mandatorum, ad quam exigendæ sint omnes doctrinæ, ex qua judicium fieri posset de una quaque doctrina, ut quæ cum illa consentiat sana, quæ ab illa discrepet infecta & aliena censeatur. Est autem rectum sui & obliqui index. Subjungit autem hunc sanæ doctrinæ scopum Apostolus prioribus, ita ut simul rationem videatur afferre cur genealogias negaverit facere ad ædificationem Dei. Si enim omnium præceptorum Dei regula est charitas, hanc autem non pariant illæ genealogiæ, quia pariunt potius quæstiones & eas consequentes contentiones, ac rixas; necessario sequitur illas non facere ad ædificationem Dei. *Porro finis* seu scopus *mandati*, scilicet divini, Systhema & quasi corpus omnium mandatorum Dei quibus hodie tenemur, intellige singulari numero utens pro plurali, ut Joh. VI. 29: ut non solum illa quæ Christus nominatim nobis præcepit includantur, sed illa etiam quæ lex, non sunt autem per Christum sublata. Apparet enim ex inferioribus illos perversos Doctores specioso legis titulo illas nugas suas velare solitos. Sensus igitur horum Apostoli verborum est ac si dicat, Ut autem scias ô Timothee veram a supposititia doctrinam dignoscere, scito Charitatem esse veluti scopum & cynosuram, quam omnia Dei mandata respiciant, ita ut quicquid cum ea conveniat, pro genuino sit agnoscendum, quicquid autem discrepet, repudiandum sit, Charitas erga proximum videlicet. Ejusmodi enim quam hic describit Charitas necessario præsupponit Charitatem erga Deum. Quia vero intellexit charitatem non tam in affectu quam in

effectu, adjungit ejus descriptionem, qua et perfectio ipsius & ortus vivis coloribus depingitur.

Ex puro corde. Id est, sincero, quod & ipsi hypocrisi opponitur, cum videlicet quis lingua & externis gestibus amorem simulat, a quo in corde alienus est, & ejusmodi amori, qui verus licet sit, oriatur tamen, non tam propter proximum, quam propter teipsum, quia videlicet per eum tuis servias commodis, vel velificeris honoribus, quæ species quædam hypocriseos est. Primum igitur Charitatis requisitum est, ut oriatur ex candido pectore, & cujus natales sint non tui ipsius, sed proximi respectus.

Et conscientia bona. Est alterum Charitatis requisitum & ipsius perfectio, ut charitatis ipsius obrussa sit conscientia bona, quæ duo requirit, primo ut in iis tantum charitatem proximo exhibeamus in quibus permittit conscientia, neque ultra velimus nostra erga illum officia extendere, minime servientes in illis, quæ conscientiam lædunt. Deinde ne minus præstemus proximo, quam illa jubet. Sæpe enim fit ut id quidem, quod conscientia dictet exhibeamus proximo, non tamen tantum, quantum illa jubet. Unde cum interius videamus nos plus proximo debere, nec tamen præstamus, fit, ut eum dictatum illius non usquequaque sequamur.

Et fide non ficta. Fidem adjungit tum propter illos vaniloquos legis Doctores, ut ostendat, non quamvis charitatem, etsi nihil demum hypocriseos admixtum habeat, & bonæ conscientiæ magisterium sequatur, esse illam *sanæ doctrinæ*, sed illam demum, quæ ex fide oriatur, tum ut ostenderet, non solum charitatem commendare fidem, sed etiam ipsam fidem addere charitati pondus. Nomine enim illius intelligit fiduciam ex assensu cognitioni Dei præstito promanantem, atque in ipso Deo ejusque promissis defixam. Etsi autem mutuas operas tradant charitas & ejusmodi fides, & nonnisi intellectu separari possint, est tamen in ipsa fiducia aliquid, quod Deo placeat, ut cernere est in Abrahamo. Eam igitur Charitatem, quæ non Mosaica sit aut Ethnica, sed Christiana, quæque ex fiducia in Deum collocata, quia videlicet Deus eam præceperit, proficiscatur, vult esse scopum mandatorum Dei. Quam *fidem* ait debere esse *non fictam*, id est, veram, non simulatam. Epitheton est fidei non tam propter charitatem additum, jam enim hypocrisis a charitate fuit exclusa, illis verbis, *ex puro corde*, quam propter eos, qui hanc fidem lingua præ se ferrent, aliud clausum in pectore gerentes, & homines ad Mosen sensim adducentes.

Vers. 6. *A quibus nonnulli*, charitate videlicet & fide, nam hæc duo respicere videtur Apostolus. Necessitatem exponit suæ monitionis, qua superius se usum dixit cum illum reliquerit Ephesi. *Nonnulli aberrantes veluti a scopo*, ut Græca vox ἀστοχήσαντες indicat. Intelligit illos, quibus ℣. 3 denuncians jusserat ne diversam doctrinam docerent, quam hic vocat *vaniloquentiam*. Cum enim quis a scopo aberrat, quicquid loquitur, in vanum loquatur oportet.

Vers. 7. *Volentes esse Legis Doctores.* Pergit in istorum Doctorum reprehensione, & declarat, in quo sita esset illa ipsorum vaniloquentia, in quam ab isto scopo excidentes diverterant, nempe volentes, id est, præ se ferentes & jactantes se esse, cum revera non essent, legis Doctores, neque scopum teneant ad quem collimare debeant, & propterea illud pro scopo habeant sibi propositum, quod revera non est; neque porro de his ipsis sciant, quid dicant, & præter propter rem loquantur, minime utentes mediis ad id quod credi volebant evincendum accommodatis. Hoc expressit Apostolus illis verbis, *Nec intelligentes quæ loquantur*, illud his, *neque de quibus asseverant.* Apparet illos ex lege Mosaica gentibus justificationem promisisse qua illi propter peccata exciderant, & id ipsum verbis ex Mose per vim ad suum sensum traductis, quæ tamen longe aliud vellent persuadere, atque ita legem cum euangelio confundendo, illius quidem sensum stabilire, hujus vero tacitè enervare & subvertere voluisse.

Vers. 8. *Scimus autem.* Occurrit tacitæ objectioni Apostolus, quia enim legis illos Doctores vaniloquos esse, ac proinde a Timotheo compescendos dixerat, tanquam eos, qui a scopo mandatorum Dei aberrassent, excipere poterant, quid ais Paule? igitur legem ipsam vituperas cum nos vituperas: nos enim nihil a lege diversum in Ecclesiam introducimus, cum legem ipsam vel maxime urgemus; occupat hanc objectionem Apostolus, & se legem ipsam non vituperare, sed tantum abusum ipsius, in illis, qui cum illa se venditant, reprehendere. *Scimus autem*, quasi dicat, Cum vero horum vaniloquorum audaciam a te refrenari cupio, non legem ipsam eversum eo: exploratum enim nobis est, *legem bonam esse*, id est, non tantum veram, sed etiam ut utilem & salutarem retinendam. *Si quis ea legitime utatur*, id est, secundum eam normam, ad quam exigi debent omnia præcepta legalia. Quod eleganti Paronomasia expressit Apostolus, voce *legitimè* propter elegantiam a lege deducta, sed in alia significatione libertatis nimirum illi legi, hoc est euangelio, non illi Mosaicæ accommodata. Sunt enim in euangelio quasi quædam principia & regulæ, ad quorum amussim exigi debeant omnia præcepta legalia, ita ut quæ cum illis conveniant, retinenda, quæ vero abhorreant respuenda sint Christiano. Ita verè principium est quoad præcepta euangelicum, Deum esse colendum in spiritu & veritate, cum quo quia pugnat cultus Dei carnalis, & in umbris seu cæremoniis, si quis hodie hunc cultum urgeat, non legitime lege uteretur, tum quoad promissa; Deum collaturum in se credentibus immortalitatem, & peccata resipiscentibus condonaturum. Quod itidem quia cum promissionibus & comminationibus legis pugnat, qui has hodie urgere velit, is lege Dei abuteretur. Sed de his actum est fusius alibi.

Vers. 9. *Sciens.* Quia legem esse utilem dixerat, si quis ea recte, prout par est, utatur, nunc declarat in certo exemplo, quis sit legitimus ille legis usus, quisve ipsa recte uteretur; Ille nempe qui sciat *legem non esse positam*, id est cominationes & execrationes legis non esse metuendas justo, id est, homini ex præscripto euangelii integrante vita prædito, quique licet non in illo rigido, quem lex exigebat justitiæ gradu consistat, in illo tamen in quo Deus pro sua benignitate acquiescit, ut nimirum ei ad remissionem peccatorum obtinendam, adeoque comminationem legis effugiendam, nihil obstent anteacta vitæ delicta, si nunc ea redimat moribus ad regulam præceptorum divinorum exactis & castigatis.

Sed legis contemptoribus. Δὲ pro sed positum. Ex antithesi ostendit, quibus sit lex metuenda. Primo loco autem ponit legis contemptores, seu exleges & *inobsequentes*, seu qui subjici nesciunt, qua posteriori voce prior explicari videtur. Gravissimis vocibus utitur ad exprimendos eos, qui omne & rationis & religionis magisterium exuentes, effrenes in omne flagitium feruntur, quibus subjicit impios & peccato-

res,

res, quæ voces, paulo videntur prioribus specialiores, cum latius illa [illegible] patere possit, nisi quis illo male tangi vitium, quo proprie adversus Deum & religionem peccatur; hoc vero quod proximum. Sed satius est illas priori modo sumere.

Sequuntur enim statim *Irreverentes & profani*, per quos exprimuntur proprie delinquentes adversus tabulam primam, qui nulla religione ducuntur, qui nihil sacrum ducunt.

Patrum percussoribus & matrum percussoribus. Ad secundam tabulam descendit, & peccatum adversus quintum præceptum exprimit, quo cum illi intelliguntur, qui cædunt, tum qui occidunt parentes: utroque enim modo vox Græca verti potest.

Vers. 10. *Homicidis.* Peccatum adversus sextum præceptum.

Scortatoribus, sub quibus continentur adulteri.

Masculorum concubitoribus. Peccata adversus septimum præceptum.

Plagiariis. Peccatum contra octavum præceptum. Positi autem sunt pro furibus, quia illis mortem lex interminabatur, his non item.

Mendacibus, perjuris. Peccata adversus nonum præceptum. Mendaciorum enim nominans proprie intelligit calumniatores, qui vel accusationibus & criminibus, vel testimoniis falsis proximum circumveniebant & opprimebant. Quibus adjungit *perjuros*, quia testes olim jurare solebant.

Et si quid aliud est. Peccatoribus quibus diserte lex comminabatur supplicium capitis subjungit alia vitia quibus eadem pœna ex interno legis sensu imminebat, & nunc imminet ex mente euangelii, quam hic vocat *sanam doctrinam.* Pro peccatoribus autem mutato orationis filo, subjicit vitia ipsa, pro eo quod dicere debebat, & iis omnibus, quis sanæ doctrinæ adversantur.

Vers. 11. *Secundum euangelium.* Hæc verba conjungunt quidam cum proxime præcedentibus, quasi explicet Paulus, quid nomine illius sanæ doctrinæ intellexerit, ideoque solent addere pronomen *quæ*, subaudiendo articulum, qui esset umissus, quod fieri alias solet. Sed satius est illa referre ad integram istam Pauli dissertationem, & maxime ad illa: *Sciens quod justo lex non est posita* ut sequentia omnia; *sed injustis* &c. quasi in parenthesi legantur, & verba ista, *secundum euangelium* sint velut confirmatio illius enunciati Pauli, *quod Justo lex non sit posita.* Quanquam posset quis arbitrari de industria ita verba esse concepta, ut & ad proxima, & ad remotiora referri possent. In hoc posteriori sensu verba *secundum euangelium*, idem valebunt atque si diceret, prout docet euangelium, ut ita doctrinâ Euangelii confirmet illud enunciatum suum. Quam vocis *secundum euangelium* acceptionem habes Rom. xi. 16 & 2 Tim. 2. 8. Porro euangelium ipsum, & abadjunctis & a causis efficientibus describit. Illud est, cum illud nominat euangelium *Gloriæ*, id est gloriosum. Est autem gloriosum tum ratione præstantissimorum præceptorum, tum ratione eximiorum promissorum, sed ratione horum maxime.

Beati Dei. Caussam efficientem primam euangelii exprimit, Deum videlicet, quem perappositе & accommodate describit, vocans Beatum, non tantum quia in se est beatus, sed etiam quia fons & author est, cum omnis beatitatis, tum hujus vel maxime, ob quam euangelium dicitur gloriosum, ut ostendat, ex mera ipsius benignitate tantum bonum in nos defluxisse.

Quod concreditum est quod mihi. Ad verbum concreditus sum ego, Hellenismus. Instrumentalem hujus euangelii causam commemorat se videlicet, per quem illud beneficium hominibus offerri voluit Deus, concredendo illud ipsi. Alias solet vocare *euangelium suum*, ut distinguat illud ab euangelio aliorum Apostolorum, qui non ita manifeste atque ille, qui fuit doctor gentium constitutus, de isto legis usu & natura justificationis docuerunt. qui simul authoritatem conciliat, cum illud sibi *concreditum* esse ait, puta a Deo & Christo, nec esse illius cerebri figmentum, sed ipsius Dei depositum, quo etiam ipso tacite jactantiam illorum legis Doctorum reprimit, suæ vero authoritatis pondus exerit, quasi d. Nosti autem, tu Timothee, me istam doctrinam, qua legem non esse justo metuendam confirmare soleo, non ab hominibus, prout illi qui se mihi opponunt suorum somniorum, nonnisi homines authores habere possunt, sed ab ipso Deo hausisse, qui eam mihi concredidit, & me ejus non solum annunciatorem & promulgatorem inter Gentes esse voluit, sed etiam in meipso illius vim & efficaciam ostendit.

Vers. 12. *Et gratiam habeo.* [καὶ pro itaque ut Marc. ix. 5, x. 26. xii. 30, 37. [Joh. 21. 13. Beza.] v. 24. Mald. Eph. 2. 17. Phil. 1. 22. 1 Tim. 1. 12. 2 Tim. 2. 19. iii. 5. Heb. iii. 19. Apoc. xiii. 8, xvi. 6. Gen. xliv. 21.] Quod dixerat legis condemnationem non esse justo metuendam, & doctrinâ euangelii sui confirmarat, id exemplo suo declarat, ostendens ita cum ipso esse actum, ut licet ille commeruisset pœnam ob anteactam vitam suam, minime tamen maledictionem illam legis perhorrescat, quia resipuerit. Quod ipsum quis tacite jam, ut diximus, innuerat in illis verbis, quod concreditum est mihi, nunc diducit & amplificat. Neque enim nude tantum asserit, se esse ex numero eorum, cui legis minæ non sint formidabiles, licet in illas anteacta vita incurrisset, sed ut ostendat, quanti hoc beneficium faciat & æstimet, gratitudinem initio suam exprimit, cum inquit: *Gratiam habeo.* Mos hic videlicet erat Apostolorum, ut ingens aliquod Dei beneficium commemoraturi, a gratiarum actione ordirentur, animi sui grati testandi caussa. Ita Ephes. 1. 3, & 1 Pet. 1. 3. Deinde describit simul & nominat istius beneficii datorem.

Ei qui me robustum facit Christo. Qua descriptione exprimit simul aliud beneficium, hujus, ad quod hic respicit, consequens necessarium, nempe quod vires ipsi suas inspiraverit, et ex infirmo potentem reddiderit, instruendo partim vi miracula edendi, partim etiam patientia in sustinendis persecutionibus ob euangelium.

Denique ipsum beneficium exprimit: *quia fidelem me existimavit.* Metonymia causæ efficientis, id est, quod fidelitatis meæ rationem habendam censuerit, *ponendo in ministerium*, atque ita dignum judicaverit, cui munus ministerii committeret. [illegible] vox paulo latius sumitur, quasi pro loco quodam, in quo collocatus esset Apostolus, nisi [illegible] pro [illegible] positum dicamus, ut non raro evenit. Hoc igitur illud est beneficium, quod munus ministerii ipsi commiserit, et aptitudinis ad illud, seu fidelitatis ipsius rationem sibi habendam duxerit, licet multa essent, quæ ab illo beneficio conferendo ipsum avocare possent, et efficere, ne quicquam respiceret ad eam, si quæ forte in illo fuit, aptitudinem. Beneficii vero consequens, quod providens ne frustra esset illi tributum, et sine effectu, iis eum viribus armavit, quibus instructus dignitati muneris respondere posset. Sed Apostolus breviati studens hoc

posterius

posterius priori loco in ipsius Christi descriptione maluit exprimere.

Vers. 13. *Qui prius blasphemus.* Exaggerat hoc Christi beneficium, magnitudinem ejus ob oculos ponens ab enumeratione causarum, quæ ab eo præstando Christum revocare poterant, & ob quas illo plane indignus censeri poterat. In hujus autem indignitatis suæ enumeratione gradatim quasi ascendit: nam primo dicit, *fuit blasphemus*, id est conviciator. Si enim alios cogebat ut blasphemarent nomen Domini Act. 26. 11, quid ni faceret id ipse, cum procul dubio ille ipse suggereret verba quibus illos blasphemare cuperet.

Deinde & persecutor. Hoc jam majus est priori. Nam illud intra linguæ virulentiam consistit, hoc ad opus jam extenditur: quod de se loco supra nominato testatur Apostolus.

Tertio inquit, *fuit contumeliosus.* Gradus tertius & summus, ultra quem malitia hominis ascendere nequit; cum quis non solum ore virulento aliquem proscindit, & quacunque ratione infestat, sed etiam contumeliis onerat, & ignominiosissimis quibusque modis non bonis solum & vita, sed fama etiam bona, quam sani omnes vitæ ipsi prætulerunt, exuit & spoliat.

Sed misericordiam consecutus sum. Puta a Deo. Poterat hic aliquis occurrere, cum igitur tanta malitia tua esset, quomodo tu audes gloriari, quasi nil metuenda tibi sit execratio Legis? Occupat Apostolus, & licet, inquit, talis fuerim, non est mihi tamen horrori interminatio Legis, misertus enim mei est Dominus. Quæ misericordia cum in remissione delictorum in ignorantia commissorum, tum in concredito Euangelii prædicandi munere consistit.

Quia ignorans feci. Causam affert cur misericordiam esset consecurus, ignorantiam, & hujus porro aliam, *in incredulitate constitutus* videlicet. Quibus verbis non tam extenuat illa sua peccata, quam ostendit magna licet & enormia fuerint, misericordiæ tamen superfuisse locum, quia cum esset in incredulitate, ac proinde religionem Christianam seductoriam esse arbitraretur, ignorans fecit, id est nescivit se delinquere, & contra Dei voluntatem niti, cum talia patraret. Verum quia multas dederat Deus causas & occasiones, & incredulitatem deponendi, & ignorantiam abjiciendi, utraque harum non erat omnino excusabilis. Unde etiam misericordiam consecurum ait, non dicturus si ista ignorantia illum omni criminis suspicione eximeret. Et hæc est una causa misericordiæ quæ fuit in ipso.

Vers. 14. *Superabundavit autem.* Est altera causa misericordię, quę fuit extra ipsum, quam subindicasse videtur tacite illis verbis, cum Deum sui misertum dixit. Ea est ineffabilis gratia Christi: quam ita exaggerat, ut non solum illam pro potiori misericordiæ Dei causa quam priorem agnoscat, sed etiam eximiam prorsus, & singularem fuisse ostendat voce *superabundavit:* quasi dicat, quanto autem graviora mea peccata fuerunt, tanto major apparuit erga me gratia Christi. Nam licet ea ipsa ignorantia in incredulitate tueri me aliquatenus & excusare poterat, quia tamen neque omnes in iisdem mecum tenebris hærentes talia designarunt, & Deus multas præbuerat ansas ex illis emergendi, in eo etiam ipso ingens enituit misericordia, quod illius habendam rationem duxerit. Ideoq; cum in versiculo 13 adversativam δὲ posuisset, qua misericordiam opposuit suis peccatis, hic vocem δὲ usurpat, ut ostendat gratiam Christi se opponere cum suis delictis, tum vero ipsi etiam ignorantiæ suæ, tanquam præcipuam tanti beneficii conciliatricem, id quod ex effectis istius gratiæ adjunctis apparet. Potuit enim misericordia, cujus causam fuisse dixerat ignorantiam suam, intra securitatem a metu pœnarum, ob enumerata delicta impendentium, consistere. At quod insuper inseruerat ipsi fidem in se & dilectionem erga proximum, id non erat illius necessarium consequens, sed luculentissimum exuberantis in eum gratiæ Christi argumentum.

Cum fide & dilectione in Christo Jesu. Id est quæ est in Christo Jesu, antecedens pro relativo positum. Hæc autem sunt illa insignia insignis gratiæ Christi effecta, enumeratis delictis, & incredulitati opposita, hoc illud in quo supergressa est omnia gratia Christi, quod incredulo fidem in se ipsum, persecutori vero & osori fidelium acerrimo, dilectionem erga proximum talem indiderit, quæ est ejus mandatis consentanea. Neque enim hic dilectionem erga Deum intelligere videtur, cum superiora respiciat, & illis hæc, ut diximus, opponat. Indidit autem tum fidem, tum dilectionem Paulo Christus Dominus, cum ei suppeditavit largiter omnia media, quę ipsum utraq; imbutum reddiderunt, qualis fuit illa apparitio Christi, miraculorum patrandorum vis, raptus in tertium cœlum, & alia Spiritus Sancti dona.

Vers. 15. *Certus est hic sermo.* Est conclusio superiorum, quam colligit ex exemplo suo, generaliter verum id esse quod supra asseruerat; homini ad normam præceptorum Christi mores suos exigenti minime pertimescendas esse comminationes Legis. Etsi paulo aliter jam hic loquatur, & manifestius suam aperiat sententiam: quasi dicat, cum igitur meo ipsius exemplo, qui tam enormibus sui pollutus sceleribus, pateat non esse ob anteactæ vitæ sordes formidabiles legales pœnas, iis qui modo (in posterum) mandata Christi pro regula consequentis vitę habuerint, id quod dixi est in genere ratum & firmum. *Fidelis est sermo.* Id est verus, minime subdolus, & qui in fraudem inducere possit credulum.

Et omni acceptione dignus. Id est cui nemo obloqui audeat, & quem cum summa quilibet reverentia acceptare debeat.

Quia Christus Jesus venit in hunc mundum. Id est, ut legatus Dei voluntatem hominibus annuncians apparuit, siquidem ut alibi ostensum est, *venire in mundum*, est publice munus aliquod aggredi, illudque obire.

Ut peccatores servaret. Peccatores primum intellige respectu vitæ in incredulitate actæ, sed qui fide regeniti postmodum resipuerunt, quomodo meretrices Pharisæos dicuntur præcessuræ in regnum cœlorum. Deinde non tantum eos qui levioribus vitiis illaqueati tenerentur, sed etiam qui in gravissimorum peccatorum & fœdissimarum sordium cœno voluntarentur, è quorum numero, quantum ad commemorata peccata attinet, fuerat ipse Paulus. Porro quod venisse dicitur Christus in mundum ut servaret peccatores, id tres partes habet. Nam primo, quoad illud tempus quo in terris versatus est, servasse peccatores dici potest, quia & jus illis dedit vitam æternam adipiscendi, & media ad illam consequendam necessaria suppeditavit. Ac illud quidem, cum ipsis promissis, tum eorum qua vita innocenter traducta, qua morte truculenta, ut illa sanciret, obita, confirmatione prętitit, hoc vero pręcepta ad illam ducentia tradendo, ipsa in vita sua exprimendo, & denique cum hoc ipso tum illis ipsis quibus jus nobis ad vitam dedit ęternam, pietatis amorē & constantiam nobis

 impri-

imprimendo; quibus omnibus Propheticum Christi munus absolvitur. Deinde, quoad hoc tempus; quia postquam ascendens in cælum consedit ad dexteram Dei patris, non solum in se ipso nobis salutem nostram repræsentat, sed etiam quia eam procurat, media ad eam consequendam subministrando, hostes a nobis nostros arcendo, & denique spiritus nostros in manus suas recipiendo, quo ipso, cum illorum custos veluti quidam est ne intereant, initium nobis quoddam confert futuræ felicitatis. Atque hoc partim sacerdotalis, partim regii muneris Christi est. Denique quoad futurum seculum, cum reipsa cronam justitiæ imponet capitibus nostris, & è faucibus mortis ac inferni ereptos in solio majestatis suæ collocabit. Qui regii Christi muneris effectus longe præcellentissimus futurus est. Verum de his copiosius & distinctius actum est alibi.

Addit denique Paulus: *Quorum*, id est peccatorum, *primus sum ego*, id est præcipuus, non quod nemo ante vel post eum talis fuerit, sed quia inter primos & præcipuos fuerit peccatores. Adjicit autem hoc Paulus cum modestiæ & demissionis suæ causa, tum ut indicaret peccata hæc tanto graviora in illo quam in aliis fuisse, quaoto magis ille fuisset Legis præceptis innutritus, illarumque rigidior custos & observator. Omne enim vitium, ut ille ait, tanto conspectus in se crimen habet, quanto major qui peccat habetur. Quod ipsum etiam servit exaggrandæ magnitudini gratiæ Dei sub Euangelio, ut mox patebit.

Vers. 16. *Sed propter hoc misericordiam consequutus sum.* Ratinnem reddit Apostolus consequentiæ, cur videlicet ex suo exemplo generalem illam conclusionem de servandis peccatoribus collegerit, ostenditque valere id in omnibus quod in seipso probavit. Quod exprimere volens, occurrit prius tacitæ cuidam objectioni, quæ oriri poterat ex ultimis ipsius verbis, cum se præcipuum peccatorem nominasset. Poterat enim aliqnis dicere; cum igitur, ut ipsemet fateris, tam insignite malus fueris, ut ignorantiam etiam tuam supergressa sit gratia Domini, neque eam tanti fuisse ut te a culpa redimeret, & metu suppliciorum divinorum eximeret, nisi superabundans sit gratia Domini, tacite concesseris; profecto aut tu frustra istam gratiam jactas eaque gloriaris, aut causa subsit oportet superemioentis illius gratiæ Dei. Respondet Apostolus, se quidem non frustra gloriari assereodo, cum se misericordiam consecutum dicit, cæterum causam fuisse finalem aliam, ad quam respexerit cum Deus, tum Christus ipse, in tanta gratia ipsi conferenda; ex qua deinde nexus illius consequentiæ Paulinæ, adeoque ipsius conclusionis vers. 15 expressæ, certitudo conspicitur.

Ut in me primo ostenderet. Id est præcipuo, eadem significatione vox primi usurpata qua superius.

Omnem longanimitatem. Id est perfectissimam & numeris omnibus absolutam mansuetudinem & lenitatem, ita ut nihil omnino omiserit, quo testari posset suam in patienda (ferenda), quam per suos fideles ipsi inferret, contumelia, patientiam, constantiam, & nulla re quæ ipsam frangere posset, ab ea se dimoveri permisisset. Iterum tacite cum suæ indignitatis, tum misericordiæ Dei magnitudinem exaggerat; ut eo ipso majus robur & pondus addat conclusioni suæ.

Ad informationem, πρὸς ὑποτύπωσιν. Id est ad exemplar, ut essem quasi quoddam speculum in quo reluceret imago perfectissimæ longanimitatis Christi, seu viva ac spirans imago exundantis benignitatis ejus.

Eorum qui credituri sunt in illo. Id est fiduciam suam in Christo collocabunt, atque adeo in Deo per illum: est enim ἐπ' αὐτῷ, quod indicio est, non de solo assensu vocem fidei hic intelligi.

In vitam æternam. Id est spem habentes se vitam æternam ex illius manibus consecuturos. Sensus igitur hujus versiculi est, quasi dicat, quod autem mihi tanto peccatori, qui omni genere malorum & contumeliarum ecclesiam Christi premere cupiens, prærdenti illi nocendi studio amenti similis eram, quemque adeo tenuiter ignorantia in incredulitate excusare & ab justa Dei vindicta tegere poterat, ut jure unum ex primis & præcipuis peccatoribus me fuisse fatear, nihilominus tanta misericordia obtigerit, id non factum est temere, aut mei solius tantum causa & respectu. Alio respexit divina benignitas, aliumque hujus tantæ gratiæ scopum habuit. Me videlicet adeo aperte ipsius in me iram & judicia provocantem, & cum ipso bellum gerentem, è medio reliquorum peccatorum sumpsit, & perfectissimam in me ad se reducendo lenitatem declaravit, dum videlicet nulli se causæ, tot licet essent quæ illum frangere possent, ab ea revocari passus est, sed clementissime ad se recepit, & fidem cum dilectione insevit, ut essem quasi vivum exemplar, ex quo cæteri peccatores, quales quales tandem sint, discere possent, quid sibi etiam sperandum esset, si abjurata omni impietate, ut ego feci, resipuerint, & fiduciam sub spe vitæ æternæ in Christo collocantes, vitam, moresque suos ad ejus arbitrium composuerint, ex quo jam, ut manifestum est, necessitas consecutionis Paulinæ apparet, adeoque nullam condemnationem esse iis qui in Christo Jesu, non secundum carnem sed secundum spiritum, ut apte alibi ait, ambulaverint, consequitur.

Ipsi autem regi seculorum. Id est Deo Patri, qui est Rex & gubernator sempiternus, seu a seculo in seculum. Ut exorsus est insignis hujus sibi collati beneficii relationem a gratiarum actione, ita & terminat. Jam vero cum initio Christo, qui ut omnium, ita hujus etiam beneficii non nisi media est causa, gratias egisset, hic Deo ipsi, qui fons, origo & prima, ut omnium, ita illius causa fuit, gratias agit. Nam quod quidam patrocinium forte erroris ex hoc loco quærentes, ad Christum sequentia verba referant, frustra est, siquidem aperte distinguit istas personas vocula ϰ. Cæterum quia in illius consideratione defixus, tum suam indignitatem, tum gratiæ quæ sibi obtigit excellentiam exaggerasset, ideo solennem etiam, & conquisito verborum apparatu contextam gratiarum actionem, instituit. Nam & illum cui gratias agit, variis epithetis majestatem ejus exprimentibus, depingit, ornat, & quomodo celebrari ipsum velit, exprimit.

Immortali. Quia & in se corruptibilitatis expers est, & illius quam omnes alii habent habiturive sunt immortalitatis, dator & author.

Invisibili. Quia, ut inferius vj. 16, *lucem habitat inaccessam, quam nullus hominum vidit, nec videre potest*. Convenit igitur hoc Epithetum respectu hominum.

Soli sapienti. Ipse enim fons & scaturigo est omnis sapientiæ, ita ut & ipse perfectissime sit sapiens, & quicquid alii sapientiæ obtinent, id munere & beneficio ipsius obtinent.

Honor & gloria. Exprimit ea quibus Deum velit celebrari. Quorum priori exprimitur reverentia ipsius

ipsius majestati debita, posteriori laudum ipsius concelebratio. Est enim honor signum opinionis præcellentiæ in aliquo; gloria vero laus ex eadem proficiscens.

Vult igitur, ut non solum omnis cultus & veneratio, sed etiam laus & concelebratio tribuatur Deo, idque *in secula seculorum*, id est perpetuo & indesinenter.

Vers. 18. *Hoc mandatum commendo tibi fili Timothee.* Est Apodosis seu redditio eorum quæ dixerat vers. 3; quanquam, ut ante monuimus, forma loquendi paululum immutata, ob exactiorem, ideoque & longiorem, illius quod se ipsi ante injunxisse dixerat, explicationem & confirmationem. Quasi dicat, quemadmodum antea cum Ephesi te relinquerem Macedoniam petens hortatus sum, ut denunciares quibusdam, ne diversam doctrinam introducant in ecclesiam, cujus præcepti & necessitatem & utilitatem vides, ita nunc idem tibi, ut filio meo injongo &c. Cur autem ipsum filium vocet, diximus superius.

Secundum progressas de te prophetias. Verba ista reguntur a verbo commendo, ut sensus sit: commendo tibi, permotus iis Prophetiis quæ de te viri divino spiritu afflati, cum ad Euangelistæ munus ordinareris prædixerunt, ut ita causam denotet efficientem impulsivam, cur ipsi id injungat & præcipiat. Unde etiam inferius IV. 14 ait, *noli negligere illud quod in te est donum, quod datum est tibi per prophetiam, cum impositione manuum Presbyterii.* Apparet hinc, quemadmodum tum temporis abondabat ecclesia donis spiritualibus, & viris qui impulsu spiritus sancti varia prædicerent, quæ ad ædificationem ecclesię servirent, ita etiam tunc, cum senatus ille ecclesiasticus per manuum impositionem Timotheum muneri Euangelistæ, quod erat illi proprium, inauguraret, multa tum ipsi obtigisse suffragia virorum in ecclesia Dei pręcipuorum, qui Divino spiritu acti, varia de ipso, qualis quantusque futurus esset, prædixerunt. Quod enim non unus, sed multi fuissent, pluralis numerus indicat, cum ait, *Prophetias*, inter quos primus procul dubio fuit ipse Paulus. Ideoque illa quæ spiritus Divinus per os prophetarum suorum de illo prædixerat, impulisse se dicit ad hoc mandatum ipsi committendum.

Ut milites. Causam denique finalem præcepti adjungit, nempe, ut diligenter provideat, adeoque semper in statione sit, ne perversi illi doctores novas doctrinas in ecclesiam sensim invehendo ipsam turbent, adeoque spem fidelium subruant. Quod voce *militandi* & *militia* metaphorica expressit, non ob eam rationem, qua omnium Christianorum cum sathana, mondo, carne, bellum ἄσπονδον gerentium, militia dici solet, sed ad ipsius proprie munus respiciendo, & illius qood ipsi injunxit mandati naturam, quod ipsi cum perversis doctoribus decertanti, omnia illa expectanda essent dura, acerba, aspera, quæ in militia evenire solent. & omnia providenda quæ ante oculos habere solent ii qui cum laude militare, & hostes suos pessundare possunt.

Vocat enim istam *militiam bonam.* Tacite illam opponens militiæ hujus seculi, quæ licet vulgo magni fiat & honesta vocetur, sordescat tamen & nihil sit revera præ hac quæ vere demum & honesta & bona sit.

Ait autem, *ut milites per eas.* Id est prophetias, quasi illarum stimulis incitatus & munitus. Solent ista velut omina & præsagia de nobis virorum magnorum, vira & calcar ad opus quod aggredimur, cum majori cum diligentia, tum vero cum alacritate peragendum addere, ne videlicet spem illorum de nobis conceptam destituisse, aut potius ipsi nobis defuisse videamur; & præsertim, si constet illa à divino spiritu proficisci, & non tam esse omina cupientium, quam vaticinia pręscientium, ob illam aptitudinem & indolem, quam vident in aliquo, nisi ipse illam propria socordia decoquere malit; qualia fuerunt præsagia prophetarum de Timotheo: quæ hic Apostolus pro causa ponit utrumque impellenti, illum quidem ut præciperet, hunc ut ipsi tanto promtius obsequeretur.

Vers. 19. *Retineas fidem.* Fini mandati subjicit media, quibus illum assequi, seu arma quibus instructus recte militare possit: *Fidem* nempe, seu assensum firmum Christo & ejus Euangelio præstitum.

Et bonam conscientiam. Id est pietatem, per metonymiam effecti, quia ex hac illa oritur. Quia vero facilius est credere quam pie vivere, ne quis putaret assensum fidei sufficere ad istam militiam, necessitatem conscientiæ bonæ ostendit ab incomparabili damno, si quis illam neglexerit, cum ait;

Qua expulsa nempe conscientia, *nonnulli naufragium fidei fecerunt.* Quasi dicat, adeo autem necessaria est ad fidem seu assensum conscientia bona, ut illa quoque sine hac consistere non possit, quod apparet ex iis qui cum hanc neglexissent, illa etiam exciderunt. Metaphora est à navigiis notissima. Porro per istud fidei naufragium, vel relapsum ad Ethnicismum seu Atheismum aut Judaismum, intelligit Apostolus, vel cum exteriori doctrinæ Euangelicæ professione ejusmodi doctrinarum patrocinium, quæ ipsum Euangelium pessundent & evertant, ita ut quis sub Euangelii prętextu virus pestilentis doctrinæ foveat & propaget. Etsi enim utrumque horum consequi soleat pietatis & conscientiæ bonæ neglectum, ad posterius tamen respexisse videtur, si modo hi quorum exemplo comprobat vers. 20 *Hymeneus & Alexander*, iidem sunt qui commemorantur in Epistola posteriori. Ac de Alexandro quidem, quem sibi multa mala ostendisse ait, ac proinde illi etiam vitandum monet, ut qui valde restiterit sermonibus illius, etsi id minus apertum est, probabile tamen illos sermones specie Euangelica ab illo palliari solitos, qui quanto atrocius virus spirarent, & quanto ab illo magis urgerentur, tanto etiam plus negotii exhibuisse Apostolo. De Hymenæo vero manifestius est, quem cum Phileto cuidam conjunxisset, & sermonem eorum ut gangrænam pastum habere dixisset, addit: *Qui circa veritatem aberraverunt, dicentes resurrectionem esse factam, & subverterunt quorundam fidem*, quæ verba istius naufragii velut quædam explicatio censeri possunt. Fuerunt nimirum in primordiis Ecclesiæ multi philosopho-Christiani, qui cum Christianam religionem novam quandam philosophiæ sectam arbitrarentur, titulo tamen ejus censeri volebant, ideoque & resurrectionem, quam Christiani tantopere jactarent, ad philosophiæ regulas explicantes, veram negabant; suam autem commentitiam stabilientes, felicitatem Christianorum, recte factorum conscientia & donorum, quæ tum passim conspiciebantur, spiritualium copia æstimabant. Ex horum procul dubio censu fuerunt cum ii contra quos disputat Apostolus 1 Cor. XV, tum etiam hi quos hic nominat. Jam vero ut vitiorum amor facile hominem ad negandam immortalitatem adducit, ita illius firma & inconcussa fides non potest non & necessitatem & ar-

dorem ad pietatis studium ingenerare unicuique.

Vers. 10. *Quos tradidi Satanæ.* Exprimit denique eventum qui consequutus sit illud naufragium quod circa fidem fecerant, & pœnam quam ipsis irrogaverat addit, cum ut soletur Timotheum, quem forte male habere poterat istorum hominum processus, tum vero ut terreat & ostendat quam detestabile sit hoc facinus, quia nimirum illud tam atrox pœna consequatur. Tradere autem aliquem Satanæ, est aliquem permittere arbitrio & potestati Satanæ ut corpus affligat, maceret & torqueat, ut carnifices solent, & lento genere lethi sensim sine sensu perimat.

Ut castigati discerent non blasphemare. Subjungit & finem hujus pœnæ, ut illius atrocitatem, ad quam non nisi cohorrescere quilibet cogitur, mitiget, & ostendat, se non id fecisse illis nocendi studio, sed ad illorum spirituale bonum, ut nimirum variis ab isto tortore cruciatibus exerciti & castigati, discerent *non blasphemare*, id est nullam ejusmodi doctrinam fovere & promulgare, quæ conviciis & contumeliis oneret sacrosanctam Christi religionem. Apparet illos homines liberioris oris fuisse, & sermonibus suis procacibus & calumniarum ac derisionum plenis, sacrosanctam Christi religionem proscidisse, & in odium ac subsannationem aliorum vocasse & exposuisse. Quod etiam ex verbis de Alexandro conspicitur, quem cum Apostolus multa mala sibi exhibuisse dixisset, veluti explicans, addit; *Valde enim restitit nostris verbis.*

CAP. II.

ARGUMENTUM.

Hoc capite continetur secundùm hujus Epistolæ membrum, quo præscribit Apostolus Timotheo, quid publice præscribere debeat cum universæ in genere Ecclesiæ, tum utrique sexui speciatim. Quare duæ sunt, ut liquet, hujus capitis partes. In prima hortatur ad preces ab omnibus habendas pro omnibus & maxime magistratibus. In altera, quomodo utrique sexui, maribus videlicet & fœminis, orandum sit, præscribit.

ỹ.1 A*Dhortor igitur.* Quia superius monuerat Timotheum, ut militaret militiam bonam, id est munere ministerii duro, & propter quod cum pluribus depugnandum erat, fungeretur strenue, instruxeratque ipsum adversus perversos quosdam mateologos, nunc ulterius illum instructurus illis quæ ad hanc militiam obeundam pertinent, incipit ab eo quod sibi maxime necessarium monitu videatur, quasi dicat. Ut hanc Spartam, quam divino nactus es munere, ornare possis, sequentes admonitiones meas avida animi aure combibito. Principio autem & præcipue memor sis hujus, ut precationes qua publice qua privatim fiant pro omnibus. Etsi autem in utrisque huic præcepto obsequi debemus, ad illas tamen potius ipsum respicere sequentia docere videntur.

Jam illæ voces *ante omnia*, non ordinis tantum causa posita videntur, quomodo solent rem aliquam tractaturi dicere, principio hoc vel illud dicimus, minime ipsius dignitatem attendentes, sed ut indicaret rem se injungere maxime necessariam, cum absolute propter salutem omnium & inde promanantem gloriam divinam, tum vero propter hominum opinionem, quibus illam leviter æstimantibus minime esse curæ haud poterat ignorare. Quanquam ipsa etiam vocum istarum coacervatio, quod non contentus unica, quatuor simul posuit, indicio est, magni hoc præceptum æstimasse Apostolum. Neque enim solent viri divini plures voces sibi vicinas sine gravi causa simul ponere; sed semper ista, ut ita dicam sedulitate, necessitatem rei, ad quam exprimendam pluribus simul vocibus utantur, nobis ob oculos ponere volunt.

Possunt autem ita inter se distingui, ut *per deprecationes* seu *δεήσεις* ejusmodi intelligantur orationes, quibus deprecamur mala ne eveniant nobis, quare nonnulli *δέησιν* dictum volunt à *δέω* seu metu.

Per *preces*, quibus petimus ut eveniant nobis *bona*. *Προσευχὴ* enim venit ab *εὔχομαι*, cupio, voveo.

Per *interpellationes* hoc loco quid generalius prioribus, & tanquam genus illorum intelligitur, ut videatur generaliori vocabulo exprimere voluisse quod antea dixit, causa imprimendi animo illorum hoc monitum. Interpellamus enim pro aliquo non solum cum intercessione nostra omnia mala ab illo avertere cupimus, sed etiam cum bono illum optato nostra opera potiri desideramus.

Pro quibusvis hominibus. Nempe deprecationibus, precibus & interpellationibus, ut mala quidem ab illis arceat, beneficiis autem cumulet, qua spiritualibus, qua terrenis procurando. *Gratiarum* autem *actionibus* numen Dei ob ea quæ in eos contulit beneficia, laudibus concelebrando.

Vers. 2. *Pro regibus, & quibusvis in eminentia constitutis.* Nominat autem sigillatim reges, non quod illi non contineantur inter omnes homines, se quia pro illis preces institui maxime intererat. Poterant autem forte fideles illorum vita nefaria inspecta suspicari, minime opus esse pro ipsis, aut forte non ita ut pro aliis vigilare in precibus. Regum autem nomine *Cæsares* etiam & principes, imo omnes magistratus intelligit.

Ut tranquillam. Quidam, ex quibus est Beza, his verbis putant describi finem ob quem magistratus instituerit Deus, ut ita simul tacite argumentetur Apostolus; quando igitur ideo sunt instituti ut tranquillam vitam degamus, debetis huic fini subservire, nisi velitis *ὑπερβατῷ*, ideo ante voculam constitutis, inserit de suo *ἀκαιρεῖ*. Sed satius est verba ut sonant accipere, ut existimemus Apostolum, quia speciatim reges nominavit, causam etiam specialem cum istius ab aliis exemtionis, tum etiam instituendæ pro illis orationis exprimere voluisse, quæ videlicet illis propria est, neque ita cum aliis communis ut illæ posteriores; quæque evincat, non contentos esse nos debere si generaliter omnes in precibus nominentur, sed specialiter exprimi debere reges & omnes magistratus, tanquam eos in quorum manu pax publica & omnium rerum gubernacula. Est igitur pro regibus & magistratibus petenda à Deo cum sapientia, tum inprimis justitia, ut rerum habenas secundum illarum præscriptum moderari sciant; ex quo deinde hic longe optatissimus effectus consequatur, nempe *ut tranquillam & quietam vitam degamus*, tuti videlicet ab omnibus malis quæ bellum comitari solent. Sed ad quæ bona pacis potissimum respexerit Paulus, nominat his verbis.

Cum omni pietate & honestate. Hæ sunt enim solius pacis pedissequæ, quas non est reperire unde pax exulat. Et quod de legibus dixit quidam, illas videlicet silere inter arma, id verius de his pronunciaveris, nisi quod dura & aspera illa fortitudinis Christianæ virtus tempore persecutionis maxime conspiciatur. Verum cæteris officiis pietatis vix est locus in turbis & tumultu bellico. Porro

hoc;

ευσέβεια voce illa omnia expressit, quæ ad religionis ipsius, & sacrorum corpus, ut ita dicam, pertinent, & officia, quæ Deum proxime respiciunt; *σεμνότης* autem illa omnia, quæ in conversatione civili conspiciuntur; quod ipsa vox indicat, quæ gravitatem propriè significat.

Vers. 3. *Nam hoc bonum & acceptum est.* Subjungit rationem generaliorem præcepti hujus, quæ evincat, non solum pro regibus sed etiam pro omnibus omnino hominibus orandum esse, quia videlicet id sit bonum, vel per se, quia honestum & decorum, vel respective, quia Deo sit gratum, ut ita posterior vox sit prioris explicatio. Non simpliciter enim Deum nominat, sed utitur descriptione rei, de qua res est, valde accommodata, ab adjuncto ejusmodi, in quo, ut ipse statim explicat, vis lateat, cui innititur ista ipsa ratio, cum ait, *Servatore nostro Deo.* Cur autem Servator noster dicatur Deus vidimus supra cap. 1, nempe quia ex illo tanquam primo & perenni omnis boni fonte dimanat salus nostra. *Coram Deo* Hebraismus.

Vers. 4. *Qui quosvis homines vult servari.* Ex adjuncto superiori, quo Deum descripserat, ostendit placere ipsi, ut fiant preces pro omnibus, quia Servator cum sit, omnes servari cupit. Ita enim vox voluntatis explicanda est, ut non de voluntate illa necessaria & absoluta, quamque immutabiliter effectus consequatur, intelligatur, sed de illa, quæ hominibus liberum relinquat arbitrium; seu desiderio tali, quod indicio sit per Deum minime stare, quominus omnes serventur, adeo ut quando homines pereunt, id non ideo fiat, quia Deus nolit illos ad salutem pervenire, sed propria ipsorum culpa.

Quod Dei desiderium amplius explicare volens, addit: *& ad agnitionem veritatis venire.* Quibus verbis exprimitur medium ducens ad salutem consequendam, *Agnitio* nempe *veritatis*, quæ videlicet præsupponat assensum euangelio, quod hic veritas nominatur, præstitum, & includat pietatem. Ut vero sola scientia sine assensu frustranea est; ut quæ diabolis etiam & incredulis inesse posit, ita assensus sine pietate mancus & mutilus est ad salutem consequendam. Hoc vero modo vocem cognitionis usurpari non novum est in sacris literis: inde patet jam cum quomodo velit homines servari Deus, tum quæ sit ea voluntas. Quia enim vult eos servare per hoc medium, nempe si ad cognitionem veritatis perveniant; hoc vero, postquam illos Deus illustravit, totum in libero hominum arbitrio situm est, cui vim non infert Deus, consequitur etiam istam voluntatem talem esse, quæ nihilominus hominibus relinquat locum, quid velint faciendi. Quam exserit Deus, cum media & occasiones subministrat hominibus, quo veterno suo expergisci & sordibus vitiorum, in quibus volutantur, emergentes, vitam suam ad pietatis & justitiæ regulam exigere queant. Et hoc illud est, quod cum pro omnibus a Deo petimus, rem gratissimam & acceptissimam Deo præstamus, ut qui filiorum suorum vota cum suis facere videns, facile illorum precibus flectatur, & salutem errantibus dexteram porrigat.

Vers. 5. Quia vero æque hoc ipsum dubium esse poterat, atque prius, ideo duas adfert rationes, qoibus id comprobet: quæ ita positæ sunt, ut videatur Judaico spiritui, cum quo illi hic & alibi perpetuo lis est, occurrere voluisse. Radebat proculdubio id eorum aures, nec facile fidem inveniebat, Deum omnibus salutem velle largiri, ut quam putarent cum suis promissis & beneficiis ad solam Abrahæ propaginem esse alligatam. Hoc igitur ut simul animis illorum eximat, & illud asserat, ait, *Unus, enim est Deus*, quasi dicat, Cum enim Deus sit omnium hominum Deus, & nonnisi unus sit, certe si Judæorum est, est etiam gentium, & si illis bene vult, etiam his. Neque enim alius est Deus horum, alius illorum; sed unus omnium. Huc pertinet locus ad Rom. 3. 29, qui hunc egregie explicat, cum ait apostolus: *An Iudæorum Deus tantum; nonne vero & gentium? imo & gentium. Siquidem unus est Deus qui justificat circumcisionem ex fide, & præputium per fidem.*

Unus etiam mediator. Est alia ratio qua Deum, omnes velle servare ostendit apostolus, quia videlicet mediator etiam non alius sit Judæorum, & alius gentium, sed nonnisi unus omnium.

Mediator Dei & hominum. Id est, qui intermedius inter Deum & homines intervenit. Etsi autem is, qui inter aliquos mediatoris partes obit, illos placare & invicem reconciliare soleat, non tamen id quoad vim vocis perpetuum est, cum non raro is etiam mediator vocetur, per quem tanquam internuncium partes inter se uniantur, & in fœdera coëant, nullo respectu habito, fuerint illæ partes sibi offensæ, annon: quod ad usum vero sacrarum literarum, is dicitur mediator quo Deus ut internuncio & interprete ad fœdera sua cum hominibus ferienda utitur, quique cum homines legatum ad Deum mittere non possint, nomine Dei ad homines veniens, voluntatem ipsius illis aperiat, qua instructi ad illum accedere, ipsique uniri possint. Talis fuit olim mediator inter Judæos, & Deum Moses, ut testatur apostolus Gal. 3. 19. Talis hodie Dominus Jesus. Ut autem vox mediatoris de illo usurpata minime Dei iram, quam ipse porro mitigaret, ob oculos ponebat, ita & hic. Sed hoc copiosius ostensum est a nostris alibi.

Non dicit autem simpliciter *Jesus*, sed cum additione *homo*, consolationis nostræ ergo, ut nexu, qui est inter nos & mediatorem animadverso, tanto firmiorem spem & fiduciam in Deum concipiamus, credamusque vere illum cupere omnibus hominibus salutem.

Vers. 6. *Qui dedit semetipsum.* Novo insuper argumento roborat suam sententiam apostolus, quod tamen Christi præcipue respicit personam, etsi & ipsum Deum concernat, qui hujus ipsius facti domini Jesu ab apostolo hic expressi dux & author fuit, ut alibi testatur apostolus, verum verba ita sunt concepta, ut solum Christum respiciant. Majus autem quid videtur illo priori exprimere, & quod evidentius fortiusque thesin ipsius confirmet, quod videlicet non solum divinæ voluntatis internuncius fuerit, sed etiam vitam suam impenderit pro omnibus. Verba dupliciter possunt interpungi, vel ut vocula *dans* absolute ponatur, pro tradens semet in mortem, quomodo vocem istam a sacris scriptoribus usurpari observavimus alibi, vel; ut jungatur cum redemtionis voce. Verum sensus manet idem, quia nonnisi morte interveniente id factum est. *Dedit* autem *semetipsum pretium redemtionis pro omnibus*, quia ut omnes ex servitutis, in qua detinebantur, jugo eximerentur, vitam sanguinemque suum impendit. Qui licet revera nemini datus fuerit; & ob id proprie dicti pretii ratione excidit, quia tamen ad eos qui in servitute erant, in libertatem asserendos impen-

sus fuit; pretium redemtionis non minus eleganter quam emphatice dicitur. Quo genere dicendi amant sacri scriptores uti, quod magis nobis exaggerantem erga nos Dei charitatem, & Christi cujus hoc opus est, ob oculos ponit, quam simplex liberationis vox, simulque insinuat, quanti steterit ista liberatio nostri. Porro vox ἀντίλυτρον eandem significationem obtinet, quam & simplex λύτρον, & præpositio ἀντί, quæ alias commutationem innuit, hic plane otiosa est, cum non sit perpetuum, ubi dicatur ἀντίλυτρον, commutationem ejusmodi reperiri; ut is qui est ἀντίλυτρον, subeat conditionem ejus cujus est ἀντίλυτρον; id quod in permutatione captivorum, & pecuniæ pro illis erogatione, quam ἀντίλυτρον dici posse fatentur eruditi; conspicitur; etsi quoad Christum libenter id agnoscimus. Nobis enim mors subeunda erat, è cujus faucibus ut nos eriperet, mortem sustinuit ipse, licet non eandem; hæc enim temporaria fuit, illa quæ impendebat nobis, æterna futura erat.

Testimonium temporibus propriis. id est ad eam rem destinatis; & ut alibi dicit, cum venisset plenitudo temporum. Per appositionem factum hoc Christi commendat, & simul innuit, quam vim habuerit factum hoc ad assertionem suam comprobandam; quia videlicet perfectissimum fuerit singularis & omnibus numeris erga genus humanum absolutæ benevolentiæ Dei, quam temporibus ad id jam ante destinatis & definitis in genus humanum effudit & exeruit.

Vers. 7. *In quod positus sum.* Occurrit objectioni tacitæ. Poterat enim quis dicere: Placentia quidem & allubescentia maxime gentibus loqui Paulum, sed unde id sciret, gentibus etiam, non vero Judæis tantum, imo omnibus indistincte hominibus hoc Dei beneficium servire.

Se vero scire id respondet apostolus, nec tantum placentia, sed vera etiam & certa loqui asserit, idque a suæ vocationis & functionis authoritate comprobat, quia videlicet in eum ipse finem fuerit constitutus *apostolus*, id est Dei & Christi ad homines legatus & *prædicator*, ut ipsis aperiret & patefaceret. Denique *doctor gentium*; quod expresse addit propter Judæos, qui profanari gratiam Dei putabant, cum ad gentes porrigeretur, ut eos qui sibi eo nomine erant molesti, retundat, simulque gentes erigat, quibus non poterat non jucundum esse ἀκεραίως audire Paulum ob id ipsum esse apostolum constitutum, ut illos insigni erga se Dei & Christi amore ac charitate erudiret & instrueret.

Vocibus *in fide & veritate* exprimit, qualis ille fuerit doctor, fidelis videlicet & verax. Majoris autem authoritatis suis verbis conciliandæ causa interjicit verba ista, *Veritatem dico in Christo*, id est prout Christianum decet, non mentior, non tam propter Timotheum, quam propter Judæos, quibus non solum novum, sed etiam vix possibile id poterat videri, ut ita geminata ista asseveratione omnem dubietatem animis illorum eximeret, remque se ita certo habere omnino sibi persuaderent.

Vers. 8 *Volo ergo.* Est altera capitis pars, in qua utrique sexui peculiaria præscribit precepta, conventus potissimum publicos eosque religiosos concernentia, & cum illo priori connexa, ut ita in eodem quasi monitorum genere versari videatur, eorum videlicet, quibus dum publice precum gratia congregari solemus, attendere debeamus, etsi latius quoque ad privatam videlicet unius cujusque vivendi rationem extendi queant. Initio in genere, qua viros, qua mulieres separatim, quid præcipue cessare, quid fugere debeant, in precibus ostendit. De viris hoc versiculo, quibus hic præcipue dat præcepta, non quod non illis obligatæ sint etiam mulieres, (sunt enim illis communia) sed quia ob imperium & potestatem, qua illos mulieribus eminere voluit Deus, plus sibi quam illis in illis quæ hic vetat licere poterant arbitrari, ad alia vero illæ sunt proniores. Ubi etiam illud animadvertendum est, etsi publicas hic preces maxime respiciat apostolus, ad privatas etiam præcepti hujus pomœria extendi debere, cum utrobique eædem sint rationes & sectandorum & fugiendorum. Videtur autem causa fuisse de illis potissimum monendi, quia ob libertatem differendarum precum privatarum minor metus sit, & scandali ex neglectu eorum, quæ hic monentur orituri, & frustrationis in precibus.

Inprimis vero vult, ut *orent in omni loco.* Opponens id superstitioni Judæorum, qui legi inhærentes nonnisi certis & destinatis locis Dei nomen rite posse celebrari somniabant. Huc faciunt illa Christi ad Samaritanam mulierem verba, quæ legimus Joh. 4: 21, 23.

Deinde ait, *levantes puras manus*, id est a cæde & percussione, & per Synecdochen ab omni omnino exteriori opere malo, quod membris exterioribus perpetrari potest: quanquam proprie ad illud prius respicere videtur quia ad cædes & verbera viri proniores & proecliviores sunt. Deus autem id maxime exprobrat apud prophetas Israëlitis, quod manus sanguine fluentes ad ipsum attollerent. Dicit autem *levantes*, non quod omnino ad essentiam, ut ita dicam, precum pertineat manus levare, nec sine levatione ista preces rite absolvi possint, sed quia iste sit usitatus ac solennis precantium gestus, quomodo ad Ephesios se dicit flectere genua; similiter per hunc orantibus usitatum morem rem ipsam, precatione videlicet se vacare insinuans.

Sine ira. etiam illa, quæ alias ob imbecillitatem nostram licita est. Si vero alias, quod ille ait, impedit ira animum, ne possit cernere verum; maxime tum quomodo sit propitiandum numen divinum, non patitur nos pervidere. Et notum est, quid dominus privatim orantibus præcipiat apud Matthæum. Iram vero preces adeuntibus viris cavere jubet, non quod idem non obstringat mulieres, aut quod ab isto affectu securæ sint, cui maxime patent, sed quia ob eam, quam præ mulieribus sortiti sunt eminentiam, plus sibi hic licere poterant arbitrari.

Et disceptatione. Possunt & contentiones, quę proxime preces antecesserint, intelligi, sed potius illa rationum inter se luctantium ira æstuante animo collisio et pugna, quę ad precum majestatem intendere prohibet. Nam quod hæsitationem nonnulli vertunt διαλογισμῶν, id extra rem & connexionem videtur verborum, quæ aptissime inter se necti apparet ex eo, quem indicavimus, sensu. Jam vero & commotionem effervescentis animi statim consequi solet digladiantium inter se variorum motuum et rationum lucta, ob quæ incertus sit irascentis animus, quid agere et non agere debeat.

Vers. 9. *Similiter & mulieres.* Officia sexui muliebri in congressibus publicis, iisque religiosis custodienda exprimit, etsi latius quoque pateant ut in illorum explicatione apparebit. Hæc autem potissimum exprimit, quia sexus hic ad ea, a quibus illum hic revocat apostolus, maxime propendeat. Sunt enim cum maximo scandalo juncta, et licet minora quam ut iis debeant attendere videantur, condemnationem etiam aliquando accersere possint.

Duo

Deo autem ipsis præcipit apostolus, primum ratione habitus cum in genere, tum in specie. (1) Illud est *in habitu honesto*. Ita vocem κοσμίῳ verto, quemadmodum verti debere infra III. 2 agnoscet quilibet, qui modo personam fuerit intuitus, de qua ibi enunciatur. Et sane cum alias naturale videatur mulieribus, comere sese & ornare, minime necesse fuit in eo illas commonefacere, quod illæ minime neglecturæ per se fuisse videantur. Vult igitur illas vestiri honestè, observata videlicet ratione decori secundum vocationem & professionem illarum, cujus ut in omnibus aliis ita in ipso etiam corporis cultu gravitas elucere debeat. Id quod explicat primo in genere, cum ait:

Cum verecundia & modestia. Illâ excludens omnia vestitus genera impudicitiam redolentia, quibus aut alii in cogitationes impuras & libidinosas prolabendi habeant occasionem, & de se ipsis quasi aliis, quę sese venditant, similes sint suspicandi: hac vero luxum haud vanum ambitionis & superbiæ testem. Hæc igitur velut helice & cynosura mulieribus erit, ad quam in suo cultu respicere debeant, ut quicquid sit intra hos ab apostolo fixos limites, id sibi licitum arbitrentur, quicquid vero illos egrediatur, & vel cum utroque, vel alterutro saltem pugnet, id pro vetito minimeque concesso habeant. Porro verbum κοσμεῖν paulo aliter atque nomen κόσμιος usurpatum videtur, & magis propriam hic *ornatus* videlicet significationem retinere, ut ostendat hunc vere splendidum & conquisitum, quiqua illos vere *ornare*, Deo & hominibus commendare possit esse *ornatum*, qui sit verecundiæ purpura tinctus & frugalitatis lenociniis nitens. Apparet autem hinc, quam circumspectæ esse debeant circa suum vestitum mulieres. Verecundia enim ac modestia non propriæ solum & peculiares huic sexui videntur virtutes, sed etiam tales, quibus illæ censeri soleant, imo debeant: Ut illæ, quæ modum in cultu vestituque suo excedunt, hoc ipso, quasi quodam notissimo signo sublato, nullum vel utrique vel alterutri saltem harum virtutum apud se esse locum ostendat. Sed explicat apostolus in specie id, & vitanda exprimendo, cum ait:

Non in cincinnis. quo taxat torquendorum in cincinnum crinium olim, imo & hodie, in nonnullis regionibus usitatum morem, quo speciem indicasse videtur cultus verecundiæ fines transilientis, etsi reperiuntur hodieque proh dolor! plures, ut sunt ejusmodi aut linteorum, aut etiam vestium species, quibus non satis obteguntur ex corporis partes, quarum conspectus sit incentivum libidinis & alia hujus generis.

Aut auro, aut margaritis. Hoc pertinet ad alterum membrum, quo notatur luxus modestiæ oppositus. Sunt autem hæc omnia [illegible] intelligenda pro ratione statuum ac conditionis uniuscujusque; & habenda est ratio loci & temporis, cum non raro necesse sit, ne ipsa vestis ad contemptum nostri alios invitet, splendidius vestiri in publicis, præsertim inter extraneos, conventibus, quibus abesse homo Christianus non potest. Etsi nec hic tamen tantum indulgere debeamus, ut septa illa ab apostolo nominata egredi nobis licere putemus. Unde, quod ad prius quidem membrum, nullum potest incidere publicorum conventuum tempus, in quo non verecundiæ in vestiendis nobis rationem habere debeamus. Quod ad posterius vero, etsi pretiosioribus & sumptuosioribus vestibus aliquando uti possimus, id tamen cavendum, ne superbia potius & ambitio, quarum illæ sint indices, quam necessitas, id est vilipendii metus, ex quo pondit aliquid in universam ecclesiam ingruere mali, eas nobis imposuerit. Nonnulli propter sequentem adversativam minime hic luxum etiam interdictum putant ab apostolo, sed tantum ne pretioso vestitu censeri se vellent, & propter illum sibi nimium placerent & se suspicerent, sed propter opera bona, ut subjungit apostolus. Verum ipsa vox *modestiæ* superius posita amplius quid & ad minimum luxum hic ab apostolo vetari ostendit. Quod & ex illis Petri verbis, quia sensui huic magis favere videntur, diligentius intuenti apparebit 1 Pet. 3. 3.

(1) *Ornamentum opponitur sordibus.*

Vers. 10. *Sed quod decet*. In locum vitandorum subjicit ea, quibus ornare sese debeant mulieres.

Per opera bona. Generalius quid exprimit, quam superius, ut ostendat pietatem verum esse ornamentum, ut satis illa niteat, quæ virtutum omnium ornamentis circumfulgeat.

Quod ipsum ratione communit, *quod decet mulieres pietatem promittentes*, id est profitentes voventesque se ad domini nutum vitam moresque suos composituras. Cujus voti unamquamque memorem esse cum deceat, omnia se, quæ se cum Deo tum hominibus commendare queant consecutam ornamenta putet, quæ ejus rea facta est.

Vers. 11. *Mulier in silentio discat*. Est alterum, quod sexui muliebri præcipit apostolus, etsi semper observandum, in publicis tamen conventibus præcipue, ob metum majoris propter ejus neglectum scandali orituri. Quod si ad privata etiam, ut debet, vivendi septa porrigatur, respectu viri tantum, ut mox explicat apostolus, non vero respectu aliarum fœminarum, multo vero minus liberorum & familiæ intelligi debet. Est autem hoc præceptum germanum illi 1 Cor. XIV. 34. 35. Quare quod hic discere jubet mulieres, si ad publicos congressus videlicet religiosos referatur, sine ullo quærentis aut interrogantis mulieris antegresso sermone accipiendum erit; quo alias uti ipsis licet, in convictu privato.

Addit autem, *in silentio & omni subjectione*, id est tanquam ea, quæ non solum pollere virum præ se sapientia fateatur, adeoque posse ab illo se erudiri credat, sed etiam jus & imperium illi in se esse sciens, ab illo instrui debere sciat. Siquidem discere quippiam ab aliquo cupienti, tum de sapientia, tum vero de jure docendi inprimis constare debet, quorum illud silentium, hoc præstat subjectionem.

Vers. 12. *Mulieri autem docere non permitto*. Ex contrario idem præceptum illustrat, unde catholicum illud esse, omnique tempore & loco mulieres obstringere perspicitur. Est videlicet docendi munus cum usurpatione quadam authoritatis, & præeminentiæ conjunctum, ut omnis qui alterius docendi sibi provinciam sumit, eo ipso superiorem se illo esse, jusque in illum habere ostendat. Quod quia penitus nullum mulieri in virum est, ut expresse addit apostolus, ideo etiam docendi alios jure excidit. Interim tamen ut docere non permittitur illi, ita minime vetatur, si viro juncta fueri infideli, & fuerit ab ipso interrogata, seu alia commoda oblata occasione eos de religione injicere sermones, qui & ejus, quam illa fovet animo, spei rationem reddant, simulque ipsum ad ulteriorem de ea inquisitionem illicere possint; verum & hic subjectionis, quæ sibi propria est, esse memor debet, ab omnique usurpandæ authoritatis docendi suspicione aliena,

ut non

ut non docere, ſed perſuadere, imo ſi res ita ferat rogare potius videatur.

Sed eſſe in ſilentio, ſcilicet mando. Ellipſis contrarii, nam præceſſerat, non permitto. Simile habes exemplum infra IV. 3.

Verſ. 13. *Adam enim primus.* Subjungit rationes hujus poſterioris præcepti duas. Quarum prior eſt ſumpta ab ordine creationis, qui non aliam ob cauſam a Deo eſt obſervatus, quam ut oſtenderet, dignitate etiam priorem Adamum Eva fuiſſe, quemadmodum prior fuit tempore & creatione. Cum enim ejuſdem fuerint ambo generis, & nulla appareat cauſa, cur ad Evam, tanquam medium ad finem debeat referri, uti que illud ipſum, quod in Evam habiturus erat imperium hoc temporis indicare voluit. Addo autem diſerte, *ejuſdem generis*, quia quod ad diverſa creatarum a Deo rerum genera attinet, cum prius ad poſterius, tanquam medium ad finem, referatur poſteriora creatione prioribus præſtantiora ſunt. Unde cum omnibus rebus creatis hominem ultimo tanquam illarum dominum ſuperinduxiſſet, dixit: *Non eſt bonum hominem eſſe ſolum, faciamus ei adjutorium*; aperte ſignificans Evam, etſi ſociam imperii Adæ futuram, minime tamen illi parem, nedum illo ſuperiorem, ſiquidem ad illius bene eſſe, tanquam medium ad finem referatur.

Verſ. 14. *Et Adam non eſt ſeductus.* Alia ſuperioris præcepti, & ſubjectionis a muliere viro debitæ ratio ſumta a facto primorum parentum. Eſt autem repetenda vox πρῶτ® aut ἀπὸ κοινοῦ, aut verba alioqui eodem ſenſu explicanda. Siquidem non Adam, ſed Eva & primo & immediate a ſerpente decepta fuit, ab hac deinde in fraudem inductus Adam, cujus tanto minus videri poterat crimen, quanto minus ab illa periculi ob ipſam conjunctionem impendere videbatur, & inquam naturalis amor & propenſio fecit, ut incautius, & ſine diligenti, unde eſſet, inquiſitione, porrectum ſibi pomum guſtaverit, cum tamen illa prius cum eo, cum quo nullam cognationem habuerat, diſceptatione congreſſa, paſſa eſſet ſibi Deum invidia, cujus inſimulabat ipſum ſerpens, laborare perſuaderi. Quod ipſum ejus factum, cum vera mulierem ſapientia deſtitui teſtatur, tum vero quia obedientia etiam mariti, miſeriæ ipſius cauſa fuit, & male cedere imperia mulierum, & ipſas viris perpetuo ſubeſſe, ab illiſque regi debere loquitur.

Verſ. 15. *Salvabitur autem.* Hæc verba occupandę tacitæ cujuſdam objectionis cauſa ſubjunxit apoſtolus. Poterat enim nonnemo cogitare. Si igitur Eva ſeducta trangreſſionis mandati divini, adeoque omnium malorum, quæ exinde generi humano incubuerunt, cauſa fuit, verendum eſt, ne propterea univerſum genus mulierum Deo ſit exoſum, omnique ejus gratia excidat. Minime id metuendum eſſe ait apoſtolus, licet veſtigia ad hoc uſque tempus illius trangreſſionis reliquerit: Si modo religionem Chriſtianam amplexæ, non ſolum conſtanter in ea permanſerint, ſed etiam omni virtutum genere præſtiterint.

Salvabitur autem. De univerſo mulierum genere, tanquam de una loquitur, ideoque mox numerum mutat. *Si manſerint.* ut Paulo ante verſ. 9, & 11, & Gal. 6. 1.

Per filiorum generationem. Verba iſta aliquantum difficiliora, dupliciter accipi poſſunt, vel ut ſumatur vox διὰ pro cum, ut non raro fit. Vide Rom. 2. 27. & IV. 11. & XIV. 20. 2 Cor. 3. 11. 1 Joh. 5. 5. ita ſenſus erit, ſalvabitur etiam generans liberos, etiam cum illis doloribus & tormentis, quæ cum trangreſſionis & peccati pœna ſint, illas adhuc in ira Dei eſſe teſtari videntur. Vel, ut præpoſitio iſta vim ſuam retineat quidem, ſed ut voce τεκνογονίας, non ſolum actus pariendi, partuſque ipſe, qui naturalis eſt, ſed etiam educatio & inſtitutio liberorum, cum in religione, tum in moribus ad ejus normam exigendis componendiſque intelligatur. Quomodo hanc vocem ſumit apoſtolus inferius verſ. 14, ut apparet ex collatione cum verſ. 10. Eandem ſignificationem, quod ad vocem ζωογονεῖν, habes Act. 7. 19. Quod præcipue monendi habuiſſe occaſionem docere videtur improbus temporum illorum mos, delicatioribus & præſertim illuſtribus fœminis uſitatus, quæ voluptatem tantum in conjugiis quærerent, partum vero vel medicamentis abigerent, ne dolores parturientium experiri cogerentur, vel ſi quid natum eſſet exponerent. Unde illa jura trium liberorum apud Romanos. Vult igitur dicere apoſtolus, minime illis illud *Evæ* delictum, & illud conſecutas afflictiones, quas in puerperiis & ante perpeti cogerentur, ad obtinendam gratiam Dei, obfuturas, ſi modo fœtus ſuos tollerent, & in timore Dei enutrirent; nedum potionibus partus prohibeant, omnes illas moleſtias, quæ his annexæ ſunt, æquo animo devorantes & perferentes. Utrocunque autem modo verba iſta explices, res eodem recidit. Addit enim apoſtolus: ſi *manſuerint*, id eſt conſtantes fuerint, & ad ultimam vitæ periodum perſeverantes. *In fide.* aſſenſu videlicet præſtito euangelio & religioni, quam ſint complexæ Chriſtianæ.

Et dilectione; Erga proximum, nam hæc dilectionem erga Deum præſupponit. Fides vero illam parit.

Et ſanctificatione; id eſt, caſtitate, præcipuo mulierum ornamento. In qua ſignificatione uſurpatur vox eadem 1 Theſſ. 4. 4.

Cum modeſtia, id eſt, frugalitate. Latius enim vox iſta hic accipi videtur, quam ſupra ℣ſ. 9, cum de moderatione in cultu exteriori corporis loqueretur; ut eam etiam quæ eſt in cibo & potu moderationem complectatur. Unde præcipue mulieres ætate provectiores monere jubet, ne ſint multo vino deditæ ad Tit. 2. 3.

CAP. III.

ARGUMENTUM.

In hoc capite præſcribit officia ſpecialiora, ad perſonas tantum publico in Eccleſia munere defungentes, ſpectantia, quod eſt tertium hujus Epiſtolæ membrum. Partes Capitis ſunt duæ, quarum priori officia ipſa exprimuntur, poſteriori ratio redditur a cauſa finali deprompta, cur officia iſta præſcripſerit. Verum quia perſonæ iſtæ duplices ſunt, & aliæ præſunt Eccleſiæ, ut Epiſcopi, aliæ ipſi miniſtrant, ut Diaconi, ideo hæc prior pars in duas iterum ſpecialiores ſubdividi poteſt.

Verſ. 1. C*Ertus eſt hic ſermo.* Eſt prius prioris partis membrum, quod ad ℣ſ. 8 extenditur. In quo oſtendit Apoſtolus, quales debeant eligi Epiſcopi, & quibus qualitatibus præditi: quas antequam enumeret, & qualem eſſe velit Epiſcopum exprimat, aditum ſibi parat, munus epiſcopale commendando. *Certus eſt*, id eſt, indubitatus, & cui fidem adjungere tuto quilibet poſſit, ut ſupra 1. ℣ſ. 15.

Hu

Hic sermo qui videlicet sequitur. *Qui episcopatum desiderat*, i. e. cupit *bonum opus*, i.e. egregium, et non solum honestum, sed etiã utile. Apparet hinc multos in primitiva ecclesia munus pastoratus ambiisse, proculdubio propter abundantiã donorum illorum spiritualium, quibus conspicui tum erant Antistites ecclesię, ut quasi cum ipso illa connexa viderentur, & in illum statim, qui ipsum aggrederetur, dimanatura. Quod desideriũ, ut minime vituperat hic apostolus, imo commendat ab istius muneris eximia dignitate, ita cum postmodum qualitates illo fungentis recenset, non obscure indicat, minime promiscue illud unicuiq; appetenti committendum esse, ut videatur, sub versiculo isto & posteriori discretiva ejusmodi enunciatio latere, q. d. apostolus. Minime quidem damnandus est iste zelus episcopatum ambientium, cum sit istud munus valde excellens, eximium, qua honestatis, qua etiam utilitatis ratione, minime tamen cuilibet propter id ipsum, quia illum appetat, demandandum, sed diligenter circumspiciendum, et videndum cui sit committendum; quia ut ipsum in se est eximium, ita nonnisi eximiis & singularibus ornati qualitatibus lacertos, cui innitatur, requirit. Porro notandum est, distinctionem istam presbyterorum & pastorum ab episcopis posterioris ævi esse, nec ex usu sacræ scripturæ, cui seniores & episcopi iidem esse videntur, ut patet Actor. 20 ex collatione ℣ſ. 17, cum 28, & Tit. 1. 5 cum ℣ſ. 7. in quo utroque loco, quos superius vocaverat presbyteros inferius nominat episcopos. Vide etiam 1 Pet. 5. 1, & 2.

℣ſ. 2. *Oportet igitur*. Hic jam incipit enumerare qualitates eligendi in episcopum, ponens vocem οὖν pro δὴ, ut sit connectens tantum & non rationem aliquam reddens.

Primo autem loco vult *esse irreprehensum*, quod est veluti genus quoddam sequentium, et denotat immunitatem ab omni ejusmodi labe & macula, non solum habitus alicujus vitii, in quo nunc hęreat, cum de ejus electione agitur, sed actus etiam alicujus notorii ante agnitam veritatem vel semel admissi, qui inurat aliquam ejus nomini notam & infamiam apud homines ineluibilem, quorum hic maximopere spectandum est judicium. Neque enim videtur gregi domini cum ædificatione prefuturus, qui stigmate ejusmodi facinoris fuerit velut inustus, quod illum contumelię et ignominiæ facile exponere possit. Etsi nec id prætereundum est, voce ipsa *episcopi*, proprietatem quandam muneris istius tacite insinuare, quam loco superius laudato clarius expressit S. Petrus: quemadmodum et *operis*.

℣ſ. 3. *Unius uxoris virum*. Est alterum in pastorem elihendi requisitum, verbis quidem, ut videtur, planis ab apostolo expressum, sed tamen de cujus genuino sensu magna lis est et contentio inter omnes, qui nuncium Romanæ ecclesię remiserunt, & ipsam Romanam Gręcamque ecclesiam; quanquam ne his quidem ipsis usquequaque inter se convenit. Ac in genere quidem in eo consentiunt omnes, illud spectare ad castitatem & continentiam, quam singularem et prę reliquis eximiam requirat in episcopo, in specie tamen illi ad bigamiam polygamiamve illo tempore et regionibus usitatam excludendam positum censent, cui cum in ipsis ecclesiæ primordiis statim occurri non posset, in illis autem, quas in eo statu agnitio veritatis deprehenderat, toleranda videretur, ad episcopatum tamen illa irretitum negat accessum apostolus. Bigamorum autem et Polygamorum nomine etiam eos, qui temere repudiata una, alteram superinduxerint, intelligi volunt, quanquam inter eos nonnulli paulo subtilius Unius uxoris virum dici volunt, ob singularem quæ in ipso requiratur castitatem, ut uni tantum sit addictus, nec alteras oculo inverecundiori intueatur: contra plurium uxorum dicatur is, qui licet revera non habeat uxores plures, sit tamen quoad alias lascivis et natantibus oculis, aliasque præter suam uxorem adamet. Hi vero, id est Græci & Pontificii, simpliciter verba apostoli accipiunt, ut dicatur episcopus unius uxoris propterea, quia non debeat iterare conjugium, & una uxore mortua, ad alias nuptias transire. Etsi pontificii nonnisi eum ad sacra admittant, qui vel uxoratus quidem fuerit, nunc autem sit cœlebs, vel licet uxoratus, voverit tamen simul cum uxore perpetuam continentiam, & a re matrimoniali abstinentiam. Græci vero patiuntur sacerdotes suos præsertim inferiores conjugatos sacris operari. Istę omnes sententiæ cum non authorum tantum sed & rationum, quibus nituntur, patrocinium & advocationem habeant, non ita proclive est secundum quam pronunciandum sit, definire. Ac subtilior illa quidem, utut eam, quam prima statim fronte repræsentat inconvenientiam, quod nihil illa videatur soli episcopo peculiare præscribi, facile eo ipso redemerit, quod ne illa quidem omnia, quę ipsi præscribit apostolus, ita sint ipsi propria ut non sint cum aliis communia; ita ipsa subtilitate sua suspectior videri potest, cum presertim id alia, continentiæ videlicet voce, expressum videatur ab apostolo ad Titum, ubi tamen separatim istius, ut sit unius uxoris vir, fit mentio. Illa vero quam omnibus, qui a Romana Græcave ecclesia secesserunt communem diximus, tutior est quidem ab omnibus sathanæ insultibus, & verbis ipsis apostoli non inconveniens, cum morem illum plures concubinas una cum uxore habendi, aut repudiata una aliam ducendi usitatum illis temporibus et locis fuisse constet: quominus tamen solide obtineat, obstare videtur, quod inferius de vidua dicit, eam eligere jubens, quæ fuerit unius viri uxor. Plures enim viros uni mulieri habere ne olim quidem licuisse constat. Quod vero dici solet, ne videlicet, si fuerit repudiata, alteri nubat, id nimis dilutum est, cum repudiatæ nubere honori sit, & in repudio viduæ permanere infamiæ, saltem quoad homines; & videretur meliori conditione ponere eam, quæ in repudio senuerit, quam eam, cujus maculam ducens illam alius absterserit. Nam de Romanensium opinione, quæ sacris addictum vetant omnino conjugatum esse, non attinet dicere, cum in præsenti dicat apostolus, sitq; ἀπὸ κοινοῦ repetendum εἶναι. Restat Græcorum opinio, quæ & verbis apostoli, & ipsius muneris dignitati convenientissima cum videatur, illi, quæ inter priores verisimilior apparuit, præferenda esset, nisi rationes pro illa, vitandæ præsertim scortationis causa militantes, intercederent; cum evenire posset ut alicui presbytero in virium ἀκμῇ & vigore constituto, uxor rebus humanis eximeretur, & ille cum dono continentiæ careret, cœlebs manere non posset. Ex quo facile sequeretur, ut aut ob hoc ipsum munere isto deponendus esset, si ad alias nuptias transiret, aut si id metuens in cœlibatu perseveraret, metuendum esset ne scortaretur. Etsi huic quidem impedimento ita forte occurri possit, si dicamus præceptum hoc cum quadam ἐπιεικείᾳ esse intelligendum, nec esse ex eorum numero, quæ nunquam relaxare etiam maxima urgente necessitate liceat, cum præsertim nuptias contrahere non sit alias res illicita. Et sane ob ipsam muneris istius excellentiam ac sanctitatem, cui castitas maxime videtur convenire, verisimile videtur, in primordiis ecclesiæ aut seniores ad id fastigii evectos fuisse, de quorum domitis affectibus ejusmodi constaret; aut si juvenes, ejusmodi, qui continentiam tacite voverent, ut aut nunquã conjugio implicarentur, aut certe, quod illi proximum est, postquam illius jugo liberati essent, illud non iterarent: siquidem ad alteras nuptias transitus vivere & vigere affectus illos libidinis incentivos testatur, et ipsi prensatio

num & ambientium nuptias gestus, & mores, personam episcopi dedecere, & quodammodo inhonorare videntur, ut satius censeatur aliquem, antequam huic muneri admoveatur, matrimonium inire quam postmodum. Ex quo tandem perspicitur, maxime quidem sanctitati muneris hujus convenire, si is eligatur, qui in perpetuo cœlibatu vivat, proximum vero illi esse, qui una uxore mortua aliam non ducat. Ita arbitrabimur arcere quidem apostolum ab ineundo hoc officio eum, qui alteris nuptiis sit implicatus, ac proinde etiam, qui in illo constitutus uxorem amiserit, aliam ducere prohibere, cum eadem ratio sanctitatis videlicet hic etiam maneat. Quod si tamen contingat juvenem aliquem in episcopum, qui sit uxoratus, eligi, ejus non ita multo post, vel saltem cum adhuc est ævi integer, uxor decedat, rem ad ecclesię arbitrium & decisionem deferendam, cui si ob illius singularia dona, damnumque si ob alias nuptias loco moveatur, in ecclesiam redundaturum, re bene excussa permittantur nuptię, necessitatis id esse putetur in exemplum minime trahendæ. Sed jam forte de his satis, de quibus licet multa dixerimus, illud tandem veterum usurpandum videtur, qui de re dubia & ancipiti judices constituti, cum in quo sensum tuto figerent non reperiebant, Non liquere pronunciabant. De illo vero quasi velit apostolus omnino episcopum uxoratum esse, ut quidam ariolantur, ne monendum quidem videtur, cum ex iis, quę jam diximus, appareat aliud quidpiam ab hoc longe diversum his verbis spectasse apostolum; & voluisse illi statui, quamproximum esse, quo excidunt omnes conjugati, qui nisi hoc prętantior esset, utique ad illum minime duceret episcopum apostolus.

Vigilantem, id est solertem & industrium, rebusque ecclesiæ attentum & intentum. Respondet hæc virtus ipsi nomini et etymo episcopi. Est autem similitudo desumta a corpore ad animum, & ab iis qui præsunt aliis, seu ducibus; quos ut corpore, ita animo decet invigilare illis, quorum curam gerunt. Huc pertinet illud Ezech. 3.17, & XXXIII. 2 & 7. Act. 20.28, et 1 Pet. 5.1.

Sobrium. Alii reddunt prudentem: sed hæc virtus, cum in illa superiori voce includatur, tum vel maxime in omnibus, est enim omnium quasi quædam custos & directrix. Rectius igitur videtur reddi *sobrium*, ut velit apostolus, frugalem esse episcopum, et modum in cibo & potu observantem, quę virtus illius superioris ut adjuvans ita conservans quodammodo est, ideoque ob hanc connexionem recte illi statim subjungitur.

Ornatum, κόσμιον Beza compositum, alii modestum. Omnibus tamen convenit hac voce gravitatem episcopi denotari, non in vestitu tantum et externo corporis cultu, sed in omnibus etiam exterioribus gestibus et actionibus, ne quicquam in illo conspiciatur leve, quod ipsius personę gravitatem dedeceat, sed nec austerum et incultum, aut etiam tetricum et superciliosum, utque in vultu, incessu, vestitu, gestu, eluceat aliquid, quod nos ad honorem et reverentiam illi deferendam invitet et alliciat, et quemadmodum ille ait, status, incessus, sessio, accubatio, vultus, oculi, manuum motus, teneant illud decorum.

Hospitalem, id est qui libenter suscipiat et excipiat domi suæ extraneos, maxime tamen domesticos fidei, et inter eos præcipue, qui fuerint aut peregrini, aut ob nomen domini exules, et alia quavis ratione afflicti. Quæ virtus olim propter publicorum diversoriorum inopiam maxime fuit necessaria. Unde jus hospitii Ethnicis etiam ut sacrosanctum fuit commendatum. Sed et hodie non vacat sua commendatione, et pretium habet in episcopo præsertim, cum sit indicium animi et comis ac mansueti seu humani et ab avaritia alieni.

Doctorem. Διδακτικόν rectius reddiderunt, *qui sit ad docendum aptus*; quanquam & hæc vox angustior sit paulo Græca, quæ non solum aptitudinem, sed & propensionem ad docendum denotare videtur, ut non solum ad docendum idoneus sit, sed etiam velit docere, & in id studio ac propensione animi feratur, ut alios doceat & instruat: multi enim cum possint, nolunt, & abhorrent ab aliis erudiendis.

Vers. 3. *Non vinolentum*, id est qui non solum non ingurgitet se mero, ut rationis usum amittat, sed etiam qui caveat, ne ita vino delectetur, ut illud præter necessitatem bibat, unde fieri possit, ut mensuram excedat, & calefaciat cerebrum.

Non percussorem, id est qui non libenter familiam liberosve cædat, jusque suum semper & rigide persequatur. Plagosum enim esse & jure suo decedere nunquam velle, aut perraro, pugnat cum animi mansuetudine, & ea, de qua mox agit apostolus, ἐπιεικῆ, cujus est jure suo decedere, non omnia ad vivum resecare. Ad castigationem igitur, præsertim eam quę plagas infligat, perraro accedet, neque summum jus, quod summa injuria vulgo etiam dici solet, persequetur, ut ad illam nonnisi invitus, nec tam ira accensus, quam necessitate impulsus ob metum majoris mali accedere videatur. Ita non objurgatio & castigatio, quę aliquando necessaria est, præsertim in liberis, interdicitur pastori, sed ejus excessus, qui tamen non in eo solum cernatur, quando immerenti pœna infligitur, sed etiam, & quidem, ad quem hic maxime respicere videtur, in eo, quando aliquis pœnam commeruit, nec ea unquam remittitur condonaturve.

Non turpis lucri cupidum. Id est qui sit alienus ab omni quæstu qui sit turpis, neque rem facere velit ex ejusmodi rebus, quę vel per se turpes & inhonestæ sint, vel licet ipsæ quidem honestę, illarum tamen exercitium & tractatio personam vocationemque illius dedeceant, & notam aliquā existimationi ipsius inurere possint. Tam late enim vox turpis lucri extendi videtur, cum multa sint, quę licet in alio vulgari auditore toleranda viderentur, in episcopo & pastore minime sunt ferenda; veluti si in ipsius domo cerevisia aut vinum adustum venderetur, vel si uxor ipsius in foro sederet inter propolitides: quin & a fœnore aliis licito accipiendo satius esset abstinere, si res ejus ita paterentur, vel certe ad societatis rationes in mutuo danda pecunia res revocanda esset, in qua is qui pecuniam alii dat non lucri tantum, sed & damni sortem subire cogitur, quam etiam rationem si omnes sequerentur, cum ab eo quod hic Deus prohibet remotiores essent, tum vero aliis ecclesiam taxandi omnem præscinderent occasionem.

Sed modestum. Tria hæc sequentia superioribus per adversativam particulam explicationis et amplificationis ergo subjiciuntur, etsi illis quibus opponi videntur generaliora sint. Ἐπιείκεια vox legitur etiam ad Phil. 4. 5, pro ea animi æquitate, qua patienter ferimus omnia mala, quę vel ob nomen Dei, vel aliam aliquam rationem nobis ingruunt. Verum hic paulo sumitur aliter, ut eam etiam virtutem complectatur, quę πρᾳότης seu mansuetudo alioquin dicitur, & eam animi significat æquitatem, qua non solum jure nostro nimium stricte non utimur, nec etiam omnia ad vivum resecamus, sed de illo multum remittentes injurias nostras condonamus: quę virtus illa superiori, cum ait μὴ πλήκτην εἶναι, eo latior est, quod illa locum tantum habeat in iis, qui episcopi imperio subsunt, et ab illo ut inferiores herili imperio reguntur, ut

ut sunt liberi et familia: hæc vero etiam ad eos porrigitur, qui ipsius non sint subjecti potestati, suntque ipsi pares. Subjungit autem ejus effectum, cum ait:

Non pugnantem. Id quod de pugna, non verberum tantum, sed etiam verborum intelligitur. Nam μάχαι contentiones etiam et rixas significant, ut inferius Epist. 2 cap. 2.23, et 24 et Tit. 3.9, et hac ipsa Epistola 6.4. λογομαχίας. Unde et vetus interpres hoc loco ἄμαχον reddit *non litigiosum.* Non solum igitur verberibus, sed etiam verbis asperioribus abstinebit episcopus, ut ita qua dictis qua factis τὸ ἐπιεικὲς illud observet. Ut enim, quod vulgo dicitur, qui nimium emungit, elicit sanguinem, ita qui ne tantillum jure suo decedere vult, facile ad rixas et contentiones, indeque ni mature provideat, ad verbera et pugnas prolabitur.

Non cupidum argenti. Et hoc generalius est ἀισχροκερδῆ, in quo etiam, ut & in hoc cernitur avaritia. Verum quia fines illius excessu cum acquirendorum tum retinendorum continentur; prius illud in acquirendo, hoc vero in retinendo maxime conspicitur. Ut igitur ante voluit episcopum esse alienum ab accumulandis opibus non ex re turpi solum & inhonesta per se, sed quæ licet aliis non inhonesta sit, illum tamen dedecorare possit; ita hic vult ipsum non esse tenacem & adstrictum ac sordidum, causam nempe amorem argenti pro effectu ponens.

Vers. 4. *Propriæ domus*, id est uxori, liberis, familiæ, *bene præpositum*, id est ut sciat illos regere & illis recte præesse. Est novum episcopi requisitum, proprie spectans ad regimen domus propriæ, quod habet partes duas. Etsi ad priorem maxime respexisse videtur apostolus, quæ est, ut diligenter caveat, ne quid domi suæ ab iis quibus ipse præest, sive uxore, liberis, & familia, admittatur indignum et vocatione Christiana, & domo pastoris, sed ut omnia illorum facta dictaque, ipseque adeo illius cum ipsis convictus, ipsius personæ & vocationi exacte respondeat, domusque adeo ipsius pietatis & sanctimoniæ officina, speculum & exemplar audire possit: Quanquam huc etiam pertinet, ne sit omnino circa rem familiarem dissolutus, & sui suorumque adeo negligens, ut sua culpa se suosque ad extremas egestatis metas redigat.

Filios habentem. Signum seu partem quandam recti domesticorum regiminis subjicit, ut filii, si nimirum illos habuerit, sint illius imperio audientes, subjectionem tanquam causam, pro pietate & obedientia tanquam effecto ponens, quod etiam explicat ipse, cum addit:

Cum omni honestate, id est ne quid temere et lascive, ne quid petulanter faciant et luxuriose dissipent; sed in omnibus illorum dictis & factis ea σεμνότης et gravitas seu honestas conspiciatur, quæ & patrem scivisse rationem recte liberos educandi, et filios illi minime refractarios fuisse, adeoque dignam esse tali patre prolem testetur. Id quod intelligitur amplius ex eodem præcepto aliis verbis in epist. ad Tit. exposito cap. 1.6. Apparet autem hinc quod superius innuimus, nonnisi seniores in principio ad hoc munus admissos fuisse, cum junioribus non usquequaq; conveniat id quod hic de liberis dicit. Notandum autem, aliam esse rationem eligendi in episcopatum et jam electi, cum videatur non posse sine scandalo eligi in episcopum is, cujus liberi fuerint luxuriosi aut alias vitæ dissolutioris. Id quod tolerandum videretur in hoc cujus jam episcopatu fungentis liberi tales evaserint, si nimirum omnibus liquido constet, omnem illum movisse lapidem, ut illos in officio retineret & quam rectissime educaret, omninoque illum extra omnem illorum nequitiæ culpam et suspicionem esse.

Vers. 5. *Si autem.* Δὲ pro γὰρ, quia hæc præpositio est adversativa illius prioris, potiores tamen erant partes causalis. Exempla passim obvia ubi causa redditur priorum, ut istud ipsum sit adversativa illius. Ratio sumpta a minori ad majus, qua necessitas requisiti hujus exprimitur.

Si quis propriæ domus præesse non novit, quod est longe minus, quia regimen domesticum est in inferiores, nec omnino liberos, & circa res terrenas levioresque, ideoque etiam longe facilius quam ecclesiæ Dei, cujus regimen est populi liberi & circa longe majora & spiritualia, ideoque tanto operosius & difficilius, quanto majus est regere liberos quam subditos, & quanto majoris momenti sunt cœlestia terrenis, spiritualia carnalibus.

Curam aget, id est recte administrabit. Ratione autem præceptum hoc roboravit, cum cætera simpliciter posuisset, quia videri poterat, si modo illa superiora illi insuissent, non adeo curandum hoc fuisse.

Vers. 6. *Non novitium*, id est nuper in ecclesiam insertum, puta vel ab ethnicis, vel etiam Judæis, etsi id possit ad eos quoque extendi qui licet augusto Christi titulo censeri velint, sunt tamen blasphemiæ aut idololatriæ rei. Requisitum hoc in episcopum eligendi a prioribus differt, quia illa omnia interna sunt, hoc vero exterius, tempus ipsius in ecclesiam, ut ita dicam, insitionis respiciens.

Addit autem causam; *ne inflatus.* Cum enim munus episcopatus eminentię sit, soleantque in pretio & honore esse, qui illud sustinent, evenire facile potest, ut qui sit in ecclesia Christi novitius, si subito ad id fastigii evehatur, dignitatis illud tantum non etiam oneris esse existimet, eoque animo efferatur & insolescat.

In criminationem incidat diaboli. Vox κρίμα significat tum judicium et condemnationem ut Matth. 7, tum criminationem. Itidem vox διάβολος tum illum serpentem antiquum, tum quemvis in genere calumniatorem denotat. Inde pro duplici harum vocum acceptione, duplex horum verborum apostoli sensus esse potest. Nam si vox διάβολος pro illo seductore spiritu accipiatur, & vox κρίμα condemnationem significet, sensus erit, si opinione honoris & scientiæ tumeat, fore ut propter hujus superbiæ typhum condemnationem diaboli subeat, eodemque, quo ille, modo puniatur a Deo. Quanquam & ex alia κρίμα significatione, quia diabolus sit & vocetur fratrum accusator, sensus non absurdus emergeret, nempe ejusmodi hominem ob superbiam, eamque concomitantia vitia in eum scopulum incursurum, ut illum diabolus criminetur & accuset coram Deo, non quidem voce, quanquam & id fieri posse Jobi historia testis est locuples, sed ad alia enormia peccata subinde instigando & illiciendo quæ unumquemque criminantur, & accusant coram Deo Appellatur autem veterator ille κατ' ἐξοχὴν calumniator, tum quia calumnię author, ut qui ipsum etiam Deum coram primis parentibus nostris calumnia appetere ausus est, tum quia, ut jam diximus, accusator est fratrum. Accusatorum autem & delatorum mos est calumniari, & veris criminibus falsa assuendo reum onerare. Quod si & vox κρίμα criminationem, & διάβολος quemvis in genere calumniatorem denotet, sensus erit, eum qui recenter honore episcopi auctus, propterea sese suspexerit, latus apertum præbiturum unicuique calumniatori ad se in odium apud omnes vocandum et omnium criminationibus et suspicionibus exponendum. Quia enim qui

opinione sui tumeat, multis persæpe vitiis arrogantiæ pedissequis contaminati sint, omniumque propter ipsum fastum odium & malevolentiam mereantur, inde fit, ut falsa etiam & quæ accusatori libuerit comminisci, facile credantur & pronis omnium auribus excipiantur. Quod ipsum cum in ipsius pastoris, tum vero in ecclesię totius & gloriæ denique Dei ignominiam & opprobrium vergit. Et hic forte sensus hujus loci proprius est, ut apparet ex versic. sequenti, qui itidem commodius de quovis calumniatore, quam de illo malo accipitur.

Vers. 7. *Oportet autem eum etiam.* Ultimum in episcopo eligendo requisitum; quod a prioribus illis eo differre videtur, quod illa omnia ipsam potius ecclesiam & domesticos fidei respiciant, hoc vero ipsos qui extra ipsam sunt.

Vult autem eum *bonum habere testimonium ab extraneis*, id est iis qui sunt extra gremium ecclesiæ, ne videlicet illi possint aliquod notorium ipsius facinus exprobrare, (talia enim tantum illi notare solent) sed ipsi etiam fateri cogantur illum sine crimine vitam privatam traduxisse. Quod ne minoris forte videretur, quam ut cujus tantopere ratio esset habenda, causam priori similem, imo genuinam, subjungit.

Ne in probrum incidat & laqueum diaboli. id est ne calumniatori famę ecclesiæ insidianti, omniaque quibus illam traducere queat, studiose venanti, aditum ad se aperiat, & velut in casses ipsius, quas ille capiendis ejusmodi catharmatis posuit incidens, ignominiam & probrum subeat. *In probrum & laqueum*, ἓν διὰ δυοῖν pro laqueum probri: Metaphora sumpta a venatoribus & aucupibus, quod sicut illi feris & avibus retia tendunt, ita quidam studiose invigilant omnesque rumusculos aucupantur, quibus postea ecclesiam differant, & omnium sannis ac criminationibus exponant. In has plagas sese inducere ait apostolus eum qui notorii alicujus & publice vituperandi reus habenas ecclesiæ acceperit, quia videlicet ingens ea occasione calumniatoribus aperiatur campus, ad probrosissima quæque de ejusmodi homine comminiscendum: apertissima enim persæpe mendacia & calumniæ si non assensum in animis aliorum inveniunt, certe suspicionem relinquunt, ubi oggeruntur iis, quos alias insignis alicujus & fœdi criminis esse reos non ignorant.

Vers. 8. *Diaconos itidem*, scilicet oportet esse: ex superioribus vero ἀπὸ κοινοῦ repetendum. Est posterius prioris hujus capitis partis membrum, in quo requisita enumerat eorum, qui in *diaconos* sunt eligendi, id est eorum qui publicam pecuniam asservant, ex eaque necessitatibus pauperum prospiciunt. Ut autem superius cum de episcopis ageret, non tam eo respicit, ut doceat, quomodo se gerere in suo munere, sed quibus qualitatibus instructi gubernaculis ecclesiæ admoveri debeant, etsi hoc illius necessarium sit consequens, ita & hic. Porro specialiter diaconorum requisita recenset, quia illi sunt publicæ personæ, et cum ipsis episcopis proximi esse videantur, tum vero permultum intersit, qui & quales sint illi quibus publicum ærarium & cura pauperum concredi debeat.

Honestos, id est qui sint graves, compositi, decorum observent, & exterioribus corporis actionibus ejus, quam sustinent, personæ, gravitati respondeant.

Non bilingues, id est non solum qui non loquantur aliud stantes, aliud sedentes, sintque ab omni mendacii et vaniloquentiæ suspicione immunes, sed etiam qui levitatem in sermonibus et temeritatem fugiant. Maxime enim in personis ejusmodi requiritur fides, cui cum mendacibus & levibus non convenit.

Non multo vino deditos, id est qui non solum se mero non ingurgitent, eoque se plenis faucibus proluant, sed & qui non delectentur eo, adeoque adbibant plus paulo. Nam alias ut pastoribus, ita & diaconis modico vino et ex necessitate licet uti.

Non turpem quæstum facientes. Itidem requisivit in episcopo, quare vide vers. 3, 9.

Vers. 9. *Habentes mysterium fidei.* Requisitum generale, in quo illa etiam superius posita continentur. Fidei nomine doctrinam intelligit euangelicam, ita ut mysterium fidei sit, vel quod est fides, vel quod est de fide seu doctrina euangelica, quam mysterium vocat, quia fuerit a multis retro seculis apud Deum abscondita, & in illo velut latens.

In pura conscientia, nempe quoad homines, seu quatenus id sub illorum judicium cadere potest. Nam perfecte de uniuscujusque conscientia pronunciare solius Dei est. Duo requirere videtur; notitiam videlicet veritatis euangelicæ, et vitam ad ejus normam ita compositam, ut omnes, quicunque actiones illorum intuentur, dicere possint; istius hominis sunt nivei mores, candidum pectus, conscientiam puram et illibatam hic coram Deo habet.

Vers. 10. *Et hi autem probentur primum.* Hoc est affine illi, quod superius in episcopo requisivit, cum noluit illum nuper esse in ecclesiam insitum; amplius tamen illo patet, et non paulum ab illo distat. Vult autem ne statim et temere quis ad diaconatum ordinetur, sed prius exploretur illius cum dexteritas et solertia, tum vero inprimis mores. Quorum hoc accurata decursæ vitæ pensitatione perficitur, illud vero si aliqua eis minoris momenti negotia committamus, ex quibus tamen ut ex ungue leonem, quam solertes et industrii, imo quam ad rem, quæ ipsis *injungitur*, attenti et intenti sint, elucere possit.

Deinde ministrent, id est officio suo fungantur.

Inculpati existentes, si nimirum nihil in illis deprehensum fuerit ejusmodi, quod notam ipsorum existimationi aliquam, et per eos ipsi muneri inurere possit. Ea quippe muneris istius ratio est, ut cum circa pecunias Deo dicatas egenis et pauperibus erogandas, ipsorum necessitatibus inserviendo versetur, si aut ad id præstandum minus apti et agiles, indiligentesque futuri, aut etiam aliqua anteactæ vitæ macula aspersi fuerint, facilè cum ipsorum ministerium, tum vel maxime fides (quæ vel maxime in hoc munere requiritur) suggillari et in dubium vocari poterit.

Vers. 11. *Mulieres similiter.* Requisitis in diaconos eligendorum interserit requisita uxorum, ut tanto magis cum ipsius muneris istius gravitatem ob oculos ponat, tum vero ut ostendat, quanta circumspectio & diligentia in aliquo isti muneri præficiendo adhiberi debeat, cum non solum ipse, sed uxor etiam ipsius omni culpa vacare debeat. Quod autem in uxoribus diaconorum requiritur, id tanto magis ab episcoporum uxoribus exigi nemini dubium est, quanto magis hoc munus illi præstat et antecellit. Etsi non injuria quis hinc suspicari possit, non temere apostolum de uxoribus episcoporum reticuisse, cum tam de diaconorum uxoribus fuerit solicitus, sed tacite episcopos ad cœlibem & angelicam vitam ducere, & hoc ipso illos diaconis eminere voluisse.

Honestas, id est graves & quæ cum vestitu & corporis cultu, tum etiam omnibus exterioribus actionibus decorum

totum illud observent, quo maritorum authoritatem tueri possent. *Non calumniosas.* Cum garrulitas virium sit mulieribus proprium, ex qua cum obtrectationes, tum vero calumniæ facile oriri possunt, ideo præcipue monet, ne in diaconos eligendorum uxores sint ex illarum censu quæ alios calumnia appetere solent. Diaconorum enim est sublevare afflictos & erigere; at calumnia opprimit. Et multum de maritorum fide, quę sacrosancta esse debet, delibari potest, si uxores illorum mendaciorum ærugine infectas fuerit deprehensum. Eodum spectat & illud, cum illas vult esse

Sobrias. Id quod etiam in seniotibus mulieribus & viduis requirit alibi. Est enim hic sexus vini appetentior. Omne autem honesti & pudoris dictamen exulat pectoribus vino plusculum sese invitantium mulierum.

Fideles in omnibus. Propter concreditum viris ipsarum publicum Ecclesiæ ærarium. Maritus enim cum uxore unum sunt corpus. Et illa fidei tesseram frangere ac aliena sublegere volente, facile fieri posset ut usibus sacris destinata alio converterentur, debitisque sibi auxilii pauperes fraudarentur.

Vers. 12. *Diaconi sint unius uxoris viri.* Redit ad requisita ipsos immediate concernentia, qui ad diaconatum admittendi erant. Est autem hoc idem cum illo quod ꝟ.2 in episcopo requisiverat, quod matrimonii vinculo implicitum eum tantum in diaconum ordinari velit, qui ad alteras nuptias non transiverit. *Filiis bene præsidentes.* Et hoc ꝟ.4 in Episcopo requisiverat, sicut & illud *propriis domibus*, id est domesticis & familiæ.

Vers. 13. *Nam bene ministrantes.* Rationem subjicit cur ista, ut & superiora omnia, requisiverit in iis qui ad diaconatum proyehendi essent, quia *si bene ministraverint*, id est laudabiliter & secundum rectam conscientiam munere suo defuncti fuerint,

Gradum sibi bonum acquirunt. Id est aditum sibi parant, ut ad altius munus episcopatus promoveantur.

Et multam libertatem. Id est fiduciam & audaciam alios commonefaciendi *in fide*, id est doctrina de fide & religione. Duos fructus insignes ex bene administrata diaconatus provincia pollicetur. Nam & digni reputabuntur quibus gubernacula ecclesię committantur, & omnium honorem & reverentiam meriti, magna cum authoritate in aliorum mores & actiones inquirere poterunt.

Vers. 14. *Hæc tibi scribo.* Est alia capitis pars, qua rationem reddit cur ista de episcopis & diaconis, imo & superiora omnia pręceperit. *Sperans.* Id est etiamsi sperem me cito venturum: qua ratione usurpati participii exemplum habes 2 Cor. 3. 7, & x, 3. Joh. 20. 29. Occurrere videtur tacitæ objectioni. Nam poterat subire cogitatio animum Timothei, ideo Paulum hæc scripsisse, quia nollet ipsum convenire. Dicit Paulus se quidem sperare cito ad ipsum venturum, scripsisse tamen nihilominus propterea; quia fieri possit ut illius adventus differatur, necesse autem sit omnio præceptis istis instructum esse Timotheum.

Vers. 15. *Si autem tardavero.* Id est adventus meus opinionę mea tardior fuerit, & ego impeditus fuero quo minus tam cito atque mihi proposui ad te veniam.

Ut scias quomodo oporteat. Caussa ipsa exprimitur scriptionis & pręceptionum Paulinarum, sumta ab insigni ecclesiæ Dei commendatione, cujus pręstantia necessitatem scriptionis ostendit. *Quomodo oporteat versari.* Id est gerere se, & officium sibi impositum administrare,

In domo Dei. Id est ecclesia, quam domum Dei vocat, tum quia fideles omnes comparari solent ædificio, Jubenturque ædificari in sua sanctissima fide domus spiritualis; tum quia fidelęs sint quasi quidam domestici & familiares Dei. Sed vox *versandi* ad prius respicere videtur, quod ecclesia Dei sit quasi quoddam Dei palatium, in quo sit velut major domus Timotheus: quomodo ecclesia domui in epistola ad Hebręos comparatur. Sensus est: Propterea licet sperem me propediem te visurum, scribendum de his ad te putavi, quia cum fieri facile possit ut meus ad te adventus differatur, necessarium est interim scire te quomodo rite munus tuum obire & administrare possis. Nec enim homines isti, quibus tu pręfectus & præpositus es, sunt vulgares & cæteris similes, sed domus & palatium Dei sunt; quibus dum tu præes, domui Dei præes. Jam autem ipsę animadvertere potes quantum intersit, tenere modum & rationem tam insignem & arduam simul provinciam administrandi. Atque hinc cum dignitas muneris episcopalis perspicitur, tum illud imprimis, quam attenti, vigilantes & circumspecti in hoc munere obeundo esse debeant.

Quæ est ecclesia. Quid nomine *domus Dei* intellexerit explicat, & simul in laudes ecclesiæ effunditur, ut tanto majorem necessitatem præceptionum suarum exprimat.

Cum autem ecclesiam *viventis Dei* vocat, opponit illam omnibus aliis licet religiosis & cœtibus & synagogis, de quibus id asseri non potuit, ac ne de Judæorum quidem pro illo tempore synagoga. Præcipue tamen respicit ad ethnicorum cœtus & conciliabula, quæ cum fictos, eoque minime vivos, & omni prorsus robore virium destitutos Deos colerent, vivi Dei ecclesia dici non poterant. *Vivus* enim Deus dicitur, tum ut opponatur illis fictitiis ethnicorum diis, tum ut vires & robur illius exprimatur, ut cum dicitur, *Horribile est incidere in manus Dei vivi.* Etsi vivi Dei nomen pro vero persæpe ponitur in sacris literis. Hoc est unum ecclesiæ elogium.

Alterum, quod sit *veritatis* nempe Euangelicæ, quæ κατ' ἐξοχὴν veritas appellatur, *columna & firmamentum*; nempe quoad homines commodissima illius sedes: non solum quod veritatem cælestem illam foveat & promoveat, sed etiam quod veritas per & propter ecclesiam in illustri velut & conspicuo loco ponatur ac constituatur, eique tanquam editæ alicui columnæ innitatur, ruitura, nisi ab illa fulciatur; non quidem quasi penitus nulla, sed ut rudera collapsæ domus despecta & abjecta futura sit, adeo ut ipsam nemo agnoscat, & velut lucerna sub modio in sola scriptura delitescat. Ecclesiæ autem accenseo si excellentes aliquot eruditione & pietate viri illam profiteantur, licet actu inter se non sint uniti, & sibi invicem noti, quia potentia ecclesia sunt. In ejusmodi enim casu non potest usquequaque dici veritatem esse penitus in ruinis & squalore. Observandum autem hic non totum membris, sed speciem speciei opponi, seu ecclesiam non cum Hæreticis illorumve cœtibus, sed cum aliis hominum societatibus, alia inter se religione unitis conferri, & dici, quicquid illi rectam rationem promerendi gratiam Dei, sincerumq; ejus cultum jactent, minime tamen id illis tribui posse, solumque in Christi nomine sociatorum cœtum & ecclesiam hoc sibi vindicare, adeo ut nisi hi superfuerint, nusquam inter homines comparitura & ea tatione ruitura sit. Non tamen inde sequitur aut veritatem ab Ecclesia pondus & authoritatem sumere, aut etiam inquirenti veritatem ab inquisitione Ecclesiæ necessario ordiendum esse. Non hoc, quia potest ecclesia deficere, veritate interim, hac columna & ἑδραιώματι sublata, in sola scriptura, licet contempta & proculcata, nihilominus tamen superstite, & in illa velut latitante. Potest autem aliquis rem aliquam quam fulcro suo subruto corruisse putat, inquirere, licet non inquirat fulcrum, quod subrutum esse credit; nisi in suis eam ruderibus, si modo aliqua supersint, quærat. Adde quod ecclesia tum

demum nomini ſuo reſpondet, cum in illa veritas veluti nidulatur, eique incubat. At qui veritatem velut abditam & ab omnium oculis remotam inquirit, cum ipſam doctrinam, quæ in cœtu omnibus obvio frequentatur ſuſpectam habet, tum illum ipſum cœtum minime Eccleſiæ nomine dignum cenſet. Non etiam illud: quia non eſt Eccleſia ejuſmodi veritatis columna & firmamentum, cui ſalus & incolumitas, ac ut ita dicam, vita, ſed dignitas tantum & gloria veritatis innititur, ſeu in qua loco velut excelſo & omnibus conſpicuo collocatur. Quo etiam modo pendere quodammodo ejus authoritas ab Eccleſia dici poteſt. Sed hoc aliud eſt ab eo quod quęritur.

Verſ. 16. *Et manifeſte magnum.* Quia commendaverat Eccleſiam ex eo quod ipſi tanquam columnę cuidam veritas Euangelica inniteretur, nunc ipſius illius veritatis excellentiam exprimit. Fruſtra enim ab ea commendatur Eccleſia, ſi ipſa quid protritum & proculcatum eſſet; ſicut neceſſario conſequitur, ſi veritas Euangelica eximium quid eſt, ac cęteris anteſtet omnibus, Eccleſiam etiam, quæ dignitatis illius quaſi quoddam fulcrum eſt, vulgarium laudum titulos longe ſupergreſſam eſſe.

Ait igitur, *myſterium pietatis.* Id eſt doctrinam de pietate, per ſynecdochen ſpeciei, aut potius univerſam religionem Chriſtianam, quam εὐσεβείας vocabulo exprimi habes locum infra vj. 5, 6. Dicitur autem religio Chriſtiana κατ' ἐξοχὴν pietas, quia nil niſi pietatem ſpirat, eamque unice hominibus inſinuare ſtudet. *Myſterium* vero, quia a multis retro ſęculis in Deo fuerit abſcondita, & ab omnium oculis remota Rom. 16. 25. *Myſterium* igitur *pietatis*, id eſt myſterium quod eſt pietas, nempe religio Chriſtiana. Ait eſſe *magnum*, non vulgare quid & protritum, ſed excellens, eximium & ſingulare, & quidem. ὁμολογουμένως, id eſt omnium conſentientibus votis & calculis, non tantum eorum qui in ejus caſtris manent, ſed ipſorum etiam adverſariorum, qui licet errorem eſſe putent quæ in illa continentur, ſublimia tamen, & illis omnibus quibus ſeſe aliæ religiones venditabant, celſiora.

Deus manifeſtatus eſt. Inductione id quod de religione Chriſtiana & veritate Euangelica aſſeruerat comprobat, dum certas illius particulas enumerat, ex quibus inſignis illius magnitudo ipſa per ſe radiat. Quæ verba antequam explicemus, notandum eſt in hujus verſiculi lectione variare codices. Nam editio vulgata, & cum ea Syrus, pro voce Θεὸς legit ὃ, omniaque iſta de myſterio pietatis effert, quod *ſcilicet manifeſtatum ſit in carne* &c. Gręci vero conſtanter pro ὃ legunt Θεός. Et in eo quidem conſentiunt omnes malam manum huic loco fuiſſe adhibitam, fraudemque à Macedonio attentatam; licet illud non uſquequaque recte explicare videantur. Ajunt enim illum, propter ſuam de filio Dei opinionem, articulum ὃς vertiſſe in ὡς, & legiſſe ὡς Θεὸς cum antea fuiſſet ὁ Θεὸς. At pręterquam quod nihil ad ejuſmodi gloſſema invitare ipſum poterat, neque ulla inſerti ipſius quoque articuli ratio apparebat, etiam ſic prout vulgo legitur non minus atque illo modo ipſi patrocinaretur hic locus. Unde verſimilius eſt, ſi quid ille hic attentavit, pro articulo ὃ illum ſubſtituiſſe vocem Θεὸς, haud difficili falſatione, ſi ὃ cum aſpiratione ponatur, cum tranſverſa linea ipſi inſerta fiat Θ, & ſigmate addito Θς, prout hodieque Θεὸς ſcribi ſolet. Utut ſit, cum nemo ambigat tentatum eſſe aliquid circa hunc locum, de quo mox dicemus aliquid, varientque hodie lectiones, nil ex illo ſolidi ad aliquod in religione dogma ſtabiliendum duci poſſe certum eſt. Etſi autem vox Θεὸς inſerta procul dubio videatur à Macedonio, propter patrocinium illius erroneæ de filio Dei ſententiæ, nihilo plus tamen promovit. Nam pręterquam quod Θεὸς nomen ſubjective poſitum nuſquam pro Chriſto legatur, nulla etiam connexio harum inter ſe particularum apparet ex recepta hodie interpretatione, quam quoad reliqua omnia, unico tantum apice excepto, ipſius etiam Macedonii poſtulat opinio.

Et poteſt dari alius ſenſus convenientiſſimus huic loco, & Paulino ſcopo accommodatiſſimus; hic videlicet, ut vox Θεὸς quemadmodum alias ſolet, ubi ſubjective ponitur, Deum patrem ſignificet, de quo aſſeratur primum, quod ſit *manifeſtatus* ſeu apparuerit *in carne*, quia nimirum Deus pater quoad voluntatem ſuam *in carne*, ſeu *per carnem*, id eſt per homines mortales eoſque imbecilles, & multis calamitatibus obnoxios, ſemetipſum hominibus patefecerit & revelaverit, dum nimirum theſaurum ineffabilis miſericordiæ ſuæ fictilibus Chriſti apoſtolorumque vaſis concludens, per illos ſuam omnibus cum potentiam & majeſtatem, tum vero ſapientiam & bonitatem conſpicuam reddidit. Quas Dei proprietates dum homines cognoſcunt, Deum videre & cognoſcere, imo ipſe Deus ipſis apparere dicitur, ut apparet ex illis Chriſti verbis, *qui videt me videt patrem:* quæ verba ad cæleſtem ipſius doctrinam, & admiranda quæ in nomine patris faciebat opera referenda eſſe, & antecedentia & conſequentia indicant. *Carnis* vero vocem in ſacris literis ita ſumi, ut non ſolum ipſos homines, ſed inhærentem ipſis illam fragilitatis qualitatem ſimul denotet, notius eſt quam ut moneri debeat.

Jam illud; *Juſtificatus eſt in ſpiritu*, commodiſſima antitheſi ad patrem refertur, quatenus videlicet ille, qui ſeſe quoad voluntatem ſuam per homines fragiles & caducos revelaverat, *juſtificatus eſt*, id eſt pro juſto & promiſſorum memori ab omnibus agnitus, declaratus, & denique approbatus eſt.

In ſpiritu. Id eſt per illa magnifica & ſtupenda, quę vi ipſius ſpiritus per Chriſtum & apoſtolos edebantur, miracula; imo illam perennem velut Spiritus Sancti ſcaturiginem, qua mundabantur qui primitus ad Chriſti Eccleſiam accedebant, ut Eccleſia temporis illius velut quidam alveus, latiſſimo fluvio decurrentis in ſe Spiritus Sancti eſſet. Quod certe adeo eximium & excellens eſt, ut prius præ illo vaneſcat, omnemque penitus non admirationem tantum, ſed & valorem amiſiſſet, niſi hoc acceſſiſſet. Jam juſtificari cum de Deo effertur, id quod diximus ſignificare, vel unus ille locus Rom. 3. 4 docuerit.

Sequitur: *Apparuit angelis.* Quia per Euangelii demum promulgationem, quod eſt illud pietatis myſterium, Angeli qualis quantuſque Deus eſſet, tum ratione majeſtatis, tum ratione voluntatis, cognoverunt, in eorumque notitiam pervenerunt, de quibus ante ne cogitarunt quidem: *Innotuit enim*, ut idem Apoſtolus ait, *principatibus & poteſtatibus in cæleſtibus per Eccleſiam multiformis ſapientia Dei.* Jam apparere Deus ſacris ſcriptoribus tum dicitur, ubi vel majeſtas, vel voluntas ejus conſpicitur.

Idem *prædicatus eſt gentibus*, ut habes Act. 17. 30, 31. Hæ enim ante erant ſine Deo, ſervientes iis qui non erant natura Dii. Id quod etſi per alios quoque Apoſtolos, ut Petrum, qui vadum hoc primus tentavit; ſed præcipue per Paulum Apoſtolum factum eſt, qui doctor gentium à Chriſto fuit conſtitutus.

Idem

Idem *creditus est in mundo.* Id est, inde per universum orbem terrarum habebatur fides & assensus iis in quibus semet ipsum revelaverat per carnem, quæque prædicari curaverat Gentibus, cum ob effusum in omnes ad se accedentes Spiritum Sanctum pro justo esset agnitus & approbatus.

Denique *receptus est in gloria*, ut Erasmus & Arias Montanus verterunt. Nam alii *assumtus est*, vel *sursum receptus est*, idque *in gloriam*, ut Beza. Quod præterquam quod præposterum aliquem sensum, si de Christo acciperetur, induceret, nempe prius esse Christum & prædicatum Gentibus, & creditum illi in mundo quam ascendisset in cælos, ut ordo narrationis ostendit, cum tamen contra factum fuisse norint omnes, hocque illorum velut causa quædam fuerit; verbum etiam ἀναλαμβάνειν non semper sursum assumere, sed aliquando simpliciter recipere significat, ut Ephes. vj. 13, 16. 2 Tim. iv. 11. Denique ut ἐν pro σὺν usurpari non novum est in sacris literis, ita σὺν pro ἐν non ita facile quis ostenderit ut speraverat. Ex quo consequitur necessario legendum, *receptus est in gloria*, id est cum gloria seu gloriose, per Hebraismum *in* pro *cum* posito. Sensus est, non solum ita creditum esse Deo in mundo, ut eam fidem & notitiam intra privati pectoris scrinia, tanquam in Vestali quodam secreto continerent, & cum ea notitia latere & hominum notitiæ sese substrahere vellent; sed quod ita Deo Patri sit creditum, ut abjectis idolis, illum reciperent cum summo plausu & gloria, non solum id manifeste præ se ferentes, se iis quæ de Deo Patre quoad ejus voluntatem didicerant penitus assentiri, sed id pro summa sua felicitate ducentes, eo nomine palam summis Deum laudibus concelebraverint: ex quo summa ipsius tum majestas, tum etiam gloria effulsit. De hac illustri & splendida Dei Patris receptione vide 1 Thess. 1. 5 & deinceps.

Et hæc est totius hujus loci sententia, si vocem Θεὸς cum Græcis retineamus. Quod si Latinam & Syriacam lectionem sequamur, quæ Erasmo quoque & aliis convenientior visa est, citaturque ita a veteribus Latinis, ut scilicet non de Deo, sed de pietatis mysterio loquatur, omnes hujus versiculi particulæ, multo melius magisq; proprie ad mysterium pietatis quam ad Deum accommodantur. Quod consentientibus omnium suffragiis *magnum* ideo vocet, quis quale quantumque est id *in carne* quidem, id est per carnem, homines videlicet fragiles & calamitatibus variis obnoxios, apparuerit, id est promulgatum & propalatum fuerit; *justificatum* vero, id est confirmatum & approbatum, *in spiritu*, id est divina virtute, quæ sese per illa stupenda miracula exseruit. Idem *dicitur apparuisse Angelis, prædicatum esse gentibus, creditum ei in mundo, & receptum fuisse in gloria.* Ubi nec illud reticendum videtur, vocem ὃς, prout hic quidem posita est, vix posse ad Deum aut Christum referri, cum ita posita nunquam de Deo aut Christo legatur, & nonnisi ea qua hic positione, ipsi mysterio accommodari queat. Quod vero initio de falsatione loci hujus monuimus, id nobis ita aperit Liberatus Archidiaconus Carthaginensis, in breviario causæ Nestorii & Eutychetis, cum ait Macedonius Constantinopolitanus Episcopus ab Anastasio Imperatore dicitur expulsus, tanquam Euangelia falsaret, & maxime illud Apostoli dictum: *Quod apparuit in carne, justificatum in spiritu.* Hunc enim mutasse, ubi habet quod hoc est ὃ monosyllabum Græcum, litera O mutata in Θ vertisse & fecisse ΘΣ, ut esset, *Deus apparuit per carnem.* Vide concil. Tomum 11. fol. 6 Coloniensis editionis in folio.

CAP. IV.

ARGUMENTUM.

Hujus capitis duæ sunt partes. In priori quædam ad ecclesiæ statum pertinentia prædicit. In posteriori admonet Timotheum ad alia ejus officia.

Vers. 1. SPiritus autem dicit. Prima pars capitis hujus extenditur ad vers. 7, vel ut alii volunt ad 6. In qua continetur Apostoli Prophetia, qua apostasiam posterioribus temporibus ecclesiam invasuram prædicit. Quæ prædictio ut tanto majori cum authoritate a Timotheo reciperetur, aditum sibi sternit, & fidem dicendis conciliat, dum ait: *Spiritus autem* nempe *Dei*, seu homines spiritu illo impulsi & afflati, *diserte dicit*, id est manifeste, non per unum aliquem aut alium, neque per conjecturas quasdam & obscure, sed & per complures, ut fuerunt Apostoli, Prophetæ, & sine ullis integumentis ac aperte. In ipsa vero prædictione, omnia scitu necessaria accurate persequitur. Nam primo tempus quo erat implenda innuit, deinde rem ipsam de qua prophetatur exprimit, tertio mali prædicti fontem aperit, & authores ejus indicat, quarto modum quo id quod prædicit in ecclesiam irrepere debebat ob oculos ponit, quinto authores mali graphice depingit, sexto id quod in genere prædixit duobus particularibus exemplis illustat, & denique in posterius è duobus exemplis singulatim invehitur, illudque explodit.

Tempus exprimit, cum ait: *Posterioribus temporibus.* Non *novissimis*, ut vulgata vertit, ne quis id vaticinium ad mundi *tantum* finem referat; sed posterioribus respectu temporis quo hæc scripsit Apostolus, post Apostolorum videlicet decessum, quibus adhuc superstitibus mysterium iniquitatis pullulabat, sed caput efferre & in publicum prorepere non audebat. Deinde rem ipsam exprimit, corruptionem videlicet ecclesiæ futuram prædicit.

Deficient quidam. Particula *quidam* similiter hic usurpari videtur atque Heb. iij. 16, ubi quosdam ait *exacerbasse Dominum*: At quotusquisque hujus criminis exsors fuit? Sumitur igitur hæc vox *generaliter*, ut non tam denotet paucos futuros qui se huic crimini implicaturi sint, quam *non omnes*, licet interim numero *plures*, ut olim a fide, nempe doctrina Euangelica. *Desciscere* autem *a fide* dicuntur, non tantum qui religione Christiana abjurata ad alia sacra se transtulerint, sed etiam qui sub augusto illius velamine doctrinas religionis Christianæ fundamenta subruentes, aut certe ab ea dissentientes, foverent & tuerentur. Hoc igitur prædicit hic Timotheo Apostolus, fore ut post illius decessum, & temporibus respectu illorum quibus hæc scriberet posterioribus, multi notitiam veritatis & rerum ad salutem necessario pertinentium abjiciant & deserant. Prædicit autem tum ut tanto majorem Timotheus adhibeat in sua functione curam & diligentiam, ne quid tale irrepat in ecclesiam, tum ut principiis, si quæ fuerint, nascentis mali statim occurrat, ne per incuriam admissum latenter firmiores agat radices, & ubi vires ei suæ placuerint,

plures postmodum inficiat ac inquinet. Cum enim prædictionum istarum, quæ pœnas in se continent, qualis & hæc est, fundamentum sit in perversis moribus & malitia hominum, non adeo immutabiles eæ censendæ, quin si homines sibi vellent cavere, & precibus ad Deum ardentissime fusis saluti suæ invigilare, & Satanæ fortiter obsistere, si noo penitus tolli possint, quia vix possibile videatur ut omnes homines velint saluti suæ pro eo ac debeant satagere, & divinum auxilium emendicare, at certe leniri & mitigari; vel ut non tam cito malum ecclesiam invadat, vel ejus contagio tam late serpat, latius vires suas sparsura & citius emersura, nisi Pastorum pervigil, & ad omnes mali suspiciones pavida ac intenta cura obstaret & intercederet.

Postquam homines lue ista & tabe infectos descripsit, tertio fontem mali aperit, cum ait: *Attendentes spiritibus deceptoribus*, vel *erroneis*. Id est sequentes ductum perversorum hominum, qui spiritum Dei mentirentur, revera autem spiritu deceptore ducerentur.

Indicat & exteriores causas & interiorem. Et exteriores quidem sunt, *pseudo-Propheta* ac impostores seu Hæresiarchæ & Diabolus, qui illis tanquam instrumentis ad id negotium peragendum uteretur. Interior, illorum ipsorum in obtemperando facilitas. Illos autem ipsos Hæresiarchas *spiritus impostores* seu *erroneos* vocat, per metonymiam, quia nimirum agerentur spiritu impostore. Et quemadmodum superius id quod homines spiritu divino afflati prædicebant, ipsi spiritui tribuit, ita hic illos ipsos homioes qui spiritum illum deceptorem haberent, illoque ad alios seducendos oon uterentur solum, sed etiam illum tanquam divinum jactarent & præ se ferrent, spiritus deceptores vocat. Id quod paulo clarius, licet eadem loquendi ratione, explicat, dum addit,

Ac doctrinis dæmoniorum. Id est a dæmone profectarum, quarum author & architectus est Satanas: Ubi itidem Dæmonia vocat ipsos illos impostores, per emphasin, quia essent Diaboli organa per quæ ille loqueretur, negotiumque suum perageret. Quomodo Christus Petrum vocat Satanam Matth. xvj. 23.

Vers. 2. *Per hypocrisin falsiloquorum*. Amplius ista dæmonia, pseudo-Prophetas nempe dæmoniorum satellites & administros, describit, & cum a modo illorum agendi, quo erant in Christi ovile grassaturi (quod nimirum externa specie studium veritatis præ se ferendo, falsa dogmata disseminaturi, & zelum gloriæ Dei salutisque aliorum curam mentiendo, in animos hominum tacite irrepere, eorumque collecta benevolentia virus mendaciorum longe lateque sparsuri essent) tum etiam ab insigni illorum & enormi improbitate.

Quorum conscientia cauterio notata est. Quod videlicet suæ ipsorum fraudis & imposturæ, quæ per animi aliorum salutis divinæque gloriæ zelo flagrantis simulationem incautorum credulitati illuderent, adeo sibi futuri essent conscii, ut semper in pectore gestarent sauciam & veluti stigmate aliquo inustam conscientiam, dum videlicet illis semper exprobraret, & tam insignem fraudem ac impudentiam ob oculos poneret. Metaphora sumta a servis & maleficis, qui olim stigmate cum addito cauterii elogio notari solebant, ut omnes sibi ab illis cavere possent. Nam quod Beza, & secutus eum Piscator, vertit *conscientiam cauterio resectam habentium*; id præterquam quod voci Græcæ [illegible] repugnat nec sententia ipsa usquequaq; concedi potest, cum sceleratissimi etiam aculeos & morsum conscientiæ sentiant, eoque solitudinem vitent & in actu esse soleant, ne tempus in se redeundi habeant, atque ita sub isto gravissimo tortore & carnifice vapulent. Denique longe insignior est illius nequitia qui sciens prudens scelus designat, & cæcum intus conscientiæ vulnus alens, videns meliora probansq; deteriora sequitur, quam qui jam stuper vitio & nullius delicti conscientia tangitur.

Vers. 3. *Prohibentium nubere, abstinere a cibis*. Ellipsis contrarii, subaudiendumq; *jubentium* abstinere, ut superius, vide & Bezam. Duas species exprimit doctrinarum illarum Dæmoniacarum, quas in ecclesiam impostores illi invecturi erant, quarum una est conjugii inhibitio, alia ciborum delectus. Non enim omnes omnino hic cibos intelligi, quasi ab omnibus omnino cibis abstinentiam imperaturi essent, notius est quam ut moneri debeat. Impleta vero est Prophetia hæc non ita multo post Apostolorum obitum, in Tatianis, Catharis, Encratitis, Manichæis & Cataphrygibus, qui omnes sub castitatis & abstinentiæ specioso velamine fraudem occultantes, in eas & sese & alios plagas induxerant, ut a carnium esu & conjugio, tanquam rebus illicitis & impuris, penitus abhorrerent. Nam carnes quidem quod attinet, inter Ethnicos etiam nonnullos ex Pythagoræ sententia, illorum usus minus humanus, & crudelitatem a mitissimo hominis genio abhorrentem, redolere credebatur, ut de Judæis tale quid, non tantum ex Lege quæ certa ciborum genera vetabat, sed ex Rabbinorum suorum deliriis somniantibus, nunc taceam.

Perpetuus vero cœlibatus, & a re matrimoniali abstinentia, sanctitati religionis Christianæ vel maxime convenire, eamque professos unice decere, & Angelis quam hominibus similiores reddere videtur. Et hæc erat illa hypocrisis (etsi Manichæi a carnibus abhorrebant, quia illas a malo Deo ortas putabant) qua conscientias hominum illaqueabant, mendacia sua iis sensim instillantes, & conjugium cum esu carnium in odium illorum vocantes. Porro antequam hinc abeamus, notandum & illud est, etiamsi Apostolus primario respicere videatur ad illa Hæreticorum catharmata, quæ modo nominavimus; non tamen illos etiam hinc excludi posse, si qui postea vestigia ipsorum vel leviter prementes aliqua ex parte ipsorum similes fuerint; ita nimirum, ut de illis jure ista quæ hic exprimit Apostolus prædicari queant. Neque enim aut causam ob quam has doctrinas acceptaturi, aut quousque limites illarum extensuri essent, indicavit Apostolus; sed ita indefinite utramque posuit, ut quacunque tandem ratione aliquis illas promoturus esset, hic intelligi debere videtur. Ut taceam, minime hic ipsas aliquam doctrinam promoventium personas, sed ipsas doctrinas respici.

Quare si modo aliqui illam affectari deprehendantur, quiqui tandem fuerint, hic comprehendi necesse est. Quod propter pontificios monemus, qui cum ob interdictum clero conjugium, & ciborum certis delectum temporibus, ex hoc loco urgentur, injuriam sibi fieri queruntur, quia videlicet quæ hic prædixerit Apostolus impleta sint in aliis, cum quibus illis revera nil commune sit. Nam nec omnibus conjugium interdicimus (ajunt) nisi iis qui se voto obstrinxerunt; a cibis vero non in perpetuum, quasi impuri sint, sed abstinentiam, sed ad certum tempus domandæ ferocientis carnis causa injungimus: quasi scilicet ad personam tantum, non vero rem respexerit Apostolus, ideoq; aliquis extra culpam esse possit, quia alius ante ipsum deliquerit, licet eandem & ipse orbitam premat, aut quia

non

non eodem, quo alius, modo licet ad idem, impingat & offendat.

Sane apostoli oratio est indefinita, & ut nec rationem ob quam, ad hos scopulos allisuri, ita nec modum, seu potius ad quos sese ejusmodi doctrinæ porrecturæ, omnesne an quosdam obligaturæ essent, determinavit. Quodsi licet, ut ipsa quoque indicat oratio, nemo aut fuit aut futurus etiam erat adeo mentis inops, ut propter numen propitiandum, crederet ab omni omnino cibi genere esse abstinendum, eamque opinionem animis aliorum instillaret, prout tamen absolute apostolus de iis, qui ciborum delectum erant introducturi, pronunciat eos jussuros abstinere fideles a cibis, ne propterea, quia nemo illorum adeo fuit effrons, ut omnem omnino cibum impurum esse diceret, minus teneri hac enunciatione apostolica putetur; quidni licet non omnibus omnino hodie interdicatur conjugium illud, sed iis tantum, qui sacris manum admovent, jure tamen de illis illud apostolicum dici debeat, quod prohibeant nuptias. Eadem quippe est enunciationis indefinitæ ratio, majorque videtur fuisse ratio, ut ibi determinatio ad prædicatum aliqua adjiceretur, quam hic ad subjectum. Longe autem commodius indefinite aliquid de aliquo effertur, si totum quidem, sed non omni insit, quam si omni sed ex parte tantum. Nam quod voti religione teneri sacerdotes dicunt, quominus ineant matrimonium, non prohibitione aliqua obstingi, id ficulneo obtegumento levius est, cum nemo nesciat ad votum ejusmodi unumquemque necessario adigi, qui modo sacris operari velit, nec ullus ad clerum pateat aditus, nisi voto ejusmodi obligere.

Jam autem ut votum ejusmodi minime vituperandum est, imo si quis in illo constanter perseveraverit, ultra humanum fastigium quodammodo assurgere videtur, ita ad illud aliquem adigere & adstringere, est laqueos conscientiis aliorum nectere, & ex re licita illicitam eoque impuram pronunciare. Utut dicant, se non quia impurum censeant esse matrimonium, a sacris arcere conjugio implicitos, sed propter majorem, quæ requiratur in antistite sanctitatem, a cujus perfectione longe absunt conjugati, quia tamen pollui re matrimoniali sacerdotale munus censetur, ipsum quoque matrimonium aliqua saltem ex parte impurum existimatur. Quod nisi ita magnis illorum Rabbinis esset persuasum, nunquam majorem in usu conjugii perseverantibus quam in fornicatione deprehensis mulctam constituissent.

Quid quod aperte Apostolus, ob vitandam fornicationem unicuique habere uxorem permittat: an vero sacerdos solus ab omni ejusmodi metu & periculo immunis? alia hujus & aliorum ratio, & illi sub cultro, & ut ita dicam, inter malleum & incudem Diaboli esse tuto licebit, a liis non item? Atqui ipse apostolus permittit initiatis conjugium, cum nonnisi unius uxoris virum in Episcopum vult eligi, & sibi, quemadmodum aliis apostolis licuisse circumducere uxorem pronunciat.

Licet igitur non omnibus omnino interdicant, adeoque omnibus impurum esse dicant conjugium Pontificii, qui tamen interdicunt Clero, dum nemini ad sacra aditum concedunt, nisi prius castitatem omnino voveant, atque adeo pollui sacerdotem conjugio putant, quo minus in indefinita nuptias prohibentium enunciatione contineantur, nunquam speciosios illis quidem, sed rerum & veritatis pondere cassis, effugiis & sophismatibus obtinebunt. Idem & de ciborum delectu dicimus; a quibus ut aliquando, qua publice qua privatim ad certum tempus carni domandæ, & numini per orationem propitiando abstinere laudabile est, magnamque in sacris literis habet commendationem; ita ad id præstandum ita adstringi, ut *stata tempora* observentur; multo magis autem, si ejusmodi, quem hodie vigere inter Pontificios videmus, delectus observetur, & ratione caret, & Judaicum prorsus est, adeoque non postrema ejus doctrinæ species, quam hic apostolus dæmoniorum vocat. Caret, inquam, ratione: Ut enim taceam, perire gratiam ejusmodi observamentis, si non tam sponte quam ex necessitate quadam proficiscantur: non sunt interdicta multa, quæ non minus, imo magis ad libidinem instigant, faceséque luxurianti carni subministrant, ut vini generosioris usus, delicatius aromatibus conditi cibi & alia. Unde non solum fine suo excidere videmus, qui talia propter refrænandam carnem adinvenerunt, sed etiam multo magis in concessis illis cibis luxuriare & insanire, atque in carnium esu fecissent.

Judaicum vero, quia & illi non solum quosdam cibos omnino impuros esse censebant, sed aliquos etiam pro ratione temporum, nunc puros & licitos, nunc vero impuros & illicitos, ut vel ex ipso Mose patet: quorum in hac materia spiritum, cum ubique in suis Epistolis retundat apostolus, quin & hic ad illum respexerit, non est dubium. Iam cum Pseudo-prophetas illos in hypocrisi mendacia locuturos, dicat apostolus, valde verisimile est, hunc purpureum superstitionis Judaicę clavum fimbriis istarum suarum lacernarum de ciborum delectu istos assuisse. Nec enim plausibilius in speciem quidquam ab illis dici potuit, quodque authoritatis divinę pondus redoleret, atque hoc quod olim Deus in lege pręceperat.

Ex quo tandem & illud consequitur, cum & apostolus ad Judaicum in hac materia spiritum respexerit, & hodiernus ciborum delectus, licet non quoad ipsos in specie cibos, quoad rationem tamen & modum illis abstinendi, Judaicis somniis persimilis sit, minime eum ab ea, de qua hic apostolus vaticinatur, doctrina excludi posse; maxime quia hic ex re licita fit illi cita, & vix non magis æque certe ac divina oracula urgetur.

Nec obstat quicquam, quo illi tanquam tutissimo asylo gloriantur, quia non omnino jubeant istis cibis abstinere; quia nec apostolus determinate id protulit. Et sicut constare sibi istam enunciationem non inficiantur, licet omnino quidam cibi ab ea sint excludendi, ita etiam constabit sibi, licet non semper id fiat, sed aliquando tantum. Etsi ipsa stati temporis ratio id postulare videtur, ut quod tam sæpe fit fere semper fieri dicatur. Nam quod non propterea se abstinere dicunt, quasi impuros esse hos alios credant, suis ipsorum placitis confunduntur, cum pollui unumquemque violatione hujus præcepti adeoque confessione egere putent. Ut igitur crassissimi erroris Tatianorum, Encratitarum, & Manichæorum aliorumque farinæ hujus hæreticorum crimen minime impingimus Pontificiis, ita a spiritu ipsorum illos minime liberos esse, ex iis, quæ jam dicta sunt, liquere potest.

Et sane si quis mente ad illorum nugas reflexa, id quod fit hodie pressius intueatur, non tam illa penitus ex ecclesia exterminata videbit, quam resectis & amputatis iis, quæ aperto vertice contra doctrinam apostoli

prælibabatur, paululum exculta et lævigata in hunc usque diem retenta esse. Ut non tam bello et victoria, quam compositione cum ipsis transegisse videantur olim, qui tunc gubernacula Homousianorum tenebant ecclesiæ. Quod enim illi omnibus adimebant, id isti quibusdam asseruisse contenti, in aliis authoritatem illorum secuti videntur: et quod illi simpliciter ex ecclesia exterminare voluerunt, id ipsis secundum quid largiti sunt.

Quos Deus creavit. Quia de ciborum delectu doctrina paulo plausibilior futura videbatur, quam prior illa, ut quæ legis ipsius patrocinium habere videretur, eoque ab illa magis ecclesię cavendum esset, ideo illam expressisse contentus, in hanc his et sequentibus verbis fertur apostolus, ostendens a fine propter quem cibi essent creati, nullum ex ipsis tanquam impurum et illicitum rejici debere. Quo autem res liquidior esset, non solum finem *cujus* ut vocant, sed etiam *cui* expressit apostolus, quorum etsi ille rem conficiat, hic tamen pondus addit rationi. Ille est, *Ad acceptionem cum gratiarum actione.* Ubi simul exprimitur et id, quod Deus spectavit, cum cibos usibus humanis destinaret, quave lege illos homini indulserit, nempe ut gratos sese tanti beneficii ostendentes, nonnisi cum gratiarum actione ad illos sumendos accederent. Ex quo jam consequitur, quandoquidem id in creandis cibis intenderit Deus, neminem ab illo cibo arceri posse, quem cum gratiarum actione sumere velit. Verum quia non omnes cum gratiarum actione cibis utuntur, nec vero id alius condigne *Deo* præstare possit, nisi amorem ejus ante oculos perpetuo habeat, ideo et finem *cui* istud privilegium serviat expressit, cum ait

Fidelibus, quo, ut jam diximus, pondus rationi apostolicæ additur, cum illis solis jus esse in omnes cibos docetur: nedum ut illi delectum inter illos facere debeant, et alios extraneis, alios sibi convenire censeant. Convenit hic locus cum illo Tit. 1. 15. Est insignis ad præstantiam Christi fidelium præ aliis ostendendam, dum videlicet docet illos solos pleno jure gaudere, quod olim Deus in omnes suas creaturas homini dedit. Voluit nimirum Deus, ut homo, cui eadem qua omnes aliæ creaturæ materia conflato, in omnia manuum suarum opera imperium esse jusserat, quemque incomparabilibus animi dotibus præ reliquis instruxerat. semper a se penderet, tantorumque beneficiorum memor, gratum pro iis animum, quando aliud non possit, ipsi semper offerret. Inde et ciborum usum, quos ut ille vitam hanc prorogare posset produxerat, non alia ratione ipsi indulsit, quam ut semper ad eos accedens, orique, ut ita dicam, admovens, et superioris in se dominii, a quo ista omnia promanarent, admonitus, gratitudinem animi sui gratiarum actione testaretur. Quod quia omnibus hominibus infixum animo esse voluit, omnes etiam eatenus ad vescenda omnia ciborum genera condidit. Verum quia non omnes sunt hujus sibi propositæ conditionis memores; sed multi loco gratitudinis debitæ effreni morum suorum petulantia ipsum ad vindictam provocant; soli vero qui per Christum omnes suas in illo spes collocarunt, id facere non solum possunt, quia vitam ad illius legem componere satagunt, sed etiam consueverunt, ut qui toti a Deo pendent, inde illis tantum creati esse cibi dici possunt, quia videlicet soli implent conditionem, sub qua usus illorum est indultus; reliqui vero velut ex rapto illis utuntur, & licet illorum domino non ignorante, cum videat omnia, certe invito quodammodo; quatenus non sub lege ab ipso lata sumuntur, sed tamen connivente & in hoc ipso inenarrabilis misericordię suę divitias nobis repræsentante, ut innuit ipse Dominus Matth. v. 45.

Et iis qui cognoscunt veritatem videlicet evangelicam. Explicat apertius quid nomine *fidelium* intellexerit, ut vocula τὸ sit explicativa. Nam quod nonnulli voculam istam vim suam retinere volunt, et voce veritatis intelligi putant id, quod statim subjungitur; quasi velit apostolus illis creatos esse cibos qui cognoverunt *istam veritatē, quod omnis creatura Dei bona est* &c, id admitti non potest, quia veritatis istius notitia potest in infideles etiam cadere, sicut in fideles ignorantia, adeoque sequeretur jus plenum in cibos etiam infideles habere, fideles autem aliquando non habere, quod tamen absurdum est.

℣. 4. *Quia omnis creatura.* Eandem rationem illustrat, ut simul occurrere videatur objectioni, quæ oriri poterat ex indefinita Pauli oratione. Nam dicere quis poterat, neminem inficiari, non esse abstinendum a cibis, quos Deus creavit ad percipiendum &c. verum unde mihi constabit istos, de quibus res est, esse tales? an omnium eadem est conditio? Respondet apostolus, eandem esse omnium ciborum conditionem, quia videlicet *omnis creatura bona sit*, id est utilis & ad humanum usum producta. *Et nihil rejiciendum* puta tanquam impurum & illicitum.

Quod percipitur cum gratiarum actione. Tam solicite gratiarum actionem inculcat, ut doceat, non in cibis hęrere qualitatem aliquam, ob quam illi liciti sint nobis aut illiciti, sed in nobis ipsis, adeoque nisi cum gratiarum actione illos capiamus, tum non quosdam, sed omnes, non in se, sed propter nostram ingratitudinem, nobis impuros & illicitos esse.

℣. 5. *Sanctificatur enim.* Id est, ad usum uniuscujusque nostrum separatur fitque nobis pura & licita. Non quod in se alias impura sit (est enim bona) sed ratione nostri. Rationem vel ejus addit, cur gratiarum actionis meminerit, vel cur fidelibus omnes cibi liciti sint, vel utriusque. Duo autem ponit media per quę omnes cibi unicuique nostrum puri & liciti evadunt. Quorum unum est extra nos. *Per verbum Dei*, id est Dei decretum & voluntatem, cum nimirum postquam cibos creasset, jus in eos homini dedit, quod facit ut nullus cibus in se sit impurus & illicitus, cum Deus omnes homines esse gratos voluerit, sub hac conditione omnibus etiam ciborum usum indulsisse dici potest. Alterum est in nobis ipsis, & ratione cujus (si videlicet gratiarum actio cum omnibus ad illam pertinentibus requisitis consideratur, & latius quam ad oralem, cum cibum sumus capturi, gratiarum actionem extendatur) solis tantum fidelibus cibi liciti sunt, adeo ut si hoc absit, cibi per se liciti, per accidens illiciti evadant.

Per orationem. Loco gratiarum actionis posuit orationem, quia ipsa gratiarum actio oratio quædam est. Gratiarum actioni vero proprie locum esse in cibis capiendis testatur exemplum Christi ipsius, quem gratiis actis ad cibos accessisse legimus, non vero orasse.

℣. 6. *Hæc subjiciens fratribus.* Hinc incipiunt quidam partem capitis alteram. Sed videtur esse consectarium ex prioribus natum, cui postmodum ℣. 7 ita altera pars capitis assuitur, ut hinc incipere videatur. Monet Timotheum, ut ista, quæ de doctrinis Dæmoniorum prædixit, non sibi tantum sciat, sed alios etiam de iis instruat, ratione addita ab adjuncto muneris ejus, cum dicit

Bonus eris minister Jesu Christi, id est facies id quod tui est officii, in eo tuam fidelitatem & vigilantiam, quam Domino, cujus servus es, debes, probabis.

Enutriens verbis fidei. Hęc verba quidam ita cum prioribus jungunt, ut unam ex illis enunciationem efficiant:

sed

sed esse duas vel hinc patet, quia hoc poterat in illo esse absque illo. Satius est igitur ut hęc seorsim accipiantur, ut illis ratio priorum contineatur, quasi d. quod & facere debes, id est, hæc annunciare, vel potius anniti, ut sis bonus minister, *quia enutritus es.* Participium ἐντρεφόμενος vel ita potest sumi, ut præsentis significationem habeat, *qui innutriaris*, vel ut præteriti quidem,. *qui enutritus es*, sed in continuo actu. Inde sumit argumentum ad permovendum, ut satagat esse bonus Jesu Christi minister, quia nimirum inde a teneris unguiculis imbiberit doctrinam euangelicam, & ad hoc usque tempus in illa erudiatur, sitque ejus gnarus. ut nullum ignorantiæ velum negligentiæ suæ obtendere possit. Participium vero præsens pro præterito sumi exemplum habes Matth. XXVII. 3. ὁ παραδιδοὺς αὐτὸν, qui tradiderat ipsum, & Joh. XSS. 12 ὁ ὢν pro præterito plusquam perfecto qui fuerat.

Verbis fidei. Verba fidei sunt verba de fide, id est doctrina euangelica, ut ipse explicat, cum addit: .

Et bona doctrina, ut particula καὶ sit explicativa. Bonam vero vocat, quia & honesta & recta est, utpote a bono profecta, quo epitheto tacite illam doctrinis dæmoniorum opponit, quę bonæ dici non possunt, cum a malo proficiscantur.

Quam assectatus es. Nova admonitionis ratio & quidem priori efficacior, ab anteacta ipsius vita & moribus sumpta, quia non solum verba fidei exacte tenuerit, sed etiam illis semper adhæserit, & sanæ doctrinę rigidus custos & assiduus sectator fuerit, quasi d. Hoc ipsum te ad id, quod moneo, curandum & porro præstandum impellere debet, quia ad hoc usque tempus, non aliter atque nunc ego volo, te gessisti. Id quod a contrario iterum illustrat initio ℣. 7.

Vers. 7. *At prophanas & aniles fabulas rejice*, per quas intelligit & illas, quas recensuerat, doctrinas, & alias ipsis similes. *Fabulas* autem vocat, quia nil veri in se continerent. *Prophanas* autem, quia omni religione, & *aniles*, quia ratione prorsus destituerentur, & non homines numinis reverentiam ante oculos habentes, aut alioqui ductum rationis sequentes, sed illos, quos nulla religionis cura tangit, & qui anili sunt ingenio, decerent.

Exerce autem te ipsum. Est alia capitis pars παραινετική, quia ipsum Timotheum ad varia ipsius officia hortatur & admonet. Constat autem membris duobus. Nam ad versum usque 11 in genere illum hortatur ad ea officia, quæ unicuique nostrum accommodari debeat. A versu 11 ad finem usque in specie ad ea, quæ ipsius muneri erant propria.

Exerce te ipsum ad pietatem, id est in hoc totis viribus incumbe, & omnes industriæ tuæ nervos intende, ut pietatem omniaque virtutum officia colere possis. *Pietatis* vox latissime sumitur, pro complexu omnium virtutum. Exercendi autem vox translata est ad animum a corpore & ludis gymnasticis tota Græcia olim frequentatis. qua innuere voluit, tantum esse ipsi in eo diligentiam adhibendam, & ita sese assuefaciendum, & variis modis & rationibus in id unice incumbendum, quo perpetuus virtutis assectator, & assiduus in universa vita satelles esse possit.

Vers. 8. *Nam corporalis exercitatio.* Rationem παραινέσεως suæ subjungit a fine, ingenti videlicet emolumento, quo pietas cultores suos mactat. Quam illustrat a diversis, per collationem illius, quo tum fervebant studii, gymnici, videlicet & Olympici, cui universa Græcia dedita erat, cum studio pietatis & exercitio virtutis, & ostendendo longe amphores fructus dimanare in eos, qui in virtutis, quam qui in Græcanicorum ludorum studio & palæstra desudarent, roburque suum, & agilitatem experirentur. Collationi huic occasionem dedit vox γύμναζε in parænesi expressa, quasi d. Quod autem studia & exercitia laboresque tuos, quibus tete, ut in virum adolescas, assuefacere debeas, attinet, quantum alii in ludis gymnicis & Olympicis cursu & palæstra insaniunt, corpus suum varie torquentes, & ad aliquid operæ in illis præstandum assuefacientes; tu in studio pietatis invigila, omnemque vitę tuæ cursum, omnes vitæ rationes & consilia eo converte, ut virtutis campum decurras, & in illius palæstra animum tuum subigas & exerceas. *Nam corporalis exercitatio*, id est, istæ exercitationes, in quas adeo intenta est universa Græcia, ut illis optimam vitæ partem impendat, in illisque omnes spes & opes consequentis ætatis collocare videatur.

Ad modicum est utilis. Etsi non sint illæ quidem omnino vituperandæ, habeantque sua lenocinia, quibus se aliis insinuare queant; verum illa quam suis sectatoribus pollicentur, utilitas, qualis quantaque est? Et si maxima illa esset, cum tamen vix sit alicujus momenti, certe est momentanea adeoque prorsus evanida. Quod autem nonnulli corporis exercitationis nomine insinuari putant illas superius recensitas doctrinas de corporis certis ceremoniis, maceratione & a quibusdam cibis abstinentia, id eo ipso refellitur, quia illas penitus vituperavit adeoque dæmoniacas nominavit; ex quo necessario consequitur illas nihil in se utilitatis continere; cujus hic de istis contrarium non obscure pronunciat.

At pietas ad omnia utilis est. Alia collationis pars, qua emolumentum ex pietatis & virtutum exercitio promanans infinitis partibus antestare ostendit, ut quæ sit omnibus commodis fœta, omnesque omnino utilitates & emolumenta complexu suo coërceat. Id quod etiam probat, cum subjungit:

Promissionem habens, puta a Deo per Christum, *vitæ quæ nunc est & futuræ*, id est, quicquid uspiam ab homine boni sperari possit, sive id ad hujus fragilis & caducæ vitæ conservationem & prorogationem, & inprimis ad favorem in ea sibi Dei conciliandum, sive etiam ad illius futuræ, & nullo ęvo terminandæ possessionem pertineat, illius totius adeoque utriusque vitæ promissionem habet pietas, illud est pollicitus ex misericordia sua Deus iis qui pietatem sectari voluerint.

Vers. 9. *Fidelis est sermo*, id est nihil in se falsi & commentitii continet.

Et omni acceptione dignus, id est dignus, quem omnes cum summo plausu & fausta admurmuratione obviis ulnis recipiant, cui plenissime assentiantur. Quia nimis ampla & humana omnia vota longe multumque superantia præmia pietati constituta esse dixerat, sciret vero haud ita pronis auribus assertionem istam atque decebat exceptum iri, eum vix millesimus quisque reperiatur, qui tralatitia dignum opera studium pietatis censeat, nedum ut illi nos totos omnibus aliis exercitationibus & laboribus posthabitis tradere & immergere debeamus, ideo tanta asseveratione fidem ei apud omnes & assensum conciliare voluit cap. 1.

Vers. 10. *In hoc enim laboramus & maledicimur.* Non contentus simplici asseveratione, ab exemplo in-

super suo suisque in hoc decurrendo stadio certaminibus & palæstris confirmat. Quasi dicat, Ne autem putes dicis tantum causa id a me tantopere asseverari, me vide meosque inexhaustos & indefessos labores, quos hucusque exantlavi, & inprimis contumelias, probra, ignominias, quas invicto animi robore pertuli & devoravi. An ego si aliter atque assevero sentirem secusque adeo se res haberet, tot tantasque ærumnas tam alacriter subirem? tot tantasque contumelias & probra infracto animo exciperem; omniumque me odio & malevolentiæ exponerem? Nam qui ab omnium Christianorum exemplo argumentari apostolum putant, non satis attendunt voce κοπιῶμεν non quosvis nec quorumlibet labores, sed eos plerumque denotari qui singulares, eorumque qui caput altius propter excellentia sua munera inter Christi fideles extulerant, ut fuerunt apostoli, euangelistæ, *Doctores* &c. id quod elenchus locorum, in quibus vox ista usurpatur, facile unicuique subjicere potest.

Quia speravimus in Deo, id est quia ab ipso & hujus & futuræ vitæ bona promitti pie viventibus audientes, fidem adjecimus, spemque inconcussam animo concepimus, fore ut quod nobis promisit suo tempore sit præstiturus. Consequens præbiti assensus sermoni de præmio pietatis, spem videlicet, pro ipso assensu ponit. Quæ causa efficiens est laborum & probrorum, quę perferebat apostolus; ipsa vero hujus & futurę vitæ bona, finalis. Porro ἠλπίκαμεν præteritum positum est pro prȩsenti, ut infra ℣. 5, nisi quis ita vertat: Spem collocavimus: ut continuum actum denotet.

Deo vivente, qui est salvator. Ne quis tacite hæc audiens secum cogitaret, Fieri quidem potest, te non aliter atque dicis sentire, spemque adeo te in Deo defixisse, sed quis mihi spondebit spem tuam te non decepturam, unde constat te non vana spe lactari; ideo subjungit descriptionem istam Dei, quæ & spei istius firmitatem, & istius de pręmio pietatis enunciati, adeoque ipsius præmii certitudinem demonstrat. Ostendit enim Deum id & posse facere & velle. Posse, quia est vivens, qua voce non solum Deum fictitiis Ethnicorum diis opponi, sed robur etiam & vires illius insinuari supra docuimus. Velle, quia est *conservator*, id est, protector & benefactor *omnium hominum*, qui omnia bona omnibus hominibus largiatur & conferat, cujus tutela & patrocinio omnes mortales gaudeant & glorientur.

Maxime fidelium, tenerrima vero cura & affectu eos, qui in ipso fiduciam collocarunt, foveat, & in eos singulari animi propensione feratur. Ex quo necessario consequitur, cum promiserit & hujus & futuræ vitæ bona iis, qui pietati se dediderint, minime frustratum iri spe sua omnes, quicunque fidem ei suam adjunxerint, & in eo spes opesque suas omnes collocaverint.

Vers. 11. *Annuncia hæc.* Ut ostenderet admonitionem superiorem, vel potius id ad quod ipsum superius hortatus est, non esse illi soli peculiare, sed cum aliis fidelibus, ut supra monuimus, commune, subjungit hanc admonitionem, annuncia, præcipue ut faciant, doce, ut sciant. Illud ad reformationem voluntatis, hoc ad informationem mentis spectat.

Vers. 12. *Nemo tuam adolescentiam contemnat.* Alterum posterioris Capitis partis membrum, quo Timotheum ad officia ipsi peculiaria, & muneri, quod in se susceperat, propria, hortatur. Ex quibus hoc est primum, ad quod videtur occasione superiorum admonitionum delapsus, & tacitæ cuidam objectioni occurrens. Nam poterat dicere Timotheus: Cur tanta & tam gravia lacertis juvenilibus imponis, ac tantopere ut ista denunciem ecclesiæ urges? An nescis me juvenem, adeoque propter ipsam ætatem contemptui expositum; unde facile fieri possit, ut vix aliquis fidem dictis meis adhibeat? Cur igitur in cassum desudem & me macerem? Occupat apostolus, & hortatur, ut id quod ętati deest vitæ gravitate compenset, quasi dicat ut autem hæc, de quibus te admonui, cum fructu ac ædificatione præcipere & docere possis, in id omnium primum serio incumbe, ne quis ob juventutem tuam te contemnendi justam occasionem habeat, morumque tuorum gravitate, a contemptu, cui ætas tua est obnoxia, te vindica, utque in viridi ætate sit cana virtus elabora. Non enim hic de eo dicere apostolum quod alii facere debeant, cum ipsa, quæ sequitur, antithesis indicat, tum vero quia absurdum esset de eo moneri Timotheum, de quo alii potius essent monendi. Metonymia effecti.

Sed exemplum esto. Indicat rationem, & exprimit media, quibus assereret se a contemptu, cui ob juventutem subjacebat. Si nimirum ita sese componeret, ut velut quidam typus esset & speculum, quem omnes intuentes ab eo exempla omnis pietatis caperent.

Fidelium, eorum nempe, quibus te præposui. Media autem ista primo exprimit generaliter; *in verbo*, id est omnibus tuis sermonibus, quibus in perpetuo convictu uteris. Nam in prædicatione verbi divini, quod alii volunt, quonam modo suorum auditorum typus esset? *In conversatione*, id est in omnibus tuis actionibus, & præsertim iis, quæ quotidianum cum aliis convictum respiciunt. Deinde in specie.

In charitate: erga proximum videlicet, de qua cap. I. 5.

In spiritu, id est in fervore & zelo erga gloriam divinam, qui etiam ratione ipsius officii manifestissime conspiciatur & eluceat.

In fide, fiducia erga Deum singulari, vel simpliciter in fide Domini nostri Jesu Christi.

In castitate, quia juvenis erat, & effervescentiam in ista ætate cupiditatum quasi quædam incus, ut velut immotæ rupi assilientes ab ipsa frangerentur & dissiparentur.

Vers. 13. *Dum venio.* Aliud ex specialibus ipsi peculiaribus officium, ad quod illum hortatur. Dicit autem, *dum venio*, ne adventum apostoli, quem se præcipitaturum dixerat ille, opperiens, per quem posset in iis quæ ipsi in notitia veritatis divinæ deessent erudiri, interea otiose ipse ageret.

Attende lectioni, sacrarum nempe literarum veteris testamenti, quas Epist. II. cap. III. ℣. 16 utiles esse ait ad doctrinam, ad redargutionem, ad correctionem & eruditionem, quæ in justitia.

Et hic cum subjungit statim, *exhortationi, doctrinæ*, scilicet attende, ita potest accipi, ac si lectionem præcepisset, tanquam medium, ducens ad istos duos fines, quasi dicat invigila sacrarum literarum lectioni, ut possis vacare exhortationi & doctrinæ, quę duo tui sunt vel maxime muneris, quibus unice intentus esse debes. Sed etsi ita hæc verba accipiantur, quasi tria separatim prȩcepisset, ut verba postulare videntur,

eodem

eodem res recidet, propter eum respectum, quem ad illa duo habet lectio. Notandum autem voces istas paulo latius hic sumi atque in secunda epistola, ut *exhortationis* voce id comprehendatur quod ibi correctionis & eruditionis nomine expressit, *doctrinæ* vero, quod ibi redargutionem & doctrinam vocavit.

Vers. 14. *Ne neglige illud in te donum.* Quasi dicat, meminisse vero te decet. Tertium istius specialioris parænefeos membrum, in quo ab adjuncto insigni videlicet præstaotia officii ipsum sui commonefacit. *Doni* enim nomine ipsum munus euangelistæ; ad quod erat ordinatus, intelligit, non peculiariter donum aliquod, ad rite obeundum munus istud necessarium, quod simul atque in hoc munus electus est, in eum divinitus collatum fuerit.

Quod datum tibi est. Donum id illustrat a causa instrumentali duplici, per quam in ipsum redundaverit.

Prior est *per Prophetiam*, id est per Prophetam divino spiritu afflatum suo suffragio tibi id muneris deferentem, & spiritus sancti oomine, qui per ejus os loquebatur, te illi destinantem. Apparet, ut & superius monuimus, simile quid in electione Timothei evenisse illi quod Act. XIII.2 de Saule & Barnaba legimus. Alia est

Cum impositione manuum presbyterii, id est cum senatus, ut ita dicam, ecclesiasticus manus tibi imponens te in id munus ordinaret. Presbyterii enim nomine collegium presbyterorum intelligitur. Impositione autem manuum ordinari solitos fuisse cum presbyteros tum omnes, qui muneri alicui ecclesiastico; & inprimis docendi destinarentur, cum ex aliis locis sacræ scripturæ liquet, tum ex illa, quam modo laudavimus Pauli & Barnabæ electione vers. 3, tum & ex iis quæ infra vers. 22 dicit. Hoc autem ritu, ut vel ex Christo pueris manus imponente liquet, testabantur singularem in illos favorem & propensionem suam, & flagrans desiderium, quo velut illorum spiritus & aptitudo ad id cui destinabantur in illos dimanaret, unde et precationes ei addi solebant, ut ex eadem historia patet. Hunc denique ritum dona spiritus sancti visibilia sequebantur. Quod ultimum licet hodie istum ritum non consequatur, ipse tamen ritus satis laudabiliter hodieque in ecclesia retineri debet.

Vers. 15. *Hæc meditare.* Hucusque præcepit quid illum facere voluit; hic vero quanta cum diligentia & intentinne id facere debeat, docet, dum non segniter & desidiose, non oscitanter & velut tralatitia opera his defungi jubet; sed de his meditari, in his esse, istis semper immersum, semper attentum.

Adeo *ut profectus tuus manifestus sit in omnibus*, id est ut omnibus liquido appareat, in omnibus istis ideo te tritum & exercitatum esse, ut velut callum duxisse, & in his omnibus ad justam staturam adolevisse videare.

Vers. 16. *Attende.* Concludit denique parænesin suam per repetitionem eorum, de quibus ipsum ante monuerat. *Attende tibi ipsi*, quo ita ipse, quemadmodum decet, te geras.

Et doctrina, quo alii etiam suum officium præstent. Hic vocem doctrinæ generalius sumit, ut sub illa exhortationem complectatur.

Persiste in illis. Hoc est idem cum illo quod vers. 15 dixerat: Quod etiam ratione ab effectu utili sumpta roborat.

Hoc enim faciens, si videlicet mandata hæc mea exhauseris monitisque parueris.

Et te ipsum servabis & audientes. Causa cum tuæ ipsius, tum auditorum tuorum salutis eris, interveniente, puta, misericordia Dei.

CAP. V.

ARGUMENTUM.

Capitis hujus partes sunt tres. In prima docet Timotheum Apostolus, quomodo se gerere debeat, in admonendis variorum statuum, & sexuum personis. In altera de viduis præcipit. In tertia de Presbyteris.

Vers. 1. SEniorem. Prima pars quæ duobus primis versiculis continetur. Ut autem sexus est duplex, ita utrumque in duas velut species dividit. De priori sexu hoc versiculo præcipit. Seniorem autem intelligit, non ratione muneris, ut paulo ante & ℣. 17, sed ratione ætatis.

Eum igitur qui ætate fuerit provectiori, *non increpaveris*, inquit, id est si reprehensionem fuerit commeritus, noli verbis asperis et austeris in illum detonare, vultuque adeo tetrico & minaci in illum invehi. Etsi enim vox hæc increpandi ita posita sit, ut ad omnis etiam ætatis auditores referri possit, pendereque ab illa quodammodo reliqua videantur, ad eos tamen præcipue respicit, qui sunt jam natu grandes et ætate in senium devexa; licetque paulo acrius juniores objurgare, senes vero nequaquam.

Sed admone, puta ipsius officii.

Tanquam patrem cum omni honore et observantia quam ætas ipsa meretur, tanquam si cum patre tibi tuo res esset, quem admoniturus nolles verbis inclementioribus, et durioribus uti, ut ex ipsa admonitione tua quanti illum facias appareat; simulque illud eluceat, te, cum ipsum admones, non tam inhonorare, quam id potius satagere, ut vel maxime honore et observantia dignus evadat.

Juvenes similiter quoad ætatem, qui videlicet ejusdem sint tecum ætatis, vel etiam paulum ab ea ex utraque parte distent.

Ut fratres, nempe in omni comitate et mansuetudine, ne ipsis insultare, et in illos contumeliosus esse videare, sed ut ex ipsa adhortatione fraternus erga illos affectus eluceat, appareatque ex amore et charitate fraterna quicquid illud est in admonitione acerbitatis proficisci. A tyrannide et dominatu in eos, qui pastorum castigationi ob vitæ suæ nævos, sunt obnoxii, exercendo avocat Timotheum, instruitque quomodo hic etiam decorum personæ suæ conveniens observare possit. Id quod non tam ideo præcipere videtur, quia vulgo solent omnes duriores

eſſe in eos, in quos jus aliquod habent et præſertim juniores quam ne propter ætatem ipſam vel in ſuſpicionem aliquam inſultationis et arrogantiæ cadere poſſet.

Verſ. 2. *Seniores mulieres.* Ab uno ſexu tranſit ad alterum, ejuſque duas ſimiliter atque prioris ſpecies conſtituit. Prior, *ſeniores mulieres*, ratione ætatis videlicet: quarum ætas decurſa ſit, aut ad exitum properet.

Ut matres, videlicet admone, ſi opus ſit, cum debito honore & obſervantia, ut appareat quantum illis propter ætatem tribuas. Poſterior:

Juvenculas ut ſorores, id eſt non ut contumelia illas afficias aliqua, ſed ita, ut appareat admonitionem tuam ex animo erga illas fraterno proficiſci, itaque te geras, atque gereres te, ſi tibi cum ſorore tua res eſſet. Subjungit autem huic de juvenculis præcepto propter ætatem utrarumque

In omni caſtitate, ſive cum omni caſtitate, id eſt ita caute & circumſpecte agat in colloquiis, ne aut in ipſius animum propter colloquium cum junioribus fœminis habitum illabatur aliqua cupiditas inhoneſta & amor illicitus, concipiatque animo ſuo ignem aliquem, aut etiam verbis & geſtibus ſuis det occaſionem aliquam ſathanæ, ſe in illius amorem illiciendi, adeoque in ſuſpicionem aliquam apud alios incidat, eaque famam ſuam, quæ apud omnes illibata eſſe debeat, inquinet. Hactenus prima capitis pars.

Verſ. 3. *Viduas honora.* Eſt altera capitis pars ad verſum 17 porrecta. Quia viduæ ſunt duplicis generis, ſeniores & juniores, de utriſque autem quid fieri velit, præcipit Apoſtolus, ideo pars hæc in duo velut membra ſubdividitur. Prius autem agit de viduis ſenioribus, poſt de junioribus. Ac de illis quidem, & in genere, quatenus vere viduæ ſunt, id eſt dignæ ſuſtentatione eccleſiaſtica, licet operam illi ſuam nulla in re addicant; & in ſpecie, quatenus certo alicui in eccleſia miniſterio præficiendæ. Etſi dici poteſt de iiſdem utrobique ſermonem eſſe, ideoque cum hic in genere illarum requiſita recenſuiſſet, ne quis putaret iſta ſufficere, ad ſpecialia deſcendiſſe. In genere, cum ait: *Viduas honora*, id eſt illarum curam habe, omnia officiorum genera illis præſtando, & illarum neceſſitatibus proſpiciendo. Non enim hic honorandi vox in ea ſignificatione uſurpatur, quatenus honor opinio de alicujus excellentia definiri ſolet, ſed pro reali, ut ita dicam, officiorum illis quos honorare jubemur præſtatione. Quomodo honoris vocem accipi videbimus verſ. 16, & uſurpata eſt ab ipſo Chriſto Matth. 15; ubi in vocabulo honorandi, contineri officium alimenta parentibus præbendi ex eo patet, quia Chriſtus docet Phariſæos ſolviſſe præceptum de honorandis parentibus, quod cura de illis omiſſa, putarent ſatis eſſe illorum neceſſitatibus proſpicere, ſi aliquid altari obtuliſſent. Sed et ipſa contextus ac propoſiti apoſtolici ratio ita vocem hanc accipi exigit, agit enim de viduis ejuſmodi, quæ ab eccleſia eſſent alendæ, ut ex inferioribus apparet, ideoque et reſtrictione utitur, quę nullum habet locum in vulgata honoris ſignificatione.

Reſtrictio eſt: *Illas quæ ſunt vere viduæ.* quaſi dicat, Illarum neceſſitatibus ſubvenire te et proſpicere volo, quæ nomini ſuo reſpondent; (χήρα enim dicitur ἀπὸ τοῦ χηροῦσθαι, quod eſt deſtitui, privari) ſuntque revera id quod eſſe dicuntur, nempe & ab omnibus derelictæ, & ita vitam tolerantes atque ſtatus ipſarum exigit. Hæc enim duo vere viduarum velut requiſita quædam ſunt & κριτήρια, quemadmodum & ipſe ſtatim nos docet apoſtolus.

Verſ. 4. *Si autem qua vidua.* Rationem adfert ſuperioris reſtrictionis, atque adeo occurrere videtur interrogationi, quæ ex illa ſuperiori reſtrictione poterat oriri, non omnes eſſe vere viduas, quæ tales eſſe videntur.

Ac primo illam non eſſe vere viduam, quæ *filios aut nepotes habet*, ſive aliquos omnino ſanguine ſibi proxime junctos. Cum enim viduitas orbitatis nomen ſit, illa cui ſuperſunt filii, nepotes & conſanguinei, qui ejus neceſſitatibus inſervire poſſint, non eſt vere derelicta. Atque ad illas hoc ſuum præceptum non pertinere ſatis indicat Apoſtolus.

Diſcant primum. Quaſi dicat quod autem de honorandis viduis dixi, id minime ad iſtas, quæ filios & nepotes habeant, extendi volo: cum enim habeant, qui illis ſubvenire poſſint & debeant, vere viduæ non ſunt; quin potius liberos & nepotes ipſis proſpicere volo. *Diſcant primum*, id eſt, inde velut officiorum, quæ aliis debent, telam ordiantur.

Propriam domum regere, ut parentibus ſuis opitulentur. In Græco eſt εὐσεβεῖν pietatem exercere. Quę vox Latinis etiam in ſtrictiori ſignificatione ſignificat ea officia, quę debemus parentibus, nam majoribus, & iis cum quibus ſanguine ſumus juncti, in quorum etiam numero ſunt viduæ, id eſt ne illos deſerant neque rerum ad vitam hanc conſervandam neceſſariarum inopia premi ſinant.

Et mutuam vicem reddere. Vocula καὶ explicativa eſt, videtur enim explicare voluiſſe, quid εὐσεβείας nomine intellexiſſet, etſi quis poſſit dicere vocibus iſtis rationem ſimul tacite tum iſtius reddi cur alimentorum præbitionem εὐσεβείας nomine appellavere, tum etiam cur viduas ſuas alere debeant nepotes & liberi, quia videlicet iſtos aluerint ipſæ. Illorum vero parentes, quod educando et illorum neceſſitatibus proſpiciendo ſimul etiam ipſis vivendi cauſa et origo fuerunt. Juſtum autem eſt, imo naturale videtur, alere viciſſim eos, cum jam ſibi ipſi ob ætatem ſuccurrere non poſſunt, qui nos aluerunt noſtrique curam geſſerunt, cum nos etiam nobis opitulari non poſſemus, quique adeo ſuis ſumptibus et indefeſſa cura eo rem deduxerunt, ut nos nunc ſine cortice nare, atque adeo vitam propriâ curâ tolerare queamus. Et hoc eſt illud ἀντιπελαργεῖν quod in ciconiis conſpectum omnes liberos et nepotes ad reddenda alacriter parentibus et majoribus officia, quę ab illis acceperunt, invitare debeat. Sed non contentus apoſtolus innuiſſe id, ipſam quodammodo naturam ab unoquoque noſtrum exigere, juſtumque adeo eſſe, annectit aliam longe potentiorem rationem.

Hoc enim eſt honeſtum & acceptum coram Deo. Acceptum coram Deo, id eſt Deo, Hebraiſmus uſitatus. Senſus eſt, quaſi dicat, Ideo non non debet eccleſia

onera-

onerari viduis, quæ liberos & nepotes habuerint. quia illorum est officium hoc onus in se libenter recipere, non tantum quia id quasi naturale est, & ipsa natura ad eam pietatem unumquemque incitare debeat, sed etiam quia & honestum, & Deo gratum. Ratio sumpta cum ab adjuncto facti istius, quod videlicet res sit honesta, tum ab effectu, quia videlicet utilis sit & magnis nos utilitatibus cumulare possit, cum sit Deo grata & accepta.

Vers. 5. *At vere vidua.* Ex contrario subjungit, quę sit verè vidua, proponens duo illius signa, quibus internosci possit ab alia quę vere vidua non sit, quorum prius opponitur illi viduæ, de qua vers. 4 disseruit.

Et sola relicta, id est quæ neque liberos, neque nepotes, imo nullos omnino consanguineos, qui illius curam suscipere aut velint aut possint, habeat, quæque adeo neque ipsa sibi consulere possit, & ab omnibus sit derelicta ac destituta. Ea enim vere est id quod esse dicitur. Quod ut jam antea diximus non convenit proprie iis, quę licet viris orbatæ sint, aut ipsę tamen sibi prospicere possunt, aut eos etiam habeat, qui sine pietatis neglectu ipsos destituere non possunt.

Speravit in Deum. Præteritum pro præsenti ut supra IV. 10. Nisi quis vertere malit, spem collocavit, ut videlicet continuum, ut ita dicam, spei actum notet. Nam alias quæ speravit quidem aliquando, nunc vero eam spem abjecerit, huc non pertinet, ut mox apparebit. Est posterius ejus quam supra vere viduam vocavit, signum, cum priori necessario conjunctum, ideoque ita cum illo junctim extulit, ac si unum esset. Et sane quando aliquis ab omnibus spretus & derelictus est, quando nemo illius curam, & rationem habet, reliquum est, ut in solo Deo spem collocet, tanquam unico & certissimo derelictorum refugio. Esse tamen illud absque isto potest, ut versu sequenti apparebit, fierique potest, ut licet alicui in solo Deo spes residua sit, non tamen ipsam in illo figat, ab ejusque auxilii expectatione totus pendeat.

Et *perseverat in obsecrationibus & orationibus nocte & die.* Exprimit effectum spei collocatæ in Deo, vel potius ipsum signum, ex quo quis colligere possit illam totam a Deo pendere, ejusque auxilii spe foveri. Et sane nullum certius ac locupletius collocatæ in Deo spei documentum, quam perpes & assidua oratio, quæ quanto crebrior & ardentior fuerit, tanto magis aliquem solius divini præsidii spe sustentari loquitur. Id vero cum omnibus omnino necessarium est, cum vani sint omnes nostri conatus, qui non fuerint divinis viribus suffulti, tum vel maxime decet viduas, quarum solus Deus patronus & protector est.

Vers. 6. *At deliciosa.* Necessitatem posterioris in vidua requisiti a contrario indicat, quia illa quæ sit *deliciosa*, id est quæ aut lasciva sit, & mollius quam par est cuticulam curet, aut etiam cum vultu & gestu, tum etiam sermone omnique exteriori cultu levitatem & luxuriem præ se ferat;

Vivens est mortua, id est cum secundum carnem, quam molliter curat, vivat, secundum spiritum tamen, cujus ductum non sequitur, & omne ipsius regimen respuit, est mortua. Deliciari enim & cum verbis, tum exteriori corporis cultu amœnitatem & lasciviam præ se ferre, extra est viduarum statum. Quas cum per viduitatem omnibus ejusmodi exterioribus officiis nudaverit Deus, decet etiam suum decorum observare & in suo statu permanendo spiritus potius quam carnis magisterium sequi, ut hæc penitus in illis mortua, hic vigere & virere videatur. Porro huic locutioni Paulinæ similis est illa Christi *Sine, ut mortui sepeliant mortuos suos.*

Vers. 7. *Et hæc denuncia.* Instructioni interserit admonitionem ut, ostendat non propterea tantum se hæc scribere, quo ipse sciat, quæ & quales viduæ ab ecclesia sustentari debeant, sed ut aliis etiam id annunciet & præscribat.

Idque propterea, *ut irreprehensibiles sint*, id est scientes non alia conditione se posse sub ecclesiastici patrocinii alas recipi, studeant extra omnem reprehensionis & scandali suspicionem esse. Ratio sumpta a fine.

Vers. 8. *Si autem quis.* Redit ad id de quo vers. 3 dicere cœperat, simulque occurrit tacitæ cuidam interrogationi. Nam posset quis dicere, Quod si nolint liberi & nepotes curare suas viduas? Respondet apostolus, id minime ferendum esse in ecclesia summaque adeo reprehensione dignum. Id quod duplici ratione comprobat.

Primo cum ait *Fidem negavit.* Doctrinam videlicet euangelii, ex quo vel maxime improbitas ejusmodi hominum elucet. Cum enim ad liberalitatem & munificentiam unicuique exhibendam nos invitet, hoc ipsum satis loquitur istas nullo religionis sensu duci, qui ne erga eos quidem munifici sunt, ad quos sublevandos ipsa natura unumquemque ducat & invitet.

Et est infideli deterior, quia nimirum & gentes aliique prophani homines, quibus instinctus naturæ tantum pro lege est & regula, στοργὰς ejusmodi sentiunt in se, nec solum non esse deserendos liberis & nepotibus progenitores norunt, sed etiam curam ipsi suorum habent. Nota distingui proprios a domesticis.

Vers. 9. *Vidua*, nempe cui publicum aliquod ab ecclesia officium injungitur (ut curandorum ægrotorum & pauperum, quas ecclesiastica historia Diaconissas vocat) cui illis invigilantibus ecclesia de ipsarum necessitatibus prospiciat. Neque enim eatenus tantum hic de viduis agi, quatenus ab ecclesia alendæ sint & sustentandæ, (qua ratione aliis pauperibus & egenis accenseri possunt) vel id ipsum satis indicat, quia videretur hac ratione omnem sublevationis & liberalitatis fraternæ spem adimere iis, quæ aliqua ex istis, quas hic enumerat, conditionibus careant. Non videtur autem adeo scrupulose & sollicite in omnia ista inquirendum, cum sint viscera misericordiæ aperienda; sufficit, si egeat & vere sit digna, id quod esse potest,

etiamsi illi aliquæ ex istis conditiones desint. Apparet autem & honoris ac officii hoc nomen olim in ecclesia fuisse, & illas quæ in viduarum collegium essent cooptatæ, ecclesiæ humeris plane altas & sustentatas fuisse; cum non minus de eligendarum in viduas requisitis anxius & sollicitus sit Apostolus, atque prius de episcopi & diaconorum.

Primo autem exprimit ætatem, *non minor annis sexaginta*. Græce *non minus*, neutrum pro fœminino. Mirum autem videri possit, cur nonnisi adeo grandævam ad hunc statum promoveri voluit, si aliquid olim officii incumbebat viduis, cum ad omnem prorsus operam, propter ipsam senectutem inutilis videri possit, nisi quis putet, junioribus tantum istas præcipere solitas, quę illæ exequerentur. Causam aperit mox ipse apostolus vers. 11 & 13.

Quæ fuerit unius viri uxor. Simile illi quod in episcopis & Diaconis requisivit, nisi quod ibi in præsenti dicat, *qui sit unius uxoris vir*: id est, quæ vel marito mortuo, vel si repudiata fuerit, ad alias non transierit nuptias, qualem commemorat Lucas Annam Phanuelis filiam Prophetissam cap. 2 ℣. 36. Nam quod vulgo explicari solet, quæ non fuerit duorum simul maritorum, id est quæ repudiata, vivente adhuc priori marito, non nupserit alteri, frustra est. Ut enim taceam nunc nimis obscure aut concise locuturum fuisse apostolum, si id voluisset, casus iste, quem isti volunt. nonnisi tum locum habet, ubi antequam ecclesię inserta esset, repudiata fuisset. Nam alias ne toleranda quidem esset in ecclesia, sed penitus albo fidelium eradenda. Sed ne tum quidem illam esse duorum simul virorum uxorem dici potest. Cum enim Deus olim repudium permisisset, revera repudiata solvebatur priori vinculo, & libera evadebat cui vellet nubere. In ethnicorum vero conjugiis non solet vinculi ejus, quod est inter conjuges, nexum attendere scriptura, ut quæ non usquequaque videatur inter illos conjugium agnoscere. Ex quo tandem consequitur, ideo simpliciter aliquam unius viri uxorem dici, quę ad alias nuptias nunquam transiverit, sive vivo sive mortuo marito, sive repudiata fuerit ante sive non. Non quod damnet secundas nuptias apostolus, ut quidam ex ista sententia colligi volunt, sed quia majoris continentię & pudoris indicium est, unum tantum virum expertam esse, quam plures; præsertim si quæ ad eam senectutem, quam hic definit apostolus, pervenerit, quod de Anna dici modo vidimus. Voluit autem huic muneri præficiendam apostolus hac etiam pudoris & continentiæ laude cæteris mulieribus antestare.

Vers. 10. *In operibus bonis testimonium habens*, non solum in ecclesia, sed etiam ab extraneis, de qua constans omnium sermo & opinio sit, illam esse virtutum cultricem, osorem autem vitiorum. Quod autem in genere de operibus bonis dixit, id in specie explicat, cum addit:

Et liberos educavit. Liberos puta tum suos, si nimirum illos habuerit, tum etiam suorum, & qui illius curationi concrediti essent. Educationis autem nomine non tantum alimentorum præbitio, & illorum quoad corpus cura intelligenda, sed etiam salutaris institutio & ad boni moris ac honesti cultum directio: id est si ita liberorum, quorum cura ipsi incumbebat, educationi invigilavit, ut illos in virtutis ac pietatis studium & exercitium introducens, in iis adolescere curaret. Porro vocula *si* εἰ, si proxime antecedentia respicit, ut videtur, quia ista membra sunt bonorum operum, in quibus illam testimonium habere vult, quædam velut enumeratio, idem valebit atque ὅτι. Si vero sensum spectemus, & ad ulteriora illum respicere dicamus, suam significationem retinebit, ut a voce *allegitor* pendeat hoc modo: *Vidua allegitor si liberos educavit* &c.

Si fuit hospitalis, nempe & vivente adhuc marito, & multo magis post ejus obitum, cum ipsa jam domus suæ gubernatrix esset, si hilari & alacri animo peregrinos, & præsertim domesticos fidei, domu suæ exceperit illis humanitatis officia prolixe exhibendo.

Si sanctorum pedes lavit, si se ad infima quæque & humillima servitia fidelibus præstanda demisit. συνεκδοχικῶς enim hic lotio pedum pro infimi cujusque & abjectissimi servitii fratri præstatione ponitur, sed ita tamen, ut ipsa lotio pedum hinc minime excludatur. Erat enim id in more in illis regionibus positum, ut cum peregre advenientes viatores & hospites exciperent, pedes illorum lavarent.

Si afflictis subvenit. In Græco ἐπήρκεσε sufficit, id est si egenorum & indigentium necessitatibus pro virili opitulata est, & quacunque re potuit, illos juvit.

Si omne bonum opus. Generaliter denique concludit ostendere volens singulari quadam & eximia sanctitate debere esse eam, cujus humeris illud officii imponi debeat, quamque in viduarum collegium allectam suis humeris alere & sustentare debeat ecclesia.

Vers. 11. *Adolescentiores autem viduas*. Occasione illius requisiti, quo nonnisi sexagenariis aditum ad collegium viduarum publicum in ecclesia ministerium obeuntium patere voluit, quid junioribus, & quæ ad illam ætatem nondum pervenissent, fieri velit, indicat. Quærere enim Timotheus poterat, Cum igitur nonnisi sexagenariam in viduam eligi vis, quid junioribus, si quæ idem munus ambierint, & ab ecclesia sustentari voluerint, faciendum erit.

Respondet apostolus, *Adolescentiores viduas repudia*, non simpliciter quasi aditum ad ecclesiam illis debeat precludere, nec intra ipsius gremium recipere, sed ratione muneris istius, & sustentationis ecclesiasticæ, quasi dicat, Quæ autem ætate fuerint veniori, nec eum quem prefixi numerum annorum expleverint, earum si ali ab ecclesia, & munere viduis destinato præfici voluerint, rationem nullam habeto, neque ut in viduarum collegium allegantur permittito.

Cum enim luxuriata fuerint adversus Christum. Causam precepti hujus subjungit ab adjuncto, ex qua etiam illius de sexagenario numero requisiti ratio patet. Voluit nimirum apostolus adeo castitate & verecundia conspicuas officio isti destinari, quæ nullos cupiditatum stimulos sentiunt, extraque omnem illarum assultus suspicionem essent, nedum illas in animo suo hospitari permitterent, easque fovere ne aliquo judicio deprehenderentur; quorum utrique juniores sunt obnoxiæ & ob ætatem excitandis fovendisque ejusmodi cupiditatibus aptam, quarum velut quoddam vehiculum & incentivum est, & ob pingue propter prospicientem sibi de omnibus ecclesiam otium, cujus velut quodam flabello illæ facile in ipsis excitari & exardescere possunt. Inde cum vox καταστρηνιάσωσι duplicem

plicem significationem habere possit, & eam lasciviam denotare, quæ animum libidine saucium suum ipsius vulnus non alere tantum & servare, sed illo etiam impensius delectari, adeoque friguttire, ut ille ait, arguat; quo pacto στρηνιᾶν denotabit, vel eam, quæ cupiditates libidinis incentivas fervere quidem & vigere in se ipsa testetur, ut licet ipsis non succumbat, uri tamen ipsam (ut apostolus alibi ait) evidens indicium sit: duplex etiam hujus phraseos luxuriari advarsus Christum vis & notio esse potest. Respectu prioris, adversus Christum luxuriari dicentur, quia quæ rupto interiori pudoriis & verecundiæ obice adeo altè cupiditatem in pectus demittunt, ut in libidines exardescant variisque facibus agitentur, velut signum attollere, & insurgere adversus Christum eique penitus renunciare videntur. Respectu posterioris, quia quæ cum munus illud acciperent, domitos jam & extinctos in se penitus esse omnes cupiditatis igniculos professæ erant, si illarum facibus incalescere & agitari cœperint eatenus adversus Christum lasciviunt, quatenus & illi suæ professioni non respondent, nec muneri illi, cui se addixerant, vacare velle præ se ferant.

Videtur tamen ad posterius respexisse apostolus, ut vel ex consequenti, seu potius subjuncto effectu hujus lasciviæ patet, cum ait, *nubere volunt*, id est, ad alias nuptias transire, quod ipsum hic revera vituperat apostolus; cum tamen secundas nuptias per se licitas esse constat, sicut cupiditatum tam altam in pectus admissionem ut illis tete oblectare videare, prorsus illicitam. Id quod & verisimilius redditur ex iis quæ de pœna, cui obnoxiæ sint, cum nupturire cœperint, subjungit apostolus.

Vers. 12. *Habentes damnationem.* Ob istam ad alteras nuptias transeundi cupiditatem, obnoxiæ sunt pœnæ & judicio (ita enim ista verba connectenda sunt) id quod ipsum comprobatur sequentibus verbis.

Quia priorem fidem, id est quę antecessit, *abjecerunt vel irritam fecerunt.* Jam cum fidei istius nomine & illa quam Christo cum omnibus fidelibus ad ipsius ecclesiam accedentes dederant, & illa qua se peculiariter ecclesiæ & fidelibus ipsis, & per eos peculiariter ipsi Christo, cum viduarum albo inscriberentur, obstrinxerant, (veniat vel accipiatur) si in priori significatione vocem fidei hic sumi velis, vox etiam illa ἠθέτησαν in priori & graviori notiona accipienda erit, sensusque erit, Illas quę effervescentibus cupiditatum æstibus animos submiserint, illisque sese regendas permiserint, irritam facere illam fidem suam, quam Christo ad ipsius ecclesiam accedentes dederant ipsique probaverant. Id quod de illis, in quibus propter ipsum ætatis ver ebullirent quidem aliquæ lasciviæ notæ, non tamen ipsæ illis penitus succumberent, asserere nimis durum esset. Si autem in posteriori, vox etiam κρίμα ἔχουσαι in posteriori significatione accipienda erit, quasi dicat, Ideo judicio & pœnæ obnoxias esse eas, quę juvenantis animi luxurie motę alteras nuptias appetierint, quia fidem, quam ecclesię rite procurandi quod sibi injunctum erat officium, ideoque castitatem illibatam conservandi adstrinxerant, repudient & abjiciant, idque non tam consilio & intentione, quam ipso effectu & eventu; quia jam alterius potestati subjectæ, & curis rei familiaris implicitæ, non amplius illius muneris, in quod sese ecclesiæ obligarunt, numeros implere possunt.

Vers. 13. *Simul autem, otiosæ.* Subjungit alias rationes priori, cur nolit juniorum viduarum rationem a Timotheo haberi, ita videlicet, ut numero sustentandarum ab ecclesia inserantur, & ministerio alicui publico vacent. Sunt autem omnes sumptę ab effectis quæ consequi solent adjunctum illis propter ecclesiæ curam pingue otium. Verba porro dupliciter accipi possunt, vel ut duo separara videatur notare, quasi dicat, cum enim de omnibus abunde prospiciatur ipsis ab ecclesia, eoque de victu sibi comparando minime sint sollicitæ, evadunt inertes, otio marcidæ, corpori ac desidiæ se penitus dedunt, & deinde huc illuc pererrant, domos circumeunt: vel ut unicum in illis notet, causa addita, unde oriatur.

Cum enim propter suppetentem sibi victus copiam abundent otio, neque id concoquere possint, pro eo, quod deberent alicui operæ utili vacare, *discunt circumeuntes*, id est discunt circumire, assuefiunt paulatim non continere se domi, atque res suas agere, sed hinc inde oberrare. Participium Hebræorum more pro infinitivo positum ut Rom. VII. 13.

Non solum autem otiosæ, sed & nugaces. Horum effectum prioris consequens, quod videlicet cum otium domi desidentes pati nequeant, eoque per viciniam errantes sola lingua laboriosæ sint, quicquid in os venerit, auditum, inauditum, verum, falsum deblaterando, & linguæ volubilitate omnia movendo.

Et curiosæ. Quartum effectum, quod de suis rebus securæ, in alienas scrupulose inquirant, quod familiare est desidibus & linguacibus. Et notum est illud Poëtæ, percontatorem fugito, nam garrulus idem est. Rectissime igitur hæc tria, otium, garrulitatem & curiositatem junxit apostolus, quod fere semper se invicem sequi mutuasque operas sibi tradere soleant.

Denique generaliter concludit, *loquentes quæ non oportet*, hac circumlocutione per quandam μείωσιν, omnes illorum sermones denotans, qui linguæ suæ frenum laxaverint, ut non solum putres illos, qui non serviant ædificationi, sed scandalosos etiam & detractorios & alienam famam varie sugillantes & arrodentes, imo procaciores etiam ac ineptos, ut ita dicam, complectatur.

Vers. 14. *Volo ergo juniores.* Hactenus apostolus rationem persequutus est, cur vellet juniores viduas a Timotheo rejici, atque ita quid nollet illis fieri indicavit; sed quia nondum confecta res erat, & poterat hæc animnm Timothei subire cogitatio, Quid igitur illis ego faciam, ubi inopia & egestate pressæ (nam de his sermo est) ad me confugerint, & in viduarum collegium allegi ambierint? hic etiam instruit ipsum Apostolus, quid ipsis fieri velit declarans. *Volo ergo* quasi dicat, Quod si vero contigerit aliquas juvencularum destitutas ad hoc collegium contendere, potius illis suadeto ut nubant &c. quam ut onerent ecclesiam, unde illa incommoda, quæ superius notavi, provenire non possunt. Est hic notanda insignis apostoli & vere divina sapientia & prudentia, qui licet adeo cœlibatum efferat, omnesque ad illum quasi quodam vocis suæ classico hortetur & animet, maluerit tamen conjugium suadere illis, de quibus subolescere propter ætatem suspicio poterat, illas propter ætatem votum nequaquam impleturas, rejicique potius & negligi voto isto obligari volentes jusserit, quam scortationibus & diffamandæ ecclesiæ Dei januam aperire.

aperire. Atque id utinam pressius advertissent Pontificii, nunquam in eos laqueos, quibus sese nunquam extricare poterunt, multorum conscientias induissent, neque Christi hostibus pipulo velut nomen ipsius differendi tam latam portam aperuissent. Cum enim neutiquam tantæ curę coelibatum episcoporum atque viduarum apostolo fuisse vidissent, tum vero neutiquam obstringere eorum conscientias, quorum ver ætas agit, in quibus fervet sanguis, virent genua, voto ejusmodi sibi licere animadvertissent.

Sed ad orbitam. *Volo*, inquit, *eas nubere*, quia vitę socium nactę, facilius sibi ipsis prospicere, & sine onere ecclesiæ vitam tolerare possunt.

Addit autem, *filios procreare*, ne sibi dedecori putarent ut in secundo matrimonio liberos procreare, simulque ut doceret non solum non esse indecorum, sed bonum etiam ac laudabile opus liberos generare, quasi dicat pro eo quod operam suam ecclesiæ in viduarum statu addicere volebant, quia ejus voti per ætatem suam potiri non possunt, illæ nubentes etiam ecclesię prodesse possunt, liberos procreando & in viis Domini erudiendo. Voce autem τεκνογονεῖν non solum actum ipsum pariendi. sed & omnes educationis honestæ molestias intelligi monuimus supra 2. 15.

Subjungit, *Domum administrare*, id est familiam regere & gubernare.

Denique *nullam occasionem præbere*, id est, atque ita nullam ansam præbere ad id ut adversarius ecclesiæ justam habeat causam, illam differendo & infamando de ecclesia maledicendi. *Adversarii* nomine quemvis intelligit, qui famæ alicujus & existimationi insidietur. Voce autem χάριν non finis sed eventus denotatur. Respicit ad ea quę superius recensuerat otii vitia, ideoque negotium præcipit, quo unico præciditur ansa adversario curiosius vitam nostram ad nos in hominum odium vocandos speculanti. Non vacat enim lascivire districtis, & certum est, otii vitia negotio discuti.

Vers. 15. *Jam enim quædam.* Rationem hujus præcepti & consilii sui subjungit ab experientia, quæ videlicet docuerit, complures sine ætatis & aliarum qualitatum, maxime tamen illius delectu, administerium ecclesiæ allectas,

Conversas esse retro sathanam, in mollitiem & lasciviam resolutas vel penitus religionem Christianam abjurasse, vel ore quidem illi adhęrescentes vitæ suæ impuritate illam abnegasse, atque ita Sathanæ mancipia evasisse.

Vers. 16. *Si quis fidelis habet viduas*, id est matrem, aviam, proaviam, materteram &c. Repetit quod ℣. 4 dixerat, ut ostendat, quanti sit illud pręceptum faciendum.

Sufficiat illis, id est pro virili omnibus illarum necessitatibus provideat.

Simulque rationem ejus exprimit, *ut vere viduis sufficiat*, id est illis, quæ & destitutæ ab omnibus fuerint, nullumque consanguineum ad quem confugere possent habuerint, & illis fuerint supra enumeratis qualitatibus præditæ.

Vers. 17. *Bene præsidentes.* Tertia capitis pars incipit, in qua pręcipit quomodo erga pręsbyteros gerere se debeat. Cujus sunt tria velut membra. Primum ad illorum victum & sustentationem pertinet, alterum ad delicta; tertium ad ordinationem. Primum continetur vers. 17 & 18. *Bene præsidentes*, id est qui recte & laudabiliter ecclesiam Dei regant, illisque in omnibus, doctrinę & pietatis exercitiis exemplo pręluceant.

Presbyteri seu episcopi. Eosdem enim episcopos fuisse & presbyteros ratione officii non vero ætatis consideratos supra monuimus.

Duplici honore digni censeantur, largior victus omniaque ad vitam hanc sustentandam necessaria copiose illis suppeditentur, & velut duplex ipsis demensum præbeatur. Vocem enim *honoris* ita accipi cum ex versu 3 & subsequentibus, tum vero ex subjunctis huic præcepto rationibus apparet. Erit igitur in voce *honoris* Synedoche generis, in voce *duplici* Synecdoche speciei; sicut in voce *digni censeantur* Metonymia causæ efficientis. Nec enim vult apostolus, ut illi tantum pro dignis reputentur, quibus non parca & adstricta manu alimenta præbeantur, sed ut in re & effectu id illos ita censere appareat.

Maxime laborantes. In quibus præcipue id præceptum custodiendum subindicat, quasi dicat omnibus quidem id presbyteris rite munus suum obeuntibus servire volo, sed inter eos præcipue illis, qui docendo & erudiendo in notitia veritatis divinæ, & viis Domini insudant. Apparet hinc non unius generis episcopos tum fuisse, & alios quidem tantum regimini ecclesię incubuisse, alios etiam coelesti doctrina auditores suos imbuendi donum habuisse. Nam quod Erastus non ad ipsarum personarum sed functionis ipsarum discrimen refert, quasi omnes quidem docuerint, sed alii aliis diligentius officio docendi sint intenti, sensumque his verbis assignat ejusmodi, quasi diceretur (verba ipsius sunt) Ego omnes Ministros & Pastores amo, maxime vero illos, qui indefesso studio intentissimaque cura oves suæ fidei concreditas pascunt: id eo ipso refutatur, quia de iis loquitur apostolus, qui bene præsint. Qui vero cum possit majorem diligentiam adhibere, non adhibet, nec tantum præstat quantum potest, bene præesse dici non potest.

Vers. 18. *Dicit enim scriptura, Bovi trituranti.* Præceptum suum comprobat, duplici ratione. Quarum prior est ab authoritate scripturę, quam etiam in eodem negotio citat apostolus 1 Cor. 1x. 9. In loco autem Mosis proprie dicitur de bove, sed videtur hic argumentari apostolus a minori ad majus. Si enim vult Deus non obstrui os bovi laboranti & trituranti, quanto magis decet seminantem, ut alibi ait, bona spiritualia, metere carnalia et ad hanc vitam spectantia.

Et dignus operarius. Alia ratio ab æquitate sumpta. Videtur autem proverbialis iste sermo inter Judęos fuisse, quo etiam in hac materia utitur Dominus Matth. x. Luc. x.

Ut autem vox *operarii* curam et laborem ab episcopo in suo munere insumendum ob oculos ponat, ita vox *mercedis* indicat alimenta quæ ipsi subministrat ecclesia, non tanquam gratuita eleemosynę nomine, sed tanquam debita episcopis pro labore dari. Quasi dicat, Quod vero in genere dicere solemus omnem operarium dignum esse mercede sua, id vel maxime locum habet in episcopo, qui in nobis coelesti pabulo reficiendis, et in veritatis ac virtutis callem dirigendis nulli labori parcit.

℣. 19. *Adversus presbyterum.* Est alterum membrum hoc et sequenti versiculo expressum, quo docet Timotheum, quomodo se gerere debeat tum, quando aliquis

defert episcopum,& criminis alicujus nomine ipsi litem intendere vult, tum etiam quando peccasse convictus fuerit. Prius est hoc versiculo, quo non solum non vult credi temere crimini,adeoque condemnari statim presbyterum, si quis illum detulerit, id enim erga unumquemque auditorum observari decet; sed ne accusationem quidem institui & permitti, ut velut reus causam dicere cogatur. *Præterquam in duobus aut tribus testibus*, id est, nisi duo aut tres testes, qui illum convincere sint parati, adfuerint. Quod cum alias in lege quoad omnes præcepisset Deus, tanto magis hic est observandum, quanto plus est in integritate famæ episcopi situm, & quanto magis illorum bonæ existimationi insidiatur humani generis hostis,minime unquam tam bellam ipsis odium conciliandi occasionem neglecturus; si omnia de ipsis crimina pronis statim omnium auribus exciperentur. Et hoc habent privilegium episcopi præ reliquis, ne ob majestatem muneris ipsorum permittatur cuilibet ipsos reos coram judicio sistendi & actionem contra illos instituendi, nisi duo aut tres testes adfuerint, id quod in aliis quorum existimationi non ita cito nota aliqua inuri potest, non adeo scupulose observari debet. Loquitur autem de ejusmodi accusatione, in qua coram episcopo vel ecclesia tanquam reus sistatur episcopus; nam alias ut alium quemvis, ita præcipue episcopum licet privatim monere; si quid etiam sine ullo teste sinistrius de illius vita et moribus ab aliquo audiveris, eademque existimationis ipsius, quę accusationem suscipi prohibet, id fieri jubet ratio.

Vers. 20. *Peccantes* videlicet episcopos, si convicti a testibus fuerint, et accusatione instituta eos deliquisse apparuerit. *Coram omnibus argue*, in conspectu omnium auditorum reprehende et castiga.

Ut cæteri terrorem habeant. Ratio præcepti a fine, ut videlicet pœna ad unum timor ad omnes perveniant, omnesque animadverso ne senioribus quidem & iis, qui ob muneris sui majestatem a correptione velut exempti videntur, ne illis quidem parci ubi reprehendenda admisissent, ipsi etiam peccare oderint, & ita se componant, ne iis aliorum correptionem & disciplinam incurrere mereantur.

Vers. 21. *Obtestor coram.* Quia propter dignitatem episcoporum minus videbatur ausurus in illos animadvertere, obtestationem gravissimam subjungit quo illum testium, quos hic advocat, majestate tanto magis obstringat, & ad exequendum hoc suum mandatum compellat. Quasi dicat, Quod meum præceptum ne minoris forte æstimes, aut ab illo implendo sive metu sive benevolentia aut alia aliqua causa abducare, ecce Deus, qui est author & fons omnis boni & salutis nostræ, & dominus Jesus filius ejus, cujus servi sumus, & qui exploratot est intimorum cordis; & beati angeli ipsius, qui saluti nostræ procurandæ mittuntur, sunt testes & audiunt me hæc tibi præcepisse & injunxisse; quare ne tibi non dictum putes, aut levi pendas præter mittereque audeas cave.

Coram Deo patre videlicet, a quo salus nostra dimanat.

Et domino Jesu Christo tanquam eo qui caput & sponsus est ecclesiæ, in qua tanquam ipsius domo servi sunt omnes episcopi.

Et electis angelis, tanquam iis, quorum ministerio Deus pater & Dominus Jesus cum in bonis fidelibus conferendis, tum in malis ab iis avertendis utitur. Non dicit autem simpliciter *coram angelis*, sed cum adjectione coram *electis*, quæ vox dupliciter accipi potest, ut per eam aut spiritus tantum immundi excludantur, respectu quorum omnes boni angeli electi dici possunt, aut etiam boni qui sint ordinis inferioris, ut electorem nomine præcipui tantum intelligantur,quos principatus & thronos seu archangelos sacra scriptura vocat, quique videntur iidem cum illis septem spiritibus, qui exiisse dicuntur in universam terram, & a quibus pacem & misericordiam optat sanctus Joannes, tanquam iis per quos dominus populo suo præsit, & ecclesiam suam gubernet.

Ut hæc custodias quæ videlicet tibi de objurgandis & castigandis delinquentibus presbyteris injunxi.

Sine præjudicio, non adferens ad judicium favorem aut odium, quæ efficiant, ut ante causam auditam aut absolvas aut condemnes.

Nihil faciens secundum inclinationem, id est ne quicquam facias in gratiam personarum, quod derogare possit veritati; breviter ne sis προσωπολήπτης. Explicat id quod voce præjudicii prius expresserat.

Vers. 22. *Manus cito nemini imposueris.* Tertium membrum præceptionum episcopos respicientium, quo jubet non properare in ordinando aliquo & ad episcopatus officium promovendo, sed adhibita mora propter tanto meliorem & accuratiorem de ejus moribus inquisitionem; ne videlicet statim ac quisquam ipsi arridere cœperit, dignusque prima fronte isto munere videri, inauguretur. Manuum impositione creari solitos fuisse episcopos in veteri ecclesia, nemo negat. Quidam id de admissione peccatorum resipiscentium ad ecclesiam, inter quos possunt & seniores comprehendi, accipiunt: sed fuisse hunc ritum in primitiva ecclesia, ut per manuum impositionem peccatores pœnitentes in ecclesiam reciperentur, non satis certo constat. Præterea rectissime hæc ita conhærebunt cum superioribus, quasi dicat, Ut vero id quod te tantopere custodire jubeo rarius eveniat, neque reperiantur ejusmodi in ecclesia episcopi, qui publicam reprehensionem mereantur, facile occurres; si non statim atque quis pietatis amorem præ se tulerit, & illis, quas superius enumeravi, qualitatibus præditus esse visus fuerit, ei gubernacula ecclesiæ commiseris. Signum posuit, nempe impositionem manuum, pro signato, nempe ad episcopatum promotione.

Neque communices. Non solum enim is communicat peccatis alienis, qui illorum proprie causa est, aut etiam ad illa connivet, sed etiam qui occasionem alicui dedit ad id ut gravius peccaret, dum videlicet hominem inexploratum eo fastigio collocavit, ex quo impuritas illius & conspectior ac notabilior & ecclesiæ probrosior esse solet; quod ultimum hic attenditur. Causam præcepti subjicit apostolus, licet verba ita posita sint, ut pars præcepti esse videantur. Communicaturus autem erat peccatis alienis, si cito aliquem, sine antegresso diligenti examine & diuturna morum exploratione elegisset in episcopum, non quia illius peccatorum causa esset, sed quia festinata inauguratione sua daret occasionem ipsi gravius peccandi ob infamiam & opprobrium in ecclesiam ex ejus delicto promanaturam.

Te ipsum castum custodi. Quia qui jus in alienos mores inquirendi habent, ipsi sibi libenter indulgere solent, & sui, cum neminem in se jus habere putant, minorem curam gerere: subjicit hoc monitum apostolus,

quasi dicat, Cum autem tibi præcipio, ut in aliorum mores diligenter inquiras, & voce tua converberes; simul te quoque moneo, ne propter jus in alios tibi a me concessum tibi plus licere putes, adeoque tibi liberius vivendi licentiam dari existimes. Cum alios in recti viam & tramitem ducito, tum vero imprimis te ipsum cum ab omnibus vitiorum sordibus & inquinamentis tum vero etiam ab impura libidine & ejus generis voluptatibus purum & illibatum præstato. Ut enim vocem *ἁγνὸν* in latissima significatione sumi debere postulant antecedentia, ita strictiorem requirere videntur sequentia, ut mox indicabitur, in qua etiam usurpata est superiori cap. vers. 17. Non est autem novum in sacris literis vocem unam ita poni, ut duarum naturarum sit significativa, præsertim si una sub alia contineatur; ut hic evenit. Neque enim potest de eo tuto pronunciari, illum nullis vitiorum sordibus pollui, qui sese libidinibus polluerit. Alias enim connexio inter hæc & superiora nulla penitus esset.

Vers. 23. *Ne amplius aquam bibito.* Subjecta hæc admonitio indicat Timotheum domandis & sub jugum continentiæ mittendis affectibus libidinis incentivis, inter alia media hoc etiam adhibuisse, ut vino abstineret, & aquæ potu siti restinguendæ uteretur. Quare cum admonuisset ipsum apostolus ut castitati suæ sedulo provideret, subjicit commode velut in parenthesi: quod autem ei conservandæ incumbens facere consuevisti, ut aquam bibas, ab eo te revoco: Potes enim alio modo id ipsum quod intendis & quod te decet consequi.

Sed vino modico utere. Abstine ab aqua & pauxillo vini utere, quod vel non excitet in te ignes *libidinis*, sed vires marcentis stomachi instauret, ut statim addit.

Propter stomachum tuum. Causam subjungit, cur ab aqua illum velit abstinere, & pauxillo vini uti. Apparet autem aquæ potatione illum *ὑδροπότην* evasisse.

Et frequentes tuas infirmitates, ex vitio scilicet stomachi proficiscentes, ad alias enim quid faceret vini usus?

Vers. 24. *Quorundam hominum peccata.* Redit ad id quod vers. 22, ne videlicet quenquam propere ad episcoperum admitteret, dixerat: Poterat enim Timotheus dicere; quid opus est tam diutino examine & tanta expectatione, aut cur ego ejusmodi periculum pertimescere debeam, ne dicar alienis peccatis communicare, cum manifestum sit quis malus & improbus, & quis bonus si, idque in oculos unicuique statim incurrere possit, præsertim si superius ab apostolo enumerata requisita ante oculos habeantur. Respondet apostolus, non frustra hoc se præcipere, nec usquequaque verum id esse quod pro concesso, quasi qualis quisque interius est, talis statim exterius appareat, sumitur; sed in nonnullis tantum id verum esse, ut eorum peccata manifesta sint, et de quibus non necesse sit inquirere; sed simulac nomina illorum audiuntur, aut etiam mores inspiciuntur, statim collutulatus vitiorum sordibus animus eorum appareat. *Præcedentia ad judicium.* de quibus hominibus si velis examen instituere, et eorum vitam exploraturus eos velut ad judicium et consistorium aliquod vocare, antecedunt illos tanquam anteambulones vitia, quæ antequam judicium instituatur, qualesnam tandem illi sint, clamitent et testentur. Sed sunt alii, qui summa nequicquam pelle decori, se Curios simulant et Bacchanalia vivunt.

Quosdam autem & subsequuntur, id est quos velut longo post intervallo sequuntur illorum vitia, et quæ nonnisi tum apparent, ubi illis familiarior redditus singula illorum facta et dicta diligenter excusseris, moresque illorum, quos aliqua vicinitate virtutum male fucaverunt, ad divinæ veritatis stateram diligentius expenderis, ut qui ad illud fastigium evecti insolentiores eoque minus cauti reddantur.

Vers. 25. *Similiter & bona opera ante manifesta sunt.* Dictum versus superioris illustrat a contrario, quasi dicat, Quod autem de malis operibus dixi, idem & ad bona referendum est, ut illa se prodant, nec latere possint. Quia vero etiam aliquando mala boni speciem mentiuntur, & vitia se pro virtutibus persæpe venditant, subjungit: *Et quæ se aliter habent abscondi non possunt*, quasi dicat, Quodsi vero etiam contingat, ut pro bonis sese venditent, quæ minime sunt bona, nec id diu latere celarique potest. Quanquam & sic hæc verba accipi possunt, ut voces istæ *quæ aliter se habent*, opponantur iis *ante manifesta*, quasi dicat, & ea quæ non illicò apparent esse bona, licet sint revera talia, diu latere non possunt.

CAP. VI.

ARGUMENTUM.

Capitis hujus sunt particulæ sex: Prima est de servorum officiis.

Vers. 1 *Quicunque sunt sub jugo servi.* Prima hujus capitis particula, in qua de servorum officiis tractat; idque tum in genere qualem qualem tandem servitutem servierint; tum in specie de officiis eorum, quibus fideles domini contigissent. In genere hoc versiculo, ut comprehendi omnes sive fideles sive infideles domini possint; etsi hunc versum ad infideles tantum quidam referant. Porro verba ista vel ita possunt accipi, ac si vox *servi* sit subjectum, licet posteriori loco posita, priora vero illa sint velut ejus quædam descriptio, & vocula *ὅσοι*, ut non raro solet, idem valeat quod *qui*; vel ut vocula *servi*, sit velut per appositionem prioribus addita, ita, *quicunque sunt sub jugo*, nempe *servi*. Non enim possunt revera distingui servi, ita ut alii sub jugo esse dicantur, alii non, quod verba ista præ se ferre videntur; nisi quis voce *jugi* duritiem & gravitatem servitutis, quam experirentur, qui heros haberent infideles, denotari putet. Nam postea velut per oppositionem vers. 2 addit: *At fideles habentes dominos*, ut sub jugo esse idem sit hoc loco, quod servitutem servire duram & acerbam, quala est apud infideles.

Proprios dominos omni honore dignos arbitrentur. Id est heris suis omnem reverentiam & obsequium deferant. Honoris vox aliter hic atque cap. superiori magisque proprie accipitur; & significat omne genus officii, quod debent servi suis dominis, præcipue obsequium, cujus velut causa quædam est excellens animo de heri sui a se potestate & eminentia concepta opinio. Est metonymia causæ efficientis, ut & in seq. *dignos arbitrentur*, non enim vult ut eam tantum in animo suo foveant opinionem, sed ut re ipsa istum honorem præstent. Vocem *τιμῆς* hoc sensu usurpat etiam apostolus 1 Thess. 5. 13.

Ne nomen Dei & doctrina blasphemetur. id est ne si in

in officio suo segnes & desides aut etiam penitus heris suis immorigeri fuerint, inde arripiant occasionem heri ipsorum infideles, cum Deum ipsum, cujus servos se esse profiterentur, contumeliis appetere, tum vero doctrinam, nempe euangelicam, cui nomen dedissent, conviciis proscindere. Causam præcepti sui de officiis servorum subjungit, ab effectu damnoso sumptam, nisi illi obtemperaverint. Exprimit vero primo illum, in quem velut opprobrium qooddam ex eo promanaturum erat, nisi officium suum impleverit, deinde modum quo id in eum redundaturum erat, nempe si doctrina ipsius sugillaretur & variis conviciis oneraretur. Facile enim dicere poterant infideles: Apparet nihil boni istam novitiam doctrinam, qua se isti jactitant, præcipere, imo ad jugum excutiendum & obsequium dominis debitum exuendum, adeoque omnem ordinem bonum ex mundo tollendum quasi signum quoddam tollere; id quod non poterat nisi in contumeliam ipsius Dei, a quo illa est, vertere & redundare.

Vers. 2. *At fideles habentes dominos.* Subjungit præceptum de officiis servorum fideles dominos habentium, si de infidelibus tantum versic. primo egisse sentias, propterea quia nondum expresserat, quomodo se gerere deberent, quibus servitus apud fideles obvenisset; sin ita priorem versiculum accipias, ut generaliter illo expressa sint officia heris cujuscunque status & religionis præstanda, specialiter addit de officiis fidelibus heris præstandis, ne videlicet putarent se illo jugo exemptos & ab omni servitio immunes, propterea quia fidelibus serviant. Quo respexisse apostolum indicant statim ipsa ejus verba, cum velut occurrens tacitæ servorum cogitationi, ipsum mali fontem tangit.

Non contemnant, quia fratres sunt. Poterant videlicet ob illud arctissimum Christianæ charitatis vinculum suspicari, non esse se illis ad ea obsequia præstanda obligatos, quæ alii domini a servis exigerent, utpote qui illis pares essent. Contemptus enim hic honori, de quo versiculo priori dixit, oppositus, non aliud significat, quam obsequiorum debitorum denegationem; nec tam innuit aliquam eminentiæ præ dominis usurpationem, quam cum illis exæquationem, ut vel ex contrario vocis hujus cum ait *serviant* elucet, unde etiam, quid sibi voce *honoris* versiculo primo voluerit, conspicitur. Hunc igitur inde natæ opinionis fumum adeo vanum esse ostendit apostolus, ut tanto fidelius & impensius, tanto promptius & vigilantius illis servire debeant, quia fratres sint, nedum illis obloqui propterea & immorigeros se præbere deberent.

Sed magis serviant, quia fideles sunt & dilecti, quin hoc ipsum illos excitet et inflammet ad omnia officia & ministeria illis tanto alacrius deferenda, quia & *fideles* sint, nempe Deo per Christum ratione professionis euangelicæ. *& dilecti*, digni videlicet qui diligantur, & dilectionem propter Christianitatis vinculum meriti. Loqui enim videtur non de ea dilectione, qua Deus heros dilexerit, sed qua ipsi servi erga illos flagrare debent. Si enim illis omne obsequiorum genus, ne male audiat nomen domini, debent, qui neque Deo fideles sunt, adeoque ipsius inimici, & cum quibus nullum intercedit arctius vinculum, ob quod amorem & dilectionem mereantur, quanto magis hæc omnia præstanda sunt iis, qui & Dei sunt amici & nobis deberent esse omnino chari.

Porro voces illæ οἱ τῆς εὐεργεσίας ἀντιλαμβανόμενοι variis accipiuntur, & in hoc plerique consentiunt, rationem illis obsequii fidelibus dominis præstandi contineri, ideoque illa ita vertunt: qui ejusdem *beneficii participes sunt*, beneficii nomine æternæ vitæ hæreditatem intelligentes; quasi ideo sine tergiversatione & ullo murmure velit illis ministrari, quia ad eandem cœlestis gloriæ societatem cum illis vocati sunt. Sed præterquam quod id voce fidelium indigitatum est, vocula connectenti καὶ omnino opus fuisset, præsertim cum articulus οἱ, licet nullam hic ἔμφασιν denotet. *subjecti tamen* locum omnino hæc verba obtinere significat, ad prædicatum autem omnino essent referenda ex illa sententia. Quare verba ista subjecti descriptio tantum sunt, ut εὐεργεσίας nomine intelligantur officia & obsequia, quæ a servis in dominos proficiscuntur, quæ dicuntur domini ἀντιλαμβάνεσθαι, id est recipere, & velut ex adverso ab illis stantes accipere. Nam eam etiam vim vox ἀντιλαμβάνεσθαι habet, quasi dicat, Ideo non debetis dominis vestris refractarii & immorigeri esse, sed tanto promptiores ad illorum mandata exhaurienda, quia οἱ τῆς εὐεργεσίας ἀντιλαμβανόμενοι, ii quibus vos inservitis, ad quos ex vestro servitio utilitas redundat, id est heri & fideles sunt & dilecti.

Hæc doce & exhortare, id est hæc quæ de servorum officiis præcepi; quanquam & ad superiora omnia præceptionum genera id referri possit. Subjungit præceptis ἐπίτασιν, ut ostendat, quantum in illis situm sit. Ideoque non contentus dixisse, *Doce*, id est explica, indica, in illorum notitiam introduc, addit *exhortare*, id est urge, & quantum in te est elabora, ut non solum sciant id ita faciendum esse, sed etiam moveantur iis ad officium præstandum. Nisi quis vocem *docendi* generalem ad omnes doctrinam & admonitionem, *exhortandi* ad singulos separatim, cum eguerint, institutam exhortationem intelligi malit.

Vers. 3. *Si quis aliter docet*, id est atque ego hucusque præcepi. Nam non ad proxime præcedens tantum præceptum id referendum esse, manifestum est ex acrimonia verborum Paoli, quibus ἑτεροδιδασκαλίαν istam impetit. Est altera capitis particula, qua præmunit Timotheum adversus falsos doctores, occasione sumpta ex admonitione quæ præcessit, cujus necessitatem id ipsum indicat quod subjungit, quasi dicat: Ideo autem hæc docere & exhortari debes, quia qui aliter docet, ille & arrogans & stolidus, & denique avarus est, adeoque tibi vitandus. Initio autem quid ἑτεροδιδασκαλίας nomine intelligat, explicat; deinde cum illos ipsos, qui illam ursuri essent, ab adjunctis describit vitiis, videlicet mentis & voluntatis, tum illorum doctrinam ab effectis graphice depingit. Denique vitandos monet.

Et non accedit sanis sermonibus domini nostri Jesu Christi. Per sanos istos sermones intelligit euangelicos, qui dicuntur sani, quia & in se sani sunt, & nihil in se vitii & falsitatis continent, & respectu aliorum, quorum mentes sanant. Quod quia generalius dictum erat, ut tanto manifestiorem notam apponeret, per quam vera doctrina a falsa internosceretur, adjungit:

Et ei quæ secundum pietatem doctrinæ, id est doctrinæ, quæ pietatem & sanctimoniam unice urget. Hæc autem idem est cum sanis illis sermonibus, ut particula καὶ non tam connexiva sit, quam explicativa. Erit igitur hic velut Lydius lapis, quo verum aurum doctrinæ Christi a subærato dignosci possit, ut quicquid pietatem vere promoveat, id sanis Christi sermonibus sit

 annu-

annumerandum; quicquid vero ab ea abludat, etiamsi tandem exteriori specie allubescat, adulterinum censeatur, & ἑτεροδιδασκαλίας nomine venire debeat.

Vers. 4. *Turget nihil sciens.* Ipsos vanos istos ἑτεροδιδασκάλους describit ab adjunctis, arrogantia videlicet & inscitia. *Turget nihil sciens* quod licet sint ab omni prorsus scientia imperiti & inopes, opinione sui tamen tumeant, & se scientiæ apicem contigisse somnient & glorientur, eoque sibi nomine applaudant & se circumspiciant. Et hæc erit una ex præcipuis impostorum nota; ut statim pavidi & suspiciosi, suspiciamus, etiamsi nondum doctrinam novitiam exploraverimus, ubi ejus promotores, etiamsi vix in limine sapientiæ hæreant, in ejus tamen se adyta penetrasse credunt, & propterea animo efferuntur ac insolescunt.

Hęc vero adjuncta insuper ab objectis exaggerat, *sed ægrotans*, id est ut Erasmus & alii ipsum secuti vertunt *insaniens*, cum insania mentis ægritudo sit. Verum cum id inferius speciatim illis objiciat apostolus, satius est simpliciter istam vocem accipere de pruritu, & febricitantis istius sapientiæ morbo, quo illi tenentur.

Circa quæstiones, id est tricas & ineptias sophismatum & nullius frugis interrogatiunculas. Quorum nomine quid intellexerit, explicare ipse videtur.

Et verborum pugnas, id est disputationes & concertationes de verbis tantum & lana caprina, non autem de rebus & pietate institutas. Videtur autem idem malum hoc tangere, de quo superius monuit cap. 1. 4.

Ex quibus nascitur invidia. Descriptioni ἑτεροδιδασκάλων interserit descriptionem doctrinæ ipsorum ab effectis. Poterat enim quis cogitare, quandoquidem nugax ista sapientia circa corticem tantum verborum occupatur, et tricis ac quæstionibus inexplicabilibus sese ostentat, nihil ab ea periculi esse metuendum, adeoque quamvis non amplectendam, ita neque admodum aversandam.

Ut igitur non nugacem tantum, sed etiam valde noxiam ostendat, subjungit effecta ex illa promanantia, quorum primaria est *invidia*. Ζῆλον intelligit, dum scilicet unus veretur ne alter illi gloriolæ palmam præripiat, & quem suis luminibus officere putet, exercitatioremque in istis somniis videt, depressum cupiat.

Inde alterum *contentiones*: ut enim ambitio invidiam parit, ita hæc in causa est, ut rem calide & fervide inter se agant isti quæstionarii, nullusque alteri cedere velit.

Unde tertio devenitur ad *blasphemias*, ut se non scommatibus modo vanis pungant et sannis excipiant; sed etiam ore virulento alter alterum impetat et proscindat, famamque et existimationem alter alterius involet. Quorum omnium veluti coronis suspiciones malæ, quod ejusmodi litigiis et concertationibus sinistram alter de altero opinionem concipiat, & mala secum fide agere, adeoque aut sibi insultare et se præ alio efferre, illum vero depressum cupere opinetur. Ad deteriorem enim partem, ut ait ille, strenua est suspicio.

Vers. 5. Et denique διαπαρατριβαὶ ut veteres codices habent, vel παραδιατριβαὶ, ut vult Beza et qui illum sectantur. Illud significat *mutuos attritus*, qui ejusmodi altercationibus se velut atterant, et dum alter alterius famam admordet, se invicem perimant et pessundent; *hoc perversas exercitationes*, quod operose istis nugis occupati præter propter rem vagentur, nec finem concertationum invenientes, quo magis se aliquid agere putant, tanto longius a scopo aberrent; cum ejusmodi futili subtilitate animus quidem obtundatur et judicium pervertatur, veritas vero penitus amittatur. Porro voces istæ διαπαρατριβαὶ διεφθαρμένων &c. possent accipi, quasi per appositionem illis verborum pugnis subjicerentur, nisi constructionis ratio obstaret.

Corruptorum hominum mentem. Redit iterum ad descriptionem ἑτεροδιδασκάλων, ut in vera facie ante conspectum Timothei positos tanto magis reddat exosos. Exprimit autem tria ipsorum adjuncta, quorum priora duo mentem respiciunt, tertium voluntatem.

Primum est, quod *mentis vitio laborent*, judicioque penitus destituantur, ut qui in verborum cortice summam rei positam arbitrentur.

Alterum *privatorum veritate*, quod sint veri penitus steriles, & quanto magis de veritate clamosis illis altercationibus solliciti esse videntur, tanto minus illius habeant, imo illa penitus sint orbati et destituti.

Denique *existimantium quæstum esse pietatem.* Tertium et ultimum adjunctum, quo fons istarum digladiationum tangitur, et vitium voluntatis aperitur, nempe *avaritia*, quod *pietatem*, id est religionem Christianam (ita enim vocem pietatis sumi supra vidimus, et sequens versus docet) putent esse quæstum, id est medium quoddam et instrumentum corradendarum opum et augendæ rei. Quo cum perventuros se commodissime vident, ubi eruditionis et sapientiæ reconditioris opinionem sibi comparaverint ad has ineptias et affanias dilabuntur, in eoque toti sunt, ut acumine inventionum variarum et subtilitate inextricabilium quæstionum alii alios superent et antecellant, quibus deinde credulitati plebis imperitæ illudentes facultatibus illam emungant, atque ita in exhaustam cumulandarum opum libidinem expleant.

Abscede ab hujusmodi, id est nihil tibi sit cum illis commune. Descriptioni falsorum doctorum subjungit admonitionem, ut illos caveat et vitet.

Vers. 6. *Est autem.* Tertia capitis particula. In qua occasione ultimi illorum falsorum doctorum adjuncti, dehortatur Timotheum ab avaritia, commendans illi contrarias illi virtutes. Initio autem quasi seipsum corrigit, dum illud idem asseverat, ex quo doctores illos reprehenderat, verum sensu longe ab illo, in quo accipiebant illi, diverso, quasi dicat, Et in eo quidem minime falluntur quod religionem lucrum esse putent, sed quod lucrum istud in fluxarum opum affluentia collocant, id vero est quod illos tibi suspectos reddere debet.

Est sane lucrum pietas, id est magnis utilitatum proventibus et commodis sui cultores mactat religio Christiana.

Sed cum animo sua sorte contento. Sed non exundantia opum lucrum illud metitur, ut quæ nos sorte nostra contentos esse jubeat; alia longe meliora et ampliora expectare docet unumquemque a religione Christiana; quoad opes et divitias ita circumscribere cupiditates suas, ut iis quæ suppetant nobis divina benignitate acquiescamus.

℣. 7 *Nihil enim intulimus.* Quia sectandā esse αὐτάρκειαν tacite insinuaverat, rationem ejus addit ab effectu, quia nihil ablaturi hinc sumus nobiscū, quod illustrat a simili.

Quem

Et quemadmodum nihil nascentes attulimus. Huc pertinet illud Job. 1. 21. Nudus egressus sum ex utero matris meæ, nudus revertar illuc.

Habentes autem alimenta & tegumenta. Naturam denique αὐταρκείας exprimit, & simul tacitæ cogitationi ejusmodi occurrit. Poterat enim non unus cogitare ex occasione rationis superioris, etiamsi nihil post mortem nobiscum ablaturi sumus, quamdiu tamen ætherea aura fungimur & vitam hanc vivimus, necesse nos nobis prospicere. Respondet apostolus, nos debere acquiescere, si ea quæ ad victum & amictum nostrum pertinent habuerimus. Ea enim cum non sint paratu difficilia, imo quivis Christianus sciat Deum minime se derelicturum, non est quod nimis anxie de re struenda cogitet, idque pro fine vitæ ponat. Victus autem & amictus nomine comprehenduntur ea omnia, quæ proprie ad conversationem commodam vitæ & nostræ ipsorum, & eorum, quorum cura nobis incumbit spectant, etiamsi paulo largius, quam omnino par est, illa habere satagamus. Quod enim parum distat, nihil differre videtur.

Vers. 9. *At volentes ditescere.* Ratio altera cur debeamus animo sua sorte contento præditi esse, sumpta ab effectis contrarii αὐταρκείας, quæ ita sunt concatenata & inter se nexa, ut unum ex altero fluere videatur.

Qui volunt ditescere, id est qui accumulandis opibus inhiant, in id totis viribus incumbunt, non tantum ut sibi de victu aut amictu prospiciant, aut etiam ut aliquantulum illis supersit propter casum necessitatis & sublevandos inopes, verum etiam ut quammaximas possunt opes coacervent, & rem quacunque ratione stipent.

Incidunt in tentationem. Est effectum cupiditatis ditescendi. Incidere autem in tentationem, ex sacrarum literarum consuetudine non tam ipsum tentandi actum significat quam effectum ex eo promanans, estque idem quod a sathana tentatione ita irretiri, ut si non ipsum peccatum perpetres, initium tamen ejus animo concipias, consiliumque illud ad exitum perducendi foveas, ut apparet & ex verbis precationis dominicæ, & ex illis verbis apostoli Galat. 6. 1. & 1 Thess. 3. 5.

Et laqueum. Laqueus iste idem est quod tentatio, additur autem propter emphasin, quod velut aviculæ in laqueum sibi ab aucupe positum, ita illi in casses sathanæ incidant, & ab illo irretiti & illaqueati teneantur.

Qui vero iste laqueus & quæ tentatio, propriis verbis explicuit, cum declarationis causa addit *& cupiditates multas amentes & noxias.* Cupiditates igitur sunt illæ tentationes & ille laqueus, quibus irretiuntur a sathana omnes, quicunque inexsaturata habendi siti flagraverint. Has, dicit, primo *multas*, quid enim non tentant & moliuntur, unde lucelli alicujus odor nares illorum afflaverit. Deinde *amentes*, & per se, quia multa sæpe stolida & temerario ausu incœptant spe lucelli, unde se verum rationis usum penitus amisisse produnt, sed multo magis ex consequenti, quia vera & cælesti illa prudentia destituuntur, cui nihil cum isto improbo ditescendi studio convenit. Denique *noxias*, in quo ipso tacite ratio redditur, cur illas amentes vocaverit.

Id autem ipsum ita probatur ab apostolo, *quæ mergunt homines in interitum & perditionem*, id est in extremum exitium & perniciem præcipitant eum, quisquis illis sese illaqueandum & constringendum dederit. Metaphora sumpta ab iis qui constricti in altissimum aliquem puteum aut fluvium demerguntur; unde nequaquam enatare possint.

Vers. 10. *Radix enim omnium malorum est pecuniæ cupiditas.* Quod de effectis ditescendi dixerat, id comprobat & ratione & exemplis. Ratione, quod *pecuniæ cupiditas*, quæ idem est cum ditescendi cupiditate, *sit radix*, id est fons & origo, unde scaturiant & promanent omnia mala, alia quidem per se, alia ex consequenti & propter aliud aliquid annexum. Nihil enim est adeo sanctum, quod non violet auri sacra fames, nihil quod non audeant homines ubi dolosi spes refulserit numi.

Exemplis & experientia, *quam quidam appetentes*, id est sectantes. φιλαργυρίαν appetere durior phrasis est, cum avaritiam nemo proprie appetat, sed illa, ubi animum possidet, est quæ opes & divitias appetit, nisi vocem ὀρέγεσθαι sumas pro animum applicare. Sed satius est cum Piscatore vocem φιλαργυρίας ita positam existimare, ut duarum significationum vicem subeat, & relata quidem ad superiora proprie sumatur, ad posteriora vero pro objecto, pecunia videlicet, per metonymiam, quod in voce etiam *spei* apud sacros scriptores observavimus, ut Hebr. 6. 19, & Rom. 4. 18; vel cum aliis, qui cum vox φιλαργυρίας composita sit, & amorem pecuniæ designet, hanc quidem respici putant, sed propter compositionis rationem apostolum in genere fœminino perseverasse. *Aberrarunt a fide*, id est religionem Christi abjurarunt. Et hic ille est interitus & exitium, in cujus barathrum præcipitat inexplebilis opum cupiditas.

Et se ipsos transfixerunt. Per metaphoram auget effectum modo nominatum. Dolores enim isti morsus sunt sauciæ conscientiæ, quibus se transfixisse dicuntur, quia ipsos perpetuo conscientia urgeret, sub cujus flagellis tanquam implacabili tortore perpetuo vapulantes gemerent, nec ullum solatii levamen, ullas ab ipsius stimulis ferias haberent, videntes scilicet, quanto flagitio sese obstrinxissent, a religione Christiana desciscendo, & sese iterum alienis superstitionibus implicando &c.

Vers. 11. *Tu vero o homo Dei.* Quarta capitis particula, in qua postquam dehortatus esset Timotheum ab avaritia, ad varias reum officii ejus partes & virtutes hortatur, inprimis vero ad eas, quę avaritiæ vel per se & aperte, vel ex consequenti bellum ἄσπονδον indixerunt. In principio autem dehortatur ab avaria.

Tu vero ista fuge, id est cum ista mala quæ in animum arrepta tanto mactant infortunio, tum vero fontem ipsum ex quo illa scaturiunt, avaritiam videlicet, detestare.

O homo Dei, id est cum sis homo Dei, id est Deo peculiariter addictus & consecratus, & quem cum ob ipsam religionis Christianæ professionem, tum vero ob muneris istius eminentiam, ita decet esse vitæ & actionum rationibus ab aliis esse diversum, atque istis duobus ab illis dissitus & separatus es. Ut hac voce ratio exhortationis implicite contineatur, in qua hærere videtur ἕξις quædam ut 2 Tim. 3. 17.

Sectare autem. Dehortationi subjungitur adhortatio, ad eas inprimis virtutes, quibus cum avaritia non convenit; quibus juxta avaritiam positis simul & illud elucescit, quam recte avaritiam radicem malorum omnium nominarit apostolus.

Justitiam. Cujus cum sit unicuique quod suum est redde-

reddere, haud facile reperias avarum, qui non alienis inhiet, proximumque vel vi vel etiam per cuniculos non defraudet.

Pietatem, cujus cum præcipue surculum intelligit qui Dei cultum concernit. Huic vero vacare ut par est avarus nec vult, cum præsentia futuris anteponat, sitque idololatra, nec potest, cum sit ita rei quærendæ immersus & negotiorum mole obrutus, ut ad cœlestia vix animum attollere possit.

Fidem, id est fiduciam erga Deum, qua caret avarus, cum spem omnem in vitæ hujus bonis & affluentia reposuerit. Unde hoc præcipue cavere jubentur divites infra vers. 17.

Charitatem, erga proximum, quæ cum tota in aliorum usus feratur, sublevandisque egentibus sit intenta; avarus viscera *misericordiæ* adversus omnes claudit, ut qui vix sibi ipsi bonus sit.

Patientiam. Neque hæc in corde avari, stabulari potest: multa enim sufferre jubet; avaro vero nihil concoctu facile videtur, tum quia ob exuberantiam facultatum elatus est, tum vero in minimis maxima verti credit, illicoque de se opibusque suis actum putat, si vel tantillum jure suo cadat.

Mansuetudinem. At qui omnia ad vivum resecat, ut avarus; malletque ipse, quam unicam de suis proventibus micam intercidere, quomodo injurias & damna vel a proximo, vel a domestico illata placide perferet & condonabit? Qualia multa cum in rei familiaris administratione accidere persæpe soleant, cum hic præcipue casus ubique paginam faciat, & pectus avari plenum sit iracundia, jurgiis, conviciis, verberibus, & quasi quędam jugis carnificina.

Vers. 12. *Certa bonum certamen fidei*. Occasione superioris admonitionis in generalem παραίνεσιν effunditur, qua illum quodam quasi vocis suæ classico ad strenue officii sui munera obeunda excitat, quasi dicat, Et ut rem in pauca conferam, et in quo omnes conatus ac industriam tuam consumi et occupari volo semel aperiam. *Certa bonum certamen*, id est pro eo quod alii vel in corporalibus exercitiis, quæ nunc ubique gentium maxime vigent, vel etiam in fluxis et suis sæpe cultoribus perniciosis opibus conquirendis tempus detrimentosissime collocant; tuus labor, tuum opus et exercitium, tua palæstra sit *fides*, id est in quo exerceatur fides, et quod circa fidem tanquam objectum suum occupetur. Utrumque autem horum intellexisse apostolum est verisimile. Possis autem vocem *certaminis* eo usque extendere, ut non tantum luctas et pugillatus, sed pugnas etiam veras et cruentas, quæque sanguine et cæde terminentur, quod non raro solet, respexerit apostolus; quomodo non tantum contentio in labore et illum comitantes molestiæ, sed pericula etiam et afflictiones ob fidem devorandæ, in quibusque fides ipsius enitescat, erunt intelligendæ. Ad prius tamen respexisse apostolum indicant statim subjuncta verba.

Apprehende vitam æternam. Vox enim apprehendendi propria in stadio currentium, & brabeum victoribus propositum manu capientium, indicat quanta animi & virium contentione stadium hoc fidei decurrere debebat, ut nimirum vitæ æternæ brabeum metam contingens consequi posset 1 Cor. 9. 24. Simulque rationem affert cur istud certamen certare, in eoque vires suas experiri debeat, quia nimirum præmium illius sit vita sempiterna. Quæ causa etiam est, cur certamen istud vocaverit *bonum*, quia videlicet non honestum solum adeoque pulchrum & decorum sit, sed etiam summo compendio circa se desudantes augeat & mactet. Jam autem ita annectere admonitionibus ipsarum rationes quasi pars & illæ admonitionum esse videantur, familiare est divinis scriptoribus. Vide inter alia Ephes. 4. 30, et hoc ipso cap. vers. 19.

In quam videlicet vitam æternam *vocatus es*, nempe a Deo per doctrinam euangelii, in qua omnibus fidem in se collocantibus vitam æternam liberaliter offert & pollicetur. Subnectit alias rationes, quibus illum ad constantiam contentionemque in hoc certamine certando promoveat, simulque hoc & non aliud brabeum ipsi esse propositum ostendat. Quia videlicet Deus ut omnibus per euangelium, ita & ipsi vitam æternam obtulerit, ejusque præmio ipsum ex alia religione ad fidem sibi dandam allexerit & invitaverit, & ipse huic vocationi assensus fuerit, nec rem aliter habere crediderit.

Id quod eo ipso significavit, cum *confessus es pulchram confessionem*, se nimirum velle spem fidemque suam in Deo collocare, ab eoque totum sub spe vitæ æternæ secundum euangelii præscriptum pendere, & omnes vitæ suæ rationes suspensas habere.

Coram multis testibus, qui non solum oculati manus Deo datæ, sed etiam auriti confessionis editæ testes fuerunt. Efficacissimum genus persuasionis est, cum ad rem aliquam strenue urgendam aliquem hortaturi, anteactæ ipsius vitæ actiones ob oculos ponimus, quibus ille sibi idem ante placuisse demonstravit, nec nunc ut ab illis desistat ullam rationem ostendere potest.

Vers. 13. *Præcipio tibi*. Quo majus cum superioribus omnibus, tum etiam proxime antecedenti hortationi pondus addat, fortiusque monita sua Timothei animo instigat, obtestationem subjungit, testibus omni exceptione majoribus advocatis, & quasi in illorum conspectu ipsum constringit, ne sibi id non esse dictum postea causari posset. Testes autem illi irrefragabilis authoritatis & fidei sunt Deus & filius ejus, quos non simpliciter exprimit, sed ab iis effectis describit, quorum consideratio animum & vires addere Timotheo poterat ad omnia ea sedulo custodienda, de quibus ipsum tantis testibus advocatis commonefacit.

Coram Deo vivificante omnia, quæcunque videlicet vitæ capacia sunt. Vivificare autem Deus omnia dicitur, non tantum quia simpliciter ille fons et origo sit uniuscujusque vitæ, sed etiam, quia eos, qui jam esse per mortem desierant, in vitam porro revocaturus est. Qui effectus est ex præcipuis omnipotentis Dei operibus unus, imo cæterorum omnium summus et maximus, a quo hic describere voluit ipsum apostolus, ne quia utut quis strenue fidei certamen certaverit, moriendum illi tamen sit, nonnunquam etiam propter hoc ipsum, quia in hoc campo decurrent et atrocissima quęque subeunda, et mors ipsa truculenta oppetenda, segnior redderetur Timotheus; sed potius sciens Deum qui sit hujus certaminis brabeutes vivificare omnia, nullius discriminis metu ab urgendo proposito avocare se pateretur, imo tanto in eo alacrius et promptius pergeret.

Et Christo Iesu. Est alter testis, quem ideo adjungit, quia ille sit hujus fidei dux et præmonstrator, et describit ab effecto itidem huic apostolicæ admonitioni accommodatissimo, quo ab illo exemplum similiter capiens,

capiens, vel in ipso mortis discrimine, fidei Deo per ipsum datæ memor esset, eamque qua factis qua etiam verbis exprimeret.

Testato coram Pontio Pilato pulchram confessionem. Vocula ἐπὶ dupliciter in sacris literis usurpatur: vel enim simpliciter tempus designat ut Luc. 3. 2; quomodo ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου idem erit quod imperante vel præsidente Judææ Pilato; quasi ad integram prædicationem Christi, omniaque ejus, quod ad hoc negotium, dicta respexisset apostolus. Vel significat idem quod *coram*, quomodo respexisse apostolum dicemus ad illud Christi cum Pilato colloquium, & illam magnanimam ipsius confessionem, qua sine ulla tergiversatione se Christum esse professus est. Et hoc quidem verisimilius est. *Præcipio tibi*, id est mando & iojungo. Vices enim Christi, imo Dei ipsius, quoad salutis humanæ negotium, in terris obibat: quare & simpliciter illis facienda vitandaque præscribere & injungere poterat. Sensus est quasi dicat, Ne autem minoris forte quam par est has adhortationes meas facias, neque eam quam merentur in iis observandis diligentiam adhibeas, ecce ne tibi non dictum id postea dicere audeas, testes mihi sint Deus ipse, & qui ut omnium vitæ perennis fons est, ita ad vitam omnes sibi fidentes est revocaturus, & dominus Jesus qui in ipso mortis agone animosissime illam illustrem de se coram Pilato confessionem edidit, quæ ipsorum tam admiranda opera calcar tibi ad strenue hoc fidei certamen certandum addere debent, quod tibi præcipiam & injungam &c.

Vers. 14. *Ut serves mandatum.* Sive hoc quod proxime præceperat, sive omnia de quibus superius illum admonuit, tanquam unum in singulari numero extulit, ut dominus Jesus Joh. 6, quia virtutum officia concatenata sunt, & ubi unum est, alia adesse necesse sit, nec nisi omnium virtutum complexui, quod pietas appellatur, brabeum vitæ æternæ propositum est.

Immaculatus & irreprehensibilis. Voces ἄσπιλον, & ἀνεπίληπτον communis sunt apud Græcos generis: quas ita construo, ut non a voce *mandatum* regantur, sed a verbo *serves*. Exprimit videlicet, ad quam perfectionem in custodiendo isto mandato pervenire debeat & intensive, quod ajunt, & extensive, seu quaota animi contentione, & quam diu illud mandatum servare debeat. Illud his verbis *immaculatus*, nempe respectu Dei, *& irreprehensibilis*, nempe quoad homines; istud his, *Usque ad apparitionem domini nostri Jesu Christi*, nempe usque ad mortem, quæ unicuique est instar adventus domini, quia prout quisque extremum vitæ hujus velut actum peregerit, ita judicabitur. Maluit vero adventus domini ad judicium, quam mortis mentionem facere, non quasi crederet Timotheum ad tempus ultimi judicii victurum, quod nondum instare probe noverat, adeoque prędixerat; sed quia mors inter vitam nostram & ultimum judicium intercurrens non solet a sacris scriptoribus attendi, adeoque pro nihilo reputatur, maluit gratiori voce uti, quę æque his qui moriuntur servit, atque illis quos vivos Christi adventus reperiet: præcipue vero quia mentio adventus domini in judicium, in quo redditurus est unicuique secundum opera sua, hinc spe vitę æternę ad constantiam & intentionem in officio animare, illinc metu supplicii a segnitie & datę fidei neglectu absterrere poterat. Utriusque vim expressit apostolus 2 Cor. 5, et pręcipue posterius vers. 11.

Vers. 15. *Quam temporibus propriis ostendet.* In adventus domini descriptione immoratur, & tempus & authorem ipsius ac primam causam exprimens, ut certitudinem illius simul innuat, ipsumque adeo Timotheum promptiorem & alacriorem ad parendum suæ hortationi reddat.

Ostendet, id est reipsa exhibebit. Neque enim de sola eminus apparitione loquitur.

Temporibus propriis, id est ad id a se destinatis. Id quod ad alicujus rei certitudinem multum facit, si tempus ejus perficiendæ constitutum esse sciamus; multo autem magis, si perfici etiam posse perspectum habeamus, quod in nobis efficit istarum, a quibus ipsum hic describit, proprietatum notitia.

Beatus & solus potens, nempe Deus ille pater domini nostri Jesu Christi: quod ante nos agnoverunt etiam alii. Porro voces μόνος δυνάστης subjecti locum obtinent, μακάριος prædicati. Solum δυνάστην vocat, id est principem, ut robur & imperium ipsius describat, ostendatque quicquid alii imperii sive divini habeant, sive humani obtineant, ab ipso obtinere; illum vero solum ex seipso omnium dominum, imperatorem & principem esse; μακάριον vero, quia ex se omnium omnino bonorum exuberantia circumfluat, nihilque non ex se habeat, quod modo vitam ipsi jucundam & beatam præstare possit, adeoque expers sit omnium istorum, quę aliquid de ipsius perfectione deterere aut delibare possint.

Rex regnantium & dominus dominantium. Quid δυναστευόντων voce intellexerit, explicat ipse, quod videlicet omnium ipse, quicunque vel reges vel omnino domini sint & dicantur, supremus rex & gubernator sit.

Vers. 16. *Solus habens immortalitatem*, puta ex seipso & ab omni æternitate: quod de aliis dici non possit, cum omnes principium habuerint, & si qui ratione finis, immortalitatis participes sint, ipsius dono id obtineant. Et hoc est non postrema felicitatis divinę pars. Facit vero maxime cum priori junctum ad persuadendum id Timotheo quo ducit ipsum apostolus.

Lucem habitans inaccessibilem. Majestatem & splendorem, quo circumfusus est, omnipotentis Dei exprimit, alludendo sine dubio ad mores regibus & principibus terrenis usitatos, quod sicut illi constituant atrienses & admissionum magistros, ne temere a quocunque adeantur raroque conspiciantur, ne si vulgentur omnibusque semper pateant, vilescant, ita Deus optimus maximus circumfuderit sibi lucem & splendorem, qui neminem patiatur ad ipsum propius accedere, ejusque, ut ita dicam, faciem intueri.

Id quod tamen proprie respectu hominum videtur intelligendum, ut sequentia sint horum velut explicativa, cum addit; *quem vidit nullus hominum nec videre potest.* Ubi vox *hominum* ita sumi videtur, atque cum solet Christus hominibus opponi, qui se patrem vidisse ipse testatur. Porro quia nec angelos in sua ipsorum essentia videre possumus, notandum est, dupliciter aliquid invisibile dici, vel quia subtilitate sua fugiat visus nostri aciem, vel quia excellentia fulgoris facultatem visivam perimat. Et illo quidem modo angeli, hoc Deus optimus maximus invisibilis nobis esse videtur.

Cui honor. Δοξολογίαν subjungit, ut cap. 1. 17, ad quam ipsum consideratio majestatis & imperii divini invitavit. Quod & in aliis facit Epistolis, ut vel de-

ſcriptione Dei, vel etiam commemoratione inſignis ipſius operis alicujus effundatur in laudes & celebrationem ipſius. *Honor*, ſcilicet reddatur & deferatur, nempe cultus, veneratio, laus &c.

Robur, ſcilicet concelebretur. Non enim de ipſius roboris delatione loqui ipſum, ſed de illius prædicatione, ſatis unicuique liquet. Atque ita hæc vox uſurpanda eſt ubicunque in δοξολογίᾳ ponitur ut Apoc. 5. 13. Judæ verſ. 25. 1 Pet. 5. 11.

Sempiternum, id eſt concelebretur robur & imperium ejus, quod eſt æternum & ſempiternum, vel æternum concelebretur robur & imperium ejus. Illo roboris ipſius, hoc celebrationis, ut ita dicam, extenſio deſignatur. *Amen* ita fiat.

Verſ. 17. *Divitibus in hoc ſeculo.* Quinta capitis particula, qua Timotheum inſtruit de quibus divites ſpeciatim moniturus eſſet. *In hoc ſeculo*, nempe reſpectu eorum quæ ad vitam hanc commode & ſplendide traducendam ſunt neceſſaria; divites ſecundum carnem, & qui ut ſanctus Joannes ait, habent victum mundi 1 Joh. 3. 13. His opponit Jacobus pauperes mundi, divites in fide. Ex quibus apparet, ut paupertatem ita & divitias in duplici eſſe differentia, quoad ſpiritū videlicet & quoad carnem. Divites juxta carnem vocibus *in hoc ſeculo* deſcribere voluiſſe apoſtolum, nec ad tempus ſolum reſpexiſſe vel inde patet, quia divitibus in futuro ſeculo nihil prçcipi poteſt, quod tamen ſecundum hanc interpretationem inſinuaretur. *Pracipe*, nempe Dei ac Chriſti, cujus tu ſervus es cujuſque negotium agis, nomine. Non ſolum autem indicat Timotheo, de quibus eos eſſet moniturus, ſed quibus etiam rationibus id eis perſuaſurus, etſi ratio ipſa tanquam pars quædam officii poſita eſt. Quod ad officium ipſorum, tum quid cavere, tum quid agere ac perſequi deberent, exprimit. Cavenda indicat duo, quorum prius eſt:

Non ſublime ſentire, id eſt non altum ſapere, neque ob affluentiam opum alios præ ſe contemnere, ac infra ſe deſpicere. Habent enim inter alia hoc mali opes, ut animos faciant & inflent.

Alterum, *neque ſperare in divitiarum incertitudine.* Hypallage, pro divitiis quę ſint incertæ. Qui modus loquendi ſatis frequens eſt ſacris ſcriptoribus. Vide inter alia illum inſignem locum 1 Cor. 4. 17. Exprimitur ſimul ratio, cur ſpem in divitiis reponere non debeant, quia videlicet ſint fluxæ & caducæ, eoq; adeo lubricæ ut tuto in ipſis ſpes noſtra defigi nequeat. Solet autem, quia cum ſint ad vitam hanc traducendam vel ſolum vel certe maximum inſtrumentum, omnia, ut ille ait, pulchris divitiis ineſſe putantur; neque alia eſt cauſa, cur inexhauſta illarum ſiti mortales teneantur, quam quia tutiſſimum in omni caſu ac neceſſitate aſylum & refugium eſſe credantur. Unde etiam idolis in ſacris literis comparaotur, & avari idololatræ eſſe dicuntur, quia dum ſpes ſuas omnes in illis eſſe repoſitas credunt, id ipſis deferunt, quod ſoli Deo eſt deferendum.

Sed in Deo illo vivente. In locum eorum, quæ cavere juſſerat divites, ſubjicit alia duo, quæ ipſos vult perſequi & in vitæ actionibus exprimere. Prius eſt iſtud, ut pro eo quod ſpem in fluxis opibus collocabant, in Deo ipſam omnipotenti collocarent: quem ita hic deſcribit, ut non ſolum rationem reddat, cur in illo ſpes noſtra collocari debeat, ſed ſimul etiam, cur illa duo priora deteſtari juſſerat, inſinuet. Opponit vero Deum divitiis, quem quia idolis ſe ut modo diximus comparari ſolent, hæc autem vitæ expertia ſunt, *Deum viventem* appellat, ut oſtendat opes eſſe dæmonia mortua, quæ cum ipſa vita careant, aliis eam prorogare, multo vero minus largiri nequeunt; Deum vero eum eſſe qui ut ipſe eſt *vivens*, omniſque vitæ fons & ſcaturigo, ita & pro arbitrio ſuo jam dare, jam auferre, jam prorogare, jam abbreviare vitam unicuique poſſit, ab eoque profluant ea omnia, quæ animos divitibus faciunt, & ob quæ tantum divitiis ſtulti mortales deferre ſolent: quod expreſſit luculentius his verbis, cum addit:

Prabente nobis abunde omnia ad fruendum, quaſi dicat ipſæ etiam opes, illa omnia, quæ ſecum illæ adferunt, & ob quæ tantopere expetuntur, ipſius Dei dona ſunt, ab illius miſericordiæ perenni fonte jugiter et largiter dimanant et profluunt. Quare ab iis quæ ipſa per ſe nihil opis et refugii in ſe habent, et non raro obſunt magis quam proſunt, certe inſtabiles ſunt, ad illum qui ipſarum dator et largitor eſt, animus eſt elevandus, qui ut ipſas opes, ita omnia quæcunque ad vitam hanc commode honeſteque tranſigendam ſunt neceſſaria, in omnes conferre ſolet: hic cum vivens ſit ab eoque vita omnium omnino animantium profluat, id nobis præſtabit, quod opes nobis reſque polliceri non poſſunt.

Verſ. 18. *Bene agere.* Aliud officium divitibus ſpeciatim obſervandum, liberalitas videlicet et munificentia; quam hic ſimpliciter boni operis vel bonæ actionis nomine propter excellentiam expreſſit, ut et alibi. Ita Jacobus cap. 3. 17 ait *Sapientiam quæ eſt deſuper plenam eſſe fructibus bonis*, per eos idem plane quod hic intelligens; quod ipſius adjunctum ſubjunxit illi *plena miſericordia*, quia ex viſcerum erga inopem commotione oritur promptitudo ad pecuniam in ipſius neceſſitatibus erogandam, ipſique liberalitate noſtra ſubveniendum. Ne autem, ut facere ſolent opulenti et præſertim ad rem nimis attenti ac tenaces, officio ſuo ſe defunctos putarent, ſi aliquando in vita et aliquid egeno de ſuo tribuiſſent; modum etiam liberalitatis iſtius ac fines deſcribit apoſtolus, cum ait:

Diteſcere in bonis operibus. Id eſt pro eo quod quæſtis ſemper addere, atq; ita rem ſtrenue ſatagerent, id ſui officii eſſe ſcirent, ut veteribus benefactis nova ſemper ſuperadderent, et ut uno verbo rem abſolvam, nec raro nec parca manu, ſed ſæpiſſime et liberaliter opes ſuas in pauperum neceſſitates erogarent. Ut enim non is quoad opes mundi hujus diteſcit, qui raro et pauxillum lucrifecit, ſed qui et ſemper rem bene gerit et ſubinde lucri acceſſione mactatur; ita etiam non hic bonis operibus diteſcit, qui aliquando tantum, et licet ſæpe, parum tamen, verbi gratia ſolidum aut obolum mendico dedit; ſed qui nunquam viſcera miſericordiæ claudit coram inope, et in cujus liberalitate ſemper eſt tutum refugium duris inopiæ compedibus vincto. Quia vero dum hæc audiunt divites fere ſemper ſimiles eſſe ſolent illi diviti, qui contriſtatus eſt ſuper ſermone Chriſti jubentis ipſi vendere poſſeſſiones et largiri pauperibus; addit apoſtolus,

Faciles ad impertiendum, id eſt ne rugoſa et ſtricta, ſed hilari et ſerena fronte id faciant.

Et denique ut velut faſtigium huic operi addat, *Pronos ad communicandum.* Quo non tantum et ſæpe et pro facultatum copia et hilare, ſed vel ad communionem eorum, quæ ipſis ſuppetunt egenos admittendos promptos eſſe debere divites indicat apoſtolus.

Verſ. 19. *Theſaurizantes ſibi.* Ratio quæ ad iſta officia ſedu-

ſedulo cuſtodienda ipſos impellere deberet tanquam pars quædam officii, ut ſupra indiovimus, ab apoſtolo poſita, quemadmodum & ſupra verſ. 12, *apprehende vitam æternam*, & alibi ſæpe, quaſi dicat, Ideo autem ea quæ dixi præſtare debent divites, quia ſi in illa gnaviter incubuerint, ſternent ſibi ad vitam æternam aditum: & pro eo quod coacervantes opes in futurum falſo ſibi perſuadent illas ſibi tempore neceſſitatis ſubventuras, & vitæ huic proſpecturas, cum & illæ incertæ ſint, & vita nonniſi profluat a Deo; ſi erga afflictos miſericordes & liberales fuerint, largaque manu ac hilari fronte neceſſitatibus egenorum proſpexerint, tum vere colligent ſibi ingentem theſaurum in futurum, cui velut ſolido alicui fundamento inſiſtentes, & ab illo in ſublime elevati, illam veram nullo ſeculo finiendam vitam omnium rerum abundantia circumfluentem ſunt apprenhenſuri. Alludit videlicet ad mores opulentorum, qui quanto majores opes ſtipaverint & numeroſiores theſauros collegerint, tanto tutiores ſe adverſus omnes caſus arbitrantur, & tutiori loco in futurum res ſuas collocaſſe credunt; oſtendens, tum vere id illos facere, ubi ad egenos ſublevandos prompti, & ad opes ſuas in eorum uſus delibandas alacres fuerint.

Id quod vocat *fundamentum bonum*, id eſt liberalitatem, ſeu ut cum Apoſtolo, licet paulo duriuſcule, loquamur, in illa affluentiam, ejuſque theſaurum eſſe vere id, quod dicitur, fundamentum in futurum: ut ſtatim inſinuet, meros opum acervos non eſſe bonum, id eſt vere fundamentum in futurum. Verum autem fundamentum id eſt, quod eſt ſtabile, fixum, & non lubricum aut ruinoſum, quales non eſſe auri cumulos eo ipſo indicavit apoſtolus, cum divitias incertas eſſe dixit.

Quia vero munificentia diſſipantur potius & atteruntur opes, ideo quid vocibus *in futurum* intellexerit, indicat.

Ut apprehendant vitam æternam, quaſi dicat, Ut ut deſtituti videantur præſidiis ad hanc vitam ſuſtentandam neceſſariis, aſt recipient futuram a Deo. Voce *apprehendendi* liberalitatem cuidam cumulo & acervo comparans per quem velut in ſublime elevati divites contingant vitam æternam, ſimulque inſinuans, quod ſibi temere ex opibus ſpondent quoad vitam hancce temporariam, id ſibi certius & tutius quoad æternam ex munificentia ipſos polliceri poſſe. Intelligendum vero id ſecundum illa Jacobi verba, *miſericordia gloriatur ſuper judicium.*

Verſ. 20. *O Timothee.* Sexta & ultima capitis particula, qua velut in faſciculum ea de quibus monet Timotheum colligens, breviter repetit id, quod ipſius erat officii, quodque ab ipſo unice exigeret. Exprimit autem & quid illum facere, & quid vitare velit. Illud his verbis:

Depoſitum cuſtodi. Sis memor ejus theſauri quod tibi concreditum eſt, ut illud ſartum tectumque conſerves, & ad ejus regulam cum te ipſum, tum alios conformes; depoſiti nomine ſanam, ut ipſe illam vocat, doctrinam intelligens, euangelicam videlicet, quæ penes ipſum erat depoſita, quatenus id erat ejus humeris impoſitum, ut non ſolum ipſe eam in ſe exprimeret, ſed alios etiam ad eam amplectendam & cuſtodiendam duceret & hortaretur, ita infra 2 epiſt. cap. 1. verſ. 13 & 14. Hoc vero, *devitans prophanas inanitates vocum.* Pauca deſunt.

JOANNIS CRELLII FRANCI

COMMENTARIUS

In Epiſtolam

PAULI

Ad

TITUM.

COMMENTARIUS
in Pauli Apostoli
AD
TITUM
EPISTOLAM.

ARGUMENTUM EPISTOLÆ.

EPistolæ hujus argumentum simile est argumento prioris ad Timotheum, Post præmissam videlicet more sibi familiari salutationem, bortatur Titum ad strenue urgendum munus quod ipsi erat impositum, seu ut ipse ait vers. 5 cap. 1 ad reliqua ordinanda in ecclesiis, quarum apostolus fundamenta jecerat, nec in iis ob suum ab illis discessum omnia penitus absolvere poterat. Quod ut tanto commodius Titus præstare posset, primo apostolus docet quales ad episcopatum promovere debeat. Secundo ut impostoribus, falsarumque doctrinarum patronis obsistat eosque caveat monet. Tertio quid & ipsum & alios facere vellet præscribit. Et deniquæ quædam privata subjungens concludit Epistolam. Est vero ita hæc Epistola concepta, ut licet titulus soli Tito serviat, ad ipsas etiam Cretensium ecclesias respiciat, & quasi pro concione prælegenda ea contineat præcepta, quæ ad solos ipsos auditores pertineant. Unde & conclusit simpliciter, quasi ad omnes scriptam: *Gratia cum omnibus vobis*, cum ad Timotheum scribens præmisisset illa verba: *Gratia cum spiritu tuo.* Quod eo consilio ab apostolo factum videtur, ut si qui forte ordinationi Titi obsistero vellent, producto hoc instrumento authoritatis apostolicæ facile reprimi possent.

CAP. I.

ARGUMENTUM.

In hoc capite post Epistolæ exordium, seu ut vulgo dicere solemus, subscriptionem, inscriptionem & votum, primo requisita in episcopos ordinandorum exprimit, qualesque ad id fastigii evehere debeat, instruit. Deinde, ut impostores, & doctrinæ sanæ corruptores caveat usque obsistat, monet. Sunt igitur tres hujus capitis partes.

Vers. 1. P*Aulus servus* Dei. Exordium Epistolæ hujus continetur primis quatuor versibus. Cujus pars prima, nempe authoris ipsius descriptio seu, ut vulgo dicere solemus, subscriptio, tribus versibus absolvitur. In qua munus suum ab insigni ipsius tum quoad causas procreantes, tum quoad objectum finemque, præstantia & dignitate commendat, ut authoritatem sibi, non tam apud Titum, apud quem procul dubio longe maxima erat; quam apud Titi auditores, conciliet, & per eam ipsius etiam Titi dictis fidem in omnibus adstruat. Ut vel id ipsum illustris documenti loco sit, Epistolam hanc ad Titum titulo tenus, re autem vera ad totam ecclesiam directam esse. Initio autem nomen suum exprimit, quod est *Paulus*, de quo diximus alibi. Deinde munus describit, idque dupliciter, primo generalius, *Servus Dei* nempe peculiaris, nec unus de multis, sed singularis; propter munus videlicet peculiare, cui erat ab ipso consecratus, quales olim erant prophetæ, qui ad populum nomine Dei loquebantur.

Deinde specialius, *Apostolus autem Jesu Christi*; id est talis Dei servus, quem dominus Jesus nuncium & legatum suum esse voluit. Distincte hos titulos sibi attribuit. Non quasi in ipso revera distincti essent, & ille Dei tantum servus non etiam apostolus, Christi vero tantum apostolus non etiam servus esset; sed propter Judæos maxime, qui hæc distincta esse putabant, ut ostenderet, esse Apostolum & Dei servum, minime inter se pugnare, imo optime inter se conspirare, doceretque se non talem prorsus esse Dei servum, quales olim erant prophetæ, sed qui simul esset etiam Christi apostolus. Etsi & id dici potest Paulum Dei servum fuisse immediate, Apostolum vero non nisi mediante Christi missione, sicut Apostolum esse

Chriſti immediate, ſervum autem nonniſi mediante apoſtolatu. Cæterum de ratione muneris apoſtolici dictum alibi.

Secundum fidem, id eſt ut annunciem fidem, vel ſimpliciter quod attinet ad fidem. Vocula κατὰ ſignificat convenientiam, ut ſupra 2 Epiſt. ad Timoth. 2 & mox. Munus ſuum commendat a ſcopo ipſius, quod ſimul etiam objectum ipſius erat, nempe fide, illa videlicet quæ non aſſenſum ſolum ſed & fiduciam, ex eaque manantem pietatem complectatur; quam vocat *electorum Dei*, id eſt quæ electorum Dei propria eſt, & quæ electos facit. Utrumque enim notionem, conjuncti videlicet & cauſæ, in ſacris literis genitivi ſubire ſolent. Jam fides electos facit, quatenus non niſi propter eam homines electi eſſe dicuntur, eamque in illorum electione Deus & intendit & requirit. Ratione autem notionis vocis fidei, hujus quoque vocis ſignificatio intelligenda, nimirum ſi fiduciam denotet, electio firmior; ſi vero tantum aſſenſum, infirmior, eaque quæ ſit per bona opera demum, ut S. Petrus ait firma & rata facienda.

Et agnitionem veritatis. Id eſt, & qui introducere debeam homines in perfectam veritatis euangelicæ notitiam.

Quæ ſecundum pietatem. Id eſt cujus ſcopus & objectum eſt vitæ integritas. Clarioribus verbis explicat, quod paulo obſcurius indicaverat.

Agnitionis voce nonniſi efficaciam, ut vulgo ajunt, eamque quæ ipſo opere ſe exerat cognitionem intelligens. *Veritatis* autem doctrinam euangelicam, de cujus appellationis ratione diximus 1 Tim. 2. 4.

Verſ. 2. *In ſpem vitæ æternæ*. Id eſt ut ſpem vitæ æternæ animo concipiant. Objecti muneris ſui, nempe fidei finem expreſſit, ut tanto magis ipſum munus commendaret, authoritatemque ei conciliaret.

Quam promiſit. Sunt qui pronomen *quam* ad proxime nominatam *vitam* referant. Sed præterquam quod voce *promiſit*, nonniſi decretum de promittendo, intelligendum eſſet, unde potius conſtantem quam ἀψευδῆ vocare debuiſſet Deum, cum in decretis non tam veritas quam conſtantia locum habeat: Durior etiam explicatio eſſet illorum verſus tertii verborum, *verbum ſuum* &c. Satius eſt itaque ad remotius nominatam *veritatem* pronomen iſtud referre, ut dicta verſus tertii verba per appoſitionem legantur ita, nempe *verbum ſuum*: quomodo omnia recte ſibi recte conſtabunt, verbumque *promiſit* ſimpliciter erit accipiendum, ut Rom. 1. 2.

Expers mendacii Deus, id eſt qui nec ipſe fallitur, nec alios fallit, illud ob ſapientiam, hoc ob veritatis amorem. *Ante tempora ſecularia*, id eſt a multis retro ſeculis, jam inde ab illo tempore, cum prophetam ſuſcitandum poſt Moſen, & fœdus novum cum populo ſuo pangendum promiſit, (1) ut Rom. XVI. 15.

Verſ. 3. *Manifeſtavit autem*, id eſt reipſa repræſentavit & exhibuit, *temporibus propriis*, id eſt ad id a ſe deſtinatis, ut 1 Tim. cap. 2. ℣ſ. 7, quæ Gal. IV, ℣ſ. 4 vocat plenitudinem temporis, & Rom. 5 dicit Chriſtum mortuum ſecundum tempus.

Verbum ſuum. Per appoſitionem, ut jam monuimus legendum ita *nempe verbum*, ita ut explicet, quid veritatis illius nomine intelligat, quam olim quidem promiſſam, nunc vero exhibitam dixerat.

(1) *Diſtinguit forte traditionem a promiſſo.*

In prædicatione, id eſt quod conſiſtit in prædicatione, ſubaudiendus articulus τὸ ante ἐν κηρύγματι, ut & alibi monuimus.

Quæ credita eſt mihi, id eſt quæ meæ fidei eſt commiſſa, & apud me quaſi depoſita, ut illa defungerer, nempe a Chriſto Domino, cujus ſum apoſtolus.

Addit autem: *Secundum præceptum ſalvatoris noſtri Dei*, id eſt ut ad Galat. cap. 1, qui me ex utero matris meæ ad id munus deſtinavit, & ſuo tempore illud injunxit, propter Judæos & omnes ſuos adverſarios, qui cum temere apoſtolatus munus ſibi arrogare jactabant. Idem habes 1 Tim. 1. 1, quem locum vide. Servatorem autem Deum vocat, quia ab illo tanquam prima cauſa, & omnis boni fonte uberrimo, ſalus noſtra pendet ac dimanat.

Verſ. 4. *Tito*. Inſcriptio ſeu deſcriptio ejus ad quem direxit epiſtolam. Is autem eſt Titus, quem & amoris ſui erga eum indicandi, ac proinde ad ſe mutuo redamandum provocandi & ipſius aliis commendandi;

Primo vocat *filium* nempe ſuum, eumque *germanum*, quod videlicet non ſecus atque filii parentes ſuos oris lineamentis, ita Titus fide & morum ſanctitate Paulum referret & repræſentaret, ut vera tanti patris proles: quorum prius amorem Pauli erga Titum indicat, poſterius Titum tanto amore dignum fuiſſe indicat.

Deinde iſtius filiationis cauſam & veluti fundamentum exprimit, ſed ita ut Titi extollendi, ſuæque modeſtiæ cauſa ſimul, parem quodammodo ſibi eſſe Titum oſtendat, dum ait: *Secundum communem fidem*, id eſt quem ego genui per fidem, quæ tamen ita hujus filiationis cauſa eſt, meamque præ illo eminentiam indicat, ut quia nihilominus mihi cum illo communis eſt, in eadem quaſi lance cum eo me conſtituat. Similem locutionem habes 2 Petr. 1. 1.

Gratia, miſericordia. Salutatio, quæ iiſdem fere verbis concipitur, ut ad Timoth. quem locum vide. Niſi quod hic Servatoris voce Dominum Jeſum deſcribit, de cujus etiam appellationis ratione diximus non ſemel ſuperius.

Verſ. 5. *Hujus gratia reliqui te*. Incipit ipſa epiſtola, & capitis hujus altera pars, in qua poſtquam generaliter ſcopum ſcriptionis ſuæ & relictionis ipſius in Creta indicaſſet, in ſpecie de requiſitis & qualitatibus in epiſcopos ordinandorum diſſerit, rationibuſque dicta confirmat.

Ut reliqua corrigas, id eſt ut ea quæ a me propter diſceſſum meum diſponi & ordinari non poterant, conſtituas, & inchoato a me operi formam velut & complementum addas. Eſt ſcopus generalis cum relictionis ipſius in Creta, tum etiam epiſtolæ hujus; ex quo apparet, ab Apoſtolo quidem erectas & excitatas fuiſſe illas eccleſias, non tamen ab eodem in abſolutam ordinis formam redactas; ſed id Tito injunctum fuiſſe ab ipſo, ut pote euangeliſtæ. Inter Euangeliſtarum autem munera hoc quoque fuiſſe diximus ſuperius, ut ab apoſtolis relicti, ordinarent ea quæ ab Apoſtolis alio properantibus nondum eſſent conſtituta.

Et conſtituas per civitates presbyteros, id eſt & inprimis autem, ut oppidatim paſtores & epiſcopos conſtituas. Eoſdem enim in primitiva eccleſia fuiſſe eos qui reſpectu muneris presbyteri dicebantur, & epiſcopos, indicat cum collatio verſ. 17 cum verſ. 28 cap.

cap. 20. Actor, ubi quos superius presbyteros vocavit, inferius episcopos appellat 1 Tim. 5. 17. tum etiam epist. ad Philip. 1. 1, ubi publicas ecclesiæ personas in episcopos & diaconos partiri videtur. Presbyteri autem dicebantur non tam propter ætatem, etsi grandævos initio utplurimum legi solitos diximus alibi, quam propter morum compositam gravitatem, munerisque sui eminentiam. In specie exprimit id quod prius in genere dixerat.

Sicut ego tibi mandavi, id est ad eam formam, quam tibi tum delineavi, iisque instructos dotibus & conspicuos qualitatibus, de quibus te tum admonui. Non enim ad formam inaugurationis (1) respexisse videtur, quæ accurata exquisitione opus minime habebat; id quod ex iis etiam, quæ statim subjungit apparet.

Vers. 6. *Si quis est*. Explicat specialius quod modo dixerat, typumque eligendorum, quem se præscripsisse illi affirmaverat, ob oculos ponit; requisita videlicet & qualitates, tum quoad intellectum sive notitiam rerum divinarum, tum quoad voluntatem seu mores enumerans, & etiam subjunctis rationibus fulciens. Incipit autem ab iis quæ concernunt mores.

Inculpatus, id est qui non solum nullius vitii habitu constrictus nunc teneatur, sed ne olim quidem crimine aliquo sese obstrinxerit, quod licet non repetitum quidem ab ipso, neque sua natura omnium gravissimum, notorium tamen fuerit, & tale quod ipsum per universam vitam infamiæ labe aspergat. Non est autem talis aptus ædificationi, quæ hic unice attenditur.

Unius uxoris vir. De his verbis multa diximus 1 Tim. 3. 2, quæ vide.

Filios habens fideles. Si nimirum illi nondum fuerint emancipati & adhuc sub potestate parentis agant. Alia quippe videtur ratio, si agatur de illo in episcopatum eligendo, qui improbos quidem liberos habeat, sed jam sui juris, quos tamen ille, quamdiu in sua potestate habuit, in officio continuit, ut non illius, sed sua propria culpa, aut si illius quidem, ante cognitam tamen ab ipso veritatem, in improbitatem lapsi videantur.

Non in accusatione luxuriæ, id est qui non accusentur vitæ petulantis & dissolutæ, ob excessum sive in cibo ac potu, sive in voluptatibus venereis. *In probrum. Aut non subditos*, id est qui non fuerint morigeris & dicto audientes parentibus. Idem requisitum vide 1 Tim. 3. 4.

Vers. 7. *Oportet enim episcopum*. Rationem eorum quæ in promovendo ad episcopatum requisivit, subjungens, amplius recenset, quibus ornaro qualitatibus episcopatum committi velit, quasi dicat, Non temere hæc in eo, quem seniorem ordinaturus sis requisivi. Ejus enim est mores & vitam aliorum inspicere.

Talem autem necesse est esse *inculpatum*, id est sine crimine.

Sicut dispensatorem Dei, id est utpote qui in augusta Dei domo œconomus & velut atriensis est, cui cura hujus domus familiæque in ea degentis regendæ & gubernande incumbit. Idem sibi quoque & sui similibus tribuit 1 Cor. 4. 1.

Non arrogantem μὴ αὐθάδη, id est qui sibi nimium placeat, suisque placitis ac consiliis adeo adhærescat, ut ab eis nulla nec authoritate, nec ratione dimoveri se patiatur. Decet enim cummaxime modestia episcopum, quo sententiam suam & modeste promat, & aliis aliud sentientibus ædificationis causa haud gravate cedere paratus sit.

Non iracundum, id est qui nec cito aut temere in iram ebulliat & excandescat. nec sim quem efferbuerit, iram diu animo foveat, sed ut ad irascendum tardus, ita ad condonandum promptus facilisque sit.

Non vinolentum, non percussorem, non turpis lucri cupidum. De his egimus 1 Tim. 3. 3.

Vers. 8. *Sed hospitalem*. Vide 1 Tim. 3. 2. *bonos amantem*, id est qui singulari animi propensione in viros bonos feratur, eosque nulla alia re, sed sola tantum in illis conspecta bonitate illectus, amet.

Sobrium seu frugalem, ut docuimus 1 Tim. 3. 2. & videtur requisitum hoc cum sequentibus duobus eadem notione & significatione positum, ut infra cap. 2. vers. 12.

Justum, id est qui ab alienis oculos, mentem, manum abstineat, & quod suum est unicuique tribuat. *Sanctum* qui divini numinis cultu sit reverendus, pietatemque non factis tantum & verbis, sed vultu etiam ipso spiret & præ se ferat.

Continentem, id est castum & a voluptatibus alias etiam licitis abstinentem, nec nisi propter ipsam necessitatem illis indulgentem.

Vers. 9. *Tenacem ejus qui secundum doctrinam fidelis sermonis*, id est sermoni fide digno, qui cum euangelica doctrina consentiat ita addictum, ut non animo solum ipsum teneat comprehensum, sed etiam illum tanquam normam & regulam quandam sibi constantissime sequendam proponat. Vox enim ἀντεχόμενον tam exactam rei notitiam quam constantem illius quod nosti, ut sic dicam, retentionem eique obsequium in se complectitur.

Ut potens sit. Requisitum hoc a fine comprobat, vel potius perfectionem in eo exprimit, nempe ut possit.

Et exhortari in doctrina, id est unumquemque instruere ac erudire tum in iis quæ facere, tum in iis quæ tenere in religione debeat. Ita enim late videtur vox παρακαλεῖν accipienda, ut suo sensu comprehendat tam id quod διδασκαλίαν, quam quod παιδείαν ἐν δικαιοσύνῃ nomine 2 Tim. 3. 16 expressit apostolus.

Et contradicentes coarguere, a veritatis quidem tramite deviis falsitatem ejus quam urgent sententiæ commonstrando: in vitiorum autem cœno hærentes in virtutis semitam reducendo, ut vox ἐλέγχειν complectatur etiam ἐπιστομίζειν. Tam enim contradicere possunt, qui falsam aliquam sententiam mordicus tuentur, quam qui vitiorum retibus implicati sunt, si præsertim mores suos acriori veritatis sale defricari audiant.

Vers. 10. *Sunt enim multi*, nempe ex iis, inter quos degis, & quibus præes, Cretensibus. Ratione confirmat, id quod postremo loco in episcopo requisierat, nempe ut posset contradicentes arguere, sumpta a summa necessitate, multorum videlicet ex Cretensibus perversitate. Quam ita proponit, ut simul sensim delabatur ad id quod ultimo ab ipso hoc capite moneri diximus, nempe ut ab erroribus, & deceptoribus Cretenses avocet, & ne illis attendant, provideat. Etiam vocula καὶ omittitur a quibusdam sensu per se satis plano; quodsi retineatur, subintelligenda quædam erunt tanquam omissa, quasi dicat, Quod autem dixi episcopos adeo res divinas exacte nosse debere, ut possint contradicentes arguere, id quamvis

(1) *Consecrationis potius.*

vis prima specie minus necessarium per se videri queat, est tamen vel propterea summe necessarium, quia licet sint nonnulli faciles ad assensum doctrinæ euangelicæ præbendum, nec ejusmodi convictione habeant opus, sunt tamen etiam alii, iique non pauci, imo oppido quam *multi inobedientes* ἀνυπότακτοι, id est, contumaces & refractarii, quique sive de sententia, quam semel amplexi sunt, licet rationem etiam videant, cedere, sive recte monentibus obtemperare, & vitio a quo retrahuntur renunciare nolunt. Contrarium hujus est facilitas ad credendum, quam cum laudasset in Romanis Apostolus, cautionem tamen adhibet cap. XVI. 19 & 20; & eadem epist. cap. VI. ℣. 17, ubi illos per obedientiam velut traditos in formam fidei pronunciat.

Vaniloqui, id est qui sapere quidem sibi videantur. & aliquam non vulgaris sapientiæ opinionem obtineant & jactent, interim tamen vera sapientia destituantur, denique sine mente sonum. Vide 1 Tim. cap. I. vers. 7.

Et mentium deceptores, id est, qui erroneis dogmatibus alios fascinant, & mentem eis obnubunt, ne verum pervidere possint.

Maxime illi ex circumcisione, id est & præcipue qui sunt ex Gente Judæorum: Hi enim præ cæteris maxime legis voluntatisque divinæ notitiam jactabant, eoque ad alios de recti tramite in suorum somniorum & legis ceremonialis observationem abducendos ut promptissimi, ita solertissimi erant. Abstractum autem pro concreto, circumcisionem pro circumcisis posuit, more sibi ut alibi vidimus usitato.

Vers. 11. *Quibus oportet os obturare*, id est quos necesse est ita redargui & convinci, ut sensatis liquido constet, nullam eos justam pervicacis vaniloquentiæ suæ causam prætendere posse. Nam ut ejusmodi homines, qui frontem plerumque exuunt, ne hiscere quidem audeant [vix est ut ab iis expectes] optandum magis quam sperandum est. Exprimitur illa necessitas coarguendi contradicentes; quam insuper auget ab effectis eorum perniciosis & fine pudendo.

Effecta sunt, *qui universas domos subvertunt*, id est quorum perversitas non angustis unius aut alterius conscientiæ finibus continetur, unde minus curandi viderentur, sed latissime sese explicat, cum integras familias & inprimis summa eorum capita pessumdent & subvertant, a veritate videlicet euangelica deducendo, & cum exitiosis erroribus, tum variis vitiis implicando.

Docentes quæ non oportet, id est ea urgentes non solum quæ nulli sunt usui, neque ea urgeri est necesse, sed etiam quæ non doceri, & sileri omnino est necesse. Modum exprimit, quo conatus suos ad effectum deducant, contra quem militat conclusio, quam hic sibi suscepit apostolus probandam: ut videlicet os illis obturetur, ostendaturque illos esse vaniloquos, & ea docere quæ non oporteat &c.

Turpis lucri gratia, id est, idque propterea ut famem solari, & ab illis, quos fascinant, pecuniam emungentes, rem suam amplificare possint. Lucrum hoc ideo turpe vocat, quia ex rebus divinis fuerit quæsitum, ex quibus omnis nundinatio fœda est, estque in hac materia epitheton hoc lucri perpetuum; cum divina, non ut tu caput unctius referas, sed ut Deus gloriam, proximus bonum conscientię habeat, urgeri docerique debeant. Est finis illorum impostorum, qui illos ad dogmata sua erronea spargenda impellebat.

Vers. 12. *Dixit quidam ex illis*, nempe Cretensibus, inter quos degis: est relativum sine antecedente, quod & alias observavimus. *Proprius ipsorum propheta*, id est Poëta *Callimachus*, vel ut alii volunt *Epimenides*, quem *proprium* vocat, quia & ipse Cretensis erat: prophetam autem, vel quia Poëta fuit, quos vates appellari mos erat, vel quia olim ab illis pro fatidico habitus. Testimonio isto, cum superiora comprobat, quæ de nonnullis Cretensium affirmaverat, tum quasi quoddam fundamentum præstruit, cui mox inædificaturus est admonitionem suam, quasi dicat, Nec est mirandum, talia hominum portenta, qualia tibi delineavi, inter illos reperiri. Olim enim istud de illis testimonium perhibuit popularis eorum, cui in eadem terra nato non poterant non esse mores illorum perspectissimi; quemque ipsum communis patriæ vinculum omnis malignitatis & æruginis suspicione eximit.

Cretenses semper mendaces, id est utplurimum ad mentiendum proni. Non enim universaliter omnino id accipiendum esse vel id docet, quia hoc ipsius testimonium falsum esse sequeretur, cui tamen veritatis laudem tribuit apostolus.

Malæ bestiæ, id est homines efferati, moribus agrestibus & indomitis, quisque nulla ratione mansuefieri possunt, præditi.

Et *ventres pigri*, id est abdomini tantum & distendendo aqualiculo servientes, fœdissimisque voluptatibus unice dediti, cætera inertes & desidiosi.

Vers. 13. *Testimonium hoc est verum.* Dictum hoc Epimenidis sua comprobat authoritate, simulque ex illo educit adhortationem ad Titum, ut serio moneat Cretenses, diligenterque caveat ne ab illis, quos superius descripsit impostoribus, in errores & vitia pertrahi se patiantur, quam tertiam hujus capitis partem esse diximus: cum ait *ob quam causam*, quasi dicat, Cum igitur ita servili & ad malum prochvi sint ingenio

Increpa illos severe sive *præcise*, id est acrius in mores et errores illorum invehere, hos quidem redarguendo, illos castigando et acrioribus verbis corripiendo et converberando. Utrumque respicere videtur, hoc tamen magis, ut vocula ἀποτόμως indicat, cui vix est locus in errorum refutatione.

Ut sani sint in fide, id est ut fidem suam integram et illibatam Deo conservare possint, sive quoad assensum, si nihil sibi falsi et adulterini persuaderi patiantur, sive quoad fiduciam, et ex ea promanantem vitæ pietatem, si nullis se vitiorum illectamentis, in consortium improbæ vitæ abduci permittant. Finem monitionis addit, subjungens statim et media, quibus illum consequi, seu rationem, qua sanitatem illam tueri possent;

Vers. 14. *Non intendentes Judaicis fabulis*, id est variis eorum quoad religionem dogmatibus, quæ nugarum sunt plena, et a veritate prorsus aliena. Restibilem esse nugarum apud Judæos quotidie subnascentium in religione segetem, novit quicunque libros illorum attigit vel sermonem unquam cum illis sociavit. Pauli vero tempore speciem etiam quandam habebant illa, ad quæ ille proculdubio respicit, quibus legis ceremonialis observationem pertinacissime urgebant.

Et mandatis hominum aversantium veritatem, nempe euangelicam, id est et aliorum præceptis, qui sunt

euange-

euangelii, quod veritas hic ut & alibi vocatur, osores, & adversarii, licet exterius pietatis & religionis amorem præ se ferant.

Vers. 15. *Omnia quidem.* Occurrit objectioni tacitę, ex iis quæ dicta sunt, subnascenti. Quia enim Judęi potissimum legis ceremonialis observationem, ut jam monuimus, urgebant, cujus præcipua capita erant, a quibus, quando, quomodo abstinendum esset, poterat quis cogitare immerito ista fabulas vocari, doctrinasque ejusmodi necessarias esse, ut quæ licitum ab illicito, purum ab impuro distinguerent. Respondet apostolus minime doctrinas ejusmodi necessarias nullique prorsus usui esse, quia puritas impuritasve rerum non in ipsis, sed in hominibus qui illis utantur fruantur, resideat, adeo ut *omnia*, qualiacunque tandem sint, sive olim vetita, sive minus, *munda sint*, id est licita, jusque ad illa habeant fideles: *mundis*, id est qui sint & quoad doctrinam & quoad vitam puri, & nulla sive erroris sive improbitatis labe contaminati. Illis ęnim conditi sunt ad vescendum cum gratiarum actione, ut ait 1 Tim. 4. 3, quem locum vide.

At pollutis, id est iis qui sese sceleribus & erroribus polluerint.

Et infidelibus, id est iis, qui vel nunquam ad Christum accesserint, vel licet ei sese addixerint, aut ab illius doctrina penitus recedunt, aut simul cum illa pestilentes errores & fœda vitia consectantur & adamant. Explicat ista voce priorem.

Nihil mundum, id est nihil est licitum, ad nullam rem jus habent, utut illa tandem non sit olim vetita, ejusque usus concessus.

Sed polluta sunt eorum & mens & conscientia, id est prout toti sunt, & quoad mentem, & quoad voluntatem inquinati, ac mens quidem illorum errorum conscientia flagitiorum sordibus oppleta; ita quicquid in hoc illorum, ut ita dicam, vas imfunditur, impurum, sordidum, graveolens redditur. Oppositionis ratio postulabat, ut diceret, Sed omnia ipsis immunda; verum concisè maluit antecedens aut causam statim pro consequente seu potius effectu ponere, ut simul insinuaret, unde ista ciborum impuritas promanaret, non a cibis videlicet, ut illi matæologi jactabant, sed ab ipsorum, qui illis uterentur, impuritate.

Vers. 16. *Deum confitentur nosse.* Iterum alteri objectioni occurrit. Poterant enim dicere, Atqui illi habent Dei notitiam; quomodo igitur aut ipsi impuri, aut omnia illis impura erunt? Negat antecedens apostolus, quia utut ore id jactent & præ se ferant, quod Deum norint (non enim simplicem confessionem aut etiam professionem vox ὁμολογεῖν hoc loco notat, sed eam cum qua se illi efferrent & ostentarent.)

At operibus negant. id est sed revera Deum non norunt, & quod ore; actant, id minime ex corde profiteri operibus testantur, quibus apertum faciunt omnibus, nulla se numinis reverentia teneri. Familiare est sacris scriptoribus, ut de eo, cognoverit quis Deum nec ne, ex vita uniuscujusque pronuncient, eique notitiam Dei vel Christi attribuant, qui mandatis ipsius obtemperet 1 Joh. 2. 3, & vicissim removeat ab eo qui peccat 1 Joh. 111. 6. Exempla sæpe non in novi tantum, sed & in veteris Testamenti libris occurrunt: inter quæ non postremus est locus Rom. 2. 17, ad finem.

Abominati existentes. Quod dixerat operibus illos Deum negare, probat a triplici hominum istorum adjuncto: quorum primum est, quod sint mores eorum coram majestate Dei abominabiles, nefandi, quos Deus aversetur, & qui clare clamitant illos nullo Dei metu teneri. Alterum *& rebelles*, id est contumaces & in retinendis erroneis sententiis pervicaces, & in moribus corruptis refractarii, ac bene monentibus parere & cedere nescii.

Denique tertium: *Et ad omne opus bonum reprobi*, quasi dicat breviter, ad nullam rem bonam utiles & idonei. Ita imbiberunt errores, ac mentibus & visceribus quasi suis immiscuerunt, ut nihil bonæ frugis sperare ab iis queas. *Reprobi* pro *inutiles*, consequens pro antecedente. Inutilia enim & quæ nulli nobis usui fore putamus, reprobare ac rejicere solemus.

CAP. II.

ARGUMENTUM.

Hortatur Titum ad varia officia, tum quæ aliis præscribere, tum quæ ipse præstare deberet; subjungens admonitionis suæ gravissimas omniumque facile principes causas, ubi simul generaliter omnia Christianorum officia describit.

Vers. 1. TU *autem loquere.* Prima capitis pars ad vers. 11. In qua primo hortatur eum ad varia officia, variis personis pro ætatis & sexus uniuscujusque ratione præscribenda. Deinde ad ea; quæ ipsum proprie ejusque munus & personam concernebant, & denique ad ea de quibus certæ conditionis in ecclesia homines, servos videlicet, moniturus esset. Ut autem ad istas admonitiones aditum quendam sibi præstruit apostolus, ita causis postea earum expressis, epiphonemate quodam illas concludit. Aditum sibi parat hoc versiculo; quasi dicat, Hæc igitur illi dicunt faciuntve: At tu qui Deum vere cognovisti, & fidelis Christi servus es, qua sermone qua vita diversus ab illis esse debes. Ac sermones quidem tuos quod attinet, ea loquere, sive publice cum doctoris partes & munia obis, sive privatim in quotidiano convictu (ad publica tamen potius respicit)

Quæ decent sanam doctrinam, id est quæ sunt doctrinæ euangelicæ consona: quam vocat *sanam*, quia et in se nihil vitii habet, et sui sectatoribus veram sanitatem largitur.

Vers. 2. *Ut senes.* Personas distinguens et quoad ætatem, et quoad sexum, distincta unicuique et ætati et sexui præscribit officia, quæ Titus ipsis injuncturus erat.

Ac initio vult *ut senes vigilantes sint*, id est circumspecti et providi, diligenterque caveant ne aut ipsi aut alij ab impostoribus illaqueentur. Alii vertunt *Sobrios*; et hanc significationem νηφάλιος habet, verum sequitur mox σώφρονας, quæ vox potius hanc virtutem denotat, ut notavimus alibi. Notum autem est id esse in animo vigilantiam, quod est in corpore sobrietas; est enim hujus illa velut quoddam consequens, et hæc illius raro fallibile signum.

Graves, id est qui in ipso corporis cultu, gestu, incessu, exterioribusque ceremoniis sint venerandi, quos omnes, simul atque conspexerint, suspiciant et revereantur.

Σώφρονας, id est frugales, et qui ab omni luxu sint alieni, nec facile fibulam intemperantiæ laxent, ad

quam in potu præsertim ætatis vitio sunt propensiores, ut qui vires sibi recreari & quodammodo refocillari putent ampliori vini haustu, cujus senes sunt appetentiores. Alii vertunt *Prudentes*, quam etiam interpretationem vox admittit, sed videtur id voce νηφαλίους jam expressum. Nisi quis illam vulgari modo interpretari velit, in quo parum interest. Præscribi autem hæc officia nominatim vult senibus, ut & sequentia, tum quia maxime ætatem illam deceant, tum vero quia ab illis reliqui exempla capere & soleant & debeant, ad contraria autem quorundam vitio quodam senescentis naturæ propendeant.

Addit autem *Sanus fide*, id est qui nihil vitiosi, nihil, ut ita dicam, affecti & morbidi contineant in iis, quæ notitiam rerum divinarum spectant, sed qui doctrinam euangelicam integram & nullo errore vitiatam profiteantur. Fides enim pro assensu sumi videtur, cum proculdubio alludat ad id, quod superius de Cretensibus asseruerat, quosque propterea moneri severe jusserat, ut essent sani in fide. Nisi quis ad ipsius ætatis, quoad corpus, mala respexisse credat apostolum, ut quia viribus satiscentibus corpus ipsorum variis morbis obnoxium est, animus saltem ab illis immunis sit, cujus morbi sunt errores & pestilentia in religione dogmata.

Dilectione scilicet sint sani, id est ut ferveant dilectione erga proximum; cujus studium refrigescere solet in illis, ut qui sibi ipsis tantum intenti esse & vacare ob deficientem naturalem calorem soleant.

Patientia in afflictionibus videlicet perferendis, sive alias, sive & quidem potissimum propter nomen domini. Cui maxime impares videntur senes, ut qui paulo molliores per ætatem redditi dolores maxime fugere & meticulosiores esse soleant. *Vult* igitur ne ut corpus, ita fides, dilectio & patientia eorum quicquam ab ætate attrahant vitii, sed ut in his omnibus sanitatem retineant eamque curent diligenter, ut qui sint velut duces reliquorum, a quorum illi authoritate & exemplo in dicendis faciendisve pendere soleant.

Vers. 13. *Anus similiter*, id est quemadmodum illa officia senibus, ita hæc quæ subjicio propone vetulis. Aliud officiorum genus in eadem ætate, sed diverso sexu.

In habitu sancte decentes, id est ut corporis cultu & habitu utantur, qui nihil molle & delicatum nedum lascivum resipiat, sed qui sanctimoniæ, quæ illas maxime deceat, conveniens sit, neque aut corpori ad lasciviam, aut superbiæ ad ostentationem serviat.

Non calumniatrices, id est ut veritatis sint studiosæ, nec confictis criminibus alienam famam appetant. A quo vitio etiam immunes esse voluit Diaconorum uxores 1 ad Tim. III. vers. 11; ad quod cum illo loco omnes fœminas ob innatum garrulitatis vitium proniores esse dixerimus, maxime decet illarum numero eximi ætate provectiores, quæ tanquam communes juniorum matres, illis, ut in aliis, ita in veritatis studio exemplo suo prælucere debent.

Non vino multo servientes, id est ut a crebriore & largiore, quam par est vini, cujus per ætatem appetentiores sunt, usu abstineant. Omnes quidem fœminas dedecet ebrietas, sed maxime vetulas, quibus maxime convenit rationis usus, ab ebrii cerebro exulantis.

Bona docentes id est, ut reliquarum, quas ætate antecedunt, sint magistræ: doceant autem illas non mala & vitiosa, sed ea quæ bona & honesta sunt, ut non tantum ipsæ honeste vitam transigant, sed etiam alias instruant, præeuntes illis non vita solum, sed & voce ubi fuerit opus.

Vers. 4. *Ut sapere doceant adolescentes.* Transit ad tertium genus officiorum in sexu eodem, sed ætate diversa; quod præcipit tanquam seniorum officium, ut illæ officii sui id esse sciant, juniores qua exemplo qua monitis viam ad honesti & pietatis arcem præire. Jam adolescentulas fœminas, id est quæ maritos quidem habeant, sed ætate sint integra, instrui jubet inprimis in eo, ut virorum amantes sint. Viris quidem id officii injungit alibi sacra scriptura, ut uxores suas ament, has autem illis subjectas esse, aut etiam illos timere jubet, verum ipsa matrimonialis vinculi ratio requirit, ut quæ amantur, redament, cum amore maxime provocetur amor. Quem facile violabunt, ætate fervida, ubi quid ipsis non ad gustum a viris evenerit, nisi illorum vere amantes fuerint. Unde postea ad rixas, verborum manuumque pugnas & reliqua calamitosi conjugii mala deferuntur.

Filiorum amantes. Id quidem matribus naturale, quæ ardentiori quam patres in prolem suam affectu ferri solent; quia tamen multa in eorum educatione & præsertim ubi adhuc in cunis vel etiam bimuli aut trimuli sunt, devoranda sunt matribus, sæpe ad illa nauseare solent juvenculæ, & aliis id officii, quod tamen illorum vel præcipuum est, demandare, ut quæ vernante ætate uti, & deliciis ad quas integras eas sanguis vocat, interim perfrui malint. Et nescio an non ipsum quoque pariendi, non tantum tollendi liberos actum respexerit apostolus, cum sciamus illo tempore multas metu dolorum, quos parturientes experiri coguntur, medicamentis partum abigere solitas, unde & amplissimis ad suscipiendos tollendosque liberos præmiis invitabantur.

Vers. 5. *Sobrias*, id est frugales, modum in cibo & potu servantes, quæ virtus illius, quæ sequitur, tutatrix & conservatrix vel unica. Illa autem est qua vult eas esse *castas*, id est quæ libidine extra matrimonialem thorum non vagentur & in illo sint abstinentiores; vel simpliciter si maritatæ non sint, quæ castitatem integram & illæsam conservent. Voce ἁγνὰς castitatem denotari habes exemplum 1 Tim. IV. 12. v. 2. & 1 Pet. III. 3.

Domi manentes, id est quæ non libenter hinc inde vagentur & oberrent aliorumque domos circumeant, quod in junioribus viduis reprehendit 1 Tim. 5. 13. Fœminarum enim proprium est servare domum, & ut virorum versari foris & quærere, ita harum manere domi & parta custodire.

Bonas, id est quæ & mites ac mansuetæ, & comes ac affabiles & denique beneficæ ac liberales sint. Ita enim stricte vox ἀγαθὰς accipi videtur, cum præsertim inter alias virtutes ponitur, ut non omnem in genere bonitatem seu vitæ integritatem notet, sed illas tantum tres Galat. 5. 22 expressas, χρηστότητα videlicet, ἀγαθωσύνην & πραότητα.

Subditas propriis viris. De hoc illarum officio dictum & alibi.

Ne verbum Dei blasphemetur, id est ne extranei videntes juvenculas Christianas aliter se gerere, atque officium illarum postulat, occasionem habeant verbum Dei,

id

id est, doctrinam euangelicam, quæ a Deo profecta & ejus velut dictantis ore excepta est, blasphemare, id est maledictis & conviciis differre & impetere, vitium personarum religioni, ut assolet fieri, imputantes, sed potius illarum vitæ integritate & in officiis suis jugi constantia conspecta habeant causam de ipsa, cui detrahunt doctrina melius sentiendi ipsamque adeo amplectendi. Ratio sive ultimi illorum officii, sive, quod potius est, omnium, sumpta, a summa necessitate, effectu videlicet contrariorum damnoso.

Vers. 6. *Juvenes similiter hortare.* Quartum officiorum genus eandem ætatem, sed in diverso sexu, concernens.

Vult autem juvenes, id est qui adhuc sunt ætate vegeta vel juvenante, hortari, *ut sint temperantes*, id est frugales & a voluptatibus in cibo & potu sibi temperent, nec iis cupiditatibus tum vel maxime regnantibus obsecundent & morem gerant. Intemperantia est vitium, in quod maxime sunt proni juvenes, ideoque ab ea unice revocandi. Unde & superius cap. 1. vs. 6, cum vellet Episcopi liberos esse fideles, vidimus in exemplum hanc virtutem adduci, cum ait: *non in accusatione luxuriæ.*

Vers. 7. *In omnibus*, vel *circa omnia.* Alterum prioris partis membrum, in quo a sermonibus seu iis quæ docere & aliis proponere debet, ad vitam seu facta Titi transit. Interserit autem hanc ad ipsius personam spectantem adhortationem, adhortationi ad officia, quæ aliis injungere debebat (nam ut ante diversis ætatibus & sexui utrique sua præscripsit officia, ita post subjungit ea quæ certæ conditioni hominum sunt propria) ut ostenderet illum non doctrina tantum sed etiam exemplo, et hoc ipsi non tantum in verbis, sed etiam in factis præire debere auditoribus suis. Frustra enim id in alio quispiam exigit, quod ipse non exhibet, & cujus facta discrepant a verbis audire cogitur illud, medice cura te ipsum: vel illud, Ejice primum trabem ex oculo tuo, & post ejicies festucam è meo.

Per omnia, sive *in omnibus*, tam factis quam dictis, *te ipsum præbens typum* seu exemplar bonorum operum, id est id serio emitere & allabora, ut vita tua sit exemplar quoddam et expressa omnis pietatis effigies, ut ex tuis factis & moribus tanquam typo quodam & norma exemplum capiant cæteri, quomodo vitam sint traducturi, iisque tanquam spiranti Deo placenti pietatis imagini omnes actiones cogitationesque suas conformare possint. Vide 1 Tim. IV. 12. & 1 Pet. V, 3.

Verba ista *in doctrina* ad bona opera referenda, quasi dicat præbe te ipsum exemplar bonorum operum, quæ in doctrina, puta euangelica, traduntur & præscribuntur (seu quæ alios doces, eadem ipse præsta) ut sit subaudiendus ante voces ἐν τῇ διδασκαλίᾳ articulus τῶν, ut alibi etiam observavimus. Non qualiumcunque scilicet bonorum operum, quæ videlicet talia esse quibusdam videantur, sed eorum quæ doctrina præscribit euangelica. Typum vult esse Titum apostolus. Nam quod ad sequentia referunt alii ἀφθαρσίαν voce moti, id et propter fundamentum ipsum ruinosum, cum hæc vox absit a nonnullis exemplaribus, nec locus illi hic commodus esse potest, non satis apte jungitur cum *integritate* et *gravitate*; quandoquidem illà explicari videtur, quid bonorum operum nomine intellexerit, nempe immunitatem ab omni labe et crimine: hæc vero illud condimentum actionum viri boni omnium conversationisque civilis, nempe ut absit ab illo omnis levitas, sed decenti sit in omnibus gestibus, ceremoniis, convictu quotidiano, gravitate, compositisque moribus.

Dicit autem *integritatem*, ut et in *seqq. verbum sanum* &c. in accusandi, ut vocant, casu; cum constructionis ratio generandi casum postularet, sensui magis serviens quam verbis per quandam synesin.

Vers. 8. *Verbum sanum.* Explicavit quomodo se typum præbiturus erat in factis, nunc explicat quomodo in verbis, id est convictu; sermonibusque quotidianis, ut nihil videlicet ex illius ore prodiret, quod non esset sanum, seu ut apostolus ad Ephes. ait, IV. 29 bonum, cujus tres veluti species exprimi videntur eadem ad Ephesios epistola V. 4, de quibus eo loco diximus. Huc pertinent et illa ad Coloss. IV. 6.

Irreprehensibile, id est quod nulli reprehensioni sit subjectum, ne videlicet ei quicquam excidat, cui quispiam obloqui illudque traducere ausit, quasi imprudenter, nec suo loco aut tempore prolatum.

Ut is qui ex adverso erubescat, id est ut adversarius, qui omnibus occasionibus imminet, spe sua frustratus, intra se confundatur.

Nihil habens de vobis dicere malum, ubi nullam ex sermonibus conversationeque vestra ansam prehendere potuerit, ecclesiam traducendi et diffamandi. Ratio moniti, non ad ultima tantum adhortationis apostolicæ verba, sed et ad remotiora respiciens.

Vers. 9. *Servos.* Tertium prioris partis membrum officia certo hominum generi, videlicet servis præscribenda complectens. Exprimit autem tum quæ vitari tum quæ præstari ab illis vult. Et hujus quidem generis priora sunt duo.

Propriis dominis subjici, id est in omnibus eorum voluntati ac nutui obsequi, illosque pro suis dominis, quorum voluntas sibi pro norma et regula vitandorum faciendorumque esse debeat, agnoscere, in rebus puta, quæ superioris dominio, nempe divino juri non contraveniunt, ut qui norint penes dominos esse facti rationem, sibi solam obsequii gloriam esse relictam. Expressit id officium apostolus *honoris* vocabulo prioris Epist. ad Timotheum cap. 6. 1, quem locum vide.

In omnibus bene placentes esse, id est quorum unica cura sit dominorum suorum gratiam et favorem demereri, nec tantum expressam dominorum voluntatem expectent, cui morem gerant; sed quę ipsis allubescunt, et quibus in illorum amorem sese insinuare possunt animadvertentes, jussa ipsorum anteveniant, omnique occasioni illorum animum sibi pignorandi sedulo instent.

Non contradicentes, id est non obmurmurantes, neque responsantes aut tergiversantes. Familiare servis vitium et unica favoris erga illos herilis pestis, qui citius ferant damno se aliquo ab illis mulctari, quam verbo acriori suum jus violari. Est unum ex iis, quę vitare jubet servos.

Vers. 10. Alterum, *non fraudantes*, id est nihil intervertentes de rebus dominorum suorum fidei suæ commissis. Si quid est, de quo maxime moneri debeant servi, hoc certe est, cum id fere huic hominum generi videatur innatum, ut tum tantum fidem colant, ubi rem ab hero resciri posse credunt, cætera qui vix pro vitio ducant, res domino suppilare, et illum quoties datur occasio admutilare et adtondere. Ideoque

non

non contentus semel id indicasse apostolus, illustrat a contrario.

Sed fidem omnem ostendentes bonam, id est in omnibus fidelitatem suam dominis exhibendo, & sincere cum iis in rerum ipsorum administratione, sine ulla illorum injuria damnoque procedendo. *Fidem omnem* posuit pro *totam*, aut *in omnibus*. *Bonam* autem dixit, non quasi ulla fides mala sit, sed epitheton addens, ut vocant, perpetuum.

Ut doctrinam servatoris nostri Dei ornent, id est ut ita doctrinam eam quam profitentur, quæque Deum ipsum, & quidem quatenus servator est noster, authorem habet, ornent & illustrent, nempe dando occasionem aliis, ut videntes mores illorum niveos & candidos, longeque a moribus aliorum servorum distantes, doctrinæ id, cujus sunt sectatores, imputent, eandem proculdubio incusaturi, ubi quid, cujus speculatores sunt acerrimi, secus deprehenderint. *In omnibus*, id est rum quoad officia, quæ heros ipsorum præcipue concernunt, tum quoad reliquam vitæ rationem. Rationem adjungit cum ejus officii, quod ultimo loco a servis requisiverat, tum etiam superiorum omnium.

Vers. 11. *Apparuit enim*. Altera capitis pars. In qua causam omnium maximam & præcipuam exprimit, ob quam unusquisque pietati & integritati vitæ unice studere debeat, simulque generalia pietatis nostræ capita describit & enumerat. Est autem ab apostolo subjuncta tanquam omnino quędam ejus, propter quod ultimo loco servos officii sui memores esse jusserat confirmatio, sed ita ut primo latius ad omnia omnium omnino hominum officia extendi & porrigi queat. Quasi dicat, Tanto autem magis servi eniti debent, ut doctrinam, cujus professores sunt, ornent, imo omnes omnino homines, & illi quorum paulo ante memini, officii sint memores, quia *apparuit*, id est illuxit & splendidum jubar suum ubique diffudit, fugatis densissimis ignorantię tenebris, quibus mentes humanę involutę velut in illuni nocte errabant, ignari quo pedem proferrent, et in quo vestigium tuto figerent.

Gratia Dei, id est immensus ille et ineffabilis favor Dei patris. Ratio sumpta a causa pietatis efficiente primaria, gratia videlicet Dei patris, cujus omnes thesauros per euangelium reclusit, et in genus humanum manu largissima effudit. Quę cum in pietatis negotio hominibusque ad eam et amandam alliciendis, et jugiter urgendam confirmandis utramque paginam faciat, ideo in ejus descriptione insistit apostolus, non solum adjunctum ejus et objectum, sed effecta etiam numero tria exprimens, quę et omnia simul, et singula per se multiplicem vim habent ad pietatis studium, unicuique suum bonum adamanti, instillandum; ut ista generalis ratio in multos velut ramos diffusa plurium incitamentorum ad pietatem, sufflaminumque a vitio instar censeri possit. Ac adjunctum quidem exprimitur hoc verbo.

Salutifera, id est non vulgaris et solita, cujus participes olim facti homines, sed eximia et singularis, vereque Deo servatoris nomen sibi usurpante digna, ut quę salutem offerat et offerat. Salutem inquam κατ' ἐξοχὴν, quę in se cum liberationem ab ingenti malo, mortis videlicet ęternę tyrannide. tum ineffabilis boni ęternę nimirum vitę donationem et hęreditatem complectatur.

Objectum *omnibus hominibus*, sive genera singulorum intelligas, id est cujuscunque status et conditionis, sive singula generum, ut nemo prorsus ab oblatione tanti boni excludatur. Nam quod Prædestinarii prius tantum agnoscunt, vocem πᾶσιν interpretantes *quibusvis*, id & exemplo caret, & apostolicæ rationis vim enervat, vim, ubi res cum singulis Tito esset, minime habituræ, cum tam electorum quam reproborum numerus & personæ in occulto sint. Ne addam nunc quicquam de eo, nimis dure, ne dicam ridicule πᾶσιν dici pauculos quosdam, & ne millesimum quidem ex ipsis singulorum generibus. Sed id copiosius est ostensum a nostris alibi. Jam voces istæ, cum priori, nempe salutifera, non cum remotiori *apparuit* conjungendæ sunt, ut non tam cui apparuerit (nisi forte ex consequenti) quam cui sit salutifera, explicetur, nempe quod talis sit, quæ omnibus omnino salutem afferat. Alias enim vis rationis apostolicæ periret, cum possit aliquid omnibus quidem apparere, non tamen omnium id quod apparuerit interesse, seu non omnibus utilitatem secum afferre. Quomodo enim id me ad aliquid amplectendum quamvis illustre & emolumenti plenum sit movebit, quod ad me minime pertineat, quodque videre tantum mihi detur, alii vero ex eo commoda capiant? Taceo autem hoc ipsum, nempe, quod omnibus ista gratia apparuerit, implicite in voce ἐπεφάνη contineri, cum non nisi illud vere illucescat, quod non certis quibusdam tantum, sed omnibus notum & conspicuum redditur, ut si ad hoc tantum respexisse dicatur apostolus, cum expresse verba *omnibus hominibus* adjiceret, frustra id omnino fecisse videatur.

Vers. 12. *Erudiens nos*. Primus gratię divinæ effectus, qui ita exprimitur, ut simul generales pietatis officiorumque nostrorum partes explicentur. Est autem is, quod in illis, qui ipsam obviis ulnis sunt amplexi (quod indicavit voce *nos*, id est qui illam grato animo a Deo offerente acceperunt) non sit otiosa, sed illos *erudiat*, instruat, tum viam ac rationem ostendendo, quam capessere & ingredi debeant, si illius compotes fieri cupiant, tum vires etiam & robur addendo, ut iter id strenue corripiant, nec in eo strigare aut interquiescere sibi permittant, sed ut illud uno quasi spiritu & inoffenso cursu conficiant. Iter illud ipsum, in quo nos ista gratia Dei erudiat, seu potius viam, qua ad ipsius complexum pervenire possimus, quamque illa ipsa nobis monstret, in duobus collocat, quorum alia quidem vitanda, alia vero sectanda sunt. Et illa quidem duorum rursus sunt generum.

Ut abnegantes impietatem, cujus nomine cum omnia omnino scelera ac vitia, tum præcipue crassiora ac enormia intelliguntur.

Et mundana desideria, per quæ intelliguntur vitia subtiliora, & quæ si non virtutum, nomen, excusationem certe vulgo merentur. Affectus videlicet nostros, & illa ad quæ nos ipsi rapiunt & instigant, mundanos vocat, & quia circa res mundi hujus occupantur, & quia hominibus hujus mundi perplacent. Petrus eos vocat carnales, & militare contra animam asserit 1 Epist. 2. 12. *Abnegantes* autem ait voce metaphorica, nihil nobis cum illis esse debere commune indicare volens, tum ut illis homines addictos olim fuisse, ad eaque maxime propendere insinuet; tum etiam quantopere illas aversari et abhorrere debeant, admoneat: non secus videlicet atque, si minime nobis

cum

cum aliquo convenire volentes demonstrare, dicamus n obis illum ne de facie quidem aut etiam nomine notum esse.

Sobrie & juste & pie vivamus. In tria dispescit ea quæ facienda sunt Christianis, quæ si adeo late extendantur, ut illa etiam, quæ non directe sub illis continentur, ad illa referri possint, his tribus verbis omnia omnino Christianorum officia continebuntur. Quo sensu vivemus *sobrie*, id est frugaliter, moderate, si in omnibus actionibus consiliisque nostris, quæ nosmet ipsos concernunt, modum studiose observaverimus, ab illius orbita neque in hanc neque in illam partem exerrantes.

Juste cum proximo, si videlicet nihil, quod quacunque tandem ratione illi debeatur, detraxerimus, & vicissim omnia quæ ipsius sunt sufficienter tribuerimus.

Pie cum Deo, si nimirum in iis, quæ ipsum Deum majestatemque illius respiciunt, semper numen ipsius ante oculos habeamus, ipsumque cum summo tremore & alacritate nos colere ac venerari demonstremus.

In hoc seculo, id est per totum vitæ nostræ curriculum, quam diu vita suppetet.

Vers. 13. *Expectantes.* Alterum gratiæ in nobis divinæ effectum, Spes videlicet immortalitatis, quæ ita effectus est gratiæ divinæ, ut pietatem nostram & antecedat & consequatur; sitque illius & causa efficiens sumpta in significatione laxiori, & effectus, considerata strictius pro spe videlicet firmiori, & quæ ut apostolus ait, non pudefacit.

Expectantes beatam spem, id est spem firmam animo foventes, fore ut aliquando illa beata immortalitate potiamur. Quam hic *spem beatam* nominat, vocem *spei*, pro re sperata, ut & alibi observavimus, usurpans. Vide Rom. 8. 24. Gal. 5. 15. 2 Pet. 1. 3.

Et apparitionem gloriæ, id est cum apparebit & conspicua fiet gloria & τὰ δ. Satius autem ita hæc verba accipere, quam ut alii volunt, *apparitio gloriosa*. Quamvis enim res eodem tandem recidat, hæc tamen interpretatio simplicior est, cum sciamus ingentem tum gloriam Dei apparituram, attestante præsertim scriptura Christum venturum in gloria, id est cum gloria patris sui. Unde & pœnas inobedientes luituri dicuntur, a facie domini, & a gloria fortitudinis ejus, cum venerit glorificari in sanctis suis 2 Thessal. 1. 9.

Magni Dei, nempe patris, *& Salvatoris nostri Jesu Christi*, qui tanquam judex ab ipso constitutus nomine ipsius veniet, & judicium id administrabit. Hinc nonnulli, quia unico articulo junguntur, *magnus Deus & Dominus Jesus*, colligunt expresse hoc loco Dominum Jesum magnum Deum, & quidem, ut dicitur, subjective nominari. Verum quanti facienda sit hæc collectio, docent plurima sacrarum literarum loca, in quibus ipsorum etiam sententia personæ essentia a se distinctæ unico tamen articulo conjunguntur.

Vers. 14. *Qui dedit semetipsum*, id est seipsum impendit & dedit, puta in mortem, ut cap. 1 ad Galat. vs. 4 docuimus, adductis similibus sacrarum literarum locis, in quibus *dare* imo & *tradere* simpliciter posi significant dare aut tradere in mortem. Velut desc pturus Dominum Jesum, tertium gratiæ divinæ ef ctum exprimit, qui est altera specialior pietatis no persuadendæ causa, Mors videlicet cruenta domini su, quam ita commemorat, ut non solum ipsius, sed totius hujus operis seu mortis ob hunc finem susceptæ ulteriorem adhuc finem aperiat, qui unumquemque ad id movere debet, ut improbitati vale dicto, pietatem colere & sectari velit.

Finis ipsius mortis est *pro nobis*, id est nostri causa, propter nos, nostrumque bonum, quod alibi fusius explicavimus. Totius autem hujus operis seu mortis ad hunc finem susceptæ, ulterior ad quem respexit finis est bipartitus, & verbis licet a superiori pietatis descriptione alius, re ipsa tamen idem. Prior ejus pars est in his verbis:

Ut redimeret nos ab omni iniquitate, id est ex durissimo peccati servitio, cujus tyrannide constricti tenebamur, liberaret & eriperet. Redimendi vox, ut servitutem nos serviisse, ita liberationem nostri magni constitisse insinuat; quia videlicet seipsum Christus pro nobis impenderit, cujus sanguis ideo pretium dicitur; quia tamen nemini ad liberationem nostri proprie datus est, ideo ut ipse pretii, ita ista liberatio redemtionis proprie dictæ ratione excidit, ut ostensum est Galat. 3. 13, ubi etiam ratio explicata, cur liberationem nostram Redemtionis voce sacri scriptores exponere soleant.

Posterior pars. *Et mundaret sibi ipsi*, id est, Sed ea lege ut illa servitute erepti illius dulce jugum subirent & se ipsi emptos esse scirent, qui eos suo sanguine sibi acquisivit. Metaphora sumpta ab iis, qui aliquem sordibus & squallore obsitum ex carcere liberantes a situ in quo erat, vindicant, atque ita mundant.

Populum peculiarem, id est acquisivit autem, non ut ipsis abuteretur, sed ut peculium ipsius essent; qua ratione Petrus Christianos vocat λαὸν εἰς περιποίησιν, populum in acquisitionem 1 Epist. 2. 9.

Et zelatorem bonorum operum, id est qui ardenti amore ferretur in bona opera, eaque studiose sectaretur ac tota vita sua exprimeret. Nota abnegare impietatem & mundanas cupiditates, idem esse, quod redemtum esse ab omni iniquitate; Item sobrie, juste & pie vivere in hoc seculo, idem quod mundatum esse Christo populum peculiarem & zelatorem bonorum operum.

Vers. 15. *Hæc loquere & exhortare & argue.* Tandem epiphonemate suam admonitionem concludit, inculcans ut illa loquatur, id est prædicet, exhortetur, & errantes quidem in dogmatibus solidis rationibus convincat, in vitæ autem moribus, saluberrimis suis castigationibus converberet.

Cum omni imperio, id est sine ullo metu, audacter, nec tam obsecrans quam mandans & præcipiens nomine meo, imo & ipsius Christi, ut qui scias quam personam geras, quidve humeris tuis sit concreditum.

Nemo te contemnat. Vel ita ut diximus ad illum locum 1 Tim. 4. 12, quem locum vide: vel potius a nemine patiaris te contemni, sciant sibi rem esse cum eo, cui salus ipsorum sit demandata.

CAP. III.

ARGUMENTUM.

Partes capitis hujus sunt tres. Primo enim præscribit officia a Christianis, quatenus ad politiam aliquam pertinent & pars sunt Republicæ, præstanda. Deinde monet ut sanam doctrinam urgeat, depravatam arceat, & illius promotores vitet. Demque subjunctis quibusdam magis familiaribus, & quæ sunt extra primum hujus epistolæ scopum, epistolam concludit.

Vers. 1. ADmone. Prima capitis pars versiculis septem absolvitur. In qua & explicat officia Christianis a Tito quatenus pars sunt reipublicæ & in statu politico considerantur, præscribenda, & rationem addit ita comparatam, ut quia in illa fere totam salutis nostræ rationem describit, non ad hæc tantum, sed ad omnia omnino officia nostra nobis persuadenda multiplicem & irrefragabilem vim habeat. Præscribit autem in hac parte officia duum generum, nempe erga magistratum & erga pares. Nam omnes hic Christianos tanquam paria Reipublicæ alicujus membra, eaque vulgaria & aliis subjecta considerare videtur. Officia quidem magistratui debita versu primo exprimit. *Admone illos* ὑπομίμνησκε αὐτούς, id est subinde ipsis id de quo jam dudum sunt moniti, quodque optime norunt, in memoriam revoca.

Ut principatibus & potestatibus subjiciantur, id est ut magistratui suo, sive summo, sive illius vicariis & locum ut vocant tenentibus, sint subjecti, illius in se videlicet imperium agnoscendo, neque rebellionem contra eos attentando. Porro abstractum ponit pro concreto, principatus videlicet & potestates, pro iis qui sunt in principatu & potestate aliqua constituti. Ἀρχῶν nomine intelligitur summus & a nullo alio dependens magistratus, ut sunt Cæsares, Reges, Principes absoluti, & liberarum rerum publicarum supremi magistratus. Ἐξουσιῶν autem, illorum subdelegatos & ipsis subordinatos, licet ἐξουσιῶν vox generalior sit prinri, illamque in se complectatur, ut quæ omnem quidvis faciendi, & præsertim cum authoritate, facultatem denotet. Unde illa simpliciter utitur ad Rom. 13. 1, de eadem loquens materia. Sed ut alias quando sub genere aliquo species aliqua eminet inter alias, illam nominare volentes generis voce utimur, idque ἐξοχὴν appellare solemus, ita non raro evenit, ut quando species principalior proprium nomen habet, ad inferiorem denotandam, & præsertim cum principaliori opponitur, generis nomen accommodemus, id quod hic etiam evenit, ut ex dictis patet. Exempla qui volet videbit a nobis allata ad eadem verba capitis xv prioris ad Corinthios.

Obtemperent, id est ad jussa mandataque eorum exhaurienda sint alacres & proni. Alterum Christianorum erga magistratus officium, a priori ita distinctinctum, ut hoc amplius quid illo complectatur, & ὑποτάσσεσθαι apertam tantum rebellionem excludat, quo fiat ut quis aperte jugum magistratus excutere non audeat, licet interim fremens frendensque jussa eorum exequatur; πειθαρχεῖν autem etiam contumaciam, quo fiat ut quis non solum adversus magistratum suum minime insurgat, eumque palam pro Domino suo agnoscat, sed etiam reverentiæ majestatis ejus in animo plenus, ad omnia ejus mandata explenda sit promptissimus. Tandem utrumque generalius adhuc illustrat, ut tanto fortius imprimat.

Ad omne opus bonum parati sint, id est breviter, quicquid illi boni & honesti præceperint & injunxerint, ad id minime frontem strient & adducant, sed alacres & expediti faciant & impleant. Præsupponit civiliter nihil a magistratibus imperari subditis, nisi quod bonum et honestum est. Ut Rom. 13. 4, 5, quo ipso veros obedientiæ magistratui debitæ limites figit, & quousque extendi ea debeat, docet. Honesti enim nomine venit omne id, quod licet injuste & inhoneste, cum meaque adeo injuria & contumelia præcipitur a magistratu, nec ego legitime id ac sine violatione boni publici recusare possim, a me honeste exequi possit, quodque præceptu tantum non etiam effectu turpe est, etsi tandem indecorum sit, nisi illud damnum aliquod publicum & præsertim scandalum aliquod insigne consequatur.

Vers. 2. *Neminem blasphement*, id est ab aliis infectandis & conviciandis abstineant, neminem ex suis concivibus, eoque sibi paribus, maledictis incessant. Alterum officiorum, Christianis in statu politico adversus pares observandum.

A pugna alieni sint, id est non contentiosi & litigiosi, qui non libenter ad rixas & contentiones provolent, sed ab omnibus ejusmodi concertationibus sint aversi. *Modesti* ἐπιεικεῖς, id est qui non rigide jus suum exeqnantur, sed propter bonum pacis, cujus debent esse studiosissimi, multum de illo remittant. Est enim ἐπιείκεια virtus ejusmodi, qua quis cum stricto jure cum aliquo agere possit, legis alicujus summique adeo juris præsidio subnixus, non tamen illud pertinaciter & obfirmate urget, sed quia aliquam habet rationem, quæ illo decedere suadet, illi potius obsequitur, & a summo jure ad æquitatem seipsum flectit & revocat.

Omnem ostendentes mansuetudinem ad omnes homines, id est cum omnibus omnino mansuete agentes. Verbum autem *ostendendi*, ut supra 1 Tim. 2, monuimus, exhibere & reipsa aliquid præstare hoc loco significat. Jam omnis mansuetudinis nomine perfectam suisque numeris absolutam mansnetudinem intelligit; ut superiori cap. de servis, omnem ostendentes fidem, id est in omnibus fidelissime adversum illos procedentes. Est vero perfectæ mansuetudinis, non solum non citius irasci, aut diutius iram animo fovere quam par est, nedum irasci ob quod non debes, aut irasci cui non debes quandove non debes, sed ad condonandum facillimum esse, plumbeasque iras adversus eos, qui te offenderunt, minime gerere.

Vers. 2. *Eramus*. Rationem adfert, primo quidem intuitu, ejus quod ultimo loco de mansuetudine dixerat, sed quæ altius expensa, non ad priora tantum, sed etiam omnia omnino Christianorum officia sese porrigat, ad eaque illis persuadenda longe maximam vim habeat. Est autem sumpta ab exemplo Dei, ipsiusque nobiscum in simili negotio agendi modo; quæ ita tractatur ab Apostolo, ut hoc

una

una esse videatur, plures tamen revera in se complectatur, & præcipue duas, quæ sunt reliquarum velut principes; unam a pari, alteram a minori. Cæterum subjunguntur ab apostolo per modum responsionis cujusdam tacitæ objectioni. Poterant enim Cretenses illi cogitare; quid nos mansuete cum illis agamus, & de jure nostro illis remittamus, qui hac æquitate propter suos agrestes, imo & improbos mores minime sunt digni? Respondet apostolus par esse & æquum, non prout illi digni sunt, sed prout nobis dignum est, illos tractare; quia & vos, inquit, similes illis aliquando eratis, & tamen tum, non aliter, atque ego præcipio, vobiscum agi postulabatis. Quasi dicat, quod si forte qui cogitent, minime dignos illos esse ob vitę morumque suorum perversitatem ac improbitatem, ut ita quemadmodum vis apostole, cum illis agatur, sed tractandos esse pro meritis, ii velim in memoriam sibi revocent quales & ipsi olim fuerint, cumque se similes illis per omnia fuisse invenerint, ea adversus illos æquitate & mansuetudine agendum sibi esse putent, qua tunc secum agi cupiissent. Ratio sumpta, ut diximus, a pari.

Eramus enim aliquando & nos, id est vos Cretenses, sed se per communicationem orationis, quæ per se videtur exprobratoria, molliendæ gratia illis adjungit, ut 1 Pet. 4. 3. Neque enim aut Petrus unquam idololatra, aut Paulus ejusmodi sceleribus pollutus fuit, qui alibi se conscientiam integram coram Deo habuisse testatur.

Insipientes, id est mentis, & consilii inopes, in omnibus actionibus suis temerarii & præcipites, qui nunquam rationem in consilium advocant, sed securi quo pes ferat ex tempore vivunt.

Ἀπειθεῖς, contumaces, monitoribus asperi, qui rationis ductum aspernantur, & non tam temerario impetu, quam obstinatione quadam contra rationis magisterium ad ea rapiuntur, quæ ipsi adversarii non ignorant.

Errantes, id est a notitia voluntatis divinæ & honestatis tramite devii, ac velut oves dispersæ, & tum quoad mentem, tum quoad voluntatem desipientes, præter propter vitam vagantes, & alia omnia tum quoad religionem profitentes, tum quoad vitæ officia designantes, quam quæ profitenda & designanda erant.

Servientes desideriis, id est mancipati affectibus & cupiditatibus, dum illorum nutum velut alicujus heri [demissis auriculis] sequuntur, & voluptatibus variis, inprimis autem iis, quæ ex percolandis deglutiendisque cibis & libidinibus percipiuntur indulgent. Ad hoc enim inprimis nos instigant cupiditates nostræ earumque dirissimæ & impotentissimæ tyrannidi implicant.

In malitia, qua fit ut alicui vel reipsa noceamus, dictis, factis, aut si id non possumus, nocere tamen cupimus. Unde & si aliquid boni iis, quos perditum volumus, eveniat, nimiopere dolemus & contristamur.

Et invidia, qua prosperis alterius rebus angimur, & ut ille ait, marcescimus contabescimusque illi bene esse dolentes, & ut male sit avide sitientes. Dicit autem *in malitia & invidia*

Agentes, ut ostendat non semel aut iterum casuque potius & fragilitate, quam deliberato animi consilio in vitia lapsos fuisse, sed hujus coloris integram eorum vitam fuisse. Στυγητοί, id est odio digni, qui propter improbos & a civili societate aversos insociabilesque mores nostros omnium odium mereremur.

Odientes alii alios, & ipsi nemini faveremus, sed ab aliis implacabili odio dissideremus.

Vers. 4. *Cum autem.* Rationis apostolicæ pars altera, in qua divinæ misericordiæ in nos collatæ exemplo, eos ad illius æmulationem tacite ducit, ut animadvertentes quomodo nobiscum, qui similes aliis mondi hujus mortalibus fuimus, egerit, tanto simus promptiores ad eandem cum iis, qui nobis sunt pares, agendi vivendique rationem. Ita autem illam floride, ita plene & solide tractavit apostolus, ut fere totam simul nobis rationem salutis nostræ aperiat & ob oculos ponat. Non contentus enim generalibus quidem sed tamen emphaticis verbis explicare rem, cujus hic exemplum nobis imitandum proponit, nihil fere ad illam pertinens omisit. Expressit quippe primo causam salutis nostræ principalem, deinde impulsivam internam, quæ ipsum moverit, tertio medium quo fuit usus in perducendo ad exitum beneficio suo, filium causam secundariam, quæ nomine primæ causæ mediis illis usa; quarto denique finem.

Cum autem apparuit, id est licet igitur tales, ut dixi, essemus, quando nobis illuxit & revelata est, sub novo videlicet fœdere & euangelio.

Benignitas, id est ea bonitas quæ ἀγαθωσύνην etiam in se complectitur & beneficentiam, quam χρηστότητος significationem habes Rom. 2. 4. xi. 22. quo sensu & ipse Deus Luc. 6. 35 χρηστὸς dicitur, ut apparet ex loco apud Matthæum parallelo.

Et *humanitas* φιλανθρωπία, id est amor erga homines, sed qui simul comitatem & suavitatem quandam in se includat; ut vox ista magis hoc loco, quam alias solet, quando solum affabilitatem notat, proprie sumatur, causamque ipsius istius suavitatis, non tamen illa exclusa, denotet, quæ est amor erga homines. Est autem benignitas, ut & φιλανθρωπία ista, non vulgaris & usitata, sed singularis, eximia, & ante novi fœderis tempora invisa, inaudita intelligenda. Nam etiamsi alias quovis tempore illuxit hominibus χρηστότης & φιλανθρωπία Dei, quia minime cum ista est comparanda, ideo nunc demum illuxisse dicitur.

Servatoris nostri Dei, Patris, a quo tanquam primo principio universa salutis nostræ ratio proficiscitur & dimanat. Descriptio Dei ad rem, de qua agit, apposita. Nam mox subjungit, quod nos servaverit. Et hæc est causa salutis nostræ prima.

Vers. 5. *Non ex.* Causam impellentem expressurus, primo removet illam quæ videri poterat Deum ad hoc beneficium nobis conferendum invitasse, nempe operum nostrorum merita. *Non ex operibus in justitia qua fecimus nos*, id est non operum nostrorum a nobis juste & ex ejus voluntate administratorum merito. *In justitia* enim valet idem quod *cum justitia.* Nam jam ante ostenderat opera nostra odium potius quam gratiam aliquam meruisse.

Deinde *veram causam* ponit, *sed secundum suam misericordiam*, id est propter misericordiam suam, & misericordia ipsa adductus. Hæc autem vox cum indignos nos ista gratia, dignos autem odio fuisse, tum illius benignitatis & φιλανθρωπίας magnitudinem indicat, si-

mulque rationem illam a minori continet, cur ſimiliter nos cum iis, qui nobis ſunt pares, procedere debeamus. Miſericordia enim præſupponit meritum pœnæ in eo cui confertur, & inſignem atque eximium quendam erga eum favorem ac viſcerum commotionem poſtulat, ipſamque adeo clementiam includit.

Servavit nos, id eſt extrema pernicie & miſerrimo ſtatu ereptos, in veram felicitatem aſſeruit, dum videlicet jus nobis dedit plenum ad excutiendum prioris miſeriæ jugum veramque felicitatem adipiſcendam, idque tum ipſam felicitatem, tum regiam ad eam viam oſtendendo & undique muniendo, greſſus denique noſtros, ne in via fatiſceremus, corroborando. Non enim de ſolo decreto ipſum loqui, ut ſenſus ſit *servavit*, id eſt *ſervare decrevit*, tum ipſum verbum in præterito elatum indicat, tum inprimis ſubſequentia, quæ in iſto ſenſu haud eſſet facile interpretari.

Per lavacrum regenerationis, id eſt per ablutionem, cujus conſequens vel potius effectum eſt regeneratio. Quod quale ſit, explicat ipſe apoſtolus cum ſubjungit:

Et renovationis ſpiritus ſancti, id eſt quæ eſt illa renovatio a ſpiritu ſancto facta, medium quo Deus nos beneficii ſui participes effecit. Alii lavacrum regenerationis interpretantur lavacrum, quod eſt regeneratio, vocemque ἀνακαινώσεως cum voce λουτροῦ jungunt. Sed cum jungi etiam poſſit cum voce παλιγγενεσίας, & ipſi fateantur vocibus poſterioribus priores explicari, ſatius erit illam cum iſta jungere, ut vocula καὶ ſit explicativa, quaſi dicat, id eſt renovationis; vox autem *ſpiritus ſancti* inſinuet cauſam, vel potius id per quod illa ablutio eſt facta, quæ regenerationem & renovationem parit. Et autem nihil aliud quam ejus quod nobis ſpiritus ſanctus in verbo Dei ſeſe exerens dictat, ad ſeipſum applicatio, atque ita ſordium mentis & voluntatis depoſitio. Ex hac reſultat regeneratio ſeu renovatio, id eſt talis hominis immutatio, ut & quoad mentem & quoad voluntatem velut novus imo alius repente appareas; quoad mentem quidem per voluntatis divinæ notitiam, quoad voluntatem autem per ejus executionem. Huc pertinent illæ apoſtoli locutiones Rom. 12. 2. Eph. 4. 23, 24. Coloſſ. 3. 8, 9. Ad Epheſios quidem aperte ipſi verbo id tribuit v. 26, quod hic ſpiritui ſancto. Sed nulla eſt pugna, quia ſpiritus iſte ſanctus, nonniſi cum verbum ad aures humanas pervenit, aut poſtquam pervenit, ſimul cum illo hunc effectum operatur, efficaciam ipſius quaſi augens. Ideoque addit ſtatim

Verſ. 6. *Quem effudit in nos*, nempe Deus Pater, *abunde* non parca & adſtricta ut quondam manu, cum & pauci illo donabantur, & longe minori, ut ita dicam, menſura, ſed large & copioſe. Scimus etenim primitivam Eccleſiam, præſertim vero in ipſis primordiis, adeo ſpiritus ſancti copia exuberaſſe, ut & varia ejus eſſent dona & pleriſque communia, cum generatim omnibus doctrinam Chriſti recipientibus conferrentur: ut illius ſeculi eccleſia viſibile viſibilis ſpiritus ſancti receptaculum ac domicilium quoddam videri poſſet.

Per Ieſum Chriſtum. Secunda ſalutis cauſa, quem ideo, ut & alibi docuimus, ſervatorem noſtrum vocat, quia per illum omnia, prima illa cauſa, Deus nempe Pater, ad effectum perducit. Ille nomine ipſius hoc beneficio genus humanum cumulavit, dum nimirum verbum & doctrinam ſuam hominibus annunciat. In quo & cum quo ſpiritu ſancto omnes ſibi aſſentientes afflavit, qui accedentibus ad id etiam credentium conatu ac ſtudio, & iſta ſpirituali aqua ſeipſos a ſordibus mentis ac voluntatis repurgantibus, renovationem ac regenerationem in nobis peperit; quam jus illud plenum pelago miſeriarum emergendi, & in optato veræ felicitatis portu conſiſtendi, ita volente illa benignitate & humanitate Dei ſervatoris noſtri, comitatur.

Verſ. 7. *Ut juſtificati*. Exprimitur finis beneficii illius in nos a Deo collati, illiuſque ſalutis, quam in hac vita conſequimur, nempe juris ad illam animarum ſalutem. Poſſunt autem iſta verba dupliciter accipi, vel ita, ut unus tantum illis finis exprimatur, nempe poſſeſſionis vitæ æternæ, alter autem ex ſuperioribus præſupponatur, nempe juſtificationis. Quaſi dicat, *Ut* ita *juſtificati*, id eſt pro juſtis a Deo eo ipſo renunciati atque habiti, quia ita nobiſcum Deus egit, noſque illi fidem adjunximus *hæredes ſimus vitæ* &c.

Verum hac ratione juſtificationis vox in ſignificatione imperfectiore ſumetur, quatenus ſcilicet denotat, quod Deus nobiſcum, pœnam licet meritis, nihilominus tamen ac ſi juſti eſſemus agere ac procedere vult. Cujus voluntatis & decreti divini cum particeps unuſquiſque fiat, ſimul atque fidem doctrinæ Chriſti adjunxerit, ſtatim etiam juſtificationis fit particeps, adeoque juſtificatus dicitur: quo ſenſu Romanis juſtificationem tribuit cap. 3. 2, 4. Unde 1 Cor. 1. verſ. 31 juſtitiam præmittit ſanctificationi, cum Chriſtum ait, nobis eſſe factum a Deo ſapientiam, tum juſtitiam & redemtionem, quia ſcilicet primus gradus eſt, quod nos cæleſti ſapientia imbuat, voluntatem Dei nobis aperiat: alter ut nos ubi illam amplexi fuerimus, ſciamus Deum nobiſcum, non ſecus ac ſi juſti eſſemus, velle agere, imo ex parte jam ita nobiſcum agere; tertius, ut iſtius divini beneficii compotes pie vivamus; & denique quartus Redemtio, id eſt ipſa glorificatio, eodem ſenſu quo ad Rom. 8. 30. Verum iſta juſtificatio imperfectior eſt, quia conditionem ſibi habet adjunctam, ſi nimirum conſtanter & pro virium modulo perfecte Deo paruerimus, qua deficiente illa etiam mutatur.

Vel ut duo fines contineantur, quorum prior eſt, *ut juſtificaremur*, id eſt in hac quidem vita firmum Dei nos non ſecus atque ſi juſti eſſemus ab illo tractandi decretum conſequeremur (quod fit ubi pietati immorimur) in illa vero, reipſa ab illo tanquam juſti & innocentes tractaremur. Et hæc juſtificationis ſignificatio plenior eſt.

Alter eſt. *Et hæredes ſimus* &c. Utraque explicatio tolerari poteſt, cum non ſatis liqueat, quæ cui præferenda ſit.

Voces *ipſius gratia*, repetunt id quod ſuperius dixerat, non ex operibus, ſed ex miſericordia ſua; & tanto magis nobis divitias iſtius beneficii Dei exaggerent. Inde loco ad Romanos citato his verbis non contentus addit inſuper *gratis*: *Juſtificati gratis gratia Dei*. Jam vocula *ipſius* ad patrem, licet remotius, nominatum, referenda eſt, ut eſt ingenium vocis ἐκείνου, quæ plerumque ad remotius refertur, niſi quis malit referre ad Chriſtum eo ſenſu quo legimus Rom. 5. 15,

Gratiam

gratiam Dei & donum in gratia unius hominis Jesu Christi in multos abundasse. *Hæredes simus*, id est jure optimo & plenissimo, quod est filiorum, & eorum ad quos jure successionis hæreditas aliqua devolvitur, possideamus.

Secundum spem, id est prout quidem nobis spes facta est, prout promissis nixi spem eam animo fovemus.

Vers. 8. *Fidelis sermo*, id est verus ac ideo fide & omni acceptione dignus, ut 1 Tim. 1. 15, & 2 Tim. 2. 11; hic videlicet de quo hucusque disserui, de ratione salutis nostræ divino beneficio nobis per Christum exhibitæ. Transit ad alteram capitis partem, in qua ipsum monet, primo ut sanam doctrinam urgeat, secundo ut erroneas cohibeat; tertio ut hæresiarchas vitet.

Primum est hic: *Et de his volo te confirmare*, id est, itaque de his quæ hucusque tibi exposui volo te magna cum asseveratione loqui, id serio & assidue auditoribus tuis inculcare. *Καὶ* pro itaque cujus significationis plura loca in priori ad Timotheum Epistola notavimus.

Ut curent bonis operibus præstare, id est in hunc finem & propterea, ut ejusmodi salutaribus præceptis & monitis a te instructi, in eo toti sint diligenterque elaborent, quo vitæ pietati & integritati, velut operi sibi demandato illique præpositi immineant & sedulo insistent, diligenterque videant, ne ulla ex parte in officio claudicasse reperiantur. Finem exponit, cur illa tantopere ab illo urgeri & διαβεβαιοῦσθαι velit, vocem istam ad priora referens, non autem ad posteriora, quod quidam volunt; quasi hoc confirmare jubeat, ut curent præesse bonis operibus, ut vel ipsa vox indicat, cujus proprius locus in doctrinæ alicujus promulgatione & confirmatione.

Credentes Deo, id est qui Deo fidem adjunxerunt.

Hæc sunt bona & utilia, id est hujusmodi doctrinæ, quas a me audivisti & sermones, & honesti sunt & magnis utilitatum proventibus homines cumulant. Non enim hæc verba ad commendationem bonorum operum subjuncta esse, indicat versiculi sequentis oppositio, præterquam quod ejusmodi bonorum operum commendatio nimis jejuna & diluta esset.

Vers. 9. *Stultas autem quæstiones*, id est contortas autem illas & spinosas quæstiunculas, de ipsisque institutas disputationes, quæ utut sapientiam extra ostentent et præ se ferant, revera tamen illa sunt destitutæ, et stultitiæ potius quam sapientiæ sui patronorum indices, vide 2 Tim. 2. 23.

Et genealogias, quas 1 Tim. 1. 4 vocavit infinitas, ubi hanc vocem enucleavimus.

Et contentiones, id est rixas, ad quas facillime in disputationibus de ejusmodi nugis devenitur, quæque illarum sunt effectus, ut diximus 1 Tim. 6. 4.

Et pugnas legales, id est concertationes de ceremoniis legalibus, legisque ipsius vi ac usu sub euangelio, cujusmodi quæstionibus fœti erant Judæi, quibus velut restibili quadam segete aliæ post alias subinde succrescebant.

Cohibe metituer. Quasi dicat circumsiste & ne pedem in ecclesiam inferant, ibique domicilium figant, provide 2 Tim. 2. 16.

Sunt enim inutiles & vana, id est nihil & utilitatis & succi boni in se continent. Ratio præcepti, opposita rationi præcepti superioris.

Vers. 10. *Hæreticum hominem*, id est qui sit Hæresiarcha, & qui non tam mentis & judicii imbecillitate in aliquod dogma fundamenta religionis subvertens inciderit, aut etiam ab aliquo seductus fuerit, quam perversitate propria aliquid ejusmodi excogitaverit, quod postea ingenio fisus non solum pertinaciter defendat, sed etiam rem aliter se habere sciens inter alios spargat ac disseminet. Nam illius prioris, si præsertim pertinaciæ suspicio absit, alia videtur habenda ratio.

Post unam & secundam admonitionem, id est ubi semel atque iterum (prius tamen convictum) ut ab ea perversitate desistat & sanæ doctrinæ adhærescat, monueris, nec quidquam apud eum profeceris.

Devita, id est nihil cum eo commune habe, & congressum ejus fuge, & sermonem cum eo sociare noli. Tertium secundæ partis membrum de vitandis impostoribus in foveam a se fossam alios præcipitantibus.

Vs. 11. *Sciens quia subversus est hujusmodi*, id est cum probe noris hominem ejusmodi esse perversum, & a via non ducentium vitio, sed propria improbitate delirasse.

Et peccat existens sponte condemnatus, id est ultro illud scelus ac flagitium admittit, in eoque contra propriam conscientiam hæret, graves illum pœnas propterea manere sciens.

Vers. 12. *Cum misero Artemam ad te.* Tertia capitis pars, in qua magis familiaria quædam continentur: quorum hoc est primum. Missurus autem proculdubio erat Artemam aut Tychicum, ut vices illius ad se abeuntis in ecclesia suppleant, ne in illius absentia auditores interim sine pastoribus & salutis suæ curatoribus essent.

Festina ad me venire Nicopolim. Non liquet, fueritne ibi jam tum, cum hæc scriberet, an mox venturus esset.

Vers. 13. *Zenam legis peritum*, id est qui ab nieunte ætate legem didicerit, in eaque oprime versatus fuerit. De quo plura dicere non habeo, nisi quod appareat virum aliqoem magnum fuisse, & qui ex Judæo Christianns factus sit. Cui adjungit insignem illum virum Apollo, vel ex epistola priori ad Corinthios notum. Est alterum ex familiarioribus præceptum, quo vult ut illis in negotio forte religionis aliquo proficiscentibus de viatico abunde prospiciat.

Solicite præmitte σπουδαίως πρόπεμψον, diligenter rebus ad viam necessariis instrue, de viatico illis sufficienti provide, ne aliquid illis desit, idque facias non parce & adstricte sed sufficienter.

Vers. 14. *Discant autem.* Occasione hujus familiaris præcepti, generale proponit, quod omnes Christianos obligat & liberalitatis hospitalitatisque pars est: Ut nimirum de sufficienti eorum viatico prospiciamus, qui iter aliquod propter negotium aliquod religionem concernens suscipiunt, imo ut liberales ac benefici erga eos simus, qui salutem nostram procurant.

Discant autem & nostri scilicet fratres & fideles, quasi dicat, Et hac occasione moneo te inculces id fratribus, ut quod vides alios tum Ethnicos tum Judæos factitare, qui de victu & amictu suis in religione ducibus provident. id etiam nostri discant.

Bonis operibus præstare, id est officii id esse sui ac muneris credant, ut erga tales liberales sint ac munifici. Bona enim opera hic strictius pro beneficia operibus sumuntur.

Ad necessarios usus hoc est, præbendo illis quæ ad vitæ hujus sustentationem pertinent.

Ut non sint infructuosi, id est ut illis ratio aliqua & fructus laborum suorum constet, utque appareat eos

non inutiliter & fruſtra doctrinam euangelii profiteri. Ratio præcepti.

Verſ. 15. *Salutant te.* Tertium & ultimum ex familiaribus, quo ab aliis quidem ipſum, ab ipſo autem ſalutari illos vult, qui *ipſum amant in fide*, id eſt cum ſint fideles. Apparet non omnes Paulum dilexiſſe, ut evenire neceſſe eſt doctoribus, qui leniter aliena ulcera curare nolunt, inter quos præcipui procul dubio erant illi matæologi & Judaicarum quæſtiuncularum patroni.

Gratia, id eſt favor & bededictio Domini *cum omnibus vobis*, id eſt & tecum ô Tite, ad quem ſcripſi, & vobiſcum, quicunque hæc legitis lecturive eſtis. Amen.

JOANNIS CRELLII FRANCI

COMMENTARIUS

In Epiſtolam

P A U L I

Ad

PHILEMONEM.

COMMENTARIUS

in Epistolam S. Pauli

AD

PHILEMONEM.

ARGUMENTUM EPISTOLÆ.

EPistolæ hujus argumentum est simplex. Commendat videlicet Apostolus *Philemoni* viro nobili & inter Colossenses primario, *Onesimum* servum ejus, qui cum suppilatis, ut fere servi solent domini sui rebus, ab ipso aufugisset, inque Paulum Romæ agentem incidisset, ab eo ad Christum conversus doctrinam euangelicam receperat, Pauloque aliquamdiu in vinculis ipsius inservierat. Nunc igitur remittens eum domino suo, rogat ut ignoscat, eumque non tantum tanquam servum, sed etiam tanquam fratrem in Christo recipiat, & si quid forte ipsi fugiens damni intulerat, se restituturum pollicetur, etsi adjungat nonnulla extra hunc scopum, de quibus suo loco. Cæterum quod alibi vidimus, hujus quoque epistolæ tres sunt partes generales. Exordium sive inscriptio generaliter sic dicta, ut nimirum inscriptionem proprie sic dictam, subscriptionem & salutationem complectatur; contenta epistolæ & epilogus.

CAP. I.

Vers. 1. PAulus vinctus Christi Jesu. Inscriptio seu nomen authoris epistolæ, id est ego Paulus, qui sum nunc Romę catenis oneratus, non ob turpem aliquam aut sonticam causam, seu scelus aliquod a me designatum, sed ob Jesum Christum dominum nostrum ejusque euangelium. Ita 2 Tim. 1. 8, *Ne te pudeat testimonii domini, neque mei qui sum vinctus ipsius.* Non vocat autem se apostolum, quia nihil illi pro authoritate præcipit, sed potius rogat, ut & vers. 8 ipse ait; & alias noverat probe Philemon quanti ipsum facere debeat. Jam vero roganti aptissima ista descriptio quæ favorem facile misericordiamque elicit ac conciliat, ideoque etiam iterum eadem quasi ratione utitur vers. 9.

Et Timotheus frater. Hunc non semel in epistolis suis subjungit sibi; tum propter eximium suum in illum amorem, tum propter insignem illius inter ecclesias authoritatem, quam proculdubio ipsi cum dotes propriæ, tum vero Paulus ipse commendatione sua pepererant.

Philemoni dilecto, id est charo. Subscriptio sive nomen illius ad quem epistola directa, etsi adjungantur illi aliæ personæ, sed quasi secundario, quas videtur nominasse ut socios sibi ad deprecandum secum pro Onesimo adscisceret. Apparet virum aliquem insignem & opulentum fuisse, & non procul ab ipso Archippo (ut ex ista ejus cum illo conjunctione liquet) habitasse, qui ut ex apostolo ad Coloss. constat, Colossensium præpositus erat; apostolosque in doctrina euangelii promovenda sive opibus, sive re & consilio voceque adeo, sive denique boni ordinis in ecclesia promotione adjuvisse.

Addit autem, *cooperario nostro*, id est qui simul nobiscum in Christi vinea laborat, qui iisdem quibus nos laboribus promovendæ gloriæ Dei vacat.

Vers. 2. *Et Appia dilecta.* Uxor forte ipsius fuit. Non est cur Archippo externam aliquam fœminam præmitteret.

Et Archippo. Hic erat Colossensium antistes, ut constat ex epistola ad Colossenses.

Commilitoni nostro, id est in doctrina videlicet Christi prædicanda & officio ecclesiam constituendi & in fide retinendi urgendo ac administrando. Ita 1 Tim. 1. 18 animans ipsum ad munus suum sedulo & strenue obeundum, jubet militare bonam militiam.

Et illi quæ apud domum tuam ecclesia, id est & domesticis tuis omnibus, qui quia plures erant, sive filii & alii sanguine juncti, sive familiares, ecclesiæ alicujus instar censeri poterant. Ut etiam ad Rom. 16. similiter facit. Nam quod alii volunt ecclesiam in ipsius domo congregari solitam, in qua etiam Achippus viveret,

id & incertum est, nec est hæc sufficiens causa, cur ista verba, *quæ domi tuæ est*, adderet, revera enim nondum illius erat.

Vers. 3. *Gratia vobis & pax*, id est favor & benedictio &c. Salutatio apostolo familiaris, de qua satis alibi non semel vidimus.

Vers. 4. *Gratias ago.* Sequitur ipsa epistola. In qua primo aucupatur & conciliat sibi benevolentiam Philemonis more suo, quo majus pondus habeant preces ipsius, quas pro Onesimo interpositurus erat, utque ita sensim in animum illius irrepens tanto faciliorem eum ad reliqua epistolæ legenda haberet. Deinde ipsam petitionem subjicit. Tertio causas quibus id quod petit obtinere cupiebat a persona qualitatibusque illius pro quo petit depromptas exprimit, cum præmisisset similiter eas, quæ & a petentis & ab ejus a quo peteretur personis profluerent: & denique subjungit de parando sibi hospitio, quod jam est extra scopum epistolę. Favorem ac benevolentiam sibi conciliat atque ita in animum Philemonis sese insinuat, dum de suo erga eum ardenti amore testatur, cujus & magnitudinem & causas expressit. Illud cum ait

Gratias ago Deo meo, cujus videlicet servus sum, scilicet pro te, ut ex sequentibus, licet id non addat, intelligitur.

Semper memoriam tui faciens in orationibus meis, id est quotiescuntque preces ad Deum fundo, toties tui nominatim mentionem facio, Deo quod te sibi adjunxerit, & ecclesiæ suæ donaverit gratias agens. Idem de se testatur respectu Timothei 2 Tim. 1. 3.

Vers. 5. *Audiens tuam charitatem & fidem.* Causæ impellentes ad gratiarum pro illo actionem, & cujus illæ certissimum indicium erant, ardentissimum adversus ipsum amorem, quas alibi in eadem materia exprimit, ut Ephes. 1. 15. Col. 1. 3. 1 Thess. 1. 2, 3. 2 Thess. 1. 3; nisi quod in illis locis ubique fidem tanquam causam præponit charitati, utpote quæ ex illa nascatur sitque illius effectum. Verum hujus transpositionis peculiaris hoc loco fuit causa: institutæ videlicet materiæ ratio, quæ quia ferventi charitate opus habebat, ideo primo loco ipsam collocavit, ut quid ipsi animum impetrandi, quod petere destinaverat, faceret, in ipso statim limine indicaret. Quam tamen transpositionem velut emendaturus, simulque tacite fidei præ charitate eminentiam intimaturus, retrogrado ordine istarum virtutum objecta collocat, prius fidei, postea charitatis. quarum utramque pingit pronomine singularis numeri per usitatum Zeugma.

Quam habes ad dominum Jesum, quam exprimis constanter, domino Jesu, cui credidisti, adhærescendo, illiusque doctrinæ penitus assentiendo. *Et in omnes sanctos.* Charitatem videlicet, qua præditus es erga sanctos, fideles videlicet, eosque vivos, qui cur sancti vocentur docuimus alibi. Nam quod ad sanctos mortuos torquent pontificii, verborumque ordinem urgentes fidem erga eos in Philemone laudari volunt, id & universæ religionis Christianæ analogiæ repugnat, ut ostensum est ab aliis, & parallelis, quæ paulo ante laudavimus, locis refutatur, in quibus cum iisdem plane verbis utatur apostolus, & de vivis aperte loquitur, & charitatem non fidem erga sanctos attribuit. Sed & istius epistolæ versiculus septimus, quo rationem horum reddere videtur, longe aliud sibi velle apostolum satis luculenter indicat. Porro ordinis istius retrogradi habes exemplum Gal. 1. 1, ubi similiter causam mediam priori, & summam posteriori loco ponit, licet oppositas illarum inverso prius ordine posuisset, & Matth. 12. 22, 23; item Hebr. 11. 32, 33, 34, ubi effecta non eodem ordine ponuntur, quo ipsarum causæ procreantes sunt enumeratæ.

Vers. 6. *Ut communicatio.* Finem precum pro illo suarum exprimit, & quid ipse mentionem illius faciens precaretur indicat, nempe eas charitati ipsius & liberalitati quam egenis exhiberet, vires & efficaciam, ut extranei ipsam in illo, aliisque ipsi similibus Christianis conspicientes, ex soloque in Christum ejusque doctrinam amore & religione proficisci animadvertentes haberent ansam & religionem ipsam approbandi, & Deum ipsum ac Christum glorificandi. Hunc sensum esse putamus verborum istorum subobscurorum & intricatorum.

Communicatio fidei, id est communicatio ex fide proficiscens. Genitivus effecti, ut Tit. 3. 5 *renovationis spiritus sancti*, id est ex spiritu sancto proficiscentis, ut illo loco ostendimus. *Et communicatio* non passive, quatenus communionem in aliqua re cum alio denotat accepta, sed active ut Rom. 12. 13. 15. 26. Philip. 4. 14, 15, & Hebr. 13. 16, ubi etiam *ἀγαθὸν* vocem adjungit, id est beneficentiæ, quatenus videlicet munificentiam pluribus communiter exhibitam significat.

Efficax fiat, id est non sit otiosa, sed fructum aliquem pariat, eum videlicet quem jam expressimus.

In agnitione omnis operis boni, id est per agnitionem, dum videlicet agnoscunt homines & conspiciunt omnia opera bona, id est ut alias vitæ integritatem, ita præcipue cum afflictis compassionem & erga eos viscerum commotionem ac beneficentiam.

In vobis, id est, quæ in vobis sunt, quibus vos præditi & conspicui estis.

In Christum Jesum, id est propterea quia Christi discipuli estis, & ejus doctrinam profitemini ac ipsi adhærescitis; ut ista verba, *in vobis, in Christum Jesum*, ita inter se referantur, quæ *in vobis* sunt, quia creditis in Christum Jesum, vel quæ vos facientes, ad Christum Jesum tanquam finem horum operum respicitis. Similiter Hebr. 8. 10. ait, non esse injustum Deum ut obliviscatur operis illorum & laboris & dilectionis, quam ostenderint.

In nomen ipsius, id est ad Deum tanquam finem respicientes, & propter eum sanctis, ut ipse postea explicat, ministrantes.

Vers. 7. *Gaudium enim habemus multum*, χαρὰν plures χάριν, id est voluptatem ac suavitatem; quomodo istam vocem nonnulli accipiunt in illo Ephes. 4. 19. *ut det gratiam audientibus*, id est sit suavis & acceptus. Et Coloss. 4. 6. ὁ λόγος ὑμῶν πάντοτε ἐν χάριτι. Rationem reddit proxime antecedentium, tum vero eorum quæ vers. 5 dixerat, quasi dicat, Incredibili enim voluptate perfundor ac recreor.

Et consolationem, id est ac in afflictionibus vinculorum meorum, hoc etiam inter alia solatium & quasi levamen malorum habeo.

In charitate tua, dum de tua charitate audio, dum illa animum meum velut pasco,

Quia viscera sanctorum requieverunt per te, id est quia Christi fideles benignitate, & liberalitate tua refocil-

refocillantur, necessitatibus eorum subveniendo, & cor eorum angustia rerum necessariarum oppressum recreasti:

Vers. 8. *Ideo multam.* Transit ad aliam epistolæ partem, nempe petitionem, sed mirum quam artificiose. Antequam enim ipsam petitionem exprimat, animum ipsius præparat & sensim affectus ipsius pertentat, ne illà ex abrupto positâ protinus resiliat, sed potius prius quam quid petatur, audiat, illud omnino facere velit. *Ideo.* Cum igitur tam ardenti & singulari charitate erga omnes sanctos flagres.

Multam in Christo habens libertatem, licet magnam habeam libertatem, id est potestatem & facultatem, ἔχων. id est licet habeam, ut 1 Tim. 3. 14 ἐλπίζων ἐλθεῖν, licet sperem me venturum, quem locum vide.

Præcipiendi tibi, σοι τὸ ἀνῆκον. Id est mandandi tibi tanquam apostolus tuusque in Christo pater, id quod tui est officii, in quo quia Christianus es teneris obedire mihi; non tamen utar ista potestate & libertate mea.

Vers. 9. *Propter charitatem magis obsecro.* Id est, sed potius quia te valde amo, rogare & petere a te malo, ut id petenti mihi potius dedisse, atque in hoc etiam charitatem illam tuam contestatam exhibuisse videare.

Talis existens, id est & præsertim in hoc rerum mearum statu, hac conditione, ut *Paulus senex* qui jam in ultima vitæ tegula sto.

Nunc autem & vinctus Jesu Christi, id est & cui ad senectutis mala accesserunt vincula ob nomen domini Jesu, quæ singula & argumentose ut dicitur, ponuntur, ut misericordiam erga Paulum in animo Philemonis excitarent, atque ita cum personam ipsam petentis favorabiliorem, tum rem impetrabiliorem redderent.

Vers. 10. *Obsecro.* Exprimit pro quo petat, sed & id ipsum non simpliciter, nam primo ipsum describit, velut timens ne ipso nominato renuat, & descriptione ipsa animum ipsius flectens, atque ad tribuendum illi quicquid id erat quod petiturus esset velut quodammodo cogens.

Pro meo filio quem genui in vinculis meis. Quis patri & quidem ejusmodi, pro filio, & quidem qui tanto charior, quanto in majori afflictione natus, petenti annuere non æquum censeret? Genuerat autem ipsum per prædicationem euangelii, ut explicatur 1 Cor. 4. 15.

Onesimum. Relativum sequitur, cum tamen antecedens alius casus esset, quanquam & relativum ipsum a suo antecedente genere differt, ut sensum potius quam verba respexerit apostolus.

Vers. 11. *Illum aliquando.* Hactenus argumenta fuerunt duorum generum, videlicet ex persona tum ejus a quo peteretur, tum ejus qui peteret; nunc sequuntur ex ejus persona pro quo petitur & qualitatibus sumpta, etsi jam hujus generis argumentum unum præcessisse videatur, cum illum filium suum nominavit, quasi dicat, Quem fateor quidem tibi olim fuisse *inutilem*, imo damnosum, proinde si ex anteacta ipsius vita illum nunc censeas, gratia & clementia tua indignum.

Nunc autem tibi & mihi utilem, id est, verum nunc alius est atque olim fuit. Nam & tibi cujus est, & mihi qui pro illo intercedo, quemque tu valde amas, ac proinde quod mihi boni fit tibi fieri censes, valde utilis est, quorum utrumque signum eum gratia tua efficit, magnamque vim habet, ut petitio mea pondus apud te inveniat.

Vers. 12. *Quem remisi*: tu *autem.* Est ipsa petitio, in qua simul repetitur illud argumentum, quod ex ipsius qualitatibus depromptum diximus. *Tu autem illum.* Hunc igitur talem & tantum virum. In voce *illum* est emphasis, quam explicat, cum addit.

Id est, mea viscera, id est qui est mihi ex animo charus, qui est mihi (utpote filius) ut cor meum dilectus. Viscera pro corde Hebraismus.

Suscipe, id est ne repudia, ne ipsum acrius objurga, sed te illi facilem præsta, gratiamque ac benevolentiam exhibe.

Vers. 13. *Quem ego volueram.* Hic versus cum sequenti velut in parenthesi legendus. Occurrit objectioni causam reddens cur eum remiserit, & obscure gratum sibi futurum, si porro sibi remittatur, innuens. Nam poterat nonnemo cogitare, si tam sibi charus, si tam utilis, cur igitur tam cito remittis? Respondet apostolus, Volueram quidem ego ipsum Romæ retinere, justamque causam retinendi habebam.

Ut pro te ministraret mihi, id est ut id quod tui est officii ille impleret & loco tui mihi ministraret.

In vinculis euangelii, id est in vinculis, quæ propter euangelium sustineo. Genitivus causæ. Non recusaturum autem fuisse Philemonem ipsum servire Paulo propter Christum vincto, imo id oneris libenter subiturum fuisse, nemo dubitat.

Vers. 14. *Sine autem tua sententia nihil volui facere.* Id est, verum sine tuo permissu, antequam tuum de eo sensum expiscarer, nihil in hoc negotio ipse constituere volui. δὲ pro sed; οὐδὲν universale ad subjectam materiam restrictum:

Ut ne velut ex necessitate bonum tuum esset, id est ne velut coactus a me id beneficii mihi offerres; si videlicet te inconsulto & ignorante illum apud me retinerem, & ne illud potius a te extorsisse, quam te illud mihi sponte obtulisse viderer.

Sed voluntarium, id est, sed ut si quid hic obtinerem ex libera voluntate & munificentia tua obtinerem; quo ipso gratum sibi futurum innuit, si tibi iterum ab ipso mittatur, simulque petitionem tacitam, ut id faciat, infert.

Vers. 15. *Forsitan enim.* Rationem petitionis quam ℣s. 12 expresserat, adfert sumptam a fine accidentario & qui penderet a casu seu eventu. Pertinet autem ad illud genus rationum, quas ex ipsius Onesimi qualitatibus peti diximus. Videtur autem ita concepta, quasi occurreret exceptioni Philemonis; Sed ille me sprevit & contempsit, ille a me aufugit, cur igitur eum, & quidem ita atque tu vis Paule excipiam, rursusque domi meæ retineam? Hoc vero, inquit, prodesse etiam ipsi apud te debeat, nedum noceat tuumve ab illo animum abalienet.

Forte enim ideo discessit ad horam, id est ad parvum tempus te deseruit, ut pauxillum id damni, quod parvi temporis decursu per illius absentiam adire potuisti, cum fœnore tibi restitueret; fierique potest illius abitum ita temperasse Deum, facinusque ipsius malum in bonum tibi perpetuum convertere voluisse, dum eum ad me dirigit, atque ita opera mea in gremium ecclesiæ introducit.

Ut illum æternum reciperes, id est ut tibi jam perpetuus comes, a te nunquam divelleretur, & discederet, quamdiu videlicet vita ipsi suppetet. Vocem *æterni* hac significatione sumi habes exempla Joh 13.8, & 1 Cor.8. 13. *non comedam carnes in æternum.* Fieri persæpe solet, ut si quando factum aliquod malum bene ceciderit, licet non per se sed per accidens illud evenerit, leniendi tamen aut etiam excusandi causa illi effectum illum adscribamus, qua ratione etiam Christus dominus factum mulieris illius, quæ unguentum pretiosum in caput illius effuderat, excusat, dicens illud in honorem sepulturæ suæ esse factum, de quo tamen illa ne cogitarat, sed exundantia charitatis in dominum id fecerat, quia videlicet factum hoc brevi sepultura subsequuta, ad quam velut inungebatur & præparabatur illius unguenti effusione.

Vers. 16. *Non jam ut servum*, scilicet reciperes, adeoque longe utiliorem usibusque tuis accommodatiorem.

Sed supra quam servum, id est majori & melior quam olim conditione, quo ipso iterum nova ratio a qualitate Onesimi sumpta continetur.

Fratrem, nempe ob religionis ejusdem communisque patris vinculum.

Dilectum, id est dilectione dignum, dignum qui ametur.

Maxime mihi, id est & a me quidem, si amor meus cum reliquorum fidelium erga ipsum comparetur, maxime; ut quem ego in senectute vinculisque meis tanquam solatium afflictis rebus meis mihi genuerim.

Quanto autem magis tibi, id est sed multo tamen magis a te, si tuus cum meo erga illum amore amor quo illum prosequi debes comparetur, *& in carne & in domino*, id est quia ego unam tantum causam illum amandi habeo eamque spiritualem, nempe *in domino*, id est propter dominum; tu autem habes duas, unam carnalem, quia domesticus, alteram spiritualem, quia fidelis, ideoque tanto usibus tuis accommodatior, & cui tu multo jam tutius tanquam fratri tuo tuam rem perinde atque suam procuraturo credere & committere possis. Quibus causis simul in uno concurrentibus, amorem tuum erga illum magna oportet sumere incrementa; licet adeo meum erga illum amorem esse putarem magnum, nihil ut ei addi posse videretur.

Vers. 17. *Si ergo me habes communicantem*, id est socium. Si ergo me pro tuo agnoscis in vinea domini cooperario. Argumentum superius concludit, simulque preces a persona sua intendit.

Suscipe illum, id est recipe & excipe, & quidem non tralatitia humanitate & benevolentia.

Sed sicut me, id est eum illi favorem & benevolentiam advenienti exhibe, quam mihi exhiberes, si ad te ipse venirem, sive domi tuæ hospitem haberes.

Vers. 18. *Si autem.* Iterum alii objectioni occurrit. Poterat enim Philemon dicere, sed ille abiens magnum mihi dedit damnum res meas intervertit aut dissipavit. Respondet Paulus, & quidem dupliciter, primo dum se damnum refusurum pollicetur.

Si autem aliquid nocuit tibi, nempe res tuas sibi concreditas sive per luxum, sive per negligentiam, sive denique per malitiam dissipavit & intervertit, aut si quid clam fugiens surripuit.

Aut debet, id est a te sibi mutuo datum & fidei suæ concreditum, nec tamen reddidit.

Hoc mihi imputa damnum illud debitumve in me transfer.

Vers. 19. *Ego Paulus scripsi mea manu.* Ego me pro illo obligo, hocque scriptum mea manu exaratum pro syngrapha a te haberi volo.

Ego dependam. Id est, reddam, restituam.

Ut non dicam tibi. Posterior responsio ad objectionem, qua ostendit, ne cogitare quidem de damno sibi ab illo, qualecunque tandem esset, illato debere, quandoquidem Paulus pro ipso preces suas interponeret; verum artificiose per quandam præteritionem & reticentiam posita, quasi dicat, Ut illud nunc taceam, nec eo nunc aures tuas vellicem.

Quod & te ipsum mihi debes, id est teipsum meum esse, quanto igitur magis omnia tua esse mea. Quare ne in animum quidem tibi venire debet quicquid ille tandem injuriæ intulerit tibi, quando ego te illi conciliare volo. Verum hac ratione nunc non utor, ut qui paratus sim omnia ex asse tibi restituere, ne quicquam supersit, quod tuum erga illum amorem & benevolentiam remorari debeat.

Vers. 20. *Ita frater*, vel *quæso frater.* Nam Græca vox ναὶ interdum idem valet quod Hebraica נא. Intendit iterum preces easque a sua persona sumpta ratione.

Ego te fruar in domino, id est fac ut hunc ex te fructum capiam propter dominum cui servio, ut te Christiano dignum & æquum est.

Refice mea viscera, id est recrea hac singulari munificentia tua cor meum.

In Domino, propter dominum.

Vers. 21. *Confisus obedientia*, vel potius facilitati tuæ, quomodo vox ὑπακοῇ sumitur Rom. 16. 19. Excusat se denique, cur tam confidenter ad ipsum scripserit, simulque novam causam petitionis suæ adfert, a persona ipsius Philemonis sumptam.

Sciens quoniam & super quod dico facies. Quod si forte nimis audax & confidens tibi videbitur ista petitio mea, non tam mihi id quam tibi ipsi tuæque ad ea omnia quæ ego peto præstanda facilitati imputato: per quam mihi probe perspectum est te longe quam ego peto plura sponte facturum esse.

Vers. 22. *Simul autem & para mihi hospitium.* Petitioni superiori subjungit aliam, quæ jam extra scopum videtur epistolæ primarium, sed priori longe plausibiliorem, ut qui rei Philemoni lætissimæ nuncium in se complecteretur. Quam tamen ita nuncupat, ut petere potius ab ipso aliquid videatur. Servit autem & hoc ipsum aliquatenus ad pondus superiori petitioni addendum.

Spero enim quod per orationes vestras donabor vobis, nempe a Deo, id est magna enim me spes tenet, ut Deus propter preces vestras, quas assidue pro me ad ipsum mittitis, liberet me ex istis vinculis, & adhuc sistat incolumem.

Vobis, id est non solum in solatium & voluptatem ex conspectu, sed etiam in vestrum usum & commodum spirituale, quem ex sermonibus & convictu meo capere potestis. Factum autem id necne sit, in incerto est.

Vers. 23. *Salutant te.* More suo subjungit salutationes a variis personis, & primo quidem ab *Epaphra*, qui Colossensis fuit, de quo legimus Coloss. 1.7.

Concaptivus meus, id est qui mecum simul captus in vinculis detinetur, eandem ob causam, ob quam ego.

In Christo Jesu, id est propter Christum Jesum.

Marcus

Verſ. 24. *Marcus Ariſtarchus.* Ariſtarchi hujus fit mentio Act. 19. 29. & xx. 4. & xxvii. 3. Utriuſque Colloſ. 4. 10. Demas, de hoc diximus, 2 Tim. 4. 10, 11. *Lucas*, & hujus mentio fit Coloſſ. 4. 14.

Cooperantes mei. Id eſt mei in prædicando euangelio adjutores.

Verſ. 25. *Gratia*, id eſt favor, benedictio. Epilogus epiſtolæ, quam concludit more ſuo.

Cum ſpiritu veſtro. Id eſt dominus Jeſus favore & benedictione ſua adſit ſpiritui veſtro, illum regendo, informando, & corroborando, ut non ſolum in cognitione voluntatis ejus uberiori in dies proficere, ſed etiam in gratia domini robur verum acquirere poſſitis. Dicit autem non *cum tuo* ſed *cum veſtro ſpiritu*, quia pluribus epiſtolam inſcripſit, & ut eos etiam qui illam præterea lecturi eſſent, benedictione ſua impertiat. Similiter concluſit epiſtolam ad Galatas, & poſteriorem ad Timotheum.

JOANNIS CRELLII FRANCI

COMMENTARIUS

In Epiſtolam

Ad

HEBRÆOS.

COMMENTARIUS IN EPISTOLAM *Ad* HEBRÆOS.

JONAS SCHLICHTINGIUS à BUKOWIEC.

Lectori Salutem.

ANte annos aliquot, amice Lector, Commentarium in Epistolam Pauli ad Galatas publici juris fecimus: nunc alium, in eam quæ ad Hebræos inscripta est, in publicum damus. Optimum enim factu duximus, ut materia de justificatione nostra, de fide & operibus pertractata; quod in priore quam diximus epistola factum est; in explicando Christi sacerdotio, peccatorumque nostrorum expiatione, præcipuo hujus ad Hebræos argumento, operam proxime poneremus. Quid enim utroque hoc argumento illustrius? quid in tota Christiana religione, vel ad cognitionem uberius, vel ad explicationem gravius, vel ad pietatis profectum utilius? adeo ut is qui harum rerum notitiam sit adeptus, nihil ignorare possit eorum quæ vel sui sint officii, vel divini beneficii. Et vero, cum prius illud de justificatione, de fide & operibus argumentum, ad explicationem muneris Christi prophetici pertineat; æquum omnino conveniensque fuit, ut iis quibus Pro-

pheticum

pheticum Christi munus inprimis continetur expositis, proximum sibi locum sumeret muneris Christi sacerdotalis, prophetico quippe proximi, explicatio: tantoque magis, quod munus Christi sacerdotale maxima nostra solatia, maxima fidei speique fulcra contineat. Suave est prophetæ seu Legati nomen Christo tributum, quippe quod nos lætissimi illius nuncii, a Christo in terris olim promulgati, admoneat: sed regis appellatio multo suavior, quippe quæ Christo ipsi omnem nos servandi potestatem, omne in cælis & in terris imperium asserat. At vero Christum summum nostrum sacerdotem seu pontificem vocari, omnium profecto suavissimum. Nam ne nunc prophetæ seu Legati nomen in contentionem veniat, quod Christum prædicatione peracta, rebus nostris præesse easque curare non arguit, quam multa regium nomen non indicat, quæ sacerdotis appellatio animis nostris cogitanda subjicit? nec enim quem regem dominumque nostrum cælestem constitutum audimus, protinus & hominem cogitamus: non protinus victima, sanguisque pro nobis fusus, subit animum. Nec quia rex ac dominus est, protinus nos indigna mancipia sua amabili illo fratrum nomine dignatur: protinus infirmitates nostras expertus, & ad miserescendum imbutus institutusque intelligitur. Non idcirco protinus unicam sollicitamque salutis nostræ curam gerere; nos victimasque nostras consecrare; peccatoribus omnibus, dummodo pœnitentia noxas eluant, non perpetuo vitæ tenore justis tantum, præsidio perfugioque esse arguitur. At hæc omnia blandissimum illud suavissimumque sacerdotis seu pontificis summi nomen complexum est. Utut vero vicissim sacerdotis appellatione, per se, suprema potestas ac dominatus in omnia non indicetur; tamen cum cogitamus ad quem nomen hoc titulusque referatur, nempe ad Christum illum unctumque Dei, quem in dextra majestatis in cælestibus consedisse firma omnes fide tenemus; non tantum quanta Christi sit majestas ac potestas intelligimus; sed etiam penitius muneris Christi sacerdotalis vim rationemque perspicimus; quod nempe non ut antiquus ille olim, propria populum servandi potestate destitutus, alienam vere clementiam oblationibus suis sollicitet: sed ipse sua propria virtute suaque potestate sibi a Deo tradita populum suum servet, criminumque pœnis eripiat. Unde & hic ipse D. Autor, pontificium Christi munus dignitatemque describens, illud rerum caput summamque dixit, *quod talem habeamus Pontificem qui consederit in dextra throni Majestatis in cælis, sanctorum Minister & tabernaculi veri, quod fixit dominus & non homo.* Regium nempe Christi munus a sacerdotali haudquaquam rebus ipsis separatum voluit Autor; quin divino prorsus consilio, huc mentis & styli aciem vertit, ut quod a cæteris sacris scriptoribus intactum prope viderat, ipse in hoc pulcherrimo summi sacerdotis typo, regni Christi naturam ac proprietates penitius describeret. Estque hæc epistola inter reliqua scripturæ sacræ monumenta, pro singulari quadam & pretiosa gemma

gemma, divino munere nobis concessa & conservata, æstimanda. Fuit & illud nobis incitamento, ut post explicatam in argumento justificationis nostræ veritatem, gradum proxime faceremus ad explicandum Christi sacerdotium, quod non minoribus nec paucioribus hic quoque divina veritas obscurata lateat erroribus. Quotusquisque enim est, qui rationem muneris Christi sacerdotalis recte perspectam cognitamque habeat? qui non in ipsa Christi morte omnem illius oblationem sacrificiumque collocet? Quotusquisque est, qui intelligat aliam ab hoc D. Autore oblationem Christi expiatoriam constitui, quam qua se ipsum victimæ instar pro peccatis nostris cædendum obtulit? Hanc etenim vivus & mortalis in terris; illam vero redivivus & immortalis in cælis peregit: illa Christi vita; hæc morte continetur. Quotusquisque est, qui perspiciat Christum non ante pontificem summum penitus consecratum fuisse, eoque nec perfectam oblationem expiatoriam peragere potuisse, quam depositis mortalitatis exuviis, haustoque illo æternitatis spiritu, æternus & ipse effectus esset? Jam porro quam vim tum Christi mors cruenta, tum ejus in cælum ingressus & coram Dei vultu apparitio in comparanda nobis peccatorum expiatione habeat; itemque quo sensu Christus pro nobis interpellare dicatur, quove modo, quibus conditionibus peccatorum expiationem nobis conciliet; denique quid ipsa peccatorum expiatio per Christum facta includat, quam late pateat, adeo ut nostrum quoque complectatur officium, quam pauci sunt qui noverint? Adeo hominum alioqui perspicacium mentes præconcepti occæcarunt errores, ut quæ ab hoc ipso scriptore etiam apertissimis clarissimisque prodita sunt verbis, non videant, non observent. Has ergo tenebras ut tandem clara & dilucida epistolæ istius commentatione ab hominum oculis, si fieri queat, depelleremus, consilium cepimus. Alia nunc complura religionis nostræ mysteria ab hujus epistolæ Autore explicata non commemoro, quæ in prolegomenis velut in typo delineata spectantium oculis subjecimus, ut vel ob hæc ipsa commentario illustrata edi quamprimum meruerit. Accipe igitur novum hoc munus, Christiane Lector, mente benevola, ipso quidem successu effectuque fortassis parvum, sed studio & contentione non exiguum, rerum vero quæ tractantur, pondere & dignitate maximum. Versati sumus in gravissimi scriptoris explicatione, qui si ullus alius divinorum virorum res maxime a sensibus remotas, & explicatu, ut & ipse fatetur, difficiles persecutus est; atque ita sese subinde in profundum demergit, vel si mavis, in sublime attollitur, ut vestigia illius secuto arduum sit factu, sive ex tanta profunditate emergere, sive in tantam altitudinem animi cogitationes evehere, & quocunque sese dederit igneus ille divinæ mentis impetus, nusquam relinqui, nusquam hærere,

ubique promptum & expeditum adesse. Nec ducem hic habuimus ullum, qui, in iis præsertim quæ difficilia habet hæc epistola, primam, veluti glaciem nobis fregerit, aut in tenebris facem accenderit. Ubique fere nobis primis aperiendus erat aditus, viaque tentanda, quod eorum qui nos antegressi sunt, alio ducerent vestigia. Tuum est Lector providere, an rectam nos ingressos viam an erroribus actos existimes. Tuo periculo in utramvis partem errabis. Proinde affer animum rectum & simplicem, veritatis supra cætera amantem, præjudiciis vacuum. Ne protinus tanquam nova, tanquam inaudita & absurda damnaveris, quæ tibi nova, tibi inaudita & absurda occurrent. Ea quæ dicimus, non cum aliorum judiciis, non cum vulgi inveteratis opinionibus compone, ut inde rem æstimes; sed cum Autoris divini verbis, scopo, ipsoque orationis filo. Hinc tibi veritas petenda est, hinc de nobis ferenda sententia. Sed utram tandem in partem judicium inclinaveris, odiis certe & acerbis insectationibus in nos pugnare non debes. Nam nec nobis errare, aliosve in errorem inducere propositum est: nec veritas talibus armis indiget. Eorum est diversam secutos viam odisse, tumultuari, indignari, fremere, qui suæ non satis fidunt, quique idoneis rerum argumentis destituti causæ præsidium in ira vique collocant. Non sic solent, qui veritatis probe sibi sunt conscii. Mansueti sunt, quieti, placidi, securi. Lenis & mitis sapientia vere sapientes decet. Unde merito D. Jacobus: *Quis* inquit *sapiens & scientia præditus est inter vos? demonstret ex bona conversatione opera sua, in lenitate sapientiæ. quod si zelum amarum habetis & contentiones in cordibus vestris, nolite gloriari & mendaces esse adversus veritatem. Non est enim ista sapientia superne descendens, sed terrena, animalis, diabolica: quæ autem superne est sapientia, primum quidem pura est, deinde pacifica, pura, obsequens, plena misericordiæ & fructuum bonorum, absque disceptatione & simulatione. Fructus autem justitiæ in pace seritur facientibus pacem.* Hunc tam illustrem locum vel ideo integrum inserui, ut tandem modestius cum dissentientibus agere discant, qui docti & sapientes videri volunt. Equidem nos, sicubi lapsi aut D. Autoris mentem non satis assecuti sumus, amice admoniti ultro manus dabimus, gratesque insuper accumulabimus. Porro Commentario huic totum epistolæ ipsius contextum, quamvis articulatim, inseruimus: quo pacto etsi libellum aliquantum auximus: hoc tamen interea, ne legentibus necesse sit subinde ad ipsius Autoris verba alio recurrere, compendifecimus. Secuti vero sumus Latinum interpretem, nisi si quando nimium Latinus non est, aut aperte a Græco textu recedit. In cæteris verba illius retinuimus, ita tamen, ut, quoties non satis commode Græca reddidisse videretur, alia a nobis pone adjiceretur interpretatio. Est vero Commentarius hic vivente adhuc Joanne Crellio doctissimo literarumque monumentis clarissimo viro, Collega meo desideratissimo, a me confectus & elucubratus, ita ut in eruendis epistolæ istius sensibus omnis mihi cum Crellio

sociata

ſociata fuerit opera, idque ita ut ei primas hic partes merito deferre debeam, quod te Lector monitum volui, ut tanti viri nomine Commentarius hic tibi eſſet commendatior. Tu laboribus noſtris fruere, & ſi quid ex iis vel ad veritatis notitiam, vel ad virtutis incrementum profeceris, Deo refer acceptum, qui mentem tibi aperiat, teque per veritatis ac pietatis tramitem ad illam ſempiternæ felicitatis arcem perducat. Amen.

IN EPISTOLAM
Ad
HEBRÆOS.

Prolegomena.

HÆc Epiſtola, ſi ejus ſcopum ſpectes, Parænetica eſt. *(a)* Licet enim Auctor multa dogmata proponat: tamen eam ob cauſam id facit, ut Hebræos ad quippiam faciendum hortetur. Hortatur autem eos potiſſimum ad conſtantiam in religione Chriſtiana; a qua ne ad Judaicam deficiant, proponit eis tum felicitatis maximæ præmium, ſi in illa conſtantes fuerint; tum graviſſima ſupplicia, ſi ab ea deſciverint. Hæc enim adhortatio per totam fere epiſtolam durat. In parte ejus poſtrema alia etiam nonnulla Chriſtianæ pietatis officia inculcat.

Quia vero divinus Autor videbat, eſſe nonnulla, quæ ipſorum in Chriſtiana religione conſtantiam labefactarent, eoſque ut Legem euangelio præferrent incitarent: *(b)* ideo ea amoliri, & ne ullam in ipſorum animis vim habeant, efficere ſtudet. Fuerunt autem, ut apparet, duo potiſſimum, quæ eos à Chriſti religione, ad Moſaicam avocarent: Unum, legis & diſciplinæ Moſaicæ præſtantia, alterum variæ afflictiones Chriſtianæ profeſſionis comites; quo accedit, quod præmium in ea propoſitum in longum tempus differri videatur. Præſtantia legis petitur primum ex dignitate eorum, per quos & tradita fuit, & adminiſtrata: quales erant angeli, prophetæ, & inter hos præcipuus Moſes, ſacerdotes. His omnibus unum opponit & præponit Chriſtum: qui non tantum eſt inſtar omnium, ſed & ſupra omnes.

(c) Verum omnium copioſiſſime perſequitur Chriſti cum ſacerdote antiquo comparationem: qua oſtendit, Chriſtum eſſe ſacerdotem ad ſimilitudinem Melchiſedeci, quem Abrahamo ipſo, omnibuſque ex eo prognatis, & nominatim ſacerdotibus Leviticis præſtantiorem fuiſſe docet, ut ſimul Chriſtum longe ſupra illos extollat. Nam ſi Melchiſedecus umbra quædam Chriſti eaque tenuiſſima, tantæ fuit dignitatis, quid de ipſo Chriſto, qui umbræ illius ſolidum corpus fuit, ſtatuendum eſt? Deinde legis præſtantia petitur ex iis uſibus & commodis, quæ populo Judaico afferebat: inter quæ erat felix illa Palæſtinæ requies; cui opponit Autor veram in cælis requiem per Chriſtum partam: (qua in re etiam Joſuam illum Iſraelitarum poſt Moſen ducem obiter ac veluti in tranſcurſu cum Chriſto conferre voluiſſe videtur:) erant item variæ peccatorum expiationes ac ſacrificia; quibus opponit Chriſti ſummi pontificis noſtri ſacrificium & expiationem, quam ſuo ſanguine peregit. Hinc in contentionem ipſius novi fœderis cum veteri delabitur. Expiationis enim & ſacrificiorum vis ex fœdere pendet, & quicquid Chriſtus tanquam pontifex præſtat, id prius tanquam fœderis Mediator ſanxit.

Tertium; quod legi magnam conciliabat autoritatem, erat ſtupendus ille ac majeſtatis divinæ plenus terribiliſque modus, quo promulgata fuit; nempe quod populus Iſraeliticus ad Sinaienſem montem igne fumantem, caligine circumvallatum, turbine ac procella agitatum atque trementem acceſſerit. Huic acceſſui divinus Autor, alium ad montem, res & perſonas longe diviniſſimas acceſſum; & promulgationi legis, in terris peractæ, promulgationem euangelii è cælis factam opponit. Quod vero ad afflictiones attinet, quibus homines Chriſtiani premuntur, has non ita graves eſſe docet, ut animos eorum concutere debeant; quem in finem tot exempla Deo fidentium congerit, & inprimis Chriſti ipſius ducis

(a) Scopus epiſtolæ & argumentum. *(b) Oeconomia.* *(c) Euangelii cum lege comparatio.*

nostri exemplum proponit, ut eo confirmati, in cœpto cursu constanter pergant, & ad idem immortalis vitæ brabeum contendant: neque quod a Deo malorum immissione castigentur, impatienter agant, animumve despondeant; sed hinc, amari se a Deo & pro filiis censeri colligant: ideoque animum erigant potius, & Deo tanto alacrius obtemperent. Moram vero istius præmii (quam tamen valde exiguam esse docet) eo æquiori animo ferant, & alios quoque qui se sequentur, eo libentius expectent, quod & ipsi ab aliis, qui ad mortem usque Deo fidem servarunt, in capessendo vitæ illius sempiternæ præmio, expectentur.

(*d*) Quis fuerit istius epistolæ Autor, non constat; etiamsi eam divini alicujus viri esse liquido appareat.

Antiqua & communi opinione, præsertim Græcorum, (nam hanc epistolam a Latina consuetudine non recipi, Hieronymus crebro affirmat) tribuitur Paulo; (*e*) quod, etsi nos non penitus approbamus, non tamen ita rejicimus, ut non veri aliquid subesse suspicemur, qua de re infra dicemus. Cæteroquin quominus eam ab ipso Paulo scriptam fuisse credamus, styli & orationis dissimilitudo, ab omnibus, quod sciamus, doctioribus interpretibus animadversa facit. Nam quemadmodum ex faciei & vultus dissimilitudine, diversum esse hominem apparet: sic vultus, ut sic dicam, orationis dissimilis, forma diversa diversum autorem arguit. Paulo alia est phrasis, breves fere & concisæ periodi, plura in ejus oratione hyperbata, sermo frequentius abruptus & ἀσυνάρτητος: In hac autem epistola est oratio plenior, planior, suis numeris constans. Neque vero habent ii, qui contrarium sentiunt, quod ad hoc argumentum respondeant, nisi unicum illud, Paulum hanc epistolam Hebraice scripsisse, eandem vero postea a viro quopiam diserto in linguam Græcam versam esse. Jam si hoc falsum, & invalidum esse docuerimus, quod infra fiet, argumento nostro vis sua constabit. Illud etiam in hac quæstione non minimi videtur esse momenti, quod nusquam in hac epistola, quæ tamen ad Hebræos, & quidem ad Legem reditum propemodum meditantes, scripta est, Opera fidei opponi videas. An enim Paulus hoc argumentum, quod toties, etiam cum non ita magna causa & occasio esset, (ut in epistola ad Ephes. 2.9 factum videmus,) inculcat, quodque maximi est momenti ac roboris ad homines a legis disciplina deterrendos, prætermisisset? An suis propriis armis, ut sic dicam, suo telo, quod ubique contra legem torquet, ne semel quidem usus fuisset?

Neque hoc omittendum esse videtur, quod cap. 2. vers. 3 Autor istius epistolæ sese disjungat ab iis qui doctrinam Christi ab ipso Christo audiverant, aliisque confirmaverant, hoc est Apostolis,& sese cum iis, quibus ea fuerit aliunde confirmata, conjungat, nulla plane ejus rei facta mentione, quod per ipsum quoque Deus, variis iisque stupendis miraculis varias per regiones ac loca editis eandem confirmasset: quod in suis epistolis Paulus, cum est occasio, merito nusquam reticet. Nec decuisset sane apostolum, qui cum auctoritate semper Hebræos alloqueretur, & in qua conservanda tantum esset situm, illud reticere, imo a se tacite propemodum removere, quod ad muneris apostolici dignitatem adstruendam pertineret: debuisset potius idem facere quod Petrus, ita 2 epist. cap. 3 vers. 2 ut habent Græca scribens: *Memores sitis mandati illius nostri, qui sumus Apostoli domini & Servatoris:* ut frustra sint, qui hoc dicendi quadam figura excusatum volunt.

Non minimo indicio & illud est, quod Paulus omnibus suis epistolis, & suum, & eorum, ad quos scribit, nomen præscribat: quod in hac epistola factum non est. Nam quod quidam ad hoc respondentes dicunt, Paulum, cum nomen ejus Hebræis invisum esset, invidiæ declinandæ causa id fecisse: neve ideo scriptum hoc, quia Pauli nomem præferret, omnem apud eos gratiam & pondus amitteret: ii non videntur animadvertere, omnes eos, qui epistolam ad se scriptam & missam legunt, statim de ejus autore inquirere, præsertim si videant eum, qui scribit, auctoritatem quandam singularem, & divino tantum viro convenientem, ut sane hic autor facit, sibi assumere. Neque enim hæc epistola tanquam ab incerto aliquo autore missa & divulgata fuit: sed is, qui eam scripsit, omnibus constare voluit, se ejus esse autorem. Licet enim sese non nominet, sic tamen describit, tanquam iis optime notus, imo acceptus, & apud eos gratiosus, utpote cujus vincula & calamitates

(*d*) *De epistola Autore.* (*e*) *An Paulus ejus Autor?*

ægro & dolenti animo tuliſſent, quodque ſuum illis adventum tanquam rem gratam brevi polliceatur, imo, ut abnndantius pro ſe orent, quo tanto celerius iis reſtituatur, eos incitet.

Unde potius apparet, adſcriptum quidem fuiſſe huic epiſtolæ autoris nomen & eorum etiam, ad quos ſcripta erat: ſed vel, ut olim a Latinis fieri ſolitum viri quidam docti tradunt, utrumque exterius fuiſſe ſcriptum probabile eſt, cum præſertim ex Italia ſcriberetur hæc epiſtola, vel ſaltem ita ut a reliquo epiſtolæ contextu, inſcriptio, ſubſcriptio, ut vocant, & ſalutatio ſeu votum, (quod itidem hodie non extat, nec tamen ullo modo videtur prætermiſſum) eſſent disjuncta. Unde facile poſtea fieri potuit, ut epiſtola ſine autoris nomine deſcriberetur, & dimanaret, quod aliquandiu in hominum memoria hæſit: qua cum hominibus extincta, & illud intercidere neceſſe fuit. Denique addi & hoc poteſt, quod appareat, Autorem hujus epiſtolæ tunc cum iſta ſcriberet, fuiſſe liberum ac ſolutum, & in animo habuiſſe ad eos, ad quos ſcribit, celeriter reverti. Jam vero ſi, ut multi, nec ſine argumento, ſtatuunt, Paulus ex vinculis illis, in quibus deductus Romam fuerat, nunquam fuit liberatus, illud de Paulo concidere eſt neceſſe. Si vero liberatus fuit, eum non retro ad Judæos in Aſia viventes cogitaſſe, ſed potius in Hiſpaniam & contermınas regiones, docent illa Rom. 15. 23, 24, & Act. 20. 25, & illi, qui eum liberatum aſſerunt, ajunt Roma in Hiſpaniam profectum, & inde Romam rediiſſe, ibique martyrio coronatum eſſe.

(*f*) Præcipua argumenta, quæ in contrariam afferuntur partem, & quibus Paulo hæc epiſtola vindicatur, ſunt duo: Unum, tot hominum & ſeculorum conſenſus: qui ſane non eſt prorſus contemnendus. Ut vero ei plane cedamus, tot argumenta, quibus contrarium probavimus, & rationes tam validę non ſinunt. Plus enim rationes & argumenta roboris habere debent, quam fama. Adde, quod hęc fama non ita ſit conſtans, ut non a multis in dubium fuerit vocata. Latina certe conſuetudine, ut ſupra vidimus, ne recepta quidem fuit olim hæc epiſtola; non exiguo ſane documento, eam a Paulo, idque Roma, ut volunt ii qui diverſum a nobis ſentiunt, non fuiſſe ſcriptam. Quo pacto enim, non maxime Romana ſeu Latina conſuetudine ab ipſo initio comprobata fuiſſet? Verumtamen dandum aliquid eſſe videtur iſti famæ, & tam antiquæ multorum opinioni; & exiſtimandum, aliquid cauſę ſubfuiſſe, propter quam hæc epiſtola Paulo fuerit adſcripta: quę hæc pręcipua fuiſſe videtur, quod, licet Paulum ipſum autorem non habuerit, ex ejus tamen, ut ſic dicam, officina prodierit, hoc eſt, ab aliquo ex ejus ſociis & comitibus, fortaſſis etiam Pauli inſtinctu, ac, ut ita dicam, ſpiritu ſcripta fuerit. Niſi id ideo factum fuiſſe dicamus, quod cum homines, pręſertim poſterioris ævi, verum iſtius epiſtolæ autorem neſcirent, nullum alium magis illa dignum quam Paulum, reperire potuerint: præſertim cum in hac epiſtola de eo potiſſimum agatur, ne ab euangelio ad legem tranſeant ii, ad quos ſcribitur, oſtenſa legis imperfectione: quod Pauli quodammodo fuit proprium. Quæ cauſa eſſe potuit, cur ab ipſo etiam initio, licet aliud nomen præferret hæc epiſtola, tamen Pauli eſſe crederetur, ac dictitaretur ab iis, qui legis plus æquo amantes, Paulum eidem iniquiorem eſſe, & apoſtaſiam ab ea paſſim docere putabant.

Alterum argumentum ſumtum eſt ex Petri verbis, quibus in ſecunda ſua epiſtola capite ultimo verſu 15 affirmat, Paulum ſcripſiſſe ad eoſdem illos, ad quos & ipſe ſcribat, qui erant Hebræi: (quandoquidem ſecunda iſta epiſtola Petri ad eoſdem ſcripta fuit, ad quos & prima, quemadmodum ex initio cap. 3 iſtius ſecundæ epiſtolæ apparere videtur.) Sed iſti non vident, Petrum ibidem expreſſiſſe id quod Paulum ſcripſiſſe dicit: nempe, *ut Domini longanimitatem ſuam ducerent eſſe ſalutem*: quod cum nuſpiam in hac epiſtola ad Hebræos extet, contrarium potius ex hoc argumento colligitur, dicendumque videtur, aliam aliquam fuiſſe epiſtolam Pauli ad Hebræos ſcriptam, quæ interciderit.

(*g*) Ambigitur etiam, qua lingua hæc epiſtola fuerit ſcripta. Multi enim exiſtimant, qui Paulum ejus autorem eſſe credunt, eam a Paulo Hebræa lingua, non quidem illa pura, qualis eſt in Scriptis V. Fœderis, ſed quæ tum temporis inter Hebræos erat in uſu, fuiſſe ſcriptam: ideoque cum materna & nativa lingua ſcripſerit hanc epiſtolam, elegantiori ſtylo,

(f) Reſponſio ad argumenta quibus hac epiſtola Paulo vindicatur. (g) An Græce ſcripta fuerit hæc epiſtola.

quam

quam alias scripsisse; eam vero deinde vel a Luca, vel ab alio quopiam pari elegantia in linguam Græcam fuisse conversam. Ut nunc demus, epistolam hanc Hebraica lingua fuisse scriptam; frustra tamen eam Paulo vindicant. Nec enim credibile est, eloquentiorem fuisse Paulum in lingua Hebræa, quam fuerit in Græca: cum non minus illi Græca, quam Hebraica esset nota ac vernacula; utpote homini Tarsensi, & inter Græcos æque diu atque inter Hebræos versato. Et ut demus, Paulum penitius linguam Hebræam, quam Græcam habuisse cognitam, ita ut magis esset gnarus selectiorum verborum & phrasium linguæ illius, quam hujus, ideoque pulchrioribus verbis ac phrasibus in una, quam in altera uti posset: id tamen fieri non potuit, ut forma, ac veluti genius quidam orationis Paulinæ in utraque lingua adeo esset diversus, ut in una lingua oratio esset plena, suis numeris absoluta, & inoffenso pede decurrens, in altera vero (quam tamen ita cognitam babuit. ut nunquam ei verba commoda deesse possent) concisa, interrupta, & salebrosa. An qui in una lingua facundus est & disertus, in altera quoque, modo ei non desint verba, sui similis non erit? præsertim quod attinet ad structuram periodorum, & sententiarum inter se connexionem? Sane videmus bunc ipsum Lucam non paucos Pauli sermones in Actis recensentem eosque lingua Græca non Hebraica a Paulo habitos, frequentibus istic scatere Hebraismis. Quo vero pacto Hebraicum Pauli sermonem, in Græcum convertens, & magis interpretis quam historici officio ad ipsa auctoris verba adstrictus, non ita densus Hebraismis, & Græco stylo multo vicinior incedit? Sed deinde multa sunt ejus rei indicia & argumenta epistolam hanc Græce fuisse scriptam: & non aliunde orta est hæc opinio, eam Hebraice fuisse conscriptam, quam quod crederent, Paulum ejus esse autorem. Quia enim tali stylo Græco Paulus nusquam utitur, sed valde, ut dictum est, dissimili, huc confugiendum putarunt, ut dicerent, eam Hebraica lingua a Paulo fuisse scriptam, & deinde ab alio in Græcam conversam, atque hinc istam styli dissimilitudinem inter hanc & alias Pauli epistolas manasse. Græce autem eam fuisse conscriptam ea indicant.

Primum quod ex Græca versione V. T. dicta & testimonia citat, quorum nonnulla sunt talia, ut, si ex Hebræo textu citentur, ad rem non ita forent accommodata, quemadmodum videbimus cap. 1. 7.

Deinde quod cap. 9 tale argumentnm nectat, quod totum innititur duplici significationi vocis Græcæ διαθήκης. quæ & testamentum & fœdus significat. At in Hebræa lingua diversa sunt utriusque rei nomina, nec unum pro altero sumitur. Itaque in Hebræa lingua hoc argumentum proponi nullo modo potuit.

Tertio quod nominum Hebraicorum, quorum significatio Hebraice scientibus non poterat non esse notissima, quæque clarioribus verbis, quam illa ipsa sunt, quæ explicantur, in ea lingua reddi posse non videntur, interpretatio in hac epistola ponatur; & quidem ita, ut appareat, eam autoris Epistolæ esse, non interpretis. Nam cap. 7. 3 de Melchisedeco scribitur: *primum quidem ex interpretatione dicitur Rex justitiæ: postea vero & Rex Salem, quod est, Rex pacis.* Quis est eorum, qui Hebræam linguam attigerunt, qui nesciat, quid significet *Melchisedek* aut vox *Salem?* aut num clariora vocabula in eadem lingua ad easdem res significandas reperiri queunt? Interpretis autem non sunt verba hujusmodi. Nam cum interpretes nominum ejus linguæ, ex qua quippiam transferunt, explicationem ponunt, non novas binc periodos aut sententias faciunt, ut hic fit, sed ita eam inserunt contextui, ut is constare integer possit, etiamsi interpretationes illæ ex eo eximerentur, quemadmodum apparet ex Latina interpretatione Bibliorum vulgata. Vide inter alia Gen. 35. 18. Exod. 12. 11. & 16. 15. At secus se hic rem babere quivis animadvertere potest, & agnoscit docetque Ribera, qui tamen hanc epistolam Hebraice scriptam contendit. Quarto, quod major fuerit causa, ut Græce potius, quam Hebraice scriberetur. Multo pluribus enim eorum, ad quos dirigitur, Græce conscripta prodesse potuit, quam Hebraice, præsertim si, ut illi urgent, contra quos disputamus, ad eos scripta est, ad quos epistola Petri. Illi enim inter Græcas gentes habitabant, eaque lingua utebantur. Unde ad eosdem Petrus Græce, non Hebraice scripsit. Cur ergo Paulus ad eos scriberet Hebraice? Illa sane tempestate adeo Græca lingua fuit communis, ut plurimi essent Judæi, qui Hebraice nescirent, paucissimi, vel potius nulli, in imperio

Romano, qui nescirent Græce. In ipsa Hierosolyma Græca lingua valde fuit communis. Hinc in ea Hellenistarum Scholæ: hinc inter Judæos multa Græca nomina, ipsorum etiam Regum ac Principum, ad quorum, ut dici solet, exemplum totus componitur orbis. Præstabat ergo omnibus potius scribi, quam aliquibus; præsertim cum divini isti viri talium scriptorum Autores, & inprimis Paulus præviderit ac prædixerit, Judaicam gentem jam rejectum iri: ideo satius erat, ut doctrinam suam earum Gentium lingua consignarent, quæ in Christianæ fidei professione permansuræ essent, utque nobis potius, quam Judæis brevi perituris, scriberent. Sed hæc hactenus. Nobis sufficit scire Epistolam hanc a spiritu sancto dictatam fuisse, quod vel ex ipsa rerum atque sententiarum majestate facile intelligitur. Itaque jam ad illius explicationem, Deo bene juvante, accedimus.

CAP. I.

ARGUMENTUM.

In hoc capite fundamentum sibi sternit divinus Autor ad inferendam eam conclusionem, quam initio sequentis Capitis ponit: nempe, debere nos magis attendere evangelio, quam legi, propterea quod is, qui evangelium primus annunciavit, longe præstantior fuerit, quam illi qui annunciaverant legem: quod hoc capite ostendit autor. Et primo vers. 1 usque ad vers. 4 eum omnibus prophetis opponit; deinde angelis, a vers. 4 usque ad fin. cap. per quos lex tradita fuerat, longe præstantiorem ac sublimiorem esse docet & evincit. (a) Unde duas hujus capitis partes esse liquet.

(a) Partitio Capitis.

Vers. 1. *Multifariam multisque modis, πολυμερῶς καὶ πολυτρόπως, multoties & multipliciter.* Prius adverbium indicat, Deum sæpius, non semel fuisse locutum: ita ut hæc Dei locutio in multas veluti partes dividi queat. Istud enim adverbium multitudinem partium indicat. Quot erant prophetæ, toties Deus est locutus, imo per unum prophetam locutus est sæpius. Posterius autem adverbium varios & multos loquendi modos denotat, non tam ideo, quod prophetæ patribus variis modis Dei voluntatem annunciaverint, quam quod (a) Deus ipsis prophetis, ac proinde in iis etiam patribus, non uno, sed vario & multiplici modo fuerit locutus. (b) Mosi quidem eo modo, quo nulli alii prophetæ, qua de re Num. 12 scriptum extat vers. 6 & seq. ubi etiam alii modi, quibus Deus cum prophetis loqui soleat, enumerantur: *Si quis fuerit inter vos* (inquit Deus) *propheta Domini, in visione apparebo ei, vel per somnium loquar ad illum: at non talis servus meus Moyses, qui in omni domo mea fidelissimus est. Ore enim ad os loquor ei & non per ænigmata & figuras Dominum videt.* Sic Deut. ult. cap. vs. 10 dicitur, quod non extiterit ullus in Israëlitis propheta sicut Moyses, quem nosset Dominus facie ad faciem. Deus cum illo tanquam amicus cum amico colloquebatur & veluti familiaritatem quandam colebat. Cæteri autem prophetæ, vel cum angelis pro Dei legatis & ministris sese gerentibus, colloquebantur; vel vocem aliquam divinitus missam auribus animoque percipiebant: vel visiones quasdam seu rerum imagines oculis vigilantium objectas contuebantur, vel denique per somnia divinitus monebantur.

(a) Deus prophetis variis modis locutus. (b) Mosis supra alios prophetas dignitas.

Olim id est antiquis illis temporibus, seu ante complura secula. Nam a tempore Machabæorum vix ullus propheta extiterat in populo Judaico. In quibusdam tamen, præsertim in summis sacerdotibus, aliqua spiritus prophetici vestigia nonnunquam apparuisse, ex illis Johannis de Cajapha verbis, quæ evangelii ejus vers. 51. cap. xi leguntur, colligi potest.

(c) *Deus loquens* vel *locutus.* Nempe ille summus & unicus, olim quidem Deus Israëlis, nunc vero Deus & Pater Domini nostri Jesu Christi appellatus, unde & paulo post, locutus nobis in filio nempe suo dicitur. *Patribus.* Per patres intelliguntur non patriarchæ, sed tantum istorum, ad quos hic autor scribit, majores, scilicet populus Israëliticus, qui olim, cum Deus per prophetas locutus est, vixit.

(d) *In prophetis*, id est per prophetas, usitatissimo Hebraismo.

Novissime diebus istis, aut, *in extremo dierum istorum*; vel, *in extremis diebus istis.* Nam utraque lectio reperitur in diversis exemplaribus: & hæc posterior prioris est explicatio. Extremum enim dierum nihil aliud est, quam extremi dies. (e) Porro dies sumuntur pro tempore. Vocat autem dies istos extremos, respectu temporis anteacti, & perinde est, ac si dixisset, in novissimis istis diebus. * Novissimi enim dies sunt velut extremum quoddam temporis præteriti. Opponuntur extremi isti dies adverbio πάλαι, olim.

Locutus est nobis in filio, idem nempe Deus, qui olim locutus est patribus. Idem utrobique Deus loquitur, nec ullum est hac in parte discrimen: sed olim per prophetas, nunc per filium, nempe Christum loquitur. (f) Filium opponit prophetis, non quod prophetæ etiam non essent Dei filii: sed quod cum Christo comparati propemodum filii censendi non sint. Adeo longo intervallo eos Christus, qui filius Dei est, post se reliquit. (g) Ideo κατ' ἐξοχὴν Filius Dei vocatur. Considerat autem Christum, cum eum filium Dei appellat, adhuc ejus temporis ratione, quo nobis Dei nomine locutus est, qui jam tum Dei filius κατ' ἐξοχὴν erat, licet postea longe excellentiori adhuc ratione Dei filius evaserit, & quemadmodum antea omnes Dei filios longe superaverat, sic deinde semet ipsum. (h) Dum adhuc in terris munere prophetico fungeretur, erat Dei filius.

(c) Dei Israëlis sub N. fœdere appellatio. (d) In pro per. (e) Dies pro tempore. * *Extremi dies qui? (f) Filius Dei prophetis opponitur. & quare? (g) Christus κατ' ἐξοχὴν Dei Filius etiam cum propheta munus obiret, (h) quas ob causas*

1 Pri.

1. Primo, quod non viri alicujus opera fuerit genitus, sed tantum virtute divina.

2. Deinde, quod ad munus omnium sanctissimum a Deo segregatus fuerit, & in mundum missus. Hac enim in re continetur similitudo, quæ inter Deum & Christum munus suum in terris obeuntem fuit. Tale namque munus sustinere & obire non potuit, nisi Deo simillimus sapientia, sanctitate, potentiaque divina fuisset. Quomodo enim sine rerum istarum participatione, reconditam illam & nulli antehac, nec angelorum, nec hominum cognitam Dei voluntatem, perfecte & annunciare & confirmare (quibus in rebus munus hoc situm erat) potuisset? Hanc etiam causam ipse Christus Joh. 10. 36 affert, cur se Dei filium appellaverit.

3. Tertio, quod jam jus habuerit ad hæreditatem Patris sui cælestis adeundam, hoc est ad possidenda omnia, quæ in cælo sunt & in terra, ipsumque adeo cælum & terram. *(a)* Quam hæreditatem postquam adiit, tum demum perfectissima ratione Dei filius evasit, quod mortalis ejus natura & conditio antea non permisit.

Vers. 2. *Quem constituit hæredem universorum.* Pergit in Christi præstantia supra prophetas explicanda. *(b)* Nulla autem hac major esse potest quod Christus sit omnium hæres. Ἔθηκε posuit, id est constituit. *Hæres* hic non significat eum, qui jus tantum habet adeundæ hæreditatis: sed qui jam re ipsa hæreditatem, seu bona paterna crevit & possidet. Possidet autem non post Patrem, ut fit in rebus humanis: sed una cum Patre.

Universorum. Alludit ad unicum filium, qui solus bonorum paternorum est hæres. Nam & Christus est unicus, seu unigenitus Dei filius: non quod & alii filii non sint; sed quod tales non sint. Cum ergo pater sit omnium rerum Dominus, ideo etiam Christus unicus ejus filius omnium rerum hæres & Dominus evasit, ac proinde & Angelorum omnium, & hominum tam viventium, quam mortuorum. Verum sane est, nos quoque dici Dei hæredes & Christi cohæredes: sed nunc quidem hæredes sumus in Christo, dum sumus sub Christo: aliquando vero hæredes erimus cum Christo, ac proinde nec singuli omnium, sed omnes omnium rerum ac bonorum nobis a Deo promissorum hæredes erimus: nec ullo in angelos, aut alii in alios imperio potiemur; sicut Christus & solus omnium plane rerum hæreditate gaudet, & summo in omnes tam angelos, quam homines imperio ac dominatu pollet. Licet autem istis verbis significata sit summa Christi præstantia ac divinitas, & veluti cum Deo unitas: tamen simul significata est etiam Christi a Deo diversitas. *(c)* Christus est filius, ac proinde est ab alio; Deus est pater, nec ullius filius, ac proinde a nullo: Christus est constitutus; Deus est qui constituit: Christus est hæres; Deus non est hæres. Nec enim ab alio hæc, quæ possidet, accepit, sed ipse sibi ea condidit.

Per quem fecit & secula. Particula *&*, augendi aliquam vim hoc loco habet; quasi dicat: non tantum eum ad hæreditatem bonorum suorum omnium admisit; sed etiam in seculis condendis socium sibi adjunxit, tantique operis participem, imo opificem quendam esse voluit, *(d)* quo non tantum rerum omnium possessione, sed & seculorum opificio, quemadmodum unicum filium decebat, sibi quam simillimus esset.

Ait autem, quod *per ipsum fecerit secula*, ut in hac ipsa creatione sarta tecta maneat patris prærogativa utpote cum ipse primus autor, *(e)* sive causa principalis constituatur hujus operis; Christus autem media, seu primæ, ut dici solet, subordinata. Quemadmodum enim ex eo quod Christus Dei filius dicitur, Deo partim similis, partim dissimilis ostenditur: similis, quia ea illi insint, quæ patri; dissimilis, quod pater a nullo ea acceperit, ipse vero a patre: ita etiam in operibus, quæ ipsi tanquam Dei filio conveniunt, similis cernitur differentia. Creat quidem filius, ut pater, sed non a se ipso, ut pater; verum pater per ipsum. Hinc *(f)* autem patet, non esse hic sermonem de veteri creatione, quæ nunquam dicitur per causam aliquam intermediam fuisse peracta: sed tantum ad eam alluditur: *(g)* ad quam etiam allusit Johannes cap. 1 euangelii sui. Ideo iisdem verbis exorsus est historiam euangelii, quibus Moses historiam creationis mundi: ideo dicit, omnia esse per sermonem facta, quia & Deus olim per sermonem omnia condiderat: ideo lucis meminit, quia etiam Deus olim primo omnium lucem condiderat, & tenebris illis intulerat. Cæterorum, quibus in nova creatione nihil respondet, ne obscura quidem fit mentio.

(h) Porro *secula* Deus per Christum fecisse dicitur, non quod omnia, quæ unquam extiterunt secula per eum condiderit; sed quod condiderit aliqua, nempe nova & à prioribus diversa, iisque longe feliciora; solet enim ad speciem significandam non raro generalis vox per synecdochen adhiberi: quo etiam referri potest articulus voci *seculorum* in Græco præfixus, qui generalem vocis significationem ad specialem aliquam minusque communem solet restringere. *(i)* Per Christum namque vere nova & alia secula Deus condidit, dum per eum plane novam & a priori longe diversam rerum ac mundi faciem induxit. Credibile est divinum autorem suo more ad Græcam bibliorum translationem, quam etiam Latinus interpres secutus est, respexisse, in qua Christus apud Esaiam Esai. 9. 5 *pater*, id est autor *futuri seculi* nominatur, *(k)* quatenus Deus per eum futura quædam eaque valde felicia secula conditurus erat, quod non tantum de seculis illis beatis, post mundi finem extituris: sed etiam de iis, quæ a Christi regno & totius mundi per eum facta reformatione fluere cœperunt, merito intelligi debet. Idem erit sensus, si seculorum voce mundum intelligamus. *(l)* Nam & ipse D. Autor infra eadem significatione vocem hanc usurpavit, adeo ut si rem ipsam spectes, nihil aliud hic dicat quam quod Johannes dixit Joh. 1. 8, 10, *Mundum per sermonem esse factum*, aut Paulus, *omnia per Christum esse condita* Col. 1. 16. *(m)* Deus vero per Christum mundum fecit, quatenus humanum genus, præcipuam mundi partem, per eum reformavit, novumque ejus statum

& con-

(a) Christus quando perfectissima ratione Dei filius? (b) Christi maxima dignitas. (c) Christi & Dei discrimen.

(d) Christus etiam seculorum opificio Deo similis. (e) Inter ipsum & Deum hoc in parte discrimen (f) Non agitur hic de veteri creatione. (g) Alluditur ad eam. Johan. item cap. 1 euangelii ad eam allusit. (h) Quo sensu secula per Christum dicantur facta. (i) Per Christum nova & alia secula facta. (k) Christus quo sensu pater seculi futuri *dicatur. (l)* Seculorum *voce mundus intelligitur. (m) Mundus quo pacto per Christum factus?*

& conditionem, priore multo feliciorem effecit. (*n*) Fieri enim aliquid (præsertim apud Hebræos, qui (*o*) composita verba non habent) & illud dicitur, quod ratione qualitatum quarundam sit aliud, & quod novam veluti formam ac figuram induit. Sic Psalmo 100 dicit de Deo David: *Ipse fecit nos, & non ipsi nos.* Non enim loquitur de factione ratione naturæ, sed ratione ejus qualitatis ac conditionis, quod essent Dei populus. Sic Christus dicitur infra cap. 3. 2 *factus*, nempe habito respectu ad legati & Pontificis munus. Sic nos dicimur, *creati in Christo Jesu ad opera bona*: Ephes. 2. 10. Sic *nova creatura* dicitur non ratione novæ naturæ, sed ratione novarum qualitatum. (*a*) *Plantationem cœli & fundationem terræ Esai.* 51. 16 vocavit ipse Deus rerum illam mutationem, qua populus Israëliticus ex misera Babylonicæ captivitatis sorte in pristinum statum ac libertatem restitui debuit. At hæc rerum mutatio, quid fuit aliud, quam tenuis quædam umbra istius, qua non unus populus, sed omnes gentes, ex diaboli & mortis teterrima servitute erepti, & in gloriosissimam filiorum Dei libertatem per Christum vindicati sunt? Quanto ergo hæc meliori jure per *cœli & terræ*, & quod idem reipsa est *seculorum creationem* designari potest; imo haud dubie mystico sensu in his prophetæ verbis designata fuit? (*b*) Qui locus tanto rei accommodatior est, quod in eo ipsi prophetæ, plantatio cœli & fundatio terræ tribui videatur. Ait enim Deus prophetam alloquens: *Et posui verba mea in ore tuo, & in umbra manus meæ protexi te, ad plantandum cœlos & ad fundandam terram, & ad dicendum ad Sion, populus meus (es) tu.* Ubi Latinus interpres, verba hæc ad prophetam referens, vertit, *ut plantes Cœlum & fundes terram, & dicas* (nempe, nomine meo) *ad Sion, populus meus es tu.* Et sane cum his verbis finis ac scopus designetur, cujus causa Deus & verbis suis prophetam instruxerat, & manu sua protexerat, res ipsa postulat, ut ipsius quoque prophetæ in hac cœli plantatione, & terræ fundatione, partes aliquas fuisse agnoscamus. At quas partes? non alias sane, quam quod eam verbis ac vaticiniis suis prædixerit, seu, ut statim additur, quod Sioni, ad futurum illud liberationis tempus respiciens, Dei nomine dixerit, *populus meus (es) tu.* (*c*) Nec enim novum est, apud prophetas præsertim, ut rerum ipsarum effectio, pro earum annunciatione, seu prædictione ponatur. (*d*) At si prophetæ ob id solum cœli plantatio & terræ fundatio tribuitur, quod de ea cecinerit ac vaticinatus fuerit; quanto magis Christo tribui debet, qui eam non verbis prædixit, aut olim futuram celebravit, sed opere ipso, Dei nomine perfecit. Illud sane negari haud potest, mystico sensu hæc verba ad Christum referri. Atque ita plerique interpretes exponunt; *referentes hæc*, ut celeberrimi cujusdam scripturæ (*e*) interpretis potius, quam nostris utamur verbis, *ad Christum, cui pater verba sua in os ipsius dederit, inque mundum miserit, ut cœlum novum & terram novam conderet, hoc est ut instauraret Ephes.* 1, *& per sanguinem crucis pacificaret Col.* 1 *omnia quæ in cœlo sunt, & in terra, perque spiritum suum faciem terræ renovaret, & omnia nova faceret.* (*f*) Cœli ergo plantatio, & terræ fundatio Christo apud prophetam tribuitur, quatenus per eum novum cœlum, & terra nova, id est mundus novus, novus videlicet Dei populus, *nova*, ut idem autor loquitur, *ecclesia condenda*, nova rerum facies inducenda erat. (*g*) Hæc autem mundi totius reformatio, ex qua nova secula sunt consecuta, per Christum adhuc in terris existentem, & propheticum suum munus obeuntem cœpta quidem est, at non perfecta. Unde & (*h*) D. Autor, ipsarum rerum ordinem secutus, * primum id posuit, quod Deus per Christum nobis locutus sit; deinde, quod eum hæredem omnium constituerit; denique quod per eum & secula condiderit: ut vel hinc appareat, hoc postremum ex priore demum plenissime consecutum esse. (*i*) Cœptam vero dicimus mundi reformationem a Christo propheticum munus obeunte, ideo quod doctrinam proposuerit ad totum mundum spectantem, quamvis ab una mundi parte, hoc est a populo Judaico incipiendum omnino esset. (*k*) Apostoli deinde, Christo in cœlos assumto, & illic in regali solio considente, tanquam ministri successerunt, per quos Christus hanc orbis & seculorum reformationem perfecit. Nec enim suas leges & instituta proposuerunt: sed omnes Christi leges & disciplinam sese proponere & sub ejus auspiciis sese militare professi sunt. *Omnia per ipsum*, nempe Christum, *facta sunt*, ait Joannes, de rebus ad hanc mundi reformationem pertinentibus loquens, *& sine ipso factum est nihil, quod factum est.* (*l*) Quis prophetarum in eo cum Christo conferendus est? Moses exiguam quandam mundi partem, hoc est Israëliticum populum olim reformavit, & quidem valde rudi & imperfecta atque ad certum tempus duratura ratione: Solus Christus omnes populos ea ratione novos effecit, quæ non solum ad mundi finem duratura, sed etiam post mundi interitum, omnium perfectissime initium sumtura, nec ullum unquam terminum ac finem habitura est.

Vers. 3. *Qui cum sit vel esset splendor gloriæ.* Adhuc plenius & veluti resumto impetu Christi præstantiam describit. (*m*) ὃς ὢν. Participium ὢν est & præsentis & præteriti imperfecti temporis. Itaque verti potest vel per præsens, vel per præteritum imperfectum. Quia tamen connectitur cum verbo temporis præteriti ἐκάθισεν, *consedit*, videtur potius per præteritum esse vertendum. (*n*) Itaque describit primo Christi præstantiam, qualem habuit etiam in terris agens: non quod ea cessaverit, postquam in cœlum fuit evectus: sed quod etiam antea in eo fuerit. Nam cum postea subjiciatur, eum purgatione peccatorum nostrorum per seipsum facta consedisse in dextra majestatis in excelsis, dubitari non potest, quin eadem & longe major illius postea extiterit præstantia, quam antea fuisset.

(*o*) Ἀπαύγασμα est splendor ac jubar ex lucido aliquo corpore promanans: ideo dicatur esse ἀπαύγασμα τῆς δόξης. Per δόξαν enim intelligitur ipsius Dei lucidissima illa & gloriosissima majestas, cujus majestatis Christus imago quædam ac veluti resplendescentia fuit. Cum ipse Deus ab hominibus conspici non possit propter immensam & & infinitam suam lucem, lux

(*n*) Fieri aliquid quo sensu interdum dicatur? (*o*) Hebræi composita verba non habent. (*a*) Plantatio cœli & fundatio terræ, quo sensu dicatur? (*b*) Ipsi Prophetæ cœli plantatio & terræ fundatio tribuitur. (*c*) Effectio rerum pro earum annunciatione poni solet. (*d*) Cœli plantatio & terræ fundatio Christo multo meliori jure quam prophetæ competit. (*e*) Musculus. (*f*) quo sensu.

(*g*) Mundi per Christum reformatio quando cœpta? (*h*) quando perfecta? * In verbis D. Autoris ordo. (*i*) Cur mundi reformatio a Christo in terris agente, dicatur cœpta? (*k*) Apostolorum ministerio perfecta. (*l*) Nullus prophetarum in eo cum Christo conferendus; nec Moses. (*m*) Participium ὢν. (*n*) Christi præstantia adhuc in terris. (*o*) Splendor gloriæ quid.

suæ veluti radium quendam ac jubar a emisit, & in illo hominibus majestatis suæ conspectum quendam exhibuit. Hanc autem appellationem Christo tributam esse ideo multi putant, quod divinam voluntatem, (*b*) quam nemo videre potuerit, ipse nobis enarraverit, quo etiam sensu Paulus Christum imaginem Dei inconspicui vocavit Coloss. 1. 15. Sed nihil prohibet, quo minus hanc appellationem & descriptionem latius extendamus, & referamus ad universam similitudinem, quam Christus in terris vivens cum Deo habuit, & qua Deum nobis retulit ac repræsentavit: ita ut hoc idem sit cum eo, quod de Christo scripsit Paulus Philip. 2. 6, *eum fuisse in forma Dei, & Deo æqualem.* (*c*) Ea erat sapientia, ut Dei arcana nosset, & Dei nomine oracula ederet, ac responsa daret, (*d*) ut hominum cogitationes & corda cognita haberet; ea sanctitate, ut esset sine omni macula; (*e*) ea potentia, ut omnibus in terris rebus, etiam Dæmonibus, ut Deus, imperaret. Hinc merito Joannes, *Vidimus*, inquit, Johan. 1. 14 *gloriam ejus, gloriam quasi unigeniti a Patre.* Idem aliis verbis exprimere volens subjungit autor: *& figura* vel *character substantiæ ejus.* (*f*) Character est forma ab aliquo archetypo impressa. Deus vel hypostasis Dei, est ἀρχέτυπον. Christus est character illius, vel ἐκτύπωμα; (*g*) Deus illi suam formam veluti impressit, sic ut nobis ipsum Deum referret. Ideo etiam ipsemet dixit: Joh. 14. 9, *qui me videt, videt & Patrem meum*: propterea *quod & verba Dei loqueretur, & opera ederet.*

Substantiæ, seu, ut est in Græco textu, (*h*) *hypostasis Dei*, sumitur pro ipso Deo, vel si mavis, pro persona Dei. Ideo autem hypostaseos voce videtur usus esse, ut tanto melius exprimeret, quid inter Deum & Christum, (*i*) Deo alioquin simillimum & eum repræsentantem intersit. Christus nempe est character, Deus autem est ipsa hypostasis. Pronomen *ejus*, respicit etiam ad nomen *gloriæ*, cumque eo non minus, quam cum voce *hypostaseos* construi debet.

Portansque vel *ferens omnia verbo virtutis suæ.* Videtur his verbis priora explicare voluisse: (*k*) ita ut particula καὶ, quemadmodum etiam sæpe particula καὶ, exegetica hoc loco sit, non conjunctiva. Eatenus enim Christus Dei similitudinem ac majestatem inprimis referebat, quatenus omnia verbo suo potente ferebat: nisi quis dicere malit prioribus verbis repræsentationem divinæ voluntatis, posterioribus divinæ potentiæ, per quam divina voluntas confirmata fuit, significari. Participium φέρων, quemadmodum & superius ὤν, per præteritum tempus explicandum est. (*l*) Ferre autem hoc loco nihil aliud est, quam movere, agitare: quo sensu eodem verbo usus est Petrus 2 Epist. cap. 1. versu ult. cum ait, Prophetas a Spiritu S. fuisse *actos*, Græce φερόμενοι.

(*m*) *Verbum* autem Hebraica consuetudine pro jussu ac imperio sumitur, ut Psal. 33. 6, & 147. 15, 17, & 148. 8. (*n*) Ferebat ergo Christus omnia, quatenus omnia ad ejus nutum ac placitum movebantur; nihil erat, quod ejus imperio non cederet, non pareret. Illo jubente quiescebant maria, cessabant venti, diffugiebant morbi, redibat vita, cedebant spiritus immundi.

Ferebat autem omnia τῷ ῥήματι τῆς δυνάμεως αὐτοῦ. Pronomen αὐτοῦ, si sensum spectes cohæret cum voce ῥήματι, non cum voce δυνάμεως. (*a*) *Verbum* autem *potentiæ* per Hebraismum est verbum potens. Ferebat omnia suo potenti verbo. Non magno aliquo conatu & molimine opus fuit, ut Christus omnia moveret: solo nutu ac verbo cuncta peragebat: quod plane divinum est, & merito is, qui id facit, Dei ipsius character & effigies nominatur. (*b*) Talis autem nullus hominum extitit, qui virtute in se semper residente, quotiescunque vellet, cuncta unico suo nutu ac verbulo, ut sic dicam, moveret. Huc facit, quod Matthæus de Christo scriptum reliquit, *eum ejecisse spiritus verbo, & omnes male habentes curasse.* Unde & centurio ille ad Christum, Matth. 8. 8, 16, *domine tantum dic verbo & sanabitur puer meus.*

Per se ipsum purgationem peccatorum nostrorum faciens, (Græce ποιησάμενος *postquam fecisset.*) Adhuc explicuit Christi dignitatem, (*c*) quam habuit etiam in terris existens: ab ea transire volens ad illam, quam post mortem consecutus est, quia vix poterat ad eam transire, nisi mortis quoque mentionem faceret, quæ Christi tantam dignitatem & præstantiam ignominia summa & dedecore obscurare videbatur, ita Christi mortis meminit, & iis eam verbis complectitur, ut ostendat, quantus & quam ingens fructus ex ea in nos manarit; & sic fructus ac utilitatis magnitudine & pondere, omnem quæcunque in Christi morte videtur esse infirmitatem & ignominiam obruit, eamque in Christi decus summum gloriamque convertit.

Per se ipsum, id est se ipsum offerendo, non quemadmodum Pontifex legalis faciebat, qui alius erat a victima, quam offerebat: (*d*) Christus & victima simul est, & sacerdos, qua de re infra.

Istis enim verbis oblationem Christi significari, effectus is qui adjungitur, id est *purgatio peccatorum*, indicat. Peccata enim oblatione & sacrificio purgabantur. (*e*) Oblatio autem non est idem quod mactatio. Mactatio est tantum antecedens oblationis, & ad oblationem præparatio, ac sacrificii quoddam initium. Loquimur enim de oblatione, non qua vivum animal, ad ostium seu facies tabernaculi conventus, ut scriptura loquitur, adduci, & sic Deo primum veluti sisti debuit Levit. 17. 3, 4, 5, 6, 9; sed quæ cæso animali ab ipso sacerdote fiebat. Ideo etiam apud Ezech. cap. 44. 10, & seqq. legimus, Levitas, qui a Deo recesserant, ita fuisse punitos, ut hostias quidem mactarent, sed munere sacerdotali minime fungerentur, nec Deo sanguinem & adipem offerre possent. (*f*) In oblatione autem rei viventis tacite includitur & ponitur mactatio. Res enim vivæ seu animalia offerri Deo non poterant, nisi prius mactarentur. Sive enim sanguis eorum tantum offerendus esset, sive adolendus adeps, sive integra comburenda, mactari ea opus fuit. Ideo etiam divinus autor, mortem, veluti necessarium antecedens, in hac Christi oblatione inclusit. Oblatio autem hæc Christi, apparitio ejus est coram vultu Dei pro nobis, per ingressum ejus in ipsum cælum (quod in hac comparatione sanctis illis sanctorum

(*a*) *Christus divinæ majestatis imago.* (*b*) *Quam ob causam?* (*c*) *Christi sapientia.* (*d*) *Sanctitas* (*e*) *Potentia.* (*f*) *Character quid?* (*g*) *Christus quare Dei character?* (*h*) *Hypostasis Dei pro ipso Deo.* (*i*) *Cur hac voce usus sit autor?* (*k*) *particula* καὶ *sæpe exegetica.* (*l*) *Ferre quid hoc loco significet?* (*m*) *Verbum pro jussu.* (*n*) *Christi adhuc in terris agentis potentia ac divinitas.*

(*a*) *Verbum potentiæ, quid?* (*b*) *Christo nullus hominum comparandus.* (*c*) *a Christi dignitate quam in terris habuit, ad eam quam in cælis obtinuit, transitus.* (*d*) *Christus & victima simul & Pontifex.* (*e*) *Oblatio non idem quod mactatio.* (*f*) *In oblatione rei viventis tacite includitur mactatio.*

respondet) (a) mortis interventu sanguinisque proprii fusione facta, quemadmodum infra ipse D. Autor docet cap. 9, 24. Ingressui pontificis in sancta, respondet ingressus Christi in cælos: Victimæ, quæ mactabatur, respondet Christus ipse mactatus: oblationi sanguinis, respondet Christi ipsius per sanguinis fusionem in cælum ingressi, & immortalis effecti, coram Deo pro nobis apparitio. Morte enim, quam pro peccatoribus subiit, eamque consecuta immortalitate, victima hæc ita præparata fuit, ut Deo penitus allubesceret, ejusque consilio ac intentioni plane accommodata, & ad peccatorum nostrorum expiationem peragendam aptissima esset. Nam morte quidem & cruce sua, non modo testatus est Christus, quanto humani generis amore flagret, & quantopere eorum qui peccarunt salutem cupiat, sed etiam ita per eam exercitus & imbutus fuit, ut in aliorum malis ac doloribus facile misericordia commoveri possit, & ad opem iis prompte ferendam, eosque ab interitu vindicandos, singulari ratione propendeat. Immortalitate vero id consecutus est, ut in sancta illa cælestia ingredi, & illic coram vultu Dei perpetuo apparere, potestateque sibi concessa peccata nostra perfecte expiare, eorumque pœnas in perpetuum auferre possit. (b) Porro in apparitione continetur interpellatio. Interpellatio enim latius patet, quam ut tantum preces pro aliquo adhibitas significet; referrique potest ad multa alia, quæ fiunt ut alter liberetur, sive sint preces, quæ offeruntur, sive alia dona & munera. Unde nec in Hebraico textu uspiam de antiquo Sacerdote legimus, quod in expiandis peccatis preces adhibuerit pro populo, aut quopiam ex populo. Ex hac autem Christi oblatione consecuta est purgatio peccatorum nostrorum. Per purgationem peccatorum hoc loco significatur ablatio reatus & pœnæ peccatorum: (c) quemadmodum etiam per oblationem a Pontifice legali factam, auferebatur reatus & pœna peccatorum omnium, quibus tum expiatio erat concessa. (d) Notandum autem est, aliter se rem habere in oblatione & sacrificio Christi, quod ad ablationem ipsam peccatorum attinet; aliter in oblatione & sacrificio legali. Ex hoc enim protinus ipso actu sequebatur ablatio peccatorum, quia cæteræ conditiones ad eam rem necessariæ jam ponebantur: ex Christi autem oblatione non aliter sequitur ablatio peccatorum, quam quod vim & efficaciam habeat ad omnia peccata nostra tollenda: effectus autem non ante consequitur, aut consecutus non aliter permanet, quam si nos vicissim officium nostrum faciamus, id est in Christum credamus eique obtemperemus. (e) Verum quia Christi sacrificium & nos movet ad fidem ac obedientiam Christo præstandam, eamque in nobis efficit ac producit, & tum Christo potestatem omnia peccata nostra auferendi, tum nobis jus peccatorum veniam adipiscendi concillavit; quibus ex rebus, si nos officium nostrum faciamus, necessario effectus ipse consequitur, ideo oblationi Christi simpliciter ablatio peccatorum nostrorum adscribitur. In lege aliter se res habebat, quia ejus populi peccata expiabantur, qui jam sub lege vivens officium faceret: sed sub euangelio, Christi oblatio officium nostrum antevertit, & nos ad illud movet ac impellit, quo a nobis præstito, tum demum effectu ipso ex oblatione Christi, ablatio peccatorum nostrorum consequitur. Participium quidem ποιησάμενος necessatio non arguit, Christum antequam consedisset in dextera throni Dei, nedum adhuc in cruce, purgationem peccatorum nostrorum peregisse: (f) (Participia enim indefinita, quando præsenti temporis verbo adhærent, non semper per præteritum, sed sæpe per præsens tempus efferri debent; cujus rei multa occurrunt exempla, inter alia vide cap. 6. 11. & 11. 9. 2 Pet. 2. 6; imo sequenti statim versiculo hujus rei exemplum habes: dicitur enim Christus consedisse in dextra Dei, tanto præstantior γενόμενος τῶν ἀγγέλων: non quasi eum ante sessionem in dextra Dei præstantiorem jam factum fuisse velit dicere, sed quod per hanc ipsam præstantior evasisset, quo etiam modo loquitur idem Autor cap. 9. 12;) (g) sed nihil tamen facit, quominus concedamus, Autorem hunc velle dicere, Christum prius peregisse purgationem peccatorum nostrorum, quam consedisset in dextera throni Dei. Prius enim Christus cæleste illud tabernaculum est ingressus, & Deo se, ut sic dicam, morte interveniente, stitit ac præsentavit, quam in dextera throni Dei consideret. Per illum autem suum in cælos ingressum & sui ipsius oblationem Christus peccata nostra expurgavit, id est id fecit, unde plenissima peccatorum nostrorum ablatio seu remissio ex parte Dei statim est consecuta, & a Deo veluti obtenta: quandoquidem ipse Christus Pontifex noster, qui se ipsum pro nobis obtulerat, omnem illico peccatorum pœnas a nobis auferendi potestatem est adeptus; quo ipso Deus, quantum in se erat, peccata nobis remisisse censendus est. Quod in hac epistola diligenter observari debet, ut tanto melius collationem Christi & ejus oblationis, cum sacerdote legali & ejus oblatione intelligamus. (h) Alio modo Deus expurgat peccata; alio sacerdos; alio victima; alio denique is, qui victimam pro peccato suppeditat. Deus maxime proprie: illius enim est & reatum & pœnam peccati tollere: Christus, quatenus est rex & supremam a Deo potestatem habet, hoc modo quo Deus peccata tollit: sed quatenus fuit mactatus; quatenusque deinde in cæli adyta ingressus, seipsum obtulit seu præsentavit Deo, & sic coram Deo apparet, & pro nobis interpellat; eatenus peccata nostra tollit ut sacerdos. Christum cum sacerdote legali tacite conferens Autor, ostendit differentiam inter hunc & illum, quod ille quidem seipsum obtulerit; hic vero non seipsum, sed sanguinem animalis mactati: nunc præstantiam Christi supra omnes prophetas & ipsum Mosen, atque adeo supra angelos universos, cum quibus deinde Christum peculiariter comparat, ostendere volens, concludit & terminat ea quæ adhuc de Christo dixit, eo, (i) quod in ipso est omnium maximum & divinissimum, cum addit:

Consedit ad dextram throni majestatis. Quibus verbis Christum plane conjunxit & quodammodo æquavit cum ipso Deo. Pontifex legalis, cum ingrederetur in sancta, in quibus Deus habitare & Cherubus

(a) Oblatio Christi quid? (b) Interpellatio latius patet quam ut preces pro aliis adhibitas notet. (c) Purgatio peccatorum quid? (d) Diversitas inter Christi & Pontificis antiqui oblationem, ratione purgationis peccatorum. (e) Christi sacrificium nos movet ad fidem & obedientiam.

(f) Participia indefinita aliquando per præsens tempus efferri debent. (g) Quo pacto dici jure possit Christus prius peccatorum nostrorum purgationem peregisse, quam a dextris Dei consideret? (h) Diversis rebus diversimode peccatorum expiatio tribuitur? (i) Quid in Christo omnium maximum & divinissimum consideratur.

insidere dicebatur, non consedit una cum Deo inter Cherubinos: sed tanquam minister, summa cum veneratione divinæ majestatis, sanguinem cum quo fuerat ingressus, offerebat & spargebat. (a) At Christus Jesus in ipsa cæli adyta ingressus, non tanquam minister & supplex coram throno Dei mansit, sed in dextera throni illius consedit. Nec eminentiæ hujus tantæ oblivíscitur autor infra, ubi ex professo Christum cum Pontificibus Aaronicis confert, & iis præfert; quin præcipuum id esse affirmat io quo præstantia Christi maximaque dignitas eluceat. Vide init. cap. 8, & cap. 10. vers. 12.

Thronus majestatis τῆς μεγαλωσύνης, significat thronum Dei ipsius summa majestate venerabilem. Alia exemplaria habent simpliciter; *ad dexteram majestatis*, quæ si sequamur, post vocem *majestatis*, vel subaudienda est vox *Dei*, quasi dicat ad dexteram majestatis divinæ, aut ad dextram (b) Dei cujus summa est majestas: vel vox *majestatis* ipsum Deum per metonymiam adjuncti significat; quemadmodum etiam in tali locutione *virtutis* vox seu *potentia* apud Matth. 26. 64 accipi videtur.

Considere autem *in dextra*, ἐν δεξιᾷ, est considere *ad dextram*, ut & Latinus convertit interpres, seu, a dextra alicujus manu vel parte, sive latere. (c) Cum autem Christus dicitur ad dextram Dei consedisse, non est intelligendum ipsum ita dextrum assidere Deo, quemadmodum præcipui Regum ministri ac consiliarii regibus: sed ita, ut una cum Deo Patre regnet. Paulo enim 1 Cor. 15. 25 *ad dextram Dei sedere* idem est quod *regnare*; ut verba ipsius cum verbis Psalmi 110. 1 conferenti patet; regno autem opponit, *tradere regnum Deo & Patri eique subjici*. (d) Sedere igitur ad dextram Dei dicitur, quatenus absoluta potestate in Dei populum & propter hunc in cætera omnia gaudet, adeo ut auctore Paulo Deo Patri subjectus non sit; sed pro suo arbitrio ac voluntate, in iis omnibus quæ legibus divinis plane definita non sunt, cuncta gubernet: quæ vero legibus divinis sunt constituta, ipse perficiat & ad effectum perducat. Nam si olim tanta fuit Israëliticorum Regum, (e) qui Christi typi & umbræ quædam fuerunt, dignitas & majestas, ut leges divinæ ad æqualitatem juris inter omnes Israëlitas stabiliendam pertinentes per Mosen traditæ, eorum dignitati ac sublimitati cedere coactæ fuerint: quemadmodum apparet ex regio jure, quod Israëlitis Deus per Samuelem denunciaverat, (qui oon contenti se Deum habere pro rege, aliarum gentium more hominem pro rege dari sibi petierant 1 Reg. 8. 11, & seq.) si inqoam tanta fuit Israëliticorum regum majestas, quanto magis dicendum erit, non solum Christi majestati veteres illas Mosaicas leges ac ritus jure meritoque cedere debuisse: sed etiam totum id quod Novi Fœderis legibus aut decretis divinis penitus definitum non est, in ejus manu ac potestate positum esse. (f) Hic quæri potest num Christus respectu solius Dei dexter & quidem æquali gradu sedere dicatur; num vero respectu aliorum, qui veluti a Dei sinistris considentes considerari possint, sic ut Deus quasi medius altiorque cunctis spectetur: non quod aliqui sint, qui a Dei sinistris, pari alioquin altitudinis aut sublimitatis cum Christo gradu sedeant; (id enim Christi majestati repugnaret, (g) cum omnes throni & omnes omnium dignitates ac nomina sint pedibus ejus subjecta) sed quod assidere possint, & saltem mente concipi. Si posterius hoc amplectamur, sessio a dextris Dei significabit honorificentissimum altissimumque post Deum locum, quo exceptò nullus eminentior ac sublimior esse & cogitari queat, Si prius: dicendum foret, Christum saltem aliquo respectu priorem habere in regenda ecclesia locum, quam ipsum Deum. Illi sententiæ plerique videntur adstipulari. (h) Nam ut verbis utar unius ex doctissimis Pontificiorum sacræ scripturæ interpretibus: *Thronus regius*, inquit, (talem autem Dei thronum hoc loco statuit) *ubicunque sit, dignissimus locus censetur & amplissimus; & extra comparationem cum aliis est. Cætera sedes inter se comparantur, & altera alterà censetur honorificentior: Regis sedes non censetur cum illis, sed ab ea honos & dignitas egreditur ad reliquas; ut illæ sint ampliores quæ illi aut propiores sunt, aut meliori in loco respectu ejus collocatæ. Rex enim ubicunque sit, amplior & honoratior omnibus est. Rex autem quem maxime honoratum vult, ad dexteram suam collocat* 1 Reg. 2. *Rex surrexit in occursum matris adoravitque eam, & sedit super thronum suum, positusque est thronus matri Regis, quæ sedit ad dexteram ejus*: & Psal. 44. (45) *Astitit Regina a dextris tuis in vestitu deaurato. Ita, ut jam diximus, electi ad Christi dextram, damnandi ad sinistram constituuntur.* (i) Verum in alteram sententiam magis inclinat Johannes Maldonatus, qui inter Interpretes sacrarum literarum pontificios, quos vidimus, ordinem ducere jure censendus est. Ita enim inter alia scribit ad Matth. 16. 19: *Valde meus in eam sententiam animus inclinat, ut existimem, per dextram non solum æqualitatem, sed quiddam etiam æqualitate majus significari: non quod Filius quippiam majus quam pater habeat: sed quod majorem præ se, si officii functionem consideremus dignitatem ferat; cum ad dexteram id est regali in sede sit, Ecclesiam inde gubernans, donec Pater ponat inimicos ejus scabellum pedum ejus: sicut in judicio non habebit quidem re ipsa majorem, quam Pater, honorem, non majorem potestatem; sed majorem tamen ostendet ac præ se feret: quia ipse, non Pater, Judicis visibiliter officium exercebit. Omne enim judicium Pater dedit Filio* Joh. 5. 22. *Moveor consuetudine loquendi, unde sine dubio metaphora ista ad dextram Dei Patris sedendi tracta est. Cum tres simul sedent, omnium more gentium, qui honoratissimus est, sedet in medio: cum autem sedent duo, qui honoratior est, sedet ad dextram. Exemplum est* 3 Reg. 2. 19, *ubi cum Bethsabee mater Salomonis Regis eum inviseret, jussit Salomon ad dexteram suam alterum poni thronum, in eoque sedere matrem, ut eam superiorem agnosceret. Animadverto autem in S. L. nusquam Spiritum Sanctum, sed solum Patrem & Filium dici sedere; quod sedere, ut dixi, gubernare sit, & non spiritus S. sed Pater & Filius dicuntur gubernare, gubernare, inquam, extrinsecus. Cum ergo solus Pater & Filius sedeant; & Filius ad dextram patris*

(a) *Quantum inter Christum & Pontificem antiquum intersit.* (b) *Vox majestatis ut & potentia pro ipso Deo.* (c) *Quo pacto Christus a dextris Dei considat.* (d) *Quid per id significetur?* (e) *Inter Christum & Reges Israëliticos comparatio.* (f) *An Christus solius Dei respectu dexter considere dicatur, an aliorum?*

(g) *Christi majestas.* (h) *Franciscus Ribera Jesuita.* (i) *Johannes Maldonatus Jesuita.*

 sedere

sedere dicatur, significatur honoratiore quodammodo esse loco: non quod re ipsa major sit; sed quod cum Regis officium exerceat, majorem præ se ferat dignitatem. (a) Valde quidem urgent Maldonati verba: sed tamen illinc pugnat ratio, quæ etiam nobis ipsis tacentibus, omnium animis statim occurrit, nempe, quod absonum prorsus videatur, Christum quodam modo honoratiore loco sedere, quam Patrem: cum præsertim Pater Christi Deus ac caput esse dicatur, & Christus imperium ab illo acceperit, itaque illud administret, ut Deus per ipsum omnia facere ac regere, ipsum denique ultimum judicium, in quo majestas Christi regia maxime elucebit, unde & Christi regnum dicitur 2 Tim. 4. 1, quodque vel inprimis dicto loco Joh. 5. 22 a Maldonato adducto intelligitur, per ipsum peracturus esse dicatur Act. 17. 31. Rom. 2. 16. Atque ut alia taceam, in Apocalypsi solus Pater tanquam in throno sedens consideratur, & ea ratione ab Agno distinguitur, licet is in medio throno esse dicatur: *Sedenti in throno, & Agno*, acclamant omnia & cælestia & terrestria. Vide cap. 5. 6, 7, 13. VI. 16. VII. 10, 15, 17. Licet autem Maldonatus sententiæ suæ duritiem eo emolliat, quod addat vocem *quodammodo*, aut, *non reipsa* Christum Patre majorem esse dicat, sed majorem ostendere ac præ se ferre dignitatem: tamen neutrum sufficere prorsus videtur ad phrasens hujus vim exhauriendam, si sedere ad dextram sit honoratiore loco sedere; & prius illud absurditatem non prorsus tollit. Majestas enim Patris prohibere videtur, quo minus aliquo etiam modo Christum honoratiore, quam Patrem, loco sedere dicamus. Quid igitur dicemus? (b) In re quidem difficili ac sublimi ignorantiam fateri turpe non ducimus; sed interea conari debemus, ut difficultatem illam aliqua ratione tollamus, &, quod magis est vero consentaneum, probemus. Diximus autem jam antea, videri posse Christum ratione dignitatis comparari potius cum aliis, quam cum Deo: non quod alii ad sinistram æquali cum Christo gradu Deo assideant; sed quod assidere possint & ita considerari queant. Cur autem cum iis, licet ii reipsa non extent, conferatur Christus, in causa esse videtur sensus ejus loci in quo ea phrasis primum extat, literalis ac terrenus. (c) De Davide enim, quod & alii ante nos agnoverunt, primo seu typico sensu Psalmus loquitur. Nam licet David ejus autor fuerit, & mystico sensu is ipse, ut Christus docet, Christum Dominum suum vocet: tamen ita fuit compositus hic Psalmus, ut a populo, aut ab unoquoque è populo tunc caneretur de Davide. Davidem vero Deus inter omnes reges ac principes terræ ad dextram suam, hoc est omnium honoratissimo loco collocavit, & primam imperii sui, quod in terris habuit, partem ei concessit, nimirum regium imperium in suum populum. (d) Quia ergo & Christus Davidis antitypus imperium habet in populum Dei, & quidem cæleste, ac primus post Deum est, locoque honoratissimo; ideo ad dextram ipsius in cælis consedisse dicitur. Hoc nisi statueretur, aut dicendum foret, Christi thronum quamvis Deo dextrum proximumque, tamen Dei ipsius throno veluti inferiorem cogitandum spectandumque esse; quod ejus majestati summoque imperio, propter quod ne Deo quidem patri nunc subjectus esse, ut vidimus, statuitur, non congruit: aut statuendum, Christum saltem aliquo respectu priore loco sedere quam Deum patrem, (e) nempe quatenus Deus non solum ipsi gubernandam ecclesiam commisit; sed etiam absolutam, eo quo superius diximus pacto, potestatem illi concessit, sic ut illi nullo modo intercedere velit. Sed utrovis sive primo sive postremo modo id accipias, patere inde potest, quanta majestas quantaque sublimitas hac sessione Christi ad dextram majestatis Dei significetur, quamque deinde merito ex ea autor divinus Christi longe majorem quam angelorum præstantiam excellentiamque colligat. (f) *In excelsis.* Non in terris; sed in cælis. Per ista enim *excelsa*, cæli illi altissimi etiam alibi significantur, & Paulus Christum *in dextra Dei, in cælestibus*, nempe locis, collocatum esse aperte scribit Ephes. 1. 20. Si Christus cum Pontifice hic tacite comparetur, habebitur ratio illius throni Dei qui erat in sanctis sanctorum: in quo Deus insidere dicebatur, quia peculiari ratione illic præsens erat; qui thronus erat in terris, non vero in cælis. Christus autem in cælis consedit ad dexteram throni Dei. Si vero cum Rege Israëlitico, & inprimis cum Davide, qui primus non a populo efflagitatus, sed ab ipso Deo ultro rex fuit constitutus, Christus comparetur; tacite significabitur, Davidem quidem etiam (g) *a dextris* Dei consedisse, quatenus nimirum primum & dignissimum locum post Deum, ac regnum in populum divinum adeptus erat, unde & *primogenitum eum posuisse* Deus dicitur, *excelsum præ regibus terræ* Psal. 89. 28; sed consedisse in terra, non vero in cælis, quod ejus solium & in terris fixum esset, & ad cælestia se non porrigeret, sed tantum ad aliquam terræ hominumque in ea degentium partem pertineret, & terrena ratione administraretur, & ratione terrenorum duntaxat principum, primum post Deum locum obtineret, non vero respectu cælestium. (h) Potest autem David considerari sedens a dextris Dei vel respectu aliorum principum Israëliticorum; vel respectu aliorum in terris Regum. Si priori respectu, tam late id extendetur, ut non solum honorificentissimum inter eos post Deum habuisse locum; sed etiam in eos regnum imperiumque exercuisse significetur. Si posteriori respectu, eatenus dicetur a Dei dextris consedisse, id est primo inter omnes Reges loco, quod regnum fuerit adeptus in Dei populum peculiarem, ac proinde tale, quod omnium aliorum regnorum primum ac nobilissimum dignissimumque esset.

Vers. 4. *Tanto melior* vel *præstantior Angelis effectus.* Adhuc Christum opposuit Prophetis, & tacite etiam pontifici legali, docuitque illum esse longe præstantiorem istis omnibus, utpote qui consederit in dextera Dei in cælis seu cælestibus (intellige locis) ut Paulus loquitur Ephes. 1. 20, quo veluti monitus D. Autor, transit ad comparandum (i) Christum cum Angelis, eumque Angelis longe præstantiorem effectum esse demonstrat. Notanda igitur est hæc Autoris divini thesis, ut sciamus quo dirigantur omnia (k) Veteris Scripturæ testimonia, quæ usque ad finem Capitis ab ipso afferuntur; nempe huc, ut evincat Christum Angelis præstantiorem esse effectum, & quidem ab eo tempore, quo consedit ad dexteram

(a) *Utra sententia alteri præferenda videatur?* (b) *Difficultas hujus quæstionis:* (c) *David sensu typico a dextris Dei sedisse dicitur.* (d) *Christus Davidis antitypus.*

(e) *Christi absoluta potestas.* (f) *Excelsa, pro celsissimis locis.* (g) *David a dextris Dei in terris, non in cælis sedet.* (h) *[illegible] pacto a dextris Dei sedisse considerari potest David.* (i) *Ad Christum cum Angelis comparandum transit.* (k) *Verborum Autoris thesis notanda.*

Dei

Dei. Huic thesi argumentum evidens statim annectit, dum ait: (a) *quanto differentius vel præstantius præ illis nomen hereditavit*, quasi dicat ex ipso nomine quod adeptus est Christus, colligere potestis quantum inter ipsum & inter Angelos intersit. Contendite Christi nomen cum Angelorum nomine, & hinc facile colligere poteritis, tanto Christum angelis præstantiorem evasisse, quanto nomen ejus angelorum nomine majus est & augustius.

(b) Nam per *Nomen* istud uon videtur esse intelligendum vel imperium, vel etiam dignitas; quemadmodum alibi in S. L. contingit. (c) Etenim, quo minus per nomen imperinm intelligamus, id obstat, quod argumenta peti debeant ex rebus notioribus, quam sit id, quod probandum est. At apud eos, qui Christum Angelis esse præstantiorem dubitabant, aut etiam non putabant, æque dubium ac ignotum erat Christum adeptum esse majus ac dignius imperium, quam haberent angeli. (d) Multo minus autem per nomen dignitas intelligi potest. Nam hæc autoris D. comparatio videretur esse tantologica. Quid enim aliud est præstantiorem esse effectum angelis, quam majorem præ illis dignitatem sortitum esse? (e) Quare per nomen intelligi debet titulus & appellatio, quæ conditionem & statum alicujus notet & significet. Ex ejusmodi enim titulis, præsertim a Deo datis, cujusque dignitas facile apparet & colligitur.

Jam videamus qualem titulum habeant cælestes illi Spiritus: *Angelorum* nimirum, hoc est legatorum seu nunciorum. Ex hoc titulo ipsorum dignitas ac conditio cuivis patere potest. At Christus qualem honoris titulum est adeptus? (f) Vocatur *Dei filius*; ita ut hæc appellatio illi propria evaserit, & quandocunque Dei filius simpliciter nominatur, nullus alius intelligitur, quam Christus. At quis non videt, quantum intersit inter appellationem *Angeli*, & inter appellationem *Filii*, unius respectu, nempe, Dei. Tantum ergo etiam interest inter angelos ipsos & inter Christum.

(g) *Hæreditavit*, vel *sortitus est*. Hoc verbum indicat, Christum nomen istud nec natura sine Dei beneficio, nec ab æterno habere. Ostensurus vero D. Autor longe præstantius nomen quam Angeli consecutum esse Christum, subjicit:

Vers. 5. *Cui enim dixit aliquando Angelorum: filius meus es tu, ego hodie genui te?* (h) Appellantur quidem aliquando in Scriptura Angeli filii Dei, ut apud Job. cap. 1. ℣. 6; sed, ut omittam eos nunquam hoc nomine ab ipso Deo legi compellatos; multo minus id est, si in genere & in commune filii Dei nominentur, quam si unus aliquis inter reliquos omnes peculiariter Filius Dei vocetur. (i) Sic & omnes Christiani in commune Filii Dei appellantur; & tamen longe a Christo absunt, quippe qui solus inter omnes Filii Dei nomen peculiari jure mereatur, quasi dicat divinus Autor: quem unquam angelorum Deus (k) peculiariter & a reliquis sejunctim ac seorsim filium suum vocavit, sic ut hanc appellationem illi veluti propriam fecerit? Atqui hoc contigit Christo, quemadmodum Psalmo secundo ℣. 7 legimus.

Hunc enim Deus illic ita alloquens inducitur: *Filius meus es tu, ego hodie genui te.* (k) Notari hic debet D. Autorem a negato, ut in Scholis loquuntur, scripturæ testimonio argumentum suum ducere. Ideo enim negat ullum unquam Angelorum his aut similibus verbis a Deo compellatum fuisse, quod id nuspiam in scriptura sit expressum. Nec enim ex eo quod sibi peculiariter revelatum sit argumentatur; cum & ubique scripturę testimoniis pugnet, & hoc argumentum per interrogationem ita proponat, ut appareat etiam illis ipsis ad quos scribit, præsertim ita monitis, rem fore aut esse manifestam: unde autem, nisi quia id nuspiam Scriptura testetur? Idem facit hoc ipso capite infra ℣. 13. Simili ratione argumentatur etiam cap. 2. 16, cum ait: *non enim Nun. id est, nullibi sane Angelos apprehendit*, quasi dicat nullo scripturæ loco id continetur, ac proinde nec dici debet. (m) Unde liquet argumenta etiam ex negato scripturæ testimonio aliquando duci posse, nempe cum agitur de rebus haud exigui momenti, quæque tam insignes sint, ut verisimile non sit eas Spiritum S. prætermissurum fuisse; quippe quarum notitia multum lucis afferre, nosque in divina voluntate aut majestate cognoscenda haud parum juvare possit.

(n) Pronomen *tu* vim habet cæteros omnes præter Christum excludendi & a tituli istius participatione arcendi, quasi dicat tu, & non alius: ut vel inde appareat, Christo filii Dei appellationem peculiariter convenire. Quid autem his verbis significetur, cum ad Christum referuntur mystice, ex eorum sensu literali, ad Davidem spectante, facile colligi potest. His enim verbis, quemadmodum ex Psalmo ipso apparet, David Rex populi divini constituitur.

(o) Quare *Filius* nempe Dei hoc loco significat eum, qui imperium ac potentiam, eamque in terris summam accepit: quemadmodum & Judices Psal. 82. 6 & *Dii*, & *filii altissimi* eandem ob causam vocantur. Et sane merito. Deus enim propter supremum imperium ac potentiam Deus dicitur: quare ii, quos hac in parte fecit sibi similes, quantoque propius ad se accedere voluit, tanto majori jure filii ipsius dicuntur. Is autem omnium maxime qui illi potestate, imperio ac potentia ęqualis est effectus. (p) Non solum autem hæc filii Dei appellatio similitudinem cum Deo notat: sed & similitudinis istius causam efficientem seu originem, nempe Deum.

Quod utrumque istis verbis, quæ subjunguntur ad ostendendam istius appellationis causam, continetur: *Ego hodie genui te.* Quasi dicat, Quia ego te genui, id circo te filium meum voco: *Genui te.* Id est te ex morte (cui in Davide pericula maxima responderit) ereptum, mihi similem effeci, & Regem populi mei constitui. Hinc jam apparet, ista Psalmi verba nihil habere commune cum generatione ex essentia Dei ante omnia secula: (q) sed ad Christi resuscitationem ex mortuis, & exaltationem, cum rex populi divini constitutus fuit, spectare ac referenda esse: quemadmodum etiam expresse a Paulo factum fuisse Act. 13. 32, 33 legimus. Et certe si verbis istis æterna ista Christi ex essentia Patris generatio significaretur, quomodo ex ea Christum Angelis factum esse præstantiorem, & quidem ab eo tempore quo ad dexteram Dei collocatus est, Autor D. colligere posset? Filium autem suum Deus Christum tum temporis vocavit, & tum temporis genuit, cum eum a morte

(a) *I. Autoris argumentum.* (b) *Quid per nomen Christi hic intell gat Autor?* (c) *Non significari imperium.* (d) *Nec dignitatem.* (e) *Quid ergo?* (f) *Christi appellatio, ex qua dignitas ejus maxima coll gitur.* (g) *Christum nomen Filii Dei beneficio habet.* (h) *Angeli interdum filii Dei appellantur.* (i) *etiam Christiani.* (k) *Verborum Autoris sensus.* (l) *D. Autor a negatione testimonii argumentatur.*

(m) *quando id recte fiat.* (n) *Pronomen Tu, in verbis illis filius meus es tu, quam vim habeat.* (o) *Filii Dei nomine Rex a Deo constitutus significatur.* (p) *Filii Dei appellatio, quid notet?* (q) *Psalmi 2. verba de Christi ex essentia patris generatione non agunt.*

vindicatum regem cælestem populi sui constituit: non quod antea eum filium suum non vocaverit, aut etiam non genuerit, eo scil. modo, quo Deus generare filios potest: sed quod antea non tam præstanti, tam perfecta & excellenti ratione id factum fuerit, quam tum temporis: quo pacto etiam tunc demum *causa salutis æternæ omnibus sibi obtemperantibus* dicitur factus, infra cap. 5. 9; non quod antea quam consummatus esset, causa salutis obtemperantibus sibi haud fuerit: sed quod tam perfecta ratione non fuerit. Unde & a Petro *dux & servator*, id est ut esset dux & servator, seu in ducem & servatorem, dextra Dei exaltatus fuisse dicitur Act. 5. 31. Quo minus autem Davidis etiam hinc major quam angelorum præstantia colligi possit, id obstat, quod David Christi tantum typus & umbra hac in parte fuerit, ac proinde David respectu hominum aliquorum Dei filius fuerit appellatus: Christus autem Davidis antitypus, & illius umbræ corpus, etiam Angelorum omnium, quorum Dominus est, respectu, hoc sibi nomen proprio quodam jure vindicet.

(a) *Hodie.* Hæc etiam vox æternæ illi generationi penitus repugnat. Solet autem, Hebraico præsertim more, adjici in talibus locutionibus, quibus vel præcipitur quippiam alicui, vel promittitur, vel etiam datur, ut hoc loco; quod dies illa memoriæ infigatur, & albo, ut dici solet, lapillo signetur, utque tanto magis hæc quæ isto die gesta sunt animo impressa hæreant, & perpetua memoria recolantur: cujus rei, in Deuteronomio inprimis, multa extant exempla; quæ capitibus prope omnibus occurrunt. Sic Ieremiæ cap. 1. 10 dixit Deus: *Ego hodie constitui te super Gentes.* Vide etiam Genes. cap. 4. 14. *Et rursum.* Aliud scripturæ testimonium citat, in quo Deus Christum filium suum vocat, quasi dicat non hoc tantum in loco, sed etiam in alio Deus Christum filium suum peculiariter appellat. *Ego ero illi in Patrem & ipse erit mihi in filium.* (b) His verbis summus Dei amor & affectus in Christum significatur: ex quo paterno amore & affectu, quo (c) Christum Deus præ omnibus complecti se testatur, id consequi necesse fuit, ut Christus omnes dignitate ac felicitate superaret, & hæres omnium paternorum bonorum evaderet. Porro in patrem alicui esse aut in filium, Hebraica phrasi dicitur, pro, esse alicui patrem aut filium, vel, pro patre aut filio. Sic infra cap. 8. 10: *Ero illis in Deum, & ipsi erunt mihi in populum.* Quoties autem hæc loquendi ratio, qua quidpiam in aliquid futurum dicitur, & qua veluti terminus ad quem res quæpiam pervenire debeat indicatur, in Scriptura occurrit, quod non raro usu venit, semper eâ significatur, rem istam, id demum quod futura dicitur, evasuram esse, non vero vel jam id ipsum, saltem eo modo quo futura dicitur, esse, vel semper fuisse. Unde consequitur, nec Deum jam tum cum hæc diceret, nedum ab omni æternitate, Christi patrem fuisse, aut Christum Dei filium; sed & illum Patrem, & hunc Dei Filium certo tempore evasisse. Hæc verba, quemadmodum & priora Psalmi. 2 mystice ad Christum referuntur, literaliter ad alium; illa quidem, ut diximus, ad Davidem; hæc ad Davidis filium (d) Salomonem, (qui etiam Christi typus fuit) quemadmodum & ex loco unde sumta sunt, nempe 2 Sam. 7. 14 cuivis apparet, & ex verbis proxime consequentibus, quæ Christo accommodari non possunt. Additur enim, *& si quid deliqueris, ego in eum virga hominum animadvertam.* Christus autem nec deliquit, nec talis fuit ut metuendum esset, ne delinqueret. (e) Unde, ut obiter hoc notemus, apparet, falsum id esse, quod aliqui urgent, cum testimonium infra ℣. 10 ab Autore divino allatum, contra nos adducunt, Autorem istum divinum de eodem illo hæc dicta, quæ citat, accipere, de quo in veteri scriptura primo seu literali sensu prolata fuerint.

Vers. 6. *Et quum*, vel *cum autem iterum introducit primogenitum in orbem terræ*, vel *in habitatam*, *dicit*: *& adorent eum omnes Angeli Dei.* (f) Aliud testimonium Scripturæ affert, ex quo Christi longe major quam Angelorum omnium præstantia dignitásque colligitur, (g) nempe quod omnes Angeli sint jussi Christum adorare, quod ex filii illa, quam tanti nominis dignitas evincit, conditione ac statu omnino consequitur. Herilem enim filium, præsertim cum illi hæreditatem omnium tradit pater, omnes famuli ac servi venerari, & eodem, quo patrem ipsum, cultu prosequi debent. Ut autem tanto apertius & commodius verba hæc, quæ de ipso Deo in Psalmo dicuntur, ad Christum referre posset, deque illo mystico sensu dicta fuisse tacite evinceret, revocat nos ad Psalmi istius ex quo verba hæc sumpta sunt, nempe 97 inscriptionem, quæ extat in (h) Græca versione, ex qua tum temporis, utpote ab omnibus recepta, divini viri testimonia petere solebant. Psalmi enim istius inscriptio sic habet: *Psalmus Davidis, cum terra illi sua restituta*: seu ut est in Græco, ὅτε ἡ γῆ αὐτοῦ καθίσταται. Nam cum in hoc Psalmo de Dei regno, judicio ac majestate, deque ei ab omnibus Diis seu Angelis debita adoratione agatur, merito sane ex ista Psalmi inscriptione, quæ si mysticum sensum spectes, ad futurum Christi regnum, ejusque in possessionem orbis introductionem, digitum intendit, colligitur, ita *Dei* regnum hic mystico similiter sensu describi, quatenus in ipso Christo *Deus* regnat, & per eum omnia sua divina opera perficit, sic ut Christus ipsius *Dei* personam hac in parte sustineat; ac proinde adorationem istam Deo ab Angelis debitam, non minus ad ipsum Christum, Dei nomine regnantem ac cunctis imperantem, quam ad ipsum Deum pertinere, imo in Christo Deum ipsum ab Angelis adorandum esse. Quanquam etiam ipsa Christi, tanquam primogeniti, in cælestem illum, ut mox dicemus, orbem introductio, qua ei orbis ille subjectus est, per se arguit & evincit, eum ab Angelis adorandum esse. Angeli enim sunt orbis illius incolæ. Ex his ergo rebus D. Autor sensum Psalmi istius mysticum eruit, & verba quibus Deus adorari jubetur, merito ad Christum quoque refert.

(i) Dubitatur autem ab Interpp. de vocula *iterum*, num ad verbum *introducit*, quemadmodum ordo verborum postulat; an vero ad verbum *dicit*, per transpositionem referri debeat. Ut ad verbum *introducit* referatur, suadet primum ordo & structura verborum, deinde Psalmi istius inscriptio, ad quam omnino respexisse videtur D. Autor; in qua terra Davidi restituta fuisse dicitur, ac proinde is iterum in ejus possessionem immissus significatur. Ex altera parte etiam non desunt rationes, cur potius ad verbum *dicit* referenda videretur vox *iterum*: quarum hæc est præcipua, quod iterata ista introductio Christi in orbem,

(a) *Vox hodie æternæ generationi repugnat.* (b) *Summus Dei in Christum amor.* (c) *Ejus effectus.* (d) *Salomon Christi typus.* (e) *Observatio.* (f) *Autoris argumentum.* (g) *Christum Angeli debent adorare.* (h) *Græca versio V.T. tum temporis recepta.* (i) *Vox iterum in verbis autoris quo referenda.*

orbem, iteratæ introductioni Davidis respondere deberet. At non minus, imo multo melius respondet primæ, cum David Rex fuit in terra Israëlitica post Saulum constitutus, quam secundæ, cum per Absolonem filium regno pulsus & exutus, iterum, devicto Absolone, regnum recepit. Christus enim regno cælesti semel suscepto nunquam ex eo exactus est, ut illud iterum recuperaret. Quorsum ergo D. Autor iteratæ istius introductionis in orbem, de Christo loquens, mentionem faceret? Responderi tamen potest, ideo (*a*) D. istum autorem id facere, quod Christus bis fuerit ingressus & introductus in cælestem illum orbem: semel, ut a patre instructus, acceptisque mandatis ad nos mitteretur; iterum, ut in throno ac solio patris sui consideret. Et in prima quidem introductione non fuit ab angelis adoratus, utpote nondum eorum dominus & caput constitutus: in altera autem adoratus fuit. Hactenus ergo duplex Christi introductio in orbem, cum duplici introductione Davidis conferri potest: non vero quod necesse sit, ut sibi in omnibus respondeant. Sufficit aliquam esse similitudinem, non omnem, prout nempe istorum qui inter se conferuntur conditio ac natura postulat, sive permittit. Prima quidem introductio Davidis præ prime introductione Christi hoc habuit, quod in illa David statim rex fuerit constitutus: Christus demum in secunda, & ea in parte dissimilitudo est. Unde etiam in secunda introductione David regnum amissum recuperavit: Christus autem, cum illud ante secundam introductionem non habuerit, regnum suum non recuperavit, sed adeptus est. Similitudo autem est in eo, quod quemadmodum David bis in terram Israëliticam introductus est, sic Christus bis in orbem illum cælestem: quemadmodum David cum secundo in terram introduceretur, terræ illius regimen ac gubernacula suscepit, imperioque jam in perpetuum stabilito potitus est: sic Christus denuo in cælestem orbem introductus, pacificam ejus, stabilem ac perpetuam possessionem dominiumque consecutus est. Quod si tamen vox *iterum*, ad verbum *dicit* referatur, & quemadmodum versu superiore, ad novum scripturæ dictum afferendum adhibeatur; sensus erit longe simplicior & planior. Ordo autem verborum minus habet roboris; cum (*b*) plurimæ in S. L. transpositiones verborum, & sæpe duriores reperiantur. Hoc autem loco etiam elegantia quædam & numerus orationis, cujus fortasse rationem aliquam habuit autor, requisivisse videtur, ut potius diceret, *ὅταν δὲ πάλιν*, quem *πάλιν δὲ ὅταν*.

Primogenitum. (*c*) Christus hic tacite cum omnibus fidelibus confertur, qui una quidem cum ipso ex Deo geniti sunt & ejus filii, ac proinde etiam hoc respectu Christi fratres: sed Christus est ex iis primogenitus. Non frustra vero D. Autor, postquam Christum superioribus testimoniis singulari ratione filium Dei esse demonstrasset, hic tam repente mutato veluti stylo, *primogenitum* eum, nempe Dei filium appellat, innuens hoc pacto plures Dei esse filios, etiam ad Christum respectu habito; scilicet ut ostenderet, non ita Christum esse Dei filium, quin alii etiam, videlicet Christi fideles, eodem filiationis genere contineantur, quanquam filiationis perfectione & gradu Christo multo inferiores. Adde quod hac ipsa appellatione tacite causam D. Autor exprimere voluerit, cur *Deus* Christum in orbem illum futurum introduxerit, id est orbem istum ei & subjecerit, & ante reliquos filios subjecerit. Quia enim filius est, non mirum etiam, quod sit orbis illius hæres; quia vero primogenitus, non mirum, quod ante reliquos omnes filios hæreditatem Dei adierit, eorumque ut infra loquitur, dux ac princeps evaserit. (*d*) Primogeniti enim filii, & primi, cæteris nondum ætate maturis, & præcipui paternorum bonorum hæredes erant. * Quemadmodum Adamus *πρωτόπλαστος*, primus terram possedit, & sibi subjectam habuit: sic Christus ex *Dei* filiis *πρωτότοκος*, futurum illum orbem primus occupavit: quem tam diu solus tenebit, quam diu mortalis hujus vitæ immatura, ut sic dicam, ætas, cæteros *Dei* filios hæreditatem illius adire non sinet. (*e*) Primogenitus autem dicitur Christus, quod eum *Deus* ante omnes filios suos, eos nimirum, qui Christi fratres appellantur, genuerit, eo scil. modo, quo *Deus* filios gignere solet. Eos autem gignit, quos sibi similes efficit. Primus est Christus, qui *Deo* ea sanctitate similis fuit, qualem in Novo Fœdere præcepit. Primus est Christus, qui ex morte ad vitam sempiternam *Dei* virtute pervasit, propter quam etiam causam primogenitus ex mortuis nominatur. *Denique* omnibus in rebus, quæcunque faciunt ut Christi fideles filii *Dei* sint, Christus universos antegressus est, & ut cum apostolo loquamur, primatum tenet.

In orbem terræ, *εἰς τὴν οἰκουμένην*, *in habitatam* intellige *γῆν*, *terram*. Terra enim est quæ habitatur, ab hominibus scilicet. Per terram autem istam non esse intelligendam hanc quam mortales incolimus; sed cælestem illam, quam aliquando immortales effecti incolemus, & res ipsa, & D. iste autor sequenti cap. vers. 5 aperte declarat. (*f*) Res ipsa, quod Christum hominem non ante angeli adorarunt, quam eorum dominus & caput evasit: hoc vero tum demum factum est, cum in cælum abiit, & ad dexteram *Dei* consedit, hoc est futurum illum orbem occupavit 1 Pet. 3. 22. Idem patet ex typo, qui fuit *David* in possessionem terræ Israëliticæ inductus: hic vero respondet Christo in cælestis regni possessionem introducto. Autor vero D. ipse cap. seq. aperte ostendit, de quali terra loquatur, cum ait vers. 5: *Non enim angelis subjecit mundum illum futurum*, (*τὴν οἰκουμένην*) *de quo loquimur*. Quid enim sibi volunt hæc verba quæ addit, *de quo loquimur?* Si enim ea adjecit, ut sciremus quod in istis ipsis verbis non de terra hac præsenti quam nunc incolimus, sed de futura quam olim incolere debeamus, loquatur, quid opus erat ea addere, cum eam *futuram* aperte nominasset, adeo ut nemo ignorare posset, eum non de præsenti, sed de futura loqui. Apparet igitur hæc verba ita esse accipienda ac si dixisset: de qua etiam paulo ante locuti sumus, vel, de qua, cum *mundum* vel *terram* in hac materia nominamus, loqui & verba nostra accipere solemus. *Dicit*, nempe Deus, nam & superiora testimonia ab ipso Deo dicta sunt. Licet enim subjecta verba ab autore Psalmi proferantur; quia tamen divini spiritus instinctu ab eo prolate sunt, idcirco ipsi Deo merito adscribi potuerunt. Quod si mavis scriptorem aut ipsum Psalmi istius Autorem, nempe Davidem, ut habet Græca inscriptio,

(*a*) *Christus bis in cælos est ingressus.* (*b*) *Transpositio verborum in Scrip. non infrequens.* (*c*) *Inter Christum & populum ejus comparatio.*

(*d*) *Primogeniti filii prærogativa.* * *Adami & Christi collatio.* (*e*) *Christus quare primogenitus?* (*f*) *Quando Christum angeli adorare cœperunt?*

per eum qui dicit, intelligere; (a) necesse est, ut introductionem primogeniti in orbem, non de ipso introductionis effectu, sed de introductionis celebratione, haud inusitata phrasi intelligas. Psalmi enim istius autor primogenitum in orbem terræ non introduxit, sed introductionem ejus hoc carmine cecinit ac celebravit.

Et adorent eum omnes angeli Dei. Hinc vero apparet quantum Christus dignitate præcellat, quod angeli eum adorare Deo jubente debeant, atqne adeo adorent. Christus enim personam Dei sustinet, & ejus nomine omnibus imperat, & in Christo adoratur ipse Deus. (a) Unde factum est, ut D. Autor Psalmum hunc, qui literaliter de ipso Deo intelligitur, mystico sensu etiam ad Christum, de cujus regno in eo agitur, referat. Jam vero si angeli Christum adorare tenentur, quanto magis homines: nec humano tantum aut civili cultu, sed divino prorsus, seu tali qualis ipsi Deo debetur: cum & Deus in Christo, ut diximus, adoretur, & angeli nonnisi divino cultu aliquem adorare queant.

Omnes, nullo excepto: ne quis putet, præcipuos illos angelorum veluti duces exceptos.

Angeli Dei. (b) Sic habet Græca versio, quam Autor divinus sequitur: quæ licet sæpe ab Hebraico textu, si verba spectes, aliquando etiam sensu recedat; quia tamen ab omnibus approbata & recepta erat, merito eam in citandis sacræ scripturæ testimoniis, cum vel rem eandem quam & textus Hebraicus, vel saltem nihil falsi continet, (c) secuti sunt N. T. scriptores, ne scripturæ testimonia corrupisse potius, quam citasse vulgo viderentur. Hebraicus textus habet: *Et adorent eum omnes Dii, Elohim.* Vocem *Elohim*, opponit voci *Elilim*, qua significavit Idola seu Gentium Deos, id est vana, futilia, quorum cultores erubescere jubet, iisque eum opponit Deum, qui non tantum ipse *Elilim* non est; sed quem omnes *Elohim*, id est *Dii*, nempe veri adorare & coram eo procidere debeant. (d) Per istos autem *Elohim*, quia nulli melius quam angeli intelligi possunt, idcirco merito Græcus textus in locum *Elohim*, *angelos Dei* reposuit. Id saltem verum est, angelos in hac voce omnino includendos esse. (f) Ex hoc vero loco perspicuum est, Dei & quidem veri non falsi nomen etiam aliis sua natura commune esse, quamvis summo illi Deo perfecta ratione conveniat, & de eo solo κατ' ἐξοχὴν dicatur.

Vers. 7. *Et ad angelos quidem dicit:* (g) Tertio loco producit autor ea scripturæ testimonia, quibus collatio inter Christum & angelos ita instituitur, ut Christum angelis longe præstantiorem esse ostendatur: (h) quæ quidem comparatio in eo consistit, quod angeli sint *Dei* servi & ministri qui mandata ejus obeant & exequantur: Christus autem sit *Deus*, qui in throno, & quidem sempiterno, consideat, ac proinde omnibus imperet, non vero imperata faciat. Primum autem observandum est, verbis ex Psalmo 104. 4. allatis, nempe, *qui facit angelos suos spiritus &c.* non compellari ipsos angelos, quemadmodum & alii notarunt; (i) sed tantum angelorum in iis fieri mentionem, & aliquid de iis enunciari. Unde patet hæc verba, *ad angelos dicit*, idem significare, ac si scriptum esset, *de angelis dicit*. Quod ideo notandum est, ne quis infra vers. 10 a superioribus vers. 8 verbis, *ad filium autem* (scilicet, dicit) pendere videns, existimet in eo similiter ipsum compellari filium. Hinc enim patet verba *ad filium*, ita sumi posse, ac si scriptum esset, *de filio*. Ejusdem locutionis exemplum habes etiam Rom. 10. vers. ult. Gen. 20. 2, ubi id quod in Latina versione est dixit *de Sara*, in Hebræo est *ad Saram*. Job. 42. 7, ubi in Hebræo ita *Deus* amicos Jobi alloquitur: *Non estis locuti ad me rectum*, id est *de me*. *Dicit.* Subaudi Scriptura, ac proinde is qui illius est Autor.

Qui facit angelos suos, spiritus, & ministros suos, flammam ignis. Verba scripturæ sunt, ex quibus apparet, quæ sit conditio spirituum istorum, cum quibus Christum confert Autor, nempe quod sint Angeli & ministri *Dei*. In ipsa enim angelorum & ministrorum appellatione, quæ in his scripturæ verbis continetur, videtur collocare vim argumentationis suæ divinus ille (a) scriptor, & nihil aliud voluisse probare, quam id quod vers. 14 ad hunc scripturæ locum collimans dicit, *angelos esse spiritus ministratorios*. Dubium autem videri posset, quo sensu dictum sit, angelos esse spiritus, & ignis flammam, num hic natura angelorum definitur: num vero similitudine tantum illustretur, quod sint spiritibus, hoc est ventis, & ignis flammæ similes, nempe subtiles, agiles, penetrabiles, invisibiles, magnaque simul vi ac potentia prædıti. Nam & ventis & flammis nihil subtilius, agilius, penetrabilius, potentius; (b) præsertim si per *flammam ignis*, seu ut est in Hebraico textu, *ignem flammantem*, seu *urentem*, intelligamus fulgura & fulmina: (hæc enim intelligenda esse contextus ipse indicat:) nam istis nihil pernicius ac penetrabilius. Quod si posteriorem hanc sententiam sequamur, quæ magis cum Psalmi contextu convenit, ante vocem πνεύματα (c) subintelligenda est particula similitudinis *tanquam*, aut alia aliqua. Ut cum Psalmo xi. 1. dicitur: *vola in montes avis*, id est sicut avis. Solent enim istæ particulæ similitudinis aliquando omitti, quod etiam locum habere potest in illis Petri verbis 1 Pet. 3. 20: *quando semel expectavit*; pro, *quemadmodum, quando semel expectavit*: similiter in illis 2 Pet. 3. 4. *Omnia sic manent ab initio creationis*, pro, *quemadmodum ab initio creationis*.

(d) Verbum præterea *facit*, ὁ ποιῶν, si contextum Psalmi attendamus, non de angelorum creatione intelligi debet: sed de eorum ad opera aliqua peragenda emissione. Cum enim a Deo jussi instar turbinis & fulminis emicant, merito dicuntur spiritus & ignis flammans fieri. (e) Sed dicere adhuc quisquam posset, hæc verba nihil ad rem pertinere, quandoquidem, si quis Hebraicum textum consulat, manifestum sit, nihil in iis agi de angelis ipsis, seu cælestibus spiritibus; sed in iis tantum dici, quod (f) alii etiam viri docti agnoverunt, Deum spiritus seu ventos, & ignem flammantem, ut fulgura ac fulmina, emittere quo illi placuerit, ad jussa sua peragenda, illisque non

(a) *Effectus rei, pro ejus annunciatione vel celebratione.* (b) *Psalmi istius sensus literalis & mysticus.* (c) *Græca versio sæpe ab Hebræo textu recedit.* (d) *Cur eam secuti sint S. scriptores.* (e) *Græcæ versionis cum Hebraico textu conciliatio.* (f) *Dei nomen pluribus commune.* (g) *3 Autoris argumentum.* (h) *Christi cum angelis comparatio.* (i) *Franciscus Ribera, Cornel: Cornelius, Beza, Piscator, &c.*

(a) *Vis argumenti ab Autore allati.* (b) *Per flammam ignis seu ignem flammantem intelligit fulgura & fulmina Psal. 104.* (c) *Particula similitudinis aliquando omittitur.* (d) *Verbi facit hoc loco significatio.* (e) *Objectio.* (f) *Vatablus.*

aliter

aliter quam nunciis ac ministris uti: angelorum autem ipsorum nullam fieri in his verbis mentionem, sic ut vox *angelorum & ministrorum*, non subjecti locum, ut in scholis dicitur, quemadmodum facit D. Autor, (ut ex articulo voci apposito apparet;) & facere, si id quod vult concludere velit, necesse habet; sed prædicati occupare debeat. *(a)* Respondeo, rem quidem, si Hebræum textum ejusque proprium sensum respicias, sic se habere: sed Autorem D. Græcam versionem esse secutum, (unde etiam apparet, *(b)* epistolam hanc Græce fuisse conscriptam, quæ tum temporis vulgo pro authentica habebatur; præsertim cum nihil in hac istius loci versione contineretur falsi, nihil quod non verissimum ab omnibus agnosceretur, idque tanto magis, quod Hebraica verba hanc interpretationem ferant, imo, si quis ordinem verborum spectet, etiam requirant; nec quicquam hac interpretatione dicatur, quod ad rem istam, de qua hoc in Psalmo agitur, id est ad majestatem divinam extollendam, illiusque potentiam deprædicandam vehementer, & quidem magis quam si Hebraicæ lectionis sensum sequamur, non pertineat: hoc solo excepto, quod illi sensui contextus ipse antecedentium & consequentium magis faveat.

Vers. 8. *Ad filium autem, Thronus tuus Deus in seculum seculi.* *(c)* Jam filium opponit angelis, afferens scripturæ dictum, quo illi thronus sempiternus & regnum tribuitur. Unde apparet tanto hunc esse illis præstantiorem ac sublimiorem, quanto rex ministris suis major est ac sublimior. Sunt autem verba ex Psalmo 45 sumpta, quo Epithalamium Salomonis continetur, cum filiam regis Ægypti, vel etiam regis Tyri duxit: utramque enim duxit. *(d)* Itaque sensu literali ad Salomonem primum pertinent: *(e)* sensu deinde mystico, ad Christum, cujus typus fuit Salomon: quod etiam in posteriori scripturæ testimonio ℣. 5 ab autore citato observavimus. Hæc autem verba Salomoni conveniunt tanquam umbræ, Christo tanquam corpori, id est sensu longe augustiori & sublimiori, videturque spiritus sanctus, tanta verborum sublimitate de industria fuisse usus, ut appareret, eum alio etiam quam ad ipsum Salomonem & terrenum ejus regnum respexisse. *(f)* Vocatur Salomon Deus, Elohim, propter sublimem illam potestatem & regiam dignitatem, quam in populo divino in terris habuit. Hujus thronus dicitur in seculum seculi duraturus, quod in sua posteritate per multa secula, quam diu nimirum carnalis ille & terrenus status populi divini, in quo terreno rege erat opus, permansurus esset, regnare debuerit: qua de re vide, quæ scripta sint Psal. 88. 30, confer. anteced. & conseq. & ℣. 37, 38. Nam quod ante Christum posteritas ejus fuerit tandem regno exuta, quod tamen in Christo, quanquam diviniori ratione, restitutum fuit, id posteritatis istius gravissimis peccatis & sceleribus factum est, quæ Deus diutius tolerare nec potuit, nec debuit. Hanc enim conditionem apposuit in fœdere, quod cum Davide & posteritate illius pepigit, ut posteritas pactum ejus observaret, & legem custodiret: quemadmodum patet ex 1 Paral. 28. 7. *(g)* In Christo Jesu hæc omnia longe augustiorem & verbis ipsis convenientiorem sensum habent, qui & propter suam divinam potestatem longe meliori jure Deus, quam Salomon, appellatur: & propterea quod ipse in æternum vivat, ac tam diu regnaturus sit, quam diu populus divinus hujusmodi opus habebit Rege, quod ad mundi usque seculorumque finem & omnium inimicorum ejus abolitionem durabit, multo justius & verius thronus ejus in seculum seculi durare dicitur. Ὁ Θεὸς, nominativus positus est pro vocativo, dirigitur enim oratio ad ipsum.

Virga æqualitatis vel *rectitudinis*, *virga regni tui.* Hæc & quæ sequuntur verba adjunxit prioribus D. Autor, non tam quod ad rem præsentem multum faciant, (quanquam in iis fit etiam mentio Christi regni) quam quod, cum de eodem loquantur, valde sint elegantia, & uno cum cæteris contextu cohæreant, unoque veluti spiritu sint prolata.

(h) Per *virgam* intelligitur sceptrum, regię dignitatis insigne. Sumptum id a pastoribus videtur. *(i)* Sunt enim reges pastores quidam populorum. *(i) Sceptrum rectitudinis* est sceptrum rectum, id est æquissima & justissima imperans. Sensus est, Christum ut potentissimum & sempiternum, sic etiam justissimum optimumque fore populi divini regem.

Vers. 9. *Dilexisti justitiam & odisti iniquitatem.* *(k)* Præterita Hebræorum more videntur posita esse pro præsentibus. His enim verbis illustratur id quod dictum fuit; sceptrum regni ejus esse sceptrum rectitudinis. Quia enim justitiam diligit, & injustitiam odit, tum in se, tum in aliis, propterea justissime & rectissime regnum administrat. Nam nec ipse cuiquam injuriam, aut id quod iniquum est facit, nec ab aliis fieri patitur inultumve sinit.

Propterea unxit te Deus, Deus tuus, oleo exultationis. Difficilius hæc verba, quibus effectus istius rei quæ prioribus significatur exprimi videtur, cum iis connecti possunt, si præterita pro præsentibus, quemadmodum dictum est, sumantur. *(l)* Idcirco non nemo interpretum vocibus διὰ τοῦτο *propter hoc,* non effectum significari putat; sed tantum per eas res diversas conjungi ac copulari: cujus rei quædam affert exempla. Alii, causam finalem iis significari crediderunt; ac si dictum esset: in hoc ipsum te Deus unxit, ut justitiam diligeres, & iniquitatem odio prosequerere. *(n)* Sed nihil obstat, quo minus superiora verba in præsenti tempore sumamus; & tamen unctionem effectum esse ejus rei, quod Christus diligat justitiam, & odio prosequatur iniquitatem, dicamus. Sic enim loqui solemus, cum significare volumus id quod adhuc duret, quale est constans alicujus justitia, causam cuipiam fuisse, cur boni quidpiam consecutus fuisset. Ut cum dicimus, aliquem ideo, quia vir bonus & justus sit, hoc vel illud, puta singulare aliquod in Republica munus esse adeptum.

(o) Unxit. Vel alludit ad unctionem regum; vel quod magis nobis probatur, ad unctionem convivarum. Mos enim antiquitus erat, convivas in lautiore convivio oleo inungere, quod putarent oleum valetudini conducere, vires fovere, & ad hilaritatem quandam facere, præsertim si suavi odore imbutum esset.

(a) Responsio. *(b) Epistola hæc Græce fuit scripta.* *(c) Christus angelis quanto dignior.* *(d) Sensus literalis.* *(e) Mysticus.* *(f) Salomon vocatur* Elohim. *(g) Christus longe majori jure dicitur* Deus *quam Salomon.*

(h) Virga regni. *(i) Reges populorum pastores.* *(k) Christus rex optimus & justissimus.* *(l) Præterita pro præsentibus.* *(m) Francis. Ribera Jesuita.* *(n) Nexus cum superioribus.* *(o) Unctio.*

(*a*) Ideo oleum *exultationis* vel *lætitiæ* dixit, quod ad lætitiam in convivis excitandam faciat, & tum adhibeatur, cum homines maxime læti & hilares reddi debeant. Ad hunc morem respexit & Christus, cum Pharisæo dixit: *caput meum oleo non unxisti*: & cum jubet jejunantem ungere caput suum: & Psaltes Psal. 23. vers. 5: *Præparabis mihi mensam; impinguasti oleo caput meum, calix meus exuberans.* Sensus ergo est, Salomonem a Deo veluti lautius quam cæteros omnes fuisse tractatum; & caput unctius retulisse: id est summis maximisque muneribus a Deo auctum ac cumulatum fuisse.

(*b*) *Præ participibus tuis.* Videtur inprimis intelligere cæteros Davidis filios, Salomonis fratres, qui multa cum Salomone habebant communia; ut, quod ex eodem patre, ex eadem familia prognati essent, in eadem domo educati fuissent: idem denique jus ad regnum Israëliticum capessendum habere viderentur. Hoc autem factum est, cum eum Deus ad regnum Israëliticum unxit & evexit, & omnes fratres non tantum illi postposuit, sed etiam subjecit. Indicatur quidem, & fratres Salomonis a Deo fuisse unctos, id est beneficiis affectos & bene tractatos; erant enim omnes principes honoribus atque opibus procul dubio affluentes: sed Salomonem tamen præ omnibus illis eximia quadam & singulari ratione exceptum tractatumque fuisse. Unde & David Salomonis Pater merito gloriatur, Deique benignitatem deprædicat, quod ex omnibus Israëlitarum tribubus, tribum Judæ ad regiam dignitatem elegerit: in tribu autem Judæ, domum patris sui; in domo patris sui numerosa, sese; inter tot vero suos liberos, Salomonem. Hæc omnia transferantur a typo ad antitypum, ab umbra ad corpus. Christus respondet Salomoni: Christi fideles respondent Salomonis fratribus ac sociis. Licet enim una cum Christo ex eodem Patre Deo progeniti sint, & multa cum Christo habeant communia, licet etiam a Deo spiritu sancto ungantur: nihilominus tamen Christus ultra omnes unctus a Deo fuit, immensaque spiritus sancti (*c*) vis in eum effusa est, præsertim post resurrectionem a mortuis; quo spiritu penitus sanctificatus, cælestis populi divini rex ac dominus effectus est. Nam & olim iis qui populi Israëlitici reges constituebantur, spiritus quidam divinus dabatur, qui eos invaderet & ad regnum administrandum aptos idoneosque redderet, quod in Saule, in Davide, & aliis usu venisse legimus.

Deus, Deus tuus. (*d*) Prior vox *Deus*, ὁ Θεὸς, & ad Christum referri potest; estque nominativus positus pro vocativo, quod sæpe in hac voce contingit: idque etiam in superioris versic. verbis observavimus: & ad ipsum Deum, Christi patrem, sic ut primo simpliciter Deus appelletur, deinde Deus Christi vocetur: quasi dicat, unxit te Deus, ille, inquam, Deus, qui Deus tuus est, hoc est qui insigniter tibi benefacit. (*e*) Hic aperte videmus Christum ita dici Deum, ut & ipse Deum habeat; quod & multis ex aliis scripturæ dictis perspicuum est. Unde quid consequi sit necesse, quivis videre potest.

Vers. 10. (*f*) *Et, tu in principio domine terram fundasti, & opera manuum tuarum sunt cæli.*

Vers. 11. *Ipsi peribunt, tu autem permanebis, & omnes ut vestimentum veterascent.*

(*a*) *Oleum lætitiæ.* (*b*) *Salomonis participes.* (*c*) *Christi unctio.* (*d*) *Nominativus pro vocativo.* (*e*) *Christus ita Deus ut & Deum habeat.* (*f*) *4 Autoris argumentum.*

Vers. 12. *Et velut amictum convolves eos, & mutabuntur: Tu autem idem ipse es & anni tui non deficient.* Particula *&* initio vers. 10 posita, novum adferri docet scripturæ testimonium, quo Christum angelis præstare ostendat. Superius autem vers. 7 ostendimus, verba *ad angelos*, pro, *de angelis*, debere; verba vero, *ad filium*, vers. 8 pro *de filio* posse accipi, ad quæ particula *&* hoc loco respicit; quod ideo monemus, ne quis putet hic sermonem ad filium omnino converti. (*g*) Notandum autem est, testimonium hoc hactenus ad Christum pertinere, quatenus ad autoris scopum facit. Scopus autem autoris est, ut ex vers. 4 apparet, probare, Christum postquam a dextris Dei consedit, præstantiorem esse angelis effectum: quo nihil prorsus facit, si cælum & terram condidisse dicatur. (*h*) Sciendum enim est, veteris scripturæ testimonia, quæ de alio quopiam prolata sunt, ad alium etiam referri a scriptoribus N. fœderis solere: vel propter convenientiam & similitudinem, quæ inter utrumque est; vel propter subordinationem, ut dicitur. Propter similitudinem, vel quod is de quo in Novo Fœdere sermo est, figuratum est seu antitypus ejus de quo verba accipiuntur in veteri: quo pacto duplex semper est verborum sensus, unus literalis, alter mysticus; quorum ille typo, hic antitypo convenit, quemadmodum supra vers. 5, 8, 9 vidimus: vel quod, licet unum figuratum, alterum antitypus non sit, propter similitudinem tamen quandam eadem verba: quæ de uno simili dicta sunt, alteri applicentur; quo pacto Christus Matth. 15. 7, 8 Judæis suo tempore viventibus Esaiæ verba, de patribus ipsorum olim prolata, accommodat. Propter subordinationem, cum verbi gratia ea quæ de Deo dicta fuerunt, ad Christum referuntur, ideo quod Deo in iis subordinatus sit. Cujus rei, ne alia commemorem, apertum exemplum habuimus supra ℣. 6: quo pacto etiam illa Dei verba, *posui te in lucem Gentium*. Esa. 49. 6 de Christo mystico sensu dicta, propter subordinationem apostolis accommodat Paulus Act. 13. 47. Et hujusmodi quidem locorum non necessario duplex est sensus, ita ut verba ad alium literaliter, ad alium mystice pertineant; sed eodem manente sensu ad alium primo ac præcipue referuntur verba, ad alium vero secundo, quia nimirum illi sit subordinatus. Quare si nonnunquam contingat, ut duplex etiam sit verborum sensus, id ex eventu est. Neque enim verbi gratia ideo verba Psalmi 97. 7, quæ de Deo primo loquuntur, ad Christum quoque referuntur, quod de Deo literaliter, de Christo mystice loquantur: sed quod de *Deo* primo, de Christo secundo intelligenda sint: nec illa Esai. 49. 6, literali sensu de Christo loquuntur, mystico de apostolis: (nam de utrisque mystice eandem agunt) sed de illo primo; de his secundo. Jam vero non omnia testimonii alicujus verba, seu res verbis significatæ, quæ ei de quo primo prolatæ sunt, competunt; protinus locum habere credi debent in eo, ad quem secundo propter aliquam ex causis jam dictis referuntur: quemadmodum in illis verbis, quæ de Salomone literali sensu primum prolata sunt vers. 5 vidimus: *Ego ero illi in patrem, & ille erit mihi in filium.* Sequitur enim, ut illic vidimus: *Si quid autem deliquerit, arguam eum in virga virorum*: quæ verba ad Christum referri non debent, adeoque mysticam significationem non habent. Itaque quoties aliquod testimonium, quod prius de alio ali-

(*g*) *Autoris scopus.* (*h*) *De veteris scripturæ testimoniis.*

quo di-

quo dictum est, ad Christum refertur; videndum est, quid scopo conveniat, quid ipsius Christi naturæ ac conditioni, & secundum hæc sensus eruendus & de Christo intelligendus est. Quocirca, cum verba Psal. 102. 26, primum de Deo, ut apertum est, prolata sint; & tamen ab Autore ad Christum quoque referantur; videndum est, quid ex iis ad scopum ipsius faciat, quidve Christi naturæ & conditioni, quem hominem fuisse constat, accommodari possit: quale certe non est vetus illa cæli ac terræ, de qua Psalmus loquitur, creatio. Et quia D. Autor eos alloquebatur, qui Christi naturam satis noverant, & scopum, ad quem collimaret, ob oculos habebant; (*a*) nullum prorsus periculum erat, ne in prioribus istius testimonii verbis hærerent, eaque ad Christum ab Autore referri putarent: sed procul dubio id tantum spectabant, & ad Christum ab Autore D. accommodari cogitabant, quod in istis verbis demum futurum, non quod jam olim præteritum (qualis est terræ cælique creatio) dicitur. Quid? ne referre quidem hæc priora verba de cæli terræque creatione loquentia ad Christum potuisset Autor, nisi pro concesso sumsisset Christum esse summum illum Deum, cæli & terræ creatorem; præsertim si ea, ut quidem necesse foret, primo ac directe ad Christum dicta esse censeas.

(*b*) Nam cum omnia Psalmi verba manifeste de Deo summo loquantur, Christum autem Deum illum esse ne unico quidem verbo in toto hoc Psalmo indicetur; necesse est, ut si verba illa ad Christum directa esse velis, pro concesso sumas Christum esse Deum illum summum, de quo in Psalmo sermo est. At si hoc pro concesso sumpsisset D. Autor, ne ille mire ineptus fuisset, qui tanto argumentorum apparatu, tot scripturarum testimoniis, iisque multo quam res ipsa, quæ probanda esset, obscurioribus, creatorem creaturis dignitate præstare evincere conatus esset. Uteretur sanè in re minime dubia testibus non necessariis. (*c*) Augustinus de verbis Christi ad Nicodemum Ioh. 5 differens, loci hujus credo oblitus, & sui; *Si diceretur*, inquit, *Christus major quam angeli, ridendum erat. Incomparabiliter enim major est creator omni creatura, per quem facta est omnis creatura.* Aut ergo, teste Augustino, ipsaque ratione, ridendum se propinavit D. Autor, qui Christum angelis dignitate præstare, tot argumentis efficere conatus est, idque ut euangelium simul a Christo promulgatum lege per Angelos tradita præstantius esse posset concludere: aut si hoc absurdum est, Christum creatorem cæli & terræ esse haud credidit.

(*d*) Et quid putamus, fueritne Hebræis istis jam persuasum, Christum esse Deum ipsum summum, cæli & terræ creatorem, an secus? Si prius volumus, quid opus erat ut Autor cum illis agens, tot argumentis & scripturæ testimoniis pugnaret, quo Christum angelos dignitate præstare, apud illos evinceret? Uno verbo omnia conficere poterat, si Christum creatorem, angelos vero creaturas esse dixisset. quid? ne dubitare quidem illa de re poterant, nullumque periculum erat, ne legem per angelos traditam, euangelio per Christum, quem angelorum creatorem esse scirent, promulgato anteponerent. Si posterius dicimus, quam tanto molimine nihil agentem divinum hunc virum inducimus! Id enim pro concesso sumpsisset, de quo maxima quæstio esse poterat, & quo concesso nullus reliquæ disputationi, quippe superfluæ, locus superesset. Et quid magis incongruum cogitari posset, quam illud quidem quod Christus angelis præstantior sit effectus, tanto studio, tot conquisitis scripturæ testimoniis probare, quo, omni hac de re dubitatione sublata, Christo & euangelio suus honor, sua præ lege dignitas illibata maneat: hoc vero, quod Christus sit ipse Deus, pro concesso sumere? quasi qui illa de re dubitet, non multo de hoc magis dubitaturus sit? & qui hanc admittat, angelos, per quos lex tradita fuit, Christo, per quem euangelium est promulgatum, opponere audeat?

(*e*) Neque vero, ut apparet, sola autoritate sua in hac quæstione pugnare voluit: sed argumentis & scripturæ testimoniis assensum extorquere. Et sane cur in hoc potius, quod creditu multo magis est arduum, autoritate sua illos contentos esse vellet, quam in illo quod facilius credi poterat? An quod istud quidem scripturæ testimoniis confirmari potuerit, illud nullis? Cur ergo scripturæ testimonium in speciem affert, quasi probaturus eo quod asseruit? Cur non suis tantum rem expressit verbis, si an locus id asserat, totum affirmantis autoritate nititur? Neque vero isti nudæ dicentis autoritati facile cessissent; scripturis convincendi erant, quippe Hebræi, scripturis ita addicti, ut non facile crederent, nisi quod earum testimoniis comprobari posset.

(*f*) Quærere adhuc libet ex istis, qui creationem cæli & terræ ad Christum hoc loco referri putant, quid censeant, an Christum cum angelis comparatum, secundum humanam naturam consideret Autor, eamque quam per exaltationem suam adeptus est gloriam; an secundum divinam? Si prius, quid huc facit cæli ac terræ creatio? An enim Christus qua homo est, & supra angelos evectus, cælum ac terram condidit? Si posterius, cur eum angelis præstantiorem effectum esse dicit? An qua Deus ille summus est, quoquam præstantior effici potuit?

(*g*) Neque est quod dicas, Christum quidem secundum humanam naturam, & eam, quam qua homo per exaltationem adeptus est majestatem, cum angelis comparari, iisque præstantiorem effectum esse asseri; sed hujus rei argumentum a divina ejus natura, cælique & terræ creatione hoc loco duci. Nam primo, quam præposterum absurdumque esset, pro argumento secundario id afferre, quod solum per se, si clarum apertumque sit, rem totam multo melius certiusque conficere possit; si vero dubium & controversum, pro argumento afferri non debeat. Deinde, non videtur satis recte, aut saltem aperte consequi, si Christus sit summus Deus cæli ac terræ creator, eum etiam qua homo est, angelis præstantiorem esse effectum. Nam si hæc ejus divinitas impedire non potuit, quo minus aliquando angelis qua homo inferior esset, quomodo ex ea necessario & evidenter concludi poterit, eum qua homo est. non tantum angelis dignitate parem, sed etiam longe superiorem evasisse? Præterea ordo testimoniorum scripturæ hic adductorum sententiam hanc refellit, de quo paulo post. Denique si Christus certo tantum respectu angelis præstantior est effectus, nempe habita solummodo ratione illius dignitatis, quam qua homo

(*a*) *Nullum periculum erat, ne Christiani tum cæli & terræ creationem ad Christum referrent.* (*b*) *1 Ratio, cur cæli & terræ creationem ad Christum non referat Autor.* (*c*) *Augustini testimonium.* (*d*) *2 Ratio.*

(*e*) *Occupatio.* (*f*) *3 Ratio.* (*g*) *Occupatio.*

per exal-

per exaltationem eſt adeptus, ratione vero illius dignitatis quam qua Deus ſummus habuerit, ſemper angelis præſtantior fuerit: quo pacto D. Autor non addita ulla limitatione, Chriſtum ſimpliciter angelis præſtantiorem effectum eſſe aſſeruit? Nam quod certo tantum reſpectu verum eſt, ſimpliciter aſſeri non debet: quod vero ſimpliciter aſſeritur, ſimpliciter etiam & abſolute verum ſit oportet. At ſi ſimpliciter verum eſt Chriſtum angelis præſtantiorem effectum eſſe, non tantum ex cæli & terræ creatione nullum ejus rei argumentum duci poteſt; ſed etiam contrarium inde manifeſte concluditur, qui enim cæli ac terræ creator eſt, nullo præſtantior effici poteſt, ſed abſque comparatione omnibus præſtantior eſt. Duo adhuc afferemus argumenta, quæ doceant, creationem cæli & terræ ad Chriſtum hoc loco referendam non eſſe.

(a) Unum ex uſu & conſuetudine ſcripturæ, quod nullus tota ſcriptura locus extet, in quo Chriſtus quippiam ipſemet abſolute creaſſe legatur: ſed quotieſcunque illi creatio tribuitur, tribuitur tanquam cauſæ mediæ, & per eum, vel in eo quippiam creatum eſſe dicitur. Hoc autem loco is, de quo primo ac directe Pſaltes loquitur, terram ipſe fundaſſe dicitur, & opera manuum ejus cæli eſſe perhibentur. (b) Quominus autem Chriſto propter ſubordinationem aliquam & veluti ſecundo ac indirecte (quod Arrianorum cauſa dictum eſſe volumus) creationem cæli & terræ ab Autore hoc tribui quiſpiam putet, illud argumentum facit, quo & ipſum Autorem fortiter pugnare ſupra vidimus, nempe quod nuſpiam ſcriptura ſecundum iſtum cæli & terræ opificem commemoret. Nam quod dicat, verbo domini cælos eſſe firmatos &c. vel ex ipſa creationis rerum a Moſe deſcripta hiſtoria, cuivis patere poteſt, (quod & alii jam viderunt) verbi domini nomine, non filium aliquem Dei, divinamve ullam perſonam, ſed domini ſeu Dei ipſius juſſum ac dictum denotari, nempe quia, ut eodem in loco ſcriptum extat, *Ipſe dixit, & facta ſunt, ipſe mandavit, & creata ſunt* Pſal. 33. 6, 9. Num vero fieri potuiſſet, ut non alicubi, imo ſæpiſſime ſcriptura id proderet, ſi Deus in mundi fabricatione filii alicujus ſui opera, tanquam media opificii iſtius cauſa, uſus fuiſſet? Num juſſum potius Dei, quam filium nominaſſet? An dignus non erat filius, qui ſecundus poſt Deum univerſi iſtius ac noſtri opifex audiret, & in tantæ laudis ac gloriæ partem veniret? Num Moſes, qui de induſtria conditi a Deo orbis hiſtoriam deſcripſit, aut tantæ rei penitus ignarus erat; aut tam ſui oblitus tamque in Dei filium injurius, ut ne verbo quidem ullo minimove indicio id teſtatum reliquerit? Cur novi fœderis ſcriptores, de nova mundi creatione, id eſt reformatione loquentes, diſertiſſimis verbis cauſæ mediæ, nempe Chriſti, per quem ea peracta ſit, mentionem faciunt? Non idem facturi & veteris Teſtamenti ſcriptores, ſi tam vetus creatio per intermedium opificem peracta fuiſſet, quam nova? multo vero magis, ſi per eundem, per quem & nova.

(c) Alterum argumentum ſumtum eſt ex ordine teſtimoniorum hoc loco ab Autore divino adductorum. (d) Videmus enim eum Chriſti præſtantiam, qua angelis ſuperior ſit effectus, primum probaſſe ex appellatione, quod Chriſtus, Dei filius; Deus autem pater illius κατ' ἐξοχὴν vocetur: deinde progredi ad adorationem Chriſto tanquam cæleſtis illius orbis hæredi ab angelis debitam: tertio loco, ad regium Chriſti honorem ac dignitatem & thronum ſempiternum, quem, ut a Deo unctus, conſecutus eſt: poſt hæc, adducere teſtimonium iſtud, quo de nunc agimus: tandem commemorare regni Chriſti, quod nunc in terris adminiſtrat, terminum, qui cum inimicorum ejus omnium abolitione, quos cæli & terræ ruina involvet, ſit conjunctus. Jam quomodo quæſo iſtis apte & convenienter interſeri potuit creatio cæli & terræ, quam Chriſtus peregerit? At ſi prioribus verbis in hoc teſtimonio prætermiſſis, quæ de creatione cæli & terræ loquuntur, reliqua Chriſto accommodemus, omnia eleganti quodam ordine & ſerie cohærent. Regno enim Chriſti ejuſque in ſeculum ſeculi duratione commemorata, commemoratur deinde, tum ipſius Chriſti ſempiterna nulloque unquam tempore, non cælorum ac terræ ruinis finienda, duratio; tum regni ejus ingens ille, qui cælorum ac terræ abolitione continetur effectus: tandem huic effectui vicinus regni finis ac terminus.

(e) Dices, cum hæc verba de Deo in Pſalmo prolata ſint, non magis potuiſſe divinum Autorem abolitionem cæli & terræ quam creationem Chriſto verbis iſtis Pſalmi attribuere; nec minus in illa, quam in hac Chriſto vindicanda, pro conceſſo ſumere, Chriſtum ipſum Deum eſſe, quem Pſalmus iſte celebret, eique & creationem & abolitionem cælorum ac terræ tribuat.

(f) Reſpondeo aliam eſſe rationem creationis; aliam abolitionis cæli & terræ. Creationis enim actio ad regnum *Dei*, quod per Chriſtum adminiſtrandum erat, & nunc adminiſtratur, non pertinet: abolitio autem pertinet, & inter præcipuos maximoſque illius effectus cenſeri debet; idque Hebræi iſti, qui Chriſtiani erant, ignorare haud poterant, proinde cum in hoc Pſalmo, ex quo teſtimonium iſtud ſumptum eſt, agatur myſtico ſenſu de regno *Dei* per Chriſtum olim inſtaurando & adminiſtrando; merito abolitio cæli & terræ, cujus hoc in loco fit mentio, Chriſto, tanquam ea in re Deo ſubordinato, attributa eſt. Ex hac autem cæli & terræ abolitione, quam Deus per Chriſtum tanquam dominum ac regem a ſe effectum, ſuo tempore perficiet, facile quantum dignitate ac majeſtate Chriſtus præcellat, intelligi poteſt.

(g) Dices adhuc: *Cur ergo D.* Autor priora verba citavit, quandoquidem ad rem & ſcopum non pertinent, & ad Chriſtum referri nec debent, nec poſſunt?

(h) Iſtud ideo factum eſt, quod ſequentia verba in quibus ei abolitio cæli & terræ tribuitur, ita cum illis per pronomen *ipſi* cohæreant, ut abſque mutatione ſine iis citari non potuerint. Senſus enim verborum intelligi non potuiſſet, ſi ita cœpiſſet verba illa citare Autor, *Ipſi peribunt* &c. Quid enim intelligendum eſſet per vocem *ipſi*, quæ relativa eſt, & ad ſuperiora reſpicit, non apparuiſſet. Præſtabat autem integrum afferre locum, quamvis non omnia illius verba ab ipſo initio ad propoſitum facerent, quod ſæpe in locorum citationibus uſu venire ſolet, verbis ac ſententiis inter ſe conſertis atque connexis; quam eum non neceſſaria mutatione mutilatum ac veluti temeratum adducere, præſertim cum, ut ſupra diximus, ad eos ſcriberet

(a) 4 Ratio. (b) Arriani refutantur. (c) 5 Ratio. (d) Ordo teſtimoniorum ſcripturæ, ab Autore citatorum.

(e) Objectio. (f) Reſponſio. (g) Alia objectio. (h) Reſponſio.

Autor,

Autor, quibus nullum in eo esset erroris periculum.

Sed jam ipsa Psalmi verba consideremus: *Tu in principio domine, terram fundasti, & opera manuum tuarum sunt cæli.* Κατ' ἀρχὰς in Græco, *secundum principia*, plurale pro singulari positum, id est in principio, seu à principio, rerum nimirum omnium ad nos & seculum hoc aliquo modo pertinentium; seu cum primum cœpit hæc rerum universitas: quo sensu etiam Moses in principio Deum cælum & terram creasse dicit. Ubi per cælum & terram complexus est ea omnia, quæ deinde creata fuisse enumerat. Voluit enim quasi summam quandam totius creationis, quam postea sigillatim descripturus erat primo loco ponere.

(a) *Terram fundasti.* Alludit ad ædificia, quæ fundamento nituntur. Terra enim est instar fundamenti in hoc universi opificio, utpote infimo loco posita, ideoque & fundationem terræ primo loco commemorat, quod omnis ædificii structura a fundamentis incipiat. Fundata autem esse dicitur, quod reddita sit immota, & nullam in partem nutans ac fluctuans: quemadmodum fundamenta immobilia esse solent.

Et opera manuum tuarum sunt cæli. (b) Manus Deo per similitudinem ab hominibus sumtam tribuuntur. (c) Per cælos intelligi debet tum expansio illa, quam Deus fecit inter aquas deorsum, nempe mare fontes & flumina, & inter aquas sursum, id est nubes, nebulas & vapores ut Gen. 1. 6, 7, 8: (d) (hæc enim, cum antehac terræ & aquis vicina essent, & inferiorem hanc aëris plagam tenerent, divino jussu in sublime abire sunt jussa, & in media aëris regione suspensa, ut animalibus in terra viventibus pura & pellucida hæc aëris regio relinqueretur) tum etiam illud corpus, seu corpora, quibus infixa sunt astra omnia & stellæ: verbo enim domini, ut alibi dicitur Psal. 33. 6, cæli facti sunt, & spiritu oris ejus omnis exercitus eorum.

Ipsi peribunt] Αὐτοὶ pronomen refert τοῖς οὐρανοῖς eodem genere: licet per Zeugma ad terram quoque referatur.

(e) *Peribunt.* Hic habemus apertissimum testimonium de cælorum interitu & abolitione: ut mirum sit homines in tanta luce caligare, & nescio quid de cælorum istorum in meliorem quandam formam permutatione somniare. Quod enim idem permanens in meliorem mutatur formam, & perfectiores acquirit qualitates, perire certe non dicitur. Num nos peribimus, cum ex mortalibus & corruptibilibus immortales & incorruptibiles, longeque quam antea purioris & perfectioris naturæ participes fiemus? Hinc Petrus ait 2 Petr. 3. 10, 11 cælos cum stridore transituros, hoc est perituros. (f) Transire enim dicitur, quod perit: quia ubi nunc est, illic cum nuspiam sit, amplius futurum non est. Quo sensu etiam D. iste Autor infra cap. 12. 26 cælum & terram transferenda dixit: cui translationi permansionem opponit eorum, quę non agitantur, seu non concutiuntur. Quemadmodum etiam hoc in loco abolitioni cæli & terræ opponitur permansio Dei.

Additur enim: *Tu autem permanebis* vel *permanes*, id est nunquam esse desinis, seu quemadmodum infra dicit; anni tui non deficient, id est tua vita & duratio nullum finem ac terminum habebit.

Rem eandem metaphorica locutione persequitur Psaltes, cum addit: *Et omnes ut vestimentum veterascent.* Similitudinem sumit a vestibus. (g) Cæli enim sunt instar vestimenti cujusdam expansi: ideo etiam illis per metaphoram, ad vestem accommodate, tribuitur, quod veterascant; non quod ipsi cæli sensim veterascant, & diuturnitate temporis, ut vestimenta solent, atterantur; (h) sed quod, cum tandem penitus corrumpendi sint, videantur propter eam longam durationem veluti deteri, & vetustate quadam, ut in vestibus & aliis omnibus rebus fieri videmus, ad interitum deduci. Veterascere enim est ad interitum tendere. Nam quod, ut idem D. Autor loquitur, veterascit & senescit, proximum est ut dispereat & evanescat cap. 8. vs. ult. Quomodo autem veterascent, si renovabuntur? num veterascere dicenda esset illa vestis, quæ ex bona fieret adhuc multo melior & splendidior? Hinc Petrus scribit 2 Petr. 3. 7, 10, eos qui nunc sunt cælos una cum terra, tanquam in thesauro, igni servati, in diem judicii & perditionis impiorum hominum: & cælos & terram & quæ in ea sunt opera, & elementa, igne solutum exustumque iri; quo certe non purgatio istorum omnium sed corruptio designatur.

Et velut amictum convolves eos. (i) Perstat in eadem metaphora. Vestes enim, quibus amplius tegi nolumus, convolvimus & complicamus. Unde apparet, cælo aliquando non amplius terram coopertum iri, ac proinde cælum perdendum & abolendum esse.

Et mutabuntur. Hebraicus textus in priori membro, pro, *ipsi peribunt*, habet: *mutabis eos*: cui deinde respondet istud: *& mutabuntur.* (k) Qualis autem mutatio intelligi debeat, ex superioribus ostendimus; quod futura sit eorum mutatio, non in melius, sed in deterius: quemadmodum vestis mutatur in deterius, & ex nova ac integra in lacera tandem frusta & vilem materiam resolvitur. Hoc modo etiam cæli mutabuntur, (l) ab esse ad non esse: quod, ut jam antea indicavimus, etiam oppositio inter Deum nunquam deficientem nullique mutationi obnoxium & inter cælos docet. Sequitur enim:

Tu autem idem ipse es, ὁ αὐτὸς εἶ. quasi dicat, Cæli quidem mutabuntur, & cum nunc sint, aliquando non erunt: tu autem ab omni æternitate duras, & is ipsus es, qui semper fuisti.

Et anni tui non deficient, id est idem ille perpetuo permanebis: vita tua, & esse tuum nunquam cessabit. (m) Per similitudinem ab hominibus sumptam Deo tribuuntur anni, nec aliud significatur, quam Dei, similiterque Christi, nullo unquam tempore finienda duratio. Porro verba, quæ de duratione & perpetua permansione loquuntur, non tribuuntur Christo propter subordinationem, quam hac in parte cum Deo habebat: sed tantum propter similitudinem & convenientiam ea in re cum Deo; nec in illis est vis ulla argumenti, qua major Christi quam angelorum præstantia probetur, cum angeli quoque incorruptibiles sint & perpetuo permansuri.

(a) *Terra velut fundamentum universi.* (b) *Manus Deo per similitudinem tribuuntur.* (c) *Cæli quid?* (d) *Expansio illa quid?* (e) *Cælorum & terræ abolitionis apertum testimonium.* (f) *Transire pro perire.*

(g) *Cæli instar vestimenti.* (h) *Cur dicantur veterascere?* (i) *Cælorum convolutio.* (k) *Mutatio cælorum.* (l) *Ab esse ad non esse.* (m) *Deo tribuuntur anni per similitudinem.*

Verf. 13. *Ad quem autem angelorum dixit aliquando, sede a dextris meis.* (a) Ultimum argumentum, quo Christum angelis dignitate præstare probatur; a quo exorsus quidem erat D. Autor vers. 3, sed illud indicavit magis, quam explicuit & ursit. Nunc illud tanquam fortissimum causæ suæ præsidium in aciem producit, præsertim cum in eo terminus quoque regni illius, quod nunc administrat Christus, sit expressus: quasi dicat quem angelorum unquam tanto honore dignatus est Deus, ut illi diceret, *sede a dextris meis?* (b) Superius vidimus, quid per hanc phrasin significetur, nempe tale Christi regnum, ut una cum Deo Patre imperium in cuncta exerceat. Tantum autem & tam sublime regnum ac dominationem in omnia: quis unquam angelorum adeptus est? Istius præterea regni duratio & terminus indicatur, isque talis, qui regni istius sit maximus quidam & præstantissimus effectus; (c) ut mirum non sit, illud post hunc effectum finem terminumque suum sortiri: quæ omnia ad summam istius regni commendationem spectant. Nam si Christus ad breve aliquod tempus regnum istud obtineret, aut illud ante deponeret, quam omnes penitus suos suorumque hostes perderet & aboleret, multum de hujus tanti imperii dignitate decederet.

Terminus ergo, ad quem Christi regnum durare debeat, qui simul sit gloriosissimus ac maximus istius regni effectus, exprimitur, cum ait Deus: *quoadusque ponam inimicos tuos scabellum pedum tuorum.* Ubi *inimicorum* voce non tantum hostiles personæ, sed etiam res omnes Christi populo noxiæ & adversę intelligi debent: (d) qualis inprimis est mors, quatenus Christi fidelibus nocet, aut nocere posset, quemadmodum docet apostolus 1 Cor. 15. 26. (e) Nam mors, quæ in impios ac infideles grassabitur, non abolebitur; utpote quę Christo operam suam navet ac militet. Ponuntur autem inimici scabellum pedum, cum illis omnes vires nocendi adimuntur, ita ut amplius ne mutire quidem ac hiscere contra queant. Cujus rei exemplum habemus in illis quinque regibus Jos. 10. vers. 24, quorum colla Josue ducibus suis ac tribunis militum calcanda præbuit. Hanc inimicorum, scabelli instar, sub Christi pedes positionem, exponit idem apostolus dicto loco ad Cor. per *abolitionem*. Sibi vero Deus hanc Christi hostium pedibus illius subjectionem vindicat; (f) non quod Christus ea in re sit, & futurus sit otiosus; sed quod virtute sibi a Deo concessa id facturus sit, quemadmodum etiam scriptura dicit, 3 Reg. 5. 2, *Deum subjecisse pedibus Davidis hostes ejus*: qui tamen hac in re minime fuit otiosus: aut quemadmodum nunc quoque rex aliquis, debellatis hostibus, diceret, Deum subjecisse sibi hostes suos, nempe quia vires sibi & potentiam ad id præstandum dedisset. Sic & ipsi Israëlitæ Psal. 47. 4 de Deo canunt: *subjecit populos nobis, & gentes sub pedibus nostris.* Christum sane ipsum hostes suos sibi subjecturum, aperte constat ex apostoli verbis Phil. 3. 21, & 1 Cor. 15. 24, 25. Tanta Christi majestate ac sublimitate ea posita, nunc ex adverso illi opponit angelos, ut quantum inter ipsum & hos intersit quisque videat.

Verf. 14. *Nonne omnes sunt administratorii spiritus?* Omnes, inquit, ne quis excipiendum aliquem esse putet. (g) Christus sedet, & sedet quidem ad dextram Dei, hoc est regnat: regnantium enim est sedere; quemadmodum servientium ac ministrantium stare, apparere, vel ad obeunda ministeria exire, & ad alienum imperium discurrere: Angeli autem omnes sunt ministrantes spiritus. Oppositio ergo hic notanda est, inter sessionem a dextris Dei, & inter ministrationem emissionemque ad ministerium; quod quale inprimis sit statim exponit autor, & simul non obscure innuit, quam diu durare debeat, nempe, quoad illi, quorum causa ad ministerium mittuntur, salutem æternam non adipiscentur: atque adeo toto regni Christi tempore.

(h) *In ministerium missi*, vel *qui in ministerium mittuntur*, εἰς διακονίαν ἀποστελλόμενα, id est qui eum in finem mitti solent a Deo vel Christo, ut ministrent.

Sed cui bono, aut quorum gratia? *propter eos, qui hæreditatem accipient salutis.* Noluit dicere, ut ministrent iis, qui hæreditatem accipient salutis. Non enim proprie ministratur & servitur illi, qui imperandi aut jubendi nullum jus habet; licet ministerium alteri præstitum in alterius commodum sæpe suscipiatur, atque vertatur. (i) Angeli proprie ministrant Deo ac Christo, sed tamen in piorum usum atque commodum. Idcirco maluit dicere: *propter eos, qui hæreditatem accipient salutis.* (k) Hoc autem fit, cum mittuntur, ut ipsorum & corpora & animas custodiant, corporisque pariter & animi incolumitatem procurent. Cum enim diabolus cæterique dæmones non tantum corporibus, sed etiam animis hominum insidientur, ac nocere possint: angelorum similiter officium esse credendum est, non corpora solum, sed animos quoque piorum protegere. (l) *Diabolus* sane eam vim habet, ut animis hominum cogitationes malas possit injicere, eosque ad varia peccata impellere, quemadmodum scriptura testatur Matth. 5. 37. XIII. 38. Joh. 8. 44. 1 Joh. 3. 6, 10. Apoc. 12. 9. Ephes. 2. 2, & VI. 12. Joh. 12. 31. XVI. 11. 2 Cor. 4. 4. Joh. 13. 2. Act. 5. 3; quem propterea omnis peccati autorem & parentem facit, quem efficaciter operari dicit in filiis inobedientię, quem κοσμοκράτορα, mundi principem, & Deum vocat, qui etiam in Judę cor injecit cogitationem & consilium Christi prodendi, quemque Petrus dicit implevisse cor Ananię, ut spiritum S. fallere ac deludere conaretur. Quod si autem id potest diabolus, ut cogitationes malas hominibus injiciat; cur cogitationes bonas angeli boni non poterunt injicere, & mentem per varia objecta ad id quod Deo placeat impellere? Hinc est quod Abraham Gen. 24. 5 & seqq. servo suo, quem ut filio uxorem adduceret, mittebat, isque quæreret, quid fieri velit, si illa sequi nolit, dixerit: *Mittet dominus angelum suum coram te, & accipies inde uxorem filio meo*: q. d. Deus angelum suum mittet, qui efficiet, ut uxorem ibi accipias filio meo, illaque te has in terras sequi velit: quod certe non alia ratione postmodum, ut prædixerat Abrahamus, effecit, quam & fratres & matrem Rebeccæ, & ipsius inprimis Rebeccę animum movendo, eique abeundi cum Abrahami servo cogitationem & consilium injiciendo. Unde & angeli istius opera

(a) 3 *Et ultimum Autoris argumentum.* (b) *Christi regnum quantum* (c) *Quo effectu terminabitur?* (d) *Mors quatenus Christi inimicus.* (e) *Quatenus Christo militat.* (f) *Christus in subjiciendis sibi hostibus minime otiosus.*

(g) *Omnes angeli sunt spiritus ministrantes.* (h) *Angeli toto regni Christi tempore ministrabunt.* (i) *Angeli proprie Deo & Christo, ministrant non hominibus.* (k) *Angeli & corpora & animas incolumitatem procurant* (l) *Diabolus non* ...

ostendisse

venisse credendum est, ut Rebecca nihil tale suspicata, famulo Abrahami, postquam id à *Deo* in signum divini favoris precibus contendisset, ad fontem occurreret, & tum ei, tum camelis ejus aquam præberet. Sic tamen & diabolus, & angelus bonus animum alicujus per objecta aut species phantasię injectas movere dicendus est, ut homini libera vel assentiendi vel repudiandi, & cogitationes illas ex animo ejiciendi voluntas facultasque relinquatur. Angelus etiam erat, qui admirandas illas visiones Johanni in Apocalypsi descriptas Apoc. 1. 1, & XXII. 1. 6, 16 monstravit, animoque illius objecit. (*a*) Quin imo cum angelus mittitur ad liberandum aliquem ex periculo, creberrime hominem non alia ratione liberat, quam vel ei cogitationem aliquam & consilium, quo periculum declinet, injiciendo; vel illius, qui invasurus erat, animo aliquid objiciendo, eumque à suscepto consilio divertendo. (*b*) Non est autem necesse, ut credamus, cuivis certum aliquem angelum, qui eum perpetuo custodiat, esse assignatum: quin potius hoc *D.* Autoris verba indicare videntur, angelos subinde piorum causa mitti; ut vero consentaneum sit, nec certum, nec perpetuum esse piorum singulorum custodem: sed prout res necessitasque postulat, nunc aliquem mitti, nunc non mitti; & si mittitur, nunc hunc nunc illum. (*c*) Quanquam credibile est, tum totas ecclesias in uno aliquo loco degentes, tum viros pietate & donis divinis præ cæteris insignes, ac proinde gloriæ divinæ hominumque saluti perutiles, cum illis maxime & perpetuo insidietur satanas, perpetuas etiam quodammodo angelorum circa se habere excubias. (*d*) Illi etiam, qui infirmi adhuc sunt, & facile offendi ac propterea perire possunt, præcipuos angelorum, teste Christo, & ut non semper eosdem, aliquos tamen ex illis perpetuo pro custodibus habent Matth. 18. 10. Ait enim *ipsorum angelos semper intueri vultum patris sui cælestis.* Non frustra hos angelos *ipsorum angelos*, id est proprios veluti ipsorum custodes, seu iis custodiendis à *Deo* deputatos, appellavit. Quocirca cum & incertum sit, angelum aliquem cuivis perpetuo adesse; & quamvis adsit, non tamen quidvis pro arbitrio ei præstare liceat, ut ut tandem vires ad id præstandum habeat; sed ex nutu & arbitrio plane pendeat ejus, à quo mittitur: (*e*) inconveniens est angeli opem & auxilium implorare, sed potius est implorandus is qui semper potentia sua & providentia nobis adest, & à cujus nutu cuncta pendent; & angeli, quotiescunque jusserit, ad auxilium nobis ferendum fulminis ritu emicant. Illud vero nulla ratione fieri debet, angelum sic invocare, ut eum absentem, & vel in cælis vel etiam alibi terrarum versantem ac longissime à te remotum aliave ministeria obeuntem, iisque intentum, preces tuas exaudire, & animi tui vota & cogitationes intelligere, tibique semper opem ferre posse credas: præsertim cum fieri possit, ut eundem angelum, puta Michaëlem aut alium aliquem, multa hominum millia diversissimis in locis eodem illo tempore invocent. (*f*) Hæc enim invocatio plane divina est, & soli *Deo* ac Christo deferenda. (*g*) Quemadmodum nec adoratio, ne præsenti quidem angelo, nedum absenti nullique sensui exposito, præsertim talis, ut coram eo supplex ac venerabundus procidas, deferri debet. Angeli enim non habent in Christi servos ullum imperium ac potestatem, ob quam hoc pacto adorari debeant, aut possint: sed eorum conservos sese sociosque appellant. Et licet eximiam quandam humanaque majorem habeant virtutem, & ad aliquos juvandos aut malo liberandos, vel bono cumulandos mittantur: tamen nunc sub N. F. coram iis procidere, aut iis supplices fieri non debemus, ne quidem, si, ut olim non semel factum legimus Jos. 5. ℣. 14, 15. Jud. 13. 20. 4 Reg. 4. 27 & seqq. oculis nostris forma aliqua visibili assumpta sese conspiciendos exhiberent. Alia enim est ratio Novi, alia V. Fœderis. Nam sub V. F. non solum angelos, quibus magna quædam in homines concessa erat potestas; sed etiam homines divina virtute præditos, quales erant inprimis prophetæ quidam, adorare permissum erat, tanquam Dei servos & ministros; cujus rei extant in S. L. exempla. Sed nunc postquam Christus homo angelorum caput & dominus evasit, nec angeli, (*h*) nec homines etiam divinissimi adorari se permittunt, ne quidquam de Christi majestate & omnium ejus fidelium dignitate atque pręstantia, quorum conservi sunt, delibent. Hinc angelus ille in Apocal. *D.* Johannem bis prohibuit, ne coram se procideret. Petrus vero Cornelium coram se procumbentem non tulit; sed eum manu prehensum sublevavit ac surgere jussit, hominem se, ipsius similem, esse dicens Act. 10. 25, 26. (*i*) Regibus tamen & principibus, quibus Deus in nos jus vitæ ac necis concessit, adoratio quędam humana, & illorum potestati imperioque respondens nec justum modum excedens, deferri debet. In iis enim ipsum Deum, cujus vicarii sunt, & per quos *Deus* nos regit ac gubernat, veneramur. (*k*) Cum vero D. Autor dicit, angelos mitti propter nos, qui hæreditate simus accepturi salutem; hoc non ita intelligi debet, ac si aliorum quoque hominum causa nunquam mitterentur. Ante Christum certe scriptura testatur angelos fuisse missos eorum etiam causa, ad quos salutis hæreditas non spectaret. Inter cætera apud Danielem legimus *Daniel.* X. & XII angelorum alium fuisse principem Persarum, alium Græcorum, alium populi Judaici, qui Michaël appellatur; quid vero hoc aliud est, quam eos Persarum, Græcorum, Judæorum populis fuisse præfectos? quo in loco etiam legimus, eos inter sese, sententiis nimirum ac studiis, pugnasse; (*l*) & Michaëlem quidem principem Judæorum, cum Græcorum principe communem causam sustinuisse adversus Persarum principem. Quod quidam magni nominis interpres explicans, ita scriptum reliquit: (*m*) *qua de re hi principes pugnarint, neque hoc loco significatur, neque debemus plus velle sapere, quam oportet. Sed licet conjecturarum vestigia sequentes existimare, de ea re ipsa pugnasse, pro qua Daniel Deo supplicabat. Diximus autem simile vero esse, Danielem pro templi urbisque restauratione, quam interruptam audierat, supplicasse: (n) pro ea igitur Angeli pugnabant, dum alter ut perficiatur, alter ut impediatur Regi suadet.*

(*a*) *Angelus quo pacto sæpe ex periculo liberet.* (*b*) *An cuivis certus angelus semper adsit?* (*c*) *Ecclesiarum & virorum in eo insignium per angelos cura.* (*d*) *Infirmorum cura.* (*e*) *Angeli invocari non debent.* (*f*) *Invocatio divina quæ?* (*g*) *Angeli adorari non debent.*

(*h*) *Nec homines ulli etiam divinissimi.* (*i*) *Regibus & principibus qualis adoratio competat.* (*k*) *Angeli etiam aliorum hominum causa mittuntur.* (*l*) *Angelorum apud Danielem pugna.* (*m*) *Joh. Maldonatus Jesuita in comm. in hunc locum.* (*n*) *Angeli causam Dei apud reges agunt.*

Quid ergo? angelus bonus templi restaurationem impedire vellet? non quidem ipsam restaurationem templi, sed, ut Theodoretus ait, Judæorum libertatem impediebat, quod nondum eos pro meritis satis pœnarum luisse existimaret. Venit ergo Michaël in auxilium, ut pluribus rationibus majoreque vi Regis Persarum animum expugnaret. Poterat hoc idem Deus, & per unum & per nullum, si vellet, angelum facere: sed decet ejus majestatem, pluribus uti ministris, & non dubium, quin plus multi angeli, quam unus, possint. Hæc ille, nec sine magna veritatis specie. (a) Hinc vero conjecturam capere licet, singulis ecclesiis, quæ regnum Christi sunt, angelum esse præfectum, aut plures, qui eas curent. An enim putabimus Christo angelorum domino minoris esse curæ singulas ecclesias, quam olim non tantum Judęi, sed Græci etiam & Persæ fuerunt Deo? Unde facile colligi potest, necessario etiam Christum, postquam angelorum caput evasit, novo in terris regno sibi constituto, & ecclesiis collectis, mutationem quandam in eorum ordinibus instituisse, dum iis nova quędam officia & ministeria assignat, (b) & novos principatus, thronos, potestates condit, prout res ecclesiæ & regni illius in terris postulabant. Idcirco non mirum est, apostolum de nova creatione loquentem dixisse, in Christo Jesu creata esse omnia, non solum quæ in terris, sed etiam quę in cælis sunt, sive thronos, sive dominationes, sive principatus, sive potestates Col. 1. 16. Sed, ut ad propositum redeamus, satis constat, angelos ante Christum, etiam eorum causa fuisse missos, qui salutem hæreditate accepturi non essent; causa vero nulla est, cur Christi quoque temporibus non idem fieri credamus, quandoquidem præter illius ecclesiam, non minus, quam olim præter Dei populum, varia hujus mundi imperia ac regna sunt, & sæpe res ecclesiarum ita sunt cum civili regnorum statu conjunctæ, ut hunc valde curare oporteat, si ecclesiis bene consuli ac prospici debeat. Quocirca hæc D. Autoris verba ita sunt intelligenda, ut putemus, Christianos non esse unicum prorsus finem missionis angelorum; sed præcipuum ac principalem, adeo ut sæpissime eorum causa & commodo, in aliorum etiam hominum ac regnorum usus & emolumenta mittantur. Et ex hoc ipso, quod Christo omnes prorsus angeli sint subjecti, qui proprius ecclesię rex est ejusque solius causa a dextris Dei collocatus, apparet, illorum ministeria præcipue circa ecclesiam versari.

(a) Ecclesiis singulis Angeli præfecti. (b) Christus novos angelorum principatus ac potestates condidit. (c) Autoris verba quo pacto intelligenda.

CAP. II.

ARGUMENTUM.

*Hujus capitis * duo sunt membra: In primo exstruit adhortationem & argumentum, cujus fundamentum capite præcedenti jecerat, illudque adhuc nova ratione, ad quam tamen superiori capite aditum quendam sibi jam fecerat, munit ac fulcit. In secundo occurrit tacitæ cuidam objectioni, aut dubio, quod fundamento isti, capite præcedenti structo, nempe quod Christus angelis multo præstantior sit effectus, poterat objici, simulque aditum sibi struit ad sacerdotii Christi explicationem. † Prius membrum tractatur octo prioribus versiculis: posterius reliquis.*

** Partitio capitis in duo membra.*

† 1 ad vers 9.

Vers. 1. PRopterea abundantius oportet observare nos ea, quæ audivimus. *Propterea*, id est propter id quod superius dixi ac probavi, nempe quod Christus sit longe pręstantior angelis effectus. *Abundantius*, id est magis, majore diligentia cura ac studio, quam olim legis institutis: quandoquidem longe præstantior est is, qui euangelium primus in terris promulgavit, quam qui legem tulerat ut mox subjicit Autor. Breviter enim id quod præcedenti capite fusius tractaverat, insinuat.

Observare vel *attendere*, id est animum & cogitationem advertere.

Ea quæ audivimus, vel *iis quæ audita sunt*, nempe non ita pridem, per prædicationem scilicet eorum quos vers. 3 commemorat. Neque enim vel de rebus profanis loquitur, vel de iis, quę cum Mosis adhuc discipuli essent, audiverant.

Ne forte, vel *ne quando perfluamus.* Scopum ac finem attentionis, ad quam eos hortatus est, exprimit.

(b) Sumit a vase similitudinem, quod rimas ducere & perfluere possit. Vult ergo ut arcte animo & memoria complectamur Christi disciplinam, ne quando cælestis ille Christi sermonis liquor ex animis nostris elabatur & effluat. Effluit autem cum quis ejus vel obliviscitur, vel etiamsi non obliviscatur, ei tamen amplius fidem non habet, eumque repudiat: quo etiam referri debet, si ex illius præscripto vitam & mores non formet. Qui enim id non facit, cum Christi disciplina eam vim habeat, ut hominem obsequentem sibi reddat, ex ejus animo ea effluxisse, jure optimo dici potest.

Vers. 2. Si *enim qui per angelos dictus est sermo.* Hoc & sequenti versu non solum causam exprimit D. Autor, propter quam debeamus omni ope ac studio conniti, ne unquam perfluamus, (quę est, quod alioqui justa Dei judicia nullo modo evasuri simus:) (c) sed simul etiam id ipsum probat, argumento a minori ad majus ducto; cujus fundamentum superiori capite jactum ac præstructum fuit. Nam si per angelos dictus sermo, qui tamen Christo dignitate sunt longe inferiores, quemadmodum jam probatum est, firmus fuit, & omnis trangressio & inobedientia justam habuit retributionem: quanto magis contemptores ac trangressores euangelii, quod per ipsum, non hominum tantum, sed & angelorum omnium dominum promulgatum fuit, justis mactabuntur suppliciis. Sermo per angelos dictus est Lex Act. 7. 38. Gal. 3. 19. Hanc enim euangelio opponit D. Autor. (d) Hinc autem duo colliguntur: Unum, (e) non ipsum Deum vere ac proprie in montem Sinaïensem descendisse, ac ibidem Legem promulgasse; sed nomine illius angelum, nomen & personam ipsius Dei sustinentem. Si enim ipsemet Deus præter angelos ad Legem promulgandam è cælo in montem illum descendit,

(a) Nexus. (b) Similitudo a vase sumta. (c) Argumentum autoris a minori ad majus. (d) Lex per angelos fuit tradita. (e) Deus ipse vere & proprie in montem Sinai non descendit.

non

non tantum autoris argumentum plane concidet: sed etiam contrarium concludendum erit, & lex euangelio hoc nomine longe præferenda, quod illam quidem ipse Deus, qui Christum exaltavit & angelorum caput constituit, è cælis in terram descendens publicavit: hoc vero is tantum, qui a Deo exaltatus est, in terris promulgavit. (a) Solent vero angeli, maxime quando cum summa aliqua majestate, aut etiam singulari aliqua cum dignitate apparent, quemadmodum in Sinaiensi monte, aut in rubo factum est, ipsius Dei nomen ac personam sustinere. Nam angelum fuisse istum, qui in rubo Mosi apparuit seque Deum ipsum nominavit, docuit nos expressis verbis Stephanus Protomartyr Act. 7.30 & seqq. quem tamen statim bis dominum ipsum vocat, nimirum quod ipsius domini personam gesserit. (b) Cum autem plane non apparent, sed tantum verba Dei ipsius loquentis referunt, tunc præcones tantum Dei agere censendi sunt. Alterum, quod hinc colligitur, est; quam vanum sit id, quod quidam dicunt, hunc dominum; (c) qui ipse legem in monte tulit, quem eundem esse volunt cum illo, qui Mosi in rubo apparuit, fuisse Dei filium, secundam divinitatis personam, qui jam tum suæ in mundum missioni veluti præluserit. Nam si lex per Dei filium data fuit, quomodo D. Autor per angelos eam traditam fuisse affirmare, & hac in parte eam euangelio, quod hoc per Dei filium & dominum ipsum annunciatum sit, opponere, eoque nomine euangelio postponere potuit, si non minus lex, quam euangelium, ipsum Dei filium, & necdum in statu humiliationis, ut illi loquuntur, constitutum, latorem & prædicatorem habuit? (d) Huic autem *sermoni per angelos dicto* opponit autor *salutem* in euangelio revelatam, ut mox videbimus vers. 3. *Factus est* vel, *fuit firmus*, hoc est ratus fuit, stabilis, certus, vim suam & robur habuit. Quo sensu sumitur etiam cap. 9. 17, & 2 Pet. 1. 10.

Per effectum autem declarat, hunc sermonem fuisse firmum, & vim suam ac robur habuisse, cum addit: *Et omnis prævaricatio* vel *transgressio & inobedientia accepit justam mercedis retributionem.* Si hæc verba intelligamus de eo tantum, quod cuilibet trangressioni fuerit constitutum in lege supplicium, non videbitur D. Autor recte argumentari: si vero non de jure tantum, sed de facto ipso, non videbitur id posse consistere. Nec enim semper lex pœnam decernens executioni mandata fuisse videtur. Et cum de re, ut apparet, loquatur aperta & vulgo nota, credibile non est eum pœnas ab ipso Deo cuivis privatim inflictas voluisse intelligere. Hæ enim sæpe occultæ sunt, nec semper agnosci possunt. Quocirca dicendum est, Autorem D. ad sacras literas inprimis respexisse, & ad exempla eorum, quorum in S. L. transgressiones commemorantur; quos omnes scriptura graviter & pro meritis a Deo punitos fuisse testatur. (f) Nam quod in quibusdam rigor legis relaxatus fuit, ut in Davide; ejus, quia extra ordinem & raro factum est, ratio in hac generali regula haberi non debuit. Quanquam David quoque non leviter a Deo punitus fuisse narratur. Nam de pœnis, quas divinitus inflictas constat, hic sermo est. Neque enim alias sequeretur, legem fuisse ratam, nempe apud ipsum Deum, quia magistratus transgressores legis punierit; sed quia Deus ipse id fecerit, fierive sive per magistratus, sive per alios curaverit: Nam & in altera parte, in qua de contemptoribus euangelii agitur, pœnę ab ipso Deo infligendę intelliguntur.

(a) *Transgressio* est peccatum contra expressum & apertum præceptum. Omnis quidem trangressio est peccatum; sed non omne peccatum est transgressio, potest tamen omne peccatum fieri transgressio, si nimirum aperta lege fuerit prohibitum alias *ubi non est lex, ibi nec transgressio* Rom. 4. 15.

(b) *Inobedientia* idem est quod transgressio, sed magis animi contumaciam & malitiam exprimit, vocemque *transgressionis* quodammodo restringit. Non enim de quavis transgressione hic loquitur D. Autor. (c) Nam peccata illa, quæ ex ignorantia & fragilitate adversus Dei legem committebantur, expiationem habuerunt sub lege: sed quę contumaci animo, & elato, ut scriptura loquitur, brachio perpetrabantur, non poterant alia ratione, nisi pœna capitis in lege sancita, expiari. Qua de re videatur id quod Num. 15. a vers. 27, usque ad finem capitis scriptum extat.

(c) *Justam mercedis retributionem.* Justam, id est facto convenientem, condignam, meritam: non quod omnino justitia id requisierit, ut quævis transgressio & inobedientia puniretur; sed quod permiserit.

Vers. 3. *Quomodo nos effugiemus?* Altera pars connexi: Si illi non effugerunt pœnam, & quidem jure ac merito; quomodo nos effugiemus, id est multo nos minus effugiemus.

Si tantam neglexerimus salutem? His verbis novam addit vim & robur argumento. (d) Nam pro eo quod dicere poterat, si neglexerimus aut transgressi fuerimus sermonem ab ipso domino traditum, (nam hoc solum sufficiebat ad inferendam conclusionem,) maluit hoc modo loqui, & sermonis Christi partim objectum, partim effectum seu fructum exprimere, ut non solum ex illius, qui sermonem hunc promulgavit; sed etiam ex ipsius sermonis summa præstantia ac dignitate argumentum duceret, & tanto efficacius concluderet. *Effugiemus*, id est pœnam & ultionem divinam. (e) *Tanta neglecta salute.* Vel *salutem* posuit pro sermone de salute per metonymiam subjecti, vel per metonymiam causæ; *neglectionem salutis* pro neglectione sermonis euangelici: Salutis enim neglectus seu contemptus parit sermonis euangelici neglectum contemptumque: vicissim hujus neglectus & contemptus affert amissionem salutis. Nam de sermone hic proprie agi, & oppositio sermonis angelici docet; & sequentia. Additur enim a quo primum hic sermo dici narrarique cœperit, & a quibus primum exceptus, aliis deinceps traditus confirmatusque fuerit.

Non simpliciter autem nominavit salutem, sed addidit; *tanta salute.* Varia enim & multiplex salus esse potest, sed in euangelio ingens prorsus & omnium maxima salus promissa est, salus animarum, futuri illius seculi hæreditas. (f) Negligitur autem tum ipsa hæc salus, tum sermo de salute; cum aut ipsa salus

(a) Angeli solent Dei nomen personamque sustinere. (b) Aliquando præcones Dei agunt. (c) Dominus in monte Sinai non fuit Dei filius. (d) Legi opponitur salus in Euangelio revelata. (e) Rigor legis in Davide fuit relaxatus.

(a) Trangressio quid? (b) Inobedientia quid? (c) Transgressiones quædam sub lege expiabantur. (d) Justitia in puniendo. (e) Robur argumento Autoris additum. (f) Salus pro sermone de salute. (g) Neglectus salutis quid?

ſpernitur, aut promiſſionibus de illa fides non habetur, aut non ea, vel non tanta, ut ad obſervationem præceptorum promiſſionibus adjunctorum nos adducat; ſed ita vivitur, ac ſi tam ingentia promiſſa non extarent, nobiſve cognita eſſent. Tranſgreſſioni præcepti legis Moſaicę opponitur *neglectus ſalutis*: qui neglectus longe plura in ſe includit, quam unius alicujus præcepti violationem ſimplicem, ut hic quoque ſit vis aliqua argumenti.

Salutem autem, vel ſermonem de ſalute, nempe euangelium, ſermoni opponit angelico, id eſt legi: (*a*) quia lex nec promiſſionem apertam illius ſalutis continebat, ſed tantum ſub umbris quibuſdam & verborum involucris occultatam; nec eam conditionem apponebat, qua homines ſalutem facile conſequi poſſent, ſed qua damnationem & mortis ſupplicium potius incurrebant. Idcirco Paulus dixit, *Lex iram operatur* (*b*) Rom. 4. 15, legemque *miniſterium mortis* appellavit, & *literam quæ occidit* 2 Cor. 3. 6, 7, adeo ut longe juſtius appellari potuerit *ſermo mortis & damnationis*, quam *ſalutis*; ſermo qui non tam ſalutem attulerit, quam damnationem & mortis ſupplicium intentarit. Quod ſi ergo illi ſupplicium non effugerunt, qui unum aliquod præceptum Legis, non tam ſalutem promittentis, quam ſupplicium minitantis, contumaciter tranſgreſſi ſunt: quomodo nos effugiemus, ſi ſermonem, quo nobis æterna ſalus apertiſſime promittitur, quo omnium criminum remiſſio nobis offertur, ea tantum conditione, (*c*) ne ulli in poſterum peccato mancipati, ulloque ſcelere polluti, conceſſa nobis veræ infirmitatis venia, ſancte, quantum vera in *Deum* fide, tantæque ſalutis haud dubia ſpe coniti poſſimus, coram Deo vivamus; ſi hunc, inquam, adeo præſtantem & eximium omnique veneratione ac receptione dignum ſermonem contemſerimus, nec ei fidem adjungere ac obedientiam tam facilem præſtare voluerimus? quæ unquam gravior a nobis in *Deum* ἀσέβεια committi poſſet, cujus quanto major eſt gratia, tanto majus crimen ſi contemnatur; maximum autem, ſi contemnatur maxima?

Quæ quum initium accepiſſet enarrari per dominum. (*d*) Jam ſermonis iſtius primum præconem & prædicatorem exprimit, qui eſt dominus, quem opponit angelis, qui domini iſtius miniſtri ſunt, eumque venerantur & adorant. Quod ſi ergo illi non effugerunt, qui ſermonem angelicum contempſerunt, quomodo iſti effugient, qui dominicum ſermonem contempſerint? Sed quia hanc ſalutem alii quoque prædicarunt: propterea expreſſit diſcrimen hac in parte inter dominum & alios ſalutis iſtius præcones. (*e*) Illud autem eſt, quod dominus primus eam annunciaverit; alii autem edocti a domino, poſt ipſum. In prædicatione autem iſta domini includitur omne id, quicquid dominus vel fecit, vel paſſus eſt, ut prædicationi ſuæ fidem faceret, quemadmodum paulo poſt viciſſim in confirmatione, prædicatio euangelii continetur. Et ne quis diceret, non omnes audiviſſe prædicationem ipſius domini; propterea adjunxit domino alios quoque ſalutis iſtius præcones, qui a domino edocti, & ad prædicandum euangelium in totum orbem terrarum dimiſſi fuerunt.

Per dominum dicit, quia & Legem, ſermonem *per angelos* dictum vocaverat, nempe ut ſignificaret, (*f*) primum ſermonis euangelici autorem non eſſe Chriſtum, quemadmodum nec angeli, Legis fuerunt: ſed utriuſque tum Legis tum euangelii, primum quidem autorem eſſe *Deum*; cæterum legem per angelos, euangelium per dominum angelorum promulgatum eſſe.

Ab iis qui audiverunt. Nempe ex ipſo domino.

In nos confirmata eſt. Εἰς ἡμᾶς, id eſt *nobis*. (*g*) Particula εἰς reſpondet Hebraico *Lamed*, quæ dativi caſus nota eſt. Hoc modo locutus eſt etiam Petrus 1 Epiſt. 1. ℣ſ. ult. Ex hoc autem loco non injuria colligitur, ut diximus tunc, cum de hujus epiſtolæ autore ageremus, autorem ejus non fuiſſe Paulum. (*h*) Nec enim ille unquam ſe apoſtolorum numero eximit, & in auditorum apoſtolicorum ordinem refert, quod hujus epiſtolę autorem facere hic videmus. Semper ille ſuam autoritatem apoſtolicam tuetur, & ſartam tectam eſſe vult. Idque vel inprimis illi faciendum erat, quoties ipſi cum Judæis res eſſet, qui autoritatem ejus elevabant. Ita ut hic illi oratorum ἀναχωρήσει nullus ſit locus. Non ergo apoſtolum, ſed apoſtolicum quendam virum hæc epiſtola habet autorem.

(*i*) *Confirmata eſt* maluit dicere, quam ſimpliciter prædicata eſt. In confirmatione enim ipſa prædicatio includitur, ſeu ab ea ponitur: ut ſimul oſtenderet, hunc ſermonem de ſalute non eſſe vanum, aut argumentis & probationibus ſolidis deſtitutum, ſed cui fides habeatur digniſſimum; ne quidquam prętexere poſſint, qui illi non credunt, eumque negligunt. Neve quiſquam putaret, euangelium hac in parte inferius eſſe Lege: quod legis quidem promulgatio multis argumentis & admirandis operibus confirmata fuerit; Euangelii autem prędicatio iis fuerit deſtituta. (*k*) Tantum enim abeſt, euangelii prædicationem inferiorem hac etiam in parte fuiſſe Lege, ut ea ſibi confirmationis ſuę cauſa habuerit adjuncta, quę antehac nunquam viſa, nunquam audita fuere, quæque diviniſſima ſunt prorſus, & omni exceptione majora: quales inprimis erant ſpiritus ſancti diſtributiones, quas ultimo loco ℣ſ. ſeq. commemorat *D.* Autor.

Verſ. 4. *Conteſtante, ſeu ſimul atteſtante Deo ſignis & portentis & variis virtutibus, & ſpiritus ſancti diſtributionibus.* Hic exprimit quomodo ſuam prædicationem confirmarint apoſtoli, nempe & ſignis, & prodigiis, & virtutibus variis, & ſpiritus ſancti diſtributionibus. Verum quia hæc non ſua propria, ſed divina virtute patrabant: propterea *Deum* introducit Autor, una cum iis veluti teſtantem, & illorum dictis ſuffragantem. Deus enim erat, qui hæc per ipſos efficiebat. Quis ergo tantis confirmationibus, & tanto teſti non credet? Neque poterant hæc negari, cum ad eos ipſos ſcribat, quibus prædicatio euangelii per iſta ſigna ac prodigia confirmata fuerat, quæque ex oculis ipſi ſuis viderant. Neque vero & a nobis, qui ea non vidimus, poteſt. Merito enim alicubi quidam: (*l*) *Scimus, vi miraculorum totum pene orbem ad Chriſtum fuiſſe pertractum: quod qui negant, majus ipſi, miracula tollendo, miraculum faciunt. Incredibilius enim miraculum eſt, totum orbem terra, aliis religionibus antiquitus imbutum, tam per*

(*a*) *Cur ſalus opponatur Legi?* (*b*) *Lex ſermo mortis potius quam ſalutis appellari debuit.* (*c*) *Salutis adipiſcendæ conditio.* (*d*) *Sermonis euangelici primus prædicator dominus.* (*e*) *Diſcrimen inter dominum, & alios ſalutis præcones.*

(*f*) *Primus euangelii Autor Deus.* (*g*) *Particula* εἰς. (*h*) *Paulus non eſt hujus epiſtolæ Autor.* (*i*) *Non apoſtolus aliquis, ſed vir aliquis apoſtolicus.* (*k*) *Euangelium non minus quam lex confirmatum.* (*l*) *Auguſtinus*

cis apo-

-cis Apostolis, tam imperitis, tam incredibilia humanæ rationi prædicantibus, sine ullis miraculis credidisse; quam illa ipsa miracula, quæ per eos facta narrantur.

(a) *Signis.* Signa sunt ea omnia, quę indicio sunt, aliquem vera dicere & a Deo missum esse. *& portentis, τέρασι, prodigiis*: sunt (b) signa stupenda prorsus & ingentia qualia erant, mortuis vitam restituere, cæcis & claudis natura, oculorum & membrorum integritatem usumque non restituere, sed dare: quale & illud erat, quod umbra Petri, sudaria Pauli, omnes morbos sanarent.

(c) *Et variis virtutibus δυνάμεσι, potentiis*, sunt varia facta potentia, id est quæ summam potentiam requirebant & arguebant: generalius hoc est priore.

(d) *Et spiritus sancti distributionibus.* Hoc nominatim commemorat Autor, quia divinissimum fuit opus & euangelio proprium, nempe quod spiritus sanctus apostolis vel prædicantibus, vel manus imponentibus, datus fuerit prædicationi eorum assentientibus. (e) Distributiones autem vocat, non solum quod unicuique portio quædam spiritus sancti contigerit; sed præcipue, quod variis varia spiritus sancti dona contigerint. Cujus diversitatis non alia fuit causa, quam divina voluntas.

Propterea addit: *secundum suam voluntatem.* Hanc istius ipsius rei causam apostolus etiam fuisse testatur 1 Cor. 12. 11. & alibi dicit, Ephes. 4. 7, *unicuique datam esse gratiam*, qua spiritus sancti donum intelligitur.

Secundum mensuram donationis Christi, id est ea mensura non tantum quantitatis, sed etiam qualitatis, qua Christo donum suum cuipiam admetiri libuit. Ut enim diversi diversis, non eadem aut omnia omnibus dona contingerent, requisivit id ecclesiæ in unum veluti corpus collectæ, & ex variis compositæ membris, usus ac necessitas: quo alii aliorum opera indigentes, tanto magis mutuo inter se amore & concordia conspirarent. Quod vero hæc dona istis, illa vero aliis, & huic quidem præstantiora, illi vero minus præstantia contigerint, id non alii rei, quam divinæ voluntati seu placito imputari debet. Porro de donorum varietate legatur id quod scribit Paulus 1 Cor. 12. Ephes. 4.

(f) Vers. 5. *Non enim Angelis subjecit.* Hæc verba duplici ratione cum superioribus connecti possunt: vel ut respiciant ad illa ℣. 3 (g) verba, *tanta neglecta salute*; ita, ut his verbis explicetur salutis istius magnitudo, quod nimirum Deus futurum illum orbem hominibus subjecerit, quo jure Angeli non gaudeant, & hac in parte hominibus sint inferiores: (h) vel potius, ut hic iterum D. iste Autor ad comparationem Christi cum Angelis redeat, & sic nova quadam ratione fundamentum illud argumentationis suæ modo propositæ superiori cap. jactum muniat simulque causam tacite innuat, propter quam Christus, Angelis, ratione naturæ quondam mortalis, aliquanto minor, iis longe major ac sublimior evaserit; quippe cum ipsi, non angelis futurus ille mundus subjectus sit. (i) Nam quo magis hanc posteriorem hæc verba cum superioribus connectendi rationem approbemus, id facit, quod D. Autor adhuc de Christo ipso loquatur, eumque soluni Angelis opponat, & Psalmi octavi quæ citat verba, quibus homini futurum orbem subjectum esse demonstrat, ipsi Christo applicet ℣. 5; quod & Paulus fecit 1 Cor. 15. 27. Ephes. 1. 22. (k) Idcirco autem hoc testimonium de Christo angelis præstantiore effecto ad extremum reservare voluisse videtur, quod in eo simul dicatur, Christum debuisse etiam, antequam ad tantum fastigium perveniret, angelis minorem esse: ut hac ratione & dubium illud, cur Christus antehac Angelis inferior, iis multo sublimior evaserit, una dissolveret; & aditum sibi ad explicandam imminutionis istius causam, quo præcipue spectabat, aperiret, atque ita porro ad Sacerdotium Christi explicandum, sensim gradum faceret.

Ait igitur: *Non Angelis subjecit orbem terræ futurum.* Nempe sic, ut illis jus dominii aut hæreditatis vel dederit, vel dare decreverit. (l) Angeli futurum illum orbem incolunt: sed tanquam alienam domum aut regnum, non ut suum proprium: nec ullam iis injuriam faceret Deus, si eos ex istis sedibus in alias transferret & migrare juberet. *Servus enim*, ut huc quoque Christi verba accommodemus, *non manet in domo in æternum* Joh. 8. 35, id est manendi in perpetuum jus non habet, licet alioquin facto ipso semper in domo manere possit: *sed filius manet*, id est perpetuo manendi jus habet.

Orbem terræ futurum, *τὴν οἰκουμένην τὴν μέλλουσαν. illum orbem, illum futurum*, articulo utrobique addito: id est locum illum, in quo jam quidem habitat & Deus, & Christus, & omnes sancti angeli, sed olim demum omnes homines pii. Futurum enim nostri respectu appellat; cum ceteroquin sit præsens, seu jam reipsa extet. Locus autem iste cum omnibus bonis intelligendus est, quorum illic uberrimus est proventus.

De quo loquimur. Hæc verba, quemadmodum capite superiori monuimus, non ideo addidit, ut doceret, se hoc loco de futuro orbe loqui, quis enim hoc ignorare potuit, postquam futurum orbem nominavit? sed quod respexerit ad superiora verba, in quibus τῆς οἰκουμένης mentionem simpliciter fecerat, sic ut in illis quoque futurum intelligamus orbem.

Vers. 6. *Testatus est autem.* Pro eo quod subjicere debuit autor, *sed homini subjecit*, maluit statim verba Psalmi, quibus id dicitur, citare. (m) *Δὲ, autem*, positum pro *ἀλλὰ sed. In quodam* scil. *loco quis*, vel *alicubi quispiam.* Non ex ignorantia ulla & loci scripturæ, & autoris sic loquitur. Qui enim verba ipsa tam exacte recitare novit, quomodo illa, etiam vulgo nota, ignorare potest? imo quia & locus hic scripturæ, & Autor istius dicti omnibus erat notissimus, propterea nec locum notavit, nec autorem nominavit, ne cursum orationis non necessariis nominibus interrumperet. (n) Habetque id in more D. iste autor, ut tot scripturę dicta citans, nuspiam vel locum, vel autorem indicet. Infra quidem cap. 4. 7 Davidem citat autorem dicti superius a se allati: sed ut de temporis ratione, non de autoris nomine constaret.

(a) Signa. (b) Portenta. (c) Virtutes. (d) Spiritus sancti distributiones. (e) Cur distributiones dicantur. (f) Nexus cum superioribus duplex. (g) Prior. (h) Posterior. (i) Posterior præfertur priori.

(k) Cur testimonium ex Psal. 8 ad extremum reservarit Autor. (l) Angeli jus futuri orbis non habent. (m) Autem pro sed. (n) Autoris consuetudo.

(a) *Quid est homo quod memor es ejus? aut filius hominis, quod visites eum.* Verba sunt Psalmi 8, quæ duplicem habent sensum, literalem & mysticum. (b) Literali sensu intelliguntur de dominatu hominis terreni in hunc orbem visibilem, & ea omnia quæ in illo reperiuntur. (c) Mystico autem sensu de dominatu hominis spiritualis ac cælestis etiam in orbem illum invisibilem, eaque omnia quæ in illo continentur. Per *hominem* autem utrobique intelligitur quidem totum hominum genus; sed maxime utriusque generis caput ac parens primus: (d) illic quidem Adamus ille primus: * hic vero secundus, nempe Christus. Nam in utroque plena & perfecta quadam ratione id quod in verbis istis exprimitur, licet diverso, ut diximus, sensu, impletum est; in cæteris autem sigillatim sumtis, nonnisi ex parte. Quemadmodum enim olim cum solus (e) Adamus, humani generis pater, in terris extaret, aut haberet quidem jam liberos, sed nondum adultos, nec a se separatos, solus suo & liberorum nomine totius istius orbis erat Dominus, imo liberos quoque ipsos sub suo habebat imperio curaque paterna: sic nunc Christus, qui secundus est Adamus, humani generis restaurator, & omnium Christianorum spiritualis pater, solus tam diu imperium in orbem illum futurum cæteraque omnia obtinebit, donec nos omnes, qui nunc sub paterna illius cura ac imperio sumus, ad spiritualem illam maturitatem, hoc est immortalitatem, pervenerimus. Tunc enim non amplius in Christo, nostro spirituali patre & capite; sed nos ipsi futuri isti orbis domini & possessores erimus, non secus atque Adami liberi, postquam adolevissent, non ut antehac sub patre, sed una cum patre, in orbis istius jura successerunt. (f) Per *hominem* ergo, ut diximus, sensu literali intelligi debet primo Adamus, & consequenter quivis ex Adamo progenitus, postquam ad annorum maturitatem pervenit, & sub patris sui potestate ac cura esse desiit. Nam ante hoc tempus eatenus tantum hujus orbis jus habet, quatenus parentibus adhæret, & in imperandi jura natus est. (f) Sensu mystico per hominem primo intelligendus est Christus, deinde Christiani consequenter omnes, postquam ad immortalitatem pervenerint. Nam ante hoc tempus nonnisi in Christo futuri illius orbis domini & possessores sunt.

Quod memor es ejus, hoc est quod eum cures, ejus rationem habeas. (h) *Filii* autem *hominis* appellatio tam late sumitur in scriptura, quam *hominis*, sic ut non minus quam hæc Adamo conveniat.

Quod visites vel *inspicias eum*. Ἐπισκέπτῃ. (i) *inspicere*, idem est quod curare. Quæ enim diligenter curamus, ea subinde visere ac inspicere solemus.

Vers. 7. *Minuisti eum paulo minus ab Angelis.* Βραχύ τι. *breve quid.* (k) Sensu literali verba ista βραχύ τι, non de exiguo ac brevi tempore, quo homo sit minor angelis, debent intelligi; sed de exiguo dignitatis ac præstantiæ, quod inter homines & angelos intersit, discrimine, hoc autem est, quod angeli quidem natura sint immortales, homo vero natura mortalis. (l) Sensu autem mystico, non de re aliqua exigua, qua homo spiritualis ac cælestis, seu qui cælestis evasurus est, angelis sit inferior; sed de brevi quodam temporis spatio, quo angelis est minor, nempe quamdiu adhuc in terris agit, quod momenti cujusdam instar est, intelligi debent. Huic sensui res ipsa magis convenit. Multo enim verius est hominem mortalem, qui immortalis evasurus est, ad breve tempus, quam exiguo quodam dignitatis gradu angelis esse minorem. Non enim adeo exiguum quiddam est, immortalis natura cum mortali conditione collata: (a) adeo ut literalis sensus sit hyperbolicus. Quæ res etiam indicat mysticum, quem diximus his verbis subesse sensum. Nam quod ad voces ipsas attinet, tam Hebraicam *mehat*, quæ in Psalmo habetur, quam Græcas βραχύ τι, nullum est dubium; de temporis brevitate usurpari solere, qua de re vide quid notent (b) Interpretes.

Gloria & honore coronasti eum. Sensu literali intelligitur ea gloria, (c) & is honor, qui in dominatione in universum hunc orbem, & quæ in illo sunt, consistit, quemadmodum sequentibus Psalmi explicatur verbis. (d) Sensu mystico, per gloriam & honorem intelligitur dominatus in futurum illum orbem inprimis, & quæ in illo sunt. Hinc videmus subjectionem visibilis istius orbis, quæ Adamo & posteris ejus contigit, figuram quandam, & typum fuisse invisibilis illius orbis Christo subjecti, & in Christi adventu omnibus qui ipsius sunt subjiciendi.

Et constituisti eum super opera manuum tuarum. His verbis explicatur ista gloria & honor, quo homo coronatus esse dicitur.

Vers. 8. *Omnia subjecisti sub pedibus ejus.* Hæc adhuc pertinent ad gloriæ istius & honoris explicationem. (e) Sensu literali vox *omnia*, restringenda est ad oves, boves, pecora campi, pisces & alia, quæ statim in Psalmo enumerantur: (f) sensu mystico prorsus universe est accipienda. Sensus enim mysticus amplitudini verborum magis convenire solet.

Ideo statim addit: *In eo enim quod omnia ei subjecit*, (intellige homini, vel filio hominis,) nihil *dimisit*, vel *omisit non subjectum ei*. In his & quæ proxime sequuntur verbis, docet hunc Psalmi locum, etiam de alio quopiam esse intelligendum, quam de homine terreno: quandoquidem verba hæc absolute prolata indicio sint, spiritum sanctum alio quodam sensu voluisse ea universe prorsus accipi, quemadmodum etiam ea accipit Paulus 1 Cor. 15. 27; adeoque orbem etiam futurum iis comprehendi. Nam si verba ista universe accipiantur, quivis videt, ea quamdiu mortalem hanc vitam agimus, impleri non posse. Ideo subjicit:

Nunc autem necdum videmus omnia subjecta ei. *Nunc id est* dum præsentem hanc & mortalem vitam agit homo, ad hoc usque tempus non videmus illi omnia subjecta esse. Unde sequitur istorum verborum impletionem, nonnisi in eo homine, qui ex hac mortali vita ad immortalem fuerit translatus, locum habere.

Necdum vel *nondum*, id est ab initio mundi usque ad hoc tempus non vidimus ulli mortali homini in universum omnia fuisse subjecta; cum tamen βραχύ τι, id est *ad parvum tempus*, ut supra explicavimus,

(a) *Verborum Psalm. 8. 5 sensus duplex.* (b) *Literalis.* (c) *Mysticus.* (d) *Adamus primus.* * *Adamus secundus.* (e) *Eorum comparatio.* (f) *Sensu literali per* hominem *primo intelligendus est Adamus.* (g) *Sensu mystico, primo Christus.* (h) *Filius hominis* pro *homine.* (i) Inspicere, *pro* curare. (k) *Verborum* βραχύ τι *in Psal. 8 sensus literalis.* (l) *Sensus mysticus.*

(a) *Sensus literalis hyperbolicus.* (b) *Beza.* (c) *Gloria sensu literali.* (d) *Sensu mystico.* (e) *Vox omnia sensu literali restringenda est.* (f) *Mystico non item.*

homo

homo angelis minor esse debuerit. Proinde non de homine mortali, sed de homine aliquo ad immortalitatem translato, id intelligendum est. Adhuc docuit D. Autor homini seu hominis filio, absolute subjicienda fuisse omnia, ideoque futurum etiam illum orbem: quinam vero ille homo sit, nondum ostendit. Jam ergo versiculo sequenti docet, hoc in Christo Jesu ad immortalitatem translato esse impletum. (a) Unde apparet, hæc Psalmi verba si sensum mysticum spectes, principaliter ac proprie de Christo accipienda esse; & ex parte tantum ac veluti consequenter de Christianis. Nec enim proprie ex fidelibus quisquam omnia possidebit: sed omnes omnia; & ne illa quidem plane universa, si a fidelibus caput ipsorum sejungas. Nec enim in angelos dominatum habebunt, cum illi tantum dominari in angelos conveniat, qui ipsis etiam fidelibus dominetur.

Vers. 9. *Eum autem, qui modice quam Angeli minoratus est, videmus Jesum propter passionem mortis gloria & honore coronatum, ut gratia Dei pro omnibus gustaret mortem.* Hic jam, ut diximus, docet, verba ista Psalmi, quibus Deus omnia plane hominis filio subjicere decrevit, impleta esse in Jesu; seu Jesum esse istum hominem vel filium hominis, cui plane omnia, proinde & futurus ille orbis subjiciendus erat: simulque alterum capitis istius membrum aggreditur. (b) Hinc enim jam apparet, nihil esse in eo absurdi aut veritati contrarium, quod is, qui ratione naturæ angelis fuerit minor & inferior, illis multo major ac sublimior evaserit: imo cum scriptura testetur, eum, qui angelis esset minor, id est filium hominis, debuisse universorum Dominum evadere, quis non videt, Christi hominis exaltationem, quæ omnes omnium Angelorum dignitates longe exsuperet, optime cum scriptura congruere? (c) Quocirca his verbis facile amolitur D. Autor absurditatem, quæ in eo esse videri poterat, quod Christus homo angelis longe præstantior, eorumque Dominus effectus fuisse dicatur.

(d) *Quam angeli minoratus.* Non quod ulla ex parte minor adhuc sit, postquam tanta gloria & honore coronatus est: sed quod minor fuerit. De verbis βραχύ τι supra jam egimus. Hinc videmus, cum D. Autor adeo sollicite laboret, & Scripturæ dictis pugnet, ut evincat eum qui angelis fuerit ratione naturæ minor, nempe Christum, debuisse suprema gloria & honore coronari, angelosque dignitate longe superare; nec ipsi autori, nec cuipiam (e) Christianorum, ad quos scribit, divinæ præter humanam in Christo naturæ in mentem venisse. Nam si hanc in Christo agnovissent, nullo negotio etiam Christum angelis longe præstare, naturamque humanam ei rei minime obstare vidissent. Quid quæso tanto molimine, tantoque argumentorum apparatu, ad rem omnibus apertissimam persuadendam opus fuisset? quid conquisitis aliunde argumentis laborat autor, cum uno ictu, unica naturæ istius divinæ mentione rem totam conficere potuerit?

Videmus Jesum. Id est Jesum, qui fuit per breve aliquod tempus, vel aliquantum minor quam angeli, videmus gloria & honore coronatum: quasi dicit illud nondum videmus, nec unquam videbimus, ut homo in hac vita mortali degens ea gloria & honore sit præditus, ut omnia prorsus subjecta suis pedibus habeat: at Jesum immortalem redditum in eo honore ac dignitate positum videmus: id est tam certo id novimus, quam si oculis nostris id usurparemus. Videmus animi, non corporis oculis, videmus fide, non sensu.

Interseruit vero verba, *propter passionem mortis*, ut causam indicaret, propter quam Jesus, qui nunc tanta gloria & honore coronatus est, fuerit & debuerit esse (f) Angelis natura naturalive conditione minor. Poterat enim aliquis cogitare; cur non angelum potius aliquem Deus ad tantam gloriam evexerit, eumque cælestem regem ac Dominum, & filiorum suorum ducem, caput ac principem effecerit, quam hominem mortalem? Itaque causam indicat propter quam Jesus, qui nunc populi divini cælestis est Rex ac Dominus, fuerit angelis mortalis naturæ conditione minor? nempe id factum esse *propter passionem mortis*, id est ideo ut mortem pateretur. Nam vocula *propter* hoc loco non causam *minorationis* formalem, ut loquuntur; sed finalem significat. Si enim minoratio in ipsa mortis perpessione sita fuit, quomodo illius causa finalis statui posset perpessio mortis?

Addit enim D. Autor: *ut gratia Dei pro omnibus gustaret mortem.* Num ergo gustavit mortem, ut eam gustaret? (g) Neque etiam putamus hæc verba, *propter passionem mortis*, conjungenda esse cum seqq. id est *gloria & honore coronatum*: quasi divinus autor voluerit dicere, Jesum esse propter passionem mortis gloria & honore coronatum. Etsi enim id verissimum est, & a Paulo assertum Phil. 2. 8, 9. tamen non id hic agebatur, propter quam causam Jesus gloria & honore fuerit coronatus: sed id potius indicandum erat, propter quam causam fuerit angelis naturæ conditione ad breve tempus minor. Deinde quo sensu diceretur aliquis propterea quod passus sit mortem, gloria & honore esse coronatus, ut pateretur pro omnibus mortem? quasi post coronationem istam pati possit. Nam aliud est dicere, ut mors, quam antea passus sit, per coronationem eam consequentem omnibus fiat salutaris, quod non dicitur: aliud ut eam adhuc patiatur, quod hic dicitur. (h) Est ergo in istis verbis agnoscenda transpositio quædam; vel ut verbum *videmus* collocetur post hæc verba, *propter passionem*, hoc modo; *Jesum autem, qui breve quid ab angelis minoratus fuit, propter passionem mortis: videmus gloria & honore coronatum*: Vel ut sensu eodem manente ita ordinemus verba, quemadmodum & (i) non nemo Interpretum fecit: *Iesum autem videmus gloria & honore coronatum, qui breve quid ab angelis minoratus fuit propter passionem mortis, ut gratia Dei pro omnibus gustaret mortem*, (k) estque sensus quem deinde vers. 14 plenius & uberius exponit; Jesum, quia hominum servator esse debuit, debuisse hominem etiam esse mortalem, non angelum, ut mortem pateretur, & per eam nos summo bono afficeret, quod eodem versiculo explicatur. Quemadmodum autem Jesus homo verus & naturali conditione cæteris hominibus similis esse debuit;

(a) *Soli Christo vere competit.* (b) *Alterum capitis istius membrum.* (c) *Christi hominis exaltatio.* (d) *Christus non amplius angelis ulla ex parte minor.* (e) *Christianis tum in mentem non venit alterius præter humanam in Christo naturæ.*

(f) *Cur Christus natura angelis minor esse debuerit?* (g) *Verba* propter passionem mortis *quo referenda?* (h) *Transpositio verborum.* (i) *Piscator.* (k) *Cur Christus esse homo debuerit non angelus.*

(a) sic duplicem naturam, humanam & divinam habere non debuit. Neque enim eorum servator est, qui natura & Dii sunt & homines; sed hominum tantum: ut ex ejus resurrectione & immortali post mortem vita omnem mortis metum possent deponere vers. 15. (b) *Gloria & honore coronatum*; ille nempe de quo in Psalmo agitur, quod sit constitutus super omnia opera Dei, quod omnia in universum sint pedibus ejus subjecta, ac proinde ab omnibus ei debeatur cultus & honor tam sublimi imperio ac potestate dignus.

Addit Autor: *ut gratia Dei pro omnibus gustaret mortem.* Hæc verba nihil aliud sunt, quam repetitio istius causæ, propter quam Jesus angelis minor esse, id est non angelicam, sed humanam naturam, quæ corruptioni ac morti obnoxia esset, habere debuerit. Caussam istam verbis Psalmi ad Christum accommodatis breviter inseruerat, ut rerum ordini serviret, & scrupulum quamprimum ex lectoris animo eximeret: rursus autem uberius eam explicare noluit, ne seriem cursumque verborum Psalmi turbaret. Hanc ergo resumit, ut ea ratione aditum sibi faciat ad seqq. in quibus de caussis, quæ Deum impulerint ut Jesum morti subjiceret, plenius differit, & ab ultimo fine ac scopo telam hanc retexit. Quia enim Dei gloria & hominum salus id requirebat, ut princeps salutis eorum mortem pateretur: propterea Deus decrevit ut ita fieret. Hanc vero ut pati posset, natura homo mortalis, non angelus esse debuit. Itaque post particulam *ut*, in his verbis subaudiri debet particula, *inquam.* Non simpliciter vero causam hanc minorationis, quod ea sit mors Christi, repetit, sicut ante fecerat: sed addit hujus quoque causam, & efficientem, quæ est gratia Dei: (c) & finalem, quæ est maximum omnium hominum bonum. Ab ipso statim initio simulatque apertam mortis Christi mentionem fecisset, voluit maximas gravissimasque illius causas afferre, (d) ne quis eam elevaret, & non tanti faciendam putaret, ut propterea populi divini rex ac Dominus angelis esse minor debuerit. *Gratia Dei*, id est Dei benignitate seu gratuito erga homines favore & benevolentia. Ingenti Dei beneficio id factum est, ut Christus mortem, quæ cum omnium hominum maximo commodo conjuncta est, subiret.

Vers. 10. *Decebat enim eum, propter quem omnia & per quem omnia, qui multos filios in gloriam adduxerat*, vel *multos filios in gloriam adducentem*; *auctorem* vel *principem salutis eorum per passiones consummare.* His verbis redditur causa, propter quam Deus aliter facere non debuerit, quam ut Christum, quem populo suo ducem ac principem jam destinaverat, morti objiceret, nec alia ratione quam per mortem ad gloriam perduceret. (e) Poterat enim aliquis cogitare, convenientius longe fuisse, Regem populi divini, etiamsi tandem non angelus, sed homo esse debuerit natura quondam mortalis: mortem tamen & varias calamitates non experiri, & quemadmodum rege tanto dignum erat, in summa semper felicitate ac dignitate versari. Imo respondet D. Autor, maxime decuit Deum, ut non aliter faceret, quam eo modo, quo fecit: propterea quod hæc res scopo illius apprime conveniret, & medium esset ad id quod animo intenderat assequendum accommodatissimum. (f) Decet autem eum, qui est omnium rerum & ultimus finis, & prima efficiens causa, quique cuncta & propter se, & per se operatur ac peragit, talia media adhibere, quæ maxime ad rem sint accommodata. Sapientissime enim sapientissimum agere convenit. *Eum*, id est Deum, cujus paulo ante mentionem fecerat, cum diceret Christum gratia illius mortem gustasse.

Propter quem omnia. Describit Deum, ut hac descriptione tacite causam indicet, propter quam ipsum decuerit, ut Christum per afflictiones & mortem perduceret ad gloriam: nempe quia, cum id maxime faceret ad scopum, quem animo intendebat, conveniens omnino erat, ut cum Deus propter se omnia faciat, seu omnia in suam gloriam dirigat, sui maximam ea in re rationem haberet, & id faceret quod ad consequendum hunc scopum accommodatissimum, seque adeo ipso suaque sapientia ac bonitate dignissimum esset.

Omnia, τὰ πάντα. (g) Articulus τὰ videtur hoc loco restringere vocem πάντα ad subjectam materiam. Subjecta autem materia, est nostra salus. Quocirca ad ea omnia nominatim est referendus, quæcunque ad salutis nostræ rationem causamque pertinent.

Et per quem omnia. His verbis vel ratio redditur, cur propter Deum sint omnia, quia nimirum per illum sunt omnia. Nam qui omnium est prima efficiens causa, ille etiam est ultimus finis: vel etiam pars sunt rationis, quam in hac Dei descriptione contineri diximus, cur ipsum decuerit, ut populi sui ducem per afflictiones perficeret. Non minus enim decet primam efficientem causam, apta ad finem media eligere, quam eum, qui sit ultimus finis. (h) Vocula *per*, hoc loco, non instrumentalem & mediam, sed principalem efficientem denotat: quod semper contingit, quotiescunque de Deo aliquid efficiente usurpatur. Ea autem illius particulæ ad Deum relatæ vis esse videtur, ut significet, eum non tantum res, de quibus sermo est, primum invenire ac decernere; sed etiam sua virtute ac robore, aut mediis a se productis, non aliunde mutuatis, ad exitum perducere. Hinc Rom. 11 vers. ult. distinguuntur ista, *ex quo omnia & per quem omnia*; quorum illud ad prius, hoc ad posterius significandum Apostolus adhibuit: noster vero autor verbis, *per quem omnia*, utrumque complexus est: quod vero Paulus ibidem adjicit, *& in quem omnia*, noster dixit, *propter quem omnia.*

Multos filios in gloriam adducentem. (i) Hic exprimit Dei scopum & intentionem, quæ erat, multos filios perducere ad gloriam. *Multis* non opponuntur hoc loco omnibus; sed tantum paucis. Non paucos, inquit, filios, sed valde multos Deus ad gloriam adducere constituit, ac propterea tot filiorum causa non mirum est quod duci ipsorum non pepercerit. Si pauci fuissent, fortassis eorum causa tot tantisque malis ducem eorum non objecisset.

(k) *Filios*, nempe suos, quales sunt omnes, qui in Christum credunt. Ex Deo enim nati seu ab eo progeniti sunt, unde mirum non est, quod eos, utpote filios suos, ad gloriam, nempe suam, velit perducere. Præterea in hac filiorum appellatione est magna vis. Cum enim illi, quorum saluti consulendum erat, Dei filii, & sic

(a) *Cur non duplicem naturam habere debuerit?* (b) *Christi gloria & honor.* (c) *Causa Christi mortis & efficiens & finalis.* (d) *Mors Christi elevari non debet.* (e) *Occupatio.*

(f) *Deus cuncta propter se & per se operatur.* (g) *Hæc omnia ad subjectam materiam restringenda.* (h) *Vocula per de Deo usurpata, quem sensum habeat?* (i) *Dei scopus.* (k) *Filii Dei qui?*

Christi

Christi fratres essent; decuit sane Deum, ut filium hunc, licet charissimum, salute eorum id exigente, afflictionibus ac morti subjiceret. *In gloriam*, (a) id est summam illam ac cælestem, quæ ἀπ' ἐξοχῆς gloria dicitur: in gloriam ei similem, qua paulo ante Christum Jesum coronatum esse dixit, & quam in Psal. 8, mystice intelligendam esse docuit, quæ alias etiam gloria Dei appellatur.

Ducentem. Alia exemplaria habent ἀγαγόντα in præsenti, (b) vel præterito imperfecto: alia ἀγαγόντα in præterito aoristo. Illud fortassis rectius: quasi dicat cum Deus in eo esset, ut multos filios in gloriam perduceret. Quanquam & ἀγαγόντα satis convenit, si præteritum istud de decreto multos filios in gloriam perducendi accipiamus.

(c) *Cum perduxisset.* Id est perducere decrevisset. Aliis, eodem sensu manente, præteritum per enallagen temporis positum videtur pro futuro *adducturus*.

Principem salutis eorum. Hic medium quoddam exprimitur, quo Deus in deducendis ad gloriam filiis suis uti voluit, nempe quod iis ducem ac principem salutis dare decreverit. Tantus enim exercitus ducem poscebat. Hic vero, ut omnes tanti muneris partes penitus impleret, cunctas itineris istius molestias perferre, & laboribus variis exerceri debuit. (d) Ἀρχηγὸν. Ἀρχηγὸς proprie significat eum, qui primus ducit. Hoc autem loco duo complectitur. Significat enim eum, tum qui in itinere cæteros omnes anteit; tum qui cæteris omnibus præest, eos regit, gubernat, eorumque caput ac Dominus est. In exercitu enim Duces & anteire, & regere cæteros solent. Itaque ἀρχηγὸς hoc loco non distinguitur a *Consummatore*, quemadmodum fit cap. 12. 2, sed eum in se includit, quemadmodum ex seqq. D. Autoris verbis apparet, in quibus de Christo tanquam de illo qui cæteros Dei filios sanctificet, quique eorum sit summus pontifex, agit, ostenditque convenientissimum fuisse, ut is, qui alios sanctificaturus esset, eorumque Pontifex futurus, similis etiam iis per omnia fieret. Quare ἀρχηγὸς τῆς σωτηρίας *dux* vel *princeps salutis* hoc loco significat eum, tum qui cæteros ad salutem ducit, seu iis in itinere ad salutem præit, tum qui rationi salutis præest, eamque in manu sua habet & administrat. Jam ergo, cum iter hoc salutis ducat ut plurimum per mortem, per varias afflictiones & calamitates Act. 14. 22, an non decuit ut istius itineris dux & mortem & afflictiones varias experiretur prius, quam ad metam illam sempiternæ salutis penetraret, quo exemplo suo doceret, viam hanc adeo asperam & salebrosam, quæ in sempiternum interitum homines præcipitare videtur, ad supremam illam sempiternæ salutis arcem tendere? similiter, annon convenientissimum, & Dei sapientia dignissimum erat, ut is, in cujus manu ipse omnium filiorum suorum salutem positurus erat, quemque supremum eorum pontificem constituere volebat, per omnia fratribus suis similis fieret, eandem cum ipsis malorum & afflictionum sortem experiretur, quo mali non ignarus ipse miseris succurrere disceret?

Salutis eorum, id est gloriæ illius sempiternæ, ad quam eos Deus vult perducere, ut prius locutus est autor.

Per afflictiones consummare. Et *consummare* eum decuit, ut, & ipse sua signa sequentibus perfecte opem ferre, salutemque eorum omni ex parte procurare posset; & hi vicissim expressum in suo duce salutis exemplum haberent: & *per afflictiones* id fieri oportuit; tum ut hi viderent, eum hoc ipso itinere quod sibi calcandum est, non alio ullo ad salutem pervenisse, sicque in ejus exemplo itineris & vestigia & exitum cernerent: tum ut ipse dux, itineris & militiæ istius laboribus exercitus, laborantium veluti notis sibi malis ac doloribus tanto facilius commoveri, & ad opem iis promte ferendam excitari posset.

(e) Afflictionum seu παθημάτων nomine, & mortem ipsam, præsertim violentam, &, quæ eam tum antecedere, tum comitari solent mala complexus est omnia. Cum enim ingens filiorum Dei multitudo mortem violentam & varias afflictiones subeat, propterea ipsorum dux ab iis immunis esse non debuit.

(f) *Consummare*, τελειῶσαι. Id est ad gloriam istam, filiis Dei decretam, perducere, salvare. Nam cui hoc contingit, ille undiquaque perfectus & consummatus evadit; huic jam nihil, quod ad summam felicitatem pertineat, deest. Quocirca hac voce isto loco summam beatitatem & felicitatem, & vitam gloriosam, nullis malis obnoxiam significat. Quo sensu eadem voce D. Autor aliquoties est usus cap. 5. 9. & VII. 28. & XI. 40. Alias solet hæc vox ab eodem etiam autore latius sumi, & aliud quoque perfectionis genus significare cap. 7. 11, 19, & IX. 9 & X. 1.

Vers. 11. *Qui enim*, vel, *nam & qui sanctificat, & qui sanctificantur ex uno omnes: propter quam causam non confunditur, fratres eos vocare.* (g) Hic docet quanta sit inter Christum & Christianos conjunctio, quamque merito non tantum Christus, sed etiam cæteri fideles filiorum Dei nomine censeantur: ne quis putaret, tantum inter Christum & ejus discipulos esse discrimen, (h) ut eorum conditionem ac sortem calamitosam subire non debuerit; sed potius videns tantam conjunctionem inter Christum & reliquos Dei filios, convenientissimum id fuisse censeret, ut Christus eandem quam cæteri Dei filii sortem experiretur.

Videtur autem in istis verbis esse generalis quædam regula de eo qui sanctificat, & iis qui sanctificantur, quod nimirum tum hi, tum ille sint *ex uno omnes*; id est ex uno principio originem ducant, uno Patre sint progeniti & procreati: cujus rei exemplum fuit sub lege. (i) Summus Pontifex erat, qui populum sanctificabat, id est peccata illius purgabat: (hoc enim sensu vox sanctificandi sæpe, ab hoc præsertim autore, sumitur:) populus erat qui sanctificabatur: & tum pontifex, tum populus ejusdem erant gentis ac nationis, eodem patre sati ac progeniti: unde & alii alios fratres appellabant. Similiter etiam sese res habet in summo Christianorum pontifice Christo, & ejus populo: ut & populus, qui a Christo sanctificatur, id est ab omnibus peccatis penitus expurgatur; & Christus, qui populum sanctificat, unius sit cum illo, ut sic dicam, generis, ex eodem patre, nempe Deo, procreatus.

Propter quam causam non confunditur fratres eos vocare. Egregie hoc ex illo consequitur. Quia enim ex

(a) *Gloria filii Dei destinata.* (b) *Diversa lectio.* (c) *Enallage temporis.* (d) *Ἀρχηγὸς quo sensu hic dicatur.*

(e) *Afflictiones quid includant?* (f) *Consummare hoc loco quid?* (g) *Conjunctio inter Christum & Christianos.* (h) *Occupatio.* (i) *Sanctificandi vox quid hic declaret?*

eodem

eodem patre una cum ipsis ortum ducunt; idcirco jure optimo non erubescit vocare ipsos fratres, nimirum suos. Cum vero ait, *non confunditur*, vel *non erubescit*, *οὐκ ἐπαισχύνεται*: significat, contemptibilem alioqui & erubescendam sortem illorum esse, sic ut non injuria pudori sibi ducere possit, quod tales fratres habeat. Quo sensu etiam infra cap. xi. 16 dicit autor, *Deum non pudere Abrahami, Isaaci, Iacobi, quominus Deus ipsorum vocetur*. Quam enim viles sunt isti homines cum summo Deo rerum omnium Domino collati, & quidem a tot jam seculis in pulverem redacti! Similiter omnes Christiani quam viles sunt, quam miseri, egeni, afflicti, contempti, abjecti! sic ut merito Christus, Rex tantus, tantæ majestatis & gloriæ dedignari possit eos pro fratribus suis agnoscere.

Vers. 12. *Dicens, nunciabo nomen tuum fratribus meis, in medio ecclesiæ laudabo te.* Probat scripturæ dictis, rem ita se habere, nempe Christum non dedignari, fideles alios fratres suos appellare. Prius hoc testimonium extat Psalmo 22. 45: *Annunciabo nomen tuum fratribus meis, in medio ecclesiæ laudabo te.* (a) His verbis David Rex, Christi typus, populum Israëliticum fratrum nomine dignatur, & profitetur, se Deum pro beneficio in se collato in ipsorum congregatione celebraturum. Istud in Christo mystico sensu impletum fuisse non injuria censetur tum, cum maximo Dei beneficio affectus, id est ex morte vindicatus & in vitam revocatus in discipulorum suorum cœtu apparuit, & eo ipso Dei nomen annunciavit, cum se redivivum iis, immensa Dei potentia ex mortuis resuscitatus, spectandum proposuit. Quanquam proculdubio etiam verbis & laudibus nomen Dei extulit ac celebravit. Hinc apud Johannem cap. 20. 17 legimus, Christum post suam resurrectionem jussisse Mariam, ut iret ad *fratres* suos, & illis diceret nomine suo: *ascendo ad patrem meum, & patrem vestrum, ad Deum meum, & ad Deum vestrum.* Quibus verbis causam indicat, cur eos fratres suos appellasset, nempe quia communem cum illis patrem ac Deum haberet.

Vers. 13. *Et iterum, Ego ero fidens in eum. Et iterum, Ecce ego & pueri quos dedit mihi Deus.* Alia ejusdem rei testimonia citat, quæ proculdubio ex uno eodemque scripturæ loco sumta sunt. Uno enim contextu cohærent Esaiæ 8 capite; prius vers. 17, sequens vers. 18. Et quod ad prius attinet, in Græca Bibliorum versione, ex qua autorem hunc testimonia petere videmus, ita plane scriptum est: ἐγὼ ἔσομαι πεποιθὼς ἐπ᾽ αὐτῷ, quemadmodum hic citatur. Quæri autem potest, quomodo hoc testimonium ad rem propositam demonstrandam faciat? An quia de se dicit Christus quod confidat in Deo, propterea ostendit, se ex Deo pendere, & illum omnis felicitatis suæ autorem agnoscere, ac proinde eodem modo, nempe ex divina gratia, (b) Dei filium esse, quo cæteri omnes, ut sic merito eos pro fratribus agnoscat? Si enim Christus ita Dei filius fuisset, ut a Deo Patre suo pendere, & in ipso spes suas collocare opus non habuisset, quod cæteris omnibus Dei filiis usu venit, nulla sane causa esset, cur eos pro fratribus suis agnosceret. Quare ex hoc loco apparet, Christum talem esse Dei filium, qui non minus, quam cæteri omnes, spes suas in Deo collocarit, & totus ab ipso pependerit. An vero ita accipiendum est hoc testimonium, ut sequens, quod additur, sit illius explicatio quædam, ita ut ex eo appareat, quanta sit inter Christum & reliquos Dei filios conjunctio? Cum enim prius se solum nominasset Christus, secundo loco ostendit, se una secum inclusisse reliquos Dei filios: quasi dicat ego, inquam, & filioli cæteri, quos dedit mihi Deus. Quia enim Deus illos ipsi dedit, & ejus proprios effecit, propterea non mirum est, quod eos antea in seipso veluti incluserit. Unde apparet, (c) quanta sit inter Christum & reliquos Dei filios conjunctio, quamque merito hic concludatur, Christum eos pro fratribus suis agnoscere, quos unum secum esse censet. Si hanc posteriorem explicationem sequamur, verba *Et iterum*, posteriori testimonio præfixa; non diversi alicujus testimonii nota erunt, quod ad prius non referatur, sed ejus, quod ad illud explicandum adhibeatur. Quanquam ipsum etiam per se, nulla habita superioris ratione, rem eandem quam hoc loco D. Autor probandam sumsit, arguit. In hoc enim testimonio: *Ecce ego & pueri, quos dedit mihi Deus*, aperte Christus cæteros fideles pueros, vel natos, seu filiolos, (est enim in Hebræo *hajeladim*, quod natos seu liberos significat,) nempe Dei, ac proinde etiam fratres suos appellat.

Quos dedit mihi Deus. Dat Deus Christo filios suos, quatenus eos ad Christum adducit, & ut in eum credant efficit, eosque Christi curæ committit: qua de re vide Joh. 6.37,39. Non quod, antequam Christo dentur & in eum credant, Dei sint filii: (per fidem enim, ut Paulus inquit, Filii Dei fumus & sumus:) sed quod simul atque Christo quispiam datus est, Dei fit filius, & nisi datus sit, Dei filius esse non possit. Vide Joh. 6. 37, 44, 45.

Vers. 14. *Quia ergo pueri communicaverunt carni & sanguini, & ipse similiter participavit eisdem.* Postquam docuit, tam arcto fraternitatis vinculo cæteros Dei filios Christo conjunctos esse: nunc etiam docet, qualis sit ipsorum status & conditio, ut hinc talem quoque Christi ducis ac pontificis eorum conditionem esse debuisse concludat. Et sic revertitur ad id, quod versu 9 dixerat, *Jesum fuisse paulo quam Angeli minoratum*, istius rei causam efficientem impulsivam hic exprimens. *quia* inquit, *pueri communicaverunt carni & sanguini*, id est carnem & sanguinem habent, seu carnis & sanguinis sunt participes. *Et ipse.* Quasi dicat, Ideo & ipse, nempe eorum dux ac princeps, tanta cognatione illis devinctus *participavit eisdem*, vel *particeps factus est eorundem*, nempe carnis & sanguinis.

(d) Per *carnem & sanguinem* intelligitur natura & conditio infirma, fragilis, caduca, corruptioni & variis malis obnoxia. *Similiter*, παραπλησίως. Quasi dicas, ratione vicina, quæ enim similia sunt vicina dicuntur. Summa est: (e) Cum Christus hominum mortalium & fragilium dux & servator sit, propterea is non angelus aliquis, multo vero minus ipse Deus summus, qui solus immortalitatem habet; sed homo suo tempore morti & variis calamitatibus obnoxius esse debuit. Nec est quod quis incarnationem (f) Christi ex his verbis concludere velit. Nam eodem modo reliquorum Dei

(a) *David Rex Christi typus.* (b) *Christus gratia Dei est filius.*

(c) *Conjunctio inter Christum & reliquos Dei filios.* (d) *Caro & sanguis hoc loco quid?* (e) *Cur Christus homo tantum esse debuerit.* (f) *Christi incarnatio ex his locis colligi non potest.*

filiorum

filiorum, id est Christianorum incarnatio hinc concludenda esset: cum & Christus iis hac in parte similis fuisse aperte dicatur, & verbum κεκοινώνηκε, quod de iis usurpat autor, non minus, imo natura sua magis participandi actionem significet, quam verbum μετέσχε de Christo usurpatum. (a) Imo vero cum reliqui Dei filii nihil cum incarnatione commune habeant, propterea nec ipsorum Dux & pontifex incarnari debuit. Alioquin enim maxima inter ipsum & reliquos Dei filios in eo, in quo simillimi esse debuerunt, diversitas & dissimilitudo foret; quaque posita, ex Christi morte & eam consecuta resurrectione, suæ resurrectionis seu immortalitatis post mortem & per mortem consequendæ exemplum capere non possent, ac proinde per Christi mortem metu mortis, ut mox subjungitur, liberati haudquaquam fuissent.

(b) Pergit autor, *ut per mortem destrueret eum, qui habebat mortis imperium, id est diabolum.* Jam exprimit finalem causam mortalis conditionis, & denique ipsius mortis Christi; eamque duplicem constituit, quarum tamen una ex altera consequitur & dependet. Una est cum ait: *Ut per mortem destrueret eum, qui imperium habebat* vel *habet mortis.* Quis autem ille sit statim addit: *hoc est diabolum.* (c) Hæc diaboli abolitio de abolitione imperii, vel si mavis, virium quas diabolus ad homines æternæ morti mancipandos habuit, intelligenda est. Qua de causa etiam D. autor eum oon simpliciter uominavit, sed prius hoc pacto descripsit, *quod imperium* vel *robur habeat mortis.* (d) Imperium autem diaboli in eo positum fuit, quod homines sibi plane mancipatos habuerit, ad suosque nutus, id est ad varia peccata & flagitia perpetranda obsequentissimos, sic ut ab hoc diræ servitutis jugo sese extricare non possent: (e) quod imperium, mortis imperium D. autor vocat, quia mortem, æternam nempe, hominibus affert: ita ut imperium vel robur mortis, per Hebraismum, idem sit, quod imperium seu robur mortiferum. Christus ergo mortem subiit, ut homines ex hac teterrima servitute eriperet, & diaboli tyrannidem everteret, omnesque ei vires & robur homines io hac servitute detinendi adimeret, adeo ut in posterum nemo nisi volens sub tristi ejus jugo gemeret. Idcirco etiam dicimur ex potestate Satanæ fuisse erepti Act.26.18. Col. 1. 13. (f) Per mortem autem Christi diabolum omni robore & imperio spoliatum esse, apud Johan. legimus cap. 12. 31, 32, & apud Paulum ad Coloss. 2. 15. (g) Duplici vero ratione imperium aut robur hoc Diaboli mortiferum, per mortem suam Christus abolevit: (h) Primum quia per mortem adeptus est supremam in omnia potestatem, qua omnes inimicos suos, quorum caput est diabolus, coërcet, eorum vires frangit; eosque tandem penitus abolebit. Hæc ratio diabolicum imperium abolendi si hoc loco admittatur, pro concesso ponetur, Christum salutis æternæ ducem debuisse diaboli vires atque imperium suo imperio ac potestate frangere & conterere: quod, quamvis natura rei inspecta, etiam sine morte fieri posset, Dei tamen consilio factum esse, ut non nisi morte interveniente fieret, ob alterum nimirum finem, qui in seqq. verbis exprimitur: quæ proinde eo modo cum iis, de quibus hic agimus, connectentur, quasi dictum esset: *atque ita liberaret eos, qui timore mortis per totam vitam obnoxii erant servituti.* Hoc pacto abolitio imperii ac roboris diabolici per se non sufficiet ad ostendendum, Christum mori debuisse; cum illa, natura sua, haudquaquam mortem postularet; sed eatenus tantum, quatenus ad posteriorem finem, nempe liberationem a mortis metu refertur. (i) Altera ratio, qua diabolicum robur atque imperium mortiferum per mortem Christi fuit abolitum, est, quod Christus per mortem suam, præsertim postquam eam resurrectio & vita immortalis est consecuta, (nam hæc isto præsertim loco, poni debet, ut versu seq. videbimus,) eas hominibus vires indiderit, ut diaboli jugum facile excutere possint, atque adeo innumeri excusserint, & Christo sese manciparint: quod post mortem suam futurum fuisse ipsemet asseruit Joh. 12. 32. Mors enim Christi eamque consecuta resurrectio omnes homines ad Christi fidem amplectendam trahit, iisque immortalitatis spem certam, si Christo obtemperaverint, inserit, ac proinde ut jugo diaboli excusso Christo sese mancipent, facit. Sed prior ratio magis nobis hoc loco probatur. (k) Nam posterior requirit, ut liberatio a metu mortis pro medio habeatur abolitionis imperii diabolici, ac proinde tanquam illius antecedens spectetur. Atqui autoris verba contrarium ostendunt. Ipse enim eorum ordo indicat, abolitionem imperii diabolici, præsertim quatenus per mortem seu morte interveniente facta est, tanquam medium referri ad liberationem a mortis metu, illamque hujus antecedens esse.

(l) Vers. 15. *Et liberaret eos, qui,* vel, *quotquot timore mortis per totam vitam obnoxii erant servituti.* Alterum mortis Christi finem, ut paulo ante indicavimus, his verbis exprimit. Hic autem est, ut Christus homines ex gravissima servitute vindicaret. Nam *obnoxii servituti,* ἔνοχοι δουλείας, hoc loco non significant eos, qui nondum re ipsa serviunt, seu tantum servitutis juri subsunt; sed eos, qui re ipsa serviunt. Servitus autem ista est mortis metus, mortis inquam æternæ, seu quatenus verendum sit, oe sempiternum duret. Nam metuere eorum est, qui serviunt. Hinc Paulus *spiritum servitutis*, dixit esse *in metum.* Rom. 8. 15. (m) Unde apparet, eos omnes quicunque mortem metuunt, expertes esse libertatis, & in gravissima servitute versari. Metuere autem eam cogitur, quisquis certam resurrectionis spem oon habet. Quam vero gravis sit ista servitus, ex eo patet, quod toto vitæ tempore nulla ab ea detur respiratio. Ab hac serviture Christus homines morte sua liberavit, dum per mortem non tantum ad immortalem vitam evasit: (n) sed etiam potestatem coërcendi & abolendi diabolum adeptus est. Hinc ipse ad Johannem Apoc. 1. 17, 18, *Noli timere: ego sum primus & novissimus, & vivus: & fui mortuus: & ecce sum vivens in secula seculorum, & habeo claves mortis & inferni.* Quis enim jam mortem, id est interitum sempiternum metuet, cum ex morte exitum, eumque gloriosissimum, si Christum fuerit imitatus, conspiciat? cum videat, nihil sibi amplius metuendas esse vires ejus hostis qui nos antea oppresserat ac morti sempiternæ manciparat, easque fractas esse ab eo, qui mortem truculentam adiisset? quis amplius erit locus impiorum illis sermonibus, Sap. 2. 15: *Non est refrigerium in*

(a) Imo tollitur. (b) Mortis Christi finalis causa duplex. (c) Diaboli abolitio quid? (d) Diaboli imperium. (e) cur mortis imperium? (f) Per mortem Christi abolitum. (g) Qua ratione? (h) Prior ratio.

(i) Posterior ratio. (k) Utra alteri præferenda? (l) Posterior mortis Christi finis. (m) Mortis metus. (n) Ab eo liberatio.

ſunt homines, & non eſt qui agnitus ſit reverſus ex inferis, nemo eſt qui revertitur. Hinc autem apparet, cum morte conjungendam eſſe hoc loco Chriſti reſurrectionem. Nam ne mortem amplius metueremus, non tantum Chriſtum mortem ſubire, ſed etiam ex ea redire oportuit. *Si enim Chriſtus non reſurrexit*, ut Paulus docet, *vana eſt fides noſtra, adhuc ſumus in peccatis noſtris: & qui in Chriſto mortui ſunt, perierunt.*

Verſ. 16. *Nuſquam enim* vel, *non enim ſane alicubi* (οὐ γὰρ δήπου,) *angelos apprehendit, ſed ſemen Abrahæ apprehendit.* Argumentum verſ. 14 allatum fulcit, & per quandam prolepſin docet, convenientis fuiſſe, ut Chriſtus mortalis homo naſceretur, variaſque afflictiones ſubiret: nempe, quod non angelis, qui morti natura non ſunt ſubjecti; ſed hominibus mortalibus & variis calamitatibus obnoxiis ſervandis, deſtinatus eſſet. Hinc vero apparet, quam incongrue hæc verba ad aſſumptam a Chriſto humanam naturam torqueantur. (a) Nam præter ipſa verba, quæ hunc ſenſum nullo modo patiuntur, ut poſtea dicemus, contextus & ratiocinatio autoris id repudiat: qui pro ratione & argumento id ſumere non potuit, debuitve, quod ſibi hoc ipſo argumento & ratione probandum ſumſiſſet. De eo enim erat quæſtio, cur Chriſtus, qui nunc ad tantam majeſtatem & gloriam eſt evectus, non angelicam, ſed humanam, morti & variis calamitatibus obnoxiam habuerit naturam? Hujus vero rei quo pacto ratio redderetur per id, quod non angelicam, ſed humanam aſſumſerit naturam; cum iſtius ipſius rei, quæ in hac aſſertione continetur, nempe quod Chriſtus homo fuerit natus, nunc cauſa ratioque quæratur? At vero ſi hæc verba de juvandis non angelis ſed hominibus, deque ope iis ferenda intelligamus, pulcherrimo omnia cohærent, nempe Chriſtum idcirco hominem mortalem fuiſſe, non angelum aliquem, quod non angelis, ſed hominibus juvandis ſervandiſque fuerit deſtinatus.

(b) Verbum ἐπιλαμβάνεσθαι ſignificat proprie manu aliquem apprehendere, ſive ut illum aliquo ducas, ſive ut ſuſtentes infra cap. 8. 9. Luc. 9. 47. & 14. 4. Hinc ad opitulationem ſignificandam commode transfertur. Quos enim adjutos volumus, ne cadant, vel ſub onere aliquo ſuccumbant; aut ſi ceciderint, erectos cupimus, iis manum injicere ſolemus. Quo ſenſu Eccl. 4. 12 de ſapientia dictum eſt, *quod filios ſuos exaltaru* καὶ ἐπιλαμβάνεται τῶν ζητούντων αὐτήν, hoc eſt *opitulatur quærentibus ſe.* Eadem ſignificatio eſt verbi (c) ἀντιλαμβάνεσθαι, quod qui aliquem ſublevatum velint, illi ex adverſo manum porrigere ſoleant. Hoc ergo ſenſu dicitur Chriſtus ἐπιλαμβάνεσθαι ſemen Abrahæ, quod hominibus manum veluti injiciat, ut eos ſuſtentet, fulciat atque ducat, id eſt eos adjuvet iiſque opituletur; quemadmodum autor ſeipſum inferius explicat verſ. ult. quod enim hic dicit ἐπιλαμβάνεσθαι, illic per βοηθῆσαι effert. De eadem enim re utrobique loquitur, & rationem conſequentiæ argumenti, quod in hoc verſiculo proponit, illic explicat. Argumentum eſt Chriſtum ideo, quod ſemen Abrahæ ἐπιλαμβάνεσθαι ſeu *apprehendit*, debuiſſe in omnibus fratribus eſſe ſimilem, id eſt ut ſequente verſu dicemus, non tantum conditione naturæ, ſed etiam afflictionibus. Ratio autem conſequentiæ eſt: quia in quo paſſus eſt ipſe tentatus, poteſt iis, qui tentantur, auxiliari. Manifeſtum ergo eſt, (d) *βοηθῆσαι, auxiliari*, poſitum eſſe pro ἐπιλαμβάνεσθαι. Non poſſe autem ipſa hujus loci verba ad aſſumptam a filio Dei humanam naturam trahi, agnovit etiam unus ex præcipuis pontificiorum (e) interpretibus, in hunc locum ſcribens: 1. *quod utrobique ſit verbum præſentis temporis: quæ autem cauſa, inquit, eſſe potuit locutionis hujus, ut præſens pro præterito hic uſurparet? quomodo proprie dici poſſit, Chriſtum nunc aſſumere humanam naturam?* 2. *quod non dicatur aſſumere naturam angelicam vel angelum: ſed angelos. Atqui nullus* (inquit idem) *dicat, Chriſtus aſſumſit homines: cur ergo dicatur aſſumſiſſe angelos?* 3. *quod ſemen Abrahæ ſignificet non naturam, ſed perſonam, id eſt filium vel filios Abrahæ.* Sed nos erroribus miſſis, id quod res eſt, dicimus. Semen Abrahæ, quod collectionem & multitudinem ſignificat, (f) (ſemen enim, præſertim apud Hebræos, fere ſemper eſt nomen collectivum, & multitudinem includit,) recte oppoſuit angelis in plurali numero. (g) Semen ergo Abrahami ſunt filii aut poſteri Abrahami. Maluit hos nominare, quam ſimpliciter homines dicere; quia Chriſtus non aliis hominibus proprie, quam Abrahamidis tonies in Scriptura promiſſus fuiſſe legitur. Videtur autem hic tale quippiam autor affirmare voluiſſe, quod Scripturæ teſtimoniis & autoritate nitatur, & ex illis haustum ſit.

Ideo dixit: *Non enim ſane alicubi* (δήπου) *angelos apprehendit. Sane alicubi*, id eſt in aliquo S. ſcripturæ loco:

Apprehendit, id eſt apprehendere dicitur vel affirmatur. (h) Non raro enim rem ipſam pro rei declaratione ſeu affirmatione ponimus. At vero quod ſemen Abrahami apprehendat, id eſt illud adjuvet, ei opem ferat, illique ſervando proprie ſit deſtinatus, aliud multis S. ſcripturæ locis expreſſum eſt. Tanto vero libentius ſemen Abrahami nominavit D. Autor, quod non ſolum verum id eſſet quod deco affirmat, & in ſcripturis teſtatiſſimum; ſed etiam Hebræis, ad quos ſcribit, quippe Abrahami poſteris, auditu jucundiſſimum. Cæterum hac ambigua appellatione, qua ſemen Abrahami tum carnale, tum ſpirituale ſignificari poteſt, ita Judæis gratificatus eſt, ut ſimul tacite indicarit eos debere Chriſtianos fieri, qui ſoli, cujuſcunque generis, ſpirituale ſemen Abrahami ſunt Gal. 3. 29, ſi a Chriſto ipſo facto juvari & ſervari velint. Iſtis enim ſolis ipſo opere juvandis ſervandiſque Chriſtus deſtinatus eſt, iſtorum tantum miſericors fideliſque eſt pontifex. Unde hic ſpirituale Abrahami ſemen intelligendum eſt potius, quam carnale; quamvis ii qui Abrahami ſemen utraque ratione & ſpirituali & carnali ſunt, duplici quodammodo jure Chriſti ſibi opem auxiliumque vindicent.

Verſ. 17. *Unde debuit per omnia fratribus ſimilari, ut miſericors fieret & fidelis pontifex ad Deum, ut repropitiaret peccata populi.* Hucuſque præcipue docuit, cur Chriſtus mortalis homo eſſe debuerit: (i) nunc etiam ex eadem proxime explicata cauſa deducit, cur non tantum mortalis & variis afflictionibus obnoxius fuerit, ſed etiam cur reipſa omnia adverſa, quibus cum fideles adflictantur, experiri debuerit. Ex ſine cum

(a) *An hæc verba ad aſſumptam a Chriſto humanam naturam trahi debeant?* (b) *Verbum* ἐπιλαμβάνεσθαι. (c) ἀντιλαμβάνεσθαι. (d) βοηθῆσαι *ab autore poſitum pro* ἐπιλαμβάνεσθαι.

(e) *Franciſcus Ribera.* (f) *Semen eſt nomen collectivum.* (g) *Semen Abrahami.* (h) *Res ipſa pro rei declaratione poſita.* (i) *Cur Chriſtus varias afflictiones experiri debuerit?*

progre-

progreditur ad inferenda media. Quia namque semini Abrahami, (qui sane homines sunt mortales, & ob fidem in Jesum Christum variis afflictionibus subjecti) opitulari, eorumque summus pontifex constitui debuit, ideo misericors & fidelis esse debuit. Ut vero misericors & fidelis esset, fratribus per omnia similis efficiendus erat. Consecutionis autem hujus rationem sequenti versic. declarat.

Vnde. Ex fine infert medium.

Debuit per omnia similari vel *similis fieri.* Id est non solum quod ad naturam naturalemve conditionem, sed etiam quod ad varias afflictiones & tentationes, ut dicitur cap. 4. 15, attinet. *Fratribus.* Magna est vis in hac appellatione. Quia enim fratres adjuvare iisque opem ferre, & eorum pontifex esse debuit; propterea mirum non est, quod Deus eum voluerit summe esse misericordem, & tenero quodam affectu erga eos imbutum; ac proinde, ut hic illi affectus tanto magis ingeneraretur, tot malis & laboribus exercitum.

Vt misericors fieret & fidelis pontifex. Pontifex esse debuit reliquorum filiorum Christus; quod autem pontificis sit officium, mox explicabit autor. Addit, *τὰ πρὸς τὸν θεόν*, id est peragendo ea, quæ ad Deum pertinent: qualia sunt, dona & victimas offerre pro peccatis, quemadmodum ipse autor infra cap. 5. 1 explicat. (a) Cui rei in Christo pontifice nostro id respondet, quod per sanguinis fusionem in cælum, tanquam sacrarium, ingressus, ibidem appareat vultui Dei, atque interpellet pro nobis: id est ea omnia apud Deum in cælis degens peragat & administret, quæ ad nos a pœnis peccatorum nostrorum liberandos pertinent.

(b) Additur enim finalis causa pontificatus, & eorum quæ ex hoc munere peragenda sunt: *ut repropitiaret*, vel, *ad expiandum peccata populi*, *εἰς τὸ ἱλάσκεσθαι τὰς ἁμαρτίας τοῦ λαοῦ.* (c) Verbum *ἱλάσκεσθαι*, quo hic utitur autor, respondet Hebræo *kipper*; cujus radix *caphar*, *tegere*, *oblinere* significat. Peccata enim non alia ratione expiantur, quam quod veluti tegantur & obducantur, ne amplius in conspectu Dei appareant. Ad hoc verbum Hebraicum exprimendum LXX Interpretes uti solent verbo *ἱλάσκεσθαι*, ne in hac sacrificiorum materia a Græca loquendi consuetudine prorsus abeant. Aliquando autem hoc verbum cum voce *peccatorum* accusandi casu construunt, quemadmodum etiam hoc loco factum videmus; aliquando vero, idque aliquanto frequentius, generandi casu, interjecta præpositione *περὶ*, secuti phrasin & constructionem Hebraicam. Hebræi enim verba tegendi significationem habentia, cum præpositione *hal* vel *bead* construere solent, cui in Græca lingua respondet *περὶ*, & aliæ similes particulæ. Eodem autem plane sensu dicitur *ἱλάσκεσθαι ἁμαρτίας*, & *ἱλάσκεσθαι περὶ ἁμαρτιῶν*: nec unquam hæc vox a sacris scriptoribus ad Deum ipsum passive refertur. Idcirco autem hac voce, quæ proprie placationem & propitiationem significat, Græci Interpretes in hac materia uti potuerunt, quia in omni sacrificio id agitur, ut numen propitietur: (d) non quidem semper, ut ex irato placatum & propitium reddatur; sed sæpe ne propitium placatumque esse desinat, utque irarum justas alioqui causas omittat. Quod certe in sacrificiis illis divina lege olim constitutis fiebat. Populo enim Deum propter illa peccata quibus expiationem sub lege concesserat, tum cum is secundum legis præscriptum eorum expiationem tempestive procuraret, reipsa iratum fuisse non est consentaneum. Quocirca istis sacrificiis Deus non ex irato propitius reddebatur: sed ut propitius porro esset, nec propter ista peccata gratiam suam & clementiam averteret a populo, opera dabatur. Non est ergo, cur quispiam ex hac *placandi*, (e) aut, *propitiandi* voce concludat, Deum a Christo nobis fuisse placatum: sed cum hanc vocem ad peccata referri audit, nihil aliud, quam eorum expiationem purgationemque a Christo factam intelligat: quemadmodum supra cap. 1. 3. locutum hunc ipsum autorem vidimus. Quo pacto autem Christus nunc in cælis manens, & pontificium suum munus exercens peccata nostra purget, ex sequentibus verbis intelligitur, nempe non alia ratione, quam quod potestate sibi ab ipso Deo concessa curet, ne peccatorum nostrorum pœnas luamus; & in æternum pereamus. *Populi.* (f) Summi sacerdotis enim erat, non tam singulorum, quam universi populi simul peccata expiare; certe hoc ipsius fuit proprium, illud cum aliis etiam sacerdotibus commune. Cum ergo Christus summus pontifex reliquorum omnium Dei filiorum esse debuerit, debuit etiam esse misericors & fidelis in expiandis totius populi divini peccatis.

(g) *Misericors*, qui fratrum suorum doloribus & ærumnis tangi possit, iisque suum, ut sic dicam, dolorem impertiri. Misericordia enim nihil est aliud, quam dolor quidam & affectus ex alterius malis & miseria ortus, ad ferendam illi opem & auxilium impellens.

(h) *Fidelis*, qui summa cura & studio ea omnia peragat & administret, quæ ad peccata expianda miserosque & afflictos sublevandos pertinent: quæ fidelitas ex misericordia aliqua ratione ortum incitamentumque sumit. Atqui ut talis esset, debuit ipse prius dura omnia experiri. Consequentiæ rationem subjungit autor, cum subjicit:

Vers. 18. *In eo enim in quo passus est ipse tentatus, potens est & iis, qui tentantur, auxiliari.* *Ἐν ᾧ γὰρ πέπονθεν αὐτὸς* (i) *ἐν ᾧ* idem hic est, quod *quia*, vel *quatenus.* Non simpliciter autem dicit, quod sit passus: (k) sed addit, *tentatus*, vel, *cum tentaretur*, ut ostendat ejus perpessiones non fuisse pœnas, sed fidei summæque pietatis experimenta. Idcirco infra capite 4. 15 de ejus tentationibus loquens expresse addit, eum fuisse tentatum sine peccato, id est cum afflictiones istas peccatis non fuisse promeritum.

Potens est, vel *potest iis, qui tentantur auxiliari.* Verba *potest auxiliari*, tam late hic extendi debent, quam misericordem ac fidelem esse pontificem, id est ut non tantum ipsam juvandi potentiam, sed etiam voluntatem, propensionem, studium ac diligentiam significent. Recte enim ab illa dictum est: *Non ignara mali miseris succurrere disco.* *Iis qui tentantur*, (l) id est qui similiter in experimentum fidei, justitiæ causa, affliguntur.

(a) *Pontificatus Christi quid?* (b) *Causa illius finalis.* (c) *ἱλάσκεσθαι.* (d) *In sacrificiis Deus ex irato propitius non reddebatur.*

(e) *Placandi aut propitiandi vox, Deum placatum non arguit.* (f) *Summi sacerdotis proprium.* (g) *Pontifex misericors.* (h) *Fidelis.* (i) *ἐν ᾧ pro* quia *vel* quatenus. (k) *Christi perpessiones non fuerunt pœnæ.* (l) *Tentari quid?*

Auxiliari, id est iis præsto esse, ne propter mala, quibus premuntur, pereant: quod facit, cum iis robur ad sustinendas afflictiones suggerit, (*a*) ne earum vi in fide labascant, eamque deserant; aut etiam ipsas afflictiones ita moderatur, ne vel nimium graves, vel nimium longæ ac diuturnæ fiot: utque si longæ sint, sint leves; si magnæ, breves: cum denique morientium spiritus suscipit, quos illis suprema cum gloria suo tempore sit redditurus. Dum autem Christus suis hoc pacto auxiliatur, eo ipso peccata eorum expiat. Operam enim dat & summa cura providet, ne vel in afflictionibus succumbentes, vel io morte destituti, pœnas hac ratione peccatorum suorum luant. Atque hinc patet, quomodo Christus pontifex noster summus peccata nostra in cælis manens expiet; (*b*) præcipuamque muneris ejus sacerdotalis functionem io cælis peragi, non vero in morte peractam esse, io qua præparatio tantum quædam ad eam fuit. Unde sequitur, nec sacerdotale Christi munus, nec peccatorum expiationem, quæ per illud procuratur, in eo consistere, quasi Christus peccatorum nostrorum pœnas luerit, quandoquidem id in cælis locum nullum habet.

(*a*) *Auxilium Christi.* (*b*) *Præcipua sacerdotii Christi functio in cælis peragitur.*

CAP. III.

ARGUMENTUM.

(c) Pergit in explicanda Christi præstantia, eumque cum Mose conferens ostendit, quanto hunc intervallo post se relinquat; ut eo ipso, quantum Christiana religio Mosaica disciplina præstet, (quo etiam superior Christi cum Angelis collatio spectabat,) doceat. Unde porro exhortationem infert, ne Christi doctrinam deserere unquam in animum inducant 1 ad vers. 7. Atque ita (d) duæ capitis istius partes constitui possunt, quarum prior sex prioribus versiculis continetur, posterior sequentibus absolvitur.

(*c*) *Argumentum capitis.* (*d*) *Partes duæ.*

Vers. 1. U*Nde fratres sancti, vocationis cælestis participes, considerate apostolum & pontificem confessionis nostræ Iesum.* Vox *unde*, & ad proxime dicta referri potest, & ad superiora omnia quæ de Christi dignitate sunt allata, idque fortassis rectius, quasi dicat: (*e*) Cum ergo tanta sit Christi Jesu præstantia, qoantam audivistis, propterea vos merito ad considerationem illius extimulandos censeo.

(*f*) *Fratres sancti*, id est divinæ veritatis notitia a profano hominum vulgo separati: vel etiam, non illa vulgari & carnali, sed divina & spirituali fraternitate mihi conjuncti.

(*g*) *Vocationis cælestis participes.* Μέτοχοι, id est qui una mecum aut una cum cæteris Christi discipulis cælesti vocatione vocati estis. Cælestis vocatio non tantum eam vocationem significat, quę cælitus fit & a Deo proficiscitur: sed etiam quæ ad cælum tendit ac dirigitur, seu quæ cælum habet pro scopo. His ipsis tam præstantibus & eximiis titulis, quos suscepta Christi religione adepti fuerant, commendare eam illis voluit.

Considerate apostolum, seu *legatum & pontificem confessionis nostræ Christum Iesum.* In Græco enim additur vox *Christi.* Per confessionem istam intelligenda est religio nostra quam profitemur; (*h*) cujus Christus legatus fuisse dicitur, quia primus ad eam mundo inferendam & annunciandam a Deo missus fuit. (*i*) Pontifex etiam ejus dicitur, quod illi veluti præsideat, eam procuret, & quæcunque ad eam spectant, perpetuo administret; quod istius religionis homines per ipsum ad *Deum* accedant, & ille peccata eorum expiet, ille operam det ut in templo Dei, quod huic religioni dicatum est, omoia, quæcunque divinum ad cultum spectant, rite peragantur. (*k*) Ideo autem pontificis seu summi sacerdotis nomine, hac de re loquens, utitur, quod olim summi sacerdotes templi Dei & sacrorum præsides essent. Ex utroque isto munere, quod Christus unus sustinet, apparet ejus maxima dignitas. (*l*) Olim alius fuit legatus religionis Judaicæ, qui fuit Moses; alius pontifex, qui fuit Aaron, & ejus successores. Christus unus, & legatus est nostræ confessionis, & pontifex. Omnes omnium dignitates in unum Christum collatæ sunt. Tam late autem hoc loco extendendum esse videtur pontificis nomen, ut regiam Christi dignitatem & officium in se complectatur. Nec enim verisimile est D. Autorem in hoc Christi præstantiæ & dignitatis, seu mavis, munerum compendio, id quod maximum est omittere voluisse, & quidem hoc loco, in quo ad Christi contemplationem omnes excitat: præsertim cum eum talem pontificem esse dixerit, qui tentatis auxilium ferat, quod etiam ad regiam Christi potestatem pertinet; cumque cap. 1 regiam ejus dignitatem productis scripturæ testimoniis luculenter descripserit.

Vers. 2. *Qui fidelis est ei, qui fecit illum, sicut & Moses in omni domo ejus.* Postquam Hebræos ad considerandam Christi dignitatem & præstantiam exhortatus est, non contentus superioribus, quæ hac de re dixit, (*m*) cum Christum cum Angelis conferret, eumque iis longe anteponendum esse doceret, nunc seorsim etiam Christum cum ipso Mose (cujus summa erat apud Judæos dignitas, quique Christo solebat ab iis opponi & præponi) conferre iostituit, idque occasione sumta ex eo, quod de Mose ab ipso *Deo* ad singularem ejus præ cæteris prophetis laudem dictum fuerit, eum fuisse fidelem in tota *Dei* domo: qua in fide etiam Christum Mosi parem fuisse autor asserit. (*n*) Quibus verbis tacitæ occurrit objectioni, ostendens haudquaquam ea in re Christum Mosi cedere, quæ ei aliquando ita fuerit a *Deo* tributa, ut cæteris prophetis præponeretur Num. 12. 7. Ait enim *Deus*: *Si quis fuerit inter vos Propheta Domini, in visione apparebo ei, vel per somnium loquar ad illum. At non talis servus meus Moses, qui in omni domo mea fidelissimus est. Ore enim ad os loquar ei. &c.* Quibus verbis quis non videt, quantum Mosi præ reliquis prophetis tribuatur? Jam ne quisquam etiam Christo Mosen præferendum esse crederet, idcirco eodem fidelitatis elogio Christum ornat D. autor, quo Mosen ornaverat Deus, ut eadem opera omnem præ Christo prærogativam Mosi adimat. (*o*) *Fidem* autem, id est fidelitas ista Christi, ad utrumque ipsius munus, & legati nimirum, & pontificis, referenda

(*e*) *Nexus.* (*f*) *Christiani fratres sancti.* (*g*) *Cælestis vocatio.*

(*h*) *Christus legatus.* (*i*) *Et pontifex.* (*k*) *Summus pontifex templi Dei præses.* (*l*) *Christi maxima dignitas.* (*m*) *Christi cum Mose comparatio.* (*n*) *Occupatio.* (*o*) *Fides Christi.*

est

est. Legati quidem fides in eo cernitur, ut & vere & omnia referat, quæcunque sibi dicenda commissa sunt; ut omnia faciat, quæcunque ad persuadendum, fidemque legationi conciliandam spectant; præsertim si ea illi a legante injuncta fuerint. Pontificis autem fides in eo consistit, ut omnia diligenter procuret, quæcunque ad divinum cultum, Deumque hominibus propitiandum pertinent.

Ei qui fecit illum, nempe legatum & pontificem: qui ei hæc munera commisit in quibus fidei exercendæ est locus. Hic autem est Deus ille summus. (a) Verbum *fecit*, hoc loco non videtur referri ad Christi essentiam vel personam, quamvis & illius respectu Christus a Deo factus sit; sed ad ejus munera, quæ diximus. Quo sensu etiam 1 Sam. 12. 6 dicitur de Deo: *qui fecit Mosen & Aaron*, nempe ratione tantorum munerum quæ gesserunt.

Quemadmodum Moses. Par est fidelitate Mosi, qui etiam diligenter obivit, quæcunque sibi a Deo commissa fuerant.

In omni vel *tota domo ejus*. Respicit, ut monuimus, ad ipsius Dei verba paulo ante a nobis citata. Dicitur autem Moses in tota domo fuisse fidelis, quod nullam domus istius curandæ & administrandæ partem neglexerit. Quanquam verba hæc ita quoque possunt accipi, quemadmodum ea accepit vetus interpres dicto loco Num. 12, quæ ita, ut vidimus, reddit: *qui* (Moses) *in omni domo mea fidelissimus est*: quasi dicat qui est inter omnes, qui ad domum seu familiam meam pertinent, fidissimus. (b) Domus enim ibi familiam significat. Sed autor hanc vocem ad domicilium significandum deflexit; ita tamen, ut nihilominus & familiam significet, sicut apparet ex vers. 6.

Vers. 3. *Amplioris enim gloria iste præ Moyse dignus est habitus, quanto ampliorem honorem habet quam domus, qui fabricavit illam.* Hic jam ratio redditur, quam merito Christum considerare, quantusque sit expendere debeant. Nam superior versiculus ad descriptionem Christi Jesu adhuc pertinet, qua docetur, Mosi par fuisse fidelitate erga Deum. Quanquam in ea aditus simul ad hanc rationem struitur. Perinde ergo est, atque si dicat autor: Considerate Christum Jesum, in ejusque præstantia & dignitate, animum & cogitationem defigite, quandoquidem Mosen ipsum honoris & gloriæ amplitudine longe superat. Quantum autem? tantum, quanto ampliorem habet domo, cujus mentio facta est, is qui eam fabricavit sive construxit. Nam & per domus fabricatorem eum intelligit qui sibi, non qui alteri mercenaria opera domum extruxit. Jam vero cur fabricatoris domus mentionem fecerit, subjungit causam, cum addit:

Vers. 4. *Omnis namque domus fabricatur ab aliquo.* Quem porro per fabricatorem & architectum ejus domus, de qua hic sermo est, intelligat, similiter docet; nempe se Deum ipsum intelligere.

Subjicit enim: *qui autem hæc omnia creavit*, vel potius, *construxit Deus est*. Hinc apparet, quandoquidem per architectum domus istius, de qua sermo est, intelligit Deum, id velle D. Autorem dicere: (c) Christum tanto præstantiorem esse Mose, quanto Deus præstantior est sua domo quam construxit, id est populo suo qui Dei domus est; idque merito. Quemadmodum enim Moses cum domo Dei conjungendus est, cujus pars quædam præcipua fuit: sic Christus cum Deo conjungi debet, qui una cum Deo domum & construxit, & in eam dominium imperiumque exercet, adeo ut hac ratione consideratus non sit pars aliqua domus, sed supra domum. Porro autem si ea est dignitatis differentia inter Mosem & Christum, quæ est inter Deum & ejus domum: (d) eadem etiam proportio dignitatis erit inter Christum & inter Deum, quæ est inter Mosem, & inter reliquam domum. In ejusmodi enim proportionibus quadripartitis convertibilis esse solet proportio. Quocirca quemadmodum Moses reliquæ domui dignitate aliquatenus cessit, utpote ejus minister & procurator, qui etsi quemvis in domo seorsim dignitate superavit; omnibus tamen collectim sumtis inferior fuit: sic Christus Deo secundus est, a quo omnem, ipsius nomine & construendæ & regendæ domus, divinam vim, autoritatem & potestatem accepit. Animadvertendum autem est, in tota hac Mosis cum Christo comparatione, non haberi rationem ejus rei, (e) quod alia fuerit domus illa antiqua, in qua Moses olim Deo fidelis fuisse dicitur; alia hæc nova, in qua & construenda & gubernanda curandaque Deus Christum sibi adjunxit. Satis enim est ad id quo de agitur utramque domum Dei esse, & (quanquam hoc posterius ad comparationem hanc non ita est necessarium) eam quam Christus gubernat, veluti in locum successisse illius, in qua Moses Deo fidelis fuisse dicitur, ita ut hactenus pro una quodammodo haberi queat. Quod si quispiam urgere velit diversas esse domus; is non modo Christi gloriam ac dignitatem, cujus adstruendæ causa ista omnia dicuntur, non minuet; sed etiam augebit, cum nova hæc domus longe præstet veteri.

Vers. 5. *Et Moses quidem fidelis erat in tota domo ejus, tanquam famulus in testimonium eorum, quæ dicenda erant.* Hoc versu clarius & speciatim explicare vult istam Christi ampliorem præ Mose gloriam; quam antea tantum in genere proposuerat. (f) Particula *&* hoc loco exegetica est. Hac autem Christi gloria explicata, apparebit eum tanto præstantiorem esse Mose, quanto Deus præstantior est sua domo seu populo: id est Mosen quidem domui annumerandum, Christum autem cum Deo conjungendum esse. Nam Moses quidem fidelis erat in tota domo Dei tanquam famulus seu minister. (g) Hæc erat Mosis dignitas, quod totam quidem Dei domum curaverit atque rexerit, sed tanquam minister domini, non vero tanquam Dominus domus. Fuit procurator quidam domus Dei, id est ex familia præcipuus, cui reliquæ familiæ cura a Patrefamilias commissa erat: qui idcirco semper a Dei nutu, tanquam Domini, pendere coactus fuit, & in omnibus ejus jussum & imperium expectare. Hinc ne castra quidem movere aut metari poterat, nisi ejus rei signum prius a Deo accepisset.

Quod autem ejus (h) præcipuum munus fuerit, expressit autor, cum addit: *in testimonium dicendorum*. Id est minister erat in hac Dei domo, ut ea, quæ Deus populo dici volebat, nomine Dei referret. Testimonium enim hoc loco sumitur per metaphoram, pro re-

(a) *Verbum fecit hoc loco non refertur ad essentiam.* (b) *Domus pro* [illegible] *pro familia.* (c) *Christus quanto Mose præstantior.*

(d) *Christi cum Deo comparatio.* (e) *Domus Dei antiqua & nova differunt.* (f) *Particula & exegetica hoc loco est.* (g) *Mosis dignitas.* (h) *Mosis præcipuum munus.*

latione & narratione eorum, quæ ab altero audiverit. Nam testes audita referre solent. Unde euangelium sermo quidem Dei appellatur; sed quatenus a Christo aut Apostolis annunciabatur, testimonium non raro vocatur. Vide Apoc. I. 2, 9. VI. 9. XII. 11, 17. XIX. 10. XX. 4. vide etiam 1 Cor. 1. 6. II. 1. 2 Thessal. 1. 10. 2 Tim. 1. 8. Sic illi duo præcones, testes Dei vocantur Apoc. XI. 3. dicit enim, *& dabo duobus testibus meis, & prophetabunt*. Ideo enim videntur testes Dei fuisse vocati, quod prophetent; sic ut isti testes idem sint, quod Prophetæ seu præcones. Ideo (*a*) viri quidam docti ad versic. 7, quo dicuntur consummasse testimonium suum, notant, *id est postquam legationem suam obierint*.

Vers. 6. *Christus vero tanquam filius super domum suam*. (*b*) Nunc Christi dignitatem & gloriam Mosis dignitati opponit: quod hic quidem fuerit herilis in domo minister; Christus autem sit herilis super domum filius, id est divinæ domus Dominus & hæres. Quocirca non in familiæ censum, ut Moses, referendus, sed cum ipso Patre familias, domus istius Domino, est conjungendus: ac proinde tanto dignior Mose, quanto Deus ipse sua domo censendus.

Pronomen (*c*) αὐτοῦ dubium, num cum aspiratione αὑτοῦ id est *suam*, num sine aspiratione αὐτοῦ, id est *ipsius*, nempe Dei, legi debeat. Si priori modo legamus, dicetur Christus esse super domum suam, sic ut tribus in rebus sit inter Christum & Mosen oppositio. 1. (*d*) quod Moses sit Dei Minister: Christus autem Dei filius. 2. (quod prioris est consequens) quod Moses sit in domo, id est domus pars, atque ita cum reliqua domo, Domino domus subjectus: Christus autem sit super domum, hoc est domui imperet & absolute dominetur. 3. (quod similiter ex duobus prioribus fluit) quod Moses alienam curaverit domum: Christus autem non alienam, sed suam propriam regat atque gubernet, utpote & a se constructam; (cum Moses in parata jam Dei domo, id est populo Israëlitico muneris sui partes obiverit;) & sibi hæreditatis jure a *Deo* traditam; quod Mosi non contigit. Verisimilem tamen & alteram lectionem, ut scil. legamus *super domum ipsius*, hoc est Dei, (*e*) id facit, quod comparatio ista exigere videatur, ut utrinque commemoretur domus Dei. Aut enim pro concesso sumeret D. Autor, Christi domum esse illam ipsam, de qua loquebatur, Dei domum; aut non sumeret. Si prius, quid attinebat dicere, Christum esse super domum suam? Si enim ejus dominus est, etiam ut super eam sit necesse est. Poterat brevius & compendiosius dicere, Mosen in domo Dei tanquam aliena fuisse ministrum: at Dei domum, ipsius Christi propriam esse factam. Si posterius, non constabit comparationis istius, & argumenti ex ea ducti ratio. Nec enim ex eo solo, quod Christus sit super suam propriam domum, Moses autem in Dei domo ministrum egerit, sequitur Christum Mose longe digniorem esse, cum sæpe majoris sit dignitatis, alienæ domus, præsertim Dei ipsius, administrum esse, quam suæ dominum. Adde quod hic agatur de ea domo, in qua & Christus & Moses fidelis Deo sit aut fuerit; at fides in domo aliena spectatur, non in sua, vel saltem non qua sua, sed qua aliena est. Ne de eo nunc dicamus, quod hic respiciatur ad illa Dei verba, superius allata, quod Moses fidelis fuerit in tota domo Dei.

(*f*) Pergit autor, *cujus domus sumus nos*. Hæc verba & declarationem continent, quid per domum Dei aut Christi intelligendum sit, nempe omnes illos, qui Christi religionem amplectuntur, quorum è numero erant etiam isti Hebræi: & ad sequentem exhortationem aditum aperiunt. Sunt autem credentes domus Dei, sive per domum familiam intelligas sive ædificium. Utrumque enim hoc loco intelligi potest. Familia Dei & Christi sunt, quia Deo & Christo serviunt, illique curæ sunt. Ædificium etiam illius seu spirituale templum sunt, quia Deus & Christus in iis habitat per spiritum suum sanctum, suntque divini cultus domicilium quoddam: qua de re multa testimonia S. Literarum extant. (*g*) Hinc apparet, quanta sit Christianorum dignitas. Dare igitur operam debent, ne unquam dignitate hac excidant, sed ut ea illis sit stabilis ac perpetua.

Ideo subjicit autor, *si*, vel, *siquidem fiduciam & gloriam*, vel potius, *gloriationem spei usque ad finem firmam retineamus*. Hinc apparet, ad id ut domus Dei simus, requiri ut fiduciam & gloriationem spei habeamus, ac proinde, si domus Dei perpetuo esse cupimus, ut ad finem usque fiduciam ac spei gloriationem retineamus. Quocirca illud *sumus* præsentis temporis, in superioribus verbis accipiendum est, ut etiam ad futurum tempus sese porrigat. Neque enim ad id, ut homines in præsenti tempore sint domus Dei, requiritur ut ad finem usque in fide sint constantes: sed tantum, ut in præsens fide sint præditi. At vero, ut porro perpetuoque domus Dei sint & permaneant, requiritur, ut etiam in fide perpetuo maneant. Pro *fiducia*, Græcus textus habet (*h*) παῤῥησίαν: quod verbum proprie significat loquendi libertatem, cum quis intrepido animo loquitur, licet alioquin causæ sint metuendi. Unde sæpe ad animi audaciam quandam, atque ad fiduciam, ex qua illa oritur, significandam, traducitur. Hoc loco & in propria sua, & in metonymica significatione accipi potest: nempe ut non solum fiduciam significet; sed etiam in profitenda religione libertatem quandam, sic ut Christianus, quicunque tandem metus ingruerit, palam & aperte profiteatur, nullis deterritus minis, se Christi discipulum esse. Eadem significatione videtur etiam sumi hæc vox cap. 10. 35. Illic enim non tantum de fide, sed etiam de professione Christianæ religionis agitur.

(*i*) *Et gloriationem spei*. Per spem intelligitur spes Christianorum hominum, id est spes æternæ vitæ. (*k*) Gloriatio autem spei est gloriatio de spe: quam idcirco requirit D. Autor, quia spem firmam in animo latentem certissimo signo & indicio prodit, ejusque effectus est. Fieri enim nequit, quin is, qui spem eamque certam ac firmam habet æternæ salutis, de ea etiam glorietur, id est perpetuo eam in ore habeat, eoque nomine se felicem ac beatum prædicet. Unde mirum non est, quod gloriationem hanc in hominibus Christianis requirat. Nam & Paulus de iisdem affirmat, *quod glorientur in spe gloriæ Dei* Rom. 5. 2. Eadem autem gloriatio necessario secum trahit, & quodammodo complectitur gloriationem de religione Christiana, ex qua spes illa pendet, quaque nititur. Nec immerito existimare possis Autorem, vel per quandam synecdochen, vel per metonymiam complexum esse

(*a*) *Beza*. (*b*) *Christi dignitas*. (*c*) *Lectio*. (*d*) *Prior*. (*e*) *Posterior*.

(*f*) *Domus Dei & Christi*. (*g*) *Christianorum dignitas*. (*h*) *παῤῥησία*. (*i*) *Spes Christianorum*. (*k*) *Gloriatio spei*. (*l*) *Gloriatio de religione Christiana*.

gloriatio-

gloriationem de religione Christiana: cum id revera agat, ut hanc firmiter usque ad finem teneant, eamque non modo libere atque audacter profiteantur; sed etiam de ea glorientur, utpote quæ certam sempiternæ felicitatis spem nobis afferat.

Usque ad finem, id est ad extremum usque vitæ spiritum.

Firmam retineamus. Videtur esse explicatio fiduciæ ad finem durantis. Talis enim demum fiduciæ est firma ac stabilis. Nisi dicamus, fiduciam firmam opponi fiduciæ non satis firmæ ac veluti fluctuanti. (a) Hinc autem apparet, fieri posse, ut Christianus vera præditus fide ab ea deficiat. Nam cur alioquin hanc conditionem inde perseverandi apponeret autor, si illi, qui domus Dei sunt & fidem habent, a fide deficere non possent? cur sequenti admonitione eos ad constantiam adhortaretur? cur dare operam omnes juberet, ne quisquam a Deo, deserta fide, desciscat?

Vers. 7. (b) *Quapropter, sicut dicit spiritus sanctus, hodie si vocem ejus audieritis.* (c) Hic incipit altera pars capitis, quæ adhortationem continet, eamque duplicem. Nam primo eos hortatur verbis ex Psalmo sumtis, ne divinæ voci, id est euangelio duros se & intractabiles præbeant; quod vel maxime fieret, si ab eo deficerent. Deinde monet, ut alii alios exhortentur ad perseverantiam in fide.

Quapropter. (d) Hæc vox indicat, adhortationem istam ex superioribus educi. Educi autem potest, tum ex proxime dictis, quibus ostensum est, ad id ut domus Dei simus & perpetuo maneamus, requiri constantiam in fide & spe salutis æternę, quæ in Christiana religione continentur, unde jure admonitio infertur, ut, cum tantum ea in re situm sit, operam demus, quo divinæ voci morigeros & obsequentes nos præbeamus, & sic in fide constantes simus, tum etiam ex superioribus, nempe ex summa Jesu Christi, qua Mosem longe superat, dignitate & præstantia. Nam si divinæ voci per Mosen traditæ omne obsequium erat præstandum: quanto magis ea reverentia & obsequium debetur divinæ voci per Christum Jesum promulgatæ.

Sicut dicit spiritus sanctus, quasi dicat, ut spiritus sancti verbis utar. Tribuit autem spiritui sancto Davidis verba, quia David spiritus sancti instinctu ea protulit. Nam quod deinde dicat; *ubi tentaverunt me patres vestri*, Deum ipsum, qui a patribus Judæorum tentatus fuit intelligens, (e) in eo est usitata personæ mutatio, & Deus ipse inducitur loquens, cum paulo ante in tertia persona de eo David locutus esset. Dixerat enim: *si vocem ejus*, id est *Dei audieritis*. Qui vero hinc concludunt, spiritum sanctum esse illum Deum, qui a Judæis olim fuerit tentatus; quia nempe hic *Deus* ipse loquatur, & se a patribus Judæorum tentatum esse dicat; Autor autem asserat, spiritum sanctum hæc dixisse: ii non animadvertunt, ex primis hujus loci, atque adeo ex prioribus totius Psalmi verbis, in quibus David ipse ex sua persona revera loquitur, seque unum ex Dei populo, quem ad Deum adorandum exhortatur, esse profitetur, similiter consecuturum, spiritum sanctum esse ipsum Davidem. Non enim minus tribuuntur spiritui sancto priora verba, in quibus David loquens introducitur. (f) Neque vero cum spiritui sancto tribuuntur dicta sanctorum virorum, intelligitur, spiritum sanctum esse personam illam, quæ revera loquatur, & cui reipsa conveniant quæ is sibi tribuit qui loquitur aut loquens introducitur: sed tantum significatur, divini spiritus vi atque impulsu verba illa fuisse prolata, non ipsorum tantum hominum voluntate, ut Petrus ait 2 Epist. 1. 21, quisquis tandem ille sit qui loquitur. Alioquin una semper tantummodo persona, nempe, ut adversariis placet, spiritus sanctus loquens introduceretur, & omnia ei uni forent tribuenda, quæcunque is sibi tribuit qui loquitur: quo nihil est a vero alienius; cum prophetæ utplurimum ex sua persona loqui soleant, nonnunquam Deum illum cujus is est spiritus, nonnunquam alios quoque loquentes introducant. Præterea ex eo, quod spiritui sancto ipsius Dei verba attribuantur, immerito concluditur, spiritum sanctum idcirco esse ipsum Deum. An enim non merito illi tribui possunt ideo quod Deus per illum loquatur? (g) quemadmodum verba ipsius Christi, spiritui attributa legimus cap. 2 & 3 Apocal. licet spiritus iste Christus non sit. Sic Paulus oraculo Rom. 11. 4, hic autem ipse autor admonitioni cap. 12. 5 attribuit Dei ipsius verba: non quod vel oraculum vel admonitio sint Deus, sed quod Deus per oraculum & admonitionem censendus est loqui.

(h) *Hodie.* Vox hæc literali sensu videtur intelligenda de die festo & solenni, quo ingredi debebat populus in templum Dei, ut illic cultum divinum perageret; quo tempore etiam lex populo prælegi solebat. Ideo monet Psaltes, ut illo die vocem *Dei* audituri, obsequentes se ei præbeant. Nam Psalmus iste 95 totus est in eo, ut populum excitet ad ingrediendum *Dei* templum, in eoque divinum cultum peragendum. Sed sensu mystico, cum vox *Dei* sumitur de voce per Christum & ejus euangelium revelata & hominibus tradita, (i) *hodie* significat festum tempus gratiæ & salutis, quo *Deus* salutem offert, & per euangelicæ prædicationis nuncium ad se invitat, quod tempus non semper quorumvis respectu habito durare solet. (k) Aliquando enim *Deus* hominum contumacia eo quodammodo adigitur, ut vel verbi sui prædicationem iis auferat; vel pervicaces eorum animos propriaque malitia induratos tandem & ipse induret, ne, ut ipse loquitur, videntes videant, audientes audiant, ne convertantur, adeoque sanentur; vel denique diem gratiæ & salutis in diem pœnæ & iræ suæ penitus convertat: quæ omnia tandem Judaicæ genti justo Dei judicio accidere. Quare his ipsis verbis monentur, ut quamprimum Deo se præbeant morigeros, & simul ac vocem divinam audierint, non procrastinantes, nec de die in diem differentes, ei obsequium præstent: ne forte tempus hoc sine ullo fructu iis præterlabatur & effluat.

(l) *Si vocem ejus audieritis. Si* positum pro *cum*, quasi dicat cum vocem Dei auditis, vel postquam audiveritis. Per hanc autem vocem Dei intelligit euangelicam vocem autor, quam Deus per Christum, non per Mosem, edidit.

Vers. 8. (m) *Nolite obdurare corda vestra.* Indurat aliquis cor, cum divinæ voci obnititur, ab ea flecti se non sinit: quemadmodum res duræ fingenti non cedunt, nec tractari ac flecti se facile patiuntur: quod fit, cum quis divinæ voci vel credere, vel obedire non

(a) *Deficere a fide.* (b) *Altera pars capitis.* (c) *Duplicem continet admonitionem* (d) *Nexus.* (e) *Personæ mutatio.* (f) *S. S. virorum dicta quo pacto spiritui sancto tribuantur.*

(g) *Christi verba spiritui tribuuntur.* (h) *Vocis hodie hoc loco literalis sensus.* (i) *Sensus mysticus.* (k) *Tempus gratiæ.* (l) *Si pro cum.* (m) *Induratio cordis.*

vult; sive antea crediderit, aut obedierit, sive minus.

Corda vestra, id est animos vestros.

Sicut in exacerbatione. In Hebræo est, *sicut bimribah*, hoc est *in contentione*, sive *contradictione*, vel *secundum contentionem*. Notat nobilem illam Israëlitarum cum Mose contentionem apud Raphidim, propter aquæ defectum; quæ etiam locum, in quo facta est, nominibus Meriba, id est contentionis, & Massa, id est tentationis, nobilitavit: qua de re vide Exod. 17.

(a) *Exacerbationem* Græci interpp. posuerunt pro *contentione*: quia in contentione est exacerbatio, & is cum quo contenditur, irritatur & exacerbatur. Exacerbarunt autem, quantum in se erat, Israelitæ primo quidem Mosen, deinde per ipsum, etiam Deum. Etenim contentio hæc, ac proinde exacerbatio, quæ pro contentione ponitur, ad Mosen primo ac proprie referenda videtur, non ad Deum: (b) quemadmodum tentatio ad Deum refertur, non ad Mosen. Sic enim ipse Moses populum tunc allocutus legitur: *quid mecum contenditis, & tentatis dominum* Exod. 17. 2? Ideoque deinde locum hunc contentionem & tentationem nominavit. Verum dum Israëlitæ cum Mose, qui nil nisi Dei jussu fecerat, contendunt & jurgantur, ea ratione censendi sunt cum ipso Deo contendisse, eumque exacerbasse. Unde cum iterato, simili ratione apud Cades Num. 20 ob defectum aquæ tumultuati essent, dicuntur istę aquæ esse, *aquæ Meriba*, id est *jurgii seu contentionis, quibus jurgati sunt filii Israel cum domino* ℣. 13; cum tamen non ipsum dominum, sed Aaronem & Mosen acerba expostulatione adorti essent ℣. 3, 4, 5. Contendunt autem cum Mose, ac proinde cum ipso Deo, dum cum ira & indignatione aquam sibi dari postulant Exod. 17. 2, dum Mosi contumeliose & admodum inique exprobrant, se ab eo ex Ægypto fuisse eductos, ut in deserto una cum liberis & pecudibus siti conficerentur ℣. 3. Dum vero hac ratione Israëlitæ contendunt & jurgantur cum servo Dei Mose, nonne duritiem cordis sui produnt, qui tot stupendis Dei operibus, tot ingentibus in se collatis beneficiis, ut Deo confiderent, & ab eo se aquam accepturos esse sibi persuaderent, adduci non potuerunt?

Secundum diem tentationis in deserto. In Hebræo est: *in die massa*, id est *tentationis*. Legit fortasse Græcus interpres, *kejom*, secundum diem, pro *bejom*, in die. Facilima enim est permutatio literarum *caph* & *beth* propter figuræ similitudinem. (c) Hoc si sequamur, particula [illegible]. *secundum*, similitudinis erit, ut sit sensus: ne induretis corda vestra, sicut factum est in exacerbatione, & sicut factum est in die, quo tentatus fuit Deus in deserto. Similem loquendi modum habes in Job. 29. 2: *quis mihi tribuat, ut sim juxta menses pristinos, secundum dies quibus Deus custodiebat me*: Et Jerem. 44. 6: *Et versa sunt in solitudinem secundum diem hanc*, id est sicut in die hac; & Dan. 9. vers. 15. Hos. 2. 3. Mich. 7. 15. Alioquin *secundum diem tentationis* idem significare potest, ac *in die tentationis*: ita ut hæc verba non ad indurationem, quemadmodum fit priori sensu, sed ad exacerbationem referantur. (d) Dies autem ille, dies tentationis vocatur, quia illo die populus Israëliticus Deum insigniter tentavit. Quomodo autem tentaverit, ibidem exprimitur ℣. 7. nempe quod dixerit: *num Dominus est inter nos nec ne?* quibus verbis ostendunt, se de divina præsentia dubitasse, id est Deo diffisos fuisse: (e) quę de Dei vel bonitate vel potentia dubitatio ac erga eum diffidentia, tentatio Dei nominatur, quia omnis tentatio ex diffidentia, vel saltem dubitatione quadam oritur. Is ergo Deum tentat, qui, cum plurima habeat divinæ vel bonitatis erga se, vel potentiæ documenta, adhuc tamen vel de bonitate erga se, vel de potentia dubitat certusque de illa non est, sed plura ejus rei indicia & argumenta requirit. (f) Vulgaris est error existimantium, Deum tentari tum, cum quis modum in fiducia erga Deum excedit, id est temere & sine ulla necessitate sese in periculum conjicit, divino fretus auxilio. Qui error ex illo Christi responso, quod satanę dedit, manasse videtur, (g) cum postulanti, ut se ex pinnis templi deorsum præcipitem daret, respondit: *non tentabis dominum Deum tuum*: quasi tentare Deum, sit nimia divini auxilii fiducia in periculum sese temere conjicere. At vero non id egit Satanas, cum Christum alloquens ait: *si filius Dei es, mitte te deorsum* &c. ut eum ad nimiam istam & inconvenientem erga Deum fiduciam adduceret; sed ut Christus hoc quoque experimentum capere vellet, an vere Dei filius esset; quandoquidem de Dei filio scriptum sit, eum angelis fore curæ, sic ut eum manibus suis gestent. Cui rectissime respondet Christus: *scriptum est, non tentabis dominum Deum tuum*: quasi dicat cum mihi jam satis abunde constet, me Dei filium esse, Deoque charissimum, nolo id pluribus experiri, Deumque sic tentare quod ille prohibuit. Quocirca hoc præceptum a Christo allatum ad excessum istum in fide nihil pertinet; sed ad diffidentiam, ut cætera omnia loca, in quibus de tentando Deo agitur, referendum est: præsertim cum in hoc ipso præcepto additum sit, quo pacto Deum tentare non debeamus.

Additur enim: *quemadmodum eum tentastis in Massa* Deut. 6. 16. Atqui jam vidimus, Israëlitas in Massa Deum non excessu, sed defectu fidei tentasse. Sic Petrus Act. 15. 10: *Nunc vero quid tentatis Deum, imponere jugum* &c. quasi dicat, an non satis jam documentorum Deus dedit, non esse discipulis jugum legis & ceremoniarum imponendum: cum iis spiritum sanctum dedit, quemadmodum & nobis Judæis, cum nullum discrimen fecerit inter nos & illos, fide purificans corda eorum? quid ergo ac si res nondum satis liquida esset, plura ejus rei argumenta & indicia requiritis, & sic Deum tentatis?

In deserto. Locum etiam istius exacerbationis & tentationis adjicit, ut nobilis illa tentatio & exacerbatio tanto certius denotaretur, & ab aliis, quæ post illud tempus inciderunt, distingueretur.

Vers. 9. *Ubi tentaverunt me patres vestri.* Quasi dicat, non illo tantum tempore me tentarunt patres vestri in deserto; sed & alias sæpe. Ideo etiam Deum, cum vel maxime illi diffisi non crediderunt se posse terram sibi promissam occupare, (quam tamen eorum [illegible] jusjurandum illud Dei securum est,) ita de iis conqueritur Num. 14. 11, 27: *quousque tandem me hic populus irritabit? quousque mihi ista murmura*

(a) *Exacerbatio.* (b) *Tentatio* (c) *Vocula* [illegible] *hoc loco significatio.* (d) *Dies tentationis.*

(e) *Tentatio Dei quid?* (f) *Vulgaris de tentatione Dei error.* (g) *Explicatio loci Matth. 4. non tentabis dominum Deum tuum.* (h) *Israelitæ Deum sæpe tentarunt in deserto.*

cula,

tula, quia timor eos feci, videns, non credet? Usquequo multitudo hæc pessima murmurat contra me? & ꝟ. 22 dicit, *se jam decies*, id est persæpe ab iis fuisse tentatum. *Probaverunt me.* Alio verbo rem eandem exprimit. (a) Quemadmodum autem probare aliquem, diffidentiam erga eum & dubitationem aliquam notat: sic etiam tentare.

Et viderunt opera mea. (b) *Et* vel *etiam*, Hebræorum more positum est pro *licet* vel *etsi*: quasi dicat, si non vidissent opera mea tam stupenda, minos mirum fuisset, si me tentassent; sed nunc etiamsi illa viderint, tamen de mea vel bonitate erga se, vel potentia dubitant: quanta hæc illorum de me diffidentia est!

Quadraginta annis. Hoc quadraginta annorum spatium, quemadmodum & historia ipsa, & textus Hebraicus ostendit, & hic ipse Autor ꝟ. 17 significat, non ad tentationem & visionem operum Dei, quæ per quadraginta annos duraverit; sed ad indignationem Dei tam diu durantem referendum est. Verum quidem & hoc est Deum ab Israëlitico populo in deserto, cum tot ejus stupenda videret opera, per totos ilos quadraginta annos fuisse tentatum: (nam etiam exspirantibus jam annis illis, iterum contra Mosen & Aaronem ob aquæ penuriam, quemadmodum in Meriba & Massa patres eorum fecerant, tumultum excitarunt: ubi ipse quoqoe Moses & Aaron peccarunt Num. 20; quæ causa videtur fuisse hujus lectiohis Græcę, quam hic autor, cum in eam incidisset, secutus est, ne quidquam mutasse videretur: cum tamen inferius ꝟ. 17 indicet, se veram non ignorasse lectionem:) sed hic agitur de ea tentatione, quæ indignationem illam Dei antecessit, qua juravit, se populum in requiem suam non introducturum. Additur enim:

Vers. 10, & 11. *Propter quod infensus fui generationi huic, &c. quibus juravi in ira mea, si introibunt in requiem meam.* At hæc tentatio eamque consecuta tanta Dei indignatio, ante istos quadraginta annos accidit. Unde inter alia Deus Israëlitis infensus: *Filii vestri*, inquit, *erunt vagi in deserto annis quadraginta, & portabunt fornicationem vestram, donec consumantur cadavera patrum in deserto, secundum numerum 40 dierum, quibus considerastis terram* Num. 14. 33. Quocirca 40 isti anni ad durationem indignationis & iræ Dei, non vero tentationis, de qua hic agitur, referendi sunt. *generationi huic*, id est isti hominum generi, patribus nempe vestris, seu populo illi. *Et dixi, semper errant corde.* Væcordes atque amentes sunt; vel aliud cogitant, aliud agitant animo quam ego volo, & eis persuadere conor: erroneas animi sui cogitationes sequuntur; mihi obsequi nolunt, sibi suisque consiliis indulgent. *Ipsi autem non cognoverunt vias meas.* Per *vias* (c) *Dei* intelligi possunt & Dei præcepta, & varia facta atpue opera. Nam & hominum facta operaque viæ ipsorum in scriptura appellari solent. Utraque merito non cognovisse dicuntur, quia etsi præcepta Dei audiverant, & facta Dei viderant; ita tamen sese gerebant, ac si nec illa audivissent; nec ista vidissent. Nam nec divinis præceptis obedientiam præstabant; nec ejus promissis, tot tantisque operibus confirmatis, fidem præbebant. (d) Insignis est de hac illorum stupiditate locus Deut. 29. 2, 3, 4. *Vos vidistis*, inquit Moses, eos alloquens, *universa, quæ fecit Dominus coram vobis in terra Ægypti Pharaoni, & omnibus servis ejus, universæque terræ illius, tentationes magnas, quas viderunt oculi tui, signa illa portentaque ingentia; & non dedit vobis dominus cor intelligens & oculos videntes, & aures quæ possunt audire, usque in præsentem diem.* Spectabant Dei opera ingentia, brutorum instar, non considerantes quantus esset is, qui ea patrabat, quantæ potentiæ; quamque merito promissis illius fides adhibenda, & præceptis ejus obedientia præstanda sit. Simile quippiam & Christi discipulis accidisse legimus Marc. 6. 52, & XVIII. 17, 18, & seq.

Vers. 11. *Quibus juravi in ira mea.* Ita vulgata habet *quibus*, ut & Hebraicus textus, facilique negotio ὅις in ὡς, ut Græci codices legunt, permutari a scribentibus potuit. Apparet tamen ex cap. 4. ꝟ. 3, ubi iterum hæc verba eodem modo citantur, Autorem legisse ὡς. (e) Videtur ergo ὡς *sicut*, positum pro ὥστε. *ita ut, adeo ut.* (f) Juramentum autem istud Dei expressum est Num. 14. 21, 28, & formula consueta, qua Deus in juramentis utitur. *Vivo ego*; quasi dicat ne habear pro vivente Deo, nisi id præstitero, nempe quod assero.

Quid autem tum asseruerit apud Mosen pluribus, hic paucioribus verbis expressum est, *si introibunt*. *Si* post verba jurandi apud Hebræos idem valet quod *non* 1 Reg. 14. 45. Psal. 89. 35, & 131. Marc. 8. 12. Quanquam usus iste particulæ hujus ortus est ex illis juramenti formulis, in quibus vocula *si* proprie sumitur, adjecta nimirum imprecatione aliqua, vel per aposiopesin suppressa. Solent enim homines, præsertim ira conciti ac conturbati, abrupto uti sermone, & non raro imprecationem, qua se, ni faciant quod dicunt, devovent, subticere, & cogitandam potius relinquere. Adjectam inter alia habes imprecationem a Davide 1 Sam. 25. 22. *Hæc faciat*, inquit, *Deus inimicis David & hæc addat, si reliquero de omnibus quæ ad ipsum*, nempe Nabalem, *pertinent, usque ad mane, mingentem ad parietem.* Suppressam habes Psal. 131. 2, 3, 4, 5.

(g) *In requiem meam.* Id est ut apud Mosen dicto loco dicitur, in terram quam patribus eorum me daturum juravi. Hæc requies vocatur, quia illic post maximos labores exantlatos, post Ægyptiacam duram servitutem, post itinera & frequentes loci mutationes, præeunte tabernaculo, requiescere debebant. Suam autem vocat, quia suo munere & beneficio illam adepturi erant: quanquam alia adhuc mystica est ejus voculæ vis, de qua cap. seq. agetur.

Vers. 12. *Videte fratres.* Postquam eos monuisset verbis *Davidis*, ne corda sua indorent, sicut in exacerbatione; id est ne majoribus suis obstinatione & in *Deum* contumacia similes esse velint, memores quantum ea res illis nocuisset: adhuc eos hortatur, ut & ipsi diligenter inter se dent operam, ne quisquam eorum tanti criminis sese affinem reddat.

Videte Animadvertite, cogitate, omnes rationes inite, vel cavete.

Ne forte, vel *ne quando sit in aliquo vestrum.* (h) Particula μήποτε, vel ita hoc loco usurpatur, quemadmodum apud Latinos *forte*, ut cum dicimus, *ne forte*; vel si vim suam propriam retinere censenda est, sensus erit, etiamsi nunc non sit, ne tamen postea labente tempore sit,

(a) *Tentare aliquem aut probare, diffidentiam & dubitationem aliquam denotat erga eum.* (b) *Et pro etsi.* (c) *Viæ Dei.* (d) *Israëlitarum stupor & pervicacia.*

(e) Ὡς *pro* ὥστε. (f) *Formula juramenti dicitur elliptica.* (g) *Requies Dei.* (h) *Particula* μήποτε.

re sit. Facile enim, nisi diligenter caveamus, ἀπιστία in animos nostros sese insinuat.

In aliquo vestrum. Non tam sigillatim hic unumquemque monet, ut sibi caveat ab hoc vitio; quam collectim omnes, ut diligenter prospiciant, ne quisquam ex eorum numero evadat aut deprehendatur illo infectus.

(a) *Cor malum.* Cor malum est cor illud durum & intractabile, erga *Deum* contumax. Quid autem per malitiam istam cordis intelligat, statim declarat, cum addit: *incredulitatis*, id est incredulum: quasi dicat cor adeo malum ut credere nolit.

Ut vero incredulitatem quoque istam statim limitet & plane designet, addit: *discedendo a domino*, vel, ut Græca habent, *a Deo vivo*. Duplex est enim incredulitas; una eorum, qui nunquam Deo credunt; altera eorum, qui credere desinunt, hoc est a Deo desciscunt seu apostatæ fiunt. Et ab hac sibi Christiani diligenter cavere debent. *Discedendo:* hoc est ita ut discedat. Discedit autem a Deo, quisquis discedit a Christo & ejus sacrosancta religione: quemadmodum olim, qui legem deserebat, deserebat ipsum Deum. Nam sicut, qui in Christum credit, non tam in ipsum credit, quam per ipsum in *Deum*, ut Christus ipse pronunciat Joh. 12. vs. 44: sic etiam contra, qui Christum deserit, non tam ipsum deserit, quam Deum qui ipsum misit, & dominum ac servatorem nostrum constituit. (b) *Vivo*, quasi dicat vero: *vivens* enim appellatur *Deus* per oppositionem *diis gentium*, *diis falsis*, qui omni vita & sensu tam destituti sunt, quam eorum imagines ac statuę, in quibus coluntur. Addit autem hoc epitheton, ut iis tanto majorem incutiat terrorem, ne discedere a tanto *Deo* unquam cogitent. Ideo & infra cap. 10. 31 *Terribile est*, inquit, *incidere in manus Dei viventis*. Immensam enim potentiam esse necesse est illius, qui verus & vivens Deus est. Vivens autem dicitur, quia non tantum vere ac perpetuo vivit: sed etiam quia a seipso vivit, alia omnia ex ipso; seu fons omnis vitæ est.

Vers. 13. *Sed adhortamini vosmetipsos per singulos dies.* (c) Hic modum & rationem ostendit, quo pacto incredulitati occurrere possint, nempe si sese mutuo admoneant & exhortentur, idque *quotidie*, non raro & per temporum intervalla: sed ut mutuæ adhortationes inter ipsos ferveant.

Donec hodie cognominatur, id est quam diu illud hodie; cujus in Psalmo fit mentio, durat. Notavimus autem supra vers. 7, sensu literali significari diem festum & solennem, quo populus ad cultum divinum peragendum templum petebat, ubi simul lex divina prælegi solebat. Huic diei seu festo respondet sensu mystico nostra Christiana festivitas, seu tempus gratiæ, quo invitamur ad capessendam illam æternam salutem, nobisque ad eam patet aditus.

Ut non obduretur quis ex vobis. Respicit ad verba Psalmi, *ne induretis corda vestra.* (d) Induratur autem is, quicunque Deo vel promittenti credere, vel præcipienti parere abnuit.

Fallacia seu *deceptione peccati.* Causam indurationis istius aperit. Ideo enim refractarii divinæ voci sumus, quod a peccato decipiamur, id est illecebris illius capiamur & irretiamur, seu peccati susurros divinæ voci præferamus.

(a) *Cor malum.* (b) *Deus cur vivens appellatur* (c) *Inter Christianos quotidianæ adhortationes.* (d) *Indurare cor.*

Vers. 14. (e) *Participes enim Christi effecti sumus.* Videtur occurrere tacitæ objectioni. Poterant enim cogitare isti Hebræi, ad se non pertinere hæc monita, ut sibi ab incredulitate, ac proinde etiam ab ira divina caveant: quandoquidem jam in Christum credidissent, & sic ad illam Christianorum felicitatem pertinerent. Quibus hic respondet, concedens illos jam participes factos esse Christi, id est ejus felicitatis, quam Christus suis impertit; sed ea conditione, si ad extremum in fide Christi perseveraverint. (f) Ista vero Christi, seu felicitatis Christianæ participatio, quatenus ad hanc vitam refertur, consistit in pleno felicitatis jure. Hoc autem jus statim amittitur, quando a Christi fide receditur.

Si tamen, vel *siquidem initium substantiæ ejus usque ad finem firmum retineamus.* Ἐάνπερ τὴν ἀρχὴν τῆς ὑποστάσεως, non addito pronomine αὐτοῦ, quod Latinus adjecit interpres. Respondent hæc verba versic. sexti verbis. Nam domum Dei & Christi esse quid aliud est, quam esse Christi participem? Id saltem facile quivis cernere potest, hæc ita inter se esse connexa, ut divelli ab invicem nequeant. Et similiter, initium substantiæ ad finem firmum retinere, idem est, si mentem *D.* autoris spectes, quod retinere fiduciam & gloriationem spei ad extremum firmam. (g) Per ὑποστάσεως quidam intelligunt nostram spiritualem subsistentiam, quæ in eo consistit, quod Christo credamus, & præceptis ejus pro virili obtemperemus. Quam diu enim in hoc statu sumus, tam diu spiritualiter subsistimus. Alii simplicius per ὑπόστασιν fidem intelligunt, quę ab eodem autore cap. xi. 1 dicitur quidem ὑπόστασις, sed τῶν ἐλπιζομένων, non simpliciter, ut hic. Multum autem interest inter hunc & illum loquendi modum. Quodsi tamen fides hoc loco ὑπόστασις nominatur, ideo sic appellata censeri debet, quod nobis rem nunquam visam, vel etiam nondum existentem ob oculos veluti ponat, & repræsentet, sive tam certos nos de ea reddat, ac si illam oculis cerneremus, vel ea jam reipsa potiremur.

Vers. 15. *Dum dicitur hodie si vocem ejus audiveritis, nolite obdurare corda vestra, quemadmodum in illa exacerbatione.* His verbis Psalmi, quæ citat, ostendi vult, rem ita se habere, sicut proxime dixit; nempe eos demum, qui in fide ad extremum constantes fuerint, Christi ejusque felicitatis participes esse; qui vero ab ea defecerint, quæcunque tandem eorum antehac felicitas conditiove fuerit, perituros. Nam cum dicitur in istis verbis: *ne induretis corda vestra*, audita nimirum voce Dei, *quemadmodum in exacerbatione*; cuivis ex eo patere potest, quinam isti sint, qui audientes Dei vocem, corda indurent eumque exacerbent. Nam ut ipsemet autor addit:

Vers. 16. *Quidam enim audientes exacerbaverunt, sed non universi.* Videatur ergo, qui audientes vocem Dei exacerbarunt, & qui non, ac inter eos instituatur collatio; & tum facile agnoscetur, eos corda sua adversus vocem Dei indurasse *Deum*que exacerbasse, qui ei ad extremum credere noluerunt: eos vero non exacerbasse *Deum*, qui constantes in fide fuerunt, quales fuerunt Josue & Calebus.

Dum vero addit: *qui profecti sunt ex Ægypto per Mosen*, ostendit utrosque fuisse tales qui jam ex Ægypto per Mosen exierint, id est qui Mosen ducem

(e) *Occupatio.* (f) *Participatio Christi.* (g) Ὑπόστασις *hoc loco quid?*

secuti

secuti sint ejusque ductu deseruerint Ægyptum, quique Mosi jam per aliquod tempus adhæserint. (a) Quibus ex rebus apparet, eos quoque, qui Christum ducem secuti sunt, & ei per aliquod tempus adhæserunt, adversus Dei vocem corda sua indurare eumque exacerbare, si nimirum Christum ducem suum deseruerint, & iterum in spiritualem hujus seculi Ægyptum regredi voluerint. Contra vero, qui Christum ducem suum secuti ad extremum illi adhæserint, quemadmodum fecit Josue & Calebus qui Mosen nunquam deseruerunt, eos felicitate illa & requie sempiterna potituros.

Vers. 17. *Quibus autem infensus est quadraginta annis?* Nunc ex reliquis quoque Psalmi verbis idem probat Autor: (b) nempe dandam esse iis, qui Christum ducem secuti sunt, operam, ne contra Deum delinquant & peccent; seu quemadmodum antea locutus erat, ne fallacia peccati indurentur, habituris alioqui Deum sibi infensum & iratum, ac proinde perituris.

Nonne illis qui peccaverunt? scil. infensus fuit Deus:

Quorum cadavera prostrata sunt in deserto. Unde similiter ex his Psalmi verbis concludendum est, infensum quoque fore Deum Christianis peccantibus, & præcepta ejus transgredientibus. Infensum autem fuisse peccantibus, annorum quadraginta tempore, hinc patet, *quod eorum membra* seu *corpora* κῶλα *ceciderunt in deserto*, id est omnes ad unum ab homine viginti annorum & supra in deserto perierint, nec terram illam promissam viderint & attigerint. Quadraginta enim annos hæc ira Dei duravit, donec omnes variis vel cladibus, vel exitu absumerentur. Vide Num. 14. ℣. 29, 33, 34.

Vers. 18. *Quibus autem juravit non introiturum in requiem ipsius, nisi illis qui increduli fuerunt?* Quemadmodum superiora verba demonstrant, eos Christianorum, qui peccatis indulgent, perituros: (c) sic ista similiter ostendunt, perituros eos, nec in veram illam cælestemque ac perpetuam Dei requiem ingressuros, quicunque divinis promissionibus credere nolunt, aut postquam crediderunt, a fide deficiunt. Quid enim Deum addidit, ut juramento se obstringeret, quominus Israëlitas in requiem suam induceret, nisi ipsorum incredulitas, quod desperarint, se posse terram illam occupare? Vide Num. 14 ab initio.

Vers. 19. *Et videmus, quod non potuerint ingredi propter incredulitatem.* Ex superioribus verbis conclusionem hanc infert. (d) *Et*, pro *igitur* positum: sicut & alibi Phil. 1. 22, quasi dicat: Hinc igitur videmus, Israëlitas, licet jam ex Ægypto egressos, non potuisse terram promissam ingredi propter suam incredulitatem. Unde similiter concludendum est, Christianos quoque Christum ducem secutos, non ingressuros in cælestem illam requiem, (e) nisi exemplo Josue & Calebi usque ad extremum duci suo fidi manserint, nec in ἀπιστίαν prolapsi fuerint. Ex hoc apparet, (quasi dicere velit Autor,) quam merito vos monuerim, ut diligenter videatis, ne in quopiam vestrum, quamvis jam credatis aut credere vobis videamini, reperiatur cor malum & incredulum, apostasiamque a Deo vivente cogitans, quam suam adhortationem ex superioribus hoc modo deductam & demonstratam, capitis seq. initio plenius repetit & inculcat.

(a) *Christiani corda indurare possunt.* (b) *Peccata vitare debent.* (c) *Divinis promissionibus credere debent.* (d) *Et pro igitur.* (e) *Josue & Calebus vobis imitandus est.*

CAP. IV.

ARGUMENTUM.

Pergit occasione superiorum in adhortandis Hebræis, ut sibi ab incredulitate seu desertione fidei Christo datæ diligenter caveant; † istamque suam adhortationem illustrat & confirmat: quæ prima capitis pars est. Sub finem capitis & in altera illius parte ad pontificiam Christi dignitatem, a qua fuerat digressus, redit: cujus rei occasione iterum brevem quandam adhortationem subnectit.

† Partes duæ 1 ad vers. 14.

Vers. 1. *Timeamus ergo.* Quasi dicat, Quia videmus majores illos nostros ob incredulitatem non esse admissos in requiem Dei, illorumque exemplum nobis esse propositum, ut eo cautiores redderemur; propterea metuamus, ne in eundem scopulum impingamus.

Ne forte, seu *ne quando relicta pollicitatione*, vel *promissione introeundi in requiem ejus, existimetur aliquis ex vobis deesse.* (a) Vox μήποτε, vel nullam singularem vim habet, perinde ut Latina *forte*, (qua & hic & supra cap. 3. 12 usus est vetus interpres) vel si vim aliquam habet, indicat eum qui per aliquod tempus Christo adhæsit, posse posthac a Christo deficere, promissionem relinquere seu deserere, nisi diligenter caverit.

Quidam interpretes verba καταλειπομένης ἐπαγγελίας, *relicta promissione*, ita accipiunt, ut iis relictam scilicet nobis quoque promissionem significari putent, inducti, ut apparet, verbis autoris infra scriptis, cum ex ante dictis infert & concludit: *Itaque relinquitur sabbatismus populo Dei.* Nobis tamen minus hæc expositio probatur, nec autor eodem plane verbo utrobique utitur. (b) Relinquitur ergo, seu deseritur promissio, quando ei non amplius creditur: quemadmodum fecerant majores isti, quorum, ut vidimus, exemplum superius nobis est propositum, qui per aliquod tempus divinas promissiones fuerant amplexi. Nam ea spe ex Ægypto exierant, ut terram sibi majoribusque suis promissam ingrederentur.

Ingrediendi in requiem ejus. Exprimit istam promissionem, quam relinquere non debeamus, *ne existimetur aliquis ex vobis deesse.* (c) Ὑστερηκέναι. Effectus est desertæ promissionis istius. Ὑστερηκέναι significat a tergo remanere, vel etiam retrocedere: quo sensu hæc vox usurpatur cap. 12. 15. Utrumque rei eleganter convenit. Quemadmodum enim majores illi postquam non amplius divinæ promissioni de terra Cananæa sibi in possessionem danda crediderunt, ulterius progredi noluerunt & Mosen sequi; sed potius redire in Ægyptum, novis sibi ducibus creatis voluerunt: sic qui Christi promissis non amplius fidem adhibent, Christi signa ulterius sequi nolunt, & in Ægyptum hujus seculi, ex qua exierant, reditum moliuntur.

(a) *Vox μήποτε.* (b) *Relinquere promissionem.* (c) *Ὑστερηκέναι.*

Non

Non simpliciter autem dixit, *ne quis deficiat*; sed *ne quis existimetur*, vel *videatur defecisse*: quod longe minus est, quam illud. Adeo enim nos abesse vult ab hoc peccato, ut ne occasionem quidem ullam justam ita de nobis sentiendi cuiquam præbere debeamus. Talis enim de aliquo opinio fere trahit aliquid ex vero; & si quis nondum plane defecit, initia saltem ejus rei aliqua jam adesse solent. Eam vero de quopiam opinionem id excitare potest, si paulatim remittat de studio & ardore pietatis, nec tanta, quanta par est, alacritate Christo serviat.

Vers. 2. *Etenim & nobis nunciatum est, quemadmodum & illis.* (a) Occupat objectionem. Poterat enim aliquis dicere: quid ad nos pertinet promissio ingrediendi in requiem Dei? Nonne hæc majoribus nostris olim data fuit, iisque in terram Cananæam introductis jam dudum impleta est? Respondet pertinere ad nos quoque promissionem istam, nec minus nobis lætum de ingressu in requiem *Dei* nuncium contigisse, quam patribus illis olim contigerat. Qualis autem nobis requies promissa sit, inferius explicat.

(b) *Sed non profuit illis sermo auditus.* Hic causam tacite affert, cur monuerit ut promissioni fidem adhibeamus: quia alioquin promissio Dei, nisi ad eam accesserit nostra fides, non magis nobis sit profutura, quam patribus illis ex Ægypto egressis olim profuerit. Ὁ λόγος τῆς ἀκοῆς *sermo auditionis*, id est sermo auditus, auribus haustus. Per sermonem autem intelligitur promissio ingrediendi in requiem.

Cur autem non profuerit illis hæc promissio seu sermo, causam indicat: *non admistus fidei ex illis qui audierunt*, vel *non commixtus fide iis, qui audiverant*, μὴ συγκεκραμένος τῇ πίστει τοῖς ἀκούσασι. Quia audientibus non fuit commixtus, id est non fuit illorum animis penitus insertus, nec in succum & sanguinem, ut dici solet, conversus. Hoc autem fit *fide*, seu, *per fidem*, cum divino sermoni & promissionibus firmus adhibetur assensus.

Vers. 3. *Ingredimur enim in requiem, qui credimus.* Rationem proxime dicti reddit: quia illi demum ex nobis, qui credunt, in requiem ingrediuntur, proinde qui non credunt, ingredi non possunt. (c) Intelligenda ergo sunt hæc verba cum quadam exclusione aliorum, seu particula exclusiva *tantum* vel *demum*, aut similis alia subaudienda est, quasi dicat. Etenim tum demum, seu hac demum lege in requiem Dei ingredimur, si credamus.

Solos autem credentes ingredi, verbis illis ex Psal. 95 petitis probat, cum addit: *quemadmodum dixit*, nimirum Deus, *sicut juravi in ira mea, si introibunt in requiem meam.* Ex his enim Dei verbis constat, ut superiori capite ostensum est, eos qui non credunt, in requiem *Dei* non ingredi: quandoquidem fidei defectus in causa fuit, propter quam homines illi hoc iræ divinæ fulmine prostrati, & a promisso sibi in requiem ingressu prohibiti fuerunt.

Et quidem operum a constitutione mundi factorum. Καίτοι τῶν ἔργων ἀπὸ καταβολῆς κόσμου γενηθέντων. Particula καίτοι recte est ab interprete Latino conversa, *& quidem.* (d) Docet enim hic autor, qualis requies in illis Psalmi verbis mystico sensu sit intelligenda, idque propterea, ut possit intelligi veritas eorum, quæ vs. 1 & 2 asseruerat; nempe nobis quoque promissam esse requiem Dei, seu aditum ad eam patefactum: quod intelligi, vel admitti non poterat ab Hebræis, de requie terrena seu terra Cananæa, majoribus suis olim a Deo promissa & postea etiam concessa, cogitantibus: ut explicetur quæ sit illa requies nobis promissa, & ab illa quiete terrena ad vere divinam animi legentium abducantur. Primo ergo omnium autor requietem illam Dei explicat & dicit, eam esse *requiem operum.* Ita ut verba *idque*, seu *& quidem operum* &c. cum proxime dictis cohæreant, & vox *operum* construatur cum voce *quietis.* (e) Porro *requies* operum idem est quod requies *ab operibus*, ab operibus nempe a constitutione mundi factis; requies scil. Dei ipsius propria: quemadmodum ipsa Psalmi verba indicant, quibus hanc requiem Deus suam requiem vocat. Requies enim ipsius Dei propria, seu qua Deus requiescit, longe meliori jure requies *Dei* dicitur, quam cujus Deus solummodo est autor; qualis erat requies illa Israëlitarum in terra promissa. Non quidem quod requies ista Dei propria, sit plane eadem numero cum futura illa quam nobis destinavit; sed quod sit ejusdem generis. Quemadmodum enim Deus requievit ab operibus suis in perpetuum: sic nos quoque post varios exantlatos labores perpetuas perfectissimasque ferias agitabimus, ut vers. 10 explicatur. Porro & Latini *requiem laborum, curarum &c.* dicunt, pro *a laboribus, a curis.*

Vers. 4. *Dixit enim quodam loco de die septimo sic.* Causam affert cur requietem istam Dei, de requiete ab operibus, quæ Deus ab initio mundi fecit, intelligat & explicet: quia nimirum scriptura, vel spiritus sanctus in scriptura loquens, de die septimo sic alicubi; nempe Gen. 2. 2. Exod. 20. 11, dicat: *Et requievit Deus die septima ab omnibus operibus suis.* His ergo verbis commonstratam habemus *Dei* requietem; nec in tota sacra scriptura, ad quam hic nobis respiciendum est, alia ulla Dei ipsius, in cujus nimirum participationem & populus veniat, requies indicatur aut nominatur.

Vers. 5. *Et in isto rursum: Si introibunt in requiem meam.* Quasi dicat, Quocirca cum hic iterum in istis Psalmi verbis fiat mentio requietis *Dei*, cujus & populus divinus fiat particeps, merito ea, sensu genuino prorsus & mystico, de illa unica Dei requiete in scriptura monstrata intelligimus. (f) Hanc vero requietem etiam ad populum *Dei* pertinere, ipsa sabbati festivitas & quies, populo divino præcepta, argumento est; qua divinæ illius requietis non solum memoria celebratur, sed etiam olim populo divino concedendæ imago quædam ac præludium continetur, qua de re vers. 9 plura.

Vers. 6. *Quoniam ergo superest, quosdam ingredi in illam.* Postquam docuit, in verbis Psalmi sensu mystico intelligendam esse requietem ipsius *Dei* propriam, seu, qua ipse etiam *Deus* requiescit: nunc ulterius pergit, & ostensurus requietem Dei, de qua in Psalmi verbis fit mentio, ad nos pertinere, seu aditum ad eam nobis patefactum esse, fundamenta quædam ejus sententiæ collocat, & ea removet, quæ illi obstare poterant. Primum ergo ponit, aliquos in requietem illam ingressuros: deinde illos, quibus promissio de requiete illa obtinenda primum fuerat proposita, non fuisse ingressos. Ex his enim consequitur, alios quosdam

(a) *Occupatio.* (b) *Promissio Dei sine fide nostra non prodest.* (c) *Particula exclusiva subaudienda.* (d) *Requies Dei sensu mystico.*

(e) *Requies operum pro requie ab operibus.* (f) *Sabbati quies futuræ quietis imago & signum.*

post id

post id tempus ingredi debere. (*a*) Sed quia objici poterat, Israëlitas olim, primorum illorum qui ex Ægypto egressi fuerant liberos, Josua duce in requietem illam ingressos, ideoque nondum concludi posse, Christianos eos esse qui in eam ingredi debeant; etiam hanc objectionem, seu mavis exceptionem diluit, & ostendit, in istis Psalmi verbis, de quibus adhuc actum est, aliquot post populum Israeliticum in Palæstinam introductum seculis, aliud tempus constitui, quo in requietem divinam patefaciendus sit aditus; unde consequatur, nondum per Josuam veram illam requiem adeptum esse populum. Quare tandem concludit autor, adhuc sabbatismum seu requietem Dei populo reliquam esse: quo facto, adhortationem ab initio capitis propositam repetit, & sic eo, unde digressus fuerat, revertitur. Hæc eorum, quæ usque ad ℣. 11 finem dicuntur, summa ac sententia est. Nunc singula verba ordine consideremus.

Quoniam ergo superest, inquit, *quosdam ingredi in illam*. Patere aliquibus in eam aditum, seu Deum velle, ut quidam in eam ingrediantur, tanquam notum minimeque dubium ponit autor. Nam quod primi illi sua culpa ab ea exclusi fuerint, hoc promissioni divinæ, qua posteris Abrahami requietem suam juramento addixit, nihil derogat, in aliis nihilominus dignioribus & melioribus implendæ? (*b*) Sub involucro, autem carnalium promissionum & requietis terrenæ, latuerunt promissiones spirituales & requietis cælestis ad semen spirituale Abrahami pertinentes. Israëlitarum quoque duce Josua in requietem terrenam consecutus ingressus, quid aliud est, quam umbra & typus futuri illius Christianorum duce Christo in requietem cælestem ingressus?

Et ii, quibus prioribus, vel, *prius annunciatum est*, (Græce, [illegible] *qui prius latum nuncium acceperunt*) *non introierunt propter incredulitatem*. Hoc alterum, quod præmunit, est, & cujus occasione spiritus sanctus sequentem admonitionem reliquerit: *hodie si vocem ejus audieritis, nolite obdurare corda vestra*. Quia enim patres illi, quibus requietem suam Deus promiserat, contumacia sua excludi ab ea promeriti fuerant: idcirco spiritus sanctus posteris eorum aliam his verbis constituit diem, id est tempus, quo in Dei requietem ingredi possint ac debeant, eosque hortatur, ne majorum suorum contumaciam imitati, similem cum iis impietatis exitum sortiantur.

Vers. 7. *Iterum terminat*, seu, *constituit diem quendam; hodie in David dicendo post tantum tempus, sicut dictum est, hodie si vocem ejus audieritis, nolite obdurare corda vestra*. Merito sane alius in Dei requiem ingrediendi constituitur dies, si omnino ingrediendum aliquibus est; illi vero, qui prius invitati fuerant, ingressi non sunt. Si vel non oporteret ullos ingredi, vel ingressi jam forent aliqui, tum diem alium constitui necesse non esset. (*c*) Constitui vero in his spiritus sanctus verbis sensu mystico, qui omnino ad Messiæ tempora pertineat, diem ejusmodi, argumento est.

1 Quod his verbis moneatur populus, ut patrum suorum, qui ex Ægypto egressi fuerant, exemplum vitet, illisque similis esse peccando nolit. Atqui patres illi in eo potissimum peccarunt; quod divinis promissionibus de ingressu in requietem, fidem adhibere noluerint. Ergo si illis vere vel similes vel dissimiles esse debemus, promissionem Dei de ingressu in requietem ejus etiam nos habere oportet, ac proinde dies hic nobis in eam ingrediendi constituitur.

2 Quod in hoc Psalmo proponatur populo pœna divina, in quam patres illi inciderant, ut ea territus, similemque metuens, patres imitari nolit. Atqui pœna ista erat non admissio in requietem Dei; quam sane nemo potest incurrere, nisi is, qui prius in eam ingrediendi facultatem habeat, ad eamque invitatus sit. Cum ergo his spiritus sancti verbis moneatur populus, ut pœnam hanc vitet, consentaneum est, diem illi seu tempus, quo in requiem Dei ingredi possit, in iis constitui, ut quod olim patres illi facere noluerunt, hoc nos hodie faciamus. Psalmum vero istum ad Messiæ quoque tempora pertinuisse, & illud indicio est, quod apertum sit, in eo ad solenne aliquod festumque tempus respici, quo populus in templum Dei confluere, ejusque cultui vacare soleret; quod & verba populi sese ad laudes Deo dicendas, templumque ejus adeundum cohortantis, & ipsa vox *hodie* a spiritu sancto usurpata, docet: quæ certe non vulgarem aliquem, sed insignem, audiendæque voci divinæ inprimis deputatum diem, quales festi illi ac solennes erant, designare videtur. At vero quod tempus magis festum, qui dies magis solennis, quæ celebritas populorumque concursus major, quam is qui Messiæ temporibus & futurus erat, & ab omnibus expectabatur? Ex his ergo merito colligi debet, moneri istis spiritus sancti verbis mystico sensu populum, ut Dei, veram illam atque cælestem requietem per Messiam annunciantis & ad eam invitantis, audita suo tempore voce, promtis animis pareant, secus quam majores eorum, audita ejusdem per Mosen requietem terrenam promittentis voce, fecissent. (*d*) Sensu literali pertinuit hic Psalmus ad Israëlitas ante Christi tempora viventes, in quo monebantur, ut illo die, quo divinam legem audirent, obsequentes se ei præberent, ne patrum suorum erga Deum contumaciam imitati vel a requiete illa, in quam beneficio divino introducti fuerant, exturbarentur, vel aliis pœnis & cladibus a Deo afficerentur. Sed quis non videt sensum illum aptius quadrare, quo & peccatum & pœna ejusdem generis significatur, quam quo utrumque istorum diversi generis? Postquam docuit Deum constituere aliam diem ingrediendi in requiem, ne quis hanc diem sumeret de illo die, quo Deus patrum illorum liberis facultatem in terram Cananæam duce Josua ingrediendi concessit, interjicit illa verba autor:

In Davide dicens, post tantum tempus. Ait spiritum sanctum hanc diem constituere in Davide, hoc est per Davidem demum dicendo, *hodie si vocem ejus audieritis*, &c. Unde apparet, hic non constitui diem ingredientibus in terram Cananæam, nec de ingressu in eam agi. David enim aliquot seculis post ingressum Israëlitarum in terram Cananæam vixit: imo eo regnante maxime populus hac terra frui, & in ea florere cœpit.

Post tantum tempus. Videlicet, quo Deus patres illos ob incredulitatem aditu in requiem prohibuit. Quocirca cum dies iste ingrediendi in requiem non possit intelligi de requiete illa terrena, quam populus

(*a*) *Occupatio.* (*b*) *Sub involucro carnalium promissionum, latuerunt spirituales.* (*c*) *Mysticus verborum Psalmi sensus probatur.*

(*d*) *Sensus literalis.*

per Josuam est adeptus, hinc certe apparet, aliam esse requietem præter illam terrenam, quæ populum Dei adhuc maneat, multo illa perfectiorem.

Vers. 8. *Nam*, ut subjungit autor, *si eis Jesus requiem præstitisset*, *nunquam*, vel, *non utique de alia loqueretur posthac die.* (a) *Jesus*, id est Josue, qui a LXX interpretibus appellatur Jesus, & a Græcis cæteris: nomen enim utrumque idem significat, nempe servatorem.

Requiem præstitisset, id est perfectam, & qua nulla daretur ulterior. Nam alioquin illis requiem præstitit; sed non perfectam illam, & populo divino adhuc relictam.

Non utique de alia post hac loqueretur die, id est si illud esset, sane spiritus sanctus post populum in istam requiem introductum, & in ea degentem & habitantem, non loqueretur de alia die, qua populus in requiem ingredi debeat.

Vers. 9. (b) *Itaque relinquitur sabbatismus populo Dei.* Ex superioribus jam concludit, restare adhuc populo Dei sabbatismum, id est requietem aliam post illam requietem in terra Cananæa partam, non in illa stare requiem & felicitatem populi divini.

Utitur autem nunc voce *sabbatismi*, non [illegible], sicut antea; ut ostendat, se respicere ad septimum diem, quo & Deus requievit, & populum Israeliticum in hujus rei memoriam requiescere jussit, qui etiam idcirco *sabbati*, id est *requietis* nomine insignitus fuit: utque simul indicet, qualis requies populum Dei maneat, nempe sabbati requies, hoc est requies divinæ requieti similis, & cujus tenuissima quædam umbra sunt sabbati feriæ, quibus populus curis & laboribus solutus, in ipsa requiete (id est terra Cananæa) requiescebat.

Vers. 10. *Qui enim ingressus est in requiem ejus, etiam ipse requievit ab operibus suis, sicut a suis Deus.* His verbis confirmat, superesse nobis sabbatismum, id est talem requiem, qualis illa est, a qua septimus dies denominatus fuit, & in cujus memoriam ac repræsentationem feriis perpetuo transigi jussus est. Hæc autem requies in eo consistit, ut non amplius laboremus, quemadmodum & Deus non amplius operatus est. Probat autem id ex eo, quod debeamus ingredi in requietem Dei, quemadmodum apparet ex Psalmi verbis. At vero ingredi in requietem Dei, quid aliud est, quam eodem modo, quo Deus, requiescere seu sabbatum agere. Idcirco ait: *Qui ingressus est in requiem ipsius*, id est qui ejusdem requietis cum Deo particeps est factus: (c) (præterita Hebræorum more ponuntur pro præsentibus:) *& ipse requievit ab operibus, suis, sicut a suis Deus.* Hic vere est sabbatismus, nullis amplius, ut jam diximus, laboribus fatigari, æternam agitare quietem & ferias. Possunt etiam hæc cum verbo superioris versic. *relinquitur* connecti, quasi dicat: Idcirco affirmo, relinqui adhuc quietem populo Dei, quia populus ille non ita requieverat ab operibus suis, ut nullis amplius curis & laboribus exerceretur. At qui in requietem Dei ingressus est, in quam, ut jam vidimus, populus Dei ingredi debet, is ita requiescit ab operibus suis, sicut Deus a suis. Quemadmodum Deus defunctus est omni suo, ut sic dicam, labore, post mundum sex diebus conditum: sic & iste omni labore suo, id est curis, molestiis, doloribus, & quicquid homines in hac vita fatigat, & exercet; in perpetuum defunctus, altissima quiete & otio summa cum felicitate conjuncto perfruetur. Vide Apocal. 14. 13.

Vers. 11. *Festinemus ergo*, vel *studeamus ingredi in illam requiem.* Postquam docuit restare adhuc requietem populo Dei, eamque omnium maximam & jucundissimam, repetit suam admonitionem initio cap. hujus positam, hortaturque, ut in requiem istam ingredi omni ope contendant.

Studeamus ergo, [illegible]. Tanto aptius hoc verbo utitur D. autor, quod, si originem ejus inspicias, festinandi significationem habeat: unde & a Latino interprete, *festinemus*, redditum est. (d) Festinare nempe debemus in hoc spirituali nostro itinere, quod ad sempiternam requietem nos ducit; id est diligentes esse & gnavi in calcando fidei ac pietatis tramite, non remissi & ignavi; quippe qui summa cupiditate & desiderio tanti boni flagrare perpetuo debeamus, proinde omni ope ac studio ad id contendere: quemadmodum illi faciunt, qui iter in patriam aut ad locum aliquem valde gratum & desiderabilem suscipiunt. *In illam requiem.* Non in hanc terrenam, sed in illam ipsius Dei propriam, quæ populo Dei adhuc relicta est.

Addit autor, *ne ne in id ipsum quis modo incredulitatis exemplum*, vel potius, *ne quis in eodem exemplo cadat incredulitatis.* Est enim in Græco, [illegible]. Idcirco debemus omni ope & studio in illam requiem contendere, ne similem cum patribus illis exitum sortiamur.

Ne quis cadat, id est occidat seu pereat, quemadmodum illi ceciderunt in deserto, supra cap. 3. *v.* 17.

In eodem exemplo incredulitatis, id est simili incredulitate laborans, simlique pœna affectus: quasi dicat habetis exemplum illorum incredulitatis: scitis enim quantum malorum illis hæc incredulitas pepererit. Date ergo operam, ut monstratum vobis scopulum quam longissime fugiatis.

Exemplum incredulitatis aut contumaciæ (nam & hanc significat [illegible], & prope magis usitate,) non tantum similitudinem ratione peccati, sed etiam ratione pœnæ consecutæ, hoc loco significare videtur.

Vers. 12. (e) *Vivus enim est sermo Dei & efficax, & penetrantior omni gladio ancipiti.* Per hunc sermonem Dei multi Christum ipsum designari putant, alii Christi doctrinam. Neutrum hic videtur locum habere. Nam quominus Christum per hunc sermonem intelligamus, id facit. 1. quod Christum hoc nomine appellare soli Johanni sit proprium, ut a multis observatum est. 2. quod hic sermo, & [illegible], seu efficax appellatur, & cum gladio confertur; quorum utrumque rebus rectius quam personis convenit. (f) Quo minus etiam de Christi doctrina hunc sermonem accipiamus, illa causa est, quod nulla videretur esse horum verborum congrua & concinna cum superioribus connexio: quomodo enim hæc apte cohærent: Date operam, ut requiem illam ingrediamini, ne quis incredulitatis illud in patribus exemplum imitetur, similiter ut illi corruat & pereat, quia Christi doctrina est viva & efficax? (k) Quocirca per sermonem istum Dei [illegible]

(a) *Josue appellari solet Jesus.* (b) *Sabbatismus populi divini.* (c) *Præterita pro præsentibus.*

(d) *Festinatio in requiem Dei.* (e) *Sermo Dei* [illegible] *hoc loco significet.* (f) *An Christi doctrina?* (k) [illegible] *significet?*

pendi

gendasunt Dei decreta, quibus incredulos & contumaces interitui & suppliciis destinat; cujus generis est illud ipsum Dei juramentum, quo patres illos, & in illis omnes eorum similes a sua requiete excludere constituit. Ita enim elegans erit inter hæc verba & superiorem versic. connexio: Ideo date operam ut in requietem illam ingrediamini, & cavete ne patrum contumaciam imitati cadatis: quia sermo *Dei*, quo contumaces & immorigeros ingressu requietis suæ prohibet suppliciisque devovet, vivus est & efficax. Quam explicationem id confirmat, quod alibi etiam in scripturis de divinis decretis, quibus ille aliquid fieri vult & imperat, non modo similes usurpari prosopopœias videamus, eaque *sermonis*, & quidem *viventis* nomine indigitari; sed etiam, ut hic factum est, cum gladio ancipiti conferri, aut gladium acutum atque ancipitem ex Christi ore egredientem appellari, & variorum operum effectionem iis tribui. Vide Psal. 105. ℣. 18, 19. & CVII. 20. & CXLVII. 15, 18. Esai. 40. ℣. 8. & LV. 11, quem locum Petrus 1 Epist. 1. 23, 25 ad euangelicum sermonem retulit, propterea, quod in eo etiam decretum Dei de servandis hominibus contineatur.

(*b*) Hunc ergo Dei sermonem *vivum* esse dicit, id est non intermori, aut temporum & seculorum tractu irritum fieri & exolescere. (*c*) *Et efficax*. Id est, non tantum ratus & firmus est, quatenus eum Deus nunquam revocat, nec, ut principes sæpe solent, vel per oblivionem, vel per incuriam aut negligentiam, vel propter inconstantiam excidere patitur aut consulto mutat: sed etiam viribus omnia quę continet perficiendi pollet, seu quæcunque vult, potest. Huc pertinent illa Dei apud prophetam verba Esa. 55. 10, 11. *Quomodo descendit imber & nix de cælo, & illuc ultra non revertitur, sed inebriat terram & infundit eam, & germinare eam facit, & dat semen serenti, & panem comedenti: Sic erit verbum meum quod egredietur de ore meo, non revertetur ad me vacuum: sed faciet quæcunque volui & prosperabitur in his, ad quæ misi illud.* Pergit autor: *Et penetrantior omni gladio ancipiti.* (*d*) Ferit & plectit omni gladio atrocius & funestius. Alibi quoque in scripturis Christi decretum in impios & contumaces gladio ancipiti ex ore ejus exeunti comparatur, seu per eum significatur. Verbo enim quod ex ore egreditur, id est potenti atque efficaci suo jussu *Deus* & Christus tanquam gladio omnes sibi adversantes interimit 2 Thessal. 2. 8. Apoc. 1. 6, 11. XIX. 15, 21.

Addit: *& pertingens usque ad divisionem animæ & spiritus, compagumque ac medullarum.* Hæc verba *pertingit* vel *penetrat usque ad divisionem*, dupliciter accipi possunt: (*e*) vel, ut divisio animæ & spiritus intelligatur tanquam locus aliquis ad quem gladius iste penetret: vel ut sit effectum penetrationis, hoc est ita gladius iste penetrare dicatur, ut dividat seu dissecet animam & spiritum, compages & medullas. Si posteriorem sensum amplectamur, ostenditur his verbis quantopere Dei decretum ac jussum omni gladio sit acutius & penetrantius; quippe quod non tantum corpus aliquomodo dissecet, sed animam quoque & spiritum hominis, corpusque ipsum ita penetret, ut non cutem solum & carnes discindat, verum etiam omnes artus & nexus membrorum, ipsas denique medullas, ac proinde & ossa, quibus medullæ continentur, perrumpat. Si priorem explicationem sequamur, ut divisio animæ & spiritus, instar loci cujusdam consideretur, ad quem gladius iste penetrare possit; vix poterit divisionis vox ad compages & medullas referri, quasi inter compages & medullas sit aliqua divisio: cum non compages & nexus membrorum seu ἁρμοὶ, sed ipsa membra per compages & nexus dividantur; medullæ etiam sint aliquid continuum. Quocirca ita erunt hæc verba accipienda, ut voces ἁρμῶν τε καὶ μυελῶν. non cum nomine μερισμοῦ sed cum adverbio ἄχρι construantur, id est, ut gladius iste penetrare dicatur ad loca in homine abditissima, etiam illuc, ubi anima cum spiritu connectitur, & ab eo dividitur, itemque ubi sunt membrorum compages & medullæ. (*f*) Itaque si hunc sensum sequamur, dicendum erit autorem de spiritu & anima per similitudinem quandam a rebus corporeis sumtam loqui. Res enim corporeæ, quoties junguntur, extremis sese contingunt, illicque eorum est divisio, ubi contactus. Hoc ergo sensu significabitur gladium istum non tantum ferire ea quæ exterius patent, & oculis ipsis subjecta sunt, hoc est decreti ac sententiæ divinæ vi non tantum animadverti in ea crimina, quæ sunt in propatulo, quemadmodum magistratuum decreta ac sententiæ solent, ac porro & gladii, quos ad supplicium pœnamque infligendam adhibet: sed etiam ea vindicare peccata, quæ sint abditissima atque occultissima, quæque in animæ & spiritus illo veluti confinio, quo nullus in nobis magis abditus cogitari possit locus, in artuum ac membrorum compagibus, in ipsis denique medullis lateant. (*g*) Est autem anima facultas in nobis inferior, quæ cupiditates & affectus habet, seu ea tantum spectat quæ corpori allubescunt; unde qui hanc sequuntur & ab ea se regi patiuntur, animales homines dicuntur in scriptura. (*h*) Spiritus autem est vis superior, quæ honesta ab inhonestis discernit, & ab his nos avocat, ad illa impellit, quæ videt meliora probatque; qua intelligimus, qua Deum ejusque voluntatem & supremam felicitatem agnoscimus. Quanquam etiam spiritus sumi potest pro ea nostri parte, quæ corpus primo vivificat, quæque post mortem remanet: Anima vero pro vita, seu ea facultate, quæ a spiritu illo in universum corpus manat. Ut autem melius id, quod de sermone Dei nunc dictum est, inculcetur, & fieri posse intelligatur, addit autor: quod sit *discretor cogitationum & intentionum cordis.* Κριτικὸς ἐνθυμήσεων καὶ ἐννοιῶν καρδίας, qui dijudicat cogitationes & conceptus cordis nempe, quod eos tum cognoscat, cum cognitos, si mereantur, puniat. Hoc autem idcirco dicit, ne quis putet, se posse latere, & vim aciemque divini decreti effugere, si incredulitatem in animo tantum & secretis tacitisque cogitationibus reconditam foveat. Adeo nulla nostra cogitatio, quamvis occulta, nulla in fide hæsitatio latere Deum potest.

Vers. 13. *Et non est ulla creatura invisibilis in conspectu ejus.* In genere nunc dicit, quod in specie dixerat; quasi dicat non tantum cogitationes cordis discernit ac perspicit: sed nulla res est, quæ aciem oculorum ejus fugiat. Creaturæ enim nomine, res in genere omnes intelligit.

Omnia autem nuda & aperta sunt oculis ejus. (*i*) Δὲ posi-

(*a*) *Cur vivus appellatur?* (*b*) *Cur efficax?* (*d*) *Cur gladio conferatur?* (*e*) *Divisio animæ & spiritus.*

(*f*) *Similitudo a rebus corporeis ducta.* (*g*) *Anima quid?* (*h*) *Spiritus quid?* (*i*) Δὲ *pro* δή.

 tum pro

tum pro *δια*, ex contrario id quod prius dixit, illustrat. *Omnia nuda.* Nihil tectum, involutum, sic ut acies oculorum ejus inhibeatur. Oculi autem idcirco ei tribuuntur, quod quasi omnia etiam abditissima videret, ita nihil impunitum relinquit.

(*a*) *Aperta.* Τετραχηλισμένα. Varie hanc vocem exponunt interpretes. Aliis enim τραχηλίζειν est in cervicem vertere, seu resupinare, quo pacto facies alicujus resupinata oculis omnium exponitur: aliis a cervice usque ad caudam pellem detrahere: (*b*) aliis denique τετραχηλισμένα dicuntur ea, quæ a collo suspensa excoriantur & per dorsi spinam tandem resupinata finduntur, ut tota foris & intus pateant. Omnia eodem redeunt, nempe nihil esse ita tectum & occultum, quod sermoni divino non pateat, acies oculorum ejus non tantum externum tegumentum penetrat, sed illa etiam perspicit, quæ intus & in cute, ut dici solet, latent.

(*c*) *Ad quem nobis sermo.* Ad quem pro de quo, ut cap. 1. ℣. 7. Ostendit se non quemvis Dei sermonem intelligere, sed certum quendam, quasi dicat: ille sermo Dei est vivus & efficax, de quo loquor, seu quem designo, quique in hac materia intelligendus est, quinam vero ille sit, jam explicavimus.

Vers. 14. *Habentes ergo pontificem magnum.* (*d*) Altera pars capitis, in qua revertitur ad pontificiam Christi dignitatem, a qua fuerat aliquantum digressus, & in adhortationem eam, quam hucusque exposuimus, delapsus. Illud ergo argumentum hic resumit, & ex eo admonitionem ad constantiam in Christianæ religionis professione elicit.

(*e*) *Pontificem.* Pontificium Christi munus, ut hic aliquanto fusius ea de re agamus, in eo consistit, quod omnium nostrum peccata coram Deo expiet, & universam religionem tanquam summus sacrorum præses administret. Ideo vero dicimus eum omnium nostrum peccata expiare, quia pontificis ejusque summi erat, non unius aut alterius hominis tantum, sed totius populi peccata expiare. Cæterum in modo quo peccata nostra expiat Christus summus noster pontifex, magna est inter ipsum & pontificem legalem diversitas, sic ut Christus hac in parte Deo sit similis; imo ejus vices quodammodo obeat, non pontificis. Christus enim in cælis manens ita peccata nostra expiat, ut potestate sibi concessa, omnes pœnas a nobis avertat, eaque amoliatur omnia quæ nos pœnæ involvere possint. Unde apparet, pontificium ejus munus non tam re, quam ratione tantum quadam, a regio ejus munere distingui. (*f*) Neque enim Christus revera nunc aliquid circa Deum agit, aut conditionem aliquam præstat, qua præstita ex Dei decreto consequatur peccatorum purgatio: quemadmodum olim in pontifice legali usu veniebat. Is enim tabernaculum cum sanguine ingrediebatur, ibique coram Deo apparens sanguinem certo ritu spargebat ac Deo offerebat, quo præstito peccatorum purgatio sequebatur. Nam licet Christus sanguinem suum olim, dum in terris ageret, fuderit, seque per afflictiones suas huic muneri sustinendo paraverit, quo scilicet nostrarum infirmitatum sensu tanto facilius affici posset, quæ conditiones erant a Deo requisitæ, & a Christo prius præstandæ: (*g*) nunc tamen in cælis degens, & pontificium suum munus plene administrans, peccatorumque nostrorum expiationem procurans, nullas revera conditiones amplius implet. Nam quod, post fusum sanguinem, cæleste tabernaculum ingressus est, & hac ratione seipsum Deo obtulit, istud non fuit vera aliqua conditio, sub qua nobis decreta fuerit a Deo peccatorum remissio; quandoquidem ingressus iste & oblatio maximum Dei beneficium est in Christum collatum: sed fuit tantum medium, per quod Christus supremam in cælo & in terra potestatem est adeptus, ex qua consequitur peccatorum nostrorum purgatio, & qua Christo concessa aperte testatus est Deus, se eorum omnium, qui Christi sunt, peccata punire nolle. Illud sane verum est, hunc Christi in cælo ingressum, & coram Deo apparitionem, similitudinem habere cum pontificis in sancta illa ingressu, atque istic coram Deo apparitione, a Deo olim requisita; quæ similitudo etiam in causa est, cur Christus cum pontifice legali comparetur, ejusque nomen & appellationem sortiatur, ut paulo post dicemus. (*h*) Neque vero etiam putandum est, Christum in cælis habitantem, proprie loquendo, pro nobis orare aut interpellare: id enim pugnaret cum supremo illius in omnia dominatu & imperio. Quocirca munus ejus sacerdotale in eo situm est, quod potestate sibi a Deo data, pœnas peccatorum a suis auferat, eorumque salutem omni ratione procuret. (*i*) Proinde hoc munus idem est reipsa cum regio Christi munere, quemadmodum diximus. Hinc dicitur nos *perfecte*, seu mavis, *in perpetuum servare*, ut sacerdos cap. 7. 25; dicitur nobis ut sacerdos *in tentationibus auxiliari* cap. 2. vers. ult. & hoc loco vers. 16, quorum utrumque regium est. Hinc fit, ut alii scriptores sacri, sacerdotii Christi nullam expressam faciant mentionem: hic vero scriptor capite 3 ℣. 1 in sacerdotio Christi regium ejus munus inclusit; & cap. 5 ℣. 5 testimonium scripturæ quod de regio Christi munere ac dignitate agit, de pontificia Christi dignitate interpretatus est. (*k*) Sacerdos ergo seu pontifex appellatur Christus, non quod hoc munus re diversum sit a munere regio: sed propter varias similitudines, quas Christus cum legali pontifice habet, & propter varias regii Christi muneris proprietates ac circumstantias, quibus similitudo ista nititur, & quas metaphorica illa pontificis appellatio animis nostris melius insinuat, quam propria. (*l*) Similitudo potissimum in eo est, quod Christus, fuso prius sanguine, cælum peccatorum nostrorum expiandorum, seu pœnarum, quas peccatis commeriti eramus, auferendarum gratia fuerit ingressus, & coram Deo apparuerit: quemadmodum pontifex legalis fuso victimæ sanguine ingredi in tabernaculum, & ibi coram Deo apparere, peccatorum expiandorum, seu reatus ac pœnæ auferendæ causa, consueverat. Quia vero pontifex id præstabat victimæ cæsæ sanguinem in conspectum Dei afferendo, eumque certis ritibus offerendo, & sic pro peccatoribus apud Deum, a quo peccatorum remissio proficiscebatur, intercedendo atque interpellando: ideo etiam de Christo, qui instar victimæ cæsus fuerat, & sanguinem suum fuderat, dicitur, quod in cæleste tabernaculum ingressus seipsum Deo obtulerit, & coram ejus vultu appareat

(*a*) Τετραχηλίζειν. (*b*) *Beza* (*c*) Ad quem *pro* de quo. (*d*) *Altera pars capitis.* (*e*) *Pontificium Christi munus in quo consistat.* (*f*) *Quo pacto differat a Regio?* (*g*) *Christus nullas in cælo conditiones revera implet.*

(*h*) *Christus proprie loquendo pro nobis non orat.* (*i*) *Sacerdotium Christi reipsa idem est cum regio ipsius munere.* (*k*) *Christus per similitudinem appellatur sacerdos.* (*l*) *In quo consistat similitudo Christi cum legali pontifice.*

pro no-

pro nobis interpellet: non quod id proprie loquendo faciat; sed quod, ut diximus, offerenti ac interpellanti pontifici sit similis, præsertim quia non sua propria, sed a Deo accepta potestate ac virtute, & quidem sollicita cura adhibita, peccata remittit, & sic cum eo non injuria confertur, qui peccatorum veniam à Deo sedula interpellatione impetrat. Ex quibus aliqua jam ratione colligi possunt proprietates illæ ac circumstantiæ (a) muneris Christi regii, quas appellatio pontificis animis nostris melius quam regis nomen insinuat, licet illa sit metaphorica, hoc proprium. Regis nomen non indicat, eum peccatores servare; pontificis indicat. Illud non indicat, eum esse hominem; (nam & Deus rex noster est & dicitur) hoc indicat. Nam, ut initio statim sequentis capitis docet ipse D. autor: *Omnis pontifex ex hominibus assumtus pro hominibus constituitur.* Illud non indicat, eum autoritatem & potestatem suam ab alio accepisse; hoc indicat cap. 5. ℣. 4. Illud non indicat, eum sensu miseriarum nostrarum tangi posse; hoc indicat. (b) Illud non indicat eum sanguinem suum ad expianda peccata nostra fudisse; hoc indicat. Sacerdos enim victimas pro peccatis offerre debet, quæ sine effusione sanguinis offerri non possunt: Christus vero nullum sanguinem fudit, præterquam suum. Illud non indicat eum è cælo egressum esse; hoc indicat. Hinc ergo factum est, ut Christo nomen pontificis a spiritu sancto inditum fuerit.

Magnus. (c) Magnus vocatur non solum ad distinctionem inferiorum pontificum & sacerdotum, sed etiam illius olim sub lege magni & summi, qui cum Christo comparatus valde parvus est; (d) imo nil nisi tenuis quædam & exilis Christi pontificis umbra. Hic enim vere magnus est pontifex, qui immortalis est; qui omnia, etiam gravissima peccata, expiat; qui ipse potestatem habet auferendi pœnas peccatorum omnes, in quibus est ipsa mors æterna; cui jus viresque sunt vitam æternam dandi, suis in omnibus afflictionibus succurrendi;

Et, ut paucis rem omnem cum ipso hoc autore complectamur, *qui consedit in dextera throni majestatis in cælestibus* cap. 8. ℣. 1.

(e) Quod & hic indicare volens addit primum *qui penetravit calos.* Ideo enim inter alia est magnus, quod omnes cælos transierit.

(f) Per *calos* intelliguntur omnes cæli, qui inter nos & Deum sunt interjecti, nempe & tota aëris regio, quæ etiam cælum in scriptura vocatur, & cæli in quibus sunt sol, luna, cæteræque stellæ ac mundi lumina, quibus omnibus Christus sublimior est factus, infra cap. 7. 26. Ephes. 3. 10. Post hos omnes est cælum illud in quo Deus habitat, immortalitatis domicilium, quod ingressus est pontifex noster, non supergressus.

Jesum. Nominat hunc pontificem, & ostendit, quis sit, quanquam in eo nomine tacite continetur id quod postea expresse dicturus est, videlicet eum posse, ut autor loquitur, *compati infirmitatibus nostris.* Dum enim Jesum nominavit, hominem eum dixit, de cujus perpessionibus ac morte constabat.

Verum quia ejus summam præstantiam prius clare ante oculos ponere instituit, ideo ut melius adhuc appareat quam magnum eum sacerdotem esse oporteat,

Addit secundo, *filium Dei* υἱὸν τοῦ Θεοῦ, præfixo voci *filii* articulo, ut indicet eum non vulgarem aliquem Dei filium esse, sed singularem illum & eximium, (g) illum nempe, de quo cap. 1 egit, quem Deus hæredem omnium constituit, qui angelis longe præstantior & sublimior est factus. Ita enim convenit, ut *Dei* filius unicus & singularis in maximo sit apud *Deum* amore, in maxima dignitate, utque jus & dominatum habeat in omnia paterna bona. Eum igitur pontificem habemus. Ex quo apparet, ipsum omnia apud patrem & amore & autoritate, qua pollet, effecturum. Quocirca, ut adjicit autor, *teneamus confessionem.* Infert admonitionem suam, ut, cum tantum pontificem nostræ confessionis habeamus, confessionem nostram firmiter retineamus: id est constanter religionem Christianam, non tantum animo complectamur, sed etiam ore profiteamur.

Vers. 15. *Non enim habemus pontificem, qui non possit compati infirmitatibus nostris.* (h) Occupat objectionem. Poterat enim aliquis dicere: quid me magnus iste pontifex dura confessionis nostræ causa patientem juvabit, qui quanto major est, quanto a nobis remotior, tanto minore fortassis nostri cura tangetur? Huic rei occurrens ait, illum non esse talem, *qui non possit compati infirmitatibus nostris.* (i) Infirmitates nostræ hoc loco significant dolores & perpessiones, tum animi, tum corporis, quas cum affligimur religionis nostræ causa subimus: quæ infirmitates appellantur, quia infirmitas nostra naturalis illis locum facit; vel etiam ab effectu, quod animum pariter & corpus nostrum infirmum reddant. Animus enim ipse dolore languescit quasi morbo. (k) Tanto autem libentius hac voce utitur autor, quia & pontifex legalis infirmitatibus populi divini *compati* debuit: licet hæ infirmitates fuerint, humani quidam lapsus & errores.

Compati autem *infirmitatibus* hic est, affectu & sensu quodam, id est misericordia tangi in alienis doloribus

Posse autem *compati* hoc loco non est simpliciter *compatiendi*, ut hac voce nunc utamur, facultatem habere. Nam quivis etiam angelus facultatem eam habet: sed habere compatiendi facilitatem, pronitatem, & voluntatem, quemadmodum idem verbum cap. 2 ℣. ult. explicuimus. Perinde est, ac si dicat: non habemus pontificem durum, qui alienis malis & doloribus non facile commoveatur; quales esse solent ii, qui mala nunquam sunt experti.

Qualem ergo pontificem habemus? *tentatum autem per omnia.* (l) Δὲ positum pro ἀλλά. Ex contrario rem illustrat, seu potius, ex causa contrarii effectus. Quia enim tentatus fuit per omnia, potest nostris infirmitatibus commoveri. (m) *Tentatum*, id est afflictum. Tentationum enim nomine non raro afflictiones significantur, inter alia Jacob. 1. 2. & 12. Afflictionibus enim homo tentatur, id est experimentum virtutis ac patientiæ cujusque sumitur. Unde & Sap. 3. ℣. 19. dicunt impii, ad

(a) *Regii Christi muneris proprietates pontificis nomine significata.* (b) *Similitudo prima repetitur.* (c) *Cur Christus Magnus pontifex vocetur?* (d) *Dissimilitudo & præstantia pra legali pontifice.* (e) *Sacerdotis igitur vox in Christo idem designat quod apud Dan. 7. & Joh. 5 vox filii hominis.* (f) *Cæli inter nos & Deum interjecti.*

(g) *Christus singularis Dei filius.* (h) *Occupatio.* (i) *Infirmitates nostræ quid hic loco significent?* (k) *Infirmitatum cur ea voce hic usus autor?* (l) Δὲ pro ἀλλά. (m) *Tentationes pro afflictionibus.*

 perfecu-

persecutionem justorum sese invicem cohortantes: *contumelia & tormento interrogemus eum, & probemus patientiam ejus.*

Pergit: *per omnia*, κατὰ πάντα, *secundum omnia*, id est afflictum omnis generis malis. (a) Expertus est calumnias, contumelias, vincula, varios & animi angores, & corporis dolores ac cruciatus, mortem denique diram & infamem. Scholastici, nisi fallor, dicerent; non de singulis generum, sed de generibus singulorum id esse accipiendum. *Pro similitudine*, καθ' ὁμοιότητα *secundum similitudinem*, id est similiter atque alii homines Christiani: quemadmodum superius dixit cap. 2. 14, 17, eum debuisse *secundum omnia fratribus similem fieri.* (b) Addit, *absque peccato*, ut ostendat, Christum innoxium prorsus fuisse, nec ullo modo hæc mala, quæ passus est, commeritum. Id vero dixit, partim ut eorum occurreret calumniæ, qui eum merito supplicio affectum dictitabant; partim ut reliquos etiam Christianos tacite moneret, innocentiæ studerent, & caverent, ne ob maleficium aliquod jure ad supplicium rapi possint; sed potius ut Christo, qui nulla sua culpa passus est, similes evadere contenderent; neve, quod innoxii essent calamitates varias ob Christi nomen subire detrectarent, nec mirarentur id sibi contingere, quod Christo duci ac domino suo contigisse viderent, tantoque promptius Christum sibi auxilium laturum existimarent, quanto ipsi quoque ad persecutiones, ad tormenta & mortes, innocentiam majorem attulissent. (c) Vulgaris est error opinantium, Christum hoc loco nobis, omnibus in rebus, solo excepto peccato, similem dici: quod sane nec verba autoris ferunt, nec rei veritas patitur; cum Christus etiam aliis in rebus præter peccatum, puta divina virtute, potestate, sapientia, munere singularissimo, ne admirabilem illum nascendi modum commemorem, omnibus multum fuerit dissimilis. Nam quominus de solius naturæ similitudine hic agi dicas, ipsa peccati, quod ad naturam frustra referas, mentio facit.

Versi 16. *Adeamus ergo cum fiducia.* (d) Aliam ex dictis exhortationem infert, quæ tamen illi priori vs. 14 explicatæ subservit ad eamque tendit: nempe, ut tali gaudentes pontifice, omnis generis mala experto, auxilium audacter imploremus.

(e) *Cum fiducia.* Μετὰ παῤῥησίας. Παῤῥησία; quia hic de precibus agitur, non animi tantum certam impetrandi auxilii spem, sed etiam ex ea manantem precandi, thronumque divinum adeundi, & alloquendi fiduciam & audaciam quandam significare videtur. Παῤῥησία enim audacia & libertas in verbis dicitur: quæ quidem tunc apparet, cum a loquendo vel majestas atque autoritas, vel severitas aliena, vel offensionis metus absterrere alias quempiam posset, quod hoc loco optime quadrat. Cum enim throni istius, ad quem nobis supplicibus accedendum est, maxima sit majestas, fieri facile posset, ut quispiam illa deterritus, & indignitatis sibi suæ conscius, thronum hunc adire, & in illo considentem affari non auderet. Quare animos nostros erigit autor, & παῤῥησίαν in nobis excitare conatur, dum tantam cum ista majestate clementiam, & erga miseros benignitatem ac misericordiam conjunctam esse docet.

(f) *Ad thronum gratiæ.* Non nominat eum, ad cujus thronum accedere debeamus, seu qui in throno isto sedeat: sed quia ideo ad thronum hunc accedere nos jubet, quod pontificem habeamus talem qui possit *compati* nostris infirmitatibus, ac proinde qui ad nobis ferendum auxiliumque ferendum sit pronus, idque eum in finem fieri a nobis debeat, ut misericordiam & auxilium referamus; apparet, ipsius pontificis hunc esse thronum: sicut dictum est in Psalmo 45, 7, *Thronus tuus ô Deus, in seculum seculi.* Thronum autem nominat, ut ejus majestatem summamque potestatem nobis ob oculos ponat: tum ne illa parrhesia reverentiam minuat; tum ut cogitemus, eum non tantum misericordem esse, ut velit; sed etiam potentem, ut possit nos juvare: Rursus tamen, ne thronus & tanta majestas Christi animos nostros percellat, addit vocem *gratiæ*: ut cogitemus pontificem illum, licet in throno sedeat, & summa majestate venerandus sit, valde tamen erga nos benignum, & amoris plenissimum esse. Et sic thronus quidem & majestas Christi summam in animis nostris excitare debet reverentiam: gratia autem ejus & benignitas fiduciam & παῤῥησίαν. Qui ipsius Dei thronum hunc esse dicunt, nobis non adversantur, cum Christus in ipsius Dei throno considebat; nisi forte hoc ideo faciant, ut Christum ab hoc throno contra tot aperta scripturæ testimonia, hujusque ipsius loci vim ac sententiam excludant, & nobis hoc argumentum pro Christi invocatione extorqueant. Illud facile largimur Deum hic non minus quam Christum intelligi posse, ac verisimile esse D. Autorem *thronum gratiæ* in genere, quam vel Dei vel Christi in specie, dicere maluisse, ut nobis sive ad Deum pontificis istius nostri fiducia, sive ad pontificem ipsum accedendi æquale jus libertatemque faceret. Nam sive ad Deum in Christi nomine, sive ad Christum ipsum accedamus, ubique thronum gratiæ reperimus.

Ut consequamur. (Græce) *ut accipiamus misericordiam, & gratiam inveniamus in auxilium opportunum.* Causa finalis adeundi istius throni, eaque duplex exprimitur; quarum una alterius est medium, & prior ad secundam dirigitur. Prior est, *accipere misericordiam & invenire gratiam*: altera est *opportunum auxilium*, quod ex priori illo proficiscitur. (h) Accipere misericordiam nihil aliud est, quam id consequi, ut aliter tui misereatur; quod facile est apud misericordem, qualis est hic noster pontifex. (i) Invenire gratiam, est gratiosum esse apud aliquem, & peculiari affectu ab eo amari: hoc sensu Luc. 1. 30. dicit angelus ad Mariam, quod *inveneris gratiam apud Deum.* Facile vero est invenire gratiam & favorem apud eum qui benignissimus est & gratiæ plenissimus.

In auxilio opportuno, vel potius, *in opportunum auxilium*, ut diximus. Est enim Græce εἰς εὔκαιρον βοήθειαν. (k) Causa finalis misericordiæ & gratiæ Christi est, *auxilium opportunum*, id est ut nobis opem ferat in pietatis & patientiæ certamine versantibus, ne ullis tentationibus victi unquam succumbamus; inprimis vero ut spiritus nostros è corporibus emigrantes in manus suas suscipiat, nobisque conservet, & tandem in adventu suo restituat, qua de re vide vers. 7 capitis sequentis.

(a) *Christus omnis generis mala expertus.* (b) *Christus omnis peccati expers.* (c) *Vulgaris opinio refellitur.* (d) *Nova exhortatio.* (e) *Παῤῥησία hoc loco quid?* (f) *Thronus gratiæ.*

(h) *Accipere misericordiam* (i) *Invenire gratiam* (k) *Opportunum Christi auxilium.*

CAP.

CAP. V.

ARGUMENTUM.

(a) Confirmaturus ea, quæ de Christo pontifice nostro secunda superioris capitis parte dixerat, nempe eum posse compati infirmitatibus nostris, *nosque apud eum opem & auxilium opportunum reperturos esse, recenset ab ipso capitis initio generalia quædam summi pontificis requisita, quæ deinde Christo ordine retrogrado accommodat: ex quibus utrumque istorum, quæ diximus, consequitur, atque hæc prior capitis istius pars est, ad vers. 11 Ingressurus porro uberiorem explicationem sacerdotii Christi, delabitur ad reprehendendam Hebræorum, ad quos scribit, socordiam, ob quam fiat, ut istorum mysteriorum, quæ de Christi pontificatu pandere velit, non admodum sint capaces: quæ capitis hujus pars est posterior.*

(a) Argumentum capitis, ejusque partitio.

Vers. 1. O*Mnis namque pontifex ex hominibus assumtus.* (b) Primum pontificis requisitum in eo constituere videtur autor, quod sit unus ex hominum numero, idque propter sequentem causam, quod *pro hominibus*, id est hominum bono, constituatur. Quam priorem pontificis proprietatem obiter tantum & occasione sequentis indicare, simulque ad superiora, quibus Christum hominem non angelum aliquem esse debuisse evicerat, oculum dirigere voluisse videtur. Ideo, cum postea recensitas summi pontificis proprietates Christo applicat, istius non meminit, utpote de qua cap. 2 jam abunde disseruerit.

Pro hominibus constituitur. Id est hominum bono ac commodo pontificiam dignitatem & munus adipiscitur & gerit.

In iis quæ sunt ad Deum, τὰ πρὸς τὸν Θεόν. Id est ut procuret & peragat ea, quæ ad colendum ac propitiandum numen pertinent. Quæ vero sint ista, statim explicat:

Ut offerat dona & sacrificia, seu *victimas pro peccatis*. (c) Dona sunt, quæ populus sponte offerre solitus est, cujusmodi erant sacrificia quæ appellabantur pacifica; de quibus inter alia tribus primis capitibus Levit. legere est, quæ vel ad Deum demerendum, & munere veluti devinciendum, vel ad testandum animum accepti beneficii memorem ac gratum offerebantur. Nisi quis putet *donorum* nomen tam late sumi, ut quasvis oblationes, etiam pro peccatis factas, includat. Nam & Christus *doni* nomine omnia quæcunque super altare ponebantur ac Deo offerebantur, complexus fuisse videtur, Matth. 5. 23. (d) *Victimæ pro peccatis*, erant animalia, quæ ex legis præscripto ad tollendum peccati reatum offerebantur, de quibus Levit. 4. & alibi. Voces, *pro peccatis*, ita accipi possunt; ut eum solo proximo *victimarum* nomine construantur. Nihil tamen impedit, quominus etiam cum remotiori *donorum* voce, quamvis ea sola pacifica intelligantur, cohærere censeatur. Licet enim sine talibus donis peccata expiari, & eorum reatus tolli potuerit: (e) nam alioquin non fuissent vere dona, sed debita: tamen nihil impedit, quominus præter constituta a Deo pro peccatis expiandis sacrificia, oblata fuerint pro eorundem expiatione voluntaria dona ac munera. Unde holocaustis, quæ è numero sacrificiorum voluntariorum erant, peccatorum expiationem tribui legimus Levit. 1. 4. Quo respexit etiam David, cum de peccati sui expiatione agens, holocausta se daturum fuisse dicit, si in talium peccatorum expiatione quidquam valuissent Psal. 51. 18. (f) Hoc ergo summi pontificis maxime proprium est, hominum & quidem eorum qui peccarunt causam apud Deum agere, & curare, ut Deum placidum ac propitium, non iratum & infensum experiantur.

Vers. 2. *Qui condolere possit iis, qui ignorant & errant.* (g) Hoc tertium est, quod in pontifice requiritur. *Condolere*, μετριοπαθεῖν. Μέτριος, ut (h) Interpretes quidam notant, dicitur homo modestus, moderatus, submisse se gerens, & humanus. Unde ille * μετριοπαθεῖν *ignorantibus* dicitur, qui submisse se gerens non contemnit aut dedignatur lapsos, sed humane & amice sublevat, suæ quoque non immemor infirmitatis. (i) Alii μετριοπαθεῖν dici putant eum, qui quantum satis sit, seu pro miseriæ alienæ magnitudine ac mensura misereatur, non infra modum subsistat.

Ignorantibus. Ignorantes hoc loco dicuntur ii, qui per ignorantiam peccant. (k) Ignorantia autem, ut vulgo distinguitur, alia est juris, alia facti: & posterior quidem factum excusabile reddere censetur; prior non item. Verum datur quædam & legum ignorantia, quæ excusationem aliquam meretur, nimirum si magnus sit legum numerus, ut non facile animo comprehendi ac memoria teneri, semperque ob oculos versari queant: tanto vero magis si leges non ipsa naturali honestate, quam ipsa ratio cuique dictet, sed sola legislatoris voluntate arbitrioque nitantur. In talibus enim quam facilis est mentis aut memoriæ lapsus, præsertim cum non æqualis sit omnium capacitas! Jam vero utrumque istorum locum habuit in legibus (l) Mosaicis, quarum & tantus fuit numerus, ut ultra sexcentas numerentur; & ea ratio, ut pleræque non a naturali ulla honestate ipsoque rationis dictamine, sed a sola legislatoris voluntate nutuque penderent. Peccata ergo per eam juris ignorantiam, quæ aliqua ratione excusabilis esset, admissa. expiari sub lege solebant, & hoc loco proculdubio ab autore D. *ignorantiæ* voce comprehenduntur. Similiter & illa, quæ per incogitantiam, aut errorem in facti circumstantiis, quæ ignorantia facti dicitur, committebantur. Nisi malis hæc sequenti *errorum* voce comprehendi.

Errantibus. Vox hæc aut idem significat quod prior, aut si diversum quippiam denotat, vel ea erit diversitas quam innuimus, nempe ut *ignorantiæ* voce juris illa ignorantia, *erroris* autem, facti seu circumstantiarum ignorantia, delictumque ex ea profectum designetur: vel si mavis, hac voce non tam mentis error,

(b) Pontificis primum requisitum. (c) Dona. (d) Victimæ pro peccatis.

*(e) Pacificorum etiam in expiandis peccatis usus. (f) Secundum pontificis requisitum. (g) Tertium. (h) Ribera. * μετριοπαθεῖν (i) Beza. (k) Ignorantia duplex. (l) Legum Mosaicarum numerus.*

quam error in ipſo facto conſiſtens indicabitur, ita ut eâ non tantum delicta ex mentis aliquo errore; ſed etiam ſine mentis errore ex imbecillitate quadam humana profecta, aut etiam quibuſdam in rebus ſuapte natura levioribus admiſſa, contineantur. (a) Neque ſane dubium eſt, quin D. autor his duabus vocibus complecti voluerit omnia leviora delicta, quæ non ex mera animi malitia, elatoque ut ſcriptura loquitur brachio, ſed vel ex ignorantia excuſabili, vel etiam ex humana fragilitate, inque rebus levioribus committebantur, quibus ſolis expiatio olim fuit ſub lege conceſſa. Hic affectus & (b) *μετριοπαθεῖν* erga eos, qui ignorantia & fragilitate, non vero ex animi malitia ac contumacia peccant, licet non minus ſit in noſtro pontifice Chriſto, quam olim fuerit io pontifice legali: tamen in hujus comparationis apodoſi, in qua de Chriſto agitur, non hæc *μετριοπάθεια* io ipſo ſpectanda proponitur, nec ad eam in Chriſto demonſtrandam hæc comparatio adhibetur; ſed ad eam ſympathiam & commiſerationem, quam Chriſtus habet erga afflictos & ærumnoſos: quod etiam ex iis, quæ de ſympathiæ hujus effectrice cauſa hic ſubjiciuntur, patet.

Additur enim: *quoniam & ipſe circumdatus eſt infirmitate.* Cauſam & fontem iſtius ſympathiæ indicat: (c) quæ io pontifice legali fuit infirmitas peccati; in Chriſto autem infirmitas perpeſſionis; id eſt legalis pontifex fuit infirmus, qum & ipſe in ignorantiam ac errorem labi potuit: Chriſtus autem ioſirmus fuit, quia non minus, quam quivis alius, doloribus & afflictionibus fuit obooxius. Illa infirmitas legali pontifici humanitatem quandam & *μετριοπάθειαν* ingenerabat erga ignorantes & errantes: hæc Chriſto pontifici noſtro *συμπάθειαν* indidit erga afflictos & calamitoſos. Porro pontifex legalis infirmitatibus circumdatus perpetuo fuit; Chriſtus autem tantum ad aliquod tempus: utrumque merito. Nam pontifex quidem legalis, quia quotannis oblationem pro peccatis repetebat, perpetuo hac infirmitate circumdatus eſſe debuit: Chriſtus autem, quia unica oblatione in perpetuum peccata ſuorum omnia expiavit, ideo ante iſtam oblationem tantum infirmitate circumdatus fuit. Neque ſane, ut quis ſit ad miſerendum pronus, opus eſt ut ipſe io miſeriis perpetuo verſetur, ſufficit quod miſerias aliquando fuerit expertus: ut vero miſeros juvare & ex miſeriis ereptos felices ipſo facto poſſit reddere, opus omnino eſt, ne ipſe amplius miſera rerum ſorte prematur, ſed ut beatus ſit & potens. *Poſſit*, *δυνάμενος*. Iterum hæc vox non ſolum facultatem, ſed condolendi, (utamur enim jam hoc verbo) pronitatem ac propenſionem ſignificat, ut ſupra cap. 2. & 4.

(d) Verſ. 3. *Et propterea*, vel *propter hanc debet, quemadmodum pro populo, ita etiam pro ſemetipſo offerre pro peccatis.* Aliud ex hac infirmitate elicit pontificis proprium, nempe quod non minus pro ſe, quam pro populo offerre debeat pro peccatis. *Propter hanc*, id eſt, infirmitatem. Ob hanc enim ſiebat, ut pontifex in ignorantiam aut errorem labi poſſet, ac proinde veriſimile, imo prope neceſſarium erat, cum ſæpe ſuiſſe prolapſum. Uode ut pro ſuis non minus, quam pro populi peccatis offerret, non tantum cum ſibi certi alicujus peccati eſſet conſcius, ſed in anniverſario ſacro, etiamſi nullius delicti nominatim conſcientia tangeretur, obſtrictus erat; Chriſtus ſimiliter infirmus, id eſt, non patibilis natura tantum, ex qua neceſſario perpeſſiones ipſæ non fluunt, ſed ſtatus ac conditio patiendi, io qua ex Dei decreto poſitus erat, in cauſa fuit ut pro ſe quoque in malis & afflictionibus conſtitutus offerret. Atque hæ peccatis pontificis antiqui in hac comparatione reſpondent, & propterea per (e) *συλληπτικῶς* quandam ſub uno *peccatorum* nomine tacite cum iis comprehenduntur. Pontificem autem legalem debuiſſe non minus pro ſe, imo prius pro ſe quam pro populo offerre, conſtat ex Levit. 16. 6, 11, 17 & ſeq. Offerebat autem pro ſuis peccatis juvencam, pro populi hircum. Idcirco infra cap. 9. 12 per ſanguinem *hircorum* & *vitulorum* ingreſſus fuiſſe in ſancta ſignificatur. Quomodo autem Chriſtus pro ſe obtulerit ꝟ. 7 ab autore explicatur.

Verſ. 4. *Nec quiſquam ſumit ſibi hunc honorem*, *τὴν τιμήν*. (f) Alia muneris ſacerdotalis proprietas, quod nemo iſtius muneris honorem & dignitatem arrogare ſibi jure poſſit.

Sed qui vocatur a Deo, nempe ad hoc munus dignitatemque capeſſendam: ille demum hoc munere rite fungi poteſt.

Quod illuſtrat exemplo Aaronis, cum addit: *tanquam*, vel *ſicut & Aaron*. Qui non ultro ſeſe in hoc pontificium munus ingeſſit: ſed a Deo ſibi injunctum & demandatum ſuſcepit. Elegit enim Deus Aaron, deinde ejus filium natu maximum, certiſque legibus jura ſucceſſionis in hoc munere deſcripſit, quæ ſemper fuerunt ſervatæ, dum Reſpublica ſecundum Dei leges adminiſtrata fuit. (g) Hucuſque varias ſummi pontificis proprietates recenſuit, quæ ad tria capita reduci poſſunt. Unum, quod offerat pro peccatis, & cauſam hominum coram Deo agat: ad quod refertur, quod & ipſe homo eſſe debeat. Secundum, quod debeat eſſe erga peccantes facilis ac miſericors: quo pertinet, tum quod & ipſe ſit infirmitate circumdatus; tum quod non minus pro ſuis, quam pro populi peccatis offerendum illi eſſet. Tertium eſt, quod ab ipſo Deo ad hoc munus vocari debuerit. (h) Nunc ordine retrogrado, ab ultimo incipiens, ea omnia Chriſto quoque competere demonſtrat. Unde conſequitur, eum & vere pontificiam dignitatem, utpote a Deo acceptam habere, & ſingulari miſericordia afflictorum tangi, & auxilium opportunum veramque ſalutem ſuis allaturum eſſe.

Verſ. 5. *Sic & Chriſtus non ſemetipſum clarificavit ut pontifex fieret.* Ab eo, quod ultimo loco in pontifice commemoraverat autor, nunc incipit: & illud Chriſto competere demonſtrat: nempe, quod non ipſe ſibi muneris iſtius dignitatem arrogaverit. Hoc vero non alio fine facit D. autor, quam ut oſtendat Chriſti ſacerdotium verum ac legitimum eſſe. Quo ſane indicat autor, Chriſtum vere ſacerdotem non fuiſſe futurum, ſi honorem hunc ipſe ſibi ſumſiſſet, non vero a Deo Patre demandatum accepiſſet. *Si ego*, inquit ipſe Chriſtus, *glorifico meipſum*,

(a) *Quæ peccata ſub lege expiata fuerint.* (b) *μετριοπάθεια in Chriſto.* (c) *Infirmitas pontificis, & Chriſti diverſa.* (d) *Quarta pontificis proprietas.*

(e) *συλληπτικῶς voce peccatorum.* (f) *Quinta muneris ſacerdotalis proprietas.* (g) *Proprietates ſummi pontificis ad tria capita revocantur.* (h) *Chriſto ordine retrogrado applicantur.*

glorif.

gloria mea nihil est: Est pater meus qui glorificat me. Simili ratione & doctrinæ suæ veritatem asserere volens, negat se ex seipso loqui, sed doctrinam suam ad patrem refert, eamque se a patre accepisse testatur: eo ipso innuens, eam non futuram fuisse veram, si ex seipso locutus esset. Id vero, quod hic D. autor de Christo asserit, tanto magis locum habet, quod ea sit pontificatus istius, qualem Christus gerit, ratio, ut eum nemo sibi ipsi sumere, nemo nisi a Deo collatum habere possit. Pontificatum sub lege poterat sibi quispiam arrogare, & corrupta Republica nonnulli arrogarunt: sed hunc, quo Christus fungitur, pontificatum, nempe ut æternum in cælestibus illis adytis ministret, & summa potestate ac virtute omnes peccatorum pœnas a nobis auferat, opemque nobis in angustiis positis ferat, ac tandem ex morte ereptos ad cælestem illam vitam regnumque sempiternum transferat, quibus rebus sacerdotium Christi continetur; hunc, inquam, pontificatum nullos unquam mortalium sibi vindicare potest, nisi eum Deus ipse ad tantum fastigium evehat. Idcirco etiam D. autor videtur usus verbo *δοξάζειν*, de Christo ejusque pontificatu loquens, nempe quia sacerdotium Christi summam gloriam complectitur. Hinc vero manifestum est, Christum Deum illum summum non esse. (a) Si enim Deus summus esset, cui alii, quam sibi ipsi hanc gloriam acceptam ferre posset? At hoc aperte negat autor, indicans eum alioqui verum & legitimum sacerdotem non fuisse futurum. Deus ergo summus non fuit. Mitto nunc Deum summum sacerdotem esse nequaquam posse.

Sed qui locutus est ad eum, Filius meus es tu, ego hodie genui te. Non nude asserit autor Christum a Deo sacerdotem constitutum esse: sed statim ipsius Dei edicta profert, quibus Christum summum sacerdotem constituit, ex quibus eum non a se, sed ab ipso Deo sacerdotem effectum esse, liquido apparet: quorum primum ex Psalmo 2, alterum ex Psalmo 110 sumtum est. Hæc enim verba ab ipso Deo dicta fuisse, nemo est qui ignoret: In istis autem constituitur Christus summus pontifex: unde manifeste consequitur, eum dignitatem hanc non sibi usurpasse, sed a Deo adeptum esse.

De priori testimonio satis egimus cap. 1. 5. Hoc loco tria tantum notabimus. Primum, quod is Deus, qui Christum pontificem fecit, Christi sit Pater. Hujus enim est Christum filii sui nomine compellare, quod his fit verbis. Unde apparet Christum hoc loco quantus quantus est, imo qua filius Dei est, Deo opponi, deque eo quod sibi pontificatum sumserit negari.

Secundum, quod sacerdotale Christi munus ab ejus regio munere re ipsa non distinguatur: quandoquidem hæc verba, *Filius meus es tu, ego hodie genui te,* quæ, ut capite 1 vidimus, de Christi regia dignitate agunt, ob quam is potissimum Dei filius est, de ipsius sacerdotio D. autor usurpet. (b) Addi hic potest, quod Christus sacerdotis munere eo tempore non fuerit functus, præsertim perfecte, cum crucis mortem sustinuit, nec hanc fuisse Christi perfectam oblationem expiatoriam: siquidem hæc Psalmi verba de resurrectione ipsius & gloria S. literæ apertissime interpretantur, Act. 13, & supra cap. 1, & hoc loco. At in morte Christus maxime fuit humiliatus atque abjectus. Cum Christus est Dei filius his Psal. verbis declaratus, simul longe præstantior evasit angelis; ut ex cap. 1. 4, 5 constat: at mortis ratione vel imprimis, angelis fuit minor. Quid multa? quatenus mortem subiit Christus, regium munus non exercuit, sed id egit, ut illud adipisceretur: nedum vero pontificium munus administrat, simul regii muneris partes obit. Quare illud in morte nondum revera obiit, sed ut obire posset præparatus fuit.

Tertium est, quod in istis Psalmi secundi verbis, *Filius meus es tu, ego hodie genui te,* non agatur de generatione aliqua Christi ex essentia patris ante omnia secula; sed de tali, qua Christus summus a Deo sacerdos constitutus est, ac proinde de tali, quæ certo tempore facta sit: quandoquidem Christus non ab æterno, sed a certo tempore demum sacerdos noster est effectus.

Vers. 6. *Quemadmodum & in alio loco dicit.* Alterum scripturæ testimonium seu Dei decretum, sumtum ex Psalmo 110. *In alio,* vel loco, ut addit Latinus interpres, vel Psalmo. *Dicit,* scilicet Deus.

Tu es sacerdos in æternum, secundum ordinem Melchisedec. In hoc testimonio expresse agitur de sacerdotio Christi. Unde apparet, in priori quoque de eodem agi, quandoquidem ad eandem rem probandam afferuntur. Nam quod quidam, ut verum & a spiritu sancto monstratum verborum prioris testimonii, *filius meus es tu ego hodie genui te,* sensum eludant, dicunt, ea verba non tanquam testimonium collati a Deo in Christum pontificatus, sed tanquam descriptionem solum, ejus qui munus hoc in ipsum contulisset, afferri, in eo manifestam veritati ipsique D. autoris verbis injuriam faciunt. Quomodo enim cum prioribus cohærerent verba ista quæ subjicit: *quemadmodum & in alio dicit?* Nonne his verbis aperte ostendit, alium nunc locum seu Psalmum a se citari, in quo idem quod in priori a se commemorato dicatur? (c) *In æternum.* Id est in æternum durans; cui nullus unquam in munere sacerdotali successurus est. Tam diu enim fungetur sacerdotio Christus, quam diu expiatione peccatorum erit opus, nempe usque ad mundi finem.

Secundum ordinem Melchisedec. Id est ad instar Melchisedeci sacerdotis, seu quemadmodum ipse autor infra cap. 7. 15 loquitur, *secundum similitudinem Melchisedeci.* De his verbis plura cap. 7, ubi ipse autor hanc rem explicat. Tacite autem hic occurritur dubitationi, quam de Christi sacerdotio concipere quispiam ex eo posset, quod Christus non esset ex familia Aaronis aut tribu Levi, cui tribui sacerdotium lege divina fuit adstrictum. (d) Melchisedeci enim typus non tantum æternum sacerdotium exigit; sed etiam id requirit, ne ulla tribus aut familiæ ratio in illo habeatur, ut postea dicemus.

Vers. 7. *Qui in diebus carnis suæ preces supplicationesque ad eum qui possit illum salvum facere a morte, cum clamore valido & lachrymis offerens,* vel potius, *obtulit, & exauditus est pro sua reverentia;* vel potius, *ex metu.* Ab ultimo, quod in pontifice spectandum proposuerat, & Christo competere evicit, ascendit ad secundum, dicitque Christum etiam & infirmitate fuisse circumdatum, & propter eam pro se obtulisse,

(a) *Christus Deus ille summus non est.* (b) *Christus in subeunda morte, sacerdotis munere nondum perfecte functus est.*

(c) *Sacerdotii Christi æternitas.* (d) *Melchisedeciani sacerdotii ratio.*

quod hoc vers. 7 facit, & denique per eam misericordem erga infirmos & afflictos esse didicisse, quod facit vers. 8.

(a) Per *dies carnis* Christi, intelligit tempus infirmitatis Christi, & præsertim illud quo infirmitas ejus maxime apparuit. (b) Per *carnem* enim intelligitur infirmitas. Nam caro est infirmitatis & subjectum & causa quædam. Quocirca dies isti carnis sunt inprimis dies illi, quibus Christus est passus: tum enim maxime Christum carnem esse apparuit.

(c) *Preces & supplicationes &c. obtulit.* Jam docet Christum etiam pro se obtulisse. Cujus rei infirmitas ejus afflictionesque fuerunt causa: quarum sensus quam alte in animum ejus adactus fuerit, quantumque ipsum exercuerit, ex iis rebus quas obtulit, apparet. Docet enim tum quid obtulerit; tum cui; tum oblationis istius adjunctum; tum denique exitum.

Obtulit preces. Generale hoc est nomen, & omnem petitionem significat.

Addit *supplicationes.* (d) Græce *ἱκετηρίας*, quod verbum preces supplices significat. Ἱκετεία enim est, supplicum precatio, qualis eorum est, qui se ad pedes abjiciunt, aut genua tangunt eorum, quos orant. Unde etiam *ἱκετηρία*, ut (e) Interpretes notant, dicitur ramus oleæ lana obvolutus, quem supplices in manibus ferebant. (f) Hinc vero conjicere facile est, in quanto animi angore Christus fuerit, quantosque dolorum stimulos senserit, quippe qui eum ad preces tam solicitas, tamque supplicia vota adegerint? Quas porro preces & supplicationes intelligat autor, ex sequentibus patebit, in quibus ita describitur is, cui preces obtulit Christus, ot hinc facile intelligi queat, quid fuerit precatus; quanquam etiam adjuncta precum istarum id aliqua ratione indicant.

Obtulit *ei, qui poterat ipsum servare ex morte.* Quibus verbis non tantum indicatur is, cui Christus obtulit, sed simul causa, cur ei preces obtulerit, quidve ab eo tantis precibus contenderit. Et hæc est causa, cur maluerit hoc modo describere Deum, quam simpliciter nominare. Idcirco enim Deo supplex fuit, quia Deus est is, qui servare ex morte potest, quod Christus supplicibus suis votis inprimis quærebat. Quærebat quidem & alia, (g) nam & in horto calicem a se transferri, id est ab illo summo animi angore pavoreque quem animo hauriebat, liberari se, magna animi contentione & in faciem prostratus ac plane supplex, iterum iterumque petiit; & in cruce pendens, voces illas ad Deum fudit, *Deus meus, Deus meus, cur me dereliquisti?* Luc. 23. 41, 42, 43, 44. & Marc. 14. 33, 34, 35, 36. collat. Joh. 12. 27; quibus maximis doloribus suis modum constitui finemque imponi precatus est: sed omnium istarum precationum summa quædam & compendium, vel saltem caput est precatio consequendæ liberationis ex morte. Qui enim ex morte eo sensu, quo Christum petiisse constat, liberatur, omnium & animi & corporis dolorum finem invenit, supremamque felicitatem adipiscitur. Hanc vero liberationem Christus Deo spiritum suum, jam jam moriturus, commendans petiit. Commendare enim Deo spiritum, seu, ut illum in manus suas suscipiat, rogare, quid aliud est, quam ut eum conservet, ac postmodum restituat, & sic hominem, cujus spiritus est, ex morte in vitam revocet, petere? Ad istas vero Christi precationes autorem respexisse, earum etiam adjunctum, quod commemorat, indicat.

(h) Ait enim preces istas ac supplicationes *cum clamore valido* oblatas a Christo fuisse. Testatur autem historia sacra Matth. 27. 46, 50. Luc. 23. 46, Christum in cruce pendentem magno cum clamore, & se a Deo derelictum verbis illis Psalmi questum esse, & postea moriturum Deo spiritum suum commendasse.

Cum lacrymis. Historia quidem sacra lacrymarum Christi, tunc temporis fusarum non meminit: sed apparet id nihilominus factum esse, autorique ea de re constitisse. Porro clamor hic & lacrymæ iterum docent, quam alte Christo impressus fuerit dolorum sensus, quippe qui tantum clamorem & lacrymas Christo expresserit. Unde sane constat fieri non posse, quin Christus tanto malorum sensu exercitus suorum calamitatibus ac doloribus moveatur, eorumque ad se lamentabiles voces ac quiritationes pronis auribus excipiat: proinde afflictis & laborantibus oportunum auxilium ferat. Ex his vero D. autoris verbis apparet, quomodo Christus pro seipso obtulerit: nempe quod non seipsum, sed preces suas, nec in cælesti tabernaculo jam immortalis factus, sed in diebus carnis suæ obtulerit. Neque sane immortalis jam factus, ut ex morte servaretur, offerre potuit, quem oblationis ejus pro se finem fuisse ex verbis autoris docuimus. Adde, quod in cælis seipsum immaculatum obtulerit; ac proinde, ut pro se in cælis offerret, opus non fuit. Quocirca alio modo pro se, alio modo pro nobis obtulit Christus. Pro se preces in terra; pro nobis seipsum in cælo: pro se, cum adhuc mortalis esset, seu in diebus carnis suæ, pro nobis, immortalis & spiritus æternus factus.

(i) *Et exauditus est a metu.* Effectum & exitum oblationis istius exprimit. *Exauditus*, id est ereptus, liberatus, per metonymiam causæ pro effectu. Quem enim Deus talia precantem exaudit, hunc liberat & eripit: vel ideo fuit ereptus, quia fuit exauditus, ut ita metonymia sit synecdochica, & significetur causa cum suo effectu. Sic Psal. 22. 22 dicit David, Christi typum gerens: *a cornibus unicornium exaudias me*, id est ut viri docti notarunt, exaudiendo eripias me. *A metu*, id est ab eo quod metuebat, nimirum morte. (k) *Metus* per metonymiam pro re metuenda. Omnium vero terribilium maxime terribilis est mors. Hoc Christi exemplum docere nos potest, tum quanta animi contentione in angustiis constituti divinam opem implorare; tum quid potissimum petere debeamus; tum denique qua in re oportunum illud auxilium, de quo in fine superioris capitis egit autor, maxime consistat; nempe in eo, ut nobis Christus ex morte vindicatis sempiternam vitam largiatur.

Vers. 8. *Et quidem quum*, vel, *quamvis esset filius, didicit ex iis quæ passus est, obedientiam.* His verbis docet, Christum per ista mala quæ passus est, talem esse effectum, qui possit *μετριοπαθεῖν*, ut supra locutus est, iis qui Deo per ardua obedire nituntur.

Didicit obedientiam. Id est didicit quid sit Deo obedire, quam hæc res sit ardua & difficilis, quam carni insuavis & acerba.

(a) *Dies carnis Christi.* (b) *Caro.* (c) *Christus pro se obtulit.* (d) *Ἱκετηρίαι.* (e) *Ribera.* (f) *Christi preces.* (g) *Calicis translatio.*

(h) *Quas preces Christus cum clamore valido obtulit.* (i) *Christi oblationis pro se effectus.* (k) *Metus per metonymiam pro re metuenda.*

Obedien-

Obedientiam hoc loco sumit pro ea obedientiæ parte, quæ in rebus maxime arduis cernitur, quale est justitiæ & veritatis divinæ causa affligi & diram mortem subire.

Ex iis quæ passus est. Græce *ab iis.* (a) Ἀπὸ positum pro ἐκ. ut in illis Christi verbis ἀπὸ τῆς συκῆς *discite parabolam; ab arbore fici,* pro *ex arbore fici* Matth. 24. 32. Ex propriis ergo malis ac laboribus didicit Christus, quantum asperitatis ac molestiæ sit positum in subeundis pro justitia persecutionibus: ideoque fieri non potest, quin eum innocentium ac pro nomine Ipsius patientium cruciatus & dolor, pari sensu doloris afficiat, & ad opem ferendam extimulet.

Quamvis esset filius. Illustratio ex adversis, quasi dicat, tanta Christi cum Deo conjunctio, tantus Dei erga illum amor plane paternus, utpote erga filium unicum, obstare videbatur, quominus illum in hac malorum palæstra exerceri vellet; nec tamen obstitit. (b) Hinc vero manifestum est, quantopere Deus humanum genus dilexerit, qui unigenam suum tam duriter tractari voluerit, eo fine, ut mali non ignarus ipse, miseris succurrere disceret. Apparet etiam, non obstare paternum Dei erga sibi fidentes amorem, quominus eorum fidem & patientiam per dura exerceat & exploret.

Vers. 9. *Et consummatus, factus est obtemperantibus sibi omnibus causa salutis æternæ.* Tandem id quod primo loco in pontifice commemoraverat, de Christo asserit, nempe quod hominum salutem procuret, operamque det, ut Deus illis sit propitius, & pœnas peccatorum ipsis condonet. Quam rem his expressit verbis, *quod iis sit factus causa salutis æternæ.*

Et consummatus. Τελειωθεὶς. Τελείωσις ista, seu consummatio Christi, opponitur (c) *diebus carnis* ejus. Tum enim cum Christus infirmus esset, & ipse alieno auxilio indigeret, non poterat aliis perfectum in omnibus auxilium ferre. Sed postquam *consummatus est*, id est postquam immortalitatem seu naturam incorruptibilem, supremamque in cælo & in terra potestatem est adeptus, sic ut nihil illi desit amplius:

Seu postquam est a Deo penitus consecratus, & plene in sacerdotem inauguratus, (quemadmodum aliqui hanc vocem explicandam putant,): *factus est causa salutis æternæ*, nempe causa perfectissima. Nam & in diebus carnis suæ erat causa salutis æternæ; sed consummatus, factus est causa perfectissima. Tunc causa erat nostræ salutis tanquam Dei maximus legatus & apostolus, nunc tanquam summus pontifex & rex noster cælestis a Deo constitutus. Est vero perfectissima salutis causa, quia perfectissima ratione salutem affert: nihil illi deest, nec ad vires ac facultatem, nec ad studium ac voluntatem salutis nostræ perficiendæ. Nam & pœnas peccatorum omnes a nobis potentia sua arcet, & vitam sempiternam largitur; spiritus nostros in manus suas suscipit; succurrit nobis in afflictionibus & opem prompte fert, ne in fide succumbamus, inque pœnas peccatis debitis ea ratione incidamus. Maluit D. autor generalibus vocibus describere Christi pontificatus vim & efficaciam, quam habet in comparanda nobis salute, ut vocibus magis propriis eam explicaret. Nec enim eadem prorsus ratione salutis est causa Christus, qua pontifex legalis, quippe qui non ipse, ut Christus facit, salutem populo dabat, sed tantum, ut a Deo daretur, oblationibus efficiebat. Quanquam & in eo magnum est inter Christum & pontificem legalem discrimen, quod Christus *æternam salutem* nobis pariat; ille vero temporalem tantum & caducam. (d) Porro locus hic exemplum nobis ejus rei suppeditat, quod quædam simpliciter fieri dicantur, dum perfectius fiunt. Huc pertinet & ille inter alios locus, in quo Christi discipuli, qui in Christum jam crediderant, dicuntur nihilominus conspecto illo aquæ in vinum conversæ miraculo in eum credidisse Joh. 2. 11; nempe quia multo quam ante certius ac perfectius in eum crediderant, seu quod fides eorum magnum sumsisset incrementum. Sic Christus ipse apud eundem Johan. Joh. 15. 8. discipulis suis dicit, eos fore discipulos suos, *si fructum plurimum ferant*; quia videlicet hoc pacto perfecta ratione discipuli futuri essent. (e) Quod vel ideo monemus, ne mirum cuiquam videatur, quod scripturæ plura notet tempora, quibus Christus filius Dei evaserit: nempe quia subinde perfectiori ratione id factum fuerit, quamvis Christus etiam ab ipso conceptionis suæ initio filius Dei vere esset.

Porro addit autor quibus hominibus salutis sit causa Christus, nempe *obtemperantibus sibi omnibus.* Omnibus quidem, sed sibi obedientibus. Nam horum proprie pontifex est Christus, & ad istorum peccata expianda a Deo constitutus. Unde apparet, omnes eos, qui a Christo expiari volunt, & æternam salutem consequi, debere illi obedire. Est quidem Christus causa salutis etiam iis, qui nondum obediunt, quatenus efficit ut obediant, ac porro serventur, sed remotior: multo propior est salutis causa iis, qui obediunt, quod in munere ejus pontificali præcipue spectatur. Non absimile est huic dictum illud Petri Act. 5. 31: *Hunc Deus*, nempe Christum, *ducem & servatorem dextera sua exaltavit*, id est exaltavit; ut esset dux & servator; quod quid aliud est, quam ut esset salutis causa? Porro qua ratione servet & salutis causa sit, statim explicat Petrus cum subjicit; *ad dandam pœnitentiam Israël & remissionem peccatorum.* Quæ posterior servandi ratio, utpote perfectior, in loco nostro continetur.

(f) Vers. 10. *Appellatus a Deo pontifex* &c. His verbis exponit, quo pacto Christus sit causa salutis æternæ factus; nempe per id, cum a Deo pontifex secundum ordinem Melchisedec constitutus est. Nam dum eum pontificem appellat Deus, eo ipso pontificem facit.

Pontifex secundum ordinem Melchisedec. Id est procurator nostræ salutis & expiationis peccatorum, talis qui simul sit Rex & Dominus noster cælestis, supremamque potestatem pœnis omnibus nos eximendi habeat, qua de re cap. 7 plura.

(g) Vers. 11. *De quo grandis* vel *multus nobis sermo.* Transit ad alteram capitis partem, qua eorum, ad quos scribit, ignaviam, & in rebus divinis cognoscendis segnitiem reprehendit, eo fine ut eos excitet, & præparet ad ea mysteria capienda, quæ de Christi pontificatu pandere in animo habet. *De quo*, id est pontifice Christo: vel ut referatur ad rem subjectam nempe Chri-

(a) Ἀπὸ pro ἐκ. (b) *Divini erga homines amoris argumentum.* (c) *Christi consummatio.*

(d) *Quædam simpliciter fieri dicuntur, quæ perfectius fiunt.* (e) *Scriptura plura tempora notat, quibus Christus filius Dei evaserit?* (f) *Christi pontificatu causa salutis nostræ continetur.* (g) *Altera pars capitis.*

pe Chri-

pe Christi pontificatum & cum Melchisedeco comparationem.

Multus nobis est sermo, id est multa nobis sunt dicenda, seu multa dicere in animo habemus, copiosam habemus dicendi materiam. Sermo enim hoc loco per metonymiam pro rebus sermone *explicandis sumitur.

(*a*) *Et ininterpretabilis* seu *difficilis interpretatu ad dicendum*. Δυσερμήνευτος λέγειν. Verbum λέγειν per (*b*) pleonasmum quendam additur. Omnis enim interpretatio fit dicendo. Sermo igitur δυσερμήνευτος λέγειν, est sermo dictu difficilis, seu difficilis ad eloquendum, nempe sic, ut facile ab audientibus percipi & intelligi queat.

Hoc autem partim propter rerum magnitudinem & sublimitatem, partim propter auditorum tarditatem & segnitiem; quemadmodum statim additur: *quoniam*, vel *quandoquidem*, *imbecilles*, potius, *segnes facti estis ad audiendum* vel *auditu*: quasi dicat, difficilia sunt ista explicatu, non tam rerum ipsarum aut mei, cui res istæ satis sunt perspectæ, quam vestri habita ratione; nempe propter vestram ignaviam. Si enim animo prompti & excitati essetis, facile esset & vobis omnia capere, & mihi explicare.

Segnes, νωθροὶ, tardi, nempe ad audiendum, id est ad attendendum, auscultandum & diligenter considerandum ac perpendendum ea, quæ dicuntur de rebus sacris.

Ταῖς ἀκοαῖς auditibus. In plurali numero, quia de multorum hominum auditu loquitur.

Vers. 12. *Etenim cum deberetis magistri esse propter tempus*. (*c*) Ex effectu probat, illos esse segnes & tardos ad audienda & percipienda mysteria sacra: nempe quod adhuc primorum religionis Christianæ principiorum rudes & imperiti essent, cum tamen tantum temporis in Christi schola triverint, ut non solum Christianam religionem probe scire, sed etiam alios eam docere posse debuerint. Quod certe magnum est indicium & argumentum eorum ignaviæ ac tarditatis.

Rursum indigetis ut vos doceamini quæ sint elementa exordii sermonum Dei. Doceri aliquid non est mirum, neque arguit desidiam aliquam & tarditatem: sed iterum ac de novo doceri, præsertim prima principia & elementa, hoc non nisi tardi & ignavi hominis est. Est autem elegans oppositio inter eum, qui doctorem aliorum agere deberet, & inter eum, qui opus habet doceri, idque elementa, eaque omnium prima alicujus disciplinæ.

Elementa exordii seu *principii*, id est elementa prima, seu quæ in ipso principio tradi solent. *Sermonum Dei*. Id est doctrinæ Christianæ, quæ nihil nisi Dei eloquia & oracula continet.

Et facti estis quibus lacte opus sit non solido cibo, quasi dicat proindeque facti estis tales, qui lacte nutriendi sint, & non solido cibo, id est quibus doctrinæ simplicissimæ & intellectu facilimæ proponi debeant, (quemadmodum lac cibus digestu & concoctu facilimus est, &, ut statim videbimus, pueris accommodatus;) non vero abstrusiora & magis recondita mysteria, quæ sunt instar solidi cibi, quod non ab omnibus capi ac digeri possint.

Vers. 13. *Omnis enim, qui lactis est particeps, expers est sermonis justitiæ*. His verbis videtur rationem reddere, cur iis, qui lacte indigent, solidus cibus proponi non debeat, quod modo tacite asseruerat. Ratio autem est, quod is qui *particeps est lactis*, id est qui adhuc lacte nutritur, expers sit sermonis justitiæ.

Hoc vero iterum probat, cum subjicit; *parvulus* seu *infans enim est*, nempe is qui lacte adhuc nutritur. Cum ergo infans sermonis justitiæ sit expers, necesse est & eum, qui lacte adhuc nutritur, ejusdem sermonis expertem esse. Participem esse lactis hoc loco non significat, lacte inter alios cibos vesci, (id enim adultis competit) sed vel solo lacte vesci, vel, quod eodem recidit, ideo lacte uti, quod aliter nutriri nequeas.

Expers sermonis justitiæ, scil. est: Ἄπειρος est is, qui nondum tentavit quippiam, nec rei alicujus experimentum fecit.

(*d*) *Sermo justitiæ* videtur positus pro sermone justo, hoc est perfecto ac solido. Justum enim, verum, ac perfectum sæpe inter se confunduntur. Sic Christus apud Lucam Luc. 16. 11. *mammonæ injustitiæ*, opposuit mammonam verum, seu perfectum ac solidum. Qui ergo solo lacte adhuc nutritur, is nondum attigit sermonem perfectum, seu doctrinam solidam, nec ullum ejus animo hauriendæ concoquendæque periculum fecit, proinde illius non est capax, eaque statim obrueretur. Prius enim tentando experiendæ sunt vires, & animus veluti præludiis quibusdam ad majora præparandus: quemadmodum infantes & pueri, quam diu solum lac sugunt, nec paulatim solidioribus cibis adsuescunt, incapaces eorum sunt. (*e*) Est vero in autoris verbis similitudo contracta, seu a simili ad rem ipsam fit transitio; ita ut antecedens enunciationis seu subjectum πρότασιν similitudinis ex parte indicet; Consequens autem seu prædicatum, ἀπόδοσιν; quemadmodum inter alia fit Luc. 9 versu ult. Explicata enim similitudo hæc esset: quemadmodum omnis lactens, seu qui solo lacte adhuc nutritur, nondum solidum cibum attigit, proinde illius non est capax: sic etiam is, qui in primis religionis Christianæ initiis adhuc erudiendus est, nondum animo solidiora ejus mysteria degustavit, ideoque eorum neutiquam est capax.

Vers. 14. *Perfectorum autem est solidus cibus*. Postquam docuit, infantibus solidum cibum non esse proponendum, nunc ex adverso ostendit, quibus solidus cibus competat.

(*f*) *Perfectorum*, id est adultorum. Sic 1 Cor. 14. 20. & Eph. 4. 13, 14. τέλειοι infantibus vel pueris opponuntur. *Eorum, qui consuetudine* seu *propter habitum sensus exercitatos habent, ad discretionem* seu *dijudicationem boni & mali*. (*g*) Articulus τῶν in Græco non διακριτικῶς, sed αἰτιολογικῶς est hoc loco: seu non distinctionis gratia est additus, sed ad causam rei explicandam. Causam enim indicat autor, cur perfectorum seu adultorum tantum sit cibus solidus, & illis solis proponendus: quia nimirum illi soli habent exercitata αἰσθητήρια *sensoria*, id est & oculos, & linguam, & palatum, ut possint facile dignoscere, qui cibus bonus & salubris, qui malus & noxius sit. Exercitata autem habent propter habitum, id est

(*a*) *Sermo pro rebus sermone explicandis*. (*b*) *Pleonasmus*. (*c*) *Hebræorum istorum segnities*.

(*d*) *Sermo justitiæ*. (*e*) *Similitudo contracta in verbis autoris*. (*f*) Perfecti *pro adultis*. (*g*) *Articuli vis hoc loco*.

est consuetudinem ciborum videndorum, tangendorum & gustandorum. His *perfectis* respondent illi, qui animum suum exercuerunt & excoluerunt frequenti & assidua rerum divinarum contemplatione, qui multarum rerum divinarum cognitionem jam hauserunt, & varia dogmata velut cibos quosdam degustarunt, eumque sibi habitum animi compararunt, ut facile quid verum, quid falsum, quid Christianæ doctrinæ conveniens, quid ab ea abhorrens sit, dignoscere queant: quod illi tantum possunt, qui religionis Christianę totum veluti corpus animo jam complexi sunt, nec in primis ejus principiis hæserunt.

CAP. VI.

ARGUMENTUM.

(a) In hoc capite primo docet autor, cur missis Christianæ religionis elementis ac tyrociniis sublimiora ejus mysteria pandere velit; simulque Hebræos illos monet, ut (b) relictis tandem primis istis principiis, ad perfectiorem ejus cognitionem contendant. Deinde, quæ altera capitis pars est, hortatur eos, & argumentis urget, ut in fide Christiana ad extremum constantes esse velint. Desinit autem in illis, de Christo secundum ordinem Melchisedec sacerdote facto, Psalmi verbis, quæ antea commemorarat, & a quibus in reprehensionem ignaviæ Hebræorum istorum digressus fuerat, ut hac ratione eo, unde profecta fuit ejus oratio, regressus, provehatur in altum, & in mysteria illa de Christo sacerdote tandem excurrat.

(a) *Capitis argumentum & partitio.* (b) *Prima cap. pars ad vers. 11.*

Vers. 1. Q*Vapropter intermittentes inchoationis Christi sermonem*, vel *relicto principii Christi sermone.* (b) Duplex potissimum apud interpretes horum verborum sententia reperitur; (c) quę duplicem etiam cum superioribus connectendi rationem postulat. Inferuntur enim hæc verba ex superioribus, quemadmodum indicat particula *quapropter*. Utraque autem verborum sententia requirere videtur, ut ea per (d) communicationem rhetoricam accipiantur; sed ratione contraria. Vel enim id quod scriptori huic proprie competit, communicatur cum iis ad quos scribit, vel contra: hoc est vel autor hic de se revera loquitur, & se hoc loco, (e) missis doctrinæ Christi elementis, ad sublimiorum mysteriorum in ea comprehensorum explicationem progressurum asserit; (f) vel eos, ad quos scribit, monet, ut relictis istis elementis ad pleniorem religionis Christianæ cognitionem progrediantur. Nobis prior sententia, quæ & multis viris doctis placuit, magis probatur: sed tamen, quia nec posterior est prorsus aspernanda, idcirco utramque explicabimus. (g) Si ergo priorem sententiam recipiamus, perinde erit ac si dicat autor: Ideo ego relicto sermone de principiis Christianæ religionis ad perfectionem contendam, & profundiora ejus mysteria proponam, non jaciens iterum fundamentum pœnitentiæ agendæ & fidei in Deum collocandæ, nec tradens baptismorum doctrinam, impositionisque manuum, itemque de resurrectione mortuorum, & de æterno judicio, quibus dogmatis veluti fundamentis superstruitur, pœnitentia & fides in Deum: Hæc, inquam, dogmata ne tractemus iterum, satis est ea jam semel esse proposita: quanquam & hoc facere non recusaverim, dummodo permittat Deus. Quod ideo dico, quia impossibile est, eos qui semel sunt illuminati &c. iterum renovare in pœnitentiam. Hanc ergo sententiam si sequamur; omnia satis quadrabunt: in connexione tantum videbitur esse aliqua difficultas. (h) Quomodo enim, dicet aliquis, ex eo quod dixerit autor, Hebræos istos opus habere, ut iterum principia religionis doceantur, ut lacte, non solido cibo nutriantur, infert, ideo se principia, id est lac velle missum facere, & profundiora mysteria, hoc est cibum solidum illis proponere; cum potius contrarium hinc inferre debuerit? (i) Huic difficultati facile medebimur, si dicamus, hæc connectenda esse cum verbis versic. 11 cap. præcedentis, cum dixit: *de quo* (id est pontifice Christo) *multus nobis est sermo & explicatu difficilis.* Ut ad hæc verba respiciens, subjiceret: Quapropter missis principiis feramur ad perfectionem, & mysteria ista explicemus. Intermedia vero verba, quæ ex certa occasione adjecta fuerunt, & quibus ad diligentem attentionem excitantur Hebræi, veluti in parenthesi legi debent. Quod si ergo hunc sensum sequamur, dicemus, autorem in prima hujus capitis parte asserere, se velle nihilominus progredi in mysteriis explicandis, licet Hebræi propter tarditatem ac negligentiam suam non admodum illorum capaces sint; nolle se in tradendis Christianæ disciplinæ principiis operam nunc ponere. Priore sententia exposita, proponamus & secundam. (k) Reprehenderat Hebræos autor, quod adeo ignavi & segnes in Christianæ religionis studio essent, ut cum propter temporis longitudinem aliorum magistri & doctores esse deberent, opus haberent ipsi iterum doceri prima principia religionis Christianæ, & lacte adhuc infantium more, non vero solido cibo nutriendi essent. Idcirco eos nunc monet, ut hoc animi veterno excusso, missis tandem aliquando principiis istis, in profundiorem rerum divinarum cognitionem sese penetrent. Itaque quod illis objecit supra, eos opus habere, ut iterum prima principia religionis Christianę doceantur, non ita intelligendum erit, ac si eorum jam penitus fuissent obliti; hoc enim vix fieri, præsertim generatim loquendo, poterat: sed quatenus illorum negligentia factum erat, ut non satis illa tenerent, & necesse haberent ea sibi denuo inculcari & comprobari. Etenim non obscure apparet ex iis quæ & hoc ipso capite & alibi leguntur, eos de religionis Christianæ fide ac veritate dubitare cœpisse. Qui autem tales sunt, illi iterum opus habent, ut iis religionis Christianæ principia inculcentur, & de novo confirmentur. Neque vero vult ut *sermone principii* plane neglecto ad perfectionem ferantur: hoc enim fieri nec potest, nec debet: sed ut ulterius progrediantur, nec in hoc sermone consistant. Qui enim ulterius progrediuntur, relinquunt post se ea quæ prius eundo attigerunt. Sic possis dicere puero: mitte

(b) *Duplex verborum sententia.* (c) *Nexus.* (d) *Communicatio rhetorica.* (e) *Prior sententia.* (f) *Posterior.* (g) *Prioris explicatio.*

(h) *Objectio de ratione nexus cum superioribus.* (i) *Responsio.* (k) *Posterioris sententiæ explicatio.*

tandem elementa Grammaticæ, & ulterius progredere.

(a) *Sermo principii*, est sermo, ut sic dicam, initialis, seu qui in principio disciplinæ tradi solet. *Christi.* Id est ad Christum ejusque religionem pertinens.

Ad perfectionem feramur. Perfectio hic sumitur ratione doctrinæ Christianæ. *Feramur.* Id est progrediamur seu contendamus.

Non rursum jacientes fundamentum. (b) Fundamentum jacere hoc loco est, vel docere, si priorem sententiam sequamur, vel discere si posteriorem, prima Christianæ religionis principia, quæ sunt veluti fundamenta istius ædificii, quod in perfecta cognitione Dei & Christi consistit. Istis enim principiis cuncta superstruuntur.

Rursum autem seu *iterum* hoc fundamentum jacere, est de novo, vel hæc principia tradere, vel iis initiari seu de novo Christi discipulum fieri, postquam semel ejus disciplinam deserueris. Quod Hebræos istos posita posteriore sententia cavere & vitare vult: nam huic malo admodum vicini erant, &, ne in illud inciderent, eo pacto, quo facit autor, excitari debebant. Neque enim adhuc Christi religionem penitus deseruerant, quod tum ex tota epistola, tum ex eo apparet, quod infra vers. 9 de iis dicat, *se meliora de ipsis sperare*, quam de illis intellige, qui post agnitam veritatem prolapsi sint, seu ab ea desciverint, *& vicinora saluti*; quod ibidem asserat illos adhuc sanctis ministrare vers. 10, denique quod eos ad constantiam in religione Christiana hortetur. Nam ut hæc verba, de *iterum jaciendo fundamento*, admissa nempe posteriore sententia, accipiamus de iis, qui Christi religione repudiata, iterum eam amplecti volunt, non vero de illis, qui Christi religione semel suscepta semper quidem ei adhæserunt, eo tamen socordiæ devenerunt, ut iterum opus habeant doceri prima ejus principia, id facit, quod in sequentibus verbis, quibus causam adfert, cur iterum fundamentum non sit jaciendum, manifeste agat de iis, qui prolapsi fuerunt. (c) At prolapsi isti seu παραπεσόντες, quos ait Christum denuo crucifigere & opprobrio afficere, non possunt de iis, qui socordes tantum & obliviosi sunt accipi; sed necesse est, quemadmodum & eorum tam grande crimen, & Dei tanta adversus ipsos severitas requirit, ut eos significent, qui Christi religionem semel susceptam iterum deserunt, & falsitatis damnant.

Addit autor, *pœnitentia ab operibus mortuis, & fides ad Deum.* Incipit explicare hoc fundamentum disciplinæ Christianæ: plures autem ejus partes collocat. Prima est *pœnitentia*. (d) *Fundamentum pœnitentiæ*, dicitur pro fundamento, quod est pœnitentia, per genitivum speciei seu differentiæ. Quia vero hoc loco, ut dictum est, agitur de jaciendo fundamento, non ratione vitæ Christianæ, sed ratione doctrinæ Christianæ; quemadmodum apparet vel ex iis, quæ sequuntur, nempe *resurrectione mortuorum*, & *judicio æterno*, quæ doctrinæ tantum ratione repeti denuo possunt: propterea hic *pœnitentiæ fundamentum jacere*, (e) est doctrinam de pœnitentia vel docere vel discere; similiterque doctrinam de fide in Deum, de resurrectione mortuorum, de judicio æterno. Quæ dogmata (f) principia sunt Christianæ disciplinæ, & reliquorum omnium dogmatum veluti fundamentum.

Mortua opera, sunt opera mortifera: (g) Pœnitentia autem ista, quæ inter prima Christianæ religionis principia traditur, non tantum dolorem includit animi, quod mortua opera perpetraveris; sed etiam; ac multo quidem magis, doloris istius effectum; qui est, longe a priori diversum animi & vitæ institutum. Unde nonnunquam pœnitentia a dolore illo, tanquam effectus a sua causa, distinguitur. Vide 2 Cor. 7. 9, 10.

Fides ad vel *in Deum.* Quid fides in Deum sit, infra cap. 11 docebit autor.

Vers. 2. *Baptismatum doctrina, impositionisque manuum.* (h). Hæc verba dupliciter accipi possunt: vel ut significent (i) partem aliquam fundamenti, de quo loquitur autor, ab iis quæ antecesserunt, quæque sequuntur, nempe a doctrina de pœnitentia, fide, resurrectione & judicio æterno, distinctam; (k) vel ut cæteris tantum per appositionem, amplificandi causa, addita censeantur: quasi dicat quæ doctrina, nempe de pœnitentia, de fide ad eos qui baptizantur, & quibus manus imponuntur, pertinet. (l) Si priori modo hæc verba accipiantur, ut significent doctrinam de baptismis, deque impositione manuum, primo quæri potest, quænam sit doctrina ista? Respondeo hanc doctrinam in eo potissimum consistere, ut intelligatur, quid baptismi; quid impositio manuum significent, seu quo fine tum hæc, tum illi adhibeantur. Idcirco vero dogmata ista inter prima Christianæ disciplinæ rudimenta commemorantur, quia, cum a principio ecclesiæ ad homines Christo initiandos adhiberentur, necesse erat, ut de iis Christi discipuli erudirentur, eorumque finem ac scopum docerentur. (m) Secundo quæri potest, cur in plurali numero *baptismorum* meminerit, de pluribus loquens, (quanquam Syriaca translatio in singulari habet, *baptismi*,) cum tamen Christiani non nisi unum baptismum aquæ suscipiant? Hoc vel ideo factum videtur, quod loquatur habita ratione eorum, qui eum suscipiebant, qui, quod multi essent, multos quoque baptismos faciebant; quo pacto & supra plures *auditus* Hebræis tribuit cap. 5. 11; vel quod respexerit tum ad Johannis, Christi præcursoris, baptismum; tum ad eum, quo Christi discipuli, Christo præsertim jam post mortem in cælos recepto, tingebant. Baptismus enim Joannis erat baptismus pœnitentiæ in remissionem peccatorum, qui scilicet in signum & pignus quoddam adhibebatur agendæ in remissionem peccatorum pœnitentiæ; propterea quod & pœnitentiam & remissionem peccatorum ablutione referret. Utraque enim ablutio quædam est a peccatorum sordibus: illa quidem a peccatorum actibus; hæc vero a reatu & pœnis: illa significabatur, quatenus baptismus ipsorum hominum, qui sponte baptizabantur, actio quædam erat: hæc, quatenus actio ipsius Joannis, qui personam Dei, quippe legatus illius, aliqua ratione sustinebat, & remissionem seu purgationem peccatorum hominibus nomine Dei pollicebatur eamque ablutionis illo signo declarabat: Christi vero baptismus, non solum pœnitentiam & peccatorum remissionem repræsentat, seu in

(a) *Sermo principii.* (b) *Fundamentum jacere.* (c) *Prolapsi.* (d) *Genitivus speciei seu differentiæ.* (e) *Pœnitentiæ fideique fundamentum jacere.*

(f) *Principia Christianæ disciplinæ.* (g) *Pœnitentia.* (h) *Verborum duplex sensus.* (i) *Prior.* (k) *Posterior.* (l) *Prioris explicatio.* (m) *Cur baptismorum dicat autor, non baptismi in singulari.*

signum

signum agendæ pœnitentię consequendæque peccatorum remissionis suscipitur: sed insuper suscipitur in signum Christi induendi, & cum illo tum peccato moriendi, tum ad vitæ novitatem resurgendi, ut aliquando etiam cum ipso ad vitæ æternitatem resurgas: quam cum Christo mortem & sepulturam baptismus immersione in aquam; resurrectionem autem emersione ex aqua, eleganter adumbrat. qua de re videantur illa quæ Paulus ad Rom. 6. 3 & 4. Colos. 2. 12 inprimis scripta reliquit.

(a) Per *impositionem manuum* sunt qui intelligendam putant illam manuum impositionem, quam in veteri ecclesia in usu fuisse constat, ut iis qui ad communionem & societatem fidelium admittebantur, manus a senioribus imponerentur; qui mos, ut videtur, ab apostolis, qui spiritum sanctum accepturis manus imponere soliti sunt, ad cæteros manavit. Sed præstat, præsertim si priorem quem nunc explicamus istorum verborum sensum sequamur, ut istam manuum impositionem de apostolicarum manuum impositione, quę in eum fiebat finem, ut Christi discipuli spiritum sanctum acciperent, sumamus: de qua vide Act. 8. 17, 18, & xix. 6. 2 Tim. 1. 6. (b) Non minus autem eleganti sensu hæc verba, *baptismorum doctrinæ, impositionisque manuum*, posteriori modo accipi possunt, ut significent doctrinam ad eos qui baptizantur, & quibus manus imponuntur, pertinentem: quasi dicat autor, ne redeamus ad discendam doctrinam de pœnitentia & fide in Deum, quę iis proponi solet, qui baptizantur, & quibus manus imponuntur: Nos autem jam olim baptizati sumus, manusque nobis sunt impositæ. Relinquamus ista novitiis, & nunc primum ad Christi disciplinam accedentibus. (c) Hunc sensum si admittamus, qui & aliis placuit, hæc verba tanquam in parenthesi legenda erunt.

Pergit autor, *resurrectionis mortuorum & judicii æterni*. Reliqua duo dogmata fundamentalia de resurrectione mortuorum, & de judicio æterno. (d) *Resurrectio* hoc loco ut & alibi sæpe, immortalem vitam videtur comprehendere, & sic præmium significare, quod pii post mortem sint consecuturi: quemadmodum *judicium æternum*, quod subjicitur, pœnam impiis destinatam. Nam cum duo hoc loco videatur posse significare vox *judicii*; (e) vel in genere, sententiam de hominibus atque decretum; vel, ut alibi, damnationem in specie ac supplicium: posterius huic loquendi rationi magis est consentaneum, propter vocem *æternum*, quæ *judicio* adjicitur. Rectius enim ac usitatius *supplicium æternum* dicitur, quam sententię latio, cujus effectus futurus sit æternus. Si ergo *judicium æternum* significabit pœnam æternam, *resurrectio mortuorum* hoc loco significabit præmium sempiternum, id est vitam illam beatam ac immortalem. Quod pontificius quidam (f) interpres animadvertisse videtur, qui in hunc locum scribens, *Inter alia*, inquit, *hæc duo maxime tradebantur Catechumenis, resurrectionis mortuorum doctrina, & judicii: ut spe resurrectionis omnibus periculis se libenter exponerent pro Christo; & timore judicii nunquam ad peccata prima redirent.*

Vers. 3. *Et hoc faciemus, siquidem permiserit Deus.* Id est iterum fundamentum jaciemus: Quasi dicat, etiamsi omni ratione cavere debeamus, ne eo res deveniat, ut nobis iterum fundamentum jacere sit necesse: tamen & hoc, si ferat necessitas, faciemus dummodo permittat Deus; tacite indicans, non semper id a Deo permitti. Cæterum ita hæc autoris verba sunt comparata, ut quemadmodum non omnino sperandum id esse, ita nec plane desperandum doceant. Unde & in sequentibus verbis ad utrumque respicere videtur: & in proximis quidem vers. 4 ad prius; in illis vero, quæ postea vers. 9, 10, subjicit, in quibus meliora se de Hebræis sperare dicit, ejusque rei causam a Dei justitia ac bonitate ductam affert, ad posterius.

Vers. 4. *Impossibile enim est, eos qui semel sunt illuminati.* Rationem his verbis reddit autor, partim ejus quod modo de divina permissione innuerat, partim ejus, quod aperte de non jaciendo iterum fundamento dixerat: quia scilicet impossibile sit eum effectum consequi, quem hac re intendas. Porro, ut supra monuimus, apparet, hic proprie de apostatis agi, (g) seu illis qui a Christi religione desciverunt, eamque pro falsa damnarunt.

Hos ait *impossibile esse iterum renovare ad pœnitentiam*. Quæ impossibilitas partim pendet ex ipsa naturali difficultate, ut tales homines ad Christum convertantur, qui semel Christum deseruerunt: facilius enim est (h) Christianam religionem semel susceptam retinere, quam recuperare amissam: si vero id, quod facilius est, homines isti non præstiterunt, multo minus præstabunt id quod difficilius est: & si religio Christiana efficere in ipsis non potuit, quominus eam repudiarent: quo pacto efficiet, ut repudiatam iterum amplectantur, & pro vera suscipiant? partim pendet ex divino decreto ac voluntate, qui tales homines, utpote incredibili scelere obstrictos, indignos gratia sua judicare, reprobare & maledicere (quo verbo infra versu 8 similitudine a terra infrugifera sumta autor utitur) solet. Unde fit ut eos, sicut scriptura loquitur, induret, judiciisque suis constrictos & irretitos teneat. (i) Quod tamen non ita intelligendum est, quasi Deus nunquam hunc justissimum rigorem ac severitatem relaxare velit; sed quod non soleat. Dicunt autem Juris periti: *quod pendet a voluntate principis, impossibile censeri*. Id est quod secundum jus commune non potest fieri, nisi potestate sua princeps usus id concedat, non judicatur possibile; præsertim si res sit ex iis, quæ a principe concedi non solent. Impossibile est ergo, nisi Deus singularem gratiam & favorem erga talem hominem exerceat, non solum ne ipsum induret illiusque conversioni sese opponat; sed etiam ut peculiari ratione eum adjuvet, & efficacissima aliqua remedia ad eum convertendum suppeditet. Nam alioquin locum habebit illud Jerem. 13. 23: *Si mutare potest Æthiops pellem suam, & pardus varietates suas, & vos poteritis benefacere, cum didiceritis malum.* Pergit, *eos qui semel sunt illuminati*. Incipit describere homines qui ad Christum conversi fuerunt: qua descriptione ostendit, quantis a Deo muneribus afficiantur ii, qui ad Christum convertuntur. Unde mirum non est, si tantis Dei muneribus spretis atque contemptis, a Deo postmodum reprobentur.

(a) *Impositio manuum* (b) *Posterioris sensus explicatio.* (c) *Calvinus.* (d) *Resurrectio.* (e) *Judicium.* (f) *Ribera.*

(g) *Agitur hic proprie de apostatis.* (h) *Conversio apostatarum impossibilis.* (i) *Impossibilitatis istius limitatio.*

(a) *Illuminati.* Luce nimirum euangelica, per quam, ut apostolus loquitur, *vitam & incorruptibilitatem Christus illuminavit*, per quam omnes errores, omnem mentis caliginem ac cæcitatem depulit.

Gustaverunt etiam donum cæleste. Insigne quoddam & eximium donum designari articulus in Græco additus ostendit. (b) Non videtur autem spiritus sancti donum intelligi; quippe qui statim distincte commemoretur. Itaque id potius intelligitur, quod post illuminationem euangelicam in animis nostris nasci & oriri solet: qualis est animi, cum pax & tranquillitas, quæ oritur ex notitia plenissimæ remissionis omnium peccatorum; tum liquidissimum illud gaudium & spes immortalis vitæ. Hæc enim vere sunt cælestia dona quæ gustarunt, id est quorum suavitatem & dulcedinem senserunt animoque perceperunt ad Christum conversi.

Et participes facti sunt spiritus sancti. Id est divinæ illius virtutis & efficaciæ, qua magis adhuc certiusque animi illorum collustrati, & donis ac muneribus divinissimis aucti & ornati fuerunt: quaque in diem redemtionis obsignati, tanquam arrhabone cælestis illius hæreditatis ac pignore certissimo exultarunt, & porro fidei Christianæ, quæ iis tantum Dei beneficium conciliaverat, certissimam veritatem perspexerunt.

(c) Vers. 5. *Et bonum gustaverunt Dei verbum.* Bonum Dei verbum etsi universam Christi doctrinam significare potest, quæ valde bona, pulchra & undiquaque rationi ac honestati conformis est; tamen ex scripturæ usu eam divini verbi partem nominatim significare videtur, quæ divinas continet promissiones, quod & alii notarunt. Sic Jerem. 29. 10: *Visitabo vos*, inquit Deus, *& suscitabo super vos verbum meum bonum, & reducam vos ad locum istum. Verbum bonum* vocat promissionem de eorum captivitate solvenda, sicut dixit cap. 25. Et cap. 33 *verbum bonum* vocat promissionem de suscitando Davidi germine justo, cujus meminit cap. 23.

(d) *Virtutesque seculi venturi* aut *futuri.* Δυνάμεις, *potentias.* Istæ *potentiæ* videntur esse præstantissimæ qualitates seculi illius futuri, quales sunt, gloria, splendor, dignitas, vis, robur, incorruptibilitas, sempiterna voluptas, & ab omnibus malis ac doloribus perpetua immunitas. Quas qualitates gustant, qui ad Christum accedunt: quia non solum earum notitiam adipiscuntur, & spe delectantur, sed etiam jucundissimo quodam & ineffabili sensu afficiuntur.

Vers. 6. *Et prolapsi sunt.* Jam ante monuimus, non agi hic de simplici in peccata lapsu; (e) sed de lapsu qui est apostasia, cujus cap. 3. 13 meminit: Primo quia Deus non solet statim reprobare homines ad Christum conversos & in eo quem descripsit statu collocatos, si post conversionem, adhærentes Christianæ religioni, prolabantur in quodvis peccatum simpliciter. Unde scriptum reliquit Joannes apostolus 1 Joh. 2. 1: *Si vero quis peccet*, (nempe eorum qui Christo nomen dederant,) *paracletum habemus apud Patrem, Jesum Christum justum*: significans, homines Christianæ disciplinæ addictos, eorum etiam peccatorum, quæ post susceptam in Christum fidem admiserunt, veniam a Deo adepturos esse, dummodo tandem iis valedicant; & omni peccati jugo penitus excusso Christianis virtutibus sese mancipent. Deinde quod de talibus loquatur autor, qui iterum Christum crucifigant, & contumelia afficiant. At hoc nullis melius competit, quam apostatis, ut in horum verborum explicatione videbimus. (f) Sunt vero quædam peccata, quæ ad apostasiam per analogiam quandam reduci possunt: qualia sunt ea quæ elato brachio, id est posito Dei metu ac reverentia committuntur post agnitam veritatem. Qui enim Christi doctrinam adhuc animo complectitur, adeo effrenis in peccando esse non potest. Aut, si quis post agnitam veritatem, susceptamque in Christum fidem, serio de resipiscentia & emendatione vitæ non cogitet; sed ut antehac libero solutoque animo peccatis indulgeat: vel, peccatorum jugo excusso, iterum se peccatis vinciendum & constringendum tradat, quorum hominum miseram & calamitosam sortem describit Petrus 2 Epist. cap. 2. Nam qui tales sunt parum admodum Christi sanctissimam religionem, quam amplexi sunt, curare videntur, ac proinde non longe absunt ab iis, qui eam prorsus abjiciunt. At vero is qui eum perpetuo animum habet, ut spe consequendi præmii a Christo promissi, peccata deponat, idque etiam conatur, licet per aliquod tempus habitum alicujus vitii non excutiat, aut etiam gravioris alicujus delicti reum se ex infirmitate quadam faciat, non idcirco protinus ita reprobatur ac maledicitur, ut impossibile sit, eum a talibus peccatis liberari, ac proinde, postquam liberatus fuerit, justificari & servari.

Rursus renovari, potius *renovare in pœnitentiam*, Ἀνακαινίζειν verbum est activæ significationis. Ex quo apparet, (g) autorem in superioribus verbis, cum ait, *ne iterum fundamentum jaciamus* &c. itemque in iis, *& hoc faciemus* &c. vel de seipso tantum revera locutum esse; vel saltem seipsum etiam tanquam docentem inclusisse. In his enim verbis causam reddit illorum: Quasi dicat, cavete ne vos rursum ad pœnitentiam renovare necesse habeamus; quia impossibile est iterum ad pœnitentiam renovare eos qui Christiani esse desierunt.

(h) *In pœnitentiam.* Ita ut pœnitentiam agant, hoc est animum in melius mutent, damnatoque priori consilio religionem, quam impie projecerant, denuo suscipiant, ac porro secundum ejus normam vitam componant.

(i) *Rursum crucifigentes sibimetipsis filium* Dei. His verbis, quæ per appositionem prolapsis istis adjecit, ostendit, qua in re lapsus hic consistat, vel potius, quanto cum scelere conjunctus sit, ac proinde quam merito Deus nolit istiusmodi homines renovari ad pœnitentiam. *Filium Dei crucifigere*, ingens est scelus, quanto majus denuo crucifigere; postquam jam gloriosus, immortalis, omnium rerum Dominus evasit.

Sibimetipsis. Non revera ac proprie: id enim fieri non potest: sed *sibi ipsis*: ipsorum respectu habito, perinde est ac si Christum crucifigerent, nempe dum eum seductorem fuisse, falsa docuisse, & sic merito cruci-

(a) *Lux euangelion.* (b) *Donum cæleste.* (c) *Bonum Dei verbum* (d) *Virtutes futuri seculi.* (e) *Agi hic de Apostasia probatur.*

(f) *Quæ peccata ad apostasiam reduci possint.* (g) *Autor in superioribus verbis de se vere loquitur.* (h) *Pœnitentiam agere, quid?* (i) *Apostasia quantum crimen.*

fixum

fixum esse, ejus doctrinam tanquam falsam rejicientes, judicant. Ideo addit:

Et ostentui habentes. (a) Græce παραδειγματίζοντες, id est publica ignominia afficientes, quemadmodum illis fit, qui publico & infami supplicio afficiuntur, seu παραδειγματίζονται fiunt: quod scelus cap. 10, aliis verbis, sed idem significantibus autor expressit vers. 29, cum ait; eos *filium Dei conculcare, & sanguinem fœderis communem*, hoc est, profanum *ducere*.

Vers. 7. *Terra enim.* (b) Argumento a simili ducto confirmat atque illustrat id, quod superius asseruit, quanquam etiam simul a contrario. Nam dum ostendit, quid fiat hominibus probis & bonorum fructuum feracibus, simul indicat, quid fiat hominibus collatorum in se a Deo beneficiorum oblitis & immorigeris. Contrariorum enim, ut dicitur, contraria sunt consequentia. (c) Proponit autem similitudinem concisa & contracta loquendi ratione, πρότασιν & ἀπόδοσιν commiscens atque confundens: quod sæpe in sacris & profanis scriptoribus occurrit. Quam ob causam etiam de terra dixisse videtur, eam, quod sit frugifera, accipere benedictionem a Deo: quod non nisi propter comparationem & improprie dici potest. Nec enim in fertilitatis præmium Deus (d) terram frugibus ditat, quæ ista benedictio est, ut apparet ex Gen. 27. 27, 28 cum Isaac de Esavo loquens ait: *Ecce odor filii mei, sicut odor agri pleni, cui benedixit Dominus*: sed quia terra frugifera diligentius colitur, hinc fit, ut etiam magis frugibus utiliumve herbarum proventu exuberet. Ideo vero, ut innuimus, sic locutus est autor, quia in similitudinis istius apodosi id proprie locum habet; nempe hominem terræ frugiferæ similem, seu fructibus bonorum operum exuberantem, in præmium pietatis accipere a Deo benedictionem.

Sæpe venientem super se bibens imbrem. (e) Hic imber sæpe terram irrigans respondet divinis illis donis in homines effusis, de quibus vers. 4, 5 egit: quæ ideo imbri sæpe decidenti merito assimilantur, quod & multiplicia sint ac copiosa, & hominis animum sufficienter irrigare, succoque spirituali ad producendos varios virtutum fructus fœcundare possint. Potest etiam respondere divini verbi assiduæ & frequenti prædicationi, quod, cum prædicatur, velut imber quidam cælitus defluens, animos irrigat ac fœcundat. Sed prior sententia & plenior est, & loco convenientior.

Pergit autor: *& generans herbam opportunam* seu *accommodam.* Huic (f) herbæ accommodæ & utili respondent varii virtutum fructus, & opera Deo accepta, ejusque legibus conformia.

Illis a quibus & colitur. Græce δι' οὓς cum accusativo, *propter quos*; vel positum est pro δι' ὧν, *per quos*, seu *a quibus*, ut habet vetus interpres; vel ita loquitur autor, ut eum indicet, cujus gratia ager colitur, nempe agri dominum, ad quem fructus ex eo provenient pertinet: qui in similitudinis istius apodosi Deus est. Unde apostolus 1 Cor. 3. 9, *Dei sumus cooperarii, Dei agricultura estis, Dei ædificatio estis.* Ait autem, *& colitur*, addita in Græco textu particula *&*, quam vetus Interpres neglexit, ut ad imbrium irrigationem etiam terræ istius diligentem accedere culturam ostendat. Nec enim solus imber ad producendos fructus sufficit, arvorum quoque cultu opus est. Ideo & Deus non solum donis suis, velut imbre frequenti ac tempestivo, animos nostros irrigat, sed etiam opera ministrorum suorum variam circa nos ac diligentem culturam adhibet.

Accipit benedictionem a Deo. Cur ita de terra locutus sit autor, & quid benedictio ista ad terram relata significet, paulo ante diximus. (g) Relata vero ad homines bonorum operum feraces, tum multiplicatione donorum divinorum in hac vita: (*habenti enim dabitur*, inquit Christus, soletque Deus palmites fructus feraces purgare, ut uberiori fructu luxurient) tum maxime, sempiternæ felicitatis collatione continetur. Tunc namque Deus benedicit, cum ut alicui bene sit facit; melius autem nobis fieri non potest, quam cum æternum beati felicesque efficimur.

Vers. 8, *Proferens autem spinas ac tribulos, reproba est.* Intellige, quamvis & imbre frequenti irrigetur, & diligenter colatur. Unde apparet de hominibus hic agi, qui divinæ veritatis notitiam habent, quemadmodum etiam ipsa thesis, ad quam probandam hæc verba afferuntur, requirit; & quidem de talibus, qui per tempus aliquod non exiguum diligenter a Deo culti & variis muneribus affecti fuerunt. (h) Spinæ autem istæ & tribuli sunt omnis generis opera mala, quæ nullum habent usum nisi malum. Unde a Paulo Eph. 5. 11 ἄκαρπα seu *infructuosa* appellantur. Inter quæ agmen ducit apostasia, seu a Christo defectio. Ex hac vero similitudine patet, idem supplicium, quod apostatas manet, imminere & iis qui cum apostatis conjunctionem habent, de quibus supra egimus, quique post agnitam veritatem, post tot Dei munera ac beneficia in se collata peccatis indulgent, nec vitæ meliori divinisque legibus conformi incumbunt.

(i) *Reproba*, scilicet *est*, ut addidit vetus Interpres, reprobatur, rejicitur. Nemo enim operam inanem vult ponere, & inutili labore fatigari. Quod ergo terræ, quamvis summa cura ac labore culta fuerit, pro tritico frugibusque spinas ac tribulos aliasque inutiles herbas proferenti, ab hominibus fieri solet: idem hominibus terræ istius ingenium referentibus fit a Deo; (k) reprobat illos Deus, rejicit, nullam amplius curam & operam illis impendit.

Et maledicto proxima, vel *maledictioni vicina*. Non longe abest ab eo, quin ei maledicat agricola. Sic tales homines non longe ab eo absunt (l) quin eis maledicat Deus: non secus ac olim Christus ficui maledixit Marc. 11. 21. Quod si fiat, jam nulla emendationis & pœnitentiæ spes superest. Maluit autem dicere autor terram hanc *maledictioni esse vicinam*, quam jam maledictam: quandoquidem Deus non statim, licet meritos, tali supplicio mactat, sed diu pœnam differt, ac pœnitentię fructus expectat, qua de re Christus apud Lucam cap. 13.

Cujus consummatio, vel *finis in combustionem.* (m) Solent agri steriles, qui agricolę spem ludunt, & pro frugibus leves stipulas aut inutiles herbas proferunt, igne incendi. Unde Poetæ illud:

(a) παραδειγματίζειν. (b) Argumentum a simili. (c) Similitudo concisa. (d) Terra benedictio. (e) Imber terram irrigans. (f) Herba utilis.

(g) Benedictio. (h) Spinæ & tribuli. (i) Reprobatio terræ. (k) Reprobatio hominum. (l) Maledictio dilata. (m) Agri steriles cremari solent.

Sæpe etiam steriles incendere profuit agros,
Atque leves stipulas crepitantibus urere flammis.

Ad hunc morem videri potest allusisse D. autor, docens homines virtutum steriles tandem esse igne supplicii æterni exurendos; (a) quo de igne loquitur etiam cap. 10. 27. (b) Nam quod terra sterilis per incendium non corrumpatur, sed corrigatur, hoc in similitudine hac non attenditur: sufficit, quod utrobique sit incendium, quodque in sterilitatis veluti pœnam terræ inferatur, licet in eo sit diversitas, quod terræ incendium terram corrigat, hoc vero homines improbos plane perdat, & miserrimos efficiat. Omne enim simile, ut dici solet, etiam est dissimile.

Vers. 9. *Confidimus autem de vobus, dilectissimi, meliora & vicimora salutis.* His verbis tacitæ objectioni occurrere videtur, simulque redire ac respicere ad id quod supra innuerat, non esse illis, si ita fors ferat, omnino de fundamento iterum jaciendo desperandum. (c) poterant enim Hebræi isti cogitare, autorem superioribus verbis plane omnem salutis spem ipsis ademisse. Ostendit ergo se eos in hominum reprobatorum devotorumque, quos nil nisi ignis æterni supplicium maneat, numerum non referre; nec in tam misero ac deplorato statu versari credere, sed aliter de iis sentire; proindeque superiora non ideo scripsisse, quod putaret eos esse tales; sed potius ut metum iis incuteret, ac diligenter moneret, caverent sibi ne tales fierent.

Dilecti ἀγαπητοί. Apposite eos sic vocat, ne putarent eum aliquo ipsorum odio laborare, sed ut scirent eum amore Christiano erga ipsos flagrare; (d) qui amor facit ut semper meliora ominemur iis quos amamus, & si quid severius dicimus, animo corrigendi non nocendi cupido dicamus.

Meliora, nempe quam ut putem vos a Deo reprobatos & rejectos esse, ita ut Deus vobis maledicere jam velit, & igni ac combustioni vos destinet.

Et vicimora vel *conjuncta salutis. ἐχόμενα σωτηρίας.* Saluti, non maledictioni vicina. Ista enim opponit autor, quasi dicat; puto vos adhuc in eo statu versari, ut salvi esse possitis, modo velitis.

Tametsi ita loquimur. Quasi dicat, meus superior sermo, de istorum qui prolapsi sunt, & qui terræ infrugiferæ & ingratæ respondent, misero & infelici statu, nihil obstat, quominus ego mihi vos in meliori statu versari persuadeam. Quod sane non ideo fit, quasi minus certum verumque sit quod affirmaverat, adeo ut his verbis tacite velit ipse labefactare, quod nimia quadam severitate videri poterat asseruisse: sed quod vel Hebræi isti nondum plane ex hominum superius descriptorum numero essent, quippe qui adhuc sanctis ministrarent, & virtute tam eximia præditi essent, quique adhuc Christianæ religioni adhærerent, eamque nondum penitus abjecissent: vel etiam quod Deus, ut ex sequenti ab ipso autore allata ratione apparet, magnam in illis causam relaxandæ istius severitatis haberet, proindeque cum injustus non sit, sed omnis æquitatis ac benignitatis plenissimus, id ipsum quoque eum facturum, sperandum esset. (e) Quamvis enim Hebræi isti nondum a Christo plane defecissent, eo tamen socordiæ devenerant, ut opus quodammodo haberent doceri iterum prima Christianæ religionis

(a) *Ignis supplicii.* (b) *Dissimilitudo in hac similitudine.* (c) *Occupatio.* (d) *Amoris ingenium.* (e) *Hebræorum socordia.*

nis principia. Unde apparet, quam segnes quamque frigidi fuerint Christi discipuli; quam sane ob causam, si cum iis severe agere voluisset Deus, digni erant ut ab eo reprobarentur, & penitus rejicerentur. (f) Sed quia Deus benigne cum hominibus agere solet, & leges, quibus pœnas sancit, æquissima ac benignissima ratione interpretari, idcirco autor meliora de iis sperat sibique pollicetur.

Vers. 10. *Non enim injustus Deus, ut obliviscatur operis vestri.* His verbis rationem reddit cur meliora de iis speret, quam ut ipsos a Deo rejectos putet. Ratio autem est, quod Deus non obliviscatur operum laborumque sua causa susceptorum. Hoc rursum inde probat, quod injustus non sit. Unde consequitur, eum injustum fore, si oblivisceretur. (g) Quæret aliquis, quomodo hoc consistere possit cum iis quæ apud Ezechielem cap. 18. 24 Deus ipse de se testata reliquit: *Si averterit se justus a justitia sua, nunquid vivet? omnes justitiæ ejus quas fecerat, non recordabuntur; in peccato suo quod peccavit, in ipsis morietur:* (h) Respondemus, Deum diverso respectu oblivisci præteritorum operum, virtutumque diverso respectu non oblivisci. Obliviscitur, quatenus neminem propter præteritas virtutes, si ab iis recesserit, justificat, vel pœnæ ac damnationi eximit; qua de re Ezechielis verba loquuntur. Non obliviscitur, quatenus homini propter virtutes præteritas diutius parcit, nec eum protinus reprobat ac rejicit, sed ejus pœnitentiam expectare & adjuvare solet; præsertim si adhuc quibusdam virtutibus iisque eximiis, qualis est charitas & beneficentia erga pios, sit ornatus, quod Hebræis istis tribuit autor. (i) Sed an idcirco Deus injustus esset, si hujus rei nullam rationem haberet? Dicimus injustitiam, quemadmodum & justitiam dupliciter accipi posse. (k) Justitia enim vel sumitur pro ea æquitate quæ in hoc consistit, ut cuique tribuatur id quod illi jure competit, & contra, opposita illi injustitia eam iniquitatem significat, quæ alienum jus infringit: vel justitia talem denotat æquitatem, quæ magis ad beneficentiam ac benignitatem vergit, quæque in tribuendis illis rebus cernitur, quarum quispiam nullum jus proprie dictum habeat, sint tamen aliquæ causæ, quæ concedendum alicui quidpiam esse suadeant; ita ut si id non concedas, iniquius & durius cum illo agere merito dici possis. Hac posteriori ratione injustus videretur dici posse Deus, si & præteritarum virtutum ac laborum, & præsentium quorundam ita esset immemor, ut homines alioquin, si jure agendum esset, reprobatione dignos, non expectata eorum pœnitentia penitus rejiceret, & iis omnem aditum ad gratiam clementiamque suam præcluderet: præsertim si non appareat, obstare Deo aliquas validiores causas, quæ hanc ejus benignitatem inhibeant: ut verbi causa, si exemplum pœnæ sit constituendum. Neque etiam injustus statim dici posset; si cum uno ac altero severius ageret; sed si hoc facere soleret, aut etiam cum integris Ecclesiis sic ageret. Quocirca non affert hic autor rationem aliquam apodicticam, & talem ut Deo aliter sine injustitiæ & iniquitatis proprie dictæ nota facere non liceat; sed tantum valde probabilem, & a divina benignitate & clementia, quæ voluntaria est, magna ex parte ductam.

(f) *Dei benignitas.* (g) *Quæstio.* (h) *Responsio.* (i) *Alia quæstio.* (k) *Justitia & injustitia dupliciter sumptæ.*

Oblivisca-

Obliviscatur, id est nullam rationem habeat, per metonymiam effecti. Nam proprie loquendo, nulla in Deum cadit oblivio.

Operis vestri. Vel intelligendum est id quod statim sequitur, nempe *labor charitatis*, κόπου τῆς ἀγάπης, ut est in Græco, (a) ita ut una res duplici ratione describatur: vel potius id quod certamen, ab initio susceptę in Christum fidei, sustinuerint afflictionum, ut cap. 10 ℣. 32 autor de illis loquitur.

Cui rei deinde subjungit *laborem charitatis*. Nam & infra dicto loco post illud certamen quod sustinuerint, commemorat officia charitatis, quæ sanctis præstiterint. Neque verisimile est hoc loco, ubi vel inprimis eorum egregia opera commemoranda erant, voluisse autorem prætermittere præclarissimum ipsorum factum, quod in ferendis Christi causa calamitatibus consistit. Paulus etiam *opus fidei* cum *labore charitatis* conjunxit in epist. ad Thess. priore cap. 1 ℣. 3, ubi per *opus fidei* videtur intelligere id quod illi veritatis causa multa adversa subierint. Tale enim opus proxime ex fide nascitur; quemadmodum beneficentia & labor, qui suscipitur sanctorum causa, proximum fontem habet charitatem, ideoque *charitatis labor* recte dicitur. Nam *tolerantia spei*, id est tolerantia quæ ex spe proficiscitur, quam illic adjungit Paulus *operi fidei*, & *labori charitatis*, constantiam in tolerandis afflictionibus denotare potest.

Et laboris dilectionis. Ita enim est in Græco, ut diximus, καὶ τοῦ κόπου τῆς ἀγάπης. Sed nec Latinus interpres, nec Syrus vocem κόπου seu *laboris* legit. Adjungit aliud non minus Deo gratum & insigne eorum opus, *Labor charitatis* est labor ex charitate profectus: quem tamen charitas suavem & levem facit: nihil enim charitate potentius nihil imperiosius. Qui (b) labor in eo quem diligas, omni studio, omni ope & contentione juvando cernitur. Sed quænam est ista Deo tam grata charitas? *quam ostendistis in nomine*, vel potius *in nomen ipsius*, quam exercuistis erga nomen ipsius Dei. Unde merito hæc charitas vos Deo charos efficit, neque permittit, ut vos Deus plane rejiciat, & omni ad salutem aditu prohibitos velit. (c) Dicit autem hanc charitatem erga ipsius *Dei* nomen fuisse ab iis ostensam, ideo quod non aliter eam exercuerint, quam divini nominis respectu. Quod quo pacto contigerit statim explicat autor, cum subjicit; *qui ministrastis sanctis, & ministratis*. Demonstratur charitas, cum alicui ministratur: demonstratur in nomen Dei, cum sanctis, propter id ipsum quod sancti sint Deoque consecrati, ministratur. Qui enim sanctis ministrat & charitatem erga eos exercet, idque ideo facit quod sancti sint, & Dei nomen præferant, ille erga ipsum Dei nomen charitatem exercet, quemadmodum qui Christi discipulo, quia Christi discipulus est, ministrat, Christo ipsi ministrat: *quicquid enim*, ait Christus Matth. 25. 40, *uni ex istis fratribus meis minimis fecistis, mihi fecistis*. (d) Porro ministerium istud erat, quod in afflictionibus sanctorum suo non defuerint officio, eosque quantum in se opis esset, adjuverint: quod cap. 10. ℣. 33 exprimens ait, eos κοινωνοὺς (e) *participes factos fuisse afflictionum*, quod fit, cum alter alterius afflictionem, suam quodammodo ducit, dum scil. afflicti singularem rationem habet, & id afflicto ipse præstat, quod sibi, si ejus esset loco, ab alio præstari vellet. *Et ministratis*. Nec dum hæc virtus & pietas in vobis cessavit, licet forte remiserit.

Vers. 11. (f) *Cupimus autem unumquemque vestrum eandem ostentare sollicitudinem, ad expletionem spei usque in finem*. Transit ad alteram capitis partem, qua illos ad diligens & constans pietatis studium exhortatur, monetque ne in fide ac spe sua unquam labascant. (g) Primum autem his verbis videtur tacitis Hebræorum cogitationibus velle occurrere. Poterant enim proximis verbis nimium in spem erigi, ut crederent secum jam satis bene agi; quandoquidem Deus sine injustitiæ nota non possit eorum oblivisci, quæ a se Dei causa & facta essent & adhuc fierent. Hoc ne cogitarent, ostendit autor, quid eos adhuc facere cupiat, quidve in iis desideret, si certam salutis spem animo concipere velint. (h) Prudenter sane cum iis agit D. iste vir: Paulo ante cum eos nimium terruisse & ab omni spe salutis prohibuisse visus esset, iterum eos, ne animo plane conciderent, erexit, & ostendit non hoc se sentire, quin imo sibi persuasum esse, melius adhuc cum iis agi, aditumque ipsis ad salutem patere: rursus, ne nimia sui fiducia laborarent, & animis insolescerent, sibique jam certissima spe salutis blandirentur, quid eis desit ostendit; ut sic ad mediocritatem redacti, nec desperarent salutem, nec rursum nimium sperarent.

Unumquemque vestrum. Non tantum totam ecclesiam in commune, sed etiam quemvis ex vobis viritim.

Eandem ostendere solicitudinem: nempe quam ab initio suscepti euangelii demonstravit.

Ad expletionem spei, πρὸς τὴν πληροφορίαν (i) Πληροφορεῖσθαι cum passivæ vocis est, significat certo sciri ac compertum esse: cum vero mediæ vocis est, & neutralem, ut vocant, significationem habet, nil est aliud quam plenam rei notitiam habere, aliquid penitus compertum habere, certissime nosse; & πληροφορηθεὶς dicitur, qui certissime aliquid novit. Hinc (k) πληροφορία est certissima rei notitia, sive, ut tum vulgo loquamur, certitudo. πληροφορία ergo hoc quoque loco certitudinem significat, sed spei ut statim additur, spei nimirum Christianæ, (l) quæ sempiternæ salutis expectatione continetur. Spes vero ista constantia in fide & studio bonorum operum augetur, indiesque plenior efficitur. Habebant illi spem salutis, tum ex divinis promissionibus, tum ex eo quod ab initio Dei causa fecerant, & adhuc faciebant manantem; sed plenam non habebant: necdum enim & ipsi Christiani nominis & officii mensuram impleverant, quanto autem plura desunt, tanto minus spei relinquitur.

Usque ad finem. Hæc verba referri possunt ad superiora, quasi dicat autor, eandem ostendite solicitudinem usque ad finem. Referri etiam possunt ad proxima, *ad expletionem spei usque in finem*, id est quæ spei expletio duret usque ad finem. Posset enim aliquis plenam vitæ æternæ spem consequi, & eandem iterum amittere.

Vers. 12. (m) *Ut non segnes efficiamini vel sitis*. Segnities est, cum aliquis in studio pietatis remissior fit. Quocirca vult, ut idem pietatis studium, quod ab initio adhibuerunt, usque ad finem constanter adhibeant. (n) Remissio autem & languor in pietatis studio oritur ex remissione & languore fidei. Atque hoc idem est

(a) *Opus Hebræorum.* (b) *Labor charitatis.* (c) *Charitas erga Dei nomen.* (d) *Ministerium sanctis exhibitum.* (e) *Participatio afflictionum.*

(f) *Altera capitis pars.* (g) *Occupatio.* (h) *Autoris prudentia.* (i) Πληροφορεῖσθαι. (k) Πληροφορία. (l) *Spes Christianorum.* (m) *Segnities.* (n) *Unde oriatur.*

cum eo quod ab initio capitis 4 dixit: *Timeamus ne forte relicta promissione introeundi in requiem ejus, videatur aliquis ex vobis defecisse.* Γίνεσθε verti potest, vel *sitis*, vel *fiatis*, seu *efficiamini*, ut habet vetus interpres; *sitis* magis convenit, quia jam segnes erant. Unde & supra segnitiem illis quandam autor objecit cap. 5. 11.

Verum imitatores eorum qui fide & patientia hereditabunt promissiones. Isti segnitiei & ignaviæ opponit fidem & patientiam, seu longanimitatem; & segnibus, eos qui fide & longanimitate sunt præditi. (a) Fides enim ista & longanimitas segnitiem in pietatis studio tollit. Δὲ positum pro ἀλλά. Fides est credere divinis promissionibus. Longanimitas hoc loco significat constantiam & perseverantiam in fide, seu constantem & diuturnam expectationem divinarum promissionum.

Per fidem & longanimitatem. (b) Potest in his verbis esse illa loquendi figura, quæ vocatur ἓν διὰ δυοῖν, quasi dicat, per fidem longanimem seu constantem etiamsi divina differantur promissa. Quæ longanimitas non tantum id requirit, ne temporis mora fidem nostram labefactet: sed etiam ne eam labefactent ulla mala & incommoda, quæ interea temporis, si divina promissa consequi velimus, nobis perpetienda veniant. In qua significatione usus est hac voce Jacobus cap. 5. ℣. 7, 8, 10.

Hæreditant promissiones. Noluit simpliciter dicere, imitatores estote eorum qui in fide ad extremum constantes fuerunt; sed maluit istius constantissimæ fidei fructum simul adjungere, qui est hæreditas promissionum, nempe Dei, ut tanto fructu constantis & inconcussæ ad extremum fidei, ad eam sectandam excitarentur. Qui vero sint isti homines statim versu sequenti indicat, nempe patriarchæ illi, quorum primum & præcipuum commemorat. (c) Dicit autem, qui *hæreditant*, κληρονομούντων, in præsenti tempore, quia præsens tempus pro quovis tempore indistincte poni solet, ut legentium animi veluti in rem præsentem deducantur.

Vers. 13. *Abrahamo namque promittens Deus, quoniam neminem habuit per quem juraret majorem, juravit per semetipsum.* His verbis non reddit rationem, cur imitari debeant eos qui per fidem & longanimitatem divinarum promissionum hæredes sunt facti: sed cur mentionem faciat talium. Poterat enim aliquis quærere, an tales aliqui sint, & quinam sint? His ergo verbis in exemplum istius rei adducit patrem omnium credentium, (d) Abrahamum, qui & in fide fuit constantissimus, & istius fidei fructum tulit maximum. Primum autem ostendit, eum habuisse divinam promissionem, qua nixa fuerit ipsius fides: deinde ℣. 15 ejus in fide constantiam, fideique fructum commemorat. (e) Promissionem Dei Abrahamo factam commemorans, meminit etiam divini juramenti, quo Deus promissionem suam Abrahamo confirmare voluit: quod ideo facit, ut, cum eadem promissio ad nos quoque potiori ac mystico sensu, ut paulo post dicemus, pertineat, tanto majorem ac firmiorem fidem ei adjungamus, Abrahamumque in eo & alios patriarchas Abrahamo similes imitemur.

Notandus vero est loquendi modus quo hic usus est autor, cum ait: ἐπαγγειλάμενος ὁ Θεὸς ὤμοσε; non quod prius promisisset quam juraverit, sed quod promittens seu promittendo juraverit: (f) ut appareat verum esse, quod & supra de participiis indefinitis verbo præteriti temporis adjunctis monuimus, ea non semper per præteritum, sæpe per præsens efferenda esse. (g) Sic infra cap. 9. 12 dicitur Christus ingressus fuisse per proprium sanguinem in sancta, *æterna redemptione* (id est, expiatione) *inventa*, αἰωνίαν λύτρωσιν εὑράμενος vel εὑρισκόμενος, non quasi prius Christus expiationem peccatorum nostrorum invenerit seu perfecerit quam in sancta ingressus esset: sed quod ipso illo ingressu eam invenerit ac perfecerit, qua de re suo etiam loco.

Obiter autem indicat autor causam, cur Deus per seipsum juraverit, cum ait: *quoniam neminem habuit per quem juraret majorem, juravit per semetipsum.* Ideo non juravit per alium, quia is, per quem illi jurandum esset, major esse deberet, utpote qui vindex advocaretur temeratæ fidei, & cui veneratio quædam hac ratione a jurante tribueretur. At Deus neminem se majorem habuit, habetve, quare cum nihilominus jurare vellet, propter causam infra vers. 16, 17, expressam, jurandum illi per seipsum fuit. Cum autem Deum jurasse dicit autor, respicit ad ipsa Dei verba, qui Abrahamo promittens dicit: (h) *Per meipsum juravi* Gen 22. 16. Solennis autem formula quam Deus jurans adhibet, est *vivo ego*, quasi dicat, ne habear pro vivente Deo, ad quam formulam aliæ omnes referuntur, ut, cum dicitur jurare per animam, per vitam, per sanctitatem, per brachium, id est robur & potestatem, per dexteram, id est fidem vel etiam potentiam suam.

Vers. 14. *Dicens.* Refert promissionis divinæ Abrahamo factæ summam: *nisi*, vel. *certe.* Græce ἦ μήν. (i) Alia exemplaria habent εἰ μήν. Ἦ μὴν, particulæ sunt expletivæ, & nihil aliud significant quam *certe*, *sane*, *utique.* Εἰ μὴν autem est *nisi*, ut habet versio vulgata, quæ particula post verba jurandi solet apponi, quemadmodum & particula *si.* Et *nisi* quidem sumitur pro *quod*: *si* autem pro *non*, id est, negatio pro affirmatione, affirmatio pro negatione. Vide Ezech. 5. ℣. 11.

Benedicens benedicam te, & multiplicans multiplicabo te. Aliis quidem verbis promissionem hanc Deus apud Mosen extulit: sed hæc est illius summa: *valde tibi benedicam, valde te multiplicabo.* Id enim geminata verba ex Hebræorum usu significare solent. (k) Describitur hæc promissio Gen. 22. Notandum autem est, promissionem istam non tantum ad ipsum Abrahamum pertinere, sed etiam ad semen ejus; imo si carnalem sensum hujus promissionis spectes, Abrahamus in semine demum suo benedici debuit. (l) Benedictio enim ista in eo sita erat, quemadmodum Deus ipse declarat, (m) quod multiplicaturus esset semen ejus sicuti stellas cæli, & veluti arenam quæ est in litore maris, quodque semen ejus possessurum esset portas inimicorum suorum, & omnes gentes in eo sese benedicere deberent, id est quod habiturus esset posteritatem & numerosissimam & felicissimam;

(a) *Fides & longanimitas.* (b) Ἓν διὰ δυοῖν. (c) *Præsens tempus pro quovis tempore.* (d) *Abrahami exemplum.* (e) *Juramentum Dei.*

(f) *Participia indefinita præteritis juncta.* (g) *Sup. cap. 1. in vers. 3.* (h) *Formula qua Deus in juramentis utitur.* (i) Ἦ μήν. *particulæ.* (k) *Geminatio verborum apud Hebræos.* (l) *Benedictio Abrahami.* (m) *Promissionem Abrahamus adeptus etiam dicitur cum in semine ejus impleta &c.*

cissimam: quæ omnia ad Abrahamum non nisi per semen pertinent & referuntur. (*a*) Quod si spiritualem istius promissionis sensum spectemus, benedictio Abrahami distincta erit ab ejus multiplicatione: & benedictio quidem consistet in justificatione, quemadmodum nos docuit Paulus Gal. 3. 8, 9, in qua includitur & sempiterna felicitas; quæ benedictio non tantum ad Abrahamum pertinet, sed etiam ad ejus spirituale semen, quod est Christus, id est Christianus populus, qua de re vide Gal. 3. 16. Multiplicatio autem ad innumeram credentium multitudinem refertur. Omnes enim in Christum credentes sunt filii posterique Abrahami Rom. 4. 16, 17, & Gal. 3. 9.

Vers. 15. *Et sic longanimiter ferens adeptus est repromissionem.* Nunc fidem Abrahami constantem, fideique fructum commemorat. Nam quod Abrahamus diu expectaverit divinas promissiones, & expectaverit usque ad mortem, in fideque mortuus fuerit, ex historia notum est, & hic ipse autor infra docet cap. 11, ℣. 13. (*b*) Adeptum autem eum esse promissionem, literali sensu acceptam, posteritas ejus ignorare non potuit. Spiritualia vero bona, quæ tum in perfecta justificatione & vita æterna; tum in multitudine credentium consistunt, quo pacto ei contigerint, nos videmus. Nam & tot gentium patrem illum esse cernimus; & quod Deum non pudeat se illius, quamvis defuncti, Deum vocare, novimus, qua de re infra cap. XI. 16.

Vers. 16. *Homines enim per majorem jurant.* His verbis rationem reddit, cur dixerit Deum jurasse, licet non juraverit per alium se majorem, sed per seipsum: quia homines quidem cum jurant, per alium majorem jurant; subaudi, sed Deus, cum se majorem neminem habeat; jurat per seipsum. (*c*) Ostendit ergo autor diversitatem inter humana & divina juramenta, quasi dicat aliter se res habet cum Deus jurat, aliter cum homines. Isti quoties jurant, per majorem jurant, quia majorem se habent, Deum nempe; Deus autem, quo nullus est major, cum jurat, per seipsum ut juret necesse est. Particula *enim*, non refertur hoc loco ad id quod proxime dictum fuerat, sed ad remotius ℣. 13 expressum.

Et omnis controversiæ eorum finis, ad confirmationem, (est) juramentum; (*d*) His verbis ostendit certum quendam juramentorum usum & vim, quod juramentum omnem controversiam quæ inter homines exoritur, cum alter aliquid affirmat, alter negat, nec res aliunde certo deprehendi potest, (tum enim demum juramentum recte exigitur,) finiat & terminet.

Ad confirmationem, id est ita finit & terminat controversiam, quatenus nimirum alterius partis dicta confirmat. Id enim certum existimatur, quod juramento comprobatum fuerit.

Vers. 17. *In quo abundantius volens Deus ostendere pollicitationis hæredibus immobilitatem consilii sui, interposuit jusjurandum. In quo*, id est propter quod. *In* sumitur pro *per*; (*e*) *per* autem omnem causam significare potest, quasi dicat, quia juramentum rem dubiam & incertam confirmat, & illo interposito finitur controversia: propterea etiam Deus volens abundantius ostendere immutabilitatem consilii sui, interposuit juramentum.

(*a*) *Promissionis Abrahamo datæ spiritualis sensus.* (*b*) *Abrahamus promissionem literali sensu est adeptus.* (*c*) *Diversitas inter humana & divina juramenta.* (*d*) *Juramentorum usus.* (*e*) *Per omnem causam significare potest.*

(*f*) Finis juramenti istius divini exprimitur, qui est, *abundantius demonstrare immutabile consilii sui*, id est immutabilitatem consilii & propositi sui, quod est, Abrahamo & semini ejus benedicere.

Non dicit autem simpliciter, volens demonstrare, sed *abundantius demonstrare*; quia etiam sine juramento simplici asseveratione Deus abunde ostendere potuit, quam immutabili consilio decreverit Abrahamo & semini ejus benedicere: sed ut abundantius adhuc id demonstraret, atque ita, ne quidquam ad ejus rei confirmationem deesset, juramentum insuper adhibuit. Quibus vero hominibus hoc tam abunde demonstratum voluit?

Hæredibus promissionis, id est iis ad quos hæc promissio spectat. (*g*) Ad quos vero spectat alios, quam ad Abrahamum, Isaacum, Jacobum, & eorum semen? quod cum duplex sit, spirituale & carnale; ad carnale quidem pertinent promissiones carnali sensu acceptæ; ad spirituale autem acceptæ spirituali. Promissa est Abrahamo & semini ejus hæreditas & benedictio, quo etiam refertur promissio ingrediendi in requietem Dei, de qua cap. 4, egit autor. Carnali sensu intelligitur hæreditas terræ Cananææ, terrenaque felicitas, quæ olim contigit semini Abrahami carnali: spirituali vero sensu, est hæreditas perfectæ justificationis & immortalis vitæ, quæ contingit semini ejus spirituali.

Interposuit juramentum. Ἐμεσίτευσεν ὅρκῳ. Juramentum veluti vadem ac fidejussorem adhibuit, ut hæredibus promissionis, qui sunt semen Abrahæ, indubitata fieret promissionis divinæ fides, quemadmodum autor ipse subjicit.

Vers. 18. *Ut per duas res immutabiles*, id est promissionem & juramentum divinum, quorum neutrum fallere potest, seu ut ipse autor addit:

In quibus impossibile est mentiri Deum, non quod possibile sit unquam Deum mentiri, sed quod, ut ut possibile id alias videri cuiquam possit, in promissione tamen, idque juramento sancita, Deum ipsum non hominem aliquem mentiri, sit impossibile, & ab omni vel specie possibilitatis, ut sic dicam, alienissimum. Infirmitati id nostræ dat *Deus*, quoties hominum more credi sibi volentium, non nudis tantum verbis, sed etiam juramento adhibito fidem suam nobis obstringit, ut si hominibus juramenti religione constrictis credimus, multo magis Deo sanctissimo juranti non credere nefas ducamus. Non desunt viri docti, qui *mentiendi* vocem hoc loco aliquanto latius extendi putant, ita ut id quoque quod speciem quandam mendacii & deceptionis habere videatur, includat, quale foret si jurans conditionem aliquam subticeret, qua deinde non præstita, is cui juratum fuerat juramenti eventu frustraretur.

Fortissimum solatium habeamus. (*i*) Solatium inde oritur, cum quispiam spem habet alicujus felicitatis: sed magnum validumque solatium ex spe maximi boni, quam certissimam & prorsus infallibilem esse cernas, proficiscitur; qualis sempiternæ salutis spes est, & promissione, & juramento divino subnixa.

Qui confugimus ad tenendam propositam spem, id est nos qui speramus. At non de quavis spe loquitur: sed de spe hominum Christianorum, de ea spe quæ nobis

(*f*) *Finis juramenti divini.* (*g*) *Abrahami semen duplex, spirituale & carnale.* (*h*) *Deus jurans nostræ consulit infirmitati.* (*i*) *Solatii nostri origo.*

propoſita eſt, (a) nimirum de ſpe immortalis vitæ, quam ſpem Deus ipſe nobis propoſuit, dum nos ad eam vocavit, dum ejus cauſas nobis dedit; promiſſionem nimirum immortalitatis, ejuſque ingentia pignora ac documenta. Dicit autem, *nos confugiſſe ad eam tenendam.* Καταφυγόντες κρατῆσαι, ut indicet nos veluti gravi tempeſtate adactos & alioqui perituros ad hanc ſpem, tanquam ad ſacram, ut dici ſolet, anchoram confugiſſe. Κρατῆσαι eſt manu injecta, rem aliquam firmiter comprehenſam tenere: quo indicatur, quam arcte quamque firmiter animo ſpem hanc complecti debeamus. Porro his verbis deſcribuntur *promiſſionis hæredes.*

Verſ. 19. (b) *Quam ſicut anchoram habemus animæ.* Similitudinem, quam innuerat, explicat, ſpem æternæ ſalutis anchoræ firmæ ac ſtabili; animam vero noſtram ſpe hac ſuffultam naviculæ anchora nitenti æquiparans. Spes æternæ ſalutis eſt animæ noſtræ anchora, quia quamdiu anima noſtra hac ſpe tenetur, nullis malorum tempeſtatibus vincitur, nullis ſcopulis aut vadis illiſa mergitur.

Tutam ac firmam, quia hoc in anchora maxime requiritur. Si anchora fallit, actum eſt; & anchora quidem ſæpe fallit: at ſpei noſtræ anchora fallere non poteſt, ſecure ei inniti poſſumus.

Et ingredientem uſque ad interiora velaminis. Etiam hoc in anchora requiritur, ſi tuta ac firma eſſe debet, ut ad navim religata fundum ipſum contingat, nec in ſummo fundi hæreat, ſed altius terram rimetur. Idem & anchora ſpei noſtræ habet, niſi quod illa ima petat, hæc vero in ſublime erigatur, & ad cælum uſque pertingat, inque ejus adyta ac penetralia ſeſe inſinuet. (c) Maluit autem *velaminis* ſeu *veli* voce cælum deſcribere, quam proprio vocare nomine, quia aditum vel potius reditum parabat ad inſtitutam de Chriſti ſacerdotio tractationem, a qua adhuc digreſſus fuerat. Veli enim, quod tabernaculo & ſanctis obtenſum erat, mentione facta, ſtatim datur occaſio commemorandi ſummi pontificis, cujus proprium fuit in ea quæ intra velum erant ingredi. Ideo addit:

Verſ. 20. *Quo præcurſor pro nobis introiit Jeſus.* Ita de Chriſto loquitur, ut cauſam tacite indicet, cur ſpes noſtra tam alte in ipſo cælo defigatur: nempe quia & præcurſor noſter Jeſus in illud ingreſſus eſt, & pro nobis ingreſſus eſt. (d) Præcurſorem eum vocat, quod ſit itineris noſtri in cælum dux & veluti anteſignanus, qui totum agmen præceſſerit. Is ſimul cælum eſt ingreſſus, ſpem noſtram eo ſecum traxit. Neque vero tanquam ſimplex quidam itineris dux in cælum eſt ingreſſus, qui nobis exemplo tantum ſuo iter eo ducens oſtenderet, & rectum atque erroris expers eſſe demonſtraret: ſed qui ſimul etiam locum, nobis ſequentibus, in cælo præpararet. Ita enim ipſe de ſe apud Johannem; *ibo præparare vobis*, inquit, *locum, & poſtquam locum vobis præparavero, iterum veniam, & accipiam vos ad me, ut ubi ſum ego, ibi & vos ſitis* cap. 14. ℣ſ. 23: quod ſignificare volens autor addidit, *pro nobis*, hoc eſt noſtræ ſempiternæ ſalutis ac felicitatis cauſa.

Quod amplius declarat confirmatque, cum addit: *ſecundum ordinem Melchiſedec pontifex factus in æternum.* (e) Eo ipſo quod Chriſtus pontifex noſter cæleſtis & æternus eſt factus, ſempiterna ſalus nobis parta eſt. Fieri enim nequit, quin tantus pontifex peccata ſuorum pleniſſime expiet, omnem Dei iram, & quæ commeriti ſunt ſupplicia ab illis avertat, divinique favoris præcipuum ac promiſſum effectum, vitam nimirum ſempiternam, tandem ipſis conciliet; præſertim cum ipſemet ſalutem eorum in ſua manu poſitam habeat. Hinc ergo fit, ut noſtra ſpes ſeſe in cælum uſque attollat, & in ipſa ejus penetralia cum Chriſto ſeſe recondat, ac proinde animas noſtras firmiſſime ſuſtentet, ita ut nullis malorum fluctibus vinci obruique poſſint. (f) His vero aditum ſibi jam fecit ad inſtitutum de Chriſti ſacerdotio ſermonem, quem deinceps perſequitur.

(a) *Spes nobis propoſita.* (b) *Comparatio ſpei noſtræ cum anchora.* (c) *Reditus autoris ad tractationem de Chriſti ſacerdotio.* (d) *Chriſtus cur noſter præcurſor?*

(e) *Pontificatu Chriſti ſalus nobis ejuſque ſpes certiſſima parta eſt.* (f) *Aditus ad ſequentia.*

CAP. VII.

ARGUMENTUM.

In hoc capite redit autor ad tractationem de ſacerdotio Chriſti, & quemadmodum ſupra, ac inprimis cap. 5 Chriſti pontificis cum Leviticis ſeu Aaronicis pontificibus ſimilitudinem, ſic hoc & ſequentibus duobus, decimique dimidia parte, inter Chriſtum & pontifices illos diſſimilitudinem exponit. Docet enim quantum Chriſtus ſacerdotes Leviticos dignitate ſuperet, quantoque major ex illius, quam ex horum pontificatu fructus proveniat. Unde conſequitur, his relictis, illius ſacris utendum eſſe. Incipit autem a Chriſti cum Melchiſedeco ſacerdote comparatione, ad quam ſibi in fine ſuperioris capitis aditum aperuit. Melchiſedecum enim, Chriſti typum, Leviticis pontificibus haud paulo excellentiorem fuiſſe oſtendit, ut inde quantum Chriſtus iis præſtet, appareat. In hoc igitur capite, primum ea ſummatim ex (g) S. literis repetit, quæ in Melchiſedeco ſacerdote conſideranda veniunt, quæque inſtar fundamenti cujuſdam ſunt tractationis ſequentis. (h) Ex his deinde oſtendit, quantum Melchiſedecus ſacerdotes Leviticos dignitate ſuperaverit. (i) Hinc tertio, cum poſt Leviticos ſacerdotes debuerit conſtitui ſacerdos Melchiſedeco ſimilis, colligit, Leviticum ſacerdotium, (ac proinde etiam ipſam legem, quæ illud conſtituit,) Chriſti ſacerdotio, Levitico multum diſſimili, inducto, ſublatum eſſe; idque merito accidiſſe.*

(g) *Capitis membra.* * *a verſ. 1. ad verſ. 4.* (h) *a verſ. 4. ad 11.* (i) *a verſ. 12 ad finem capitis.*

Verſ. 1. H*ic enim Melchiſedec.* (a) Particula cauſalis *enim*, oſtendit autorem hic velle rationem afferre, cur Chriſtus dicatur factus eſſe ſacerdos ſecundum ordinem Melchiſedec:

(a) *Nexus.*

nempe

nempe quod inter Melchisedecum & inter Christum magna convenientia ac similitudo intercedat. Nam & nomen habuit, & regnum Christo convenientissimum, & maxima fuit dignitate præditus, qua ipsum quoque Abrahamum patriarcham superavit; & denique in ipsa sacerdotii ratione Christo similis fuit.

(a) *Rex Salem.* Apparet fuisse urbem quandam hoc nomine vocatam, in qua Melchisedec regnaverit. Nec enim assentimur iis qui dicunt eum non fuisse vere regem Salem, sed tantum nomine id significante, ut & *regem justitiæ*, appellatum. Verum si hæc fuisset ejus tantum appellatio, non dixisset autor *rex Salem*, sed Melechsalem: quemadmodum non dixit *rex Sedek*, sed Melchisedek. Quis enim alicujus nomen referre volens, partem ejus lingua aliena effert, partem propria? Quocirca cum Melchisedec dicitur in scripturis rex Salem, apparet nomen regis denotare regium munus ac dignitatem: (b) Salem vero denotare locum in quo regnaverit. Multi credunt, urbem hanc *Salem*, fuisse eandem cum Jerusalem, quæ ab initio simplici nomine Salem, postea vero cum adjectione vocis *Jeru*, Jerusalem, quasi *pacis visionem* dicas, fuerit appellata.

Sacerdos Dei summi, seu, *altissimi.* Sic enim eum vocat scriptura Gen. 14. 18. (c) Nam quod vox *Cohen*, quæ etiam principem significat, (ut cum filii David dicuntur fuisse *Cohenim* 2 Sam. 8. ℣. ult. quam vocem istic Græci interpp. verterunt αὐλάρχας,) Melchisedeco tributa, sacerdotem denotet, tum id indicat quod ei additum fuerit, *Deo altissimo*, vel *Dei altissimi*: hoc enim addito, tollitur ambiguitas, si qua in voce Hebraica erat, sacerdosque Deo dicatus intelligitur: tum quod hoc pro causa afferatur, cur Abrahamo, peculiari nimirum, ut paulo post dicemus, ratione benedixerit: tum denique quod Abrahamus ei decimas dederit, quas sacerdotibus dari mos erat. Unde apparet, eandem vocem *Cohen* Christo cum Melchisedeco comparato Psal. 110 tributam, non simpliciter tantum principem, ut Judæi contendunt, sed proprie sacerdotem significare. Manifeste enim Psalmi verba ℣. 4 ad hunc Genes. locum. in quo Melchisedec appellatur *Cohen*, respiciunt. Non mirum autem est Melchisedecum, cum rex fuerit, & sacerdotem fuisse. (d) Olim enim reges sacra simul facere solebant, qui mos ex eo manasse videtur, quod principes in unaquaque familia soliti fuerint sacra facere. Unde evenit, ut illi qui postea totius civitatis principes evaserunt, totius quoque civitatis publici quidam sacerdotes fuerint, qui sacra quædam pro populi salute peragerent. Ad honorem etiam Dei id maxime pertinuit, ut dignissimus quisque Deo ministraret.

Qui obviavit, vel *obviam venit Abrahamo regresso*, vel *revertenti a cæde regum.* Hoc non ideo refert autor, quasi in isto quoque occursu contineatur aliquod mysterium: sed quia dicturus erat Melchisedecum Abrahamo benedixisse, & vicissim Abrahamum Melchisedeco decimas dedisse: quibus in rebus, ut inferius explicat, summa Melchisedeci dignitas cernitur. Propterea ergo hujus occursus meminit, ut tempus, occasionem & circumstantias facti designet. Nota autem est historia ex cap. 14 Genes. *& benedixit ei*, id est Abrahamo. Ita enim loquitur scriptura: (e) *& benedixit ei, & dixit: Benedictus Abram Deo altissimo possessori cæli & terræ*, id est benedicat Abrahamo Deus altissimus; magnam in eum donorum suorum copiam congerat. Ne vero quis putaret, hanc benedictionem fuisse vulgarem, quales amicorum esse solent sibi invicem fausta precantium gratulantiumque, propterea dictum fuit prius, Melchisedecum fuisse sacerdotem Dei altissimi; ut intelligeremus hanc benedictionem singularem fuisse, ab eoque tanquam peculiari Dei ministro profectam. Unde etiam apparet, his verbis quibus Melchisedecus dicitur fuisse sacerdos Dei altissimi, non reddi causam, cur panem & vinum protulerit, seu eduxerit, (f) ut ii volunt qui dicunt Melchisedecum panem & vinum Deo obtulisse, ideoque sacerdotem vocari; sed cur Abrahamo benedixerit, curque ei, ut statim adjungitur, Abrahamus decimas dederit. Istorum autem errorem, sua stabilire volentium, vel id manifeste coarguit, quod D. autor, qui diligentissime similitudinem inter Melchisedecum & inter Christum sacerdotem persequitur, ne minimam quidem mentionem oblationis panis & vini faciat, in qua tamen re isti præcipuam inter Christum & Melchisedecum similitudinem constitutam putant; & certe si uterque panem & vinum obtulisset, constituenda foret. Aut ergo D. autor id quod præcipuum erat, in tam accurata Christi cum Melchisedeco comparatione omisit: aut Melchisedecum, vel Christum, vel utrumque panem & vinum Deo obtulisse, istorum somnium est. Melchisedecus panem & vinum protulit, id est promsit, ut Abrahamum & comites ejus, ex pugna & itinere fessos reficeret; non vero Deo obtulit, quod etiam ipsum proferendi seu educendi verbum, quo hic scriptura utitur, nunquam de oblationibus usurpatum, & præterea locus ac tempus, quo id factum fuisse narratur, refutat. Neque enim ut sacra in via peragamus, aliis occurrere solemus. (g) Christus etiam nunquam legitur panem & vinum Deo obtulisse: sed tantum ritum sacrum instituisse, in quo panis frangatur, fractusque comedatur & vinum ex poculo bibatur; non ad oblationem aliquam peragendam, sed ad memoriam Christi corporis pro nobis fracti, & sanguinis effusi celebrandam. (h) Nam quod ad Christi oblationem expiatoriam pro peccatis nostris attinet, ea non in terris peragitur, sed in cælis Heb. 8. 4; nec in oblatione panis & vini, sed in oblatione ipsius Christi consistit, quemadmodum non semel testatur hic autor; nec sæpe repetenda, sed semel tantum peragenda fuit, ut hoc ipso capite ℣. 27 dicitur. *Unica enim oblatione consummavit in sempiternum sanctificatos* cap. 10. 14.

Vers. 2. (i) *Cui & decimas omnium divisit Abraham.* Quintum est quod in Melchisedeco observat autor, quod illi Abrahamus decimas dederit, quemadmodum in eadem historia narratur: unde paulo post, quantum Melchisedecus sacerdotibus Leviticis præstiterit, colligit.

Omnium, vel *ex omnibus*, nempe spoliis, ut ℣. 4 additur. His dictis. partim nonnulla eorum quæ de Melchisedeco ex scriptura retulit, explicat; partim alia quædam observat, ex quibus appareat quantus Melchisedecus fuerit, quamque merito Christi typum gesserit.

(a) *Urbs Salem.* (b) *Jerusalem.* (c) *Hebraica vox* Cohen. (d) *Reges sacra facere soliti.* (e) *Melchisedecus benedicit Abrahamo.*

(f) *An Melchisedecus panem & vinum Deo obtulerit?* (g) *Christus panem & vinum non obtulit.* (h) *Christi oblatio expiatoria.* (i) *Abrahamus Melchisedeco decimas dat.*

Primum

Primum quidem interpretatus rex justitiæ. (*a*) Primo nomen Melchisedeci expendit, & docet in nomine fuisse omen. *Interpretatus*, ἑρμηνευόμενος, scilicet ὁ Μελχισεδὲκ ab ipso capitis initio nominatus, *rex justitiæ*, id est nomen Hebraicum *Melchisededek* in aliam linguam translatum significat *regem justitiæ*. (*b*) Sunt qui dicant, hoc nomen significare *rex meus justus*: sed usitatissimum est apud Hebræos primo nomini in compositis addere *i*. euphoniæ & ornatus causa, ut Adonisedec, Adonibesec, Abimelech, Achitob, Achimelech, Haminadab, Abisag, &c. atque idem factum est in Melchisedec. Ex his vero verbis, quemadmodum in prolegomenis diximus, manifeste constat, (*c*) epistolam hanc Græce, non Hebraice fuisse scriptam. Aut enim hæc verba Græci interpretis esse volumus, aut Hebræi autoris. Græci interpretis esse non possunt, cum pars sint contextus ipsius & argumentationis. Hebræi vero autoris quo pacto esse possunt? quid ineptius esset, quam Hebræis primum interpretari nomen *Melchisedek* & *Salem*, cum Hebræorum nullus nominum istorum significationem ignorare possit. Deinde Melchisedec interpretari Melechsedec, & Melechsalem Melech Salem. Ita enim interpretari necesse fuit hæc nomina, si Hebraice scripta fuit epistola; nisi forte Hebræa nomina, Hebræus autor, Hebræis scribens alia quam Hebraica lingua est interpretatus? Apparet ergo Græcum fuisse hujus epistolæ scriptorem, qui Hebraicum nomen *Melchisedec* & *Salem* interpretatur, & ex his ipsis appellationibus tacite argumentum ducit, indicans Melchisedecum eleganti typo respondere Christo, qui rex est omnium justissimus, & maxime pacificus. (*d*) Unde & Esai. 9. 5, 6, *princeps pacis* appellatur, nempe quia bella perosus, & ab iis maxime abhorret, nec bellis ut hujus mundi reges, sed pace vult esse clarissimus, simul & felicissimus est, veræque felicitatis populo suo autor. Nam & hanc vox *pacis* apud Hebræos, ut notum est, significat.

Vers. 3. *Sine patre, sine matre, sine genealogia, neque initium dierum neque finem vitæ habens, assimilatus autem filio Dei manet sacerdos in perpetuum.* Dixerat illum fuisse sacerdotem Dei altissimi: nunc porro ostendit, qualis fuerit sacerdos, & quam hac in parte dissimilis Leviticis sacerdotibus: contra autem quam similis Christo. In sacerdote Levitico, præsertim summo, spectandum ante omnia erat, quo patre, qua matre, quo genere satus esset: in Melchisedeco autem sacerdote, apparet nullam istius rei habitam fuisse rationem, cum scriptura, quæ eum sacerdotem fuisse testatur, nec patrem ejus, nec matrem, nec genus prodiderit.

(*e*) Vocatur ergo Melchisedec ἀπάτωρ, ἀμήτωρ, non quod patre aut matre caruerit; sed quod nec pater nec mater ejus scripturæ annalibus memoriæ sint proditi.

Unde etiam statim ἀγενεαλόγητος vocatur, id est ut paulo post dicemus, non is qui genere careat, sed cujus genus seu majores nulli recenseantur. Porro etiam profani scriptores, eos quorum genus seu parentes ignoti sunt, homines sine gente appellant, itemque patrem vel matrem non habere (*f*) dicunt: *qui quamvis perjurus erit. sine gente, cruentus sanguine fraterno.* Sine gente dixit, cujus genus ignoratur. Et alter duorum Romanorum regum, scribit, *unum non habere patrem, alterum matrem.* (*g*) *Nam de Servii*, inquit, *matre dubitatur: Anci pater nullus, Numæ nepos dicitur.* Non male in hæc D. autoris Theodoretus: (*h*) *Abrahæ*, inquit, *& aliorum multorum genealogiam divina recensuit scriptura, tam eorum qui illum præcesserunt, quam eorum qui secuti sunt, & illius patrem, & avum, & abavum, & majores illius. Porro adjecit etiam, quod tot annos natus genuit etiam, & rursus, cum tot annos natus esset, mortuus est. Melchisedeci autem nec patrem nec genus docuit divina scriptura, & neque quanto tempore vixerit, neque quando vitæ finem ceperit.* (*i*) Porro in sacerdote Levitico constituendo spectatum fuisse quo pacto natus esset, nemo est qui ignoret. Necesse enim erat, sacerdotem Leviticum ex Aarone prognatum esse, quemadmodum & ipse Aaron ex tribu Levi oriundus fuit, cui tribui Jacobus patriarcha sacerdotium addixerat, quemadmodum tribui Judæ regium dignitatem. (*k*) Matris rationem fuisse habitam, tum ex eo apparet, quod ea ex genere Israëlitico esse debuerit, alias sacerdos ex illa natus filius fuisset illegitimus, ut inter alia ex cap. 9. 10 Esdræ manifestum est; tum, quod summus pontifex, nonnisi ex ea quæ virgo illius patri nupsisset, vel saltem ab alio pontifice vidua relicta fuisset, quæque non ex plebeja ac vili aliqua familia orta esset, legitime nasci potuerit, qua de re vide Levit. 21. vs. 13 & seq.

Sine genealogia. Ἀγενεαλόγητος, id est is cujus genus recensitum non est. (*l*) Genealogia enim est recensio aut memoratio generis. (*m*) Quare ἀγενεαλόγητος, non ille est qui genere caret, sed cujus genus memoratum ac descriptum non extat, propterea que ignotum est. Ex hac voce constare potest, quo pacto intelligendum sit id quod dixerat autor, Melchisedecum sine patre, sine matre esse, nempe quatenus, ut generis majorumve ejus, sic neque parentum ulla extet mentio; quorum illud sane istius est consequens. Cujus enim nulli memorantur parentes, ideoque ignorantur, quo pacto genus ejus majorumque series recenseri potest?

Neque initium dierum, neque finem vitæ habens. Dies possunt hoc loco non pro tempore vitæ, sed pro tempore, quo munere sacerdotali functus est, sumi: quo pacto scriptura Matth. 11. 12 *dierum Herodis*, aut *Joannis Baptistæ* &c meminit. Hoc sensu, dierum principio & vitæ fine carere dicitur Melchisedec, quia scriptura non prodidit, quo tempore pontificatus ejus cœpit, quove finitus fuit; nempe ut appareat, nullam in ejus pontificatu, nec antecessoris, nec successoris habitam fuisse rationem. Ideo enim vel inprimis tempora & initi & finiti ab unoquoque sacerdotii notabantur, ut quem quisque antecessorem quemve successorem habuerit, constare posset.

Porro muneris sacerdotalis principio, potuit recte vitæ finis opponi, quia nimirum una cum vita pontificatus expirabat. Quodsi per *dies* intelligamus vitæ tempus, dicendum erit oppositionis & amplificationis causa, quemadmodum sæpe fit, principium vitæ Melchisedeci commemorari, quod etiam accidere potuit in superioribus verbis, cum eum non tantum ἀπάτορα, sed etiam ἀμήτορα vocavit. Satis enim

(*a*) *Nominis* Melchisedec *interpretatio.* (*b*) *Hebræorum usus in formandis nominibus compositis.* (*c*) *Epistola hæc Græce scripta.* (*d*) *Christus vere rex justitiæ, & rex pacis.* (*e*) *Melchisedec quo sensu ἀπάτωρ, ἀμήτωρ, vocetur?* (*f*) *Horatius lib. 2. Satyra 5.*

(*g*) *Senecæ epist.* 108. (*h*) *Theodoreti testimonium.* (*i*) *Sacerdotis Levitici pater.* (*k*) *Mater.* (*l*) *Genealogia* (*m*) Ἀγενεαλόγητος.

erat autori, ostendere quod Melchisedeco nullus inveniatur in pontificatu successisse, ut hac quoque in parte Christi typum gereret: quod ut exprimeret, dixit, eum vitæ finem non habere. Verum plus adhuc illustrationis causa dicere volens, quemadmodum fine vitæ, sic principio quoque vitæ eum carere asserit, ut adeo mirum non sit, ejus vitæ finem non fuisse ootatum, cujus vitæ notatum non fuerit principium.

Assimilatus autem filio Dei: manet sacerdos in perpetuum. Adhuc ex contrario id quod dixerat, illustrat: quasi dicat non habet vitæ finem: sed manet in perpetuum sacerdos. Ubi vero id asserat scriptura, exprimere volens, ait: *assimilatus filio Dei*, id est illic ubi comparatus est cum Christo. Non enim usquam scriptura de Melchisedeco seorsim & expresse dixit, eum manere sacerdotem in perpetuum: sed tantum in comparatione cum Christo, in illis nempe verbis de Christo prolatis:

Tu es sacerdos in æternum, secundum ordinem Melchisedec. In quibus simul tacite & vi similitudinis, Melchisedecum sacerdotem in perpetuum manere innuit, & veluti pro concesso sumit. Nisi enim id poneret, quomodo Christum hac in parte Melchisedeco similem esse dicere posset? Dicit autor, Melchisedecum assimilatum fuisse Christo, cum potius dicendum videretur, (a) Christum assimilatum fuisse Melchisedeco: verum ita loqui non solum potuit, sed etiam aliqua ex parte debuit autor. Potuit, nam similia sibi invicem assimilari merito dici possunt. Debuit, quia cum rotunde loqui vellet, & illa Psalmi verba, *Tu es sacerdos in æternum*, directe ad ipsum etiam Melchisedecum referre; Melchisedecus ei in recto casu, non filius Dei nominandus, ac proinde is filio Dei, non filius Dei ipsi assimilatus esse dicendus fuit; alioquin enim aut Psalmi verba, ad filium Dei, nt sit in Psalmo, referenda viderentur, non vero de Melchisedeco ab autore directe prolata: aut certe alia ratione, non tam rotunda & brevi, æternitas Melchisedeci hoc scripturæ testimonio asserenda fuisset. Addi & hoc potest, autorem hac ipsa loquendi ratione ostendere voluisse, æternitatem Melchisedeci, cum Christi æternitate collatam, umbratilem tantum & typicam fuisse, hujusque rei respectu Melchisedecum potius Christo, quam Christum Melchisedeco assimilandum esse.

In perpetuum. (b) Εἰς τὸ διηνεκές. Διηνεκὲς est id quod continuata veluti serie excurrit, nec ab ulla re interrumpitur; quod de tempore usurpatum significat *perpetuum.* Quomodo autem in perpetuum sacerdos fuerit Melchisedecus, (c) antitypus ejus qui est Christus pontifex, docere nos potest. Christus enim ideo dicitur sacerdos in æternum durans, quia & longissimo tempore durat sacerdotium ejus, & tam diu durat, quamdiu aliquis sacerdotio erit locus, seu quamdiu rerum status ita non mutabitur, ut sacerdotii nullus plane sit usus; quod fiet cum Christi populus in cælum translatus, nullis amplius peccatorum expiationibus indigebit. Sic ergo Melchisedec sacerdos æternus dicitur, quod & sacerdotem per longum aliquod temporis spatium egerit, & una cum ipso veri Dei cultus ac notitia inter homines illos extincta fuerit, ita ut, quod quidem vero Deo dicatum foret, nullus inter eos relictus esset locus. (d) In æternum enim aliquid durare dicitur, quod & per longum tempus durat, & tam diu durat, quamdiu natura rei ipsius patitur. Sic David Deum se in æternum laudaturum dixit: sic lex vocatur æterna, imo & euangelium ipsum hoc sensu æternum dicitur, & multa alia. Hoc ergo modo & Melchisedec sacerdos æternus dicitur, licet cum Christo collatus, utpote umbra cum suo corpore, umbratilem etiam æternitatem sacerdotii habuerit, cum æternitate sacerdotii Christi comparatam. *Si enim undique futura erat similitudo*, (e) ut quidam non inepte dixit, *non jam figura essent ista & veritas, sed aut utraque figura, aut utraque veritas.* (f) Tribus ergo in rebus hoc loco constituitur similitudo inter Melchisedecum & inter Christum: Una est, quod quemadmodum in Melchisedeci sacerdotio nulla habita fuit ratio generis seu familiæ, quod indicatur illis verbis, cum vocatur ἀπάτωρ, ἀμήτωρ, ἀγενεαλόγητος: sic neque in sacerdotio Christi, qnippe qui ex ea tribu prodierit, secundum carnem, quæ nihil cum sacerdotio commune habuit. Altera, quod uterque fuerit sacerdos æternus, licet ille umbratili tantum ratione; hic, vera & solida. Unde tertia consequitur, quod quemadmodum Melchisedecus nullum antecessorem, nec ullum successorem habuit in suo sacerdotio, sic neque Christus in suo.

Vers. 4. *Intuemini autem quantus sit hic.* (g) Incipit pars capitis hujus altera, in qua ostendit autor, quantum Melchisedec superet dignitate sacerdotes Leviticos: ut inde appareat, quanto dignior sit ille pontifex, qui secundum ordinem Melchisedec pontifex est constitutus, imo cujus Melchisedec umbra tantum fuit, quam is qui secundum ordinem Aaron pontifex legitur. (h) Nam si umbra tantæ fuit dignitatis, quid de ipso corpore statuendum est? (h) Præstantiorem autem Melchisedecum Leviticis sacerdotibus fuisse triplici ratione ostendit: primum ex eo, quod decimas illi dederit Abrahamus, quæ ratio est bipartita. Unam ejus partem proponit primo loco; alteram ultimo. Secundo ex eo, quod Abrahamo benedixerit. Tertio hinc quod scriptura testetur, eum æternum vivere.

Ait ergo autor: *Intuemini quantus sit hic*, ut eos excitet ad expendendam ex iis quæ dixit Melchisedeci præstantiam: quasi dicat jam breviter ex scriptura recensui, quid de Melchisedeco in ea dicatur, vel etiam taceatur. Nunc agite, expendite hæc mecum, ut inde cognoscatis quantum dignitate præstet sacerdotibus Leviticis. Unde vero hæc ejus tanta dignitas æstimanda est?

(i) *Cui & decimas dedit de præcipuis*, vel *spoliis*, *Abraham patriarcha.* Ex eo primum, quod ei Abrahamus decimas dederit. Particula *&*, quæ exaggerandi causa est addita, dubium an ad Abrahamum referri debeat, quasi dicat cui *& Abraham*, id est non vulgaris aliquis homo, sed ipse Abraham decimas dedit. Huic sententiæ eleganter convenit quod per appositionem ad nomen Abrahami, additum fuerit *patriarcha*, idque cum articulo in Græco. Solemus

(a) *Cur autor Melchisedecum Christo, non Christum Melchisedeco assimilatum dicat?* (b) *Διηνεκές.* (c) *Melchisedeci sacerdotii perpetuitas ex antitypo explicatur.*

(d) *In æternum durare.* (e) *Theophylactus.* (f) *Triplex inter Christum & Melchisedecum similitudo.* (g) *Altera pars capitis.* (h) *Melchisedecus Leviticis sacerdotibus præstantior.* (i) *Prima rationis pars prior.*

enim in talibus exaggerationibus appositione libenter uti. Sed nec impedit quidquam, quominus, ut ordo verborum postulare videtur, ad decimas referatur: ita ut duabus ex rebus eluceat Melchisedeci summa dignitas; tum ex eo, quod ipsi non vulgare aliquod donum Abrahamus obtulerit, sed insigne, & sacerdotibus & principibus dignum; tum quod non vulgaris aliquis homo id fecerit, sed Abrahamus ille patriarcha. ὁ πατριάρχης. Articulus voci patriarchæ in Græco præfixus ostendit, (*a*) Abrahamum non quidem solum, sed tamen insignem quendam ac præcipuum esse patriarcham: ut sane est, cum ipsorum patriarcharum sit pater ac princeps, & primus Judaici generis, quippe sibi a Deo promissi, autor. Ex hoc vero quod tantus vir totius Israelitici generis pater & princeps, Melchisedeco decimas dederit, apparet, quanta fuerit Melchisedeci dignitas. Minor enim est ille, qui decimas dat, quam is cui dat. Ipso ergo Abrahamo, qui totius Israëliticæ gentis est maximus, majorem Melchisedecum fuisse oportet.

Vers. 5. Et quidem de filiis Levi sacerdotium accipientes. Amplificat atque illustrat superius argumentum, & Melchisedecum, ratione acceptarum decimarum, cum sacerdotibus Leviticis confert: ita ut magnam quidem ipsorum dignitatem in eo fuisse agnoscat, quod reliquæ omnes tribus, quamvis eodem cum ipsis Abrahamo prognatæ essent, decimas eis persolvere tenerentur: sed tamen Melchisedeci multo majorem fuisse dignitatem evincat. (*b*) Non simpliciter dicit, *filii Levi sacerdotium accipientes*, sed, *qui ex filiis Levi sacerdotium accipiunt*, quia non omnes Levitæ sacerdotii jure gaudebant, sed tantum quidam ex illis, nempe solius Aaronis posteri, ut videre est Num. 3. & XVIII. (*c*) Cæteri Levitæ sacerdotibus erant adjuncti, ut illis in rebus sacris ministrarent, templum custodirent & vasa sacra, arcam fœderis, cum opus esset, gestarent, (quam tamen illis nec contingere, nec aspicere non involutam licebat,) hostias, hominum præsertim vulgarium, mactarent, & similia peragerent.

Mandatum habent decimas sumere a populo, id est id juris habent ac privilegii sibi a Deo concessi, ut a populo decimas exigere possint. Alioquin enim non tam sacerdotum respectu quam populi ad dandum decimas lege divina obstricti proprie præceptum id erat.

Secundum legem. Quia quo pacto quibusve ex rebus dandæ essent decimæ, divina lege definitum fuit, quale erat, quod Levitis primum a populo dandæ essent Num. 18. 21, 24, qui deinde decimas decimarum, Aaroni & sacerdotibus, ejus posteris, pendere tenerentur. vers. 28: qua in re tanto major cernitur sacerdotum istorum dignitas. quod non solum reliquæ tribus, sed ipsi ex eadem cum illis tribu prognati Levitæ, decimas iis dare tenerentur.

Id est, a fratribus suis quanquam & ipsi exierint de lumbis Abraha Magna sane dignitas. Non tanta foret, si alii aliqui homines decimas illis pendere obstricti essent: sed quod ipsorum fratres, quamvis una cum illis ex ejusdem Abrahami lumbis egressi, id facere lege divina teneantur, hoc vere magnæ sacerdotum istorum dignitatis & eminentiæ argumentum est.

Vers. 6. *Cujus autem generatio*, vel *genus non annumeratur in*, vel *ex eis, decimas sumpsit ab Abraham. Ex eis*, id est sacerdotibus versu superiore ab initio nominatis. Docet, quantum hac in parte Melchisedecus sacerdotibus Leviticis præstet, quem prius talibus describit verbis, quæ eleganter ejus antitypo, hoc est Christo conveniunt; ut tacite ostendat, (*e*) nihil obstare Christo ad summi pontificis dignitatem, quod ex Levi prognatus non sit, nec in Levitica tribu numeretur. Perinde enim est ac si dixisset autor: hoc quidem juris ac dignitatis habent Levitici sacerdotes, quod a fratribus suis, quamvis ex eodem Abrahamo secum prognatis, decimas accipiant: at vero quanto majus est, quod is qui sicut ex eorum genere non est, ita nec ad eos genus suum refert, ab ipso Abrahamo decimas acceperit? majus enim ac dignius multo est, Abrahamum ipsum vectigalem habere, quam eos qui ex lumbis illius prodierunt. Quare non est quod sese efferant Levitici sacerdotes, quasi suo generi tantum hoc concessum sit privilegium & jus tributum decimas accipiendi a populo: quandoquidem is, qui ad eorum genus nec pertinet, nec se se refert, ipsum, ut autor loquitur, decimaverit Abrahamum. Videtur autem per metonymiam eum, cujus genus non refertur ad filios Levi sacerdotes, posuisse pro eo qui genus suum ex illis non ducat. Causa enim cur aliquis genus suum ad quempiam non referat est, quod ab eo genus suum non ducat.

Et hunc qui habebat repromissiones benedixit. Diximus supra, autorem triplici ratione Melchisedecum sacerdotibus Leviticis præferre, quarum primam bipartitam esse, ejusque priorem partem ab initio, alteram in fine ab autore proponi. Prior ergo pars primę rationis adhuc est proposita: (*f*) nunc sequitur secunda ratio, ex eo sumpta, quod Melchisedecus Abrahamo benedixerit. Ut vero tanto evidentius appareat, quantæ fuerit dignitatis Abrahamo benedicere, non nominat Abrahamum, sed describit, *habentem*, inquit, *promissiones, benedixit*: quasi dicat eum benedixit, cui Deus jam benedictionem suam promissionibus adstrinxerat. Jam enim illi dixerat Deus Gen. 12. 1, 2, 3: *faciam te in gentem magnam, & benedicam tibi, & magnificabo nomen tuum, erisque benedictio. Et benedicam benedicentibus tibi, & maledicentibus tibi maledicam, & benedicent se in te omnes familiæ terræ. Omnem terram, quam conspicis, tibi dabo, & semini tuo usque in sempiternum, faciamque semen tuum sicut pulverem terræ.* Hunc igitur hominem promissiones easque tantas quantæ in rebus terrenis sunt maximæ, (*g*) a Deo habentem benedicere, & quidem benedicere, (id est, fausta ei precari, non ex charitate tantum & benevolentia; sed ex officio singulari, nempe quod sis Dei minister & sacerdos, cujus votis Deus obstringi quodammodo velit; summæ certe dignitatis & præstantiæ est. Unde etiam concludi vult autor, Melchisedecum Abrahamo fuisse præstantiorem, cum addit:

Vers. 7. *Sine ulla autem contradictione, quod minus est, a meliore benedicitur.* Minorem propositionem, ut loquuntur, expresserat, quæ est, quod Melchisedecus Abrahamum benedixerit: Nunc subjicit

(*a*) *Abrahamus insignis & præcipuus patriarcha.* (*b*) *Non omnibus Levitis sacerdotii jus erat.* (*c*) *Levitarum officia.* (*d*) *Sacerdotum Leviticorum dignitas.* (*e*) *Christo ad sacerdotium non obstat, quod ex Levitis ortus non sit.* (*f*) *Secunda ratio.* (*g*) *Melchisedeci dignitas.*

majo-

majorem, (a) conclusionem unicuique formandam relinquens, nempe Melchisedecum Abrahamo esse præstantiorem. Jam vero si Abrahamum ipsum dignitate antecellit Melchisedec, quanto magis Leviticos sacerdotes?

Addit autem in hac majore autor verba, *sine omni contradictione*, ut ostendat enunciationem hanc adeo esse liquidam & apertam, ut a nemine jure negari possit. Idque sane merito. Non enim quævis benedictio seu faustorum precatio hic intelligenda est, cum etiam minimus maximo & dignissimo benedicere ac fausta precari possit, sæpeque id fiat: sed ut ante monuimus, singularis quædam seu sacerdotalis benedictio. (b) Qui enim alicui benedictionem dat tanquam Dei sacerdos ac singularis minister, cui id juris & officii a Deo demandatum sit, adeo ut Deus votis ejus annuere velit iisque quodammodo obstringi; is proculdubio major est & dignior, quam ille qui ab eo benedictionem accipit. Major autem & dignior est, si non fortunarum aut civilis dignitatis ratione, ut si benedicat regi cum ipse rex non sit; (quod tamen in Melchisedeco locum non habuit) at saltem officii tam sacri ratione habita. Deo enim propior est quam alter, cum inter Deum fortunantem, & hominem fortunandum sit veluti intermedius, eique jus quoddam largiatur ad ea quæ precatus est a Deo obtinenda. Idcirco legimus Num. 6. ult. Deum, postquam jussisset ut Aaron & ejus filii Israëlitis benedicerent, modumque benedicendi præscripsisset, profiteri, se eorum benedictioni ac votis annuere, eaque rata habere velle. *Ponent*, inquit *nomen meum super filios Israel, & ego benedicam eis.* Unde & Syracides cum Deo pro populo supplicat, eumque precibus suis permovere conatur, cap. 36, non obliviscitur benedictionis Aaronicæ, id est sacerdotum populi divini, inquiens: *Exaudi deprecationem servorum tuorum, domine, secundum benedictionem Aaron de populo tuo vers. 9.*

Vers. 8. *Et hic quidem decimas morientes homines accipiunt; ibi autem contestatur quia vivit*: vel potius, *ibi autem is qui testimonium habet quod vivat.* Μαρτυρούμενος ὅτι ζῇ. Sequitur nunc tertia, quam diximus ratio, qua. Melchisedecum Leviticis sacerdotibus præstantiorem esse evincit. (c) Ea est, quod Levitici quidem sacerdotes decimas accipiant, sed tamen unus post alium moriatur, & alter alteri in sacerdotio succedat: Melchisedecus autem testimonium habeat, (nempe in scriptura) quod vivat.

Hic, id est sub lege, aut apud nostros.

Ibi autem. Scilicet ubi Abrahamum decimas dedisse legimus, is eas accepit qui a scriptura vivere dicitur. (d) Notandum vero est, quod non mortalibus hominibus, sed morientibus tantum Melchisedecum autor opponat, nec immortalem eum esse, sed tantum vivere dicat. Vita autem non mortalitati, sed morti proprie opponitur. Porro scriptura Melchisedecum illic vivere dicit, ubi eum sacerdotem in æternum esse asserit. Asserit autem in comparatione cum Christo, in illis Psalmi 110 verbis: *Tu es sacerdos in æternum secundum ordinem Melchisedec*: quemadmodum vers. 3 explicuimus. Ostendimus autem istic Melchisedecum æternum sacerdotem dici, quod longe aliquo tempore, & expleto plane naturali vitæ cursu sacerdotio fuerit functus, & quod tamdiu sacerdotem egerit, quamdiu inter eos homines veri Dei notitia viguit, sacerdotioque publico locus fuit; adeo ut Melchisedec in suo sacerdotio fuerit instar omnium sacerdotum Leviticorum sibi invicem succedentium, quæ sane æternitas umbratilis tantum est, ut ante monuimus, respectu æternitatis Christi. (e) Proinde & vita Melchisedeci nihil aliud est, quam umbra ejus vitæ quæ est in Christo. Nec sane alia æternitas & vita umbram Christi decuit, quam umbratilis respectu Christi. Neque, si scopum autoris argumentumque spectes magni refert Melchisedecum tandem fatis, id est naturæ legibus concessisse: non enim de Melchisedeco propter ipsum loquitur; sed propter Christum, qui vere in æternum vivit; sufficit in Melchisedeco, æternitatem vitæ Christi aliqua ratione adumbratam & a scriptura significatam fuisse. Atque hæc causa est, cur Melchisedecum morientibus hominibus opposuerit autor, & vivere, nempe in æternum, dixerit. Cum enim de typo loquimur propter antitypum, sæpe ita de eo loquimur, tanquam de ipso antitypo: licet deinde typo, figurato, antitypo autem, proprio sensu verba accommodanda sint.

Et, ut ita dictum sit, per Abraham, & Levi, qui decimas accepit, decimatus est. (f) Hic tandem altera illa pars primæ rationis, qua Melchisedeci dignitatem asserit autor, proponitur: nempe, quod dum ab Abrahamo decimas accepit Melchisedec, ipsum Levi, decimas accipientem, & sic omnes ex eo prognatos sacerdotes decimaverit. Non satis erat D. autori, ad ostendendam Melchisedeci præstantiam, dixisse, quod ipsum Abrahamum decimaverit, (utamur enim jam hoc verbo, D. autorem secuti) sed ipsum quoque Levi, decimas accipientem, ab eo decimatum fuisse asserit, nempe per Abrahamum, seu dum ab eo decimatus est Abrahamus: perinde enim erat, ac si ab ipso Levi decimas accepisset, dum eas accepit ab eo, in cujus lumbis tum adhuc hærebat Levi. Itaque per metaphoram quandam, ex metonymia vel synecdoche ortam, etiam Levi per Abrahamum decimatus fuisse ab autore dicitur. Hinc jam tanto magis perspicuum est, quantum præstet Melchisedec ipso Levi, ac proinde & sacerdotibus ab eo prognatis. Quia vero proprie id dici nequit, nempe Levi Melchisedeco per Abrahamum decimas dedisse, ne cuipiam id durum videretur, (g) propterea dicti sui emolliendi causa inseruit hæc verba, ὡς ἔπος εἰπεῖν, *ut verbum dicam*, quod Latini efferre solent, *ut sic dicam*: quibus verbis indicat autor, id quod hic de Levi asseruit, non esse proprie & simpliciter accipiendum; sed tantum certo quodam sensu & forma loquendi.

Levi, qui decimas accipit. Nempe in sua posteritate; ita ut mirum non sit, eum in patre suo decimas dedisse dici, qui eas in posteritate accipere dicatur. Sed videamus quomodo dictum suum probet autor.

Vers. 10. *Adhuc enim in lumbis patris erat* (nempe Abrahami) *quando obviavit ei Melchisedec*, quasi dicat, Si jam tum fuisset Levi ab Abrahamo disjunctus, & res sibi suas seorsim habuisset, nihil ad illum

(a) *Melchisedecus Abrahamo major.* (b) *Quo pacto qui benedicit major sit eo qui benedicitur?* (c) *Tertia ratio.* (d) *Melchisedecus morientibus hominibus opponitur, non mortalibus.*

(e) *Vita Melchisedeci, umbra vitæ Christi.* (f) *Primæ rationis pars posterior.* (g) *Autor dictum suum emollit.*

hoc Abrahami factum, quod Melchisedeco decimas dederit, pertinuisset: sed quia tum Abrahamo adhuc ita conjunctus fuit, ut in lumbis ejus lateret, propterea merito in Abrahamo seu per Abrahamum decimas & ipse Melchisedeco dedisse censeri potest. (a) Quæ tamen sententia non ad omnes actionus transferenda est: sed ad eas tantum, quæ proprie versantur vel in auctione, vel in diminutione rerum quæ a parentibus in liberos devolvi, & hæreditario jure transferri solent: qualis actio est, decimarum persolutio. Persolvuntur enim de bonis & facultatibus, quæ hactenus jam sunt liberorum, quatenus jus hæreditatis ad eos spectat, præsertim si certum sit, fore liberos, qui in bona succedant, quemadmodum Abrahamo contigit, cui certa fuit a Deo promissa posteritas. Quemadmodum enim hæredes personam patris post mortem ratione possessionis bonorum veluti repræsentant: ita antequam hæredes a patre separentur, & de bonis paternis statuendi arbitrium habeant, pater omnium suorum liberorum ac hæredum personam quadam ratione refert, & quidquid de illis statuerit aut fecerit, id hæredes quodammodo fecisse censentur. Dico, *quodammodo*, quia proprie id dici non potest, nec autor hic D. id proprie factum esse asserit, sed inproprietatem verbis suis subesse ipsemet profitetur, ut antea vidimus. Ex dictis autem facile intelligitur, id quod nos una cum D. autore statuimus, ad eos tantum successores seu posteros esse extendendum, ad quos vel certo, ut Abrahami posteris contigit, vel saltem verisimiliter perventura sit hæreditas parentis, & notabilis aliqua bonorum ab eo profectorum portio. Alioquin enim vis illa hæreditatis, de qua diximus, exspirabit, nec posteris tribui poterit id quod majorum aliquis circa bona sua fecerit. (b) Quibus ita explicatis, facile jam apparet, falli eos, qui ex hoc D. autoris loco colligunt omnem Adami posteritatem in ipso Adamo parente suo peccasse, & mortis supplicium vere fuisse commeritam. Nam, ne de eo nunc quidquam dicam, ipsum autorem improprietatem in hac loquendi forma agnoscere, nequaquam id extendendum est ad parentum majorumve peccata ac merita. Etenim peccata ac merita, qua talia, mere sunt personalia, seu personam ejus qui peccat non egrediuntur, nec eatenus parentes posteritatem suam repræsentant: licet fieri queat, ut ex eorum delicto damnum aliquod, neque exiguum, ad liberos redundet, quemadmodum quidem in Adami delicto contigit: ipsum tamen peccatum ac meritum Adami revera non communicatur cum ejus posteritate, illive imputatur; ac proinde posteri Adami ob parentis sui noxam revera non puniuntur, nisi & ipsi parentem fuerint imitati. Postquam docuit, per comparationem Melchisedeci cum Leviticis sacerdotibus, sacerdotem Melchisedec, & diversum esse a sacerdotibus Leviticis, & illis longe præstantiorem ac digniorem: jam ad tertiam, quam diximus capitis istius partem progreditur, & ex eo quod alius post constitutos Leviticos sacerdotes debuerit constitui sacerdos secundum ordinem Melchisedec, & non secundum ordinem Aaron, arguit, Levitici sacerdotii, ac porro ipsius legis, qua id fuit constitutum, imperfectionem atque abrogationem: & sic in sequentibus argumentatur.

Vers. 11. (c) *Si ergo consummatio*, seu *perfectio per sacerdotium Leviticum erat, (populus enim sub ipso legem accepit) quid adhuc necessarium fuit secundum ordinem Melchisedec alium exsurgere sacerdotem, & non secundum ordinem Aaron dici?* (d) Perfectionis seu τελειώσεως nomine hoc loco nihil aliud intelligit autor, quam veram & perfectam peccatorum expiationem, qua non tantum quorundam, sed omnium, etiam gravissimorum, criminum reatus, isque non tantum pœnæ alicujus temporariæ & ad hanc vitam spectantis, sed ipsius æternæ mortis aufertur, jusque homini vitæ sempiternæ conceditur: qua denique non tantum reatus omnis omnium peccatorum, sed & ipsa peccata in hominibus tolluntur. Namque his in rebus vera hominum perfectio coram Deo consistit. Si ergo hæc perfectio hominibus contingere potuisset per sacerdotium Leviticum, certe nullus fuisset usus novi sacerdotii Melchisedeciani: (e) sacerdotium enim propter peccatorum expiationem constituitur. At si perfecta peccatorum expiatio contingebat per Aaronicum sacerdotium, quid opus erat, novum istum superinducere sacerdotem, secundum Melchisedeci ordinem, ut scilicet perageret id quod peragere poterat Aaronicus? Quocirca cum Deus illum constituere voluerit, atque adeo jam constituerit: hinc patet, nemini per Leviticum sacerdotium perfectionem seu perfectam expiationem contigisse: ut certe non contigit. (f) Quorundam enim tantum peccatorum expiatio per illud fiebat, nempe, ut supra jam monuimus, ignorantiarum & infirmitatum: gravium autem peccatorum & scelerum pœna morte luenda erat. Nec ista expiatio ad tollendam æternam mortem quidquam virium habuit; sed tantum ad tollendas quasdam pœnas temporarias, & huic vitæ proprias. Nec denique illis sacrificiis ulla vis inerat, homines ab ipsis peccatis retrahendi, quæ omnia persequitur D. autor in sequentibus. (g) Non uno modo hac voce τελειώσεως utitur D. autor, nam etiam variæ sunt rei perfectiones, quocirca ex subjecta materia colligendum est, qualem perfectionem intelligat. Hic quia loquitur de perfectione ex sacerdotio manante, non potest alia intelligi, quam quæ in expiatione perfecta cernitur, nempe ut quispiam plane sit inculpatus, immaculatus, nulli pœnæ ac damnationi coram Deo obnoxius. Quo sensu eadem voce usus est capite 10 vers. 14.

Populus enim sub ipso legem accepit. Hæc verba superiori argumentationi inseruit autor, quo consilio, mox videbimus; nunc de eorum interpretatione dicamus. In Græco est ἐπ' αὐτῷ, scilicet νενομοθέτητο. Plerique interpretes verba, quod & Latinus, quem sequimur, fecit, ἐπ' αὐτῷ vertunt, *sub ipso*, intellige, sacerdotio. Verum hæc interpretatio nec verbis Græcis respondet, quæ non *sub ipso*, sed *super ipso* significant; nec rei veritati congruit, quia lex sub sacerdotio lata non fuit, quasi sacerdotium ante legem latam jam extiterit, quin potius magna & præcipua pars legis ante sacerdotium constitutum lata est, adeo ut verius dici potuerit, sacerdotium sub lege, quam legem sub sacerdotio esse latam: nec denique menti autoris convenit, aut quidquam ad rem facit,

(a) *Autoris sententia quibus in actionibus locum habebat.*
(b) *An hinc colligi possit posteros Adami in Adamo peccasse?*
(c) *Tertia pars capitis.*

(d) *Τελείωσις est perfecta peccatorum expiatio.*
(e) *Sacerdotii finis.*
(f) *Sacerdotium Leviticum imperfectum.*
(g) *Τελείωσις varie ab autore accipitur.*

facit. Quid enim quæso ad rem propositam pertinet, legem tempore sacerdotii esse latam? Num ex eo sequetur, vel per sacerdotium istud perfectionem esse debere; vel si per illud esset perfectio, non opus fore alio sacerdotio; vel denique abrogato sacerdotio abrogari ipsam legem? Quocirca, ut ipsa Græca verba sonant, *super sacerdotio Levitico*, non *sub eo* populus legem accepisse hoc loco dicitur: *super sacerdotio* autem legem accipere nil aliud est quam *de sacerdotio*, quem sensum agnoverunt & alii (a) nonnulli interpretes. Respondet enim Græcum *τοι*, particulæ (b) Hebrææ *hal*, quæ objectum seu materiam sæpe denotat.

Jam videamus quo pacto hæc verba cohæreant cum autoris sententia. Triplici ratione videntur connecti posse. 1 Ut dicamus, causam in iis reddi cur Leviticum sacerdotium nominaverit, non aliud ullum: quasi dicat, propterea Leviticum dico, quia de isto populus legem accepit. 2 Ut in iis causa reddatur, cur videri possit, per istud sacerdotium perfectionem debuisse contingere, quia nimirum de eo populus legem accepit. 3 Ut ista verba confirmationem quandam & peculiarem causam contineant, cur, si per Leviticum sacerdotium fit perfectio, non debuerit alius sacerdos a Leviticis diversus constitui. Licet enim hoc per se sufficeret ad excludendum alium pontificem: tanto tamen magis id consequitur, si non solum perfectio contingat per sacerdotium Leviticum, sed etiam istud sacerdotium lege fuerit stabilitum; (d) atque hæc ratio nobis maxime probatur. Itaque perinde est, ac si dixisset autor: si per sacerdotium Leviticum esset perfectio, præsertim cum de eo leges latæ fuerint populo, quid adhuc opus foret, alium constitui sacerdotem? (e) Solent enim non raro rationes pendente adhuc sententia inseri, cujus rei exemplum inter alia habes 1 Pet. 4. ℣. 1, 2, in illis verbis, *quia qui passus est in carne desiit a peccatis*, quæ veluti in parenthesi legi debent. Continent enim causam, cur Christiani cum Christo in carne pati, hoc est carnem crucifigere debeant; quia qui in carne passus est, id est cujus caro morte est affecta, is a peccato cessavit; ratioque generalis est, & omnibus mortuis competit: proinde quæ sequuntur ab initio ℣. 2 verba, *ut non amplius* &c. non cum verbis proxime præcedentibus, *desiit a peccatis*, conjungenda sunt; sed illis, ut diximus, tanquam generali causa parenthesi inclusis, ad superiora, *& vos eadem cogitatione armamini*, tanquam finalis causa, referenda. Planior erit sententia verborum D. autoris, si verba ista de quibus agimus, ad finem versiculi rejeceris, hoc modo: Itaque si perfectio per Leviticum sacerdotium esset, quid adhuc opus foret secundum ordinem Melchisedec alium exsurgere sacerdotem, & non secundum ordinem Aaronis dici? præsertim cum de hoc (nempe Aaronico seu Levitico sacerdotio) lex sit populo lata: inde enim consequitur statim, una cum hoc sacerdotio legem esse abrogandam, sacerdote secundum ordinem Melchisedec constituto; quod non fit, nisi in ea aliquis sit defectus, ut infra ostendetur.

Secundum ordinem Melchisedec. (f) Ordo Melchisedec aliquanto aliter sumitur, quam ordo Aaron. Nam illo significatur similitudo tantum cum sacerdote Melchisedec, ut infra ℣. 15 autor loquitur: hoc vero non similitudo tantum cum Aarone, sed etiam naturalis successio in locum ac sacerdotium Aaronis continetur.

Alium exsurgere sacerdotem. Ex superioribus jam ponit, sacerdotem secundum ordinem Melchisedec, esse alium & diversum a sacerdotibus secundum ordinem Aaron. (g) Ille enim est & rex simul & sacerdos; hi tantum sacerdotes: ille genealogiam sacerdotalem non habet; isti habere debent: ille nec antecessorem habuit, nec successorem; isti sibi invicem succedunt; ille est æternus sacerdos, hi moriuntur: ille denique est Abrahamo ipso, multoque magis ipsis Leviticis sacerdotibus dignior ac præstantior.

Vers. 12. *Translato enim sacerdotio, necesse est ut & legis translatio fiat.* Causam affert (quæ tamen in illa parenthesi, quam exposuimus, tacite indicatur) cur secundum ordinem Aaronis debuerit sacerdos constitui, non vero secundum ordinem Melchisedeci alius exsurgere, si per sacerdotium Aaronicum seu Leviticum perfecte expiari homines potuissent. Ratio est, quod sacerdotium transferri non possit, quin simul transferatur, id est abrogetur lex, qua id constitutum fuit. Quocirca vel ad ipsius legis autoritatem conservandam, si non propter ipsius sacerdotii Levitici dignitatem, secundum ordinem Aaronis sacerdos constitui debuit; si per hoc sacerdotium perfectio contingebat. Quod quia factum non est, hinc apparet, perfectionem per istud sacerdotium non dari, proinde illud merito ob suam imperfectionem concidere. (h) Transferri autem sacerdotium dixit, non solum quod in aliam tribum a Levitica diversam, sacerdote alio secundum Melchisedeci ordinem constituto, transferatur, sed etiam quod ipsum illud sacerdotium per se, suo veluti loco motum, in aliud quoddam genere diversum transeat & commutetur: quanquam ut ista voce etiam ad posterius hoc significandum uteretur autor, ex priori illo, nempe tribus mutatione occasionem sumere potuit, qua de sacerdotio usurpata, consequenter eam & de lege usurpat, eaque legis abrogationem significat. (i) Unde infra ℣. 18, cum de sola lege loquitur, pro voce *translationis*, ponit *ἀθέτησιν* seu abrogationem. Porro legis abrogatio, licet hoc loco proprie ad eam in specie legem referenda sit, qua sacerdotium illud Aaronicum constitutum fuit, simul tamen intelligendum est, hac sacerdotii lege sublata, totam legis Mosaicæ, præsertim ad ceremonias ritusque externos spectantis vim autoritatemque corruisse. Nam ut omittam, cum sacerdotio, non unam aliquam legem, sed multas leges ritusque varios concidisse, nec ullam causam esse cur tot legibus sublatis, non reliquæ omnes ejusdem generis ac naturæ sublatæ esse censeantur: hæc ut omittam, inquam, nonne uno Mosaicæ legis præcepto abrogato, illud ejus vinculum dissolvitur, quo maledictioni obstringitur is qui non manserit in omnibus quæ scripta sunt in libro legis? at hoc vinculo soluto, totam legis compagem fluere necesse est. Apparet enim ex eo legislatoris eam fuisse mentem, ut omnia legis istius præcepta aut simul stare voluerit, aut in unius casu totius simul legis autoritatem periclitari.

(a) *Junius & Tremellius, Piscator.* (b) *Hebræum hal.* (c) *Triplex verborum nexus.* (d) *Postremus maxime probatur.* (e) *Rationes pendente sententia inseri solent.* (f) *Ordo Melchisedeci.*

(g) *Sacerdotii Melchisedeciani supra Leviticos præstantia.* (h) *Translatio sacerdotii.* (i) *Legis abrogatio ex sacerdotii Aaronici abrogatione consequitur.*

Vers. 13. *In quem enim hæc dicuntur, de alia tribu est.* Hic probat autor sacerdotio translato, seu sacerdote alio secundum ordinem Melchisedec constituto, legem transferri seu abrogari. Ratio est, quod is qui verbis illis designatur, *tu es sacerdos in æternum secundum ordinem Melchisedec*, ex alia tribu quam Levitica sit ortus, ex ea, inquam, tribu, ex qua nemini sacrorum peragendorum causa ad altare accedere fas fuit. Lex vero sacerdotium Aaronicum constituens, & describens, illud expresse cavit, ne quisquam, non tantum ex alia tribu quam Levitica, sed ne quidem ex alia Leviticæ tribus familia quam Aaronica, sacerdotium iniret. Unde patet sacerdotem secundum ordinem Melchisedec constitui non posse, quin legi vis fiat.

ἐφ' ὃν, super quem, hoc est quem spectat ac designat is qui hæc verba protulit: *Tu es sacerdos in æternum secundum ordinem Melchisedec.* Sic paulo post dicit autor, *εἰς ἣν φυλήν, in quam tribum nihil de sacerdotio dixit Moses.* Sensus eodem recidit, si, ut multis visum est, *ἐφ' ὃν*, pro *περὶ οὗ de quo*, positum esse dicamus. *Hæc, ταῦτα*, nempe quibus sacerdos secundum ordinem Melchisedec constituendus esse dicitur; illa nimirum, ut diximus, Psal. 110 verba: *Tu es sacerdos in æternum secundum ordinem Melchisedec.* Pertigit, *de qua nullus altari præsto fuit*, seu *attendit*. *προσέσχηκε*, quædam exemplaria habent *παρέστηκε astitit*; quo verbo infra de sacerdotibus utitur autor. (a) *Attendere* autem, sive *astare altari*, est sacra peragere, sacerdotis munere fungi, seu curare ea quæ ad altare pertinent. Loquitur vero D. autor non de facto, sed de jure: (b) Notum enim est quosdam reges ad altare accedere & suffitum facere ausos, verum temerario ausu, nulloque jure.

Vers. 14. *Manifestum est enim quod ex Juda ortus sit dominus noster, in quam tribum nihil de sacerdotio Moyses loquutus est.* His verbis confirmat, eum de quo dictum est: *Tu es sacerdos in æternum sec. ord. Melchisedec*, ex ea tribu esse ortum, ex qua nullus unquam sacerdotio functus est, quia ortus est ex tribu Juda, in quam nihil de sacerdotio Moses locutus est; proinde quæ nullum sacerdotii jus ex lege habet, hoc enim ex illo intelligi debet. Pro concesso autem sumit autor, istum de quo verba illa in Psalmo dicta sunt, (c) esse dominum nostrum, id est, Christum Dei. Christum autem ex familia Judæ ortum esse *πρόδηλον* id est apertum omnibusque notum affirmat. Ex Davidis enim stirpe Christum nasci debuisse, nullus est qui ignoret. Illud vero merito pro concesso sumit, quia hæc verba, *tu es sacerdos in æternum*, dicuntur de illo ipso quem David initio istius Psalmi dominum in spiritu suum vocavit. Qui vero Davidis ipsius est dominus, quo pacto noster dominus non erit? qui cum ab ipso Jehova seu summo illo unicoque Deo, tanquam is cui dictum est, ab eo qui ipsi dixit *sede a dextris meis &c*, itemque *tu es sacerdos in æternum &c.* distinctus memoretur, profecto nullus alius esse potest, quam *Christus Dei*. Hoc & apud ipsos Judæorum magistros atque doctores in confesso fuisse, vel inde manifestum est, quod Christus cum pharisæis disputans, id ipsum tanquam rem minime dubiam & ab omnibus concessam ponat, cum ex illis quærit, quo pacto Christum David dominum suum vocet, si, ut illi responderant, filius illius est? Nisi enim id in concesso apud omnes fuisset, in proclivi erat responsio, dominum istum nec Christum esse, nec a Davide hoc nomine vocari. Sumit item pro concesso autor, dominum nostrum, id est Christum Dei, ex Juda jam ortum esse: nempe quia ad eos scribebat, quibus jam persuasum erat Jesum illum Nazarenum esse Christum. Quo vero pacto Jesus, licet ex spiritu sancto sine ullius viri opera conceptus sit, (d) nihilominus ex Juda vel Abrahamo vel Davide ortus fuisse dicatur, alibi a nostris explicatum est. Ideo nempe id dicitur, quod natus sit ex Josephi uxore, qui fuit ex Davidis, Judæ, Abrahami posteris. (e) Quicunque enim filius ex alicujus uxore, quæ corpus censetur mariti, nascitur, dum non nascatur viri ullius alterius opera, quamvis nec ex ipso marito generetur, ipsius tamen est filius. Liberum enim est Deo sive naturali ratione ex marito, sive supernaturali sine marito, dare cuipiam filium. Deut. 25. 6. Gen. 38. 8. Lege divina olim constitutum erat, ut marito sine liberis defuncto, frater ejus, si qui esset, uxorem relictam duceret, & quam primum prolem ex ea suscepisset, semen defuncti diceretur: quanto vero majori jure Christus, Josephi, ac proinde & Davidis vel Judæ aut Abrahami filius dici meretur, quod quamvis non ex ipso Josepho, eo tamen adhuc vivente, non defuncto, nec viri ullius alterius in Josephi vices succedentis opera, sed solius spiritus divini operatione atque virtute ex Maria Josephi uxore desponsata procreatus sit. Quæ hic ab aliis disseruntur, an Christus ratione materni generis non referatur ad tribum Levi, & dubia sunt, & ad rem pertinere non videntur. Nec enim quisquam, apud Judæos præsertim, ad tribum aliquam referri solet, nisi per patrem. Hinc in omnibus genealogiis scripturæ viri nominantur; mulierum autem genealogia nunquam describitur, aut non nisi per viros, ut genealogia Judith cap. 8. Quod si mulieris mentio fiat in aliqua non solent ejus parentes referri; ut Matth. 1: *Boos genuit Obed ex Ruth: Judas genuit Phares ex Thamar: David genuit Salomonem ex ea, quæ fuit Uriæ.* Ratio est, quia quod ad genus attinet, nihil referebat; ex hac ne muliere, an ex illa quis prognatus esset. Pater enim cuique tribum ac familiam dabat. Unde nec Christi genealogia a Matthæo & Luca contexta est ex Mariæ genitoribus, sed ex Josephi.

Vers. 15. *Et amplius adhuc manifestum est, si secundum similitudinem Melchisedec, exurgat alius sacerdos.* Alio argumento ostendit exortu sacerdotis secundum ordinem Melchisedec abrogari legem, sumpto ex ipsius istius sacerdotii natura; quemadmodum prius sumptum erat ex ipsius sacerdotis genere seu familia: quasi dicat manifestum quidem est, si sacerdotium transferatur in aliam familiam, quam quæ a lege definita fuit, abrogari legem: sed multo adhuc manifestius id apparet, si secundum similitudinem Melchisedec alius sacerdos exsurgat. Si sacerdotium in aliam tantum familiam tribumque translatum esset, idem tamen sacerdotii genus maneret, minor legi vis fieret: sed cum & sacerdotium in aliam familiam ac tribum, cui lex nihil cum eo commune esse voluit, transfertur, &, priore abrogato, (f) novum prorsus alterius

(a) *Attendere altari.* (b) *Autor non de facto loquitur.* (c) *Autor quid pro concesso sumat?* (d) *Quo pacto Christus ex Juda natus dicatur?* (e) *Christus ex Juda natus dicitur?* (f) *Sacerdotium Christi ab Aaronico diversi generis.*

riusque generis sacerdotium inducitur; multo manifestius apparet, per istam sacerdotii translationem, ipsam transferri abrogarique legem.

Alius sacerdos. *Alius* exsurgit sacerdos cum non ex familia Aaronis legitur: *secundum similitudinem autem Melchisedeci* exsurgit, cum Melchisedeco non Aaroni similis, id est æternus constituitur, quemad modum statim explicat autor in sequentibus, cum addit:

Vers. 16. *Qui non secundum legem mandati carnalis factus est, sed secundum virtutem vitæ insolubilis*, quasi dicat, Qui sacerdos secundum similitudinem seu ad instar Melchisedeci, non est talis quales sunt Aaronici, qui secundum legem præcepti carnalis sacerdotes fiunt. Neque enim ad tempus tantum constituitur sacerdos, ut illi; sed, ut paulo post dicetur, in æternum.

Legem mandati carnalis. (a) Per *mandatum* seu *præceptum* intelligitur præceptum de sacerdote eligendo & constituendo: quod *carnale* vocatur, quia totum ad carnem spectabat, carnisque rationem habebat: partim enim ad certam stirpem, nempe Aaronicam, sacerdotii dignitatem adstrinxerat; partim mortalitati pontificum, quæ carnis propria est, consulens, successionis jura descripserat. Inde enim factum est, ut unum alteri succedere juberet, quo, morientibus sacerdotibus, sacerdotium tamen ipsum perpetuaretur. (b) Porro *lex mandati carnalis* dicitur per genitivum speciei seu differentiæ, & significat eam legem, qua continetur mandatum, seu præceptum carnale, de eligendis ex familia Aaronica uno post alium sacerdotibus: vel *lex* sumitur pro norma seu regula, ut (c) *secundum legem mandati carnalis* idem sit quod secundum normam seu regulam mandati carnalis, seu, prout mandatum illud constituit & sancit. Secundum hoc præceptum igitur non est factus sacerdos iste, qui ad similitudinem Melchisedec constitui debuit. Nam hic nec antecessorem habuit, nec successorem habebit, præterquam quod, ut antea vidimus, nec ex familia Aaronis ortus est. Etsi autem arbitrari quispiam posset, particulam *secundum*, in utroque hujus versiculi membro significare, ut alibi non raro, causam efficientem impulsivam; quasi dicat non factus est Christus (d) sacerdos, vi præcepti carnalis, cum id Aaronis tantum posteris sacerdotium addixerit, ex quorum censu non est Christus, sed ideo quod immortalis evaserit, seu vitam adeptus fuerit quæ dissolvi nunquam potest: contextus tamen verborum monet, particulam *secundum* hoc loco denotare modum rei ad certam quandam normam accommodatum, quæ significatio illius est usitatior. Quare hic spectanda proponitur qualitas sacerdotis illius qui est secundum similitudinem Melchisedec, & qualitas quidem contraria qualitati sacerdotum Aaronicorum: nempe quod, ut jam ante monuimus, sacerdotum Aaronicorum quisque ad tempus tantum constitueretur sacerdos; ille vero qui est secundum ordinem seu similitudinem Melchisedec, sacerdos constituatur in æternum. Hunc sensum requirunt sequentia, præsertim si spectes probationem versu sequente comprehensam. Adde, quod alterum illud, nempe Christum ideo secundum legem præcepti carnalis non esse factum sacerdotem, quia non sit ex familia Aaronica lectus, jam superius fuerit explicatum: hic vero aliquid a superioribus diversum ab autore afferri, verba illa, ab initio vers. 15 *& amplius adhuc manifestum est*, quibus hanc rationem superiori, de tribus mutatione agenti, connectit, aperte docent. Quare perinde est, ac si dixisset autor; qui sacerdos Melchisedeco similis, non est factus sacerdos talis, quales sunt illi qui constituuntur ex lege præcepti illius quod carnis adeoque mortalitatis rationem habens, successores in eodem munere constituit id est non est factus temporarius sacerdos.

Sed secundum virtutem, seu, *vim vitæ insolubilis.* Quasi dicat sed talis, quidem vel efficit, vel requirit vis vitæ indissolubilis seu sempiternæ. Hic autem æternus ac potentissimus est sacerdos, non carnalis, non infirmus & mortalis, non successoris indigus. Cui sensui, uti diximus, optime respondet id quod sequitur.

Vers. 17. *Contestatur enim; Quoniam tu es sacerdos in æternum secundum ordinem Melchisedec.* Quasi dicat, ideo dico sacerdotem secundum ordinem Melchisedec esse sacerdotem æternum, quia id aperte testatur Deus, cum dicit: *Tu es sacerdos in æternum, secundum ordinem Melchisedec.*

Vers. 18. *Reprobatio enim fit præcedentis mandati propter infirmitatem ejus, & inutilitatem.* Dixerat superius vers. 12, (e) sacerdotio translato transferri legem, istiusque dicti consequentiam adhuc probavit: nunc porro per occupationem quandam causam reddit, cur lex translata seu antiquata fuerit. Videtur autem respicere sicut ad principale institutum & scopum superiorum verborum, qui est mutationem legis demonstrare vers. 12, aliquomodo expressum, & vers. 15 repetitum: sic ad vers. 16. in quo dixerat Christum non esse factum sacerdotem secundum legem præcepti carnalis; quibus verbis indicavit, præceptum legis de constituendo sacerdote, in Christo fuisse neglectum, proinde & reprobatum. Itaque nunc, ne quis id factum esse miretur, causam ostendit, cur lex merito abrogata fuerit. (f) Causa autem hæc est, quod sit infirma & inutilis. Jam vero omnis lex abrogari solet, cum inutilis & inefficax esse deprehenditur. Nec aliam sane ob causam leges abrogari a sapientibus consueverunt. Ἀθέτησις hic ponitur pro μετάθεσις vers. 12; ἀθέτησις autem significat legis antiquationem seu abrogationem.

Propter infirmitatem ejus & inutilitatem. In Græco est, διὰ τὸ αὐτῆς ἀσθενὲς καὶ ἀνωφελές. (g) Neutra pro substantivis, ut & Latinus, quem sequimur, habet interpres. Infirmitas autem (h) legis in eo cernitur, cum præstare non potest id cujus causa constituitur: quam infirmitatem statim per (i) inutilitatem, vel explicat, vel amplificat. Infirmitas enim sic legem inutilem reddit.

Vers. 19. *Nihil enim ad perfectum adduxit vel consummavit lex.* Hic probat legem esse infirmam & inutilem. Superiori versiculo, qui regulam generalem continet de legum antiquatione, ejusque causam exprimit, tacite innuerat autor legem, quam antiquatam dixerat, etiam esse inutilem & inefficacem. Nam sub dicto generali intelligendum est speciale quo de agitur, seu thesis applicanda est ad hypothesin. Nunc ergo rationem affert, qua probet, legem Mosaicam

(a) *Lex mandati carnalis.* (b) *Genitivus speciei seu differentiæ.* (c) *Lex pro norma & regula.* (d) *Vocis secundum usus.*

(e) *Nexus.* (f) *Causa abrogatæ legis.* (g) *Neutra pro substantivis.* (h) *Legis infirmitas.* (i) *Inutilitas.*

suisse inefficacem, atque adeo inutilem. *Quia nihil ad perfectum adduxit* seu *consummavit*. Perfectio ista ponitur pro perfecta expiatione, quemadmodum & supra vers. 11 vidimus, & cap. 10. 1, 14 videbimus. (*a*) Quæ consistit in ablatione reatus quorumvis peccatorum & pœnarum, non tantum temporalium, sed etiam æternarum. (*b*) Talem expiationem nemini lex attulit. Si enim illam, ut vers. 11 vidimus, sacerdotium afferre non potuit, quo pacto lex posset, cum eam nonnisi per sacerdotium afferre deberet? Lex damnabat homines, non justificabat: expiationem concedebat leviorum delictorum, idque ratione pœnæ alicujus temporariæ tantum; gravioribus autem peccatis, quibus mortis pœnam fixerat, nullam reliquerat veniam, maledictionis fulmen vibrans in omnes qui gravius peccassent. In hac τελειώσει seu perfecta expiatione, antecedenter, ut sic dicam, continetur abductio a peccatis. Ista namque conditione perfectam expiationem nobis contingere, vel sequens, ut videbimus, oppositio indicat.

Nihil δὲ. (*c*) Neutrum positum est pro masculino *neminem*, seu *nullum hominem*. Sic & ✝︎ſ. 7 neutrum pro masculino ponitur. Si ergo lex nemini poterat perfectam expiationem & justificationem afferre, merito dicitur esse inefficax & inutilis, nempe quod ad productionem veri ac perfecti hominum boni attinet.

Introductio vero melioris spei, ἐπεισαγωγὴ, in Græco, *superinductio*, quod scilicet veluti super legem, seu lege jam data introducta sit. Δὲ positum pro ἀλλά. Itaque ἀπὸ κοινοῦ repetendum est verbum *perficiendi*, quasi dicat, lex neminem perficiebat: sed superinductio melioris spei homines perficit. Illustratio ab opposito.

(*d*) Nomine *melioris spei* intelligit spem vitæ illius sempiternæ, adjuncta peccatorum omnium perfecta remissione pœnitentibus a Deo concessa, sine qua inutilis fuisset humano generi vitæ æternæ promissio: quandoquidem omnes peccavimus, & vita sempiterna nos reddidimus indignos. Concessa vero hominibus peccatorum remissione perfecta, nec spes vitæ æternæ abesse potest. Ideo etiam Novum Fœdus infra cap. 8. 6, 12 verbis prophetæ describens autor, illudque in melioribus promissionibus sancitum esse docens, solius remissionis peccatorum in Novo Fœdere concessæ meminit. Per novum autem fœdus, seu, per euangelium, eique adjunctum Christi sacerdotium, ista melior spes est superinducta legi. Affert enim spem meliorem fœdus novum, in melioribus quippe promissionibus sancitum, sed non sine Christi sacerdotio; quod non solum confirmat ac sancit fœderis promissiones, sed etiam præstat ac perficit. Ex Christi enim sacerdotio peccatorum nostrorum perfecta remissio pendet. (*e*) Quare sacerdotium Christi, de quo hoc loco agitur, cum novo fœdere est hic conjungendum: quemadmodum & cum lege conjungi debet sacerdotium & sacrificium antiquum. Superinductio igitur melioris spei, hoc est fœdus novum Christi sacerdotium continens, quod certissimam nobis spem facit vitæ sempiternæ, & perfectæ remissionis peccatorum, homines perfectissime expiat, & ab omni peccatorum omnium reatu purgat.

Cujus rei rationem reddere volens autor, addit: *per quam appropinquamus Deo*. Hæc enim spes seu superinductio istius spei efficit, ut propinquemus Deo, id est favorem ejus ambiamus, illi toto pectore serviamus, & obtemperemus. Qui enim hanc spem in Deo habet, purificat semetipsum, quemadmodum ille purus est 1 Joh. 3. 3. Quia vero nos Deo appropinquamus, hinc fit, ut nobis Deus vicissim appropinquet, id est nos etiam arctissimo favore complectatur, & sic ab omnibus peccatis repurgatos ab æterna morte eripiat, & vita sempiterna donet. Unde Jacobus *appropinquate*, inquit, *Deo*, *& appropinquabit vobis*. Lex ergo quia ista spe caruit, efficere non potuit, ut homines Deo appropinquarent: &, quia id efficere non potuit, nequivit etiam eos perfectæ expiationis reddere participes. Appropinquatio nostri ad Deum, via est ad τελείωσιν, seu perfectam expiationem: dum Deo appropinquamus, vitia deponimus, ac pie vivimus: dum Deus nobis appropinquat, perfecte expiamur & justificamur. Quatenus ergo ista melioris spei inductio facit ut appropinquemus Deo, eatenus nos perficit. Quod lex præstare non potuit: tum propter suum rigorem, quo excluditur plena peccatorum remissio pœnitentibus concessa; tum propter defectum apertæ promissionis vitæ æternę, quę maximas homini ad obediendum Deo vires subministrat.

Vers. 20. *Et in quantum non sine jurejurando*. Καὶ καθ' ὅσον οὐ χωρὶς ὁρκωμοσίας. Postquam (*f*) docuit, per sacerdotium Christi abrogatam esse legem, & causam etiam abrogationis addidit, ostenditque in ejus locum longe præstantius fœdus successisse: nunc novo argumento docet, quantum Christus pontifex legalibus pontificibus, novumque fœdus antiquo præstet. (*g*) Sumit autem argumentum ex eo, quod Christus sit constitutus pontifex cum jurejurando; antiqui autem sine jurejurando: unde sane apparet, Christum longe illis præstare. Etenim juramentum rei veritatem ac firmitatem declarat. Quæ vero Deus firma, certa & immutabilia esse vult, ea præstare illis oportet, quę istam firmitatem non habent; qualia sunt quibus juramentum non est additum, quæ Deus ex suo arbitrio vult pendere, ut ea vel abroget, vel si ita videatur, retineat. Porro autem quanto præstantior (*h*) sacerdos, tanto præstantius fœdus: omnem enim dignitatem & præstantiam sacerdotium ex fœdere divino sumit, & per sacerdotium effectus fœderis præstatur. Itaque recte colligit autor, *in quantum non sine jurejurando* scilicet Christus constitutus est sacerdos; *in* tantum (ut vers. 22 subjicit) *melioris testamenti* vel *præstantioris fœderis sponsor factus est Jesus*: hoc est quanto præstantior est sacerdos qui cum juramento divino constituitur, illo sacerdote qui sine juramento constitutus est: tanto etiam præstantius est novum fœdus antiquo.

Vers. 21. *Alii quidem sine jurejurando*, vel, *Nam hi quidem sine jurejurando sacerdotes facti sunt: hic autem cum jurejurando per eum, qui dixit ad illum, Juravit Dominus & non pœnitebit eum, Tu es sacerdos in æternum*. Versiculus hic in parenthesi legi debet, qui oppositionem continet inter antiquos sacerdotes,

(*a*) *Perfecta expiatio*. (*b*) *Lex eam nemini attulit*. (*c*) *Neutrum pro masculino*. (*d*) *Spes melior*. (*e*) *Fœderi ut veteri ita & novo ad opus expiationis peragendum sacerdotium adjungi debet*.

(*f*) *Nexus*. (*g*) *Christus cum jurejurando pontifex constitutus*. (*h*) *Sacerdotium ex fœdere dignitatem sumit*.

& inter

& inter sacerdotem Christum; quatenus illi sine juramento divino constituti sunt sacerdotes; hic vero cum juramento.

Hic autem, id est Christus.

Cum jurejurando, per eum qui dixit ad illum, nempe verba illa *Tu es sacerdos in æternum*, post quæ subaudi, *factus est sacerdos*. Per eum autem qui verba illa dixit ad Christum, ipse Deus intelligendus esse videtur, licet proxima quæ citantur verba, *Juravit Dominus & non pœnitebit eum*, non videantur esse ipsius Dei verba, sed prophetæ, qui juramentum Dei referat. Verum quia seqq. *Tu es sacerdos in æternum*, Dei verba sunt: propterea merito per dicentem ad Christum Deum ipsum designare potuit autor. Nam licet in verbis istis nullum Dei juramentum expressum sit: tamen perinde est ac si expressum fuisset, cum propheta Deum hæc verba proferentem jurasse testetur. quæ idcirco etiam ab autore prætermissa non sunt, licet ipsius Dei, non prophetæ verba illi referenda essent. Si vero per eum quem autor hæc ad Christum dixisse asserit, non ipsum Deum, sed prophetam intelligamus, quemadmodum non uni ex Psalmi istius Interpretibus placet, qui hæc verba ita exponunt, ac si dixisset Psaltes: *Juravit Dominus* &c *quod tu sis sacerdos in æternum*, tum prophetæ tribuetur non inusitato dicendi genere, quale & supra bis in eodem autore notavimus, quod Christus per eum sacerdos sit factus, quatenus eum his verbis sacerdotem constituendum esse prædixit ac declaravit. (a) Solet enim non raro rei declaratio verbis ipsum rei effectum denotantibus significari. Hoc sensu inter alia dicitur Jeremias constitutus fuisse ad regna diruenda, constituenda, evellenda & plantanda. Sic Esaiæ vati plantatio cæli & fundatio terræ, reductio Jacob, excitatioque ejus tribuum adscribitur, inque lucem gentium positus esse dicitur, quatenus hæc omnia futura cecinit & vaticiniis suis celebravit. Itaque si is qui verbis istis Christum affatus dicitur, Deus intelligetur, particula *per* in autoris verbis, causam principem facti sacerdotis Christi designabit: si vero propheta, causam instrumentalem, seu mediam. *Juravit Dominus*. De Dei juramentis vide quæ diximus cap. 6. 13. *Et non pœnitebit eum*. Juramentum istud ostendit rem hanc magnam, certam, atque immutabilem esse: id vero quod Deum pœnitere istius rei non debeat, ostendit, eam valde bonam Deoque gratam futuram; sic ut non tantum propter juramentum, sed etiam propter ipsam ejus bonitatem mutari non debeat. Nisi quis putet his verbis nihil aliud denotari, quam Deum id quod juravit, nunquam mutaturum esse, ita ut (b) pœnitentiæ vox similitudine ab hominibus sumta, per metonymiam causæ, pro facti mutatione sumatur. Nam quorum nos pœnitet, ea mutare, si possimus, solemus.

Vers. 22. *In tantum melioris testamenti* vel *fœderis*. Hæc verba aperte respondent initio vers. 20. Id enim evincit relatio inter *κατ' ὅσον, in quantum*, & *κατὰ τοσοῦτον, in tantum*, qua de re jam vers. 20 egimus. *Sponsor factus est Jesus*. (c) Sponsor fœderis appellatur Jesus, quod nomine Dei nobis spoponderit, id est fidem fecerit, Deum fœderis promissiones servaturum esse. Non vero quasi pro nobis spoponderit Deo, nostrorumve debitorum solutionem in se receperit. Nec enim nos misimus Christum; sed Deus cujus nomine Christus ad nos venit, fœdus nobiscum pan xit, ejusque promissiones ratas fore spopondit & in se recepit; ideoque nec sponsor simpliciter, sed fœderis sponsor nominatur: spopondit autem Christus pro fœderis divini veritate, non tantum quatenus id firmum ratumque fore verbis perpetuo testatus est; sed etiam quatenus muneris sui fidem maximis rerum ipsarum comprobavit documentis, tum perfecta vitæ innocentia & sanctitate; tum divinis plane, quæ patravit, operibus; tum mortis adeo truculentæ, quam pro doctrinæ suæ veritate subiit, perpessione. Unde & apostolus ejus Joannes tres istos, tanquam indubitatæ fidei testes, pro firmanda Christianæ professionis veritate produxit, *spiritum*, & *aquam*, & *sanguinem* 1 Joh. 5. 8. (d) *Spiritus* enim nomine divinam illam in Christo virtutem designat, quæ sese in admirandis ejus operibus exseruit: *aqua* vero nomine purissimam omnique labe vacuam Christi vitam: *sanguinis* denique voce mortem illius cruentam intelligit. His namque testibus sese commendat Christiana veritas. Spiritus ille divinus, tot stupendis operibus testatus, nonne evidenter docet, Christum divinum plane hominem fuisse, divinitusque missum; proinde nihil a se confictum, sed id solum, quod a verace illo Deo accepisset, hominibus prædicasse. An enim Deus ille sanctissimus impostorem, tot tantisque spiritus sui muneribus cumulasset? Integerrima vero & sanctissima Christi vita, nonne aperto indicio est, nihil terreni a Christo spectatum fuisse, nullas ab eo opes, nullos hujus seculi honores, nullas voluptates quæsitas: sed omnes eum spes suas in Deo, & in cælestibus illis bonis, quæ aliis pollicitus est, repositas habuisse? Unde enim alias tanta vitæ sanctitas, tantusque rerum omnium humanarum contemptus proficisci potest? At (e) impostorum non est Deo confidere, & ab eo cælestia præmia expectare. Impostorum non est in tanta sanctitate, & ab omni peccato abstinentia, vitam exigere. Cur enim imposturis suis & dolis illudere hominibus conantur? an ut tantum sine ullo operæ pretio fallant, & nil nisi periculis variisque molestiis, quæ imposturas hujusmodi comitari solent, sese exponant, hocque uno gratuito scelere obstricti in cæteris omnibus pietatem colant? nihil minus. (f) Commoda sua quærunt isti homines, ut opes accumulent, ut gloriam ac splendorem nominis acquirant, ut voluptatibus affluant, quæ quisquis spectat, vitam ab omni labe puram & innocentem agere non potest. Unde merito apostolus de impostoribus loquens asserit ventrem illis esse pro Deo, terrenaque ab iis spectari, inimicos esse crucis Christi, conscientiam illorum cauterio esse perustam Philip. 3. 18, 19. 1 Tim. 4. 1, 2. Et Christus ipse suos, ut sibi diligenter ab impostoribus caveant, monens, ex fructibus, hoc est ex eorum operibus tanquam ex signo minime fallaci deprehendendos esse docuit Matth. 7. 15, 16. *Num (inquit) colligunt ex spinis uvam? aut ex tribulis ficus? non potest arbor mala fructus bonos proferre.* Utut enim interdum probitatem simulent, at constanter id facere non possunt. Non diu aut celata latet improbitas, aut simulata durat pietas. Christi ergo uno & perpetuo sanctitatis & innocentiæ tenore transacta vita, ab omni eum imposturæ crimine vindicat. Hinc & ipse Christus hoc argumento pugnat in Judæos: *quis ex vobis* (inquiens) Joh. 8. 46

(a) *Effectus rei pro rei declaratione.* (b) *Pœnitentia pro facti mutatione.* (c) *Jesus cur sponsor fœderis.*

(d) *Tres testes Spiritus, Aqua, sanguis.* (e) *Impostorum mores.* (f) *Institutum.*

arguet me de peccato, si vero veritatem dico, quare non creditis mihi? quasi dicat, aut me peccati alicujus reum peragire, aut si id facere non potestis, & mea me innocentia ab omni crimine vindicat, cur me tanquam impostorem & falsiloquum rejicitis, & non potius me vera docere agnoscitis? *Sanguis* denique Christi, hoc est mors illa cruenta & infamis, quam tanta constantia, ut ea quæ docuit assereret, & inprimis ut se Christum ac filium Dei esse testaretur, perpessus est, quam quæso fraudis ac falsitatis vel tenuissimam suspicionem relinquere potest? an enim si fraudis ullius & imposturæ sibi conscius fuisset Christus, tam infami diræque morti sese objecisset, tantaque animi constantia eam pertulisset? an cum forte nomen sibi aliquod dolis ac mendaciis parare vellet, in maximum dedecus & ignominiam ultro sese conjecisset, nec ulla alia re quam infami supplicio famam quæsivisset? quid enim aliud ad crucem condemnatus, si impostor erat, sperare potuit? At si Christus nullius sibi fraudis & imposturæ conscius mortem pro sua doctrina asserenda adiit, quis non videt eam omni falsitatis crimine vacare? Si enim falsa erat, ab ipsomet eam confictam fuisse oportuit. Patrem enim se vidisse, ab eo mandata accepisse, missumque in mundum fuisse, sese illum a Deo promissum populi divini regem ac Dei filium esse, palam professus est: quæ si falsa erant, quo pacto ea Christus falsa esse ignorare potuit? At si falsa esse scivit, unde tantus pro iis asserendis mortis contemptus? tanta animi tamque invicta constantia? Cum ergo tantis veritatis documentis subnixum sponsorem novi fœderis habeamus Jesum, an dubitabimus, fidem ei firmiter adjungere, ac porro cœlestium, quæ nobis in hoc fœdere promisit, bonorum spe fiduciaque freti, excusso peccati jugo, Deo ac justitiæ nosmet mancipare?

(*a*) Mirum porro alicui videri posset, cur D. autor de Christi sacerdotio & in superioribus & in seqq. agens, derepente eum sponsorem fœderis, non vero sacerdotem vocet, cur non dixerit, tanto præstantioris fœderis factus est sacerdos Jesus? hoc enim plane requirere videtur totus orationis contextus.

(*b*) Credibile est in voce sponsoris sacerdotium quoque Christi intelligi. (*c*) Sponsoris enim non tantum est alieno nomine quippiam promittere, & fidem suam pro alio interponere: sed etiam, si ita res ferat, alterius nomine id quod spopondit præstare. In rebus quidem humanis, si id non præstet is pro quo sponsor fidejussit: hic vero propter contrariam causam: (nam prior hic locum habere non potest) nempe quatenus ille pro quo spopondit Christus, per ipsum Christum promissa sua nobis exhibet, qua in re præcipue Christi sacerdotium continetur. (*d*) Christus enim quatenus sacerdos est nihil magis nunc in cælis facit, quam quod promissa divina nobis præstet, hoc est peccatorum pœnas auferat, divinis donis ac muneribus nos cumulet, ut tandem cælo nos afferat.

Vers. 23. *Et hi quidem plures facti sunt sacerdotes ideirco quod morte prohiberentur permanere.* (*e*) Novam differentiam ac diversitatem ostendit, inter sacerdotem Christum secundum ordinem Melchisedec, & inter sacerdotes Aaronicos; & simul etiam longe illius

(*a*) *Quæstio.* (*b*) *Responsio.* (*c*) *Sponsoris est non tantum alieno nomine quid promittere sed etiam alterius nomine id quod spopondit si ita res ferat præstare.* (*d*) *Christus qua sacerdos promissa Dei nobis præstat.* (*e*) *Nova inter Christum & sacerdotes Aaronicos differentia.*

majorem, quam horum præstantiam. Ea autem est; quod illi plures fuerint; hic autem unus tantum sit. Causa utriusque rei ex ℣. 16, 17 petita redditur: quia illi mortales fuerunt, ideoque uno mortuo alter succedere debuerit: hic autem immortalis sit & in æternum vivat.

Particula *&*, quemadmodum supra quoque ℣. 20, ostendit nova hic afferri argumenta, ad probandam & ostendendam diversitatem inter pontifices legales, & eum qui est secundum similitudinem Melchisedec, proinde ad ostendendum, per istius sacerdotis introductionem, antiquatam esse legem.

Vers. 24. *Hic autem eo quod maneat in æternum, sempiternum habet sacerdotium.* Græce ἀπαράβατον, id est tale sacerdotium habet quod in successorem non transit.

Vers. 25. *Unde & salvare in perpetuum potest.* (*f*) Consectarium ex superiori versiculo elicit, in quo etiam maximum discrimen inter hunc & illos sacerdotes, hujusque præ illis dignitas apparet: nempe quod iste in perpetuum seu in omne tempus servare possit, illorum autem nullus potuerit.

In perpetuum. εἰς τὸ παντελὲς Græce: quod ad perfectionem temporis, non vero ipsius in se salutis hoc loco referendum est. Nam licet & ipsa salus in se spectata, quam Christus pontifex nobis affert, omni ex parte perfecta sit: tamen non hoc, sed illud duntaxat ex superiori deducitur. Quare εἰς τὸ παντελὲς idem hic est quod εἰς τὸ διηνεκές, quemadmodum & posterior hujus versiculi pars, in qua causa istius rei, ut mox dicemus, redditur, docet.

Salvare vel *servare*. Hæc salus ad Christum relata, etiam in se, ut diximus, perfectissima absolutissimaque est. Servat enim Christus, quatenus peccatorum omnium reatum pœnasque etiam æternas a suis aufert; in infirmitatibus, ne propter eas succumbant, & sic peccatorum suorum pœnas dare cogantur, succurrit; animas eorum in manus suas suscipit, quas illis suo tempore summa cum gloria & sempiterna felicitate restituat. Qua de re cap. 2 & 4 & 5 egimus.

Accedentes per ipsum ad Deum. Non omnes effecta ipso servat iste pontifex; sed accedentes per ipsum ad Deum. (*g*) Accedere ad Deum, est Deum colere, ei toto pectore servire, sacrificia ipsi offerre: quemadmodum autor ipse loquitur cap. 13, 15. (*h*) *per ipsum offeramus victimam laudis Deo.* Per ipsum autem, id est per Christum id fit, cum ex Christi præscripto, seu Christo confisi Deum colimus; quo etiam pertinet cum ipsum Christum colimus, laudibus celebramus, invocamus. Nam qui hoc facit, non tam Christum quam Deum ipsum per Christum colit, veneratur, & invocat.

Semper vivens ad interpellandum pro eis. His verbis expresse rationem istius consectarii addit; servare semper potest, quia semper vivit ad interpellandum pro eis. (*i*) Interpellare vel intercedere dicitur Christus ad similitudinem pontificis legalis, qui eo ipso, quod in sacrarium ingressus offerebat, intercedebat. Sic etiam Christus, quatenus celeste illud tabernaculum per sanguinem suum ingressus perpetuo illic degit, & salutem nostram, peccatorumque expiationem procu-

(*f*) *Consectarium.* (*g*) *Accedere ad Deum.* (*h*) *Per Christum accedere.* (*i*) *Interpellare, vel intercedere Christus ad similitudinem pontificis legalis dicitur.*

rat, in-

tat, interpellare seu intercedere pro nobis dicitur. Verum quatenus ipse tradita sibi a Patre omni potestate nos servat, ipse peccatorum pœnas aufert omnemque nobis felicitatem largitur, hactenus interpellare seu intercedere pro nobis dicendus non est: quanquam istæ actiones magis ratione, quam re differunt.

Vers. 26. *Talis enim decebat ut nobis esset pontifex*, vel *talis enim nos decebat pontifex*. Rationem affert, cur Christus sit talis pontifex effectus, qui semper vivat ad interpellandum pro nobis; quia talis nos pontifex decebat, id est talis nobis pontifex conveniebat. Unde apparet sequentibus verbis seu epithetis Christo tributis non mores ipsius seu vitam ab omni peccati labe puram, sed felicem ac beatum statum describi ac designari, ob quem fiat ut in æternum vivens nostri quoque perpetuam gerat curam. Licet enim omnia ista ratione vitæ ac morum de Christo intellecta, verissima sint; tamen nihil ad præsens autoris institutum faciunt.

Sanctus seu *venerabilis*, ὅσιος, ratione immortalis naturæ, quæ ipsum penitus sacratum efficit.

Innocens, ἄκακος, id est omnis mali expers, nullis amplius miseriis aut calamitatibus obnoxius.

Ἀμίαντος *impollutus*, id est cujus felicitas & beatitas nulla vel minima adversitate, quasi labe pollui inficique possit.

Segregatus a peccatoribus. Et loco nimirum & conditione; nempe, ut statim additur,

Et excelsior cælis factus. Omnia vero hæc aliquo modo ad similitudinem legalis pontificis dicuntur. Quanquam in iisdem iterum non exigua est inter hunc & Christum dissimilitudo, ut mox dicemus. (a) Si tamen dignitatem muneris sacerdotalis spectes, Aaronicus quoque sacerdos sanctus & venerabilis esse debuit, & malitiæ expers, &, quantum cura ejus provideri poterat, non debuit pollui, nec cum peccatoribus commisceri; sed sacrarii illius, cælo respondentis, esse incola, Verum nec ista omnia propter sacerdotis infirmitatem in ipso perfecta esse poterant, nec, etiamsi perfectissima fuissent, aliud quam umbra erant earum, quas in Christo exposuimus, divinissimarum qualitatum. Quod vero talem nobis pontificem dari decuerit, res ipsa demonstrat. Nisi enim talis esset, non posset perpetuo pro nostra salute excubare, & omnes per ipsum ad Deum accedentes servare. Istarum enim quas enumerat autor qualitatum contraria, hanc muneris ejus functionem vel turbarent, vel penitus impedirent: quemadmodum nec pontifex legalis, quamdiu ipsemet pollutus erat, sacra peragere poterat, & pro aliis offerre; nec pro alienis peccatis sacrificare, quin prius pro suis initium aliquod sacrificandi fecisset.

Vers. 27. *Qui non habet necessitatem quotidie, quemadmodum sacerdotes, prius pro suis delictis hostias offerre, deinde pro populi.* (b) Aliud discrimen inter Christum & legales pontifices ostendit, ex superioribus pendens, seu eorum consequens. Perinde enim est, ac si diceret; qui proinde non habet opus &c. Discrimen autem in eo est, quod legales pontifices quotannis victimas debuerint offerre, prius pro suis peccatis, deinde pro populi: Christus autem id tantum semel fecerit.

Quotidie, Græci codices habent καθ' ἡμέραν, *secundum diem*, nempe statam ac definitam: in anniversario illo videlicet sacrificio. De hoc enim autorem loqui inde constat, quod dicat, pontificem prius pro suis, deinde pro populi peccatis offerre. At non legitur eum alio tempore id fecisse, seu facere debuisse quam in anniversario illo sacro. Alias enim vel pro se tantum, si alicujus peccati sibi esset conscius, offerre debuit; vel si una cum populo peccasset, una tantum victima & se & populum expiare, non vero primum pro se, postea pro populo sacra facere. Vide infra cap. 10. 11, ubi similiter καθ' ἡμέραν, *secundum diem* sacerdos ministrare dicitur.

Hoc enim fecit semel, de pontifice Christo loquitur. Quid vero fecit semel Christus? quid aliud, quam quod pontifex antiquus stata die quotannis faciebat? Principaliter autem hic non de oblatione pro peccatis populi; sed de oblatione pro ipsius pontificis peccatis agi, ex superioribus, ipsoque rationum contextu manifestum est. (c) Peccata vero proprie dicta, id est divinarum legum transgressiones, cum in Christo locum non habeant ullum; necesse est ut in peccatorum voce sit improprietas, significenturque Christi infirmitates & perpessiones: qua de re jam egimus cap. 5. 2, 3. Sic vidimus istarum infirmitatum ac perpessionum contraria, *sanctitatis & innocentiæ* nomine paulo ante versu superiore describi: qui duo versiculi mutuo sese illustrant.

Seipsum offerens. (d) Docet quando Christus pro se obtulerit, preces nimirum & supplicationes, ut capite 5. 7 vidimus; tunc nempe cum in eo esset ut seipsum Deo offerret, cum sese ad oblationem sui ipsius accingeret, hoc est cum tanquam victima mactaretur. Oblatio enim Christi sic hoc loco extendenda est, ut mortem ipsius, tanquam necessarium antecedens, & quoddam veluti initium complectatur. Christus ergo, quia nunc ipse in perpetuum felix ac beatus vivit, nihilque est quod illius summam felicitatem turbare & interrumpere possit, propterea de se securus, de nobis tantum & nostra salute unice est solicitus: quia tamen aliquando tempus erat, quo illi quoque pro se offerre necesse fuit: ideo mali non ignarus ipse, miseris tanto promtius succurrit. Cum vero hic versiculus, aut id quod in eo dicitur, ex superiori commate pendeat & inferatur, vel hinc apparet, non agi isthic de moribus, sed de natura deque felici statu ac conditione pontificis nostri. Nec enim ideo Christus opus non habet amplius pro se offerre, quod sanctus sit & inculpatus ratione morum seu actionum suarum, cum semper talis fuerit; sed quod in perpetuum ab omnibus malis & afflictionibus sit liberatus. Quemadmodum ergo *peccata* pontificis nostri dolores & afflictiones significant: sic illis opposita *sanctitas & innocentia*, superiori versiculo, immunitatem ab illis declarat.

Vers. 28. *Lex enim homines constituit sacerdotes infirmitatem habentes.* Causam istius inter Christum & legales pontifices differentiæ addit: quia Lex constituebat *sacerdotes infirmitatem habentes.* id est, tales qui nunquam suam infirmitatem deponere possent, ob quam fiebat ut post peractam expiationem iterum in peccata & errores prolaberentur, qui expiationem denuo requirerent.

(a) *Similitudo cum pontifice Aaronico.* (b) *Aliud inter Christum & pontifices legales discrimen.*

(c) *Peccata proprie dicta, nullum in Christo habent locum.*
(d) *Quando Christus pro se obtulit.*

Sermo

Sermo autem jurisjurandi, nempe ille, de quo ℣. 21 actum est. *Illius quod post legem*, nempe, factum est; ne quis putet istud sacerdotium ullo pacto a lege pendere, seu ab illa constitutum esse. Legi enim sermonem jurisjurandi post legem facti opponit.

Hic, inquam, sermo jurisjurandi, id est sermo juramentum continens, (a) *filium in seculum consummatum*, intellige, constituit pontificem. *Filium* nempe Dei, κατ' ἐξοχὴν, opponit hominibus infirmitatem habentibus, id est vulgaribus, quales antiqui illi a lege constituti sacerdotes erant. Sic & Gal. 1. 1. Phil. 2. 7.

In aeternum perfectum seu *consummatum*. Id est expiatum in perpetuum, non respectu præteriti temporis tantum, ut olim sub lege; unde quotannis expiationem repetere necesse fuit. Iste vero ab infirmitatibus omnibus & perpessionibus in omne ævum liberatus est: ideo nec opus habet, ut pro iis amplius offerat. Hinc autem apparet Christum non ante pontificem nostrum plane & perfecte constitutum fuisse; quam *in perpetuum consummatus*, seu *expiatus esset*, hoc est immorta'is evasi:let.

(a) *Filius Dei, opponitur hominibus.*

CAP. VIII.

ARGUMENTUM.

(b) Pergit in commemoranda Christi pontificis, qua legales longe superet, excellentia ac dignitate; & hac occasione ad ipsorum quoque fœderum veteris & novi comparationem descendit, (c) quorum illud priorem, hoc posteriorem capitis partem constituit.

(b) *Argumentum & partes capitis.* (c) *Prima cap. pars ad vers. 16.*

Vers. 1. *CApitulum autem super ea quæ dicuntur. Talem habemus pontificem.* Κεφάλαιον δὲ ἐπὶ τοῖς λεγομένοις. (d) Dixerat jam multa de pontifice Christo, qualis quantusque sit, & quam longe præstet pontifices legales: nunc quiddam partim additurus, partim ex superioribus aliquo modo repetiturus est, quod κεφάλαιον ἐπὶ τοῖς λεγομένοις esse dicit. (e) Κεφάλαιον autem, & summam significare potest, & id quod caput rei est, seu quod præcipuum ac principale & veluti rei ipsius apex est, quæ posterior significatio nobis hoc loco magis probatur. (f) Ἐπὶ videtur positum esse pro ἐν *in* vel *inter*. Quasi dicat; Istorum autem omnium quæ de Christo pontifice dicuntur aut dici possunt, summa vel potius caput & supremus apex est hoc, quod talem habeamus pontificem qui consedit in dextera throni &c.

Qui consedit in dextera sedis magnitudinis seu *majestatis in cælis.* De his verbis egimus cap. 1. 3. Tanta autem istis verbis Christi pontificis dignitas atque majestas significatur, (g) ut ejus ne umbra quidem in antiquis pontificibus extiterit, cum nullus consederit unquam in dextra throni illius qui positus erat in sacratiori tabernaculo, nempe operculo arcæ, quod expansis Cherubinorum alis contectum, thronus Dei vocabatur. Unde Deus inter Cherubinos considere sive insidere dicebatur. Sed omnes cum sacrarius illud tabernaculum ingrederentur, coram arca ejusque operculo stare cogebantur. Christus autem tantus est ut consederit in dextera throni majestatis, idque in cælis ipsis. *Sedes* seu *thronus majestatis*, (h) est thronus summa majestate venerandus, quippe in quo Rex ille Regum & Dominus dominantium, qui solus est potens, solusque immortalitatem habet, & lucem habitat inaccessam, consideat.

Vers. 2. *Sanctorum minister & tabernaculi veri.* Per *sancta* significatur sacrarium Dei. Intelligenda autem sunt sancta non quævis, sed illa vera, sicut epitheton *veri* tabernaculo additum, non minus ad sancta quam ad tabernaculum, eo loquendi modo, qui in scholis (i) Zeugma dicitur, referatur. * Verum autem tabernaculum seu sancta vera, non respectu falsorum aut fictorum, sed respectu umbratilium illorum & terrenorum dicuntur vera, id est perfecta, solida, cælestia, talia quibus hoc nominis demum perfecte competat, utpote in quibus Dens ipse vere habitat.

(k) Horum *minister* est Christus, λειτουργὸς, quemadmodum pontifex legalis erat minister sanctorum in terris. Pertinent enim hæc verba ad declarandum id quod dixerat, nostrum pontificem consedisse ad dextram throni Dei in cælis. Ministrum autem sanctorum esse, nihil aliud est, quam in sanctis Deo ministrare, circa sanctuarium occupari, eaque curare quæ ad Dei cultum in sanctuario peragendum pertineant. Sic ergo & Christus ministrat in cælis, id est Dei decreta in cælis residens exequitur, cælestia curat, & quæ ad cælestem Dei cultum in novo fœdere preceptum pertinent. (m) Vox λειτουργὸς non semper simplicem significat ministrum seu famulum; sed aliquando talem qui singulari cum autoritate & potestate munere suo fungatur: quemadmodum & pontifex legalis in tabernaculo seu circa divini cultus administrationem summam habuit autoritatem, quanta supremo sacrorum præsidi conveniebat.

Quod fixit Dominus & non homo. Vel causam his verbis apponit, cur tabernaculum cæleste, *verum* esse dixerit, quasi dicat, utpote quod non ab homine, ut illud sub lege, sed ab ipso *Domino*, hoc est summo illo Deo *fixum*, id est erectum & constitutum est. Illud enim demum tabernaculum verum esse necesse est, quod non hominum manus Deo, sed sibi ipsi Deus sua manu construxit. Vel hæc verba majoris illustrationis & amplificationis causa subjecit, ut tanto magis appareat, quantum cæleste tabernaculum a terrestri illo differat, quantumque illi præstet. (m) Sic & Paulus 2 Cor. 5. 1 terrestri & caduco corporis nostri mortalis tabernaculo, cæleste illud gloriosi corporis ex Deo ædificium nulla hominum manu factum opposuit. Eandem oppositionem habes infra, apud hunc ipsum autorem, inter sancta illa terrestria & hæc cœlestia cap. 9. 11. & 24. Similiter inter urbes hominum manu factas, & cælestem illam piis paratam, cujus architectus & opifex est ipse Deus cap. XI. 10.

(d) *Nexus.* (e) *κεφάλαιον quid denotet.* (f) *ἐπὶ pro ἐν*, in vel inter. (g) *Christi majestatis ne umbra quidem in antiquis pontificibus fuit.*

(h) *Thronus majestatis.* (i) *Zeugma* * *Vera sancta.* (k) *Christus sanctorum minister.* (l) *λειτουργὸς.* (m) *Oppositio inter manu facta, & ab ipso Deo facta.*

Vers. 3.

Verf. 3. *Omnis enim pontifex ad offerendum munera, & hostias constituitur.* Probat Christum pontificem esse ministrum sanctorum, argumento ducto a specie ad genus, ut in scholis loquuntur. (a) Nam si omnis pontifex ad offerendum dona & victimas constituitur, estque hoc ex natura sacerdotalis officii; sane necesse est ut simul sanctuarii minister constituatur, cum hoc sit illius genus. Posita autem specie ponitur genus. Cum ergo Christus sit constitutus pontifex, necesse est, (quod & statim subjicit autor) ut ille quoque offerat, proinde & sanctuarii minister sit.

Unde necesse est & hunc habere aliquid quod offerat. Non hic de eo agitur, an Christus simpliciter tantum habeat aliquid quod offerat, quemadmodum ex ipso autoris contextu patet; sed an reipsa offerat & sanctuario ministret. Quare verborum istorum sensus non ille tantum est, quasi Christus habeat quidem quod offerre possit, adhuc vero dubium sit an offerre velit, vel debeat reque ipsa offerat: sed etiam quod muneris sui ratione id omnino faciat. Quo sensu sæpe dicere solemus, *habeo quod tibi dem*, vel, *quod tibi dicam.* Id est dicere tibi vel dare aliquid volo vel debeo, sive dicendum aut dandum est tibi aliquid a me. Ex his vero autoris verbis apertissimum est, (b) Christum nunc in cælis offerre, nempe, ut infra cap. 9. 14 docebit autor, seipsum Deo. Probat enim, ut diximus, Christum ministrare, nempe ut ex præcedentibus & ex sequentibus patet, cælesti illi sanctuario; unde vero id probat, quam quod omnis pontifex, proinde & Christus, ad offerendum munera & hostias sit constitutus, ideoque si munere suo fungi velit, offerre omnino debeat. Hoc vero si faciat, sanctuario ministrabit.

Verf. 4. *Si ergo*, vel potius *si enim esset super terram, nec esset sacerdos.* Hic alteram versic. 2 partem confirmat, qua dixerat, illum esse sanctorum & tabernaculi veri, hoc est cælestis, non umbratici illius & terrestris, ministrum. Quia si in terra esset, ne sacerdos quidem esset. Hinc ergo apparet · eum cælestis tabernaculi ministrum esse illicque Deo offerre. (c) Unde necessario consequitur, Christum cum adhuc in terris esset, oblationem suam perfectam, expiatoriam, de qua in hac epistola agitur, non peregisse. An enim illam extra sacrarium suum, quod cælum est, peragere posset?

Cum essent qui offerrent, vel, *cum sint qui offerant secundum legem munera.* Rationem reddit ejus quod asseruit, nempe cur sacerdos non esset Christus, si in terris ministraret: quia scilic. jam alii sunt sacerdotes a Deo constituti, qui in terris ministrant, & munera offerunt: ex quorum numero Christus non est, nec esse potest, ut præcedenti capite fuit ostensum.

(d) Offerre autem *secundum legem* dicuntur, quatenus illis solis hoc juris & privilegii lex concessit, ut nemo alius salva lege arrogare sibi illud possit, ut in terris offerat, aut terreno sacrario ministret.

Verf. 5. *Qui exemplari & umbræ deserviunt cælestium.* Vel rationem quandam D. autor his verbis exprimit, cur Christus, si in terris esset, sacerdos esse non posset, nempe quia sacerdotes illi qui in terris degentes offerunt, umbræ tantum serviunt cælestium: at Christus pontifex non debuit servire umbræ cælestium: vel tantum a contrario illustrat id quod de pontifice nostro dixerat, nempe eum esse veri tabernaculi ministrum; legales vero pontifices umbræ tantum & exemplari illius cælestis tabernaculi servire.

Cælestium id est sanctorum. Sancta autem cælestia, cæleste illud sacrarium significant in quo Christus munere suo sacerdotali fungitur. Probat autem scripturæ testimonio, antiquos pontifices exemplari & umbræ cælestis sanctuarii servire.

Sicut responsum est Mosi, vel *sicut oraculo monitus est Moses quum consummaret tabernaculum, vide inquit omnia facito secundum exemplar, quod tibi ostensum est in monte.* Citat S. scripturæ verba quibus jubetur Moses tabernaculum illud antiquum & cuncta ad illud pertinentia conficere secundum typum sibi in monte ostensum. Tabernaculum igitur in monte ostensum erat prototypus seu archetypus.

(e) Tabernaculum a Mose confectum erat illius *ἀντίτυπον* & *ἔκτυπον exemplar* & *effigies.* Illud porro, quia exemplar quoddam erat divinitus ostensum, ad cujus formam Moses, quoad humanæ manus artificium posset, & materia pateretur, tabernaculum parari curaret, ratione formæ fuit haud dubie præstantius, quam quod ad similitudinem ejus ex materia crassa & terrea effictum est. Et quia in monte sublimi exhibitum est, respectu illius quod infra montem conficiendum erat, fuit quodammodo cæleste. Quanquam & hoc ipsum nil nisi inanis umbra veri illius sacrarii fuit, cujus Christus minister est, adeo ut tabernaculum antiquum exemplar tantum fuerit exemplaris, & umbra umbræ.

Verf. 6. *Nunc autem melius sortitus est ministerium.* Quasi dicat, Illi quidem umbræ cælestium inserviunt: at vero noster pontifex longe præstantius ministerium adeptus est, quatenus nimirum longe præstantioris tabernaculi minister est, quod etiam præstantiorem multo ministrandi rationem sibique congruam ac convenientem requirit.

Nunc autem, (f) Νυνὶ δὲ non est particula temporis hoc loco, sed adversativa, idemque valet quod *atqui.* Sic Rom. 7. 17. 1 Cor. 5. 11, & 7. vs. 14.

Ostendit autem, Christum præstantius ministerium esse adeptum ex eo quoque quod præstantioris etiam fœderis sit mediator, tantoque præstantius, quanto ipsum fœdus est præstantius, cum ait: *quanto & melioris testamenti*, seu *fœderis mediator est*, *quod in melioribus repromissionibus sancitum est.* Quanto fœdus est præstantius, cujus Christus est mediator, tanto præ-

(a) *Natura muneris sacerdotalis.* (b) *Christus nunc in cælis offert.* (c) *Christus in terris oblationem suam perfectam expiatoriam peregit.* (d) *Sacerdotium legalium privilegium.*

(e) *Tabernaculum antiquum cælestis exemplar.* (f) *Νυνὶ δὲ, pro atqui.*

stantius est etiam illius ministerium seu sacerdotium. Debent enim sibi dignitate respondere fœdus & sacerdotium; cum, ut superiori cap. diximus, sacerdotii dignitas ex fine & usu suo potissimum pendeat: (a) Finis autem & usus sacerdotii ex fœdere. (b) Fœdere enim divinæ promissiones sanciuntur, sacerdotio a nobis obtinentur. Atque hic jam altera capitis pars, qua comparatio novi fœderis cum antiquo continetur, incipit. (c) Mediatorem fœderis esse, nihil aliud est quam Dei esse interpretem & internuncium in fœdere cum hominibus pangendo, per quem scilicet & Deus voluntatem suam hominibus declaret, testatamque faciat; & illi vicissim divinæ voluntatis notitia instructi ad Deum accedant, cumque eo reconciliati pacem in posterum colant. Innuitur autem hoc loco, quod Paulus expresse dixit Gal. 3. 19, etiam veteris fœderis mediatorem fuisse, nempe Mosen. (d) Qua de re egimus in commentario in epistolam ad Gal. loco dicto. Notandum autem hic est Christum hac quoque in parte pontifices antiquos supergressum esse, quod illi quidem pontifices fuerint, sed mediatores fœderis non fuerint: (e) Christus autem fœderis, ejusque longe quam antiquum fuit præstantioris, & mediator simul sit & pontifex. Præstantius autem fœdus hoc esse quam illud, ex eo docet, quod hoc, nempe cujus Christus est mediator, in melioribus promissionibus sancitum sit. (f) Quivis videt, tanto præstantius esse fœdus, quanto præstantiora in illo continentur promissa. Cum ergo in novo fœdere, cujus mediator est Christus, pręstantiora promissa contineantur, necesse est ut vetere præstantius sit, & tanto quidem præstantius, quanto promissa ipsa sunt præstantiora. (g) Hinc vero perspicuum est, vitam æternam in veteri fœdere aperte promissam non fuisse, nec plenam omnium peccatorum remissionem. Cum enim utroque istorum nil possit cogitari præstantius, quo pacto, si utrumque in illo promissum fuisset, novum fœdus præstantiora promissa habere dici posset? Inprimis autem hoc de plena peccatorum remissione urgemus. Nam & hæc sola commemoratur in descriptione fœderis istius! & vitam æternam in promissis veteris fœderis (h) occulto sensu comprehensam fuisse non diffitemur. Quod vel ex Paulo manifestum est, qui verba legis, vitam illis promittentis Rom. 10. 5. Gal. 3. 12, qui omnia ejus præcepta exacte servassent, de vita æterna & justificatione, qualem per Christum adipiscimur, interpretatur & accipit. Lex ergo vitam quidem æternam occulto sensu promittebat; sed sub conditione exactę & omnibus numeris absolutę obedientię, ideoque nullam concedebat expiationem ratione pœnę æternę mortis; & quam concedebat ratione pœnarum quarundam temporalium, ea non ad omnia peccata, (k) sed tantum ad ignorantias & fragilitates ac lapsus quosdam, in quos hominibus incidere sit proclive, spectabat. (l) Populo tamen universo, postquam non leves dedisset pœnas, si reversus ad Deum, & pœnis illis ad saniorem adductus mentem esset, remissio omnium etiam gravissimorum criminum, quod ad pœnas temporarias seu ad hanc vitam spectantes attinet, etiam nullis victimis intervenientibus, perpetuo fœdere constituta fuit Levit. 26. 40 & deinceps usque ad finem. At vero novum fœdus apertissimam clarissimamque vitę æternę promissionem continet, ideoque vere vitam æternam promittere dicendum est. (m) Nam promissio occulta, & cui datur ignota, seu talis de qua nulli certo constare possit nisi illi tantum qui promittit, vere promissio dici non debet, eo præsertim sensu quo hic promissio, cum de fœderis promissionibus agitur, accipienda est. Præterea novum fœdus non requirit a quoquam omnibus numeris exactam absolutamque obedientiam, (n) sed vera pœnitentia, & ea vitę emendatione contentum est, ut ne unquam peccare Deumque offendere velimus, proinde divini spiritus auxilio freti, nulli in posterum peccato mancipati, omnibus autem virtutibus exornati simus, licet fieri possit ut humana fragilitate interdum adhuc labamur, (o) qua in re peccatorum continetur remissio. Contra quam adhuc diximus qui sentiunt, ajunt ideo promissa (p) novi fœderis vocari præstantiora, quia sint clariora. At nos vicissim quærimus, an illa adeo clara esse putent, ut ab hominibus certo ex ipso fœdere cognosci & credi potuerint, nec ne? Si illud dicant, negamus id non solum de peccatorum remissione, quam ipsa legis Mosaicæ, meritum operum requirentis, ratio respuit; sed etiam de vita æterna. Nec sine divinus autor ex eo quod aliquanto vel etiam multo clarius promissa in novo fœdere fuissent proposita, simpliciter ea præstantiora appellare potuisset; multo minus ex eo majorem novi fœderis, quam antiqui illius præstantiam colligere; adhuc etiam minus inde sacerdotium Christi quam legale præstantius esse elicere potuisset; quid quod ne aliud quidem fœdus ideo pangi, & prius abrogari ullo pacto conveniens fuisset. (q) Neque enim declaratio prioris fœderis, novum fœdus est, & a priori diversum: nec illud antiquat, sed stabilit atque illustrat. Novum fœdus non prioris tantum declarationem; sed novas conditiones, proinde & promissiones Dei nomine factas omnino postulat: nec Christus novi fœderis fuisset mediator; sed veteris tantum interpres quidam & explanator. Si posterius dicant, concedimus id quidem de vita æterna, sed non de peccatorum omnium plena remissione mores emendantibus concessa; quam nec occulta, nec aperta ratione in promissionibus ipsius fœderis per Mosen sanciti contineri, imo ei plane adversari asserimus. Verum, ut jam diximus, talis occulta promissio, pro promissione fœderis censeri vere non debet, sed ea tantum, quam quisque intelligere, & de qua ex fœdere certus, si conditiones præstiterit, esse possit.

Sancitum est, in Græco, νενομοθέτηται. quasi dicat *legislatum*, posita est species pro genere, tantoque justius; (r) quod novum fœdus legem quandam, id est præcepta varia contineat, quæ quisque exequi, si promissiones adipisci velit, teneatur.

Vers. 7. *Nam si illud prius culpa vacasset, non utique secundi locus inquireretur.* Probat quod asseruit, prius illud fœdus non habere tam præstantia promissa; ideoque non esse tam præstans ac novum: (s) quandoquidem culpa ac vituperatione non careat, non quidem tanquam per se malum; sed tanquam id

(a) *Altera pars capitis.* (b) *Fœdere divinæ promissiones sanciuntur, sacerdotio a nobis obtinentur.* (c) *Mediator fœderis.* (d) *Moses mediator veteris fœderis.* (e) *Christus & mediator & pontifex.* (f) *Novum fœdus antiquo præstantius.* (g) *Vita æterna in veteri fœdere aperte promissa non fuit.* (h) *Occulto sensu promissa fuit.* (i) *Qua conditione?* (k) *Expiatio sub vetere fœdere singulorum.* (l) *populo.*

(m) *Promissio occulta.* (n) *Conditio novi fœderis.* (o) *Peccatorum remissio.* (p) *Elenchus.* (q) *Declaratio fœderis non est fœdus.* (r) *Novum fœdus leges continet.* (s) *Antiquum fœdus culpa non vacavit.*

quod

quod defectu aliquo laboret, seu imperfectum sit. Unde apparet tam præstantia promissa in eo non contineri. Si enim illa contineret, reprehendi non posset. Quomodo enim istud fœdus, quod & promissiones omnium maximas ac divinissimas habeat, & conditiones illarum adipiscendarum omnium optimas ac convenientissimas præscribat, jure vituperari posset? Vituperabile autem illud fuisse, seu culpa non vacasse, ex eo probat, quod alteri, nempe novo, quæsitus fuerit locus, hoc est quod aliud se fœdus cum populo percussurum Deus promiserit. Cur enim aliud fœdus, priori abolito, iniret Deus cum populo, si prius illud promissionum, consequenter vero & conditionum præstantia ac bonitate alteri par esset, aut omni culpa vacaret? Non enim solent priora fœdera aboleri, & nova in eorum locum induci, nisi propter ipsorum defectus & vitia quædam, seu (ut supra de legibus cap. 7. 18 locutus est) propter earum infirmitatem & inutilitatem.

Vers. 8. *Vituperans enim eos*, vel potius *eis dicit.* Probat prophetæ verbis alteri fœderi quæsitum fuisse locum, illudque prius vituperatum esse. Verba enim Græca μεμφόμενος γὰρ αὐτοῖς λέγει, sic videntur esse interpungenda, (quod & (a) aliis quibusdam placuit) ut participium μεμφόμενος. non ad pronomen αὐτοῖς. hoc est Judæos, sed ad fœdus illud prius, quod ex superioribus intelligendum est, referatur, quasi dicat; Reprehendens enim, nempe fœdus illud, dicit eis, hoc est, Israelitis aut Judæis. (b) Pronomen loco nominis, Hebræorum more. Videtur enim autor in voce μεμφόμενος *vituperans*, plane ad verba sua respicere, quibus prius illud fœdus non fuisse ἄμεμπτον *invituperabile*, ut hac voce utar, dixerat. *Ecce dies veniunt*, vel *veniunt dicit Dominus.* Refert prophetæ verba Jerem. 31. 31, & sequentibus quibus Deus se novum fœdus cum populo percussurum pollicetur, priori fœderi dissimile: cujus ita meminit Deus, ut appareat id ab ipso reprehendi & vituperari, ut paulo post patebit.

Et consummabo, vel *perficiam.* (c) Particula *&* posita est pro *cum.* * Hebræi enim vocula *&* variie utuntur, pro variis, quas vocant, particulis indeclinabilibus, & pro relativis etiam pronominibus.

Super domum Israel & super domum Juda. Id est tale fœdus, quod ad Israëlitas & Judæos pertineat. Domus Israël sunt posteri & familia Israëlis seu Iacobi; quemadmodum domus Judæ, sunt posteri Judæ, unius ex Jacobi filiis. Distinguit autem istas familias, vel populos, non quod Judæ posteri non etiam sint Israëlis posteri; sed quod illo tempore in duas partes Israëlis posteri essent divisi: (d) & in una quidem parte decem erant tribus; quæ propterea communi nomine Israëlitarum vocabantur: in altera vero tantum duæ, (e) Juda & Benjamin, quæ tamen duæ a solo Juda denominabantur, quia hæc tribus erat illustrior, utpote in qua regiæ dignitatis decus esset; quemadmodum & (f) Ephraim aliquando pro decem illis tribubus ponitur, propter eandem causam.

Testamentum vel *fœdus novum*, διαθήκην quæ vox apud Græcos (g) testamentum proprie significat: sed hoc loco quemadmodum ex verbis prophetę patet, designat fœdus, & ita frequenter apud LXX accipitur, quos novi fœderis scriptores sunt secuti.

Vers. 9. *Non secundum testamentum* vel *fœdus quod feci patribus eorum.* Declarat quare novum fœdus percussurum se dixerit, quia nimirum non futurum est priori simile; sed ab eo diversum.

In die qua apprehendi manum eorum, ut educerem illos e terra Ægypti. Id est illo tempore quo apprehensa illorum manu eduxi eos ex terra Ægypti. Plane designat fœdus Mosaicum.

Quoniam ipsi non permanserunt in testamento vel *fœdere meo.* (h) Hic causam aperit, cur novum fœdus a veteri illo diversum percutere cum populo velit. Hæc autem est, quod antiquum illud fœdus tantarum virium non fuerit, ut populum in officio continere posset. Hinc enim factum est, ut populus ab eo desciceret, illudque transgrederetur. Itaque consequens ponitur, ut ex eo antecedens, id est (i) fœderis illius defectus & impotentia quædam intelligatur. Si enim in fœdere nullus fuisset defectus, nullum vitium, sed tantum in populo; propter solius populi vitium fœdus ipsum tolli non debuisset. Ideoque apparet, ut populi vitio, sic ipsius quoque fœderis defectu factum esse, quod observatum non fuerit.

Et ego neglexi eos, dicit Dominus. Prioris hoc est consequens. Qui enim non permanet in fœdere divino, negligitur a Deo, id est deseritur; nec solum deseritur, sed etiam punitur ab eo, & multis malis afficitur. Hinc ergo manifestum est, prius illud fœdus fuisse infirmum & inutile, quandoquidem non potuerit id prestare, ut populus Deum rite constanterque coleret, & legibus illius pareret, utque vicissim ab eo diligeretur, ac bonis omnibus cumularetur.

Vers. 10. *Quia hoc est testamentum quod disponam domus Israël post dies illos, dicit Dominus.* Rationem affert, cur dixerit, istud fœdus priori fore dissimile ab eoque diversum, quia nimirum tale futurum erat, ut sufficientes habiturum esset causas populum in officio continendi. Atque hoc est, quod sequentibus verbis significatur. *Domus Israël.* Nunc domus Israël latius sumitur, quam paulo ante. Solent enim sacrę literę iisdem verbis nunc plura, nunc pauciora includere, nunc brevius, nunc explicatius loqui; quod ad earum inter se conciliationem & intelligentiam notandum est. Hinc & illud est, (k) quod aliquando soli fidei salutem & justificationem adscribant: aliquando vero fidei alias adjungant virtutes, easque nunc plures, nunc pauciores: nempe quia illic fidei vocem latius sumunt, ejusque amplexu reliqua comprehendunt; hic strictius & distinctius.

Dando leges meas in mentem eorum, & in corde eorum superscribam eas, Hic describit istud fœdus. (l) Participium διδοὺς, Hebræorum more, positum est pro indicativo, id est *do* vel *dabo*, cujus rei rei exempla habes inter alia Act. 26. 20. Rom. 7. 13 & 9. 28. 1 Cor. 3. 19. Quanquam si subaudias verbum substantivum εἰμὶ *sum* vel ἔσομαι. *ero*, erit Græcismus, sed cum ellipsi conjunctus, quasi dicat, non ut olim curabo leges meas in lapideis tantum tabulis inscribi, sed tale fœdus cum illis feriam, ut meæ leges ipsorum mentibus & cordibus insculpantur. Quia vero his verbis describitur fœdus divinum, apparet inde, inscriptionem hanc divinarum legum in mentibus hominum ex fœderis natura pendere ac proficisci; ideoque hæc verba intra

(a) *Piscator.* (b) *Pronomen pro nomine.* (c) *Et pro cum.* * *Particula & usus.* (d) *Israelitæ pro 10 tribubus.* (e) *Judas pro duobus.* (f) *Ephraim pro 10 tribubus.* (g) *Vox testamenti pro fœdere.*

(h) *Causa novi fœderis.* (i) *Fœderis antiqui impotentia.* (k) *Fidei vox.* (l) *Participium pro indicativo.*

vim & efficaciam accipienda esse, non vero ad ipsum inscriptionis effectum necessario porrigenda, qui semper in libera hominis potestate positus est. Id ipsum docent & sequentia Dei verba vers. 12, quibus ipse Deus causam seu modum ac rationem hujus rei aperit, quæ ingenti illius gratia ac misericordia populo exhibenda continetur. Hac futurum dicit, ut populus tanto ardore sibi serviat, suasque leges observet. At hoc modo non nisi volentibus divinæ leges inscribuntur. Sensus ergo est: Tale percutiam fœdus quod maximas & sufficientissimas vires habebit, populum meum in officio continendi. *(a)* Leges menti inditas & cordi inscriptas habere, nihil aliud est quam earum ita semper meminisse, ut ne unquam ab iis declines studeas, operamque des.

Et ero eis in Deum. Hoc consequitur ex priore: quemadmodum & superius illud, huic oppositum, *& ego neglexi illos*, consequebatur ex eo, quod & populus fœdus divinum neglexerit; quod similiter inscriptioni divinarum legum in cordibus hominum opponitur. Id est, Ero ipsorum summus protector, omnibusque eos beneficiis cumulabo.

Et ipsi erunt mihi in populum. Vel hoc idem re ipsa est cum priore, ejusque amplificatio quædam, mutua constans relatione, qualem & supra cap. 1. 5 habuimus in verbis illis: *Ero illi in Patrem, & ipse erit mihi in filium*; vel perinde est ac si dicat: Et illi mecum agent, quemadmodum meum populum decet. Utrique fungemur nostris partibus: ego benefaciendo; illi recte agendo meque colendo.

Vers. 11. *Et non docebit unusquisque proximum suum, & unusquisque fratrem suum dicens, cognosce Dominum.* Id est non erit opus ut alter alterum moneat & hortetur, ut mea decreta measque leges cognoscat, & cognitas exequatur: sed omnes ea animi alacritate ad me cognoscendum ferentur, ut monitore opus habituri non sint.

(b) Proximus autem & *frater*, pro eodem sumuntur. In lege enim permutantur inter se nomina, *amici, fratris, proximi.* Vide Levit. 19. 18.

Quoniam omnes scient me. Iterum de efficacia, non de effectu ipso Deus loquitur.

A minori usque ad majorem eorum. In Græco est, *a parvo eorum usque ad magnum eorum*, eodem sensu. Potest hoc & de ætate, dummodo jam divinæ cognitionis sit capax; & de statu ac dignitate cujusque intelligi.

Vers. 12. *Quia propitius ero iniquitatibus eorum, & peccatorum eorum* (In Græco adhuc additur *καὶ τῶν ἀνομιῶν αὐτῶν, & transgressionum ipsorum*) *non memorabor*, vel *non recordabor amplius.* Hic nobis tam ardentis in se studii causam aperit Deus, simulque fœderis istius rationem explicat: *(c)* nempe quod in eo propitius esse velit iniquitatibus populi sui, nec peccatorum ac transgressionum ejus unquam memor esse. Hoc tantum beneficium obstringet omnium animos, & vim illis quodammodo faciet, ut Deo sese penitus consecrent, inque legum ejus assidua observatione constantes permaneant, quod cum non quævis peccatorum remissio possit efficere, patet inde talem hic intelligendam esse, cujus eæ sint vires; nempe plenam & perfectam, qua vere & ex animo pœnitentes, sincteque in posterum viventes, omnium anteactorum criminum reatu solvuntur, non tantum ratione pœnę ac mortis temporarię, sed etiam æternę, vitaque immortalis illis destinatur. Hæc enim demum peccatorum remissio, conditione ejus quam diximus pœnitentię adjecta, hanc vim habet, ut homines a peccatis abstrahere, Deoque inposterum mancipare possit.

Voces *injustitiarum, iniquitatum, transgressionum*, quibus hic peccata designantur, similiter docent, agi hic de quorumvis etiam gravissimorum peccatorum remissione. *(d)* Hinc videmus talem peccatorum remissionem, propriam esse novi fœderis promissionem. His enim verbis re ipsa probatur id quod superius dictum fuerat, novum fœdus esse in præstantioribus promissionibus sancitum quam vetus. Hic est sensus istorum prophetæ verborum mysticus. *(e)* Literalis erat, quod Deus Judaicum populum ex captivitate Babylonica liberaturus, & sic præterita illorum gravissima peccata & scelera obliteraturus esset, sublatis nimirum pœnis eorum temporariis, quo tanto beneficio popolus Deo mirifice obstringi, & ad ipsum in posterum constanter colendum adduci debuit. Verum hic sensus longe exilior est, quam ut verbis tam augustis plene & in solidum respondeat. Nam neque tunc ullum fœdus novum & a priori diversum proprie loquendo Deus cum populo inivit, nec beneficium illud tantarum prorsus fuit virium, ut populum in officio continere perpetuo posset, ideoque apparet, spiritum sanctum alium quendam hoc longe augustiorem designare sensum. Literali ergo sensu, ista remissio de ablatione temporarię illius pœnę re ipsa perfecta intelligi debet: sensu vero mystico de promissione ablationis æternæ imprimis pœnę, a Deo sub conditione pœnitentię suo tempore peragendę, quemadmodum natura fœderis requirit. Atque hinc est, cur Judæi illius divini beneficii, utpote præteriti, tandem obliti, iterum in varia peccata prolapsi a divina lege desciverint: Christianus vero seu novi fœderis populus perpetuo ad officium faciendum Deoque alacriter serviendum excitetur, quo promissum illud bonum, cujus jure jam gaudet, reipsa tandem consequatur, nec eo sese sua culpa indignum reddat.

Vers. 13. *Dicendo autem*, vel *dum dicit novum, veteravit prius.* Jam ostendit istis spiritus divini verbis repudiari quodammodo & reprehendi fœdus antiquum. Dum enim dicit Deus se novum fœdus percussurum, eo ipso antiquat prius. Unde sane apparet, illud vituperabile fuisse, ac proinde tantas ac tam præstantes promissiones nequaquam habuisse. Hinc certe manifestum est, *(f)* novum fœdus a veteri plane diversum esse, nec ut a multis creditur, sola claritate aut perspicuitate, sed ipsis promissionibus conditionibusque differre.

Quod autem antiquatur & senescit prope interitum est, vel, *ut dispereat*, seu *evanescat.* Obiter & velut *ἐν παρέργῳ* ex superioribus infert, vetus fœdus, quamvis tum temporis adhuc videretur apud Judæos vigere, & stante eorum templo ac republica stare, ipsum tamen ad interitum vergere, utpote jam antiquatum a Deo ac senescens. Quod enim senescit, id licet adhuc extet & appareat, brevi tamen interiturum

(a) Leges cordi inscriptas habere. *(b)* Proximus, frater, amicus, *idem in lege significant.* *(c) Fœderis novi ratio, illiusque efficacia.*

(d) Plena peccatorum remissio, novi fœderis propria. *(e) Sensus literalis.* *(f) Novum fœdus a vetere diversum.*

disperi-

dispariturumque est; cum senescere nihil aliud sit, quam sensim destrui ac aboleri. Idem ergo & fœderi Mosaico ominatur autor, nec omini defuit eventus. Templo enim & Judæorum repub. non multo post eversa, religio quoque Mosaica ac publicus ille Dei cultus in fœdere antiquo præscriptus intercidit & disparuit, ita ut reliquiæ tantum quædam, & nil nisi rudera ejus hodie appareant.

CAP. IX.

ARGUMENTUM.

(a) Pergit autor in comparatione novi & veteris fœderis ratione expiationis peccatorum, ostenditque quantum novum præstet veteri: quod perinde est, atque si sacerdotium cum sacerdotio conferret. Fœdus enim, ut alibi jam diximus, & sacerdotium, per quod peccatorum expiatio peragitur, inter se connexa sunt. Unde, quemadmodum superiori capite a sacerdotio ad fœdus transiit autor: ita nunc a fœdere ad sacerdotium regreditur. Primo ergo πρότασιν istius comparationis explicans docet quid vetus fœdus habuerit, (b) quod ad sacerdotium peccatorumve expiationem attinet, & quid ei defuerit. (c) Deinde ἀπόδοσιν subjiciens, quantum hic vetus fœdus a novo superetur, ostendit: quorum illud unam, hoc alteram capitis partem constituit.

(a) *Argumentum capitis.* (b) *Partes capitis duæ. Prior ad vers. 11.*

Vers. 1. HAbuit quidem & prius vel *primum*. In Græco additur particula illativa οὖν, (d) *ergo* vel *igitur*; quæ indicat hæc superioribus ita subjici, ut aliqua ratione ex iis deducantur. Videntur autem non tam connecti cum proxime præcedentibus (licet etiam cum his aliquo modo cohæreant,) quam cum iis quorum occasione autor in superiorem de fœdere antiquo sermonem devenerat; nempe cum iis quæ de comparatione Christi cum sacerdotibus Leviticis dixerat: in quibus asseruit cap. 8. 5, 6, illos umbræ serviisse cælestium, seu in terrestri tabernaculo Deo ministrasse, victimasque obtulisse, Christum autem præstantiorem adeptum esse ministerii functionem. (e) Huc ergo aliquo modo rediens, veluti per epanalepsin quandam repetit & fusius explicat ea quæ antea breviter de Leviticis sacerdotibus dixerat, quantoque dignitatis intervallo Christus eos hac in parte antecellat, in sequentibus ostendit.

Et primum. Quædam exemplaria addunt vocem *tabernaculum*, quasi hic de tabernaculo, non de fœdere velit loqui D. autor: nec recte ex superioribus inferretur hæc oratio, cum jam a tabernaculo ad fœdus digressus fuerit autor; nec sequentia recte ad tabernaculum referri possent. Si vero hæc verba ad fœdus referantur, & ex superioribus rectissime inferetur hæc oratio: & sequentia aptissime quadrabunt. (f) Itaque vera est lectio, quæ non addit vocem *tabernaculum*, sed simpliciter habet: *habuit ergo & primum*, nempe fœdus. Proxime enim, de fœdere loquens dixerat, *dum dicit novum, antiquavit primum.*

(g) *Justificationes*, id est instituta, jussa. Justificationum enim seu δικαιωμάτων nomine reddere solent Græci veteris testamenti interpretes vocem *chukkim*, quæ instituta, decreta & præcepta significat.

Culturæ seu *cultus*; λατρείας. Quę vox genitivo casu cum voce δικαιωμάτων cohæret, significatque instituta de cultu nempe divino, seu quibus descriptus est modus Dei colendi: qualia erant pręcepta de variis sacrificiis & oblationibus, aliisque rebus ad cultum divinum spectantibus.

Et sanctum seculare, κοσμικὸν in Græco, *mundanum*. Intelligitur tabernaculum vel sanctuarium; quod *seculare* seu *mundanum* vocat, respectu illius cælestis; ita ut mundanum idem, quod terrenum sit. Vel hinc apparet non esse superius vocem *tabernaculi* legendam, ut dictum est. Quomodo enim tabernaculum diceretur habuisse tabernaculum?

Vers. 2. (h) *Tabernaculum enim factum est.* Explicat quale sanctum hoc seculare fuerit. Incipit enim a posteriori explicare ea, quæ primum fœdus habuisse dixit: primum enim describit sanctuarium; deinde, quem prius nominaverat veteris fœderis cultum: tum porro, quid temporibus illis quidque sacrificiis expiatoriis defuerit ostendit.

Primum in quo erant candelabra, & mensa, & propositio panum. Tabernaculum *primum* opponitur *secundo*, quod vocabatur sanctum sanctorum: de quo paulo post.

Propositio panum. Matth. 12. 4 dicitur *panes propositionis* inversa loquendi ratione. Utroque modo significantur panes positi coram Deo.

Quod dicitur sancta. Quod, scilicet *tabernaculum*, non *qua*, ita ut pronomen ἥτις in Græco ad vocem σκηνὴ, id est *tabernaculi*, non ad vocem *propositionis* referatur, contra quam fecit Latinus interpres: quare & sequens vox ἅγια in neutro plurali, non ἁγία in fœminino singulari legi debet. Opponuntur enim *sancta*, *sanctis sanctorum*. Et prius quidem tabernaculum vocabatur *sancta* simpliciter: secundum autem *sancta sanctorum*, vel *sanctum sanctorum*.

Vers. 3. *Post velamentum autem secundum, tabernaculum quod dicitur sancta sanctorum*, id est sanctissimum tabernaculum. (i) Hebræi enim cum superlativos non habeant, vel addito adverbio *valde*, vel repetitione positivorum superlativos exprimere solent.

Vers. 4. *Aureum habens thuribulum & arcam testamenti circumtectam ex omni parte auro. Thuribulum* θυμιατήριον est in Græco. (k) Altare significatur, in quo adolebantur incensa Deo Exod. 30. 7. quod revera quidem in primo tabernaculo erat; sed quia secundo velo, quo posterius tabernaculum a priore dividebatur, adhærebat, & isti tabernaculo adeo vicinum erat, propterea illud secundo tabernaculo tribuit autor. Præter hoc altare thuribulum (l) aliquod fuisse in sanctis sanctorum nihil legitur, nec in libris Moysis, nec alibi. Neque sane id consentaneum est. Nam in sacratius illud tabernaculum ingredi sine suffitu non licuit; itaque thuribu-

(d) *Nexus.* (e) *Epanalepsis.* (f) *Lectio vera.*

(g) *Justificationes pro institutis.* (h) *Tabernaculum antiqui fœderis.* (i) *Hebræi superlativos non habent.* (k) *Altare aureum.* (l) *Thuribulum.*

lum, quo ad suffitum faciendum uti debuit summus pontifex, ead ex sacratiore illo tabernaculo primum petere non potuit.

In qua urna aurea habens manna, & virga Aaron quæ frondueràt, & tabulæ testamenti. Voces ἐν ᾗ referendas esse ad *arcam*, non ad σκηνὴν, seu *tabernaculum*, tabulæ fœderis docent, quæ in ipsa arca erant; & de arca, non de tabernaculo nunc agi versiculi sequentis initium indicat, ubi pronomine αὐτῆς arca significatur. Oppositio etiam istorum *in qua*, & *supra quam*, versu sequente, idem postulat. Verum quomodo in arca fuit & (a) urna mannæ & virga Aaronis; cum expresse legamus, nihil in arca fuisse præter tabulas fœderis? Aut ergo particula * *in* hoc loco latius extendenda est, ut includat ea etiam quæ alicui rei adjacent, seu circa eam sunt: sic dicitur Joannes in Bethabara baptizasse Joh. 1. 28, quia prope seu circa eam baptizavit. Sic Josue dicitur fuisse *in Jericho*, cum tantum esset in ejus vicinia Jos. 5. 13. Hoc sensu primo loco exprimit autor ea quæ circa arcam erant; urna nimirum aurea cum manna, & virga Aaron; deinde quæ in ipsa arca, nempe tabulæ fœderis; denique sequenti versu ea quæ supra arcam, videlicet Cherubim: & hæc fortassis fuit causa, cur sub particula *in* prius complexus sit vicina arcæ, quam intus posita, ut hac gradatione uti posset. Aut dicendum est, successu temporis factum esse, ut & urna mannæ, & Aaronis virga in arcam ipsam fuerint imposita.

Vers. 5. *Superque eam*, vel *supra ipsam autem erant Cherubim gloriæ, obumbrantes propitiatorium, de quibus non est modo dicendum per singula. Cherubim* sunt imagines humanæ alatæ.

Gloriæ, id est gloriosi, seu splendidi. (b) Gloria enim pro splendore sæpe ponitur.

Propitiatorium. Id est arcæ operculum; quod ἱλαστήριον est a Græcis interpretibus appellatum, quod nempe Deus cum Mose ex hoc operculo loquens suaque dans responsa populo, propitium se præberet. (c) Quanquam huic appellationi ansam dedit ambiguitas quædam nominis Hebræi, quo operculum illud vocatur. Id enim est *Capporeth* a verbo *Caphar*, quod in *Kal tegere*, *operire* significat, in *Piel*, *expiare*, quod apud Græcos interpretes est ἱλάσκεσθαι. Itaque licet nomen Hebræum simpliciter reddi possit, *operculum*: Græci tamen interpretes alteram verbi, a quo deducitur, significationem secuti, ea voce id reddiderunt, quæ operculum illud a cæteris omnibus operculis distingueret, eique esset peculiaris. Et consentaneum est, spiritum quoque divinum id ipsum voce ista ambigua significare voluisse.

Vers. 6. *His vero ita compositis, in prius quidem tabernaculum semper introibant* vel *introeunt sacerdotes, sacrificiorum officia consummantes.* (d) Descripto tabernaculo, nunc etiam rationem cultus describit; qui secundum duplex tabernaculum, erat & ipse duplex. Priorem describit hoc versiculo; alterum sequenti.

(e) *Semper* διὰ παντὸς significat hoc loco quotidie seu singulis diebus.

Vers. 7. *In secundum autem semel in anno solus pontifex non sine sanguine quem offert.* (f) Apparet hinc, oblationem illam pontificis non fuisse positam in ipsa mactatione pecudum, proinde nec oblationem Christi illi respondentem, de qua autor agit, in ipsius morte fuisse peractam; sed post mortem demum per ingressum ejus in cælum. Dicitur quidem etiam ipsa mors (g) Christi oblatio & victima, sed ob similitudinem cum sacrificiis voluntariis seu pacificis, & quidem ob id præcipue, quod Deo valde grata & accepta fuerit. Quo pacto & alia præclara pietatis opera, oblationes & victimæ Deo, dici possunt, & in scriptura dicuntur. Vid. cap. 13, 15, 16.

Pro sua & populi ignorantia, vel *pro suis & populi ignorantiis*, ὑπὲρ ἑαυτοῦ καὶ τῶν τοῦ λαοῦ ἀγνοημάτων. Videtur post vocem ὑπὲρ subaudienda esse particula τῶν, cujus (h) ellipsis etiam alibi occurrere solet: sic ut nomen ἀγνοημάτων etiam ad pontificem ipsum, non solum ad populum referatur, hoc pacto: *pro suis & populi ignorantiis.* Hunc sensum & vetus interpres secutus est; nisi quod pluralem numerum, qui est in textu Græco, mutarit in singularem, *pro sua, & populi ignorantia.* Porro ellipsin articuli hujus habes inter alia Joh. 5. 36 τοῦ ἰωάννου pro τῆς τοῦ ἰωάννου 1 Joh. 2. 2 περὶ ὅλου, pro περὶ τοῦ ὅλου τοῦ κόσμου.

Ignorantiis. Hic videmus, (i) quæ peccata in illo anniversario sacrificio fuerint expiata: Ignorantiæ nimirum, hoc est talia peccata, quæ, ut supra vidimus, vel ex ignorantia sive oblivione juris alicujus divini, (in tanta enim legum, earumque ad ritus varios, non solum ad res natura sua honestas spectantium, facile aliquid ignorari aut memoria excidere poterat) vel ex ignorantia facti & circumstantiarum; vel etiam ex humana quadam imbecillitate, quæ perinde fere atque ignorantia, præsertim juris, factum reddere poterat excusabilius, profecta fuerant. Itaque ad hoc peccatorum genus restringi debent illa Levitici verba Levit. 16. 34. Confer vers. 16 20, 34, cum jubetur sacerdos in hoc anniversario sacrificio *omnia peccata populi* expiare, vel sanctuarium ab illis expurgare.

Vers. 8. *Hoc significante spiritu sancto, nondum propalatam esse sanctorum viam, adhuc priore tabernaculo habente statum.* His & sequentibus verbis ostendit autor, & fœderis antiqui imperfectionem, & temporum illorum infelicitatem, quibus tabernaculum & cultus ille externus duravit. (k) Nam primo docet tum temporis nondum fuisse patefactam in cælos viam. Deinde sacrificiorum illorum in expiandis peccatis infirmitatem ostendit. Quod posterius in sequentibus facit, prius hoc versu, quo docet, quid ea res significarit, (l) quod in secundum illud tabernaculum nemini patuerit ingressus, præterquam semel in anno summo sacerdoti. Ait ergo, spiritum sanctum, cujus instinctu hæc omnia facta traditaque sunt, id per eam rem declarare voluisse, quod nondum patefacta fuerit sanctorum via, id est via in sancta, nempe vera illa & cælestia ducens, quamdiu istud tabernaculum statum suum habuit, hoc est quamdiu ex Dei instituto durare & sanctum esse debuit: Illius autem

(a) *Urna mannæ, & virga Aaronis.* * *Particula in.* (b) *Gloria pro splendore.* (c) *Propitiatorium.* (d) *Cultus antiqui fœderis.* (e) *Semper pro quotidie.*

(f) *Oblatio pontificis.* (g) *Christi mors qua pacto dicatur victima & oblatio?* (h) *Ellipsis.* (i) *Peccatorum in anniversario illo sacrificio expiatio.* (k) *Temporum antiqui fœderis infelicitas.* (l) *Clausus sanctorum aditus.*

profanatio

profanatio, ut sic dicam, & abrogatio, ita ut non amplius sit nefas cuivis in illud ingredi, apertum esse omnibus in sancta cælestia ingressum declarat. Sancta enim illa verorum sanctorum erant typus: clausa via in illa sancta typus etiam erat nondum manifestatæ in sancta cælestia viæ. Apertio viæ & ingrediendi in sancta illa cuivis concessa potestas (quod tum factum est, cum Deus non amplius quidquam valere tabernaculum illud voluit) libertatem quoque, seu ut inferius autor loquitur, παῤῥησίαν in cælestia sancta ingrediendi omnibus concessam designat. Unde etiam, simul atque Christus spiritum emisit ac mortem obiit, qua nobis in cælum aditus apertus est, velum illud sacrarii scissum ruptumque fuit, ne quenquam amplius sacrarii aditu prohiberet. (a) Nam quod adhuc in sancta illa cælestia nullus, præter summum pontificem nostrum Christum, ingrediatur, id non fit propterea, quod jus & libertatem in ea intrandi Christi cultores non habeant: sed quod mortalis naturæ exuvias prius deponere debeant; quibus suo tempore, nempe in Christi adventu, depositis, tunc cæleste illud sacrarium, immortalitatis domicilium, certatim petent, & cujus jure nunc gaudent, tunc possessione sempiterna fruentur.

Vers. 9. *Quod parabola est.* Docet tabernaculum illud fuisse *parabolam*, hoc est simile quiddam, seu exemplar quoddam. Ἥτις, scilicet σκηνὴ *tabernaculum*; ideoque pronomen ἥτις verti debet *quod*, non *quæ*, secus quam fecit Latinus interpres. Παραβολὴ, scilicet ἦν, *fuit*.

Temporis instantis, vel, *in tempus instans.* Εἰς τὸν καιρὸν τὸν ἐνεστηκότα, hoc est parabola tempori illi tunc labenti & instanti serviens. Opponitur enim tempus illud instans tempori futuro, seu, ut ℣. 10 loquitur, *tempori correctionis*. Tabernaculum vero illud, cujus rei parabola, hoc est simile quiddam seu exemplar fuerit, jam diximus; nempe veri illius & cælestis tabernaculi.

Secundum quod munera & hostiæ offeruntur, quæ non possunt secundum conscientiam perfectum facere servientem. Καθ' ὃ, nempe καιρὸν. Latinus, *juxta quam*, ea exemplaria secutus quæ legunt καθ' ἣν, nempe σκηνὴν, vel παραβολὴν. Declarat tempus illud instans, cui tabernaculum parabolicum, ut ita dicam, fuit deputatum. Illi nempe tempori quo etiam parabolica sacrificia offerri sunt solita. Ubi simul innuit, jure optimo tabernaculum hoc non habere nunc statum suum, id est non stare, nihil amplius valere. Sublatis enim parabolicis sacrificiis, quæ tantum ad tempus correctionis fuerunt instituta, & ipsum hoc parabolicum tabernaculum tolli fuit necesse. (b) Sacrificia vero illa umbram tantum & imaginem fuisse verorum, ex eo docet, *quod non potuerint secundum conscientiam perficere servientem.* Τὸν λατρεύοντα. Cultus Dei in sacrificiis istis positus designatur.

(c) *Perficere* hoc loco est expiare, quemadmodum & supra cap. 7. ℣. 11, 19, 28, vidimus. (d) *Secundum conscientiam perficere*, seu expiare, nihil aliud est, quam, ut ex oppositione eorum peccatorum apparet, quæ per legalia sacrificia expiata fuisse versu sequenti dicuntur, ea peccata tollere, quæ conscientiam ipsam, non carnem tantum maxima ex parte polluebant & aggravabant; tollere reatum peccatorum gravissimorum; atque ita tollere, ut non solum temporarias pœnas non metuas, sed nec æternas, & porro æternam vitam speres, certusque sis, te ob anteacta peccata, quamvis gravissima, ab ea exclusum non iri, (e) dummodo mutato vitæ consilio sancte in posterum vivas, & quantum tantæ salutis adeo explorata spe, tantaque Dei gratia inflammatus, & ejus auxilio fretus, conniti queas, purum te ab omni peccato serves.

Vers. 10. *Solummodo in cibis.* Ostendit qualia peccata legalibus sacrificiis fuerint expiata, (f) quibus in rebus hæc sacrificia fuerint constituta.

In cibis, nempe si quis impurum aliquem cibum gustasset.

Et in potibus. Si quis verbi causa ex impuro aliquo secundum legem vase bibisset, vel potu, in quem impuri quidpiam incidisset, usus esset.

Et variis baptismatibus, id est ablutionibus; si quis videlicet ablutionem aliquam in lege præceptam neglexisset.

Et justitiis vel *justificationibus* δικαιώμασι, id est institutis. Vide versu 1 hujus capitis.

Carnis, id est ad carnem seu corpus spectantibus, significantur reliqua omnia ritibus illis externis & lege ceremoniali definita, qualis inter cætera erat vel contactus rei cujuspiam impuræ. (g) Licet enim & peccata quædam adversus morales, ut vocant, leges admissa, sacrificiis illis expiata fuerint: nulla tamen ex iis animo elato divinæque legis contemptu perpetrata, proindeque conscientiam vere polluentia; sed ea tantum, ut jam monuimus, in quibus vel excusabilis aliqua ignorantia vel infirmitas quædam hominibus perquam familiaris, nec Dei clementia prorsus indigna, locum habuit. (h) Præterea hactenus tantum expiata fuerunt, quatenus sacrificiis illis, facta prius injuriæ, si cuipiam illata esset, compensatione, pœna talium peccatorum non alia quam ad carnem, hoc est ad corpus & ad hanc vitam spectans, ablata fuit. Nam æterna iis auferri non potuit.

Usque ad tempus correctionis imposita, ἐπικείμενα, nempe δῶρα seu *munera* superiori versiculo nominata. Licet enim θυσίαι seu *victimæ* fœminino genere posteriori loco fuerint nominatæ: potest tamen adjectivum cum priori substantivo ratione generis convenire, ut taceam neutra pluralia posse ad substantiva plura diversi generis referri. Id tantum obstare videtur, quod prius adjectivum δυνάμενα versic. superiore cum victimis posterius nominatis cohæreat. Vetus interpres legit ἐπικειμένοις, *impositis*, quod recte de cibis, potibus, baptismis, aliisque legibus ac justificationibus carnis modo nominatis diceretur, nisi Græcorum codicum obstaret fides. Vide quid hic notant Beza. Hic videmus aperte, qualia inprimis peccata sub lege per sacrificia illa fuerint expiata, seu, ad quæ peccata expianda ea fuerint instituta. Videmus etiam, quam vim in peccatis expiandis habuerint, nempe quod ad veras illas & graves conscientiæ labes eluendas pertingere nequiverint, nec per ea expiatos omnis pœnæ divinæ metu solvere. Carnis potissimum labes mundabant, ne ob eas impuri censerentur homines, & a civili conversatione ac reipublicæ usu prohiberentur. Ait autem munera ista & sacrificia carnis maculas abluentia non

(a) *Occupatio.* (b) *Sacrificia antiqua imago verorum.* (c) *Perficere pro expiare.* (d) *Secundum conscientiam perficere.* (e) *Conditio peccatorum remissionis consequendæ.* (f) *Sacrificia legis.* (g) *Quæ peccata moralia expiaverint?* (h) *Et quatenus.*

in perpetuum fuisse instituta: sed tantum *ad* (a) *tempus correctionis, διορθώσεως.* Intelligit tempus, quo omnia quæcunque vel ad divinum cultum, vel ad populi divini felicitatem pertinent, corrigenda, & in optimum statum perducenda erant: tempus nimirum Christi, qui adveniens, ut mulier illa Samaritana dixit Joh. 4. 25. annunciaturus nobis erat omnia; quo tempore carnalis ille cultus in spiritualem conversus est, taleque sacrificium institutum, cujus beneficio homines secundum conscientiam penitus expurgantur, ita ut omnium etiam gravissimorum criminum reatu coram Deo soluti, pœnarumque non temporalium tantum, sed & æternarum metu liberati, immortalis vitæ spe exultent, tantisque Dei muneribus ac gratia incensi, & ne ea ejusve fructu futuro unquam excidant toti amore Dei ac justitiæ flagrent, & ad omne bonum opus incitati ferantur. Adhuc habuimus comparationis inter fœdus antiquum & fœdus novum, ratione tabernaculi & cultus, protasin: sequitur nunc apodosis, in qua sacerdos summus sacerdoti summo, tabernaculum tabernaculo, cultus cultui, victima victimæ, oblatio oblationi, expiatio denique expiationi opponitur.

Vers. 11. *Christus autem.* (b) Duobus versiculis, hoc & sequenti, complexus est D. autor omnia quæ ad hanc apodosin pertinent; quæ deinde in sequentibus amplificat & illustrat.

Assistens, seu *adveniens*, vel, *postquam advenit pontifex futurorum bonorum.* Παραγενόμενος ἀρχιερεύς, id est exortus pontifex. (c) Sæpe enim in scripturis advenire quippiam dicitur, cum primum exoritur, vel existere incipit. Quæ enim existere incipiunt, veluti ex alio loco ad nos venire videntur. Exortus autem hic dicitur Christus ratione pontificatus; ideo dicit τὸ παραγενόμενος ἀρχιερεύς, *exortus pontifex.* Respicit ad tempus quo primum Christus a Deo sacerdos æternus, secundum ordinem Melchisedec, est constitutus.

(d) Dicitur autem esse pontifex *futurorum bonorum*, ad differentiam pontificis antiqui. Per *futura bona* intelligi possunt tum ea bona, quæ respectu legis erant futura, tum quæ respectu hujus seculi sunt futura. Respectu legis futura erat perfecta peccatorum expiatio. Respectu hujus seculi futura est vita immortalis & sempiterna, perfectæ expiationis complementum. (e) Istorum bonorum pontifex dicitur Christus, quia per ejus sacrificium & oblationem illa consequimur; ipse est, qui curat, ut his bonis potiamur; non secus ac legalis pontifex curabat, ut bona sub lege promissa, quæ quidem hujus vitæ erant, in populum redundarent.

Per amplius & perfectius tabernaculum non manufactum. Si hæc verba dependent a verbo *introivit*, ℣. sequentis, quomodo Christus per tabernaculum idque majus & perfectius ingressus dicitur in tabernaculum, seu, in sancta majora illa & perfectiora? (f) Aut igitur particula διὰ, *per*, idem hoc loco valet, quod *cum*, ita ut hæc verba non dependeant a sequenti verbo *introivit*, sed pertineant adhuc ad pontificatus Christi descriptionem quandam ab adjuncto; quasi dicat pontifex majus habens & perfectius tabernaculum: Aut dicendum est, autorem istum, quia commemoravit ℣. 2, 3, duplex tabernaculum terrestre, duplex etiam in cælesti illo domicilio ac templo adytum, duobus illis antiqui templi sacrariis aliquo modo respondens, considerare. Unum est commune magis & latius, in quo degunt angeli; alterum intimum ac sacratissimum, in quo est ipsius divinæ majestatis thronus. Licet enim unum ab altero non ita forte sit separatum, quemadmodum sacraria illa in templo parietibus ipsis sejuncta erant; sufficit tamen, si splendore ac claritate inter se differant: non secus atque in regum amplissimo aliquo penetrali, distinguere potes locum, in quo ipse regalis thronus positus est, utpote majori magnificentia conspicuum, a loco reliquo, quamvis continuo. Ut taceam & tabernaculum illud interius ac sacrarius olim cum priori fuisse continuum, & non nisi velo distinctum; cum sine tali corporeo ac crasso dissepimento unum ab altero distingui non posset. In cælo autem differentia splendoris atque gloriæ pro velo est. Christus ergo in ipsum sacratissimum Dei penetrale ingressurus per prius illud transire necesse habuit: quemadmodum & legalis pontifex per primum tabernaculum intrabat in secundum.

Favet huic sententiæ 1 quod antea, ut vidimus ℣. 2, 3, duplex tabernaculum commemoraverit & descripserit autor: unde ipsius comparationis apodosis requirit, ut duplici tabernaculo duplex etiam opponatur in cælo locus: unus sacer, alter sacratissimus.

2 Quod hæc verba videantur pendere a sequenti verbo *introivit*, quemodmodum indicat particula *neque* sequentem incipiens versiculum. Hæc enim ea copulare solet, quæ sub uno verbo continentur, quod hic est, *introivit*.

3 Quod id videatur requirere summa divini numinis majestas, ut in illo cælesti domicilio quod proculdubio patentissimum est, sacratissimus sit quidam locus, illius inaccessæ lucis splendore maxime radians, in quo ipse Deus supremus rerum omnium dominus resideat; (h) cui sanctum illud sanctorum, in quo etiam thronus Dei esse dicebatur, responderit.

Amplius seu *majus* dicitur non tantum ratione quantitatis; sed etiam ratione præstantiæ.

Ideo addit: *& perfectius*, id est præstantius, nempe terrestri illo:

Huc pertinet & quod sequitur, (i) *non manufactum*, quale erat illud sub lege. (k) Verum ostendere volens autor amplius se quiddam his verbis complecti, quam prima fronte appareat, declarat, quid illis significet.

Id est hujus creationis vel *creaturæ*, quasi dicat non hoc tantum dicere volo, quod tabernaculum illud, in quod pontifex noster Christus introivit, non sit humana manu aut arte factum; sed etiam quod non sit ex numero visibilium creaturarum, quæ licet nec ipsæ ulla hominum manu aut industria sint factæ, manufactis tamen sunt similes, quia & crassæ & corruptioni sunt obnoxiæ, non secus ac illa: quo sensu & apostolus 2 Cor. 5. 1, ædificium illud gloriosi corporis huic caduco corpori nostro opponens, id non manufactum esse dixit. Aut si mavis, *non hujus creaturæ* tabernaculum Christi dicitur, quod non sit constructum ex materia vel ulla re, quæ pertineat ad numerum creaturarum oculis nostris subjectarum, ex quibus conficiuntur omnia quæ manibus hominum

(a) *Tempus correctionis vel tempora restitutionis Act. 3.* (b) *Pars capitis secunda.* (c) Advenire *pro* exoriri. (d) *Inter Christum & antiquum pontificem oppositio.* (e) *Christus futurorum bonorum pontifex.* (f) Per *pro* cum.

(g) *Dupleis in cœlo adyti consideratio.* (h) *Oppositio inter Christi & pontificis antiqui tabernaculum.* (i) *Non manufactum.* (k) *Quid hac voce complectatur.*

sunt,

funt. Itaque hæc verba, *non hujus creaturæ*, latius extendenda sunt, quam proprie significant illa, *non manufactum*. Neque enim statim sequitur: si non est manufactum, ergo non est hujus creaturæ; nisi manufactum, ut diximus, sic sumamus, ut illud etiam per metaphoram significet, quod manufacto simile est: qualia sunt omnia quæ sunt hujus creaturæ seu creationis, id est ea quæ ab initio mundi sunt condita: vel (quod eodem recidit) sic, ut complectatur omnia quæ ratione materiæ ejusdem sunt generis cum manufactis; quales sunt res omnes initio mundi a Deo conditæ: ex iis enim res manufactæ constant. (a) Hinc autem apparet aliam esse creationem seu creaturam Dei, hujus mundi creatione longe præstantiorem, cujus nempe & forma & materia alterius sit generis, hac quam videmus longe pulchrior, purior, subtilior & stabilior. Atque ad hanc creationem cæleste illud pontificis nostri tabernaculum, quod ipsius summi Dei domicilium & templum est, pertinet.

Vers. 12. *Neque per sanguinem hircorum & vitulorum.* (b) Nunc etiam opponit sacrificium ipsum Christi, sacrificio pontificis antiqui. Pontifex antiquus per sanguinem hircorum & vitulorum ingrediebatur in sancta Levit. 16. 12, 15. 18: Christus vero non per sanguinem tam vilem, sed per sanguinem preciosissimum, qui alius esse non potuit, quam ipsius proprius. Nam sanguis quidem humanus sanguine brutorum; sed sanguis Christi sanguine cæterorum omnium hominum longe est pretiosior: cum ipse quoque cæteris hominibus omnibus, imo omnibus creaturis longe sit præstantior, Deoque charior ac propior, utpote unigenitus ejus filius.

Addit ergo autor: *sed per proprium sanguinem.* (c) Διὰ positum pro διὰ, ut sæpe. Notandum autem est, autorem, ut elegantiæ istius comparationis consuleret, usum esse in priori membro voce *per*; licet pontifex legalis non tantum per sanguinem hircorum, & vitulorum, hoc est fuso prius sanguine istorum animalium, seu interveniente sanguinis eorum fusione, sed etiam cum ipsorum sanguine in sancta fuerit ingressus ℣. 7. Verum quia in Christi sacrificio similitudo eo usque extendi non potuit, cum Christus non alienum, sed suum sanguinem fuderit, nec sanguinem suum post mortem, sed seipsum, & quidem jam immortalem depositis carnis & sanguinis exuviis, quippe quæ regnum Dei possidere nequeant, in cælesti illo tabernaculo obtulerit: proindeque non cum sanguine, sed tantum fuso prius sanguine; seu interveniente sanguinis sui fusione, in sancta fuerit ingressus: Idcirco D. autor minus de legali pontifice dixit, quam res erat; vel potius ambiguitate particulæ *per*, quæ, ut non multo ante diximus, etiam idem quod *cum*, in sacris literis significare solet, comparationis concinnitati consulere voluit. Aliter enim ex parte in Christi sacrificio res sese habuit, quam in illo antiquo. In antiquo illo, ut & in aliis, quæ pro peccato lege divina constituta erant, non offerebatur ipsum animal mactatum, hoc est nec in odorem suavitatis, ut scriptura loquitur, adolebatur, sed renes ejus & a adeps tantum; nec inferebatur in sancta, sed illius sanguis tantum. In Christi autem sacrificio non sanguis ipsius, quem mactatus effudit, sed ipse offerri, & in illa sancta cælestia ingredi debuit. Idcirco infra ℣. 14 dicitur seipsum, non vero sanguinem suum Deo obtulisse: licet alias comparatio cum sacrificiis expiatoriis postulare videretur, ut hoc posterius potius diceretur.

Introivit semel in sancta. (d) Ingressus in sancta necessario ad sacrificium istud requiritur: nec ante oblatio, in qua sacrificii ratio potissimum consistit, peragi potuit, cum ea in sanctis istis fieri debuerit ℣. 7. Hinc manifestum est, pontificis nostri oblationem & sacrificium non in cruce, sed in cælo peractam esse, & adhuc peragi.

Semel. Non quotannis, ut pontifex legalis.

In sancta. Illa nimirum vera, in quibus ipse Deus vere habitat. Vide versiculum præcedentem.

Æterna redemtione inventa. (e) Jam opponit expiationem per Christi sacerdotium partam expiationi veteri. *Redemtionis* nomine intelligit expiationem seu liberationem a reatu peccatorum. Esse enim peccati reum, ac proinde mortis ac damnationis mancipium, gravissima est servitus atque captivitas. *Æternam* autem dum dicit, tacite causam reddit, cur dixerit Christum semel tantum ingressum esse in sancta; quia nimirum hoc suo ingressu ac sui ipsius oblatione, in sempiternum homines expiavit, ut dicitur cap. 10. ℣. 14. (f) Æternam ergo redemtionem invenit Christus quatenus omnium hominum in se credentium, qui & olim vixerunt, & nunc vivunt, & ad mundi usque finem victuri sunt, omnia peccata non præterita tantum, sed & futura penitus expiavit, sic ut ista expiatio ad quævis & tempora & peccata pertineat, dummodo quispiam ad Christum quoque vere pertineat. Legalis expiatio quotannis peracta, nec in futurum spectabat, nec quævis peccata tollebat; sed ad eos tantum, qui tunc, cum fiebat, viverent, & ad peccata præterita, & quidem anni proxime præcedentis, solummodo expianda pertinebat. Ideo æterna non erat, sed tantum annua.

Verbum autem εὑράμενος vel εὑρόμενος (nam utroque verbo diversa utuntur exemplaria) non notat actionem quæ ingressum Christi in sancta antecesserit, quasi prius Christus redemtionem invenerit, quam in sancta ingressus fuerit: sed quod illo ipso ingressu eam invenerit, id est pepererit. Vide quæ diximus cap. 1. ℣. 3 in participio ποιησάμενος, & capite 6 versu 13.

Vers. 13. *Si enim sanguis hircorum & taurorum.* Confirmat id quod dixit, Christum redemtionem æternam unica sua oblatione peperisse. Ut id obtineat argumento a minori ad majus ducto (g) probat, Christum peccata conscientiam nostram polluentia expurgasse. Horum vero expurgatio efficit, ut in posterum Deo serviamus, id est peccatis depositis justitiam omni studio colamus: quod ubi fit, illic nulla amplius pro peccatis oblatione est opus, quemadmodum è contrario, cum peccata non deponuntur, & post expiationem homines iterum in ea relabuntur, (quod fit, cum expiatio nullas vires habet homines a peccatis abstrahendi) iterum opus est oblatione & sacrificio, si debeat eorum consequi remissio. Nam ut unica oblatione expientur homines iisdem peccatis perpetuo mancipati, nihiloque per expiationem meliores effecti, haud est consentaneum. Itaque oblatio aut homines a peccatis abducendi vim habere debet, efficiendique ut

(a) *Præter hujus mundi creationem dari aliam.* (b) *Inter Christi & pontificis antiqui sacrificium oppositio.* (c) *Διὰ pro διὰ.*

(d) *Ingressus in sancta necessario ad sacrificium oblationemque requiritur.* (e) *Oppositio inter expiationem Christi & pontificis antiqui.* (f) *Æterna redemtio.* (g) *Argumentationis autoris vis & ratio.*

sancte in posterum vivant: aut hominibus semper ad peccata redeuntibus, semper & illa repetenda est, nec æternam redemtionem afferre potest. (a) Constat inde Christi oblationem nemini revera prodesse, cum sit unica, nisi illi qui fide in Christum suscepta, sancte in posterum vivit, & excusso peccati jugo, Deo se totum mancipiat.

Ait igitur: *Si enim sanguis taurorum & hircorum.* Tauros vocat, quos versu superiore vocavit vitulos, tum propter ætatis confinium in vitulis illis seu juvencis, quæ mactabantur, quo pacto etiam vitula pro vacca aliquando ponitur: tum per synecdochen quandam unius speciei pro altera, aut pro bovino genere. In illo enim anniversariu pro totius populi peccatis sacrificio, ad quod respicit autor, non taurus ullus proprie loquendo, sed pro populi quidem peccatis hircus, pro pontificis autem peccatis juvenca seu vitula mactabatur. Atque hæc est causa, cur D. autor hæc animalia conjungat; idem fit infra cap. 10. ℣. 4.

Addit *& cinis vitulæ aspersus* vel *aspergens.* Hic ritus Num. 9 describitur. Non est necesse ad argumentum autoris concludendum, ut hic vitulæ cinis ponatur fuisse typus sanguinis Christi. Non enim hic ducitur argumentum a typis ad antitypum, (nisi forte per accidens) sed ab imparibus. Quod ideo monemus ne quis hinc colligendum putet, autorem oblationem Christi expiatoriam cum aliis sacrificiis conferre, præterquam cum anniversario illo, in quo summus pontifex in sancta sanctorum intrabat. (b) Quanquam libenter fatemur cinerem istum fuisse sanguinis Christi typum, eumque egregium; quatenus nimirum hic cinis quovis temoore, quemvis, qui eo conspersus esset, a carnis quibusdam maculis emundandi vim habuit, & quiddam fuit perpetuum, ex Dei solius decreto, non vero hominis cujusquam arbitrio pendens, semper enim cinerem illum in promptu esse oportuit. Sic namque & sanguis Christi quovis tempore quosvis homines, dummodo eo conspersi, id est a peccatorum sordibus abluti sint, ab eorundum reatu emundandi vim habet, perpetuumque quoddam est expurgandæ conscientiæ remedium, ipsius Dei consilio institutum.

Aspersus. in Græco est *ῥαντίζουσα aspergens.* Tribuitur cineri illi aqua diluto, aspergendi actio, non quod cinis ipse quempiam proprie loquendo consperserit; sed per metonymiam quandam, quod eo homines aspersi fuerint: qua ratione gladius verbi causa vulnerare quempiam dicitur, propterea quod gladio vulnus infligatur. (c) Itaque rectius vertitur *cinis aspergens* quam *aspersus.* Nec enim cinis ipse conspergebatur, sed homo cinere.

(d) *Sanctificat*, id est mundat. Sanctus enim opponi solet polluto, κεκοινωμένῳ.

Κοινὸς, id est commune, pro polluto, & κοινοῦν, *commune fieri*, pro pollui sumitur in sacris literis; quia quod commune est & in promiscuo usu positum, pollui facile solet, sanctum certe esse non potest: cum sanctum id sit, quod a communi usu sejunctum est ac segregatum.

Ad emundationem seu *puritatem carnis.* Docet quæ sit ista sanctificatio seu emundatio, sanguine hircorum & vitulorum, cinerisque aspersione facta, nempe quod illius sanguinis oblatione & hujus cineris aspersione factum fuerit, ut homines ratione carnis mundi censerentur. Carnis illæ maculæ & labes, quibus forte contaminati fuerant, nihil illis hoc pacto expiatis oberant; fas ipsis erat cum aliis versari, templum adire, sacris interesse, ad Deum accedere, hostias contingere, carnibus earum vesci, &c. Carnis ista puritas erat causa finalis simul & effectus oblati sanguinis & conspergentis cineris.

Vers. 14. *Quanto magis sanguis Christi.* (e) Videri alicui posset, non debuisse autorem a minori ad majus, sed potius a pari argumentum ducere, cum utrobique rationum æqualitas esse videatur, ita ut tam hoc, quam illud pariter sese habeat ad suum effectum producendum; sanguis quidem pecudum ad carnis emundationem: sanguis vero Christi ad emundationem conscientiæ. Sed notandum est, animalium sanguinem ejusque oblationem, non ita prorsus sese habere ad carnem emundandam, quemadmodum sanguis Christi per spiritum a Deo oblati sese habet ad emundandam conscientiam: quam enim vim natura rei inspecta sanguis animalium fusus, & in sacrario oblatus habet ad id, ut carnem emundet aut emundare censeatur? Nonne iste carnis emundatæ effectus haud aliter, quam solo Dei decreto ad sanguinis istius fusionem oblationemque fuit adstrictus? utque vim hanc habere censeretur, annon aliunde jam prorsus de divino decreto constare debuit? (f) At vero Christi sanguis, postquam fusionem ejus Christi ipsius in sacrario illo cælesti oblatio consecuta est. seu Christi sanguinis fusione cum ipsius Christi oblatione conjuncta (quo pacto Christi sanguinem hic considerat autor, cum eum idcirco Christus fuderit, ut sese pro nobis in cælesti sacrario tanquam pontifex simul & victima offerre posset) natura rei inspecta vim maximam habet ad expurgandas conscientiæ labes, seu purgationis istius verissima & efficacissima est causa. Oblatione enim Christi, ut & alibi jam diximus, & infra dicemus, ipsius de salute nostra singularis atque unica in cælis cura continetur, ex qua sane conscientiæ nostræ emundatio, peccatorumque plenissima remissio, tanquam ex causa sua manat ac proficiscitur. (g) Porro ut sanguis Christi vim tantam habere censeatur perspecta mortis Christi natura, illiusque circumstantiis, quisque facile ea de re admoneri potest. Sanguine enim suo doctrinæ suæ veritatem valide asseruit: sanguine suo fuso in cælum immortalis vitæ domicilium penetravit, ut quod verbis promiserat, exemplo cunctis testatum faceret: sanguine suo fuso in cæleste illud sacrarium ingressus seipsum immaculatum Deo pro nobis obtulit: sanguine suo fuso omnem in cælis & in terra potestatem, omne judicium nostræq; salutis arbitrium adeptus est. Atque ad hoc obtinendum sanguis a Christo fusus non qualiscunque conditio fuit, quæque natura ac vi sua propria nihil eo conferret: sed cum tam arduum virtutis, obedientiæ, Deoque tam gratum ac summa cum ejus gloria conjunctum contineat opus, ex natura quoque sua vim quandam habuit ad conciliandam Christo tantam potestatem, adeoque ad pariendam nobis conscientiæ emundationem. Hæc qui animo perpendit, an dubitare potest, se Christi sanguine ab omni scelerum labe expiatum iri, si toto pectore fidem ejus susceperit, & in posterum sese quantum vitæ sempiternæ spe coniti queat, ab omni peccati labe purum intamina-

(a) *Christi oblatio cui prosit.* (b) *Cinis juvencæ sanguinis Christi typus.* (c) *Versio rectior.* (d) *Sanctificat pro mundat.*

(e) *Cur autor ab imparis argumentum ducat non a pari?* (f) *Christi sanguinis oblationisque vis.* (g) *Mortis Christi dignitas & effecta in mundanda conscientia.*

tumque

tumque servet? Hac ergo mortis Christi vi naturaque inspecta, jure optimo D. autor argumentum hoc suum, non tanquam a paribus, sed tanquam ab imparibus, seu a minori ad majus ducit atque concludit.

Sanguis Christi. Τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ. (*a*) Emphasis quædam in his D. autoris verbis esse videtur, ut tanto magis appareat, quantam vim Christi sanguis in emundanda conscientia nostra habeat; quasi dicat, sanguis non hominis alicujus vulgaris, qui tamen plus valere deberet, quam pecudum, sed ipsius Christi sanguis, illius unigeniti Dei filii, a dextris Dei in cælestibus collocati, & supra omnia evecti. An hic sanguis non multo majorem vim habebit ad emundandam conscientiam, quam sanguis pecudum habuit ad carnis emundationem? (*b*) Sanguini porro Christi, ut hoc nunc dicamus, D. autoris verba prævertentes, tribuitur emundatio conscientiæ nostræ, tum quatenus est sanguis fœderis, quo novum fœdus sancitum est, tum quatenus est sanguis victimæ, quæ pro nobis in cælesti illo sacrario offertur, quem utrumque modum D. autor conjunxit; nisi quod priorem posterius, posteriorem vero prius, quippe ad Christi pontificatum pertinentem, sicut prior ille ad mediatorium Christi munus refertur, explicet, quæ duo Christi munera merito in sanguine ejus commemorando conjunxit: (*c*) Christi enim morte inter se connectuntur. Mediatorium in morte desiit, pontificium incepit, quo vero pacto Christi sanguis quatenus est sanguis fœderis conscientiam nostram emundet, in sequentibus videbimus. (*d*) Illud nunc addere libet Christi sanguine non tantum hactenus novum fœdus sancitum esse, quatenus ad id a Deo fuit adhibitus, non secus ac olim ad vetus fœdus sanciendum adhibitus fuit vitulorum & hircorum sanguis ℣. 19, sed etiam quatenus mortis Christi natura ac conditione inspecta, maximam ad eam rem vim ex sese habeat. Quis enim de fœderis illius veritate dubitaverit, ad quod confirmandum ipsius Christi, qui fœdus hoc Dei nomine pepigit, quique rex noster cælestis evasit, sanguis effusus sit? Jam quo pacto Christi sanguis, quatenus victimæ sanguis est, conscientiam nostram emundet, ipsum autorem hic docentem audiamus.

Addit enim, Chtistum victimam simul & pontificem describens, *qui per spiritum æternum*, (*sanctum* habet vulgata) *semetipsum obtulit immaculatum Deo.* His enim verbis clare explicat, unde Christi sanguis tantam vim habeat, ut conscientias nostras emundet. Indenimirum, quod eo fuso Christus in cælesti illo sacrario per spiritum æternum semetipsum immaculatum obtulerit Deo. Liquet hinc Christi sanguinem hactenus peccata nostra expiandi vim habere quatenus ejus fusionem consecuta est ipsius Christi in cælis oblatio, quæ consequi haudquaquam potuisset, nisi prius Christus sanguinem suum fudisset. (*e*) Neque vero solum, ut id hoc loco addamus, Christi sanguis, quatenus victimæ sanguis est, expiandi vim & efficaciam sumit a Christi in cælis consecuta oblatione: sed etiam, quatenus sanguis fœderis est, maximam vim a consecuta Christi resurrectione & gloria accepit. (*f*) Mors enim Christi resurrectione ejus & gloria quasi animatur, ac tum demum ingentes illius sunt vires, cum hunc qui confirmandi novi fœderis causa mortem oppetiit, ipsum Dei filium Christumque fuisse agnoscimus; quod certe sine ipsius resurrectione eamque consecuta gloria fieri non potuit. Tum demum enim & immensam Dei charitatem in Christi pro nobis traditi morte conspicimus, & ex Christi ipsius tanto erga nos amore haud dubiam salutis spem concipere possumus; tum demum ex morte vel ignominiosissima exitum ad immortalem vitam patere cernimus; tum demum fœdus istud, quod tam precioso sanguine sancitum est, pro sacratissimo prorsus ducimus. Mitto, quod si Christus non resurrexisset ex mortuis, qui ideo mortuus est, quod Christum, id est populi divini regem sese ferret, omnem vim eo ipso mors illius amisisset; quin vim quidem, sed ad abrogandam dictis ejus fidem habuisset; quo pertinet, quod vitam sempiternam Dei nomine nobis promittens sese nobis eam daturum postque a mortuis resuscitaturum asseruerit: imo aperte, doctrinæ suæ confirmandæ causa, a mortuis se tertia die resurrecturum esse dixerit; quare nisi dictis respondisset eventus, omnis illico doctrinæ Christi autoritas concidisset. (*g*) Sed ad Christi oblationem revertamur, quam D. autor non uno modo pontificis antiqui oblationi opponit, * quod Christus per spiritum eumque æternum obtulerit. Pontifex sub lege offerebat & ingrediebatur in sancta carne circumdatus, & infirmus: (*h*) At Christus spiritu æterno, id est divina vi repletus fuit, quæ illi omnem mortalitatem ademit, eumque æternum nec ulli interitui obnoxium effecit. Spiritus enim iste æternus dici videtur, non tantum quod æternum in Christo resideat; sed per metalepsin, quod eum æternum efficiat; quo spiritu si Christus destitutus fuisset, in cælesti illo adyto sese offerre, illicque in perpetuum degere haudquaquam potuisset. Itaque his verbis, de quibus alioqui multa disseruntur ab interpretibus, (ut fieri necesse est loci alicujus genuino sensu aut non perspecto, aut repudiato) exprimitur causa, ob quam factum sit, cur Christus, antehac non tantum natura mortalis & carne circumdatus, sed etiam victimæ instar occisus, in cælesti illo sacrario, immortalitatis domicilio, Deo tanquam pontifex offerre semetipsum possit, id nempe spiritus æterni beneficio, qui Christum penitus consecraverit, & omni naturæ infirmitate ademta æternum effecerit, corrigisse. Quod ergo supra cap. 7. ℣. 16 dixit, Christum *secundum virtutem* seu, *vim vitæ indissolubilis*, pontificem factum esse, nunc dicit, Christum per spiritum æternum obtulisse, quid enim aliud est, rem ipsam si spectes, *vis* seu δύναμις *vitæ indissolubilis*, quam spiritus iste æternus? Non absimili ratione Paulus, cum de Christo agit, quatenus definitus seu constitutus est Dei filius in potentia ex resurrectione a mortuis, id est quatenus rex cælestis & æternus populi divini, post resurrectionem, a Deo summa cum potentia est effectus; (*i*) *spiritus sanctitatis*, vel *sanctificationis*, meminit Rom. 1. 3, aitque Christum *secundum spiritum sanctificationis*, filium Dei definitum esse, non secus ac *secundum carnem* filius Davidis fuerit. Cum enim *carni* Christi, hoc est ei quicquid in natura ac generatione illius humani fuit, spiritum istum opponat, quid aliud intelligit, quam spiritus divini vim in Christum, cum jam filios Dei & rex cælestis constitueretur, effusam,

(*a*) *Emphasis.* (*b*) *Sanguis Christi conscientiam emundat.* (*c*) *Mediatorium Christi munus in morte desiit pont. ficium incœpit.* (*d*) *Christi sanguine novum fœdus sancitum.* (*e*) *Christi sanguis vim suam sumit a consecuta ipsius in cælis oblatione.* (*f*) *Mors Christi resurrectione animatur,*

(*g*) *Inter oblationem Christi & pontificis antiqui multiplex oppositio.* (*) *Prima,* (*h*) *Spiritus æternus.* (*i*) *Spiritus sanctificationis.*

quæ

quæ eum omni mortalis naturæ conditione abolita penitus consecravit, Deoque & natura & robore simillimum ac divinissimum, cælestisque imperii plane capacem effecit. Huc referri debet & illud Petri, cum ait Christum, ut in Græco textu legitur 1 Petr. 3. 18, *mortificatum quidem fuisse carne, vivificatum autem spiritu.* Ubi quemadmodum caro Christi, mortificationis ejus ac proinde mortis fuisse causa dicitur: sic spiritus, nempe divinus in Christo, vivificationis ejus seu vitæ fons & origo statuitur. (a) 2. Oblationem Christi oblationi pontificis antiqui opponit, quod Christus seipsum obtulerit; Pontifex autem ille non seipsum, sed sanguinem animalium cæsorum: quam vero vim sanguis iste oblatus, & coram operculo arcæ in sacrario illo sparsus, re ipsa inspecta, habere potuit ad carnis emundationem? At Christus ipse in cælesti sacrario pro nobis oblatus, an non gratissima prorsus est Deo victima? an ullum est eorum qui vere Christi sunt, peccatum, quod hujus tam sanctæ victimæ oblatione, tantique pontificis apud patrem illum cælestem autoritate atque cura expiari nequeat? 3 Quod immaculatum seu inculpatum seipsum obtulerit Christus. Nam & victima olim quam maxime pura ac omni labe vacua esse debuit: quare cum ipse pontifex fuerit victima, omni labe ac macula carere debuit. At antiquus pontifex cum in sacrarium intraret atque offerret, nondum fuit immaculatus; quandoquidem tum adhuc non suorum minus, quam populi peccatorum expiationem procu arit: Christus autem cum in ipsum illud cæleste sacrarium ingrederetur, seseque Deo offerret, jam ab omni labe purus fuit non solum respectu vitæ innocentissimæ, quam sine minima peccati macula transegit: sed etiam, quo multo magis respexisse autorem capite 6. vs. 26, 27, 28, diximus, habita ratione immortalis naturæ, quam omni infirmitatis labe solutus, in cælestia illa adyta ingressurus, æternoque illo spiritu afflatus & imbutus, adeptus est. (b) Porro quid oblatione Christi significetur, jam antea monuimus. Non enim hæc proprie de Christo dicuntur, sed propter Christi cum antiquo illo pontifice comparationem, & ad eum allusionem. Significatur nempe Christi pro salute nostra peccatorumque nostrorum expiatione singularis & unica cura; sed cura tanto pontifice digna, eique congrua, qui non, ut antiquus ille, propria potestate conferendæ salutis destitutus, ab alio eam vere impetrare necesse habeat: sed qui ipse omni in cælis & in terra imperio potitus, omneque judicium a patre sibi traditum, adeptus, propria potestate suos omni peccatorum reatu solvat, omnibus pœnis eximat & vitæ sempiternæ compotes tandem efficiat. Unde tanto magis apparet, quo pacto ex Christi morte & sanguine, eamque consecuta in cælis oblatione, conscientiæ nostræ purgatio haud dubie consequatur.

Purgabit. (c) Futurum idem hic valet, quod præsens. In talibus enim argumentationibus a comparatione ductis libenter utimur in altera parte futuris. Si hoc est, multo magis erit illud. Non enim ad temporis, sed ad rei consequentiam tantum respicimus; cum sæpe etiam de rebus præteritis sic concludamus.

Conscientiam nostram. Conscientia opponitur *carni.* Animalium sanguis oblatus purgabat carnem: Christi per spiritum oblati sanguis pertingit usque ad conscientiam nostram, eamque expurgat.

Ab operibus mortuis. Hæ sunt conscientiæ sordes & labes, opera nimirum mortua, id est opera mortifera. (d) Per metalepsin enim, quod mortem afferant, mortua dicuntur. (e) Ab operibus istis conscientia nostra purgatur, non tantum quod ab eorum reatu coram Deo, proinde & a pœnis liberemur: sed etiam, quod reatus istius sensu, pœnarumque metu soluti, maximo conscientiæ nostræ onere levemur. Non frustra enim conscientiam purgari dicere maluit D. autor, quam verbi causa animum, interiorem nostri partem, carni oppositam. Nempe ut ostenderet illud quoque malum, illam conscientiæ carnificinam Christi sanguine tolli, qua homines scelerum sibi conscii divina horrent supplicia. Id sane certum est, veram ac solidam conscientiæ tranquillitatem, in iis qui peccarunt, eo niti, quod Deus ipsos omni peccatorum reatu solutos velit: sed nihilominus fieri posset, ut homines peccatorum reatu coram Deo soluti essent, nec tamen pura ac tranquilla conscientia gauderent, quippe hujus rei notitia aut certa fide destituti. Sanguis ergo Jesu Christi per spiritum æternum Deo oblati, non tantum peccatorum nostrorum reatum omnem abolet, sed etiam ejus rei certissimam nobis fidem facit, ut supra vidimus. Unde fit, ut in eorum animis, qui sanguinis & sacrificii Christi vim gustarunt, summa conscientiarum oriatur tranquillitas, meritoque dicere possis, eos, licet antehac multorum criminum conscientia gravatos, amplius nil conscire sibi, nulla pallescere culpa. (f) Et sane hic est ille scopus quem sibi Deus in Christi morte, & iis quæ eam sunt consecuta, proposuit. Nec enim idcirco Christi sanguine sese obstringere & novum fœdus sancire voluit, quod periculum esset, ne promissis suis stare nollet ille qui veracissimus est, ac fidei servantissimus: sed ne ullum nobis divinæ gratiæ & clementiæ argumentum deesset: atque hinc etiam est, cur eum a morte resuscitatum & immortalitate donatum in cælos evexerit, omnemque salutis nostræ curam & arbitrium ei commiserit. (g) Distingui namque debet vis & efficacia mortis Christi, eorumque quæ post eam sunt secuta ab illorum scopo ad quem collimavit Deus: licet vis illa huic scopo subserviat, utque is attingi possit, faciat. Vis mortis Christi & consequentium maxima est; tum ad Deum, ut promissiones suas impleat, obstringendum; tum ad earum effectum nobis reipsa exhibendum: scopus vero ille est quem diximus, nempe ut nobis tantæ Dei gratiæ tantæque salutis ac peccatorum remissionis certa & indubitata fides fieret: quo de ea plane certi nostrum vicissim officium faciamus, totosque nos Deo consecremus. Unde & D. autor hunc finem seu effectum purgationis conscientiæ nostræ, a nobis præstandum, in sequentibus apponens, eo ipso docuit quod in conscientiæ nostræ purgatione, non tantum immunitatem a pœnis, ex reatus coram Deo ablatione ortam, sed etiam securitatem ab iis, ex ablati reatus haud dubia notitia profectam, incluserit. (h) Porro quod ad immunitatem a pœnis attinet, pœna non tantum est mors temporaria, sed etiam æterna, vitæ illi sempiternæ opposita. Ab æternæ mortis pœna victimæ illæ sub lege adeo neminem liberarunt, ut ne temporariæ quidem morti, seu capitis supplicio quenquam eximere

(a) *Oppositio secunda.* (b) *Christo oblatio tribuitur.* (c) *Futurum præsentis vim hoc loco habet.*

(d) *Metalepsis.* (e) *Conscientiæ nostræ purgatio.* (f) *Scopus Dei in Christi morte.* (g) *Distingui debet a scopo Dei efficacia mortis.* (h) *Pœna peccatorum.*

potue-

poterint: alias quasdam præter capitis supplicium leviores hujus vitæ pœnas aut incommoda tollebant. Neque enim (a) Deus leges suas omnes sanguine scripsit, seu cuivis delicto pœnam capitis constituit; sed singulari justitia & æquitate legis rigorem moderatus est, quasdam leges capitis pœna sanxit, quarum violatio nullis sacrificiis tolli potuit, quibusdam delictis constituit & mulctam & sacrificium. (b) Mulctam persolvendam homini læso, sacrificium sibi, id est pœnam quidem sibi debitam remisit, sed injuriam homini factam compensare voluit. Sic verbi causa forte constituta fuit pœna seu mulcta dupli, tripli, quadrupli, ei qui damnum accepit persolvenda; sed præter hanc etiam sacrificio furtum fuit expiandum, quod Deo benignissimo erat pro pœna. Denique alia erant omnis quidem veri criminis expertia, ut si quis verbi causa mortuum, & quidem ex officio, sepeliendi illius causa, (qua in re pietas potius quædam erat) contigisset: quia tamen hoc & alia huic similia impuritatis cujusdam in lege fuerunt damnata, idcirco sacrificio aliquo aut lustrali aqua erant expurganda. In levioribus ergo peccatis, vel carnis inquinamentis expiandis omnis sacrificiorum illorum erat usus. At graves noxæ mortis pœna luendæ erant. Unde & David, peccatum illud suum nullis animalium victimis expiabile agnoscens Psal. 51. vs. 17, 18, 19, *si voluisses*, inquit Deum alloquens, *sacrificium, dedissem utique, holocaustis non delectaberis*, intellige in talium criminum expiatione: propterea que ad solam Dei misericordiam ac clementiam confugit, & spiritus cordisque contriti sacrificio in tanti criminis emundatione Deum placare instituit. Cujus tamen sacrificii vis, si tempestivum sit, & fructibus bonorum operum inposterum exuberans, euangelica demum lege stabilita sancitaque est. (c) Jam vero sanguis & sacrificium Christi, omnium etiam gravissimorum criminum reatum pœnamque tollit, in iis qui sacrificii istius vi gustata sancte inposterum vivunt, pœnam, inquam, non temporariæ tantum mortis a Deo instigendæ, sed etiam æternæ, quam vi legis incurrebant omnes quicunque aliquid vere peccassent. (d) Nam, ut hoc addamus, aliter ex legis observatione fluebat vita temporaria, morti temporariæ; aliter vita æterna, morti æternæ opposita. Ad illius adeptionem satis erat legem aperto seu literali, ut vocant, sensu acceptam servasse, & certa delicta certis ritibus ac sacrificiis expiasse; hanc vero legis vi nemo consequi poterat, nisi qui legis præcepta mystico sensu, id est plenissimo & perfectissimo, qualem euangelica lex evolutum proponit, accepta servasset. Nam cum vita sempiterna non alio quam mystico sensu in promissionibus legis contineretur, æquum erat, ut qui eam legis beneficio consequi vellet, legis præcepta similiter mystico sensu sumta servaret. Neque hoc solum, sed & exacte ac sine ullo peccato servanda erat, ita ut nullis sacrificiis aut expiationibus opus esset. (e) Nam nec victimæ ullæ tanti erant, ut mortis æternæ reatum tollere, & sic in vitæ illius sempiternæ jure quenquam reponere possent: nec lex ullam aliam quam per operum merita, ad plenam & cum æternæ vitæ præmio conjunctam justificationem, aperuit viam. *Ad serviendum Deo viventi.* Hic est expiationis istius Christi sanguine & oblatione partæ in nobis effectus. Cum enim conscientia nostra liquido agnoscit, se quod ad Deum ipsum attinet, ab omni gravissimorum etiam criminum reatu liberatam, nec nisi per nos ipsos stare, quominus effectu ipso ab omni peccatorum reatu solvamur; fit ut ad Dei cultum ac servitium, Christique fidem capessendam valide impellamur, quo tanto bono effectu ipso potiamur, & ne eo semel potiti unquam excidamus, inposterum quoque a peccatis summa ope abstineamus, non ignari tantum bonum vera in Deum pietate & comparari & conservari. (f) Hinc vero apparet, purgationem conscientiæ nostræ Christi sanguine partam ita hoc loco intelligendam esse, ut effectu ipso a nostro vicissim pendeat officio; id est, eam effectu ipso incipere, cum & a nobis initium fit in Deum ac Christum fidei & obedientiæ; continuatione fidei ac obedientiæ, & ipsam continuari; usque ad extremum in fide ac pietate constantia, tandem compleri, & in pleno ac immutabili vitæ sempiternæ jure consistere, cujus effectus suo tempore certo sit secuturus. Nisi enim ex nostro vicissim penderet officio ipse expiationis effectus & complementum, neque ex nostri expiatione continuo fluxu manaret nostrum officium seu divino servitio addicta voluntas: quotusquisque enim erit qui Deo propter expiationem peccatorum servire volet, si sciat se absque hoc, effectu ipso expiari posse, omnique peccatorum reatu solutum vitæ illius sempiternæ pleno jure gaudere? Quia ergo Christi oblatio nos a peccatis retrahit, & ut Deo viventi inposterum serviamus efficit, hinc fit, ut Christus unica oblatione nos expiet, seu ut expiatio a Christi oblatione & sacrificio proficiscens æterna sit, æternumve duret. Quid enim opus est oblationem repetere, si homines semel expiati amplius non peccent? (g) Nam licet interdum errore aut infirmitate aliqua veri Christi cultores labi possint; quia tamen Christi oblatio non ita proprie ad talia peccata leviora & ex imbecillitate profecta, quam ad gravia quæque expianda spectat, quemadmodum ex novi fœderis, cujus exequendi causa Christus seipsum Deo obtulit, natura propria, qua ab antiquo distinguitur, patet: propterea infirmitatum aut lapsuum leviorum causa Christi pontificis nostri oblatio repeti non debet. Ad istorum enim reatum tollendum sufficit nostri pontificis in illo cælesti sacrario perpetua mansio, & pro nobis apud patrem interpellatio, ita ut minime necesse sit eorum causa sanguinem denuo fundere, perque illius fusionem in sacrarium ingredi. Utitur autem voce λατρεύειν D. autor, quæ alias non de quovis servitii genere Deo præstandi, sed tantum de sacro illius cultu usurpari solet, (h) vel per synecdochen speciei pro genere, quia tantum Dei beneficium huc inprimis nos impellit, ut eum laudibus concelebremus, sacroque numinis ejus cultui nos penitus addicamus; & quia tum demum Deum colendi ad eumque accedendi animum sumimus, nec ingratum ei honorem a nobis exhibitum iri speramus, cum puram & tranquillam habemus conscientiam: (i) vel per metaphoram quandam, quia omnia bona opera Deoque placentia & illius causa facta, pro victimis quibusdam & oblationibus Deo gratis censentur, sic ut qui eis operam dat, Deo cultum præstare merito dicatur.

(a) *Deus non omnes leges scripsit sanguine.* (b) *Inter* [illegible] *discrimen.* (c) *Sacrificium Christi omnium peccatorum reatum pœnamque tollit.* (d) *Differentia inter carnalem & spiritualem legis observationem.* (e) *Victima mortis æternæ reatum non tollebant.*

(f) *Purgatio Christi sanguine parta, a nostro pendet officio.* (g) *Occupatio.* (h) *Synecdoche speciei.* (i) *Metaphora.*

Deo viventi. (*a*) Deum viventem vocat consueta scripturæ phrasi quę tamen hic minime otiosa est. Non solum quod hac ratione Deus verus ab omnibus gentium fictitiis diis distinguatur, qui quia nihil erant extra idola sua lignea & lapidea, propterea lignum & lapides seu lignei & lapidei dii, dii vani ac porro inanimes merito vocantur, & viventi Deo opponuntur; sed etiam ut & causa cur Deus colendus eique serviendum sit, & felicitas eorum qui ei sese dicarunt, indicetur. Cum enim is vivens sit Deus, etiam verus est Deus, qui cultores ac servos suos maximis beneficiis afficere, eos vero qui se negligant, gravissimis suppliciis mactare possit. Hoc fine & Paulus ad Thessalonicenses scribens: *conversi estis*, inquit, *ad Deum ab idolis, ut serviatis Deo viventi & vero* 1 Thess. 1. 9. Porro vivens Deus dicitur κατ' ἐξοχὴν, non solum quod ipse vere vivat, sed etiam quod omnibus aliis quæ vivunt, vitæ fons sit, quo sensu alibi solus vivere seu vitam vel immortalitatem habere dicitur.

Vers. 15. *Et ideo* vel *propter hoc.* Novo argumento id quod proxime asseruit confirmat autor, sumto ex eo, quod Christus sit novi testamenti mediator, id est ex eo, quod Christus novum testamentum pepigerit suoque sanguine sanxerit. (*b*) Ea enim est novi testamenti ratio, quemadmodum superiori capite vidimus, ut omnium etiam gravissimorum criminum remissionem contineat: & sic purgandæ conscientiæ vim habeat: quia vero id testamentum est, propterea morte prius sanciendum erat, quæ hic nulla alia esse aut potuit, aut debuit, quam ipsius Christi. Unde liquet Christi morte seu sanguine, quatenus eo novum testamentum sancitum est, conscientias nostras a mortuis operibus emundari. Particula *&* indicat novum afferri argumentum.

Sequentes voces διὰ τοῦτο, *propter hoc*, causam finalem notant, licet enim & ad id quod superiori versic. est indicatum, referri aliqua ratione possint; quia tamen illud ipsum aliis, & quidem magis ad argumentum propositum accommodatis verbis expressum statim subjicitur, idcirco magis ad sequentia verba, *ut morte facta*, &c. referenda videntur.

Novi testamenti mediator est. Utimur nunc voce testamenti non fœderis, quia Græca vox διαθήκη proprie testamentum non fœdus significat, (quamvis & ad fœdus significandum a sacris scriptoribus adhibeatur) (*c*) & autor hujus vocis ambiguitate usus, ex eo quod in testamentis fieri necesse est, argumentum nectit.

Ex hoc ergo medio, quod Christus sit novi testamenti mediator, colligitur iste finis, nempe, (*d*) *ut morte intercedente*, vel *facta in redemtionem earum prævaricationum quæ erant sub priori testamento, repromissionem accipiant, qui vocati sunt æternæ hæreditatis.* (*e*) Ultimus finis est adeptio æternæ hæreditatis; (*f*) intermedius, trangressionum, quæ sub priore testamento redemtio. Medium autem ad utrumque finem assequendum, est mors. quæ in testamento necessario intervenire debet. Hinc videre est, redemtionem prævaricationum proprie ex novo testamento pendere & fluere: mortem autem Christi testamento vim dare roburque largiri. (*g*) Vox redemtionis sumitur pro expiatione, ut vers. 12. Expiatio enim est species quædam redemtionis, tum propter ipsum liberationis, qui in expiatione continetur, effectum, tum propter impensam quandam, quæ in expiatione fieri solet. Unde & interpretes quidam hoc loco *expiationem* reddiderunt, quia vero redemtionis vox expiationis significationem induit, propterea & constructionem ejus sequitur, simpliciterque dicitur redemtio prævaricationum; (*h*) vel pro earundem expiatione, ut diximus, quo pacto & alibi scriptura loquitur Prov. 16. 6: *Veritate redimuntur iniquitas*, & Dan. 4. 24: *Peccata tua eleemosynis redime*, ut vulgatus habet codex: vel pro redemtione a transgressionibus. Nam & Cicero ipse non absimili ratione, *liberationem culpæ* dixit, pro liberatione a culpa.

Utitur autem voce παραβάσεων, id est *transgressionum*, qua gravia peccata notari solent, ut ostendat, qualia inprimis peccata (*i*) in novo testamento remittantur, nempe gravia, quibus in veteri testamento nulla expiatio, sed tantum pœna mortis fuit constituta:

Ideo addit: *quæ sub priori testamento.* Intellige manebant, seu expiari non poterant, quorum nulla tum concessa fuit remissio. Videtur autem simul indicare voluisse, ista gravia peccata sub veteri testamento locum habuisse, (*k*) seu committi fuisse solita, cum novum testamentum una cum eorum reatu, & ipsa, in iis qui promissionibus illius ex animo credunt, penitus auferat. Hanc enim, & novi testamenti, superius capite octavo, & Christi sanguinis vim esse, paulo ante vidimus. Quod vero trangressionum tantum seu gravium scelerum expiatio commemoretur, id non propterea fit, quasi sub novo testamento non etiam expientur omnia leviora peccata: sed vel perinde est ac si dictum esset, *etiam transgressionum earum quæ* &c. (*l*) Solet enim interdum simpliciter loqui scriptura, non ut excludat alia, sed ut includi doceat & illa de quibus esse poterat major dubitatio, quæque si inclusa censeantur, multo magis id statuendum sit de cæteris. Sic inter alia David Psal. 25. 8 pronunciat de Deo, ut textus Hebraicus habet: *Bonus & rectus dominus, ideo docebit peccatores in via*, id est etiam peccatores, non tantum homines justos, seu ut statim addit, *mansuetos & humiles*, de quibus idem affirmat. Sic & Paulus impium a Deo justificari dicit, non quod hunc solum, sed quod etiam hunc justificet Rom. 4. (*m*) Vel ideo tantum gravium peccatorum meminit autor, ut ostendat, ea inprimis sub novo testamento expiari, huncque proprium esse novi testamenti & oblationis Christi fructum. Sed si gravium peccatorum reatus sub novo testamento aufertur, multo magis id in levioribus fieri censendum est. Adde quod gravia illa peccata multo magis conscientiam turbare potuerint, quam leviora delicta, quandoquidem istis tamen aliqua expiatio fuerit in lege concessa, ex qua suspicari saltem licebat, Deum pro sua immensa bonitate etiam æternæ mortis pœnam ablaturum esse: illis vero plane nulla.

Promissionem accipiant. Promissionem accipere æternæ hæreditatis hoc loco significat, reipsa consequi æternam hæreditatem ante promissam; non vero promissionem tantum de ea accipere. Prius ergo de-

(*a*) *Deus vivens.* (*b*) *Novi testamenti ratio.* (*c*) *Autoris ex voce διαθήκης argumentum.* (*d*) *Finis mortis Christi.* (*e*) *Ultimus.* (*f*) *Intermedius.* (*g*) *Redemtio prævaricationum.* (*h*) *Redemtio prævaricationum.* (*i*) *Novi testamenti gratia.* (*k*) *Et usus.* (*l*) *Scripturæ loquendi modus.* (*m*) *Cur gravium tantum peccatorum autor meminerit.*

buerunt

buerunt expiari gravia illa peccata, quorum homines erant rei, & propter quæ morti æternæ erant obnoxii, antequam æternam hæreditatem possent consequi. Illa peccata obstabant, ne eam homines adipisci possent; quibus è medio sublatis, jam nihil impedit, quominus in possessionem illius veniant.

Quinam vero? an omnes promiscue? nequaquam, sed *vocati*, id est illi quibus æterna hæreditas per Christi euangelium est oblata, quique tantam Dei gratiam fide complexi sunt. (a) Utrumque enim istorum *vocatorum* nomine includi solet. Simpliciter vero dicit vocatos æternam hæreditatem accipere, quia quotquot vocati sunt, omnes ea potiri, modo ipsi velint sibique non desint, (b) possunt, in Deo & Christo nulla est mora.

Vers. 15. *Ubi enim est testamentum, mors necesse est intercedat testatoris.* Hic jam causam reddit, cur dixerit morte interveniente demum hunc esse consecutum remissionis peccatorum & adeptionis æternæ hæreditatis effectum: quia, ubi est testamentum, inquit, illic necesse est ut testatoris mors interveniat; cujus rei rationem sequenti versiculo subjungit.

(c) Hic posset aliquis objicere, D. autorem in verbulis tantum argutari; non vero ex re ipsa argumentum ducere, quandoquidem Christus non testamenti proprie dicti fuerit autor, sed fœderis mediator: licet ad significandum fœdus Græci scriptores voce testamenti utantur. Ambiguitas autem in voce non debet confundere rerum naturas & proprietates, ita ut quod una de re, quam vox ambigua significat, verum est, protinus ad alteram eadem voce significatam transferatur.

(d) Sed respondemus, hic de tali re sermonem esse, quæ utrique vocis significationi, propriæ & impropriæ, hoc est, & testamento & fœderi aliqua ratione sit communis. Utrobique enim ut sive testamentum, sive fœdus plane ratum sit, mortem accedere oportet, quod hoc loco potissimum demonstratur, quemadmodum ex ℣. 18 & seqq. ubi ratio autoris confirmatur, apparet. Ibi enim nihil aliud docetur, quam mortem sanguinisque fusionem ad vetus testamentum sanciendum fuisse adhibitam; non vero ipsum testatorem, aut illius testamenti mediatorem mortuum esse sanguinemve suum fudisse, aut fundere debuisse. Quare quod in his ℣. 16, & 17 verbis innuitur, non mortem tantum, sed mortem ipsius testatoris, qui hic Christus est, ad novum testamentum sanciendum intervenire oportuisse, id tantisper ponitur, ac pro concesso sumitur, donec paulo post ℣. 23 & deinceps aperte demonstretur. Illic enim docetur, pecudis sanguine rem hic confici non debuisse aut potuisse; nempe quia ipse fœderis mediator simul & pontifex fuit, cui cum in cælesti sacrario coram Deo apparendum oblatioque peragenda esset, sane is non pecudem aliquam, cujus sanguinem in sacrarium inferret, mactare, sed suum ipsius sanguinem fundere debuit, ut seipsum in cælestibus adytis offerret: quo simul fœdus novum sancire ut potuit, ita ob illius summam præstantiam, rerumque in eo comprehensarum sublimitatem debuit. Atque hactenus fœdus novum ad testamentorum naturam quam fœderum propius accedit. Quid enim pecudis alicujus sanguis efficere potuisset ad cælestium promissionum fidem? imo vero talis sanctio vehementer dedecuisset divinum hoc cælesteque fœdus, præsertim cum id alio sanguine se digno sanciri posset, isque aliam quoque ob causam jam profundendus esset? quæ ratio versiculo quoque 14 jam indicata fuit. Unde intelligitur, in his versiculi 16 verbis, quatenus ad fœdera etiam, eorumque mediatores auctoresve extenduntur, subaudiendum esse aliquid, ut eorum veritas penitus constet; sed id expressum non esse, quia id ad rem præsentem non pertineat. Ita enim verba autoris sunt accipienda ac si dictum esset: ubi testamentum est, mortem testatoris accedere necesse est, vel saltem, ut in testamentis improprie dictis, hoc est, fœderibus fieri consuevit, cædem pecudis, qua fœdus ab eo qui illud pangit, sanciatur. Antequam enim mors intervenit, testamentum, sive proprie sive improprie dictum, vim suam roburque non habet, quæ exceptio, seu mavis dicti generalis correctio, cur hic adhibita non sit, causa jam dicta est.

(e) Respondere etiam possemus ad objectionem superius propositam, argumentationem hic esse a simili, sed contractam, ut sæpe fit, non explicatam. Perinde enim verba autoris accipienda esse, ac si dictum fuisset: quemadmodum, cum testamentum sit, mortem testatoris accedere necesse est; quandoquidem illud testatoris morte animetur, vivente vero testatore nondum vivat, seu non valeat: sic etiam cum novum fœdus seu testamentum constitutum fuit, mortem illius qui id constituit, ac testatoris instar fuit, accedere, ut testamentum seu fœdus illud firmum ratumque esset, oportuit.

(f) Patet ex his clarissime, quam vim Christi sanguis in comparanda nobis remissione peccatorum habeat; eam nempe, quod per hunc & novum testamentum sancitum fuerit, & Christus seipsum Deo pro nobis in cælis obtulerit, quod posterius superiori versiculo; prius autem isto indicatur.

Mors necesse est intercedat. Θάνατον ἀνάγκη φέρεσθαι. *Mortem ferri*, id est inferri, (g) simplex pro composito: quod eadem metaphora dicitur, qua mortem interponi, aut intervenire, licet Latinis minus usitata.

(h) Porro *testatoris* nomine Christus appellatur, quatenus omnium paternorum bonorum hæres ac dominus a patre designatus, quippe filius ejus unicus, nos quoque in tantæ felicitatis consortionem admisit, & cælestis hæreditatis regnique possessionem nobis destinavit, illiusve adeundæ jus fecit: seu ut cum apostolo loquamur Rom. 15. 7. *in Dei gloriam nos suscepit.* Pertinent huc illa Christi ipsius apud Lucam discipulos alloquentis verba cap. 22. 29: *Ego dispono vobis sicut disposuit mihi pater regnum.*

Vers. 17. *Testamentum enim in mortuis confirmatum est*, vel *firmum* scilicet *est*. Rationem continent hæc verba proxime dicti, *in mortuis.* Ἐπὶ νεκροῖς. id est mortuis illis qui testamentum condiderunt. Testamenti firmitas in morte testatoris fundatur.

Alioquin nondum valet, dum vivit qui testatus est. In Græco (i) μήποτε, *nunquam*, videtur positum pro μήπω, nondum.

Vers. 18 *Unde nec primum quidem*, vel *neque primum sine sanguine dedicatum est.* Quod in genere declarat & comprobat, viamque sibi munit ut idem ad Christum & novum quod ab ipso conditum est testa-

(a) *Vocati.* (b) *Vocati omnes si velint servari possunt.* (c) *Objectio.* (d) *Responsio.*

(e) *Responsio alia.* (f) *Vis Christi sanguinis.* (g) *Simplex pro composito.* (h) *Christus testator.* (i) Nunquam pro nondum.

mentum accommodet. (a) Ex his vero verbis manifestum est, ut supra monuimus, D. hunc autorem non tam in testamenti voce, quam in re ipsa argumentum ponere. Ex eo quod sub veteri testamento contigit, nempe, quod & ipsum testamentum sanguine fuerit sancitum, & quod omnia fere sanguine mundarentur, peccata saltem sine sanguinis fusione mundari non possent: ex hoc inquam, per similitudinem colligit, mortem sanguinisque fusionem sub novo quoque testamento intervenire debuisse, ut & ipsum testamentum sanciretur, & crimina nostra emundarentur.

Dedicatum est, *ἐγκεκαίνισται*, *initiatum est*. (b) Verbum hoc proprie dici notant interpretes, cum res nova jam perfecta & absoluta in usum venire incipit; (c) hinc *ἐγκαίνια* dicta sunt Joh. 10. 22, tum ipsa prima templi dedicatio, tum dedicationis illius statis diebus recurrens celebratio. Ad fœdera vox hæc relata nil significat aliud, quam sanciri. Sanciuntur autem fœdera, cum ita firmantur, ut jam porro rata sint, roburque suum habeant. (d) Est enim sanctio paciscentis nomine adhibita confirmatio, qua fidem suam sic obstringit, ut ei pactum rescindere fas non sit, sanguis animalium talis confirmatio veteris testamenti fuit. Itaque merito dicit autor, illud non sine sanguine dedicatum fuisse, id est non ante in usum hominum venire cœpisse, ac robur suum habuisse, quam animalium sanguine fuso sancitum esset: hic fœderi, si ejus vim spectes, initium dedit, illudque dedicavit. Eodem verbo utitur autor infra capite 10. vs. 20, cum ait: Christum nobis *initiasse viam novam & viventem*, significans per Christum nobis apertam in cœlos viam, publicique juris factam, quæ de re suo loco.

Vers. 19. *Lecto enim omni mandato* vel *præcepto legis a Mose universo populo*. Probat superiorum versiculorum rei gestæ narratione, quæ majori ex parte ex sacro codice sumpta est, nempe ex 24. cap. Exodi. *λαληθείσης* in Græco, *dicto*. Sed quia dicebat ex libro, ut ex citato loco patet versu 7, non injuria Latinus habet *lecto*, ex libro enim dicere, legere est.

Omni præcepto. Intelligenda sunt ea præcepta, quæ universum populum & quidem in perpetuum obstringebant, quæ vere erant fœderis præcepta, licet fortassis non omnia præcedentibus Exodi capitibus postmodum consignata sint, sed aliis quoque in locis & sequentibus libris Mosis referantur. Nam quæ post fœderis descriptam sanctionem, sequentibus Exodi capitibus exponuntur a superioribus diversa, ea peculiares Dei continent leges, ad tabernaculi ac vasorum aliarumque rerum, per quæ tum divinus cultus peragi debebat, confectionem, ordinemque spectantes: quanquam non desunt, qui hæc quæ de sanctione fœderis Exodi 24 narrantur, (e) per anticipationem quandam historicam dicta censeant, nec omnino sine ulla probabilitatis specie.

Legis. Græce *κατὰ νόμον*. *secundum legem*. Limitatio est *omnis præcepti*, ostendit enim se non loqui de omni in universum præcepto, sed de omni præcepto in lege Mosaica tradito.

Accipiens sanguinem vitulorum & hircorum. (f) Hircorum sanguinem tum fuisse fusum apud Mosen expressum non est. Inter holocausta vero & hostias pacificas, quas Deo tum immolatas scribit, & hircos fuisse credibile est. Nam quod solos vitulos nominet, id digniori generi dare poterat. Nisi quis dicere malit, universum prius populum a Mose fuisse expiatum, eoque ab autore respici, cui id aliunde notum esse potuerit. Expiandis enim universi populi peccatis, hircorum sanguis fundi solebat.

(g) *Cum aqua & lana coccinea & hyssopo*. Neque hoc apud Mosen dicto loco legitur. Sed autor rerum Judaicarum peritus ideo fortassis aquæ meminit, quod sciret sanguini, qui spargi deberet, aquam fuisse admixtam, quæ etiam ad alias purificationes adhiberi solita est. Sanguis enim, nisi aqua sit dilutus, facile coagulatur & concrescit ad spargendumque ineptus redditur. Ex hyssopo autem, addita lana coccina, fiebat aspergillum: qua de re, quemadmodum & de aqua mista cum sanguine, vide Exod. 12. 22. Levit. 14. 4, 5, 6, 7. Num. 19. 6.

Ipsum quoque librum & omnem populum aspersit. (h) De libro consperso similiter apud Mosen non legitur: autori tamen divino hac quoque de re non minus quam de aliis aliunde constitit. Omnem autem populum conspersisse dicitur, quia qui ex proxime astantibus conspersi fuerant, universi populi personam hac in parte gessere, ita ut totus populus conspersus fuisse censeretur.

Vers. 20. *Dicens, hic sanguis testamenti*, vel *fœderis*. In Hebræo pro *hic*, est *ecce*, sensu eodem. Dicitur autem hircorum & vitulorum sanguis, fœderis sanguis; quod per eum fœdus illud antiquum sancitum, stabilitumque sit.

Quod mandavit ad vos Deus. In Hebræo est, *quod pepigit vobiscum Deus super cunctis sermonibus istis*. Nondum pepigerat hoc fœdus, sed tum primum pangebat, (i) ideoque præteritum per enallagen temporis ponitur pro præsenti: quia vero non Deus ipse per se, sed Moyses Dei jussu ac nomine fœdus istud cum populo pangebat, propterea D. autor, rem ipsam exprimens, pro verbo *pepigit*, utitur voce *mandavit*, quasi dixerit Moses, hic est sanguis fœderis, quod ut vobiscum Dei nomine percuterem, mihi mandavit Deus.

Vers. 21. *Etiam tabernaculum & omnia vasa ministerii sanguine similiter aspersit*. Ostendit, non solum fœdus ipsum antiquum sanguine fuisse sancitum; sed etiam sub illo fœdere varias emundationes per sanguinem fuisse factas; inprimis autem peccatorum vs. 22; ut hinc colligat etiam sub novo fœdere ad emundationem conscientiæ merito debuisse intervenire sanguinis fusionem, ejusque tanto præstantioris, quanto etiam præstantior est per eum facta emundatio. Porro ita D. autor, tabernaculi vasorumque sanguine factam emundationem, cum fœderis ipsius sanctione conjungit, ut nullam temporis inter ea diversitatem indicet. Et si quidem eodem tempore tabernaculum ac vasa ministerii consecrata fuerint, quo fœdus fuit sancitum, haud dubie historia sanciti fœderis per anticipationem Exod. 24 traditur: quandoquidem post eam demum de conficiendo tabernaculo vasisque ministerii, & cultui divino ordinando præcepta traduntur, earumque rerum confectio ac porro consecratio describitur. Sed ex D. autoris verbis colligi non potest, hæc tempore fuisse conjuncta, cum simpliciter tantum præcedentibus de fœderis per sanguinem facta

(a) *Autor non tam in testamenti voce quam in re ipsa argumentum ponit.* (b) *Initiare.* (c) *Encænia.* (d) *Sanctio fœderis.* (e) *Anticipatio historica.* (f) *Hircorum sanguis.* (g) *Aqua, lana, hyssopus.* (h) *Liber conspersus.* (i) *Præteritum pro præsenti.*

sanctio-

sanctione, subjungat quod etiam tabernaculum & omnia vasa ministerii Moses sanguine consperserit, quod sane non minus de diverso, quam de eodem tempore accipi potest. Licet autem aperte non dicat Moses tabernaculum & omnia vasa, postquam nimirum confecta fuerunt, sanguine fuisse conspersa, sed tantum oleo sacro immuncta: quia tamen altare non tantum oleo inunctum, sed etiam sanguine tinctum & consecratum legitur Levit. 8. 10, 11, 15. XIX. 30, hinc colligi potest etiam in tabernaculo ipso aliisque vasis omnibus consecrandis sanguinis aspersionem cum unctione fuisse conjunctam, quod etiam a Josepho disertis verbis proditum est lib. 3. Antiq. cap. 9, ubi ritum consecrationis istius describens ait: (a) *Deinde sanguine victimarum ornatum Aaronis & filiorum ejus aspersit, purificans eos fontanis aquis atque unguento &c. tabernaculum item & ejus vasa unguento sicut jam dixi confecto & sanguine taurorum & arietum, alternis diebus secundum genus suum mactatorum.* (b) Constare autem vel ex hoc loco potest, multa olim inter Judæos, præsertim ad ritus illos externos spectantia, compertæ veritatis fuisse, quæ tamen in ipsis libris Mosis scripta non essent, ut minime sit mirum divinum hunc autorem etiam superius ℣. 4, & 19, ut illic notavimus, asseruisse quædam in libris Mosis non prodita.

Vers. 22. *Et omnia pene in sanguine secundum legem mundantur.* Quasi dicat: non tantum tabernaculum & vasa ministerii; sed omnia fere secundum legem sanguine purificantur. (c) Dicit autem *pene*, quia nonnulla sine sanguine, sola aquæ ablutione mundabantur Levit. 16. 26, & XXII. 6. Num. 31. 24. Ea etiam invenimus sine sanguine mundari, quæ ignem ferre possent: qua de re vide Num. 31. 21, 22, 23.

Secundum legem. Id est ex legis præscripto, seu, si legem spectes.

Et sine sanguinis effusione non fit remissio. (d) Quasi dicat, hoc certum est, peccata sine sanguinis fusione sub lege non remitti; vel, etsi tandem aliqua sine sanguine purgentur, peccata sine eo purgari nequeunt. Unde merito colligitur, debuisse quoque sanguinis fusionem intervenire ad emundandas nostras conscientias, seu ad expianda peccata conscientiam polluentia. (e) Id vero quod asserit autor certum est, nec ullam habet exceptionem, nisi ob summam eorum qui expiandi erant paupertatem, adeo ut ne turtures quidem aut pullos duos pro peccato offerre possent: qua de re vide Levit. 5. 12; alias non tantum pro peccatis universi populi, sed etiam privatim pro peccato cujusque victimæ offerendæ sanguisque fundendus erat. Vide Levit. 4, & 5, & 6.

Vers. 23. *Necesse est ergo exemplaria quidem cælestium, seu eorum quæ in cælis his mundari.* Adhuc docuit autor, ad emundationem tabernaculi & peccatorum requiri sanguinem. Nunc posset quispiam dicere: Etiamsi sanguis requisitus fuerit ad emundationem perficiendam, non fuisse tamen opus ipsius Christi sanguinem fundi, sed non secus ac sub lege animalium sanguinem adhiberi potuisse.

(f) Huic tacitæ objectioni occurrit his verbis autor, & docet, cælestia sancta, longe melioribus seu præstantioribus victimis quam victimæ animalium erant, emondanda fuisse. Terrenis sanctis emundandis animalium victimas suffecisse: sed ad cælestium quæ omnium præstantissima sunt emundationem, præstantissima etiam opus fuisse victima. Nulla autem Christo præstantior esse potuit. Adde quod ad sacrarium purgandum opus sit victimam vel aliquid saltem ex victima in illud inferri. At nec animalia ipsa, nec sanguis eorum aut etiam corpora in cæleste illud sacrarium inferri vel debent vel possunt. Sed Christus ipse ejusque corpus immortale effectum eo illatum est. Quare non brutorum, sed Christi sanguis hic fundi debuit. (g) Porro sancta sub lege non solum tum emundata sunt, cum primum extructa & dedicata fuerunt; sed etiam quotannis in anniversario illo sacrificio emundari sunt solita. Peccatis enim & immunditiis populi pollui censebantur, qua de re ita scriptum est Levit. 16. 15: *Inferet sanguinem intra velum summus*, nempe pontifex, *ut aspergat e regione oraculi, & expiet sanctuarium ab immunditiis filiorum Israel, & a prævaricationibus eorum cunctisque peccatis. Secundum hunc ritum faciet tabernaculo testimonii, quod fixum est inter eos, in medio sordium habitationis eorum.* Vocat autor sancta illa terrena, exemplaria eorum quæ in cælis, ob causam cap. 8. ℣. 5 indicatam.

Ea quæ in cælis scilicet *sunt*, pro *cælestibus* ponuntur, ut & autor ipse loco citato, & statim hoc ipso versiculo loquitur: & Latinus interpres convertit. Cælum enim ipsum, nempe inaspectabile, quod tabernaculum istud est ℣. 24, excludi non debet.

Ipsa autem cælestia melioribus hostiis, quam istis. Cælestia, scilicet sancta, quemadmodum & sequens indicat versiculus. (h) Sed quæri potest, quo pacto cælestia illa sancta emundari dicantur, cum nunquam fuerint polluta? Respondemus, hoc comparationis, ut solet, causa de cælesti sacrario dici. (i) Comparationum enim ea est natura ut multas pariant catachreses. Nam si autoris scopum spectes, id solum intelligi sufficit, victimam in cælesti sacrario offerendam præstantiorem esse debuisse iis quæ in terreno olim sacrario offerri sunt solitæ. Hoc enim & ipsa cælestis sacrarii ratio, & oblationis cælo dignus effectus prorsus exigit. Quod si quis tamen propiorem quærat similitudinem, dici potest, sanctuarium illud cæleste victima & oblatione Christi emundatum asseri, primo quatenus per eam ita consecratum fuit, ut nobis ad illud accessus pateat, nostrisque usibus in posterum, ut ita dicam, dicatum sit. Non secus atque tabernaculum illud antiquum, multæque res aliæ, non ante in humanos patebant usus, quam consecratæ essent; & illæ quidem propter suam, ut censebantur, immunditiem: hoc vero propter nostram, quæ prius auferri debuit, quam nobis cælestis domicilii jus ususque concedi, adeo ut hoc sensu, inversa quadam, nec tamen inusitata dicendi ratione, cælum emundari dixerit autor, pro nostri perfecta, ut cæli jure gaudere possemus, emundatione. Deinde quatenus hominum peccatorum accessu, qui per euangelicam doctrinam ad capessendam regni cælorum possessionem vocantur, pollui videtur; quod Christus ipse aliis verbis expressit Matth. XI. vers. 12, cum *regnum cælorum vim pati, & a violentis rapi dixit*: non secus atque tabernaculum illud antiquum peccatis & immunditiis populi (in cujus medio situm erat) pollui censebatur. Quemad-

(a) *Josephi testimonium.* (b) *Multa comperta veritatis in libris Mosis non scripta.* (c) *Quædam sola aqua mundari solita.* (d) *Sed non peccata.* (e) *Nisi summa obstante paupertate.* (f) *Occupatio.*

(g) *Sancta quotannis emundari solita.* (h) *Cælestium sanctorum emundatio.* (i) *Comparationum natura.*

modum ergo pontifex olim tabernaculum illud antiquum, peccatis populi contaminatum, victimarum oblationibus expiabat, eique suum veluti honorem reddebat: Sic & Christus suum cælo, ut ita dicam, honorem asseruit, dum illis Deo oblatus ne homines peccatorum rei, depositis tamen prius per fidem & pœnitentiam peccatis, cælo plane indigni essent, effecit.

Melioribus hostiis, seu *victimis*. (a) Numero plurali utitur pro singulari, propter comparationis institutæ protasin, quæ multas includit victimas, ita ut hic quoque comparatio pepererit catachresin. Per meliores enim istas victimas unica Christi oblati victima significatur. Oblati dicimus, quia illud demum victima ex usu scripturæ dicitur, quod offertur. Porro Christus, postquam mactatus esset, ipse fuit oblatus; estque in eo discrimen inter victimas antiquas, præsertim expiatorias, & inter victimam Christum, quod mactatione peracta, non animal ipsum Deo oblatum fuerit; sed tantum illius sanguis, & eæ partes quæ igni comburebantur in altari: Christus vero ipse, qui mactatus fuit, non sanguis illius, Deo sit oblatus; idque non tum, cum adhuc in morte versaretur, sed in vitam eamque sempiternam revocatus. Quanquam, ut jam sæpe diximus, in hac Christi oblati victima simul includitur mors illius cruenta, seu effusio sanguinis. Licet enim non sanguinem suum Christus Deo obtulerit, sed seipsum: tamen sine sanguinis fusione offerre seipsum non potuit, neque debuit. Ex eo vero quod diximus fit, (b) ut autor divinus Christum cum victimis legalibus conferens, perpetuo fugiat dicere Christi sanguinem fuisse oblatum; & nihilominus, ut similitudini serviat, perpetuo sanguinis Christi fusionem insinuet, quæ nisi antecessisset, haudquaquam tam plena, tamque concinna inter Christum & victimas antiquas comparatio institui potuisset. Ex his ergo manifestum est, in illa sancta cælestia ad eorum dedicationem emundationemque peragendam, victimam pretiosissimam, proinde non sanguinem hircorum & vitulorum, imo ne sanguinem quidem ullum, sed ipsum Dei filium, idque omnibus mortalis naturæ exuviis depositis, quo nulla pretiosior & sanctior victima cogitari potuit, debuisse inferri.

Vers. 24. *Non enim in manufacta sancta Iesus introivit exemplaria verorum, sed in ipsum cælum.* Rationem reddit cur dixerit, cælestia scilicet sancta præstantioribus victimis emundanda fuisse, nempe quia Christus pontifex noster non in alia quam cælestia sancta ingressus est. Unde consequitur eum cum victima longe præstantiori quam pontifex antiquus, cælestibusque sanctis digna, ingredi debuisse. Rem vero illustrat ex oppositis autor. *Non in manufacta sancta*, inquit, *exemplaria verorum, sed in ipsum cælum. Exemplaria verorum.* Græcus textus habet, ἀντίτυπα. (c) Antitypa sunt imagines ex prototypis expressæ; quæ hoc loco idem valent quod ὑποδείγματα, *exemplaria*, versiculo superiori, ut in sensu nihil mutarit vetus interpres. Dicuntur vero sancta illa *antitypa*, non quasi sint ἀντὶ τοῦ τύπου, ex adverso typi seu imaginis, quemadmodum res ipsa suæ imagini opponitur, quo sensu alias antitypa usurpari a Theologis solent: sed quasi τύποι ἀντὶ τοῦ πράγματος, typi seu imagines ex adverso ipsius rei positæ; & perinde est ac si typi simpliciter fuissent appellata, quæ hujus vocis apud Græcos usitata significatio est. Hoc pacto & ἀντίλυτρον, pro λύτρον dicitur 1 Tim. 2. ℣. 6. Cælestia autem sancta vocantur *vera*, non quod, ut supra quoque monuimus, terrena illa fuerint falsa; sed quod fuerint instar umbræ & imaginis respectu cælestium: seu quod illa qualitas quæ in sanctis esse debet, vere & perfecte in cælestibus sanctis reperiatur: quamvis illa terrena sancta, primo & proprie hoc nomine vocentur, cælestia autem metaphorice: quo pacto & Christus dicitur *lux vera*, *panis verus*, *vitis vera*. Qualitas vero hæc est, ut & sacratissima sint, atque ab omni profano usu penitus sejuncta, & Deo domicilium præbeant. Utrumque autem cælestibus sanctis vere & perfecte; terrenis autem umbratili tantum & imperfecta ratione convenit. *Sed in ipsum cælum.* In illud nempe, quod supra istos aspectabiles cælorum orbes situm est. In ipsum autem cælum ingressum esse dicit Christum, non in cæli simulacrum seu antitypum, *ipsum cælum*. αὐτὸν τὸν οὐρανὸν opponens cæli antitypo seu ὑποδείγματι.

Ut appareat nunc vultui Dei pro nobis. (d) Finem exprimit, Christi in ipsum cælum ingressus. In quo exprimendo alludit ad antiquum pontificem, ideoque ut similitudini serviret, minus, si verborum proprietatem consuetamque significationem spectes, de Christo dicit quam res est. Nam pontifex quidem in sancta ingressus apparere coram Deo dicebatur, quod ita populi salutem procuraret, ut non ipse eam conferret, sed ab alio, nempe Deo, conferendam impetraret. At Christi pontificis nostri apparitio coram Deo & oblatio, ita accipienda est, ut minime excludatur eum in dextra throni majestatis in cælestibus consedisse, id est ipsummet, tradita sibi a patre suprema in omnia potestate, populum suum servare, eumque & peccatorum reatu solvere, & pœnis quibusvis eximere, & tandem in sempiternæ felicitatis possessione collocaturum esse. (e) Tanto vero concinnior & convenientior est in verbis istis ab antiquo pontifice ad Christum translatis metaphora, quod hac ratione ita Christus salutem nostram procurare & perficere dicatur, ut simul, quantum hac in parte inter Deum & Christum intersit, manifeste pateat; quodque Christus hactenus pro aliis apparenti & interpellanti sit similis, quatenus salutis nostræ cupidus, ejusque maximam curam gerens, servandi nos tamen potestatem ex seipso non habet, sed eam omnem a Deo accepit, adeo ut hujus rei habita ratione, Christus quidem ut servemur solicite curare; Deus vero ipse salutem nobis pro sua misericordia conferre dicendus sit. Misericordiam dicimus, ut omne proprium meritum & satisfactionem excludamus. (f) Ubi enim alteri plane satisfactum est, illic oblatione, apparitione & interpellatione res non indiget. Porro in pontifice legali apparitio distincta erat ab oblatione, licet utraque esset conjuncta & simul fieret, nempe quia alius erat pontifex, alia victima; & apparebat quidem pontifex, offerebatur autem victima seu sanguis victimæ. At (g) nostri pontificis & oblatio & apparitio, quemadmodum & interpellatio, nempe si apparitio & interpellatio, non pro nudo Christi ad patrem adventu, sed ut hic fieri debet, cum salutis nostræ cura con-

(a) *Catachresis.* (b) *Autor fugit dicere Christi sanguinem esse oblatum.* (c) *Antitypa quid.*

(d) *Finis ingressus Christi in cælum.* (e) *Concinnitas metaphoræ.* (f) *Deus ex misericordia sua nos servat, non ex ullius merito.* (g) *Apparitio & oblatio, & interpellatio Christi pontificis idem reipsa sunt.*

junctio

juncto accipiatur, reipsa idem sunt; quia nimirum idem est & pontifex & victima. Dum enim apparet Christus, seipsum offert: & dum seipsum offert, apparet: dum autem & offert & apparet, interpellat.

Particula *nunc* opponitur temporibus præteritis, inprimis veteris testamenti, quibus tantus apud Deum pontifex & advocatus populi divini nullus erat. (a) O duram temporum illorum sortem! contra vero nos beatos, qui pontificem & *advocatum habemus apud Patrem Jesum Christum justum: & ipse est propitiatio pro peccatis nostris, nec pro nostris tantum, sed etiam pro totius mundi* 1 Joh. 2. 2, 3.

Vers. 25. *Neque ut sæpe offerat semetipsum.* Particula *neque* ostendit, duo hic D. autorem de Christo pontifice nostro docere: unum, quod non in manufacta sancta, sed in ipsum cælum fuerit ingressus, hoc superiori versic. docuit: alterum, quod non ita fuerit ingressus, ut sæpe oblationem sui ipsius repetere necesse habeat contra quam olim pontificibus legalibus usu veniebat, (b) qui sæpe alieni sanguinis oblationem repetere cogebantur. Hoc isto versiculo docet. Ideo autem id facere videtur autor, ut hinc quoque appareat, quanto præstantior sit victima Christi victimis legalibus; quippe quas sæpius offerri non aliam ob causam quam propter earum imperfectionem necesse fuerit. Unde & cap. sequenti colligit, eas Deo non placuisse, & aliquando abrogari debuisse, adeoque per Christi sacrificium abrogatas esse. Porro tunc sæpius seipsum offerre diceretur Christus, si cœptam semel coram Deo apparitionem & oblationem abrumpens, & è sacrario egressus denuo in illud repetendæ oblationis causâ intraret. Nam oblationis semel cœptę duratio seu continuatio oblationem nequaquam multiplicat. Alioqoin enim, cum Christus perpetuo appareat ac interpellet pro nobis, proindeque & offerat, non posset autor asserere, Christum semel tantum seipsum obtulisse, & unica oblatione in æternum consummasse sanctificatos. Nam requiritur quidem duplex ingressus in sancta ad duplicem oblationem peragendam, quando res duę sunt quę offerantur, & duplex præcessit, si eæ res sint vivę, mactatio: sed ubi res una est quę offertur, non potest oblatio repeti, quin simul repetatur ingressus, & ante ingressum mactatio. (c) Mactatio enim in ipsis sanctis fieri non debet, nec in cælestibus potest, sed extra sancta. Ait ergo autor non sic ingressom esse Christum in sancta oblatioois peragendę causa, ut ei sæpius oblatio repetenda sit.

Quemadmodum pontifex intrat in sancta, per singulos annos in sanguine alieno. Hoc antiquorum pontificum proprium erat, oblationem sæpe repetere. Porro in hac inter Christum & pontificem antiquum antithesi, quod scilicet Christus *non sæpe*, pontifex *quotannis*, Christus *semetipsum offerat*; pontifex *in sanguine alieno in sancta intret*, quivis videt, oblationem Christi, (d) & ingressum pontificis in sancta, sibi invicem respondere. Unde manifestum est, oblationem Christi expiatoriam, non minus quam pontificis antiqui olim, interveniente demum in sancta ingressu, peractam esse.

Intrat. Præsenti tempore non idcirco videtur uti, quod respiciat ad rem tum adhuc in populo Judaico fieri solitam; sed potius consueto loquendi more, ut lectoris animum in rem veluti præsentem dedocat, quo pacto & supra locutus est vers. 13, 22. Apud Marcum talis loquendi ratio sępe occurrit.

Porro *in sanguine* pontificem intrare dixit, eodem sensu quo supra *per sanguinem* vers. 12, quod ad pontificem antiquum relatum significat eum cum sanguine in sancta intrasse. Quo pacto etiam Johannes scripsit, Johan. 5. 6, Christum *in aqua & sanguine*, id est cum aqua & sanguine venisse. Fugit vero D. autor dicere, pontificem illum *cum sanguine* in sancta ingredi solitum, licet hæc propria foret locutio; ne comparationis inter Christum & pontificem antiquum hac in parte concinnitas periret. Qua de re vide quid diximus supra vers. 12.

Vers. 26. *Alioquin oportebat eum frequenter pati ab origine mundi.* Probat Christum non debere sæpe seipsum offerre. Nam alioqui & sæpe eum pati oportebat; cum oblatio rei vivę fieri nequeat sine cæde & perpessione; & ab ipsa mundi origine id fieri debebat. Cur vero a mundi origine seu constitutione? Hujus rei altera ex duabus istis afferri posse videtur causa. Una, quod oblatio Christi idcirco repetenda foret, ut tanto majorem vim in expiandis hominum peccatis haberet; At si ex numero ac frequentatione sui vim sumit Christi oblatio, ab ipso mundi exordio incipienda erat, quanto enim maturius cœpta foret, tanto & oblationum Christi numerus, & earum vis major emergeret. Altera, quod si Christo sæpius oblatio repetenda esset, ad similitudinem hac in parte cum antiquo pontifice respici deberet, propter quam nimirum alicui videretur consentaneum esse, ut Christus quoque seipsum sæpe offerret. At si ad eam respiciendum est, & ex ea oblationum Christi ratio numerusqoe supputandus, debuisset Christus ab ipso mundi initio oblationum quoque suarum initium facere. Hac enim demum ratione analogia quædam & justa proportio inter oblationum Christi, & pontificum sub lege numerum constitui posset. (e) Cum enim populus fuerit sub lege mille quingentos circiter annos, facile videre est, quam sæpe obtulerint legales pontifices, nempe millies & aliquoties centies, ac decies. Ut ergo tantæ oblationum legalium multitudini, justo aliquo numero responderent Christi oblationes, an non ab ipso mundi exordio, initium earum faciendum erat? Licet enim non tam sæpe offerre debuerit, quam pontifex antiquus, analogia id requirente: sæpe tamen debuit, & ita sæpe, ut justa proportio inter utriusque oblationis repetitionem & frequentationem institui posset. At hæc non institueretur, si aliquoties tantum Christus offerret, imo forte ne si centies quidem. Oporteret enim minori oblationum numero respondentibus spatiis, id est non parvis & exiguis, sed magnis, iisque ut olim sub lege statis ac æqualibus, puta singulis hominum ætatibus aut seculis, oblationem repetere. Hoc vero si fieret, annon ab ipso mundi initio, non vero nunc demum, mundo ad finem vergente, incipiendum fuisset? Cum enim hæc sit ultima mundi ætas, in qua Christus apparuit, haud est verisimile, eam longius quam priores duraturam: ad tot autem oblationes convenientibus, ut diximus, spatiis peragendas, vix ac ne vix quidem ab initio mundi incepisse, satis esset. Retundit igitur

(a) *Temporum novi fœderis sors misera, novi fœderis beata.*
(b) *Oblatio Christi unica* (c) *Mactatio fit extra sancta.*
(d) *Oblatio Christi & pontificis in sancta ingressus sibi invicem respondent.*

(e) *Populus sub lege fuit mille quingentos circiter annos.*

D. autor argumentum ad concludendam Chriſti oblationum multitudinem ac frequentationem ex multitudine oblationum antiquorum pontificum ductum; & oſtendit, ſi hæc ſimilitudo eſſet attendenda, neceſſe fuiſſe, ut Chriſtus non ſolum ſæpe pateretur, quod ipſum per ſe abſurdum & inconveniens eſt: (hominis enim una tantum mors manet ante judicium, non ſæpe repetita, ut verſu ſequenti dicitur) ſed etiam ut ſuas perpeſſiones & oblationes ab ipſo mundo condito inchoaret.

Verba *a conſtitutione mundi*, non neceſſario accipi debens de ipſo mundi primo initio & exordio; ſed tantum opponuntur conſummationi mundi, ſeu ſeculorum, ut ex ſequentibus apparet. Conſummatio autem iſta non extremum plane terminum mundi; imo ne breve quidem aliquod tempus, intra quod mundus finiri debeat: ſed tantum mundi ſenectam ſeu ultimam ætatem ſignificat. Quocirca etiam mundi conſtitutio hoc loco ita extendenda eſt, ut mundi primam ætatem & incunabula ſignificet. Sic Chriſtus dixit, *requiſitum iri ſanguinem omnium prophetarum, qui a conſtitutione mundi effuſus eſt* Luc. XI. 50. licet complurium annorum intervallo poſt mundi creationem effuſus primum fuerit.

Nunc autem ſemel in conſummatione ſeculorum ad deſtructionem peccati per hoſtiam ſuam apparuit. Superius conſequens hic removet autor per poſitionem contrarii. Quaſi dicat: atqui ab initio mundi perpeſſiones & oblationes ſuas non incepit Chriſtus, ſed nunc demum in conſummatione mundi, & quidem ſemel tantum, per hoſtiam ſuam apparuit.

(a) *Nunc autem* poſitum eſt pro *atqui*, ut alibi non raro, quod & ſupra notavimus cap. 2. 8, & VIII. 6. *Semel* ſcilicet *apparuit*.

Verbum *apparuit* hoc loco, vel ita accipiendum eſt, ut ſignificet (b) apparitionem Chriſti apud Deum in cæleſti ſacrario, de qua ſupra verſ. 24 locutus eſt autor: vel ut deſignet Chriſti in hunc mundum ad munus ſuum obeundum adventum. Priori ſententiæ duo potiſſimum obſtare videntur: Primum, quod hæc verba rectius opponantur proxime præcedentibus, quam iis quæ ſuperiori verſiculo dicta fuerant: quod tamen poſterius prior verbi *apparuit* interpretatio poſtularet. Oblationi enim ſæpius repetendæ opponeretur apparitio in cælis ſemel facta. Atqui ea proxime præcedentibus opponi; tum id indicare videtur, quod verba, *in conſummatione ſeculorum*, manifeſte opponantur illis, *a conſtitutione mundi*, quæ in proxime præcedentibus habentur: tum quod argumentandi ratio, qua autor utitur, id poſtulare videatur. Utitur enim, ut res ipſa docet, (c) ſyllogiſmo hypothetico; cujus propoſitio eſt in proxime præcedentibus verbis, Aſſumtio in his, de quibus nunc agimus. Argumentatur quippe autor a remotione conſequentis, quod eſt Chriſtum ſæpe pati debuiſſe ab origine mundi, ad remotionem antecedentis, nempe Chriſtum debere ſeipſum ſæpe offerre. Removet autem iſtud conſequens per poſitionem contrarii, ut diximus; nempe quod ſemel tantum in ſeculorum conſummatione apparuerit ad peccatum per victimam ſuam deſtruendum. Quocirca loqui videtur de apparitione, quæ Chriſti & perpeſſionem & oblationem anteceſſerit, nempe de apparitione qua primum exortus eſt Chriſtus & mundo patefactus: id eſt cum primum munus ſuum in terris obire, atque hac ratione orbi innoteſcere cœpit: recteque iſta apparitio ſemel facta opponitur ſæpius repetitæ perpeſſioni. Quoties enim Chriſto patiendum fuiſſet, toties in mundum venire & apparere debuiſſet. Alterum, (d) quod priori ſententiæ obſtat, eſt quod verbum φανερῶσ, quo hic utitur autor, nuſpiam vel de pontificis vel de Chriſti apparitione apud Deum, expiationis impetrandæ cauſa, uſurpatum legamus: ſed quoties abſolute de aliquo effertur, ut hic fit, nihil aliud quam patefactionem illius inter homines deſignet.

(e) Dicit autem Chriſtum *in conſummatione ſeculorum* apparuiſſe; ne quis putet ſatis, adhuc ſupereſſe temporis, ut Chriſtus ſuas oblationes repetat, & oblationum legalium numerum juſta proportione æquet, etiamſi ab initio mundi conditi pati & ſeipſum offerre non cœperit. Quia enim in conſummatione mundi demum paſſus eſt, & ſeipſum obtulit; hinc apparet, non fore in poſterum ſpatium perpeſſionum & oblationum toties multiplicandarum. (f) Tempus autem quo Chriſtus venit, conſummatio ſeculorum propterea dicitur, quod ſit ultima mundi ætas & veluti ſenecta, quodque adventus Chriſti, qui cum mundi fine & conſummatione conjunctus erit, ſemper inſtare ponatur; quod ſane fieri non poſſet, ſi oblatio Chriſti convenienti numero & cum antiquis oblationibus juſta proportione repetenda eſſet. At Chriſti adventus expectatione perpetuo nos ſuſpenſos eſſe voluit divinus ſpiritus. Nam quod is, & ſic una cum illo mundi finis, adhuc differatur, totque jam ſecula poſt Chriſtum exortum & in cæleſti ſolio collocatum effluxerint: hoc quodammodo ex accidenti eſt, propter Dei, ut Petrus ait 2 Pet. 3. 9, longanimitatem, qui nolit aliquos perire, ſed omnes ad pœnitentiam venire cupiat.

Ad deſtructionem peccati per hoſtiam ſuam. (g) Cauſam finalem Chriſti adventus & apparitionis indicat, quæ eſt *peccati abolitio*; quæ fit, cum peccato omnis vis & poteſtas adimitur. Quod dupliciter factum eſt; tum quatenus nullam vim habet ad homines condemnandos: tum quatenus vim non habet ad eoſdem ſub jugo ſuo retinendos. Utrumque enim ut fieret, Chriſtus apparuit: tum ut homines a peccatorum reatu ac pœnis tum ut eoſdem ab ipſis peccatis liberaret.

Quo pacto vero Chriſtus adveniens hanc peccato poteſtatem ademerit, illudque exauctorarit, explicatur his verbis: *per hoſtiam* ſeu *victimam ſuam*. Nam non minus recte conjungi poſſunt cum antecedentibus, quam cum ſequente verbo *apparuit*: quemadmodum obſervarunt & alii. Chriſtus enim vere per victimam ſuam peccatum exauctoravit, illique omnem vim & damnandi & dominandi ademit. Quod licet a nobis ſupra non uno loco oſtenſum ſit: juvat tamen rem tantam ſubinde repetere, (h) ut eam ſi fieri poſſit hominum animis penitus infigamus. Nam quod ad reatum pœnaſque peccatorum attinet, an ulla peccata eſſe poſſunt, (dummodo nos officinm faciamus) quæ tam grata Deo & accepta victima in cæleſti illo ſacrario oblata, tantuſque pontifex expiare non poſſit? an vero periculum eſt, ne ſegnius noſtram cauſam agat is qui ipſe pro peccatis noſtris victimam ſeſe dedidit? quique omnia quæ nobis evenire poſſunt dura tri-

(a) Nunc autem *pro* atqui. (b) *Apparitio Chriſti.* (c) *Syllogiſmus hypotheticus.*

(d) *Verbi* φανερῶσ *conſueta ſignificatio.* (e) *Occupatio.* (f) *Conſummatio ſeculorum.* (g) *Cauſa finalis Chriſti apparitionis.* (h) *Peccati abolitio.*

ſtiaque

ftiaque expertus, tam pronum ad miferefcendum animum induit? an nec dum tam fanctæ oblationi, tamque folicitæ pontificis noftri curę optatus refpondebit effectus? at penes ipfum pontificem falutis noftræ arbitrium eft, in illius eft manu folvere peccatis quem velit, & cui velit vitam fempiternam ac quicquid ufpiam bonorum eft conferre: at cum Patre benigniffimo res eft, qui ipfe falutis noftræ defiderio flagrat, ipfe facratiffimo fœdere peccatorum omnium remiffionem pactus eft, ipfe victimam tam fanctam pro peccatis noftris fubdidit, ipfe eam fibi offerri voluit, utque offerri poffet effecit, ipfe tantum pontificem conftituit, univerfamque falutis noftræ procurationem ei commifit. Jam vero quod ad peccati jugum excutiendum attinet, fierine poteft, ut, cum tantas tamque certas fempiternæ falutis & pleniffimæ peccatorum remiffionis caufas documentaque cernamus, Chrifti fidem toto pectore non amplectamur, eique nos non addicamus? an porro hac ratione, divina gratia & mifericordia, a peccatorum reatu, effectu ipfo purgati ac juftificati, totis viribus non connitemur, ut in pofterum peccatis relictis, juftitiæque dediti, hanc tantam Dei gratiam fartam tectam ad extremum ufque confervemus, quo tandem aliquando pleniffimo illius fructu gaudere, id eft a morte erepti, vita fempiterna potiri poffimus? Tanto vero magis proclive nobis eft peccati jugum excutere, quod cæleftis ille nofter pontifex fpiritu fuo nos perpetuo fulcire velit, fancteque vivere volentibus ac contendentibus vires affatim fuppeditet. Hoc ergo pacto Chriftus peccatum *per victimam fuam* abolevit, & ne nobis vel nocere vel dominari poffit, effecit. (a) Victima vero Chrifti, eft ipfe Chriftus mactatus, fed iterum in vitam revocatus & immortalis effectus, ut in cælefte illud tabernaculum intrare, & in eo feipfum offerre, ac pro nobis in fempiternum apparere & interpellare poffet. Vox enim θυσία deducitur quidem a verbo θύειν, quod eft mactare: non folet tamen in fcriptura S. abftracte, ut loquuntur, accipi, pro mactatione: fed concrete, pro re mactata, feu aliqua illius parte, quæ Deo offeratur. Quod fi quis verba ifta, *per victimam fuam*, fenfu quidem eodem manente, conjungere velit cum fequente verbo, *apparuit*; tum particula *per*, fumenda erit pro *cum*, & eo modo id accipiendum, quo apud Johannem dicitur, Chriftus veniffe *per aquam & fanguinem*, ut & alibi jam notavimus, hoc eft cum aqua & fanguine; non quidem quod in ipfo adventus fui initio fanguinem fuderit; fed quod ita venerit, ut fanguinem funderet, licet non protinus. Sic etiam dicetur Chriftus *cum hoftia fua apparuiffe*, non quod cum primum apparuit hoftia factus fit; fed quod ita apparuerit, ut fuo tempore hoftia fieret. Verum ea verbi *apparendi* fignificatione quæ nobis magis probatur retenta, verba ifta, *per hoftiam fuam*, cum antecedentibus, *ad deftructionem peccati*, rectius conjunguntur. Cum igitur Chriftus in confummatione demum feculorum femel apparuerit, ut per victimam fuam peccatum aboleret, hinc apparet, eum fæpe oblationem fuam, more veteris pontificis, nequaquam repetere debuiffe. Alioquin enim illi mature res hæc incipienda, non ad mundi extrema ufque tempora differenda fuerat.

Verf. 27. *Et, quemadmodum ftatutum eft hominibus femel mori.* Novum affert argumentum pro unica Chrifti oblatione confirmanda, a comparatis ductum.

(a) *Victima Chrifti.*

Particula *&*, eandem hoc loco vim habet quam fupra, verficuli 15 initio. Græcæ voces (b) καθʼ ὅσον, *in quantum*, recte hoc loco ab interprete redditæ funt, *quemadmodum*.

Statutum eft; ἀπόκειται. Recte viri quidam eruditi hunc locum reddiderunt: *manet homines mors una*, vel *femel fubeunda*. Neque enim videtur D. autor decretum aliquod divinum hoc verbo per fe fignificare voluiffe; licet id interea non excludat. (c) Verbum enim hoc ita late patere poteft, ut tum id quod aliquem ipfa naturæ lege manet; tum id quod Dei decreto cuipiam eft deftinatum, fignificare poffit. In prima fane horum verborum particula, quæ de morte loquitur, potius quid naturæ vi curfuque fiat, quam quid vi decreti divini eveniat, fpectari videtur. Nam præterquam quod mors hic intelligatur omnibus, etiam piis, communis, ac temporaria, utpote ea quam fequatur ultimum judicium; quæ naturali potius conditioni noftræ debetur, quam vi divini decreti nobis imminet: intelligendum etiam eft, D. autorem hic non tam loqui de eo, quod hominibus fimpliciter moriendum fit, quam quod femel tantum, non bis aut fæpius, ut hinc Chriftum quoque femel tantum mori, ac proinde & femel tantum offerre debuiffe concludat. Hoc autem, quod femel tantum moriantur homines, plane ex natura ipfa, non vero ex peculiari aliquo Dei decreto pendet, cum iterato vel fæpius mori, nonnifi peculiari Dei decreto quifquam poffit. Itaque his verbis nil aliud fignificatur, quam quod homines maneat mors una femel, ut a quodam alicubi dictum eft.

Poft hoc autem judicium. Hoc jam a divino decreto pendet. Itaque verbum ἀπόκειται, ut diximus, in genere fumendum eft, ut rem tantum certo eventuram fignificet; five illa ex natura ipfa fluat, quale eft femel mori; five ex decreto divino proficifcatur, quale eft futurum judicium. (d) Judicium autem iftud non tam in fententiæ de omnibus hominibus, & vivis & mortuis; pronunciatione, quam in fententiæ jam latę executione confiftit. Nec enim humanum, fed divinum eft hoc judicium. Ad quod peragendum nullis opus eft teftibus, nullis documentis, nullis accufatoribus aut patronis, nulla veritatis operofa indagatione. Supremo illi judici Chrifto ftatim patent omnia, jamque illi conftitutum eft, quis damnandus, quis juftificandus fit, antequam quenquam reipfa damnet aut juftificet, hoc eft vel perdat vel fervet. (e) Quemadmodum ergo homines una tantum mors manet, poft eam vero futurum eft judicium, in quo omnes iterum comparebunt judicandi, hoc eft vel præmiis afficiendi, vel pœnis, prout cujufque facta fuerunt 2 Cor. 5: 10; Sic etiam Chriftus femel tantum mortem perpeffus eft, ut femel etiam oblationem peragerct: iterum autem in judicio apparebit, fefeque confpiciendum præbebit iis qui ipfum expectant ad falutem.

Verf. 28. *Sic & Chriftus femel oblatus eft.* Morti oblatio refpondet, non quod in ipfa morte pofita fit oblatio; id enim falfum effe jam antea docuimus: fed quod fine morte oblatio rei vivæ perfici nequeat. Semel ergo oblatus eft Chriftus, quia etiam femel mori debuit, & unicam mortem non potuit nifi unica confequi oblatio.

(b) καθʼ ὅσον pro quemadmodum. (c) *De verbo* ἀπόκειται. (d) *Judicium ultimum qua in re confiftat.* (e) *In judicio omnes comparebunt.*

Ad multorum exhaurienda, vel *auferenda peccata.* (*a*) Finem oblationis Christi notat. (*b*) Verbum ἀνενεγκεῖν licet proprie significet aliquid ex inferiore loco in superiorem tollere; hoc loco, per metonymiam quandam, ablationem simpliciter significat. Quæ enim sursum tolluntur, ea etiam de loco priore auferuntur: & quæ ab aliquo auferuntur seu asportantur, ea sublevari prius & attolli solent. In eo vero, quod peccata auferri dicantur, metaphora est. Porro verbum hoc eam quam diximus, hoc est auferendi & amovendi simpliciter significationem habere, exemplis, quæ apud Græcos veteris testamenti interpretes extant, planum facere possumus. Vide Josue 24. 32. 2 Sam. 21, 13. Esdræ 1. 11. adde Psal. 102. 25. ubi est ἀνενεγκεῖν eadem significatione. Hoc autem loco id necessarium est, cum oblationis Christi finis hic esse indicetur: oblatio autem Christi, ut docuimus, in cælo peracta sit. Unde sequitur hoc verbo minime significari, Christum peccatorum nostrorum pœnam in se recepisse. Id enim in cælo locum non habet. Adde quod consentaneum sit, his verbis idem significari quod superioribus, *ad destructionem peccati*: cum sibi invicem respondeant, & utrisque hostiæ ac oblationis Christi finis indicetur. At ut Christus peccatum destrueret, nulla pœnæ persolutione opus fuit, ut ex his quæ supra diximus perspicuum est.

Dicit autem, *ad multorum* tollenda peccata: *multorum*, non simpliciter omnium. Partim quod hoc beneficium, effectu ipso, non indistincte ad omnes, sed tantum ad credentes in Christum, eique obtemperantes ex Dei consilio pertineat: partim quod non omnes in Christum credere eique obtemperare velint; unde porro nec omnes peccati onere effectu ipso leventur. Quod tamen respectu divini consilii nonnisi ex eventu est; siquidem (*c*) omnes quibuscunque Deus gratiam suam offert, quosque vocat, credere & obedire & possent & deberent. Idem de ablatione peccatorum, qua fiat ne homines peccatis amplius sint dediti, dicimus. Si enim eventum seu effectum ipsum spectes, multorum tantum, non omnium peccata oblatione sua amovit Christus, effecitque ut sancte viverent. Nam quod ad vim & efficaciam oblationis Christi attinet, omnium hominum Christus & peccata ipsa & peccatorum pœnas ac reatum sustulisse censendus est.

Secundo sine peccato apparebit. Secundo, seu *iterum* apparebit ac videbitur, nempe in judicio. Verba *sine peccato*, duobus modis possunt accipi. Primo ut significent, sine hostia & victima pro peccato; quæ ex frequenti scripturæ usu *peccatum* appellatur: quo pacto apparitio ista sine peccato, commode potest opponi priori illi cum peccato, id est cum victima pro peccato vers. 26; & propter hanc oppositionem non abs re videretur, verba illa, *per victimam suam*, cum verbo *apparuit* conjungere; nisi malis hanc posteriorem versic. hujus partem priori parti oppositam statuere: ut ita oblationi Christi, quæ ejus cruenta morte & post eam in cælum ingressu peracta est, opponatur ejus egressus, atque ad nos reditus. Illo enim Christus ex hominum oculis sublatus, videri desiit: hoc iterum sese spectandum exhibebit, quod si fiat, verba *sine peccato*, opponentur illis, *ad multorum tollenda peccata.* Particulæ autem *semel* opponetur vox *secundo*, quæ etiam idem hoc loco significare potest quod *postea*; ut respondeat illis versus superioris verbis, *post hoc*, μετὰ τοῦτο. Ita & apud Judam *semel* & *secundo* inter se opponuntur vers. 5. Deinde verba (*d*) *sine peccato* ita possunt accipi, ut iis indicetur, tum cum secundo Christus apparebit, nullum amplius fore in populo divino peccatorum reatum, quemadmodum erat cum primo apparuit, quem idcirco per victimam suam tollere debuit. (*e*) Alludit enim hic dubio procul autor ad reditum pontificis antiqui ex sanctis sanctorum, qui in sancta quidem intrabat, ad auferendum peccatorum reatum; sed ex illis sine peccatorum reatu, id est illo jam sublato, redibat. Sic & Christus cælum quidem ingressus est, ut illic seipsum Deo offerens, & coram vultu ejus apparens, populum suum a peccatorum reatu expurget: sed è cælo egredietur, peccatorum reatu jam penitus depulso atque sublato, & apparebit ut effectum ablati istius reatus suis præstet, hoc est, non ut verbis tantum fausta illis voveat ac precetur, quemadmodum antiquus pontifex; sed ut reipsa illos ex morte vindicatos æterna salute donet.

Ideo dicit: *Apparebit* seu *videbitur expectantibus ipsum ad salutem.* Voces *ad salutem*, cohærere possunt & cum verbo *apparebit*, & cum participio *expectantibus*, videturque ea sic de industria collocasse autor ut ad utrumque referri possent. Nam & Christus ad salutem populo suo dandam apparebit: & populus, Christi è cælis adventum ad salutem ab ipso accipiendam expectat. (*f*) Quemadmodum enim Christus pontifici in sancta ingresso; sic populus illius, populo Israëlitico extra tabernaculum expectanti, tacite comparatur. Expectabat autem & olim populus pontificem, suo modo, ad salutem, nempe eo fine ut per eum peccatorum suorum, quæ tum expiari poterant, veniam consequeretur, faustaque sibi Dei nomine precantem audiret. Sic & populus Christianus extra illud cæleste tabernaculum Christum pontificem suum ad salutem in terris operitur, ut illo adveniente & ex cælesti sacrario egresso, salutem per ipsum sempiternam adipiscatur. (*g*) Describit autem eleganter Christianum populum his verbis autor. Hæc namque expectatio fidem in Christum complectitur, nisi enim in Christum crederent, nunquam illum ut cælestem pontificem è cælis reducem expectarent; & aut generat vitæ sanctitatem, aut ex ea gignitur. Mutuas enim sibi operas ista præstant. (*h*) Expectatio salutis sub conditione obedientiæ, generat pietatem; & pietas progenita similem vicissim matri suæ parit filiam, id est salutis expectationem certissimam & ardentissimam. Huc pertinent & illa Pauli verba ad Thessalonicenses quibus Christianum populum & universum ejus officium describit 1 Thess. 1. 9, 10. *Conversi estis*, inquit, *ab idolis ad Deum, ut serviatis Deo vivo & vero, & expectetis filium ejus ex cælis, quem suscitavit ex mortuis Iesum, servantem nos ab ira ventura.* Non absimili ratione 2 Tim. 4. 8, eorum nomine *qui Christi adventum diligunt*, omnes in Christum credentes designat.

(*a*) *Finis oblationis Christi.* (*b*) *Verbum* ἀνενεγκεῖν. (*c*) *Omnes quibus Deus gratiam suam offert credere & obedire possunt.*

(*d*) *Sine peccato; id est peccato populi sui jam sublato & destructo.* (*e*) *Allusio.* (*f*) *Populi Christi cum populo Israëlitico comparatio.* (*g*) *Descriptio Christiani populi.* (*h*) *Expectatio salutis.*

C A P.

CAP. X.

ARGUMENTUM.

Capitis istius duæ sunt partes. (a) In priore pergit D. autor in sacrificio Christi & inprimis ineo explicando quod Christus semel tantum seipsum obtulerit ad vs. 22. Qua tractatione absoluta & brevi quadam ἀνακεφαλαιώσει eorum, quæ de Christi sacerdotio sacrificioque dixerat, instituta, (b) transit ad monendos & cohortandos Hebræos, ut in Christi religione ad extremum usque constantes maneant, quæ altera hujus capitis pars est.

(a) *Capitis partes.* (b) *A versu 22. ad cap. finem.*

℣. 1. UMbram enim habens lex. (c) Dixerat superius autor, pontificem antiquum quotannis in sanguine alieno ingredi in sancta, contra quam Christus fecerit, qui semel tantum seipsum obtulerit. Nunc hujus rei rationem affert: quę est, quod lex nunquam possit earundem quotannis victimarum perpetua oblatione accedentes perficere. Unde opus sit, ut istæ oblationes quotannis repetantur. Hujus autem rursus rei causam hanc obiter inserit, quod Lex umbram tantum habuerit futurorum bonorum, non ipsam imaginem rerum. Itaque particula causalis *enim*, non ad id quod proxime dictum fuerat; sed ad principalem, quamvis remotiorem thesin referri hoc loco debet, quæ est, quod pontifex legalis singulis anuis, Christus autem semel tantum obtulerit.

(d) *Futurorum bonorum, non ipsam imaginem rerum.* Bona ista futura dupliciter possunt accipi; latius & strictius. Latius ita, ut tum ipsa felicitas nobis in novo fœdere promissa, tum omnia illius adipiscendę adminicula, sub eodem fœdere nobis suppeditata, & umbris legalibus delineata complectantur: qualia sunt, ipse Christus pontifex, ejus sanguis, oblatio, sacrarium, & quæ sunt his similia, ea enim respectu legis futura dici possunt. Strictius ita, ut ipsa tantum promissa felicitas intelligatur. Neutra quidem sententia a loco abhorret: sed posteriori verba illa capite superiore vers. 11 favent, quibus Christus dicitur pontifex futurorum bonorum, adeoque pontifex ipse illiusque pontificatus a futuris bonis manifeste distinguitur, &, si recte attendas, etiam sacrarium ipsius & victima. Cum autem illo tantum loco, præter hunc quem præ manibus habemus, *futurorum bonorum* aperta mentio fiat, & utrobique eadem res tractetur, consentaneum est, hoc quoque loco futura bona strictius sumi, ita ut ipsam tantum felicitatem in novo fœdere promissam, nempe a pœnis omnibus peccatorum quorumvis liberationem perpetuam, & vitam sempiternam comprehendant.

Quo accedit, quod hoc sensu admisso facilius possimus interpretari verba, quæ sequuntur, de *ipsa rerum imagine*, quæ legi quidem ademta, euangelio non obscure tribui videntur. Euangelium autem earum rerum, quæ felicitatis sempiternæ non tam partes sunt quam media & adjuncta, non imaginem nobis exhibet, sed ipsa corpora; promissorum autem istorum, quæ diximus, imaginem potius, quam ipsum corpus nobis in hoc seculo proponit, licet liberatio a peccatorum pœnis aliquo modo in hoc etiam seculo incipiat. Eatenus autem eorum imaginem ipsam nobis exhibet, quatenus ea nobis apertissime describit ac promittit, ita ut ea oculis quodammodo ipsis cernere videamur. Lex autem eorum bonorum umbras tantum habuit, ex quibus, quales res ipsæ essent, vix obscura conjectura, & non nisi admodum imperfecte colligi potuit. Umbris ergo illis bonorum, in lege contentis, proportione respondebant & sacrificia quorum interventu bona illa obtinebantur, similiterque pontifex, sacrarium, & ejus generis cætera. At nunc, postquam clara & illustris cælestium bonorum proposita est imago, eaque nobis apertissimis verbis sunt promissa, alia requiruntur sacrificia, quibus nimirum aperta vis animisque nostris apparens bona illa nobis præstandi insit, quæque adeo certissimam eorum spem animis nostris ingenerent, & ad rationem vitæ tantis bonis dignam nos adducant. Hæc si nolis admittere, vel dicendum erit, εἰκόνα sumi pro μορφῇ seu σχήματι, quasi dicat legem non habuisse res sub sua forma apparentes: vel legi quidem adimi εἰκόνα, seu *imaginem rerum*; (ideo quod res illæ & umbræ legales non per omnia respondeant rebus sub euangelio exhibitis) euangelio autem non tribui. Sed utrumque durum est: prius propter nomen εἰκόνα, & loquendi rationem; posterius propter pronomen αὐτὴν *ipsam*, & tacitam inter legem & euangelium oppositionem.

Per singulos annos usdem ipsis hostiis. Verba *per singulos annos*, κατ' ἐνιαυτὸν, videntur cohærere, non cum verbo *offerunt*; sed potius cum proximis vocibus, *usdem victimis*. Illo enim modo major esset & durior verborum transpositio: hoc autem, facilis & usitata, imo vix ulla, perinde enim ferme est, sive dicas, *quotannis usdem victimis*, sive, *usdem quotannis victimis*. Itaque his verbis innuit, & easdem sub lege victimas offerri, verum nou singulis diebus aut mensibus; sed singulis annis: & singulis annis offerri victimas, verum non alias atque alias genere, sed easdem. Priori verbo, spatium oblationis; posterioribus, genus victimarum definit.

Quas offerunt. Intellige illi qui offerunt, hoc est sacerdotes, quibus ea res in lege commissa fuit. (e) Perinde est ac si passive dictum fuisset; *quæ offeruntur*. Et solet aliquando loquendi modus in activo passivam habere significationem.

Indesinenter, vel potius, *in perpetuum*, εἰς τὸ διηνεκές. Plus his vocibus significatur quam illis, *per singulos annos*. Significatur enim longus & non interruptus annorum ordo & series, quibus sacrificium illud stato tempore recurrebat.

Nunquam potest accedentes perfectos facere, seu *perficere*. Quasi dicat licet tot annorum tractu sacerdotes sub lege offerant, nunquam tamen lex oblationibus istis potest accedentes perficere.

(f) *Accedentes* illi vocantur, qui ad tabernaculum cultus Deo exhibendi causa accedebant. Ideo qui hic προσερχόμενοι, *accedentes* dicuntur, versu sequenti λατρεύοντες, *cultores*, seu *colentes* appellantur. In illo enim accessu, cultus divinus, quem populus acce-

(c) *Nexus.* (d) *Futura bona.*

(e) *Activum pro passivo.* (f) *Accedentes.*

deos

dens ad tabernaculum peragebat, includitur. Nec accessus erat sine cultu, id est sacrificio, nec cultus sine accessu.

(*a*) *Perficere*, id est perfecte expiare, ita nimirum ut semel expiati, quemadmodum versu sequenti ipse autor loquitur, nullam ultra peccatorum conscientiam haberent.

Vers. 2. *Alioquin cessassent offerri, ideo quod nullam haberent ultra conscientiam peccatorum, cultores semel mundati.* Ex hoc ipso, quod singulis annis, non interrupta ac perpetua serie repeterentur istæ oblationes, demonstrat, illas perficiendi vim, quam diximus, non habuisse. Quid enim sacrificiis est opus, cum nullam amplius peccatorum conscientiam habeas semel purgatus? (*b*) Conscientiam peccatorum habere duo significat, quorum alterum alterius est consequens; tum peccatorum sibi esse conscium, tum eorum pœnæ reum sese agnoscere. Hoc ergo docet autor, sacrificia illa vim eam non habuisse, ut possent efficere, tum ne homines peccatorum sibi essent conscii, quod fit cum a peccatis abstinent; tum ne illorum reatu ac pœnæ divinæ metu ullo essent perculsi. (*c*) Ideo singulis annis, & quidem continuo seculorum tractu repetebantur, ut conscientiæ quotannis redeuntem morbum quotannis etiam sanarent. Sanitate plene recuperata ac confirmata non repetitur medicamentum; sed morbo subinde redeunte, subinde etiam medicamenti usus resumitur. Aut igitur istud sacrificium semel factum debebat omnium futurorum annorum & seculorum peccata expiare, etiamsi homines ab ipsis peccatis non abduxisset: aut, si hoc absurdum est, merito sane, cum homines a peccatis ipsis abducere non posset, subinde repeti debuit, ut subinde etiam conscientiam peccatis læsam sanaret. Absurdum autem profecto fuisset, unius hirci sanguine tot hominum & seculorum peccata expiare.

Vers. 3. *Sed in ipsis commemoratio peccatorum per singulos annos fit.* Contrarium docet, nempe populum semper peccatorum conscientia denuo post illas victimas laborasse: quia nimirum singulis annis pontifex peccata populi commemorabat & confitebatur.

In ipsis scilicet victimis, hoc est, tum cum illæ offerrentur. Vide ceremoniam hirci illius ἀποπομπαίου, tempore istius solemnis sacrificii peragi solitam Levit. 16. 21, ad quam hic respicit author.

Vers. 4. *Impossibile enim est sanguine taurorum & hircorum auferri peccata.* Rationem reddit ejus quod ab initio asseruerat, nempe victimas illas non posse unquam accedentes perficere, ex ipsa victimarum istarum natura petitam: quia scilicet impossibile sit, ut sanguis taurorum & hircorum peccata tollat, hoc est, efficiat ut homines inposterum a peccatis abstineant, & sic nullam amplius peccatorum habeant conscientiam, nec ullas eorum pœnas metuant. Quam enim quæso vim ad hoc præstandum sanguis animalium habere potest? At sanguis Christi hanc vim habet, eamque omnes facile, cum volunt, agnoscunt. Qua de re supra non uno in loco jam egimus. Non id dicit D. autor, animalium illorum sanguinem nullam prorsus vim habuisse ad peccatorum, (eorum intellige, pro quibus ex Dei lege offerri debebat,) reatum ulla ex parte & respectu certi alicujus temporis tollendum. Hoc enim falsum est. Et si peccata nulla ratione expiabat, quorsum singulis annis offerebatur? quid? Autor ipse vers. 2 illos pro quibus offerebatur, emendatos fuisse asserit. Itaque hoc dicit, quemadmodum explicatum a nobis est, taurorum & hircorum sanguinem eam vim nequaquam habere, & ut habeat impossibile esse, ut homines a peccatis avocet, & ne inposterum peccent efficiat, sicque eos omnis simul inposterum pœnæ metu reatuque solvat.

Vers. 5. *Ideo ingrediens in mundum, dicit: hostiam & oblationem noluisti, corpus autem aptasti mihi.*

Vers. 6. *Holocautomata & pro peccato non tibi placuerunt.* Ex ea quam ostendit oblationum ac victimarum legalium ἀδυναμία seu imbecillitate, colligit autor, aut potius ob illam factum esse asserit, cur Deus illas repudiaverit, & earum loco oblationem Christi unicam elegerit. Probat autem hoc Psalmi XL. testimonio, in quo David, & sub Davidis imagine ipse Christus hac de re inducitur loquens. Quæritur autem hoc loco, quid per hunc (*d*) Christi in mundum ingressum sit intelligendum? Vehementer illos falli, qui hunc ingressum de nativitate Christi interpretantur, res ipsa indicat: apparet enim hæc verba a Christo intelligi dicta fuisse tum, cum sese pararet & accingeret ad sacrificium suum & oblationem legalium illarum loco peragendam. *Ecce venio*, inquit, *ut faciam Deus voluntatem tuam.* Ita ergo ingressus hic Christi in mundum intelligendus est, ut cum divinæ voluntatis executione conjunctus sit. At de Christi nativitate id dici nequit. Neque enim statim cum nasceretur Christus, divinam hanc quam autor designat voluntatem perfecit, imo ne ullam quidem tum facere potuit. Quo pacto enim, cum nasceretur aut infans adhuc esset, voluntatem Dei facere, quid? hæc ipsa verba quo pacto potuit diceret? de Christo enim homine hic agi manifestum est, quod ideo monemus, ne quis hic ad naturarum distinctionem confugiendum putet. (*e*) Adde, quod nuspiam hæc phrasis, venire, aut ingredi in mundum, nativitatem significet, Nam qui in eam sententiam adducunt locum illum ex Johan. 1. 9, ii non animadvertunt verba Græca ἐρχόμενον εἰς τὸν κόσμον, si constructionem Grammaticam spectes, non minus posse ad nomen φῶς, quod *lucem* significat, quam ad ἄνθρωπον, id est *hominem* referri; si vero scripturæ phrasin, huc potius referendum esse: ita ut participium ἐρχόμενον, non reddatur *venientem*, nempe hominem, ut est in vulgata editione; sed *veniens*, id est lux; sensusque sit, Christum, qui lux illa vera est, terris, solis instar, exorientem & in mundum ingredientem, omnem hominem luce sua collustrare; non quidem statim in ipso primo exortu, sed temporis progressu, quo pacto & sol ab una orbis parte ad aliam lucem suam circumfert, tenebrasque propellit. Confer cum hoc loco Joh. 9. 5 & XII. 46.

Restant duæ sententiæ quæ inter sese de veritatis, ut ita dicam, principatu certant. (*f*) Altera est, ut iste ingressus Christi in mundum accipiatur de ejus in mundum hunc seu ad humanum genus, (*g*) cum primum inter homines munere suo fungi cœpit, adventu: (*h*) altera vero, ut de ingressu Christi in mundum illum futurum intelligatur.

(*a*) *Perficere* (*b*) *Conscientiam peccatorum habere.* (*c*) *Sacrificia cur repeti solita?*

(*d*) *Christi in mundum ingressus.* (*e*) Venire aut ingredi in mundum (*f*) *Duæ sententiæ hujus loci.* (*g*) *Prior* (*h*) *Posterior.*

Tria

Tria potissimum suadere videntur, ut non hunc mundum, sed futurum illum, cujus supra cap. 1. 5, 6 mentionem fecit autor, quique Rom. 4. 13 simplici *mundi* nomine designatur, intelligamus.

(*a*) 1. Quod non ante victimas illas & sacrificia legalia abrogaverit Deus, quam Christus in illum futurum orbem esset ingressus. At de eorum abrogatione hic loquitur autor.

2. Quòd dicat Christus: *corpus autem aptasti*, vel *perfecisti mihi*. Hoc vero quid pertineret ad Christi in hunc mundum ingressum; id est ut diximus, ad muneris sibi olim a Patre demandati inchoandam functionem? an enim tum, cum primum per euangelii prædicationem terris patefieri debuit, novum corpus, & aliud quod antehac habuit, a Deo accepit? quid item hoc faceret, (si mortale illud Christi corpus esset intelligendum) ad legalium oblationum abrogationem? certe aut nihil, aut nonnisi per longas quasdam ambages. Sed si ingressum Christi in futurum illum orbem intelligamus, multum hæc verba ad rem faciunt. Nisi enim Deus Christo corpus novum & incorruptibile dedisset; in illud immortalitatis domicilium ingredi, ibique seipsum Deo offerre, & coram illo apparere, imo in solio ipsius considere haudquaquam potuisset. Itaque cum Deus sacrificia illa terrena per cæleste Christi sacrificium tolli & abrogari vellet, propterea illi corpus cælesti sacrario conveniens aptavit. Respexisse vero autorem, dum locum hunc citat, etiam ad hæc illius verba, id videtur indicare, quod paulo post vers. 10 oblationis *corporis Christi* meminerit: quo loquendi modo cum adhuc nuspiam sit usus, videri potest veluti digitum intendere voluisse ad hæc loci istius verba, quibus Christo corpus a Deo aptatum esse dicitur.

Tertiam rationem exponemus inferius, cum inquiremus, undenam D. autor collegerit, Christum hæc verba tunc pronunciasse, cum in mundum ingrederetur. Verum videamus an non ex altera quoque parte rationes aliquæ suppetant, suadeantque hæc verba de ingressu Christi in hunc mundum accipi debere? nempe, ut putemus Christum, cum in hunc mundum veniret, id est munus illud legationemque sibi a Patre demandatam aggrederetur, hæc verba ad Patrem dixisse, vel censeri dixisse. (Non enim est necesse, ut hæc proprie loquendo, seu verbis ipsis a Christo dicta fuisse putemus; sufficit quod ad ea, quæ verbis istis continentur, rebus ipsis & opere complenda, alacrem sese promptumque Deo Christus præbuerit.)

(*b*). Suadent hanc sententiam inprimis duo. Unum est, quod hic de tali re agi videatur, in qua Christus singulari quadam & eximia ratione Deo sese obedientem præbuerit, ejusque voluntatem executus fuerit. Unde consequitur, hic non tantum ipsam oblationem Christi in cælis factam, quæ, quod ad ingressum in cælum attinet, magis proprie ipsius Dei opus fuit, quam Christi; sed etiam ejus obedientiam & mortem cruentam, quæ oblationis necessarium fuit antecedens, intelligendam esse. Alterum, quod significatio illa mundi, cum pro futuro mundo accipitur, rara sit & minus usitata. Non est autem absque causa a vocum significationibus facile discedendum.

Nam rationes illæ, quas ante attulimus, non videntur nos cogere, ut inusitatam significationem amplectamur. (*c*) Quod enim ad primam rationem attinet; licet Deus nondum Christo in terris commorante sacrificia legalia sustulerit: quid tamen impedit, quominus illis adhuc durantibus dicere potuerit Christus, Deum illa nolle, nec iis delectari? nempe, quia tempus instaret, quo plane a Deo abdicanda & antiquanda essent, idque per ipsius Christi sacrificium. Nonne hanc ob causam merito dicere potuit Christus: quandoquidem tibi, ô Deus, victimæ & oblationes legales non placent, & illarum loco aliud sacrificium per me vis instituere: ecce ego adsum, ut voluntatem tuam faciam? Itaque aliud est sacrificia nolle, iis non delectari, ea non probare; aliud jam plane antiquare. Illud est causa posterioris; hoc effectus demum prioris.

(*d*) Ad alteram rationem, quæ maxime urgere, &, si alia in Hebræo quam quæ nunc extat, Græcæque similis horum verborum lectio, ut paulo post dicemus, admittatur, propemodum vincere videtur, dici potest; non esse necesse ut credamus autorem ad hæc verba, *corpus autem aptasti mihi*, præsertim quod ad proprium eorum sensum attinet, respexisse; sed illa ideo citasse quod cum aliis ad ipsius institutum pertinentibus connexa essent, quod ipse in sequentibus versic. 8, 9 indicasse videtur; quippe, his verbis prateritis, ea tantum ex hoc testimonio a se adducto excerpit, quæ ad scopum ipsius spectabant; qui est legalia sacrificia esse abrogata, & in locum illorum Christi sacrificium inductum. Nam quod versu 10 de oblatione corporis Christi loquatur, non est omnino necesse, ut eum ad hæc verba respexisse dicamus, cum corpus Jesu Christi, Hebraica phrasi, pro ipso Jesu Christo, qui seipsum obtulit, poni potuerit. Ideo autem ad hæc verba, vel saltem ad proprium illorum sensum potuit non respexisse, (*e*) quod in Hebræo alia pro iis legantur: verum quia ille Græcam interpretationem sequitur, idcirco hæc verba ita adduxit, prout in Græca versione habentur, ne videretur apud homines interpretationi Græcæ adsuetos textum ipsum mutare; quod ab eo observari, & alibi jam vidimus. Hebraicus textus habet: *aures autem perfodisti mihi*, in quibus verbis manifesta est allusio ad morem illum Exod. 21. 6 a Deo traditum, quo quispiam perpetuæ servituti addicebatur. (*f*) Servus enim, qui anno septimo liber esse nolebat, adducebatur ab hero ad januam domus, ad eamque per auriculam subula affigebatur, ut hæc res indicio esset illum domui isti perpetuo affixum esse debere, & quidem aurium ratione habita, hoc est ad auscultandum & obediendum, (auribus enim audimus seu auscultamus, audire autem Hebraica phrasi obedire significat) in domo illa semper teneri obstrictum. Significat ergo David his verbis, se pro summis illis Dei beneficiis quæ superius commemoraverat, non animalium victimas Deo oblaturum, quibus minus delectetur; sed sese illius servitiis & obsequiis in perpetuum dicaturum esse, quod cum sequentibus Psalmi verbis pulcherrime congruit: cum nihil aliud in illis, quam hoc ipsum dicatur; qui textus ac sensus etiam Christo in mundum illum ingresso accommodari potest, quandoquidem & Dominus Jesus illi cælesti sacrario perpetuo a Deo velut affixus est, ut sit sanctorum illorum, quemadmodum supra ipse autor locutus est, minister, & divinam voluntatem illic degens exequatur, ac Dei

(*a*) *Hujus argumentum.*
(*b*) *Prioris argumentum.*

(*c*) *Respondetur ad 1. argumentum prioris sententiæ.* (*d*) *Ad secundum.* (*e*) *In Hebræo alia lectio.* (*f*) *Mos Hebræorum.*

P cultum

cultum nostramque pariter salutem procuret. Hic merito quispiam miretur & quærat, unde Græca versio *corpus aptasti* vel *perfecisti mihi*, ab Hebraico textu adeo & verbis & sensu discrepans orta fuerit? (a) Nam quicquid alii existiment, nullo pacto videtur cum Hebraica, quæ nunc extat & quam exposuimus, lectione conciliari posse. Cur enim pro *auribus*, *corpus* fuerit repositum, pro *perfodere*, *perficere* vel *aptare*? præsertim cum tam aperta in verbis Hebraicis, tamque concinna & elegans ad morem illum, quo quispiam perpetuæ servituti addicebatur, esset allusio? Dicunt, verbum Hebræum, *carah*, quod *fodere* vel *perforare* significat, significare etiam *fingere* vel *formare*. Verum ista hujus verbi significatio, si modo uspiam occurrit, inusitata certe est. Cur vero inusitatam potius, quam usitatam illius verbi significationem interpretes sequi maluerunt? cur tam apertam & elegantem allusionem non viderunt? cur vero pro *auribus*, *corpus* posuerunt? præsertim cum aptior adhuc & apertior videatur sensus, si legamus aures aptasti vel concinnasti mihi, quam corpus? Poterat enim, aures sibi a Deo aptatas fuisse idcirco dicere, quod a Deo ad auscultandum præceptis illius habilis & promptus esset effectus. Quod si vero David, non tantum aures, sed totum corpus a Deo sibi aptatum, id est ad obediendum habile effectum, & omnibus membris instructum fuisse dicere volebat, sic ut corpus suum Deo offerre pro animalium victimis posset, cur pro corpore minimam corporis partem, id est aures, posuit? quæ esset ista synecdoche, ut corpus totum significes, aures dicere? Denique unde interpretibus istis de Davidis hac mente constare potuit, præsertim cum alius apertissimus & pulcherrimus esset sensus? Videtur igitur dicendum esse, aut aliam etiam olim fuisse lectionem Hebraicam, quam ista est quę nunc extat, præsertim si aliqua sit vicinitas nominum, quibus *aures* & *corpus* in Hebræo significantur: aut versionem Græcam hoc loco, quemadmodum & alias in multis fuisse mutatam. Prius nobis magis probatur, præsertim quia, ut is non necessarium, admodum tamen verisimile est, autorem, cum paulo post oblationem corporis Christi commemorat, quod alibi nuspiam facit, ad hæc verba respexisse. Vix autem credibile est id eum facturum fuisse, si a veritate Hebræa penitus recederent. Etsi vero iis, qui Hebraicę linguę peritiores sunt, cogitandum libenter relinquimus, quam suspicentur fuisse Hebraicam lectionem, quæ huic, quæ nunc extat, vicina, Græcos interpretes ad hanc versionem induxerit: non debemus tamen in alios hunc laborem ita rejicere, quin ipsi quoque aliquid ea in re conemur & conjecturam nostram aliorum judicio subjiciamus. Quod igitur ad verbum *καταρτίζειν* attinet, de illo minus laborandum videtur, cum verbum Hebræum, *carah*, possit etiam *cædere* vel *excidere* significare, & per metaphoram, formare, aptare, suis membris ac partibus integrum efficere: similitudine a statuariis aut sculptoribus ducta, qui cædendo, sculpendo, atque ut ita dicam, fodiendo statuas efformant, atque effingunt, quod Græce recte dixeris *καταρτίζειν*. Quod si huic verbo adjunctum fuerit nomen, quod corpus denotet, significatione illa, nihil quicquam erit concinnius. Quare de voce *σῶμα* seu *corpus* potissimum cogitandum est. In Hebræo nunc legitur *oznaim*, *aures*: huic voci reperienda est aliqua similis, seu quod ad literarum figuras attinet vicina, (nam (b) similitudo punctorum vocalium, quæ antiquitus vix unquam scribebantur, ut hodieque in Rabbinorum fit libris, non est hic requirenda) quæ corpus significet. Talis autem videtur esse vox *gevıah*, quę sæpissime in sacris occurrit. Tolle enim ex dictione *oznaim* primam literam, *aleph*, quę excidere haud difficulter potuit, reliquę literę non sunt absimiles illis, quę vocem *gevıah*, corporis significationem habentem, constituunt, quod facile agnoscent, qui literis Hebraicis utramque vocem pingere voluerint. Sed peritiores ea de re amplius cogitent. Neque vero quicquam repugnat utramque lectionem fuisse spiritus sancti menti consentaneam & olim receptam. Quod si autem Hebraicus textus hanc quam diximus lectionem, aliamve similem aliquam habuit, sane eleganter hæc verba, de incorruptibili illo Christi, quod a Deo adeptus est, corpore accipientur. Verbum (c) *καταρτίζειν* non significat *adaptare* aut alteri cuidam rei adjungere, ut illi volunt, qui his verbis significari dicunt corporis Christi in utero matris ad divinam ipsius naturam adaptationem, cum eave conjunctionem: sed significat alicui rei omnia membra & omnes artus dare, eosque inter se apte connectere, & sic rem aliquam absolvere seu perficere. Pronomen *μοι*, *mihi*, notat finem eius. Nunc quæri potest, cur D. autor affirmet, Christum tum, cum in mundum ingrederetur, hæc verba dixisse? Si quæ ex reliquis Psalmi verbis, præter ea quę citat autor, petenda esset istius rei causa, ea videretur afferenda, quod in illo commemoraret David, se a Deo ex gravissima calamitate liberatum esse. *Ascendere*, inquit, ut Arię Montani versio habet, *fecit me è cisterna sonitus, è luto cœni, & statuit super petram pedes meos, parans gressus meos: & dedit in ore meo canticum novum. Videbunt multi & sperabunt in Domino* &c. Quę liberatio ad Christum mystico sensu relata, quid aliud significare potest, quam ipsius è morte liberationem, & ad æternam illam vitam translationem? Vere enim illum Deus ascendere fecit è cisterna sonitus, è luto cœni, cum eum è sepulchro & faucibus inferni ereptum, ac vita sempiterna donatum in cœleste suum domicilium induxit. Et hæc est tertia illa ratio, quam nos hoc loco allaturos diximus pro illorum sententia, qui futurum illum mundum hic intelligendum esse statuunt. Quod si ergo hæc Psalmi verba quę citat autor, post suam ex morte liberationem Christus cecinisse censendus est, merito potuit autor asserere Christum hæc, cum in mundum, nempe futurum illum ingrederetur, dixisse. (d) Nam quominus hæc verba de ingressu Christi in hunc mundum, qui per resurrectionem a mortuis contigerit, accipienda putemus, illud inprimis obstat, quod cum de hoc mundo sermo est, venire in mundum, notum fieri mundo significare soleat. At Christus post resurrectionem suam mundo non innotuit, sed paucis tantum fuit conspectus: ideoque etiam, cum jam prope instaret tempus mortis ejus, & post hanc abitus ad Patrem, se non amplius esse in mundo ipse asseruit Joh. 17. 11, 12, 13. Itaque prius illud fortasse dicendum esset, nisi hoc obstaret, quod, si temporis quoque ratio in his verbis ad Christum accommodandis sit habenda, ex sequentibus Psalmi verbis concludi queat, Christum hæc non post suam

(a) De versione Græca [illegible]

(b) Puncta vocalium olim scribi non solita. (c) *Καταρτίζειν.*

(d) *Venire in mundum, cum de hoc mundo sermo est, notum fieri mundo significat.*

libera-

liberationem a mortuis, sed ante illam dixisse. Sic enim post hæc verba, quæ produxit autor, pergit Christus: *Annunciavi justitiam in cœtu multo, ecce labia mea non prohibebo, tu Domine scivisti: Justitiam tuam non operui, veritatem tuam & salutem tuam dixi. Tu Domine ne occludas misericordias tuas a me. Quoniam circumdederunt super me mala usque ad non numerum* &c. *Complace Domine ad eruendum me, Domine ad auxilium meum festina. Pudore afficiantur quærentes animam meam ad absumendum eam* &c. & paulo post: *Et ego afflictus & egenus, Dominus cogitabit mihi auxilium meum, & liberator meus tu, Deus mi, ne tardaveris.* Ex quibus verbis patere videtur, Christum totum istum Psalmum mystice ante suam mortem cecinisse, nisi dicere velimus, in iis, quatenus ad Christum referenda sunt, rei tantum ipsius, non vero temporis habitam fuisse rationem. At hoc non minus de prioribus quoque dicere licebit, ita ut ex iis concludere non potuerit autor, Christum tunc, cum a morte jam liberatus esset, inque mundum illum futurum ingrederetur, hæc verba protulisse. Quam ergo tandem causam esse dicemus, propter quam D. autor affirmat, Christum hæc verba tunc, cum in mundum ingrederetur, dixisse?

Videtur ergo hoc D. autor sumsisse ex his ipsis, quæ statim adducit, Christi verbis: *Ecce venio, ut faciam, ô Deus, voluntatem tuam.* Quorsum enim veniebat Christus, nisi in mundum, sive hunc, sive futurum illum intelligas? Quod si ergo mundum hunc intelligamus, dicendum erit, Christum tunc, cum in hunc mundum veniret, seu ut capite superiore ℣. 26 locutus est, cum primum apparuit, ista ad Deum Patrem dixisse; quia victimæ & sacrificia legalia tibi non placent, propterea ecce ego adsum, ut voluntatem tuam faciam, id est, tale tibi sacrificium offeram, quod plane est secundum placitum ac velle tuum. Quod si futurum intelligere placet mundum, statuendum erit, Christum cum illo ingrederetur, dixisse: quandoquidem victimæ legales tibi non probantur, ô Deus, ecce ego venio, ut voluntatem tuam faciam, id est meipsum tibi offeram, & sic peccata populi tui penitus expiem Esa. 53. 10, 11. Hæc enim est voluntas Dei, quæ in Christi manu prosperanda erat, ut omnes, qui in Christum credunt, ab omni peccatorum reatu & pœna liberati, sempiternæ vitæ participes evadant Joh. 6. 39, 40. Notanda porro est sensus horum verborum literalis & mystici diversitas. (a) Sensu enim literali significat his verbis David, se gratum ergo Deum fore, ob beneficium & liberationem, quam ab eo vel flagitet vel jam consecutus sit. Animum autem gratum tantique beneficii memorem testari se velle, non oblatione pecudum & victimarum; sed servitiis & diligenti obsequio. Mystico autem sensu non ad grati animi testificationem aliquam respicit Christus, cum hæc verba proferre statuitur: sed tantum ostendit, se velle aliud sacrificium Deo offerre, quod illi plane gratum sit, quandoquidem legalibus sacrificiis non delectetur. Unde aliud discrimen consequitur, nempe quod David, literali sensu, non dicat sacrificia illa legalia Deo prorsus displicere, Deumque omnino animalium victimis sibi offerri nolle; falsum enim id ratione temporis illius fuisset; sed perinde est, ac si diceret: victimis & sacrificiis non adeo delectaris, minus illa probas ô Deus Psal. 50: mavis enim obedientiam quam sacrificium Oseæ 6.6. Ideo & ego meaipsum tibi potius offeram, tuæque voluntati in perpetuum mancipabo. Hinc & Samuel aliquando ad Saulem: 1 Reg. 15. 21, 22: *quasi vero tam Jove placeant hostia & sacrificia, quam ei dicto audientem esse. Obedientia, ut tu scias, melior est sacrificio, & obtemperatio adipe arietino. Non parere peccatum est magicum, & contumacem esse in eadem culpa ponitur, ac simulacra colere.* At mystico sensu Christus dicit ista sacrificia Deo omnino non placere amplius, Deum illa abrogata & antiquata velle. (b) Cujus mystici sensus indicium hoc quoque est, quod non tantum commemorentur victimæ eucharisticæ, quæ solæ ad Davidis institutum pertinebant, sed etiam victimæ expiatoriæ, seu pro peccato, quarum, si scopum Davidis spectes, nulla hic videtur fieri debuisse mentio. De grati namque animi testificatione agebat David; non vero de peccatorum expiatione. Sed quia spiritus sanctus mysticum & altiorem in his verbis recondere voluit sensum, nempe sacrificiorum legalium abrogationem, propterea omne genus oblationum hic enumerat.

(c) Per *hostiam* seu *victimam & oblationem*, videntur intelligi victimæ & oblationes eucharisticæ illæ, quarum pars Deo, ut sanguis & adeps, pars sacerdoti, pars illi ipsi, qui victimam dederat, cessit.

Per (d) *holocausta* autem intelliguntur victimæ, quæ integræ cedebant Deo, & totæ comburebantur.

Per illas quæ *pro peccato*, scilicet offerebantur, intelliguntur omnes victimæ expiatoriæ.

(e) *Pro peccato.* In Hebræo est simpliciter, *peccatum.* Sic enim victimæ pro peccato, ut & supra monuimus, ea lingua appellari solent. Græci vero interpretes vertunt περὶ ἁμαρτίας, *pro peccato*, intellige victimas quæ offeruntur pro peccato.

Vers. 7. *Tunc dixi, ecce venio.* Ipsum hoc veniendi verbum sensum mysticum indicat. Quorsum enim veniebat David, cum hæc verba sensu literali diceret? Itaque sensu literali tantum significat, *ecce præsto sum*, vel *paratus sum*, accinxi me ad obsequendum tuæ voluntati. Sensu vero mystico & proprio designat Christi in mundum adventum & apparitionem, ut divinam voluntatem exequeretur.

In capite libri scriptum est de me. His verbis causam indicat David, cur præsto sit ad faciendam voluntatem Dei, vel, ut videtur, modum ac rationem Deo obtemperandi: quasi dicat, prout in capite libri de me scriptum est; vel etiam; sic namque de me scriptum est, nempe me debere facere voluntatem tuam. Itaque in istis verbis subaudienda est particula similitudinis, *sicut*, *quemadmodum*; aut particula causalis, *nam*, *enim*, cujusmodi voculæ sæpe reticeri solent. Iterum autem nobis occurrit diversitas inter Græcam versionem & Hebraicum textum. In Hebræo est, *in volumine libri*: quod planum & apertum habet sensum. Per *librum* enim (f) κατ' ἐξοχὴν liber legis intelligitur. Volumen autem appellatur, quia olim lex in membranis sibi invicem glutino junctis, continua serie describi fuit solita, quæ in cylindri formam convolvebantur & evolvebantur. (g) Hinc de libris volumina dicta. Non obscurus quidam pontificiorum interpres, (h) Græcam lectionem Hebraicæ hoc loco præferens, scribit: *manens esse repetitionem: si quis dicat, in volumine libri; perinde*

(a) *Sensus literalis & mystici diversitas.*

(b) *Mystici sensus indicium.* (c) *Hostia & oblationes.* (d) *Holocausta.* (e) *Peccatum, pro victima pro peccato.* (f) *Liber* κατ' ἐξοχὴν *pro libro legis.* (g) *Volumina.* (h) *Ribera.*

omnino esse, ac in libro libri. Quasi vero librorum tantum sint volumina, & non etiam multarum rerum aliarum. Et ideo hic, post nomen *voluminis*, additur genitivus differentiæ vel speciei, libri. Similis plane phrasis occurrit Jer. 36. 2, ubi ipsa Latina versio habet, *volumen libri*; quem locum idem ille interpres annotavit. Sed cur Græcus *ἐν κεφαλίδι. in capitulo*, vel *capite* vertit? Respondetur a viris quibusdam doctis, Græcum interpretem secutum esse significationem vocis *gulgoleth*, quæ ab eadem radice deducatur, a qua descendit nomen *megillath*, quo hic David utitur. Sed fortasse nec illud absurde dici potest, cum *megillath* non tantum librum integrum multis membranis constantem significet, sed quamvis membranarum, quæ convolvi queat, & caput tantum aliquod libri contineat; arbitratum esse Græcum interpretem, nihil se a sententia verborum discessurum, si pro integro volumine, partem tantum voluminis, id est caput certum reponeret; præsertim, cum hoc modo minor, aut potius nulla videretur in verbis redundantia, quæ aliqua tamen videri queat, si volumen dicatur, idque totum aliquem librum significare ponatur. Quare perinde hæc verba erunt accipienda, ac si dixisset: *in capitulo quodam libri*, nempe legis, *scriptum est de me*: qua ratione non tantum omnis redundantiæ species tollitur, sed etiam locus specialior, in quo ea res, de qua hic agitur, descripta sit, indicatur. (a) Jam quæramus, quodnam caput intelligendum sit? Hoc aliud esse non potest, quam illud, in quo agatur de hac ipsa re, ad quam faciendam David venire se dixit, hoc est de eo, ut David voluntatem Dei faciat. Diximus enim in istis verbis causam indicari, cur David sese ad faciendam voluntatem Dei adesse dicat; vel modum ac rationem voluntatis divinæ exequendæ notari. At vero ubi dicitur, Davidem debere facere Dei voluntatem? Istic nempe, ut alii quoque notarunt, ubi regibus populi divini id præcipitur. David enim peculiari quadam ratione primus ab ipsomet Deo institutus fuit populi ipsius rex, inque ejus posteris regale solium perpetuo mansurum erat. Ideoque de se illic scriptum dicit, non quod de illo nominatim & tanquam de Davide scriptum esset: sed quod de illo scriptum esset, tanquam de rege. Et hic quoque spiritus sanctus (b) mystici sensus vestigium quoddam videtur reliquisse. Nam proprie dici potuit a Christo, quod isthic de se nominatim scriptum esset. In illum enim ubique spiritus sanctus oculos potissimum intendit. Hinc patet, errare eos, qui per caput libri, initium Geneseos intelligunt; quod, ut ipsis videtur, illic de Christo scriptum sit, ipsum creasse cælum & terram. At num etiam de Davide illic quidquam scriptum est? Itemq; de Christo, quod debeat voluntatem Dei facere? (c) Porro caput istud libri legis, in quo de regibus agitur, ut Dei voluntatem faciant, extat in Deuteronomio, estq; decimum septimum. In quo, inter alia ad futurum populi divini regem pertinentia, hoc quoque a ℣. 18 traditur: *Ut postquam sederit in solio regni sui, describat sibi Deuteronomium legis hujus in volumine, accipiens exemplar a sacerdotibus Leviticæ tribus, & habeat id secum, legatque illud omnibus diebus vitæ suæ, ut discat timere Dominum Deum suum, & custodire verba & ceremonias ejus, quæ in lege præcepta sunt. Nec elevetur cor ejus in superbiam super fratres suos, neque declinet in partem dextram vel sinistram.*

(d) At quæret aliquis, qua ratione hoc ad Christum pertinebit? num & illum legem, eamque Mosaicam, sibi exscribere, perpetuo legere, ab illa nunquam recedere debere dicemus?

(e) Facilis est responsio. Nempe, in sensu verborum mystico non singulas voces esse spectandas; sed caput summamque rei, & id quod de typo proprie dicitur, ita ad antitypum esse accommodandum, prout rei ipsius fert natura. Summa rei hoc loco est, regem debere voluntati divinæ obsequentem esse, illi nimirum quam Deus vigere & observari ab illo velit. Quamdiu lex Mosaica viguit, tamdiu etiam a regibus observari debuit. Lege vero abrogata, nemo amplius, nedum populi divini rex, ei servandæ adstrictus est. Quocirca hoc præceptum ita de Christo accipiendum est, prout ipsius rei natura, Christique majestas ac divinitas requirit. Multa de umbra dicuntur, quæ ipsius corporis perfectio respuit. Animadvertendum autem præterea est, nihil prohibere, quominus horum Psalmi verborum sententia latius extendatur: cum, & in Hebræo textu, ad cujus mentem magis potuit respicere D. autor quam ad Græcam interpretationem, simpliciter dicatur, *in volumine libri*, id est *legis*; & licet, secundum Græcam interpretationem, istud libri legis caput, quod diximus, nominatim intelligas, hoc ipsum tamen caput ad reliquam legem universam respiciat, seu ad omnia legis dicta & præcepta a populi divini rege exequenda regem remittat. Quare sensu mystico intelligi possunt illa omnia, quæ ad divinam voluntatem a Christo perficiendam spectant, atque in lege mystice continentur; sed nominatim illa, quæ ad ipsius sacrificium expiatorium de quo hic sermo est, pertinent. Unde aliquo modo in ambiguo adhuc relinquitur, utrum Christus hæc verba pronunciarit, cum in hunc mundum ingrederetur; an cum in futurum. Nam si hanc Dei voluntatem nihil aliud intelligamus, quam oblationem Christi stricte & proprie sumptam, sic ut ab ea mortem sejungamus, tum statui potest, Christum hæc, cum in illum futurum orbem ingrederetur, dixisse. Sed si oblationem Christi latius extendamus, & mortem, illius necessarium antecedens, includamus, quemadmodum quidem hoc loco faciendum esse videtur, ut & supra monuimus, ne proprium & præclarissimum ipsius Christi opus, ad oblationem illius sacrificiumque Deo gratissimum pertinens, sejungamus, cum ille se venire dicat, ad faciendam Dei voluntatem, ut Christi quoque ipsius aliquas hic fuisse partes intelligamus: tunc res ipsa indicat, hæc verba Christo in hunc mundum ingredienti tribuenda esse.

(f) Nec obstat, quod, tum secundum Græcam interpretationem, tum secundum Hebræorum etiam verborum literalem sensum, ad eum respiciatur locum, in quo regis describitur officium. Unde Christus hæc tanquam rex jam effectus pronunciasse videtur, quemadmodum & David. Nam præterquam quod verba Psalmi Hebræa latius pateant, ut diximus, & proinde, sensu præsertim mystico, latius extendi jure queant; illud quoque accedit, quod Christus, licet nondum reipsa rex esset, quia tamen certo futurus, & ad regnum immutabili decreto divino de-

(a) *Caput libri.* (b) *Mystici sensus vestigium.* (c) *In capitulo (quodam) libri, puta Deut. 17, ubi de regis populi Dei officio agitur.*

(d) *Quæstio.* (e) *Responsio.* (f) *Occupatio.*

stinatus

stinatus erat, merito præceptum, quo rex populi divini Dei voluntatem custodire jubetur, jam tum ad se referre potuerit.

Vers. 8. *Superius dicens &c.* Ex Christi verbis porro elicit autor oblationes & victimas legales sublatas esse, & illorum loco Christi oblationem ac sacrificium institutum. Hoc autem patere ostendit ex ipsa verborum Christi ratione, & aperta, quæ in illis fit, rerum oppositione. *Superius dicens*, id est, postquam primo loco dixisset, nempe Christus. (a) *Λέγων* videtur positum esse pro participio præteriti temporis *εἰπών*.

Quid vero dixit? *Quia hostias & oblationes & holocautomata, & pro peccato noluisti, nec placita sunt tibi, (quæ secundum legem offeruntur.)* Verba hæc, *quæ secundum legem offeruntur*, in parenthesi legi debent, qua ostendit autor, legales oblationes & victimas tolli; quandoquidem istæ victimæ & oblationes, quas hic Christus Deum nolle, nec illis delectari dicit, ac proinde tollendas esse ostendit, aliæ non sunt quam legales seu a lege institutæ.

Vers. 9. *Tunc dixit*, id est prioribus illis verbis ista subjecit, intellige Christus: *Ecce venio, ut faciam Deus voluntatem tuam.* *Dixit*, legendum est, ut habent Græci codices, non ut vulgata editio, *dixi*. Nec enim Christus seipsum, sed autor Christum, ut prius illud, ita & hoc posterius dicere affirmat.

Aufert primum, ut sequens statuat. Quasi dicat: quid hoc aliud est, quam quod prius illud tollat, ut posterius ejus loco constituat? Prius autem illud sunt victimæ legales, quas tollit Christus; posterius est voluntas Dei, quam constituit.

Vers. 10. *In qua voluntate sanctificati sumus.* Ostendit quid ex hac Dei voluntate a Christo perfecta, legaliumque oblationum loco inducta ac constituta, consecuti simus. Poterat enim cogitari, quid hoc ad nos peccatorumve nostrorum expiationem pertineat, quod Christus oblationum legalium loco Dei voluntatem sese facturum dicat, eamve perfecerit? Ostendit nempe autor, (b) Dei hanc voluntatem, ejusve executionem, in sacrificio & oblatione Christi pro nobis facta consistere; unde etiam tacite cum sacrificiis & oblationibus confertur, iisque simul tanquam longe præstantior ac Deo acceptior opponitur. Itaque ait, *nos in ea sanctificatos esse*, nos inquam, ut statim addit, *qui per oblationem corporis Christi*, sanctificati scilicet, sumus, quibus verbis simul quæ sit Dei ista voluntas docuit, nempe quod sit oblatio corporis Christi semel facta, vel saltem quod sit cum hac oblatione omnino conjuncta. Quo pacto enim aliter in hac voluntate sanctificati seu expiati esse diceremur, nos, qui per oblationem corporis Christi sanctificati sumus? Videtur vero hactenus etiam voluntas ista Dei opponi victimis legalibus, quatenus in hac demum homines vere sanctificantur. Dum enim voluntati divinæ, victimis legalibus oppositæ, sanctificatio tribuitur; illis tacite adimitur, quasi dicat, in qua voluntate vere sanctificati sumus, non vero in victimis illis & oblationibus antiquis.

In qua, id est per quam. *Voluntate.* Voluntas hic ponitur non pro ipso volendi actu; (c) sed pro ea re, quam Deus velit, quam approbet, & qua delectetur. Opponitur enim oblationibus, quas non vult, nec probat.

(a) *Λέγων, pro εἰπών.* (b) *Dei voluntas.* (c) *Pro ipsa re quam Deus velit.*

Itaque significat sacrificium & oblationem Christi, ut & sequentia docent. *Sanctificati sumus*, id est expiati, emundati, vide cap. sup. vers. 13. *Qui per oblationem.* Vel articulus *οἱ* in his verbis expungendus est, ut faciunt nonnulla exemplaria, verbaque hæc per appositionem legenda; vel, quod certius est, verbum *sanctificati*, *ἡγιασμένοι* repetendum. *Semel*, id est semel factam. Itaque oblatio non victimarum legalium sæpe facta, & quotannis repetita, ideoque inefficax & imperfecta; sed corporis Jesu Christi semel facta, est illa oblatio, quæ Deo vehementer placet, ejusque voluntati plane conformis est, & vere sanctificat.

Vers. 11. *Et omnis quidem sacerdos præsto est quotidie ministrans, & easdem sæpe offerens hostias.* Adhuc oblationem Christi per se cum legalibus contulit, ejus imprimis rei ratione, quod legales sæpe, id est quotannis pro universo populo fuerint peractæ; hæc autem tantum semel: hinc ipsos inter se pontifices confert, antiquum nempe cum Christo: quod ille quidem quotannis, hic vero semel tantum ministrarit atque obtulerit. Ubi enim multæ sunt oblationes, & quotannis repetuntur, illic necesse est & pontificem quotannis ministrare atque offerre: ubi vero una est victima & oblatio, illic etiam semel tantum ministrat & offert pontifex.

(d) *Et* videtur poni pro *itaque* vel, *igitur*, non infrequenti Hebraismo. Hoc enim adhuc egit, ut ostenderet, Christum in illa sancta cælestia ingressum esse, non ut sæpe antiquorum pontificum more, sed ut semel tantum offerret, quemadmodum ex capite præcedente vers. 25 apparet. Illuc enim tanquam ad scopum cuncta collimant.

Præsto est. Græci codices habent *ἕστηκε stetit*, id est stare solitus fuit, in tabernaculo nimirum ante propitiatorium, tanquam thronum Dei. (e) Quanquam *ἕστηκε, stetit*, ut sæpe alias pro præsenti, *ἵσταται, stat*, videtur positum. Nam, ut & superius alicubi diximus, tempore præsenti non illibenter utimur, etiam de rebus præteritis loquentes, ut eas, quasi gerantur, sub aspectum ponamus. Itaque res ipsa tantum hic spectanda erit, non habita ratione temporis, quo in ea describenda autor utitur.

Quotidie. Græci codices habent *καθ' ἡμέραν*, (f) *secundum diem*, nempe statum ac definitum; non singulis diebus. Iisdem enim verbis usus est cap. 7. 27, de anniversario illo ac solenni, quod statis tantum diebus recurrebat, sacrificio aperte loquens, ad quod eum hic quoque respicere ex vers. 3 inprimis patet: quandoquidem in eo solo solennis peccatorum commemoratio fiebat. Observavit id (g) non nemo interpretum qui & hoc, & superiore capitis 7. loco, verba Græca convertit, *certo die*: & in scholiis suis notat ibidem *sic omnino videri vertendum, non autem, quotidie. Intelligitur enim*, inquit, ad vs. 27 cap. 7 *certus dies anni, nempe dies festi expiationis. Nam certum est sacrificium, de quo hic loquitur Apostolus, non fuisse quotidie oblatum, sed tantum die illo festo. Et infra de hoc ipso sacrificio loquens apostolus ait, easdem hostias oblatas esse κατ' ἐνιαυτὸν quotannis, nempe in die illo expiationis, infra cap. 10. 1.* Hæc ille.

Quæ nunquam possunt auferre peccata. Causa indicatur, cur istas victimas sæpe offerre necesse habuerit

(d) *Et pro itaque.* (e) *Ἕστηκε pro præsenti ἵσταται.* (f) *Secundum diem, id est stato d.e.* (g) *Piscator.*

pontifex, quia ſcilicet non potuerint unquam peccata auferre: id eſt ita homines peccatorum nexu ſolvere, ut nullam amplius, per eas mundati, peccatorum haberent conſcientiam, quod quid ſit verſu 2 & 4 explicuimus.

Verſ. 12. *Hic autem unam pro peccatis offerens hoſtiam*, ſeu, *una pro peccatis oblata victima, in ſempiternum ſedet in dextra Dei.* Pontifici legali opponit Chriſtum, quod is ſemel tantum pro peccatis obtulerit, & quidem ita ut non amplius oblationem repetiturus ſit. Oblata enim iſta unica victima in ſempiternum ſedet in dextra Dei. Quia enim & in dextra Dei conſedit, & in perpetuum, id eſt non interpoſanda ſeculorum ſerie ad mundi finem uſque ſeſſurus eſt: hinc apparet, illum iterum non eſſe oblaturum. Tantam enim majeſtatem qui deceret, vel potius, qui in illam cadere poſſet, denuo offerre, hoc eſt denuo per mortem in cælum ingredi? Quare cum εἰς τὸ διηνεκές, *in perpetuum* iſta Chriſti majeſtas durare debeat, qui unquam offerre poterit? εἰς τὸ διηνεκές enim aliquid durare dicitur, quod continuo temporum aut ſeculorum tractu durat non interruptum.

Verſ. 13. *De cætero expectans, donec ponantur inimici ejus ſcabellum pedum ejus.* Hic oſtendit, quid tandem (a) Chriſti ſeſſionem ad dexteram Dei conſecuturum ſit; ne quis putet poſt eam aliquando oblationem poſſe conſequi. Conſecuturum id nempe eſt, ut tandum omnes inimici ejus ſcabellum pedum ejus ponantur. At omnibus inimicis & hoſtibus Chriſti, in quibus numeranda eſt & mors, pedibus ejus ſubjectis, id eſt penitus edomitis, imo abolitis, quis reſtabit oblationi repetendæ locus? Subjectionem autem iſtam conſecuturam ex eo colligi vult autor, quod dixerit ad Chriſtum Deus, *ſede a dextris meis, donec ponam inimicos tuos ſcabellum pedum tuorum.* Itaque Chriſtus a dextris Dei collocatus hoc expectat. (b) Expectare id dicit Chriſtum, accommodate ad Pſalmi verba, in quibus ipſe Deus ſubjectionem hoſtium Chriſti, ſub pedes ejus ſibi vindicat. Verum quia ſcimus Chriſtum ipſum, minime ea in re aut fuiſſe, aut jam eſſe, aut in poſterum fore otioſum, nec Deo aliter ſubjectionem iſtam tribui, quam quatenus per ipſum Chriſtum id facit, ſeu ipſi Chriſto, ut id facere poſſit ac porro faciat, vires imperiumque dedit: propterea in *expectationis* voce tropus eſt agnoſcendus, & hactenus tantum ſignificatio ejus admittenda, quatenus Chriſtum Dei munere ac beneficio regnare hoſteſque ſibi ſubjicere arguit: ita ut hoc reſpectu, non Chriſtus, ſed Deus hoſtes ei ſubjicere; ipſe vero, ut id fiat, expectare tantum dicendus ſit. Adde quod temporis ratione, quo tandem hoſtes omnes Chriſto penitus ſubjiciendi ſunt, hactenus a Patre ſuo pendere Chriſtus dici poſſit, quatenus in patris propria poteſtate rerum tempora momentaque poſita ſunt, ut ipſe Chriſtus teſtatur Act. 1.7.

Verſ. 14. (c) *Una enim oblatione.* Cauſam reddit, cur ſemel tantum obtulerit Chriſtus: quia unica oblatione omnia confecit. Quemadmodum è contrario pontifices legales ideo ſæpe offerebant, quod nunquam omnia oblationibus ſuis conficere poſſent.

Conſummavit, id eſt penitus expiavit. Vide cap. 7. 11, & ſupra ℣ſ. 1.

(a) *Chriſti ſeſſionem ad dextram Dei, quid ſecuturum ſit.*
(b) *Cur Chriſtus hoſtium ſubjectionem expectare dicatur?*
(c) *Chriſtus una oblatione omnia confecit.*

In ſempiternum, id eſt ratione futurorum temporum & ſeculorum omnium: non ut ſub lege, tantum ratione anni unius præteriti.

Sanctificatos, vel eis *qui ſanctificantur*, id eſt expiantur, vel etiam qui unquam expiandi ſunt, ita ut participium ἁγιαζομένους præſentis temporis, poſitum ſit pro participio futuri temporis, ἁγιασθησομένους. Duplici namque ſenſu (d) Chriſtus in ſempiternum homines conſummaſſe ſeu expiaſſe dicitur: tum, quatenus omnem, quem expiat, non ratione certi temporis tantum, ſed in ſempiternum expiat: tum quatenus ejus oblatio omnes omnium temporum ac ſeculorum homines ad mundi finem uſque expiandi vim habet, ita ut eam, nec propter eoſdem, nec propter alios atque alios homines repetere ſit opus.

Verſ. 15. *Conteſtatur autem nos*, vel *teſtatur vero nobis.* Teſtimonio etiam ſcripturæ comprobat, Chriſti unicam tantum debuiſſe eſſe oblationem.

Et ſpiritus ſanctus, quaſi dicat: non tantum ratio verſic. ſuperiore expoſita, ſed & ſpiritus ſanctus idem teſtatur. (e) Spiritum Sanctum teſtari dicit, cum ſcriptura teſtatur, quia ut Petrus ait 2 Pet. 1. ℣ſ. ult. ſpiritu ſancto impulſi locuti ſunt ſancti Dei homines.

Verſ. 16. *Poſtquam enim dixit*, (nempe ſpiritus ſanctus) *Hoc autem* (eſt) *teſtamentum quod teſtabor ad illos, dicit Dominus, dando leges meas in mentem eorum, & in cordibus eorum ſuperſcribam eas.* De his ſpiritus ſancti verbis egimus cap. 8. 10.

Verſ. 17. *Et peccatorum & iniquitatum eorum jam non recordabor amplius.* Ante hæc verba ſubaudiendum eſt aliquid; nempe *tunc dixit*, ut ℣ſ. 9 ipſe autor loquitur: Nam verſ. 16 a quo hæc adhuc pendent, ſcripſerat autor: *poſtquam enim dixiſſet*, nempe ſpiritus ſanctus. Quare nunc ſubaudiendum eſt, tunc dixit, intellige idem ille ſpiritus ſanctus: *Et peccatorum & iniquitatum eorum, jam non recordabor amplius.*

Verſ. 18. *Ubi autem horum remiſſio.* Ex his ſpiritus ſancti verbis, quibus peccatorum & iniquitatum remiſſio promittitur populo, nunc infert autor, unicam tantum oblationem Chriſti eſſe debuiſſe. Ex eo nempe, quod ſpiritus ſanctus teſtetur, Deum ſub novo fœdere, adeoque per Chriſtum & ejus oblationem, quæ ad novum fœdus pertinet, peccata & iniquitates, ſeu graviſſima delicta, in perpetuum velle remittere. Jam vero vero ubi eſt remiſſio talium delictorum, ex fœdere, eoque perpetuo & ad omnes homines ſpectante manans, ibi non datur altera pro peccatis victima; ac proinde unica tantum victima ſufficit. Non dari autem amplius victimam pro peccato, ubi talium pecatorum remiſſio ex fœdere conceditur, inde patet, quod alioquin perſeverantibus in peccatis fœdere deſtinata eſſet peccatorum venia: quod plane inconveniens Deoque indignum eſt: Nam ſi pœnitentiam agant homines, id eſt animum & mores in melius mutent, partim quidem a peccatis ſumma cura abſtinent; partim vero vi fœderis novi ac porro unicæ oblationis Chriſti paratam habent remiſſionem omnium peccatorum, quæ veram reſipiſcentiam vel anteceſſerunt, vel ei ita interveniunt, ut eam non tollant, irritamve faciant. Olim ſub lege, cum tantum ignorantiarum & infirmitatum remiſſio conceſſa eſſet, non mirum erat, quod manentibus ſeu redeuntibus ſemper iiſdem, pro quibus oblatum eſſet peccatis, ſub-

(d) *Chriſti expiatio duplici ſenſu ſempiterna.* (e) *Spiritus ſanctus.*

inde

inde & oblationes repeterentur, earumque loco alia tandem longe melior ac perfectior, nempe Christi oblatio fuerit introducta: sed nunc cum gravissima peccata per Christi oblationem sub novo fœdere expientur, quis alteri adhuc alicui oblationi relictus est locus? Aut enim quispiam tanto obstrictus beneficio sancte in posterum vivit, aut non vivit. Si vivit, nulla amplius opus est victima: si non vivit, nulla debet adhiberi pro expiando illo victima.

Vers. 19. *Habentes itaque fratres.* (a) Hic in summam quandam colligit autor ea quæ adhuc de Christi sacerdotio sacrificioque dixerat, ex quibus deinde sequentem admonitionem infert. (b) *Fiduciam* παῤῥησίαν. Παῤῥησία audaciam quandam, vel etiam spem, hoc loco, certam ex concessa nobis in sancta ingrediendi libertate ac facultate manantem significat. Itaque hac voce & libertas seu facultas, quam habemus in sancta ingrediendi, & præterea animi nostri fiducia, ex ea profecta, quod certo sciamus, nos hanc libertatem ac facultatem habere, designatur, quæ res opponitur ei, quod sub lege nemini licuerit sancta ingredi, præterquam semel in anno summo pontifici, mortis pœna id audenti constituta. Unde & metu, ne quisquam id tentaret, omnes sunt prohibiti.

In introitu sanctorum, potius *introitum sanctorum*. Ita enim est in Græco, εἰς τὴν εἴσοδον. (c) *In* positum est pro *ad*, ut sæpe, id est *ad ingressum* in sancta, cælestia nempe illa & vera, ut superius autor ipse locutus est.

In sanguine Jesu. (d) *In* pro *per*. Per sanguinem autem Jesu hanc & libertatem accepimus, & fiduciam hausimus, quia & novum fœdus, in quo nobis copia fit, seu jus conceditur in sancta ingrediendi, sanguine Jesu sancitum est; & Jesus ipse per sanguinem suum in hæc sancta ingressus est. Per ingressum autem Jesu ducis & capitis nostri in hæc sancta, & libertatem habemus, & fiduciam animumque in ea ingrediendi sumimus. Quo enim dux noster nobis a Deo datus caputque nostrum pervenit, eodem & nobis jus ac facultas penetrandi concessa est: cum non solum idem itineris istius exitus, qui duci capitique nostro, nobis promissus sit: sed etiam idcirco dux noster in cælum perductus fuerit, omnemque illic potestatem obtinuerit, ut tum ex illius exemplo, tum ex tanta, quam a Deo adeptus est, potestate, nos certissimam fidem ac spem cælestium bonorum capere, iisque aliquando reipsa potiri possemus.

Vers. 20. *Quam initiavit nobis viam.* His verbis videtur declarare velle, unde nobis hæc libertas & fiducia sit in sancta cælestia ingrediendi, nempe ex eo, quod nobis ad illa via aperta & initiata per Christum sit. (e) Initiasse autem hanc viam nobis dicitur Christus, non tantum quatenus primus per mortem, eamque diram & ignominiosam, in sancta penetravit; sed etiam quatenus nobis ejusdem viæ jus, ut sic dicam, fecit, ita ut nobis quoque liceat hac via ingredi, & Christi vestigia legendo ad immortalitatem contendere. (f) Ἐγκαινισμὸς enim (unde ἐγκαινίζειν, quo verbo hic utitur autor) est initium utendi. Antequam Christus suo ingressu sancta cælestia aperiret, & viam ad ea ducentem dedicaret, nulli, præsertim post mortem, fas erat in sancta illa ingredi. Sed nunc, via ista dedicata & consecrata, quisque illi insistere, & per eam ad cælum contendere tuto potest.

Novam seu recentem. (g) Πρόσφατον, id est nuperam, non ita pridem apertam & dedicatam. *Nondum enim aperta erat sanctorum via, adhuc priore tabernaculo habente statum*, ut supra ipse autor locutus est cap. 9. ꝟ. 8. quanquam præterea ita Christi vestigiis est signata, ut nulla temporis longinquitate obliterari aut obsolescere queat; præsertim cum Christum ducem tot piorum millia in eodem itinere & olim secuta fuerint, & in posterum secutura sint, quorum vestigiis hæc via subinde innovatur.

Et viventem. (h) Nempe quia ad vitam ducit, Sic *panis vita* & *panis vivus* dicitur, quod vivificet. Videtur tacite respicere ad ingressum in sancta sub lege, qui hominibus mortem non vitam attulisset, si quis in illa præter solum summum pontificem, cui id semel tantum stato anni tempore certisque ceremoniis adhibitis permissum erat, ausus fuisset ingredi. Itaque viam in sancta cælestia ducentem, viæ & ingressui in sancta antiqua opponit, quod hæc mortem, illa vero vitam hominibus afferat. Adde quod ingressus iste & via ad sancta cælestia ducens sit plerumque per mortem, eamque non raro diram ac truculentam, & sic videatur potius ducere ad interitum. Quare oportune hanc viam vivam appellavit, ut ostenderet, illius longe alium esse terminum, quam prima specie videatur.

Per velamen. Alludit ad velamen, quod sanctis terrenis obtendebatur: (i) cui velamini respondere ait Christi carnem, cum subjicit: *id est carnem suam.* Quemadmodum enim pontifex antiquus ingredi in sancta non poterat, nisi velamine amoto; sic neque Christus ingredi in sancta cælestia ante potuit, quam carne sua scissa, ut ita dicam, & rupta. Ideo ille amoto velamine, hic vero per velamen ingressus est. Cujus rei etiam signum quoddam apertum extitit in Christi morte, per quam caro illius dissoluta fuit. Christo enim spiritum emittente, subito velamen illud tabernaculi ruptum est. Quid enim aliud hæc velaminis scissura portendit, quam sancta illa non amplius ex Dei consilio clausa, sed jam vulgata, ac publici quodammodo usus facta esse; ita ut in illa & introspicere & ingredi cuivis liceat? At vero hac re quid aliud significabatur, quam Christi carne per mortem crucis rupta atque soluta, & ipsi Christo & omnibus ipsi fidentibus reseratum patefactumque esse in sancta cælestia aditum; ita ut non solum ipsi Christo licuerit, sed & illis qui Christi sunt liceat in ea ingredi, & antequam reipsa ingrediantur, animo & spe intro spicere. Dum mortale Christi corpus integrum mansit; & ipse Christus in cælestia adyta ingressu, & nos omnes ingressu simul & prospectu in ea prohibebamur: sed postea quam hoc carnis Christi velum per mortem dissolutum est, tunc & ipse Christus in cælum penetravit, & nobis eodem penetrandi, atque antequam eo reipsa penetremus, animo saltem cælestem illam felicitatem tantisper contuendi & haud dubia spe præcipiendi, jus copiamque fecit. Christi namque mortem consecutus in cælum ingressus, cernere nos certoque sperare facit cælestium bonorum hæreditatem, quæ, Christo nondum rebus humanis per mortem gloriosamque resurrectionem exempto, velut objecto velo, contegebatur.

(a) *Summa eorum quæ adhuc de Christi sacerdotio sacrificioque dicta sunt.* (b) Παῤῥησία. (c) In *pro* ad. (d) In *pro* per. (e) *Christus viam in sancta initiavit.* (f) Ἐγκαινισμὸς.

(g) *Cur hæc via dicatur recens.* (h) *Cur viva?* (i) *Caro Christi velamini respondet.*

Vers. 21. *Et sacerdotem magnum.* (a) Magnus vocatur, non tantum respectu credentium, qui sunt minores quidam, cum Christo comparati, sacerdotes, non secus ac olim sub lege inter sacerdotes, unus erat magnus cæterorumque princeps: sed etiam respectu illorum, qui sub lege erant magni, qui cum Christo, ut vidimus, collati, non solum parvi, sed etiam illius exiles quædam umbræ tantum sunt. *Super domum Dei:* (b) Potest per hanc Dei domum; tum cælestis illa domus, in qua pontifex noster sacra facit, tabernaculo legali respondens; tum ecclesia seu populus divinus intelligi, qui est domus Dei spiritualis. Christus enim & illi cælesti, & huic spirituali domui præpositus est.

Vers. 22. *Accedamus.* (c) Altera capitis pars incipit; id est, admonitio ex superioribus deducta. (d) Accedere, ut vidimus ℣. 1, dicebantur illi, qui pontifice sacra faciente, & ipsi sacris intenti, ad tabernaculum, & sic ad Deum ipsum accedebant. Monet ergo & nos D. autor, ut, cum pontificem vere magnum in cælesti illo sacrario habeamus, qui illic sacra & oblationes pro nobis peragit, & ipsi cultui divino intenti ad hoc cæleste sacrarium animo ac spiritu accedamus. Quod nihil aliud est, quam ut divino cultui vacemus, & pontifice Christo freti ad Deum accedere non dubitemus.

Cum vero corde. Ostendit, quales esse debeant illi, qui spiritualem hunc Dei cultum peragere, eique vacare volunt. Debent habere verum cor. (e) Cor verum opponitur ficto, id est fallaci ac simulato, quod externam tantum pietatis speciem fingit, & sic fallere conatur. *In plenitudine fidei.* (f) Plenitudo fidei opponitur fidei vacillanti ac dubiæ: quantum enim dubitationis in fide admixtum est, tantum ad ejus plenitudinem perfectionemque deest. Plenam ergo fidem habemus cum de Christianæ religionis ac disciplinæ veritate nihil omnino dubitamus.

Conspersi corda a conscientia mala. (g) Alludit ad morem lege sancitum, quo illi, qui aliquid impuri contigissent, antequam cœtum populi divini, & locum sanctum ad peragendum Dei cultum ingrederentur, lustrali aqua conspergendi erant, aliter si fecissent morituri. Carnis illam emundationem ad animum & spiritum transfert autor, seu spiritualem, qua animus a conscientiæ labe, corpus a peccatorum sordibus purgatur, intelligit emundationem. (h) Videtur vero conspersum, id est emundatum cor a conscientia mala, dupliciter accipi posse, vel ut significet eam emundationem, qua plenam peccatorum veniam per Christi sanguinem sacrificiumque adepti, mala conscientia ac pœnæ divinæ formidine soluti simus: quo pacto supra dixit, conscientiam nostram Christi sanguine ab operibus mortuis emundari: vel qua animus noster ab internis & occultis peccatis purgatur. Malæ enim conscientiæ nomine, per metonymiam effecti, hoc loco, speciatim occulta & latentia animi vitia designari videntur, quippe corporis, quod & ipsum statim ablutum esse debere docet autor, sordibus opposita. Quid enim aliud corporis istæ sordes significare possunt, quam externa & quæ corpore ipso peragantur peccata? non quidem quasi hæc quoque conscientiam non lædant, sed quod aperta crimina aliorum etiam oculis ac censuris sint exposita; opertæ autem & internæ animi labes, quamvis neminem habeant conscium, conscientiam tamen fatigent & exerceant. Itaque priore verborum istorum sensu Dei summum, quod per Christi sanguinem ac sacrificium adepti sumus, beneficium, posteriore vero nostrum, ad quod tanto Dei beneficio Christique sanguine excitamur & obstringimur, officium, aut certa illius pars designatur.

Et abluti corpus. (i) Jam diximus corporis istam ablutionem ad peccatorum sordes, quibus corpus nostrum coram Deo inquinatur, referendam esse. Itaque si priorum verborum posteriorem amplectimur sensum, idem nos hoc & superiore commate monet autor, quod Paulus monuit 2 Cor. 7. 1, cum ait: *Hæc ergo habentes promissiones charissimi, mundemus nos ab omni inquinamento carnis & spiritus, perficientes sanctificationem in timore Dei.* Tanto vero aptius & convenientius corpus quoque abluendum esse docet autor, quod & olim sub lege, ad Dei cultum peragendum atque ad tabernaculum accessuri, corpus perluere debuerunt: nisi quod illic carnales, hic vero spirituales peccatorum, ut diximus, labes intelligendæ sint.

(k) *Aqua munda.* Nihil est necesse, ut in hac allegoria isti aquæ quidquam nominatim respondere putemus; cum D. autor ita loqui videatur, quod ad morem sub lege usitatum, corpus aqua pura perluendi, alluserit. Comparationes enim, ut aliquoties jam monuimus, multas pariunt catachreses. Si quis tamen pleniorem quærat similitudinem, Christi spiritus & doctrina, seu spiritualis illa aqua, qua suos perfundit Christus, ipsius etiam sanguine non excluso, intelligenda erit. Hac enim aqua demum peccatorum sordes eluuntur. Nam qui baptismi aquam intelligunt, frustra sunt. (l) Baptismus enim aquæ, externum tantum signum & adumbratio quædam est hujus, quam hic intelligit autor, ablutionis: quo nec corda nostra conspergi, nec vitiorum sordes revera elui possunt. Itaque spiritualis ille, qui nos vere servat baptismus, hic intelligendus est: ille inquam, qui Petro autore, non carnis est depositio sordium, seu externa corporis ablutio: sed conscientiæ bonæ in Deum interrogatio 1 Pet. 3. 21: quæ sane non ulla elementari aqua, sed cælesti illa ac spirituali, quam diximus, conficitur.

Vers. 23. *Teneamus.* Hortatur etiam illos ad constantiam in professione religionis Christianæ: quippe cum non sufficiat & animo & cæteris operibus Deo servire, nisi etiam oris accedat confessio.

(m) *Confessionem spei.* Spei voce totam simul Christianam religionem complexus videtur autor. Christiana enim religio in spe præcipue eaque præstantissima, nempe in spe immortalis vitæ & sempiternæ felicitatis consistit, omnesque ejus partes & capita ad hanc spem in animis hominum ingenerandam pietatemque tanta spe dignam iis instillandam tendunt ac diriguntur. Unde & Petrus eodem spei nomine omnia simul Christianæ professionis capita complexus esse videtur 1 Epist. cap. 3. 15. *Indeclinabilem* vel *immotam*, id est talem, ut nullis ab ea machinis nos dimoveri patiamur, in eave nutemus.

Fidelis enim est, qui repromisit. Causam inserit, propter quam tanta constantia spem Christianæ religionis confiteri debeamus, nempe, quod hæc spes, tum

(a) *Christus sacerdos magnus.* (b) *Christus domui, id est Ecclesiæ cælesti & terrestri præpositus est.* (c) *Altera pars capitis.* (d) *Accedere.* (e) *Cor verum.* (f) *Plenitudo fidei.* (g) *Allusio.* (h) *Conspersum cor a conscientia mala.* (i) *Corporis ablutio.* (k) *Aqua munda.* (l) *An baptismus?* (m) *Confessio spei.*

promis-

promissione, tum ejus qui fidelis est, nempe Dei promissione nitatur. (a) Fidelis autem dicitur Deus, quod fidem servet, id est, ea, quæ se facturum recepit, seu quæ suarum suot partium semper præstet, nec suos nnqua m ope & auxilio gratiaque sua destituat. Itaque de Dei fide nihil dubitandum est, dummodo & nos fidem servemus, id est, ea quæ nostri sunt muneris, summa cura ac diligentia obeamus.

Vers. 24. *Et consideremus invicem*, vel *alii alios*. Intelligi hoc potest, tum ut alii aliorum vitæ statum & conditionem, tum ut mores & actiones diligenter spectemus, quod quo fine facere debeamus, statim explicat, cum addit:

In provocationem charitatis. Εἰς παροξυσμὸν. Paroxysmus dicitur, cum vis rei alicujus intenditur. Itaque (b) paroxysmus charitatis est, cum charitas exacuitur & intenditur. Intenditur vero charitas ex mutua illa inspectione, vel in nobis ipsis, vel in aliis. In nobis ipsis, cum aliorum vel exemplis egregiis incitamur; vel statu ac conditione movemur & permovemur, ut eos ardentiori amore ac benevolentia complectamur: si prosperæ sunt res eorum, ut illis non modo non invideamus, sed etiam pro virili felicitatem illorum tueri atque augere conemur; si afflictæ, ut eos juvemus, &, quibus possumus, beneficiis afficiamus. In aliis vero charitas intenditur, cum eo fine vitam ac mores aliorum inspicimus, ut eos, sicubi in officio cessent aut in charitate deficiant, moneamus & adhortationibus nostris ad intendendam charitatem bonorumque operum studium excitemus. Itaque ista charitatis provocatio seu paroxysmus vel passive potest accipi, cum scilicet in nobis charitas intenditur, vel active, cum a nobis in aliis.

(c) *Et bonorum operum*. Paroxysmus bonorum operum in eo cernitur, cum ardenti animo ac studio bona opera consectamur, seu, ut Paulus monet, bonorum operum Zelotæ sumus Tit. 2. 14. Bona opera adjungit charitati, ut eam minime sterilem esse debere doceat, sed fœcundam, fructuumque feracem: quanquam etiam latius sumi, & ad omnia pietatis opera extendi possunt: ut ita speciei præcipuæ subjiciatur genus.

Vers. 25. (d) *Non deserentes collectionem nostram*. Nempe ad sanctorum conjunctionem, & unitatem spiritus retinendam ac conservandam: quod fit, cum Christiani ad Dei cultum peragendum, ad verbum illius audiendum, ad preces unanimiter ad Deum fundendas, ad morum a Christo & apostolis præscriptam censuram exercendam, ad mortis Christi memoriam sacra & ab ipsomet instituta panis fractione celebrandam, ad opem afflictis & egenis, quoties est opus, communiter ferendam, remque eccelesiæ ac pietatis junctis viribus ac consiliis promovendam convenire solent.

Sicut consuetudinis est quibusdam. Apparet tum temporis fuisse tales, qui non quidem Christianam religionem deseruerant, deseruerant tamen fidelium congregationem; ut tanto magis latere & pericula ac persecutiones evitare facilius possent. Hinc apparet peccare eos graviter, qui sese a fidelium consortio & sanctis istis congregationibus subducunt.

Sed consolantes vel potius *admonentes*, nimirum, alii alios. Admonitionem mutuam opponit neglectui congregationis. (e) Unde manifestum est, congregationes eo fine quoque instituendas esse, ut alii alios admoneamus, tantoque commodius, quippe in unum collecti locum, admonere possimus.

Et tanto magis, quanto videritis, vel *videtis appropinquantem diem*. Particula *magis* ἀπὸ κοινοῦ repetenda est in posteriori parte: quasi dicat, quanto magis appropinquantem diem videtis, tanto magis alii alios admonete. Appropinquantem diem dixit, pro appropinquare diem, (f) participium pro infinitivo, ut sæpe.

Per *diem* intelligitur, ut etiam articulus additus indicat, certus quidam & illis bene cognitus dies, hoc est tempus judicii & pœnæ contumacibus irrogandæ. (g) Quod judicium cum duplex fuerit, duplex etiam dies seu tempus intelligi potest. Potest enim intelligi tum tempus supplicii de gente Judaica sumendi, seu excidii Hierosolymitani: tum dies ille toti mundo novissimus, eique interitum allaturus. Priorem illum diem appropinquare & instare videre facile poterant, tum ex signis a Christo prædictis Matth. 24. Marc. 13. Luc. 21; tum ex prophetarum, qui tum temporis in ecclesia vivebant, vaticiniis. (h) Posteriorem etiam diem appropinquare & instare quisque videt, etsi non respectu mundi totius & seculi præsentis; tamen quisque respectu sui. Quemadmodum enim cuique nostrum semper instat & imminet mors, seu vitæ terminus: sic etiam per idipsum cuique instat & imminet ultimus ille dies: non solum quod post mortem nulla futura sit, ratione salutis vel damnationis nostræ, mutatio: sed etiam quod totum illud tempus, inter ultimum vitæ nostræ momentum, & extremi judicii diem intercurrens, respectu mortuorum, nullum sit. Mortuis namque nobis, & sic omni sensu temporis destitutis, momentum ultimum vitæ abeuntis, & momentum primum redeuntis, (redibit autem in ultimo judicio) unum idemque revicturis videbitur. Qui profundo somno sopiti sunt longum sæpe somni tractum non sentiunt. Omni autem somno profundior somnus est mors. (i) Et hæc est causa, cur sacræ literæ ita nonnunquam loquantur, atque si vel ad Christi adventum victuri omnino essemus, vel statim a morte ad dominum, & sic ad cælestia gaudia migraremus. Intermedii enim temporis, a vitæ nostræ fine, ad Christi adventum futuramque piorum felicitatem nullam habent rationem. Vide 2 Cor. 5. 8. Ephes. 4. 30. Phil. 1. 6, 23. 1 Tim. 6. 14. Jac. 5. 7, 8.

Vers. 26. (k) *Voluntarie enim peccantibus nobis*. Causam subjicit, ob quam alii alios diligenter exhortari debeant, quia nimirum alias facile evenire queat, ut voluntarie post acceptam veritatis notitiam peccent, quæ res quam sit misera, quantamque infelicitatem contineat, hic docet. *Peccare* hoc loco dupliciter accipi potest; vel late, vel stricte: Late ut extendatur ad varia peccata, quæ committuntur adversus Christi præcepta: Stricte, ut τὸ ἁμαρτάνειν significet peccatum gravissimum, nempe ἀποστασίαν, hoc est defectionem a Christiana religione, seu mavis, incredulitatem sive infidelitatem in genere;

Cui si addas differentiæ loco, id qood subjicit autor, *post acceptam veritatis notitiam*, apostasia definietur. (l) Est enim apostasia incredulitas, quæ fidem sequitur,

(a) *Deus fidelis.* (b) *Paroxysmus charitatis.* (c) *Bonorum operum.* (d) *Congregationes piorum.*

(e) *Finis congregationum.* (f) *Participium pro infinitivo.* (g) *Dies judicii* (h) *Diem ultimum quisque sui respectu instare videt.* (i) *Sacrarum literarum loquendi ratio ejusque causa.* (k) *Voluntarie peccantes.* (l) *Apostasia.*

P 5 seu fi-

ſeu fidei deſertio ac veritatis cognitæ ſuſceptæque abjectio. Sic Chriſtus Joh. 16. 9 *peccati* nomine *τῆς ἁμαρτίας* intellexiſſe videtur incredulitatem.

Poſteriori ſententiæ, ut de ea prius agamus, favet *primo*, quod autor D. ℣. 28 probaturus, eos homines haudquaquam pœnam effugituros, qui eo modo, quo hic dicitur, peccant, argumentum videatur ducere ab iis qui legem penitus repudiant, aut ad falſos Deos deſciſcunt, de quibus agitur Deut. 17. 2, & deinceps, quibus nemo melius reſpondet, quam qui a Chriſto ejuſque ſanctiſſima religione deficiunt.

Secundo, quod in apoſtatas demum videatur quadrare id quod filium Dei conculcent, & ſanguinem fœderis communem & profanum ducant; non vero in eos, qui, cum religioni Chriſtianæ conſtanter adhæreant, ſimplici alicui peccato ſeu vitio ſunt obnoxii.

Tertio, quod locus hic ſimillimus eſſe videatur illi, qui extat capite 6. ℣. 4. & deinceps; illic vero de apoſtatis proprie ſermonem eſſe diximus.

Sed priori ſententiæ favet 1 vox *peccandi*, quæ generalem habet ſignificationem, idque fortaſſis ubique. Non ſunt autem verba reſtringenda præter loquendi uſum, nulla cogente ratione. Vox enim *peccati* in loco Joh. 16. 9 generalem per ſe ſignificationem habet, licet poſtea per ſpeciem explicetur, ſeu quale peccatum intelligi debeat, declaretur. 2 Occaſio & ſcopus verborum autoris. Monuerat namque, ut fideles invicem ſeſe adhortarentur; nunc docet, quid futurum ſit, vel fieri facile poſſit, ſi hoc facere negligant, id nempe, ut voluntarie poſt acceptam veritatis notitiam peccent, & ſic ſeſe pœnæ graviſſimæ involvant. At cum adhortatio late pateat, & omnibus peccati generibus opponi ſoleat ac debeat: cur non & peccatum iſtud, quod ex adhortationis neglectu oriri facile poſſe docet autor, late ſimiliter extendendum eſt? Ut vero etiam ad rationes pro altera ſententia allatas reſpondeamus; ad primam dici poteſt, Argumentum autoris ductum videri ab iis omnibus, qui elata manu adverſus legem peccarunt: de quibus extat locus Num. 15. 30, 31. *Anima qua peccaverit elata manu, ſive ex indigenis, ſive ex peregrinis, dominum affecit probro: excidendo exſcinditor anima ejus è medio populi ſui. Quia verbum domini ſprevit, & mandatum ejus fecit irritum, exſcindendo exſcinditor anima illa.* Illud enim *ἀθετῶν τὸν νόμον* autoris noſtri, plane idem eſt, quod apud Moſen, *ſpernere verbum domini, & mandatum illius irritum facere*: quemadmodum & *voluntarie peccare*, eſt *elata manu peccare*; illud item, *abſque miſericordia moritur*, continetur in illis Moſis verbis, *exſcindendo exſcinditor*; quid enim hoc eſt alius, quam ne ei parcas, aut ejus miſerearis? Ad ſecundam rationem dicimus; eum etiam filium Dei conculcare, & fœderis ſanguinem communem ducere, qui audet fœdus a Chriſto promulgatum ac ſanguine ipſius ſancitum violare, quantumque in ſe eſt, irritum facere, dum ea peccata committit, quibus in hoc fœdere mortis & damnationis pœna eſt conſtituta. Ad tertiam; non eſſe ita ſimilem hunc locum illi alteri cap. 6 quin diſſimilitudo appareat in eo, de quo hic agitur. Ibi ſcopus autoris & verborum occaſio, ipſumque *prolabendi* verbum cum antecedentibus collatum oſtendunt, de apoſtaſia proprie ſermonem eſſe; hic ſcopum & occaſionem verborum aliud poſtulare vidimus. Quare concludendum videtur, priorem potius verbi peccandi acceptionem, quæ poſteriorem in ſe complectitur, amplectendam eſſe: quanquam inter peccata illa primum locum tenet apoſtaſia, ad eamque inprimis videtur reſpici.

Vox *ἑκουσίως*, id eſt *voluntarie*, omnino, ut diximus, videtur ſignificare id quod ſacræ literæ veteris fœderis dicunt, *elata manu* vel *brachio*, atque adeo per contemptum divinæ majeſtatis, qua lex communita eſt, ſeu per animi contumaciam ac ſuperbiam: opponiturque peccatis, ſive per errorem & ignorantiam, ſive per imbecillitatem quandam humanam admiſſis. Quare ea peccata deſignat, quæ a ſciente prudente ac dedita opera committuntur, ac proinde malitiam animi omnino arguunt. (*a*) Tales ſub novo fœdere cenſendi ſunt omnes vitioſi habitus, ſeu omnis peccandi conſuetudo, inque malo perſeverantia; omnia item gravia atque enormia ſcelera a ſciente ac prudente commiſſa. Infirmitas enim humana, in Chriſtianis præſertim, prætexi talibus non poteſt.

Addit autem D. autor: (*b*) *poſt acceptam veritatis notitiam*; ut indicet, aliam eſſe rationem peccatorum voluntariorum, ante veritatis notitiam admiſſorum; aliam eorum, quæ hanc ſequuntur: & illorum quidem expiandorum cauſa ſacrificium Chriſti eſſe conſtitutum; his vero expiandis nullam aliam expectandam eſſe victimam, ut mox videbimus. Nec mirum, longe enim graviora cenſeri debent ea, quæ veritate cognita committuntur crimina, quam quæ in veritatis ignorantia commiſſa fuerunt; & longe major in illis, quam in his cernitur hominum improbitas, ſi cætera alioquin ſint paria. Itaque æquitati ac ſapientiæ divinæ magis conſentaneum eſt, illis dare veniam quam his, ſeu illorum expiandorum modum proponere, horum non item.

Jam non relinquitur pro peccatis hoſtia. His verbis miſer & calamitoſus ſtatus exprimitur eorum, qui poſt acceptam veritatis notitiam, eo modo quo diximus, peccant: nempe quod cum Chriſti victima & oblatio illis non proſit, nulla amplius reſtet, qua peccata ipſorum expiari poſſint. Chriſti vero victima & oblatio illis non prodeſt, quia in peccata priſtina relapſi ſunt, fideque ac pœnitentia dignos non ferunt fructus. Hac enim demum conditione Chriſti victima & oblatio iis, quibus vita, poſt acceptam veritatis notitiam ſuſceptamque primum in Chriſtum fidem, ſuppetit, ſalutem affert. Alia namque eſt ratio illorum peccatorum, quæ ante veritatis agnitionem perpetrata ſunt: alia iſtorum, quæ poſt hanc voluntarie committuntur. Illa ſola in Chriſtum fide ejuſque profeſſione, & ſancte inpoſterum vivendi propoſito ac veluti ſtipulatione elui poſſunt: hæc vero non aliter eluuntur, quam ſi effectu ipſo penitus abdicentur, eorumque loco Chriſtianæ virtutes omnes, ac ſpiritus fideique fructus inducantur. Hoc nimirum illud eſt, quod apoſtolus quoque ſcriptum reliquit Galat. 5: *Si ſpiritu ducimini, non eſtis ſub lege. Manifeſta ſunt autem opera carnis, quæ ſunt, fornicatio, immunditia, luxuria, idolorum ſervitus, veneficia, inimicitia, contentiones, æmulationes, iræ, rixæ, diſſenſiones, ſectæ, invidiæ, homicidia, ebrietates, comeſſationes, & his ſimilia, quæ prædico vobis, ſicut prædixi, quod qui talia agunt, regnum Dei non conſequentur. Fructus autem ſpiritus eſt charitas, gaudium, pax, patientia, benignitas, bonitas, longanimitas, manſuetudo, fides, modeſtia, continentia, caſtitas: adverſus hujuſmodi non eſt lex. Qui autem ſunt Chriſti, carnem crucifixerunt cum vitiis & concupiſcentiis. Si vivimus, ſpiritu,*

(*a*) *Voluntaria peccata ſub novo fœdere.* (*b*) *Peccatorum diſcrimen*

ſpiritu

spiritu & ambulemus. Quid enim apertius est, quam his verbis doceri, omnes qui post susceptam in Christum fidem opera carnis patrant, nec spiritu divino reguntur, regni Dei hæreditatem capessere, & damnationem effugere haudquaquam posse: ideoque si ad salutem aspirare velint, vitia quamprimum deponere, & virtutibus variis effectu ipso exornatos esse debere. Neque enim id hoc loco docere videtur autor, quod voluntarie post acceptam veritatis notitiam peccantibus nulla omnino ratione spes veniæ salutisque supersit: sed qood non supersit, quamdiu vitia opere ipso non exuunt, nec mores novos Christianis dignos induunt. Hoc ni faciant, Christi victimam & oblationem illis prodesse negat. Jam vero præter unicam illam Christi victimam & oblationem non soperest ulla alia.

Autorem enim in his verbis de alia aliqua præter illam Christi unicam victimam loqui, ipsa verba indicant, cum ait: *non adhuc*, οὐκ ἔτι, & deinde ἀπολείπεται, *relinquitur*: quasi dicat, præter illam unicam Christi victimam & oblationem, quæ adhuc fuse explicata est, non restat illis ulla alia. Unde porro nec conversionis spes omnis voluntarie peccantibus his verbis præcidi videtur, sed tantum quamdiu peccata hæc sanctis in posterum moribus, veraque & Christo digna pietate non eluunt, spes veniæ & salutis. Quanquam verissimum est, quædam peccata adeo esse gravia, è quorum numero est apostasia, & quæ cum illa affinitatem quandam habent, de quibus cap. 6 egimus, ut natura & conditione novi fœderis inspecta, non immerito dici queat, iis conversionis spem haud superesse; quatenus nimirum sine peculiari Dei misericordia, in fœdere non comprehensa, talium peccatorum jugum solvi excutique non potest.

Pro peccatis, περὶ ἁμαρτιῶν. id est peccatorum expiandorum causa, quemadmodum apparet ex sequenti versic. ubi victimæ huic pro peccatis, opponitur *terribilis expectatio judicii & fervoris ignis.* Quocirca quemadmodum his verbis pœna; ita prioribus illis venia & impunitas significatur.

Vers. 27. *Terribilis autem quædam expectatio judicii*, scilicet *illis relinquitur. Autem* pro *sed*, (a) δὲ pro ἀλλὰ. (b) Judicium per metonymiam, ut alibi sæpe, sumitur pro pœna. Judicio enim pœna decernitur.

Expectatio non est necesse ut proprie accipiatur, cum sæpe nihil minus homines peccatis dediti, quam pœnam & damnationem commeritam, si animum illorum & cogitationem spectes, expectent. Itaque expectare dicuntur judicium per metaphoram, quia illos judicium certo maneat: aut per metonymiam; quia illud expectare merito deberent.

Terribilis, vocatur hæc expectatio, quod sit rerum terribilium, horrendi nimirum judicii seu supplicii, quod in sequentibus describitur, cum addit:

Et ignis æmulatio, vel potius *fervor*, πυρὸς ζῆλος. scilicet *relinquitur*, *qua* æmulatio *consumptura*, vel *qui* fervor *consumpturus est adversarios.* Exprimitur his verbis terribilis ista pœna & judicium, quod maneat voluntarie peccantes post agnitam veritatem: nempe quod ab igne fervido corripi consumique debeant. (c) Non dubium est, quin his verbis significetur judicium illud ultimum seu pœna quæ in ultimo judicio malis omnibus irrogari debeat: scimus enim illos fervidissimo quodam igne torquendos, & in æternum perdendos esse: quanquam nec alias Dei pœnas, quæ futuræ illius maximæ gravissimæque ultionis prodromi quidam in hoc seculo esse solent, excludimus. (d) Ignis enim supplicium pro gravissimo habetur; ideoque ad gravissima supplicia significanda per metaphoram, aut per synecdochen adhiberi solet. In propheticis sane sermonibus, cum de gravibus Dei suppliciis sermo est, ignis non raro commemoratur. Vide inter alia Deut. 32. 22. Job. 15. 34. & XX. 26. Psalm. XI. 6. & XXI. 10. & LXXVIII. 21. & XCVII. 3. & CXL. 11. Esai. 10. vs. 16, 17. & XXVI. 11 & alibi. (e) Adde quod ira divina ignis quidam dicitur esse in sacris literis. Unde inter alia infra cap. 12 Deus propter iram, qua in impios sæpe exardescit, ignis consumens appellatur. Hoc quoque in loco per ignis istum fervorem, qui devoraturus sit Dei adversarios, ira *Dei* recte intelligi potest.

Adversarios. τοὺς ὑπεναντίους. hoc est, *Dei* hostes ac rebelles. (f) Quales sunt illi, qui vel Christi religionem plane rejiciunt, vel susceptam abjiciunt, vel ea suscepta ac retenta, præceptis illius sese non subjiciunt.

Vers. 28. *Irritam quis faciens legem Mosis.* (g) Argumento a comparatis ducto id quod asseruit confirmat. Ἀθετήσας. irritam facere vel rejicere legem Mosis, ut supra vidimus, ille dicebatur, quisquis elato brachio præceptum aliquod divinum, in lege comprehensum, violaverat: cui rei etiam pœna capitis, ut statim addit autor, constituta fuit, imprimis autem hoc in illum quadrabat, qui primum decalogi præceptum sprevit, & ad cultum Deorum alienorum defecit. (h) Hoc enim præceptum fundamentum est cæterorum; ita ut qui illud molitur, eo ipso totam legem evertere, ab eaque deficere videatur. Hinc autem colligitur inter istos voluntarie peccantes, (quod etiam ex eorum descriptione versiculo sequenti addita patet) vel primum & præcipuum tenere locum eos, qui a Christo deficiunt. (i) Qui enim Christum Dei filium deserunt, deserunt ipsum Deum, & plane contra fundamentalem Christianæ religionis legem peccant.

Sine ulla miseratione, duobus vel tribus testibus moritur, id est mori seu occidi debet. Non enim quid fiat, sed quid lege Mosaica fieri debeat, hic commemoratur. Vide Deut. 17. 2, 3, 4, 5, 6. Num. 15. 30, 31.

Vers. 29. *Quanto magis putatis deteriora merebitur supplicia*, vel *quanto, putatis, pejori dignus censebitur pœna.* Apodosis est superioris versic. qui hujus comparationis protasin continet. Est autem comparatio, ut verba ipsa manifeste ostendunt, a minori ad majus. Molto enim gravius est filium Dei, quam Mosen; euangelium, quam legem contemnere & rejicere. Quare si Mosis legisque violatoribus nulla concessa erat venia, nullus relictus misericordiæ locus, multo minus id sperandum erit ipsius Dei filii contemptoribus, longeque gravior pertimescenda pœna. Unde in Dei misericordia spem ponere non debet, quisquis in tanto scelere, istoque vitæ statu deprehensus fuerit.

Qui filium Dei conculcaverit. (k) Conculcant Dei filium primum pervicaces euangelii hostes, deinde apostatæ, hoc est si qui sanctissimam ejus religionem sive animo simul & professione, sive professione tantum deserunt: tum ii, qui professione quidem filio

(a) Δὲ pro ἀλλὰ. (b) Judicium pro pœna. (c) Impiorum pœna a igne æterno supplicium. [illegible]

(d) Ignis supplicium. (e) Ira Dei. (f) Dei hostes. (g) Argumentum a comparatis (h) Primum decalogi præceptum. (i) Apostatæ. (k) Conculcare Dei filium.

Dei

Dei adhærent, cæterum vita ac moribus sanctissimas ejus leges proterunt & proculcant. Est vero in *conculcandi* verbo, quo utitur autor, magna emphasis, significatur enim maximus filii Dei, omni honore dignissimi, contemptus; ut quantu scelere sese isti homines obstringant, tanto magis appareat.

Et sanguinem testamenti vel *fœderis*. Exaggerat istorum peccatum, quale est inprimis apostatarum.

Pollutum duxerit. Κοινὸν, id est profanum, vulgarem. Unde sancto opponitur, qualis est filii Dei sanguis, qui vere sanctus est. (*a*) Hoc vero facere necesse habent, qui vel fœdus ipsum Christi sanguine sacratum deserunt & ab eo deficiunt; vel etiam tanti non æstimant, ut illius causa peccata abjiciant, & sancte in posterum vivant.

In quo sanctificatus fuit. Quasi dicat, qui sanguis adeo profanus non est, adeoque sanctus est, ut per eum quisque sanctificetur, & illi ipsi sanctificati aliquando fuerint, qui eum summa cum impietate post profanum ducunt. (*b*) Sanctificari autem in Christi sanguine, id est per Christi sanguinem, dicimur, quatenus per eum peccatorum omnium expiationem, Christi fide suscepta, adipiscimur. Qui enim Christi fidem suscipiunt, sicque fœderi novo inseruntur, ii peccatorum suorum anteactorum veniam vi fœderis sanguinisque Christi, quo fœdus novum sancitum est, consequuntur. Impunitatem namque, in qua remissio peccatorum proprie consistit, ita adipiscuntur, ut non tantum jus ad illam vi fœderis habeant; verum etiam ea, quamdiu in fide eaque viva & per charitatem efficaci persistunt, effectu ipso perfruantur; quatenus scilicet Deus nec illos reipsa punit; nisi forte ad ipsorum correctionem tantum castiget, eorumque saluti hac in parte consulat: nec punire ac perdere in animo habet, quin potius salutem sempiternam iis destinat, omniaque saluti eorum noxia, dummodo ipsi sibi non desint, longissime arcet. Totum hoc ex fœdere novo & sanguine Christi, quo id confirmatum est, pendet. Hunc tam sanctum sanguinem, quo sanctificantur omnes, & peccata omnia purgantur, ille profanum & pollutum ducit, qui vel Christum pro seductore habet, vel verbis id asserere audet; vel saltem Christi sanguinisque illius causa sancte non vivit; quod crimen in iis longe gravissimum est, qui Christum jam agnoverant ejusque sanguine consecrati & a peccatis suis purgati fuerant. Notandum vero est eos, qui Christi sanguine aliquando vere sanctificati fuerant, propria culpa profanos fieri posse, sanctificationeque illa sua penitus excidere. (*c*) Ideoque nemo Christianorum vitiis deditus in Christi sanguine spem ponere debet, quamdiu vitam moresque non mutat. Verissimum quippe illud est quod Johannes scriptum reliquit: *Si in luce ambulamus, sicut & ipse est in luce, societatem habemus ad invicem, & sanguis Jesu Christi filii ejus emundat nos ab omni peccato.* Hinc enim apparet, nos sanguine Christi hac demum conditione in posterum quoque mundari ac sanctificari, si porro in luce ambulemus, sicut Deus est in luce, id est Deo sanctitate & justitia similes simus, eaque in re constantes ad extremum permaneamus. Potest vero & sanctificandi verbo hoc loco ea Christianorum a cæteris segregatio designari, qua per divinæ veritatis notitiam, a profano hominum vulgo separati, divinis usibus consecrantur. Sanguine enim Christi, quo novum fœdus sancitum est, homines ad Christi religionem capessendam, & pro vera suscipiendam permoventur.

Et spiritui gratiæ contumeliam fecerit. Per *spiritum* intelligitur spiritus ille sanctus in credentes effusus: (*d*) qui gratiæ spiritus vocatur, quod ex singulari Dei gratia & beneficentia detur. Hunc vero contumelia affecit, quisquis vel religionem Christianam abjicit; vel tanti non æstimat, ut sancte, & ex illius præscripto vivat. Nam nec hic tantam illi fidem adhibet, quantam deberet, & perinde propemodum est, ac si eam falsam esse censeret.

Vers. 30. *Scimus enim qui dixit: Mihi vindicta, ego retribuam.* Confirmat id quod dixerat, de gravitate pœnæ istorum, qui talia fecerint. Refert huc verba Dei Deut. 32. 35, in quibus ipse *Deus* retributionem, vindictam, judicium sibi vindicat, seu sese illud exercere velle testatur: licet illic Deus agat de populo suo ab oppressoribus vindicando, illorumque pœna; autor autem ea ad ipsius populi divini in Deum & Christum rebellis pœnam ab ipso Deo infligendam accommodet. (*e*) Sensus ergo est; gravissimum supplicium & pœna manet rebelles & contumaces in Dei filium. Novimus enim omnes, quantus & quam potens quamque terribilis sit ille, qui sibi ipsi vindictam ultionemque reservavit. In verbis enim istis, *mihi vindicta, ego retribuam*, hoc loco, non tam spectatur id, cuinam pœnæ exigendæ jus competat, quemadmodum fit Rom. 12. 19, quam quis, id est quantus quamque potens sit is qui ejus exactionem sibi deposcat, considerandum proponitur: ut hinc, quam gravis quamque certa sit improborum pœna, appareat.

Dicit dominus. Hic exprimitur iste, qui ipse sibi pœnæ exactionem deposcit; qui est dominus, ille nimirum Jehova, summus unicusque Deus, cæli ac terræ creator.

Et iterum. Eodem in loco scilicet dicitur.

Judicabit dominus populum suum. In voce *dominus* est emphasis & vis argumenti. Si enim dominus ipse, id est summus ille Deus populum suum judicabit, quis non videt, quam grave sit futurum id judicium?

Judicabit, id est puniet, condemnabit. Apud Mosen, ut diximus, significatur hoc verbo populi *Dei* ab injuria & oppressione vindicatio. (*f*) Sed autor frequentiorem illius in scripturis usum significationemque secutus, ad pœnam populi *Dei* a fide & obedientia deficientis significandam, hæc verba accommodavit. Non minus enim verum est, ipsum dominum esse, qui populum suum rebellem & immorigerum plectat, quam qui causam ejus, si injuste opprimatur, judicandam suscipiat, eumque ab injuriis vindicet.

Voces etiam *populum suum*, gravitatem istius pœnæ arguunt. Convenit enim, ut populus *Dei*, si rebellis sit & contumax, multo gravius puniatur, quam cæteri homines. (*g*) Populus autem *Dei* vocantur etiam illi, qui immorigeri sunt, & contumaces, qui divinæ veritatis notitiam acceperunt, & hactenus *Deo* peculiari ratione obstricti sunt: adde quod appellationes sæpe maneant, re, seu mavis, causa appellationis vera jam sublata.

Vers. 31. *Horrendum est incidere in manus Dei vi-*

(*a*) *Sanguinem fœderis pollutum ducere.* (*b*) *Sanctificati-* (*c*) *Vitiis dediti in Christi sanguine spem ponere non debent.*

(*d*) *Spiritus sanctus cur spiritus gratiæ?* (*e*) *Sensus verborum.* (*f*) *Autor sensu a Mose diverso verbis illis utitur.* (*g*) *Populus Dei vocantur etiam qui immorigeri sunt.*

ventis.

ventis. Hæc est veluti major propositio argumenti istius, quo ostendit autor, terribilem admodum ac valde gravem fore pœnam illorum, de quibus agitur. Ita enim argumentatur: In manus Dei viventis incidere terribile est. (a) Atqui isti homines incident in manus Dei viventis: siquidem Deus ipse, ut jam vidimus, eos judicaturus est. Quocirca terribile eos supplicium manet. Primo loco conclusio fuit posita: deinde assumtionis sententia: nunc, ut diximus, sententia majoris: quæ apertæ veritatis est. Quis enim non agnoscit, quam sit terribile in manus viventis Dei incidere? Deus enim vivens longe gravius punire potest, quam homines. (b) Cur Deus vivens vocetur, cap. 9. ℣. 14 exposuimus. Notandum autem est, hic agi de supplicio seu pœna, qua Deus ira infensus, hominem plane it perditum; non vero de castigatione divina. Nam alioqui satius est ab ipso Deo castigari, quam hominum impiorum arbitrio permitti, quemadmodum testatur ipse David 2 Sam. ult. ℣. 14.

Vers. 32. *Rememoramini autem pristinos dies in quibus illuminati.* (c) Novo argumento Hebræos ad constantiam & perseverantiam in Christiana religione hortatur, sumto a pristina eorum, quam ab initio susceptæ religionis ostenderant, constantia & virtute. Verbum ἀναμιμνήσκεσθε potest hic vel imperativi, vel etiam indicativi vim habere; *memineritis*, vel *meministis*. *Magnum certamen sustinuistis passionum.* Afflictiones enim pro Christo fortiter sustinere, & perferre, nec illis cedere, magnum certamen est.

Vers. 33. *Et in altero quidem.* Afflictiones eorumque certamen describit, τοῦτο μὲν, *hoc quidem*, id est partim quidem.

Opprobriis & tribulationibus. Opprobria seu contumeliæ sunt, quibus fama & existimatio: tribulationes, quibus corpus vel etiam fortunæ vexantur.

(d) *Spectaculum facti*, θεατριζόμενοι Non est necesse, ut hoc verbum proprie sumamus; quasi illi in theatrum producti, & omnibus inspectantibus, publico magistratus decreto contumeliis notati, aut pœna aliqua affecti fuissent, quod alias Christianis non semel accidit; vide Act. 12. ℣. 40, sed sumi potest per metaphoram, de iis in genere contumeliis & afflictionibus, de quibus publice omnibus constet, seu quæ sint in ore omnium: ut cum, verbi causa, aliquis ab adversariis per plateas raptatur, cæditur, cum ædes illius, palam in eas impetu facto, vastantur ac diripiuntur &c.

In altero autem socii, seu *participes taliter conversantium effecti.* Hoc fit cum eorum, qui affliguntur atque vexantur, curam suscipimus, cum illos recipimus, adjuvamus, fovemus, causam nostram cum illis conjungimus, eorumque fratres ac socios nos esse profitemur.

Τῶν οὕτως ἀναστρεφομένων. (e) Ἀναστροφή conversationem significat seu vitæ rationem. Itaque illi hic significantur, qui duram hanc vitæ rationem secuti, seu in tali statu versati, id est contumeliis & afflictionibus jactati & agitati sunt. (f) Quanquam & ipsum verbum ἀναστρέφεσθαι jactationem agitationemque significare potest.

Vers. 34. *Nam & vinculis meis compassi estis: & rapinam bonorum vestrorum cum gaudio suscepistis.* Declarat utrumque illorum, quæ posteriori versiculo expresserat, iisque tribuerat; & posterius quidem primo loco; prius vero secundo. (g) Συμπάθεια enim ista, (quæ non tantum ipsum nudum animi ex aliorum malis provenientem dolorem hoc loco significat, sed una cum illo effecta ejus includit) ad κοινωνίαν seu communionem eorum qui affliguntur pertinet: direptio vero bonorum & facultatum, ad contumelias & afflictiones, quas ipsi sustinuerint, refertur.

Cognoscentes vos habere meliorem substantiam in cælis & manentem. Causam exprimit, propter quam illi tanta constantia & cum gaudio bona sua diripi passi fuerint: nempe quod ex Christi religione edocti fuerent, & pro comperto haberent, multo meliores sibi æternasque opes ac possessiones in cælis reservatas esse: quibus sane hæc terrena, atque caduca, dum Christi causa impenduntur, optime permutantur. In Græco est, ἔχειν ἐν ἑαυτοῖς, habere in vobis ipsis. Melior videtur esse lectio, quæ conjunctionem ἐν omittit. Sequitur enim statim, ubi has opes & facultates habeant, nempe *in cælis*. Itaque *habere vobis ipsis*, nihil aliud est, quam habere vos, ut Latinus reddidit interpres, qui tamen verba Græca, *in cælis*, non legit. Habere autem substantiam in cælis dicuntur, quatenus illis destinata ac parata illic est. Quod si ἐν ἑαυτοῖς *in vobis ipsis*, scripsit autor, intelligendum id erit de fide ac spe Christianorum, qua cælestia bona jam possidere, & veluti in se ipsis habere videntur: quo sensu & apostolus dixit, Nos spe servatos esse. Ἑαυτοῖς enim tertiæ personæ positum est, pro ὑμῖν αὐτοῖς secundæ personæ. Sic supra ἑαυτῶν pro ὑμῶν αὐτῶν ℣. 25 & alibi sæpe.

Vers. 35. *Nolite itaque amittere*, vel *abjicere confidentiam vestram quæ magnam habet remunerationem.* Infert ex dictis adhortationem, ne tantam fortitudinis & constantiæ laudem consecuti, malis & calamitatibus victi cedant, & a recto cœptoque pietatis cursu deflectant. (h) Παῤῥησία, quam confidentiæ voce expressit Latinus interpres, significat hoc loco, vel fortitudinem & constantiam animi in profitenda Christiana religione imperterritam; vel etiam fiduciam, in Deum, qua subnixi, & cælestium bonorum plane certi, nullius mali patientiam detrectamus. Nam cum huic fiduciæ magnam mercedis retributionem deputet autor, sane ea non inanis & ociosa, sed efficax & laboribus operibusque exercita intelligenda erit.

Vers. 36. *Patientia enim vobis necessaria est.* Novo argumento adhortationem suam fulcit, docetque, cur eos tantopere ad patientiam exhortetur: nempe, quia illis patientia sit opus, quod duplici sensu accipi potest, vel cum exprobratione quadam, ac si patientiæ defectu laborare cœperint: vel etiam sine exprobratione. (i) Illud enim χρείαν ἔχειν, seu opus esse cuipiam re aliqua; interdum rei necessitatem simpliciter ad quidpiam consequendum indicat, sive rem illam habeas, sive minus; interdum necessitatem cum rei ipsius defectu conjunctam.

Ut voluntatem Dei facientes, seu *voluntate Dei facta*, *reportetis promissionem.* (k) Finem usumque tolerantiæ exprimit, ut sic ostendat, quorsum illa sit opus. Usus autem duplex est, alter propior, alter remotior, qui nostri respectu est ultimus. Propior est, divinam voluntatem facere; quam nemo sine patientia perficere

(a) *Autoris argumentum.* (b) *Deus puniens.* (c) *Novum autoris argumentum.* (d) Θεατριζόμενοι. (e) Ἀναστροφή. (f) Ἀναστρέφεσθαι.

(g) Συμπάθεια, *hoc loco.* (h) Παῤῥησία (i) Χρείαν ἔχειν τινός. (k) *Usus patientiæ.*

potest: cum & patientia ipsa non postrema sit pars divinæ voluntatis, & cæteræ pietatis partes sine illa penitus absolvi non possint. Alter, qui ex priore isto consequitur, & sine illo locum habere nequit, est reportare promissionem, (*a*) seu rem promissam, per metonymiam. Illi enim demum promissum divinum referunt, qui divinam voluntatem prius perfecerint. Quocirca sine patientia, inque malis tolerandis constantia, impossibile est, sicut Dei voluntatem perficere, ita promissionem æternæ felicitatis adipisci atque referre.

Vers. 37. *Adhuc enim modicum*, vel *parvum*. Alio argumento eos per quandam occupationem ad patientiam & tolerantiam malorum excitat. Dicere enim aliquis poterat: sed durum est, tam diu malis exerceri, ac promissum illud, quod ais, tanto temporis intervallo expectare. Respondet D. autor, breve esse tempus patientiæ nostræ destinatum, (*c*) brevique nos promissum patientiæ præmium reportaturos; ne quis ob promissæ felicitatis moram, animum despondeat, & calamitatibus urgentibus cedat.

Adhuc modicum vel *parvum*, nempe tempus restat, intra quod venturus est ille, qui venit, cum quo simul veniet illa promissio; quam accepturi sunt, qui Dei voluntatem fecerint. Non longe abest promissio ista divina; ideoque illius mora & expectatione delassari minime debemus.

Aliquantulumque. In Græco, (*d*) ὅσον, ὅσον *quantum quantum*, id est quantumcunque tandem temporis restet ad adventum domini, nil nisi parvum est & exiguum. Quantulum enim temporis adhuc vitæ cuique nostrum remanet! vitæ autem nostræ finis cum adventu Christi conjungendus est, ut ℣. 25 diximus. Hinc Paulus 2 Cor. 4. 17, momentaneam levitatem afflictionum nostrarum esse dixit, comparatam præsertim cum æternitate gloriæ illius subsecuturæ. Unde & Petrus 1 Pet. 1. 6. & v. 10, tentationum afflictionumque, quas Christi causa sustinemus, vim elevans, ait, *nos modicum nunc, idque si oporteat, contristatos in variis tentationibus, in tempore illo novissimo exultare, modicumque passos, in æternam illam gloriam Dei vocatos esse*. Istis autem verbis, *quantum quantum*, tacite D. autor innuit, moram quandam intervenire posse: quemadmodum & ipsius prophetæ, ad quæ hic respexit, verba indicant. Ait enim propheta Abac. 2. 3: *Si moram fecerit, expecta eum, quoniam veniens veniet, & non tardabit*. Mora ergo aliqua intervenire potest; sed brevis & exigua, ideoque sine tædio toleranda. *Qui venturus est*, vel *qui venit, veniet*, id est breve tempus restat, intra quod, qui venit, veniet, seu ut statim explicans addit: *& non tardabit*. Ὁ ἐρχόμενος, *qui venit*, est is qui venire debet, quique tam certo veniet, ac si jam in itu esset, seu adventaret. (*e*) Itaque priori voce officium, posteriori effectus per antanaclasin quandam exprimitur.

Vers. 38. *Justus autem ex fide vivet*. Pergit in allegandis ejusdem prophetæ ulterioribus verbis, in quibus novum argumentum pro constantia in fide, ex qua malorum tolerantia pendet, continetur. Ex istis enim verbis apparet, quantum fructum afferat invicta, nec ullis malis labefactata fides; & quantum ex adverso malum maneat animum calamitatibus fractum, & in fide labantem. (*f*) Fidei fructus est vita, vita nimirum illa sempiterna. Justus enim ex fide vivet, id est propterea vivet, quod Deo plane confidat, & bonitate ejus, potentia, sapientia promissionibusque fretus, animum nunquam despondeat, quicquid tandem difficultatum & impedimentorum in exequendis Dei præceptis sibi objiciatur; nulla malorum mole frangatur; nulla promissæ felicitatis mora & expectatione lassetur; ideoque etiam in justitia ad extremum perseveret. Fides enim hoc loco ita consideratur, quatenus patientiam, constantiam, pietatem, justitiam comitem habet, inque virtutum operibus exercetur. Nam nec cuivis ex fide promittitur vita, sed justo demum; & fidei isti opponitur in sequentibus [illegible] subtractio.

Additur enim, *quod si subtraxerit se, non placebit animæ meæ*. (*g*) Quid vero est Deo sese subtrahere aliud, quam de divinis promissionibus desperantem cessare in officio, & ex illo pietatis, patientiæ, justitiæ arduo certamine, veluti ex acie & statione excedere? (*h*) quod autem fidei potius quam justitiæ, aliisve virtutibus, vitæ sempiternæ præmium assignetur, non ea est causa, quasi fides sine cæterarum virtutum auxilio, tantum nobis bonum conficiat; sed quod primas ac præcipuas hac in re partes habeat, quatenus scilicet & omnia virtutum opera ex se parit, & illa Deo gratiora efficit, defectumque justitiæ ita supplet, ut fidei causa Deus in iis, qui totos sese justitiæ dediderunt, nec anteactę vitę crimina, nec humanæ fragilitatis intercurrentes lapsus punire velit.

Non placebit animæ meæ. Hoc enim pacto Græci Hebræa verterunt, de anima *Dei* ipsius; non vero illius, qui se subducit, de qua Hebræa accipi possunt. Habent enim; *non recta est anima ejus in eo*. Si ergo cum Hebræo textu de anima ejus, qui se subducit prophetæ verba accipienda sint, sensus est, istius hominis animam non esse rectam, id est sinceram & virtutis amantem; quippe quæ virtutis laborumque pertæsa de divinis promissionibus dubitandi ansam arripuit. Quia vero anima hæc recta non est, sed perversa, propterea etiam Deo non placet. Particula δὲ, *autem*, in versiculi istius initio, ὁ δὲ δίκαιος, *justus autem*, ex prophetę ipsius textu tracta est; apud quem ista verba non, ut hic fit, sequentibus, quæ de subtractione agunt, præponuntur, sed postponuntur. Unde cum justus inque fide constans ei qui se subducit, illiusque conditio hujus conditione opponatur, merito adversativa particula in posteriori oppositionis membro apud prophetam apponitur, quæ in hoc ab autore nostro inverso verborum ordine attendi non debet.

Vers. 39. *Nos autem non sumus subtractionis in perditionem, sed fidei in acquisitionem animæ*. (*i*) Exposita conditione hominis justi, & in fide constantis; itemque hominis in fide ac pietate vacillantis, seu sese subducentis; (*k*) ostendit, non hanc, sed illam Christianorum hominum conditionem esse, seu illorum statum postulare, ut in fide constantes sint, animasque suas hac ratione acquirant: non vero ut in fide labantes, pietatis ac patientię certamini sese subducant, & ita sibi ipsis exitium perditionemque accersant. Neque enim D. autor de eo loquitur, quid reipsa fiat; sed quid fieri debeat, seu Christianę vocationi conditionique conveniat. Eadem aliqua ratione sententia continetur in illis

(*a*) *Promissio pro re promissa.* (*b*) *Occupatio.* (*c*) *Breve tempus patientiæ nostræ destinatum.* (*d*) Ὅσον ὅσον. (*e*) *Antanaclasis.* (*f*) *Fidei fructus vita.*

(*g*) *Subtrahere sese.* (*h*) *Cur fidei potius æterna vita præmium assignetur.* (*i*) *Perditio & acquisitio animæ inter se opponuntur.* (*k*) *Christianorum conditio statusque quid postulet?*

apostolo-

apostoli verbis, cum Christianorum sortem describens, ait: *quod Deus nos non posuerit in iram, sed in acquisitionem salutis* 1 Thess. 5.9.

In perditionem. (a) Ostendit quis sit subtractionis exitus, nempe perditio: (b) quemadmodum fidei exitus est, *acquisitio animæ*, perditioni opposita. Anima hoc loco significat vel vitam simpliciter; vel spiritum, qui est præcipua pars nostri, quo nobis conservato aut reddito, vita incolumis manet. (c) Acquirimus autem vitam vel spiritum nostrum, cum ab interitu & exitio vindicati vitam, quæ nobis eripi nunquam possit, adipiscimur.

(a) *Subtractionis exitus perditio animæ.* (b) *Exitus fidei.* (c) *Acquirere animam.*

CAP. XI.

ARGUMENTUM.

Sumpta ex proxime dictis occasione disserendi de fide, D. autor in hoc capite ad naturam illius explicandam digreditur, multaque fidei colligit & adducit exempla; quo tot exemplis incitati Hebræi, ad illorum imitationem sese accingant; divinisque promissionibus ad extremum usque subnixi, nullum pietatis ac patientiæ certamen detrectent.

Vers. 1 *Est autem fides sperandarum substantia rerum*, vel *eorum, quæ sperantur substantia, argumentum non apparentium*, vel *eorum quæ non videntur.* (d) His verbis naturam fidei explicat, ejusque duplicem definitionem tradit: unam strictiorem, latiorem alteram; strictiorem primo loco, latiorem secundo proponit. (e) Strictior est a præcipuo fidei salvificæ objecto petita; (f) quod est τὰ ἐλπιζόμενα, *res quæ sperantur*, seu ut Latinus habet interpres, *speranda*: (g) solent enim apud Græcos participia passiva non raro ea significatione poni, qua Latinis futura. Res vero sperandæ vel quæ sperantur, sunt futura bona, præsertim quorum promissio a Deo sit facta. Circa ista potissimum fides salvifica versatur, eorumque est hypostasis seu substantia quædam. (h) Hypostasis autem illorum dicitur, per metonymiam quandam metaphoricam. Metonymia in eo est, quod fides non sit ipsa hypostasis rerum sperandarum; sed quod illis ὑπόστασιν quandam largiatur. Metaphora autem in eo est, quod non veram aliquam ὑπόστασιν illis largiatur; (nam cum res sperandæ nondum sint, veram etiam proprieque dictam hypostasin habere non possunt) sed tantum aliquid illi simile: quatenus nimirum fides de rebus sperandis ita hominem certum reddit, ac si jam reipsa existerent, & oculis ipsis ac sensibus subjectæ essent. (i) Latior definitio petitur ab objecto latiori seu generaliori; quod est non apparentia, seu res, quæ non videntur: ad quæ referri possunt non tantum speranda, quæ sunt futura bona; sed etiam quævis futura, licet mala; imo & præterita & præsentia ea, quæ credere facit ad fidem, qua speranda credimus: futura mala; ut diluvium futurum credidit Noachus infra versu 7: præterita; ut cum credimus, mundum esse factum Dei verbo seu jussu ✝s. 3: præsentia; ut cum credimus Deum esse, ✝s. 6. (k) Fides autem dicitur illorum esse elenchus seu argumentum per metonymiam causæ efficientis, id est persuasio firma, qualis est, quæ certis nec dubiis concluditur argumentis. Elenchus argumentum est, quo quispiam convincitur. Sic spiritus sanctus mundum ἐλέγχειν. id est arguere dicitur, Johan. 16. ✝s. 8; Christus etiam quærit, *quis ex vobis arguet me de peccato?* Joh. 8. 46, id est quis me vestrum peccati convincet, & reum peraget? Nam multi quidem ei gravissima crimina objiciebant: sed nullus erat, qui eum criminis ullius convincere posset.

(d) *Duplex fidei definitio.* (e) *Strictior.* (f) *Fidei objectum præcipuum.* (g) *Participia passiva.* (h) *Fidei hypostasis.* (i) *Latior fidei definitio.*

Vers. 2. *In hac enim testimonium consecuti sunt senes.* Confirmat superiorem fidei descriptionem: quia nimirum in fide sic descripta senes illi testimonium acceperint. *In hac*, id est per hanc.

(l) *In* positum pro *per*. Vide ✝s. 4, & 39. hoc ipso capite.

Testimonium consecuti sunt. Ἐμαρτυρήθησαν. id est præclarum & laudabile testimonium acceperunt. Sic enim solet etiam simplex ista vox accipi Actor. 6. 3. & x. 22. & xvi. 2. & xxii. 12. Acceperunt autem testimonium hoc a sacra scriptura, seu a Deo referente scriptura, quæ memoriæ prodidit, quam benigne Deus propter istam fidem cum illis egerit, quantoque favore illos prosecutus fuerit, quo pacto etiam illorum pietatem laudaverit.

Senes vel *seniores*, id est veteres illi seu prisci, quorum scriptura meminit, qui olim, imo ab ipso mundi initio vixerunt.

Vers. 3. *Fide intelligimus aptata* vel *perfecta esse secula.* Incipit exemplis illustrare descriptionem illam fidei; & posteriorem quidem descriptionem, quæ rerum non apparentium neque visarum meminit, hoc exemplo illustrat, quod omnibus, qui unquam fidem in *Deum* habuerunt, aut habebunt commune est. estque credere, secula verbo Dei esse condita: priorem vero exemplis reliquis.

Fide intelligimus, νοοῦμεν, id est sentimus, pro comperto habemus. Ut vero sic sentiamus fides facit, quæ nobis pro argumento sensuque est. Licet enim argumentis etiam validis evinci possit, mundum esse conditum: tamen nec omnibus argumenta ista, eorumque explicatio est obvia; nec talia sunt, ut non possit sese homo aliquis præfractus iis opponere: & præterea non tantum persuasum habemus, mundum esse conditum; sed etiam ita conditum, quemadmodum a Mose descriptum est, id est solo Dei verbo ac jussu, & non ex apparentibus facta esse ista quæ videntur, ut statim addit D. autor, quod non facile argumentis ex rerum natura petitis evinceris.

(m) *Secula*, id est mundum, adjunctum pro subjecto.

Verbo Dei, id est solo illo Dei nutu ac jussu; *fiat hoc, & factum est.* Vide Gen. 1. & Psal. 33. 6, 9.

Ut ex invisibilibus, vel, *ut non ex apparentibus*, εἰς τὸ μὴ ἐκ φαινομένων. (n) Particula *non* videtur esse transposita. Nam perinde est, ac si dixisset; ex *non apparentibus*: eodem enim utrumque recidit. Videtur vero D. autor respexisse, ut solet, (o) ad Græcam veteris testamenti translationem; in qua initio Genes. dicitur terra fuisse ἀόρατος, pro eo, quod Hebræi habent, *deserta & inanis*. D. autem autor rectius μὴ φαινόμενα dixit, quam ἀόρατα illa, ex quibus

(k) *Fides elenchus.* (l) *In pro per.* (m) *Secula pro mundo.* (n) *Transpositio.* (o) *Græca versio.*

mundi creatio cœpit: cum ἀόρατον id proprie sit, quod natura sua visu percipi non potest: at μὴ φαινόμενον illud recte dicitur, quod, etsi natura sua est ὁρατὸν seu visibile, reipsa tamen non apparet, utpote quod densissimis tenebris lateat abditum. Quanquam hoc loco etiam amplius aliquid vox ea significare videtur; id nempe, quod Hebræa illa verba, pro quibus Græci interpretes vocem ἀόρατος posuerunt, denotant. (a) Quare τὰ μὴ φαινόμενα, dicuntur illa rerum elementa initio mundi confusa: partim quod chaos illud externa pulchritudine & forma caruerit, partibus ejus tam eleganti ordine, ut per creationem factum est, nondum digestis ac dispositis: partim quod cuncta maximis tenebris obsita fuerint. Idcirco etiam Deus mundi opificium aggrediens, primo omnium lucem intulit, & hac illata, cunctas deinceps pulcherrimo ordine creationis partes peregit. Satis aperte D. autor ostendit, quod etiam ex historia creationis mundi a Mose descripta apparet, Deum, cum hunc mundum conderet, seu creationem initio Geneseos descriptam ordiretur, non plane ex nihilo eam tum perfecisse; sed ex rudi illa & tenebris obsita mole, qua terra, aquæ nebulæ, spiritus, & aër erant confusæ. Quam sententiam etiam olim in populo divino receptam fuisse ex autore libri sapientiæ liquere potest Sap. xi. 18: *Non erat*, inquit Deum alloquens, *impotens manus tua, & quæ creavit mundum ex informi materia*: in Græco enim est ἀμόρφου ὕλης. Latinus interpres habet, *ex materia invisa*. De hujus vero materiæ creatione nulla in sacris literis mentio. Ita operæ pretium spiritui divino visum non est, ut quidquam hac de re memoraret.

(b) *Visibilia fierent.* In Græco est φαινόμενα. Significantur ea omnia, quæ oculis in hoc mundo cernimus: qualis est hic pulcherrimus rerum ordo ac situs, quo ea, quæ antea fuerant confusa, suis locis, certisque spatiis, ad usum hominum cunctorumque animantium digesta sunt, itemque omnes cæteræ creaturæ, animatæ & inanimatæ, in cælo, in aëre, in aquis, in terra a Deo productæ. Istis enim D. autoris verbis non tantum significatur illa mutatio, qua res non apparentes fiunt apparentes, luce nimirum collustratæ; (quam mutationem primo omnium illata luce Deus perfecit) sed qua ex non apparentibus, tanquam ex materia plane informi ac rudi, ex qua nihil unquam exortum fuisset, nisi omnipotens Dei virtus accessisset, facta sunt ista omnia, quæ oculis nunc pulcherrima cernimus.

Vers. 4. *Fide plurimam* vel *majorem hostiam Abel, quam Cain obtulit Deo.* Nunc specialia exempla incipit commemorare eorum, qui fide præditi fuerunt, quidque per fidem & ipsi fecerint, & a Deo consecuti fuerint exponit, ut tot tamque illustribus exemplis Hebræos ad imitationem accendat. (c) Primus omnium occurrit Abel, utpote initio orbis conditi vicinus. (d) Primos parentes non commemorat; vel quod nihil adeo memorabile de iis, quod huc pertineat, in libris, ut vocantur, Canonicis veteris testamenti legatur; vel quod eos propter peccatum, quo se posterosque suos morti reddiderunt obnoxios, memorandos non censuerit; præsertim cum in iis, quos diximus, indubitatæ autoritatis libris non legamus, primis parentibus peccati hujus veniam a Deo datam fuisse: licet alioqui autor libri sapientiæ capitis decimi initio asserat, *eum qui primus formatus est a Deo pater orbis terrarum*, id est Adamum, *non tantum cum solus esset creatus sapientia fuisse custoditum, sed etiam a delicto suo eductum*, id est ab ejus pœna ac reatu liberatum. Abelem ergo ipsorum filium, & inter eos, quorum pietas in Deum, & vicissim Dei erga illos amor in scriptura celebratur, primum primo loco collocat, & quid per fidem consecutus fuerit, ostendit.

Ait igitur, *quod fide majorem victimam, quam Cain obtulerit Deo.* Πλείονα, est in Græco, *uberiorem*, alii etiam vertunt, *majoris pretii*: existimantes id ab autore notari, quod Cain ut ingratus & diffidens, duntaxat quippiam ex frugibus; Abel vero, fidem suam animumque testatus, res majoris pretii, nempe ovium primitias, & quidem pinguissimas, obtulerit: sed simplicior certiorque sensus est, ut victimam non tam suapte natura, quam Dei ipsius eam accipientis æstimatione, (d) majorem uberioremve, id est Deo gratiorem ab Abele oblatam dici intelligamus, nempe propter offerentis justitiam ac pietatem, ex qua Deus oblationes æstimare solet. Pietatis vero istius, proinde & gratioris Deo victimæ non alia fuit causa, quam quod Abel fide præditus esset, id est persuasum haberet, & Deum esse, & præmia retribuere iis, qui ipsum quærunt seu justitia ac pietate favorem ejus ambiunt. Porro cujus victimam Deus in pretio habet, hic ut & ipse apud eum in pretio sit, necesse est; qua ex re vera cujusque felicitas manat. Quod vero Cain de frugibus terræ, Abel vero de primogenitis pecudum obtulerit, ea erat causa, quod ille quidem agricola, hic vero pastor fuerit; unde uterque de opibus, quibus abundabat, munus Deo attulit. Nam quod etiam ad Caini munus vox θυσίαν, quæ proprie pecudem sacrificii causa mactatam significat, tacite referatur; (e) hoc comparationi tribuendum est, cujus concinnitas sæpe variis catachresibus locum facit.

Per quam testimonium consecutus est esse justus. Satius est verba, *per quam*, referre ad *fidem*, quam ad *hostiam*. Nam sequentia quoque, *& per illam defunctus adhuc loquitur*, similiter ad fidem Abelis referri debent, ejusque peculiarem fructum exprimunt. (f) At ubi testimonium hoc accepit? ibi, cum *Deus* ad illum illiusque victimam respexit, ad Caini vero non respexit; quemadmodum legimus Gen. 4. 4, 5, seu, ut autor seipsum declarare volens subjicit, *testimonium perhibente muneribus ejus Deo.* Eo enim ipso testatus est de muneribus ejus Deus, id est illa sibi grata esse ostendit, quod ad ea respexerit. Verisimile est hoc factum fuisse igne cælitus misso, qui Abelis victimam oblationemque consumeret. Dum vero alicujus munera benigno vultu suscipit Deus, eo ipso testatur, sese hunc habere pro justo: cum Deo nullius nisi justi oblationes gratæ sint. Adde, quod Deus cum Caino colloquens, eique causam reddens, cur ad ejus oblationem non respexerit, satis aperte ostendit, & Cainum non bene facere, & Abelem bene facere; quod est justum esse. Vide eodem capite 4. Gen. ℣. 7.

Et per illam defunctus adhuc loquitur. Alius fidei Abelis fructus. Hæc enim effecit, ut Deus sanguinis ejus innocenter effusi, ultor esse vellet, fratricidamque persecutus a facie sua expelleret. Clamare dicitur sanguis Abelis ad Deum per metaphoram seu

(a) *Non apparentia.* (b) *Visibilia.* (c) *Abelis fides.* (d) *Primi parentes.*

(d) *Abelis uberior victima.* (e) *Comparatio.* (f) *Testimonium justitiæ Abelis.*

profo-

prosopopœiam, quod Deum vehementer ad vindicandam hominis sibi charissimi necem incitaret, non secus ac si clamore vindictam exposceret Gen. 4. 10, 11, 12. 13. Sic in Apocalypsi animæ eorum, qui mactati fuerunt propter verbum Dei, clamare dicuntur voce magna: *Usquequo domine sanctus & verus non judicas & vindicas sanguinem nostrum de iis, qui habitant in terra?* Apoc. 6. ℣. 10.

Vers. 5. *Fide Henoch translatus est, ne videret mortem, & non inveniebatur, quia transtulit illum Deus.* Enochi exemplum secundo loco adducit, docetque, quid is per fidem fuerit consecutus. *Translatus est.* Quorsum fuerit translatus scriptura non exprimit verum ex eo, quod addit divinus autor, *ne videret mortem*, apparet, eum fuisse translatum in talem locum, in quo homines mortem non vident: id est a morte immunes sunt; qui alius esse non videtur, aut saltem a nobis ignoratur, quam cæleste illud immortalitatis domicilium, in quo Deus & Christus, & sancti angeli habitant.

Porro cum scriptura expresse non dicat, Enochum rem tantam per fidem consecutum, probat id D. autor, cum addit: *ante translationem enim ejus testimonium habuit, placuisse Deo.* (a) Argumentum est tale: Translatus est Henoch, quia Deo placuit: (quod & res ipsa docet, & scriptura etiam testatur, illum ante translationem Deo placuisse) At sine fide placere Deo nullo modo potuit. Ergo per fidem translatus est. Consequentiam hujus argumenti defendemus infra.

Testimonium habuit vel *accepit*, *μεμαρτύρηται*, a scriptura sacra nimirum, vel illo, cujus ductu scriptura sacra confecta est, spiritu sancto. Ista autem testimonii sive datio, sive acceptio, non est conjungenda cum antecedentibus verbis, *ante translationem*, quasi ante translationem testificatio ista fuerit facta: sed tantum eo referenda, quod Enochus ante suam translationem Deo placuerit. Porro, quod Enochus Deo placuisse dicatur, dupliciter accipi potest; vel quod Enochus Deo placere ex animo studuerit, vel etiam quod ipso effectu (hoc enim prioris est consequens) Deo placuerit. (b) Testimonium autem hujus rei est, cum dicitur Enoch *ambulasse cum Deo* Gen. 5. 22, 24. Nam qui cum Deo ambulat, is certe ut Deo placeat studet, atque adeo re ipsa illi placet. Sic cap. 6. 9 de Noacho dicitur, *quod fuerit vir justus, perfectus in generationibus suis, quodque cum Deo ambulaverit.* (c) Ambulatio enim ista cum Deo, quam sequenti versiculo D. autor per accessum ad Deum exprimit, conjunctionem quandam hominis cum Deo significat, qua fiat ut Deum perpetuo veluti præsentem revereatur, nupsiam, ut sic dicam, ab ejus latere discedat, semper illi animo & cogitatione affixus, hoc est divinis ejus legibus addictus sit, Deum habeat in omnibus actionibus suis & in omni vita pro duce atque comite: Qui vero talis est, quo pacto Deo placere non studebit ex animo, imo quo pacto illi reipsa non placebit? (d) Adde quod Græca versio quam ab autore hoc observari monuimus, Hebraica verba, *ambulavit cum Deo*, de Enocho usurpata; expresse verbis *εὐηρέστησε τῷ Θεῷ*, *placuit Deo*, extulerit. Jam quod attinet ad alteram argumenti superioris propositionem, quæ quamvis minori postposita majoris, ut vocant, locum obtinet, seu potius, si integer syllogismos ex his D. autoris verbis formandus esset, illius argumentum probationemque continet, hanc sequenti versiculo exprimit & confirmat D. autor. Exprimit cum ait:

Vers. 6. *Sine fide autem impossibile est placere Deo.* Probat vero cum subjicit: *(credere enim oportet accedentem ad Deum, quia est, & inquirentibus se remunerator sit.* (e) Per definitionem & explicationem quandam fidei, seu mavis per certam fidei speciem id, quod asseruerat probat autor. Ea vero est credere, & Deum esse, & præmia retribuere iis qui ipsum quærunt. *An* non enim necesse prorsus est, ut is, qui ad Deum accedit, hoc est illum colit, veneratur, ejus præceptis exequendis perpetuo incumbit, (f) eique placere ex animo conatur, ac porro placet, utrumque istorum credat, & firmiter sibi persuadeat? Si enim Deum esse non credet, quomodo illum colet? si credet quidem Deum esse, sed interim an suis cultoribus benefaciat dubitabit, quo pacto sese ejus cultui ac servitio mancipabit? (g) Porro credere Deum esse, est credere, revera extare eum, qui summum in omnia habeat imperium, cuique a nullo alio dependeat, sed omnia potius ab ipso. Hoc enim simplex *Dei* appellatio, & hic & alibi significare solet. Qui autem tale numen credit, ille simul æternum illud esse & unicum ut credat necesse est. Si enim æternum & unicum non esset, nec summum esset. (h) Quærere autem vel inquirere Deum nihil aliud est, quam illius gratiam & favorem ambire, quemadmodum monet Esaias capite 55. 6: *Quærite dominum dum invenitur: invocate eum, dum propinquus est. Derelinquat impius viam suam, & vir iniquus cogitationes suas, & revertatur ad dominum, & miserebitur ejus.* (i) Ubi simul rationem docet quærendi Dei, nempe quod sit invocare Deum, relinquere impietatem & injustitiam, ad Deum converti, ejusque legibus & præceptis sese addicere. (k) Hinc autem apparet, quæ sit natura fidei illius, quæ nos Deo commendat, de qua in hoc capite D. autor disserit; quamque hæc fides longe absit ab eorum fide, qui eam in meriti Christi apprehensione & applicatione collocant. Patet etiam non omni in Deum fide seu non cujusvis temporis respectu fidem in Christum contineri: quandoquidem in descriptione fidei priscorum hominum nulla fidei in Christum fiat mentio. (l) Ex ratione autem fidei in Deum facile est colligere, quibus rebus contineatur & fides in Christum, nempe ut credamus Christum esse, & præmia retribuere iis, qui ipsum quærunt, seu si mavis cum hoc ipso autore de Christo loqui, illum esse omnibus obtemperantibus sibi æternæ salutis causam cap. 5. 9. Ex hac enim fide, vera in Christum fiducia nascitur, secumque natura sua trahit vitæ sanctitatem & innocentiam. Unde fit, ut Deo Christoque placeamus, & sic tandem ipsius gratia justificati hæreditatem vitæ sempiternæ cernamus. Notari & hoc potest, quod etiam ex sequentibus exemplis plurimis liquet, (m) Fidem, si proprie & stricte sumatur, ab obedientia & accessu ad Deum illiusve inquisitione differre; quandoquidem ante in homine existere debeat, quam is reipsa ad Deum accedat illumque inqui-

(a) *Argumentum autoris de fide Enochi.* (b) *Testimonium scripturæ. Enochum Deo placuisse.* (c) *Ambulare cum Deo.* (d) *Græca versionis testimonium.*

(e) *Fidei descriptio.* (f) *Accedere ad Deum.* (g) *Credere Deum esse quid?* (h) *Quærere Deum.* (i) *Ratio quærendi Dei.* (k) *Natura fidei.* (l) *Fides in Christum descriptio.* (m) *Fides proprie loquendo ab obedientia distinguitur.*

inquirat: licet fides per metonymiam quandam synecdochicam sæpe tam late sumatur, ut una secum effecta sua, id est omnia pietatis & justitiæ opera comprehendat. (a) Neque vero, ut hoc quoque moneamus, in hac D. autoris argumentatione revera plus est in conclusione, quam fuit in præmissis, sicut prima fronte videri cuipiam possit. Ex præmissis enim ab autore explicatis nihil aliud videtur sequi, quam Enochum sine fide non esse translatum; non vero eum fide, seu per, vel propter fidem translatum esse, quod plus est, quodque D. autor concludit. Verum cum sine fide nequeamus placere Deo, tanquam verâ ejus rei, quod Deo placeamus, causa, Enoch vero propterea quod Deo placuerit translatus sit: merito hinc concluditur, fidem ipsius quoque translationis Enochi fuisse causam, & sic eum fide, seu per, vel propter fidem fuisse translatum. Quod enim est causa causæ, est etiam causa causati. (b) Ex hac vero D. autoris argumentatione, Enochum fidei causa translatum esse, concludentis, liquido apparet, bona opera eorumque ardens studium, quo Enochus, ut Deo placeret, consecutus est, non tantum esse salutis æternæ causam; sed etiam fide, certo respectu, propiorem. Quam enim ob causam Enoch translatus est? nonne quod Deo placuerit? hoc porro quo pacto adeptus est? justitia, ut arbitror, seu cum Deo ambulatione. Ut vero cum Deo ambularet, eique toto pectore placere contenderet, quid fecit? fides. Hac ergo demum catena, atque hoc per intermedia nexu, fidei conjungitur Enochi translatio. (c) Est quidem fides etiam proxima ejus rei quod Deo placeamus, & porro ab eo salutem consequamur causa: quid enim summa illi rerum domino magis placere, quidve eum magis permovere possit, quam si videat hominem, a quo visus est nunquam, suæ fidei, suæ bonitati, justitiæ, potentiæ sapientiæque firmiter, & sine ulla animi fluctuatione innitentem? sed habet & aliam vim fides, qua veluti ex intervallo salutem nobis producit, priore non minorem; quatenus nempe bonorum operum & justitiæ est effectrix, utque ad Deum accedamus, illum summa cura quæramus, ejus favorem ac gratiam omnibus & votis & factis ambiamus, causa.

Vers. 7. *Fide Noë, responso recepto*, seu, *oraculo monitus*, χρηματισθεὶς (d) Tertium exemplum est fides Noë, quod crediderit divino oraculo, de rebus, quarum neminimum quidem in rerum natura indicium tum apparuerit: quæ fides quid in illo effecerit, & quid emolumenti ei attulerit exponit.

Vox *fide*, non refertur ad hæc, quæ proxime sequuntur verba; *oraculo monitus de iis, quæ adhuc non videbantur*; sed iis, per commata inclusis, cohæret cum sequente participio εὐλαβηθεὶς, *metuens*, seu *reveritus* & reliquis, quæ adduntur verbis, *apparavit arcam in salutem domus suæ*.

Oraculo monitus. Oraculum hoc extat Gen. 6. a ℣. 13, usque ad finem capitis. *De iis quæ adhuc non*, vel *nondum videbantur*, id est de diluvio futuro, quod non tantum non videbatur, sed etiam nullum ipsius tum extabat, præter oraculum Dei, indicium.

Reveritus apparavit arcam. (e) Hæc erant fidei Noachicæ effecta, primo quod reveritus fuerit, hoc orbi imminendum a Deo supplicium; ex hoc deinde metu ac porro & fide factum est, ut arcam a Deo monitus apparet, quo supplicium hoc effugeret, & se suamque domum ab interitu servaret.

Ideo addit autor, eum id fecisse *in salutem domus suæ*. (f) Hanc fidem & nos imitari debemus, ut scilicet divinis oraculis, quibus tum de futura illa piorum felicitate, tum de futuro impiorum supplicio, mundique totius miserabili clade monemur, firmiter credamus, deque arca, id est mediis, quibus supplicia divina effugiamus & in æternum servemur, mature nobis prospiciamus. Arca vero, qua ex totius orbis interitu in immortalitatis domicilium evasuri sumus, est bonæ conscientiæ interrogatio in Deum, ut Petrus docet 1 epist. cap. 3. ℣. 21.

Per quam damnavit mundum. Dubium est an ad fidem, an vero ad arcam pronomen *quam* referri debeat. Res ipsa priori sententiæ magis favere videtur, quam posteriori; verba contra posteriori magis, quam priori; partim quod nomen arcæ sit propinquius, partim quod statim sequatur: *& justitiæ, quæ per fidem est, hæres est institutus*. Si enim vocula *quam* ad *fidem* referatur, hic erit sensus: Noachum per fidem factum esse hæredem ejus justitiæ, quæ est per fidem, quod non satis apte dici videtur. Quid enim? num cogitare quis poterat, Noachum per fidem aliam quam quæ per fidem est seu hominibus contingit justitiam fuisse adeptum? Neque vero res ipsa huic sententiæ quidquam officit. Etsi enim per fidem suam Noachus damnavit mundum: damnavit tamen etiam per arcam, quatenus ea apertum fuit fidei documentum. Nisi enim diluvium credidisset futurum, nunquam arcam apparasset, nunquam operam inanem sumere, seque omnibus deridendum propinare voluisset. (g) Damnasse autem dicitur mundum, quatenus ejus contumaciam sua fide suoque facto coarguit, eique omnem tanti peccati; quod Deo credere noluerit, excusationem ademit; metaphora ducta ab accusatoribus, qui hactenus reum damnant, quatenus eum criminis convincunt, & hoc pacto, ut damnetur, efficiunt: (h) quocirca cum metaphora etiam metonymia hic concurrit. Nam alias damnare proprie est judicis. Hoc sensu etiam Christus Matth. 12. 41, 42 dixit: *Viri Ninivitæ surgent in judicio cum generatione ista, & condemnabunt eam: regina Austri surget in judicio cum generatione ista, & condemnabit eam.* Ex Ninivitarum enim facto, qui ad prædicationem Jonæ resipuerant, & reginæ austri, quæ ad Solomonis sapientiam audiendam è longinquo advenerat, gentis illius Judaicæ contumacia convincitur, quæ Christum præsentem, Jona & Solomone multis partibus majorem sapientioremque contempserit. Unde fit, ut meritissimo prorsus puniantur. Similiter ergo & Noë sua fide fideique documento mundi illius pervicaciam convicit, utque a Deo jure optimo damnaretur, effecit. Quemadmodum autem fide & ejus effectu, nempe arca, mundo damnationem; sic sibi ipsi justitiam comparavit.

Additur enim: *& justitiæ, quæ per fidem*, seu *secundum fidem est, hæres est institutus*, seu *factus*. (i) Justitia, per metonymiam causæ, ponitur hoc loco, ut & alibi, apud Paulum præsertim, non raro pro justitiæ præmio; quod est absolutio & liberatio a peccatorum pœna, quæ temporis illius respectu erat miserabilis ille in aquis diluvii interitus.

(a) *A quo antum autoris defenditur.* (b) *Bona opera non tantum sunt salutis causa, sed etiam certo respectu fide propinquior causa.* (c) *Fidei alia vis salutem proxima salutis causa.* (d) *Fide Noë.* (e) *Ejus effecta.*

(f) *Imitatio.* (g) *Noe mundum damnavit.* (h) *Metaphora cum metonymia.* (i) *Justitia pro justitiæ præmio.*

Insti-

(a) *Justitia secundum fidem*, est ea justitia, quæ fide, ex Dei gratia, obtinetur. Opponitur justitiæ operum, seu ei quæ operum merito debetur. Innuit ergo D. autor, Noachum, quamvis ei meritum operum deesset, (b) nihilominus propter fidem illam suam, ejusque effecta, misericordia Dei, qui fidem vivam & efficacem tanto præmio remunerari decrevit, fuisse servatum. Hæredem autem justitiæ fieri nihil aliud est, quam justitia, id est salute potiri ac perfrui.

(c) Vers. 8. *Fide vocatus Abraham obedivit in locum exire, quem accepturus erat in hereditatem, & exiit, nesciens quo iret.* Quartum exemplum est Abrahami, Patris omnium credentium, cui etiam plurimum immoratur D. autor ejusque fidei plura recenset documenta. Abrahamo autem in quibusdam adjungit Isaacum & Iacobum, nempe in illis, quæ ipsis fuere communia. Commemorat autem fidei istius & effecta varia & emolumenta, & invictum robur ac constantiam, ut illam imitari, & quemadmodum filiis Abrahami convenit, similitudine quam maxima exprimere studeamus. (d) Primus fidei effectus fuit, quod Deo abire ex patria jubenti in locum, quem ipse monstraturus esset, sine hæsitatione paruerit, exiveritque nesciens quo tenderet. Fidei ratio in eo consistit quod crediderit bene sibi fore, si Deo præcipienti pareret; licet alias multa essent, quæ eum ab incœpto revocarent. Durum enim est, nulla præsertim externa necessitate cogente, deserere patriam, domum, agros, possessiones, cognatos, amicos, propinquos, & alienis in terris peregrinum agere, incertisque sedibus hinc inde vagari. Temerarium videtur accingere se itineri, cum nondum scias, quæ loca, quę terræ tibi sint petendæ. Sed hanc cogitationem vel plane non admisit, vel vicit & expulit fides Abrahami, credentis, non posse male cedere homini Deo obtemperanti, quicquid tandem illud sit, quod præcipiat, utcunque tandem videatur inceptu temerarium & noxium. Notandum vero est, Abrahamum non temere, nec inconsulto quodam motu, patria deserta, vagam illam amplexum fuisse vitam; sed *vocatum*, id est jussum ac monitum, nempe a Deo: hujus demum voce & imperio excitus patriam penatesque relinquendos sibi putavit, documento & nobis futurus, ut Deo quidem jubente ac requirente, nullum onus, nullos labores ac molestias, non patriæ, non amicorum, non fortunarum dispendia detrectemus: cæterum si justa absit causa, ne temerario quodam ac stulto impetu, sive bonis divino munere nobis concessis nosmetipsos privemus, sive aliis quibusdam malis & calamitatibus haud proficua pietate involvamus. Nam & fidei experimentum certius est, dignitasque major, si, quæ alioquin facturi aut adituri minimè eramus, Deo ac pietatis officio exigente, demum facimus atque subimus. Porro de hoc Abrahami facto vide Gen. 12.

Vers. 9. *Fide demoratus est.* (e) Alter fidei Abrahami effectus, ipsi cum Isaaco filio & Jacobo nepote communis, qui simul, quam constantes in ea fuerint, docet.

In terra repromissionis tanquam in aliena. Græca habent παρῴκησεν εἰς τὴν γῆν. Particula εἰς cum accusativo more Græcorum constructa, requirere videtur, ut παρῴκησεν significet *commigravit*. Sed res ipsa exigere videtur, ut (f) παρῴκησεν significet tanquam advena & peregrinus habitavit. Hinc & πάροικοι idem sunt, quod παρεπίδημοι. advenæ & peregrini 1 Pet. 2. 11, & indigenis, qui in eo de quo agitur loco nati sunt, ejusve jure hæreditario gaudent, opponuntur. Sic apud Paulum Ephes. 2. 19 ξένοι καὶ πάροικοι. sed συμπολῖται καὶ οἰκεῖοι oppositos invenies. Rem autem ipsam id requirere inde constat, quod verbum παρῴκησεν construatur cum participio κατοικήσας. ut patet ex sequentibus. Additur enim, ἐν σκηναῖς κατοικήσας, quibus verbis modus ac ratio exprimitur, quo pacto Abrahamus παρῴκησεν εἰς τὴν γῆν, quod sane de migratione in terram promissionis intelligi non potest. Neque enim habitando in tabernaculis in terra illa, migravit in eam, sed in tabernaculis illic habitando, tanquam advena & peregrinus eam incoluit. Adde, quod de migratione Abrahami jam superius egerit D. autor, Itaque particula (g) εἰς hoc loco polita est pro ἐν. ut & alibi in sacris literis non raro usu venit, propter Hebraicum *be*, quod & εἰς & ἐν significat, non secus ac Latinum *in*, sive cum quarto sive cum sexto casu constructum: cum apud Hebræos nulla sit in nominibus terminationis seu casuum differentia, indeque fiat ut linguæ huic assueti non semper in talibus particulis, alia loquentes lingua, casuum discrimen attendant. Vide inter alia, Marc. 2. 1. & 13. 3, 16. & 14, 9. Actor. 8. 23. XVIII. 21. sed simillimum huic nostro exemplum est Act. 7. 4: εἰς ἣν (scilicet γῆν) ὑμεῖς νῦν κατοικεῖτε, *in quam*, hoc est *in qua* (terra) *vos nunc habitatis*. Παρῴκησεν ergo Abrahamus, non vero simpliciter ᾤκησεν in terra promissionis, id est in terra sibi ac semini suo à Deo promissa ac destinata.

Ideoque addit autor uberioris declarationis causa: *tanquam in aliena*, ὡς ἀλλοτρίαν. id est, ita in terra sibi a Deo promissa habitavit, tanquam si illa non ipsius & seminis ejus propria esset: (necdum enim ipsi Deus hæreditatem in terra illa dederat, ne vestigium quidem pedis, ut Stephanus Act. 7. 5 loquitur) sed quo pacto peregrini & advenæ aliena in terra degere solent, nempe ut statim declaratur: *in casulis*, vel potius, *tabernaculis habitando*. Non urbem sibi exstruxit eamque incoluit; sed eo pacto in terra illa sibi promissa commoratus est, quo solent illi qui incertis vagantur sedibus, tabernaculis tantum & tentoriis contecti, quę facile possis ex uno loco in alium transportare. Quæ in terra aliqua degendi ratio ostendit, te nullam adhuc fixam ac stabilem illius habere possessionem. (h) Hinc autem arguitur Abrahami fides, inque fide constantia, quod ille, ut Deo pareret, vitam hanc vagam tanto tempore egerit: & quamvis in terra illa sibi promissa non urbes fundaret, aut possideret; sed, ut vagus incola, nunc huc nunc illuc tentoria sua transferret, & indigenæ jure destitutus, precario tantum illic viveret: nihilominus tamen certo speravit, se in posteritate sua, terram hanc labentibus seculis possessurum esse.

Cum Isaaco & Jacobo cohæredibus repromissionis ejusdem. Isaacus & Jacobus Abrahamo non ideo adduntur, quod Abrahamus cum eorum utroque toto illo tempore in tabernaculis habitarit: Isaacus enim complures post annos natus, diu cum Abrahamo in tabernaculis illis non vixit: Jacobus vero, Abrahamo jam

(a) *Justitia ex fide.* (b) *Nec operum merito, sed fide servatus.* (c) *Fidei Abrahami effecta.* (d) *Primus effectus.* (e) *Alter effectus.*

(f) Παρῴκησε. (g) Εἰς pro ἐν. (h) *Argumentum Abrahamicæ fidei inque ea constantia.*

è vivis sublato, terram illam incoluit, sed ideo conjunguntur, quod nec ipsi in terræ illius possessionem hereditatemque venerint; nec secus, quàm Abrahamus, tanquam hospites & peregrini eam incoluerint. (*a*) Vnde & ipsorum fides inque fide constantia elucet: quandoquidem ea res nihil ipsos movit, ut de promissionis divinæ, cujus effectus tam diu differretur, fide ac veritate quicquam dubitarent.

Vers. 10. *Expectabat enim fundamenta habentem civitatem.* Rationem reddit D. autor, cur Abrahamus, licet terræ illius promissionem haberet, nihilominus tamen in possessionem illius à Deo missus non fuerit; sed eam tanquam peregrinus & alienigena, in tabernaculis vitam agens, incoluerit. Ideò id factum esse docet Autor, quod expectaret fundamenta habentem civitatem. Dubitare aliquis posset, an hæc verba de Abrahami intentione & consilio; an vero de eventu tantum accipienda sint? Sane, ut negare nolumus, (*b*) Abrahamum vitam aliquam ac felicitatem post mortem a Deo sperasse, quippe qui Dei & summam erga suos cultores bonitatem, & summam potentiam, qua etiam mortuos excitare, & sic post mortem suis cultoribus benefacere possit, cognitam haberet; & hujus etiam terrenæ felicitatis, vergente jam præsertim ætate, vanitatem facile perspicere, &, quod omnibus hominibus innatum esse videtur, superstitis post funera vitæ desiderium habere posset: si quis tamen historiam sacram consulat, & diligenter legat ac relegat, nihil ea de re scriptum, aut ullo indicio significatum reperiet. At vero divinus hic scriptor, ex sacris literis eorumque autoritate & fide exempla repetens, non alia de viris istis dixisse & asseruisse videtur, quam quæ sacræ scripturæ testimonio niti possent. Quod vero Abrahamus, Isaacus, Jacobus, non tantum vitam aliquam & felicitatem post mortem, sed etiam illam fundamenta habentem civitatem, hoc est, cælum ipsum, cælestemque vitam ac felicitatem nullis unquam seculis finiendam sperarit, & hac spe cunctas peregrinationis suæ molestias, vitæque illius errabundæ fastidia tolerarit, scriptura non prodidit. Quin potius, quas spes aliquando habuerit Abrahamus, inde apparet, quod cum Deus ipsum liberis adhuc carentem per visionem allocutus esset, dixissetque: *Noli timere Abraham, ego protector tuus sum, & merces tua magna nimis*: ille responderit Deo: *Domine Deus, quid dabis mihi? ego vadam absque liberis, & filius procurator domus meæ iste Damascus Eliezer: mihi autem non dedisti semen, & ecce vernaculus meus, hæres meus erit* Gen. 15. Nonne hinc apparet, votorum Abrahami summam in eo fuisse, ut, cum jam bonis omnibus ac divitiis Dei benignitate afflueret, filium & hæredem ex se relinqueret? num si tum temporis cælum ipsum & sempiternam illam felicitatem firma aliqua spe præcepisset, Deo sibi mercedem valde magnam promittenti, *quid mihi dabis, Domine Deus*, respondisset? quibus verbis significat, se bonorum omnium accepisse satis, & frustra sibi plura promitti, siquidem prolem non habeat cui bona sua relicturus esset. Unde apparet, Abrahamum mercedem illam magnam nimis, quam ipsi Deus promittebat, ultra hujus vitæ opes felicitatemque non extendisse. Itaque verisimilius est, Divinum hunc Autorem his verbis non tam causam reddere voluisse, cur Abrahamus instabilis illius vitæ ac peregrinationis tædia tanta constantia pertulerit; quam, ut diximus, cur Deus ipsi Abrahamo terram illam hæreditario proprioque jure possidendam non dederit; non urbes illi incolendas, non sedes stabiles concesserit, sed voluerit, ut in tentoriis, non ipse tantum, sed cum filio, nepote, pronepotibus denique suis vitam istic ageret; nempe quia, ut infra vers. 16 autor ipse loquitur, paravit illi Deus civitatem omni illa terra & urbibus in ea extructis infinitis partibus majorem ac meliorem. (*c*) Atque hanc spiritualem felicitatem & hæreditatem divinæ illæ promissiones Abrahamo & semini illius datæ mystico sensu continent. Nam & semen Abrahami, eodem sensu, spirituale illud omnium credentium fidemque Abrahami imitantium semen significat. Quod utrumque nos docuit apostolus in epist. ad Rom. cap. 4. 11, 12. 13; & ad Gal. 3. 7 & seqq. & 4. 22 & seqq. (*d*) Expectabat ergo Abrahamus civitatem illam fundamenta habentem, magis ratione eventus & consilii divini, quam ratione animi & consilii sui. Nam & illo sensu sæpe cuipiam expectationem rei alicujus tribuimus. Sic ipse D. autor cap. 10. 27 dixit, voluntarie peccantibus relictam esse terribilem quandam expectationem judicii: cum tamen, si ad eorum consilium animique intentionem rem referas, sæpe nihil minus, quam peccatorum pœnas expectent. Hactenus igitur Abrahamus civitatem istam expectasse dicitur, quatenus illum civitas hæc ex Dei decreto manebat, illique destinata erat; & quatenus talis fuit vitæ illius ratio, tam constans in Deum fides, nullis laboribus, nullis molestiis fracta ac labefactata, qualis eorum est, qui hanc fundamenta habentem civitatem divina promissione freti, pro laborum suorum præmio vere expectant: quorum prius illud per metonymiam quandam effectus pro causa; hoc vero posterius, per metaphoram dicitur. Civitatem opponit tabernaculis D. autor.

Est profecto tanti per aliquod tempus in tabernaculis degere, ut postmodum civitatem incolas. Et quam civitatem? *fundamenta habentem.* (*e*) Non tantum hac descriptione urbs ista tabernaculis opponitur, quæ fundamentis carent; sed etiam aliis omnibus civitatibus ac urbibus: quæ licet fundamenta habeant; hujus tamen respectu non habent. Significatur enim istius civitatis firmitas ac stabilitas, quam nulla vis, nulla temporum vetustas, nullæ rerum vicissitudines possint concutere ac labefactare, quæ denique ne cælo quidem hoc aspectabili terraque ruentibus quassabitur ac commovebitur, qua de re vide cap. 12. 26, 27, 28.

Cujus artifex & conditor Deus. Et firmissimam, & pulcherrimam, & omni felicitatis genere cumulatissimam hanc urbem esse necesse est, quæ tantum opificem ac conditorem habuit. Deum opponit hominibus urbes terrenas omnes condentibus. Itaque urbem illam divinam ac cælestem esse indicat, adeoque firmam & communitam, ut hominum manu dirui nequeat. Quæ urbes ab hominibus exstruuntur, eæ ab iisdem rursus everti possunt, & sæpe solent. At quam ipse Deus condidit, ab omni discrimine tuta securaque est.

(*a*) *Isaaci & Jacobi fides.* (*b*) *An Abrahamus spem vitæ æternæ post mortem habuerit?*

(*c*) *Mysticus promissionum sensus.* (*d*) *Sensus loci.* (*e*) *Urbs fundamenta habens.*

Verſ. 11. *Fide & ipſa Sara ſterilis, virtutem in conceptione ſeminis accepit, etiam præter tempus ætatis.* (a) Dubitari poteſt, an hic de fide Saræ loquatur D. autor; an vero, ut cœpit, & porro facturus eſt, de fide Abrahami ipſius. Illud ſuadere videntur, primo ipſa verba D. autoris, cum dicit: *& ipſa Sara.* Perinde enim eſſe videtur, ac ſi dixiſſet, non tantum Abrahamus, ſed & Sara ipſa fide, id nempe quod ſequitur, conſecuta eſt: ita ut Saram cum Abrahamo ratione fidei conjungat. Secundo quod verba, *fidelem credidit*, vel *duxit*, in altera verſiculi iſtius parte, videantur referenda eſſe ad proximum antecedens, quod eſt Sara. Poſterius autem ſuadet, primo id, quod D. autor de fide Abrahami ipſius loqui cœperit, & in ſequentibus loqui pergat. Secundo, quod hiſtoria ſacra fidem Saræ non commemoret tum, cum illi Iſaacus promitteretur: quin potius, aliquid fidei iſti contrarium extare in ſcriptura videatur: qua de re vide Gen. 18. 10, 12, 13, 14. Unde & Paulus eadem de re diſſerens, robur fidei ipſius Abrahami tantum commemorat Rom. 4. 19, & deinceps. Tertio, quod in ſequente commate, in quo effectus ſeu fructus fidei iſtius quam hic deſcribit commemoratur, non Saræ, ſed ſolius Abrahami fiat mentio, in illis nempe, quæ ſequuntur, verbis: *propter quod & ab uno orti ſunt, & hoc emortuo, tanquam ſidera cæli in multitudinem* &c. (b) Dubium eſt, quid potius amplectendum ſit, cum utrinque rationes allatæ non difficulter ſolvi poſſint. Ad primam enim pro priore ſenſu dicere poſſumus: Idcirco ſic D. autorem loqui, *Fide & ipſa Sara*, ut oſtendat, fide Abrahami non tantum factum eſſe, ut ipſe, licet jam ſenex & effœtus, gignere poſſet; ſed etiam ut Sara ipſa, & natura ſemper ſterilis, & tum jam annis quoque inſuper ſenioque confecta, poſſet concipere, & præter omnem naturæ curſum parere. Ad ſecundam rationem reſponderi poteſt, non eſſe neceſſe, ut verba, *fidelem credidit*, vel *duxit*, ad proxime antecedens referantur; ſed ad id, de quo principaliter agatur, licet remotius, referri poſſe: quod vel ſequenti verſiculo videmus factum, in quo ad Abrahamum manifeſte reſpicitur. Nec ad poſterioris ſententiæ argumenta difficilis eſt reſponſio. Ad primum dici poteſt; autorem quemadmodum paulo ante Abrahamo Iſaacum & Iacobum, in re cum Abrahamo communi conjunxerit: ſic eidem Abrahamo in re ſimiliter communi potuiſſe adjungere uxorem illius Saram. Nam quod poſtea commemoret ſpeciale Abrahami factum de oblato Iſaaco, in eo rerum ac temporis ordinem obſervare D. autor voluit. Prius enim de Iſaaci nativitate, & quæ circa eam apparuit fide, quam de oblatione fideque circa eam conſpecta, agi oportuit. (c) Ad ſecundum: Etſi ex riſu Saræ, ejuſque cauſa, quæ ibidem exprimitur, & reſponſione Dei, qua Saram ridentem reprehendit, appareat, ei promiſſionem de filio intra anni ſpatium pariendo, prima fronte ridiculam, nec ſatis credibilem viſam, præſertim cum nondum tunc agnoviſſe videatur, quiſnam eſſet is qui promitteret: (ſi enim hiſtoriæ contextum reſpicias, apparet, ne Abrahamum quidem ad illum uſque de Sara ſermonem animadvertiſſe, angelos Dei eſſe, quibuſcum loqueretur) non tamen ſequitur, eam poſtea, cum ſeſe recollegiſſet, divinamque loquentis autoritatem animadvertiſſet, & dubitationis cauſam vidiſſet ab eodem refutatam, dubitare atque ulla ex parte hæſitare perrexiſſe: imo contrarium & per ſe veriſimile eſt, & ex eo colligitur, quod reprehenſione angelica audita, perterrita fuerit, & præ timore negaverit ſe riſiſſe. Unde enim hic timor & trepidatio, niſi quod animadvertit, ſibi non cum homine, ſed cum Deo rem eſſe, cujus dicta promiſſaque quamvis omnem naturæ vim curſumque ſuperent, riſu excipere, ijſve fidem derogare ſit nefas? Videmus ſane ipſum etiam (d) Abrahamum eandem ob cauſam, cum primum ei Deus ex Sara polliceretur filium, riſiſſe cap. 17. 17. non quod de promittentis fide aut potentia quidquam dubitarit, cum Paulus contrarium, dicto ad Romanos loco, aperte teſtetur; ſed quod res ipſa per ſe conſiderata, præſertim ſubito atque inopinato audita, ei aliquo modo abſurda & ridicula, nec valde credibilis videretur. At cum cogitationem referret ad promittentem Deum, eumque id ſerio promittere videret, de ſumma ipſius potentia fideque certus, ne tantillum quidem dubitavit. (e) Et Maria virgo, cum primum ab angelo audiſſet, concepturam ſeſe, & parituram filium, regeſſit: *quomodo fiet iſtud? quoniam virum non cognoſco.* Ex quibus ſane verbis apparet, ſcrupulum ei primum & dubitationem quandam, auditis angeli verbis, in animo fuiſſe obortam, quam cum reſponſione ſua ſuſtuliſſet angelus, penitus dictis illius acquievit Luc. 1. 34 & ſeq. 38. Unde & ab Eliſabetha prædicatur beata, *quod crediderit*, ibid. *verſ.* 45. Ad tertium: Idcirco ſequenti verſiculo de Abrahamo agi, quod in hoc verſiculo non de ſola tantum Sara agatur; ſed una cum Sara conjungatur Abrahamus, in illis nempe verbis: *Fide & ipſa Sara.* Particula enim *&* oſtendit, de alio etiam aliquo, nempe de Abrahamo ſuperius nominato, præter Saram, agi. (f) Veriſimilius tamen nobis videtur, ad Abrahami ipſius fidem, non minus quam cætera, hæc quoque autoris verba referri, eamque ex eo celebrari, quod non tantum in ipſo jam ſenectute effœto, ſed etiam in Sara ejus conjuge tam admirabilem effectum pepererit: quanquam ita verba ſua de induſtria temperaſſe videtur D. autor, ut & Saram cum Abrahamo in fidei iſtius ſocietatem gloriamque admitteret.

In conceptione ſeminis, Græce, εἰς καταβολὴν σπέρματος, *in dejectionem ſeminis.* Videtur reſpondere Hebraico *hizriach*, quod ſignificat *ſeminificare*, referturque etiam ad mulierem Levit. 12. 2.

Quoniam fidelem credidit, *vel *duxit eſſe eum, qui repromiſerat.* Hinc apparet, non tantum Deo placere, cum ei quiſpiam ob creditas promiſſiones obtemperat; ſed etiam hoc ipſum, quod promiſſionibus illius firmiter credat, illumque fidelem eſſe, id eſt in promiſſionibus veracem conſtantemque ſibi certo perſuadeat.

Verſ. 12. *Propter quod & ab uno orti ſunt, & hoc emortuo, tanquam ſidera cæli in multitudine, & ſicut arena quæ eſt ad oram maris innumerabilis.* Quaſi dicat, non tantum propter fidem illam Abrahami factum eſt, ut Sara conciperet & pareret filium; ſed etiam ut per filium hunc ex Abrahamo, uno homine, & quidem jam effœto ac emortuo, innumerabiles naſcerentur poſteri. Reſpicit D. autor in hoc verſiculo ad divinam promiſſionem, qua Abrahamo progeniem promiſit ſideribus & arenæ maris numero multitudinique reſpondentem Gen. 15. 2 & cap. 22. 17. Exprimit autor

(a) *An de fide Saræ hic loquatur autor.* (b) *Rationes utrimque allatæ.* (c) *De Saræ riſu.*

(d) *De Abrahami riſu.* (e) *Mariæ virginis exemplum.* (f) *Veriſimilius videtur de Abrahami fide agi.*

ipſum promiſſionis divinæ effectum, quem oculis ipſis cernere liceat, ut hoc quoque experimento conſtet, quanta divinis promiſſionibus fides firmitaſque inſit.

Verſ. 13. *Secundum fidem defuncti ſunt omnes iſti, non acceptis repromiſſionibus.* (a) Conſtantiam fidei illorum declarat, quod *ſecundum fidem*, hoc eſt, fidem retinentes, è vita exceſſerint, quamvis promiſſionum effectu oon fuerint potiri. Promiſſiones enim iſtæ non ſolum poſt illorum obitum, ſed etiam poſt aliquot demum ſecula erant implendæ. Promiſſiones, per metonymiam adjuncti; ponuntur pro rebus promiſſis. Similiter & nobis opera danda eſt, ut in fide ad extremum uſque halitum conſtantes ſimus, nec illa tantum a *Deo* certo ſperemus, quæ nobis adhuc viventibus deſtinata ſunt, ſed ea etiam, quæ poſt mortem demum noſtram, idque multis fortaſſe ſeculis nobis obvenire debeant.

(b) *Sed a longe eas adſpicientes.* Non videbant promiſſionum divinarum effectum opere ipſo compleri, aut tanquam propinquum imminere; ſed veluti è longinquo illum proſpiciebant. Proſpiciebant illum animo. tanquam adhuc longo temporum intervallo ab illis ſemotum, & in futura demum poſteritate implendum. Quod Abrahamo contigit, qui in ſomniis viſione quadam monitus fuit, quatuor adhuc reſtare ſecula, duramque prius poſteritari ipſius ſubeundam eſſe ſervitutem, antequam terræ illius promiſſæ hæreditatem adiret Geneſ. 15. 12, 13, 14. Abrahamus autem proculdubio id docuit Iſaacum, Iſaacus Jacobum.

Καὶ πεισθέντες, quaſi dicas, *& perſuaſi.* Latinus interpres verbum hoc non legit, nec Complutenſis editio, teſtaturque Beza, ſeſe id in nullis Græcis manuſcriptis inveniſſe; apte tamen inſertum videtur, ſignificatur enim patriarchas illos, quamvis promiſſionum divinarum effectum in tam longum tempus differri viderent, tamen de earum fide ne tantillum quidem dubitaſſe.

(c) *Et ſalutantes, ἀσπασάμενοι.* Verbum proprie a complectendo deductum, ideoque & ſalutationem ſignificat: quod ſalutariones cum amplexu fieri ſolerent. Itaque ſenſus eſſe poteſt, quod patres illi divinas promiſſiones animo amplexi & oſculati fuerint, eaſque ſibi haud dubia fide veluti jam præſentes ſtiterint, non aliter quam amici amicos peregre advenientes ſalutare & complecti ſolent. Nihil aliud ſignificatur hoc verbo, quam illos de promiſſionum divinarum adventu nihil dubitaſſe, eaſque veluti jam præſentes animo fuiſſe complexos.

Et confitentes, quod peregrini & hoſpites ſunt ſuper terram. Hoc pertinet ad probandum, illos promiſſiones, ſeu promiſſam terræ hæreditatem non accepiſſe dum viverent: alias enim haudquaquam peregrinos & hoſpites in terra ſeſe confeſſi fuiſſent. (d) Quod vero peregrinos & hoſpites ſeu advenas ſeſe confeſſi fuerint, patet tum ex verbis Abrahami ipſius Gen. 23. ℣. 4. qui ſepulchrum, in quo uxorem ſuam mortuam conderet, a filiis Heth in terra illa Chananæa petens, ita eos alloquitur: *Advena ſum & peregrinus apud vos, date mihi jus ſepulchri vobiſcum, ut ſepeliam mortuum meum.* Itemque ex verbis Jacobi ad Pharaonem Gen. 47. 9, a quo interrogatus, *quot eſſent dies annorum vitæ ejus*, reſpondit regi: *Dies peregrinationis meæ centum triginta annorum ſunt, pauci & mali, & non pervenerunt uſque ad dies patrum meorum, quibus peregrinati ſunt.* Quibus verbis & ſe peregrinatum fuiſſe toto vitæ tempore aſſerit, & majores etiam ſuos, nempe Abrahamum & Iſaacum.

Super terram, vel *in terra.* Non eſt hoc reſtringendum ad ſolam illam terram Chananæam, ipſis eorumque poſteris a Deo promiſſam; ſed perinde eſt, ac ſi dixiſſent, ſe nullam in terris patriam, nullum proprii juris ac poſſeſſionis locum habere.

Verſ. 14. *Qui enim hoc dicunt, ſignificant ſe patriam inquirere.* Si particula *γὰρ enim*, vim ſuam hoc loco retinere cenſenda eſt, conſequentiam oſtendit autor, quomodo ex hac eorum confeſſione appareat, illos promiſſiones durante vita ſua non fuiſſe adeptos. Ratio autem eſt hæc, quod qui talia dicunt, oſtendant ſe patriam quærere: Si autem patriam quærebant, patriam non habebant. Patria vero illis promiſſa fuit, ſeu terra quam proprio ac hæreditario, oon precario, ut advenæ & peregrini, jure poſſiderent. (e) Sed veriſimile eſt *γὰρ* hoc loco poſitum eſſe pro *δὲ*, *enim* pro *vero*: ita ut intelligamus, autorem aliquid præter ea quæ adhuc de patriarchis illis docuerat, ex iſta ipſorum confeſſione elicere ac concludere velle, aditumque ſibi ſtruere ad id quod in ſeqq. docet, eos cæleſtem patriam expetere ſeu expetiiſſe. Sic *γὰρ* ponitur pro *δὲ* Rom. 8. 6. (f) Quæſiviſſe autem patriam dicuntur, quatenus patriam deſiderarunt & appetierunt, ut patet ex ℣. 16. Nam qui vagam in terris vitam agunt, nec ullum habent ſtabile domicilium, fortunæque ſuæ ſenſu tanguntur, fieri non poteſt, quin in iſto jactationis faſtidio atque tædio appetant patriam, id eſt proprium aliquod ſolum, in quo firmas quietaſque ſedes poſſint ponere. Adde quod ſuis illis peregrinationibus divino imperio ſuſceptis id egerint, ut tandem in patria, terraque ſibi a Deo deſtinata conſiderent. Poſtquam evicit D. autor, illos patriam quæſiviſſe & appetiiſſe; etiam ulterius progrediens oſtendit, quam patriam, quas ſedes illi quæſiverint & appetiverint. Et primum quidem demonſtrat, ipſos nihil cogitaſſe de patria illa, ex qua primum Abrahamus juſſu Dei emigraverat.

Verſ. 15. *Et ſiquidem illius meminiſſent de qua exiverunt*, id eſt ſi ad illam, ex qua juſſu Dei exiverant, reſpexiſſent animo, cogitationemque retuliſſent, cum talia dicerent; vel, ſi illam deſideraſſent votiſque expetiiſſent: quæ enim cupimus, & quorum abſentia vel amiſſione dolemus, eorum ſemper meminiſſe ſolemus. Exiverat ex patria proprie loquendo ſolus Abrahamus cum uxore: Iſaacus autem & Jacobus ejus poſteri, in ipſo, ut ita dicam, cenſentur exiiſſe, præſertim cum illuc, Abrahami inſtitutum conſiliumque ſecuti, redire nollent.

Habebant utique tempus revertendi. Quia ergo in patriam illam reverſi non ſunt, licet aliquot annorum centuriis vagantes pluſquam ſatis temporis ad conſilium hoc perficiendum haberent, hinc ſane apparet, nihil illos de reditu in eam quam reliquerant patriam cogitaſſe.

Verſ. 16. *Nunc autem meliorem appetunt.* Jam infert D. autor, meliorem ipſos priori illa patriam appetiiſſe, & animi votis ac conſiliis quæſiviſſe. *Νυνὶ δὲ*

(a) *Conſtantia patriarcharum.* (b) *Promiſſiones divinas a longe aſpiciebant.* (c) *Salutabant.* (d) *Peregrinos & hoſpites ſeſe confeſſi ſunt.*

(e) Enim *pro* vero, *ſive γὰρ pro δὲ.* (f) *Patriarchæ patriam quæſiverunt.*

nunc

(a) *Nunc autem*, idem esse solet, quod *atqui*, ut annotavimus alibi, capite 9. 26; sed hoc loco habet simul vim concludendi, quasi dicatur: Cum ergo patriam quærentes ac desiderantes priorem illam non appetierint, nec requisierint, relinquitur omnino, eos meliorem illa quæsivisse & appetiisse. Nam si melior non fuisset, sed vel æque tantum bona, vel etiam deterior, nulla causa erat, cur priore illa spreta aliam tanto labore tantaque cura inquirerent. Usus est tamen D. autor hoc loco particula adversativa, propter oppositionem inter hæc & antecedentia verba.

Appetunt. (b) Præsens pro præterito, ut in argumentationibus fieri solet, imo sæpe & in narrationibus, cum non de tempore, sed de re ipsa agitur, & cum res, quamvis præterita, veluti oculis subjicitur.

Hoc est, cælestem. Exprimit D. autor, ex suo sensu, divini quippe gnarus consilii, quæ sit ista melior patria, quam illi expetiverint. Non enim est necesse, ut putemus, (c) Patriarchas illos animi sui proposito & intentione patriam cælestem spectasse; quemadmodum supra vers. 10 demonstratum est; sed sufficit, quod hic futurus sit expectationis illorum & desiderii, ex Dei decreto, qui etiam mystico & occulto sensu hanc patriam illis promisit, eventus: quodque istud hactenus non præter illorum desiderium & vota sit eventurum, quatenus meliorem illa, quam reliquerant, patriam expetiverunt: Melior enim hac, quæ illos ex Dei destinatione manet, usque aliquando obveniet, nempe cælesti, nulla esse potest. Unde etiam, si cui quidpiam eveniat desideriis ipsius consentaneum, quamvis multo quam speraverat, aut cogitarat majus, id tamen eum quæsivisse aut cupivisse dicere solemus: præsertim si vitæ quoque & consiliorum ratio ita fuerit comparata, ut hic exitus merito sequi debuerit: quod sane in Patribus istis contigit. Ipsa enim illa eorum peregrinatio, ipsum hoc, quod nullam in terris propriam ac fixam sedem habuerint, licet Deo rerum omnium Domino charissimi essent, quam pulchre cum hoc exitu consentit, ut in terris exules ac peregrini, in cælis, tanquam in patria, divina benignitate tandem conquiescant! Cur enim alias Deus sedem in terris stabilem, & domicilium certum illis non dedisset? Ideo & verba illa, quibus se advenas & peregrinos in terra esse confessi sunt, non sine numine prolata fuerunt, nempe ut illis significaretur, eos non in terris, sed in cælis scriptos esse cives, patriamque illic habere. Quia ergo cælestis patria futura est, Dei consilio, melior illa patria, quam patriarchæ concupiverunt & desideraverunt, propterea hanc ipsam desiderasse merito dicuntur. Cæterum si eorum intentionem consiliumque spectes, patria quam appetierunt, erat terræ illius Cananææ possessio posteritati eorum destinata. Erat vero tanti exiguas in patria sedes relinquere, ut posteritatem tuam in regni totius possessionem colloces, inque perpetuo ac peculiari Numinis favore reponas.

Ideo non confunditur Deus, vocari Deus eorum, vel potius, *Ideo non pudet eorum Deum.* Ita enim Græcus textus habet; *διὸ οὐκ ἐπαισχύνεται αὐτοὺς ὁ θεὸς.* Qua vero ex parte Deum non pudeat eorum, statim declaratur, cum addit autor, *Deus vocari eorum.* (d) Hactenus Deum illorum non pudet, quatenus & ipse se Deum illorum, postquam morte extincti sunt, vocat, & ab aliis vocari patitur, imo vult. Magnum sane hoc est, summum illum Deum, cæli ac terræ creatorem, Abrahami, Isaaci, Jacobi Deum nominari velle, nec pudere eum istius cognominis. Quid enim est Abrahamus, Isaacus, Iacobus? homines, jamdudum extincti; dum vero viverent, exules & vagi incertisque sedibus in terris tota vita jactati. Ab istorum nominibus unicus ille rerum omnium arbiter & Dominus cognomen sibi sumere non dedignatus est. Deum autem esse alicujus, cum præsertim id ipse Deus de se enunciat, significat esse alicujus summum patronum, ac protectorem, qui clientem cultoremque suum tueri maximisque beneficiis afficere velit; cum vero homo de Deo id effert, sæpe significat esse alicujus Dominum supremum, quem ipse colat, & cujus imperiis parere ex animo velit. Porro hæc Divini autoris ex superioribus illatio, argumento est, eum de eventu desiderii ac voti Patrum illorum locutum esse, non vero de animi eorum in cælesti patria quærenda & appetenda intentione & consilio. Non enim ex scriptura apparet. Deum idcirco non pudere ipsorum, quod illi animi consilique sui proposito cælestem patriam quæsiverint & expetierint: sed quod eos in vitam revocare & in patriæ illius possessione collocare Deus decreverit, quemadmodum & ipse D. autor seipsum quodammodo explicare istiusque rei, quam hic ex dictis infert, consequentiam clarius ostendere volens, subjicit:

Paravit enim illis civitatem. Non enim hic novam rationem ejus rei, cur Deum Patrem illorum non pudeat, affert; sed priorem illam clarius & apertius proponit. Nec enim inusitatum est, id quod jam concluseris, & ex dictis tanquam certum ratumque intuleris, argumento ac ratione, quasi nondum probatum, ita ex abrupto fulcire, ut nullam notam relinquas, te novam & a prioribus diversam rationem afferre. Quia ergo Deus cælestem illam patriam & regnum suum Abrahamo, Isaco & Jacobo destinavit, propterea se Deum illorum summumque patronum jure ac merito appellat. Didicit hoc proculdubio D. iste autor ex illis Christi verbis, quibus resurrectionem mortuorum inde probat, quod Deus Abrahami, Isaaci Jacobi, qui jam dudum mortui sunt, Deum se vocet Luc. 20. 35, 36. Hinc enim colligit *Dominus* Jesus, cum Deus non possit esse Deus mortuorum, nempe si nunquam vitæ restitui debeant, (quo pacto enim illis benefacere unquam posset?) necesse omnino esse, ut, cum sese mortuorum quorundam Deum appellet, quod patribus illis contigit, mortui revocentur aliquando in vitam, quo Deus, ipsorum Deus reipsa esse, id est beneficiis eos muneribusque afficere ac cumulare possit. Atqui (ut eodem in loco paulo ante Christus dixerat) *illi qui digni habebuntur seculo illo, & resurrectione ex mortuis, non ultra mori poterunt, cum æquales angelis futuri sint, & filii Dei, quia resurrectionis sint filii*: quod quæso, quid aliud est, quam cælestis illius patriæ & urbis hæredem civemque fieri? Videmus ergo cælestem patriam ac civitatem Abrahamo, Isaaco, Jacobo paratam destinatamque esse, quare quid dubitamus, eandem & nobis omnibusque Dei servis ac cultoribus reservari? quod ut ex variis obscurisque indiciis & consequentiis eruamus, minime est necesse: cum ejus rei non solum apertissimas clarissimasque promissiones adepti simus, quod patribus illis non contigit, sed etiam

(a) Nunc autem, pro atqui. (b) *Præsens pro præterito.* (c) *Patriarchæ cælestem patriam appetierunt.* (d) *Deum non pudet illorum.*

etiam caput nostrum Christum, patriæ illius urbisque possessione gaudere sciamus. Id solum restat, ut Patrum illorum, & multo magis Christi ducis nostri exemplum secuti, Deo ad extremum obsequentes simus, operamque demus, ut nos, spes nostras etiam ultra mortem extendentes, vita prius, quam in Deum fides pietasque deficiat. Ex Christi autem argumento & ipsis D. Autoris Christum sequentis verbis apparet, Abrahamum, Isaacum & Jacobum nondum reipsa in cælesti illa patria & civitate vivere seu felicitate illius perfrui. Nam Christus quidem futuram demum resurrectionem illorum ex hac Dei appellatione probat; qui si, antequam resurgerent, & vita & felicitate aliqua eaque cælesti perfruerentur, nulla vis argumento illius inesset. Deus enim illorum Deus etiam citra resurrectionem post mortem ipsorum esset, id est, suam in eos beneficentiam clementiamque exerceret. D. Autor vero cum dicit, Deum non pudere eorum, nec cognominis ex ipsorum nominibus accepti, satis ostendit, Patres illos adhuc in vili quodam humilique, si Dei de iis consilium decretumque excipias, versari statu, adeo ut merito dedignari eos Deus possit, ne sese Deum illorum appellet: qui status alius non est, quam hominum omni vita sensuque carentium, & hactenus vilissimi etiam status ac conditionis hominibus nondum vita functis inferiorem. Similiter cum dicit Autor, Deum illis parasse civitatem, indicat; nondum illos reipsa hac civitate potiri, eamque incolere, sed civitatem quidem jam paratam esse, cæterum id adhuc restare, ut futuri, quibus ea parata est, cives & incolæ in ejus possessionem mittantur. Hoc sensu & Christus suos se olim, ut regni sibi a constitutione mundi parati possessionem adeant, invitaturum asseruit Matth. 25. 34.

Vers. 17. *Fide obtulit Abraham Isaac.* (a) Aliud Abrahamicæ fidei specimen, quod omnium illustrissimum est, commemorat D. Autor, nempe oblationem Isaaci, cujus rei circumstantias strictim attingit, quippe in re satis nota, & in sacris literis descripta, memoriæque prodita.

Obtulit. Non quidem ipso effectu, sed, quod apud Deum perinde est, immutabili animi proposito, quantumque in se erat conatu & hac in re progressu, ita ut, nisi Deus ipse eum revocasset, effectus ipse haud dubie consecutus fuisset. Obtulit, non tantum mactavit. Mactatio debuit præcedere; oblatio, nempe per ignem & holocaustum, ita enim Deus præceperat, debuit consequi.

Cum tentaretur. Non enim sua sponte humano, & quidem filij sanguine, Deo ab omni crudelitate alienissimo, litare in animum induxisset, nisi id facere jussus a Deo fuisset. Facere autem jussus fuit, non ut reipsa id perficeret; sed ut perficere volens, & quantum in se erat Deo imperanti obsequens, fidei suæ certissimum experimentum daret.

(b) *Et unigenitum offerebat.* Quantum, quantæque fidei factum hoc est! non tantum filium Pater, sed unigenitum Filium, offerebat: & qui Pater? ille, ut statim addit Autor, qui promissiones susceperat, qui ex eodem ore & promissiones de semine ac posteritate sua per Isaacum propaganda hauserat, iisque penitus credebat, & interficiendi illius, antequam ullum ex ipso nepotem cernere posset, mandatum acceperat. Vere igitur hic quoque *in spem contra spem*, ut Apostoli de alia ipsius fide loquentis utamur verbis, credidisse dicendus est, qui res, ut paulo post explicabimus, mutuo sese collidentes, id est vitam ejusdem hominis ac mortem, simul conciliari posse non dubitavit, quia Deus erat, qui loquebatur. Adde hic alias circumstantias in historia expressas; quale est tridui illud cum filio ad locum a Deo assignatum iter, Quibus tum curis miseri patris animum, ad certam filii charissimi cædem tendentis, eumque calamitatis suæ ignarum, tanquam victimam devotumque caput, secum trahentis, exercitum fuisse credimus! quid vero illi animi fuisse putamus, cum jam montem illum funestum conscensurus, ligna filio, quibus paterna manu jugulati rogus succenderetur, imponeret? quid, cum filius, nullam præter se victimam conspicatus, animique dubius, ubinam ea esset ex Patre blande quæreret? quid, cum eum nihil tale ab optimo patre expectantem ipse suis manibus comprehensum vinciret ac devoveret, ferrum stringeret, inque ejus jugulum jam jam intentus ac imminens gravem illam & amore paterno trementem manum vibraret? Cui nostrum hæc legenti ac perpendenti animus non colliquescit? & tamen hæc omnia vicit invicta illa fides Abrahamica.

(c) *Unigenitus*, autem, vel, ut in Hebræo est, *unicus filius* Abrahami vocatur, non quod solus esset Abrahamo filius, (erat enim & Ismael) sed quod ex Sara vera Abrahami conjuge solus esset natus, quodque unice diligeretur, utpote qui in extrema senectute singulari Dei munere & admiranda potentia parentibus obtigisset, quodque solus paternorum bonorum & promissionum divinarum futurus esset hæres, & in illo solo semen Abrahamo esset vocandum, id est, soli Isacidæ veri Abrahami posteri essent censendi atque appellandi.

In quo susceperat repromissiones. Græci codices habent, *qui promissiones susceperat.* ὁ τὰς ἐπαγγελίας ἀναδεξάμενος nempe Abraham. Latinus, ut apparet, legit ἐν ᾧ, id est Isaaco, τὰς ἐπαγγελίας ἀναδεξάμενος. Sed sive ad Abrahamum, quod rectius, sive ad Isaacum, articulum referendum putes, sensus idem est, notaturque facti istius insignis circumstantia, ut tanto magis, quanta Abrahami fides fuerit, appareat. Magna est illa fides, quæ in factis arduis, qualis fuit unici filii oblatio, cernitur, suique experimentum ostendit: at quanto major est, si in tali opere ac facto non nutet neque solvatur, quod illam natura sua penitus evertat! Tale fuit hoc Abrahami factum. Abrahamus enim promissiones a Deo acceperat, quarum una fuit de numerosa posteritate ex ipso nascitura; altera de terra Cananæa, in qua tum peregrinus erat, huic posteritati in possessionem tradenda. Has promissiones acceperat Abrahamus, iisque ex animo crediderat, quorum utrumque participio illo ἀναδεξάμενος significatur: his promissionibus credens, omnibus Dei jussis ac imperiis obsequentem sese præbebat, ne tantorum bonorum spe excideret. Jam quid jubetur a Deo facere? Isaacum, in cujus posteritate promissiones istæ impleri debebant, jubetur nullo dum ex eo suscepto nepote offerre, hoc est, mactatum comburere: poteratne, si hoc faceret, natura rerum inspecta, ulla promissionum illarum spes superesse? Ne vero quis putet Abrahamum potuisse cogitare, in Ismaele extincto Isaaco promissiones istas exitum habituras esse, ideo addit Autor:

(a) *Aliud Abrahamicæ fidei specimen omnium illustrissimum.* (b) *Ingens Abrahami fides.*

(c) *Isaacus Abrahami unigenitus.*

Vers. 18.

Vers. 18. *Ad quem dictum est, quia in Isaac vocabitur tibi semen.* Non potuit hoc cogitare Abrahamus. Jam enim illi dictum erat, nempe a Deo, *in Isaac vocabitur tibi semen* Genes. 21. 12, hoc est Isacidæ, seu illi qui ex Isaaco nascentur, semen ac posteritas tua censebuntur; nempe semen illud, cui ego benedictionem meam & terræ istius possessionem destinavi: ideoque illi soli Abrahamidarum nomine gaudebunt. Quem ergo tandem in tam perplexa cogitatione fidei exitum invenit Abrahamus? De divinis promissionibus earumque eventu dubitare nefas putavit, proindeque Deo Isaacum offerre sibi jubenti paruit; verum cum hæc res, naturæ cursu omnem ejus spem interverteret, novam adhuc valdeque arduam priori fidei superstruxit fidem, nempe:

Vers. 19. *Arbitrans* vel *reputans, quia & a mortuis suscitare potens est Deus.* Hac tantum patebat exitus, ut crederet, Deum etiam a mortuis posse resuscitare. Hoc ipsum credidit, licet nullum istius rei exemplum haberet. Maluit tamen ad summum culmen fidei ascendere, quam relabi; maluit arduam fidem ardua cumulare fide, quam de promissionibus Dei vel tantillum dubitare, ejusque jussui refragari. *Arbitrans*, λογισάμενος in Græco, id est *postquam secum reputasset*, vel etiam, *postquam subducta ratione statuisset & conclusisset*, quidnam?

Quod & a mortuis suscitare potens sit Deus. Id conclusit, posse Deum non solum alia omnia facere, quæ nimirum factu viderentur faciliora: sed & a mortuis resuscitare, quod sit unum ex difficillimis, & cujus ratio nulla iniri ac deprehendi ab homine possit, ita ut facile arbitrari queat, rem esse plane impossibilem.

Potens est Deus. De sola potentia concludit, quia de voluntate dubium non erat, cum promissiones haberet. Sola de divina potentia dubitatio restare poterat, quam per fidem tollit.

Unde, nempe ex mortuis eum & in parabola accepit. Conjunctio *&*, cohæret cum verbo *accepit*, vel *recepit*: sensusque est, (a) Abrahamum non tantum credidisse, Deum Isaacum ex mortuis resuscitaturum esse; sed etiam aliquo modo eum ex mortuis recepisse.

In parabola, vel *similitudine*. Ἐν παραβολῇ, non vero *in parabolam*, ut Latinus habet interpres. *In parabola*, opponitur rei proprietati. Non enim proprie Isaacum ex mortuis recepit, sed in similitudine: Abrahamus Isaacum suum jam pro mortuo habuit, ideoque cum is incolumis mansisset, & præter omnem spem ab ictu, quem jam in jugulum ejus pater intentaverat, vindicatus esset, Abrahamo perinde propemodum fuit, imo & Isaaco, ac si mortuus revixisset. Unde etiam dicere solemus, eos qui ex periculo aliquo maximo servati sunt, veluti renatos, aut ab inferis revocatos esse. Sic Paulus, cum ex ingenti periculo, in quo de vita jam plane desperaverat, liberatus a Deo esset, dicit; *Deum qui ex mortuis resuscitet, sese ex tanta morte eruisse, & adhuc eruere, ac porro eruturum esse* 2 Cor. 1. vs. 9, 10.

Vers. 20. (b) *Fide de futuris benedixit Isaac Iacob & Esau.* Nunc peculiarem Isaaci fidem, ejusque specimen commemorat D. autor: nempe, *quod Jacobo & Esavo de futuris benedixerit*, id est fausta illis precatus fuerit, secuturis demum seculis eventura. (c) Non enim hæc benedictio vulgaris fuit, & qualis parentum communiter esse solet, qui cum liberis fausta precantur, animi tantum sui vota ac desideria exprimunt; cæterum an res ex eorum voto plane cessura sit, non omnino sunt certi: (quanquam & hujusmodi benedictio ex fide quadam proficiscitur) sed Isaacus ita filius suis benedixit, ita ea quæ illis precatus est bona, a Deo vovit, ut perinde quodammodo esset, ac si ea futura esse simpliciter prædiceret, de eorum eventu nihil dubitans, certoque sibi persuadens, Deum non aliter esse facturum, quam sicut ille vovisset ac precatus esset. Unde etiam, quamvis in filiorum persona errasse se animadvertisset, dixit tamen, *eum, cui benedixisset, fore benedictum*: neque id revocari amplius posse significavit Gen. 27. 33, 37, 40. Jacobum autem prius nominat D. autor, quam Esauum, licet natu majorem, quia Jacobus priorem & potiorem benedictionem, quamvis astu, obtinuerat, Deo rem hanc ita moderante. Antequam enim nati essent, jam sua in conferendis cui velit beneficiis libertate usus, statuerat Jacobum Esauo, minorem majori præferre. Itaque non permisit Deus, ut Isaacus Esauo potiorem benedictionem conferret, ne vel Dei decretum, vel Isaaci benedictio concideret; præsertim cum jam Esaus jus primogeniti sponte sua vendidisset, eo, ut scriptura loquitur, spreto atque contempto Genes. 25. 30, 31, 32, 33. Dicimus, sponte sua, quia ut id faceret fato, id est Dei decreto, minime agebatur. Retinere enim jus honoremque primogeniti Esaus potuit, & tamen, ut Deus decreverat, in sua posteritate Jacobo ejusque posteris servire, ac minor esse.

Vers. 21. *Fide Jacob moriens singulos filiorum Joseph benedixit.* (d) Nunc & Jacobi peculiarem commemorat fidem, quæ sese in danda filiis Josephi benedictione exeruit. Morientem vero Jacobum id fecisse memorat, ut hinc, quam ad extremum usque spiritum in fide perstiterit, quamque Dei promissionibus, quibus posteritati ejus suam benedictionem terræque Canaan possessionem addixerat, constanter crediderit, appareat. Nota autem est historia ex cap. 48 Genes. (e) Mirum vero est, cur solos filios Josephi commemoret autor, cum omnibus suis filiis eadem illa fide peculiares dedisset benedictiones Jacobus Genes. 49? an quia peculiaris in eo fidei cernatur, quod crediderit Ephraimum, quamvis juniorem, Manassi natu majori prælatum iri; ideoque transversis manibus, secus quam speraverat, filiosque suos collocaverat Josephus, Ephraimo sinistræ manui obverso, dextram, Manassi vero dextræ astanti sinistram imposuerit? an quod crediderit hosce Josephi filios pro suis filiis numeratum iri, atque in duodecim patriarcharum censum, ut nomen tribubus darent, adoptandos esse?

Et adoravit. (f) Aliud fidei Jacobi documentum commemorat autor, nempe quod Deum adoraverit, postquam videlicet, ut Gen. 47. 31 legitur, Josephum juramento obstrinxisset, ut corpus suum post obitum in terram Canaan deferret. Hac enim adoratione docuit, se Deo, qui terram illam posteris suis promisisset, suoque tempore subjecturus esset, plane confidere.

Super fastigium, seu *extremum virgæ suæ.* Ἐπὶ τὸ ἄκρον τῆς ῥάβδου αὐτοῦ (g) Latinus interpres perperam: *& adoravit fastigium virgæ ejus*, quasi Jacobus adoraverit sceptrum Josephi filii sui, id est ipsum Josephum propter sublimem illam potestatem, qua in Ægypto fungebatur: quæ interpretatio, nec verbis Græcis, omissa

(a) Abrahamus Isaacum quasi ex mortuis recepit. (b) Isaaci fides propria. (c) Isaaci benedictio.

(d) Jacobi fides propria. (e) Cur solos filios Josephi commemoret autor? (f) Aliud fidei Jacobi documentum. (g) Interpretatio vulgata.

particula ἐπὶ, nec autoris scopo congruit; quid enim hoc ad fidem Jacobi declarandam facit? quid? ne res quidem ipsa satis probabilis videtur.

(a) Ἄκρον, est extrema rei pars; quanquam si extremorum alterum sit summum, alterum imom, summum potius quam imum hac voce significari solet, qoæ significatio & hic locum habet, ot partim res ipsa, partim vox Hebræa Gen. cap. 47. ℣. 31, ex quo hoc petitum est indicat. In Hebræo enim pro *extremo* seu ἄκρῳ, est *caput* per metaphoram, quia caput est extrema, eaque summa pars hominis. (b) Sed pro *virga* nunc legitor in Hebræo, *lectus*, quod ideo accidit, quia vox *mittah*, quæ ibi extat, aliis notata punctis, quæ vocalium loco Hebræis sunt, *virgam* significat. *Matteh* enim virgam, *mittah* lectum notat. Græci interpretes, quos noster autor sequitur, legerunt *virgam*, non lectum, secus quam in Hebræo textu nunc legitur. Utraque lectio commodum habet sensum. Si Græcorum interpretum autoritati locum demus, sensus erit, Jacobum, cum præ senectute propriis viribus sese sustinere non posset, summitati virgæ, id est baculi seu scipionis, qui senum adminiculum esse solet, innixum, Deum adorasse, corpusque suum coram eo inclinasse. Si vero Hebraicum textum, qualis nonc est, sequamur, sensus erit, Jacobum, cum è lecto sese attollere non posset, in caput, id est extremam lectuli partem faciem suam pronum inclinasse, Deumque sic veneratum esse.

Vers. 22. (c) *Fide Ioseph moriens de profectione filiorum Israel memoravit, & de ossibus suis mandavit.* Nunc & Josephi propriam commemorat fidem, quod moriens exitum Israelitarum ex Ægypto ad terram Chanaan possidendam annunciaverit, utque testaretur sese hujus rei plane certum esse, de ossibus suis præceptum dederit: nempe ut illa secum in terram illam promissam ex Ægypto migraturi asportarent. De ossibus autem suis, non de corpore videtur idcirco præcepisse, quod vel spiritu prophetico impulsus, vel etiam oraculo illo quod Abrahamo proavo ejus datum fuerat, monitus sciret, non ita cito post obitum suum Israëlitas ad capessendam hæreditatem a Deo sibi promissam ex Ægypto profecturos esse, tantumque temporis intercessurum, ut nihil ex suo corpore præter ossa futurum sit reliquum. Quæ res etiam valde commendat Josephi fidem, quod quamvis divinarum promissionum effectum in longum tempus differri videret, non tamen eas vel contempserit, vel de earum veritate quidquam dubitarit.

Vers. 23. (d) *Fide Moses natus occultatus est mensibus tribus a parentibus suis, eo quod vidissent elegantem infantem.* Mosis exemplum adducturus autor, incipit a commemoranda parentum ipsius fide, quæ in eo apparuit, quod Mosen recens natum occultarint. Hinc enim apparet illos Deo confisos fuisse, puerum ipsius auxilio fore incolumem. (e) Ad hanc vero fidem eos impulit, quod viderent puerulum elegantem, id est talem, cujus in vultu eximia quædam minimeque vulgaris indoles appareret, quique ipso aspectu magnum quiddam præsagire ac polliceri videretur. Actor. 7. ℣. 20, dicitur fuisse ἀστεῖος τῷ Θεῷ *elegans Deo*, qood quidam interpretes reddiderunt, *per Deum*, id est divinitus elegans, seu qnem Deus ipse singulariter elegantem venustumqoe effecisset. Cum ergo parentes ipsius id viderent, censuerunt non frustra Deum voluisse, ut infans tam liberali insignique vultu nasceretur; ideoque non dubitarunt eum singulari Dei cura, dummodo & ipsi quantum possent providerent, conservatum iri. Nec fidei defuit eventus.

Et non timuerunt regis edictum. (f) Edixerat Rex Ægyptiis, ut masculos Israëlitarum in lucem editos necarent, postquam obstetrices eadem imperata, Deum veritæ, exequi noluissent. Hoc regis edictum Mosis parentes non timuerunt, quia scilicet veriti non sunt, Deo ejusque providentiæ confisi, ne puer a se occultatus regis hoc edicto protractus inquisitusque necaretur.

Vers. 24. *Fide Moses grandis factus.* (g) De Mosis ipsius fide agere incipit, ejusque effecta commemorat: quorum primum est, quod grandis factus negaverit se esse filium filiæ Pharaonis, quod Mosis factum in sequentibus magis illostrat & amplificat autor. (h) *Grandis*, seu *magnus factus*, μέγας γενόμενος. Potest hoc & de Mosis dignitate, quam in Ægypto, a Pharaonis filia enutritus pro filio, consecutus fuerat, intelligi. *Eruditus enim fuit*, ut in Actis cap. 7. 22, 23 legimus, *in omni sapientia Ægyptiorum, eratque potens in verbis & in operibus.* Sed videtur potius hæc magnitudo ad staturam & consequenter ad ætatem Mosis virilem, quam ad dignitatem referenda: tum quod Mosi puero, Moses adultus hic opponi videatur; tum quod scriptura, idem Mosis factum referens, dicat eum, *postquam crevisset*, venisse ad fratres suos Israëlitas Exod. 2. ℣. 10, 11, seu ut Stephanus refert, *cum impleretur ei quadraginta annorum tempus, ascendisse super cor ejus, ut visitaret fratres suos filios Israel.* (i) Arduum sane fuit hoc Mosis factum; non solum tantam dignitatem, tantas opes, tantas voloptates contemnere, easque abdicare, sed etiam in tantam calamitatem, quantam tum populus Dei in Ægypto perpetiebatur, ultro sese conjicere. Ideo factum hoc tam insigne Mosis magis illustrare & in illius descriptione immorari volens D. autor, subjicit:

Vers. 25. *Magis eligens affligi cum populo Dei, quam temporalis peccati habere jucunditatem*, vel potius, *quam temporariam habere peccati fruitionem.* Divitias illas ac dignitates, quas cum peccato, id est cum abnegatione populi divini, atque adeo ipsius Dei possideret, (aliter enim possidere non poterat) putavit esse (k) temporariom qoendam peccati usum; idque vel ideo, quia videbat, quam hæ res sua natura sint fluxæ & caducæ; vel quia cogitabat, Deum, peccati vindicem, non passurum, ut diu divitiis istis & dignitate cum tanto scelere frui possit, brevique divinam ultionem affore, qua omni dignitate exutus, tristes tanti criminis pœnas luere cogatur.

Vers. 26. *Majores divitias æstimans thesauris Ægyptiorum opprobrium*, vel, *probrum Christi.* Pergit in hujus facti illustratione & amplificatione D. autor. (l) Porro cum verbis *probri Christi* designetur calamitas illa, in quam sese Moses conjecit, quamque thesauris Ægyptiis prætulit, necesse est his verbis tropum aliquem subesse. Nam probrum Christi illud proprie est, quod Christus ipse perpetitur. Per tropum autem, nempe metaphoram, significare potest probrum simile illi, quod Christus ejusve populus, qui & ipse Christi nomine aliquando includitur, perpetiatur: vel pro-

(a) *Ἄκρον.* (b) *Lectio Hebraica a Græca interpretatione diversa.* (c) *Fides Josephi propria.* (d) *Parentum Mosis fides.* (e) *Mosis pueri forma.*

(f) *Regis edictum.* (g) *Mosis fides.* (h) *Moses grandis.* (i) *Mosis factum arduum.* (k) *Temporarius peccati usus.* (l) *Probrum Christi.*

brum,

brum, quod perpetitur is, qui Christi ejusve populi typum gerit. Tale autem fuit opprobrium illud populi Israëlitici in Ægypto, hoc est summa illa afflictio & oppressio, maximo cum dedecore & ignominia conjuncta. Hujus calamitatis particeps fieri Moses maluit, Israëlitam sese profitendo quam thesauros Ægypti possidere. Nam quod quidam existimant, Mosen ipsius Christi causa in Ægypto passum hoc loco dici, nimis ineptum est, quasi vero Pharao quidquam vel de Christo cogitarit, vel Mosen idcirco persecutus fuerit, quod Christianum, & non potius quod Israëlitam sese profiteretur. Animadvertendum autem est, metaphoram hic spectari posse vel in utraque voce, nempe *probri Christi*, simul juncta; vel in sola *Christi* voce, ita ut Christus pro Christi typo & imagine hoc loco sumatur. Christus autem, cujus hoc loco typus & imago significetur, vel ipse Christus erit; (a) vel Christi populus, qui nonnunquam ut diximus Christi nomine denotatur aut includitur, ut 1 Cor. 12. 12: *Sic & Christus*. Gal. 3. 16, *Semen autem est Christus* &c. quibus in locis Christi nomine Christianum populum cum Christo capite suo conjunctum significari certum est. Utriusque vero, & Christi ipsius, & populi Christiani typum gessit populus ille Israëliticus. Unde etiam ad Christum refertur sensu mystico, quod de populo Israelitico sensu literali dictum fuerat: *Ex Ægypto vocavi filium meum* Osæ. xi. 1. Matth. 2. 15. Ob hunc ergo typum, quem populus Israeliticus gessit, & Christi ipsius, & Christianorum, Christus a D. autore nominari merito potuit. Sed, ut diximus, potest esse metaphora io utraque voce, *probri Christi*, simul juncta, nempe ut *opprobrium Christi* vocetur illud Israelitarum in Ægypto opprobrium, ideo quod similiter imaginem & typum gesserit opprobrii, tum Christi ipsius, tum Christianorum propter Christum. Sic vero loqui maluit autor, ut accommodate ad Christianorum afflictiones loqueretur, qui vere propter spem maximi præmii a Deo consequendi ferre debent Christi opprobrium; qua phrasi ipse cap. 13. ℣. 13 de Christianis utitur. Similitudines enim & allusiones multas & elegantes, ut sæpe jam monuimus, catachreses inducunt.

Aspiciebat enim in remunerationem. Aspicere vel respicere in remunerationem, hoc est certo sperare, non secus ac si oculis cerneres præmia Dei retributionem, est illa fides, qua ardua quæque Dei causa & facimus & subimus.

Vers. 27. *Fide liquit Ægyptum, non veritus animositatem*, vel, *iram regis.* (b) Alium fidei Mosis effectum commemorat. Potest autem hoc intelligi, primum de fuga illa Mosis ex Ægypto, postquam Israelitam sese non verbis tantum, sed & cæde Ægyptii injuriam cuidam ex Israelitarum numero inferentis, confessus esset Exod. 2. 15; qua in fuga eatenus potissimum Mosis fides apparuit, quatenus fugam arripiens, speravit se divina ope evasurum, iramque tanti & tam potentis regis, quibus, ut vere a quodam dictum est, longæ sunt manus, sibi profugo periculumque vitanti nocituram haud esse. Hactenus enim tantummodo intelligendum est id quod dicitur, iram regis non timuisse. Nam cæteroquin dicto loco Exod. 2. 14, scriptum est, quod Moses sibi metuerit; (c) & quia metuit, idcirco fugit.

Hoc ergo factum Mosis si intelligamus, sequentibus, quæ autor subjicit, verbis, *invisibilem enim tanquam videns sustinuit*, uberius id declarat & ex fide perfectum esse docet; eamque simul explicat. Ait enim Mosen *sustinuisse*, id est grave illud exilium & ultro suscepisse & constanter tolerasse, neque curasse, ut regem sibi reconciliaret potius, quam in exilio, omni pristina dignitate spoliatus, nusquam satis tutus securusque viveret. Id vero, *invisibilem tanquam videns*, fecit, id est Deo iovisibili ita fidens, ac si eum oculis coram cerneret. (d) Sed potest etiam hic versiculus ad illud Mosis factum referri, cum ex fuga & exilio in Ægyptum divino jussu reversus, patratis illic tot stupendis miraculis, regeque tot cladibus edomito, & populum jam serio dimittente, una cum Israelitis, quorum dux erat, ex Ægypto excederet quod *fide* fecit, quatenus veritus non est, ne rex ira, ut evenit, incensus, collectis omnibus copiis, se & populum persecutus vi ac ferro grassaretur, & quos in servitute retinere non posset, bello cædibusque deleret. Id vero commodius fiet, si hoc ad profectionis ex Ægypto consilium ac præparationem referamus. Sequitur enim statim apud autorem de peractione paschæ, quæ ipsum Israelitarum ex Ægypto exitum antecessit. Verisimile autem est, temporis rationem ab autore fuisse servatam. *Sustinuit*, ἐκαρτέρησε, id est non succubuit adversis ac tristibus, sive hæc ad Mosis fugam & exilium, sive ad profectionem Israëlitarum ipsius ductu ex Ægypto cum tanti regis offensione conjunctam referas. (e) Καρτερεῖν enim in rebus asperis ac molestis perseverantiam constantiamque proprie significat: Hoc autem ita animo comparatus fecit, ac si Deum illum videri nescium oculis ipsis cerneret, id est ut diximus, ei plane confisus fuit, nec quidquam de ipsius ope & auxilio, lætoque rerum suarum exitu dubitavit. Verbum ἐκαρτέρησε, sustinuit, perseveravit, absolute positum est, nec pendet ab accusativo *invisibilem*, ideoque transpositio quædam est in his verbis, quæ, si sensum spectes, ita sunt ordinanda: (f) sustinuit enim seu perstitit in rebus dubiis ac tristibus, nempe Moses, tanquam videns invisibilem.

Vers. 28. *Fide celebravit pascha & sanguinis effusionem.* (g) Aliud fidei Mosaicæ documentum, nempe paschæ peractio & celebratio: hoc enim quo alio fine & consilio fecit, quam quod certus esset, divina promissione fretus, futurum ut hac ratione Israëlitarum primogenita ab interitu exitioque vindicata conservarentur? In Græco est πρόσχυσις τοῦ αἵματος, *affusio sanguinis*, non *effusio*, significatur nempe illa sanguinis ad postes & superliminare ædium, in quibus phase comedebatur, tingendo aspergendoque facta affusio Exod. 12. 7, 13, 23.

Ne qui vastabat primogenita tangeret eos. ὁ ὀλοθρεύων id est, *perdens* seu *interimens primogenita*: nempe angelus ille Dei, qui jussu divino primogenita Ægyptiorum in omnibus ædibus una nocte occidit, Israëlitarum domibus, quarum postibus & superliminari affusus aspersusque sanguis erat, præteritis. Etsi enim Exod. 12 aliquoties dicitur, *dominum transiturum terram Ægypti & percussurum primogenita*: tamen ℣. 23 distinguitur manifeste Deus a percussore isto: ut appareat Deum quidem ipsum, sed angeli ministerio hanc cladem Ægyptiis intulisse.

(a) *Christi voce, populus Christianus nonnunquam includitur.* (b) *Alius fidei Mosis effectus.* (c) *Iram regis non timuit, quo sensu.*

(d) *Alter verborum sensus.* (e) *Καρτερεῖν.* (f) *Transpositio verborum.* (g) *Aliud fidei Mosaicæ documentum.*

Verſ. 29. *Fide tranſierunt mare rubrum tanquam per aridam terram: quod experti Ægyptii devorati ſunt.*

Verſ. 30. *Fide muri Iericho corruerunt circuitu dierum ſeptem*, vel *circumdati ad dies ſeptem*. Nota eſt harum rerum hiſtoria, quarum illa Exod. 14 hæc Joſu. 6; deſcripta legitur.

Verſ. 31. (a) *Fide Rahab meretrix.* Sunt qui putent, Rahabam non fuiſſe meretricem, ſed tantum hoſpitam publicam; quæ quia non raro meretrices eſſe ſolerent, aut quia meretrices etiam ſolerent publico hoſpitio adventantes excipere, propterea apud Hebræos, ad hoſpitas ſignificandas, meretricum appellationem fuiſſe traductam. (b) Verum exemplis hæc vocis Hebraicæ *hazzonah* ſignificatio approbanda eſſet. Nec fruſtra ſcriptura. quoties Rahabæ, cui divinus favor & clementia contigerit, exemplum adducit, epitheti *hazzonah*, *meretricis*, non obliviſcitur. Videtur enim hoc ideo facere, ut oſtendat, quanta ſit vis veræ & efficacis fidei; tanta nempe, ut illi etiam, qui alioqui id minime mereantur, juſtificationem & impunitatem per eam conſequantur. Jam vero ſi *hazzonah* hoſpitam tantum publicam ſignificaret, cum de Rahaba effertur, & non ſcortum proprieque dictam meretricem, periret hæc ſingularis in Rahaba fidei commendatio, ad quam tamen & Jacobus cap. 2. 25, & hic autor reſpexiſſe videtur.

Non periit cum incredulis. Τοῖς ἀπειθήσασι. Incolæ Jerichuntini ita vocantur, quod credere nollent, Deum Iſraëlitis & oppidum ipſorum, & univerſam Palæſtinam traditurum eſſe; vel, quod contumaces ſeu immorigeri eſſent. Nam & hoc ſignificat vox illa ἀπειθήσασι. Contumaces autem erant, quia ſeſe ſtatim populo Iſraëlitico, cui Deum tot ſtupendis patratis operibus adeſſe audiverant, adeoque ipſi Deo ſubjicere noluerunt. Si enim hoc una cum Rahaba feciſſent, una cum illa excidium exitiumque ſuum evitare potuiſſent. (c) Lex enim divina, quæ eos populos internecioni devoverat, ex legis alterius collatione ita erat intelligenda, ut locum haberet, niſi ſi qui ſponte ſua ſtatim facerent imperata, & idolorum falſorumque Deorum cultum abjicerent. Quod & Rahabæ exemplum, & Solomonis, qui Chananæorum reliquias ſub imperium & tributum accepit, docet 1 Reg. 9. ℣. 20, 21.

Excipiens exploratores cum pace, id eſt pacifice, ab omni adverſus eos injuria abſtinens, eamque quantum in ſe erat, ab illis avertens. (d) Non otioſa nec inanis fuit hæc Rahabæ fides, ſed inſigni experimento opereque teſtata. Nam cum capitis ſui periculo exploratores Iſraelitarum non ſolum ſuſcepit, ſed etiam texit, & ex maximis difficultatibus expedivit: quod factum illi ad juſtificationem profuiſſe, & res ipſa, & D. Jacobus aperte teſtatur Jacob. 2. 25.

Verſ. 32. *Et quid adhuc dicam?* Quaſi dicat, quid ſingulis exemplis eorum, quorum fides teſtata fuit, referendis immoror? *deficiet enim me tempus enarrantem de Gedeon, Barac, Samſon, Iephte, David, Samuel, & prophetis.* (e) Davidem Samueli tempore poſteriorem priori præpoſuit, non tantum propter majorem illius dignitatem; ſed quod Samuel propius accederet ad prophetas, David autem ad illos heroas, Gedeonem, Baracum, Samſonem, Jephte, prius nominatos; quodque veluti medius inter heroas & prophetas eſſet. Utrumque enim erat.

Verſ. 33. *Qui per fidem devicerunt regna.* Refertur hoc inprimis ad Davidem, qui aliquot regna devicit. Per fidem autem hoc factum eſt, quia ideo factum eſt, quod crediderit Deo victoriam ſibi ex hoſtibus promittenti, quodque hac promiſſione fretus eos fuerit aggreſſus. Qua de re videantur Pſalmi non pauci ab ipſo Davide compoſiti, inter alios Pſal. 2. 18, 20, & 21.

Operati ſunt juſtitiam. (f) Talis fuit idem David, & Samuel, & prophetæ. Hinc ſimiliter apparet, fidem ſtricte proprieque ſumtam ab operatione juſtitiæ differre, tanquam cauſam ab effectu.

Adepti ſunt repromiſſiones. Videtur hoc de eo potius intelligendum eſſe, quod per fidem novas & excellentes promiſſiones adepti fuerint; qualis erat illa Davidi facta, de regno in ipſius familia ſempiternum manſuro, deque Chriſto ex ipſo naſcituro; quam quod promiſſionum divinarum effectum obtinuerint. Si enim effectus iſte accipiatur de vita immortali, falſum id eſt, ut ℣. 39 docetur: ſi de hujus vitæ bonis, iſta vix alia videntur eſſe, quam victoriæ & triumphi, quos ex hoſtibus reportarunt. Atqui hæc ſequenti verſic. peculiariter referuntur. Niſi dicamus, promiſſiones iſtas, ſeu bona quæ adepti fuerint, in ſequentibus recenſeri, ſtatimque ſubjici; & ſic poſtquam dictum eſſet, eos per fidem juſtitiam fuiſſe operatos, recte addi, eos etiam promiſſiones fuiſſe adeptos, nempe eas, quæ ſtatim adduntur, uſque ad illa verba ℣. 35.

Alii autem diſtenti ſunt, & quæ ſequuntur. Ubi poſt enumeratas varias calamitates, quas Dei cultores fide in Deum freti conſtanter ſuſtinuerint, tandem additur, quod promiſſionem non acceperint; ut videatur dicere voluiſſe autor; alios quidem per fidem promiſſionum divinarum effectum adeptos fuiſſe, nempe ſuperiores illos, quibus tanta Dei a ſe enumerata beneficia in hac vita contigerint; alios vero poſtremo recenſitos, quamvis non minore in Deum fide præditi eſſent, effectu tamen divinæ promiſſionis haud frui, quippe vita propter juſtitiam & fidem in Deum exutos ac ſpoliatos. *Obturaverunt ora leonum*, ut Daniel Dan. 6.

Verſ. 34. *Extinxerunt impetum*, vel potius *vim ignis*. Ut illi tres juvenes Babylone, qui prophetis aliqua ratione videntur annumerandi.

Effugerunt aciem gladii. Quales fuerunt ex prophetis multi, quibus reges & populi ſunt inſidiati: ut Elias, Eliſeus, Jeremias. Michæas &c. *Convaluerunt ex infirmitate.* Ut Ezechias 4 Reg. 20. Eſ. 38. *Fortes facti ſunt in bello*, ἐγενήθησαν ἰσχυροὶ, *facti ſunt robuſti*, ut Samſon, David, ſi non ſolum ad bellicam animi fortitudinem, ſed etiam ad vires corporis robur hoc bellicum referas. De Samſone vide Judic. 14 & ſeqq. capp. De Davide Pſal. 18. 35, 37 & deinceps. Non injuria fortaſſis huc retuleris fortes illos ſeu heroas Davidicos, de quibus habes 2 Sam. 23, & 1 Paral. 11.

Verſ. 35. *Acceperunt mulieres ex reſurrectione mortuos ſuos.* Nempe ob prophetarum Eliæ & Eliſei fidem. Vide 3 Reg. 17. 19 & deinceps. 4 Reg. 4. 21 & deinceps, in quo poſteriori miraculo etiam mulieris ipſius ſeu matris fides acceſſit.

Alii autem. Pronomen *alii* oſtendit, D. autorem velle de alterius generis hominibus fide præſtantibus loqui;

(a) *Fides Rahabæ.* (b) *Hebraica vox* hazzonah. (c) *Lex divina de Palæſtinorum excidio.* (d) *Fides Rahabæ non otioſa.* (e) *David cur Samueli præpoſitus.*

(f) *Fides proprie ſumpta ab operatione juſtitiæ differt.*

qui; nempe quorum fides non victoriis & bellicis facinoribus, quæ minus ad Christianos pertinent, nec simplici justitiæ operatione spectata, aut insigni aliquo Dei munere testata fuerit, qualis erat superiorum: sed quæ in gravissimis malis & persecutionibus Dei & justitiæ causa perferendis, quod magis Christianum est, experimentum sui fecerit. (a) Ita unius fidei varia sunt effecta.

Distenti sunt. Ἐτυμπανίσθησαν. Tale supplicium significatur hoc verbo, cum quispiam tympani instar vivus distenditur, distentusque, ut tympana solent, verberibus pulsatur, & loris conciditur, quod supplicii genus hodieque apud quasdam gentes in usu est. (b) Id vero Eleazaro illi venerando seni contigit, tempore Antiochi persecutoris 2 Mac. 6. Ad ea namque tempora respicit hic proculdubio D. autor. Quanquam nonnulla etiam eorum, quæ postea subjiciuntur, contigerunt tempore Eliæ sub Achabo & Jezabele. Vide 3 Reg. 18. ℣. 4, 13. XIX. 10.

Non suscipientes redemtionem, id est liberationem a tam duro supplicio, ea conditione ipsis oblatam, ut a lege divina desciscerent. Vide de eodem Eleazaro dicto cap. vers. 29, 30, ad quæ verba hic respici videtur.

Ut meliorem invenirent resurrectionem. Ostendit, qua spe, quave fide tam dura pertulerint. Ea nimirum, quod crederent longe meliorem se a Deo resurrectionem consecuturos esse. (c) Unde vero hanc fidem hauserant? non ex ulla aperta ejus rei in lege divina extante promissione, sed sola Dei bonitate, justitia, potentiaque freti. Nam cum Deum esse, præmiaque iis qui ipsum quærerent retribuere firmiter crederent; & tamen, nisi a lege divina summo cum scelere deficere vellent, maximas calamitates, exilia, carceres, cruciatus, mortem denique truculentam adeundam sibi esse viderent, in eam spem devenerunt, alia virtutis ac pietatis præmia Dei cultoribus post vitæ exitum omnino reposita esse: neque fieri posse, ut Deus optimus ac justissimus virtutem ac pietatem omnium maximam, quæ vitæ ipsius, qua nobis nihil est charius, impendio constet, nullo præmio remuneratam dimittat. Ita ergo Deus, etiam sub veteri fœdere paulatim populum suum, ad spem alterius vitæ talibus rudimentis exercuit: quanquam minime dubium est, etiam divino spiritu duris illis tristibusque persecutionum temporibus servos Dei afflatos, hanc spem animo tanto magis hausisse atque gustasse. Jam si illi futuræ resurrectionis spe, cujus nec promissionem ullam apertam habebant, nec qualis quamque beata futura esset satis scire poterant, tam dura legis divinæ causa sunt perpessi; quanto magis convenit, ut nos, qui & apertissima resurrectionis promissione gaudemus, & qualis ea futura sit, quantamque felicitatem nobis allatura, recte novimus, Christi ac justitiæ causa nullos terrores, nulla exilia, nullos cruciatus, nulla supplicia formidemus. Tacite vero, ut in comparationibus fieri solet, liberationem illam a supplicio, (d) resurrectionem simul per catachresin quandam vocat, dum ei veram illam resurrectionem, tanquam multo meliorem opponit. Illam ergo umbratilem & fluxam resurrectionem contempserunt, quo resurrectionem veram, & cum sempiterna vita ac felicitate conjunctam consequerentur.

(a) *Unius fidei varia effecta.* (b) *Eleazarus distentus.* (c) *Unde antiqui illi spem resurrectionis hauserint?* (d) *Catachresis.*

Vers. 36. *Alii vero ludibria & verbera*, seu *flagella experti.* Ut mater illa cum septem filiis 2 Macc. 7. 1, 7, 10, 41.

Insuper & vincula & carceres. Magnum horum furente Antiocho numerum fuisse necesse est, qui, quod a lege Dei desciscere nollent, in vincula & carcerem conjecti fuerint, unde postmodum ad varia supplicia, quæ statim enumerantur, multi ex iis protracti sunt.

Vers. 37. *Lapidati sunt, secti sunt, tentati sunt, in occisione gladii mortui sunt.* Varia supplicia recenset, quæ olim cultores Dei subierint, Deo freti atque confisi; ut Christi discipulos ad similia constanter perferenda illorum exemplo exstimulet.

(e) *Tentati sunt.* Ἐπειράσθησαν. Sunt qui suspicentur legendum esse ἐπυρώθησαν, aut, quod faciliori mutatione depravari potuit, ἐπρήσθησαν *ustulati sunt*, quo verbo ajunt Homerum alicubi usum: Et sane si verbum hoc inusitatum non esset, ne dubitandum quidem de hac lectione videretur. Nam & levi mutatione ι, pro ε scribi potuit, & sententia ipsa loco valde convenit. Recensentur enim hic diversa mortis genera & instrumenta, lapides, serræ, vel secures, gladii, inter quæ & ignis recte collocaretur. Vide 2 Macc. 6. 11. Tentatio autem non satis recte videtur inter ea poni. *Tentari* enim generale est, & omnibus, qui persecutionem justitiæ causa patiuntur, commune; adde quod in tentatione constantia etiam eorum, qui tentati fuisse dicuntur, intelligi hoc loco deberet. (f) Notat Erasmus, quædam exemplaria hoc verbum non legere, uti nec Syrus legit interpres. Citat & non paucos, qui illud non legerint; ipseque irreptitium esse putat, potuisse ab aliquo scribi pro ἐπρίσθησαν, *secti sunt*, & postea ab aliis, qui verbum ἐπρίσθησαν recte legi animadverterunt, una cum eo retineri. Si tamen ἐπειράσθησαν, *tentati sunt*, omnino legendum sit, videtur hoc de peculiari quadam tentatione intelligendum esse, qua scilicet vinci, cuique cedere valde sit proclive: ut cum quis, verbi causa, tantum ad simulationem quandam & ambigua dicta, proposita salute, & magnis insuper additis præmiis, sollicitatur, eo consilio, ut quamvis vere a proposito non recedat, saltem recessisse videatur; quo pacto tentatum fuisse Eleazarum legimus. Talem tentationem superare, nec illi aures animumque præbere, crudelissimaque morte extingui malle, quam vel minima simulatione, confessionis & constantiæ decus corrumpere, magnum sane & memorabile facinus est.

Circuierunt in melotis, vel *ovillis, in caprinis pellibus.* Neque enim alio corporis cultu uti poterant, ut statim additur, *egentes, angustiati, afflicti*, & paulo post, *in solitudinibus errantes, in montibus & speluncis & in cavernis terræ*, quod Macchabæorum tempore in gravissima illa Antiochi persecutione accidit.

Vers. 38. *Quibus mundus non erat dignus, in solitudinibus errantes, in montibus & speluncis, & in cavernis terræ.* Interjecit priora hujus versiculi verba D. autor ad ostendendam rei indignitatem, & injuriæ, quam Dei cultoribus impii inferebant, gravitatem: quasi dicat D. autor, ii homines in solitudinibus & desertis, in montibus, in ferarum lustris ac cubilibus, in terræ cavernis, pecudum aut ferarum ritu errare ac latitare sunt coacti; illi inter homines, in

(e) *De verbo ἐπειράσθησαν, & lectione hujus loci.* (f) *Erasmi testimonium.*

vicis, in urbibus locum habere non potuerunt, qui propter suam pietatem & fidem in Deum tantæ dignitatis tantæque præstantiæ fuerunt, ut mundi totius incolæ iis indigni essent. (a) Notare hoc & Christi discipuli debent, quoties digni ab indignis, boni a malis, innocentes ab improbis ac impuris vexantur, pelluntur, affliguntur, occiduntur. Fieri etiam potest, ut D. autor indicare voluerit, mundum eo ipso quod homines tam sanctos persequeretur & pelleret, pœnam quodammodo de seipso exegisse: quandoquidem eos a se abegerit, quorum usu & consuetudine ipse indignus esset.

Vers. 39. *Et hi omnes testimonio fidei probati, non acceperunt repromissionem.* Vox *omnes* videtur ad istos proxime commemoratos, nempe qui divinæ legis causa tantas calamitates sustinuerunt, ex mente D. autoris, potissimum referenda. Superiores enim illi saltem aliquas promissiones divinas ac fidei suæ præmia adepti fuerant: at hi divinæ legis causa vexati occisique nulla. Ut taceam, non omnium illorum, qui priore loco commemorati sunt, talem fuisse fidem, ut ea per se salvifica fuerit, seu talis, quæ illis sempiternam vitam, quam hic τῆς ἐπαγγελίας, *promissionis illius* nomine intelligit autor, sit omnino paritura, nisi quid aliud accesserit; ea præsertim fides quæ ad bella tantum pertinuit; aut certam aliquam rem, ut sanitatem, aut filiorum resuscitationem sibi habuit propositam, quamque adeo perpetuam fuisse, & veram justitiam ac pietatem in iis qui ea præditi fuerunt peperisse nihil cogit statuere. Vide nonnulla ℣. 33, 34, 35 ab autore commemorata.

Testimonio fidei probati. Μαρτυρηθέντες διὰ τῆς πίστεως. *Testimonium adepti per fidem*, id est laudem & commendationem assecuti. Vide ℣. 2. *Per fidem*: partim quia fides causa fuit, ut tam præclara facta ac facinora patrarent, quæ maximam laudem & commendationem merentur; partim quia ipsa tam insignis in Deum fides, per se, testimonii istius & commendationis fuit causa, & materia.

Promissionem, τὴν ἐπαγγελίαν. Articulus ostendit, excellentem quandam promissionem designari: illam nempe, quæ Christianorum est propria, qua nulla est major ac præstantior, promissionem inquam vitæ illius vere beatæ ac sempiternæ: quæ licet illis non fuerit aperte promissa, sed tantum nobis; æque tamen illis dabitur atque nobis. (b) Sumitur autem vox promissionis hic quoque per metonymiam adjuncti, pro re promissa.

Vers. 40. *Deo pro*, vel *de nobis melius aliquid providente.* Causam addit, cur isti promissionem illam nondum fuerint adepti. (c) Cogitare enim poterant Hebræi; non satis recte cum illis hac in parte agi, quod præmium fidei laborumque suorum nondum acceperint. Occurrit ergo talibus cogitationibus autor, & docet hoc idcirco factum esse, quod Deus melius quiddam de nobis providerit.

(d) Quæri autem potest, quo pacto nobis sit melius, quod illi sine nobis perfici, seu promissionem illam obtinere non debeant? Num si illi sempiternam illam felicitatem anticipassent, quidquam nobis de felicitatis nostræ summa decederet? aut num idcirco nobis aliquid ad felicitatis cumulum accedet, quod illi nostram salutem expectare cogantur?

Responderi potest duplici ratione, proque duplici responsione duplex etiam emergit verborum istorum sensus. (e) Prior responsio est, Deum hac in parte dignitati nostræ voluisse consulere, felicitatemque nostram illustriorem reddere. Licet enim, rem ipsam per se si spectes, nihil vel nostræ felicitati decessisset, si illi sine nobis, hoc est, ante nos vitam æternam adepti fuissent; vel nunc accedat, quod non sine nobis, sed una nobiscum eam sint adepturi: respective tamen & comparate multo nos illis inferiores fuissemus, si illi, nobis non expectatis, jam olim ad cælestia gaudia pervenissent. Nunc vero, cum illi nos expectare cogantur, nec ante nos promissionem illam adipisci debeant: (f) apparet, quanta sit Christianorum dignitas, eorumque felicitas multo illustrior redditur, cum nulli sint, qui majori & uberiori felicitate eam quodammodo obscurare possint. Et sane decuit, ut Deus ita provideret, ne ii, qui secundum Mosaicæ tantum legis instituta, ipsi paruerunt, eos, qui secundum perfectam Christi legem ac disciplinam vitam moresque suos componunt; ii, quibus promissio immortalis vitæ data non fuit, eos, quibus aperto fœdere destinata est, tanto felicitatis intervallo antecederent; quin potius cum ipsius felicitatis præmio Christianis hominibus, divina benignitate æquandi essent, eo illis inferiores fierent, ut ipsos in adeptione promissionum divinarum expectare cogerentur, utque tanquam secundarii hospites, nec aperte ad epulas invitati, primariis & vere invitatis veluti accederent, non vero tanto tempore ante eos cælestibus illis gaudiis fruerentur. Itaque illud κρεῖττον, seu *melius*, dupliciter accipi potest, vel ut status noster cum illorum statu collatus melior dicatur: vel ut status noster cum nostro conferatur, meliorque nunc esse statuatur, quam futurus erat, si illi promissionem divinam multo ante nos adepti fuissent. Verum quia id nec futuram felicitatem nostram per se auget, nec similiter futuram illorum felicitatem minuit: idcirco D. autor dixisse videtur κρεῖττόν τι, *melius quiddam*, ut ostenderet, se tale melius intelligere, quod aliqua tantum ratione & certo quodam respectu sit melius. Vocula enim τι seu *aliquid*, vel *quiddam*, sæpe solet in talibus loquendi modis minuere significationem, & de proprietate vocis, cui adjicitur, nonnihil detrahere.

(g) Altera responsio est, eaque fortassis & menti & verbis autoris magis accommodata; Idcirco nempe ita D. autorem loqui, quod innuat mundi finem adfore, cum piis Deoque fidentibus hominibus sempiternæ vitæ præmium persolvetur: quocirca si veteres illi Dei cultores illud jam olim fuissent adepti, nobis nondum exortis excidendum illo fuisset. Itaque ne nos excluderemur distulit Deus, ut mundi finem, sic cultorum suorum felicitatem, atque hoc pacto melius quiddam de nobis providit, quam alias factum fuisset, si, qui nos antecesserunt, nobis non expectatis, imo ne natis quidem, ad sempiternam felicitatem soli pervenissent.

Nam quominus priori illi sensui penitus acquiescamus, facit primo, quod illo admisso non satis appareat, quo pacto vere & reipsa meliorem nostram conditionem per id effecerit Deus, quod illi, qui nos antegressi sunt, jam olim vitæ æternæ præmium adepti non fuerint, sed nostram quoque salutem expectare cogantur:

(a) *Christianis notandum.* (b) *Promissio pro re promissa.* (c) *Occupatio.* (d) *Quæstio.*

(e) *Responsio 1.* (f) *Christianorum dignitas.* (g) *Responsio 2.*

tur: sive noster status cum illorum statu, sive cum nostro alioquin futuro conferatur. Illorum certe statu noster hoc pacto melior non redditur; sed tantum omnium æquatur. Noster etiam status quo pacto per hoc vere melior efficitur, quam futurus erat Deo aliter decernente? quid enim, obsecro, nobis a Deo destinatum erat? nonne vitæ sempiternæ præmium a mundi exitu seculique præsentis consummatione nobis conferendum? atqui hoc nobis manet integrum & illibatum, ut nec reipsa minuatur, si illi ponantur jam pridem servati; nec augeatur si ponantur non servati. Illis quidem quod nondum beata illa vita ac promissione divina fruantur multum decedit; sed nobis quidnam vere per id accedit? Melior, inquis, futura fuerat illorum conditio, nostra vero deterior: quæ quia nunc deterior non est, sed par illorum conditioni, idcirco nunc melior, quam alioqui futura fuerat, esse dicitur. Atqui hæ verborum verius sunt argutiæ, quam momenta rerum. Nonne, si hoc animo intendebat Autor, poterat, imo debebat multo loqui clarius, nempe Deum idcirco illis æternæ vitæ præmium nondum dedisse, ne nobis essent longe superiores; tantoque magis, quod non protinus sequatur, nostrum statum idcirco vere meliorem effectum esse, quia non sit illorum statu factus deterior. Hoc enim tum demum verum esset, si illis nihil detractum foret: sed postquam illis omnis illa felicitatis portio detracta est, qua nos antecellere poterant: sane non nostra felicitas vere auctior hoc pacto est reddita, sed illorum tantum imminuta. Exemplo res fiet clarior. Sint duo, quorum uni ob navatam aliqua in re operam, potuerit Rex pro sua liberalitate ducentos conferre aureos: alteri vero ob similem aliquam, non amplius quam centum destinet, reque ipsa conferat. (Neminem turbabit, arbitror, quod in hoc exemplo majus vel minus præmium, in majore vel minore aureorum ponatur numero: vitæ vero cælestis majus vel minus bonum, in diuturniore vel breviore illius usu consistat: siquidem hic simpliciter tantum spectatur majus vel minus præmium; & vitæ cælestis diuturnior seu plurium seculorum vel temporum usus, etiam per se, non ineleganter majori aureorum numero conferri potest: nec denique difficile fuerit, exemplum ab iis sumere, quorum alteri a pluribus annis rex æqualium alioqui bonorum possessionem conferre potuerit; alteri a paucioribus conferre decreverit: sed res eodem recidit.) Iam ergo quæro, sive prior ille ducentos accipiat aureos, num hic posterior revera minus, quam illi destinatum fuerat, accepit? sive priori centum detrahantur ex præmio aurei, ut par utriusque sit merces, num alterius hoc pacto vere melior reddita est conditio? Non puto, nisi centum aureos se ipsis & meliores & deteriores esse quispiam dixerit. Si priori illi ducenti, ut poterant, darentur aurei, & alter illi æquaretur, tum demum revera melior foret istius alterius conditio, quam futura erat, si centum tantum aureos a rege accepisset. Simili ergo ratione & nostra conditio tum demum vere futura erat melior, si tantum a Deo acciperemus, quantum illi, qui nos antegressi sunt, accipere poterant: non vero si illis tantum detrahatur ex præmio, quantum nobis non contigit aut contingere non debuit, vel non potuit. Adde, quod si Deus illis, qui nos antegressi sunt, ab ipso vitæ exitu immortalis vitæ præmium dedisset, nulla causa erat cur & nostrum cujusque felicitatem ad mundi usque finem differret: At si hoc factum fuisset, profecto melius multo de nobis providisset Deus, quam providit dilata illorum ad mundi finem usque salute, quo & nostram differret. Deinde prior ille sensus requirit, ut particula *χωρὶς* in verbis autoris idem valeat quod *ante*, id est non a consummatione simpliciter, sed tantum ab eodem consummationis tempore nos excludat. Atqui si hoc volebat autor, tam proclive illi dicere erat *ante* quam *sine*: dicere autem illud potius debebat, cum posterioris particulæ ea vis esse soleat, ut id, cui adjicitur, simpliciter separet & excludat. Quis non videt, si propriam & nativam verborum autoris significationem attendamus; perinde esse atque si dixisset, *ne nobis exclusis consummarentur*? Accedit, quod ut ut particula τι minuendi interdum significationem habeat, res tamen ipsa hoc loco requirere videatur, ut non leve quoddam & in mero potius respectu, quam in re ipsa positum bonum; sed singulare quoddam rebusque nostris apprime necessarium (quæ etiam istius particulæ consueta vis est) significet. Tale enim oportebat esse illud, quod in causa erat, ne tam sancti, tamque Deo chari homines, a tot jam seculis defuncti, ad hoc usque tempus promissione divina potirentur, laborumque suorum præmium ferrent. Et sane quid in hoc argumento cum de causis agimus propter quas Deus tot seculis differat promissionis suæ effectum; gravius majorisque momenti afferri aut debuit, aut etiam potuit, quam quod hoc pacto nobis interea præclare consultum fuerit, carituris alioquin sempiterna illa felicitate si jam olim tempus illud piorum consummationi destinatum advenisset? (c) Viderat hunc sensum; ut postea observavi, non nemo interpretum, recteque explicuerat: si *promissionis* vocem ad æternæ vitæ præmium, ut debebat, non vero ad Christum olim terris exhibitum, seu primum illius adventum, præter autoris mentem & scopum retulisset. Nec est quod objiciat quispiam, illos qui nondum nati sint esse non entia; non entium autem nullas esse, ut dicitur, affectiones, ideoque nihil vel melius vel deterius iis fieri, de iisve constitui aut provideri posse: aut, si omnes nascendi cogitentur, progressum fore in infinitum, neque unquam tempus futurum, quo priorum tandem felicitas perducatur ad exitum. Respondemus enim, non entia esse duplicia, vel quæ actu tantum non sint, quamvis esse potuerint aut possint: vel quæ ne quidem esse possint. De his nihil vere dici vel affirmari potest. At de illis multa recte dici possunt & solent, eorumque vel melior vel deterior status commemorari; unde & entia potestate dici merentur a Philosophis. Sic Christus de proditore suo dixit Matth. 26.24, *bonum erat ei si natus non fuisset homo ille*; nempe quia nasci poterat. Sic non raro beatos esse dicimus, qui in tristia aliqua tempora nati non fuerunt: quo etiam aliqua ratione referri debent illa Christi verba Luc. 23.29: *Ecce venient dies in quibus dicent: Beatæ steriles, & ventres qui non genuerunt, & ubera quæ non lactaverunt.* Non absimili ratione eos, qui morte calamitates aliquas prævenerint, id est esse desierint, felices eo nomine dicimus, nempe quia poterant vitam eousque producere: sic Poëta beatos esse dixit, *queis Troja sub mœnibus altis, Contigit oppetere*; nimirum quia in maximos cum cæteris, qui supervixerant, labores & ærumnas reservati non essent. Huc pertinet & illud Philosophi cujusdam, qui optimum homini dixit esse non nasci, proximum vero, confestim, postquam natus sit, mori. Con-

(c) *Piscator.*

ſtra etiam ſæpe infelices eſſe dicimus eos, qui antequam res in proſperum aliquem ac beatum ſtatum mutarentur extincti ſunt, nec feliciora tempora vivendo attigerunt. In horum ergo non entium numerum referendi ſunt, qui quamvis nati non fuerint, naſci tamen potuerint. Unde jure meritoque ſicut illos qui mundi exitu intercepti nunquam naſcentur, ideoque nec ad cæleſtem illam ac ſempiternam felicitatem aſpirare poterunt, infelices eo nomine dicere poſſumus: ita multo magis nos qui jam nati ſimus, felices ac beatos ferre, quod ad noſtra uſque tempora divino conſilio ac bonitate piorum illa conſummatio dilata ſit, quo & nobis ad eam relictus eſſet aditus. Et ut rem in pauca conferam, breviterque reſpondeam: In Dei illo decreto quo de nobis nondum natis melius quiddam providiſſe dicitur, quam futurum erat, ſi pios jam olim conſummaſſet; ſpectandi ſumus neque tanquam jam nati, neque tanquam infinitis ſeculis naſcendi: ſed tanquam ii, qui non multis admodum ſeculis mundi fine adhuc dilato, potuimus, adeoque, decreto jam facto, debuimus naſci, felices hoc decreto; aliter vero ſi res cecidiſſet, infelices profecto futuri.

De nobis. Nempe Chriſtianis. Non enim hoc ad ſolos Hebræos, quibus hæc epiſtola ſcripta fuit, reſtringendum eſt: ſed ad omnes ejuſdem generis homines, nempe Chriſtianos, referendum. Unde aliqua ratione apparet, ſuperiora exempla eorum qui dura illa paſſi fuiſſe memorantur, ad tempora veteris fœderis. non ad novi, ut quibuſdam viſum eſt, pertinere, ſeu Judæorum, non Chriſtianorum eſſe.

Providente. Προβλεψαμένου. Decretum divinum ſignificatur. Non enim res iſta, de qua agitur, aliunde pendet, quam ex decreto & ordinatione divina: quaſi dicat, procurante Deo. Proſpicere enim ac providere, procurare eſt.

Ut non ſine nobis conſummarentur. Exponitur hoc Dei conſilium ac decretum in rem noſtram, ſeu ad noſtram dignitatem & felicitatem illuſtrandam factum. Ex hoc vero ſcripturæ loco, ut & multis ex aliis apparet, (a) errare eos qui juſtos vita functos ante beatam illam reſurrectionem & mundi finem cæleſtibus gaudiis reipſa perfrui ſtatuunt, quod licet ad ſolam animam referant, qui ſic ſentiunt; tamen ſi anima ſine corpore voluptates vere percipere iiſque perfrui poſſet, atque adeo perfrueretur, quanto quæſo felicitatis intervallo nos ſuperarent ii, quorum animæ a tot jam ſeculis cæleſtibus gaudiis fruerentur? quid, ne corpore quidem foret ullo pacto ad augendam felicitatem illam opus, ſi anima a corpore ſeparata ullo felicitatis æternæ ſenſu affici poſſet. Corpus enim ipſum per ſe non ſentit, ſed tantum inſtrumentum quoddam ſentiendi eſt: homo eſt qui ſentit, id eſt ex anima & corpore compoſitum. Jam vero ſi anima ipſa per ſe cæleſtes voluptates ſentiendi facultate pollet, quid homine, quid corporis cum anima conjunctione ad eatum ſenſum ac perceptionem foret opus? Nam ne exquiſitius quidem corpore induta ſentire eas voluptates poſſet, quam nunc ſentiret eo exuta; imo corpus ei potius impedimento ad eam rem foret, quam adjumento. Liquidius enim ac purius anima abſque illo ſentiret, quam cum illo. Itaque hac ſententia, ſi recte rem putemus, futura illa piorum reſurrectio, in qua nobis omneis ſpes opeſque ſitæ ſunt, quaque ſublata, nulla ſpes mortuis in Chriſto ſupereſt, teſte apoſtolo, evertitur 1 Cor. 15. 32. Noluit quippe Deus, ut mortuorum quiſquam, præter Chriſtum ducem caputque noſtrum, ante ultimum illum diem ad cæleſtis vitæ præmia gaudiaque adſpiraret, eaque alius ante alium præriperet; ſed ut omnes pariter in Chriſti adventu mundique fine novam illam ac beatam vitam feliciaque illa ſecula inchoarent: quo & gloria illius tanto redderetur illuſtrior, tot ſimul hominibus ab ipſo immortalitate donatis, & in cæleſtis regni poſſeſſionem inductis; & ne quiſquam ideo quod poſterior tempore, quamvis virtute haudquaquam inferior extitiſſet, poſterior quoque in capiendo pietatis præmio eſſet. Nec enim mortuis, quamvis a multis ſeculis, imo ab ipſo mundi initio obdormiverint, alios poſt ſe ad mundi uſque finem victuros expectare moleſtum erit, cum toto poſt obitum tempore omni ſenſu careant, ideoque nec mora ulla, nec tædio laſſentur; cumque in vitam revocati fuerint, vix ſeſe vita momento temporis caruiſſe ſenſuri ſint. Nam pro eo, quod mortem experti fuerint, eoque deterior ipſorum conditio videatur, quam illorum, qui vivi immutabuntur & immortales evadent, id viciſſim præmii ferent, quod antequam viventes immutentur, mortui prius incorruptibiles reſurrecturi ſint 1 Theſſ. 4. 16; atque ita ſibi invicem & vivi mortuis, & mortui vivis expectationem expectatione penſabunt.

(a) *De juſtis vita functis.*

Conſummarentur. (b) Quo ſenſu conſummationis vocem hoc loco uſurpet D. autor, qua varie in hac epiſtola pro rei ſubjectæ & materiæ varietate utitur, ſuperiora verba oſtendunt, cum dixit: *non acceperunt repromiſſionem*, pro illis enim nunc aſſerit, eos nondum eſſe conſummatos. Itaque *conſummari* hoc loco & *promiſſionem accipere*, hoc eſt vita immortali ac beata potiri, ſunt eadem. Hoc ſenſu eandem vocem videtur etiam de Chriſto accepiſſe cap. 5. ℣. 9: opponit enim Chriſtum τελειωθέντα, *conſummatum factum*, Chriſto perpeſſionibus obnoxio atque ſubjecto. Merito autem *conſummari*, ſeu *perfici* dicuntur, qui promiſſionem illam, id eſt vitam & felicitatem ſempiternam adipiſcuntur: tum quod antequam eam conſequantur, ſive vivi, ſive mortui, multis modis ſint imperfecti; tum quod eam conſecuti, abſolutæ beatitudinis quæ vere perfectio eſt, menſuram ſint impleturi.

(b) *Conſummari*

CAP. XII.

ARGUMENTUM.

Hujus Capitis duæ ſunt partes. (a) In quarum priori pergit D. autor in adhortandis Hebræis, ut conſtantes ſint in fide, & imprimis ne propter afflictiones, quas patiebantur, animum deſpondeant, admiſtis etiam aliis Chriſtianæ pietatis præceptis. In (b) altera parte, occaſione ſuperiorum, collatione nova inter legem & evangelium inſtituta, argumento cuidam, quo legis dignitas maxime probari videtur, quoque moveri poterant Hebræi, ut legem evangelio præferrent, aliud opponit multo firmius, cunctaque

(a) *Prior capitis pars a verſ. ad verſ. 18.* (b) *Poſterior a verſ. 18, ad verſ. 25.*

cunco

cuneo, ut dicitur, expellit. (c) Argumentum vero hoc, quo legis maxima præstantia potissimum videtur confirmari, nititur illo terribili & illustri modo, quo a Deo de monte Sina lata & promulgata fuit, cum in evangelii prædicatione nihil tale apparuisse videatur. Itaque ostendit D. autor, instituta hac in parte evangelii cum lege collatione, quantum etiam hic evangelium legem revera superet, adeo ut quidquid terribilis ille legis promulgatæ modus majestatis ac dignitatis in se habuerit, omnis tamen hæc gloria cum promulgatione evangelii, & earum rerum, ad quas aditum nobis patefecit, vel majestate vel præstantia, &, quam nobis afferunt, felicitate collata penitus evanescat. Hinc (d) iterum adhortationem infert, ne unquam ab evangelio deficiant, multoque constantius nunc illi, quam olim legi Mosaicæ adhærescant, nedum ut evangelio legem anteferre unquam cogitent; secus si faciant, gravissimas pœnas imminere illis, exemplo eorum, qui legem olim evangelio tot partibus inferiorem contempserant, evincit.

(c) *Argumentum pro legis præstantia.* (d) *A vers. 25 ad finem capitis.*

Vers. 1. *Ideoque & nos.* Adhhortationem primo loco ponit, quam ex superioribus exemplis infert, & novis deinde argumentis firmat. *Et nos* quasi dicat, ne cedamus illis, quorum exempla commemoravi: etiam nos idem faciamus, quod fecerunt illi.

Tantam habentes impositam, vel *circumpositam nobis nubem testium.* Addit hoc D. Autor, quod id magnam vim ad nos in fidei cursu & certamine excitandos habeat. (e) Utitur autem in hac sua adhortatione eleganti allegoria, a cursus certamine, quod tum erat in usu, similitudine ducta. Introducit nos veluti in theatrum quoddam amplissimum, in quod magna spectatorum turba confluxerit, quæ omnibus locis ac subselliis repletis, veluti nubes quædam densa in medio certantibus circumfusa videatur. In tantæ multitudinis totque spectatorum veluti oculis certantes nos facit. Quemadmodum autem olim certantibus, tanta spectatorum multitudo addebat animos, & ingens erat ad summam vincendi contentionem stimulus: sic & nobis tot testes, qui & ipsi olim in eodem certamine desudarunt, alacritatem addere debent, ut summis viribus cœptum stadium decurramus. (f) Testes autem eos vocat, non tantum per prosopopœiam quandam alludens ad certaminum spectatores, ut dictum est, qui sunt testes quidam virtutis eorum, qui certant: sed etiam, idque multo magis, propterea, quod de Deo ejusque justitia ac bonitate testentur, & omnes uno veluti dicant ore, esse Deum, & esse remuneratorem eorum, qui ipsum quærunt; apud eum, tanqoam supremum agonothetam, brabeum esse strenue certantibus repositum; veracem illum esse in suis promissionibus; etiam post mortem posse reddere felices eos, qui ipsius causa vitam prodegissent. Testium enim nomine illi inprimis hoc loco sunt intelligendi, qui suo sanguine de Dei fide ac bonitate testantur. Unde & οἱ μάρτυρες martyres, id est testes hic appellantur.

(g) *Nubem testium*, id est, maximam testium multitudinem, quæ nubis alicujus speciem referre videatur. Unde & Deus ipse multitudinem peccatorum nostrorum nubi nebulæque comparans: *Delevi*, inquit, *ut nubem iniquitates tuas, & quasi nebulam peccata tua* Esa. 44.22.

Deponentes omne pondus. Non recedit a proposita similitudine. Qui enim in stadio decurrere volunt cursuque certare, quam maxime debent omni vacare onere. Per *pondus* autem, vel *onus* in spirituali hoc fidei cursu & certamine, intelligi debet amor hujus vitæ, rerumque ad eam spectantium cura, qua veluti onere quodam animi nostri gravantur, & ad terram deprimuntur.

Et circumstans nos peccatum. Τὴν εὐπερίστατον ἁμαρτίαν *peccatum, quod facile nulloque negotio sese nobis circumfundit.* Alludere videtur ad fluentes & laxas vestes, quæ nisi deponantur, magno currentibus sunt impedimento, facile namque sese pedibus implicant.

(h) *Peccatum*, omnes actus externos vitiosos, quemadmodum *onus*, priore loco nominatum, internum potius animi vitium significare videtur. Actus autem vitiosi facile sese currentibus nobis, nisi omnem peccandi amorem deponamus, insinuant, nosque in cœpto cursu vehementer retardare possunt. Quoties enim peccamus, toties in hoc pietatis cursu veluti prolabimur.

Per patientiam curramus propositum nobis certamen. Certamen hoc, est ipse cursus quo certatur. Est enim in Græco ἀγών, quo omnis generis certamen significatur: sive cursu fiat, sive lucta, sive cæstu, sive alia aliqua ratione: hic autem de cursu agitur. Itaque curramus certamen, nihil aliud est, quam cursu certemus.

(i) Per *cursum* autem istum *certamenque fidei* inprimis certamen intelligendum videtur, quod in eo consistit, ne unquam de spe divinarum promissionum nobis per Christum datarum dejiciamur; inprimis vero tum, cum arduum aliquid Christi causa nobis sit vel faciendum vel patiendum. Ad hoc maxime certamen Paulus Timotheum suum exhortatur, cum inquit 1.Tim. VI.12: *Certa bonum certamen fidei.* Id ipsum significare videtur D. autor, cum nos in sequentibus ad hoc certamen excitare, inque eo confirmare volens, monet, ut in *fidei ducem* oculos conjiciamus. Hoc enim ideo debemus facere, ne in fide vacillemus, seu ne animis deficientes solvamur ac fatigemur vers. 3; id vero fidei opponitur. Certamen istud *propositum nobis* esse dicitur, nempe a Deo & Christo, quippe qui non alia conditione, nisi ut stadium hoc decurramus, æternæ vitæ brabeum nobis destinarit.

(k) *Per patientiam* vero jubemur certamen hoc currere seu peragere, vel quia sine patientia impossibile est fidem Deo servare: vel potius, quia fidei ista contentio ac veluti cursus nulla in re magis sese exerit cerniturque, quam in constanti rerum adversarum tolerantia, adeo ut is qui mala omnia Dei Christique causa invicto animo sustinet, eo ipso fidei certamen certare merito sit dicendus. Fides enim patiendo ac perse-

(e) *Allegoria D. Autoris.* (f) *Martyres mortui testes vocantur.*

(g) *Nubes testium.* (h) *Peccatum circumstans.* (i) *Certamen fidei.* (k) *Per patientiam currere.*

rendo cuncta certat cum afflictionibus, nec sese ab iis vinci prosternique sinit.

Vers. 2. *Aspicientes in auctorem* vel *ducem fidei.* Ostendit unde potissimum in hoc tam arduo fidei ac patientiæ certamine animum ac vires sumere debeamus, quidve nos ad strenue currendum, atque ad omnia justitiæ causa patienter perferenda incitare debeat; exemplum nempe ducis fidei nostræ, in quem oculos mentis conjicere ac defigere debemus, considerantes tum quid ille fecerit, quidve perpessus fuerit, quanta contentione certarit; tum quantum præmium peracto certamine adeptus fuerit. Ducem autem illum vocat non *fidei*, seu *πίστεως* simpliciter, sed *τῆς πίστεως*, addito articulo, certam quandam & eximiam, illam nempe, quæ ab ipso nomen accepit, hoc est, Christianam fidem designans, cujus dux & autor fuit Christus; (*a*) non solum quod eam primus docuerit, sed etiam quod primus eam præstiterit, seu primus in illius stadio decurrerit.

Et consummatorem Iesum. (*b*) Consummator istius fidei ideo dicitur, quod quemadmodum eam primus incepit, sic eidem finem impositurus, eamque ad exitum perducturus sit. Consummari enim res merito dicitur, cum finem suum adipiscitur. Pariter ergo & fides nostra consummabitur, cum ad scopum suum perveniet, hoc est, cum per eam salutem animarum, quę teste Petro 1 Pet. 1. 7 fidei nostræ finis est, adipiscemur, quod per Jesum continget. Non absimili ratione cap. 3. 1 vocavit D. autor Jesum, *confessionis nostra apostolum & pontificem.* Appellatio enim apostoli licet magis respiciat eo, quod Christus primus docuerit fidem, quam quod eam primus opere ipso præstiterit: Contra vero appellatio *fidei ducis*, qua hic utitur, posterius magis, quam prius notet: nihilominus utraque appellatio utrumque tacite saltem involvit. Pontifex autem noster ideo inprimis est Christus, quod illius munus sit peccatorum nostrorum expiationem æternamque salutem procurare, qua in re fidei nostræ, ut diximus, consummatio finisque versatur. Valde autem rei præsenti accommodata est ista Christi appellatio, magnamque habet ad animos nostros firmandos vim, & nos adversus omnes afflictiones obfirmandos. Quomodo enim deseremus istam fidem, quę tantum habuit ducem, quæque eundem, quem ducem habuit, habet & consummatorem?

Qui pro proposito sibi gaudio. (*c*) Particula *ἀντὶ pro*, (a vetere interprete neglecta) posita est pro *ἕνεκα propter*, ut alibi etiam. Confer inter se Eph. 5. 31 & Matth. 19. 5. Christus enim, ut gaudium sibi propositum obtineret, crucem sustinuit, & hanc pro illo veluti dependit. (*d*) Unde apparet, cæleste illud gaudium, non alio pretio quam cruce, si sit opus, comparari. Propositum autem gaudium hoc Christo fuisse dicit, alludens ad brabea, quæ cursu aut alia aliqua re certantibus proponi solerent.

Gaudium, cælestem illam supremamque felicitatem, quam Christus obtinuit, denotat, eo quod cum ineffabili ac perenni gaudio conjuncta sit. Est profecto tanti, ut cælestibus illis, nec unquam desituris gaudiis ac voluptatibus potiaris, exigui temporis molestias & cruciatus perferre. Opponitur enim gaudium cruci.

Sustinuit crucem. (*e*) Duo habuit crux valde acerba: maximum dolorem, & summum dedecus, seu ignominiam. Ignominia autem excelsis animis acerbior esse solet, quam corporis vexatio.

Idcirco addit autor, *confusione*, vel *ignominia contempta.* Ignominiosum quippe erat Dei filio, summę sibi dignitatis conscio, post tot edita stupendæ virtutis opera, post tantam de se spem & expectationem concitam, a lictoribus raptari, ad supplicium duci, patibulo affigi, in altum tolli, omnium ora vultusque sustinere, acerrimis linguarum spiculis ac telis pro scopo edito esse. Hanc tantam ignominiam, tantumque contemptum, contempsit Christus, ut pro ignominia momentanea sempiternum maximumque decus ac gloriam, pro exigui temporis doloribus, nunquam finienda in cælis gaudia consequeretur.

Atque in dextra sedis Dei sedit. Hoc addit D. autor ut ostendat, Christum spe sua frustratum non fuisse, sed ingens (*f*) fidei ac patientiæ suæ præmium tulisse: ut intelligamus, nos quoque si eum secuti fuerimus, similem cum ipso fidei patientiæque exitum habituros. Quanta vero dignitas & gloria sessione Christi ad dextram throni Dei significetur cap. 1. 3 explicavimus. Ex hoc autem & altero cap. 8. 1 loco apparet, cum Christus alibi dicitur consedisse *ad dextram Dei*, (*g*) *dextra* nomine non intelligi, robur aut fortitudinem Dei, ut fit alibi, sed hac phrasi, similitudine ab hominibus ducta, locum pone dextram Dei, eo qui sit pone sinistram honorificentiorem, significari. Nam alias non recte diceretur, dextra throni Dei. Neque enim thronus manum habet, aut habere censetur: sed intelligitur dextra pars aut latus throni. Unde & sæpe eodem sensu dicitur Christus, in plurali, a dextris Dei vel potentiæ consedisse. Nam cum Dei virtus aut ipsa quoque dextra manus per similitudinem Deo tributa intelligitur, non dextræ in plurali numero, sed dextra Domini, in singulari, nominari solet: at cum dexter aut sinister locus significatur, dici solet a dextris, aut a sinistris, licet id respectu unius tantum personæ pronuncietur. Vide Matth. 20. 21, 22, 23, & 25. 33, 34, 41.

Vers. 3. *Recogitate enim eum, qui talem sustinuit a peccatoribus adversum semetipsum contradictionem, ut non fatigemini animis vestris deficientes.* Exprimit finem usumque exempli Christi diligenter considerati, qui est, animo haudquaquam in adversis & afflictionibus solvi, inque cœpto fidei ac patientiæ cursu minime fatigari & deficere.

Vers. 4. *Nondum usque ad sanguinem restitistis adversus peccatum repugnantes.* Novo argumento eos hortatur ad animum in afflictionibus quas perferebant infractum. Videtur enim illis voluisse pudorem quendam incutere, quod, cum mala quibus premerentur non essent adeo gravia, nec dum ad sanguinem deventum foret, nihilominus jam animo viribusque conciderent, contra expressam monitionem divinam. (*h*) Alludit autem hic quoque ad certamina, sed quæ pugna non cursu fiebant: Peccatum enim dejicere nos vult de fidei & pietatis in Deum constantia: in afflictionibus autem, quæ Christi causa nobis perpetiendæ veniunt, peccatum, cum quo certandum, abnegatio est. In hac ergo pugna quoties afflictiones stant intra fortunas, aut dignitatem existimationemque nostram, res nondum ad sanguinem devenit; sed cum corporibus cruciatus & tormenta, & mortes intentantur,

(*a*) *Christus fidei nostra dux.* (*b*) *Et consummator* (*c*) *ἀντὶ pro ἕνεκα.* (*d*) *Crucis pretium.* (*e*) Crux *duo habuit acerba.*

(*f*) *Fidei ac patientia Christi præmium.* (*g*) *Dextra throni Dei.* (*h*) *Allusio.*

tum

tum demum res maxime serio agitur, & pugna in fervore est. Hebræi isti nondum, ut apparet, propter Christum de vita periclitabantur, sed res intra contumelias, opprobria, bonorum direptionem, ut ex cap. x. 33,34 apparet, steterat. Ostendit ergo D. Autor, quam turpe sit, in prima adhuc velitatione & pugnæ veluti præludio quodam terga vertere. Dum autem peccatum pro adversario, cum quo illis res sit, inducit, eo ipso efficaci quodam argumento illos ad fortitudinem excitat, ne in certamine cum hoste tam fœdo, tamque pernicioso succumbant.

Vers. 5. *Et obliti estis consolationis*, vel *admonitionis*. (a) *Et*, positum videtur pro *& tamen*, ita ut adversativæ particulæ vim habeat, quasi dicat, licet nondum sanguis & vita vobis sit Christi causa profundenda, jam tamen animo vobis excidit illa divina admonitio, qua jubemur castigationem Dei promto animo suscipere, patienterque perferre.

Obliti estis admonitionis, id est, officii vestri, quod in admonitione hac continetur. Non enim id revera reprehendit autor, quod verba, vel etiam sententia admonitionis istius nominatim memoria illis exciderit, sed quod facere neglexerint, quæ illa præcipiat. Diximus alibi, cum dici meminisse alicujus vel hominis vel rei, qui illius curam habet; qui vero non habet, etiamsi illius alioquin meminerit, oblivisci. Hoc in præceptis, adhortationibus, consiliis inprimis locum habet, quæ non ideo dantur, ut memoriæ tantum infixa hæreant; sed memoriæ sunt infigenda, ut opere ipso præstentur: & cum tanta est præcipientis aut monentis autoritas, ut verisimile non sit, eum, qui modo præcepti aut moniti meminerit, non obtemperaturum, merito eos præceptorum monitorumve oblivisci dicimus, qui, licet ea vel maxime memoria teneant, iis non obsequuntur.

Quæ vobis tanquam filiis loquitur. Admonitionem hanc commendat autor ex eo, quod sit valde blanda ac paterna, utpote quæ filios vocet eos ad quos dirigitur. Tali vero admonitioni quis, nisi durus & contumax, locum non daret? (b) Admonitio autem loqui dicitur per metonymiam, quod per eam is qui admonet loquatur, aut potius, quod sit ipsa admonentis locutio. Is autem qui admonet, est aperte quidem Salomon, occulte autem ipse Deus, cujus instinctu Salomon hæc protulit Prov.3.11,12. Itaque ipse Deus nos in hac admonitione filios appellat. Unde sequitur prompto animo esse suscipiendam, & summo cum studio observandam.

Fili mi noli negligere, vel *contemnere disciplinam*, vel *castigationem Domini*. Cum Deum ipsum loquentem facimus, non Salomonem, (c) nomen *Domini*, positum censeri debet, pro pronomine, nempe *meam*, Hebræorum more, Contemnere autem, vel, ut in Hebræo est, abjicere disciplinam seu castigationem Domini, nihil est aliud, quam eam patienti animo ferre nolle, adversus illam tanquam contra stimulum recalcitrare. Castigationem autem Domini vocat D. autor afflictiones, quas Christi causa experiebantur Hebræi isti; quia solet Deus afflictionibus istiusmodi sæpe uti, (d) non tantum ad probandos homines, sed etiam ad probos reddendos, & tanquam paterna quadam pœna emendandos. Idque Hebræis istis tum accidisse statuendum est.

(a) *Et pro & tamen* (b) *Admonitio loquitur.* (c) *Nomen loco pronominis.* (d) *Castigatio divina.*

Neque fatigeris seu solvaris; nempe animo, *dum ab eo argueris*. Alter castigationis divinæ abusus, animo scilicet ob eam frangi & concidere. Alii enim cum a Deo castigantur, turbido sunt & impatienti animo; alii pusillo vel nullo. Unde fit, ut malis victi cedant, fiduciaque & spe in Deum relicta, a recto honestoque proposito deflectant.

Vers. 6. *Quem enim diligit Deus, castigat.* Ratio in ipsa admonitione expressa, cur ei morigeri esse debeamus; quia nimirum castigatio est effectus & argumentum divini erga nos amoris. Quod autem ab amore Dei proficiscitur, hoc non debet aut abjici aut contemni, sed in summo pretio haberi; nec animos nostros a fide & spe in Deum dejicere, sed ad eam potius erigere & excitare. Notandum autem est, castigationem, id est, pœnam quæ emendationis causa divinitus infligatur, divini amoris indicium effectumque esse; non vero quamvis pœnam, quæ sæpe in perniciem hominis dirigitur. Hæc enim est effectus *iræ* & indignationis divinæ, quam deprecatur David Psal.6.2. (e) Deinde dictum hoc cum limitatione quadam accipiendum est. Non enim quemvis Deus, quem amat, castigat: (si nimirum castigationem non simpliciter pro afflictione, sed pro pœna accipiamus) sed tum demum, si castigari, ut fere semper accidit, mereatur. Apparet autem ex scopo & intentione nostri autoris, perinde hæc verba accipienda esse, ac si dictum esset: *quem enim diligit Dominus, hunc demum castigat*, quæ sententia aptius exprimitur in Hebræo textu, si sequentia verba, ut mox videbimus, inspicias. Alias enim non posset inde colligi, castigationem semper esse amoris divini effectum & indicium. Nam salva veritate eorum verborum, quæ in textu ponuntur, posset quispiam opinari, eos quidem, quos Deus diligat, castigari; sed non vicissim, quos castiget, diligi, ita ut ambiguum sit, utrum ab amore, an vero ab odio castigatio proficiscatur. Neque enim mutuo sese evertunt ista: *quem diligit Dominus, eum castigat*, &, *quem non diligit, eum itidem castigat*: cum utrumque castigare possit; nisi particulam *demum*, in posteriori parte prioris enunciati, ut diximus, subaudias: quod in hujusmodi enunciationibus non raro solere fieri vidimus supra cap. 7. vers. 7. Pertinet autem ad eandem quæ hic exprimitur sententiam, insignis ille 2 Macc.6. vers.12 & seqq. locus, quem, quia valde elegans est, non pigebit exscribere: *Obsecro*, inquit libri istius autor, *eos qui hunc librum lecturi sunt, ne abhorrescant propter adversos casus, sed reputent ea quæ acciderunt, non ad interitum, sed ad correptionem esse generis nostri. Etenim multo tempore non sinere peccatoribus ex sententia agere, sed statim ultiones adhibere, magni beneficii est indicium. Non enim sicut in aliis nationibus Dominus patienter expectat, ut eas cum judicii dies advenerit in plenitudine peccatorum puniat: ita & in nobis statuit, ut peccatis nostris in finem devolutis, ita demum in nos vindicet. Propter quod nunquam quidem a nobis misericordiam suam amovet; corripiens vero, in adversis populum suum non derelinquit.*

Pergit D. autor: *flagellat vero omnem filium quem recipit.* Ejusdem sententiæ repetitio. In Hebræo est: *in eo*, nempe quem castigat, *tanquam pater in filio complacet sibi*: quod nihil aliud est, quam prior sententia inversa, periode ac si dixisset Salomon, *quem Deus diligit castigat, & quem castigat diligit*; ut ita castigatio

(e) *Dicti Salomonis limitatio.*

sit

sit certus minimeque dubius amoris divini effectus & index.

Quem recipit id est quem pro filio suo habet & agnoscit. Non enim omnes, qui se dicunt Dei filios, pro filiis agnoscit Deus.

Vers. 7. *Si disciplinam* vel *castigationem suffertis.* (a) Ita enim Græci codices habent, [illegible], ipsaque orationis series hanc lectionem requirit, non vero, ut Latinus legit interpres, *In disciplina perseverate.* Novo argumento, ex superiori admonitione divina aliquo modo petito, utitur D. autor, ut eos ad ferendas patienti animo afflictiones excitet.

Quia *si castigationem*, inquit, *sustinetis*, [illegible], id est si castigamini, si non estis absque castigatione, ut ex sequentibus apparet, *tanquam filiis vobis offert se Deus.* Hoc habetis inde commodi, quod sese vobis ut filiis offerat Deus, id est patrem sese vobis præstet & exhibeat, paterno more vobiscum agat, seu quod Deum habeatis pro patre: quandoquidem ipse Deus in verbis paulo ante citatis dixit, quod sibi in eo, quem castiget, tanquam pater in filio complaceat.

Unde & subjicit autor: *quis enim filius, quem non corripit*, vel, *castigat pater?* Paternum hoc plane est castigare filium, cum meretur. Nam alioqui pater, nisi multæ ac magnæ injuriæ devicerunt patientiam, nisi plus est quod timet, quam quod damnat, non accedit ad decretorium stylum.

Vers. 8. (b) *Quodsi extra disciplinam*, vel *absque castigatione estis.* Opponuntur ista, [illegible] *castigationem sustinere* ℣s.7, & *esse* [illegible], *absque castigatione*, hoc versiculo. Unde apparet verbo [illegible] in superiore versiculo non significari patientiæ virtutem, quæ ad officium pertinet piorum, sed tantum doloris perpessionem ac sensum, quod ad statum ac conditionem illorum spectat. Ostendit ex altera parte, a contrario rem illustrans, quanto cum incommodo illud sit conjunctum, si quis nullis a Deo vexetur malis, nec castigationis fiat particeps. (c) Incommodum hoc est, quod qui tales sunt, non pro filiis, sed pro nothis seu adulterinis ac supposititiis a Deo censeantur: quo incommodo nullum majus esse potest. Alterutrum ergo eligendum est, ut aut filii, nempe Dei, simus, & a Deo pro talibus censeamur, simulque castigationem subeamus; aut si castigari nolumus, pro spuriis a Deo ducamur.

Interserit D. autor: *cujus*, scilicet castigationis, *participes facti sunt omnes*, nempe ut ostendat filium Dei esse, & ab illo castigari, quoties nimirum opus est, ita inter se connexa copulataque esse, ut omnes Dei filii hanc legem subire necesse habuerint, omnes paternam illam manum senserint. Omnes, generatim loquendo, quia pauci, aut potius unus tantum fuit, qui castigari non fuerit meritus, nec ut castigaretur ulla ratione opus habuit. Et hic ipse tamen duris rebus fuit exercitus, non ut castigationis proprie sic dictæ, id est pœnæ particeps fieret, quem enim locum habere posset in innocentissimo pœna? sed ut nobis livoribus vulneribusque suis veram salutem afferret. Unde & *castigatio pacis nostræ*, seu, quæ nobis veram pacem ac felicitatem attulerit, *super eum fuisse* dicitur Esa. 53. 5, quo loco (d) *castigationis* vox per metaphoram, seu synecdochen speciei, pro afflictione sumi debet.

Ergo adulterini, non filii estis. Non vere ex Deo nati, non ii quos Deus pro filiis seu liberis suis habet & agnoscit, sed adulterini ac supposititii. Illi enim sunt *nothi*, qua voce autor utitur, seu adulterini filii, qui pro filiis quidem alicujus sese gerunt, revera tamen ex illo geniti non sunt: hi a patribus quidem carnalibus non semper agnoscuntur: at spiritualis ille pater decipi non potest: novit omnes, qui ex ipso geniti non sunt, nec eos pro suis agnoscit: unde fit, ut nec formandis eorum moribus ac ingeniis curam castigationemque paternam impendere dignetur.

Vers. 9. *Deinde patres quidem carnis nostræ eruditores*, vel *castigatores habuimus.* Alio argumento, quod tamen superiori cognatum est atque affine, docet, debere nos divinas castigationes sufferre, idque ita, ut per eas ad frugem adduci nos patiamur. Qui enim hoc faciunt, illi demum eo, quo par est, animo castigationem suscipiunt & sustinent. Est autem (e) argumentum a comparatis, nempe a minori ad majus ductum, ut quivis facile animadvertit.

Carnis nostræ patres, dicuntur patres nostri carnales, (f) qui nos secundum carnem, ac proinde vitam hanc carnalem genuerunt. Opponuntur, ut mox additur, *patri spirituum.* Unde rectius voces *carnis nostræ*, cum proxima voce *patres*, quam cum remotiore *castigatores*, cohærere censentur, secus quam quibusdam interpretibus est visum.

Et reverebamur eos. In Græco est simpliciter [illegible], *reveriti*, vel *pudore affecti sumus*, non addito pronomine, quod ad *patres* referatur. Itaque sensus esse potest, nos patrum nostrorum castigationibus sæpe in pudorem fuisse versos, ita ut nos & pœnæ & delicti simul puduerit. Habent enim castigationes non tantum dolorem, sed etiam ignominiam quandam sibi adjunctam. Quod si ad patres id referamus, sensus erit, nos illorum castigationibus ita fuisse imbutos, ut eos revereremur, ut pudore metuque ipsorum ducti adversum eos delinquere non auderemus. Si ergo hoc patres nostri, illi qui nobis carnalis vitæ tantum autores exstiterunt, sua castigatione in nobis efficere potuerunt: quanto magis convenit, ut castigatio patris spirituum hunc in nobis effectum producat?

Ideo subjicit autor: *non multo magis subjiciemur patri spirituum?* Subjici hoc loco est promto ac patienti animo castigationem a Deo profectam suscipere ac sustinere, illique morigerum ac obsequentem in iis, ad quæ castigatione nos exercet, sese præbere.

Subjiciemur etiam poni potuit, pro subjici debemus. (g) Solent enim ejusmodi futura vim imperandi non raro habere.

Patri spirituum. Patrem spirituum, id est Deum, opponit patribus carnis, ut doceat quanto magis conveniat huic, quam illis subjici, quippe cum spiritus carne longe sit potior ac præstantior. Non autem ideo sic vocatur Deus & patribus carnis nostræ opponitur (h) ac si spiritum quidem, quo vivimus atque intelligimus, ab ipso Deo hauserimus, carnem autem a parentibus nostris tantum acceperimus, cum non minus hujus quam illius Deus sit autor & creator: sed *spiritus* voce per metonymiam subjecti intelligitur id omne, quod

(a) *Græca hujus loci lectio.* (b) *Oppositio in verbis autoris.* (c) *Non castigari a Deo, quantum afferat incommodum.* (d) *Castigatio pro afflictione.*

(e) *Argumentum a minori ad majus.* (f) *Patres carnis.* (g) *Futura vim imperandi sæpe habent.* (h) *Pater spirituum.*

ad spiri-

ad spiritum nostrum pertinet, quodque nos spirituales facit: hæc enim nulli alii qoam cælesti nostro patri debemus. Pater ergo spirituum appellatur, quod nos secundum spiritum, idque unus omnes genuerit.

Et vivemus. Fructum hujus subjectionis vel finem ostendit, ut tanto magis nos ad eam excitet. Is vero est vita sempiterna, quam consequi, hoc demum vere vivere est. Unde & (a) κατ' ἐξοχὴν simplici vitæ nomine sæpe designatur.

Vers. 10. *Et illi quidem*, vel, *Nam illi quidem in tempore paucorum dierum*, vel *ad paucos dies*, *secundum voluntatem suam*, vel *prout ipsis videbatur*, *erudiebant*, vel *castigabant nos*. Quia dixerat nos victuros, si patri spirituum subjiciamur, tacite innuens, hunc fructum ex obsequio patribus carnalibus præstito non sequi; propterea nunc docet, quantum discrimen sit inter illum finem scopumque, quem patres nostri carnales, quatenus a Deo spirituali nostro patre distinguuntur, nec illi penitus hac in parte ministrant, in castigandis liberis habent propositum, & inter illum ad quem collimat pater spirituum. Unde simul consequitur, hujus castigationes longe magis promptiusque admittendas ac perferendas esse, quam illorum: quandoquidem multo, quam illæ, majoris boni a nobis consequendi causa sunt institutæ.

Ad paucos dies. Πρὸς ὀλίγας ἡμέρας, id est ad bonum quod paucis diebus nobis sit usui, (b) nempe ut vitam brevi temporis spatio conclusam tanto commodius honestiusque transigere possimus. Non enim his verbis id significare videtur D. autor, quod castigatio patrum non diu duret; sed cum puerili ætate & adolescentia transeat. Quid enim hoc ad rem faceret? Num idcirco magis subjici Deo debemus, quia castigatio illius longo tempore, seu tota vita duret? Adde, quod D. autor castigationis divinæ seu afflictionum brevitatem potius, quam diuturnitatem nobis inculcet, ut cap. 10. 37 vidimus.

Addit, *prout ipsis videbatur*. Quasi dicat, non semper in castigatione nostrum commodum spectarunt, sæpe suis moribus, suis affectibus indulserunt; vel etiamsi commodum nostrum aliqua ratione spectarint, non tamen semper recto usi sunt judicio. Fecerunt enim prout illis facere visum fuit, at non semper recte rem perviderunt, sæpe affectu, sæpe imprudentia impediti in castigatione aberrarunt.

Hic autem ad id quod utile est. (c) Ἐπὶ τὸ συμφέρον. Quasi dicat, Deus vero talis est pater, qoi, cum castigat filios, semper ad eorum commodum & utilitatem oculos dirigit, nec ab ea unquam aberrat: quæ quanta sit, statim additur.

In recipiendo sanctificationem ejus, vel, *ut participes fiamus sanctitatis ejus.* (d) Qua in re continetur etiam sanctitatis istius fructus, per metonymiam synedochicam, qui est vita ac felicitas illa sempiterna.

Vers. 11. *Omnis autem disciplina in præsenti quidem.* (e) Occupatio est: quia poterat aliquis dicere, castigationem esse natura sua insuavem & acerbam, ideoque difficile esse, eam æquo animo perferre. Fatetur D. autor, eam πρὸς μὲν τὸ παρὸν, id est, respectu habito ad præsens illud tempus, quo ea duret, non videri esse tam bonam, quam revera est.

Videtur non esse gaudii, vel, *non videtur gaudii esse.* Id est non videtur ad gaudium tendere, seu non apparet tum temporis amaritiem & acerbitatem illam castigationis ita esse comparatam, ut in maximum gaudium & jucunditatem desinat. *Sed mœroris.* Videtur nihil aliud, quam mœrorem ac tristitiam afferre. Dolorem enim affert castigatio, alias ne castigatio quidem futura. Ideo enim castigamur, ut dolor pœnæ, peccandi retundat cupiditatem.

Postea autem fructum pacatissimum exercitatis per eam reddit justitiæ. (f) Fructus justitiæ significat fructum qui est justitia, per genitivum speciei, seu differentiæ. Justitiæ autem vox & juste agendi habitum hoc loco significat, &, per (g) metonymiam, illius effectum seu præmium, quod est justificatio, & vita æterna, quemadmodum etiam versiculo superiore *sanctitatis* nomine & sancti mores, & quæ eos sequitur, suprema felicitas significata videtur.

Vocatur autem hic fructus, εἰρηνικὸς. *tranquillus* seu *pacificus*, ratione quidem justitiæ proprie sumtę, quod pacem, id est felicitatem nobis pariat: ratione justificationis vero, seu vitæ æternæ; quod ea in vera pace, hoc est, summa felicitate consistat, eamque nobis concessa afferat. Non absimili ratione *beatam spem* dixit Paulus Tit. 2. 13: (h) spes namque sumitur metonymice pro re, quæ speratur, vita nimirum sempiterna; quæ beata dicitur, quod ipsa beatitudo sit, eosque quibus contingit; beatos efficiat.

Quibus vero hic tantus contingit fructus? *exercitatis per eam*, τοῖς δι' αὐτῆς γεγυμνασμένοις. Castigatio est exercitium ad pietatem & justitiam. Exercitati ergo per castigationem dicuntur vel simpliciter, qui castigationibus agitati iisve subjecti fuerunt, ita tamen, ut tacite ponatur; eos hoc pacto exercitatos, in virtutum ac pietatis studio tantum, quantum opus est, profecisse; vel qui castigationibus male agere dedidicerunt, & quorum animus ea ratione ad omnem recte agendi consuetudinem est imbutus, ita ut effectus quoque exercitationis illius simul significetur.

Vers. 12. *Propter quod remissas manus.* Postquam docuit quantum commodum secum ferant divinæ castigationes; hinc adhortationem infert D. aotor, ne animum illarum causa despondeant, quin potius erigant, summaque alacritate in cœpto Christianæ pietatis opere cursuque pergant.

Remissas manus dicit, quia in opere Christianæ fidei ac pietatis manus remiserant, variis afflictionibus velut defatigati. Vult ergo D. autor, ne afflictionibus cedant, sed animo conniti strenue pietatis inceptum opus urgeant, quandoquidem videant, afflictiones sibi ex divina charitate summo suo bono ac commodo immitti.

Et soluta genua erigite. (i) Similitudinem sumit D. autor ab homine cursu & laboribus defesso, cum soluto nervorum robore & manus remissæ pendent, & genua labant; omniaque membra veluti luxata videntur.

Erigite, ἀνορθώσατε. *surrigite*; genua veluti attollite & recta facite; quod fit, cum extentis nervis firmiter cruribus innituntur. Nihil hoc aliud est, quam alacritatem resumite, alacri & vegeto animo redite

(a) Vita κατ' ἐξοχὴν. (b) Scopus castigationis. (c) Castigationis divinæ & ratio & scopus. (d) Metonymia synecdochica. (e) Occupatio.

(f) Genitivus speciei seu differentiæ. (g) Metonymia. (h) Spes pro re sperata. (i) Similitudo autoris.

ad cœp-

ad cœptum fidei pietatisque opus peragendum & cursum perficiendum.

Vers. 13. *Et gressus rectos facite, τροχιὰς ὀρθάς. orbitas rectas.* (a) Orbitas dixit pro semitis: orbita enim propriè est via, quæ rotarum teritur vestigiis; semita verò, quæ pedum. De semitis autem D. autorem loqui manifestum est.

Addit enim, *pedibus vestris.* (b) Semitæ vocantur nostræ consuetæ actiones, quæ, ut semitæ solent, subinde a nobis frequentantur. Rectæ autem sunt semitæ nostræ, cum normæ divinæ respondent, & ad eam exiguntur. (c) Videtur D. autor his verbis peculiariter id monere, ut Hebræi candide & aperte in professione Christianæ veritatis agant, non diverticula aliqua simulationis & dissimulationis quærant. Eos enim, qui candide & aperte agunt, recta incedere dicimus, quod Paulus Petrum reprehendens ὀρθοποδεῖν vocat Gal. 2. 14. Contra vero illi, qui minus candide rem agunt, obliqua via & veluti per anfractus incedere videntur.

Ut non claudicans quis, vel *ne quod claudum* (est) *erret.* (d) Claudicat, quisquis & in profitenda veritate, & in vita ac moribus non sic, ut convenit, agit. Significat D. autor, esse inter eos, ad quos scribat, aliquos, qui in via pietatis Christianæ claudicent, & nunc in hanc, nunc in illam partem inclinent; qui Christianam quidem religionem non deserant penitus, in Judaicam tamen valde propendeant, aut, ut pericula persecutionesque evitent, propendere sese ostendant. Quo pacto dixit olim Elias Israëlitico populo, cultum Baalis in gratiam Achabi cum cultu veri Dei aliqua ratione conjungenti, & neutri sat firmiter adhærenti: *quousque claudicatis in duas partes?*

Erret, ἐκτραπῇ. (e) Dupliciter verbum Græcum accipi potest, vel de luxatione aut detorsione membri ad incessum necessarii, quod plane suo loco detortum, ne claudicare quidem nos sinit, sed omnem ambulandi usum nobis adimit; vel de aberratione a via; quod interpretibus magis placuit. Prius magis convenit cum claudicationis ac sanationis, cujus statim meminit autor, metaphora; posterius autem magis cum præcedentibus verbis, quibus jubemur rectas facere orbitas pedibus nostris, idque in eum finem, ne is qui in pietatis tramite claudicat ἐκτραπῇ, id est a recta via tandem plane recedat. Sic ut ἐκτρέπεσθαι, & τροχιὰς ὀρθὰς ποιεῖν sint quodam modo opposita. Cum enim is, qui in recta via, (ut sane ea est de qua hic agitur) rectas facit semitas, seu recta pergit, a via recta non aberret, sane qui aberrat, recta non incedit. Facile autem fit, ut ille, qui in tramite claudicat, eum tandem penitus deserat, & in devia vitiorum recedat. Non est autem necesse, ut sanatio, cujus in proxime sequentibus fit mentio, opponatur τῷ ἐκτρέπεσθαι proprie & directe, sed tantum ut τὸ μὴ ἐκτρέπεσθαι sit aliquid minus, quam sanari.

Aperte enim autor imparia inter se comparat, ut indicat vocula *magis* vel *potius*, dum ait: *magis autem sanetur*, vel *sed sanetur potius*: simplicem autem ipsorum oppositionem institui nihil statuere cogit. Sufficit quod inter *claudum esse* & *sanari* oppositio sit. *Sed sanetur potius*, nempe claudum. Quasi dicat, ut non tantum quod claudum est a via pietatis non deflectat, &, si ab ea deflexit, in illam redeat; sed etiam in via pietatis claudicare desinat, quod fiet, cum & recta incedetis, & genua labantia erigetis, & animum alacritate Deo Christoque serviendi replebitis. Ex alacritatis enim istius defectu claudicatio spiritualis oritur.

Vers. 14. *Pacem sequimini* vel *sectamini cum omnibus.* (f) Absoluta adhortatione, ad retinendam in fide constantiam, adjungit etiam alia quædam pietatis Christianæ præcepta: quorum primum est, ut pacem sectemur cum omnibus. Quod præceptum Christianis, omnium odiis expositis, inprimis observatu necessarium est, non solum ad consequendam salutem, sed etiam ad evitandas varias calamitates, ut Petrus nos docet 1 epist. 3. 13.

Et sanctimoniam τὸν ἁγιασμόν, (g) *sanctificationem.* Quidam solam castitatem hac voce significari isto loco putant, quod & a Paulo factum esse videmus 1 Thess. 4. 3. 1 Tim. 2. 15; & autor ipse paulo post ℣. 16 expresse scortationem prohibet. Sed nulla est justa causa, cur sententiam, quæ generalem sensum commodissime habere potest, restringamus, & solam hac voce castitatem designari credamus, cum non minus ad Christianam sanctificationem & a profano hominum vulgo segregationem cæteræ etiam Christianæ virtutes pertineant. Vide Ephes. 2. 26, ubi verbum ἁγιάζειν, (unde ἁγιασμός, quæ vox hoc loco extat) ad universæ pietatis rationem significandam extenditur. Vox cognata ἁγιωσύνη in hac significatione usitatior est.

Sine qua nemo videbit Dominum. (h) Quia voci Domini articulus in Græco est additus, propterea ex novi fœderis usu Dominus noster Jesus Christus intelligendus est, quem qui videbit, videbit etiam ipsum Deum. Videre autem Dominum aut ipsum Deum, futuram nostram felicitatem & immortalitatem continet, cum videre ipsum non possimus, antequam illi natura similes, hoc est immortales efficiamur. Est enim hæc visio intelligenda de visione clara, & de tali, qua (ut D. Joannes loquitur 1 Joh. 3. 2.) *Deum* vel *Dominum Jesum sicuti est videbimus*, deque visione constanti & in perpetuum duratura, de tali denique, quæ ex conjunctione & conversatione cum Domino proficiscatur. Quocirca qui cupit Dei & Domini Jesu Christi sempiterno conspectu frui, is operam det, ut sit sanctificatus, hoc est non tantum professione, sed etiam vita ac moribus a profano hominum vulgo sejunctus ac segregatus. Hoc si cuipiam deest, frustra sibi miser tantæ felicitatis spe blanditur.

Vers. 15. *Contemplantes* vel *inspicientes* ἐπισκοποῦντες. Alia pars officii nostri exponitur, nempe, ut non tantum nostræ ipsorum vitæ rationem diligentem habeamus, (i) sed etiam alii aliorum inspectores & episcopi quidam simus, ut sic mutuam & communem pro salute communi gerentes curam, tanto facilius & certius eam consequi possimus.

Ne quis desit gratiæ Dei. Μή τις ὑστερῶν ἀπὸ τῆς χάριτος τοῦ θεοῦ. Hoc nimirum ne contingat providere operamque dare debemus. (k) Per gratiam istam intelligitur gratia euangelica, quæ hominibus per Christum contigit, qua nulla major mortalibus obvenire potuit. ὑστερῶν significat eum, qui retrosub-

(a) *Orbita pro semitis.* (b) *Semita.* (c) *Aperta veritatis professio.* (d) *Claudicare.* (e) *Duplex sensus.*

(f) *Alia Christiana pietatis præcepta.* (g) *Sanctificatio.* (h) *Sine sanctimonia nemo dominum videbit.* (i) *Alii aliorum episcopi esse debemus.* (k) *Gratia Dei.*

sistit,

sistit, seu remanet, vel retrocedit, quemadmodum cap. 4. 1 vidimus. Illi vero sunt tales, qui Christi sacratissimam religionem deserunt, ejusque signa amplius sequi nolunt.

Ne qua radix amaritudinis sursum germinans impediat. Alludit D. autor ad verba Mosis Deut. 29. 18, in quibus similiter de apostatis agitur.

(a) *Radix* autem *amaritudinis*, id est amara, vocantur apostatæ; quia & ipsi amari, id est Deo ac piis insuaves sunt, & fructus etiam sui similes, id est amaros acerbosque proferunt. Sursum autem germinat vel crescit ista radix, cum quis apostasiam animo conceptam, quamque in sinu suo tantum fovit, tandem ad alios proferre audet; vel cum ea subinde crescit ac robur sumit. Solet enim fere paulatim pullulare ac vires acquirere, quemadmodum & fides ei contraria. Quæ enim primum infirma est aut exigua, postea augetur ac corroboratur. *Impedit autem* vel *obturbat apostasia*, ἐνοχλῇ, cum aliorum fidei & morum incremento obstat, quemadmodum plantæ plantis, arbores arboribus, vel spinæ frugibus obstare solent, si prope sint consitæ. Quanquam verbum (b) ἐνοχλεῖν proprie significat quietem alicujus turbare, eique obstare, quod non minus apostatæ faciunt, quietem enim ecclesiæ turbant.

Et per illam inquinentur multi. Inquinatio, vel, pollutio hoc loco videtur pro infectione esse posita. Nam sæpe etiam pollutione res inficitur. Sic vestis a carne polluta apud Judam, vestem a carne infectam significare videtur Judæ ℣. 23 metaphora ducta a corporibus & per ea vestibus pestilentia infectis. Referri huc potest & illud, quod apud Iacobum legitur de lingua cap. 3. 6, quæ dicitur maculare totum corpus. Maculare enim videtur positum pro inficere. Nam hoc sensu metaphora est elegantior. Unde & paulo post ℣. 8 dicitur lingua *plena esse veneno mortifero.* Idem ergo & hoc loco, si sensum spectes, accidere potuit. Radicibus enim res non pollui, sed infici solent: plantæ quoque interdum plantas, radicum mutuo contactu, imo & umbra, quam in alias spargunt, inficiunt: sed fieri potest, ut autor a metaphora radicum discedens, ad homines de quibus agitur respexerit, qui alia metaphora pollui dicuntur, quoties errore aut peccato inficiuntur.

Vers. 16. *Ne quis fornicator aut profanus, ut Esau.* Dubium est, an utrumque & scortatoris & profani nomen ad Esau referri debeat. De scortatione (c) Esau, nihil in sacris literis legitur, nisi huc referre velimus id quod Cananæas mulieres matrimonio sibi junxerit, contra morem & disciplinam sanctorum illorum hominum, qui filios suos vero Dei cultu imbutos, fœminis veri Dei notitia plane destitutis, misceri nolebant. Itaque poterant hæc matrimonia censeri impura & incesta. Videmus sane Deum hac quoque re inprimis irritatum, & ad diluvium orbi inducendum impulsum fuisse Gen. 6. 2, & deinceps. Adde quod de uxoribus Esau nominatim legamus, eas offendisse animum Isaaci & Rebeccæ, adeo ut & Rebecca dixerit Isaaco Gen. 27. 47: *tadet me vitæ propter filias Heth,* (uxores nempe Esau) *si acceperit Iacobus uxorem de stirpe hujus terræ, nolo vivere*: & Isaac Iacobo ad se vocato ita præceperit cap. 28: *noli conjugem accipere de gente Canaan, sed vade & proficiscere in Mesopotamiam Syriæ, ad domum Bathuel patris matris tuæ, & accipe tibi inde uxorem de filiabus Laban avunculi tui.* Vide etiam ℣. 6, 7, 8. Etiamsi vero ob asperitatem morum, insolentiam, aliaque vitia potuerint adeo molestæ esse Isaaco & Rebeccæ; verisimile tamen est, ideo quoque id factum esse, quod ab impiis majoribus, profanaque stirpe ortæ, a religione ac cultu Dei prorsus alienæ, impiis autem religionibus penitus essent addictæ. Apparet quidem, etiam Bathuelis familiam ac Labanem ipsum, cujus postmodum filias matrimonio sibi copulavit Iacobus, idololatriæ falsorumque Deorum cultui una cum suis fuisse deditum, idque jam a majoribus suis, ut apparet ex Josue cap. 24. 7, & Gen. 31. 19, 30, 32, & sequentibus: veruntamen satis quoque constat, in ea familia nondum plane extinctam fuisse ipsius etiam veri Dei notitiam & cultum, quemadmodum & tempore Achabi inter Israëlitas evenit. Vide Gen. 24. 50, 51. xxix. 37, & sequentibus. xxx, 6, & sequent. & ℣. 17 & deinceps ℣. 27. 30. cap. 31. 16, 24. 49, 50. At Chananæi veri Dei penitus ignari expertesque erant. Quantum autem inter eos intersit, qui veri Dei cultu plane repudiato, falsos tantum Deos idolaque colunt; & qui veri Dei cultum cum falsorum Deorum cultu idololatriaque conjungunt, facile apparet, ex 4 Reg. 17. 25. & deinceps, usque ad finem cap. Quare etiamsi ne Labanis quidem filiæ vacarint falsorum Deorum cultu, ut ex loco supra citato Gen. 31. 19, 32, & deinceps apparet, cui adjunge alium cap. 35. 2, & deinceps; nihilominus tamen, cum veri quoque Dei notitia imbutæ essent, minus erant profanæ, neque tam impia stirpe prognatæ, proinde cum aliæ meliores & veræ tantum religioni addictæ fœminæ nullæ essent, conveniebat ut sanctorum virorum filii ex illis uxores ducerent, Chananæas vero plane profanas & impias vitarent. (d) Has ergo nuptias tanquam profanas, impuras & veluti incestas in Esau notare potuit D. autor; quæ etiam apprime Christianis cavendæ sunt, tantoque magis, quanto hi Patriacharum filiis sunt sanctiores. Proprie tamen videtur autor respexisse ad scortationem, quæ inter gentes adeo abierat in morem, ut vix vitii aut turpitudinis alicujus nomine infamis esset: quod vel ex ipsis sacris literis apparet. Vide Act. 15. 20, 29. Rom. 1. 29. 1 Cor. 6. 13. Hanc longissime vult abesse a Christianis. (e) In scortatione autem includi debet adulterium, quemadmodum etiam fit alibi, & omne impurarum voluptatum genus.

Aut profanus. (f) Profanus proprie ille est, cui nihil est sacrum, qui res sacras contemnit, & a vulgaribus non discernit. Hoc quomodo proprie Esauo competat, similiter non apparet. Primogeniti enim jura, quæ ille contempsit, adeoque vili pretio vendidit, non erant aliquid vere sacrum, quanquam erant quiddam eximium minimeque contemnendum. Vel ergo non tam Esaus profanus dicitur, quam tantum pro imagine quadam profani hominis proponitur, quatenus aliquid fecit, cui profanitas recte conferri queat; vel si & ipse profanus appellatur, similitudine cum profano homine id meruit, præsertim cum ejus factum profani cujusdam animi indicium fuisse videatur.

(a) *Apostatæ, radix amara.* (b) ἐνοχλεῖν. (c) *Esaui matrimonium illicitum.* (d) *Connubia profana.* (e) *Scortatio.* (f) *Profanus.*

Qui

Qui propter unam escam vendidit primitiva sua. πρωτοτόκια, ut Græcus habet textus, id est primogeniti quasi jura & privilegia. (a) Primogeniti enim & Deo aliquomodo peculiariter sacri semper fuisse videntur & parentum primi ac præcipui hæredes erant, naturali quin quandam jure prærogativam & principatum inter fratres habebant. Unde sub lege primogenitus, (b) *os duorum*, id est duas portiones, seu tantum, quantum alii duo fratres ex hæreditate parentum capiebat Deut. 21. 17. Hinc legimus a Ruben primogenito Jacobi decus regium ad Judam fuisse devolutum, præterito etiam Simeone & Levi natu majoribus, quod isti omnes scelere quodam sese polluissent: ille quidem quod cubiculum seu thorum patris sui contaminare esset ausus: hi vero quod cædibus in Sichemitas essent grassati & indignos sese tanta dignitate reddidissent. Si ergo turpis & profanus fuit Esau, quod primogeniti jus & dignitatem jusculo commutaverit, quam vere turpes veroque profani ac scelerati sunt illi, qui pro Dei filiis in Christo Jesu electi & adoptati, cælestis hæreditatis jura, quæ summa Dei misericordia consecuti fuerant, adeo vili pendunt, ut ea scortationibus, comessationibus, aliisque illicitis voluptatibus & peccatis contra æstiment.

Vers. 17: *Scitote*, vel *scitis enim*, *quod & postea cupiens hæreditare benedictionem, reprobatus est.* Ut doceat autor, quanta calamitas profanis hominibus Esaui similibus immineat, proinde quantopere profanitas ista cavenda sit, ostendit quantum incommodum Esauo ea res attulerit: Illud nempe, quod volens postmodum benedictionem primogenitis ante alios naturali jure debitam, & a patre Isaaco sibi destinatam consequi, rejectus fuerit, quippe qui jus primogeniti Iacobo jam vendidisset, benedictionemque illam Iacobus, Deo rem hanc ita moderante, jam tulisset: eadem ergo calamitas manet illos omnes, qui sese jure sempiternæ illius benedictionis, quod a Deo pro filiis suscepti, summa ipsius benignitate consecuti fuerant, libidinibus & impuris voluptatibus aliisque peccatis abdicant.

Non enim invenit pœnitentiæ locum, quanquam cum lachrymis inquisivisset eam. (c) Hoc ideo D. autor addit, ne quis profanorum istorum hominum putet, se tandem lacrymis & ejulatu suo posse Deum flectere, ne se benedictione illa sua, id est, cælesti felicitate privet. Idem enim illis accidet, quod Esau, qui pœnitentiæ locum non invenit, licet cum lachrymis magnoque cum fletu & ejulatu, ut scriptura testatur, eam quæsierit. Ex hoc vero loco satis apparet, distincta hæc fuisse, quod & alibi monuimus, primogeniti jure gaudere, & benedictionem præcipuam seu primogenitis alioqui debitam consequi: potuisseque Esaum etiam primogeniti jure non vendito, nihilominus, Deo ita volente ac providente, potiori benedictione, quippe Iacobo jam destinata, excidere. Nam si Esaus vendita jam & amissa primogeniti dignitate, potiorem tamen benedictionem a patre consequi voluit, precibusque contendit: cur non potuerit & Iacobus non quæsito primogeniti jure ad eam aspirare? an eam huic potius quam illi addicere, conferreque Deo liberum non fuit? quamvis ergo etiam non abdicato primogeniti jure, Esaus Iacobo in adeunda benedictione postponendus esset: tamen posteaquam tanto contemptu primogeniti jus a se removit, dignus omnino fuit, qui illius fructu quoque privaretur, ut ita non solum divino decreto ac placito, sed etiam propria culpa meritoque potiore illa benedictione excideret. Pronomen *eam* quamvis ad benedictionem referri possit, videtur tamen potius ad pœnitentiam referendum esse, pœnitentiam, inquam, non Esaui, ut mox dicemus, sed Isaaci. Idem enim quæsivisse censendus est, quod non invenit. Manifeste enim hæc inter se opponit autor. At pœnitentiam non invenit, ergo pœnitentiam quæsivit. Nam pœnitentiæ locum non invenire, videtur hic idem esse, quod pœnitentiam non invenire, ut oppositionis ratio tanto rectius constet, si non aliud quæsitum, aliud vero non inventum dicatur. Quorum enim locus inveniri non potest, illa ut existant effici non potest. Jam vero cum Esaus non suam quæsierit pœnitentiam, utpote quem facti pœnituerit, quique lachrymis & ejulatu dolorem suum testatus fuerit, relinquitur, ut per istam pœnitentiam, quam, vel cujus locum quæsivit, intelligamus pœnitentiam Isaaci, quem Esaus suo fletu & quæstubus flectere voluit, ut benedictionem Iacobo datam revocaret, & in se transcriberet. Verum frustra fuit, nihil profuerunt illi lachrymæ jam seræ. (d) Hoc ipsum cogitandum relinquit D. autor profanis omnibus; nihil fletus, nihil lachrymas illis post amissum æternæ salutis adeundæ jus profuturas, si nimirum vel seræ fuerint, quales eæ sunt, quæ tum demum funduntur, cum tempus emendandæ vitæ præteriit, & judicii ac supplicii tempus jam advenit; vel non satis fuerint seriæ, & in novam vivendi rationem veramque sanctitatem, qua jus illud amissum iterum recuperetur, efficaces. Jam enim ante a D. autore constitutum fuit, neminem sine sanctimonia Dominum visurum vers. 14. Solis ergo lachrymis ac fletu res tanta nequit confici. Verum hic ad priorem rationem revera respicitur. (e) Facile hinc liquet, quid de illa morientium pœnitentia, & animi contritione, ut vocant, sentiendum sit, qui dum viverent ac valerent peccatis indulserunt, seu, ut supra dixit D. autor, voluntarie post acceptam veritatis notitiam peccaverunt. Jam enim veræ fructuumque bonorum feracis pœnitentiæ tempus iis præterlapsum est, & ad judicis tribunal vocantur, ac veluti sistuntur. Quanquam enim satius est tum quoque fletu & lachrymis Dei misericordiam ambire, quam omni plane spe abjecta de ea consequenda nihil laborare: tamen vi novi fœderis, si mors consequatur, nec ullum ad veterem hominem cum operibus ejus exuendum, novumque induendum tempus concedatur amplius, salvari nequeunt. (f) Ideo extraordinaria quadam Dei gratia illis opus est, quam paucis admodum, iisque non talibus, qui, Esauo similes, profani fuerint, obventuram esse, credere consentaneum est.

Vers. 18: *Non enim accessistis.* (g) Altera pars capitis incipit, in qua novo utitur argumento ad persuadendum, ne a divina gratia seu religione Christiana deficiant, neve ita profani sint, ut libidinibus, scortationibus, aliisque impuris & illicitis voluptatibus atque peccatis indulgere malint, quam tantarum rerum jure, quod per fidem in Christum adepti essent, gaudere. (h) Ostendit enim quantarum rerum, Christi

(a) *Primogenitorum jura.* (b) *Os duorum.* (c) *Occupatio.*

(d) *Profanis lachrymæ & fletus non prosunt.* (e) *Morientium pœnitentia.* (f) *Extraordinaria Dei gratia.* (g) *Altera pars capitis.* (h) *Argumentum autoris.*

religione

religione suscepta, participes facti fuerint; quod facit institutâ earum rerum, quæ olim majoribus ipsorum in legis promulgatione contigerant, comparatione. Ubi simul tacite elevatur splendidus ille ac terrificus, quo lex promulgata fuit, modus, qui non parum Hebræorum animos movere poterat, ne legem sibi deserendam putarent. Ostenso vero, quantarum rerum communionem adierint per euangelium, infert inde, debere illos summo studio euangelicæ voci parere & obsequi; fore alioquin, ut eos gravissima & certissima supplicia, nullis lachrymis ac fletibus amolienda, maneant. Primo igitur commemorat ea quæ in lege promulganda contigerint olim Israëlitis, & deinde illis opponit ea, quæ per euangelii promulgationem contigerint Christianis.

Non accessistis, inquit, *ad tractabilem montem.* Non accessistis, nempe tum, cum Christo initiaremini, & in illius jura transiretis, quemadmodum accesserunt olim majores nostri, cum legis disciplina obstringerentur. Ista autem, ad quæ tum Israëlitæ accesserunt, partim vilia, partim terribilia tantum fuisse indicat. Vilis fuit mons ille Sina: quem ideo ψηλαφώμενον, non tantum *contrectabilem* seu *tangibilem*, sed etiam antea sæpe tactum & contrectatum fuisse ait, quippe non minus quam cæteri montes, vulgatibus hominum ac ferarum usibus expositum. (a) Est enim participium temporis præteriti, quæ, quamvis ex Hebræorum more participialium nominum loco poni soleant: nihil tamen prohibet, quominus hic propriam significationem participium hoc retineat. Accesserant, autem ad hunc montem Israëlitæ, quia divino jussu ad radices istius montis convocati fuerant, ut illic Deum de monte legem ferentem audirent.

Terribilia vero fuerunt reliqua, quæ commemorat, *ardentem ignem*, vel etiam *ardentem igne*, scilicet montem. Utroque enim modo verba (b) Græca ψηλαφωμένῳ ὄρει, καὶ κεκαυμένῳ πυρὶ, verti possunt; & dicitur alioquin in historia sacra mons ille usqoe in cælum igne arsisse.

Et turbinem, & caliginem, & procellam. Quomodo turbo, γνόφος in Græco, differat a procella, quam ultimo loco commemorat autor, locus, ad quem respexit, docere nos potest. Is autem, quemadmodum ex Græca versione, quam divinum hunc virum semper in hac epistola secutum observavimus, manifestum est, extat Deut. 5. 22, ubi pro eo quod in Hebræo est *nubes*, Græce legitur γνόφος (c) Quare per γνόφον, nubes illa densa, in qua Deus descendisse dicitur, intelligi videtur: per procellam autem non tam ventus aliquis, quam fulgura & tonitrua, quæ non secus ac procellæ cum impetu irruunt, quæque procellam sæpe conjunctam habent. Loco enim dicto, ubi in Hebræo fit mentio fulgurum ac tonitruum, in Græco est, procella. Omnia erant ad metum & terrorem incutiendum comparata. Per densam nubem & tenebras, quas nubes ista induxerat, horrendum incendium ignis prolucebat, fulgura micabant, nec tonitrua tantum, sed & terrificus quidam tubarum sonitus aures implebat: & ne quid ad terrorem deesset, totus ille mons imis commotus sedibus tremebat.

(a) *Participia pro nominibus participialibus.* (b) *Græcorum verborum duplex sententia.* (c) *Deus descendisse dicitur in nube densa Deut. 5. 22.*

Vers. 19. *Et tubæ sonitum, & vocem verborum.* Nempe eam Dei vocem, qua verba legis ex montis cacumine medioque ex igne edebat. Postquam enim universa multitudo tubæ ac buccinæ sono ad concionem veluti excita steterat, tum Deus voce non minus terribili proculdubio, quam erat tubarum ille sonus, quid ab illis fieri vellet, edicebat. Quam autem ista vox terribilis fuerit, id ostendit, quod Israëlitæ deprecati fuerint, ne sibi Deus plura loqueretur.

Hoc enim est, quod additur, *quam qui audiverant, excusaverunt se, ne eis fieret verbum* vel *sermo.* Παρῃτήσαντο μὴ προστεθῆναι αὐτοῖς λόγον. Vide Exod. 20. 18. 19. Deut. 5. versu 25, 26.

Vers. 20. *Non enim portabant* vel *ferebant*, *quod dicebatur.* Si hæc verba cum proxime sequentibus, *& si*, aut, *si vel bestia tetigerit montem lapidabitur*, cohærent, ita ut in iis exponi dicamus id, quod dicebatur, vel si mavis, edicebatur, hoc nempe, ut si vel bestia montem tetigisset, lapidibus aut telis e longinquo obrueretur, (d) merito dubitari poterit, quomodo hoc cum historia sacra conveniat, ex qua nihil tale apparere videtur, quasi populus idcirco deprecatus fuerit ulteriorem ad se Dei sermonem, quod præceptum istud de non tangendo monte reveritus fuerit, & illud tanquam nimis grave & periculosum ferre non potuerit; sed idcirco potius, quod ab igne illo, ex quo Deus loquebatur, sibi vehementer metuerit, quodque existimarit, non posse Deum diu cum homine loqui, quin tandem homo, divinæ voci & terrificæ majestati ferendæ impar, conficeretur. Ita enim allocuti leguntur Mosen Deut. 5. 24, & seqq. *Ecce ostendit nobis Dominus Deus noster majestatem & magnitudinem suam: vocem ejus audivimus de medio ignis, & probavimus hodie quod loquente Deo cum homine, vixerit homo. Et nunc cur moriemur? quoniam devorabit nos ignis maximus. Si enim audierimus ultra vocem Domini Dei nostri moriemur: quid est omnis caro ut audiat vocem Dei viventis, qui de medio ignis loquitur, sicut nos audivimus, & possit vivere? Tu potius accede.* (e) Verumtamen quia ex his ipsis verbis manifestum est, illos, ne ab igne, ex quo Deus loquebatur, consumerentur, sibi metuisse: vix alia de causa id fieri potuisse videtur, quam quod vererentur, ne facile aliquid in Deum delinquerent, eumque irritarent, unde fieret, ut illos incendium illud involveret. Nam cur alioqui terribilem quidem, sed innoxium ignem, & qui Mosi nihil noceret, tantopere formidarent? Jam vero qua alia re tum citius & facilius Deum offendere poterant, quam si positos sibi limites quispiam illorum transgressus fuisset, montemque attigisset? inprimis cum verendum etiam esset, ne unius aut paucorum peccatum ac temeritatem, multi, ei affines aliqua ratione facti, luerent. Id enim alias quoque in talibus adversus Dei majestatem commissis criminibus contigit, præsertim si, ne quisquam id impune facere auderet, omnibus, ut hic contigit, imperatum esset. Itaque credibile est Israëlitas hoc edictum de non tangendo monte, nec transeundis limitibus, deque illis qui forte transiissent, non contingendis, sed è longinquo telis ac lapidibus obruendis, maxime reveritos, deprecatos fuisse, ne extra castra ad concionem cogeren-

(d) *Dubitatio.* (e) *Solutio.*

tur, & in illo peccandi & Deum offendendi veluti discrimine constituerentur. Castris enim conclusi tutiores a peccando erant: &, etiamsi tandem temerarius aliquis è castris progressus, ausus fuisset præscriptos transire fines, id tamen sui tantum capitis periculo, non populi, ejus rei ignari, fecisset. At extra, in tanta montis vicinia, constitutis, quam facile fieri poterat, ut vel bestia aliqua, vel homo, sive turba pressus, ut sæpe fieri videmus, sive temerario aliquo impetu ac videndi Dei curiosa cupiditate abreptus, intra metas sese minime contineret? quem, terminos egressum, non licebat sequi, manuque prehensum retrahere, sed a reliqua multitudine, intra metam sese continente, lapidibus obrui, aut telis è longinquo configi oportebat. Jam vero persæpe alieno in periculo, eorum præsertim qui nobis sunt charitate conjuncti, nostri periculi obliviscimur, ideoque facili negotio fieri poterat, ut amicus amicum, pater filium, filius patrem, propinquus propinquum retrahere volens communi sese involveret clade. Quid ergo mirum, si Israëlitæ dicantur hoc edictum non tangendi montis, nec limitum transgrediendorum, ferre haud potuisse, & propterea deprecatos esse, ne sibi, (quippe ad concionem, ut par erat, evocatis, & coram audientibus, & sic sub ictu versantibus) Deus plura loqueretur? (a) Hoc si cui non satisfaciat, dicere possumus, verba ista, *non ferebant enim id quod dicebatur*, vel *mandabatur*, non esse cum sequentibus conjungenda, sed in parenthesi legenda, ad declarandum id quod proxime dictum fuerat.

Sequentia autem verba: *Si vel bestia.* &c. tanquam per se posita, ad exaggerandum magis spectaculi illius terrorem pertinebunt; quemadmodum & id quod sequenti 21 commate adjicitur. (b) Duplici autem sensu, si hoc sequamur, dicta fuisse videntur hæc verba ab autore divino. (c) Unus est historicus, qui tantum verbis ipsis conveniat, alter typicus, qui & rebus, seu cujus id quod aliquando contigisse narratur, signum quoddam & veluti umbra fuit. Ille est, quod Israëlitæ non potuerint ferre vocem illam divinam, qua præcepta dabat; quo sensu, τὸ διαστελλόμενον, *quod edicebatur*, per metonymiam subjecti pro adjuncto, positum erit, pro voce illa qua leges divinæ edicebantur. Sed hic sensus, licet historiæ prorsus conveniat, verbis tamen nonnisi improprie convenit. (d) Alter vero sensus, non quid revera factum fuerit ab Israëlitico populo, sed quid ab illo per id quod factum est, repræsentatum & adumbratum fuerit, docet. Petit populus, ne sibi plura loquatur ac præcipiat Deus. Cur vero? quia non ferebant, inquit autor, quod edicebatur, vel præcipiebatur: id est, quia nimium grave humerisque suis impar esset præceptorum onus. Hoc quidem illi nec dicunt, imo nec sentiunt, sed tamen facto illo suo ac recusatione adumbrant & significant. Quemadmodum enim vox illa, qua præcepta edicebantur, gravis ac terrifica indicium quoddam fuit gravitatis præceptorum legis, sic quod populus loquentem sibi præcipientemque Deum ferre non posset, tacita quædam adumbratio fuit, non laturum populum præceptorum legis onus. (e) Solent interdum sacræ scripturæ novi fœderis, cum de re, quæ olim sub lege contigit, & typum quendam ac significationem in futurum habuit, loquuntur, ita de illa loqui, ac si jam tum temporis id quod typice tantum significabatur factum fuerit. Cujus rei illustre exemplum habemus apud Paulum 2 Cor. 3. 13, ubi dicitur Moses *velum faciei suæ imposuisse ideo, ne filii Israel conspicerent in finem ejus qui destruitur*: cum tamen, si historiam spectemus, istud alia ex causa factum fuerit, nempe quòd Israëlitæ radiantem Mosis faciem præ splendore ferre non potuerint: sed quia hæc obvelatio faciei Mosaicæ typus quidam & adumbratio fuit ejus rei, quam commemorat Paulus, propterea id ipsum factum fuisse dicitur. (f) Simili loquendi ratione solent interdum typis antityporum nomina attribui. Sic supra cap. 11.26 vidimus opprobrium illud populi Israëlitici in Ægypto, vocatum fuisse opprobrium Christi. Et ne longius abeamus, in hoc ipso capite, paulo post vers. 25, hæc ipsa recusatio populi, qua renuit Deum sibi plura loqui, pro eo, quod itidem alio quodam typo significavit, sumitur, nempe pro inobedientia & contumacia adversus Deum. Manifestum enim est, D. autorem cum dicto 25 versiculo ait, *illos non effugisse*, (scilicet pœnam & ultionem divinam) *quod super terram loquentem recusarint*, τὸν ἐπὶ τῆς γῆς παραιτησάμενοι χρηματίζοντα: manifestum, inquam, est, eum ad παραίτησιν seu recusationem istam, cujus hoc loco meminit, respicere. At vero recusatio ista, quæ in causa fuit, ut Israëlitæ divinis conficerentur suppliciis, & quam nos etiam omni ratione vitare debemus, ut a D. autore eodem illo ℣. 25 monemur, non id est, quod populus recusarit ipsum Deum sine interprete sibi loqui: (istud enim Deo plane placuisse legimus Deut. 5. 28, 29, 30.) sed illud, quod recusatione adumbravit, & secuturum tacite præmonuit, nempe futurum, ut divinam vocem nollet audire, hoc est ei parere. Similiter ergo hoc loco Israëlitæ illi recusasse dicuntur, plura sibi a Deo præcepta dari, & ulteriorem sermonem apponi, quod plura ferre non possent: imo ne illa quidem, quæ jam divina voce imperata sibi audierant: non quidem quod hæc fuerit ipsorum mens & sententia, sed quod hæc fuerit facti eorum significatio, quemadmodum ipse docuit eventus. *Lapidabitur, aut jaculo configetur.* Hoc posterius in vetere Latina versione non extat, nec apud Syrum; manifeste tamen cum historia consentit Exod. 19. 13. Ideo vero hoc imperatum erat, quia non licebat neque bestiam neque hominem, ut diximus, revocare aut reducere, si limites præfixos egressus esset; sed è longinquo lapidum aut jaculorum ictu prosterni conficique debuit. Κἂν θηρίον. *Si vel bestia.* Quasi dicat, nedum homo, in quem culpa & peccatum proprie cadit.

Vers. 21. *Et, (ita terribile erat, quod videbatur) Moses dixit: Exterritus sum & tremebundus.* Verba, (g) *Ita terribile erat, quod videbatur*, potius in parenthesi legi debent, quam post illa; & ante nomen Mosis particula *ut* subaudienda. Spectaculi illius terrores exaggerat autor, quasi dicat, adeo terribile, adeo horrendum erat spectaculum illud visumque quod apparebat, ut non promiscua solum multitudo maximo terrore percita deprecata fuerit, ne ultra in concione illa astare cogeretur: sed & Moses ipse, ille Dei sequester & internuncius, dixerit:

Exterritus sum & tremebundus. Mosen hoc dixisse, in

(a) *Alter horum verborum sensus.* (b) *Isque duplex.* (c) *Historicus.* (d) *Typicus.* (e) *Literarum sacrarum consuetudo.*

(f) Typis antityporum nomina tribui solent. (g) *Verborum constructio hoc loco.*

sacra

sacra historia nuspiam legimus: sed proculdubio id quoque tanquam aliunde notum a D. autore assertum est. Vide cap. 9. 19.

Vers. 22. *Sed accessistis.* Sequitur nunc altera pars comparationis ab auctore institutæ, qua ostendit, quanto res istæ, quarum per euangelium facti sunt participes, illis præstent, quæ Israelitis olim in promulgatione legis contigerant. (*a*) Accessus iste, de spirituali accessu & aditu, utpote ad res & personas spirituales, intelligendus est, & carnali illi Israëlitarum terrenum ad montem accessui opponitur. Diversimode autem accessus iste intelligi debet, secundum diversas res & personas, quæ hic commemorantur. In genere consistit in quadam conjunctione, quam cum rebus istis & personis, tanquam ad nos aliqua ratione jam porro pertinentibus, habemus; licet hæc conjunctio pro rerum ac personarum istarum diversitate sit diversa.

Ad Sion montem. Sionem montem opponit monti Sina, ad quem cum lex promulgaretur accesserant Israëlitæ. Sion autem mons etiam proprie sumtus, erat Sina monte longe cultior, nec in deserto, sed in terra promissa situs. (*b*) Non dubium autem est, quin per Sionem montem hoc loco intelligi debeat id cujus mons iste umbra quædam & figura erat. Quemadmodum enim figuratum interdum pro figura usurpari paulo ante vidimus: sic longe sæpius figura pro figurato sumitur. Licet autem interdum per Sionem ac sanctum montem adumbretur ipsa ecclesia: quia tamen civitas Dei viventis Jerusalem, quam secundo loco commemorat D. autor, commodius ad ecclesiam significandam referri videtur, propterea per Sionem montem ipsum cælum, vel saltem spiritualis quidam mons, cujus vertex & cacumen sit cælum, beatitatis sempiternæ domicilium, intelligi debet. Nam frequentius etiam cælum, quam ecclesiam Sione monte significatum legimus. Quemadmodum enim in uno Sionis colle, qui Morea vocabatur, fuit templum Dei extructum, in quo Deus habitare dicebatur; fuit etiam in altero colle regia Davidis sita, qui Christi, populi divini regis, umbra fuit: sic in cælo est & templum ipsius summi Dei, est & palatium regis nostri cælestis Christi. Ideo autem dicimus spiritualem quendam montem, cujus cacumen sit cælum, hoc loco posse significari, quod per Jerusalem cælestem, ut postea explicabimus, videatur etiam intelligi posse ecclesia, qualis nunc in terris existit. Jam vero plenior erit allegoria, si per Sionem montem intelligamus non tantum cælum ipsum; sed montem quendam spiritualem animo concipiamus, qui ad terram usque radicibus suis pertingat, pro cacumine autem ipsum cælum habeat, (*c*) ut quemadmodum olim Hierosolyma ad radices, imo etiam in lateribus montis Sion sita fuit; sic etiam ecclesia, qualis nunc in terris est, jam veluti ad radices, & in latere montis cujusdam cælum pro cacumine habentis constructa esse dicatur, hoc est magnam cum cælo vicinitatem & contiguitatem habeat, & jam aliquousque in cælum sese erexerit; quemadmodum qui radices & latera alicujus montis incolunt, maxime vicini & contigui sunt monti, nec facultatem tantum conscendendi illius habent, sed etiam aliquousque jam occupatis lateribus vertici illius admoti sunt. (*d*) Ad cælum ergo ipsum, vel ad hunc spiritualem montem seu statum, cujus cacumen est cælum, accessimus, quatenus cælo vicini facti sumus, ejusque conscendendi jus & facultatem habemus, imo ejus incolæ jam aliquo modo merito dici possumus. Ex ecclesia enim in ipsum cæli verticem proximus est & patens aditus. Hinc autem apparet, non solum montem istum, ad quem nos Christiani per euangelii prædicationem illique adhibitam fidem accessimus, infinitis partibus, & sine ulla comparatione esse monte illo Sina præstantiorem; sed etiam accessum nostrum, accessui illi Israëlitarum, qui monti quidem adstabant, cæterum nullam ejus conscendendi, ac ne tangendi quidem facultatem habebant, nisi confestim lapidibus obrui aut configi telis vellent, longe præstare.

Et ad civitatem Dei viventis. Quænam vero sit ista civitas statim declarat, *Jerusalem cælestem.* (*e*) Epitheton, *cælestis* manifeste ostendit, agi hic de Hierosolyma, cujus terrena illa, reipublicæ Israeliticæ caput, umbra quædam & typus fuerit. Unde etiam apparet, istam, quam hic D. autor intelligit, longe majori jure, & civitatem Dei viventis, & Hierosolymam, hoc est *pacis* (quo nomine apud Hebræos felicitas significari solet) *visionem* appellari. Duplici autem sensu & significatione, hæc Hierosolyma cælestis, civitas Dei viventis, intelligi potest. Primum ita ut significet locum quendam augustum, habitationi piorum destinatum, atque adeo ab ipsa ecclesia plane diversum, hoc est urbem illam fundamenta habentem, cujus opifex est Deus, & quam paravit Abrahamo, Isaaco, Jacobo, illorumque spirituali posteritati, qua de re superiori capite egimus. Hæc autem domicilia atque palatia a piis aliquando incolenda, in cælo sunt, ut sic dicam, exstructa, non secus ac urbs Hierosolymitana Sionis montis spatia occupaverat. Hanc urbem significat sequenti capite ℣. 14 cum ait: *Non habemus hic manentem civitatem, sed illam futuram inquirimus.* Et hæc quidem significatio videtur hujus loci maxime esse propria. Sed deinde sumi potest hæc civitas, seu Hierosolyma cælestis, pro ipsius ecclesiæ structura, quæ non ex ædificiis aliquibus, sed ex singulis hominibus invicem certo quodam ordine ac ratione junctis ac compositis constat. Ea autem duplex est quodammodo. (*f*) Alia enim ecclesiæ est structura in terris adhuc existentis, licet ipsa ecclesia sit cælestis; alia olim futura est in cælis. Utraque ecclesiæ structura per Hierosolymam cælestem intelligitur in apocalypsi D. Johannis capite 21. ℣. 2 & deinceps, & ℣. 9. 10. Ecclesiam enim ejusve structuram eo nomine intelligi inde patet, quod & sponsa agni dicitur, & duodecim fundamenta muri ejus dicuntur esse signata duodecim nominibus apostolorum agni. Eam autem considerari tum qualis in terris existit, tum qualis in cælis est futura, multa, quæ ibi leguntur, indicant. Illud quidem, quod de cælo dicitur descendisse, quodque in eam reges ac gentes dicuntur gloriam decusque suum illaturæ, & in luce illius ambulaturæ: hoc vero, quod iis tantum qui vicerint, quique scripti fuerint in libro vitæ agni, ingressus in eam urbem ejusque possessio promittatur, tantusque illius splendor & magnificentia, qualis illic descripta est, ad futurum ecclesiæ statum ac felicitatem exprimendam, quam ad præsentem multo sit accommodatior. Quod vero nihilominus ab hac ecclesiæ structura, licet ex ipsis hominibus, tum certis qualitatibus imbutis, tum certa quadam ratione inter se junctis,

(*a*) *Accessus Christianorum spiritualis.* (*b*) *Figura pro figurato.* (*c*) *Sion pro statu spirituali & cælesti,* (*d*) *Accessus Christianorum ad cælum.*

(*e*) *Hierosolyma cælestis.* (*f*) *Ecclesia Apoc. 21 consideratur tum qualis in terris existit, tum qualis olim in cælis existet.*

constet, homines ipsi tanquam incolæ quidam sejungantur, istud fit ratione singulorum hominum, aut per se consideratorum. Sic Paulus dixit Timotheum versari in domo Dei, quæ est ecclesia, & Petrus, cum dixisset, nos debere ædificari in domum spiritualem, statim subjicit, nos debere esse sacerdotium sanctum, id est sanctum quoddam sacerdotum veluti collegium: atqui sacerdotes in domo Dei versari, & cultui divino vacare debent, atque adeo a domo Dei differunt. Iidem, nempe diversa ratione considerati, sunt & domus, & sacerdotes, imo & victimæ aliquo modo. Quocunque autem tandem modo Hierosolymam istam sumseris, civitas est Dei viventis, eaque cælestis. Id quidem de cælesti illa urbe ab ipso Deo constructa, quam aliquando incolemus, & de ecclesia, qualis olim in cælis erit, manifestum est; sed & de ecclesia, qualis nunc in terris exsistit, id verum est. (a) Nam civitas est seu urbs, quia ex singulis hominibus, eximiis qualitatibus imbutis, & insigni quodam ordine conjunctis, exstructa est; potestque civitatis nomine, etiam ipsa hominum consociatio intelligi.

Est *Dei viventis*, non modo quia ipse Deus vivens eam sic construxit, sed etiam, idque multo magis ideo, quia in illa peculiari & longe diviniori ratione quam olim in Hierosolymitana urbe, habitat. Non enim tantum per angelos eam incolit Deus, sed etiam per spiritum suum sanctum, qui maximum est inter Deum & ecclesiam vinculum. Denique quia Dei est plane propria eique penitus consecrata, nec quisquam in ea habitandi jus habet, nisi ad Deum pertineat, eumque veneretur ac colat. Est *calestis*, quia ecclesia & originem suam ex cælo habet, (unde etiam in Apocalypsi Hierosolyma illa nova dicitur ex cælo descendisse) & formam quandam cælestem non terrestrem habet. Originem autem ex cælo habet, quia quicquid ad illam constituendam requiritur, non aliunde, quam ex cælo ab ipso Deo profectum est. Forma cælestis est, quia & doctrina est cælestis, & vitæ sanctitas est cælestis, & charitas illa, qua civitatis istius compages maxime continentur, est cælestis. Ordo denique ac situs partium, quo alii alios sive ratione munerum ecclesiasticorum, sive ratione donorum divinorum consequuntur & antecedunt, cælestis est, & non terrenus. (b) Vivens autem Deus vocatur, tum quatenus falsis, tum quatenus veris etiam diis opponitur. Illis quidem simpliciter quod vivat, cum falsi dii extra hominum opinionem nihil sint præter ligna, lapides seu statuas, adeoque res inanimatæ ac vitæ expertes: his vero quod ex seipso vivat, & omnibus autor sit vitæ, ita ut vivens κατ' ἐξοχὴν dicatur, qua de re & alibi jam diximus.

Et multorum millium angelorum frequentiam, seu *myriadas angelorum*. Alludit ad illam angelorum multitudinem, quæ in monte Sina angelo illi, Dei nomen ac personam sustinenti, affuit; quemadmodum apparet ex Psalmo 68. 18. (c) Myrias significat dena millia, myriades in plurali, indefinite prolatæ, significare possunt innumerabilem multitudinem, seu universum & infinitum illum angelorum exercitum. (d) Ad eos accesserunt Christiani, quatenus certa quadam amicitia & in unam cum illis familiam coaluerunt, quatenus angeli illorum conservi facti sunt, communem cum illis Deum ac dominum adorant, illique serviunt, adeo ut angeli non amplius sese ut superiores erga homines, præsertim Christianos, gerant, nec ab iis conspecti, nedum inconspicui, cultum & adorationem sibi exhiberi sinant: quatenus item angeli illis semper adesse solent, utpote qui in ministerium eorum causa emittantur: quatenus denique ad eandem immortalitatem, qua angeli gaudent, jus habent, eamque certo consecuturi & angelis pares futuri sunt Ephes. 1. 10. Col. 1. 20. Apoc. 19. 10. XXII. 9. Hebr. 1. ℣. ultimo.

Vers. 23. *Ad universalem conventum, & ecclesiam primitivorum* vel *primogenitorum*. Πανηγύρει καὶ ἐκκλησίᾳ πρωτοτόκων. (e) Ita enim habent omnes Græci codices: quamvis vulgata & Erasmus, & Syrus interpres, pro μυριάσιν, in superiore membro, legerint μυριάδων, ideoque nomen πανηγύρει cum illo conjunxerint: unde, nomine hoc ad superiora relato, versiculum istum in Græco inchoandum putent.

Καὶ ἐκκλησίᾳ πρωτοτόκων &c. (f) *Primogeniti* isti, intellige Dei, cujus enim alias primogeniti dicerentur? Non dubium esse videtur, quin Christianos homines, non vero eos qui ante Christum vixerunt, significent. Nec enim solent homines illius temporis ratione, nisi forte de magistratibus sermo sit, aut de iis, qui peculiari aliquo beneficio a Deo affecti fuerant, (g) simpliciter & absolute Dei filii, numero plurali, nedum primogeniti filii Dei vocari. Sed hæc appellatio Christianorum hominum aliquo modo est propria, qui soli filiali illo spiritu sunt præditi, in quo tam audacter & confidenter clamamus Abba pater. Adde quod, ut paulo post videbimus, piorum ille cœtus, qui ante Christi tempora fidemque vixit, alio, nempe *justorum consummatorum* nomine significatus fuerit. Jam vero si primogeniti Christianos designant, nec tamen, ut ipsa primogenitorum vox, & distinctio etiam inter ipsos, & qui ad eos accessisse dicuntur, indicat, omnes significare possunt: quos alios melius hoc nomine intelligemus, quam illos, qui primi in quoquo loco Christianam religionem susceperunt, & aliis qui eos postea sunt secuti, præiverunt; qui etiam *primitiæ* loci illius in quo vixerunt, interdum appellari solent Rom. 16. 5. 1 Cor. 16. 15. 1 Thes. 1. 7, 8: inter quos apostoli & prophetæ novi fœderis ordinem ducunt, utpote qui Judææ ipsius fuerunt primitiæ, & omnium Dei filiorum, seu credentium in Christum primogeniti quidam, præsertim apostoli. Quominus vero de his solis loqui D. autorem putemus, facit vox πανηγύρει, (huc enim eam communem Græcorum fidem secuti referendam censemus) quæ universalem quendam conventum & ingentem populi cœtum ac concursum significat, qui è solis apostolis & prophetis novi fœderis constare non potest. Quare latius ea vox extendenda videtur: quod si fiat, nil est probabilius, quam primogenitorum nomine primitias, ut diximus, fidelium in quoque loco intelligi. Istorum enim merito inter Christianos maxima fuit dignitas, qui etiam fere potiores spiritus sancti partes, seu, ut cum apostolo loquamur, primitias hauserunt, & ante reliquos divinis donis nobilitati fuerunt.

(h) Quæri autem potest, quorsum D. autor in his primogenitis alludat, si modo aliquo alludit.

Videtur ergo, si hic allusio aliqua est, aut ad primogenitos sub lege, in quorum locum Levitæ lecti

(a) *Ecclesia civitas.* (b) *Deus vivens.* (c) *Myriades angelorum.* (d) *Accessus Christianorum ad angelos.*

(e) *Lectionis diversitas.* (f) *Primogeniti.* (g) *Filiorum Dei appellatio Christianis aliquo modo propria.* (h) *Quæstio.* (i) *Responsio.*

sunt,

ſunt, ut ſacris miniſtrarent Exod. 13. 21. Num. 3. 40, [illegible]46; aut ad univerſum illum Iſraelitarum cœtum & conventum, qui in radicibus montis Sina ad concionem confluxerat, reſpicere. Priori ſententiæ favet primo, vox primogenitorum. Rectius enim primogeniti primogenitis opponuntur. Deinde, quod Hebræi iſti, ad quos D. autor ſcribit, Chriſti doctrina ab ipſis apoſtolis imbuti, primo illi Iſraelitarum cœtui, qui ad montem Sina igne flagrantem acceſſerat, legiſque diſciplinam primus hauſerat, reſpondere, cum eoque conferendi eſſe videantur. Id vero ſi fiat, primogeniti iſti univerſam primorum Chriſtianorum multitudinem, ſeu primam in commune eccleſiam ſignificare vix poterunt: cum alii eſſe debeant, qui acceſſerunt, alii ad quos acceſſum eſt: niſi dicamus Hebræos iſtos conſiderari tanquam partem aliquam primitivi Chriſtianorum cœtus, parti ſimiliter Iſraëlitici illius cœtus, qui primus legem ab ipſo Deo traditam ſuſcepit, reſpondentem. Nam & paulo ante, ſi per Hieroſolymam cœleſtem eccleſia ſignificetur, Hebræi iſti non aliter ad eam acceſſiſſe dici poſſunt, quam ſicut pars ad totum. Tertio quod per primogenitos iſtos eximii quidam & præſtantes in eccleſia homines ſignificari videantur, quippe qui medio inter Deum & angelos loco collocentur, hi vero rectius primogenitis in eorumque locum lectis Levitis ac ſacerdotibus reſpondent; quales ſunt apoſtoli, prophetæ, euangeliſtæ, & alii in primitiva eccleſia excellentes & eminentes viri, qui non ſolum tempore, ſed etiam donis diviniſſimis ſequentes omnes antecelluerunt. Et ſane veriſimile eſt, peculiarem eorum mentionem D. autorem facere voluiſſe; quod ſi ſtatuatur, aliis quam his verbis deſignati non fuerunt. Alteri ſententiæ favet vox πανήγυρις, quæ univerſalem conventum ſignificat; ſimiliter vox *eccleſia*. Nam & cœtum illum univerſum Iſraelitarum, qui ad Sina montem audiendæ legis ergo convenerat, eccleſiam vocari legimus Act. 7. 38. Priore vero ſententia admiſſa, vox primogenitorum reſtringenda eſſe videretur ad eos ſolos, qui non tantum tempore primi in audiendo & ſuſcipiendo euangelio fuerunt, ſed etiam inter primos tempore, primi dignitate donorumque divinorum præſtantia cenſentur. Sed ſive primogeniti iſti, univerſam eccleſiam, quæ prima Chriſto nomen dedit, & vel ex Chriſti ipſius, vel ex apoſtolorum ejus ore cœleſtem veritatem haurire meruit; ſive in prima eccleſia præſtantiſſimos & diviniſſimos quoſque viros ſignificant; quorum illi primæ Iſraelitarum eccleſiæ; hi vero Levitis & ſacerdotibus in primogenitorum, (qui vel peculiariter in illo Iſraelitarum conventu commemorantur, Exod. 19. 22, 24.) locum lectis reſpondent; (*a*) apparet inde, quanta ſit eorum, qui Chriſti religionem ſuſceperunt, dignitas, quippe qui in unum veluti corpus, in unam eccleſiam cum illa primogenitorum eccleſia coaluerint, quique, ut D. Petrus loquitur 2 Pet. 1. 1, æque pretioſam cum illis fidem ſortiti ſint, & ejuſdem una cum illis felicitatis ac ſalutis jure gaudeant. (*b*) Primogenitorum autem eccleſiam & panegyrin dicit; quia licet hi primogeniti omnes nuſpiam in terris in unum locum unquam confluxerint, (*c*) quemadmodum nec univerſalis eccleſia; hoc enim in cælo demum futurum eſt: tamen propter ſpiritualem, quæ inter ipſos eſt, conjunctionem, dignitatiſque & conditionis ſimilitudinem, tanquam una quædam concio, ſeu cœtus cujuſdam inſtar conſiderantur.

Qui conſcripti ſunt in cælis. (*d*) Alludere videtur ad cenſum, ſive primogenitorum, ſive Iſraelitarum omnium. Utrorumque enim Deus cenſum agere præcepit Moſi. Sed hi in terris fuerunt conſcripti; illi in cælis, nempe a Deo. Iſtis igitur verbis eorum dignitas ac felicitas notatur. Dicuntur autem ἀπογεγραμμένοι, non ſimpliciter ſcripti, ſed recenſiti. Ἀπογραφὴ enim cenſum ſignificat. Illorum vero cenſus agi ſolet, qui cives ſunt, ſeu reipublicæ membra. Quocirca his verbis ſignificatur, illos cæli cives eſſe, cæleſtiſque reipublicæ jus habere, Deum illorum ſemper eſſe memorem, cum ipſorum nomina veluti in libro deſcripta habeat, ideoque fieri non poſſe, quin eos ſuo tempore in cæleſtis regni poſſeſſionem collocet: unde qui ad eos accedunt, ſeu iis aggregantur, non ſecus ac illi pro cæli civibus, ſeu cæleſtis illius reipublicæ membris cenſentur.

Et judicem omnium Deum. (*e*) Καὶ κριτῇ Θεῷ πάντων. Trajectio eſt vocis *Dei*. Rectius enim vox *Dei* loco ſubjecti, *judex* autem *omnium* loco prædicati, quam contra, intelligitur.

(*f*) Dicet hic aliquis, Iſraelitas etiam olim ad Deum acceſſiſſe, ideoque hic nihil, quod Chriſtianis peculiariter competat, dici.

(*g*) Reſpondeo 1 illos, cum ad montem Sinai accederent, non vere ad ipſum Deum, ſed tantum ad angelum, Dei perſonam & nomen ſuſtinentem, acceſſiſſe.

2 (*h*) Illos non acceſſiſſe ea ratione, qua Chriſtiani ad Deum accedunt, qui, ut D. Johannes ait 1 Joh. 1. 3, in communionem & ſocietatem cum ipſo Deo veniunt, talem nimirum, ut nunc pro filiis Dei cenſeantur, olim autem hæredes illius futuri ſint: in cujus rei fidem ſpiritus ſancti arrhabonem acceperunt Rom. 8. 16, 17. Gal. 4. 6, 7. Epheſ. 1. 14.

3 Iſraelitæ non acceſſerunt ad Deum tanquam ad illum quem ſcirent eſſe judicem omnium; vel ſi mavis, qui tunc ſeſe gereret pro judice omnium, omnium, inquam, hominum cujuſcunque gentis ac nationis, eorumque tam mortuorum quam viventium. (*i*) Porro judicis appellatio & latius & ſtrictius hic ſumi poteſt. Latius pro peculiari rectore & domino: ſtrictius pro eo, qui pœnas ac præmia cuique pro meritis decernit & perſolvit. Olim Deus ſolius populi Iſraelitici peculiarem habuit curam, eumque rexit: nunc ex æquo omnium hominum, cujuſcunque ſint gentis, dummodo Chriſtiani ſint, paternam curam gerit, quin etiam, ut Chriſtiani fiant, curat. Præmia item ac pœnas omnibus hominibus non ſolum in hac vita, ſed etiam poſt vitæ exitum conſtituit; quod primis illis Iſraelitarum notum non erat, præſertim quod attinet ad præmia adeo ingentia poſt hanc vitam piis & juſtis, ſine ullo gentis ac nationis diſcrimine, conferenda.

Et ſpiritus juſtorum perfectorum vel *conſummatorum.* Ideo nunc iſtorum meminiſſe videtur, ut tacite oſtendat, quanta ſit felicitas ad judicem omnium, non ſolum vivorum, ſed etiam mortuorum accedere. Per *juſtos* enim iſtos intelligit homines juſtitia inſignes jam vita functos, quorum non exiguum numerum ſuperiori capite de fide in Deum agens recenſuit. (*k*) Ad juſtorum ergo ſpiritus Chriſtianos acceſſiſſe dicit, quia

(*a*) *Chriſtianorum dignitas.* (*b*) *Primogenitorum panegyris.* (*c*) *Eccleſia univerſalis hactenus in unum locum nuſpiam confluxit.* (*d*) *Alluſio autoris.* (*e*) *Trajectio.* (*f*) *Objectio.* (*g*) *Reſponſio.* (*h*) *Chriſtianorum ad Deum acceſſus.* (*i*) *Judicis appellatio.* (*k*) *Juſtorum ſpiritus.*

nihil eorum jam reliquum erat præter spiritus, quos Deus in suam fidem ac tutelam, utpote omnium judex, accepit. Dicuntur autem justi vita functi, jam consummati facti, non quod jam suprema illa felicitate gaudeant, & promissione divina re ipsa potiantur: (nam alioquin non ad spiritus ipsorum tantum, sed ad illos ipsos potius Christiani accessissent: & superiori capite negavit eos promissionem jam accepisse, consummatosque factos esse) sed quod is eorum sit status, ea conditio, ut eos immutabili ratione consummatio seu sempiterna felicitas maneat, adeo ut, quod ad certam ejus adeptionem attinet, perinde sit, ac si illius reipsa jam participes essent. (*a*) Hoc sensu, eodem de seipso verbo usus est Paulus Phil. 3. 12, cum ait: *non quod jam acceperim, aut jam perfectus*, vel *consummatus sim*, id est non quod jam in eo sim statu, ut beata illa resurrectione (de hac enim superiori versu locutus est) excidere nullo pacto possim. Nam alioqui, quod tum nondum reipsa æternam vitam adeptus esset, nemo poterat ignorare, ineptumque fuisset id asserere. Indicat ergo D. autor, justos istos, quamvis nondum sempiterna salute fruantur, utpote quorum nunc nil nisi spiritus supersint, haud dubie tamen illa ex immutabili prorsus Dei decreto fruituros esse. Hinc vero constat, quid sit Deum esse judicem omnium, quantaque in eo felicitas contineatur, si quis tum ad judicem istum, tum ad spiritus justorum accedat, & in eorum societatem admittatur. Inde enim fiet, ut ne vita quidem functus sempiternæ felicitatis præmio possit excidere.

Vers. 24. *Et testamenti novi mediatorem Jesum.* Israelitæ accesserunt olim ad antiqui fœderis mediatorem Mosen; Christiani autem ad novi fœderis mediatorem Jesum. Quantum autem Jesus Mosi, novum fœdus veteri præstet, supra expositum est: illud quidem capite 3. ✝ʃ. 3, 5, 6. hoc vero cap. 8. ✝ʃ. 6. (*b*) Mediatoris appellatio fere propria est scripturæ sacræ, & fortasse nuspiam apud profanos scriptores, quemadmodum ab aliis notatum est, usurpata. Reperitur extra sacras literas apud Philonem, cujus, utpote Judæi, loquendi ratio cum sacris scriptoribus cognationem habet. Quid autem hæc vox de Christo usurpata significet, ipsius Mosis, cui primum tributa est, exemplum docere potest. (*c*) Licet enim natura sua omnem illum, qui diversis partibus medius intervenit, significare possit: tamen & Mosis exemplum, & fœderis nomen additum ostendit, ea non alium, quam fecialem significari, seu illum, qui inter Deum & homines medius interveniat ad fœdus pangendum, quo mutua stabilique pace & amicitia sibi invicem jungantur. Hoc autem ut fiat, non protinus est necesse partis sive unius sive utriusque animum placare & flectere, cum fieri possit, ut vel utraque pars, quod in veteri fœdere feriendo usu venit, vel una, quod sub novo accidit, nempe Deus, ad pacem & amicitiam ultro inclinet, imo eam unice quærat, offerat atque procuret.

Et sanguinis aspersionem, vel potius *sanguinem aspersionis.* Est enim in Græco καὶ αἵματι ῥαντισμοῦ. Sanguis aspersionis, est sanguis quo fiat aspersio. (*d*) Alludit enim D. autor ad sanguinem illum fœderis antiqui, quo Moses, recitatis omnibus legis præceptis, & ipsum legis librum, & populum universum conspersit, de quo dixit: *Hic est sanguis fœderis, quod pepigit vobiscum Deus*, ut vidimus cap. 9. ✝ʃ. 19, 20. Nos Christiani similiter sanguine aspersi sumus, eoque pretiosissimo, nempe Christi ipsius. Aspergimur autem Christi sanguine, cum vim cruentæ ipsius mortis, quam fœderis novi sanciendi causa subiit, animo complectimur ac percipimus, ita ut nobis certa fides fiat promissionum in fœdere comprehensarum: unde eveniat, ut fœderi inserti eique veluti adscripti, jus ad promissa nobis bona adipiscenda consequamur.

Melius vel *meliora loquentem, quam Abel.* (*e*) Commendat hunc sanguinem quo Christiani aspersi sunt, ejusque vim & effectum commemorat, ut tanto magis gaudeant, se eo aspersos esse, ac porro etiam operam dent ne sanguinis istius guttas, ut ita dicam, ex animis suis eluant, hoc est ne unquam a novo fœdere deficiant, & Christi sanguinis vim sentire desinant, tantoque bono, quod ejus fusione consecuti fuerant, nempe sempiternæ felicitatis jure, seipsos privent. Tribuitur sanguini Christi locutio per metaphoram seu prosopopœiam, quæ species quædam est metaphoræ, quemadmodum & sanguini Abelis. Loquitur autem uterque sanguis, vel ut de sanguine Abelis scriptura dicit, clamat ad Deum: sed Abelis quidem poscit vindictam & ultionem de fratricida; Christi autem sanguis poscit veniam & remissionem etiam ipsis parricidis. Parricidę enim merito appellantur, qui Christum occiderunt. Et his non minus, quam aliis omnibus peccatoribus, si convertantur, scelerum veniam a Deo Christi sanguis flagitat. Flagitat autem quatenus Deum ad concedendam omnibus pœnitentibus peccatorum remissionem, quæcunque tandem ipsorum crimina fuerint, obstringit. Obstringit vero quatenus ab ipso Deo in confirmationem & sanctionem novi fœderis, quod tanta promissione insigne est, fuit adhibitus.

Vers. 25. *Videte, ne recusetis loquentem.* Subjicit jam superioribus adhortationem, eamque novis munit rationibus. Dum vero dicit: *Videte, ne recusetis loquentem*, (*f*) alludit, ut supra diximus, ad factum illud Israelitarum, cum nimio terrore majestatis divinæ perculsi postularunt, ne sibi Deus plura loqueretur: quod ipsorum factum pro omine quodam & indicio fuit, eos postmodum divinæ voci aures & animum obsequentem nequaquam præbituros. (*g*) Monet ergo Christianos, ne postquam jam divinam vocem in evangelio auribus & animo hauserint, iterum ab ea aures & animum avertant: quod fit tum apostasia, tum inobedientia.

Videte. Id est diligenter cavete, qui enim sibi diligenter cavent, oculos in omnes partes circumferunt, ut imminens periculum evitent.

Si enim illi non effugerunt. (*h*) Argumento à comparatis seu a minori ad majus ducto ostendit, eos, si secus faxint, gravissimas pœnas evasuros non esse. *Non effugerunt.* Nempe pœnam, seu manus Dei ultrices & vindices, qua de re egit cap. 3, & 4, ubi vidimus Israelitas propter ἀπιστίαν & inobedientiam prohibitos fuisse aditu terræ illius promissæ, in qua requiescere post gravissimam Ægyptiacam servitutem debebant, & in deserto variis cladibus confectos occidisse.

Recusantes eum, qui super terram loquebatur:

(*a*) *Explicatio loci Phil. 3. 12.* (*b*) *Mediatoris appellatio scripturæ fere propria.* (*c*) *Mediator fœderis quis.* (*d*) *Allusio autoris.* (*e*) *Sanguinis Christi vis & effectus.* (*f*) *Allusio autoris.* (*g*) *Adhortatio autoris.* (*h*) *Argumentum a minori ad majus.*

multo

multo magis nos qui de cælis loquentem nobis avertimus, vel potius *adversamur*. Hunc qui in terra locutus est, seu oracula dedit, opponit D. autor illi qui ex cælis dedit oracula, seu locutus est. Jam vero dubium non est, quin per istum, qui ex cælis dedit oracula, intelligat ipsum Deum.

Statim enim addit ℣. 26: *Cujus vox movit terram tunc, nunc autem repromittit, dicens: Adhuc semel, & ego movebo non solum terram, sed & cælum*, ubi de Deo ipso esse sermonem manifestum est. Quem ergo dicemus intelligi per istum, qui in terra oracula dedisse dicitur? Intelligi potest, tum ipse Deus, tum solus ille angelus, qui Dei ipsius & nomen & personam gessit in monte Sina. (*a*) Si de ipso Deo id intelligamus, non erit hic oppositio inter diversas personas, sed tantum inter diversum locum, ex quo Deus legem, & ex quo euangelium promulgavit; nempe quod illa in terra, hoc est in Sina monte; hoc vero è cælis a Deo fuerit promulgatum.

(*b*) Dices, Deum non minus tunc legem è cælo promulgasse, quam postea euangelium; quippe qui ex cælo non descenderit, sed quemadmodum ad euangelium prædicandum, è cælo misit Christum: ita ad tradendam legem miserit è cælo nomine suo angelum.

(*c*) Respondeo, diversam esse Christi a Deo missi, & angeli illius rationem. Christus enim a Deo missus semper se ab ipso diversum gessit, (quod etiam res ipsa docebat, filius namque hominis erat) illiusque se legatum dixit, doctrinam suam non esse suam, sed ejus qui se miserit, se nihil a seipso loqui, sed quod accepisset & audivisset a patre, clarissime testatus est Joh. 7. 16, 17. VIII. 26, 28, 41. XII. 49, 50: angelus autem ille ita de cælo descendit, ut ipsius Dei personam & nomen gereret, ideoque semper, tanquam si ipse Deus sit, loquitur. Et hæc etiam causa fuit, cur Christus tantam majestatem ac splendorem visibilem circa se non habuerit, qualem habuit ille angelus. Christus enim eam habuit majestatem & gloriam, quæ *Dei* legatum, eumque hominem, & quidem mortalem, decuit: angelus autem ille, quæ ipsum Deum, si è cælo descenderet, deceret, illique conveniret. Merito ergo Deus ipse in angelo illo descendisse, & non secus ac si in terra tum locutus ipse esset, considerandus est. Contra vero quia Christum ad euangelium prædicandum tanquam legatum suum & a se ipso distinctum è cælo misit, non ut olim Mosen ex terra, id est è monte Sina; propterea nunc jure optimo ex cælis oracula dare, & placita sua nobis annunciare dicitur. Majus autem est ex ipso cælo, quam ex terra aut è monte aliquo terreno oracula dare, cum cælum quovis monte longe sit sublimius ac præstantius. Itaque licet iste modus, quo Deus in annunciando & revelando euangelio est usus, non fuerit, si externam speciem & splendorem spectes, ita illustris, sicut ille, quo lex promulgata fuit; revera tamen longe divinior & perfectior fuit, perfectissimamque euangelicæ veritatis disciplinam omni ex parte decuit. Quid enim aliud sibi voluit id quod Deus in terram sese demisisse ad legem promulgandam visus est, quam legis oracula terrena esse, non cælestia? Qui enim ex humili loco loquuntur, humilia dicere videntur, & qui ex terra, terrena, ut legimus apud Johannem cap. 3. ℣. 31. Contra vero, id quod Deus in cælis manens, & nequaquam sese, sive in sua propria, sive in aliena persona in terram demittens, per Christum è cælo missum, tanquam interpretem & sequestrem suum nobis locutus est; cujus alius rei indicium est, quam cælestia illum esse locutum, Christumque Mose longe majorem esse? Nam ut eodem in loco apud Johannem scriptum est: *qui de sursum venit super omnes est, itemque qui de cælo venit super omnes est*. Hoc ergo sensu angelus ille ipsius Dei nomine censendus est: Christus vero non cum angelo illo, Dei personam & nomen sustinente, sed cum Mose conferri debet, in coque inter Christum & Mosen discrimen constituendum, quod Deus Mosi in terra locutus fuerit; Christo autem in cælo; illum ex monte ad populum Israeliticum; hunc è cælo ad nos miserit.

Hoc si cui displiceat, quod tamen & verissimum, & scripturæ, & loco congruentissimum esse credimus, dicere possumus, (quæ (*d*) altera est ad quæstionem propositam responsio, atque alter horum verborum sensus) per eum qui super terram locutus est, intelligendum esse angelum illum, qui Dei nomine legem in monte Sina tulit: per eum vero, qui è cælis, nempe *loquitur*, vel *oracula edit*, intelligendum esse ipsum *Deum* summum. Qui enim in terra per seipsum dat oracula, eo ipso ostendit, se *Deum* summum non esse. Majestas enim summi *Dei* non patitur, ut ipsemet rex illе regum, & dominus dominantium ex luce illa inaccessa suoque sublimi throno sese in terram demittat. At vero qui ex ipso cælo sese audiendum tanquam Deus præbet, hic pro ipso *Deo* longe meliori jure censeri potest. Quando vero, inquies, *Deus* ipse è cælis euangelium promulgavit? Respondeo hoc factum esse tum, cum Christum filium suum dilectum ac proinde & legatum suum esse, voce cælitus missa, testatus est, utque eum audiamus nobis præcepit. An non enim ipse *Deus* nobis è cælo loqui censendus est, cum eam audimus disciplinam, quam ipse *Deus* cælitus edita voce auctoravit? Nam licet vocem hanc sapiente *Dei* consilio promiscua multitudo auribus suis non hauserit: ab iis tamen excepta & evulgata fuit, quorum irrefragabile testimonium est. Atqui in promulgatione legis nihil tale accidit. Unde patet, etiam hoc sensu D. autoris argumento vim non deesse. Majus enim crimen est, avertere sese a Deo, qui è cælo loquitur, quam ab angelo quamvis Dei nomen sustinente, qui loquitur in terra. (*e*) Hinc vero recte colligitur, Christum non esse ipsum summum Deum. Nam alioquin Deus nunc multo magis in terra fuisset locutus, quam olim legem promulgando; si non tantum ad homines in terram descendisset, sed etiam homo factus fuisset.

Ἀποστρεφόμενοι, *aversantes*, quod antea dixera[t] παραιτησάμενοι. Avertit se a Deo, & illi veluti tergum obvertit, qui divinæ ipsius voci vel credere renuit, vel parere.

Vers. 26. *Cujus vox movit terram tunc.* Ex his verbis videtur posse colligi *D.* autorem per illum quem dixit in terra oracula edidisse, ipsum *Deum* intelligere. Manifeste enim hic ipsi *Deo* commotionem terræ, id est montis Sina, quæ in promulgatione legis accidit, tribuit. Verum nihil prohibet, quo minus & *Deo* & angelo, personam Dei in lege promulganda sustinenti, actio hæc tribuatur; similiter & locutio illa seu oraculorum redditio paulo ante commemorata. Nam angelus quidem proprie & immediate, tum montem terramque commovit, tum locutus est: Deus autem

(*a*) *Prior loci sententia.* (*b*) *Objectio.* (*c*) *Responsio.*

(*d*) *Altera loci sententia.* (*e*) *Porisma.*

mediata

mediate per ipsum illum angelum. (*a*) Est autem in his verbis occupatio quædam, & simul maxima ratio propter quam Christiani debent divinæ voci per Christum promulgatæ obtemperare. Poterat enim aliquis dicere, legem fuisse magno cum terrore promulgatam, adeo ut voce Dei terra tum concuteretur: uode facile colligi queat, quam horrenda & terribilis pœna legis desertores maneat. Huic terrori alium longe majorem opponit autor D. & ostendit, sub euangelio res multo terribiliores futuras, nempe non terram tantum, sed etiam cælum ipsum commotum iri. Ex quo perspicere quivis potest, nullum fore locum effugiendi supplicia divina illis, qui adversus euangelicam vocem fuerint contumaces. Quorsum enim fugient, si cæli ipsi, qui undique terram ambiunt, concutientur, imo si cadent & corruent? quemadmodum sequenti commate docemur.

Cujus vox. Per vocem intelligenda esse videntur tonitrua, quorum fragore mons concussus & tremefactus fuerit. (*b*) Nam & alibi non semel tonitru vox Dei nominatur Psal. 18. 14. XXVIII. 8.

Terram commovit tunc, id est terræ partem, montem nimirum Sina, & terram contiguam, per synecdochen. Unde apparet, alium aliquando fore terrorem temporibus euangelicis destinatum, cum scilicet non unus aliquis mons, & exigua terræ portio, sed universa terra imis concussa & labefactata sedibus quassabitur.

Nunc autem repromittit dicens. Voce *nunc*, non exprimit tempus promissionis datæ: sed rei ista promissione significatæ, nempe tempus, quo cælum & terra commovebitur. *Nunc*, id est temporibus euangelii, quemadmodum commotio montis Sina ad legis tempora spectat. Itaque perinde est ac si dixisset autor: Nunc vero, euangelii scilicet temporibus, commovebit non solum terram, sed etiam cælum, sicut promisit apud prophetam Hagg. 2. 7; dicens: *Adhuc semel ego movebo non solum terram, sed & cælum.* (*c*) Verum maluit D. autor brevius loqui, & rem ipsam statim *Dei* ipsius verbis exprimere, quod non semel occurrit apud Paulum.

Adhuc semel. In Hebræo est. *Adhuc unum pusillum*, id est adhuc restat exiguum & parvum tempus, nempe ut impleatur id quod istic a Deo promittitur de commovendo cælo & terra. In Græca vero translatione, quam in iis quæ adhuc citavit testimoniis scripturæ secutus est autor, legitur; *Adhuc semel.* Fieri potest, Græcos interpretes non legisse in Hebræo *mead*, *pusillum*, sed tantum *achath*, *unum*, id est *semel*. Cæterum mirum non est, quod hic quoque D. autor Græcam interpretationem sequi maluerit; quandoquidem mystico horum prophetæ verborum sensui magis est accommodata. (*d*) Nam literali quidem sensu verba hæc vaticinium continent, fore, ut aliquando Deus cælum & terram commoveat, variis nempe nationibus gentibusque excitis, qui Hierosolymam ad templum confluant, & omnium gentium desiderium, id est quod apud gentes omnes desiderabile est ac pretiosum, aurum nempe & argentum, ad ornandum Dei templum secum afferant, quemadmodum in sequentibus explicatur. Sed quia verba hæc de cælo & terra commovenda, augustiora sunt, quam ut sensum hunc tam angustum tantum contineant, propterea statuendum est, illis alium magis, imo plane proprium subesse sensum, nempe fore, ut Deus cælum & terram vere concutiat: cui sensui Græca, ut diximus, translatio convenientior est. Non enim, nisi modo quodam, parvum & pusillum tempus dici potest, quod ab hoc vaticinio ad mundi finem extenditur.

(*e*) Si quærat aliquis, quo pacto dicere potuerit *Deus*, se adhuc semel cælum commoturum, cum illud ounquam antea commoverit?

(*f*) Respondemus, id dici propter terræ mentionem, quam antea Deus nempe in legis promulgatione concussit.

Non solum terram, sed & cælum. Hebraicus textus simpliciter habet, cælum & terram. Sed D. autor sic loqui maluit, ut tanto melius & evidentius commotionem eam, quæ temporibus euangelii eventura est, illi commotioni, quæ in promulgatione legis accidit, opponeret, quod nunc non terra tantum, ut tum accidit, sed cælum etiam ipsum commovendum sit.

Vers. 27. *Quod autem adhuc semel dicit.* Ex vocibus, *adhuc semel*, colligit D. autor qualis ista commotio cæli & terræ sit futura. *declarat*, his nempe vocibus, *mobilium*, seu *eorum quæ concutiuntur translationem.* (*g*) Per translationem abolitio, seu cæli & terræ ablatio significatur, vel per metonymiam, vel per metaphoram. Quæ enim penitus tolluntur & abolentur, illa etiam de loco suo amoventur, non secus ac illa, quæ transferuntur. Vide cap. 7. ℣. 12.

Τῶν σαλευομένων, eorum quæ concutiuntur. (*h*) Præsens ponitur pro futuro, Hebræorum atque inprimis prophetarum more, id est *concutiendorum*. At quomodo illud, *adhuc semel*, declarat cælum & terram ita commotum iri, ut simul etiam commotione hac aboleantur? Declarat id ea ratione, quod si cælum & terra post istam commotionem remanerent, vix videretur fieri posse, ut non iterum aliquando commovenda essent, imo necessarium id prorsus foret, si, ut ex aliis prophetarum verbis constat, cælum & terra aliquando aboleri debeant; saltem enim tum, cum abolerentur commoveri ea oporteret, & sic non semel adhuc, sed bis commovenda essent. Patet ergo verbis *adhuc semel* indicari talem cæli & terræ commotionem, quæ cum eorum translatione, id est abolitione sit conjuncta. (*i*) Hinc autem etiam perspicuum est, epistolam hanc Græce scriptam esse, quandoquidem ista collectio D. autoris, Græcę versioni tantum innititur; in Hebræo vero textu, nisi, ut diximus, vox *mead*, *pusillum*, expungatur, quæ hoc tempore in omnibus exemplaribus legitur, & ad literalem sensum videtur necessaria, locum non habeat.

Tanquam factorum. Causam inserit, quę cæli & terræ abolitionem suadeat, & ostendat, eam merito suo tempore eventuram esse; quasi dicat, *utpote factorum.* Necesse autem est strictius sumere hoc loco vocem *factorum.* Nam & cælum illud non concutiendum factum est, & futura nostra gloriosa illa & cælestia corpora erunt facta. Itaque *facta*, *πεποιημένα*, hoc loco significant res illas, quæ sunt ex crassiore quadam & corporea aliqua materia factę, quales sunt res omnes hujus creationis, ut supra cap. 9. ℣. 11, loquitur D. autor: vel etiam, quę sunt factæ ex tali materia, quę aliunde præter naturalem inclinationem formam recipit, unde

(*a*) *Occupatio.* (*b*) *Tonitru, vox Dei nominatur.* (*c*) *Autor breviter loquitur.* (*d*) *Literalis sensus.* (*e*) *Objectio.* (*f*) *Responsio.* (*g*) *Translatio pro abolitione hoc loco.* (*h*) *Præsens pro futuro.* (*i*) *Argumentum epistolam hanc Græce scriptam.*

fit, ut

fit, ut materia formam illam suscipiens vim quandam patiatur, proindeque ad illius amissionem sponte inclinet: qualia sunt omnia arte facta, a quibus hic videtur tacite similitudo duci. Sic chao illi a Mose descripto, inducta est diuina potentia universi istius forma & pulchritudo.

Vt maneant ea quæ sunt immobilia, vel *quæ non concutiuntur*, id est quæ non sunt concutienda. *Vt maneant*, id est ut illa sola maneant. Nunc enim sunt, non tantum illa quæ non concutientur, sed etiam illa quæ concutientur. Notatur autem his verbis non finis proprie dictus concutiendorum, sed eventus. Ideo autem hoc annexuit D. autor, ut ostendat, cælo & terra pereuntibus, superfuturum tamen locum, qui pios suscipiat, quod etiam a Petro factum fuisse videmus 2 epist. 3. 13. His autem verbis sternit viam D. autor novæ rationi, qua Hebræos ad fidem & in Christiana religione constantiam excitat & hortatur, cum subjungit:

Vers. 28. *Itaque regnum immobile*, vel *quod concuti nequit suscipientes*. Regnum hoc loco vocatur & locus ipse, & beatus status seu felicitas eam incolentium, *quod concuti nequit*. Ἀσάλευτον, non quidem respectu divinæ potentiæ, qua cælum illud novum & terra illa nova, ut Petrus loquitur 2 Pet. 3. 13, concuti possent; sed quod nec natura sua ulla ex parte ad concussionem propendeant, nec Deus illa concutere unquam velit: quod vero tale est, ἀσάλευτον merito dici potest, quo pacto etiam angeli sunt ἀθάνατοι, immortales, & pii omnes aliquando erunt.

Suscipientes παραλαμβάνοντες, id est animo complectentes, & promissionibus ea de re factis, (quæ Christiana religione continentur) firmam fidem adhibentes, & sic illud vobis a Deo oblatum manu veluti apprehendentes.

Habeamus gratiam. (a) Ἔχωμεν χάριν. Ἔχωμεν positum videtur pro κατέχωμεν, vel κρατῶμεν. *teneamus*, vel *retineamus*: nisi quis hic per *gratiam*, gratum animum intelligere velit: quæ tamen significatio non ita quadrat loco, (b) præsertim cum in sacris literis habere gratiam, non gratum animum gerere, sed gratias agere significare videamus 1 Tim. 1. 12. 2 Tim. 1. ℣. 3, quæ significatio non congruit cum sequentibus; *per quam*, nempe *gratiam*, *serviamus Deo.* (c) Gratia ergo potius significat hoc loco, ut & alibi, vel doctrinam Christi divina gratia plenam, ut cum D. Johannes ait Johan. 1. 17, *Gratiam factam esse per Christum*, opponens gratiam legi; & D. Petrus 1 epist. 5. 12 scribit, se testari hanc esse veram gratiam Dei, in qua stetissent, id est doctrinam istam, quam de divina gratia amplexi essent, veram esse: vel significat ipsum Dei favorem, quo homines complexus est sub novo fœdere, promittens illis vitam sempiternam, & regnum suum cæleste; qui favor divinus vocatur a Paulo Dei gratia salutari omnibus hominibus Tit. 2. 11: quam sequenti cap. ℣. 4 nominat χρηστότητα & φιλανθρωπίαν Dei.

Per quam serviamus, id est, ex ejus præscripto, si per gratiam intelligatur Christi doctrina: vel illius impulsu, si ipse Dei favor ea voce significetur.

(d) *Serviamus*, λατρεύωμεν. Diximus cap. 9. ℣. 13, verbum hoc in sacris literis significare solere servitium quod in cultu divino peragendo, inque victimis offerendis aliisque similibus officiis consistit: sed extendi etiam ad alia omnia pietatis opera, quod pia opera omnia sub novo fœdere censeantur, pro spiritualibus victimis.

Placentes Deo. Εὐαρέστως, quasi dicat, placenter serviamus, non qualicunque ratione, sed ita ut Deo placeamus. Quare nec legalis ille cultus nunc attendendus est, qui ne lege quidem stante Deo admodum placuit, sed spiritualis & euangelicus: nec iste mutilus & mancus esse debet aut perfunctorius, sed integer, sed ardens, maximeque serius.

Cum metu & reverentia, vel *cum pudore & metu.* Μετὰ αἰδοῦς καὶ εὐλαβείας. Modum & rationem ostendit peragendi istius Deo placentis cultus, si nimirum cum pudore & metu Deo serviamus. Pudor est affectus, quo alicui displicere, illiusque de nobis existimationem imminuere veremur; unde fit, ut ad minima quoque, quæ aliquid indecori contineant, sese porrigat, etiam ad illa, quæ pœnam non merentur. Ea enim vel vitare, vel, si vitari non possunt, sed jam fiant factave sint, tegere, ne aliis appareant, jubet, ne eo ipso nobis aliquid apud eos existimationis decedat. Sed quia pudor, quamvis tenerior quidam affectus sit, fere tamen non ita vehementer movet & impellit: ideo D. autor adjungit pudori metum, qui affectus potentior est, & cum ad personam aliquam respicit, proprie est illius, qui jus pœnæ in nos habet. Metus enim est affectus, quo pœnam aliaque impendentia mala horremus.

Vers. 29. *Etenim Deus noster ignis consumens est.* (e) Adjungit causam, cur Deum metuere debeamus, quia est ignis consumens. Ita vocatur Deus propter iram, qua & exardescere peccatis irritatus solet, & quoties ira exardescit, non secus ac ignis vehementissimus improbos homines consumit. Inde vero videtur Moses Deut. 4. 24, ex quo hæc verba sumsit autor noster, occasionem sumsisse, Deum hoc pacto appellandi, quod & in Sina montem maximo cum ignis incendio descenderit, & ignis ab eo egressus extinxerit quosdam, qui in cultu ipsius non ea, qua par erat, erga ipsum reverentia sese gesserant Levit. 10. 1, & deinceps. Confer cum capitis præced. ℣. 23, 24. Num. 16. 35, 39. Ita factum est duobus illis Aaronis filiis sacerdotibus, qui alio quam sacro & cælitus delapso igne ausi fuerant adolere, & incensum offerre domino: ita factum est ducentis illis ac quinquaginta viris, qui cum sacerdotes non essent, ad offerendum domino & suffitum faciendum accedere non dubitarunt. Hinc etiam in Psalmis Davidis Deus igne circumdatus aliquando introducitur, ut Psal. 97. 3, 4, 5. & in illa Danielis visione capite 7. 8, 9, 10, 11 apparet longævus, cujus solium erant igneæ flammæ, rotæ autem flagrantis ignis, & ab eo manans proficiscebatur igneus fluvius. (f) Non est vero putandum Deum perpetuis irarum flammis æstuare. Nam Deus potius est charitas, ut D. Johannes testatur. Itaque Deus semper est ignis amoris & charitatis erga homines, inprimis Christianos, nisi quoties hominum peccata amoris hunc ignem in ipso extinguunt, & alterum illum iræ & indignationis ignem accendunt.

(a) Ἔχωμεν pro κατέχωμεν. (b) Habere gratiam. (c) Gratia. (d) Λατρεύειν.

(e) Deus ignis consumens. (f) Deus est ignis amoris.

CAP. XIII.

ARGUMENTUM.

(a) Duæ ſunt iſtius capitis partes. (b) In priori varia continentur Christianæ pietatis præcepta: (c) in altera continetur hujus epiſtolæ epilogus.

(a) Partitio capitis. (b) A verſ. 1 ad 20. (c) A verſ. 20 ad cap. finem.

Verſ. 1 *Charitas fraternitatis maneat.* ἡ φιλαδελφία, id eſt charitas erga fratres; (c) fratres nimirum τοὺς ἐξ ὕδατος dictos, qui nobiſcum ex cæleſti patre per ſemen illud incorruptibile, quod eſt evangelicus ſermo, progeniti ſunt. (d) Conſiſtit autem charitas iſta tum in ipſo amoris affectu, tum in variis illius effectis.

Maneat, id eſt duret, nunquam inter vos ceſſet & deſinat. Tacite illis hanc virtutem tribuit. Nam & ſupra 6. 10 dixerat, *eos miniſtraſſe ſanctis & adhuc miniſtrare.* Propterea ergo non ſimpliciter monuiſſe videtur, ut inter eos fraterna charitas ſit, ſed ut maneat, id eſt porro ſit.

Verſ. 2. *Hoſpitalitatem nolite oblivisci.* Secundum præceptum de hoſpitalitate. (e) Hoſpitalitas in eo conſiſtit, ut advenas & hoſpites in ædes noſtras recipiamus, illiſque, omnem humanitatem exhibeamus. Quemadmodum autem erga omnes advenas hoſpitalitas eſt exercenda, ſic in primis erga Chriſtianos, præſertim ſi religionis cauſa ſint extorres. Ad hoſpitalitatem referri poteſt humanitas erga pauperes, qua eos in ædes noſtras invitare, & convivas adhibere ſolemus.

Nolite oblivisci, vel *ne obliviſcamini*, id eſt ne eam negligite. Quorum enim obliviſcimur, ea etiam negligimus, ſeu ut & alibi diximus, non curamus. Hujus contrarium videbimus in ſequenti præcepto.

Per hanc enim. Commendat hoſpitalitatem, quod per eam factum fuerit, ut quidam ignari angelos hoſpitio exceperint. Reſpicit ad hiſtoriam Abrahami, & Lothi, quorum uterque cum eſſet mire hoſpitalis, & advenis in ædes ſuas recipiendis ac deducendis intentus, incidit, rei ignarus, in angelos a Deo miſſos, humana ſpecie obverſantes, eoſque in ædes ſuas deduxit.

Ignorarunt quidam, ἔλαθόν τινες. *angelis hoſpitio receptis.* Hoſpitalitate Abrahami & Lothi factum eſt, ut exciperent angelos, ignari angelos eſſe, tum cum illos exciperent. Si enim illis conſtitiſſet angelos eſſe, ſane haud mirum fuiſſet, ſi eos in ædes ſuas vel tabernaculum invitaſſent, potuiſſetque id ab illis fieri, etiamſi cæteroqui hoſpitales non eſſent. Quis enim adeo inhoſpitalis eſt, qui, ſi putet efficere ſe poſſe, ut angeli ad ſe divertant, invitare illos cunctetur? Quanquam ne hoſpitalitas quidem hæc eſſet ulla. Sciret enim is qui invitat, nullis eos humanitatis officiis, nullo hoſpitio revera indigere. (f) Ex his autem D. autoris verbis perſpicuum eſt, quam fruſtra ſint, qui tres illos viros ab Abrahamo viſos & invitatos perſonas S. Trinitatis fuiſſe putant, & ex eo, quod tres viderit, unum autem adoraverit, colligunt, quod eos unum eſſe Deum crediderit. Non vident iſti, quam fallaci tantis in rebus conjectura nitantur. Nam & D. autor angelos illos fuiſſe aperte ſignificat, non tres divinitatis perſonas; quæ ſi fuiſſent, longe profecto majore laudis præconio hoſpitalitatem commendare potuiſſet, & virtutis iſtius beneficio, pro angelis, ipſas divinitatis perſonas hoſpitio exceptas fuiſſe dicere. Et quærere ex illis libet, quid cenſeant, conſtiteritne Abrahamo, tum cum tres vidit & unum adoravit ad ſeque invitavit, rem ſibi cum perſonis S. Trinitatis eſſe, an ſecus? Si prius dicant, iterum ex iis quæremus, cur cum illis tanquam cum hominibus Abrahamus agit? cur cibos parari & apponi curat, cæteraque quæ hominibus ſolent, humanitatis officia illis exhibet? an adeo rerum ignarus erat, ut neſciret Deum talibus haud indigere? cur vero dicit autor eum inſcium hoſpitio excepiſſe angelos? quid enim hoc aliud eſt, quam eum homines illos eſſe credidiſſe? an qui ne cum angelis quidem rem ſibi eſſe tum putavit, cum ipſis divinitatis perſonis ſeſe agere credidit? ſi vero, quod rei eſt, fateantur, docetque autor, Abrahamum non alios quam homines ſeſe conſpicere & invitare cenſuiſſe, qua ratione, quæſo, ex eo quod tres videns unum adoraverit, colligunt quod eos unum Deum tribus diſtinctum perſonis eſſe crediderit? an ergo id credidit, quod ne ſuſpicatus quidem eſt? Cur ergo, inquies, unum adoravit, cum tres videret? Ideo proculdubio, quod unus ex illis ita ſe gereret, ut reliquis major ac dignior videretur, interque eos emineret. Et ſane unus tantum illorum, Jehova appellatur, & a reliquis duobus aperte diſtinguitur. Conf. Gen. 18. 17 & deinceps, & verſum ultimum cum ℣ſ. 1 ſequentis capitis. Ut hoc ipſum argumento ſit, ex hoc uno communis eſſentiæ inter illos unitatem colligi non poſſe. Nam ſi unus ille pro perſona divina ſe geſſit, cur ſolus & ab Abrahamo adoratur, & a ſcriptura Jehova appellatur? an reliquæ perſonæ eodem & honore & nomine dignæ non erant? Si vero pro divina communique eſſentia, ubi erit tertia divinitatis perſona? ergone eſſentiam adoravit Abrahamus, perſonas vero divinas neglexit? an unus pro eſſentia & pro perſona ſimul ſe geſſit? at cur non & cæteri, ſi omnibus æque communis eſt divina eſſentia. (g) Euſebius lib. 1, contendit unum illum fuiſſe Dei filium, propterea quod poſtea agnitus ab Abrahamo dominus ac Deus vocetur. Nam ipſum Deum ſummum hunc fuiſſe non vult, in quem ſcilicet talis mutatio, & alienæ ſpeciei ſuſceptio, inque ea obverſatio non cadat: (h) (Neque enim, ut hoc obiter inſeramus, putandum eſt, patrum illorum, qui ante vel circa Niceni concilii tempora vixerunt, totiuſque illius in commune eccleſię eam fuiſſe de Deo ſententiam, ut crederent filium eſſe illum unum ſummum Deum, qui pater eſt: longe illis alia mens fuit, qui ſi nunc prodirent, publico orbis concilio non minus damnarentur, quam tum alios ipſi condemnarunt:) ex altera vero parte videns illi nomen domini ac Dei tribui, exiſtimavit, hunc illum alium eſſe non poſſe, quam Dei filium; patri quippe, ut illi viſum eſt, conſubſtantialem, proinde & paterni divinique nominis conſortem. Fœcundus eſt error, & cum ſemel a veritatis tramite declinaveris, nullus errandi finis eſt. Atqui vel ex hoc ipſo D. autoris loco cognoſcere potuit, angelum hunc revera fuiſſe. Cur ergo, inquies, Jehovæ nomine ipſius Dei proprio appellatur? Ideo nempe, quod pro ipſo Deo & Jehova, ipſius juſſu ac voluntate, ſeſe gereret Exod. 3 & 19. Actor. 7. Heb. 2. 2. Gal. 3. Talis, ut ſupra cap. 12. 25 vidimus, fuit & angelus ille,

(c) Christiani, fratres. (d) Charitas. (e) Hoſpitalitas. (f) Tres viri ab Abrahamo viſi.

(g) Euſebii ſententia. (h) Antiquorum patrum de filio Dei ſententia.

qui Mo-

qui Mosi in rubo, & qui deinde in Sina monte tanta cum majestate apparuit; quos angelos fuisse ex scriptura apparet, quamvis pro ipso Deo & Jehova sese gesserint: quibus propterea nomen ipsius Dei tributum fuisse mirum non est. Angelos autem pro ipso Jehova, illo jubente ac imperante sese gerere illiusque nomen usurpare, quid absurdi est? imo qui fieri aliter potest? an vero id jubere & velle Deus non potest, quo tanto, major ipsis apud homines, ad quos mittuntur, concilietur autoritas, tantoque certius hominibus constet, rem sibi in illis vel per illos cum ipso Deo esse?

Vers. 3. *Mementote vinctorum.* Meminisse alicujus, hoc loco, est illius habere curam. (a) Quorum enim curam habemus, eorum oblivisci non solemus. *Vinctorum*, nempe Christi & euangelii causa. *Tanquam simul vincti.* Ostendit, quam sollicite eorum meminisse debeamus, ita nempe, ut nos in eodem cum illis statu & conditione versari putemus, proinde, sumpta eorum persona, quidquid nobis a fratribus sociisque nostris fieri vellemus, id ipsum illis præstemus.

Et laborantium. Τῶν κακουχουμένων. Generale nomen est, & ad omnia afflictionum genera extendi potest, inprimis autem ægrotos.

Tanquam & ipsi in corpore morantes. Ὄντες ἐν σώματι. Id est, quemadmodum convenit illis, qui & ipsi corpore infirmo, morbis ac doloribus obnoxio, sunt circumdati. Homines enim cum simus, humani nihil a nobis alienum esse cogitare, ideoque aliorum in malis ac miseriis affici miseratione, & opem illis, quantum possumus, ferre debemus.

Vers. 4. *Honorabile connubium in omnibus & torus immaculatus.* Quintum præceptum ad vitandas libidines impuraque vitia spectans. (b) Oratio D. autoris est elliptica, potestque in illa subaudiri vel *est*, vel *sit*. Videtur tamen potius subaudiendum esse *sit*, ut quemadmodum alia dicta, ita & hoc per modum præcepti sit elatum: quod & sequenti versu, ubi eadem est ellipsis, fieri debet. (c) Si subaudiatur *est*, sensus erit: conjugium esse in omnibus seu inter omnis generis atque ordinis homines, rem honestam, & hoc solum cubile esse impollutum, ita ut possit quisque salva pietate & honestate in matrimonio vivere; contra quam in scortatione & adulterio contingit. Si subaudias *sit*, præcipietur, ut matrimonium honestum sit in omnibus, sive rebus sive personis. Si voces *in omnibus*, ad res referas, sensus erit, ut matrimonium omni ex parte honeste colatur, hoc est ut torus ille, quemadmodum statim additur, sit impollutus, nulla vaga libidine aut impuritate inquinatus. Si ad personas, sensus erit; ut conjugium inter omnes seu apud omnes in honore ac pretio habeatur, ita ut nemo spreto ac contempto matrimonio alia cubilia sectari audeat, sive devinctus sit matrimonii legibus, sive solutus: quasi dicat, omnes conjugii rationem habeant, remque sacram ac minime polluendam cogitent; secus qui faciat, & illicitum torum sectetur, aut matrimonialem lectum polluat, ei gravissimam pœnam interminatur D. autor.

Fornicatores enim, (in Græco pro *enim*, est *autem*) *& adulteros judicabit Deus.* Matrimonio honesto & toro impolluto opponit scortationem & adulterium, tanquam torum pollutum atque impurum. (d) De cælibatu hic nihil præcipit, quia etsi castus cælibatus purior ac sanctior est conjugio, nemini tamen omnino præcipitur, ejusve servandi necessitas in sacris literis imponitur, sed iis tantum, qui se continere possunt, suadetur a Christo Matth. 19. 11, 12, sed apertius a Paulo 1 Cor. 7. 8, 26 & deinceps usque ad finem capitis. Media igitur hic via incedendum est. Et sicut matrimonium in censum scortationum & impuritatum detrudendum non est, quod olim fecisse quosdam legimus, qui matrimonium nil aliud, quam licitam quandam scortationem esse dixerunt: sic vicissim casto cælibatui æquari non debet, quippe qui majorem puritatem continet, quam matrimonium. Verum ut diximus, a nemine exigendus est, ne, dum summam puritatem affectamus, in flagitia & impuritatem aut ipsi incidamus, aut alios, qui vel ad cælibatus laudem, vel ad alia bona ac munera, cælibatus necessitate septa, aspirant, præcipitemus. Quicquid honestum est & impollutum, quale matrimonium esse testatur autor, id cuivis, præsertim si gravis sit causa, qualis hic est, ne scilicet ad scortationes & adulteria aliasque impuritates occasio detur, concedi omnino debet. Et qui matrimonio arcent eos etiam qui uruntur, ut loquitur apostolus, perinde faciunt, atque si quis, quamvis morbum prohibere non possit, nihilominus remedio uti prohibeat, quid aliud hinc sequetur, quam deterior ægrotatio? Matrimonium enim ustionis libidinisque est remedium; quod dum illis, qui uruntur, negatur, fit, ut tandem multo pejus ægrotent, & impuris illicitisque voluptatibus indulgeant. Adde, quod multum de cælibatus dignitate decedat, si voluntarius esse desinat, & lege aliquo in statu fiat, non libera voluntate. Sed ut ad verba D. autoris redeamus, scortatio est inter eos, qui a vinculo matrimonii ex utraque parte sunt liberi. Adulterium committitur ab iis, quorum vel uterque, vel saltem alteruter conjugii lege adstrictus est. Olim sub veteri fœdere, cum maritis liceret pluribus uxoribus copulari, adulterium non erat, cum fœmina matrimonio soluta misceri; sed tantum scortatio. (f) At sub novo fœdere, postquam illa maritorum licentia lege Christi circumscripta est, & intra unius tantum uxoris consuetudinem stare jussa, tam committitur adulterium ex parte viri, quam ex parte uxoris: quod facile apparet ex verbis Christi Matth. 19. 9, quibus dicitur, eum, qui una uxore extra scortationis causam repudiata duxerit aliam, adulterium committere, quod sane non fit, ob ipsum matrimonii vinculum, (id enim per se ad tollendam potius turpitudinem pertineret, quam ad augendam) sed simpliciter, quod uxorem habens, cum altera consuescere ausus fuerit, siquidem prior, ipso jure, non desierit esse illius uxor.

Judicabit Deus, id est, puniet, quare qui pœnam vult effugere, abstineat. (g) Ipsum Deum impuris hominibus judicem constituit, ut cogitent, se quamvis talia scelera occulte patrent, sæpeque hominum oculos & judicia effugiant, ultrices Dei manus evasuros non esse, frustraque caute, si caste non vivant, agere. Deus enim impuritatem severissime persequitur, in iis præsertim, quos Christi notitia imbutos, a profanis & impuris hominibus sejunxit, sibique sacratos esse voluit.

Vers. 5. *Sint mores sine avaritia.* Ἀφιλάργυρος ὁ τρόπος. *Amore pecuniæ vacuus mos.* (h) Solent ista vitia impuritatis & avaritiæ alibi etiam conjungi, ut

(a) *Vinctorum meminisse.* (b) *Autoris oratio elliptica.* (c) *Conjugium.* (d) *De cælibatu.*

(e) *Adulterii ratio sub novo fœdere.* (f) *Deus ipse impurorum hominum judex.* (g) *Impuritas & avaritia conjungi solent.*

Epheſ. 5. 3, 5. Coloſſ. 3. 5. 1 Theſſ. 4. 5, 6, etiam apud prophetas, utpote vitia & graviſſima & pervulgata, & Chriſtianis quam maxime fugienda. Τρόπος vel ſignificat *morem*: quanquam non dicatur uſitate τρόπος in ſingulari pro *more*, ſed τρόποι in plurali; & frequentius voce ἤθη, mores ſeu conſuetæ cujuſque actiones ſignificantur: vel τρόπος ſignificat modum & rationem parandi victus ac facultatum. Utrumque convenit, & eodem recidit. Nam & mores noſtri, & modus ac ratio parandi victus opumque, omni avaritia & amore pecuniæ vacare debet. (*a*) Eſt autem avaritia diteſcendi cupiditas ac ſtudium, Paulo teſte 1 Tim. 6. 9, 10. Quod enim ℣ſ. 9 diteſcendi voluntatem ſeu cupiditatem dixerat, ſeq. ℣ſ. 10 φιλαργυρίαν ſeu avaritiam vocat.

Avaritiæ opponit D. autor rebus præſentibus contentum eſſe, cum ſubjicit: *contenti præſentibus*. Idem & Paulus dicto loco facit, ἀρκούμενοι, diteſcendi voluntati & avaritiæ opponens. Ille autem præſentibus eſt contentus, qui iis quas habet, quamvis exiguis, facultatibus, ita acquieſcit, ut querulus non ſit, utque de futuro non ſit ſolicitus, nec anxius, etiamſi videat ſibi de victu & amictu nondum in futurum proſpectum eſſe, quippe qui Deo plane confidat, ab eoque in rebus dubiis opem & auxilium conſtanter ſperet. Cum tali vero animo non pugnat plura, ſi pauper ſis, appetere & quærere, dummodo moderate appetas & quæras, & ſive plura acquiras, ſive non acquiras, ſemper æquabili ſis animo, cumque Tobia filium alloquente dicas: *Noli timere, pauperem quidem vitam gerimus, ſed multa bona habebimus, ſi timuerimus Deum, & receſſerimus ab omni peccato, & fecerimus bene* Tob. 4. ℣ſ. 21. Hoc vero non fiet, ſi Deo diffiſus, anxia & irrequieta ſolicitudine rei quærendæ incumbas totumque te tradas; ſi cultum divinum, ſi ſalutis ſeriam diligentemque curam, ſi in pauperes & egenos facultatibus tuis reſpondentem beneficentiam, juſtitiam, aliaque pietatis munera & officia, negligas. Atque hoc eſt quod Paulus dicit ἀρκούμενοι definiens: *habentes victum & indumentum, his contenti erimus*. Plura pius nec recuſat, nec nimium requirit. Vide Phil. 4. 11, 12. Itaque iſti virtuti recte convenit cum labore, induſtria, parſimonia, quibus etiam, ſi ita res ferat, ex egeſtate emergere poſſimus, adhibito tantum modo convenientique menſura.

Cauſam deinde adjungit D. autor, cur præſenti, quamvis exigua, ſorte debeamus eſſe contenti, cur nequaquam queruli, anxii & de futuro ſoliciti. *Ipſe enim dixit, non te deſeram, neque derelinquam.* Maxima ſane cauſa. Cur enim ſoliciti ſimus, cum tantum patronum ac protectorem habeamus?

Ipſe dixit. In pronomine *ipſe*, eſt emphaſis quædam, ſimilis illi, αὐτὸς ἔφα Ipſe qui ſummus eſt Deus, & rerum omnium autor & conſervator. Unde apparet, quam firmum quamque certum ſit illius in adverſis præſidium.

Non te deſeram, neque te derelinquam. In ſecundo membro eſt fortis admodum in Græco textu negatio, οὐδ' οὐ μή σε ἐγκαταλίπω. Triplicem hic habemus negationem, ut tanto magis conſtet, nunquam futurum, ut nos Deus derelinquat. Verba ſunt Dei, quibus Joſuam Iſraëlitarum ducem olim affatus eſt cap. 1. ℣ſ. 5, 6, 7, 8, 9. quæ ſibi quiſque Chriſtianorum majore quam olim Joſua, vinculo Deo conjunctus, merito applicare poteſt: præſertim cum etiam Joſuæ promiſſum his verbis auxilium & opitulatio ad populi Iſraëlitici ſalutem atque commodum unice referretur.

Verſ. 6. *Ita ut confidenter dicamus.* Ὥστε θαῤῥοῦντας ἡμᾶς λέγειν, per infinitivum. Ideoque verti poteſt, & *dicamus*, & *dicere poſſimus*, vel etiam *debeamus*. (*b*) Exprimit effectum, quem in nobis parere debeat, vel etiam pariat Dei ipſius de nobis ope & auxilio haud unquam deſtituendis promiſſio: qui quidem effectus eſt anxietati, & de futuro ſolicitudini oppoſitus. (*c*) Hic autem duplex eſt, propior & remotior. Ille eſt animi certa fiducia & perſuaſio de divino auxilio; hic eſt oris confeſſio, & veluti gloriatio, *Deum nobis ſemper præſidio futurum*;

quam ſtatim exprimit verbis ex Pſalmo 117. 6 depromptis: *dominus mihi adjutor, non timebo quid faciat mihi homo.* Talia verba adducit D. autor, quibus non ſolum oſtenditur, Deum nobis in egeſtate, ſed etiam in periculis adfuturum. Sæpe enim magis pericula quam inopiam & egeſtatem metuimus, opeſque congerimus, non ſolum ut adverſus paupertatem, ſed etiam ut adverſus homines & pericula tuti ſimus. (*d*) In Deo igitur nobis ſitæ ſint opes, qui efficiet, ne vel egeſtate vel periculis opprimamur: niſi forſan ipſe velit noſtram fidem fame, ſiti, nuditate, rerum omnium inopia, periculis, carcere, cruciatu, morte denique atroci explorari & exerceri. Sed tum ne divitiæ quidem ullæ nobis profuerint: imo multum obeſſe poſſint, facileque efficere, ut earum amore capti, Chriſtum promto animo per aſpera & confragoſa ducentem ſequi nolimus. Paupertas Chriſtianos expeditos facit, divitiæ onerant.

Homo. Opponit hominem domino, ut vel ex hac oppoſitione appareat, quam firmum ſit in domino adverſus homines præſidium; & quam merito metuere non debeat homines, qui Deum protectorem habet. Quantus enim eſt dominus! quid vero eſt homuncio?

Verſ. 7. *Mementote præpoſitorum*, vel *ductorum veſtrorum*. (*e*) Septimum præceptum, quo Hebræi ad imitandos ſuos in Chriſtiana religione duces excitantur. (*f*) Duces iſti ſunt qui illis & doctrina, & vita Chriſtiana præiverunt, ſeu ut ipſe autor eos deſcribit:

Qui vobis locuti ſunt verbum Dei. Euangelicum nimirum: quales fuerunt, & qui primi illis euangelium annunciarunt; inter quos fuerunt proculdubio etiam apoſtoli quidam, & qui primis proxime ſucceſſerunt. Horum meminiſſe illos vult.

(*g*) Sed qua ratione? *quorum*, inquit, *intuentes exitum converſationis, imitamini fidem.* Proponite vobis ante oculos & eorum converſationem, id eſt vitam & mores cum doctrina, quam tradiderunt, conjunctos, & quem exitum eorum illa converſatio fuerit ſortita: quam non ſolum ad extremum uſque & in diſciplina, quam tradebant, & in vitæ ſanctitate, qua prælucebant, conſtantes fuerint; ſed plerique etiam acerba morte ſanctiſſimæ ſuæ religionis veritatem obſignarint. Hoc igitur expendentes imitamini ipſorum fidem, hoc eſt, & eidem diſciplinæ adhærete, cui adhæſerunt illi; & tam firmiter tamque conſtanter, ut illi; nempe ut eam profeſſi, non ſolum illius efficacia a vitiis omnibus purgati, ſancte coram Deo vivatis: ſed

(*a*) *Avaritia quid?*

(*b*) *Effectus promiſſionis divinæ.* (*c*) *Duplex* (*d*) *In Deo noſtræ opes eſſe debent.* (*e*) *Septimum hujus capitis præceptum.* (*f*) *Chriſtianæ religionis duces.* (*g*) *Qua ratione memoria eorum colenda.*

etiam

etiam illius causa mori non recuseris. En modum ac rationem, qua sanctorum vita functorum memoriam recolere debeamus; non sepulchra, non templa maximis sumptibus illis erigenda: non statuæ & imagines illis sacrandæ, non preces ad eos fundendæ; sed eorum & sanctissima instituta, & institutis convenientissimi mores animo perpetuo volutandi, diligenti accurataque imitatione a nobis exprimendi sunt. Nam illa quidem vel supervacua sunt & superstitiosa, vel illicita prorsus & impia: hoc vero & pium & salutare.

Vers. 8. (a) *Jesus Christus heri & hodie ipse*, vel potius, *idem* ὁ αὐτός. Quia dixerat memores illos esse debere suorum ducum, eorumque fidem imitari, qua re id includi diximus, ut eandem, quam ab iis audierant, doctrinam perpetuo recolant & retineant, ab eaque ne latum quidem unguem discedant: propterea nunc ostendit, Christi disciplinam immutabilem esse, nihil illi ullo temporum aut seculorum tractu vel addi, vel detrahi, vel in illa mutari posse.

(b) *Jesus Christus*, nempe & ratione sui muneris, & ratione suæ doctrinæ consideratus, vel si mavis, ipsa doctrina Christi per metonymiam causæ efficientis, ut alibi non semel.

Heri & hodie idem, id est præterito & præsenti tempore, idem est & sibi constans, nihilque immutatus. Quemadmodum enim vocula *hodie*, tempus præsens significatur; (c) ita voce *heri*, tempus præteritum, idque non longe præteritum, seu tempus, quod non ita pridem elapsum fuerit, quale tum fuit primum illud euangelii terris exhibiti tempus. De hac phrasi vide Gen. 31. 5. Exod. 5. 14. 1 Sam. 19. 7. Nihil immutatum est, inquit, in Christi doctrina; qualis nuper fuit, cum primum orbi tradita & promulgata est, talis etiam nunc est, & talis porro futura est in secula. Longissimus licet seculorum tractus nullam illi ad mundi finem usque mutationem afferet, non quod defuturi essent homines, qui Christi & apostolorum ejus doctrinam corrumpere & mutare conarentur, aut etiam reipsa mutarent & corrumperent; (tales enim non defuturos, vel ex hujus ipsius autoris sequentibus verbis colligitur, cum monet, ne a puritate Christi doctrinæ abduci sese variis & novis dogmatis patiantur) sed quod ipsa Christi doctrina in se considerata, & quatenus divinam veritatem continet, nulli mutationi aut innovationi sit obnoxia. (d) Uude apparet, quid sentiendum sit de illis dogmatibus, quæ post prima ecclesiæ Christianæ tempora demum sunt exorta, & nec ab apostolis ipsis unquam tradita, nec a prima illa ecclesia unquam suscepta: Illud nempe, quod apostolus ipse scriptum reliquit: *Licet nos, aut angelus de cælo euangelizet vobis, præterquam quod euangelizavimus vobis, anathema sit: sicut prædiximus & nunc rursum dico, si quis vobis euangelizaverit præter id quod accepistis, anathema sit* Gal. 1. ℣. 8, 9.

Vers. 9. *Doctrinis variis & peregrinis nolite abduci*, vel *ne circumferimini*. Octavum præceptum, quanquam in superiore etiam aliqua ratione comprehensum. (f) Hoc autem est, ne sibi persuaderi patiantur varias doctrinas & novas, quæ nec ipsis antea ab eorum in Christiana religione ductoribus traditæ fuerint; nec cum traditæ veritatis norma congruant.

Doctrinis variis. (g) Doctrinæ variæ hoc loco sunt, quæ inter se variant, & sibi invicem opponuntur, quasi dicat, nolite de rebus ad religionem pertinentibus (de his enim solis loquitur) nunc hanc, nunc illam sententiam suscipere. Hoc enim illorum est, qui nondum recte in veritatis cognitione exercitati, vel nondum satis in ea confirmati sunt.

(h) Addit, *& peregrinis*, ut hac ratione istas doctrinas dignoscere possint. Peregrinæ doctrinæ sunt doctrinæ novæ; a primis veritatis Christianæ præconibus non traditæ, nec iis, quæ traditæ ab illis sunt, consentaneæ, quas apostolicas non esse, ipse earum, ut sic loquar, vultus habitusque, quemadmodum peregrinis accidere videmus, prodit. *Ne circumferimini*. (i) metaphora a navigiis, ut videtur, sumta, quæ variis ventis & sæpe contrariis agitantur: quam similitudinem secutus etiam est Paulus Ephes. 4. 14. Circumferimur autem doctrina aliqua ceu vento, cum ei animi nostri quasi vela damus, id est, eam sequimur & amplectimur.

Optimum vel *bonum est enim gratia stabiliri cor, non escis*. Subjungit rationem specialem thesi generali. (k) Ex quo apparet, autorem in hac generali thesi præcipue respexisse ad speciales quasdam doctrinas, quibus homines isti animum gerebant valde obnoxium, quæ in Hebræis aliæ esse vix poterant, quam ex lege Mosaica petitæ. Periculum enim non erat, ne isti a Christianæ disciplinæ puritate ad alia ulla, quam ad legis instituta, deficerent. Inprimis autem movere eos poterant sacrificia & victimæ sub lege offerri solitæ, si non eadem causa, quod per illas crederent se expiationem consequi posse, quippe jam edocti Christi sanguine omnia credentium peccata sufficienter expiata esse: at saltem eo fine, ut earum epulis, & cum cæteris Judæis convictu, sacrorumque & consequenter totius reipublicæ communione frui possent, quæ res inprimis locum habere potuit in sacrificiis & victimis pacificis, quippe quæ non pro peccato, sed vel ex voto, vel voluntaria aliqua pietate offerebantur, & quæ per Christi sacrificium, quod expiatorium fuit, non exclusæ esse videri poterant. Nam ex istis quoque, nisi forte essent holocausta, pars cedebat in honorem Deo, ut sanguis & adeps, pars in usum sacerdotis, pars vero in usum eorum qui victimam dederant, qua deinde in atrio templi alii alios invitantes, & una epulantes, & sese coram domino exhilarantes vescebantur Deut. 16. 11, 14. Sacer ergo convictus iste, communionis cum reliquo populo argumentum, poterat animis eorum blandiri, & efficere, ut victimas & sacrificia legalia, si non omnia, saltem pacifica desiderarent, & moleste ferrent, sese ab illis, simulque & reipublicæ societate, tanquam indignos, arceri, doctrinæ Christi causa, præsertim puræ illius, & a legis ritibus defæcatæ: tum quod a sacris & republica arceri carni molestum sit, utroque autem frui, carni suave; tum quod sacris coram Deo vesci dapibus pietatis aliquam speciem habeat, & prodesse aliquid apud Deum videri possit. Huic ergo, in quem illis incidere pronum erat, errori, duplici ratione occurrit D. autor; simulque ostendit, quales victimas & quæ sacrificia, sive expiatoria, sive pacifica, Deo offerre debeamus, nempe spiritualia, in quibus esui nullus est locus.

Nam quo minus, ut plerisq; placet, statuamus, D. autorem hic agere de non observando ciborum discrimine,

(a) *Nexus.* (b) *Jesus Christus metonymice pro doctrina.* (c) *Heri & hodie.* (d) *Dogmata post apostolos exorta, quo loco habenda?* (f) *8 Preceptum.* (g) *Doctrina varia.*

(h) *Doctrina peregrina.* (i) *Metaphora.* (k) *Quo præcipue respexerit autor?*

tam anxie & folicite in lege instituto, illa obstant.
1 Quod D. autor avocare eos a ciborum quorundam usu videatur, non vero eum ipsis indulgere; seu non de licentia edendi, sed de abstinentia loqui: cibisque gratiam opponit, quatenus bonum est non cibis, sed gratia cor stabiliri, seu refici. At cor non reficitur cibis non comestis, sed comestis. Ciborum ergo usui, non abstinentiæ, opponitur hic gratia.

2. Quod sequens ratio vs. 30 & 31 proposita, aperte agat de victimarum esu, qui Christianis non conveniat; nec ista ratio ullo pacto ad sublatum ciborum discrimen aptari potest.

3 Quod ex his, quæ hoc loco dicit D. autor vs. 33 inferat, ut indicat particula *igitur*, debere nos per Christum spirituales victimas offerre. Ex quo colligitur, his verbis victimarum illum in lege olim traditum cultum esumque reprehensum esse. Nam illud ex hoc recte & immediate infertur; ex sublato vero ciborum discrimine non infertur.

Sed jam argumentum D. autoris expendamus. Prima ratio continetur in his, quæ jam posuimus, verbis, per occupationem. Poterant enim illi qui sacrificia & sacras illas epulas appetebant, dicere: (*a*) Bonum esse cibis stabilire cor, id est, reficere, Hebræorum phrasi, qui refectionem cordis, stabilitionem vocant. Vide Gen. 18. 5, ubi Abrahamus tres illos viros de quibus supra egimus invitat, ut pane cor suum stabiliant, id est sese reficiant. Videtur respexisse autor ad verba Mosis Deut. 12. 17, 18, qui de rerum consecratarum esu scribens: *& lætaberis*, inquit, *& reficieris coram domino*. Huic objectioni ita occurrit D. autor, ut illi majus quiddam & præstantius opponat, nempe: *Bonum esse gratia cor stabilire non escis*, quasi dicat, non illud bonum est, sed hoc vere bonum est, quemadmodum statim demonstrat.

Per *gratiam*, nempe Dei, (*b*) intelligit gratiam κατ' ἐξοχὴν, hoc est gratiam in euangelio revelatam & hominibus oblatam; quæ in eo consistit; quod Deus omnium etiam gravissimorum criminum reatum & pœnam nobis condonare velit; quod per solum Christi sacrificium & oblationem peccata nostra perfectissime expiata fuerint; quod jugum illud legis ceremonialis, in quo etiam sacrificiorum carnalium ritus continentur, cervicibus hominum demptum sit; quod non ex operum merito, sed ex fide justificandi simus, quod hoc pacto justificati vitæ sempiternæ hæreditatem adire suo tempore debeamus. Hoc est hoc, quo non corpora nostra, sed corda, id est animi nostri mirum in modum refici ac recreari possunt; & qui tantæ gratiæ suavitatem animo gustarit ac perceperit, non amplius victimarum cibos epulasque requiret. Apte autem & accommodate usus est D. autor de gratia loquens phrasi stabiliendi cordis. Cor enim, id est animus noster, qui cordis appellatione significari solet, vere non cibis, qui ad eum haud pertingunt, sed gratia demum reficitur ac stabilitur, & alacris vegetusque ad munia pietatis Christianæ obeunda efficitur.

Quæ non profuerunt ambulantibus in eis. Græca habent, ἐν οἷς οὐκ ὠφελήθησαν οἱ περιπατήσαντες. *In quibus non adjuti sunt, qui ambulaverunt*. Hic rationem reddit, cur aliquo modo negarit, cibis stabiliri cor bonum esse, quia, qui in illis ambulaverint, nullam utilitatem ex iis consecuti sint. Verba enim ἐν οἷς *in quibus*, videntur potius referenda esse ad remotius οὐκ ὠφελήθησαν, *non adjuti sunt*, aut nullam utilitatem perceperunt, ut recte sensum vetus interpres expressit. Nam alias participium περιπατήσαντες absolute esset positum, quod fieri in metaphorica ejus significatione, qualis hoc loco est, non solet. (*c*) Ambulare in cibis, cum hic, ut ostendimus, significent cibos victimarum, seu rerum consecratarum, nihil aliud est quam carnalibus illis sacrificiis operam dare, & rebus oblatis seu consecratis vesci solere, atque in eo partem divini cultus ponere. Per illos, qui in cibis istis ambulasse dicuntur, intelliguntur Judæi, antequam Christi doctrina essent collustrati.

(a) Cor stabilire Hebraica phrasi. (b) Euangelica gratia, κατ' ἐξοχὴν gratia dicitur.

Non adjuti sunt. Id est nullum verum commodum inde perceperunt. Nam quemadmodum Christus dixit de manna: *Patres vestri manducaverunt manna in deserto & mortui sunt*: sic de cibis istis victimarum rerumque Deo oblatarum merito dici potest: patres vestri ederunt cibos illos, & tamen mortui sunt. Atqui gratia divina per euangelium revelata hominibusque exhibita, animum suum reficit ac implet, hic in æternum vivet. Itaque verba οὐκ ὠφελήθησαν non simpliciter omne prorsus commodum & emolumentum excludunt; (nam profuit tamen aliquid illius temporis respectu in cibis istis ambulare, saltem ad corporis vires ad breve tempus reparandas) sed emolumentum verum, ad spiritum non ad solam carnem pertinens, durabile & æternum, non fugitivum ac momentaneum: (*d*) quo sensu etiam Christus de sua carne, carnali nimirum ratione comesta, quemadmodum discipuli ejus intelligebant, dixit: *spiritus est qui vivificat, caro non prodest quicquam* Johan. 6. 63; id est nihil facit ad vitam, nempe & spiritualem & sempiternam hominibus pariendam. Spiritus est qui homines vivificat; qui quidem, ut ex carnis Christi pro mundi vita mactati spirituali esu, & sanguinis spirituali potu, ita ex gratiæ istius divinæ, quæ Christi morte & sanguine confirmata fuit, suavissimo gustu, in animos nostros dimanat, & sic nos vivificat. Patet vero ex his D. autoris verbis, nihil ad Christianam religionem pertinere cibo aliquo vero, proinde & Christi carne & sanguine proprie vesci. Nam si Christi corpus proprie comederetur, in eoque pars religionis aliqua esset, nonne cibis illis victimarum, carnis & sanguinis Christi cibum potumque, D. autor opposuisset? Num habere nos altare, ex quo edere non liceat ne sacerdotibus quidem ipsis dixisset, si sacerdotibus quotidie oblatum in altari Christi corpus edere & sanguinem bibere fas, imo secus facere nefas esset? num solam nobis victimam laudis & bonorum operum, pro omnium animalium seu rerum, quæ in cibum verti possunt, victimis & oblationibus reliquisset? Adhuc docuit D. autor, nullam aut perexiguam causam esse, cur Christiani sacrificia illa legis & cibos victimarum requirant, & in illis aliquam divini cultus partem collocent, aut etiam ægre ferant, si a convictu illo simulque a totius reipublicæ communione, Christianæ professionis causa, arceantur: nunc porro ostendit, etiam non convenire Christianis, victimarum cibis, ut olim sub lege fiebat, vesci & indulgere. Ait ergo:

Vers. 10. *Habemus altare de quo edere non habent potestatem qui tabernaculo deserviunt*. (*e*) Hæc verba

(c) Ambulare in cibis. (d) Caro Christi carnali ratione comesta nihil prodest. (e) Autoris verba impropria & metaphorica.

ut qui-

ut quivis videt, metaphorica sunt & impropria, ex Mosaicæ disciplinæ institutis depromta, quæ sæpe non nisi per catachresin Christianæ disciplinæ accommodantur: cujus rei non pauca superius in Christi cum Leviticis sacerdotibus inprimis comparatione exempla habuimus. (*a*) Comparationis enim causa fit sæpe, ut talibus de re aliqua utamur verbis, quibus extra respectum ad comparationem nunquam uteremur. Idem hoc loco accidit. In Christiana enim religione nullum, proprie loquendo, est altare, nullum tabernaculum, cui serviamus, nullæ sunt quæ edi possint victimæ; nec spectato victimarum esu, aut ab illis abstinentia, ullum est inter Christianos tale discrimen, ac si alii sacerdotes & tabernaculi ministri essent, alii vero non essent. Itaque in talibus locutionibus non singula per se verba expendenda sunt, quid verbi causa altare, quid tabernaculum per se significet, & cui respondeat, sed phrasium integrarum sententia inquirenda. (*b*) Quocirca hæc verba nihil aliud sibi volunt, quam Christianos non aliud habere sacrificium, quam ex quo vescendi facultatem nullam habeant. Per istos enim qui tabernaculo serviunt, qui quidem sub lege soli sacerdotes & Levitæ fuerunt, omnes in universum Christiani significantur. Christiani ergo perinde sese habere dicuntur, atque si sub lege tale fuisset altare, ex quo, id est ex victimis illi impositis, & sic Deo oblatis, nemini, ne sacerdotibus quidem ipsis, aliisque Dei ac domus divinæ ministris, nedum reliquo populo, edere fuerit licitum. Si enim tale fuisset sub lege altare, quivis videt, victimarum & rerum Deo oblatarum esum nullum habiturum fuisse sub lege locum. At istud accidit in Christiana religione. Quocirca victimarum esus a Christianis hominibus exulare debet. Quomodo vero probat D. autor, ita se rem in Christiana religione habere, atque si in ea esset altare ejusmodi, ex cujus victimis nulli edere sit concessum. Hoc ita facit, cum subjicit:

Vers. 11. *Quorum enim animalium infertur sanguis pro peccato in sancta per pontificem, horum corpora cremantur extra castra.* (*c*) Concise admodum & strictim, ut sæpe solet, proponit D. autor hoc argumentum, illudque non tam explicat, quam indicat. Apparet autem manifeste, D. autorem pro concesso sumere, Christianis non esse aliud sacrificium, quam quod cum ingressu pontificis in sancta conjunctum est, seu eorum tantum animalium, quorum sanguis per pontificem in sacra infertur, corpora autem extra castra exuruntur. Nisi enim id pro concesso sumeret D. autor, non posset ex eo, quod in istis sacrificiis non licuerit carne victimarum vesci, simpliciter concludere, victimis nobis vesci non licere, seu habere nos Christianos altare, ex quo vesci non liceat. Hoc vero merito pro concesso sumere potuit, quia sacrificio isto, in quo pontifex noster in sancta est ingressus, sub novo fœdere cuncta peracta sunt, sive expiationem peccatorum spectes, sive divini favoris & gratiæ plenissimam conciliationem, ita ut nullis amplius eam ad rem animalium rerumque corporearum victimis sit opus. Nec vero est, quod quis dicat, in Christiana religione dari alia quoque sacrificia & victimas, quæ offerre debeant Christiani, ideoque sacrificio illo alia sacrificia & victimas non excludi. Sacrificium enim illud D. autor non opponit victimis quæ incorporeæ sunt prorsus & spirituales, & ex quibus nulli cibi confici possunt; quales sunt victimæ a Christianis offerendæ, nempe cor contritum & humiliatum, ut David loquitur, victimæ laudis, fructus labiorum confitentium nomini Domini, beneficentia, ut autor ipse infra habet, & reliqua pietatis opera: sed illud opponit sacrificiis, quibus res aliquæ corporeæ, & ad cibum aptæ immolantur, sic ut illis omnibus nullum amplius locum relinquat. (*d*) Concidit ergo una & sacrificium missæ, quo res corporea, quæ comedi possit, quotidie offerri dicitur.

(*e*) Sed quærat aliquis, quomodo verum sit in Christiana religione sacrificio illi, quo animalium mactatorum sanguis per pontificem inferebatur in sancta pro peccato, corpora vero exurebantur extra castra, locum esse?

(*f*) Nempe, quatenus istius sacrificii, tanquam typi & umbræ, antitypus & solidum corpus, quod est Christi pontificis nostri sacrificium, in ea locum habet: quod sacrificium, ut reliquas omnes carnales victimas, ita etiam earum esum adventu suo abolevit. Cujus rei apertum & notabile indicium fuit, quod in illius typo & umbra esui nullus esset locus, sed animalium occisorum integra corpora ignis absumeret, idque etiam extra castra ipsa. Non est autem necesse, ut ad illud solum sacrificium anniversarium, quo pontifex summus ingrediebatur in sancta sanctorum, hic respici dicamus; cum respici potuerit ad illa omnia sacrificia, quæ tam pro ipso pontifice, quam pro universo populo fiebant. Nam animalium in illis cæsorum sanguis pro peccato inferebatur a pontifice in sancta, licet non in illa intima, tamen in prima, quæ proprio nomine sancta vocabantur, capite 9. 2. (*g*) (quod in aliis privatorum sacrificiis non fiebat, in quibus cæsorum animalium sanguis, postquam eo pontifex aræ holocausti, in ostio vel introitu tabernaculi positæ, cornua imbuisset; totus ad fundum ejusdem aræ fundebatur Levit. 4. 25.) & corpora istorum animalium non minus exurebantur extra castra, quam in sacrificio illo solenni & anniversario fiebat, ut eodem Levit. 4, 5, 7, 11, 12, 16, 18 videre est.

Vers. 12. *Propter quod & Iesus, ut sanctificaret per suum sanguinem populum, extra portam passus est.* (*h*) Quia dixerat, in istis sacrificiis quæ Christi sacrificii typum umbramque gerebant, corpora extra castra flammis fuisse exusta; ob hoc etiam factum fuisse asserit, (quo scilicet tanto major inter figuram & figuratum, inter typum & antitypum, inter umbram & corpus, similitudo & conformitas appareret, quæ vel primo intuitu unum ad alterum referri argueret) ut etiam Jesus, quem animantia illa, pro salute totius populi cæsa, adumbrabant, extra portam passus fuerit. Urbs enim Hierosolyma in qua populus occupata Palæstina consedit, castris, in quibus per desertum palabundus degebat, respondet, & in locum eorum successit; ideoque hoc respectu perinde erat extra portam seu urbis muros aliquem duci, cum populus in urbe habitaret, quam extra castra, cum pro urbe castra haberet.

Et Jesus. Particula & hoc loco comparandi vim habet: quasi dicat, non tantum animalium corpora extra castra cremata sunt; sed etiam Jesus ipse extra

(*a*) *Causa.* (*b*) *Verborum autoris sententia.* (*c*) *Autor concise loquitur.*

(*d*) *Sacrificium missæ.* (*e*) *Quæstio.* (*f*) *Responsio.* (*g*) *Inter sacrificia publica & privata discrimen.* (*h*) *Nexus.*

portam passus est. *Passus est.* Nempe crucis mortem. (*) Genus positum pro specie. Mors vero Jesu non solum animalium mactationi, quæ intra castra & urbem templique ambitum fiebat, sed etiam cremationi corporum, quæ extra castra urbemque peragebatur, respondet: Illi quidem, quatenus sanguis Christi fusus; huic vero, quatenus ipse Christus extinctus fuit. Et quę in umbra & typo veluti dispersa erant, hæc in ipso corpore & antitypo in unum collecta sunt; sic ut una mors in Christo & sanguinis fusioni, & corporum cremationi respondeat.

Ut sanctificaret populum. His verbis tacite Christus comparatur, cum summo sacerdote, cujus proprium erat, non hunc & illum privatim, sed universum populum sanctificare, id est expiare: & Christi sanguis confertur sanguini animalium illorum, qui pro universo populo effundebatur. (*a*) Per sanguinem autem suum sanctificavit penitusque expiavit populum Jesus, quatenus mortis suæ cruentæ interventu in cælestia illa adyta penetravit, & coram vultu Dei pro nobis in perpetuum apparet, & interpellat, id est sua cura nos peccatorum reatu pœnaque solvit. Eandem sententiam aliis verbis extulit Paulus cum ait Gal. 3. 13: *Christum redemisse nos ab execratione, dum pro nobis factus est execratio.* Sanctum enim vel sanctificatum, execrato opponitur. Observavimus jam ante, (*b*) D. autorem, licet occasionem habeat, invitante Christi cum pontifice legali comparatione ac similitudine, de Christi in cæleste illud tabernaculum illato sanguine dicendi, istud tamen de industria defugere, & iis tantum uti verbis, ex quibus appareat, Christi quidem sanguine expiata fuisse peccata, verum non quatenus in cæleste tabernaculum illatus ac Deo oblatus sit, sed tantum quatenus fusus fuit, & Christo aditum in cælum ad seipsum illic Deo offerendum aperuit. Idem etiam hoc loco a D. autore factum est, qui superiori commate, expressa mentione facta illati pro peccato sanguinis animalium in sancta a summo pontifice, cum ad Christi sanguinem ventum est, nihil aliud de illo dicit, quam quod per eum, id est eo fuso, sanctificatus sit populus. *Per proprium sanguinem.* Non ut pontifex per alienum. Quia vero per proprium sanguinem sanctificare debuit populum, idcirco etiam ipsemet extra portam pati, & infami supplicio occidi debuit.

Vers. 13. *Exeamus igitur ad eum extra castra.* Postquam docuit D. autor, non debere Hebræos Christianam religionem amplexos, victimarum illas epulas, (*c*) quasi in iis pars aliqua divini cultus sita esset, requirere; nunc porro ex infami illo supplicio, quo Christus extra portam affectus fuit, infert, non debere eos quicquam curare, etiamsi Christi causa non tantum templis, victimis, sacris epulis, ac conviviis, sed etiam urbe, foro, civili societate a reliquis Judæis arceantur; etiamsi tanquam impii & execrandi homines publicis probris proscindantur, & a reip. Judaicæ corpore abscindantur, aut tandem etiam eodem, quo Christus ipsorum dux & caput, aut simili supplicio è medio tollantur. (*d*) Hoc vero ideo facit, quod odium Judæorum in Christianos, non staret intra sacrorum & victimarum templique prohibitionem, sed etiam eo procederet, ut a communi reipublicę & civili societate publica cum infamia arcerent eos qui religioni Christianę essent addicti.

Igitur. Τοίνυν. Quasi dicat, quandoquidem Dominus Jesus, summus noster pontifex & rex divinus extra portam ductus, & sic a reliquo hominum corpore separatus, & infami supplicio affectus fuit.

Propterea *exeamus ad eum extra castra.* Id est sponte & ultro, æquo & promto animo, exilia, opprobria, infamiam, mortem & quicquid malorum est una cum illo subeamus. Ipse versatur extra castra, extra urbem, extra portam: nonne ultro ibimus ad ipsum, ut una cum illo potius simus, quam cum impia Judæorum turba? Feliciores sumus extra castra cum Christo, quam in castris sine Christo. Ubi Christus, illic & vera felicitas est. Cur castra nominet autor, causam supra ✝. 52 indicavimus.

Improperium vel *opprobrium ejus portantes.* (*e*) Portare opprobrium Christi est, nihil eorum recusare, quæ Christo contigerunt, Christi causa. Opprobrii voce includuntur omnia mala quæ cuipiam infliguntur, quippe quæ semper cum opprobrio & infamia sint conjuncta. Opprobrium Christi est opprobrium Christi opprobrio simile, similique de causa seu pro Christo susceptum. Martyrem enim non supplicium facit, sed causa.

Vers. 14. *Non enim habemus hic manentem civitatem.* Novam annectit rationem, cur extra castra exire debeamus, id est patienter ferre, nos civitate pelli & ejici: quia scilicet hic, nempe in terris, manentem civitatem non habemus, id est (*f*) civitatem quæ durabilis sit, cui neque nos, nec illa nobis possit eripi. Omnes quas in terris incolimus urbes, tantum ad tempus incolimus. Cur igitur Christi causa civitatem amittere recusemus, quam alioqui omnino idque brevi amissuri sumus? vel etiam docet autor, Christianos, qua Christiani sint, nullius civitatis in terris stabili propriaque possessione gaudere, semper illis hoc nomine exilia, expulsiones, aliaque id generis mala impendere. (*g*) Hoc ideo jure monere potuit autor, ut Christianos, quis eorum sit in terris status, quæ conditio, doceret, præsertim Hebræos, qui poterant cogitare, se ex Abrahami stirpe oriundos pleno Hierosolymitanæ urbis non minus quam cæteros suæ gentis jure gaudere, proinde ægerrime ferre, quod hæreditate sua excluderentur. Itaque ostendit, aliam Christianos habere hæreditatem, alterius cujusdam multo præstantioris civitatis jure gaudere.

Sed futuram inquirimus. (*h*) Hæc est illa civitas manens, cujus possessione nullis unquam seculis exturbabimur: hujus civitatis jure gaudemus. Quam diu autem in terris vivimus, similes sumus peregrinantibus, & in patriam tendentibus. Futuram autem civitatem hanc vocat, quia nobis futura est. Nam Deo, Christo, angelis jam præsens est. Verbum *inquirimus*, licet effectum ipsum significet, tamen non tam de effectu ipso, quam de efficacia Christianæ religionis officioque nostro accipi debet. Inquirimus nempe, si vim & ductum Christianæ religionis sequimur. Ea est Christianorum conditio, (*i*) illud officium, ut futuram civitatem inquirant, id est omni ad eam cura cogitationeque conversa id agant, ut in illam perveniant.

Vers. 15. *Per ipsum ergo offeramus hostiam laudis.* (*k*) Novum subjungit præceptum, sed ex superioribus

(*) *Genus pro specie.* (*a*) *Christus populum sua morte sanctificavit.* (*b*) *D. autoris consuetudo.* (*c*) *Adhortatio autoris.* (*d*) *Odium Judæorum in Christianos.*

(*e*) *Christi opprobrium portare.* (*f*) *Civitas manens.* (*g*) *Christianorum in terris conditio.* (*h*) *Christianorum civitas.* (*i*) *Christianorum officium.* (*k*) *Novum præceptum.*

fluens

fluens & dependens, quemadmodum particula illativa *ergo* ostendit. Fluit autem non ex proxime dictis, sed tum ex principali thesi, tum ex eo quod in ejus argumento dictum est. Principalis thesis est, doctrinam Jesu Christi immutabilem esse, qualis ab initio fuerit, talem & seculis fore omnibus. In argumento vero illius, Christus cum summo pontifice collatus suo sanguine populum sanctificare dicitur. Hinc vero, quod Christi doctrina semper sit eadem & uniformis, nec ulli mutationi obnoxia, quodque Christus summus sit noster pontifex, qui universum suo sanguine sanctificavit populum, merito infertur, ut per ipsum victimas offeramus Deo. Nam & populus olim universus & quisquis è populo per sacerdotem victimas offerebat Deo: universus quidem populus, nonnisi per summum; quisque autem ex populo etiam per inferioris ordinis sacerdotes, qui omnes una cum summo pontifice, quatenus per eos victimę ab aliis offerendæ erant, uni Christo respondent. Solus Christus hactenus est instar omnium. Nam quamvis & in Christiana religione præter summum pontificem Christum sint & alii sacerdotes, nempe Christiani omnes, tamen Christo collati pro vulgo haberi debent. (a) Per Christum autem victimas offerre, est tales offerre victimas quæ ab ipso veluti Christo consecrantur ac præparantur, Deoque gratæ & acceptæ redduntur, quod fit, cum eas tanquam Christi discipuli atque cultores, fide in ipso & per ipsum in Deo collocata, ex ipsius præscripto atque præcepto offerimus, quod enim hac ratione offertur, id veluti per ipsius Christi manum offertur.

Quia vero victimæ illæ carnales abrogatæ sunt, propterea (b) *hostiam laudis*, ut addit autor, offerre debemus, quæ in locum omnium illarum victimarum, quæ ab unoquoque peculiariter offerebantur, successit. (c) Hostia vel victima laudis, per genitivum speciei, est ipsa laus seu laudatio & celebratio divini nominis, vel etiam gratiarum actio. Licet autem preces nostræ quas ad Deum fundimus, vix aliquando, saltem præcipuæ ac principaliter victimæ nominentur, sed potius cum incensis & suffitu comparentur, quippe quæ ardenti animo fundi debeant: nihil tamen prohibet, quo minus eas in his victimis laudis includamus, quandoquidem & cum divini nominis laudibus atque gratiarum actione conjunctæ esse soleant; & hoc ipsum, quod Dei auxilium in tebus omnibus implores, non postremam divini nominis laudem ac celebrationem contineat. *Semper*, indesinenter, assidue, ita ut nulla vitæ nostræ pars hac oblatione vacet. Istę enim victimę ita sunt comparatæ, ut assidue offerri possint. *Deo.* Idem est Deus, cui per Christum spirituales istę victimę assidue offerri debent, & qui sub veteri fœdere colebatur: modus tantum & ratio ipsum colendi mutata est.

Idest, *fructum labiorum.* Adhuc magis laudis istam victimam declarat; nempe quod sit fructus non agri aut pecoris, ut sub lege, sed labiorum; fructus qui in labiis nostris nascatur tanquam frondibus, quarum radices sint intimi cordis recessus: ut in fructibus arborum fieri videmus, qui in frondibus quidem nascuntur & pendent, cæterum ex imis arborum radicibus originem ducunt. Quis sit autem iste (d) labiorum fructus, statim descriptione labiorum ostendit, cum addit: *Confitentium nomini ejus.* (e) Confiteri Deo Hebraica phrasi ut notum est, Deum laudare, celebrare, Deoque gratias agere significat.

Vers. 16. (f) *Beneficentiæ autem.* Beneficentiam erga egenos victimis istis spiritualibus annumerat, ut (g) alludat ad morem sub lege observatum. In victimarum enim pacificarum, quas vocant, oblationibus, quibus potissimum spirituales nostræ victimę respondent, solebant, ad earum epulas pauperes & inprimis Levitæ, qui in templo ministrabant, invitari, & hoc pacto beneficentia erga tenuiores exerceri. Hanc in Christi religione cessare non vult D. autor, quamvis pecudum aliarumque rerum oblationes illæ cessaverint.

Et communionis, seu *communicationis*, cum scilicet nostras proptias facultates cum aliis, quoties opus est, communicamus.

Ne obliviscamini. Etiamsi victimarum carnalium oblationes cessarint, & occasio quædam beneficentiæ vobis præcisa esse videatur: tamen vos ita vestras spirituales victimas offerte, ut perpetuo sitis memores beneficentiæ, cujus occasiones idoneæ nunquam desunt.

Talibus enim hostiis delectatur Deus. Ratio superioris præcepti. Referri autem hoc debet tum ad victimam laudis, tum ad victimam beneficentiæ. Nam etiam sub lege utraque hæc victima Deo semper magis placuit quam boum pecudumque sacrificia. *Nunquid manducabo carnes taurorum*, inquit Deus, Psal. 50. 13, 14, 15, *aut sanguinem hircorum potabo? Immola Deo sacrificium laudis, & redde altissimo vota tua.* Alibi vero: *Misericordiam*, inquit, *volo*, *non sacrificium.* Mavult Deus res sibi olim oblatas, homini, qui illis indigeat, impendi, quam sibi, qui non indiget; & ideo illarum jure cessit, ut illud totum in homines egenos transscriberet.

Vers. 17. *Obedite præpositis*, vel *ducibus vestris.* (h) Ultimum præceptum, quod quidem generale sit. (i) Per *duces*, ἡγουμένοις, intelliguntur ecclesiæ rectores, seniores, episcopi: qui duces vocantur, quia ecclesiam regunt ac gubernant, quod fit tum doctrina, monitis & consiliis, tum ecclesiasticis censuris, tum denique vitæ exemplo.

Et subjacete eis, καὶ ὑπείκετε. *Cedite*, *obsecundate.* Quamvis id non raro molestum sit, quod ab illis exigitur. Hoc vero præceptum non ad alia referri debet, quam quæ divinis legibus ab ecclesiarum rectoribus imperantur conformia.

Ipsi enim pervigilant, vel *excubant pro animabus vestris.* (k) Causam hujus præcepti subjungit ab ipsorum officio ductam; quod est pro animabus eorum qui ipsis commissi sunt, diligentem curam gerere. Qui enim in excubiis sunt, eorum pro quibus excubant, diligentem curam gerunt, ne periculum aliquod illos opprimat. Et alii quidem custodes pro corporibus excubant, sed isti pro animabus, ne cujusquam anima pereat, seu ne quisquam animarum illa vera sempiternaque salute excidat. Unde apparet, quantopere ducibus istis obsequendum sit, quorum omnis cura ad animas nostras referatur, quorumque monita & præcepta non alio quam proprio animarum nostrarum periculo & exitio spernere possimus.

(a) *Per Christum victimas offerre.* (b) *Hostia laudis* (c) *Genitivus speciei.* (d) *Labiorum fructus.* (e) *Confiteri Deo,*

(f) *Præceptum beneficentiæ*, (g) *Allusio.* (h) *Ultimum generale preceptum.* (i) *Duces ecclesiarum* (k) *Causa precepti.*

Quasi, vel *tanquam rationem reddituri*. Ostendit, cur illi pro animabus eorum quorum duces a Deo sunt constituti excubare, summamque eorum curam gerere debeant: quia nimirum rationem sint reddituri; nempe Deo & Christo, qui eorum curæ oviculas suas commisit, ita ut si quæpiam eorum culpa aut negligentia perierit, id illis gravi pœna luendum sit. Huc pertinent illa Dei apud Ezechielem verba Ezech. 33. 7, 8, 9. *Et tu fili hominis speculatorem dedi te domui Israel: audiens ergo ex ore meo sermonem, annunciabis eis ex me: si me dicente ad impium: Impie, morte morieris, non fueris locutus, ut se custodiat impius a via sua, ipse impius in iniquitate sua morietur, sanguinem autem ejus de manu tua requiram. Si autem annunciante te ad impium non fuerit conversus a via sua, ipse in iniquitate sua morietur: porro tu animam tuam liberasti.* Hoc ergo tantum tamque periculosum ipsis ductoribus nostris, quod gerunt officium, omnino meretur & postulat, ut illis dicto audientes simus, nec ægre feramus, si, ut non solum nostræ, sed suæ etiam saluti consulant, animo nostro obsequi blandirique nolint.

Urget adhuc autor: *ut cum gaudio hoc faciant, & non gementes*, vel *suspirantes*. Quasi dicat, sane meretur hoc officium vobis adeo salutare, ipsis adeo periculosum, ut gaudio, non dolori illis officio suo fungentibus sitis. Gaudio illis sumus, quoties nos morigeros & obsequentes præceptis monitisque ipsorum præbemus, dolori vero, quoties refractarios & contumaces. *Suspirantes*. Mœrentes & tristitia affecti. Suspiria enim tristis animi effecta sunt & indicia. Huc pertinent illa Pauli 2 Cor. 2. 3 verba: *Hoc ipsum vobis scripsi, ne veniens dolorem habeam, a quibus oportebat me gaudere.* Et cap. 12. vers. ult. *Metuo, ne iterum venientem me humiliet Deus meus apud vos, & lugeam multos eorum, qui peccarunt, & pœnitentiam non egerunt.* Pergit autor: *Hoc enim non expedit vobis.* (a) Per μείωσιν quandam istud dicitur. Non enim tantum inutile hoc est auditoribus, sed etiam valde noxium. Nam Deus vindicaturus est graviter in eos vel ob hoc ipsum, quod tam male de suis ducibus mereantur, iisque pro tam pia tamque solicita salutis suæ cura dolorem & ægritudinem reponant.

Vers. 18. *Orate pro nobis.* (b) Præceptum vel monitum speciale. Loquitur autem de se in numero plurali, (c) quemadmodum apparet ex sequenti commate, in quo exprimens quid orare debeant, de re loquitur ad se solum pertinente.

Confidimus enim quia bonam conscientiam habemus. Causam istius moniti subjungit, nempe quod indignus non sit, cui hoc officium præstetur. (d) Modeste autem admodum & prudenter de seipso loquitur, ut invidiam omnem declinet. Nam primum non simpliciter dicit, habemus bonam conscientiam; sed confidimus nos bonam conscientiam habere: ita credimus, ita de nobis persuasum habemus, quod nonnisi improprie dici potuit, cum bona conscientia, si proprie loquamur, in persuasione quadam sita sit. Itaque bona conscientia sumitur hoc loco, pro bonæ conscientiæ causa, id est pro vita omni crimine vacua: quasi dicat, credo me ita agere, ita vivere, ut factis meis conscientia merito possit acquiescere. Deinde in numero plurali loqui maluit, & per communicationem quandam sese veluti turbæ immiscere.

In omnibus bene volentes conversari. Causam addit cur confidat se habere bonam conscientiam, nempe quia velit in omnibus bene honesteque versari. Non dicit se honeste versari in omnibus, sed se velle, quod multo modestius est. Cæterum voluntas ista non de solo animi proposito & consilio accipienda est, sed de studio, conatu, labore, seu de voluntate perpetuo durante & efficaci. Sic & Paulus Actor. 24. 16: *In hoc*, inquit, *laboro ipse, ut conscientiam sine offensione habeam coram Deo & hominibus semper.* (e) Atque hoc est καλῶς, qua voce utitur hic autor, bene seu honeste, in omnibus nempe rebus actionibusque versaris cum scilicet ita te geris, ut nullam justam reprehensionem, neque coram Deo, neque coram hominibus incurras. Coram Deo, ut omni labe, qua Christianorum vita vacare debet, reipsa careas; coram hominibus, ut talis etiam appareas, nec justam aliquam occasionem illis male de te sentiendi & suspicandi præbeas: utque illa etiam vites, quæ quamvis lege divina definita non sint, hominum tamen opinione sunt turpia.

Vers. 19. *Amplius autem precor vos hoc facere*, id est ut hoc faciatis, nempe ut pro me oretis. Adverbium *amplius*, vel *abundantius* περισσοτέρως, referri potest ad proximum verbum *precor*, quasi dicat, tanto vero magis vos obsecro, ut pro me oretis, quo citius meo reditu conspectuque frui possitis: referri etiam potest ad remotiora verba, *hoc facere*, quasi dicat, rogo autem ut abundantius adhuc pro me oretis. Cur vero?

Quo celerius restituar vobis. Finem & effectum precum, si abundantius eas ad Deum pro se fuderint, ostendit; nempe futurum, ut tanto celerius illis restituatur, id est ad illos redeat. Videtur enim a vinculis jam liber fuisse, ut ex versu 23 colligitur.

Vers. 20. *Deus autem pacis.* (f) Hic incipit epistolæ istius epilogus, qui primo continet votum doxologia conclusum: deinde quædam monita seu mavis petita, quæ iterum voto alio, simulque totam epistolam finivit. In voto primum nominatur & describitur is, a quo ea quæ vovet autor, præstari debeant: deinde exprimuntur ea quæ vovet.

Ait igitur, *Deus autem pacis.* (g) Particula δὲ, tacitam quandam oppositionem continet, quasi dicat: Ego quidem hucusque vobis varia proposui monita & præcepta: sed Deus pacis efficiat, ut illa servetis. (h) Describit autem eorum quæ optat bonorum autorem ac largitorem, primum cum eum nominat *Deum pacis*. Descriptiones Dei in votis positæ, solent esse accommodatæ ad ipsa vota. Hoc loco, quia D. autor Hebræis id vovet, quod eos vere felices efficere queat, nempe ut omni ex parte Deo placeant, (i) idcirco *pacis* nomine felicitas potius, consueta Hebræis phrasi, quam concordia, aut id quod alias pacis nomen significat, intelligenda videtur: atque hoc sensu etiam frequentius hic titulus Deo tributus accipitur, illo rarius. (k) Pacis autem, hoc est felicitatis Deus vocatur, non tantum, quod solus homines felices efficere possit, sed etiam quod efficere velit ac porro efficiat, omnique quibus vera felicitas ab hominibus comparari possit

(a) *Μείωσις.* (b) *Monitum speciale.* (c) *Numerus pluralis pro singulari.* (d) *D. autoris modestia & prudentia.*

(e) *Honesta conversatio.* (f) *Epistolæ epilogus.* (g) *Particula δὲ.* (h) *Dei descriptio.* (i) *Pax.* (k) Deus pacis.

media

media & adjumenta illis affatim suppeditet. Ideò autem hoc pacto Deum isto loco descripsit, ut ostenderet, omnem ab ipso felicitatem provenire, ab ipsoque omnia quæ ad ipsius adeptionem pertineant, petenda esse, & impetrari, (quippe ad largiendam felicitatem prono) non difficulter posse.

Qui eduxit ex mortuis pastorem magnum ovium, in sanguine testamenti æterni, Dominum nostrum Iesum. (a) Aliam adjungit descriptionem; ex qua apparet, quàm certo Deus omnes sibi fidentes & obtemperantes felices atque beatos efficere velit. Commemorat enim opus ejus ingens & admirandum, quod piis omnibus certissimam salutis & felicitatis sempiternæ spem præbet; & sic pacis illum Deum esse manifeste evincit. Hoc vero est, *quod eduxerit ex mortuis magnum illum ovium pastorem, idque in sanguine testamenti* vel *fœderis æterni, Dominum nostrum Jesum.* Ubi simul etiam ipsum Dominum Jesum describit, ut hinc appareat, quanto bono Deus homines per hanc Domini Jesu ex mortuis eductionem beaverit. Si vulgarem aliquem hominem Deus è morte vindicatum sempiternæ vitæ asseruisset, tamen pro felicitatis autore censendus erat: nunc, cum non vulgarem hominem, sed ovium pastorem, nec vulgarem pastorem, sed magnum illum pastorem, nec quovis modo pastorem, sed in sanguine fœderis æterni pastorem reduxit ex mortuis, quanto magis pro felicitatis autore ac largitore censendus est!

(b) Verba ista D. autoris valde sunt augusta & pathetica. *Qui reduxit ex mortuis*, id est mortuum in vitam revocavit. Reducendi verbum accommodatum est ad significandum, Deum ipsius Christi, pastoris nostri, cujus est oves suas ducere ac reducere, pastorem fuisse, illumque ex teterrima mortis specu, & sic una cum ipso omnes illius oviculas eduxisse. Reductio enim ab inferis pastoris nostri, nostra est reductio. In pastore nostro primum Deus tantæ suæ potentiæ ac bonitatis specimen nobis pignusque dedit. Quis vero sit iste Deus, qui Dominum Jesum reduxit ex mortuis, & res ipsa, & sacræ literæ clarissime docent, nempe quod sit pater Domini nostri Jesu Christi. (c) In descriptione Domini Jesu singula fere verba sunt emphatica.

Primum illum vocat *pastorem ovium*: quod non solum ratione temporis illius quo in terris vixit, intelligendum est; sed multo magis ratione temporis consecuti, ex quo in ipso Dei solio consedit. Ex hoc enim tempore omnium perfectissima ratione ovium pastor evasit. (d) Pastor autem ovium Christus est, non hactenus tantum, quod verbi spiritusque divini salutare pabulum illis subministret, sed quod iis omni ex parte prospiciat, eas ad se congreget, regat, defendat, earumque salutem sempiternam procuret. Pastoris enim est non tantum pabulum præbere ovibus, sed etiam illas tueri, regere, illisque, quantum opus est, in omnibus prospicere. Unde & Petrus 1 Pet. 2. 25 ad vocem pastoris, qua Dominum Jesum nuncupavit, adjecit appellationem episcopi, quæ curatorem significat, præsertim Hebræorum consuetudine. Quæ enim diligenter curamus, ea subinde inspicimus & invisimus unde vox episcopi ducta est. Si quis cognoscere laborat boni pastoris proprietates, Christi illam parabolam de bono pastore Joh. 10. 11 & seqq. inspiciat, quam deinde sibi ipsi Christus applicuit. Articulus voci *pastoris*, in Græco textu præfixus, indicat, non vulgarem aliquem, sed insignem quendam & eximium pastorem intelligendum esse; cujus etiam tum descriptio, tum promissio extat apud Ezech. cap. 34.

Sed apertius id docet ad vocem pastoris additum nomen *magni*, *τὸν μέγαν*, *illum magnum*. Hac enim appellatione aperte ostendit autor, qualem pastorem intelligat, nempe, magnum illum, cum quo cæteri pastores collati sint valde parvi: quo sensu etiam Petrus 1 Pet. 5. 4 Christum *pastorum principem* appellavit. (e) Vere autem magnus pastor est Christus, qui Deo sapientia, robore, imperio & potestate æqualis, atque a dextris Dei in cælestibus collocatus, eodem plane modo oves suas pascit, quo ipse Deus: qui omnes reliquos ovium pastores & facit, & sibi subjectos habet: qui ex omnibus gentibus ac nationibus oves suas in unum ecclesiæ suæ ovile colligit: qui, quamvis innumerabilem ovium multitudinem habeat, ita tamen unicuique prospicit, ut nulla ipsum fugiat, nulla curæ illius sit expers, nulla ipsi perire possit: qui denique oves suas ita pascit, ut eas ex ipsius mortis & inferni faucibus ereptas, in cælestis regni possessione collocaturus sit.

Adhuc addit: *In sanguine testamenti* vel *fœderis æterni*: quæ verba cum nomine *pastoris*, non cum verbo *reduxit*, aut si Græcum textum respicias, cum participio *ἀναγαγὼν* constructa sunt. *Pastor* autem *in sanguine*, est pastor cum sanguine. (f) *In* pro *cum*, ut supra etiam aliquoties notavimus. Pastor porro cum sanguine est talis pastor, qui fudit sanguinem. Sic apud Joannem dicitur Christus venisse *non in aqua tantum, sed in aqua & sanguine* 1 Joh. 5. 6, id est non tantum purus & omni peccati labe vacuus fuisse, quæ puritas nomine aquæ significatur, sed etiam cruentam mortem subiisse, seu sanguinem suum fudisse. Jam ante innuerat autor, pastorem istum mortem oppetiisse, cum dixit, eum ex mortuis reductum fuisse: nunc porro non genus tantum mortis, quod scilicet violenta cruentaque fuerit, sed etiam causam eamque maximo cum nostro bono conjunctam indicat, nempe ut æternum fœdus sanciret & obsignaret. Ideoque addit; *fœderis æterni*. (g) Sanguis enim fœderis, est sanguis qui ad sanciendum ac dedicandum fœdus funditur. Fœdus novum intelligit autor, quod Christi sanguine sancitum est. Ex quo intelligitur, quam certi esse de fœderis istius promissionibus possimus, si conditiones illius, quæ æquissimæ sunt, præstemus. (h) Æternum hoc fœdus cum vocat, tacite antiquo illi & Mosaico opponit, quod ad mundi usque & seculi hujus finem durare non debuit, ideoque vere æternum non fuit. Æternitate vero fœderis simul & perfectio illius indicatur. Si enim perfectum non esset, nec æternum esset; quemadmodum nec prius æternum fuit, quia perfectum non fuit. *Reprobatio enim præcedentis mandati*, ut superius dixit autor cap. 7. 18, *fit propter illius infirmitatem & inutilitatem*: quod autem de uno mandato seu præcepto dicitur, illud etiam ad totum fœdus merito referri potest. Porro & fœderis ista æternitas nostræ consolationis speique firmandæ causa commemoratur. Æternum enim dum dicitur, non solum effectum suum omnino habiturum; sed

(a) *Alia Dei descriptio.* (b) *Autoris verba augusta.* (c) *Descriptio D. Jesu emphatica.* (d) *Cur pastor Christus dicatur?*

(e) *Christus vere magnus pastor.* (f) In *pro* cum. (g) *Sanguis fœderis.* (h) *Æternum fœdus.*

etiam

etiam ad mundi finem usque permansurum ostenditur.

Dominum nostrum Jesum. Istis verbis docet, quis magni illius pastoris nomine intelligendus sit, nempe alius nemo quam Dominus noster Jesus, id est Dominus noster qui est Jesus, ut appellatio Domini nostri subjecti locum habeat, & nomen Jesu, ad declarandum, quis sit iste Dominus noster, adjectum sit. Hac ipsa appellatione Domini nostri docet autor, quantus ovium pastor sit Jesus, quippe qui sit Dominus noster, a Deo patre nimirum, qui eum reduxit ex mortuis, effectus; Dominus ille unicus per quem omnia & nos per illum, nobis una cum Deo patre colendus. Porro nihil aliud hac tam augusta Domini Jesu descriptione significat D. autor, quam quod summi pontificis appellatio illi in hac epistola toties tributa complectitur. Ex qua quantum spei quantumque consolationis capere possimus, hic repetere nihil est necesse.

Vers. 21. *Aptet* vel *perficiat vos in omni opere bono.* Jam exprimit votum, quod ad illorum officium per se totum refertur. Ad felicitatem enim illam sempiternam consequendam nihil aliud requiritur quam ut officio nostro rite defungamur. Perficere in omni opere bono est efficere, ut nullum opus bonum, nulla virtus nobis desit. Particula *in* vel redundat Hebraica consuetudine, vel in omni opere bono idem hoc loco significat, quod ratione omnis operis boni.

Ut faciatis ejus voluntatem. Εἰς τὸ ποιῆσαι (*a*) Particula εἰς non significat hic causam finalem, cum in omni bono opere perfici, & facere voluntatem Dei reipsa idem sit, ac propterea unum alterius finis vel medium vere esse non possit; sed idem valet quod *ita ut.* Qui namque omni opere bono seu virtute præditus est, ille demum vere divinam voluntatem exequitur.

Faciens in vobis, quod placeat coram se. Exprimit rationem, qua Deus debeat illos perficere in omni opere bono, nempe, faciendo in illis id quod sibi placeat. Id quod Deo placet, sunt omnia opera bona. (*b*) Facit autem illa Deus in nobis, dum nos ad ea excitat & impellit, nosque ne cogitantes quidem ea de re gratia sua prævenit, dum nobis vires sufficientes & auxilia subministrat, occasiones suggerit, dum denique ea in nobis fovet, ac perficit: non vero quod ea faciat sine nobis, id est nobis vel insciis, vel invitis, vel otiosis; sed nobis volentibus, conantibus, laborantibus. Nam alioquin opus non erat, ut tot eos admonitionibus, tot pietatis præceptis & incitamentis impelleret D. autor: quibus merito votum adjunxit, ut ostenderet conjungendum esse divinum auxilium cum nostris laboribus, vicissimque cum auxilio divino nostros labores.

Per Jesum Christum. Dubium est an hæc verba conjungi debeant cum participio *faciens*; an cum proxime præcedentibus, *quod placeat coram se*, nempe ut indicet, quidnam sit quod Deo placeat, id nempe, quod per Jesum Christum sit per eumque præceptum est. Sic D. Petrus 1 epist. 2. 5, cum dixisset, nos debere offerre spirituales victimas, Deo acceptas, subjecit *per Iesum Christum*; ostendens, quænam sint istæ victimæ, nempe non aliæ ullæ, quam quæ in Christi Jesu religione sunt præceptæ. Verba enim ista apud Petrum cum proxime præcedentibus potius videntur connectenda, quam cum remotioribus, *ad offerendum*; quanquam & hoc fieri potest. Pergit autor.

Cui gloria in secula seculorum. Pronomen *cui*, ita est ab autore positum, ut & ad Deum, & ad Jesum Christum proxime nominatum referri possit. Videtur vero de industria ita locutus fuisse D. autor, & Christi mentionem ad extremum reservasse, ut hac δοξολογίᾳ utrumque & Deum scilicet & Christum celebrare posset. (*c*) Christo enim non minus quam Deo ipsi gloriam in secula seculorum tribuendam esse, qui vere Christianus est ignorare non potest. Qua de re vide quæ extant Apoc. 5. 12, 13. Unde & Petrus secundam suam epistolam δοξολογίᾳ ad Christum aperte directa conclusit. Joannes vero Apoc. 1. 5, 6 de Jesu Christo loquens, eumque deprædicans, *Dei* & *Patris* mentionem ita ingerit, ut pronomen *Ipsi*, quo doxologiam inchoavit, ad Deum patrem pariter & ad Dominum Jesum, cui benedicere parabat, referri possit. Hinc autem patet, Domino Jesu una cum Deo patre divinum cultum honoremque deberi.

(*d*) *Amen.* Hebraica vox ut notum est, quæ significat *vero* vel *certe*, semperque approbandi vim habet, idque vel in assertionibus, vel votis ac precibus divinique nominis celebrationibus, vel denique in promissionibus rerum valde desiderabilium ab alio aliquo profectis. In assertionibus præponi solet, in reliquis duobus postponi. Prioris multa apud Matthæum, Marcum, Johannem in Domini Jesu sermonibus occurrunt exempla. Lucas vero eosdem aut similes Domini Jesu sermones referens, pro geminata aut etiam unica voce *Amen*, reponere solet Græcam vocem ἀληθῶς, quæ Hebraicæ isti aut Syriacæ exacte respondet. Alterius tot fere sunt exempla in sacris literis, quot in fine epistolarum vota, aut celebrationes divini nominis. Ultimi exemplum est in fine Apocalypseos ℣. 20, ubi simul etiam vocula *Amen*, adjecta affirmandi particulâ, ναὶ *etiam*, explicata est, quamvis aliæ exemplaria pro ναὶ facili mutatione legant, ἀμήν.

Vers. 22. *Rogo autem vos fratres.* Adjicit adhuc specialia quædam, jam veluti extra corpus epistolæ posita. Παρακαλῶ hoc loco verti debet *rogo*, vel *obsecro* potius, quam *adhortor* aut *moneo*.

Sequitur enim: *ut sufferatis verbum* vel potius *sermonem adhortationis* vel *admonitionis*. Sermo admonitionis, est sermo quo aliquis admonet, vel admonetur, (*g*) per genitivum speciei aut differentiæ. In admonitione autem præsertim hac quam intelligit autor, includitur etiam reprehensio. Talem namque sermonem hic designat, qui ingratus quodammodo sit & insuavis, quales solent esse reprehensiones: quanquam etiam admoneri sæpe insuave est. Admonitiones enim eorum qui nondum officium faciunt, tacitę reprehensiones sunt. Ideo rogat D. autor, ut sufferant sermonem istum, id est ut illum æquo animo suscipiant, non indignentur, non ægre ferant, se fuisse monitos & reprehensos.

Addit causam: *Etenim*, vel *nam & perpaucis* vel *brevibus scripsi vobis.* Particulæ καὶ γὰρ non videntur hoc loco significare *etenim*, sed potius *nam &*, ita ut hic non ista sola afferatur causa, sed & ista; causis aliis quas ipsi per se animadvertere facile poterant, omissis. Verbi causa, quod hæc salutaria illis essent, quod optimo erga eos animo ac voluntate, quodque

(a) Εἰς pro ita ut hoc loco. (b) Deus bonorum operum autor.

(c) Δοξολογία Christo non minus quam Deo tribuenda. (d) Amen. (e) Genitivus speciei.

modestę

modeste non acerbe & contumeliose dicta, & si quæ sunt similia, quasi dicat: Ideo tanto magis ferre debetis admonitionem meam, quod non modo alia omnia, quæ leniendæ monitioni ac reprehensioni serviunt, quæque monentem decent, adhibuerim diligenter; sed etiam, ut quam minimum vos offenderem, quanta potui brevitate ad vos scripserim, nec in argumento tam insuavi diu multumque moratus fuerim. Quod si dicamus per hunc adhortationis sermonem non epistolæ istius eam tantum partem, quæ in admonitione & reprehensione versatur, sed totam hanc epistolam significari, in qua non tantum sunt admonitiones & reprehensiones, sed etiam summæ consolationes, quas similiter τῆς παρακλήσεως nomen designat, & ab interprete vulgato *solatii* voce redditum est; ferre hunc sermonem, nihil aliud erit, quam promto illum animo suscipere, sic ut in eo legendo & audiendo nullo tædio, nullo fastidio afficiaris. Cui rei aptissima est ista ratio, quod brevibus D. autor scripserit. Nam brevibus res maximas & utilissimas complecti, ut magnæ artis est, ita non minorem scripto conciliat gratiam. Brevem autem hanc epistolam vocat, quod pro argumenti majestate rerumque multitudine ac varietate valde brevis sit. Videmus D. autorem nullis repetitionibus amplificationibusq; Rhetorum more indulgere; sed singulari quodam compendio summos tantum rerum apices percurrere, multoque plura cogitanda relinquere quam exprimere. *Scripsi*, (a) ἐπέστειλα, id est missis literis. Id enim est Græcis, ἐπιστέλλειν, unde epistola dicta.

Vers. 23. *Cognoscite fratrem nostrum Timotheum dimissum, cum quo, si celerius venerit, videbo vos.*

Vers. 24. *Salutate omnes præpositos vestros & omnes sanctos.* Sanctorum appellatio omnibus in commune Christianis hic tribuitur: quasi dicat, non tantum præpositos seu ductores, id est seniores & episcopos vestros salutari cupio, sed & reliquos fratres omnes, ecclesiamque totam. (b) Meminerint Christiani omnes, se sanctos Deoque sacratos esse: proinde id agant, ut, monitore apostolo 1 Pet. 1. 14, 15, 16, *quasi filii obedientiæ, non configurati prioribus ignorantiæ suæ desideriis, sed secundum eum qui vocavit ipsos sanctum, & ipsi in omni conversatione sancti sint. quoniam scriptum est: sancti eritis, quia ego sanctus sum.*

Salutant vos de Italia fratres. Οἱ ἀπὸ τῆς Ἰταλίας. Id est Itali. Sic enim Græci loqui amant. Unde apparet, verum esse id, quod ex aliqua traditione huic epistolæ subjectum est, eam fuisse scriptam ex Italia. Si enim aliunde scripsit D. autor, cur a solis Italis salutationem apponit? Sed illud falsum est, quod ibidem adjicitur, eam per Timotheum fuisse scriptam. Quid enim ineptius foret, quam de eo, per quem epistolam mittas, scribere; *scitote quod sit dimissus*, idque in epistolæ fine, ut hic factum videmus vers. 23. Deinde in eodem versu promittit illis demum Timothei adventum, idque ea adhuc conditione, si celeriter venerit, nempe ex eo loco, in quo captivitate detentus fuerat; non vero si rediret ab illis, ut quidam hanc subscriptionem aliqua ratione defendere volentes dicunt. (c) Debuit nempe extare indicium, quantum traditiones humanæ etiam scriptæ, nedum non scriptæ, ab ipso divino verbo scripto differant, imo quam cum illo sæpe pugnent. Subscriptionis autem istius falsitas etiam de inscriptionis veritate, quæ Pauli nomen præfert, utpote aliunde similiter epistolæ illi præfixæ, non injuria dubitari posse docet.

(d) Claudit tandem finitque epistolam hanc autor alio quodam voto. *Gratia sit cum omnibus vobis. Amen.* Non exprimit cujus gratiam ac favorem, unde omnis felicitas oritur, illis optet, quippe rem Christianis notissimam; Dei nimirum, patris nostri, & Jesu Christi, Domini nostri. *Nobis enim unus est Deus pater, ex quo omnia & nos in illum; & unus Dominus Jesus Christus, per quem omnia & nos per ipsum* 1 Cor. 8. 6. Eadem gratia Dei patris nostri, & Jesu Christi Domini nostri, sit cum omnibus veritatis & pietatis amantibus.

(a) *Ἐπιστέλλειν.* (b) *Christiani omnes dicuntur sancti.*

(c) *Traditiones fallaces.* (d) *Epistola clauditur voto.*

JOANNIS CRELLII FRANCI

PARAPHRASIS

Epiſtolæ

Ad

HEBRÆOS.

PARAPHRASIS
EPISTOLÆ
AD
HEBRÆOS.

CAP. I.

Verſ. 1. DEus ille ſummus majores noſtros priſcis illis temporibus per prophetas ſeu vates, voluntatis ſuæ interpretes, allocutus eſt, & ſua illis decreta aperuit, idque non ſemel, ſed ſæpenumero, diverſiſque temporibus, nec una eademque ratione; quandoquidem ipſis prophetis, per quos majoribus noſtris voluntatem ſuam promulgavit, non eodem modo ea, quæ per illos promulgari vellet, revelavit, cum nunc per angelos perſonam ſuam ſuſtinentes, nunc alia quadam ratione prophetis ſeſe oſtendentes, nunc per viſa; nunc per ſomnia, nunc voce aliqua, vel cælitus miſſa, vel alia ratione animis illorum inſinuata, eos alloqueretur. Idem ille Deus his temporibus (quæ pro extremis jure haberi debent: tum quod nullum aliud ſucceſſurum ſit ſeculum pleniori voluntatis divinæ promulgatione ornandum, & ab hoc diſtinctum, tum quod finis hujus mundi ſemper cenſendus ſit nobis imminere) his, inquam, temporibus tandem nos, eorum quibus olim per prophetas voluntatem ſuam annunciari curavit poſteros, alloquutus eſt non per prophetam quempiam tantum, ſed per eum qui unus cum cæteris comparatus, filius ipſius & eſt, & haberi meretur, cum & ab ipſo primum genitus & inſtar filii dilectus atque ipſi Deo ſimilis, ſanctitate, ſapientia, potentia, ac denique immortalitate effectus fuerit.

Verſ. 2. Quem etiam Deus, prout filio conveniebat, hæredem conſtituit rerum omnium, quæ ipſius ſolius imperio antea parebant, ita ut nil præter ſeipſum exceperit, quod poteſtati ejus non ſubjiceret; per quem denique, ut hac quoque in parte Deo ſimilis fieret, mundum, ſeu totum genus humanum reformavit, & in alium ſtatum, quantum in ſe fuit, traduxit, ut mundus nunc per Chriſtum denuo factus cenſeri debeat. [*vel*, ſecula illa futura, ſeu immortalis vita nobis parta eſt, & non tantum per eum revelata, atque oblata, verum etiam illa omnia nobis ſunt data ac donata, quæ ad eam obtinendam pertinent.]

Verſ. 3. Cujus præſtantiam, ab eo præſertim tempore, ex quo munus ſuum aggredi & Dei nomine, ſeu mavis, Deus per ipſum nos alloqui cœpit, ut rectius intelligatis, ita habendum eſt, cum non modo nunc cum in cælis glorioſus exiſtit, ſed etiam tum, cum adhuc in terris verſaretur, fuiſſe inſtar jubaris cujuſdam, quod Deus, qui eſt ſolis inſtar lucidiſſimi ac ſplendidiſſimi, de ſua gloria ac ſplendore emiſit, & oculis noſtris ſpectandum exhibuit: ſiquidem glorioſa Dei majeſtas in ipſo quodammodo refulſit atque emicuit, ipſeque nobis Deum ipſum aliqua ratione repræſentavit, & in ſe ſpectandum ac cognoſcendum propoſuit, non ſecus ac character a prototypo rei cuipiam impreſſus, aut imago ipſum prototypum ſeu rem effiguratam oculis ſubjicit: ſiquidem non eatenus tantum Dei perſonam ſuſtinuit Chriſtus, quatenus nos ipſius nomine eſt allocutus, & recondita ipſius myſteria nobis enunciavit, nil eorum reticens, quæ ad ſupremam felicitatem a Deo nobis deſtinatam, ab æterno tamen reconditam, pertinent; ſed etiam tanta fuit præditus a Deo potentia, cum ſumma auctoritate ac poteſtate conjuncta, ut quicquid modo vellet, quicquid juberet, juſſu illo ſuo efficaci ac potenti promoveret atque efficeret; ſiquidem & verbo tantum, cui ſumma divinaque adjuncta fuit virtus, ejecit dæmonia, ſanavit morbos, viſum reſtituit cæcis, auditum ſurdis, ſermonem mutis, inceſſum claudis, indomitum mare compeſcuit, turbidis ventis ſilentium ac quietem imperavit: nihil, inquam, fuit, quod ipſius nutui non pareret, ut, ſi eum intuereris, Deum videreris intueri omnibus imperantem, ac potenti ſuo mandato omnia agitantem ac commoventem. Cum vero tantus jam eſſet, ut pontifex peccatis noſtris expiandis, & eorum reatui ac pœnæ tollendæ a Deo deſtinatus eſſet, non pecudem aliquam mactatam, ejuſve ſanguinem Deo obtulit, cum ea ratione, ut ſuo loco audiemus, peccata noſtra expiari non poſſent; ſed ſeipſum mactandum ultro dedit, & per ſanguinis fuſionem ſibi aditum in cælos aperuit, atque eo hac via ingreſſus, ſeipſum Deo obtulit, ac veluti præſentavit; & ſic id fecit, unde pleniſſima peccatorum noſtrorum expiatio, ſeu noſtra ab iis eorumque pœnis liberatio conſequitur, adeo ut mors ipſius, quæ ignominiæ cauſa illi alias objicitur, in honorem ipſius potius ceſſerit, & apud recte ſentientes cedere debeat. Hac porro via e terris in cælos profectus, non modo dignitatem ac gloriam, quam ante habuit, non amiſit; ſed majorem

adhuc longe consequutus est: quandoquidem non protinus, ut olim pontifices, è cælo, sacrario suo, egressus est, aut inibi coram Deo tantum constitit; sed in ipso Dei solio ac throno, majestatis at magnificentiæ plenissimo, consedit, imperiique illius particeps evasit, & quidem ita, ut non in inferiori aliquo principatus ordine collocaretur, & veluti ad sinistram consideret, sed ad dextram, primum atque omnium honorificentissimum post Deum obtinens locum, idque, quemadmodum jam apparuit, in cælo supremo, non, ut olim David illius umbra, in terris.

Vers. 4. Hoc autem ipso non modo hominibus quibuscunque, quorum autoritate se tuentur illi, qui legi Mosaicæ adhuc sunt addicti, verum etiam ipsis angelis, per quos lex eadem lata est, quorumque autoritatem Judæi vel maxime nobis opponunt, evasit præstantior, ac dignitate tanto eminentior, quanto nomen, quod Christus Dei beneficio est adeptus, nomen, inquam, illud, quod conditionis quoque ipsius index est, quoque ita insignitur, ut eo, tanquam honoris titulo, ab omnibus reliquis discernatur rebus, augustius est, quam angelorum, seu nunciorum legatorumque nomen, quod apertam ministerii significationem habet.

Vers. 5. Etenim ejus, de quo loquimur, nomen, quod illi evasit proprium, est, quod filius appelletur Dei: siquidem ita eum Deus, ut in Psalmis scriptum legimus, allocutus est cum eum regem maximum, sibique imperio simillimum, omniumque aliorum charissimum constitueret: Tu, nec quisquam alius, es filius ille meus, imperio mihi simillimus, mihique charissimus: Hodie enim (qui dies tibi felicissimus memoria nunquam excidere debet, certissimus meæ erga te benevolentiæ testis) ego te mihi adeo effeci similem, ut ex morte ereptum non tantum immortalitate, verum etiam summa potestate donaverim. Cujus rei imago quidem in Davide nobis fuit exhibita, quem cum Deus ex variis periculis, & ipsius propemodum mortis faucibus ereptum, regem constitueret, & imperii sui quod in terris habebat, præstantissimi participem faceret, atque inter omnes terræ principes sibi proximum simillimumque constitueret, ac singulari favore perpetuo complectendum sibi deligeret, simili modo allocutus censeri debet, prout ipse de se testatur. Sed, ut jam innuimus, ea ratio, qua David Dei filius est appellatus umbra tantum fuit ejus, qua Christus Dei filius est ab ipso & appellatus & constitutus. Et ille quidem respectu cæterorum tantum hominum ac principum, inter quos primas apud Deum obtinuit, ita appellatus fuit: hic vero non hominum tantum ratione habita, sed ipsorum etiam angelorum respectu Filii Dei nomen, tanquam proprium obtinuit. Cui enim angelorum hoc unquam obtigisse legimus, quod Deus eum ita fuerit allocutus, & præ cæteris omnibus hoc summi honoris titulo ornaverit atque insigniverit? Nuspiam certe id scriptum legimus. Rem autem tantam tantique momenti nobis, qui colere sane omnino debemus eum, & pro Domino agnoscere, quem Deus hujusmodi ratione filium suum constituisset, à Deo non esse revelatam, & nuspiam in sacris literis, ex quibus rerum divinarum cognitio petitur, scriptam esse haudquaquam consentaneum est. Christo autem hoc Filii Dei nomen, quo, si ab ipso Deo altissimo discedas, nullum est majus, attributum esse, non tantum eo, quem nunc attulimus, loco legimus, verum etiam alio, in quo sensu quidem literali atque historico sermo est de Salomone ejusque posteritate, quæ cum ipso compute̱nda est; sed sensu mystico, qui longe est illo sublimior, & magis ex spiritus divini mente, de Christo, qui Salomoni, tanquam corpus umbræ suæ, respondet. Ita enim in libris, quibus regum historiæ exponuntur, scriptum legimus, Deum inter alia, quæ Davidi promitteret, singularem erga ipsius posteritatem (cujus caput ac princeps futurus esset, sensu quidem literali, ut diximus Salomon, mystico autem & spirituali Christus) favorem ac benevolentiam sese præstiturum esse his verbis declarasse: Ego illi, nempe filio tuo, quem post te regem constituam, patris loco ero, & ille vicissim mihi loco filii, tanto nimirum eum complectar amore, quanto pater filium complecti solet.

Vers. 6. Sed deinde illud quoque magno argumento est, quanto major ac præstantior angelis Christus ab eo tempore evaserit, ex quo in cælum introductus atque ad dextram Dei collocatus est, quod ab eo tempore jussi sunt omnes angeli ipsum adorare, [*vel*: Porro autem, cum secundo in cælum Deus introduceret filium suum primogenitum (nam primum illum in cælum eo tempore assumserat, cum eum edocere vellet ea, quæ mundo esset promulgaturus, & sic ad munus suum præpararet) dixit: Et adorent eum &c.] & divinum ei honorem ac cultum exhibere, quemadmodum ex alio sacræ scripturæ testimonio intelligitur.

Etenim cum Deus Christum filium suum primogenitum (hoc est, ut tempore, ita etiam dignitate ac præstantia inter alios Dei filios, nempe ipsius fideles, primum) in cælum introduxit, quod nostræ habitationi in futurum est destinatum, ac terræ huic quam nunc incolimus aliqua ratione respondet, ita pronunciavit: Adorent hunc & venerabundi colant omnes, quotquot sunt angeli mei, nullo excepto. [*vel*: Etenim eo in loco, ubi refert scriptura, quomodo Deus Christum filium suum primogenitum in orbem illum futurum, nempe cælum introduxerit, ita pronunciat. Et adorent illum omnes angeli Dei. Quæ verba, licet in psalmo, ex quo depromta sunt, de eo tempore fuerint prolata, quo terra Judaica (ut Græca testatur inscriptio) Davidi fuit restituta, vel subjecta, quo tempore omnes angeli Deum, qui tantam potentiam in Davide in regium solium evehendo ostenderat merito adorare ac colere debuerunt: mystico tamen sensu ad illud tempus pertinent, quo Christus Davidis antitypus, in terram, (ut ita loquamur) futuram, hoc est in ipsum cælum fuit introductus, idque illius potestati subjectum fuit: quo tempore merito debuerunt omnes cæli incolæ novum hunc illius orbis dominum agnoscere, venerari, & omni cultus atque obsequii genere demereri, & per ipsum hoc pacto Deo, in quem hic honor omnis redundat, debitum cultum præstare.

Vers. 7. Sed alia præterea sunt testimonia scripturæ ex quibus apparet, quanto sublimior quantoque augustior Christus præ angelis evaserit. Nam de his quidem ita pronunciat scriptura, quod Deus angelos seu legatos suos fecerit spirituum aut ventorum similes, & ministros suos, similes flammæ ignis, nempe ratione habita, & subtilitatis, & velocitatis, quibus qualitatibus fit, ut & velocissime discurrant, ac Dei jussa peragant, & nil non illis sit pervium. Quæ verba licet de ventis, deque fulguribus ac tonitribus fuerint pronunciata, quibus Deus tanquam legatis ac ministris ad voluntatem suam

exequen-

exequendam, hominesque puniendos utatur: tamen cum & verba ipsa id ferant, & antiqua atque apud omnes hactenus recepta Græca interpretatio ita postulet, non immerito, quemadmodum & apud omnes fieri solet, ad cælestes istos spiritus, de quibus loquimur, accommodantur. Unde facile apparet, quid de istorum spirituum conditione ac statu sit sentiendum. Duobus enim nominibus, quæ servilem quandam ipsorum conditionem esse docent, describuntur, nempe legatorum, seu nunciorum; & ministrorum.

Vers. 8. At longe alia Christi conditio in iisdem sacris literis eodemque Psalmorum libro nobis describitur: conditio, inquam, haudquaquam servilis, sed regia ac divina, nec ad breve tempus, sed in æternum duratura. Ita enim de Christo, Dei filio, loquitur in Psalmis propheta, cum ipsum, quodammodo, spiritu divino incitatus, alloquens: Thronus tuus regiaque potestas, qua polles ô Deus (ita enim merito, ob tam sublime in omne imperium, appellandus est) non ut aliorum regum ad breve tempus duratura est, sed in omnem ævorum perennitatem.

Vers. 9. Cui laudi accedit & illa, quod ab omni iniquitate longissime abes. Cæteri reges inique fere atque injuste imperant, & quanto plus illis licet, tanto plus illis libet: at tu singulari æquitate regnum tuum administras. Nam ut olim, antequam ad regni solium evehereris, justitiam impense amasti, ac studiose coluisti, contra vero ab omni iniquitate longissime absuisti, & eam summo odio fuisti prosecutus; ita etiam nunc, postquam imperii habenas es consecutus, justitiam toto pectore amas, eamque in omnibus factis observas, & ab omni iniquitatis atque injustitiæ genere vehementer abhorres: quæ eadem etiam facit, cur te, ô regum maxime, qui divino imperio cuncta moderaris, Deus ille summus, qui tibi impensissime favet, teque summo amore & complexus est, & complectitur, in regem unxerit, & plus in te donorum effuderit, quam in ullum alium ex cæteris tuis fratribus ac tibi conjunctissimis, adeo ut perinde tecum egerit atque hospes cum hospite ac conviva omnium acceptissimo, quem præ cæteris convivis atque amicis, ut singularem suum erga ipsum affectum testetur, perfundat oleo ac unguento pretioso, ad ipsum exhilarandum, & voluptate eximia perfundendum. Pertinuerunt quidem hæc verba olim ad Salomonem, cujus epithalamion quoddam continet Psalmus, ex quo hæc depromta sunt; sed sensu longe humiliori, qui umbram tantum continet ejus veritatis, quam de Christo explicuimus: quemadmodum etiam ipse quoque Salomon Christi, Dei filii, ut supra quoque vidimus, umbra quædam fuit. Nam Salomonem quidem Psalmi autor Deum vocat, ob sublime, quod in Dei populum habuit, imperium: at Christus non modo in certum quendam populum, sed in omnes, nec in homines tantum, sed in angelos universos divinum habet imperium, & Deus quidam est deorum tum cælestium, tum terrestrium. Salomonis regnum æternum futurum erat, quia in posteritate sua regnaturus erat, quam diu status iste populi Judaici ac respublica terrena futura esset; quanquam & id sub certa quadam conditione, qua non præstita tandem posteri ejus regno exci lére. At Christi regnum per multa jam secula durat, & duraturum est porro, quamdiu rerum durabit universitas. Justitiam ita coluit Salomon, ut peccato tamen locus esset, & tota aliquando desinere posset: at Christi justitia nec ullo malefacto interrumpi, nec abrumpi potest. Unxit Deus Salomonem per prophetam oleo terreno, exigua admodum voluptate ipsum deliniente: at Deus ipse oleo illo cælesti, nempe maxima ac uberrima spiritus sancti copia Christum perfudit, eo inprimis tempore, cum eum regem perfecte constituit, ex quo æterna immensaque in Christum redundat voluptas. Salomon ea in parte fratribus suis secundum carnem ac cæteris sodalibus prælatus fuit; Christus autem reliquis omnibus fratribus suis secundum spiritum ex ipso Deo genitis.

Vers. 10. Cui scripturæ testimonio, quod regni Christi & sublimitatem & perennitatem nobis ante oculos egregie ponit, & quantopere angelos, qui nihil aliud quam ministri ac servi sunt, dignitate superet, ostendit, adjungi potest alius Psalmi locus, in quo de præcipuo quodam regni Christi effectu, ipsiusque perennitate atque immutabilitate vaticinium quoddam continetur: qui locus licet primo ac præcipue de Deo loquatur, cum ad ipsum revera dirigantur verba, nihilominus tamen eatenus, quatenus in futurum verba illa respiciunt, & vaticinium aliquod continent ad Messiæ tempora spectans, ad Christum quoque referenda sunt, Deo in operibus quidem omnium maximis perficiendis subordinatum, in constanti autem & invariabili duratione similem. Ita vero Deum alloquitur David: Tu Domine rerum omnium initio terram, tanquam universi hujus opificii fundamentum, posuisti, dum aquas secedere, & siccum apparere jussisti, nec fluctibus amplius agitari voluisti. Tu idem cælos hos, quos spectamus, virtute ac potentia tua effecisti.

Vers. 11. Licet autem adeo sint firmi, ut in æternum duraturi videantur, nihilominus tamen ut facti sunt, ita etiam interibunt aliquando. Tu autem, qui eos creasti, illis intereuntibus, permanebis: omnes, inquam, cælorum orbes, quos videmus, tandem aliquando interibunt, non secus ac vestis vetustate tandem consumitur.

Vers. 12. Nam tu cælos hos, qui instar vestis alicujus super hunc terrarum orbem sunt expansi, convolves, ac ita mutabis, ut eorum non amplius extet vestigium. At tu nihilominus idem ipse eris, nec ullus erit vitæ tuæ terminus. Jam vero quæcunque in hoc scripturæ loco de Deo dicuntur, futurum tempus spectantia, ad ipsum quoque Messiam seu Christum pertinent. Per hunc enim Deus cælos hos visibiles, atque adeo universum hunc orbem aliquando delebit, ipse autem in æternum invariabilis permanebit. Quarum rerum priore, cujus causa potissimum hoc testimonium adduximus, Christus longe antecellit angelis, qui rem tantam nec præstabunt, nec præstare poterunt.

Vers. 13. Sed ut tandem summum fastigium attingamus, excellentiæ Christi præ angelis, & ultimum omnium excellentissimum regni illius effectum, qui finem ei est impositurus, testimonio scripturæ comprobemus, exponenda nobis sunt illa Psalmi verba, quibus Deus Messiam, filium suum, alloquitur, eique primum a se imperii ac dignitatis gradum concedit, dum ita inquit: Sede a dextra solii mei parte, ac primum a me dignitatis locum, ac summum imperii fastigium obtine, & quidem eousque, donec ea virtute ac potentia, quam tibi concedo, omnes, quos habes, hostes, qui tuam gloriam tuosque subditos oppugnant, penitus tibi subjeceris, ac funditus deleveris, ita ut tuis,

 multo

multo autem minus tibi, in æternum amplios nec noceant, nec nocere queant. Licet enim hæc verba ſenſu literali ad Davidem pertineant, cui Deus in imperio, quod in terris habet atque exercet, primum inter omnes orbis reges ac principes locum conceſſit, eoque tam diu illum potiri voluit, donec omnes, qui eum undiquaque oppugnabant, hoſtes edomaret ac ſubigeret, & ſic tranquillum imperium ſucceſſori traderet: tamen ſenſu tanto ſublimiore ad Chriſtum pertinent, quanto ſublimius eſt cælum terra. David enim in terris tantum ut diximus, primum poſt Deum imperii gradum conſecutus eſt, cum populi divini, ſed terreni tamen, rex fuit conſtitutus: at Chriſtus in cælis eſt adeptus imperium, quo omnia, quæcunque uſpiam ſunt, complectitur, ac nominatim populum Chriſtianum, in terris quidem degentem, ſed cæleſtem, non terreſtrem rempublicam habentem. Et illo quidem ſenſu populus tantum Iſraëliticus, cui hic Pſalmus decantandus a Davide fuit propoſitus, de rege hoc ſuo cecinit, eumque Dominum ſuum agnovit. At ſenſu prophetico ac myſtico ipſe David, qui hujus Pſalmi autor eſt, de Chriſto hæc pronunciavit, eumque Dominum ſuum ſpiritus ſancti inſtinctu prævidit. Jam vero cuinam angelorum unquam tale quippiam eſt dictum? num illorum quiſpiam juſſus eſt tanquam rex quiſpiam in cælis conſidere, & quidem ad ipſam Dei dextram, ac tam diu, donec omnes ejus inimici penitus ipſi ſubjiciantur? Nihil ſane tale uſpiam in ſacris literis legitur, nec ſtatus & conditio angelorum admittit.

Verſ. 14. Etenim an non omnes illi, nullo penitus excepto, cujus cæteroqui ſit dignitatis atque ordinis, ſunt ſpiritus ejuſmodi, quorum officium, ut ſupra jam oſtendimus, eſt Deo, & nunc ipſi etiam Chriſto miniſtrare, &, quemadmodum ipſam angelorum ſeu miniſtrorum nomen ſignificat, ſubiode mitti, ad varia miniſteria ſibi a Deo & Chriſto demandata; & potiſſimum quidem in eorum utilitatem, qui ſempiternam ſalutem ac felicitatem hæreditario veluti jure ſunt obtenturi ac poſſeſſuri? nempe eorum, qui Chriſto fidem habent, quorum & corpora protegere ſolent, & ab iis tum dæmonum vim, tum alia pericula ac detrimenta avertere, & animos quoque illorum cuſtodire, & ſalutaria, Deo ac Chriſto ita jubente, conſilia iis ſuggerere, eoſque ad pietatem omnemque malorum tolerantiam corroborare &c.

CAPUT II.

Verſ. 1. cum ergo tanta ſit Chriſti, primi euangelicæ doctrinæ præconis ſupra angelos per quos lex olim fuit promulgata, dignitas atque excellentia, facile animadvertere unuſquiſque poteſt, longe majori nos uti debere diligentia in retinendis ac conſervandis iis, quæ ex Chriſto, vel, quod perinde eſt, ex ipſius apoſtolis audivimus, ne forte ea ex animo noſtro effluant, & a nobis deſerantur, quam qua aliquando uti debuimus in lege Moſaica addiſcenda obſervandaque. Alioquio graviſſimas pœnas nos daturos, facile unuſquiſque animadvertit.

Verſ. 2. Nam ſi lex, licet per angelos tantum fuerit promulgata, nihilominus tamen apud Deum rata fuit, adeo ut nulla extiterit ejus legis tranſgreſſio, & adverſus eam contumacia atque inobedientia, de qua quidem aliquid in ſacris literis legatur, quæ dignam mercedem non retulerit, ac ſupplicio, quod commeruit, vindicata non fuerit:

Verſ. 3. Quo pacto nos effugiemus pœnam, ſi euangelicam doctrinam repudiaverimus, quæ non terrenam quandam, ut lex, felicitatem, ſed ſempiternam ſalutem nobis offert, quæque non ab angelis, quos miniſtros eſſe docuimus, ſed a Chriſto, & illorum & noſtro cæleſti Domino primum fuit annunciata, & poſtmodum ab iis, qui eam ex ipſius Domini ore audiverant, apud nos non repetita tantum, ſed etiam apertiſſimis documentis confirmata. Etenim non tantum illi ipſi voce teſtati ſunt de doctrina ex Domini ore hauſta, licet iis merito, tum ob ſanctimoniam vitæ, ac morum gravitatem; tum ob ſummam in iis aſſerendis conſtantiam, qua mortem etiam eorum cauſa ſubire non detrectabant, fides adhibita eſſet:

Verſ. 4. Sed una quoque ipſe *Deus*, cujus autoritas omni exceptione major eſt, de veritate eorum, quæ ii docebant, atteſtatus eſt, non minus quam olim in lege ferenda, imo etiam magis. Nam & varia per iſtos euangelii præcones miracula operaque ſtupenda edidit, ſingulari & admiranda ipſius potentia perfecta, ſed etiam ſpiritum ſanctum iis, qui doctrinam illam receperunt, paſſim diſtribuit, variaque credentibus dona pro ſuo arbitrio dilargitus eſt. Pro arbitrio, inquam, ſuo; quandoquidem non omnibus eadem dona, aut eadem menſura dedit, ſed variis varia, diverſaque menſura ac copia prout ipſi ad eccleſiæ utilitatem dare viſum eſt: qua donorum ubertate in eccleſiam Chriſti effuſa mirum in modum euangelicam doctrinam confirmavit. Unde cuivis liquido patet, ſine ſummo ſcelere atque impietate, doctrinam hanc, quæ, & tantum bonum affert, & a tanto Domino primum ſuit annunciata, & tam inſigniter confirmata eſt, repudiari ac floccipendi minime poſſe, adeoque acerbiſſima ſupplicia iis eſſe metuenda, qui facere id fuerint auſi.

Verſ. 5. Neque vero mirari quiſquam debet, quod angelis, ſpiritibus nempe cæleſtibus atque immortalibus, Chriſtum, euangelicæ doctrinæ inter homines autorem, tantopere præferam, cum is homo ſit, & aliquando angelis fuerit naturæ conditione inferior, utpote mortalis ac variis afflictionibus obnoxius ac ſubjectus. Etenim homini majus quippiam ac divinius deſtinatum eſſe ac promiſſum a Deo legimus, quam angelis. Nuſpiam enim legimus Deum angelis ſubjeciſſe orbem illum, ſeu terram aliquando nobis incolendam, cujus ſuperius etiam alicubi mentionem fecimus, quamq; cælum, in quo Deus ac Chriſtus habitat, eſſe docuimus. Habitant quidem etiam ibidem angeli: verum non domini iſtius loci, & eorum, quæ ibi ſunt, a Deo ſunt conſtituti; ſed, quemadmodum ſervi in ædibus ſuorum dominorum habitant, ita hi in cælo, Domini ſui domicilio.

℣. 6. At de homine id, quod angelis datum non eſſe diximus, ſcriptum legimus. Teſtatur enim aliquis è divinis autoribus, nempe, ut vobis omnibus notum eſt, David, & quidem in Pſalmis (quemadmodum, verbis ipſis auditis, unuſquiſque veſtrum animadvertet) dum ita Deum alloquitur: Quid, quæſo, eſt homo, num dignus eſt, ut de eo cogites, ejuſque memineris? num dignus eſt ut eum cures, eum ſavore tuo complectaris, eique bene facias? Haudquaquam. Et tamen tu id facis.

Verſ. 7. Nam etſi eum ad breve temporis ſpatium volueris eſſe minorem angelis (myſticum eorum verborum ſenſum hic eruimus) quatenus eum natura mortalem, omnibuſque calamitatibus & afflictionibus obnoxium feciſti: Sed poſtmodum eum ſumma gloria, honore ac dignitate, veluti corona capiti ipſius impoſita,

ornare constituisti, quandoquidem eum dominum constituere decrevisti omnium rerum a te creatarum.

Vers. 8. Omnia, inquam, imperio ejus subjecisti. Dum vero dicitur, Deum omnia illi subjecisse, nil plane excipitur, quod illi Deus non subjecerit, intellige, ut diximus, rerum creatarum, quæ natura sua alicui subjici possint; quo in numero Deus non est. Unde facile apparet, id non de homine terreno, de quo verba ea literali sensu loquuntur, intelligendum essa, sed de quopiam alio. Nam per tam multa secula nondum videmus homini terreno omnia ista, quæ diximus, esse subjecta.

Vers. 9. At, brevi id futurum esse, verba illa mystico sensu significant, quandoquidem dicitur, eum hominem, de quo sermo est, ad breve tantum tempus minorem fore angelis; postmodum autem, nempe post breve illud tempus exactum, tanta a Deo ornatum iri gloria, & honore, ut omnia prorsus, quæ uspiam sunt, ei subjiciantur, eo tantum excepto, qui illi omnia subjecit. At in Christo hoc totum impletum esse videmus. Is enim cum ad breve tempus minor esset factus angelis, utpote natura mortalis, & afflictionibus obnoxius, ut mortem violentam re ipsa pateretur, postmodum summa illa gloria, de qua paulo ante diximus, fuit a Deo ornatus. Quod vero dixi ideo minorem factum fuisse Christum angelis, qui immortales sunt, ut mortem pateretur, id non frustra dixi. In eo enim vera ac præcipua continetur ratio, ob quam Deus hominem mortalem, non vero angelum ad tam sublime imperium evehere, eique futurum etiam orbem subjicere voluerit. Ideo enim id factum est, ut is, qui ad tantam gloriam evehendus erat, ita suadente summa Dei erga homines benignitate, mortem prius experiretur, summo omnium hominum bono ac commodo.

Vers. 10. Neque enim est quod quis putet temere evenisse, ut Christus mortem perpeteretur: sed statuendum est, id factum esse singulari voluntare Dei, utpote ad cujus gloriam omnia illa tendunt, quæcunque ad salutis nostræ rationem ullo pacto spectant, & cujus consilio, ope ac virtute omnia ista peraguntur. Vehementer nempe eum decebat, & tum benignitati, tum sapientiæ ipsius conveniebat, ut cum non paucos sed multos, atque adeo innumeros filios, eos nimirum, qui per fidem ex ipso nascuntur, eique sanctitate evadunt similes, ad sempiternam gloriam deducere constituisset, eisque dare decrevisset ducem, [vel: ut, cum in eo esset, ut non paucos, ad æternam gloriam deduceret, eisque dedisset ducem], qui & in salutis via exemplo illis suo præiret, & toti salutis ipsorum rationi perficiendæ præesset, eum non alia ratione ad immortalitatem supremamque gloriam perduceret, quam afflictionibus ipsaque morte interveniente.

Vers. 11. Etenim summa est inter hunc salutis æternæ ducem, & illos Dei filios, quibus ad gloriam sempiternam deducendis præfectus est, conjunctio, & arctissimum necessitudinis vinculum. Is enim pontifex est, qui alios expiare debet, & peccatorum pœnas ab illis auferre; illi vero ii, qui per ipsum sunt expiandi, & a peccatorum reatu ac pœna absolvendi. Jam vero ut pontifex Aaronicus, ex eodem patre, nempe Israële, seu mavis Abrahamo descendit, una cum illis, quos expiare debet: ita etiam hic pontifex noster ex eodem patre, nempe Deo, descendit una cum illis, quos expiare debet. Terrenus nempe pontifex cum populo terreno, ex eodem terrestri ac carnali patre oriundus fuit: hic vero pontifex cælestis ac spiritualis, una cum populo cælesti ac spirituali, ex eodem patre cælesti ac spirituali, nempe Deo, proficiscitur. Et hæc est causa, cur eos, licet nunc admodum viles, & omnis generis contumeliis, calamitatibus, ac morti denique ignominiosissimæ expositos, ipse in tanto gloriæ fastigio collocatus, non dedignetur fratres suos appellare; nihil illum absterret eorum vilitas, quominus in summo dignitatis gradu positus suæ cum illis conjunctionis ac necessitatis meminerit.

Vers. 12. Id quod sacræ literæ satis aperte testantur. Etenim in psalmis Davidis Deum ita alloquens introducitur: Anuunciabo, ô Deus, nomen tuum fratribus meis, & summis laudibus te eveham in ipsorum cœtu ac celebri conventu. Quæ verba, licet primo sensu ad Davidem, Christi typum, pertineant, qui in magnis angustiis constitutus pollicetur Deo, si se ex istis malis ac periculis eripuerit, se ipsius nomen celebraturum, ac insigniter prædicaturum aliis ejusdem nationis hominibus (quos fratres ideo vocat, quod eundem stirpis seu generis autorem haberent) & in solenni ipsorum conventu laudes se Deo decantaturum; mystico tamen sensu ad Christum Davidis antitypum referenda sunt, eoque potissimum tempore fuerunt completa, cum Christus ex morte a Deo liberatus, Dei nomen apud discipulos suos, quos eum etiam fratres illo ipso tempore expresse appellasse, & communem se cum iis patrem habere professum esse legimus. Celebravit etiam tum facto, nempe se redivivum discipulis exhibendo; tum verbis, divinam erga se benignitatem ac potentiam, qua in se resuscirando usus esset, prædicando. Quod quidem fecit non tantum inter paucos quosdam discipulos suos, sed etiam in maximo illo quingentorum fratrum conventu, quibus se redivivum ostendit.

Vers. 13. Sed est adhuc alius scripturæ locus in quo Christus arctissimam, quæ inter se & cæteros fideles, discipulos nempe suos, sit, communionem profitetur, qui quidem extat apud Esaiam, qui ita inter alia loquitur: Ego spem meam ac fiduciam in Deo collocabo. Cujusmodi verba etiam in superiori psalmo leguntur, ex quo prius testimonium citavimus; quibus postea statim subjungit propheta, eandem sententiam aliis verbis repetens: Ecce ego & reliqui filioli, quos mihi Deus dedit: quasi diceret: cum me ipsum nomino, complector simul etiam cæteros Dei filios, quos mihi tanquam discipulos dedit, ac curæ meæ commisit Deus. Quæ verba licet Esaias de seipso literali sensu enunciaverit, tanquam is qui Christi typum gereret, mystico tamen sensu ad Christum ipsum spectant, qui ea ratione professus est, se etiam discipulos suos pro filiis Dei agnoscere, eosque tam arcte secum junctos esse, ut ipso nominato illi quoque subintelligi possint; præsertim cum ejus potestati ac curæ sint a Deo commissi:

[Vel: sed est adhuc alius scripturæ locus in quo non quidem expressis verbis profitetur se homines eos, qui per ipsum in Deum credunt, pro fratribus suis agnoscere, id tamen de se profitetur, unde id non obscure concludi potest. Ait enim de se: Ego spem ac fiduciam meam in Deum collocabo. At quid est, quod homines Dei filios sub novo fœdere constituat, præter fidem in Deo collocatam? Quare cum illud de se Christus fuerit professus, non obscure etiam indicavit, se illos pro fratribus agnoscere: quandoquidem idem,

quod eos Dei filios constituat, in se quoque reperiatur. Id quod adhuc clarius indicavit verbis proxime sequentibus, cum ita Deum alloquitur: Ecce ego & cæteri filii, nempe Dei, quos ipse meæ curæ commisit, seu, qui ut mei discipuli evaderent, & mihi se regendos præberent, divina ope per me effectum est.

Vers. 14. Cum ergo tam arcta inter Christum & reliquos Dei filios conjunctio sit, atque esse ex Dei decreto debuerit, consequens fuit, ut cum filioli isti carnem haberent & sanguinem, adeoque natura sua variis afflictionibus, & morti ipsi denique essent obnoxii, ipse similiter talis esset, seu carnem & sanguinem haberet, eaque quæ diximus, natura sua pati posset, ut ita non nisi morte interveniente ejus vim atque imperium aboleret, cujus robur ac potentia ad mortem hominibus adferendam comparata est; qui quidem nullus est alius, quam diabolus, qui homines antea sub sua potestate tenuit, eosque morti æternæ mancipavit, quam potentiam ut annihilaret Christus, mortem tam diram sustinuit, eaque ratione & novum fœdus, quo satanæ potentia mirum in modum infringitur, confirmavit; & divinam ipse consecutus est potentiam, qua satanam coërcere, & penitus tandem abolere potest.

Vers. 15. Hoc autem totum eo spectavit, ut eos omnes, qui antea per universum vitæ tempus ob metum mortis sibi imminentis, cujus evitandæ rationem nullam videbant, instar servorum & mancipiorum erant, nec respirare sub tam dura satanæ ac mortis servitute poterant, in veram animorum libertatem vindicaret, & Dei filios, qui spem immortalis vitæ haberent, efficeret. Quod quidem factum est, cum viderunt Christum natura sibi similem, postquam mortem truculentam adiit, non tantum ea ratione ad vitam sempiternam transiisse, sed etiam satanæ regni abolendi potestatem ac imperium summum accepisse. Unde animadverterunt, se quoque, si ducem hunc a Deo sibi datum sequantur, ipsius & exemplo & auxilio mortem evasuros & sempiternam vitam adepturos.

℣. 16. Nempe hominibus mortalibus per Christum consultum voluit Deus; non spiritibus immortalibus. Neque enim uspiam in scriptura legitur, eum angelis (quorum magna pars ob suam in Deum contumaciam gratia ipsius suaque felicitate excidit) servandis, & veluti manu porrecta erigendis destinatum esse, quod si ita esset, non fuisset necesse, eum cruciatibus corporis, ac morti denique subjici, cui & spiritus illi natura haudquaquam sunt obnoxii: sed passim in scriptura legimus, eum Abrahamicæ progeniei servatorem esse debere, eamque, si fidem progenitoris sui sequatur, & sic spirituali ratione ipsius evadat progenies, primo, tum deinde cæteros homines, per eum ad sempiternam felicitatem esse deducendos.

Vers. 17. Hi vero cum homines sunt natura mortales, & ipsius etiam religionis causa variis afflictionibus obnoxii, ideo consentaneum omnino fuit, ut ipse illis, utpote fratribus suis, prout ostendimus, ex eodem Deo genitis, omnibus hujusmodi rebus similis redderetur, ac non tantum natura illis esset obnoxius, sed etiam eas reipsa experiretur, ut ita iis exercitus ac vexatus, misericors evaderet, eorumque malorum sensu tangeretur, quæ ipsius fratribus ferenda incumbunt, atque adeo instar pontificis cujusdam, peccatorum nostrorum expiationi ac saluti nostræ ad exitum perducendæ præfectus, fideliter isto suo munere apud Deum fungeretur, & peccata populi curæ suæ commissi expiaret, hoc est summo studio in id incumberet, ut peccatorum suorum pœnas populus ille effugiat. Cujus rei imago quædam in pontifice olim Aaronico exitit. Is enim (ut infra copiosius explicabimus) quia ipsemet per infirmitatem lapsibus atque delictis erat obnoxius, eo adigebatur, ut non aspernaretur per fragilitatem lapsos; sed potius suæ imbecillitatis sibi conscius, eorum delictis ignosceret, &, ut opem illis afferret, fideliter causam ipsorum, ut ita dicam, apud Deum ageret, & universi populi divini peccata per fragilitatem admissa expiaret, ea nimirum peragendo coram Deo in sacrario, quibus peractis peccatorum condonatio ex fœdere, quod Deus cum populo instituerat, sequebatur. Jam vero & Christus, dum in cælis apud Deum existens, salutem universi sui populi curat, &, ne peccatorum det pœnas, efficit, pontificis quodammodo munere apud Deum fungitur; quandoquidem per sanguinis fusionem in cælum, tanquam sacrarium quoddam, ingressus, coram Deo ibi apparuit, atque adhuc apparet, & salutem nostram curans, ac remissionem peccatorum ad exitum perducere volens, eam quodammodo a Deo nobis impetrare videtur: quandoquidem Deus est, cujus autoritate ac virtute salus nostra, in qua remissio peccatorum continetur, perficitur.

Vers. 18. Quemadmodum ergo olim pontificem propria infirmitas, & inde nata delicta, pronum reddebant ad succurrendum populo, qui peccaverat, atque ita ad omnia illa fideliter ac solicite peragenda, quæ ad remissionem a Deo illi impetrandam requirebantur: ita Christum etiam infirmitas, quanquam alterius generis, & afflictiones, mors denique ipsa, quam perpessus est, admonet atque impellit, ut sui populi misereri, & munere sibi commisso fideliter fungi velit, peccataque ipsius expiare, hoc est, illi in mediis malis mediaque morte constituto opem ferre. Nemo enim non videt, eum, quia ipsemet hujusmodi malis fuerat exercitus, & tam gravia perpessus, tanto proniorem esse ad opem illis ferendam, qui eadem experiuntur, & quorum fides ac constantia per varios cruciatus ac calamitates hinc solicitatur, inde exploratur: ut ita nec succumbant malis, religionemque ac pietatem deserant; nec, si vitam etiam justitiæ causa profuderint, eam prorsus perdant, sed in manibus Christi repositam, cum summa gloria aliquando recipiant. Qua in re perfecta peccatorum nostrorum expiatio continetur.

CAPUT III.

Vers. 1. Quare cum hæc ita se habeant, quæ de summa Christi præstantia hactenus disseruimus, vos fratres charissimi, qui per veritatis cælestis agnitionem a profano hominum vulgo estis segregati, ac Deo consecrati, & quibus una nobiscum cælestis hæreditas a Deo est ultro etiam nil tale cogitantibus oblata, animum omnino debetis advertere, ad considerationem tantæ dignitatis & sublimitatis Jesu Christi; qui ad religionem hanc sanctissimam, quam, ut debetis, profitemini, & per quam cælestis illa felici-

fœlicitas vobis est oblata, primum annunciandam aliquando fuit a *Deo* missus, & legationis munus ipsius nomine in terris obivit, nunc vero in cælis degens ejusdem religionis summus est a *Deo* constitutus præses ac pontifex, qui omnia ea administret, atque ad exitum perducat, quæcunque ad religionem illam pertinent.

Vers. 2. Hujus enim rei consideratio efficiet, ne quenquam perstringat dignitas Mosis, aut Aaronis: quorum ille legatus fuit ad legem ferendam a *Deo* missus; hic sacerdos summus, seu sacrorum præses a *Deo* constitutus, nec quenquam a Christi doctrina ad legem abducat. Nam si quis dicat, Mosen (ut de hoc primum dicamus) ab ipso *Deo* hanc consecutum esse præ cæteris ipsius servis laudem, quod universam ipsius, ut ita dicam, domum ac familiam, summa fide, summo studio ac diligentia curarit, & nullam muneris sui, ad divini populi utilitatem pertinentis, partem prætermiserit, eamque ob causam cæteris omnibus gratia ac favore apud *Deum*, itemque dignitate ac honore prælatus fuerit, & ad angelica colloquia, veluti amicus quidam, fuerit admissus: ei primum respondemus, hac quoque in parte Christum nil Mosi prorsus concedere; ne nunc dicamus multum antecellere. Etenim Christus quoque fidelissimam tum olim præstitit, tum adhuc præstat operam ei, qui ipsum aliquando legatum, postmodum vero pontificem constituit, siquidem & diligentissime in terris legationis munere functus est, nec quicquam eorum celavit, quæ Deus illi ad homines mandata dederat, & extrema, ut eorem fidem certam faceret, adire non dubitavit: nunc vero etiam in cælis degens sacerdotis partes summo studio, ut paulo ante docuimus, implet, ac domum Dei universam curat ac gubernat.

Vers. 3. Sed deinde illud inprimis respondemus, Christum dignitate longe Mosi fuisse a Deo prælatum, ac longe majori honore politum, quæ causa potissimum fuit, cur paulo ante vos ad diligentem dignitatis Christi considerationem hortaremur, ex qua consecuturum esset, ut, Christo relicto, ad Mosen redire nunquam cogitaretis. Tanto enim majorem digrioremque Christum Mose Deus pro suo arbitrio ac voluntate effecit, quanto sublimior atque honoratior est Deus ipse populo suo, qui domus est instar, quam Deus sibi construxit.

Vers. 4. Etenim quævis domus ab aliquo construitur. Jam vero qui omnia ea sua ipsius virtute construxit atque effecit, ad illud rerum genus, de quo agimus, pertinentia, nullus est alius præter Deum: ac proinde etiam populum ipsius, qui ut domus appellatur, ita etiam instar ædificii ac domicilii cujusdam, ex variis partibus constituti considerari potest, nemo alius sua ipsius virtute atque authoritate constituit præter Deum. Veruntamen cum *Deus* per Christum domum illam construxerit, & familiam sibi ex humano genere collegerit, isque hæres ac dominus illius evaserit; apparet, Christum cum Deo conjungendum, & ei certa ratione æquandum esse.

Vers. 5. Contra autem Moses cum domo ac familia *Dei*, cujus ille pars fuit præcipua, conjungendus, & illi quodammodo æquandus est. Quodammodo, inquam; quia cum familiæ divinæ esset princeps, singulos ex populo dignitate superabat, imo plurimis æquari jure poterat. Sed tamen cum minister esset, ac veluti dispensator reliquæ familiæ constitutus, ideo aliquanto minor erat familia seu domo. Similiter de *Deo* ac Christo judicandum est. Nam quia, ut diximus, Christus quoque domum *Dei* construxit, & ejus est dominus, ideo *Deo* eatenus æqualis est: sed quia eam *Dei* virtute construxit, & ab eo dominium illius familiæ accepit, in ejusque gloriam gubernat, eatenus *Deo* minor est. Recte igitur a nobis instituta est comparatio, recteque assertum, tanto majorem atque excellentiorem evasisse Christum Mose, quanto *Deus* dignior est domo ac familia sua. Quod ut tanto rectius intelligatur, habendum est, Mosen quidem fidelissimum fuisse aliquando in universa *Dei* domo ac familia, sed tanquam servum ac ministrum ipsius domus causa constitutum: cujus hæc erat functio, ut ea quæ *Deus* populo patefieri aut mandari volebat, a *Deo* accepta ad populum deferret atque annunciaret.

Vers. 6. At Christus ita *Deo* fidelis est, ut filius, ac proinde hæres paternorum bonorum, ac familiæ dominus, quique proinde supra domum, non, ut de Mose dictum est, in domo, tanquam familiæ pars, constitutus dici debet.

Vers. 7. Hæc vero *Dei* ac Christi familia nos Christiani sumus, atque adeo quoque porro erimus, si modo, quemadmodum cœpimus, aperte ac libere, quicquid tandem mundus nos terreat, audeamus profiteri religionem a Christo nobis traditam, & de spe salutis sempiternæ, quam ea nobis facit, usque ad ipsum vitæ finem constanter gloriari. Alioquin enim *Dei* familia esse desinemus, neque amplius Christus, qui domum Dei curat, sua nos cura ac patrocinio dignabitur.

Vers. 8. Quod ne fiat, monendi mihi estis Davidis verbis, quæ spiritus sancti instinctu atque impulsu aliquando protulit ita inquiens: Hodie, cum Dei vocem ac doctrinam vobis annunciari audietis, ne sitis ita animo contumaci, ut ei parere nolitis, quemadmodum olim majores vestri fecerunt tunc, cum me exacerbarunt atque ad iram provocaverunt, tunc nimirum, cum per summam incredulitatem, & malignam atque impiam in re manifestissima dubitationem in deserto me tentarunt, & cum apertissima haberent documenta, me illis adesse præsentem, eosque potentia mea tueri, eorumque curam gerere, ea tamen de re non semel ibidem dubitarunt, ac si explorare adhuc vellent, utrum illis præsens ope mea adessem.

Vers. 9 Sic, inquam, me tentaverunt vestri majores, & potentiam ac providentiam, qua illis præsens adessem, exploraverunt, licet tot tantaque opera mea ante illorum oculos, atque adeo in ipsorum medio ediderim, & sic ipsi aperte deprehenderint, me illis adesse, eos fovere, ac in terram promissam introducere velle.

Vers. 10. Quæ res effecit, ut isti hominum generi per quadraginta annos infensus essem, eosque vindicta mea persequerer, cum ita apud me cogitavi: Hi homines plane sunt amentes ac vecordes, quos ut ut jura legesque meas docere, atque ad eas servandas adducere multum laborem, ipsi tamen eas agnoscere ac servare nolunt: [vel: aliud perpetuo agunt ac cogitant quam ego eos agere volo, & licet apertissime cernere queant, quæ mea sint de illis consilia, quorsum spectem & contendam, illi tamen id agnoscere nolunt.]

Vers. 11. Quare cum viderem frustra me laborare, eosque adeo esse mihi rebelles & adversum me contumaces, illis iratus ita apud me firmiter decrevi, ac juramento asserui, non esse eos ingressuros in requietem

meam, seu locum requieti illorum a me post illorum labores ac molestias paratum. Quæ verba primo quidem sensu ad eos pertinent, qui die festo ac solenni ad *Deum* io templum confluere solerent, ubi lex divina populo prælegi consueverat, qui hic monentur, ot isti *Dei* voci, nempe legi obtemperent, nec animos suos majorum exemplo adversus eam obfirment: sed sensu mystico pertinent ad festum hoc tempus, quo Messias mundo apparuit, atque ad eos, qui festivitatis hujus participes vocem Dei per Christum loquentis audiunt, qui monentur, ne tempus hoc gratiæ negligant, neque euangelio, quæ præstantissima ac suavissima vox Dei est, per summam animi contumaciam atque impietatem resistant, instar ·Israelitarum in deserto divinis jussibus ac mandatis obtemperare nolentium, ne in similem incidant pœnam, & excludantur a divina illa requiete, ad quam a *Deo* sunt vocati.

Vers. 12. Quapropter vos fratres charissimi, in quos tam felicia tempora inciderunt, quique Deum Christi ore loquentem audivistis, diligenter cavete, ac prospicite, ne forte in quopiam vestrum animus reperiatur improbus atque impius, qui divinæ voci fidem adhibere nolit, eamque ob causam Christo relicto, quem *Deus* nobis ducem dedit, qui nos in terram requieti nostræ destinatam deducere debeat, ab ipsomet *Deo* desciscat, quemadmodum olim Israelitæ, qoi terram Cananæam sibi toties a Deo promissam obtinere se posse desperarunt, relicto Mose, quem *Deus* ipse illis ducem dederat, qui eos in terram illam introduceret.

Vers. 13. Hoc ergo idem ne cuiquam vestrum contingat, assidue alii alios monete, quam diu tempos hoc gratiæ durat, quod spiritus sanctus in verbis Psalmi a nobis adductis voce *hodie* mystice expressit. Monere autem debetis, ut omnes sibi caveant quam diligentissime a peccato, ne quis forte ejus blanditiis deceptus, animum soum adversus euangelicam vocem obfirmet. Fallax enim peccatum est, & tenebras judicio offundit, atque animum adversus mandata Dei, quæ omnis generis pietatem complectuntur, indurat, nec patitur, ut cælestibus Dei promissis fidem adhibeas; quæ & per se animum hominis ab omnibus terrenis cupiditatibus abducunt, & cum obtineri sine sanctimonia nequeant, fidem non inveniunt in iis animis, quos peccati amor insedit, adeo ut necesse sit eum a peccato quam diligentissime dehortari, quem per incredulitatem a *Deo* deficere, eique rebellem fieri nolis.

Vers. 14. Neque vero est quod dicatis, satis hactenus factum esse vestro officio, vos religionem Christi amplexos eo ipso statim participes factos esse eorum bonorum, quæ Christus attulit. Etenim non simpliciter eorum bonorum facti sumus participes, aut eorum perfruendorum jus consecuti sumus, sed eademum conditione, si in ea fide, quam ab initio Christi doctrinæ adhibuimus, usque ad finem firmiter persistamus. Cujus fidei ea debet esse ratio, ut rem ipsam, quam amplectitur, quodammodo præsentem conspiciat, atque oculis subjiciat.

Vers. 15. Hæc vero conditio quam ad id requiri diximus, ut bonorum, quæ Christi religio nobis affert, penitus fiamus participes, satis expressa est in illis, quæ citavimus, psalmi verbis, dum dicitur: [Vel: quæ quidem exhortatio, de qua paulo ante diximus, in verbis psalmi a nobis allegatis continetur quæ proinde alii aliis inculcare debetis, ita ut dicatis] hodie cum *Deum* ipsum, nempe per Christum vos alloquentem audietis, ne animos vestros adversus ejus vocem obfirmetis, quemadmodum olim contigit in ista exacerbatione, qua majores vestri Deum irritaverunt.

Vers. 16. Hæc enim verba fidei constantiam postulare ab iis, qui *Deum* irritare, & promissæ quietis spe excidere nolint, ex eo facile constabit, si consideraverimus, quinam illi fuerint, quorum exemplum hic nobis cavendum esse dicitur, seu quinam ex Israelitis fuerint, qui *Deum* exacerbaverint, quave ratione iram ipsius tantam incurrerint, de qua in psalmo legimus. Neque enim omnes prorsus, qui dictis Mosis fidem primum adhibentes eo duce ex Ægypto sunt egressi, eum irritaverunt; sed quidam tantum eorum, qui vocem *Dei* audiverant, quanquam illi fuerunt longe maxima pars populi.

Vers. 17. Quinam vero illi fuerint, aut quibusnam per quadraginta annos fuit *infensus*, quosque vindicta sua fuit prosecutus? *nonne eos*, qui adversus ipsum contumaciter peccaverunt? Hi enim variis confecti Dei suppliciis, aut ipsa illius peregrinationis mora in deserto hinc inde prostrati sunt, eorumque corpora ibi conciderunt.

Vers. 18. Quinam, inquam, illi sunt, de quibus Deus ipse juramento affirmavit, eos non ingressuros in requietem suam, seu terram requieti ipsorum post tot itineris labores ac molestias destinatam? Nonne ii, qui Deo diffisi fuerunt, & terram illam se invadere ac subjicere sibi posse desperaverant? *hi sine ipsi.* Quare videmus, eos non potuisse terram illam ingredi propterea, quod Deo fidem adhibere desierint.

CAPUT IV.

Vers. 1. Unde facile unusquisque animadvertere potest, nobis similiter cavendum esse, ne forte quispiam ex vobis promissioni qua nobis Deus pollicetur, nos in requietem ipsius, de qua postea sumus acturi, ingressuros, fidem, quam adhibuerat, adhibere desinat: unde fiat, ut quemadmodum Israelitæ olim, postquam diffidere divinæ promissioni, de obtinenda terra Cananæa, quieti suæ stabili destinata, cœperunt reverti in Ægyptum cogitarunt, ita ipse quoque ita se gerat, ut videatur Christo, qui in requietem nos introducere debet, deserto, ad pristinam religionem ac statum redire velle, vel saltem aliis in ea via, quæ ad requietem sempiternam ducit, progredientibus, a tergo subsistere ac remanere, nec cum illis pari passu parique alacritate progredi.

Vers. 2. Neque enim est quod quis forte dicat, nihil istud exemplum ad nos pertinere, cum promissio ista de ingressu in requietem Dei ad Israelitas tantum olim spectarit, non ad nos Christianos. Etenim nobis quoque promissio de requiete divina obtinenda est annunciata, quemadmodum

modum olim Israëlitis. Sed quemadmodum tum temporis nihil profuit promissio illa, divina Israëlitis, qui eam auribus perceperant, quia ei fidem firmam non adhibuerant, per quam sermo, seu promissio illa divina penitus in illos descenderet, atque ita cum illis ut ita dicam, commisceretur & contemperaretur, ut sejungi ac deseri ab illis perdiffidentiam non posset: ita nec nobis proderit sermo euangelii, ac promissio de requiete divina in illo contenta, si auribus tantum eam percipiamus, interea tamen in succum ac sanguinem non convertamus, ac firma stabilique fide non apprehendamus.

Vers. 3. Etenim quemadmodum olim Israëlitis non alia conditione fuit patefactus aditus ad requietem a Deo illis destinatam, nisi fidem promissioni illi adhiberent firmam: ita nec nobis alia conditione patet aditus ad requietem illam divinam ac cælestem, nisi promissioni isti firmiter credamus. Quod satis expressit Deus, cum dixit, se iratum jurasse, non ingressuros esse homines istos in requietem suam. Quinam vero illi fuerint, de quibus ita juravit Deus, jam antea vidimus, eos nempe, qui Deo promittenti non crediderant, aut credere desierant. Unde facile apparet ad nos quoque id esse transferendum, statuendumque, Deum firmiter apud se decrevisse non intromittere in requietem suam eos, qui ipsi diffisi fuerint, sed eos tantum, qui firmiter crediderint. Quando autem Deus (ut scrupulum hunc vobis eximamus, qui vos fortasse urget) de requiete sua loquitur, etiamsi literali, ut supra exposuimus, sensu intelligat terram Cananæam, terrenæ nec satis firmæ requieti Israëlitici populi paratam: tamen mystico sensu longe diviniorem intelligit, talem nempe, quæ ipsius requieti sit similis. Quare emphasis est singularis in voce *meam*, cum Deus dicit, non ingredientur in requiem meam. Requietem enim intelligit, qua Ipsemet requievit ab operibus, quæ initio mundi hujus fecit.

Vers. 4. Nam si universum sacrarum literarum codicem evolvamus, & quæramus, quid de requiete divina in eo contineatur, nihil aliud reperiemus, unde constare queat qualis ea requies sit, quam id quod de septima die, quam Deus præ cæteris a populo celebrari voluit, spiritus sanctus pronunciavit: nempe quod Deus requieverit die septima ab omnibus operibus suis, quæ ad mundi hujus opificium pertinent. Nam sex diebus Deus totum hunc mundum, & omnia, quæ in illo videmus, produxit, septima die ab omnibus his operibus suis cessavit. Hoc est ergo, quod apud Mosen in Genesi de requiete Dei reperimus.

Vers. 5. In hoc autem Psalmi loco, de quo agimus, iterum fit mentio requietis Dei cum ait Deus: Non ingredientur in requietem meam. Unde jam facile constare potest, cum nullibi fiat mentio alius alicujus requietis divinæ præter eam, quam in verbis Geneseos descriptam videmus, qua nimirum Deus requievit ab omnibus operibus suis, etiam in hoc psalmo de hac requiete, hoc est de requiete ei simili sermonem esse.

Vers. 6. Cum vero apud Deum constitutum sit, idque ex promissione jam olim facta consequatur, ut aliqui tamen homines requiete ista potiantur; ii vero quibus primum fuit ea saltem mystice oblata, non sint ea potiti propter incredulitatem, atque aoimi contumaciam:

Vers. 7. Ideo factum est, ut Deus per Davidem aliud constitueret tempus, quo iterum patefieret; aditus atque ingressus in requietem istam: quód tempus expressit voce hodie, quæ continetur iis verbis, quæ aliquot seculis post eductum ex Ægypto populum, & comminationem Dei, de iis in requietem suam non intromittendis, fuere prolata, dum nimirum ita loquitur, quemadmodum antea diximus: hodie cum vocem Dei loquentis audietis, ne animos vestros adversus eum obfirmetis, eamque propter animi contumaciam repudietis.

Vers. 8. Unde facile patet, quid responderi debeat, si quis hic objicere velit, jam olim Deum promissionem suam de aliquibus in requietem suam introducendis implevisse, dum per Josuam posteros eorum, quos propter Ipsorum incredulitatem introducere noluit, in terram Cananæorum deduxit, eamque illis possidendam dedit. Neque enim vera ea ac perfecta fuit requies, quæ a Deo potissimum, quanquam mystice, fuit intellecta. Nam si ad veram illam perfectamque quietem populum perduxisset Josua, certe Deus non constituisset postmodum aliud aliquod tempus, quo homines in requiem suam introducere velit, quasi id antea factum non fuisset. At ejusmodi tempus in iis, quæ jam non semel examinavimus psalmi verbis a Deo constituitur. Ea enim indicant, hoc ipso tempore, quo Messias in mundo apparuit, conditionem populi Israëlitici similem fore ei, quæ olim fuit majorum ejus populi in deserto, vocem audituros Dei similem ei, quam majores ipsorum olim audierant. Unde monentur, ne similes majoribus istis suis evadant, eandemque cum illis pœnam incurrant: quam pœnam vidimus hanc fuisse, quod juraverit Deus, non ingressuros eos in requiem suam.

Vers. 9. Quare nondum data est populo divino vera illa requies, sed adhuc ei in futurum adipiscenda restat: quo quidem tempore verum aget sabbathum, cujus figuram tantum gessit noster populus, cum sabbathum suum celebravit, & instar Dei, qui septimo die ab operibus suis cessavit, septimo quoque die a laboribus servilibus requievit.

Vers. 10. Etenim quicunque adeptus fuerit veram Dei requietem, is non tantum a servilibus operibus, a quibus nos Judæi requiescere solebamus, nec septimo quoque tantum die, sed ab omnibus operibus atque actionibus, quæ laboriosæ atque molestæ sunt, æternum requiescet: quemadmodum aliquando Deus non ab aliquibus, sed ab omnibus operibus, quæ tanquam opifex quidam formavit, nec tantum uno die, sed in sequentia quoque secula requievit: cujusmodi requies in hoc seculum non cadit, & nostro populo nondum contigisse satis est manifestum.

Vers. 11. Quapropter cum nobis quies ista sit a Deo proposita, summo id agamus studio, ut ea possimus potiri: ne forte, si instar majorum nostrorum Deo fuerimus diffisi, sive per animi contumaciam rebelles extiterimus, eodem etiam modo in exitium ruamus præcipites, quemadmodum olim illi in deserto propter animi contumaciam atque incredulitatem, ut hactenus vidimus, perierunt. Neque enim quispiam impunitatem sibi polliceri debet, cum Deus pœnam incredulis ac contumacibus decreverit, ac juramento addito comminatus fuerit. At vero ut omnia cætera Dei decreta, ita etiam hoc, de quo loquimur, quodque in psalmi verbis vidimus, non intermoritur, aut quia diu differtur, irritum apud Deum fit: sed, ut ita dicam, vivit ac viget, hoc est ratum ac firmum apud

Deum

Deum eſt, nec vis illi deeſt, ut ad effectum perducatur, ſed efficax, ob illam Dei potentiam, quam Deus ad decreta ſua exequenda omnino adhibet. Præterea acriter admodum ferit hoc Dei decretum, & quidem longe acrius, quam gladius utrinque acutus, quo homines hoſtes ſuos, aut magiſtratus ſontes ferire ſolet. Etenim non tantum ea ferit, quæ aliquo modo ſunt in propatulo, ſed etiam ea punit, & eo ſupplicia divina mittit, quo gladius aut prorſus pertingere non poteſt, quandoquidem pertingit ad eum locum quem abditiſſimum eſſe oportet, [*vel*: Quomodo enim quiſquam pœnam effugiet, qui per animi contumaciam aut incredulitatem repudiaverit euangelicum, hoc eſt Dei ipſius ſermonem, qui non eſt quippiam mortuum atque inefficax, ſed ſpirare videtur, atque efficaciam ſingularem habet, ita ut longe magis animos hominum feriat, quam gladius ferreus, & quidem anceps, corpora; rimatur enim internos animi ſenſus, &, ut ita dicam, ad ipſas compages imaſque medullas penetrat.] [*vel*: Adeo animos hominum intimoſque ſenſus commovet, & cogitationes animi judicat, dum conſcientias convincit, ut ita, quemadmodum ipſe docet, de illis judicent, hominum etiam occulta peccata ita ferit itaque tangit, ut propemodum videatur omnia noſſe & omnia oculis ſuis cernere veluti nuda atque patentia. Sed inprimis ſermo euangelicus id præſtat, de quo hactenus locuti ſumus ex Pſalmo, non eſſe animum adverſus Dei vocem obfirmandum] ubi, ut ita dicam, ſpiritus ſeu mens noſtra ab anima, ſeu facultatibus animæ inferioribus diſtinguitur, ac veluti dirimitur. [*vel*: Spiritus hic qui corpus noſtrum hoc primo animat, ab ipſa anima ſeu facultate, quæ a ſpiritu illo fluit, ipſaque vita noſtra eſt, diſtinguitur.] Pertingit etiam in ipſas membrorum compages, in imas denique oſſium medullas. Nihil, inquam, eſt in homine adeo reconditum, quo ſupplicia a Deo decreta pervenire nequeant, quodque gladius iſte divini decreti non feriat. Neque vero eſt quod quis putet, ſe celare peccatum ita poſſe, ut decreti hujus divini aciem effugiat. Etenim ipſas etiam animi cogitationes Deus ſuorum decretorum exequutor dijudicat, aut is quem eorum exequutorem conſtituit, ita ut ipſum ejus decretum ea videatur dijudicare, & ſententiam de iis ferre.

Verſ. 13. Nemo eſt hominum, qui aciem oculorum ejus effugiat, atque ab eo conſpici nequeat: ſed omnia illi nuda ſunt ac retecta, omnia veluti reſupinata atque expanſa oculis illius patent, illius, inquam, decreti divini, de quo hactenus nobis fuit ſermo, ſeu mavis ejus, qui decretum iſtud exequitur: ut recte antea monuerim, cavendum eſſe nobis, ne in eam pœnam incurramus, in quam majores noſtri, vi iſtius decreti divini, inciderunt.

Verſ. 14. Ad id autem, ut conſtanter divinæ voci pareamus, & ab ea haudquaquam deſciſcamus, cum plurimum pertineat conſideratio præſtantiſſimi illius muneris, quod Chriſtus nunc ſuſtinet, & miſericordiæ, qua erga nos in muneris iſtius functione utitur, quam utramque rem ſuperius explanare cœpimus, atque inde ad hanc exhortationem digreſſi ſumus: ideoque ea nunc nobis repetenda eſt, & porro fuſius declaranda, atque aditus ad explicandum Chriſti præ legali ſacerdote præſtantiam nobis muniendus. Quare cum, ut ſupra diximus, habeamus pontificem non vulgarem, ſed longe maximum ac præſtantiſſimum, qui non ut legalis ſacerdos in adyta terrena per velum, quo ea teguntur, pertranſiit; ſed per cælos in ipſum Dei habitaculum penetravit, & ibi coram Deo ſacerdotio ſuo fungitur, ſalutemque noſtram ſolicite curat, nempe Jeſum, ſummi Dei filium, charitate ac dignitate ipſi conjunctiſſimum, conſtanter ſane retinere debemus religionem illam, cujus ipſe eſt præſes, eamque aperte profiteri.

Verſ. 15. Nam ſi quem ab ea re deterreant afflictiones, quæ eo nomine ſint perferendæ, ideoque vereatur, ne forte iis ſuccumbat, aut ne Chriſtus, quem tam ſublimem tamque glorioſum eſſe audit, ipſius miſerias ac calamitates deſpiciat, & ipſum auxilio ſuo indignum judicet, ei cogitandum eſt, nos non ejuſmodi habere pontificem & ſalutis noſtræ curatorem, quem non afficiant calamitates noſtræ, quæ infirmos nos & arguunt, & reddunt, animoſque noſtros vehementer dejiciunt; ſed talem, qui ita ſit comparatus, ut cum ipſi patimur una nobiſcum quodammodo doleat, ac miſeriarum noſtrarum ſenſu facillime tangatur, propterea, quod ipſemet omnis generis calamitates & afflictiones, quales eæ eſſe ſolent, quibus fides ac pietas noſtra ſolicitari & explorari conſuevit, perinde ac nos expertus, idque nullo ſuo merito, cum nullum peccatum admiſerit, ſecus quam homines increduli cenſent, qui eum ob ſcelus aliquod dira paſſum eſſe dictitant; quo ipſo exemplum quoque nobis reliquit, ex quo diſcimus, eam eſſe conditionem noſtram, ut immerentes ab impiis affligamur.

Verſ. 16. Cum ergo pontificem habeamus hujuſmodi affectu præditum, quod antea ſubindicare voluimus, cum diximus, pontificem illum eſſe Jeſum, hominem nimirum naturæ conditione, ut ſupra oſtendimus, nobis ſimilem variiſque malis, ac morti denique obnoxium, magna animi fiducia ad ipſum in throno una cum Deo conſidentem, omniaque in cælo atque in terra gubernantem accedamus: cum ſciamus, eum, ut potentiſſimum, ita ſimul benigniſſimum eſſe; eumque ſupplices veneremur, ut noſtri miſereatur, ac benignitate ſua ac favore ita complectatur, ut cum nobis maxime opus eſt, auxilium ferat, noſque in ipſis afflictionibus mediaque morte confirmet, atque ab interitu ſempiterno omnibuſque Dei ſuppliciis vindicet.

CAPUT V.

Verſ. 1. TAlem vero eſſe affectum Jeſu Chriſti, qualem diximus, noſque ab eo impetraturos auxilium & liberationem a divinis ſuppliciis, patet ex ratione ſacerdotii, quod ſuſtinet; cujus naturam aliqua ratione addiſcere poterimus ex ratione ſacerdotii terreni, ac nominatim Levitici. Nam omnis pontifex non ex alio quam ex hominum genere deligitur, propterea quod non niſi in hominum utilitatem proficiſcitur adminiſtratio rerum, quæ ad Deum ejuſque cultum ſpectant, & apud ipſum quodammodo peragendæ ſunt, nempe ut ei offerat, & varia ſacrificia, quæ ſponte ſua illi homines conſecrant, & præcipue victimas peccatis expiandis deſtinatas.

Verſ. 2. Quam ob cauſam etiam talis eſſe debet, ut propenſus ſit ad animi moderationem, lenitatem ac

miſericor-

misericordiam erga eos, qui per ignorantiam ac errorem peccant, ne illos aspernetur, & indignos judicet, quorum causam apud Deum suscipiat, quosque sacrificiis expiare velit: qui affectus inde oritur, quod ipse quoque, cum homo sit, per infirmitatem similiter atque alii labi ac peccare soleat, ita ut suæ infirmitatis sibi conscius non possit dedignari alios, qui similiter lapsi fuerint.

Vers. 3. Atque hæc infirmitas in causa est, cur, lege ita jubente, in sacrificio anniversario (siquidem de Leviticis pontificibus hic potissimum loquimur) non modo pro populo universo, sed etiam pro seipso, sacrificium expiatorium debeat offerre, ut ita & sibi & populo remissionem peccatorum a Deo impetret.

Vers. 4. Etsi vero ut diximus, ex hominibus sacerdos sumatur, qui cæteris natura ac conditione par sit: non tamen cuipiam licet seipsum in hoc munus ingerere, & suo arbitrio summi sacerdotii honorem sibi vendicare: sed opus est, ut Deus ipse quempiam ad hoc munus vocet ac deligat, quemadmodum in Aarone vidimus, quem nominatim Deus tam honorifico munere dignatus est, & porro filios ejus in ipsius familia principes, qui cæteroqui sacerdotii essent capaces.

Vers. 5. Hæc autem omnia, quæ hactenus de terrenis, ac nominatim de Leviticis pontificibus diximus, vel saltem eis similia atque analoga in Jesu Christo, quem pontificem esse diximus, reperiuntur. Nam, ut ab ultimo incipiamus, nec Christus hunc sibi honorem ac gloriam sumsit, aut sumere potuit, ut fieret pontifex; sed Deus ad tantum honorem eum evexit: quod quidem testatus est illis verbis, quibus ita Christum in Psalmis alloquens introducitur. Filius, inquit, meus es tu, mihi nempe charitate ac dignitate conjunctissimus, ac potentia simillimus. Hoc ipso die, quem ob tantum in te collatum beneficium tibi memorabilem esse decet, te genui, & ex mortis faucibus ereptum ad immortalem vitam & regni societatem extuli. Quibus ipsis verbis Deus ei universam salutis nostræ curam permisit, & summum sacrorum præsidem, atque adeo pontificem constituit: quandoquidem regnum atque imperium Christo a patre, salutis nostræ sempiternæ ad exitum perducendæ gratia, datum est, ad spem ac fiduciam nostram tanto magis confirmandam.

Vers. 6. Id quod longe clarius in alio quodam psalmo his verbis exprimit, cum ita Christum alloquitur: Tu es sacerdos, non ad breve aliqnod tempus constitutus, sed æternum munere hoc functurus, quamdiu nimirum expiatione peccatorum opus erit, ad instar Melchisedeci.

Vers. 6. Quod vero attinet ad illud, quod medio loco posuimus, nempe quod pontifex quoque pro se victimam offerre debeat, utpote suæ sibi infirmitatis conscius, qua fiat, ut aliorum vicem dolere sciat; ei etiam aliquid reperimus in Christo analogum. Etenim carnis quoque infirmitate atque imbecillitate naturali, non secus atque nos, fuit circumdatus, eoque tempore, cum in mediis versaretur periculis ac cruciatibus, quibus caro ejus affligebatur, pro se ipsi victimam quandam spiritualem Deo obtulit, ut a malis, quibus propter infirmitatem suam premebatur, quæque peccatis pontificum ex infirmitate ortis aliqua ratione respondent, liberaretur. Nam preces, & supplicationes, magno cum clamore, atque adeo cum lachrymis obtulit Deo, utpote ei, qui ipsum posset ex morte eripere, quæ ipsius oculis tum obversabatur, & a qua ut liberaretur orabat, atque inprimis tum, cum spiritum suum in manus patris sui commendaret, nempe ut eum tueretur, ac sibi tempore constituto redderet, & sic a mortuis sese excitaret. Hæc, inquam, Christi fuit, quam pro se ipso fecit oblatio, qua seipsum expiavit, atque ab infirmitate naturali, & malis inde consequutis, ipsaque adeo morte liberationem sibi impetravit. Neque enim frustra ad Deum preces illas fudit: siquidem eæ a Deo fuerant admissæ, & sic ipse liberatus fuit ab eo, quod metuebat, quodque naturaliter horrebat ac refugiebat, nempe a morte.

Vers. 8. Ex quibus etiam intelligitur, eum, licet Dei esset filius, ipsi nimirum charissimus ac conjunctissimus, consilio tamen ac voluntate ipsius Dei factum esse, ut dum ipsi usque ad extremum parere satagit, tanta tamque gravia pateretur, ut ex iis disceret, ipsoque experimento cognosceret, quanti laboris quantæque difficultatis res sit, Deo usque ad extremum vitæ spiritum obtemperare:

Vers. 9. Ut porro pontificatu potitus nobis laborantibus, & cum tot difficultatibus luctantibus tanto promptius succurreret opemque ferret. Hinc etiam tandem consequutum est id, quod primo loco de pontifice Levitico posuimus, hic vero ultimo loco de Christo explicandum reservavimus; quod, postquam immortalis ac gloriosus evasit, tum demum ratione omnium perfectissima servator evasit eorum, qui mandatis ipsius obtemperant, & ex ipsius præscripto vitam suam componunt, quibus omnibus vitam sempiternam largiendi, eosque ab omnibus malis tuendi ac liberandi, quæ salutem illis eripere possunt, potestatem atque authoritatem plenissimam est consequutus.

Vers. 10. Quandoquidem, ut paulo ante vidimus, compellatus est a Deo a renunciatus sacerdos, qui Melchisedeco est similis. Compellatus est, inquam, pontifex a Deo, non tam verbis, quam reipsa, dum potestatem ac munus hoc salutem nostram curandi, ac universam ejus rationem gubernandi ipsi commisit.

Vers. 11. De quo Christi munere & ejus cum sacerdotio Melchisedeciano comparatione multa nobis dicenda sunt [*vel*, quæ dicam, habeo] & quidem ejusmodi, quæ aliquanto sunt explicatu difficiliora; non mei quidem ratione habita, cui ea satis sunt perspecta, & dictu facilia; sed vestri, qui ea non facile, ut ut ea sat plene & copiose explicentur, capietis, propterea quod ad audiendum ac discendum segniores fueritis facti, ac de studio cognitionis rerum divinarum multum remiseritis.

Vers. 12. Cui rei argumento est illa vestra ruditas, & affectata quædam rerum ad Christianam religionem pertinentium ignorantia. Etenim cum, si æstimes temporis diuturnitatem, a quo Christianam religionem primum discere cœpistis, eamque fuistis amplexi, jam tantum proficere debueratis, ut etiam aliorum magistri esse possetis, adeo tamen parum profecistis, ut propemodum opus sit vos iterum docere prima oraculorum divinorum seu doctrinæ Christi elementa, easque doctrinas vobis proponere, quæ iis explicandæ sunt, qui religionem Christianam primum addiscunt, atque, ut ita dicam, tales evasistis, quibus lacte sit opus, quique proinde cibum solidiorem, cui respondent doctrinæ sublimiores ac paulo difficiliores

ad Chriſtianam religionem ſpectantes, capere nequeunt.

Verſ. 13. Quod propterea addo, quia quemadmodum is, qui lacte adhuc omnino nutriendus eſt, ſolidi cibi non eſt capax, utpote infans: ita etiam omnis, qui adhuc in primis doctrinæ Chriſti rudimentis exercendus eſt, cum nullam adhuc partem doctrinæ perfectioris attigerit, ejus nondum ſatis eſt capax, quandoquidem in religione Chriſtiana adhuc infans eſt.

Verſ. 14. Atqui adultorum demum uſui ſervit cibus ſolidior, utpote qui longa conſuetudine ſenſus & facultates ſuas ita exercuerunt, ut inter cibos utiles & inutiles, aut etiam noxios, ſuaves & inſuaves recte queant diſcernere. Eodem modo etiam illis proponendæ ſunt ſolidiores ac profundiores ſententiæ ſeu myſteria in religione Chriſtiana comprehenſa, qui in Chriſti doctrina veluti adoleverunt, ac progreſſus non pœnitendos fecerunt, itaque mentem ſuam exercuerunt, ut inter verum atque falſum, inter ſententias doctrinæ Chriſti conſentaneas, aut ab ea alienas facile diſtinguere queant.

CAPUT VI.

Verſ. 1. Quare cum ut paulo ante indicavimus, tam multa nobis ſuperſint dicenda de Chriſti ſacrificio, omittam nunc prima illa doctrinæ Chriſti elementa, & ad perfectiorem rerum divinarum ſeu ſublimiorum religionis Chriſtianæ myſteriorum tractationem progrediar, ita ut non jaciam denuo fundamentum cognitionis rerum divinarum, proponendo nimirum doctrinam de reſipiſcentia, [*vel*: Quare, cum tam diu in religionis Chriſtianæ tirociniis hæſeritis, multaque adhuc vobis diſcenda reſtent, jam tandem aliquando tirocinia iſta deponite, & ad altiora una mecum, qui vobis hac in parte docendo præibo, progredimini, ita ut non iterum jaciatis fundamentum cognitionis rerum divinarum occupati doctrina de reſipiſcentia] ſeu illa animi mutatione, qua fit, ut omnia opera, quæ mortem æternam hominibus afferre poſſent, ſeu peccata omnia abdicemus; contra autem juſtitiæ ſtudio nos totos tradamus; itemque de fiducia, quæ in Deo ſit collocanda, quænam nimirum illa ſit, quam neceſſaria, aut quibus omnino rebus conſtet ac paretur.

Verſ. 2. Hujuſmodi enim eſt doctrina, quæ iis proponitur, ab iiſve exigitur, qui ad baptiſmatis ritum, quo ſolennis fit religionis Chriſti profeſſio, & ad impoſitionem manuum, qua adhibita ſpiritus ſancti donum fidelibus a Deo impetrari ſolet admittuntur, aut præparantur; tum de reſurrectione ex mortuis, & ſempiterna, quam ea interveniente pii conſequentur, felicitate, & denique de ſempiterno impiorum ſupplicio.

[*Vel*: Quibus adde doctrinam de baptiſmorum ritu, quid nimirum vel Johannis olim baptiſmus deſignarit, vel baptiſmus ille, quo Chriſto adhuc initiamur, quid item ſibi velit impoſitio manuum inter nos uſitata] [*Vel*: Adde doctrinam de remiſſione peccatorum, quæ baptiſmi ritu adumbratur, quandoquidem ea eſt quædam ablutio animi, quemadmodum baptiſmus ille per ſe corporis: tum de dono ſpiritus ſancti quod interveniente impoſitione manuum apoſtolicarum dari ſolet.]

Verſ. 3. Quod tamen non ita velim accipi, quaſi plane iſta doctrinæ Chriſti rudimenta vobis tradere ounquam velim, ſed ea quoque alias tradam, ſi modo Deus id & mihi & vobis conceſſerit, noſque adeo fundamenta Chriſtianæ religionis denuo ponere permiſerit.

[*Vel*: Id autem, quod me facturum dixi, præſtabo, ſi Deus permiſerit, opemque nobis tulerit. Cauſa vero cur dixi, me nolle denuo tradere tirocinia ſeu prima elementa Chriſtianę religionis, hæc eſt, quia ſi eo apud vos revera deventum eſt, ut ab iis diſceſſeritis, eorumque penitus obliti neceſſe habueritis ea denuo edoceri, fruſtra laborarem; quandoquidem fieri non poteſt ut ſi quis jam ſemel &c.

Ideo autem dico, ſi Deus permiſerit, quia alioqui fieri non poteſt, ut ſi quis jam ſemel fuerit divinæ veritatis cognitione colluſtratus, & animo perceperit, ac veluti guſtaverit ſuavitatem ſummamque præſtantiam beneficii, quod ea ratione ipſi atque aliis contigit, quodque non terrenum eſt, ſed prorſus cæleſte ac divinum, quod nimirum ei Deus remiſſionem peccatorum obtulerit, & aditum ad ſempiternam felicitatem aperuerit: ſique præterea, quemadmodum vobis contigit ex afflatu divino donum aliquod peculiare, ut in religione Chriſtiana confirmetur, fuerit adeptus;

Verſ. 5. Guſtaverit etiam ſuavitatem ac præſtantiam eximiam verbi divini univerſæque doctrinæ euangelicæ, quæ meram ſapientiam ſpirat, nihilque humile, nihil terrenum, ſed ſublimia ac cæleſtia continet omnia: ſi denique animo perceperit guſtum immortalis vitæ, nobis in euangelio promiſſæ, & expenderit eximias illius vitæ qualitates, &, ut ita dicam, dotes:

Verſ. 6. Fieri, inquam, non poteſt, juſto Dei ſupplicio obſtante, ut ejuſmodi homo, *ſi in priſtinum ſtatum relabatur*, atque a Chriſtiana religione deſciſcat, ad frugem a quopiam revocetur, itaque immutetur, ut reſipiſcat, & ſic ad feliciſſimum illum ſtatum redeat. Digna enim eſt hæc illius impietas, ut hujuſmodi ſupplicio vindicetur: quandoquidem homo ejuſmodi, qui a veritate divina, ita ut diximus agnita, deficit, Jeſum Chriſtum, ejus veritatis primum inter homines autorem, qui illius confirmandæ cauſa mortem crucis adiit, quantum in ſe eſt, denuo crucifigit: cum facto hoc ſuo Chriſtum tanquam ſeductorem hoc ſupplicio affectum judicare ſe teſtetur, & ſic ipſum ignominia publica afficiat.

Verſ. 7. Quare nemo mirari debet, eum hominem, qoi huc impietatis fuerit progreſſus, non modo a Deo non juvari, ut in religionis ac pietatis ſtudio progrediatur; verum etiam, ne progredi poſſit, impediri. Similia in rebus terrenis cernere licet. Etenim cum ager aliquis ſæpius imbre cæleſti irrigatur, & herbas profert, aut fruges, eorum uſibus accommodatas in quorum emolumentum [vel quorum opera & labore] colitur, porro quoque diligenter coli ſolet, unde fit, ut vel adhuc fertilior reddatur, ac ſaltem porro etiam uberes proferat fructus, accedente divina, qua omnia foventur, ac in uſus humanos procurantur, ope ac virtute.

Contra vero ſi ager ejuſmodi loco bonarum frugum progeneret ſpinas ac ſteriles herbas, vitæ humanæ uſibus haudquaquam accomodatas, indignus judicatur, in quo excolendo laboretur, ac ſæpe fit, ut agricola fructu laborum ſuorum fruſtratus, ac ſpe ſua deceptus, eum execretur, & ne quicquam in poſterum

boni

boni fructus ferat, indignatione quadam commotus, optet, ac tandem ea quæ in illo mala nata fuerant, exurat. Quid igitur mirum, si Deus similiter cum hominibus agat? Consentaneum sane est, si quem hominem Deus cælesti veritatis cognitione donarit, & largo spiritus sui imbre irrigarit, eaque ratione ad fructum bonorum operum proferendum præpararit atque excoluerit, siquidem eum fructum proferat, & ea, quæ Deo grata sunt, & ejus gloriæ accommodata, eum largiore donorum suorum copia eundem perfundere, atque, ut uberiores adhuc fructus proferat, subinde excolere; contra vero, si quis ejus fructus loco, quem Deus expectat, mala proferat opera, ita ut vel a veritate cælesti deficiat, vel ei utcunque adhærescens vitam agat a religionis præscriptione abhorrentem, indignum porro suis beneficiis suaque cura, &, ut ita dicam, culturа judicare, quin & abominari & execrari, atque ad ignis sempiterni supplicium reservare.

Vers. 9. Quæ tamen non ita dicta velim, quasi omnino sentiam, in hoc tam infelici statu vos versari, & in istiusmodi hominum, de quibus hactenus locutus sum, numero omnino contineri: sed ita potius mihi de vobis, charissimi fratres, persuadeo, meliori adhuc loco vos esse, & sempiternæ saluti propiores, nec in tantum Dei odium adhuc incurrisse, ut nolit vos ad frugem redire, & in religionis ac pietatis studio progredi, ac tandem salutis sempiternæ compotes fieri, etiamsi hactenus ita fuerim locutus, ac si illorum hominum censum omnino pertineretis: nempe quod indicare volui, vos illis admodum vicinos, aut, si severe vobiscum agere vellet Deus, illis esse annumerandos.

Vers. 10. Causa vero, cur nihilominus mitius Deum vobiscum acturum arbitror, hæc est, quod etiamsi vestra illa segnitie ac negligentia commeriti fueritis tale quale. superius descripsi supplicium: sunt tamen in vobis egregia opera, quæ, ut mitius vobiscum agatur, & de severitate illa divina aliquantum remittatur, suadent. Etenim præter alia egregia, quæ edidistis, facta, inprimis memorabiles sunt labores ex charitate profecti, quam exercuistis non carnali aliqua ratione inducti, qua homines impelli solent, ut varia officia alii aliis exhibeant; sed propter ipsum Deum, cui addicti fuerunt illi, quos ea charitate fuistis prosecuti, ac quorum usibus ac necessitatibus variis serviistis, ita ut erga ipsummet Deum eam charitatem videamini exercuisse. Ita autem a vobis factum est, cum hominibus Christianis, qui a profano hominum vulgo per Christianam professionem sunt segregati, omnis generis officia exhibuistis, idque propter id ipsum, quod Christiani essent. Neque vero antea tantum hanc tam egregiam virtutem coluistis aut exercuistis, sed adhuc eam exercetis, cum ad hoc usque tempus similia officia Christianis hominibus præstare soleatis. Atqui non est adeo durus, & ut ita dicam, iniquus Deus, ut nullam nec præteritorum hujusmodi operum, nec præsentium rationem habere velit, & cum cæteroqui tam liberaliter charitatem atque inde manantia opera compensare soleat, & compensaturum sese etiam esse promiserit, adeo severe nunc vobiscum agat, ut ne resipiscentiæ quidem locum vobis relinquat, nec patiatur, ut de gravitate supplicii, quod negligentia vestra meretur, aliquid imminuat vestra charitas.

Vers. 11. Veruntamen etiamsi ostenderim hactenus, vestram salutem non pessimo loco esse constitutam., & aliquid adhuc spei vobis esse relictum, nolim tamen quenquam in ea conquiescere; sed potius id unice cupio & hortor, ut unusquisque vestrum, eadem, qua ab initio usus est, in rebus ad salutem pertinentibus diligentia ac fervore, porroque (usque ad finem vitæ) utatur: ut ita non qualemcunque de sua salute spem habeat, sed certam omnino ac plenariam, nec ad tempus tantum quemadmodum vobis contigit, sed usque ad extremum vitæ terminum.

Vers. 12. Quare vos admoneo, ne, quemadmodum hactenus fecistis de vestro in religione studio ob persecutiones fortasse vobis incumbentes remittatis; sed contra potius eorum sequamini exemplum, qui firmam promissis divinis fidem adhibuerunt, & diu ac constanter expectarunt, donec illa reipsa præstarentur, hacque ipsa ratione tandem consecuti sunt ea, quæ Deus ipsis fuerat pollicitus, ut ita vos quoque eadem fide, eademque patientia ac constantia usi, divinorum promissorum reddamini compotes.

Vers. 13. Inter eos autem, quorum exemplum vobis sequendum propono, ordinem ducit Abrahamus, vester & secundum carnem, &, si ejus fidem ac constantiam æmulamini, etiam secundum spiritum pater. Huic Deus promissiones certas dedit, easque juramento confirmavit, juramento, inquam, tali, in quo cum major extaret nemo, quem jurando appellaret vindicem, non alienam auctoritatem interposuit, sed suam ipsius.

Vers. 14. Verba promissionis juramento confirmatæ hæc fuerunt: Ego te [non habear pro Deo veraci [aut vivo] si te, Abrahame, progeniemque tuam insigni bonorum copia non ditavero, & mirum in modum eandem non multiplicavero] Abrahame tuamque progeniem ubertima omnium bonorum copia ditabo, itaque facturus sum certissime, & eandem tuam posteritatem mirum in modum augebo & multiplicabo, teque adeo ipsum in posteritate.

Vers. 15. Huic promissioni ita stabilitæ ac confirmatæ adeo firmiter adeoque constanter credidit Abraham, ut etiamsi Deus diu admodum ejus impletionem differret, nihilominus tamen ipse patientissime ejus fidem expectaret, nec quicquam propter istam moram de ea ambigere inciperet: qua quidem constantia ac patientia usque ad finem vitæ usus, post mortem potitus est rem, & nunc omnes videmus, Deum abunde promissionis suæ fidem exsolvisse.

Vers. 16. Ideo vero paulo ante dixi Deum, cum nullus extaret major, quem jurando vindicem appellare posset, suam ipsius, non alienam auctoritatem in juramento suo interposuisse, ne quis propterea id vel juramentum esse negaret, vel invalidum arbitraretur. Neque enim ad juramentum omne prorsus requiritur, ut quis per alium majorem juret, eumque, si fallat, vindicem appellet: sed hominibus solenne est majoris auctoritatem interponere, eumque vindicem appellare, cum illi majorem habeant, per quem jurent; Deus, ut diximus, non habeat. Quare haudquaquam minorem vim habere apud nos debet Dei, quam hominum juramentum, quod tamen tanti fieri solet.

ut si controversia sit de re aliqua, cujus veritas argumentis aliis certo deprehendi nequeat, juramentum ei finem tandem imponat, ita ut ea sententia rata firmaque habeatur, quæ juramenti religione fuerit stabilita.

Vers. 17. Quæ causa fuit, cur Deus, cum evidentius demonstrare vellet iis, ad quos promissio benedictionis cælestis ac spiritualis, seu justificationis ac salutis æternæ, pertinet, quique eam sunt aliquando accepturi, adeo firmum ea de re decretum esse a se factum, ut nulla ratione mutari queat, non contentus fuerit simplici promissione, sed juramenti fidem interposuerit.

Vers. 18. Quod quidem eum in finem fecit, ut fides nostra ac spes salutis sempiternæ duabus rebus, quæ mutari amplius nequeunt, tanquam firmissimis argumentis, niteretur, nempe & promissione divina (quæ ideo, quod jus ei largitur, cui proponitur, revocari salva fide ac justitia nequit) & juramento (quod idem multo magis præstat) quibus duabus in rebus, ut nec in cæteris, mentiri aut fallere Deum prorsus est impossibile. Hoc vero totum eo iterum pertinet, ut non qualecunque gaudium ac solatium haberemus, sed firmum ac solidum, qui inter tot hujus vitæ pericula, veluti in turbulento quodam mari jactati non aliud habemus perfugium, quam ut apprehendamus ac firmiter teneamus spem salutis sempiternæ, nobis a Deo factam, seu mavis, divinam de salute sempiterna promissionem nobis propositam, eique adjunctas confirmationes, ad spem animis nostris concipiendam adhibitas.

Vers. 19. Hæc enim sacra illa est anchora, qua animus noster variis periculis variisque malis in hoc mundo exagitatus tuto ac firmiter nititur, multoque adeo tutius ac firmius, quam navis a fluctibus vexata: præsertim cum alte admodum sit fundo suo infixa; non illi quidem, qui infra est, sed qui supra. Etenim spes nostra in ipsum pertingit cælum, & illud Dei habitaculum, quod respondet terreno illi sacrario, quod velo tectum hominum oculis clausum erat, & in quod pontifex tantum summus stato tempore ingredi solebat.

Vers. 20 Spem autem nostram etiam eo usque porrigi, & a nobis jure expectari cælestem illam beatitatem beatasque sedes, manifeste inde patet, quod in eas sedes jam ingressus sit Jesus Christus, unus ex hominum genere; non ut solus tantum eas incoleret, & iis gaudiis potiretur, quæ istius loci sunt propria; sed ut tanquam præcursor quidam aliis quoque hominibus, vestigia ipsius sequentibus, aditum ad ea patere ostenderet. Quin etiam, tanquam summus salutis nostræ præses ac curator nos ad cælestem illam felicitatem præpararet, quandoquidem summus evasit pontifex, non, ut sacerdotes Aaronici, ad breve aliquod tempus; sed, ad instar Melchisedeci, in perpetuum, tam diu nempe functurus sacerdotio, quam diu expiatione peccatorum erit opus.

CAPUT VII.

Vers. 1. Quia vero & hic & superius *Davidem* secutus auctorem, asserui, Christum constitutum esse a *Deo* pontificem universæque religionis ac salutis nostræ præsidem ac curatorem ad instar Melchisedeci, ideo ejus rei ratio nobis hic est explicanda; præsertim cum id multum valeat, tum ad sacerdotii Christi naturam, tum ad ejusdem præ Aaronicis pontificibus excellentiam recte percipiendam. Ratio ejus rei haud difficulter intelligi potest ex iis, quæ de Melchisedeco in sacris literis veteris fœderis scripta leguntur. Ita vero legimus de eo scriptum, Melchisedecum hunc fuisse regem Salem, sed simul etiam sacerdotem Dei summi, qui obviam venerit Abrahamo redeunti a cæde regum quatuor, qui una cum aliis Sodomorum incolis *Lothum* quoque abduxerant, eidemque fausta ac felicia fuerit a Deo precatus:

Vers. 2. Cui etiam vicissim decimam partem omnium manubiarum impertitus fuerit Abraham. Hæc, inquam potissimum sunt, quæ de eo in Genesi leguntur: in quibus nonnulla nobis adhuc sunt enucleanda. Nam primum nominum nobis spectanda est interpretatio. Nam primum quidem ipsum nomen Melchisedec Hebraicum regem justitiæ seu justum significat. Deinde cum rex Salem fuisse dicitur, significatur, eum fuisse regem pacis, seu pacificum. Quanquam enim vox Salem urbem illam, in qua regium imperium tenuerit, literali sensu significat; mysterium tamen quoddam in appellatione latet. Salem enim Hebræis pacem significat, ut ita intelligamus, eum fuisse regem pacificum, aut talem, qui populo suo pacem attulerit. Quæ quidem utriusque nominis interpretetio in Christum, Melchisedeci antitypum, egregie, atque adeo perfectissima ratione quadrat, qua de re nune non est dicendi locus. Satis id nobis nunc innuisse, properantibus ad ea, quæ sacerdotii magis sunt propria.

Vers. 3. Etenim secundo loco *in ista de Melchisedeco narratione*, quæ in Genesi habetur, *observandum* est, ejus nec patrem, nec matrem, nec genus ac familiam, è qua ortum duxerit, commemorari; secus quam in pontificibus Aaronicis fieri solet, quorum pontificatus quia certæ familiæ est alligatus ideo eorum parentes ac genus diligenter notari, atque ad Aaronem deduci solet. Qua in parte Melchisedecus Christo similis est, cui sacerdotium non parentum aut majorum dignitas, vel familiæ privilegium attulit, quique nulli alii ea in re successit, sed primus & solus eam dignitatem est consecutus. Præterea nulla fit etiam mentio in ista narratione temporis, quo munere sacerdotali fungi cœperit, aut vita functus fuerit: id quod alias diligenter notari solet in illis, qui ut aliis in eodem munere succedunt, ita ipsi quoque muneris successores post mortem habent; quales sunt sacerdotes Aaronici, Christo, ut & paulo ante innuimus, & infra clarius videbimus, multum ea in re dissimiles. Verum enimvero non tantum mors Melchisedeci, & sic pontificatus ipsius finis in sacris literis reticetur, verum etiam æternum ei sacerdotium non obscure tribuitur, in illo psalmi loco, in quo Christus, Dei altissimi filius, dicitur esse sacerdos in æternum constitutus, ad similitudinem Melchisedeci. Nam etsi eo in loco de ipso Melchisedeco expressis verbis non dicitur, eum æterno functum fuisse sacerdotio, eatenus tamen id de eo tacite dictum intelligitur, quatenus inter Christum Dei filium, & inter ipsum comparatio eo loco instituitur, & de Christo aperte ibi dicitur quod sit sacerdos in æternum, similiter ut olim Melchisedecus. Inde enim facile est videre, ipsum quoque Melchisedecum

fuisse

fuisse sacerdotem æternum, quandoquidem eatenus Christus Melchisedeco ratione sacerdotii similis esse perhibetur. Quanquam ea æternitas umbra tantum fuit ejus æternitatis, quæ in sacerdotio Christi conspicitur. Melchisedecus enim æterno functus est pontificatu, quia non modo longo admodum tempore ei præfuit muneri; sed etiam tam diu id munus sustinuit, quam diu ipse hic honor duravit, ita ut nec cuiquam in eo successerit, nec ipsi quisquam. Sed quia tamen totum illud temporis spatium humanę terrenæque vitæ spatium fuit, longe abest ab æternitate sacerdotii Christi, cujus vita immortalis ac cælestis est, quique propterea tam diu fungetur sacerdotio, quam diu expiatione peccatorum est opus, hoc est, quam diu hæc rerum durabit universitas.

Vers. 4. Ex his autem, quæ de Melchisedeco è sacra scriptura summatim recensuimus, facile perspicere potestis, quanta fuerit ejus viri præstantia, quanta præ Aaronicis etiam sacerdotibus excellentia, ac proinde, quanto major Christi, cujus ille umbra tantum fuit. Nam considerate primum, quantum quamque præstantem eum necesse sit fuisse, cui non exiguam aliquam spoliorum particulam, sed eorum decimas persolverit, non aliquis è vulgo hominum, non aliquis ex Abrahami posteris, sed ipse Abrahamus, gentis nostræ universæ caput ac princeps, quo ipso se Melchisedeco inferiorem professus est: quandoquidem decimæ tributi cujusdam instar persolvuntur Deo, Dei autem nomine præcipit sacerdos, qualem Melchisedecum fuisse jam vidimus, eamque ob causam Abrahamum ei decimas obtulisse ex historia sacra intelligimus.

Vers. 5. Eandem sane ob causam magna est etiam Leviticorum sacerdotum dignitas, (Leviticæ enim tribui primum sacerdotium fuit destinatum, ac lege alligatum) quandoquidem lex est a Deo lata, qua iis permittitur, imo etiam mandatur, ut decimas fructuum ac proventuum omnium a reliquo populo exigant, prout lege Mosaica constitutum est, in qua definiuntur ea, de quibus decimæ sint solvendę. Magna inquam, est istorum sacerdotum dignitas, quod decimas accipiendi jus habent a suæ gentis ac familiæ hominibus, licet ex eodem Abrahamo, viro summo, Deoque charissimo, una secum oriundi sunt, quos tanta generis dignitas, & cum sacerdotibus Leviticis conjunctio ab hoc onere videbatur liberare debuisse.

Vers. 6. At vero longe major est Melchisedeci dignitas, qui genus ex Abrahamo non ducit, nec eosdem cum Leviticis sacerdotibus majores habet. Is enim non ab aliquibus tantum Abrahami posteris decimas accepit, sed ab ipsomet Abrahamo, Israëliticæ gentis, ut antea diximus, auctore ac principe. Et hoc quidem primum est dignitatis Melchisedecianæ præ Leviticis sacerdotibus argumentum. Alterum est, quod eidem Abrahamo, pro muneris sacratissimi, quod sustinebat, auctoritate fausta precatus fuerit, & ipsius quodammodo Dei nomine benedixerit: licet Abrahamo ejusque posteritati ab ipso Deo jam esset promissa felicitas, nec quisquam præter eum extaret, cui insignite Deus quippiam promisisset.

Vers. 7. Jam vero plane in confesso est, atque extra omnem controversiam positum, non minores ac viliores solere fausta divinitus precari majoribus ac præstantioribus; sed contra potius eos, qui dignitate muneris aliis antistent, hac dignitate minoribus ac inferioribus: quandoquidem de eo benedictionis genere hic nobis sermo est, quod quemadmodum jam innuimus, divinitus profectum censeri debet, vel saltem apud Deum omnino ratum ac firmum esse, propter muneris, quod is sustinet, qui fausta alteri precatur, rationem; unde consequitur, eum, qui hoc pacto alteri fausta precatur, vel legatum esse Dei, ejusque personam ea in re sustinere; vel saltem considerari tanquam hominem Deo sacratum, eique singulari ratione conjunctum: qua utraque ratione superat eum, qui fausti ominis vocem ab eo accipit. Unde jam facile quivis cernit, Melchisedecum ipso Abrahamo fuisse majorem ac præstantiorem, ac proinde omnibus Leviticis sacerdotibus, qui quicquid habent dignitatis id Abrahamo acceptum referre debent, propter quem eos Deus dilexit, ac dignos qui sibi ministrarent judicavit.

Vers. 8. Tertium excellentiæ Melchisedeci præ Aaronicis sacerdotibus argumentum est, quod licet hi decimas quoque accipere soleant, quemadmodum olim ille, nihilominus tamen non iidem perpetuo accipiant, quandoquidem ii moriuntur, & ad alios munus suum transmittunt. At vero de Melchisedeci, qui ab Abrahamo accepit decimas, morte nihil, ut antea diximus, legitur, sed id potius testatur scriptura, quod vitam perennaverit, æternoque sacerdotio functus fuerit, ita ut non diutius munus ipsum, quam vita ipsius duraverit.

Vers. 9. Denique, ut adhuc melius excutiamus argumentum præstantiæ Melchisedecianæ, quod primo loco proposuimus, & ex decimarum acceptione duximus, cum Abrahamus decimas persolvit Melchisedeco, dici quodammodo potest, ipsum etiam Levi, pronepotem Abrahami, cum universa sua familia, quæ decimas a reliquis Israelitis, divina lege jubente, solet capere, decimas eidem Melchisedeco persolvisse.

Vers. 10. Nam cum Abrahamo obviam fieret Melchisedecus, & ab eo decimas acceperat, Levi nondum erat natus, & ab Abrahamo progenitore separatus, sed in ipsius lumbis, virilis seminis sede, adhuc quodammodo latebat, ita ut cum ipso Abrahamo computari deberet. Quare perinde censeri debet, ac si Abrahamus tum pro se, tum pro sua posteritate, atque adeo etiam pro Levitica familia, cujus universa dignitas ex ipso pendebat, decimas, tanquam tributum quoddam, Melchisedeco, ac per ipsum Deo persolvisset, ac proinde tum se, tum universam suam familiam Melchisedeco inferiorem professus fuisset.

Vers. 11. Ex his jam facile perspicitur, non potuisse homines ope sacerdotii Levitici veram ac plenam peccatorum expiationem, per quam pietatis defectus veluti expletur & sarcitur, consequi. Alias enim quid fuisset opus alium adhuc pontificem exoriri, qui Melchisedeco ratione sacerdotii esset similis, & non potius ex ordine sacerdotum Aaronicorum seu Leviticorum; præsertim cum sacerdotium hoc Leviticum lege Mosaica jam esset stabilitum, & populo Israelitico præceptum, ut non aliis, quam istis sacerdotibus, in rebus ad cultum divinum pertinentibus uterentur?

Vers. 12. Etenim quum sacerdotium ad alios transfertur ab iis, quibus lege fuerat alligatum, necesse est simul ipsam quoque legem mutari, aut penitus aboleri: id quod temere fieri non solet. Quare vel hæc sola causa obstare potuisset, ne Aaronicis sacerdotibus subrogaretur is, qui Melchisedeco pontificatus ratione similis esset, ne legis, qua sacerdotium Leviticæ tribui, & nominatim Aaronicæ familiæ fuit adstrictum, mutandæ, atque abrogandæ esset necessitas, quæ sane nunc est.

Vers. 13. Nam is, de quo in psalmo dicitur, eum esse sacerdotem ad similitudinem Melchisedeci, non ad Leviticam tribum pertinet; sed ad aliam, de qua nemo sacerdotio functus est, aut fungi salva divina lege potuit.

Vers. 14. Apud omnes enim manifeste constat, dominum nostrum Jesum, de quo illa Psalmi verba loquuntur, ex tribu Judæ familiaque Davidica natum esse; cujus tribus nullam facit mentionem Moses, cum de sacerdotio loquitur, nec ullo pacto indicat, ex ea pontifices legi posse; sed potius non semel diserte negat, cuiquam licere sacerdotio fungi præter Aaronem ejusque posteros.

Vers. 15. Quanquam vero hæc satis esse possent ad ostendendum, legis Mosaicæ in Christo pontifice constituendo nullam fuisse habitam rationem, sed eam a Deo fuisse hac in parte neglectam: nihilominus tamen adhuc apertius illud idem probari potest ex eo, quod *Deo* ita volente exortus fuerit sacerdos, non Aaroni, sed Melchisedeco similis.

Vers. 16. Qui nimirum non factus est sacerdos ad normam & præscriptum mandati apud Mosen de sacerdotio extantis, quod carnem respiciebat, non tantum in eo, quod in sacerdote constituendo certam familiam requirebat, verum etiam in eo, quod imbecillitatis atque mortalitatis humanæ, quam carnis natura secum trahit, rationem habens, non unum aliquem æternum sacerdotem constituit, sed successores ex eadem familia designat. At talis non est sacerdos ille, qui Melchisedeco est similis, sed ejusmodi, qualem efficere potest, atque adeo efficit vita, quam adeptus est, immortalis, ac nunquam finienda, ita ut in æternum fungatur sacerdotio, nec ullum requirat successorem, atque adeo nullus sit amplius usus legis istius, quæ ex familia Aaronica sacerdotes legere jubebat.

Vers. 17. Talem autem omnino esse debere illum sacerdotem, qui Melchisedeco sacerdotii ratione sit similis, quem quidem Christum esse non semel diximus, manifesto patet ex illis, quæ superius jam citavimus, verbis, in quibus testatur divinus spiritus, ita Christum in scriptura alloquens: Tu es sacerdos in æternum, ad instar Melchisedeci.

Vers. 18. Patet ergo id, quod superius diximus, Christi sacerdotio introducto, legem simul Mosaicam, qua sacerdotium Aaronicum fuerat introductum, abrogatam esse. Quod ne quis factum miretur, ejus rei ratio nobis est explicanda. Est vero eadem cum illa, ob quam ipsum quoque sacerdotium sublatum fuisse supra indicavimus, nempe legis imbecillitas. Etenim non aliam ob causam lex quæpiam, solet a prudentibus abrogari, atque adeo multo magis a Deo, quam quia inefficax sit ad id præstandum, quod per eam quærebatur, aut cæteroqui sit inutilis.

Vers. 19. At vero talis lex fuit Mosaica, utpote quæ neminem, propter carnis nimirum nostræ imbecillitatem, atque affectum vehementiorem potuit ad perfectionem perducere, & eum a peccatis vere expiare, utpote promissione futuræ vitæ cum plena remissione peccatorum destituta. At vero id præstat novum fœdus cum sacerdotio Christi conjunctum, utpote per quod supra legem promissio longe melioris boni nobis est allata, ac spes vitæ sempiternæ, cum plena remissione peccatorum conjunctæ, nobis inserta. Hæc autem facit, ut magno studio favorem *Dei* quæramus, & qui antea moribus ab ipso alieni fueramus, ad ipsum quam proxime accedamus, eoque pacto plenam peccatorum expiationem adipiscamur.

Vers. 20. Ex dictis satis intelligitur, & sacerdotium Christi longè esse præstantius Levitico, seu Aaronico, & novum fœdus, cui sacerdotium Christi annexum est, utpote cujus interventu ea, quæ in fœdere continentur, ad effectum perducuntur, præstantius esse veteri, seu lege. Idem ex eo quoque patet, quod sacerdotes Levitici, nullo Dei juramento interveniente sacerdotes sunt constituti, cum nuspiam legatur, Deum jurasse, eos sacerdotes fore, sed simpliciter tantum lex ea de re fuerit lata.

Vers. 21. At vero Christus constitutus est sacerdos interveniente vel accedente Dei ipsius juramento, quemadmodum testatur is, qui eum ita in scriptura alloquitur: Juravit dominus, nec juramenti eum unquam pœnitebit, idque roboratum cupiet. Juravit, inquam, te fore sacerdotem in æternum similiter atque Melchisedek. Jam vero facile cuivis apparet, præstantiorem eum sacerdotem esse, seu præstantiorem esse ejus pontificatum, quem Deus juramento addito constituit, & pontificem declarat, *quam ii*, quorum sacerdotium jurejurando confirmare dignatus non est: quandoquidem id juramento confirmat Deus, quod vult plane esse immutabile atque irrevocabile. Quod vero absque juramento alicui concedit, id revocare suo jure potest & in arbitrio suo vult esse positum, utrum id mutet, an secus. Quod autem Deus vult esse immutabile & irrevocabile, id procul dubio præstantius est eo, quod ipsemet mutabile vult esse. Liquet ergo, sacerdotium Christi præstantius esse sacerdotio Aaronico.

Vers. 22. Unde simul etiam perspicitur, fœdus novum, quod Christus Dei nomine nobiscum pepigit, & cujus promissa nobis sanguine suo confirmavit, eaque rata fore spopondit, imo seipsum præstiturum esse recepit, & nunc tanquam pontifex noster exequitur, præstantius esse veteri, & tanto præstantius, quanto præstantius illud esse ostendimus, cui juramentum annexum est, eo, cui annexum non est. Etiamsi enim in juramento, quod paulo ante vidimus, nulla fiat fœderis mentio, sed tantum sacerdotii, vis tamen juramenti etiam ad fœdus novum extenditur, quandoquidem sacerdotium Christi firmum esse non potest, quin simul firmum sit fœdus novum, ad cujus exequutionem sacerdotium illud totum dirigitur.

Vers. 23. Sed est adhuc aliud, quo Christus sacerdotes Aaronicos superet: quod hi quidem fuerint numero plures, ordine sibi succedentes, quandoquidem mors prohibebat, quo minus unus aliquis perpetuus sacerdos permaneret.

Vers. 24. At vero ille, nempe Christus, ejusmodi

habet

habet sacerdotium, quod ab ipso in alterum transire non potest, nec ullum patitur successorem, quandoquidem ipse in æternum mansurus victurusque est.

Vers. 25. Unde fit, ut in perpetuum, a suppliciis divinis atque ab interitu vindicare possit eos, qui sacris ipsius usi per eum, tanquam pontificem suum, Dei favorem quærunt, hoc est qui ex Christi præscripto Deum colunt, & ipsius autoritate ac cura, quam de ipsorum salute gerat, consisi, peccatorum remissionem, ac salutem sempiternam ab eo impetrare student: quandoquidem is perpetuo vivit, & quidem ita, ut non sibi tantum vivat, sed curam pro nobis nostraque salute solicitam gerat, idque agat unice, ut nos a suppliciis divinis liberemur, nos patronnio suo tuendo, similis quodammodo pontifici, qui sacrificium Dei in sacrario offerens, pro populo intercedebat, & causam illius apud Deum agens, a peccatis expiare, atque a suppliciis divinis liberare studebat. Sic inquam, Christus apud Deum perpetuo in cælis existens, coram ipso quodammodo apparet, se ipsum offerens, Dei supplicia, quæ commeriti fueramus, a nobis avertit.

Vers. 26. Et ita quidem fieri omnino decuit. Etenim quemadmodum in pontifice, si muneris ipsius dignitatem ac sanctitatem respicias, requiri videtur, ut quandoquidem ad Deum accedere propius debet, & per eum demum alii, ipsemet sanctis sit moribus, & ob eam sanctitatem venerabilis, ab omni malitia & improbitate immunis, ac talis præterea, qui ipse non polluatur, cum cæteroqui alios eo tempore expiare nequeat, quique præterea cum hominibus profanis non habeat commercium, & in templo, quod cæli figura quædam est, omne tempus consumat: ita nostrum pontificem, cui salutis nostræ sempiternæ cura committenda esset, ejusmodi plane esse decuit, non morum tantum ratione, sed etiam naturæ ac conditionis. Decuit quippe, ut esset ob naturæ ipsius divinam quandam excellentiam eo munere fungens venerabilis, nempe immortalis, nullis etiam malis, nullis afflictionibus obnoxius, non obnoxius ulli rei, quæ felicitatem ac majestatem ipsius polluere atque imminuere ulla ratione queat, quique ab hominibus mortalibus ac iis rebus singulis, quæ peccatorum pœnæ esse solent, longissime distaret, nec quicquam haberet cum iis commune; sed in cælo, eoque supremo, habitaret, adeoque supra aspectabiles hos cælos ascenderet.

Vers. 27. Talis ergo cum sit Christus, ab eo tempore, quo pontifex reipsa ac perfecte evasit, necesse est, ut in eo quoque multum sit dissimilis Leviticis pontificibus, quod non sit ei necesse, ut certo quodam die quotannis pro se primum, deinde pro populo sacrificium offerat, ut ita prius peccata sua expiet, hoc est ab iis rebus liberetur, quæ peccatorum solent esse pœnæ, quæque peccatoribus jure merito imponuntur, postea populi quoque universi peccata expiet, eundemque ab eorum peccatorum pœna liberet, quemadmodum necesse erat facere summos sacerdotes Leviticos, qui in sacrificio illo anniversario seu festo expiationis solenni, omnia universi populi peccata, quæ quidem vi legis poterant expiari, expiaturi, prius pro se victimam mactabant, ejus sanguinem in sacra illaturi, & peccata sua ita expiaturi; tum demum victimam mactabant pro peccatis totius populi, & eum una cum altero isto sanguine in sancta illatum Deo offerebant, cum prius pro se expiationes fecissent. Hi ergo licet sacerdotes essent constituti, nihilominus tamen pro se sæpe offerebant, & stato quodam die quotannis. At vero Christus semel tantum, nempe initio sui pontificatus, tum pro suis, licet improprie dictis peccatis, nempe afflictionibus ac morte, quæ peccatorum solent esse pœnæ, ut ab iis penitus liberaretur, Deo obtulit, ac simul pro universo suo populo. Tunc nempe id fecit, cum semetipsum Deo obtulit hoc est per mactationem sui ipsius sanguinisque sui effusionem ingressus in sancta, Deo se præsentavit, cum summo desiderio salutem nostram perficiendi, nosque ab omnibus peccatorum pœnis liberandi. Quandoquidem tunc, cum jam istam oblationem suam quodammodo inchoavit, seipsum tradens Deo, & lacrymas precesque ad eum offerens, ut a morte eriperetur, quemadmodum supra diximus; quas preces cum constanti usque ad extremum spiritum obedientia ac constantia sua ratas apud Deum fecisset, cælum ingressus, jam in perpetuum tum ipsemet immunitatem a morte omnibusque afflictionibus est adeptus, tum nobis immunitatem ab omnibus peccatorum pœnis peperit. Unde videmus, nihil esse necesse, ut Christus instar Leviticorum sacerdotum sæpe pro seipso offerat.

Vers. 28. Cujus discriminis ea est ratio, quod secundum legem Mosis ejusmodi homines constituantur pontifices, seu summi sacerdotes, qui infirmitate adhuc sunt circumdati, ob quam, etiamsi tam sancto fungerentur munere, cum semel sint expiati, nihilominus tamen sæpe labuntur, eaque faciunt, quæ expiari iterum sit necesse. At Deus in eo sermone, quem supra non semel citavimus, qui juramento ab ipso fuit confirmatus, qui demum post legem latam promulgatus fuit, pontifices constituit non vulgares aliquos homines, quales a lege constitutos fuisse diximus, sed filium suum sibi charissimum omniumque conjunctissimum; Nec eum qui adhuc aliqua infirmitate sit præditus, ullisve malis, a quibus expiari debeat, obnoxius; sed eum, qui jam semel ita est expiatus, atque ab omni naturæ labe atque defectu omnibusque malis ita liberatus, ut jam in æternum ab iis sit immunis, ejusque expiationis vis perpetuo duret, nec ut repetatur ulla ratione permittit.

CAPUT VIII.

Vers. 1. Multa quidem hucusque diximus, quæ Christi præ sacerdotibus Leviticis præstantiam ostendunt: sed eorum omnium, quæ vel diximus, vel adhuc dicere possumus, caput est, ac dignitatis illius, qua hic pontifex noster pollet, fastigium, quod ejusmodi nos habeamus sacerdotem summum, qui non ut Aaronici pontifices ante thronum tantum Dei comparuerit, ibique ad tempus aliquod constiterit, sed qui ad dextram throni divini, summa majestate conspicui, divini nimirum imperii factus particeps, consederit, quemadmodum ab initio fere nostræ epistolæ diximus: & quidem non in terris, sed in ipsis cælis; ut intelligas, eum non inter reges ac principes terrenos primum obtinuisse locum, & Deo evasisse inter eos proximum; sed etiam inter eos, qui in cælis degunt, & ibi principatum aliquem ac potestatem habent.

Vers. 2. Unde consequitur, functionem ejus sacerdotalem, qua Dei veluti ministerium ejusque voluntatem exequitur, non occupari in sacrario vel tabernaculo aliquo umbratili; sed in vero ac perfecto, quod *Deus* ille summus expandit atque erexit, non vero homines a quibus terrenum sacrarium, in quo Levitici sacerdotes Deo ministrabant, fuit confectum erectumque, ac proinde longe vilius fuisse necesse est eo, quod *Deus* ipse sibi constituit, nec constitui a quoquam alio potuit.

Vers. 3. Quia vero diximus Christum Deo quodammodo ministrare, licet tanta apud eum autoritate ac potestate polleat, & ministrare quidem in cœlesti sacrario, atque ibi officio sacerdotali fungi; utrumque nobis probandum est. Et primum quidem ex eo patet, quod quilibet pontifex eum ipsum in finem constituatur, ut Deo offerat dona & victimas, adeo ut qui id non faciat, ne sacerdos quidem reipsa sit. Quare si Christus in cœlis existens sacerdos est, ut saoe esse hactenus docuimus, necesse est, ut ipse quoque Deo aliquid offerat ac proinde etiam aliquid habeat, quod offerat. Offerre autem Deo, quid aliud est, quam Deo ministrare, & in cultu ejus occupari? Quanquam id de eo, qui proprie sacerdos est, proprie etiam intelligendum est; in eo vero qui propter similitudinem aut figuram sacerdos est, ea ratione, quæ ipsi consentanea est. Sacerdotium enim & functio sacerdotii, seu oblatio donorum & victimarum inter se sunt consentanea, & ejusdem generis.

Vers. 4. Quo pacto autem Christus sese offerat, atque adeo Deo ministret, in cœlis nunc degens, jam supra non semel explicuimus: quare nunc alterum illud, quod ostendendum sumsimus, comprobandum est, nempe in cœlis hæc a Christo fieri, non in terris. Etenim si in terris Christus versaretur, ibique Deo servire vellet, ne sacerdos quidem jure atque ex instituto Dei esse posset. Jam enim est in terris a Deo constitutus certus sacerdotum ordo, qui ex legis Mosaicæ præscripto dona ac victimas Deo offerunt, & quorum ministerium divinusque cultus occupatur circa tabernaculum illud.

Vers. 5. Quod est exemplar quoddam, vel potius umbra ac rudis quædam delineatio tabernaculi cœlestis, in quo Christus pontifex noster degit. Significavit id Deus eo oraculo, quod Mosi reddidit, qui ex ipsius mandato tabernaculum una cum universo ejus apparatui conficiendum esset curaturus. Ita enim eum alloquitur Deus, seu Dei nomine angelus: Da operam, ut omnia ista, nempe tabernaculum, & quæcunque ad ejus ornatum appararumque spectant, fieri cures secundum illud exemplar seu formam, quæ tibi in monte, nempe Sinai, ostensa est. Ex quibus verbis apparet, tabernaculum a Mose constructum expressisse, quantum ejus fieri potuit, ideam illam in monte Mosi ostensam ab angelo Dei personam sustinente, quę procul dubio & longe exquisitior fuit, quam id, quod ad ejus similitudinem ex terrena crassaque materia fuit confectum. Et quia non in loco humili, sed in editissimo monte, seu in aëre, qui cœlum appellatur, exhibita fuit, cœlestis non injuria appellari potest. Quo ipso significatum fuit, terrenum illud habitaculum a Mose constructum esse imaginem tantum quandam tabernaculi cujusdam cœlestis. In eo ergo tabernaculo, quod umbra cœlestis illius est, sacerdotum Leviticorum munus occupatur. Quod ipsum satis indicat humilitatem, ut ita dicam, ac vilitatem quandam istius muneris.

Vers. 6. At vero Christus longe præstantius atque excellentius adeptus est sacerdotium, & tanto quidem præstantius Levitico, seu veteri illo sacerdotio, quanto etiam præstantius est fœdus illud, quod Christus, tanquam Dei atque hominum sequester, sive divinæ voluntatis interpres atque internuncius nobiscum pepigit; quam antiquum illud fœdus, quo Leviticum sacerdotium fuit institutum, quandoquidem, ut jam supra innuimus, dignitas sacerdotii ex fœderis dignitate pendet, propterea quod per sacerdotium homines consequantur id, quicquid in fœdere de expiatione peccatorum promissum est.

Vers. 7. Jam vero longe præstantius esse novum fœdus, quod per Christum sancitum est, veteri, ex eo liquet, quod longe præstantiores habeat promissiones, quam vetus, unde etiam firmiori fundamento præcepta seu leges, quas hominibus imponit, superstruit. Etenim antiquum illud fœdus defectu aliquo non caruisse, idque promissionum inprimis habita ratione, quibus præcepta quoque seu conditiones fœderis solent esse accommodata & consentanea; Novum autem eo defectu carere, & sic veteri præstantius esse, ex eo satis intelligitur, quod, si vetus illud nullo defectu laborasset, atque adeo reprehendi nullo modo potuisset, non id egisset Deus, ut, eo abrogato, alterum succederet. Cur enim id tolleret, in quo nihil jure possit desiderari? aut illud cur substitueret, quod eodem aut simili defectu laboraret?

Vers. 8. Jam vero apertissimum est ex sacris literis, Deum id egisse, ut novum fœdus succederet veteri, idque ita prædixisse, ut in veteri se aliquid desiderare, idque ratione defectus habita, quodammodo reprehendere ostenderet. Etenim ita per prophetam Judæos, antiquum fœdus non obscure ob defectum quendam atque imperfectionem reprehendens, alloqui jussit: Ecce (res enim attentione digna est) tempus aliquando veniet, inquit summus ille Deus, quando cum genere Israëlitico, seu decem illis tribubus, quæ Israëlitici populi, cujus pars sunt maxima, nomen sustinent, itemque cum duabus illis tribubus, quæ Judæ nomine appellantur, propterea quod earum princeps sit tribus Judæ, ad quam regia familia pertinet, hoc est cum omnibus Iacobi posteris fœdus percutiam novum.

Vers. 9. Neque enim fœdus illud erit simile illi, quod cum majoribus ipsorum percussi eo tempore cum veluti manu ipsorum apprehensa eos eduxissem ex Ægypto, propterea quod fœdus illud, ob defectum expressæ vitæ immortalis, & perfectæ remissionis peccatorum promissionis invalidum fuit ad illos in officio continendos, atque adeo ipsi in fœdere illo non perstiterunt, nec conditiones ejus servaverunt. Unde factum est, ut ego quoque eos curare, ac illis benefacere noluerim, sed potius illos projecerim atque punierim, ait Deus optimus maximus.

Vers. 10. Sed hujusmodi erit fœdus illud, quod post hæc tempora cum universo Israëlitico populo pangam, inquit Deus. [*vel:* Novum, inquam, erit fœdus illud, & dissimile veteri: quia fœdus istud, quod pangam hujusmodi erit] ut non in tabulis lapideis tantum, ut olim, sed in ipsis hominum istorum mentibus ac pectoribus leges meas scribam atque insculpam, causam nempe illis sufficientissimam præbendo, ut earum memores perpetuo sint, easque exequantur. Unde consequetur, ut ego eos divino meo favore complectar

ac patro-

ac patrocinio tuear, beneficiisque me dignis afficiam, ac illi vicissim me, tanquam summum benefactorem, colant ac revereantur.

Vers. 11. Ita ut non necesse sit, ut quispiam suum civem ejusdemve generis hominem moneat ac doceat, ut me Deum suum agnoscat & colat, meæque voluntati obtemperet, quandoquidem omnes sponte sua id facturi sunt, quicunque ex illo erunt populo, summi, infimi, omnisque adeo conditionis homines.

Vers. 12. Hoc vero ideo fiet, quandoquidem ex summa misericordia ac bonitate non tantum levia ipsorum delicta ac lapsus, sed gravissima etiam delicta ipsis condonabo, & omnia iniquitatum genera illis ita remittam, ut eos in æternum pro illis punire nolim, idque ipsi fœderi, quod cum illis percutiam includam. Hæc nempe tanta mea benignitas tantaque gratiæ amplitudo promissionibus fœderis inclusa, illos adiget, seu adigendi vim plenissimam habebit, ut ita se erga me gerant, quemadmodum antea expositum est. Quia tantam illis vim facient amplissima hæc mea promissa, quantam libertas mea admittere potest: ita ut non nisi magna hominum malitia fieri queat, si meis præceptis non obtemperent, secus quam sub veteri fœdere factum est, ubi promissa hand paulo erant minora, neque ad homines in officio retinendos adeo efficacia.

Vers. 13. Ex his autem Dei verbis manifestissime apparet, Deum vetus illud fœdus antiquare seu abrogare constituisse. Nam dum ait, se novum fœdus percussorum, eo ipso id fœdus, quod jam tum extabat, antiquaturum se ostendit, atque adeo jam antiquavit. Jam vero id, quod antiquatur, & veluti senescit, vimque suam paulatim amittit, prope est, ut penitus aboleatur ac dispareat, ut facile appareat, etiamsi cultus ille legalis sub veteri fœdere præscriptus adhuc aliqua ratione vigere videatur, omnia tamen ista brevi abolitum iri.

CAPUT IX.

Vers. 1. QUapropter ut ad ea redeamus, quæ superius explicare cœpimus, & comparationem ioter duo fœdera, ratione habita eorum, quæ ad sacerdotium pertinent, institutam persequamur, intelligendum est, non ita nos novum fœdus supra vetus extollere, ut nihil interea huic relinquamus, quod attinet ad sacerdotium. Etenim etiam prius illud fœdus, nempe antiquum seu Mosaicum, continuit in se certa quædam Dei præcepta atque iostituta, quibus divini cultus, sacerdotum opera perficiendi, ratio explicabatur, eique adjunctum fuit sacrarium, in quo cultus ille peragi debebat, quanquam terrenum, non cæleste, prout etiam cultus ipse terrenus erat, eo loco peragendus.

Vers. 2. Etenim ut de sacrario prius dicamus, duo fuerunt constituta tabernacula, quanquam inter se continua, cultui divino destinata. Erat enim unum eorum prius seu anterius, in quo repositum erat candelabrum aureum, in quo positæ lucernæ semper ardebant, & mensam, in qua panes sacri per septimanas singulas proponebantur. Et hoc quidem tabernaculum simplici snctorum nomine appellari solet.

Vers. 3. Sed post alterum velum (nam prius etiam tabernaculum velo tegebatur) erat aliud adhuc tabernaculum: quod quia priori erat sanctius, ut postea melius intelligetur, ideo sanctum sanctorum, hoc est sacrarium sanctissimum appellabatur.

Vers. 4. Habuit autem illud tabernaculum juxta se aram thymiamatis, seu suffumigatorium, quæ ejus velo fuit admota, ita ut licet revera esset in priori tabernaculo, tamen magis ad posterius pertinere videretur. Suffitus enim ideo in ea fiebat, ut odor in interius tabernaculum spargeretur. In se autem continuit eam arcam, quæ propterea, quod tabulas fœderis in se contineret, & quoddam etiam fœderis inter Deum & populum percussi erat symbolum, arca fœderis appellabatur; quæ quidem ondique tecta erat auro, habebatque exterius appositam sibi urnam auream, in qua continebatur manna, seu cibi illius, qui cælitus populo Israëlitico fuit datus in deserto, reliquiæ, quæ memoriæ causa ibi asservari a Deo fuerunt jussæ; & una virga Aaronis, quæ noctu progerminaverat, & amygdalas protulerat, qua re testatus est Deus, se soli Aaroni ejusque familiæ sacerdotium assignasse, nec cuipiam præterea; in cujus rei monumentum virga illa eodem loco reposita atque asservata fuit. Intra se autem, uti jam dictum est, arca illa continuit tabulas fœderis hoc est tabulas illas lapideas, in quibus Deus decalogum, seu decem illas leges præscripsit, quæ fuerunt præcipuæ conditiones fœderis, inter ipsum & populum pacti, quas leges fundamentales fœderis non injuria appellaveris.

Vers. 5. Sed supra arcam istam constitutæ fuerunt imagines quædam, quæ Cherubim appellantur, facie nempe humana, & alis instructæ, quæ quidem erant admodum splendidæ, & alis suis obumbrabant operculum arcæ, quod propitiatorium appellatur propterea, quod Deus ibi Mosen alloqui, eique responsa dare, & sic populo, ad quem ea pertinebant, propitium se exhibere solebat. De quibus rebus omnibus sigillatim dicendi tempus nunc non est, quem nimirum in finem fuerint constitutæ, aut quid adumbraverint. Instituto nostro satis est, breviter illas percensuisse, & quales illæ fuerint indicasse, ut ita intelligatur, omnia ista terrena ac mundana fuisse, cæleste ac spirituale nihil.

Vers. 6. Porro autem, ut jam ad divini cultus rationem in isto sacrario peragi solitam transeamus, cum ista omnia ita essent præparata ac constituta, in prius quidem seu anterius tabernaculum, quod sancta simpliciter appellatur, quotidie ingredi solebant, hodieque solent sacerdotes, ad cultum divinum ex Dei præscripto ibi peragendum, sacerdotes, inquam, etiam vulgares, non tantum summus.

Vers. 7. At in posterius tabernaculum, nempe sanctissimum, semel tantum quotannis ingredi solebat soletque non vulgaris aliquis sacerdos, sed solus sacerdos summus, idque non sine sanguine victimarum, quem partim ad suos, familiamque suam, partim ad universi Israëlitici populi lapsus, qui vi antiqui fœderis remitti poterant, sed sacrificiis forte aliis expurgati non fuerant, expiandos offerebat, eum in sacrario certis ceremoniis ac ritibus spargendo.

Vers. 8. Porro autem, ut appareat, quam longe abfuerint tempora illa quibus ista viguerunt, à felicitate horum temporum, qoibus novum fœdus est constitutum, primo animadvertendum est, Deum, qui

spiritu suo Mosen servum suum aliquando imbuit, & menti ejus illa, quæ hactenus exposuimus, ut ea confici curaret, inscripsit, cujus vi etiam atque impulsu Moses ea literis consignavit, eo quod non nisi summo pontifici semel in anno liceret in sacrarium illud sanctissimum ingredi, atque adeo non nisi illi via hæc ad illud pateret, significare voluisse, viam atque aditum ad verum sacrarium, hoc est cælum ipsum, in quo Deus revera habitat, nondum fuisse publice patefactum, & hominibus promulgatum tum, cum adhuc prius tabernaculum ex ipsius voluntate consistere, & pro sacro haberi, in eoque solo cultus divinus peragi debuit, hoc est, quamdiu fœdus antiquum, quod cultum divinum ei alligarat, viguit. Quod si enim nemini tum temporis patebat in sancta illa terrena aditus, præterquam summo sacerdoti, quid de vero illo sacrario, cujus umbra tantum illud erat, statuendum est? Unde jam apparet, magnam fuisse istorum temporum infelicitatem præ his nostris, quibus via ad verum Dei sacrarium, hoc est ad cælum omnibus hominibus patet, & quod nondum ingrediantur non ideo fit, quod non liceat, aut via a Deo non sit publicata, ac veluti promulgata, sed quod id per naturæ nostræ conditiones nondum fieri queat, secus quam olim fiebat, ubi hominibus, qui in terrenum tabernaculum ingredi alias quidem poterant, sed ingredi, & viam illam tentare per Dei mandatum non licebat. Diximus autem tamdiu eam temporum infelicitatem durasse, quamdiu ipsum sacrarium, quod rem hanc aliquando adumbrabat, & aliqua ratione significabat, durare & existere ex Dei voluntate debuit, durare ac consistere debuisse, & hoc tempore, si divinam voluntatem spectes, sanctitatem suam, quam olim obtinuit, amisisse.

Vers. 9. Fuit enim illud tantum umbra & imago quædam sacrarii veri, in quod pontifex noster est ingressus, quæ ei tantum tempori ex Dei instituto inservire debebat, & usum in cultu numini divino præstando habere, quo ejusmodi sacrificia ac victimæ ex Dei præscripto offerebantur; quæ ut ipsæmet terrenæ ac carnales erant, non spirituales ac cælestes, ita non spiritualem pariebant effectum sed tantum carnalem, hoc est non poterant conscientiam illius, qui ea Deo, vel per se, vel per manum sacerdotis, offerebat, & Deum hoc pacto colebat, a reatu peccati ac supplicii divini metu expurgare, ac penitus liberare; cum non ideo essent instituta, & a Deo imposita populo, ut offerrentur eorum peccatorum expiandorum causa, quæ vere naturaque sua peccata sunt, & conscientiam hominis vere polluunt.

Vers. 10. Sed tantum istiusmodi lapsuum expiandorum gratia, qui tum, verbi gratia, admittebantur, cum quis cibo illicito, & in lege prohibito per imprudentiam aliquam fuisset usus, aut potu, qui vel ob vas, vel ob aliam aliquam rem, quæ incidisset, impuram & ipse impurus fuisset redditus: item si quis forte neglexisset absque contemptu tamen legis divinæ ablutionem aliquam corporis post impuritatem aliquam contractam, cujusmodi multa a Deo per Mosen imperantur: & denique, ut uno verbo complectar omnia, si quis aliquid ex præceptis ac institutis carnalibus fuisset transgressus, hujusmodi, inquam, delicta sacrificiis legalibus expiabantur, & si quod aliud erat delictum, quod vere peccatum dici poterat, id eatenus tantum expiabatur, quatenus carnem hominis censebatur polluere, & vel ad consortium cum hominibus ceteris ejusdem populi, vel ad res locumque sacrum contingendum eum reddebat inhabilem. Conscientiæ autem inflictum vulnus minime sanabant sacrificia illa, aut labem illi aspersam delebant: quam ob causam etiam non perpetuo durare illa debuerunt, sed ad illud usque tempus, ut observarentur, a Deo fuit mandatum populo, donec tempus adveniret in quo omnia ad meliorem & perfectiorem statum perducerentur.

Vers. 11. Exposuimus huc usque satis, quid antiquum fœdus, quod ad sacerdotium attinet, habuerit, quaque in parte defecerit: tempus nunc est, ut videamus, quid novum habeat præ veteri, & quidem ejusdem sacerdotii habita ratione, seu, quod eodem recidit, quo pacto Christus veteres illos sacerdotes, superet, tum sacrarii, tum ipsius expiationis, quæ per eum perficitur, ratione. Is ergo, postquam sacerdos summus evasit, & sacerdos quidem ejusmodi, qui non id ageret, quemadmodum pontifex legalis, ut bonis terrenis populus carnalis, a peccatis expiatus, ex divino promisso potiri possit; sed qui id curaret, ut ipsius populus cælestibus ac sempiternis bonis, obtenta plenissima peccatorum remissione, ditaretur: quæ bona & respectu temporum legis, & respectu hujus seculi præsentis, futura appellari merentur, eorumque plena possessio adhuc a nobis expectatur: hic itaque tantus ac talis pontifex, postquam exortus est, non per ejusmodi tabernaculum seu sanctuarium, quod hominum manu esset factum, hoc est quod ex ejusmodi materia constaret, quæ pertineret ad numerum creaturarum oculis nostris subjectarum, quæ & crassæ sunt, & corruptioni obnoxiæ, ex quibus omnia constant hominum opera, quale quidem fuit sacrarium pontificis legalis; sed per longe præstantius, amplius ac patentius, præstantiorisque naturæ & perfectius tabernaculum seu sacrarium, nempe ipsum cælum amplissimum atque augustissimum, quod immortalitatis sedes est:

Vers. 12. Neque etiam ut pontifex legalis, interveniente fusione sanguinis hircorum & vitulorum seu juvencorum, sed interveniente sui ipsius sanguinis fusione, ingressus est in locum omnium sanctissimum atque augustissimum, in quo Dei ipsius thronus est collocatus, & intimo illi sacrario, seu adytis, in quibus arca erat reposita, respondet; & ingressus quidem est, non ut pontifex legalis, sæpius, sed semel tantum, utpote qui unico illo ingressu & coram vultu Dei apparitione expiationem peccatorum pepererit, non ad certum tantum tempus certosve homines pertinentem, sed æternam, quæ ad omnia usque ad mundi finem secula, omnesque omnino homines, qui ad Christum pertinent, omniaque illorum peccata vim suam porrigat, eorumque remissionem ipsis pariat, ita ut repetitione istius ingressus atque adeo oblationis expiatoriæ, non sit opus.

Vers. 13. Cujus rei ratio hæc est, quod sacrificium illud Christi ipsas hominum animas ac conscientias, a peccatis, quæ mortem sempiternam commerebantur, expiet, eosque ad Deum summo in posterum studio colendum, peccataque, quæ expiationem denuo possent desiderare, summo studio cavendum permoveat. Etenim si sanguis boum vel juvencorum & hircorum Deo oblatus, itemque cinis juvencæ aqua permixtus homines aliqua labe ac macula contaminatos, si eo conspergerentur, ab ea labe vindicaret, ita ut quoad carnem puri

nem puri

nem puri censerentur, & sacra jam illis contingere, quæ quidem a vulgo contrectari poterant, & cum reliquo populo misceri liceret, licet interim nec sanguis, nec cinis ille ullam per se vim haberet ad puritatem illam carnis efficiendam, sed tantummodo ex ipsius Dei instituto.

Vers. 14. Quanto magis sanguis seu mors cruenta Christi, qui ea interveniente vim virtutemque ejusmodi consecutus, qua vitam suam perennet, utpote æternum in ipso remanentem, se ipsum, ut victimam decebat ab omni labe atque imperfectione immunem, hoc est immortalem obtulit, & cælos ingressus ei, ut ita dicam, præsentavit; animas ac conscientias nostras repurgabit a reatu eorum peccatorum, quæ mortem sempiternam nobis afferre possent, quæque sub lege expiari non poterant, atque adeo a supplicii divini, quod nos commeritos sciebamus, metu vindicabit, & hoc pacto excitabit ad colendum omnibusque obsequiis demerendum Deum verum, qui, secus quam idola ac fictitii Dii, revera vivit, vitamque omnibus aliis rebus distribuit atque impertit. Etenim mors Christi violenta, qua interveniente is immortalem vitam adeptus est, & tanquam pontifex salutis nostræ curam apud Deum in cælis suscepit, non tantum ex Dei decreto, verum etiam, rei ipsius natura inspecta, vim, quam nos manifesto cernimus, habet, ad peccata illa mortifera expianda, & sic conscientiam nostram a reatu & pœnæ metu vindicandam, quandoquidem ea morte, quam consecuta est Christi jam immortalis facti in cælo oblatio, non modo promissionem divinam de remissione operum mortiferorum, in novo fœdere, ut supra vidimus, comprehensam, confirmat & sancit, & sic, ut ea rata sit, efficit, verum etiam quatenus in causa est, ut Christus immortalem vitam adeptus, seipsum Deo offerret, & sic causam nostram apud ipsum susciperet, eatenus etiam efficit, ut remissio peccatorum actu ipso in nos proficiscatur, idque nos clare cernimus ac sentimus. Unde, ut diximus, conscientiam nostram, quæ id agnoscit, metu divini supplicii seu æternæ mortis liberat, cum fructum tantæ benignitatis se assequi non posse cernat, nisi in posterum Deo serviat, eumque summo studio colat, & ad id faciendum sese accingat; nec quicquam amplius, quod mortem homini afferre salva novi fœderis vi queat, committat. Quare recte a nobis assertum est, multo magis mortem Christi cruentam conscientias nostras expurgare a mortiferis operibus, quam olim sanguis victimarum, & cinis juvencæ expurgavit carnis labes ac maculas: ac porro, quia ea conscientiæ purgatio efficit, ut in posterum Deo serviamus, nec mortifera opera amplius committamus, nihil amplius opus esse, ut Christi sacrificium repetatur, cum peccata, quæ in populo suo expiet, postquam semel expiata fuerint, non amplius reperiantur. Nam quod lapsus quidam nihilominus in iis reperiantur, id efficere non debet, ut Christus denuo sanguinem fundat, seque iterum Deo offerat, ad errata ista expiandum: cum proprius oblationis Christi finis non is sit, ut lapsus ejusmodi expiet, quod legalia quoque sacrificia aliqua modo præstabant, sed ut opera mortem, & quidem æternam, afferentia, a quibus Christiani homines in posterum abstinent, aut si non abstinent, revera sacrificio Christi non expiantur, tollat, & ab eorum pœnis homines vindicet.

Vers. 15. Quod ut rectius intelligatur, animadvertendum est, Christum propter hoc ipsum constitutum esse mediatorem, seu Dei internuncium, per quem testamentum novum (quo nomine fœdera etiam hoc loco complectimur) nobiscum pangendum & sanciendum, ut mortem cruentam fœderis illius confirmandi causa sustineret, in eum finem, ut vi illius fœderis, atque adeo etiam mortis ad eam confirmandam adhibitæ, expiarentur ea peccata, non quæ sub priori etiam fœdere poterant expiari; sed ea transgressiones ac scelera, quæ vi istius fœderis tolli non poterant. Eatenus enim fœdus, cujus Christus mediator est, novum censeri debet, quale non fuisset, si ii tantum lapsus, qui sub veteri etiam fœdere aliqua ratione expiari poterant, illius vi expurgarentur ac remitterentur. Ea autem re ideo erat opus, in eumque finem hoc totum Dei beneficium spectavit ac spectat, ut ii, quibus sempiterna felicitas est oblata, quam hæreditario quasi jure aliquando sumus adepturi, possint tantum bonum reipsa adipisci. Adipisci autem nequaquam poterant, gravium scelerum ac peccatorum, quæ vi antiqui fœderis remitti non poterant, expiatione nondum proposita. Illa enim morti, & quidem æternæ, omnes reddunt obnoxios. Quis vero ejusmodi peccatis se non obstrinxerat? Quare ne frustra sempiterna felicitas hominibus offerretur, quod quidem apertissime factum est in novo fœdere, necesse fuit simul etiam proponi expiationem peccatorum, mortem hominibus afferentium. Et hunc in finem debuit testamenti seu fœderis illius mediator mortem perferre. Quam ob causam paulo superius morti cruentæ Christi (hunc enim illum mediatorem esse diximus) purgationem conscientiæ a mortiferis operibus adscripsimus.

Vers. 16. Etenim ubi testamentum constituitur, necesse est ut si illud ad effectum perduci debeat, mors interveniat ipsius testatoris.

Vers. 17. Nam alioqui quamdiu adhuc vivit testator ipse, nondum penitus est ratum, neque ad effectum perduci potest, quandoquidem omnis illius effectus post mortem testatoris demum differtur, & mutari adhuc a testatore vivente potest. Quod autem in testamentis proprie dictis accidit, id etiam transferendum est ad fœdera, quæ testamenta etiam a Græcis seu literarum interpretibus appellantur: in quibus necesse est, ut is qui testamentum alterius nomine sancit, & veluti testatoris personam sustinet, vel alienum fundat sanguinem, nempe animalis alicujus, quod ex ejus parte, cujus jussu testamentum seu fœdus constituit, ad id sanciendum ac id confirmandum adhibet, fundat; vel si præstantius ac sublimius sit fœdus, quam ut tam vili sanguine sanciri ac confirmari debeat, suum ut sanguinem fundat, necesse est, ut ita hac in parte instar sit testatoris. Quod posterius in novo fœdere sanciendo fieri debuisse paulo inferius videbimus, ubi Christus, qui Dei nomine testamentum istud fecit, & sic testatoris quodammodo personam sustinuit, non brutorum, sed suo ipsius sanguine id sancire necesse habuit.

Vers. 18. Interim ut id, quod de testamentis diximus, clarius appareat, nempe ea rata non esse, nisi mors testatoris, quo nomine hic etiam mediatores fœderum includimus, accedat, vel saltem alicujus animalis, quod suo veluti nomine ac loco ad id confirmandum adhibeat: animadvertendum est, eam ob causam factum esse, ut non modo testamentum seu fœdus novum sine sanguine non fuerit sancitum, sed

ne prius

ne prius quidem illud, ſeu antiquum, quod per Moſen cum Iſraëlitico populo eſt percuſſum.

Verſ. 19. Etenim quemadmodum ex parte in ſacris literis legimus, ex parte autem traditione accepimus, poſtquam Moſes univerſa præcepta, quæ lege continentur, quæ quidem primum a Deo acceperat, univerſo populo expoſuiſſet, ac promulgaſſet, accepto ſanguine vitulorum & hircorum, quos mactandos curaverat, eoque aqua permixto ac veluti diluto, ut ſpargi commodius poſſet, itemque lana cocco tincta, & hyſſopo, quarum rerum alias in adſperſionibus ſacris uſus eſt, iiſque in ſanguinem illum aqua permixtum intinctis, tum librum ipſum in quo ea præcepta deſcripta erant, & univerſum populum eo conſperſit, his additis verbis:

Verſ. 20. Hic eſt ille ſanguis, quo ſignificatur, ratum jam eſſe, ac porro etiam fore fœdus illud, quod Deus vobiſcum pangere juſſit.

Verſ. 21. Neque vero tantum in fœdere iſto ſanciendo ſanguinem adhibuit Moſes, verum etiam in conſecrandis iis rebus, quæ ad cultum divinum ſub veteri fœdere pertinebant, quandoquidem & tabernaculum ipſum, ſeu ſanctuarium utrumque, & omnia vaſa, quæ ad miniſterium in ſanctuario peragendum pertinebant, itidem ſanguine conſperſit, ac ſic a profanis rebus penitus ſecreta divino cultui penitus conſecravit.

Verſ. 22. Et denique non modo in fœdere primum ſanciendo, & rebus ad cultum divinum pertinentibus ſecundum fœderis rationem primum conſtituendis, ſanguinem adhiberi fuit neceſſe; verum etiam in pleriſque purgationibus & expiationibus peccatorum omnibus, teſtamento ſeu fœdere iſto ita jubente. Etenim omnia propemodum, homines nimirum, & res aliæ, præſertim ſacræ, ſi qua labes illis cenſeretur eſſe adſperſa, ſanguine ſolebant ex legis præſcripto repurgari, & ab ea labe ita vindicari, ut pro pollutis non amplius haberentur; ac præterea nemini ullius peccati, ex fœderis illius vi, contingebat remiſſio abſque ſanguinis effuſione, ſeu victimæ alicujus cæde, quæ ad expiandum peccatum adhibenda erat, pro qua in certo tantum peccati genere ob ejus, qui deliquerat, inopiam, aliquid aliud ſubſtituebatur: ſed cæteroqui legis intentio erat, ut non niſi cæde alicujus animalis peccatum expiaretur.

Verſ. 23. Dices, ex his, quæ dicta ſunt, id tantum effici ad novum etiam teſtamentum confirmandum & ad effectum perducendum, ſanguinis fuſionem debuiſſe intervenire, non vero Chriſtum ejus teſtamenti ſeu fœderis mediatorem mori debuiſſe. Cur enim, inquies, non ſufficiat animalis vel unius, vel plurium ſanguinem, ut ſub veteri teſtamento factum eſſe vidimus, fundi, & eo expiationem peragi? Reſpondemus igitur, ſanguinem brutorum hic nequaquam ſuffeciſſe, ut olim ſub lege. Etenim cum ſub lege, ſeu veteri teſtamento omnia, quæ expurgabantur, eſſent terrena, ac umbræ tantum figuræque rerum cæleſtium, nihil mirum fuit, cum ea ſanguine, ut vidimus, expurgare eſſet neceſſe, res plane terrenæ ad eam rem adhiberentur, & pecudibus cæſis cum ipſum tabernaculum, ſeu ſacrarium, quod veri figuram quandam fuiſſe diximus, tum omnia ad illud pertinentia, ſive res, ſive homines, conſecrarentur, & a labe forte aſperſa emundarentur. At vero ſub novo fœdere ea, quæ quodammodo expurganda ſunt, cæleſtia ſunt, ad quæ emundanda meliori victima opus eſt, qualis nulla poteſt excogitari præter Chriſtum alia, quandoquidem victimæ ſanguinem fundi, ipſumque in cælum poſtea ferri, tanquam in ſacrarium, in quo Deus habitat, neceſſe erat. Talis ſane non ex pecudum numero eſſe poterat, ſed ex hominum; nec hominum quiſquam præter Chriſtum, qui & mediator novi fœderis erat, & ex ſua parte aliquid adhibere debebat, cujus cæde fœdus confirmaret, quique præterea & inculpatus prorſus erat, quemadmodum victimam eſſe oportebat, & pontifex a Deo conſtitutus, qui proinde ſacrarium ingredi debebat, ut nihil convenientius eſſet, quam ſanguinem ſuum fundere, & ſui ipſius oblatione cæleſtia expurgare. Dico autem cæleſtia expurgari, quatenus homines, qui ad cæleſte ſacrarium pertinent, & ejus aliquando ingrediendi poteſtatem habent, a peccatis omnibus expiantur; quod cum fit, ipſum quoque tabernaculum, quod eorum quaſi contactu pollutum cenſetur, repurgatur atque expurgatur. Quemadmodum etiam olim tabernaculum illud terreſtre, quia in medio immunditiarum filiorum Iſraël habitabat, ut ſcriptura loquitur, & ab iis quodammodo polluebatur, aut pollui cenſebatur, ideo pontifex in anniverſario ſacrificio ſanguinem ibi ſpargens, eumque Deo offerens, illud dicebatur expurgare ab immunditiis filiorum Iſraël. Jam autem quia hominibus peccatoribus ſpes facta eſt cæleſtis illius vitæ, & poteſtas iis, ſi in Chriſtum crediderint, facta eſt tabernaculum cæleſte ingrediendi, illud ad nos quodammodo deſcendit, vel nos ad illud elevati atque admiſſi ſumus, atque adeo illud noſtro veluti contactu, quandoquidem omnes impuri eramus, inquinatum, Chriſti ſacrificio factum eſt, ut emundaretur, & pro polluto non amplius cenſeretur: quandoquidem victima Chriſti eo *illata nos* a peccatorum ſordibus fuimus repurgati, adeoque effectum, ut & nos pro juſtis ac mundis haberemur, reatu & pœna peccatorum a nobis ſublata, & nos a peccatorum ſervitute ad pietatem ac ſanctimoniam traduceremur, quo fit, ut etiamſi nos Chriſtiani conjunctionem, ut ita loquar, quandam cum cælo habeamus, idque ſpe certa quodammodo attingamus, & aliquando reipſa ſimus ingreſſuri, nihilominus tamen nulla amplius labes cælo a nobis cenſeatur aſpergi, nec indignum eſt, nos in illud aliquando admitti. Ex quibus jam facile apparet, ad hanc rem efficiendam, hoc eſt ad cælum ipſum, ac populum ad cælos pertinentem expurgandum, non ſuffeciſſe victimas illas legales, tantaque re indignas fuiſſe; ſed longe præſtantiorem requiſitam fuiſſe victimam, quæ nimirum eſſet ipſe Chriſtus.

Verſ. 24. Chriſtus enim, quemadmodum ſupra diximus, non ingreſſus eſt in ſacrarium hominum manibus factum, quale fuit ſanctuarium ſub veteri fœdere conſtitutum, quodque eſſet figura quædam tantum veri & perfecti ſanctuarii; ſed quemadmodum ipſe verus & perfectus fuit pontifex, qui tanquam corpus umbris illis legalibus reſpondit, ita etiam in verum ac perfectum ſanctuarium, hoc eſt, in ipſum ſupremum cælum ingreſſus eſt, ut toto hoc tempore, quo novum fœdus vim ſuam habet, coram ipſius Dei facie, ut ita loquar, compareat, ſummo noſtro bono, ſeu eum in finem, ut noſtra peccata expiet, quemadmodum olim pontifex in ſanctuarium ingrediens coram vultu Dei, eo in loco aliqua ratione habitantis,

comparere

comparere dicebatur, in populi bonum atque utilitatem, nempe ut peccata illius expiaret, seu id faceret, quo præstito, ex divina benignitate populus a reatu ac pœna peccatorum absolvebatur. Christus autem quia in supremum cælum ingressus est, ubi non impropria quadam ratione, sed vere ac proprie Deus residet, coram ipso primum comparuit, ac porro apud Deum remanens, perpetuo remissionem peccatorum nostrorum ac salutem populi sui procurat. Ideo, licet a dextris Dei considere, propter supremum imperium, quod a Deo adeptus est, dicatur; tamen cum pontifice veteri comparatus dici potest coram Deo aut ejus facie comparere, propterea quod perinde est, ac si Deus ipse, victima sibi a Christo oblata, ipsemet peccata nobis remitteret, & virtute sua pœnas a nobis tolleret, cum Christus eas virtute sibi a Deo concessa tollit; ipse autem interea, dum adeo solicite in salutis nostræ curam incumbit, apud Deum pro nobis intercedere, & advocatus noster, aut patronus apud ipsum esse videtur.

Vers. 25. Quemadmodum autem Christus in eo pontifici legali dissimilis fuit, quod non in manufactum sacrarium fuerit ingressus, sed in ipsum cælum, ita etiam in eo dissimilis illi est, quod non ita est ingressus, ut inde egressus sæpius ingrediatur, seque adeo ipsum offerat, quemadmodum olim pontifex non semel, sed quotannis ingrediebatur in sacrarium cum sanguine non suo; atque adeo non seipsum, sed sanguinem victimarum cæsarum oblaturus, secus quam de Christo diximus.

Vers. 26. Nam si velis Christum in eo quoque similem esse debere pontifici Aaronico, ut sæpius seipsum offerat, ut sic justa sit ἀναλογία & proportio inter Christi oblationem, & oblationes pontificum veterum, quibus omnibus unus respondet Christus, etiam ratione numeri seu multitudinis oblationum, sequetur, eum etiam sæpius mortem perpeti, & sanguinem suum fundere debuisse, quandoquidem oblatio expiatoria sine victimæ cæde & sanguinis effusione fieri non potest. Quod etsi per se absurdum sit, de Christo statuere, eo tamen insuper absurditas rei augetur, quod inde sequatur consentaneum fuisse, ut Christus a primis mundi temporibus pati, atque adeo ab eo tempore usque ad novi fœderis constitutionem sæpius moreretur, & oblationem sui ipsius repeteret. Neque enim conveniebat oblationem Christi post eos demum existere, quorum causa vere ac proprie est comparata, hi autem sunt omnes ii, quicunque ad novum fœdus pertinent; sed eos debebat antecedere, ut nimirum ex ea spem certam remissionis peccatorum consecuti ad serviendum Deo viventi, quemadmodum supra diximus permoverentur. Sed non tantum eosdem antecedere debuisset, verum etiam quam sæpissime ante illud tempus repeti debuisset, atque adeo a primis mundi seculis ejus fieri initium: quia consentaneum fuisset, quo sæpius fuisset repetita, tanto majorem vim habituram fuisse ad hominum peccata expianda, si statuatur, sæpius eam repeti debuisse, ut peccata hominum penitus expurgare posset. [*vel*: sequetur Christum sæpius etiam pati, ac sanguinem suum fundere debere, cum sine sanguinis effusione oblatio nequaquam peragi queat. Id quod, quam sit absurdum, satis cuivis apparet. Sed præter illud hoc quoque accedit, quod si justa deberet esse hac in re inter oblationem Christi & pontificum istorum proportio, non his ultimis demum temporibus Christus initium patiendi, ac porro etiam semetipsum offerendi facere debuisset, sed jam olim, atque adeo a primo mundi seculo; alioqui haudquaquam numerum istarum oblationum explevisset, qui numero istarum oblationum legalium solennium exacte responderet.] Atqui aliter factum esse videmus. Nam Christus non a primis statim mundi temporibus extitit, & pontificatus munere functus se ipsum occidi permisit, ac porro Deo obtulit; sed jam mundo ad finem inclinante exortus est, atque ita in mundo comparuit, ut per victimam suam, quam postmodum Deo obtulit, peccati vim tolleret, [*vel*: ad vim peccati, hoc est ejus reatum simul ad dominium extinguendum, cum victima sua, quam postea Deo obtulit, comparuit, & officio suo fungi cœpit:] [vel, cum victima illa sua coram Deo in cælesti sacrario, quemadmodum ante diximus, apparuit.] & tum reatum ipsius exstingueret, tum dominium illud, quo antea homines premebat, abrogaret, & ex ipsius servitute eos vindicaret.

Vers. 27. Unde jam facile apparet, Christum ante hujus mundi finem ac judicium illud extremum è sacrario suo non egressurum, ut denuo patiatur, ac seipsum Deo offerat, sed quemadmodum ea est hominum conditio, ut necesse sit, eos semel mori, post mortem autem nihil amplius est, quod hominibus exspectandum sit, præter ultimum illud judicium, ubi homines coram tribunali Christi consistent, & digna factis suis præmia aut supplicia referent, atque adeo ii qui a Christo expiantur, effectum illius expiationis perfecte sentient:

Vers. 28. Ita etiam Christus semel tantum mortem perpessus est, eaque interveniente in cæleste sacrarium ingressus Deo sese obtulit, ut multorum hominum, *nempe* omnium eorum, qui in ipsum credunt, peccata expurgaret, atque ab iis auferret; postea vero cum illud judicii tempus adveniet, è sacrario illo egredietur, expurgato jam penitus peccato, nec ullum amplius pro eo sacrificium oblaturus, sed iis, qui ipsum solicite expectant, & ab eo misericordiam ac peccatorum suorum remissionem sperant, ita comparebit, ut iis salutem sempiternam reipsa largiatur: qua in parte legalis quoque pontifex Christum aliqua ratione adumbravit. Is enim in sacrarium ingressus, omnibus iis, quæ ad expiationem peccatorum pertinebant, peractis, ad populum, qui ante tabernaculum expectabat rei sacræ intentus, sine victima, quam amplius offerret comparebat, eique secundum Dei præscriptum benedicens, quendam expiationis illius effectum illis impertiebatur, vel potius a Deo exoptabat: id quod Christus non optando, sed salutem reipsa præstando, ut regem ac divinum plane pontificem decet, perficiet.

CAPUT X.

Vers. 1. HÆc ut rectius intelligantur, & ratio illius discriminis, quod inter Christum & legalem pontificem hucusque constituimus, nempe quod hic sæpius, ille semel tantum seipsum obtulerit, appareat, paulo altius res est repetenda. Animadvertendum igitur est, legem Mosaicam bona nobis olim demum perfecte obventura,

y nempe

nempe perpetuam a pœnis omnium peccatorum etiam gravissimorum liberationem, & vitæ sempiternæ donationem, non aperte hominibus, veluti in imagine quadam spectanda proposuisse, quemadmodum in euangelio contingit, ubi clarissima extat eorum bonorum promissio; sed obscura quadam atque umbratili ratione delineasse. Hinc enim factum est, ut ea, licet quotannis ejusdem generis victimæ Deo offerrentur, & quidem per totum illum seculorum tractum, quo res duravit durareque debuit, non tamen unquam potuerit eos, qui ad Deum tum accedebant, & sacrorum istorum participes erant, aut fieri cupiebant, vere ac perfecte a peccatis emundare, ita ut reatus præteritorum peccatorum tolleretur, & in futurum ipsa peccata ab hominibus amoverentur: quod cum fit, tum demum homines, perfecte expiati dici debent, siquidem prioris vitæ macula ita Dei beneficio tegitur, ac si homines nihil unquam peccassent; in posterum autem ne locum quidem in iis amplius peccatum habet. Hoc si lex perficere potuisset, non umbram tantum bonorum sub novo fœdere hominibus præstandorum habuisset, sed rem ipsam, veramque ejus formam ante oculos posuisset.

Vers. 2. Id autem, quod diximus, legem præstare non potuisse, ex illo insuper apparet, quod alioqui sacrificia illa debuissent cessare, nec amplius Deo offerri, quandoquidem homines jam semel expiati nullius amplius peccati sibi fuissent conscii, propter quod vi sacrificii præcedentis essent ab iis delictis, pro quibus id fuerat oblatum, penitus liberati atque ab iis avocati.

Vers. 3. Atqui contra videmus accidere, & quidem ex ipsius legis mandato. Nam quotannis, ut diximus, sacra ista repetuntur, eodemque tempore solennis fit a pontifice peccatorum a populo superiori anno commissorum commemoratio, dum ea super hirco in desertum mittendo confitetur, & veluti capiti ipsius imposita, una cum ipso in desertum ablegat.

Vers. 4. Et quid mirum? quum fieri nequaquam possit, ut sanguis boum & hircorum, qui in anniversario sacrificio offerebatur; sanguis quidem bovis vel juvencæ pro peccatis pontificis, & domus ipsius, hirci vero pro peccatis populi, a peccando homines abducat, & sic efficiat, ut in posterum ab ipsis cessaret. Quæ enim in eo sanguine, licet Deo oblato, vis esse queat, ad rem tantam efficiendam?

Vers. 5. Atque hæc est causa, cur Deus ista sacrificia sub novo fœdere tolli, & aliud longe perfectius, quod vim haberet homines a peccatis abducendi, per Christum offerri voluerit, quod proinde repeti non debeat, cum semel oblatum homines a peccatis ita repurget, ut ea non committant amplius, quæ denuo sint sacrificio aliquo expurganda. Id enim est quod in Psalmis legimus, ubi Christus in futurum illum mundum seu cælum ingrediens, ita loquens in Davidis persona introducitur. [*vel*: munere suo inter homines primum fungi incipiens, ita in persona Davidis loquens introducatur.] Victimam & oblationem de pecudibus aliisve rebus, quæ tibi secundum legis instituta offerri solent, non cupis amplius, sed mihi corpus, quod tibi offeram, parasti, & ad oblationem in cælesti hoc sacrario peragendam aptum reddidisti, [*vel*: sed me totum ad tibi serviendum comparasti, & ministerio tuo in perpetuum addixisti:] dum id incorruptibili ac cælesti habitationi fecisti accommodatum, ita ut illo circumdatus perpetuo apud te habitare, tuamque voluntatem exequi possim.

Vers. 6. Holocausta, inquam, quibus alias non parum vulgo delectari crederis; easque oblationes, quæ ad delicta expianda adhiberi solent, offerri non amplius tu vis.

Vers. 7. Hoc ergo postquam intellexi, ita constitui mecum, atque adeo jam pronuncio; Ecce, ô Deus, jam adsum, ut quemadmodum in volumine legis sacratissimo de me prædictum est, faciam, ô Deus, id quod tibi vere placet, atque adeo longe præstantius, quam legalia erant tibi sacrificium offeram, id est meipsum tibi offeram, ut omnia illa peragam, quæcunque tu de salute humani generis constituisti, hoc tibi omnium sacrificiorum in lege præscriptorum erit loco. [*vel*: id est usque ad crucis mortem tibi obtemperabo, & sanguine meo pro hominum salute profuso, cælum ingrediar, atque ibi omnia, quæ ad humani generis salutem pertinent, curabo ac perficiam.]

Vers. 8. Qua in re David, qui hæc verba literali sensu de se enunciavit, Christi typum gessit. Is enim ab exilio revocatus atque in regnum suum ingressus, cum apud se perpenderet, qualenam sacrificium Deo pro tanto beneficio in se collato offerret, [*vel*: Is enim cum de eo cogitaret, quale sacrificium Deo, pro beneficio, quod a Deo impetrare volebat, offerret,] animadvertit, sacrificia illa carnalia, quæ alias Deo offerrentur, viliora esse; quam ut offerri a se debeant, ideoque dixit, se, quia deprehenderit, victimas & oblationes illas legales Deo non admodum placere, sed Deum obtemperationem mandatorum exigere, velleque illum suis servitiis perpetuo esse mancipatum; perinde ut servus ille soleat, qui anno septimo egredi è servitute heri sui nolens, applicetur ad ostium & postes heri sui, ut auris ejus subula perforetur, itaque in posterum heri sui ædibus ac servitio addictus censeatur, ut amplius egredi è servitute nequeat. Hoc, inquam animadvertens David, constituit ita secum, itaque *Deum* allocutus est: Ecce adsum, ut quemadmodum in volumine legis de me aliisque regibus præscriptum est, voluntatem tuam exequar, & id quod tu præcepisti summa cum animi alacritate ac studio præstem, & hoc tibi sacrificii loco offero. Huic *Davidis* ab exilio reditui atque in terram Israëliticam regressui respondet Christi in cælum ingressus, atque ad regnum cæleste, quo pontificatus illius continetur, aditus. Quare ut olim David, missis sacrificiis vulgaribus a lege præscriptis, se ipsum potius offerre voluit, seu voluntatem ipsius exequi: ita & Christus penitus jam repudiatis illis sacrificiis se corpusque suum Deo obtulit, seque ad voluntatem Dei exequendam penitus comparavit. [*vel*: Sed perfectiori ratione hoc in Christum quadrat, qui postquam in mundo comparuit, & munere suo fungi cœpit, Deus jam penitus sacrificia illa legalia tollere constituit, & alterius plane generis victimam sibi a Christo offerri voluit: ita ut quod David dicit, sacrificia legalia *Deo* non placere, sensu quidem literali tantum significet, ea non admodum Deo placere, & beneficio, quod a Deo flagitatur, indigna esse: sed mystico sensu, qui ad Christum respicit; id sibi velint, Deum jam non amplius velle sibi sacrificia illa offerri, easque plane abrogare in posterum decrevisse.]

Vers. 9. Ubi animadvertendum est, Christum, cum prius dixisset Deum victimas & oblationes

ac holo-

ac holocausta & sacrificie pro peccatis non postulare, neque iis delectari (hæc vero sunt illa sacrificia, quæ secundum legis præscriptum Deo offeruntur) tunc subjecisse: Ecce adsum, ut faciam, ô Deus, id quod tu vis, quodque tibi placet. Sustulit nimirum priora ista, hoc est sacrificia legalia, ut posterius, nempe executionem divinæ voluntatis a se præstandam stabiliret, atque in ejus locum substitueret.

Vers. 10. Jam vero id, quod Deus voluisse ac requisivisse in verbis illis dicitur, nihil est aliud, quam oblatio corporis Jesu Christi semel tantum facta, hoc est, ejus fusione sanguinis interveniente, in cælum ingressus ac coram Deo apparitio, salutis nostræ sempiternæ causa facta, adeo ut nos, qui per hanc Christi oblationem sumus expiati, & a peccatis repurgati, per illud ipsum, quod Deus in verbis Psalmi dicitur requisivisse ac postulasse, expiati dicendi simus. [*vel*: Ejus vero divinæ voluntatis vi de qua in istis Psalmi verbis sermo est, nos a peccatis sumus expiati: purgatique, quotquot per unicam illam oblationem corporis Jesu Christi, seu ipsius in cælum ingressum, & coram Deo apparitionem, morte interveniente semel factam, expiati sumus: cum divina illa voluntas nihil sit aliud, quam divinum de peccatis nostris per Christum expiandis, & æterna nobis per eundem salute donanda decretum.]

Vers. 11. Quare, ut ea, quæ hucusque diximus, breviter repetamus, & amplius etiam confirmemus, omnis quidem pontifex seu sacerdos summus ordinis Aaronici certo quodam die quotannis coram Deo adstare solet, eique ministrare, ita ut ejusdem generis victimas sæpe ei offerat, utpote ejusmodi, quæ nunquam possunt homines a peccando avocare, & sic a delictis eos penitus liberare.

Vers. 12. At non ita Christus. Hic enim cum unam tantum ad peccata nostra expianda Deo obtulisset victimam, semelque esset, per sanguinis sui fusionem in cæleste sacrarium ingressus, & se Deo ad curandam salutem nostram stitisset, non jam amplius tanquam minister coram Deo adstare perrexit, aut denuo ex illo sacrario egressus ad sacrificandum denuo se accinxit, sed in dextra solii divini, ut ita dicam, parte consedit, seu divini imperii ita factus est particeps, ut primum dignitatis auctoritatisque post Deum obtineret locum, idque non ad breve aliquod tempus, sed in perpetuum, donec nimirum hic rerum status duraverit, & donec illi fuerint, qui a peccatis sunt expiandi, & quibus istiusmodi spei ac fidei fulcro, quale est Christus in solio Dei collocatus, est opus.

Vers. 13. Neque vero post illud tempus id acturus est, ut ad nos reversus denuo sacrificet; sed illud tantum expectat tempus, quo omnes ipsius hostes, quorum ultimus est mors, quæ ipsius fideles adhuc aliqua ratione detinet, penitus ipsi subjiciantur, & pedibus ipsius proculcentur, ipseque gloriosissimum de hostibus jam prorsus debellatis triumphum reportet; id quod cum victima ab illo denuo offerenda, quæ mortem ipsius necessario requireret, nihil habet conjunctum.

Vers. 14. Unica nempe oblatione Christus plene ac perfecte expiavit, non modo eos, qui tum vixerunt, cum primum fuit per mortem in cælum ingressus, sed etiam quotquot in perpetuum extituri sunt, qui expiatione indigebunt, seu tantam habet vim unica illa Christi oblatio, ut sufficiat omnibus illis expiandis & a peccato penitus repurgandis, qui unquam ea re indigebunt. [*vel*: Ita expiavit eos, quicunque sub novo fœdere expiationis fiunt participes, ut jam in æternum alia expiatione non indigeant, nec certi tantum temporis ratione a peccatis purgati censeri debent, sed in tempus omne.]

Vers. 15. Quanquam autem id, quod diximus, satis hucusque videtur confirmatum, confirmatur tamen insuper testimonio prophetæ, qui spiritus sancti impulsu seu divino afflatu incitatus novi fœderis vim nobis explicat.

Vers. 16. Nam postquam dixisset; Tale pangam cum ipsis pactum, nempe Israëlitis universis post hæc tempora, quibus lex debet durare, inquit Deus ille summus, ut leges meas non ut olim in tabulis lapideis census sim inscribere, sed in ipsis eorum cordibus ac mentibus, ita ut illarum perpetuo sint memores, easque diligentissime observent.

Vers. 17. Postquam, inquam, hæc dixisset, subjungit, & quidem loco rationis, qua prius illud dictum nitatur; & peccatorum ipsorum, & iniquitatum gravissimorumque scelerum non amplius recordabor, eosque propterea nulla pœna sum affecturus.

Vers. 18. Jam vero ubi ejusmodi peccatorum tam gravium tamque enormium omnibus proposita est remissio, nulla restat amplius oblatio, qua peccata porro expientur, quum, ut ea ipsa prophetæ verba docent, tantum Dei beneficium certa firmaque fide apprehensum, omnino efficiat, ut homines in posterum a peccatis desistant, cum probe sciant, se tanti boni re atque effectu ipso participes non fore, nisi ab illis in posterum abstinuerint. Cum vero homines porro a peccatis abstinent, postquam jam semel sunt oblatione Christi expiati, & certissima remissionis peccatorum spe imbuti, nihil est opus alia victima expiatoria.

Vers. 19. Quapropter ut jam tandem tractationi de Christi pontificatu ejusque sacrificio finem faciamus, brevem eorum omnium summam colligemus, & quid in tota hac tractatione potissimum sit spectandum, indicabimus. Vidimus ergo, charissimi in Domino fratres, nobis datam esse libertatem in sanctuarium cæleste ingrediendi, quum sub lege ne in terrestre quidem ingredi cuiquam præter summum sacerdotem las esset. Itaque, cum mortis pœna esset constituta illi, qui id auderet, nemo id audebat facere. Sed nos intrepido animo, nulloque mortis metu id facere possumus, quandoquidem eam nobis libertatem, eamque fiduciam largitur mors cruenta Jesu Christi, quam insecutus est ipsius in cælum ingressus ac suprema felicitas.

Vers. 20. Hac enim ratione nobis initiavit, ac primum munivit iter, quod ad cæleste illud sacrarium nos ducit, iter, inquam, ejusmodi, quod sub lege non extitit, sed recens vestigiis Christi tritum ac nobis ostensum est: quodque licet ad interitum videatur ducere, revera tamen ad vitam ducit, contra quem sub lege futurum erat. Quemadmodum autem olim pontifex legalis in sacrarium non nisi per velamen ei obtensum, quod aliquo modo amovendum erat, ingrediebatur: ita Christus etiam per velum quoddam, quod ingressum in sacrarium cæleste prohibebat, & nobis etiam non modo ingrediendi, sed etiam introspiciendi facultatem edimebat, introivit: quod velamen nihil aliud fuit quam caro

ipsius, quæ, utpote natura corruptibilis, prohibebat, quo minus Christus sedem incorruptibilitatis ita ingrederetur, ut ibi perpetuo apud Deum maneret, & quam diu Christus ea fuit circumdatus, tam diu nobis non patebat, quæ nos maneret felicitas. Sed postquam ea, morte & ascensiona Christi in cælum interveniente, amota atque sublata est, & Christus ipse in cælum ingressus fuit, & nobis in cæleste illud sacrarium veluti oculis lustrandi, & eadem, qua Christus eo pervenit, via intrandi data est libertas. Hoc ergo est primum, quod ex iis, quæ diximus, consequitur.

Vers. 21. Deinde & illud vidimus, nobis etiam datum esse pontificem, & quidem longe maximum, qui tanto sublimior est pontifice legali, qui cæteroqui magnus audiebat, quanto cælum terra est sublimius, & quanto divina humanis. Hic, ut olim pontifex templo præerat, quod Dei domus appellabatur, & omnibus iis, quæ ad domum illam quoquo modo pertinebant, utpote summus sacrorum præses a Deo constitutus; ita ipse quoque cælo supremo, quod Dei domus ac sedes est, & quæ cælo aliquo modo respondet, ecclesiæ populoque divino summa cum potestate præest, & omnia, quæ ad religionem ac cultum divinum quoquomodo pertinent, curat & gubernat. Sed quorsum, dicetis, hæc omnia?

Vers. 22. Huc nempe ea spectant, ut cum hæc ita sint constituta, & tum via nobis ad cæleste sacrarium munita, tum summus pontifex & sacrorum præses constitutus, nos, qui populi divini nomine gaudere volumus, ad sacra, quorum pontifex iste præses est, ipsumque adeo Deum accedamus, & cultui ipsius, sub hoc pontifice, unice vacemus, idque non animo ficto, ac simulato, sed sincero; neq; etiam animo hæsitanti, & de veritate ejus religionis, quam amplexi sumus, dubitanti, sed de ea penitus certo ac persuaso. Quemadmodum vero olim ad locum sacrum adire, & sic ad ipsum quodammodo Deum, qui ibi præsens adesse censebatur, appropinquare, reique sacræ interesse non licebat, nisi quis labes ac maculas carnales, quas forte contraxerat, vel aspersione cineris juvencæ, aqua misti, vel ablutione corporis, quę aqua pura perficiebatur, etiam purgatus; ita etiam nunc, si velimus ad cæleste hoc sacrarium ipsumque Deum accedere, & rebus sacris sub Christo pontifice rite perfungi, omnes labes, quas pristina vita nobis aspersit, eluere debemus, & primum animum penitus expurgare ab eorum peccatorum ac scelerum consiliis ac cupiditatibus, quæ conscientiam nostram inquinant, & ut divina supplicia metuere cogamur, efficiunt: quę purgatio animi olim fuit adumbrata ea emundatione, quæ aspersione aquę, cui cinis juvencæ esset immistus, perficiebatur.

Vers. 23. Deinde ab omnibus factis malis, quæ corpore peraguntur, in posterum abstineamus: id quod ablutione corporis, & immersione in aquam puram olim fuit adumbratum. Hac porro sanctitate instructi, constanter profiteamur Christianam religionem, & quam illa nobis affert, spem salutis sempiternę, nec in ea vacillemus, de veritate felicitatis nobis promissę dubitantes: quandoquidem Deus, qui tantum nobis bonum promisit, fidelissimus est, & ut in cæteris dictis, ita etiam in suis promissis præstandis constantissimus.

Vers. 24. Præterea alii etiam aliorum vitam ac mores contemplemur, non ut aliis virtutis laudem invideamus, aut ad eos carpendos illisve aliquid detrahendum incitemur, sed potius ut tanto ardentius nos mutuo amemus, & recte facta, quæ alii in aliis animadvertimus tanto studiosius sectemur. [*vel*: Neque vero sui tantum quisque rationem habere debet, suique unius saluti prospicere, verum etiam saluti alienæ quantum in se est, consulere. Quare alii aliorum vitam ac mores inspicere debemus, non quidem eum in finem, ut habeamus quod carpamus, & quod in aliis sugillemus, sed eum in finem, ut ad charitatem inprimis, qua Christiana pietas maxime continetur, alii alios exciteremus ac porro etiam ad cæterorum bonorum operum a Christo nobis præscriptorum studium inflammemus.]

Vers. 25. Hoc autem quia fieri commode non potest, nisi inter vos crebro conveniatis, & sacros cœtus agitetis, ideo nullo modo a cæteris Christianis vos sejungere, & ab eorum conventibus sacris, aut consuetudine abstinere debetis, quemadmodum nonnulli facere solent, qui periculorum forte ob veritatem cælestem imminentium effugiendorum causa, utut non penitus Christianam religionem deserant, paulatim tamen a fidelium communione se subducunt, atque a sacris conventibus abstinent, ut ita se nihil cum Christi ecclesia commune habere testentur. Tantum vero abest, ut nos quicquam tale committere debeamus, ut alios potius, tum ad reliqua Christianæ pietatis officia, tum vero inprimis ad constantiam in divina veritate adhortemur, ac subinde exstimulemus, & tanto quidem magis, tantoque studiosius, quanto propius animadvertitis instare diem illum judicio destinatum; tum illum, quo supplicium sumetur de gente nostra, quę Christi doctrinam amplecti, & ex ejus præscripto vitam componere nolunt, quo in numero ne nos quoque reperiamur, & sic cum cæteris miserrime pereamus, sedulo nobis cavendum est; tum vero etiam illum diem, qui ultimo totius mundi judicio est destinatus. Quandoquidem quanto quisque nostrum ad mortem accedit propius tanto propior est diei ultimi judicii, quod uniuscujusque mortem proxime consequitur.

Vers. 26. Etenim si postquam veritatis euangelicę notitiam consecuti sumus, sponte ac consulto peccare, atque elato, quod dicitur, brachio fœdus divinum nobiscum pactum violare ausi fuerimus; id quod faciunt inprimis illi, qui religionem Christianam deserunt, non est quod speremus, tantum scelus nos impune laturos. Neque enim præter Christi sacrificium, quo illi tantum expiantur, atque a peccatorum pœnis liberantur, qui novo fœderi constanter adhærentes conditiones in eo sibi latas pro viribus exequuntur, nec dedita opera Deum unquam offendunt, ulla alia restat victima, qua ejusmodi scelus expurgari, ejusque remissio a Deo obtineri possit.

Vers. 27. Quare ejus remissio nulla expectari potest; sed contra potius atrocissimum metuendum est supplicium, ignis nempe ille serventissimus, qui omnes Dei ac Christi hostes, quales sunt omnes novi fœderis desertores, ac violatores, æternum est perditurus.

Vers. 28. Intelligi id facile potest ex eo, quod sub veteri fœdere factum legimus. Nam si quis contempta lege per Mosen lata, ac sciens plane volensque eam violasset, atque inprimis si ad Deos alienos deflexisset, primum legis mandatum, ac cæterorum præceptorum veluti fundamentum insuper habens, is si duorum aut trium testimonio fuisset sceleris convictus,

morte

morte jubebatur plecti, idque ita, ut nullus esset misericordiæ locus, nec liceret vel magistratui, aut populo condonare, vel aliis pœnæ eum subducere.

Vers. 29. Quod si Mosaicæ legis contemptores ac violatores tam graviter tamque severe fuerunt puniti, quid de eo censebimus, qui novum fœdus sciens prudens violarit? an non is longe atrociori supplicio damnabitur atque afficietur? Quandoquidem non Mosen, sed ipsum Dei filium, novi fœderis autorem, cujus summa est secundum Deum in cælis ac terris potestas ea ratione summo dedecore afficit, ac pedibus quodammodo conculcat: simul etiam sanguinem ejus sacratissimum, quo fœdus illud fuit confirmatum, profanum atque adeo impurum æstimat, siquidem illud ipsum fœdus temerare ac polluere audet: cum tamen ejus sanguinis interventu a peccatis antea repurgatus fuerit, & cum fœderi illi adscriberetur, jus quoddam remissionis peccatorum obtinendæ fuerit adeptus. Denique insigni contumelia afficit spiritum illum sanctum, quem singulari Dei benignitate consecutus fuerat, ideo quod Christianam religionem, & fœdus novum fuisset amplexus: siquidem is, qui religionem Christianam vel penitus abjicit, vel parvi pendit, is spiritum illum sanctum mendacii arguit, & pro re profana habet, qui de veritate Christiana fuerit testatus.

Vers. 30. Quis ergo ejusmodi hominem non putet acerbissima pœna aliquando esse mactandum? Atque hoc tanto magis statuendum esse apparebit, si consideraveris quis quantusque sit ille, quamque in dictis suis sit constans, qui aliquando pronunciavit: Meum est vindicare, ego hostes meos ulciscar. [*vel*: Non vulgarem aliquem hominem, sed ipsum Mosen, prophetarum principem, cujus verba haudquaquam sunt irrita, dixisse; Meum est, inquit Deus vindicare, ego hostes meos ulciscar.] Adde & illa, quæ non minus quam priora apud Mosen extant: Deus ulciscetur populum suum, & de illis sumet inprimis supplicium, qui ad ipsum propius pertinuerint, & notitia voluntatis ipsius fuerint imbuti.

Vers. 31. Atqui horrendum est in ipsius Dei, qui longe dissimilis est ethnicorum inanimis idolis, cum æternum vivat, manus incidere, ita ut non ab homine aliquo cruciari, sed a Deo ipso te puniri sentias. Graviora necesse est esse tela, quæ a divina (ut ita dicam) manu veniunt, cum præsertim interitum hominis quærant.

Vers. 32. Satis hæc, quæ diximus, non solum monere vos debent, ut Christianæ religioni ac pietati insistere velitis; verum & pristinæ vestræ constantiæ memoria, non parum ad eandem constantiæ laudem persequendam hortari vos debet. Revocata enim vobis in memoriam superiora tempora, quibus cum essetis cælestis veritatis luce collustrati, ingens variarum afflictionum certamen ejus causa sustinuistis, & fortiter ingruentibus illis malis obstitistis, non passi vos a veritatis professione depellere.

Vers. 33. Etenim partim quidem variis contumeliis fuistis affecti, ac multis modis exagitati, spectaculi cujusdam instar fuistis veluti publice traducti, atque in theatro ad spectandum exhibiti: partim vero illorum facti fuistis socii, illos consilio atque opera adjuvistis, nec metu malorum deseruistis, qui eo, quo modo dixi, modo fuerunt exagitati, atque in iisdem malis ac calamitatibus veritatis causa versati, ita ut veluti oneris partem quandam in vos reciperetis.

Vers. 34. Nam quod ad hoc posterius attinet, ego ipse documento esse possum, cujus vicem vehementer doluistis, cum vincula veritatis causa paterer, ita ut veluti afflictioois quandam partem in vos reciperetis: quod vero ad prius attinet, non modo impatienti animo non tulistis, cum ab hostibus veritatis causa res facultatesque vestræ diriperentur, sed etiam gavisi estis, id vobis Christi causa contingere, nempe quia probe noveratis, bonis his fluxis perditis, repositas vobis esse opes longe meliores, easque æternas, idque in ipsis cælis: facilem ergo illarum esse jacturam, qua has redimere possetis.

Vers. 35. Hanc animi constantiam atque in veritate confitenda fiduciam, cum tam præclaris documentis probaveritis, haudquaquam convenit, ut eam nunc abjiciatis ac deseratis, præsertim cum tanta sit ei merces apud Deum proposita.

Vers. 36. Ideo autem vos tantopere ad eam rem hortor, quia nulla re magis, quam patientia ac constantia vobis opus esse video, qua fulti totum id, quod Deus vobis per Christum præcepit, exequi ad extremum usque possitis, & sic præmium vobis a Deo promissum aliquando reipsa consequi: cum nemo consequatur, nisi qui Dei voluntatem constanter fuerit exsecutus.

Vers. 37. Neque vero est, quod felicitatis vobis propositæ mora, malorum autem vobis incumbentium diuturnitas terreat, aut frangat. Nam ut prophetæ Habacuci utar verbis, quantumcunque illud est, quod usque ad Domini nostri Jesu Christi, qui mercedem pietatis vobis allaturus est, adventum restat, breve id totum reputandum est: non diu differet adventum suum.

Vers. 38. Quod si quæ videtur esse mora, fidei constantiâ ferenda superandaque est, & cogitandum, eum, qui justitiam ac sanctimoniam vitæ sectatur, non nisi fidei suæ vi, quæ constantem in ipso pietatem efficiat, vitam salutemque sempiternam consecuturum: cum contra qui rei promissæ mora ac tarditate fractus fidem ac pietatem deserit, & se calamitatibus subducit, quæ forte præmii sperati causa ferenda sunt, is nequaquam Deo probatur, nec ullum ipsi prioris fidei, quam deseruerat, sperandum est præmium.

Vers. 39. Quare nostrum haudquaquam est, ut calamitatibus pietatis causa ingruentibus nos subducamus, & earum vi a fide depulsi tandem pereamus; sed potius, ut fidem constanter retinentes, animæ salutem aliquando a Deo consequamur.

CAPUT XI.

Vers. 1. QUia vero fidem vobis tantopere commendamus, & ad ejus constantiam vos hortamur, operæ pretium est videre, & quidnam illa sit, & ut plurimorum piorum exemplo tum naturam ejus ac vim declaremus, tum vos ad eandem sectandam incitemus. Quod ergo ad fidei naturam attinet, ea nihil est aliud, quam ejusmodi de rebus, quas a Deo nobis datum iri speremus, persuasio, ut licet eæ nondum reipsa existant, nobis tamen jam reipsa existere videantur. Deinde

etiam adeo firma de rebus illis perſuaſio, quæ nobis divinitus patefactæ ſunt, atque ad religionem cultumque divinum pertinent, ut, licet oculis non cernantur, ita tamen de iis certi ſimus, ac ſi firmiſſimam eorum habeamus demonſtrationem.

Verſ. 2. Hujuſmodi enim fuit fides priſcorum Dei cultorum, quos ſacræ literæ tantopere laudant ac celebrant. [*vel*: Hujuſmodi enim fide priſci Dei cultores tantam in ſacris literis laudem obtinuerunt.]

Verſ. 3. Atque ut exemplo quodam, quod omnibus fidem habentibus commune eſt & fuit ſemper, deſcriptionem noſtram illuſtremus, fide intelligimus, ac oobis penitus perſuademus, ſolo Dei juſſu ac mandato mundum hunc totum, & quicquid io eo continetur, aliquando fuiſſe conſtructum, ita quidem, ut cum antea omoia jacerent informia, & perpetuis tenebris obruta, inde poſtea eæ res, quas nunc oculis cernimus, pulcherrimis formis ornatas, & certo ordine digeſtas, extiterint.

Verſ. 4. Sed ut priſcorum exemplis fidei naturam illuſtremus, miſſis primis parentibus, quorum peccatum apertius ſacræ literæ reprehendunt, quam fidem aut pietatem commendant, ioter priſcos illos Deoque chariſſimos homines primus occurrit Abel, cujus fide effectum eſt, quæ in ipſo juſtitiæ ac bonorum operum cauſa fuit, ut cum Cain frater ipſius hoſtiam ſimul offerret Deo, ipſius tamen victima Deo longe eſſet gratior, quam Caini donum, quandoquidem ob fidem ſuam obtinuit juſtitiæ laudem, cum Deus ſigno aliquo teſtatus ſit, igne, ut conſentaneum eſt, hoſtiam ipſius ſuccendens, atque conſumens, etiam ſibi longe magis placere, qood etiam verbis ad Cainum, ob dona ſua ſpreta triſtiorem, habitis ſatis oſtendit, dum indicavit, facta ipſius in cauſa fuiſſe, cur ea non ſubriperentur. Eadem fide bonorum operum feraci factum eſt, ut idem Abel poſt mortem loqui in ſacris literis ſcribatur, quandoquidem Deus ait, ejus ſanguinem a Caino fuſum, ad ſe clamare, indicans, ſe ad hominis pii ac ſancti cædem vindicandam perinde incitari, ac ſi ſanguis ille ad ipſum clamaret; quod indicio eſt, eum fuiſſe Deo ob pietatem gratiſſimum.

Verſ. 5. Secundo loco occurrit nobis Enochos, cujus fide oſtenſum eſt, ot ex his terris, tanquam corruptionis ſede, alio transferretur, ne mortem experiretur, & licet poſtea quæreretur, nuſpiam tamen comparuit, nempe quia eum Deus in beatiores ſedes, atque a corruptionis labe immunes tranſtulerat. Sed dices: ubinam de ipſius fide quicquam prodidit ſcriptura, aut undenam ea colligitur? quod idem de Abele quoque poſſet quæri. Reſpondemus inde fidem ipſius concludi poſſe, quod ſcriptura teſtatur, eum, antequam ex hac terrena ſede in aliam transferretur, Deo placuiſſe. Id enim ſignificat ſcriptura, cum ait: eum cum Deo ambulaſſe, Deoque, ut ita dicam, conjunctiſſime vixiſſe, & ei veluti familiarem fuiſſe: hanc cauſam eſſe indicans, cur tanta eum Deus proſequeretur gratia, ut eum alio transferret, atque ita a mortis oeceſſitate liberaret.

Verſ. 6. Jam vero fieri haudquaquam poteſt, ut quis ſine fide Deo placeat. Etenim ſi quis velit Deo placere, eumque colendo favorem ejus ambire, & cum eo Enochi inſtar conjuncte vivere, neceſſe eſt, ut credat, & firmiter animo perſuadeat, primo quidem, Deum, ſeu ſummum omnium moderatorem reipſa exiſtere; deinde eundem liberaliter remunerare eos, qui ſavorem ipſius quærunt, & recte factis ambiunt. Quomodo enim Deo placere ſtuderet, qui vel Deum non exiſtimaret exiſtere, vel nullum ejus rei fructum ab eo ſperaret?

Verſ. 7. Tertio loco commemorandus nobis venit Noë, cujus fides in cauſa fuit, ut cum divinitus eſſet admonitus, de rebus, quarum oulla adhuc cernebantur veſtigia, nempe de diluvio toti hominum generi imminenti, tantum periculum haudquaquam contemneret; ſed illud metuens, Deo admonente appararet arcam, ſeu oavigium, ut ſe cum familia ſua, nempe uxore, filiis, eorumque conjugibus illi exitio eriperet, nec una cum aliis diluvio inundatus periret. Qua ſane fide, &, quam ea impellente conſtruxit, arca oſtendit, jure periiſſe totum humanum genus, quod fidem comminationi divinæ adhibere, ac porro reſipiſcere noluit. Ipſe autem juſtitiæ præmium obtinuit; non quidem ipſorum operum vi ac merito, ſed potius fidei vi, qua effectum eſt ut licet haberet Deus, quod vel in ipſo, vel in familia ejus viodicaret, nihilominus tamen eum illuvione iſta perdere oollet, ſed per eum reſtituere genus humanum, & in æternum propagare vellet.

Verſ. 8. Quarto loco nobis occurrit Abrahamus, princeps generis noſtri, qui nobis maxime inſignia dedit fidei documenta. Is cum a Deo è patria evocaretur, atque egredi joberetur, in locum quem ipſi eſſet indicaturus, etiamſi quinam eſſet ille locus neſciret, non potuit tantum amor patriæ, parentum, conſanguineorum & amicorum, non deterruit ipſum vel ignorantia vel longinquitas regionis, ad quam pergere juberetur, ſed egreſſus eſt è patria in eam ipſam terram, quam poſtea perpetuo jure atque hæreditate eſſet in ſus progenie obtenturus. Quanquam id ipſe tum, ut diximus, ignorabat, neſciens, cum primum itineri ſe accingeret, quonam ipſum Deus ire juberet.

Verſ. 9. Eadem fide ductus habitavit in eadem regione, ipſi poſtmodum a Deo promiſſa, non tanquam in ſua, ſed tanquam in aliena; quandoquidem nullam ibi domum, nullum conſtruxit oppidum, in quo rerum ſuarum ſedem fixam conſtitueret, quemadmodum quidem regionis dominum aut hæredem facere conſentaneum erat; ſed tantum in tabernaculis, quæ alio atque alio loco ſæpius figebantur, habitavit, nec ipſe tantum, verum etiam poſtea filius ipſius Iſaac, & Jacobus nepos, ad quem utrumque jus hæreditatis illius ſeu poſſeſſionis terræ Palæſtinæ a Deo promiſſæ pertinebat. Nihil hoc Abrahami fidem labefactavit, quod Deus nullam ſibi in ea terra ſtabilem pararet ſedem, aut urbem, quam incoleret, licet promiſiſſet ipſi terræ illius poſſeſſiones.

Verſ. 10. Nempe quia alia illum ex Dei conſilio ac decreto manebat civitas, quæ non eſt inſtar tentorii alicujus loco mobilis; ſed firmiſſima. habet fundamenta, hoc eſt in æternum duratura eſt, quam non homines manibus ſuis conſtruxerunt, ſed ſummus ille Deus: hoc eſt cæleſtis illa ſedes, in quam Deus & Abrahamum, & cæteros fideles omnes aliquando transferret: ut ita nulla ratione deceptus fuerit Abrahamus, qui

usque

usque ad vitæ finem ex Dei promisso aliquam sedem expectavit.

Vers. 11. Ejusdem inprimis fide effectum est, ut non tantum ipse vires ad generandum jam senex, ac quodammodo effœtus, Dei ope consequeretur; verum etiam ipsa Sara, quæ semper sterilis fuerat, vim a Deo conciperet prolem concipiendi, & insuper præter ætatis rationem, cum nonaginta jam esset annorum, filium pareret, Isaacum. Ideo enim id contigit, quia Abrahamus, cui etiam socia accessit Sara, credidit fidelem esse, ac in verbis suis reipsa exequendis veracem Deum, qui filium ipsi ex Sara promiserat.

Vers. 12. Atque hinc evenit, ut ex uno Abrahamo, & quidem, ut jam diximus, effœto, tam copiosa postmodum propagaretur posteritas, ut numero æquaret astrorum cælestium multitudinem, & numerum arenæ ad litus maris jacentis, quæ sane est innumerabilis.

Vers. 13. Sed ut ad illam Abrahami fidem redeamus, quæ illi fuit cum Isaaco & Jacobo communis, quamque antea paucis perstrinximus, omnes isti patriarchæ fidem illam, qua locum aliquem fixum a Deo sibi promissum certo sperarunt, usque ad ipsam mortem retinuerunt, etsi rem ipsam sibi promissam non essent adepti, sed veluti è longinquo venientem viderent, utpote longo demum post tempore præstandam: Unde [vel interim tamen] cum de rei illius certitudine persuasi essent, eum veluti advenientem animo suo sunt complexi, atque exosculati, professi interea [simul etiam professi] se hospites esse, & non indigenas, verum peregrinos atque incolas, in terra sedem firmam non habentes, siquidem & Abrahamus ita filiis Heth in terra sibi a Deo promissa dixit, peregrinus & advena sum apud vos; & Jacobus Pharaonem alloquens, suam & patrum suorum vitam peregrinationem appellavit.

Vers. 14. Quæ verba indicio sunt eos ad patriam seu sedem aliquam stabilem sibique propriam, non sine desiderio contendisse, atque aspirasse, nec sine molestia aliqua ea caruisse. Qui enim peregrinari se dicit, indicat, se ea in parte deteriori esse conditione illis, qui fixum jam habent locum, seque adhuc ejusmodi sedem quærere: siquidem omnes cordati stabilem suarum rerum sedem quærere solent.

Vers. 15. Jam vero satis apparet, patriarchas illos non contendisse ad patriam illam, ex qua aliquando Abrahamus cæterorum princeps ac parens fuerat egressus, neque ad hanc patriam respexisse, cum se peregrinos esse dixerunt. Nam si hanc requisivissent, satis illis fuisset temporis in eam redeundi.

Vers. 16. Quod cum nequaquam fecerint, apparet, illos longe meliorem desiderasse: quæ quidem, si Dei potissimum consilium respicias, est sedes illa cælestis, de qua superius diximus, quam illis mystice atque occulte promisit Deus sub terræ Cananææ nomine, quam & ipsis & ipsorum posteris se daturum promiserat. Hanc dum sese in progenie sua obtenturos sperant, atque a majorum suorum sede abesse ac peregrinari sustinent, ad cælestem illam patriam ex Dei mente contendunt. Atque hinc est, quod Deus ipsorum etiam mortuorum non puduerit, sed eorum sese Deum appellare dignatus fuerit: siquidem sæpe legimus Deum sese appellasse Deum Abrahami, Isaaci & Jacobi, cum illi jam pridem essent mortui, idque nomen sibi proprium quodammodo esse voluisse. Id autem propterea dixit, quod ipsis parasset civitatem, in quam eos aliquando esset collocaturus. Cum enim Deus seseipsorum Deum esse post mortem dixit, significavit, seipsorum singularem esse benefactorem. Benefactor autem ipsorum non esset, si in morte perpetuo essent mansuri, & non potius aliquando in beatam sedem, ad quam viventes aliquo modo adspiraverant, essent ab eo introducendi.

Vers. 17. Sed missa jam ea fide, quæ Abrahamo fuit cum filio & nepote communis, eam, quæ ipsi propria fuit, persequamur, & documentum illius maxime insigne maximeque admirandum cæteris attexamus. Fide enim impulsus Abraham, cum a Deo tentaretur, & ut fides atque in Deum pietas appareret, juberetur filium suum Isaacum Deo immolare atque offerre, paruit, & quantum in se fuit obtulit filium sibi charissimum, atque unicum hæredem, in quo solo omnis veræ posteritatis spes consistebat, cum promissionem accepisset a Deo, de copiosa progenie, deque terra Cananæa, eæque promissiones postea ad solum Isaacum ejusque posteritatem essent restrictæ, ita ut eo sublato nulla illarum promissionum spes restaret, quandoquidem dictum fuerat Abrahamo a Deo:

Vers. 18. Isaacus & illius progenies sola pro vera tua posteritate censebuntur, his solis convenient ea, quæ tibi posterisque tuis promisi. Hic nisi validissima fuisset Abrahami fides, quomodo vel Deo paruisset, filium cæteroqui charissimum occidere jubenti; vel de promissionum ipsius veritate non dubitasset, vel potius penitus desperasset?

Vers. 19. Sed mira in eo vis fidei eluxit. Exitum enim reperit tantæ, quæ occurrebat, difficultatis. Ita nempe apud se cogitavit, Deum non alia tantum difficilia præstare, sed homines etiam a mortuis revocare posse: & porro, etiamsi ei filium immolet, Deum nihilominus in eo promissionum suarum fidem exsoluturum, quia eum a mortuis sit resuscitaturus. Quare cum ea spe fultus eum postea immolare esset aggressus, & quantum in ipso erat, jam propemodum occidisset, postea, cum abstinere a cæde ipsius juberetur, eum veluti ex mortuis resuscitatum recepit. Et hæc quidem de fide Abrahami.

Vers. 20. Quod ad Isaacum & Jacobum attinet, illius quidem fides in eo apparuit, cum jam morti vicinus Jacobo & Esavo fausta precaretur, & res multo demum tempore post extituras non voveret magis, quam prædiceret. Unde apparet, illum plenissime fuisse persuasum de earum rerum certitudine, quæ ab unius Dei potentia, bonitate ac veritate pendebant.

Vers. 21. Hujus vero, nempe Jacobi, fides similiter tum apparuit, cum morti proximus, præter benedictionem cæteris suis filiis omnibus impertitam, nominatim duobus Josephi filiis Ephraimo & Manassæ, quos ex nepotibus in filios adoptavit, fausta precaretur, & minorem natu majori ita præferret, ut, monente licet Josepho, constanter ostenderet, Ephraimum Manassæ dignitate atque opibus a Deo antepositum iri. Simul etiam illud indicium fuit fidei ad extremum usque durantis, quod ista jam precatus, Deum corporis inclinatione veneratus fuerit, tanquam vota ista impleturum, & cum corpore esset debiliori, baculo fuit innixus.

Vers. 22. Eadem fide etiam Josephus Jacobi filius morti proximus, de egressu suorum gentilium, seu populi Israëlitici locutus est, & certo se id futurum credere asseruit, atque ea de causa præcepit, ut illi, qui

aderant, posteris suis hæc mandata per manus traderent, ut qui essent ex Ægypto in terram Cananæam transituri, eamque occupaturi ipsius secum ossa eo asportarent. Nisi enim futurum id firmiter credidisset, cur ita præcepisset?

Vers. 23. Post hunc fidei documentum dederunt parentes Mosis, cum per integrum trimestre filium hunc suum occultarunt, persuasi, Deum effecturum, ne vel puer, vel ipsi una cum eo perirent, quandoquidem viderunt puerum illum adeo esse elegantem, ut non sine divino numine, nec nisi ad rem aliquam insignem natus esse videretur. Itaque hac fide sua, quam in Deum collocarunt, fulti non curarunt edictum regis Ægyptii, pueros statim tollere, & in aquas projicere jubentis, satis se Dei auxilio munitos adversus ejus iram arbitrati.

Vers. 24. Sed illustriora adhuc fidei documenta dedit ipse Moses. Nam primum cum jam grandior esset factus, & virilem pridem ingressus ætatem, noluit amplius haberi pro filio filiæ ipsius Pharaonis, Ægyptiorum regis, quæ ipsum adoptaverat, [*vel*: cum eximios consecutus esset honores, & ad dignitatem singularem evectus] & pro suo eduxerat: seque Israelitam esse professus est.

Vers. 25. Etsi enim Israelitæ tum temporis crudelissima servitute premerentur ab Ægyptiis, ipse autem jure adoptionis, qua in regis familiam fuerat adscitus, potuisset ingentes consequi opes, atque iis abundare rebus omnibus, quibus tanti regis nepotem affluere consentaneum est, si una cum gente sua, verum Israelitarum Deum ejurare voluisset: fides tamen ejus effecit, ut id facere nollet, & mallet affligi una cum suis gentilibus, quos veri Dei populum esse sciebat; quam istis, quas diximus, rebus potiendo, fugitivum ac mox periturum peccati hujus impietatisque suæ fructum percipere.

Vers. 26. Putavit enim, tam insignem contumeliam, qua Israelitæ afficiebantur, & oppressionem cum summa ignominia conjunctam, quæ imaginem quandam exhibebat ignominiæ illius, qua populus Christi nunc afficitur, pro majoribus divitiis esse habendam, quam sint omnes totius Ægypti thesauri. Mercedem enim, quam a Deo esset reportaturus, hujus suæ in ipsum fidei, pietatis ac magnanimitatis, sibi proponebat, non dubius, ea se minime frustratum iri; hanc autem omnibus illis, quas Dei causa reliquisset, rebus longe fore præstantiorem.

Vers. 27. Deinde eadem fide nixus, Ægypto deserta, ad Midianitas se contulit, certus, se Dei patrocinio tutum fore a regis Ægyptii, quem cæde cujusdam Ægyptii mirum in modum offenderat, ira, etiamsi sciret, regibus longas esse manus. Duravit illi in hoc fugæ consilio, atque in ipso exilio animus, nec se frangi metu aut calamitatis sensu passus est, Deo confisus; quem, etsi invisibilis esset, nec unquam a Mose fuisset conspectus, ita tamen is respexit, ac si oculis suis præsentem intueretur.

Vers. 28. Eadem Mosis fides & ipsum & reliquos Israelitas impulit, ut, agno hædove mactato, pascha, seu transitus domini festum celebrarent, & sanguinem mactatæ pecudis postibus ac superliminaribus ædium suarum aspergerent, ne angelus ille, qui per totam Ægyptum ea nocte esset perempturus & hominum & pecorum primogenita, ipsos attingeret, eorumve primogenita læderet. Nisi enim credidissent, angelum, prout Deus prædixerat, peremturum primogenita, sibi autem, si sanguine notassent ædes suas, non nociturum, cur inutilem ac prope ridiculam insumerent operam?

Vers. 29. Eadem fide effectum est, ut iidem Israelitæ, duce Mose, cujus fides in eo maxime eluxit, per mare Erythræum transirent, tanquam per terram siccam, stantibus interea utrinque aquis, instar murorum: quod idem cum facere conarentur Ægyptii, statim fuerunt suffocati. Quid enim tantum animi dedit Israelitis, ut fundum ingrederentur maris, nec metuerent aquarum hinc atque illinc suspensarum moles mox, ni admirabili Dei potentia retinerentur, in suam perniciem coituras, & se penitus obruituras.

Vers. 30. Eadem fide etiam effectum est, ut muri Hierichuntis, quæ prima Israelitis Palæstinam ingressis urbs occurrit, conciderent, postquam Dei jussu per septem dies acies Israelitica totam circuivisset, septies quidem ultimo die, singulis autem prioribus semel. Quid enim, nisi credidissent, Deum hoc pacto urbem hanc in ipsorum potestatem esse redacturam, inanem hunc laborem suscepissent, & hostibus se ridendos propinassent? Quid enim circumitio ista ad urbis expugnationem? sed quia credebant, Deum hoc pacto urbem sibi subjecturum ideo ei ita præcipienti paruerunt.

Vers. 31. Atque hujus urbis & excidii quo jacuit obruta, commemoratio, ducit nos etiam ad considerationem fidei Rachabæ, licet non modo ethnica esset, verum etiam inter suos aliquo modo infamis, ut quæ turpem corpore quæstum faceret. Fide enim illius effectum est, ut cum cæteris civibus, qui eadem quæ ipsa de Deo Israelitarum credere, & vindictam ipsius a se avertere noluerunt, non deleretur, sed una cum tota sua familia servaretur incolumis, propterea quod exploratores ab Israelitis missos amice excepisset, eos occultasset, & tum opera, tum consilio, ut salvi ad suos pervenire possent, juvisset, certo credens, Deum quemadmodum alios quosdam reges Israelitis subjecisset, aliaque in Ægypto admiranda opera ipsorum causa edidisset, ita etiam urbem Hierichuntem, & reliquas ejus regiones iisdem traditurum. Quare ab ipso quodammodo gratiam inire voluit, speculatoribus, ab ejus populo emissis, tum amice tractatis.

Vers. 32. Sed quid istis fidei exemplis recensendis amplius immoror, cum ea tot sint, ut tempus illis enumerandis mihi non sit suffecturum. Quam multa enim mihi dicenda essent, primum de heroibus illis, qui in sacris literis commemorantur: de Gedeone, inquam, de Baraco, de Samsone, de Jephtha, atque inprimis de Davide, partim etiam de Samuele & reliquis prophetis, ad quorum censum etiam David heroibus annumeratus pertinet.

Vers. 33. Illorum enim aliqui fidei suæ vi, impetrata divina ope, subegerunt regna, ac suæ ditioni adjecerunt, ut David, qui & Palæstinos, & Edomitas, & Moabitas, & Ammonitas, ac Syros denique sibi subjecit, & præter Palæstinos, quos delevit, sibi cæteros vectigales fecit. Iidem etiam una cum Samuele aliisque prophetis, fidei vi virtutem ac pietatem coluerunt: nonnulli ex illis, atque inprimis etiam idem ille David, nova obtinuit Dei promissa, ut de regni stabili hæreditate, quam ad posteros esset transmissurus. Alii etiam effecerunt, ut ora leonum ita compescerentur, ut fame licet irritati lædere fidelium corpora non possent, ut de Danielo propheta legimus.

Vers. 34. Alii effecerunt, ut vis adimeretur igni, ne san-

ne sanctorum corporibus, & ne vestibus quidem nocere posset: quales tres illi juvenes, a Nabuchodonosore in fornacem ardentissimam conjecti: quod idolum ab ipso erectum adorare Deo summo confisi noluerunt. Alii effugerunt mortem cruentam, ut & David, & Daniel, aliique. Alii a morbis plane lethiferis liberati valetudinem recuperarunt fidei suæ virtute; ut inprimis Ezechias, qui ægrotans, morte sibi per prophetam denunciata, cum ad divinam opem supplex confugisset, prorogationem vitæ ad decem & quinque usque annos impetravit. Alii insigni quodam atque inusitato robore cum hostibus pugnantes fuerunt induti: quo in numero inprimis fuit Samson, adde ipsum Davidem, & non paucos ipsius heroas. Alii quidam castra integra hostium, & exercitus integros hostium in fugam verterunt: qualis fuit inprimis Gedeon, & cæteri heroës superius a nobis commemorati.

Vers. 35. Sed præter hos, sive heroas, sive prophetas, de quibus hucusque diximus, extant & alia fidei exempla, & effecta illius admirabilia, in sacris commemorata. Nam & de fœminis quibusdam legimus, eas fide sua interveniente impetrasse, ut ipsarum filii a mortuis resuscitarentur: quod quidem factum est partim per Eliam, partim per Elisæum. Atque illa inprimis, quæ Elisæum post mortem filii sui adiit, fidem suam ostendit. Nisi enim credidisset, posse Deum per ipsum in vitam revocare filium suum, nunquam ab eo filium suum petiisset, &, ut ad se venire vellet, rogasset. Sed & alii præterea fuerunt Asmonæorum, seu Maccabæorum præsertim tempore, qui fidem suam alia, quam hi omnes, præsertim nominatim a nobis commemorati, ratione probaverunt, non beneficia aliqua & admiranda auxilia a Deo impetrando, sed potius acerbissima quæque divinæ legis causa patiendo, ea, ut quivis facile intelligit, spe, quod crederent, Deum hanc constantiam largissime remuneraturum. Fuerunt enim nonnulli, qui distenti, tympani instar, ad mortem usque cæsi fuerunt, & cum illis proponeretur immunitatis a morte tam dira spes, si modo adversus divinas leges aliquid auderent committere, hanc a morte liberationem respuerunt, ut longe meliorem, nempe ipsam ex mortuis resurrectionem aliquando consequerentur; quemadmodum de optimo illo sene Eleazaro in Maccabæorum libris legimus.

Vers. 36. Alii rursus variis contumeliis fuerunt affecti, & flagris crudeliter cæsi, quemadmodum nominatim de septem fratribus legimus, qui una cum matre sua his malis fuerant exerciti, ut compellerentur ad esum carnium porcinarum, Antiocho jubente. Alii etiam insuper in vincula & carceres fuerunt conjecti: quod & tunc proculdubio contigit, & aliquando etiam prophetis, ut Michææ, ut Jeremiæ.

Vers. 37. Alii etiam lapidibus fuerunt obruti, quemadmodum de Jeremia traditur: alii medii sunt secti, ut de Esaia narratur: alii ustulati sunt atque igne cruciati, quemadmodum illis paulo ante commemoratis accidisse legimus. Alii crudeliter fuerunt occisi, quemadmodum de multis, qui sese occultaverant, & die sabbathi pugnare ausi non fuerant, itidem in Maccabæorum libris legimus. Alii, qui mortem vel fugiebant, vel effugerant, vagabundi hinc inde miseri errarunt, crudis ac minime subactis ovium aut caprarum pellibus tecti, cum aliis vestimentis destituerentur; simul etiam omnium rerum egestatem ac penuriam sunt perpessi, omni ex parte afflicti ac male habiti tractatique;

Vers. 38. Nam cum non illi essent indigni, qui inter homines habitarent, sed homines potius cæteri illorum indigni essent consortio, utpote hominum piorum, & legis divinæ studiosorum, expulsi tamen ab iis coactique sunt in locis desertis oberrare, seque in secretis montibus, in lustris ferarum ac terræ speluncis occultare, miseramque vitam utcunque tutari.

Vers. 39. Et hi quidem omnes, qui tantam fidei laudem obtinuerunt, (quid enim nisi fides tantorum malorum invictam patientiam, in illis excitavit?) non retulerunt tamen reipsa id, quod nobis a Deo est promissum, & illis etiam, tacito licet consilio, ab eodem destinatum, intellige resurrectionem atque beatam immortalitatem.

Vers. 40. Non quidem quod Deus præmium illorum virtuti negarit aut indignos judicarit, quos cito remuneraretur, sed quod nostræ, hoc est, Christianorum hominum dignitati atque eminentiæ hac in parte consulere voluerit. Etenim si illi jam essent immortales effecti, certe dignitate ac felicitate non parum nos anteirent. At nunc Deus, quia non vult, ut illi absque nobis immortalitatem adipiscerentur; sed potius ut nos nostramque felicitatem expectarent; eo ipso nos quodammodo istis prætulit. Non enim nos ipsorum, sed illos nostræ felicitati accedere voluit, utpote cum nobis eam aperte promiserit, illis non item.

CAPUT XII.

Vers. 1. SEd quorsum, dices, ista omnia? horsum nempe, ut nos quoque Christiani, quibus idem fidei ac religionis stadium decurrendum est, eorum exemplo confirmemur, & ad similem fidei constantiam excitemur. Nam ut in ludorum ac spectaculorum celebritate evenit, ut magna certaturis undique circumsistat spectantium turba, quæ instar nubis cujusdam iis hinc inde impendet, & iis haud exiguam addit ad certandum alacritatem: ita nos quoque animo concipere debemus, nos circumdari undique tanta eorum multitudine, qui de Dei optimi maximi potentia, veracitate, & in benefactis remunerandis liberalitate, variis, ut vidimus, modis sunt testati, quorum conspectus nos ad hunc fidei cursum mirum in modum incitare debet. Quare id restat, ut quemadmodum illi, qui cursu certare instituunt, omne id deponunt, quod vel gravare eos posset, vel alia quadam ratione in cursu remorari, ut laxitas vestium corpus cingentium, & sese facile implicantium; ita nos quoque quicquid est vel oneri, vel laxitati illi vestium simile, penitus abjiciamus, & sic ad cursum institutum nos expediamus. Tales autem sunt partim cupiditates rerum terrenarum, quæ animos nostros ad hunc cursum accinctos mirum in modum aggravare solent, & nos in eo cursu remorari, ac penitus tandem defatigare. Talia etiam sunt peccata varia, quæ per occasiones undique nos circumstantes, & facile animis nostris sese implicantes irretitos tenere solent, & a cœpto curriculo deducere. Ita ad hoc iter expediti, patientia ac malorum omnium tolerantia, quam in superiorum seculorum hominibus piis commendari paulo ante vidimus, instructi, stadium illud ad decurrendum nobis a Deo propositum emetiamur, & fidem ac religionem usque ad extremum vitæ calcem retineamus.

Verf. 2. In eo autem curfu inprimis fpectare debemus Jefum Chriftum ejus fidei, quam fequimur, ducem, qui eam hominibus primum tradidit; & fuo ipfius exemplo monftravir; nec ducem tantum, verum etiam perfectorem, utpote qui non modo ipfe ad fidei illius finem pervenit; verum etiam nobis omnibus fructum aliquando impertiet, cum ad fempiternam illam felicitatem nos perducet, cujus rei munus ipfi a Deo eft demandatum. Ideo autem oobis in hoc fidei ftadio currentibus eum dico nobis effe præcipue fpectandum, quia ipfe egregie nobis præivit, & ad calcem feliciffime decurrit, ita ut & ipfam, per quam nobis currendum eft, viam, & curfus illius rarionem, ac denique lætiffimum vitæ illius exitum clariffime cernamus. Is enim cum ipfi a Deo effet fumma propofita felicitas, æternumque in cælis gaudium, ejus affequendi caufa diriffimum mortis genus fuftinuit, acuta cruce fuffixus, & tantam, quæ in eo fupplicio fuir, ignominiam, quæ generofioribus alioqui pectoribus graviffima eft, ac mioime omnium ferenda, contempfit, nec propter eam a tam præclaro nobifque omnibus tam falutari facinore abfterreri paffus eft. Habemus ergo in ipfo infigne fidei ac conftantiæ exemplum. Sed videmus etiam non minus iufigne tantæ virtutis eximiæ præmium, ac lætiffimum tam afperæ viæ exirum: quandoquidem in eam fublimitatem propterea eft evectus, ut primum poft Deum ipfum imperii ac majeftatis gradum adipifceretur, veluti in dextra rhroni illius parte ab eo collocatus; ita ut crucem cum Dei folio, fummum dedecus atque ignominiam, cum fumma gloria atque honore commutarit.

Verf. 3. Nolim rem tantam perfunctorie, & fugiente veluti oculo a vobis fpectari; fed in ejus confideratione diutius hærere. Repurate enim apud vofmetipfos, quantus is fuerit, qui tantam hominum impiorum ac fceleratorum in fe fuftinuit odiorum acerbitatem, ac tantam hoftilitatem, quamque indignus tam diro tamque infami fupplicio fuerit. Hoc enim fi diligenter perpenderitis, non adeo vobis mirum atque infolens videbitur, vos, qui longe illo eftis inferiores, longe adhuc minora pati; nec, ut quodammodo facere cœpiftis, malis illis, quæ veritatis caufa patimini, laffati animos defponderitis.

Verf. 4. Etenim in hoc cum peccato certamine, quod fufcepiftis (nihil enim aliud Chriftiana religio eft, quam cum peccatis pugna, & bellum cum impietate perpetuum) nondum eo progreffi eftis, ut mortem, quemadmodum Chriftus fecerat, perpeteremini. Extra fanguinem adhuc pugna ftetit.

Verf. 5. Et tamen ita vos geritis, malis impendentibus cedentes, ut videamini obliti effo ejus exhortationis, quæ apud Salomonem extat, quamque fi ad vos referre velitis, Deum propemodum ipfum videbitis in ea vos tanquam filios alloqui, & unicuique veftrum ita per Salomonem dicere: Fili mi, ne averferis afflictiones, quibus te Deus caftigat, atque ad frugem revocare nititur, neque proprer eas animum defponde, tanquam hæc odii erga re divini effent indicia, aut ad tuam fpectarent perniciem. Falleris, fi ita exiftimas.

Verf. 6. Etenim cum demum caftigat Deus, quem diligit, & cujus falutem quærit, nec ullus eft illius filius, quem favore fuo profequatur, quem non interdum, cum id meretur, atque ita ufus exigit, inftar patris filium virga aut flagello excipientis, calamitatibus exerceat.

Verf. 7. Quare vos, cum a Deo caftigamini, & peccatorum veftrorum caufa affligimini (nam & veritatis fimul caufa hujufmodi calamitates vobis immittuntur, & emendationis gratia) cogitare debetis, Deum tunc paterno vobifcum more agere, & docere, fe vos pro filiis fuis agnofcere. Neque enim eft, quod cogitetis, certius vos agnituros, Deum vos pro filiis habere, fi vos affligi minime vellet; fed contrarium potius deberetis concludere. Quem enim poteftis mihi oftendere filium, quem pater interdum, cum meretur, ut quidem mereri folent omnes, non cædat, & plagis emendet? ut recte dixerim, vox ex afflictionibus hujufmodi, peccatorum caufa immiffis, quibus ad frugem revocamini, colligere debere, Deum vos pro filiis agnofcere.

Verf. 8. At fi non caftigaremini a Deo, quomodo omnes, cum merentur, caftigari folent Dei filii, concludendum vobis effet, vos pro veris filiis non agnofci, fed pro adulterinis ac fuppofitiis haberi, feu Deum vos pro fuis non agnofcere.

Verf. 9. Accedit, quod nos omnes aliquando a parentibus noftris, a quibus vitam hanc terrenam accepimus, caftigati fuimus, & verberibus illis admoniti iis paruimus, ac offendere eos metuimus: cur ergo non multo magis illi patri, a quo fpiritualem vitam accepimus, ita nos fubmittamus, ita ut & afflictiones illas, quas merito patimur, æquo animo feramus, & mores noftros emendemus, præfertim cum eum inde fimus reportaturi fructum, ut æternum vivamus.

Verf. 10. Etenim patres quidem noftri, qui ad vitam hanc temporariam nos genuerunt, ita nos caftigarunt, ut brevis fane temporis fructum inde reportaremus. Hujus namque vitę fructum illi fibi propofuerunt; fi quid forte fpectarunt ultra mortem duraturum, id potius Deo imputandum eft. Quanquam in eo ipfi, quod illi fibi in nobis caftigandis propofuerunt, non adeo recte fe gefferunt. Caftigarunt enim nos prout ipfis fuit vifum, nunc errore lapfi, nunc affectum, atque iram magis, quam certum judicium fecuti, ita ut nonnunquam immerito, nonnunquam ultra meritum nos cæderent, vel non eo potiffimum impellerent atque erudirent plagis, quo deducendi maxime eramus. Sed fpiritualis nofter pater, Deus, utilitatem noftram veram ac æternum duraturam fpectat in nobis caftigandis. Id enim quærit, ut fanctitate ipfi fiamus fimiles, cujus fructum effe novimus immortalitatis cum ipfo communionem.

Verf. 11. Haud ignoro quidem, acerbam effe afflictionem, qua emendamur; fed non eft quod propterea ipfam abominemini, & veluti vobis perniciofam horreatis. Eft enim nonnifi in præfens acerba, tum, cum infligitur, fenfum doloris, & eum nonnunquam acrem habet, nec videtur gaudium ac felicitatem aliquam afferre, fed tantum luctum: verum poftquam illa præterierit, fructum atque utilitatem affert valde lætam, & cum fumma animi tranquillitate conjunctam, iis, qui hujufmodi malis funt exerciti. Juftitiam enim illis parit, hoc eft, & ad ipfam pietatem, & ad pietatis fructum, qui in fempiterna felicitate confiftit, eos deducit.

Verf. 12. Quapropter non debetis iftis calamitatibus, quibus nunc premimini, frangi, & paulatim laffati de ftudio in religionem Chriftianam remittere, deque fide penitus deferenda cogitare; fed potius, cum videatis,

eas ad

eas ad utilitatem vestram salutemque spectare, animum resumere, & veluti resumtis viribus opus cœptum urgere, ac in cursu pietatis progredi. Remisistis quodammodo manus, & genua labore soluta ac fessa labascere videntur; de recta via, deque aperta & sincera religionis Christianæ professione videmini aliquantum discessisse, & jam claudicare dum ad Judaismum, persecutionis fugiendæ causa, inclinatis.

Vers. 13. Expedite iterum lacertos vestros, genua erigite, & ad cursum vos componite, recta orbita, recto que talo incedite, nil dissimulata fide vestra, quam in Christo collocastis. Ne committatis, ut istiusmodi dissimulatione ii, qui jam claudicare cœperunt, penitus a recto religionis ac fidei tramite exerrent, ac Christum penitus deserant; sed potius ut ad sanam mentem revocati Christum sincera fide amplectantur.

Vers. 14. Neque vero id ago, ut velim vos alios sponte irritare, & aliqua contumacia pacem ac tranquillitatem violare: imo potius vos hortor ut pro viribus, non modo inter vosmetipsos, sed etiam cum reliquis omnibus hominibus, unita religione Christiana alienis, pacem colatis, & fugientem etiam consectemini. Neque enim tum demum colenda est, cum ea nobis ultro offertur ab aliis; sed etiam, cum variis injuriis lacessimur, ad rixas, ad contentiones, ad odiorum acerbitates, ad pugnas provocamur. Quemadmodum autem pacem vos strenue sectari volo: ita etiam cæteras omnes sanctitatis partes strenue obire, ac vitam agere sanctam atque inculpatam. Sine hac enim nemo eam assequetur felicitatem, quæ nobis est in euangelio promissa, ut dominum Jesum aliquando gloriosum conspiciat, ac porro immortalitate induatur, sine qua ejus conspectum ferre nemo poterit. Non igitur vos ad fidei tantum professionem voco, sed etiam ad vitam professioni tam sanctæ consentaneam, sine qua illa nihil vobis prodesset.

Vers. 15. Neque vero quisquam de seipso tantum, seu de salute sua debet esse solicitus, verum etiam de aliis. Quare diligenter debetis observare, & magno studio in id inquirere, nequis forte a religione Christiana, quæ ingentem Dei benignitatem spirat, eamque nobis affert, desciscat; & sic per summam impietatem tanta Dei benignitate, quæ in remissione peccatorum omnium, & in supremæ felicitatis possessione consistit, semetipsum abdicet. Ideo autem tam diligenter id a vobis velim animadverti; quia ea in re non tantum istius hominis, sed multorum aliorum salus agitur. Est enim hujusmodi homo instar radicis cujusdam amaræ, quæ, ut Moses aliquando de apostatis locutus est, fel atque absynthium, proferat, quæ cum succrescit, aliarum plantarum aut stirpium incrementum prohibet, aut alios etiam suo contactu inficit. Nam istiusmodi homo, cum conceptam animo impietatem profert, multorum in populo Dei fidem impedire ac convellere potest, & ejusdem sceleris contagione eos inficere, & partim exemplo, partim verbis, atque variis artibus eos ad defectionem solicitare.

Vers. 16. Hoc ergo primum vobis est spectandum: simul etiam illud, quod tantæ impietatis causa facile esse potest, ne quis sit inter vos, qui impuris libidinibus sit deditus, aut alioqui profanus, quem religionis aut sacrorum cura non tangat, sed sacra profanaque eodem loco habeat, omniaque vilipendat. Cujus imaginem quandam videmus in Esavo, qui adeo flocci pendit jus primogenituræ, quo Jacobum fratrem superabat, ut id pro uno, eoque sat vili cibo, Jacobo fratri venderet: quo ipso se non modo ea dignitate privavit, qua cæteri omnes gaudere solebant primogeniti, & hæreditatis a patre relictæ tertia parte, verum etiam successione quadam in jus benedictionis divinæ, quæ ad Abrahami, atque Isaaci posteros spectabat, vi promissionis divinæ illis patriarchis factæ.

Vers. 17. Terrere autem vos tam temerarii ac profani hominis debet exemplum. Nostis enim ex sacris literis, quod postmodum, cum vellet obtinere patris sui atque adeo ipsius Dei benedictionem, qua sibi sors ista omnia, & major præ fratre dignitas, atque in sera etiam posteritate felicitas destinaretur, repulsam est passus, prærepta jam a Jacobo Isaaci benedictione, non sine Dei numine, Esavum profanum ita ulcisci volentis. Neque tum illi quicquam profuit, quod cum lacrymis ac fletu postularet, ut Isaacus benedictionem Jacobo datam revocaret, & sibi eadem imprecaretur. Non enim potuit ista ratione efficere, ut Isaacus, quamquam se arte quadam circumventum viderat, dicta sua revocaret, nil dubitans, ea apud Deum rata firmaque fore, ita ut a Jacobo ad fratrem transferri non posset. Unde facile potest intelligi, similem pœnam manere eos, qui jus adoptionis divinæ, & cælestis hæreditatis adeundæ facultatem, quam nobis religio Christiana dedit, contempserint, & cum impuris corporis voluptatibus aliisve rebus permutare non dubitarint. Cum enim tempus adveniet adeundæ hæreditatis illius, nihil illis proderit dolor, nihil lacrymæ aut fletus, ut in tantæ felicitatis partem admittantur, sed repudiabuntur a Deo, tanquam ne minima etiam gratia digni, qui maximam contempsissent.

Vers. 18. Cogitandum enim vobis est, ad quantam dignitatem quantamque felicitatem vos Christiana religio evexerit, ut eam æstimare prout digna est, & quam diligentissime tueri discatis. Longe enim major est, quam fuit illa qua ii se potissimum jactant, qui legem Mosaicam unice sequuntur. Quanquam ea ad majores ipsorum proprie pertinuit, qui, cum lex ferretur, ad montem Sinai accesserunt. Illi enim accesserunt tantum ad montem terrenum, qui manibus contrectari posset, qui quidem tum temporis totus igne quodam apparente ardebat, intus tamen caliginosa quadam nube tegebatur, in qua angelus Dei personam sustinens majestatem suam occultabat, erumpente simul procella, & vehementissimo quodam vento.

Vers. 19. Sonabat interea terribili quodam clangore buccina: nec minus ad terrorem incutiendum comparata erat vox angeli, de monte præcipua quædam legis capita pronunciantis; quam cum audiissent Israëlitæ, renuerunt amplius audire, sed rogarunt Mosen, ut ipse potius accederet, & verba Dei, seu angeli, Dei nomine loquentis, accepta ad se referret.

Vers. 20. Metuebant enim vim divini illius mandati, quo prohibebatur, ne quisquam hominum montem illum auderet ulla ratione contingere, &, si forte aliqua ex pecudibus eum attigisset, non retraheretur, sed lapidibus è longinquo obrueretur, aut jaculo configeretur, quod similiter in hominem terminos a Mose positos transgredientem erat constitutum. Verebantur autem ipsi, ne si totus populus ad montem auditurus Dei verba adstaret, ne si forte quis temeritate ac curiositate abreptus auderet septa transire, & forte plures vel exemplum secuti, vel eum vivum retrahere, & morti eximere volentes universum pupulum, vel saltem

magnam

magnam illius partem calamitate involveret, & ignis ille, quo mons flagrabat, longius progressus illos absumeret.

Vers. 21. Omnia ergo erant ad terrorem composita, ita quidem, ut ipse Moses, quanquam cæteroqui sciret, sibi nihil esse a Deo metuendum, nihilominus tamen terribili rei facie perculsus diceret: totus ego timeo ac cohorresco. Ad hujusmodi spectaculum accesserunt olim illi, quibus lex fuit lata.

Vers. 22. Alia vestra fuit conditio, cum euangelium vobis fuit promulgatum. Non ad montem hujusmodi, ad tam terribilem rerum faciem accessistis, sed potius ad montem Sionem, ad montem, inquam, spiritualem ac cælestem, non vero terrenum ac manibus hominum palpabilem; non ad montem in deserto aliquo loco instar Sinai situm, sed in ipsa terra a Deo nobis promissa, omniumque beatissima, in quo monte regis nostri cælestis arx est; ad hunc montem ita accessistis, ut ad illius culmen aditus vobis sit datus, liceatque Christianæ religionis vi aliquando ad fastigium ejus conscendere. Simul etiam accessistis ad urbem illam, in qua Deus vivus, vitamque omnibus impertiens habitat, hoc est, ad Hierosolymam, non terrenam illam, sed cælestem: ejus cives quodammodo facti estis, & inter ejus incolas adscripti, ita ut aliquando reipsa ibi habitare vobis liceat. Junctæ enim sunt Hierosolyma & Sion cælestis, ut in terrena, quæ cælestis imaginem gerit, apparet, ut qui ad montem illum accedunt, simul etiam huic appropinquent. Præterea accessistis ad infinita angelorum millia, & cum iis veluti amicitiam ac societatem euangelicam contraxistis; nunc quidem cum illis Deo spirituali ac cælesti ratione servituri, & eorum favorem experturi, aliquando autem eandem cum illis felicitatem adepturi. Fuerunt quidem & olim in monte Sinai multa angelorum millia; sed nec omnia, nec ita, ut Israëlitæ cum illis jungerentur, & quodammodo commiscerentur, quod nunc Christianis evenit, nunc enim non amplius sese erga Christianos gerunt ut dii quidam, sed ut conservi ejusdem domini.

Vers. 23. Accessistis etiam ad primos illos Christianos, qui maxime respondent illi totius Israëlitici populi ad montem Sinai conventui. Olim ad montem Sinai nemo accedebat præter illos, qui primi audierant: nunc omnes Christiani accedunt, & sic accensentur ecclesiæ Christianorum primum a Deo veluti genitorum; quorum ea est dignitas, ut in cælis illi sint recensiti, eorumque nomina tanquam cælestium civium descripta; quemadmodum olim tum totius populi, tum nominatim omnium primogenitorum, in quorum locum Levitica tribus fuit Deo consecrata, census fuit actus per Mosen in terris, ut ita agnosceretur, quinam ad terrenam Israelitici populi reinpublicam pertinerent; nunc recensentur illi, qui ad cælestem. Adde quod accessistis ad ipsum Deum, & cum eo quoque fœdus atque amicitiam iniistis, ad Deum, inquam, illum, qui non, ut olim, unius nominatim gentis judicem sese gerit; sed omnium plane hominum, nec vivorum tantum, sed & mortuorum. Omnibus enim pæræque is præmia ac pœnas pro bene ac male factis destinat. Ejus amicitia ac fœdere, quod cum eo iniistis, tuti, a pœnis securi æterna præmia sperare potestis. Accessistis etiam aliqua ratione ad sanctos illos viros, qui jam olim Deo paruerunt, quorum spiritus in Dei sunt manibus, & ab eo in certam futuræ vitæ beatæque immortalitatis spem asservantur, ita ut dicere possis, istos homines jam propemodum immortalitatem adeptos. Eadem enim vos sors manet, si eorum exemplum in vita quoque sequamini.

Vers. 24. Accessistis denique ad Jesum Christum, fœderis novi mediatorem, seu Dei atque hominum in eo pangendo internuncium; non ad Mosen, qui sub monte Sinai antiquum illud fœdus cum populo sanxit, plenum comminationibus, aperta immortalis vitæ spe carens, destitutum promissione remissionis peccatorum, præsertim graviorum, ut supra suo loco vidimus. Itaque Israelitæ quidem ad illum accesserunt & porro sanguine vitulorum atque hircorum, quo fœdus illud sanciebatur, fuerunt conspersi, atque ita fœderi adscripti: sed vos qui ad Christum novi fœderis mediatorem accessistis, conspersi quodammodo fuistis pretioso illius sanguine, quo fœdus illud fuit confirmatum ac sancitum, ejus vi ad fœdus illud recipiendum fuistis attracti, atque ita illi adscripti. Sanguis ille veteris fœderis non magnam Dei indulgentiam iis pollicebatur, qui peccassent; imo potius eos ad pœnam obstringebat, ut non admodum dissimilis esset Abelis sanguini, qui vindictam a Deo efflagitabat, ita enim fœderis, quod eo sanguine sanciebatur, natura ferebat. Sed longe alia sanguinis Christi, seu mortis ipsius cruentæ est ratio, is longe meliora loquitur præ sanguine Abelis. Cum enim fusus sit ipsius Dei voluntate ac jussu ad confirmandum novum fœdus, & remissionem peccatorum in eo cuivis Christiano credenti propositam, Deum ad eam credentibus præstandam obstringit, ita ut ad ipsum clamare quodammodo censendus sit, ut nobis peccata clementer condonet, & salute sempiterna, quam nobis in fœdere pactus est, nos donet.

Vers. 25. Quapropter cum ad tantam sitis admissi dignitatem ac felicitatem, tum, cum euangelium vobis annunciatum recepistis, cavete, ne hanc Dei vocem in euangelio vobis loquentis adversemini, & eam porro audire recusetis: sive eo pacto, ut doctrinam ejus penitus repudietis; sive ea ratione, ut ei obtemperare nolitis: Nam si Israelitæ aliquando pœnam haudquaquam effugerunt, cum ejus vocem repudiarunt, aut obtemperare ei noluerunt, qui in terris oracula edebat, ac Dei nomine legem promulgabat, videlicet Angeli, qui Dei personam sustinebat: quanto magis nos pœnam, & quidem gravissimam daturi sumus, si ipsius Dei, de cælo nobis loquentis vocem audire, sive obtemperare noluerimus. Qui olim in ipsa terra populum allocutus est, eo ipso indicavit, se terrena atque humilia loqui: at nunc Deus in ipso cælo residens per Christum nos allocutus est, & cælestia se nos docere indicat. Etsi enim cum lex ferretur, non ipse Deus de cælo descendisset, sed angelus ejus nomine populum alloqueretur; nihilominus tamen ea erat rerum species, eaque orationis forma, ut ipse Deus descendisse, & homines suo ipsius ore alloqui videretur, contra quam nunc fit.

Vers. 26. Illud quoque præter id, quod diximus, majorem ejus, qui nunc per euangelium nos alloquitur, reverentiam excitare in nobis debet, quam illius, qui legem olim promulgavit, in animis Israelitarum, quod is qui nos nunc alloquitur, aliquando per angelum, personam suam sustinentem, terram tantum commoverit, vel potius certam tantum terræ partem, nempe montem Sinai, & terram radicibus ejus adhæ-

rentem;

rentem t quod quidem fecit ad terrorem populo incutiendum, ac venerationem loquenti conciliandam. Sed majora se novi fœderis tempore præstiturum pollicitus est. Pronunciat enim apud Aggæum, ut apud Græcum legimus interpretem; se adhuc semel non tantum concussurum terram, verum etiam ipsum cælum, quod hucusque stetit immobile.

Vers. 27. Illa vero verba, cum dicit, adhuc semel istud se facturum, indicant, res illas, quæ tunc sint concutiendæ, nempe cælum terramque tunc iri sublatum. Nam si post istam concussionem adhuc manerent, quid causæ esset, cur Deus diceret, se semel adhuc illa concussurum? Cur enim non sæpius? præsertim cum satis constet, cælum & terram aliquando iri abolitum; quo sane tempore concutientur. Cum alias sensu primo de commotione quadam omnium gentium loquatur propheta, cum iis commotis cælum & terra quodammodo concuti ac commoveri videatur, ac rerum universitas mutari. Sed, ut diximus, aliquis adhuc perfectior sensus verbis subest, præsertim cum proprietas eorum longe aliud postulet. Neque vero mirum alicui videri debet, cælum & terram, quæ tam firma sunt, ut commoveri non posse videantur, aliquando debere everti: siquidem ea etiam aliquando fuerunt a Deo ex rudi materia facta, itaque formata, ut formam hanc suam amittere denuo possint. His autem rebus sublatis quid restat aliud, quam res eæ, quæ non concutientur, nec concuti poterunt, cælum nempe supremum, in quo Deus habitat, & felicissimus iste status, qui ibi sedem fixit, ad quem nos per euangelium sumus vocati.

Vers. 28. Quapropter nos, cum cæleste hoc regnum, seu felicitas in cælo perennis quæ labefactari aut perire nullo modo potest, ut nec locus in quo habitat per euangelium nobis sit oblatum, idque nos per fidem semel simus amplexi, arcte tantam hanc Dei gratiam tenere debemus, eaque impulsi Deo ita servire, [vel per euangelium nobis oblatum complectamur, & doctrinam illam, quæ tantam Dei gratiam in se complectitur, firmiter teneamus, atque ad illius præscriptum serviamus Deo &c.] quemadmodum ipsi probatur, hoc est, quemadmodum ipse nobis in euangelio præscripsit. Neque enim utcunque Deus colendus est, sed eo, qui ipsi probatur, modo. Hoc autem facile consequemur, si ad ipsius cultum adferamus pudorem ac metum ipsius numinis. Pudorem quidem, ut oculos ipsius revereamur, & caveamus, ne quid turpitet, ne quid indecore in ipsius conspectu faciamus.

Vers. 29. Metum autem, ut pœnam quoque exhorrescamus, si secus, quam dignum est, nos coram ipso gesserimus, memores ejus, quod apud Mosen legimus, Deum illum, quem colere debemus, quique nobis adeo propitium sese exhibuit, tum, cum offenditur, ac sceleribus nostris irascitur, ignis instar esse, qui omnia consumit ac perdit: quemadmodum etiam in igne apparuit in monte Sinai, & igne absumsit Aaronis filios, qui contra ipsius mandatum vulgarem ignem in ipsius conspectum inferre ausi fuerant.

CAPUT XIII.

Vers. 1. His ita generatim de officio vestro dictis, reliquum est, ut specialia quædam pietatis præcepta addamus. Primum ergo moneo, ut quemadmodum hactenus alii alios fraterna charitate fuistis prosecuti, ita etiam in posterum eodem affectu vos mutuo prosequamini. Talis enim inter Christianos homines benevolentia, talis amor esse debet, qualis inter fratres germanos, quos ipsa natura inter se conciliat.

Vers. 2. Deinde hospitalitatem negligere haudquaquam debetis, in homines præsertim Christianos peregre advenientes; sed maxime in exules, & Christi causa extorres. Debet autem vobis ea virtus tanto esse commendatior, quod ejus beneficio olim viri quidam pii angelos hospitio exceperunt, quanquam ignari, quos exciperent. Ita enim de Abrahamo & Lotho in sacris legimus; qui cum hospitales essent in omnes, eadem humanitate ducti angelos humana specie apparentes tanquam viatores, ad sese invitarunt, omniaque benevolentię officia, quanquam non indigentibus exhibuerunt. Hoc etsi nunc forte nemini contingat, quantumvis hospitali, nihilominus tamen potest una cum hospitibus excipere quodammodo angelos advenientes, imo ipsum Christum, qui sibi imputat quicquid minimis Christianorum exhibitum est.

Vers. 3. Præterea meminisse debetis, eorum, qui Christi causa vincti sunt, deque iis ita esse soliciti, ac si una cum iis vincti essetis. Quæ ergo officia vobis tum præstari cuperetis, ea vos exhibete aliis. Sed non tantum vinctorum curam debetis suscipere, deque iis anxie laborare; verum etiam de aliis, qui alia quacunque ratione affliguntur, & morbis verbi gratia attinentur; memores, vos quoque in corpore esse hujusmodi malis, doloribus ac cruciatibus obnoxios; vobis quoque contingere posse, quod cuiquam aliorum potest. Quare vestrę vobis sortis ac conditionis conscii aliorum calamitates contemnere minime debetis.

Vers. 4. Addendum est & illud ut matrimonium omni ex parte honeste colatur, nec torus ille conjugalis ulla turpi libidine polluatur; quod si quis contra fecerit, is Deum metuat vindicem. Is enim puniet, tum scortatores tum inprimis adulteros. [Vel: quod matrimonium solum omnium ordinum ac conditionum hominibus licitum est, & solus hic toru turpitudine caret. Ad hunc ergo solum confugere possunt ii, qui sese continere nequeunt, & hac sola ratione cupiditatum flammas licet extinguere. Scortatio autem omnis, omnisque libido, quę extra legitimi matrimonii fines sunt, & maxime adulterium vindicem sentiet Deum. Quare totum id genus voluptatum quam maxime vitare omnes debetis.]

Vers. 5. Illud quoque prætereundum minime est, ut illud vitæ genus, quod sequimini, ab avaritia plane sit immune, [vel: ut mores vestri ab avaritia immunes sint atque alieni] ne pecuniæ amore ducti ditescere cupiatis, & opibus corradendis unice vacetis; vel quas habetis ita servetis, ut in usus vel gloriæ divinæ, vel pauperum, cum opus est, non expromatis. Facile autem ab avaritia illibatos vos præstabitis, si quæcunque vobis sors obtigerit, eam æquo feratis animo, & patienter egestatem quoque ferre noritis. Quod si cogitatis, necessaria esse venturæ ætati, ac senectuti maxime, subsidia, varios esse in vita casus, quibus occurrendum sit majoribus quæsitis opibus, ne postea egestate atque inopia conficiatis; cogitandum vicissim est vicissim est, Deum nos haudquaquam deserturum, & longe majori, quam opes utut maximæ, præsidio nobis futurum: quandoquidem is ita aliquando, ut in Jonæ suæ libro legimus, solatus est Israeliticum populum terram Cananæam occupaturum. Haudquaquam, inquit, te deseram, neque te unquam ope mea destituam.

In ejus autem populi locum nos successimus: ille umbra quædam fuit & imago nostri. Quare ad nos quoque hæc Dei promissio pertinet, quatenus necessaria vitæ alimenta populo divino pollicetur:

Vers. 9. Ita ut magna cum animi fiducia omnique metu ex animo ejecto, dicere cum Psalte unusquisque nostrum, quam diu Deo paret, possit: Deus ille summus meus est adjutor, ille me ope sua fovet: quare nil est quod metuam homines eorumve injurias, aut quicquid nobis calamitatum potest in vita accidere, adversus quas divitiarum subsidia alii solent comparare.

Vers. 7. Magnum autem vobis ad pietatis fideique constantiam adjumentum adferet exemplum vestrûm in religione ducum, pastorum aut magistrorum. Quare subinde eorum memineritis, qui vobis aliquando præfuerunt, pastorum, qui sermonem divinum, seu doctrinam Christi vobis prædicarunt. Inprimis autem debetis considerare, & oculis animi præponere finem, quo vitam pietatemque clauserunt, ut ita perspecta eorum in fide profitenda constantia, quam per varias calamitates usque ad mortem fuerunt professi, multi etiam sanguine obsignarunt suo, eandem fidem sequamini, & in ea, quam illi adeo constanter asseruerunt, doctrina firmiter persistatis.

Vers. 8. Neque est quod putetis, non esse vobis illorum vestigiis penitus insistendum, alia nunc Christianæ religionis dogmata vigere, vel in posterum valitura, quam antehac doctores vestri docuerint, secutique fuerint Etenim ut ipse Jesus Christus, ita & ipsius sanctissima religio eadem est hodie, quæ fuit non ita dudum, cum primum revelaretur, eadem etiam futura est in æternum, seu quamdiu hic mundus duraverit; nullam illa mutationem patietur, nihil illi addetur, vel de ea detrahetur, tantum abest, ut ea penitus sublata, alia in ejus locum religio subire debeat.

Vers. 9. Quapropter ne patiamini vos abduci ad dogmata nunc hæc, nunc illa, atque adeo inter se discrepantia, quæ nimirum diversis temporibus alia atque alia dogmata aut præcepta valeant: neque persuadere vobis patiamini, ejusmodi sententias, quæ a norma atque analogia doctrinæ huc usque vobis traditæ, atque inter vos satis confirmatæ, sint alienæ; quales sunt illæ, quæ legales vobis ceremonias commendant, & paulatim vos a Christi doctrina ad legem adducunt. Neque enim est quod angamini desiderio victimarum, a quarum comestione arcemini a vestris gentilibus, eo quod Christi doctrinæ adhærescatis, & ceremonias legales minoris faciatis. Contenti esse debetis tanta tamque opulenta Dei benignitate, quam vobis euangelium affert, hac animum reficere vere est utile ac salutare. Cibis istiusmodi, licet alioqui Deo per oblationem consecratis, vesci parum prodest, non magis quam aliorum ciborum usus. Quid enim profuerunt carnes victimarum comestæ Judæis, qui per tot secula illis sunt usi? num plus inde retulerunt commodi, quam ex aliis vulgaribus cibis? nequaquam. Atque hæc est causa, cur Deus nobis Christianis nullam talem voluerit esse victimam, qua revera vesceremur, quamque ad corporis usum adhibere possemus.

Vers. 10. Est quidem & nobis victima corporalis, quæ victimis illis legalibus magis respondet, nempe victima corporis Christi, de qua supra sat fuse actum est: verum ea ita est comparata, ut, si legalia instituta spectes, ea vesci, etiamsi maxime posset, non liceat. Etiamsi nos respondeamus sacerdotibus legalibus, qui in tabernaculo fœderis Deo serviebant, &, quæ ad cultum ejus pertinebant, curabant; quibus cæteroqui licebat de multis vesci victimis, de quibus populo vesci haudquaquam fas erat. De spontaneis victimis, nisi totæ igne absumerentur, non sacerdotes modo vescebantur, sed & illi. qui præbuerunt. De iis, quę pro singulorum peccatis offerebantur, partem capiebat solus sacerdos.

Vers. 11. At si cujus victimæ expiatoriæ sanguis inferretur in sacrarium interius, quod per sacerdotem semel in anno fiebat, festo illo expiationis solenni, ne sacerdoti quidem ulli fas erat de victima illa quicquam delibare. Earum enim corpora tota ex legis instituto comburebantur extra castra, & nunc quidem extra ambitum urbis Hierosolymitanæ, atque adeo etiam templi, qui ambitus respondet ambitui castrorum, in quibus olim degebat populus in deserto degens, cum lex illis ferretur.

Vers. 12. Jam vero hujus generis victimis plane respondet Christi victima, quæ sola cum legalibus insigniorem habet convenientiam. Etenim Christus, tanquam summus sacerdos, sanguinis sui fusione interveniente in verum Dei sacrarium, nempe cælum, ingressus est, ut quemadmodum aliquando pontifex, sanguine in sacrarium illato, universum populum, omniaque ejus delicta per annum illum admissa expiabat, quæ modo expiari per legem poterant; ita ipse universum suum populum ab omnibus peccatis in perpetuum expiaret. Quare ex legis instituto corpore ipsius vesci, etiamsi possemus, fas tamen non esset; & Christus etiam. ut tanto aptius victima ipsius responderet victimis istis legalibus, quarum sanguis in sacrariam inferebatur per summum pontificem, ipse quoque extra portam urbis Hierosolymitanæ, ejusque ambitum, crucis mortem perpessus est. Qua in parte mors ipsius similis fuit combustioni victimarum illarum, quæ extra castra. & nunc extra urbis mœnia peragi debent.

Vers. 13. In quo ipso præterea nobis exemplo fuit, ut grave non putemus, si ipsius causa ab eodem Judaico populo ex urbe ac republica eadem, non sine contumelia pellamur, & a sacris; quæ intra illam exercentur, ignominiæ causa arceamur. Cur enim non libenter ad ipsum, tanquam ducem ac pontificem nostrum, egrediamur extra castra, seu urbis istius ac reipublicæ Judaicæ ambitum, & ejusmodi contumeliam, quam ipse ab eadem gente perpessus est, toleremus? Ejectus est ille urbe, & infami extra eam supplicio affectus est: cur nos ejus discipuli ac servi similia pati abnuamus?

Vers. 14. Quod si dicatis acerbum esse carere patria urbe, quam Deus nostræ genti voluerit esse perpetuam, ac stabilem reipublicæ nostræ sedem; cogitandum est, nobis Christianis nullam perpetuam ac fixam esse in terris sedem, nullam ejusmodi urbem, quam Deus nobis perpetuo destinarit, ut eam perpetuo incolamus; sed eam esse nostræ religionis conditionem, ut urbem nostram, nempe cælestem, de qua superius, quæramus, & ad hanc unice adspiremus. Illic nostra est respublica, illic æterna nobis a Deo constituta sedes.

Vers. 15. Quare nihil est, quod vos a religione Christiana abducere debeat; sed potius, cum videatis, ejus religionem perpetuo mansuram invariabilem, hunc esse sacerdotem summum, per quem omnes in perpetuum a peccatis universis expiari possimus ac debeamus: ad

mus: ad ipsius præscriptum Deum perpetuo colite, & quemadmodum Judæi per suos sacerdotes ac pontifices corporalia dona ac victimas solent offerre Deo, ut honorem ipsius nomini habeant; ita vos quoque veluti per hunc pontificem vestrum debetis victimas, sed spirituales, offerre Deo, idque absque intermissione: per ipsum quidem ita, ut ei fidem habentes, ex ipsius, ut dixi, præscripto Deum colatis. Victimæ autem vestræ spirituales inprimis debent constare laudibus divini nominis, & fructu, non ex terra, non ex pecoribus nascente; sed ex ore vestro, quod animi vestri erga Deum affectum ac pietatem expromat, eique gratias pro immensis ipsius beneficiis in vos collatis agat. Hujusmodi sacrificia perpetua esse possunt & debent.

Vers. 16. Sed præterea sunt & alia sacrificia spiritualia, quę negligere haudquaquam debetis, sed summa potius diligentia colere, ac quoties opus est, quoties facultates vestræ ferunt, Deo offerre. Sunt autem inprimis opera beneficentiæ ac benignitatis in alios, qua de facultatibus vestris libenter impertiamini egentibus. Hujusmodi sacrificiis vehementer delectatur Deus, & longe quidem magis, quam iis, quibus a nostris gentilibus vulgo colitur.

Vers. 17. Sed ne singula pietatis præcepta nunc recenseam, quæ hic explicare nimis foret prolixum, istud vos moneo, ut episcopis ac pastoribus vestris morigeros vos præbeatis, & eorum monitis a fidei analogia non abhorrentibus, pareatis. Nam illi vestræ salutis curam pro officii sui ratione gerunt, proque ea, tanquam animarum vestrarum pastores, dies noctesque excubant; quia norunt, Deum ab illis officii rationem exacturum, & se, si forte quispiam ipsorum negligentia perierit, hujus culpæ pœnas daturos. Cum ergo tam periculosam, tam arduam sustineant provinciam, par est, ut obsequendi studio ac promtitudine efficiatis, ut illi cum gaudio eo munere persungantur; non vero contumacia vestra offensi ac contristati cogantur ingemiscere, dolentes, operam laboremque frustra se in vobis monendis corrigendisque insumere: id quod vobis non modo non prodesset, sed vehementer etiam obesset; nec dubium est, quin pœnas essetis daturi hujus vestræ contumaciæ, & tam ingrati in pastores vestros eorumque labores animi.

Vers. 18. Ad me quod attinet, id vos oro, ut vestras apud Deum preces pro me interponatis, &, ut mihi propitius adsit, oretis. Quod si qui forte sunt, qui meum apud vos nomen traduxerunt, & indignum esse persuadere conati sunt, cui admodum faveatis; confido tamen, me, cum id semper habeam propositum, ut recte atque honeste me geram, non injuria me recta animi conscientia solari, & ea fretum vestras etiam preces flagitare.

Vers. 19. Tanto autem magis vos rogo, atque hortor, ut pro me oretis, ut tanto citius ad vos redire queam, & inter vos, ut antea, vivere.

Vers. 20. Utut autem hucusque non pauca dixerim, quæ ad pietatis studium in vobis excitandum, salutemque vestram promovendam pertinere queant: quia tamen illa omnia, nisi divinum accedat auxilium in irritum cadere necesse est: ideo *Deum* ipsum, omnis felicitatis fontem atque auctorem, qui dominum nostrum Jesum Christum maximum illum omnium fidelium curatorem, salutisque nostræ administratorem, qui cruentam mortem sustinuit, eaque novum, atque ad finem mundi valiturum fœdus sancivit, è mortuis revocavit, & ea ratione sanctissimam suam religionem validissime confirmavit, nostræque felicitatis negotium mirum in modum promovit:

Vers. 21. Illum, inquam, rogo, ut vos omni bonorum operum genere compleat, & quicquid adhuc vestræ pietati deest perficiat, ita ut ejus voluntatem penitus exsequamini. Is vos adjuvet, ut quæ ipsi grata sunt atque accepta, a vobis fiant, idque per Jesum Christum, quem cum in finem ad tantam dignitatem extulit, ut quicquid ad salutem nostram spectat suo nomine ad exitum perducat. Cui quidem una cum ipso gloria est reddenda, in universa secula: ita fiat! itaque opto.

Vers. 22. Rogo autem vos, fratres charissimi, ut æquo animo feratis atque admittatis epistolam hanc meam, qua vos officii vestri commonefacio; nec offendamini, quod vos interdum castigo, & mores vestros reprehendo, præsertim cum, si argumenti gravitatem atque ubertatem spectes, sat breviter de eo ad vos scripserim, ut vel ipsa brevitate reprehensionis asperitatem lenirem.

Vers. 23. Nolui autem vos celare id, quod vobis gaudium proculdubio est allaturum, insignem illum fratrem nostrum Timotheum è vinculis esse dimissum, meque cum eo, si aliquanto celerius ad me venerit, ad vos venturum, aliroquin eum antevertam.

Vers. 24. Salutate meis verbis plurimum tum omnes vestros pastores doctoresque, tum omnes cæteros fideles, ac per religionem Christianam Deo consecratos. Vos etiam salutant fratres nostri Itali, inter quos nunc versor. Deus ac dominus noster Jesus Christus vobis favore atque auxilio adsit, ejus curæ vos penitus commendo.

JOANNIS CRELLII FRANCI

COMMENTARIUS

In Prioris

EPISTOLÆ

PETRI

PARTEM.

COMMENTARIUS

In primam

PETRI APOSTOLI

EPISTOLAM.

ARGUMENTUM EPISTOLÆ.

EPiſtola hæc paræneticaeſt. Adhortatur enim in illa apoſtolus eos ad quos ſcribit, in univerſum quidem ad pietatem; cumprimis vero ad conſtantiam in veritatis ac nominis domini Ieſu profeſſione, quemadmodum ipſe ſignificat, tnm ab initio cap. 1. verſ. 13, ubi, *perfecte*, inquit, *ſperate in eam, quæ offertur vobis, gratiam in revelatione Jeſu Chriſti*, *tum* ſub finem cap. v. 12, ubi, *ſcripſi*, inquit, *obſecrans & conteſtans, hanc eſſe veram Dei gratiam, in qua ſtatis.* Hujus autem adhortationis ſuæ fundamentum apoſtolus ab initio collocat; ſummam nempe felicitatem, ad quam beneficio religionis Chriſtianæ pervenerant: itaque operam darent; ne a veritate illa deficientes, iſta etiam felicitate exciderent. Sunt ergo principalis tractationis duæ partes: prior de felicitate Chriſtianorum; poſterior de eorundem officio: illa finem, hæc media ad finem ducentia complectitur. Unde non incommode Ethicæ Chriſtianæ nomine quibuſdam venit hæc epiſtola. Illa fidem, hæc vitam; illa ſcientiam, hæc conſcientiam; illa theoriam ſeu cognitionem, hæc praxin ſeu actionem concernere dici poteſt. Utrique autem parti & præmiſſum quoddam veluti exordium, & ſubjuncta concluſio eſt. Et caput quidem hoc primum I Exordio, II initio tractationis principalis conſtat, quæ de felicitate eſt, & ejus quidem priorem partem a verſ. 3 uſque ad 13 abſolvit; poſteriorem vero, quæ eſt adhortatio ad officium noſtrum incipit. Exordii nomine appellamus tum deſcriptionem auctoris, eorumque ad quos ſcripta eſt hæc epiſtola; tum ſalutationem. Deſcriptio auctoris, quam nos ſubſcriptionem, ex more hodie recepto appellamus, & nomen, & officium ejus continet.

CAPUT I.

Verſ. 1. NOmen eſt *Petrus.* Id a domino Jeſu ipſi impoſitum Marc. 3. 16, Joh. 1. 43; antea enim vocabatur Simon, vel Simeon. Eam porro ob cauſam hoc illi nomen datum, quod petra & fundamentum futurus eſſet Chriſti eccleſiæ. Etſi enim id ipſi commune erat cum apoſtolis reliquis, cumque novi fœderis vatibus: iſti enim omnes primi hujus ſpiritualis ædificii lapides pro fundamento, cui reliqui ſuperſtruerentur Chriſtiani, a Chriſto ipſo ſunt poſiti: non obſtat id tamen, quominus præ reliquis Petro huic aliquid tribuatur. Extant enim indicia ſatis multa prærogativæ non exiguæ. Eaque ſine dubio ex peculiaribus quibuſdam ejus donis, & fervore eximio orta fuit: unde tantam ſibi auctoritatem in apoſtolico hoc collegio comparavit, ut reliquis in oratione ac precibus haud dubie præiverit, cæterique illum veneratione quadam proſecuti fuerint. Ea vero in re non cum Paulo conferendus eſt. Is enim ad duodecim illos apoſtolos non pertinuit. Cæterum uti eccleſia novi fœderis catholica eſt, nimirum ad quam tam ethnici, quam Judæi perveniendi jus & poteſtatem habent: ita ædificium hoc eccleſiæ Chriſti è duobus veluti parietibus in unum angulum coeuntibus exſtructum eſt. Alter ex Judæis, alter ex ethnicis conſtat. Singulis ſua fundamenta ſunt. Angularis lapis, ſeu principale fundamentum ipſe Jeſus Chriſtus eſt, in quo concurrunt reliqua. Parietis ex ethnicis conſtructi fundamentum Paulus eſt, & ſi qui plures ex prophetis Chriſtianis inter ethnicos euangelium primum annunciarunt: illius vero parietis, qui ex Judæis conſtat,

fundamentum duodecim sunt apostoli, ex istis autem præcipuus & Christo proximus lapis Petrus est. Unde non immerito ad Petrum ipsum refertur, quod Christus ipsi dicit: *Tu es Petrus, & super hanc petram ædificabo ecclesiam meam* &c. Vere enim super Petrum apostolum, veluti super petram & fundamentum, uti dictum, ædificata est Christi ecclesia. Cum vero nec soli Petro superædificata sit, nec universa, sed quæ ex Judæis tantum collecta est, frustra utique sunt pontificii, quod Petrum unum universæ ecclesiæ fundamentum dicunt; pejus quod Christi vicarium asserunt. Ipse enim Christus suum tuetur locum in hoc fundamento, neque quisquam ejus vices sustinet; pessime quod Petro successorem, quem illi Romanum fingunt pontificem substituunt. Quis enim de fundamenti successore sanus unquam cogitavit? Annon ista semetipsa evertunt, primum esse, quod fundamenti requirit ratio; & successorem esse? Certe successor primus non est: & qui non est primus, fundamentum non est. Hæc de nomine.

Officium auctor suum exprimit his verbis: *apostolus Jesu Christi*: auctoritatem scilicet suis hisce literis concilians, tum ab ipso suo munere, tum ab ejusdem auctore suoque domino. Apostolicum enim munus idem quod legati erat. Hunc autem immediate, ut loquuntur, ab ipso principe, seu legatum mittendi jus habente constitui, peculiariter mitti ac dependere oportet, iisque instructum esse documentis, quibus fidem sibi facere possit, ita ut ob id ipsum, quia legatus est, huic non secus, ac domino ipsi, qui eum misit, credendum sit. Talem autem fuisse Petrum, manifestum est. Ab ipso enim Christo immediate edoctus ac missus, ab eodemque virtute spiritus miraculorumque potentia ita instructus, ut merito fides ipsi ab omnibus habeatur. Sed iterum frustra hic sunt pontificii, qui successorem Petri pontificem Romanum in apostolico seu legationis munere constituunt. Neque enim legato in munere quisquam succedit, sed decedente priore sequens ab ipso legante immediate denuo mitti, parique, uti prior, modo instrui debet. Istud vero de pontifice Romano haud dixerint. Dominum autem muneris sui Petrus vocat *Jesum Christum*. Nimirum ille princeps est legatos suos emittens, ut omnibus divini fœderis tum gratiam tum conditiones patefaciant. Vide Eph. 4. 10, 11, 12.

Fuit auctoris, sequitur eorum descriptio, ad quos exaratæ hæ sunt literæ. Illa vero a duplici eorum statu desumta est: altero secundum carnem; secundum spiritum altero. Incipit autem a posteriori; sed non absolvit. Inserit enim istud prius de statu secundum carnem; & post, quod ante cœperat, pertexit.

Ut ergo spiritualem eorum statum exprimat, *electis* se scribere ait.

Hujus autem vocis vim mox fusius explicabimus. Sed ne quis ad quosvis electos ipsum scribere existimet, a statu secundum carnem eos determinat. *Advenis*, inquit, *dispersionis Ponti, Galatiæ, Cappadociæ, Asiæ, Bithyniæ*. *Advenas* vocat, quod extra solum avitum, seu terram Canaan, quam Judæis (his enim Petrus scribit) olim Deus in peculium dederat, in peregrinis regionibus versarentur. Atque ut quos intelligat advenas indicet, a certa eos dispersione denominat. Enimvero *sciendum* (verba sunt Josephi Scaligeri) *Judæis unam religionis τῆς θρησκείας metropolim fuisse Hierosolyma. Tres autem πολιτείας metropoles fuisse, Hierosolyma, Babyloniam, Alexandriam. Duæ erant διασποραί. Asiana, ad quam scribit Petrus, Europæa, cujus mentio Joh. 7. vers. 35. Itaque nomine vocabantur Judæi in pulsis inter paganos & gentes: quod nomen invenitur in Thalmud ita scriptum. Sed Judæi Græce & Latine ignari, quid id verbi sit, nesciunt. Asianæ διασπορᾶς caput erat Babylon. ii que Judæi utebantur, utuntur que adhuc in Synagogis paraphrasi Chaldaica Onkelos. Ad eos scribit Petrus ex ipsa metropoli Babylone. διασπορᾶς Europææ metropolis erat Alexandria. Ii Judæi habebant templum quasi quantum Hierosolymitani, & Græca paraphrasi LXX Interpretum utebantur: ob id dicti ἑλληνισταὶ Act. 6.1. xi.20, quod parum ab omnibus interpretibus animadversum. Nam ἑλληνίζειν non est habitare in Græcia, ut doctissimo omnium visum est; sed Græca lingua uti. Tertium genus πολιτείας erant Judæi attributi metropoli Hierosolymitanæ, ut eodem cap. 6 Ἑβραῖοι distinguuntur ab iis qui ἑλληνισταί. Ii paraphrasi Hierosolymitana, quæ hodie extat, utebantur.* Quamvis etiam abstracte, ut loquuntur, vocem dispersionis accipere posses, ut juncta voci *advenis*, per Hebraismum satis usitatum, *sit advenis dispersionis*, *pro advenis dispersis*. Non est autem existimandum, dispersionem illam esse, quæ Christianæ religionis causa facta est. Act. 8. 1. xi. 19. Illa enim paucorum fuit, & in loca viciniora, quam quæ hic commemorantur. Tenendum ergo, ab eo usque tempore, quo primum decem tribus in captivitatem abductæ, dispersos varias inter gentes Judæos habitasse. Neque enim omnes, sed duæ tantum tribus ultimo abductæ, & ne hæ quidem integræ redierunt. Sed & alio tempore, vel ob bella aliave pericula, vel ob commercia negotiaque similia in oras peregrinas abire maluerunt. Unde Paulus in peregrinatione sua ubique inter gentes Judæos reperit, eorumque synagogas ingreditur. Dispersio autem hæc, uti ex Scaligero annotavimus, Asiana fuit: quod & loca hic commemorata indicant, Ponti, Galatiæ, Cappadociæ, Asiæ, Bithyniæ. In Asia enim illa sita sunt omnia: non tantum in Asia illa, quæ olim erat tertia, hodie quarta pars mundi est; sed & in minore illa Asia, quæ Anatolia hodie, quasi plagam orientalem diceres, appellatur, & totam illam Chersonesum, quæ inter Euxinum & Cilicium Pamphiliumque pelagus protensa est, complectitur. Voce autem Asiæ, quæ hic peculiariter commemoratur, paulo strictius accepta, intelliguntur Ephesii, quemadmodum etiam Act. 20. 4, 16, 18, & alibi sæpe. Ista secundum carnem fuit descriptio eorum, quibus hæc destinata erat epistola: videamus eam, quæ spiritualem eorum conditionem spectat. Hic autem repetenda nobis ex superioribus illis relicta vox *Electis*. Per eam Petrus laxiore significatu eos intelligit, qui & vocati in sacris literis appellari solent: nimirum quibus Deus non tantum gratiam suam obtulit; sed qui etiam ipsi eam receperunt, verboque annunciato assensum præbuerunt: licet fieri possit, ut inter eos non pauci sint, qui vitam suam ex verbi istius præscripto nondum exacte componant. Alii vocant *electos ad gratiam*; a quibus distinguunt *electos ad gloriam*. Sed primum membra non sunt opposita. Omnes enim ad gloriam & vocantur & eliguntur, quicunque vocantur eliguntur que. Quod enim quidam existimant, quosdam nominatim ab omni æternitate ad gloriam electos & destinatos; reliquos qui vocantur, & hactenus è cæterorum vulgo, qui in tenebris relinquuntur, eliguntur, non ad gloriam, sed tantum ad gratiam vocari eli-

gique,

gique, id ut nimis dilutum hic refutari non meretur. Hoc tantum addam, quod neutris Petrum scribere necesse fuerit. Non illis; quia, ut illorum fert sententia, deficere nequeunt. Neque his, quia adhortationi locum relinquere non possunt. Præterea licet eligantur ex aliorum turba vocenturque, quibus gratia offertur; nunquam tamen sacræ literæ eos vel vocatos vel electos appellant, qui oblatam gratiam non receperunt. Nimirum vocationis effectum respicitur, indeque vocati electique nominantur, idque non ad gratiam ejusmodi, cui opponatur gloria; sed potius ex gratia ad salutem, adeoque ad gloriam. Strictior autem est illa vocis *electorum* significatio, qua eos denotat, qui verbo non tantum assentiuntur; sed & vitam suam eidem ex animo conformant. Non autem hos solos Petrus hic intelligit; sed, uti quivis facile videt, omnibus Christianis, seu qui Christi nomen profitebantur in ista dispersione, scribit.

Vers. 2. Quo vero electionis hanc gratiam plenius explicet apostolus, ideo causas ejus commemorat, efficientem, formam seu modum & denique finem. Materia enim homines ipsi electi sunt. Efficientem electionis causam hisce verbis complectitur: *secundum præcognitionem Dei patris.* Vox *secundum* pro *ex*, ut alibi sæpe, etiam ℣. 3, ita & hic sumitur.

Præcognitio autem est decretum seu approbatio jam ante facta, quasi diceres *præapprobatio.* Uti enim alia sensuum intellectusque vocabula pro voluntatis appetitusque vocibus, ita etiam cognitionem pro approbatione frequenter in sacris literis usurpari notum est. Unde illa: *Non novi vos: Dominus novit suos; solum vos novi* &c. quæ de approbatione intelligenda esse quivis videt. Nam alioqui Deus omnes non minus impios quam pios novit. Non absimili modo soli nostræ cognitioni divinæ voluntatis, aut Dei Christive adscribitur, quod per eam vitam æternam consequamur. Cognitio enim efficax intelligitur, qua quæ cognoscimus etiam approbamus, ac porro ad effectum deducimus. Quando autem hic præcognitionis fit mentio, non intelligenda est ejusmodi ante facta approbatio, qua Deus certos nominatim homines sive absolute, sine respectu ad prævisam eorum vel fidem vel obedientiam habito, ab omni æternitate vitæ æternæ destinavit, eamque destinationem approbavit. Ejusmodi enim commentum ut liberam hominis voluntatem, ita omnem cultum divinum rectumque de Deo sensum tollit. Sed illud *Dei* decretum spectandum est, quo ideam illa quasi quandam earum qualitatum, quæ in istis hominibus, quos olim eligere ad salutem vellet, reperiri deberent, animo suo jam ante mundi constitutionem concepit & approbavit, ratamque habuit. Decretum enim illud Dei, quod ante jacta mundi fundamenta de hominum salute factum est, tribus veluti partibus constat, quæ diversis singulæ exprimuntur in scriptura vocabulis. Primo *prædestinatio* notat constitutionem finis, quod velit Deus immortalitate donare mortales. Deinde *præcognitio* significat constitutionem qualitatis eorum, qui finis illius participes fieri deberent, verbi gratia, ut crederent atque obedirent. Tandem *propositum* designat constitutionem mediorum, quibus & finis, & requisitæ qualitates hominibus innotescerent, & pararentur: nimirum voluntatis divinæ revelatio seu vocatio, confirmatio, & similia, quæ dum in tempore fiunt ex isto proposito jam olim facto pendent. Universum autem illud decretum in genere tum quidem factum est, & universalis veluti divinæ collectionis constituta propositio: Quicunque crediderit verboque revelando paruerit, salvabitur. Quo vero tempore hominum quisquam vivit creditque, succedit electio, quæ quasi subsumtio est uniuscujusque nominatim sub universali illa jam olim constituta propositione: verbi gratia Petrus, Paulus credit & paret. Unde necessario tandem etiam de quovis nominatim complexio sequitur, de quocunque nimirum & quamdiu subsumtio vera fuerit. Ut autem quisque studeat, quo vera fiat, propterea per verbum vocatur, & laxiori vocis significatu eligitur. Atque hinc apparet, quid velit apostolus, *dum electos ex præcognitione Dei patris appellat.* Nimirum gratiam ipsis in electione factam innuit: quod qui eos elegit, non exactam, & omnibus numeris absolutam in illis eligendis sanctitatem requisiverit; sed contentus fuerit fide in Jesum Christum, utut multis antea sese peccatis polluerint, idque se facturum jam ante mundum conditum decreverit. Hinc etiam illa, quæ Act. 13.23. Rom. VIII. 29. x. 2. 1 Pet. 1. 20 dicuntur, intelligi possunt.

Auctorem autem hujus gratiæ apostolus vocat *Deum patrem*; quæ per appositionem dicta sunt, pro Dei, qui est Pater, Pater, inquam, & Christi, & per istum etiam noster. Quanquam credibilius est, hoc potius quam illud Petrum respicere. Gratiam enim nobis a Deo factam indicare voluit.

Modus sequitur electionis, qui veluti formam continet: *per sanctificationem spiritus.* Τὸ enim sæpissime per notare nimis notum est. *Sanctificatio* autem est segregatio a promiscuo profanoque vulgo, cui antea junctus eras, & consecratio quædam ad divinum populum & cultum.

Dicitur vero *spiritus sanctificatio*, non tantum quod secundum spiritum seu animum nostrum nos reformemur; quomodo opponeretur sanctificationibus legalibus, quæ secundum carnem fiebant; sed etiam, & vel potissimum, quod spiritus sanctus, virtus illa Dei, istam sanctificationem operetur. Hoc enim illud prius includit. Spiritus enim ille Dei spiritum etiam nostrum sanctificat.

Tandem succedit finis istius electionis nostræ duplex, vitæ nempe pietas, & peccatorum remissio. Vitæ pietatem his verbis indicat, *ad obedientiam*, nimirum *Deo* Christoque & verbo ejus præstandam.

Peccatorum remissio per metonymiam causæ significatur: *& aspersionem sanguinis Jesu Christi.* Per aspersionem enim hanc fructus mortis & fusionis sanguinis Jesu Christi intelligitur. Et est quidem fructus ille duplex, nimirum liberatio a peccatorum actu seu consuetudine, ne peccemus in posterum; & peccatorum remissio, seu a pœna peccatorum absolutio. Sed quia fructus prior continetur in præcedentibus, *ad obedientiam*, ideo credibile est ad hunc posteriorem tantum pertinere sanguinis illius aspersionem. Aspersionis autem voce potius, quam fusionis usus est, ut ad aspersionem sanguinis pecudum, sub veteri fœdere ex præscripto Dei factam, se respexisse innuat. *Quum enim*, ut ait divinus auctor Hebr. 9. 19. xx. 21, ex Exod. 24. 8. Lev. 8. 15, 19. XVI. 14 *recitatum esset totum mandatum secundum legem a Mose toti populo, sumto sanguine vitulorum & hircorum cum aqua & lana coccina, & hyssopo, simul & ipsum librum, & totum populum*

lum aspersit, dicens: hic est sanguis fœderis, quod mandavit vobis Deus. Insuper autem & tabernaculum, & omnia vasa sacri ministerii sanguine similiter aspersit. Et hoc quidem totum in confirmationem & obsignationem fœderis: non tantum ut populus obstringeretur ad ei per præcepta impositas conditiones, sed & ut Deus cum de promissis suis certum redderet.

Propterea enim non tantum populus aspergebatur, sed & liber jussu Dei scriptus, & uti Moses Exod. 24. 6 ait, altare, cui nimirum liber impositus fuit. Id vero totum typus fuit sanguinis Christi, non quidem spargendi (neque enim quisquam eo proprie aspergitur) sed effundendi, idque in confirmationem fœderis novi, quo remissio peccatorum continetur. Hinc Heb. 12. 24 dicitur, nos pervenisse ad sanguinem aspersionis, meliora loquentem quam Abel. Præterea Heb. 9. 13, 14 confertur sanguis Christi cum sanguine taurorum & hircorum, & cinere juvencæ aspergente inquinatos, eosque sanctificante ad carnis puritatem: si scilicet aliquo sese modo polluissent, ut inde mundi censerentur ex Levit. 16. 14. Num. 19. 2. Quod si eo Petrum respexisse velis, dicendum est, eum mortem Christi, & sanguinis ejus fusionem ut conditionem considerasse, sine qua Deus peccata nobis remittere noluerit, nimirum ut nos Christo magis obstrictos redderet: quemadmodum nec Abimelecho, nisi Abrahami, ne Hiobi amicis, nisi Hiobi intervenientibus precibus remissionis peccatorum gratiam, utut ante oblatam, facere voluit. Posteaquam ergo Christus, sanguine fuso, conditionem præstitit, de remissione etiam peccatorum certi esse possumus: modo nos quę nobis sunt injuncta etiam expleamus. Restat quidem & alia ratio, qua ex fuso Christi sanguine remissio peccatorum nostrorum fluit; nimirum, quod hoc modo ad tantam ille potestatem pervenerit, ut nobis ipse peccata remittere possit: sed eo Petrum hoc loco respexisse non apparet. Atque hæc etiam descriptio est eorum, ad quos epistola hæc scripta est.

Sequitur tandem salutatio: *Gratia vobis & pax multiplicetur. Gratia* est favor, nempe Dei & Christi, quorum nimirum illi gratiam maxime expetebant. Hujus autem gratiæ effectum & fructus est *pax*, qua, Hebræorum more, denotatur felicitas omnis generis. Eam precatur illis non parce, *sed ut multiplicetur*; id est ut subinde augeatur, & magis magisque indies ab illis percipiatur.

Vers. 3. Adhuc veluti exordium fuit: sequitur principalis tractatio. Eam autem bimembrem antea fecimus. Initio enim de felicitate Christianorum explicat; & post ad media, quibus illam adipisci felicitatem possint, adhortatur. Felicitatem ergo primum in genere exponit: & deinde eam amplificat. Illud ℣. 3, 4, 5; ubi felicitatem indicat, quæ hac in vita hominibus contingit, consistitque in ejusmodi animi morumque mutatione ac reformatione, ut sempiternæ felicitatis in cælo participes fieri possint. Ejusmodi felicis conditionis I causam principalem exprimit, II formam seu modum, III causam mediam, IV finem, ac denique V subjectum. I causam principalem apostolus tum efficientem, tum impulsivam indicat. Et efficientem quidem seu auctorem, ingentis beneficii magnitudine veluti abreptus, cum gratiarum actione nominat. *Benedictus*, inquiens, *Deus & pater Domini nostri Jesu Christi.* Posset quidem videri Petrus id sibi propositum habere, ut Deum laudet, & postea ejus rei rationem reddat, ex felicitate illa, ad quam Christianos deducit, desumtam: sed si quis tamen accuratius scopum principalem scriptionis apostolicæ in hac epistola intueatur, facile eo inclinaverit, ut statuat, Petrum, uti diximus, felicitatis, quam descripturus erat, causam indicare velle. Quia vero felicitas illa ingens est, non poterat se continere, quin ἐν ἀγωνίᾳ quadam, grati erga felicitatis illius auctorem animi significationem ederet, quemadmodum a Paulo etiam Eph. 1. 3, & ferme 2 Cor. 1. 3 fieri videmus.

Dicit autem *benedictus*, pro *benedicendus*, seu celebrandus, & laudibus evehendus. Deus enim benedicit nobis benefaciendo; nos autem Deo, ejus nomen, virtutes seu attributa, indeque manantia facta & beneficia cum gratiarum actione celebrando. Deum porro non quemvis appellat, sed summum, qui est pater Domini nostri Jesu Christi. Nota enim abunde est voculæ *&* in sacris literis usitata admodum significatio, quæ explicandi & determinandi vim habet, ut intelligatur, quisnam sit ille, vel quæ, quodve, cujus ante facta fuit mentio.

Notum similiter est, quare Deum vocet *Patrem Domini nostri Iesu Christi*. Ejus enim virtute seu spiritu in utero virginis primum genitus est; deinde sanctificatus in mundumque missus; porro a mortuis resuscitatus; & tandem in cælestibus æternus pontifex ac rex populi Dei constitutus est. Luc. 1. 35. Joh. x. 36. Rom. 1. 4. Act. 13. 33. Hebr. 5. 5. Quæ ultima causa omnium maxima eaque præcipua est, ob quam Christus Dei filius, Deusque ipsius pater appellatur. Unde sæpissime in scripturis *filius Dei & Christus* idem denotant: quo indicatur, necesse non esse vocis *filii Dei* significatum ab æterna quadam ex substantia patris generatione, de qua nihil in sacris literis, arcessere. Hac enim ratione aliquid majus ei adscriberetur, quam quod Christi voce continetur. Ea enim generationem talem, nequaquam significat. At nihil illi majus tribuitur, ne illis quidem in locis, ubi maximam ejus commemorari præstantiam omnino oportuit, quam quod summus pontifex atque rex populi divini sit; quod voce *Christi* denotatur. Itaque nec *Filii Dei* nomen, quod cum illo permutatur, excellentius aliquid significabit. Quod Jesum Christum appellat *Dominum nostrum*, ejus rei causa tum 1 Cor. 8. 6, tum istis omnibus in locis redditur, in quibus Christus a Deo dominus factus, & super omnia constitutus omniaque ipsi subjecta esse dicitur.

Porro ne quis suis aliquid adscribat meritis, ac si illa Deum ad tantum beneficium ei conferendum commovissent, ideo addit Petrus causam ejus rei impulsivam: *secundum multam ejus* (Dei istius) *misericordiam. Secundum* pro *ex* poni superius ℣. 2 annotavimus, & *multum* pro *magno*, vox nempe quantitatis discretæ pro continua creberrime usurpatur; *misericordia* denique affectus est quidem peculiariter erga miseros benevolus: usurpatur autem frequenter etiam pro gratia seu favore benigno erga quosvis egentes. Et hæc causa est, quod merito Petrus Deum celebret; id quod locum non ita haberet, si humanis aliquid meritis, & non in solidum divinæ gratiæ beneficium istud adscribendum esset.

Adhuc causa principalis fuit beneficii. II forma ejus sequitur, his verbis: *regenuit in spem vivam.* Similitudine scilicet rem explicat ex generatione desumta.

Quem-

Quemadmodum enim qui generantur, cum nihil fuerint, aliquid esse incipiunt: ita qui reformantur, quorumque mores emendantur, cum boni non fuerint, fiunt. Exuto enim veteri homine novum induunt, mortui mundo & peccato cum Christo resurgunt, poroque non sibi, sed Deo Christoque vivunt. Quemadmodum vero cujusvis generationis auctor non est is, qui generatur; sed qui generat, parens: ita & illi, qui regenuit homines, Deo, regenerationis hoc debetur benesicinm. Hoc tamen interest, quod regeneratio hæc non sine voluntate nostra fiat. Virtuti enim locus relinqui debebat. Is vero nullus est, ubi liberæ voluntati non est. Itaque fecit Deus ea omnia, quæcunque & extra nos requiruntur, & ad ipsam etiam voluntatem flectendam & commovendam, modo ne pertinaciter resistamus, sufficere possunt. Et hoc modo nos quantum in ipso fuit regenuit. Qund si vero quidam ex iis, quibus vel verbum Dei oblatum, vel ejus agnoscendi occasio facta est, regeniti non sunt, non Dei, qui regenerare volnit, sed ipsorum, qui sequi noluerunt, culpa est. Cumprimis vero similitudine hac excellentia beneficii significatur. Quemadmodum enim qui generantur filii sunt genitorum: ita regenerati Dei genitoris sunt filii. Quod si vero filii, utique etiam hæredes, hæredes nempe Dei, & cohæredes Christi, adeoque qui indubium jus habent ad omnia, quæ Deus Christusque possidet. Quo quid majus excogitari potest? Atque ob hanc causam additur, *in spem vivam*. Sive enim proprie *spes* vnx sumitur, sive improprie, ad beneficii tamen magnitudinem explicandam pertinebit. Si proprie accipiatur, spes intelligenda est non illa modica & infirmior, quæ mater pietatis est, & ex nostra parte in nobis requiritur, si velimus regenerari Ea enim hoc axioma ponit: si pius fuero, salvus ero: & tum, uti Johannes ait, qui spem hanc habet se ipsum purificat: sed firmior illa spes significatur, quæ pietatis est filia, adenque regenerationem nostram sequitur. Ita enim ea colligit: quia pius fui, salvus ero. Et hæc spes *viva* per metonymiam effecti seu metalepsin dicitur, pro *vivifica*. Exhilarat enim & vividum exultantemque reddit animum, idque ob excellentiam finis istius beneficii, nempe regenerationis. Finis autem ille vita æterna est. Et hæc quidem intelligitur, si vox *spes* improprie per metonymiam adjuncti sumatur, pro re speranda, aut quæ merito speratur. Quemadmodum dicitur *spes beata*, pro *beatitudine*, quæ merito speratur Tit. 2. 13. Sic etiam hic *spes viva* est vita illa, quam merito speramus, æterna nempe & felicitate plenissima. Talis enim demum vera vita est. Hine merito iterum Petrus Deum ob tantum beneficium celebrare poterat. Sed de fine mox plura videbimus.

Interserit enim hic apostolus III causam mediam, qua usus sit Deus ad nos regenerandos; & quidem non simpliciter, sed ad præstantem hunc finem, nempe in spem vivam. Omnino enim videtur non frustra hæc ultima verba de fine quidem accepta præcedenti voci regenerationis adjecisse. Mediam autem illam causam his verbis comprehendit: *per resurrectionem Jesu Christi ex mortuis*. Resurrectin enim Christi, sive proprie & per se sola sumatur, sive etiam per metonymiam quandam synecdochicam una cum exaltatinne eam sequente, potissimum est medium, quo Deus homines regenerat. Nam primum in genere, & sola, & una etiam cum sequente exaltatione confirmatio est omnium eorum, quæ doctrina Christi continentur. Earum autem rerum certitudo nnn parum animos hominum ad mores emendandos commovere potest. Deinde resurrectio sola certos reddit eos omnes qui regenerantur, adeoque vestigiis Christi insistunt, fore, ut & ipsi ex mortuis aliquandn resurgant. Quia enim similes Christo fuerant in obedientia, etiam similes erunt in gloria; observata tamen differentia graduum. Quemadmodum enim Christus & prius & perfectius Deo obediens fuit: ita merito etiam & tempore & perfectione in gloria nos antecedit. Interea vero, quod ad rei genus attinet, resurrectin regeneratorum ex Christi resurrectione certissime sequitur: alioqui nulla plane inter illos & ipsum foret proportio. Denique cum Christus per resurrectionem sequentemque exaltationem eam potestatem adeptus sit, ut suos ex morte resuscitare vitaque sempiterna donare possit, nihil restat, qund dubitationi ulli locum facere queat. Nihil autem valentius animos commovere potest, quam certa & indubitata spes præmii: itaque non mirum, si hinc ad regenerationem homines excitantur. Vix autem hic commemorari meretur, quod quidam ex eo, quod Christi resurrectionis ex mortuis mentio fiat, colligant, Christum semetipsum resuscitasse, adeoque Deum illum summum esse. Præterquam enim quod illud non tantum nuspiam expresse scriptum sit, (id quod in talibus, quæ præter communem rerum cursum accidunt, fieri necesse est) sed etiam contrarium frequentissime in sacris literis legatur, ubi Deus ille pater Christum resuscitasse dicitur: etiam cnnsequentia pessime constituta est. Sequeretur enim, quia & nostræ resurrectionis ex mortuis non semel fit mentin, etiam nos propria virtute resurrecturos. Quod sine dubio absurdum est. Sed deinde etiamsi istud verissimum esset, quod tamen est falsissimum, non possunt illi, salva sua de anima hominis a corpore per mortem separata sententia, inde colligere, Christum illum summum Deum esse. Nam si, ut illi existimant, anima etiam separata a corpore intelligit, videt, audit, in universumque sentit ac vivit; quid obstat, quo minus ipsa tantæ virtutis capax esse queat, ut corpus suum resuscitare queat? Sed hæc nunc mittimus.

Vers. 4. Videamus porro qua ratione apostolus noster finem istius felicitatis, id est, regenerationis, explicet. Facit id tum eleganti similitudine tum ex adjunctis descriptione. Similitudo desumpta est ab hæreditate. Inquit enim: *in hæreditatem*. Atque huc etiam in voce regenerationis eum spectasse ibidem indicavimus. Significatur autem & rei magnitudn simul ac certitudo. Quæ enim major hæreditas esse potest, quam quæ a Deo ipso Christoque passidetur, nobisque cnnfertur? Quod etiam jus minus dubitationi obnoxium, quam quod filiis hæredibus legitimis est ad bona paterna? Sed hæc ipsa adjuncta finis istius, nempe & magnitudo & certitudo, peculiariter ab apostolo explicantur.

Magnitudo quidem & præstantia istis verbis: *in hæreditatem incorruptibilem, & impollutam, & immarcescibilem*. Voce *incorruptibilis* in genere ejusmodi perpetua duratio indicatur, qua non tantum non desinet unquam illa hæreditas, sed ne desinere quidem potest, quo ipso omnibus aliis rebus hujus mundi præfertur. Inde specialius modos quosdam, & quodammodo causas ejusmodi perpetuæ durationis exprimit.

Voce enim *incontaminatam* removet omnia illa, quæ exterius accedere, remque aliquam polluere & contaminare possunt, utut res cæteroqui non corrumpatur,

& pollutio etiam ista tolli rursus queat; hactenus tamen dum pollutum est, aut pollui saltem potest, jucunditas illa vel reipsa tollitur, vel metu saltem minuitur. At cælestem illam hæreditatem nihil unquam contaminare, nobisque injucundam reddere potest.

Immarcescibilis denique voce removet ea omnia, quæ intrinsecus rei alicujus naturam corrumpere, viresque ejus minuere solent, sive ingenerata sit illa corruptionis origo, sive extrinsecus accedat: quemadmodum in gramine & floribus videmus, quæ vel sua imbecillitate tandem flaccescunt, vel calore solis adusta, aut tempestate concussa, aut falce denique resecta, naturali ad corruptionem potentiæ locum faciunt. At vita æterna, cælestis illa hæreditas, sua natura talis est, ut perpetuo in flore ac vigore sit mansura, neque quicquam metuendum, quod ipsam corruptioni obnoxiam reddat. Intelligendum autem est, Dei absolutam potentiam hic excipi. Quemadmodum enim ille tantæ felicitatis auctor est, ita, si vellet, etiam eam destruere rursus posset. At nolle se, verbo suo testatus est. Itaque hactenus incorruptibilis illa merito dici potest, quippe nec ab extrinsecus advenientibus pollui, nec sua etiam imbecillitate flaccescere unquam potest.

Sequitur, ut, quomodo certitudinem istius hæreditatis apostolus doceat, videndum sit. Id vero facit istis verbis: *servatam* in cælis. *Servatam*, dicit, pro *servandam*, qui modus loquendi sacris literis est familiaris, & in hoc ipso verbo exemplum est 2 Pet. 2. 4. Docet ergo non perituram, quia servetur, & quidem in cælis a Deo ipso, quo etiam nos aliquando transferendi sumus.

V. Tandem, ut transitum ad subjectum describendum faciat, addit, *in vos*, id est, pro vobis, qui scilicet regeniti estis. Videtur enim hæc lectio melior esse illa, quæ habet, *in nos*. Utut enim communicatio ista alios etiam includit: tamen illa specialis applicatio, *pro vobis*, nescio quid majoris roboris ac virtutis habet: & in sequentibus etiam apostolus secunda persona utitur.

Vers. 5. Sed ne quis varia objiciat impedimenta, quæ ipsum a cursu pietatis, adeoque a felicitate illa dejicere possint, adeo ut verendum sit, ne pereat, antequam felicitatem illam consequatur: ideoque porro ait: *qui potentia Dei custodimini per fidem*. Ista scilicet subjecti descriptione solatium illis afferens ex Dei ipsius custodia; quam tamen neque absolutam esse docet, sed ad fidem nostram restrictam. Nimirum Deus ab omnibus illis, quæcunque nos æterna felicitate illa privare vellent, & possent, sive præsentia sint, sive futura, sive principatus, sive dominationes, sive mors, sive satanas, sive quocunque alio nomine veniat, nos servat, & custodia firmissima cingit, ac veluti circumvallat Rom. 8. 38; idque potentia sua, ne quis, utrum id facere omnipotens possit, dubitare queat. Tantum hoc requiritur, ut nos ipsi in fide simus, fide scilicet per charitatem operante. Illa enim demum viva, id est ad justificationem obtinendam efficax & valida est. Itaque omnia sunt certa, quæ extra nos ipsos sunt ad felicitatem illam nobis conferendam pertinentia, neque ullus in istis dubitationis locus est. Quæ enim impedimenta esse possent, Deus ipse facile removere potest, & removebit. Quod vero ad nos ipsos attinet, hic dubitationi aliquando locus esse potest: non quidem de eo, utrum possimus nos credere eaque omnia præstare, quæ ex parte nostra requiruntur: hoc enim, nisi justitiæ divinæ vim inferre velimus, certum omnino esse debet; sed de eo, utrum nos etiam vel modo satis perfecte credamus, vel etiam utrum in posterum satis constanter credituri simus. Ejusmodi autem dubitationi locus omnino relinqui debebat; nisi Deum valde insipientem blasphemè quisquam dixerit; quippe qui ita homines ad summam felicitatem perducat, ut eam, etiamsi maxime vellent perdere, tamen non possent, adeoque invitis illis obtrudat. Sed & quanta inde securitas oriatur, facile quivis videt. Contra si omnia sunt certa, præterquam quæ in mea ipsius voluntate sunt posita, securus quidem de cæteris esse possum, quod ingens consolationum momentum habet: at, de me ipso ut sim solicitus, necesse est, ne mihi ipsi desim. Itaque studium & preces ad *Deum* fusæ requiruntur. His enim rebus etiam huic dubitationi, quæ a nobis ipsis oriri potest, mederi possumus. Atque hæc etiam subjecti istius felicitatis descriptio est.

Huic autem denuo subjungit apostolus: *In salutem paratam patefieri ultimo tempore.* Quibus verbis finis indicatur, sive ipsius felicitatis, quæ Christianis obtigit, nempe regenerationis, sive ejus, quod per fidem serventur. Potest enim hæc particula & ad superiora, & ad proxime præcedentia referri. Si ad superiora, tum quemadmodum & illa versu præcedente, *ad hæreditatem* &c. cum istis, *in spem vivam*, per appositionem cohærent, ac si dictum esset, *in spem vivam*, seu, quod idem est, *ad hæreditatem* &c. *ad salutem*, inquam, &c. Si vero ad proxime præcedentia referas, tum, uti diximus, ejus rei, quod regeniti virtute Dei conserventur per fidem finis, nempe salus indicatur. Est autem salus, qua quis è malo, quod jam ipsum premebat, aut saltem ei imminebat, eripitur ac liberatur. Et quia istud malum æternus erat interitus, salus illa æterna vita erit. Hanc porro salutem ita describit, ut *paratam* eam dicat. Ne quis ullo modo dubitet, iterum certitudinem ejus ostendit. Jam enim non tantum promissa, & satis confirmata, sed etiam Christo exhibita, & tanquam depositum nostrum nobis aliquando exhibendum commissa, id est potestas ei nos salvandi plenissima data est. Nec enim salus illa nostra res corporea est, quæ alicui in manus tradi, & ut depositum asservari proprie potest; sed ejusmodi accidens est, quod nobis ipsis inesse debet. Additur autem, paratam esse, ut patefiat: vel, quod sit quidem, nimirum uti diximus, in potestate Christi; sed nondum appareat, apparitura tamen suo tempore; quemadmodum Paulus ait, Coloss. 3. 3, 4: *vita vestra est abscondita cum Christo in Deo: quando Christus manifestabitur, vita nostra, tum & vos cum ipso manifestabimini in gloria:* vel, quod licet nondum sit, certo tamen, & manifeste quidem extitura sit illa salus. Eam enim etiam vim non raro vox *patefactionis* in sacris literis habet: uti de antichristo ait Paulus 2 Thess. 2. 3, cum *appariturum*, non quod jam esset, sed occulte, ut tantum in lucem proditurus sit; sed quod manifeste sit extiturus. Tandem, ne quisquam ob moram dubitare incipiat, addit, revelandam esse *ultimo tempore*, cum finis erit hujus mundi, & rerum ad eam pertinentium. Et id quidem tum Dei, tum nostri causa. Dei longe

major

major est gloria, si non singulos separatim, sed omnibus in universum simul hanc felicitatem sempiternam conferat. Nostro autem id bono fit, quod qui olim Deo obsecuti fuerunt, non ante nos præmium illud consequantur; imo quod nos, tanquam honoratiores hospites expectare cogantur, vide Heb. xi. 39, 40. Christo hæc præeminentia contigit, quod prius etiam perfecte obedivit. Reliquis omnibus ultimum illud tempus expectandum est; adeo quidem, ut ne ad exigui temporis spatium alii alios prævenire debeant, ut 1 Thess. 4. 15 docetur. Mortui enim prius resuscitabuntur, adeoque ante alios felicis istius mutationis initium sentient. Præ aliis enim etiam mortem perpessi sunt. Deinde vivi immutabuntur, & tandem simul Domino obviam sapientur. Neque est, quod quisquam de mora queratur. Qui enim ultimis demum temporibus vixerint, illi gaudebunt, quod eos adhuc felicitas illa maneat, nec quisquam illis eam præripuerit. At qui mortui fuerint, eo ipso, quod mortui, non vivunt, adeoque nec sentiunt, quantum interea temporis præterlabatur. Quemadmodum nemo nostrum sentit tractum illum temporis, quod elapsum est antequam nasceremur; quia non fuimus: ita nec illud quisquam sentiet, quod futurum nobis non viventibus; quia non erimus, adeoque nec vivemus: viventium autem tantum sensus est. Itaque punctum illud temporis, quod ultimum morientes, & istud quod resuscitati primum sentiunt, indivulso nexu apud eos cohærent. Quicquid enim interim temporis elapsum fuit, ab illis animadversum non est. Neque est quod quisquam animam objiciat, quod illa sentire tempus possit. Neque enim unius partis, sed totius compositi est sentire ac vivere: nec anima quicquam sine instrumentis corporeis vel agere vel percipere potest. Alioqui quî Christus resurrectionem mortuorum probare ex eo potuisset, quod Deus non mortuorum Deus sit, sit autem Abrahami, Isaaci & Jacobi? Hoc enim secundum animam fieri posset, etiamsi non sequeretur resurrectio: nec, quod apostolus ait, miserrimi essemus omnium creaturarum, si nulla esset resurrectio; secundum animam scilicet summe felices, adeoque brutis & damnatis longe longeque feliciores.

Vers. 6. Adhuc in genere fuit felicitatis descriptio: sequitur ejus quædam illustratio & commendatio ab effectu: quod gaudium in hominibus pariat. *In quo*, inquit, *exultatis* &c. Ambiguum est illud *in quo*. Potest enim referri & ad rem ipsam præcedentem, & ad tempus ultimum proxime commemoratum. Si ad rem superiorem sit referendum, iterum vel ad felicitatem hujus seculi, seu regenerationem pertinet; vel ad illius felicitatis finem, ipsam sempiternam salutem. Si illoc referatur, recte dicitur in præsenti, *exultatis*: si vero huc respiciat, per enallagen temporis præsens per futurum *exultabitis* cum vulgata vertendum erit. Id quod etiam fieri oportet, si illud *in quo* ad *tempus ultimum* pertinere dicas. Porro objectionem apostolus occupat & removet a cruce & calamitatibus desumtam. Ita autem eam proponit, ut simul vim ejus non parum imminuat, & postea utilitatem crucis subjiciat; ut significet, non obstare calamitates illas, quo minus felicitas ante descripta commemoratum gaudium pariat.

Inquit ergo: *modicum nunc, si necesse est, tristati in variis tentationibus*. Objectionis vis in eo est: Tristati sumus in variis tentationibus: ergo exultare non valde possumus.

Tristati dicit: quia tristitia exultationi opponitur. Quemadmodum vero supra per exultationem significabatur gaudium, metonymiâ effecti: ita & hic per tristitiam dolor, qui causa tristitiæ est, intelligi potest.

Tentationes autem appellat pericula, calamitates & afflictiones: partim quod Deus illorum fidem per eas probaret; partim, & fortasse potius, quod Diabolus ad mala istis mediis solicitaret.

Varias denique tentationes dicit, quod non unius generis crux omnes exerceat: alii aliis vexabantur modis, vide Heb. xi. 36, 37, 38.

Vim autem hujus objectionis apostolus ita imminuit, dum *modicum* inquit, *nunc*, *si necesse est*. Modicum opponit tentationum gravitati: & quidem collatione facta, vel cum aliis, qui graviora passi sint, vel cum felicitate a Deo ipsis facta, cumprimis cælesti, Rom. 8. 18. Nunc, ait, vel ad jam præsentium calamitatum exiguum temporis momentum, brevi transiturum respiciens; vel laxiori significatu totum hujus vitæ curriculum complectens, ut ei opponatur seculum futurum, calamitatum omnium expers, & cum quo præsens hoc seculum quoad durationem conferri nullo modo possit.

Præterea addit, *si necesse est*: quod ipsum etiam ad objectionis vim minuendam non parum momenti habet. Significat enim, non temere, sine consilio Dei, aut sine necessitate illis immitti eas calamitates: sæpe necessitatem id ipsum requirere, ne vel nos ipsi pace & quiete abusi voluptatibus nos corrumpendos dedamus, adeoque in æternum pereamus; vel alii sub calamitatibus pressi nostra felicitate corporali offendantur, animumque despondeant. Ita autem loquitur, ut simul indicet, non semper urgere ejusmodi necessitatem; & Deum etiam tum temporis calamitates non facile nobis immittere.

Vers. 7. Non contentus ea responsione apostolus, qua vim objectionis propositæ, uti diximus, imminuit; præterea utilitatem ejusmodi tentationum adjungit, his verbis: *Ut probatio fidei vestræ multo pretiosior auro, quod perit, per ignem vero probatum, inveniatur in laudem, honorem & gloriam, in revelatione Iesu Christi*. Itaque tantum abest, ut calamitates vestræ gaudium evertant vestrum, ut potius in gaudii & exultationis materiam vobis cedant.

Probatio fidei vel est calamitas fidem probans, per metonymiam effecti, ut Jac. 1. 3; vel potius per Hebraismum est fides probata: ubi simul tamen ad tentationes respicitur, quippe per quas fides probatur, non secus ac aurum per ignem. Itaque ut aurum licet corruptibile sit, & tale, quod conteri & inutile reddi potest, tamen absque metu, ne corrumpatur, igni subjicitur, ut probetur: ita mirum non est fidem vestram probationi tentationum subjici, quin potius ut aurum in ignem conjectum, non corrumpitur, utut res sit quæ perire possit; sed longe purius ac præstantius redditur: ita fides vestra tentationibus subjecta non perit, sed multo pretiosior redditur, & pretiosior quidem auro. Aurum enim perit, non autem fides probata. Potest enim pretiosum corruptibili opponi, ut denotet incorruptibile, quod eo ipso, quia perpetuum est, corruptibili est pretiosius. Sic ℣. 19 pretiosus sanguis Christi corruptibili auro & argento opponitur; eo, quod vis ejus perpetuo duret. *Poterat* ille fructus crucis sufficere: sed addit tamen apostolus

ut inve-

ut inveniatur, seu cedat, ac vertatur, ut Rom. 7. 10, *in laudem*, *& honore & gloriam*: non Dei intelligit, sed fidelium. Voluit enim commendare fidei probatæ fructum, tristitiæ ex tentationibus ortæ oppositum. Magis autem nos afficit quod nobis ipsis utile sit, quam quod aliis tantum. *Laus* autem alias commemoratio & celebratio est egregie factorum; & verbis proprie peragitur: fidelibus autem reipsa continget. Dum enim factorum præmium ipsis exhibebitur, res ipsa de bonis eorum factis testabitur.

Honor in gestibus potissimum consistit, & aliquid amplius est quam laus. Possum enim laudare quem non honoro. Est enim existimatio, seu indicium existimationis de alicujus excellentia: Nec semper a minore majori exhibetur, sed & æqualis æqualem, & superior inferiorem honorare potest; si scilicet familiarius cum ipso versetur, ipsumve ex inferiori statu extollat: uti in Josepho & Mardochæo per reges honoratis videre est, ita & fidelium honor in eo consistet, quod Deus Christusque eos in regnum suum admittet, omniumque bonorum participes reddet, adeo, ut, si opus esset, ipse etiam Dominus Jesus eis ministrare velit.

Gloria denique est splendor quidam dignitatis. Illa adeptionem futuræ istius hæreditatis sponte sequetur. Hic est ergo eximius ille tentationis fructus, ob quem in ipsis etiam doloribus exultandi causam habemus.

Ne vero quisquam dubitet de rei certitudine, quia nondum ille fructus apparet, ideo addit: *in revelatione Jesu Christi.* Nimirum nondum tempus est, his rebus a Deo constitutum: tum demum, quando Dominus Jesus revelabitur, ista nobis reddentur. Revelatio autem ista fiet in adventu ejus glorioso ad judicium. Tum enim qui nunc ab hominibus non conspicitur, gloriosus apparebit, & omnibus manifestabitur.

Vers. 8. His probatæ fidei fructibus explicatis, ostendit porro apostolus, eos, ad quos scribit, ita probatos esse. Id enim ipsorum virtus, quæ omnia removerat & perruperat obstacula, abunde docebat. *Quem*, inquit, *nempe Jesum Christum, licet non videritis, amatis, in quem nunc non intuentes, credentes autem, exultatis gaudio ineffabili & glorioso.* Majoris est virtutis diligere quem non videas, quam eum, qui versatur ob oculos, uti 1 Joh. 4. 20 indicatur. In hoc enim quia amandi causæ crebrius & propius conspiciuntur, fortius movent. Quia ergo illi fideles Dominum Jesum nunquam viderant, poterant remissiores in amore erga ipsum esse. Sed tamen illi amarunt: ut appareat, probatam ipsorum fidem valde pretiosam esse. Similiter & absenti fidere majoris virtutis est, quam præsenti Joh. 20. 29. Inde ergo non parum horum etiam fides celebratur.

Dicit autem non sine causa Petrus de fide in præsenti, *non intuentes*; cum antea de dilectione in præterito dixisset; non videritis. Nimirum fides præsentiam ejus, cui fidendum sit, perpetuo videtur requirere: cum ad dilectionem sufficiat vel semel vidisse, & diligendi causas percepisse in eo, qui sit diligendus.

Tanta ergo dilectione & fide cum præditi essent, merito addit apostolus: *exultatis gaudio ineffabili & glorioso.* Si in præsenti sumendum sit verbum *exultatis*, tum gloriosum idem erit quod glorificandum: uti vers. 4 servatum pro servandum.

Sed fortassis satius est ut ꝟ. 6 factum, pro futuro sumere *exultabitis*: ut respiciatur ad gaudium illud, quod in cælo nobis olim obveniet.

Vers. 9. Sed & causam istius gaudii adjungit: *Reportantes fidei vestræ salutem animarum.* Si *exultatis* retinendum est vers. 8, tum hoc *reportantes* positum erit pro *reportaturi*: si vero futurum *exultabitis* sumatur, tum præteritum, quod in Græco est, *postquam reportaveritis*, propriam vim suam retinet.

Finem dicit *fidei nostræ*, quod eo fides nostra perpetuo tendat, & tum demum, quando istum finem consecuta fuerit, sit acquietura.

Ille vero finis est *salus animarum*. De *salute* ꝟ. 5 dictum. *Animarum* salus dicitur, non quod animæ sine corporibus sentire gaudium, aut finem istum adipisci possint: hoc enim ante eodem ꝟ. 5 refutavimus; sed quod ad animum seu spiritum nostrum potissimum spectet. Opponitur enim saluti carnali, aut hujus vitæ. Illic caro & sanguis, quibus hic circumdati sumus, non erunt; erunt vero animæ seu spiritus nostri spiritualibus induti corporibus, quibus spirituale hoc gaudium percipere poterunt. Alia nunc sequitur felicitatis illius commendatio ex aliorum desiderio desumta. Et primum quidem apostolus prophetarum commemorat desiderium.

Vers. 10. *De qua*, inquit, *salute inquisiverunt & scrutati sunt prophetæ, qui de ea in nos gratia vaticinati sunt.* Salutem illam hic considerat apostolus, quatenus nobis in hac vita revelata est. Prophetis quidem nonnihil ea de re constitit. Vaticinati enim sunt, fore, ut aliquando ingens hominibus a Deo salus offeratur. Gratia enim hic pro effecto gratiæ, ut ꝟ. 13 & alibi sæpe pro ipsa salute ponitur. Sed totum negotium ipsis patefactum non fuit. Hinc desiderium, & porro inquisitio.

Quam ut ardentem fuisse apostolus doceret, repetito significantiore vocabulo exprimit, *scrutati sunt*, id est maxima diligentia quæsiverunt, & nihil intactum reliquerunt, quo aliquid investigare possent.

Vers. 11. Addit autem apostolus, quid maxime quæsiverint: *scrutantes in quod & quale tempus manifestaret, qui in illis, spiritus Christi, ante testificans in Christum passiones, & post eas glorias.* Sensus verborum satis manifestus est: sed constructio, ob ellipses & trajectiones quasdam, est obscurior. Ita autem compleri & transponi commode posse videntur: *scrutantes in quod & quale tempus omnino casuras passiones, & post eas, glorias manifestaret, qui in illis fuit spiritus Christi, ante testificans venturas in Christum:* vel, *scrutantes in quod & quale tempus spiritus Christi, qui in illis fuit, ante testificans venturas in Christum passiones, & post eas glorias omnino casuras manifestaret. In quod tempus*, inquit, denotans certum temporis articulum, utrum post lustrum, decennium, seculum, aut plura secula.

In quale; ut si articulus temporis inveniri non posset, saltem quale tum tempus futurum esset, scirent: quo ex signis quibusdam adesse jam istud gratiæ tempus cognoscere possent. Sic dies ultimi judicii ignoratur quidem, in quod tempus, seu in quem temporis articulum incidet; scitur tamen, in quale tempus venturus sit. Id enim ex signis a nobis cognosci potest.

Spiritus autem *Christi* dicitur qui in prophetis

fuit,

fuit, & de Christo vaticinatus fuit, non quod Christus ipsum dederit: nondum enim is natus erat: sed quod Christum, aut ea, quæ ad Christum venturum pertinebant, prædixerit, quod Christum totus spirarit, quod Christo totus ministrarit: quemadmodum 1 Joh. 4. 3 spiritus Antichristi eodem sensu dicitur, non quod eum antichristus dederit, (erat enim is adhuc futurus) sed quod antichristo venturo ministrarit, eumque totus spirarit. Itaque nullam omnino vim habet, quod hinc Christum antequam ex Maria nasceretur, jam extitisse colligere volunt. Eadem enim opera etiam antichristum antequam veniret fuisse; divinamque præter humanam habere naturam colligi posset.

Porro hunc spiritum describit ab effectu ad Christum spectante: *ante testificans in Christum [venturas] passiones, & post eas glorias.* Christi vox hic non personam Christi tantum denotat, sed simul etiam ejus populum, caput nempe una cum membris: quemadmodum 1 Cor. 12. 12. Gal. 3. 16. Hic enim non tam de eo sermo est, quid Christo futurum esset; sed quid Christi fidelibus. Horum enim felicitatem descripserat; horum & afflictiones seu tentationes, & eas consecuturam laudem, honorem, & gloriam ante ℣. 6, 7, commemoraverat. Itaque quin de iisdem & hic loquatur apostolus, dubitari nequit.

Passiones autem dicit, *& post has glorias*; ut ostendat jam ante a prophetis etiam significatum fuisse, tum gloriam præcedere passiones debere, ne quis miretur; tum ne quis dubitet, passiones gloriam omnino secuturam.

Glorias tandem in plurali dicit ad rei amplificationem; vel quod diversæ gloriæ veluti partes ac gradus sint. Sic infra *quantis pietatibus* 2 Pet. 3. 11, & pater misericordiarum 2 Cor. 1. 3.

Vers. 12. Desiderio prophetarum huc usque descripto adjungit apostolus eventum, quod adepti non sint quod desiderarunt. *Quibus*, inquit, *revelatum est, quod non sibi ipsis; nobis vero ministraverint ista.* Revelatum est ipsis aliquid, ut prædicere possent: cumque totum scire vellent, id ipsis denegatum est; addita ratione, quod ad ipsos, seu ipsorum tempora, ista non pertioerent, sed ad nostra, id est ad consecutura, in quæ nos incidimus; itaque nec sibi ipsis, sed nobis, seu horum seculorum hominibus ista prædictione sua ministrarent. Huic prophetarum facto opponit apostolus suorum temporum felicitatem.

Quæ nunc annunciantur vobis per evangelisantes vobis in spiritu sancto, misso de cælo. Quasi dicat, vobis id contigit, quod illi frustra desiderarunt. Sensum etiam Christus exprimit Matth. 13. 16. Luc. 10. 23.

Factum vero est id per eos, qui *evangelium illis annunciarunt*: Quales post Christum apostoli, evangelistæ, prophetæque novi fœderis fuerunt. Anounciarunt vero illi *in* seu *per spiritum sanctum*, ejus scilicet instinctu & inspiratione, aut a spiritu sancto acti, uti est 2 Pet. 1. 21.

Verbis *misso de cælo* respicit ad visibilem illum modum, quo apostolis, aliisque tum alio tempore, tum maxime in ipso pentecostes festo datus fuit.

Et huc usque quidem ex prophetarum desiderio felicitatem fidelium, ad quos scribit, commendavit: idem nunc facit ex desiderio ipsorum angelorum.

In quæ, inquit, *desiderant angeli introspicere.* Nam ad magnam felicitatem Deum perducere homines velle jam ante angelis innotuerat: at quæ & quanta futura illa felicitas esset, ipsos latebat antea, & post evangelii demum prædicationem inter homines a Domino Jesu factam cognoverunt, uti est Eph. 3. 10. 1 Tim. 3. 16.

Vers. 13. Adhuc prius fuit membrum principalis tractationis hujus epistolæ, de felicitate, quæ hominibus per Christum contingit: sequitur posterius, quod adhortationem continet ad officium nostrum, cumprimis vero ad constantiam in veritate recepta. Adhortatur autem primum in genere, ad sanctitatem; deinde ad partes generi subjectas descendit. Et generalis quidem adhortatio ab initio gradus quasi quosdam ostendit, seu media, quibus ad sanctitatem recte præparamur; & postea ipsam sanctitatem docet. Totum autem ex superiori membro concluditur: quamvis semper novæ rationes adjunctæ sint. Inquit ergo: *Quapropter succincti lumbos mentis vestræ, sobrii, perfecte sperate super eam, quæ offertur vobis, gratiam in revelatione Iesu Christi.* Vox *quapropter* denotat ex felicitate ante commemorata id sequi, tanquam è causa effectum, ad quod porro apostolus adhortatur. Adhortatur autem io his verbis, uti dictum, ad media, seu gradus, quibus quisquam ad sanctitatem pararur. Sunt enim quædam virtutes per se Deo placentes; quædam propter alias, ad quas ipsæ ducunt. Tales & istæ sunt. Easque in genere primum apostolus locutione tropica describit; & postea sigillarim exprimit.

In genere inquit: *succincti lumbos mentis vestræ.* Sensus est: estote parati veluti servi ad obsequia Domino vestro præstanda. Respicit enim ad illorum hominum mores, qui cum laxis induti sint vestibus, succingere sese, & vestes, ne impedimento sint, colligere solent, si quando celeriter aliquid expediendum sit. Et credibile est, apostolum ad illa Christi Luc. 12. 35. & seqq. digitum intendere. Sensus certe idem est. Quemadmodum servos oportet paratos esse & expeditos expectate domini sui adventum: ita Christianos decet paratos esse ad excipiendum Dominum suum Christum. In eo vero dissimilitudo est, qood servi relqui parari sint, ut, quid dominus jam adveniens præcipiat, faciant; Christianos autem oportet paratos esse, ut efficiant, quæ antequam abiret Dominus præceperat, quo adveniens omnia effectui data inveniat. Tum enim nihil nobis præcipiet amplius. Ut autem significet apostolus, se non proprie de ejusmodi corporali præparatione loqui, ideo addit:

Mentis vestræ, indicans, animum ipsum hic potissimum attendi. Possunt enim alii servi corpore parati esse, & facere etiam quæ jubentur; sed animus reluctarur, & inviti officium faciunt. Nostrum autem officium, ut ex animo proficiscatur, necesse est, animum vero etiam corpus sequarur. Quod huc usque in genere dixit, id nunc per modos peculiares explicat. Duos autem nominat, sobrietatem, & spem.

Sobrii, inquit; ne graventur corda vestra &c. Luc. 21. 34. Potest etiam reddi *vigilantes*. Et certe utrumque conjungi debet. Vide 1 Thess. 5. 6, 7. Significatur autem solicita attentio & cura, ne quid, vel, quod faciendum erat, omittas; vel, quod prohibitum erat, facias. Sobrietatem istam multum juvat spes præmii. Itaque ait apostolus:

Perfecte sperate. Potest quidem vox ipsa *perfecte* etiam de intentione, ut loquuntur, intelligi, pro integre, solide & sincere: sed quia nisi perseveret ad finem usque

nihil efficiet, sit licet vel solidissima spes; itaque melius est de constantia accipere, ut sensus sit: sperate, sed usque ad finem, seu constanter in spe vestra perseverate.

Addit autem spei objectum, nempe *gratiam*. Per metonymiam efficientis beneficium ex gratia proveniens intelligit, ut ℣s. 10, & alibi. Dicit autem, sperate *super gratiam*, vel *in gratiam*, pro sperate gratiam; quod ista duo nihil differant: quemadmodum & credere in aliquem, aut in aliquid, idem quod credere aliquem, aut aliquid. Apparet hinc etiam, non semper personam esse id, in quod, vel super quod sperare jubemur. Gratia enim persona certe non est. Idem etiam de fide censendum. Nam & in testimonium credi potest 1 Joh. 5. 10, testimonium autem persona non est.

Sed redeamus ad apostolum. Is jubet sperare beneficium ex gratia profectum, *quod offertur vobis*. Præsens est pro futuro, quod offeretur, seu dabitur. Addit enim, quando dandum sit: *in revelatione Jesu Christi*, nimirum cum venerit judicatum vivos & mortuos, ut ℣s. 7, & alibi.

Vers. 14. Animis huoc in modum ad sanctitatem præparatis, ipsam nunc apostolus sanctitatem docet, ostendens tum vitia, quibus vacare debeant pii, tum virtutes, quibus studere, additis perpetuo rationibus. Statim enim his verbis incipit: *Tanquam filii obedientiæ*: quæ verba rationem continent cum præcedentium, tum sequentium, pro diversa eorum acceptione. Unde & cum antecedente *sperate* non minus quam cum sequente fiatis vers. 15 cohærere possunt. Si enim significare velis idem quod quos decet obedientia, seu quorum est obedire; quemadmodum eo modo dicitur filius iræ, filius perditionis, filius gehennæ; tum rationem habent antecedentium. Dixerat enim talia, quæ ad servos magis, quam ad filios pertinent ℣s. 13. Et illis probe ergo respondebit, si dicatur, eorum proprium est obedire. Quod si vero interpreteris, filii obedientes; tum sequentibus magis convenient, duplicemque rationem continebunt. Altera in voce *filii*, altera in *obedientium* voce est. Filii sunt conditione seu statu: ergo ipsorum officium est facere quæ patri grata sunt. Sed utut non attendatur vox filii, obedientes tamen esse Deo ipsos oportet. Dent ergo operam, ut tales reperiantur. Quid ergo faciendum? Vitia vitent; virtutes sectentur.

De vitiis ait: *non conformati prioribus in ignorantia vestra cupiditatibus*. Conformari cupiditatibus dicit, pro factis ex cupiditate prodeuntibus. Nimirum arborem malam radicitus extirpari jubet. Cupiditates priores appellat, quibus acti erant ante euangelii cognitionem. Nam lex non penitus malas cupiditates tollebat. Unde & *in ignorantia* fuisse sub lege dicuntur. Ad Judæos enim scriptam hanc esse epistolam jam ante monuimus. Quo ipso præstantia novi fœderis præ veteri, euangelii præ lege satis indicatur. Quamvis iisdem verbis *in ignorantia vestra* simul ratio contineri dici potest, ob quam non sibi similes esse debeant, aut iidem qui antea fuerunt: nimirum quia tunc in ignorantia divinæ voluntatis versabantur, ubi non mirandum, si non usquequaque sancte vixerunt. At è contrario intelligitur, eos nunc in ignorantia non amplius esse, adeoque non decere eadem iterare vitia. Hæc enim vita alios mores postulat.

Vers. 15. Remotis ergo vitiis, virtutes exponit: *Sed secundum eum, qui vocavit vos, sanctum, & ipsi sancti in omni conversatione fiatis.* Sanctitatem suadet in omni conversatione. Rationes addit: quia vocati sunt: quia qui vocavit sanctus est. Vocatio est oblatio cælestis hæreditatis, sub conditione sanctitatis. Ut ergo tantum boonm consequantur, conditionem impleant. Deinde, qui vocavit, & salutem daturus est, sanctus est. Huc ergo ut quisque sese accommodet, & mores suos ipsi probet, æquissimum est. Et inter homines id fieri videmus, ut servus domini, subditus principis, quisque benefactoris sese ad nutum componat. Itaque *secundum* similitudinem, non æqualitatem denotat.

Vers. 16. Posteriorem hanc rationem confirmans inquit: *Propterea quod scriptum est: estote sancti, quia ego sanctus sum*: quæ verba habentur Lev. XI. 44. XIX. 2. XX. 7.

Vers. 17. Succedit nova ratio, qua sanctitatem in omni conversatione apostolus suadet. *Et*, seu præterea, *si patrem invocatis sine acceptione personarum judicantem secundum uniuscujusque opus, in timore incolatus vestri tempus conversamini.* Conversari tempus dicit, pro per tempus: quemadmodum dicimus conversari aliquot dies, menses, annos. Reliqua rationes continent: quarum una quidem principalis est, quod *Deus* sine acceptione personarum cujusque opus judicet; sed ita tamen apostolus eam proponit, ut alias subinde inferciat, & veluti stipet argumenta. Patris vox non objectum tantum invocationis materiale, ut loquuntur, sed & formale indicat: ac si dixisset: invocatis eum qui pater est, oportet ergo vos filiorum more incedere. Et hæc ratio cum superiore convenit. Deinde & *invocandi* vox sanctitatem requirit. Qui enim ab alio quicquam petit, ut illi probetur, studet. Maxime autem movet, quod Deus judicaturus sit non io genere, sed uniuscujusque opus, seu opera: ne quis existimet, posse se in bonorum cœtu latere, utut ipse bonus non sit; & judicaturus quidem sine acceptione personarum, seu earum rerum, quæ ad causæ ipsius meritum nihil faciunt: ne vel Judæi, vel quisquam alius existimet, ob carnalem generationis præstantiam se aliis prælatum iri. Inde ergo monet, ut versentur in timore, id est cauti & providi, ne alicubi offendant: addita nova ratione, quia sint incolæ. Incolis autem facile peccandi occasio offertur: & si peccent, facile in illis notatur. Utrumque ergo, ut caute agant, requirit.

Vers. 18. Aliam addit apostolus rationem, qua probat sanctitati studendum esse. Ejus autem summa hæc est: quod caro pretio a vana conversatione redemti simus. *Vanam* autem vocat *conversationem*, quod quamquam vita illa hominibus hujus seculi videatur sapiens, magnifica, & vera vita; interim tamen, quemadmodum puerorum lusus, revera stulta, misera, & proinde vana sit. Addit, *a Patribus tradita*, quod non novos taotum & peregrinos, sed & patrios, & ipsa canitie probe venerandos mores, siquidem seculum hoc sapiant, deponi velit. Itaque ne serviamus amplius cupiditatibus mundanis, cum non amplius earum simus mancipia. Hoc autem probationis non indigebat: ipsa eorum conscientia testium abunde erat.

Itaque, inquit, *scientes*. Quasi dicat, vobis ignotum non est, ideoque negare etiam non potestis. Caritatem autem pretii per comparationem minorum ostendit: non

dit: *non corruptibili argento vel auro redemti estis, sed pretioso sanguine, agni tanquam irreprehensibilis & immaculati.* Redemtionis vox in eo ab emtionis voce differt, quod illa liberationem ex servitute, sine consideratione ejus, utrum alterius servus ille qui liberatur fiat, nec ne; hæc vero vindicationem in servitutem significet, sine consideratione ejus, utrum antea liber, an alterius alicujus servus fuerit. Hic autem ponitur vana conversatio seu peccatum tanquam is, cujus servi seu captivi antea fuerimus, & è cujus potestate redemti simus. Atque eo ipso statim indicatur, non posse redemtionis vocem in hoc negotio nisi improprie & metaphorice sumi. Neque enim peccatum persona est, ut ab ea proprie redimi posse dicamur. Hinc etiam quicquid de pretio dicitur non nisi improprie accipiendum. Nemo enim fuit qui pretium proprie dictum recepisset. Pretium autem dicit non fuisse argentum vel aurum, quibus in rebus etiam maximis redimendis uti homines solent. Ratio: quia illa sunt *corruptibilia.* Potest hoc ad substantiam referri, ut vers. 7: & tum non ratione substantiæ; sed virium opponeretur ei sanguis Christi.

Unde etiam de eo non dicit, illum *corruptibilem,* sed *pretiosum* esse. Quod si vero malis ad vim & dignitatem etiam auri & argenti hoc referre, tum corruptibilia illa erunt: partim quia vis eorum non ad omnes, nec ad omnia tempora sese porrigit; partim quod non nisi corruptibilia & cum mundo peritura emi auro argentoque possint. Unde illa minus pretiosa sunt.

Vers. 19. At è contrario pretium illud, quod Deus impendit, fuit sanguis, seu mors Christi violenta, qua sanguis ipsius fusus fuit. Ille sanguis dicitur pretiosus, quod sit incorruptibilis, non substantiæ suæ ratione, sed propter vim, quam in redimendi opere habet. Ad omnes enim homines, omnium plane seculorum, usque ad mundi finem porrigitur: quicunque voluerint, ejus vi a peccatis ablui possunt: Deinde bona paravit non hujus seculi, quæ pereunt; sed æterna & incorruptibilia, cælestem nempe gloriam. Denique hoc etiam pretium auget, quod sanguis sit non cujusvis hominis, sed Christi. Hoc ergo ut indicet apostolus, eum porro describit, primo ab innocentia: *ut agni irreprehensibilis & immaculati.* Comparatur Christus cum victimis Veteris foederis, maxime vero cum agno: tum quod ille per se cum Christi moribus magis quam aliæ victimæ conveniat; tum quod peculiariter selectus esse ad sacrificium debebat. Nihil enim in corpore vitii aut maculæ esse oportebat. Hoc autem ad Christi mores accommodandum. Is irreprehensibilis erat propter id ipsum, quia immaculatus erat. Atque ita priori verbo apostolus effectum, posteriore causam significat.

Vers. 20. Deinde ab ea præstantia Christum describit, qua apud Deum æstimatur: *Præcogniti quidem ante constitutionem mundi, manifestati vero ultimis temporibus propter vos.* Tanti apud Deum Christus est, ut ipsum jam ante mundi constitutionem præcognoverit. Atque hinc patet, non id dici de rebus quibusvis posse, alioqui Christus nihil in eo peculiare haberet, nec posset inde ulla ejus perspici præstantia. Præcognitus autem dicitur, pro jam ante approbatus, ut supra vers. 2. Hanc ipsam præstantiam auget, quod non statim, sed ultimis demum seculis patefactus sit. Progressus enim ab imperfectioribus fit ad perfectiora. Quod diu expectatur majoris æstimatur, quam quod, antequam necessarium esse constet, offertur. Christum vero tot reges, tot prophetæ desiderarunt: magnam ergo ejus esse oportet præstantiam. Sed hoc ipsum etiam ad eorum spectabat felicitatem & præstantiam præ aliis, qui ante Christum vixerunt. Dicuntur enim ultima secula, non quod nulla secutura essent; sed quod plura jam præcessissent. Illos ergo, qui ultimis vivebant seculis reservatum istud erat bonum. Propterea apostolus ait, *propter vos.* Vestro bono id factum, quod prius non sit exhibitus. Potest etiam ad homines horum seculorum referri quod Petrus dicit; ipsorum nempe felicitatem ex eo apparere, quod propter illos Christus fuerit exhibitus, cum propter alios homines olim per tot secula exhibitus non fuerit. Competitura quidem hæc felicitas aliquo modo fuisset etiam illis hominibus, ad quos Petrus scribit, si Christus Abrahami aut Davidis temporibus fuisset exhibitus: sed tamen plus ex comparatione cum aliis accedit huic felicitati ponderis, quanto plura secula hæc gratia caruerunt. Plura autem nunc caruerunt: quia Christus illo demum, non Abrahami aut Davidis tempore fuit exhibitus. Itaque si illorum temporibus exhibitus fuisset, cum pluribus longe hoc Dei beneficium fuisset fidelibus illis, ad quos scribit, commune, nec tanta eorum præ aliis prærogativa hac in parte cerneretur; nunc autem major cernitur. Simul autem & nostra una cum illis major est, quatenus nimirum non cum seculo, in quo Petrus illa scripsit, comparamur, sed cum tot aliis quæ antecesserant.

Dicit autem apostolus: *propter vos*: non quod propter alios manifestatus non sit. Si enim consilium & intentionem Dei spectes, propter omnes exhibitus est homines: sed quod non omnes ita sese gererent, ut reipsa, & quoad eventum ipsorum bono cederet.

vers. 21. Et propterea eos, ad quos scribit Petrus, ita depingit, ut indicet causam, quæ in illis fuerit, ob quam reipsa, & quoad effectum propter ipsos Christus manifestatus dicatur, inquit enim: *Per ipsum credentes in Deum, qui suscitavit ipsum ex mortuis, & gloriam ipsi dedit, ut fides vestra & spes esset in Deum.* Fides ergo est, qua fit, ut effecto ipso fiamus Christi participes. Propter credentes enim manifestatus est. Hujus autem fidei & objectum & causam apostolus ostendit. Objectum ultimum in quo fides terminatur, Deus est, nempe Pater Domini nostri Jesu Christi: intermedium vero objectum est Christus. Per ipsum enim in Deum credimus uti videre est Joh. XII. 44. Neque enim hic Christus tantum ut instrumentum consideratur, cujus opera fiat, ut in Deum credamus. Hac enim ratione inter ipsum & apostolos, vel nullum, vel exiguum foret discrimen. Illo autem modo apostolis longe præfertur: sed ita tamen, ut inter ipsum & Deum nempe illum summum non exigua relinquatur differentia. Causa autem fidei cum in ipsum Deum, tum peculiariter per Christum in Deum ab ipso Deo hominibus tradita est. Is enim suscitavit Christum ex mortuis, & gloriam illi dedit. Resuscitatio hic ab exaltatione ad gloriam distinguitur. Illa

enim per se ad immortalitatem ducit, hæc ad illam potestatem, ut in se credentes servare possit. De tali enim gloria, nimirum de ejusmodi, qualis & reliquis piis obtinget, sermo est. Superius vero ℣. 3 resurrectionis voce etiam hæc ipsa gloriæ adeptio comprehensa fuit. Et ibidem quidem ostendimus, quomodo inde sequatur nostra regeneratio. Id vero huc etiam ad fidem trahi potest. Breviter: ostendit Deus, se posse nobis promissa dare, quia potentiam suam in suscitando Christo exseruit Eph. 1. 20 & seqq. ostendit se velle: quia jam Christo illam potestatem dedit, adeoque in ipsius veluti manibus salutem nostram deposuit. Hinc ergo & Christus servare nos potest, quia Deus ipsi eam potestatem dedit. Velle autem, nemo dubitare potest, qui, quanta nostra causa suscepit consideraverit. Itaque nihil nobis obstare potest, quo minus ipsi credamus.

Atque hinc inquit apostolus: *ut fides vestra & spes esset in Deum.* Alias illa duo distinguuntur. Fides enim assensum denotat; spes desiderium cum expectatione, ob certas quasdam causas, conjunctum. Sed potest hic alterum alterius esse explicatio: quasi dicat istis rebus effecit Deus, ut merito ipsi fidem habeatis: non eo tantum modo, ut credatis verum esse id omne quod dixit: sed etiam ut firmiter persuasi sitis fore, ut vobis exhibeatur idipsum quod promisit.

Vers. 22. Adhuc in genere ad sanctitatem adhortatus est apostolus: sequitur nunc admonitio ad charitatem: quæ admonitio quidem specialior est; sed tamen cujus ambitu sæpe omnia pietatis officia comprehenduntur. Est autem & ipsa exhortatio, & exhortationis ratio. Exhortatio in istis verbis est: *Animas vestras purificantes in obedientia veritatis per spiritum ad fraternam charitatem non simulatam, ex puro corde invicem diligite intense.* Primum gradus est ad charitatem; deinde charitas ipsa describitur. Gradus est purificatio animarum in obedientia veritatis per spiritum. Ambiguitas autem vocis ἡγνικότες facit, ut duplici modo accipi tota sententia possit. Alter est, ut ratio seu causa quædam sit, quare charitate fraterna invicem diligere debeant: quia nimirum animas suas purificarint in eum finem. Strenue igitur in cœpto opere pergant, nec permittant, ut frustra manus veritati dederint. Et hoc modo propriam suam significationem vox ista retineret: *postquam purificaveritis* Alter vero modus est, ut hoc ipsum prius præcipiatur, quo peracto deinde ad ipsam charitatem progrediantur: ut sensus sit: ante omnia animas vestras purificate, & deinde, postquam id feceritis, invicem diligite. Fieri autem potest, ut apostolus studio ita locutus sit; quo illis, qui id nondum fecerant, præciperet; eos vero, qui jam animas purificarant, ad ipsam charitatem eo argumento impelleret. Purificatio autem illa animorum tum in abjectione cupiditatum carnalium & mundanarum, tum in studio & conatu ad omnis generis virtutes & pietatis officia consistit.

Fitque *in obedientia veritatis per spiritum ad fraternam charitatem non simulatam.* Efficiens & finis notatur. Efficiens est obedientia & spiritus; seu homo obediens veritati, & Deus Christusque spiritum suum in auxilium largiens. Requiritur ergo studium cujusque, tum ut veritatem cognoscat, quo obedire illi queat (de veritate autem euangelica sermo est) tum ut cognitæ veritati obtemperet. In obedientia enim fit purificatio. Sed ne quisquam difficultatem objiciat, ecce, spiritus sanctus in promtu est: ejus auxilio obedire poteris. Dabitur autem omnibus potentibus, & obedire volentibus.

Finis est: *ad fraternam charitatem non simulatam.* Fraternam charitatem dicit, tum quia fratres erant in fide, tum quia fraterno more, id est maxime invicem diligere debeant.

Idque magis explicat, adjecta voce, *non simulatam*: ne in vobis tantum consistat, sed ex animo proficiscatur, inque opere ipso cernatur. Ad istum finem propositum jam porro ut contendant hortatur.

Ex puro corde invicem diligite intense. Apparet hinc quantum a nobis requiratur. Primum fontem tangit apostolus, cor ipsum: ut ex eo omnis ejiciatur fraus & simulatio.

Deinde objectum exprimitur: *invicem*, in universum omnes.

Denique modus seu forma est *intense*: quo summus conatus & studium nostrum significatur. Summum autem dico, non quod simpliciter esse potest; sed quod in cujusque nostrum viribus est positum. Neque tamen forte semper summum hunc gradum, ultra quem ascendere non possimus, Deus pro benignitate sua exacte & rigide a nobis requirit, sed ut ad eum perpetuo adspiremus & contendamus, etiamsi forte in secundis aut tertiis consistamus; modo ne sponte mali quicquam admittamus, aut a studio negligentia quadam nostra remittamus. Est enim ut omni virtuti, ita & pietati Christianæque charitati sua latitudo: ut non statim, cum in supremo gradu non sis, in vitio hæreas.

Vers. 23. Succedit ratio, qua ad tantam charitatem exhortatur apostolus. *Regeniti non ex semine corruptibili, sed incorruptibili, per sermonem Dei vivum & manentem in æternum.* Quomodo regeneratio illa fiat, supra vers. 3 vidimus. Hic duplex ejus vis, quam habet ad charitatem in nobis excitandam, explicanda est. Primum, quia omnes ex eodem semine geniti sumus, ideoque fratres sumus; & proinde fraterna nos invicem complecti charitate debemus. Deinde quia regeniti sumus, non debemus pristino more alii odisse alios; sed quemadmodum novas creaturas, seu filios Deo genitos decet, ea facere, quæ nostræ huic conditioni sunt consentanea. Hæc vita alios mores postulat. Postulat autem & charitatem fraternam. Ergo illam sectemur. Posterior hæc concludendi vis generalior, at prior illa specialior est. Ostendit autem apostolus, causam regenerationis nostræ per comparationem seminis corruptibilis & incorruptibilis: ut inde regenerationis præstantia cognoscatur, nosque porro ad officium eo promtius exequendum excitaremur. Ex semine corruptibili nascuntur homines secundum carnem: sed illam nativitatem non spectat Deus. Moriendum enim est talibus in perpetuum, neque corruptionem effugere queunt, qui non alia ratione nati sunt. Videtur omnino Judæis oppositum esse, nobilitatem suam & ortum ex Abrahamo perpetuo crepantibus. Semen autem, ex quo nos nati sumus, nempe secundum spiritum, quæ nativitas sola a Deo spectatur, est incorruptibile; vim habet talem, qua eos qui inde nascuntur, ab æterna corruptione seu morte immunes præstare potest. Id vero est sermo Dei, in euangelio

scilicet

scilicet revelatus. Is enim & finem nobis alium proponit, & media alia ostendit, quam natura nostra ex prima nativitate videre aut excogitare poterat. Hunc ergo sermonem incorruptibilem esse docet, quia vivus sit vel perpetuo vivens & virens, ut ipse non intereat; vel mavis, vivificans, & vim ad vitam meliorem ducendi perpetuo habens. Deinde quia maneat in æternum, nempe ratione effectus: quia ea vi præditum est, ut ex eo geniti ad vitam æternam perducantur.

Vers. 24. Probaturus autem apostolus id quod de sermone dixerat, adducit locum ex Esaiæ 40.6, & illum proposito suo accommodat: *Propterea quod* inquit, *omnis caro velut herba, & omnis gloria hominis velut flos herbæ. Exaruit herba, & flos ejus decidit, verbum vero Domini manet in æternum.* Verbi Domini perpetuitatem commendat propheta per comparationem cum rebus humanis fluxis & corruptibilibus. At fieri potuit, ut propterea Petrus eo libentius hunc locum adduxerit, quia & ipse cum corruptibili semine, ex quo homines generentur, sermonem Dei comparaverat. Sunt autem istæ comparationes dissimilium. At corruptibilitatem rerum humanarum per similium comparationem Propheta describit. Confert enim carnem cum herba, & gloriam hominis cum herbæ flore. Carnis autem nomine per synecdochen membri hominem ipsum, quod ad substantiam ejus carneam attinet, intelligit. Quemadmodum enim herba, ut propheta ipse addit, exaruit, id est, dicto citius exarescit: ita & homo ipse, priusquam cogitaras, exaruit, id est defecit ac mortuus est: Præteritum autem pro præsenti usurpat, ut ipsam celeritatem significet. Si vero gloriam, seu dignitates, honores, aliaque quæ homini mundus conciliare potest, spectes, longe illa fugaciora sunt. Quemadmodum enim flos decidere potest, manente licet herba, uti etiam ante florem extiterat: ita gloria illa hominis evanescit sæpe, superstite ipso homine; utut non statim cum homine nato orta fuerit. Itaque non est quod quisquam carni, multo minus, quod gloriæ hujus mundi fidat. Explicata hoc modo rerum humanarum fugacitate, ei porro opponit verbi Domini perpetuitatem. Intelligit autem voce verbi Domini ipsa Dei decreta; quæ perpetuo manere dicit, quod illa nemo irrita reddere possit, quominus effectum consequantur: sive absoluta ea fuerint, de quibus nemo dubitat; sive conditionata. Si enim conditio præstetur, nihil illa impedire potest: sublata autem, vel non præstita conditione, ne quidem decreta erant.

Vers. 25. Sequitur tandem accommodatio apostoli: *Hoc autem est verbum, quod annunciatur in vos.* Quasi dicat, id quod propheta dixit, maxime convenit huic verbo euangelii, quod vobis anounciatur. Nam hoc revera perpetuo manet: non tantum quemadmodum decreta alia; quod irritum reddere nemo possit; sed & longe sublimiori modo, qui reliquis Dei decretis, saltem omnibus tribui nequit, quod in perpetuo robore & vigore sit, ut cuivis omnibus ætatibus liber ad eum pateat aditus, & fructibus ejus potiri liceat; cum alia decreta vel ad certum tantum tempus durarint; vel simul ac concepta, etiam facta, seu eventum sortita sint, ita ut postea non amplius, Deo ita volente, valeant. Deinde, quod fructus verbi hujus duret in perpetuum. Æternam enim vitam offert. Merito ergo hoc in æternum proprie manere dicitur. Ait autem apostolus: *in vos*, pro inter, vel apud vos: quemadmodum 1 Thessalon. 1. 5. 11. 9.

CAPUT II.

ARGUMENTUM.

Duo in universum possunt constitui capitis hujus membra: alterum generale, speciale alterum. Generale ea continet, quæ plures virtutes suo ambitu complectuntur, quæque ad omnes omnino Christianos pertinent; constatque rursus quatuor partibus. Prima continuatio est præcedentis capitis primi, secunda ad perfectionis studium & constantiam, tertia ad puritatem, quarta ad obedientiam adhortatio est. Ita autem ista tractantur membra, ut sæpe etiam misceantur, fiatque ex altero in alterum transitus.

Vers. 1. Continuatio ergo præcedentis capitis est ℣. 1: *Deponentes ergo omnem malitiam, & omnem dolum, & simulationes, & invidias, & omnes obtrectationes.* Hortatus erat apostolus cap. 1. 22 & deinceps ad fraternam charitatem. Huic autem ea, quæ hic commemorat, adversantur maxime: & propterea, ut sincera sit illa charitas, a contrariis vitiis dehortatur.

Jubet ergo *deponere* veluti onus, quod nos in via salutis impedit. Heb. 12. 1 *omnem malitiam.* Posset significari in universum quicquid pietati & sanctitati adversum est. Sed quia de charitate erga fratres egerat; & reliqua etiam vitia quæ hic recensentur, ejusdem sint generis: satius est paulo strictiori significatu accipere, ut intelligatur id quod fraternæ charitati est cootrarium; animus nimirum malevolus, cum effectu tamen etiam aliquando conjunctus, qui vel ipse male facere alteri conetur, vel si ab aliis factum sit, propterea gaudeat, aut saltem non tristetur & condoleat. Ita etiam accipitur Eph. 4. 31. Coloss. 3. 8. Porro, quæ sequuntur, vitia vel sub malitia tanquam genere suo comprehenduntur, vel ex ea tanquam fonte suo profluunt.

Dolus enim malitia ejusmodi est, qua animus nocendi est, at tegitur, ne alteri appareat. *Hypocrisis seu simulatio est*, quo non quidem nocere cupit animus, attamen benevolentiam studiumque gratificandi verbis offert; cum interim ejus commodum quærere aut promovere nequaquam cogitet. Sæpissime vero fit, ut hypocrisi dolus adjunctus sit: unde etiam alterum vocabulum non raro vel pro altero sumitur, vel utrumque complectitur.

Invidia est tristitia ex alterius bono, quod illi obtigerit; distinguiturque ab æmulatione bona, quod hæc non propterea tristetur, quod alter bonum habeat, sed quod ipse tale non habeat; cum nimirum res talis sit, quæ a pluribus sine aliorum damno haberi possit, ut eruditio, virtus, & similia. At invidia propterea tristatur, quod alter bonum habeat, sive ipse tu careas, sive ejusdem generis aliud habeas. Obtrectati-

ones sunt, si quis adversus alterum male loquatur ejus famæ detrahendæ causa: sive verum id sit, sive falsum. Et de falso quidem nemo dubitat, quin sit malum; sed etiamsi verum sit quod de altero profertur, obtrectatio esse potest, nimirum si non ipsi, qui peccavit loquaris, sed alteri; si non ut emendetur, sed ut exprobres veluti, & tacite tecum gaudeas, sive jam ipsi, sive alteri loquaris; si non doloris tui testandi, sed famæ ipsius minuendæ causa id facias; si quæ sine jactura gloriæ divinæ, aut sine damno alterius latere poterant, & tegi à te debebant, in lucem proferas; si quæ incerta sunt, aut in bonam trahi partem possunt, tanquam certa dissemines, aut in pejorem partem interpretatione tua rapias.

Vers. 2. Sequitur nunc secunda pars prioris membri, exhortatio nimirum ad perfectionis & constantiæ studium, usque ad finem ℣. 10. Primum hic medium proponit apostolus istius perfectionis; & deinde causas nos ad ejus studium incitantes. Medium est sermo Dei. Hunc ergo ut desideremus, adductis rationibus, suadet. *Tanquam modo nati infantes rationale sincerum lac desiderate, ut in ipso crescatis.* Dixerat eos regenitos esse ex sermone Dei, tanquam semine incorruptibili: id ipsum hic eis in memoriam revocat, dum eos confert cum infantibus modo natis. Quemadmodum vero non sufficit hominem natum esse; sed oportet eum etiam ali, ut crescere in virum adultum possit, ita & nos crescere oportet; & proinde alimento indigemus. Alimentum autem hoc ille ipse sermo Dei est, ex quo geniti sumus. Nimirum & semen est unde nascamur; & cibus, quo postquam nati sumus, sustentemur & incrementum capiamus. Ob hunc ergo effectum sermonem illum Dei desiderare perpetuo debemus, non affectu tantum sed & re atque opere, ut ea faciamus, quæ ad consequendum, cognoscendum illum sermonem, eique parendum pertinent.

Inde enim constabit, nos vere desiderare: cumprimis quia alimentum illud non est corporale, quo caro nostra sustentetur & augeatur, sed *rationale*, id est spirituale, quo animus seu ratio nostra illustratur & informatur. Unde protinus consequitur, rationi etiam nostræ id esse consentaneum. Contrariis enim nemo alitur.

Deinde alimentum illud *sincerum* est, id est nullo veneno infectum, aut permistum rebus nocentibus. Tale autem maxime lac matrum est. Quum enim reliqui cibi facile corrumpantur, medicaminibus, lac maternum sincerum in uberibus conservatur. Nimirum de eo sermo est, quod plerumque & natura duce fieri solet; non de eo, quod improbæ fœminæ, abjecto affectu materno, contra naturam facere possent. Idcirco etiam cum lacte illum Dei sermonem confert.

Finem nunc adjicit, quem in hac ipsa exhortatione potissimum spectat, & cujus causa medium illud proposuerat: *ut in ipso crescatis*, ut indies perfectiores fiatis. *In ipso*, id est per ipsum, nempe sermonem Dei.

Vers. 3. Succedunt causæ, quibus impellere nos ad perfectionis studium nititur: *siquidem gustastis, quod benignus sit Dominus.* Ratio hæc desumta est a dulcedine seu præstantia doctrinæ Christi: perseverat enim apostolus in metaphora, qua lacti comparaverat sermonem Dei per euangelium Christi patefactum. Quemadmodum ergo infantes propterea lac desiderant, quia ante gustarunt id suave esse: ita nos, postquam percepimus, quanta nobis bona offerat sermo euangelii, ejus dulcedine illecti eundem perpetuo desideremus, & in eo crescamus. Respicit autem apostolus sine dubio ad Psalm. 34. 9, ubi voce Domini Deus ille summus, qui sub novo fœdere pater Domini nostri Jesu Christi est, intelligitur. At quia ille per Christum sub novo fœdere sermonem euangelii patefecit, ideo Christus voce Domini apud apostolum intelligendus est, idque diversimode, prout verba vel ad præcedentia, vel ad sequentia referuntur. Si enim referas ad præcedentia, Christus ratione doctrinæ, si ad sequentia, ratione personæ intelligendus est.

Vers. 4. Alia sequitur ratio, a facto eorum, ad quos scribit apostolus, desumta: quia scilicet ad Christum jam accesserint, neque ipsum ut reliqui rejecerint. Primum argumentatur apostolus; & post argumentationem suam in sequentibus illustrat. Argumentatio verbis ℣. 4 & 5 positis continetur: & antecedens quidem, seu argumentum ipsum ℣. 4 est; versu vero 5 consequens seu quæstio. *Ad quem*, inquit, ℣. 4 *accedentes lapidem vivum, ab hominibus quidem reprobatum, à Deo vero electum, pretiosum.* Ambigua est vox illa accedentes, præsertim in Græco. Potest enim tam præcepti vim habere, quam narrationis ejus quod jam factum sit. Illo modo sensus esset: accedite primum ad lapidem vivum; & post etiam ipsi ædificamini. Hoc vero modo; posteaquam jam accessistis ad lapidem vivum, ideoque etiam ipsi ædificamini. Quivis autem videt, ratiocinationi dictæ magis convenire hanc interpretationem atque priorem. Nam in priori argumentum ejus rei, quæ vers. 5 proponitur, nullum est. Si tamen illam quisquam retinere mallet, dicendum esset, illud, quod Christus sit lapis vivus & a Deo electus, argumentum esse & accessus ad ipsum, & porro etiam ædificationis nostræ. Fieri autem potest, ut studio ita loquutus sit apostolus: quemadmodum cap. 1. 22 monuimus. Vocat autem Christum lapidem, quia ad aliam transiturus erat metaphoram, ab ædificiis desumtam, quæ non inchoari tantum, sed & subinde altius assurgere debent. Optima autem ex lapidibus extruuntur ædificia. Ideoque Christum ponit tanquam fundamentum, lapidem angularem, uti Eph. 2. 20, sed quia dicturus erat aliquid, quod ad ipsorum voluntatem pertinebat, eosque vocaturus lapides vivos, ideoque & Christum vivum appellat lapidem; qui quidem a Deo destinatus & missus sit, attamen, cum resistere potuisset, obediens factus, & seipsum accommodavit ei rei, ut fundamentum spiritualis hujus ædificii poneretur. Hoc ergo Christi factum & ipsi imitari debebant: non quidem ut fundamentum fierent, sed ut pars istius ædificii essent. Porro objectioni cuidam occurrit. Posset enim quisquam dicere: Est ille quidem lapis vivus, sed vult ecclesiam quandam colligere: sed dubitari potest, utrum illi statim sit adhærendum. Ratio, quia ab hominibus, iisque præcipuis, Pharisæis, sacerdotibus, legisperitis, principibusque populi rejicitur. Respondet apostolus, negando consequentiam eamque limitando, allata ratione contraria: quia scilicet a Deo electus, ac proinde pretiosus sit lapis. Nequaquam enim quod ab hominibus, ut ut magni nominis,

rejici-

rejicitur, nisi idem a Deo rejiciatur, merito rejicitur. Potius quod a Deo eligitur, utut ab hominibus reprobetur, pretiosum censendum, eique omnino adhærescendum est.

Vers. 5. Consequens succedit argumentationis apostolicæ: *& ipsi tanquam lapides vivi* &c. Cur vivos eos appellet lapides ex dictis intelligi haut difficulter potest: nimirum, qui seipsos componere quodammodo debebant ad hoc ædificium, præsertim a Deo per verbum vocati & veluti excitati: Et propterea dicit, *ædificamini*, quod reciprocationis vim habet: vos ipsos ædificate, vel saltem ei, qui vos ædificare vult, vos accommodate, neque resistite. Est enim Hebræa loquendi ratio in conjugatione Niphal, ut Joh. 12. 36. Act. 11. 41. XIII. 46. Rom. 10. 3. XIII. 1, 2, 5. 1 Cor. 7. 10, 11, 15. Gal. 1. 6. v. 1, 2, 3. Hebr. 12. 8. Jac. 4. 6, 7, 10. v. 6. 1 Pet. 5. 5, 6. Porro quia aliquid additurus erat apostolus, quod a generali ædificiorum similitudine recederet, & ad speciale illud templum Dei veteris fœderis propius accederet, ideoque hic statim explicat, qualis debeat esse illa domus, quam ex seipsis extruere deberent; nimirum non corporalis, nec profana; sed spiritualis, sed cultui divino consecrata. Jam ergo cultum nostrum ex similitudine cultus sub veteri fœdere explicat. Quemadmodum enim illic templum erat: ita & hic templum ex nobis ipsis extrui jussit. Quemadmodum in templo sacerdotes erant: ita, ut nos sacerdotes fiamus, monet. Quemadmodum illic sacerdotes offerebant victimas, ita & nos offerre debemus. De templo jam vidimus.

De sacerdotibus inquit: *sacerdotium sanctum*. Sacerdotium ait, pro sacerdotum collegio seu societate. Sancti autem illi sacerdotes esse debebant, ex præscripto legum ceremonialium: nos ex lege morali, segregatia profano vulgo. Omnes enim nos sacerdotes esse oportet; idque ad offerendas victimas. Hoc enim sacerdotum est proprium. Sed nostræ spirituales debent esse victimæ. Intelligitur autem tum in genere universum religionis nostræ officium Rom. 12. 1, tum in specie partim pietas, seu cultus Dei Christique, partim probitas. De cultu Dei est Hebr. 13. 15. Probitas continet officia tum charitatis erga alios homines, tum sanctitatis erga nos ipsos. De charitate est Eph. 5. 2. Phil. 4. 18. Hebr. 13. 16; de sanctitate nostra Psal. 51. 19. Ejusmodi victimæ acceptæ sont Deo: non tantum quia ex Dei præscripto fiunt, quemadmodum victimæ veteris fœderis; sed quia sua natura honestæ & bonæ sunt. Maxime autem tum sunt acceptæ, cum offeruntur per Jesum Christum, tanquam summum sacerdotem. Et hic observandum est, apostolum nos, dum cultum nostrum cum veteris fœderis cultu confert, omnes sacerdotes dicere, adeoque è vulgi numero eximere; at quando cum Christo nos confert, populo veluti accensere. Quemadmodum enim populi victimæ per sacerdotem oblatæ Deo gratissimæ erant: ita & nostræ, si per Christum pontificem nostrum summum offerantur.

Offeruntur autem *per Christum*, quando nos ex ejus præscripto componimus, & universam vitam nostram instituimus. Tum enim ipse doctrina & legibus suis nos veluti mactat & parat, formatos ad hoc sacrificium. Quare dum ita plane nos gerimus, quemadmodum ipse Christus nos docuit, tum per ipsum victimas spirituales Deo acceptas offerimus.

(Reliqua author non absolvit morte præventus.)

JOANNIS CRELLII FRANCI

EXPLICATIONES

In

Loca quædam difficiliora

NOVI TESTAMENTI

Una cum

RESPONSIONE

Ad aliquot

QUÆSTIONES.

EXPLICATIONES

Difficiliorum quorundam

NOVI TESTAMENTI LOCORUM.

Adjectæ sunt Responsiones ad objectas quæstiones.

I. Locus.

COLOSS. 2. verſ. 15.

IN hoc loco docet Paulus, ut patet ex superioribus, quo pacto Deus Colossenses, atque adeo gentes universis ex spirituali morte in vitam revocarit, eosque jam populo suo conjunxerit. Quia in morte ista spirituali diabolus & cæteri malorum spirituum principes ac duces detinuerant gentes antea; docet Paulus hoc ℣ſ. 15, quo pacto gentes ex potestate ista satanæ a Deo fuerint ereptæ & vindicatæ.

Explicat autem rem totam per allegoriam quandam, alludens ad veterem triumphantium morem, qui hostibus exspoliatis, & armis pro trophæo fixis, eosdem postea captivos solebant ante se junctos traducere & publice in triumpho ostentare. Ad quem morem alludit etiam David Psal. 67, & ex eo Paulus ad Ephes. 4. ℣ſ. 8, ubi de resurrectione Christi agit, & eandem rem, quam hic aliis verbis effert, ita exprimit: Ascendens in altum captivam duxit captivitatem, captivos ante se duxit, & dona dedit hominibus, ut interdum triumphantes solent, donaria varia sparsit: quæ qualia sint ℣ſ. 11 inprimis exprimit.

Ut ergo ad nostrum locum redeamus, ait, Deum (nam ad hunc referenda esse hæc verba, eique exutionem principatuum &c. esse adscribendam, patet ex superioribus, initio facto a ℣ſ. 13) exuisse principatus & potestates, nempe malorum angelorum, & veluti spolia illis detraxisse, vires & robur, potestatemque eam, quam in humanum genus antea habebant, illis ademisse, eosque postea palam veluti ostentasse ac traduxisse, tanquam victos, triumpho de illis ducto, idque per crucem Christi, vel, si mavis, per ipsum Christum. Nam utroque modo possunt accipi verba ista Græca, ἐν αὐτῷ. Subaudiri enim potest vel nomen σταυρός, cujus ad finem superioris versiculi facta fuerat mentio, ita ut crux intelligatur: vel intelligi potest Christus, qui eodem pronomine fuerat denotatus ℣ſ. 13. Et utrumque consistere potest. Nam Deus tum per ipsum Christum triumphum duxit de satana ejusque ducibus; cum ipse Christus vere is fuerit, qui Dei nomine triumphum illum duxit; ut dicto loco Ephes. 4 de Christo dicitur, quod captivam duxerit captivitatem: tum per crucem Christi, seu morte Christi, quam in cruce pertulit, interveniente. Unde Hebr. xi. 14 autor ille divinus ait; dominum Jesum carnis & sanguinis factum fuisse participem, ut per mortem aboleret eum, qui imperium habet mortis, seu mortiferum, nempe diabolum.

Verum, ut res melius intelligatur, nonnulla penſiculatius adhuc consideranda sunt.

Et primum quidem nonnihil dicendum de eo quid per principatus & potestates sit intelligendum. Dubium non est quin hoc loco principes potestatis aëreæ seu malorum spirituum intelligantur, quod eadem nomina de illis efferantur Ephes. 6. 12. & 1 Cor. 15. 24; ubi etiam additur vox δυνάμεις: licet supra hoc capite ℣ſ. 10 angeli boni, vel potius eorum principes, iisdem nominibus designentur. Sed non posse hic principes bonorum angelorum intelligi, illud docet, quod hic sermo sit de iis, quos Deus per Christum, tanquam hostes suos, expilarit, & victos in triumphum duxerit, & ignominiæ causa publice ostentarit: id quod in bonos angelos minime cadit. Possunt autem per principatus & potestates iidem prorsus intelligi: ita ut particula *&* non diversa copulet, sed eandem rem diversis vocabulis exprimi indicet, quod alibi fit sæpe.

Sed tamen nihil prohibet, quo minus diversi spiritus inter cæteros eminentes hic intelligantur; & per principatus quidem, qui supremi sunt in universo isto exercitu veluti duces: per potestates autem ii, qui in alios quidem imperium quoddam habeant, sed a superioribus tamen dependens, quam ad rem significandam vox ἐξουσίας, quæ licentiam quandam significat, apta est: licet possit etiam significare supremum imperium & a nullo dependens.

Deinde aliquid adhuc addendum est, ad explicandum verbum exuendi. Exuit Deus principatus & potestates illas, ut jam diximus, cum potentiam illis ademit, quam in homines antea habebant & exercebant: & prædam hanc, quam injuste possidebant, nempe humanum genus, atque inprimis gentes, quæ maximam mundi partem constituebant, iis eripuit. Simili ratione Christus Matth. 12. 29, direptioni cuidam & deprædationi comparat id quod ipse tum faciebat, dæmones ex hominibus expellendo, & prædam inique partam iis ex manibus extorquendo. De eadem re loquitur

Christus apod Johannem, partim cap. 16. 11, partim cap. 12. 31, idque clarius: nunc judicium est hujus mundi, nunc princeps mundi hujus ejicietur foras.

Ubi nonnulli viri docti, quibus nos libenter assentimur, voce judicii vindicias intelligi volunt; quasi diceret Christus: mox mundus hic ab iniquo satanæ imperio & servitute vindicabitur, & iniquo possessori ereptus in libertatem asseretur: siquidem ille, qui imperium quoddam nunc in mundo habet, è solio suo & imperio deturbabitur, & velut è regia sua extrudetur, non secus ac rex, qui è regno ejicitur, quod qua ratione futurum sit, exprimi videtur in sequentibus, dum ait Joh. 12. 32: & ego, ubi exaltatus fuero de terra, omnes traham ad me ipsum. quod de morte Christi intelligendum esse, & morte quidem crucis, ipse Johannes in sequentibus explicat. Sensus autem esse videtur: quia ego, cum in crucem sublatus fuero, & in altum è terra erectus, eoque pacto tandem etiam in ipsum cælum subvectus, omnes homines ad me ipsum traham, & sic ex satanæ imperio vindicatos mihi subjiciam. Nempe quia dominus Jesus per mortem suam tum ipsam per se consideratam, tum ea, quæ ipsam sunt consecuta, causam dedit hominibus amplissimam, ut in se crederent, & sic satanæ jugum penitus excuterent; præsertim cum Christus ipse potentia sua eum postea reprimeret, & ne tam dura servitute amplius premere homines posset; coerceret ac præcones suos magna vi spiritus armatos ad homines è potestate satanæ ad Deum seque ipsum convertendos, & inprimis Paulum, per quem gentes sibi subjugavit, mitteret: de quo vide Act. 26. 18.

Quanquam hoc nostro loco non tam de effectu ipso, quam de vi & efficacia eorum, quæ Deus per Christum ejusque mortem ad exspoliandum satanam fecit, verbum exuendi accipiendum videtur. Verisimile autem est, aliud quiddam significari hoc loco voce exuendi, quam voce traducendi seu ostentandi palam. Atque tum temporis videtur Deus per Christum traduxisse palam satanam, postquam præcones euangelii in universum orbem dimisit, qui potentiam satanæ fractam esse publice omnibus ostenderent, & omnibus hominibus remissionem peccatorum vitamque æternam, Dei & Christi nomine offerrent. Ideo autem Paulus hoc loco potissimum, cum de gentium ad Christum conversione agit, hujus rei facit mentionem, quia potissima satanæ præda fuerunt gentes, quarum conversioni is maxime obstabat: licet in Judæos etiam, generatim loquendo, haberet antea potestatem quandam: tantam tamen non habebat, quantam in gentes: siquidem Judæi tamen Deum vivum norant, eum unum colebant ejusque populus aliqua ex parte erant. At gentes, ut Paulus loquitur 1 Cor. 10. 20, quæ sacrificabant, Dæmoniis sacrificabant, & non Deo; & cum in summa Dei veri ignorantia versarentur, dirissima satanæ tyranoide premebantur. Qua de re vide ad Ephes. 11. 2. Cumque eæ, ut superius etiam indicavimus, totum prope mundum constituerent (qua de causa mundus & gentes alternis ponuntur, & Judæis opponuntur Rom. xi. 11, 12) maximæ opes satanæ in gentibus erant collocatæ: quibus ei detractis, jam nudus & omnibus suis rebus exspoliatus atque exutus censeri poterat.

Quomodo per crucem Christi id, quod apostolus ait, factum fuerit, partim ex dictis intelligi potest; partim ex iis quæ alibi de vi mortis Christi in hominibus ad Deum convertendis diximus. 1 Pet. 3. 1.

JUDÆ vers. 22, 23.

Verba Judæ sunt:

Et alios quidem commiseramini dijudicantes, alios vero in timore servate, ex igne rapientes, odio habentes & eam, quæ a carne maculata est, tunicam.

IN his verbis docet Judas, quo pacto ii, qui in peccatis hærent, corrigendi, & in viam revocandi sint.

Dicit autem delectum inter illos esse habendum, nec eodem modo cum omnibus agendum. Duo enim esse genera hominum in peccatis hærentium, & alios misericordia esse dignos, adeoque misericorditer, blande ac benigne tractandos, & summa cum lenitate corrigendos: ii vero sunt, qui flecti sunt faciles, & monitis salutaribus libenter parent, atque ex mera imbecillitate ac fragilitate, vel errore ac imprudentia, ab aliis forte seducti peccant; alios vero terrore ac comminatione, judiciorum divinorum, quæ illis impendeant, denuntiatione esse ad frugem revocandos, & sic ab exitio vindicandos: quales sunt ii, qui pertinacius in peccatis hærent, & magis sunt refractarii. Sed quia ea res videtur lenissimo Christi spiritui & mansuetudini ab ipso nobis præscriptæ adversari, & violentior esse videtur ille terror, Judas rem eam præsenti excusat necessitate, & ait, eos homines velut e media flamma esse eripiendos. Quemadmodum cum quis ex ipsa flamma atque incendio eripiendus est, non lente aut digito tantum inde educendus est, sed corripiendus, & vi quadam extrahendus: ita etiam cum quis in divinorum judiciorum igne propemodum versatur, quoquo modo inde eripiendus est, qui modo illi sit salutaris: & si blandis verbis nil possit perfici, minis agendum est; minis, inquam, divinorum judiciorum, quæ hominem istum percellant, atque ut flammæ sese eripiat, permoveant.

Interea tamen vult Judas cautionem magnam adhiberi ab iis, ne ipsi ulla ex parte ab hujusmodi hominibus corrumpantur & polluantur; & ait, eos, qui circa peccantes versantur, & eorum resipiscentiæ student, omnia debere accuratissime providere, unde ipsi pollui queant, atque unde possit contagio aliqua vitiorum ad illos manare. Idque exprimit eleganti quadam metaphora, ducta vel a pollutionibus legalibus; vel ab aliis quibusdam contaminationibus vestium, quæ in morbis quibusdam fœdis ac contagiosis contingere solent. Nam tum temporis non tantum ipsum corpus pollutum, sed etiam vestimenta a corpore polluta fugere & aversari solemus; aut etiam fugere solebant Judæi, qui contaminationem aliquam metuerent.

Quocirca hujusmodi paraphrasi verborum istorum sensus videtur exprimi posse:

Inter peccantes vobis delectus habendus est; & alii quidem mitius, lenius ac benignius tractandi, atque in viam re-

viam revocandi, alii vero terrore divinorum judiciorum, excommunicatione, corripiendi, & quoquo modo, veluti ex media flamma eripiendi, ita tamen, ne vos, qui eos corrigere, & ab interitu vindicare vultis, eorundem vitiorum contagione inficiamini: sed ita vobis hac in parte caveatis, ut quicquid hac in parte est, unde contagionis aut contaminationis aliquis est metus, studiosissime vitetis: & non tantum ipsum corpus, unde contagio primum manat, sed ipsam quoque vestem a corpore pollutam, & quicquid peccandi cogitationem, cupidinem aut memoriam excitare possit, omni mentis provisione declinetis.

Verbis illis, ex igne rapientes, significari videtur,
- tum sine dilatione, absque mora, seu festinanter id esse agendum.
- tum cum vehementia etiam aliqua, & modo severiori, si fieri aliter nequeat.

Utrumque enim peccati & præsentia & magnitudo, quæ ignis nomine indigitatur, postulat: utrumque etiam quodammodo concurrit in rapiendo seu eripiendo, celeritas puta & maturatio; itemque severitas, seu violentia aliqua.

3. *Locus.*

JACOBI IV. vers. 5, 6.

QUia Jacobus in superioribus capitis hujus versibus duo potissimum vitia illis objecerat, ad quos scribit, nempe cupiditatem voluptatum aliarumque rerum terrenarum voluptati servientium, & invidiam atque æmulationem ex ista nimia cupiditate profectam, utrumque hoc vitium in sequentibus reprehendit, & eos, ad quos scribit, ab iis avocare nititur.

Reprehendit ergo primum cupiditatem istarum voluptatum rerumque humanarum, quæ nihil aliud est, quam amicitia mundi, quia ea sit inimicitia Dei, ac proinde is, qui amicus sit hujus mundi, Dei inimicus constituatur.

Hoc argumentum scripturæ testimoniis comprobare nititur. Verum quia alterum vitium nondum reprehenderat, nempe invidiam, & testimonium scripturæ, quod allaturus erat, ad ejus reprehensionem, seu ad argumentum, quo illud teprehendere voluit, aliquid allaturum erat momenti; non statim subjicit illud scripturæ testimonium, sed prius argumentum illud ponit, qund ab invidia istos, ad quos scribit, avocare debebat. Id vero ductum est a natura & proprietate quadam istius spiritus divini, qui Christianis illis esset datus. Hic enim minime invidus est, sed potius dona divina subinde varia hominibus, qui iis sunt digni, largitur, & gratiam divinam ubertim diffundit: id quod cum invidia maxime pugnat.

Ad hanc ac posteriorem hujus argumenti particulam comprobandam, (nempe, quod spiritus ille, seu, quod hic perinde est, Deus per spiritum, det majorem gratiam) pertinet posterior pars testimonii illius, quod ex scriptura paulo ante instituerat adducere Jacobus. Ideo id postmodum subjungit, inquiens: propterea dicit: Deus superbis resistit, humilibus autem dat gratiam.

Prior hujus testimonii pars ad prius istud probandum pertinet, nempe, amicum hujus mundi inimicum Dei constitui; siquidem superbi amici hujus mundi, & gloriam hujus seculi amant. At de his in testimonio hoc asseritur, quod iis Deus resistat. Quod quid aliud est, quam illos Dei inimicos esse, vel Deum ipsorum? Ex hac autem una specie amicorum hujus mundi colligi vult Jacobus, quid de cæteris quoque ejus generis sit statuendum hominibus.

Altera particula hujus loci, quæ est, quod Deus humilibus det gratiam, pertinet ad istud aliquo modo comprobandum vel illustrandum, quod de divino spiritu antea dixerat, eum majorem dare gratiam. Præsertim, quia, ut diximus, perinde est hic dicere, spiritum Dei dare hanc gratiam, & Deum per istum spiritum: adeo, ut recte Jacobus id, quod de spiritu dixerat, per istud comprobet, quod de Deo dictum est. Cui illud quoque addendum est, quod paulo ante dici fortasse debuit, argumenti vim, quo ab invidia istos, ad quos scribit, abducit Jacobus, eo potissimum niti, quod deceat Christianos, ejus, quem acceperint, spiritus naturam imitari & ductum sequi. Quod perinde est, ac si diceres, eos debere ipsius Dei naturam imitari & ductum sequi.

Quapropter argumenti eadem vis manet, sive de spiritu, sive de ipso Deo loquaris, eique tribuas, quód dona sua libenter largiatur. Maluit autem Jacobus ante spiritus facere mentionem, quam Dei: quia cum spiritus ille sit prima causa efficiens divinorum & spiritualium munerum, de ipso res est manifestior, quam de Deo, qui propemodum est causa efficiens remotior, & ex spiritus illius, qui est Deo maxime proprius, ipsiusque naturæ conjunctissimus, natura & proprietate recte colligi potest, quæ ipsius Dei hac in parte natura sit & proprietas.

Restat, ut paraphrasi alqus locum illustremus.

Vos, inquit, adulteri & adulteræ, qui ex utroque sexu, deserto veluti Deo, cum mundo amicitiam contrahitis, dum voluptates hujus mundi cæterasque res terrenas tantopere amatis: an nescitis, quod amicitia mundi hujus, & rerum, quæ in mundo sunt, inimicitia quædam est apud Deum, & contra Dei adversus hujus mundi amatores? Quapropter qui amicus hujus mundi esse voluerit, is Dei inimicus efficitur. An putatis, scripturam, quæ luculentum hujus rei testimonium nobis præbet, frustra id asserere? Quod antequam doceam libet quærere ex vobis, quos amor hujus mundi rerumque terrenarum cupiditas invidos fecit: num spiritus ille divinus, qui sedem in vobis fixerat, & cujus naturam imitari vel ductum sequi oportet, ad invidiam fertur, atque in eam ipsemet pronus est? Haudquaquam. Imo vero majorem subinde iis, qui digni sunt, nempe humilibus, & ab amore hujus mundi alienis dat gratiam; seu, quod perinde est, Deus per ipsum: idque invidiæ tam repugnat, quam quod maxime. Quare ut jam rem totam confirmem, & testimonium illud scripturæ, cujus antea mentionem feceram, atque ad rem meam comprobandam adducere institueram, explicem, ita loquitur scriptura: Deus superbis resistit, humilibus autem dat gratiam.

4. *Locus.*

I. PETRI IV. vers. 1, & 2.

SEnsus verborum est: quandoquidem Christus pro nobis passus est, carne (nam carne mortificatus est

tus est & occisus, ut cap. 3. 18 dixerat) etiam vos eandem mentem induite, (hoc est, apud vos constituite) ut ipsi quoque patiamini in carne, seu mortem quandam ratione carnis subeatis: quod nil aliud est, quam ut appetitus vim, quæ ad peccata impellit, perimatis atque exsecetis: (Nam quicunque passus est in carne, seu mortem in carne sustinuit, sive proprie dictam, sive improprie, is destitit a peccatis, sive proprie sive improprie dictis: hoc est, liber evasit tum ab ipsis peccandi actibus, tum ab afflictionibus, quæ peccati pœnæ esse solent) ad hoc, ut non amplius ad libidinem hominum, sed potius secundum Dei voluntatem reliquum vitæ hujus terrenæ transigatis.

Primo igitur verba ista, *pati in carne*, diverso sensu ad Christum referuntur, diverso ad nos. Nam de Christo eo sensu dicuntur, quod ille in corpore suo veras afflictiones ipsamque adeo mortem sustinuerit; de nobis vero eo modo tacite efferuntur, quod nos quoad cupiditates & affectus carnales emori quodammodo debeamus, hoc est efficere, ne appetitus noster in carne habitans, & per eam sese exerens, & quæ illi grata sunt quærens, eam vim habeat, ut nos ad peccata adigat.

Deinde verba ista: quia qui passus in carne &c. videntur per parenthesin legenda esse, & non tantum rationem præcedentis admonitionis continere, sed etiam consequentis, seu connexionis inter verba præcedentia & sequentia, atque ita ostendere, quomodo hæc cohæreant, debere illos, ad quos scribit apostolus, eadem cogitatione armari, ad hoc, ut non amplius hominum cupiditatibus, sed voluntati Dei reliquum in carne tempus vivant. Ita enim hæc verba connecti postea docebitur.

Est autem oratio illa. qui passus est in carne &c. licet indefinite elata, universaliter tamen accipienda: ita ut idem sit ejus sensus, qui illius apud Paulum Rom. 5. 7: Nam qui mortuus est, justificatus est a peccato, hoc est, liberatus ab ejus veluti jure ac potentia: qui uterque locus tam ad eos, qui proprie loquendo moriuntur, atque adeo ad ipsum etiam Christum, sed sobrio sensu, quam ad eos qui improprie, hoc est, ratione carnalium cupiditatum, pertinet. Quod ut rectius intelligatur, animadvertendum est, prædicatum hujus enunciationis, nimirum justificatum esse a peccato, seu desistere a peccatis, non minus, quam subjectum, ambiguum esse, & alia ratione ad Christum, alia ad alios referri. Significat enim partim desistere a peccandi actibus, & sic a peccati servitute liberari; partim vero liberari ab afflictionibus, quæ peccati solent esse pœnæ, aut consequentia. Jam si referatur hæc oratio ad eos, qui proprie moriuntur, & quavis de causa occiduntur, ii, siquidem antea peccarunt, postea peccare plane, natura rei ita ferente, desistunt; id quod in Christo locum non habet: deinde etiam ab afflictionibus evadunt immunes; & hoc posterius Christo perfectissime competit, eoque sensu enunciatio ista ad ipsum est accommodanda. Nam postquam semel mortuus est plane immunis factus est ab omnibus afflictionibus, ita ut ne possit quidem unquam vel mortem, vel eas, quæ eam antecedere solent, afflictiones ullo pacto subire.

Quod ad eos attinet, qui improprie moriuntur, ii tamen a peccatorum actibus variisque sceleribus, quibus antea obnoxii erant, liberantur.

Quod ad sequentia verba attinet, ad hoc, ut non amplius &c. ea non esse cum proxime præcedentibus connectenda, primum id docet, quod modo dictum, quod ista verba, nam qui passus est in carne &c. orationem generalem constituunt, & ad eos etiam, qui proprie loquendo moriuntur, atque adeo ad Christum quoque, omnino videntur accommodanda. Quod si concedatur, jam non possunt cum illis cohærere verba ista, ad non amplius hominum cupiditatibus, sed voluntati Dei reliquum in carne tempus vivere. Quomodo enim illi amplius in carne vivere possunt, qui proprie sunt mortui & occisi? Quomodo item ad dominum Jesum referri possunt, qui nunquam cupiditatibus hominum vixit? Qui autem ounquam cupiditatibus hominum vixit, de eo non potest dici ne amplius cupiditatibus hominum vivat.

Deinde propterea quoque non videntur cum illis connecti verba sequentia, quia hoc modo oratio illa nihil aliud esset, quam assertio generalis, non vero admonitio quædam ad eos ipsos, ad quos apostolus scribit, pertinens. Quod posterius tamen omnino statuendum videtur propter vocabula sequentia, in quibus ratio eorum redditur, quum subjicit apostolus: Sufficiens enim vobis, præcedens tempus vitæ voluntatem gentium operatos fuisse. Nam si quis dicat, hæc verba reddere rationem istorum, quæ ℣. 1 dicta fuerant, & vos eandem cogitationem induite, primum id nequaquam verisimile est, quod integram periodum jam intercessisse oporteret. Et licet fortassu particula γὰρ possit interdum ad remotiora referri, tamen ad ea, quæ inusitata sunt, confugiendum non est nisi cogat necessitas. Deinde satis aperte indicant ipsa verba ℣. 3, ad a referri. Redditur enim ratio ejus, quod non amplius debeant ii, ad quos scribit apostolus, ad libidinem & voluotatem gentium vitam traducere: cujus rei ℣. 2 facta erat mentio in verbis: non amplius hominum cupiditatibus vivatis. Deinde aperta est oppositio inter reliquum vitæ tempus, & præcedens vitæ tempus; quorum illud versiculo secundo, hoc tertio commemoratur: & sic satis aperte indicatur versum tertium respicere ad secundnm. Concludendum est igitur versum secundum connecti cum priori parte versus primi: & aoristum βιῶσαι, si resolvatur in subjunctivum, debere reddi, non, vivat; ut vulgo factum videmus; sed, vivatis

I Petri IV. vers. 6.

IN hoc versiculo primo difficultas est in voce mortuorum. Potest autem accipi dupliciter, vel pro vere mortuis, & pro iis, qui tum temporis, cum hæc scriberet apostolus, jam erant mortui, licet tum temporis, cum illis euangelium annunciaretur, viverent. Quomodo usurpatur eadem vox in libro Ruth. 1. 8; val pro illis, qui improprie mortui sunt, nempe in peccatis & sceleribus.

Non posse autem ita locum hunc accipi, ut volunt pontificii, ut nimirum mortuis dicatur euangelium annunciatum, tum, cum jam revera & proprie mortui essent, ostendit id quod sequitur, ut judicentur secundum homines carne, vivant autem secundum Deum spiritu. Nam ista distinctio carnis & spiritus, in hominibus qui jam mortui sunt, locum non habet; nec illi spiritu secundum Deum vivere possunt. Hæc enim omnino spiritualem vitæ pietatem comprehendit, quæ in mortuis nulla. Ne de eo nunc quicquam

dicam,

dicam quod per se absurdum sit, iis qui vere mortui sunt, tum cum sunt mortui, euangelium prædicari. Mortuorum enim nullæ sunt operationes. Deinde difficultas est in sequentibus: *Ut judicentur secundum homines* &c. Videtur autem illorum hæc esse sententia, ut ii tanquam carne mortui secundum judicium hominum damnentur; vivant autem secundum judicium Dei & voluntatem spiritus, seu spiritualem vitam agant. Nam primo verbum *judicentur* duo videtur comprehendere, ita ut ex consequente etiam intelligatur antecedens. Primum seu antecedens est mors quædam, improprie nempe dicta, de qua superius egit Petrus, ubi præcipit, ut nos quoque velimus carne pati seu mori: cum quo illud conjunctum est, ut non amplius cupiditatibus hominum vivant nec voluntatem gentium operentur. Opponitur enim hoc loco vox judicentur, voci vivant: siquidem inter singula verba est quædam oppositio. Secundum homines ergo opponitur illi secundum Deum; Vox carnis opponitur spiritui. Quare etiam vox judicentur, opponitur voci vivant. At nisi mors quædam hoc verbo comprehendatur, non recte opponitur vitæ. Alterum quod hoc verbo comprehenditur seu consequens, est id, quod id verbum indicat, nempe damnatio hominum maleferiatorum, & blasphemiæ, quibus pios insectantur ideo quia carne sunt mortui, & iisdem sceleribus, quibus antea cum ipsis vacabant, amplius indulgere, & sic cupiditatibus hominum vivere nolunt. Congruit hoc optime cum iis, quæ superius dixerat apostolus. Voluit enim, ut nos pateremur seu moreremur carne, & non amplius hominum cupiditati aut gentium voluptati indulgeremus. Addiderat etiam, Christianos propter id ipsum ab impiis blasphemari solere. Jam hæc duo istis verbis, complectitur, & monet, hunc ipsum in finem etiam mortuis euangelium annunciatum esse, ut mortem hanc ratione carnis seu appetitus subeant, & propterea hominum plerorumque judiciis improbis damnentur, tanquam ii, qui cum ipsis, utpote mundo mortui nil amplius commune habeant; quanquam illud per se, hoc vero per accidens. Unde colligi vult, nos haudquaquam debere, ab eo, ad quod nos hortatus fuerat, absterreri ideo, quod homines improbi nos propterea damnent atque blasphement.

Quod ad alteram particulam attinet, *vivant autem secundum Deum spiritu*, illa antea ℣. 2 erat expressa, ubi dixerat, ut reliquum vitæ tempus Dei voluntati viveremus. Quare propemodum eadem est oppositio in hoc ℣. 6, quæ fuerat antea ℣. 2, præsertim si cum priori istius oppositionis parte conjungas id ad quod ℣. 1 hortatus nos fuerat Petrus: cujus partis repetitio etiam quædam est ℣. 3.

Illud quoque addere libet iis, quæ de verbo judicentur diximus, non tantum ideo Petrum voce judicentur potius esse usum, quam voce moriantur, quia voluerit damnationem etiam hominum Christianorum; quæ ab improbis fit, complecti: sed fortasse etiam ideo, quia non satis concinne diceretur, & paulo etiam obscurius, mortuis etiam ideo annunciatum esse euangelium, ut moriantur; præsertim si priora illa verba de spirituali morte aliqua intelligantur. Maluit ergo alia voce uti, in qua tamen res eadem intelligeretur.

Jam quod ad nexum horum verborum cum superioribus attinet: vel redditur ratio tantum ℣us 5, & causa quodammodo indicatur, cur Deus vel Christus, non modo viventes, sed etiam mortuos paratus sit judicare: vel superiorum.

Si prius statuatur, videtur vox mortuorum omnino proprie accipienda esse: quanquam ea, quam supra exposuimus ratione. Causa autem hæc est, quia illis euangelium annunciatum fuit eum in finem, ut vitam mutent. Quapropter judicio divino, jam fiunt obnoxii; & nisi paruerint, merito a Deo & Christo aliquando punientur: qua de re varia sacrarum literarum loca testantur.

Sin posterius, ratio reddetur omnium, quæ ab initio hujus capitis dicta fuerant, atque adeo ad rem totam, seu scopum principalem orationis præcedentis verba hæc referentur. Quanquam peculiariter etiam ad ea, quæ ℣. 4 dicta fuerant, de blasphemia seu conviciis, quæ pii in impios jaciunt, propterea, quod carne sint mortui, & sic etiam mundo mortui.

Possunt autem dupliciter verba, si ad hunc modum superioribus connectantur, ad scopum apostoli accommodari. Primum ita, ut vox mortuorum sumatur proprie: quasi diceret apostolus: non debetis mirari tanquam rem novam, velle me, ut carne mortui non vivatis cupiditati hominum, & sic ab illis damnemini. Non enim vobis hoc præcipitur primum, sed etiam superioribus temporibus iis, qui jam sunt mortui, euangelium eum in finem fuit annunciatum, ut ii carne morerentur, & judicarentur secundum homines, viverent autem &c.

Secundo hoc modo, ut vox mortuorum de improprie mortuis capiatur: quasi dicat apostolus: Nam in hunc finem etiam improbis hominibus, & in gravissimis peccatis hærentibus euangelium fuit annunciatum, non ut in pristina impietate perseverarent, & carne viverent, mundoque servirent ac placerent; sed ut potius carne morerentur, & quia hominibus amplius gratificari nolint, ab iis damnarentur: contra vero spiritu secundum Deum ac judicium ejus viverent. Et hæc quidem posterior connectendi ratio probabilior videtur cæteris. Prima enim minus ideo probatur, quia nimis manifestum est, Petrum ad superiora potius respexisse, quam ad proxime præcedentia, quemadmodum superius ostendimus.

Altera ideo quia vix ulla videtur causa fuisse, cur Petrus opinioni isti novitatis in his officiis præscribendis occurreret, quasi videlicet isti ad quos scribit, ignorarint, eandem fuisse causam, cur illis prædicatum fuerit euangelium, & istis, qui superiori ætate vixissent. Adde, quod si quis eo non moveatur, quod apostolus domini nostri Jesu Christi ipsi officia aliqua pietatis præscribit, parum etiam roboris ad eum permovendum habere videatur, quod aliis quoque ante eum, præsertim ab eodem apostolo, vel aliis ejus similibus, eadem fuerint præscripta.

Præterea valde verisimile est, apostolum mortuorum nomine istos, qui in peccatis & sceleribus fuerant mortui, exprimere voluisse. Nam ad ejusmodi homines, ut ex superioribus patet, scribit; & hi videntur esse obnoxii impiorum conviciis ac contumeliis, ob mutatam vitę rationem. Nam qui nunquam in peccatis cum mundo societatem coluere, non tantopere sunt expositi hominum improborum conviciis, quantopere ii, qui cum aliquando eam coluissent societatem, postea a mundo defecerunt: quemadmodum etiam ex superioribus apostoli verbis ℣. 3, 4 satis constat. Quę causa tertiam connectendi rationem prioribus reddit probabiliorem.

MATTHÆI XX. verſ. 16.

Multi ſunt vocati, pauci vero electi.

VErborum iſtorum in hoc capite 20 (nam in cap. 22 alio ſenſu ponuntur, ut paulo poſt dicemus) hæc videtur eſſe ſententia: Multi, ſunt, qui, ut ad præmium vitæ ſunt vocati, ita etiam reipſa illud conſequentur: pauci autem qui ſingularem præterea dignitatem in eadem vita conſequentur; qui reſpectu iſtorum vocatorum, quo nomine omnes beati intelliguntur, (antecedens enim pro conſequente ponitur) electi recte dicuntur: ſiquidem ex reliquorum numero veluti exemti ſingularem præ illis prærogativam adipiſcentur.

Cauſa autem cur ita videantur accipienda hæc verba, eſt, quia afferuntur ad comprobandum verba iſta: ſic erunt ultimi primi, & primi ultimi: hoc eſt, plerique eorum, qui laboris ratione erant poſtremi, æquabuntur in præmio, nempe vitæ æternæ mercede, iis, qui laboris ratione fuerunt primi, & contra primi ultimis. Diximus autem, pleroſque eorum ita æquatum iri, ſeu, quod perinde eſt, generatim omnes: quia in fine ſuperioris capitis, ad quem comprobandum parabola ſequens cap. 20, cujus hic continetur concluſio, & veluti *ἐπῳδὸν*, propoſitionem repetens, ſubjicitur, dominus Jeſus addiderat vocem *multorum*: Multi autem, inquit, erunt primi ultimi, & ultimi primi, indicans, non omnes prorſus in præmio, æquatum iri ſed multos. Ut autem intelligeremus, multos iſtos eſſe pleroſque, ſeu generatim omnes, qui ſervabuntur, hic indefinite eadem verba effert, cum inquit: Sic erunt ultimi primi, & primi ultimi. Ratio autem talis in iſtis verbis continetur: Ideo plerique ratione præmii aliquando æquabuntur, quia Deus conſtituit, ut multi quidem præmium vitę æternæ accipiant, pauci vero ſint, qui peculiarem præterea veluti mercedem accipiant, & cæteris ea in parte emineant. At vero niſi plerique ex primis æquentur ultimis, ſed omnes ii, vel plerique, qui in labore primi fuiſſent, in præmio etiam potiores ferrent partes: jam non pauci, ſed perquam multi forent electi, qui præ cæteris prærogativa aliqua in præmio excellerent. Ut vero res melius intelligatur, conſideranda eſt occaſio, unde in iſtum ſermonem delapſus fuerit dominus Jeſus, & verborum iſtorum ſcopus.

Dixerat ad ſuperioris capitis finem Petro quęrenti, quid ſibi expectandum eſſet premii, qui relictis omnibus ipſum eſſent ſecuti, ipſos in illa glorioſa regeneratione, cum ſedebit filius hominis in throno ſuo glorioſo, ſeſſuros quoque in duodecim thronis, & judicaturos duodecim tribus Iſraelitarum. Id quod ſingularem ipſorum prę reliquo Dei populo pręrogativam continet. Verum ne quis arbitraretur, cæteros, qui pręter apoſtolos idem feciſſent, & reliquiſſent res ſibi chariſſimas propter Chriſtum, præmio ſuo fruſtratum iri, his quoque promiſſionem ampliſſimę mercedis propoſuit, dum ait: & omnis, qui reliquerit domum &c. centuplum accipiet: quaſi dicat non tantum vos apoſtoli premium hujus facti veſtri referetis: verum etiam cęteri ampliſſimum conſequentur pręmium, tum in hac tum in futura vita. Verum ne quis arbitraretur: Deum ita ſingulis largiturum præmium, ut pro diverſis pietatis & laboris gradibus etiam diverſos pręmii gradus conſtituat, & ita omnes ac pleroſque in mercede faciat primos, qui in labore fuiſſent primi, & ultimos, qui ultimi; ſubjicit Chriſtus: multi autem erunt primi ultimi, & ultimi primi; quaſi dicat: Cum omnibus iis, qui res ſibi charas propter me reliquerint, dignum ipſorum labore propono pręmium, non hoc volo, quod pro ſingulorum in laboribus diſcrimine, diſcrimen quoque in pręmio conſtitui debeat; ſed pleroſque omnes in pręmio æquatum iri dico. Nam etſi primi in labore æquentur ultimis in pręmio: nulla tamen iis fiet injuria cum nihilominus dignam labore ſuo ſint accepturi mercedem; licet præterea iis, qui ultimi ſint in labore, aliquid, vel potius plurimum, ultra debitum detur, & ſic peculiaris gratia a Deo contingat. Licet enim Deo de ſuo ſtatuere quod vult, & modo eos, qui plurimum laboraverunt, debito præmio non defraudet, aliis ultra debitum idem largiri, quod iſtis, eoſque omnino æquare: id quod per parabolam iſtam de operariis in vineam diverſo tempore conductis & vocatis, eodem tamen pręmio affectis; luculenter poſtmodum explicat: & tem totam tandem ita concludit, repetitis iis verbis ad quę declaranda parabolam adhibuerat: ſic inquit, hoc eſt, eo modo, quo jam dixi, a patre familias in pręmio æquatos fuiſſe ultimos primis, & primos ultimis, erunt ultimi primi, & primi ultimi: hoc eſt, in diſtributione præmiorum pietatis ſimiliter plerique ii, qui ultimi fuerint ratione laboris, primi, hoc eſt, primis æquales erunt in pręmio, & contra. Multi enim ſunt vocati &c. quę verba jam ſunt explicata.

Libet autem hoc quoque adjungere, quod verba iſta de æqualitate pręmiorum, poſſint non tantum referri ad futuram vitam, ſed etiam ad hanc pręſentem, Nam haud ſcio, an ad hanc magis, quam ad illam. Cauſa, cur ita ſuſpicari liceat, hæc eſt: quia cum dominus Jeſus dixiſſet, eum, qui reliquiſſet domos, fratres, ſorores &c. centuplum accepturum, nempe in hoc ſeculo, ut etiam apud Marc. 10. ỷſ. 30 additur: poterat aliquis ſuſpicari, alios aliis plus accepturos in hoc ſeculo, prout etiam plura reliquiſſent, proportione nimirum inſtituta inter ea, quę quiſque reliquiſſet, & ea, quę viciſſim recipiet. Nam ſi ſinguli centuplum dicuntur recipere, non omnes autem æque multa perdant propter Chriſti nomen, alii plus, alii minus, infinito propemodum diſcrimine, conſequens eſſe videtur, ut centupla illa merces infinito etiam diſcrimine variet: verbi gratia. Reliquit unus domum unam, agrum unum, fratrem denique unum; alter decem domos, agros, fratres: jam ſi uterque debeat centuplum recipere, prior quidem ille centum recipiet domos, agros, fratres; hic vero poſterior mille: ita enim proportionis ratio poſtulat. Idem de cęteris fuerit judicandum. Quo pacto infinita erunt facienda diſcrimina in iſta mercede, quę hujus ſit ſeculi. At vero non ſatis videtur dignum divina ſapientia, ut minuta iſta ſectetur, nec Dei opulentiam decere, ut ita ſubtiliter hæc computet, & illis, qui pauca reliquerint, parcam quoque mercedem reddat: pręſertim cum fieri poſſit, ut is, qui pauca reliquit, animo æquaverit eum, qui multa, aut etiam ſuperaverit: cum poſſint illi, qui pauca habet, nonnunquam æque chara eſſe, quę habet, atque illi, qui multa poſſidet, ſua. Quare Deo dignum eſſe videtur ut ultimos æquet: & licet tandem illis aliquid vel etiam plurimum, ultra id quod proportio laboris requirit, detur: nulla tamen ibi cernitur injuſtitia,

nec

nec quicquam peccatur adversus illos, qui plura reliquerint; modo illi centuplum referant, hoc est id, quod centies superet id quod reliquerunt; licet non sit ejusdem plane generis. Hæc ergo videtur causa fuisse, cur dominus Jesus aperte moneret, primos fore ultimos, & ultimos primos.

Quod vero ad præmium futurę vitę attinet, quia id simpliciter vitæ æternæ nomine fuerat complexus, nec quicquam addiderat de proportione, quam habiturum esset præmium ad laborem, vix ulla videtur esse causa, cur postea de æqualitate aliquid adderet: quia nulla etiam causa erat, cur quis hic de inæqualitate quicquam suspicaretur. Quo accedit, quod prærogativa illa, quam apostolus superius præ cæteris nominis sui professoribus promiserat, & ex qua aliquis in cogitationem de inæqualitate præmiorum venire poterat, licet ad futuram etiam vitam aliquo modo extendatur, videatur tamen primo pertinuisse ad hanc vitam, seu illis vivis contigisse: ita ut illud, quod in futura vita illis continget, quod quidem pertineat ad id, de quo Christus loquitur, illius tantum consequens esse videatur. Nam si quis rem penititus inspiciat, sessione ista super duodecim thronos, auctoritas & dignitas muneris apostolici potissimum videtur indicari, ob quam fiat, ut apostoli olim, veluti judices quidam, sint sessuri in judicio Christi: siquidem ex eorum legibus universus Dei populus sit judicandus. Quanquam non negaverim, posse etiam aliam præterea dignitatem quæ in futuro seculo apostolis continget, istis verbis intelligi.

Libet & id addere, quanquam diligentius adhoc expendendum & examinandum, posse fortasse verba ista, in regeneratione, quando sedebit filius hominis in throno gloriæ suæ, duplicem sensum admittere: quemadmodum etiam in aliis Christi prædictionibus & veluti prophetiis contingit. Possunt enim referri partim ad illud tempus, cum dominus Jesus consedit in throno patris sui, & regnum atque judicium omne fuit adeptus: quo tempore, delapso è cælis in apostolos spiritu sancto, ii vere fuerunt regenerati, & novi plane homines facti: partim ad tempus ultimi judicii, ubi & apostoli, & omnes pii perfecte regenerabuntur, eam vitam, quam amiserint, recipient, & immortales Deique filii evadent; & dominus Jesus tanquam judex peculiari quadam ratione considebit in glorioso suo throno præmia omnibus persoluturus. Nam & ab illo jam tempore apostoli veluti judices quidam sederunt, ex quorum doctrina & legibus sententia de hominum vita atque morte æterna, pœna ac præmio ferenda esset; atque adeo etiam ferebatur: sed ultima sententia ex eorundem legibus perfecte demum feretur in adventu Christi. Quapropter sensu hoc admisso, nil aliud, vi verborum inspecta, quam summa apostolici muneris dignitas atque autoritas apostolis promittitur: quæ illis sat magnum futura erat præmium, si vitam æternam excipias, pro illorum virtute ac pietate, quam in eo ostenderant, quod omnibus relictis, Christum essent secuti.

MATTH. XXII. vers. 14.

INdicandum nunc etiam videtur paucis, qui sit sensus eorundem verborum, *multi sunt vocati, pauci vero electi*, apud eundem scriptorem cap. 22 in parabola de invitatis ad nuptias. Sensus autem esse videtur: multos quidem esse, qui invitentur ad futuræ vitæ gaudium a Deo; paucos vero ex eorum numero esse, qui eo gaudio sint perfruituri: quia nimirum pauci sint, qui Deo ad has veluti nuptias invitanti pareant, sed plerique aut venire nolint, aut, si aliquo modo velint, non eam adferant pietatem, quæ istis gaudiis sit digna.

Est ergo discrimen inter hunc & illum locum duplex: Nam & *vocatorum*, & *electorum* nomen aliter hic aliter ibi accipitur. Isthic enim *vocati* sumuntur pro iis tantum qui non solum ad præmium invitantur, verum etiam id reipsa accipiunt, adeoque & assensum pietati, & pietatem præstant: Hic vero *vocati* complectuntur omnes eos, qui divina ratione ad nuptias seu futuræ vitæ gaudia invitantur sive ei voci assentiantur, sive minus; sive vestem afferant nuptialem, hoc est, Deo pareant, sive minus. Quanquam enim alias κλητοί, qua voce in his verbis utitur Christus, non omnes ii soleant appellari, qui a Deo invitantur, seu ad quorum aures vox euangelii pervenit; sed ii demum, qui assentiuntur, sive postea euangelio pareant, sive minus: tamen hoc loco eos quoque qui Deo invitanti non assentiuntur, & qui superius κεκλημένοι dicuntur, vox κλητοὶ complectitur. Id vero propterea factum est, quia proxime ante de eo hominum genere locutus fuerat, qui invitati ad nuptias comparent quidem, sed sine veste nuptiali, hoc est, euangelium annuncianti assentiuntur quidem, & ecclesiæ sese aggregant, sine pietate; qui κλητοὶ proprie appellari possunt: id vero sub persona illius, qui sine veste nuptiali comparuerat, & propterea ejici jussus fuerat. Christus ideo κλητοὶ potius voce est usus, quam κεκλημένοι, ne quis putaret, eum in illo epiphonemate istorum tantum habuisse rationem, qui Deo ad nuptias invitanti plane non fuerant assensi; quos antea κεκλημένους appellaverat. Interim tamen, ne quis putaret, illos nomine κλητοὶ plane hic non comprehendi, siquidem alias κλητοὶ in sacris literis ii demum dicuntur, qui aliquousque saltem parent Deo vocanti: ideo dominus Jesus fortasse in ultima parabolæ parte unum tantum quempiam introduxerat, qui ex illo vocatorum numero vestem nuptialem non attulisset: ut postmodum, cum subjuncturus esset, multos quidem vocatos, sed paucos electos, intelligeretur hæc verba non tantum ad ultimam parabolæ particulam, sed etiam ad priorem pertinere, adeoque nomine κλητοὶ non tantum eos intelligi, qui comparuissent quidem ad nuptias, sed sine veste nuptiali; sed etiam eos, qui plane comparere, licet invitati, noluissent. Nam alias non satis concinne, posteaquam dictum fuisset, unum aliquem tantum è nuptiarum palatio ejectum, cæteris omnibus remanentibus, subjiceretur; *Multi enim vocati, pauci vero electi*: uno enim detruso,

paucitas in cęteris, qui alias multi sunt, non efficitur.

Quod si quis tamen urgeat vim vocis, & verba ista tantum ad id, quod ultimo loco dictum fuerat, referenda esse contendat: dici potest, per istum unum numerosum hominum genus & latissime patens intelligendum esse, ita ut jure dici queat, multos esse vocatos, sed paucos electos; præsertim quia ipsi quoque electi vocatorum numero comprehenduntur. Non enim vocati electis opponuntur tanquam contrarii: sed ab illis distinguuntur tanquam genus a sua specie: seu id, quod latius patet ab eo, quod angustius. Omnes enim electi sunt vocati; sed non contra.

2 Timoth. IV. vers. 14.

Alexander faber ærarius, multis malis me affecit: reddat illi dominus juxta facta illius.

QUandoquidem posita hac lectione verborum Græcorum imprecatio in iisdem continetur: considerandum est, quomodo apostolo, salvis mansuetudinis & charitatis a Christo præscriptæ legibus, id facere licuerit.

Hoc autem ut intelligi possit,

primo considerandum est, quænam fuerint ejus hominis, cui imprecatur apostolus, opera, ob quæ pœnam ei quodammodo intendat:
deinde quænam fuerit illa pœna: ac
denique, quo animo statuendum sit apostolum ei pœnam imprecatum.

Quod ad primum attinet, ipse apostolus id exprimit versu sequenti, cum inquit: vehementer enim restitit sermonibus nostris, hoc est, sermonibus de veritate euangelica. Qua de causa etiam Timotheum monet, ut eundem fugiat. Indicare autem non obscure videtur apostolus, eum hominem ex mera malitia veritati, quam apostolus prædicabat, restitisse; non vero ex imprudentia aut ignorantia aliqua hac in parte peccasse, adeoque ex eorum numero fuisse, qui spiritum sanctum blasphemant. Nam qui doctrinæ, quam a spiritu sancto profectam cernit, resistit, & quidem vehementer, quemadmodum hic fecit, eamque falsitatis arguere conatur, is ipsum Dei spiritum blasphemat, & sic in eorum est numero, quibus nulla remissio nec in hoc, nec in futuro seculo peccatorum suorum speranda est: quemadmodum colligi potest ex capite 12 Lucæ ℣. 8, 9, 10, quin etiam ex loco Hebr. 10. 29.

Verisimile autem est, quemadmodum & quidam docti viri arbitrantur, hunc Alexandrum antea doctrinam euangelicam fuisse amplexum, sed ab ea postea, magna saltem ex parte defecisse, & eandem blasphemasse: & valde mihi fit probabile hunc eundem esse Alexandrum, de quo scripserat ad eundem Timotheum 1 epist. 1 ad finem, ubi scripserat, quosdam repulsa bona conscientia, circa fidem naufragium fecisse, ex quorum numero sit Hymenæus & Alexander: quos ipse tradiderit satanæ, ut erudiantur non blasphemare. Circumstantiæ enim utriusque loci id aliqua ratione indicant. Nam hunc Alexandrum in ecclesia Ephesina fuisse, in qua Timotheus versabatur, satis videtur clarum. Ibi quidem quod si alibi ille vixisset, vix videretur fuisse opus, ut hoc exemplo uteretur ad Timotheum scribens, & præterea adderet, se illum satanæ tradidisse: hic vero quia Timotheum monet, ut ipse quoque eum vitet. Apparet præterea, hunc Alexandrum religionis negotium agere se professum, & ad ecclesiam aliquo saltem modo pertinuisse; vel, cum antea pertinuisset, postea fuisse, a cæteris exclusum, & ob blasphemiam repulsum: ita tamen, ut virus suum spargere, & doctrinam salutarem oppugnare, & doctoribus veritatis negotium facessere non dubitaret. Jam si idem est, qui utrobique nominatur, manifestum est, Alexandrum hunc in veritatem fuisse blasphemum, eamque cognitam repulisse atque vehementer opugnasse: quod peccatum sub blasphemia spiritus continetur. Non ergo ob injuriam aliquam ad se proprie spectantem apostolus ei imprecatur: sed ob hanc ejus blasphemiam.

Quod attinet ad secundum, hoc est, pœnam, quam ei imprecatus apostolus est, non est necesse, ut verba ejus de æterna morte specatim accipiamus. Potest enim generatim significari pœna factis ipsius digna, ita ut, quemadmodum ipse male egerit, sic quoque cum ipso male ageretur. Id vero poterat fieri etiam in hoc seculo, & quidem tanto magis, si volumus apostolum ideo ipsi pœnam fuisse imprecatum, ut in eo exemplum manifestum statueretur adversus impietatem eorum, qui veritati cognitæ aperte reluctari audent. Quod si tamen urgeat quis, verba hæc æternam quoque pœnam complecti, tum statuendum est, apostolum probe scivisse, hominem hunc plane deploratum esse: quemadmodum ex iis, quæ jam diximus, colligere nos quoque possumus; longe autem certius apostolus divina sapientia præditus, cui cum ipso res erat. Addi præterea id potest, posse in his verbis tacitam quandam subaudiri conditionem, nempe nisi resipiscat. Nam & alibi comminationes divinæ hoc modo proponi solent, ut conditio subaudienda omnino sit, nec tamen exprimatur. Non fuit autem expressa ab apostolo ideo, quia haud verisimile esset, imo impossibile, ut sacræ literæ loquuntur, ut is resipisceret. Fuit enim in eorum numero, & quidem inter primos, de quibus est Hebr. 6. & 10. Itaque rei naturam & conditionem novi fœderis si respicias, non videtur spes isti homini aliqua fuisse resipiscentiæ.

Quod ad tertium attinet, facile jam potest constare, quo animo apostolus hæc verba protulerit. Cerni etiam potest, nihil eum adversus lenitatem & charitatem Christianam peccasse. Neque enim ex aliqua vindictæ cupiditate hæc imprecatio fuit profecta: siquidem hujus imprecationis causam exprimens apostolus, non suam aliquam injuriam, quam ipse privatim esset perpessus; sed veritatis ipsius contumeliam, & sic in Deum, ejusque sanctum spiritum blasphemiam commemorat. Itaque statuendum est, eum Zelo quodam divinæ veritatis ac gloriæ vindicandæ hæc protulisse: ne vel is ipse, vel alius quispiam in posterum auderet ita contumaciter veritati divinæ resistere. Certe qua ratione apostolus tum alios, tum etiam eundem, ut nobis quidem videtur, satanæ tradere potuit, nempe affligendum,

&aliqua

& aliqua ratione puniendum: ita etiam videtur hoc illi imprecari potuisse, quod hoc loco legimus; præsertim si aperta fuit illius malitia. Præterea hoc quoque factum apostoli excusat, quod hic homo in eorum numero fuerit, quibus nulla, neque in hoc, neque in futuro seculo, ex vi fœderis divini restat remissio. Quid autem mirum, si vir divinus, & hujus etiam divinę voluntatis interpres, cum perfecte cognitum habeat hoc Dei decretum, & contra hominis ejus, de quo agitur, malitiam, ei hanc pœnam imprecetur, quam immutabilem prorsus esse cernit?

Quare ut rem concludamus, ideo videtur licuisse apostolo hoc modo Alexandro imprecari, quia non ex cupiditate vindictę privatę seu injurię; sed ex zelo atque amore adversus divinam veritatem, quam contumelia affectam cernebat, homini improbo, & aperte malo ac perverso eam pœnam, quam Deus vi fœderis sui illi omnino inflicturus esset, & cujus condonandæ spes nulla revera restaret, inflictam volebat: præsertim si pœnam istam temporariam esse velimus. Ipsi enim apostolo ea potestas a Deo fuerat concessa, ut hujusmodi supplicia posset contumacibus imponere: quemadmodum ipse docet, tum alibi, tum inprimis 2 Cor. 10. & XIII. Quam potestatem videtur exercuisse olim in Elyma, itidem, ut Alexander, veritati improbe resistente. Quin etiam adversus illum Corinthium, & Hymenæum, & Alexandrum, quem nos eundem esse cum hoc putamus: quos satanæ se tradidisse ait, ad eos nempe affligendos. Hac enim vi in primitiva illa ecclesia, & veritatis cælestis veluti incunabulis opus erat, ad autoritatem doctrinæ cælesti conciliandam: cujus rei causa tum alia miracula hominibus salutaria fiebant; tum supplicia hujusmodi infligebantur iis, qui eam vel impia vita traducere ac prostituere auderent.

MATTHÆI XVI. vers. 24.

Si quis vult post me venire, abneget se &c.

IN his Christi verbis explicatur, quæ animi esse debeat præparatio in eo, qui Christi doctrinam velit amplecti. Ea vero præparatio in eo consistit, ut nil non sis paratus veritatis causa perpeti. Accommodemus hoc ad ipsa verba.

Venire post Christum nil videtur esse aliud quam Christum sequi in religione ac vita ducem.

Abnegare se hoc loco est sui ipsius, seu corporis sui ac vitæ hujus terrenæ nullam quodammodo rationem habere velle, & seipsum veluti deserere, & nil curare, quid se fiat, aut futurum sit.

Tollere crucem suam aliquid amplius adhuc denotat, & perfectionem quandam ejus rei, quæ prioribus verbis fuerat expressa, complectitur. Tantam enim animi ad patiendum pro veritate promptitudinem & alacritatem denotat, ut quis non secus, atque si jam ad supplicii locum, & supplicii quidem amari, ducendus esset, animo lubenti crucem in se suscipiat & eam in supplicii locum deferre paratus sit. Nam ut aliunde, tum ex ipsa mortis Christi historia patet, qui ad crucis supplicium ducebatur, suam quisque crucem eo deportare cogebatur: quemadmodum inter alios testatur Plutarchus in libello de iis, qui sero a numine puniuntur.

Verba sequentia, *& sequatur me*, duplici modo possunt accipi: vel ut idem sint cum prioribus, post me venire; quasi diceret Christus, atque ita sequatur me, seu meus fiat discipulus seu sectator: vel illustrationem quandam continent præcedentium, in quibus de abnegatione sui ipsius, & crucis sublatione sermo est: quasi diceret Christus, atque in ea re me imitetur. Quare, ut totius loci sensum brevi praphrasi illustremus, ita videtur dicere velle Christus:

Si quis vult me sequi in religione ducem, ac meus fieri discipulus, ille jam sui ac vitę suæ amorem ac curam veluti deponat; imo vero non secus, atque si jam ad supplicium eundum esset, & crux tollenda esset, ad patiendum sese comparet, atque ea ratione me sequatur, meusque fiat discipulus.

Non esse autem hoc loco sermonem de abnegatione omnium cupiditatum carnis, aut de imitatione omnium in Christo virtutum conspectarum; sed tantum de patientia atque constantia, seu animi ad patiendum præparatione, primum indicat occasio, ex qua dominus Jesus in eum sermonem est delapsus. Ea vero est, quod cum passionem ac mortem suam discipulis primum prædixisset dominus Jesus, Petrus domini hac de re consilium reprehendere ausus esset: quem cum satis acriter dominus Jesus ob eam audaciam objurgasset, dixissetque, eum non sapere ea, quæ sunt Dei, sed quæ sunt hominum: ut intelligeretur, non tantum ipsum Christum tanta mala pati debere, sed ipsius etiam apostolos atque asseclas iisdem malis subjectos, adeoque ab ipso initio statim, cum ejus doctrinam amplecti volunt, animum suum ad ea perferenda præparare debere, verba illa subjunxit. Quod euangelista aliquo modo innuit, dum ait: Tunc Jesus dixit discipulis suis &c. nempe cum de suis afflictionibus locutus esset, & Petrum id reprehendere ausum objurgasset: Hoc ergo dicere voluit dominus Jesus: Non mihi tantum hujusmodi afflictio & mors tam dira est perferenda: sed omnes etiam mei sectatores ab ipso statim initio, ad easdem perferendas, crucemque mortis sustinendam pręparare se debent.

Deinde ratio, quam dominus Jesus subjungit, id satis manifeste comprobat, quæ continetur istis verbis: Qui enim voluerit servare animam suam, perdet ipsam; qui vero &c. Quæ verba aptissima sunt ad id, quod nos superioribus verbis contineri diximus, probandum: nempe quemvis Christi discipulum, vitę suę amorem deponere, & ad dirissimam & ignominiosissimam mortem, propter Christum subeundam, paratum esse debere. At non est apta hęc ratio ad probandum, Christi discipulum omnes carnis cupiditates abjicere, & universam Christi sanctimoniam imitari debere.

Denique idem probatur ex collatione hujus loci cum verbis domini Jesu, quæ eadem de re apud Lucam cap. 14, initio facto a ℣. 26, usque ad finem capitis leguntur. Ubi satis clare explicat, quid sit illud, Abnegare seipsum ℣. 26: ubi eandem rem paululum amplificat; Dum non modo vult, ut is, qui ad ipsum venit, ejusque vult esse discipulus, animam suam oderit, id quod proprie est abnegare seipsum, estque in-

ter ea, quæ ibi enumerat Christus potissimum, ita ut qui illud facere sit paratus, cætera quoque haud difficulter pro Christo ejusque doctrina sit contempturus; sed etiam alia quædam addit, quæ extra nos posita, licet alias nobis charissima, contemnere & odio quodam prosequi debeamus.

Deinde cum imitationem sui, seu, ut ipse loquitur, venire post se, cum portatione crucis conjungat, non obscure docet, eam imitationem ad perpessionem tam ignominiosæ & diræ mortis revera pertinere.

In istis autem verbis omnibus non contineri universæ pietatis perfectionem, quam ii intelligunt, qui in istis verbis Christi abnegationem omnium cupiditatum carnalium, imitationemque omnium virtutum Christi, etiam præter patientiam contineri arbitrantur, sequentia a ℣. 28 ad 34, satis aperte docent. Ea enim ostendunt, Christum in superioribus locutum esse de præparatione animi ad id necessaria ut quis ejus doctrinam amplecti; &, ubi amplexus fuerit, usque ad finem vitæ constanter retinere possit: quemadmodum quivis, qui locum inspexerit, deprehendet.

MATTH. XIX. vers. 21.

Si vis perfectus esse, abi, vende facultates tuas, & da pauperibus, & habebis thesaurum in cælis.

VErba hæc, de venditione bonorum, & distributione in pauperes seu mendicos, proprie esse accipienda; non vero de animi inductione & consilio tantum, bona ista habendi atque si non haberes, & de iis in pauperes largiter conferendi, id inprimis docet, quod dominus Jesus juveni isti præcipit, ut eum in finem, ut hoc faciat, abeat, & postea ad se redeat, seque sequatur. Ita enim inquit: *Abi, vende tua bona, & da pauperibus, & habebis thesaurum magnum in cælo: & veni huc, sequere me.* Atqui ad id, ut ille animum tantum a divitiarum amore abduceret, & eum ad munificentiam in pauperes compararet, nihil erat opus, ut abiret, & postmodum rediret. Id enim optime poterat facere etiam cum domino Jesu manens, & ab eo nunquam discedens. Quo accedit, quod verba ista, & veni huc, sequere me, ex communi loquendi consuetudine, ita omnino sint accipienda, ac si dictum esset: quo confecto ad me redi, & sic me sequere. de facto ergo aliquo loquitur, quod juvenis iste antequam ad se rediret, perficere debeat. Tale autem non est ista animi præparatio, de qua alii hæc verba accipi volunt.

2. Præterea nullus ostendetur locus in sacris literis, ubi verbum vendendi in ea significatione sumatur: nec ulla est causa justa, ut postea docebitur, cur a proprietate verborum hic discedatur. Quin locus apud Lucam extat huic valde similis, cap. 12. 33, ubi ait dominus Jesus: vendite bona vestra, date eleemosynam; ac præmii loco postea promittit thesaurum in cælis perennem. Ubi ii quoque, qui verba hæc apud Matthæum impropriè accipienda putant, de vera venditione & eleemosynæ datione Christum loqui censent: ut nulla sit causa, cur hoc loco Matthæi a proprietate verborum discedant: cum videamus, aliis quoque, quod juveni isti fuit mandatum, præceptum fuisse. Quanquam nonnihil ratione temporis inter utrumque præceptum potest esse discriminis. Nam juveni huic mandaverat Christus, ut id statim faceret; & rem totam, antequam ad se rediret, conficeret. At verba apud Lucam nihil prohibent, quo minus id non uno tempore fiat, sed paulatim pro occasione ac necessitate.

Alibi cum dominus Jesus de animi promptitudine ad omnia propter Christum perdenda loquitur, alio verbo utitur, nempe valedicendi ac odio prosequendi. Quo eodem aut simili modo loqui debuisset Christus, si istud intellexisset, quod illi volunt; non vero voce vendendi, quæ non est apta ad significandum animum ab amore divitiarum alienum, & ad largiendum promtum: cum ii, qui vendunt bona sua, pretium nihilominus recipiant, possintque æquè amare divitias, postquam vendiderunt bona, atque antea.

3 Adhæc verba illa, da pauperibus, fortasse nemo tantum de consilio dandi, & non de facto, accipit. Nam de facto ipso loqui, satis indicat promissio, quæ subjungitur: & habebis thesaurum in cælo. Quæ promissio isti largitioni bonorum ac thesaurorum terrestrium revera convenit: quasi diceret dominus Jesus: Quia si hac ratione thesaurum in terris impendes in pauperes, ejus loco habebis in cælis thesaurum. Jam vero cum venditio bonorum hoc loco sumatur pro medio, quo ille pervenire debeat ad largitionem in pauperes, necesse est, ut hæc vera sit venditio: præsertim cum bona ista, quæ hic commemorantur, infra dicantur κτήματα, quæ, nisi fallor, proprie solent usurpari de prædiis, ædibus, aliisque rebus, quæ pecunia æstimantur. Nam ad dationem istam non sufficit, non amare bona istiusmodi; sed necesse est reipsa distrahere: ut in pecuniam redacta ea in pauperes seu mendicos tanto facilius diffundas. *Quod si pecunia hic intelligeretur*, inepte præciperetur ei prorsus, ut eam venderet. Neque enim pecunia vendi solet; sed res aliæ pro pecunia. Concludendum igitur, hic de vera venditione loqui dominum Jesum, per quam juvenis iste largitionem in pauperes exercere deberet.

Jam vero cum dominus Jesus simpliciter de ipsis bonis loquatur, apparet, eum non de parte aliqua exigua bonorum, sed vel de omnibus prorsus, vel de maxima parte eorum loqui. Quod etiam illud indicat, quod euangelista postea subjungit, juvenem istum, audito hoc Christi sermone, abiisse tristem; & rationem subjungit: habebat enim possessiones multas. Quibus verbis significatur, juvenem istum ideo tristatum fuisse quia ex sermone domini Jesu intellexisset, sibi adeo multa esse perdenda. Quod si dominus Jesus de aliqua tantum particula bonorum locutus fuisset, nec tanta fuisset causa, cur adeo tristaretur; nec ratio, quam euangelista subjungit, apta fuisset, ad id, de quo agitur, declarandum: imo contrarium potius inde videretur constare. Nam quo plura juvenis ille possidebat, tanto facilius illi fuisset, particulam aliquam bonorum suorum vendere, & in pauperes pecuniam inde collectam distribuere: & sic multitudo illius prædiorum aut possessionum non auxisset tristitiam, sed potius minuisset. Sed quia dominus omnia, vel saltem pleraque vendere atque elargiri jusserat, ideo tam tristis evasit. Aegrius enim multa perdimus, si modo illud perdere est, quam pauca.

Sed dicet aliquis: quæ causa fuit domino Iesu, ut rem tam difficilem, initio statim juveni isti faciendam præcipe-

præciperet, & illum quodammodo hac præcepti asperitate a se deterreret: præsertim cum idem aliis eum præcepisse non legamus? Absurdum autem videtur uni id præcipere, quod aliis non præcipiatur, & quidem tam difficile atque arduum, cum eadem sit ad cælum via omnibus æque præscripta.

Quod ergo ad caussas attinet, illæ a Christo hic sunt expressæ, pertinentque ad singulare istius jovenis commodum, quanquam posterior officium etiam istius juvenis complectitur.

Prior est, quia hac ratione esset habiturus thesaurum in cælis: qui fructus tantus est, ut nil non ejus caussa facere parati esse debeamus; & non modo alia nobis charissima, sed etiam animam, qua nil habemus in hac vita pretiosius, profundere: tantum abest, ut possessiones, vita adhuc salva, eum in finem profundere non debeamus, quod solum huic joveni præcipitur.

Altera caussa istis verbis tacite indicatur, cum inquit Dominus: veni huc, sequere me. Ista enim verba indicant, voluisse Dominum Jesum, ut iste juvenis eum in finem, ut perfectus evaderet, sese assectaretur, & hinc inde in Judæa obambulaotem & euangelium prædicantem comitaretur: ut hac ratione cælestem doctrinam plenius addisceret, & sic perfectus evaderet. Neque enim poterat doctrinam cælestem, per quam ad perfectionem pervenire deberet, aliunde, quam a Domino Jesu, tum temporis haurire, præsertim plenius atque uberius. Haurire autem non poterat, nisi eum sectaretur, atque ejus lateri velut ad hæresceret: cum Dominus Jesus in uno loco commorari non soleret. Simili modo legimus Christum præcepisse suis apostolis, ut Andreæ, Petro, Joanni, Iacobo, Matthæo, ut se sequerentur; &, apostolos omnibus relictis, eum proprie fuisse secutos quocunque iret. Quod etiam infra de se ac cæteris apostolis commemorat Petrus hoc ipso capite ℣. 27: Ecce nos reliquimus omnia, & secuti sumus te. Quod non de imitatione Christi, sed de proprie dicta assectatione seu comitatione esse accipiendum, nemo non videt. Ad hanc assectationem Christi, ut expeditior evaderet juvenis iste, voluit Dominus, ut bona sua in munificentiam conferret, ne eorum cura distineretur.

II. Neque vero injuria censendum est, Dominom Jesum istud huic discipulo præcepisse. 1 Nam, ne illud nunc repetam, quod jam dictum est, de incomparabili ejus rei fructu, locus Lucæ 12. 33. itidem supra a nobis adductus abunde docere potest, nihil hic esse iniquitatis: cum cæteris quoque divitibus, aut possessiones habentibus idem ibi videamus præceptum quod nemo iniquum judicat.

3. Quod si quis illud tantum orgeat, quod nos supra concessimus, discrimen aliquod inter hæc duo loca ratione temporis statui posse, & juveni huic mandatum fuisse, ut statim id faceret totum, quod alii paolatim possent, ne hoc quidem iniquius censeri debere, aliquo modo docere potest apostolorum exemplum. Nam etiam ii ab ipso initio a Domino Jesu jussi erant sua relinquere: quod nemo iniquum aut nimis durum esse dixerit. Et etiamsi hic quis dicere velit, hanc desertionem rerum suarum, quæ præcepta fuit apostolis, non usquequaque fuisse parem huic venditioni bonorum & largitioni in pauperes; nihilominus tamen ex hoc exemplo paret, posse quibusdam aliquid præcipi, & quidem difficile, atque ab initio cognitionis Christi, quod non omnibus præcipiatur, adeoque non omnibus sit ad salutem necessarium: neque enim quod apostolis fuit olim ab ipso initio præceptum, omnes olim præstare cogebantur, ac multo minus nunc, qui post Christum vixerunt. 4. Sed præterea ut constet, nil hic esse iniquitatis, &, si res penitius consideretur, non esse hoc jugum istius juvenis plane proprium, habita ratione difficultatis, quæ in hac re apparet, illud considerandum est, quod Dominus Jesus ab omnibus, qui ejus discipuli fieri volunt, requirit, ut antequam id, reipsa faciant, prius valedicant rebus omnibus sibi charissimis, & eas veluti odio prosequantur, adeoque paratissimi sint, si contigerit, ut statim post agnitam veritatem ac veritatis caussa sint perdenda, & mors etiam acerbissima subeunda, id ut faciant.

Et non semel contingit, ut simul ac quis veritatem agnovit & professus est, imo nonnunquam ante ejus professionem, bonis suis omnibus propterea exuatur, vita denique ipsa privetur. Quod æque grave est, imo longe gravius, quam id, quod juveni isti fuit præscriptum. Et ne de morte subeunda nunc quicquam dicam, jucundius esse videtur, bona sua sponte in pauperes elargiri, quam, eorum direptionem perpeti aut alia ratione permittere, ut sibi eripiantur, & in pessimorum nonnunquam & indignissimorum, adeoque hostium manus, perveniant. Quare si vim & duritiem utriusque præcepti spectes, eadem est utrobique, vel major alibi: & tamen alibi nemo de iniquitate conqueritur; cum rem æquissimam omnes cernant.

III. Neque vero est, quod quis urgeat, eandem esse viam, qua ad cælum omnes perveniant. Eadem enim est generatim; sed non habita ratione singulorum factorum, quæ pro ratione circumstantiarum infinitam habent varietatem: licet ea ad generale aliquod præceptum, quod omnes obstringat, reduci queant. Circumstantiæ enim rem variant. Quod si omnium prorsus eadem esset conditio, & cæteræ circumstantiæ prorsus eædem, non tantum genera virtutum eadem esse deberent in omnibus, qui ad cælum contendunt; verum etiam singularia facta. Sed quia circumstantiæ variant, fit, ut res aliqua singularis huic sit necessaria, alii vero non.

Non omnes, qui justificari volunt; ea ratione, qua olim Abraham, fidem suam Deo probare debent, ut filios suos unicos Deo offerant, adeoque occidere conentur. At Abrahamo ob præceptum divinum id fuit necessarium. Aut, ut propius ad rem accedam, non omnibus necessarium, bona sua, aut parentes, fratres, sorores, propter veritatem deserere, aut violentam mortem obire: quia non semper ejus rei est occasio, pendetque ea res a divina voluntate; ut Petrus alicubi indicat 1 Pet. 3. 17. Omnes enim parati esse debent ad idem, si Dei ferat voluntas, faciendum. Sic etiam omnes Christiani parati esse debent ad idem faciendum, quod juveni huic olim fuit præceptum; nec tamen necessario faciunt omnes: quia non omnibus ea est occasio, aut ob præceptum singulare necessitas.

Suboriuntur etiam de superioribus verbis Quæstiones aliquot.

I. Cur Dominus Jesus juvenem de via ad vitam æternam

ternam quærentem ad legem ejusque præcepta ablegarit: cum tamen eorum observatio, ut Christus ipse inferius indicat, ad vitam æternam consequendam non sufficiat?

Responderi potest: Dominum Jesum juvenem hunc paulatim ab imperfectioribus ad perfectiora deducere voluisse, & primum ea, quæ faciliora essent, & ab eo nimis dura dici non possent, præcepta proponere: qualia erant legis, quæ omnes tum Judæi procul dubio æquissima judicabant: & tum demum duriora adjicere, & prioribus, de quibus jam constabat juveni, commemorandis, ei occasionem ad perfectiora ista exquirenda, quemadmodum postea factum videmus, præbere. Nam cum Domious Jesus juvenem hunc docere vellet, & omnino etiam deberet, si ad ejus interrogationem plane respondere, & eum erudire volebat, aliquid amplius ei, præter legis præcepta faciendum esse, si velit vitam æternam ingredi, voluit ut ipsemet ille juvenis interrogatione sua aliqua indicaret, fieri posse, imo aliquo modo esse verisimile, ut ad vitam æternam aliquid amplius requiratur, quam lex Mosaica præcepisset: & sic non ipse Dominus Jesus prior in isto colloquio hujus rei mentionem injiceret, sed data sibi aliqua ab ipso juvene occasione. Quod postmodum factum est, cum asseruit, se ista omnia observasse ab ineunte ætate, & quæreret, quid adhuc sibi deesset. Facile autem Dominus Jesus ex prima ipsius interrogatione colligere potuit, ita quæsiturum juvenem, si legis tantum præcepta illi exponerentur, tanquam servatu necessaria, si vitam ingredi vellet. Nam quia hæc præcepta juveni isti jam antea erant nota, & nihilominus tamen quærebat, quid sibi faciendum esset, si vitam æternam vellet consequi: apparet, eum dubitasse, num legis præscripta ad eum finem essent sufficientia, & suspicatum fuisse, aliquid amplius ad vitam æternam consequendam requiri, quod a Domino Jesu discere posset. Hoc ergo ut juvenis iste apertius exprimeret, & sic ipsemet prior mentionem aliquam imperfectionis legalium præceptorum ad vitam æternam obtinendam injiceret, voluit Dominus Jesus commemoratione mandatorum Mosaicorum efficere.

Altera hujus rei causa, & fortasse potior, hæc est quod noluerit Domious Jesus videri legem tanquam ad vitam æternam prorsus inutilem judicare, præsertim cum ipsamet lex vitam, & quidem suo modo æternam, sibi obtemperantibus promittat. Quapropter ad vitam æternam contendenti, legis observationem necessariam esse indicare debuit Dominus Jesus, nisi videri voluit, legem non tantum imperfectioniis arguere, sed etiam prorsus inutilem censere, & indicare vanitatem promissionis illius legalis.

Unde videmus, etiam alibi Dominum Jesum quærenti legis perito Luc. x, quid faciendum sibi esset ut vitam æternam hæreditate obtineret, itidem ex lege respondisse, eumque ad Mosis præcepta generalia relegasse: ad quæ omnia Christi præcepta suo modo reduci queunt. Quod itidem fecit Dominus Jesus, ne autoritatem legis, apud hominem præsertim ejus studiosissimum, videretur convellere; & ab eo prorsus dissentire; in rebus ad vitam æternam consequendam pertinentibus.

Quare, ut breviter hujus rei caosam explicemus, ideo a legalibus præceptis initium fecit Christus, ut ostenderet, se iis quoque non exiguam vim ad vitam æternam consequendam tribuere, & eorum autoritatem nolle convellere: & simul, quia nihilominus judicabat, præcepta illa simpliciter sumta ad eam rem non sufficere, ex ipsomet juvene eliceret, quæ de imperfectione illa legis disserendi, & peculiaria sua præcepta adjiciendi occasionem sibi præberent, quemadmodum factum videmus.

Secunda quæstio est: quid per istam perfectionem intelligat Dominus Jesus?

R. Videtur intellexisse Dominus Jesus perfectionem pietatis ad vitam æternam consequendam necessariç. Id enim requirit interrogatio juvenis istius: qui cum primo interrogasset, quid sibi faciendum esset, ut vitam æternam consequeretur, auditis legis præceptis, dixerat, se omnia ista observasse: addita nova interrogatione, quid adhuc mihi deest? quasi diceret, quid adhuc mihi deest ad illam sanctitatem, per quam in vitam ingredi debeo? Quare cum Dominus Jesus respondet; si vis perfectus esse, perfectionem opponit isti defectui pietatis, de qua juvenis quæsierat.

Neque vero assentiendum iis, qui putant, de perfectione ejusmodi pietatis sermonem hic esse, quç non ad ipsam vitam æternam consequendam, sed dignitatem tantum majorem in illa vita requiratur: quasi sine hac perfectione potuisset juvenis iste vitam æternam consequi, tantummodo per observationem præceptorum legalium supra expositorum.

Nam t satis apparet, juvenem hunc nondum Christi discipulum fuisse, licet præcepta ista observasset, cum adhuc ex Christo quæreret de via ad vitam æternam perveniendi: & satis apparet, Dominum Jesum in sequentibus verbis, cum jubet, ut venditis bonis ad se rediret, & se sequeretur, illum non obscure moouisse, ut suus fieret discipulus; præsertim cum apud Marcum addantur illa verba, sublata cruce tua: quç res ad id, ut aliquis Christi discipulus fiat, & sic ut salutem consequatur, omnino est necessaria, ut supra diximus in loco Matth. 16 explanando. Certum enim est, neminem salutem sub novo fœdere consecuturum, nisi Christi fiat discipulus.

Deinde verba ℣. 23, ubi Dominus Jesus occasione hujus juvenis, qui sermone ipsius de vendendis bonis audito tristis abierit, quia nimirum haberet possessiones multas, easque vendere nollet, dicit; difficulter ingressurum divitem in regnum cælorum, & facilius esse camelum per foramen acus ingredi, quam divitem in regnum Dei: ea, inquam, verba satis indicant, juvenem hunc propterea, quod isti Domini prçcepto parere noluerit, in regnum cælorum non fuisse ingressurum, adeoque vitam æternam non adepturum.

Prçterea quid opus erat juvenem istum admodum tristari ob istud præceptum, seu, ut illi, adversus quos disputamus, volunt, consilium: si sine ejus observatione poterat vitam æternam ingredi, cum is nihil aliud quæsierit ab ipso initio, quam ut vitam æternam adipisci posset. Habuisset ergo etiam sine ejus consilii observatione id quod appetiisset, & sic vix ulla fuisset causa tristandi. Annon enim satis magnum bonum censeri debet vitam æternam consequi? 4. Tum si ille thesaurus in cçlo, quem promittit Christus juveni, si bona sua vendita in paoperes erogasset, est non tantum vitæ æternæ, sed singularis præterea in cælo dignitatis, ut isti

volunt

volunt: qoid adhuc amplius requirit Christus, ot ad se rediens sese comitaretur, & præterea, ut Marcus habet, crucem suam tolleret? Annon dicere potuisset ille juvenis, quid ea re mihi opus, si per observationem mandatorum legalium vitam æternam per venditionem bonorum atqua distributionem in pauperes singularem præterea thesaurum consequi possum? nihil enim desidero amplius. Quid ergo præterea rem tam duram ac difficilem in me recipiam? Rectius ergo per thesaurum istum in cælis intelligimus gratiæ divinæ, seu apud Deum in cælis depositæ thesaurum ad salutem æternam consequendam vehementer utilem: licet interea aliquid amplius, ut ipsemet quoque aliquando in cælis sit, requiratur.

3. Tertio quæri potest. Cur Dominus Jesus dixerit apud Marcum, Marc. 10. 21. *unum tibi deest*, cum tamen postea plura subjungat juveni isti facienda; nempe venditionem bonorum ac distributionem; deinde reditum ad se & laborem se sequendi, denique sublationem crucis. Quanquam hoc prioris est requisitum, ut indicat aoristus ἆρον quo Marcus utitur.

4. Dominum Jesum per illud unum non singulare tantum aliquod aut particulare præceptum intellexisse, sed complexum plurium præceptorum ad eundem scopum spectantium, quæ ab ipso statim subjuncta. Simili quadam ratione accipienda videtur vocula eadem Phil. 3. 14.

MATTHÆI VI. vers. 25, 28, 31, 34.

PEr vocabulum μεριμνᾶν intelligit Dominus Jesus solicitudinem, hoc est cogitationem cum ægritudine & anxietate animi. Ea enim est propria istius verbi vis. Ea vero censenda est talis, quæ conjuncta est cum diffidentia quadam de Dei erga se benignitate, ejusque cura ac providentia; & quæ animum ita occupet, ut fervens Dei studium & solicita de Dei regno, & justitiæ ejus cura ac studium ibi locum habere non possit.

Nam primum quod istiusmodi intelligatur cura, quæ cum fiducia erga Deum pugnat, apparet ex ℣s. 26, 28, 30 & sequentibus.

Deinde quod de ejusmodi cura sit sermo, quę cum studio religionis & ferventis pietatis pugnet, ex verso 24, 33. Quod si quis ergo ita res ad vitam hanc tuendam necessarias quærat, ut Deo interim firmiter confidat, & simul primum regnum Dei ejusque justitiam quærat, atque in ea re maximum studium ponat, is nihil adversus hoc præceptum Christi peccat, quo solicitudo de rebus ad vitam hanc necessariis prohibetur.

Ioterim tamen animadvertendum est, Christum versu ultimo (ubi tacite videtur concedere, licere saltem in præsentem diem solicitum esse) a propria ista, quam explicuimus, significatione eatenus aliquantulum deflectere, & in eodem versu aliter atque aliter idem vocabulum usurpare, quod alibi quoque fieri videmus. Cujus rei exemplum habemus inter alia apertissimum Rom. 14. 13, in voce judicandi. Nam cum dicit: ne sitis soliciti in crastinum, proprie hanc vocem accipit, eo nempe modo, quo exposuimus.

Quando vero dicit, *Crastina enim*, scilicet dies, *solicita erit de suis*, hoc est die crastina soliciti erunt homines de iis, quæ ea ipsa die seu tempore erunt ipsis necessaria, tacite concedens, licere in tempus saltem præsens de rebus necessariis esse solicitum: quod etiam tacite ante indicaverat, cum non simpliciter solicitudinem, sed solicitodinem in crastinum prohibuerat; ibi, inquam, solicitudo, quatenus licita censetur, simplicem curam de rebus necessariis susceptam videtur significare, sejunctam ab anxietate & diffidentia de Dei providentia atque erga se benignitate, ac talem, quę possit cum ardente religionis ac cælestis regni studio consistere. Nam alias ne io præsens quidem soliciti esse debemus, si solicitudo ista cum fiducia erga Deum, aut fervido religionis studio consistere nequeat.

Quod si quis durius esse arbitretur, Dominum Jesum in eodem versu diversa significatione usurpare eandem solicitudinis vocem (quanquam id durum censeri non debere jam exemplo ostendimus, & aliis pluribus ostendi posset) dici potest, Dominum Jesum per quandam concessionem loqui, non vero ex suo omnino sensu; quasi diceret, siquidem soliciti & anxii esse debemus de victu, saltem ne in crastioum simus, sed demum de rebus in præsens necessariis.

Hæc de voce μεριμνᾶν.

Quod ad vocem *Crastini* attinet, quid ea significare velit Dominus Jesus, initium hujus orationis, quam de avaritia vitanda instituit, & usque ad finem capitis persequitur, docere potest. Vetat enim thesauros colligere in terra. Vox autem thesauri Græca repositionem significat in crastinum. Ubi proculdubio crastinum nil aliud, quam futurum tempus significat, non vero eum tantum diem, qui hodiernum sequitur.

Crastinum ergo diem pro futuro tempore poni, constitutum sit. Quod hoc loco ipsa etiam sana ratio satis indicat.

Verum adhuc distinctius agendum est, & quantum futurum illud tempus, quod eo nomine significari volumus, determinandum. Illud igitur futurum tempus crastini nomine significari videtur, quod ita a præsenti tempore sejunctum est, ut, antequam id adveniat, satis adhuc sit intercessurum temporis, ut res, quę tum futurę sunt tibi necessarię, tibi compares; adeoque ut non sit necesse, ounc statim curam de iis aut laborem suscipere. Quod ut adhuc rectius intelligatur, oppositum crastini, hoc est hodiernus dies considerandus est. Hodiernus ergo dies totum illud tempus videtur complecti, quod nobis veluti præsens censeri debet, & ita cum præsenti tempore conjunctum est, ut de eo nunc statim sit moderata cura & labor aliquis suscipiendus, quo possis res ad ejus spatii finem usqoe necessarias habere. Est enim hic synecdoche quædam metaphorica, cum hodiernus dies pro tempore præsenti, laxius tamen sumto; crastinus pro futuro sumitur, idque ratione curę, quę præsenti aut futuro videatur suscipienda. Solemus enim singulis diebus quædam ad vitam uostram pertinentia, qoę eo ipso die sunt necessaria, parare, veluti cibum; crastino iterum alium: quod fit in aliis etiam minutioribus rerum ad vitam tuendam necessariarum particulis, quę a plerisque non pridie, sed eo ipso, quo u-

surpantur, die, initio præsertim facto a vespere, seu initio noctis præcedentis. Quemadmodum ergo est certum aliquod diei spatium, intra quod de rebus illius diei cogitare oportet, quod tempus si neglexeris, non habebis eo die necessaria: ita etiam & aliquod tempus majus, ita tamen inter se conjunctum, ut, si curam rerum neglexeris, non habiturus sis pro toto illo tempore id quod ad vitam tuendam requiritur. Hoc vero tempus ratione rerum diversarum necessariarum varium est, nec eodem plane intervallo aut mensura definitum. Nam rerum necessariarum aliæ facilius parantur, aliæ difficilius; præsertim habita ratione personarum: cum alii plura habeant ad aliquid comparandum adjumenta; alii pauciora: alia item semel parata diutius, alia minus durent. Facilius verbi gratia paratur panis, aut vestis, quam ædes: hæ contra diutius durant, quam istæ. Totum ergo illud spatium, quod verisimiliter requiritur ad res ejusdem generis, cujus sunt eæ, quas nunc habes, necessarias comparandas, hodierni diei nomine comprehendendum est. Quod superest, id crastino tribuendum, & sic etiam ex præcepto Domini Jesu de illo tempore non est cura, præsertim anxia & solicita, suscipienda, sed Deo committendum, quid postmodum sit futurum, labore tamen interim, quem sacrę literę alibi requirunt, adhibito: nec curandum, quod possit aliquis fortasse intervenire casus, qui te rebus necessariis privare, atque ad egestatem redigere posset. Totum enim Deo ejusque providentię committendum est.

Declaremus hanc rem exemplo quodam manifesto. Ut fruges ad victum necessarias habeas, minimum ad annum unum eas reservare necesse est, interdum etiam amplius, vel propter sterilitatem, quam prævideas futuram, vel aliam aliquam ob causam, quę ostendat, non modo in unum, sed in alterum annum fruges te asservare debere, verbi gratia si septennalem quis prævidere possit sterilitatem, qualis in Ægypto olim contigit, integrum septennium pro hodierno die ratione frugum esset computandum: Nunc plerumque unus aut alter annus tantum, cum nulla ejusmodi sterilitas est, aut nulla alia causa, quę loco sterilitatis hac in parte sit, & eandem reponendarum frugum necessitatem nobis imponit. Quod consequitur tempus, nempe initio facto a sequenti vel tertio anno, id ratione frugum pro crastino est habendum: quia verisimile est, imo naturaliter etiam necessarium, ut interea novę fruges nascantur, & sic nos quoque si ager aliquis sit, aut quod agri loco nobis esse possit, earum fiamus participes, nec sit necesse, ut fruges in illud etiam tempus reservemus. Hic tamen semper observandum est, non debere ita angustos poni terminos, & ita accurate dies ipsos, imo septimanas & menses, esse computandos, ut nil amplius prorsus restet frugum, verbi gratia in illud tempus: nec tam arcte Deus hæc adstrinxit; cum homines, præsertim vulgares, quales sunt Christiani, non possint ita accurate diem metiri, nec omnia futura prævidere: satiusque est aliquo modo abundare, quam deficere: nisi fortasse urgentior aliqua sit causa, nempe proximi nostri inopia, quæ jubeat, ut etiam cum nostro aliquo incommodo aut molestia ipsi subveniamus.

Eadem autem sententia, quæ in verbis Christi continetur, extare etiam videtur Hebr. 13. 5, ut modus vitæ, seu genus vitæ atque institutum sit *ab avaritia* sejunctum; utque *contenti simus præsentibus*. Præsentia enim videntur sumi pro iis, quæ præsenti necessitati, vel præsenti tempori (quod quomodo sit accipiendum jam diximus) sufficiunt. Id enim videtur requirere tum oppositio, quæ est inter hanc rem, & avaritiam; tum ratio, quæ subjicitur his verbis: ipse enim, scilicet Deus, dixit, non te derelinquam &c. Quanquam alii aliter hæc verba accipiunt, ac si dictum esset: ut sitis contenti iis, quę obveniunt, sive copiose, sive etiam parce, quemadmodum Paulus ad Phil. 4 de se affirmat.

Verba ipsa videntur huic sensui magis quadrare: sed antecedentia & consequentia non satis bene cum eo conveniunt, & priori sensui magis favent.

Idem statuendum est de verbis 1 Timoth. 6. 6: *Magnus quæstus pietatis μετ' αὐταρκείας*, seu animo sua *sorte contento, vel potius cum sufficientia.*

LUCÆ XII. vers. 25, 26.

Difficultas est in hoc loco, quod non appareat, qua ratione Dominus Jesus minimum vocet apponere ulnam ad staturam suam. ℞. Videtur, apponere ulnam unam ad staturam suam, si verba ipsa spectes, & ea proprie sumas, revera non esse minimum quippiam: verum si sensum respicias, & consideres, quid istis verbis voluerit Christus intelligi, minimum quippiam istis verbis significari deprehendes. Est enim popularis quidam loquendi modus, quo fit, ut significare volentes minimum quippiam, non quidem id quod revera minimum est, exprimimus, sed id quod in eo genere majus, vel etiam maximum est, & per id tamen intelligi volumus etiam minimum; propterea, quod eadem sit & maximi & minimi ratio. Malumus enim exprimere id, quod *majus est*, *quia in* eo res est manifestior; &, si quis contrarium affirmare velit, tanto absurdior futura sit ipsius assertio. Inprimis autem solemus id facere per interrogationem quandam: quemadmodum etiam Christus hoc loco tum apud Lucam, tum apud Matthæum fecit: qua ad absurdum vel impossibile ducere volumus adversarium.

Exemplo res fiet manifestior. Si videam aliquem occupari in discipulo aliquo ad philosophiam vel eloquentiam admodum inepto, ut significem, eum nihil profecturum, ita dicere possum: Putasne hunc effecturum te Aristotelem? hunc tu Ciceronem fore credis? cur ergo frustra operam insumis? Quasi frustra insumatur opera, si quis id præstare non possit, ut discipulus Aristoteli aut Ciceroni par evadat. At nihilominus recte ex communi loquendi consuetudine dixisse censendus essem, quia nimirum istis interrogationibus significare voluissem, discipulum istum in eo disciplinarum genere nullum operę pretium facturum, & nil aut parum admodum profecturum.

Sic etiam cum Christus hoc loco dicit: quis ex vobis anxie cogitans potest ad staturam suam apponere ulnam unam? hoc significare voluit, solicitudine in hoc rerum genere seu in rebus ad vitam & corpus pertinentibus nil prorsus profici, & ne minimum quidem ea ratione præstari posse. Quapropter recte subjunxit: *Si ergo id, quod minimum est, non potestis, de cæteris quid solicitі estis?*

I. ad Corinthios VI. vers. 2, 3, 4.

IN his verbis considerandum est primo, quid apostolus probare velit: deinde qua ratione id probare velit.

Quid probet, ipse satis expressit in fine versus 2, ubi rationis suę conclusionem ita effert; Num indigni estis minimis judiciis? quasi diceret, dignissimi estis, qui de rebus tam exiguis, quales sunt eæ, quę ad hanc vitam pertinent, judicetis.

Probat autem id eo, quod de rebus longe majoribus judicaturi sumus, & olim, cum mundus atque angeli damnabuntur; veluti judices sessuri, & sententiam damnatoriam laturi. Nam vulgarem horum verborum interpretationem sequimur; nisi quod ea, quæ ab aliis sejunguntur, conjungenda putamus.

Duæ enim causę videntur, ob quas dicitur, nos mundum aut angelos judicaturos: quos alii ita sejungunt, ut unam tantam harum ad istud judicium putent sufficere, atque ita alii hanc, alii illam tantum hoc loço commemorent.

Prior causa est, quod nos pietate nostra seo nostro exemplo damnaturi quodammodo simus impios, qui mundi nomine intelliguntur: quia nimirum hoc pacto illis omnem excusationem suæ impietatis simus erepturi. Qua ratione Noë dicitur fide sua omnes suæ ætatis homines damnasse Hebr. xi. 7; & præputium legem ex natura servans dicitur Judæum judicaturum, quod per literam & circumcisionem sit transgressnr legis Rom. 2, 27. Et viri *Ninevita & Regina Austri* dicuntur resurrecturi in judicio cum generatione ista Judaica, quæ ætate Christi vixit, & damnaturi illam: qnia illi pœnitentiam egerint ad prædicationem Jonæ; cum tamen hic plus fuerit, quam Jonas: hæc vern venerit ab extremis terrę, ut audiret sapientiam Salomonis, cum tamen hic plus esset, quam Salomon. Matth. 12. 41, 42. Eodem ergo modo dici potest, nos olim in judicio damnaturos mundum & angelos: quia cum mundus eandem ad pietatem habuerit occasionem & vires, nec tamen eam pietatem præstiterit, quam nos præstitimus, omnis illi excusatio nostro exemplo adimetur, & apparebit, eum sua plane culpa in Christum non credidisse, & in impietate sua perseverasse. Angelos autem, nempe malos adhuc mulro magis: quia illi longe majores vires ad obediendum Deo, ac longe majora incitamenta, impedimenta vero nnlla revera habuerunt, quo minus Deo parerent: nos vero plurima, tum in nobis ipsis, seu corpore nostro, variis affectibus & cupiditatibus obnoxio; tum extra nos in hoc mundo & hujus mundi hominibus, ipsisque malis angelis, adeoque exiguas ad Deo parendum vires, respectu istorum angelorum; nihilominus tamen Deo, quem nunquam vidimus, paruimus: & usque ad extremum vitæ spiritum adhæsimus, quem illi impie deseruerunt. Quare his quoque omnem excusandi occasionem exemplo nostro eripiemus. Hæc ergo prior causa est, cur dici debeat, nos olim mundum & angelos judicaturos.

Posterior est dignitas nostra summa, quam olim in supremo judicio sumus consecuturi, & nostra cum Christo judice conjunctio, quæ faciet, ut censeri possimos una cum illo veluti judices assidere, & mundum angelosque malos, quos felicitate nostra & dignitate superabimus, damnare. Verum hæc posterior ratio, nisi prior çum illa conjungatur, sufficere non videtur.

Quare breviter, conjunctis his duabus causis, ita judicium hoc explicandum putamus: nos olim cum Chtisto, judice mundi & dæmonum, dignitate conjunctos mundum & dæmones nostro exemplo, quod sententiæ loco sit, damnaturos. Simili ratione, quanquam excellentiori, apostolis promittitur, eos olim sessuros super duodecim thronis, & judicaturos duodecim tribus Israëlis, qua de re alibi disseruimus. Diximus autem excellentiori ratione id de apostolis asseri, quia ex eorum legibus, quanquam a Christo traditis, populus divinus judicabitur: id quod cum priori causa, ob quam nos judices simus sessuri, convenientiam quandam habet.

Ad posteriorem vero illustrandam illud aliquo modo pertinet quod Christus promittit Apocal. 2. ℣. 26, 27: Qui vincit & servat usque ad finem opera mea, dabo illi potestatem in gentes & pascet eos virga ferrea, tanquam vasa figulina conterentur. Quanquam hoc propterea etiam dici videtur, quia is, qui vincit, & Christi servat usque ad finem opera, noo tantum olim, cum impii peribunt, ipse rex quidam cælestis evadet: verum etiam quia ipse in causa quodammodo erit, cur isti pereant, atque a Christo, qui vere illas pascet & conteret, disperdantur: nimirum quia illi hostes ejus, qui vicerit, fuerint.

Verum quia verba hæc ab aliis aliter explanantur, videndum est, quænam interpretatio vel verbis ipsis, vel loci circumstantiis sit magis consentanea.

Discrepantia autem potissimum est in verbo judicandi & angelorum. Nam quod ad prius attinet, judicare ab iis accipitur pro præstantiorem esse, vel dignitate superare. Verum hanc sententiam nec ullo exemplo facile comprobabunt: nec loco huic ea est consentanea. Nam quod ad illud attinet, id quidem reperias in sacris literis judicare pro regere sumi; verum ut simpliciter id significet, dignitate super alium eminere, id nuspiam crediderim reperiri. Ista vero significatio verbi judicandi, quam nos supra sumus amplexi, satis jam a nobis est comprobata, & exemplis illustrata.

Deinde istud obstat huic significationi hujus loci, utut ea alibi extare dicatur, quod id verbum eodem orationis complexu & ad angelos, & ad res hujus vitę servientes referatur, & quidem ita, ut posterius ad prius manifestam habeat relationem, & illud ex hoc deducatur. Nam ℣. 3 ita loquitur: An nescitis, quod angelos judicabimus? quidni ergo res ad hanc vitam pertinentes? Nam etiamsi fatendum sit, paulo aliter de angelis dici, eos a nobis judicandos; aliter de rebus ad hanc vitam pertinentibus: (de illis enim metaphorice adeoque improprie, de his proprie effertur) non est tamen concedendum, nimis remotas esse a se mutuo ilas significationes; sed elegantem quandam inter se habere analogiam, quod in nostra explicatione contingit: siquidem utrobique, per judicium, sententię pronunciatio intelligitur: quanquam ibi impropria, seu per similitudinem ita dicta; hic propria. At in altera significatione illa id nequaquam deprehenditur: & sic omnis sermonis concinnitas atque elegantia, quam tamen secutus est apostnlus, perit. Talis enim erit sensus: an nescitis, quod angelis futuri simus præstantiores, nedum negotia ad hanc vitam scilicet pertinentia

tinentia

tinentia judicabimus? Præterea utut minus duriter dictum censeri debeat, judicare mundum, aut angelos; esse dignitate superare mundum aut angelos: tamen nimis videretur durus ille loquendi modus, quo ṽsu 2 utitur apostolus, *nempe, in vobis judicatur mundus.* At longe concinnius est, & consuetudini sermonis apostolici convenientius, si dixeris, illis verbis significari, per nos judicatur aut damnatur mundus.

Denique, ut alia omittamus, & ad alterum, quod hoc loco in disputationem vocatur, nempe, quid per angelos hic significetur, transeamus: oon videtur verisimile, apostolum per angelos hoc loco bonos angelos intelligere voluisse, id quod sententia ista requirit, quæ vocem jodicandi tantum de eminentia ratione dignitatis accipit. Nam quę alias hic esset comparatio; si id tantum significare voluisset apostolus, nos dæmonibus dignitate præstituros, cum sciamus, quam infelices illi nonc sint, postquam mali evaserint? Jam vero primum eam ob causam non videtur verisimile, apostolum dixisse, nos angelos bonos judicaturos. Quod si verbo judicandi præstantia & dignitas nostra præ angelis, ut ista sententia requirit, significetur, non quævis præstantia fuerit iotelligenda, sed talis, quę cum imperio & dominio aliquo in angelos sit conjuncta. Talis enim dignitatis eminentia hoc verbo significatur. At, eo modo nos angelis fore superiores, nullus scripturæ locus docet, & nimis foret audax id asserere: neque etiam ab iis, quorum sententiam jam examinamus, asseritur; ac præterea, etiamsi id verum esset, non tamen ab apostolo videretur hoc loco afferendum, ubi tanquam de re Corinthiis etiam vulgo nota, & admodum manifesta loquitur, cum inquit: Aonescitis, quod angelos judicabimus? At Corinthiis vulgo notum fuisse, nos imperium aliquod habituros in angelos, haud videtur concedendum. Vix enim fieri potest, quio si res hæc Corinthiis generatim omnibus nota fuisset, & a viris divinis aperte ab ipso initio inculcata, eadem res in sacris literis sæpissime, vel saltem alicubi fuisset explicata: siquidem ea tes ad omnium Christianorum consolationem & singulare gaudium pertinuisset, fuissetque tale quidpiam, quod ab omnibus percipi haud difficile potuisset.

Eadem causa est, cur, etiamsi tandem simpliciter tantummodo dignitatis eminentiam, atque ab imperio sejunctam, isto verbo significari posse volumus; non tamen facile concedendum sit, de ea hic sermonem esse. Nam nec de eo certi quidquam constat, nos aliquando angelos reipsa dignitate victuros, &, si tale quid ast, id satis obscure, oon tam in sacris literis scriptum est, quam ex illis colligitur, adeo ut eam rem tanquam admodum manifestam pro concesso hic sumere non potuerit apostolus. Cui illud quoque addendum est, quod ii, qui eminentiam istam dignitatis supra angelos hic intelligunt, asserere non audent, angelos olim dignitate fore nobis inferiores; sed tantum nostram conditionem olim futuram meliorem aut præstantiorem, quam nunc sit angelorum. Sed apostoli verba de eo loquuntur, quod olim reipsa sit futurum; & nimis est durum ac prorsus inusitatum, talem aliquam eminentiam verbo judicandi significari: maxime si quis consideret hoc loco ea, ad quæ idem verbum judicandi teferatur, nempe ea quę ad victum pertinent.

Deinde illud quoque est cum sententia ista parum conveniens, quod hoc loco judicium angelorum cum judicio mundi, hoc est hominum impiorum, olim futuro, conjungitur; videturque plane absonum, angelos bonos cum hominibus impiis, aliquando damnandis, hac in parte aliquo modo conferri ac comparari. At istud longe & probabilius & convenientius, Diabolum & ejus angelos cum hominibus impiis ratione futuri judicii conferri, cum ea illorum futura sit conditio, ut sacræ literę manifeste docent, inter alia vide Matthæi 25 ad finem.

Sed urgent illi, angelorum simplici nomine nuspiam in sacris literis angelos malos tantum intelligi.

℞. Etiamsi id nuspiam prorsus factum reperiatur: tamen quia hoc nomen spiritibus malis convenit, & nonnunquam ea voce angeli tum boni, tum mali, promiscue intelliguntur, ut Job. 4. 18, nonnunquam etiam adjuncta aliqua voce aot explicatione ita appellantur mali spiritus: nil prohibere ibi ubi circumstantiæ loci suadent, & res ipsa, quę angelis tribuitur, instar limitationis & adjectionis alicujus esse potest, angelos malos intelligere. Talia enim sunt subjecta, qualia a prædicatis esse permittuntur, ut vulgo in scholis loquuntur. Ita nemo mirari debet, voculas, quæ alibi adjiciuntur, ad spiritus malos distincte significandos hoc loco fuisse neglectas: quia res ipsa & circumstantię earum vicem supplent.

Eodem modo ad Rom. 8. 38 simplici angelorum nomine angeli mali videntur significari. Ii enim isto in loco haudquaquam erant omittendi, ubi ea tecensentur, quę aliquam ad nos felicitate nostra excludendos vim habent; sed vel potissimum commemorandi, cum ii sint infensissimi salutis oostrę *hostes, & id* perpetuo agant, ut nos salute excludant.

Nam si quis dicat, Paulum tantum amplificandi & exaggeraodi causa angelorum fecisse mentionem; non quod eos oostræ perniciei incumbere indicare voluerit, atque adeo bonos angelos intelligi hoc loco posse, quemadmodum proxime ante vitæ fecerat mentionem, licet ea nullam videatur habere vim ad nos salute privandos; id haudquaquam concedendum est. Nam etsi largiamur, Paulum quorundam hoc loco facere mentionem, quæ per seipsa ad rem non videntur pertinere, & nullam vim habeant ad salutem oobis eripiendam: (quanquam id incertum est, cum fieri possit, ut vita verbi gratia, quæ minime omnium ad rem videtur pertinere, vita, inquam, hæc terrena aliquid saluti nostræ afferat remoræ:) tamen id tum demum fieri censendum est, cum oppositum ejus, quod per se ad rem facit, antea fuit nominatum, & sic ad alterum oppositum exprimendum occasionem aliquam præbuit. At cum nulla talis est occasio, non est concedendum ullo pacto, aliquid a Paulo nominatum, quod ad rem non faciat, & frustra expressum censeri debet. Hoc autem modo angelorum hoc loco facta est mentio, nulla te præcedente, quæ eorum mentionem facere suadeat, nisi res ipsa, de qua sermo est, id exigat ac requirat: statuendumque est, recte apostolum, nominata morte, quæ maximam ex ipsius rei natura vim habere videtur ad nos salute excludendos, angelorum nempe malorum, tum principum ac pote-

statum,

ſtatum, quæ intet angelos iſtos eminent, & robur ad nos ſalute privandos maximam habent (niſi quis magiſtratus quoque his vocibus velit comprehendi) mentionem ſubjeciſſe, eaſque nominaſſe, tanquam ejus mortis cauſas efficientes præcipuas: cum Diabolus, eorum princeps, cui cæteri omnes ſubſerviunt, mortis, ſeu mortiferum, habere dicatur imperium, unde neceſſe fuit, ut per Chriſti mortem deſtrueretur, ſi nos morte ejuſque metu liberari debeamus, ut ex Hebr. 2 patet. Diximus autem, mortis mentione facta, angelorum ſubjectam eſſe mentionem, licet vox vitæ fuerit interjecta: quia vitæ hic exigua eſt habenda ratio, cum vix veriſimile ſit, apoſtolum eam fuiſſe nominaturum, etſi aliquam vim in hoc, de quo agitur, negotio habere poſſit, niſi mortis prius feciſſet mentionem: quam per contrarium amplificare potuit, adeo ut fere perinde cenſendum ſit, ac ſi vox vitæ abeſſet. Progreditur autem apoſtolus à genere ad ſpeciem potiſſimam, en genere conprehenſem: quemadmodum & Petrus facit 1 epiſt. cap. 3. ℣. ult: licet ibi angelorum nomine boni etiam poſſint comprehendi. Verum ut ad locum ad Corinth. redeamus, quod alii in voce angelorum metuunt, & ipſi in ſententia vulgari reprehendunt, id ipſi in judicandi verbulo committunt; cujus nullum videtur afferri poſſe exemplum, in eam ſignificationem accepri, quam ipſi volunt: cum tamen hic aliquod ſit exemplum, & certa ratio, quæ id fieri poſſa ſuadeat, & nulla ſit cauſa, cur ab ea ſignificatione vocis judicandi, quæ aliquot exemplis comprobari poteſt, diſcedatur, & inuſitata eligatur; imo rationes ſint, quæ diverſum ſuadeant, & angelorum nomen pro malis accipiendum arguant.

Antequam ab his apoſtoli verbis diſcedamus, aliorum quorundam objectio, quam contra argumentum apoſtoli, prout a nobis explicatum eſt, afferunt, diluenda eſt. Ajunt enim non ſequi ex eo, quod nos olim mundum & angelos ſimus judicaturi, nos quoque cauſas de rebus ad hanc vitam pertinentibus diſceptare poſſe, adeoque ad judicia hæc aptos eſſe: cum fieri poſſit, ut is, qui olim mundum eſt judicaturus, jus civile ignoret, & ſic in judicando fallatur. Qui autem hujuſmodi eſt, idoneus controverſiarum judex eſſe nequit.

Reſpondeo primum, apoſtolum ex eo, quod nos olim mundum & angelos ſimus judicaturi, non concludere ſimpliciter, nos idoneos eſſe controverſiarum de rebus ad vitam pertinentibus judices, ſed tantum nos haudquaquam eſſe indignos, qui de hujuſmodi rebus judicemus. Non ergo omnia idonei judicis attributa; ſed dignitatem tantum judici convenientem ex judicio noſtro futuro colligit apoſtolus. Apparet enim eos, qui apud Corinthios ad judices infideles confugerunt, fideles ea in parte contempſiſſe, & indigniores judicaſſe, quam ut eorum ſeſe judicio ſubjicerent; quia nimirum dignitas atque autoritas quædam in judice requiratur; quam piis crediderunt deeſſe: in magiſtratu autem infideli abunde crediderunt reperiri. Huic ergo illorum opinioni occurrit apoſtolus, & ea, quam expoſuimus, ratione dignitatem ac præſtantiam Chriſtianorum aſſerit: facultatem & ſcientiam juris ad eam rem neceſſariam interim præſupponens, de qua infra demum agit ℣. 5, ubi ait: Ita non eſt inter vos ſapiens, ne unus quidem; qui poſſit dijudicare inter fratres ſuos? Præſupponit ergo illam ſententiam in ſuperioribus verbis: ubi vel ejus rationem nullam habet, quia poſtmodum de ea eſſet dicturus, vel quia non eſſet veriſimile, ut ipſemet aſſerit, ne unum quidem, adeo rerum peritum inter vos ipſos reperiri, qui id præſtare poſſet, idque tanto magis, quia in iis controverſiis, quæ inter Corinthios agitabantur, altera pars injuriam faciebat, altera patiebatur: quemadmodum ex verſu 7 & 8 apparet. At tales controverſias dijudicare Chriſtianorum eſt prope omnium, ſaltem plerorumque; cum neceſſe ſit, ut Chriſtiani ab omni genere injuriæ abſtineant, & ſic etiam quid juſtum, quidve injuſtum, ſciant. Quomodo enim alias injurias vitarent? Non eſt ergo veriſimile, Chriſtianos ejuſmodi cauſas diſceptare non poſſe, præſertim ſi cœtus aliquis ſit ex multis variiſque hominibus conſtitutus, qualis erat cœtus Corinthiorum. Quod ſi nihilominus interdum incidant controverſiæ difficiles, quas dijudicare non ſit cujuſvis, ſed ejus demum, qui ſingularem præ cæteris juris cognitionem habeat, non prohibet apoſtolus, quo minus aliquos Corinthii ex infidelibus juriſconſultos in conſilium adhibeant, & tum demum judicium ferant, modo ne coram magiſtratu infideli litigent. Illud nunc non dicam, quod non fuerit neceſſe, ut Paulus hujuſmodi caſuum, qui fortaſſe rariores ſunt, haberet rationem: cum ſatis ſit, eum generatim de judiciis ad hanc vitam pertinentibus locutum eſſe.

Præterea ad objectionem iſtam illud quoque reſponderi poteſt, ſi argumenti apoſtolici vis recte expendatur, illud quoque inde colligi poſſe, Chriſtianos homines rerum ad juſtitiam pertinentium tantam, quanta hic ſufficiebat, habere cognitionem, ita ut propterea ad judices infideles confugere neceſſe non eſſet: & etiamſi tandem Chriſtiani aliqua ratione vincerentur juris civilis cognitione ab infidelibus, eum tamen defectum, ipſius, juſtitiæ & ſanctitatis ſtudio, quo infideles longe ſuperant, explere. Nam ſi Chriſtiani olim infideles & injuſtos exemplo ſuo damnare debent, apparet, eos juſtitia & probitate, cujus in judicando non minor videtur eſſe uſus aut neceſſitas, quam peritiæ rerum civilium, infideles longe ſuperare: ac præterea, ut ſupra monuimus, eam juris notitiam habere, qua inter juſtum & injuſtum diſcrimen conſtituere queant.

Verba ℣. 4 non eodem modo ab omnibus leguntur & accipiuntur. Alii enim per interrogationem quandam legunt, & verbum καθίζετε, quod hoc loco ambiguitatem parit, pro præſenti indicativi accipiunt, & reddunt, conſtituitis. Unde hujuſmodi emergit ſenſus: Judicia ergo ad vitam hanc pertinentia cum habueritis, eos, qui in eccleſia contempti ſunt, hoc eſt, infideles, eos inquam conſtituitis? quaſi dicat, quam vero indignum eſt vos id facere. Atque in hanc ſententiam ſequentia potiſſimum verba eos videntur impuliſſe, quia ſtatim ſequitur: ad pudorem veſtrum hoc dico: quaſi dicat ego hoc dico, ut hujus facti veſtri vos pudeat. Alii ſine interrogatione verba hæc legunt, & verbum καθίζετε in Imperativo ſumunt, ita ut hoc præceptum ſit apoſtolicum ex ſuperioribus deductum, quaſi dicat, quando ergo judicia habetis ad vitam hanc pertinentia contemptos in eccleſia conſtituite judices.

Discrepant tamen hi ipsi inter se, quod alii aliter accipiunt vocem ἐξουθενημένων seu contemptorum in ecclesia. Alii enim omnes fideles, qui in ecclesia sunt, per hoc verbum intelligunt, & eos ideo contemptos nominari arbitrantur, quia ab iis, qui lites habuerant, fuerunt antea contempti & spreti, tanquam judiciis hujusmodi indigni: siquidem non ad eorum, sed ad infidelium judicia causas suas detulerunt. Alii vero contemptos in ecclesia dici eos putant, qui sunt in ecclesia contemtibiles, & veluti in infimo loco positi: quasi diceret apostolus; cum habueritis judicia ad hanc vitam pertinentia, infimos potius & contemtibiles in ecclesia homines judices constituite quam ut ad infidelium judicium confugiatis.

Priorum sententia de voce illa, contemptorum, videtur apostoli scopo verbisque superioribus, ex quibus hæc deducuntur, valde consentanea: præsertim cum vox contemptorum proprie non de eo, quod fieri possit, quemadmodum vox contemptibilium sonat; sed de eo, quod factum sit, loquatur. Hoc unum, nisi fallor, hic desiderari a quopiam posset, quod apostolus dicat, contemptos in ecclesia, quasi hos contemptos ab aliis in ecclesia eadem distinguat. Sed hoc non est necessarium.

Possunt enim omnes, qui sunt in ecclesia, fratres hoc nomine significari: quasi dictum sit, eos, quos antea contempsistis, eos nempe, qui sunt in ecclesia, hos constituite. Deinde possunt nihilominus hi contempti in ecclesia ab aliis quibusdam, qui in ecclesia sunt, nempe ab ipsis litigantibus, seu controversias habentibus distingui.

Posteriori sententiæ illud videtur obstare, quod apostolus simpliciter loquatur, non vero comparate: absurdum autem sit absolute dicere contemptibiles in ecclesia, & omnium infimos esse in ecclesia constituendos judices. Nam primi potius, & cæterorum prudentissimi constitui judices debent; ut sequentia verba etiam indicant. Ne id nunc repetamus, quod paulo ante de voce ἐξουθενημένων diximus. Quanquam illud quoque addi potest, vix verisimile esse, apostolum hac voce ullum ex fidelibus descripturum, ut eum contemptibilem, seu, ut vox Græca sonat, pro nihilo reputandum dicat.

Quod ad illorum sententiam attinet, qui per contemptos in ecclesia intelligunt infideles, iis objici solet, quod apostolus, si de facto Corinthiorum loqui voluisset, non videretur dicturus fuisse, ἐὰν ἔχητε, cum habueritis, sed potius ἔχοντες hoc est habentes, seu quando habetis. Illud enim ad futurum potius videtur respicere, quam ad præsens, aut id quod jam præteriit. Atqui illi volunt de re præsenti aut præterita loqui apostolum.

Objici etiam fortasse potest, quod vix dici queat, in fideles in ecclesia Corinthiorum fuisse contemptos, sed contemnendos potius, contra, quam fert verbi proprietas: a qua, cum nihil cogit discedere, haud temere est discedendum.

Quod vero illi, qui hanc sententiam tuentur, sequentia verba pro se adducunt, id infirmum est: cum possint ea non ad præcedentia, sed ad sequentia referri, hoc modo: ad pudorem vestrum dico: num ne unus quidem inter vos est sapiens, qui possit inter fratrem dijudicare? quasi diceret: Pudere vos debet, qui videmini hoc facto indicare, ne unum quidem inter vos esse sapientem, qui lites hujusmodi inter fratres disceptare queat. Probabiles quidem sunt hæ conjecturæ; sed nulla earum ita videtur firma, ut non liceat quamcunque ex his sententiis amplecti: & satius sit rem in dubio relinquere, quam quippiam constanter affirmare: nisi forte quid cuipiam inciderit firmius.

E P H E S. V. à vers. 11. ad 15.

IN his verbis docet apostolus, tantum abesse debere, ut Ephesii isti, omnesque Christiani participes esse debeant operum infructuosorum tenebrarum (hoc est, operum eorum, quæ ut è tenebris atque ignorantia divinæ voluntatis ortum ducunt, ita etiam tenebras quærunt, lucem vero fugiunt: quæ infructuosa dicuntur, non modo, quia nil utilitatis afferant, sed etiam quia damnum) ut potius ea debeant arguere, hoc est turpitudinem eorum ostendere, & illos, qui ea patrant, ea de re convincere.

Propositio hæc expressa est ℣. 11.

In sequentibus argumenta ejus rei continentur.

Primum ductum videtur a facilitate ejus rei, quam præcipit apostolus ℣. 12, quasi diceret, adeo facile est opera ista redarguere, eorumque turpitudinem ostendere, cum ea, quæ ab istis hominibus fiunt occulte, & veluti in tenebris, etiam nominare sit turpe.

Altera ratio, quæ ℣. 13, 14 continetur, ducta esse videtur ab effectu seu fructu, qui inde sit secuturus, nimirum quia hac ratione sit futurum, ut opera ista, turpitudinis à Christianis convicta, veluti in lucem apertam proferantur, & non amplius obscura, uti antea, maneant, atque ita ii, qui illis hactenus indulserant, oculis veluti apertis, & agnita eorum turpitudine, ea porro fugiant, adempta sibi in posterum ignorantiæ excusatione.

Verum hunc fructum ita proponit, ut ostendat, non posse eum ab aliis, præter Christianos, qui luce euangelii sunt collustrati, præstari, adeoque eorum esse officium, ut ipsi opera ista tenebrarum arguant, & lucem illis de suo lumine largiantur. Et haud scio, utrum hoc posterius, an vero prius illud magis exprimere in his verbis voluerit apostolus. *Illa vero omnia,* nempe tenebrarum opera, aut quæ occulte ab infidelibus fiunt, tum demum *cum a luce*, hoc est a doctrina veritatis, seu iis, qui hac luce sunt collustrati, quales vos estis, redarguuntur, *manifesta fiunt*, hoc est eorum turpitudo omnium oculis aperte subjicitur, atque adeo eorum etiam, qui illa patrant. Cur vero, inquies, a luce illa argui necesse est, si manifesta fieri debeant? Quia omne id, quod manifestum fit, lux est, hoc est lucidum, adeo ut lux appellari queat. At vero nil lucidum est, nisi a luce collustretur, si per se fuerit tenebricosum. Unde hoc colligi vult apostolus, Christianorum tantum esse tanquam luce cælesti collustratorum, istiusmodi opera cum fructu redarguere: Hoc porro confirmat Dei ipsius dicto. (De quo an in scriptura extare censendum sit, nec ne, paulo prius) cum ait: Quapropter dixit: excitare qui dormis, & resurge a mortuis, & illucescet tibi Christus. Quibus verbis significatur; Christum

stum ejusque doctrinam esse luminis instar; quod ubi non extet, somno & veluti morti cuidam spirituali sit locus; ita ut præter Christum nulla vera lux dicenda sit extare. Quod pertinet ad illud comprobandum, quod dixerat Paulus, tum demum opera tenebrarum fieri manifesta, ubi a luce, hoc est doctrina euangelii, quæ Christi est, redarguuntur: adeoque istorum hoc esse officium proprium, qui a luce sunt collustrati, ut ea redarguant, cum aliunde lumen iis inferri nequeat.

Dubium autem est, an hæc verba censenda sint scripturæ esse, an non? Si scripturæ verba esse dicas, necesse est, ut alterutrum horum statuas: vel interiisse istud scriptum, ubi hæc extiterint; vel sensum potius verborum istorum, in veteri testamento non uno fortasse loco extantium, a Paulo recitari, quam ipsa verba. Extare autem inter alia videtur sententia similis initio cap. LX Esaiæ. Et hoc posterius propemodum est probabilius: præsertim cum vix uspiam ita clare videantur prophetæ loqui de Christo.

Quod si nolis ea esse scripturæ verba, dicendum videtur, esse hanc admonitionem generalem Dei, quam per suos servos subinde hominibus inculcet; siquidem id perpetuo agit, ut homines è peccatorum & ignorantiæ somno evigilent, & ex animi morte resurgant; & sic a Christo, tanquam sole lucidissimo toti collustrentur.

Itaque hoc pacto verba ℣. 14 cum superioribus videntur connectenda: Quapropter, hoc est, quia a doctrina Christi hominibusque Christianis, ut luce collustratis, argui necesse est ea, quæ in lucis veluti statum debent deduci, & omnibus manifesta fieri, dicit, nempe Deus in scriptura, aut quotidie per nos inculcat, *surge*, qui dormis, tanquam in profunda morte, & resurge a mortuis, seu a morte animæ in operibus malis, & Christus, tanquam vera & unica lux, tibi illucescet, & te collustrabit, id est plena rerum ad pietatem pertinentium cognitione te induet: quod nimirum extra Christum nil nisi tenebræ sint, & si quid alienæ debeat affulgere lucis, in rebus divinis & ad sanctitatem spectantibus, id non nisi a Christo ejusque doctrina fiat.

LUCÆ. VII. vers. 47.

Difficultas est in hoc loco, quod Christus videatur charitatem mulieris istius peccatricis causam constituere remissionis peccatorum ipsius multorum: cum tamen similitudo, qua usus est Christus, de duobus creditoribus, quorum utrique debitum fuerit a creditore condonatum, omnino requirere videatur, ut charitas illa pro effectu remissionis ponatur.

Omissis aliorum hac de re sententiis, dicimus, charitatem hoc loco pro effectu remissionis poni, tum propter similitudinem superius explicatam, quæ a pontificiis frustra eluditur, tum propter sequentia hoc ipso ℣. 47, ubi id quod de muliere dixerat, per contrarium illustrat, dum inquit: cui autem parum remittitur, parum diligit: Hæc enim verba charitatem exiguam ex delicti exigui remissione proficisci significant; non vero hanc illius effectum ponunt.

Verum animadvertendum est, quid hoc loco remissionis nomine, quæ mulieri isti contigerit, sit intelligendum: quod quia nec ab euangelicis, nec a pontificiis fuit animadversum, ideo neutri veram prorsus sententiam attigerunt: etiamsi utrique aliquid in sua sententia veri habeant. Nam charitatem nostram erga Deum aut Christum ponimus & effectum, & causam, remissionis peccatorum, sed diversimode acceptæ. Sumitur enim interdum remissio peccatorum pro ejus oblatione & declaratione, quæ Dei Christique nomine fit, licet effectus adhuc absit, hoc est ab iis, quibus remissio ea offertur, reatus aut pœna nondum reipsa fuerit ablata. Interdum vero sumitur pro plena seu perfecta remissione, hoc est, reatus aut pœnæ ablatione, quæ actu ipso fiat, aut facta fuerit.

Priori modo accepta (nam posterioris exempla passim occurrunt, ita ut ea adducere nil sit necesse) reperitur Joh. xx. 23. 2 Cor. 5. 19. Ephes. 4. ult. cui similis est locus ille Colos. 3. 13.

Si priori modo accipiatur remissio, ejus effectus est nostra in Deum & Christum charitas; si posteriori, causa; cum charitas illa fidei, per quam remissionem peccatorum seu justificationem adipiscimur, anima sit ac spiritus. Nam quod attinet prius, ideo nos, ut inquit Joannes 1 Joh. 4. 19, Deum diligimus, quia prior nos dilexit; in qua ipsius dilectione oblatio remissionis peccatorum vel primo continetur.

Hoc ergo modo remissio peccatorum in isto Lucæ loco videtur accipienda, ut charitas istius mulieris pro effectu remissionis peccatorum a Deo per Christum oblatæ ponatur, & particula ὅτι seu quia non rei, sed cognitionis causam denotet: quasi dicat apparet, huic mulieri multorum peccatorum remissionem a Deo oblatam, cum illa tantopere me, per quem ea tum aliis hominibus, tum ipsi offertur, amet: cui vero parum offertur, quia nimirum minus peccaverit, is minus diligit, hoc est verisimile esse, cum hoc beneficio devinctum minus diligere, siquidem minor hic dilectionis causa est. Quod si tamen contingat ut magis diligat, id respectu hujus beneficii per accidens est.

Voluit autem Dominus Jesus isto sermone indicare, non debere Simonem istum, a quo fuerat invitatus, mirari, a se mulierem peccatricem non repelli: siquidem peccatorum illius remissio ei a Deo per ipsum fuerit oblata: adeo ut perinde sit, ac si peccatrix amplius non esset. Id quod ex effectu vult probari, nimirum amore istius mulieris in Christum, & sic per ipsum erga Deum. Quia enim senserat ista mulier, Christum eum esse, per quem hominibus remissio peccatorum a Deo offerretur, ac proinde sibi quoque per eundem remissionem multiplicium peccatorum suorum offerri: ideo eum tantopere dilexit. At qui hoc beneficio minus indiget, & quodammodo minus sibi a Deo per Christum hac in parte oblatum videt, is minorem habet diligendi causam.

APOCAL. XX. verſ. 4, 5.

In hoc loco explicanda ſunt

PRimo, quomodo dicatur, animas eorum, qui fuerunt ſecuri percuſſi, propter teſtimonium Jeſu, & propter ſermonem Dei, & qui non adoraverunt &c. vixiſſe, id eſt revixiſſe, & regnaſſe cum Chriſto 1000 annos.

Deinde, quomodo dicatur, reliquos mortuorum non revixiſſe, donec finirentur mille anni.

Quod ad prius, dicendum videtur, ideo a Johanne affirmari, animas iſtorum revixiſſe, quia poſt eorum mortem, ob diuturnam ſub antichriſti regno veritatis divinæ oppreſſionem, tandem homines iis plane ſimiles exiſtere cœperunt, qui eandem cum illis doctrinam profiterentur, idem vitæ inſtitutum ſequerentur, excuſſo antichriſti, cui priores illi ſervire noluerant, ac propterea occiſi fuerant, jugo: quo quam diu oppreſſi fuerant homines, tam diu Chriſtiani mortui cenſeri poterant. Eſtque ea loquendi ratio vulgo etiam uſitata, ut, cum aliquem videmus cuipiam qui mortuus eſt, exiſtere admodum ſimilem. & in eadem re excellere, qua alter ille inclaruerat, dicamus, iſtum alterum velut è mortuis excitatum.

Quod ad alterum attinet, ideo videtur dici, reliquos mortuorum non revixiſſe, niſi poſt exactos mille annos, quia nimirum ex reliquis gentibus & populis, in quibus Chriſtiani olim extiterant, & poſtea eſſe deſierant, nulli eo tempore exiſtere cœperint Chriſtiani, nec lux veritatis iis in partibus fuerit accenſa tum cum iis qui ſub Antichriſto olim vixerant, vel potius mortui fuerant, lux veritatis oboriretur, & ipſi hoc pacto velut in vitam revocarentur, ex ſpirituali ignorantia divinæ voluntatis & impietatis morte. Significare ergo voluit divinus ſpiritus, reſurrectionem iſtam, quæ ante mille annos hic commemoratos exiſtere deberet, tantum ad eos pertinere, qui ſub antichriſto vixiſſent; non vero ad alios homines, ignorantiæ & impietatis morte oppreſſos: nempe quia ii qui ſub antichriſto vixerunt, Chriſti tamen religionem aliquo modo retinuere; cæteri vero eam prorſus abjecerunt. Quare Deus iſtis populis prius puritatem iſtius religionis reſtituere voluit, quam his poſterioribus: quod etiam per ipſius rei naturam facilius fieri poſſe videbatur.

CAPITIS VI

ad HEBRÆOS integri

PARAPHRASIS.

QUapropter cum tantum temporis in Chriſtiana religione conſumſeritis, ut doctores etiam eſſe deberetis: agite, relictis doctrinæ Chriſtianæ elementis, ad perfectionem magno incitatoque ſtudio contendamus: ita ut non iterum fundamentum religionis Chriſtianæ jaciamus, initio facto a doctrina de reſipiſcentia a mortiferis operibus, & fide in Deum; vel (quæ eſt doctrina elementaris, quæ ad baptiſma & impoſitionem manuum requiritur) a doctrina de baptiſmatibus Joannis nimirum & Chriſti, eorumque ſignificationibus, itemque de impoſitione manuum, per quam Chriſti doctrinam recipientibus ſpiritus ſanctus dari ſolet, atque adeo de ipſo illo ſpiritu, qui ea ratione dabatur; tum de reſurrectione mortuorum, & æterno judicio ac pœna. Quanquam & hoc ipſum, nimirum ut fundamentum hoc denuo jaciamus, facere quiſpiam noſtrum poterit, ſi modo Deus permiſerit. Dico autem ſi Deus permiſerit: quia alias impoſſibile eſt, eos, qui ſemel ſunt luce cæleſtis veritatis colluſtrati, & guſtum perceperunt cæleſtis illius beneficii, per euangelium a Deo hominibus oblati, ac præterea participes facti fuerint ſpiritus ſancti, per quem apertiſſime divina veritas comprobatur, quique ſuaviſſimum illud Dei verbum, quod eſt euangelium, probe perceperint, ita ut non obiter illud aſpexiſſe aut cognoviſſe, ſed guſtu ipſo exploraſſe cenſendi ſint, & denique præclariſſimas futuri ſeculi vitæque immortalis dotes: & nihilominus tamen a tam felici ſtatu ad priſtinam conditionem relabuntur, atque a veritate ſponte deficiunt; renovare ita, ut pœnitentiam agant, &, mutato animo ad religionem Chriſtianam, quam abjecerunt, revertantur: ſiquidem tam grave ſcelus iſti homines, dum a Chriſtiana religione deficiunt, committunt, ut cenſeri debeant chariſſimum illum atque unicum Dei filium, cujus doctrinam ſpernunt, denuo crucifigere ſibimetipſis, & publicæ ignominiæ exponere.

Neque vero cuipiam mirum videri debet, iſtiuſmodi homines tam graviter a Deo puniri ſolere, ut abſque illius ſingulari gratia renovari ad pœnitentiam nequeant: quia ita fieri ſolere videmus, ut, ſi terra aliqua ſæpius pluvia irrigetur, & pariat herbas iis utiles, quorum cauſa colitur, ea quoque culta benedictionem ſeu fœcunditatem a Deo accipiat, ut porro quoque fructum ferat; Contra vero ſi nil niſi ſpinas & tribulos proferat, tanquam inutilis prorſus negligatur, & execrationem colentium provocet, imo ab ipſo Deo quodammodo ſterilitate damnetur, ac tandem prorſus exuratur. Eodem nempe pacto homines illi, qui divinis beneficiis ditati, & veluti exculti fuerunt, tantum abeſt, ut fructus aliquos, dignos iſtis beneficiis ad laudem Dei proferant, ut contra Chriſtianam religionem deſerendo, Dei filium, ipſumque adeoque Deum, ſumma contumelia afficiant, jam non amplius a Deo coluntur, & beneficiis ipſius locupletantur; ſed potius a Deo reprobantur, & execrationi redduntur obnoxii, nihilque aliud reſtat, quam ut igne tandem exurantur.

Verum ego de vobis, mei chariſſimi, meliorem ſpem foveo, & veſtrum ſtatum ſaluti propiorem eſſe confido, quam ſit eorum, quorum infelicem conditionem hactenus deſcripſi: etiamſi ita fuerim locutus, & ſic commemoratione pœnarum divinarum, apoſtatas manentium, viſus fuerim indicare, vos quoque in eodem ſtatu verſari. Neque enim ita iniquus eſt Deus, ut non videatur habiturus rationem operum veſtrorum bonorum, & laborum ex charitate profectorum: quam quidem charitatem propter ipſum Deum ejuſque ſanctiſſimum nomen reipſa demonſtraſtis, dum ſerviviſtis ſanctis, & adhuc ſervitis. Veruntamen etſi hinc meliorem de vobis veſtraque ſalute

ſpem

spem concipere liceat; in ea tamen re nolim vos plene acquiescere; sed potius id unice desidero, ut quisque vestrum eandem, quam antea diligentiam usque ad finem, ad plenam ac solidam salutis spem parandam ac retinendam adhibeat, ne fiatis segnes, quo paulatim animum despondeatis, veluti expectando Dei promissa defatigati: sed potius imitemini eos qui per fidem in Deum cum summa patientia, & in expectandis Dei promissis perseverantia, tandem reipsa obtinuerunt Dei promissa. Atque ut alia omittam, unico Abrahami, qui pater est credentium, exemplo contentus ero. Nam postquam illi promissum de progenie ejus in immensum multiplicanda, Deus dedit, & cum nullus extaret major, per quem juraret, per seipsum juravit, se promissum illud servaturum, idque his verbis: certe omnino benedicam tibi, & omnino, seu vehementer, te progeniemque tuam multiplicabo. Itaque Abraham isti Dei promisso confisus, cum patienter illud expectasset, tandem id reipsa est consecutus: partim vivus, cum Isaac illi esset natus, ex quo progenies illa nasci debebat, partim mortuus.

Quod vero dixi, Deum, cum nullum haberet se priorem, jurasse per seipsum, discrimen inter homines & inter Deum hac in parte esse, indicare volui. Nam homines quidem per eum, qui prior est, jurare solent; at non Deus. Tanti enim apud illos est juramenti religio, ut controversiis, quæ aliunde certis argumentis decidi non possunt, aliis aliud asserentibus, finem imponat juramentum: ita ut illud certum & ratum habeatur, quod eo est confirmatum. Qua de causa Deus, cum vellet iis, qui velut hæreditate promissum ipsius de salute nostra æterna obtinere debent, apertius ostendere decreti hujus sui immutabilitatem, jusjurandum interposuit, ita ut per res duas plane immutabiles, nimirum promissionem & jusjurandum, quibus in rebus mentiri Deum prorsus est impossibile, firmum ac solidum solatium habeamus. Nos, inquam, qui eo confugimus, & cursum veluti corripuimus, ut apprehendamus, & veluti firmiter teneamus spem, nobis per divina promissa propositam: quam tenemus tanquam anchoram quandam animæ tutam ac firmam, quæ, ut anchoræ, quæ navim firmam & adversus procellas immotam reddere debent, altissime debent fundo immergi, non vero in superficie hærere; ita ipsa quoque altissime penetrat locum eum, ubi ejus est fundus: siquidem ea re nititur, quæ est in ipso cælo, loco altissimo, & sic ingreditur in eum locum templi cælestis, qui est intra velamen, seu in locum omnium sanctissimum, ubi Deus ipse habitat, respondentem sancto sanctorum templi terrestris. Nam eo ingressus est, nostræ salutis causa, præcursor Jesus, factus sacerdos summus in sempiternum, secundum ordinem Melchisedek. Hic autem spei nostræ velut fundus est, qui illam veluti in cælo defigit.

Absoluta hujus loci paraphrasi, difficultates quædam sunt enodandæ, quæ hic suboriuntur, maxime in hujus capitis initio.

Primo quidem quæri potest: Cur autor dicat, relinquenda esse elementa doctrinæ Christi, præsertim ad eos scribens, qui denuo opus haberent, ut docerentur; quænam sint elementa initialia sermonum divinorum, & opus haberent lacte, ad solidum cibum inepti, ut supra cap. 5. 12 de iis, ad quos scribit, affirmaverat divinus autor?

℟. Autorem hunc eos oratione sua complecti, qui tales essent, quales ii omnes esse ratione temporis debebant, ad quos scribit. Debebant autem esse doctores & magistri ratione temporis, quo doctrinam Christi fuerant professi; & quia fortasse plerique eorum, ad quos scribebat, tales non erant, ideo non utitur in hac cohortatione persona secunda, sed prima: ut intelligeretur, non ad omnes, ad quos scribebat, aut plerosque, admonitionem hanc pertinere, quamdiu quidem in hoc statu versarentur, in quo tunc erant; sed ad illos, qui tempore bene essent usi, & huic ipsi autori rerum divinarum cognitione viciniores. Ad plerosque autem eorum, ad quos scribit tum demum spectatura erat hæc cohortatio, si illis Deus concessisset, ut fundamentum doctrinæ Christi denuo jacerent: cujus rei spem aliquam illis in sequentibus facit, idque propterea, ne frustra videretur hanc cohortationem posuisse. Dicit ergo relinquenda esse elementa doctrinæ Christi, tanquam jam bene percepta.

Deinde quæri potest: Cur dicat autor, non iterum fundamentum jacientes pœnitentiæ? Videtur enim id prohibere velle: cum tamen id haudquaquam prohiberi debeat, si quis ea re indigeat; & in sequentibus spem aliquam faciat, fieri id posse, si Deus permittat; & non obscure hos ipsos Hebræos, ad quos scribit, ad eam rem cohortetur.

℟. Verba hæc autoris mollius esse accipienda, quam in speciem esse videantur: id quod ipse autor satis indicat, dum eorum correctionem & emollitionem quandam statim subjunxit, satis indicans, ea per se considerata duriora esse. Quare dicendum est, ea verba non simpliciter prohibere, quo minus aliquis fundamentum denuo jaciat; sed potius certam ob causam improbare, & tanquam alienam repudiare. Voluit enim indicare hic autor, abhorrere id ab eorum, qui veritatem euangelicam aliquando agnovissent, officio, & a recta illa via, quam insistere, & usque ad extremum tenere debeant: cum verum hominum Christianorum officium sit, fundamentis Christianæ religionis semel positis, recta ad perfectionem contendere; non vero reflexo velut itinere, denuo ad priora redire, & ab iis secundo facere initium. Quare dicere possis, orationem hanc autoris, quæ in speciem prohibet, pro non jubente, ut ita loquar, accipiendam esse.

Tertio quæri potest: Quid per doctrinam baptismatum, & impositionem manuum intelligendum sit?

Hac de re vide Socinum, libro de baptismo aquæ. Quanquam alii aliter, quam facit Socinus, verba hæc accipiant, eaque in parenthesi legenda putent. Arbitrantur enim hæc verba continere descriptionem quandam generalem doctrinarum cæterarum, quarum vel ante vel post facit mentionem, quasi diceret: Doctrina de pœnitentia

 a mortuis

a mortuis operibus, & fide in Deum, resurrectione mortuorum & judicio æterno, esse doctrinam, quæ ad baptismata pertineat, & ad impositionem manuum; seu quæ ab illis requiratur, qui baptizari velint, & per impositionem mannum in ecclesiam recipi. Quæ sententia scopo autoris satis est consentanea. Quanquam videatur esse duriusculum, ea verba, quæ omnium descriptionem continent, in medio esse reposita: ac præterea de ritu illo impositionis manuum, qualem quidem illi statuunt, mihi non satis constat.

Quarto quæri potest: Cur ista quatuor, vel potius doctrina de illis, nempe pœnitentia a mortuis operibus, fide in Deum, resurrectione mortuorum, & judicio æterno, dicantur sermo initii Christi, cum tamen eadem videantur in lege, vel saltem ante Christum, in doctrina prophetica fuisse comprehensa?

Primo responderi potest, nil prohibere, quo minus illa etiam dicantur elementa doctrinæ Christi, quæ ante Christum fuere hominibus aliquo modo patefacta: siquidem doctrina Christi non ita est distincta a doctrina legis & prophetarum, ut nil eorum in se contineat, quæ in illa comprehenduntur; sed potius omnia illa, quæ a lege & prophetis traduntur ad pietatem veram moresque pertinentia, tanquam pietatis rudimenta in se complectitur. Quibus ea postea addit, quæ ad pietatis perfectionem pertinent. Quapropter etiamsi ista omnia ante Christum satis aperte revelata atque expressa: nihilominus tamen elementa doctrinæ Christi censeri possunt.

Deinde dici potest, ideo doctrinæ Christi elementa appellari respectu doctrinæ legalis, in ipso præsertim fœdere comprehensæ, atque a Mose descriptæ: quod ea omnia minus proprie, & ut ita dicam, per accidens ad legem pertinerent, propriissime vero & per se ad doctrinam Christi:

Unde etiam factum (id quod posteriori responsioni huic nostræ adjiciendum est) ut perfecte ista in doctrina Christi fuerint explicata, aut clarius apertiusque longe patefacta, quam vel sub lege, vel etiam in ipsorum prophetarum scriptis: imo duorum posteriorum ex iis, quæ commemorata fuerunt, vix uspiam, aut saltem ita obscure, ut nemine præeunte id animadvertere nequaquam potuissemus, facta fuerit mentio. Nam quod ad pœnitentiam a mortuis operibus attinet, ea non est legis propria, imo ab ejus natura quodammodo discrepat: præsertim si de singulorum hominum resipiscentia loquaris. Lex enim non resipiscentiam a mortuis operibus, in quibus quis hæsisset; sed plenam & perfectam mandatorum Dei observationem, in qua mortuis operibus, adeoque & huic resipiscentiæ, nullus est locus, requirit. Fœdere legali jam excidit is, cui hac resipiscentia est opus: nec ulla extat legalis promissio, quæ illis spem faciat remissionis peccatorum, aut gratiæ divinæ, qui a mortuis operibus resipiscerent: imo mortua dici videntur opera ea, quæ ex legis vi ac decreto mortis pœnam omnino afferebant. Quod si pœnitentia aliquando ad remissionem peccatorum hujusmodi valebat, id ex peculiari Dei gratia, extra fœdus contingebat, quemadmodum de Davide legimus. Diversa aliquantulum fuit totius populi ratio, qui, si a sceleribus suis ad Deum converteretur, vi promissionis divinæ in lege comprehensæ remissionem adipisci poterat, ut legimus Levitici 26, initio potissimum facto a versu 40, &c. & versu 44, 45 &c.

Nam cum Deus simpliciter promiserit, se Abrahami posteritatem curæ sibi habiturum in perpetuum: ut docet fœdus ipsius cum Abrahamo, Isaaco, Iacobo percussum, non potuit unquam, salvo suo pacto, totum populum delere, & ea pœna afficere, quæ singulis in populo, si peccassent, erat perferenda, neque etiam prorsus reprobare & repudiare, sed simul atque illi Deo suo adhæsissent, eos in gratiam plene recipere, vi pacti ejusdem, tenebatur. Sed singulorum in populo non tanta habenda illi erat ratio: sed potius ii severe, pro eorum temporum ratione, erant plectendi; ne ad alios manaret contagio, & sic totius populi felicitati consuleretur.

At longe alia est doctrinæ Christi ratio, quæ opera legis, seu perfecta, non postulat; sed resipiscentiam veram semper admittit, eaque, si fidem adjungas, perpetuæ sanctitatis loco censetur: & non tantum integer aliquis populus, sed singuli etiam homines, ea interveniente, remissionem peccatorum a Deo, vi novi fœderis consequi possunt.

Plenius etiam doctrina de resipiscentia eatenus in euangelio explicata censeri debet, quatenus in ea plenius explicatur, quæ sint ista opera mortifera, quę relinquere; quænam virtutes illæ, quas amplecti, animo in melius mutato, debemus. Confirmatur id, quod diximus, satis aperte eo, quod Dominus Iesus, apostolis suis euangelium, quod per illos annunciari post ejus exaltationem deberet, explanans, ait Lucæ 24. 47, oportere in nomine ipsius prædicari pœnitentiam & remissionem peccatorum in omnes gentes &c. totum id, quod ipsius nomine prædicari deberet ad officium nostrum pertinens pœnitentiæ nomine describens. At novimus, doctrinam Christi tum ratione eorum, quæ nobis in ea præcipiuntur; tum ratione promissionis, a legis & prophetarum doctrina esse distinctam.

Quod ad fidem in Deum, ne hæc quidem ad legem revera pertinuit, sed ad euangelium proprie pertinet, si modo recte intelligamus, quid eo nomine significetur. Non enim quivis assensus, sermonibus divinis ac promissis habitus, eo nomine significatur, quod etiam sub lege omnino requirebatur: (necesse enim erat credere, Deum esse, &, eo saltem modo, qui in lege est expressus, remuneratorem esse illorum, qui eum quærunt) sed istiusmodi in Deum fiducia, & spes, in ipso defixa, rerum sub sensum non cadentium, quæ hominem vi sua ad Deo parendum impelleret, ita ut nil tam difficile esset, quod homo ea fide præditus Dei causa facere non esset paratus: licet interim fieri posset, ut nonnunquam ignorantia vel imbecillitate delinqueret. Et hæc ea est fides, quam autor hic infra describit cap. XI, quæ in nonnullis quidem, qui sub lege vixerunt, reperta fuit, non tamen vi legis. Nam promissa legis propemodum ipsis oculis erant subjecta, & palpabilia, quæ obedientibus statim exhibebantur, & prope dixerim, obedientiam præveniebant. At circa

ejusmodi

ejusmodi res fides ac spes proprie dicta, seu inperfectiori quadam significatione sumpta, non versatur. Fides enim circa res invisibiles & sensui non expositas versatur, quemadmodum & spes: ut patet partim ex initio capitis XI, partim Rom. 8. 24. Deinde etiamsi quis spem concepisset eorum promissorum firmam; non tamen tantarum erat virium, ut obedientiam divinis mandatis præstandam omnino ex se pareret. Id quod ad fiduciam hanc in Deum, de qua autor divinus loquitur, omnino pertinet. Hinc Paulus in epist. ad Galatas 3 fidem post legam demum advenisse ait; & asserit, fidem non esse ex lege, sed opera.

Jam quod ad resurrectionem mortuorum & judicium æternum attinet, illud ad legem proprie haud pertinuisse inde patet; quia lex universa historico seu literali sensu accepta, quo pacto olim toti populo cognita esse debebat, hujus vitæ spatio terminatur, nec ulla proponit promissa, nisi hujus vitæ. Quapropter resurrectio mortuorum & judicium æternum nihil ad eam pertinet, & si legem ipsam seu fœdus illud antiquum a Mose descriptum inspicias, nulla plane resurrectionis aut judicii æterni ibi fit mentio. Quin etiam quando aliqua est in aliis veteris fœderis libris resurrectionis aut futuri judicii mentio, id mystice atque obscure fit, non vero aperte; cum historicus seu literalis sensus alio potius respiciat: ut ipsa loca inspicientibus patet, & vel ex disputatione Christi cum Saducæis resurrectionem negantibus patet: ubi dominus Jesus ex eo loco resurrectionem demonstrat; ex quo nemo fortasse fuisset demonstraturus, nisi divino afflatus spiritu, vel a Christo aliisque viris divinis jam edoctus: clarius procul dubio allaturus ex lege testimonium, si quod extitisset. At vero resurrectio & futurum judicium ad euangelium proprie pertinet, cum in eo comprehensa promissa potissimum ad vitam futuram pertineant, quemadmodum & pœna gravissima peccatis constituta.

Addi autem hoc loco illud quoque potest: Cur hic autor hæc quatuor capita, quin etiam duo alia his interjecta (si modo hæc a cæteris diversa censeri debeant) inter elementa seu initia doctrinæ Christi posuerit: cum tamen magna pars mysteriorum divinorum, ne dicam omnium, circa hæc capita versetur, aut in iis comprehendatur.

℞. Duplicem esse harum rerum tum explicationem, tum cognitionem: aliam imperfectiorem, quæ tamen sufficit ad pœnitentiam reipsa agendam, & fidem in Deo collocandam; aliam pleniorem & perfectiorem, quam hic autor perfectionis nomine comprehendit. Prior ad rudimenta doctrinæ Christi referri debet; ea enim in illis, qui Christiani nominari, & in ecclesiam recipi volunt, requiritur.

Altera illa eorum est, qui doctrina Christi per aliquod tempus jam fuerint exercitati, & solidi cibi capaces redditi.

Quinto quæritur: Cur autor hic impossibile esse dicat, eos, qui post agnitam veritatem relabuntur, renovare ad pœnitentiam: cum tamen partim ℣f. 3 indicet, id non prorsus esse impossibile, siquidem, ait, se id quoque facturum, si permiserit Deus; & infra ℣f. 9, iis ad quos scribit, quos in eorum numero fuisse constat, quibus proprie omnibus prope fuerat, ut fundamenta religionis Christianæ denuo jacerent, atque addiscerent, ut apparet ex cap. 5. 12, spem faciat fore, ut melius cum illis agatur, quam hactenus dixisset; hoc est, fore, ut illis a Deo concedatur ea facultas, ut possint denuo religionis Christianæ fundamenta ponere?

℞. Autorem non respectu Dei, sed respectu hominum ipsorum hanc appellare impossibilem; nec simpliciter impossibilem, sed impossibilem absque singulari Dei gratia & concessione; ut è ℣f. 3, & 4 inter se collatis, satis est manifestum. Itaque, quemadmodum in superiori paraphrasi indicavimus, ita verba ℣f. 4 videntur explananda, & superioribus connectenda, ac si dictum esset: alias enim (hoc est, nisi Deus permiserit) impossibile est, eos, qui semel fuerint illustrati, &c. renovare ad pœnitentiam. Cur autem sit impossibile causa hæc est; quia istiusmodi homines, qui veritatem cognitam repudiant, vi novi fœderis seu decreti divini in eo comprehensi, ad pœnam omnino obligantur, ita, ut fœderis illius vi ab ea pœna liberari nequeant, sed potius ejusdem vi pœnę necessario subjiciantur; adeo, ut non nisi Deo decreti sui severitatem relaxante, & facultatem ad resipiscentiam, quę alias illis præclusa est, concedente, ab ea pœna liberari queant. Sunt enim hujusmodi homines, ut supra alicubi, ni fallor, docuimus, & loco illo Luc. 12. 10 demonstravimus, in eorum numero, qui divinum spiritum blasphemant, &, ut infra hic autor cap. 10 de hujus generis hominibus loquitur, contumelia afficiunt: siquidem ejus testimonium, quod veritati euangelicę præbet, mendacii arguunt, & non obscure diabolo totum id adscribunt. Nam non nisi a satana illa doctrina censeri debet, quæ Dei nomine falsam hominibus religionem tradit atque inculcat: adeoque spiritus quoque ille, a quo ea proficiscitur ac confirmatur, diabolicus debet æstimari: qua contumelia nulla est major. Jam vero si homines hi blasphemi sunt in divinum spiritum, eorum peccatum nec in hoc, nec in futuro seculo, vi doctrinę Christi, remittitur. Deus tamen, qui supra fœdus est, & non sibi, sed hominibus, eam legem tulit, potest, ubi vult, hanc pœnalem legem laxare, & peccatum hoc condonare: id quod tum facit, cum hominibus hujusmodi pœnitentię occasionem & facultatem largitur. Hæc enim una est ratio, qua peccati hujusmodi condonatio a Deo possit obtineri, cum novi fœderis vi omnibus vere resipiscentibus peccatorum remissio concedatur. Quapropter cum Deus vult peccatum aliquod, ut blasphemiam spiritus, omnino punire, pœnitentię occasionem & facultatem hominibus eripit. Id si non facit, apparet, eum non omnino nec necessario velle, ut illud peccatum puniatur: qua de re videri possunt ea, quæ diximus de loco cap. 10. 26.

Sexto quæritur in ℣f. 6, quinam intelligantur per eos, qui prolabuntur? Alii enim eos intelligunt, qui excusso peccati habitu, post agnitam veritatem, in eundem relabuntur, in veritate euangelica profitenda interim perseverantes: alii vero de apostasia seu Christianę religionis desertoribus.

Nos posteriorem sententiam præferimus priori. Prioris enim nullum prorsus extat indicium, nec ullius pietatis lapsum illum antecedentis in autoris verbis fit mentio: cum tamen omnino ejus mentio aliqua esset facien-

facienda, si ea esset autoris mens, quam sententia prior requirit. Nam si quis vocabulum pœnitentiæ, quod lapsui huic opponitur, urgeat, & illud, ubi de apostasia est sermo, locum habere non posse dicat, eum vehementer falli paulo post docebimus.

Posteriori sententiæ favent omnia. Primum occasio, unde autor in hunc sermonem devenit: quæ tum ex posteriori cap. 5 parte, tum ex initio hujus sexti satis patet. Ea est, quod Hebræi illi ad quos autor hic scribit, non modo progressus non fecissent in Christiana religione cognoscenda, sed etiam adeo rudes effecti, ut rursum iis esset opus, ut docerentur prima elementa sermonum Dei, seu doctrinæ Christi, licet velut in extremo religionis Christi margine adhuc hærerent. Quam illorum segnitiem vehementer reprehendit divinus autor: aliorum peccatorum in quibus illi hærerent, & a quibus erant avocandi, nullam facit mentionem. Quare nulla etiam erat causa, cur hic differeret de infelici eorum conditione, qui veritatem euangelicam firmiter retinentes, a virtute tamen ad vitia provolvuntur: præsertim cum hi in eorum numero nonnunquam esse queant, qui mysteria religionis Christianæ accurate noverunt.

Deinde nullum est dubium, quin verba hæc autoris ℣. 4 & sequentibus ad eos pertineant, qui opus habeant, ut rursus jaciant fundamentum resipiscentiæ ex operibus mortuis, & fidei in Deum, & cætera quæ sequuntur. Redditur enim in ℣. 4 ratio præcedentium, nimirum ℣. 3; & id faciemus: vel, ut ii quoque interpretantur, qui priorem sententiam amplectuntur; quanquam hoc quoque faciemus, si permiserit Deus. Verbum autem illud τῦτο seu hoc, ab iisdem refertur ad jactionem istam iteratam fundamenti resipiscentiæ. Reddit ergo rationem autor ℣. 4 cur antea dixisset, etiam fundamentum resipiscentiæ sese positurum, si modo permiserit Deus: nempe quia alias, nisi Deus id permittat, sit impossibile.

Quapropter verba hæc autoris ad eos referuntur, qui opus habent, ut fundamentum denuo jaciant. At ii sunt, qui a Christiana religione defecerunt, vel penitus, vel saltem ita, ut vix in ejus parte aliqua hæreant. Nam qui erudiendus est denuo de resipiscentia ab operibus mortuis, fide in Deum, doctrina baptismatum &c. itemque de resurrectione mortuorum, & judicio æterno, is, si antea ea novit, quemadmodum sane is novit, de quo sermo est, a veritate retro est relapsus: licet Christum non penitus deseruerit, sed illum utcunque profiteatur.

Quod si quis dicat, verba illa, resipiscentia ab operibus mortuis & fide in Deum, non esse accipienda de doctrina, quæ de istiusmodi rebus tradatur; sed de reipsa; resipiscentiam autem hanc in iis etiam locum habere, qui veritatem euangelicam integram adhuc teneant, modo in peccato aliquo hæserint:

Respondeo primo præcedentia verba, quibus hæc opponuntur, satis indicare, de doctrina hic esse sermonem, & sic particulas sermonis istius initialis, ut ita loquar, seu rudimentorum Christi, quę perfectioni, seu plenę doctrinæ Christi cognitioni opponitur, simul comprehendi: ut ii quoque fatentur, qui diversum de hujus loci sensu alias statuunt. Deinde etiamsi concedatur de re ipsa hic esse sermonem, idem tamen consequetur. Nam simili ratione etiam fides in Deum de re ipsa accipietur. Qui autem fidem in Deum deseruit, eum certe gravissimam apostasiam commisisse oportuit. Quod si quis id de doctrina accipere malit, tanto apertius idem consequetur. Denique fidem huic rei faciunt plenam illa quæ consequuntur; de doctrina baptismatum, de resurrectione mortuorum, & judicio æterno. Nam qui de his demum est erudiendus, eum Christi doctrinam non retinuisse necesse est: cum hæc prima sint ejus elementa. Quare si autor hic divinus in ℣. 4 de hujusmodi hominibus est locutus, quibus opus est, ut denuo jaciant fundamentum, apparet sane, eum de iis loqui, qui a veritate retro sunt lapsi.

Neque vero argumenti hujus vim labefactat illud, quod nonnulli verba ℣. 4 non connectunt cum ℣. 3 quia nimirum ea referunt ad id quod in priori ℣. 1 parte dictum est, quasi dicat: atque id, nimirum ut ad perfectionem feramur, faciemus, si permiserit Deus: sed potius argumentum nostrum magis confirmat. Nam si hoc fiat, necesse est ℣. 4 proxime conjungere cum istis verbis, non jacientes rursus fundamentum &c. Ex quo consequitur, ℣. 4 de iis loqui, qui necesse habent denuo jacere fundamentum: qui quales sint, jam dictum est.

Tertia sententię nostræ ratio ex his ipsis verbis ℣. 4 & 5 peti potest. Nam in iis nil aliud commemorat, quam veritatis cælestis cognitionem, & beneficia divina eam consecuta, quæ quemvis in veritatis amore retinere deberent, ita ut ostendat, tanto gravius esse peccatum, quod postea exprimit. Quæ exaggerandi ratio longe accommodatior est apostasiæ, quam peccato eorum, qui veritatem alias amant, sed a pietate tamen desciscunt. Quod si de hoc posteriori peccati genere loqui voluisset autor, hoc, aut simili aliquo modo potius *loquuturus fuisse videretur*, qualem hoc loco cernimus. Nam quod ad exaggerationem attinet, hoc loco versu 6 dicitur, hujusmodi homines denuo crucifigere filium Dei, & ignominiæ publicæ exponere. Infra vero vers. 29 dicitur, hujusmodi hominem filium Dei conculcare, & sanguinem fœderis communem seu vulgarem ducere, eum polluere seu conculcare, per quem tamen fuerit sanctificatus. Nam quod ibi additur de contumelia spiritus gratiæ, quæ hic non videtur exprimi, ea differentia nullius hic momenti censeri debet, cum non sit necesse, ut æque fuse utrobique idem peccatum exaggeretur, modo cæteroqui peccati gravitas exprimatur eadem. Ac præterea, si superiora verba versus quarti cum sexto conferantur, tacite etiam ista contumelia spiritus exprimitur; siquidem affirmatur, hujusmodi hominem participem factum fuisse spiritus sancti: qui nimirum veritati cælesti manifestum perhibuerit testimonium, & nihilominus prolapsum. At si per lapsum hunc intelligas defectionem a veritate euangelica, satis aperte indicatur, hujusmodi hominem facto suo ipsum divinum spiritum mendacii arguere: quæ eadem est contumelia cum illa, quam infra cap. 10 intelligit autor. Et hæc fortasse est causa, cur divinus autor hoc loco contumelię spiritus expresse & clare non meminerit.

Neque est quod quis in præcedentibus etiam differentiam esse dicat, & gravius esse arbitretur, conculcare filium Dei, & sanguinem ipsius communem judicare, quam eundem filium Dei crucifigere, & publicæ ignominiæ exponere. Nam res revera eadem est, verba paululum diversa. Et quemadmodum

verba

verba cap. 10 aliqua ex parte majorem exprimere videntur rei indignitatem, & Chriſti contumeliam, ob vocem conculcandi: ita contra verba cap. 6 aliqua ex parte gravius quippiam deſignant, quam illa, ob vocem crucifigendi. Quanquam etiam vocis conculcandi vis, qua ignominia & contemptus ſummus indicatur, voce παραδειγματίζοντας, ſeu publicæ ignominię exponentes, tota continetur. Quod ſi tamen aliqua eſt inter hæc duo loca differentia, ea non in diverſitate generis peccati; ſed graduum tantum ejuſdem peccati conſtituenda videtur. Nam verba hujus capitis de iis etiam loquuntur, qui in aliqua adhuc religionis Chriſtianę parte hærent, & Chriſtum utcunque adhuc profitentur, & plenę defectioni ſunt vicini. Unde hujus generis hominibus aliqua adhuc ſpes reſipiſcentię hic ponitur. Tales enim erant, ut apparet, ex iis plurimi, ad quos ſcribit hic autor. Quare eorum etiam hic potiſſimum habetur ratio. At in cap. 10 potiſſimum videtur agi de plena conſummataque apoſtaſia, qua quis jam religioni Chriſtianæ aperte nuncium remiſit, eamque penitus abnegat: in quod peccatum ne incidant iſti Hebræi, autor divinus monet.

Hinc nullam ſibi ſpem autor divinus facit remiſſionis peccatorum, quam conſequi poſſint ii, qui in tam grande ſcelus inciderint. Quod ad pœnam attinet, ea revera eadem eſt, nempe ignis: ut apparet ex collatione ℣ſ. 8, cap. 6, & ℣ſ, 27 cap. 10. In eo tamen differentia eſt, quod ii, de quibus eſt ſermo cap. 6, dicuntur vicini maledictioni, & eorum finis dicitur eſſe incendium: de iis vero, de quibus agitur cap. 10, dicitur ſimpliciter, quod illis relinquatur ignis fervens, qui devoraturus ſit adverſarios. Quod diſcrimen aliquo modo confirmat id quod de duorum locorum ſeu de peccatorum in utroque loco deſcriptorum differentia modo diximus.

Denique interpretationi noſtrę favent etiam ea, quę ſequuntur; ex quibus patet, autorem hunc in verbis, de quibus agimus, aliquo modo reſpexiſſe ad eos, ad quos ſcribit, tanquam pœnæ huic, & ſic etiam peccato, valde affines. Non enim fruſtra ℣ſ. 9 ait: confidimus autem de vobis meliora & propiora ſaluti: etiamſi ita loquamur. Iſtis enim verbis non obſcure indicat, ſuperiora ſua verba ita comparata eſſe, ut Hebræi iſti ex illis concludere potuerint, autorem hunc in eorum hominum numero, de quibus ſuperius egerat, ipſos quoque repoſuiſſe, & ſic ipſis omnem ſalutis ſpem precidiſſe. Id autem ex ſuperioribus colligere tam facile non potuiſſent, ſi autor hic non de iis, qui a veritatis cognitione relabuntur, ſed a virtutibus ad vitia, quę ſalva veritatis profeſſione committuntur, locutus fuiſſet. Nam nullum tale vitium, aut a virtute ad peccata lapſum illis objecerat: ſed illud aperte inculcaverat: illos in Chriſtianę religionis profeſſione & amore ſegniores factos, & qui ejus tyrocinia jam depoſuerant, & magiſtri eſſe poterant, eorum etiam, quæ jam didicerant, propemodum fuiſſe oblitos, ita ut elementa etiam doctrinæ Chriſti illis denuo neceſſe eſſet tradere. Hæc vero reprehenſio juncta communi pœnæ, quæ apoſtatas maneat, valde terrere poterat Hebræos iſtos, & metum hunc illis incutere, ut ſibi ſalutis ſpem jam penitus ereptam arbitrarentur: ſiquidem hæc deſertorum religionis Chriſtianę pœna ab autore hoc eſſe affirmetur. Adde, quod porro rem ſuam perſequens divinus autor, & a ſegnitie illa, quam antea in illis reprehenderat, eos avocans, nil aliud monet, quam ut fidem & longanimitatem, ſeu conſtantem in expectandis Dei promiſſis patientiam, quam in aliis Dei cultoribus extitiſſe cernant, imitentur: quæ cohortatio non alio revera ſpectat, quam ut ii in Chriſtianæ religionis amore uſque ad finem conſtantes permaneant. Ex quo appareт, ſuperiora omnia eo pertinuiſſe, ut contrarium hujus conſtantię, nempe defectionem a veritate, ſcelus abominandum & deteſtabile eſſe appareret; & ſic Hebræi iſti tanto majore ſtudio eam fugerent.

Septimo quæri poteſt, cur autor hic pœnitentiæ voce utatur; ſiquidem, ut noſtra fert explicatio, de reditu ad veritatem, ſeu repetita Chriſtianæ religionis receptione loquitur; non vero de reditu ad virtutem ac pietatem, a vitiis ac ſceleribus, quæ ſalva interim Chriſtianæ religionis profeſſione, atque in veritate conſtantia committantur; quemadmodum alii volunt. Nam veritatem denuo amplecti, ad mentem tantum & intellectum videtur pertinere, ejuſque mutationem quandam deſignare: vox autem pœnitentię ad voluntatem potius ex uſu ſacrarum literarum referri, & ad peccata proprie reſpicere.

℟. Et vocis naturam, & uſum permittere, ut ad hoc etiam negotium pœnitentię nomen accommodetur: imo ſi uſpiam alibi, hic proprie vocem illam habere locum. Nam quod ad vocis naturam attinet, ea mentis ac cogitationis mutationem, nempe in melius, ſignificat. Hoc autem cum veritas repudiata denuo recipitur, mentis ac cogitationis mutationem eſſe meram, ipſamet docet objectio, ad quam reſpondemus. Sed deinde, ut ad uſum potiſſimum reſpiciamus, fatemur, eam tum potiſſimum uſurpari, cum talis ſit mentis mutatio, quę voluntatem attingat eamque reſotmet, & conſequenter quoque actiones inde manantes. At vero nequaquam concedimus tum cum veritas repudiata recipitur, nullam eſſe voluntatis mutationem, imo ea hic eſt maxima. Nam quod homines veritatem euangelii agnitam repudiant, non intellectus eſt vitium aut error tantum: (quomodo enim alias Deus tam graviter id factum puniret, qui propter errorem mentis peccata ſolet cenſere leviora, & facilius condonare, ut ſacræ literæ aperte docent; cum tamen apoſtaſiam ſeu veritatis rejectionem, gravius quam cætera omnia peccata puniat) ſed voluntatis eſt perverſitas quædam atque improbitas; quanquam nunc major, nunc minor, prout imbecillitas nunc magis nunc minus ibi locum habet. Atque hinc factum, ut apoſtaſia peccatum per excellentiam appelletur, & hoc nomine ſimpliciter elato ita ſignificetur, ac ſi præter hoc, aut quod illi par cenſeri debet, nimirum ſi quis veritatem agnitam recipere & amplecti nolit, eique contumaciter reluctetur, eamve blaſphemet, nullum aliud extaret peccatum. Exemplum hujus rei habemus infra cap. 10. ℣ſ. 26, ubi per verbum peccandi apoſtaſiam a doctrina veritatis agnita ſignificari, tum loci circumſtantię, tum doctiſſimorum quorumque interpretum conſenſus docet. Cum quo loco aliquo modo conferendus eſt ille Chriſti Joh. 16. 9, ubi Chriſtus peccatum ſimpliciter elatum ita explicat; quod non credunt, ſcilicet homines plerique in me. Licet enim dominus Jeſus videatur de iis potiſſimum loqui, qui in eum credere nolunt; non vero de iis, qui in eum credere deſinunt: tamen eadem eſt utrorumque ratio, vel potius poſteriorum deterior. Poſſuntque duæ modo commemorati illius peccati conſtitui ſpecies: altera nempe eorum, qui nunquam credunt; altera eorum, qui cre-

dere desinunt. Quod si ergo apostasia peccatum est, ut sane est maximum ac gravissimum: quomodo is non dicetur rectissime & usitatissime *μετανοεῖν*, qui è peccato isto discedit, & animum ac voluntatem in melius mutat ac flectit, veritatem denuo amplectendo atque amando? Indicant id nomina alia, quibus peccatum hoc designatur: nimirum contumelia aut blasphemia spiritus. An nimirum is resipiscere non est dicendus, qui hoc peccatum abjicit, & sic ad meliorem frugem redit?

Sed ne exemplo videamur destitui, pertinet huc locus 2 Timoth. 2. 25, ubi docet Paulus, debere servum Dei cum mansuetudine erudire eos, qui resistunt, nempe veritati; additque illa verba subjuncta: annon tandem Deus det illis pœnitentiam ad agnitionem veritatis. Nam & materia subjecta, & verba illa subjuncta, ad agnitionem veritatis, satis docent, hic sermonem esse de tali animi mutatione, ut is, qui veritati restiterit, illam postmodum amplectatur. Terminum nimirum, ut loquuntur in scholis, ad quem exprimit Paulus illis verbis: *ad agnitionem veritatis.* Terminus a quo est, resistere veritati. Quod si apostolus voluisset loqui de resipiscentia, quæ est mutatio a vitiis ad virtutes, non dixisset, ad agnitionem veritatis, quę illius potius antecedens est, & causa, at non terminus, ut ita loquar, & veluti effectum: præsertim cum hic sermo sit, non de agnitione perfectiori veritatis, quæ post receptionem veritatis euangelicæ piis contingit; sed de agnitione & receptione ipsius euangelii, seu doctrinæ ad salutem omnino necessariæ: ut sequentia satis aperte indicant.

Quod si quis penitius adhuc consideret locum & occasionem, unde in hunc sermonem incidit apostolus, quę est expressa ℣. 23, & conferat ea verba cum versibus 16, 17, 18, apparebit, apostolum istos potissimum intelligere per eos, qui veritati resistunt, qui hæresin aliquam introducunt; seu doctrinam salutis evertunt & oppugnant, deserta veritate, quam antea fuerant amplexi, saltem ex parte, etiamsi alias quodammodo eam profiteantur; quales erant Hymenæus & Philetus, de quibus agit.

Octavo quæri potest: Quomodo ea, quæ versu 4 & 5 exponuntur ad felicitatem ejus hominis, qui a veritate postmodum defecerit, pertinentia, inter se distinguantur: præsertim ista: illustratum esse vel illuminatum, gustasse donum cæleste, gustasse verbum Dei & virtutes futuri seculi? Nam quod in horum medio est positum, nempe participatio spiritus sancti, facilius est a cæteris distinguere, cum illud nostro judicio de spiritu confirmationis visibili, qui tum temporis promiscue in ecclesia dabatur, sit accipiendum. qua de re vide supra cap. 2. 4. Nam cum hic spiritus, ut supra monuimus, & autor hic cap. 2 asserit, veritatis euangelicæ apertum præberet testimonium, debebat quemvis, qui ejus esset particeps, ad constantiam in veritate ista adigere, atque ab apostasia revocare.

Quod igitur ad reliquorum quatuor distinctionem attinet, duo priora a posterioribus eo potissimum videntur distare, quod priora illa generalem, & propemodum confusam veritatis euangelicæ & beatitudinis divinę in ea comprehensę cognitionem videntur significare; posteriora distinctiorem & pleniorem: quanquam iterum inter duo priora similis fere distinctio. Nam vox illuminationis simpliciter significat cognitionem veritatis euangelicæ: sed gustus doni illius cælestis videtur exprimere aliquanto pleniorem notitiam divini beneficii in euangelio comprehensi. Estque hæc res illâ paulo specialior. Illuminationis enim vox nondum significat cæleste aliquod in ea doctrina, qua quis sit illustratus contineri donum; & vox gustandi notitiam exquisitiorem, cum aliqua voluptate conjunctam, rei istius significat. Non satis autem constat, quid per illud donum cæleste significetur. Id verisimile esse videtur, tale quippiam hoc nomine intelligi, quod beneficia divina in eo comprehensa vel omnia, vel saltem potissima complectatur. Quare vel remissio peccatorum, cum vita æterna conjuncta, vel vocatio illa cælestis ad vitam æternam, cujus supra cap. 3 fecit mentionem autor, hac voce significatur.

Quod ad duo posteriora attinet, ita inter se distinguuntur, ut alterum latius pateat, alterum angustius, & tale, quod inter reliqua singulari ratione emineat, omniumque sit maximum & præstantissimum. Nam per bonum Dei verbum possunt intelligi varia Christianæ religionis mysteria, valde homini cordato suavia, licet fortasse non omnium abditissima. Virtutes autem futuri seculi videntur significare proprietates excellentes futuræ nostræ felicitatis seu vitæ æternæ, quę eam insigniter commendant: ad quas referri etiam debent qualitates corporum nostrorum, de quibus Paulus 1 Cor. 15, quas non omnibus Christianis ab initio cognitas fuisse, aut gustu, ut loquitur hic autor, perceptas, idem ille locus satis docet.

Nono quæri potest: Cur autor dicat, ideo se meliorem spem de Hebræorum istorum, ad quos scribit, salute fovere, etsi ita loquatur: quia Deus non sit injustus, ut obliviscatur *operis eorum* &c. quasi nimirum injustus foret Deus, nisi illos pœna, apostatis superius constituta, eximat. Unde consequi videtur, eos vi fœderis divini ad pœnitentiam revocari potuisse; vel saltem vi fœderis illis non fuisse præclusum ad resipiscentiam & remissionem peccatorum aditum. Neque enim fœdus divinum id homini denegat, quod justitia Dei postulat: nisi quis dicere velit, ipsum Dei fœdus cum ejus justitia pugnare.

Hic primo responderi potest, non dicere hunc autorem, injustum fore Deum, si illis, de quibus agitur, aditum ad pœnitentiam intercludat; & ita cum illis non agat, quemadmodum de apostatis docuit autor superius; sed injustum fore Deum, si obliviscatur operis eorum & charitatis, hoc est, ejus rationem non habeat, seu id non remuneretur.

Hinc autem porro verisimiliter concludit divinus autor, & spem sibi facit, fore, ut mitius cum illis, quam cum apostatis agatur, adeoque propiorem illi habeant ad salutem aditum. Verisimiliter, inquam, concludit hic divinus autor: quia licet Deus aliis modis potuerit remunerare istam Hebræorum charitatem, & opera inde profecta; quam eo, ut iis aditum ad fundamentum religionis Christianæ denuo jaciendum atque resipiscendum concederet: tamen versimile erat, Deum hoc præmio potius illorum virtutem compensaturum, quam alio: tum quia hic egregia erat occasio hanc virtutem remunerandi; tum quia hac neglecta alia qualiscunque remuneratio propemodum pro nihilo esset. Quid enim prodest, si

Deus aliquibus bonis temporariis ac terrenis (nam præter remunerationem illam, de qua loquitur autor, quæ ad salutem æternam spectat, nulla alia restitisset, nisi terrena ac temporaria) me cumulet ob aliqua recte facta aut virtutes, & interea aditum ad salutem omnemque ejus spem præcidat? evanuisset ergo propemodum ista virtutis Hebræorum remuneratio, si aditus ad resipiscentiam illis fuisset interclusus. Quare verisimiliter, ut diximus, autor divinus ex eo, quod Deus injustus foret, nisi Hebræorum istorum recte facta remuneraretur, concludit, melius de illis sperandum; non prorsus necessario. Idque ad hujusmodi spem seu persuasionem, qualem hic divinus autor voce πεπείσμεθα, seu persuasi sumus, intelligit, sufficit; intelligendumque est, justitię divinæ effectum propemodum necessarium primo constitui remunerationem benefactorum ab Hebræis istis profectorum; consequenter, sed non eadem necessitate, certam hanc remunerationis speciem, quæ consistit in aditu ad resipiscentiam concedendo.

Deinde concesso eo, quod autor divinus non tantum Deum injustum futurum asserat, si obliviscatur operis ipsorum; sed etiam si eos ita tractet, quemadmodum de apostatis superius scriptum est, iisque pœnitentiæ locum non concedat: dicendum est, istos Hebræos vi novi fœderis secundum æquitatem accepti, atque ita plane proprie ac vere, ad pœnam apostatis perferendam non fuisse obligatos; licet alias si stricte & rigide novum fœdus, seu lex aliqua pœnalis in ea comprehensa urgeretur, illi pœnę subjici possent, aut etiam deberent. Animadvertendum enim est, duplici ratione dici posse, aliquem vi fœderis ad pœnam obligari; vel proprie, vel improprie. *Proprie*, si lex aliqua in eo fœdere comprehensa pœnam ei peccato, quod quis admiserit, constituat, nec quicquam sit in eo fœdere, aut ulla alia reperiatur legitima causa, quæ pœnalis istius legis vim infringat, & eum, de quo agitur, seu delictum ipsius excipiendum & pœna eximendum esse doceat. Et hoc vere est vi fœderis pœnę subjici: quæ totius fœderis ratio eum pœnæ reddit obnoxium, nec quicquam in eo continetur, sive aperte sive tacite, quod pœnæ isti revera obstet. *Improprie* autem ac minus vere potest dici, aliquem vi fœderis pœnæ fieri obnoxium, si lex aliqua pœnalis in fœdere extet, quæ, si sola sumatur, non habita ratione aliorum, quæ in eodem fœdere extant, & ejus vim nonnunquam mollire queunt; aut verba tantum ipsa stricte & rigide urgeantur, non habita ratione circumstantiarum, quæ hominem aut peccatum, de quo agitur, excipiendum esse suadeant, eum pœnę obstringat. Sed hoc posterius æquitas non permittit; adeoque Iniquus foret is, qui id faceret. Est enim æquitas justitia, quę jus suum, quod lex aliqua stricte & rigide sumta sibi largitur, non persequitur, quando aliæ causæ vel circumstantię diversum suadent, & de rigore aliquid remittendum docent. Et etiamsi tandem causæ istę aut circumstantię non plane necessario cogant de jure stricto remittere, ita ut illi, adversus quem illud jus est, nulla vera fiat injuria, si strictum jus persequamur: tamen si probabiliter saltem id suadeant, & adversę parti veluti jus quoddam tribuant, æquitas in mitiorem potius partem inclinat, quam in duriorem & sibi magis faventem.

Habet enim aliquid æquitas de benignitate, cujus proprium est, non id dare, quod alteri debetur, sed quod illi non debetur jure; adeoque non jus alienum illi reliquit aut tribuit, cujus est, sed de suo remittit: ita ut æquitas dici possit justitia ad benignitatem inclinans, & cum ea quodammodo participans. Unde etiam Aristoteles τὸν ἐπιεικῆ, seu hominem æquum, dicit esse συγγνωμονικόν, seu ad ignoscendum facilem ac promptum: id quod benignitatis esse videtur. Differt tamen eo, quod benignitas proprie nullam alieni juris in dando aut benefaciendo rationem habeat, vel saltem id sequatur, quod vim quodammodo alieni juris habeat: licet ejus juris causis pondus aliquod ex sua benignitate & facilitate addat. Hinc facile patet, quid iniquitas sit ei opposita. Est enim injustitia jus strictum, quod tamen non semper jus est, sed sæpe summa injuria, persequens, & legem pro se verbotenus facientem ita urgens, ut nullam patiatur exceptionem, aut rigoris emollitionem.

Transferamus hoc ad rem nostram. Extat lex in novo fœdere, de remissione peccatorum apostatis, nec in hoc, nec in futuro seculo concedenda. Ex qua lege illud consequitur, quemadmodum supra docuimus, ut pœnitentię locus & facultas illis non concedatur: siquidem ea concessa, remissio peccatorum vi novi fœderis consequenter iis concederetur. Jam Hebræi isti, de quibus egimus, jure censeri ac dici poterant apostatæ, siquidem cum Christianam religionem antea suscepissent amplexi, & ejus fundamenta posuissent, in eum statum essent delapsi, ut fundamenta ejus religionis denuo ponere necesse haberent. Atqui tali loco est, is Christianam religionem reipsa, utut verbis eam aliquo modo profiteatur, deseruit, & sic apostata dici potest, & pœnę defectioni huic constitutæ, vi legis commemoratæ, subjicitur. Verum interea in iisdem Hebræis aliæ quædam virtutes & egregia facta & antea extiterant, & eo ipso tempore, cum in eo statu versabantur, extabant, quæ digna mercede & remuneratione aliqua esse videbantur; nempe opera charitatis, sanctis seu Christianis ipsius Dei causa, non sine magno labore, præstita; quibus magna merces in ipso novo fœdere proponitur, & inprimis hoc, quod a judiciis divinis hominem sint liberatura, & ipsi morti ereptura. Dicitur enim charitas opertura multitudinem peccatorum. Quin etiam da certo quodam opere charitatis asseritur, quod animam servaturum sit è morte, & operturum multitudinem peccatorum: asseritur, misericordiam gloriari adversus judicium: nos transisse a morte ad vitam, quia diligamus fratres: regni cœlestis hæreditas operibus beneficentiæ adscribitur: & alia his similia non pauca hinc inde in Dei verbo, tam veteris, quam novi testamenti extant. Quare etiamsi Hebræi isti, vi prioris legis per se considerate & rigide sumtæ, possint subjici pœnæ apostatis constitutæ: tamen vi aliarum legum ac promissionum ob virtutes ac benefacta sua istius legis obligatione eximendi videbantur, & iniquum esset, eam legem nimis stricte & rigide adversus illos urgere. Et etiamsi tandem aliquid illorum charitati aut benefactis defuisset, ad jus ejusmodi illis acquirendum, quo ab obligatione legis pœnalis liberarentur: tamen æquitas ac benignitas divina id illis obesse non patiebatur; sed quod illorum meritis, ut ita dicam, deerat, ipsa explebat. Quocirca hoc loco injustitiam pro iniquitate, quæ τῇ ἐπιεικείᾳ opponitur, sumendam arbitramur. Quod si quis tamen malit simpliciter sumere pro injustitia, id quoque sustineri potest. Injustum enim id futurum fuisset, de quo autor loquitur;

oquitur; quia cum promissis divinis, adeoque cum Dei fide, quę justitię suum cuique tribuentis pars est non postrema, pugnasset. non remunerari charitatem & laborem, benefactaque ex ea in sanctos profecta: siquidem promissione jus acquiritur alteri, quod sine injuria eripi illi non potest.

Hoc loco occasio est differendi de eo,

An locus aliquis secundæ pœnitentiæ, vi novi fœderis, concedatur?

Hic primum distinguendum est inter apostasiam & reliqua peccata: & rursum apostasia ipsa, quemadmodum & alia peccata inter se discriminanda.

Quod ad apostasiam attinet, vel plena ac consummata est, ac prorsus voluntaria, de qua cap. 10 agit hic autor; vel nondum consummata, aut aliqua saltem ex parte voluntaria. Dico autem apostasiam consummatam, cum quis aperte Christianæ religioni nuncium remittit, & eam damnat. Voluntariam dico, ubi nec error aliquis aut judicii imbecillitas, adeoque deceptio aliqua mentis; nec vis tanta, quæ mentem de sua sede deturbare posset, locum habet. Nam alias potest quis interdum sophismatis & fraudibus aliquibus, quanquam non sine culpa & negligentia, a Christiana religione avocari: præsertim si eam non satis bene habuerit cognitam, nec ejus fundamenta plene perdidicerit. Fieri etiam potest, ut aliquis nonnunquam repentino terrore perculsus, aut cruciatuum aliquorum vehementia quodammodo adactus religionem Christi abneget, ejusque rei tandem eum postea, ubi se a terrore aut doloris vehementia collegerit, pœniteat. Quod si fuit factum, hoc non simpliciter ἑκὼν, qua voce divinus autor infra utitur: sed veluti medium inter sponte & invite factum censeri debet; quanquam ad sponte factum propius accedit: qua de re Aristoteles 2. Ethicorum videri potest. Quod si dolor ille non consequatur & facti mutatio, tum, cum se recolligendi spatium est factum, hoc plane ἑκὼν censeri debet. Quod si quis ergo in hujusmodi apostasiam consummatam ac voluntariam inciderit, ei nullus vi novi fœderis pœnitentię relinquitur locus: siquidem is, qui fœdus prorsus deseruit, nullo etiam beneficio fœderis frui potest. Unde autor divinus infra cap. 10 ait: nullam relinqui sponte peccantibus seu a religione Christiana deficientibus pro peccato hostiam: indicare volens, vi novi fœderis ejusmodi peccatum expiari non posse. Nam quemadmodum sub veteri fœdere omnia peccata, quæ ejus vi condonari poterant, sacrificio aliquo expiabantur; quæ vero nullo sacrificio expiari poterant, illa ne remitti quidem vi fœderis poterant: ita etiam sub novo fœdere, quæcunque peccata ejus vi expiari possunt, vi sacrificii Christi, cum quo nostra etiam aliquo modo concurrunt, expiantur; quæ eo non expiantur, iis nulla est proposita in novo fœdere remissio, adeoque nec pœnitentię locus. Qua de causa etiam divinus autor, ubi nullam speculam relinquit iis, qui in hoc peccatum inciderint, sed pœnam gravissimam eos manere simpliciter asserit: id exemplo legis, ubi apostatę sine misericordia puniebantur, a minori ad majus argumentans ostendit. Quod si tamen contingat, (quod an unquam fiat valde dubium est) ut iis pœnitentiæ detur locus, id necesse est ex singulari aliqua benignitate Dei fieri: quanquam & Dei benignitas rebus quibusdam, quæ vel in apostata, vel in aliis extant, quodammodo movetur. Fieri enim potest, ut is contra virtutibus aliquibus insignibus fuerit præditus, & ne nunc quidem eas plane deseruerit. Fieri etiam potest, ut alii pro ejus salute Deum anxie & solicite rogent.

Quod ad apostasiam nondum consummatam, & aliquo modo involuntariam attinet, illi quoque pœnitentiæ locus, vi novi fœderis, si per se consideretur, & alia aliqua legis rigorem non mitigent, negatur. Nam si is, qui hujus criminis reus est, aliis virtutibus hoc peccatum non compenset, ut ita dicam, & sic ejus gravitatem minuat, nulla est causa, quin pœnam lege divina constitutam subeat: ne tum quidem, si æquitas in judicando adhibeatur; nedum si rigide Deus suum jus persequi velit: quod interdum sine vera injuria facere posset. Itaque hoc loco non sola vis fœderis, sed etiam benignitas quædam singularis eos pœna eximit, quibus pœnitentiæ datur locus. Quanquam proculdubio necesse sit, ut ii, cui beneficium hoc contigerit, cito resipuerit, & fortasse etiam precibus aliorum fuerit adjutus. Atque huc sacrificii Christi vis extenditur; cujus tanta est potestas, ut vivificet quem vult, modo ei novum fœdus aliquo modo serviat, & æquitas succurrere queat.

Quod ad alia peccata, præter apostasiam, attinet, ea in duplici sunt differentia: Alia enim sunt ad mortem, hoc est, certam mortem seu exitium secum trahunt, alia non ad mortem.

Ad mortem sunt habitus peccatorum consummati, quibus non est adjunctus resipiscendi animus.

Non ad mortem hi peccatorum habitus sunt, quibus est resipiscendi animus & desiderium quoddam cum dolore conjunctum.

Qui prioris generis peccatum committit, illi nullus ex novo fœdere conceditur resipiscentiæ locus, non secus atque apostasiæ. Unde Johannes non jubet, ut pro eo quispiam oret, 1 Joh. 5. 16, licet id non prohibeat: indicans, nullam ex doctrina euangelica spem nobis fieri posse, fore, ut preces nostrę pro ejusmodi homine exaudiantur, & vita ei a Deo concedatur. Nam is, qui in peccato aliquo ita hæret, ut ab eo nolit discedere, licet id novi fœderis conditionibus seu præceptis in eo comprehensis norit adversa fronte repugnare, is fœdus illud sprevisse & sic eo penitus excidisse censendus est. Quanquam haud scio, an peccatum ad mortem apud Johannem pro apostasia sit accipiendum, de quo ad Hebræos 10, vel saltem ita late extendendum, ut eam quoque comprehendat.

Quod si quis in peccato hæreat non ad mortem, ex loco Johannis, ad quem hactenus respicimus, satis constat, ei pœnitentię locum ex novo fœdere relictum esse, aliorum præsertim precibus intervenientibus.

Neque vero obstat, quod 2 Pet. 2. ℣. 20 asseritur, posteriorem conditionem eorum, qui post agnitionem Christi, excusso peccatorum jugo, iterum iis mancipantur, esse priori deteriorem: quod non videtur dici posse, si illis vi novi fœderis æque atque antea aditus ad pœnitentiam & remissionem peccatorum patet. Nam præterquam quod hi, de quibus loquimur, non penitus sunt mancipati suis peccatis, quę eo usque saltem oderunt, ut ea velint excutere, eo deterior est eorum conditio, quod non videantur ipsimet Dei auxilium ad resipiscentiam & excutiendum peccati jugum necessarium impetrare posse, sed necesse sit, aliorum pio-

rum piorum hominum precibus eos adjuvari. Deinde quod minus videatur iis concedi tempus ad resipiscendum: sed nisi cito resipiscant, brevi illis aditus ad gratiam divinam intercludatur; ut colligi potest ex Apoc. xi. 56, 25. Quanquam, ut hoc quoque addam, non satis apertum est, an Johannes de iis loquatur, qui post excussum peccatorum jugum denuo eorundem habitus contraxerint; quod nos hactenus pro concesso sumsimus. Quod si de iis loquatur, qui peccata omnia antea non deposuerint, locus Petri huc nihil facit, statuendumque est, istiusmodi hominibus vi novi fœderis remissionem peccatorum concedi, maxime si preces aliorum eos adjuvent, & ipsi etiam cæteroqui a pietate non sint alieni, sed quasdam saltem insignes virtutes colant, atque imprimis charitatem, cui magnam hic vim esse supra docuimus, ac præterea non nimis diu resipiscentiam differant, & Deum peccatis suis irritare pergant.

MARCI IX. vers. 49, 50.

HÆc verba duobus modis cum superioribus connecti possunt, *vel* enim referuntur ad ea, quę sunt remotiora, hoc est ad ea, quæ de eruendo oculo, de abscindendis pedibus ac manibus, si nos offendant, supra dicta sunt; *vel* ad proxime præcedentia, ubi dicitur, ignem, quo cruciandi sunt ii, qui præceptum hoc domini neglexerint, non extingui.

Priori modo si superioribus annectantur, scopus horum verborum erit, docere, iis, qui Deo placere velint, omnino necessarium esse, ut præceptum Christi de eruendo oculo observent; ita ut sensus sit: omnem, qui Deo velit placere, igne quodam, qui vehementer urat, debere condiri; ac veluti salliri, ut ita, quicquid ibi impium est, expurgetur: & omnem victimam, hoc est; quemvis, qui seipsum Deo consecrare eique placere velit, debere sale, quod ipsum quoque valde mordet, condiri; ut ita putredo ac corruptio omnis ab eo avertatur; quemadmodum sub lege quoque omnis victima, quæ grata esse Deo debebat, sale erat conspergenda. Per *ignem* autem illum intelligi potest doctrina euangelii aspera, & in carnem nostram dura, quæ non sine dolore aliquo vitia nostra expurgat, & nos a corruptione liberos immunesque reddit. Quanquam in sequentibus Christus eadem voce *salis*, qua in præcedentibus usus fuit in abstracto, in concreto utitur; & eum intelligit hominem, qui sale sit aspersus, seu doctrina euangelii sit imbutus, Christique discipulus: quemadmodum ex collatione hujus loci cum verbis Matth. 5. ꝟ. 13. Luc. 14, versibus duobus ultimis apparet; tandem iterum in abstracto sumit in verbis ultimis hujus capitis, cum dicit: habete in vobis sal. Qualis significationis diversitas etiam alibi reperitur, & inter alia in voce lucis Ephes. 5. 8, & peccati 2 Cor. 5. 21; quamvis ibi vox peccati diversa significatione usurpetur. Videtur autem propterea dominus Jesus doctrinam suam igni & sali hac in parte comparasse, ut ostenderet, doctrinam suam ea hominibus præcipere, quæ carni nostræ admodum essent molesta, eamque urunt, & mordent; quia præceptum illud, quod superius tradiderat, de oculo eruendo, manu & pede abscindendo, carni nostræ est molestissimum: siquidem eo præcepto adeo jubemur rerum jucundarum ac carni nostræ allubescentium conspectu, aut tactu, aut auditu abstinere, ut iis ipsis membris propemodum nosmetipsos privare dici queamus. Quare ut dominus Jesus nobis persuaderet, id, licet acerbissimum sit, tamen esse necessarium, ait; necesse esse, quemvis, qui Deo probari velit, & tanquam victimam ipsi se consecrare, igni & sale condiri, & nullam carnis molestiam ac dolorem defugere.

Si posteriori modo hæc verba superioribus connectas, tum per ignem ignis ille intelligetur, quo cruciabuntur transgressores mandati domini Jesu superius traditi: & per vocem illam πᾶς seu *omnis* intelliguntur omnes illi, qui vel istud mandatum, vel aliquod simile fuerint transgressi. Quam interpretationem reddit verisimilem tum vicinitas seu propinquitas verborum; tum vox ignis utrobique posita. Duplici tamen modo nihilominus verba hæc accipi poterunt. Primum ita, ut vult Maldonatus: quasi dicat, quod dixi ignem non extingui, adeoque significare pœnam eorum, qui mandatum istud meum transgrediuntur, fore ignem, id ideo asserui, quia omnis victima legalis sale condiri debet. Solent autem qui a Deo morte puniuntur, victimæ vocari, quod tanquam victimæ, quæ sacrificantur, resistere non possunt, quando a Deo ad ipsius gloriam & declarationem potentiæ, aut etiam justitię quodammodo trucidantur. Quam in sententiam citat Maldonatus loca Esai. 34. ꝟ. 6. Jerem. 12. 3, & XLVI. 10. & LVII. 40. Ezech. 21. 10, & XXXIX. 17. Quia enim Christus in verbis superioribus, vermis eorum non morietur, & ignis non extinguetur, respicit ad Esaiæ 66. 24, in quo de occisione bellica agitur: ii vero, qui in bello a Deo occiduntur, ejus vocantur victimæ: persistit in metaphora admodum prophetis usitata, & de damnatis tanquam de victimis locutus est. Ac quia victima omnis sub lege salienda erat, dixit etiam, damnandos saliendos esse: veruntamen eorum salem non esse futurum istum, quo alias saliri victimas lex præcipiebat; sed pro sale futurum illis ignem inextinguibilem, cujus cruciatibus torqueri debent. Verba vero sequentia *& omnis victima salietur*, quæ ex Levitico citata, ita connectit Maldonatus præcedentibus, ut conjunctionem *&* ex Hebræo idiomate non tam copulativam hoc loco, quam comparativam esse velit: quasi diceret Christus: sicut omnis victima, quemadmodum lege præscribitur, sale salietur: ita omnis damnatus salietur igne. Cujus locutionis exempla Prov. 25, 3, 24, 25, apud ipsum videre licet. De sequentibus, Bonum est sal &c. suspicatur, ea a Christo non hoc, sed alio loco fuisse prolata; a Marco autem, ut alia multa, alieno loco posita, ea tamen occasione, quia salis mentio in superioribus fuerit facta; quemadmodum solemus in subitis colloquiis unius occasione verbi in alios labi sermones.

Deinde possunt ita accipi hæc verba, ut vox πυρὶ non sit casus instrumenti, sed finem quodammodo denotet, adeoque vertenda sit igni dativo casu; non igne. Nam non semel dativus finem, ut loquuntur, cui denotat. Idque tum Hebraici, tum Græci sermonis consuetudo permittit, cum & Hebræi præfixum *lamed*, quod dativi solet esse nota, ponunt pro ad, ut hoc loco *l'esch* igni, pro ad ignem; & Græci, unde appellatio illa est nata τῷ πλάνῳ ᾧ. Exempla hujus in sacris literis habes Mich. 5. 2, ubi vide

Vatablum. Esai. 9. 6. Luc. 12. 21, ubi opponuntur ditescere sibi, & ditescere in Deum, 1 Cor. 14. 28. imo & ℣. 2 & 3, & 2 Cor. XI. 15. Hoc ergo dicere censendus erit Christus; omnem eum, qui instar victimæ mactatus igni consumi debet, & ad divini nominis gloriam ob sua scelera puniri, sale condiendum, & hoc modo ad ignem illum præparandum esse, quemadmodum omnis in universum victima, ut olim sub lege sale proprie dicto, ita nunc sub euangelio sale doctrinæ Christi, quæ res Deo gratas efficere, & a corruptione conservare debet, condienda est. Probamus nimirum Maldonati conjecturam de allusione, quæ in primis hujus loci verbis ad victimas fiat, atque inprimis ad holocausta. Sed considerandum est, *duplicis generis esse victimas. Aliæ* enim igne judiciorum divinorum ad nominis ejusdem laudem consumendæ sunt; *aliæ* per vitæ pietatem nominis divini gloriæ consecrantur. Utriusque generis victimæ parantur & veluti consecrantur per cælestis veritatis salem: quemadmodum olim nulla victima sine sale Deo erat grata. Nam ut aliquis merito cum singulari justitiæ divinæ laude puniri queat, cognitio divinæ voluntatis, ejus præsertim, quæ in euangelio continetur, efficit: ut ex multis sacrarum literarum locis patet.

Rursus ut aliquis per veram vitæ pietatem Dei consecretur gloriæ; & victima grata efficiatur, itidem doctrina Christi, quæ perfectam pietatem sub spe immortalitatis præscribit, præstat. Utrumque hunc salis effectum in sequentibus verbis non obscure Christus explicat, dum ait: Bonus est *sal*, hoc est, vehementer utilis est doctrina mea: vel, doctrina mea imbutum esse admodum est fructuosum: *sed si sal saporem suum amiserit*, hoc est, si is, qui doctrina mea imbutus est, vel eam abjiciat, vel ei convenienter non vivat, adeoque plane fit insipidus, qua re iterum condietur? hoc est, qua ratione poterit in pristinum statum restitui? Quibus verbis gravissima istiusmodi hominum pœna describitur; quemadmodum ex Matthæi & Lucæ verbis supra citatis apertius constat. Unde tandem admonitionem subjungit Christus, *ut habeant sal*, seu doctrinam suam sartam tectam usque ad finem retineant, ejusque vim exprimant, atque inprimis pacem inter se mutuo colant; non vero ut supra eos fecisse legimus, inter se de primatu certent; aut aliis Christi professoribus levi de causa negotium facessant; ut apparet ex ℣. 34, & ℣. 38, 39.

Planior esset sensus verborum istorum primorum si admittenda esset *conjectura Josephi Scaligeri*, qui arbitratur, verba Græca ab aliquo, vel per incuriam vel quia non satis ea intellexerit, mutata esse. Nam pro πᾶς γὰρ πυρὶ, legendum esse πᾶσα πυρία, vel saltem πᾶσα γὰρ πυρία: hoc est, omnis enim incensio, seu omne sacrificium igne consumendum. Facile enim fieri potuit, ut α ultimum in voce πυρία, propter α initiale sequentis dictionis ab aliquo fuerit ablatum, qui illud per incuriam putarit additum, ob sequentis dictionis initium, quæ priori aliquo modo fuisset confusa: præsertim cum olim non ita accurate spiritus, qui initiis vocis a vocalibus incipientis nunc adduntur, & eas a prioribus aperte distinguunt, apponerentur. Mutata autem voce πυρία, etiam in prima voce πᾶσα mutatio aliqua fuit facienda, & vel α prorsus abjiciendum, vel adjectis duabus literulis in particulam aliquam, nempe γὰρ convertendum: unde hæc, quam codices vulgo habent, nata est lectio.

Ingeniosa quidem conjectura; sed cui sine codicum autoritate non facile est fidendum. Quanquam id illam valde reddit probabilem, etiam sine codicum auctoritate, quod sensus loci hoc pacto longe foret planior, dicereque possit aliquis, cum in aliis compluribus locis lectionum deprehendamus varietatem, eamque tanto majorem, quanto plures reperiuntur codices, & nonnunquam ea lectio sit probabilior, quæ in paucioribus, aut uno tantum extet: non mirum esse, si quis hoc in loco idem factum suspicetur: licet ob codicum defectum testimonio destituamur; cuus loco nobis ratio esse debeat. Quod si aliquid huic conjecturæ tribuendum est, nostra de dativo πυρὶ sententia fiet probabilior, cum ex ea lectione idem sensus eliciatur, licet res non sit ita plana atque aperta, dicique possit, non sine Dei providentia factum esse, ut, licet lectio vera fuerit mutata, non tamen ita mutari potuerit, quin nihilominus verus sensus, verbis aliquantulum depravatis accommodari possit, & sic, facem præferentibus loci circumstantiis, ex iisdem elici. Atque hinc etiam ratio aliqua peti potest, cur vocem πυρὶ non pro instrumenti, sed dativo casu accipiamus; cum tamen postea vocem ἁλὶ eodem verbo ἁλισθήσεται, cum quo etiam πυρὶ in præcedentibus conjuncta fuerat, præpositam pro casu instrumenti accipiamus, & in simili, quod ad Græcam locutionem attinet, phrasi, dissimilitudinem tamen significationis agnoscamus.

Neque enim id mirum censeri debet, si lectio loci fuit mutata, & genuina verba non integre retenta. Quanquam illud quoque duritiem istam excusare debet, quod nisi hæc admittatur, alia sit admittenda: hæc nimirum, quod aliquis igne debeat saliri, quod certe omnes durissimum esse animadvertunt.

2 CORINTH. V. usque ad vers. 10.

PARAPHRASIS,

cum scrupulorum quorundam solutione.

IDeo autem dixi, animum nos non despondere, etsi corpus hoc nostrum corrumpatur, & momentaneam levitatem afflictionis nostræ parere nobis excellentissimæ gloriæ æternæ pondus: quia certo novimus, si terrestre hoc nostrum corpus, in quo, veluti domo quadam, habitamus, quodque cujuspiam tabernaculi instar est, cum sit invalidum & mox dissolvendum, destruatur, nos habituros ædificium ab ipso Deo, nempe domum, non quæ manu hominum sit constructa, quæ æterna esse non potest; sed æternam, & ipsis in cælis, ubi nullus est corruptioni locus, duraturam: Tantum enim abest, ut in hoc terreno corpore solida possimus potiri felicitate, ut in eo semper suspiremus ad statum meliorem, id unice desiderantes, ut corpore nostro, quod ex ipsis cælis habituri sumus, tanquam habitaculo quodam superinduamur. (Dico autem, ut superinduamur, si modo in adventu domini vivi ac corpore induti, non vero mor-

vero mortui & corpore hoc exuti deprehendamur: alias enim corpore cælesti tantum induemur, non superinduemur.) Nam nos quoad in fragili hoc tabernaculo habitamus, dum calamitatibus & afflictionibus premimur, suspiramus: non quod velimus corpus hoc per mortem exuere, sed potius cupimus glorioso illo corpore superindui, ita ut mortale hoc corpus absorbeatur ab immortali, seu corpore incorruptibili huic superveniente, & illud undiquaque circumplectente. Neque vero vana hæc spes nostra esse potest, cum Deus is sit, qui hunc ipsum in finem nos reformarit, & veluti condiderit, tantæque felicitati destinarit; ac præterea, ne quidquam de ea re dubitemus, spiritum suum, tanquam arrham quandam, dederit. Quapropter spe atque fiducia semper sumus pleni, & cum sciamus, nos, quam diu habitamus in corpore procul habitare atque abesse a domino Iesu, cum quo conjungi debemus: (nam hactenus, quam diu in corpore sumus, fide tantum felicitatem nostram apprehendimus; non vero reipsa cernimus, aut oculis usurpamus:) fiducia, inquam, & spe pleni sumus, & magis nobis probatur, ut migremus è corpore, & sic habitatum eamus ad dominum: eaque de causa id studiose agimus, ut, sive in corpore habitemus, sive ex eo migremus, ipsi placeamus.

Quæritur hoc loco, quid intelligat apostolus per vocem superinduendi?

Nos in paraphrasi satis ostendimus, id nil aliud esse, quam eum, qui corpore adhuc sit indutus, immortali corpore superveniente, veluti veste quadam undique circumplectente, contegi: quo fit, ut corpus illud mortale, quod ab immortali veluti ambitur, ac contegitur, absorbeatur, & in nihilum redigatur, & sic immortale tantum remaneat: siquidem certum est, unum eundemque hominem duplici corpore præditum esse non posse. Hoc ut pateat, *primum* animadvertendum est, superindutionem hanc referri ad corpus nostrum, quod ex cælo simus habituri, seu cælesti illo corpore, tanquam habitaculo, homines certos superindutum iri. Ita enim loquitur Paulus ℣. 2, *habitaculo nostro, quod ex cælo est, superindui desiderantes*. Habitaculum autem illud esse corpus nostrum, quod ex cælo habituri sumus, ex opposito ℣. 1 satis constat. Qnanquam res ipsa per se satis est manifesta. Nec potest, ut nonnulli arbitrantur, vel potius, quia alias sententiam suam de corporibus nostris futuris defendere non possunt, dicere coguntur, ipsa tantum immortalitas abstracte sumpta eo nomine intelligi. Dico abstracte sumpta, quia si pro corpore immortali sumatur, hoc ipsum est, quod quærimus.

Deinde quod plus sit *superindui, quam indui*, patet ex collatione ℣. 2, & 3. Aperte enim dicit apostolus, tum nos superindutum iri, si modo induti, non vero nudi reperiamur. *Indutum* vero esse, *& non nudum*, nil aliud significare, quam corpore, nempe mortali, esse indutum, tum totius loci circumstantiæ docent: tum vox ipsa superindutionis, quam ad habitaculum seu corpus nostrum cæleste referri ante monuimus. Quare induendi quoque verbum ad habitaculum seu corpus aliquod, quo circumdati sumus, referre consentaneum est. Nullum autem restat aliud, præter mortale.

Denique ostendit vox opposita *exuendi*, qua in sequentibus verbis Paulus utitur: eam nihil aliud significare, quam corpus hoc mortale deponere, seu mori, omnes, ni fallor, animadverterunt. Nec sana aliam significationem locus admittit.

Quanquam vero ex his satis jam constat, superindutionem istam non ita esse accipiendam, ut corpus illud, quo jam induti sumus, & quod, tanquam veste, cælesti illo habitaculo seu corpore circumdari seu superindui debet, sub isto altero permaneat, ita ut duplici velut veste homo seu hominis spiritus indutus censeri debeat; siquidem duo diversa corpora, & quidem adeo inter se dissimilia, uni eidemque homini convenire nequeunt: tamen id præterea ex eo confirmatur, quod Paulus superindutionis istius modum & rationem explicans ait: *ut mortale absorbeatur a vita:* mortale autem nihil aliud, nisi corpus est. Indicat ergo Paulus, superindutionem istam corporis ita fore, ut corpus immortale circumplectens hoc mortale, velut ignis cujusdam instar, statim absorbeat ac consumat; & id tantum in nobis restet, quod aptum natum est, ut in æternum vivat, & cælesti tabernaculo induatur.

Ex quo apparet, metaphoram hanc, quæ est in voce superinduendi, non in eo consistere, quod homo is, qui dicitur superindutus, duplici veste circumdatus semper maneat: sed quod tum, cum primum immortali veste indueretur, alia jam extaret vestis, quam immortalis illa circumplecteretur: quemadmodum etiam fieri posset, ut si ignea aliqua vestis, & contactu alias statim vestes consumens, alicujus vestibus superinjiceretur, recte quidem dici posset, eum superindutum fuisse, licet interior vestis contactu igneæ superinjectæ statim fuisset consumpta, & ignea tantum porro remansisset.

Ex versu 6 & 8 oritur questio. Cur Paulus asserat, *nos, dum versamur in corpore, peregre abesse a domino*: contra ℣. 8 ita loquatur, ac si tum, cum corpore emigramus statim habitatum eamus ad dominum. Nam alias nulla erat causa, cur apostolus diceret, sibi magis probari ex corpore migrare, & habitatum ire ad dominum, subaudi, quam perpetuo in hoc corpore manere. Nam si ii, qui moriuntur, non habitant cum domino ante ultimum diem, nulla est causa, cur è corpore propterea malit migrare, ut ad dominum habitatum eat; quam in corpore perpetuo manere: siquidem mortuus ea in re se vivum non antevertat. Ac præterea beatior is videbitur, qui vivit, ac domino, cum quo unus est spiritus, & quem perpetuo colit, cujusque præsentiam vicissim perpetuo sentit, propior, quam mortuus, qui nihil hotum præstat. Præterea ipsemet Paulus supra versu 2 & 4 optasse videtur, ut vivus potius immortali corpore indueretur, quam mortuus; atque adeo, ut usque ad adventum domini vivus permaneat.

Quod ad prius attinet, responderi potest, duplici de causa eos, qui in domino moriuntur, propiores domino censendos esse, quam sint illi, qui in domino vivunt. *Primo* quia illorum salus jam in portu est; horum adhuc in fluctuoso mari. Nam qui adhuc vivunt, ii omnes, generatim loquendo, a pietate ac fide deficere, & sic excidere salute æterna possunt; qui in domino mortui sunt, nequaquam. *Altera* causa est, ad quam apostolus fortasse

 potissi-

potiſſimum reſpexit, quod cum iis, qui in domino moriuntur, perinde agatur, atque ſi ſtatim ad dominum Jeſum in cælos migrarent. Nam tempus illud, quod inter mortem eorum & vitam futuram intercedit, eorum reſpectu pro nihilo eſt, ejuſque ratio ab apoſtolo hic habetur nulla. Nam quia tempus illud intermedium a mortuis nullo modo ſentitur, perinde iis, cum reſurgent, videbitur, atque ſi nunc primum obdormiviſſent. In iis autem, quæ ad felicitatem noſtram aut miſeriam ei vere contrariam pertinent, non tam ejus habenda eſt ratio, quod revera fit; ſed quod a nobis ſentitur: cum tota felicitatis & contrariæ miſeriȩ ratio in ſenſu noſtro ſit poſita, ita ut quod non ſentitur, propemodum non eſſe cenſendum ſit. A mortuis autem non ſentiri tempus intermedium inter mortem & vitam, adeo eſt manifeſtum, ut, ſi quis contrarium affirmet, ei dicendum ſit, mortuos vivere: quod ſeipſum evertit.

Documentum hujus rei præbet imago mortis, ſomnus; qui quo eſt altior ac profundior, & ſenſus magis devincit, quo minus mutationes ullas advertant, tanto brevior videtur dormientibus. Nam tempus tum ſentitur, cum motus aut mutatio aliqua ſentitur. Ubi mutationis alicujus ſenſus nullus eſt, ibi nec durationis. Unde Ariſtoteles hac de re diſſerens, ait: Quemadmodum in dormientibus nullus eſt mutationis ſenſus aut cognitio, ultimum vigiliæ ſomnum antecedentis momentum, cum primo momento vigiliæ ſomnum conſequentis, ita ab illis, qui dormierunt, conjungi, ut unum illud faciant, & eximant tempus interjectum, quia id ſenſu non perceperint. Sicut igitur, inquit, ſi non aliud eſſet momentum, ſed unum & idem, non eſſet tempus, ita etiam quando non animadvertitur eſſe diverſum, non videtur eſſe tempus, quod eſt interjectum quarto Phyſicorum cap. 2. ex vet. diſtinct. ſecundum Pacium 16. textu 27. Quod igitur in ſomno cernimus, in quo tamen phantaſiȩ noſtrȩ ſentimus mutationem & imaginum mentis motum, quin etiam corporis ſenſus non prorſus ſtupet, & aliquæ reſtant ſenſionis reliquiæ, id multo magis ad mortem, ubi nulla plane relinquitur ſenſio, transferendum eſt; ita ut dicere poſſimus, ſomnum brevius reddere tempus, mortem nullum.

Concludendum ergo eſt, perinde agi cum iis, qui in domino moriuntur, ac ſi ſtatim ad dominum migrarent, & ultimum vitæ mortalis punctum idem eſſet cum initio vitæ immortalis. Secus agitur cum iis, qui in carne mortali verſantur, qui, ut revera a domino abſunt, & loci intervallo diſtinguuntur, ita ſe abeſſe reipſa ſentiunt, & miſeriam ſuam, afflictionibus præſertim, ut hic Paulus loquitur, onerati, agnoſcunt, & ad meliorem ſtatum ſemper ſuſpirant.

Quod vero ii, qui adhuc vivunt, alia quadam ratione domino propiores eſſe videntur, quam ſunt mortui, quia nimirum ſpiritu conjungantur, id ad hunc locum, ubi de corporali conjunctione ſermo eſt, nihil facit. Deinde non ſunt comparandi vivi cum mortuis, quatenus hi mortui ſunt, & a domino reipſa abſunt; cum jam docuerimus, hujus temporis nullam hic rationem habendam eſſe: ſed ita conſiderandos, ac ſi ſtatim ad dominum migrarent. Hoc autem modo ſi conſiderentur mortui, nemo non videt, eorum cum domino conjunctionem longe majorem & propiorem eſſe ea conjunctione, quæ eſt inter dominum, & eos, qui ipſi adhuc vivunt.

Hæc, quæ de his apoſtoli verbis nunc diximus, transferenda etiam ſunt ad locum Philip. 1. 23: *Cupio migrare, & eſſe cum Chriſto.* Nam ibi quoque ita loquitur Paulus, ac ſi ſimulac moreretur, futurus eſſet apud dominum.

Quod alteram objectionis partem attinet, dicendum eſt, non ita eſſe accipienda verba Pauli, ac ſi ſimpliciter ac quovis modo maluerit ſuperindui, quam exui; ſed eo tacite poſito, ſi dominus Jeſus non ita multo prius ſed intra illud ſpatium, ad quod vitam hanc naturaliter producere poſſet, venturus eſſet. Nam alias poſito eo, quod Dominus Jeſus poſt multa demum ſecula eſſet venturus, id quod Paulus, futurum procul dubio prævidit, maluit is exuere hoc corpus, quam ad illud uſque tempus in fragili hoc domicilio graviſſimis calamitatibus onerato perdurare, & vitam in perpetuis ſuſpiriis exigere. Vel, ſi mavis, ita reſponderi poteſt: Paulum per ſe maluiſſe ſuperindui, quam exuto hoc corpore aliquando tandem indui; ſed per accidens, (hoc eſt, ob diuturnitatem temporis, & afflictionum gravitatem, quas neceſſe foret ſuſtinere, ſi ad illud uſque tempus vivere deberet, quo poſſet ſuperindui, hoc eſt, uſque ad adventum domini Jeſu) hoc illi prætuliſſe, & corpus hoc deponere maluiſſe, quam ſuperindutionem iſtam expectare.

Tertia naſcitur quæſtio de verbis ℣. 9, *ſive incolentes, ſive peregre agentes* &c. an ea ſint accipienda reſpectu *corporis*, an reſpectu *domini*. Nam in ſuperioribus utroque modo fuerunt uſurpata.

℟. Ea proculdubio reſpectu corporis eſſe accipienda: non modo quia ordo verborum, qui niſi aliqua ſuadeat ratio, non eſt temere negligendus; ſed etiam quia ſermonis apoſtolici elegantia & concinnitas id requirit. Alias quod ad rem ipſam attinet, ſententia loci eadem eſt, ſive hoc, ſive illo modo ſumas. Nam quod ad ordinem attinet, prius ponitur vox *incolentes*, quam *peregre agentes*. At ſi priori voce intelligere velis habitationem apud dominum, poſteriori abſentiam a domino, ordinem naturalem rerum verbis iſtis ſignificatarum perverteS. Hoc enim illo neceſſario ordine prius eſt. Quod ad concinnitatem ipſius orationis attinet, non ſatis elegans eſſe videtur, Apoſtolum dicere, ſe ambire, ut jam cum domino habitans ipſi placeret, quod tum diceretur, ſi hæ voces ad dominum eſſent referendæ. Nam non eſt hoc anxie quærendum, ut jam apud dominum ipſi habitantes placeamus; cum hoc illius ſit antecedens ac conditio, adeoque iſto nominato, hoc jam ultro præſupponatur.

At ſi hæc verba ad corpus referas, & ordo erit planus, & omnis verborum inconcinnitas aberit. Perinde enim erit, ac ſi diceres: Nos id ſolicite agimus, ut, ſive vivi, ſive mortui, in adventu domini reperiamur, ipſi placeamus, atque ita præmio nobis deſtinato donemur. Poteſt & hæc addi ratio, quod in his verbis continetur πόρισμα ſeu conſectarium concluſionis argumenti Paulini, quod in ſuperioribus verbis extruxerat. Quæſtio enim erat, an ſatius ſit manere in corpore, quam migrare? concludit (apoſtolus) Paulus, ſa-

-us, satius esse migrare, quam in eo manere. Medius terminus est, quia is, qui manet in corpore, peregre abiit a domino; & contra qui migret ex eo, habitatum eat ad dominum: quod posterius conclusioni argumenti sui ỳ. 8 adjecit Paulus.

Neque enim quæstio erat apostolo, an satius sit habitare apud dominum, quam peregre ab eo abesse. Quis enim hoc nescit? Quapropter cum conclusio hæc sit, si plene explicetur, satius est migrare è corpore, quam in eo manere: apparet in consectario hujus conclusionis, in quo verba è conclusione transsumuntur & repetuntur, vocem manendi seu incolendi, & migrandi ad corpus, non ad dominum debere referri.

JOHANNIS V. vers. 21.

EX his verbis domini Jesu colligi potest, eum, quod attinet ad vivificationem mortuorum, non ita esse adstrictum legibus, ut nil hac in parte ejus arbitrio liberæque voluntati sit relictum. Alias enim non posset dici, eum vivificare quem vult. Quæ verba omnino postulant; ut domino Jesu libertas aliqua fuerit permissa, in eligendiis iis, qui ab ipso sint vivificandi, liceatque illi quosdam ad eam rem eligere, quosdam repudiare. Idem postulat & regia Christi potestas. Rex enim non est, qui ita legibus est adstrictus, ut nil, nisi quod iis sit definitum, ipsi liceat agere.

Is enim tantum servus est ac minister eorum, qui leges illi fixerunt, & quorum utilitati eæ sunt comparatæ. Idem requirit sessio ipsius ad Dei dexteram, quæ aliqua ex parte supremam, & a superiori potestate non definitam ac limitatam potestatem complectitur. Adde, quod, si dominus Jesus ita est adstrictus legibus divinis, ut voluntas ejus per omnia sit legibus adstricta, & sic eatenus nequaquam libera: nil misericordia ejus, &, ut ita loquar, συμπάθεια prodest: quam tamen illi Deus consulto voluit ingenerari, deque ea nobis constare, ut tanto firmiorem de auxilio, quod ab eodem requirimus, spem conciperemus. Atqui ejus affectus erga nos nulla erit vis, nec ulla major ex eo ad nos manabit consolatio, quod domini Jesu, qui non modo natura nobiscum conjunctus est, sed etiam animam suam pro nobis posuit, & nos fratres suos appellare non erubescit, curæ simus commendati, & salus nostra universa in ipsius manu sit posita: quam si Deus ipsemet sua persona hæc omnia administraret. Hoc enim pacto non magis moveri posset domini Jesu voluntas, ad nos juvandos, quam ipsæ leges, quibus est adstricta: nisi quod domini Jesu voluntas id exequeretur, quod leges omnino jussissent; &, cum leges illæ a Dei erga nos voluntate & affectu fuerint profectæ, tantus esse domini Iesu affectus, quod ad vim & affectum attinet, quantum in ipso Deo concipere possumus.

Verum considerandum est, quousque hæc libertas seu absoluta Christi potestas extendatur; & quatenus rursum legibus sit adstricta. Atque ut ab hoc posteriori initium faciamus, siquidem dominus Iesus suprema potestate a patra ideo donatus est, ut ipsius de salute nostra voluntatem ad exitum perducat; Dei voluntas est, ut ii tantum, qui per Christum in se credant, serventur, cæteri damnentur.: consequitur, eatenus domini Iesu potestatem limitatam esse, quatenus neminem, nisi in se ac in ipsum Deum credentem servare potest; cæteros vero damnare. Breviter fœderis novi legibus, quæ non a Christi, sed Dei voluntate sunt profectæ, (Deus enim doctrinam illam, in qua tota novi fœderis ratio continetur, domino Jesu promulgandam primo tradidit: unde is eam non suam, sed patris sui, a quo sit missus, doctrinam esse dixit) potestas domini Jesu est definita. Fœdus enim novum credentibus in Christum salutem promittit; cæteris exitium minatur. Jam quia fides in Christum in ejusmodi novi fœderis doctrina est descripta, & leges certæ a Deo sunt fixæ, illis omnibus observandæ, qui fidem istam salutarem habere velint: illas quoque mutare, aut ab iis in judicando discedere domino Jesu non licet. Veruntamen ut id, quod priori loco proposuimus, etiam exequamur, quia generalis novi fœderis lex de credentibus servandis & incredulis damnandis, vel secundum rigorem accipi potest, vel etiam secundum quandam æquitatem; quæ iterum latitudinem quandam habet, prout a jure stricto, vel longius, vel minus longe recedit, & benignitatem justitiæ nunc magis, nunc minus miscet, severitatemque temperat; hic primum libertatem arbitrii & potestatis domini Jesu locum habere censendum est: ita ut, qui, si stricte novi fœderis leges sumantur damnari posset, quia nimirum aliquid fidei ipsius defuisset, æquitate & benignitate domini Jesu servari queat. Itaque quousque æquitas in accipiendis novi fœderis legibus & decretis locum habet, eousque potestas ipsius extenditur. Habet autem æquitas locum ibi, ubi fides est, hoc est spes immortalitatis firma, per Christum in Deum collocata, ejusmodi pietatem ex se pariens, ut quis præcepta domini Jesu, quæ cognita habet, pro viribus exequatur. At fieri potest, ut quis non omnia præcepta domini Jesu habeat cognita, & sic non omnia exequatur, executurus si cognita haberet.

Quanquam autem ista ignoratio legum universalium non prorsus hominem excusat, nec omni culpa vacat; interdum tamen aliqua saltem excusatione ac venia digna est, nempe si quis exiguam habeat ad aliquod præceptum cognoscendum occasionem, aut per seipsum inquirendi facultatem; si quis eo loco vivat, ubi contrarium vel ab omnibus, vel a maxima parte doceatur; isque doctrinam aliquam falsam, quæ isti cognitioni obstat, cum materno lacte tacite imbiberit; si rationes in speciem plausibiles, quas solvere ipsius non sit, obstent, præsertim si appareat, tale aliquid, quod præcepto illo Christi prohibetur, a Deo sub lege vel aperte permissum, vel etiam præceptum fuisse, ita ut divina autoritas homini ad præcepti illius cognitionem aliquo modo obstet; contra vero verba, quibus dominus Jesus præceptum illud complexus est, videantur aliquam aliam explicationem admittere: quale est verbi gratia præceptum de vindicta, ne per magistratum quidem repetenda, & si quid est simile. Hujusmodi ergo præcepti ignoratio & neglectus fidem ejusmodi hominis reddit imperfectam, & si rigide

dd 3 cum eo

cum eo ageretur, etiam vi novi fœderis posset eum a salute æterna excludere. Sed æquitas benignitasque domini Jesu ei succurrere potest; præsertim si ejusmodi homo aliis virtutibus insigniter excellat, atque imprimis charitate, de cujus vi superius alicubi dissernimus.

Idem fortasse statui de eo potest, qui affectum aliquem ante peccatum, quod hominibus alias solet esse familiare, nec ita turpe, ut ipsa hominis ratio prorsus ab eo abhorreat, non ita devicerit, ut habitum istius virtutis, quæ in illo affectu domando cernitur, aut peccato illi opponitur, comparasse dici queat: in eo tamen affectu aut vitio domando laboraverit, sed vel ob naturæ pravitatem quandam, & ad vitium istud proclivitatem; vel ob inveteratam consuetudinem, quæ nonnunquam ipsa natura est robustior, vel ob alia externa impedimenta validaque ad peccandum incitamenta illud prorsus expugnare nequierit. Huic quoque si alias virtutibus egregiis sit ornatus, si velit, dominus Jesus misericordiam ostendere potest: si aliorum precibus adjuvetur.

Aliorum graviorum vitiorum alia est ratio, & prout peccati alicujus turpitudo vel ob ipsius rationis naturalis judicium, vel ob apertum domini Jesu mandatum est manifestior, tanto minus hominem excusat. Hoc tantum addimus, fieri nonnunquam posse, ut peccatum aliquod, natura ipsius inspecta, sit altero gravius: facilius tamen condonari possit, quia plura, quo minus illud pro peccato agnoscatur, obstant. Quod fit inprimis, cum peccatum aliquod ab iis, qui res divinas tractant, & sapientiæ cælestis nomine maximam autoritatem obtinent, pro particula aliqua cultus divini habetur. Quanquam hac de re haud temere quidquam statuendum est. Necesse foret insignem alias hujusmodi hominis esse probitatem, & in Deum Christumque amorem, cui tale peccatum condonari a domino Jesu deberet: præsertim cum dixerimus, licere domino Jesu non tantum aliqua ex parte eligere vivificandos; sed etiam repudiare. Hæc ergo prima esse videtur & maxima libertatis domini Jesu in salutis nostrę negotio pars; eaque videtur regię potestati convenientissima. Regum enim proprium est aliquid de stricto jure, etiamsi illud non pro summa injuria, ut vulgo docent, imo ne pro injuria quidem habendum sit, remittere, & benignitate quadam legum vim temperare.

Altera & priori admodum vicina istius libertatis seu ἐξουσίας pars in spirituali vivificatione cerni videtur. Ea vero nihil aliud est, quam quod homines ignorantię & peccatorum tenebris oppressos luce veritatis cælestis pro voluntate sua collustrat, & ex hac animæ morte velut in vitam revocat. Qua in re late patet domini Jesu potestas. Licet enim ei quibus vult, quando, & per quos vult, quo denique libet modo, veritatis cognoscendæ occasionem ac facultatem præbere, & ad quæ vult regimina, provincias, urbes, homines, euangelium suum mittere aut transferre. Et licet homines probi animi, qui ejus oves jam dici possint, ut ex capite 10 Johannis constat, ejus curæ hac in parte potissimum sunt commissi: tamen licet domino Jesu ad eos quoque euangelium suum mittere, qui apti sunt, ut tales fiant, nondum autem reipsa sunt. Deinde inter eos ipsos, qui probi sunt animi, licet illi discrimen aliquod facere, ut aliis prius, aliis posterius alius majorem, aliis minorem euangelii cognoscendi præbeat occasionem. Et hac quidem in parte tanta esse videtur domini Jesu libertas, ut non semper iis, qui probiores sunt censendi, utpote qui externam & morum quandam integritatem, quæ quidem in homines euangelii ignaros cadit, cum animi sinceritate conjungunt, aut prius, aut majorem largiatur euangelii cognoscendi occasionem: sed interdum iis, qui animi quidem probitate aliqua sunt præditi, sed moribus & factis externis admodum sunt corrupti: cum possit interdum non minor, imo & major ex horum conversione Deo Christoque nasci gloria, quam ex illorum. Et hæc libertatis imperii Christi pars cum superiori in Johannis illo loco conjungi potest: præsertim cum paulo inferius etiam de spirituali vivificatione mortuorum, quam is voce sua effecturus erat, sit sermo.

Sunt præter hæc alia etiam, in quibus potestas Christi ἀνυπεύθυνος & legibus superioris potestatis non adstricta cernitur, idque potissimum in gubernatione ecclesiæ jam constitutæ. Nam etsi ejus gubernatio hac generali lege sit adstricta, ut ea ad ecclesiæ, modo ne sit contumax, salutem tota dirigatur, si contumax fiat atque esse pergat, ea gravissime puniatur, ac tandem rejiciatur: tamen quia hæc lex admodum est generalis, multa specialia ac singularia sub ea comprehensa ipsius arbitrio libero sunt permissa.

Primum ergo videndum est, quæ libertas sit domini Jesu in ecclesia officium suum faciente; in quam quidem nil nisi beneficia sua confert, etsi nonnunquam secus videatur gubernanda.

Deinde quænam in ecclesia ab officio recedente.

Quod ad prios attinet, siquidem diximus dominum Jesum eam gubernare ecclesiam, quæ officium faciat, benefaciendo, tum in beneficiis vel in eam universam, vel in certas aliquas personas, quæ in ea existunt, libertas illa versabitur. Poterit ergo dominus Jesus pro suo arbitrio ecclesiam aliquam nunc majori, nunc minori spiritualium, quin etiam temporalium beneficiorum copia donare: quanquam temporalia parcius in ecclesiam conferre solet, & non nisi pro necessitate pietatis aut veritatis promotioni aliquo modo serviente.

Potest etiam pro arbitrio suo necessaria sua in ecclesia distribuere, & vel hos vel illos homines ad publica in ecclesia munera excitare, eosque donis suis ad eam rem necessariis instruere; quin etiam actiones illas, sive omnibus communes, sive aliquibus peculiares, ad cultum divinum seu religionis promotionem aliquo modo pertinentes, quarum infinitus est numerus, pro voluntate sua dirigere.

Præterea quod ad mala seu afflictiones attinet, eas præsertim, quæ ad explorandam Christianorum hominum fidem in Deum, patientiam, pietatem pertinent, quales inprimis eæ sunt, quibus ob veritatis professionem ac pietatis studium sont obnoxii, eas nunc Christus a piis, pro arbitrio suo, eo, quo placet, modo ac ratione avertit; nunc remittit, nunc mitigat, nunc intendit, prout nominis sui gloriæ & suorum saluti conducit: & simul etiam vires ad eas sustinendas subministrat; idque non uno modo, nec eadem mensura; aliis externa ad patientiam ac constantiam sufficiunt me-

ciunt me-

ciunt media, ut admonitiones, exempla, & si quæ sunt alia, quæ aliquid hic possunt; aliis interius divini spiritus robur indendum est. Unde videmus, interdum eos, qui alias fuere imbecilliores, majori cum alacritate & gaudio tormenta sustinere, quam eos, qui alias fortiori fuerunt animo, & ad patiendum proniores.

Quod ad posterius attinet, hoc est, ad modum illum gubernandi ecclesiam officium suum non facientem, qui quidem ejus sit proprius (nam alias hujusmodi etiam ecclesiæ quædam sunt cum priori seu officium faciente communia, cum non statim, ubi officium ecclesiæ vel cessat, vel languescit, beneficentia etiam Christi desinat) ut is rectius intelligatur, ecclesia iterum distinguenda est in eam, quæ non sit plane contumax, sed sanabilis; & in eam, quæ contumax, & ita insanabilis jam sit, vel evadat.

In priori gubernanda duplici potissimum ratione cernere licet libertatem potestatis Domini Jesu.

Nam primum tempus certum pro arbitrio definire potest, intra quod, nisi resipiscat, ab eo puniatur.

Deinde in ratione & modo, quo eam ecclesiam ad resipiscentiam reducere conatur, pro voluntate sua agit.

Nam nunc lenioribus, nunc asperioribus uti potest ad eam rem perficiendam mediis. Lenioribus, si verbi gratia vel beneficiis aliquibus eos sibi devinciat: vel pios homines & zelo divinæ gloriæ fervidos excitet, qui ecclesiam illam emendent. Asperioribus, si vel terrorem pœnarum, vel ipsas pœnas illis immittat atque infligat, in quibus ipsius castigationibus, tum quod ad afflictionem genera attinet, tum quod ad modum & personas, quas illæ proxime attingunt, magna & prope infinita est varietas, in qua libera Domini Jesu voluntas versatur.

Quod ad ecclesiam contumacem, & tempus emendationi suę præstitutum negligentem attinet, eam a Domino Jesu certum quidem est puniri; sed id variis modis fieri potest. Qua itidem in re ejus libertas cernitur.

Nam vel cæcitate spirituali homines hujusmodi puniri possunt; vel pietatis exercendæ occasio & facultas eripi; aut aliis gravissimis Dei suppliciis in hoc seculo subjici queunt. Quod idem de iis quoque dictum volumus, quibus cum lux veritatis affulsisset, eam tamen recipere noluerunt. Nam ibi quoque varietas judiciorum divinorum locum habet, & sua quoque libertas voluntatis ac potestatis Domini Jesu. Id enim in universum notandum est: quandocunque leges a Deo fixæ, quibus potestas Domini Jesu circumscribitur, in circumstantiis quibuscunque varietatem admittant, ita ut legibus illis salvis aliquid vel fieri vel omitti queat, & ad finem, ad quem gubernatio Christi ex Dei voluntate tendere debet, pluribus possit perveniri mediis, ibi semper libertati voluntatis Domini Jesu ejusque arbitrio electionem esse permissam.

Illud tamen addimus, quod non tantum generalibus legibus potestas Domini Jesu a Deo sit circumscripta, sed etiam specialibus quibusdam ipsius decretis, quæ Christo mutare non licet: qualia sunt ea, quæ in apocalypsi sunt descripta, aut fortasse etiam in propheticis scriptis olim designata. Quanquam plerumque sunt ejusmodi, ut in iis rursus magna rerum sit varietas. Et licet aliquatenus rerum circumstantiæ sint definitæ, ut tempus, præsertim laxius sumtum, regiones, urbes, & si quæ sunt similia: tamen alia ratione, quæ ab ipso Deo non sit definita, potestas libera Domini Jesu apparere possit.

Ad singularia etiam hæc a Deo decreta, vel decernenda, jure referimus ultimi judicii diem, quem pater in sua potestate posuit.

Locuti autem hactenus sumus de libertate Domini Jesu in ipsos tantum homines, & ea quæ in hominibus cernuntur; intelligi autem facile potest, etiam in gubernatione rerum invisibilium, ut angelorum, dæmonum, eam locum habere.

Ad HEBRÆOS II vers. 14.

Quæritur hoc loco, Quo sensu de Diabolo dicatur, eum habere imperium seu robur mortis?

Duplici autem modo id videtur explicari posse.

PRimum ita, ut vox mortis non subjectum istius imperii; sed effectus aut finis statuatur: quasi dicat qui habet imperium mortiferum & hominibus exitiale. Qua sententia admissa imperium hoc loco intelligendum videbitur, quod diabolus habet in homines hujus mundi: ob quod Deus & princeps hujus mundi dicitur. Quemadmodum enim Dei imperium in homines sibi subjectos est salutare, & vitam eis affert: ita contra diaboli imperium in homines ipsi parentes tantum ad eorum exitium & interitum est paratum. Est enim diabolus homicida ab initio. Unde satis patet, eum universam potestatem in homines ad eorum cædem & perniciem ac mortem conferre.

Potest autem mortis nomine non tantum intelligi mors æterna, (quanquam ea proculdubio potissimum hoc loco designatur) sed etiam quævis alia mors, quæ peccati solet esse pœna, & eorum interitum secum trahere potest, & ad eorum felicitatem intervertendam videtur spectare. Hac ratione ea vox mortis intelligi videtur in libro sapientiæ 2. 24, cum dicitur, diaboli fraude mortem in mundum esse ingressam.

Duplici autem ratione satanas mortem hanc inferre potest: Primum, dum omnem suam potestatem eo confert, ut homines ad peccata impellat, & sub eorum dominio retineat. Unde postea ex decreto divino mors æterna, aut alias infelix & interitum secum tractura consequitur.

Deinde, dum istius decreti divini aliqua ex parte executor est. Nam licet ille mortem æternam per se non videatur inferre posse: tamen vel per se, vel per homines sibi addictos mortem per se quidem temporalem, & aliqua ratinne violentam aut præmaturam; sed tamen talem, quam naturaliter æternus interitus necessario consequatur, nisi Dei potentia ejus vim cohibeat, & hominem ab æterna morte vindicet, Deo permittente, hominibus potest afferre.

Deinde ita possunt verba ista divini autoris accipi, ut mors statuatur illius imperii vel roboris subjectum, circa quod occupetur; ut sensus sit: Diabolum in ipsam mortem habere quoddam imperium, vel saltem robur

& vires eam hominibus inferendi. Quod quatenus verum sit, modo explicuimus. Nam nec quamvis mortem per se inferre potest hominibus diabolus, nec nisi a Deo permittatur. Fuit autem potestas hæc satanæ ante Christi mortem, &, quod consequutum est, imperium valde magnum & latissime patens. Unde plerique homines ejus imperio oppressi per totam vitam timore mortis, per quam & æterna & violenta per se ad interitum spectans, intelligi potest, obnoxii erant servituti: qua servitute & metu, per Christi mortem & consecutam exaltationem fuerunt liberati, destructo diabolo, qui mortiferum hoc haberet atque exerceret imperium, hoc est, ejus imperio fracto: qua de re loquitur etiam Christus Joh. 12.31, dum ait: Nunc judicium esse hujus mundi, principem hujus mundi ejectum iri foras. Quia nimirum instante jam morte, &, quæ eam consequi deberet, exaltatione, mox futurum esset, ut mundus hic veluti ab injusto satanæ imperio ac tyrannide vindicaretur, ipseque hujus mundi princeps ex regno suo ejiceretur.

Ad HEBR. III. vers. 3, 4.

Ostendere in his verbis vult divinus autor, Christum longe majore dignum esse habitum honore, quam Moses, tali argumento, vel potius assertione, quæ distantiam & eminentiam Christi præ Mose ratione honoris & dignitatis explicat: ex qua tale argumentum potest exstrui, quod in ea tacite continetur.

Quanto majorem gloriam habet is, qui construxit domum, quam domus ipsa; tanto majorem habet gloriam Christus præ Mose.

At is, qui domum construxit, longe majorem habet gloriam, quam domus ipsa.

Ergo etiam Christus præ Mose.

Probatio majoris ab autore non exprimitur in his verbis: sed nos eam mox subjiciemus.

Minor eo probatur, quod is, qui omnia, atque adeo etiam hanc domum, de qua sermo est, nempe populum divinum, construxit, sit Deus. At nemo nescit, infinitis partibus majorem esse Dei honorem, quam populi divini ab ipso constituti.

Jam quod ad majorem attinet, ejus hoc est fundamentum: quia eadem est ratio quoad honorem & dignitatem Christi ad architectum illum, hoc est Deum, quæ Mosis ad Deum: quare eadem quoque est ratio quoad dignitatem Dei ad domum, quæ Christi ad Mosen. Antecedens hujus majoris postea ostendetur. Essentiæ ratio ut intelligatur, consideranda est breviter analogiæ seu proportionis geometricæ, qualem hoc loco constituit autor, natura.

Analogia est rationum similitudo.

Rationem autem voco duorum terminorum seu rerum inter se respectum.

Terminorum autem illorum alter, qui priori loco sumitur antecedens; alter, qui posteriori, consequens.

Quando ergo respectus inter duos terminos, qui unam rationem constituunt, est similis respectui aliorum duorum terminorum; tum analogia esse dicitur: & si habeatur ratio in ista collatione terminorum ejus, quod alter terminus alterum superet, & sic modus quo alter alterum superet in utraque ratione sit idem, tum proportio hæc geometrica dicitur. Exemplo res fiet manifestior.

Sint termini quatuor, 8.4.6.3. Singuli horum numerorum termini dicuntur. Duo priores unam rationem constituunt, duo posteriores alteram. Esto autem hic rationum similitudo, quæ proportio dicitur. Nam similis est utrobique terminorum inter se respectus: & quemadmodum se habent 8 ad 4, ita & 6 ad 3, quia prior utrobique numerus posteriorem bis in se continet, & sic duplo superat. Unde patet hanc esse proportionem geometricam. Jam proportio hæc ita proposita directa dicitur, ex qua alia potest exstrui indirecta; quæ Græcis ἐναλλὰξ dicitur; & ex hac vice versa: ἐναλλὰξ enim est seu commutata, quando antecedentem terminum prioris rationis cum antecedente posterioris conjungo, itemque consequentem illius cum consequente hujus. Et si tum proportio recte procedat, & maneat nihilominus rationum similitudo, apparet priorem etiam proportionem seu directam, ex qua hæc nata est, recte fuisse institutam: ut hoc loco: Quemadmodum se habet 8 ad 6, ita 4 ad 3. Nam quemadmodum octonarius numerus senarium quarta sui parte superat, ita etiam quaternarius ternarium. Apparet ergo, priorem proportionem, quæ primo loco fuit instituta, fuisse bonam.

Transferamus hoc ad rem nostram. Termini proportionis ab autore institutæ sunt quatuor: architectus, domus, Christus, Moses. Analogia directa est: quemadmodum architectus dignitate superat domum; ita Christus Mosen. Ἐναλλὰξ seu commutata, ex qua priorem illam recte institutam fuisse probatur, ea est, quam supra posuimus: Quemadmodum se habet Christus ad architectum seu Deum, & contra: ita Moses ad domum. Id quod nunc probandum est.

Probatur autem ea ratione, quia Christus architecto illi dignitate propemodum par est. Nam cum illo in domo illa exstruenda ita fuit conjunctus, ut prope idem cum illo hac in parte censendus esset: siquidem ejus nomine & loco eam construxit. Unde etiam factum, ut ratione autoritatis, quæ ex illo opere consequitur, ei propemodum par sit, & fere eandem in domum illam potestatem habeat. Differentia in illo est, quod architectus ille, per excellentiam ita dictus, prima fuerit ejus rei causa, propriaque virtute eam rem perfecerit: unde in autoritate etiam consecuta est similis differentia. Architectus enim ille tanquam paterfamilias & supremus absolutusque Dominus istius domus in ea imperat: Christus tanquam filius potestatis patriæ hæres, ab eo dependens eique subordinatus. Simili ratione Moses domui Dei dignitate fuit proximus, ac propemodum par: cum esset pars præstantissima ac nobilissima illius domus, tantam in ea autoritatem obtinens, ut propemodum imperare in ea dici possit. Unde etiam dicitur in sacris literis eum instar regis fuisse. Talia autem populi alicujus membra, licet dignitate aliqua a toto populo conjunctim

conjunctim superentur; ei tamen non multum cedunt. Cessit autem Moses domui dignitate eatenus potissimum, quatenus servus Dei fuit, in populi istius utilitatem in primis constitutus, ut mandata Dei ad populum illum deferret: licet interim autoritate singulis emineret, eaque a Deo non tantum propter alios esset donatus, sed etiam propter seipsum, ut virtutis suæ ac fidei in Deum, de qua Hebr. xi, præmium referret.

Quare cum videamus proportionem hanc posteriorem, quæ commutata est, recte procedere, concludendum est, illam quoque, quæ in autoris divini verbis continetur, recte fuisse ab eo institutam:

Istud, ut vis argumentationis, quæ in verbis autoris tacite comprehenditur, adhuc magis appareat, addere libet: non recte autorem Christum cum Deo dignitatis ratione æquiparaturum fuisse, si Christus in architectura domus Dei tantum instrumenti ac manuarii opificis instar fuisset: quod nil, nisi quatenus opificis manus eum direxisset, aut quæ architectus sigillatim mandasset, hac in parte egisset: sed necesse esse, ut Dominus Jesus structuræ isti cum plena autoritate ac potestate præfuerit; ita ut alter propemodum architectus censeri posset, ob subordinationem; non cum supremo architecto idem. Quod similiter ad autoritatem, quam Dominus Jesus in domo jam constituta habet, transferendum est: qua de re in loco Joh. 5 jam diximus. At Moses in singulis actionibus ex præscripto divino pendebat; nec propriam aliquam in divinum populum autoritatem potestatemque habebat. Unde merito servus tantum, cum Christo comparatus, esse dicitur. Servi enim est in singulis actionibus a superioris jussu ac præscripto pendere.

Ex hac autem hujus loci interpretatione patet, nil esse necesse, ut Christus hoc loco Mosis architectus esse censeatur. Neque enim autor hic vel Christum architectum vocat; vel Mosen domum ab aliquo construstructam, nedum ut eam a Christo constructam dicat.

Etiamsi autem tacite hic indicatur, Christum quoque opificem esse domus, nempe divinæ; & Mosen partem quandam domus divinæ fuisse: non tamen necesse est, ut Christus architectus fuisse censeatur illius ipsius domus, cujus pars Mosis fuit; seu, quod eodem recidit, jam en tempore, quo Moses vixit, vel quod Mosen antecessit, domum Dei construxisse. Satis enim est, Christum domum ei similem, cujus pars fuit Moses, imo longe nobiliorem, construxisse. Eadem enim argumenti ab autore propositi, ad Christi præ Mose dignitatem ostendendam, vis erit, vel etiam major. Neque cuiquam mirum videri debet, tam diversos populos Dei, vel, ut ad autoris verba loquamur accommodatius, Dei domos confundi ab autore divino, ac eodem nomine, non secus ac si eadem fuissent, comprehendi. Solent enim autores divini id facere in rebus similibus, quarum altera alterius typus fuerit, & altera in alterius locum ita successerit, ut prior non tam desiisse, quam in meliorem statum traducta esse videatur: quemadmodum hoc loco ubi de populo Dei sermo est, accidit. Sic Israëlis, hoc est, populi Israëlitici, qui idem quoque divinus est, & circumcisionis seu circumcisorum nomine, & populus ille carnalis ab Israële propagatus & corpore circumcisus solet appellari, & Israël spiritualis, interne circumcisus.

Quanquam illud quoque dici potest, non esse omnino necesse, ut tacite saltem in verbis autoris divini subaudiatur, Christum etiam fuisse domus architectum. Satis enim est ad vim ac robur argumentationis, in verbis divini autoris comprehensæ, Christum architecto, quacunque tandem de causa, æqualem esse & parem: subordinatam tamen cum eo potestatem & autoritatem obtinere. Obtinere autem inde apparet, quod in sequentibus addit autor eum filium, nimirum illius Architecti, esse, & sic hæreditario quodam jure paternarum istarum ædium Dominum. Sic etsi pater alicujus sine filio, imo antequam filius etiam sibi nasceretur, domum aliquam sibi construxerit, & pararit: nihilominus tamen filius hæreditario jure Dominus istius domus postea evadit.

Reliquum est, ut paraphrasi brevi verba hæc illustremus.

Ita igitur dicere videtur divinus autor:

Ideo vero vos moneo, ut diligenter consideretis legatum & summum sacerdotem confessionis vestræ Jesum Christum; seu dignitatem æstimetis ejus, qui aliquando ad religionem hanc, quam profitemini, promulgandam missus est a Deo; & qui nunc apud Deum in cælis degens iis quæ ad religionem hanc spectant administrandis, est præpositus, quia hic tanto majore dignitate & gloria præ Mose donatus est, quanto major est dignitas atque honor ejus, qui domum construxit, quam ipsius domus. Nam omnis domus ab architecto construitur, atque adeo etiam hæc, quam nos hoc loco intelligimus, quæ nil aliud, quam populus divinus est. At vero is, qui hæc omnia, quæ ad Dei cultum ullo modo pertinent, construxit, ipse Deus est: de quo nemo nescit, quanto majorem is præ suo populo habeat dignitatem ac gloriam. Quare si pari ratione Christus superat Mosen, qua Deus suum populum: nemo non cernit, quanto major sit Christi præ Mose dignitas.

SEQUUNTUR QUÆSTIONES ALIQUOT AB EODEM ENODATÆ.

QUÆRI POTEST,

Cur Deus religionem Christianam non curarit certa methodo totam explicari, & veluti in artem quandam redactam literarum monumentis consignari?

ID enim videtur eo facere potuisse, ut & certius doctrina illa ab omnibus cognosci, & facilius addisci, & denique incorruptius conservari posset, quam nunc per tot libellos membratim quodammodo sparsa

do sparsa ac late diffusa, nec tam facile, nec sine erroris periculo videatur erui atque addisci posse; & longe proclivius sit aliquid ei alienum assuere, aut ex ea quippiam omittere. quod vel additum, vel detractum integritatem illius vitiare queat.

Respondemus, causam hujus rei non unam afferri posse.

Prima est, quod Deus videatur ingenio ac consuetudini tum eorum, per quæ Christi religionem, tum voce, tum scriptis, propagari curavit, tum vero quibus illam primo tradi jussit, indulgere voluisse. Etenim Judæi, è quorum numero fuerunt omnes apostoli, omnesque scriptores sacri, & quibus etiam primo Christus fuit annunciatus, libris methodice scriptis nedum scribendis, non assueverant. Omnia, quæ apud ipsos vel olim tradebantur, præsertim ad religionem & mores pertinentia, vel etiam hodie vulgo traduntur, non eam methodum atque ordinem, quem logici observandum docent, sequuntur; sed aut meris constant sententiis, aut sententiis simul & historiis, quibus sententiæ sunt intertextæ: atque adeo ipsam legem Mosaicam, cui sese accommodare scriptores, novi fœderis par fuit, eo modo traditam videmus. Quanquam idem in aliis quoque veteris testamenti libris videre quivis facile potest. Nam & tum temporis, cum lex scriberetur, rudis erat populus Hebræus, & subtilioris illius philosophiæ, ejusque partis, quæ ad disserendi accurationem ac subtilitatem pertinet, ignarus. Et licet etiam inter orientales illas gentes, quas Græci barbaras appellare sunt soliti, philosophia posterioribus seculis culta fuisse videatur; ea tamen illarum gentium sapientia in sententiis tantum ipsis videtur constitisse; nec certis legibus digesta, sed confusa; uti in sententiis Siracidis aut ipsius Salomonis cernere est. Noluit autem Deus eam facultatem miraculose indere apostolis aliisque euangelii præconibus, ut qui de methodo ne audivissent quidem unquam, ii postea accuratissima (talem enim necesse fuisset esse eam, quæ divinitus proficisceretur) & philosophicam etiam ἀκρίβειαν excedente methodo illud comprehenderent aliisq; proponerent: quin potius simplicissimo dicendi disserendique genere uti eos voluit, ut eorum omnis docendi ratio a philosophiæ inventis longe videretur abesse. Cujus rei causam colligere licet ex illis, quæ Paulus 1 Cor. 1 & 2 disserit.

Altera causa est, quæ priorem quodammodo fulcit, quod licet eruditi facilius ea & animo comprehendant, atque intelligant, & memoria retineant, quæ certa methodi lege traduntur: vulgi tamen hominumque rudiorum alia est ratio. Etenim cum methodi lex requirat, ut a generalibus ad specialia descendatur; deinde ut rerum species, rerumque integrarum partes accurate constituantur, membra membris directe opponantur, eorumque nullum omittatur: fieri non potest, quin a populari captu longius sæpe discedatur.

Nam populus genera a speciebus abstrahere, aut etiam ab aliis abstracta percipere non facile potest; & in iis aliisque, quos modo commemoravimus, modis constituendis necesse est a populari loquendi ratione sæpius recedere, & vocabula etiam nonnunquam nova fingere, aut usitatis inusitatam significationem tribuere. Experientia sane ipsa testatur, vulgum aliis potius sermonibus aut libris, quam accurata methodo conscriptis erudiri, & quo ipsi sermonis genere utuntur, dum mentis suæ sensa explicant, eodem ab aliis explicata facilius percipere. Et historica quidem rerum commemoratio etiam populum maxime capit, ab eoque capitur. Jam vero cum Deus pro singulari sua sapientia talem Christi religionem esse voluerit, ut a rudibus ac plebejis potius perciperetur, quam ab iis, qui essent humana sapientia, ac ingenio cæteris superiores, justum fuit, ea illam ratione & sermone proponi, & scriptis, quæ vivæ vocis instar sunt, comprehendi, quæ populo potius hominibusque rudibus, quam sapientibus ac philosophiæ studio deditis esset accommodata. Quapropter recte prima ac præcipua pars historica narratione continetur: cui deinde accesserunt epistolæ, quæ etiam genere quodam dicendi familiari ac vulgo usitato, methodoque minus accurata constant.

Tertia causa est, quod multa eorum, quæ ad Christianam religionem constituendam pertinent, contineantur historia Jesu Christi: Etenim mors, resurrectio, ascensio in cælum, & exaltatio Jesu Christi ad Christianæ religionis capita vel inprimis pertinent. Quia vero illa fidem non facile invenirent, & minus etiam utilitatis eorum cognitio afferret, nisi earum rerum circumstantiæ referrentur; ideo fusiori narratione ea fuerunt persequenda iis in libris, in quibus Christiana religio traderetur.

Adde quod alia quoque, quæ in historia Jesu Christi continentur, utut singula scitu non sunt necessaria, ita tamen sunt comparata, ut generatim scitu ad fidem in Christum nobis inserendam sint necessaria. Generatim autem vel sciri non satis potuissent, vel fidem non invenissent, hodieve invenirent, nisi multis specialibus exemplis fuissent demonstrata: qualia sunt miracula Jesu Christi: Nam quis est, qui de religione Christi audiat, eam divinitus fuisse traditam, esseque ab omnium gentium hominibus recipiendam, qui non simul scire desideret, quibus argumentis, quibusque miraculis fuerit ea confirmata? præsertim si idem audiat, Mosaicam religionem multis iisque insignibus miraculis fuisse stabilitam: qua tamen longe divinior sit Christi religio, & longe incredibiliora, atque a captu nostro longius dissita polliceatur. Quod si huic tantum in genere dicas multa magnaque Christum ejusque apostolos patrasse miracula, nisi simul specialia quædam exempla suis circumstantiis definita addideris, nihil illi dicere videberis, nec fidem apud ipsum reperies, longe facilius repertururus, si specialia exempla addideris, quibus sententia generalis de confirmatione doctrinæ Christi, quæ per miracula fuerit facta, nitatur.

Quare cum ea, quæ ad historiam Christi, quatenus ea a sermonibus ipsius discreta est, aliqua ratione non minus cognitu sint necessaria, quam ea, quæ sermonibus aut doctrina ipsius continentur, & vel ad religionem Christi constituendam, vel ad ejus fidem nobis inserendam spectant: non modo nihil prohibuit, sed etiam utile fuit, ea continua quadam narratione nobis exponi, & alia aliis, prout temporum aut circumstantiarum ratio tulit, vel interjici, vel sejungi: ut ita sermones Christi propter facta illis adjuncta facilius animis nostris illaberentur, & fidem apud nos tanto citius invenirent; quin etiam ut sermonibus doctrinam aliquam continentibus ex ipsis circumstantiis aliquid accederet lucis, si cognosceretur, quando, quibus, aut adversus quos, qua occasione hæc illaque essent

dicta;

dicta; & vicissim etiam, ut vis factorum quorundam Jesu Christi eorumque omnium, quæ in ipso contigerunt, doctrinæ ipsius confirmandæ causa, intellige mortis, resurrectionis & exaltationis tanto manifestius appareret, si constaret, quid docuisset, aut quo pacto; quaque porro occasione hæc illave Christo contigissent. Quod si synopsis aliqua doctrinæ Christi fuisset divinitus proposita, nihilominus historica hujusmodi narratio fuisset desiderata, quæ ex synopsi illa confici nequaquam potuisset. At historica illa narratione proposita, synopsin illi, qui rebus ad salutem necessariis contenti sunt, non requirunt, si præsertim ea, quam in tanta re adhibere par est, utantur diligentia: cæteri, qui exactiorem talium rerum cognitionem desiderant, suntque artium logicarum non imperiti, conficere sibi synopsin secundum methodi leges possunt; quemadmodum quidem factum esse videmus,

Quod si quis dicat, potuisse nihilominus Deum nobis hunc laborem minuere, synopsi simul & historia nobis per servos suos proposita, & literarum monumentis ad posteritatem consecrata, eaque ratione ansam illum præcidere potuisse multis erroribus, qui defectu hujusmodi synopseos in Christi religionem irrepere potuerint, atque adeo irrepserint:

Respondemus, non fuisse necesse, ut Deus omnia illa faceret, quæ ad laborem nobis hac in parte minuendum pertinerent, atque omnes difficultates, quæ nobis ad cognitionem veritatis euangelicæ obstarent, aut ab ea nos denuo repellere possent, amoliretur. Quin potius sapientiæ ipsius consentaneum fuit, ut hujusmodi difficultates relinqueret, probitatis ac studii nostri exercendi explorandique causa; præsertim cum vitæ æternæ præmium tantum sit, ut si vel nomen ejus quispiam audierit, & aliquam ipsius speculam sibi affulgere deprehenderit, par sit nulli labori parcere, ut & certiorem ipsius cognitionem ac spem consequi, & rationem tantum bonum adipiscendi invenire queat, & si id facere detrectet dignus sit, qui suæ cæcitati relinquatur, & æternæ vitæ iter nec inveniat, nec ingrediatur; maxime cum Deus simplicissima esse voluerit religionis Christianæ capita ad salutem prorsus necessaria, & rudium etiam hominum ingenio perceptu haud difficilia, & denique talia, quæ proborum hominum animis valde allubescant; cumque aliis erroribus, qui pietatem non evertant, veniam dare sit paratus, ac postremo auxilium iis ferre velit, qui saluti suæ ex animo studeant, & ex erroribus eluctari per se non facile queant. Jure sane dici potest: si homines etiam rudes tantum studiis sacris darent temporis, quantum rebus non modo inutilibus, sed & noxiis, quantum, inquam, compotationibus & intempestivis conviviis, & serio de salute sua cogitarent, atque ad divinam præterea opem supplices confugerent, ut ejus beneficio veritatem ad salutem cognitu necessariam invenirent. Sed quia infiniti homines sunt, in quibus tantum virtutis ac probitatis non est, quia salutis suæ adeo sunt incuriosi, ut rerum etiam vilissimarum studium ei anteponant; consentaneum fuit divinæ sapientiæ ea ratione Christianam religionem curare poponendam, ut ejus cognitio obscurari, & hominibus negligentibus aut improbis eripi justo ipsius judicio tanto facilius possit, nec nisi singulari iterum studio, aut singulari ipsius beneficio recuperari ab hominum genere semel amissa possit. Id quod pro quarta ratione haberi potest, ob quam Christianæ religionis synopsis aut systema quoddam methodice scriptum non sit nobis a divinis viris relictum.

Quarta quæstio.

Cur Dominus, Jesus Matth. 16. 20, laudata Petri confessione, interdixit id de se dici, quod sit Christus? annon ipsemet id ajebat? annon ideo miracula quoque faciebat, ut id de eo crederetur. Item, an Judæi Joan. 10. 24 juste objiciunt Domino, quod in hacce materia animos ipsorum suspendit? Videtur una ex parte, nam prohibuit id dici: ex altera vero parte non videtur: Nam dicit, dixi vobis, & non creditis &c.

℞. Non unam credo fuisse causam, cur Christus prohibuerit, ne apostoli ipso adhuc in terris agente, cuiquam dicerent, ipsum esse Christum; sed duæ præcipuæ esse videntur: altera, quod nondum maturuissent tempora, ut ea res esset omnibus præsertim clare atque aperte publicanda. Altera, quod nec apostoli ita maturuissent, ut per eos res tanta tum temporis publicanda videretur. Nam quod ad priorem causam attinet; nec omnino necessarium tum temporis erat credere, Jesum esse Christum, modo ejus doctrina tanquam divinitus profecta crederetur; & is erat, hinc quidem Christi status ac conditio secundum carnem, illinc vero ea Judæorum ingenia, & præconceptæ de promisso Messia opiniones, ut rei tantæ fidem adhibere non facile possent, vel, si adhibuissent, in ea postmodum persistere: adeo ut vel frustra fuisset ea res promulgata, vel etiam plus postmodum allatura nocumenti, quam emolumenti. Etenim qualem Messiam expectarint Judæi, satis superque notum est. Quam longe autem ab hac eorum de Messia sententia abfuerit Christi secundum carnem conditio, & postea adhuc magis abesse debuerit, cum nimirum mors illi truculentissima atque ignominiosissima fuit subeunda, itidem satis est notum. Quare etiamsi Christi secundum carnem vilitas atque infirmitas Judæos plerosque non absterruisset, quominus eum Christum esse crederent: tamen eos postea mors tam truculenta tamque ignominiosa ab ea fide deduxisset; cum videamus, in ipsis apostolis, qui proximi fuerant factorum admirandorum ac gloriæ Christi spectatores, ejusque auditores intimi ac prope perpetui, fidem hanc morte Christi vehementer labefactatam fuisse, ac propemodum extinctam. Certe nisi Christus seipsum post resurrectionem iis redivivum exhibuisset, fides illa in iis penitus concidisset, & deterior eorum fuisset conditio, quam si eam nunquam habuissent. Verum hæc illis præ cæteris gratia contigit, ut Christum resuscitatum viderent, quia testes resurrectionis ipsius esse debebant. Cæteris generatim omnibus idem beneficium præstari, sapientissimo Dei consilio consentaneum non erat. Quare non erat etiam utile, aperte illis prædicari, ut crederent, Jesum esse Christum.

Quod vero ad posteriorem causam attinet; cum apostoli iisdem essent cum cæteris Judæis imbuti de Messia opinionibus, fieri vix potuisset, ut sine errore aliquo ea de re loquerentur; præsertim cum fieri non posset,

quin

quin ab illis, qui ex ipsorum ore hæc audiissent, de ratione ac tempore regni ipsius interrogarentur. Veram autem hac de re sententiam eos nec post resurrectionem quidem Christi, ante acceptum spiritum sanctum tenuisse satis constat; nec tanti eos mysterii satis capaces tum fuisse apparet. Inde autem præter illud incommodum, quod fidem sibi in posterum, idem sed alio modo prædicantibus, & seipsos quodammodo refellentibus, detraxissent; istud quoque potuisset nasci malum, quod speciosissima fuisset data adversariis Christi eum calumniandi occasio, & accusationis, qua postea sunt usi, materia, nempe quod se regem fecisset, quod ad rebellionem concitasset per emissarios suos populum. Vix enim fieri potuisset, quin, si discipuli eum Christum esse prædicassent ac populo persuasissent, & mundanum regem fore, quemadmodum arbitrabantur, significassent, populus ad seditionem adversus Cæsarem alioqui pronus, Christum statim vellet regem creare, & hac ratione jugum Romanorum excutere; quod alias etiam eum jam meditatum legimus Joh. 6. 15, etiamsi hujusmodi occasio ei data non fuerit.

Addi his causis possunt aliæ duæ. Prior est, quod modestiæ Christi esset, id quod ad gloriam ipsius pertineret, cum cognitu hominibus nondum esset necessarium, aliqua ratione premere, & occultum velle, donec & rei ipsius tam manifesta extarent argumenta, & eo res perducta esset, ut nemo amplius, nisi obstinatus id negare, nemo sine certa pernicie ignorare posset. Posterior est, quod hac ratione Deus ac Christus videatur voluisse experimentum quoddam fidei, & simplicitatis ac rectitudinis animi & judicii Judæorum capere, dum noluit adeo aperte ac clare rem hanc passim prædicari. Exploravit enim, utrum Judæi ultro ex tam stupendis Christi factis, ex tanta ipsius sapientia, ex admirabili doctrinæ præstantia, ac suavitate essent id agnituri ac credituri, quod agnoscere haud difficulter poteraot ac debebant, etiamsi id tam clare illis non esset annunciatum. Quotquot enim simplici quodam animo rectoque judicio fuerunt præditi, & quo Deus vellet, eo se facile duci flectique paterentur, illis facile ex factis ac dictis Christi patuit, eum esse Messiam illum, idque illis in probitatis ac virtutis laudem cessit; præsertim cum ab ea cogitatione, ob infirmitatem Christi ac vilitatem secundum carnem abduci se non paterentur. Et hoc sane in Petto, ac porro etiam in cæteris apostolis, commendare videtut Christus Matth. 16. 17. Cæteri autem, qui id non agnoverunt, vel rerum divinarum se incuriosos ac negligentes, vel iniquos æstimatores, & adversus Deum ac divina pervicaces se esse ea ratiooe probarunt.

Veruntamen, licet discipulos suos nollet Christus rem eam promulgare, non modo nil prohibuit, verum etiam oecessarium fuit, ipsummet ea de re publice quidem aliquanto obscurius, & verbis paulo generalibus, & sic quodammodo ambiguis (qualia fuerunt, cum se Dei filium toties fuit professus) privatim autem nonnuoquam apertius loqui ac docere; & denique ea de re interrogatum, id minime diffiteri. Necesse enim erat, id quod caput & fundamentum quoddam futurum erat doctrinæ apostolicæ, ita partim publice ab ipso Christo proponi, ut postmodum, cum res in apertum esset producta, ab uooquoque facile intelligi posset, Christum id ipsum & agnovisse, & non semel dixisse; partim ipsis apostolis, nonnunquam & aliis, idem aperte dici, ut tanto audacius id ipsum docere ac testari possent; ac denique interrogatum, minime diffiteri; præsertim tum, cum confessionem bonam edere, & doctrinæ suæ testimonium publicum præbere, eamque sanguine suo obsignare debebat, ne postea in dubium revocaretur id, quod apostoli tantopere urgerent, tanquam euangelicæ doctrinæ caput, si id a Christo ipso, primo ac præcipuo ejus doctrinæ magistro ac præcone, auditum non fuisset, & occasio magna præberetur errori illi, quem nihilominus inter eos exortum fuisse videmus, qui cæteroqui Christi nomen ac doctrinam profitebantur, ut crederent, eum quidem virum fuisse divinum, sed non ipsum Christum, seu Messiam olim a Deo promissum; ad quos convincendos, & cæteros Christianos adversus eum errorem muniendos, euangelium suum Joannes scripsit. Atque hic jam cessat vis illarum causarum, quas antea diximus prohibuisse, quominus apostoli aperte prædicarent ac spargerent, Jesum esse illum Christum. Nam quod ad primam causam attinet; etsi nec necessarium tum erat, id omnino credere; nec homines erant ad eam rem firmiter credendam satis apti: necessarium tamen erat, ejus fidei, quę postmodum ab hominibus exigenda erat, fundamenta ab ipso Christo sterni; & id quod omnes postea credere deberent, ab ipso Christo, aliquando quidem obscurius, aliquando etiam clarius dici, ob causam antea explicatam. Quod ad secundam causam attinet; Christus ipse sine errore de tota hac re loqui poterat, & ita sermonem de ea suum temperare, ut & modestię suę, quantum res permittebat, consuleret, & experimento fidei Judæorum, ac simplicitatis animi, locum relinqueret. Quod ad tertiam attinet; adversum modestię non est, cum necessitas exigit, id dicere, quod ad laudem tuam pertineat, præsertim si necessitas illa ad alienam utilitatem, & maxime, si ad maximam referatur; itaque sermonem temperes, ut non nisi qua necesse est, id quod tibi gloriosum est, commemores. Denique experimento fidei ac simplicitatis animi Judæorum relictus est locus, dum nec statim, nec ita aperte præsertim publice, se Christum esse professus est, sed publice, nec id ab initio statim prædicationis suæ, aliquanto obscurius; privatim autem clarius, sed paucis, & quidem iis, qui eum pro divino viro jam habere inceperant, aut etiam id, quod res erat, nempe eum esse Christum, animadverterant.

Ex quo jam apparet, quid respondendum sit ad hujus quæstionis appendicem, nempe jurene an injuria objecerint Judæi Christo Joh. 10, quod suspenderet ipsorum animas &c. Habuerunt quidem aliquam occasionem id Christo objiciendi; sed nullam tamen justam causam de eo hac in parte conquerendi, aut cum eo expostulandi. Quam occasionem habuerint, ut id dicerent, jam satis est ostensum. Conquerendi causam non habuerunt; quia quantum sat erat, illis ta de re dixerat, ita ut si animum paululum attendere vellent, & voluntariam animi cæcitatem, ac pervicaciam deponere, facile possent agnoscere, eum esse Christum.

Quinta

Quinta quæstio.

Illa verba, Dominus est & sabbati filius hominis, an de seipso tantum protulit Christus, & quo sensu: an & de aliis hominibus, sed jam diverso sensu? De aliis non loquebatur Dominus Jesus sic in genere, quod hic sit filius hominis. Attamen euangelistes inquit: Non homo propter sabbatum &c. Quocirca videtur etiam respectu aliorum loquutus ea verba Christus.

℞. Vel utraque significatio *filii hominis* hic conjungenda est, propter rationes utrimque allatas; vel prior tantum retinenda. Etenim ex eo, *quod sabbatum* propter hominem non homo propter sabbatum sit conditus, colligere non injuria potuit Christus, se etiam sabbati esse Dominum, hoc est, jus ac potestatem habere, sabbati observationem pro arbitrio quodammodo suo moderandi, &, ut vulgo loquuntur, de eo dispensandi. Quandoquidem ipsi cura salutis humanæ fuerat a Deo commissa: ac proinde facultas data, rebus illis, quæ ipsorum hominum causa essent institutæ, eorumque utilitati servirent, pro arbitrio quodammodo utendi. Quod si ergo vel ipsi, vel iis, qui ei in curanda hominum salute operam suam præstabant, eique subserviebant, opus esset, ut quippiam facerent, quod sabbato cæteroqui non licebat; ipsis licere censendum erat, præsertim in ipsa hominum salute ita occupatis, ut propter id ipsum compellerentur quædam facere, quæ alias facere non liceret. Non habebant autem, ut apparet, discipuli sat otii, ut cibos sibi in sabbatum pararent, quia id hominum ad Christum confluxus non permittebat. Hanc interpretationem magis probo, tum propter rationem priori quæstionis parti annexam, quod Christus vocem filii hominis de se solo usurpare ubique soleat; tum propterea, quod cæterorum duorum euangelistarum, præter Marcum, verba ita comparata sint, ut nulla sit suspicio, nomine *filii hominis* quemvis hominem, vel genus hominum generatim intelligi: sed ut quivis, qui modo sciat, quomodo ea voce alibi utatur Christus, Christum ipsum intelligi existimet.

Sexta quæstio.

Signum Jonæ prophetæ an bene Maldonatus explicet, cohærentiamque verborum sequentium: Sicuti enim Jonas fuit in ventre ceti &c.

℞. Nec totum id, quod hac de re Maldonatus scribit probo, nec nihil. Videtur enim nimis longe a simplicitate verborum recedere, dum vocem *signi* non pro argumento ad persuadendam illis, cum quibus Christo res fuit, fidem in ipsum, sed ad illos tantum damnandos idoneo accipit. Nam verba sequentia in quæstione adducta, omnino videntur explicare, & quodnam signum ipsius Jonæ olim fuerit, & quodnam ei sit extiturum simile, quod Christus ipsis dandum esse asserit. At id Maldonati sententia respuit. Adde, quod apud Lucam ita legitur cap. XI. 30: *Quemadmodum enim Jonas fuit signum Ninivitis: ita erit & filius hominis generationi isti.* Nam Jonas certe non fuit Ninivitis signum ad illos damnandos, sed potius ad fidem ipsius prædicationi habendam, agendamque pœnitentiam. Sed præterea non parum me movet, ut signum illud Judæis dandum in resurrectione Christi constitutum esse existimem, quod apud Joannem cap. XI. 18, 19, Christus Judæis signum requirentibus, resurrectionem suam futuram, quanquam allegorice descriptam commemoravit. Cur ergo hic negaret, se daturum illis signum, signum, inquam, ad fidem illis faciendam aptum, cum alibi promisisset? Cur item, cum signum istud in resurrectione sua illic constituisset, hic, ubi de signo Judæis dando verba faciens, resurrectionis suę facit mentionem, non putemus, eum signum illud resurrectionem suam esse velle; præsertim cum ipse verborum nexus id omnino prę se ferat? Quod vero Maldonatus ait, eos, qui ita interpretentur *rationem reddere non posse, cur Ionæ potius signum, cum tam multa sint, quam aliud nominaverit: potuisse eum Eliæ signum promittere, qui igneo in cælum curru sublatus est, nec enim minus adscensu suo in cælum, quam resurrectione suam divinitatem probare potuisse*: hoc primum ipsius quoque interpretationi potest objici. Nam si signum tantum seu argumentum intelligebat, ad Judæos damnandos aptum; cur non signum reginæ Sabę, seu Salomonis commemorat? cum mox dicat, eam etiam reginam in judicio surrecturam, & damnaturam generationem istam. Cur non poterat etiam dicere, Sodomę ac Gomorrę signum illis datum iri, vel Tyri ac Sidonis? Nam & illarum urbium supplicium atque exemplum, utpote minus contumacium, ad eorum damnationem poterat sufficere, ut apparet ex Matth. XI. 21, & deinceps. Quod si dicere velit Maldonatus, Christum, signo Jonę commemorato, alia, quę eandem vim haberent, non exclusisse, sed potius inclusisse: ut alia quædam hic taceam, idem & nos dicere possumus, interpretatione nostra retenta. Et sane quod ad Elię exemplum attinet, cum resurrectione in sacris literis commemorata, etiam ejus consequentia sæpe includi soleant, non est absurdum, in resurrectione Christi, quę his verbis indicatur, consequenter intelligi etiam ea quę illam sunt consequuta; licet ea per se aliis olim exemplis fuerint quodammodo expressa, quam signo Jonæ. Sed deinde hæc causa, quam Maldonatus indicavit, vel potius nimirum pressit, afferri potest, cur Jonę potius signum, quam vel Elię, vel cujuspiam alterius signum commemorarit Christus, nempe quia tale signum esset, quod simul ad illos in judicio convincendos, & ob incredulitatem damnandos esset idoneum: quia nimirum, cum Jonę signum fidem olim apud Ninivitas invenerit, effeceritque, ut ad pœnitentiam prædicatione ipsius flecterentur, Judæi se flecti simili exemplo aut signo passi non fuerint. Taceo, quod alias quoque libentius resurrectionem Christi commemorent sacrę literę ad fidem doctrinę ipsius faciendam, quam adscensionem in cælos; partim quia hæc prima erat, quę ob mortem antegressam, omniumque oculis subjectam in dubium vocabatur, & quę si admitteretur, facile etiam erat cætera persuadere, quę fuerunt consecuta: partim quia evidentioribus videbatur signis deprehendi ab adversariis Christi potuisse. Resurrectio autem

Christi nullo illustriori exemplo, quam Jonę, in sacris literis veteris fœderis videtur expressa.

Septima quæstio.

Quę sit differentia parabolę secundę a septima Matth. 13, hoc est, quomodo illa dextre & succincte possit proponi?

℞. Sentio cum Maldonato & aliis, eandem esse utriusque parabolę sententiam ac scopum. Secunda tantum aliquanto plenior est: quia causam exprimit eam, quę faciat, ut mali quoque sint in ecclesia, seu inter eos, qui nomen Christi profitentur, quę in septima tacetur. Quod si quis etiam illa, quę ℣. 29 leguntur, pro parte parabolę habere velit, attingetur ratio, ob quam Deus malos in ecclesia sua tolerare velit. Explicationem etiam ipsam parabolę secundę, quam septimę, pleniorem esse quivis videt. De ordine, quo parabola septima collocata est, vide Maldonatum.

Octava quæstio.

An & quatenus fatendum sit, nos in iis, quæ credimus, errare posse: & quomodo eum, qui in rebus ad salutem necessariis errat, adducere possumus, ut credat fieri posse ut erret, si nos prorsus negemus fieri posse ut erremus, non tantum in articulo de non colendis imaginibus, sed etiam de trinitate, & aliis, quæ non sunt præcise ad salutem necessaria? Et annon perpetuo in religione fluctuandum nobis sit, si semper cogitabimus fieri posse ut erremus?

℞. Fatendum nobis esse, nos in iis, quæ credimus, errare posse, inter nos satis constat. Ipsa enim humani ingenii imbecillitas, & exempla tot præstantium virorum, qui in rebus divinis graviter errarunt, admonere ejus rei nos debent: præsertim quia ejusmodi spiritu nos non esse divinitus præditos scimus, qui nos errare plane non patiatur. Quatenus autem id nobis fatendum sit; id non unum habet sensum. I. *vel* enim quæritur de proprio illius potentię errandi fonte; quem quidem generatim esse diximus ingenii nostri imbecillitatem, eo simul addito, quod ejusmodi spiritu divinitus præditi non simus, qui nos errare non patiatur. Qua de re licet hic non videatur quæri; ideo tamen moneo, ut captio vitetur, quę hic necti ab aliquo posset. Etenim dicere quis posset, cum nonnulla ex iis, quę credimus, omnino sint necessaria, utpote quorum contraria contradictionem involvant; fieri non posse, ut in iis erremus. Cum enim res, quam credo, aliter se habere non potest, qui fieri potest, ut in ea credenda errem? Verum hæc errandi impossibilitas tota consistit in ratione ac natura objecti, circa quod fides nostra versatur. At illa, de qua nos loquimur, errandi potentia consistit partim in ratione ac natura subjecti, cui fides nostra inhæret, vel illa cognitio, cui fides adhæret; partim in ratione adminiculorum, quę ad cognitionem illam ac fidem acquirendam habemus. Itaque nihil aliud volumus, quam ingenium nostrum ita comparatum esse, ut qualecunque cæteroqui sit objectum, circa quod fides nostra versatur, circa illud errare possit; & ex nostra parte nihil esse, quod errorem necessario excludat: non vero, ex parte objecti nihil esse, quod prohibeat, quo minus erremus quamdiu in hac fide persistimus. II *vel* quæritur de objecto, seu de sententiis, in quibus, aut circa quas errare possimus: utrum nimirum in omnibus, quę credimus; an in quibusdam tantum, nempe in iis, quę ad salutem non sunt necessaria? Atque huc credo verba quæstionis revera pertinere. Mea igitur sententia fatendum id est de omnibus generatim fidei capitibus, etiam ad salutem necessariis; atque adeo de omnibus rebus, quæ sensui subjectæ non sunt, nec ita exploratæ, ut de iis nemo sanus dubitare queat, quale est, bis duo esse quatuor. Nam in quibus rebus errare homines sani possunt, in iis nos quoque errare posse fatendum est; quanquam in aliis magis, in aliis minus, prout alia sunt clariora atque evidentiora, alia minus clara atque evidentia; & prout plura vel pauciora habuimus, ad ea recte cognoscenda, adminicula, quantoque majori minorive studio in iis sumus usi. Itaque fieri potest, ut in quibusdam, utpote vel per se, vel per accidens, ob impedimentum quoddam nobis objectum, obscurioribus, facilius errare possimus: in aliis minus facile: imo in quibusdam adeo difficulter, ut vix fieri possit, ut erremus; unde populariori quodam loquendi modo dicere possimus, fieri non posse, ut in iis erremus, licet si subtilius ac magis philosophice loqui velimus, fatendum sit, nos errare in iis posse; quia contradictionem non implicat, nos in iis errare, habita nimirum ratione ingenii nostri, & adjumentorum, quibus ad cognitionem ac fidem illam instructi sumus. Quanquam interim non negaverim, posse nonnunquam fieri, ut & res sit adeo per se evidens, & eo quispiam sit ingenio præditus, ut ea fuerit adeptus ad rem penitus cognoscendam adjumenta, itaque sit ab impedimentis, quæ eum in errorem abripere possent, liber, ac denique ea, qua par est in re consideranda, usus fuerit diligentia, ut non injuria dici queat, eum in ea re errare non posse. Nam sicut in cognitione sensuum accidit, ut positis certis quibusdam requisitis, impossibile sit sensum errare; ita ut dici queat, contradictionem implicari, si dicatur, conditionibus illis positis errorem nihilominus in sensu esse; quia natura ipsius facultatis sensitivæ hoc pacto evertatur: ita etiam in ingenio, quæ facultas est res cognoscendi, statui posse videtur. Sed quia raro hæc omnia ita concurrunt, ut ea tuto affirmare liceat; ideo generatim loquendo fatendum est, in omnibus errare nos posse. Quia vero ea, quæ ad salutem sunt omnino necessaria, & per se obscura non sunt, & sat evidenter in sacris literis proposita, quemadmodum & multa alia, licet ad salutem non omnino necessaria; ideo, posita præsertim sacrarum literarum auctoritate, statuendum est, non esse quidem prorsus impossibile, nos in iis errare, sed ita tamen difficile (si modo in sacris literis diligenter simus versati, & summo studio, præjudicio, quoad fieri potuit seposito, veritatem inquisiverimus) ut vix ac ne vix quidem errare in iis possimus: itaque eousque saltem de fiducia cognitionis nostrę remittimus, ut parati simus rationes, quæ in contrarium afferuntur, audire atque expendere, & si præter spem atque opinionem nostram eveniat, ut nos errasse deprehendamus, errorem velimus abjicere.

Atque ex his jam intelligitur etiam, quid respondendum sit ad eandem quæstionem, si alio, qui adhuc subest, sensu accipiatur, nempe de modo istius possibilitatis errandi; utrum facile an difficulter errare possimus. Quibus ita explicatis, animadverti haud difficulter potest, quid respondendum sit ad illam objectionem, quod nobis in religione semper fluctuandum sit, si semper cogitemus, fieri posse ut erremus. Etenim non protinus fluctuat, qui cogitat, fieri posse, hoc est, non esse impossibile, præsertim penitus, ut in re aliqua erret. Demitur quidem hac cogitatione aliquid de summa certitudine & firmitate assensus nostri; sed non protinus certitudo simpliciter tollitur, & fluctuatio seu dubitatio ponitur. Dubitatio enim est suspensio quædam assensus, ob rationum utrinque pugnantium paritatem quandam, seu tantam vim rationum alterius partis, ut eas, quæ in contrarium apparent, non parum labefactare videantur. At si alterius partis rationes longe superare videntur argumenta partis oppositæ, ita ut hæc pre illis vix videantur æstimanda, vel saltem ego ea non æstimem, animumque in alteram sententiam, rationes illas secutus, inclinem, & ab altera abducam; cessat fluctuatio seu dubitatio. Hoc autem fit apud nos in omnibus, quę ad salutem sunt creditu omnino necessaria, aliisque rebus multis. Nam vel nullas videmus in contrarium rationes, vel adeo exiguas, ut parvi videantur prę nostris æstimandę, nec prohibeant, quo minus in alteram partem animi nostri assensum flectamus, & constanter sequamur id quod ex sacris literis aliisve argumentis adhibito judicio conclusimus. Nam in quibusdam id vel solum, vel maxime in alteram partem pugnat, quod imbecillitatem ingenii humani; ac porro etiam nostri, non exiguam videamus, quodque tot hominum millia videamus a nobis dissentire. Sed ea ratio nullius est ponderis, respectu aliarum rationum admodum validarum atque evidentium, quas pro sententiis nostris afferre possumus. Itaque utut tandem aliquid de perfectione summa certitudinis illa ratio cogitatioque demat; non prohibet tamen, quo minus in sententia illa firmiter, persistam, in quam me rationes longe validiores adigunt. Sunt, ut aliarum rerum, ita & certitudinis ac firmitatis, quę in assensu cernitur, gradus quidam; & est aliud alio certius, aliud denique certissimum; nec protinus; si summum gradum removeris, removere licebit & cæteros. Quam multa occurrunt in vita humana, quę sine ulla dubitatione credimus, vel historicorum, vel parentum, vel aliorum hominum, sæpe non adeo gravium, testimonio ac fide nixi, quę apodicticis ac cogentibus plane rationibus haud niti optime novimus, unde etiam summa certitudo, qualis in iis locum habet, quæ ipsi oculis nostris videmus, aut cogentibus rationibus edocti credimus, abest. Et in rebus quidem ad religionem pertinentibus ea sufficit certitudo, ut animus, licet nonnunquam rationibus in contrarium pugnantibus quodammodo solicitetur, in unam tamen partem sese flectat, & ita sententiam illam, quam videt sacris literis consentaneam, sequatur, ut vita & factis constanter exprimat, nec ulla difficultate inde se dimoveri patiatur. Hoc autem totum fieri potest, etiamsi quis ad eum modum, quem supra explicuimus, credat, se errare posse, ac porro etiam, si quid contra suam sententiam dici audiat, id expendere non detrectet, paratus, si quid melius deprehenderit, id amplecti.

Quæstio nona.

An credibile sit satanam cælum fuisse ingressum, cum interrogaretur de Jobo; & an ex historia Jobi possit concludi, veneficio posse quempiam bonum & pium valetudine & etiam vita privari?

℞. De priori quæstionis parte possem id dicere, quod alicubi Maldonatus usurpavit, credibile id esse, sed non esse probabile. Nolim enim dicere, id plane fieri non potuisse, ob decretum nimirum Dei irrevocabile, & odium in ipsum tantum, ut ne ad breve quidem tempus eum cælum ingredi pati queat. Sed verisimile tamen non est, ei ita licere, cum velit, cælum ingredi, & angelis se miscere, ut verba illa præ se ferunt. Non possum adhuc probare eorum sententiam, qui id totum allegorice interpretantur, quod de adventu angelorum, ut adstarent coram domino, deque ipsius etiam satanæ adventu, & colloquio, quod cum ipso Deus habuerit, in historia illa narratur; & potius, quam hoc dicerem, ac tam longe a verbis recederem, mallem concedere, satanam etiam cælum ingressum, & in angelorum cœtum veluti irrepsisse, quanquam nec illos, nec Deum latere, aut fallere potuit. Nollem etiam in re tam dubia novæ sententiæ autor esse. Sed quid si statuamus, conventum illum angelorum non factum esse in ipso cælo supremo, quæ vera est Dei & felicitatis sedes: sed in sublimi tamen, atque adeo in loco, qui habitaculo divino esset propinquus. Eo venisse angelos, nova mandata a domino accepturos, & dominum illinc velut è propinquo spectandum se illis exhibuisse, & cum satana etiam, inter alia, collocutum. Sed nihil hic assero; mallemque aliorum sententiam audire, quam meam proponere.

Ad posteriorem quæstionem quod attinet, credo colligi ex illa historia non injuria posse, veneficio posse virum etiam pium, si id Deus permiserit, valetudine, aut vita etiam privari. Sed id, si vir ille pius precibus diligenter invigilet, vix unquam fieri aut futurum existimo, præsertim quod ad privationem vitæ attinet.

INDEX LOCORUM

EXPLICATORUM.

Prior numerus paginam, alter columnam denotat.

Præter hæc occurrunt & in explicatione iftorum locorum fequentia.

F I N I S.